PAGTUGKAD
SA KASULATAN

Tomo 1

it-1-CV
240101

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11

Mga Hulagway sa Unang mga Panid

Sa wala nga panid

Ang Jerusalem kon lantawon gikan sa habagatan. Matikdi ang taas nga Siyudad ni David nga anaa sa atubangan, diin ang Walog sa Kidron anaa sa tuo ug ang Patukoranan sa Templo diha sa amihanan

1 Bukid sa Moria, Patukoranan sa Templo
2 Dome of the Rock
3 Moske sa el-Aqsa
4 Western Wall, Wailing Wall
5 Opel
6 Walog sa Kidron
7 Tubod sa Gihon
8 Bukid sa Zion, Siyudad ni David, Jebus, Salem
9 Walog sa Tyropoeon
10 Linaw sa Siloam
11 Linaw sa Siloam (unang siglo K.P.)

Sa tuo nga panid

Ibabawng bahin sa wala: Usa ka babaye nga naglukdo ug basket ingon sa makita usahay didto sa Tungang Sidlakan

Ibabawng bahin sa tuo: Mga nanibug-ok nga asin diha sa Pataying Dagat

Sa ubos: Ang gituohang dapit sa Bukid sa Sinai kon lantawon gikan sa amihanan, diin ang Patag sa er-Raha anaa sa atubangan. Ang Ras Safsafa anaa sa tunga ug ang Jebel Musa anaa sa likod niini

Mga Hulagway sa Kataposang mga Panid

Sa wala nga panid

Ibabawng bahin sa wala: Asiryanhong mga karo sa gubat nga nagdalag relihiyosong mga estandarte

Ibabawng bahin sa tuo: Silindro ni Ciro, nga nagrekord sa iyang pag-ilog sa Babilonya ug sa iyang pagpahigawas sa mga binilanggo aron makabalik sa ilang yutang natawhan

Ubos nga bahin sa wala: Kulonon nga papan nga nag-asoy sa pag-ilog ni Nabucodonosor II sa Jerusalem; 617 W.K.P.

Ubos nga bahin sa tuo: Mga nahibiling bahin sa nagun-ob nga ganghaan duol sa dapit nga nahimutangan sa lawak sa mga mamiminaw ni Dario I didto sa Persepolis

Sa tuo nga panid

Ang Babilonya nga gisulong sa mga sundalo ni Ciro nga Bantogan niadtong 539 W.K.P.

PAGTUGKAD
SA KASULATAN
Tomo 1: Aaron - Kasakit

Kini nga publikasyon dili baligya. Kini gipatik ingong bahin sa tibuok kalibotang buluhaton sa pagtudlog Bibliya nga gisuportahan ug boluntaryong mga amot.

Kon mohatag kag donasyon, palihog ablihi ang donate.jw.org.

Gawas kon ipaila, ang mga kinutlo sa Kasulatan maoy gikan sa *Bag-ong Kalibotang Hubad sa Balaang Kasulatan.*

Insight on the Scriptures
Giimprenta sa Nobyembre 2023

Cebuano (*it*-1-CV)

Mga Magpapatik
Watchtower Bible and Tract Society of New York, Inc.
Wallkill, New York, U.S.A.

Made in Japan

Kon Unsa ang Unod Niini nga Publikasyon

Ang katuyoan niini nga publikasyon mao ang pagtabang kanimo nga makabaton ug hait nga pagsabot sa Kasulatan. Giunsa kini paghimo? Gihugpong niini ang mga detalye gikan sa tanang bahin sa Bibliya nga nalangkit sa mga ulohan nga gihisgotan. Gipakita niini kon unsang mga pulonga ang gigamit sa orihinal nga pinulongan ug unsa ang literal nga kahulogan niini. Gihisgotan niini ang nalangkit nga impormasyon gikan sa sekular nga kasaysayan, sa arkeolohikanhong panukiduki, ug sa ubang mga natad sa siyensiya ug gisusi kini sumala sa panglantaw sa Bibliya. Gitagana niini ang mga *visual aid* o ilustrasyon. Tabangan ka niini nga masabtan ang kahinungdanon sa paglihok sumala sa kon unsay giingon sa Bibliya.

Ang Bibliya naghisgot bahin sa mga pagpakiglabot ni Jehova nga Diyos sa katawhan diha sa paagi nga nagpabanaag gayod sa tinuod nga panghitabo sa kinabuhi. Kini naghisgot sa mga tawo ug mga dapit, sa mga nasod ug mga magmamando nga naglungtad sa samang panahon, ug sa partikular nga mga matang sa mga tanom ug mga hayop. Ang kahibalo labot niini makatabang kanimo nga makabenepisyo pag-ayo sa mga paghisgot sa Bibliya sa maong mga tawo ug mga butang. Aron sa pagtabang kanimo, ang *Pagtugkad sa Kasulatan* naundan ug matulon-anong mga artikulo bahin sa kapin sa 3,000 ka tawo nga gihisgotan sa Kasulatan ingon man mga impormasyon labot sa 97 ka nasod, mga tribo, ug mga katawhan. Kini adunay kapin sa 1,000 ka artikulo nga naghisgot sa espesipikong mga dapit, kapin sa 90 ka artikulo nga naghisgot bahin sa nagkalainlaing mga tanom, ug kapin sa 100 ka artikulo nga naghisgot sa mga langgam ug mga hayop. Gawas pa niini, adunay mga artikulo nga naghisgot sa daghang uban pang hinungdanong mga ulohan sa Kasulatan.

Ang matag basahon sa Bibliya gihatagan ug linaing pagtagad. Usa ka sumaryo sa matag basahon ang naghatag ug pagtagad sa pangunang mga ideya nga gitagik sa magsusulat, ug kini sayon nga basahon ug daling mahinumdoman. Gawas kon gipaila, ang hubad sa Bibliya nga gikutlo niini nga reperensiyang basahon mao ang *Bag-ong Kalibotang Hubad sa Balaang Kasulatan*, bisan tuod nga may kapin sa 40 ka uban pang mga hubad ang gisitar ug gikutlo usab.

Ang mga *visual aid* o ilustrasyon naglakip sa daghang mapa, nga ang kadaghanan niini nagpasiugda sa hinungdanong mga dapit pinasukad sa makasaysayanhong mga yugto sa panahon. Adunay daghang hulagway usab aron makatabang kanimo sa paghanduraw sa mga kayutaan sa Bibliya ug sa mga panghitabo nga nahitabo didto. Ang pipila niini maoy mga paghulagway sa mga dibuhista bahin sa hinungdanong mga panghitabo sa kasaysayan. Ang uban pa maoy mga hulagway sa partikular nga mga dapit ug sa mga displey sa mga museyo nga nalangkit sa rekord sa Bibliya. Ang mga pasalamat alang sa gikuhang mga hulagway gikan sa mga displey sa museyo ug sa uban pang mga hulagway gipakita sa Tomo 2, sa panid 1468.

Ang detalyadong mga artikulo naghisgot sa Hebreohanon, Grego, ug Aramaiko—mga pinulongan nga orihinal nga gigamit sa dihang gisulat ang Bibliya. Gitagik ang mga artikulo pinasukad sa kahulogan sa hinungdanong mga termino diha sa orihinal nga mga pinulongan, ug dili lamang sa kon unsay pagsabot niini nga mga termino diha sa ubang mga pinulongan nga kasagarang gigamit karong adlawa. Niini nga publikasyon, ang kahulogan sa mga ngalan nga gihisgotan sa Bibliya gipasukad sa kon unsa nga paagi aktuwal nga gigamit diha sa ubang mga teksto sa Bibliya ang mga bahin sa maong mga ngalan diha sa orihinal nga pinulongan.

Unsaon nimo pagpangita sa mga tubag sa imong mga pangutana sa Bibliya? (1) Ang kahulogan ba sa usa ka partikular nga *ekspresyon sa Bibliya* ang buot nimong mahibaloan? Ang imo bang pangutana maoy maylabot sa usa ka *tawo*, sa usa ka *dapit*, o tingali sa usa ka *hiyas?* Hinumdomi nga ang tanang artikulo gihan-ay nga alpabetikanhon ug ang mga ngalan ug mga ekspresyon sa Bibliya gibase sa hubad sa *Bag-ong Kalibotang Hubad*. Pangitaa ang artikulo nga naghisgot sa ngalan o ulohan nga imong gihunahuna. Kon dili nimo makita ang artikulong imong gikinahanglan, tan-awa ang Indise sa Ulohan sa likod nga bahin sa Tomo 2; kini nagpunting sa hinungdanong materyal nga lagmit anaa sa dapit nga wala nimo hunahunaa. (2) Kon gikinahanglan nimo ang katin-awan sa usa ka espesipikong *teksto*, tan-awa lamang ang Indise sa Kasulatan diha sa Tomo 2.

Tim-os namong tinguha nga kini nga publikasyon magpalalom sa imong pagpabili sa Awtor sa Bibliya, si Jehova nga Diyos, ug kini mohatag kanimo ug mas lalom nga pagsabot sa kahulogan sa iyang Pulong, ug mopalihok kini kanimo nga mas bug-os pang ipadapat diha sa imong kinabuhi ang mga unod niini ug ipaambit ang hinungdanong mga kamatuoran niini ngadto sa uban.

Linaing mga Seksiyon nga Dekolor

Ang **mga mapa** gitala sa Tomo 1 sa panid 8.

Mga Pananglitan sa Mapuslanong mga Tabang

Ang mga ulohan nga gigamitag pulos kapital nga mga letra nagpaila sa pangunang mga artikulo

AARON. Anak nga lalaki ni Amram ug Jokebed sa tribo ni Levi, nga natawo sa Ehipto niadtong 1597 W.K.P. Si Levi mao ang apohan-sa-tuhod ni Aaron. (Ex 6:13, 16-20) Si Miriam maoy iyang magulang, ug si Moises manghod niyag tulo ka tuig. (Ex 2:1-4; 7:7) Si Aaron naminyo kang Eliseba nga

Ang baga nga mga letra nga ang uban gikapital mao ang gigamit alang sa pangunang mga sub-ulohan

Panahon sa Paghari ni David ug Solomon. Mopatim-aw nga sa dihang si David sa kataposan nakalingkod na sa trono, si Abiatar gihimong hataas nga saserdote. Gihunahuna sa ubang mga eskolar nga human mamatay ang Hataas nga Saserdoteng si Ahimelek, gitudlo ni Haring Saul si Zadok

Ang baga ug pahandag nga mga letra nagpaila sa usa ka sub-ulohan ilalom sa pangunang sub-ulohan

Kristohanong mga prinsipyo labot sa mga estranyo. Diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan ang gugma ngadto sa estranyo (Gr., *xe′nos*) gipasiugda pag-ayo ingong hiyas nga kinahanglang ipakita sa Kristohanon. Si apostol Pablo miingon: “Ayaw kalimti ang pagkamaabiabihon [Gr., *phi·lo-*

Kahulogan sa ngalan

ELIAS **[Ang Akong Diyos Mao si Jehova].**
1. Usa sa pangunang mga manalagna sa Israel. Lagmit ang iyang balay maoy didto sa Tisbe, nga gituohan sa pipila nga usa ka balangay sa yuta sa

Pangutana nga gitubag diha sa mosunod nga (mga) parapo

sa Yutang Saad, kay natuman na ang katuyoan niini.—Num 17:10; Heb 9:4; 2Cr 5:10; 1Ha 8:9.

Nganong wala man siloti si Aaron tungod sa paghimo sa bulawang nating baka?

Bisan pa sa iyang talagsaong posisyon, si Aaron may mga kahuyangan. Sa panahon sa unang 40-

Ang baga nga numero sa sinugdan sa usa ka parapo nagpaila sa usa ka lahi nga tawo o dapit nga managsama ug ngalan

1. Usa ka magbalantay-sa-ganghaan sa mga Korehanon nga gitudlo ni David; ang ikapitong anak nga lalaki ni Meselemias sa tribo ni Levi.—1Cr 26:1-3.

2. Ang anak nga lalaki ni Zeraias kinsa, inubanan sa 200 ka lalaki sa balay sa amahan ni Pahat-

Gipunting sa mga *cross-reference* ang mga artikulo nga may mapuslanong dugang nga impormasyon o mga *visual aid*

nga ulo ni Tiberio ug gigamit sa mga tuig 15 K.P. **(HULAGWAY, Tomo 2, p. 544)** (Itandi ang Luc 3:1, 2.) Ang kamatuoran nga si Poncio Pilato mao ang Romanong gobernador sa Judea niadtong panahona gipamatud-an usab pinaagi sa usa ka tinabas nga bato nga nakaplagan sa Cesarea nga may Latin nga mga ngalang *Pontius Pilatus* ug *Tiberieum.* **—Tan-awa ang PILATO; HULAGWAY, Tomo 2, p. 741.**

Ang modernong-adlaw nga mga katumbas gipakita alang sa mga timbang, sukod, ug mga salapi nga gihisgotan sa Bibliya

Si Oseas mibayad ug 15 ka pirasong plata **(kon siklo, $33)** ug usa ug tunga ka *homer* **(330 L)** nga sebada aron tubson ang mananapaw nga babayeng si Gomer ingong iyang asawa (Os 1:3; 3:1, 2), usa ka bili nga giisip sa ubang mga komentarista nga maoy bug-os nga kantidad sa usa ka ulipon, 30 ka siklong plata **($66)**. (Ex 21:32) Ang 'halad sa pangabugho' nga gipangayo sa Balaod labot sa usa ka la-

Ang tanang *abbreviation* gipatin-aw diha sa Tomo 1, sa mga panid 1469, 1470

kahangawa kanila. (**Isa** 40:11) Ang ekspresyong "asawa sa sabakan [sa usa]," sumala sa ubang mga hubad (***KJ***; ***Ro***; ***RS***; ***AT***), mas tin-aw ug kahulogan kon hubaron nga "asawa nga gimahal mo sa imong sabakan" (***Kx***), "imong pinangga nga asawa." (***NW***)

Ang mga ngalan sa dapit nga anaa sa parentesis mao ang mga katumbas diha sa laing pinulongan (sagad diha sa modernong Hebreohanon)

Sa yugto sa mga Maghuhukom, ang Canaanhong siyudad nahimutang sa usa ka bungdo nga gituohang mao ang Tell el-Fukhkhar **(Tel 'Akko)**, mga 1 km (0.6 mi) gikan sa luok ug 1.8 km (1 mi) sa S sa presenteng-adlaw nga mga paril sa Karaang Siyudad. Sa yugto sa mga Persianhon, gikan sa ika-

Ang nahimutangan sa mga dapit gipakita diha sa kaubang mapa; giasoy sa mga teksto kon unsa ang panghitabo sa maong mga dapit sa yugto sa kasaysayan nga gihisgotan

MGA DAPIT DIHA SA MAPA
Uban ang Nalangkit nga mga Teksto

Ai	Gen 12:8; 13:3, 4
Beer-seba	Gen 21:31-33; 22:19
Bethel	Gen 12:8
Damasco	Gen 14:15
Dan	Gen 14:14
Gerar	Gen 20:1-18

Mga Mapa

Indise sa mga dapit sa tanang mapa:
Tomo 1, mga panid 1465-1468.

A

AARON. Anak nga lalaki ni Amram ug Jokebed sa tribo ni Levi, nga natawo sa Ehipto niadtong 1597 W.K.P. Si Levi mao ang apohan-sa-tuhod ni Aaron. (Ex 6:13, 16-20) Si Miriam maoy iyang magulang, ug si Moises manghod niyag tulo ka tuig. (Ex 2:1-4; 7:7) Si Aaron naminyo kang Eliseba nga anak nga babaye ni Aminadab ug nakabatog upat ka anak nga lalaki, si Nadab, Abihu, Eleasar, ug Itamar. (Ex 6:23) Siya namatay niadtong 1474 W.K.P. sa panuigong 123.—Num 33:39.

Tungod sa pagpanuko ni Moises kay siya dili larinong mosulti, gitudlo ni Jehova si Aaron aron mahimong tigpamaba ni Moises atubangan ni Paraon, nga nag-ingon bahin kang Aaron: "Ako nahibalo nga siya makasulti gayod." Si Aaron miadto sa pagsugat kang Moises sa Bukid sa Sinai ug siya gipahibalo sa kadako sa gilaraw sa Diyos nga pagabuhaton maylabot sa Israel ug sa Ehipto, ug dayon ang managsoon mipanaw balik sa Ehipto.—Ex 4:14-16, 27-30.

Nianang panahona si Aaron nagsilbing "baba" ni Moises, sa pagpamulong alang kaniya ngadto sa mga ansiyano sa Israel ug sa paghimog milagrosong mga ilhanan ingong pamatuod nga ang ilang mga mensahe naggikan sa Diyos. Sa dihang miabot ang panahon nga sila moadto sa palasyo ni Paraon, ang 83-anyos nga si Aaron, ingong tigpamaba ni Moises, kinahanglang moatubang sa maong arogante nga magmamando. Ingon sa gisulti ni Jehova kang Moises human niana: "Tan-awa, gihimo ko ikaw nga Diyos ngadto kang Paraon, ug si Aaron nga imong igsoon mahimong imong manalagna." (Ex 7:1, 7) Si Aaron mao ang mihimo sa unang milagrosong ilhanan atubangan ni Paraon ug sa iyang salamangkero nga mga saserdote; ug sa ulahi, ubos sa mando ni Moises, si Aaron mao ang nagbakyaw sa sungkod ni Moises ug nagpaila sa pagsugod sa Napulo ka Hampak. (Ex 7:9-12, 19, 20) Siya nagpadayon sa pagpakigtambayayong kang Moises ug sa pagsunod sa Diyos panahon sa misunod nga mga hampak, hangtod nga miabot ang kagawasan. Tungod niini siya maoy usa ka maayong panig-ingnan sa mga Kristohanon nga nag-alagad ingong "mga embahador kapuli ni Kristo, nga daw ang Diyos nangaliyupo pinaagi kanamo."—Ex 7:6; 2Co 5:20.

Ang buluhaton ni Aaron ingong tigpamaba ni Moises dayag nga midiyutay panahon sa 40 ka tuig nga paglatagaw sa kamingawan, sanglit mopatimawng si Moises na ang kanunayng namulong. (Ex 32:26-30; 34:31-34; 35:1, 4) Ang sungkod giuli usab kang Moises human sa ikatulo nga hampak. Ug si Aaron, uban kang Hur, nagsangga na lamang sa mga bukton ni Moises panahon sa pagpakiggubat batok sa Amalek. (Ex 9:23; 17:9, 12) Bisan pa niana, sagad nga kanunayng gipauban ni Jehova si Aaron kang Moises sa dihang siya maghatag ug mga instruksiyon, ug sila gihisgotan nga duyog nga nagbuhat ug namulong, hangtod sa pagkamatay ni Aaron.—Num 20:6-12.

Si Aaron, nga mas ubos ug posisyon, wala mouban kang Moises didto sa tumoy sa Bukid sa Sinai sa pagdawat sa pakigsaad sa Balaod, hinuon, kauban sa duha sa iyang mga anak nga lalaki ug sa 70 ka ansiyano sa nasod, siya gitugotan sa pagtungas sa bukid ug sa pagkakita sa halangdong panan-awon sa himaya sa Diyos. (Ex 24:9-15) Diha sa pakigsaad sa Balaod, si Aaron ug ang iyang banay gipasidunggan, ug gitudlo sa Diyos si Aaron ingong hataas nga saserdote.—Ex 28:1-3.

Hataas nga Saserdote. Pinaagi sa pito-ka-adlaw nga seremonyas sa pagpahiluna sa katungdanan, ingong hawas sa Diyos gitugyanan ni Moises si Aaron sa sagradong mga katungdanan, ug ang iyang upat ka anak nga lalaki gipahiluna usab sa katungdanan ingong luyoluyong mga saserdote. Gisul-oban ni Moises si Aaron sa matahom nga mga besti nga ginama sa bulawan, asul, purpura, ug sanag-pula nga mga materyales, apil ang mga sul-otan sa abaga ug tabon sa dughan nga gidayandayanan ug bililhong mga mutya nga lainlain ug bulok. Gibutang sa iyang ulo ang purong nga ginama sa pino nga lino. Gibutangan kini ug usa ka plaka nga lunsayng bulawan, nga gikulitan sa mga pulong nga "Ang pagkabalaan iya ni Jehova." (Lev 8:7-9; Ex 28) Sa ingon si Aaron gidihogan sa paagi nga gihubit sa Salmo 133:2 ug busa human niana mahimong tawgon nga *ma·shiʹach,* o mesiyas (*khri·stosʹ, LXX*), buot ingnon, ang "dinihogan." —Lev 4:5, 16; 6:22.

Si Aaron dili lamang kay gitudlo nga maoy magdumala sa tanang saserdote kondili gipahayag usab sa Diyos nga siya maoy mahimong gigikanan sa kaliwatan, o banay, sa tanang umalabot nga hataas nga mga saserdote. Apan si Aaron wala makadawat sa pagkasaserdote ingong panulondon, ug busa si apostol Pablo nakaingon bahin kaniya:

"Maangkon sa usa ka tawo kini nga dungog, dili sa iyang kaugalingong pagbuot, kondili kon siya tawgon lamang sa Diyos, ingon usab kang Aaron kaniadto. Sa ingon usab ang Kristo wala maghimaya sa iyang kaugalingon pinaagi sa pagkahimong hataas nga saserdote, apan gihimaya niya nga naghisgot may kalabotan kaniya: 'Ikaw mao ang akong anak; ako, karong adlawa, ako nahimong imong amahan.' " (Heb 5:4, 5) Dayon gipasundayag ni Pablo kon sa unsang paagi ang katungdanan sa pagkasaserdote nga unang gihuptan ni Aaron naglarawan sa pagkasaserdote nga gihuptan ni Kristo Jesus ingong mas labaw ug langitnong hataas nga saserdote. Tungod niini, ang saserdotehanong mga buluhaton sa taas nga katungdanan ni Aaron adunay dugang kahulogan alang kanato.—Heb 8:1-6; 9:6-14, 23-28.

Ingong hataas nga saserdote, si Aaron maoy responsable sa pagdirihir sa tanang bahin sa pagsimba diha sa tabernakulo ug sa pag-atiman sa buluhaton sa linibo ka Levihanon nga nag-alagad. (Num 3:5-10) Sa panahon sa tinuig nga Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala siya magtanyag ug mga halad-sa-sala alang sa mga saserdote ug sa mga Levihanon ug sa katawhan sa Israel, ug siya lamang ang gitugotan nga makasulod sa Labing Balaan sa tabernakulo nga magdala sa dugo sa gihalad nga mga hayop. (Lev 16) Ang matag-adlaw nga paghalad ug insenso, pagtanyag sa unang mga bunga sa lugas nga inani, ug daghang uban pang mga bahin sa pagsimba maoy katungod lamang ni Aaron ug sa iyang mga anak ingong mga saserdote. (Ex 30:7, 8; Luc 1:8-11; Lev 23:4-11) Hinunoa, ang pagdihog kaniya nagbalaan kaniya aron siya makahimo dili lamang sa mga katungdanan sa paghalad alang sa nasod kondili sa ubang mga katungdanan usab. Iyang responsibilidad nga tudloan ang nasod sa Pulong sa Diyos. (Lev 10:8-11; Deu 24:8; Mal 2:7) Siya ug ang iyang mga manununod nag-alagad ingong pangulong opisyal ilalom ni Jehova nga Hari. Sa hinungdanong mga okasyon siya magsul-ob sa mahalong mga besti ug sa "sinawng plaka" nga bulawan diha sa iyang lino nga purong. Siya usab magsul-ob sa tabon sa dughan nga gibutangan sa Urim ug Tumim, aron siya makadawat sa "Oo" o "Dili" ni Jehova labot sa mga problema sa nasod; bisan tuod nga sa panahon sa pagkinabuhi ni Moises ug sa iyang pag-alagad ingong tigpataliwala, mopatim-aw nga kining bahina sa pagsimba wala na kaayo gamita.—Ex 28:4, 29, 30, 36; tanawa ang HATAAS NGA SASERDOTE.

Ang debosyon ni Aaron sa putling pagsimba sayong nasulayan sa dihang namatay ang iyang mga anak nga lalaking si Nadab ug Abihu, nga gilaglag sa Diyos tungod sa pagpasipala sa ilang posisyon ingong mga saserdote. Ang rekord nag-ingon: "Si Aaron naghilom." Sa dihang siya ug ang iyang duha ka nabilin pang mga anak giingnan nga dili magbangotan tungod sa kamatayon sa mga malapason, "gibuhat nila ang sumala sa pulong ni Moises."—Lev 10:1-11.

Sulod sa duolan sa 40 ka tuig, si Aaron naghawas sa 12 ka tribo ingong hataas nga saserdote sa atubangan ni Jehova. Samtang didto sa kamingawan, usa ka grabeng rebelyon ang nahitabo batok sa awtoridad ni Moises ug Aaron. Gipangunahan kini sa usa ka Levihanon nga ginganlag Kore, kauban sa mga Rubenhon nga si Datan, Abiram, ug On, nga nagreklamo sa ilang pagpanguna. Gipabuka ni Jehova ang yuta ilalom sa mga tolda ni Kore, Datan, ug Abiram, ug gilamoy sila uban sa ilang mga panimalay, samtang si Kore mismo ug ang 250 niya ka kakunsabo giut-ot sa kalayo. (Num 16:1-35) Dihay pagbagulbol sa taliwala sa kongregasyon batok kang Moises ug Aaron; ug sa misunod nga hampak nga gihimo sa Diyos, si Aaron nagpakita ug dakong pagtuo ug kaisog pinaagi sa paggula nga masinugtanon nga nagdala sa iyang insensaryo ug sa paghimog pagtabon-sa-sala alang sa katawhan samtang "nagbarog sa taliwala sa mga patay ug sa mga buhi," hangtod nga mihunong ang hampak.—Num 16:46-50.

Ang Diyos karon nagsugo nga ibutang sulod sa tabernakulo ang 12 ka sungkod, nga ang matag usa naghawas sa usa sa 12 ka tribo, ug ang sungkod alang sa tribo ni Levi sulatan sa ngalan ni Aaron. (Num 17:1-4) Pagkaugma si Moises misulod sa tolda sa Pagpamatuod ug nakita nga ang sungkod ni Aaron nanalingsing, namulak, ug namungag hinog nga mga almendras. (Num 17:8) Kini naghatag ug dili malalis nga pamatuod sa pagpili ni Jehova sa Levihanong mga anak ni Aaron nga mag-alagad ingong mga saserdote ug sa Iyang awtorisasyon kang Aaron ingong hataas nga saserdote. Human niadto, wala na mahitabo nga seryosong gikuwestiyon ang katungod sa pagkasaserdote sa banay ni Aaron. Ang nanalingsing nga sungkod ni Aaron gisulod sa arka sa pakigsaad ingong "usa ka ilhanan alang sa mga anak sa pagkamasuklanon," bisan tuod mopatim-aw nga ang sungkod gikuha ra human sa pagkamatay niini nga mga masuklanon ug sa pagsulod sa nasod sa Yutang Saad, kay natuman na ang katuyoan niini.—Num 17:10; Heb 9:4; 2Cr 5:10; 1Ha 8:9.

Nganong wala man siloti si Aaron tungod sa paghimo sa bulawang nating baka?

Bisan pa sa iyang talagsaong posisyon, si Aaron may mga kahuyangan. Sa panahon sa unang 40-

ka-adlaw nga pag-estar ni Moises didto sa Bukid sa Sinai, "ang katawhan nagtigom libot kang Aaron ug miingon kaniya: 'Tindog, buhati kami ug usa ka diyos nga mag-una kanamo, tungod kay kon mahitungod niini nga Moises, ang tawo nga nagpagawas kanamo sa yuta sa Ehipto, kami wala gayod mahibalo kon unsa nay nahitabo kaniya.'" (Ex 32:1) Si Aaron mituman sa ilang gusto ug mitabang nila sa paghimog estatwa sa bulawang nating baka. (Ex 32:2-6) Sa dihang sa ulahi siya gisukmatan ni Moises, siya mihatag ug taphaw nga pangatarongan. (Ex 32:22-24) Bisan pa niana, wala isipa ni Jehova nga siya mao ang utok sa pagpakasala, hinuon giingnan si Moises: "Busa karon pasagdi ako, aron ang akong kasuko mosilaob batok *kanila* ug puohon ko *sila.*" (Ex 32:10) Si Moises nagpakiluoy kang Jehova alang sa katawhan ug espesipiko alang kang Aaron ug dayon iyang gihimo ang usa ka panagtigiay labot niining butanga pinaagi sa pagsinggit: "Kinsa ang dapig kang Jehova? Ngari kanako!" (Ex 32:11, 26; Deu 9:20) Ang tanang anak ni Levi misanong, ug tinong lakip niini si Aaron. Tulo ka libo ka magsisimba sa idolo, lagmit ang pangunang mga tigsulsol, ang ilang gipatay. (Ex 32:28) Bisan pa niana, sa ulahi si Moises nagpahinumdom sa nahibilin nga katawhan nga sila usab mga sad-an. (Ex 32:30) Busa, dili lamang si Aaron ang gikaluy-an sa Diyos. Ang iyang mga buhat human niana nagpakita nga siya dili kinasingkasing nga miuyon sa maong idolatrosong kalihokan kondili siya nadala lamang tungod sa pagpit-os sa mga rebelde. (Ex 32:35) Gipakita ni Jehova nga gipasaylo niya si Aaron pinaagi sa padayong pagdawat sa pagkatinudlo ni Aaron ingong hataas nga saserdote.—Ex 40:12, 13.

Human sa maunongong pagpaluyo ni Aaron sa iyang manghod latas sa daghang malisod nga kasinatian ug bisan bag-o pang gipahiluna sa katungdanan ingong hataas nga saserdote pinaagi ni Moises nga hawas sa Diyos, si Aaron sa pagkabinuang miduyog sa iyang igsoong babaye nga si Miriam sa pagsaway kang Moises tungod kay kini nakigminyog usa ka babayeng Cusihanon ug sa paghagit sa talagsaong relasyon ug posisyon ni Moises kang Jehova nga Diyos, nga nag-ingon: "Pinaagi ba lamang kang Moises nga si Jehova nakigsulti? Dili ba usab pinaagi kanato nga siya nakigsulti?" (Num 12:1, 2) Gihimo ni Jehova ang dinaliang aksiyon, gipaatubang kaniya ang tulo sa atubangan sa tolda nga tagboanan, ug gibadlong pag-ayo si Aaron ug Miriam tungod kay wala nila tahora ang tinudlo sa Diyos. Tungod kay si Miriam lamang ang gisanla, lagmit kini nagpasabot nga siya mao ang tighulhog sa maong aksiyon ug lagmit kini nagpakita nga si Aaron nadaog na usab sa iyang kahuyangan tungod kay siya naagni sa pagduyog kaniya. Apan, kon gisanla usab si Aaron, kini magpaimbalido sa iyang pagkatinudlo ingong hataas nga saserdote, sumala sa balaod sa Diyos. (Lev 21:21-23) Ang iyang matarong nga tinamdan sa kasingkasing nadayag pinaagi sa pagsugid gilayon sa iyang sala ug sa pagpangayog pasaylo sa kabuangan nga ilang gihimo ug pinaagi sa iyang masulub-on kaayong pangamuyo nga si Moises mangaliya unta alang sa gisanla nga si Miriam.—Num 12:10-13.

Si Aaron nakasala na usab sa dihang siya, uban kang Moises, napakyas sa pagbalaan sa Diyos atubangan sa kongregasyon labot sa panghitabo sa pagtagana ug tubig didto sa Meriba sa Kades. Tungod niini nga buhat gipahayag sa Diyos nga walay usa nilang duha nga makapribilehiyo sa pagdala sa nasod ngadto sa Yutang Saad.—Num 20:9-13.

Sa unang adlaw sa bulan sa Ab, sa ika-40 nga tuig human sa Pagpanggula, ang nasod sa Israel nagkampo sa utlanan sa Edom atubangan sa Bukid sa Hor. Pipila na lamang ka bulan sila motabok na sa Jordan; apan dili apil ang 123-anyos nga si Aaron. Ubos sa sugo ni Jehova, ug nga nagtan-aw ang tibuok kampo, si Aaron, ang iyang anak nga lalaking si Eleasar, ug si Moises mitungas sa tumoy sa Bukid sa Hor. Didto gitugotan ni Aaron nga hukasan siya sa iyang igsoon sa iyang mga besti sa pagkasaserdote ug isul-ob kini sa iyang anak nga lalaki ug manununod sa pagkahataas nga saserdote, si Eleasar. Unya si Aaron namatay. Lagmit siya gilubong didto sa iyang igsoon ug sa iyang anak, ug sulod sa 30 ka adlaw ang Israel nagbangotan sa iyang kamatayon.—Num 20:24-29.

Angayng matikdan nga sa iyang tulo ka sala nga nahimo, si Aaron dili mao ang utok sa sayop nga buhat kondili nagtugot sa mga pagpit-os o impluwensiya sa uban sa pagpatipas kaniya gikan sa matarong nga dalan. Ilabina sa iyang unang sala, iya untang mapadapat ang prinsipyo nga nagpaluyo sa sugo: "Dili ka mosunod sa panon sa katawhan alang sa daotang katuyoan." (Ex 23:2) Bisan pa niana, sa ulahi ang iyang ngalan gigamit sa Kasulatan sa dungganong paagi, ug ang Anak sa Diyos, panahon sa iyang pagkinabuhi sa yuta, nag-ila sa pagkalegal sa pagkasaserdote ni Aaron.—Sal 115:10, 12; 118:3; 133:1, 2; 135:19; Mat 5:17-19; 8:4.

Mga Saserdoteng Kaliwat ni Aaron. Ang ekspresyong "mga Aaronikanhon" makaplagan sa *King James Version* ug sa *Moffatt* sa 1 Cronicas 12:27; 27:17. (Ang Masoretikong teksto sa Hebreohanon naggamit lamang sa ngalang Aaron. Ang *LXX* [Lagardian nga edisyon, sa 1Cr 12:27] nag-ingon "sa mga anak nga lalaki ni Aaron.") Dayag nga ang pulong nga "Aaron" gigamit dinhi sa linangkob nga diwa, sama sa ngalang Israel, ug naghawas sa banay ni Aaron o sa iyang mga kaliwat nga lalaki sa panahon ni David nga mga sakop sa

tribo ni Levi ug nag-alagad ingong mga saserdote. (1Cr 6:48-53) Ang *Bag-ong Kalibotang Hubad* mabasa: "Ug si Jehoiada mao ang pangulo sa mga anak nga lalaki ni Aaron, ug uban kaniya dihay tulo ka libo pito ka gatos." (1Cr 12:27) Ang mga pulong nga "sa mga anak nga lalaki" gidugang aron makompleto ang diwa.

AB. Ang ngalan sa ika-5 nga lunar nga bulan sa sagradong kalendaryo sa mga Hudiyo human sa pagkadestiyero, apan ang ika-11 nga bulan sa sekular nga kalendaryo. Kini nga bulan katumbas sa bahin sa Hulyo ug bahin sa Agosto.

Dili matino ang kahulogan sa ngalang Ab. Sa Bibliya, kini wala hisgoting direkta sa ngalan niini, kondili ingong "ang ikalimang bulan" lamang. Apan, kining ngalana makaplagan diha sa Mishnah (*Ta'anit* 4:6) ug sa ubang Hudiyohanong mga sinulat human sa pagkadestiyero.

Ang Ab maoy bulan sa ting-init, ang panahon nga magsugod ang pagpangani sa ubas didto sa Israel.—Tan-awa ang KALENDARYO.

Si Aaron namatay sa unang adlaw sa Ab didto sa Bukid sa Hor. (Num 33:38) Ang 2 Hari 25:8 nag-ingon nga sa ikapitong adlaw niining bulana si Nebuzaradan, ang alagad sa hari sa Babilonya, "misulod sa Jerusalem." Apan, ang Jeremias 52:12 nag-asoy kanato nga sa ikanapulong adlaw niini nga bulan nga si Nebuzaradan "misulod sa Jerusalem." Ang *Soncino Books of the Bible* nagkomento bahin niini, nga nag-ingon: "Ang kal-ang nga tulo ka adlaw mahimong isipon nga mao ang panahon sa pag-abot ni Nebuzaradan sa dapit ug sa pagsugod sa mga buluhaton." (Giedit ni A. Cohen, London, 1949) Busa, mopatim-aw nga si Nebuzaradan miabot sa Jerusalem sa ikapito nga adlaw, mihimog pagsurbi gikan sa iyang kampo sa gawas sa mga paril sa siyudad, ug nagsugo sa pagguba sa mga kuta sa siyudad ug sa pag-agaw sa mga bahandi niini; sa kataposan, sa ikanapulong adlaw sa bulan, siya misulod sa siyudad ug sa balaang templo niini. Sumala kang Josephus (*The Jewish War,* VI, 250, 268 [iv, 5, 8]), ang templo ni Herodes gisunog sa mga Romano sa ikanapulong adlaw sa ikalimang bulan (70 K.P.), ug gipunting ni Josephus ang pagkapareho niini nga petsa sa dihang gisunog sa mga Babilonyanhon ang unang templo sa samang adlaw.

Sulod sa misunod nga 70-ka-tuig nga pagkadestiyero didto sa Babilonya, kining ikalima nga bulan maoy panahon sa mga pagpuasa ug mga pagbakho sa mga Hudiyo agig paghinumdom sa kalaglagan sa templo sa Jerusalem. (Zac 7:3, 5; 8:19) Sa bulan usab sa Ab nga si Esdras mibalik ngadto sa napasig-uling Jerusalem aron tudloan ang mga Hudiyo sa Balaod ni Jehova.—Esd 7:8, 9, 25.

ABADDON [gikan sa Heb., nga nagkahulogang "Kalaglagan"]. Sa Pinadayag 9:11 kini nga Hebreohanong pulong gitumbasan lamang ug espeling nga Cebuano. Dinha atong mabasa ang mahitungod sa simbolikong hampak sa mga dulon nga sila adunay "hari, ang manulonda sa kahiladman. Sa Hebreohanon ang iyang ngalan Abaddon, apan sa Grego siya ginganlag Apollyon."

Sa Hebreohanon ang pulong nga *'avad·dohn'* nagkahulogang "kalaglagan" ug mahimong magtumong usab sa "dapit sa kalaglagan." Sa orihinal nga Hebreohanong teksto kini makita sa lima ka higayon, ug diha sa upat niini kini gigamit nga susama sa "lubnganan," "Sheol," ug "kamatayon." (Sal 88:11; Job 26:6; 28:22; Pr 15:11) Ang pulong nga *'avad·dohn'* niini nga mga teksto dayag nga nagtumong sa pagkadunot sa lawas human sa kamatayon sa tawo, ug kini nga mga teksto nagpakita nga ang pagkadunot o pagkalaglag mahitabo didto sa Sheol, ang komon nga lubnganan sa katawhan. Sa Job 31:12 ang *'avad·dohn'* nagpasabot sa makadaot nga epekto sa pagpanapaw. Si Job mipahayag: 'Kana [nga pagpanapaw] maoy usa ka kalayo nga magaut-ot hangtod sa kalaglagan [*'adh-'avad·dohn'*], ug taliwala sa tanan kong mga abot kini mogamot.'—Itandi ang Pr 6:26-28, 32; 7:26, 27.

Si Abaddon, ang manulonda sa kahiladman—kinsa siya?

Apan, sa Pinadayag 9:11 ang pulong nga "Abaddon" gigamit ingong ngalan sa "manulonda sa kahiladman." Ang katumbas nga Gregong ngalan nga Apollyon nagkahulogang "Tiglaglag." Sa ika-19 nga siglo dihay mga pagpaningkamot aron ipakita nga kining tekstoha matagnaong nagtumong sa mga indibiduwal sama kang Emperador Vespasian, Muhammad, ug bisan kang Napoleon, ug kini nga manulonda giisip sa kadaghanan ingong "sataniko." Apan, angayng matikdan nga sa Pinadayag 20:1-3 ang manulonda nga may "yawi sa kahiladman" gipakita nga maoy hawas sa Diyos gikan sa langit, ug imbes nga "sataniko," iyang gigapos ug gitambog si Satanas ngadto sa kahiladman. Sa pagkomento sa Pinadayag 9:11, ang *The Interpreter's Bible* nag-ingon: "Apan, si Abaddon maoy usa ka manulonda nga dili iya ni Satanas kondili sa Diyos, nga nagbuhat sa iyang buluhaton sa paglaglag sumala sa gisugo sa Diyos."

Diha sa Hebreohanong mga teksto nga gihisgotan, dayag nga ang *'avad·dohn'* gipakasama sa Sheol ug sa kamatayon. Sa Pinadayag 1:18 makita nato nga si Kristo Jesus nag-ingon: "Buhi ako hangtod sa kahangtoran, ug ania kanako ang mga yawi sa kamatayon ug sa Hades." Ang iyang gahom may-

labot sa kahiladman gipakita sa Lucas 8:31. Siya adunay malaglagong gahom, lakip ang gahom sa paglaglag kang Satanas, ug kini dayag nga makita sa Hebreohanon 2:14, nga nag-ingong si Jesus nakig-ambit sa dugo ug unod aron nga "pinaagi sa iyang kamatayon mawagtang niya ang usa nga may gahom sa pagpahinabog kamatayon, nga mao, ang Yawa." Sa Pinadayag 19:11-16 siya tinawng gihulagway ingong tinudlo sa Diyos nga Tiglaglag o Tigpahamtang ug silot.—Tan-awa ang APOLLYON.

ABAGA. Ang bahin sa lawas sa tawo o sa mananap nga nagbugdo diha sa kilid ubos sa liog; sa mas lapad nga diwa, ang katakos sa pagpas-an ug mga palas-anon o responsibilidad.

Sa karaang panahon, sama karong adlawa, naandan ang pagpas-an ug mga luwan diha sa mga abaga. (Gen 21:14; Ex 12:34) Ang arka sa pakigsaad dili ikarga sa karomata, kondili, pas-anon sa mga Levihanon. (1Cr 15:15; Jos 3:14, 15; 2Sa 6: 3, 6-9, 13) Ang usa ka bug-at nga luwan diha sa mga abaga mahimong magtumong sa pagpanglupig o pagkaulipon. (Sal 81:5, 6; Isa 10:27; 14:25; Mat 23:4) Ang tribo ni Isacar gitagna nga "itikubo niya ang iyang abaga aron mopas-an ug mga kabug-at." (Gen 49:14, 15) Sa kasaysayan sa Israel kini nga tribo andam nga moabaga sa responsibilidad ug mobuhat sa bug-at nga buluhaton. Kini naghatag ug daghang maisog nga mga manggugubat ngadto kang Maghuhukom Barak ug, sa ulahi, nagtagana kang Maghuhukom Tola; usab, sa panahon ni David, kini nga tribo naghatag ug daghang maalamon ug maisog nga mga lalaki.—Huk 5:13, 15; 10: 1, 2; 1Cr 7:1-5; 12:23, 32.

Gikaingon nga ang usa ka awtoridad o responsibilidad ipatong diha sa abaga. Ang tagna ni Isaias nagtagna nga ang prinsipenhong pagmando ipatong diha sa abaga ni Jesu-Kristo. (Isa 9:6) Gisultihan ni Isaias ang dili-matinumanong si Sebna nga si Eliakim mopuli sa iyang dapit ingong piniyalan sa balay sa hari, kay ang Diyos nagbutang sa "yawi sa balay ni David" diha sa iyang abaga. Sanglit ang yawi sa maong mga kahimtang naghawas sa responsibilidad ug awtoridad, kini nga tagna lagmit may kalabotan sa pagdawat ni Kristo sa awtoridad sa Gingharian ingon sa gihawasan sa Davidnong pakigsaad. (Isa 22:15, 20-22; Luc 1:31-33; itandi usab ang Pin 3:7.) Makapaikag usab ang pagkasayod nga ang tabon sa dughan sa paghukom nga nagbitay gikan sa sul-otan sa abaga sa mga besti sa hataas nga saserdote, dayag nga naglarawan sa mga awtoridad nga ipatong diha sa mga abaga sa dakong Hataas nga Saserdote, si Jesu-Kristo. —Ex 28:6, 7, 12, 22-28; tan-awa ang HATAAS NGA SASERDOTE.

Si Moises miingon bahin kang Benjamin, sa dihang iyang gipanalanginan ang mga anak sa Israel: "Ang hinigugma ni Jehova magapuyo unta sa kasegurohan duol kaniya, . . . ug siya magapuyo sa taliwala sa iyang mga abaga." (Deu 33:12) Mopatim-awng kini nagpunting sa kamatuoran nga ang mga hari sa linya ni David maghupot sa ilang sentro sa pangagamhanan diha sa teritoryo sa Benjamin. Ang samang Hebreohanong pulong nga gigamit dinhi alang sa "abaga" gihubad nga "kilid" o "bakilid" sa Josue 15:8 (*AT, Mo, NW*), nga naghisgot sa usa ka bakilid sa bungtod nga nahimutangan kanhi sa Jerusalem.—Tan-awa ang ubang mga pananglitan sa Ex 27:14, 15; Num 34:11; Jos 15:10; 1Ha 6:8; Eze 25:9.

Ang 'pagpagahi sa abaga' nagtumong sa pagsukol sa tambag ug balaod sa Diyos (Neh 9:29; Zac 7:11), samtang ang pag-alagad "abaga sa abaga" nagpaila sa panaghiusa sa buluhaton.—Sof 3:9.

Ang nag-alagad nga saserdote hatagan ug abaga sa laking karnero sa halad sa Nazareo inigkatapos sa iyang panaad, ug kini nahimong usa ka bahin sa pahat sa saserdote.—Num 6:19, 20; tan-awa usab ang Deu 18:3.

ABAGTA. Ang ngalan sa usa sa pito ka opisyal sa palasyo kinsa nag-alagad sa Persianhong hari nga si Ahasuero, ang bana sa Hudiyo nga si Ester, diha sa iyang palasyo sa Susan nga kanhi kaulohan sa Persia.—Est 1:10.

Diha sa *King James Version,* si Abagta giingon nga usa sa pito ka "pangulong opisyal sa panimalay," ug ang mabasa sa panaplin nag-ingong "mga eunuko." Bisan tuod ang mga eunuko kanunayng gigamit ingong sinaligang mga alagad sulod sa harianong panimalay sa mga nasod sa Tungang Sidlakan, ang orihinal nga Hebreohanong pulong nga *sa·ris′* sa panguna nagkahulogang "opisyal sa palasyo" ug segundaryong kahulogan lamang ang usa ka tawong kinapon. Sanglit kining pito ka opisyal sa palasyo maoy mga tig-alagad sa hari ug lagmit nga wala itudlo ingong mga magbalantay sa kababayen-an (sama kang Hegai, ang eunuko sa hari nga gihisgotan sa Ester 2:3), sila tingali dili mga eunuko sa pisikal nga diwa.

ABAN. Anak nga lalaki ni Abisur ug Abihail sa tribo ni Juda.—1Cr 2:29.

ABANA. Usa sa duha ka suba sa Damasco nga gihisgotan sa komandante sa Siryanhong kasundalohan nga si Naaman sa dihang giyubit ang instruksiyon ni Eliseo nga siya maligo sa katubigan sa Jordan aron mamaayo sa iyang sanla.—2Ha 5:12.

Kining subaa gituohan sa kadaghanan nga mao ang Nahr Barada, nga naggikan sa kabukiran sa Anti-Lebanon paingon sa AK sa Damasco ug,

human motadlas sa kabukiran, mogula gikan sa usa ka lugot nga K lamang sa Damasco. Dayon kini moagos sa amihanang bahin sa siyudad ug mokanap sa lainlaing direksiyon aron sa pagpatubig sa usa ka dakong luna sa dili pa kini moagos ngadto sa kalamakan sa S sa siyudad. Ang katubigan niini, nga gigamit sa pagpatubig sa kaumahan ug mga prutasan pinaagig mga kanal ug mga agianan sa tubig, nagpatungha ug dakong tubigan nga dapit. Ikaingon gayod nga ang Damasco naglungtad tungod sa Barada. Dugay na nga kini ang gigikanan sa tubig alang sa mga biawan, mga tangke, ug mga kaligoanan sa siyudad. Ang klasikal nga mga magsusulat nagtawag niini nga Bulawanong Suba (Chrysorrhoas). Busa, ang taas nga pagtamod ni Naaman labot niini nga suba adunay lig-ong pasukaranan.

Ang pulong nga "Amana" o "Amanah" maoy gigamit inay nga "Abana" diha sa 2 Hari 5:12 sa *An American Translation,* sa hubad usab nga gipatik sa The Jewish Publication Society of America, ug sa panaplin sa Masoretikong teksto maingon man sa Syriac nga *Peshitta.* Sa Awit ni Solomon 4:8 gihisgotan ang "Amana" diha sa daghang hubad, ug kini gisabot nga nagtumong sa kabukiran sa Anti-Lebanon diin didto naggikan ang suba nga gihisgotan dinhi. Busa, ang ngalan sa suba lagmit naggikan sa ngalan sa kabukiran nga maoy tinubdan niini.

ABARIM [Mga Tabokanang Bahin (Mga Labanganan); Utlanan (Mga Rehiyon sa Unahan Pa)]. Kining ngalana walay duhaduhang nagtumong sa usa ka rehiyon sa S sa Suba sa Jordan ug, ilabina, sa S sa Patayng Dagat. Sa Jeremias 22:20 kini gihisgotan uban sa mga rehiyon sa Lebanon ug Basan.

Sa ubang mga paghisgot niini diha sa rekord sa Bibliya, kini nalangkit sa usa ka kutay o lumbay sa kabukiran. Ang terminong "Abarim," nga nagtumong sa "mga rehiyon sa unahan pa," lagmit nagpakita nga ang mga tawo nga gigikanan sa termino nanimuyo sa *kasadpan* nga bahin sa Jordan; ug posible nga kini nga termino unang gigamit ni Abraham ug padayong gigamit sa mga Israelinhon sa ilang pagbiya sa Ehipto.

Sa hapit nang matapos ang 40-ka-tuig nga pagpanaw sa kamingawan nga ang mga Israelinhon nakaabot niini nga teritoryo ug nagkampo "sa kabukiran sa Abarim." (Num 33:47, 48) Dayon sila milugsong sa Kapatagan sa Moab, nga nahimutang sa S sa Jordan sa A nga tumoy sa Patayng Dagat. Dinhi sila mihimo sa ilang kataposang pagkampo una pa motabok sa Suba sa Jordan. Dinhi usab si Jehova miingon kang Moises: "Tungas niining bukira sa Abarim, ang Bukid sa Nebo, nga anaa sa yuta sa Moab, nga nag-atubang sa Jerico, ug tan-awa ang yuta sa Canaan, nga akong ihatag sa mga anak sa Israel ingong panulondon."—Deu 32:49; Num 27:12.

Pinasukad niini mopatim-aw nga ang rehiyon sa Abarim, uban sa kabukiran niini, nahimutang sa AK nga bahin sa teritoryo sa Moab. Apan, lagmit nga kini misaylo pa sa kinatibuk-ang kutay sa mga pangpang sa kabukiran nga nahimutang sa tibuok S nga bahin sa Patayng Dagat gikan sa A hangtod sa H. Sa Numeros 21:11 ug 33:44 gihisgotan ang usa ka hunonganan diha sa ruta sa mga Israelinhon nga gitawag ug "Iye-abarim," ug ang konteksto nagbutang niini sa H sa Moab ug sa H nga tumoy sa Patayng Dagat. Lagmit mao kini ang kinahabagatang tumoy sa rehiyon nga gitawag ug Abarim.—Tan-awa ang IYE-ABARIM.

Ang Bukid sa Nebo dayag nga usa sa mas habog nga mga bukid sa Abarim.—Tan-awa ang NEBO Num. 3.

ABBA. Ang pulong nga *'ab·ba'* sa Aramaiko maoy katumbas sa puwersado o tinong porma sa *'av,* nga sa literal nagkahulogang "ang amahan," o "Oh Amahan." Kini mao ang ngalan nga mabinationg gigamit sa mga bata alang sa ilang mga amahan ug lakip niini ang pagkamabination sa Cebuanong pulong nga "papa" samtang gipabilin ang dignidad sa pulong nga "amahan," ingong dili pormal apan matinahoron. Busa, kini maoy usa ka pulong sa pagmahal inay nga usa ka titulo ug maoy lakip sa unang mga pulong nga nakat-onang isulti sa usa ka bata.

Kining Aramaiko nga pulong makita sa tulo ka higayon diha sa Kasulatan. Kini kanunayng gihatagag katumbas nga espeling diha sa orihinal nga Grego ug sagad kini usab ang gihimo diha sa Cebuano nga mga hubad. Sa matag higayon ang termino sundan dayon sa hubad nga *ho pa·ter'* sa Grego, nga sa literal nagkahulogang "ang amahan" o, gigamit sa tawag nga, "Oh Amahan." Sa matag kahimtang kini gigamit nga nagtumong sa langitnong Amahan nga si Jehova.

Gitala ni Marcos nga si Jesus migamit sa maong termino sa dihang nag-ampo kang Jehova nga Diyos didto sa Getsemane wala madugay una pa sa iyang kamatayon, nga nag-ingon: *"Abba,* Amahan, ang tanang butang posible kanimo; kuhaa kining kopa gikan kanako. Apan dili sa akong pagbuot, kondili sa imong pagbuot." (Mar 14:36) Kini maoy tim-os nga hangyo sa usa ka anak ngadto sa hinigugmang amahan, nga gisundan dayon sa usa ka pasalig nga, bisan unsa man ang mahitabo, siya magpabiling masinugtanon.

Ang duha ka laing teksto nga kini makita maoy diha sa mga sulat ni Pablo sa Roma 8:15 ug Galacia 4:6. Diha niining duha ka teksto ang pulong gi-

gamit maylabot sa mga Kristohanon nga gitawag aron mahimong inanak-sa-espiritu nga mga anak sa Diyos ug nagpaila sa kasuod sa ilang relasyon uban sa ilang Amahan. Bisan tuod sila maoy "mga ulipon sa Diyos" ug "gipalit sa usa ka bili," sila usab maoy mga anak diha sa panimalay sa usa ka mahigugmaong Amahan, ug sila tinong gipahibalo sa balaang espiritu labot niini nga kahimtang pinaagi sa ilang Ginoo nga si Jesus.—Rom 6:22; 1Co 7:23; Rom 8:15; Gal 4:6.

Inay nga usa lamang ka hubad gikan sa Aramaiko ngadto sa Grego, nakita sa pipila diha sa paggamit nga dungan sa duha ka pulong nga *'Ab·ba'* ug "Amahan," una, ang pagsalig, kompiyansa, ug pagkamapasakopon sa usa ka bata, ug dayon ang hamtong nga pagpabili sa relasyon sa anak ngadto sa iyang amahan ug sa mga responsibilidad niini. Pinasukad niini nga mga teksto mopatim-aw nga, sa kapanahonan sa mga apostoles, ang mga Kristohanon migamit sa termino nga *'Ab·ba'* diha sa ilang mga pag-ampo sa Diyos.

Ang pulong nga *'Ab·ba'* gigamit sa ulahi ingong titulo sa pagpasidungog sa Hudiyong mga rabbi sa unang mga siglo sa Komong Panahon ug makaplagan nga ingon niana ang paggamit diha sa Babilonyanhong Talmud. (*Berakhot* 16*b*) Ang usa nga nag-alagad sa katungdanan ingong bise-presidente sa Hudiyohanong Sanhedrin naghupot na sa titulong *'Av,* o Amahan sa Sanhedrin. Sa ulahing mga yugto ang titulo gipadapat usab ngadto sa mga obispo sa Coptic, Etiopianhon, ug Siryanhong mga simbahan ug, ilabina gayod, kini nahimong titulo sa Obispo sa Alejandria, sa ingon naghimo kaniya nga "amahan" o "papa" nianang bahina sa Sidlakanhong simbahan. Ang Iningles nga mga pulong nga *"abbot"* (superyor sa mga monghe) ug *"abbey"* (monasteryo) parehong naggikan sa Aramaikong *'ab·ba'.* Si Jerome, ang maghuhubad sa Latin nga *Vulgate,* mitutol sa paggamit sa titulo nga *"abbot"* nga gigamit ingong tawag sa Katolikong mga monghe sa iyang panahon ug nangatarongan nga kini maoy paglapas sa mga instruksiyon ni Jesus sa Mateo 23:9: "Dugang pa, ayaw ninyo tawgang amahan si bisan kinsa dinhi sa yuta, kay usa ra ang inyong Amahan, ang langitnong Usa."

ABDA [Alagad].

1. Ang amahan ni Adoniram. (1Ha 4:6) Ang iyang anak nga lalaki nga si Adoniram maoy usa ka prinsipe nga nagdumala niadtong gipaapil sa pinugos nga trabaho panahon sa mga paghari ni David, Solomon, ug Rehoboam, ug dayag nga mao ang Adoram, o Hadoram, nga gihisgotan sa ubang mga teksto. (2Sa 20:24; 1Ha 12:18; 2Cr 10:18) Busa, si Abda lagmit katalirongan ni Haring David.

2. Usa ka kaliwat ni Jedutun sa tribo ni Levi. (Neh 11:17, 18) Si Abda nga Levihanon dayag nga mao ra ang "Abdias" nga gihisgotan sa 1 Cronicas 9:16. Lakip siya sa mga destiyero nga namalik sa Jerusalem gikan sa Babilonya.

ABDEEL [Alagad sa Diyos]. Amahan ni Selemias, usa sa tulo ka tawo nga gipadala ni Haring Jehoiakim sa pagdakop kang manalagnang Jeremias ug sa iyang sekretaryong si Baruk.—Jer 36:26.

ABDI [pinamubo sa Abdiel].

1. Usa ka Levihanon sa balay ni Merari. Siya mao ang amahan ni Kisi ug lagmit nga katalirongan ni Saul, kansang paghari nagsugod sa 1117 hangtod sa 1078 W.K.P.—1Cr 6:31, 33, 39, 44.

2. Usa usab ka Levihanon sa balay ni Merari. Siya mao ang amahan ni Kis. (2Cr 29:12) Tungod kay magkaamgid ang ngalan sa ilang mga anak nga lalaki, kini nga Abdi ug ang usa nga gihubit sa Num. 1 gihisgotan sa pipila ka diksiyonaryo sa Bibliya ingong mao rang tawhana. Apan, sanglit kining anak sa ikaduhang Abdi nga si Kis nagkinabuhi man sa panahon ni Haring Ezequias nga mga 250 ka tuig human sa panahon ni David, kini nga panghinapos dili makataronganon. Lagmit nga kining ikaduhang Abdi maoy katalirongan ni Haring Jotam ug Ahaz, kansang mga paghari nagkobre sa yugto gikan sa 777 W.K.P. hangtod sa mga 746 W.K.P.

3. Usa ka tawo sa banay ni Elam kinsa nagkinabuhi sa mga panahon human sa pagkadestiyero. (Esd 10:26) Lakip siya niadtong mga Israelinhon nga mikuha ug langyawng mga asawa apan nagpapahawa kanila agig sanong sa awhag ni Esdras human sa iyang pagbalik ngadto sa Jerusalem sa ikapitong tuig ni Haring Artajerjes (Longimanus) (468 W.K.P.).—Esd 7:8; 10:1-4, 10-12, 26, 44.

ABDIAS [Alagad ni Jehova].

1. Usa ka pangulo sa banay sa tribo ni Isacar; anak nga lalaki ni Izrahias ug kaliwat ni Tola.—1Cr 7:1-3.

2. Usa ka Zabulonhon kansang anak nga lalaki maoy usa ka prinsipe niana nga tribo sa panahon sa pagmando ni David.—1Cr 27:19, 22.

3. Usa ka gamhanang manggugubat nga Gadhanon kinsa mitabok sa Jordan bisag kini nagbaha ug mipaluyo kang David sa dihang siya nagkinabuhi ingong kagiw gumikan sa kapungot ni Saul. —1Cr 12:8, 9, 14, 15.

4. Ang nagdumala sa panimalay ni Haring Ahab. Bisan tuod si Haring Ahab ug Jezebel nagbuhat sa pagkadaotan, si Abdias mahinadlokon kaayo kang Jehova, nga nagtago sa 100 ka

manalagna ni Jehova nga "tagkalim-an didto sa usa ka langob" sa dihang si Jezebel nagpapatay kanilang tanan. Sa panahon sa hulaw nga gipahinabo sa Diyos nga gitagna ni Elias, gibahin ni Abdias ug sa iyang agalong si Ahab ang usa ka teritoryo, ug ang matag usa kanila nangita ug balili aron ipakaon sa kahayopan sa dihang nakigkita si Elias kang Abdias. Si Elias wala na makit-i ni Ahab panahon sa hulaw, usa ka yugto nga mga tulo ka tuig. Sa dihang gisultihan nga pahibaloon si Ahab nga nahibalik na si Elias, si Abdias, tungod sa dakong kahadlok, nagpanuko sa pag-adto hangtod nga gipasaligan siya nga dili mobiya ang manalagna, kay tinong patyon ni Ahab ang iyang alagad kon mapamatud-ang bakak kini nga taho.—1Ha 18:1-16.

5. Usa ka prinsipe nga gipadala ni Jehosapat aron sa pagtudlo sa balaod ni Jehova diha sa mga siyudad sa Juda.—2Cr 17:7, 9.

6. Usa ka layong kaliwat ni Saul ug Jonatan sa tribo ni Benjamin.—1Cr 8:33-38; 9:44.

7. Usa ka Merarihanong Levihanon nga usa sa mga magtatan-aw sa pagpang-ayo sa templo nga gisugo ni Haring Josias nga buhaton.—2Cr 34: 8, 12.

8. Usa ka manalagna ni Jehova ug magsusulat sa ikaupat nga basahon sa gitawag nga gagmayng mga basahon sa tagna. (Abd 1) Walay nahibaloan bahin sa pagkatawo niini nga manalagna sa ikapitong siglo W.K.P.—Tan-awa ang ABDIAS, BASAHON NI.

9. Usa ka Levihanon nga mipauli gikan sa Babilonya ug mipuyo sa Jerusalem. (1Cr 9:2, 3, 14, 16) Siya dayag nga gitawag ug Abda sa Nehemias 11:17. Lagmit mao ra ang Num. 13.

10. Usa ka kaliwat ni David human sa yugto sa pagkadestiyero.—1Cr 3:5, 9, 10, 21.

11. Pangulo sa balay sa amahan ni Joab nga nangulo sa 218 ka lalaki niini nga banay balik sa Jerusalem kauban ni Esdras niadtong 468 W.K.P.; anak nga lalaki ni Jehiel.—Esd 8:1, 9.

12. Usa sa mga saserdote (o iyang kaliwat) kinsa miuyon sa pakigsaad sa pagkamatinumanon nga gihimo sa namalik nga mga destiyero ubos sa pagkagobernador ni Nehemias.—Neh 9:38; 10:1, 5, 8.

13. Usa ka Levihanong magbalantay-sa-ganghaan sa mga adlaw ni Nehemias ug Esdras. (Neh 12:25, 26) Lagmit mao ra ang Num. 9.

ABDIAS, BASAHON NI. Ang kinamub-an nga basahon sa tagna diha sa Hebreohanong Kasulatan. Gisulat ni Abdias (bahin kaniya wala nay laing nahibaloan gawas lamang sa iyang ngalan), kini nga basahon naundan sa usa ka pahayag sa paghukom ni Jehova batok sa Edom, naghatag sa katarongan sa maong paghukom, ug nagpunting sa umaabot nga pagpasig-uli "sa balay ni Jacob." Ang pagkapuo sa mga Edomhanon ingong usa ka katawhan ug ang pagpasig-uli sa mga Israelinhon ngadto sa ilang yuta nagpamatuod sa tukmang katumanan sa tagna ni Abdias.—Abd 17, 18; tan-awa ang EDOM, EDOMHANON.

Gihatag ang tagna tungod sa 'dili-inigsoong' pagtratar nga gipakita sa mga Edomhanon ngadto "sa mga anak sa Juda" sa dihang ang naulahi nakaagom ug kapildihan. Ang mga Edomhanon, pinaagi sa ilang katigulangan nga si Esau, maoy par-

MGA PANGUNANG PUNTO SA ABDIAS

Ang paghukom ni Jehova batok sa Edom ug ang saad sa pagpasig-uli sa katawhan ni Jehova

Gisulat niadtong mga 607 W.K.P., ang tuig nga gilaglag sa mga Babilonyanhon ang Jerusalem

---

Ang pakigbahin sa Edom sa gihimong kapintasan ngadto sa mga kaliwat ni Jacob

Sa dihang ang Jerusalem nasakop ug ang katawhan niini nabihag, ang Edom mibarog lamang sa daplin (ber 10, 11)

Siya dili unta angayng magmaya tungod sa katalagman sa Juda, ug makig-ambit sa pagpangagaw sa katawhan sa Diyos ug sa pagtugyan sa mga nakaikyas ngadto sa kaaway (ber 12-14)

Ang katalagman modangat sa Edom

Gitawag ni Jehova ang kanasoran aron sa pagpakiggubat sa Edom (ber 1)

Bisan pa sa daw hilwas nga kahimtang niini, ang Edom ipaubos (ber 2-4)

Ang mga kawatan o mga mag-aani mokuha lamang sa kon unsay ilang gikinahanglan ug adunay ilang ibilin; sa dihang mapukan ang Edom, siya bug-os nga pagaagawan; siya limbongan niadtong iyang gipakigsaaran, ug ang iyang maalamon ug gamhanang mga tawo makaagom sa kalaglagan (ber 5-9)

Ang balay ni Esau makadawat sa samang pagtratar nga gipakita niini sa Juda; ang balay ni Esau mahanaw (ber 15, 18)

Ang balay ni Jacob ipasig-uli

Ang Zion mahimong balaan; ang balay ni Jacob mao ang kalayo nga magaut-ot sa balay ni Esau sama sa dagami (ber 17, 18)

Ang napasig-uling katawhan ni Jehova manag-iya sa "mga butang nga ilang panag-iyahon," lakip ang "bukirong rehiyon ni Esau" (ber 19, 20)

Ang pagkahari maiya ni Jehova (ber 21)

yente sa mga Israelinhon. Ang mga Edomhanon nagmaya tungod sa katalagman sa Juda, nakig-ambit sa pagkuhag inagaw gikan sa mga Hudiyo, nagbabag kanila sa pag-ikyas gikan sa ilang yuta, ug gani nagtugyan kanila ngadto sa kaaway. (Abd 12-14) Ingon sa makita sa pagtandi sa tagna ni Abdias ngadto sa mga pulong ni Jeremias (25:15-17, 21, 27-29; 49:7-22) ug Ezequiel (25:12-14; 35:1-15), kini lagmit gayod nga nahitabo maylabot sa kalaglagan sa Jerusalem pinaagi sa Babilonyanhong kasundalohan ug, busa, gituohang gisulat kini nga basahon niadtong mga tuig 607 W.K.P.

Sanglit daghan sa mga butang nga gitagna diha sa tagna ni Abdias gitagna usab diha sa basahon ni Jeremias, kini naghimo sa katumanan sa pulong ni Jehova mahitungod sa Edom nga tino gayod. —Itandi ang Gen 41:32.

ABDIEL [Alagad sa Diyos]. Ang anak nga lalaki ni Guni ug ang amahan ni Ahi, sa tribo ni Gad. (1Cr 5:15) Siya nagpuyo sa rehiyon sa Gilead ug Basan, sa S sa Jordan, usa ka dapit nga ilado sa pagpamuhi ug kahayopan.—1Cr 5:16.

ABDON [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "alagad"].

1. Usa ka maghuhukom, ang anak nga lalaki ni Hilel nga Piratonhon nga taga-Epraim. (Huk 12:13-15) Matod ni Josephus (*Jewish Antiquities,* V, 273 [vii, 15]), ang iyang walo-ka-tuig nga pagmando maoy malinawon, ug ang rekord sa Bibliya wala maghisgot nga dihay mga panaggubat sa maong yugto. Ang 40 ka anak ug 30 ka apo ni Abdon tanan "nagsakay sa kapitoan ka hingkod nga asno," usa ka timailhan sa pagkaadunahan ug taas nga posisyon nianang panahona. Sa kataposan sa iyang pagkamaghuhukom, si Abdon gilubong sa iyang yutang natawhan sa Epraim.

Gituohan sa pipila nga si Abdon mao si "Bedan," nga gihisgotan sa 1 Samuel 12:11; hinunoa, si Bedan lagmit gayod nga mao si Barak, kansang ngalan makita niining tekstoha sa Gregong *Septuagint* ug sa Syriac nga *Peshitta.*

2. Usa ka Benjaminhon, panganay nga anak nga lalaki ni Jeiel ug dayag nga maoy igsoon ni Ner nga apohan ni Saul.—1Cr 8:29, 30; 9:35, 36, 39.

3. Usa ka opisyal sa palasyo ni Haring Josias (2Cr 34:20), gitawag ug Akbor sa 2 Hari 22:12. —Tan-awa ang AKBOR Num. 2.

4. Anak nga lalaki ni Sasak sa tribo ni Benjamin; usa ka pangulo nga nagpuyo sa Jerusalem.—1Cr 8:23-28.

5. Usa sa upat ka siyudad sa teritoryo sa Aser nga gihatag ngadto sa mga Levihanon sa banay ni Gerson (Gersom). (Jos 21:27-31; 1Cr 6:71-75) Lagmit nga mao kini ang Khirbet ʽAbdeh (Tel ʽAvdon) nga mga 6 km (3.5 mi) sa S sa Akzib. Kining dapita nahimutang sa A sa Wadi Qarn (Nahal Keziv) ug sa tiilan sa kabungtoran sa Galilea ug busa duol sa A nga tumoy sa Patag sa Aser.

ABEDNEGO [lagmit, Alagad ni Nebo [usa ka Babilonyanhong diyos]]. Ang ngalan nga gingalan kang Azarias, usa sa mga Hudiyong batan-on nga harianon o hamilig kagikan nga gibihag ni Nabucodonosor niadtong 617 W.K.P.—Dan 1:3, 4, 7.

Ang pipila ka eskolar nagtuo nga ang "Nego" maoy usa ka tinuyo nga pag-usab sa ngalang Nebo, usa ka Babilonyanhong diyos, aron dili makapasuko kang Azarias. (Tan-awa ang NEBO Num. 4.) Ang ngalang Azarias nagkahulogang "Si Jehova Nagtabang," ug mopatim-aw nga kining maong mga Hebreohanon, sa taliwala kanila, padayong naggamit sa ilang orihinal nga mga ngalan. (Dan 2:17) Didto sa Babilonya siya, kauban ni Daniel, Hananias, ug Misael, gihatagan ug hataas nga pasidungog kay nakapasar sa tulo-ka-tuig nga kurso sa pagbansay ug sa harianong pagsusi nga gipangunayan mismo ni Nabucodonosor, human nila ipasundayag ang relihiyosong integridad maylabot sa pagkaon ug ilimnon. (Dan 1:4, 5, 8-20) Sa ulahi, tungod sa hangyo ni Daniel, si Azarias ug ang iyang duha ka kauban gihimo sa hari nga mga tagdumala sa sakop nga distrito sa Babilonya.—Dan 2:49.

Human niana, si Abednego (Azarias), uban sa iyang duha ka Hebreohanong kauban, gisaway sa pipila ka Caldeanhon atubangan sa hari tungod sa pagdumili sa pagyukbo sa bulawang larawan sa hari agig sanong sa gipatugtog nga musika. (Dan 3:5, 8, 12) Sa dihang sila gipangutana sa nasukong hari, ang ilang hugot nga pagdumili sa pagsupak sa ilang tanlag ug ang ilang pagpadayag ug pagtuo kang Jehova mao ang hinungdan nga gipatambog sila sa hari ngadto sa usa ka gipainit pag-ayong hudno, diin sila milagrosong giluwas sa hawas nga manulonda sa Diyos. Human sila pagawasa sa nalisang nga hari, ug human makita sa mga membro sa palasyo sa hari nga ang tulo ka lalaki naluwas nga wala maunsa, nahibalik na usab kanila ang pabor sa hari.—Dan 3:15-30; tan-awa ang MESAK; SADRAK.

ABEL.

1. [lagmit, Hinungaw; Kakawangan]. Ang ikaduhang anak nga lalaki ni Adan ug sa iyang asawang si Eva, ug manghod sa ilang panganayng anak nga si Cain.—Gen 4:2.

Malagmit nga samtang buhi pa, si Abel dunay mga igsoong babaye; ang rekord naghisgot nga ang iyang mga ginikanan nanganak ug mga babaye, apan ang ilang mga ngalan wala irekord. (Gen

5:1-4) Ingong usa ka lalaki, siya nahimong tig-alima sa mga karnero; ang iyang igsoong lalaki, usa ka mag-uuma.—Gen 4:2.

Paglabay sa usa ka dili-tinong yugto sa panahon, si Abel naghalad kang Jehova nga Diyos. Si Cain naghalad usab. Ang matag usa nagdala kon unsay iyang nabatonan: si Abel, sa mga panganay sa iyang panon sa mga hayop; si Cain, sa iyang abot. (Gen 4:3, 4) Silang duha dunay pagtuo sa Diyos. Sa walay duhaduha sila nakakat-on bahin Kaniya gikan sa ilang mga ginikanan ug nahibalo gayod kon nganong silang tanan anaa sa gawas sa tanaman sa Eden ug dili na makasulod niini. Ang ilang mga halad nagpakita nga ilang giila ang ilang pagkasinalikway ug nga ilang gitinguha ang pag-uyon sa Diyos. Giuyonan sa Diyos ang halad ni Abel apan wala uyoni ang kang Cain. Wala ipakita sa rekord kon sa unsang paagi gipadayag ang pag-uyon ug ang pagsalikway, apan tinong nahibaloan kini nilang duha. Ang hinungdan sa pag-uyon sa Diyos sa halad lamang ni Abel gipatin-aw sa ulahing mga sinulat. Gitala ni apostol Pablo si Abel ingong ang unang tawo sa pagtuo, diha sa Hebreohanon 11:4, ug gipakita nga tungod niini ang iyang halad "mas labaw ug bili" kay sa gihalad ni Cain. Sa kasukwahi, ang 1 Juan 3:11, 12 nagpakita nga daotan ang tinamdan sa kasingkasing ni Cain; ug ang iyang pagsalikway sa ulahi sa tambag ug pasidaan sa Diyos, maingon man ang iyang giplanong pagbuno sa iyang igsoong si Abel, nagpasundayag niini.

Bisan tuod dili ikaingon nga si Abel nahibalo daan sa katumanan sa saad sa Diyos sa Genesis 3:15 mahitungod sa sinaad nga "binhi," lagmit nga naghunahuna siya pag-ayo niining saara ug nagtuo nga ang dugo kinahanglang pagaulaon, may usa nga kinahanglang 'pagasamaran sa tikod,' aron matuboy pag-usab ang katawhan ngadto sa kahingpitan nga napahimuslan ni Adan ug Eva sa wala pa sila morebelde. (Heb 11:4) Sumala niini nga kahayag, ang paghalad ni Abel sa mga panganay gikan sa iyang panon sa mga hayop haom gayod ug sa walay duhaduha usa ka hinungdan sa pag-uyon sa Diyos. Ngadto sa Maghahatag sa kinabuhi, si Abel naghatag ug kinabuhi ingong iyang gasa, bisag kadto gikan lamang sa panon sa mga hayop.—Itandi ang Ju 1:36.

Gipaila ni Jesus si Abel ingong mao ang unang martir ug tumong sa relihiyosong paglutos nga gihimo sa iyang matig-ang igsoon nga si Cain. Sa pagbuhat sa ingon, gihisgotan ni Jesus si Abel ingong buhi sa "pagkatukod sa kalibotan." (Luc 11:48-51) Ang Gregong pulong alang sa "kalibotan" maoy *ko'smos* ug niining tekstoha nagpasabot sa kalibotan sa katawhan. Ang terminong "pagkatukod" maoy hubad sa Gregong pulong nga *ka·ta·bo·le'* ug sa literal nagkahulogang "pagsabod [ug binhi]." (Heb 11:11, *Int*) Pinaagi sa pag-ingong "sa pagkatukod sa kalibotan," dayag nga gipasabot ni Jesus ang pagkahimugso sa mga anak ni Adan ug Eva, sa ingon nagpatungha sa kalibotan sa katawhan. Gilakip ni Pablo si Abel sa "panganod sa mga saksi" sa wala pa ang Kristohanong kapanahonan. —Heb 11:4; 12:1.

Sa unsang paagi ang dugo ni Jesus 'nagsulti sa mas maayong paagi kay sa dugo nga iya ni Abel'?

Tungod sa iyang pagtuo ug pagkainuyonan sa Diyos, diin ang rekord niini nagpadayon sa pagpamatuod, ikaingon nga si Abel, "bisan pag siya namatay, nagasulti pa gihapon." (Heb 11:4) Sa Hebreohanon 12:24 ang apostol nagpunting kang "Jesus nga tigpataliwala sa bag-ong pakigsaad, ug sa giwisik nga dugo, nga nagsulti sa mas maayong paagi kay sa dugo ni Abel." Bisag giula sa pagkamartir, ang dugo ni Abel wala makalukat o makatubos kang bisan kinsa, ni ang dugo sa iyang gihalad nga karnero. Sa ingon, ang iyang dugo mituaw sa Diyos alang sa pagpanimalos sa mamumuno nga si Cain. Ang dugo ni Jesus, nga gihisgotan dinhi nga nagpalig-on sa bag-ong pakigsaad, nagasulti sa mas maayong paagi kay sa dugo ni Abel sa pagkaagi nga kini nagasangpit sa Diyos alang sa kaluoy sa tanang tawo nga may pagtuo sama kang Abel, ug mao ang instrumento aron posible ang paglukat kanila.

Sanglit si Set dayag nga natawo wala madugay human mamatay si Abel ug sa dihang si Adan nagpanuigon ug 130, lagmit si Abel nagpanuigon ug 100 sa dihang siya gimartir.—Gen 4:25; 5:3.

2. [Sapa]. Usa ka lungsod nga gitawag usab ug Abel-bet-maaca o Abel sa Bet-maaca. Sa ubang teksto kini gigamit ingong usa ka *prefix* sa mga ngalan sa lainlaing dapit.—2Sa 20:18; tan-awa ang ABEL-BET-MAACA, ABEL SA BET-MAACA.

3. Sa 1 Samuel 6:18 ang *King James Version* naghisgot sa "dakong bato ni Abel," samtang ang panaplin mabasa nga nag-ingon, "O, dakong Abel, nga mao, pagbangotan." Apan, sa modernong mga hubad kini kasagarang mabasa lamang nga "ang dakong bato." (Itandi ang *AT, NC* [Kinatsila], *NW, JB,* ug uban pa.) Samtang ang Masoretikong teksto sa Hebreohanon naggamit sa pulong nga *'A·vel'* niining bersikuloha, ang Gregong *Septuagint* ug ang Aramaikong mga Targum naghubad niini nga morag *'e'ven,* nga mao, "bato." Uyon kini sa bersikulo 14 sa samang kapitulo. Dili kini mahimong magtumong sa Abel sa Bet-maaca, sanglit ang

panghitabo nga girekord sa 1 Samuel 6:18 nahitabo duol sa Bet-semes sa Juda.

ABEL-BET-MAACA, ABEL SA BET-MAACA [Sapa sa Balay ni Maaca]. Usa ka kinutaang siyudad sa Neptali sa amihanang Palestina nga lagmit mga 7 km (4 mi) sa KAK sa Dan, nga gituohang mao ang Tell Abil (Tel Avel Bet Maʽakha). Maayo ang pagkahimutang niini sa daplin sa dalan gikan sa Hazor paamihanan sa kinasang-an sa S-K nga ruta gikan sa Damasco paingon sa Tiro.

Ang mga tawo ni David ubos sa pagpangulo ni Joab milikos sa siyudad sa dihang ang rebeldeng si Sheba mikalagiw didto. Tungod niini, ang usa ka maalamong babaye, nga namulong alang sa "mga makigdaiton ug mga matinumanon sa Israel," nangamuyo kang Joab nga dili laglagon ang Abel, kay sukad pa sa kakaraanan kining dapita maoy gipakisayran alang sa maalamong mga paghukom, busa "usa ka inahan sa Israel"; lagmit nagkahulogan usab nga usa kini ka kaulohang siyudad o siyudad nga adunay sakop nga mga lungsod. Kay mipatuo sa tambag sa babaye, ang mga molupyo nag-itsa sa ulo ni Sheba ngadto sa ibabaw sa paril, ug ang siyudad wala laglaga.—2Sa 20:14-22.

Kay gisibahan ni Asa sa Juda, gihampak sa Siryanhon nga si Ben-hadad I ang Abel-bet-maaca aron mapugngan si Baasa sa Israel sa pagtukod sa Rama. (1Ha 15:20; tan-awa ang RAMA Num. 1.) Ang Abel sa Bet-maaca nailog ni Tiglat-pileser III sa Asirya panahon sa paghari ni Peka, ug gidestiyero ang mga molupyo niini. (2Ha 15:29) Kining siyudara, nga gitawag sa Asiryanhong mga teksto nga Abilakka, makita sa mga inskripsiyon ni Tiglat-pileser III diha sa talaan sa mga siyudad nga iyang gisakop. Ang naglibot nga tabunok, maayong pagkatubig nga mga kaumahan naghatag ug lain pang haom nga ngalan nga Abel-maim (nagkahulogang "Agosanan sa mga Tubig"). Tungod sa nahimutangan niini kini nahimong usa ka maayong dapit nga tipiganan.—2Cr 16:4.

ABEL-KERAMIM [Sapa sa mga Parasan]. Ang kinalay-ang dapit diin gigukod ni Jepte ang mga Ammonhanon sa dihang sila napildi. (Huk 11:33) Gihunahuna sa kadaghanan nga kini nahimutang tali sa Hesbon ug Raba, o Raba Ammon (modernong ʽAmman). Gituohan sa kadaghanan karong adlawa nga mao kini ang Khirbet es-Suq, mga 8 km (5 mi) sa H sa Raba (ʽAmman), nga lagmit mohaom sa gihubit ni Eusebius. (*Onomasticon,* 32, 15-16) Gisugyot sa pipila ang Naʽur, mga 14 km (9 mi) sa HK sa Raba Ammon ingong posibleng lokasyon.

ABEL-MAIM. Tan-awa ang ABEL-BET-MAACA, ABEL SA BET-MAACA.

ABEL-MEHOLA [Sapa sa Pagsayaw]. Ang pinuy-anan ni Eliseo, diin si Elias nakakaplag kaniya nga nagdaro ug nagdihog kaniya ingong manununod nga manalagna.—1Ha 19:16-19.

Sa mas naunang yugto ang Abel-mehola gilakip diha sa asoy sa dihang gipildi ang mga Midianhon sa gamayng pundok sa mga manggugubat ni Gideon. Gitaho nga ang mga Midianhon nagkatibuagsa sa pagkalagiw "hangtod sa utlanan sa Abel-mehola duol sa Tabat."—Huk 7:22.

Tungod kay ang Tabat nahimutang sa S sa Suba sa Jordan, dihay paningkamot nga gihimo sukad sa 1951 sa pag-establisar sa Abel-mehola ingong mao ang Tell el-Maqlub duol sa Wadi el-Yabis. Ang dugang argumento nga gihatag agig pagpaluyo niini nga pagtuo mao nga si Elias, human mobiya sa Horeb, mihapit sa Abel-mehola aron sa pagdihog kang Eliseo ug nakadawat sa usa pa ka sugo nga mopanaw ngadto sa "kamingawan sa Damasco" aron sa pagdihog kang Hazael ingong hari sa Sirya. (1Ha 19:15) Ang pangunang karaan nga dakong dalan gikan sa Horeb paingon sa Damasco nahimutang sa S sa Jordan, bisan tuod nga usahay kining rutaha gikontrolar sa mga katawhan nga nagbalhinbalhin pagpuyo.

Apan, ang asoy sa paggukod ni Gideon sa mga Midianhon sa pagkatinuod nagpakita nga sila didto sa K (inay nga sa S) sa Jordan diha sa dapit nga gihisgotan sa Maghuhukom 7:22. (Tan-awa ang Huk 7:24.) Ug, bahin sa panaw ni Elias ngadto sa Kamingawan sa Damasco, ang rekord nagpakita nga wala kini himoa dihadiha, hinunoa, kini gihimo sa ulahi sa iyang manununod nga si Eliseo. (1Ha 19:15-19; 2Ha 8:7-13) Tungod niini, ang geograpikanhong mga sinulat nagpadayon sa pagrekomendar sa usa ka dapit sa K sa Jordan inay nga sa S niini. (*The Geographical and Topographical Texts of the Old Testament,* ni J. Simons, Leiden, 1959; *The Geography of the Bible,* ni D. Baly, 1957; ug ang *Atlas of the Bible,* ni L. H. Grollenberg, 1956) Si Jerome ug Eusebius sa unang mga siglo sa Komong Panahon parehong nagtuo nga ang Abel-mehola mao ang usa ka dapit nga 10 ka Romanhong milya (15 km; 9 mi) sa H sa Bet-sean (K sa Jordan). Ang *The Land of the Bible,* ni Y. Aharoni, nag-ingon: "Sa pagkakaron ang Abel-mehola gituohan nga mao gayod ang Tell Abu Sus sa [kasadpan nga] tampi sa Jordan, 15 km. sa habagatan sa Bet-sean." (Gihubad ug giedit ni A. Rainey, 1979, p. 313) Ang kasikbit nga kapatagan sa Bet-sean maayo kaayo alang sa dinagkong pagpanguma.—Itandi ang 1Ha 19:19.

Ang dugang timailhan nga nagpaluyo nga kining dapita nahimutang sa K sa Jordan mao ang kamatuoran nga ang Abel-mehola sa ulahi

nahimong bahin sa ikalimang distrito nga gigamhan ni Solomon ug gitala kini lakip sa ubang mga dapit sa K sa Jordan. (1Ha 4:12) Dayag nga mao kini ang pinuy-anan ni Adriel nga Meholahanon, usa ka umagad nga lalaki ni Saul. (1Sa 18:19; 2Sa 21:8) Tingali ginganlan kini ug Abel-mehola tungod sa masadyang mga pagsayaw panahon sa mga kasaulogan sa pagpangani.

ABEL-MIZRAIM. Tan-awa ang ATAD.

ABEL SA BET-MAACA. Tan-awa ang ABEL-BET-MAACA, ABEL SA BET-MAACA.

ABEL-SITIM. Tan-awa ang SITIM Num. 1.

ABI. Tan-awa ang Abias Num. 7.

ABI-ALBON. Usa ka Benjaminhon ug usa ka talagsaong manggugubat nga gitala lakip sa 37 ka labing maisog nga mga manggugubat ni Haring David. (2Sa 23:31) Siya dayag nga mao si Abiel nga gihisgotan diha sa samang asoy sa 1 Cronicas 11:32. Siya gitawag nga Arbatnon, tingali tungod kay naggikan sa siyudad sa Bet-araba, nga nahimutang duol sa utlanan tali sa Benjamin ug Juda ibabaw sa A nga tumoy sa Patayng Dagat. (Jos 15:6; 18:21, 22) Ang iyang kaisog sa pagpakiggubat nahiuyon sa tagna ni Jacob sa dihang siya himalatyon na mahitungod sa tribo ni Benjamin.—Gen 49:27.

ABIAM. Tan-awa ang ABIAS Num. 5.

ABIAS [Akong Amahan si Jehova]. Sa 2 Hari 18:2 makita ang Abi ingong pinamubo niining ngalana. Ang Abiam maoy laing porma niining ngalana nga makaplagan sa Masoretikong teksto sa 1 Hari 14:31; 15:1, 7, 8. Apan, sa 1 Hari 14:31 mga 12 ka Hebreohanong mga manuskrito ug sa Bomberg nga edisyon sa Hebreohanong Bibliya ni Jacob ben Chayyim (1524-1525) mabasa ang "Abias."

1. Usa ka apo ni Benjamin nga gitala nga ikapito sa siyam ka anak nga lalaki ni Beker.—1Cr 7:8.

2. Sumala sa Masoretikong teksto, siya ang asawa ni Hesron nga apo ni Juda pinaagi sa iyang umagad nga babayeng si Tamar. Kini nga Abias lagmit mao ang inahan ni Ashur nga amahan ni Tekoa.—1Cr 2:4, 5, 24; tan-awa ang HESRON Num. 2.

3. Ang ikaduhang anak nga lalaki ni manalagnang Samuel, kinsa, duyog sa iyang magulang nga igsoong si Joel, gitudlo sa iyang tigulang nang amahan aron mahimong maghuhukom sa Israel didto sa Beer-seba. Tungod kay sila nagtuis sa paghukom, nagdawat ug mga hiphip, ug nangilkil ug dili-minatarong nga mga ganansiya, gipangayo sa mga ansiyano sa Israel nga si Samuel magtudlo ug usa ka hari ibabaw kanila.—1Sa 8:1-5; 1Cr 6:28.

4. Usa ka saserdote nga kaliwat ni Aaron, kinsa nailhan sa adlaw ni Haring David ingong pangulo sa usa sa mga balay sa amahan sa Israel. Gibahinbahin ni David ang pagkasaserdote ngadto sa 24 ka dibisyon, nga ang matag dibisyon mag-alagad sa sangtuwaryo sulod sa usa ka semana kada unom ka bulan. Ang balay sa amahan ni Abias napili pinaagig ripa aron mangulo sa ikawalong dibisyon ug human niadto kini nailhan ingong "dibisyon ni Abias." (1Cr 24:3-10; Luc 1:5) Busa ang saserdoteng si Zacarias, ang amahan ni Juan nga Tigbawtismo, giingong sakop sa "dibisyon ni Abias."

5. Usa sa 28 ka anak nga lalaki ni Rehoboam, nga gitawag usab ug Abiam, kinsa nahimong ikaduhang hari sa duha-ka-tribo nga gingharian sa Juda ug naghari sukad sa 980 hangtod sa 978 W.K.P. (1Ha 14:31–15:8) Usa siya ka harianong kaliwat ni David sa linya sa iyang amahan ug inahan, ang ika-16 nga kaliwatan gikan kang Abraham diha sa talaan sa harianong kagikan ni Jesu-Kristo. (1Cr 3:10; Mat 1:7) Sa 18 ka asawa ni Rehoboam ug 60 ka puyopuyo, si Maaca (gitawag ug Micaias sa 2 Cronicas 13:2), ang apong babaye ni Absalom, mao ang iyang labing minahal ug pinalabi kay sa ubang asawa pinaagi sa pagpili sa iyang anak nga lalaking si Abias ingong manununod sa trono, bisag siya dili mao ang panganayng anak nga lalaki ni Rehoboam.—2Cr 11:20-22.

Sa dihang si Abias milingkod sa trono sa ika-18 nga tuig ni Haring Jeroboam I sa Israel, ang panagbatokay tali sa amihanan ug habagatang mga gingharian nagpadayon na usab, ug ang panaggubat nahitabo human niadto. Ang 800,000 ka manggugubat ni Jeroboam mihan-ay sa pagpakiggubat batok sa piniling kasundalohan sa Juda nga may gidaghanong 400,000 ka gamhanang tawong manggugubat. Wala mahadlok sa maong pagkadili-patas, si Abias mainitong namulong ngadto sa panon ni Jeroboam, nga nagsaway sa ilang idolatrosong pagsimba sa nating baka ug nagpahinumdom kanila nga ang pakigsaad ni Jehova kang David maoy alang sa usa ka walay-kataposang gingharian. "Nag-una uban kanamo ang matuod nga Diyos," mipahayag si Abias, busa "ayaw pagpakig-away batok kang Jehova . . . kay kamo dili magmalamposon."—2Cr 12:16–13:12.

Sa mapintas nga gubat nga nahitabo human niadto, ang pagbanhig ni Jeroboam gipakyas sa Diyos ug tunga sa milyon sa iyang mga tawo ang namatay, sa ingon nabuntog ang militaryong gahom ni Jeroboam. Bisan ang siyudad sa Bethel nailog, diin gipahimutang ang usa sa dulumtanang bulawan nga mga nating baka ug ang apostatang

mga saserdote. Kini tungod kay si Abias "misalig kang Jehova." (2Cr 13:13-20) Bisan pa niana, si Abias nagpadayon sa paglakaw diha sa mga sala sa iyang amahan nga si Rehoboam pinaagi sa pagtugot nga ang hatag-as nga mga dapit, ang sagradong mga haligi, ug bisan ang mga lalaking pampam sa templo magpabilin diha sa yuta. "Ang iyang kasingkasing wala mabug-os uban kang Jehova nga iyang Diyos." (1Ha 14:22-24; 15:3) Sa dihang buhi pa, nakabaton siyag 14 ka asawa ug 38 ka anak, ug sa pagkamatay niya ang iyang anak nga lalaking si Asa mipuli kaniya sa trono.—2Cr 13:21; 14:1.

6. Ang anak nga lalaki ni Haring Jeroboam I sa Israel nga namatay samtang batan-on pa ingong paghukom gikan kang Jehova. Tungod sa pagapostata ni Jeroboam, ang kagul-anan mihampak sa iyang balay, lakip na ang walay-kaayohang sakit sa batan-ong si Abias. Busa gisugo ni Jeroboam nga magtakoban ang iyang rayna ug gipaadto siya aron konsultahon ang tigulang ug buta nga manalagnang si Ahias didto sa Shilo. Apan si Jehova dili malimbongan. Pinaagi sa iyang manalagnang si Ahias, gipahayag ni Jehova nga Siya magapuo sa lalaking mga manununod ni Jeroboam "ingon sa usa nga magahinlo sa kinalibang hangtod nga kini mangawala." (1Ha 14:10; 15:25-30) Bisan pa niana, si Abias lamang ang kaliwat ni Jeroboam nga gilubong sa dungganong paagi "tungod kay may butang nga maayo kang Jehova" nga nakaplagan diha kaniya.—1Ha 14:1-18.

7. Ang asawa ni Haring Ahaz sa Juda ug ang inahan ni Haring Ezequias. Siya mao ang anak nga babaye ni Zacarias. Sa 2 Hari 18:2 gipamubo ang iyang ngalan ingong Abi.—2Cr 29:1.

8. Usa sa mga pangulo sa banay sa mga saserdote sa mga adlaw ni Zorobabel ug Jesua human sa pagkadestiyero sa Babilonya. Si Abias gitala lakip sa kapin sa 20 ka "pangulo sa mga saserdote ug sa ilang kaigsoonan" nga namalik sa Jerusalem uban kang Zorobabel. (Neh 12:1-7) Lagmit gayod nga diha siya sa pagpahimutang sa patukoranan sa templo sa ikaduhang tuig sa dihang ang mga buluhaton sa mga saserdote giorganisar pag-usab. (Esd 3:8-10) Human sa usa ka kaliwatan, sa mga adlaw ni Joiakim ug Nehemias, gihawasan ni Zikri ang saserdotehanong banay ni Abias.—Neh 12:12, 17, 26.

9. Usa ka saserdote, o ang katigulangan sa usa ka tawo, kinsa, sa mga adlaw ni Nehemias, nakigbahin sa pagtimbre sa "kasaligang kontrata" o resolusyon ngadto kang Jehova. (Neh 9:38–10:8) Kon mao ra kini nga Abias ang gitala ingong Num. 8, ingon sa gituohan sa pipila, nan posible gayod nga siya kapin na sa 100 ang panuigon.

ABIASAP [Ang (Akong) Amahan Nagtigom]. Usa sa tulo ka anak nga lalaki ni Kore nga Levihanon, ug usa ka kaliwat ni Kohat. (Ex 6:16-24) Ang iyang mga igsoong lalaki mao si Elkana ug Asir. Lagmit siya ang gitawag ug Ebiasap sa 1 Cronicas 6:37 ug tingali sa 1 Cronicas 9:19 ug 1 Cronicas 6:23.

Mopatim-aw nga ang mga anak ni Kore wala moduyog sa ilang amahan sa iyang pagrebelde uban kang Datan ug Abiram batok kang Moises ug Aaron. Busa, kini nga mga anak wala mamatay uban sa ilang amahan niadtong panahona. (Num 26:9-11) Tungod niana, sa ulahi nga yugto, makita nato nga gihisgotan ang "mga anak ni Kore" diha sa mga superskripsiyon sa daghan sa Mga Salmo (42, 44-49, 84, 85, 87, 88), bisan tuod nga kining terminoha, sa panguna, nagkahulogang "mga kaliwat ni Kore," o "balay ni Kore."

ABIATAR [Amahan sa Kahamili; Amahan sa Kadagaya (Nag-awas)]. Usa ka anak nga lalaki sa Hataas nga Saserdoteng si Ahimelek, sa tribo ni Levi ug sa linya sa kaliwat ni Eli. (1Sa 14:3; 22:11; 23:6) Siya nabuhi sa panahon sa paghari ni Saul, David, ug Solomon, ug nahimo siyang hataas nga saserdote panahon sa paghari ni David. Siya adunay duha ka anak nga lalaki, si Jonatan ug Ahimelek (sama ug ngalan sa amahan ni Abiatar).—2Sa 15:27, 36; 8:17.

Si Abiatar nagpuyo sa Nob, "nga siyudad sa mga saserdote," duol sa Jerusalem, sa dihang si Doeg nga Edomhanon gisugo ni Haring Saul sa pagpatay sa amahan ni Abiatar, ang hataas nga saserdote, ug sa ubang mga saserdote (85 tanan), tungod kay sila gituohang nagpaluyo kang David. Gipatay usab ni Doeg pinaagi sa espada ang tanang uban pang mga pumoluyo sa siyudad. Si Abiatar lamang ang nakaikyas. Siya mikalagiw ngadto kang David, nga usa usab ka kagiw, dayag didto sa Keila, pipila ka milya paingon sa HK. Si David, nga mibatig personal nga responsibilidad sa maong trahedya, miingon kang Abiatar: "Nasayod ako pag-ayo niadtong adlawa, tungod kay didto si Doeg nga Edomhanon, nga sultihan gayod niya si Saul. Ako ang nakaingon sa kadaot sa tanang kalag sa balay sa imong amahan. Puyo lang uban kanako. Ayaw kahadlok, kay ang nagapangita sa akong kalag nagapangita usab sa imong kalag, kay ikaw nagkinahanglan ug panalipod kanako."—1Sa 22:12-23; 23:6.

Nianang panahona si Abiatar mipanaw uban kang David sulod sa nahibiling panahon sa iyang pagkakagiw ug nag-alagad ingong saserdote alang sa mga tawo ni David. Gipakita sa 1 Samuel 23:6 nga nagdala si Abiatar ug usa ka epod, ug bisan

tuod nga sa kasagaran ang mga saserdote magsulob ug epod nga lino (1Sa 22:18), gipakita sa bersikulo 9-12 sa kapitulo 23 nga lagmit mao kini ang epod sa amahan ni Abiatar, ang hataas nga saserdote, nga diha niini ang Urim ug Tumim.

Panahon sa Paghari ni David ug Solomon. Mopatim-aw nga sa dihang si David sa kataposan nakalingkod na sa trono, si Abiatar gihimong hataas nga saserdote. Gihunahuna sa ubang mga eskolar nga human mamatay ang Hataas nga Saserdoteng si Ahimelek, gitudlo ni Haring Saul si Zadok ingong hataas nga saserdote puli kang Ahimelek, sa ingon wala mag-ila kang Abiatar, nga kauban sa umalabot nga manununod ni Saul nga si David. Gituohan nila nga, human sa iyang paglingkod sa trono, gihimo ni David si Abiatar nga kaubang hataas nga saserdote ni Zadok. Ilang gihunahuna kana tungod kay si Zadok ug Abiatar kanunayng duyog nga gihisgotan nga morag managsama sila ug hataas nga katungdanan sa pagkasaserdote. (2Sa 15:29, 35; 17:15; 19:11; 20:25; 1Ha 1:7, 8, 25, 26; 4:4; 1Cr 15:11) Hinunoa, ang inspiradong rekord wala maghisgot nga gitudlo si Zadok ingong hataas nga saserdote ilalom ni Haring Saul. Lagmit nga ang pagkaprominente ni Zadok maoy tungod kay siya usa ka tigpatin-aw sa panan-awon o manalagna, maingon nga si Samuel mas subsob nga gihisgotan diha sa balaang rekord kay sa hataas nga saserdote sa iyang panahon. (2Sa 15:27) Ang ebidensiya nagpakita nga si Abiatar mao lamang ang hataas nga saserdote sa dihang naghari si David ug nga si Zadok naghupot ug katungdanan nga segundaryo kaniya.—1Ha 2:27, 35; Mar 2:26.

Ang teksto sa 2 Samuel 8:17 nakapatunghag pipila ka pangutana niining bahina, sanglit kini nagingon nga "si Zadok nga anak nga lalaki ni Ahitub ug si Ahimelek nga anak nga lalaki ni Abiatar maoy mga saserdote" niadtong tungora, apan wala maghisgot kang Abiatar ingong hataas nga saserdote. Gihunahuna sa pipila nga ang mga ngalan ni Ahimelek ug Abiatar nabaylo gumikan sa sayop sa magkokopya nga tungod niana ang teksto angayng mabasa nga "si Abiatar nga anak nga lalaki ni Ahimelek," sama usab sa mabasa sa Syriac nga *Peshitta.* Apan, ang rekord sa 1 Cronicas (18:16; 24:3, 6, 31) nagpamatuod sa pagkahan-ay sa maong mga ngalan niining bersikuloha sumala sa makita sa Masoretikong teksto. Busa lagmit gayod nga gihisgotan lamang si Zadok ug Ahimelek ingong segundaryong mga saserdote ubos sa Hataas nga Saserdoteng si Abiatar, ug nga ang katungdanan ni Abiatar niini nga kaso gituohan nga masabot na. —1Cr 16:37-40; itandi ang Num 3:32.

Si Abiatar, duyog sa ubang mga saserdote, nakaambit sa pribilehiyo sa pagdala sa arka ni Jehova ngadto sa Jerusalem gikan sa balay ni Obed-edom. (2Sa 6:12; 1Cr 15:11, 12) Gawas pa nga siya hataas nga saserdote, apil usab siya sa grupo sa mga magtatambag ni David.—1Cr 27:33, 34.

Sa ulahing bahin sa paghari sa iyang amahan nga si David, si Absalom mihimog panagkunsabo batok kaniya. Sa makausa pa si Abiatar nagpabilin uban kang David sa dihang ang mga panghitabo nagpugos sa hari nga mokalagiw gikan sa Jerusalem. Ingong bahin sa laraw sa pagpakgang sa tambag sa maluibong si Ahitopel, nga kanhing magtatambag ni David, si Abiatar ug Zadok ingong maunongon nga mga saserdote gipabalik sa Jerusalem sa pag-alagad ingong mga opisyal nga kontak aron mapasidan-an si David bahin sa mga laraw sa iyang rebeldeng anak. (2Sa 15:24-36; 17:15) Human mamatay si Absalom, si Abiatar ug Zadok nag-alagad ingong mga tigpataliwala aron hikayon ang pagbalik ni David ngadto sa kaulohan.—2Sa 19:11-14.

Tungod sa iyang rekord sa pagkamatinumanon sa paglahutay sa daghang kalisdanan kauban ni David sa panahon nga siya nahimong kagiw gikan kang Saul ug usab sa panahon sa pagrebelde ni Absalom, ug sanglit iyang napahimuslan ang pagsalig, panaghigala, ug pabor ni David sulod sa mga upat ka dekada, makapakurat kaayo ang pagkasayod nga si Abiatar nakig-abin sa laing anak nga lalaki ni David, si Adonias, sa ulahing panagkunsabo sa pag-ilog sa trono. Bisan tuod nga ang laraw gipaluyohan usab ni Joab ingong pangulo sa kasundalohan, kini napakyas; ug si Solomon gitudlo ingong hari ug gidihogan sa maunongon nga saserdoteng si Zadok ubos sa sugo ni David. (1Ha 1: 7, 32-40) Si Jonatan nga anak nga lalaki ni Abiatar, kinsa nag-alagad ingong magdadagan aron sa pagdalag balita kang David panahon sa pag-alsa ni Absalom, milakaw dayon aron sa pagpahibalo kang Adonias bahin sa pagkapakyas sa laraw. Si Haring Solomon wala dayon mohimo ug aksiyon batok kang Abiatar, apan sa dihang milutaw ang ebidensiya nga nagpadayon pa gihapon ang laraw, iyang gisugo nga patyon si Adonias ug Joab ug gihinginlan ang saserdoteng si Abiatar gikan sa Jerusalem, nga nag-ingon: "Lakaw ngadto sa Anatot sa imong kayutaan! Kay ikaw takos sa kamatayon; apan karong adlawa dili ko ikaw patyon, tungod kay ikaw nagdala sa arka sa Soberanong Ginoong Jehova atubangan kang David nga akong amahan, ug tungod kay ikaw nakaagom ug kasakitan sa tanang panahon nga ang akong amahan nakaagom ug kasakitan." (1Ha 2:26) Niadtong tungora gitudlo si Zadok nga mopuli kang Abiatar sa iyang katungdanan ingong saserdote, ug pinaagi niini ang katungdanan sa pagkahataas nga saserdote gipasa

pag-usab ngadto sa kaliwat sa anak nga lalaki ni Aaron nga si Eleasar; ug ang kaliwat sa pagkasaserdote sa banay ni Eli bug-os nga natapos, ingong katumanan sa tagna sa 1 Samuel 2:31.—1Ha 2:27; 1Sa 3:12-14.

Bisan tuod nga ang rekord sa ulahi, sa 1 Hari 4:4, nagtawag pag-usab kang "Zadok ug Abiatar" ingong mga saserdote sa paghari ni Solomon, lagmit nga gitala lamang si Abiatar isip pasidungog sa katungdanan o tungod sa makasaysayanhong katarongan. Gituohan sa pipila ka eskolar nga si Solomon, human ipaubos si Abiatar sa iyang katungdanan, nagtudlo kaniya sa pag-alagad ingong luyoluyo ni Zadok, ug nga samtang ang usa nangatungdanan didto sa Bukid sa Zion, diin gitipigan ang Arka, ang usa nag-alagad sa tabernakulo, nga pabiling nahimutang sa Gabaon sa wala pa ang pagtukod sa templo. (Tan-awa ang 1Cr 16:37-40.) Hinunoa, ang 1 Hari 2:26 nagpakita nga si Abiatar gipaadto ni Solomon ngadto sa iyang kayutaan sa Anatot, ug kay duol ra man ang Anatot gikan sa Gabaon, ang sugo ni Solomon nagpakita nga si Abiatar gitangtang gikan sa bisan unsang aktibong buluhaton sa pagkasaserdote.

Sa Marcos 2:26 makaplagan sa kadaghanang mga hubad ang mga pulong ni Jesus nga si David misulod sa balay sa Diyos ug mikaon sa pasundayag nga tinapay "sa dihang si Abiatar mao ang hataas nga saserdote." Sanglit ang amahan ni Abiatar nga si Ahimelek mao ang hataas nga saserdote sa dihang nahitabo kadto, ang maong hubad mopatunghag usa ka sayop sa kasaysayan. Angayng matikdan nga daghang unang mga manuskrito ang wala maglakip niini nga prase, ug dili kini makaplagan sa katumbas nga mga asoy sa Mateo 12:4 ug Lucas 6:4. Apan, ang susamang Gregong kahan-ayan makita diha sa Marcos 12:26 ug Lucas 20:37, ug dinhi daghang hubad ang naggamit sa prase nga "sa panghitabo bahin." (*RS; AT; JB*) Busa, mopatim-aw nga ang Marcos 2:26 tukmang motugot sa hubad nga gihimo sa *Bag-ong Kalibotang Hubad,* diin mabasa: "Nga siya misulod man sa balay sa Diyos, *diha sa asoy* bahin kang Abiatar nga pangulong saserdote." Sanglit ang asoy sa unang mga nahimo ni Abiatar nagsugod dayon human sa rekord sa pagsulod ni David sa balay sa Diyos aron sa pagkaon sa pasundayag nga tinapay, ug sanglit si Abiatar nahimo sa ulahi nga hataas nga saserdote sa Israel sa paghari ni David, gihuptan niini nga hubad ang pagkatukma sa rekord sa kasaysayan.

ABIB [Lunhawng mga Uhay]. Ang orihinal nga ngalan sa unang lunar nga bulan sa sagradong kalendaryo sa mga Hudiyo ug sa ikapitong bulan sa sekular nga kalendaryo. (Ex 13:4; 23:15; 34:18; Deu 16:1) Kini kasagaran nga katumbas sa bahin sa Marso ug bahin sa Abril.

Ang ngalang Abib gisabot nga nagkahulogang "Lunhawng mga Uhay," nga ang mga uhay hinog na apan humok pa. (Itandi ang Lev 2:14.) Kining bulana mao ang ting-ani sa sebada, nga sundan sa pag-ani sa trigo mga pipila ka semana sa ulahi. Ang ulahing ulan o ulan sa tingpamulak magsugod usab ug kini magpaawas sa Suba sa Jordan. (Jos 3:15) Gitudlo kini ni Jehova ingong ang unang bulan sa sagradong tuig sa panahon sa Pagpanggula gikan sa Ehipto. (Ex 12:1, 2; 13:4) Human sa pagkadestiyero sa Babilonya kining ngalana giilisdan sa ngalan nga Nisan.—Tan-awa ang NISAN.

ABIDA [Ang Amahan Nakaila (Kanako)]. Si Abida maoy anak nga lalaki ni Midian ug apo ni Abraham pinaagi sa iyang asawa nga si Ketura. Siya may upat ka igsoong lalaki nga ginganlan ug Epa, Eper, Hanok, ug Eldaa.—Gen 25:1, 2, 4; 1Cr 1:33.

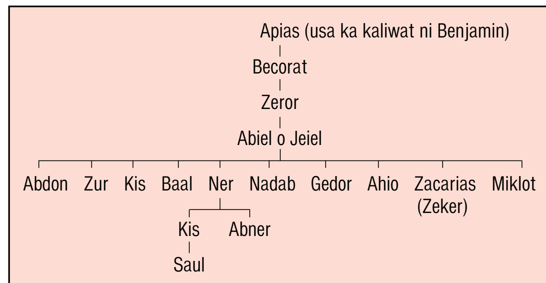
ABIDAN [Ang (Akong) Amahan Naghukom]. Ang pangulo sa tribo ni Benjamin sa panahon sa pagsenso sa Israel sa ikaduhang tuig human sa Pagpanggula gikan sa Ehipto. (Num 1:11, 16) Siya mao ang pangulo sa kapin sa 35,400 ka tawo sa Benjamin nga nagpanuigon ug kapin sa 20 anyos nga nagkampo sa K nga bahin sa tabernakulo. —Num 2:18, 22, 23.

Pagkahuman sa tabernakulo ug sa inagurasyon niini (1512 W.K.P.), sulod sa 12 ka adlaw ang matag pangulo nagtanyag ug parehong halad nga plata ug bulawan nga pinggan, nga nagkantidad ug mga $1,720, dugang pa sa mga halad nga lugas, lana, insenso, ug kahayopan, ug gihimo kadto ni Abidan sa ikasiyam nga adlaw. (Num 7:10, 60-65) Siya namatay panahon sa 40-ka-tuig nga pagpanaw didto sa kamingawan.—Num 14:29, 30.

ABIEL [Ang (Akong) Amahan Maoy Diyos].

1. Anak nga lalaki ni Zeror, ug kaliwat ni Becorat ug Apias, sa tribo ni Benjamin. Ang pagtandi sa 1 Cronicas 8:29-33 ug 9:35-39 sa 1 Samuel 9:1, 2 ug 14:50, 51 naghatag ug pasikaranan sa pagtuo nga si Abiel gitawag usab ug "Jeiel" sa asoy sa Cronicas, sanglit gipakita sa maong mga teksto nga si Jeiel maoy amahan ni Ner, kinsa nanganak kang Kis nga amahan ni Saul. Gipakita usab sa 1 Samuel 14:50, 51 nga si Abiel (o Jeiel) maoy amahan ni Ner. Ang rekord sa Cronicas nagpakita nga si Jeiel (o Abiel) aduna pay laing siyam ka anak nga lalaki, nga usa kanila ginganlan ug Kis, ug kining magulang nga Kis mao ang uyoan sa anak nga lalaki ni Ner nga pareho niyag ngalan.

Kon ibutang ta nga si Abiel ug Jeiel maoy mga ngalan sa mao ra nga tawo, mahimong ingon niini ang talaan sa kagikan sama sa gipakita niini nga tsart.

Busa, sa dihang mabasa nato sa 1 Samuel 9:1 nga si Kis (nga mao, ang ikaduhang Kis nga amahan ni Saul) mao "ang anak nga lalaki ni Abiel," mopatim-aw nga ang kahulogan mao nga siya ang apo ni Abiel, sama sa kasagarang kaso sa talaan sa kagikan diha sa Bibliya diin ang usa o kapin pang mga kaliwat wala ilakip sa talaan sa kagikan. (Busa, bisan tuod gihisgotan "ang banay sa mga Matrihanon" sa 1 Samuel 10:21 nga naglakip kang Kis ug Saul, ang ngalan ni Matri dili makita diha sa mga asoy nga atong gikonsiderar, ni sa ubang bahin sa Bibliya.)

Ang rekord sa 1 Cronicas (8:33; 9:39) daw tino kaayo sa pagpaila kang Ner ingong pursoso nga amahan sa ikaduhang Kis, ug dayag nga mao kini ang mas tin-aw tali sa duha ka asoy.—Tan-awa ang KIS Num. 2 ug 3.

2. Usa usab ka Benjaminhon.—Tan-awa ang ABI-ALBON.

ABI-EZER [Ang (Akong) Amahan Usa ka Magtatabang].

1. Usa sa "mga anak nga lalaki ni Gilead" nga apo ni Manases, ang panganay ni Jose. Ang pagtandi sa mga asoy sa Numeros 26:28-30 ug Josue 17:1, 2 nagpakita nga siya gitawag usab ug Iezer (Jeezer, *KJ*), nga maoy pinamubo sa Abi-ezer, nga gitangtang ang "Ab" (amahan).

Si Abi-ezer maoy usa ka pangulo sa banay ug usa ka katigulangan ni Maghuhukom Gideon. (Huk 6:11, 24, 34; 8:2) Mopatim-aw nga human bahinbahina ang yuta alang sa matag tribo sa Israel, ang banay ni Abi-ezer sa sinugdan o kaha sa ulahi nanimuyo sa Opra, sa teritoryo sa Manases sa K sa Jordan.

Ang ngalan gigamit usab sa paghawas sa banay ni Abi-ezer sa katibuk-ang diwa.—Huk 8:2; tan-awa ang ABIEZERANHON.

2. Usa ka anak nga lalaki ni Hamoleket nga igsoong babaye sa apong lalaki ni Manases nga si Gilead. (1Cr 7:18) Gituohan sa pipila ka komentarista nga kini nga Abi-ezer mao ra ang Num. 1.

3. Usa ka Benjaminhon nga taga-Anatot, usa sa 37 ka labing maisog nga manggugubat ni Haring David. (2Sa 23:27, 39) Siya maoy pangulo sa usa ka balay sa amahan ug pangulo sa dibisyon sa 24,000 ka sundalo, nga nag-alagad sa hari sa ikasiyam nga bulan matag tuig. (1Cr 11:28; 27:1, 12) Duyog sa ubang mga Benjaminhon, pinaagi sa iyang kaisog sa pagpakiggubat iyang gituman ang tagna sa Genesis 49:27. Ang iyang lungsod sa Anatot nahimutang nga mga pipila ka milya sa AAS sa Jerusalem, sulod sa teritoryo sa Benjamin. —1Cr 6:60.

ABIEZERANHON [Kang (Iya ni) Abi-ezer]. Usa ka kaliwat ni Abi-ezer; sa banay ni Abi-ezer. (Huk 6:11, 24; 8:32) Ang Numeros 26:30 mabasa nga "Iezernon" ("Jeezernon," *KJ*), nga maoy pinamubo sa Abiezeranhon. Diha sa Bibliya, kining terminoha gipadapat ngadto niadtong naggikan kang Abi-ezer nga "anak nga lalaki ni Gilead," inay kang Abi-ezer sa panahon ni David.—Tan-awa ang ABI-EZER Num. 1.

ABIGAIL [Ang (Akong) Amahan Naghimo sa Iyang Kaugalingon nga Malipayon].

1. Usa ka asawa ni David. Sa sinugdan, siya ang asawa sa adunahang si Nabal nga gikan sa Maon, usa ka siyudad daplin sa Kamingawan sa Juda, sa K sa Patayng Dagat. (1Sa 25:2, 3; Jos 15:20, 55) Siya "masinaboton ug matahom ug dagway," samtang ang iyang bana, kansang ngalan nagkahulogang "Walay Salabotan; Hungog," maoy "mapigoton ug daotan sa iyang mga binuhatan."

Human mamatay ang manalagnang si Samuel, si David ug ang iyang mga tawo mibalhin ngadto sa dapit diin gipasibsib ang panon sa kahayopan nga iya sa bana ni Abigail. Human niadto ang mga tawo ni David nahimong sama ug "paril" nga nagsalipod libot sa mga magbalantay ug sa panon sa kahayopan ni Nabal, adlaw ug gabii. Busa, sa dihang miabot ang panahon sa pagpang-alot, nagpadala si David ug pipila ka batan-ong lalaki sa pagtungas ngadto sa Carmelo aron sultihan si Nabal bahin sa ilang maayong serbisyo ug sa paghangyog pagkaon gikan kaniya. (1Sa 25:4-8, 15, 16) Apan naghinangol, gikasab-an sila ni Nabal ug giinsulto si David nga morag siya walay bili nga tawo, ug silang tanan nga daw ingon ug kagiw nga mga ulipon. (1Sa 25:9-11, 14) Nakapasuko kaayo kini kang David nga tungod niana siya mitakin sa iyang espada ug midalag mga 400 ka tawo paingon sa Carmelo aron patyon si Nabal ug ang mga tawo sa iyang panimalay.—1Sa 25:12, 13, 21, 22.

Si Abigail, sa pagkadungog sa panghitabo gikan sa usa ka sulugoong nahadlok, nagpakita sa iyang

maalamong pagsabot pinaagi sa pag-andam dayon ug daghang suplay sa pagkaon ug mga lugas ug gipadala kini nga una kaniya ubos sa pag-atiman sa iyang mga sulugoon, sama sa gihimo ni Jacob sa wala pa makigkita kang Esau. (1Sa 25:14-19; Gen 32:13-20) Nga wala magsaba sa iyang bana, siya miadto aron sa pagsugat kang David, ug pinaagi sa taas ug tim-os nga pangaliyupo, nga nagpadayag sa kaalam ug pagkamakataronganon ug usab pagtahod ug pagpaubos, iyang nakombinsir si David nga ang binuang nga mga pulong sa iyang bana wala magpakamatarong sa daotang pag-ula sa dugo o sa pagkapakyas sa pagsalig kang Jehova sa paghusay sa maong butang sa hustong paagi. (1Sa 25:14-20, 23-31) Si David nagpasalamat sa Diyos tungod sa kaalam ug sa daling aksiyon ni Abigail.—1Sa 25:32-35; itandi ang Pr 25:21, 22; 15: 1, 2.

Mibalik sa panimalay, naghulat si Abigail nga ang iyang bana mahuwasan sa kahubog gikan sa kombira ug dayon nagpahibalo kaniya sa iyang gipanghimo. Unya ang "iyang kasingkasing namatay sa sulod niya, ug siya nahisama sa usa ka bato," ug human sa napulo ka adlaw si Jehova nagpatay kaniya. Sa dihang nabalitaan kini ni David, siya misakna nga makigminyo kang Abigail, nga niini wala magpanuko sa pagdawat si Abigail. Siya nakig-ambit sa pagmahal ni David uban kang Ahinoam, usa ka babayeng Jezreelinhon, kinsa sa miagi gikuha ni David ingong asawa. Ang unang asawa ni David, si Mikal, gihatag na ni Saul nga iyang amahan ngadto sa laing lalaki.—1Sa 25:36-44.

Si Abigail kauban ni David didto sa Gat sa kasadpang daplin sa Sepela ug sa ulahi didto sa AK sa Negeb sa Ziklag. Sa dihang wala si David, ang misulong nga pundok sa mga Amalekanhon gikan sa H nagsunog sa Ziklag ug nagdala sa tanang babaye ug bata, lakip kang Abigail ug Ahinoam. Kay gipasaligan ni Jehova sa kalamposan, si David nanguna sa iyang mga tawo sa paggukod ug, pinaagi sa usa ka kalit nga pag-atake, nagbuntog sa mga Amalekanhon ug nagbawi sa mga binihag ug sa mga kabtangan.—1Sa 30:1-19.

Balik sa Ziklag, tulo ka adlaw sa ulahi, nakaabot ang balita bahin sa kamatayon ni Saul. (2Sa 1:1, 2) Niadtong tungora si Abigail mikuyog sa iyang bana ngadto sa Hebron sa Juda, diin didto si David gidihogan ingong hari. Dinhi siya nanganak ug usa ka anak nga lalaki, si Kileab (2Sa 3:3), gitawag usab ug Daniel sa 1 Cronicas 3:1. Nahimong unom ang asawa ni David didto sa Hebron, ug wala na hisgoti pa si Abigail ni ang iyang anak diha sa asoy.—2Sa 3:2-5.

2. Usa sa duha ka igsoong babaye ni David. (1Cr 2:13-17) Gituohan sa pipila ka eskolar nga siya igsoon sa inahan lamang ug dili sa amahan. Sa 2 Samuel 17:25 si Abigail gitawag nga "anak nga babaye ni Nahas." Giingon sa rabbinikong tradisyon nga ang Nahas maoy usa lamang ka laing ngalan ni Jese, nga amahan ni David. Gigamit sa Gregong *Septuagint* (Lagardian nga edisyon) ang "Jese" inay ang "Nahas" niining bersikuloha. Ingon usab niini ang mabasa sa daghang modernong hubad. (Tan-awa ang *AT; JB; NC* [Kinatsila].) Hinunoa, angayng matikdan nga ang rekord sa 1 Cronicas 2:13-16 wala magtawag kang Abigail ug kang Zeruia ingong 'mga anak nga babaye ni Jese' apan hinuon "mga igsoong babaye" sa mga anak nga lalaki ni Jese, lakip kang David. Kini magtugot sa posibilidad nga ang ilang inahan naminyo una sa usa ka tawo nga ginganlag Nahas, nga kaniya siya nanganak kang Abigail ug Zeruia sa wala pa siya mahimong asawa ni Jese ug inahan sa iyang mga anak nga lalaki. Busa, dili gayod dogmatikong ikaingon nga si Abigail mao ang anak nga babaye ni Jese.—Tan-awa ang NAHAS Num. 2.

Si Abigail nga igsoong babaye ni David gihisgotan nga nanganak sa usa lamang ka anak nga lalaki, si Amasa. Ang iyang bana gitawag ug Itra nga Israelinhon sa 2 Samuel 17:25 apan sa laing mga teksto gitawag ug Jeter (1Ha 2:5, 32) ug sa 1 Cronicas 2:17 gihisgotan nga "Jeter nga Ismaelinhon." (Tan-awa ang JETER Num. 6.) Malagmit nga si Abigail nakigminyo kang Jeter sa panahon nga si Jese ug ang iyang pamilya nagpuyo sa yuta sa Moab. (1Sa 22:3, 4) Ang iyang anak nga lalaki, si Amasa, wala hatagig pagtagad sa panahon sa paghari ni David hangtod sa pagrebelde ni Absalom. Unya ang ig-agaw ni Amasa nga si Absalom naghimo kaniya nga pangulo sa iyang kasundalohan. Bisan pa niana, human mamatay si Absalom, ang igsoon ni Abigail nga si Haring David nakigsabot sa anak ni Abigail nga si Amasa aron suportahan siya sa iyang pagbalik sa trono, ug human niana naghimo kang Amasa nga pangulo sa kasundalohan puli kang Joab. (2Sa 19:11-14) Kini nga pagtudlo sa wala madugay maoy nakaingon sa kamatayon sa anak nga lalaki ni Abigail diha sa mga kamot sa iyang nayugot nga ig-agawng si Joab.—2Sa 20:4-10.

ABIHAIL [Ang (Akong) Amahan Maoy Kusog]. Usa ka ngalan nga gigamit sa Bibliya alang sa tulo ka lalaki ug duha ka babaye.

1. Usa ka lalaki sa tribo ni Levi ug sa banay (o kabanayan) ni Merari. Siya mao ang amahan ni Zuriel, nga pangulo sa balay sa amahan sa iyang kabanayan panahon sa Pagpanggula.—Num 3:35.

2. Ang asawa ni Abisur, nga naggikan sa tribo ni Juda. (1Cr 2:29) Siya adunay duha ka anak nga lalaki, si Aban ug Molid.

3. Usa ka lalaki sa tribo ni Gad nga nagpuyo sa Basan ug Gilead. Siya mao ang anak ni Huri ug usa ka pangulo o ulo sa banay.—1Cr 5:14-17.

4. Ang anak nga babaye ni Eliab, kamagulangang igsoon ni David. (Apan ang Hebreohanong pulong nga *bath* [anak nga babaye] sa 2 Cronicas 11:18 mahimong magkahulogan usab nga "apo nga babaye.")

Ang *King James Version* sa 2 Cronicas 11:18 nag-ingon: "Ug gikuha ni Rehoboam si Mahalat nga anak nga babaye ni Jerimot nga anak nga lalaki ni David aron mahimong asawa, ug si Abihail nga anak nga babaye ni Eliab nga anak nga lalaki ni Jese." Sa ingon mopatim-aw nga si Abihail mao ang ikaduhang asawa ni Rehoboam. Hinunoa, ang orihinal nga Hebreohanon motugot alang sa laing paghubad, ug busa sa daghang modernong mga hubad kining tekstoha mabasa: "Si Mahalat nga anak nga babaye ni Jerimot nga anak nga lalaki ni David, *ug ni* Abihail nga anak nga babaye ni Eliab nga anak nga lalaki ni Jese." (Tan-awa ang *RS, AT, JP, NW, JB.*) Mahitungod niini, ang *Soncino Books of the Bible* nag-ingon diha sa nota o *footnote* sa 2 Cronicas 11:18: "Ang panugtong o *conjuction* dinhi gipasabot ra. Si Mahalat mao ang anak nga babaye ni Jerimot ug Abihail. Giisip sa pipila ka komentarista nga ang Abihail maoy lain pang ngalan sa usa sa mga asawa ni Rehoboam." (Giedit ni A. Cohen, London, 1952) Ang singular nga mga pronombre nga gigamit sa mosunod nga mga teksto (19, 20) nagsuportar sa pagsabot nga usa lamang ka asawa ni Rehoboam ang gipasabot sa bersikulo 18. Busa mopatim-aw nga lagmit gayod nga si Abihail mao ang inahan sa asawa ni Rehoboam nga si Mahalat.

5. Ang amahan ni Rayna Ester ug usa ka kaliwat ni Benjamin. Siya mao ang uyoan sa ig-agaw ni Ester nga si Mardokeo. (Est 2:5, 15; 9:29) Ang Ester 2:7 nagpakita nga siya ug ang iyang asawa namatay sa dihang bata pa ang ilang anak nga babayeng si Ester, ug busa kini maoy sa panahong wala pa si Ester maminyo kang Haring Ahasuero.

ABIHU [Siya Maoy Amahan]. Usa sa upat ka anak nga lalaki ni Aaron pinaagi sa iyang asawang si Eliseba; ang igsoon ni Nadab, Eleasar, ug Itamar. (Ex 6:23; 1Cr 6:3; 24:1) Natawo sa Ehipto, si Abihu, ingong ikaduhang anak nga lalaki ni Aaron, hamtong na panahon sa Pagpanggula, nga niadtong tungora 83 anyos na ang iyang amahan.—Num 33:39.

Ingong magulang nga mga anak nga lalaki, si Nadab ug Abihu gitugotan ni Jehova nga mouban sa ilang amahan ug sa 70 ka ansiyano sa Israel sa pagtungas sa Bukid sa Sinai aron makita didto gikan sa halayo ang halangdong panan-awon sa himaya sa Diyos. (Ex 24:1, 9-11) Gipasidunggan ni Jehova ang mga anak ni Aaron, gitudlo sila nga mag-alagad ingong mga saserdote uban sa ilang amahan, ang hataas nga saserdote, ug gimbut-an niya nga gikan sa taliwala kanila moabot ang manunuod ni Aaron sa ulahi. Sila magsul-ob ug tag-as nga mga besti sa pagkasaserdote ug mga turong "alang sa himaya ug sa katahom." Si Moises 'magdihog kanila ug magpuno sa ilang kamot sa gahom ug magbalaan kanila' alang sa ilang pag-alagad sa Diyos. (Ex 28:1, 40-43) Mailaha ang pagkasaserdote "ingong usa ka lagda hangtod sa panahong walay tino."—Ex 29:8, 9.

Human niana sila gilakip kanunay sa mga sugo sa Diyos bahin sa pagkasaserdote ug sa mga buluhaton niini. (Ex 29:10-46; 30:26-38) Labot pa, gipasiugda pag-ayo sa Diyos kanila, maingon man sa tibuok nasod, ang kahinungdanon sa pagtahod sa pagkabalaan sa mga butang nga nalangkit sa iyang pagsimba, apil ang halaran sa insenso ug ang mga kasangkapan alang niini. Ang ilang kinabuhi nagdepende sa ilang pagtahod sa mga regulasyon sa Diyos.

Karon, usa ka tuig human sa pagsugod sa Pagpanggula, miabot ang panahon sa pagtukod sa tabernakulo ug sa pagpahiluna sa katungdanan sa pagkasaserdote (1512 W.K.P.). Ang tibuok nasod nagtigom sa atubangan sa ganghaan sa tolda nga tagboanan alang sa mga seremonyas sa pagpahiluna sa katungdanan ug nakasaksi kang Aaron ug Abihu ug sa iyang mga igsoon nga gihinloan ug gipurongan, gidihogan ingong mga saserdote sa Diyos aron maghawas sa nasod atubangan Kaniya. Human niana ang mga saserdote nga bag-ong napahiluna sa katungdanan nagpabilin diha sa ganghaan sa tolda nga tagboanan sulod sa pito ka adlaw aron matapos ang pagpahiluna sa ilang katungdanan ug, ingon sa gipamulong ni Moises, "'aron punon ang inyong kamot sa gahom.' . . . Ug gibuhat ni Aaron ug sa iyang mga anak nga lalaki ang tanang butang nga gisugo ni Jehova pinaagi kang Moises." —Lev 8:1-3, 13-36.

Sa ikawalo nga adlaw si Aaron misugod sa iyang katungdanan, uban sa tabang ni Abihu ug sa iyang mga igsoong lalaki. (Lev 9:1-24) Ilang nasaksihan ang mahimayaong kapadayagan sa presensiya sa Diyos. Apan, mopatim-aw nga sa wala pa matapos ang adlaw, ang asoy nag-ingon nga "si Nadab ug si Abihu nagkuha ug nagdala sa ilang tagsatagsa ka insensaryo ug nagbutang ug kalayo niini nila ug nagbutang ug insenso diha niana, ug sila naghalad ug ginadili nga kalayo sa atubangan ni Jehova, nga wala niya isugo kanila. Niini usa ka kalayo migula gikan sa atubangan ni Jehova ug miut-ot kanila, mao nga sila namatay sa atubangan ni Jehova." (Lev 10:1, 2) Sa sugo ni Moises ang ilang patayng lawas gidala sa mga ig-agaw ni Aaron ngadto sa gawas sa kampo. Ang ilang amahan ug ang nahibiling mga igsoon gipinahan sa Diyos nga dili mag-

bangotan tungod sa ilang pagkamatay gikan sa kongregasyon.—Lev 10:4-7.

Dihadiha human niana gipasidan-an sa Diyos si Aaron nga dili siya paimnon ug makahubog nga ilimnon o ang iyang mga anak nga lalaki sa panahon sa ilang pag-alagad sa tabernakulo, "aron dili kamo mamatay." Nagkomento sa bersikulo 9, ang *The Pentateuch and Haftorahs* nag-ingon: "Ang mga Rabbi naglangkit sa panghitabo bahin ni Nadab ug Abihu uban niini nga sugo sa dili pag-inom sa makahubog nga mga ilimnon sa dili pa mohimog serbisyo sa Sangtuwaryo." (Giedit ni J. H. Hertz, London, 1972, p. 446) Busa, ang pagkahubog lagmit nalangkit sa ilang grabeng sala, apan ang tinuod nga hinungdan sa ilang kamatayon mao ang paglapas sa kinahanglanon sa Diyos alang sa putling pagsimba pinaagi sa pagtanyag nila ug "ginadili nga kalayo . . . nga wala niya isugo kanila."

Napahimuslan ni Abihu ang dakong kadungganan gikan sa Diyos ug ang talagsaong pagkaprominente atubangan sa tibuok nasod sa hamubong panahon; apan, kon tungod ba sa ambisyon, pagkamapahitas-on sa kaugalingon, o tungod sa pagpakamenos sa mga sugo sa Diyos, ang iyang pribilehiyo wala magdugay, ug siya namatay nga walay anak.—Num 3:2-4; 26:60, 61; 1Cr 24:1, 2.

ABIHUD [lagmit, Ang Amahan Maoy Dignidad]. Usa ka kaliwat ni Benjamin pinaagi sa iyang panganayng si Bela.—1Cr 8:1-3.

ABILINIA. Usa ka Romanhong distrito o tetrarkiya sa rehiyon sa kabukiran sa Anti-Lebanon nga A sa Bukid sa Hermon. Kini ginganlan sumala sa ngalan sa kaulohan niini, ang Abila, usa ka siyudad nga nahimutang sa matahom nga lugot daplin sa tampi sa suba sa Abana (modernong Barada).

Ang Lucas 3:1 nag-asoy kanato nga sa ika-15 nga tuig ni Tiberio Cesar (28/29 K.P.) kini nga distrito gimandoan ni Lisanias. Kini nga kamatuoran gipamatud-an sa usa ka inskripsiyon nga nakaplagan sa Abila maylabot sa usa ka dedikasyon sa templo nga gituohang nahitabo panahon sa paghari ni Tiberio. Kini nga inskripsiyon may ngalan nga "Lisanias nga tetrarka." Una pa niana, ang Abilinia maoy bahin sa gingharian ni Herodes nga Bantogan, apan human sa iyang kamatayon, tingali niadtong tuig 1 W.K.P., kini gilakip sa lalawigan sa Sirya. Girekord ni Josephus nga ang tetrarkiya ni Lisanias giusa sa Palestina, niadtong 37 K.P., ilalom ni Herodes Agripa I, ug nga human niadto gihatag kini ni Claudio ngadto kang Herodes Agripa II niadtong 53 K.P.

ABIMAEL. Usa ka kaliwat ni Sem pinaagi kang Arpaksad. Ang iyang amahan mao si Joktan, kansang igsoon nga si Peleg, maoy katigulangan ni Abraham. (Gen 10:28; 1Cr 1:17-27) Lagmit nga si Abimael ug ang iyang 12 ka igsoong lalaki mao ang mga katigulangan sa 13 ka lainlaing Arabianhong mga tribo nga nanimuyo sa Peninsula sa Arabia.

ABIMELEK [Ang Akong Amahan Maoy Hari]. Usa ka personal nga ngalan o kaha usa ka opisyal nga titulo sa pipila ka Filistehanong mga hari, tingali sama sa titulong Paraon sa mga Ehiptohanon ug Cesar sa mga Romano.

1. Ang hari sa siyudad sa Gerar, diin temporaryong nanimuyo si Abraham ug Sara niadtong mga 1919 W.K.P. Kay naghunahuna nga ang magtiayon maoy managsoon, gikuha niya si Sara aron mahimong iyang asawa apan, tungod sa pagbuot sa Diyos, wala niya siya hilabti. Kay gipasidan-an ni Jehova pinaagi sa damgo, si Sara giuli sa hari ngadto kang Abraham uban ang bayad nga kahayopan ug mga ulipon, ug dugang pa, usa ka libong siklo nga plata (mga $2,200) ingong garantiya nga si Sara wala unsaa. Sa ulahi kini nga hari naghimog pakigsaad sa pakigdait ug pagsalig uban kang Abraham didto sa Beer-seba.—Gen 20:1-18; 21:22-34.

2. Lagmit nga lain pang hari sa Gerar sa dihang si Isaac miadto didto tungod sa usa ka gutom. Kadto maoy human mamatay si Abraham niadtong 1843 W.K.P. Si Isaac, sama sa iyang amahang si Abraham, misulay sa pagpatuo nga si Rebeca iyang igsoon, apan sa dihang ang hari, nga wala tuyoa, nakadiskitar nga siya asawa diay ni Isaac, siya nagpagula ug sugo sa publiko nga naghatag kanila ug proteksiyon. Apan, ang hinatag-sa-Diyos nga kauswagan ni Isaac nahimong hinungdan sa kasina, ug busa ang hari mihangyo kang Isaac nga siya mobalhin. Sa ulahi kini nga hari sa Gerar naghimog pakigsaad sa pakigdait uban kang Isaac sama sa pakigsaad nga gihimo uban kang Abraham niadtong hari nga nauna pa kaniya.—Gen 26:1-31.

3. Ang Filistehanong hari sa siyudad sa Gat sa adlaw ni David.—Sal 34:Sup; tan-awa ang AKIS.

4. Anak nga lalaki ni Maghuhukom Gideon nga gipanganak sa iyang puyopuyo sa Sekem. Human mamatay ang iyang amahan, si Abimelek mapangahasong nagtinguha sa paghimo sa iyang kaugalingon nga hari. Sa malinglahong paagi, siya midangop sa mga tag-iyag yuta sa Sekem pinaagi sa impluwensiyadong banay sa iyang inahan. Sa dihang nabatonan na ang ilang pinansiyal nga tabang siya nagsuhol ug mga bugoy, nga miadto sa balay sa iyang amahan sa Opra, ug didto gipamatay ang iyang mga igsoon-sa-amahan ibabaw sa usa ka bato. Sa 70 ka igsoon-sa-amahan, si Jotam lamang nga kamanghoran ang nakaikyas sa maong pagpamatay.

Unya si Abimelek giproklamar nga hari, apan si Jehova nagtugot nga motungha ang usa ka daotang espiritu tali sa mga Sekemnon ug sa ilang

bag-ong “hari,” aron mapanimaslan ang pagkasadan sa dugo niadtong tanan nga nalangkit sa panagkunsabo. Ang pag-alsa giorganisar ni Gaal. Dihadiha gisumpo kini ni Abimelek, giilog ug gilaglag ang siyudad sa Sekem, ug gisabwagan kini ug asin. Unya iyang gisulong ang inarkong lawak nga tagoanan sa balay o sangtuwaryo ni El-berit ug gisunog kini sa kalayo, ug sa maong pagsunog mga usa ka libo sa iyang kanhing mga kakunsabo, ang mga tag-iyag yuta sa torre sa Sekem nga midangop didto, ang nangasunog hangtod nga namatay. Gisundan dayon ni Abimelek kini nga kalamposan pinaagi sa pag-atake sa Tebes sa A, apan ang usa ka babaye nga didto sa ibabaw sa torre sa siyudad naghulog ug pang-ibabaw nga bato sa galingan nganha sa iyang ulo. Ang tulo-ka-tuig nga “paghari” ni Abimelek natapos sa dihang ang iyang tigdala sa armadura, agig pagsunod sa iyang hangyo sa dihang siya himalatyon na, nagdunggab kaniya sa espada, aron dili ingnon nga usa ka babaye ang nakapatay kaniya.—Huk 8:30, 31; 9:1-57; 2Sa 11:21.

5. Sa Masoretikong teksto, nga gisundog sa *King James Version,* mabasa ang “Abimelek” sa 1 Cronicas 18:16. Sa Gregong *Septuagint,* Latin nga *Vulgate,* Syriac nga *Peshitta,* ug sa 12 ka Hebreohanong mga manuskrito mabasa ang “Ahimelek,” nga uyon sa 2 Samuel 8:17.

ABINADAB [Ang Amahan Andam (Hamili; Mahinatagon)].

1. Usa ka molupyo sa siyudad sa Kiriat-jearim sa teritoryo sa Juda nga mga 14 km (8.5 mi) sa KAK sa Jerusalem, ug sa iyang balay gitipigan ang arka sa pakigsaad sulod sa usa ka panahon.

Sa dihang ang sagradong Arka gidala gikan sa Bet-semes human sa makatalagmanong pito-kabulan nga pag-estar niini taliwala sa mga Filistehanon, gibutang kini sa balay ni Abinadab, ug ang iyang anak nga lalaking si Eleasar gibalaan aron sa pagbantay niini. Dinhi niini nga balay nagpabilin ang Arka sulod sa mga 70 ka tuig, hangtod nga gihikay ni David nga ibalhin kini sa Jerusalem. Panahon sa pagbalhin, ang laing anak nga lalaki ni Abinadab nga si Uzah, dihadiha namatay sa dihang ang kasuko ni Jehova misilaob batok kaniya tungod sa paghikap niya sa Arka nga wala manumbaling sa sugo sa Numeros 4:15.—1Sa 6:20–7:1; 2Sa 6: 1-7; 1Cr 13:6-10.

2. Ang ikaduhang anak nga lalaki ni Jese, ug usa sa tulo ka magulang ni David nga miadto sa pagpakiggubat uban kang Saul batok sa mga Filistehanon.—1Sa 16:8; 17:13.

3. Usa sa mga anak nga lalaki ni Haring Saul nga gipatay sa mga Filistehanon didto sa Bukid sa Gilboa.—1Sa 31:2; 1Cr 9:39.

4. Ang amahan sa usa sa 12 ka luyoluyo ni Haring Solomon nga gitugyanan sa pagtaganag mga pagkaon. Kining tinudlong luyoluyo nga “anak nga lalaki ni Abinadab,” kinsa gitawag usab ug Ben-abinadab, naminyo sa anak nga babaye ni Solomon nga si Tapat, ug gitudlo sa pagtaganag pagkaon alang sa panimalay ni Solomon usa ka bulan sulod sa usa ka tuig gikan sa tanang tagaytay sa Dor. —1Ha 4:7, 11.

ABINOAM [Ang Amahan Maoy Kahimuot]. Ang amahan ni Maghuhukom Barak, ug usa ka kaliwat ni Neptali. Tataw nga siya maoy usa ka pumoluyo sa siyudad nga dalangpanan sa Kedes sa teritoryo sa Neptali.—Huk 4:6, 12; 5:1, 12.

ABIRAM [Ang Amahan Maoy Hataas (Binayaw)].

1. Usa ka Rubenhon, ang anak nga lalaki ni Eliab ug igsoon ni Datan ug Nemuel. Siya maoy usa ka pangulo sa banay ug usa sa inilang mga tawo sa Israel sa panahon sa Pagpanggula gikan sa Ehipto. —Num 26:5-9.

Si Abiram ug ang iyang igsoong si Datan mipaluyo kang Kore nga Levihanon sa iyang pagrebelde batok sa awtoridad ni Moises ug Aaron. Ang ikatulong Rubenhon, nga ginganlag On, gilakip usab sa pagsugod sa rebelyon apan wala na hisgoti human niana. (Num 16:1) Kay nakatigom ug grupo nga 250 ka pangulo, kinsa “mga tawong bantogan,” kining mga tawhana nag-akusar kang Moises ug Aaron nga sila nagbuotbuot pagpataas sa ilang kaugalingon ibabaw sa uban diha sa kongregasyon. (Num 16:1-3) Sumala sa pulong ni Moises kang Kore tin-aw nga si Kore ug ang iyang mga sumusunod taliwala sa mga Levihanon nagtinguha nga mabatonan ang pagkasaserdote nga gihatag kang Aaron (Num 16:4-11); apan tin-awng dili kini mao ang kaso ni Abiram ug Datan, kinsa mga Rubenhon. Gilain sila paghusay ni Moises, ug ang ilang pagdumili sa pag-atubang kaniya nagpailag mga akusasyon nga direktang gipunting batok kang Moises, nga wala maghisgot bahin kang Aaron. Sila nagreklamo sa pagpangulo ni Moises sa nasod ug nag-ingon nga siya ‘nagpakaprinsipe gayod ibabaw kanila,’ ug nga wala niya tumana ang iyang saad sa pagdala kanila ngadto sa usa ka yuta nga nagaagay sa gatas ug dugos. Ang pag-ampo ni Moises kang Jehova isip tubag niini nga mga akusasyon may depensa usab bahin sa iyang mga nahimo, dili niadtong kang Aaron.—Num 16:12-15.

Niini mopatim-aw nga ang rebelyon duhay rumbo ug gitumong dili lamang ang pagkasaserdote ni Aaron kondili ang posisyon usab ni Moises ingong tigpatuman sa mga sugo sa Diyos. (Sal 106:16) Ang kahimtang daw usa ka maayong kahigayonan aron makaorganisar ug komon nga sentimen-

to alang sa usa ka kausaban, sanglit dili pa dugay una pa niini ang katawhan nagreklamo na pag-ayo batok kang Moises, naghisgot sa pagtudlo ug usa ka bag-ong pangulo nga manguna sa nasod sa pagbalik sa Ehipto, ug nagsabot pa gani sa pagbato kang Josue ug Caleb tungod sa pagpaluyo kang Moises ug Aaron. (Num 14:1-10) Si Ruben maoy panganayng anak nga lalaki ni Jacob apan nawad-an sa iyang katungod sa panulondon ingong panganay tungod sa daotang buhat. (1Cr 5:1) Busa, si Datan ug Abiram lagmit nayugot kang Moises labot sa awtoridad sa mga Levihanon ibabaw kanila tungod sa pagtinguha nga mabatonan pag-usab ang nawalang pagkalabaw sa ilang katigulangan. Hinunoa, ang Numeros 26:9 nagpakita nga ang ilang pagpakigbisog maoy dili lamang batok kang Moises ug Aaron kondili "batok kang Jehova" usab, kinsa maoy nagtudlo kang Moises ug Aaron sa pag-okupar sa mga katungdanan nga may awtoridad.

Sanglit ang banay sa mga Kohatnon (nga niini apil ang banay ni Kore) nagkampo sa H nga bahin sa tabernakulo, sa samang dapit nga gikampohan sa mga Rubenhon, posible nga ang tolda ni Kore duol sa tolda ni Datan ug Abiram. (Num 2:10; 3:29) Sa dihang gipahayag sa Diyos ang paghukom, si Datan ug Abiram nagbarog diha sa mga ganghaan sa ilang mga tolda, samtang si Kore ug ang 250 ka rebeldeng nagpaluyo kanila nagtigom didto sa ganghaan sa tolda nga tagboanan nga nagdala ug mga insensaryo. Unya, human sa panawagan ni Moises sa ubang katawhan nga mobiya sa palibot sa mga tolda sa tulo ka utok sa rebelyon, gipadayag sa Diyos ang iyang paghukom sa ilang pagkadili-matinahoron pinaagi sa pagpabuka sa yuta ilalom sa mga tolda niining mga tawhana, nga naglamoy kang Datan ug Abiram, ug sa ilang panimalay. (Num 16:16-35; Deu 11:6; Sal 106:17) Ang panimalay ni Kore, gawas sa iyang mga anak, namatay usab. Si Kore namatay uban sa 250 ka rebelde, nga giut-ot sa kalayo sa atubangan sa tabernakulo. (Num 16:35; 26:10, 11) Busa ang pagrebelde batok sa tinudlo-sa-Diyos nga awtoridad nahunong dayon, ug tungod sa iyang pagpakigbahin niini, ang ngalan ni Abiram nahanaw sa Israel.

2. Ang panganayng anak nga lalaki ni Hiel nga taga-Bethel. Sa Josue 6:26 gitala ang panumpa ni Josue bahin sa nalaglag nga siyudad sa Jerico, nga nagtagna nga si bisan kinsa nga magtukod pag-usab niini mawad-an sa iyang panganayng anak nga lalaki. Ang amahan ni Abiram, si Hiel, wala manumbaling niini nga panumpa ug, panahon sa paghari ni Haring Ahab (mga 940-920 W.K.P.) mga lima ka siglo human sa panahon ni Josue, iyang gipahimutang ang mga patukoranan sa Jerico. Si Abiram nga iyang anak nga lalaki namatay, dayag nga ahat ingong katumanan sa tagna nga gitala sa kasaysayan.—1Ha 16:34.

ABISAG. Usa ka batan-ong ulay gikan sa lungsod sa Sunem, sa A sa Jezreel ug sa Bukid sa Gilboa, sa teritoryo sa Isacar. (Jos 19:17-23) Siya "hilabihan ka tahom" ug gipili sa mga alagad ni David aron mahimong tig-alima ug kauban sa hari sa panahon sa iyang ulahing mga adlaw.—1Ha 1:1-4.

Niadtong tungora si David mga 70 anyos na (2Sa 5:4, 5), ug tungod sa kaluyahon diyutay na lang ang kainit sa iyang lawas. Si Abisag nagbantay kaniya sa maadlaw, nga sa walay duhaduha nagpadan-ag sa palibot pinaagi sa iyang batan-ong kalunhaw ug katahom, ug sa magabii siya 'mohigda sa sabakan sa hari' aron sa paghatag ug kainit kaniya, apan "ang hari wala makigdulog kaniya." Bisan pa niana, ang tinamdan nga gipadayag sa ulahi ni Solomon labot kaniya nagpakita nga si Abisag giisip ingong asawa o puyopuyo ni David. Sa ingon, sumala sa lagda sa karaang Sidlakan, si Abisag mapanag-iya sa manununod ni David sa panahon sa iyang kamatayon.

Ang asoy mahitungod kang Abisag gisundan dayon sa asoy bahin sa pagsulay sa pag-ilog sa purongpurong pinaagi sa usa nga lagmit mao ang buhing kamagulangang anak nga lalaki ni David, si Adonias, ug mopatim-awng ingon niini ang paghan-ay aron masabtan ang sunod nga gibuhat ni Adonias sa panahon sa paghari ni Solomon. Si Solomon, human makalingkod sa trono, naghatag kang Adonias ug usa ka kondisyonal nga pasaylo. Unya si Adonias nagkombinsir sa inahan ni Solomon, si Bat-seba, nga hangyoon si Solomon nga ihatag kaniya si Abisag ingong iyang asawa. Si Solomon, nga nagtuo gayod nga ang hangyo ni Adonias maoy dili tungod lamang sa katahom ni Abisag kondili nagpadayag hinuon ug usa ka malalangong paningkamot sa pagpalig-on sa pag-angkon ni Adonias sa trono, nasuko pag-ayo, nagbakwi sa pasaylo nga gihatag kang Adonias ug nagsugo nga siya patyon. (1Ha 2:13-25) Wala na hisgoti pa si Abisag, apan lagmit nga siya nahimong usa sa mga asawa o puyopuyo ni Solomon.—Tan-awa ang ADONIAS Num. 1.

ABISAI [lagmit, Ang Amahan Naglungtad]. Ang anak nga lalaki sa igsoong babaye ni David o sa iyang igsoon sa inahan nga si Zeruia ug igsoon ni Joab ug Asahel.—2Sa 2:18; 1Cr 2:15, 16.

Si Abisai nahimong mas inila tungod sa iyang kaisog kay sa 30 ka gamhanang manggugubat nga iyang gipangulohan, gani ang iyang dungog kaambas sa tulo ka labing gamhanang mga tawo ni David, kay sa usa ka higayon siya nag-inusara sa

pagpatay sa 300 ka kaaway, apan "siya wala mahiapil sa han-ay sa unang tulo."—2Sa 23:18, 19.

Maunongong gipaluyohan ni Abisai ang iyang uyoang si David sa tanan niyang pagpakiggubat apan siya mahinaykon ug mabangis ug usahay siya kinahanglang pugngan. Pananglitan, sa dihang siya ug si David mihinok pagsulod sa kampo sa kasundalohan ni Saul sa pagkagabii iya untang ipaod sa yuta ang natulog nga si Saul, 'ang dinihogan ni Jehova,' ginamit ang kaugalingong bangkaw ni Saul kon wala pa siya pugngi ni David. (1Sa 26: 6-9) Sa dihang mirebelde si Absalom, kinahanglang pugngan si Abisai sa duha ka higayon aron dili mapatay si Simei nga nanunglo sa hari. Apan, wala mapugngi ni David si Abisai sa pagpakigkunsabo sa pagpatay kang Abner.—2Sa 3:30; 16:9-11; 19:21-23.

Si Abisai nabantog tungod sa iyang pagpanguna sa pagpatay sa 18,000 ka Edomhanon ug, usab, sa pagpanguna sa pagparot sa mga Ammonhanon. Mitabang usab siya sa pagsumpo sa pagrebelde ni Sheba, ang walay pulos nga Benjaminhon. Sa katapusang gitala nga pagpakiggubat ni David, kon wala pa si Abisai, siya namatay na unta sa kamot sa usa ka higanteng Filistehanon.—1Cr 18:12; 19:11-15; 2Sa 20:1, 6; 21:15-17.

ABISALOM. Tan-awa ang ABSALOM.

ABISUA [lagmit, Ang Amahan Maoy Tabang].

1. Usa ka Benjaminhon sa banay ni Bela. (1Cr 8:1-4) Bisag mopatim-aw nga siya anak nga lalaki ni Bela, tungod sa kalainan tali sa mga asoy diha sa Numeros 26:40, 1 Cronicas 7:7, ug 1 Cronicas 8:1-4 ang pipila nagtuo nga ang mga pulong "mga anak nga lalaki" tingali nagkahulogan nga "mga kaliwat."

2. Ang anak nga lalaki ni Pinehas ug usa ka apo-sa-tuhod ni Aaron. Siya mao ang amahan ni Buki. (1Cr 6:4, 5, 50, 51) Sa Esdras 7:1-5 siya gipakita nga usa sa mga katigulangan ni Esdras. Si Josephus (*Jewish Antiquities,* V, 361, 362 [xi, 5]; VIII, 12 [i, 3]) naghisgot kang Abisua (gitawag nga Abiezer sa Basahon V) ingong ang hataas nga saserdote, nga kon dawaton, maghimo kaniyang ikaupat nga hataas nga saserdote sa Israel. Kini moharmonya sa saad ni Jehova ngadto sa amahan ni Abisua nga si Pinehas nga ang pagkasaserdote magpabilin sa iyang banay.—Num 25:11-13.

ABISUR [Ang Amahan Maoy Usa ka [Salipod nga] Paril]. Usa ka kaliwat ni Juda pinaagi sa linya sa banay ni Hesron, sa balay ni Jerameel. Dayag nga siya mao ang ikaduhang anak nga lalaki ni Samai ug nahimong amahan sa duha ka anak nga lalaki pinaagi sa iyang asawa nga si Abihail.—1Cr 2: 28, 29.

ABITAL [Ang Amahan Maoy Yamog]. Usa sa unom ka asawa nga pinaagi kaniya si David nakabaton ug mga anak nga lalaki sulod sa iyang pito ug tunga ka tuig nga paghari didto sa Hebron (1077-1070 W.K.P.). Ang iyang anak nga lalaki ginganlan ug Sepatias.—2Sa 3:4; 1Cr 3:3.

ABITUB [Ang Amahan Maoy Pagkamaayo]. Usa ka Benjaminhon, dayag nga mao ang anak nga lalaki ni Saharaim pinaagi sa iyang asawang si Husim.—1Cr 8:8, 11.

ABIUD [lagmit, Ang Amahan Maoy Dignidad]. Ang Grego o Cebuano nga porma sa Hebreohanong ngalan nga Abihud. Usa ka kaliwat ni Zorobabel ug katigulangan ni Kristo Jesus. (Mat 1:13) Ang pipila ka eskolar nagtuo nga siya lagmit mao ra si "Joda" diha sa Lucas 3:26. Apan, dili angayng isipon nga kining mga tawhana usa ra, sanglit ang mga linya sa kagikan nga gihatag ni Mateo ug Lucas maoy magkaamgid lamang, dili gayod pareho, samtang kadtong sa Unang Cronicas maoy mas malangkobon. Ang anak nga lalaki ni Abiud, si Eliakim, gilakip usab diha sa linya sa kagikan sa Mesiyas.—Mat 1:13.

ABNER [Ang Amahan Maoy Usa ka Lampara]. Anak nga lalaki ni Ner, sa tribo ni Benjamin. Ang 1 Samuel 14:50, 51 tin-awng naghisgot kang Abner ingong "uyoan ni Saul," bisan tuod kining mga pulonga sa Hebreohanon ikapadapat kang Abner o kang Ner nga iyang amahan. Gihisgotan ni Josephus si Abner ingong ig-agaw ni Saul ug ang ilang mga amahan nga si Ner ug Kis ingong magsoon. (*Jewish Antiquities,* VI, 129, 130 [vi, 6]) Apan, ang inspiradong kasaysayan sa 1 Cronicas 8:33 ug 9:39 daw mopabor gayod kang Kis ingong anak ni Ner ug, busa, ang igsoon ni Abner. Kini maghimo kang Abner nga uyoan ni Saul.—Tan-awa usab ang tsart sa ABIEL Num. 1.

Si Abner nag-alagad ingong pangulo sa kasundalohan ni Saul, ug ang iyang manggugubat usahay moabot sa dakong gidaghanon, nga mokapin ug 200,000 ka sundalo. (1Sa 15:4) Sa linaing mga okasyon siya naglingkod sa kiliran sa hari diha sa pangbangkete nga kan-anan. (1Sa 20:25) Bisag si Abner sa walay duhaduha usa ka gamhanan ug maisog nga tawo, si Abner gibadlong ni David, sa dihang si David usa ka kagiw didto sa Kamingawan sa Zip, kay wala bantayi pag-ayo si Saul ingong iyang ginoo ug "ang dinihogan ni Jehova."—1Sa 26:14-16.

Human mamatay si Saul tungod sa ilang malaglagong pagkapildi batok sa mga Filistehanon, si Abner misibog tabok sa Jordan ngadto sa Mahanaim sa Gilead, nga nagdala sa anak nga lalaki ni Saul nga si Is-boset. Bisag si David giproklamar na nga

hari didto sa Hebron pinaagi sa tribo ni Juda, gipahimutang ni Abner si Is-boset ingong karibal nga hari didto sa Mahanaim. Tin-awng si Abner mao ang nagpaluyo sa pagpalingkod kang Is-boset sa trono ug sa ngadtongadto nakabaton sa pagpaluyo sa tanang tribo gawas sa tribo ni Juda.—2Sa 2:8-10.

Sa kataposan, ang mga kasundalohan sa duha ka magkaatbang nga hari nagharongay aron sa pagtigi sa ilang kusog didto sa Linaw sa Gabaon sa teritoryo sa Benjamin, mga un-tersiya sa gilay-on gikan sa Hebron paingon sa Mahanaim. Human timbangtimbanga sa duha ka pundok sa kasundalohan ang usag usa, si Abner misugyot ug panagsangka tali sa batan-ong mga manggugubat, usa ka dosena sa matag kiliran. Ang matag kiliran patas kaayo mao nga misangpot kini sa kamatayon sa matag usa kanila, nga nakaaghat sa dakong gubat tali sa duha ka pundok sa kasundalohan. Sa matag 18 ka sundalo nga namatay sa kasundalohan ni Abner, usa ka sundalo ang namatay sa kasundalohan ni Joab, ug kini sila mibiya paingon sa kamingawan.—2Sa 2:12-17, 30, 31.

Si Abner, nga gigukod sa tulin nga modagang igsoon ni Joab nga si Asahel, sublisubling miawhag kaniya nga motipas ug likayan ang makamatayng pakigharong kaniya. Sa dihang padayong midumili sa pagtipas si Asahel, si Abner sa kataposan kusganong miduslak kaniya patalikod ug nagpatay kang Asahel pinaagi sa pangulahiang tumoy sa iyang bangkaw, nga nagduslak kaniya sa tiyan. (2Sa 2:18-23) Sa pangamuyo ni Abner, gipahunong sa kataposan ni Joab ang paggukod panahon sa pagsalop sa adlaw, ug ang duha ka pundok sa kasundalohan namalik ngadto sa ilang tagsatagsa ka kaulohan. Ang kalig-on sa kasundalohan ni Abner nadayag pinaagi sa ilang pagbaktas ug 80 km (50 mi) o kapin pa hangtod sa dal-as sa Jordan, nga miubog tabok sa suba, dayon mitungas sa Walog sa Jordan ngadto sa kabungtoran sa Gilead, diin sila miagi paingon sa Mahanaim. Human ilubong si Asahel sa Betlehem (tingali sa pagkasunod adlaw), ang mga tawo ni Joab mibaktas ug kapin sa 22 km (14 mi) sa tibuok gabii latas sa kabukiran paingon sa Hebron.—2Sa 2:29-32.

Gipaluyohan ni Abner ang nagkahuyang nga pagmando ni Is-boset apan nagpalig-on usab sa iyang posisyon, tingali nagtinguha sa pagkahari, total siya man ang igsoon sa amahan ni Saul. Sa dihang gibadlong ni Is-boset tungod kay nakigrelasyon sa usa sa mga puyopuyo ni Saul (usa ka buhat nga gitugot lamang sa manununod sa namatay nga hari), masuk-anong gipahibalo ni Abner ang pagbalhin sa iyang pagpaluyo ngadto kang David. (2Sa 3:6-11) Nakigsabot siya kang David, nga nagpasiugda sa iyang kaugalingong posisyon ingong dili-direktang magmamando sa nahibilin sa Israel gawas sa Juda. Human tumana ang gipangayo ni David nga ibalik kaniya ang iyang asawa nga si Mikal, si Abner niining tungora hilom nga miduol sa mga pangulo sa 11 ka tribo nga bulag sa Juda aron ugmaron ang ilang pag-uyon kang David ingong tinudlo nga hari ni Jehova. (2Sa 3:12-19) Human niadto mainiton siyang gidawat ni David sa iyang kaulohan sa Hebron, ug nianang samang adlaw migikan aron kombinsihon ang tanang tribo nga makigsaad uban kang David. Apan si Joab, nga wala niadtong higayona tungod sa pagpanulong, nahiuli ug, human sawaya si Abner ingong nakigkunsabo nga espiya, personal nga nagpatawag kaniyag balik ug naglingla kang Abner aron iyang mapatay siya.—2Sa 3:20-27.

Sa dihang namatay si Abner, nahugno ang bisan unsang paglaom alang sa pagpaluyo kang Is-boset ug wala madugay gipatay si Is-boset sa maluibong mga tawo. Tungod niini natapos sa bug-os ang pagmando sa balay ni Saul.—2Sa 4:1-3, 5-12.

Daghang katuigan sa ulahi, sa hapit na siyang mamatay, nahinumdom si David sa kamatayon ni Abner (ingon man usab sa kamatayon ni Amasa) ug naghatag kang Solomon sa kaakohan sa pagwagtang sa mantsa sa pagkasad-an sa dugo nga gidala ni Joab sa balay ni David. (1Ha 2:1, 5, 6) Wala madugay human niadto, ang mipatay kang Abner nga si Joab gipatay ubos sa sugo ni Solomon.—1Ha 2:31-34.

Usa lamang ka anak nga lalaki ni Abner ang gitala, si Jaasiel, nga maoy pangulo sa tribo ni Benjamin sa panahon sa paghari ni David. (1Cr 27:21) Ang 1 Cronicas 26:28 naghisgot usab sa mga amot ni Abner alang sa tabernakulo gikan sa nakuhang mga inagaw ingong pangulo sa kasundalohan.

ABO. Kini nga pulong sagad nga gigamit diha sa Kasulatan alang sa salin sa nasunog nga mga butang, nga kasagarang may simboliko o mahulagwayong mga kahulogan. Ang pulong nga "abo" gihubad gikan sa duha ka Hebreohanong mga pulong. Ang usa (*'e'pher;* Num 19:9) gihubad usab nga "abog." (Mal 4:3) Ang *de'shen,* gawas nga nagtumong sa "mantikaong mga abo," mahimong magtumong usab sa "katambok." (Lev 1:16; Isa 55:2) Ang Gregong nombre nga *spo·dos'* nagkahulogang "abo" (Mat 11:21), samtang ang berbo nga *te·phro'o* nagkahulogang 'pagkahimong abo.' (2Pe 2:6) Ang salin sa pagsunog mahimong tawgon usab nga abog (*'a·phar'*).—Num 19:17.

Kada adlaw ang usa ka Levihanong saserdote magkuha sa mantikaong mga abo (*de'shen*) nga salin sa pagsunog sa mga halad nga hayop diha sa ibabaw sa halaran ug dad-on kini "ngadto sa usa ka hinlo nga dapit sa gawas sa kampo." (Lev 6:9-11)

Sumala sa Numeros kapitulo 19, usa ka himsog nga mapulang baka nga walay depekto ug wala pa masangoni ug yugo ang ihawon ug sunogon usab sa gawas sa kampo. Ang abo niini nga "halad-sa-sala" ibutang sa usa ka hinlo nga dapit sa gawas sa kampo (Num 19:9) ug busa ang usa ka bahin niini magamit aron isagol sa tubig nga iwisik sa mga tawo o mga butang nga mahugaw aron sa pagputli niini. (Num 19:17) Si apostol Pablo naghisgot sa mahulagwayong paghinlo sa unod pinaagi sa "abo [Gr., *spo·dos′*] sa nating baka" sa pagpasiugda sa labaw pa gayod nga paghinlo sa "mga tanlag gikan sa patay nga mga buhat" nga posible lamang pinaagi sa "dugo ni Kristo."—Heb 9:13, 14.

Ang Jeremias 31:40 naghisgot sa "walog sa mga patayng lawas ug sa mga mantikaong abo [*wehad·de′shen*]," nga lagmit usa ka bahin sa walog sa anak ni Hinnom. Hangtod sa dili pa kaayo dugayng mga panahon, ang usa ka bungdo sa mga abo duol sa Walog sa Kidron nahimong usa ka iladong ilhanan. Giingon nga kini mga 150 m ang gitas-on, 60 m ang gilapdon, ug 18 m ang gihabogon (490 × 200 × 60 p) ug giisip sa pipila nga mao kini ang dapit nga gihisgotan ni Jeremias. Usa ka bahin sa walog sa anak ni Hinnom ang lagmit nga gigahin ingong labayanan sa mga abo nga nahibilin human sa pagsunog sa mga halad (Lev 4:12), sa wala pa himoa ni Josias ang Topet diha sa walog ingong dili angay sa pagsimba. (2Ha 23:10) Apan ang mga patayng lawas sa mga hayop ug sa daotang mga kriminal lagmit nga gitambog usab ngadto sa walog, ug ang bungdo didto lagmit nga naglakip sa mga abo sa mga tawo nga kanhi gihalad sa bakak nga relihiyosong mga rituwal.—Jer 32:35.

Sa kapanahonan sa Bibliya naandan nga sunogon ang nailog nga mga siyudad, mao nga ang 'paghimong abo sa usa ka dapit' nagpaila sa bug-os nga kalaglagan niini, sama sa gipakita sa mga kahimtang sa Tiro, Sodoma, ug Gomora.—Eze 28:18; 2Pe 2:6.

Ang abo naglarawan usab sa kon unsay dili mahinungdanon o walay bili, pananglitan, si Abraham miila atubangan kang Jehova, "Ako abog ug abo." (Gen 18:27; tan-awa usab ang Isa 44:20; Job 30:19.) Ug gipakasama ni Job ang mga pulong sa iyang bakak nga mga maghuhupay ngadto sa "mga panultihon nga abo."—Job 13:12.

Sa kapanahonan sa Bibliya, usa ka naandang batasan nga molingkod diha sa abo o magsabwag niini sa kaugalingon ingong simbolo sa pagbangotan, kaulawan, ug paghinulsol. (Est 4:1-3; Jer 6:26; 2Sa 13:19) Ang hilabihang kaalaotan ug kasakit mahulagwayong gilangkit sa 'pagkaon ug abo' (Sal 102:9), ug ang sinakit nga si Job milingkod "taliwala sa mga abo."—Job 2:8.

Ang sakong panapton ug ang abo usahay gilangkit sa pagpuasa, paghilak, o kasubo. (Est 4:3; Isa 58:5; Eze 27:30, 31; Dan 9:3) Ang usa ka pananglitan diin ang nasod mibatig kaulawan ug paghinulsol mao ang kahimtang sa Nineve sa adlaw ni Jonas, nga bisan ang hari niini misul-ob ug sakong panapton ug milingkod sa abo. (Jon 3:5, 6) Ang paghinulsol uban ang sakong panapton ug abo gihisgotan ni Jesu-Kristo (Mat 11:21), ug sa pagtubag kang Jehova, si Job masulub-ong mipahayag: "Ako naghinulsol sa abog ug sa abo."—Job 42:6.

Sa panahon sa 70-ka-tuig nga pagkabiniyaan sa Juda, ang mga Hudiyo sa Babilonya nagbangotan tungod sa pagkabiniyaan sa Zion o Jerusalem ug sa templo niini. Apan pinaagi kang Isaias gipasalig nga ilalom sa gahom sa espiritu ni Jehova himoon ang 'pagtudlo niadtong nagbangotan labot sa Zion, ang paghatag kanila ug purong inay abo.' Gipadapat ni Jesu-Kristo ang teksto sa Isaias 61:1-3 ngadto sa iyang kaugalingon ingong ang Manluluwas nga Mesiyas kinsa pinaagi kaniya hanawon ang dakong espirituwal nga pagkabiniyaan ug pagbangotan. (Luc 4:16-21) Gitagna usab nga ang daotan mahimong sama sa gidugmok, gipulbos nga abo para sa matarong, kay si Malaquias misulat: "'Ug kamo magtamak gayod sa mga daotan, kay sila mahisama sa abog [*'e′pher*] ilalom sa mga lapalapa sa inyong mga tiil sa adlaw nga akong himoon kini,' miingon si Jehova sa mga panon."—Mal 4:3.

ABOG. Ang pinong mga partikulo sa mga butang, nga gaan kaayo ug dali rang ipadpad sa hangin. Ang kusog nga hangin nga mohuros latas sa ugang desyerto nga mga rehiyon, nga komon sa kayutaan sa Bibliya, sagad makamugnag kusog nga mga bagyo sa abog nga giisip sa pipila nga mas makalilisang pa kay sa mga bagyo nga maagoman diha sa kadagatan. Ang mga pagbuto sa bolkan, mga sunog, ug ang mga kalihokan sa pagpanguma maoy lakip sa kasagarang mga hinungdan sa mineral nga abog. Ang mga tanom mopatunghag abog pinaagi sa mga malo niini, mga agup-op, mga lanotlanot sa tanom, ug sa mga parte sa liso niini. Ang mga hayop sa dili direktang paagi mopatungha usab ug abog, pinaagi sa naugang kinalibang, pino nga balhibo, ug bakterya. Ang labing komon nga Hebreohanong pulong nga gigamit sa Bibliya alang sa abog maoy *'a·phar′,* nga mahimong magtumong usab sa "mala nga yuta" ug sa "pangpalitada nga yutang-kulonon."—Gen 26:15; Lev 14:41, 42.

Bisan tuod ang pipila tingali mag-isip sa abog ingong makahasol, usa kini ka tagana sa Maglalalang nga kinahanglanon sa paglungtad ug sa kahimuot sa tawo. Usa kini ka hinungdanong butang nga makatabang sa pagpanibuok sa umog nga ma-

himong ulan, gabon, o alisngaw, nga gikinahanglan sa pagtubo sa tanom. Dugang pa, kondili pa tungod sa katakos sa mga abog sa atmospera sa pagpakaylap sa kahayag, ang mga mata sa mga linalang sa yuta maladlad unta sa sulaw kaayong mga bidlisiw sa adlaw, ug ang sagad katingalahang talan-awon inigkilumkilom na ug ang maanindot nga mga kolor sa pagsalop sa adlaw dili na unya makita.

Gigamit sa Maglalalang ang "abog sa yuta" sa dihang iyang giumol ang unang tawo (Gen 2:7; 1Co 15:47, 48), ug sa dihang gisilotan si Adan tungod sa paglapas sa balaod sa Diyos, si Jehova miingon: "Sa abog ikaw mopauli." (Gen 3:19) Gipahayag usab sa Diyos ang usa ka tunglo nga may dakong matagnaong kahulogan sa dihang miingon ngadto sa halas didto sa Eden: "Pinaagi sa imong tiyan ikaw magakamang ug abog ang imong pagakanon [o, pagapaakon] sa tanang adlaw sa imong kinabuhi."—Gen 3:14.

Kahuyangan, Pagkamamatay, ug Pagkatimawa. Tungod sa pagkahulog sa tawo gikan sa kahingpitan, ang abog usahay gigamit sa mahulagwayong paagi sa pagtumong sa tawhanong kahuyangan. Ang Diyos nagpakitag kaluoy niadtong nahadlok kaniya, "nga nahinumdom nga kita abog." (Sal 103:13, 14; Gen 18:27) Gigamit usab kini ingong simbolo sa pagkamamatay sa tawo, tungod kay sa kamatayon "mobalik sila ngadto sa abog." (Sal 104:29; Ecc 3:19, 20; 12:1, 7) Sanglit ang tawo mobalik man sa abog inigkamatay, ang lubnganan usahay gitawag sa mahulagwayong paagi nga "abog." (Sal 22:29; 30:9) Ang abog sa yuta mahimong magtumong sa pagkatimawa. Si Jehova mao ang "usa nga Nagabangon sa timawa gikan sa abog."—1Sa 2:8; Sal 113:7.

Naghawas sa Pagkadaghan. Sa Kasulatan ang pagkadaghan o ang pagkadili-maihap sa mga tawo gitandi sa mga lugas sa abog. Busa, ang Diyos misaad kang Abram (Abraham): "Himoon ko ang imong binhi ingon sa lugas sa mga abog sa yuta." (Gen 13:14, 16) Gihimo usab ni Jehova ang samang saad ngadto kang Jacob. (Gen 28:10, 13, 14) Mahitungod sa mga Israelinhon panahon sa ilang pagpanaw sa kamingawan, si Balaam nangutana: "Kinsay nakaisip sa mga lugas sa abog ni Jacob, ug kinsay nakaihap sa ikaupat ka bahin sa Israel?" (Num 23:10) Gipadaghan pag-ayo ni Jehova ang binhi ni Abraham pinaagi kang Isaac ug Jacob. Ang mga buntog nga dagayang gitagana ni Jehova alang sa iyang gipakigsaarang katawhan didto sa kamingawan gipaila pinaagi sa mga pulong nga "gipaulan niya kanila ang pagkaon sama sa abog, bisan ang pak-ang naglupad nga mga linalang sama sa balas sa kadagatan."—Sal 78:27; Ex 16:11-18; Num 11:31, 32.

Gigamit sa Diyos sa Paghukom sa Kanasoran. Tungod kay ang mga nasod gagmay ra kaayo sa panglantaw sa Diyos, iyang giisip sila "ingon nga manipis nga abog sa timbangan." (Isa 40:15) Ang makalilisang nga gahom ni Jehova gipadayag pinaagi sa iyang mga hampak batok sa usa niini nga mga nasod, ang Ehipto. Sa hapit nang ipahinabo ang ikatulong hampak, agig pagsunod sa sugo sa Diyos kang Moises, "gituy-od ni Aaron ang iyang kamot uban ang iyang sungkod ug gihampak ang abog sa yuta, ug ang mga tagnok mihugpa diha sa tawo ug sa mananap." Sa dihang nahitabo kini sa tibuok Ehipto, ang salamangkerong mga saserdote, nga dili makahimo sa pagsundog niini nga milagro, napugos sa pag-admitir: "Kini mao ang tudlo sa Diyos!"—Ex 8:16-19.

Dugang pa, ang mga Israelinhon giingnan nga kon sila mapakyas sa pagtuman sa mga sugo sa Diyos, sila makadahom ug lainlaing mga maldisyon, nga usa niini mao ang hulaw, kay kini ang giingon: "Igahatag ni Jehova ang abog ug abo ingong ulan sa imong yuta. Gikan sa kalangitan modangat kini kanimo hangtod nga ikaw mapuo."—Deu 28:15, 24.

Simbolo sa Pagminatay ug Pagkanapaubos. Ingong simbolo sa ilang pagbangotan ug pagminatay tungod kay gilaglag sa mga Babilonyanhon ang Jerusalem niadtong 607 W.K.P., ang mga ansiyano sa siyudad gihulagway nga hilom nga nanglingkod sa yuta, nga "nagbutang ug abog ibabaw sa ilang ulo." (Lam 2:10) Katuigan una pa niana, pinaagi kang Isaias, si Jehova sa matagnaong paagi nagsugo sa Babilonya sa pagkanaog gikan sa iyang trono, nga nag-ingon: "Kanaog ug lingkod sa abog, Oh ulay nga anak nga babaye sa Babilonya. Lingkod sa yuta diin walay trono, Oh anak nga babaye sa mga Caldeanhon." (Isa 47:1) Ang Babilonya gipaubos sa ingon niini nga kahimtang niadtong 539 W.K.P., sa dihang kini gisakop sa mga Medianhon ug mga Persianhon. Ug, tungod sa pagkalaglag sa simboliko nga Dakong Babilonya, ang mga kapitan sa mga barko, mga tawong nagabiyahe, mga tripulante, ug kadtong tanan kansang panginabuhi anaa sa dagat gihubit nga nag-itsa ug abog sa ilang mga ulo ug nagbangotan tungod sa kagun-oban niini.—Pin 18:17-19.

Ubang mga Paggamit. Sa Kasulatan ang abog nalangkit usab sa paghinulsol. Sa dihang gibakwi ni Job ang iyang mga pulong tungod sa pagsulti nga walay pagsabot sa dihang nakig-ergo sa iyang kahimtang atubangan sa Diyos, siya miingon: "Ako naghinulsol sa abog ug sa abo."—Job 42:1, 3, 6.

Sa dihang giingon nga ang mga kaaway 'patilaon sa abog' kini nagkahulogan sa ilang pagkabuntog, nga sila bug-os mailalom sa pagkasakop. (Sal

72:9; Miq 7:16, 17) Ang pagsaliyab ug abog ngadto sa hangin o pag-itsa niini ngadto sa usa ka tawo maoy usa ka paagi sa pagpakitag hilabihang pagayad kaniya. Usa ka kostumbre sa pipila ka bahin sa Asia ang pagpangayog hustisya batok sa usa ka kriminal pinaagi sa pag-itsa ug abog kaniya. Ang usa ka panon sa katawhan sa Jerusalem, nga dilimakataronganong napungot sa pipila ka pulong ni Pablo, nagpakita sa ilang kaaligutgot kaniya pinaagi sa 'pagsaliyab ug abog ngadto sa hangin.' Pinaagi sa ilang gibuhat ug sa ilang mga pulong, tinawng gipakita nila ngadto sa komandante militar ang ilang dili pag-uyon kang Pablo. (Buh 22:22-24) Sa susama, si Simei nagpakita sa iyang dili paguyon sa paghari ni David pinaagi sa 'paglakaw nga abay kaniya aron siya makapanghimaraot; ug siya nagpadayon sa paglabay kaniya ug mga bato samtang naglakaw abay kaniya, ug siya nagsaliyab ug daghang abog.'—2Sa 16:5-13.

Gisugo ni Jesu-Kristo ang iyang mga tinun-an nga si bisan kinsa nga dili modawat kanila o dili mamati sa ilang mga pulong, ilang taktakon o paphaon ang abog sa ilang mga tiil sa dili pa mobiya nianang balaya o nianang siyudara. Kini nga buhat nagsilbing "pamatuod batok kanila," nga nagpasabot nga ang mga sumusunod ni Jesus malinawong mipahawa o mibiya nianang balaya o nianang siyudara nga gisalig ang mga sangpotanan ngadto sa Diyos.—Mat 10:11-15; Luc 9:5; 10:10-12; Buh 13: 50, 51.

ABORSIYON. Ang pagpunit sa usa ka binhi sa tagoangkan o sa gisabak sa wala pa kini mahimugso. Sa kasagarang paggamit sagad nga gipalahi ang *aborsiyon* ug ang *pagkakuha sa gisabak,* ang nahauna gihubit ingong tinuyo ug pinugos nga pagpunit sa gisabak, ang naulahi giisip ingong aksidente ug dili-malikayan nga pagkapunit sa gisabak. Ang Bibliya wala maghimog kalainan tali sa aborsiyon ug pagkakuha sa gisabak; sa Bibliya kini nga mga termino gigamit sa mas lapad nga diwa ug gigamit nga baylobaylo. Ang Hebreohanong *sha·khal',* nga nagkahulogang "makuhaan" (Ex 23:26), gihubad usab nga "mamatyan" (Deu 32:25), 'mamatyan ug mga anak' (Lev 26:22), ug "mahimong walay bunga" (Mal 3:11). Ang Hebreohanong pulong nga *yoh·tse'th',* nga gihubad nga "nakuhaan" diha sa Salmo 144:14, maoy gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang 'paggawas.' (Itandi ang Gen 27:30.) Ang mga ekspresyong 'pagkakuha sa gisabak' ug ang "bata nga nakuha-sa-pagsabak" (Sal 58:8; Ecc 6:3) maoy mga hubad sa Hebreohanong pulong nga *ne'phel,* nga naggikan sa lintunganayng pulong nga *na·phal',* nga nagkahulogang "gipanganak."—Itandi ang Isa 26:18.

Ang dili-malikayan nga aborsiyon o pagkakuha sa gisabak tingali mahitabo tungod sa aksidente, mananakod nga sakit, mental o pisikal nga kahigwaos ug kapit-osan, o tungod sa huyang nga mga sangkap sa inahan. Ang katubigan duol sa Jerico maoy makamatay, nga nagpahinabog pagkakuha sa mga gisabak, hangtod nga giayo kini sa manalagna ni Jehova nga si Eliseo.—2Ha 2:19-22.

Ang tinuyong aborsiyon o pagkuha sa gisabak pinaagi sa artipisyal nga pamaagi, sa paggamit ug mga droga, o pinaagi sa medikal nga operasyon, nga ang bugtong katuyoan maoy aron dili mahimugso ang bata, maoy usa ka dakong salaod sa panan-aw sa Diyos. Ang kinabuhi ingong usa ka bililhong gasa gikan sa Diyos maoy sagrado. Mao nga ang balaod sa Diyos nga gihatag pinaagi kang Moises nagpanalipod sa kinabuhi sa wala pa matawong bata dili lamang batok sa salaod sa paghimog aborsiyon, sanglit kon sa pagbugnoay sa mga tawo ang usa ka babayeng mabdos maaksidente nga mosangpot sa iyang kamatayon o sa kamatayon sa iyang gisabak, "nan kamo magahatag ug kalag alang sa kalag." (Ex 21:22-25) Siyempre, sa dili pa ipahamtang ang maong silot, ang mga sirkumstansiya ug ang gidak-on sa pagkatinuyo niini timbangtimbangon sa mga maghuhukom. (Itandi ang Num 35:22-24, 31.) Apan sa pagpasiugda sa gibugaton sa tinuyo nga paghimog kadaot, si Dr. J. Glenn mikomento: "Ang buhi nga binhi diha sa tagoangkan *MAOY* usa ka indibiduwal nga tawo, ug busa ang paglaglag niini maoy paglapas sa ikaunom nga sugo."—*The Bible and Modern Medicine,* 1963, p. 176.

Kon lantawon sa hustong paagi, ang bunga sa tagoangkan maoy usa ka panalangin gikan kang Jehova. (Lev 26:9; Sal 127:3) Busa, sa dihang misaad sa pagpalambo sa Israel, ang Diyos mipasalig ug malamposong pagmabdos ug pagpahimugsog mga anak, nga nag-ingon: "Walay babayeng makuhaan o babayeng apuli diha sa imong yuta." (Ex 23:26) Sa laing bahin, sumala sa gipakita sa pag-ampo sa tawong matarong, ang ebidensiya nga wala uyoni sa Diyos ang iyang mga kaaway mao ang ilang pagbaton ug tagoangkan nga kanunayng makuhaan ug ang ilang pagkahimong sama sa nakuhang mga gisabak nga dili gayod makakita sa adlaw. —Sal 58:8; Os 9:14.

Tungod sa iyang kaalaotan, si Job naghunahuna nga mas maayo pa kon siya "nakuha-sa-pagsabak sa tago." "Nganong wala ako mamatay gikan sa tagoangkan?" kining gisakit nga tawo mituaw. (Job 3:11-16) Si Solomon nangatarongan usab nga ang bata nga ahat nga nakuha-sa-pagsabak mas maayo pa kay sa tawo nga nabuhi sa taas nga panahon apan wala gayod makapahimulos sa kinabuhi. —Ecc 6:3.

Ang makatakod nga aborsiyon, usa ka sakit nga ang simtoma mao ang ahat nga pagpanganak, lagmit mahitabo taliwala sa mga hayop sama sa mga baka, kabayo, karnero, ug mga kanding. Ang aksidente nga pagkapunit tungod sa pagpasagad o sa sakit sa binuhing mga kahayopan nahibaloan usab sukad pa sa mga adlaw sa mga patriarkang si Jacob ug Job.—Gen 31:38; Job 21:10.

ABRAHAM [Amahan sa Panon (Daghan)]. Ang ngalan nga gihatag ni Jehova kang Abram (nagkahulogang "Ang Amahan Maoy Hataas (Binayaw)") sa dihang nagpanuigon siyag 99, ug sa dihang gilig-on pag-usab sa Diyos ang Iyang saad nga padaghanon ang kaliwat ni Abraham.—Gen 17:5.

Kagikan sa Pamilya ug Sayong Kasaysayan. Si Abraham mao ang ikanapulo nga kaliwatan gikan kang Noe pinaagi kang Sem ug natawo 352 ka tuig human sa Lunop, sa 2018 W.K.P. Bisan tuod unang gitala taliwala sa tulo ka anak ni Tera, sa Genesis 11:26, si Abraham dili mao ang panganay. Ang Kasulatan nagpakita nga si Tera nagpanuigon ug 70 sa dihang natawo ang iyang unang anak nga lalaki, ug nga si Abraham natawo 60 ka tuig sa ulahi sa dihang ang iyang amahang si Tera nagpanuigon ug 130. (Gen 11:32; 12:4) Dayag nga unang gitala si Abraham taliwala sa mga anak nga lalaki sa iyang amahan tungod sa iyang talagsaong pagkamatinumanon ug pagkainila diha sa Kasulatan, usa ka batasan nga gisunod labot sa daghang uban pang talagsaong mga tawo sa pagtuo sama kang Sem ug Isaac.—Gen 5:32; 11:10; 1Cr 1:28.

Si Abraham maoy usa ka lumad sa Caldeanhong siyudad sa Ur, usa ka mauswagong siyudad nga nahimutang sa yuta sa Sinar, duol sa presenteng dapit diin magtagbo ang suba sa Euprates ug Tigris. Kini maoy mga 240 km (150 mi) sa HS sa Babel, o Babilonya, ang kanhi harianong siyudad ni Nimrod, nga nabantog pag-ayo tungod sa wala mahuman niini nga Torre sa Babel.

Sa panahon ni Abraham, ang siyudad sa Ur natuphan sa Babilonyanhong idolatriya ug sa pagsimba sa diyos-bulan nga si Sin nga patron niini. (Jos 24:2, 14, 15) Bisan pa niana, si Abraham maoy usa ka tawong may pagtuo kang Jehova nga Diyos sama sa iyang mga katigulangan nga si Sem ug Noe; ug ingong resulta, iyang naangkon ang reputasyon nga "amahan sa tanan nga nagbatog pagtuo samtang anaa sa pagkadili-tinuli." (Rom 4:11) Sanglit ang tinuod nga pagtuo maoy pinasukad sa tukmang kahibalo, tingali nabatonan ni Abraham ang iyang pagsabot pinaagi sa iyang personal nga pakig-uban kang Sem (ang ilang kinabuhi nagabot ug 150 ka tuig). Si Abraham nahibalo ug naggamit sa ngalan ni Jehova; agig pagkutlo kaniya: "Si Jehova nga Labing Hataas nga Diyos, Magmumugna sa langit ug sa yuta," "Si Jehova, ang Diyos sa mga langit ug ang Diyos sa yuta."—Gen 14:22; 24:3.

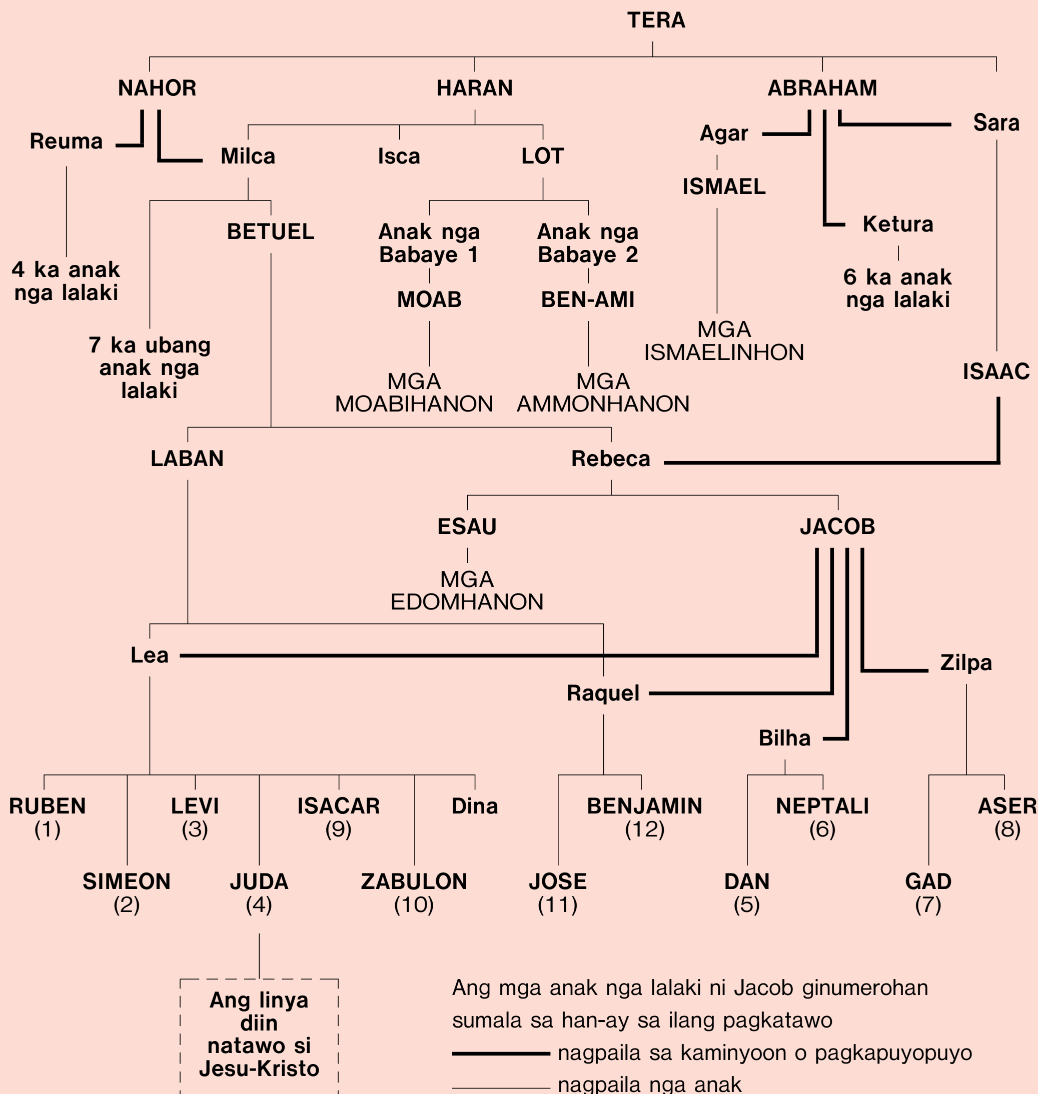
Samtang si Abraham nagpuyo pa sa Ur, "sa wala pa siya magpuyo sa Haran," si Jehova nagsugo kaniya sa pagbalhin ngadto sa usa ka langyawng yuta, nga magbiya sa iyang kahigalaan ug kaparyentehan. (Buh 7:2-4; Gen 15:7; Neh 9:7) Ang Diyos nag-ingon nga didto sa maong yuta nga Iyang ipakita kang Abraham, iyang himoon gikan kaniya ang usa ka dakong nasod. Niadtong panahona, si Abraham naminyo kang Sara nga iyang igsoon sa amahan, apan sila walay anak ug parehong tigulang na. Busa gikinahanglan ang dakong pagtuo aron sa pagtuman, ug siya mituman gayod.

Si Tera, nga karon mga 200 anyos na ug mao gihapon ang patriarkanhong ulo sa pamilya, misugot nga mouban kang Abraham ug Sara niining layong panaw, ug tungod niini si Tera ingong amahan mao ang gihatagan sa kredito nga maoy mihimo sa pagbalhin ngadto sa Canaan. (Gen 11:31) Mopatim-aw nga ang ilo-sa-amahan nga si Lot, nga pag-umangkon ni Abraham, gisagop sa iyang walay-anak nga uyoan ug iyaan ug mao nga miuban usab kanila. Ang panon mipanaw paamihanan-kasadpan, mga 960 km (600 mi), hangtod nga nakaabot sila sa Haran, nga usa ka hinungdanong tagboanan sa S-K nga mga ruta sa negosyo. Ang Haran nahimutang sa dapit diin magtagbo ang agos sa duha ka lugot nga mahimong usa ka sapa nga moagos ngadto sa Suba sa Balikh panahon sa tingtugnaw, mga 110 km (68 mi) sa ibabaw diin ang Suba sa Balikh moagos ngadto sa Suba sa Euprates. Dinhi nagpabilin si Abraham hangtod sa pagkamatay sa iyang amahang si Tera.—Mapa, Tomo 1, p. 330.

Temporaryong Pagpuyo sa Canaan. Sa nagpanuigon ug 75, si Abraham misugod sa pagbalhin sa iyang panimalay gikan sa Haran ngadto sa yuta sa Canaan, diin gigugol niya ang nahibiling usa ka gatos ka tuig sa iyang kinabuhi sa pagpuyo diha sa mga tolda ingong usa ka langyaw ug nagalalin nga pumoluyo. (Gen 12:4) Maoy human sa kamatayon sa iyang amahang si Tera nga si Abraham mibiya sa Haran niadtong 1943 W.K.P. ug mitabok sa Suba sa Euprates, dayag nga sa ika-14 nga adlaw sa bulan nga sa ulahi nailhang Nisan. (Gen 11:32; Ex 12:40-43, *LXX*) Nianang panahona ang pakigsaad tali kang Jehova ug Abraham miepekto, ug nagsugod ang 430-ka-tuig nga yugto sa temporaryong pagpuyo hangtod sa paghimo sa pakigsaad sa Balaod uban sa Israel.—Ex 12:40-42; Gal 3:17.

Dayag nga si Abraham, uban sa iyang mga panon sa karnero ug mga kahayopan, milugsong agi sa Damasco ug mipaingon sa Sekem (nahimutang 48 km [30 mi] sa A sa Jerusalem), duol sa dagkong

kakahoyan sa More. (Gen 12:6) Dinhi si Jehova nagpakita pag-usab kang Abraham, nga nagpaligon ug nagpadako sa Iyang pakigsaad nga nagingon: “Sa imong binhi akong ihatag kining yutaa.” (Gen 12:7) Si Abraham wala lamang magtukod didto ug usa ka halaran alang kang Jehova kondili, samtang siya nagapanaw pahabagatan latas sa yuta, siya nagtukod ug uban pang mga halaran sa mga dapit nga iyang giagian; ug siya nagtawag sa ngalan ni Jehova. (Gen 12:8, 9) Paglabay sa panahon ang usa ka grabeng gutom nagpugos kang Abraham nga temporaryong mobalhin ngadto sa Ehipto, ug aron sa pagpanalipod sa iyang kinabuhi, iyang gipailaila si Sara ingong iyang igsoon. Kini maoy hinungdan nga gidala ni Paraon sa iyang panimalay ang matahom nga si Sara aron mahimong

iyang asawa, apan sa wala pa niya kini mahilabti, si Jehova nagsugo kang Paraon nga iuli siya. Dayon si Abraham mibalik sa Canaan ngadto sa kampohanan taliwala sa Bethel ug Ai ug mitawag pag-usab "sa ngalan ni Jehova."—Gen 12:10–13:4.

Karon, tungod kay nagkadaghan ang ilang mga panon sa karnero ug mga baka, gikinahanglan nga si Abraham ug si Lot magbulag. Gipili ni Lot ang dal-as ubos sa Jordan, usa ka maayong pagkatubig nga rehiyon "sama sa tanaman ni Jehova," ug sa ulahi gipahimutang ang iyang kampo duol sa Sodoma. (Gen 13:5-13) Si Abraham, sa iyang bahin, human sultihi nga mopanaw latas sa gitas-on ug gilapdon sa yuta, miadto ug mipuyo taliwala sa dagkong kakahoyan sa Mamre sa Hebron, 30 km (19 mi) sa HHK sa Jerusalem.—Gen 13:14-18.

Sa dihang ang upat ka magkaalyadong mga hari, nga gipangulohan sa Elamihanong hari nga si Kedorlaomer, nagmalamposon sa pagpukgo sa pagalsa sa lima ka Canaanhong mga hari, ang Sodoma ug Gomora gipang-agawan, ug si Lot gibihag dala ang tanan niyang kabtangan. Si Abraham, sa pagkasayod niini, nagtigom dayon sa iyang 318 ka binansayng mga sulugoon sa panimalay. Uban sa iyang mga kaabin nga si Aner, Escol, ug Mamre, iya silang gigukod pag-ayo nga tingali may gilayong 300 km (190 mi) paamihanan saylo sa Damasco ug, uban sa tabang ni Jehova, gilupig ang mas gamhanan kaayong puwersa. Busa naluwas si Lot, ug nabawi ang giagaw nga kabtangan. (Gen 14:1-16, 23, 24) Sa pagbalik ni Abraham gikan niining dakong kadaogan ang "saserdote sa Labing Hataas nga Diyos," si Melquisedek, kinsa hari usab sa Salem, migula ug nagpanalangin kaniya, ug si Abraham, sa baylo, "naghatag kaniya ug ikapulo sa tanang butang."—Gen 14:17-20.

Pagtungha sa Sinaad nga Binhi. Sanglit si Sara nagpabiling apuli, mopatim-aw nga si Eliezer nga matinumanong piniyalan sa panimalay nga taga-Damasco mao ang makadawat sa panulondon ni Abraham. Bisan pa niana, si Jehova nagpasalig pag-usab kang Abraham nga ang iyang kaugalingong kaliwat mahimong dili maihap, sama sa mga bituon sa langit, ug busa si Abraham "nagbutang ug pagtuo kang Jehova; ug iyang giisip kini kaniya ingong pagkamatarong," bisan tuod nga kini nahitabo mga katuigan sa wala pa tulia si Abraham. (Gen 15:1-6; Rom 4:9, 10) Dayon gihimo ni Jehova ang usa ka pormal nga pakigsaad kang Abraham pinaagig mga halad nga hayop, ug sa samang panahon, gibutyag niya nga ang kaliwat ni Abraham paantoson sulod sa 400 ka tuig, nga gani himoong mga ulipon.—Gen 15:7-21; tan-awa ang PAKIGSAAD.

Milabay ang panahon. Sila karon mga napulo na ka tuig sa Canaan, apan si Sara nagpabiling apuli. Busa iyang gisugyot ingong kapuli ang iyang Ehiptohanong sulugoong babaye nga si Agar aron makabaton siyag anak pinaagi kaniya. Miuyon si Abraham. Ug busa niadtong 1932 W.K.P., sa dihang si Abraham nagpanuigon ug 86, si Ismael natawo. (Gen 16:3, 15, 16) Milabay ang dugang pang panahon. Sa 1919 W.K.P., sa dihang si Abraham nagpanuigon ug 99, ingong ilhanan o kalig-onan sa pagpamatuod sa linaing relasyon tungod sa pakigsaad tali kaniya ug kang Abraham, si Jehova nagsugo nga ang tanang lalaki sa panimalay ni Abraham pagatulion. Sa samang panahon giilisdan ni Jehova ug Abraham ang iyang ngalan nga Abram, "tungod kay ako maghimo kanimong usa ka amahan sa panon sa mga nasod." (Gen 17:5, 9-27; Rom 4:11) Wala madugay human niadto, tulo ka nagmateryalisar nga mga manulonda, nga giabiabi ni Abraham sa ngalan ni Jehova, nagsaad nga si Sara mismo manamkon ug manganak ug usa ka anak nga lalaki, oo, sa mosunod nga tuig!—Gen 18:1-15.

Ug pagkahalandomon gayod niadtong tuiga! Ang Sodoma ug Gomora gilaglag. Ang pag-umangkon ni Abraham ug ang iyang duha ka anak nga babaye diriyot nang wala makaikyas. Si Abraham kauban ni Sara mibalhin ngadto sa Gerar, ug tungod niadto gikuha na hinuon si Sara sa hari nianang Filistehanong siyudad aron mahimong usa sa iyang mga asawa. Si Jehova nangilabot; gipalingkawas si Sara; ug sa tinudlong panahon, sa 1918 W.K.P., si Isaac, ang dugay-nang-gisaad nga manununod, natawo sa dihang si Abraham nagpanuigon ug 100 ug si Sara nagpanuigon ug 90. (Gen 18:16–21:7) Lima ka tuig sa ulahi, sa dihang nagbugalbugal kang Isaac ang iyang 19-anyos nga igsoon-sa-amahan nga si Ismael, napugos si Abraham sa pagpalakaw kang Ismael ug sa iyang inahan nga si Agar. Niadtong panahona, sa 1913 W.K.P., nagsugod ang 400 ka tuig nga pagpaantos sa kaliwat ni Abraham. —Gen 21:8-21; 15:13; Gal 4:29.

Ang kinalabwang pagsulay sa pagtuo ni Abraham nahitabo mga 20 ka tuig sa ulahi. Sumala sa Hudiyohanong tradisyon, si Isaac nagpanuigon ug 25 niadtong tungora. (*Jewish Antiquities,* ni F. Josephus, I, 227 [xiii, 2]) Agig pagsunod sa mga instruksiyon ni Jehova gidala ni Abraham si Isaac ug mipanaw paingon sa A gikan sa Beer-seba sa Negeb ngadto sa Bukid sa Moria, nga nahimutang sa A sa Salem. Didto nagtukod siyag halaran ug nangandam sa paghalad kang Isaac, ang sinaad nga binhi, ingong halad nga sinunog. Ug sa pagkatinuod si Abraham "sama ug naghalad na kang Isaac," kay "giisip niya nga ang Diyos makahimo sa pagbangon kaniya bisan gikan sa mga patay." Sa katapusang gutlo lamang nga si Jehova nangilabot ug mitagana ug usa ka laking karnero ingong kapuli ni

Isaac sa halaran. Busa, kining hingpit nga pagtuo nga inubanan sa bug-os nga pagkamasinugtanon ang nagtukmod kang Jehova sa pagpalig-on sa iyang pakigsaad kang Abraham pinaagig usa ka panumpa, usa ka talagsaong legal nga garantiya. —Gen 22:1-18; Heb 6:13-18; 11:17-19.

Sa dihang namatay si Sara didto sa Hebron niadtong 1881 W.K.P. sa panuigon nga 127, gikinahanglan nga si Abraham mopalit ug usa ka lubnganan, kay sa pagkatinuod siya usa ka langyawng pumoluyo lamang nga walay gipanag-iyang yuta sa Canaan. Busa iyang gipalit ang usa ka yuta nga may langob didto sa Makpela duol sa Mamre gikan sa mga anak nga lalaki ni Het. (Gen 23:1-20; tanawa ang PINALIT, PAGPALIT.) Tulo ka tuig sa ulahi, sa dihang si Isaac nagpanuigon nag 40, si Abraham nagpadala sa iyang kinamagulangang alagad, malagmit si Eliezer, balik sa Mesopotamia aron pangitaan ang iyang anak ug usa ka takos nga asawa, nga usa usab ka tinuod nga magsisimba ni Jehova. Si Rebeca, nga apong babaye ni Abraham sa pag-umangkon, mao ang gipili ni Jehova.—Gen 24:1-67.

"Dugang pa, si Abraham mikuha pag-usab ug asawa," si Ketura, ug human niana nanganak pa ug unom ka anak nga lalaki, mao nga naggikan kang Abraham dili lamang ang mga Israelinhon, Ismaelinhon, ug mga Edomhanon kondili usab ang mga Medanhanon, Midianhon, ug uban pa. (Gen 25:1, 2; 1Cr 1:28, 32, 34) Busa ang matagnaong pulong ni Jehova natuman diha kang Abraham: "Ako maghimo kanimong usa ka amahan sa panon sa mga nasod." (Gen 17:5) Sa kataposan, sa igong katigulangon nga 175 anyos, si Abraham namatay, niadtong 1843 W.K.P., ug gilubong sa iyang mga anak nga si Isaac ug Ismael didto sa langob sa Makpela. (Gen 25:7-10) Sa wala pa siya mamatay si Abraham naghatag ug mga gasa sa mga anak sa iyang segundaryong mga asawa ug nagpalakaw kanila, aron nga si Isaac mahimong bugtong manunuod sa "tanan niyang nabatonan."—Gen 25:5, 6.

Patriarkanhong Pangulo ug Manalagna. Si Abraham maoy usa ka tawong adunahan kaayo nga adunay dakong panon sa mga karnero ug mga baka, daghag plata ug bulawan, ug may dako kaayong panimalay nga adunay gatosan ka sulugoon. (Gen 12:5, 16; 13:2, 6, 7; 17:23, 27; 20:14; 24:35) Tungod niini ang mga hari sa Canaan nag-isip kaniya nga usa ka gamhanang "pangulo" ug usa ka tawo nga kaniya angayng himoon ang mga pakigsaad sa pakigdait. (Gen 23:6; 14:13; 21:22, 23) Bisan pa niana wala gayod tugoti ni Abraham nga ang materyalismo magbuta sa iyang panglantaw bahin kang Jehova ug sa Iyang mga saad o maghimo kaniya nga garboso, mapahitas-on, o mahakogon.—Gen 13:9; 14:21-23.

Ang unang paggamit sa pulong nga "manalagna" diha sa Hebreohanong Kasulatan nagtumong kang Abraham, bisan tuod ang uban sama kang Enoc nanagna una pa kaniya. (Gen 20:7; Jud 14) Ang unang gipaila sa Kasulatan nga usa ka "Hebreohanon" mao si Abraham. (Gen 14:13) Si Abraham, sama kang Abel, Enoc, ug Noe, maoy usa ka tawo sa pagtuo. (Heb 11:4-9) Apan ang unang paggamit sa ekspresyong "nagbutang ug pagtuo kang Jehova" nagtumong kang Abraham.—Gen 15:6.

Sa pagkatinuod, kining tawhana nga may talagsaong pagtuo naglakaw uban sa Diyos, nakadawat ug mga komunikasyon gikan kaniya pinaagig mga panan-awon ug mga damgo, ug nag-abiabi sa iyang mensaherong mga manulonda. (Gen 12:1-3, 7; 15:1-8, 12-21; 18:1-15; 22:11, 12, 15-18) Siya sinati kaayo sa ngalan sa Diyos bisan tuod nga niadtong panahona wala pa ibutyag ni Jehova ang bug-os nga kahulogan sa Iyang ngalan. (Ex 6:2, 3) Daghang higayon nga si Abraham nagtukod ug mga halaran ug nagtanyag ug mga halad alang sa ngalan ug sa kadayeganan ug himaya sa iyang Diyos nga si Jehova.—Gen 12:8; 13:4, 18; 21:33; 24:40; 48:15.

Ingong patriarkanhong pangulo, wala tugoti ni Abraham ang idolatriya o pagkadili-diyosnon sulod sa iyang panimalay apan kanunayng nagtudlo sa tanan niyang mga anak ug mga sulugoon nga "subayon ang dalan ni Jehova sa pagbuhat sa pagkamatarong ug sa paghukom." (Gen 18:19) Ang tanang lalaking membro sa panimalay ni Abraham nailalom sa balaod ni Jehova nga magpatuli. Ang Ehiptohanon nga ulipong babaye nga si Agar mitawag sa ngalan ni Jehova diha sa pag-ampo. Ug ang kinamagulangang alagad ni Abraham, diha sa makapatandog kaayo sa kasingkasing nga pag-ampo kang Jehova, nagpasundayag sa iyang kaugalingong pagtuo sa Diyos ni Abraham. Si Isaac usab, sayo sa iyang pagkaadulto, nagpamatuod sa iyang pagtuo ug sa iyang pagkamasinugtanon kang Jehova nga kinabubut-ong mitugot nga gaposon ang iyang mga kamot ug tiil ug ipahiluna ibabaw sa halaran aron ihalad.—Gen 17:10-14, 23-27; 16:13; 24:2-56.

Pamatuod sa Paglungtad. Si Jesus ug ang iyang mga tinun-an naghisgot kang Abraham kapin sa 70 ka higayon sa ilang mga pagsultihanay ug sa ilang mga sinulat. Sa iyang sambingay sa dato nga tawo ug ni Lazaro, gihisgotan ni Jesus si Abraham diha sa usa ka simbolikong diwa. (Luc 16:19-31) Sa dihang ang iyang mga kaaway nanghambog nga sila kaliwat ni Abraham, dihadiha giyagyag ni Jesus ang ilang pagkasalingkapaw, nga nag-ingon: "Kon kamo mga anak ni Abraham, bu-

hata ang mga buhat ni Abraham." (Ju 8:31-58; Mat 3:9, 10) Oo, sumala sa giingon ni apostol Pablo, dili ang unodnong kagikan ang hinungdanon, kondili, ang pagtuo nga sama nianang kang Abraham ang magpahimo sa usa ka tawo nga ipahayag nga matarong. (Rom 9:6-8; 4:1-12) Gipaila usab ni Pablo nga ang tinuod nga binhi ni Abraham mao si Kristo, apil niadtong mga iya ni Kristo ingong "mga manununod maylabot sa usa ka saad." (Gal 3:16, 29) Iyang gihisgotan usab ang pagkamaluloton ug pagkamaabiabihon ni Abraham sa mga estranyo, ug diha sa iyang taas nga talaan sa nabantog nga mga saksi ni Jehova sa Hebreohanon kapitulo 11, wala kalimti ni Pablo si Abraham. Si Pablo ang naghisgot nga ang duha ka asawa ni Abraham, si Sara ug Agar, nagdulag papel diha sa usa ka simbolikong drama nga naglangkit sa duha ka pakigsaad ni Jehova. (Gal 4:22-31; Heb 11:8) Midugang ang magsusulat sa Bibliya nga si Santiago nga gipaluyohan ni Abraham ang iyang pagtuo pinaagi sa matarong nga mga binuhatan ug, sa ingon, nailhan ingong "higala ni Jehova."—San 2:21-23.

Ang arkeolohikanhong mga kaplag usab nagpamatuod sa mga butang nga gihisgotan sa kasaysayan sa Bibliya bahin kang Abraham: Ang geograpikanhong mga lokasyon sa daghang dapit ug ang mga kostumbre sa maong yugto sa panahon, sama sa pagpalit ug yuta gikan sa mga Hitihanon, ang pagpili kang Eliezer ingong manununod, ug ang pagtratar kang Agar.

ABRAM. Tan-awa ang ABRAHAM.

ABRONA. Ang usa sa mga dapit nga gikampohan sa mga Israelinhon sa ilang pagpanaw sa kamingawan gikan sa Ehipto. Kini gitala taliwala sa Jotbata ug Ezion-geber ug gituohang mao ang tubigang dapit nga ʽAin Defiyeh (ʽEn ʽAvrona), nga nahimutang 14.5 km (9 mi) sa AAS sa Ezion-geber.—Num 33:34, 35.

ABSALOM [Ang Amahan [nga mao, ang Diyos] Maoy Kalinaw]. Ang ikatulo sa unom ka anak nga lalaki nga natawo kang David didto sa Hebron. Ang iyang inahan mao si Maaca nga anak nga babaye ni Talmai nga hari sa Gesur. (2Sa 3:3-5) Nangatawo kang Absalom ang tulo ka anak nga lalaki ug usa ka anak nga babaye. (2Sa 14:27) Dayag nga siya ang gitawag nga Abisalom sa 1 Hari 15: 2, 10.—Tan-awa ang 2Cr 11:20, 21.

Ambongan ug kaliwat ang banay ni Absalom. Gidayeg siya sa tibuok nasod tungod sa iyang talagsaong kaambongan; ang iyang labong nga buhok, nga sa walay duhaduha misamot kabug-at tungod sa paggamit ug lana o mga pahumot, motimbang ug mga 200 ka siklo (2.3 kg; 5 lb) inigtupi niini kada tuig. Ang iyang igsoong babaye nga si Tamar matahom usab, ug ang iyang anak nga babaye, nga ginganlan sa ngalan sa iyang iyaan, maoy "matahom kaayo sa panagway." (2Sa 14:25-27; 13:1) Imbes mohatag ug kaayohan, hinunoa, kini nga kaambongan nakaamot sa pipila ka mangil-ad nga mga hitabo nga nakahatag ug dakong kasubo sa amahan ni Absalom nga si David, ingon man usab sa uban, ug nagpatunghag dakong kagubot sa nasod.

Pagbuno Kang Amnon. Ang kaanyag ni Tamar nga igsoong babaye ni Absalom nakapaibog kang Amnon nga iyang magulang nga igsoon sa amahan. Nagpakaaron-ingnon nga nasakit, gilaraw ni Amnon nga ipadala si Tamar sa iyang lawak aron lutoan siya, ug dayon siya naglugos kaniya. Ang erotikong gugma ni Amnon nahimong hilabihang pagdumot ug iyang giabog si Tamar ngadto sa dalan. Human gisia ni Tamar ang iyang taas nga besti nga may mga budlis nga maoy nagpaila kaniya ingong ulayng anak nga babaye sa hari ug human siya magbutang ug abo sa iyang ulo, si Tamar gisugat ni Absalom. Nasabtan dayon niya ang panghitabo ug nagsuspetsa gilayon kang Amnon, nga nagpasabot nga nakaalinggat na siyang daan sa maibogong tinguha sa iyang igsoon sa amahan. Apan, gisultihan ni Absalom ang iyang igsoong babaye nga dili mosumbong ug gipapuyo siya didto sa iyang balay.—2Sa 13:1-20.

Sumala kang John Kitto, ang pag-atiman ni Absalom kang Tamar, inay nga ang iyang amahan mao ang mag-atiman, nahiuyon sa kostumbre sa Sidlakan, diin diha sa pamilya nga daghag asawa ang amahan, ang mga anak sa samang inahan mao ang mas suod ug ang mga anak nga babaye "nailalom sa linaing pag-atiman ug panalipod sa ilang igsoong lalaki, kinsa, . . . sa tanang butang nga makaapektar sa ilang kahilwasan ug kadungganan, mas labaw nga gilaoman kay sa ilang amahan." (*Daily Bible Illustrations,* Samuel, Saul, and David, 1857, p. 384) Mas sayo pa niana, si Levi ug Simeon, duha ka pursoso nga igsoong lalaki ni Dina, ang nangunay sa pagpanimalos tungod kay gipasipad-an ang ilang igsoong babaye.—Gen 34:25.

Sa nadungog ang pagpakaulaw sa iyang anak nga babaye, si David nasuko pag-ayo apan, tingali tungod kay walay gihimong direkta o pormal nga sumbong nga gisuportahan sa ebidensiya o mga saksi, siya wala mohimo ug hudisyal nga aksiyon batok sa nakasala. (Deu 19:15) Lagmit gipalabi ni Absalom nga dili na himoong isyu ang paglapas ni Amnon sa Levitikanhong balaod (Lev 18:9; 20:17), aron likayan ang dili maayong publisidad nga ikahatag niini sa iyang pamilya ug sa iyang ngalan, apan siya, bisan pa niana, naghambin ug mabunoong pagdumot batok kang Amnon samtang

sa panggawas gikontrolar ang iyang kaugalingon hangtod moabot ang tukmang panahon nga ipahamtang ang panimalos sa iyang kaugalingong paagi. (Itandi ang Pr 26:24-26; Lev 19:17.) Sukad niining higayona mabanaag na sa iyang kinabuhi ang pagkamabudhion, nga gihisgotan sa dakong bahin sa unom ka kapitulo sa Ikaduhang Samuel.—2Sa 13:21, 22.

Milabay ang duha ka tuig. Miabot ang panahon sa pagpang-alot sa mga karnero, usa ka malipayong okasyon, ug gihikay ni Absalom ang usa ka kombira didto sa Baal-hazor nga mga 22 km (14 mi) sa AAS sa Jerusalem, nga nagdapit sa mga anak nga lalaki sa hari ug kang David mismo. Sa dihang ang iyang amahan mibalibad sa pagtambong, gipugos siya ni Absalom nga mouyon nga ipadala na lamang si Amnon nga iyang panganay puli kaniya. (Pr 10:18) Diha sa kombira, sa dihang si Amnon 'nagmalipayon na tungod sa bino,' gisugo ni Absalom ang iyang mga alagad sa pagpatay kaniya. Ang ubang mga anak mibalik sa Jerusalem, ug si Absalom mikalagiw ngadto sa iyang Siryanhong apohan nga lalaki sa gingharian sa Gesur sa S sa Dagat sa Galilea. (2Sa 13:23-38) Ang "espada" nga gitagna sa manalagnang si Natan misulod na niining higayona sa "balay" ni David ug nagpadayon sa nahibiling bahin sa iyang kinabuhi.—2Sa 12:10.

Nabatonan Pag-usab ang Pag-uyon. Sa dihang sa paglabay sa tulo ka tuig nahupay na ang kasakit tungod sa kamatayon sa iyang panganay, gibati ni David ang amahanong kamingaw kang Absalom. Si Joab, nga nakabasa sa hunahuna sa iyang uyoan nga hari, mihimog estratehiya nga nag-aghat kang David sa paghatag ug kondisyonal nga pagpasaylo kang Absalom sa pagtugot kaniyang makabalik sa iyang balay apan walay katungod nga magpakita sa palasyo sa iyang amahan. (2Sa 13:39; 14:1-24) Giantos ni Absalom kini nga pagkasinalikway sulod sa duha ka tuig ug dayon iyang gimaniobra nga mabatonan ang bug-os nga pagpasaylo. Sa dihang si Joab, ingong opisyal sa palasyo sa hari, midumili sa pagduaw kaniya, gipadaoban dayon ni Absalom ang umahan sa mga sebada ni Joab, ug sa dihang miabot ang nasuko nga si Joab, gisultihan siya ni Absalom nga buot niya ang kataposang hukom sa hari ug miingon, "Kon ako may bisan unsang kasaypanan, nan ipapatay niya ako." Sa dihang gipadangat ni Joab ang mensahe, gidawat ni David ang iyang anak, kinsa mihapa sa yuta ingong simbolo sa iyang bug-os nga pagpasakop, ug gihalokan siya sa hari ingong timaan sa bug-os nga pagpasaylo.—2Sa 14:28-33.

Mabudhiong Kalihokan. Ugaling, ang bisan unsang kinaiyanhon o anaknon nga pagbati ni Absalom ngadto kang David dayag nga nahanaw sulod sa lima ka tuig nga bulag siya sa iyang amahan. Ang tulo ka tuig nga pagpakig-uban sa paganong mga tawo nga harianon ug kagikan tingali nakaugmad diha kaniya sa makadaot nga impluwensiya sa ambisyon. Lagmit gilantaw ni Absalom ang iyang kaugalingon nga tinong mahimong hari tungod kay siya naggikan sa duha ka harianong pamilya. Sanglit si Kileab (Daniel), nga ikaduha sa linya sa mga anak ni David, wala hisgoti human sa asoy sa iyang pagkatawo, lagmit usab nga siya namatay na, sa ingon si Absalom ang nahimong kinamagulangan nga buhing anak ni David. (2Sa 3:3; 1Cr 3:1) Bisan pa niana, ang saad sa Diyos kang David bahin sa umaabot nga "binhi" nga manununod sa trono gihatag *human* matawo si Absalom, ug busa nasayod gayod siya nga siya dili ang pinili ni Jehova alang sa pagkahari. (2Sa 7:12) Hinunoa, sa dihang gipasig-uli sa pagkaharianon, gisugdan ni Absalom ang tinagotago nga politikanhong pagpangampanya. Sa bug-os nga kabatid iyang gipakita kunohay ang iyang dakong kabalaka alang sa kaayohan sa katawhan ug gitanyag ang kaugalingon ingong usa ka tawo nga para sa katawhan. Mainampingon niyang gipasumbingayan ang katawhan, ilabina ang mga tribo nga dili sakop sa Juda, nga ang palasyo sa hari dili interesado sa ilang mga problema ug nanginahanglan gayod ug usa ka tawong mabination sama kang Absalom. —2Sa 15:1-6.

Dili tino ang kapadapatan sa mga pulong "pagkatapos sa kap-atan ka tuig" nga makita sa 2 Samuel 15:7, ug diha sa Gregong *Septuagint* (Lagardian nga edisyon), Syriac nga *Peshitta,* ug sa Latin nga *Vulgate* kini gihubad ingong "upat ka tuig." Apan lagmit nga dili gayod magpaabot si Absalom ug unom ka tuig sa pagtuman sa usa ka panaad, kon ang "upat ka tuig" isipon nga nagsugod sa iyang bug-os nga pagkapasig-uli. (2Sa 14:28) Sanglit ang tulo-ka-tuig nga gutom, ang gubat batok sa mga Filistehanon, ug ang pagsulay sa pag-ilog ni Adonias sa trono tanan nahitabo sa panahon sa paghari ni David apan human sa gihisgotan karon nga mga hitabo, dayag nga ang pag-ihap sa magsusulat sa "kap-atan ka tuig" nagsugod gayod sa wala pa ang 40-ka-tuig nga paghari ni David, ug tingali nagpasabot sa 40 ka tuig sukad nga una siyang gidihogan ni Samuel. Nan motugot kini sa posibilidad nga si Absalom 'batan-on' pa niining panahona (2Sa 18:5), sanglit siya natawo tali sa 1077 ug 1070 W.K.P.

Si Absalom, kay nalipay nga siya nakabaton ug daghang sumusunod sa tibuok gingharian, nakabaton ug pagtugot sa iyang amahan pinaagi sa pagpasumangil nga moadto sa Hebron, ang orihinal nga kaulohan sa Juda. Gikan didto dalidali niyang giorganisar ang bug-os nga panagkunsabo sa

pag-ilog sa trono, lakip ang hugpong sa mga espiya sa tibuok nasod aron iproklamar ang iyang pagkahari. Human pangayoa ang panalangin sa Diyos sa iyang pagmando pinaagi sa pagtanyag ug mga halad, siya nakabaton ug pagpaluyo sa labing tinahod nga magtatambag sa iyang amahan nga si Ahitopel. Niining higayona daghan na ang miliso dapig sa kiliran ni Absalom.—2Sa 15:7-12.

Kay nakaatubang ug dakong problema ug gidahom ang bug-os nga pag-atake, gipalabi ni David nga mobiya sa palasyo uban sa tibuok niyang panimalay, bisan pag maunongon siyang gipaluyohan sa usa ka dakong panon sa matinumanong mga tawo, lakip ang pangunang mga saserdote nga si Abiatar ug Zadok. Kining duha iyang gipadala ug balik sa Jerusalem aron magsilbing mga kontak niya. Samtang mitungas sa Bukid sa mga Olibo nga nagtiniil, tinabonan ang ulo ug naghilak, si David gisugat ni Husai, ang "higala" sa hari nga iyang gipadala usab sa Jerusalem aron pakyason ang tambag ni Ahitopel. (2Sa 15:13-37) Bisan ug gilibotan sa mga oportunista, sa usa nga nangitag pabor, sa lain pa nga puno sa madapigdapigong espiritu ug nagpahungaw sa gihambin nga pagdumot, si David lahi gayod kang Absalom tungod sa iyang malinawon nga pagpasakop ug pagdumili sa pagbalos ug daotan sa daotan. Kay gisalikway ang pangamuyo ni Abisai nga iyang pag-umangkon nga tugotan siyang motabok ug 'punggotan' ang naglabay ug bato ug nanunglo nga si Simei, si David nangatarongan: "Ania, ang akong kaugalingong anak nga migula gikan sa akong kahiladmang mga bahin nagapangita sa akong kalag; ug unsa pa kaha karon ang usa ka Benjaminhon! Pasagdi lang siya nga manghimaraot, kay gisultihan siya ni Jehova sa pagbuhat niana! Tingali si Jehova motan-aw pinaagi sa iyang mata, ug ipasig-uli ni Jehova kanako ang kaayo inay ang iyang maldisyon niining adlawa."—2Sa 16:1-14.

Si Absalom, nga nag-okupar na sa Jerusalem ug sa palasyo, midawat sa dayag nga pagdapig ni Husai kaniya human mopahayag una nga makantalitahon kang Husai ingong maunongong "higala" ni David. Dayon, milihok sa tambag ni Ahitopel, si Absalom nakigdulog sa mga puyopuyo sa iyang amahan atubangan sa mga mata sa katawhan ingong pamatuod nga siya bug-os nang mibulag kang David ug ingong pamatuod sa iyang hugot nga determinasyong mahuptan ang pagkontrolar sa trono. (2Sa 16:15-23) Niining paagiha natuman ang ulahing bahin sa inspiradong tagna ni Natan. —2Sa 12:11.

Si Ahitopel niining higayona nag-agda kang Absalom sa paghatag kaniyag awtoridad nga pangunahan ang usa ka pundok sa kasundalohan sa pag-atake kang David nianang gabhiona mismo aron himoon ang bug-os nga pagpukan kaniya sa dili pa maorganisar ang kasundalohan ni David. Bisag nahimuot niini, naghunahuna gihapon si Absalom nga maalamong mamati sa opinyon ni Husai. Kay nahibalo nga si David nagkinahanglan ug panahon, tin-awng gihubit ni Husai ang kahimtang, lagmit gituyo aron pahimuslan ang bisan unsang kakulang ug tinuod nga kaisog ni Absalom (kinsa, hangtod niining tungora, mas nagpakitag pagkamapahitas-on ug pagkamalansison kay sa lalakinong kaisog), ingon man usab aron mapakyas si Absalom. Girekomendar ni Husai nga magkinahanglan pa ug panahon aron matigom ang daghan kaayong kasundalohan nga pangunahan unya ni Absalom mismo. Pinaagi sa pagtultol ni Jehova, gidawat ang tambag ni Husai. Kay nakasabot nga mapakyas gayod ang pag-alsa ni Absalom, si Ahitopel naghikog.—2Sa 17:1-14, 23.

Ingong panagana, gipasultihan ni Husai si David labot sa tambag ni Ahitopel, ug bisan sa mga paningkamot ni Absalom nga madakpan ang sekretong mga mensahero, si David nakadawat sa pasidaan ug mitabok sa Jordan ug mitungas ngadto sa kabungtoran sa Gilead paingon sa Mahanaim (diin didto kanhi ang kaulohan ni Is-boset). Dinhi gidawat siya uban ang mga buhat sa pagkamahinatagon ug kalulot. Nangandam alang sa pagpakiggubat, giorganisar ni David ang iyang nagkadakong kasundalohan ngadto sa tulo ka dibisyon ilalom ni Joab, Abisai, ug Itai nga Gitihanon. Sa dihang giagda nga magpabilin sa siyudad, kay mas hinungdanon nga siya atua didto, si David miuyon niini ug sa pagkatalagsaon gipasundayag na usab niya ang iyang kawalay kayugot kang Absalom pinaagi sa paghangyo sa tulo ka kapitan atubangan sa katawhan nga "magmaluluy-on kamo tungod kanako labot sa batan-ong si Absalom."—2Sa 17:15–18:5.

Kataposang Gubat ug Kamatayon. Ang bag-ong namugnang kasundalohan ni Absalom nakaagom ug dakong kapildihan batok sa eksperyensiyadong mga manggugubat ni David. Ang gubat nakaabot sa kalasangan sa Epraim. Si Absalom, nga nagsakay sa iyang harianong mula, miagi ilalom sa nagyungyong nga mga sanga sa dakong kahoy ug dayag nga nasangit ang iyang ulo diha sa nagbanday nga sanga mao nga siya nabitay. Ang tawo nga nagtaho kang Joab nga siya nakakita kang Absalom miingon nga dili niya buot supakon ang hangyo ni David pinaagi sa pagpatay kang Absalom baylo sa "usa ka libo ka pirasong plata [kon siklo, mga $2,200]," apan si Joab wala manumbaling ug nagpataroy ug tulo ka udyong sa kasingkasing ni Absalom, ug human niana ang napulo sa iyang mga tawo miapil sa ilang kapitan sa pagpatay kang Absalom. Human niadto ang lawas ni Absalom gilabay ngadto sa usa ka gahong ug

gitabonan ug usa ka tapok sa mga bato ingong dili takos sa paglubong.—2Sa 18:6-17; itandi ang Jos 7:26; 8:29.

Sa dihang ang mga mensahero nakaabot kang David didto sa Mahanaim, ang iyang unang gikabalak-an mao ang iyang anak. Sa pagkahibalo sa kamatayon ni Absalom, si David misaka ngadto sa lawak-sa-atop, nga naghilak: "Anak ko nga Absalom, anak ko, anak ko nga Absalom! Oh ako na lang unta ang namatay, ako mismo, inay ikaw, Absalom nga anak ko, anak ko!" (2Sa 18:24-33) Ang pintok, prangka nga mga pulong ug pangatarongan lamang ni Joab ang nakahanaw sa dakong kasubo ni David tungod sa malaglagong dalan ug kamatayon niining ambongan ug mapaagihong batan-on, kansang hingaping ambisyon miagak kaniya sa pagpakig-away batok sa dinihogan sa Diyos, sa ingon nagdala kaniya ngadto sa kadaotan.—2Sa 19:1-8; itandi ang Pr 24:21, 22.

Ang Salmo 3 gisulat ni David sa panahon sa pagalsa ni Absalom, sumala sa superskripsiyon nga maoy ulohan sa maong salmo.

Monyumento ni Absalom. Usa ka haligi ang gipatindog ni Absalom didto sa "Ubos nga Patag sa Hari," gitawag usab nga "Ubos nga Patag sa Saveh," duol sa Jerusalem. (2Sa 18:18; Gen 14:17) Iyang gipatindog kini tungod kay siya walay mga anak aron huptang buhi ang iyang ngalan human sa iyang kamatayon. Busa mopatim-aw nga ang iyang tulo ka anak nga lalaki nga gihisgotan sa 2 Samuel 14:27 namatay samtang batan-on pa. Si Absalom wala ilubong sa dapit sa iyang monyumento apan gipasagdan didto sa usa ka gahong sa kalasangan sa Epraim.—2Sa 18:6, 17.

Dihay usa ka haligi nga gitabas gikan sa bato didto sa Walog sa Kidron nga gitawag nga Lubnganan ni Absalom, apan ang arkitektura niini nagpakita nga kini maoy gikan sa Gresyanhon-Romanhong panahon, lagmit sa panahon ni Herodes. Busa walay pasukaranan nga ilangkit ang ngalan ni Absalom niini.

ABUBILYA [Heb., *du·khi·phath′*]. Ingon ka dako sa yagpis nga salampati, ang abubilya (*Upupa epops*) maoy usa ka langgam nga maorag kaningag ug kolor, nga mailhan tungod sa nagsal-ang nga puti ug itom nga lagpad nga mga budlis diha sa mga pako ug sa likod niini. Kini ilabinang mailhan tungod sa morag tapay nga mga balhibo niini sa ulo, nga ang matag balhibo puti ug kolor sa kilid ug itom sa tumoy, ug kining morag tapay nga mga balhibo sa ulo maoy gikan sa punoan sa taas ug yagpis nga kurbadong sungo hangtod sa likod sa ulo sa langgam. Bisan tuod mabulokon ug maanindot ang balhibo niini, ang abubilya ilado nga hugawan diha sa salag ug sa kinaiya niini. Ang iyang pagkaon nga mga insekto gikuha pinaagi sa pagdugkal sa hait nga sungo niini dili lamang diha sa yuta kondili usab diha sa tapok sa mga kinalibang ug sa uban pang hugaw. Ang salag niini baho tungod sa mga inagas gikan sa glandula sa lana sa langgam, ug usab tungod kay kining langgama dili manghinlo sa mga iti niini gikan sa salag. Busa, bisan tuod dili usa ka langgam nga mandadagit ni kumakaon ug patayng lawas sa hayop, ang abubilya gilakip sa talaan sa mga langgam nga mahugaw kaonon sumala sa Moisesnong Balaod.—Lev 11:13, 19; Deu 14:12, 18.

Ang abubilya, nga makaplagan sa tibuok habagatang Asia ug Aprika ug sa mga bahin sa Uropa, molalin paingon sa Palestina sa mga unang bahin sa Marso ug magpabilin didto hangtod sa pagabot sa tingtugnaw, sa dihang kini mopahabagatan paingon sa Ehipto ug sa ubang mga bahin sa amihanang Aprika.

Ang pagtawag niining langgama nga "tohil," sama sa paggamit sa *King James Version* (Lev 11:19; Deu 14:18), wala na sunda sa modernong mga hubad. Gisabot kini sa mga maghuhubad sa Gregong *Septuagint* ug sa Latin nga *Vulgate* nga mao ang "abubilya" (*e′pops, LXX; upupa, Vg*), ug kini nga pagila gipamatud-an pinaagi sa Siryanhon ug Arabiko nga mga ngalan alang sa abubilya (Siryanhon, *qaqupha;* Arabiko, *hudhudu*).

Ang abubilya maoy usa ka maanindot nga langgam apan hugawan

Ang uban nagtuo nga ang Hebreohanong ngalan sa abubilya (*du·khi·phath′*) gituyo aron maghawas sa talagsaon, daw salampati nga pagpiyak sa langgam, nga dayag maoy gipasabot sa ngalan niini diha sa ubang mga pinulongan nga gihisgotan. Giisip sa uban nga ang ngalan naggikan sa Hebreohanong berbo nga nagkahulogang "lubok" (itandi ang Num 11:8), nga nagtumong sa kinaiya sa abubilya sa pagdugkal sa yuta sa pagpangitag pagkaon niini.

ABUGHOAN, PANGABUGHO. Sumala sa paggamit niini sa Bibliya, ang "pangabugho" mahimong usa ka positibo o negatibo nga hiyas o emosyon. (Pr 14:30; Zac 1:14) Ang Hebreohanong nombre nga *qin·ʼah* sa lainlaing paagi nagkahulogan nga "pagpangayog bug-os nga pagkamahinalaron; dili pagtugot nga may makig-indig; kasibot; kainit; pangabugho [husto o dili-husto]; pagkasina." Ang Gregong *ze′los* adunay samang kahulogan.—2Co 11:2; 12:20.

Pangabugho ni Jehova. Si Jehova naghubit sa iyang kaugalingon ingong usa ka "Diyos nga nagapangayo ug bug-os nga pagkamahinalaron." (Ex 20:5, *ftn* sa *Rbi8;* Deu 4:24; 5:9; 6:15) Siya usab nag-ingon: "Si Jehova, kansang ngalan maoy Abughoan, siya usa ka Diyos nga abughoan." (Ex 34:14) Unsay iyang gipangabughoan ug unsang matanga kini sa pangabugho? Dili ang masinahon, mahakogon nga pangabugho sa mga tawo. Kini maoy usa ka pangabugho, usa ka kasibot o kainit alang sa iyang balaang ngalan, nga labot niini siya mismo nag-ingon: "Ako magpakitag bug-os nga pagkamahinalaron alang sa akong balaang ngalan."—Eze 39:25.

Alang sa iyang ngalan. Kon palandongon sa usa ka tawo ang gihawasan sa ngalan sa Diyos, iyang masabtan kon nganong ang Diyos 'nangayog bug-os nga pagkamahinalaron.' (Eze 5:13) Ang iyang ngalan naghawas sa tanan nga husto ug matarong. Siya balaan, mahinlo, matul-id, maunongon sa kinalabwang sukod. (Isa 6:3; Pin 4:8; 16:5) Ang iyang pagkasoberano gikinahanglan sa paglungtad sa uniberso, ug ang pagkamaunongon sa iyang pagkasoberano ug mga balaod gikinahanglan aron mahuptan ang kahapsay ug kalinaw sa tanang linalang. (Pr 29:2; 1Co 14:33) Busa ang iyang pangabugho maoy maputli, mahinlo nga pangabugho ug sa katibuk-an maoy alang sa kaayohan sa iyang mga linalang, kay ang ilang pagkamahinalaron dili makahatag ug kaayohan sa Maglalalang, Magtatagana, ug Maghahatag sa tanang maayong mga butang. (Job 41:11; Sal 145:16; Rom 11:35; San 1:17; Pin 4:11) Apan tungod sa iyang debosyon sa pagkamatarong ang iyang kasingkasing mapalipay uban ang mahigugmaong pagpabili kon ang iyang mga alagad mobarog nga malig-on alang sa pagkamatarong ug mohatag ug bug-os nga pagkamahinalaron kaniya.—Pr 23:15, 16; 27:11.

Kadtong nagaalagad sa Diyos makasalig kaniya sa pag-establisar sa pagkamatarong, nga magmasaligon sa iyang kasibot alang sa iyang ngalan. Iyang gipakita ang iyang kasibot diha sa iyang mga pagpakiglabot sa karaang Israel, ug iyang gibutyag kanato ang mahitungod sa kalaglagan sa yutan-ong mga kagamhanan ug ang pagtukod sa kagamhanan sa Prinsipe sa Pakigdait uban ang hustisya ug pagkamatarong, nga nag-ingon: "Ang kasibot mismo ni Jehova sa mga panon ang mobuhat niini."—Isa 9:6, 7; Sof 3:8, 9.

Alang sa pagkamatarong. Tungod sa iyang gugma sa pagkamatarong ug sa iyang pagpangayog bug-os nga pagkamahinalaron, si Jehova dili mapihigon. Gipasidan-an ni Moises ang katawhan sa Israel nga gipakigsaaran sa Diyos nga ang si bisan kinsa nga motalikod sa pakigsaad, "ang kasuko ni Jehova ug ang iyang kainit moaso batok nianang tawhana, . . . ug si Jehova magpala sa iyang ngalan gikan sa ilalom sa mga langit." (Deu 29:19-21) Gisultihan sa Diyos ang apostata, magsisimba sa idolo, imoral nga siyudad sa Jerusalem nga siya maghukom kaniya ug maghatag kaniya sa "dugo sa kaaligutgot ug pangabugho." (Eze 16:38; 23:25) Kini nahitabo sa dihang gilaglag sa mga Babilonyanhon ang siyudad ug ang templo nga diha niana gibutang ang ngalan ni Jehova, ang ngalan nga ilang gipasipalahan pag-ayo. Bisan pa niana, ang iyang pangabugho wala mangibabaw o maghanaw sa iyang mga katuyoan ug sa iyang kaluoy, kay giluwas ni Jehova ang usa ka nahibilin aron mobalik ug tukoron pag-usab ang templo.

Alang sa iyang katawhan. Tungod sa iyang gugma alang sa iyang katawhan ug tungod kay sila nagdala sa iyang balaang ngalan, si Jehova abughoan alang kanila uban ang nagdilaab nga kasibot. Maingon nga ang bana maabughoong manalipod sa iyang asawa ingong bililhon alang kaniya, si Jehova nag-ingon usab: "Siya nga nagahilabot kaninyo nagahilabot sa kalimutaw sa akong mata." (Zac 2:8) Busa, tungod sa daotang mga buhat nga gibuhat sa mga nasod ngadto sa iyang katawhan, ang Diyos nagtagna: "Ako mangabugho alang sa Zion uban ang dakong pagpangabugho, ug uban ang dakong kaaligutgot ako mangabugho alang kaniya," usab, siya magmasiboton alang sa iyang yuta ug maluoy sa iyang katawhan.—Zac 8:2; 1:14; Joe 2:18.

Pag-aghat kang Jehova sa pagpangabugho. Tungod sa iyang pagpangayog bug-os nga pagkamahinalaron, si Jehova dili kayagayagaan. (Gal

6:7) Ang si bisan kinsa sa iyang mga alagad nga modumili sa paghatag kaniyag bug-os-kasingkasing nga pagkamahinalaron, nga mapakyas sa paghigugma kaniya sa tibuok niyang kasingkasing, hunahuna, kalag, ug kusog, maoy tawo nga naningkamot sa pag-alagad sa duha ka agalon. Gipatin-aw ni Jesus nga ang sangpotanan niini nga dalan maoy malaglagon, kay higugmaon sa maong tawo ang usa ka agalon ug dumtan ang lain. (Mat 6:24) Ang maong tawo "nag-aghat [kang Jehova] sa pagpangabugho." (Deu 32:16; 1Ha 14:22) Diha sa usa ka panan-awon nga gihatag kang Ezequiel, gipakita ni Jehova kaniya ang usa ka "simbolo sa pangabugho," dayag nga idolatroso, diha sa ganghaan nga nag-atubang sa templo. (Eze 8:3, 5) Tungod kay ang Juda mitalikod gikan sa bug-os nga pagkamahinalaron kaniya, ang pangabugho ni Jehova nagdilaab batok kanila.

Si apostol Pablo nag-ingon sa mga Kristohanon: "Dili kamo mahimong moambit sa 'lamesa ni Jehova' ug sa lamesa sa mga demonyo. O 'ato bang giaghat si Jehova sa pagpangabugho'? Dili kita mas kusganon kay kaniya, dili ba?" (1Co 10:21, 22; Deu 32:21) Iyang gipasiugda nga kon ang usa ka Kristohanon tinuyong magpakasala human makadawat sa tukmang kahibalo sa kamatuoran, iyang mapaabot lamang ang paghukom ug ang "nagdilaab nga pangabugho nga magaut-ot niadtong mga nagasupak."—Heb 10:26, 27.

Si Jesu-Kristo. Ang Anak sa Diyos, nga mas suod sa iyang Amahan kay kang bisan kinsa sa iyang mga linalang, ug labaw nga makasundog kaniya ug makabutyag kaniya ngadto sa uban, nakaingon: "Siya nga nakakita kanako nakakita usab sa Amahan." (Ju 14:9; Mat 11:27; Ju 1:18) Busa ang iyang kasibot ug pangabugho alang sa pagkamatarong ug sa ngalan sa iyang Amahan milabaw nianang sa tanang uban pa. (Heb 1:9; Sal 45:7) Sa tanang panahon siya naghatag ug bug-os nga pagkamahinalaron ngadto kang Jehova. (Mat 4:10; Ju 8:29) Sa dinhi pa sa yuta, ang iyang kasingkasing nagdilaab sa kasibot, uban ang pangabugho tungod sa pagpasipala sa ngalan ni Jehova nga gihimo sa mahigugmaon-ug-salapi nga mga negosyante sa templo. (Ju 2:13-17) Sama nga iyang gituman didto ang tagna sa Salmo 69:9, "Ang tumang kasibot alang sa imong balay naglamoy kanako," busa ang iyang mga tinun-an makatino bahin sa iyang kasibot alang sa bug-os nga pagpatungha sa walay-kataposang pagkamatarong, hustisya, ug pagtahod sa ngalan ug pagkasoberano ni Jehova ingong katumanan sa tagna sa Salmo 45:3-6.

Mga Magsisimba sa Diyos Uban ang Bug-os nga Pagkamahinalaron. Ang tanan nga nahimong matuod nga mga magsisimba sa Diyos nagpakitag kasibot alang sa iyang pag-alagad ug pangabugho alang sa iyang ngalan. Ang manalagnang si Elias, kinsa mihimog gamhanang mga buhat sa pagpatalikod sa daghan sa Israel gikan sa bakak nga pagsimba ngadto sa pagsimba kang Jehova, miingon: "Ako bug-os nangabugho alang kang Jehova nga Diyos sa mga panon." (1Ha 19:10, 14) Gipasundayag ni Pinehas ang pagkamahinalaron nga nakapahimuot sa Diyos ug nagluwas sa Israel gikan sa pagkapuo pinaagi sa iyang kasibot sa pagpatay sa usa ka pangulo sa Israel nga naghugaw sa kampo pinaagi sa pagdala sa mahugaw nga pagsimba kang Baal labot sa kinatawo sa lalaki. Tungod kini kay, ingong usa ka Israelinhon ug saserdote, si Pinehas "wala motugot nga may makigindig" kang Jehova.—Num 25:11; itandi ang 2Ha 10:16.

Ang Kristohanong kongregasyon kinahanglang magpakita ug samang mapangabughoong pagbantay nga walay mahugaw nga butang nga mogitib ingong usa ka "makahilong gamot" nga makasamok ug makahugaw sa daghan. (Heb 12:15) Kon ang si bisan kinsa nga mahugaw makayuhot ug mosulay sa paghugaw sa uban, ang kongregasyon kinahanglan nga 'magpakitag pagkamatinuoron sa pagpahigawas sa ilang kaugalingon sa atubangan ni Jehova pinaagi sa kasuko ug kasibot.' Sila kinahanglang 'magkuha sa tawong daotan gikan sa ilang taliwala.'—1Co 5:4, 5, 13; 2Co 7:11, 12.

Busa, maayo alang sa mga Kristohanon nga ipakita ang "diyosnong pangabugho" alang sa mga isigka-Kristohanon. Sa ato pa, sila angayng adunay nagdilaab nga tinguha sa paghimo sa tanan kutob sa ilang maarangan nga matabangan ang usag usa aron padayong mahuptan ang bug-os nga pagkamahinalaron ngadto sa Diyos ug pagkamasinugtanon kang Kristo. Gipakasama ni apostol Pablo ang iyang espirituwal nga mga igsoon sa usa ka ulay nga sinayoran kang Kristo ingong iyang umaabot nga pangasaw-onon. Siya maabughoon nga nanalipod kanila aron sila matipigan nga dili mahugawan alang kang Kristo. (2Co 11:2; itandi ang Pin 19:7, 8.) Ang iyang kasibot alang kanila gipakita pinaagi sa daghang ekspresyon diha sa iyang mga sulat ngadto sa kongregasyon sa Corinto ug sa uban pa. Ug ang pangabugho mismo ni Kristo alang sa iyang "pangasaw-onon" (Pin 21:9) gipakita diha sa iyang kusganong mga pulong ngadto sa mga kongregasyon ingon sa natala sa Pinadayag, mga kapitulo 1 hangtod sa 3.

Naaghat sa pagpangabugho sa hustong paagi. Si Jehova nagpakitag kaluoy sa nasod sa Israel human nga ang tanan gawas sa usa ka nahibilin misalikway sa Mesiyas. Ang nahibilin sa magtutuong mga Hudiyo mao ang sinugdanan sa

Kristohanong kongregasyon; ang pag-uyon ni Jehova anaa niana inay sa gisalikway nga Hudiyohanong nasod. Gipasundayag ni Jehova kini nga kausaban sa pagpakiglabot pinaagi sa mga ilhanan ug sa mga tilimad-on ug sa gamhanang mga buhat. (Heb 2:3, 4) Gibuksan niya ang dalan alang sa mga Hentil aron makadangat sa iyang pag-uyon. Apan wala niya 'sirad-i ang pultahan' alang sa Israel sa katibuk-an. Sama sa gipakita sa Kasulatan: "Nangapandol ba sila [tanang Israelinhon] mao nga sila nangapukan? Dili gayod unta kana mahitabo! Apan pinaagi sa ilang sayop nga lakang adunay kaluwasan sa katawhan sa kanasoran, aron aghaton sila sa pagpangabugho." (Rom 11:11) Kini ang giingon ni Jehova nga iyang pagabuhaton, kasiglohan una pa niana, nga misangpot sa pagluwas sa pipila kanila. (Deu 32:21; Rom 10:19) Si apostol Pablo, nga matinuorong nagtinguha sa kaayohan alang sa mga isigka-Israelinhon, misunod niini nga prinsipyo, nga nag-ingon: "Sanglit ako, sa pagkatinuod, usa ka apostol alang sa kanasoran, akong gihimaya ang akong ministeryo, kon unta sa bisan unsang paagi maaghat ko ang mga sama kanako sa unod sa pagpangabugho ug magluwas sa pipila gikan sa ilang taliwala."—Rom 11:13, 14; 10:1.

Sayop nga Kasibot. Ang usa ka tawo mahimong masiboton kaayo, o abughoan, alang sa usa ka tinong kawsa ug bisan pa niana maoy sayop ug dili makapahimuot sa Diyos. Ingon niini ang daghan sa mga Hudiyo sa unang siglo. Sila naglaom nga ang pagkamatarong modangat kanila pinaagi sa ilang kaugalingong mga buhat ubos sa Moisesnong Balaod. Apan gipakita ni Pablo nga sayop ang ilang kasibot tungod sa kakulang sa tukmang kahibalo. Busa sila wala makadawat sa tinuod nga pagkamatarong nga naggikan sa Diyos. Kinahanglan nilang makita ang ilang mga sayop ug moliso sa Diyos pinaagi ni Kristo aron makadawat sa pagkamatarong ug kagawasan gikan sa pagkahinukman sa Balaod. (Rom 10:1-10) Si Saulo sa Tarso maoy usa kanila, nga tungod sa hilabihan nga kasibot alang sa Judaismo, 'naglutos sa kongregasyon sa Diyos ug naglaglag niini.' Siya makutihon kaayong nagbantay sa pagtuman sa Balaod ingong "usa nga walay-ikasaway." (Gal 1:13, 14; Flp 3:6) Bisan pa niana ang iyang pangabugho alang sa Judaismo maoy sayop nga pangabugho. Siya tim-os sa kasingkasing, nga tungod niana si Jehova nagpakitag dili-takos nga kalulot pinaagi kang Kristo sa pagtultol kaniya ngadto sa dalan sa matuod nga pagsimba.—1Ti 1:12, 13.

Pangabugho ug Kasina. Ang usa ka tawo nga nagpakitag dili-hustong pangabugho matahap sa uban bisan walay igong hinungdan o mayugot kon ihatag ngadto sa uban ang usa ka butang nga dili-makataronganon niyang gipangangkon ingong iyaha. Ang masinahong tawo, tungod kay dili kontento, nagtinguha o naibog sa kabulahanan ug sa mga kalamposan sa uban. Ang konteksto sagad maoy magtino sa kahulogan sa paggamit sa Bibliya sa Hebreohanong mga pulong nga kasagarang gihubad nga "abughoan" o "pangabugho," apan usahay "kasina." Ingon usab niini ang Gregong pulong alang sa "pangabugho," apan ang Gregong pinulongan usab adunay lahi nga pulong, ang *phtho'nos,* alang sa "kasina."

Sa kongregasyon sa Corinto sa unang siglo, nakayuhot ang ambisyosong mga tawo nga naghatag ug pagtagad sa ilang kaugalingon, nga nanghambog labot sa mga tawo, ug sila nagdalag kabingkilan sulod sa kongregasyon. Ang kongregasyon nagkabahinbahin, nga maabughoong nagsalig, nagbayaw, ug nagsunod sa mga tawo. Gipasiugda ni Pablo nga ang maong pangabugho maoy unodnon, dili espirituhanon. (1Co 3:3; 2Co 12:20) Siya nagpatin-aw nga ang diyosnong gugma dili abughoan sa dili-hustong paagi kondili, hinuon, masaligon ug malaomon, nga kanunayng nagabuhat alang sa kaayohan sa uban.—1Co 13:4, 5, 7.

Ang matang sa pangabugho nga gisaway ni Pablo diha sa kongregasyon sa Corinto maoy dili-matarong nga pangabugho. Dili kini pangabugho alang sa bug-os nga pagkamahinalaron kang Jehova. Hinunoa, kini maoy usa ka porma sa idolatriya, nga naggikan sa demonyo, ug kini nagpatunghag kasina ug panag-away. Ang Bibliya sublisubling nagpasidaan batok niini, nga nagpakitang kini nakaapektar mismo sa kasingkasing. Si Santiago nga igsoon ni Jesus sa inahan misulat: "Kon ang inyong kasingkasing naghambin ug mapait nga pangabugho ug pagkamatigion, ayaw pagpanghambog ug pagpamakak batok sa kamatuoran. Dili kini ang kaalam nga gikan sa itaas, kondili kini yutan-on, mananapon, demonyohanon. Kay kon diin anaa ang pangabugho ug pagkamatigion, anaa ang kasamok ug ang tanang mangil-ad nga butang." —San 3:14-16; Rom 13:13; Gal 5:19-21.

Ang sayop nga matang sa pangabugho adunay makadaot nga epekto sa pisikal nga kahimsog sa usa ka tawo, kay "ang kalmado nga kasingkasing mao ang kinabuhi sa unod, apan ang pangabugho maoy pagkadunot sa kabukogan." (Pr 14:30) Ang pangabugho moresulta tungod sa paghambin ug mga katahap o kayugot. Kini mas malaglagon kay sa kapungot o kasuko tungod kay kini lagmit nakagamot pag-ayo, mas malungtaron ug mapinadayonon, ug kini dili daling mahanaw. Kini sagad nga dili mamati ug katarongan. (Pr 27:4) Ug ang pangabugho sa usa ka tawo nga makataronganong nayugot sa laing tawo nga nanapaw sa iyang

asawa dili modawat ug bisan unsang pangatarongan o lukat!—Pr 6:32-35.

Ang sayop nga matang sa pangabugho sa usa ka tawo moresultag pagpakasala batok sa Diyos, sama sa napulo ka igsoong lalaki ni Jose sa amahan. (Gen 37:11; Buh 7:9) Kini mahimong mosangpot sa pagkawala sa kinabuhi sa usa ka tawo ug sa uban nga nalangkit, sama sa nahitabo kang Datan ug Abiram ug sa mga membro sa ilang mga panimalay. (Sal 106:16, 17) Mas grabe pa, ang pangabugho nagtukmod sa dili-magtutuong mga Hudiyo sa paghimog grabeng mga krimen batok sa mga apostoles ug ingon man usab sa pagpasipala ug sa pagsulay sa pagbuno.—Buh 13:45, 50; 14:19.

Pangabugho Diha sa Kaminyoon. Ang pangabugho sa usa ka tawo ngadto sa iyang kapikas maayo kon kini maoy hustong pangabugho, usa ka kasibot alang sa kaayohan sa iyang kapikas. Apan ang dili-hustong pangabugho, o kawalay pagsalig nga walay pasukaranan, maoy sayop ug kawalay gugma, ug kini mosangpot sa pagkadaot sa kaminyoon.—1Co 13:4, 7.

Ubos sa Moisesnong Balaod, adunay tagana alang sa mga kaso sa pangabugho diin gikatahapan sa bana ang iyang asawa nga nakapanapaw sa tago. Kon walay duha ka saksi nga magpamatuod sa akusasyon aron ang tawhanong mga maghuhukom makahimo sa pagpahamtang ug silot nga kamatayon, ang paagi nga gilatid sa Balaod mao nga ang magtiayon moatubang sa hawas ni Jehova, ang saserdote. Kining buhata naglakip sa pagpangamuyo kang Jehova, nga nahibalo sa tanang kamatuoran, alang sa iyang paghukom. Kon nakapanapaw, ang babaye mawad-an sa iyang mga katakos sa pagpanganak ingong direktang silot gikan kang Jehova. Kon ang pangabugho sa bana walay pasukaranan, nan iyang dawaton ang pagkainosente sa iyang asawa pinaagi sa pagpakigsekso kaniya aron siya makapanganak.—Num 5:11-31.

Gipasidan-an ang mga Alagad sa Diyos Batok sa Pag-indigay. Dili husto ang pag-indigay o kompetisyon nga komon kaayo sa presenteng sistema sa mga butang. Ang magsusulat sa basahon sa Ecclesiastes nag-ingon: "Nakita ko ang tanang kahago ug ang tanang hanas nga buhat, nga kini nagkahulogan sa pag-indigay [Heb., *qin·'ath'*] sa usag usa; kini usab kakawangan ug usa ka paggukod sa hangin."—Ecc 4:4; itandi ang Gal 5:26.

Tungod sa pagpangabugho sa mga kalamposan, mga kabtangan, o mga kahimoan sa uban, lagmit maugmad sa usa ka alagad sa Diyos ang kasina ug kadalo, nga mosangpot pa gani sa pagkasina niadtong daotan apan nagmauswagon. Ang Kasulatan nagpasidaan nga kini angayng likayan; bisan tuod lagmit nga taudtaod na sila nga nagmauswagon, sila makadawat ug hinanali nga paghukom sa tinakdang panahon sa Diyos, sama sa nahisulat: "Ayaw pagpanginit tungod sa mga mamumuhat ug daotan. Ayaw pagkasina sa mga nagabuhat ug dili-matarong. Kay sa madali mangalaya sila sama sa balili." (Sal 37:1, 2) Ang pagkasina sa maong mga tawo motultol sa usa ka tawo sa pagsundog sa ilang mapintas nga mga paagi, nga dulumtanan kang Jehova.—Pr 3:31, 32; 23:17; 24:1, 19; itandi ang Sal 73:2, 3, 17-19, 21-23.

ACAD. Usa sa upat ka siyudad nga gitukod ni Nimrod nga naglangkob sa "sinugdan sa iyang gingharian." (Gen 10:10) Ang Acad (Akad) gituohan nga mao ang karaang siyudad sa Agade. Dili tino ang eksaktong lokasyon niini.

Ang ngalang Akad gigamit usab sa pagtumong sa tibuok amihanang rehiyon sa gitawag sa ulahi nga Babilonya. Mopatim-aw nga ang Akad nailado ingong ang panguna o harianong siyudad sa maong rehiyon ilalom ni Sargon I (dili ang Sargon sa Isa 20:1). Ang habagatang rehiyon sa Mesopotamia nailhan ingong Sumer. Ang Babilonya naggikan niining duha ka dapit, ug diha sa Babilonyanhong mga teksto ang mga magmamando niini gitawag gihapon ug "hari sa Akad" hangtod sa panahon sa pagkapukan sa Babilonya niadtong 539 W.K.P. Diha sa Silindro ni Ciro, ang mananakop sa Babilonya mipuli sa paghupot sa titulong "Hari sa Babilonya, hari sa Sumer ug Akad."

Ang mga Akadianhon daw nakalabaw sa mga Sumerianhon diha sa maayong pagpangulit ug sa makuting pagtabas sa mga panit sa poka. Ang ngalang Akadianhon (Acadianhon) karong adlawa gigamit sa paghubit sa karaang mga pinulongan sa Asirya ug Babilonya.

ACAICO [Taga- (Sakop sa) Acaya]. Usa sa hamtong nga mga membro sa kongregasyon sa Corinto, kinsa, uban kang Estefanas ug Fortunato, miduaw kang Pablo samtang siya didto sa Efeso. —1Co 16:17, 18.

ACAN [sa Heb., kini kaamgid sa ngalang Akar, nga nagkahulogang "Nagdalag Pagkasinalikway (Kasamok)"]. Ang anak nga lalaki ni Carmi sa panimalay ni Zabdi sa banay ni Zera sa tribo ni Juda; gitawag usab ug Akar.—1Cr 2:7.

Sa dihang ang mga Israelinhon mitabok sa Jordan, tin-awng nagsugo si Jehova nga ang unang mga bunga sa kadaogan, ang siyudad sa Jerico, "mahimo gayod nga usa ka butang nga gikatugyan sa kalaglagan; . . . kini iya ni Jehova." Ang plata ug bulawan niini ihatag sa tipiganan sa bahandi ni Jehova. (Jos 6:17, 19) Apan, sa pagkakita ni Acan sa mahalong besti gikan sa Sinar ug sa 50-ka-sik-

lo nga baretang bulawan (nagkantidad ug mga $6,400) ug sa 200 ka siklo nga plata ($440), kini iyang gitagoan sa ilalom sa iyang tolda. (Jos 7:21) Sa pagkatinuod siya nangawat sa Diyos! Tungod sa paglapas niining tin-awng mga sugo ni Jehova, sa dihang giatake ang sunod nga siyudad sa Ai, gihikaw ni Jehova ang iyang panalangin, ug ang Israel gipakalagiw. Kinsa ang sad-an? Walay usa nga mitug-an. Dayon ang tibuok Israel gipaatubang sa paghusay. Tribo por tribo, dayon banay por banay sa tribo ni Juda, ug sa kataposan, tawo por tawo sa balay ni Zabdi, sila miagi sa atubangan ni Jehova hangtod nga "napili" si Acan. (Jos 7:4-18) Ayha pa siya miangkon sa iyang sala. Ang silot nga kamatayon gipahamtang dayon human niana. Si Acan, ang iyang banay (nga imposibleng walay kalibotan sa iyang gihimo), ug ang iyang kahayopan gibato una hangtod namatay, ug dayon gisunog sa kalayo, apil ang tanan niyang mga kabtangan, didto sa Walog sa Akor, nga nagkahulogang "Pagkasinalikway; Kasamok."—Jos 7:19-26.

ACAYA. Sa wala pa mailog sa Roma niadtong 146 W.K.P., ang Acaya nagtumong lamang sa usa ka gamayng rehiyon sa Peloponnesus, nga miabot hangtod sa habagatang kabaybayonan sa Gulpo sa Corinto, diha sa lokasyon nga susama sa nahimutangan karong adlawa sa dapit nga may samang ngalan.

Sa mga balak ni Homer ang mga Grego sa katibuk-an gitawag ug mga Acayanhon. Tungod sa pagkailado sa Acayanhong Liga nga usa ka panagabin sa mga siyudad, ug sanglit kini ang labing gamhanan nga partido sa politika sa Gresya sa panahong nailog kini, ang mga Romano human niadto sagad nagtawag sa tibuok Gresya ingong Acaya.

Niadtong 27 W.K.P., sa dihang giorganisar pag-usab ni Cesar Agusto ang duha ka lalawigan sa Gresya, ang Macedonia ug Acaya, ang ngalang Acaya human niadto gipadapat sa tibuok Peloponnesus ug sa usa ka bahin sa kontinente sa Gresya. Ang lalawigan sa Acaya nailalom sa pagdumala sa Romanhong Senado ug gimandoan sa usa ka prokonsul gikan sa kaulohan niini, ang Corinto. (2Co 1:1) Ang ubang mga siyudad sa lalawigan sa Acaya nga gihisgotan diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan mao ang Atenas ug Cencrea. Ang Acaya ug ang silingang lalawigan niini dapit sa A, ang Macedonia, sagad nga kaubang gihisgotan diha sa naandang paggamit.—Buh 18:1, 18; 19:21; Rom 15:26; 16:1; 1Te 1:7, 8.

Sa tuig 15 K.P., agig sanong sa mga reklamo tungod sa kadako sa buluhisan, gipailalom ni Tiberio ang Acaya ug Macedonia sa pagmando sa imperyo, nga pagamandoan gikan sa lalawigan sa Moesia. Nagpadayon kini hangtod sa 44 K.P. sa dihang gipasig-uli ni Emperador Claudio ang mga lalawigan ngadto sa pagmando sa senado, sa ingon usa ka prokonsul na usab ang nagmando sa Corinto. Tungod kay wala masayod niini, ang pipila ka kritiko kaniadto misupak sa paghisgot sa Bibliya kang Galio ingong ang "prokonsul sa Acaya," nga atubangan kaniya gidala si Pablo. (Buh 18:12) Apan, ang pagkadiskobre sa usa ka inskripsiyon didto sa Delphi nagpadayag nga diha gayoy usa ka prokonsul sa Acaya nga ginganlan ug Galio sa dihang gihubit kini sa historyador nga si Lucas, ang magsusulat sa Mga Buhat.—Tan-awa ang GALIO.

Sa Roma 15:26 gihisgotan ni apostol Pablo ang pagkamahinatagon sa mga Kristohanon sa lalawigan sa Acaya sa pagtaganag tabang alang sa ilang kabos nga mga igsoon sa Jerusalem. Sa panahon sa ikaduha ug ikatulo nga misyonaryong mga panaw ni Pablo, ang dakong bahin sa iyang panahon iyang gigugol didto sa Acaya, ug iyang gipahayag ang iyang dakong gugma sa mga igsoon sa maong rehiyon.—2Co 11:10.

ACO. Usa ka dunggoanan nga siyudad nga nailhan usab nga Accho, Acre, ug Tolemaida. Kini nahimutang sa amihanang dapit sa halapad nga kurbadong Luok sa Aco (o Luok sa Haifa [Mifraz Hefa]). Kini nga luok naporma tungod sa punta sa Bukid sa Carmelo nga mituybo ngadto sa Dagat Mediteranyo nga mga 13 km (8 mi) dapit sa H.

Sa yugto sa mga Maghuhukom, ang Canaanhong siyudad nahimutang sa usa ka bungdo nga gituohang mao ang Tell el-Fukhkhar (Tel ʽAkko), mga 1 km (0.6 mi) gikan sa luok ug 1.8 km (1 mi) sa S sa presenteng-adlaw nga mga paril sa Karaang Siyudad. Sa yugto sa mga Persianhon, gikan sa ikaunom nga siglo W.K.P., ang siyudad mikaylap pakasadpan nga naglakip sa peninsula nga nahimong A nga tumoy sa Luok sa Haifa. Ang pantalan sa siyudad nahimutang didto sukad sa yugto sa mga Persianhon. Sa pag-abot sa Kristohanong Panahon, ang lokasyon sa Aco naglakip na sa peninsula ug nalakip sa dapit sa modernong ʽAkko.

Nahimutang nga mga 39 km (24 mi) sa H sa Tiro, ang Aco mao ang labing iladong dunggoanan didto sa wala kaayoy dunggoanan nga kabaybayonan sa Palestina hangtod nga si Herodes nga Bantogan migamag mga diki sa dagat nga milawis gikan sa baybayon aron adunay usa ka artipisyal nga pantalan sa Cesarea. Ang Aco dili makalabaw sa mga pantalan sa Fenicia sa A ug maoy dili-maayong salipdanan gikan sa hangin sa kadagatan. Apan, kini maayong pagkahimutang duol sa agianan paingon sa tabunok nga Patag sa Jezreel (Esdraelon), ug ang daghang komersiyal nga mga ruta sa negosyo nagkonektar sa pantalan ngadto sa Galilea, sa Walog sa Jordan, ug sa ubang mga dapit sa sidlakan. Ang kahoy, mga artistikanhong manggad, ug mga lugas gieksportar agi sa Aco.

Ang Aco maoy sakop sa dibisyon sa teritoryo nga gipahat ngadto kang Aser didto sa Yutang Saad, apan si Aser wala mag-abog sa mga Canaanhon nga niadtong higayona nanimuyo didto. (Huk 1:31, 32) Kas-a lamang kini gihisgotan sa Hebreohanong Kasulatan, apan kini nga siyudad mas kanunayng gihisgotan diha sa dili-Biblikanhong mga rekord. Ang ngalan niini makita sa daghang higayon diha sa mga Papan sa Amarna. Ang ubang mga rekord nagpakita nga kini gisakop sa Asiryanhong mga hari nga si Senakerib ug Ashurbanipal. Ang siyudad gihisgotan diha sa Apokripa ingong sentro sa pagpakigbatok panahon sa pagmando sa mga Macabeo. (1 Macabeo 5:15, 22, 55; 12:45-48; 13:12) Niadtong tungora ang ngalan niini giilisdan ug Tolemaida, usa ka ngalan nga naggikan kang Ptolemy II Philadelphus sa Ehipto.

Ilalom ni Emperador Claudio, ang siyudad sa Tolemaida (Aco) nahimong usa ka Romanhong kolonya, ug sa panahon sa mga apostoles dihay usa ka grupo sa mga Kristohanon didto. Sa pagpauli gikan sa iyang ikatulong misyonaryong panaw, si Pablo mihapit sa Aco (kaniadto nailhang Tolemaida) ug migugol sa maong adlaw sa pagduaw sa mga igsoon didto una pa mopadayon sa pagpanaw ngadto sa Cesarea ug Jerusalem.—Buh 21:7.

Karong adlawa ang ʽAkko nalabwan sa kailado sa modernong siyudad sa Haifa, nga nahimutang atbang ra gayod sa luok.

Ang Aco (sa ulahi nailhang Tolemaida). Si apostol Pablo mihapit niining dunggoanan nga siyudad sa iyang kataposang panaw paingon sa Jerusalem

ADA [pinamubo sa Eleada o Adaia].

1. Ang una sa duha ka buhi nga asawa ni Lamek. Siya ang inahan ni Jabal ug Jubal, ang mga mag-uugda sa nagbalhinbalhin nga mga tig-alimag hayop ug mga maghohoni.—Gen 4:19-23.

2. Usa ka Canaanhong anak nga babaye ni Elon nga Hitihanon, ug usa sa mga asawa ni Esau. Tungod niana siya maoy "tinubdan sa kapaitan sa espiritu ni Isaac ug ni Rebeca." Ang ngalan sa iyang anak nga lalaki maoy Elipaz, ang amahan ni Amalek. Lagmit siya ang gitawag nga Basemat sa Genesis 26:34.—Gen 26:35; 36:2, 4, 10, 12.

ADADA. Usa sa mga siyudad sa habagatang bahin sa teritoryo nga sa sinugdan gipahat ngadto kang Juda, nga nahimutang paingon sa utlanan sa Edom. (Jos 15:22) Diha sa Vatican Manuscript Num. 1209 sa Gregong *Septuagint* mabasa kini nga *A·rou·el.* Pinasukad niini, maingon man sa 1 Samuel 30:28, ang pipila ka eskolar mipabor nga kini mao ang Aroer sa Juda.—Tan-awa ang AROER Num. 3.

ADAIA [Si Jehova Nagdayandayan [sa tag-iya sa ngalan]].

1. Usa ka kaliwat sa anak nga lalaki ni Levi nga si Gersom ug katigulangan ni Asap.—1Cr 6:39-43.

2. Usa ka Benjaminhon, anak nga lalaki ni Simei.—1Cr 8:1, 21.

3. Ang amahan ni Maaseias nga usa sa "mga pangulo sa mga ginatos" nga mitabang kang Jehoiada nga saserdote sa pagpukan sa daotang pagmando ni Atalia ug sa pagpalingkod kang Jehoas ibabaw sa trono sa Juda.—2Cr 23:1.

4. Ang amahan ni Jedida nga inahan ni Haring Josias. (2Ha 22:1) Siya usa ka lumad sa Bozkat nga nahimutang sa Sepela sa teritoryo sa Juda.—Jos 15:21, 33, 39.

5. Usa ka anak nga lalaki ni Joiarib sa tribo ni Juda.—Neh 11:4, 5.

6. Usa ka saserdote nga nagpuyo sa Jerusalem human sa pagbalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya, ang anak nga lalaki ni Jeroham.—1Cr 9:10-12; Neh 11:12.

7. Usa ka Israelinhon nga usa sa mga kaliwat ni Bani kinsa nagdiborsiyo sa ilang langyawng mga asawa ug nagpapahawa sa ilang mga anak human sa pagkadestiyero sa Babilonya.—Esd 10:29, 44.

8. Lain pa sa mga Israelinhon nga nagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa ug mga anak, ang iyang katigulangan nga pangulo mao si Binui. —Esd 10:38, 39, 44.

ADALIA. Usa sa napulo ka anak nga lalaki ni Haman.—Est 9:7-10; tan-awa ang HAMAN.

ADAMA [Yuta]. Usa sa kinutaang mga siyudad sa teritoryo nga gipahat ngadto sa tribo ni Neptali. Ang lokasyon niini wala gayod mahibaloi.—Jos 19: 32, 36.

ADAMI-NEKEB [Yuta sa Pagdughang (Pagbangag)]. Usa ka dapit sa habagatang bahin sa Neptali. (Jos 19:33) Gituohan sa kadaghanan nga mao kini ang Khirbet et-Tell (Tel Adami), sa ibabaw ug sa K sa Khirbet ed-Damiyeh, mga 16 km (10 mi) sa SAS sa Nasaret ug mga tungatunga tali sa Tiberias ug sa Bukid sa Tabor. Ang nahimutangan niini nahimong usa ka karaang ruta sa panon sa mga magpapanaw tali sa Gilead ug sa Patag sa Aco.

ADAN [Yutan-ong Tawo; Katawhan; gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "pula"]. Ang Hebreohanong pulong para niining personal nga ngalan makita kapig 560 ka higayon diha sa Kasulatan, nga sagad gigamit ingong generic nga termino para sa indibiduwal ug sa katawhan sa linangkob, sama sa "tawo" o "katawhan."

1. Ang Diyos nag-ingon: "Buhaton nato ang *tawo* sumala sa atong larawan." (Gen 1:26) Pagkatalagsaon nga makasaysayanhong pahayag! Ug diha sa kasaysayan wala gayoy sama sa posisyon nga nahuptan ni Adan, ang "anak sa Diyos,"—ang unang tawhanong linalang! (Luc 3:38) Si Adan mao ang purongpurong sa himaya sa yutan-ong mga buhat ni Jehova sa paglalang, dili lamang tungod sa panahon nga duol sa kataposan sa unom ka yugto sa paglalang apan, labing hinungdanon, tungod kay "sa larawan sa Diyos iyang gilalang siya." (Gen 1:27) Maoy hinungdan nga ang hingpit nga tawong si Adan ug ang iyang mga anak nga nahitumpawak sa dakong kaalaotan nakabaton ug mga gahom sa pangisip ug mga katakos nga labaw kaayo sa tanang uban pang yutan-ong mga linalang.

Sa unsang paagi gibuhat si Adan diha sa dagway sa Diyos?

Kay gibuhat diha sa dagway sa iyang Dakong Maglalalang, nabatonan ni Adan ang mga hiyas sa Diyos nga gugma, kaalam, hustisya, ug gahom; busa aduna siyay pagbati sa moralidad nga naglangkit sa tanlag, usa ka butang nga bag-o gayod sa natad sa yutan-ong kinabuhi. Kay hulad sa larawan sa Diyos, si Adan mahimong usa ka administrador sa tibuok kalibotan ug ubos sa iyang pagbulot-an ang mga linalang sa dagat ug sa yuta ug ang mga langgam sa kahanginan.

Dili kinahanglan nga si Adan mahimong espiritung linalang, sa bug-os man o kaha sa bahin

lamang, aron makahupot ug mga hiyas nga sama sa Diyos. Si Jehova nag-umol sa tawo gikan sa abog sa yuta, nagbutang diha kaniya sa puwersa sa kinabuhi mao nga siya nahimong buhing kalag, ug Siya naghatag kaniya sa katakos aron isumbaliksilaw ang larawan ug dagway sa iyang Maglalalang. "Ang unang tawo gikan sa yuta ug hinimo sa abog." "Ang unang tawo nga si Adan nahimong buhing kalag." (Gen 2:7; 1Co 15:45, 47) Kadto maoy sa tuig 4026 W.K.P. Lagmit tinghunlak kadto sa maong tuig, kay ang labing karaang mga kalendaryo sa tawo nagsugod sa pag-ihap sa panahon sa tinghunlak sa mga Oktubre 1, o sa unang bag-ong bulan sa lunar nga sibil nga tuig.—Tan-awa ang TUIG.

Ang pinuy-anan ni Adan usa gayod ka talagsaong paraiso, usa ka tinuod nga tanaman sa kahimuot nga gitawag ug Eden (tan-awa ang EDEN Num. 1), nga nagtagana kaniya sa tanang kinahanglanong pisikal nga mga butang sa kinabuhi, kay anaa didto ang "tanang kahoy nga tilinguhaon sa panan-aw ug maayong kan-on" alang sa iyang dumalayong pagkinabuhi. (Gen 2:9) Gilibotan si Adan sa tanang matang sa makigdaitong mga hayop. Apan nag-inusara si Adan. Walay laing linalang 'sumala sa iyang matang' nga iyang ikaestorya. Nakita ni Jehova nga "dili maayo alang sa tawo nga magpadayon nga mag-inusara." Busa pinaagi sa operasyon nga gihimo sa Diyos, ang una ug ang bugtong nga matang sa operasyon, gikuhaan ni Jehova ug gusok si Adan ug gihimo kining usa ka babaye nga katugbang aron mahimong iyang asawa ug inahan sa iyang mga anak. Kay nalipay pag-ayo sa maong matahom nga katabang ug permanenteng kauban, gipatugbaw ni Adan ang unang narekord nga balak, "Kini sa kataposan bukog sa akong mga bukog ug unod sa akong unod," ug siya gitawag nga *babaye* "tungod kay gikan sa lalaki kini siya gikuha." Sa ulahi gitawag ni Adan ang iyang asawa nga Eva. (Gen 2:18-23; 3:20) Ang katinuoran niini nga asoy gipamatud-an ni Jesus ug sa mga apostoles.—Mat 19:4-6; Mar 10:6-9; Efe 5:31; 1Ti 2:13.

Dugang pa, gipanalanginan ni Jehova kining bag-ong kinasal pinaagi sa dagayang makalilipay nga buluhaton. (Itandi ang Ecc 3:13; 5:18.) Wala sila tungloha sa pagkawalay-buhat. Kinahanglang magmapuliki ug aktibo sila sa pagpatahom ug pagatiman sa ilang tanaman nga pinuy-anan, ug samtang sila modaghan ug magpuno sa yuta uban sa bilyonbilyon nga sama sa ilang matang, sila magpakaylap niini nga Paraiso ngadto sa kinutbanan sa yuta. Kini maoy sugo sa Diyos.—Gen 1:28.

"Nakita sa Diyos ang tanan nga iyang gibuhat ug, tan-awa! kadto maayo kaayo." (Gen 1:31) Sa pagkatinuod, sa sinugdanan hingpit si Adan sa tanang bahin. Siya gisangkapan sa katakos sa pagsulti ug sa ugmad na kaayong bokabularyo. Siya may katakos sa paghatag ug makahuloganong mga ngalan sa buhing mga linalang sa iyang palibot. Siya makahimo sa pagpakigsulti sa iyang Diyos ug sa iyang asawa.

Tungod niining tanang hinungdan ug daghan pa, si Adan obligado nga mohigugma, mosimba, ug hugot nga mosunod sa iyang Dakong Maglalalang. Labaw pa niana, ang Unibersohanong Maghahatag-balaod naghatag kaniya sa simpleng balaod sa pagkamasinugtanon ug bug-os nagpahibalo kaniya sa matarong ug makataronganong silot sa pagkadili-masinugtanon: "Apan kon bahin sa kahoy sa kahibalo sa maayo ug sa daotan dili ka gayod mokaon gikan niini, kay sa adlaw nga mokaon ka gikan niini mamatay ka gayod." (Gen 2:16, 17; 3: 2, 3) Bisan pa niining tin-aw nga balaod nga dunay bug-at nga silot tungod sa pagkadili-masinugtanon, siya misupak.

Mga Resulta sa Sala. Si Eva bug-os nalimbongan ni Satanas nga Yawa, apan "si Adan wala malimbongi," nag-ingon si apostol Pablo. (1Ti 2:14) Uban sa bug-os nga kahibalo si Adan kinabubuton ug tinuyo nga misupak ug unya ingong usa ka makasasala siya misulay sa pagtago. Sa dihang gihusay, inay nga masubo o magbasol o mangayog pasaylo, misulay si Adan sa pagpakamatarong sa iyang kaugalingon ug sa pagdat-og sa iyang tulubagon ngadto sa uban, gani gibasol pa si Jehova tungod sa iya mismong kinabubut-ong sala. "Ang babaye nga *imong* gihatag aron makauban nako, siya ang naghatag kanako sa bunga gikan sa kahoy ug busa ako mikaon." (Gen 3:7-12) Busa gipalayas si Adan gikan sa Eden ngadto sa usa ka wala maugmad nga yuta nga tinunglo aron magpatunghag mga sampinit ug mga kudyapa, aron didto magantos sa pagkinabuhi kutob sa mahimo, nga magani sa mapait nga mga bunga sa iyang sala. Sa gawas sa tanaman, nga naghulat sa kamatayon, si Adan nanganak ug mga anak nga lalaki ug babaye, nga tulo lamang sa mga ngalan ang napreserbar—si Cain, Abel, ug Set. Napasa ni Adan ngadto sa tanan niyang mga anak ang napanunod nga sala ug kamatayon, kay siya mismo makasasala. —Gen 3:23; 4:1, 2, 25.

Mao kini ang makapaguol nga sinugdanan nga gihatag ni Adan sa tawhanong rasa. Ang paraiso, kalipay, ug kinabuhing walay kataposan nahanaw, ug puli niini naangkon ang sala, pag-antos, ug kamatayon tungod sa pagkadili-masinugtanon. "Ang sala misulod sa kalibotan pinaagi sa usa ka tawo ug ang kamatayon pinaagi sa sala, ug sa ingon ang kamatayon mikaylap sa tanang tawo tungod kay

silang tanan nakasala man." "Ang kamatayon nagmando ingong hari sukad kang Adan." (Rom 5:12, 14) Apan pinaagi sa iyang kaalam ug gugma si Jehova nagtagana ug "ikaduhang tawo," "ang kataposang Adan," nga mao ang Ginoong Jesu-Kristo. Pinaagi niining masinugtanong "Anak sa Diyos" nabuksan ang dalan diin ang mga anak sa dilimasinugtanong "unang tawo nga si Adan" makabaton pag-usab sa Paraiso ug sa kinabuhing walay kataposan, ug gani ang iglesya o kongregasyon ni Kristo makabaton sa langitnong kinabuhi. "Kay ingon nga diha kang Adan ang tanan nangamatay, sa ingon usab diha kang Kristo ang tanan pagabuhion."—Ju 3:16, 18; Rom 6:23; 1Co 15:22, 45, 47.

Human palayasa ang makasasalang si Adan gikan sa Eden iyang nasaksihan sa ulahi ang pagbuno sa iyang kaugalingong anak, paghingilin sa iyang mamumuno nga anak, pag-abuso sa kahikayan sa kaminyoon, ug ang pagpasipala sa sagradong ngalan ni Jehova. Iyang nasaksihan ang pagtukod sa usa ka siyudad, ang pagmugna sa mga instrumento sa musika, ug ang pagsalsal ug mga himan nga ginama sa puthaw ug tumbaga. Nagsilbing paghukom kang Adan ang nakita niyang panig-ingnan ni Enoc, "ang ikapito sa laray gikan kang Adan," ang usa nga "nagpadayon sa paglakaw uban sa matuod nga Diyos." Siya nabuhi pa gani ug nakakita sa amahan ni Noe nga si Lamek sa ikasiyam nga kaliwatan. Sa kataposan, human sa 930 ka tuig, nga ang kadaghanan niini gigugol sa inanay nga pagkamatay, si Adan mibalik sa abog diin siya gikuha, sa tuig 3096 W.K.P., sumala sa giingon ni Jehova.—Gen 4:8-26; 5:5-24; Jud 14; tan-awa ang LAMEK Num. 2.

2. Usa ka siyudad nga gihisgotan sa Josue 3:16 nga tupad sa Zaretan. Kini sagad nga gituohang mao ang Tell ed-Damiyeh (Tel Damiya'), usa ka dapit sa S sa Suba sa Jordan nga mga 1 km (0.6 mi) sa H diin magtagbo ang Jordan ug ang bul-oganang walog sa Jabok; kini maoy mga 28 km (17 mi) sa AAS sa Jerico. Ang ngalan sa siyudad lagmit naggikan sa kolor sa binanlas nga yutang-kulonon, nga dagaya niana nga rehiyon.—1Ha 7:46.

Ang rekord sa Bibliya nagpakita nga ang pagpondo sa katubigan sa Jordan sa dihang mitabok ang Israel sa suba nahitabo didto sa Adan. Ang Walog sa Jordan mihiktin pag-ayo, sugod sa dapit sa Tell ed-Damiyeh (Tel Damiya') paamihanan, ug ang kasaysayan nagrekord nga sa tuig 1267 nasampongan ang suba niining dapita mismo tungod sa pagdahili sa taas nga bungdo tabok sa suba, nga nagpahunong sa pag-agos sa tubig sulod sa mga 16 ka oras. Sa modernong kapanahonan, ang mga pagtay-og sa yuta niadtong ting-init sa 1927 nakapahinabo pag-usab ug mga pagdahili sa yuta nga nakapapondo sa Jordan nga tungod niana ang agos sa tubig nahunong sulod sa 21½ ka oras. (*The Foundations of Bible History: Joshua, Judges,* ni J. Garstang, London, 1931, pp. 136, 137) Kon mao kini ang paagi nga nakita sa Diyos nga angayng gamiton, nan ang pagpondo sa suba sa mga adlaw ni Josue milagrosong giorasan ug gituyo aron mosibo sa panahon sa pagtabok sa Jordan sa adlaw nga gipahibalo daan ni Jehova pinaagi kang Josue.—Jos 3:5-13.

ADAR. Ang ngalan sa ika-12 nga lunar nga bulan sa sagradong kalendaryo sa mga Hudiyo human sa pagkadestiyero, apan ang ika-6 sa sekular nga kalendaryo. (Est 3:7) Kini katumbas sa bahin sa Pebrero ug bahin sa Marso. Human sa bulan sa Adar nga ang isal-ot nga bulan, nga gitawag ug Veadar, o ang ikaduhang Adar, idugang sa partikular nga mga tuig.

Niining bulana, nga modangat sa naghinapos ang tingtugnaw ug mosunod ang tingpamulak, ang mga kahoyng algaroba mosugod sa pagpamulak sa mga bahin sa Palestina, ug sa mainit nga ubos nga mga kayutaan ang mga kahoyng kahel ug lemon mahimo nang pupoan.

Pinaagi sa harianong sugo ni Haring Ahasuero sa Persia, ang ika-13 nga adlaw sa Adar nagtimaan sa kalaglagan sa tanang Hudiyo diha sa sakop nga mga distrito sa iyang dominyo, tungod kini sa pagsiba sa iyang primer ministro nga si Haman. Ang usa ka bag-ong sugo, nga gipagula tungod sa pagpataliwala ni Rayna Ester, naghatag ug kadaogan sa mga Hudiyo batok sa mga mopatay unta kanila, ug human niana gisugo ni Mardokeo nga ang ika-14 ug ika-15 nga adlaw sa Adar pagasaulogon ingong paghinumdom sa ilang kaluwasan. (Est 3:13; 8:11, 12; 9:1, 15, 20, 21, 27, 28) Kini nga Hudiyohanong pista nailhan nga Purim, usa ka ngalan nga naggikan sa "Pur, nga mao, ang Ripa."—Est 9:24-26; tan-awa ang PURIM.

Ang Adar mao usab ang bulan nga natapos ni Gobernador Zorobabel ang pagtukod pag-usab sa templo sa Jerusalem. (Esd 6:15) Sa ubang teksto sa Bibliya kini gihisgotan lamang ingong ang "ikanapulog-duha ka bulan."—2Ha 25:27; 1Cr 27:15; Jer 52:31; Eze 32:1.

ADBEEL. Usa ka apong lalaki ni Abraham, nga gitala nga ikatulo sa 12 ka anak nga lalaki ni Ismael, ug ang iyang inahan usa ka Ehiptohanon. Siya ang pangulo sa usa ka banay sa tribo nga nagdala sa iyang ngalan.—Gen 21:21; 25:13-16; 1Cr 1:29.

ADDAR.

1. Anak nga lalaki ni Bela, usa ka Benjaminhon.—1Cr 8:1, 3.

2. Usa ka lungsod sa habagatang utlanan sa Juda nga nahimutang duol sa Kades-barnea. (Jos 15:3) Sa asoy ni Josue kini gitala nga nahimutang tali sa Hesron ug Karka, apan sa Numeros 34:4 mopatim-aw nga ang ngalang Hesron (nagkahulogang "Sawang; Balangay") gikombinar sa Addar aron mahimong Hazar-addar, sanglit ang mga asoy managsama. Ang librong *Biblical Archaeology* (ni G. E. Wright, 1962, p. 71) nagsugyot nga ang posibleng lokasyon niini mao ang ʽAin el-Qudeirat, diin ang usa ka kanunayng nag-agos nga tubod nagpatubig sa usa ka gamay apan tabunok nga walog. Kini nahimutang nga mga 8 km (5 mi) sa AAK sa ʽAin Qedeis, ang posibleng lokasyon sa Kades-barnea.

ADI. Ang anak nga lalaki ni Cosam ug amahan ni Melqui. Ingong usa ka kaliwat ni David pinaagi kang Natan, si Adi maoy katigulangan ni Jesus. —Luc 3:28, 31.

ADIEL [Ang Diyos Maoy Usa ka Dayandayan].

1. Ang amahan ni Azmavet nga gitudlo ni Haring David nga magdumala sa iyang harianong tipiganan sa bahandi.—1Cr 27:25, 31.

2. Usa sa mga pangulo sa tribo ni Simeon, kinsa, sa mga adlaw ni Haring Ezequias sa Juda sa ikawalong siglo W.K.P., miduyog sa pagpapahawa sa mga Hamihanon gikan sa rehiyon duol sa Gedor. —1Cr 4:36, 38-41.

3. Usa ka Aaronikong saserdote sa balay sa amahan ni Imer kansang amahan mao si Jazera. Ang iyang anak nga lalaking si Maasai nag-alagad sa Jerusalem human sa pagkadestiyero sa Babilonya.—1Cr 9:12.

ADIN [Mahiligon sa Kalipay]. Usa sa mga pangulo sa amahan sa Israel, kansang ginatos ka mga kaliwat namalik kauban ni Zorobabel gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya. (Esd 2:15; Neh 7:20) Sa ulahi, dugang pang 51 sa iyang mga kaliwat ang namalik kauban ni Esdras niadtong 468 W.K.P. (Esd 8:6) Ang usa ka prinsipe nga hawas sa balay sa amahan ni Adin maoy lakip niadtong nagpamatuod sa "kasaligang kontrata" nga gihimo sa mga adlaw ni Nehemias.—Neh 9:38; 10:1, 16.

ADINA [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "nahimuot kaayo" [nga mao, mibatig kalipay]]. Ang anak nga lalaki ni Siza, ug usa ka opisyal nga nangulo sa 30 ka uban pang Rubenhon sa kasundalohan ni David.—1Cr 11:26, 42.

ADINO. Tan-awa ang JOSEB-BASEBET.

ADITAIM. Usa sa mga siyudad sa Juda nga nahimutang sa Sepela, o ubos nga kayutaan. (Jos 15:33, 36) Ang tukmang nahimutangan niini dili tino.

ADLAI. Amahan ni Sapat, kinsa nag-alagad ingong tagdumala sa mga panon sa baka ni David sa ubos nga kapatagan.—1Cr 27:29.

ADLAW, I. Ang mas dako sa duha ka langitnong mga banwag sa yuta; ang gilalang nga pangunang tinubdan sa enerhiya sa yuta, nga kon wala kini imposible ang kinabuhi sa yuta. Ang adlaw (Heb., *sheʹmesh;* Gr., *heʹli·os*) ug ang bulan, nagsilbing taknaan usab sa tawo sa pagsukod sa mga panahon, mga adlaw, ug mga tuig. (Gen 1:14-18) Ang adlaw maoy gasa gikan sa "Amahan sa langitnong mga kahayag" nga nagpasidlak niini ibabaw sa tanan, sa daotan ug sa maayo. (San 1:17; Jer 31:35; Mat 5:45) Dayag nga ang adlaw ikaingon nga nagdayeg sa halangdong Maglalalang niini. —Sal 148:3.

Ang adlaw maoy usa ka bituon nga mga 1,392,-000 km (865,000 mi) ang diyametro, kapin sa usa ka gatos ka beses sa diyametro sa yuta, ug kapin sa usa ka milyon ka beses sa gidak-on sa yuta. Ang aberids nga distansiya niini gikan sa yuta maoy kapin sa 149,600,000 km (93,000,000 mi). Ang temperatura sa adlaw giingon nga mga 6,000°C. (11,000°F.). Apan tungod sa gilay-on niini gikan sa yuta, wala pay usa ka bahin sa usa ka bilyon sa gipagula niini nga enerhiya ang makaabot sa yuta, apan igo na kini nga enerhiya sa pagtaganag maayong mga klima nga magpaposible sa kinabuhi sa katanoman ug kahayopan sa yuta.—Deu 33:14; 2Sa 23:4.

Si Jehova ug si Kristo Labawng Madanagon. Ang labaw nga kadan-ag ug himaya ni Jehova, ang Maglalalang sa adlaw, gipaila sa kamatuoran nga ang iyang nabanhawng Anak, sa daklit nga pagpadayag kang Saulo, nagpasidlak ug kahayag nga "masilaw pa sa adlaw." (Buh 26:13) Sa balaang siyudad, ang Bag-ong Jerusalem, dili na kinahanglan ang adlaw ingong kahayag, kay "ang himaya sa Diyos" magdan-ag niini ug ang "lampara niini" mao ang Kordero.—Pin 21:2, 23; 22:5.

Gahom sa Diyos Ibabaw sa Kahayag sa Adlaw. Sa adlaw nga gilansang si Jesus diha sa estaka sa pagsakit, gikan sa ikaunom nga takna (alas 11:00 s.b. hangtod sa alas 12 sa kaudtohon) hangtod sa ikasiyam nga takna (alas 2:00 hangtod sa alas 3:00 s.h.) ang kangitngit mitabon sa tibuok yuta. (Mat 27:45; Mar 15:33) Ang asoy ni Lucas nagdugang nga ang kangitngit mitabon "tungod kay ang kahayag sa adlaw nawala." (Luc 23:44, 45) Kini dili mahimong tungod sa eklipse sa adlaw pinaagi sa bulan, sama sa gihunahuna sa uban, kay ang kangitngit nahitabo sa panahon sa Paskuwa, nga maoy panahon nga kanunayng *takdol* ang bulan. Mga duha pa ka semana human niini nga ang

bulan maoy *lunod,* nga mao, anaa sa samang direksiyon sa adlaw gikan sa yuta (ang panahon nga mahitabo ang mga eklipse sa adlaw).

Dugay na sa wala pa kining hitaboa, gipasundayag na ni Jehova ang iyang katakos sa pagtak-op sa kahayag sa adlaw. Kini nahitabo sa dihang ang mga Israelinhon didto pa sa Ehipto. Sa nahitabo ang ikasiyam nga hampak ang baga nga kangitngit milukop sa mga Ehiptohanon mao nga kini "mabatyagan." Kini miabot ug tulo ka adlaw, nga mas dugay pa kay sa bisan unsang eklipse sa adlaw pinaagi sa bulan. Lain pa, sa kasikbit nga yuta sa Gosen, ang mga Israelinhon sa samang panahon adunay kahayag.—Ex 10:21-23.

Sa pagtubag sa pangutana sa iyang mga tinunan labot sa iyang presensiya ug sa kataposan sa sistema sa mga butang, gitagna ni Jesus ang talagsaong pagngitngit sa adlaw.—Mat 24:3, 29; Mar 13:24; Luc 21:25; itandi ang Isa 13:10; Joe 2:10, 31; 3:15; Buh 2:20; tan-awa ang LANGIT (Pagngitngit sa Kalangitan).

Panahon ug Direksiyon. Ang panahon sagad gipaila pinaagi sa mga paghisgot sa posisyon sa adlaw. (Gen 15:12, 17; 32:31; Deu 16:6; Jos 8:29; Huk 9:33; 1Sa 11:9) Ingon usab niana ang pagpaila sa direksiyon. (Deu 11:30; Jos 12:1) Ang "ilalom sa adlaw" gigamit nga nagkahulogang "bisan diin (o bisan asa) sa yuta." (Ecc 5:18; 9:11) Ang "ilalom sa panan-aw" sa adlaw o sa "atubangan sa adlaw" nagkahulogang "diha sa dayag, aron makita sa tanan."—2Sa 12:11, 12.

Mahulagwayong Paggamit. Si Jehova nga Diyos gitawag nga "adlaw ug taming," dili nga siya maoy diyos sa kinaiyahan, kondili nga siya maoy Tuboran sa kahayag, kinabuhi, ug enerhiya. (Sal 84:11) Gihisgotan usab siya ingong landong alang sa iyang katawhan, aron nga "ang adlaw dili modaot" kanila. Ang gipasabot dinhi nga magdalag katalagman gipakasama sa kainit sa adlaw. (Sal 121: 6, 7) Ang paglutos (Mat 13:5, 6, 20, 21) ug ang kasuko sa Diyos usahay gihawasan sa makapagba nga kainit sa adlaw.—Pin 7:16.

Gipakasama ni Jehova ang rebelyosong Jerusalem sa usa ka babaye nga nanganak ug pito ka anak nga lalaki, nga naghubit sa paghukom nga modangat kaniya pinaagi sa mahulagwayong ekspresyon nga, "Ang iyang adlaw misalop samtang adlawan pa," nga mao, sa dili pa moabot ang kinutoban sa iyang kinabuhi masinati niya ang katalagman. Kini natuman sa dihang ang Jerusalem gilaglag sa Babilonya. (Jer 15:9) Sa susama, si Miqueas mitagna batok sa mga manalagna nga nagpahisalaag sa Israel: "Ang adlaw mosalop diha sa mga manalagna, ug ang adlaw mongitngit ibabaw kanila." (Miq 3:6; itandi ang Am 8:9.) Ang pagmando sa Gingharian ni Jehova gihulagway nga hayag kaayo mao nga ikaingon, sa pagpanag-ing: "Ang takdol nga bulan nanglipaghong, ug ang nagdan-ag nga adlaw naulaw." (Isa 24:23) Si Jesus nag-ingon nga sa kataposan sa sistema sa mga butang "ang mga matarong mosidlak ingon nga kahayag sa adlaw diha sa gingharian sa ilang Amahan."—Mat 13:39, 43; itandi ang Dan 12:3; tan-awa ang KAHAYAG.

Pagsimba sa Adlaw. Sa panahon sa buluhaton sa pagpanghinlo ni Haring Josias, "iyang giwagtang ang mga saserdote sa langyawng diyos, nga gipamutang sa mga hari sa Juda aron sila maghimog gipaaso nga halad . . . sa adlaw ug sa bulan." "Dugang pa, ang mga kabayo nga gihatag sa mga hari sa Juda alang sa adlaw iyang gipahunong sa pagsulod sa balay ni Jehova . . . ug ang mga karo sa adlaw iyang gisunog sa kalayo." (2Ha 23:5, 11) Sa ulahi, ang manalagna nga si Ezequiel nga didto sa Babilonya gihatagan ug panan-awon bahin sa templo ni Jehova sa Jerusalem. Didto iyang nakita ang mga 25 ka tawo taliwala sa portiko ug sa halaran, nga "nagyukbo patumong sa sidlakan, ngadto sa adlaw." (Eze 8:16) Ang maong makaluod nga mga buhat nagpahinabog kagunoban sa Jerusalem niadtong 607 W.K.P., sa dihang ang instrumento ni Jehova nga si Nabucodonosor naglaglag sa siyudad ug sa templo.—Jer 52:12-14.

Anino nga Mibalik ug Napulo ka Ang-ang. Ang paggamit sa adlaw ingong taknaan nagsugod sa wala pa ang ikawalong siglo W.K.P. didto sa Babilonya ug Ehipto. Apan, ang Hebreohanong pulong nga *ma·'alohth',* nga gihubad nga "taknaan" sa 2 Hari 20:11 ug Isaias 38:8 sa *King James Version,* sa literal nagkahulogan nga "mga ang-ang" (*NW*), sama usab sa makita sa mga hubad sa panaplin niini nga mga bersikulo diha sa *King James Version.* Kining pulonga gigamit usab diha sa mga superskripsiyon sa 15 ka "Awit sa Pagtungas," sa Salmo 120 hangtod sa 134.

Diha sa mga teksto nga gihisgotan, sa 2 Hari 20:8-11 ug Isaias 38:4-8, giasoy ang bahin sa tilimad-on nga gihatag sa Diyos sa nasakit nga si Haring Ezequias ingong tubag sa pag-ampo ni Isaias. Kini naglakip sa pagpasibog ug pagpabalik ug napulo ka ang-ang sa anino nga inanay nang mipaubos. Kini mahimong magtumong sa mga ang-ang o grado sa usa ka *sundial* o orasan pinasukad sa adlaw, ug lagmit gayod nga ang amahan ni Ezequias nakapanag-iya niini nga orasan, nga posibleng nakabaton niini gikan sa Babilonya. Apan, ang Hudiyong historyador nga si Josephus, sa paghisgot niining maong asoy, nag-ingon nga kining mga ang-ang ni Ahaz anaa "sa sulod sa balay," nga mopatim-awng nagpakita nga kini maoy bahin sa

hagdanan. (*Jewish Antiquities,* X, 29 [ii, 1]) Tingali dihay haligi nga gipatindog tapad sa hagdanan aron madan-agan sa adlaw ug magpahinabog anino nga inanayng moirog diha sa mga ang-ang sa hagdanan ug busa nagsilbing usa ka taknaan.

Ang maong milagro lagmit nga naglangkit sa relasyon tali sa yuta ug sa adlaw, ug kon mao, mahimong susama kini sa milagro nga natala sa Josue 10:12-14. (Tan-awa ang GAHOM, GAMHANANG MGA BUHAT [Adlaw ug bulan wala molihok].) Mopatim-aw nga kini nga tilimad-on nabaniog pag-ayo, sanglit ang 2 Cronicas 32:24, 31 nagpakita nga ang mga mensahero gipadala gikan sa Babilonya ngadto sa Jerusalem aron sa pagpakisayod bahin niini.

ADLAW, II. Gihimo ni Jehova nga Diyos kining hinungdanong pagbahin sa panahon sa unang "adlaw" sa yugto nga iyang giandam ang yuta alang sa katawhan, sa dihang ang dan-ag sa hanap nga kahayag dayag nga milusot sa naglimin nga mga panganod, nga tungod niana ang yuta nga natabonan sa umog nakasinati sa unang adlaw ug gabii niini samtang kini mituyok sa ehe o *axis* niini pinaagi sa kahayag sa adlaw. "Gipahinabo sa Diyos ang pagkabahin tali sa kahayag ug sa kangitngit. Ug gitawag sa Diyos ang kahayag nga Adlaw, apan ang kangitngit iyang gitawag nga Gabii." (Gen 1:4, 5) Dinhi ang pulong nga "Adlaw" nagtumong sa mga takna panahon sa adlaw nga lahi sa kagabhion. Apan, human niana ang rekord nagpadayon sa paggamit sa pulong nga "adlaw" sa pagtumong sa ubang mga yunit sa panahon nga nagkalainlain ang gitas-on. Diha sa Hebreohanon ug Gregong Kasulatan, ang pulong nga "adlaw" (Heb., *yohm;* Gr., *he·me'ra*) gigamit diha sa literal ug sa mahulagwayon o bisan sa simboliko nga diwa.

Ang usa ka *solar nga adlaw,* nga hinungdanong yunit sa panahon, giestablisar pinasukad sa kompletong pagtuyok sa yuta diha sa ehe niini, sama sa dihang ang adlaw mogikan sa *meridian,* ang kinatas-ang dapit nga maabot niini panahon sa kaudtohon, hangtod nga kini mobalik nganha niini. Kining solar o sibil nga adlaw sa pagkakaron gibahin ngadto sa duha ka yugto nga 12 ka oras ang matag usa. Ang yugto sa kabuntagon gipaila pinaagi sa Latin nga *ante meridiem* (a.m.) ug ang yugto sa kahaponon pinaagi sa Latin nga *post meridiem* (p.m.). Apan, sa kapanahonan sa Bibliya gigamit ang nagkalainlaing ubang mga paagi sa pagbahin sa adlaw.

Ang adlaw sa mga Hebreohanon magsugod sa gabii, human sa pagsalop sa adlaw, ug matapos kini pagkaugma sa pagsalop sa adlaw. Busa, ang usa ka adlaw maoy gikan sa usa ka gabii hangtod sa laing gabii. "Gikan sa gabii hangtod sa laing gabii kinahanglan ninyong tumanon ang inyong igpapahulay." (Lev 23:32) Kini nagsunod sa sumbanan sa mga adlaw sa paglalang ni Jehova, sumala sa gipakita sa Genesis 1:5: "Dihay kagabhion ug dihay kabuntagon, unang adlaw."—Itandi ang Dan 8:14.

Ang mga Hebreohanon dili lamang mao ang nag-ihap sa adlaw gikan sa gabii hangtod sa laing gabii; gihimo usab kini sa mga Fenicianhon, mga taga-Numidia, ug mga taga-Atenas. Ang mga Babilonyanhon, sa laing bahin, nag-ihap sa adlaw gikan sa pagsubang sa adlaw hangtod sa laing pagsubang sa adlaw; samtang ang mga Ehiptohanon ug mga Romano nag-ihap niini gikan sa tungang-gabii hangtod sa laing tungang-gabii (sama sa kasagarang gihimo karong adlawa).

Bisan tuod ang mga Hebreohanon nagsugod sa ilang adlaw sa gabii, usahay sila naghisgot niini nga maorag nagsugod sa pagkabuntag. Panaglitan, ang Levitico 7:15 nagaingon: "Ang unod sa halad-sa-pagpasalamat sa iyang mga halad-sa-panag-ambit pagakan-on sa adlaw sa iyang paghalad. Dili siya magsalin sa bisan unsa niana hangtod sa buntag." Kini nga paggamit dayag nga maoy usa lamang ka ekspresyon sa pagpaila sa tibuok gabii.

Sumala sa gihisgotan sa asoy sa paglalang, ang *yugto nga adlawan* gitawag usab nga adlaw. (Gen 1:5; 8:22) Sa Bibliya kini gibahin ngadto sa kinaiyanhong mga yugto: ang pagbanagbanag sa kabuntagon, sa dili pa magsugod ang adlaw (Sal 119:147; 1Sa 30:17); ang pagsubang sa adlaw o pagkakaadlawon (Job 3:9); ang kabuntagon (Gen 24:54); ang kaudtohon o udtong tutok (Deu 28:29; 1Ha 18:27; Isa 16:3; Buh 22:6); ang panahon sa pagsalop sa adlaw, nga nagtimaan sa pagtiklop sa adlaw (Gen 15:12; Jos 8:29); ug ang pagkilumkilom sa kagabhion o kangitngit sa kagabhion (2Ha 7:5, 7). Ang mga panahon sa paghimo sa pipila ka halad o sa pagsunog ug insenso sa mga saserdote maoy mga yugto usab sa panahon nga nahibaloan sa katawhan.—1Ha 18:29, 36; Luc 1:10.

Unsa ang panahon "taliwala sa duha ka gabii"?

Maylabot sa pag-ihaw sa kordero sa Paskuwa sa Nisan 14, ang Kasulatan naghisgot bahin sa "duha ka gabii." (Ex 12:6) Bisan tuod ang pipila ka komentaryo sa Hudiyohanong tradisyon nagsabot niini ingong ang panahon gikan sa kaudtohon (sa dihang ang adlaw molingay na) hangtod sa pagsalop sa adlaw, mopatim-awng ang hustong kahulogan mao nga ang unang gabii maoy katumbas sa pagsalop sa adlaw, ug ang ikaduhang gabii maoy ka-

tumbas sa panahon nga ang mibanaag nga kahayag o aninag sa adlaw moawop ug motaklap na ang kangitngit. (Deu 16:6; Sal 104:19, 20) Kini nga pagsabot mao usab ang gipahayag sa Katsilang rabbi nga si Aben-Ezra (1092-1167), maingon man usab sa mga Samarianhon ug mga Hudiyong Karaite. Mao kini ang pagsabot nga gipahayag sa mga eskolar sama kang Michaelis, Rosenmueller, Gesenius, Maurer, Kalisch, Knobel, ug Keil.

Walay indikasyon nga ang mga Hebreohanon migamit ug mga takna sa pagbahin sa adlaw sa wala pa sila madestiyero sa Babilonya. Ang pulong nga "takna" nga makaplagan sa Daniel 3:6, 15; 4: 19, 33; 5:5 sa *King James Version* gihubad gikan sa Aramaikong pulong nga *sha·'ah',* nga sa literal nagkahulogang "usa ka pagtan-aw" ug mas tukmang gihubad nga usa ka "gutlo." Apan, ang paggamit sa mga Hudiyo sa mga takna nabatasan human sa pagkadestiyero. Bahin sa "anino sa mga ang-ang" nga gihisgotan sa Isaias 38:8 ug 2 Hari 20:8-11, kini lagmit gitawag ug *sundial* nga paagi sa pagbantay sa panahon, diin ang adlaw magpatunghag mga anino diha sa sunodsunod nga mga ang-ang.—Tan-awa ang ADLAW, I (Anino nga Mibalik ug Napulo ka Ang-ang).

Ang unang mga Babilonyanhon migamit ug *sexagesimal* nga sistema pinasukad sa matematikal nga sukod nga 60. Pinasukad niini nga sistema gibase nato ang atong pagbahin sa panahon diin ang adlaw gibahinbahin ngadto sa 24 ka oras (maingon man ngadto sa duha ka yugto nga 12 ka oras ang matag usa), ug ang matag oras ngadto sa 60 ka minutos nga 60 ka segundos ang matag minuto.

Sa mga adlaw sa yutan-ong ministeryo ni Jesus, ang batasan sa pagbahin sa yugto sa adlaw ngadto sa mga oras komon na. Busa, sa Juan 11:9 si Jesus miingon: "Dili ba may napulog-duha ka takna ang adlaw?" Kini kasagarang giihap gikan sa pagsubang sa adlaw hangtod sa pagsalop sa adlaw, o gikan sa mga alas 6:00 s.b. hangtod sa alas 6:00 s.g. Busa, ang "ikatulong takna" maoy mga alas 9:00 s.b., ug mao kining panahona nga ang balaang espiritu gibubo sa panahon sa Pentekostes. (Mat 20:3; Buh 2:15) Sa dihang si Jesus, nga gikapoy gikan sa usa ka panaw, naglingkod duol sa tuboran ni Jacob, kadto maoy mga "ikaunom nga takna," o udto, nga mao usab ang panahon nga si Pedro gigutom pag-ayo didto sa Jope. (Ju 4:6; Buh 10:9, 10) Panahon usab kadto sa kaudtohon sa dihang ang kangitngit mitaklap sa yuta hangtod sa "ikasiyam nga takna," o mga alas 3:00 s.h., sa dihang si Jesus nabugtoan sa gininhawa diha sa estaka sa pagsakit. (Mat 27:45, 46; Luc 23:44, 46) Kining ikasiyam nga takna gitawag usab nga "takna sa pag-ampo." (Buh 3:1; 10:3, 4, 30) Busa, ang "ikapito nga takna" maoy mga ala 1:00 s.h. ug ang "ikanapulog-usa nga takna" maoy mga alas 5:00 s.h. (Ju 4:52; Mat 20:6-12) Ang gabii gibahin usab ngadto sa mga takna nianang panahona. —Buh 23:23; tan-awa ang GABII, KAGABHION.

May mga panahon nga gigamit sa mga Hebreohanon ang 'adlaw ug gabii' sa pagtumong sa usa lamang ka *bahin sa solar nga adlaw* nga 24 ka oras. Pananglitan, ang 1 Hari 12:5, 12 naghisgot sa paghangyo ni Rehoboam kang Jeroboam ug sa mga Israelinhon sa 'pagpahawa sulod sa tulo ka adlaw' ug unya mobalik kaniya. Nga wala niya ipasabot ang tulo ka bug-os 24-oras nga mga adlaw kondili hinuon, usa ka bahin sa matag usa sa tulo ka adlaw makita sa kamatuoran nga ang katawhan mibalik ngadto kaniya "sa ikatulo ka adlaw." Sa Mateo 12:40 ang samang kahulogan gihatag ngadto sa "tulo ka adlaw ug tulo ka gabii" nga pagpabilin ni Jesus sa Sheol. Sumala sa gipakita sa rekord, siya gibanhaw sa "ikatulo ka adlaw." Ang Hudiyong mga saserdote tatawng nakasabot niini nga maoy kahulogan sa mga pulong ni Jesus, sanglit sa ilang mga paningkamot sa pagbabag sa iyang pagkabanhaw, sila mikutlo kang Jesus nga nag-ingon: "Human sa tulo ka adlaw ako pagabangonon," ug dayon ilang gihangyo si Pilato sa pagpakanaog ug sugo "nga mabantayan pag-ayo ang lubnganan hangtod sa ikatulong adlaw."—Mat 27:62-66; 28:1-6; matikdi ang ubang mga pananglitan sa Gen 42:17, 18; Est 4:16; 5:1.

Ang mga Hebreohanon walay gigamit nga mga ngalan alang sa mga adlaw sa semana, gawas sa ikapitong adlaw, nga gitawag ug Igpapahulay. (Tan-awa ang IGPAPAHULAY, ADLAW NGA.) Gihisgotan ang lainlaing mga adlaw sumala sa ilang numerikal nga han-ay. Sa mga adlaw ni Jesus ug sa iyang mga apostoles, ang adlaw una pa ang Igpapahulay gitawag ug Pagpangandam. (Mat 28:1; Buh 20:7; Mar 15:42; Ju 19:31; tan-awa ang SEMANA.) Ang batasan sa pagngalan sa mga adlaw sumala sa mga ngalan sa mga planeta ug sa ubang langitnong mga butang maoy pagano. Ang mga Romano nagngalan sa mga adlaw sumala sa Adlaw, Bulan, Mars, Mercury, Jupiter, Venus, ug Saturn, apan sa amihanang Uropa, upat niini nga mga ngalan giilisdan sa ulahi ug Alemang mga katumbas sa Romanong mga diyos nga naghawas sa mga adlaw.

Usahay ang pulong nga "adlaw" gigamit sa pagpaila sa usa ka *sukod sa distansiya,* sama sa mga ekspresyon nga "usa ka adlaw nga panaw" ug "usa ka adlawng igpapahulay nga panaw."—Num 11:31; Buh 1:12; tan-awa ang TIMBANG UG SUKOD.

Sa *tagna,* ang usa ka adlaw usahay gigamit sa paghawas sa usa ka tuig. Kini makita sa Ezequiel 4:6: "Kinahanglang magahigda ka sa imong tuo

nga kilid sa ikaduhang higayon, ug kap-atan ka adlaw ka nga magapas-an sa kasaypanan sa balay sa Juda. Usa ka adlaw alang sa usa ka tuig, usa ka adlaw alang sa usa ka tuig, mao kana ang akong gihatag kanimo."—Tan-awa usab ang Num 14:34.

Ang pipila ka espesipikong gidaghanon sa mga adlaw nga gihatag maylabot sa mga tagna mao kini: tulo ug tunga ka adlaw (Pin 11:9); 10 ka adlaw (Pin 2:10); 40 ka adlaw (Eze 4:6); 390 ka adlaw (Eze 4:5); 1,260 ka adlaw (Pin 11:3; 12:6); 1,290 ka adlaw (Dan 12:11); 1,335 ka adlaw (Dan 12:12); ug 2,300 ka adlaw (Dan 8:14).

Ang terminong "(mga) adlaw" gigamit usab maylabot sa usa ka *yugto sa panahon nga kadungan sa usa ka partikular nga tawo,* pananglitan, "sa mga adlaw ni Noe" ug "sa mga adlaw ni Lot." —Luc 17:26-30; Isa 1:1.

Ang ubang mga kahimtang diin ang pulong nga "adlaw" gigamit sa mapailin-ilinon o mahulagwayon nga diwa mao kini: ang "adlaw sa paglalang sa Diyos kang Adan" (Gen 5:1), "ang adlaw ni Jehova" (Sof 1:7), ang "adlaw sa mabangis nga kasuko" (Sof 1:15), "ang adlaw sa kaluwasan" (2Co 6:2), ang "adlaw sa paghukom" (2Pe 3:7), ang "dakong adlaw sa Diyos nga Labing Gamhanan" (Pin 16:14), ug uban pa.

Kining mapailin-ilinon nga paggamit sa pulong nga "adlaw" aron ipadayag ang mga yunit sa panahon nga nagkalainlain ang gitas-on dayag kaayo diha sa asoy sa Genesis bahin sa paglalang. Diha niini gihisgotan ang usa ka semana nga gilangkoban sa unom ka *adlaw sa paglalang* nga gisundan sa ikapitong adlaw sa pagpahulay. Ang semana nga gitudlong bantayan sa mga Hudiyo ilalom sa pakigsaad sa Balaod nga gihatag kanila sa Diyos maoy usa ka gamayng hulad sa maong semana sa paglalang. (Ex 20:8-11) Sa Kasulatanhong rekord ang asoy sa matag usa sa unom ka adlaw sa paglalang gitapos pinaagi sa pahayag: "Ug dihay kagabhion ug dihay kabuntagon" una, ikaduha, ikatulo, ikaupat, ikalima, ug ikaunom nga adlaw. (Gen 1:5, 8, 13, 19, 23, 31) Apan, ang ikapitong adlaw wala niini nga panapos, nga nagpakita nga kini nga yugto, nga niining panahona ang Diyos nagpahulay gikan sa iyang mga buhat sa paglalang alang sa yuta, nagpadayon pa. Sa Hebreohanon 4:1-10 gipakita ni apostol Pablo nga ang adlaw sa pagpahulay sa Diyos nagpadayon pa gihapon sa iyang kaliwatan, ug kana maoy kapin na sa 4,000 ka tuig human magsugod ang maong ikapitong adlaw nga yugto sa pagpahulay. Kini tin-awng nagpakita nga ang matag adlaw sa paglalang, o yugto sa pagbuhat, maoy labing menos linibo ka katuigan ang gitas-on. Sumala sa gikomento sa *A Religious Encyclopædia* (Tomo I, p. 613): "Ang mga adlaw sa paglalang maoy mga adlaw sa pagmugna, mga hugna nga nagpadayon, apan dili mga adlaw nga kawhaag-upat ka oras ang matag usa."—Giedit ni P. Schaff, 1894.

Ang tibuok yugto nga unom ka yunit sa panahon o "mga adlaw" sa paglalang nga gigahin sa pag-andam sa planetang Yuta gilangkob sa usa ra ka "adlaw" diha sa Genesis 2:4: "Kini ang kasaysayan sa mga langit ug sa yuta sa panahon sa ilang pagkalalang, sa *adlaw* nga si Jehova nga Diyos naghimo sa yuta ug sa langit."

Ang kahimtang sa tawo dili ikatandi nianang sa Maglalalang, kinsa wala magpuyo sulod sa atong sistema solar ug kinsa wala maapektohi sa nagkadaiyang mga siklo ug mga paglibot niini. Bahin sa Diyos, kinsa gikan sa panahong walay tino hangtod sa panahong walay tino, ang salmista nag-ingon: "Kay sa imong mga mata ang usa ka libo ka tuig ingon lamang sa kagahapon sa dihang kini molabay na, ug ingon sa usa ka yugto sa pagbantay panahon sa kagabhion." (Sal 90:2, 4) Sa katumbas nga paagi, si apostol Pedro misulat nga "ang usa ka adlaw kang Jehova ingon sa usa ka libo ka tuig ug ang usa ka libo ka tuig ingon sa usa ka adlaw." (2Pe 3:8) Alang sa tawo, ang 1,000-ka-tuig nga yugto naghawas sa mga 365,242 ka indibiduwal nga yunit sa panahon nga adlaw ug gabii, apan alang sa Maglalalang kini maoy usa lamang ka walay-bugto nga yugto sa panahon diin siya magsugod sa pagbuhat sa pipila ka mahinungdanong kalihokan ug magtapos niini nga malamposon, sama sa pagsugod sa usa ka tawo sa usa ka buluhaton sa pagkabuntag ug maghuman niini sa pagkatapos sa adlaw.

Si Jehova mao ang Magmumugna sa atong uniberso diin ang panahon, wanang, paglihok, gibugaton, ug enerhiya tanan napamatud-an nga nagkalanggikit gayod sa usag usa. Gikontrolar niya kining tanan sumala sa iyang katuyoan, ug sa iyang pagpakiglabot sa iyang mga linalang dinhi sa yuta gitakda niya ang tinudlong mga panahon alang sa iya mismong pagabuhaton kanila, hangtod gayod sa 'adlaw ug takna.' (Mat 24:36; Gal 4:4) Siya untop gayod nga magatuman sa maong gitakdang mga panahon.

ADLAWNG IGPAPAHULAY NGA PANAW. Tan-awa ang PANAW.

ADLAWNG-NATAWHAN. Ang adlaw o anibersaryo sa pagkahimugso sa usa ka tawo; sa Hebreohanon, *yohm hul·le'dheth* (Gen 40:20) ug sa Grego, *ge·ne'si·a* (Mat 14:6; Mar 6:21).

Ang mga Hebreohanon nagtipig ug mga rekord sa tuig sa pagkahimugso sa usa ka tawo, ingon sa gipadayag sa talaan sa kagikan ug sa kronolohikanhong mga impormasyon sa Bibliya. (Num 1: 2, 3; Jos 14:10; 2Cr 31:16, 17) Ang mga edad sa

mga Levihanon, mga saserdote, ug mga hari wala banabanaa. (Num 4:3; 8:23-25; 2Ha 11:21; 15:2; 18:2) Tinuod usab kini sa kahimtang ni Jesus. —Luc 2:21, 22, 42; 3:23.

Sumala sa Kasulatan, ang adlaw sa pagkahimugso sa usa ka bata sagad nga maoy usa ka adlaw sa pagmaya ug pagpasalamat sa mga ginikanan, ug kini tukma gayod tungod kay "tan-awa! Ang mga anak maoy panulondon gikan ni Jehova; ang bunga sa tiyan maoy usa ka ganti." (Sal 127:3; Jer 20:15; Luc 1:57, 58) Apan, walay indikasyon diha sa Kasulatan nga ang matinumanong mga magsisimba ni Jehova sukad masukad nagbuhat sa paganong batasan sa tinuig nga pagsaulog sa mga adlawng-natawhan.

Ang Bibliya direktang naghisgot sa duha lamang ka pagsaulog sa adlawng-natawhan, ang kang Paraon sa Ehipto (ika-18 nga siglo W.K.P.) ug kang Herodes Antipas (unang siglo K.P.). Kining duha ka asoy managsama sa pagkaagi nga kini nga mga okasyon parehong may dakong kombira ug may paghatag ug mga pabor; pareho kining mahinumdoman tungod kay adunay pagpahamtang ug mga kamatayon, sa unang asoy mao ang pagpunggot sa ulo sa pangulong panadero ni Paraon, ug sa ikaduha mao ang pagpunggot sa ulo ni Juan nga Tigbawtismo.—Gen 40:18-22; 41:13; Mat 14:6-11; Mar 6:21-28.

Bisan tuod ang ekspresyon nga "sa adlaw sa atong hari" sa Oseas 7:5 mahimong magpaila sa usa ka salosalo alang sa adlawng-natawhan sa apostatang hari sa Israel sa dihang "gihimong masakiton sa mga prinsipe ang ilang kaugalingon . . . tungod sa bino," kini mahimo gayod usab nga anibersaryo sa iyang paglingkod sa trono sa dihang ang samang mga kombira gihimo.

Sa dihang ang mga anak nga lalaki ni Job "naghimo ug usa ka bangkete sa balay sa matag usa sa iyang *kaugalingong adlaw"* kini dili angayng sabton nga sila nagsaulog sa ilang adlawng-natawhan. (Job 1:4) Ang "adlaw" dinhi niini nga bersikulo gihubad gikan sa Hebreohanong pulong nga *yohm* ug nagtumong sa usa ka yugto sa panahon sukad sa pagsubang hangtod sa pagsalop sa adlaw. Sa laing bahin, ang "adlawng-natawhan" maoy kombinasyon sa duha ka Hebreohanong mga pulong nga *yohm* (adlaw) ug *hul·le′dheth.* Ang kalainan tali sa "adlaw" ug sa adlawng-natawhan sa usa ka tawo makita diha sa Genesis 40:20, diin ang maong duha ka ekspresyon makita: "Karon sa ikatulong adlaw [*yohm*] maoy adlawng-natawhan [sa literal, "ang adlaw (*yohm*) sa pagkahimugso (*hul·le′dheth*) ni Paraon"] ni Paraon." Busa tino nga ang Job 1:4 wala magtumong sa usa ka adlawng-natawhan, nga sa walay duhaduha mao ang kahimtang sa Genesis 40:20. Mopatim-aw nga ang pito ka anak nga lalaki ni Job naghimog salosalo sa pamilya (lagmit kombira sa tingpamulak o sa pag-ani) ug sanglit ang kombira moabot ug usa ka semana, ang matag anak nagturnoturno sa pag-andam ug bangkete diha sa iyang kaugalingong balay "sa iyang kaugalingong adlaw."

Sa pagsulod sa Kristiyanidad ang panglantaw sa mga pagsaulog sa adlawng-natawhan wala mausab. Gisugdan ni Jesus ang usa ka Memoryal nga kinahanglang saulogon, dili agig paghandom sa iyang pagkahimugso, kondili sa iyang kamatayon, nga nag-ingon: "Ipadayon ninyo ang pagbuhat niini sa paghandom kanako." (Luc 22:19) Kon ang unang mga Kristohanon wala magsaulog o maghandom sa adlawng-natawhan sa ilang Manluluwas, labi pang dili nila saulogon ang ilang kaugalingong adlaw nga natawhan. Ang historyador nga si Augustus Neander nagsulat: "Ang ideya sa *pagsaulog sa adlawng-natawhan* maoy sukwahi sa mga ideya sa mga Kristohanon niini nga yugto sa panahon." (*The History of the Christian Religion and Church, During the Three First Centuries,* gihubad ni H. J. Rose, 1848, p. 190) "Si Origen [usa ka magsusulat sa ikatulong siglo K.P.] . . . miinsistir nga 'taliwala sa tanang balaang mga tawo diha sa Kasulatan, walay usa nga gitalang nagkombira o naghimog dakong bangkete sa iyang adlawng-natawhan. Ang mga makasasala lamang (sama kang Paraon ug Herodes) ang naghimog hilabihang mga pagsadya sa adlaw sa ilang pagkahimugso dinhi sa kalibotan sa ubos.' "—*The Catholic Encyclopedia,* 1913, Tomo X, p. 709.

Busa, tin-aw nga ang masadyaong pagsaulog sa mga adlawng-natawhan wala maggikan sa Hebreohanon o sa Gregong Kasulatan. Dugang pa, ang *Cyclopædia* ni M'Clintock ug Strong (1882, Tomo I, p. 817) nag-ingon nga ang mga Hudiyo "nag-isip sa mga pagsaulog sa adlawng-natawhan ingong mga bahin sa idolatrosong pagsimba . . . , ug kini lagmit tungod sa idolatrosong mga rituwal nga gisunod agig pasidungog niadtong giila ingong patron nga mga diyos sa adlaw nga natawo ang indibiduwal."

ADLAW NI JEHOVA. Ang linaing yugto sa panahon, dili 24 oras, nga si Jehova dayag nga molihok batok sa iyang mga kaaway ug alang sa iyang katawhan. Sa pagpahamtang sa paghukom sa Diyos batok sa mga daotan, si Jehova magmadaogon batok sa iyang mga magsusupak niana nga "adlaw." Kini maoy panahon usab sa kaluwasan ug kagawasan alang sa mga matarong, ang adlaw nga niana si Jehova pagabayawon pag-ayo ingong Supremong Usa. Busa, sa duha ka paagi kini nga dakong adlaw maoy talagsaon ug iya lamang gayod ni Jehova.

Kini nga adlaw detalyadong gihubit diha sa Kasulatan ingong panahon sa gubat, usa ka dako ug makalilisang nga adlaw sa kangitngit ug nagsilaob nga kasuko, usa ka adlaw sa mabangis nga kasuko, kasakitan, kagul-anan, kagun-oban, ug kahadlok. "Nan, unsa ang kahulogan sa adlaw ni Jehova alang kaninyo?" Gisukna sa Diyos ang sukihang Israel pinaagi sa baba sa iyang manalagna nga si Amos. Mao kini: "Kini kangitngit, ug walay kahayag, sama sa dihang ang usa ka tawo mokalagiw tungod sa leyon, ug ang oso mosugat kaniya; ug sama sa dihang siya miadto sa balay ug nanukod ang iyang kamot sa bungbong, ug ang halas mipaak kaniya." (Am 5:18-20) Si Isaias giingnan: "Tan-awa! Ang adlaw ni Jehova nagsingabot, mapintas uban sa mabangis nga kasuko ug sa nagsilaob nga kasuko." (Isa 13:9) "Kanang adlawa maoy usa ka adlaw sa mabangis nga kasuko, usa ka adlaw sa kasakitan ug kagul-anan, usa ka adlaw sa bagyo ug sa kagun-oban, usa ka adlaw sa kangitngit ug kangiob, usa ka adlaw sa panganod ug sa mabagang kangiob." (Sof 1:15) Sa maong panahon sa kalisdanan, ang salapi sa usa ka tawo wala gayoy bili. "Ilang isalibay ang ilang salapi sa kadalanan . . . Ang ilang salapi ug ang ilang bulawan dili makaluwas kanila sa adlaw sa mabangis nga kasuko ni Jehova."—Eze 7:19; Sof 1:18.

Ang pagkadinalian sa adlaw ni Jehova gipasiugda sa mga manalagna, kinsa sublisubli nga nagpasidaan sa pagkaduol na niini. "Ang dakong adlaw ni Jehova haduol na. Kini haduol na, ug nagadali sa hilabihan." (Sof 1:14) "Pagkaalaot sa maong adlaw; tungod kay ang adlaw ni Jehova haduol na." "Pagubota ang tanang molupyo sa yuta; kay ang adlaw ni Jehova moabot, kay kini haduol na!"—Joe 1:15; 2:1, 2.

Mga Panahon sa Malaglagong Paghukom. Pinasukad sa pipila ka mahinungdanong bahin sa mga tagna ug sa misunod niini nga mga panghitabo, mopatim-aw nga ang ekspresyon nga "adlaw ni Jehova," sa gamayng paagi, nagtumong sa nagkalainlaing mga panahon sa malaglagong paghukom nga nahitabo dugay na kanhi pinaagi sa mga kamot sa Labing Hataas. Pananglitan, nakita ni Isaias sa panan-awon kon unsay mahitabo sa dili-matinumanong Juda ug Jerusalem sa "adlaw nga iya ni Jehova sa mga panon," nga modangat "sa matag usa nga nagbayaw sa kaugalingon ug nagpataas" taliwala kanila. (Isa 2:11-17) Si Ezequiel namulong ngadto sa dili-matinumanong mga manalagna sa Israel, nga nagpasidaan nga sila dili gayod makapalig-on sa ilang mga siyudad "aron mobarog diha sa gubat sa adlaw ni Jehova." (Eze 13:5) Pinaagi sa baba sa iyang manalagna nga si Sofonias, si Jehova mitagna nga siya hapit na gayong mobakyaw sa iyang kamot batok sa Juda ug Jerusalem, nga naghatag ug linaing pagtagad aron bisan ang mga prinsipe o mga anak nga lalaki sa hari dili makalingkawas. (Sof 1:4-8) Sumala sa gipakita sa mga kamatuoran, kana nga "adlaw ni Jehova" midangat sa mga molupyo sa Jerusalem niadtong 607 W.K.P.

Sa maong makapaguol nga panahon sa kasakitan sa Juda ug Jerusalem, ang iyang silingang mga nasod sama sa Edom nagpakita sa ilang pagdumot kang Jehova ug sa iyang katawhan, nga tungod niana si manalagnang Abdias (ber 1, 15) mitagna batok kanila: "Kay haduol na ang adlaw ni Jehova batok sa tanang kanasoran. Ingon sa imong gibuhat, kini pagabuhaton kanimo." Sa susama, "ang adlaw ni Jehova" ug ang tanang kalayonhong kalaglagan nga lakip sa diwa niini nga ekspresyon midangat sa Babilonya ug Ehipto sumala sa gitagna.—Isa 13:1, 6; Jer 46:1, 2, 10.

Sa ulahi, pinaagi ni manalagnang Malaquias, ang lain pang "dako ug makalilisang nga adlaw ni Jehova" gitagna, ug giingong kini pagaunhan sa pagabot ni "Elias nga manalagna." (Mal 4:5, 6) Ang orihinal nga Elias nabuhi na mga 500 ka tuig una pa ipahayag kana nga tagna, apan sa unang siglo K.P. gipaila ni Jesus nga si Juan nga Tigbawtismo mao ang gitagna nga katugbang ni Elias. (Mat 11:12-14; Mar 9:11-13) Busa sa maong panahon dihay usa ka "adlaw ni Jehova" nga haduol na. Sa Pentekostes sa 33 K.P., gipatin-aw ni Pedro nga ang nahitabo maoy katumanan sa tagna ni Joel (Joe 2:28-32) bahin sa pagbubo sa espiritu sa Diyos ug nga kini usab gitakdang mahitabo una pa "ang dako ug bantogang adlaw ni Jehova." (Buh 2:16-21) Ang maong "adlaw ni Jehova" miabot niadtong 70 K.P., sa dihang, ingong katumanan sa iyang Pulong, gipahinabo ni Jehova nga ang kasundalohan sa Roma mopahamtang sa iyang paghukom batok sa nasod nga misalikway sa Anak sa Diyos ug masuklanong misinggit: "Kami walay hari gawas kang Cesar."—Ju 19:15; Dan 9:24-27.

Hinunoa, ang Kasulatan nagpunting sa lain pang "adlaw ni Jehova." Human mapasig-uli ang mga Hudiyo ngadto sa Jerusalem gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya, si Jehova nagsugo sa iyang manalagnang si Zacarias (14:1-3) sa pagtagna ug 'usa ka adlaw nga iya ni Jehova' sa dihang siya magtigom dili lamang sa usa ka nasod kondili sa 'tanang kanasoran batok sa Jerusalem,' nga sa kinatayuktokan niana nga adlaw "si Jehova mogula gayod ug makiggubat batok niadtong mga nasora," aron magpuo kanila. Si apostol Pablo, nga ubos sa paginspirar, naglangkit sa umaabot nga "adlaw ni Jehova" sa presensiya ni Kristo. (2Te 2:1, 2) Ug si Pedro naghisgot niini labot sa pagtukod sa 'bag-

ong mga langit ug usa ka bag-ong yuta nga niini magpuyo ang pagkamatarong.'—2Pe 3:10-13.

Ang kasegurohan ug kaluwasan sa panahon sa dakong adlaw ni Jehova angayng kabalak-an sa matag usa. Human mangutana, "Kinsa ang makasugakod niana?" si Joel miingon, "Si Jehova mahimong dalangpanan sa iyang katawhan." (Joe 2:11; 3:16) Ang pagdapit mapuangorong gipaabot ngadto sa tanan, apan diyutay lamang ang nagpahimulos niining gitagana nga dalangpanan pinaagi sa pagsunod sa tambag ni Sofonias: "Sa dili pa ang lagda magpatunghag bisan unsa, sa dili pa molabay ang adlaw sama sa tahop, sa dili pa modangat kaninyo ang nagasilaob nga kasuko ni Jehova, sa dili pa modangat kaninyo ang adlaw sa kasuko ni Jehova, pangitaa ninyo si Jehova, kamong tanang maaghop sa yuta, nga nagbuhat sa Iyang hudisyal nga hukom. Pangitaa ang pagkamatarong, pangitaa ang pagkamaaghop. Tingali kamo pagatagoan sa adlaw sa kasuko ni Jehova."—Sof 2:2, 3.

ADLAW SA GINOO. Usa ka tinong yugto sa panahon nga nianang panahona si Ginoong Jesu-Kristo magpadangat sa pipila ka butang maylabot sa katuyoan sa Diyos ngadto sa malamposong sangkoanan.

Sumala sa pagkagamit sa Bibliya, ang pulong nga "adlaw" mahimong magpasabot sa usa ka yugto sa panahon nga mas taas pa kay sa 24 oras. (Gen 2:4; Ju 8:56; 2Pe 3:8) Ang pamatuod sa konteksto nagpaila nga ang "adlaw sa Ginoo" sa Pinadayag 1:10 dili usa ka partikular nga adlaw nga 24 oras. Sanglit kadto maoy 'pinaagi sa pagdasig o pag-inspirar' nga si Juan nahidangat sa "adlaw sa Ginoo," kini wala magtumong sa usa ka partikular nga adlaw sa semana. Dili na unta kinahanglan nga si Juan mailalom pa sa pagdasig o pag-inspirar aron siya mahidangat sa usa ka espesipikong adlaw sa semana. Busa, ang "adlaw sa Ginoo" mao ang umaabot nga panahon diin mahitabo ang mga panghitabo nga gipakita kang Juan diha sa panan-awon. Naglakip kini sa mga panghitabo sama sa gubat sa langit ug sa pagpalagpot kang Satanas, sa kalaglagan sa Dakong Babilonya ug sa mga hari sa yuta ug sa ilang kasundalohan, sa paggapos ug pagbilanggo kang Satanas sa kahiladman, sa pagkabanhaw sa mga patay, ug sa Usa ka Libo ka Tuig nga Paghari ni Kristo.

Ang konteksto nagpunting kang Jesu-Kristo ingong ang Ginoo niana nga "adlaw." Human gilayon sa paghidangat sa "adlaw sa Ginoo," si Juan nakadungog, dili sa tingog sa Labing Gamhanan nga Diyos, kondili sa tingog sa nabanhawng Anak sa Diyos. (Pin 1:10-18) Dugang pa, ang 'adlaw sa Ginoo' nga gihisgotan sa 1 Corinto 1:8; 5:5; ug 2 Corinto 1:14 maoy adlaw ni Jesu-Kristo.

ADLAW SA PAGHUKOM. Usa ka espesipikong "adlaw," o yugto, sa dihang ang partikular nga mga grupo, mga nasod, o mga tawo sa katibuk-an husayon sa Diyos. Lagmit kini maoy usa ka panahon nga kadtong nahukman na nga takos sa kamatayon pagalaglagon, o ang paghukom maghatag ug kahigayonan sa pipila nga pagaluwason, ug makabaton pa gani sa kinabuhing walay kataposan. Si Jesu-Kristo ug ang iyang mga apostoles naghisgot sa usa ka umaabot nga "Adlaw sa Paghukom" nga naglakip dili lamang sa mga buhi kondili usab sa nangamatay sa miagi.—Mat 10:15; 11:21-24; 12:41, 42; 2Ti 4:1, 2.

Miaging mga Panahon sa Paghukom. Sa nagkalainlaing mga panahon sa miagi, si Jehova nakighusay sa mga katawhan ug kanasoran tungod sa ilang mga buhat ug nagpahamtang sa iyang mga paghukom pinaagi sa pagpahinabog kalaglagan. Ang maong mga paghukom sa paglaglag dili kay dili-makataronganong mga pagpasundayag sa mabangis nga puwersa o dakong gahom. Sa pipila ka teksto ang Hebreohanong pulong nga gihubad nga "paghukom" (*mish·pat'*) gihubad usab nga "hustisya" ug "kon unsay matarong." (Esd 7:10; Gen 18:25) Ang Bibliya nagpasiugda nga si Jehova "nahigugma sa pagkamatarong ug sa hustisya," busa ang iyang mga paghukom sa paglaglag naglakip sa maong mga hiyas.—Sal 33:5.

Usahay ang mga paghukom sa paglaglag midangat tungod sa daotang panggawi sa katawhan sa ilang adlaw-adlaw nga pagkinabuhi. Ang Sodoma ug Gomora maoy mga pananglitan niini. Gisusi ni Jehova ang mga siyudad ug natino nga ang sala sa mga molupyo bug-at kaayo; siya nakahukom nga laglagon ang mga siyudad. (Gen 18:20, 21; 19:14) Sa ulahi si Judas misulat nga ang maong mga siyudad nakaagom "sa hudisyal nga silot [Gr., *di'ken;* "paghukom," *Da;* "hustisya," *Yg;* "mapanimaslong hustisya," *ED*] sa kalayo nga walay kataposan." (Jud 7) Busa ang maong mga siyudad nakasinati ug "adlaw" sa paghukom.

Gidumala ni Jehova ang usa ka legal nga kaso batok sa karaang Babilonya, ang dugay nang kaaway sa Diyos ug sa iyang katawhan. Tungod kay hilabihan ka bangis batok sa mga Hudiyo, nga wala magtinguhang pagawason sila human sa 70-ka-tuig nga pagkadestiyero, ug nagpasidungog kang Marduk tungod sa kadaogan batok sa katawhan sa Diyos, ang Babilonya takos nga hukman sa kalaglagan. (Jer 51:36; Isa 14:3-6, 17; Dan 5:1-4) Kana midangat sa Babilonya niadtong 539 W.K.P. sa dihang kini gipukan sa mga Medianhon ug mga Persianhon. Tungod kay ang paghukom nga ipahamtang iya ni Jehova, ang maong yugto mahimong tawgon ingong "ang adlaw ni Jehova."—Isa 13:1, 6, 9.

Sa susama, si Jeremias nagtagna nga ang Diyos "magahukom" sa Edom, lakip sa uban pa. (Jer 25:17-31) Busa ang nasod nga nagdumot kang Jehova ug sa iyang katawhan nakasinatig malaglagong paghukom sa "adlaw ni Jehova."—Abd 1, 15, 16.

Sa dihang ang Juda ug Jerusalem nahimong dili matinumanon ug nawad-an ug pag-uyon sa Diyos, siya misaad nga "magpahamtang ug hudisyal nga mga hukom sa [iyang] taliwala." (Eze 5:8) Niadtong 607 W.K.P. ang "adlaw sa mabangis nga kasuko ni Jehova" midangat pinaagi sa pagpahamtang sa iyang malaglagong paghukom. (Eze 7:19) Hinunoa, gitagna ang laing "adlaw," o panahon, sa paghukom sa Jerusalem. Si Joel nagtagna sa pagbubo sa espiritu sa dili pa "ang dako ug makalilisang nga adlaw ni Jehova." (Joe 2:28-31) Ubos sa pag-inspirar si Pedro, sa adlaw sa Pentekostes 33 K.P., nagpatin-aw nga sila niadtong higayona nakasinati sa katumanan sa maong tagna. (Buh 2:16-20) Ang malaglagong "adlaw ni Jehova" midangat niadtong 70 K.P. sa dihang ang Romanhong kasundalohan nagpahamtang sa paghukom sa Diyos batok sa mga Hudiyo. Ingon sa gitagna ni Jesus, kadto maoy "mga adlaw sa pagpadapat sa hustisya."—Luc 21:22; tan-awa ang KALAGLAGAN.

Paghukom sa Paglaglag sa Umaabot nga mga Panahon. Gawas pa sa mga tagna sa Hebreohanong Kasulatan, ang Bibliya tinong naghisgot sa daghang umaabot nga mga adlaw sa paghukom nga ipahinabo ang paglaglag. Ang Pinadayag naghisgot sa panahon sa dihang ang "Dakong Babilonya" bug-os nga pagasunogon sa kalayo. Kining hudisyal nga silot maoy tungod sa iyang pagpakighilawas uban sa mga nasod ug sa iyang pagkahubog sa dugo sa mga saksi ni Jesus. (Pin 17:1-6; 18: 8, 20; 19:1, 2) Naghisgot ug laing paghukom sa paglaglag, gihisgotan ni Pedro ang nahitabo sa adlaw ni Noe ug gitagna ang "adlaw sa paghukom ug sa kalaglagan sa mga tawong dili-diyosnon." (2Pe 3:7) Gihisgotan sa Pinadayag ang maong kalaglagan nga gipahamtang sa "Ang Pulong sa Diyos," kinsa magatigbas sa kanasoran pinaagig taas nga espada. (Pin 19:11-16; itandi ang Jud 14, 15.) Dugang pa, sa unang siglo ang Yawa gipahamtangan na ug paghukom, ug ang mga demonyo nga iyang gipangulohan nahibalo nga sila igatambog sa kahiladman sama kang Satanas. (1Ti 3:6; Luc 8:31; Pin 20:1-3) Busa masabtan nga ang paghukom nga nagpaabot kanila maoy pagpahamtang lamang sa paghukom nga gipakanaog na.—Jud 6; 2Pe 2:4; 1Co 6:3.

Mahimong Pagkondenar o Dili Pagkondenar. Kadaghanan sa "paghukom" (Gr., *kri′sis* ug *kri′ma*) nga makita sa Kristohanon Gregong Kasulatan dayag nga adunay diwa sa pagkondenar o dili-paborable nga paghukom. Sa Juan 5:24, 29 ang "paghukom" gipalahi gikan sa "kinabuhi" ug sa "kinabuhing walay kataposan," nga tin-awng nagpasabot ug paghukom sa pagkondenar nga nagkahulogan sa bug-os nga pagkahanaw sa kinabuhi—kamatayon. (2Pe 2:9; 3:7; Ju 3:18, 19) Hinunoa, dili tanang dili-paborableng paghukom ang mosangpot gayod sa kalaglagan. Nag-ilustrar labot niini mao ang gipamulong ni Pablo diha sa 1 Corinto 11:27-32 bahin sa pagsaulog sa Panihapon sa Ginoo. Kon ang usa ka tawo wala sa bug-os makasabot kon unsay iyang gibuhat, siya mahimong mokaon o moinom ug "paghukom batok sa iyang kaugalingon." Dayon si Pablo midugang: "Sa dihang kita gihukman, kita gidisiplina ni Jehova, aron kita dili mahinukman uban sa kalibotan." Sa ingon ang usa mahimong makadawat ug dili-paborableng paghukom, apan tungod kay naghinulsol, siya dili pagalaglagon sa walay kataposan.

Dugang pa, gipakita sa 2 Corinto 5:10 nga posibleng adunay paborableng paghukom. Labot niadtong anaa sa atubangan sa lingkoranan-sa-paghukom kini giingon: "Ang matag usa makadawat sa iyang ganti . . . sumala sa mga butang nga iyang gibuhat, kini maayo man o mangil-ad." Ang paghukom nga gihisgotan sa Pinadayag 20:13 dayag nga moresulta ug kaayohan alang sa daghan. Sa mga patay nga gihukman, kadtong nakadawat ug dili-paborableng paghukom gitambog ngadto "sa linaw nga kalayo." Apan ang uban makalabang sa paghukom kay 'nakaplagang nahisulat sa basahon sa kinabuhi.'—Pin 20:15.

Ang Adlaw sa Paghukom Diin ang Matag Usa Manubag. Ang una-Kristohanong mga Hebreohanon nahibalo nga sila personal nga papanubagon sa Diyos tungod sa ilang panggawi. (Ecc 11:9; 12:14) Ang Kristohanon Gregong Kasulatan nagpatin-aw nga adunay usa ka espesipikong umaabot nga yugto o "adlaw" sa dihang ang katawhan, ang mga buhi ug kadtong nangamatay sa miagi, tagsatagsa nga pagahukman.—2Ti 4:1, 2.

Kon kinsa ang mga maghuhukom. Sa Hebreohanong Kasulatan si Jehova gipaila ingong "ang Maghuhukom sa tibuok yuta." (Gen 18:25) Sa susama, sa Kristohanon Gregong Kasulatan siya gitawag nga "Maghuhukom sa tanan." (Heb 12:23) Apan, gidelegar niya ang paghukom ngadto sa iyang Anak. (Ju 5:22) Ang Bibliya naghisgot kang Jesus ingong "gitudlo" ug "gitakda" nga maoy mohimo sa paghukom. (Buh 10:42; 17:31; 2Ti 4:1) Ang pag-awtorisar sa Diyos kang Jesus nagsulbad sa bisan unsang daw panagsumpaki tali sa teksto nga nag-ingong ang mga indibiduwal "mobarog atubangan sa lingkoranan-sa-paghukom sa Diyos" ug sa bersikulo nga nag-ingong sila "mapadayag

atubangan sa lingkoranan-sa-paghukom ni Kristo." —Rom 14:10; 2Co 5:10.

Gisultihan usab ni Jesus ang iyang mga apostoles nga sa dihang siya molingkod na sa iyang trono panahon sa "paglalang-pag-usab," sila 'molingkod sa napulog-duha ka trono' aron sa paghukom. (Mat 19:28; Luc 22:28-30) Gipakita ni Pablo nga ang mga Kristohanon kinsa "gitawag aron mahimong mga balaan" magahukom sa kalibotan. (1Co 1:2; 6:2) Dugang pa, nakita ni apostol Juan diha sa panan-awon ang panahon sa dihang ang pipila makadawat ug "gahom sa pagpanghukom." (Pin 20:4) Pinasukad sa mga teksto nga nahisgotan na, kini dayag nga naglakip sa mga apostoles ug sa ubang mga balaan. Ang maong panghinapos gikompirmar sa nahibiling bahin sa bersikulo nga naghisgot labot niadtong magamando uban ni Kristo sulod sa Milenyo. Nan kini sila mahimong harianong mga maghuhukom uban ni Jesus.

Makasalig kita nga makataronganon gayod ang pagpanghukom panahon sa Adlaw sa Paghukom kay ang "mga paghukom [ni Jehova] matuod ug matarong." (Pin 19:1, 2) Ang matang sa pagpanghukom nga iyang giawtorisahan maoy matarong ug matuod usab. (Ju 5:30; 8:16; Pin 1:1; 2:23) Walay pagtuis sa hustisya o paglilong sa mga kamatuoran.

Ang pagkabanhaw nalangkit. Sa dihang gigamit ang ekspresyon nga "Adlaw sa Paghukom," gihisgotan ni Jesus ang usa ka pagkabanhaw sa mga patay. Iyang gihisgotan nga ang usa ka siyudad mahimong mosalikway sa mga apostoles ug sa ilang mensahe, ug miingon: "Mas maagwanta pa unya alang sa yuta sa Sodoma ug sa Gomora ang Adlaw sa Paghukom kay nianang siyudara." (Mat 10:15) Bisan tuod siya dayag nga migamit ug usa ka *hyperbole* o paghingapin (tungod kay ang Sodoma ug Gomora nakaagom ug walay kataposang kalaglagan), ang iyang gipamulong nagpunting gayod sa usa ka umaabot nga paghukom alang sa pipila ka tawo sa maong Hudiyohanong siyudad sa unang siglo. (Itandi ang Mat 11:22-24; Luc 10:13-15; Jud 7.) Mas tin-aw pa mao ang gipamulong ni Jesus nga "ang rayna sa habagatan pagabangonon sa paghukom." (Mat 12:41, 42; Luc 11:31, 32) Ang mga giingon sa Bibliya bahin sa paghukom ni Jesus "sa mga buhi ug sa mga patay" mahimong sabton pinasukad sa kamatuoran nga ang pagkabanhaw nalangkit sa Adlaw sa Paghukom. —Buh 10:42; 2Ti 4:1.

Ang kataposang indikasyon nga daghan sa pagasulayan sa Adlaw sa Paghukom maoy binanhaw nga mga tawo mao ang impormasyon sa Pinadayag 20:12, 13. Ang mga indibiduwal nakitang "nagbarog sa atubangan sa trono." Gihisgotan ang mga patay ug maingon man ang kamatuoran nga ang kamatayon ug ang Hades mitugyan sa mga patay nga diha kanila. Sila pagahukman.

Panahon sa Adlaw sa Paghukom. Sa Juan 12:48 gilangkit ni Kristo ang paghukom sa mga tawo ngadto "sa kataposang adlaw." Ang Pinadayag 11:17, 18 naghisgot sa paghukom sa mga patay nga nahitabo human mahupti sa Diyos ang iyang dakong gahom ug misugod sa pagmando sa linaing paagi ingong hari. Ang dugang kahayag sa maong butang makita diha sa sunodsunod nga mga panghitabo nga gitala sa Pinadayag kapitulo 19 ug 20. Diha niana mabasa ang usa ka gubat diin ang "Hari sa mga hari" nagpatay 'sa mga hari sa yuta ug sa ilang kasundalohan.' (Una pa niana sa Pinadayag [16:14] kini gitawag ug "gubat sa dakong adlaw sa Diyos nga Labing Gamhanan.") Dayon si Satanas gaposon sulod sa usa ka libo ka tuig. Sulod niana nga usa ka libo ka tuig ang harianong mga maghuhukom mag-alagad uban kang Kristo. Diha sa samang konteksto, ang pagkabanhaw ug ang paghukom sa mga patay gihisgotan. Nan, kini maoy indikasyon sa panahon kon kanus-a moabot ang Adlaw sa Paghukom. Ug dili imposible pinasukad sa Kasulatanhong panglantaw nga ang usa ka libo ka tuig nga yugto isipon ingong usa ka "adlaw," kay ang maong pagtandi gipahayag diha sa Bibliya. —2Pe 3:8; Sal 90:4.

Pasukaranan sa paghukom. Sa paghubit kon unsay mahitabo sa yuta panahon sa paghukom, ang Pinadayag 20:12 nag-ingon nga ang binanhaw nga mga patay 'pagahukman pinasukad sa mga butang nga nahisulat sa mga linukot nga basahon sumala sa ilang mga buhat.' Kadtong mga binanhaw dili pagahukman pinasukad sa mga buhat nga ilang nahimo panahon sa ilang kanhing kinabuhi, tungod kay ang lagda sa Roma 6:7 nag-ingon: "Siya nga namatay nahigawas na gikan sa iyang sala."

Apan, si Jesus miingon nga ang dili pagtagad sa iyang gamhanang mga buhat ug ang dili paghinulsol o ang dili pagsanong sa mensahe sa Diyos magpalisod alang sa pipila nga makaagwanta sa Adlaw sa Paghukom.—Mat 10:14, 15; 11:21-24.

ADLAW SA PAGTABON-SA-SALA. Ang Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala (Heb., *yohm hak·kippu·rim′,* "adlaw sa mga pagtabon") maoy usa ka adlaw sa pagpasig-uli nga gisaulog sa Israel sa ikanapulong adlaw sa ikapitong bulan sa sagradong tuig, o sa Tisri 10. (Ang Tisri maoy katumbas sa Septiyembre-Oktubre.) Niining adlawa ang hataas nga saserdote sa Israel magtanyag ug mga halad ingong pagtabon sa sala alang sa iyang kaugalingon, alang sa ubang mga Levihanon, ug alang sa katawhan. Kini maoy panahon usab sa paghinlo sa

tabernakulo o sa mga templo sa ulahi gikan sa makahugawng mga epekto sa sala.

Ang Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala maoy usa ka panahon sa balaang panagkatigom ug pagpuasa, ingon sa gipakita sa kamatuoran nga ang katawhan nianang panahona 'magsakit sa ilang mga kalag.' Kini lamang ang pagpuasa nga gisugo ilalom sa Moisesnong Balaod. Kini usab maoy usa ka igpapahulay, usa ka panahon nga dili magbuhat sa naandang mga buluhaton.—Lev 16:29-31; 23:26-32; Num 29:7; Buh 27:9.

Sa usa lamang ka adlaw sa usa ka tuig, sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala, nga ang hataas nga saserdote tugotan sa pagsulod sa Labing Balaan nga lawak sa tabernakulo o sa templo. (Heb 9:7; Lev 16:2, 12, 14, 15) Ang tuig sa Tinghugyaw, sa dihang moabot na, magsugod sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala.—Lev 25:9.

Ang igsoon ni Moises nga si Aaron mao ang hataas nga saserdote sa Israel sa dihang kini nga pagsaulog gisugdan didto sa kamingawan sa Peninsula sa Sinai niadtong ika-16 nga siglo W.K.P. Ang mga butang nga gisugo kaniya nga pagabuhaton nagsilbing sumbanan alang sa ulahing mga pagsaulog sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala. Ang paghanduraw sa halandomong mga panghitabo nga gihimo nianang adlawa makahatag ug mas tin-awng pagsabot kon unsay kahulogan niini alang sa mga Israelinhon. Walay duhaduha nga nianang higayona mas naamgohan nila ang ilang pagkamakasasala ug ang panginahanglan nga matubos maingon man usab ang mas bug-os pang pagpabili sa dagayang kaluoy ni Jehova sa paghimo niini nga kahikayan sa pagtabon sa ilang mga sala sa milabayng tuig.

Mga Butang nga Ginahimo sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala. Si Aaron mosulod sa balaang dapit uban sa usa ka toreyong baka ingong halad-sa-sala ug sa usa ka laking karnero ingong halad-nga-sinunog. (Lev 16:3) Sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala iyang hukason ang saserdotehanong sapot nga naandan na niyang isul-ob, maligo, ug magsul-ob sa balaang lino nga mga besti. (Lev 16:4) Dayon pagaripahan sa hataas nga saserdote ang duha ka kanding (mga laking nati) nga pareho gayong mga himsog ug walay depekto, nga gikuha gikan sa katigoman sa mga anak sa Israel. (Lev 16:5, 7) Kini pagaripahan sa hataas nga saserdote aron matino kon asa niining duha ang ihalad ngadto kang Jehova ingong usa ka halad-sa-sala ug asa niini ang buhian ngadto sa kamingawan, nga magdala sa ilang mga sala ingong 'kanding alang kang Azazel.' (Lev 16:8, 9; itandi ang 14:1-7; tan-awa ang AZAZEL.) Dayon iyang ihalad ang toreyong baka ingong usa ka halad-sa-sala alang sa iyang kaugalingon ug sa iyang banay, nga naglakip sa tibuok tribo ni Levi, nga niana sakop ang iyang panimalay. (Lev 16:6, 11) Human niana siya mokuha ug pinahumotan nga insenso ug insensaryo nga puno sa nagasigang mga baga gikan sa halaran ug siya mosulod sa kortina, ngadto sa Labing Balaan. Ang insenso sunogon dinhi niining kinasuloran nga lawak, diin nahimutang ang arka sa pagpamatuod, ug ang panganod sa gisunog nga insenso motaklap sa bulawan nga tabon sa Arka diin sa ibabaw niana dihay duha ka kerubin nga ginama sa bulawan. (Lev 16:12, 13; Ex 25:17-22) Kini nga buhat nagpaarang kang Aaron human niana nga makasulod pag-usab ngadto sa Labing Balaan nga dili maunsa.

Si Aaron, nga mogula gikan sa Labing Balaan, magkuha ug bahin sa dugo sa torong baka, mobalik pagsulod niini nga lawak nga magdala sa dugo, ug sa makapito magwisik sa bahin sa dugo pinaagi sa iyang tudlo sa atubangan sa tabon sa Arka dapit sa S nga bahin. Pinaagi niini makompleto ang pagtabon-sa-sala sa mga saserdote, nga maghimo sa mga saserdote nga mahinlo ug makahimo na sa pagpataliwala tali kang Jehova ug sa iyang katawhan.—Lev 16:14.

Ang kanding nga natungnan sa ripa "alang kang Jehova" ihalad ingong usa ka halad-sa-sala alang sa katawhan. (Lev 16:8-10) Dayon ang hataas nga saserdote magdala sa dugo sa kanding nga alang kang Jehova ngadto sa Labing Balaan, nga diha niana gamiton kini alang sa pagtabon-sa-sala sa 12 ka dili-saserdotehanong tribo sa Israel. Susama sa paggamit sa dugo sa torong baka, ang dugo sa kanding iwisik "paingon sa tabon ug atubangan sa tabon" sa Arka.—Lev 16:15.

Pinaagi niini si Aaron usab magahimog pagtabon-sa-sala alang sa balaan nga dapit ug sa tolda nga tagboanan. Dayon, sa dihang magkuha ug bahin sa dugo sa torong baka ug sa 'kanding alang kang Jehova,' siya magahimog pagtabon-sa-sala alang sa halaran sa halad-nga-sinunog, nga magbutang ug bahin sa maong dugo nganha sa mga sungay sa halaran. "Sa makapito iya usab kining pagawisikan ug bahin sa dugo pinaagi sa iyang tudlo ug hinloan kini ug balaanon kini gikan sa mga kahugawan sa mga anak sa Israel."—Lev 16:16-20.

Dayon hatagag pagtagad sa hataas nga saserdote ang nahibilin nga kanding, ang alang kang Azazel. Iyang itapion ang iyang mga kamot sa ulo niini, isugid ibabaw niini "ang tanang kasaypanan sa mga anak sa Israel ug ang tanan nilang pagsukol diha sa tanan nilang kasal-anan," ibutang kining tanan sa ulo niini, ug dayon palakton kini "ngadto sa kamingawan pinaagi sa kamot sa usa ka tawong andam." Sa ingon, ang kanding magdala sa mga

kasaypanan sa mga Israelinhon ngadto sa kamingawan diin didto kini mahanaw. (Lev 16:20-22) Human niana ang tawo nga nagpalakaw sa kanding kinahanglang maglaba sa iyang mga besti ug maligo sa dili pa mosulod pag-usab sa kampo. —Lev 16:26.

Dayon si Aaron mosulod sa tolda nga tagboanan, maghukas sa iyang lino nga mga besti, maligo, ug magsul-ob sa iyang naandang sapot. Human niana siya maghalad sa iyang halad-nga-sinunog ug sa halad-nga-sinunog sa katawhan (ginamit ang mga laking karnero nga gihubit sa Lev 16:3, 5) ug maghimog pagtabon-sa-sala, ug iyang paasohon ang tambok sa halad-sa-sala diha sa halaran. (Lev 16:23-25) Si Jehova nga Diyos nagsugo nga kanunayng ihatag kaniya ang tambok sa halad, ug ang mga Israelinhon gidid-an sa pagkaon niini. (Lev 3:16, 17; 4:31) Ang patayng mga lawas sa torong baka ug kanding sa halad-sa-sala kuhaon gikan sa sawang sa tabernakulo ug dad-on ngadto sa usa ka dapit sa gawas sa kampo diin didto kini sunogon. Ang nagsunog niini kinahanglang maglaba sa iyang mga besti ug maligo, ug human niana siya makasulod na sa kampo. (Lev 16:27, 28) Ang dugang mga halad nianang adlawa gihisgotan sa Numeros 29:7-11.

Paghunong sa Lehitimong Kasaulogan. Bisan tuod gisaulog pa gihapon sa mga sumusunod sa Judaismo ang Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala, ang maong kasaulogan dili kaayo kaamgid nianang giestablisar sa Diyos tungod kay sila walay tabernakulo, walay halaran, walay arka sa pakigsaad, walay paghalad sa mga torong baka ug mga kanding, ug walay Levihanong mga saserdote. Apan, ang mga Kristohanon nasayod nga ang mga alagad ni Jehova dili na ilalom sa maong obligasyon. (Rom 6:14; Heb 7:18, 19; Efe 2:11-16) Dugang pa, ang pagkalaglag sa templo sa Jerusalem niadtong 70 K.P. nakapahunong gayod sa mga pag-alagad sa tinuod nga Levihanong mga saserdote, ug dili na matino kon kinsa gayod ang angayan nga makaalagad ingong mga saserdote. Ang *The Encyclopedia Americana* (1956, Tomo XVII, p. 294) nag-ingon maylabot sa mga Levihanon: "Human malaglag ang templo panahon sa pagkatibulaag, sila nahanaw gikan sa kasaysayan, sanglit sila nahilakip sa panon sa mga binihag nga gipatibulaag lukop sa Romanhong kalibotan."

Antitipikal nga Katumanan. Sa dihang saulogon sa tukmang paagi, ang tinuig nga Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala, sama sa ubang bahin sa Moisesnong Balaod, nagsilbing usa ka larawan sa butang nga mas labaw pa. Ang maampingong pagsusi niini nga pagsaulog pinasukad sa inspiradong mga pulong ni apostol Pablo nagpakita nga si Jesu-Kristo ug ang iyang buluhaton sa pagtubos sa katawhan gilandongan sa hataas nga saserdote sa Israel ug sa mga hayop nga gigamit sa seremonyas. Sa iyang sulat ngadto sa mga Hebreohanon, gipakita ni Pablo nga si Jesu-Kristo mao ang dakong antitipikal nga Hataas nga Saserdote. (Heb 5:4-10) Gipakita usab sa apostol nga ang pagsulod sa hataas nga saserdote ngadto sa Labing Balaan sa usa ka adlaw sa matag tuig dala ang dugo sa gihalad nga mga hayop naglandong sa pagsulod ni Jesu-Kristo ngadto sa langit mismo pinaagi sa iyang kaugalingong dugo, sa ingon naghimog pagtabon-sa-sala niadtong nagpasundayag ug pagtuo sa iyang halad. Siyempre, si Kristo, tungod kay walay sala, dili kinahanglang maghalad alang sa bisan unsang personal nga mga sala, sama sa gihimo sa hataas nga saserdote sa Israel.—Heb 9:11, 12, 24-28.

Si Aaron naghalad ug torong baka alang sa mga saserdote ug sa uban pa sa tribo ni Levi, nga nagwisik sa dugo niini diha sa Labing Balaan. (Lev 16:11, 14) Sa susama, si Kristo nagtanyag sa bili sa iyang tawhanong dugo ngadto sa Diyos didto sa langit, diin kini mohatag ug benepisyo niadtong magmando uban kaniya ingong mga saserdote ug mga hari. (Pin 14:1-4; 20:6) Ang kanding alang kang Jehova gihalad usab ug ang dugo niini giwisik atubangan sa Arka diha sa Labing Balaan, ug kini gihimo aron makabenepisyo ang dili-saserdotehanong mga tribo sa Israel. (Lev 16:15) Sa susama, ang katawhan usab makabenepisyo sa bugtong halad ni Jesu-Kristo gawas pa sa saserdotehanong espirituwal nga Israel. Duha ka kanding ang gikinahanglan, tungod kay ang usa ra ka kanding dili mahimong gamiton ingong halad ug sa samang higayon gamiton sa pagdala sa mga sala sa Israel. Ang duha ka kanding gihisgotan ingong usa lamang ka halad-sa-sala (Lev 16:5) ug parehong giisip nga ingon niana hangtod nga himoon ang ripa alang niining duha, nga nagpakita nga kining duha maoy usa ra ka simbolo. Dili lamang kay gihalad si Jesu-Kristo kondili gidala usab niya ang mga sala niadtong alang kanila siya namatay sa haladnong paagi.

Gipakita ni apostol Pablo nga, sanglit ang dugo sa mga torong baka ug sa mga kanding dili man makakuha sa mga sala, ang Diyos nag-andam ug usa ka lawas alang kang Jesus (nga niana siya nagpakitag pagkaandam sa paghalad niini sa dihang siya nagpresentar sa iyang kaugalingon alang sa bawtismo), ug sumala sa kabubut-on sa Diyos, ang mga sumusunod ni Kristo "nabalaan pinaagi sa paghalad sa lawas ni Jesu-Kristo sa makausa alang sa tanang panahon." (Heb 10:1-10) Maingon nga ang patayng mga lawas sa gihalad nga torong baka ug kanding sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala sa katapusan gisunog sa gawas sa kampo sa Israel, ang apostol naghisgot nga si Kristo nag-antos (sanglit

gilansang) sa gawas sa ganghaan sa Jerusalem. —Heb 13:11, 12.

Sanglit ang Hudiyohanong Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala wala man makahimog bug-os ug dumalayong pagwagtang sa sala bisan gani sa Israel, dayag nga ang nagkalainlaing mga butang nga gihimo nianang tinuig nga kasaulogan maoy mga landong lamang. Kining tanan naglandong sa dakong pagtabon-sa-sala nga gihimo pinaagi ni Jesu-Kristo, ang Hataas nga Saserdote nga gipahayag sa mga Kristohanon.—Heb 3:1; tan-awa ang PAGTABON-SA-SALA; LUKAT, MANLULUKAT.

ADMA [Yuta]. Usa sa lima ka siyudad sa rehiyon sa "Ubos nga Patag sa Sidim" nga gipuy-an sa mga Canaanhon. (Gen 10:19; 14:1-3) Kining ubos nga patag, o walog, lagmit haduol sa habagatang tumoy sa Dagat sa Asin.

Uban sa silingang mga siyudad sa Sodoma, Gomora, Zeboiim, ug Bela (Zoar), ang Adma ug ang hari niini nga si Sinab nakaagom ug kapildihan sa dihang misulong ang upat ka hari sa sidlakan. (Gen 14:8-11) Ang Deuteronomio 29:23 nagpakita nga sa ulahi ang Adma gilaglag lakip sa Sodoma, Gomora, ug Zeboiim sa dihang si Jehova nagpaulan ug kalayo ug asupre diha sa tibuok dal-as. (Gen 19:25) Sa Oseas 11:8 kini gihisgotan uban sa Zeboiim ingong usa ka pasidaang panig-ingnan.

Daghang eskolar ang nagtuo nga ang orihinal nga mga dapit sa Adma ug ang ubang "mga siyudad sa Distrito" nahimutang karon ilalom sa katubigan sa Dagat sa Asin, bisan tuod nga ang uban nag-ingon sa dili pa dugay nga ang mga kagunoban sa mga siyudad lagmit mao ang mga lugar ubay sa mga lugot dapit sa S ug sa HS sa Patayng Dagat.—Gen 13:12.

ADMATA [gikan sa Persianhon, nga nagkahulogang "Wala Mabuntog"]. Usa sa pito ka prinsipe sa gingharian sa Persia ug Media kinsa makaduol kang Haring Ahasuero. Kini nga mga prinsipe miuyon sa paghukom batok kang Rayna Vasti, ug mopatim-aw nga ang maong komite sa pito ka tawo kanunayng nag-alagad sa mga hari sa Persia ingong mga magtatambag.—Est 1:14; Esd 7:14.

ADMINISTRASYON, PAGDUMALA. Usa ka paagi sa pagdumala o usa ka kahikayan sa pagsuperbisar sa pagtuman sa usa ka responsibilidad o sa pagkab-ot sa usa ka tumong.

Ang Hebreohanong pulong nga gihubad nga "administrasyon" sa 1 Cronicas 26:30 (*pequd·dah′*) naggikan sa lintunganayng pulong nga *pa·qadh′,* nga nagkahulogang "pagduaw; pagliso sa pagtagad ngadto." (Ru 1:6, *ftn* sa *Rbi8*) Gihubad usab kini nga "pag-atiman; pagdumala."—2Cr 24:11; Num 3:32; itandi ang 2Ha 11:18, *ftn* sa *Rbi8;* tan-awa ang MAGTATAN-AW.

Sukad sa pagsugod sa kasaysayan sa tawo giawtorisahan sa Diyos ang hingpit nga tawo sa pag-atiman sa yuta ug sa pagbaton ug pagbulot-an sa mga linalang nga anaa niini. (Gen 1:26-28) Human sa pagrebelde sa tawo, ilabina sukad sa Lunop, usa ka patriarkanhong sistema sa administrasyon ang naugmad ug nahimong ilado. Kini nagdumala sa mga kalihokan ug propiedad sa pamilya ug nagpatuman sa mga sukdanan sa panggawi.

Ang pagdumala ni Moises sa nasodnong mga kalihokan sa Israel sumala sa kabubut-on sa Diyos sulod sa 40-ka-tuig nga pagpanaw sa kamingawan nagtaganag talagsaong panig-ingnan sa pagdumala, lakip ang pagdelegar sa awtoridad ngadto sa kasaligang mga sakop. (Ex 18:19-26) Taliwala sa mga saserdote ang pangunang responsibilidad sa pagdumala nahisandig sa hataas nga saserdote (Num 3:5-10); apan, ang uban gihatagan ug responsibilidad sa pagdumala ug sa pagsuperbisar sa pipila ka departamento sa pag-alagad. (Num 3:25, 26, 30-32, 36, 37; 4:16) Human sa pagsulod sa Israel sa Yutang Saad, ang mga maghuhukom nag-alagad ingong mga administrador sa nasod uban ang pagpaluyo sa Diyos.—Huk 2:16, 18; Ru 1:1.

Sa dihang natukod ang gingharian sa Israel, naugmad ang usa ka mas kompletong sistema sa pagdumala. Ubos ni Haring David ang administratibong gambalay detalyado kaayo, diin ang mga opisyal ilalom mismo sa pagdumala sa hari ug ang mga administrador sa mga dibisyon nag-alagad sa tibuok nasod. (1Cr 26:29-32; 27:1, 16-22, 25-34) Ang mga saserdote organisado usab kaayo sa panahon sa paghari ni David, nga may mga tagdumala sa buluhaton sa tabernakulo, mga opisyal ug mga maghuhukom, mga magbalantay-sa-ganghaan, mga mag-aawit ug mga maghohoni, ug gitukod ang 24 ka dibisyon sa mga saserdote sa pagdumala sa buluhaton sa tabernakulo. (1Cr 23:1-5; 24:1-19) Ang administrasyon ni Solomon mas dako pa gayod ug nagtaganag talagsaong panig-ingnan sa epektibong pagdumala sa pagtukod sa templo. —1Ha 4:1-7, 26, 27; 5:13-18.

Ang ubang mga nasod nakaugmad usab ug komplikadong mga sistema sa administrasyon, ingon sa gipakita sa mga hut-ong sa mga opisyal nga gitigom ni Haring Nabucodonosor sa dihang giinagurahan ang iyang bulawan nga larawan. (Dan 3:2, 3) Si Daniel mismo 'gihimong magmamando' (gikan sa Aramaiko, *shelet′*) sa sakop nga mga distrito sa Babilonya ug ubos kaniya gihatag ang sibil nga 'pagdumala' (Aramaiko, *'avi·dhah′*) ngadto kang Sadrak, Mesak, ug Abednego. —Dan 2:48, 49.

Sa Kristohanon Gregong Kasulatan, kanunayng gihisgotan ang tukmang paggamit sa gidelegar nga awtoridad ug responsibilidad nga giabaga niadtong gipiyalan nga modumala sa pagpadapat ug sa pagpatuman sa gimbut-an sa Diyos taliwala sa iyang katawhan; ug kini gihimo pinaagi sa paghisgot sa pagkapiniyalan ug pagdumala. (Luc 16:2-4; 1Co 9:17; Efe 3:2; Col 1:25; Tit 1:7) Bisan tuod gipakita nga ang responsibilidad ngadto sa Diyos maoy labing hinungdanon (Sal 109:8; Buh 1:20), ang mga kaayohan niadtong nag-alagad ubos sa maong administrasyon gipasiugda usab.—1Pe 4:10; tan-awa ang PINIYALAN.

Unsa nga "pagdumala" ang gipalihok sa Diyos sukad niadtong 33 K.P.?

Tungod sa iyang dili-takos nga kalulot, katuyoan sa Diyos ang pagbaton ug "usa ka pagdumala [Gr., *oi·ko·no·mi′an,* sa literal, "pagdumala sa balay"] inig-abot sa kinutoban sa tinudlong kapanahonan, nga mao, aron tigomon pag-usab ang tanang butang diha kang Kristo, ang mga butang sa mga langit ug ang mga butang sa yuta." (Efe 1:10; itandi ang Luc 12:42, *ftn* sa *Rbi8.*) Ang tuyo niini nga "pagdumala" o paagi sa pagdumala nga gipalihok sa Diyos sukad sa adlaw sa Pentekostes sa 33 K.P. mao ang paghiusa sa tanan niyang intelihenteng mga linalang. Ang unang hugna sa "pagdumala" sa Diyos mao ang pagtigom pag-usab sa "mga butang sa mga langit," nga nag-andam sa kongregasyon sa mga manununod sa Gingharian nga mopuyo sa mga langit ubos ni Jesu-Kristo ingong espirituwal nga Ulo. (Rom 8:16, 17; Efe 1:11; 1Pe 1:4) Ang ikaduhang hugna niini nga "pagdumala" mao ang pagtigom pag-usab sa "mga butang sa yuta," nga nag-andam niadtong mopuyo sa usa ka yutan-ong paraiso.—Ju 10:16; Pin 7:9, 10; 21:3, 4.

ADNA [Kahimuot].

1. Usa ka maisog nga opisyal sa kasundalohan sa Manases nga mitalikod kang Saul aron modapig sa kasundalohan ni David sa Ziklag. Siya nakig-away dapig kang David sa paggukod sa pundok sa mga bandido nga Amalekanhon nga naggun-ob sa kampo ni David sa Ziklag, ug siya nahimong pangulo sa kasundalohan ni David.—1Cr 12:20, 21; 1Sa 30:1, 2, 17-19.

2. Usa ka Judeanhong heneral sa kasundalohan sa panahon sa paghari ni Haring Jehosapat, nga nangulo sa 300,000 ka maisog, gamhanang mga manggugubat, ug may pagbulot-an sa dugang 480,000 ka kasundalohan nga gipangulohan sa mga heneral nga si Jehohanan ug Amasias, silang tanan nag-alagad sa hari didto sa Jerusalem. —2Cr 17:13-16, 19.

3. Usa ka Israelinhon, kaliwat sa balay o banay sa amahan ni Pahat-moab, nga lakip niadtong miuyon sa pagpapahawa sa ilang dili-Israelinhong mga asawa sa panahon sa paghinlo nga gihimo agig pagsunod sa tambag ni Esdras nga saserdote. —Esd 10:30, 44.

4. Usa ka saserdote nga iya sa balay o banay sa amahan ni Harim, sulod sa mga adlaw sa Hataas nga Saserdoteng si Joiakim ug ni Nehemias ug Esdras nga saserdote.—Neh 12:12-15, 26.

ADON. Lagmit nga usa ka wala mahibaloing dapit sa Babilonya, nga gikan niini ang pipila nga wala makapamatuod sa ilang kagikan diha sa publikong mga talaan namalik sa Jerusalem niadtong 537 W.K.P. sa pagkatapos sa 70-ka-tuig nga pagka-awaaw sa Juda. Ingong resulta, sila nadiskuwalipikar sa pag-alagad ingong mga saserdote. Ang pipila ka eskolar nagtuo nga ang Adon maoy usa ka indibiduwal kinsa wala makapamatuod sa iyang kagikan.—Esd 2:59-62; Neh 7:61-64.

ADONIAS [Si Jehova Maoy Ginoo].

1. Ikaupat nga anak nga lalaki ni David, nga natawo kang Hagit didto sa Hebron.—2Sa 3:4, 5.

Bisag lain ug inahan, si Adonias maoy sama gayod kang Absalom sa 'pagkaambongan' ug sa iyang ambisyon. (1Ha 1:5, 6; itandi ang 2Sa 14:25; 15:1.) Nahimo siyang prominente sa rekord sa Bibliya sa katuigan nga nagkaluya na si David. Bisag gipahayag ni Jehova nga ang pagkahari maiya ni Solomon (1Cr 22:9, 10), si Adonias nanghambog nga siya ang mahimong sunod nga hari sa Israel. Sanglit si Amnon ug Absalom, ug lagmit si Kileab patay na, si Adonias sa walay duhaduha nangusog sa iyang pagpangangkon sa trono tungod kay siya ang kinamagulangan nga anak. Sama kang Absalom, gipasiatab niya ang iyang mga pangangkon ug wala tul-ira sa iyang amahan. Naugmad niya ang pagpaluyo sa katawhan pinaagi sa pagkabaton sa pabor sa pangulo sa kasundalohan nga si Joab ug sa pangulo sa mga saserdote nga si Abiatar. (1Ha 1:5-8) Dayon naghimo siyag kombira sa mga halad duol sa En-rogel nga duol ra sa siyudad sa Jerusalem, ug nagdapit sa kadaghanan sa harianong panimalay apan wala magdapit kang Solomon, kang Natan nga manalagna, ug kang Benaias. Ang iyang dayag nga katuyoan mao nga ideklarar siya ingong hari.—1Ha 1:9, 10, 25.

Milihok dayon si Natan nga manalagna aron masumpo ang laraw ni Adonias. Iyang gitambagan ang inahan ni Solomon nga si Bat-seba nga pahinumdoman si David sa iyang panumpa dapig sa pagkahari ni Solomon ug dayon miadto sunod kaniya didto sa lawak sa hari aron pamatud-an ang mga pulong ni Bat-seba ug nagpaalinggat kang David sa pagkaseryoso sa kahimtang, sa ingon

usab, nagpasabot nga gibati niya nga si David milihok nga wala magpahibalo sa iyang suod nga mga kaubanan. (1Ha 1:11-27) Nagpalihok kini sa tigulang nga hari ug siya nagsugo dayon sa diha-dihang pagdihog kang Solomon ingong kaubang magmamando ug manununod sa trono. Kining buhata nakapatunghag malipayong kaguliyang sa katawhan, nga nadungog didto sa bangkete ni Adonias. Wala madugay usa ka magdadagan, nga anak nga lalaki sa saserdoteng si Abiatar, ang miabot dala ang makapatugaw nga balita bahin sa pagproklamar ni David kang Solomon ingong hari. Ang mga tigpaluyo ni Adonias daling nagkatibuag-sa ug siya mikalagiw aron modangop didto sa sawang sa tabernakulo. Human niana gipasaylo siya ni Solomon sa kondisyon nga siya magbinuotan. —1Ha 1:32-53.

Ugaling, human mamatay si David, giduol ni Adonias si Bat-seba ug gikombinsir siya nga mahimong iyang tigpataliwala sa atubangan ni Solomon sa paghangyo kaniya nga mahimo unta niyang asawa si Abisag, ang batan-ong tig-alima ug kauban ni David. Ang gipamulong ni Adonias nga “ang pagkahari naakoa unta, ug ngari kanako ang tibuok Israel nagpatumong sa ilang mga nawong aron ako mahimong hari” nagpasabot nga gibati niyang gihikawan siya sa iyang katungod, bisag giila niya nga ang Diyos maoy nagpalakaw sa maong butang. (1Ha 2:13-21) Bisag ang iyang hangyo tingali gipasukad lamang sa tinguha nga makadawat ug bayad tungod kay wala maiya ang gingharian, kini nagpasabot gayod nga ang kusganong ambisyon nagpadayon diha kang Adonias, sanglit maoy lagda sa karaang Sidlakan nga ang mga asawa ug mga puyopuyo sa usa ka hari maiya lamang sa iyang legal nga manununod. (Itandi ang 2Sa 3:7; 16:21.) Gilantaw ni Solomon nga ingon niana kining hangyoa nga gipaagi sa iyang inahan ug gisugo ang pagpatay kang Adonias, nga ang maong sugo gituman dayon ni Benaias.—1Ha 2:22-25.

2. Usa ka Levihanon nga gipadala ni Jehosapat sa pagtudlo diha sa mga siyudad sa Juda.—2Cr 17:7-9.

3. Usa sa “mga pangulo sa katawhan” kansang kaliwat, kon dili man siya mismo, miduyog sa pipila ka prinsipe ug mga Levihanon sa pagpamatuod pinaagig timbre sa kontrata sa pagsugid nga gihimo sa namalik nga mga Israelinhon sa mga adlaw ni Nehemias ug Esdras. (Neh 9:38; 10:1, 14, 16) Gituohan sa pipila nga siya mao ra ang Adonikam sa Esdras 2:13, kansang mga kaliwat, nga may gidaghanon nga 666, namalik gikan sa Babilonya ubos ni Zorobabel niadtong 537 W.K.P. Ang pagtandi sa mga ngalan niadtong kinsa ingong mga hawas sa katawhan nga nagtimbre sa resolusyon diha sa Nehemias 10 ug niadtong gitala ingong mga pangulo sa namalik nga mga destiyero diha sa Esdras 2 daw naglig-on niini.

ADONI-BEZEK [Ginoo sa Bezek]. Usa ka gamhanang magmamando kinsa, sa wala pa mosulong ang mga Israelinhon sa Bezek, nagbuntog sa 70 ka paganong hari pinaagi sa pagputol sa ilang mga kumagko sa kamot ug tiil.

Dihay panahon nga ang samang batasan gibuhat usab sa karaang mga taga-Atenas, kinsa nagsugo nga ang ilang mga binilanggo sa gubat putlan sa ilang mga kumagko sa kamot. Human niana sila makahimo sa pagbugsay apan dili na makagamit sa espada o bangkaw. Wala madugay human mamatay si Josue ang hiniusang kasundalohan sa Juda ug Simeon nakig-away sa 10,000 ka kasundalohan sa mga Canaanhon ug mga Perizihanon sa Bezek, nga nagpakalagiw kang Adoni-bezek tungod sa kapildihan. Sa dihang nadakpan, giputlan siya sa iyang mga kumagko sa kamot ug tiil, nga nianang panahona siya miingon: “Ingon sa akong gibuhat, mao usab ang gibalos sa Diyos kanako.” Siya gidala sa Jerusalem diin didto siya namatay. —Huk 1:4-7.

ADONIKAM [Ang (Akong) Ginoo Mibangon [nga mao, aron motabang]]. Ang nagpundar sa usa sa mga balay o banay sa amahan sa Israel. Kapin sa 600 ka membro niini nga banay ang namalik sa Jerusalem kauban ni Zorobabel human sa pagkadestiyero sa Babilonya. (Esd 2:13; Neh 7:18) Dugang pang 63 ka membro niini nga banay sa amahan ang mikuyog kang Esdras sa Jerusalem niadtong 468 W.K.P. (Esd 8:13) Sa dihang ang mga hawas sa mga banay sa amahan nagpamatuod sa “kasaligang kontrata,” o resolusyon nga gihimo sa adlaw ni Nehemias, kini nga banay lagmit gitala sa ngalan nga Adonias.—Neh 9:38; 10:16.

ADONIRAM [Ang (Akong) Ginoo Maoy Hataas (Binayaw)]. Usa ka prinsipe, takos nga administrador, ug anak nga lalaki ni Abda. Si Adoniram nag-alagad ingong magtatan-aw niadtong gipaapil sa pinugos nga trabaho panahon sa pagmando ni David, Solomon, ug Rehoboam, nga nakatabang ug dako sa daghang proyekto ni Solomon sa pagpanukod. Sa ulahi, sa dihang ang napulo ka tribo mialsa batok sa mapig-otong mando ni Rehoboam sa Sekem niadtong 997 W.K.P., gipadala sa hari ngadto sa katawhan kining nagdumala sa mga gipaapil sa pinugos nga trabaho, apan sila “nagbato kaniya, mao nga siya namatay.” (2Cr 10:18) Siya gitawag ingong Adoniram (1Ha 4:6; 5:14) ug Adoram. —2Sa 20:24; 1Ha 12:18; 2Cr 10:18.

ADONI-ZEDEK [Ang (Akong) Ginoo Maoy Pagkamatarong]. Usa ka hari sa Jerusalem panahon sa pagsakop sa mga Israelinhon sa Yutang

Saad. Si Adoni-zedek miduyog sa ubang gagmayng mga gingharian sa K sa Jordan sa usa ka hiniusang paningkamot sa pagsanta sa pagpanakop sa kasundalohan ni Josue. (Jos 9:1-3) Apan, ang Hivihanong mga molupyo sa Gabaon nakigdait kang Josue. Sa lakang nga gihimo ingong panimalos aron mahunong ang dugang pang pagtalikod aron sa pagdapig sa mga kaaway, gihiusa ni Adoni-zedek ang iyang kasundalohan uban sa kasundalohan sa upat pa ka hari sa mga Amorihanon, ug siya naglikos sa Gabaon ug nakiggubat niini. Ang talagsaong pagluwas ni Josue sa mga Gabaonhon ug ang makapahugnong kapildihan niining hiniusang kasundalohan nakapakalagiw sa lima ka hari ngadto sa Makeda, diin sila natanggong sa usa ka langob. Si Josue mismo maoy nagpatay kang Adoni-zedek ug sa ubang upat ka hari atubangan sa iyang kasundalohan ug nagbitay kanila diha sa mga estaka. Sa kataposan ang ilang mga patayng lawas gisalibay ug balik ngadto sa langob, nga maoy nahimong ilang lubnganan.—Jos 10:1-27.

ADORAIM. Usa sa mga siyudad sa Juda nga gitukod pag-usab ug gipalig-on ni Haring Rehoboam niadtong ikanapulong siglo W.K.P. (2Cr 11:9) Gituohan nga mao kini ang modernong balangay sa Dura, nga nahimutang sa bakilid sa usa ka bungtod nga mga 8 km (5 mi) sa K sa Hebron.

ADORAM. Tan-awa ang ADONIRAM.

ADRAMELEK.

1. Usa ka anak nga lalaki ni Haring Senakerib sa Asirya. Si Adramelek ug ang iyang igsoong lalaki nga si Sarezer nagpatay sa ilang amahan samtang siya nagyukbo diha sa balay sa iyang diyos nga si Nisrok didto sa Nineve. Dayon sila miikyas ngadto sa yuta sa Ararat, lagmit sa dapit sa karaang Armenia diha sa bukirong rehiyon dapit sa K sa nailhan karon nga Dagat Caspian. (2Ha 19:35-37; Isa 37:36-38) Usa ka inskripsiyon ni Esar-hadon, laing anak nga lalaki ni Senakerib, ang nag-asoy nga ingong manununod sa iyang amahan siya nakigaway ug nagpildi sa kasundalohan sa mga mamumuno sa iyang amahan didto sa Hanigalbat sa maong rehiyon.

2. Usa ka diyos nga gisimba sa mga Separvihanon, usa sa mga nasakop nga katawhan nga gidala sa hari sa Asirya ngadto sa teritoryo sa Samaria human niya idestiyero ang mga Israelinhon nga sakop sa napulo-ka-tribong gingharian. Ngadto kang Adramelek ug Anamelek gihalad sa mga Separvihanon ang ilang mga anak nga lalaki diha sa kalayo.—2Ha 17:22-24, 31, 33.

ADRAMITO. Usa ka dunggoanang siyudad sa Dagat Aegean nga nahimutang sa Misia sa AK nga bahin sa Asia Minor, sa A sa Pergamo. Diha sa modernong Turkey, ang ngalan sa ilayang lungsod sa Edremit (sa S sa dunggoanan) maoy nagpreserbar sa kanhing ngalan niini.

Ang Adramito maoy bahin sa lalawigan sa Asia ilalom sa pagmando sa Roma ug lagmit nga sa usa ka panahon maoy usa ka ilado kaayong sentro sa patigayon sa kadagatan, sanglit kini nahimutang sa Romanhong dalan nga molatas sa Pergamo ug Efeso dapit sa H ug sa Asos, Troas, ug Hellespont dapit sa K ug sa A. Lagmit nga si Pablo miagi sa Adramito panahon sa iyang ikatulong misyonaryong panaw. Hinuon, kining dapita direktang gihisgotan sa Bibliya diha lamang sa Buhat 27:2. Didto sa Cesarea, si Pablo, ingong usa ka binilanggo nga binantayan sa Romanong opisyal nga si Julio, misakay ug barko nga maglawigan gikan sa Adramito paingon sa mga dapit ubay sa kabaybayonan sa Asia Minor. Ang grupo ni Pablo mikawas sa maong barko didto sa Mira sa Licia ug mibalhin ug sakay sa usa ka barkong tigkarga ug mga lugas nga molawig paingon sa Italya gikan sa Alejandria. —Buh 27:3-6.

ADRIA. Gihisgotan sa Buhat 27:27 ang "dagat sa Adria," diin si Pablo nakasinatig unos sulod sa 14 ka adlaw una pa malunod ang barko nga iyang gisakyan duol sa pulo sa Malta. Si Strabo nag-ingon nga kining ngalana naggikan sa ngalan sa siyudad sa Atria, nga nahimutang sa bokana sa Suba sa Po diha sa gitawag karong adlawa nga Gulpo sa Venice. (*Geography,* 5, I, 8) Ang presenteng siyudad sa Adria sa Italya medyo layolayo sa baybayon. Mopatim-aw nga ang Adria maoy gingalan sa katubigan nianang dapita ug sa ngadtongadto naglakip sa tibuok presenteng Dagat Adriatiko, Dagat sa Ionia, ug sa katubigan sa Mediteranyo sa S sa Sicilia (ug Malta) ug sa K sa Creta. Busa kini nga ngalan naglangkob sa ubang katubigan nga giisip karong adlawa nga anaa sa gawas sa Dagat Adriatiko; apan sa adlaw ni Pablo ang pulo sa Malta tukmang ikaingon nga gilibotan sa "dagat sa Adria."

ADRIEL. Ang anak nga lalaki ni Barzilai, gikan sa siyudad sa Abel-mehola.

Gihatag kang Adriel ang kamagulangang anak nga babaye ni Saul nga si Merab ingong asawa, bisag siya gikasaad na ngadto kang David. (1Sa 18:17-19) Ang tanang lima ka anak nga lalaki ni Adriel sa ulahi gitugyan aron patyon aron makatabang sa pagbayad sa sala ni Saul sa iyang pagsulay nga puohon ang mga Gabaonhon. (2Sa 21:8, 9) Niini nga asoy si Mikal inay nga si Merab ang gihisgotan ingong ang inahan sa lima ka anak nga lalaki ni Adriel. Sanglit si Mikal namatay nga walay anak (2Sa 6:23) ug wala hisgoti sa ubang mga teksto nga siya nahimong asawa ni Adriel, gilantaw sa ubang mga maghuhubad nga ang paglutaw

sa ngalang Mikal maoy sayop sa mga magkokopya. Apan, halos ang tanang Hebreohanong mga manuskrito naggamit sa ngalang Mikal, ug ang pagpatin-aw nga gihatag sa tradisyon mao nga si Merab, ang magulang ni Mikal, sayo nga namatay human matawo ang lima ka anak nga lalaki ni Adriel ug human niadto si Mikal ang nagpadako sa lima ka batang lalaki sa iyang igsoon, busa gihisgotan sila ingong iyang mga anak nga lalaki. Ang hubad ni Isaac Leeser sa 2 Samuel 21:8 mabasa: "Ug ang lima ka anak nga lalaki ni Mikal nga anak nga babaye ni Saul, nga iyang gipadako alang kang Adriel."

ADULAM. Usa ka siyudad sa Juda diha sa tabunok nga ubos nga kayutaan o Sepela, nga nahimutang sa mga tungatungang bahin tali sa Betlehem ug Lakis. (Jos 15:35) Gituohan nga mao kini ang Tell esh-Sheikh Madhkur (Horvat ʽAdullam), mga 26 km (16 mi) sa KHK sa Jerusalem. Ang orihinal nga ngalan mopatim-awng napreserbar pinaagi sa ngalan sa kasikbit nga mga kagun-oban sa ʽId el-Ma (Miyeh). Ang nahimutangan sa Adulam nag-umbaw sa Wadi es-Sur ug sa agianan gikan sa maong dapit sa Sepela ngadto sa ilaya sa Juda, sa ingon naghimo niini nga usa ka estratehikong dapit. Kini ilabinang nailado tungod sa "langob sa Adulam," diin mikalagiw si David gikan kang Haring Saul. Daghang langob nga anapog niining lugara.—2Sa 23:13.

Ang Adulam dayag nga usa ka karaang siyudad. Kini unang gihisgotan sa Bibliya maylabot kang Hira nga "Adulamhanon," kinsa nahimong kauban ni Juda sa wala pa mobalhin ang banay ni Jacob ngadto sa Ehipto. (Gen 38:1, 2, 12, 20) Sa dihang misulong si Josue mga tulo ka siglo sa ulahi, ang Adulam maoy usa sa 31 ka gagmayng gingharian nga iyang nabuntog. (Jos 11:1-15; 12:15) Sa ulahi ang Adulam gipahat ngadto sa Juda lakip sa ubang mga siyudad sa Sepela.—Jos 15:33-35.

Si David, nga usa ka kagiw gikan kang Haring Saul, miikyas gikan sa Filistehanong hari nga si Akis sa Gat ug miadto sa usa ka langob sa Adulam, diin sa ulahi miduyog kaniya ang mga 400 ka tawo. (1Sa 22:1-5) Mga 19 km (12 mi) sa KHK sa Betlehem, kining dapita tingali nahibal-an na ni David sukad pa sa iyang pagkamagbalantay sa karnero. Ang pagkalisod adtoon niini lagmit maoy hinungdan nga gihimo kini ni David ingong salipdanan. Sa ulahing kapanahonan, panahon sa iyang paghari gigamit kini ni David ingong kampo sa pagpakiggubat batok sa mga Filistehanon. Dinhi niining dapita nga ang tulo ka manggugubat milighot ngadto sa Betlehem aron sa pagkuha ug tubig sa atabay nga sa ulahi wala imna ni David tungod kay giisip niya kadto nga naghawas sa ilang dugo nga gipameligro sa pagkuha niini.—1Cr 11:15-19; 12:16; 2Sa 5:17, 18.

Ang Adulam maoy usa sa 15 ka naglumbay nga kinutaang mga siyudad nga gipalig-on ni Rehoboam sa Juda. (2Cr 11:5-12) Kining naglumbay nga kinutaang mga siyudad, nga gitukod aron sa paghatag ug proteksiyon gikan sa K ug sa H, gilaglag sa kasundalohan ni Senakerib panahon sa pagmando ni Ezequias (732 W.K.P.). (2Ha 18:13) Ang Adulam gihisgotan sa mga adlaw ni Nehemias nga lakip sa mga siyudad nga gipuy-an pag-usab sa napasig-uling mga Hudiyo nga namalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya.—Neh 11:30.

ADUMIM [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "pula"; lagmit, Pulang mga Bato]. Ang tungasanan sa Adumim maoy usa ka titip nga agianan nga mga 12 km (7.5 mi) sa SAS sa Jerusalem ug sa tungatunga tali sa mga siyudad sa Jerico ug Jerusalem. Gikan sa ubos nga Walog sa Jordan kini mopadulong sa bukirong rehiyon sa Juda. Gikan sa karaang kapanahonan hangtod karon, ang dalan tali sa duha ka siyudad molatas niini nga agianan. Apan, gihisgotan lamang kini diha sa rekord sa Bibliya ingong timaan sa utlanan tali sa mga teritoryo sa Juda ug Benjamin.—Jos 15:7; 18:17.

Sa Arabiko ang agianan gitawag ug Talʽat ed-Damm (nagkahulogang "Tungasanan sa Dugo") ug sa Hebreohanon kini gitawag ug Maʽale Adummim (nagkahulogang "Tungasanan sa Adumim"). Bisan tuod nga gituohan sa pipila ka karaang mga magsusulat nga kining ngalana naggikan sa gihimong pag-ula ug dugo sa mga tulisan ug mga bandido, ang mas tukmang hinungdan mao ang pagkapulahon ug kolor sa yuta tungod sa nadayag nga mga pat-ak sa taya. Ang ruta kanunayng peligroso tungod sa kaawaaw sa rehiyon ug sa kakaylap sa pagpanulis, ug sukad sa unang mga panahon ang usa ka kuta gibutang didto aron mapanalipdan ang mga magpapanaw. Tungod niini, kining dapita gituohan nga maoy nahitaboan sa pag-atake sa usa ka magpapanaw 'sa iyang paglugsong paingon sa Jerico,' ingon sa gihisgotan sa sambingay ni Jesus bahin sa matinabangon nga Samarianhon.—Luc 10:30-37.

Ang "bul-oganang walog" nga gihisgotan sa Josue 15:7, diin ang tungasanan sa Adumim nahimutang sa H, dayag nga mao ang Wadi el Qilt nga moagos ubay sa dalan ug moagi sa H mismo sa Jerico paingon sa Suba sa Jordan.

AGABO. Usa ka Kristohanong manalagna kinsa, duyog sa uban pang mga manalagna, milugsong gikan sa Jerusalem paingon sa Antioquia sa Sirya sa tuig nga miestar si Pablo didto.

Pinaagi sa espiritu, si Agabo nagtagna "nga usa ka dakong gutom ang taliabot sa tibuok gipuy-ang yuta." (Buh 11:27, 28) Sumala sa giingon sa asoy, ang tagna natuman sa panahon sa pagmando ni Emperador Claudio (41-54 K.P.). Ang Hudiyong historyador nga si Josephus naghisgot niining "dakong gutom."—*Jewish Antiquities,* XX, 51 (ii, 5); XX, 101 (v, 2).

Sa naghinapos ang kataposang misyonaryong panaw ni Pablo (mga 56 K.P.), si Agabo nakigkita kaniya sa Cesarea, nga nag-ilustrar sa tagna sa umaabot nga pagdakop kang Pablo didto sa Jerusalem pinaagi sa paggapos sa iyang kaugalingong mga kamot ug mga tiil ginamit ang bakos ni Pablo.—Buh 21:8-11.

AGAG. Ang ngalan o titulo nga gigamit dili sa usa lamang ka hari sa mga Amalekanhon.

1. Si Balaam, sa iyang ikatulong matagnaon nga pamulong, mitagna nga ang usa ka hari sa Israel mahimong "labaw pa kay kang Agag, ug ang iyang gingharian pagabayawon." (Num 24:7) Kining mga pulonga gitagna niadtong mga 1473 W.K.P., ug wala nay misunod nga paghisgot bahin kang Agag hangtod sa paghari ni Haring Saul (1117-1078 W.K.P.). Tungod niini ang pipila ka eskolar nagtuo nga ang "Agag" maoy usa ka titulo nga gigamit sa mga hari sa mga Amalekanhon sama sa titulong Paraon nga gigamit sa mga hari sa Ehipto. Lagmit usab nga kini usa lamang ka sublisubli nga paggamit sa usa ka personal nga ngalan. Bisan pa niana, ang paagi sa paghisgot ni Balaam kang Agag nagpakita nga ang iyang gingharian gamhanan niadtong panahona.—Num 24:20; tan-awa ang AMALEK, AMALEKANHON.

2. Ang hari sa Amalek nga gipildi ni Haring Saul ingong katumanan sa mando ni Jehova. (Ex 17:14; Deu 25:17-19; 1Sa 15:1-7) Apan, si Saul wala magpatay kang Agag ug nagtugot sa katawhan sa pagtipig sa ubang mga inagaw, ug tungod niini gipahayag ni Samuel nga ang Diyos nagsalikway kang Saul ingong hari. (1Sa 15:8-29) Unya si Agag gipatay ni Samuel, kinsa miingon kaniya: "Ingon nga pinaagi sa imong espada namatyan ug mga anak ang mga babaye, sa ingon usab niana ang imong inahan labaw nga mamatyan ug mga anak taliwala sa mga babaye."—1Sa 15:32, 33; itandi ang Huk 1:5-7.

AGAGIHANON [Kang (Iya ni) Agag]. Usa ka termino nga gigamit alang kang Haman ug sa iyang amahan nga si Hamedata diha sa Ester 3:1, 10; 8:3, 5; 9:24. Kini mopatim-awng nagpaila kanila ingong mga kaliwat ni Agag ug busa Amalekanhon ug kagikan. Ingon niini ang kasagarang pagsabot sa mga Hudiyo niining pulonga ug ilang giisip nga ang Agag mao ang monarko nga gihisgotan sa 1 Samuel 15:8-33. Si Josephus naghisgot kang Haman ingong "Amalekanhon ug kagikan." (*Jewish Antiquities,* XI, 209 [vi, 5]) Si Mardokeo maoy kaliwat ni Kis sa tribo ni Benjamin, busa siya ug si Haman, sa usa ka diwa, maoy karaang magkaaway.—Est 2:5.

AGAR. Ang Ehiptohanon nga sulugoong babaye ni Sara; sa ulahi, puyopuyo ni Abraham ug inahan ni Ismael. Samtang didto sa Ehipto tungod sa usa ka gutom sa yuta sa Canaan, si Abraham (Abram) nakabaton ug mga sulugoong lalaki ug mga sulugoong babaye, ug lagmit niining tungora si Agar nahimong sulugoong babaye ni Sara.—Gen 12:10, 16.

Sanglit si Sara (Sarai) apuli gihapon, siya naghangyo kang Abraham nga makigdulog kang Agar, nga naghatag kaniya kang Abraham ingong iyang asawa. Apan sa dihang namabdos, gitamay ni Agar ang iyang agalong babaye nga tungod niana mireklamo si Sara ngadto sa iyang bana. "Busa si Abram miingon kang Sarai: 'Tan-awa! Ang imong sulugoong babaye anaa sa imong pagbuot. Buhata kaniya kon unsay maayo sa imong mga mata.' Unya si Sarai nagpakaulaw kaniya mao nga siya milayas gikan kaniya." (Gen 16:1-6) Didto sa tuboran paingon sa Sur, nakita sa manulonda ni Jehova si Agar ug giingnan siya nga mobalik sa iyang agalong babaye ug magmapainubsanon ilalom sa iyang kamot. Dugang pa, gisultihan siya nga padaghanon pag-ayo ni Jehova ang iyang binhi ug ang anak nga matawo kaniya pagatawgon nga Ismael. Si Abraham nagpanuigon ug 86 sa dihang natawo si Ismael.—Gen 16:7-16.

Mga tuig sa ulahi, sa dihang naghikay si Abraham ug "usa ka dakong kombira sa adlaw sa paglutas kang Isaac" sa dihang siya 5 anyos, namatikdan ni Sara "nga nagbugalbugal" ang anak ni Agar nga si Ismael, nga nianang tungora mga 19 anyos. Dili kini tiawtiaw lang sa bata. Ingon sa gipasabot diha sa asoy sa sunod nga bersikulo, lagmit nalangkit ang pagtamay sa pagkamanununod ni Isaac. Dinhi sayong gipakita ni Ismael ang mabatokong mga tinamdan nga gitagna sa manulonda ni Jehova nga ipakita ni Ismael. (Gen 16:12) Kay nahadlok sa kaugmaon sa iyang anak nga si Isaac, si Sara naghangyo kang Abraham nga hinginlan si Agar ug ang iyang anak. Wala kini makapahimuot kang Abraham, apan ubos sa pagtultol ni Jehova iyang gisunod ang hangyo sa iyang asawa. Sayo pagkasunod buntag siya nagpalakaw kang Agar ug sa iyang anak, nga naghatag kaniya ug tinapay ug usa ka panit nga sudlanag tubig.—Gen 21:8-14.

Naglatagaw si Agar sa kamingawan sa Beerseba. "Sa kataposan nahurot ang tubig . . . ug iyang gibutang ang bata ilalom sa usa sa mga

kahoykahoy." Ang paghisgot kang Ismael ingong usa ka "bata" dili sayop, kay ang Hebreohanong pulong nga *ye'ledh* nga gihubad dinhi nga "bata" nagkahulogan usab ug "batan-ong lalaki" ug ingon niini ang pagkahubad sa Genesis 4:23. Bahin sa pagbutang kaniya ilalom sa usa sa mga kahoykahoy, bisan tuod gitagna nga siya mahimong "usa ka tawo nga samag sebra," si Ismael lagmit dili kaayo baskog nga tin-edyer. (Gen 16:12) Busa lagmit siya ang unang naluya, mao nga kinahanglang agakon siya sa iyang inahan. Posible kini kay ang mga babaye nianang panahona, ilabina ang mga ulipong babaye, anad sa pagpas-an ug bug-at sa adlaw-adlaw nga pagkinabuhi. Dayag nga sa kadugayan si Agar naluya usab, nga tungod niana dili na siya makaagak kaniya, nagbutang kaniya, tingali dinalidali, ilalom sa kinadul-ang kahoykahoy nga kasilongan. Si Agar milingkod "sa gilay-on nga mga usa ka pagpana" (usa ka komon nga Hebreohanong ekspresyon nga nagpasabot sa kasagarang distansiya nga ipahimutang sa mga magpapana ang ilang puntirya) gikan sa iyang anak.—Gen 21:14-16.

Dayon gitawag sa manulonda sa Diyos si Agar, gisultihan siya nga dili angayng mahadlok ug nga si Ismael himoong usa ka dakong nasod. Dugang pa, gibuksan sa Diyos ang iyang mga mata mao nga iyang nakita ang usa ka atabay sa tubig diin iyang gipuno ang panit nga sudlanan ug gipainom ang iyang anak. Ang "Diyos nagpadayon sa paguban sa bata," ug sa ngadtongadto siya nahimong usa ka magpapana ug "mipuyo sa kamingawan sa Paran." Si Agar mikuhag asawa alang kaniya gikan sa yuta sa Ehipto.—Gen 21:17-21.

Matod ni apostol Pablo, si Agar nagdulag papel sa usa ka simbolikong drama diin siya naghawas sa nasod sa unodnong Israel nga nailalom kang Jehova pinaagi sa pakigsaad sa Balaod nga giinagurahan sa Bukid sa Sinai, ug ang maong pakigsaad nagpatunghag "mga anak sa pagkaulipon." Tungod sa makasasalang kahimtang sa katawhan, wala makatuman ang nasod sa mga kondisyon niana nga pakigsaad. Ilalom niana ang mga Israelinhon wala mahimong katawhan nga gawasnon kondili hinukman ingong mga makasasala nga takos sa kamatayon; busa, sila mga ulipon. (Ju 8:34; Rom 8:1-3) Sa adlaw ni Pablo ang Jerusalem maoy katumbas kang Agar kay ang Jerusalem nga kaulohan, nga naghawas sa organisasyon sa kinaiyanhong Israel, nahimong ulipon uban sa iyang mga anak. Apan, ang inanak-sa-espiritung mga Kristohanon maoy mga anak sa "Jerusalem sa itaas," ang simbolikong babaye sa Diyos. Kini nga Jerusalem, sama kang Sara nga babayeng gawasnon, wala gayod mahimong ulipon. Apan sama kang Isaac nga gilutos ni Ismael, mao man usab ang mga anak sa "Jerusalem sa itaas," nga gihatagag kagawasan sa Anak, nakaagom ug paglutos sa mga kamot sa mga anak sa naulipong Jerusalem. Hinunoa, si Agar ug ang iyang anak gihinginlan, nga naghawas sa pagsalikway ni Jehova sa kinaiyanhong Israel ingong usa ka nasod.—Gal 4:21-31; tan-awa usab ang Ju 8:31-40.

AGATA. Usa ka bililhong pahiyas nga bato nga usa ka matang sa kalsidonya, usa ka klase sa dekolor nga kuwarso.

Kadaghanan sa mga agata maoy linginong mga deposito sa *silica* nga makaplagan sa mga lungag sa mga bato. Ang mga lut-od sa agata nagkalainlain gikan sa tin-aw ngadto sa dili sihag, ug kini mopabanaag ug daghang kolor tungod sa gigming nga mga partikulo sa *iron salt*. Ang mga kolor maoy kombinasyon sa dalag, kape, abohon, asul, o itom, ug kini lukop nga makita ingong nindot nga mga budlis, mga paliyok, o lubog nga kombinasyon sa mga kolor. Ang agata mas gahi ug diyutay kay sa asero ug mahimong pasinawon pag-ayo.

Ang agata nga gigamit sa mga Israelinhon didto sa kamingawan lagmit naggikan sa Ehipto. Sumala kang Pliny nga Magulang, ang pula nga mga agata nga may puting ugat-ugat nakaplagan kanhi sa palibot sa Thebes. Malagmit nga kining matanga sa pula nga agata mao ang gibutang diha sa "tabon sa dughan sa paghukom" sa hataas nga saserdote aron maghawas sa usa sa 12 ka tribo sa Israel. Ang bato sa tunga sa ikatulong laray diha sa tabon sa dughan ni Aaron maoy usa ka agata (Heb., *shevoh'*, usa ka matang sa bililhong bato). —Ex 28:2, 15, 19 (*ftn* sa *Rbi8*), 21; 39:12.

AGE. Usa ka Hararnon, ang amahan ni Sammah nga usa sa gamhanang mga tawo ni David. —2Sa 23:8, 11.

AGILA [Heb., *ne'sher;* Aramaiko, *neshar';* Gr., *a·e·tos'*]. Usa ka dakong langgam nga mandadagit. Gituohan sa pipila nga ang Hebreohanong ngalan naggikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "kuniskunis o gilis." Ang uban nag-isip nga usa kini ka *onomatopoeic* (nga mao, usa ka ngalan nga ang tunog naghatag ug kahulogan sa kon unsang butanga ang buot ipasabot) ug sila nagtuo nga ang *ne'sher* nagkahulogang "paghaguros" o "pagkilab," busa usa ka langgam nga mosakdop sa iyang tukbonon, nga mosarap nga maghaguros ug samag kidlap diha sa kahanginan. Sa bisan hain nga kahimtang, ang Hebreohanong termino tukmang naghubit sa agila, kansang samag-kilat nga pagsakdop gikan sa habog kaayo nga mga dapit mohagiyos samtang ang hangin mohuros sa iyang binukhad nga mga dagang (ang mga balhibo sa iyang pako). Ingong usa ka langgam nga manda-

dagit ug moinom ug dugo (Job 39:27, 30), ang agila gilakip niadtong mga langgam nga gitala ingong "mahugaw" ilalom sa Moisesnong Balaod. —Lev 11:13; Deu 14:12.

Mga Matang nga Naggikan sa Palestina. Lakip sa mga agila nga makaplagan sa Israel karong adlawa mao ang imperyal nga agila (*Aquila heliaca*), ang bulawanong agila (*Aquila chrysaëtos*), ug ang mugbog-kuyamoy nga agila (*Circaëtus gallicus*). Ang bulawanong agila, nga ginganlan sa ingon tungod sa kasinaw sa ulo ug sa tangkugo niini, maoy usa ka matahom nga itom-kapehon nga langgam nga mga 1 m (3 p) ang gitas-on sa lawas, ug ang gilapdon sa mga pako niini maoy mga 2 m (6.5 p). Ang mga agila sa kinaiyanhon medyo lagpad ug ulo ug nag-ugdo ang ibabaw nga bahin sa mga mata niini; may usa ka mubo, kusgan, samagkaw-it nga sungo; lig-ong mga tiil; ug may talinis, kusgang mga kuyamoy.

'Gidala ibabaw sa mga pako sa mga agila'—unsay pasukaranan niining maong mahulagwayong mga pulong?

Ang rehiyon sa Sinai gitawag ug "dapit sa agila," diin ang mga langgam molupad sa itaas ug mosarap pinaagi sa ilang kusgan, lagpad nga mga pako. Busa, ang nahigawas nga mga Israelinhon nga nagtigom didto sa Bukid sa Sinai makasabot pag-ayo sa katukma sa paglarawan nga gihatag sa mga pulong sa Diyos, nga siya nagdala kanila gikan sa Ehipto "ibabaw sa mga pako sa mga agila." (Ex 19:4; itandi ang Pin 12:14.) Duolan sa 40 ka tuig sa ulahi, gipakasama ni Moises ang pagtultol ni Jehova sa Israel latas sa kamingawan sa usa ka agila nga "nagkisaw sa iyang salag, naglupadlupad ibabaw sa iyang mga kuyabog, nagbukhad sa iyang mga pako, nagkuha kanila, nagdala kanila diha sa iyang mga pako." (Deu 32:9-12) Sa dihang ang mga kuyabog sa agila mosugod na sa paglupad, ang inayan nga agila magkisaw kanila, nga mopakayabkayab ug mopakapakapa sa mga pako niini aron sa pagpakigkomunikar sa iyang kuyabog, ug dayon mag-aghat o mag-agni kanila sa paggawas gikan sa salag aron ilang sulayan ang paglupad.

Bisan tuod ang pipila nagduhaduha kon tinuod ba nga ipasakay sa agila ang ilang mga kuyabog diha sa ilang likod, gitaho ni Sir W. B. Thomas nga ang usa ka giya sa Scotland nagpamatuod labot sa bulawanong agila nga "ang inayan sa mga langgam, human sa pag-aghat, ug usahay sa pagtugpo sa mga kuyabog ngadto sa hangin, mosakdop sa ilalom niini ug ang kuyabog nga nanglimbasog sa paglupad papahulayon sa makadiyot diha sa ilang mga pako ug sa ilang likod." (*The Yeoman's England,* London, 1934, p. 135) Ang usa ka tawong nakakita didto sa Tinipong Bansa gikutlo sa *Bulletin* sa Smithsonian Institution (1937, Num. 167, p. 302) nga nag-ingon: "Ang inayan manukad sa salag nga nahimutang diha sa mga pangpang, ug dili-hugot nga maggunit sa kuyabog, tugotan kining mahulog, sa akong banabana, mga kasiyaman ka piye; dayon siya mosakdop sa ilalom kaniya nga binukhad ang mga pako, ug ang kuyabog motungtong sa likod sa iyang inayan. Ang inayan mopaibabaw kaniya ug dayon sublion kini paghimo. . . . Ang akong papa ug ako nagtan-aw niini, nga nahingangha, sulod sa kapin sa usa ka oras." Si G. R. Driver, nga nagkomento niini nga mga pahayag, miingon: "Nan ang gilarawan [diha sa Deuteronomio 32:11] dili diay hinanduraw lamang nga asoy apan pinasukad sa tinuod nga panghitabo." —*Palestine Exploration Quarterly,* London, 1958, pp. 56, 57.

Habog ug Salag ug Layog Panan-aw. Ang pagkamaong mosalag sa mga agila gipasiugda pinaagi sa pagpangutana sa Diyos kang Job diha sa Job 39:27-30. Ang salag o balay niini lagmit nahimutang diha sa usa ka habog nga kahoy o sa ibabaw sa dakong bato sa usa ka pangpang o sa usa ka batoon nga dal-og. Latas sa katuigan ang salag lagmit moabot ug 2 m (6.5 p) ang gitas-on, ug ang ubang mga salag sa agila moabot sa gibug-aton nga hangtod sa usa ka tonelada! Ang pagkaprotektado ug pagkalisod-adtoon sa salag sa agila gigamit usab sa mga manalagna sa mahulagwayong paagi diha sa ilang mga mensahe batok sa halangdong gingharian sa Edom nga nahimutang sa gansangong kabukiran sa rehiyon sa Araba.—Jer 49:16; Abd 3, 4.

Ang pagkalayog panan-aw sa agila, nga gihisgotan sa Job 39:29, gipamatud-an ni Rutherford Platt sa iyang libro nga *The River of Life* (1956, pp. 215, 216), ug kini nagpakita usab sa talagsaong disenyo sa mata sa agila, nga nagpamatuod sa kaalam sa Maglalalang. Ang libro nag-ingon:

"Atong makaplagan ang pagkahawod sa mga mata sa katibuk-ang gingharian sa mga hayop . . . [diha sa] mga mata sa agila, buwitre, ug banog. Idlot kaayo ang ilang panan-aw nga tungod niana sila makaaninaw gikan sa gilay-ong usa ka libo ka piye gikan sa kahanginan ug makakita sa usa ka koneho o sa usa ka *grouse* nga ang katunga sa lawas niini natakpan sa kabalilihan.

"Ang idlot nga panan-aw sa mata niini nga mangangayam maoy tungod sa aninag sa usa ka butang nga ingon sa usa ka dasok nga pundok sa talinis, pormag-kono nga mga selula. Kining gamitoyng bahin diha sa likod sa kalimutaw mopasuhop ug mga bidlisiw sa kahayag gikan sa usa ka butang agi sa linibo ka gagming nga mga bahin sa

selula, nga sa talagsaong paagi makapatunghag usa ka tin-aw nga larawan diha sa hunahuna. Alang sa halos tanan nga mga mangangayam, sama sa *skunk* (usa ka matang sa maral), *cougar,* ug kita nga mga tawo, ang usa lang ka bahin sa mga kono igo na; kita motan-aw nga deretso ug moduol nga direkta sa butang nga atong makita. Apan dili ingon niana ang agila o banog, nga makatutok sa koneho nga anaa sa kabalilihan pinaagi sa iyang idlot nga igtatan-aw nga mga kono, ug dayon mopaduol pinaagi sa usa ka taas, pahandag nga pagsakdop. Tungod niini, ang larawan nga nakita molahos sa likod sa kalimutaw sa kurbadong agianan. Ang maong agianan tukmang gidisenyo alang sa mata sa agila mao nga inay nga usa ka pundok sa mga kono nga selula, ang mosakdop nga langgam adunay kurbadong agianan sa mga kono. Sa dihang ang agila mosarap ngadto sa ubos, ang koneho nga anaa sa kabalilihan kanunayng nasentro sa iyang panan-aw."—Itandi ang Jer 49:22.

Katakos sa Paglupad. Ang katulin sa paglupad sa agila gipasiugda diha sa daghang mga teksto. (2Sa 1:23; Jer 4:13; Lam 4:19; Hab 1:8) Adunay gitahong mga agila nga makalupad ug labaw pa sa gikusgon nga 130 km/oras (80 mko). Nagpasidaan si Solomon nga ang bahandi "magahimog mga pako alang sa iyang kaugalingon" sama nianang sa mga agila nga molupad ngadto sa kalangitan (Pr 23:4, 5), samtang si Job nagbangotan sa pagkadaklit ra sa kinabuhi, nga nagtandi niini sa gikusgon sa paglupad sa agila nga mangitag tukbonon. (Job 9:25, 26) Apan kadtong nagasalig kang Jehova makadawat ug kusog aron makalahutay, nga samag nagalupad pinaagi sa daw dili kapoyon nga pako sa agila nga nagalupad paingon sa itaas.—Isa 40:31.

Ang modernong mga siyentipiko nahibulong sa "dalan sa usa ka agila diha sa kalangitan," sama sa gibati sa magsusulat sa Proverbio 30:19. Si Clarence D. Cone, Jr., nag-asoy sa paagi diin ang obserbasyon bahin sa maanindot ug walay hagong pagpautaw-utaw sa mga agila, banog, ug buwitre "nakatabang sa pagdiskobre sa hinungdanong mekanismo sa meteorolohiya." Iyang gipakita ang paagi diin bug-os nga gigamit sa maong dagkong mga langgam ang dinamikong enerhiya sa dagkong "mga bula" sa init nga hangin nga mopaibabaw gikan sa yuta tungod sa kainit sa adlaw ug sa maayong pagkadisenyo sa "may kal-ang" nga mga bahin diha sa tumoy sa pako sa agila sa pagkaagi nga makalusot ra ang hangin diha sa pako.—*Scientific American,* Abril 1962, pp. 131, 138.

Mahulagwayong Paggamit. Kining gamhanan nga langgam nga mandadagit maoy sagad nga simbolo nga gigamit sa mga manalagna aron sa paghulagway sa mga kasundalohan sa kaawayng mga nasod sa ilang kalit ug subsob, wala-damhang mga pag-atake. (Deu 28:49-51; Jer 48:40; 49:22; Os 8:1) Ang mga magmamando sa Babilonya ug sa Ehipto gihulagway ingong mga agila. (Eze 17:3, 7) Angayng matikdan nga sa daghang karaang kanasoran, lakip ang Asirya, Persia, ug Roma, ang larawan sa agila kanunayng gigamit diha sa harianong mga setro, estandarte, ug mga bantayog, maingon nga gigamit usab kini sa modernong kapanahonan sa Alemanya, Tinipong Bansa, ug sa uban pang mga nasod.

Gikuwestiyon sa pipila ang paggamit sa pulong nga "mga agila" diha sa Mateo 24:28 ug Lucas 17:37, ug nangatarongan nga ang mga teksto angayng magtumong hinuon sa mga buwitre, nga magtapok sa usa ka patayng lawas sa hayop. Bisan pa niana, bisan tuod ang agila sa panguna dili kumakaon ug patayng lawas sa hayop, sama sa buwitre, kini usahay mokaon ug mga patayng lawas. (*Palestine Exploration Quarterly,* 1955, p. 9) Ang agila usab, bisan tuod sagad mangitag pagkaon nga mag-inusara, dili sama sa buwitre nga mangitag pagkaon kauban sa grupo, nailhan nga may mga panahon nga mangitag pagkaon nga may kauban; ug ang librong *The Animal Kingdom* (Tomo II, p. 965) nagtaho nga sa usa ka higayon "daghan kanila ang tingob nga miatake sa usa ka *antelope* nga nagsanga ang sungay." (Giedit ni F. Drimmer, 1954) Ang tagna ni Jesus nga gihisgotan na gihatag maylabot sa iyang gisaad nga "presensiya." Busa, kini dili mapadapat lamang sa pagkalaglag sa Hudiyohanong nasod niadtong 70 K.P. pinaagi sa Romanhong kasundalohan, nga nagdayandayan sa ilang mga estandarte pinaagi sa mga larawan sa mga agila.

Ang mga agila gigamit sa Pinadayag aron sa paghawas sa mga linalang nga nagbantay sa trono sa Diyos ug sa pagmantala sa mga mensahe sa paghukom sa Diyos alang niadtong anaa ibabaw sa yuta, dayag aron sa pagpaila sa katulin ug kalayog panan-aw.—Pin 4:7; 8:13; itandi ang Eze 1:10; 10:14.

Ang laing teksto nga gihunahuna sa ubang mga eskolar nga mapadapat sa buwitre inay nga sa agila mao ang Miqueas 1:16, nga naghisgot sa Israel diha sa masambingayong paagi nga 'nagpadako sa pagkaupaw niini ingon sa agila.' Ang ulo sa agila daghag balhibo; bisan gani ang upaw nga agila sa Amihanang Amerika gihisgotan ingong "upaw" tungod lang kay ang puting mga balhibo diha sa ulo niini daw upaw kon tan-awon sa halayo. Ang *griffon* nga buwitre (*Gyps fulvus*), nga makita gihapon sa Israel karong adlawa, may diyutayng puting balhibo diha sa ulo niini, ug ang liog niini hilang ug mga balhibo. Kon kini nga teksto mapadapat niini, kini nagpaila nga ang Hebreohanong pulong nga *ne'sher* mas lapad ug kahulogan kay sa agila la-

mang. Angayng matikdan nga ang *griffon* nga buwitre, bisan tuod wala iklasipikar sa mga eksperto nga nagtuon sa mga langgam nga sama sa "mga espisye" o "matang" sa mga agila, giklasipikar kini nga sakop sa maong sama nga "pamilya" (Accipitridae). Hinuon, ang uban nagtuo nga ang Miqueas 1:16 naghisgot bahin sa pagluno sa mga balhibo sa agila, bisan tuod ikaingon nga kini inanay ug dili kaayo mamatikdan nga proseso. Kini nga pagluno, nga makapakunhod sa kalihokan ug kusog ug dayon sundan sa usa ka pagbag-o sa normal nga kinabuhi, tingali mao ang gipasabot sa salmista nga ang pagkabatan-on sa usa ka tawo "nagpadayon sa pagbag-o ingon gayod nianang sa usa ka agila." (Sal 103:5) Gituohan sa uban nga kini may kalabotan sa taas nga kinabuhi sa usa ka agila, ang uban giingon nga miabot sa kagulangong 80 ka tuig.

Ang ngalang Aquila (Buh 18:2) maoy Latin nga pulong alang sa agila.

AGRIKULTURA. Ang pagtikad sa yuta ug pagpatunghag abot, ingon man usab ang pagbuhig mga hayop. Ang agrikultura nagsugod didto sa Eden, sanglit si Adan, human siya lalanga sa Diyos, gibutang didto sa tanaman "aron sa pagtikad niini ug sa pag-atiman niini." (Gen 2:5, 15) Apan, tungod sa pagkadili-matinumanon sa unang tawhanong paris, ang Paraiso sa Eden wala mokaylap; hinunoa, ang yuta nahimong tinunglo sa Diyos. Gikinahanglan ang singot ug kahago aron ang usa may kapanginabuhian gikan sa yuta.—Gen 3:17-19.

Ang unang anak nga lalaki ni Adan ug Eva, si Cain, nahimong "usa ka magtitikad sa yuta"; si Abel, usa ka tig-alima sa mga karnero. (Gen 4:2-4) Human sa Lunop, "si Noe nagsugod ingong usa ka mag-uuma" ug nagtanom ug usa ka parasan. (Gen 9:20) Sa ulahi si Abraham, Isaac, ug Jacob sa panguna nagkinabuhi ingong tigbalhinbalhig puyo ug tigbuhig kahayopan, tingali sama kang Jabal kinsa nabuhi sa wala pa ang Lunop (Gen 4:20), bisan tuod nga kon bahin kang Isaac ug Jacob adunay ebidensiya usab nga sila nanguma, sanglit espesipikong gihisgotan ang trigo.—Gen 26:12; 27:37; 30:14; 37:7.

Ang Agrikultura sa Israel. Ang mga pagpangubkob sa mga arkeologo nagpakita nga ang dapit sa Palestina maoy usa sa kinaunahang mga sentro sa agrikultura. Ang Yutang Saad maoy tabunok kaayo nga yuta. Sa adlaw ni Lot ang distrito sa Jordan maoy "sama sa tanaman ni Jehova, sama sa yuta sa Ehipto hangtod sa Zoar." (Gen 13:10) Una pa sa Pagpanggula, ang nasod sa Israel sinati na kaayo sa agrikultura didto sa Ehipto, diin ang trigo, lino, sebada, pepino, sandiya, puerro, sibuyas, ahos, ug uban pang mga produkto gitanom. (Ex 9:25, 26, 31, 32; Num 11:5; Deu 11:10) Dayon sulod sa 40 ka tuig ang nasod naglatagaw didto sa kamingawan, hinuon wala kaayo malangkit sa makadaot nga pakig-ubanay sa paganong katawhan.

Sa ilang pagsulod sa Yutang Saad, ang nasod nahimong mga mag-uuma ug tigbuhig kahayopan. Diha gayoy bentaha sa ilang pagkabaton ug yuta nga natikad na. Ang kadaghanan sa mga Hebreohanon nga sinati sa agrikultura didto sa Ehipto namatay na didto sa kamingawan, ug busa, diyutay na lamang kon aduna may kuwalipikado ug ekspertong mga mag-uuma ang may praktikal nga kasinatian nga makasugod sa pagpanguma diha sa yuta nga bag-o ug dili pa nila sinati. (Num 14:22-30; Heb 3:16, 17) Busa, dakong bentaha alang kanila nga makapanunod karon ug 'mga balay nga puno sa tanang maayong mga butang, ug kinubkob nga mga atabay, mga parasan ug kaolibohan nga natanom na ug nagapamunga.'—Deu 6:10, 11; 8:6-9.

Human mabahin ang yuta ngadto sa tribonhong mga teritoryo, ang mga luna sa yuta gibahinbahin, lagmit pinaagig pising igsusukod. (Sal 78:55; Eze 40:3; Am 7:17; Miq

Usa ka bakilid nga gihimoag hinagdang talamnan, komon diha sa Israelinhong pagpanguma

2:4, 5) Sa dihang naestablisar na, kini nga mga utlanan pagailhon ug tahoron.—Deu 19:14; 27:17; Pr 22:28; Os 5:10; itandi ang Job 24:2.

Ang pagpanguma gihatagag importansiya diha sa mga balaod nga gihatag ngadto sa Israel. Ang yuta iya ni Jehova ug busa dili angayng abusohan. (Lev 25:23) Ang yuta dili ikabaligya hangtod sa hangtod, ug gawas sa mga yuta nga gipanag-iya sulod sa pinarilan nga mga siyudad, ang yuta nga nabaligya tungod sa mga kaalaotan ug mga kapitos sa panginabuhi igauli sa orihinal nga tag-iya sa panahon sa tuig sa Tinghugyaw. (Lev 25:10, 23-31) Usa ka igpapahulay ang gipatuman kada ikapito nga tuig, nga nianang panahona ang yuta dili pagatikaron ug ang katabunok sa yuta ipasig-uli, sa ingon nahimo nila ang gihimo karon pinaagi sa pag-ilis-ilis sa pananom. (Ex 23:10, 11; Lev 25:3-7) Ang maong lagda daw dili makaayo ug tino nga maoy usa ka pagsulay sa pagtuo sa nasod bahin sa saad sa Diyos nga magtagana ug igong gidaghanon sa abot nga makasustento kanila hangtod sa pag-ani sa sunod nga tuig. Sa samang higayon, kini nagdasig kanila sa pag-ugmad ug kaalam ug abanteng panglantaw. Ang tuig sa Tinghugyaw (kada ika-50 nga tuig) maoy usa usab ka tuig sa pagpahulay sa yuta.—Lev 25:11, 12.

Ang tulo ka tinuig nga mga pista nga gisugo sa Israel nga saulogon giatol sa agrikultural nga mga yugto: ang Pista sa mga Tinapay nga Walay Igpapatubo sa panahon sa pag-ani sa sebada, ang Pentekostes sa panahon sa pag-ani sa trigo, ug ang Pista sa mga Balongbalong sa panahon nga matapos na ang pagpangani sa mga abot sa talitapos nga tuig. (Ex 23:14-16) Alang sa mga Israelinhon ang mga yugto sa panahon ug mga pag-ani maoy mahinungdanong mga petsa ug mga timailhan sa panahon ug mas kasagarang gigamit kay sa mga ngalan sa bulan sa kalendaryo. Ang pagkamaguuma sa mga Israelinhon nagpanalipod usab kanila sa espirituwal nga paagi, sanglit tungod niana sila sa dakong bahin wala magsalig sa ubang katawhan alang sa ilang mga panginahanglan ug nalimitehan pag-ayo ang ilang pagpakignegosyo sa naglibot nga mga nasod.

Bisan tuod kini ilang mapanag-iya ingong usa ka yuta nga "nagaagay sa gatas ug dugos" ubos sa panalangin sa Diyos, bisan pa niana, dihay mga problema sa pagpanguma nga angayng sulbaron. Kon sila magmasinugtanon, walay panginahanglan sa dinagko nga irigasyon. (Deu 8:7; 11:9-17) Ang ting-ulan magsugod sa sayong mga ulan sa mga tungatunga sa Oktubre ug magpadayon hangtod sa panahon sa ulahing mga ulan, nga matapos sa mga tungatunga sa Abril. (Deu 11:14) Unya sundan kini sa lima ka bulan nga sagad walay ulan, nga ang kainit ug kamala niini makunhoran tungod sa daghang yamog nga motungha inigkagabii ug magpabugnaw sa yuta ug sa mga tanom.—Gen 27:28; Deu 33:28; tan-awa ang YAMOG.

Aron mapreserbar ang yuta diha sa kabakiliran, lagmit gihimo ang hinagdang mga talamnan ginamit ang mga paril nga bato aron kini masangga ug aron dili mabanlas ang tabunok nga bahin sa yuta. Ang mga pagpangubkob sa mga arkeologo nagpakita nga may mga 60 o kapin pa nga hinagdang mga talamnan diha sa pipila ka kabakiliran. Aron mabantayan ang mga tanom, ang mga balongbalong o mga payag o bisan ang permanenteng mga torre gitukod diha sa mga parasan ug kaumahan aron ang usa ka tigbantay ikapuwesto aron sa pagtan-aw sa palibot nga mga dapit.—Isa 1:8; 5:2; Mat 21:33.

Si Haring Uzzias partikular nga gihisgotan ingong "mahigugmaon sa pagpanguma [sa literal, yuta]."—2Cr 26:10.

Bisan tuod ang pagkadili-masinugtanon human niana misangpot sa pagkuha sa panalangin sa Diyos ug tungod niana midangat ang mga kadaot sa agrikultura pinaagi sa pagkawalay-ani, hulaw, hampak sa mga dulon, agup-op, ug uban pang mga problema, ug bisan tuod ang pagkalaglag sa daghang kakahoyan ug pagkapakyas nga mamentinar ang mga kahikayan sa paghimog hinagdang mga talamnan sulod sa daghang kasiglohan misangpot sa pagkabanlas sa daghang ibabawng bahin sa yuta sa dakong bahin sa Palestina, ang kadaghanan sa nahibiling yuta tabunok pa gihapon kaayo hangtod sa presenteng panahon.—Tan-awa ang PAG-ANI; MAGPUPUGAS, PAGPUGAS; PAGGIOK; ug ang susamang mga paghisgot ilalom sa tagsatagsa ka ulohan niini.

AGRIPA. Tan-awa ang HERODES Num. 3 ug 4.

AGTANG. Ang bahin sa nawong nga nahimutang ibabaw sa mga mata. Ang Hebreohanong ekspresyon nga gihubad nga "agtang" (Deu 14:1) ug ang Gregong pulong alang sa "agtang" (*me'to·pon*) sa literal nagkahulogan nga "tali sa mga mata." Ingong tataw kaayo ug daling makita nga bahin sa usa ka tawo, ang agtang, sa karaang kapanahonan, mao ang bahin sa lawas sa mga ulipon nga markahan aron makita sa tanan kon kinsay ilang agalon. Lain pa, gimarkahan usab ang agtang sa mga magsisimba sa pipila ka paganong mga diyos. Bisan karong adlawa gisunod sa pipila ang batasan sa pagbutang ug relihiyosong mga marka diha sa agtang, aron ang tanan mahibalo sa ilang debosyon ngadto sa ilang relihiyosong mga pagtulon-an.

Marka Diha sa Agtang. Ang pagkaadunay marka diha sa "agtang" susamang gigamit sa mahulagwayong paagi diha sa Bibliya aron ipaila nga ang usa ka tawo maoy usa ka ulipon sa matuod nga Diyos o sa lain. Sa Pinadayag 7:2-4, gihisgotan ang pagtimbre sa manulonda sa 144,000 ka tawo diha sa ilang mga agtang. (Tan-awa ang TIMBRE.) Sa laing bahin sa panan-awon sa Pinadayag, ang 144,000 gihulagway nga nakabaton sa ngalan sa Kordero, si Jesu-Kristo, ug sa ngalan sa iyang Amahan nga nahisulat diha sa ilang mga agtang. Ingong pangasaw-onon sa Kordero, sila magbaton sa iyang ngalan sa hustong paagi. (Pin 14:1; 22:3, 4) Sanglit ang Hebreohanong pinulongan kaduha hisgoti diha sa basahon sa Pinadayag (9:11; 16:16) ug sanglit si apostol Juan usa ka Hebreohanon, lagmit gayod nga ang sagradong Tetragrammaton maoy nahisulat diha sa mga agtang sa 144,000, nga magpaila kanila ingong mga alagad ug mga saksi ni Jehova.

Ingon sa gihubit sa Ezequiel 9:3-6, usa ka matang sa mga tawo ang gimarkahan diha sa ilang mga agtang aron dili malaglag sa tiglaglag nga mga panon sa Diyos, niining higayona dili mga manulonda ang nagmarka, ni gimarkahan pinaagi sa usa ka "timbre," kondili pinaagi sa usa ka tawo nga adunay "tintiro sa sekretaryo." Gihulagway ingong "nagapanghupaw ug nagaagulo tungod sa tanang dulumtanang mga butang nga ginahimo," kini sila, sa dihang 'gimarkahan,' nagpakita sa ilang kaugalingon ingong mga ulipon ug mga magsisimba ni Jehova; ang ilang mga binuhatan, batasan, ug mga personalidad dayag nga nagpamatuod bahin niini atubangan sa tanan, nga maorag nahisulat 'diha sa ilang mga agtang.'

Sa pagmarka sa mga ulipon sa politikanhong "mapintas nga mananap" sa kalibotan (tan-awa ang MANANAP, SIMBOLIKO NGA MGA [Ang pitoy-ulo nga mapintas nga mananap nga migula gikan sa dagat]), usa ka simbolikong marka ang gibutang diha sa mga agtang o sa tuong mga kamot sa mga tawo, nga gipugos pa gani ingon sa gipakita sa Pinadayag 13:16, 17. Ang nakadawat niana nga marka nagpaila sa ilang kaugalingon ingong batok sa Diyos ug takos sa pagdawat sa iyang walay-sambog nga kasuko.—Pin 14:9-11; tan-awa ang MARKA.

Hataas nga Saserdote sa Israel. Diha sa atubangan sa purong sa hataas nga saserdote sa Israel, sa agtang sa saserdote may usa ka plaka nga bulawan, "ang balaang ilhanan sa pagpahinungod," nga gikulit sa "mga kulit sa usa ka timbre" ang mga pulong nga "Ang pagkabalaan iya ni Jehova." (Ex 28:36-38; 39:30) Ingong pangunang hawas sa Israel sa pagsimba kang Jehova, haom nga huptang balaan sa hataas nga saserdote ang iyang katungdanan, ug kini nga sinulat magsilbing pahinumdom usab sa tibuok Israel sa panginahanglan nga kanunayng magpakabalaan diha sa pag-alagad kang Jehova. Kini usab nagsilbing usa ka nahiangay nga paglarawan sa dakong Hataas nga Saserdote, si Jesu-Kristo, ug ingong gipahinungod ni Jehova ngadto niining saserdotehanong pag-alagad nga nagtuboy sa pagkabalaan sa Diyos.—Heb 7:26.

Dakong Babilonya. Sa kasukwahi, ang simbolikong dakong bigaon may ngalan nga "Dakong Babilonya" diha sa iyang agtang. Ang karaang Babilonya dugay na nga gihawasan sa kon unsay dili balaan ug nga kabatok sa Diyos.—Pin 17:1-6; tan-awa ang DAKONG BABILONYA.

Ubang mga Paggamit sa Termino. Ang laing mahulagwayong paggamit sa pulong nga "agtang" makaplagan sa Isaias 48:4, diin si Jehova nag-ingon nga ang agtang sa Israel maoy tumbaga, dayag nga tungod kay ang iyang pagkagahian ug pagkarebelyoso hilabihan gayod. Sa Jeremias 3:3, ang mapangahason ug makauulaw nga apostasya sa dili-matinumanong Jerusalem sa mahulagwayong paagi gihubit ingong "ang agtang sa usa ka asawa nga naghimog pagpamampam." Dugang pa, sa Ezequiel 3:7-9, ang Diyos nag-ingon kang Ezequiel, nga mitagna ngadto sa gahig-ulo (sa literal, "gahi ug agtang"), tig-ag kasingkasing nga mga Israelinhon, nga iyang gihimo ang agtang sa manalagna nga "sama sa usa ka diamante," nga tungod niana siya naghatag kaniya ug kalig-on, determinasyon, ug kaisog sa pagpahayag sa mensahe sa Diyos ngadto kanila.

Sa dihang si Haring Uzzias mapangahason ug ilegal nga miilog sa mga buluhaton sa saserdote pinaagi sa pagsulay sa pagtanyag ug insenso diha sa halaran sa insenso didto sa templo ni Jehova, ang iyang sala ug ang paghukom ni Jehova tin-aw ug dihadiha nga gipadayag pinaagi sa hampak nga sanla nga mitunghag kalit diha sa iyang agtang. —2Cr 26:16, 19, 20.

AGUP-OP. Usa sa daghang sakit nga motapot sa tanom. Ang pagkadaot sa pananom tungod sa agup-op maoy usa sa mga katalagman nga naagoman sa dili-matinumanong Israel. (Deu 28:22; 1Ha 8:37-39; 2Cr 6:28-30; Am 4:9; Hag 2:17) Gituohan nga ang agup-op nga gihisgotan sa Bibliya lagmit maoy itom nga agup-op diha sa punoan sa tanom (*Puccinia graminis*). Kining grabe nga parasitikong sakit maghikaw sa mga tanom sa gikinahanglang pagkaon ug tubig ug tungod niana mokaging ang mga lugas. Ang gagmayng puntikpuntik nga samag taya makaplagan diha sa mga punoan ug sa mga dahon sa nataptan nga lugasong mga tanom.

AGUR. Ang anak nga lalaki ni Jakeh ug magsusulat sa ika-30 nga kapitulo sa basahon sa Mga Proverbio. (Pr 30:1) Wala nay laing gihisgotan aron dugang siyang mailhan. Lagmit nga siya nagkinabuhi sa panahon gikan sa yugto sa paghari ni Solomon (1037-998 W.K.P.) hangtod sa paghari ni Ezequias (745-717 W.K.P.).

Giisip sa pipila ka rabbinikong mga eskolar nga ang ngalang Agur maoy mahulagwayon, nga gipadapat kang Solomon. Busa ang nota o *footnote* sa Proverbio 30:1 diha sa *Soncino Books of the Bible* nagkutlo gikan sa Midrash nga nag-ingon: "Siya gitawag nga *Agur* tungod kay siya nagtipig (*agar*) ug kahibalo sa Torah, ug *ang anak nga lalaki ni Jakeh* tungod kay siya nagsuka niini (*hikki*) sa pagkaagi nga iyang gibalewala ang pasidaan nga dili magbaton ug daghang asawa." (Giedit ni A. Cohen, London, 1952) Apan bisan taliwala sa mga komentaristang Hudiyo, kini nga panglantaw wala kauyoni sa tanan ug daghan ang nagtuo nga ang kalainan sa estilo, pinulongan, ug kaundan nagpaila sa usa ka lahing magsusulat.

AGUSTO [Usa nga Halangdon]. Kini nga titulo gihatag ngadto kang Gaius Octavius. Ang ulahi nga Romanong mga emperador migamit usab niini nga titulo (Buh 25:21, 25), apan kon kini mismo gamiton ingong usa ka ngalan, kini nagtumong kang Octavius, ang unang emperador sa Romanhong Imperyo.

Niadtong Septiyembre, 31 W.K.P., 13 ka tuig human sa pagpatay sa iyang uyoan-sa-tuhod nga si Julio Cesar, si Octavius mipatim-awng mao ang dili-malalis nga magmamando sa Romanhong Imperyo. Wala niya dawata ang mga titulong "hari" ug "diktador" apan gidawat ang linain nga titulong "Agusto" nga gihatag kaniya sa Senado, niadtong Enero 16, 27 W.K.P. Human mamatay si Lepidus niadtong 12 W.K.P., si Agusto mihupot sa titulong "Pontifex Maximus." Uban sa iyang pagsaka sa gahom iyang gihimo ang mga reporma sa kagamhanan, giorganisar pag-usab ang kasundalohan, giestablisar ang Praetorianong Guwardiya (Flp 1:13), ug gitukod ug giayo ang daghang templo.

Niadtong 2 W.K.P. "ang usa ka mando gipagula gikan ni Cesar Agusto nga magparehistro ang tanan sa gipuy-ang yuta; ug ang tanang tawo mipanaw aron magparehistro, ang matag usa ngadto sa iyang kaugalingong siyudad." (Luc 2:1, 3) Tungod niini nga mando si Jesus didto natawo sa Betlehem ingong katumanan sa tagna sa Bibliya. (Dan 11:20; Miq 5:2) Gawas niining pagparehistro sa katawhan alang sa pagbuhis ug sa pinugos nga pagpatala ingong sundalo, pagtudlo ug mga gobernador sa pipila ka lalawigan, ug pagpahamtang sa silot nga kamatayon, si Agusto wala kaayo mangilabot sa lokal nga pangagamhanan. Ang iyang polisa, nga nagpadayon human sa iyang kamatayon, naghatag sa Hudiyohanong Sanhedrin ug bug-os nga gahom. (Ju 18:31) Kini nga pagkamatugoton sa emperador wala kaayo makapaaghat sa mga sakop sa pagrebelde.

Diyutay lang ang kapilian ni Agusto alang sa usa ka manununod. Ang iyang pag-umangkon nga lalaki, duha ka apong lalaki, usa ka umagad nga lalaki, ug usa ka hinablos nga lalaki, tanan namatay na, ug ang iyang buhi pa nga apong lalaki nga si Postumus gikuhaan sa katungod nga mahimong manununod ug opisyal nga gipalagpot, busa si Tiberio na lang nga iyang hinablos nga lalaki ang nahibilin. Si Agusto namatay niadtong Agosto 17, 14 K.P. (Agosto 19, sa Julian nga kalendaryo), ang bulan nga iyang ginganlan sumala sa iyang ngalan.

AGUSTO, PUNDOK NI. Sa dihang, ingong resulta sa iyang pag-apelar kang Cesar, si apostol Pablo gipadala sa Roma, siya gitugyan ngadto sa usa ka opisyal sa kasundalohan (senturyon) nga ginganlag Julio sa "pundok ni Agusto." (Buh 27:1) Ang pagbalhin kang Pablo ug sa ubang mga binilanggo ngadto sa pag-atiman sa opisyal sa kasundalohan nahitabo didto sa Cesarea.—Buh 25:13; 26:30–27:1.

Imposibleng mailhan sa tino ang "pundok ni Agusto" nga niana naggikan si Julio. Tungod kay ang pulong nga "Agusto" dinhi maoy hubad sa Gregong pulong nga *Se·ba·ste′,* miergo ang pipila nga kini nga pundok naggikan sa Samaria, nga nianang panahona gitawag ug Sebaste, ug busa sila nangangkon nga kini maoy usa ka pundok sa mga sundalo nga girekluta gikan sa Samaria. Si Josephus naghisgot sa "usa ka tropa sa mga mangangabayo nga nailhang 'mga Sebasteniano.'" (*The Jewish War,* II, 236 [xii, 5]) Apan, walay igong katarongan nga gamiton ang maong ngalan alang niini nga termino ingon sa paggamit sa magsusulat sa Mga Buhat.

Ang lain nga panglantaw mao nga kining pundok ni Agusto nagtumong sa *frumentarii,* usa ka linain nga pundok sa mga opisyal sa imperyo nga nag-alagad ingong tigpataliwala nga ahensiya sa mga mensahero tali sa emperador ug sa mga hugpong sa kasundalohan sa mga lalawigan, ug kansang mga membro giingon nga maoy tighatod sa mga binilanggo. Kini nga panglantaw, nga sa usa ka bahin gipaluyohan sa hubad sa *King James Version* sa Buhat 28:16, naglakip sa kaduhaduhaang bahin nga nag-ingon nga "ang senturyon naghatod sa mga binilanggo ngadto sa kapitan sa mga guwardiya." Kadtong nagduso niini nga panglantaw naghunahuna nga kining "kapitan sa mga guwardiya" mao ang pangulo sa mga *frumentarii.*

Apan, kini nga prase dili makita diha sa labing modernong mga hubad sa maong bersikulo.

Ang *Revised Standard Version* nagtawag niini nga pundok ingong "Dibisyon ni Agusto," sama sa pagtawag niini sa daghang ubang mga hubad. Ang Gregong pulong nga *spei′ra* (pundok), kon gamiton sa militaryong diwa, sagad nagtumong sa usa ka Romanhong *manipulus,* usa ka kampo nga katumbas sa duha ka "senturya (1 senturya = 100 ka sundalo)." Hinuon, ang termino gigamit usab alang sa mas dakong hugpong sa mga sundalo ug, sama sa paggamit sa Gregong Kasulatan, gituohan nga naghawas kini sa usa ka Romanhong "dibisyon" (ang ikanapulong bahin sa usa ka lehiyon, nga may mga 400 ngadto sa mga 600 ka sundalo). Gawas pa sa naandang Romanhong mga lehiyon nga gilangkoban sa Romanong mga lungsoranon ug gibahin ngadto sa mga dibisyon, dihay segundaryong mga tropa sa kasundalohan o *auxilia* nga gilangkoban sa mga dibisyon nga girekluta taliwala sa Romanong mga sakop (dili mga lungsoranon). Kini maoy independenteng mga yunit sa kasundalohan ug sagad nga nag-alagad diha sa mga utlanan sa imperyo. Bisan tuod ang mga dibisyon sa naandang Romanhong mga lehiyon wala hatagig linaing mga ngalan, kining segundaryong mga dibisyon sagad ginganlan. Ang mga inskripsiyon nakaplagan labot sa *Cohors I Augusta* (Lat.) ug sa *Spei′ra Au·gou′ste* (Gr.), bisan tuod wala gayod ilangkit sa pundok nga gihisgotan.

AHAB [Igsoong Lalaki sa Amahan].

1. Anak nga lalaki ni Omri ug usa ka hari sa amihanang gingharian sa Israel. Siya nagmando sa Samaria sa 22 ka tuig, gikan sa mga 940 W.K.P. —1Ha 16:28, 29.

Gitugotan ang Bakak nga Pagsimba. Ang rekord ni Ahab maoy usa sa labing daotan kon maylabot sa hinungdanong bahin sa matuod nga pagsimba. Dili lamang nagpadayon ang nahugawang pagsimba kang Jehova pinaagi sa bulawang mga nating baka ni Jeroboam kondili gitugotan usab ni Ahab ang pagsimba kang Baal nga makaapekto sa Israel sa dili-hitupngang gidak-on tungod sa iyang sayong pakigminyo kang Jezebel, ang anak nga babaye ni Etbaal nga hari sa Sidon. Si Josephus, nga nagkutlo sa karaang historyador nga si Menander, nagtawag kang Etbaal nga Ithobal, ug ang asoy (*Against Apion,* I, 123 [18]) nagsaysay nga siya mao ang saserdote ni Astarte sa wala pa molingkod sa trono pinaagi sa pagbuno sa hari.

Gitugotan ni Ahab ang iyang paganong asawa nga si Jezebel nga modaldal kaniya sa pagsimba kang Baal, sa pagtukod ug templo alang kang Baal, ug sa pagpatindog ug sagradong poste ingong pasidungog kang Asera. (1Ha 16:30-33) Sa wala madugay diha nay 450 ka manalagna ni Baal ug 400 ka manalagna sa sagradong poste, silang tanan gipakaon diha sa harianong lamesa ni Jezebel. (1Ha 18:19) Ang matuod nga mga manalagna ni Jehova gipatay pinaagi sa espada, ug pinaagi lamang sa gihimo sa tagdumala sa balay ni Ahab nga si Abdias, usa ka tawo nga may pagtuo, napreserbar ang kinabuhi sa 100 kanila pinaagi sa pagtago kanila diha sa mga langob, diin sila nabuhi pinaagi sa tinapay ug tubig.—1Ha 18:3, 4, 13; 19:10.

Tungod sa iyang pagliso ngadto sa pagsimba kang Baal, gipahibalo ni Elias si Ahab nga moabot ang usa ka grabeng hulaw nga sumala sa Lucas 4:25 ug Santiago 5:17 mikabat sa yugtong tulo ka tuig ug unom ka bulan. (1Ha 17:1; 18:1) Moulan lamang pag-usab pinaagi sa pulong ni Elias, ug bisan pag gipangita siya ni Ahab sa tanang naglibot nga kanasoran ug mga gingharian, si Elias wala makit-i hangtod miabot ang takdang panahon. (1Ha 17: 8, 9; 18:2, 10) Nianang tungora si Ahab misulay sa pagbasol kang Elias nga maoy nakaingon sa hulaw ug gutom, usa ka akusasyon nga gisupak ni Elias, ug gipakita nga ang tinuod nga hinungdan mao ang pagsimba kang Baal nga gipaluyohan ni Ahab. Ang usa ka panagtigi nga gihimo didto sa tumoy sa Bukid sa Carmelo nagpamatuod nga si Baal walay silbi ug nagpadayag kang Jehova ingong ang matuod nga Diyos; ang mga manalagna ni Baal gipatay ubos sa sugo ni Elias, ug wala madugay human niadto ang usa ka kusog nga bundak sa ulan mitapos sa mao nga hulaw. (1Ha 18:17-46) Si Ahab mibalik paingon sa Jezreel ug sa iyang asawa, kinsa iyang gipahibalo sa gihimo ni Elias batok sa Baalismo. Si Jezebel misumbalik pinaagig mapintas nga hulga batok kang Elias, nga misangpot sa pagkalagiw ni Elias ngadto sa Bukid sa Horeb.—1Ha 19:1-8.

Pagtukod sa Kaulohan; Mga Kadaogan Batok sa Sirya. Gituohan nga ang pagpanukod ni Ahab naglakip sa paghuman sa mga kuta sa Samaria, nga sumala sa arkeolohiya nalangkoban sa tulo ka dagkong malig-ong mga paril nga maayo kaayong pagkahimo. Ang mga pagpangubkob nagbutyag nga dihay usa ka rektanggulong plataporma sa palasyo nga may sukod nga mga 90 m (295 p) por 180 m (590 p), nga may paril nga ginama sa maayong pagkasapsap nga kuwadradong mga bato. Nakaplagan ang daghang palid nga garing nga gigamit sa pagdayandayan sa muwebles ug mga palid sa bungbong, tingali nalangkit sa "balay nga garing" ni Ahab nga gihisgotan sa 1 Hari 22:39. —HULAGWAY, Tomo 1, p. 948; itandi usab ang Am 3:15; 6:4.

Sa wala madugay ang bahandi sa siyudad ug ang kalig-on sa pagkabutang niini nasulayan sa

dihang gilikosan ang Samaria sa Siryanhong si Ben-hadad II nga maoy nangulo sa panag-abin sa 32 ka hari. Sa sinugdan siya mapainubsanong miuyon sa mga gipangayo sa manunulong, apan human niana si Ahab midumili na sa pagtugot sa aktuwal nga pagpangagaw sa iyang palasyo. Napakyas ang mga negosasyon sa pakigdait, ug pinaagi sa pagtultol sa Diyos si Ahab migamit ug estratehiya nga wala mabantayi sa mga kaaway ug misangpot sa pagpamatay kanila, apan nakaikyas si Ben-hadad.—1Ha 20:1-21.

Kay nagtuo nga si Jehova maoy usa lamang ka 'diyos sa bukid,' mibalik si Ben-hadad pagkasunod tuig dala ang kasundalohan nga pareho kadaghan, apan siya mihan-ay sa pagpakiggubat sa usa ka patag duol sa Apek sa teritoryo sa Manases, inay nga mosulong sa bukirong rehiyon sa Samaria. (Tanawa ang APEK Num. 5.) Ang Israelinhong kasundalohan miasdang sa panggubatan apan mora lang ug "duha ka gagmayng panon sa mga kanding" kon itandi sa dakong kampo sa mga Siryanhon. Kay gipasaligan sa saad ni Jehova nga ang pagpasundayag sa iyang gahom wala magdepende sa dapit, ang kasundalohan ni Ahab nakapaagom ug makapahugnong kapildihan batok sa mga kaaway. (1Ha 20:26-30) Apan, sama gayod kang Haring Saul batok kang Agag nga Amalekanhon, si Ahab nagtugot nga magpabiling buhi si Ben-hadad ug mihimog usa ka pakigsaad uban kaniya nga ang nailog nga mga siyudad igauli ngadto sa Israel ug ang mga dalan sa Damasco igahatag kang Ahab, dayag aron magtukod ug mga tindahan, o mga tiyanggihan, aron mapalambo ang pamatigayon ni Ahab nianang Siryanhong kaulohan. (1Ha 20:31-34) Sama kang Saul, si Ahab gihukman ni Jehova tungod niini, ug gitagna ang umalabot nga katalagman nganha kaniya ug sa iyang katawhan. —1Ha 20:35-43.

Pagbuno Kang Nabot, ug mga Sangpotanan. Sulod sa kal-ang nga tulo ka tuig nga dihay pakigdait, giliso ni Ahab ang iyang pagtagad sa pagpanag-iya sa parasan ni Nabot nga taga-Jezreel, usa ka luna sa yuta nga gitinguha pag-ayo ni Ahab tungod kay utlanan kini sa yuta sa iyang palasyo nga puloy-anan didto. Sa dihang midumili si Nabot sa maong hangyo pinasukad sa pagkadili-mabungkag nga balaod sa Diyos bahin sa mga panulondon, si Ahab mipauli nga nagmugtok sa iyang balay diin siya mihigda sa iyang higdaanan nga ang iyang nawong nag-atubang sa bungbong, ug siya nagdumili sa pagkaon. Pagkasayod sa hinungdan sa iyang kasubo, gihikay sa paganong si Jezebel ang pagbuno kang Nabot ubos sa pasangil nga itaral siya tungod sa pagpasipala, nga nagsulat ug mga sulat ginamit ang ngalan ni Ahab. Sa dihang miadto si Ahab aron sa pagpanag-iya sa gikaibgan nga yuta, gisugat siya ni Elias, kinsa nagsaway pag-ayo kaniya ingong mamumuno ug ingong usa nga nagbaligya sa iyang kaugalingon aron sa pagbuhat ug daotan tungod sa kanunayng pagsiba sa iyang paganong asawa. Sama sa dugo ni Nabot nga gitilaan sa mga iro, tilaan usab sa mga iro ang dugo ni Ahab, ug si Jezebel mismo ug ang mga kaliwat ni Ahab mahimong kalan-on sa mga iro ug sa mga langgam nga kumakaog patayng lawas. Kining mga pulonga mitidlom sa iyang galamhan, ug sa hilabihang kasubo si Ahab nagpuasa nga nagsul-ob ug sakong panapton, nga sa matag karon ug unya molingkod ug molakawlakaw tungod sa hilabihang kaguol. Pinasukad niini, gipakitaan siya ug kaluoy maylabot sa panahon sa pagdangat sa katalagman diha sa iyang balay.—1Ha 21:1-29.

Ang relasyon ni Ahab sa Juda sa H napalig-on pinaagi sa pagpakig-alyansa sa kaminyoon diin ang anak nga babaye ni Ahab nga si Atalia naminyo kang Jehoram nga anak nga lalaki ni Haring Jehosapat. (1Ha 22:44; 2Ha 8:18, 26; 2Cr 18:1) Panahon sa usa ka mahigalaong pagduaw ni Jehosapat sa Samaria, giaghat siya ni Ahab sa pagsuportar kaniya aron makuha pagbalik ang Ramot-gilead gikan sa mga Siryanhon, kinsa dayag nga wala motuman sa bug-os sa mga kondisyon sa pakigsaad nga gihimo ni Ben-hadad. Samtang ang usa ka pundok sa mini nga mga manalagna nagdungan sa pagpasalig sa kalamposan, ubos sa pag-insistir ni Jehosapat si manalagnang Micaias, nga gidumtan ni Ahab, gipatawag ug kini nagtagna sa tino nga katalagman. Nagsugo sa pagdakop kang Micaias, si Ahab nagmagahi ug mipadayon sa pagatake, ug bisag nanagana pinaagi sa pagtakoban sa iyang kaugalingon, naigo siya sa usa ka saag nga udyong mao nga siya inanayng namatay. Ang iyang lawas gidala ngadto sa Samaria aron ilubong ug sa dihang "ilang gihugasan ang karo nga iggugubat didto sa may linaw sa Samaria . . . ang mga iro nagtila sa iyang dugo." Usa ka dakong artipisyal nga dulang ang nakubkoban sa AK nga eskina sa luag nga sawang sa palasyo sa Samaria, ug tingali mao kining dapita nga natuman kini nga tagna. —1Ha 22:1-38.

Moabihanon ug Asiryanhon nga mga Inskripsiyon. Gihisgotan ang pagtukod pag-usab sa Jerico panahon sa paghari ni Ahab, tingali ingong bahin sa programa aron palig-onon ang pagkontrolar sa Israel sa Moab. (1Ha 16:34; itandi ang 2Cr 28:15.) Ang Bato sa Moab ni Haring Mesa sa Moab naghisgot nga gimandoan ang Moab ubos ni Haring Omri ug sa iyang anak nga lalaki.

Ang Asiryanhong mga inskripsiyon nga naghubit sa panaggubat tali ni Salmaneser III ug sa nagabin nga 12 ka hari sa Karkar naglakip sa ngalang *A-ha-ab-bu* ingong membro niini nga panag-abin.

Kini kasagarang gidawat sa kadaghanang eskolar ingong nagtumong kang Haring Ahab sa Israel; hinuon, alang sa ebidensiya nga nagpakitang ang maong pangangkon gikaduhaduhaan, tan-awa ang artikulong SALMANESER Num. 1.

2. Usa ka mini nga manalagna taliwala sa mga destiyero sa Babilonya; anak nga lalaki ni Kolaias. Gitagna ni Jeremias nga kining imoral ug bakakon nga manalagna ug ang iyang kauban aslon sa kalayo ni Nabucodonosor.—Jer 29:21-23.

AHARA. Ang ikatulong anak nga lalaki ni Benjamin. (1Cr 8:1) Lagmit nga mao ra usab si Ehi sa Genesis 46:21 ug si Ahiram sa Numeros 26:38.

AHARHEL. Kaliwat ni Juda, usa ka anak nga lalaki ni Harum.—1Cr 4:8.

AHASBAI. Usa ka Maacatnon kansang "anak nga lalaki" nga si Elipelet maoy usa ka talagsaong manggugubat ni David. (2Sa 23:34) Ang Maaca diin naggikan si Ahasbai mahimong magtumong sa Abel-bet-maaca sa teritoryo sa Neptali o sa Siryanhong gingharian sa Maaca. (2Sa 20:14; 10:6, 8) Diha sa samang talaan sa 1 Cronicas 11:35, 36 makita ang ngalang Ur inay nga Ahasbai.

AHASUERO. Ang ngalan o titulo nga gipadapat sa Hebreohanong Kasulatan ngadto sa tulo ka lainlaing magmamando.

1. Ang amahan ni Dario nga Medianhon nga gihisgotan sa Daniel 9:1. Sa pagkakaron dili posible ang paghimog tino nga paglangkit niini nga Ahasuero ngadto kang bisan kinsang tawo sa sekular nga kasaysayan.

2. Ang Ahasuero sa Esdras 4:6, nga sa pagsugod sa iyang paghari dihay usa ka sumbong nga gisulat sa mga kaaway batok sa mga Hudiyo, lagmit mao si Cambyses, ang manununod ni Ciro nga nagsakop sa Babilonya ug nagluwas sa mga Hudiyo. Si Cambyses naghari sukad sa 529 hangtod sa 522 W.K.P.

3. Ang Ahasuero sa basahon ni Ester gituohan nga mao si Jerjes I, ang anak nga lalaki sa Persianhong hari nga si Dario nga Bantogan (Dario Hystaspis). Si Ahasuero (Jerjes I) gipakita nga nagmando sa 127 ka sakop nga mga distrito, gikan sa India ngadto sa Etiopia. Ang siyudad sa Susan maoy iyang kaulohan panahon sa dakong bahin sa iyang pagmando.—Est 1:1, 2.

Diha sa basahon ni Ester ang mga tuig sa paghari niining haria lagmit nga giihap sukad sa pagmando niya kauban sa iyang amahan nga si Dario nga Bantogan. Kini nagkahulogan nga ang tuig sa paglingkod sa trono ni Jerjes maoy 496 W.K.P. ug ang iyang unang tuig sa paghari maoy 495 W.K.P. (Tan-awa ang PERSIA, PERSIANHON.) Sa ikatulong tuig sa iyang paghari, diha sa usa ka maluho nga bangkete, siya nagsugo sa matahom nga si Rayna Vasti sa pag-atubang ug sa pagpakita sa iyang katahom ngadto sa katawhan ug sa mga prinsipe. Ang pagdumili ni Vasti nakapasinta sa kasuko ni Ahasuero, ug iyang gihinginlan siya ingong iyang asawa. (Est 1:3, 10-12, 19-21) Sa ikapitong tuig sa iyang paghari iyang gipili si Ester, usa ka babayeng Hudiyo, ingong iyang pinili taliwala sa daghang ulay nga gidala ingong posibleng kapuli ni Vasti. (Est 2:1-4, 16, 17) Sa ika-12 nga tuig sa iyang paghari gitugotan niya ang iyang primer ministro nga si Haman sa paggamit sa iyang singsing nga igtitimbre aron sa paglagda sa usa ka mando nga mosangpot sa pagpuo sa mga Hudiyo. Kini nga plano napakgang ni Ester ug sa iyang ig-agaw nga si Mardokeo, si Haman gibitay, ug usa ka bag-ong mando ang gipakanaog nga nagtugot sa mga Hudiyo sa katungod nga mosukol sa ilang mga kaaway.—Est 3:1-11; 7:9, 10; 8:3-14; 9:5-10.

Human niadto, "si Haring Ahasuero nagpahamtang ug pinugos nga trabaho diha sa yuta ug sa kapuloan sa dagat." (Est 10:1) Kini nga kalihokan haom kaayo sa mga gitinguha ni Jerjes, kinsa nagkompleto sa kadaghanan nga buluhatong pagpanukod nga gisugdan sa iyang amahan nga si Dario didto sa Persepolis.

Si Jerjes I lagmit nga mao usab ang "ikaupat [nga hari]" nga gihisgotan sa Daniel 11:2, ang tulo nga nag-una mao si Ciro nga Bantogan, Cambyses II, ug Dario Hystaspis. Bisan tuod pito pa ka ubang mga hari ang mipuli kang Jerjes diha sa trono sa Persianhong Imperyo, si Jerjes mao ang katapusang Persianhong emperador nga nakiggubat sa Gresya, kansang pagsaka ingong dominanteng gahom sa kalibotan gihubit diha sa misunod dayon nga bersikulo.—Dan 11:3.

AHAVA. Ang gingalan sa usa ka suba o kanal, ingon man sa usa ka kasikbit nga dapit nga nahimutang sa Babilonya, sa AK sa siyudad sa Babilonya, diin gitigom ni Esdras ang pipila ka Hudiyo ug nagpuasa sa wala pa mopanaw paingon sa Jerusalem. (Esd 8:15, 21, 31) Dayag nga usa kadto ka panaw nga mga walo o siyam ka adlaw gikan sa Babilonya. (Itandi ang Esd 7:9; 8:15, 31.) Si Herodotus (I, 179) naghisgot sa usa ka gamayng suba nga ginganlan ug Is, nga nag-agos ngadto sa Euprates, ug nag-ingon nga ang siyudad sa Is nga duol niining subaa maoy mga walo ka adlaw nga panaw gikan sa Babilonya. Gituohan nga mao kini ang modernong Hit, ug gisugyot sa pipila nga lagmit mao kini ang dapit sa Ahava.

Mahitungod sa lungsod sa Hit, ang *The New Encyclopædia Britannica* (1987, Tomo 5, p. 949) nag-ingon: "Duol sa Suba sa Euprates, ang Hit maoy

usa ka gamayng pinarilan nga lungsod nga gitukod sa ibabaw sa duha ka bungdo nga nahimutangan sa usa ka karaang siyudad; ang kasikbit nga mga tinubdan sa aspalto gigamit sa labing menos 3,000 na ka tuig ug gigamit sa pagtukod sa Babilonya." Kini nga tinubdan sa aspalto mosibo sa asoy sa Bibliya bahin sa pagtukod sa Torre sa Babel, diin ang aspalto nagsilbing argamasa.—Gen 11:3.

AHAZ [pinamubo sa Jehoahaz, nga nagkahulogang "Hinaot Makahupot si Jehova; Nakahupot si Jehova"].

1. Ang anak nga lalaki ni Haring Jotam sa Juda. Si Ahaz nagsugod sa paghari sa dihang nagpanuigon ug 20 ug nagpadayon sulod sa 16 ka tuig. —2Ha 16:2; 2Cr 28:1.

Sanglit si Ezequias nga anak nga lalaki ni Ahaz maoy 25 anyos sa dihang nagsugod siya sa paghari, kini nagpasabot nga si Ahaz wala pay 12 anyos sa dihang siya nanganak kang Ezequias. (2Ha 18: 1, 2) Bisan tuod nga ang pagkabayongbayong kasagaran moabot tali sa edad nga 12 ug 15 diha sa kasarangang klima, lagmit moabot kini nga mas sayo diha sa mas mainit nga mga klima. Magkalahi usab ang kostumbre sa kaminyoon. Ang *Zeitschrift für Semitistik und verwandte Gebiete* (giedit ni E. Littmann, Leipzig, 1927, Tomo 5, p. 132) nagtaho nga ang pagminyo taliwala sa mga bata sagad ginahimo diha sa Yutang Saad sama sa modernong mga panahon, ug ang usa ka pananglitan nga giingon mao ang bahin sa duha ka magsoong lalaki nga nag-edad ug 8 ug 12 nga naminyo diin ang asawa sa magulang nagtungha sa eskuylahan uban sa iyang bana. Apan, ang usa ka Hebreohanong manuskrito, ang Syriac nga *Peshitta,* ug ang pipila ka manuskrito sa Gregong *Septuagint* sa 2 Cronicas 28:1 nag-ingon nga "kawhaag-lima ka tuig" ang edad ni Ahaz sa dihang siya nagsugod sa paghari.

Bisan unsa pa ang iyang eksaktong edad, si Ahaz namatay nga medyo batan-on pa ug nagbilin ug rekord sa kanunayng pagkamalapason. Bisan tuod si Isaias, Oseas, ug Miqueas tanan aktibong nanagna sa panahon ni Ahaz, ang grabeng idolatriya makita panahon sa iyang paghari. Dili lang kay gitugotan niya kini taliwala sa iyang mga sakop kondili siya sa personal ug sa makanunayon usab nakigbahin sa paganong paghalad, bisan gani sa paghalad sa iyang kaugalingong (mga) anak nga lalaki diha sa kalayo didto sa Walog sa Hinnom. (2Ha 16:3, 4; 2Cr 28:3, 4) Tungod niini nga pagtalikod ngadto sa bakak nga pagsimba, ang pagmando ni Ahaz gihasol sa daghan kaayong mga problema. Ang Sirya ug ang amihanang gingharian sa Israel naghiusa aron sa pag-atake sa Juda gikan sa A, ang mga Edomhanon mipahimulos sa kahigayonan sa pagatake gikan sa HS, ug ang mga Filistehanon misulong gikan sa K. Ang mapuslanong pantalan sa Elat sa Gulpo sa ʽAqaba nagun-ob. Si Zikri, usa ka gamhanang Epraimnon, nagpatay sa usa ka anak nga lalaki sa hari ug sa duha sa pangunang mga tawo ni Ahaz sa dihang misulong ang amihanang gingharian nga miresulta sa pagpamatay sa 120,000 sa Juda ug sa pagbihag sa mga 200,000 ka Judeanhon. Pinaagi lamang sa pagpangilabot sa manalagnang si Oded, uban ang pagpaluyo sa pipila ka pangunang mga lalaki sa Epraim, nga gibuhian ang mga bihag aron makabalik sa Juda.—2Cr 28:5-15, 17-19; 2Ha 16:5, 6; Isa 7:1.

Ang 'nangurog nga kasingkasing' ni Ahaz mapalig-on unta pinaagi sa mensahe sa manalagnang si Isaias nga gikan sa Diyos nga nagpasalig kaniya nga dili tugotan ni Jehova nga ang Siryanhon-Israelinhong panaghiusa molaglag sa Juda ug ipahiluna sa trono ang usa ka tawo nga wala maggikan sa linya ni David. Apan, sa dihang giawhag sa pagpangayog usa ka ilhanan gikan sa Diyos, ang idolatrosong si Ahaz mitubag: "Dili ako mangayo, ni ibutang ko si Jehova sa pagsulay." (Isa 7:2-12) Bisan pa niana, gitagna nga, ingong usa ka ilhanan, usa ka dalaga ang manganak ug usa ka anak nga lalaki, si Emmanuel (Ang Diyos Nagauban Kanato), ug nga sa dili pa modako ang batang lalaki ang Siryanhon-Israelinhong panaghiusa dili na mahimong usa ka hulga alang sa Juda.—Isa 7:13-17; 8:5-8.

Kon bahin sa "kan-umag-lima ka tuig" sa Isaias 7:8, nga gitagna ni Isaias nga maoy yugto nga ang Epraim "gupokon," ang *Commentary on the Whole Bible* (ni Jamieson, Fausset, ug Brown) nag-ingon: "Ang *usa* ka pagkadestiyero sa Israel nahitabo sulod sa usa o duha ka tuig gikan niining panahona [ang panahon sa pagtagna ni Isaias], ilalom ni Tiglat-pileser (2 Hari 15. 29). Ang *lain* maoy sa panahon sa paghari ni Oseas, ilalom ni Salmaneser (2 Hari 17. 1-6), mga kawhaan ka tuig human niana. Apan ang kataposan nga maoy bug-os 'nagbungkag' sa Israel sa pagkaagi nga kini mahimong 'dili na usa ka katawhan,' duyog sa pag-ilog sa Samaria sa mga langyaw, maoy ilalom ni Esarhadon, kinsa nagbihag kang Manases nga hari sa Juda, usab sa ikakawhaag-duha ka tuig sa iyang paghari, nga kan-umag-lima ka tuig gikan sa pagpahayag niini nga tagna (itandi ang Esdras 4.2, 3, 10, sa 2 Hari 17.24; 2 Cronicas 33.11)."

Pagkahimong Basalyo sa Asirya, ug Kamatayon. Hinunoa, inay sa pagbutang ug pagtuo kang Jehova, tungod sa kahadlok sa Siryanhon-Israelinhong panagkunsabo, si Ahaz mipili sa mubog-panglantaw nga paagi sa paghiphip kang Tiglat-pileser III sa Asirya aron motabang kaniya. (Isa

7:2-6; 8:12) Ang bisan unsa nga kaluwasan nga ikahatag niadtong tungora sa ambisyoso nga Asiryanhong hari ngadto kang Ahaz pinaagi sa pagparot sa Sirya ug Israel maoy temporaryo lamang. Sa kataposan, kini "nagpahinabog kasakitan kaniya, ug wala magpalig-on kaniya" (2Cr 28:20), sanglit ang mabug-at nga yugo sa Asirya gidala karon ni Ahaz nganha sa Juda.

Ingong basalyo o sakop nga hari, dayag nga si Ahaz gipaadto sa Damasco aron sa paghatag ug pasidungog kang Tiglat-pileser III ug samtang didto sa maong siyudad, siya nakadayeg sa paganong halaran didto, nagsundog sa mga disenyo niini, ug nagsugo sa saserdoteng si Uriyas sa pagtukod ug hulad niini aron ibutang sa atubangan sa templo sa Jerusalem. Unya si Ahaz nangahas sa paghalad ug mga halad sa ibabaw niini nga "dakong halaran." Ang orihinal nga halaran nga tumbaga gibutang sa laing kiliran hangtod makahukom ang hari kon unsay gamitan niini. (2Ha 16:10-16) Sa kasamtangan daghan ang iyang gipamutol sa tumbagang mga kasangkapan sa templo ug giorganisar pagusab ang ubang mga butang sa dapit sa templo "tungod sa hari sa Asirya," tingali aron bayran ang dakong tributo nga gipahamtang sa Juda o lagmit aron tagoan ang ubang bahandi sa templo aron dili makit-an sa hakog nga mga mata sa mga Asiryanhon. Ang mga pultahan sa templo gisirad-an ug si Ahaz "naghimo ug mga halaran alang sa iyang kaugalingon sa matag suok sa Jerusalem."—2Ha 16: 17, 18; 2Cr 28:23-25.

Human sa 16 ka tuig sa sayop nga pagmando ug grabeng apostasya, si Ahaz namatay, ug bisan tuod gilubong sa "Siyudad ni David" sama sa iyang mga katigulangan (2Ha 16:20), ang iyang lawas wala ibutang sa halangdong mga lubnganan sa mga hari. (2Cr 28:27) Ang iyang ngalan gitala diha sa talaan sa mga kagikan sa mga hari.—1Cr 3:13; Mat 1:9.

Ang ngalang Ahaz makita sa usa ka inskripsiyon ni Tiglat-pileser III ingong Yauhazi.

2. Usa ka apo-sa-tuhod ni Jonatan, anak nga lalaki ni Haring Saul.—1Cr 8:35, 36.

AHAZIAS [Nakahupot si Jehova]. Ang ngalan sa duha ka hari, usa sa Israel ug ang lain sa Juda.

1. Anak nga lalaki ni Ahab ug Jezebel, ug hari sa Israel sulod sa duha ka tuig sugod sa mga 919 W.K.P. Gisunod niya ang iyang idolatrosong mga ginikanan sa pagsimba kang Baal. (1Ha 22:51-53) Sa pagkamatay sa amahan ni Ahazias, gipahimuslan sa Moab ang higayon sa pag-alsa ug busa nakalingkawas gikan sa mabug-at nga tributo nga 100,000 ka nating karnero ug sa samang gidaghanon sa laking karnero nga wala pa matupihi. (2Ha 1:1; 3:4, 5) Kini nga pag-alsa gihubit ni Haring Mesa sa Moab diha sa inskripsiyon sa Bato sa Moab. Tingali tungod kay naaksidente siya ug sayong namatay, wala nay nahimo si Ahazias sa pagsakop sa mga Moabihanon.

Si Ahazias nakig-alyansa kang Jehosapat sa Juda sa usa ka negosyo sa pagpamuhat ug mga barko didto sa Ezion-geber sa Gulpo sa ʽAqaba. Ang proyekto wala uyoni sa Diyos tungod sa pagkadaotan ni Ahazias, ug ang mga barko nangaguba. (2Cr 20:35-37) Gipakita sa asoy sa 1 Hari 22:48, 49 nga gipangayo ni Ahazias ang awtorisasyon ni Jehosapat nga ang mga Israelinhong mga marinero maoy magdala sa mga barko duyog sa mga marinero sa Juda, usa ka hangyo nga gibalibaran ni Jehosapat. Kon kini nga hangyo gihimo sa wala pa mangaguba ang mga barko, gipakita lamang niini ang pagkawalay pagsalig ni Jehosapat kang Ahazias ug ang pagkamaampingon nga dili makasulod ang amihanang gingharian. Kon ang maong hangyo gihimo human maguba ang panon sa mga barko, tingali gipasabot ni Ahazias nga ang mga tawo ni Jehosapat kulang ug katakos ug maoy responsable sa pagkaguba sa mga barko ug busa nagsugyot nga ang mga barko ayohon ug palawigon pag-usab nga sakay pod ang tripulanteng mga Israelinhon. Niining kahimtanga ang pagbalibad ni Jehosapat lagmit maoy pag-ila sa gipadayag nga dili paguyon sa Diyos sa maong proyekto.

Usa ka aksidente sa balay, diin ang hari nahulog sa barandilya (tingali usa nga nagtabon sa agianan sa silaw sa adlaw) sa iyang lawak-sa-atop, ang milaygay kaniya ug nagpahinabog grabeng pagkasakit. (2Ha 1:2) Nga morag wala na maglungtad ang matuod nga Diyos, si Ahazias nagpasugo ug mga mensahero aron sa pagpakisayod sa Filistehanong diyos nga si Baal-zebub (nagkahulogang "Tag-iya sa mga Langaw") kon siya ba mamaayo pa. Kay gisanta sa manalagnang si Elias, ang mga mensahero namalik ug nagpahayag sa mensahe ngadto sa hari nga siya mamatay diha sa iyang gihigdaan sa pagkasakit. Inay nga magmapainubsanon, si Ahazias nagpadalag usa ka panon sa 50 ka tawo nga gipangunahan sa ilang pangulo aron dad-on si Elias ngadto kaniya. Ang maong panon ug ang ikaduha, human ihatag ang sugo sa hari nga 'palugsongon' si Elias gikan sa bukid nga didto siya naglingkod, parehong giut-ot sa kalayo. Ang ikatulong panon nga gipadala sa gahian nga hari naluwas lamang tungod sa matinahorong pangamuyo sa pangulo nga ang iyang kinabuhi ug ang kinabuhi sa iyang mga tawo 'mahimo untang bililhon sa mga mata ni Elias.' Human niadto si Elias milugsong ug nagpahayag sa mensahe sa kamatayon sa atubangan ni Ahazias. Si Ahazias inanay nga namatay ug, tungod kay walay anak nga lalaki, gipulihan sa iyang igsoong lalaki nga si Jehoram.—2Ha 1:2-17.

2. Anak nga lalaki ni Jehoram ug Atalia ug gitala ingong hari sa Juda sulod sa usa ka tuig (mga 906 W.K.P.). Panahon sa paghari sa iyang amahan gisulong sa mga Filistehanon ug sa mga Arabo ang Juda ug gibihag ang tanang anak nga lalaki ni Jehoram gawas kang Jehoahaz (Ahazias) nga kamanghoran. (2Cr 21:16, 17; 22:1) Siya usa ka batan-on nga 22 anyos sa dihang siya milingkod sa trono, ug ang iyang dominanteng inahan nga si Atalia, anak nga babaye ni Ahab ug Jezebel, nagdaldal kaniya sa pagkadaotan. (2Ha 8:25-27; 2Cr 22:2-4) Siya miuban kang Haring Jehoram sa Israel (uyoan niya sa inahan) sa usa ka pagpakig-away batok sa Sirya didto sa Ramot-gilead, nga tungod niana nasamdan si Jehoram. Sa ulahi, giduaw ni Ahazias ang nagpaayo nga si Jehoram didto sa Jezreel.—2Ha 8:28, 29; 9:15; 2Cr 22:5, 6.

Kon idugtong ang duha ka asoy (2Ha 9:21-28; 2Cr 22:7-9), dayag nga nahitabo ang mosunod: sa nagsingabot si Jehu sa Jezreel, nasugatan niya si Jehoram ug Ahazias. Gipatay ni Jehu si Jehoram, apan si Ahazias mikalagiw. Niining tungora si Jehu wala mogukod kang Ahazias apan mipadayon sa Jezreel aron tiwason ang iyang buluhaton sa pagpahamtang ug paghukom didto. Sa kasamtangan ang mikalagiw nga si Ahazias misulay sa pagbalik ngadto sa Jerusalem; apan, nakaabot lamang siya taman sa Samaria, diin siya misulay sa pagtago. Ang mga tawo ni Jehu nga naggukod kang Ahazias nakakaplag kaniya didto sa Samaria ug nagdakop kaniya, ug gidala siya ngadto kang Jehu nga didto duol sa lungsod sa Ibleam, dili halayo sa Jezreel. Sa dihang nakita ni Jehu si Ahazias, gisugo niya ang iyang mga tawo sa pagpatay kaniya diha sa iyang karo. Ilang gihampak ug gisamaran siya sa dihang nagpaingon sa Gur, duol sa Ibleam; apan gitugotang makaikyas si Ahazias, ug siya mikalagiw ngadto sa Megido, diin siya namatay tungod sa iyang mga samad. Unya gidala siya sa Jerusalem ug gilubong didto. Ang mga asoy sa iyang kamatayon wala magkasumpaki apan nagsangkapay kini sa usag usa.

Ang 2 Cronicas 22:7 nag-ingon nga ang kamatayon ni Ahazias maoy "gikan sa Diyos," ug busa si Jehu milihok ingong tiglaglag nga gigamit sa Diyos sa pagpatay niining tawhana nga nakig-uban sa hinukman nga balay ni Ahab. Si Ahazias gitawag usab ingong "Azarias" sa 2 Cronicas 22:6 (bisan tuod dinhi 15 ka Hebreohanong mga manuskrito ang mabasa nga "Ahazias"), ug ingong "Jehoahaz" sa 2 Cronicas 21:17; 25:23 (usa ka pananglitan sa pagbalhin sa ngalan sa Diyos aron magsilbing *prefix* inay nga *suffix*).

AHER [Lain Pa]. Usa ka kaliwat ni Benjamin (1Cr 7:12), lagmit nga mao ra usab si Ahiram (Num 26:38) o Ahara (1Cr 8:1), nga tingali ang pinamubong porma niining mga ngalana maoy Aher.

AHI [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "igsoong lalaki"].

1. Anak nga lalaki ni Abdiel nga usa ka pangulo sa banay gikan sa tribo ni Gad.—1Cr 5:15.

2. Usa sa upat ka anak nga lalaki ni Semer nga usa ka pangulo sa tribo ni Aser gikan sa banay ni Beria.—1Cr 7:30, 31, 34, 40.

AHIAM. Ang anak nga lalaki ni Sarar (Sacar) nga Hararnon; usa sa 30 ka gamhanang mga tawo sa kasundalohan ni David.—2Sa 23:33; 1Cr 11:35.

AHIAN [Manghod nga Lalaki]. Usa ka anak nga lalaki ni Semida, gikan sa tribo ni Manases.—1Cr 7:14, 19.

AHIAS [Si Jehova Maoy (Akong) Igsoon].

1. Ang ikalima nga ginganlang anak nga lalaki ni Jerameel sa tribo ni Juda.—1Cr 2:25.

2. Usa ka pangulo sa banay sa tribo ni Benjamin. (1Cr 8:6, 7) Ang pipila naghunahuna nga siya mao ra si Ahoa sa bersikulo 4.

3. Anak nga lalaki ni Ahitub ug apo-sa-tuhod ni Eli. Siya nag-alagad ingong hataas nga saserdote sa Shilo sa hari pa si Saul. (1Sa 14:3, 18) Gituohan sa pipila nga siya mao ang igsoong lalaki ni Ahimelek o, pinaagi sa paghulip ug "melek" sa "as" diha sa iyang ngalan, siya mao si Ahimelek.—1Sa 22:9.

4. Usa ka Pelonhon nga usa sa gamhanang mga tawo sa kasundalohan ni David.—1Cr 11:36.

5. Usa ka Levihanon nga gitudlo sa pagdumala sa mga bahandi sa balay ni Jehova sa paghari ni David.—1Cr 26:20.

6. Anak nga lalaki ni Sisa. Siya ug ang iyang igsoong lalaki nga si Elihorep mao ang mga sekretaryong prinsipe ni Solomon.—1Ha 4:2, 3.

7. Usa ka manalagna ni Jehova nga nagpuyo sa Shilo nga mitagna kon sa unsang paagi mabahin ang gingharian ni Solomon. Gigisi ang bag-ong besti ngadto sa 12 ka bahin, si Ahias naghatag sa 10 ka piraso ngadto kang Jeroboam, nga nagsaad nga kon si Jeroboam magmatinumanon, si Jehova magtukod kaniya ug "usa ka malungtarong balay." (1Ha 11:29-39; 12:15; 2Cr 10:15) Human sa katuigan sa daotang pagmando, gisugo ni Jeroboam ang iyang asawa sa pagpakisayod kang Ahias mahitungod sa kahimtang sa iyang masakitong anak nga lalaki. Ang manalagna, nga niadtong tungora tigulang ug buta, nagtagna nga sa dili madugay ang batang lalaki mamatay ug nga si Jehova "magasilhig sa luyo sa balay ni Jeroboam, ingon sa usa nga magahinlo sa kinalibang." (1Ha 14:2-18; 15:29) Ang "panagna ni Ahias," usa sa sinulat nga mga rekord lakip sa mga kalihokan ni Solomon, nagpa-

bilin hangtod sa panahon sa paghugpong ni Esdras sa Mga Cronicas.—2Cr 9:29.

8. Amahan ni Baasa, kinsa nakigkunsabo batok kang Nadab ug naghimo sa iyang kaugalingon nga hari sa Israel; sa tribo ni Isacar.—1Ha 15:27, 33; 2Ha 9:9.

9. Usa sa 44 ka pangulo sa katawhan kansang kaliwat, kon dili man siya mismo, miduyog sa pagtimbre sa "kasaligang kontrata" ni Nehemias sa paglakaw subay sa mga balaod ni Jehova.—Neh 10:26; 9:38.

AHIEZER [Ang Akong Igsoon Maoy Usa ka Magtatabang].

1. Anak nga lalaki ni Amisadai ug pangulo sa tribo ni Dan nga gipili usa ka tuig human sa Pagpanggula. (Num 1:1, 4, 12) Niini nga kapasidad siya mitabang kang Moises sa pagsenso, nangulo sa tulo-ka-tribo nga dibisyon sa mga magbalantay sa luyo sa dihang nagmartsa, ug mitanyag sa iyang halad sa ikanapulo nga adlaw sa inagurasyon sa halaran didto sa tabernakulo.—Num 2:25; 7:66, 71; 10:25.

2. Usa ka anak nga lalaki ni Semaa nga Gibeahanon, ug pangulo sa gamhanang mga Benjaminhon nga miadto aron sa pagpaluyo kang David didto sa Ziklag.—1Cr 12:1-3.

AHIHUD. Bisan pa sa kalainan sa espeling ug sa marka para sa bokales sa Hebreohanon, ang mga ngalan sa mosunod nga duha ka magkalahi nga indibiduwal giespeling nga pareho sa Cebuano.

1. [*'Achi·hudh',* lagmit, "Ang Igsoon Maoy Dignidad"]. Anak nga lalaki ni Selomi; ingong pangulo sa tribo ni Aser, siya gipili sa pagtabang sa pagbahinbahin sa Yutang Saad taliwala sa katawhan. —Num 34:18, 27, 29.

2. [*'Achi·chudh'*]. Igsoong lalaki ni Uza, sa tribo ni Benjamin.—1Cr 8:7.

AHIKAM [Ang (Akong) Igsoon Mibangon [nga mao, aron makiggubat]]. Anak nga lalaki ni Sapan nga sekretaryo sa hari panahon sa paghari ni Josias. Si Ahikam maoy usa sa lima nga gipadala ni Josias ngadto sa babayeng manalagna nga si Hulda aron sa pagpakisayod labot sa ilang nabasa diha sa bag-ong nadiskobrehan nga basahon sa Balaod. (2Ha 22:12-14; 2Cr 34:20-22) Sa ulahi iyang gipanalipdan ang kinabuhi ni Jeremias sa dihang kini nameligro. (Jer 26:24) Ang anak nga lalaki ni Ahikam nga si Gedalias maoy gobernador sa Juda human laglaga ang Jerusalem niadtong 607 W.K.P. —2Ha 25:22; Jer 40:5.

AHILUD. Amahan sa harianong tigtala ni David nga si Jehosapat. (2Sa 8:16; 1Cr 18:15) Lagmit ang amahan ni Baana, usa ka luyoluyo nga nagtaganag mga suplay sa pagkaon ilalom ni Solomon. —1Ha 4:7, 12.

AHIMAAZ.

1. Amahan sa asawa ni Saul nga si Ahinoam. —1Sa 14:50.

2. Anak nga lalaki sa saserdote nga si Zadok ug amahan ni Azarias. (1Cr 6:8, 9, 53) Sa dihang mirebelde si Absalom batok sa iyang amahan nga si David ug miilog sa trono, ang batan-ong si Ahimaaz nagdulag usa ka hinungdanong papel sa pagpasa ug mga sekretong impormasyon ngadto kang David. Sa dihang hapit nang madakpan sa usa ka higayon, siya ug ang iyang kauban mitago sulod sa usa ka atabay, nga ang baba niini gitabonan sa usa ka babaye ug mga lugas. (2Sa 15:27, 36; 17:17-21) Sa dihang namatay si Absalom, usa ka Cusihanon nga magdadagan ang gipili sa pagdala ug balita ngadto kang David. Nagsigeg hangyo si Ahimaaz nga tugotan usab siya sa pagdagan. Kay gitugotan, iyang naapsan ang unang magdadagan ug, sa pagabot sa siyudad, nailhan siya sa iyang dinaganan. "Siya usa ka maayong tawo, ug siya moanhi nga may dalang maayong balita," miingon si David. Tuod man; gitaho ni Ahimaaz ang maayong balita ug ang daotang balita iyang gipataho sa ikaduhang magdadagan. (2Sa 18:19-32) Dili matino kon si Ahimaaz nahimo bang hataas nga saserdote. Ang uban nag-ingon nga tingali siya patay na sa wala pa mamatay ang iyang amahan, sa ingon nagtugot sa anak nga lalaki ni Ahimaaz nga si Azarias nga mopuli kang Zadok.—1Ha 4:2; 1Cr 6:8-10.

3. Ang bana sa anak nga babaye ni Solomon nga si Basemat, ug usa sa 12 ka luyoluyo nga gitudlo sa pagtagana ug pagkaon alang sa panimalay sa hari usa ka bulan sulod sa usa ka tuig gikan sa teritoryo sa Neptali. (1Ha 4:7, 15) Ang uban nag-ingon nga siya maoy samang indibiduwal sa Num. 2.

AHIMAN.

1. Ang igsoong lalaki ni Sesai ug Talmai. Lagmit nga si Ahiman, Sesai, ug Talmai mao ang naghawas sa tulo ka banay sa mga Anakim nga nagpuyo sa Hebron sa dihang ang mga Israelinhon nangespiya sa Canaan niadtong 1512 W.K.P. (Num 13:22, 28, 33) Daghang tuig sa ulahi kini nga mga Anakim gipapahawa ni Caleb ug sa nanakop nga mga Judeanhon.—Jos 14:10-15; 15:13, 14; Huk 1:10.

2. Usa ka Levihanon ug usa sa mga sinaligang magbalantay-sa-ganghaan sa Jerusalem human sa pagpamalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya. —1Cr 9:17, 18.

AHIMELEK.

1. Anak nga lalaki ni Ahitub ug apo-sa-tuhod ni Eli; hataas nga saserdote sa tabernakulo nga nahimutang sa Nob. Tungod sa pagtabang kang David,

nga wala mahibalo nga siya mikalagiw gikan kang Saul, si Ahimelek (uban ang 84 ka uban pang mga saserdote ni Jehova ingon man ang mga lalaki, mga babaye, ug mga bata sa Nob) gipatay ni Doeg nga Edomhanon. Si Abiatar mao lamang ang anak ni Ahimelek nga nakaikyas. (1Sa kap 21, 22) Si David, sa pagtagik sa Salmo 52 sa ulahi, mibatbat sa mangilngig nga buhat ni Doeg. (Sal 52:Sup) Nahinumdoman usab ni Jesus ang kasinatian ni David uban kang Ahimelek.—Mat 12:3, 4; Mar 2:25, 26; Luc 6:3, 4; tan-awa ang AHIAS Num. 3.

2. Anak nga lalaki ni Abiatar ug apo ni Ahimelek, nga gipatay ni Doeg.—1Cr 18:16; 24:3, 6, 31.

3. Usa ka Hitihanon nga gidapit apan wala mokuyog kang David sa dihang siya miyuhot pagsulod sa kampo ni Saul sa kagabhion.—1Sa 26:6, 7.

AHIMOT [lagmit, Igsoon sa Kamatayon]. Usa ka Levihanong anak nga lalaki ni Elkana sa banay ni Kohat.—1Cr 6:25.

AHINADAB [Ang Igsoon Andam (Hamili; Mahinatagon)]. Usa sa 12 ka luyoluyo nga responsable sa binulan nga relibo sa pagtaganag pagkaon sa harianong panimalay ni Solomon. (1Ha 4:7, 14) Ang iyang hedkuwarter didto sa Mahanaim ug ang iyang tinudlong teritoryo nahimutang sa habagatang Gilead.

AHINOAM [Ang Igsoon Maoy Kahimuot].

1. Asawa ni Haring Saul, anak nga babaye ni Ahimaaz, ug lagmit ang inahan ni Jonatan.—1Sa 14:49, 50.

2. Ang Jezreelinhon nga asawa ni David. (1Sa 25:43; 2Sa 2:2) Siya mikuyog kang David sa iyang pagkadestiyero sa Filistia, nabihag sa misulong nga mga Amalekanhon sa Ziklag, ug naluwas nga walay daotang nahitabo. (1Sa 27:3; 30:5, 18) Sa ulahi, sa Hebron, siya nanganak kang Amnon nga panganay ni David.—2Sa 3:2; 1Cr 3:1.

AHIO [pinamubo sa Ahias; o, lagmit, Manghod nga Lalaki].

1. Lagmit anak nga lalaki ni Beria ug apo ni Elpaal, sa tribo ni Benjamin.—1Cr 8:12-16.

2. Usa ka Benjaminhon, anak nga lalaki ni Jeiel pinaagi sa iyang asawa nga si Maaca.—1Cr 8:29, 31; 9:35-37.

3. Anak nga lalaki ni Abinadab nga taga-Kiriat-jearim. Ang arka sa pakigsaad gibalhin ngadto sa Jerusalem sakay sa usa ka bag-ong karomata; si Ahio naglakaw nga nag-una sa dihang ang iyang igsoon nga si Uzah gipatay tungod sa paghawid sa Arka.—2Sa 6:3, 4; 1Cr 13:7-10.

AHIRA [lagmit, Ang Akong Igsoon Maoy Usa ka Kauban (Higala)]. Ang anak nga lalaki ni Enan, ug ang pangulo sa tribo ni Neptali panahon sa paglatagaw sa kamingawan. Pagkahuman sa ubang mga pangulo, siya mihatag sa iyang kaugalingong amot panahon sa inagurasyon sa halaran.—Num 1:15; 2:29; 7:1-3, 78; 10:27.

AHIRAM [Ang Akong Igsoon Maoy Hataas (Binayaw)]. Usa ka anak nga lalaki ni Benjamin ug nagpundar sa usa ka banay. (Num 26:38) Lagmit nga mao ra usab si Ehi sa Genesis 46:21 ug si Ahara sa 1 Cronicas 8:1.

AHIRAMNON [Kang (Iya ni) Ahiram]. Usa ka banay nga naggikan kang Ahiram, usa ka anak nga lalaki ni Benjamin.—Num 26:38.

AHISAHAR [Igsoon sa Kaadlawon]. Kataposang ginganlan nga anak nga lalaki ni Bilhan ug kaliwat ni Benjamin.—1Cr 7:6, 10, 11.

AHISAMAK [Ang Akong Igsoon Nagpaluyo]. Danhanong amahan ni Oholiab, kinsa usa ka batid nga artesano nga kauban ni Bezalel sa pagtukod sa tabernakulo.—Ex 31:2-6; 35:34; 38:23.

AHISAR. Ang prinsipe nga piniyalan sa pagatiman sa panimalay sa palasyo ni Solomon.—1Ha 4:2, 6.

AHITOPEL. Usa ka lumad sa Gilo sa kabungtoran sa Juda (2Sa 15:12), amahan sa usa sa mga gamhanang tawo ni David nga ginganlag Eliam, ug lagmit nga apohan ni Bat-seba. (2Sa 11:3; 23:34) Ingong personal nga magtatambag ni David, ang maalamong tambag ni Ahitopel gitamod nga samag pulong mismo ni Jehova. (2Sa 16:23) Sa ulahi kining kanhi suod nga higala sa kamalipoton nahimong maluibon ug miduyog kang Absalom nga anak ni David sa pagpukan sa hari. Ingong pangulo sa pagrebelde, siya nagtambag kang Absalom nga among-amongan ang mga puyopuyo ni David, ug siya nangayog pagtugot sa pagtigom ug 12,000 ka sundalo ug dihadiha pangitaon ug patyon si David samtang si David wala pa maorganisar ug maluya pa. (2Sa 15:31; 16:15, 21; 17:1-4) Sa dihang gisanta ni Jehova kining mapangahasong laraw, ug ang tambag ni Husai ang gisunod, dayag nga naamgohan ni Ahitopel nga ang pag-alsa ni Absalom mapakyas. (2Sa 15:32-34; 17:5-14) Naghikog siya ug gilubong uban sa iyang mga katigulangan. (2Sa 17:23) Kini lamang ang paghikog nga gihisgotan sa Hebreohanong Kasulatan nga dili panahon sa gubat. Ang iyang pagluib dayag nga gipahinumdom sa Salmo 55:12-14.

AHITUB [Ang Akong Igsoon Maoy Pagkamaayo].

1. Usa ka kaliwat ni Itamar nga anak nga lalaki ni Aaron; anak nga lalaki ni Pinehas ug apo sa Hataas nga Saserdoteng si Eli. (1Sa 14:3; 1Cr 24:3) Si

Ahitub lagmit nag-alagad ingong hataas nga saserdote human mamatay sa mao ra nga adlaw ang iyang amahan ug apohan. (1Sa 4:17, 18) Ang iyang anak nga lalaki, ang Hataas nga Saserdoteng si Ahimelek, gipatay ubos sa sugo ni Saul.—1Sa 22:9-20.

2. Anak nga lalaki ni Amarias, usa ka kaliwat ni Eleasar nga anak nga lalaki ni Aaron. (1Cr 6:3-8) Walay timailhan nga nag-alagad siya ingong hataas nga saserdote; diha kini nga katungdanan sa linya ni Itamar niadtong panahona. Ang anak nga lalaki ni Ahitub nga si Zadok nag-alagad ingong segundaryong saserdote, dili ingong hataas nga saserdote, sa panahon sa paghari ni David, ug unya siya gitudlo aron mopuli kang Abiatar ingong hataas nga saserdote sa panahon sa paghari ni Solomon. —2Sa 8:17; 1Cr 18:16; 1Ha 1:8; 2:27.

3. Lain pang saserdote nga naggikan kang Ahitub Num. 2. Gisal-ot diha sa mga talaan sa kagikan ang pagpaila kaniya ingong "usa ka pangulo sa balay sa matuod nga Diyos." (1Cr 9:11; Neh 11:11) Amarias usab ang ngalan sa iyang amahan, ug pinasukad sa 1 Cronicas 9:11 ug Nehemias 11:11 mopatim-aw nga ang iyang anak nga lalaki mao si Meraiot ug ang iyang apo nga lalaki mao si Zadok. —1Cr 6:11, 12; Esd 7:2.

AHOA, AHOHI, AHOHIHANON. Usa ka kaliwat ni Benjamin pinaagi kang Bela. (1Cr 8:1-4) Tingali mao ra usab si Ahias sa 1 Cronicas 8:7. Ang pipila sa iyang mga kaliwat, ang mga Ahohihanon, maoy bantogang mga manggugubat sa kasundalohan ni David.—2Sa 23:9, 28; 1Cr 11:12, 29; 27:4.

AHOS [Heb., *shu·mim′* (plural)]. Usa ka bulbo, manggibuhion nga tanom (*Allium sativum*), nga ang isog nga alimyon, halang nga bulbo niini moabot hangtod sa 20 ka mas gagmayng bulbo o mga lusok. Ang lindog sa bulak sa ahos, nga adunay gagming nga mga bulbo ug walay-binhi nga mga bulak, usahay moabot sa gitas-on nga 0.3 m (1 p) o kapin pa.

Ang mga timailhan nagpakita nga ang ahos lukop nga gitanom sa karaang Ehipto. Sa kamingawan ang nagkasagol nga panon sa katawhan ug ang mga Israelinhon nangandoy sa ahos nga ilang gikaon didto. (Num 11:4, 5) Ang Gregong historyador nga si Herodotus (II, 125) naghisgot bahin sa usa ka inskripsiyon nga nagtala sa ahos ingong usa sa mga pagkaon nga gitagana alang sa mga trabahante sa usa ka piramide. Ang ahos kaylap gihapon nga gigamit sa mga molupyo sa mga dapit sa Mediteranyo. Sa Mishnah (*Nedarim* 3:10), gihisgotan sa mga Hudiyo ang ilang kaugalingon ingong mga tigkaon ug ahos. Ang ahos gigamit nga tambal ingong pangpahilis, ingong antibiotiko, ug ingong pang-alibyo sa pagpangurog sa kaunoran.

AHUMAI. Unang ginganlan nga anak nga lalaki ni Jahat diha sa talaan sa kagikan ni Juda. —1Cr 4:1, 2.

AHUZAM [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "pagkupot"]. Unang ginganlan nga anak nga lalaki ni Ashur, sa tribo ni Juda, pinaagi sa iyang asawa nga si Naara.—1Cr 4:5, 6; 2:3-5, 24.

AHUZAT [Panag-iya]. Ang "suod nga higala" nga miuban kang Abimelek, ang Filistehanong hari sa Gerar, sa pagduaw kang Isaac sa Beer-seba. (Gen 26:23, 26) Kini ang unang paghisgot sa Bibliya sa usa ka "suod nga higala," ang gisalig nga suod nga posisyon sa usa nga ginakonsulta alang sa tambag o giawtorisahan ingong tigpamaba.—Tan-awa ang HIGALA (Higala [Kauban] sa Hari).

AI [Tapok sa mga Kagun-oban]. Gitawag usab nga "Hai" diha sa *King James Version,* diin ang tinong artikulo gihimong *prefix,* ingon sa pagkagamit niini diha sa Hebreohanong pinulongan. Ang ngalan makita usab diha sa mga *feminine form* nga Aiat ug Aija.—Isa 10:28; Neh 11:31.

1. Usa ka harianong siyudad sa mga Canaanhon, ang ikaduhang siyudad nga nailog sa dihang misulong ang Israel. Ang Ai nahimutang "duol sa Bet-aven, dapit sa sidlakan sa Bethel," nga may patag nga walog dapit sa A. (Jos 7:2; 8:11, 12) Ang Mikmas lagmit nga nahimutang dapit sa H.—Isa 10:28.

Wala madugay human sa pag-abot sa Canaan, si Abraham nagpatindog sa iyang tolda diin "ang Bethel diha sa kasadpan ug ang Ai diha sa sidlakan." Nagtukod siya ug halaran didto ug giduaw pag-usab ang maong dapit human sa iyang pagpuyo sa Ehipto.—Gen 12:8; 13:3.

Niadtong 1473 W.K.P., human sa kadaogan batok sa Jerico, ang Ai gisulong sa usa ka gamayng puwersa sa mga 3,000 ka Israelinhong mga sundalo, sanglit ang mga espiya nag-ingon labot sa mga molupyo sa Ai, "Sila diyutay ra." (Jos 7:2, 3) Apan, tungod sa sala ni Acan ang Israel napildi. (Jos 7:4-15) Human matul-id ang maong butang, si Josue migamit ug estratehiya batok sa Ai, nga nagbutang ug mga magbabanhig sa luyo sa siyudad sa K nga bahin niini. Ang pangunang puwersa gipuwesto atubangan sa siyudad dapit sa A, diin nahimutang ang usa ka walog o ubos nga desyertong patag, ug gikan dinhi si Josue nangandam sa direktang pag-atake sa Ai. Sa dihang ang hari sa Ai ug ang usa ka pundok sa mga tawo ilang nalingla aron mogawas sa Ai, ang kasundalohan ni Josue misibog kunohay hangtod nga ang mga migukod kanila nahilayo na sa ilang kuta. Dayon ang

Ubos nga Patag sa Aijalon. Sa dihang nakig-away sa mga Amorihanon, si Josue nag-ampo nga mohunong ang bulan "ibabaw sa ubos nga patag sa Aijalon"

mga magbabanhig gisenyasan sa pag-atake, ug ang siyudad nailog ug gisunog. (Jos 8:1-27) Gipatay ang hari sa Ai, ug ang siyudad gihimong "usa na lamang ka bungdo [Heb., *tel*] nga mohangtod sa panahong walay tino, ingon nga biniyaan hangtod niining adlawa."—Jos 8:28.

Sa panahon ni Isaias, sa ikawalong siglo W.K.P., ang siyudad, o tingali ang usa ka kasikbit nga dapit, gipuy-an ug kini gitagna nga mao ang unang mailog sa hari sa Asirya sa iyang pagsulong sa Jerusalem. (Isa 10:28) Human sa pagkadestiyero didto sa Babilonya, ang mga Benjaminhon gikan sa Ai namauli uban sa nagapanawng panon ni Zorobabel.—Esd 2:28; Neh 7:32; 11:31.

Sagad nga gituohang ang Ai mao ang dapit sa Khirbet et-Tell (Horvat et-Tel), nga nagpreserbar sa kahulogan sa karaang ngalan (ang et-Tell nagkahulogang "Ang Bungdo; Ang Tapok sa mga Kagun-oban"). Kini maoy 2.3 km (1.4 mi) sa SHS sa Bethel (modernong Beitin). Apan, ang mga pagpangubkob nga gihimo didto niadtong 1933-1935 ug niadtong 1964-1972 nagpakita nga kini maoy usa ka dakong siyudad, nga nalaglag niadtong mga 2000 W.K.P. ug human niadto wala na puy-i hangtod sa mga 1050 W.K.P. (sumala sa arkeolohikanhong mga pamaagi sa pagpetsa). Tungod niini, lainlaing mga paningkamot ang gihimo sa mga arkeologo aron tuison ang diwa sa mga paghisgot sa Ai diha sa Kasulatan. Apan, nakaplagan sa arkeologong si J. Simons nga ang pagtuo nga kini mao ang Khirbet et-Tell maoy dili dalawaton pinasukad sa gidak-on sa siyudad (Jos 7:3), tungod kay walay lapad nga walog dapit sa A sa Khirbet et-Tell (Jos 8:11), ug may uban pang pasukaranan. (*American Journal of Archaeology,* Hulyo-Septiyembre 1947, p. 311) Kon husto ang arkeolohikanhong pagpetsa, nan ang maong dapit nahimutang gayod sa ubang lugar. Ang ngalan mismo dili pasukaranan sa pag-ila sa nahimutangan sa maong dapit, tungod kay sama sa giingon ni Sir Frederic Kenyon: "Ang pagbalhin sa ngalan gikan sa usa ka nagun-ob o gibiyaan nga dapit ngadto sa laing kasikbit nga dapit maoy komon nga panghitabo sa Palestina."—*The Bible and Archæology,* 1940, p. 190.

2. Usa ka siyudad nga gihisgotan uban sa Hesbon diha sa tagna ni Jeremias batok sa mga Ammonhanon. (Jer 49:3) Ang nahimutangan niini wala mahibaloi.

AIA [Itom nga Banog].

1. Ang unang ginganlan sa duha ka anak nga lalaki sa Hivihanong sultan nga si Zibeon ug uyoan sa usa sa mga asawa ni Esau nga si Oholibama.—Gen 36:2, 20, 24, 29; 1Cr 1:40.

2. Amahan sa puyopuyo ni Saul nga si Rizpa. Ang iyang duha ka apong lalaki pinaagi niini nga panaghiusa gipamatay.—2Sa 3:7; 21:8-11.

AIAT. Tan-awa ang AI Num. 1.

AIJA. Tan-awa ang AI Num. 1.

AIJALON [Dapit sa Bayeng Osa; Dapit sa Laking Osa].

1. Usa ka siyudad sa Sepela o bungtorong ubos nga kayutaan sa Palestina, sa usa ka bungtod sa H nga tumoy sa matahom nga ubos nga patag, o walog, sa Aijalon. Ang balangay nga anaa niining dapita gitawag karon nga Yalo ug kini nahimutang sa A lamang sa dalan gikan sa Jerusalem paingon sa Tel Aviv-Yafo, mga 21 km (13 mi) sa KAK sa Jerusalem.

Ang Walog sa Aijalon mao ang kinaamihanan sa ubay-ubayng mga walog nga milatas sa kabungtoran sa Sepela ug usa ka hinungdanong agianan gikan sa kapatagan daplin sa baybayon paingon sa sentro nga bukirong rehiyon. Si Josue lagmit nga haduol niini nga patag sa dihang siya nag-ampo nga ang adlaw ug ang bulan 'mohunong' ibabaw sa Gabaon ug ibabaw "sa ubos nga patag sa Aijalon," sa dihang iyang gitapos ang iyang madaogong pagpakiggubat batok sa lima ka Amorihanong mga hari nga nakiggubat batok sa Gabaon. (Jos 10:12-14) Human mailog ni Josue ang Canaan, ang Aijalon gipahat ngadto sa tribo ni Dan. (Jos 19:40-42) Kini sa ulahi gihatag ngadto sa mga anak nga lalaki ni Kohat ingong usa ka Levihanong siyudad.—Jos 21:24.

Sa sinugdan ang mga Danhanon wala makahimo sa pagpapahawa sa mga Amorihanon gikan sa Aijalon, apan mopatim-aw nga ang Epraim gikan sa A mitabang kanila ug "ang kamot sa balay ni Jose bug-at kaayo nga napugos sila [ang mga Amorihanon] sa pagbuhat sa malisod nga trabaho." (Huk 1:34, 35) Lagmit mao kini ang katarongan nga ang 1 Cronicas 6:69 nagtala sa Aijalon ingong gipanagiya sa Epraim ug ilang gihatag ngadto sa mga Kohatnon. (Apan, tan-awa ang samang kahimtang sa GAT-RIMON Num. 1.) Sa ulahi, tingali human sa pagkabahin sa gingharian, kini gihisgotan ingong usa ka siyudad sa pipila ka iladong mga Benjaminhon.—1Cr 8:13.

Didto sa Aijalon nga si Saul unang nakadaog batok sa mga Filistehanon, sa dihang 'gipamatay sa Israel ang nangalagiw nga mga Filistehanon gikan sa Mikmas hangtod sa Aijalon.' (1Sa 14:31) Katuigan human niana, sa dihang ang gingharian nabahin human sa kamatayon ni Haring Solomon (mga 998 W.K.P.), ang iyang anak nga lalaki ug manununod nga si Rehoboam nagpalig-on sa Aijalon ug naghimo niini nga usa sa iyang mga salipdanan batok sa A ug sa K. (2Cr 11:5-12) Halos duha ug tunga ka siglo sa ulahi, ang Aijalon nailog sa mga Filistehanon panahon sa paghari sa dili-matinumanon nga si Haring Ahaz (761-746 W.K.P.).—2Cr 28:18.

Ang Aijalon gihisgotan sa usa sa mga Papan sa Amarna ingong Aialuna.

2. Usa ka dapit sa teritoryo sa Zabulon, diin si Maghuhukom Elon nga gikan sa maong tribo gilubong. (Huk 12:12) Ang nahimutangan niini dili matino.

AIN [Tuboran; Tubod]. Ang pulong sa literal nagkahulogang "mata" apan pinaagig pagtandi kini gigamit aron magkahulogan ug usa ka kinaiyanhong tubod o tuboran nga gipalahi gikan sa hinimog-tawo nga atabay o tangke, nga ang naulahing tinubdan sa tubig gigamitan sa Hebreohanong mga termino nga *be'er'* ug *bohr.* (Gen 49:22; Deu 8:7; tan-awa ang BIAWAN; ATABAY.) Kini kasagarang gisulat nga "En-" sa dihang gamiton nga linangkob, sama sa En-rimon, En-gedi, En-ganim.

1. Usa ka dapit nga gihisgotan ni Jehova sa dihang gilatid ang S nga utlanan sa Israel ngadto kang Moises. (Num 34:11) Ang "Ribla" nga gihisgotan niini nga teksto nga anaa "sa sidlakan sa Ain" dayag nga wala magtumong sa Ribla sa yuta sa Hamat nga nahimutang mismo sa A sa Damasco, sanglit ang Ain gihisgotan nga nalangkit sa Dagat sa Kineret (Galilea). Kini nahimutang sa A niana nga dagat, apan ang tukmang nahimutangan niini dili matino.

2. Usa sa kinahahabagatang mga siyudad nga sa sinugdan gipahat ngadto sa tribo ni Juda (Jos 15:32), dayon gihatag kini ngadto sa tribo ni Simeon sa dihang ang pahat ni Simeon gikuha gikan sa dako ra kaayong teritoryo sa Juda. (Jos 19:1, 7, 9; 1Cr 4:24, 32) Ang Ain haduol sa siyudad sa Rimon, ug mopatim-aw nga sa dihang kini gipuy-an pagusab human sa pagkadestiyero sa Babilonya, ang mga ngalan sa duha ka dapit giusa: En-rimon. (Neh 11:29) Tungod niini, kini kasagarang gituohan nga mao ang Khirbet Umm er-Ramamin (Horvat Remalya), nga nahimutang nga mga 15 km (9 mi) sa A sa Beer-seba.—Tan-awa ang RIMON Num. 2.

3. Sa Josue 21:16 ang Ain gitala ingong usa sa mga siyudad nga gihatag ngadto sa mga Levihanon. Ang pagtandi niini nga teksto uban sa Josue 15:42; 19:7 ug sa 1 Cronicas 6:59 nagpakita nga ang siyudad nga gitumong dinhi gitawag sa ubang teksto nga Asan.—Tan-awa ang ASAN.

AJENJO [Heb., *la·'anah';* Gr., *a'psin·thos*]. Mao kini ang ngalan sa daghan, sagad kahoyon nga mga tanom nga pait kaayo ug isog kaayog baho. Ubay-ubayng matang sa ajenjo ang makaplagan sa Palestina, ilabina sa desyertong mga dapit. Ang labing komon mao ang *Artemisia herba-alba,* usa ka gamayng kahoykahoy nga moabot sa gitas-ong 40 sm (16 pul.). Sa Kasulatan, ang ajenjo gitandi sa mga epekto sa imoralidad (Pr 5:4) ug sa pait nga kasinatian nga modangat ug nasinatian gayod sa Juda ug Jerusalem diha sa mga kamot sa mga Babilonyanhon. (Jer 9:15; 23:15; Lam 3:15, 19) Kini usab naghawas sa inhustisya ug pagkadili-matarong (Am 5:7; 6:12) ug gigamit maylabot sa mga

Ang mga kahoyng akasya, nga komon sa dapit sa Sinai, nagtaganag kahoy alang sa tabernakulo

apostata. (Deu 29:18) Sa Pinadayag 8:11, ang ajenjo nagtumong sa mapait ug makahilong substansiya, nga gitawag usab ug *absinthe.*

AKAN. Ang kinaulahiang ginganlan sa tulo ka anak nga lalaki ni Sultan Ezer sa mga Seiranhon. (Gen 36:20, 21, 27) Sa Masoretikong teksto ang mabasa maoy "Jaakan" diha sa 1 Cronicas 1:42, apan sa Gregong *Septuagint* (Codex Alexandrinus) ug sa 22 ka Hebreohanong mga manuskrito ang mabasa maoy "Akan" uyon sa Genesis 36:27.

AKAR. Tan-awa ang ACAN.

AKASYA [Heb., *shit·tah′*]. Usa ka matang sa kahoy nga milambo sa kamingawan diin nagpuyo nga temporaryo ang mga Israelinhon. Kini nagtaganag lagpad nga mga tabla (halos 4.5 m; 15 p ang gitas-on, sumala sa Ex 36:20, 21) nga gigamit sa mga Israelinhon sa pagtukod sa mabalhinbalhin nga tabernakulo. Sanglit kini nga kahoy halos dili na makita diha sa rekord sa Bibliya human makasulod sa Yutang Saad, lagmit kini magpakita usab nga ang kahoy dili komon nga makaplagan sa tibuok Palestina. Ang maong kahubitan mohaom sa mga matang sa akasya nga nailhang *Acacia seyal* ug *Acacia tortilis* nga mas maayo kay sa bisan unsang ubang tanom nianang dapita. Kini nga mga akasya komon gihapon sa mga dapit sa Negeb ug Sinai ug ang uban niini makaplagan ubay sa Walog sa Jordan sa H sa Dagat sa Galilea, apan dili sa amihanang Palestina.

Makaiikag nga ang pulong *seyal* mao ang Arabiko nga pulong alang sa "nagbul-og nga sapa," ug ang dapit diin makaplagan ang akasya mao ang bul-oganang mga walog, o lugot, nga niana mobul-og ang mga tubig sa panahon sa ting-ulan ug nga makaplagan usab sa laing mga dapit sa umaw, desyertong mga rehiyon palibot sa Patayng Dagat ug pahabagatan ngadto sa Desyerto sa Arabia ug sa Peninsula sa Sinai. Busa ang tagna ni Joel (3:18) nag-ingon: "Gikan sa balay ni Jehova mogula ang usa ka tuboran, ug patubigan niini ang bul-oganang walog sa Mga Kahoyng Akasya," nga tin-awng maoy usa ka dapit nga sagad uga unta. (Tan-awa ang SITIM Num. 2.) Sa Isaias 41:19 si Jehova nag-ingon: "Sa kamingawan akong ipahimutang ang kahoyng sedro, ang akasya ug ang mirto ug ang kahoyng oleifero." Dinhi ang tulo ka kahoy nga sagad mabuhi sa mabungahon ug tabunok nga yuta gitagna nga mahimong mga kauban sa mabuhi sa desyerto nga kahoyng akasya ingong resulta sa tagana sa Diyos nga irigasyon.—Isa 41:17, 18.

Ang akasya adunay daghang tag-as nga mga tunok nga misiwil sa misanggaka nga mga sanga. Kini nga mga sanga sagad naglanggikitay uban sa mga sanga sa sikbit nga mga akasya nga nahisamag masiot nga kalibonan; kini nga kamatuoran sa walay duhaduha mao ang hinungdan kon nganong ang plural nga pormang *shit·tim′* halos kanunayng gigamit diha sa rekord sa Bibliya. Ang akasya mahimong modako sa gitas-on nga 6 hangtod sa 8 m (20 hangtod sa 26 p), apan sagad morag kahoykahoy tan-awon. Kini adunay humok, balhiboon nga mga dahon ug nalukop sa humot ug dalag nga mga bulak, nga magpatunghag kurbado, pahiktin nga bunga. Ang sapnot, itom nga panit maoy nagputos sa gahi kaayo, pinog-grano, bug-at nga kahoy nga dili bukbokon. Kini nga mga kalidad ug ang pagkadaling mabatonan niini diha sa desyerto naghimo sa akasya nga maayong materyales alang sa pagtukod sa tabernakulo ug sa mga kasangkapan niini. Gigamit kini sa paghimo sa arka sa pakigsaad (Ex 25:10; 37:1), sa lamesa sa pasundayag nga tinapay (Ex 25:23; 37:10), sa mga halaran (Ex 27:1; 37:25; 38:1), sa mga yayongan sa pagdala niini nga mga butang (Ex 25:13, 28; 27:6; 30:5; 37:4, 15, 28; 38:6), sa mga haligi alang sa kortina ug sa tabil (Ex 26:32, 37; 36:36), ug sa mga kuwadrong bayanan (Ex 26:15; 36:20) ug sa ilang mga balabag (Ex 26:26; 36:31).

Ang akasya gipabilhan gihapon sa pagpanggama ug aparador tungod sa pino nga grano niini, sa lutong orens-kape nga bulok, ug sa kalig-on niini. Ang karaang mga Ehiptohanon naggamit ug akasya sa pagtak-op sa ilang mga lungon sa gipreserbar nga mga patayng lawas ug naggamit usab niini sa paghimo sa ilang mga sakayan. Ang pipila ka matang niining kahoya nagpatungha usab sa gipamaligyang arabianhon nga tagok.

AKBOR [Ilagang Jerbo; Tigluksong Ilaga].

1. Ang amahan ni Baal-hanan, kinsa gitala ingong ikapitong hari sa Edom.—Gen 36:38, 39; 1Cr 1:49.

2. Ang anak nga lalaki ni Micaias ug usa ka sinaligang opisyal sa palasyo ni Haring Josias. (2Ha 22:12) Siya gitawag ug "Abdon nga anak nga lalaki ni Miqueas" sa 2 Cronicas 34:20. Sa pagkasayod sa nagasilaob nga kapungot ni Jehova nga gipahayag diha sa karaang basahon sa Balaod nga bag-o pang nadiskobrehan, gipadala ni Josias si Akbor ingong usa sa komite nga gilangkoban sa lima ka tawo ngadto sa babayeng manalagna nga si Hulda aron magpakisayod kon unsa ang angayng buhaton. (2Ha 22:8-14) Si Akbor mao ang amahan ni Elnatan, usa ka prinsipe sa palasyo ni Haring Jehoiakim, ug lagmit gayod mao ang apohan sa tuhod ni Haring Jehoiakin.—Jer 26:22; 36:12; 2Ha 24:8.

AKELDAMA [Yuta sa Dugo]. Ang ngalan nga gigamit sa mga Hudiyo alang niini nga luna sa yuta, nga napalit gumikan sa "suhol tungod sa pagkadili-matarong" nga gibayad kang Judas Iskariote bugti sa iyang pagbudhi kang Kristo Jesus. (Buh 1:18, 19) Kini gituohan nga mao ang Haqq ed-Dumm (nagkahulogang "Bili sa Dugo") sa H nga kiliran sa Walog sa Hinnom diha sa "Bungtod sa Daotang Tambag," nga usa ka patag nga luna duol sa ibabaw sa bakilid. Niini nga dapit anaa ang mga kagun-oban sa usa ka balay nga butanganan ug mga bukog. Sa HS ug diyutay mao ang Minzar Haqal Dema' (Monasteryo sa Akeldama) nga gitukod diha sa ibabaw sa mga nahibilin sa langob nga mga lubnganan.

Ang giingon sa Buhat 1:18 nga si Judas "mipalit ug yuta" nagpakita nga siya maoy naghatag ug salapi nga ipalit sa yuta, o mao ang hinungdan nga mapalit kini. Ang rekord sa Mateo 27:3-10 nagpakita nga gigamit sa mga saserdote ang 30 ka pirasong plata (kon siklo, $66) nga gisalibay ni Judas didto sa templo aron himoon ang aktuwal nga pagpalit ug nga kini nga "Yuta sa Dugo" kanhi maoy usa ka yuta sa magkukulon ug gipalit sa mga saserdote "aron lubngan sa mga estranyo." (Tan-awa ang YUTA SA MAGKUKULON.) Ang giingong dapit gigamit na ingong lubnganan sukad pa sa unang mga siglo.

Nganong gipasidungog ni Mateo ang tagna sa Zacarias 11:12, 13 ngadto kang Jeremias?

Ang katumanan sa tagna nga gitala ni Mateo maoy pinasukad sa "gisulti pinaagi ni Jeremias nga manalagna." Si Jeremias usahay gitala ingong una sa "Ulahing mga Manalagna," ug busa kining bahina sa mga tagna naglakip dili lamang sa mga sinulat ni Jeremias kondili usab niadtong kang Zacarias. (Itandi ang Luc 24:44.) Ang gikutlo ni Mateo mopatim-awng sa panguna naggikan mismo sa Zacarias 11:12, 13, apan si Mateo naggamit ug laing mga pulong ug nagpadapat sa mga kahimtang nga nagtuman niini, ug kini gihimo ubos sa inspirasyon sa espiritu sa Diyos. Ingong yuta sa magkukulon, ang maong yuta giisip nga wala nay pulos ug gamay rag bili, nga katumbas lamang sa kantidad sa usa ka ulipon.

AKIS. Usa ka Filistehanong hari sa Gat nga naghari sa panahon ni David ug Solomon. Siya mao ang anak nga lalaki ni Maok o Maaca, ug diha sa superskripsiyon sa Salmo 34 siya gitawag ug Abimelek, lagmit usa ka titulo nga susama sa Paraon o Czar.—1Sa 27:2; 1Ha 2:39.

Duha ka higayon sa dihang si David mikalagiw gikan kang Saul siya midangop sa dominyo ni Haring Akis. Sa unang higayon, sa dihang gidudahan nga usa ka kaaway, si David nagpabuangbuang, ug gipalakaw siya ni Akis nga wala unsaa ingong tawong buang. (1Sa 21:10-15; Sal 34:Sup; 56:Sup) Sa pag-adto sa ikaduhang higayon giubanan si David sa 600 ka manggugubat ug sa ilang mga banay, ug busa gipapuyo sila ni Akis sa Ziklag. Sulod sa usa ka tuig ug upat ka bulan sa ilang pag-estar didto, nagtuo si Akis nga ang pundok ni David misulong sa mga lungsod sa Juda, samtang sa pagkatinuod si David misulong sa mga Gesurihanon, Girzihanon, ug mga Amalekanhon. (1Sa 27:1-12) Nagmalamposon gayod ang maong panglimbong nga tungod niana gihimo ni Akis si David nga iyang personal nga bantay sa dihang ang mga Filistehanon nag-organisar ug pag-atake kang Haring Saul. Ug sa kataposang gutlo lamang, tungod sa paginsistir sa ubang "manag-abin nga mga ginoo" sa mga Filistehanon, gipapauli si David ug ang iyang mga tawo ngadto sa Ziklag. (1Sa 28:2; 29:1-11) Sa dihang si David nahimong hari ug nakiggubat batok sa Gat, dayag nga si Akis wala patya. Siya nabuhi hangtod sa paghari ni Solomon.—1Ha 2:39-41; tan-awa ang GAT.

AKOR [Pagkasinalikway; Kasamok]. Usa ka walog o ubos nga patag nga nahimong bahin sa AS nga utlanan sa tribonhong teritoryo sa Juda. (Jos 15:7) Ang ngalan sa walog, nga nagkahulogang "Pagkasinalikway; Kasamok," namugna tungod kay kini mao ang dapit diin si Acan ug ang iyang panimalay gibato hangtod nga namatay. Si Acan, tungod sa iyang pagkawat ug pagtago sa pipila ka inagaw gikan sa pagkabihag sa Jerico, nagdalag pagkasinalikway sa nasod sa Israel, lakip ang kapildihan sa ilang unang pagsulong sa Ai.—Jos 7:5-26.

Gituohan sa pipila nga ang Walog sa Akor mao ang Wadi el Qilt, usa ka samag-lugot nga bul-oganang walog nga molatas duol sa Jerico. Apan, ang paghubit sa lokasyon niini ingon sa gipakita sa Josue 15:7 mopatim-aw nga nahimutang kini dapit sa H, ug ang giingon sa Isaias 65:10 nagpaila ug mas lapad, mas dako nga luna. Tungod niini, gituohan nga lagmit mao kini ang el Buqeiʽa (Biqʽat Hureqanya), usa ka umaw, ubos nga patag sa bukid o dal-as, nga miabot ngadto sa A ug sa H tabok sa Wadi Qumran (Nahal Qumeran) duol sa AK nga tumoy sa Patayng Dagat. Ang arkeolohikanhong pagsusi didto nagpakita nga dihay mga dapit sa karaang mga lungsod o mga kuta maingon man mga sistema sa mga diki.

Sa Oseas 2:15 si Jehova nahinumdom sa pagkabatan-on sa Israel panahon sa Pagpanggula, ug sa usa ka tagna sa pagpasig-uli gumikan sa umaabot nga pagkabihag, siya nagsaad nga "ang ubos nga patag sa Akor," nga kanhi usa ka dapit sa pagkasinalikway, mahimo na unyang "usa ka ganghaan ngadto sa paglaom." Ug, bisan pag ang dapit maoy usa ka kamingawan, diha sa samang tagna sa pagpasig-uli, gitagna sa Diyos nga ang ubos nga patag sa Akor mahimong "usa ka dapit-pahulayan sa mga baka."—Isa 65:10.

AKRABIM [Mga Tanga]. Usa ka tungasanan sa HS nga utlanan sa Juda nga nahimong usa ka utlanan sa teritoryo sa dihang ang Canaan gibahinbahin ngadto sa Israel. (Num 34:4; Huk 1:36) Kini nahimutang mga 29 km (18 mi) sa HK sa habagatang tumoy sa Patayng Dagat ug haduol sa Kamingawan sa Zin. Kining dapita gituohan nga mao ang presenteng-adlaw nga Naqb es-Safa (Maʽale ʽAqrabbim), diin ang dalan gikan sa Beer-seba paingon sa Araba kalit nga midulhog ngadto sa Wadi Murra (Nahal Zin). Lagmit nga mao kini ang gingalan niini tungod sa kadaghan sa tanga niining desyertong dapit o tingali tungod sa pagkurbakurba sa dalan niini sama sa ikog sa usa ka tanga. Dayag nga usa kini ka karaang ruta aron makalugsong ngadto sa Edom ug sa H sa ʽAqaba didto sa Gulpo sa ʽAqaba.

AKSA [Kadenilya sa Tiil; Pulseras sa Tiil]. Ang anak nga babaye sa Judeanhong espiya nga si Caleb kinsa gitanyag niya nga mahimong asawa ingong ganti kang bisan kinsa nga makailog sa salipdanan sa Debir sa bag-ong napanag-iya nga teritoryo sa Juda. Ang pag-umangkong lalaki ni Caleb nga si Otniel, nga maoy nahimong unang maghuhukom human kang Josue (Huk 3:9, 10), nakailog niini ug, ingong ganti, naminyo sa iyang igagawng si Aksa.—Tan-awa ang OTNIEL.

Sa dihang mibiya si Aksa aron mopuyo sa iyang bag-ong pinuy-anan, siya mihangyo ug nakadawat gikan sa iyang amahan ug dugang pinili nga gasa, usa ka luna nga naglakip sa Ibabaw ug Ubos nga Gulot. (Jos 15:15-19; Huk 1:12-15) Lagmit si Aksa mao ang inahan ni Hatat.—1Cr 4:13.

AKSAP [Dapit sa Pagpamarang]. Usa ka harianong siyudad sa Canaan kansang hari misanong sa panawagan ni Jabin nga hari sa Hazor ug miduyog sa nagkampong mga hari didto sa katubigan sa Merom aron makig-away sa Israel. (Jos 11:1, 5) Siya namatay sa panaggubat nga misunod. (Jos 12:7, 20) Ang siyudad sa Aksap giapil sa ulahi diha sa teritoryo nga gipahat ingong panulondon ngadto sa tribo ni Aser.—Jos 19:25.

Gisugyot sa pipila ka eskolar nga ang Aksap mao ang Tell Kisan (Tel Kison), usa ka dapit nga mga 10 km (6 mi) sa HS sa Aco (Acre). Apan, ang uban mipabor sa Khirbet el-Harbaj (Tel Regev) nga mga 11 km (7 mi) sa HS sa Haifa.

AKSIDENTE, DILI-TINUYO. Ang wala damhang mga panghitabo nga nahitabo tungod sa pagkawalay-alamag, pagkadanghag, o sa dilimalikayang mga panghitabo ug nga nagpahinabog perdisyon o kadaot sagad gitawag nga mga aksidente. Ang Hebreohanong pulong nga *'a·sohn'* dayag nga sa literal nagkahulogang "usa ka pag-ayo" ug gigamit nga pasumbingay alang sa "usa ka makamatay nga aksidente." (Itandi ang Gen 42:4, *ftn* sa *Rbi8*.) Ang Hebreohanong *miq·reh',* nga naggikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "sugat; dangat" (Gen 44:29; Deu 25:18), gihubad ingong "sulagma" (1Sa 6:9), "dangatan" (Ecc 2:14, 15; 3:19), ug "wala-tuyoa."—Ru 2:3.

Si Jacob nahadlok nga basin usa ka makamatayng aksidente ang modangat sa iyang pinalanggang anak nga si Benjamin kon tugotan nga moadto sa Ehipto kauban sa iyang mga igsoon. (Gen 42:4, 38) Giuli sa mga Filistehanon ang arka ni Jehova aron matino kon ang hampak nga almoranas nga ilang naagoman naggikan ba gayod kang Jehova o "sulagma" lamang. (1Sa 6:9) Giila ni Solomon nga ang si bisan kinsa mahimong mabiktima sa wala damhang panghitabo.—Ecc 9:11.

Gipalahi sa Moisesnong Balaod ang makamatay nga aksidente ug ang dili-makamatay nga aksidente. (Ex 21:22-25) Gipalahi usab niini ang tinuyo ug dili-tinuyo nga pagpatay. Alang sa tinuyong pagpatay, ang silot nga kamatayon hugot nga gipatuman; alang niadtong sad-an sa dili-tinuyong pagpatay, gitukod ang mga siyudad nga dalangpanan. (Num 35:11-25, 31; tan-awa ang SIYUDAD NGA DALANGPANAN.) Ang balaod parehong gipatuman nganha sa lumad nga Israelinhon ug sa langyawng pumoluyo, ug gitagana ang mga instruksiyon alang sa gikinahanglang mga halad aron ma-

pasaylo ang aksidente o dili-tinuyo nga mga sala. —Lev 4:1-35; 5:14-19; Num 15:22-29.

AKUB [Iagmit, Usa nga Naghawid sa Tikod; Malipotong Magpupuli].

1. Amahan sa usa ka banay sa mga Netinim nga mibalik gikan sa Babilonya kauban ni Zorobabel niadtong 537 W.K.P.—Esd 2:1, 2, 43, 45.

2. Usa ka Levihanong magbalantay-sa-ganghaan human sa pagkadestiyero ug pangulo sa banay sa mga magbalantay-sa-ganghaan.—1Cr 9:17; Esd 2:42; Neh 7:45; 11:19; 12:25.

3. Usa sa 13 ka Levihanon nga mitabang kang Esdras sa 'pagpatin-aw sa balaod ngadto sa katawhan.'—Neh 8:7, 8.

4. Ang ikaupat nga ginganlan sa pito ka anak nga lalaki ni Elioenai, nga lakip sa kataposang mga kaliwat ni David nga gitala sa talaan sa kagikan diha sa Hebreohanong Kasulatan.—1Cr 3:24.

AKZIB [Malimbongong Dapit]. Ang ngalan sa duha ka siyudad.

1. Usa ka siyudad sa habagatang bahin sa Yutang Saad diha sa teritoryo sa Juda. (Jos 15:44) Gituohan nga mao ra kini ang "Chezib" (Gen 38:5, *KJ*), ang dapit nga natawhan sa anak nga lalaki ni Juda nga si Sela. Gipakita sa Josue 15:33 nga kini anaa sa kabungtoran sa Sepela, ug gituohan nga lagmit mao kini ang Tell el-Beida (Horvat Lavnin) nga 5 km (3 mi) sa KHK sa Adulam. Ang Lakis, Moreset-gat, ug Maresah (gihisgotan uban sa Akzib diha sa Miq 1:13-15) anaa tanan sa maong dapit. Ang Cozeba sa 1 Cronicas 4:22 giisip sa kadaghanan nga mao ra ang Akzib.

2. Usa ka siyudad daplin sa baybayon sa Fenicia diha sa teritoryo sa tribo ni Aser. (Jos 19:29) Apan, si Aser wala gayod molampos sa pagsakop niini, ni sa mas iladong siyudad sa Aco (Acre) sa H, tingali tungod sa pagbabag sa mga barkong iggugubat sa Fenicia. (Huk 1:31, 32) Si Senakerib sa Asirya nagparot niini sa panahon ni Haring Ezequias ug naghisgot niini diha sa iyang mga talaan sa kasaysayan ubos sa ngalang Akzibi. Sa Grego ug Romanhon nga kapanahonan kini gitawag nga Ecdippa. Gituohan nga mao kini ang ez-Zib (Tel Akhziv), mga 14 km (9 mi) sa A sa Aco sa bokana sa Wadi Qarn (Nahal Keziv).

ALAB. Kini nga Canaanhong lungsod nahimutang sa teritoryo sa Aser. (Huk 1:31) Apan, ang tribo wala makapapahawa sa mga Canaanhon, kinsa human niana nagpadayon sa pagpuyo sa siyudad. Ang lokasyon sa pagkakaron dili matino.

ALABASTRO. Ang ngalan sa gamay, samagplorera nga mga sudlanan sa pahumot nga gama sa bato nga makaplagan duol sa Alabastron, Ehipto. Ang bato, nga usa ka porma sa *calcium carbonate,* ginganlan usab niining ngalana. Si David nagtigom ug 'alabastro [Heb., *sha'yish*] nga mga bato nga daghan kaayo' alang sa pagtukod sa templo ni Jehova didto sa Jerusalem.—1Cr 29:2.

Kining karaan nga alabastro o alabastro sa "Sidlakan" lahi sa modernong alabastro, nga usa ka *hydrated calcium sulfate* nga daling magasgas. Ang orihinal nga alabastro sagad nga puti ug, tungod kay kini usa ka *stalagmite* (puting bato nga mituybo sa salog sa langob), kini usahay mopakidlapkidlap ug lainlaing mga kolor. Halos sama kini kagahi sa marmol apan dili kaayo mosinaw. Ang batong alabastro lungagan o barinahan hangtod nga kasudlan ug likido nga motimbang ug usa ka Romanhong libra (0.33 kg; 0.72 lb). (Ju 12:3) Ang sudlanang alabastro (Gr., *a·la'ba·stron*) sagad pormahon nga gamay ug liog mao nga katakloban pag-ayo aron dili moalisngaw ang mahalong pahumot nga isulod niini.

Kon baratohong materyales nga sama sa *gypsum* ang gam-ong mga sudlanan, kini tawgon usab nga alabastro tungod kay gigamit sa samang paagi. Apan, ang mga sudlanan nga ginama gikan sa tinuod nga alabastro mao ang gigamit alang sa mas mahal nga mga pahumot, sama niadtong gigamit sa pagdihog kang Jesus sa duha ka higayon —ang una didto sa balay sa usa ka Pariseo sa Galilea (Luc 7:37) ug ang ikaduha didto sa balay ni Simon nga sanlahon sa Betania.—Mat 26:6, 7; Mar 14:3.

ALAD. Tan-awa ang KORAL NGA TANOM, ALAD.

ALAGAD, MINISTRO. Kini nga termino gihubad gikan sa Hebreohanong pulong nga *mesha·reth'* ug sa Gregong pulong nga *di·a'ko·nos.* Ang Hebreohanong termino maoy usa ka *participle* sa berbong *sha·rath',* nga nagkahulogang "pagsilbi" o "pag-alagad" sa usa ka superyor, ug gigamit sa sekular o sa relihiyosong diwa. (Gen 39:4; Deu 10:8) Mahitungod sa pulong nga *di·a'ko·nos,* si D. Edmond Hiebert misulat diha sa *Bibliotheca Sacra:* "Gituohan nga kini nga termino maoy usa ka kombinasyon sa preposisyong [*di·a'*], nga nagkahulogang 'moagi,' ug sa nombreng [*ko'nis*], 'abog,' sa ingon kini nga termino nagtumong sa usa nga nagdali sa pag-agi sa abog aron buhaton ang iyang pag-alagad. Apan kining gisugyot nga gigikanan niini nga pulong wala dawata sa kadaghanan karong adlawa. Lagmit gayod nga ang lintunganayng berbo maoy [*di·e'ko*], 'pag-abot gikan sa usa ka dapit ngadto sa lain,' nga kaamgid sa berbong [*di·o'ko*], 'nagdali sa paggukod, pag-agpas.' Busa ang lintunganayng ideya mao ang usa kinsa naningkamot nga makugihon ug malahutayon aron makaalagad sa uban."—1983, Tomo 140, p. 153.

Sa Hebreohanon ug Grego kini nga mga pulong ug ang ilang kaamgid nga mga porma parehong gipadapat ngadto sa lalaki ug babaye. (2Sa 13:17, 18; 1Ha 1:4, 15; 2Co 3:6; Rom 16:1) Si Josue maoy alagad (o, tig-alagad) ni Moises "sukad pa sa iyang pagkabatan-on." (Num 11:28; Jos 1:1, *ftn* sa *Rbi8*) Ang tig-alagad ni Eliseo gitawag nga iyang alagad ug tigsilbi. (2Ha 4:43; 6:15) Ang mga hari ug mga prinsipe adunay ilang harianong mga tig-alagad o mga alagad (2Cr 22:8; Est 2:2; 6:3), ang uban kanila nagsilbi sa harianong mga lamesa.—1Ha 10: 4, 5; 2Cr 9:3, 4.

Ang mga Manulondang Alagad ni Jehova. Gilalang ni Jehova nga Diyos ang mga manulonda nga tinagpulo ka milyon, silang tanan maoy ilalom sa iyang pagkontrolar ug kinsa sa walay duhaduha mahimo niyang tawgon pinaagi sa ilang mga ngalan, ingon sa iyang pagtawag sa dili-maihap nga kabituonan. (Sal 147:4) Kini sila maoy iyang mga alagad nga nagabuhat sa iyang kabubut-on diha sa uniberso. (Sal 103:20, 21) Ang salmista nag-ingon bahin kang Jehova nga siya naghimo "sa iyang mga manulonda nga mga espiritu, sa iyang mga alagad nga nagalamoy nga kalayo." (Sal 104:4) Sila gihubit ingong "mga espiritu alang sa publikong pag-alagad, nga gipadala aron mag-alagad niadtong magapanunod sa kaluwasan." (Heb 1:13, 14) Ang mga manulonda nagalagad kang Jesu-Kristo didto sa kamingawan human nga iyang napukgo ang mga paningkamot ni Satanas sa pagpatipas kaniya gikan sa pagkamasinugtanon kang Jehova (Mat 4:11); nagpakita usab ang usa ka manulonda nga nagpalig-on kaniya sa dihang siya nag-ampo didto sa Getsemane. (Luc 22:43) Sa panan-awon ni manalagnang Daniel, diin "dihay sama sa anak sa tawo" nga gihatagan ug pagmando nga mohangtod sa panahong walay tino ibabaw sa tanang katawhan ug mga pinulongan, minilyon ka manulonda ang gipakita nga nag-alagad sa palibot sa trono sa Karaan sa mga Adlaw. —Dan 7:9-14.

Ang Tribo ni Levi. Human nga ang mga Israelinhon giluwas gikan sa Ehipto, ug sa dihang ang nasod giorganisar ilalom sa pakigsaad sa Balaod, gipili ni Jehova ang mga lalaki sa tribo ni Levi ingong iyang linaing mga alagad. (Num 3:6; 1Cr 16:4) Ang pipila kanila, ang banay ni Aaron, maoy mga saserdote. (Deu 17:12; 21:5; 1Ha 8:11; Jer 33:21) Ang mga Levihanon adunay lainlaing mga katungdanan sa ilang pag-alagad; sila maoy mga tig-atiman sa sangtuwaryo lakip sa tanang galamiton niini, mga alagad sa pag-awit, ug uban pa. —Num 3:7, 8; 1Cr 6:32.

Mga Manalagna. Dugang pa sa paggamit sa tanang kalalakin-an sa tribo ni Levi, gigamit ni Jehova ang uban aron sa pag-alagad sa iyang katawhang Israel sa linaing paagi. Sila mao ang mga manalagna, kinsa nag-alagad lamang ingong tinudlo ug sinugo ni Jehova nga tinagsatagsa. Ang pipila kanila maoy kaliwat usab sa mga saserdote, apan daghan ang naggikan sa ubang mga tribo sa Israel. (Tan-awa ang MANALAGNA.) Sila maoy mga mensahero ni Jehova; sila gisugo aron magpasidaan sa nasod sa dihang kini motipas gikan sa Balaod, ug ilang gipaningkamotan nga pabalikon ang mga hari ug ang katawhan ngadto sa tinuod nga pagsimba. (2Cr 36:15, 16; Jer 7:25, 26) Ang ilang mga tagna nakatabang, nakadasig, ug nakapalig-on sa mga tawong matarong ug kasingkasing, ilabina sulod sa mga panahon sa espirituwal ug moral nga kadunotan, ug sa mga panahon nga ang Israel gihulga sa ilang mga kaaway sa palibot.—2Ha 7; Isa 37:21-38.

Ang ilang mga tagna nagpunting usab kang Jesu-Kristo ug sa Mesiyanikong Gingharian. (Pin 19:10) Si Juan nga Tigbawtismo naghimog talagsaong buluhaton, nga nagpabalik 'sa kasingkasing sa mga amahan ngadto sa mga anak, ug sa kasingkasing sa mga anak ngadto sa mga amahan' samtang iyang giandam ang dalan alang sa hawas ni Jehova, ang Ginoong Jesu-Kristo. (Mal 4:5, 6; Mat 11:13, 14; Luc 1:77-79) Ang mga manalagna dili lamang nag-alagad ngadto sa ilang mga katalirongan, kay si apostol Pedro misulat sa mga Kristohanon: "Kini gipadayag ngadto kanila nga, dili sa ilang kaugalingon, kondili kaninyo, sila nag-alagad labot sa mga butang nga karon gipahibalo na kaninyo pinaagi kanila nga nagpahayag sa maayong balita kaninyo uban sa balaang espiritu nga gipadala gikan sa langit. Niini mismong mga butanga nga ang mga manulonda nangandoy sa pagsud-ong."—1Pe 1:10-12.

Si Jesu-Kristo. Si Jesu-Kristo maoy pangunang alagad o ministro (*di·a′ko·nos*) ni Jehova. Siya "nahimong ministro sa mga tinuli alang sa pagkamatinud-anon sa Diyos, aron lig-onon ang saad nga Iyang gihatag sa ilang mga katigulangan," aron usab "nga ang mga nasod makahimaya sa Diyos tungod sa iyang kaluoy." Busa, "diha kaniya ang mga nasod managlaom."—Rom 15:8-12.

Ang pagkatudlo ni Jesus naggikan kang Jehova mismo. Sa dihang iyang gipresentar ang iyang kaugalingon alang sa bawtismo, "ang mga langit nabuksan," ang asoy nag-ingon, "ug iyang [si Juan nga Tigbawtismo] nakita nga mikunsad diha kaniya [kang Jesus] ang espiritu sa Diyos ingon sa usa ka salampati. Tan-awa! Dihay tingog usab gikan sa mga langit nga nag-ingon: 'Kini mao ang akong Anak, ang hinigugma, nga akong giuyonan.'" (Mat 3:16, 17) Sa wala pa siya maglungtad ingong tawo, si Jesus nag-alagad na kang Jehova sulod sa dilimatinong mga yugto sa kapanahonan, apan nii-

ning higayona siya misulod sa usa ka bag-ong ministeryo. Gipamatud-an ni Jesus nga siya gayod ministro sa Diyos, nga nag-alagad sa Diyos ug sa iyang mga isigkatawo. Busa, didto sa sinagoga sa lungsod sa Nasaret nga iyang gidak-an, nakahigayon si Jesus sa pagkuha sa linukot nga basahon ni Isaias ug sa pagbasa sa gitawag karon nga kapitulo 61, mga bersikulo 1, 2: "Ang espiritu sa Soberanong Ginoong Jehova ania kanako, tungod kay si Jehova nagdihog kanako sa pagsulti sa maayong balita ngadto sa mga maaghop. Siya nagpadala kanako aron sa pagbugkos sa mga may gun-ob nga kasingkasing, sa pagmantala ug kagawasan niadtong mga gidalang binihag ug sa pagpabuka pagayo sa mga mata bisan sa mga binilanggo; sa pagmantala sa tuig sa maayong kabubut-on sa bahin ni Jehova." Unya iyang gisultihan kadtong mga nagkatigom, "Karong adlawa kining kasulatan nga bag-o lang ninyo nga nadungog natuman."—Luc 4:16-21.

Sa dihang si Pedro nagwali ngadto sa unang kinabig nga Hentil nga si Cornelio, siya naghubit sa pagkinabuhi ni Jesus sulod sa iyang yutan-ong ministeryo nga tulo ug tunga ka tuig, nga nagpunting sa pagtagad ni Cornelio ngadto kang "Jesus nga taga-Nasaret, kon giunsa sa Diyos pagdihog kaniya ug balaang espiritu ug gahom, ug gilibot niya ang kayutaan nga nagbuhat ug maayo ug nag-ayo nilang tanan nga gisakit sa Yawa; tungod kay ang Diyos uban man kaniya." (Buh 10:38) Si Jesus sa literal milakaw latas sa tibuok niyang tinudlo nga teritoryo sa pag-alagad kang Jehova ug sa katawhan. Dili lamang kay kana ra, kondili gitugyan gayod niya ang iya mismong kalag ingong lukat alang sa uban. Siya miingon: "Ang Anak sa tawo mianhi, dili aron pagaalagaran, kondili aron sa pagalagad ug sa paghatag sa iyang kalag nga usa ka lukat baylo sa daghan."—Mat 20:28.

Kristohanong mga Ministro. Sa iyang pagministeryo gikuyog ni Jesus ang daghan pang uban, mga apostoles ug mga tinun-an, kinsa iyang gibansay sa pagbuhat sa samang pagministeryo. Una iyang gipadala ang 12, dayon ang 70 ka uban pa. Ang aktibong puwersa sa Diyos nag-uban usab kanila, nga tungod niana sila nakahimog daghang milagro. (Mat 10:1, 5-15, 27, 40; Luc 10:1-12, 16) Apan ang dakong buluhaton nga kinahanglan nilang buhaton mao ang pagwali ug pagtudlo sa maayong balita sa Gingharian sa Diyos. Ngani, ang mga milagro gihimo aron pangunang mohatag ug publikong pamatuod nga sila gitudlo ug giuyonan ni Jehova.—Heb 2:3, 4.

Gibansay ni Jesus ang iyang mga tinun-an pinaagi sa pulong ug panig-ingnan. Siya nagtudlo dili lamang sa publikong mga dapit kondili usab sa pribadong mga balay, nga direktang naghatod sa maayong balita ngadto sa mga tawo. (Mat 9:10, 28; Luc 7:36; 8:1; 19:1-6) Pinasukad sa mga asoy nga gihatag sa mga magsusulat sa mga Ebanghelyo, dayag nga ang mga tinun-an ni Jesus presente sa daghang higayon nga siya naghatag ug pamatuod ngadto sa nagkalainlaing matang sa katawhan tungod kay ang mismong mga panagsultihanay girekord. Sumala sa basahon sa Mga Buhat, ang iyang mga tinun-an misunod sa maong panig-ingnan, nga miduaw sa balay ug balay aron ipahayag ang mensahe sa Gingharian.—Buh 5:42; 20:20; tan-awa ang MAGWAWALI, PAGWALI ("Sa Balay ug Balay").

Gisultihan ni Jesus ang iyang mga tinun-an kon unsa ang tinuod nga alagad o ministro sa Diyos, nga nag-ingon: "Ang mga hari sa mga nasod mahariharion kanila, ug kadtong adunay awtoridad ibabaw kanila gitawag nga mga Tigpanalangin. Apan dili kamo angay nga manig-ingon niana. Kondili siya nga labing dako kaninyo mahimong sama sa kamanghoran, ug ang nagasilbi nga pangulo sama sa usa nga nagaalagad. Kay kinsa ba ang labaw, ang nagahirag sa lamesa o ang nagaalagad? Dili ba ang nagahirag sa lamesa?" Dayon, migamit sa iyang kaugalingong buhat ug panggawi ingong pananglitan, siya miingon: "Apan ako ania sa inyong taliwala ingon nga usa nga nagaalagad." (Luc 22:25-27) Sa maong okasyon, siya kusganong nagpasundayag niini nga mga prinsipyo, lakip sa pagkamapainubsanon, pinaagi sa paghugas sa mga tiil sa mga tinun-an.—Ju 13:5.

Dugang pa, gipasiugda ni Jesus ngadto sa iyang mga tinun-an nga ang tinuod nga mga alagad o mga ministro sa Diyos dili modawat ug magarbohong relihiyosong mga titulo alang sa ilang kaugalingon, ni ilang ihatag kini sa uban. "Kamo, ayaw kamo pagpatawag nga Rabbi, kay usa ra ang inyong magtutudlo, samtang kamong tanan mga igsoon. Dugang pa, ayaw ninyo tawgang amahan si bisan kinsa dinhi sa yuta, kay usa ra ang inyong Amahan, ang langitnong Usa. Ayaw kamo pagpatawag nga 'mga pangulo,' kay usa ra ang inyong Pangulo, si Kristo. Apan ang labing dako taliwala kaninyo kinahanglang mahimong inyong alagad [o, sulugoon]. Si bisan kinsa nga magabayaw sa iyang kaugalingon igapaubos, ug si bisan kinsa nga magapaubos sa iyang kaugalingon pagabayawon."—Mat 23:8-12.

Ang dinihogang mga sumusunod ni Ginoong Jesu-Kristo gihisgotan ingong 'mga ministro sa maayong balita,' sama kang Pablo (Col 1:23); sila usab maoy "mga ministro sa usa ka bag-ong pakigsaad," nga nailalom sa maong pakigsaad uban kang Jehova nga Diyos, diin si Kristo mao ang

Tigpataliwala. (2Co 3:6; Heb 9:14, 15) Niini nga paagi sila maoy mga ministro sa Diyos ug ni Kristo. (2Co 6:4; 11:23) Ang ilang kuwalipikasyon naggikan sa Diyos pinaagi kang Jesu-Kristo, dili gikan sa bisan kinsa nga tawo o sa bisan unsa nga organisasyon. Ang ebidensiya sa ilang ministeryo dili maoy pinaagi sa papel o sertipiko, sama sa usa ka sulat sa rekomendasyon o awtoridad. Ang ilang "sulat" sa rekomendasyon makita diha sa mga tawo nga ilang gitudloan ug gibansay nga mahisama kanila, mga ministro ni Kristo. Bahin niining butanga si apostol Pablo nag-ingon: "Kami ba, kaha, sama sa pipila ka tawo, nanginahanglan ug mga sulat sa rekomendasyon nganha kaninyo o gikan kaninyo? Kamo mismo mao ang among sulat, nakudlit sa among mga kasingkasing ug naila ug ginabasa sa tanang tawo. Kay kamo gipakita ingong sulat ni Kristo nga gisulat namo ingong mga ministro, nakudlit dili pinaagig tinta kondili pinaagig espiritu sa buhing Diyos, dili diha sa batong mga papan, kondili sa unodnong mga papan, sa mga kasingkasing." (2Co 3:1-3) Dinhi gipakita sa apostol ang gugma ug ang kasuod, ang kamainiton sa pagmahal ug pag-atiman sa Kristohanong ministro alang niadtong iyang gialagaran, sanglit sila 'nakudlit diha sa kasingkasing [sa ministro].'

Busa, human si Kristo mikayab sa langit, siya naghatag ug "mga gasa nga mga lalaki" ngadto sa Kristohanong kongregasyon. Lakip niini mao ang mga apostoles, mga manalagna, mga tig-ebanghelyo, mga magbalantay, ug mga magtutudlo, nga gihatag "alang sa pagpasibo ug balik sa mga balaan, alang sa ministeryal nga buluhaton, alang sa pagpalig-on sa lawas ni Kristo." (Efe 4:7-12) Ang ilang kuwalipikasyon ingong mga ministro naggikan sa Diyos.—2Co 3:4-6.

Ang Pinadayag nga gihatag ngadto kang apostol Juan naglarawan sa "usa ka dakong panon, nga walay tawong makaihap, gikan sa tanang kanasoran ug mga tribo ug katawhan ug mga pinulongan." Kini sila wala hisgoti ingong nailalom sa bag-ong pakigsaad sama sa dinihogang mga igsoon ni Jesu-Kristo ug busa sila dili mga alagad o mga ministro niini nga pakigsaad; bisan pa niana, sila gipakita nga adunay mahinlong baroganan sa atubangan sa Diyos ug "nagahatag kaniya ug sagradong pag-alagad adlaw ug gabii diha sa iyang templo." Busa sila nagaalagad ug haom nga tawgong mga alagad o mga ministro sa Diyos. Ingon sa gipakita sa panan-awon sa Pinadayag ug ni Jesus mismo (pinaagig sambingay), sa panahon sa presensiya ni Kristo diha sa iyang mahimayaong trono, anaa ang maong mga tawo kinsa usab mahigugmaong moalagad sa mga igsoon ni Jesu-Kristo, nga mobulig, moatiman, ug motabang kanila.—Pin 7:9-15; Mat 25:31-40.

Ministeryal nga mga Alagad sa Kongregasyon. Human itala ang mga kinahanglanon alang niadtong mag-alagad ingong "mga magtatan-aw" (*e·pi'sko·poi*) sa mga kongregasyon, gitala ni apostol Pablo ang mga kinahanglanon alang niadtong itudlo ingong "ministeryal nga mga alagad" (*di·a'ko·noi*). (1Ti 3:1-10, 12, 13) Ang Gregong pulong nga *di·a'ko·nos* yanong gihubad diha sa ubang mga teksto ingong "alagad." (Mat 20:26; 22:13) Sanglit ang tanang Kristohanon maoy "mga ministro" (mga alagad) sa Diyos, dayag nga ang terminong *di·a'ko·noi* dinhi adunay usa ka partikular nga diwa, usa nga may kalabotan sa kahikayan ug gambalay sa kongregasyon. Busa, adunay duha ka grupo sa mga lalaki nga naghupot ug mga responsibilidad sa kongregasyon: ang "mga magtatan-aw," o "mga ansiyano," ug ang "ministeryal nga mga alagad." Kasagaran nga adunay ubay-ubayng mga magtatan-aw ug katabang nga mga ministeryal sa matag kongregasyon.—Flp 1:1; Buh 20:17, 28.

Ang talaan sa mga kinahanglanon alang sa ministeryal nga mga alagad kon itandi nianang sa mga magtatan-aw, maingon man ang mga ngalan alang sa duha ka posisyon, nagpaila nga ang ministeryal nga mga alagad wala hatagig responsibilidad sa pagtudlo o sa buluhaton ingong magbalantay (ang usa ka magbalantay maoy usa ka magtatan-aw sa mga karnero). Ang katakos sa pagtudlo dili kinahanglanon alang sa ilang buluhaton. Ang ngalang *di·a'ko·nos* mismo nagpaila nga kini nga mga lalaki nag-alagad ingong mga katabang sa lawas sa mga magtatan-aw diha sa kongregasyon, ug ang ilang pangunang responsibilidad mao ang pag-atiman sa mga butang nga walay kalangkitan sa buluhaton ingong magbalantay aron ang mga magtatan-aw makasentro sa ilang panahon ug pagtagad sa ilang buluhatong pagpanudlo ug pagkamagbalantay.

Ang usa ka pananglitan sa prinsipyo may kalabotan niini nga kahikayan makaplagan diha sa gihimo sa mga apostoles sa dihang mitungha ang mga suliran maylabot sa pag-apod-apod (sa literal, sa pag-alagad, *di·a·ko·ni'a*) sa mga suplay nga pagkaon nga gitagana adlaw-adlaw alang niadtong mga Kristohanon nga nanginahanglan didto sa Jerusalem. Kay miingon nga dili 'makapahimuot alang kanila nga biyaan ang pulong sa Diyos' aron magmapuliki sa ilang kaugalingon sa pagdumala sa mga suliran bahin sa materyal nga pagkaon, gisugo sa mga apostoles ang mga tinun-an sa 'pagpangita ug pito ka lalaki sa inyong taliwala nga napanghimatud-ang maayo, puno sa espiritu ug kaalam, aron among itudlo sila ibabaw niining hinungdanong atimanonon; apan among ideboto ang among kaugalingon sa pag-ampo ug sa pagministeryo [*di·a·ko·ni'ai*] sa pulong.' (Buh 6:1-6) Mao kini

ang prinsipyo; apan kini wala gayod magkahulogan nga ang pito ka lalaki nga gipili maoy, niining bahina, dili kuwalipikado ingong "mga ansiyano" (*pre·sby'te·roi*), kay dili kini usa ka normal o naandang kahimtang kondili usa ka linaing suliran nga mitungha, usa nga may pagkaseryoso tungod sa pagbati nga dihay pagpihigpihig tungod sa nasyonalidad. Sanglit kadto nakaapektar sa tibuok Kristohanong kongregasyon, kadto maoy usa ka suliran nga nagkinahanglag "espiritu ug kaalam," ug busa ang pito ka lalaki nga napili lagmit gayod sa espirituwal nga diwa maoy "mga ansiyano." Apan sila karon temporaryong nagbuhat sa usa ka tinudlong buluhaton nga sama nianang naandang gidumala sa "ministeryal nga mga alagad." Kadto maoy usa ka buluhaton nga 'hinungdanon' apan dili sama ka importante sa "pagministeryo sa pulong."

Ang mga apostoles nagpakitag hustong panglantaw niini nga aksiyon, ug mahimong dahomon nga ang mga lawas sa mga magtatan-aw diha sa mga kongregasyon nga naporma sa gawas sa Jerusalem mosunod sa ilang panig-ingnan sa paghatag ug mga buluhaton ngadto sa "ministeryal nga mga alagad." Sa walay duhaduha dihay daghang pisikal, naandan, o mekanikal nga mga buluhaton nga nagkinahanglag pagtagad, tingali lakip ang pagpalit sa materyales nga gamiton sa pagkopya sa Kasulatan o bisan gani ang pagkopya mismo niini.

Ang mga kuwalipikasyon nga kinahanglang kaboton sa katabang nga mga ministeryal nagtaganag mga sukdanan nga manalipod sa kongregasyon gikan sa bisan unsang lehitimong akusasyon bahin sa pagpili niini ug mga lalaki alang sa partikular nga mga katungdanan, sa ingon padayong mahuptan ang usa ka matarong nga baroganan uban sa Diyos ug usa ka hinlong reputasyon taliwala sa mga tagagawas. (Itandi ang 1Ti 3:10.) Ang mga kuwalipikasyon maoy maylabot sa moralidad, panggawi, ug espirituwalidad ug, kon kini makita, ikatudlo diha sa pag-alagad ang mga lalaki nga may salabotan, matinud-anon, mahunahunaon, ug kasaligan. Kadtong nag-alagad sa maayong paagi makabaton alang sa ilang kaugalingon ug "maayong pagbarog ug dakong kagawasan sa pagsulti diha sa pagtuo maylabot kang Kristo Jesus."—1Ti 3:13.

Yutan-ong mga Magmamando. Ang Diyos nagtugot sa mga kagamhanan niining kalibotana sa paggahom hangtod nga moabot ang iyang takdang panahon nga taposon kini, ug human niana ang Gingharian ni Kristo magamando na gayod. (Dan 2:44; Pin 19:11-21) Sa panahon nga sila gitugotan sa pagmando, sila naghimog daghang serbisyo alang sa katawhan, sama sa paghimog mga dalan, mga tunghaan, mga departamento sa kapolisan ug sa sunog, ug uban pang mga serbisyo. Sila usab adunay mga balaod sa pagsilot sa mga kawatan, mga mamumuno, ug uban pang mga maglalapas sa balaod. Busa, samtang sila nagabuhat niini nga mga serbisyo ug makataronganong nagpatuman niini nga mga balaod, sila maoy 'mga ministro' (*di·a'ko·noi*) sa Diyos. Kon si bisan kinsa, bisan usa ka Kristohanon, molapas sa maong mga balaod, ang silot nga iyang madawat gikan sa mga kamot sa kagamhanan maoy silot gikan sa Diyos sa dili direktang paagi, kay ang Diyos batok sa tanang pagkadaotan. Dugang pa, kon ang kagamhanan manalipod sa mga Kristohanon gikan sa mga malinapason sa balaod, kini nagalihok ingong usa ka ministro sa Diyos. Nan kon ang magmamando magaabuso sa iyang awtoridad ug molihok batok sa Diyos, siya may tulubagon ug kinahanglang manubag sa Diyos tungod niini. Kon ang maong daotang magmamando mag-aghat sa mga Kristohanon sa paglapas sa balaod sa Diyos, nan siya wala magalihok ingong ministro sa Diyos ug siya makadawat ug silot gikan sa Diyos.—Rom 13:1-4.

Mini nga mga Ministro. Adunay mga tawo nga nangangkong mga ministro sa Diyos apan kinsa mga salingkapaw, ug sa pagkatinuod mga ministro diay ni Satanas nga nakigbatok sa Diyos. Si apostol Pablo kinahanglang makigbatok sa maong mga ministro nga nagsamok sa kongregasyon sa Corinto. Bahin kanila, siya miingon: "Ang maong mga tawo mini nga mga apostoles, malimbongong mga mamumuhat, nga naghimo sa ilang kaugalingon nga mga apostoles ni Kristo. Ug dili ikatingala, kay si Satanas kanunayng naghimo sa iyang kaugalingon nga usa ka manulonda sa kahayag. Busa dili talagsaon kon ang iyang mga ministro usab kanunayng maghimo sa ilang kaugalingon nga mga ministro sa pagkamatarong. Apan ang ilang kataposan maoy sumala unya sa ilang mga buhat."—2Co 11:13-15.

Ang pagtungha sa maong mini nga mga ministro gitagna sa makadaghan diha sa Kasulatan. Gisultihan ni Pablo ang mga magtatan-aw sa kongregasyon sa Efeso nga human sa iyang pagbiya, ang malupigong mga lobo mosulod sa taliwala sa kongregasyon ug dili magtagad sa panon uban ang kalumo; sila magsultig tinuis nga mga butang aron ipahilayo ang mga tinun-an ngadto kanila. (Buh 20:29, 30) Si Pablo nagpasidaan usab bahin sa maong mga apostata diha sa iyang mga sulat (2Te 2:3-12; 1Ti 4:1-5; 2Ti 3:1-7; 4:3, 4); si Pedro naghubit kanila (2Pe 2:1-3); ug si Jesu-Kristo mismo nagtagna sa ilang paglungtad ug sa ilang kalaglagan (Mat 13:24-30, 36-43).—Tan-awa ang TAWO SA KALAPASAN.

ALAHAS. Tan-awa ang MUTYA UG BILILHONG BATO; DAYANDAYAN, PAHIYAS.

ALAI.

1. Lagmit anak nga babaye ni Sesan sa tribo ni Juda, nga gihatag sa kaminyoon ngadto kang Jarha nga Ehiptohanong sulugoon sa iyang amahan nga kaniya siya nanganak kang Atai. Apan, kon si Alai usa ka *anak nga lalaki* ni Sesan, lagmit nga siya sayong namatay.—1Cr 2:31, 34, 35.

2. Amahan ni Zabad, kinsa usa ka gamhanang tawo sa kasundalohan ni David.—1Cr 11:41.

ALAMELEK [Nagbuntaog nga Kahoy sa Hari]. Usa ka lungsod sa teritoryo nga gipahat ngadto sa tribo ni Aser (Jos 19:26), sa A sa bul-oganang walog sa Kison. Ang tukmang dapit wala mahibaloi apan lagmit nga kini nahimutang sa H nga bahin sa Patag sa Aco, tingali sa Wadi el-Melek (Nahal Zippori), nga moagos ngadto sa Kison.

ALAMO [Heb., *ʽara·vimʹ* (plural)]. Ang Hebreohanong ngalan alang niining kahoya maoy katumbas sa Arabikong ngalan nga *gharab,* nga padayong gigamit alang sa alamo sa Euprates. Busa, bisan tuod ang alamo ug ang sause mao rang pamilyaha sa mga kahoy ug parehong komon sa Tungang Sidlakan, ang modernong mga leksikograpo mipabor sa kahoyng alamo (*Populus euphratica*) ingong hubad.—Tan-awa ang *Lexicon in Veteris Testamenti Libros* ni Koehler ug Baumgartner, Leiden, 1958, p. 733; *Hebrew and English Lexicon of the Old Testament* ni Brown, Driver, ug Briggs, 1980, p. 788; *The New Westminster Dictionary of the Bible,* giedit ni H. Gehman, 1970, p. 998.

Ang kahoyng alamo komon kaayo ubay sa mga tampi sa Euprates (samtang ang sause nihit didto) ug maong mohaom kaayo sa gihisgotan sa Salmo 137:1, 2, nga naghubit sa naghilak nga mga nadestiyerong Hudiyo nga nagbitay sa ilang mga alpa diha sa mga kahoyng alamo. Ang gagmay, tuskig, pormag-kasingkasing nga mga dahon sa alamo sa Euprates (gitawag usab nga *aspen*) gihawiran sa lagpad nga mga pungango ug nagbitay nga pahandag gikan sa lintunganayng lindog, ug tungod niini kini magtabyogtabyog bisan sa diyutay nga huyohoy, nga mahimong ikatandi sa emosyonal nga lihok sa mga tawo nga naghilak tungod sa kaguol.

Ang mga alamo sa Euprates makaplagan usab ubay sa mga tampi sa mga suba ug mga sapa sa Sirya ug Palestina, ug ilabina sa walog sa Suba sa Jordan. Didto, uban sa mga kahoyng tamarisko, kini sagad nga mahimong siot nga kakahoyan, samtang sa ubang mga dapit kini moabot sa gitasong gikan sa 9 hangtod sa 14 m (30 hangtod sa 45 p). Sa tanan nga paghisgot niini sa Kasulatan, kining mga kahoyng alamo gilangkit sa mga sapa o sa 'bul-oganang mga walog.' Kini gilakip sa mga kahoy nga ang mga sanga gigamit sa Pista sa mga Balongbalong (Lev 23:40); kini nagtaganag kasilongan sa gamhanang "Behemot" (hippopotamus) daplin sa suba (Job 40:15, 22); ug ang kadaling moturok niini ubay sa dagayag-tubig nga mga dapit gigamit sa Isaias 44:3, 4 sa paghubit sa kusog nga pagtubo ug pag-uswag tungod sa pagbubo ni Jehova sa iyang mga panalangin ug espiritu.

ALAMO, BUL-OGANANG WALOG SA MGA. Sa Isaias 15:7 ang manalagna naghubit sa nangikyas nga mga Moabihanon ingong nangalagiw dala ang ilang mga manggad tabok sa "bul-oganang walog sa mga alamo." Kon ang ilang pagkalagiw maoy paingon sa H, nga lagmit mao gayod ang nahitabo, kini nga bul-oganang walog tingali nagtumong sa "bul-oganang walog sa Zered" (Num 21:12; Deu 2:13), nga nagsilbing utlanan tali sa Moab ug Edom dapit sa H. Ang bul-oganang walog sa Zered kasagarang gituohan nga mao ang Wadi el-Hasa', nga nag-agos paingon sa H nga tumoy sa Patayng Dagat. Sa ubos nga bahin niini kini moagos agi sa usa ka gamayng patag nga may kalamakan sa ubang mga bahin ug sa ingon usa ka maayong dapit nga mabuhi ang mga alamo. —Tan-awa ang ZERED, BUL-OGANANG WALOG SA.

ALAMOT [Mga Dalaga; Batan-ong mga Babaye]. Dayag nga usa ka termino sa musika. Lagmit kini nagtumong sa mga tingog nga soprano sa batan-ong mga babaye o sa *falsetto* sa mga lalaki. Sa 1 Cronicas 15:20, ang kinuldasan nga mga tulonggon gihubit ingong "gitono uyon sa Alamot," diin kini nga termino gihatagan lamang ug katumbas nga espeling sa Cebuano. Apan diha sa superskripsiyon sa Salmo 46, ang *ʽala·mohthʹ* gihubad nga "Mga Dalaga."

Sa 1 Cronicas 15:21, ang sunod nga bersikulo sa gisitar sa itaas, adunay laing termino sa musika nga gihatagan usab ug katumbas nga espeling, nga mao ang *shemi·nithʹ,* nga nagtumong sa "mga alpa nga gitono uyon sa Sheminith." Diha sa mga superskripsiyon sa Salmo 6 ug 12, kini nga pulong gihubad nga "mas ubos nga oktaba." Bisan tuod ang duha ka termino nga Alamot ug Sheminith dili magkasukwahi sa kahulogan, ang pipila ka eskolar nagtuo nga kini adunay kalainan sa usag usa. Ang mga kaundan sa gihisgotan nga mga salmo mopatim-aw nga magpaila usab niini: Ang duha ka salmo (6 ug 12) nga adunay *shemi·nithʹ* diha sa ilang mga superskripsiyon medyo masulub-on ug busa duyogan sa mas masub-anon, ubos nga tingog; samtang ang Salmo 46, nga adunay *ʽala·mohthʹ* diha sa superskripsiyon niini, maoy masadyaon ug dayag nga duyogan o awiton kini diha sa taas nga tingog.—Tan-awa ang ALPA; MUSIKA.

ALEJANDRIA. Pangunang siyudad ug iladong kaulohan sa Ehipto sa panahon ni Jesus ug sa iyang mga apostoles. Ang modernong Alejandria (gitawag nga Al-Iskandariyah sa Arabiko) nahimutang diha sa karaang lugar niini ug maoy usa ka dunggoanan, apan wala na kaayoy makita nga ilhanan sa karaang siyudad.

Ang ngalan sa siyudad gikuha gikan kang Alejandrong Bantogan, nga maoy nagtukod niini niadtong 332 o 331 W.K.P. Sa ulahi kini nahimong pangunang siyudad sa Ehipto, ug ilalom sa pagmando sa mga Ptolemy, ang Helenistikong mga hari sa Ehipto, ang Alejandria gihimong kaulohan sa Ehipto. Kini nagpabiling kaulohan sa dihang ang Roma nagmando niini niadtong 30 W.K.P. ug nahimong sentro sa pagdumala sa Ehipto nga nagpadayon latas sa Romanhon ug Byzantino nga mga panahon hangtod nga gisakop kini sa mga Arabo niadtong ikapitong siglo K.P.

Sa dugayng panahon ang mga Hudiyo naglangkob sa dakong bahin sa populasyon sa Alejandria, nga ang kinadaghanan niini nakaabot tingali ug 500,000 ka tawo. Daghan sa maong mga Hudiyo maoy mga kaliwat sa mga kagiw nga midangop sa Ehipto human mapukan ang Jerusalem niadtong 607 W.K.P. Sa panahon ni Tiberio gikaingon nga sila naglangkob sa mga un-tersiya sa bug-os nga populasyon sa siyudad. Uban sa ilang kaugalingong seksiyon o kuwartel sa AS nga bahin sa siyudad, ang mga Hudiyo gitugotan sa pagkinabuhi sumala sa ilang kaugalingong mga balaod ug nakabaton ug kaugalingong gobernador.

Dinhi sa Alejandria gibuhat ang Gregong *Septuagint,* ang unang hubad sa Hebreohanong Kasulatan. Gibuhat kini sa mga Hudiyo sa Alejandria, lagmit sa sinugdanan sa paghari ni Ptolemy (II) Philadelphus (285-246 W.K.P.).

Mubo lamang ang paghisgot sa Alejandria diha sa Bibliya. Lakip niadtong nakiglalis kang Esteban sa wala pa ang iyang husay maoy "mga taga-Alejandria," o mga Hudiyo nga naggikan sa Alejandria. Ang Alejandria mao ang siyudad nga natawhan sa larinong manulti nga si Apolos. Ug ang duha sa mga barko nga gisakyan ni Pablo sa iyang panaw paingon sa Roma ingong binilanggo maoy gikan sa Alejandria, walay duhaduhang dagko nga mga barko nga tigkarga ug mga lugas gikan sa bantog nga panon sa mga barko sa Alejandria nga mitabok sa Dagat Mediteranyo ngadto sa Puteoli, Italya, bisan tuod may mga panahon nga namidpid kini sa mga baybayon paingon sa mga dunggoanan sa Asia Minor.—Buh 6:9; 18:24; 27:6; 28:11.

ALEJANDRO [Tigpanalipod sa Tawo].

1. Si Alejandrong Bantogan, anak nga lalaki ni Felipe II sa Macedonia ug sa iyang asawa nga si Olympias, natawo sa Pella niadtong 356 W.K.P. Bisan tuod ang iyang ngalan wala hisgoti sa Bibliya, ang iyang pagmando sa ikalimang imperyo sa kalibotan gitagna duha ka siglo sa wala pa siya matawo.—Dan 8:5-7, 20, 21.

Sa nagpanuigon siya ug kapin lag diyutay sa 20 anyos, duha ka tuig human siya molingkod sa trono human patya ang iyang amahan, si Alejandro misugod sa pagsakop sa kalibotan. (Dan 8:5) Kining abtik nga batan-on nga batid sa estratehiya sa pagpakiggubat nagpaasdang sa iyang gamay ra nga panon sa kasundalohan nga giorganisar pinaagig dutdot nga mga lumbay, usa ka taktika nga unang gigamit sa iyang amahan ug nga napauswag ni Alejandro sa dakong kahanas.

Inay nga gukdon ang mikalagiw nga mga Persianhon human sa duha ka bug-os nga kadaogan didto sa Asia Minor (ang una sa Suba sa Granicus; ang ikaduha sa Kapatagan sa Issus, diin ang dakong panon sa Persianhong kasundalohan nga may gidaghanon nga mga tunga sa milyon nakaagom ug bug-os nga kapildihan), giliso ni Alejandro ang iyang pagtagad ngadto sa pulo nga siyudad sa Tiro. Mga kasiglohan una pa niana, gitagna nga ang mga paril, torre, balay, ug ang mismong abog sa Tiro igatambog ngadto sa dagat. (Eze 26:4, 12) Busa, dakog kahulogan ang pagkuha ni Alejandro sa mga ginun-ob sa siyudad sa Tiro nga gilaglag ni Nabucodonosor mga pipila ka tuig una pa niana ug naghimo pinaagi niini ug usa ka 800-m (0.5 mi) nga gipalapaw-sa-tubig nga agianan paingon sa pulo nga siyudad. Ang pag-atake sa iyang puwersa sa dagat ug sa iyang mga kasangkapan sa gubat milaglag sa maong mapahitas-ong hara sa dagat niadtong Hulyo 332 W.K.P.

Sa laing bahin, gibuksan sa Jerusalem ang mga ganghaan niini sa pagsurender, ug matod ni Josephus (*Jewish Antiquities,* XI, 337 [viii, 5]), gipakita kang Alejandro ang basahon sa tagna ni Daniel,

lagmit ang kapitulo 8, diin ang usa ka gamhanang hari nga Grego magbuntog ug magsakop sa Imperyo sa Persia. Sa ingon, wala hilabti ni Alejandro ang Jerusalem ug mipadayon paingon sa H ngadto sa Ehipto diin siya gisugat ingong manluluwas. Didto iyang gitukod ang siyudad sa Alejandria, ang sentro sa kahibalo diin gihimo ang Gregong *Septuagint.* Kay buot magpasidlakan, si Alejandro mibalik gikan sa Ehipto agi sa Palestina, ug uban ang 47,000 ka tawo, nagbuntog sa usa ka dakong naorganisar pag-usab nga Persianhong kasundalohan duol sa Gaugamela. Sa sunodsunod nga panghitabo, si Dario III gibuno sa kanhing mga higala, misurender ang Babilonya, ug si Alejandro mipadayon aron sa pag-ilog sa Susa ug Persepolis. Gikan didto siya mipadayon sa iyang pagpakiggubat ngadto sa India sa wala pa mopaingon pag-usab sa kasadpan.

Mga Panghitabo Human sa Pagpangdaog. May dako nga mga plano si Alejandro sa pagtukod pag-usab sa Babilonya ug sa paghimo niini nga iyang kaulohan, apan wala kini matuman. Ingon sa gitagna ni Daniel, siya naputol ug nabali, sa ato pa, namatay, 'dihang nahimo siyang gamhanan.' (Dan 8:8) Ang ambisyon ni Alejandro nga tukoron pag-usab ang Babilonya wala molampos kay pagka-323 W.K.P. sa edad nga 32, sa kinabaskogang yugto sa iyang kinabuhi, siya kalit nga namatay, posibleng tungod sa hilanat nga gikan sa malarya nga misamot kay nagpatuyang siya sa kinabuhi. Giembalsamar siya ug sa ngadtongadto gilubong sa Alejandria, sa Ehipto.

Panahon sa iyang mubong pagkinabuhi, si Alejandro naminyo kang Roxana, ang anak nga babaye sa nabuntog nga hari sa Bactria, ug usab kang Statire, usa ka anak nga babaye sa Persianhong hari nga si Dario III. Siya nakabaton ug anak nga ginganlan ug Alejandro (Allou) pinaagi kang Roxana. Ug siya may anak sa gawas nga ginganlan ug Heracles (Hercules) pinaagi kang Barsine. Apan, ang tagna ni Daniel nag-ingon nga "dili ngadto sa iyang mga kaliwat" ibilin ang imperyo; busa ang tibuok banay ug mga manununod ni Alejandro nangamatay sa wala pa molabay ang daghang katuigan. (Dan 11:3, 4) Dugang pa, kini nahisulat: "Ug kanang usa nga nabali, nga sa kataposan dihay upat nga mibarog puli niini, adunay mobarog nga upat ka gingharian gikan sa iyang nasod, apan dili sa iyang kagahom." (Dan 8:22) Busa, dili lang kay yanong nagkatakdo sa kasaysayan nga ang maong imperyo gibahin taliwala sa upat ka heneral ni Alejandro: si Seleucus Nicator nagkuha sa Mesopotamia ug Sirya; si Cassander, sa Macedonia ug Gresya; si Ptolemy Lagus, sa Ehipto ug Palestina; ug si Lysimachus, sa Trasia ug Asia Minor.

Ang labing dakong epekto sa pagpangdaog ni Alejandro diha sa kasaysayan mao ang pagkaylap sa Gregong pinulongan ug kultura ngadto sa ta-

SI ALEJANDRONG BANTOGAN UG ANG TAGNA SA BIBLIYA

Tagna	Katumanan
'Usa ka laking kanding . . . naghampak sa laking karnero ug nagbali sa duha ka sungay niini.' "Ang laking karnero nga imong nakita nga may duha ka sungay naglarawan sa mga hari sa Media ug sa Persia. Ug ang balhiboong laking kanding naglarawan sa hari sa Gresya." (Dan 8:5, 7, 20, 21)	Human pildiha sa makaduha ang Medo-Persianhong kasundalohan didto sa Asia Minor, ang kasundalohan ni Alejandro miuna pagsulong sa H ug dayon sa S, nga bug-os nagsakop sa Imperyo sa Medo-Persia
"Ug ang imong abog [sa Tiro] ilang ibutang sa taliwala mismo sa tubig." (Eze 26:4, 12)	Niadtong 332 W.K.P., gigamit ni Alejandro ang mga ginun-ob sa siyudad sa Tiro aron himoong usa ka gipalapaw-sa-tubig nga agianan paingon sa pulo nga siyudad nga iyang gilaglag
"Sa dihang kini nahimong gamhanan, ang dakong sungay nabali." (Dan 8:8)	Niadtong 323 W.K.P., sa nagpanuigon ug 32 anyos, siya nasakit ug namatay
"Mahimong awaaw [ang Babilonya] hangtod sa panahong walay tino." (Jer 51:26)	Napakyas ang iyang dagkong mga plano sa pagtukod pag-usab sa Babilonya ingong iyang kaulohan, ug sa kataposan ang nahimutangan niini nahimong usa ka biniyaang awaaw
"Ang iyang gingharian mabungkag ug mabahin . . . apan dili ngadto sa iyang mga kaliwat." (Dan 11:4)	Ang mga manununod ni Alejandro gibuno, ug ang gingharian nabungkag
"Ang dakong sungay nabali, ug ilis niini dihay mitungha nga upat ka sungay." (Dan 8:8, 22)	Sa mga 301 W.K.P., giilog sa upat sa mga heneral ni Alejandro ang nabahin nga mga seksiyon sa kanhing imperyo

Medalya nga may hulagway nga gituohang kang Alejandrong Bantogan

nang dapit. Ang komon nga Grego (Koine) nahimong internasyonal nga pinulongan, busa ang ulahing bahin sa Bibliya gisulat diha sa Koine inay sa Hebreohanon.

2. Anak nga lalaki ni Simon nga taga-Cirene ug igsoong lalaki ni Rufo. Ang ilang amahan gipugos sa pagpas-an sa estaka sa pagsakit ni Jesus.—Mar 15:21; Luc 23:26.

3. Usa ka paryente sa Pangulong Saserdote nga si Anas nga presente sa paghusay kang Pedro ug Juan.—Buh 4:6.

4. Usa ka Hudiyo sa Efeso nga presente sa dihang ang mga platero nagsugnib ug kagubot batok kang Pablo. Sa dihang si Alejandro misulay sa pagpakigsulti kanila, ang nasukong magubtanong panon naninggit sa pagpahilom kaniya.—Buh 19: 33, 34.

5. Ang usa kinsa, uban ni Himeneo, 'nakasinatig pagkalunod labot sa iyang pagtuo,' ug napalagpot tungod sa iyang pagpasipala. (1Ti 1:19, 20) Lagmit nga mao ra usab ang Num. 6 sa ubos.

6. Ang mananalsal sa tumbaga nga batok kaniya gipasidan-an si Timoteo, tungod sa iyang paghimog "daghang kadaot" kang Pablo.—2Ti 4:14, 15.

ALELUYA. Kini ang katumbas nga Cebuanong espeling sa Hebreohanong ekspresyon nga *halelu-Yah',* nga unang makaplagan sa Salmo 104:35. Sa *Bag-ong Kalibotang Hubad* kini kanunayng gihubad nga "dayega ninyo si Jah." Kini nga ekspresyon makita sa 24 ka higayon diha sa Hebreohanong Kasulatan ug mao ang sinugdanan ug/o ang kataposan sa Mga Salmo diin kini makaplagan. (Tan-awa ang Sal 112:1; 115:18; 135:3; 146:1, 10; 147: 1, 20; 148:1, 14; 149:1, 9; 150:1, 6.) Kini nga ekspresyon makita tapad sa "Amen" sa kataposan sa Ikaupat nga Basahon sa Mga Salmo (Sal 106:48), ug ang Gregong porma niini makita sa upat ka higayon sa Pinadayag 19:1-6, diin gihisgotan ang kalipay nga gibati tungod sa kalaglagan sa Dakong Babilonya ug nga gilangkit sa pagsugod ni Jehova sa pagmando ingong Hari.—Tan-awa ang JAH.

ALEMET.

1. Gitala ingong ang kinaulahian sa siyam ka anak nga lalaki ni Beker nga natawo sa Ehipto sa panahon human sa 1728 W.K.P.—1Cr 7:8; Gen 46: 21, 26.

2. Usa ka anak nga lalaki ni Jehoada (o Jara) ug direktang kaliwat ni Haring Saul. Ang duha niya ka igsoong lalaki mao si Azmavet ug Zimri.—1Cr 8:36; 9:42.

3. Usa ka lungsod sa Benjamin.—Tan-awa ang ALMON.

'ALEPH [א]. Ang unang letra sa Hebreohanong alpabeto. Ang ngalan nga gingalan niini nga letra maoy sama sa Hebreohanong pulong alang sa "baka."—Itandi ang Sal 8:7; Deu 7:13.

Sa Hebreohanon ang *'a'leph* dili usa ka bokales kondili usa ka konsonante ug kini walay tukmang katumbas sa Cebuano. Kon isulat, kini gitumbasan lamang ug koma nga gibutang sa itaas ('). Kon litokon diha sa Hebreohanon kini mao ang kinahumokan sa mga tunog nga gikan sa tutonlan (sa ato pa, mga tunog nga litokon diha sa tutonlan) ug maoy sama sa dili-klarong tunog nga gikan sa tutonlan alang sa dili-litokon nga "h" diha sa sinugdanan sa Iningles nga pulong *"hour"* (oras).

Sa Hebreohanon, ang unang walo ka bersikulo sa Salmo 119 nagsugod sa *'a'leph.*

ALFA UG OMEGA. Mao kini ang mga ngalan sa una ug kataposang letra sa Gregong alpabeto ug gigamit ingong titulo sa tulo ka higayon diha sa basahon sa Pinadayag. Apan, ang dugang pa nga paggamit niini nga prase diha sa hubad sa *King James* sa Pinadayag 1:11 wala paluyohi sa pipila ka labing karaang Grego nga mga manuskrito, lakip ang Alexandrine, Sinaitic, ug Codex Ephraemi rescriptus. Busa, kini wala ilakip sa daghang modernong mga hubad.

Bisan tuod daghang komentarista ang nagpadapat niini nga titulo ngadto sa Diyos ug kang Kristo, ang mas maampingong pagsusi sa paggamit niini nagpakita nga mapadapat lamang kini ngadto kang Jehova nga Diyos. Ang unang bersikulo

sa Pinadayag nagpakita nga sa sinugdan gihatag sa Diyos ang pinadayag pinaagi kang Jesu-Kristo, mao nga may mga higayon nga ang namulong (pinaagi sa hawas nga manulonda) mao ang Diyos mismo, ug sa ubang mga higayon si Kristo Jesus. (Pin 22:8) Busa ang Pinadayag 1:8 (*RS*) nag-ingon: " 'Ako mao ang Alfa ug ang Omega,' nagaingon ang Ginoong Diyos ["si Jehova nga Diyos," *NW*], kinsa mao ang karon ug ang kaniadto ug ang umaabot, ang Labing Gamhanan." Bisan tuod ang naunang bersikulo naghisgot kang Kristo Jesus, tataw nga sa bersikulo 8 ang kapadapatan sa titulo maoy ngadto sa "Labing Gamhanan" nga Diyos. Labot niini ang *Barnes' Notes on the New Testament* (1974) nagingon: "Dili sa bug-os matino kon ang magsusulat espesipiko bang nagtumong kang Ginoong Jesus dinhi . . . Dili gayod usab sayop ang paghunahuna nga ang magsusulat dinhi nagtumong sa Diyos ingong mao ang Alfa ug ang Omega."

Ang titulo makaplagan pag-usab sa Pinadayag 21:6, ug ang misunod nga bersikulo nagpaila sa namulong pinaagi sa pag-ingon: "Si bisan kinsa nga magmadaogon makapanunod niining mga butanga, ug ako mahimong iyang Diyos ug siya mahimong akong anak." Sanglit si Jesus nagtawag sa kauban niyang mga manununod sa iyang Gingharian ingong "mga igsoon," dili "mga anak," ang namulong dayag nga mao ang langitnong Amahan ni Jesus, si Jehova nga Diyos.—Mat 25:40; itandi ang Heb 2:10-12.

Ang kataposang teksto diin kini nga titulo makaplagan maoy sa Pinadayag 22:13, nga nag-ingon: "Ako mao ang Alfa ug ang Omega, ang una ug ang ulahi, ang sinugdan ug ang kataposan." Dayag nga daghang persona ang gihubit nga namulong dinhi niini nga kapitulo sa Pinadayag; ang mga bersikulo 8 ug 9 nagpakita nga ang manulonda namulong ngadto kang Juan, ang bersikulo 16 dayag nga mapadapat kang Jesus, ang unang bahin sa bersikulo 17 gipasidungog ngadto 'sa espiritu ug sa pangasaw-onon,' ug ang namulong sa ulahing bahin sa bersikulo 20 tataw nga si Juan mismo. Busa, "ang Alfa ug ang Omega" sa mga bersikulo 12-15 hustong ilhon ingong mao ra usab ang nagbaton sa titulo sa laing duha ka teksto: si Jehova nga Diyos. Ang ekspresyong "Tan-awa! Ako moabot sa madali" diha sa bersikulo 12 wala magpasabot nga kining gihisgotan nang mga bersikulo mapadapat kang Jesus, sanglit ang Diyos namulong usab labot sa iyang kaugalingon ingong "moabot" o "mogula" sa pagpahamtang ug paghukom. (Itandi ang Isa 26:21.) Ang Malaquias 3:1-6 naghisgot bahin sa *duyog* nga pag-abot ni Jehova ug sa iyang "mensahero sa pakigsaad" aron sa paghukom.

Ang titulo nga "ang Alfa ug ang Omega" pareho rag kahulogan sa "ang una ug ang ulahi" ug "ang sinugdan ug ang kataposan" kon kini nga mga termino gamiton maylabot kang Jehova. Una kaniya walay Labing Gamhanan nga Diyos ug wala nay mosunod pa kaniya. Iyang malamposong taposon ang isyu bahin sa pagka-Diyos, ug siya mabindikar hangtod sa hangtod ingong mao ang bugtong Labing Gamhanan nga Diyos.—Itandi ang Isa 44:6.

ALFEO.

1. Ang amahan sa apostol nga si Mateo Levi nga maniningil ug buhis.—Mat 9:9; Mar 2:14.

2. Ang amahan ni Santiago nga Gamay, ang gitala nga ika-9 sa 12 ka apostoles. (Mat 10:3; Mar 3:18; Luc 6:15; Buh 1:13) Gipaluyohan sa tradisyon ang daghang eskolar labot sa kasagarang pagtuo nga si Alfeo mao ra si Clopas (Ju 19:25), nga magpaila usab kaniya nga mao ang bana sa "laing Maria." (Mat 27:56; 28:1; Mar 15:40; 16:1; Luc 24:10) Ang kalainan sa paglitok sa lintunganayng pulong o kaha ang pagbaton niining tawhana ug duha ka ngalan, nga naandan niadtong mga adlawa, magpatin-aw niini nga kalainan.

ALGAROBA, BUNGA SA [Gr., *ke·ra'ti·on*]. Diha sa sambingay bahin sa anak nga mausikon, gihubit ni Jesus ang gigutom nga batan-ong lalaki ingong nangandoy sa pagkaon sa mga bunga sa algaroba nga gilawog sa mga baboy. (Luc 15:16) Kini nga mga bunga naggikan sa kahoyng algaroba (*Ceratonia siliqua*), usa ka maanindot nga *evergreen* o kanunayng may mga dahon nga tanom nga mabuhi sa tibuok Palestina maingon man sa ubang dapit sa Mediteranyo. Ang kahoy moabot sa gitas-ong 9 m (30 p), nga may gagmayng sinawon nga mga dahon nga susama sa mga dahon sa fresno. Ang mga bunga niini may sinawon, samagpanit nga bayanan nga tapol-kapehon ug kolor ug, nahiuyon sa ngalan niini sa Grego (*ke·ra'ti·on*, "gamayng sungay"), kurbadong sungay ang porma niini. Kini may gitas-ong gikan sa 15 hangtod sa 25 sm (6 hangtod sa 10 pul.) ug mga 2.5 sm (1 pul.) ang gilapdon. Sa sulod niini adunay daghang samag gisantes nga mga liso nga nabulag sa usag usa pinaagi sa tam-is, hagkot, makaon nga unod. Ang mga bunga sa algaroba kasagarang gigamit bisan hangtod karong adlawa ingong pagkaon sa mga kabayo, baka, ug mga baboy. Ang pagsumpay (*grafting*) sa laing matang niini nga mga kahoy gigamit aron sa pagpatunghag maayong klase sa algaroba nga makaon usab sa mga tawo.

ALGUM [Heb., *'al·gum·mim'* (2Cr 2:8; 9:10, 11); *'al·mug·gim'* (1Ha 10:11, 12)]. Usa ka kahoy nga gilakip ni Solomon sa iyang gihangyo nga mga kahoy kang Hiram sa Tiro aron gamiton sa pagtukod sa templo ug sa paghimog mga hagdanan, mga tukod, ingon man mga alpa ug kinuldasang mga tulonggon.

Ang kahoyng algum niini nga asoy dili gayod matino. Gituohan sa kadaghanan nga kini mao ang pulang *sandalwood* (*Pterocarpus santalinus*) nga karon makaplagan sa India ug Sri Lanka, bisan tuod nga mas gipaboran sa uban nga kini mao ang puting *sandalwood* (*Santalum album*), tingali tungod sa giingon ni Josephus nga kini pution ug bulok. (*Jewish Antiquities,* VIII, 177 [vii, 1]) Ang pulang *sandalwood* modako sa gitas-ong mga 7.5 hangtod sa 9 m (25 hangtod sa 30 p) ug may gahi, pinoggrano, pulahon-kape nga kahoy nga mahimong pasinawon pag-ayo. Gisugyot nga maayo kining himoon nga mga instrumento sa musika ilabina sa matang sa mga instrumento nga gihisgotan diha sa asoy sa Bibliya. Ang kahoy adunay humot nga alimyon ug dili daling bukbokon.

Ang pulang *sandalwood* wala na motubo sa Lebanon sa presenteng panahon. Apan, ang rekord dili tino kon ang mga kahoyng "algum" maoy lumad ba o dili sa Lebanon. Bisan pa niana, nakita ni Hiram sa ulahi nga angayng kuhaon kini gikan sa Opir, ug dinhi na usab ang mga kahoy mahimong giimportar bisan sa Opir, sanglit kini mao ang sentro sa negosyo nga nakiglabot sa India, Ehipto, ug sa ubang mga dapit sa Aprika. (1Ha 10:11, 22) Ang kanihit ug kabililhon sa kahoy nga gidala ni Hiram gipakita sa mga pulong nga "walay ingon niini nga mga kahoyng algum nga miabot ni nakita hangtod niining adlawa."—1Ha 10:12.

ALIMATOK [Heb., *'alu·qah'*]. Usa ka ulod nga mosupsop ug dugo nga may lapad, naggulotgulot nga lawas nga gamay ang isigkatumoy apan kinalaparan ang dapit sa pangulahiang bahin. Ang mga alimatok mosukod ug kapin sa 1 sm (0.5 pul.) ngadto sa kapin sa 10 sm (4 pul.) ang gitas-on. Kini nga mga linalang adunay sangkap nga igsusupsop diha sa isigkatumoy sa lawas, nga ang usa nga anaa sa tumoy sa ulo adunay samag mga apapangig nga gigamit sa pagpaak.

Daghan kaayong alimatok ang makaplagan sa daghang kasapaan ug kasubaan sa Tungang Sidlakan. Ang mga anak sa usa ka matang niini (*Limnatis nilotica*), sa dihang maapil sa pag-inom, motapot sa mga lungag sa ilong, tutonlan, o sa *epiglottis* (usa ka bahin sa tutonlan) sa ilang gitaptan. Kusog kining managko ug lisod nga kuhaon. Ang pagtapot niini sa maong mga bahin sa lawas makabara sa pagginhawa ug kini, ingon man ang pagkahurot sa dugo, makapatay usahay sa biktima.

Gihisgotan lamang ang alimatok (Heb., *'alu·qah'*) diha sa Proverbio 30:15 diin kini nagtumong sa walay katagbawan nga kahakog, nga giingong "ang mga alimatok adunay duha ka anak nga babaye nga nagasinggit: 'Panghatag! Panghatag!'" Ang *Commentary* ni F. C. Cook nagsugyot nga ang kahakog sa alimatok gilantaw dinhi ingong "anak nga babaye niini," nga gihisgotan nga plural agig pagpasiugda. Giisip sa uban nga ang "duha ka anak nga babaye" nagtumong sa duha ka ngabil sa sangkap nga igsusupsop ug dugo. Ang usa ka alimatok mahimong mosuyop ug dugo nga tulo ka pilo sa gibug-aton niini, ug tungod sa isog nga substansiya nga mopugong sa pagbagtok sa dugo nga anaa sa laway niini, padayong moagos ang dugo gikan sa biktima.

ALINGAGNGAG. Tan-awa ang BABA.

ALISNGAW. Tan-awa ang GABON.

ALIWAS [Heb., *qohph*]. Ang mga aliwas nga giimportar ni Haring Solomon tingali maoy mga espisye sa tag-as ug ikog nga mga unggoy nga gihisgotan sa karaang mga magsusulat ingong lumad sa Etiopia. (1Ha 10:22; 2Cr 9:21) Tungod kay ang Hebreohanong pulong nga *qohph* lagmit may kalangkitan sa Sanskrit nga pulong nga *kapi* ug nga ang mga paboreyal giisip ingong lumad sa HS sa Asia, gituohan nga ang mga aliwas gidala sa panon sa mga barko ni Solomon gikan sa India o Sri Lanka. Apan, ang mga giimportar nga baligya dili kinahanglang maggikan mismo sa nasod nga gigikanan niini ni gikan sa samang yuta, tungod sa mga timailhan nga diha nay pakignegosyo tali sa India ug Aprika una pa sa panahon ni Solomon.—Tan-awa ang PABOREYAL; TARSIS Num. 4.

ALKALI. Tan-awa ang MAGLALABA.

ALKAPARA [Heb., *'avi·yoh·nah'*]. Ang bunga sa tanom nga gitawag usab nga alkapara. Ang pipila ka hubad sa Ecclesiastes 12:5 naghubad sa Hebreohanong termino nga *'avi·yoh·nah'* ingong "tinguha" mao nga ang hubad mabasa nga "ug ang tinguha napakyas." (*RS;* tan-awa usab ang *KJ; Ro.*) Apan, daghang modernong mga maghuhubad (*AT; JB; JP; NW; NC* [Kinatsila]) nag-isip nga ang magsusulat sa Ecclesiastes, niini nga kapitulo nga naghubit sa mga kahimtang sa tawo sa iyang pagkatigulang, migamit ug metapora ingon sa makita diha sa katibuk-ang paghubit, ug nga ang *'avi·yoh·nah'* nagtumong sa bunga sa alkapara (ingong makapukaw sa tinguha o gana). Kining ulahing panglantaw gipaluyohan sa mga hubad sa Gregong *Septuagint,* sa Latin nga *Vulgate,* sa Syriac nga *Peshitta,* ug sa Arabiko nga mga hubad.

Ang tanom nga alkapara (*Capparis spinosa*) tingali moabot sa gitas-on nga 1 m (3 p) apan kasagarang mokatay sama sa bagon ibabaw sa yuta. Daghan kini sa Israel, nga sagad mabuhi diha sa mga kal-ang sa dagkong mga bato o mokatay diha sa mga paril o sa mga ginun-ob sama sa tanom nga *ivy.* Ang tunokong mga sanga adunay berdeng linginon nga mga dahon. Kini nga tanom mamulak

Mga bulak sa almendras. Ang almendras maoy lakip sa unang mga kahoy nga mamulak inigkatapos sa tingtugnaw; busa ang Hebreohanong ngalan niini nagkahulogang "usa nga nahigmata"

sa Mayo nga may dagkong puting mga bulak ug tapol nga mga tanudtanod nga nagtuybo sa tunga niini.—HULAGWAY, Tomo 1, p. 543.

Ang mga bunga niini nga tanom wala kaayo gamita dili sama sa gagmayng mga putot niini. Kini atsalon ug kan-on ingong pangpagana, usa ka kinaiyahan nga niana nailado kini sukad pa sa karaang kapanahonan. Busa ang magsusulat sa Ecclesiastes tin-awng nag-ingon nga, sa dihang magkawala na ang sentido sa pagtilaw sa tigulang nga tawo ug magkawala na ang iyang gana, bisan ang bunga sa alkapara dili makapabalik sa iyang gana sa pagkaon.

ALKITRAN. Tan-awa ang ASPALTO.

ALMENDRAS [Heb., *luz* (Gen 30:37); *sha·qedh′* (Gen 43:11)]. Ang almendras (*Amygdalus communis*) maoy usa ka kahoy nga lumad sa Palestina, Lebanon, ug sa pipila ka dapit sa Mesopotamia. Kini usa ka membro sa pamilya sa rosas ug motubo nga ihalas ug ingong tinanom nga bungahoy.

Ang Hebreohanong ngalan nga *sha·qedh′* sa literal nagkahulogang "usa nga nahigmata," ug haom kaayo kini tungod kay ang almendras maoy usa sa kinaunahang mga kahoy nga mamulak inigkatapos sa tingtugnaw, nga sayong mamulak sa hinapos nga bahin sa Enero o sa sayong bahin sa Pebrero. Matikdi ang pagkaamgid sa mga pulong diha sa Jeremias 1:11, 12, diin ang Hebreohanong pulong alang sa "kahoyng almendras" (*sha·qedh′*) gisundan sa ekspresyong "nagpabiling nagmata" (*sho·qedh′*). Ang kahoy modako hangtod sa 5 m (16 p) ang gitason ug sa dihang mamulak, mamungingi kini sa maanindot nga rosason ug usahay puti nga mga bulak nga parisparis. Sa Ecclesiastes 12:5 ang namulak nga kahoyng almendras gigamit sa paghulagway sa ubanon nga ulo sa tawong tigulang. Ang mga dahon maoy linginon ug giringgiringon ang mga kilid. Ang bunga sa almendras linginon ug porma, lingin sa usa ka tumoy ug talinis sa laing tumoy. Kinaham kaayo kini ug gilakip ni Jacob sa gasa nga iyang gipadala ngadto sa Ehipto sa pagbalik didto sa iyang mga anak. (Gen 43:11) Ang liso sa bunga kakuhaan ug maayong lana; ang 45 kg (100 lb) nga bunga magpatunghag mga 20 kg (44 lb) nga lana.

Walay duhaduha nga tungod sa madanihong katahom niini, ang mga bulak sa almendras gigamit ingong sumbanan sa paghimo sa mga kopa diha sa mga sangasanga sa tangkawan sa tabernakulo. (Ex 25:33, 34; 37:19, 20) Ang sungkod ni Aaron maoy sanga usab sa almendras ug milagrosong namutot sa usa lamang ka gabii, nga namungag hinog nga mga almendras nga maoy pamatuod sa pag-uyon sa Diyos kaniya ingong dinihogang hataas nga saserdote.—Num 17:8.

ALMODAD. Panganay sa 13 ka anak nga lalaki ni Joktan; ikalimang kaliwatan gikan kang Sem; pag-umangkon ni Peleg, nga pinaagi kaniya masubay ang kagikan sa Mesiyas. Si Almodad nanganak ug usa sa 70 ka banay human sa Lunop, nga namuyo sa Arabia. (Gen 10:26, 32; 1Cr 1:20) Ang Arabianhong tradisyon nag-isip kaniya nga pangulo sa tribong Jurham ug amahan sa usa ka asawa ni Ismael.

ALMON. Usa ka Levihanong siyudad sulod sa teritoryo sa Benjamin; gihatag ngadto sa mga anak ni Aaron sa mga adlaw ni Josue ug ni Eleasar nga saserdote. (Jos 21:1, 18) Gitawag kini nga Alemet sa 1 Cronicas 6:60. Ang karaang nahimutangan niini anaa sa mga kagun-oban sa balangay sa Khirbet ʽAlmit (Horvat ʽAlmit), mga 6 km (3.5 mi) sa AS sa Jerusalem ug mga 2 km (1 mi) sa SAS sa Anatot, laing Levihanong siyudad.

ALMON-DIBLATAIM. Usa ka dapit tali sa Dibon-gad ug sa kabukiran sa Abarim diin nagkampo ang mga Israelinhon sa ika-40 nga tuig human sa ilang pagbiya sa Ehipto (1473 W.K.P.). Kini maoy usa sa kataposang mga kampo panahon sa ilang mga paglatagaw. (Num 33:46, 47) Ang dapit dili matino, apan ang pipila ka eskolar nagtuo nga kini mao ang Khirbet Deleilat esh-Sherqiyeh, mga 16 km (10 mi) sa AAS sa Dibon (Dhiban). Lagmit nga kini mao ra ang Bet-diblataim.—Jer 48:22.

ALMORANAS. Pagpanghubag sa mga ugat sa lubot nga sagad inubanan sa pagdugo. Niining sagad maul-ol nga balatian, adunay mga tumor sa kaugatan ilalom sa danglog nga membrana sa lubot, sa sulod sa lungag sa lubot (almoranas sa sulod) o kaha sa gawas nga bahin niini (almoranas sa gawas), o niining duha.

Ang almoranas maoy lakip sa mga sakit nga gipasidaan ni Jehova nga maagoman sa mga Israelinhon kon sila dili magmasinugtanon. (Deu 28:15, 27) Iyang gihampak ug almoranas ang mga Filistehanon sa Asdod ug sa mga teritoryo niini, ang Gat ug Ekron, samtang ang sagradong Arka didto kanila.—1Sa 5:6-12.

Ang Hebreohanong pulong nga gihubad nga "mga almoranas" (*Harkavy; NW; Le*), "mga tumor" (*AS; RS*), ug "hampak nga mga hubag" (*AT*), sama nianang sa 1 Samuel 5:6, maoy *ʽopha·lim′,* nga nagtumong sa linginong mga hubag o mga hupong, mga almoranas, o mga tumor sa lubot. Diha sa 1 Samuel 6:11, 17 sa Masoretikong teksto, ang pagpanghubag nga naagoman sa mga Filistehanon gitawag ug *techo·rim′,* nga nagkahulogang "mga tumor." Sa tanang unom ka teksto sa Kasulatan nga makita ang *ʽopha·lim′* (almoranas), ang Hudiyong mga Masorete nagmarka niining pulonga ginamit ang mga bokales alang sa *techo·rim′* (mga tumor) ug nagpakita niining ulahing termino diha sa panaplin ingong mao ang pulong nga gamiton inay nga *ʽopha·lim′.*

Ang lima ka magkaabing mga ginoo sa mga Filistehanon nagbalik sa Arka ngadto sa Israel uban ang pagtanyag ug usa ka halad-sa-pagkasad-an ngadto kang Jehova, nga naglakip sa lima ka bulawang larawan sa mga almoranas, nga maoy mga representasyon niini nga mga hubag. (1Sa 6:4, 5, 11, 17) Sa susamang paagi, ang pipila ka karaang katawhan (ilabina ang mga Grego ug mga Romano) nangaliya sa ilang mga bathala aron mamaayo sa balatian pinaagi sa pagtanyag kanila ug mga replika sa mga bahin sa lawas nga nasakit, o sila nagtanyag ug mga modelo niini agig pasalamat sa gituohang pagkaayo sa ilang mga balatian.

Sanglit ang mga ilagang jerbo nagdaot sa yuta (1Sa 6:5), gituohan sa pipila ka eskolar nga ang mga Filistehanon gisakit sa hampak nga *bubonic,* usa gayod ka makamatay, mananakod nga sakit nga may mga simtoma sama sa hilanat, pagpanakig, paghugo, ug maul-ol nga paghubag sa limpatiko nga mga glandula, o mga lisay. Kini nga hampak sa panguna napasa pinaagig pinaakan sa mga pulgas nga nakapahit sa natakdan nga mga ilaga o sa ubang mga ilaga nga himalatyon o namatay.

Ang usa ka "makamatay nga kaguliyang" nahitabo sa dihang ang Arka didto sa Ekron, diin "ang mga tawo nga wala mangamatay gihampak sa mga almoranas." (1Sa 5:10-12) Ang mga larawan sa almoranas ug sa ilagang jerbo gihisgotan sa 1 Samuel 6:4, diin ang Filistehanong mga saserdote ug mga mananag-an gikutlo nga nag-ingon, "ang matag usa kaninyo ug ang inyong managabin nga mga ginoo adunay samang hampak." Apan nagkahulogan lamang kini nga ang tibuok nasod, ang magkaabin nga mga ginoo ug hasta usab ang katawhan, nakaagom ug parehong katalagman, sa "samang hampak," apan wala magpasabot nga ang mga ilaga ug ang mga almoranas nalangkit sa usa lang ka sakit o hampak nga nahimong epidemya. Mopatim-aw nga ang Bibliya nagpakita lamang nga ang mga ilagang jerbo nagdaot sa pananom sa tibuok Filistia, sa ingon nagdaot sa yuta, ug wala sa espesipiko mag-ingon nga sila maoy nagdalag sakit nga mananakod ngadto sa mga Filistehanon nga gihampak ni Jehova.

ALMUG. Tan-awa ang ALGUM.

ALOE, KAHOYNG ALOE [Heb., *ʼaha·lim′* (plural) ug *ʼaha·lohth′* (plural); Gr., *a·lo′e*]. Usa ka ngalan nga gipadapat sa usa ka matang sa kahoy nga may humot nga substansiya nga gigamit ingong usa ka pahumot sa kapanahonan sa Bibliya. (Sal 45:8; Pr 7:17; Aw 4:14) Ang kadaghanang

komentarista nag-isip sa kahoyng *aloe* sa Bibliya nga mao ang *Aquilaria agallocha,* nga usahay gitawag nga kahoyng *eaglewood* ug karon pangunang makaplagan sa India ug sa silingang mga rehiyon. Ang kahoy dako ug mosanggaka, usahay moabot sa gihabogon nga 30 m (mga 100 p). Ang ubod sa punoan ug sa mga sanga napuno sa salong ug sa humot nga lana, nga niana naggikan ang mahal kaayong pahumot. Dayag nga mabatonan ang labing humot nga kalidad niini kon kini madugta, ug ang kahoy usahay ilubong sa yuta aron mapadali ang proseso sa pagkadugta. Kon kini mapino na ingon sa polbos, ayha pa kini ibaligya ingong "mga *aloe.*"

Ang pagtandi ni manalagnang Balaam sa mga tolda sa Israel nga ingon "sa mga tanom nga *aloe* nga gitanom ni Jehova, ingon sa mga sedro sa daplin sa mga tubig," lagmit nagtumong sa pagsanggaka sa mga sanga ug sa mga dahon niining habog nga mga kahoy, diin ang nagpundok nga mga kahoyng *aloe* nahisamag mga tolda sa kampo. (Num 24:6) Kining tekstoha, hinunoa, nagpatunghag pipila ka panaghisgot sanglit ang mga kahoyng *Aquilaria agallocha* dili makaplagan sa Palestina. Apan, ang pagkahanaw niini karong adlawa dili gayod pamatuod nga kining mga kahoya wala maglungtad nianang yutaa duolan sa 3,500 ka tuig kanhi. Sa laing bahin, ang paghisgot ni Balaam sa mga kahoy wala gayod magpasabot nga kining mga kahoya nabuhi sa dapit mismo diin didto siya nagsulti. Kon ang "mga sedro" nga gihisgotan gilayon niini nga teksto maoy mga sedro sa Lebanon, nan kini maoy mga kahoy nga nabuhi sa gawas sa maong dapit, ug mahimong tinuod usab kini sa mga *aloe.* Ang ubang mga teksto nga naghisgot sa mga *aloe* naghisgot lamang sa kahumot niini ug posible nga kini naggikan sa langyawng dapit.

Human sa kamatayon ni Kristo Jesus, si Nicodemo nagdalag "usa ka rolyo nga mira ug mga *aloe*" nga motimbang ug mga 100 ka Romanhong libra (33 kg; 72 lb) aron gamiton sa pag-andam sa lawas ni Jesus alang sa paglubong. (Ju 19:39) Dakodako gayod ang giamot nga salapi ni Nicodemo, bisan tuod wala hisgoti ang gidaghanon sa dili kaayo mahalon nga mira nga gilakip sa 100 ka libra. Bisan tuod ang pipila nagpadapat sa terminong "mga *aloe*" niining tekstoha ngadto sa tanom nga pamilya sa lirio nga karon may botanikal nga ngalan nga *Aloe vera,* ang produkto niini nga tanom (ang lapot nga duga gikan sa mga dahon) gigamit dili tungod sa alimyon niini kondili tungod kay kini gamiton sa pagpurga ug sa ubang mga katuyoan nga nalangkit sa panglawas. Ang mga *aloe* nga gidala ni Nicodemo lagmit mao ra nga produkto sa mga kahoyng *aloe* nga gihisgotan diha sa Hebreohanong Kasulatan.

ALON [Nagbuntaog nga Kahoy]. Usa ka Simeonhon, kaliwat ni Semaias.—1Cr 4:37.

ALON-BACUT [Nagbuntaog nga Kahoy sa Paghilak]. Usa ka nagbuntaog nga kahoy sa tiilan sa Bethel, ubos sa bungtod nga nahimutangan sa siyudad, ug ginganlan sa ingon tungod kay diha sa ilalom niana gilubong ni Jacob "si Debora nga iwa ni Rebeca."—Gen 35:8; tan-awa ang DAKONG KAHOY, NAGBUNTAOG NGA KAHOY.

ALPA. Ang ngalan sa unang tulonggon nga gihisgotan sa Kasulatan. (Gen 4:21, *AS, Fn, Kx, NW, Yg, Da*) Ang Hebreohanong pulong nga *kin·nohr′* (alpa) gihubad usab nga "lira" sa ubay-ubayng mga hubad sa Bibliya. (*JB, Mo, Ro, RS*) Sa halos katunga sa 42 ka higayon nga makita ang *kin·nohr′* diha sa Bibliya, ang mga maghuhubad sa *Septuagint* naghubad niini sa Gregong pulong nga *ki·tha′ra.* Ang *ki·tha′ra* maoy usa ka tulonggon nga kaamgid sa lira (Gr., *ly′ra*), apan kini mas mabaw ug bandahanan sa tingog. Ang modernong mga hubad kasagarang naghubad sa *ki·tha′ra* diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan ingong "alpa." (1Co 14:7; Pin 5:8) Ang mga larawan diha sa Ehiptohanong mga monyumento nagpaila nga ang karaang mga alpa adunay daghang estilo ug porma, nga may nagkadaiyang gidaghanon sa mga kuldas. Tungod niini nga mga hinungdan, gituohan sa pipila nga ang *kin·nohr′* lagmit mao ang komon nga termino nga nagtumong sa bisan unsang tulonggon nga susama sa karaang alpa.

Ang tinong gipaila lamang sa Hebreohanong Kasulatan bahin sa *kin·nohr′* mao nga kini madaladala ug gaan kaayo, sanglit kini mahimong patugtogon diha sa usa ka parada, o bisan gani sa usa ka pampam samtang siya nagaawit, nga naglakawlakaw latas sa usa ka siyudad. (1Sa 10:5; 2Sa 6:5; Isa 23:15, 16) Ang pipila maoy hinimo gikan sa kahoyng "algum." (1Ha 10:12) Ang mga kuldas lagmit nga hinimo gikan sa gagmayng mga tinai sa karnero, bisan tuod tingali ang pipila ka linala nga lanot sa mga tanom gigamit usab.

Si David, kinsa batid sa pagpatugtog sa *kin·nohr′* "pinaagi sa iyang kamot" (1Sa 16:16, 23), naghatag niini nga tulonggon ug bililhong papel uban sa 'kinuldasan nga tulonggon' (*ne′vel*) diha sa orkestra nga sa ulahi nagtugtog didto sa templo ni Solomon. (1Cr 25:1; 2Cr 29:25) Sa dihang giinagurahan ni Nehemias ang paril sa Jerusalem, ang *kin·nohr′* nakadugang sa kasadya sa okasyon. (Neh 12:27) Sanglit ang *kin·nohr′* maoy usa gayod ka "mananoy" nga tulonggon sa "kasadya," ang tugtog niini mohunong sa mga panahon sa paghukom o pagsilot. (Sal 81:2; Eze 26:13; Isa 24:8, 9) Kay nasubo tungod sa ilang pagkadestiyero sa Babilonya, ang mga Israelinhon wala nay gana sa pagpatugtog sa

ilang mga alpa, apan ilang gibitay kini diha sa mga kahoyng alamo.—Sal 137:1, 2.

Tungod sa pagkadili-tino bahin sa tukmang pagila sa *kin·nohr′*, ug ilabina sa *ne′vel* (kinuldasan nga tulonggon), ang bisan unsang pagsulay sa pagtandi niining duha ka tulonggon maoy banabana lamang. Ang 1 Cronicas 15:20, 21 naghisgot sa "kinuldasan nga mga tulonggon [*neva·lim′* (plural)] nga gitono uyon sa Alamot, . . . sa mga alpa [*kin·no·rohth′* (plural)] nga gitono uyon sa Sheminith." Kon ang "Alamot" nagtumong sa mas taas nga tono sa musika ug ang "Sheminith" sa ubos-ubos nga tono, kini mahimong magpasabot nga ang *kin·nohr′* maoy mas dako, mas ubos ug tono nga tulonggon. Sa laing bahin, mahimong kasukwahi niini ang tinuod (nga maoy hunahuna sa kadaghanan) kon ang Alamot ug Sheminith espesipiko gayong gihisgotan dinhi tungod kay kini maoy linaing mga pag-angay lamang alang niini nga mga tulonggon. Bisan hain niini, kining duha ka tulonggon maoy madaladala.

Sa Daniel 3:5, 7, 10, 15, ang Aramaikong pulong nga *sab·bekha′′* daw nagtumong sa usa ka "triyanggulo nga alpa" (*NW*) nga gihubad usab ingong *"trigon"* (*AT, JB, RS*) ug *"sambuca."* (*Da*) Ang *sab·bekha′′* gihubit sa pipila ingong usa ka gamay, tagning, triyanggulo, upat-ug-kuldas nga alpa, nga ang maong kahubitan moharmonya sa mga hubad sa itaas.—Tan-awa ang KINULDASAN NGA TULONGGON.

ALUS. Usa ka dapit sa Peninsula sa Sinai, tali sa Dopka ug Repidim, diin nagkampo ang mga Israelinhon. Ang nahimutangan niini wala mahibaloi. —Num 33:13, 14.

ALVA. Usa ka sultan sa Edom ug kaliwat ni Esau. (Gen 36:40, 43; 1Cr 1:51) Lagmit nga dihay usa ka dapit ug usa ka tribo nga gitawag usab ug Alva.—Tan-awa ang TIMNA Num. 3.

ALVAN. Unang ginganlang anak nga lalaki ni Sultan Sobal, usa ka Seiranhon.—Gen 36:20, 23, 29; 1Cr 1:40.

ALYANSA. Usa ka panaghiusa sa lainlaing mga partido, mga banay, mga indibiduwal, o mga estado, pinaagi man sa kaminyoon, kasabotan, o kaha sa legal nga pakigsaad. Ang usa ka alyansa kasagarang nagtumong sa mosangpot nga kaayohan sa usag usa o sa hiniusang paningkamot sa gitinguhang katuyoan. Ang Hebreohanong pulong nga *cha·var′* sa literal nagkahulogang "idugtong" apan gigamit nga mahulagwayon nga nagkahulogang "makig-alyansa; makigkombuya." (Ex 28:7; Sal 94:20; 2Cr 20:35) Ang kaamgid nga pulong nga *cha·ver′* nagtumong sa usa ka kaalyado o kauban. —Huk 20:11; Sal 119:63.

Si Abraham mihimog unang pakig-alyansa kang Mamre, Escol, ug Aner nga mga Amorihanon. Ang matang sa maong panag-abin wala hisgoti, apan sila miduyog kaniya sa pagluwas sa iyang pag-umangkong lalaki nga si Lot gikan sa misulong nga mga hari. (Gen 14:13-24) Si Abraham nagpuyo niadtong tungora ingong usa ka langyaw diha sa yuta nga gigamhan sa gagmay nga mga gingharian, ug niini nga kahimtang, ang usa ka pormal nga deklarasyon pinaagig usa ka pakigsaad tingali gipangayo kaniya ingong kinahanglanon aron makapuyo nga malinawon sa ilang taliwala. Hinunoa, gilikayan ni Abraham nga makautang ug kabubut-on sa maong politikanhong mga magmamando, sumala sa makita sa iyang gipamulong ngadto sa hari sa Sodoma diha sa Genesis 14:21-24. Sa ulahi, didto sa Gerar, ang Filistehanong hari nga si Abimelek nagpahinumdom kang Abraham sa iyang kahimtang ingong langyaw ug nga siya nagpuyo sa yuta sa Filistia tungod sa pagtugot ni Abimelek, ug siya mihangyo kaniya sa paghimog usa ka panumpa nga nagpasalig sa iyang pagkamatinumanon. Si Abraham miuyon ug sa ulahi, human sa usa ka panaglalis bahin sa kon kinsa ang may katungod sa tubig, mihimog pakigsaad uban kang Abimelek.—Gen 20:1, 15; 21:22-34.

Ang anak nga lalaki ni Abraham nga si Isaac mipuyo usab didto sa Gerar, bisan tuod nga sa ulahi gihangyo siya ni Abimelek nga mopahawa sa maong dapit, ug siya kinabubut-ong miuyon. Dihay mga panaglalis na usab bahin sa kon kinsa ang may katungod sa tubig, apan human niana si Abimelek ug ang iyang pangunang mga kauban miduol kang Isaac nga mihangyog usa ka panumpa sa obligasyon ug usa ka pakigsaad, nga sa walay duhaduha usa ka pagsubli sa pakigsaad nga gihimo uban kang Abraham. Gihimo ang mga panumpa sa duha ka partido nga nagpasalig ug pakigdaitay sa usag usa. (Gen 26:16, 19-22, 26-31; itandi ang Gen 31:48-53.) Si apostol Pablo miingon nga kining unang mga patriarka nagpahayag sa dayag nga sila maoy mga estranyo ug temporaryong mga pumoluyo nga nagtolda diha sa maong yuta, nga nagpaabot sa usa ka siyudad nga may tinuod nga mga patukoranan, kansang magtutukod ug magbubuhat niini mao ang Diyos.—Heb 11:8-10, 13-16.

Mitungha ang lahi nga kahimtang sa dihang misulod ang nasod sa Israel ngadto sa Canaan, ang Yutang Saad. Ang Soberanong Diyos naghatag sa Israel ug bug-os nga katungod sa yuta ingong katumanan sa iyang saad ngadto sa ilang mga katigulangan. Busa, sila wala mosulod ingong langyawng mga pumoluyo, ug gidid-an sila ni Jehova sa paghimog mga pakig-alyansa uban sa paganong mga nasod diha sa maong yuta. (Ex 23:31-33; 34:11-16) Sila kinahanglang magpasakop lamang

sa mga balaod ug mga lagda sa Diyos, dili nianang sa mga nasod nga gitakdang hinginlan. (Lev 18:3, 4; 20:22-24) Sila ilabinang gipasidan-an batok sa paghimog mga pakig-alyansa sa kaminyoon uban sa maong mga nasod. Ang maong mga pakig-alyansa suod nga maglangkit kanila dili lamang uban sa paganong mga asawa kondili uban sa paganong mga paryente ug sa ilang bakak nga relihiyosong mga buhat ug mga kostumbre, ug kini mosangpot sa apostasya ug mahimong usa ka lit-ag. —Deu 7:2-4; Ex 34:16; Jos 23:12, 13.

Mga Pakig-alyansa sa Kaminyoon. Ang Hebreohanong berbo nga *cha·than′,* nga nagkahulogang "paghimog pakig-alyansa sa kaminyoon," maoy kaamgid sa *cho·then′* (ugangang lalaki), *cha·than′* (pamanhonon; umagad nga lalaki), *cho·the′neth* (ugangang babaye), ug *chathun·nah′* (kaminyoon).—1Sa 18:22; Ex 3:1; 4:25; Gen 19:14; Deu 27:23; Aw 3:11.

Si Abraham nagbaod nga ang asawa ni Isaac dili pagakuhaon gikan sa taliwala sa mga Canaanhon. (Gen 24:3, 4) Si Isaac naghatag ug susamang instruksiyon kang Jacob. (Gen 28:1) Sa dihang si Dina giamong-amongan ni Sekem nga Hivihanon, ang pamilya ni Jacob giawhag ni Hamor, ang amahan ni Sekem, nga mohimog mga pakig-alyansa sa kaminyoon uban sa maong tribo. Apan ang mga anak nga lalaki ni Jacob wala motuman sa ilang dayag nga gikauyonan, ilang gibihag ang Hivihanong mga babaye ug ang mga anak human mapanimasli ang kadungganan ni Dina. (Gen 34:1-11, 29) Sa ulahi si Juda naminyo ug usa ka Canaanhong babaye (Gen 38:2), ug ang asawa ni Jose maoy usa ka Ehiptohanon. (Gen 41:50) Si Moises naminyo kang Zipora, usa ka Midianhon, nga dayag nga gitawag nga usa ka "Cusihanon" diha sa Numeros 12:1. (Ex 2:16, 21) Apan, kini nga kaminyoon gihimo sa wala pa ihatag ang Balaod ug busa dili ikaingon nga supak sa mga gilatid niini.

Sa pagpakiggubat batok sa Midian, gipabiling buhi sa mga Israelinhon ang mga ulay lamang gikan sa mga kababayen-an. (Num 31:3, 18, 35) Ang Balaod nagtugot sa pagkuhag asawa gikan sa maong walay ginikanan nga mga babayeng binihag sa gubat. (Deu 21:10-14) Sulod sa Yutang Saad ang pasidaan sa Diyos bahin sa mga pakig-alyansa sa kaminyoon uban sa mga pagano sagad nga wala sunda, nga misangpot sa mga problema ug sa apostasya.—Huk 3:5, 6.

Ang mga pakig-alyansa sa kaminyoon usahay gihikay aron makab-ot ang mga gitinguha, sama sa dihang si David gidapit ni Haring Saul sa pagpakig-alyansa sa kaminyoon uban kaniya pinaagi sa pagpangasawa sa iyang anak nga babayeng si Mikal. (1Sa 18:21-27) Usa sa unom ka asawa nga sa ulahi nanganak sa mga anak nga lalaki ni David didto sa Hebron mao ang anak nga babaye sa hari sa Gesur (2Sa 3:3), ug ang pipila nag-isip niini ingong pagpakig-alyansa ni David sa kaminyoon aron mapahuyang ang posisyon sa kaindig nga si Is-boset, sanglit ang Gesur maoy usa ka gamay nga gingharian nga nahimutang sa pikas nga bahin sa Mahanaim, ang kaulohang dapit ni Is-boset. Sa sayong bahin sa iyang paghari, si Haring Solomon nakig-alyansa sa kaminyoon uban kang Paraon, nga nangasawa sa iyang anak nga babaye. (1Ha 3:1; 9:16) Tungod niini nga kaminyoon, lakip sa uban pang mga kaminyoon ngadto sa Moabihanon, Ammonhanon, Edomhanon, taga-Sidon, ug Hitihanong mga babaye, si Solomon sa kataposan nadaog sa pagbuhat ug grabeng idolatriya. (1Ha 11:1-6) Ang pagpakig-alyansa sa kaminyoon ni Haring Ahab uban sa hari sa Sidon pinaagi sa pagpakigminyo sa iyang anak nga babayeng si Jezebel nagpahinabog samang makatalagmanong mga resulta alang sa amihanang gingharian sa Israel. (1Ha 16:31-33) Human niadto si Haring Jehosapat mihimog dili-maalamong pakig-alyansa sa kaminyoon uban sa idolatrosong balay ni Ahab, nga may dumalayong daotan nga mga sangpotanan alang sa gingharian sa Juda.—2Cr 18:1; 21:4-6; 22:2-4.

Human sa pagkadestiyero, si Esdras nakurat sa pagkakaplag nga bisan ang mga saserdote ug mga Levihanon mihimog mga pakig-alyansa sa kaminyoon uban sa mga Canaanhon ug sa uban pa, usa ka kahimtang nga gitul-id gilayon. (Esd 9:1-3, 12-14; 10:1-5, 10-14, 44) Apan sa panahon ni Nehemias, si Tobias nga Ammonhanon migamit pag-usab ug mga pakig-alyansa sa kaminyoon aron sa pag-ugmad ug lig-ong mga relasyon uban sa banay sa mga saserdote didto sa Jerusalem ug nagmugnag usa ka lig-ong pundok sa mga kaalyado taliwala sa mga hamili sa Juda, nga gani, ingong pagsupak sa Balaod (Deu 23:3), ang saserdoteng si Eliasib naghimog usa ka lawak-kan-anan didto sa sawang sa templo alang niini nga Ammonhanon. Apan si Nehemias, tungod sa iyang kasuko, nagsalibay sa gawas sa tanang muwebles ni Tobias.—Neh 6:18; 13:4-9, 25-27; tan-awa ang KAMINYOON.

Mga Pakigsaad. Ang ubang mga pakig-alyansa gawas sa mga pakig-alyansa sa kaminyoon gihimo, ug kini kasagaran maoy pinaagig usa ka pakigsaad. Ang pakigsaad nga gihimo sa Israel uban sa mga Gabaonhon nahitabo gayod tungod sa paglimbong. (Jos 9:3-15) Bisan pa niana, sa dihang nahimo na, ang maong pakigsaad gitahod mao nga ang Israel andam nga makig-away aron sa pagpanalipod sa mga Gabaonhon. (Jos 9:19-21; 10:6, 7) Dihay usa ka personal nga pakig-alyansa pinaagig pakigsaad tali kang Jonatan ug David (1Sa 18:3; 20:11-17), usa ka relasyon nga gihukman

ni Saul ingong panagkunsabo. (1Sa 22:8) Si Haring Hiram sa Tiro nakighigala kang David sa dihang si David mipuli kang Saul ingong hari, ug si Hiram "nahigugma kang David." (2Sa 5:11; 1Ha 5:1) Ang panaghigala nagpadayon, ug sa paglingkod ni Solomon sa trono ang usa ka kontrata gihimo uban kang Haring Hiram nga siya magtagana sa kadaghanang materyales nga gikinahanglan alang sa pagtukod sa templo. (1Ha 5:2-18) Ubos niini nga kontrata linibo ka Israelinhong mga mamumuo ang gitugotan sa pagsulod sa Lebanon ug sa mga lasang niini. Si Hiram nagtawag gani kang Solomon ingong "akong igsoon." (1Ha 9:13) Ang Tiro nagtaganag mga sakayanon alang sa panon sa mga barko ni Solomon nga molawig gikan sa Ezion-geber. (1Ha 9:26, 27) Sa dihang ang gingharian sa Tiro sa ulahi nakigbatok sa Israel ug nagtugyan sa Israelinhong mga destiyero ngadto sa Edom, kini giakusar nga milapas sa "pakigsaad sa mga igsoon."—Am 1:9.

Dili-Maalamong mga Pakig-alyansa Ngadto sa Ubang mga Nasod. Bisan tuod ang mga manalagna sa Diyos naghatag ug kusganong mga pasidaan batok sa mga pakig-alyansa ngadto sa ubang mga nasod, sa mga panahon sa kapeligrohan o tungod sa ambisyon ang mga hari sa Juda ug Israel sagad nagsalikway sa maong mga pasidaan. (Isa 30:2-7; Jer 2:16-19, 36, 37; Os 5:13; 8:8-10; 12:1) Ang mga sangpotanan dili gayod maayo, sumala sa gipakita sa mosunod nga mga pananglitan.

Si Haring Asa sa Juda migamit sa harianong mga bahandi sa pagbayad kang Haring Ben-hadad I sa Sirya aron dili tumanon ang usa ka pakigsaad uban kang Haring Baasa sa Israel. (1Ha 15:18-20) Tungod niini nga 'pagsalig sa Sirya' inay kang Jehova, si Asa gibadlong sa manalagnang si Hanani pinaagi niini nga mga pulong: "Labot niini ikaw milihok nga binuang, kay sukad karon aduna unyay mga gubat batok kanimo." (2Cr 16:7-9) Si Haring Ahab sa Israel sa ulahi mihimog pakigsaad sa napilding si Ben-hadad II ug nakadawat ug samang pagkondenar gikan sa usa ka manalagna sa Diyos. (1Ha 20:34, 42) Si Jehosapat nakig-alyansa kang Ahab diha sa usa ka dili-malamposong pag-atake batok sa Sirya ug human niana gipangutana sa manalagnang si Jehu: "Ngadto ba sa daotan nga ihatag ang tabang, ug ngadto ba sa mga nagadumot kang Jehova nga ikaw magbaton ug gugma? Ug tungod niini adunay kasuko batok kanimo gikan sa atubangan ni Jehova." (2Cr 18:2, 3; 19:2) Sa ulahi si Jehosapat nakigsosyo sa negosyo sa paghimog mga barko uban sa daotan nga si Haring Ahazias sa Israel, apan ang matagnaong paghukom natuman sa dihang ang mga barko nangaguba. (2Cr 20:35-37) Agig pagsunod sa tambag sa Diyos, si Amazias sa Juda maalamong naghukom sa dili paggamit sa mersenaryong kasundalohan gikan sa Israel bisan tuod kini nagkahulogan ug pagkawala sa 100 ka talantong plata ($660,600) nga gibayad ngadto kanila.—2Cr 25:6-10.

Sa ikawalong siglo W.K.P. samtang ang Asirya misugod sa pagsaka ingong dominanteng gahom sa kalibotan, ang nagahulgang impluwensiya niini nakaaghat sa mas ubos nga mga gingharian sa paghimog mga pakig-alyansa ug mga pakigkunsabo. (Itandi ang Isa 8:9-13.) Ang pagdaghan sa bag-ong mga hinagiban sa pakiggubat taliwala sa mga nasod nagpahinabo usab ug dugang kahadlok. (Itandi ang 2Cr 26:14, 15.) Si Menahem sa Israel naghiphip sa miatakeng si Pul (Tiglat-pileser III) nga hari sa Asirya. (2Ha 15:17-20) Si Rezin sa Sirya ug si Peka sa Israel nagmugnag panagkunsabo batok kang Ahaz sa Juda, kinsa, sa baylo, migamit sa harianong mga bahandi ug nianang gikan sa templo sa pagpalit sa proteksiyon gikan sa Asiryanhong si Tiglat-pileser III, nga misangpot sa pagkapukan sa Damasco sa Sirya. (2Ha 16:5-9; 2Cr 28:16) Si Oseas sa Israel nakigkunsabo kang Haring So sa Ehipto uban ang sayop nga pagtuo nga matangtang ang Asiryanhong yugo nga gisangon ni Salmaneser V, nga miresulta sa pagkapukan sa Israel niadtong 740 W.K.P. (2Ha 17:3-6) Apan ang matinumanong si Ezequias sa Juda, bisan tuod bakak nga giakusahan nga misalig sa Ehipto, bug-os nga misalig kang Jehova ug naluwas gikan sa pag-atake sa Asiryanhong si Senakerib.—2Ha 18:19-22, 32-35; 19:14-19, 28, 32-36; itandi ang Isa 31:1-3.

Sa hinapos nga mga tuig niini, ang gingharian sa Juda nagpalingpaling tali sa Ehipto ug Babilonya, nga "namampam" sa duha ka gahom. (Eze 16:26-29; 23:14) Kini nailalom sa pagmando sa Ehipto panahon sa paghari ni Jehoiakim (2Ha 23:34) apan wala madugay nailalom sa Babilonya. (2Ha 24:1, 7, 12-17) Ang kataposang hari, si Zedekias, mihimog walay pulos nga paningkamot sa pagpahigawas sa Juda gikan sa Babilonya pinaagig kawang nga pakig-alyansa sa Ehipto. Tungod niini ang kalaglagan sa Jerusalem nahitabo. (2Ha 24:20; Eze 17:1-15) Sila wala modawat sa inspiradong tambag ni Isaias: "Pinaagi sa pagpamalik ug sa pagpahulay kamo maluwas. Ang inyong pagkagamhanan mapamatud-an nga anaa ra sa pagpadayong walay-pagkatugaw ug sa pagkamasaligon."—Isa 30:15-17.

Panahon sa yugto sa mga Macabeo daghang tratado ug mga pakig-alyansa ang gihimo uban sa mga Siryanhon ug sa mga Romano alang sa politikanhong bentaha, apan ang kagawasan gikan sa pagkaulipon wala maangkon sa Israel. Sa ulahing yugto ang relihiyosong mga Saduseo ilado kaayo nga mipabor sa politikanhong pakig-alyansa

ingong usa ka paagi sa pagkab-ot sa bug-os nga nasodnong independensiya. Sila ug ang mga Pariseo wala modawat sa mensahe sa Gingharian nga gimantala ni Kristo Jesus apan nakig-alyansa sa Roma, nga nagpahayag: "Kami walay hari gawas kang Cesar." (Ju 19:12-15) Apan, ang ilang relihiyoso-politikanhong pakig-alyansa sa Roma misangko sa grabeng kalaglagan sa Jerusalem niadtong 70 K.P.—Luc 19:41-44; 21:20-24.

Ang politikanhon ug relihiyosong mga pakig-alyansa gihisgotan diha sa mga simbolismo sa Pinadayag 17:1, 2, 10-18; 18:3. (Itandi ang San 4:1-4.) Busa, sa tibuok rekord sa Kasulatan ang prinsipyo nga gipasiugda ni Pablo gipahayag: "Ayaw pagpayugo nga dili timbang sa mga dili-magtutuo. Kay aduna bay panag-ubanay ang pagkamatarong ug ang kalapasan? O aduna bay pakig-ambitay ang kahayag uban sa kangitngit? . . . Gumula kamo gikan sa ilang taliwala, ug ilain ang inyong kaugalingon."—2Co 6:14-17.

AMA [lagmit, Maniko]. Usa ka bungtod "nga nag-atubang sa Gia paingon sa kamingawan sa Gabaon." Dinhi si Abner, ang kanhing pangulo sa kasundalohan ni Saul ug niining tungora nakig-away alang sa anak nga lalaki ug manununod ni Saul nga si Is-boset, mihimo sa iyang kataposang pakigharong batok sa migukod nga kasundalohan ni Joab ug Abisai, human nila pildiha si Abner sa gubat didto sa Linaw sa Gabaon. Dinhi niining bungtora nga nakombinsir ni Abner si Joab nga mohunong sa paggukod kaniya, ug nahunong ang gubat. (2Sa 2:12-32) Bisan tuod nga ang Ama lagmit nahimutang sa S sa Gabaon, wala mahibaloi sa tukma kon asang bungtora niini nga rehiyon ang nagbaton niining ngalana.

AMAD. Usa ka siyudad sa tabunok nga patag daplin sa baybayon nga A sa Kabukiran sa Carmelo, nga gipahat ngadto sa tribo ni Aser. (Jos 19:26) Bisag daghan ang kagun-oban niining dapita nga gitawag ug ʽAmud, ang tukmang nahimutangan niining siyudara wala mahibaloi.

AMAHAN. Ang Hebreohanong pulong nga *ʼav,* nga gihubad nga "amahan," maoy usa ka sinundog (inawat) nga pulong gikan sa una ug kinasayonan nga tunog nga malitok sa masuso. Ang Hebreohanong *ʼav* ug ang Gregong *pa·terʹ* parehong gigamit sa lainlaing diwa: ingong amahan, o katigulangan, sa usa ka tawo (Pr 23:22; Zac 13:3; Luc 1:67), ang ulo sa panimalay o banay sa katigulangan (Gen 24:40; Ex 6:14), usa ka katigulangan (Gen 28:13; Ju 8:53), usa ka magtutukod sa nasod (Mat 3:9), usa ka mag-uugda sa usa ka grupo o propesyon (Gen 4:20, 21), usa ka tigpanalipod (Job 29:16; Sal 68:5), ang tinubdan sa usa ka butang (Job 38:28), ug ingong usa ka termino sa pagtahod (2Ha 5:13; Buh 7:2).

Si Jehova nga Diyos ingong Maglalalang gitawag ug Amahan. (Isa 64:8; itandi ang Buh 17:28, 29.) Siya mao usab ang Amahan sa inanak-sa-espiritung mga Kristohanon, sa ingon gigamit ang Aramaikong termino nga *ʼAb·baʹʹ* ingong usa ka ekspresyon sa pagtahod ug sa suod nga relasyon ingong anak. (Rom 8:15; tan-awa ang ABBA.) Ang tanan nga nagpakitag pagtuo nga may paglaom sa kinabuhing walay kataposan makatawag sa Diyos ingong Amahan. (Mat 6:9) Si Jesu-Kristo, ang Mesiyas, tungod kay gihimo sa Diyos ingong Pangulong Ahente sa kinabuhi, sa matagnaong paagi gitawag nga Amahang Walay Kataposan. (Isa 9:6) Dugang pa, ang bisan kinsa nga may mga tigsundog ug mga sumusunod, o mga nagpasundayag sa iyang mga hiyas giisip ingong amahan alang kanila. (Mat 5:44, 45; Rom 4:11, 12) Niini nga diwa nga ang Yawa gihisgotan nga usa ka amahan.—Ju 8:44; itandi ang Gen 3:15.

Gidili ni Jesus ang pagtawag ug "amahan" ngadto sa mga tawo ingong pormalistiko o relihiyoso nga *titulo.* (Mat 23:9) Tungod sa pagdala ni Pablo sa maayong balita ngadto sa pipila ka Kristohanon ug sa pag-amoma kanila sa espirituwal nga paagi, siya samag amahan ngadto kanila, apan walay makaplagan sa kasulatan nga ang "amahan" gipadapat ngadto kaniya ingong usa ka relihiyosong *titulo.* (1Co 4:14, 15) Sa iyang relasyon ngadto sa mga Kristohanon sa Tesalonica, gipakasama ni Pablo ang iyang kaugalingon sa usa ka amahan *ug sa usa ka inahan.* (1Te 2:7, 11) Bisan tuod gihisgotan sa Lucas 16:24, 30 ang terminong "amahan nga Abraham," sa panguna kini nagtumong sa unodnong katigulangan.

Ang Awtoridad ug mga Responsibilidad sa Amahan. Sumala sa paghubit sa Bibliya, ang amahan mao ang ulo sa panimalay, magbalantay, tigpanalipod, ang usa nga mohimo sa kataposang mga desisyon, ug ang maghuhukom sa grupo sa banay. (1Co 11:3; Gen 31:32) Taliwala sa mga patriarka ug sa Israel sa wala pa pilia ang Levihanong mga saserdote, ang amahan maoy manguna sa paghawas sa iyang pamilya diha sa pagsimba ingong usa ka saserdote. (Gen 12:8; Job 1:5; Ex 19:22) Ang amahan adunay awtoridad sa iyang panimalay hangtod sa iyang kamatayon. Kon ang anak nga lalaki magminyo ug magkinaugalingon nag panimalay, nan siya mahimong ulo niini, bisan tuod nga ang nahiangayng pagtahod ipakita gihapon ngadto sa amahan. Kon maminyo ang anak nga babaye, siya mailalom sa pagkaulo sa iyang bana. (Num 30:3-8) Sa kapanahonan sa Bibliya, ang amahan kasagarang maoy mohikay sa kamin-

yoon sa iyang mga anak. Kon siya makaagom ug kalisdanan sa panalapi, mahimo niyang ibaligya ang iyang anak nga babaye ingong ulipon, nga may pipila ka restriksiyon aron siya mahatagan ug proteksiyon.—Ex 21:7.

Amahanong Kahangawa Alang sa mga Membro sa Pamilya. Ingong hawas sa Diyos, ang amahan maoy responsable sa pagtino nga ang mga prinsipyo sa Diyos itudlo diha sa iyang panimalay. (Gen 18:19; Efe 6:4; Deu 6:6, 7) Ang iyang pagtudlo ug ang iyang mga katungdanan sa pagdisiplina naglakip usab sa personal nga mga instruksiyon ug mga sugo, nga niini motabang ang inahan sa pagpatuman. (Pr 1:8; 6:20) Ang mahinadlokon-sa-Diyos nga amahan adunay dakong gugma sa iyang mga anak ug magtambag ug maghupay kanila uban ang dakong kalumo. (1Te 2:11; Os 11:3) Aron sila makalakaw diha sa matarong nga dalan, siya magdisiplina, magtul-id, ug magbadlong kanila. (Heb 12:9; Pr 3:12) Siya makakaplag ug kahimuot sa iyang mga anak, ug ilabinang siya magmalipayon kon sila magpasundayag ug kaalam. (Pr 10:1) Sa laing bahin, siya hilabihang maguol ug mahasol tungod sa pagkahungog sa iyang mga anak. (Pr 17:21, 25) Siya kinahanglang magmabination ug magmaluluy-on. (Mal 3:17; Sal 103:13) Siya angayng mosabot sa ilang mga panginahanglan ug mga hangyo. (Mat 7:9-11) Ang sumbanan alang sa tawhanong mga amahan gipakita diha sa daghang kahubitan labot sa gugma ug pag-atiman sa Diyos sa iyang katawhan.

Paggamit sa Ngalan sa Amahan Diha sa Talaan sa Kagikan. Sa naandang paagi, ang kagikan sa usa ka tawo subayon pinaagi sa kagikan sa amahan, dili sa inahan. Busa, bisan tuod nga daw adunay maayong katarongan sa pagtuo nga gihatag ni Lucas ang talaan sa kagikan ni Jesus pinaagi sa iyang inahan (usa ka eksepsiyon sa pangatibuk-ang lagda), si Lucas wala magtala sa inahan ni Jesus. Dayag nga iyang gitala ang bana ni Maria nga si Jose ingong anak ni Heli, nga dayag mao ang amahan ni Maria. Kini haom gihapon sanglit si Jose maoy umagad nga lalaki ni Heli.—Tan-awa ang TALAAN SA KAGIKAN NI JESU-KRISTO.

Bisan ug walay mga apelyido (mga bansagon), ang usa ka tawo kasagarang mailhan pinaagi sa pagtawag kaniya ingong anak ni "Pulano." Pananglitan, si Isaac gitawag nga "anak nga lalaki ni Abraham." (Gen 25:19) Daghang Hebreohanong mga ngalan naglakip sa Hebreohanong pulong nga *ben* o sa Aramaikong *bar,* "anak," nga gisundan sa ngalan sa amahan ingong bansagon, sama sa "Benhur" (1Ha 4:8, *RS;* "ang anak nga lalaki ni Hur," *NW*) ug "Simon Bar-jonas," o "Simon anak ni Jonas."—Mat 16:17, *KJ, NW.*

AMAL [Kahago]. Kinaulahiang ginganlan sa upat ka anak nga lalaki ni Helem nga gitala lakip sa "mga anak nga lalaki ni Aser, mga pangulo sa balay sa mga katigulangan, pinili, maisog, gamhanang mga tawo, mga pangulo sa mga hepe."—1Cr 7:35, 40.

AMALEK, AMALEKANHON. Anak nga lalaki sa panganay ni Esau nga si Elipaz, pinaagi sa iyang puyopuyo nga si Timna. (Gen 36:12, 16) Si Amalek, nga apo ni Esau, maoy usa sa mga sultan sa Edom. (Gen 36:15, 16) Ang ngalan ni Amalek gingalan usab sa iyang tribonhong mga kaliwat.—Deu 25:17; Huk 7:12; 1Sa 15:2.

Ang pagtuo sa pipila nga ang mga Amalekanhon naggikan sa mas una nga mga kaliwat ug dili mga kaliwat sa apo ni Esau nga si Amalek walay maligong pasukaranan. Ang ideya nga ang mga Amalekanhon nahiuna pa kang Amalek maoy pinasukad sa panultihon ni Balaam: "Ang Amalek mao ang una sa mga nasod, apan ang iyang kataposan human niana mao mismo ang iyang kalaglagan." (Num 24:20) Apan, si Balaam wala maghisgot dinhi bahin sa kasaysayan sa kinatibuk-an ug sa kagikan sa mga nasod pito o walo ka siglo una pa niana. Siya naghisgot lamang sa kasaysayan maylabot sa mga Israelinhon, kang kinsa siya gisuholan sa pagtunglo ug kinsa hapit nang makasulod sa Yutang Saad. Busa, human sa pagtala sa Moab, Edom, ug Seir ingong mga kaaway sa Israel, gipahayag ni Balaam nga ang mga Amalekanhon sa pagkatinuod mao "ang una sa mga nasod" nga motindog batok sa mga Israelinhon sa ilang pagpanaw pagula sa Ehipto ngadto sa Palestina, ug tungod niini, ang kataposan sa Amalek "mao mismo ang iyang kalaglagan."

Busa si Moises, sa pag-asoy sa mga hitabo sa adlaw ni Abraham sa wala pa matawo si Amalek, naghisgot bahin sa "tibuok yuta sa mga Amalekanhon," nga tatawng naghubit sa *rehiyon* sumala sa pagsabot sa katawhan sa panahon ni Moises, inay nga nagpasabot nga ang mga Amalekanhon mas una pa kay kang Amalek. (Gen 14:7) Ang sentro niini nga Amalekanhong teritoryo maoy sa A sa Kades-barnea didto sa desyerto sa Negeb sa habagatang bahin sa Palestina, nga ang ilang sakop nga mga kampo miabot sa Peninsula sa Sinai ug sa amihanang Arabia. (1Sa 15:7) Sa usa ka panahon ang ilang impluwensiya lagmit miabot ngadto sa kabungtoran sa Epraim.—Huk 12:15.

Ang mga Amalekanhon mao "ang una sa mga nasod" nga mihimog wala-hagitang pag-atake sa mga Israelinhon human sa Pagpanggula, didto sa Repidim duol sa Bukid sa Sinai. Ingong resulta, gimando ni Jehova ang bug-os nga pagpuo sa mga Amalekanhon. (Num 24:20; Ex 17:8-16; Deu

25:17-19) Usa ka tuig sa ulahi, sa dihang ang mga Israelinhon misulay sa pagsulod sa Yutang Saad nga supak sa pulong ni Jehova, sila giabog sa mga Amalekanhon. (Num 14:41-45) Sa mga adlaw sa mga Maghuhukom, kini nga mga kaaway kaduha miapil sa pag-atake sa Israel. Gihimo nila kini sa mga adlaw ni Eglon nga hari sa Moab. (Huk 3:12, 13) Sa makausa pa, kauban sa mga Midianhon ug sa mga taga-Sidlakan, ilang giagawan ang yuta sa Israel pito ka tuig sa wala pa si Gideon ug ang iyang 300 ka tawo magpaagom kanilag dakong kapildihan.—Huk 6:1-3, 33; 7:12; 10:12.

Tungod niining walay hunong nga pagdumot, panahon sa yugto sa mga hari 'gipapanubag' ni Jehova ang mga Amalekanhon, gisugo si Haring Saul sa pagpatay kanila, ug iyang gibuhat kini "gikan sa Havila hangtod sa Sur, nga nag-atubang sa Ehipto." Apan si Saul, nga naglapas sa sugo ni Jehova, wala magpatay kang Agag nga ilang hari. Hinunoa ang Diyos wala mapakaulawi, kay "gitagodtagod ni Samuel si Agag sa atubangan ni Jehova didto sa Gilgal." (1Sa 15:2-33) Ang uban sa mga pagsulong nga gihimo ni David naglakip sa Amalekanhong mga kabalangayan, ug sa dihang kini sila mibalos sa pag-atake didto sa Ziklag ug midala sa mga asawa ug mga manggad ni David, naapsan sila ni David ug sa iyang 400 ka tawo ug nabawi ang tanan nga gikawat. (1Sa 27:8; 30:1-20) Panahon sa paghari ni Ezequias, ang pipila sa tribo ni Simeon nagpuo sa nahibilin sa mga Amalekanhon.—1Cr 4:42, 43.

Wala nay dugang nga direktang paghisgot bahin sa mga Amalekanhon sa Biblikanhon o sekular nga kasaysayan. Apan, 'si Haman nga anak nga lalaki sa . . . Agagihanon' lagmit usa ka kaliwat niini, kay ang "Agag" maoy titulo o ngalan sa pipila ka Amalekanhong mga hari. (Est 3:1; Num 24:7; 1Sa 15:8, 9) Busa ang mga Amalekanhon, lakip sa uban pa nga gihinganlan, gipuo "aron ang katawhan makaila nga ikaw, kansang ngalan mao si Jehova, ikaw lamang ang Labing Hataas ibabaw sa tibuok nga yuta."—Sal 83:6-18.

AMAM. Usa ka balangay sa Negeb, sa habagatang bahin sa teritoryo sa Juda.—Jos 15:26.

AMANA [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "kasaligan; matinumanon; malungtaron"]. Kining ngalana makita sa Hebreohanong pinulongan diha sa Awit ni Solomon 4:8 maylabot sa Lebanon ug sa Bukid sa Hermon. Ang kadaghanang hubad migamit lamang ug katumbas nga mga letra alang sa Hebreohanong pulong; apan, ang pipila ka eskolar nagtuo nga kini nagtumong sa Kabukiran sa Anti-Lebanon, samtang ang uban naghunahuna nga kini nagtumong sa usa ka bahin sa kabukiran sa Anti-Lebanon diin didto naggikan ang tinubdan sa Nahr Barada.—Tan-awa ang ANTI-LEBANON.

AMARIAS [Si Jehova Nag-ingon].

1. Usa ka saserdotehanong kaliwat ni Eleasar nga anak nga lalaki ni Aaron pinaagi kang Pinehas; anak nga lalaki ni Meraiot; amahan ni Ahitub; apohan ni Zadok nga nag-alagad ingong segundaryong saserdote panahon sa paghari ni David ug ingong hataas nga saserdote panahon sa paghari ni Solomon. (1Cr 6:7, 52) Dili matino kon si Amarias nag-alagad ba ingong hataas nga saserdote, sanglit ang maong katungdanan temporaryo man nga gibalhin ngadto sa balay ni Eli nianang mga panahona.

2. Usa ka Levihanong kaliwat ni Hebron nga anak nga lalaki ni Kohat, kinsa gitala nga lakip sa pag-organisar pag-usab ni David sa buluhaton sa templo.—1Cr 23:1, 12, 19; 24:23.

3. Ang pangulong saserdote "alang sa matag butang ni Jehova," ilabina sa legal nga mga kaso, sa panahon sa paghari ni Jehosapat.—2Cr 19:11.

4. Lain pang kaliwat ni Eleasar nga nagkinabuhi sa ulahi pang panahon kay sa Num. 1. Anak nga lalaki ni Azarias ug amahan sa lain pang Ahitub.—1Cr 6:11; Esd 7:3.

5. Usa ka Levihanon nga mitabang sa pag-apod-apod sa mga ikapulo ngadto sa mga saserdote diha sa ilang mga siyudad sa panahon sa paghari ni Ezequias.—2Cr 31:14, 15.

6. Anak nga lalaki ni Ezequias (lagmit ang hari sa Juda) ug apohan-sa-tuhod ni manalagnang Sofonias.—Sof 1:1.

7. Usa sa pangunang mga saserdote nga mibalik gikan sa Babilonya kauban ni Zorobabel niadtong 537 W.K.P. (Neh 12:1, 2, 7) Sa mga adlaw ni Gobernador Nehemias dihay usa ka 'balay sa amahan' nga gilangkoban sa mga saserdote nga gitawag sumala sa iyang ngalan.—Neh 12:12, 13, 26.

8. Usa ka kaliwat ni Binui; usa niadtong nagpapahawa sa ilang paganong mga asawa ug mga anak sa mga adlaw ni Esdras.—Esd 10:10-12, 38, 42, 44.

9. Usa ka saserdote, o ang katigulangan sa usa nga nagpamatuod sa "kasaligang kontrata" sa panahon sa pagkagobernador ni Nehemias. (Neh 9:38; 10:1, 3) Lagmit nga siya kapin na sa 112 anyos kon siya mao ra usab ang Num. 7.

10. Katigulangan sa mga molupyo sa Jerusalem sa panahon ni Nehemias; sa tribo ni Juda.—Neh 11:4.

AMASA [pinamubo sa Amasias].

1. Anak nga lalaki sa igsoong babaye o igsoong babaye ni David sa inahan nga si Abigail ug Jeter (Itra), ug ig-agaw ni Absalom ug Joab. (2Sa 17:25;

1Cr 2:16, 17) Si Jeter gitawag nga usa ka Israelinhon diha sa basahon ni Samuel ug usa ka Ismaelinhon diha sa Mga Cronicas, tingali tungod kay siya nagpuyo sa teritoryo sa Ismael. May pipila nga miergo nga si Amasa mao si Amasai, usa niadtong mikuyog sa kasundalohan ni David sa Ziklag, apan kini nga pag-ila sa iyang pagkatawo dili matino. —1Cr 12:18.

Katuigan sa ulahi, sa dihang si Amasa mipaluyo sa pagrebelde ni Absalom batok kang David, gihimo siyang pangulo sa kasundalohan ni Absalom puli kang Joab. (2Sa 17:25) Ang pagrebelde nasanta, si Absalom nga anak ni David gipatay ni Joab, ug si Amasa gitanyagan nga mopuli kang Joab ingong pangulo sa kasundalohan ni David, sanglit sumala sa giingon ni David, siya "akong bukog ug akong unod."—2Sa 18:9-15; 19:13.

Ang pagrebelde miulbo na usab, niining higayona si Sheba buot nga mawalay bahin kang David. (2Sa 20:1, 2) Si Amasa gihatagan ug tulo ka adlaw aron magtigom ug kasundalohan. Sa dihang wala siya moabot sa gitakdang panahon, si Abisai giingnan nga dad-on ang mga sulugoon ni David ug gukdon ang mga rebelde. Ang igsoon ni Abisai nga si Joab ug ang iyang mga tawo mikuyog kanila sa paggukod kang Sheba. Sa kataposan, sa dihang si Amasa nga naulahi pag-abot misugat kanila, si Joab, nga nagpakaaron-ingnong mabination nga mohalok, mihawid sa bungot ni Amasa pinaagi sa usa ka kamot ug migamit sa espada sa laing kamot sa pagyasyas sa tiyan ni Amasa. (2Sa 20:4-12) Tingali angay kini nga bayad tungod sa pagdapig ni Amasa kang Absalom apan tino nga dili pinaagi sa kamot nga naghimo niini. Busa gisugo ni David si Solomon nga ipanimalos si Amasa pinaagi sa kamatayon ni Joab.—1Ha 2:5, 32.

2. Anak nga lalaki ni Hadlai. Human sa kadaogan batok sa Juda, sa dihang ang mga manggugubat nga Israelinhon nagdalag balik sa ilang mga igsoon ingong mga sulugoon, si Amasa maoy usa sa upat ka pangulo sa Epraim nga mituman sa hangyo ni Oded nga manalagna nga ibalik ang mga binihag. Mitabang usab siya sa mga taga-Juda sa pagtagana sa ilang panginahanglan ug sa ilang kasakyan sa pagpauli.—2Cr 28:8-15.

AMASAI [laing porma sa ngalang Amasias].

1. Usa ka Levihanon sa banay ni Kohat; anak nga lalaki ni Elkana ug katigulangan sa manalagnang si Samuel ug sa mag-aawit sa templo nga si Heman sa adlaw ni David.—1Cr 6:25, 33, 35.

2. Ang pangulo sa 30 ka lalaki gikan sa tribo ni Juda ug Benjamin nga miduyog kang David didto sa Ziklag. Aron mahupay ang kahadlok ni David nga basig kini sila magluib, ang "espiritu milimin kang Amasai" samtang siya nanumpa sa ilang bug-os-kasingkasing nga pagpaluyo, nga nag-ila nga si Jehova mao ang magtatabang ni David. —1Cr 12:16-18.

3. Usa sa pito ka saserdote "nga nagpalanog sa mga trompeta atubangan sa arka sa matuod nga Diyos" sa dihang gipadala kini ni David ngadto sa Jerusalem.—1Cr 15:24.

4. Usa ka Levihanon sa banay ni Kohat kansang anak nga lalaki nga si Mahat mitabang sa paghinlo ug pagbalaan sa templo sa mga adlaw ni Ezequias.—2Cr 29:12-18.

AMASIAS [Si Jah Nagpas-an sa Luwan]. Anak nga lalaki ni Zikri. Sa panahon sa paghari ni Jehosapat siya ang nangulo sa usa sa mga dibisyon sa kasundalohan sa Juda nga mikabat ug 200,000. —2Cr 17:16.

AMASSAI. Anak nga lalaki ni Azarel ug usa sa mga saserdote nga nagpuyo sa Jerusalem sa panahon ni Nehemias.—Neh 11:13.

AMATISTA. Usa ka dili kaayo mahalon nga matang sa kristalon nga kuwarso, nga kolor purpura o biyoleta ug gigamit nga alahas. Kini pormag unom-ug-kilid nga mga kristal, ug ang kolor niini maoy tungod sa gigming nga mga tipik sa *manganese* o puthaw. Ang usa ka klase sa amatista maoy usa ka matang sa kuwarso (Kasadpanhon), samtang ang bililhon nga amatista (Sidlakanhon) maoy usa ka matang sa *corundum* o sapiro. Ang ngalang amatista naggikan sa Gregong pulong nga *a·me′thy·stos* (nagkahulogang "dili makapahubog"), nga gigamit sa Gregong *Septuagint* sa paghubad sa Hebreohanong pulong nga *'ach·la·mah′* sa Exodo 28:19 ug 39:12.

Ang binordahang "tabon sa dughan sa paghukom" sa hataas nga saserdote sa Israel gibutangan ug batong amatista ingong ang ikatulong bato sa ikatulong laray sa mga bato. (Ex 28:2, 15, 19, 21; 39:12) Sa iyang panan-awon bahin sa "Bag-ong Jerusalem," nakita ni Juan nga ang ika-12 nga patukoranan sa paril sa balaang siyudad maoy batong amatista.—Pin 21:2, 10, 19, 20.

AMAZIAS [Kusgan si Jehova].

1. Usa ka Levihanon sa banay ni Merari; anak nga lalaki ni Hilkias, amahan ni Hasabias. Usa sa iyang mga kaliwat ang nakigbahin sa pagdumala sa pag-awit atubangan sa tabernakulo sa panahon ni David.—1Cr 6:31, 32, 45.

2. Hari sa Juda kinsa, niadtong 858 W.K.P., milingkod sa trono sa edad nga 25 ug nagmando sulod sa 29 ka tuig sukad sa pagpatay sa iyang amahan nga si Jehoas. Ang iyang inahan mao si Jehoadin (Jehoadan), ug ang iyang asawa mao si Jecolias. (2Ha 14:1, 2; 15:2; 2Cr 25:1; 26:3) Sa

dihang ang gingharian nalig-on diha sa iyang kamot, iyang gipamatay kadtong nagbuno sa iyang amahan, apan iyang gituman ang balaod ni Moises nga dili silotan ang ilang mga anak. (2Ha 14:5, 6; Deu 24:16) Ang iyang paghari gitiman-an ug kadasig alang sa tinuod nga pagsimba apan dili sa "bug-os nga kasingkasing" ug wala mahigawas sa seryosong mga kakulangan nga nagdalag katalagman sa iyang kaugalingon ug sa nasod sa Juda. Ang rekord sa iyang pagmando naghisgot ilabina sa duha ka pagpakiggubat.—2Cr 25:2.

Si Amazias unang milampos batok sa Edom, o Seir, ginamit ang 300,000 ka kasundalohan gikan sa Juda ug Benjamin. Nagsuhol usab siya ug 100,000 ka mersenaryo gikan sa Israel, apan tungod sa tambag sa usa ka tawo sa Diyos iyang gibayran sila ug gipapauli. Gihatag ni Jehova kang Amazias ang talagsaong kadaogan didto sa Walog sa Asin, gitugotan siya sa pagpatay ug 20,000 ka kaaway ug sa pag-ilog sa Sela, nga iyang giilisan sa ngalang Jokteel. Apan, gidala ni Amazias ang mga diyos sa Seir sa iyang pagpauli ug gisimba sila, nga nagpasilaob sa kasuko ni Jehova batok kaniya: "Nganong ikaw nangita sa mga diyos sa katawhan nga wala magluwas sa ilang kaugalingong katawhan gikan sa imong kamot?" Gipasamot lamang ni Amazias ang kadaot pinaagi sa pagpahilom sa manalagna ni Jehova.—2Ha 14:7; 2Cr 25:5-16.

Ang ikaduhang pagpakiggubat ni Amazias maoy makatalagmanon sukad sa sinugdan hangtod sa kataposan. Ang 100,000 ka mersenaryo gikan sa Israel nga iyang gipapauli misulong sa mga lungsod sa Juda sa ilang pagbalik sa amihanan. Tingali kini ang nakaaghat kang Amazias nga sa kabuang hagiton si Jehoas sa malig-ong gingharian sa amihanan, nga nag-ingon: "Umari ka. Magkita kita sa nawong ug nawong." Ang sanong ni Jehoas: Pagkabuang sa tunokong bunglayon nga makigharong sa nagbuntaog nga sedro aron pagayatakan lamang sa usa ka ihalas nga mananap! Si Amazias wala mamati; dayag nga siya miburot tungod sa iyang bag-o pa lamang nga kadaogan, ug gipiho ni Jehova ang kapildihan ni Amazias tungod sa iyang idolatriya. Ang gubat gisangka didto sa Bet-semes, ang Juda nangalagiw, si Amazias gidakop, gibuslotan ug mga 178 m (584 p) ang paril sa Jerusalem, ug gidala ang daghang bahandi sa templo ug ang daghang binihag nga gihimong pasalig balik sa Samaria.—2Ha 14:8-14; 2Cr 25:13, 17-24.

Sukad sa panahon nga si Amazias mitalikod sa pagsimba kang Jehova, usa ka panagkunsabo ang gilaraw batok kaniya nga sa kataposan nagpugos kang Amazias sa pagkalagiw ngadto sa Lakis. Didto gipatay siya sa mga nagkunsabo. Gipulihan si Amazias sa iyang 16-anyos nga anak nga lalaki nga si Azarias (Uzzias).—2Ha 14:17-21; 2Cr 25:25-28.

3. Usa ka saserdote sa pagsimba sa nating baka didto sa Bethel nga misumbong kang Jeroboam II nga si manalagnang Amos maoy usa ka mag-aalsa batok sa pamunoan. Siya mismo misulay sa paghadlok kang Amos aron mobalik sa Juda. Apan, ang manalagna mibarog nga malig-on, miingon kang Amazias nga ang iyang asawa mahimong usa ka pampam, ang iyang mga anak mapukan pinaagi sa espada, ug si Amazias mamatay sa yuta nga mahugaw.—Am 7:10-17.

4. Amahan ni Josa; sa tribo ni Simeon. Si Josa maoy usa sa mga pangulo nga lakip niadtong nagwagtang sa mga Meunim ug sa Hamitikanhong mga lalin gikan sa walog nga duol sa Gedor sa mga adlaw ni Ezequias.—1Cr 4:24, 34, 38-41.

AMEN. Kini nga pulong sa Cebuano ug sa Gres go mao ang katumbas sa Hebreohanong pulong nga *'a·men'.* Ang kahulogan maoy "hinaot unta," o "tino gayod." Ang Hebreohanon nga lintunganayng pulong diin kini gikuha (*'a·man'*) nagkahulogan nga "mahimong matinumanon; mahimong kasaligan."

Sa Hebreohanong Kasulatan kining pulonga gigamit ingong usa ka solemneng ekspresyon sa pag-obligar sa kaugalingon sa legal nga paagi ngadto sa usa ka panumpa o pakigsaad ug sa mga sangpotanan niini (Num 5:22; Deu 27:15-26; Neh 5:13), usab ingong usa ka solemneng ekspresyon sa pag-uyon sa usa ka gipahayag nga pag-ampo (1Cr 16:36), sa usa ka ekspresyon sa pagdayeg (Neh 8:6), o sa usa ka gipahayag nga katuyoan (1Ha 1:36; Jer 11:5). Ang matag usa sa unang upat ka basahon, o koleksiyon, sa Mga Salmo gitapos pinaagi niini nga ekspresyon, tingali nagpaila nga maoy batasan sa kongregasyon sa Israel nga moduyog sa pagpahayag ug "Amen" diha sa kataposan sa awit o salmo.—Sal 41:13; 72:19; 89:52; 106:48.

Ang Hebreohanong pulong nga *'a·man'* gipadapat kang Jehova ingong "ang *matinumanon* [o, *kasaligan*] nga Diyos" (Deu 7:9; Isa 49:7) ug naghubit sa iyang mga pahinumdom ug mga saad ingong "kasaligan" ug "matinumanon." (Sal 19:7; 89:28, 37) Sa Kristohanon Gregong Kasulatan ang titulong "Amen" gipadapat kang Kristo Jesus ingong "ang matinumanon ug matuod nga saksi." (Pin 3:14) Gigamit lamang ni Jesus kini nga ekspresyon diha sa iyang pagsangyaw ug pagpanudlo, nga naggamit kanunay niini aron sugdan ang usa ka pagpahayag sa kamatuoran, ang usa ka saad, o ang usa ka tagna, sa ingon nagpasiugda sa bug-os nga pagkamatinud-anon ug pagkakasaligan sa iyang gisulti. (Mat 5:18; 6:2, 5, 16; 24:34) Niini nga mga kahimtang ang Gregong pulong (*a·men'*) gihubad nga "sa pagkatinuod" (*KJ,* "tino gayod") o, kon gidoble,

ingon sa makita sa tibuok nga basahon ni Juan, "sa pagkatinuod gayod." (Ju 1:51) Ang paggamit ni Jesus sa "amen" niining paagiha giingon nga talagsaon diha sa sagradong literatura, ug kini nahiuyon sa gihatag sa Diyos kaniya nga awtoridad.—Mat 7:29.

Bisan pa niana, ingon sa gipakita ni Pablo sa 2 Corinto 1:19, 20, ang titulong "Amen" mapadapat kang Jesus dili lamang ingong tigsulti sa kamatuoran o ingong usa ka tinuod nga manalagna ug tigpamaba sa Diyos kondili usab ingong usa nga kaniya ang tanang saad sa Diyos matuman. Ang iyang pagkamatinumanon ug pagkamasinugtanon bisan hangtod sa haladnong kamatayon nagpamatuod ug nagpaposible sa katumanan sa tanang saad ug mga pahayag sa katuyoan sa Diyos. Siya ang buhi nga Kamatuoran sa maong mga kapadayagan sa katuyoan sa Diyos, ang mga butang nga gipanumpa sa Diyos.—Itandi ang Ju 1:14, 17; 14:6; 18:37.

Ang ekspresyong "Amen" gigamit sa makadaghan diha sa mga sulat, ilabina sa mga sulat ni Pablo, sa dihang ang magsusulat nagpahayag ug usa ka matang sa pagdayeg sa Diyos (Rom 1:25; 16:27; Efe 3:21; 1Pe 4:11) o nagpahayag ug panghinaot nga ang pag-uyon sa Diyos ipadayag diha sa pipila ka paagi ngadto sa mga nakadawat sa sulat. (Rom 15:33; Heb 13:20, 21) Gigamit usab kini sa dihang ang magsusulat tim-os nga miuyon sa kon unsa ang gipahayag.—Pin 1:7; 22:20.

Ang pag-ampo nga gipahayag sa 1 Cronicas 16:36 ug kadtong anaa sa Mga Salmo (41:13; 72:19; 89:52; 106:48), ingon man ang mga ekspresyon nga anaa sa kanonikal nga mga sulat, tanan nagpaila sa pagkatukma sa paggamit sa "Amen" diha sa kataposan sa mga pag-ampo. Tinuod nga dili tanang pag-ampo nga narekord nagpakita sa maong konklusyon, sama sa paniklop nga pag-ampo ni David alang kang Solomon (1Cr 29:19) o ang pag-ampo ni Solomon sa pagpahinungod sa panahon sa inagurasyon sa templo (1Ha 8:53-61), bisan tuod ang maong mga ekspresyon lagmit nga gigamit gayod. (Matikdi ang 1Cr 29:20.) Sa susama, ang paggamit niini wala itala diha sa mga pag-ampo ni Jesus (Mat 26:39, 42; Ju 17:1-26) o sa pag-ampo sa mga tinun-an diha sa Buhat 4:24-30. Bisan pa niana, ang kabug-at sa nag-unang ebidensiya nga gihisgotan lig-ong nagpakita sa pagkatukma sa paggamit sa "Amen" ingong panapos sa pag-ampo, ug ang pahayag ni Pablo sa 1 Corinto 14:16 sa partikular nagpakita nga maoy batasan niadtong diha sa Kristohanong panagkatigom nga moduyog sa pagpahayag ug Amen sa usa ka pag-ampo. Dugang pa, ang mga panig-ingnan niadtong atua sa langit, nga girekord diha sa Pinadayag 5:13, 14; 7:10-12; ug 19:1-4, tanan mipaluyo sa paggamit niini ingong pag-uyon sa mga pag-ampo o solemneng mga pahayag ug sa ingon, pinaagi sa paggamit niini nga pulong, nagpahayag sa pagsalig, kusganong pag-uyon, ug tim-os nga paglaom nga diha sa ilang mga kasingkasing.

'AM HA·'A'RETS. Tan-awa ang KATAWHAN SA YUTA.

AMI. Tan-awa ang AMON Num. 3.

AMIEL [Katawhan sa Diyos].

1. Anak nga lalaki ni Gemali sa tribo ni Dan. Usa sa 12 nga gipadala ni Moises aron mangespiya sa yuta sa Canaan. (Num 13:12) Usa siya sa napulo ka espiya nga nagdalag daotang taho bahin sa Yutang Saad; siya namatay gumikan sa hampak ni Jehova.—Num 14:36, 37.

2. Amahan ni Makir sa Lo-debar, sa S sa Jordan. Didto sa balay ni Makir nagpuyo si Mepiboset, ang anak nga lalaki ni Jonatan, sa dihang si David nagtinguha sa pagpakitag mahigugmaong-kalulot ngadto kaniya.—2Sa 9:4, 5, 7; 17:27.

3. Amahan ni Bat-seba nga asawa ni Urias nga sa ulahi gikuha ni David. (1Cr 3:5) Sa 2 Samuel 11:3, siya gitawag ug Eliam, nga usa lamang ka pagbaylo sa mga letra sa ngalang Amiel ug nagkahulogan nga "Diyos sa Katawhan." Lagmit nga siya mao ang anak nga lalaki ni Ahitopel nga taga-Gilo, nga maoy magtatambag ni David apan sa kapulihay nahimong maluibon.—2Sa 23:34; 15:31.

4. Usa ka Levihanon, ang ikaunom nga anak nga lalaki ni Obed-edom. Usa siya ka magbalantay-sa-ganghaan nga lakip sa gihimong tinugyanan sa mga balay-tipiganan ni Jehova sa panahon ni David.—1Cr 26:4, 5, 12-15.

AMIHANAN. Gawas pa sa kasagarang termino nga *tsa·phohn'*, ang amihanan gipaila usab nga nagtumong sa "wala" nga direksiyon, sanglit ang naandan maoy paatubang sa misubang nga adlaw sa sidlakan. (Gen 14:15, *ftn* sa *Rbi8*) Sa Kasulatanhong paggamit, ang "amihanan" mahimong magtumong sa usa ka seksiyon sa yuta (Sal 107:3; Isa 43:6; Luc 13:29), sa paamihanan nga direksiyon (Ex 26:20; 1Ha 7:25; Pin 21:13), sa amihanang kalangitan (Job 26:7), ug sa nagkalainlaing kayutaan o mga gingharian (lakip ang Asirya [Sof 2:13] ug Babilonya [Jer 46:10]) nga nahimutang nga medyo A ug S sa yuta nga gipuy-an sa mga Israelinhon. Bisan tuod ang Babilonya sa Suba sa Eufrates sa pagkatinuod nahimutang sa S sa Tiro, ang Ezequiel 26:7 nag-ingon nga ang hari sa Babilonya miabot gikan sa amihanan batok sa Tiro. Sa susama, ang katalagman nga maagoman sa Juda ug Jerusalem gikan sa mga Babilonyanhon gihisgotan nga "gikan sa amihanan." (Jer 1:14, 15) Ang

katarongan mopatim-aw nga, sa dihang nagmartsa pakasadpan, ang kasundalohan sa Babilonya miagi sa paamihanan nga ruta ug busa milikay sa pag-agi sa desyerto. Sa pagkatinuod, mao kini ang naandang paagi sumala sa gipakita sa mga rekord sa Babilonya.

Sanglit ang lainlaing kayutaan ug mga gingharian gihisgotang nahimutang sa amihanang lokasyon, ang konteksto ug ang ubang nalangkit nga mga kasulatan sagad motabang sa pagtino kon unsa nga lugar ang gipasabot nga "amihanan" o "yuta sa amihanan." Pananglitan, gipakita sa Isaias 21:2, 9 ug Daniel 5:28 nga ang kanasoran gikan sa "yuta sa amihanan" nga gihisgotan sa Jeremias 50:9 naglakip sa mga Medianhon, Persianhon, ug mga Elamihanon. Lagmit nga ang kanasoran nga misulong sa Babilonya giisip nga usa ka hiniusang kasundalohan o komon nga kaaway sa Babilonya, "usa ka pundok." Daghan sa nalangkit nga mga nasod naggikan sa halayong dapit sa A sa Babilonya (Jer 51:27, 28), ug ang kinadak-ang bahin sa Media labing menos nahimutang sa AS sa Babilonya. Dugang pa, ang pagsulong dayag nga naggikan sa amihanang direksiyon, sanglit gipahunong man ni Ciro ang pag-agos sa suba dapit sa A sa siyudad.

Ang "Hari sa Amihanan." Ang makasaysayanhong mga kamatuoran nagtagana usab ug laing pasukaranan sa pagtino kon sa unsang paagi sabton ang "amihanan" sa pipila ka teksto. Ang usa ka pananglitan mao ang "hari sa amihanan" nga gihisgotan sa Daniel kapitulo 11. Gipakita sa makasaysayanhong ebidensiya nga ang "gamhanang hari" sa Daniel 11:3 mao si Alejandrong Bantogan. Human sa kamatayon ni Alejandro, ang imperyo sa ulahi nabahin ngadto sa iyang upat ka heneral. Usa niini nga mga heneral, si Seleucus Nicator, nagkuha sa Mesopotamia ug Sirya, nga naghimo kaniya nga magmamando sa teritoryo nga nahimutang sa A sa Palestina. Ang laing heneral, si Ptolemy Lagus, nakaangkon sa pagmando sa Ehipto, sa HK sa Palestina. Busa, pinaagi kang Seleucus Nicator ug Ptolemy Lagus nagsugod ang dugayng panagbugnoay tali sa "hari sa amihanan" ug "hari sa habagatan." Apan, ang tagna mahitungod sa "hari sa amihanan" nagpadayon sukad sa panahon ni Seleucus Nicator hangtod sa "panahon sa kataposan." (Dan 11:40) Busa, makataronganon nga ang nasodnon ug politikanhong ilhanan sa "hari sa amihanan" mag-usab-usab latas sa kasaysayan. Apan posible gihapong mailhan siya pinasukad sa tagna maylabot sa pagabuhaton sa "hari sa amihanan."—Tan-awa ang librong *Patalinghogi ang Tagna ni Daniel!,* 1999, pp. 211-85.

Pinuy-anan ni Jehova. Ang "amihanan" gihisgotan usab diha sa Kasulatan sa pagtumong sa dapit diin si Jehova mipuyo sa mahawasong paagi uban sa mga Israelinhon.—Sal 48:1, 2; Isa 14:13, 14; tan-awa ang BUKID SA PANAGKATIGOM.

AMIHUD [Ang Akong Katawhan Maoy Dignidad].

1. Usa ka Epraimnon, amahan ni Elisama nga pangulo sa tribo ni Epraim sa ikaduhang tuig human sa pagpanggula gikan sa Ehipto (1512 W.K.P.). (Num 1:10; 2:18) Siya maoy usa ka katigulangan ni Josue (Jehosue).—1Cr 7:26, 27.

2. Usa ka Simeonhon, amahan ni Semuel nga pangulo sa tribo ni Simeon nga gitudlo aron motabang sa pagbahinbahin sa Canaan taliwala sa mga tribo sa Israel (mga 1467 W.K.P.).—Num 34:20.

3. Naggikan sa tribo ni Neptali, ug amahan ni Pedahel, kinsa mao ang pangulo nga gitudlo wala madugay una pa sa kamatayon ni Moises aron motabang sa pagbahinbahin sa yuta sa Canaan taliwala sa mga tribo sa Israel.—Num 34:28.

4. Amahan ni Talmai nga hari sa Gesur ug apohan ni Maaca nga inahan ni Absalom, ang anak nga lalaki ni David. Si Absalom mikalagiw ngadto sa Gesur human patya ang iyang igsoon-sa-amahan nga si Amnon.—2Sa 3:3; 13:37.

5. Anak nga lalaki ni Omri ug kaliwat ni Perez, ang anak nga lalaki ni Juda. Siya mao ang amahan ni Utai, kinsa gitala ingong lakip sa unang mga molupyo nga nagpuyo sa Jerusalem human sa pagkadestiyero sa Babilonya.—1Cr 9:2, 4.

AMIMISLON. Tan-awa ang RINYON, AMIMISLON.

AMINADAB [Ang Akong Katawhan Andam (Hamili; Mahinatagon)].

1. Usa ka anak nga lalaki ni Ram sa banay ni Hesron, sa tribo ni Juda. (1Cr 2:10) Ang iyang anak nga lalaki nga si Nason maoy pangulo sa Juda panahon sa pagpanaw didto sa kamingawan (Num 1:7; 7:11, 12); ang iyang anak nga babaye nga si Eliseba nahimong asawa ni Aaron. (Ex 6:23) Si Aminadab maoy usa ka katigulangan ni Haring David ug ni Kristo Jesus.—Ru 4:19-22; Mat 1:4-16; Luc 3:23-33.

2. Lagmit laing ngalan ni Izar, usa ka anak nga lalaki ni Kohat ug amahan ni Kore. (1Cr 6:22; itandi ang ber 2, 18, 37, 38; Ex 6:18, 21; Num 3:19, 27.) Ang pipila ka kopya sa Gregong *Septuagint* naghisgot kang "Izar" inay kang "Aminadab" sa 1 Cronicas 6:22 (6:7, *LXX*).

3. Usa ka Levihanon sa mga anak nga lalaki ni Uziel; usa ka pangulo sa banay sa panahon ni David. Mitabang siya sa pagdala sa arka sa pakigsaad ngadto sa Jerusalem.—1Cr 15:10-12.

AMISADAI [Katawhan sa Labing Gamhanan]. Amahan ni Ahiezer, kinsa, ingong pangulo sa tribo ni Dan, maoy kauban ni Moises sa dihang

iyang giihap ang katigoman sa Israel sa ikaduhang tuig human sa pagpanggula gikan sa Ehipto (1512 W.K.P.).—Num 1:12; 2:25.

AMITAI. Amahan sa manalagna nga si Jonas, gikan sa Gat-heper sa Zabulon.—2Ha 14:25; Jon 1:1.

AMIZABAD [Ang Akong Katawhan Naggasa]. Anak nga lalaki ni Benaias, kinsa maoy gamhanang tawo ni Haring David nga nagdumala sa 30 ka talagsaong mga manggugubat. Si Amizabad nag-alagad alang sa iyang amahan nga si Benaias sa pagdumala sa ikatulong pundok nga tig-alagad sa hari alang sa ikatulong bulan sa tuig.—1Cr 27:5, 6.

AMMON [Ang Katawhan]. Anak nga lalaki ni Lot pinaagi sa manghod niyang anak nga babaye; ang katigulangan sa mga Ammonhanon. (Gen 19:38) Sama sa gibuhat sa magulang nga anak nga babaye, ang manghod nga anak nga babaye ni Lot nakigsekso usab sa iyang amahan samtang sila nagpuyo sa usa ka langob sa usa ka bukirong rehiyon—human paimna ug daghang bino si Lot sa iyang mga anak nga babaye. (Gen 19:30-36) Ang gingalan kang Ammon sa iyang inahan maoy Benami, nga nagkahulogang "Anak sa Akong Katawhan [nga mao, mga paryente]" ug dili anak sa mga langyaw sama sa mga Sodomanhon. Busa dayag nga kining ngalana nalangkit sa kabalaka nga gipahayag sa magulang nga anak nga babaye nga silang duha walay nakaplagang kaminyoan gikan sa ilang katawhan o banay diha sa dapit nga ilang gipuy-an.

Ang "Ammon" gigamit usab sa Salmo 83:7 alang sa nasod sa iyang mga kaliwat. Ang ekspresyon nga "mga anak ni Ammon" magpahinumdom sa mga Israelinhon sa ilang relasyon sa mga Ammonhanon, usa ka relasyon nga gitagad mismo ni Jehova, ingon sa makita sa iyang pagbaod sa mga Israelinhon nga dili manghilabot sa Ammon o makig-away kanila, sanglit sila mga anak ni Lot nga pag-umangkon ni Abraham.—Deu 2:19; tanawa ang AMMONHANON.

AMMONHANON [Kang (Iya ni) Ammon]. Mga kaliwat ni Ammon (Ben-ami), anak nga lalaki ni Lot pinaagi sa manghod niyang anak nga babaye. (Gen 19:36-38) Sila maoy suod nga paryente sa mga Moabihanon, nga naggikan kang Moab nga laing anak nga lalaki ni Lot, ug kanunay nga gihisgotan uban sa mga Moabihanon diha sa Biblikanhon ug sa karaang sekular nga kasaysayan. Sila maoy layolayong paryente usab sa mga Israelinhon, ug kini nga relasyon sumala sa Bibliya gipaluyohan sa kamatuoran nga ang Ammonhanong pinulongan maoy usa ka diyalekto o kaamgid sa Hebreohanon. Apan, sa talagsaong mga eksepsiyon, ang mga Ammonhanon nagpakitag hilabihang pagdumot batok sa nasod sa Israel.

Teritoryo nga Giokupahan. Dayag nga tungod sa ilang matinumanong katigulangan nga si Lot, gitugotan ni Jehova nga Diyos nga ang mga Ammonhanon makapanag-iya sa teritoryo nga kanhi gipanag-iya sa mga Repaim, ang tag-as nga mga tawo nga gitawag sa mga Ammonhanon nga Zamzumim. (Deu 2:17-21) Kining yutaa nahimutang sa S sa habagatang tumoy sa Suba sa Jordan, ug sa usa ka panahon, ang teritoryo sa mga Ammonhanon maoy sumpay sa teritoryo sa mga Moabihanon didto sa patag nga rehiyon sa ibabaw sa bukid sa sidlakang bahin sa Patayng Dagat. Apan, sa wala pa mosulod sa Canaan ang Israel, giagawan sa mga Amorihanon ang mga Ammonhanon sa pipila nila ka yuta ug giabog sila ngadto sa A ug sa S, sa ingon nagbutang ug ulang tali kanila ug sa mga Moabihanon (kinsa nawad-an usab ug dakong teritoryo). (Num 21:26; Jos 12:2; Huk 11:13, 22) Human niadto ang yuta sa mga anak nga lalaki ni Ammon sa katibuk-an miabot gikan sa ibabaw nga mga bahin sa nagliko nga bul-oganang walog sa Jabok dapit sa sidlakan paingon sa desyerto (Num 21:24; Jos 12:2), nga ang ilang kaulohan nahimutang sa Raba (modernong 'Amman) duol sa tinubdan sa Jabok. (Deu 3:11) Ang mga arkeologo nakadiskobre ug karaang mga dapit ug mga kuta sa utlanan sa mga Ammonhanon niini nga rehiyon.

Tungod sa sugo sa Diyos, ang mga Israelinhon mainampingon nga dili molapas sa yutang gipanag-iya sa mga Ammonhanon sa dihang gisakop ang kasikbit nga mga Amorihanon. (Deu 2:37; Jos 13:8-10) Busa, bisan tuod nga ang Josue 13:25 nag-ingon nga ang tribo ni Gad nakadawat ug "katunga sa yuta sa mga anak ni Ammon" ingong bahin sa ilang tribonhong panulondon, dayag nga ang gihisgotan mao ang bahin sa yuta nga gikuha kaniadto sa mga Amorihanon gikan sa mga Ammonhanon, usa ka teritoryo nga lagmit nahimutang tali sa Suba sa Jordan ug sa ibabaw nga Jabok.

Mga Pagpakiggubat Batok sa Israel. Ayha pa sa panahon ni Haring Eglon sa Moab nga ang mga Ammonhanon, lakip sa mga Amalekanhon, miduyog sa mga Moabihanon sa pag-atake sa Israel, nga misulong pakasadpan sa Jerico sa K sa Jordan. (Huk 3:12-14) Human pahunonga ni Maghuhukom Ehud ang mga epekto niini nga pag-atake (Huk 3:26-30), ang mga Ammonhanon wala na usab mahimong usa ka dakong hulga sa Israel hangtod sa mga adlaw ni Jepte. Niadtong panahona ang mga Israelinhon mibalik sa pag-alagad sa

mga diyos sa kanasoran ug misunod ang 18-katuig nga pagpanglupig, diin ang mga Ammonhanon miasdang sa Israel gikan sa S, samtang ang mga Filistehanon nagpameligro kanila gikan sa kasadpan. Dili lamang kay gilisang sa Ammonhanong kasundalohan ang mga Israelinhon nga nagpuyo sa Gilead kondili misulong usab sila sa K sa Jordan aron sa paghasi sa mga tribo ni Benjamin, Juda, ug Epraim. (Huk 10:6-10) Kay nahinloan na gikan sa bakak nga pagsimba, ang mga Israelinhon nagkahiusa ilalom sa pagpangulo ni Jepte, ug human pamatud-i ni Jepte sa legal nga paagi nga sayop ang mga sumbong sa mga Ammonhanon nga ang Israel nangilog sa mga katungod sa yuta, ang mga Ammonhanon nakaagom ug grabeng kapildihan.—Huk 10:16–11:33; tan-awa ang JEPTE.

Ang pipila ka eskolar nag-isip nga sayop ang paghisgot ni Jepte bahin kang "Kemos nga imong diyos," nga nag-ingon nga si Kemos mao ang nasodnong diyos sa Moab, dili sa Ammon. (Huk 11:24; Num 21:29) Bisan tuod nga ang diyos sa mga Ammonhanon sa nagkalainlaing paagi gitawag ingong Molek, Milcom, o Malcam (1Ha 11:5, 7; Jer 49:1, 3), kining mga terminoha (tanan may kalangkitan sa lintunganayng pulong nga "hari") giisip sa pipila ka eskolar ingong mga titulo inay nga personal nga mga ngalan, ug lagmit sila mapadapat ngadto sa diyos nga si Kemos. Bisan pa niana, ang mga Ammonhanon nagsimba sa daghang diyos (Huk 10:6), ug ang pagsimba kang Kemos tingali halos pareho ra ka ilado sa ilang taliwala ug sa ilang mga paryente, ang mga Moabihanon.

Sumala sa Gregong *Septuagint,* mga usa ka bulan human itudlo si Saul ingong hari sa Israel, si Haring Nahas sa Ammon naglikos sa siyudad sa Jabes didto sa Gilead ug nagsugo nga pasurenderon ang siyudad, uban ang mapait nga kondisyon nga ang mga tawo niini makabaton lamang sa pakigdait kon ipalugit sa matag usa ang ilang tuong mata. (Tan-awa ang NAHAS Num. 1.) Sa pagkasayod sa maong paglikos, gipakita ni Saul ang iyang katakos ingong hari, nga nanguna sa Israelinhong kasundalohan ug nagparot sa mga Ammonhanon. (1Sa 11:1-4, 11-15) Ang mga pulong ni Samuel sa ulahi nagbutyag nga ang nagkadakong hulga sa mga Ammonhanon ilalom ni Nahas sa kataposan maoy nakapaaghat sa mga Israelinhon sa paghangyog usa ka hari.—1Sa 12:12.

Panahon sa pagmando ni David. Ang mga Ammonhanon nakaagom usab ug kapildihan sa mga kamot ni David ug gikuha gikan kanila ang mga inagaw o mga tributo. (1Cr 18:11) Ang asoy bahin niini sa 2 Samuel 8:11, 12 nahimong bahin sa usa ka sumaryo sa mga pagpangdaog ni David, ug kini nga sumaryo lagmit dili bug-os kronolohikanhon ang pagkahan-ay uban sa nahiuna ug misunod nga mga asoy. Busa ang 2 Samuel 10:1, 2 nagpakita nga dihay pakigdait tali sa Ammon ug Israel panahon sa pagmando ni David hangtod sa panahong namatay si Haring Nahas. Apan, si Hanun nga anak nga lalaki ug manununod ni Nahas, nakapasuko pag-ayo kang David tungod sa pagpakaulaw sa mga mensahero nga gisugo ni David ngadto kaniya ingong mga tigdalag kahupayan. Tungod kay nahibalo sa pagkaseryoso sa nahimong paginsulto, ang mga Ammonhanon nagkuhag mersenaryong kasundalohan gikan sa mga Siryanhon ug nangandam aron sa pagsulong sa Israel, apan sila nalupig ug napildi sa Israelinhong heneral nga si Joab ug sa iyang igsoong lalaki nga si Abisai.—2Sa 10:1-14; 1Cr 19:6-15.

Sa misunod nga tingpamulak, ang Raba, nga kaulohang siyudad sa Ammon, gilikosan sa kasundalohan ni David. Panahon sa usa ka peligroso kaayong pag-asdang sa gilikosan nga mga Ammonhanon, si Urias nga Hitihanon namatay. (2Sa 11:1, 17, 24, 26, 27; tan-awa ang RABA Num. 1.) Lisod matino ang gidugayon sa paglikos. Ang rekord sa pagkahimugso sa anak tungod sa pagpanapaw kang Bat-seba ug ang pagkahimugso ni Solomon sa ulahi mahimong mosibo sa kronolohikanhong paagi sulod sa yugto sa paglikos o tingali kini giasoy lamang sa katibuk-an aron matapos ang asoy mahitungod kang Bat-seba, bisan tuod nga ang usa o kining duha ka pagkahimugso mahimong nahitabo human sa paglikos. Bisan pag ang asoy sa 1 Cronicas 20:1, 2 daw wala magpakita nga kini dugay nga yugto, dili ikatingala kon ang paglikos milungtad hangtod sa misunod nga tuig. Sa kataposan gihimo ni David ang bug-os nga pagsakop sa Ammonhanong kaulohan.—2Sa 12:26-29.

"Ang korona ni Malcam" nga gihisgotan sa pagilog sa Raba dayag nga usa ka korona nga gipurongpurong sa ulo sa Ammonhanong idolo nga diyos, nga sa ubang teksto gitawag ug Molek o Milcom. Bisan tuod ang *Revised Standard Version* naghubad sa Hebreohanong termino dinhi nga *Mal·kam′* ingong "ilang hari," daw dili makataronganon nga usa ka tawhanong hari ang gitumong dinhi sanglit ang korona mitimbang ug "usa ka talanton nga bulawan" (mga 34 kg). Lagmit usab nga daklit lang ang pagbutang sa korona diha sa ulo ni David, tingali aron ipasundayag ang kadaogan batok niining bakak nga diyos.—2Sa 12:30.

Tungod sa pipila ka hubad sa 2 Samuel 12:31 (*KJ, AS, Dy*), gisabot sa kadaghanan nga ang napilding mga Ammonhanon sa pagkamananapon gigabas, giatsa, ug gisunog ni David hangtod mamatay. Apan, ang ulahing mga hubad (*RS, AT, NW, JB*) sa dayag naghatag ug eksaktong kahulogan, nga nag-

pakitang ang mga Ammonhanon gipatrabaho sa pinugos nga paagi ginamit ang mga gabas ug mga atsa ug sa paghimog mga tisa. Gipaluyohan kini sa kamatuoran nga ang Hebreohanong termino nga gihubad nga "pagbahanan ug tisa" diha sa pipila ka hubad nailhan karon nga nagtumong sa usa ka kahoy nga hulmahanan nga niana hulmahon ang yutang-kulonon ngadto sa usa ka porma sa tisa.

Ang pamatuod nga dili tanang Ammonhanon maoy mortal nga mga kaaway sa Israel mao ang kamatuoran nga si Zelek nga Ammonhanon nalakip sa gamhanang mga tawo ni David. (2Sa 23:37) Lakip sa langyawng mga asawa ni Haring Solomon mao ang Ammonhanong mga babaye, apil ang inahan ni Rehoboam. (1Ha 11:1; 14:31) Apan, nakaamot kini sa pagkahulog ni Solomon sa apostasya ug sa iyang pagtukod sa "hatag-as nga mga dapit" alang sa pagsimba kang Milcom ug sa ubang mga diyos, nga sa kataposan kining mga dapita gigun-ob sa matinumanon nga si Haring Josias. —1Ha 11:5; 2Ha 23:13.

Panahon sa nabahin nga gingharian. Ang mga Ammonhanon nakabaton pag-usab sa ilang kagawasan gikan sa Davidnong mga hari, ug sa panahon sa paghari ni Jehosapat (936-mga 911 W.K.P.) sila miduyog sa mga Moabihanon ug sa mga molupyo sa bukirong rehiyon sa Seir diha sa usa ka nahiusang opensiba batok sa Juda, apan ang magkaalyado nakaagom ug grabeng kapildihan. (2Cr 20:1-4, 10-26) Ang mga inskripsiyon sa Asiryanhon nga si Haring Salmaneser III, kinsa nagmando sa panahon ni Haring Jehu (mga 904-877 W.K.P.) sa Israel, miingon nga ang kasundalohan ni "Ba'sa, anak nga lalaki ni Ruhubi, gikan sa Ammon" maoy lakip sa magkaabin nga mga hari nga nakigbatok sa Asirya didto sa gubat sa Karkar. (*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. B. Pritchard, 1974, p. 279) Usa sa mga kakunsabo sa kamatayon ni Haring Jehoas sa Juda (mga 859 W.K.P.) mao si Zabad, ang anak nga lalaki sa babayeng Ammonhanon nga si Simeat. (2Cr 24:22, 26) Ang malig-ong pangagamhanan ni Uzzias (829-778 W.K.P.) sa makausa pa naghimo sa mga Ammonhanon nga mga tighatag ug tributo sa Juda (2Cr 26:8), ug ang anak nga lalaki ni Uzzias nga si Jotam nagpahamtang pag-usab niini nga pagdominar sa Ammon, nga nangayo kanila ug 100 ka talanton nga plata ($660,600) ug 10,000 ka *cor* (2,200 kl) nga trigo ug 10,000 ka *cor* nga sebada. (2Cr 27:5) Ang katakos sa mga Ammonhanon sa pagbayad niining dakong kantidad sulod sa tulo ka sunodsunod nga katuigan lagmit maoy tungod sa ilang maayong posisyon ubay sa usa sa pangunang mga ruta sa negosyo gikan sa Arabia hangtod sa Damasco ug tungod sa katabunok sa rehiyon sa Walog sa Jabok, diin ang trigo ug sebada mao gihapon ang pangunang mga produkto niining dapita.

Dayag nga tungod sa nagkadakong pagpangilabot sa Asiryanhong gahom diha sa Palestina panahon sa paghari sa manununod ni Jotam nga si Ahaz (761-746 W.K.P.) nga ang mga Ammonhanon nakalingkawas gikan sa pagdominar sa Juda, apan napulihan hinuon kini sa Asiryanhong pagpanglupig tungod kay ang mga rekord ni Tiglat-pileser III nagtala kang "Sanipu sa Bit-Ammon [ang balay ni Ammon]" nga nagbayad ug tributo sa Asirya uban kang Ahaz sa Juda ug kang Salamanu sa Moab. Ang Prisma ni Senakerib, nga nagasoy sa iyang pagsulong sa Juda sa panahon ni Ezequias, naghisgot usab sa Ammon nga nagdala ug mga gasa ngadto sa Asiryanhong manunulong, samtang ang anak nga lalaki ni Senakerib nga si Esar-hadon, usa ka katalirongan ni Manases, naglakip kang "Puduil, hari sa Bet-Ammon," niadtong mga naghatag ug mga materyales alang sa pagtukod sa siyudad sa Nineve.

Lagmit mopatim-aw nga human idestiyero ni Tiglat-pileser III ug sa usa sa iyang mga manununod ang katawhan sa amihanang gingharian sa Israel (2Ha 15:29; 17:6), ang mga Ammonhanon misugod sa pag-okupar sa teritoryo sa tribo ni Gad, apan wala sila magmalamposon sa pagpakig-away batok kang Jepte. (Itandi ang Sal 83:4-8.) Busa, diha sa matagnaong mensahe ni Jehova pinaagi kang Jeremias, gibadlong ang mga Ammonhanon tungod sa ilang pag-ilog sa panulondon sa mga Gadhanon ug gipasidan-an sa nagsingabot nga kalaglagan sa Ammon ug sa diyos niini nga si Malcam (Milcom). (Jer 49:1-5) Ang mga Ammonhanon mihimog labaw pa pinaagi sa pagpadala ug mga pundok sa bandido aron sa paghasi sa Juda ilalom ni Haring Jehoiakim panahon sa hinapos nga katuigan sa gingharian sa Juda.—2Ha 24:2, 3.

Gisulong sa mga Babilonyanhon. Sa dihang gipukan sa mga Babilonyanhon ang Juda (607 W.K.P.), ang ubang mga Hudiyo mikalagiw ngadto sa Ammon, Moab, ug Edom apan mibalik sa dihang nakadungog sa pagkatudlo ni Gedalias nga magdumala sa yuta. (Jer 40:11, 12) Apan, si Haring Baalis sa Ammon nakigkunsabo sa Judeanhong pangulo sa kasundalohan nga si Ismael sa pagpatay kang Gedalias (2Ha 25:23; Jer 40:14; 41:1-3), ug human niadto si Ismael midangop sa Ammon.—Jer 41:10-15.

Bisan tuod ang Ammon nagmaya sa pagkapukan sa Jerusalem, ang adlaw sa panudya ni Jehova batok sa tinuling mga Ammonhanon sa kataposan midangat kanila tungod sa ilang dili-tinuling mga

kasingkasing. (Jer 9:25, 26) Ingong katumanan sa mga tagna nga gimantala ni Jeremias, Ezequiel, ug Amos, ang mga Ammonhanon miinom sa kopa sa kasuko ni Jehova, nga nakaagom sa espada, gutom, kamatay, ug sa pagkabiniyaan sa ilang yuta.—Jer 25:17, 21; 27:1-8; Eze 25:1-10; Am 1:13-15.

Ang Ammon dili buot nga magpasakop sa yugo sa Babilonya ug kini gipakita sa paghubit ni Ezequiel bahin sa hari sa Babilonya (si Nabucodonosor) nga nagbarog sa mga kinasang-an ug naggamit ug pagpanag-an aron makahukom kon kini makiggubat ba batok sa Raba sa Ammon o batok sa Juda. (Eze 21:19-23, 28-32) Bisan tuod nga nakahukom nga unang atakehon ang Jerusalem, ang Hudiyong historyador nga si Josephus nagtala nga sa ikalimang tuig human malaglag ang Jerusalem, si Nabucodonosor mibalik aron sa pagpakiggubat sa Coele-Sirya, Ammon, ug Moab. (*Jewish Antiquities,* X, 181 [ix, 7]) Ingon sa gitagna, ang Ammon nahimong "dapit-pahulayan sa panon sa mga karnero" ug ang Raba nahimong "sibsibanan sa mga kamelyo." (Eze 25:5) Ang tigsakay ug kamelyo nga mga taga-Sidlakan mao ang manag-iya sa yuta ug sa tolda nga anaa niini.—Eze 25:4.

Lagmit nga ang nadestiyerong mga Ammonhanon, lakip niadtong sa ubang mga nasod, gitugotan ni Ciro, ang nagbuntog sa Babilonya, sa pagbalik sa ilang yutang natawhan ingong katumanan sa Jeremias 49:6.

Nakigminyo sa mga Israelinhon. Human makabalik ang mga Hudiyo gikan sa pagkadestiyero (537 W.K.P.), ang usa ka Ammonhanon nga ginganlag Tobias nangulo sa paningkamot sa pagbabag sa pagtukod pag-usab sa mga paril sa Jerusalem. (Neh 4:3, 7, 8) Apan sa ulahi siya nangahas sa paggamit sa lawak-kan-anan sa sulod nga mga bahin sa templo, hangtod nga masuk-anong gisalibay ni Nehemias ang iyang mga muwebles. (Neh 13:4-8; tan-awa ang TOBIAS Num. 2.) Daghan sa namalik nga destiyerong mga Hudiyo ang nangasawa usab ug mga Ammonhanon ug ubang mga langyaw ug gibadlong gayod sila tungod niini, nga misangpot sa linangkob nga pagpapahawa sa maong mga asawa.—Esd 9:1, 2; 10:10-19, 44; Neh 13:23-27.

Human sa paghingilin kang Tobias gikan sa mga nataran sa templo, ang balaod sa Diyos diha sa Deuteronomio 23:3-6 nga nagdili sa mga Ammonhanon ug sa mga Moabihanon sa pagsulod sa kongregasyon sa Israel gibasa ug gipadapat. (Neh 13:1-3) Kini nga pagdili, nga gipahamtang mga 1,000 ka tuig una pa niana tungod sa pagdumili sa mga Ammonhanon ug sa mga Moabihanon sa pagtabang sa mga Israelinhon sa dihang nagsingabot na sila sa Yutang Saad, sa kinatibuk-an gisabot nga kini nga katawhan dili mahimong bug-os nga membro sa legal nga paagi diha sa nasod sa Israel uban sa tanang nalangkit nga mga katungod ug mga pribilehiyo maylabot sa pagkamembro. Hinuon kini wala magpasabot nga ang mga Ammonhanon ug ang mga Moabihanon dili mahimong makig-uban o makapuyo uban sa mga Israelinhon ug sa ingon makabenepisyo sa mga panalangin sa Diyos alang sa iyang katawhan, ug kini makita sa paglakip kang Zelek, nga nahisgotan na, taliwala sa pangunang mga manggugubat ni David maingon man sa rekord mahitungod kang Ruth nga Moabihanon.—Ru 1:4, 16-18.

Bahin niining ulahing kaso, ang kaminyoon ni Ruth kang Boaz nagpakita nga ang mga babaye niini nga mga nasod, sa dihang sila mosimba sa matuod nga Diyos, mahimong makigminyo sa Hudiyong mga lalaki. Tungod kay ang mga terminong "Ammonhanon" ug "Moabihanon" diha sa Hebreohanong teksto sa Deuteronomio 23:3-6 maoy *masculine gender,* ang Hudiyohanong Mishnah (*Yevamot* 8:3) nagpatin-aw nga ang lalaki lamang nga mga Ammonhanon ug mga Moabihanon ang dili bahin sa Israel. Bisan pa niana, ang pag-insistir ni Esdras nga papahawaon sa lalaking mga Hudiyo ang ilang langyawng mga asawa ug ang samang tinamdan ni Nehemias, nga nahisgotan na, nagpakita nga ang pagdawat sa mga babayeng Ammonhanon ug Moabihanon kauban sa Israel nagdepende sa ilang pagdawat sa matuod nga pagsimba.

Bisan tuod ang makasaysayanhong ebidensiya, lakip ang Apokripal nga basahon sa 1 Macabeo (5:6), nagpakita nga ang Ammon nagpadayon ingong usa ka independenteng teritoryo hangtod sa ikaduhang siglo W.K.P., mopatim-aw nga panahon sa unang siglo W.K.P. ang rehiyon nahimong bahin sa Nabataeanhon nga gingharian, ug sa mga ikatulong siglo K.P. ang mga Ammonhanon ingong katawhan nahanaw gikan sa kasaysayan, sa walay duhaduha nahimong sakop sa mga tribo nga Arabo. Ingon sa gitagna ni Sofonias, ang mga anak sa Ammon nahimong "sama sa Gomora, . . . usa ka awaaw."—Sof 2:8-10.

Tungod sa pagkahanaw sa mga Ammonhanon sa sayong bahin sa Komong Panahon, ang paghisgot ni Daniel sa Ammon diha sa iyang tagna bahin sa "panahon sa kataposan" mapadapat gayod sa mahulagwayong diwa. Dayag nga kini nagtumong sa pipila ka nasod o mga organisasyon nga wala magamhi sa "hari sa amihanan."—Dan 11:40, 41.

AMMONIM [Ang mga Katawhan]. Sa 2 Cronicas 20:1 ang Masoretikong teksto naghisgot sa pipila ka "Ammonim [Heb., *'Am·moh·nim'*]" ingong kauban sa mga anak sa Moab ug sa Ammon sa pagpakiggubat batok kang Jehosapat nga hari sa

Juda. Ang *King James Version* nagsal-ot sa pulong nga "uban" aron ang teksto mabasa nga "ang mga anak sa Moab, ug ang mga anak sa Ammon, ug duyog kanila ang *uban* gawas pa sa mga Ammonhanon"; apan ang pipila ka hubad naghubad sa prase nga gihisgotan ingong "pipila sa mga Ammonhanon" (*MR, JP, Dy*), bisan tuod kini daw dili makataronganon sanglit ang mga Ammonhanon gihisgotan na niini nga bersikulo. Kining tekstoha giisip sa *Biblia Hebraica Stuttgartensia* (*ftn*) ug sa kadaghanan sa modernong mga hubad (*Ro, Mo, AT, RS, JB*) nga nagtumong sa mga Meunim sa 2 Cronicas 26:7. Gipangagpas niini nga panglantaw nga tungod sa sayop sa magkokopya nabaylo ang unang duha ka konsonante (מע) sa Hebreohanong *Me'u·nim',* sa ingon nahimong *'Am·moh·nim'.* Ang pagtuo nga kini sila mao ang mga Meunim lagmit gipaluyohan sa kamatuoran nga ang nahibiling bahin sa asoy sa pagpakig-away batok kang Jehosapat naghisgot sa "bukirong rehiyon sa Seir" (puli sa "Ammonim") ingong kauban sa kasundalohang Ammonhanon-Moabihanon. (2Cr 20:10, 22, 23) Ang mga maghuhubad sa *Septuagint* naggamit sa samang Gregong pulong (*Mi·nai'on*) sa paghubad sa Hebreohanong termino sa 2 Cronicas 20:1 sama sa ilang gihimo sa mga teksto nga nagtumong sa mga Meunim, nga nagpakitang ilang nasabtan nga kini sila managsama ra.—Tan-awa ang MEUNIM.

Apan sanglit dili tino kining butanga, ang pipila ka hubad, sama nianang kang Isaac Leeser ug ang *Bag-ong Kalibotang Hubad,* mipabor sa paggamit lamang sa katumbas nga espeling niini nga termino, sa ingon gipabilin ang mga pulong nga makaplagan sa Masoretikong teksto.

AMNESTIYA. Sa Ester 2:18 giasoy nga ang Persianhong monarko nga si Ahasuero, human maghimo kang Ester nga iyang rayna, naghimog usa ka dakong bangkete sa pagpasidungog kang Ester ug mihatag ug "amnestiya sa sakop nga mga distrito" sa iyang dominyo. Ang gigamit dinhi nga Hebreohanong pulong nga *hana·chah'* kas-a lamang makita diha sa Kasulatan. Kini gihubad sa lainlaing paagi ingong "pagpagawas" (*LXX, KJ*), "pagpahigawas sa buluhisan" (diha sa usa ka Targum ug sa *RS*), "pahulay" (*Vg*), "pista opisyal" (*AT*); ug ang mga komentarista nag-ingon nga ang pagpagawas, o amnestiya, lagmit naglakip sa pagpahigawas sa pagbayad ug tributo, pagpahigawas sa serbisyo militar, pagpagawas gikan sa bilanggoan, o sa kombinasyon niini. Ang laing Hebreohanong pulong (*shemit·tah'*) gigamit diha sa Kasulatan aron ipaila ang pagpahigawas gikan sa utang o sa pagpahunong sa pagtrabaho.—Deu 15:1, 2, 9; 31:10; tan-awa ang IGPAPAHULAY, TUIG NGA.

Mahitungod sa pagpagawas sa mga binilanggo, mamatikdan nga sa panahon sa paghari ni Jerjes I, nga gituohang mao ang Ahasuero sa basahon ni Ester, nahitabo ang daghang pag-alsa. Usa ka inskripsiyon gikan sa Persepolis ang gipasidungog ngadto kang Jerjes nga nag-ingon: "Human ako mahimong hari, dihay (pipila) taliwala niini nga mga nasod . . . ang mirebelde (apan) gipukgo (sa lit.: gipatay) ko kini nga mga nasod, . . . ug gibalik ko kini (pag-usab) ngadto sa ilang (kanhing politikanhong) mga kahimtang." (*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. B. Pritchard, 1974, p. 317) Sa walay duhaduha dihay politikanhong mga binilanggo nga miresulta tungod sa pagpukgo sa mga pag-alsa, ug ang kasadya sa pagkahimong rayna si Ester lagmit maoy nahimong okasyon ni Ahasuero sa pagpapas sa mga sumbong batok sa maong mga tawo ug sa paghatag kanilag amnestiya o pagpagawas. (Itandi ang Mat 27:15.) Ang tukmang kinaiyahan sa amnestiya, hinunoa, nagpabiling wala matino.

AMNON [Kasaligan; Matinumanon; Malungtaron].

1. Panganayng anak nga lalaki ni David pinaagi kang Ahinoam nga Jezreelinhon, natawo sa Hebron.—2Sa 3:2; 1Cr 3:1.

Si Amnon naibog pag-ayo sa matahom nga si Tamar, ang igsoong babaye ni Absalom, nga tungod niana siya nagmasakiton tungod sa gugma. Sa pagsunod sa tambag ni Jehonadab nga iyang ig-agaw, si Amnon nagpasakitsakit ug nag-aghat kang Haring David nga ipadala si Tamar ngadto sa kaugalingong puloy-anan ni Amnon aron magluto ug "tinapay sa paghupay" diha sa iyang atubangan. Dayon iyang gipahimuslan ang higayon sa pagamong-among sa iyang igsoon sa amahan bisan pa sa pagpakiluoy ug pagpangatarongan ni Tamar kaniya. Ang iyang gibuhat nagpakita kon unsa ka grabe ang sangpotan sa hakog nga erotikong gugma, kay sa dihang natagbaw na ang iyang kaibog, giabog ni Amnon si Tamar ngadto sa dalan ingong usa nga makaluod alang kaniya, kansang presensiya tino nga nagpabati kaniya nga mahugaw.—2Sa 13:1-19.

Tungod sa iyang gibuhat, ang pursoso nga igsoong lalaki ni Tamar nga si Absalom naghambin ug pagdumot kang Amnon, ug duha ka tuig sa ulahi, sa usa ka kapistahan sa pag-alot sa karnero, gipapatay ni Absalom sa iyang mga sulugoon si Amnon sa dihang siya 'nagmalipayon na tungod sa bino.' (2Sa 13:20-29) Sanglit si Amnon, ingong panganayng anak nga lalaki ni David, mao ang dayag nga manununod sa trono, mahimong hunahunaon usab nga ang iyang kamatayon tinguhaon ni Absalom aron mas mahiduol kaniya ang posibilidad

nga mabatonan ang pagkahari. Pinaagi niini nga panghitabo, ang tagna ni Natan human makahimog daotang paggawi si David sa asawa ni Urias nagsugod pagkatuman.—2Sa 12:10; tan-awa ang ABSALOM.

2. Ang una sa listahan sa upat ka anak nga lalaki ni Shimon, sa tribo ni Juda.—1Cr 4:1, 20.

AMOK [Lawom; Dili Masabtan]. Usa ka pangunang saserdote nga mibalik kauban ni Zorobabel gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya. (Neh 12:1, 7) Ang iyang banay gihawasan sa iyang anak nga lalaking si Eber sa panahon ni Joiakim.—Neh 12:12, 20.

AMON.

[1-3: Kasaligan; Matinumanon; Malungtaron]

1. Usa ka pangulo sa siyudad sa Samaria sa dihang nagmando (mga 940-920 W.K.P.) si Ahab nga hari sa Israel. Gitugyan kaniya si manalagnang Micaias samtang si Ahab nakiggubat sa Ramot-gilead.—1Ha 22:10, 26; 2Cr 18:25.

2. Usa ka hari sa Juda (661-660 W.K.P.) ug anak sa daotan nga si Haring Manases. Siya misugod sa pagmando sa edad nga 22 ug misunod sa idolatrosong dalan sa iyang amahan sa unang katuigan niini. Walay duhaduha nga ang daotang mga kahimtang nga gihubit sa Sofonias 1:4; 3:2-4 nagakaugmad niining panahona. Human sa duha ka tuig nga paglingkod sa trono, siya gipatay sa iyang kaugalingong mga alagad. "Ang katawhan sa yuta [*'am ha·'a'rets*]" nagpatay sa mga nagkunsabo, nagpalingkod sa iyang anak nga lalaki nga si Josias diha sa trono, ug naglubong kang Amon didto "sa tanaman ni Uza." (2Ha 21:19-26; 2Cr 33:20-25) Ang talaan sa kagikan ni Jesus naglakip sa iyang ngalan.—Mat 1:10.

3. Ang ulo sa banay sa pipila ka nahibalik nga mga destiyero nga gilakip taliwala sa "mga anak sa mga alagad ni Solomon." (Neh 7:57-59) Siya gitawag nga "Ami" sa Esdras 2:57.

4. Usa ka lokal nga diyos sa Thebes, o No-Amon, kinsa nahimong "hari sa mga diyos" nga ginganlag Amon-Ra ug kansang hataas nga saserdote nahimong pangulo sa tanang saserdote sa Ehipto. Si Amon kasagarang gilarawan ingong usa ka tawo nga nagsul-ob ug korona nga may duha ka taas nga magkabuyon nga mga balhibo sa langgam o ingong usa ka tawo nga may ulo sa laking karnero o ingong laking karnero. Sama sa daghang bathala sa Ehipto, siya sagad gipakita nga nagkupot sa *crux ansata,* ang "ilhanan sa kinabuhi." Si Amon, ang iyang asawang si Mut, ug si Khonsu (ang iyang sinagop nga anak nga lalaki) maoy naglangkob sa *triad* sa Thebes.

Ang usa ka dakong bahin sa mga inagaw sa gubat sa Ehipto gibutang sa tipiganan sa bahandi ni Amon, kansang mga saserdote nahimong gamhanan kaayo ug adunahan. Diha sa iyang sinulat nga *A History of Egypt* (1902, Tomo V, pp. 205-217), si E. A. W. Budge naghisgot nga ang mga saserdote lagmit nagdasig gayod sa pagpakiggubat alang sa ilang kaugalingong kaayohan. Sa ngadtongadto ang hataas nga mga saserdote ni Amon, kansang katungdanan mahimong mapanunod, nagbaton ug mas labaw pang gahom kay sa mga paraon. Ang usa kanila, si Herihor, mipuli sa kataposan sa mga Ramses diha sa trono. Sumala sa *History of Egypt* ni J. H. Breasted, ubos sa pagmando ni Hrihor (Herihor) "ang bisan unsang pangandoyon sa Hataas nga Saserdote sa legal nga paagi mahimong tugotan pinaagig linaing orakulo sa diyos [si Amon] sa bisan unsang panahon, ug pinaagig paghikay daan, ang imahen sa kulto nga sa atubangan niini ang Hataas nga Saserdote nagpahibalo sa iyang mga tinguha kanunayng mohatag ug paborableng pagsanong . . . Ang malipatlipatong pagmaniobra sa mga saserdote, nga nagmando nga walay bugos nga pagtagad sa balaod ug sa hustisya, nakapaarang sa Hataas nga Saserdote sa pagtakoban nga gitugotan sa diyos ang tanan nga buot niyang mahitabo."—1937, p. 523.

Daghang kalisdanan ang midangat sa Thebes ug sa diyos niini nga si Amon. Duha niini ang gihisgotan sa Kasulatan. Sa ikapitong siglo W.K.P., ang mananakop nga mga Asiryanhon ubos sa pagpangulo ni Ashurbanipal nagpayhag sa Thebes, nga nag-agaw sa tanang bahandi niini. Ang manalagnang si Nahum naghisgot niining hitaboa, nga naggamit niini ingong panig-ingnan sa umaabot nga kalaglagan sa Nineve. (Nah 3:8) Ang Thebes nakabangon ug gamay gikan sa kaalaotan nga gipahamtang kaniya sa Asirya ug nakaangkon pag-usab ug kauswagan, apan bisan pa niana kini maoy daklit lamang. Gipaila ni Jeremias nga ang paghukom ni Jehova maoy batok sa Ehipto ug sa mga diyos niini, lakip ang Thebes ug ang diyos niini nga si Amon. Igatugyan ang Ehipto ngadto sa kamot ni Nabucodonosor nga magdalag kaulawan niini ug sa mga diyos niini ilabina kang Amon nga taga-No (Thebes).—Jer 46:25, 26; tan-awa ang NO, NO-AMON.

AMORIHANON. Ang "Amorihanon" makita lakip sa talaan sa mga anak nga lalaki ni Canaan, apan sa ubang mga teksto kining terminoha, nga kanunayng singular diha sa Hebreohanong teksto, sa linangkob gigamit alang sa Canaanhong tribo nga naggikan sa orihinal nga Amorihanon. Busa, sila maoy usa ka Hamitikanhong rasa.—Gen 10:6, 15, 16; 1Cr 1:13, 14.

Sa panahon ni Abraham, ang hari sa Elam duyog sa laing tulo ka magkaabin nga hari misulong sa H

sa Canaan ug nagpildi sa ubang mga Amorihanon nga nagpuyo sa Hazazon-tamar, nga gituohang nahimutang sa HK sa Patayng Dagat. Tulo ka Amorihanong lalaki nga nagpuyo duol o sulod sa Hebron maoy "mga kaabin ni Abram" nianang panahona ug tungod niana mitabang kaniya sa paggukod ug pagpildi sa misulong nga mga hari, sa ingon nagluwas sa iyang pag-umangkong lalaki nga si Lot. (Gen 14) Bisan pa niana, human niadto gipahibalo sa Diyos si Abraham nga sa dihang ang kasaypanan sa mga Amorihanon sa kataposan "mabug-os," ang mga kaliwat ni Abraham mobalik sa Canaan gikan sa usa ka langyaw nga yuta ug manag-iya sa yuta sa mga Amorihanon.—Gen 15:13-21.

Sa hapit nang mamatay si Jacob didto sa Ehipto, kini nga patriarka misaad kang Jose: "Ako maghatag kanimo ug usa ka bahin nga yuta nga labaw kay sa imong mga igsoong lalaki, nga akong gikuha gikan sa kamot sa mga Amorihanon pinaagi sa akong espada ug pinaagi sa akong pana." (Gen 48:22) Sanglit ang pulong nga gihubad nga "bahin" niini nga teksto maoy *shekhem′* sa Hebreohanon, ang pipila nagtuo nga ang gitumong dinhi ni Jacob mao ang luna sa yuta nga iyang napalit duol sa Sekem (Heb., *Shekhem′*). (Gen 33:18, 19) Apan, ang pagpalit maoy usa ka makigdaiton nga transaksiyon ug walay rekord nga nakiggubat si Jacob maylabot sa maong yuta. Bisan tuod nga sa ulahi ang mga anak nga lalaki ni Jacob mihimog mapintas nga pag-atake sa mga tawo sa Sekem, si Jacob nanghunaw sa responsibilidad sa maong buhat niadtong panahona (Gen 34:30); ug sa hapit na siyang mamatay iyang gitunglo ang kasuko ni Simeon ug Levi nga maoy nakaingon sa maong pag-atake. (Gen 49:5-7) Busa, daw mas makataronganon ang pagsabot sa saad ni Jacob ingong matagnaong pulong nga diha niana iyang nakita pinaagi sa pagtuo ang umaabot nga pagsakop sa Canaan nga maorag kini natuman na, nga si Jacob daw mao mismo ang 'nagkuha sa yuta sa mga Amorihanon' pinaagi sa espada ug pana sa iyang mga kaliwat.

Usa ka Pangunang Tribo sa Canaan. Giisip sa pipila ka komentarista nga ang terminong "mga Amorihanon" nga gigamit diha sa Genesis 15:16 ug 48:22 naghawas sa mga katawhan sa Canaan sa kinatibuk-an. Mopatim-aw nga ang mga Amorihanon mao ang inila o pangunang tribo sa Canaan sa panahon sa Pagpanggula sa mga Israelinhon gikan sa Ehipto. (Itandi ang Deu 1:6-8, 19-21, 27; Jos 24:15, 18; Huk 6:10.) Kon ingon niini ang kahimtang, nan usahay ang ubang mas ubos ug nalangkit nga mga tribo pagahisgotan ginamit ang ngalan sa pangunang tribo sa mga Amorihanon. Busa, ang asoy sa Numeros 14:44, 45 nag-ingon nga

"ang mga Amalekanhon" ug "ang mga Canaanhon" nagpahamtang sa mga Israelinhon sa ilang unang militaryong kapildihan, samtang ang asoy ni Moises sa maong hitabo sa Deuteronomio kapitulo 1 nag-ingon lamang nga "ang mga Amorihanon" nagpahamtang sa kapildihan. (Deu 1:44) Mao man usab, ang Jerusalem gikaingon nga gimandoan sa usa ka Amorihanon nga hari diha sa Josue 10:5 (itandi ang Eze 16:3, 45) apan gipakita sa ubang teksto nga kini gipuy-an sa mga Jebusihanon. (Jos 15:8, 63; Huk 1:21; itandi usab ang kaso bahin sa Gabaon sa Jos 9:7 ug 2Sa 21:2.) Sa susamang paagi, ang ngalan sa usa ka tribo sa nasod sa Israel, ang Juda, sa ngadtongadto gipadapat alang sa tanang Israelinhon pinaagi sa ngalan nga "Hudiyo."

Bisan pa niana, ang mga Amorihanon gitala usab nga bulag taliwala sa independenteng mga tribo sa Canaan. (Ex 3:8; 23:23, 24; 34:11-15) Sila naglangkob sa usa sa "pito ka nasod nga mas daghag-molupyo ug mas gamhanan" kay sa Israel, ang tanan gitugyan sa kalaglagan, nga kaniya ang Israel dili mohimo ug pakigsaad, dili makig-alyansa sa kaminyoon, ni makig-ambit sa bakak nga pagsimba.—Deu 7:1-4.

Ang 12 ka espiya nga gipadala ni Moises ngadto sa Canaan nakakita sa bukirong rehiyon nga giokupahan sa mga Amorihanon, Hitihanon, ug mga Jebusihanon, samtang ang mga Amalekanhon nagpuyo sa Negeb, ug ang mga Canaanhon nagpuyo sa daplin sa dagat ug sa daplin sa Jordan. (Num 13: 1, 2, 29) Sama sa miagi sa panahon ni Abraham, ang mga Amorihanon nagpuyo gihapon sa Hebron maingon man sa ubang mga siyudad sa kabukiran sa K sa Jordan. (Jos 10:5) Apan sa panahon sa Pagpanggula sa Israel, ilang gisulong ang Moabihanon ug Ammonhanong teritoryo sa S sa Jordan ug gipanag-iya ang rehiyon gikan sa bul-oganang walog sa Arnon sa H (human niadto ang utlanan sa Moab), hangtod sa bul-oganang walog sa Jabok sa A (ang utlanan sa Ammon). (Num 21:13, 24, 26; Jos 12:2; Huk 11:22) Mao kini ang gingharian sa Amorihanon nga si Haring Sihon, nga gihubit ni Josephus nga Hudiyong historyador ingong "usa ka rehiyon nga nahimutang sa taliwala sa tulo ka suba [ang Jordan, ang Arnon, ug ang Jabok], nga naghimo niini nga samag usa ka pulo." (*Jewish Antiquities,* IV, 95 [v, 2]) Dugang pa, sa A sa gingharian ni Sihon, dihay lain pang gingharian sa mga Amorihanon nga nasentro sa Basan ilalom ni Haring Og. Ang habagatang utlanan sa iyang gingharian daw kasikbit sa mga teritoryo ni Sihon ug sa mga Ammonhanon, sa ingon nakaabot gikan sa Jabok sa H hangtod sa Bukid sa Hermon sa A.—Deu 3: 1, 8.

Gisakop sa Israel. Sa nagkaduol na sa Yutang Saad ug tungod sa mga sugo sa Diyos nga dili molapas sa mga teritoryo sa Moab ug Ammon (Deu 2:9, 37), ang mga Israelinhon mihangyo kang Haring Sihon nga sila tugotan nga moagi sa iyang kaulohang siyudad, ang Hesbon, nga naghatag ug hugot nga mga pasalig: "Paagia ako sa imong yuta. Dili kami motipas ngadto sa uma o sa kaparasan. Dili kami moinom ug tubig sa bisan unsang atabay. Kami magalakaw sa dalan sa hari hangtod nga makaagi kami sa imong teritoryo." Apan, giatake ni Sihon ang Israel pinaagi sa iyang hiniusang puwersa ug dihadiha napildi duol sa Hesbon, didto sa Jahaz, ug ang iyang tibuok nga teritoryo napanag-iya sa Israel. (Num 21:21-32; Deu 2:24-36; tan-awa ang SIHON.) Sa dihang gisulong sa Israel ang kasikbit nga teritoryo ni Haring Og, ilang gipildi kining Amorihanong magmamando ug giilog ang 60 ka kinutaang mga siyudad niini. (Num 21:33-35; Deu 3:1-7; tan-awa ang OG.) Ang pagpukan sa Israel niining gamhanan nga Amorihanong mga gingharian nakahatag ug hilabihang kalisang ngadto sa Moab (Num 22:2-4) ug usab sa katawhan sa Canaan, sumala sa gipakita sa mga pulong ni Rahab ngadto sa Israelinhong mga espiya. (Deu 2: 24, 25; Jos 2:9-11) Ang teritoryo sa duha ka napilding Amorihanon nga mga hari nahimo na karon nga panulondon sa mga tribo ni Ruben ug Gad ug sa katunga sa tribo ni Manases.—Num 32:31-33, 39; Deu 3:8-13.

Bahin sa mga Amorihanon sa K sa Jordan, "ang ilang mga kasingkasing nangatunaw" sa pagkadungog sa milagrosong pagtabok sa mga Israelinhon sa Jordan. Kini nga milagro, duyog sa malaglagon nga pagpangdaog nga naangkon na sa Israel, tingali sa bahin mopatin-aw kon nganong ang mga Amorihanon wala moatake sa kampo sa Israel sa misunod nga yugto sa dihang gituli ang Israelinhong mga lalaki o samtang gisaulog ang Paskuwa. (Jos 5:1, 2, 8, 10) Apan, human sa pagkalaglag sa Jerico ug Ai, naporma ang usa ka dakong panagalyansa sa mga tribo sa Canaan aron maghiusa sa pagpakig-away sa Israel. (Jos 9:1, 2) Sa dihang ang Hivihanong mga tawo sa Gabaon mipalabi sa pagpakigdait sa Israel, sila giatake gilayon sa "lima ka hari sa mga Amorihanon" ug nakalingkawas lamang sa kalaglagan tungod sa tibuok gabiing pagmartsa sa kasundalohan ni Josue ug sa milagrosong pagpangilabot ni Jehova.—Jos 10:1-27; 11:19.

Human niini nga gubat ug sa misunod nga pagpakiggubat ni Josue sa tibuok nga nasod, ang gahom sa mga Amorihanon sa H sa Palestina dayag nga napukan. Bisan pa niana, ang mga Amorihanon sa amihanang mga rehiyon nakig-alyansa sa ubang mga tribo nga nakiggubat sa Israel didto "sa katubigan sa Merom." Kay nakaagom ug dakong kapildihan, wala na hisgoti pag-usab ang mga Amorihanon nga usa ka dakong kapeligrohan sa Israel. (Jos 11:1-9) Dihay nahibilin, apan ang ilang teritoryo nakunhoran pag-ayo, ug sa ngadtongadto sila nailalom sa pinugos nga pagtrabaho ubos sa Israelinhong pagmando. (Jos 13:4; Huk 1:34-36) Ang Amorihanong mga babaye gipangasawa sa mga Israelinhon, nga miresulta sa apostasya (Huk 3:5, 6), ug ang mga Amorihanon daw sa katibukan nagpadayon sa pagmugnag kasamok sulod sa taudtaod nga panahon, kay gihisgotan man nga sa adlaw ni Samuel, human makaagom ug grabeng kapildihan ang mga Filistehanon, "dihay pakigdait tali sa Israel ug sa mga Amorihanon." (1Sa 7:14) Ang mga Amorihanon gilakip na usab niadtong nailalom sa pinugos nga trabaho panahon sa paghari ni Solomon. (1Ha 9:20, 21) Ang ilang idolatriya ug pagkadaotan, nga dayag nga maoy ilhanan sa tanang Canaanhon, nahimong usa ka panultihon. (1Ha 21:26; 2Ha 21:11) Ang pagkuha ug Amorihanong mga asawa usa gihapon ka dakong problema taliwala sa namalik nga mga Israelinhon human sa pagkadestiyero sa Babilonya. (Esd 9:1, 2) Apan sa kataposan, ang Amorihanong katawhan nga kanhi mao ang labing inila sa tibuok Canaan nahanaw sa bug-os, sama sa usa ka taas, nagbun-

taog nga kahoy nga nawad-an sa iyang mga bunga ug ang iyang mga gamot nangadaot.—Am 2:9, 10.

Ang "Amurru." Kanunayng gilangkit sa sekular nga mga historyador ang mga Amorihanon sa Bibliya ngadto sa katawhan nga gitawag ug *Amurru* diha sa unang Akadianhon (Asiro-Babilonyanhon) nga mga teksto nga *cuneiform.* Ang *Amurru* gilarawan nga misulong sa Mesopotamia sa sayong bahin sa ikaduhang milenyo W.K.P. ug nga nakahupot ug usa ka gingharian sa Babilonya sulod sa ubay-ubayng kasiglohan. Si Hammurabi, ang nabantog nga maghahatag-balaod nianang panahona, sagad gihisgotan nga "Amorihanon" ug kagikan.

Hinuon, ang ebidensiya mahitungod sa *Amurru* daw wala magpaluyo sa malig-ong mga konklusyon nga sila gayod mao ang mga Amorihanon diha sa Bibliya. Ang *Amurru* diha sa karaang mga teksto nga *cuneiform* sa paninugdan nagkahulogang "kasadpan" nga nagtumong sa rehiyon sa K sa Mesopotamia. Si A. H. Sayce, diha sa *The International Standard Bible Encyclopedia,* miingon nga ang ngalang *Amurru* maoy "usa lamang ka geograpikanhong ilhanan bahin sa ilang direktang mga kagikan, gikan sa nahimutangan sa Mesopotamia, ug walay gihatag nga impormasyon bahin sa ilang etnikong kagikan o sa ilang tinuod nga ngalan." (Giedit ni G. W. Bromiley, 1979, Tomo 1, p. 113) Bisan tuod ang Mari, usa ka karaang siyudad sa Euprates sa amihanang Mesopotamia, gitawag sa modernong sekular nga mga historyador ingong sentro sa kauswagan sa *Amurru* ngadto sa Mesopotamia, ang libolibong mga papan nga nadiskobrehan didto halos tanan maoy Semitikanhong Akadianhon (Asiro-Babilonyanhon) nga pinulongan, lakip ang pipila ka ngalan nga may kagikan nga Semitikanhon sa Kasadpan. Apan sumala sa namatikdan, ang mga Amorihanon sa Bibliya maoy Hamitikanhon, dili Semitikanhon, ug bisan tuod nga posibleng gisagop sa pipila ka sanga niini ang usa ka Semitikanhong pinulongan, posible usab nga ang unang *Amurru* maoy "mga kasadpanhon" nga naggikan sa Semitikanhong katawhan nga nagpuyo dapit sa K sa Babilonya. Si Propesor John Bright diha sa *A History of Israel* (1981, p. 49) nag-ingon: "Sulod sa pipila ka siglo [sa ulahing bahin sa ikatulong milenyo ug sa sayong bahin sa ikaduhang milenyo W.K.P.] ang katawhan sa amihanan-kasadpang Mesopotamia ug sa amihanang Sirya gitawag diha sa mga teksto nga *cuneiform* ingong Amurru, nga mao, 'mga Kasadpanhon.' Lagmit nga kini nahimong kasagarang termino nga gigamit alang sa mga nagsulti sa lainlaing diyalekto nga Amihanan-kasadpang Semitikanhon nga makaplagan sa maong dapit nga lakip gayod niadtong mga kaliwat nga sa ulahi maoy gigikanan sa mga Hebreohanon ug mga Arameanhon."

AMOS [Usa ka Luwan; Nagdala ug Luwan].

1. Usa ka manalagna ni Jehova ug magsusulat sa basahon nga nagdala sa iyang ngalan, kinsa nabuhi sa ikasiyam nga siglo W.K.P. (Tan-awa ang AMOS, BASAHON NI.) Hinunoa, siya wala ipanganak ingong anak sa usa ka manalagna, ni siya usa sa "mga anak sa mga manalagna."—1Ha 20:35; 2Ha 2:3; 4:1; Am 7:14.

Ang iyang puloy-anan mao ang lungsod sa Tekoa, mga 16 km (10 mi) sa H sa Jerusalem, nga may gihabogong mga 820 m (2,700 p). Dapit sa S ug palugsong paingon sa Patayng Dagat, nga nahimutang mga 1,200 m (4,000 p) sa ubos, mao ang awaaw nga kamingawan sa Juda, diin sa sayong bahin sa iyang kinabuhi ang manalagna nagtrabaho ingong ubos nga tigbuhig karnero. (Am 1:1) Ang Hebreohanong pulong nga *no·qedhim′* nga gihubad dinhi ingong "mga tigbuhig karnero" makaplagan sa usa lamang ka laing teksto sa Bibliya (2Ha 3:4) ug nalangkit sa *naqqad,* ang Arabikong pulong alang sa usa ka talagsaong matang sa karnero nga dili kaayo madanihon apan gipabilhan pag-ayo tungod sa balhibo niini. Diha nianang awaaw nga dapit si Amos nagtrabaho usab sa popanahon ingong ubos nga tigtudyok sa mga igos sa sikomoro, usa ka matang sa prutas nga giisip nga pagkaon lamang sa mga kabos. Ginahimo ang pagtudyok ug pagtuslok sa mga igos aron daling mahinog ug mas modako ug motam-is ang bunga.—Am 7:14; tan-awa ang SIKOMORO.

Sama sa magbalantayng si David kinsa gitawag sa Diyos alang sa publikong pag-alagad, sa ingon usab "[si Amos] gikuha ni Jehova gikan sa pagkamagbalantay sa panon sa mga hayop" ug gihimong usa ka manalagna.—Am 7:15.

Gikan sa pag-inusara sa kamingawan sa habagatan, si Amos gipadala ngadto sa idolatrosong napulo-ka-tribong gingharian sa amihanan nga ang kaulohan niini mao ang Samaria.

Si Amos nagsugod sa iyang buluhaton ingong usa ka manalagna duha ka tuig una pa ang dakong linog nga nahitabo panahon sa paghari ni Uzzias nga hari sa Juda. Sa samang panahon si Jeroboam II nga anak nga lalaki ni Joas mao ang hari sa Israel. (Am 1:1) Busa, gituohang nanagna si Amos sulod sa yugtong 26 ka tuig sukad sa 829 hangtod sa mga 804 W.K.P., sa dihang ang paghari niining duha ka hari sa Juda ug Israel nag-abot. Ang dakong linog nga nahitabo duha ka tuig human itudlo si Amos ingong manalagna grabe kaayo sanglit halos 300 ka tuig sa ulahi si Zacarias espesipikong naghisgot niana.—Zac 14:5.

Kon unsa kadugay nga nag-alagad si Amos ingong manalagna sa amihanang gingharian dili matino. Si Amazias, ang daotang saserdote nga

magsisimba sa nating baka sa relihiyon sa estado nga nasentro sa Bethel, misulay sa pagpalayas kang Amos gikan sa nasod tungod kay siya usa ka hulga sa seguridad sa estado. (Am 7:10-13) Wala ipadayag kon si Amazias nagmalamposon ba niini. Bisan unsa pa ang kahimtang, sa dihang natapos ang buluhatong pagpanagna ni Amos sa Israel, lagmit siya mipauli sa iyang lumad nga tribonhong teritoryo sa Juda. Si Jerome ug Eusebius nagtaho nga sa ilang panahon ang lubnganan sa manalagna nahimutang sa Tekoa. Mopatim-aw usab nga human mopauli sa Juda gisulat ni Amos ang tagna nga sa primero gipahayag nga binaba. Siya sagad nga gitawag nga usa sa 12 ka "gagmay" nga mga manalagna (ang iyang basahon gitala nga ika-3 taliwala sa 12), bisan pa niana, ang mensahe nga iyang gipahayag dili gayod gamay ug kahulogan.

2. Usa sa mga katigulangan ni Jesus, ang ikawalo nga kaliwatan una pa kang Maria.—Luc 3:25.

AMOS, BASAHON NI. Ang tagna niining Hebreohanong basahon sa Bibliya pangunang gitumong ngadto sa amihanang gingharian sa Israel. Dayag nga una kining gipahayag sa panahon sa mga paghari ni Jeroboam II nga hari sa Israel ug ni Uzzias nga hari sa Juda, kansang mga yugto sa paghari nag-abot tali sa 829 ug sa mga 804 W.K.P. (Am 1:1) Kini gisulat sa mga 804 W.K.P., lagmit human makabalik ang manalagna ngadto sa Juda. Alang sa mga detalye labot sa manalagna mismo, tan-awa ang AMOS Num. 1.

Ang pagkatinuod niini nga basahon, o ang katungod niini nga mahilakip sa Bibliya, wala gayod kuwestiyona. Sukad pa sa unang mga panahon, kini gidawat na sa mga Hudiyo ug makita sa kinaunahan nga Kristohanong mga katalogo. Si Justin Martyr sa ikaduhang siglo K.P. nagkutlo gikan sa Amos diha sa iyang *Dialogue With Trypho, a Jew* (kap XXII). Ang basahon mismo bug-os nga nahiuyon sa ubang bahin sa Bibliya, ingon sa gipakita sa daghang paghisgot sa magsusulat bahin sa kasaysayan sa Bibliya ug sa mga balaod ni Moises. (Am 1:11; 2:8-10; 4:11; 5:22, 25; 8:5) Ang mga Kristohanon sa unang siglo midawat sa mga sinulat ni Amos ingong inspiradong Kasulatan. Pananglitan, ang martir nga si Esteban (Buh 7:42, 43; Am 5:25-27) ug si Santiago nga igsoon ni Jesus sa inahan (Buh 15:13-19; Am 9:11, 12) nagtala sa katumanan sa pipila ka tagna.

MGA PANGUNANG PUNTO SA AMOS

Tagna nga gitumong ilabina sa Israel, ang amihanang napulo-ka-tribo nga gingharian, nga may mga sentro sa pagsimba sa nating baka didto sa Dan ug sa Bethel

Gisulat sa mga 804 W.K.P., samtang si Jeroboam II mao ang hari sa Israel

---

Ang pagpahamtang sa paghukom ni Jehova maoy tino dili lamang batok sa naglibot nga mga nasod kondili ilabina batok sa Israel (1:1–2:16)

- Sa Sirya, Filistia, ug Tiro tungod sa mabangis nga pagtratar niini batok sa Israel
- Sa Edom (iglabot pinaagi kang Esau) ug Ammon (iglabot pinaagi kang Lot) tungod sa pagdumot ug pagdaogdaog nila sa ilang igsoon nga mga Israelinhon; sa Moab tungod sa pagsunog sa mga bukog sa hari sa Edom aron mahimong apog
- Sa Juda tungod sa pagsalikway sa balaod ni Jehova
- Sa Israel tungod sa pagpanglupig sa mga kabos, tungod sa imoralidad, tungod usab sa dili pagtahod sa mga manalagna ug sa mga Nazareo nga gipatindog sa Diyos; dili sila makaikyas gikan sa silot sa Diyos

Ang mensahe ni Jehova sa paghukom batok sa Israel (3:1–6:14)

- Ang Israel linaing gipaboran sa Diyos; tungod niini kini ilabinang may tulubagon
- Sa dihang si Jehova nagbutyag sa iyang katuyoan ngadto sa iyang mga alagad, sila nagapanagna; busa si Amos nagpasidaan nga si Jehova makighusay tungod sa bakak nga relihiyosong mga buhat didto sa Bethel ug sa panglimbong nga gibuhat sa mga mahigugmaon sa kaluhoan didto sa Samaria
- Ang Israel wala mobalik kang Jehova bisan pa sa mga silot nga gipahamtang na; karon gipasidan-an, "Pangandam sa pag-atubang sa imong Diyos"
- Bisan tuod nagpasidaan sa mga kaalaotan nga moabot, si Jehova nag-awhag: "Pangitaa ako, ug kamo mabuhi," "Dumti ang daotan, ug higugmaa ang maayo"

Ang mga panan-awon ug mga tagna nagpakita nga haduol na ang kataposan sa Israel (7:1–8:14)

- Ang panan-awon sa pagkaawaaw pinaagi sa mga dulon; ang manalagna nangaliya
- Ang panan-awon sa malaglagong kalayo; si Amos nangaliya pag-usab
- Si Jehova may usa ka tunton aron sa pagsusi sa Israel; wala nay dugang pagpasaylo sa Israel
- Ang saserdote sa Bethel nagbaod kang Amos nga mohunong sa pagpanagna didto; si Amos nagtagna ug katalagman alang kaniya
- Ang bukag sa daling madunot nga prutas sa ting-init nagpasabot nga haduol na ang kataposan sa Israel
- Kagutmanan sa pagpatalinghog sa mga pulong ni Jehova

Ang silot ug pagpasig-uli (9:1-15)

- Walay dapit nga ilang maadtoan aron makaikyas; walay dapit nga dili maabot sa Soberanong Ginoong Jehova
- Ang balongbalong (harianong balay) ni David tukoron pag-usab; ang natigom pag-usab nga mga binihag makapahimulos sa walay kataposang kasegurohan

Ang ubang makasaysayanhong mga hitabo nagkompirmar usab sa pagkamatinud-anon sa manalagna. Natala sa kasaysayan nga ang tanang nasod nga gitunglo ni Amos gilamoy sa kalayo sa kalaglagan sa dihang miabot ang gitakdang panahon. Ang mismong kinutaan pag-ayo nga siyudad sa Samaria nalikosan ug nailog niadtong 740 W.K.P. ug gidestiyero sa Asiryanhong kasundalohan ang mga molupyo "saylo pa sa Damasco" ingon sa gitagna ni Amos. (Am 5:27; 2Ha 17:5, 6) Ang Juda sa habagatan sa susama nakadawat sa nahiangay nga silot sa dihang gilaglag kini niadtong 607 W.K.P. (Am 2:5) Ug sumala gayod sa gipamulong ni Jehova pinaagi kang Amos, ang nabihag nga mga kaliwat sa Israel ug Juda namalik niadtong 537 W.K.P. aron tukoron pag-usab ang ilang yutang natawhan. —Am 9:14; Esd 3:1.

Ang Biblikanhong arkeolohiya nagpamatuod usab nga si Amos maoy usa ka matinud-anong historyador sa iyang panahon, kay sa dihang gihubit ang mapagawalong kaluhoan sa mga adunahan, siya naghisgot sa ilang "mga balay nga garing" ug "mga higdaanan nga garing." (Am 3:15; 6:4) Nagkomento bahin sa pipila niini nga mga kaplag, si Jack Finegan miingon: "Makaiikag kaayo nga daghang garing ang nakaplagan sa pagpangubkob didto sa Samaria. Kini sagad pormag mga plake o gagmayng mga tabla nga linilok ug gituohan nga kanhi gipatapot diha sa mga muwebles ug gihaklap diha sa bungbong."—*Light From the Ancient Past,* 1959, pp. 187, 188.

Ang espiritu ni Jehova nagtukmod kang Amos sa paggamit ug yano, direkta, mahulagwayon nga mga pulong diha sa dungganong paagi nga haom sa usa ka manalagna sa Diyos. Ang yanong mga pulong, kusganong mga pulong, mga pulong nga punog kahulogan, gipili aron ang mga dato ug ang mga kabos makasabot sa diwa sa iyang gipamulong. Siya migamit ug nagkalainlaing mga ilustrasyon, ang pipila banikanhon, aron hatagan ug kinabuhi ug puwersa ang iyang mensahe. (Am 2:13; 4:2; 9:9) Ang makasaysayanhong mga hitabo tukma nga nahinumdoman. (1:9, 11, 13; 4:11) Gihisgotan ang pamilyar nga mga batasan ug mga kostumbre sa katawhan. (2:8; 6:4-6) Ang kinatibuk-an maoy usa ka maayong pagkahan-ay nga sinulat nga may tinong gambalay ug katuyoan.

Ingong usa sa mga alagad ni Jehova, gituboy ni Amos ang pulong ug ang ngalan, ang pagkamatarong, ug ang pagkasoberano sa Labing Gamhanan. Iyang gihubit kon sa unsang paagi "ang Soberanong Ginoo, si Jehova sa mga panon," maoy dako gayod, nga walay bisan unsang butang nga dili Niya maabot o mahimo sa Iyang gahom. (Am 9:2-5) Bisan ang adlaw, bulan, mga konstelasyon, ug ang mga elemento nailalom sa pagmando ni Jehova. (5:8; 8:9) Busa, gamay lamang nga butang alang sa Diyos ang pagpasundayag sa iyang pagkalabaw ibabaw sa mga nasod.—1:3-5; 2:1-3; 9:7.

Sa pagtuman sa kahulogan sa iyang ngalan, gidala ni Amos ang usa ka bug-at nga mensahe nga puno sa kaalaotan ug pagsaway batok sa paganong mga nasod maingon man batok sa Juda ug Israel. Gidala usab niya ang usa ka makapahupay nga mensahe sa pagpasig-uli diin kadtong matinumanon kang Jehova makalaom.

AMOT. Ang gasa, salapi, o tabang nga ihatag sa usa ka tawo o mga tawo ngadto sa lain o sa uban pa. Ang Hebreohanong pulong nga *terumah'* nagkahulogang "amot; sagradong bahin; gialsa nga halad." (Ex 25:2, *ftn* sa *Rbi8;* 29:27, *ftn* sa *Rbi8*) Kini naggikan sa berbong *rum,* nga sa literal nagkahulogang "ipataas; ibayaw; iisa" (Job 22:12; 1Sa 2:1; Gen 14:22) ug diha sa *causative form* mahimong magkahulogan nga "ipahinabong maisa [ingong usa ka amot]," busa "iamot."—Lev 22:15.

Ang usa ka amot mahimong maglangkit o wala maglangkit ug materyal nga paghatag. Si Pablo nagpasalamat sa Diyos tungod sa amot nga gihatag sa mga Kristohanon sa Filipos alang sa maayong balita. Dugang pa sa ilang personal nga pagpakig-ambit sa pagpakaylap sa maayong balita, sila mitabang sa materyal nga paagi kang Pablo ug lagmit usab sa uban, nga sa ingon maunongong nagpaluyo sa pagwali sa maayong balita niining paagiha usab.—Flp 1:3-5; 4:16-18.

Ang mga Israelinhon nakapribilehiyo sa paghatag ug mga amot alang sa pagtukod ug sa pagsangkap sa mga estruktura alang sa matuod nga pagsimba. Sila miamot ug mga materyales alang sa tabernakulo ug sa mga kasangkapan niini (Ex 25:1-9; 35:4-9), usa ka "kinabubut-ong halad alang kang Jehova" nga kinahanglang hunongon tungod kay ang mga butang nga gihatag "igo na alang sa tanang buluhaton nga pagabuhaton, ug gani nagsobra pa." (Ex 35:20-29; 36:3-7) Ang mga amot ni Haring David alang sa pagtukod sa giplano nga templo lakip sa iyang 'linain nga katigayonan' nga bulawan ug plata, mikabat ug kapin sa $1,202,000,000. Ang mga prinsipe ug ang mga pangulo sa katawhan usab malipayong miamot ug kapin sa $1,993,000,000 nga bulawan ug plata gawas pa sa tumbaga, puthaw, ug mga bato.—1Cr 29:1-9.

Ang ubang mga amot gilatid ubos sa Balaod. Sa dihang si Moises nagsenso sa mga Israelinhon, ang matag lalaki nga 20 anyos pataas kinahanglang maghatag ug "tunga sa siklo [lagmit $1.10] sumala sa siklo sa balaang dapit" ingong lukat alang sa iyang kalag. Kadto maoy "amot alang kang Jehova" aron sa pagtabon sa sala sa ilang mga kalag ug "alang sa pag-alagad sa tolda nga tagboanan." (Ex

30:11-16) Sumala sa Hudiyong historyador nga si Josephus (*The Jewish War,* VII, 218 [vi, 6]), kini nga "sagradong buhis" gibayran matag tuig human niadto.—2Cr 24:6-10; Mat 17:24; tan-awa ang PAGBUHIS.

Sa pagsuportar sa mga Levihanon, ang saserdotehanong tribo, gisugo sa Diyos nga ang mga Israelinhon mag-amot ug "ikapulong mga bahin" sa abot sa yuta. Ang mga Levihanon sa baylo mag-amot ug ikapulo ngadto sa hataas nga saserdote aron sa pagsuportar kaniya ug sa iyang banay. (Num 18:26-28; tan-awa ang IKAPULO.) Gipiyal ni Jehova kang Aaron nga hataas nga saserdote ang mga amot nga gihatag sa mga Israelinhon ngadto sa Diyos, aron siya ug ang iyang mga anak nga lalaki makaambit sa ilang mga halad ug sa lana, bino, mga lugas, ug sa unang mga hinog nga bunga sa yuta nga gihatag sa katawhan ngadto kang Jehova ug sila gihatagan usab ug mga bahin sa mga halad nga hayop. Ang usa ka buhis gikan sa mga inagaw sa gubat gihatag ngadto sa hataas nga saserdote ingong "amot nga iya ni Jehova," ug ang usa ka bahin sa mga inagaw mahiadto usab sa mga Levihanon.—Num 31:1, 2, 28-30.

Ang mga Israelinhon naghatag ug nagkalainlaing mga tanyag ug mga halad ngadto kang Jehova, nga ang uban niini espesipikong gilatid sa Balaod. Apan ang ubang mga halad bug-os nga kinabubut-on, sama sa mga halad-sa-pagpasalamat ug mga halad sa panaad.—Lev 7:15, 16; tan-awa ang HALAD.

Sa mga adlaw ni Haring Jehoas, ang usa ka kahon gibutang didto sa ganghaan sa balay ni Jehova aron kabutangan sa mga amot alang sa dakong buluhaton sa pag-ayo sa templo. Unya ang mga prinsipe ug ang katawhan nagmaya sa pagdala sa "sagradong buhis," nga pinaagi niini nahimong malig-on ang balay sa Diyos ug nahimo ang mga galamiton sa templo.—2Cr 24:4-14.

Ang mga dili-Israelinhon miamot usab alang sa matuod nga pagsimba. Sa dihang si Esdras ug ang nahibiling mga Hudiyo mibiya sa Babilonya aron sa pag-adto sa Jerusalem niadtong 468 W.K.P., sila nagdala ug plata, bulawan, ug mga galamiton, usa ka amot alang sa balay sa Diyos nga gihatag ni Haring Artajerjes sa Persia, sa iyang mga magtatambag, sa iyang mga prinsipe, ug sa mga Israelinhon sa Babilonya. Kining bililhong mga butang gipiyal sa piniling mga lalaki panahon sa ilang panaw. —Esd 7:12-20; 8:24-30.

Sa ilang pagministeryo, si Jesu-Kristo ug ang iyang mga apostoles midawat ug materyal nga tabang nga giamot. (Luc 8:1-3) Ang mga Kristohanon sa Macedonia ug Acaya ilabinang maikagon sa pagtabang sa ilang kabos nga mga igsoon, nga 'nahimuot sa pagpaambit sa ilang mga butang pinaagig amot ngadto sa mga kabos sa mga balaan sa Jerusalem,' nga dayag nga pinaagi sa pag-amot ug salapi.—Rom 15:26; tan-awa ang PAGPANGOLEKTA.

Sa Roma 15:26 ug 2 Corinto 9:13, ang Gregong pulong alang sa "amot" (*koi·no·niʹa*) mahimong isipon nga literal nga nagkahulogang "pagpakig-ambit." Kining samang Grego nga pulong gigamit diha sa Hebreohanon 13:16: "Ayaw kalimti ang pagbuhat ug maayo ug ang *pagpakig-ambit sa mga butang sa uban,* kay ang maong mga halad gikahimut-an sa Diyos."

Daghang Hudiyo ug mga kinabig gikan sa ubang mga dapit nga nahimong mga Kristohanon panahon sa Pentekostes sa 33 K.P. ang dayag nga nagpabilin sulod sa usa ka panahon didto sa Jerusalem aron makakat-on ug dugang pa bahin sa pagtuo. Aron walay usa nga makabsan, sila boluntaryong nag-amot sa ilang mga kabtangan; "giambitan sa tanan ang tanan nilang butang." (Buh 4:32-37; itandi ang Buh 5:1-4.) Sa ulahi, ang kongregasyon sa Jerusalem naghimog adlaw-adlawng pag-apod-apod ug pagkaon alang sa mga kabos nga mga babayeng balo. (Buh 6:1-3) Si Pablo naghatag ug mga instruksiyon bahin sa paggamit sa giamot nga mga butang sa pag-atiman sa mga babayeng balo nga takos gayod nga tabangan.—1Ti 5:9, 10; tan-awa ang HINABANG.

Dili pinugos ang paghatag ug mga amot sa unang Kristohanong kongregasyon. Niining bahina, si Pablo misulat: "Ipabuhat sa matag usa ang sumala sa iyang gihukom diha sa iyang kasingkasing, dili nga kontragusto o pinugos, kay gihigugma sa Diyos ang malipayong maghahatag."—2Co 9:7.

Ang gidaghanon sa amot dili gayod maoy sukdanan sa pagkamanggihatagon sa naghatag. Sa usa ka higayon si Jesu-Kristo naniid sa dihang ang mga tawo naghulog ug salapi sa mga panudlanag bahandi sa templo. Ang mga dato naghulog ug daghang sensilyo, apan si Jesus nakadayeg sa kinasingkasing nga pagkamanggihatagon sa kabos nga babayeng balo nga mihulog ug duha lamang ka gagmayng sensilyo nga kubos kaayo ug bili, nga nag-ingon: "Kining babayeng balo, bisan kabos, naghulog ug labaw pa kay kanilang tanan. Kay silang tanan naghulog ug mga gasa gikan sa ilang mga sobra, apan kining bayhana gikan sa iyang kawalad-on naghulog sa tanan niyang panginabuhian." (Luc 21:1-4; Mar 12:41-44) Maylabot sa paghatag ug mga amot aron sa pagtabang sa kabos nga mga isigkamagtutuo, si Pablo nagkomento: "Kon ang pagkaandam anaa nang daan, kini ilabinang dalawaton sumala sa nabatonan sa usa, dili sumala sa wala kaniya."—2Co 8:12.

Bisan tuod walay usa nga makapadato gayod kang Jehova kinsa maoy tag-iya sa tanang butang (1Cr 29:14-17), ang pag-amot maoy usa ka pribile-

hiyo nga maghatag ug kahigayonan sa magsisimba nga ipasundayag ang iyang gugma kang Jehova. Ang mga amot nga gihatag, dili aron dayegon sa publiko o tungod sa hinakog nga mga motibo kondili uban ang hustong tinamdan ug aron sa pagpalambo sa matuod nga pagsimba, maghatag ug kalipay ug mga panalangin gikan sa Diyos. (Buh 20:35; Mat 6:1-4; Pr 3:9, 10) Ang usa ka tawo makaseguro sa iyang kaugalingon nga makaambit niini nga kalipay pinaagi sa paggahin nga makanunayon gikan sa iyang materyal nga mga kabtangan aron sa pagsuportar sa matuod nga pagsimba ug sa pagtabang sa mga angayng tabangan.—1Co 16:1, 2.

Gipasundayag ni Jehova ang labing maayong panig-ingnan sa paghatag, kay iyang gihatag sa mga tawo ang "kinabuhi ug ginhawa ug tanang butang" (Buh 17:25), iyang gihatag ang iyang bugtong nga Anak alang sa katawhan (Ju 3:16), ug iyang gibuhong ang mga Kristohanon alang sa tanang matang sa pagkamanggihatagon (2Co 9:10-15). Sa pagkatinuod, "ang matag maayong gasa ug matag hingpit nga regalo naggikan sa itaas, kay kini gikan sa Amahan sa langitnong mga kahayag." —San 1:17; tan-awa ang GASA, REGALO.

Tan-awa usab ang BALAANG AMOT.

AMOZ [Kusgan]. Amahan ni Isaias nga manalagna.—2Ha 19:2; Isa 1:1.

AMPIPOLIS [Palibot sa Siyudad]. Usa ka siyudad sa Macedonia, mga 5 km (3 mi) gikan sa Dagat Aegean ug sa dunggoanan sa Eion. Si Pablo miagi dinhi sa iyang ikaduhang misyonaryong panaw. (Buh 17:1) Gitukod kini diha sa usa ka bungtod nga ang tulo ka kiliran niini (sa A, K, ug H) gilibotan sa nagkurbang suba sa Strymon, ug kini nga kahimtang sa walay duhaduha maoy gigikanan sa ngalan sa siyudad. Ang Ampipolis nahimutang nga mga 50 km (30 mi) sa KHK sa Filipos ug tungod kay anaa kini duol sa ilado nga Romanhong dakong dalan nga *Via Egnatia* ug nagkontrolar sa taytayan sa suba sa Strymon, maayo kaayo ang nahimutangan niini ug ingon man maayo nga dapit alang sa negosyo. Gipundar sa sinugdan ingong kolonya sa Atenas niadtong ikalimang siglo W.K.P., kini sa ulahi nailalom sa mga Macedonianhon. Human niadto ang Roma nagkontrolar niini ug naghimo niining usa ka gawasnong siyudad ug kaulohan sa unang distrito sa Macedonia. Ang mga kagun-oban niini makita diha lamang sa gawas sa modernong balangay nga ginganlan usab ug Ampipolis (Amfipoli).

AMPLIATO [gikan sa Lat., nga nagkahulogang "Midako"]. Usa ka hinigugmang Kristohanon nga igsoong lalaki sa kongregasyon sa Roma nga gipangomosta ni apostol Pablo.—Rom 16:8.

AMRAM [Katawhang Hataas (Binayaw)].

1. Usa ka apong lalaki ni Levi pinaagi kang Kohat. (Ex 6:16, 18, 20; Num 3:19; 26:58; 1Cr 6:18) Giingon nga siya naminyo sa "igsoong babaye sa iyang amahan" nga si Jokebed, usa ka buhat nga gitugot pa niadtong panahona apan gidili na sa ulahi sa Moisesnong Balaod. (Lev 18:12) Apan, ang ubang mga hubad misulay sa pagpaila kaniya ingong iyang ig-agaw. (Tan-awa ang JOKEBED.) Ang iyang mga anak mao si Aaron, Miriam, ug Moises. —Ex 6:20; Num 26:59; 1Cr 6:2, 3; 23:12, 13.

2. Usa sa "mga anak ni Bani" kinsa, duyog sa ubang namalik nga mga destiyero, misanong sa awhag sa pagpapahawa sa langyawng mga asawa niadtong 468 W.K.P.—Esd 10:34, 44.

3. Ngalan nga gihatag ngadto sa usa ka Seiranhon, usa ka anak nga lalaki ni Dison, diha sa hubad sa *King James Version* sa 1 Cronicas 1:41.—Tan-awa ang HEMDAN.

AMRAMNON [Kang (Iya ni) Amram]. Ang mga kaliwat ni Amram nga apong lalaki ni Levi pinaagi kang Kohat. Sila naglangkob sa usa ka subdibisyon sa banay sa mga Kohatnon. Sa panahon sa pagpanaw sa kamingawan, sila nagkampo sa H sa tabernakulo kauban sa tanang kabanayan sa mga anak nga lalaki ni Kohat. Ang gihatag nga asaynment sa mga Kohatnon mao ang Arka, ang lamesa, ang tangkawan, ang mga halaran, ug ang mga galamiton, ingon man ang tabil tali sa Balaan ug sa Labing Balaan.—Num 3:27-31; 1Cr 26:23.

AMRAPEL. Hari sa Sinar sa habagatang Mesopotamia, ug kaalyado ug tigpaluyo ni Haring Kedorlaomer sa Elam sa pagsulong ug sa kadaogan batok sa lima ka hari sa Ubos nga Patag sa Sidim. Sa ulahi si Amrapel ug ang iyang mga kaalyado naapsan ni Abram sa pagluwas niya kang Lot ug sila bug-os nga napildi. (Gen 14:1-16) Dihay mga paningkamot sa pag-ila kang Amrapel ingong si Hammurabi apan ang maong pag-ila dili tino.

AMZI [pinamubo sa Amazias, nga nagkahulogang "Kusgan si Jehova"].

1. Usa ka Levihanon sa banay ni Merari ug usa ka katigulangan ni Etan, kinsa maoy usa sa mga mag-aawit nga gitudlo ni David sa balay ni Jehova. —1Cr 6:31, 44-47.

2. Usa ka saserdote, anak nga lalaki ni Zacarias, ug usa ka katigulangan ni Adaia, kinsa gitala nga nagpuyo sa Jerusalem ug nag-alagad sa templo sa panahon ni Nehemias.—Neh 11:12.

ANA [gikan sa Heb., nga nagkahulogang "Pabor; Puangod"].

1. Inahan sa manalagna nga si Samuel. Si Ana nagpuyo uban sa iyang Levihanong bana nga si

Elkana ug sa laing asawa ni Elkana nga si Penina didto sa Ramataim-zopim sa bukirong rehiyon sa Epraim. Bisan pa sa dugayng pagkaapuli ni Ana, kon itandi kang Penina nga nanganak ug ubay-ubayng mga anak, si Ana mao gihapon ang mas gihigugmang asawa ni Elkana. Gibiaybiay ni Penina si Ana tungod sa iyang pagkaapuli, ilabina sa dihang gidala ni Elkana ang iyang pamilya alang sa ilang tinuig nga pag-adto sa tabernakulo sa Shilo. —1Sa 1:1-8.

Sa usa ka pag-adto sa Shilo, si Ana nanumpa kang Jehova nga kon siya manganak ug usa ka anak nga lalaki, iyang ihatag siya kang Jehova, sa pag-alagad Kaniya. Sa pagkakita sa iyang mga ngabil nga nagkibotkibot samtang siya hilom nga nagampo, ang Hataas nga Saserdoteng si Eli sa sinugdan nagduda nga siya nakainom ug daghang bino ug nahubog. Apan sa pagkahibalo sa iyang kaugdang ug katim-os, iyang gipanghinaot nga ihatag ni Jehova nga Diyos ang iyang gihangyo. Tuod man, sa wala madugay siya nagmabdos. Human manganak kang Samuel, wala siya moadto pagusab sa Shilo hangtod nga nalutas si Samuel. Dayon iyang gitanyag siya kang Jehova ingon sa iyang gisaad, nga nagdalag halad nga naglakip sa tulo-ka-tuig nga torong baka, usa ka *ephah* nga harina, ug usa ka tadyaw nga bino. (1Sa 1:9-28) Matag tuig sukad niadto, sa dihang siya moadto sa Shilo, si Ana magdala ug bag-ong kupo nga walay bukton alang sa iyang anak. Gipanalanginan siya pag-usab ni Eli, ug gibuksan pag-usab ni Jehova ang iyang tagoangkan mao nga sa paglabay sa panahon siya nanganak ug tulo ka anak nga lalaki ug duha ka anak nga babaye.—1Sa 2:18-21.

Makita diha kang Ana ang ubay-ubayng tilinguhaong mga hiyas. Siya mainampoon ug mapainubsanon, ug siya nagtinguha sa pagpahimuot sa iyang bana. Matag tuig siya miuban kaniya aron sa paghalad didto sa tabernakulo. Siya nagsakripisyo gayod, nga nagtugot nga mahilayo ang iyang anak, aron tumanon ang iyang pulong ug ipakita ang pagpabili sa kalulot ni Jehova. Padayon niyang gipakita ang iyang gugma ingong inahan, ingon sa gipadayag sa iyang paghimog usa ka bag-ong kupo nga walay bukton alang kang Samuel matag tuig. Ang mga hunahuna nga gipahayag diha sa iyang awit sa pagpasalamat, sa dihang siya ug si Elkana nagtanyag kang Samuel sa pag-alagad sa templo, maoy sama sa mga hunahuna nga gipatugbaw ni Maria wala madugay human mahibalo nga siya mahimong inahan sa Mesiyas.—Luc 1:46-55.

2. Usa ka babayeng manalagna nga anak ni Fanuel sa tribo ni Aser. Si Ana nabiyuda human lamang sa pito ka tuig nga kaminyoon ug sa panahon sa pagpresentar sa batang si Jesus didto sa templo, siya 84 anyos na. Bisan pa niana, siya kanunayng atua sa templo, dayag nga sukad sa panahon sa pag-alagad sa buntag hangtod sa pag-alagad sa gabii ug, ingong resulta, nakapribilehiyo nga makakita sa batang si Jesus ug nagpamatuod bahin kaniya. Ang iyang "mga pagpuasa ug mga pangamuyo" nagpaila sa iyang pagbangotan ug tim-os nga pagpangandoy. Ang siglosiglong gidugayon nga pagkasakop sa mga Hudiyo, inubanan sa nagakadaot nga relihiyosong mga kahimtang nga nakaapektar bisan sa templo ug sa mga saserdote, magpatin-aw gayod niini. Bisan pa niana, bisan tuod wala na siya magdahom nga buhi pa hangtod sa pagdako sa bata, nianang tungora siya malipayong nagpamatuod ngadto sa uban bahin sa kaluwasan nga duol nang matuman pinaagi niining umaabot nga Mesiyas.—Luc 2:36-38.

ANAB [Ubas]. Usa ka lungsod sa H nga bahin sa kabungtoran sa Juda diin gihanaw ni Josue ang higanteng mga Anakim. (Jos 11:21; 15:48, 50) Kining dapita gituohan nga mao ang Khirbet ʽAnab es-Saghireh, 1.5 km (1 mi) sa K sa Edh Dhahiriya, mga tungatunga tali sa Hebron ug Beer-seba. Ang orihinal nga ngalan sa siyudad lagmit mao ang Kiriat-anab, sanglit ang Ehiptohanong mga teksto naghisgot man niini ingong *Qrt ʽnb.*

ANAH. Anak nga lalaki ni Zibeon ug ang amahan sa asawa ni Esau nga si Oholibama. (Gen 36: 2, 14, 18, 20, 24, 25; 1Cr 1:34, 40, 41) Sa Genesis 36:2 ang Hebreohanong teksto mabasa nga "si Oholibama nga anak nga babaye ni Anah nga *anak nga babaye* ni Zibeon." Ang Syriac nga *Peshitta,* ang Samarianhong *Pentateuch,* ug ang Gregong *Septuagint* dinhi parehong mabasa nga "anak nga lalaki ni Zibeon," uyon sa Genesis 36:24, nga nagpakitang si Anah maoy anak nga lalaki ni Zibeon. Ang pipila ka modernong mga hubad misunod niini nga paghubad ug nag-ingong "anak nga lalaki ni Zibeon" sa bersikulo 2 ug sa bersikulo 14. (*RS, AT, JB*) Hinunoa, ang Hebreohanong pulong alang sa "anak nga babaye" dinhi motugot usab sa mas lapad nga kahulogan ingong apo ug busa mahimong magtumong kang Oholibama inay kang Anah. Busa ang *Bag-ong Kalibotang Hubad* sa Genesis 36:2 mabasa: "Si Oholibama nga anak nga babaye ni Anah, ang apo ni Zibeon nga Hivihanon."

Ang pipila nagtuo nga ang ngalan nga Anah nagtumong sa duha ka tawo, sanglit si Anah giingong usa ka "Hivihanon" sa bersikulo 2 samtang ang Anah sa bersikulo 20 ug 29 gitawag nga usa ka "Horihanon." Hinunoa, kon ang termino nga "Horihanon" nagkahulogan lamang nga "tigpuyo sa langob," mahimong gamiton kini sa paghubit sa mga batasan sa mga Seiranhon sa pagpuyo sa langob inay nga gamiton sa pagtumong sa kagikan. Busa ang pulong nga "mga anak nga lalaki" sa bersiku-

lo 20 mopatim-aw nga may mas lapad nga kahulogan ingong mga kaliwat. Maingon sa gipahayag sa *Cyclopædia* ni M'Clintock ug Strong (1882, Tomo I, p. 212): "Ang katuyoan sa talaan sa kagikan maoy dili aron ihatag lamang ang linya sa kagikan sa mga Seiranhon kondili aron itala kadtong mga kaliwat kinsa, ingong mga pangulo sa mga tribo, nalangkit sa mga Edomhanon. Busa mopatim-aw nga si Anah, nga gigikanan sa asawa ni Esau, mao ang pangulo sa usa ka tribo nga bulag sa tribo sa iyang amahan, ug susama ra niana nga tribo."

ANAHARAT. Usa ka siyudad sa tribo ni Isacar, dayag sa sidlakang bahin sa Patag sa Jezreel. (Jos 19:18, 19) Ang tukmang nahimutangan niini karon dili matino.

ANAIAS [Si Jah Mitubag].

1. Usa sa mga lalaki nga nagtindog tupad sa tuong kamot ni Esdras sa dihang iyang gibasa ang Balaod ngadto sa katawhan sa unang adlaw sa ikapito nga bulan. Lagmit usa ka saserdote o prinsipe. —Neh 8:2, 4.

2. Usa sa mga pangulo sa katawhan kansang kaliwat, kon dili man siya mismo, nagpamatuod sa kontrata sa pagsugid nga gihimo ni Nehemias. —Neh 10:1, 22.

ANAK, I [lagmit, Taas ug Liog [nga mao, taas ug pamarog]]. Ang ngalan nga gigamit ngadto sa usa ka tribo nga tag-as kaayo ang mga tawo ug tingali ngadto usab sa ilang katigulangan. Sa Numeros 13:22 ug 28 kining ngalana gigamitan ug artikulo diha sa Hebreohanon (*ha·ʽAnaqʹ*). Kon kini mao ang personal nga ngalan sa anak nga lalaki ni "Arba . . . ang amahan ni Anak" (Jos 15:13), ang ngalan human niadto giaplikar usab ngadto sa iyang mga kaliwat. (Itandi ang Jos 15:14 uban sa 14:15, diin si Arba gitawag nga "ang bantogang tawo taliwala sa mga Anakim.")—Tan-awa ang ANAKIM.

ANAK, II. Tan-awa ang BATA, ANAK.

ANAKIM [Kadtong Kang (Iya ni) Anak]. Usa ka rasa sa katawhan nga dagko kaayo nga nagpuyo sa bukirong mga rehiyon sa Canaan ingon man usab sa pipila ka dapit sa kabaybayonan, ilabina sa H niini. Sa usa ka panahon tulo ka prominenteng tawo sa mga Anakim, nga mao, si Ahiman, Sesai, ug Talmai, ang mipuyo sa Hebron. (Num 13:22) Niining dapita unang nakita sa 12 ka Hebreohanong mga espiya ang mga Anakim, ug human niadto ang 10 sa mga espiya mihatag ug makahahadlok nga taho bahin sa maong kasinatian, nga nagingong kining mga tawhana maoy mga kaliwat sa mga Nepilim sa wala pa ang Lunop ug kon itandi kanila, ang mga Hebreohanon maoy sama sa "mga apan-apan." (Num 13:28-33; Deu 1:28) Ang ilang gidak-on naghimo kanilang basehanan sa paghubit bisan sa samag higanteng mga tawo nga Emim ug Repaim. Ang ilang kusog lagmit nakapatungha sa panultihon nga nag-ingon: "Kinsay lig-ong makabarog atubangan sa mga anak ni Anak?"—Deu 2: 10, 11, 20, 21; 9:1-3.

Sa pagpangharos ni Josue sa tibuok Canaan, siya nakadaog batok sa mga Anakim didto sa bukirong mga rehiyon, nga nagpukan sa ilang mga siyudad, apan ang uban nagpabilin sa Filistehanong mga siyudad sa Gaza, Asdod, ug Gat. Wala hisgoti sa rekord kon ang mga Anakim maoy kadugo sa mga Filistehanon, sumala sa gituohan sa pipila, o sila nakig-uban lamang kanila. (Jos 11:21, 22) Sa ulahi, gipangayo ni Caleb ang siyudad sa Hebron (Kiriat-arba) ug ang mga teritoryo niini ingon sa gisaad sa Diyos kaniya. (Jos 14:12-15; Num 14:24) Mopatim-aw nga ang mga Anakim nakaestablisar pag-usab niining dapita, tingali samtang si Josue ug ang iyang kasundalohan nagpadayon sa pagpanakop sa amihanang mga bahin sa Canaan, ug busa si Caleb obligado karon sa pagsakop pag-usab sa teritoryo. —Huk 1:10, 20.

Ang Ehiptohanong mga teksto sa pagpanghimaraot (gikan sa mga gamit nga kulonon nga niana gisulat ang mga ngalan sa mga kaaway sa paraon ug unya gibuak ingong usa ka tunglo) lagmit nagtumong sa usa ka tribo ni Anak sa Palestina ingong *Iy-ʽanaq.*

ANAK NGA BABAYE. Usa ka liwat nga babaye; sa Hebreohanon, kini maoy *bath,* ug sa Grego, kini maoy *thy·gaʹter.* (Gen 5:4; Mat 14:6; Buh 21:9) Ang pagkatawo sa mga anak nga babaye diha sa panimalay sa kapanahonan sa Bibliya dili kaayo usa ka dakong okasyon kay sa pagkatawo sa mga anak nga lalaki; ang ilang posisyon dili kaayo dungganon kay nianang sa mga anak nga lalaki, ug ang ilang mga ngalan dili kanunay nga girekord. (1Cr 2:34, 35) Bisan pa niana, ang kadaghanan sa mga ginikanan nagmahal pag-ayo sa ilang mga anak nga babaye ug nagpanalipod sa ilang mga intereses. Sa dihang nagpakiluoy ang nagmasulub-ong mga ginikanan, giayo ni Jesus ang anak nga babaye sa babayeng Fenicianhon, ug iyang gibangon ang anak nga babaye ni Jairo gikan sa mga patay. —Mat 15:22-28; Luc 8:41, 42, 49-56.

Sa katilingban sa mga patriarka, ang mga anak nga babaye may pipila ka katungod, mga kaakohan, ug usab mga limitasyon. Sila gitugyanan ug nagkalainlaing buluhaton. Ang mga anak nga babaye sa mga saserdote mikaon gikan sa mga bahin sa mga halad nga alang sa saserdote. (Gen 24:16, 19, 20; 29:6-9; Lev 10:14) Ang anak nga babaye maoy propiedad sa iyang amahan hangtod nga

siya paminyoon sa iyang amahan (Jos 15:16, 17; 1Sa 18:17, 19, 27), ug siya mahimong gamiton gani ingong garantiya o ibaligya ngadto sa pagkaulipon apan dili ngadto sa usa ka langyaw. (Ex 21:7-10; Neh 5:2-5) Hangtod nga siya magminyo, ang iyang mga panaad mahimong kanselahon sa iyang amahan. (Num 30:3-5) Supak sa balaod nga himoon siya sa iyang amahan ingong usa ka pampam, ug kon siya among-amongan, ang iyang amahan makakuhag mga danyos. (Ex 22:16, 17; Lev 19:29; Deu 22:28, 29) Adunay mga higayon nga ang mga amahan nagtanyag sa ilang ulay nga mga anak nga babaye ngadto sa daotan nga magubtanong panon aron maprotektahan lamang ang ilang mga bisita. (Gen 19:6-8; Huk 19:22-24) Ang mga anak nga babaye sagad gihatagan ug panulondon kauban sa ilang mga igsoong lalaki, apan bahin sa lima ka anak nga babaye ni Zelopehad kansang amahan namatay nga walay mga anak nga lalaki, sila nakadawat sa tibuok nga panulondon sa ilang mga katigulangan, ubos sa kondisyon nga sila magminyo lamang taliwala sa mga anak ni Manases aron ang propiedad magpabilin sa samang tribo. (Num 36:1-12; Jos 15:19; Job 42:15) Kon ang anak nga babaye gidiborsiyohan o nabiyuda, siya makabalik sa panimalay sa iyang amahan.—Gen 38:11; Lev 22:13.

"Anak nga babaye"—kanunay ba kining nagtumong sa pursosong anak nga babaye?

Ang terminong "anak nga babaye" gipadapat usab sa mga relasyon gawas pa sa pursosong mga anak sa usa ka tawo. Pananglitan, ubos sa pipila ka kahimtang ang termino nagtumong sa usa ka igsoong babaye (Gen 34:8, 17), sinagop nga anak nga babaye (Est 2:7, 15), umagad nga babaye (Huk 12:9; Ru 1:11-13), apo nga babaye (1Ha 15:2, 10, diin ang Hebreohanong pulong alang sa anak nga babaye nga *bath* gihubad ingong "apo nga babaye" sa *Mo, NW;* tan-awa ang 2Cr 13:1, 2), ug sa usa ka kaliwat.—Gen 27:46; Luc 1:5; 13:16.

Gawas pa niining direktang mga paryente, ang terminong "anak nga babaye" gipadapat ngadto sa mga babaye sa katibuk-an (Gen 6:2, 4; 30:13; Pr 31:29); mga babaye sa usa ka partikular nga yuta, katawhan o siyudad (Gen 24:37; Huk 11:40; 21:21); ug sa mga babayeng magsisimba sa bakak nga mga diyos (Mal 2:11). Gigamit kini sa kadaghanan ingong usa ka mapinanggaong pagtawag sa usa ka tawong may awtoridad o sa usa ka edarang tawo ngadto sa mas batan-ong babaye. (Ru 3:10, 11; Mar 5:34) Ang mga porma sa pulong nga *bath* gigamit usab sa dihang naghisgot sa "mga sanga" sa usa ka kahoy (Gen 49:22) ug sa "mga lungsod nga sakop" sa usa ka mas dakong siyudad. (Num 21:25; Jos 17:11; Jer 49:2) Ang termino alang sa "anak nga babaye" diha sa daghang kahulogan niini makita sa kapin sa 600 ka beses diha sa Bibliya.

ANAK NGA LALAKI. Ang Hebreohanong pulong nga *ben* ug ang Gregong pulong nga *hui·os′,* nga parehong nagkahulogang "anak" o "anak nga lalaki," sagad gigamit diha sa mas lapad nga diwa kay sa pagtumong lamang sa usa ka pursosong anak nga lalaki. Ang "anak [nga lalaki]" mahimong magkahulogang sinagop nga anak nga lalaki (Ex 2:10; Ju 1:45), usa ka kaliwat sama sa usa ka apong lalaki o apong lalaki sa tuhod (Ex 1:7; 2Cr 35:14; Jer 35:16; Mat 12:23), o usa ka umagad nga lalaki. —Itandi ang 1Cr 3:17 ug Luc 3:27 (si Sealtiel dayag nga mao ang anak nga lalaki ni Jeconias ug ang umagad nga lalaki ni Neri); Luc 3:23, si "Jose, nga anak ni Heli," dayag nga mao ang umagad nga lalaki (niini nga prase ang *hui·os′,* "anak nga lalaki," dili makita diha sa Gregong teksto apan masabot na).

Ang mga tawo sagad mailhan o gitawag sa ngalan sa ilang amahan o sa ngalan sa mas layong katigulangan, sama sa (kang David nga) "anak ni Jese." (1Sa 22:7, 9) Ang Hebreohanon ug Aramaikong mga pulong nga *ben* ug *bar,* "anak nga lalaki," sagad gigamit ingong mga *prefix* sa ngalan sa amahan, nga naghatag ug bansagon sa anak nga lalaki, sama sa Bar-Jesus (nagkahulogang "Anak nga Lalaki ni Jesus"). (Buh 13:6) Ang pipila ka bersiyon wala na maghubad sa *prefix;* ang uban naghubad niini sa kadaghanang kahimtang; ang pipila naghatag sa hubad niini diha sa panaplin. O ang *prefix* lagmit gilakip sa ngalan tungod sa mga kahimtang nga nahitabo sa dihang gipakatawo ang anak, sama sa Ben-ami, nga nagkahulogang "Anak sa Akong Katawhan [nga mao, mga paryente]," ug dili anak sa mga langyaw; o Ben-oni, nga nagkahulogang "Anak sa Akong Pagbangotan," ingon sa gingalan kang Benjamin sa iyang himalatyong inahan nga si Raquel.—Gen 19:38; 35:18.

Dugang pa, ang termino nga "mga anak [nga lalaki]" sagad gigamit aron sa paghulagway, sama sa: mga taga-Sidlakan (sa literal, "mga anak sa Sidlakan" [1Ha 4:30; Job 1:3, *ftn* sa *Rbi8*]); 'mga dinihogan' (sa literal, "mga anak sa lana" [Zac 4:14, *ftn* sa *Rbi8*]); mga membro ("mga anak") sa mga pundok nga gitudlo alang sa usa ka partikular nga buluhaton, sama sa, "mga anak sa mga manalagna" (1Ha 20:35) o, 'usa ka membro ["anak"] sa mga tigsagol ug pahumot' (Neh 3:8); namalik nga mga destiyero ("mga anak sa Pagkadestiyero") (Esd 10:7, 16, *ftn* sa *Rbi8*); mga tawong walay-silbi, mga lampingasan ("mga anak ni belial") (1Sa 2:12, *ftn* sa *Rbi8*). Kadtong nagbuhat sa usa ka matang sa panggawi o

nagpakita sa usa ka matang sa kinaiya gitawag sa mga ekspresyon sama sa "mga anak sa Labing Hataas," "mga anak sa kahayag ug mga anak sa adlaw," "mga anak sa gingharian," "mga anak sa usa nga daotan," "anak sa Yawa," "mga anak sa pagkadili-masinugtanon." (Luc 6:35; 1Te 5:5; Mat 13:38; Buh 13:10; Efe 2:2) Mao man usab ang paghukom o sangpotanan nga katumbas sa maong kinaiya, sama sa "mahiagom sa Gehenna" (sa literal, usa ka anak sa Gehenna); "anak sa kalaglagan." (Mat 23:15; Ju 17:12; 2Te 2:3) Si Isaias, kinsa nagtagna sa pagkastigo sa Diyos batok sa Israel nagtawag sa nasod ingong "akong mga giniok ug ang anak sa akong giokanan."—Isa 21:10.

Ang mga manulonda nga gilalang sa Diyos maoy mga anak sa Diyos. (Job 1:6; 38:7) Si Adan ingong linalang sa Diyos maoy usa ka anak sa Diyos. (Luc 3:38) Kadtong mga maghuhukom ug mga magmamando sa Israel nga batok kanila midangat ang pulong sa Diyos gitawag nga "mga anak sa Labing Hataas," sa walay duhaduha tungod kay sila naghupot ug katungdanan sa Israel nga naghawas sa pagmando sa Diyos, bisan pag sila nakahimog kalapasan. (Sal 82:6) Kadtong gipili sa Diyos nga mahimong kaubang mga manununod sa iyang Anak nga si Jesu-Kristo gitawag nga "mga anak sa Diyos."—Rom 8:14-17.

Ang Tinguha Alang sa Usa ka Anak nga Lalaki. Sa karaang kapanahonan ang mga magtiayon nagtinguha pag-ayo nga makabaton ug usa ka anak nga lalaki. (Gen 4:1, 25; 29:32-35) Sumala sa gipahayag sa salmista: "Ang mga anak [nga lalaki] maoy panulondon gikan ni Jehova . . . Malipayon ang tawo nga lig-on ug lawas nga nagpuno sa iyang udyongan kanila." (Sal 127:3-5) Pinaagi sa mga anak nga lalaki ang linya sa kaliwat matino, ang ngalan sa mga katigulangan mapreserbar taliwala sa mga kaliwat, ug ang yutang panulondon magpabilin diha sa banay. (Num 27:8) Ang mga babayeng Israelinhon nagtinguha nga makabaton ug mga anak nga lalaki, tingali naglaom nga ang usa sa ilang mga anak mahimong mao ang "binhi" nga pinaagi kaniya ang mga panalangin gikan sa Diyos modangat sa katawhan ingon sa gisaad kang Abraham. (Gen 22:18; 1Sa 1:5-11) Sa takdang panahon ang manulonda nga si Gabriel nagpahibalo kang Maria, usa ka ulay sa tribo ni Juda, nga siya maoy "usa nga pinaboran kaayo," ug nagdugang: "Ikaw manamkon sulod sa imong tagoangkan ug manganak ug usa ka anak nga lalaki, ug pagatawgon mo ang iyang ngalan nga Jesus. Kini siya mahimong bantogan ug pagatawgong Anak sa Labing Hataas; ug ihatag kaniya ni Jehova nga Diyos ang trono ni David nga iyang amahan."—Luc 1:28, 31, 32.

ANAK SA DIYOS, (MGA).

Ang ekspresyong "Anak sa Diyos" sa panguna nagtumong kang Kristo Jesus. Ang uban nga gihisgotan ingong "(mga) anak sa Diyos" naglakip sa intelihenteng espiritung mga linalang nga gilalang sa Diyos, sa tawong si Adan sa wala pa siya makasala, ug sa mga tawong gipakiglabotan sa Diyos tungod sa pakigsaad.

"Mga Anak sa Matuod nga Diyos." Unang gihisgotan ang "mga anak sa matuod nga Diyos" diha sa Genesis 6:2-4. Niining tekstoha ang maong mga anak gihisgotan nga "nakamatikod sa mga anak nga babaye sa mga tawo, nga sila maanyag; ug sila nagkuhag mga asawa alang sa ilang kaugalingon, nga mao, ang tanan nga ilang napili," kini maoy sa wala pa ang tibuok-yutang Lunop.

Daghang komentarista nagtuo nga kining 'mga anak sa Diyos' maoy mga tawo mismo, nga sa pagkatinuod mga tawo nga naggikan sa linya ni Set. Ilang gipasukad ang ilang argumento sa kamatuoran nga ang linya ni Set mao ang linya nga gigikanan sa diyosnong si Noe, samtang ang ubang mga linya nga gikan kang Adan, ang linya ni Cain ug sa uban pang mga anak nga nangatawo kang Adan (Gen 5:3, 4), nangalaglag panahon sa Lunop. Busa, sila nag-ingon nga ang pagkuha sa "mga anak sa matuod nga Diyos" sa "mga anak nga babaye sa mga tawo" ingong mga asawa nagkahulogan nga ang mga kaliwat ni Set nakigminyo sa linya sa daotang si Cain.

Apan, walay ikapakita nga ang Diyos mihimog bisan unsang kalainan tali sa mga linya sa banay niining yugtoa. Walay makaplagang ebidensiya sa Kasulatan nga mopaluyo sa panglantaw nga ang pagminyoay tali sa mga linya ni Set ug ni Cain mao ang gipasabot dinhi, o nga ang maong pagminyoay maoy nakaingon sa pagkahimugso sa "mga gamhanan" sumala sa gihisgotan sa bersikulo 4. Tinuod nga ang ekspresyong "mga anak sa mga tawo [o "sa katawhan"]" (nga alang niadtong miuyon sa nahisgotan na nga opinyon mahimong magpalahi sa ekspresyong 'mga anak sa Diyos') subsob nga gigamit diha sa negatibong kahulogan, apan dili gayod kana mao ang gipasabot kanunay. —Itandi ang Sal 4:2; 57:4; Pr 8:22, 30, 31; Jer 32:18, 19; Dan 10:16.

Manulondang mga anak sa Diyos. Sa laing bahin, adunay pagpatin-aw nga gipaluyohan sa ebidensiya sa Kasulatan. Ang ekspresyong "mga anak sa matuod nga Diyos" sunod nga makita sa Job 1:6, ug dinhi ang gihisgotan dayag nga nagtumong sa espiritung mga anak sa Diyos nga nagkatigom sa presensiya sa Diyos, nga lakip usab kanila si Satanas, nga gikan sa "pagsuroysuroy sa yuta." (Job 1:7; tan-awa usab ang 2:1, 2.) Dugang pa, sa Job 38:4-7 ang 'mga anak sa Diyos' nga "misinggit

sa pagdayeg" sa dihang ang Diyos "nagpahiluna sa bato nga pamag-ang" sa yuta tin-awng maoy manulondang mga anak ug dili mga tawo nga naggikan kang Adan (sanglit si Adan wala pa man malalang). Mao man usab, sa Salmo 89:6 ang "mga anak sa Diyos" tinong maoy langitnong mga linalang, dili mga yutan-on.—Tan-awa ang DIYOS (Ang Hebreohanong mga Termino).

Ang pag-isip sa "mga anak sa matuod nga Diyos" diha sa Genesis 6:2-4 ingong manulondang mga linalang gitutolan niadtong naghupot sa nahisgotan na nga panglantaw tungod kay matod nila ang konteksto naghisgot sa katibuk-an bahin sa *tawhanong* pagkadaotan. Apan, kini nga pagtutol dili makataronganon sanglit ang sayop nga pagpanghilabot sa espiritung mga linalang sa tawhanong mga kalihokan tinong nakaamot o nakapasamot gayod sa pag-uswag sa tawhanong pagkadaotan. Ang daotan nga espiritung mga linalang sa panahon nga si Jesus dinhi pa sa yuta maoy hinungdan sa hilabihang pagkadaotan sa tawhanong panggawi bisan tuod niadtong higayona sila wala magsul-ob ug makitang lawas. (Tan-awa ang DEMONYO; PAGKANAGAMHAN SA DEMONYO.) Ang paghisgot bahin sa pagpangilabot sa manulondang mga anak sa Diyos sa tawhanong mga kalihokan makita gayod diha sa asoy sa Genesis tungod kay gipatin-aw pag-ayo niini ang pagkagrabe sa kahimtang nga nahitabo sa yuta sa wala pa ang Lunop.

Nagpaluyo niini mao ang mga paghisgot ni apostol Pedro sa "mga espiritu nga anaa sa bilanggoan, nga niadto wala magmasinugtanon sa dihang ang pailob sa Diyos nagpaabot sa mga adlaw ni Noe" (1Pe 3:19, 20), ug sa "mga manulonda nga nakasala," nga gihisgotan maylabot sa "karaang kalibotan" sa panahon ni Noe (2Pe 2:4, 5), ingon man usab sa pahayag ni Judas labot sa "mga manulonda nga wala magpadayon sa paghupot sa ilang orihinal nga pagkabutang apan mitalikod sa ilang nahiangay nga puloy-anang dapit." (Jud 6) Kon dili dawaton nga ang "mga anak sa matuod nga Diyos" diha sa Genesis 6:2-4 maoy espiritung mga linalang, nan kini nga mga pahayag sa Kristohanong mga magsusulat mahimong makalibog, nga dili mapatin-aw kon sa unsang paagi nahitabo kining pagsupak sa mga manulonda o ang tinuod nga kalangkitan niini sa panahon ni Noe.

Sa popanahon ang mga manulonda tinong nagmateryalisar ug tawhanong mga lawas, mikaon ug miinom pa gani uban sa mga tawo. (Gen 18:1-22; 19:1-3) Ang mga pulong ni Jesus labot sa nabanhawng mga lalaki ug mga babaye nga dili magminyo o igahatag sa kaminyoon kondili mahisama sa "mga manulonda sa langit" nagpakita nga dili magminyoay ang maong langitnong mga linalang, kay taliwala kanila walay gipaila nga lalaki o babaye. (Mat 22:30) Apan kini wala mag-ingon nga ang manulondang mga linalang dili makamateryalisar ug tawhanong mga lawas ug makaminyo sa tawhanong mga babaye. Angayng matikdan nga ang paghisgot ni Judas sa mga manulonda nga wala magpadayon sa paghupot sa ilang orihinal nga pagkabutang ug mitalikod sa ilang "nahiangay nga puloy-anang dapit" (tinong nagtumong kini sa ilang pagbiya sa dominyo sa mga espiritu) gisundan dayon sa mga pulong: "Ingon man usab ang Sodoma ug ang Gomora ug ang mga siyudad palibot kanila, human nga sila *sa samang paagi ingon sa mga nahauna* nakighilawas nga mapatuyangon ug *nangagpas sa unod alang sa dili-kinaiyanhong paggamit,* gibutang sa atubangan kanato ingong usa ka pasidaang panig-ingnan." (Jud 6, 7) Busa, ang katibuk-ang ebidensiya sa Kasulatan nagpunting sa pagtipas sa mga manulonda, sa mga buhat nga sukwahi sa ilang espirituhanong kinaiyahan nga nahitabo sa mga adlaw ni Noe. Nan, mopatim-aw nga wala gayoy balidong katarongan ang pagduhaduha nga ang 'mga anak sa Diyos' diha sa Genesis 6:2-4 maoy manulondang mga anak. —Tan-awa ang NEPILIM.

Ang Unang Tawhanong Anak ug ang Iyang mga Kaliwat. Si Adan mao ang unang tawhanong "anak sa Diyos" tungod kay siya gilalang man sa Diyos. (Gen 2:7; Luc 3:38) Sa dihang siya gihukman sa kamatayon ingong tinuyong makasasala ug gipalagpot gikan sa sangtuwaryo sa Diyos sa Eden, siya, sa ingon, gisalikway sa Diyos ug nawad-an sa iyang relasyon ingong anak sa iyang langitnong Amahan.—Gen 3:17-24.

Kadtong naggikan kaniya gipanganak nga may napanunod nga makasasalang mga kiling. (Tan-awa ang SALA.) Sanglit sila gipanganak sa tawong gisalikway sa Diyos, ang mga kaliwat ni Adan dili makaingon nga ilang nahuptan ang relasyon ingong anak sa Diyos pinasukad lamang sa pagkahimugso. Gipakita kini sa mga pulong ni apostol Juan diha sa Juan 1:12, 13. Iyang gipakita nga kadtong midawat kang Kristo Jesus, nga nagpasundayag ug pagtuo sa iyang ngalan, gihatagan ug "katungod nga mahimong mga anak sa Diyos, . . . natawo, dili gikan sa dugo o sa pagbuot nga unodnon o sa pagbuot sa lalaki, kondili sa Diyos." Busa, ang pagkahimong anak sa Diyos dili isipon nga awtomatikong madawat sa tanang kaliwat ni Adan panahon sa pagkahimugso. Kini ug ang ubang mga teksto nagpakita nga sukad sa pagpakasala ni Adan gikinahanglan sa mga tawo ang usa ka linaing pagila sa Diyos aron pagatawgon ingong iyang "mga anak." Kini giilustrar pinaagi sa iyang mga pagpakiglabot sa Israel.

"Ang Israel Maoy Akong Anak nga Lalaki." Ngadto kang Paraon, nga nag-isip sa iyang kaugalingon nga usa ka diyos ug anak sa Ehiptohanong diyos nga si Ra, si Jehova naghisgot sa Israel ingong "akong anak nga lalaki, ang akong panganay," ug nagsugo sa Ehiptohanong magmamando pinaagi sa pag-ingon: "Palakta ang akong anak nga lalaki aron siya mag-alagad kanako." (Ex 4:22, 23) Busa ang tibuok nasod sa Israel giisip sa Diyos ingong iyang "anak nga lalaki" tungod kay sila maoy iyang pinili nga katawhan, usa ka "linaing katigayonan, gikan sa tanang mga katawhan." (Deu 14:1, 2) Dili lamang tungod kay si Jehova mao ang Tuboran sa tanang kinabuhi kondili sa mas espesipiko tungod kay ang Diyos, nga nahiuyon sa Abrahamikong pakigsaad, nagpatungha niini nga katawhan mao nga siya gitawag nga ilang "Maglalalang," ilang "Mag-uumol," ug ilang "Amahan," ang usa nga pinaagi sa iyang ngalan sila gitawag. (Itandi ang Sal 95:6, 7; 100:3; Isa 43:1-7, 15; 45:11, 12, 18, 19; 63:16.) Siya 'nagtabang kanila bisan gikan sa tiyan,' dayag nga nagtumong sa mismong pagsugod sa ilang pagkahimong usa ka katawhan, ug siya 'nag-umol' kanila pinaagi sa iyang mga pagpakiglabot kanila ug pinaagi sa pakigsaad sa Balaod, nga tungod niana namugna ang mga kinaiyahan ug gambalay sa nasod. (Isa 44:1, 2, 21; itandi ang mga pahayag sa Diyos labot sa Jerusalem sa Eze 16:1-14; usab ang mga pamulong ni Pablo sa Gal 4:19 ug 1Te 2:11, 12.) Si Jehova nanalipod, nag-agak, nagtul-id, ug nagtagana kanila sama sa buhaton sa usa ka amahan ngadto sa iyang anak. (Deu 1:30, 31; 8:5-9; itandi ang Isa 49:14, 15.) Ingong usa ka "anak nga lalaki," ang nasod angayng mag-alagad unta alang sa kadayeganan sa Amahan niini. (Isa 43:21; Mal 1:6) Kay kon dili, gipanghimakak lamang sa Israel ang pagkaanak niini (Deu 32:4-6, 18-20; Isa 1:2, 3; 30:1, 2, 9), maingon nga ang pipila ka Israelinhon milihok sa salawayong mga paagi ug gitawag nga "mga anak ni belial" (literal nga Hebreohanong ekspresyon nga gihubad nga "mga tawong walay pulos" sa Deu 13:13 ug sa ubang mga teksto; itandi ang 2Co 6:15). Sila nahimong "mga anak nga masukihon." —Jer 3:14, 22; itandi ang 4:22.

Tungod sa pagmugna kanila ingong usa ka nasod, ug gumikan sa ilang relasyon tungod sa pakigsaad, ang Diyos nakiglabot sa mga Israelinhon ingong mga anak. Kini makita sa kamatuoran nga ang Diyos nagpunting sa iyang kaugalingon dili lamang ingong ilang "Magbubuhat" kondili ingong ilang "Manlulukat" usab ug bisan gani ingong ilang "banang tag-iya," diin kining ulahing ekspresyon naghimo sa Israel ingong iyang asawa. (Isa 54:5, 6; itandi ang Isa 63:8; Jer 3:14.) Dayag gayod nga gumikan sa ilang relasyon tungod sa pakigsaad, ug sa ilang pag-ila sa Diyos ingong maoy hinungdan sa pagkamugna sa ilang nasod, nga ang mga Israelinhon nagtawag kang Jehova ingong "among Amahan."—Isa 63:16-19; itandi ang Jer 3:18-20; Os 1:10, 11.

Ang tribo ni Epraim nahimong ang labing ilado nga tribo sa napulo ka tribo sa amihanang gingharian ug ang ngalan niini sagad naghawas sa tibuok gingharian. Tungod kay gipili ni Jehova nga si Epraim ang makadawat sa panalangin ingong panganay nga anak gikan sa iyang apohan nga si Jacob inay nga si Manases, ang tinuod nga panganayng anak ni Jose, si Jehova tukmang naghisgot sa tribo ni Epraim ingong "akong panganay."—Jer 31:9, 20; Os 11:1-8, 12; itandi ang Gen 48:13-20.

Ang indibiduwal nga Israelinhong 'mga anak.' Ang Diyos nagtawag usab sa pipila ka indibiduwal sa Israel ingong iyang 'mga anak' diha sa linain nga diwa. Ang Salmo 2, nga diha sa Buhat 4:24-26 giilang gisulat ni David, dayag nga unang mapadapat ngadto kaniya sa dihang naghisgot sa ekspresyong "anak" sa Diyos. (Sal 2:1, 2, 7-12) Kini nga salmo sa ulahi natuman diha kang Kristo Jesus, ingon sa gipakita sa konteksto sa Mga Buhat. Sanglit ang konteksto niini nga salmo nagpakita nga ang Diyos nakigsulti dili ngadto sa usa ka bata kondili ngadto sa usa ka hingkod nga tawo, sa pag-ingon, "Ikaw mao ang akong anak; ako, karong adlawa, ako nahimong imong amahan," kini nagpasabot nga ang pagkaanak ni David maoy tungod kay siya linaing gipili sa Diyos alang sa pagkahari ug tungod sa amahanong pagpakiglabot sa Diyos kaniya. (Itandi ang Sal 89:3, 19-27.) Sa susamang paagi si Jehova miingon labot sa anak ni David nga si Solomon, "Ako mahimong iyang amahan, ug siya mahimong akong anak."—2Sa 7:12-14; 1Cr 22:10; 28:6.

Ang pagkawala sa pagkaanak. Sa dinhi pa si Jesus sa yuta ang mga Hudiyo nangangkon gihapon sa Diyos ingong ilang "Amahan." Apan prangkang gisultihan ni Jesus ang pipila ka masinupakon nga sila naggikan 'sa ilang amahan nga Yawa,' kay sila namati ug mibuhat sa kabubut-on ug sa mga buhat sa Kaaway sa Diyos; busa ilang gipakita nga sila "dili gikan sa Diyos." (Ju 8:41, 44, 47) Kini sa makausa pa nagpakita nga ang pagkahimong anak sa Diyos sa mga kaliwat ni Adan maoy dili tungod sa pagkabaton lamang nila sa usa ka kinaiyanhon nga unodnong kagikan kondili sa panguna maoy tungod sa tagana sa Diyos sa usa ka espirituwal nga relasyon uban Kaniya, ug ang maong relasyon, sa baylo, nagkinahanglan nga ang "mga anak" maghupot ug pagtuo sa Diyos pinaagi sa pagpasundayag sa iyang mga hiyas, nga

magmasinugtanon sa iyang kabubut-on, ug matinumanong mag-alagad sa iyang katuyoan ug mga intereses.

Ang Kristohanong mga Anak sa Diyos. Ingon sa gipadayag sa Juan 1:11, 12, ang pipila lamang sa nasod sa Israel, kadtong nagpakitag pagtuo kang Kristo Jesus, ang gihatagan ug "katungod nga mahimong mga anak sa Diyos." Ang halad lukat ni Kristo nagpahigawas niining Hudiyong "nanghibilin" (Rom 9:27; 11:5) gikan sa pakigsaad sa Balaod, nga bisan tuod maayo ug hingpit, sa gihapon naghukom kanila ingong mga makasasala, ingong mga ulipon nga nabilanggo sa sala; busa si Kristo nagpahigawas kanila aron sila "makadawat sa pagsagop ingong mga anak" ug mahimong mga manununod pinaagi sa Diyos.—Gal 4:1-7; itandi ang Gal 3:19-26.

Ang katawhan sa mga nasod nga sa nangagi "walay Diyos dinhi sa kalibotan" (Efe 2:12) napasiguli usab ngadto sa Diyos pinaagi sa pagtuo kang Kristo ug nakabaton sa relasyon ingong mga anak. —Rom 9:8, 25, 26; Gal 3:26-29.

Sama sa Israel, kini nga mga Kristohanon nahimong usa ka gipakigsaaran nga katawhan nga gidala ngadto sa "bag-ong pakigsaad" nga gibalido tungod sa giula nga dugo ni Kristo. (Luc 22:20; Heb 9:15) Bisan pa niana, ang Diyos nakiglabot nga *tinagsatagsa* sa mga Kristohanon sa pagdawat kanila ngadto niini nga pakigsaad. Tungod kay sila nakadungog sa maayong balita ug nagpasundayag ug pagtuo, sila gitawag aron mahimong kaubang mga manununod sa Anak sa Diyos (Rom 8:17; Heb 3:1), 'gipahayag nga matarong' sa Diyos pinasukad sa ilang pagtuo sa lukat (Rom 5:1, 2), ug sa ingon "gipahimugso pinaagi sa pulong sa kamatuoran" (San 1:18), nga 'gipanganak pag-usab' ingong bawtismadong mga Kristohanon, gipanganak o gipatungha pinaagi sa espiritu sa Diyos ingong iyang mga anak, nga gitakdang makapahimulos sa espirituhanong kinabuhi didto sa mga langit (Ju 3:3; 1Pe 1:3, 4). Sila nakadawat, dili sa espiritu sa pagkaulipon sama nianang nadawat tungod sa paglapas ni Adan, kondili sa "espiritu sa pagsagop ingong mga anak, nga pinaagi niining espirituha [sila] nagatuaw: *'Abba,* Amahan!'" sanglit ang terminong *"Abba"* nagpasabot sa usa ka suod ug mabination nga pagtawag. (Rom 8:14-17; tan-awa ang ABBA; PAGSAGOP [Ang Kahulogan Niini Alang sa mga Kristohanon].) Tungod sa pagkalabaw sa pag-alagad ni Kristo ingong tigpataliwala ug saserdote ug tungod sa dili-takos nga kalulot sa Diyos nga gipahayag pinaagi kaniya, ang pagkaanak niining gipanganak sa espiritu nga mga Kristohanon maoy mas suod pa nga pakigrelasyon sa Diyos kay sa napahimuslan sa unodnong Israel.—Heb 4:14-16; 7:19-25; 12:18-24.

Padayong paghupot sa pagkaanak. Ang ilang 'pagkahimugso pag-usab' ngadto niining buhing paglaom (1Pe 1:3) dili mogarantiya mismo sa ilang padayong paghupot sa pagkaanak. Sila kinahanglang 'tinultolan sa espiritu sa Diyos,' dili pinaagi sa ilang makasasalang unod, ug sila kinahanglang andam nga moantos sama sa giantos ni Kristo. (Rom 8:12-14, 17) Sila kinahanglang "mga tigsundog sa Diyos ingon nga hinigugmang mga anak" (Efe 5:1), nga nagpabanaag sa iyang mga hiyas sa pakigdait, gugma, kaluoy, kalulot (Mat 5: 9, 44, 45; Luc 6:35, 36), nga "walay-ikasaway ug inosente" sa mga butang nga maoy kinaiyahan sa "baliko ug hiwi nga kaliwatan" nga taliwala niana sila nagkinabuhi (Flp 2:15), nga nagputli sa ilang kaugalingon gikan sa dili-matarong nga mga buhat (1Ju 3:1-4, 9, 10), nga nagmasinugtanon sa mga sugo sa Diyos ug nagadawat sa iyang pagdisiplina (1Ju 5:1-3; Heb 12:5-7).

Pagkakab-ot sa bug-os nga pagsagop ingong mga anak. Bisan tuod gitawag nga mga anak sa Diyos, samtang diha sa unod sila nakabaton lamang sa "timaan sa kon unsay moabot." (2Co 1:22; 5:1-5; Efe 1:5, 13, 14) Mao nga ang apostol, bisan tuod naghisgot sa iyang kaugalingon ug sa iyang mga isigka-Kristohanon ingong "mga anak [na] sa Diyos," siya makaingon gihapon nga "kita usab nga nakabaton sa mga unang bunga, nga mao, ang espiritu, oo, kita nagaagulo sulod sa atong kaugalingon, samtang kita matinuorong nagahulat sa pagsagop ingong mga anak, ang pagpagawas gikan sa atong mga lawas pinaagi sa lukat." (Rom 8:14, 23) Busa, human makabuntog sa kalibotan pinaagi sa ilang pagkamatinumanon hangtod sa kamatayon, sila makadawat sa bug-os nga katumanan sa ilang pagkaanak pinaagi sa pagkabanhaw ingong espiritung mga anak sa Diyos ug "mga igsoon" sa Pangunang Anak sa Diyos, si Kristo Jesus.—Heb 2:10-17; Pin 21:7; itandi ang Pin 2:7, 11, 26, 27; 3: 12, 21.

Kadtong espirituwal nga mga anak sa Diyos nga nakabaton niining langitnong pagkatinawag nahibalo nga sila maoy mga anak sa Diyos, kay ang 'espiritu mismo sa Diyos nagpamatuod uban sa ilang espiritu nga sila maoy mga anak sa Diyos.' (Rom 8:16) Kini dayag nga nagpasabot nga ang ilang espiritu milihok ingong matukmorong puwersa sa ilang mga kinabuhi, nga nagpalihok kanila sa pagsanong sa mga kapahayagan sa espiritu sa Diyos pinaagi sa iyang inspiradong Pulong sa dihang mamulong maylabot sa maong langitnong paglaom ug usab sa iyang mga pagpakiglabot kanila pinaagi sa maong espiritu. Busa sila nakabaton ug pasalig nga sila sa pagkatinuod maoy espirituwal nga mga anak ug mga manununod sa Diyos.

Mahimayaong Kagawasan sa mga Anak sa Diyos. Ang apostol naghisgot labot "sa himaya nga igapadayag dinhi kanato" ug usab labot 'sa maikagong pagpaabot sa kalalangan nga nagahulat sa pagpadayag sa mga anak sa Diyos.' (Rom 8: 18, 19) Sanglit ang himaya niini nga mga anak maoy langitnon, tin-aw nga ang maong "pagpadayag" sa ilang himaya kinahanglang pagaunhan sa ilang pagkabanhaw ngadto sa langitnong kinabuhi. (Itandi ang Rom 8:23.) Apan, ang 2 Tesalonica 1:6-10 nagpaila nga dili lamang kini ra ang nalangkit; kini naghisgot labot 'sa pagpadayag sa Ginoong Jesus' ingong nagpahamtang ug hudisyal nga silot niadtong mahiagom sa mapait nga paghukom sa Diyos, nga magbuhat niana "sa panahon nga siya moabot aron pagahimayaon labot sa iyang mga balaan."—Tan-awa ang PAGPADAYAG.

Sanglit si Pablo nag-ingon nga ang "kalalangan" nagahulat niini nga pagpadayag, ug unya "ipagawas gikan sa pagkaulipon sa pagkadunot ug makabaton sa mahimayaong kagawasan sa mga anak sa Diyos," dayag nga ang uban gawas niining langitnong "mga anak sa Diyos" makadawat ug kaayohan gikan sa pagpadayag kanila diha sa himaya. (Rom 8:19-23) Ang Gregong termino nga gihubad nga "kalalangan" mahimong magtumong sa bisan unsang mga linalang, tawo man o hayop, o sa kalalangan sa katibuk-an. Dinhi si Pablo naghisgot niini ingong 'maikagong nagpaabot,' ingong "nagahulat," ingong "gipailalom sa pagkawalay-pulos, [bisan tuod] dili pinaagi sa kaugalingong kabubuton niini," ingong "ipagawas gikan sa pagkaulipon sa pagkadunot [aron] makabaton sa mahimayaong kagawasan sa mga anak sa Diyos," ug ingong 'duyog nga nag-agulo' sama sa Kristohanong "mga anak" nga nag-agulo sulod sa ilang kaugalingon; kini nga mga ekspresyon bug-os nga nagpunting sa *tawhanong* kalalangan, sa tawhanong banay, busa dili sa kalalangan sa katibuk-an, nga naglakip sa mga hayop, katanoman, ug sa ubang mga linalang nga may kinabuhi ug walay kinabuhi. (Itandi ang Col 1:23.) Nan, kini nagpasabot gayod nga ang pagpadayag sa mga anak sa Diyos diha sa himaya maghatag ug kahigayonan alang sa uban sa tawhanong banay nga makabaton ug relasyon nga mahimong mga anak sa Diyos ug makapahimulos sa kagawasan duyog sa maong relasyon.—Tan-awa ang IPAHAYAG NGA MATARONG (Ubang mga Matarong); DAKONG PANON.

Sanglit si Kristo Jesus mao ang usa nga gitagna nga mahimong ang "Amahang Walay Kataposan" (Isa 9:6) ug sanglit ang Kristohanong "mga anak sa Diyos" mahimong iyang 'mga igsoon' (Rom 8:29), kini nagpasabot nga adunay uban pa sa tawhanong banay nga makabaton ug kinabuhi pinaagi ni Kristo Jesus ug kinsa, dili ingong kaubang mga manunod ug kaubang mga hari ug mga saserdote, kondili ingong iyang mga ginsakpan nga kanila siya magahari.—Itandi ang Mat 25:34-40; Heb 2:10-12; Pin 5:9, 10; 7:9, 10, 14-17; 20:4-9; 21:1-4.

Matikdi usab nga si Santiago (1:18) naghisgot niining inanak-sa-espiritung "mga anak sa Diyos" ingong "usa ka matang sa unang mga bunga" sa mga linalang sa Diyos, usa ka ekspresyon nga susama nianang gigamit maylabot sa "usa ka gatos ug kap-atag-upat ka libo" nga "gipalit gikan sa katawhan" sumala sa gihubit sa Pinadayag 14:1-4. Ang paghisgot sa "unang mga bunga" nagpasabot nga adunay ubang mga bunga nga mosunod, ug busa ang "kalalangan" diha sa Roma 8:19-22 dayag nga mapadapat sa maong 'ulahing mga bunga' o 'segundaryong mga bunga' sa katawhan kinsa, pinaagi sa pagtuo kang Kristo Jesus, sa ngadtongadto mahimong mga anak diha sa unibersohanong banay sa Diyos.

Sa paghisgot sa umaabot nga 'sistema sa mga butang' ug "sa pagkabanhaw gikan sa mga patay" ngadto sa kinabuhi diha niana nga sistema, si Jesus miingon nga kini sila mahimong "mga anak sa Diyos pinaagi sa ilang pagkahimong mga anak sa pagkabanhaw."—Luc 20:34-36.

Sumala sa tanang nahisgotan nga impormasyon atong masabtan nga ang tawhanong 'pagkaanak' labot sa Diyos gilantaw sumala sa nagkalainlaing mga aspekto. Nan, sa matag kahimtang ang pagkaanak kinahanglang sabton sumala sa konteksto aron matino kon unsay nalangkit niini ug ang tukmang kinaiyahan sa relasyon sa anak ngadto sa iyang amahan.

Si Kristo Jesus, ang Anak sa Diyos. Ang asoy sa Ebanghelyo ni Juan ilabinang nagpasiugda sa una-tawhanong paglungtad ni Jesus ingong "ang Pulong" ug nagpatin-aw nga "ang Pulong nahimong unod ug mipuyo sa atong taliwala, ug nakita nato ang iyang himaya, ang himaya nga ingon sa iya sa bugtong nga anak gikan sa amahan." (Ju 1:1-3, 14) Ang iyang pagkaanak wala magsugod sa iyang tawhanong pagkahimugso ug kini masabtan gikan sa kaugalingong mga pulong ni Jesus sa dihang siya miingon, "Ang mga butang nga nakita ko sa akong Amahan ginasulti ko" (Ju 8:38, 42; itandi ang Ju 17:5, 24), ingon man usab sa ubang tin-aw nga mga pulong sa iyang inspiradong mga apostoles.—Rom 8:3; Gal 4:4; 1Ju 4:9-11, 14.

"Bugtong nga anak." Gitutolan sa pipila ka komentarista ang Iningles nga *"only-begotten"* (sa Cebuano, "bugtong") ingong hubad sa Gregong pulong nga *mo·no·ge·nes'*. Ilang gipunting nga ang ulahing bahin sa pulong (*ge·nes'*) wala maggikan sa *gen·na'o* (gipanganak) apan naggikan sa *ge'nos* (matang), busa ang termino nagpasabot 'sa

bugtong usa diha sa usa ka klase o matang.' Sa ingon daghang hubad ang naghisgot kang Jesus ingong *"only son"* (*RS; AT; JB*) inay nga *"only-begotten son."* (Ju 1:14; 3:16, 18; 1Ju 4:9, *Rbi8*) Bisan pa niana, bisan tuod ang tagsatagsa ka bahin sa pulong wala maglakip sa berbong diwa nga gipanganak, ang paggamit sa termino tinong maglakip sa ideya sa pagkakaliwat o sa pagkahimugso, kay ang Gregong pulong nga *ge'nos* nagkahulogang "banay; kabanay; kaliwat; rasa." Kini gihubad nga "rasa" sa 1 Pedro 2:9. Ang Latin nga *Vulgate* ni Jerome naghubad sa *mo·no·ge·nes'* ingong *unigenitus,* nga nagkahulogang "bugtong-gipanganak" o "bugtong." Kining kalangkitan sa termino labot sa pagkahimugso o sa pagkakaliwat gidawat sa daghang leksikograpo.

Ang *Greek and English Lexicon of the New Testament* ni Edward Robinson (1885, p. 471) naghubad sa *mo·no·ge·nes'* ingong: "bugtong natawo, bugtong gipanganak, nga mao, usa ka bugtong nga anak." Ang *Greek-English Lexicon to the New Testament* ni W. Hickie (1956, p. 123) naghubad usab: "bugtong gipanganak." Ang *Theological Dictionary of the New Testament,* nga giedit ni G. Kittel, nag-ingon: "Ang μονο- [*mo·no-*] wala magpasabot sa tinubdan apan sa kinaiyahan kon diin gikan. Busa ang μονογενής [*mo·no·ge·nes'*] nagpasabot 'sa bugtong kaliwat,' nga mao, walay igsoong mga lalaki o mga babaye. Kini mohatag kanato sa kahulogan nga bugtong-gipanganak. Ang gihisgotan mao ang nag-inusarang anak sa usa ka ginikanan, nga sa panguna may relasyon kanila. . . . Apan ang pulong mahimong gamiton usab sa mas linangkob nga paagi nga wala magtumong sa gigikanan diha sa diwa nga 'talagsaon,' 'dili-hitupngan,' 'dili-ikatandi,' bisan tuod kini dili angayng pakasaypon nga magtumong sa matang o mga espisye ug paagi."—Maghuhubad ug editor, G. Bromiley, 1969, Tomo IV, p. 738.

Labot sa paggamit niini nga termino diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan o "Bag-ong Tugon," kining ulahing reperensiya (pp. 739-741) nag-ingon: "Kini nagkahulogang 'bugtong-gipanganak.' . . . Sa [Juan] 3:16, 18; 1 Ju. 4:9; [Juan] 1:18 ang relasyon ni Jesus dili lamang gitandi nianang relasyon sa usa ka nag-inusarang anak ngadto sa iyang Amahan. Kini *mao* ang relasyon sa bugtong-gipanganak ngadto sa Amahan. . . . Sa Ju. 1:14, 18; 3:16, 18; 1 Ju. 4:9, ang μονογενής nagpasabot ug labaw pa kay sa pagkatalagsaon o sa pagkadili-ikatandi ni Jesus. Niining tanang bersikulo Siya dayag nga gitawag nga Anak, ug Siya giisip nga ingon niana diha sa 1:14. Sa Ju. ang μονογενής nagpaila sa gigikanan ni Jesus. Siya mao ang μονογενής ingong ang bugtong-gipanganak."

Tungod niini nga mga pahayag ug tungod sa tinaw nga pamatuod sa Kasulatan, walay katarongan ang pagtutol sa mga hubad nga nagpakitang si Jesus dili lamang ang talagsaon o dili-ikatandi nga Anak sa Diyos kondili usab mao ang iyang "bugtong nga Anak," sa ingon naggikan sa Diyos diha sa diwa nga gipatungha sa Diyos. Kini gipamatud-an sa apostolikanhong mga paghisgot niini nga Anak ingong "ang panganay sa tanang kalalangan" ug "ang Usa nga gipanganak [porma sa *gen·na'o*] gikan sa Diyos" (Col 1:15; 1Ju 5:18), samtang si Jesus mismo nag-ingon nga siya mao "ang sinugdan sa kalalangan sa Diyos."—Pin 3:14.

Si Jesus mao ang "panganay" sa Diyos (Col 1:15) ingong ang unang gilalang sa Diyos, nga gitawag "ang Pulong" diha sa iyang una-tawhanong paglungtad. (Ju 1:1) Ang termino nga "sinugdan" diha sa Juan 1:1 dili mahimong magtumong sa "sinugdan" sa Diyos nga Maglalalang, kay siya walay sinugdanan ug walay kataposan. (Sal 90:2) Busa kini nagtumong gayod sa sinugdan sa paglalang, sa dihang ang Pulong gilalang sa Diyos ingong iyang panganay nga Anak. Ang terminong "sinugdan" sa susamang paagi gigamit sa nagkalainlaing ubang mga teksto aron ihulagway ang pagsugod sa usa ka yugto o buluhaton o dalan, sama sa "sinugdan" sa Kristohanong buluhaton niadtong gisulatan ni Juan sa iyang unang sulat (1Ju 2:7; 3:11), sa "sinugdan" sa rebelyosong dalan ni Satanas (1Ju 3:8), o sa "sinugdan" sa pagtipas ni Judas gikan sa pagkamatarong. (Ju 6:64; tan-awa ang JUDAS Num. 4 [Nahimong Daotan].) Si Jesus mao ang "bugtong nga Anak" (Ju 3:16) sa pagkaagi nga siya mao lamang ang usa taliwala sa mga anak sa Diyos, espirituhanon o tawhanon, nga bugtong gilalang sa Diyos, kay ang tanang uban pa gilalang "pinaagi" niana nga panganay nga Anak.—Col 1:16, 17; tan-awa ang JESU-KRISTO (Una-tawhanong Paglungtad); BUGTONG NGA ANAK.

Pagkagianak sa espiritu, pagbalik sa langitnong pagkaanak. Siyempre, si Jesus nagpadayon nga Anak sa Diyos sa dihang gipanganak ingong tawo, maingon nga siya Anak sa Diyos sa iyang una-tawhanong paglungtad. Ang iyang pagkahimugso dili resulta sa pagmabdos tungod sa binhi ni bisan kinsang tawo nga naggikan kang Adan kondili tungod sa paglihok sa balaang espiritu sa Diyos. (Mat 1:20, 25; Luc 1:30-35; itandi ang Mat 22:42-45.) Sa nag-edad siya ug 12 anyos, giila ni Jesus ang iyang pagkaanak sa Diyos pinaagi sa pag-ingon ngadto sa iyang yutan-ong mga ginikanan, "Wala ba kamo mahibalo nga ako kinahanglang ania sa balay sa akong Amahan?" Wala sila makasabot sa kahulogan niini, tingali naghunahuna nga sa paghisgot ug "Amahan" siya nagpasabot lamang sa Diyos sumala sa kahulogan sa termino

nga nasabtan sa kadaghanang Israelinhon, sama sa nahisgotan na dili pa dugay.—Luc 2:48-50.

Apan, mga 30 ka tuig human sa iyang pagkahimugso ingong tawo, sa dihang siya gibawtismohan ni Juan nga Tigbawtismo, ang espiritu sa Diyos mikunsad diha kang Jesus ug ang Diyos misulti nga nag-ingon: "Ikaw mao ang akong Anak, ang hinigugma; giuyonan ko ikaw." (Luc 3:21-23; Mat 3:16, 17) Dayag nga ang tawong si Jesus 'gipanganak pag-usab' niadtong higayona ingong usa ka espirituwal nga Anak nga may paglaom nga mobalik sa langitnong kinabuhi, ug siya gidihogan sa espiritu ingong tinudlong hari ug hataas nga saserdote sa Diyos. (Ju 3:3-6; itandi ang 17:4, 5; tan-awa ang JESU-KRISTO [Iyang Bawtismo].) Ang samang ekspresyon gipahayag sa Diyos sa panahon sa pagkausab sa dagway didto sa bukid, nga sa maong panan-awon nakita si Jesus nga diha sa himaya sa Gingharian. (Itandi ang Mat 16:28 ug 17:1-5.) Labot sa pagkabanhaw ni Jesus gikan sa mga patay, gipadapat ni Pablo ang usa ka bahin sa Salmo 2 sa maong okasyon, nga nagkutlo sa mga pulong sa Diyos, "Ikaw mao ang akong anak, ako nahimong imong Amahan karong adlawa," ug iyang gipadapat usab ang mga pulong gikan sa pakigsaad sa Diyos kang David, nga mao: "Ako mahimong iyang amahan, ug siya mahimong akong anak." (Sal 2:7; 2Sa 7:14; Buh 13:33; Heb 1:5; itandi ang Heb 5:5.) Pinaagi sa iyang pagkabanhaw gikan sa mga patay ngadto sa espirituhanong kinabuhi, si Jesus "gipahayag nga Anak sa Diyos" (Rom 1:4), "gipahayag nga matarong diha sa espiritu."—1Ti 3:16.

Busa makita nga, maingon nga si David ingong tawong hingkod 'mahimong anak sa Diyos' diha sa usa ka linaing diwa, mao man usab si Kristo Jesus 'nahimong Anak sa Diyos' diha sa linaing paagi sa panahon sa iyang bawtismo ug sa iyang pagkabanhaw ug usab dayag sa panahon sa iyang pagsulod diha sa bug-os nga himaya sa Gingharian.

Ang bakak nga sumbong sa pagpasipala. Tungod kay gitawag ni Jesus ang Diyos ingong iyang Amahan, ang pipila ka Hudiyong mga magsusupak nag-akusar kaniya nga siya nagpasipala, nga nag-ingon, "Ikaw, bisan pa usa ka tawo, naghimo sa imong kaugalingon nga usa ka diyos." (Ju 10:33) Ang kadaghanang hubad dinhi nag-ingon nga "Diyos"; gigamit sa hubad ni Torrey ang dili-kapital nga pulong nga "diyos," samtang ang hubad sa *The Emphatic Diaglott* nag-ingon nga "usa ka diyos." Ang magpaluyo sa hubad nga "usa ka diyos" makaplagan ilabina sa mismong tubag ni Jesus, nga diha niana iyang gikutlo ang Salmo 82:1-7. Ingon sa makita, kini nga teksto wala maghisgot sa mga tawo nga gitawag nga "Diyos," apan "mga diyos" ug "mga anak sa Labing Hataas."

Sumala sa konteksto, kadtong gitawag ni Jehova nga "mga diyos" ug "mga anak sa Labing Hataas" niini nga salmo maoy Israelinhong mga maghuhukom nga nagbuhat ug inhustisya, nga nagkinahanglang si Jehova na mismo ang mahimong maghuhukom 'sa taliwala niini nga mga diyos.' (Sal 82:1-6, 8) Sanglit si Jehova nagpadapat niini nga mga termino ngadto sa maong mga tawo, si Jesus tinong dili sad-an sa pagpasipala sa pag-ingon, "Ako Anak sa Diyos." Samtang ang mga buhat niadtong maghuhukom nga "mga diyos" nanghimakak sa ilang pagkahimong "mga anak sa Labing Hataas," ang mga buhat ni Jesus padayong nagpamatuod kaniya nga may panaghiusa, panagkauyon ug malinawon nga relasyon uban sa iyang Amahan.—Ju 10:34-38.

ANAK SA GAWAS. Ang Hebreohanong pulong alang sa usa ka anak sa gawas maoy *mamzer′,* usa ka pulong nga dili matino ang gigikanan, lagmit kaamgid sa Hebreohanong pulong nga gihubad nga "samad" o "kabahong" diha sa Jeremias 30:13 ug Oseas 5:13 ug sa Arabikong pulong nga nagkahulogang "madubok; makapasuka," nga nagtumong sa kadunotan.

Sa Deuteronomio 23:2 ang Balaod mabasa: "Walay anak sa gawas nga makasulod sa kongregasyon ni Jehova. Bisan hangtod sa ikanapulo ka kaliwatan walay iyaha nga makasulod sa kongregasyon ni Jehova." Ang numero nga napulo naghawas sa pagkakompleto; busa ang "ikanapulo" ka kaliwatan nagpasabot nga kini sila dili gayod makasulod sa kongregasyon. Ang samang balaod gipahayag maylabot sa mga Ammonhanon ug mga Moabihanon, ug diha niana gidugang ang mga pulong nga "hangtod sa panahong walay tino," nga nagpatin-aw sa punto. Apan, ang mga Ammonhanon ug mga Moabihanon gidid-an, dili tungod kay ang ilang mga katigulangan natawo pinaagig insesto (pagpakigrelasyon sa kadugo), ingon sa gisulti sa pipila, kondili tungod sa tinamdan nga ilang gipakita ngadto sa Israel sa dihang kini nga nasod mipanaw paingon sa Yutang Saad.—Deu 23:3-6; tan-awa ang AMMONHANON.

Ang pagpakighilawas, pagpanapaw, ug insesto maoy dulumtanan kang Jehova. Ubos sa Balaod ang mananapaw ug ang nagbuhat ug insesto pagapatyon, ug walay usa sa mga anak nga babaye sa Israel ang mamampam. (Lev 18:6, 29; 19:29; 20:10; Deu 23:17) Dugang pa, kini makapahinabog kasamok ug pagkabungkag sa kahikayan sa pamilya kon adunay mapanunod ang anak sa gawas; siya dili makabaton ug panulondon sa Israel.

Giingon sa pipila ka komentarista nga si Jepte maoy anak sa gawas, apan kini dili husto. Ang Bibliya wala mag-ingon nga siya anak sa gawas; kini

nag-ingon nga “siya anak sa usa ka pampam.” (Huk 11:1) Sama kang Rahab, nga kanhi usa ka pampam apan naminyo sa Israelinhong si Salmon, ang inahan ni Jepte sa walay duhaduha naminyo nga dungganon, ug si Jepte dili usa ka anak sa gawas sama usab sa anak ni Salmon ug Rahab, nga unodnong katigulangan ni Jesu-Kristo. (Mat 1:5) Lagmit nga ang inahan ni Jepte maoy segundaryong asawa ni Gilead, ug si Jepte lagmit mao ang panganayng anak ni Gilead. Siya dili unta mahimong sakop sa kongregasyon sa Israel kon siya usa pa ka anak sa gawas, ug ang iyang mga igsoon sa amahan nga nagpalayas kaniya dili unta mohangyo kaniya sa legal nga paagi nga mahimong ilang pangulo. (Huk 11:2, 6, 11) Bisan pa kon si Jepte anak sa segundaryong asawa, kini wala maghimo kaniya nga anak sa gawas. Ang anak sa segundaryong asawa naghupot ug samang mga katungod sa panulondon nga sama sa anak sa minahal nga asawa, sumala sa gilatid sa Balaod diha sa Deuteronomio 21:15-17.

Sa Kristohanon Gregong Kasulatan, ang pulong nga *no′thos* (“pinaangkan,” *NW;* ‘bastardo,’ *KJ, Int*) gigamit kausa diha sa Hebreohanon 12:8. Sumala sa gipakita sa konteksto, ang magsusulat nagpakasama sa Diyos ngadto sa usa ka amahan nga nagdisiplina sa iyang anak tungod sa gugma. Busa ang magsusulat miingon, “Kon kamo wala disiplinaha nga niana ang tanan nahimong mga mag-aambit, kamo sa pagkatinuod mga pinaangkan [o, anak sa gawas], ug dili mga anak.” Kadtong nag-angkong espirituwal nga mga anak sa Diyos apan padayong nagpakasala ug wala magmasinugtanon pagaputlon gikan sa kongregasyon sa Diyos ug dili makadawat sa disiplina nga ihatag sa Diyos alang sa iyang tinuod nga mga anak aron sila mamahingpit.

ANAK SA TAWO. Sa Hebreohanon kini sa panguna maoy usa ka hubad sa ekspresyong *ben-’a·dham′.* Imbes magtumong sa tawong si Adan, ang *’a·dham′* dinhi gigamit sa katibuk-an alang sa “katawhan” mao nga ang ekspresyong *ben-’a·dham′* sa paninugdan nagkahulogang “anak sa tawo, tawhanon, anak sa yutan-ong tawo.” (Sal 80:17; 146:3; Jer 49:18, 33) Kini nga prase sagad gigamit nga kauban sa laing Hebreohanong mga termino alang sa “tawo,” nga mao ang *’ish,* nga nagkahulogang “usa ka lalaki nga tawo” (itandi ang Num 23:19; Job 35:8; Jer 50:40) ug *’enohsh′,* “usa ka may-kamatayong tawo.” (Itandi ang Sal 8:4; Isa 51:12; 56:2.) Sa Salmo 144:3 ang “anak sa may-kamatayong tawo” maoy *ben-’enohsh′,* samtang ang Aramaiko nga katumbas (*bar ’enash′*) makita sa Daniel 7:13.

Sa Grego ang ekspresyon maoy *hui·os′ tou anthro′pou,* nga ang ulahing bahin sa prase naghawas sa komon nga Gregong pulong alang sa “tawo” (*an′thro·pos*).—Mat 16:27.

Diha sa Hebreohanong Kasulatan kini nga ekspresyon mas subsob nga makaplagan diha sa basahon ni Ezequiel, diin kapin sa 90 ka higayon nga gitawag sa Diyos ang manalagna ingong “anak sa tawo.” (Eze 2:1, 3, 6, 8) Lagmit gigamit ang maong ekspresyon aron ipasiugda nga ang manalagna maoy yutan-on lamang, sa ingon nagpalahi pagayo sa tawhanong tigpamaba ug sa Tinubdan sa iyang mensahe, ang Labing Hataas nga Diyos. Ang samang ekspresyon gipadapat kang manalagnang Daniel diha sa Daniel 8:17.

Si Kristo Jesus, “ang Anak sa Tawo.” Kini nga ekspresyon makaplagan diha sa mga asoy sa Ebanghelyo sa halos 80 ka higayon, nga ang tanan gipadapat kang Jesu-Kristo, ug gigamit niya sa pagtumong sa iyang kaugalingon. (Mat 8:20; 9:6; 10:23) Ang mga teksto gawas sa mga asoy sa Ebanghelyo nga makita kini nga ekspresyon maoy diha sa Buhat 7:56; Hebreohanon 2:6; ug sa Pinadayag 1:13; 14:14.

Ang pagpadapat ni Jesus niini nga ekspresyon ngadto sa iyang kaugalingon tin-awng nagpakita nga ang Anak sa Diyos niining tungora maoy tawhanon gayod, “nahimong unod” (Ju 1:14), nga “gipanganak sa usa ka babaye” pinaagi sa pagsamkon ug pagpakatawo kaniya pinaagi sa Hudiyong ulay nga si Maria. (Gal 4:4; Luc 1:34-36) Busa siya wala lamang magsul-ob ug tawhanong lawas sama sa gihimo kanhi sa mga manulonda; siya dili usa ka inkarnasyon kondili usa ka tinuod nga “anak sa tawo” pinaagi sa iyang tawhanong inahan. —Itandi ang 1Ju 4:2, 3; 2Ju 7; tan-awa ang UNOD.

Tungod niini si apostol Pablo makapadapat sa Salmo 8 ingong tagna bahin kang Jesu-Kristo. Diha sa iyang sulat ngadto sa mga Hebreohanon (2:5-9), gikutlo ni Pablo ang mga bersikulo nga mabasa: “Unsa ba ang may-kamatayong tawo [*’enohsh′*] nga ikaw nagahunahuna man kaniya, ug ang anak sa yutan-ong tawo [*ben-’a·dham′*] nga ikaw nagaatiman man kaniya? Gihimo mo usab siya nga ubos ug diyutay kay sa mga samag-diyos [“ubos ug diyutay kay sa mga manulonda,” sa Hebreohanon 2:7], ug sa himaya ug kahalangdon gipurongpurongan mo siya. Gipagahom mo siya sa ibabaw sa mga buhat sa imong mga kamot; ang tanan gibutang mo sa ilalom sa iyang mga tiil.” (Sal 8:4-6; itandi ang Sal 144:3.) Gipakita ni Pablo nga aron matuman kining matagnaong salmo, si Jesus gayod gihimong “ubos ug diyutay kay sa mga manulonda,” sa pagkatinuod nahimong usa ka may-kamatayong “anak sa yutan-ong tawo,” nga mahimong mamatay sa maong kahimtang ug tungod niana ‘makatilaw ug kamatayon alang sa matag tawo,’ nga human niana siya gipurongpu-

rongan sa himaya ug kahalangdon sa iyang Amahan, kinsa nagbanhaw kaniya.—Heb 2:8, 9; itandi ang Heb 2:14; Flp 2:5-9.

Busa, ang ekspresyong "Anak sa tawo" nagpaila usab kang Jesu-Kristo ingong dakong Paryente sa katawhan, nga adunay katungod sa paglukat kanila gikan sa pagkaulipon sa sala ug kamatayon, ingon man usab nagpaila kaniya ingong ang dakong Tigpanimalos sa dugo.—Lev 25:48, 49; Num 35:1-29; tan-awa ang TIGPANIMALOS SA DUGO; LUKAT, MANLULUKAT.

Busa, ang pagtawag kang Jesus ingong "Anak ni David" (Mat 1:1; 9:27) nagpasiugda sa iyang pagkamanununod sa pakigsaad sa Gingharian nga pagatumanon diha sa linya ni David; ang pagtawag kaniya ingong "Anak sa tawo" naghatag ug pagtagad sa iyang pagkatawhanon tungod sa iyang pagkahimugso ingong tawo; ang pagtawag kaniya ingong "Anak sa Diyos" nagpasiugda nga siya naggikan sa Diyos, nga wala maggikan sa makasasalang si Adan o nakapanunod sa pagkadili-hingpit gikan kaniya hinunoa nagbaton ug bug-os nga matarong nga baroganan uban sa Diyos.—Mat 16:13-17.

Unsa ang "ilhanan sa Anak sa tawo"?

Bisan pa niana, dayag nga adunay laing pangunang hinungdan sa subsob nga paggamit ni Jesus sa ekspresyong "Anak sa tawo" nga gipadapat sa iyang kaugalingon. Kini maoy maylabot sa katumanan sa tagna nga girekord sa Daniel 7:13, 14. Diha sa panan-awon nakita ni Daniel nga "dihay sama sa anak sa tawo" nga miabot uban sa mga panganod sa kalangitan nga miduol sa "Karaan sa mga Adlaw," ug gihatagan ug "pagmando ug dignidad ug gingharian, aron ang tanang mga katawhan, nasodnong mga pundok ug mga pinulongan magaalagad gayod kaniya," ug ang iyang Gingharian mohangtod sa kahangtoran.

Tungod kay ang pagpatin-aw sa manulonda bahin sa panan-awon sa Daniel 7:18, 22, ug 27 naghisgot sa "mga balaan sa Supremong Usa" ingong nakapanag-iya niini nga Gingharian, daghang komentarista ang naningkamot sa pagpatin-aw nga ang "anak sa tawo" dinhi maoy usa ka 'hugpong sa mga persona,' nga mao, 'mga santos sa Diyos diha sa ilang hiniusang kahimtang, nga sa katibuk-an giisip ingong usa ka katawhan,' 'ang hinimaya ug sulondang mga tawo sa Israel.' Apan, kini mabaw kaayo nga pangatarongan kon itandi sa gihisgotan sa Kristohanon Gregong Kasulatan. Kini napakyas sa pagtagad nga si Kristo Jesus, ang dinihogang Hari sa Diyos, mihimog usa ka 'pakigsaad alang sa usa ka gingharian' uban sa iyang mga sumusunod aron sila makaambit uban kaniya sa *iyang* Gingharian, ug nga, samtang sila magmando ingong mga hari ug mga saserdote, kini maoy ubos sa iyang pagpangulo ug tungod sa iyang nabatonang awtoridad. (Luc 22:28-30; Pin 5:9, 10; 20:4-6) Busa, sila nakadawat ug awtoridad sa pagmando ibabaw sa mga nasod tungod lamang kay siya unang nakadawat niini nga awtoridad gikan sa Soberanong Diyos.—Pin 2:26, 27; 3:21.

Ang hustong pagsabot mas nadayag pinaagi sa kaugalingong tubag ni Jesus sa pangutana sa hataas nga saserdote, nga nag-ingon: "Ako mao [ang Kristo, ang Anak sa Diyos]; ug kamo makakita sa Anak sa tawo nga magalingkod sa tuong kamot sa gahom ug magaanhi uban sa mga panganod sa langit."—Mar 14:61, 62; Mat 26:63, 64.

Busa ang tagna sa pagsingabot sa Anak sa tawo ngadto sa presensiya sa Karaan sa mga Adlaw, si Jehova nga Diyos, dayag nga mapadapat ngadto sa usa ka indibiduwal, ang Mesiyas, si Jesu-Kristo. Ang ebidensiya nagpakita nga ingon niana ang pagsabot sa mga Hudiyo. Ang rabbinikong mga sinulat nagpadapat sa tagna ngadto sa Mesiyas. (*Soncino Books of the Bible,* giedit ni A. Cohen, 1951, komentaryo sa Dan 7:13) Sa walay duhaduha, tungod kay buot ug literal nga katumanan niini nga tagna, ang mga Pariseo ug mga Saduseo mihangyo kang Jesus nga "ipadayag kanila ang usa ka ilhanan gikan sa langit." (Mat 16:1; Mar 8:11) Human mamatay si Jesus ingong usa ka tawo ug gibanhaw ngadto sa espiritung kinabuhi, si Esteban nakakitag panan-awon nga diha niana 'ang mga langit nabuksan' ug iyang nakita "ang Anak sa tawo nga nagabarog diha sa tuong kamot sa Diyos." (Buh 7:56) Kini nagpakita nga si Jesu-Kristo, bisan tuod naghalad sa iyang pagkatawhanon ingong lukat alang sa katawhan, sa makataronganong paagi nakahupot gihapon sa Mesiyanikong titulo nga "Anak sa tawo" diha sa iyang langitnong katungdanan.

Ang unang bahin sa pahayag ni Jesus ngadto sa hataas nga saserdote mahitungod sa pag-abot sa Anak sa tawo naghisgot kaniya ingong "magalingkod sa tuong kamot sa gahom." Dayag nga kini maoy usa ka paghisgot sa tagna sa Salmo 110, nga una pa niana gipakita ni Jesu-Kristo nga kini nga salmo gipadapat ngadto kaniya. (Mat 22:42-45) Kini nga salmo, ingon man ang pagpadapat niini sa apostol diha sa Hebreohanon 10:12, 13, nagbutyag nga si Jesu-Kristo magpaabot ug usa ka yugto sa dili pa siya ipadala sa iyang Amahan aron 'sa pagpangdaog taliwala sa iyang mga kaaway.' Busa mopatim-aw nga ang tagna sa Daniel 7:13, 14 natuman, dili sa panahon sa pagkabanhaw ug pagkayab ni Jesus ngadto sa langit, kondili sa panahon sa pag-awtorisar kaniya sa Diyos sa paghimog aksiyon sa kusganong pagpahayag sa iyang awtoridad

ingong hari. Nan, ang 'pagsingabot sa Anak sa tawo ngadto sa Karaan sa mga Adlaw' dayag nga katumbas sa panahon nianang kahimtang nga gipresentar sa Pinadayag 12:5-10, sa dihang ang simbolikong batang lalaki gipanganak ug gisakgaw ngadto sa trono sa Diyos.

Bisan pa niana, sa Mateo 24:30 ug Lucas 21:27, si Jesus nagtagna gilayon labot sa "ilhanan sa Anak sa tawo" human hisgoti ang langitnong mga tilimad-on nga gilangkit sa Bibliya uban sa pagpahamtang sa Diyos ug paghukom batok sa mga tawong daotan. (Itandi ang Mat 24:29 ug Luc 21:25, 26 sa Isa 13:9, 10 ug Joe 2:30, 31.) Sanglit "ang tanang tribo sa yuta . . . makakita sa Anak sa tawo nga moanhi diha sa mga panganod sa langit uban ang gahom ug dakong himaya" ug "magapukpok sa ilang kaugalingon sa pagminatay," dayag nga kini nagtumong sa usa ka panahon sa dihang ang labaw kinaiyanhong pagpasundayag sa gahom ni Jesus ingong hari maghatag ug kahadlok diha sa mga kasingkasing sa mga tawo nga wala mopahiuyon sa kabubut-on sa Diyos.

Ang dugang matagnaong mga panan-awon diha sa Pinadayag (17:12-14; 19:11-21) nagpakita sa paggamit sa bug-os nga gahom sa pagmando sa Mesiyanikong Hari ibabaw sa "mga katawhan, nasodnong mga pundok ug mga pinulongan" (Dan 7:14), ug busa ang usa nga "sama sa anak sa tawo" sa Pinadayag 14:14 sa walay duhaduha naghawas usab kang Jesu-Kristo, sama sa usa nga gihubit diha sa Pinadayag 1:13.

Mahitungod sa 'pag-anhi sa Anak sa tawo diha sa mga panganod' ug makita sa "tanang mata" (Mat 24:30; Pin 1:7), tan-awa ang PANGANOD (Masambingayong Paggamit); MATA; PRESENSIYA.

ANAMELEK [lagmit gikan sa Babilonyanhong pulong nga nagkahulogang "Hari si Anu"]. Usa ka bathala sa mga Separvihanon nga wala makaluwas kanila gikan sa Asiryanhong mga manunulong. (2Ha 18:34) Ang pagsimba kang Anamelek naglakip sa mangilngig nga batasan sa paghalad ug bata.—2Ha 17:31.

ANAMIM. Ang Hamitikanhong mga kaliwat ni Mizraim. Sanglit ang Mizraim nagtumong usab sa Ehipto, lagmit nga ang mga Anamim mipuyo didto o diha sa maong dapit. (Gen 10:13; 1Cr 1:11) Ang usa ka *cuneiform* nga teksto sa panahon ni Sargon II sa Asirya (ikaduhang katunga sa ikawalong siglo W.K.P.) lagmit nagtawag kanila sa ngalang "Anami."

ANAN [lagmit, Panganod]. Usa sa mga pangulo sa katawhan sa Israel kansang hawas, kon dili man siya mismo, kauban ni Nehemias ug sa uban pa, nagtimbre sa resolusyon sa nasod sa pag-alagad nga matinumanon kang Jehova (455 W.K.P.).—Neh 10:1, 26.

ANANI [lagmit pinamubo sa Ananias]. Usa ka anak nga lalaki ni Elioenai; usa ka kaliwat ni Haring David human sa pagkadestiyero.—1Cr 3:24.

ANANIAS [Si Jah Mitubag Kanako].

1. Amahan ni Maaseias ug apohan ni Azarias, kinsa mitabang kang Nehemias sa pagtukod pagusab sa mga paril sa Jerusalem.—Neh 3:23.

2. [Gr. nga porma sa Heb. nga ngalang Hananias, nga nagkahulogang "Si Jehova Nagpakitag Pabor; Si Jehova Mapuangoron"]. Usa ka membro sa unang Kristohanong kongregasyon sa Jerusalem. Human sa Pentekostes 33 K.P. ang materyal nga mga panginahanglan sa mga magtutuo nga nagpabilin sa Jerusalem naatiman pinaagi sa pagtinabangay taliwala sa mga Kristohanon. Usa ka komon nga pondo ang gihimo alang niini nga katuyoan. Gisuportahan kini pinaagi sa mga amot nga naggikan sa halin sa mga yuta ug mga balay nga gibaligya sa mga membro sa kongregasyon ug dayon giamot kini nga kinabubut-on. (Buh 4:34-37) Si Ananias nagbaligya ug usa ka yuta ug, uban sa bug-os nga kasayoran sa iyang asawa, naghatag lamang ug bahin sa halin, samtang nagpakaaroningnon nga naghatag sa bug-os nga kantidad, sa walay duhaduha aron madayeg ug mapasidunggan pag-ayo sulod sa kongregasyon. Apan, tungod sa linaing gasa sa kahibalo pinaagi sa espiritu, nasabtan ni Pedro nga siya nagpakaaron-ingnon, nagyagyag kaniya nga 'namakak sa balaang espiritu ug sa Diyos,' ug si Ananias natumba ug nabugtoan sa gininhawa. Sa dihang mibalik ang mga tawo nga naglubong kaniya paglabay sa mga tulo ka oras, ilang nakita ang iyang asawa nga si Sapira nga namatay usab tungod kay misulay sa samang pagpakaaron-ingnon.—Buh 5:1-10.

3. Usa ka Kristohanong tinun-an sa Damasco. Human makabig si Saulo, si Ananias gihatagan ug panan-awon diin si Jesus naghatag kaniya sa ngalan ug sa dapit nga giestaran ni Saulo ug nagsugo kaniya sa pagduaw kang Saulo. Bisan tuod nagpanuko sa sinugdan tungod kay siya nasayod sa mabangis nga paglutos ni Saulo sa mga Kristohanon, si Ananias human niadto misanong ug miadto kang Saulo, nagpasig-uli sa iyang panan-aw, nagpahibalo kaniya bahin sa iyang buluhaton nga mahimong saksi sa Diyos, ug naghikay nga siya mabawtismohan. Si Saulo (Pablo), sa panahon sa iyang pagdepensa sa ulahi atubangan sa Hudiyong mga magsusupak, naghisgot kang Ananias ingong usa ka tawo nga "masimbahon sumala sa Balaod, nga kaniya may maayong panghimatuod ang tanang Hudiyo nga nagpuyo didto [sa Damasco]." Tungod sa iyang pagka-Kristohanon, kini nga komendas-

yon sa mga Hudiyo maoy usa gayod ka talagsaong pamatuod sa iyang matarong nga panggawi.—Buh 9:10-18; 22:12-16.

4. Hudiyong hataas nga saserdote gikan sa mga 48 hangtod sa 58 K.P. Siya maoy anak nga lalaki ni Nedebaeus ug gitudlo sa katungdanan pinaagi ni Herodes nga hari sa Chalcis, ang igsoon ni Herodes Agripa I. (*Jewish Antiquities* ni Josephus, XX, 103 [v, 2]) Siya gipadala sa Roma niadtong 52 K.P. aron moatubang sa husay tungod sa pipila ka suliran nga mitungha tali sa mga Hudiyo ug mga Samarianhon, apan siya giabsuwelto ni Claudio I, ang emperador.

Niadtong mga 56 K.P., samtang nagdumala sa paghusay kang Pablo atubangan sa Sanhedrin, si Ananias nagsugo sa pagsagpa kang Pablo. Si Pablo misanong niini pinaagi sa pagtagna nga ang Diyos magabalos sa maong sayop nga buhat, ug siya nagtawag kang Ananias ingong "pinaputing bungbong." Kay gibadlong bahin niini, si Pablo nangayog pasaylo tungod kay siya wala mahibalo nga ang nagsugo sa pagsagpa kaniya mao diay ang hataas nga saserdote ug nagkutlo sa Exodo 22:28 sa pag-ila sa iyang obligasyon nga magpakita ug nahiangayng pagtahod. Ang pipila nagtuo nga ang hinungdan sa pangatarongan ni Pablo nga siya wala mahibalo maoy tungod kay ang katungdanan ni Ananias ingong hataas nga saserdote wala pa matino sa legal nga paagi human sa iyang pagbalik gikan sa Roma, apan walay igong pamatuod labot niini. Lagmit kini maoy dugang pamatuod lamang sa pagkahanap sa panan-aw ni Pablo ingon sa gipakita sa ubang mga teksto. Ang sugo ni Ananias mahimong daklit ra kaayo ug gisingka pagsulti mao nga naglisod si Pablo sa pag-ila sa nagsulti.—Buh 23:2-5.

Human sa husay sa Sanhedrin, si Ananias, nga giubanan sa pipila ka ansiyano ug sa usa ka orador sa publiko, mipanaw ngadto sa Cesarea aron magsang-at ug mga sumbong batok kang Pablo sa atubangan ni Gobernador Felix. (Buh 24:1) Wala nay dugang paghisgot bahin kaniya diha sa rekord sa Kasulatan. Apan, ang sekular nga kasaysayan nagasoy kaniya ingong usa ka tawong mapahitas-on ug mapintas, kansang panggawi panahon sa iyang hataas nga pagkasaserdote ug sa misunod nga katuigan human siya ipalagpot nailhan tungod sa kadalo. Sa hapit na magsugod ang pag-alsa sa mga Hudiyo niadtong 66-70 K.P., si Ananias gigukod sa mga elemento sa Hudiyong populasyon tungod sa iyang pagpakigkombuya sa mga awtoridad sa Roma. Bisan tuod mitago sa usa ka agianan sa tubig, siya napalgan ug gibuno.

5. Usa ka siyudad nga gipuy-an sa mga sakop sa tribo ni Benjamin human makabalik gikan sa pagkadestiyero. (Neh 11:32) Gituohan nga kini mao ra usab ang Betania (el-ʽAzariyeh [El ʽEizariya]) nga 2.5 km (1.5 mi) sa SHS sa Patukoranan sa Templo didto sa Jerusalem.—Tan-awa ang BETANIA Num. 1.

ANAPOG. Ang miugdo nga mga bahin niining humok kaayo, daling madugmok, puno kaayog *calcium carbonate* nga bato makaplagan sa lainlaing bahin sa Palestina. Tungod kay kini dili mapuslan sa pagpanukod ug dali ra kaayong madugmok ug mapolbos, si manalagnang Isaias migamit sa anapog ingong usa ka epektibong pagtandi aron ipakita kon unsay angayng buhaton sa mga halaran sa Israel nga gigamit sa idolatrosong pagsimba aron mabatonan ang kapasayloan. (Isa 27:9) Ang Aramaikong katumbas sa Hebreohanong termino nga *gir* (anapog) makaplagan sa Daniel 5:5 sa orihinal nga teksto.—Tan-awa ang APOG.

ANAS [gikan sa Heb., nga nagkahulogang "Pagpakitag Pabor; Mapuangoron"].

Gitudlong hataas nga saserdote sa mga 6 o 7 K.P. ni Quirinio, ang Romanong gobernador sa Sirya, ug nag-alagad hangtod sa mga 15 K.P. (Luc 2:2) Busa si Anas mao ang hataas nga saserdote sa dihang si Jesus, sa edad nga 12, nakapahibulong sa rabbinikong mga magtutudlo didto sa templo. (Luc 2:42-49) Gitangtang ni Prokurador Valerius Gratus si Anas ingong hataas nga saserdote. Bisan tuod wala na siyay opisyal nga titulo, dayag kaayo nga padayon siyang migamit sa iyang dakong gahom ug impluwensiya ingong retiradong hataas nga saserdote ug may labawng tingog sa Hudiyohanong herarkiya. Lima sa iyang mga anak nga lalaki, lakip usab ang iyang umagad nga lalaking si Caifas, tanan nakahupot sa katungdanan ingong hataas nga saserdote. Tungod sa iyang prominenteng posisyon, si Anas haom nga gipaila sa Kasulatan ingong usa sa pangulong mga saserdote. (Mat 26:3; Luc 3:2) Sa dihang gidakop si Jesus, siya unang gidala ngadto kang Anas aron sukitsukiton ug dayon gipadala ngadto kang Caifas aron husayon. (Ju 18:13) Ang ngalan ni Anas nag-una sa talaan sa pangunang mga magsusupak sa mga apostoles ni Jesu-Kristo.—Buh 4:6.

Ang adunahan ug gamhanang panimalay ni Anas maoy sakop sa tribo ni Levi, ug ang pagpamaligya sa mga halad sulod sa mga nataran sa templo maoy usa sa pangunang mga tinubdan sa ilang kinitaan—igong hinungdan kon nganong buot nilang patyon si Jesus, kinsa sa duha ka beses naghinlo sa templo nga ilang gihimong "usa ka langob sa mga tulisan." (Ju 2:13-16; Mat 21:12, 13; Mar 11:15-17; Luc 19:45, 46) Ang lain pang hinungdan sa pagdumot ni Anas kang Jesus ug sa iyang mga apostoles lagmit mao ang pagtulon-an

ni Jesus bahin sa pagkabanhaw, diin ang pagbanhaw kang Lazaro maoy buhing pamatuod, ug ang pagsangyaw ug pagpanudlo sa samang doktrina nga gihimo sa mga apostoles, kay kon si Anas ugaling usa ka Saduseo, siya wala motuo sa pagkabanhaw.—Buh 23:8; itandi ang 5:17.

ANAT.

1. Ang amahan sa usa sa mga maghuhukom sa Israel nga si Samgar.—Huk 3:31; 5:6.

2. Usa sa tulo ka pangunang mga diyosa sa Canaan. Siya gipaila ingong igsoong babaye ug asawa ni Baal ug ingong simbolo sa maulagong pagpakigsekso ug sa pagpakiggubat. Hinuon, walay ebidensiya nga magpakita nga ang ngalan sa amahan ni Samgar gikuha gikan sa ngalan sa diyosang si Anat, bisan tuod nga ang mga pag-apostata sa Israel niining yugtoa mahimong motugot sa maong posibilidad.—Itandi ang asoy bahin kang Gideon diha sa Huk 6:25-27.

ANATOT.

1. Usa ka Benjaminhon, anak nga lalaki ni Beker.—1Cr 7:8.

2. Usa sa mga pangulo sa katawhan kansang kaliwat, kon dili man siya mismo, nagpamatuod ug nagtimbre sa usa ka kasaligang kontrata sa mga adlaw ni Nehemias, sa paglakaw diha sa dalan sa matuod nga pagsimba kang Jehova.—Neh 9:38; 10:1, 19.

3. Usa ka Levihanong siyudad sa teritoryo sa Benjamin. (Jos 21:17, 18; 1Cr 6:60) Ang maong ngalan napreserbar diha sa ngalan sa gamayng balangay nga gitawag ug ʽAnata nga wala pay 5 km (3 mi) sa AAS sa Jerusalem, samtang ang orihinal nga dapit gituohan nga mao ang Ras el-Kharrubeh nga mga 800 m (0.5 mi) sa HK sa maong balangay. Gikan sa nahimutangan niini diha sa kabungtoran, malantaw ang Walog sa Jordan ug ang amihanang bahin sa Dagat sa Asin. Ang Anatot maoy pinuyanan sa duha ka gamhanang mga tawo ni David. (2Sa 23:27; 1Cr 12:3) Gihinginlan ni Solomon si Abiatar ngadto sa Anatot, sa ingon nagtapos sa linya sa hataas nga mga saserdote gikan sa balay ni Eli. (1Ha 2:26) Ang Anatot maoy usa sa sinakit nga mga siyudad tungod sa pag-atake sa misulong nga kasundalohan sa Asirya.—Isa 10:30.

Si Jeremias maoy taga-Anatot apan nahimong usa ka 'manalagna nga wala pasidunggi' taliwala sa iyang kaugalingong katawhan, sanglit sila nagtinguha man sa iyang kinabuhi tungod sa pagpahayag sa mensahe ni Jehova sa kamatuoran. (Jer 1:1; 11:21-23; 29:27) Tungod niana, gitagna ni Jehova ang katalagman sa siyudad, ug kini miabot sa takdang panahon sa dihang gipukan sa Babilonya ang maong yuta. (Jer 11:21-23) Sa wala pa malaglag ang Jerusalem, gigamit ni Jeremias ang iyang legal nga mga katungod sa pagpalit sa luna sa yuta sa iyang ig-agaw didto sa Anatot ingong usa ka ilhanan nga adunay pagpasig-uli gikan sa pagkadestiyero. (Jer 32:7-9) Lakip sa unang grupo niadtong namalik gikan sa pagkadestiyero kauban ni Zorobabel mao ang 128 ka tawo gikan sa Anatot; ug ang Anatot maoy lakip sa mga lungsod nga gipuy-an pag-usab, sa ingon nagtuman sa tagna ni Jeremias.—Esd 2:23; Neh 7:27; 11:32.

ANATOT, TAGA- [Iya sa Anatot]. Usa ka molupyo sa Anatot, usa ka siyudad sa mga saserdote diha sa teritoryo sa Benjamin.—2Sa 23:27; 1Cr 11:28; 12:3; 27:12.

ANAY. Tan-awa ang BABOY.

ANDRES [gikan sa Gr. nga lintunganayng pulong nga nagkahulogang "tawo; lalaki"; lagmit, Kusganon]. Igsoong lalaki ni Simon Pedro ug anak ni Jonas (Juan). (Mat 4:18; 16:17) Bisan tuod ang siyudad sa Betsaida mao ang yutang-natawhan ni Andres, siya ug si Simon magkaubang nagpuyo sa Capernaum sa dihang gitawag sila ni Jesus aron mahimong "mga mangingisda ug mga tawo." (Mar 1:16, 17, 21, 29; Ju 1:44) Ang duha ka siyudad nahimutang sa A nga baybayon sa Dagat sa Galilea, diin ang duha ka magsoon maoy mga kasosyo ni Santiago ug Juan sa pagpangisda.—Mat 4:18; Mar 1:16; Luc 5:10.

Sa una si Andres maoy tinun-an ni Juan nga Tigbawtismo. (Ju 1:35, 40) Sa tinghunlak sa 29 K.P., siya didto sa Betania sa S nga bahin sa Suba sa Jordan ug nakadungog kang Juan nga Tigbawtismo nga nagpailaila kang Jesus ingong "ang Kordero sa Diyos." (Ju 1:29) Siya, kauban ang lain pang tinunan (lagmit si Juan), misunod kang Jesus ngadto sa iyang pinuy-anan ug nakombinsir dayon nga iyang nakaplagan ang Mesiyas. Dayon iyang nakaplagan ug gipahibalo ang iyang igsoon nga si Simon ug gidala siya ngadto kang Jesus. (Ju 1:36-41) Ang duha ka magsoon mibalik sa ilang pagpangisda, apan tali sa unom ka bulan hangtod sa usa ka tuig sa ulahi, human sa pagdakop kang Juan nga Tigbawtismo, sila, kauban ni Santiago ug Juan, gidapit ni Jesus aron mahimong "mga mangingisda ug mga tawo." Dihadiha ilang gibiyaan ang ilang mga pukot ug misugod sa pag-uban kang Jesus. (Mat 4:18-20; Mar 1:14, 16-20) Sa ngadtongadto kining upat nahimong mga apostoles, ug mamatikdan nga si Andres kanunayng gitala nga lakip sa unang upat diha sa tanang talaan sa mga apostoles.—Mat 10:2; Mar 3:18; Luc 6:14.

Human niana si Andres lakbit na lang nga gihisgotan. Siya ug si Felipe nakighisgot kang Jesus labot sa suliran sa pagpakaon sa usa ka panon nga

may mga 5,000 ka lalaki, ug si Andres mihatag ug sugyot bahin sa pipila ka mabatonang pagkaon nga bisan siya mismo naghunahuna nga gamay rag ikatabang. (Ju 6:8, 9) Sa panahon sa kataposang pista sa Paskuwa nga ilang gisaulog, si Felipe miadto kang Andres aron mangayog tambag labot sa hangyo sa pipila ka Grego nga buot makakita kang Jesus, ug dayon ang duha miduol kang Jesus labot niining butanga. (Ju 12:20-22) Usa siya sa upat nga didto sa Bukid sa mga Olibo nga nangutana kang Jesus bahin sa ilhanan nga magtimaan sa kataposan sa naglungtad nga sistema sa mga butang. (Mar 13:3) Ang ngalan ni Andres kataposang gihisgotan wala madugay human sa pagkayab ni Jesus. —Buh 1:13.

ANDRONIKO [Nagapangdaog sa Tawo]. Usa ka matinumanon nga Kristohanong Hudiyo sa kongregasyon sa Roma nga gipangomosta ni Pablo. Si Pablo nagtawag kang Androniko ug Junia nga "akong mga paryente." Bisan tuod ang Gregong pulong nga gigamit dinhi (*syg·ge·nes'*) mahimong magkahulogan nga "katagilungsod" sa halapad nga diwa niini, apan ang pangunang kahulogan niini maoy "kadugo sa samang henerasyon." Ang konteksto nagpaila nga si Androniko lagmit nga paryente gayod ni Pablo. Sama kang Pablo, si Androniko nakaagom ug pagkabilanggo, ug nianang panahona usa ka "tawong inila" taliwala sa mga apostoles, ug nahimong usa ka Kristohanon nga una pa kang Pablo.—Rom 16:7.

ANEM. Usa ka siyudad nga duol sa H nga utlanan sa Isacar nga gihatag ingong usa ka Levihanong siyudad ngadto sa mga Gersonhon. (1Cr 6:71, 73) Diha sa katumbas nga talaan sa Josue 21:29, ang Anem mopatim-awng mao ang gihisgotan nga En-ganim, nga lagmit mao ang bug-os nga ngalan niini.—Tan-awa ang EN-GANIM Num. 2.

ANER.

1. Usa ka Canaanhon. Siya ug ang iyang duha ka igsoong lalaki, si Mamre nga Amorihanon ug si Escol, maoy "mga kaabin" ("mga kaalyado," *AT; RS*) ni Abraham. (Gen 14:13) Ang mga pulong nga "mga kaabin" gihubad dinhi gikan sa Hebreohanon nga *ba·'aleh' verith',* nga sa literal nagkahulogang "mga tag-iya (mga agalon) sa usa ka pakigsaad." Labot sa mga kondisyon niini nga kasabotan tali niining tulo ka magsoon ug kang Abraham, wala kaayoy gipakita sa rekord kon kini ba maoy pagpanalipdanay sa usag usa batok sa ilang makigubatong mga silingan o mao lamay madaitong pagpakig-ubanay. Sa dihang ang pag-umangkon ni Abraham nga si Lot gibihag sa magkaalyado nga mga hari, kini nga panag-abin milihok, sa dihang si Aner kauban sa iyang mga igsoon mikuyog kang Abraham ug sa iyang 318 ka binansay nga mga sulugoon gikan sa dagkong kakahoyan sa Mamre (diin si Abraham nagtolda) hangtod sa Dan, mga 200 km (120 mi) paingon sa AAS, ug unya mipadayon saylo sa Damasco. Human sa kadaogan, si Abraham midumili sa bisan unsang bahin sa inagaw apan gitino nga ang iyang tulo ka kaabin mahatagan ug bahin tungod sa pagtamod niini nga "panag-abin."—Gen 14:24; tan-awa ang ALYANSA.

2. Usa ka lungsod sa teritoryo sa Manases nga gihatag ngadto sa kabanayan sa mga anak nga lalaki ni Kohat. (1Cr 6:70; Jos 21:26) Ang pipila ka eskolar nagtuo nga kini mao usab ang Taanak sa Josue 21:25.—Tan-awa ang TAANAK.

ANGKLA. Tan-awa ang BARKO.

ANIAM [Ako [lakip sa] Katawhan [nga mao, usa ka paryente]]. Usa ka anak nga lalaki ni Semida sa tribo ni Manases.—1Cr 7:14, 19.

ANIM. Usa ka siyudad sa bukirong rehiyon sa habagatang Juda nga gihisgotan sa pag-apod-apod sa yuta sa mga adlaw ni Josue. (Jos 15:48, 50) Gituohan nga kini mao ang Khirbet Ghuwein et-Tahta (Horvat ʿAnim), usa ka kagun-oban nga nahimutang mga 5 km (3 mi) sa H sa Estemoa ug mga 19 km (12 mi) sa HHK sa Hebron.

ANINO. Tan-awa ang LANDONG, ANINO.

ANSIYANO, TIGULANG NGA LALAKI. Ang Hebreohanong pulong nga *za·qen'* ug ang Gregong pulong nga *pre·sby'te·ros,* nga parehong nagkahulogang "tigulang nga lalaki" o "ansiyano," gigamit dili lamang alang sa mga tawong tigulang (Gen 18:11; Deu 28:50; 1Sa 2:22; 1Ti 5:1, 2) o sa mas tigulang tali sa duha ka tawo (Luc 15:25) kondili gigamit usab sa linaing paagi ngadto sa mga naghupot ug awtoridad ug responsibilidad sa usa ka komunidad o nasod. Ang ulahi nga diwa mao ang labing komon nga gigamit diha sa Hebreohanon ug sa Kristohanon Gregong Kasulatan.

Ang tigulang nga lalaki sagad nga gitamod sukad pa sa karaang kapanahonan, gitahod tungod sa iyang kasinatian ug kahibalo ug tungod sa kaalam ug maayong panghukom nga ipatungha niana. Sa daghang nasod ang mga tawo nagpasakop sa pagtultol sa ilang tigulang nga mga lalaki, sa tigulang nga mga membro sa ilang mga banay o kaha niadtong ilado tungod sa ilang kahibalo ug kaalam. Tungod niana ang ekspresyon nga "tigulang nga lalaki" adunay dobleng kahulogan nga gigamit diha sa pisikal nga diwa o kaha sa pagtumong sa usa ka posisyon o katungdanan. Ang mga paghisgot sa 'mga ansiyano ["mga dignitaryo," *JB*] sa yuta sa Ehipto' ug 'sa mga ansiyano sa Moab ug sa mga ansiyano sa Midian' wala maglangkob sa tanang tigulang

nga mga lalaki sa maong mga nasod apan gigamit sa pagtumong niadtong nag-alagad ingong konseho alang sa pagdumala ug paggiya sa mga kalihokan sa nasod; sila mao ang "mga prinsipe [Heb., *sarim′;* "mga pangulo," *AT*]" sa maong mga nasod. —Gen 50:7; Num 22:4, 7, 8, 13-15; Sal 105:17, 21, 22.

Sa samang paagi ang mga ekspresyon nga "mga ansiyano sa Israel," "mga ansiyano sa katigoman," "mga ansiyano sa akong katawhan," 'mga ansiyano sa yuta,' gigamit niining opisyal nga diwa, nga wala magtumong sa tanang tigulang nga mga lalaki sa nasod sa Israel. (Num 16:25; Lev 4:15; 1Sa 15:30; 1Ha 20:7, 8) Sa pipila ka kahimtang diin ang *zeqe·nim′* (tigulang nga mga lalaki) makita nga walay naghubit nga mga pulong, ang konteksto angayng sutaon kon kini gipadapat ba lamang sa tigulang nga mga lalaki o niadtong adunay opisyal nga katungdanan sa pagkapangulo.

Mga Ansiyano sa Israel. Una pa sa Pagpanggula, ang mga Israelinhon aduna nay ilang "mga ansiyano" nga magpresentar sa mga butang ngadto sa katawhan, magsilbing ilang mga tigpamaba, ug mohimog mga desisyon. Sa dihang siya mibalik sa Ehipto, si Moises gitugon nga isulti ngadto sa mga ansiyano ang iyang buhaton, ug kini sila, o labing menos ang kadagkoan taliwala kanila, mikuyog kaniya sa dihang siya miadto sa atubangan ni Paraon.—Ex 3:16, 18.

Sa dihang si Moises, ingong hawas sa Diyos, nagpresentar sa pakigsaad sa Balaod ngadto sa nasod, ang opisyal nga "mga ansiyano" maoy naghawas sa katawhan sa paghimog pakigsaad uban kang Jehova. (Ex 19:3-8) Sa ulahi, sa dihang ang mga Israelinhon nagreklamo bahin sa mga kahimtang didto sa kamingawan, si Moises, nga mibating bug-at na kaayo alang kaniya ang pagdumala sa nasod, misugid sa maong suliran ngadto kang Jehova. Unya ang Diyos misugo kang Moises: "Tigomon mo alang kanako ang kapitoan ka lalaki sa mga ansiyano sa Israel, nga imong nailhan nga sila mga ansiyano sa katawhan ug mga opisyal nila, . . . ug magkuha ako ug bahin sa espiritu nga anaa kanimo ug ibutang ko kini kanila, ug sila motabang kanimo sa pagpas-an sa luwan." (Num 11:16, 17) Kini nga "mga ansiyano" sa teokratikanhong paagi gitudlo alang niini nga pag-alagad. (Num 11:24, 25) Busa gigamit sila ni Jehova nga makig-ambit sa responsibilidad ingong mga pangulo ug tagdumala kauban ni Moises.

Sa ulahi, ang nagbalhinbalhin pagpuyo nga mga Israelinhon nagsakop sa Yutang Saad ug mibalik sa naandang pagtukod ug permanenteng mga puloyanan didto sa kalungsoran ug kasiyudaran, sama sa ilang paagi sa pagkinabuhi sa Ehipto. Niana ang mga ansiyano nahimong tagdumala sa katawhan sa ilang komunidad. Sila nagsilbing usa ka hugpong sa mga magtatan-aw alang sa ilang kaugalingong mga komunidad, nga nagtaganag mga maghuhukom ug mga opisyal aron sa pagpatunhay sa kalinaw, kahapsay, ug espirituwal nga kahimsog.—Deu 16:18-20; 25:7-9; Jos 20:4; Ru 4:1-12.

Ang mga paghisgot sa 'tibuok Israel, sa mga ansiyano niini ug sa mga pangulo niini ug sa mga maghuhukom niini ug sa mga opisyal niini' (Jos 23:2; 24:1), 'sa mga ansiyano sa Israel ug sa tanang pangulo sa mga tribo, sa mga pangulo sa mga balay sa mga amahan' (2Cr 5:2), wala magpasabot nga ang "mga pangulo," "mga maghuhukom," ug "mga opisyal" maoy lahi gikan sa "mga ansiyano" apan nagpakita nga kadtong gihisgotan sa maong espesipikong paagi naghupot ug usa ka katungdanan taliwala sa hugpong sa mga ansiyano.—Itandi ang 2Ha 19:2; Mar 15:1.

Kadtong nag-alagad ingong "mga ansiyano" sa nasod gitawag sa mga ekspresyon nga "mga ansiyano sa Israel" (1Sa 4:3; 8:4), 'mga ansiyano sa yuta' (1Ha 20:7), "mga ansiyano sa katigoman" (Huk 21:16), o, human mabahin ang gingharian, 'mga ansiyano sa Juda ug Jerusalem' alang sa habagatang gingharian.—2Ha 23:1.

Sama sa daghang hari ug mga saserdote sa Israel, ang "mga ansiyano" sa katibuk-an dili matinumanon sa ilang kaakohan ngadto sa Diyos ug sa katawhan. (1Ha 21:8-14; Eze 7:26; 14:1-3) Tungod kay nawad-an sa pagpaluyo sa Diyos, ang 'mga batang lalaki mahimong ilang mga prinsipe' ug ang 'usa nga dili kaayo tinamod moatake batok sa usa nga pagapasidunggan.' (Isa 3:1-5) Busa, gipasiugda sa Hebreohanong Kasulatan nga ang pagkaedaran lamang dili igo, nga "ang pagkaubanon maoy usa ka purongpurong sa katahom" kon "makaplagan kini sa dalan sa pagkamatarong." (Pr 16:31) Dili lamang "kadtong dagaya sa mga adlaw ang maalamon, ni kadtong mga tigulang lamang ang makasabot sa paghukom" kondili kadtong kinsa, duyog sa ilang kasinatian, gigiyahan sa espiritu sa Diyos ug kinsa nakabaton ug pagsabot sa iyang Pulong.—Job 32:8, 9; Sal 119:100; Pr 3:5-7; Ecc 4:13.

Ang pagdumala pinaagi sa hugpong sa "mga ansiyano" nagpadayon sa tibuok kasaysayan sa nasod bisan sa panahon sa pagkadestiyero ngadto sa Babilonya ug human mapasig-uli ngadto sa Juda. (Jer 29:1; Esd 6:7; 10:7, 8, 14) Sa dihang si Jesus dinhi sa yuta, ang "mga ansiyano" (Gr., *pre·sby′te·roi*) aktibo sa mga kalihokan sa katawhan, diha sa komunidad (Luc 7:3-5) ug sa tibuok nasod. "Ang katigoman sa mga ansiyano" (Gr., *pre·sby·te′ri·on*) sa Jerusalem mao ang pangunang tinubdan sa pagsupak kang Jesus ug sa iyang mga tinun-an.—Luc 22:66; Buh 22:5.

Mga Ansiyano sa Kristohanong Kongregasyon. Kon lantawon pinasukad sa maong impormasyon, dili lisod sabton ang mga paghisgot bahin sa "mga ansiyano" (*pre·sby′te·roi*) sa Kristohanong kongregasyon. Sama sa unodnong Israel ingon man usab sa espirituwal nga Israel, ang "mga ansiyano" maoy responsable sa pagdumala sa kongregasyon.

Sa adlaw sa Pentekostes, ang mga apostoles milihok ingong usa ka lawas diin si Pedro ang nagsilbing tigpamaba nga gipalihok sa gibubo nga espiritu sa Diyos. (Buh 2:14, 37-42) Tin-aw nga sila maoy "mga ansiyano" sa espirituwal nga diwa tungod sa ilang una ug suod nga pagpakig-uban kang Jesus ug sa pagsugo kanila mismo nga manudlo. (Mat 28:18-20; Efe 4:11, 12; itandi ang Buh 2:42.) Ang tinamdan niadtong nahimong mga magtutuo nagpakita nga ilang giila nga ang mga apostoles adunay awtoridad sa pagdumala sa bagong nasod ilalom ni Kristo (Buh 2:42; 4:32-37; 5:1-11) ug adunay awtoridad sa paghimog mga pagtudlo alang sa buluhaton, sa direkta ingong usa ka lawas o kaha pinaagig mga hawas, sama sa iladong panig-ingnan ni apostol Pablo. (Buh 6:1-6; 14:19-23) Sa dihang mitungha ang isyu bahin sa pagtuli, ang "mga ansiyano" duyog sa mga apostoles nagtigom aron hisgotan kini. Ang ilang desisyon gipahibalo sa mga kongregasyon sa tanang dapit ug gidawat ingong may awtoridad. (Buh 15:1-31; 16:1-5) Busa, maingon nga ang pipila ka "ansiyano" nagalagad alang sa tibuok nasod sa Israel, sa ingon tinawng kini nga "mga ansiyano" uban sa mga apostoles nahimong usa ka nagamandong lawas alang sa tibuok Kristohanong kongregasyon sa tanang kayutaan. Sa ulahi, si Pablo miadto sa Jerusalem ug nakigkita kang Santiago ug sa "tanang ansiyano," nga nagsugilon kanila sa mga resulta sa iyang buluhaton ug midawat sa ilang tambag sa pipila ka butang.—Buh 21:15-26.

Sa pipila ka kahimtang ang termino nga "tigulang nga mga lalaki" gigamit ingong katugbang sa batan-ong mga lalaki o ingong katumbas sa tigulang nga mga babaye nga wala maglangkit ug responsibilidad sa kongregasyon. Sa maong mga kahimtang, ang termino nagtumong lamang sa mga lalaki nga hingkod nag panuigon. (Buh 2:17, 18; 1Ti 5:1, 2) Kini gigamit usab sa pagtumong sa "mga tawo sa karaang kapanahonan." (Heb 11:2) Apan, sa kasagarang mga kahimtang diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan, ang "tigulang nga mga lalaki" o "mga ansiyano" mao kadtong mga nagdumala sa kongregasyon. Sa pipila ka teksto ang "mga ansiyano" gitawag nga "mga magtatan-aw" (Gr., *e·pi′sko·poi;* 'mga obispo,' *KJ*). Gigamit ni Pablo kini nga termino sa pagpakigsulti ngadto sa "mga ansiyano" gikan sa kongregasyon sa Efeso, ug iyang gipadapat kini kanila diha sa iyang sulat ngadto kang Tito. (Buh 20:17, 28; Tit 1:5, 7) Busa, kining duha ka termino nagtumong sa mao ra nga posisyon, ang *pre·sby′te·ros* nagpaila sa hamtong nga mga hiyas sa usa nga gitudlo, ug ang *e·pi′sko·pos* sa mga katungdanan nga nalangkit sa maong pagtudlo.

Mahitungod sa Gregong pulong nga *pre·sby′te·ros,* si Manuel Guerra y Gomez miingon: "Ang tukmang hubad sa termino [*pre·sby′te·ros*] diha sa halos kadaghanang teksto nga Helenistiko o Grego, nga naglungtad hangtod karon, maoy *ansiyano* [o, *tigulang nga lalaki*] nga samag kahulogan sa *hamtong nga lalaki.* Ang pagkahamtong sa paghukom ug ang katakos sa paghatag ug maalamong giya mao ang ilhanan niini. . . . Kon kini nga termino [*pre·sby′te·ros*] aduna man o kaha walay teknikal nga diwa diha sa Helenistiko ug sa Israelinhong mga kalibotan, kini nagpaila, dili sa masakitong tigulang, kondili sa hamtong nga lalaki, nga tungod sa iyang kasinatian ug kaalam angayan sa pagmando sa iyang banay o sa iyang katawhan." —*Episcopos y Presbyteros,* Burgos, Espanya, 1962, pp. 117, 257.

Dayag nga sa karaang Israel ang panuigon, sa pisikal nga diwa, mahinungdanon aron mahimong takos sa pag-alagad ingong "ansiyano." (1Ha 12:6-13) Busa, usab, ang "mga ansiyano" o mga magtatan-aw diha sa Kristohanong kongregasyon dili mga batan-ong lalaki, ingon sa gipakita sa paghisgot sa apostol sa ilang pagbaton ug mga asawa ug mga anak. (Tit 1:5, 6; 1Ti 3:2, 4, 5) Apan, ang pisikal nga edad dili mao ang bugtong o pangunang basehanan, ingon sa gipakita sa uban pang gilatid nga mga kuwalipikasyon (1Ti 3:2-7; Tit 1:6-9), ni may espesipikong edad nga gitakda. Si Timoteo, kinsa nalangkit sa pagtudlo ug "mga ansiyano," dayag nga giila usab ingong usa ka ansiyano bisan tuod medyo batan-on pa.—1Ti 4:12.

Ang mga kinahanglanon alang sa katungdanan ingong "ansiyano" diha sa Kristohanong kongregasyon naglakip sa hataas nga sukdanan sa panggawi ug espirituwalidad. Ang katakos sa pagpanudlo, sa pagtambag, ug sa pagbadlong may dakong bahin aron ang usa makakab-ot sa sukdanan ingong "ansiyano." (1Ti 3:2; Tit 1:9) Si Pablo maugdang nga nagsugo kang Timoteo nga "iwali ang pulong, magmadali diha niini sa paborableng panahon, sa masamok nga panahon, pamadlong, pagsaway, panambag, uban sa tanang hataas-ngapailob ug arte sa pagpanudlo." (2Ti 4:2) Ingong "mga magbalantay," ang "mga ansiyano" maoy responsable sa espirituwal nga pagpakaon sa panon, ingon man sa pag-atiman niadtong nasakit sa espirituwal ug sa pagpanalipod sa panon batok sa samag-lobo nga mga elemento. (Buh 20:28-35; San 5:14, 15; 1Pe 5:2-4) Dugang pa, si Pablo, kinsa

masiboton sa pagpanudlo diha "sa publiko ug sa balay ug balay," nagpahinumdom kang Timoteo sa iyang responsibilidad nga 'himoon ang buluhaton sa usa ka tig-ebanghelyo, tumanon sa bug-os ang iyang ministeryo.'—Buh 20:20; 2Ti 4:5.

Ang matag Kristohanong kongregasyon adunay lawas sa "mga ansiyano" o "mga magtatan-aw" nga kanunayng gihisgotan diha sa plural nga porma, sama niadtong sa Jerusalem (Buh 11:30; 15:4, 6; 21:18), sa Efeso (Buh 20:17, 28), sa Filipos (Flp 1:1). "Ang lawas sa mga ansiyano" (Gr., *pre·sby·te'ri·on*) gihisgotan labot sa 'pagpandong sa mga kamot' nganha kang Timoteo. (1Ti 4:14) "Ang mga ansiyano" ingong mga magtatan-aw sa kongregasyon "nagdumala" sa ilang mga igsoon.—Rom 12:8; 1Te 5:12-15; 1Ti 3:4, 5; 5:17.

Si Pablo ug Pedro, ingong "mga ansiyano" nga may apostolikanhong awtoridad, usahay nagsilbing magtatan-aw sa uban pang "mga ansiyano" sa pipila ka kongregasyon (itandi ang 1Co 4:18-21; 5:1-5, 9-13; Flp 1:1; 2:12; 1Pe 1:1; 5:1-5), sama kang apostol Juan ug sa mga tinun-an nga si Santiago ug Judas—nga tanan maoy mga magsusulat ug mga sulat ngadto sa mga kongregasyon. Gitudlo ni Pablo si Timoteo ug Tito sa paghawas kaniya sa pipila ka dapit. (1Co 4:17; Flp 2:19, 20; 1Ti 1:3, 4; 5:1-21; Tit 1:5) Sa daghang kahimtang, kini nga mga tawo nakiglabot sa bag-ong natukod nga mga kongregasyon sa mga magtutuo; ang buluhaton ni Tito mao ang 'pagtul-id sa mga butang nga depektoso [o kulang]' diha sa mga kongregasyon sa Creta.

Si Pablo, Bernabe, Tito, ug dayag nga si Timoteo giingong nakigbahin sa pagtudlog mga lalaki ingong "mga ansiyano" diha sa mga kongregasyon. (Buh 14:21-23; 1Ti 5:22; Tit 1:5) Walay rekord nga ang maong mga pagtudlog mga ansiyano gihimo nga kinaugalingon sa mga kongregasyon. Sa pagpasoy sa pagbisita pag-usab ni Pablo ug Bernabe sa Listra, Iconio, ug Antioquia, ang Buhat 14:23 nag-ingon nga *"nagtudlo* silag mga ansiyano [Gr., *khei·ro·to·ne'san·tes*] alang kanila diha sa matag kongregasyon" ("sa matag usa niini nga mga iglesya sila nagtudlog mga ansiyano," *JB*; "sila nagtudlog mga ansiyano alang kanila sa matag iglesya," *RS*). Mahitungod sa kahulogan sa Gregong berbo nga *khei·ro·to·ne'o,* kini ang giingon sa *The Acts of the Apostles* ni F. F. Bruce (1970, p. 286): "Bisan tuod ang diwa sa gigikanan sa pulong nga [*khei·ro·to·ne'o*] maoy 'sa pagboto pinaagig pagtaas sa mga kamot', kini gigamit sa diwa nga 'pagpili', 'pagtudlo': itandi ang samang pulong nga may prefix [*pro,* "sa atubangan"] sa x. 41." Ang *Greek-English Lexicon* ni Liddell ug Scott, human ihatag ang komon nga mga kahulogan sa *khei·ro·to·ne'o,* nag-ingon: "sa ulahi, sa kasagaran, *pagtudlo, . . . pagtudlo sa usa ka katungdanan* diha sa Iglesya." (Girebisar ni H. Jones, Oxford, 1968, p. 1986) Sa susama, ang *Greek and English Lexicon to the New Testament* ni Parkhurst (London, 1845, p. 673) nag-ingon: "Kon sundan sa accusative form, kini nagpasabot nga *itudlo* o *ipahiluna sa katungdanan,* bisan tuod walay mga pagboto." Ang katungdanan nga niana kining Kristohanong mga lalaki gitudlo mao ang katungdanan sa "pagkaansiyano," nga walay mga pagboto sa uban pinaagi sa pagtaas sa ilang mga kamot.

Sa dihang misulat kang Timoteo, si Pablo miingon: "Ang mga ansiyano nga nagdumala sa maayong paagi kinahanglang isipon nga takos sa doble nga pasidungog, ilabina silang naghago sa pagpanulti ug sa pagpanudlo." (1Ti 5:17) Tungod sa misunod nga bersikulo (18) ug usab sa nahiuna nga paghisgot bahin sa pagpasidungog sa mga babayeng balo sa materyal nga paagi (ber 3-16), kining "doble nga pasidungog" dayag nga naglakip sa materyal nga tabang.

Kinsa ang "kawhaag-upat ka ansiyano" nga diha sa langitnong mga trono?

Diha sa basahon sa Pinadayag, ang termino nga *pre·sby'te·roi* makaplagan sa 12 ka higayon ug gipadapat ngadto sa espiritung mga linalang. Ang ilang palibot, besti, ug mga ginabuhat nagpaila kon kinsa sila.

Si apostol Juan nakakitag usa ka panan-awon labot sa trono ni Jehova didto sa langit, nga gilibotan ug 24 ka ubos nga mga trono diin naglingkod ang 24 ka ansiyano nga nagbestig puti nga panggawas nga besti ug may bulawang mga korona sa ilang mga ulo. (Pin 4:1-4) Samtang nagpadayon ang panan-awon, nakita ni Juan ang 24 ka ansiyano nga dili lamang sublisubli nga miyukbo sa pagsimba atubangan sa trono ni Jehova kondili nakigbahin usab sa lainlaing kalihokan diha sa panan-awon samtang kini nagpadayon. (Pin 4:9-11; 5:4-14; 7:9-17; 14:3; 19:4) Ilabina gayod nga nakita silang miduyog sa pagmantala sa Gingharian nga nagpailang si Jehova migamit na sa iyang dakong gahom ug misugod na sa pagmando ingong hari.—Pin 11:15-18.

Sa karaang Israel, "ang mga ansiyano sa Israel" maoy naghawas ug namulong alang sa tibuok nasod. (Ex 3:16; 19:7) Sa samang paagi ang "mga ansiyano" mahimong mobarog, o mohawas, alang sa tibuok kongregasyon sa espirituwal nga Israel. Busa, ang 24 ka ansiyano nga naglingkod sa mga trono palibot sa Diyos lagmit nga naghawas gayod sa tibuok lawas sa dinihogang mga Kristohanon kinsa, nga nagmatinumanon hangtod sa kamata-

yon, nakadawat sa ganti nga langitnong pagkabanhaw ug sa mga trono nga haduol sa trono ni Jehova. (Pin 3:21) Ang numero nga 24 makahuloganon usab kay kini mao ang gidaghanon sa mga dibisyon sa mga saserdote nga giorganisar ni Haring David aron mag-alagad sa templo sa Jerusalem. Ang dinihogang mga Kristohanon mahimong "usa ka harianong pagkasaserdote."—1Pe 2:9; 1Cr 24:1-19; Luc 1:5-23, 57-66; Pin 20:6; tan-awa ang MAGTATAN-AW.

ANTELOPE [Heb., *di·shon′*]. Usa ka nagapangusap nga hayop ug pikas ug kuko nga gihisgotan lamang sa Deuteronomio 14:5, diin kini gilakip sa talaan sa mga hayop nga gitugot nga kan-on sa mga Israelinhon. Dili matino kon unsang hayopa ang gitumong sa Hebreohanong pulong nga *di·shon′*.

Ang *addax antelope* (*Addax nasomaculatus*) nga makaplagan pa gihapon sa desyertong mga rehiyon sa Amihanang Aprika sagad gituohan nga maoy katumbas sa *di·shon′* sa Hebreohanong Kasulatan. Kini nga *antelope* maoy mga 1 m (40 pul.) ang gihabogon taman sa abaga. Tungod sa kangkang, pikas nga mga kuko niini, kini makapanaw sa humokon nga mga balas sa desyerto diin kini makalahutay nga walay tubig sulod sa taas kaayong panahon. Ang nagbansiwag nga mga sungay niini nga hayop nagliyokliyok sama sa usa ka tuwerka, nga moliyok sa usa ug tunga hangtod sa halos katulo, ug may gitas-ong mga 1 m (40 pul.) kon sukdon subay sa kurba. Walay labot ang tiyan, ikog, likod ug ang pangulahing mga tiil niini, ug ingon man ang mga marka sa nawong nga kanunayng puti ang bulok, ang kolor sa *addax antelope* modagtom sa panahon sa tingtugnaw, ug mausab gikan sa pagkasamag-balas ngadto sa pagkakapehon. Ang laing posibilidad mao ang Arabianhong *oryx* (*Oryx leucoryx*), nga usa usab ka *antelope* sa desyerto.

ANTIKRISTO. Kini nga pulong nagkahulogang "batok (o puli) kang Kristo." Kini sa katibukan makita sa lima ka higayon, singular ug plural, ug tanan anaa sa duha sa mga sulat ni Juan.

Kini nga ulohan dili bag-o taliwala sa mga Kristohanon sa dihang gisulat ni Juan ang iyang mga sulat (mga 98 K.P.). Ang 1 Juan 2:18 nag-ingon: "Mga anak, mao na kini ang kataposang takna, ug, ingon sa inyong nadungog nga ang antikristo [Gr., *an·ti′khri·stos*] moabot, bisan gani karon adunay daghang mitungha nga mga antikristo; nga tungod niini kita nahibalo nga mao na kini ang kataposang takna." Ang pahayag ni Juan nagpakita nga adunay daghang indibiduwal nga mga antikristo, bisan tuod silang tanan sa tingob maoy usa ka linangkob nga tawo nga gitawag nga "ang antikristo." (2Ju 7) Ang paggamit sa ekspresyon nga "takna" sa pagtumong sa usa ka yugto sa panahon, sa daklit lamang o sa dili-matinong yugto sa panahon, gipakita diha sa ubang mga sinulat ni Juan. (Tan-awa ang Ju 2:4; 4:21-23; 5:25, 28; 7:30; 8:20; 12:23, 27.) Busa, wala niya kutohi nga ang pagtungha, paglungtad, ug kalihokan sa maong antikristo mahitabo sa umaabot nga panahon lamang apan iyang gipakita nga ang antikristo naglungtad na niadtong higayona ug magpadayon sa paglungtad.—1Ju 4:3.

Identipikasyon. Bisan tuod gipaningkamotan pag-ayo sa nangagi nga ilangkit "ang antikristo" sa usa ka indibiduwal, sama kang Pompey, Nero, o Muhammad (kining ulahing tawo gisugyot ni Papa Inosentes III niadtong 1213 K.P.), o sa usa ka espesipikong organisasyon, sama sa panglantaw sa mga Protestante nga "ang antikristo" nagtumong sa papado, ang inspiradong mga pahayag ni Juan nagpakita nga ang termino lapad ug kapadapatan, nga naglangkob sa tanan niadtong nagalimod nga "si Jesus mao ang Kristo" ug kinsa nagalimod nga si Jesus mao ang Anak sa Diyos nga mianhi "sa unod."—1Ju 2:22; 4:2, 3; 2Ju 7, *NE, NIV;* itandi ang Ju 8:42, 48, 49; 9:22.

Ang paglimod kang Jesus ingong ang Kristo ug ang Anak sa Diyos mao gayoy paglimod sa bisan unsa o sa tanang Kasulatanhong mga pagtulon-an bahin kaniya: ang iyang gigikanan, ang iyang dapit sa kahikayan sa Diyos, ang iyang pagtuman sa mga tagna sa Hebreohanong Kasulatan ingong ang sinaad nga Mesiyas, ang iyang ministeryo ug mga pagtulon-an ug mga tagna, ingon man ang bisan unsang pagsupak o mga paningkamot sa pagpuli kaniya sa iyang posisyon ingong tinudlong Hataas nga Saserdote ug Hari sa Diyos. Kini dayag nga masabtan sa ubang mga teksto, nga, bisan tuod wala mogamit sa termino nga "antikristo," nagpahayag sa halos susamang ideya. Busa, si Jesus miingon: "Siya nga dili dapig kanako maoy batok kanako, ug siya nga dili motipon kanako matibulaag." (Luc 11:23) Gipakita sa 2 Juan 7 nga kini sila mahimong molihok ingong mga maglilimbong, ug busa ang "antikristo" maglakip niadtong "mini nga mga Kristo" ug "mini nga mga manalagna," ingon man niadtong naghimog gamhanang mga buhat sa ngalan ni Jesus apan giisip niya nga "mga mamumuhat sa kalapasan."—Mat 24:24; 7:15, 22, 23.

Tungod sa lagda ni Jesus nga kon unsay gibuhat ngadto sa iyang tinuod nga mga sumusunod gibuhat ngadto kaniya (Mat 25:40, 45; Buh 9:5), kini nga termino maglakip gayod niadtong nagalutos kanila, nga nagkahulogang kini maglakip sa simbolikong "Dakong Babilonya."—Luc 21:12; Pin 17:5, 6.

Si Juan espesipikong naghisgot sa mga apostata ingong lakip niadtong antikristo pinaagi sa paghisgot niadtong kinsa "namahawa gikan kanato," nga mibiya sa Kristohanong kongregasyon. (1Ju 2:18, 19) Busa kini naglakip sa "tawo sa kalapasan" o "anak sa kalaglagan" nga gihubit ni Pablo, ingon man sa 'mini nga mga magtutudlo' nga mahukmanong gisaway ni Pedro tungod sa pagmugnag malaglagong mga sekta ug nga "magalimod pa gani sa tag-iya nga nagpalit kanila."—2Te 2:3-5; 2Pe 2:1; tan-awa ang TAWO SA KALAPASAN.

Ang mga gingharian, mga nasod, ug mga organisasyon susamang gipakita ingong bahin sa antikristo diha sa simbolikong paghubit sa Pinadayag 17:8-15; 19:19-21.—Itandi ang Sal 2:1, 2.

Sa tanang kahimtang nga nahisgotan dinhi, kadtong naglangkob sa antikristo gipakita ingong makaagom ug kalaglagan sa ulahi ingong balos sa ilang pagkamasinupakon.

ANTI-LEBANON. Ang kinasidlakang bahin sa duha ka lumbay sa kabukiran nga naglangkob sa kabukiran sa Lebanon. Ang Kabukiran sa Anti-Lebanon maoy buyon sa Kabukiran sa Lebanon sa gilay-ong mga 100 km (60 mi), nga nagsukad sa patag ibabaw sa bukid sa Basan, sa S sa Dan, hangtod sa dakong Patag sa Emesa, nga dili layo gikan sa Ribla. Taliwala sa duha ka lumbay sa kabukiran nahimutang ang usa ka taas nga walog nga naporma tungod sa mga suba sa Orontes ug Litani ug gitawag nga Coele-Sirya ("Unlod nga Dapit sa Sirya") o ang Beqaʽ.—Jos 11:17.

Diha sa A ang tagaytay maoy hiktin ug gisalangsal-angan sa lumbay sa habog nga mga tayuktok. Ang tungatungang bahin maoy mas dako, mas habog, ug mas gansangon, samtang ang habagatang bahin gitadlasan sa taas nga bul-oganang mga walog nga nagpaingon ngadto sa S ug sa H. Dapit sa S sa pangunang tagaytay adunay lumbay sa mga patag ibabaw sa bukid nga naganam ug kamubo hangtod nga milebel sa Kapatagan sa Damasco. Ang habagatang bahin naglakip sa Bukid sa Hermon, nga may gihabogong 2,814 m (9,232 p). Ang hitsura niining mga bukira maoy sama nianang sa Kabukiran sa Lebanon, ug kini pangunang gilangkoban sa anapog nga may dagtom nga mga pangpang ug sa dagtom, linginong mga tayuktok.

Ang Kabukiran sa Anti-Lebanon lagmit nga gitawag sa Hebreohanon sa ngalang "Amana" diha sa Awit ni Solomon 4:8, diin kini gihisgotan uban sa Bukid sa Hermon. Bisan tuod giisip sa pipila nga ang Amana maoy lain nga bukid, mopatim-awng kini lagmit mao ang tibuok nga Kabukiran sa Anti-Lebanon o usa ka bahin niana. Ang kabukiran sa "Libana" ug "Ammanana" gihisgotan nga magkauban diha sa mga inskripsiyon sa Asiryanhong mga monarko nga si Tiglat-pileser III ug Senakerib. Ang Suba sa Abana (modernong Barada) gitawag usab nga "Amana" diha sa 2 Hari 5:12 sa Syriac nga *Peshitta* ug sa Aramaiko nga mga Targum, ug kini nga suba, nga maoy panguna sa Damasco, naggikan sa habagatang bahin sa kabukiran sa Anti-Lebanon. Sa ingon kining ngalana mahimong magtumong niana nga bahin sa kabukiran o sa tibuok nga kabukiran.

Sanglit ang tayuktok sa dakong bahin sa Kabukiran sa Anti-Lebanon wala maputos sa niyebe, diyutay lamang ang mga suba ug mga sapa niini. Diyutay lamang nga katanoman ang nanubo, apan may hilang nga kakahoyan sa mugbong robles ug junipero nga makita diha sa lainlaing dapit sa mga kabakiliran. Pipila na lang ka sedro ang nahibilin karong adlawa. Ang ubos nga bahin sa kabakiliran angayan gihapon sa pagtanom ug mga parasan, kaolibohan, ug mga prutasan, maingon sa kapanahonan sa Bibliya.

ANTIOQUIA.

1. Ang siyudad sa Antioquia sa Sirya gitukod ni Seleucus I (Nicator) wala madugay human siya ug si Heneral Cassander ug Lysimachus nakadaog sa mahukmanong gubat sa Ipsus didto sa Frigia sa Asia Minor niadtong 301 W.K.P. Iyang gipili kining lugara tungod sa mga bentaha niini sa militaryong paagi ug ginganlan kini sumala sa ngalan sa iyang amahan nga si Antiochus. Sa dapit nga gitawag karon ug Antakya sa Turkey, ang Antioquia gitukod diha sa H nga kiliran sa malawigan nga Suba sa Orontes diha sa gilikoan niini nga mga 32 km (20 mi) gikan sa Dagat Mediteranyo. Maayo kaayo ang nahimutangan niini kay dali niining madominar ang negosyo sa tibuok AK sa Sirya nga moagi sa mga ruta tali sa Suba sa Euprates ug sa Dagat Mediteranyo. Kini nahimo dayong sentro sa komersiyo, ug ang paggama niinig luho nga kagamitan nagdalag kauswagan ug bahandi niining dako nga siyudad. Ingong dunggoanan alang sa Antioquia, gitukod usab ni Seleucus ang siyudad sa Seleucia diha sa daplin sa baybayon nga ginganlan kini sumala sa iyang ngalan. Sa wala pa siya patya niadtong 281 W.K.P., gibalhin niya ang sentro sa iyang pangagamhanan gikan sa Babilonya ngadto sa iyang bag-ong kaulohan sa Sirya, ang Antioquia, diin ang Seleucid nga dinastiya sa mga hari nagpadayon sa paggahom hangtod sa 64 W.K.P., sa dihang si Heneral Pompey sa Roma naghimo sa Sirya nga usa ka Romanhong lalawigan. Gawas nga ang Antioquia nahimong kaulohan sa Romanhong lalawigan sa Sirya, kini nahimo usab nga ikatulong kinadak-ang siyudad sa imperyo, sunod sa Roma ug Alejandria.

Ang pagkatukod sa siyudad gisundog sa plano sa Alejandria, nga may nagsanga nga dagkong mga dalan nga may mga portiko, nga naghatag ug makapadaning katahom sa naglibot nga mga tinukod. Gitawag kining "Ang Rayna sa Sidlakan," "Ang Matahom nga Antioquia," "Ang Ikatulong Kaulohan sa Imperyo sa Roma," ug maoy talagsaon tungod sa regular nga sistema sa mga suga diha sa dalan. Bisan pa niining panggawas nga katahom ug kapuliki, kini nakabaton sa reputasyon ingong dunot sa moral tungod sa mahugawng mga buhat sa malaw-ayng mga rituwal sa ngalan sa relihiyon. Si Juvenal nag-ingon nga 'ang Suba sa Orontes miagos ngadto sa Suba sa Tiber nga tungod niana gipabahaan ang Roma sa patuotuo ug imoralidad sa Sidlakan.'—*Juvenal and Persius,* Satire III, 62-65.

Mga Paghisgot Diha sa Bibliya ug ang Ulahing Kasaysayan. Gitala ni Josephus nga gidasig sa mga Seleucid ang mga Hudiyo nga mopuyo sa Antioquia ug hatagan silag bug-os nga mga katungod sa pagkalungsoranon, nga tungod niana makatukod sila ug usa ka dakong populasyon sa mga Hudiyo. Ang unang paghisgot sa Antioquia diha sa Bibliya maoy labot kang Nicolas nga taga-Antioquia, kinsa nahimong Kristohanon human mahimong kinabig ngadto sa Hudiyohanong relihiyon. (Buh 6:5) Ang buluhaton sa mga Kristohanon didto nagsugod sa dihang ang pipila sa mga tinunan natibulaag hangtod sa Antioquia tungod sa kasakitan nga nahitabo human sa kamatayon ni Esteban. (Buh 11:19, 20) Sa dihang ang kongregasyon sa Jerusalem nakadungog nga daghang nagsultig-Grego nga katawhan nahimong mga magtutuo, ilang gipadala si Bernabe hangtod sa Antioquia, ug sa dihang iyang nakita nga milambo ang interes didto, iyang gikuyog si Pablo gikan sa Tarso aron motabang. (Buh 11:21-26) Silang duha mipuyo didto ug usa ka tuig nga nagtudlo sa katawhan, ug human niadto si Pablo naghimo sa Antioquia nga paulianan sa iyang misyonaryong mga panaw. Pinaagi sa pagtultol sa Diyos, didto sa Antioquia nga ang mga tinun-an unang gitawag nga "mga Kristohanon." (Buh 11:26) Ang pagkamahinatagon sa kongregasyon gipahayag sa dihang nagpadala silag hinabang (Buh 11:29) pinaagi kang Pablo ug Bernabe ngadto sa nagamandong lawas sa Jerusalem niadtong mga 46 K.P. Kini gihimo atol sa dakong gutom nga nahitabo sa panahon ni Claudio, sumala sa gitagna ni Agabo. (Buh 11:27, 28) Sa dihang nakabalik na sila sa Antioquia, ang balaang espiritu nagsugo nga si Pablo ug Bernabe itudlo sa linaing buluhaton, busa sila gipadala panahon sa unang misyonaryong panaw ni Pablo niadtong mga 47-48 K.P. Sa wala pa siya magsugod sa iyang ikaduhang misyonaryong panaw ug samtang siya didto pa sa Antioquia, ang suliran labot sa pagtuli sa mga Hentil mitungha niadtong mga 49 K.P. ug ang desisyon sa nagamandong lawas sa Jerusalem gihatod ni Pablo ug Bernabe ngadto sa kongregasyon sa Antioquia. (Buh 15:13-35) Ang ikaduhang misyonaryong panaw ni Pablo niadtong mga 49-52 K.P. nagsugod ug natapos usab didto sa Antioquia, ug dinhi usab gitul-id ni Pablo si Pedro tungod sa iyang gipakitang pagpihig tali sa mga Hudiyo ug sa mga Hentil.—Gal 2:11, 12.

2. Ang Antioquia sa Pisidia gitukod usab ni Seleucus I (Nicator) ug ginganlan agig pagpasidungog sa iyang amahan nga si Antiochus. Ang mga kagun-oban sa maong siyudad nahimutang duol sa Yalvac sa modernong Turkey. (HULAGWAY, Tomo 2, p. 748) Nahimutang kini sa utlanan sa Frigia ug Pisidia ug busa mahimong isipon nga bahin sa bisan hain niining duha ka lalawigan sa lainlain nga panahon. Busa, ang Gregong geograpo nga si Strabo naghisgot niini ingong usa ka siyudad nga sakop sa Frigia dapit sa Pisidia (*Geography,* 12, VIII, 13, 14), apan sumala sa giingon sa *Funk and Wagnalls New Standard Bible Dictionary* (1936, p. 51), "ang kadaghanan sa mga magsusulat naghisgot niini ingong sakop sa Pisidia" sama sa giingon ni Lucas. Kini nga identipikasyon nagpalahi niini gikan sa Antioquia sa Sirya. (Tan-awa ang PISIDIA.) Tungod sa nahimutangan niini, ang Antioquia sa Pisidia nahimong bahin sa ruta sa negosyo tali sa Cilicia ug Efeso ug gipuy-an sa nagsagol nga populasyon nga naglakip sa daghang Hudiyo, nga nakatukod ug sinagoga didto. Kini maoy usa ka siyudad nga nagsultig Grego ug bug-os naimpluwensiyahan sa Helenismo. Si Pablo kaduha nakaduaw niini uban ni Bernabe sa iyang unang panaw sa pag-ebanghelyo niadtong mga 47-48 K.P. ug nagwali diha sa sinagoga, nga nakakaplag ug dakong interes. (Buh 13:14; 14:19-23) Apan, kay nangabugho tungod sa panon sa katawhan nga mitambong, ang pipila ka Hudiyo nagsiba sa pangunang mga lalaki ug babaye sa siyudad ug nag-abog kang Pablo ug Bernabe ngadto sa gawas.—Buh 13:45, 50; 2Ti 3:11.

ANTIPAS [pinamubo sa Antipater, nga nagkahulogang "Inay sa [Iyang] Amahan"].

1. Usa ka martir sa unang Kristohanong kongregasyon sa Pergamo sa unang siglo K.P.—Pin 2: 12, 13; tan-awa ang PERGAMO.

2. Si Herodes Antipas, nga anak nga lalaki ni Herodes nga Bantogan.—Tan-awa ang HERODES Num. 2.

ANTIPATRIS [Kang (Iya ni) Antipater]. Usa ka siyudad nga gitukod pag-usab ni Herodes nga Bantogan niadtong 9 W.K.P. ug ginganlan sumala sa ngalan sa iyang amahan nga si Antipater (II). Gituohan nga mao kini ang Ras el-ʽAin (Tel Afeq) diha sa daghag tubig ug tabunok nga dapit sa

Patag sa Saron. Ang Antipatris gituohan nga mao ang nahimutangan sa unang siyudad sa Apek nga gihisgotan sa 1 Samuel 4:1. Ang mga pagpangubkob nga gihimo didto niadtong 1946, 1961, ug 1974 mopatim-awng nagkompirmar niini.—Tan-awa ang APEK Num. 3.

Niining dapita nga ang gipakuyog nga pangunang pundok sa Romanhong kasundalohan naghatod kang Pablo, nga mipanaw ug mga 50 km (30 mi) palugsong sa mga kabukiran gikan sa Jerusalem sa panahon sa kagabhion. (Buh 23:31) Ang dapit nahimutang sa kinasang-an sa Romanhong mga dalan sa kasundalohan gikan sa Jerusalem ug Lida paingon sa Romanhong kaulohan sa Cesarea. Gikan sa Antipatris ang 70 ka sundalong mangangabayo nagdala kang Pablo sa nahibiling distansiya nga mga 40 km (25 mi) latas sa patag paingon sa Cesarea.

ANTONIA, TORRE SA. Usa ka kinutaang tinukod sa Jerusalem nga nagsilbing kuwartel sa mga sundalo. Sumala ni Josephus, kini adunay mga kuwarto, kaligoanan, baraks, ug mga sawang. —HULAGWAY, Tomo 2, p. 535.

Ang Torre sa Antonia nahimutang sa AK nga eskina sa sawang sa templo ug lagmit nga nagokupar sa luna diin si Nehemias una pa niana nagtukod sa Kastilyo (o kuta) nga gihisgotan sa Nehemias 2:8. Si Herodes nga Bantogan mihimog dako ug gastoso nga pag-ayo niini ug nagpalig-on sa mga kuta niini. Kaniadto kini nailhang Baris, apan si Herodes nagngalan niini nga Antonia agig pagpasidungog kang Mark Antony. Ingon sa gihimo sa Hudiyong hataas nga saserdote ug magmamando nga si John Hyrcanus una pa kaniya, si Herodes nagbutang sa mga besti sa mga saserdote didto, lagmit aron padayon niyang mabantayan o makontrolar ang hataas nga saserdote.

Sumala ni Josephus, ang kuta gitukod diha sa usa ka nagbuntaog nga bato nga 50 ka maniko (mga 22 m; 73 p) ang gihabogon. Ibabaw sa bato, kini adunay mga paril nga bato nga 40 ka maniko (mga 18 m; 58 p) ang gihabogon ug adunay upat ka torre sa eskina, ang tulo niini maoy 50 ka maniko (mga 22 m; 73 p) ang gihabogon ug ang usa, diha sa habagatan-sidlakang eskina nga nagumbaw sa tibuok dapit sa templo, maoy 70 ka maniko (mga 31 m; 102 p) ang gihabogon. (*The Jewish War,* V, 238-247 [v, 8]) Una pa sa panahon ni Herodes ang kuta pangunang gigamit ingong panalipod sa mga pagpanulong gikan sa A, apan human niadto kini pangunang gigamit ingong dapit sa pagkontrolar sa mga Hudiyo ug ingong dapit sa pagbantay sa mga kalihokan sa dapit sa templo, diin adunay direktang agianan gikan sa kuta.

Ang kuwadrado nga porma sa kuta nagpailang kini adunay sawang sa tunga. Ang pipila nagtuo nga diha sa maong kinatung-ang sawang sulod niini nga torre nga si Jesus miatubang kang Pilato alang sa paghukom. (Ju 19:13) Ilang gituohan nga ang salog nga bato nga makaplagan niining dapita mao ang gihisgotan nga *"Gabbatha."* Apan, ang uban nagtuo nga ang paghukom ni Pilato kang Jesus gihimo sa atubangan sa palasyo ni Herodes. —Tan-awa ang SALOG NGA BATO.

Ang mas tinong paghisgot sa Torre sa Antonia mao kanang girekord sa Buhat 21:30-40 ug 22:24. Mopatim-awng si Pablo mipahayag sa iyang depensa ug pamatuod ngadto sa usa ka magubtanon nga relihiyosong panon gikan sa hagdanan sa kuta ug human niadto gidala ngadto sa kuwartel sa mga sundalo aron sukitsukiton. Lagmit nga si Pablo gibalik niining dapita human sa gubot nga pakigatubang niya sa Sanhedrin ug dinhi usab nga ang iyang pag-umangkon nga lalaki nagpasidaan kaniya bahin sa panagkunsabo batok sa iyang kinabuhi.—Buh 23:10, 16.

Ang Torre sa Antonia sa kataposan nagun-ob sa dihang si Heneral Tito sa Roma naglaglag niini lakip sa templo ug sa siyudad niadtong 70 K.P.

ANTOTIAS. Usa ka anak nga lalaki ni Sasak sa tribo ni Benjamin.—1Cr 8:24, 25.

ANUB. Usa ka kaliwat ni Juda ug anak nga lalaki ni Koz.—1Cr 4:1, 8.

APAIM [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "ilong; mga buho sa ilong"]. Usa ka anak nga lalaki ni Nadab ug kaliwat ni Jerameel sa tribo ni Juda.—1Cr 2:25, 30, 31.

APAN-APAN [Heb., *cha·ghav′*]. Dili matino kon unsa nga insekto o mga insekto ang gitumong sa Hebreohanong termino nga *cha·ghav′.* Apan, sanglit ang dagko na, pak-an nga dulon (Heb., *'arbeh′*) ang gihisgotan uban sa *cha·ghav′* diha sa Levitico 11:22 (ingong hinlo nga pagakan-on), ang *cha·ghav′* lagmit nagtumong sa usa ka tiglukso inay sa usa ka tiglupad.—Tan-awa ang *ftn* sa *Rbi8.*

Ang ngalang "apan-apan" gigamit alang sa bisan hain sa daghang tiglukso nga mga insekto sa mga pamilya nga Acrididae (naglakip sa tiglalin nga mga dulon ug sa mga apan-apan nga may mugbong mga antena) ug Tettigoniidae (naglakip sa mga apan-apan nga may tag-as nga mga antena).

Gawas nga kini gitala ingong insekto nga hinlo kaonon ug gihisgotan ang pagkamalaglagon niini sa mga tanom (2Cr 7:13), ang apan-apan gigamit sa Kasulatan sa usa ka masambingayong paagi. Ang dili-matinumanong mga espiya sa Israel nagtaho nga sa gidak-on sila ingon lamang sa mga

apan-apan kon itandi sa mga molupyo sa Canaan. (Num 13:33) Sa panglantaw ni Jehova ug tungod usab sa iyang kadako, ang mga tawo, ilabina kadtong nagasukol sa Diyos, maoy ingon sa mga apan-apan. (Isa 40:22) Aron ipakita ang mga kalisdanan sa pagkatigulang, ang magtitigom migamit sa dagway sa usa ka apan-apan nga nagaaginod, sa ingon naghubit sa tawong tigulang ingong nagtikuko ug nanggahi ang lawas, nga ang mga bukton daw mibansiwag sa luyo.—Ecc 12:5; tan-awa ang DULON.

APDO. Usa ka pluwido nga gipatungha sa atay ug gipondo diha sa putos sa apdo, usa ka gamay nga samag-peras nga putos nga nahimutang sa ilalom nga kilid sa tuong bahin sa atay. Ang putos sa apdo makapondo sa usa ka higayon ug mga 40 ml nga apdo. Kini maoy pait kaayo nga pluwido nga dalag o berdehon nga gigamit sa lawas aron sa paghilis. Ang apdo gilangkit sa mga butang nga mapait o makahilo, ug ingon niana ang paggamit sa maong pulong diha sa Bibliya.—Buh 8:23.

Sa paghubit sa iyang masakit ug mapait nga kasinatian, si Job mahulagwayong naghisgot sa iyang apdo nga gibubo diha sa yuta. (Job 16:1, 13) Sa ulahi, si Zopar, sa mahulagwayong pinulongan, gipasumbingay nga nag-akusar nga si Job may gibuhat nga daotan ug nga ang iyang "pagkaon" maanaa sa sulod kaniya sama sa "apdo [o hilo] sa mga kobra." Siya nagpasidaan nga ang usa ka hinagiban "molagbas sa iyang [putos sa] apdo." (Job 20: 1, 14, 25) Ang Hebreohanong pulong nga gihubad nga "apdo" nalangkit sa pulong alang sa "mapait." —Deu 32:32; Job 13:26.

Ang Gregong pulong alang sa apdo maoy *kho·le′*. —Tan-awa ang MAKAHILO NGA TANOM.

APEK [Sapa].

1. Usa ka lungsod nga mopatim-awng nahimutang sa A sa Sidon nga giingon ni Jehova ngadto kang Josue ingong usa sa mga dapit nga wala pa masakop. (Jos 13:4) Gituohan nga sa pagkakaron mao kini ang Afaka (modernong Afqa) nga mga 39 km (24 mi) sa SAS sa Beirut. Nahimutang kini sa tinubdan sa Nahr Ibrahim, nga nailhan kanhi ingong suba sa Adonis, nga miagos ngadto sa Byblos sa Kabaybayonan sa Mediteranyo.

2. Usa ka lungsod sulod sa teritoryo sa Aser apan wala mapanag-iya niini nga tribo. (Jos 19:24, 30) Kini gitawag ug Apik sa Maghuhukom 1:31. Gituohan nga mao kini ang Tell Kurdaneh (Tel Afeq), mga 8 km (5 mi) sa HHS sa Aco.

3. Usa ka siyudad nga kon basehan ang mga siyudad nga gihisgotan uban niini, lagmit nahimutang sa Patag sa Saron. Ang hari niini maoy lakip niadtong gipamatay ni Josue. (Jos 12:18) Mga siglo sa ulahi, apan sa wala pa mahimong hari si Saul, dinhi nagkampo ang mga Filistehanon una pa sa ilang kadaogan batok sa Israel, nga mihan-ay sa pagpakiggubat sa kasikbit nga Ebenezer. (1Sa 4:1) Gituohan nga nahimutang kini diha sa Ras el-ʽAin (Tel Afeq; lahi sa Num. 2) sa tinubdan sa Suba sa Yarkon. Ang Apek gihisgotan diha sa Ehiptohanon ug Asiryanhon nga mga sinulat. Gituohan nga ang lungsod sa Antipatris, nga gihisgotan sa Buhat 23: 31, gitukod sa nahimutangan sa karaang Apek. Si Josephus naghisgot sa "usa ka torre nga gitawag ug Apheku" maylabot sa Antipatris. (*The Jewish War,* II, 513 [xix, 1]) Ang Shilo, nga gikan didto gidala sa mga Israelinhon ang arka sa pakigsaad, maoy mga 35 km (22 mi) ang gilay-on dapit sa S.

4. Usa ka lungsod nga mopatim-awng nahimutang sa Patag sa Jezreel tali sa mga lungsod sa Sunem ug Jezreel. Sa gubat tali sa mga Filistehanon ug sa mga Israelinhon nga misangpot sa kamatayon ni Haring Saul, ang orihinal nga nahimutangan sa mga Filistehanon maoy didto sa Sunem, samtang ang mga Israelinhon mipuwesto didto sa Bukid sa Gilboa. (1Sa 28:4) Human niadto ang asoy nagpakita nga ang mga Filistehanon midasdas paingon sa Apek samtang ang Israel milugsong ngadto sa tubod sa Jezreel. Didto sa Apek, ang magkaabin nga mga ginoo sa mga Filistehanon nagsusi sa ilang nahan-ay nga kasundalohan ug nakadiskobre nga si David ug ang iyang mga tawo nagsunod kang Akis sa likod. Ang kasundalohan ni David gipabiya pagkasunod buntag, ug dayon ang mga Filistehanon miabante sa panggubatan didto sa Jezreel. (1Sa 29:1-11) Gikan didto giabog nila ang napilding mga Israelinhon pabalik sa Bukid sa Gilboa, diin ang pagpamatay natapos ug si Saul ug ang iyang tulo ka anak nga lalaki namatay.—1Sa 31:1-8.

Ang pipila ka eskolar nangagpas nga ang sunod-sunod nga mga panghitabo nga mitultol niini nga gubat wala isulat sa kronolohikanhong pagkahan-ay ug, busa, nagtuo nga kini nga Apek mao ang usa ka dapit diha sa Patag sa Saron. (Tan-awa ang APEK Num. 3.) Si Yohanan Aharoni mipabor niini nga panglantaw, nga nag-ingon: "Daghan ang gitangtang gikan sa asoy niini nga gubat tungod sa pagsal-ot sa estorya bahin kang David. Apan masundan gihapon ang kinatibuk-ang diwa niini. Ang Filistehanong mga magmamando nagtapok sa ilang kasundalohan didto sa Apek sa mga tinubdan sa Yarkon (1 Sam. 29.1) agig pagpangandam sa pagmartsa paingon sa Jezreel (ber. 11). Ang kasundalohan ni Saul 'nagkampo duol sa tuboran nga didto sa Jezreel' (ber. 1); sa bisperas sa gubat sila mihan-ay didto sa Bukid sa Gilboa. Ang mga Filistehanon nagkampo atbang kanila didto sa Sunem (1 Sam. 28.4). Ang gubat natapos nga nagmadaogon ang mga Filistehanon samtang si Saul ug ang

iyang tulo ka anak nga lalaki napukan sa ilang pagsibog didto sa Gilboa."—*The Land of the Bible,* gihubad ug giedit ni A. Rainey, 1979, pp. 290, 291.

5. Usa ka siyudad nga gihisgotan diha sa 1 Hari 20:26 diin napildi ang Siryanhong si Ben-hadad II. Ang nanibog nga mga Siryanhon namalik ngadto sa siyudad apan ang 27,000 kanila natumpagan sa paril niini. (1Ha 20:29, 30) Lagmit nga mao usab kining dapita ang matagnaong gipaila ni manalagnang Eliseo sa hapit na siyang mamatay ngadto kang Haring Jehoas ingong ang dapit nga ang mga Siryanhon makaagom ug umaabot nga mga kapildihan sa mga kamot sa mga Israelinhon. (2Ha 13:17-19, 25) Gituohan sa pipila ka eskolar nga ang Apek nga gihisgotan niini nga mga teksto nahimutang nga mga 5 km (3 mi) sa S sa Dagat sa Galilea diin makaplagan ang modernong balangay sa Afiq o Fiq. Apan, hangtod karon wala pay nahibiling mga butang nga una pa kay sa ikaupat nga siglo W.K.P. ang nakaplagan niining dapita. Hinunoa duol sa ʽEn Gev daplin sa baybayon sa Dagat sa Galilea, nadiskobrehan ang mga nahibilin sa usa ka dakong kinutaan nga siyudad nga naglungtad sa ikanapulo ngadto sa ikawalong siglo W.K.P.

APEKA [Sapa]. Usa ka siyudad sa bukirong rehiyon sa habagatang Juda nga gihisgotan nga nahimutang sa kasilinganan sa Hebron. (Jos 15:48, 53, 54) Gisugyot sa pipila ka eskolar nga kini mao ang Khirbet el-Hadab, mga 6 km (3.5 mi) sa HK sa Hebron. Sa duol adunay duha ka tinubdan sa tubig ug may nakaplagan sa maong dapit nga arkeolohikanhong mga nahibilin nga sukad pa sa yugto sa mga Israelinhon.

APELES. Usa ka Kristohanon sa kongregasyon sa Roma nga gipangomosta ni Pablo ingong "ang usa nga inuyonan diha kang Kristo."—Rom 16:10; itandi ang 2Co 10:18; 2Ti 2:15.

APIA. Usa ka Kristohanong babaye nga gihisgotan uban kang Filemon ug Arquipo diha sa sulat ni Pablo nga gipadala ngadto niining tulo ug sa kongregasyon nga diha sa balay ni Filemon. (Flm 2) Lagmit nga siya mao ang asawa ni Filemon.

APIAS. Usa ka Benjaminhon ug usa sa mga katigulangan ni Haring Saul.—1Sa 9:1, 2.

APIK. Tan-awa ang APEK Num. 2.

APING. Ang duha ka bahin sa nawong ibabaw sa apapangig ug ubos sa mata; sa Hebreohanon kini maoy *lechi',* ug sa Grego *si·a·gon'.* Ang Bibliya naghisgot sa pagtamparos sa aping dili aron sa pagpahinabog pisikal nga kadaot kondili aron sa pagbadlong, pagpakaulaw, o pag-insulto. Busa ang manalagna ni Jehova nga si Micaias gitamparos tungod sa pagtagna ug daotang mga panghitabo batok sa daotan nga si Haring Ahab sa Israel. (1Ha 22:24; 2Cr 18:23) Ingong pakaulaw, si Job gitamparos niadtong wala motahod ug nagbiaybiay kaniya sa panahon nga siya gisulayan ni Satanas.—Job 16:10.

Ang mga manalagnang si Isaias ug Miqueas nagtagna labot sa paghampak sa aping sa Mesiyas ug sa pag-ibot sa buhok gikan sa iyang mga aping, tanan nagpasabot sa mapait nga pakaulaw nga ipahamtang sa iyang mga kaaway nganha kaniya. (Isa 50:6; Miq 5:1) Natuman kini diha kang Jesu-Kristo pinaagi sa mga Hudiyo sa dihang siya gihusay atubangan sa Sanhedrin ug sa ulahi pinaagi sa Romanong mga sundalo una pa siya patya diha sa estaka sa pagsakit. (Mat 26:67, 68; Ju 18:22, 23; 19:3) Apan si Jesus wala mobalos maingon sa gihimo kaniya o mitubag ug sakit, masuk-anong mga pulong.

Gitambagan ni Jesus ang iyang mga tinun-an: "Nadungog ninyo nga kini giingon, 'Mata alang sa mata ug ngipon alang sa ngipon.' Bisan pa niana, ako magaingon kaninyo: Ayaw sukli siya nga daotan; apan si bisan kinsa nga mosagpa kanimo sa imong tuo nga aping, itahan mo usab kaniya ang pikas." (Mat 5:38, 39) Si Jesus dinhi wala magtudlo sa tinamdan nga dili mosukol o nagsalikway sa katungod sa pagpanalipod sa kaugalingon gikan sa pisikal nga kadaot, apan siya nagtudlo nga ang usa ka Kristohanon dili angayng mobalos ug hapak tungod sa hapak o manimalos. Iyang gisilsil ang prinsipyo sa paglikay sa mga panag-away pinaagi

sa dili pagtubag o pagbuhat sa susama. Ang pagsagpa sa aping wala himoa aron sa pagpahamtang ug pisikal nga kadaot kondili aron sa pag-insulto lamang o sa paghagit ug panag-away. Si Jesus wala mag-ingon nga kon ang usa ka tawo maghampak sa usa ka Kristohanon sa apapangig, siya mobangon ug itaon ang pikas bahin sa iyang nawong aron dapatan. Ang gipasabot ni Jesus mao nga kon adunay usa ka tawo nga manghagit ug panag-away o panaglalis sa usa ka Kristohanon pinaagig pagsagpa kaniya o pagsultig insulto kaniya, sayop ang pagbalos. Nahiuyon kini sa gipamulong sa mga apostoles, nga dugang nagpasiugda niini nga prinsipyo.—Rom 12:17-21; 1Pe 3:9.

APIO, TIYANGGIHAN SA. Usa ka tiyanggihan nga 64 km (40 mi) sa HS sa Roma. Kini maoy usa ka iladong hunonganan diha sa gibantog nga Romanhong dakong dalan nga *Via Appia,* nga naggikan sa Roma hangtod sa Brundisium (gitawag karon nga Brindisi) agi sa Capua. Ang ngalan sa dalan ug sa tiyanggihan naggikan sa ngalan sa nagtukod niini, si Appius Claudius Caecus, sa ikaupat nga siglo W.K.P.

Ingong naandang hunonganan sa mga magpapanaw pagkatapos sa unang adlaw nga pagbiyahe gikan sa Roma, kini nga puwesto nahimong puliki nga sentro sa patigayon. Nakadugang pa sa kahinungdanon niini mao ang nahimutangan niini diha sa amihanang tumoy sa usa ka kanal nga nagaagos ubay sa dalan nga milatas sa Pontine Marshes. Gitaho nga ang mga magpapanaw isakay sa mga sakayan nga guyoron sa mga mula agi niini nga kanal panahon sa kagabhion. Ang Romanong magbabalak nga si Horace naghubit sa kalisod sa biyahe, nga nagreklamo tungod sa mga baki ug mga tagnok ug naghulagway sa Tiyanggihan sa Apio ingong nagdasok sa "mga sakayanon ug sa hangol nga mga magbalantay sa abotanan."—*Satires,* I, v, 1-6.

Dinhi niining puliki nga kinasang-an sa dalan nga si apostol Pablo, nga mipanaw gikan sa Puteoli paingon sa Roma ingong binilanggo, unang nakahibalag sa delegasyon sa Kristohanong mga igsoon kinsa, sa pagkadungog sa balita nga siya moabot, mibiyahe gikan sa Roma aron sa pagsugat kaniya. Ang pipila niini nga delegasyon naghulat didto sa Tulo ka Abotanan (15 km [9.5 mi] nga mas duol sa Roma) samtang ang uban mipadayon hangtod sa Tiyanggihan sa Apio.—Buh 28:15.

Karong adlawa aduna gihapoy dapit nga gitawag ug *Foro Appio,* o Appian Forum, diha sa Apyanhong Dalan. Usa ka timailhang poste ang nagpaila sa dapit diin ang Tiyanggihan sa Apio nahimutang kanhi. Adunay usa ka gamayng lungsod sa banika nga gitawag ug Faiti tabok sa Apyanhong Dalan.

APOG. Usa ka substansiya nga puti kon kini lunsay, nga gihimo pinaagig pagsunog sa *calcium carbonate* sama sa anapog, mga kabhang, o mga bukog. (Am 2:1) Kay dagaya sa bukirong rehiyon sa Palestina, ang anapog gihimong apog (*calcium oxide*) pinaagig pagsunog sa mga tipak sa anapog diha sa pormag-kono o silindrong mga tapahan sa apog. Sa karaang mga panahon ang apog (Heb., *sidh*) maoy usa ka pangunang sambog sa argamasa ug gigamit sa pagpalitada sa mga paril ug sa pagpaputi sa mga bungbong, mga lubnganan, ug uban pa. (Deu 27:4; Eze 13:10; Mat 23:27; Buh 23:3) Sa mahulagwayong paagi, gigamit usab sa Bibliya ang pagsunog ug apog sa paghawas sa kalaglagan. —Isa 33:12; tan-awa ang TAPAHAN.

APOHAN. Ginikanan sa amahan ug/o inahan sa usa ka tawo. Ang terminong "apohan," maingon man ang "apohan [nga lalaki]" ug "apohang babaye," talagsa rang makita diha sa mga hubad sa Bibliya. Ang "apohang babaye" sa 1 Hari 15:10, 13 gihubad gikan sa samang pulong nga "inahan" ug kini haom nga pagkahubad tungod kay si Maaca mao ang apohang babaye ni Asa, dili ang iyang inahan. (1Ha 15:1, 2, 8) Mopatim-aw nga si Maaca nagpadayon ingong inahan nga rayna sulod sa paghari ni Asa hangtod nga siya gitangtang sa katungdanan tungod sa iyang idolatriya. (1Ha 15:13) Sa susama, ang "amahan" usahay nagtumong sa usa ka apohang lalaki o katigulangan. (Gen 28:13; 2Sa 9:7) Ang mga apohan gitawag usab sa mga ekspresyon nga "amahan sa imong inahan" ug 'amahan sa inahan.'—Gen 28:2; Huk 9:1.

Ang "mga anak o mga apo," miingon ang apostol, angayng "magpadayon sa paghatag sa angayng balos ngadto sa ilang mga ginikanan ug mga apohan [Gr., *pro·go′nois*]." (1Ti 5:4) Ang laing porma sa samang pulong (*pro·go′non*) gihubad nga "mga katigulangan" diha sa 2 Timoteo 1:3. Ang apohang babaye (Gr., *mam′me*) ni Timoteo nga si Loida gidayeg tungod sa pagbaton ug "pagtuo nga walay pagkasalingkapaw," ug dayag nga siya mitabang sa pagpauswag sa pagtuo ug sa espirituwal nga pagtubo ni Timoteo.—2Ti 1:5; 3:14, 15.

APOKRIPA. Ang Gregong pulong nga *a·po′kry·phos* gigamit sa orihinal nga diwa niini diha sa tulo ka teksto sa Bibliya sa pagtumong sa mga butang nga "maampingong gitakpan [o, natago]." (Mar 4:22; Luc 8:17; Col 2:3) Sa dihang ipadapat alang sa mga sinulat, kini sa orihinal nagtumong niadtong wala basaha sa publiko, sa ingon "tinakpan" o "tinago" gikan sa uban. Hinunoa, sa ulahi kini nga pulong nagkahulogan nga mini o dili kanonikal, ug karong adlawa kasagaran kaayong gigamit sa pagtumong sa dinugang nga mga sinulat

nga gideklarar sa Romano Katolikong Simbahan ingong bahin sa kanon sa Bibliya didto sa Konsilyo sa Trento (1546). Ang Katolikong mga magsusulat nagtawag niini nga mga basahon ingong *deuterocanonical,* nga nagkahulogang "sa ikaduha (o ulahi) nga kanon," nga gipalahi gikan sa *protocanonical,* ang "una nga kanon."

Kining dinugang nga mga sinulat mao ang Tobit, Judit, Kaalam (ni Solomon), Ecclesiastico (*dili* ang Ecclesiastes), Baruc, 1 ug 2 Macabeo, mga dinugang sa Ester, ug ang tulo ka dinugang sa Daniel: Ang Awit sa Tulo ka Balaang mga Anak, Si Susana ug ang mga Ansiyano, ug Ang Paglaglag Kang Bel ug sa Dragon. Dili matino ang eksaktong panahon sa pagsulat niini, apan ang ebidensiya nagpunting sa usa ka panahon sa wala pay ikaduha o ikatulo nga siglo W.K.P.

Ebidensiya sa Pagkadili-kanonikal. Samtang sa pipila ka kaso kini adunay makasaysayanhong bili, ang bisan unsang pangangkon sa pagkakanonikal niini nga mga sinulat wala gayoy lig-ong pundasyon. Ang ebidensiya nagpunting nga nakompleto ang Hebreohanong kanon human sulata ang basahon ni Esdras, Nehemias, ug Malaquias sa ikalimang siglo W.K.P. Ang Apokripal nga mga sinulat wala gayod mahilakip sa Hudiyohanong kanon sa inspiradong Kasulatan ug wala gayod mahimong bahin niini karong adlawa.

Ang unang-siglo nga Hudiyong historyador nga si Josephus nagpakita sa pag-ila nga gihatag ngadto lamang sa pipila ka basahon (sa Hebreohanong kanon) nga giisip ingong sagrado, nga nag-ingon: "Wala kita magbaton ug daghan kaayong wala magkauyonay nga mga basahon, nga nagkasumpakiay sa usag usa. Ang atong mga basahon, kadtong hustong giila, maoy duha ug kawhaan lamang [ang katumbas sa 39 ka basahon sa Hebreohanong Kasulatan sumala sa modernong pagbahin], ug naundan sa rekord sa tanang panahon." Human niana tin-aw niyang gipakita nga siya nasayod sa paglungtad sa Apokripal nga mga basahon ug nga kini wala mahilakip sa Hebreohanong kanon pinaagi sa pagdugang: "Gikan kang Artajerjes hangtod sa atong panahon ang kompletong kasaysayan nahisulat na, apan wala isipa nga takos sa samang pasidungog uban sa naunang mga rekord, tungod sa dili eksaktong pagkasunodsunod sa mga manalagna."—*Against Apion,* I, 38, 41 (8).

Ang paglakip niini sa "Septuagint." Ang mga argumento nga pabor sa pagkakanonikal sa mga sinulat sagad nasentro sa kamatuoran nga kining Apokripal nga mga sinulat makaplagan diha sa daghang unang mga kopya sa Gregong *Septuagint* nga hubad sa Hebreohanong Kasulatan, nga ang maong hubad gisugdan didto sa Ehipto sa mga 280 W.K.P. Apan, sanglit wala nay orihinal nga mga kopya sa *Septuagint* nga naglungtad, dili gayod ikaingon nga ang Apokripal nga mga basahon sa sinugdan nahilakip nianang maong hubad. Daghan, lagmit kadaghanan sa Apokripal nga mga sinulat ang sa pagkatinuod gisulat *human* sa pagsugod sa buluhaton sa paghubad sa *Septuagint* ug busa dayag nga wala sa orihinal nga talaan sa mga basahon nga gipili aron hubaron sa grupo sa mga maghuhubad. Nan, ikaingon nga kini maoy mga dinugang lamang sa maong hubad.

Dugang pa, bisan tuod nga ang nagsulti ug Grego nga mga Hudiyo sa Alejandria sa kadugayan nagsal-ot sa maong Apokripal nga mga sinulat ngadto sa Gregong *Septuagint* ug dayag nga nagisip niini ingong bahin sa usa ka gipadakong kanon sa sagradong mga sinulat, ang pahayag ni Josephus nga gikutlo una pa niini nagpakita nga kini wala gayod ilakip sa kanon sa Jerusalem o Palestina ug, labing menos, giisip lamang ingong segundaryong mga sinulat ug dili gikan sa Diyos. Busa, ang Hudiyohanong Konsilyo sa Jamnia (mga 90 K.P.) wala maglakip nga espesipiko sa tanan niana nga mga sinulat diha sa Hebreohanong kanon.

Ang panginahanglan sa paghatag ug nahiangayng pagtagad sa Hudiyohanong baroganan labot niining butanga dayag nga gipahayag ni apostol Pablo diha sa Roma 3:1, 2.

Dugang karaang testimonya. Usa sa pangunang panggawas nga mga ebidensiya sa pagkadili-kanonikal sa Apokripa mao ang kamatuoran nga walay Kristohanong mga magsusulat sa Bibliya ang mikutlo gikan niini nga mga basahon. Bisan tuod kini mismo dili konklusibo, sanglit ang ilang mga sinulat wala man usab mohimog mga pangutlo gikan sa pipila ka basahon nga giila ingong kanonikal, sama sa Ester, Ecclesiastes, ug sa Awit ni Solomon, apan ang kamatuoran nga walay usa sa mga sinulat sa Apokripa ang gikutlo bisan kas-a maoy talagsaon gayod.

Dili usab angayng isalikway ang kamatuoran nga ang iladong mga eskolar sa Bibliya ug ang "mga amahan sa simbahan" sa unang mga siglo sa Komong Panahon, sa katibuk-an, nagpakamenos sa Apokripa. Si Origen, sa unang bahin sa ikatulong siglo K.P., ingong resulta sa mainampingong pagsusi mihimo sa maong kalainan tali niini nga mga sinulat ug niadtong bahin sa tinuod nga kanon. Si Athanasius, si Cyril sa Jerusalem, si Gregory sa Nazianzus, ug si Amphilocius, tanan sa ikaupat nga siglo K.P., nag-andam ug mga katalogo nga nagtala sa sagradong mga sinulat pinasukad sa Hebreohanong kanon ug nagbalewala niining dinugang nga mga sinulat o nagklasipikar niini ingong segundaryong klase.

Si Jerome, kinsa gihubit ingong "ang labing hawod nga Hebreohanong eskolar" sa unang simbahan ug kinsa nagkompleto sa Latin nga *Vulgate* niadtong 405 K.P., mihimog tinong baroganan batok sa maong Apokripal nga mga basahon ug, sa pagkatinuod, mao ang una nga migamit sa pulong nga "Apokripa" nga tin-awng nagtumong sa pagkadili-kanonikal niini nga mga sinulat. Busa, diha sa iyang pasiuna sa mga basahon ni Samuel ug sa Mga Hari, si Jerome nagtala sa inspiradong mga basahon sa Hebreohanong Kasulatan nga kaharmonya sa Hebreohanong kanon (diin ang 39 ka basahon gigrupo ingong 22) ug dayon miingon: "Busa adunay kawhaag-duha ka basahon . . . Kini nga pasiuna sa Kasulatan mahimong magsilbing lig-ong panglantaw alang sa tanang basahon nga atong gihubad gikan sa Hebreohanon ngadto sa Latin; aron nga atong mahibaloan *nga ang bisan unsa nga kapin pa niini kinahanglang isipon nga bahin sa apokripa."* Sa pagsulat ngadto sa usa ka ginang nga ginganlag Laeta bahin sa pag-edukar sa iyang anak nga babaye, si Jerome mitambag: "Palikaya siya sa tanang apokripal nga mga basahon, ug kon buot man gayod niya nga mobasa niini, dili tungod sa kamatuoran sa mga doktrina niini kondili isip pagtahod tungod sa maanindot nga mga sugilanon niini, ipaamgo kaniya nga kini sa pagkatinuod wala isulat niadtong giingon nga maoy nagsulat niini, nga adunay daghang mga sayop niini, ug nga nagkinahanglan gayod ug dakong kabatid ang pagpangitag bulawan diha sa lapok."—*Select Letters,* CVII.

Magkalahing panglantaw sa mga Katoliko. Ang kiling nga ilakip kining dinugang nga mga sinulat ingong kanonikal pangunang gisugdan ni Augustine (354-430 K.P.), bisan tuod siya mismo diha sa ulahing mga sinulat miila nga dihay tinong kalainan tali sa mga basahon sa Hebreohanong kanon ug sa maong "mga basahon sa gawas." Hinunoa, ang Katolikong Simbahan nga misunod sa pagpanguna ni Augustine naglakip sa maong dinugang nga mga sinulat diha sa kanon sa sagradong mga basahon nga gidesisyonan sa Konsilyo sa Cartago niadtong 397 K.P. Apan, niadtong ulahing bahin lamang sa 1546 K.P., sa Konsilyo sa Trento, nga ang Romano Katolikong Simbahan nagkompirmar gayod sa pagdawat niining mga dinugang ngadto sa katalogo sa mga basahon sa Bibliya, ug kini nga aksiyon giisip nga hinungdanon tungod kay bisan sa sulod mismo sa simbahan, ang opinyon nabahin pa gihapon labot niini nga mga sinulat. Ang Romano Katolikong pari ug eskolar nga si John Wycliffe, kinsa niadtong ika-14 nga siglo mihimo sa unang hubad sa Bibliya ngadto sa Iningles uban sa tabang ni Nicholas sa Hereford, naglakip sa Apokripa diha sa iyang hubad, apan sa pasiuna niini nga hubad iyang gipahayag nga ang maong mga sinulat "walay awtoridad maylabot sa pagtuo." Ang Dominican nga si Kardinal Cajetan, ang labing ilado nga Katolikong teologo sa iyang panahon (1469-1534 K.P.) ug gitawag ni Clemente VII nga "lampara sa Simbahan," nagpalahi usab tali sa mga basahon sa tinuod nga Hebreohanong kanon ug sa Apokripal nga mga sinulat, nga nagpunting sa mga sinulat ni Jerome ingong awtoridad.

Angay usab matikdan nga ang Konsilyo sa Trento wala modawat sa tanang sinulat nga kanhi giaprobahan sa mas naunang Konsilyo sa Cartago apan nagtangtang sa tulo niini: ang Pag-ampo ni Manases ug ang 1 ug 2 Esdras (dili ang 1 ug 2 Esdras nga, diha sa Catholic Douay Bible, katumbas sa Esdras ug Nehemias). Busa, kining tulo ka sinulat nga makita sulod sa kapin sa 1,100 ka tuig diha sa giaprobahan nga Latin nga *Vulgate* karon wala na ilakip.

Pangsulod nga ebidensiya. Ang pangsulod nga ebidensiya niining Apokripal nga mga sinulat mas bug-at pa kay sa panggawas nga ebidensiya sa pagkadili-kanonikal niini. Wala gayod kini maundi ug mga tagna. Ang mga kaundan ug mga pagtulon-an niini usahay sumpaki niadtong sa kanonikal nga mga basahon ug gani nagkasumpakiay usab sa kaugalingon niini. Kini natugob sa makasaysayanhon ug geograpikanhong mga pagkadili-tukma ug mga sayop sa kronolohiya. Sa pipila ka kahimtang ang mga magsusulat maoy sad-an sa pagpanglimbong tungod sa pagpangangkon nga ang ilang mga sinulat mao kunoy mga sinulat sa naunang inspiradong mga magsusulat. Ilang gipakita nga sila nailalom sa paganong Grego nga impluwensiya, ug usahay migamit ug hinobrang mga pulong ug estilo sa pagpanulat nga lahi ra kaayo sa inspiradong Kasulatan. Duha sa mga magsusulat nagpasabot nga sila dili mga inspirado. (Tan-awa ang Pasiuna sa Ecclesiastico; 2 Macabeo 2:24-32; 15:38-40, *Dy.*) Busa, ikaingon nga ang labing maayong ebidensiya sa pagkadili-kanonikal sa Apokripa mao ang Apokripa mismo. Ang pagtagad sa tagsatagsa ka basahon niini mao ang mosunod:

Tobit (Tobias). Ang asoy bahin sa usa ka relihiyosong Hudiyo sa tribo ni Neptali nga gihinginlan ngadto sa Nineve ug nabuta tungod kay ang iyang duha ka mata naitihan sa langgam. Gipadala niya ang iyang anak nga lalaking si Tobias ngadto sa Media aron manukot ug utang, ug si Tobias gigiyahan sa usa ka manulonda nga nagpakaaroningnong tawo paingon sa Ecbatana (Rages, sumala sa pipila ka bersiyon). Samtang nagpadulong didto iyang nakuha ang kasingkasing, atay, ug apdo sa usa ka isda. Nahibalag niya ang usa ka babayeng

balo nga, bisan tuod naminyo na ug pito ka higayon, nagpabilin gihapon nga ulay tungod kay sa pagkagabii sa iyang kasal ang tagsatagsa niya ka bana gipatay ni Asmodeus, ang daotang espiritu. Kay gidasig sa manulonda, si Tobias nakigminyo sa nabiyudang ulay, ug pinaagi sa pagsunog sa kasingkasing ug atay sa isda, iyang giabog ang demonyo. Sa iyang pagpauli sa ilaha iyang giayo ang panan-aw sa iyang amahan ginamit ang apdo sa isda.

Ang maong sugilanon lagmit orihinal nga gisulat sa Aramaiko ug gibanabana nga gisulat sa mga ikatulong siglo W.K.P. Dayag nga kini dili inspirado sa Diyos tungod sa patuotuo ug sa sayop nga makita diha sa asoy. Lakip sa mga sayop nga anaa niini mao kini: Ang asoy nag-ingon nga sa iyang pagkabatan-on nakita ni Tobit ang pag-alsa sa amihanang mga tribo nga nahitabo niadtong 997 W.K.P. human sa kamatayon ni Solomon (Tobit 1:4, 5, *JB*), ug usab siya sa ulahi gihinginlan ngadto sa Nineve uban sa tribo ni Neptali niadtong 740 W.K.P. (Tobias 1:11-13, *Dy*) Kana nagkahulogan nga siya nabuhi ug kapin sa 257 ka tuig. Apan ang Tobias 14:1-3 (*Dy*) nag-ingon nga siya nagpanuigon ug 102 anyos sa panahon sa iyang pagkamatay.

Judit. Kini maoy asoy bahin sa usa ka maanyag nga Hudiyong balo sa siyudad sa "Bethulia." Si Nabucodonosor nagpadala sa iyang opisyal nga si Holofernes sa usa ka pagpakiggubat ngadto sa K aron sa paghanaw sa tanang pagsimba gawas niadtong kang Nabucodonosor mismo. Ang mga Hudiyo gilikosan didto sa Bethulia, apan si Judit nagpakaaron-ingnon nga nagluib sa kawsa sa mga Hudiyo ug gipasulod sa kampo ni Holofernes, diin siya naghatag kaniya ug bakak nga taho bahin sa mga kahimtang sa siyudad. Sa usa ka kombira diin si Holofernes nahubog, iyang gipunggotan sa ulo si Holofernes pinaagi sa kaugalingong espada niini ug dayon siya mipauli sa Bethulia dala ang ulo ni Holofernes. Pagkabuntag ang kampo sa kaaway nagkaguliyang, ug ang mga Hudiyo nakaangkon ug bug-os nga kadaogan.

Sumala sa gikomento sa Katolikong hubad nga *The Jerusalem Bible* diha sa Introduksiyon sa mga Basahon ni Tobit, Judit ug Ester: "Ang basahon ni Judit wala gayoy pagpakabana sa kasaysayan ug sa geograpiya." Lakip sa mga panagsumpaki nga gihisgotan diha sa introduksiyon mao kini: Ang mga panghitabo giingon nga nahitabo panahon sa paghari ni Nabucodonosor, kinsa gitawag nga hari nga "nagmando sa mga Asiryanhon diha sa bantogang siyudad sa Nineve." (Judit 1:1, 7 [1:5, 10, *Dy*]) Ang introduksiyon ug mga nota o *footnote* niini nga hubad nagpunting nga si Nabucodonosor mao ang hari sa Babilonya ug wala gayod maghari sa Nineve, sanglit ang Nineve gilaglag na una pa niana sa amahan ni Nabucodonosor nga si Nabopolasar.

Mahitungod sa ruta sa panaw sa kasundalohan ni Holofernes, kini nga Introduksiyon nag-ingon nga kadto maoy "imposible maylabot sa geograpiya." Ang *The Illustrated Bible Dictionary* (Tomo 1, p. 76) nagkomento: "Ang sugilanon maoy usa ka dayag nga tinumotumo—kay kon dili, lisod kaayong dawaton ang mga sayop niini."—Giedit ni J. D. Douglas, 1980.

Ang maong basahon gituohan nga gisulat sa Palestina sa panahon sa mga Grego sa naghinapos ang ikaduhang siglo o sa pagsugod sa unang siglo W.K.P. Gituohan nga kini orihinal nga gisulat diha sa Hebreohanon.

Mga Dinugang sa Basahon ni Ester. Kini naglangkob ug unom ka dinugang nga mga seksiyon. Sa dili pa ang unang kapitulo diha sa pipila ka karaang Grego ug Latin nga mga teksto (apan Est 11:2–12:6 sa *Dy*) makaplagan ang unang seksiyon nga gilangkoban sa 17 ka bersikulo, nga naghisgot sa damgo ni Mardokeo ug sa iyang pagyagyag sa usa ka panagkunsabo batok sa hari. Sunod sa 3:13 (apan 13:1-7 sa *Dy*) ang ikaduhang dinugang nagpakita sa mga sinulat bahin sa mando sa hari batok sa mga Hudiyo. Sa kataposan sa kapitulo 4 (apan 13:8–14:19 sa *Dy*) ang mga pag-ampo ni Mardokeo ug Ester giasoy ingong ang ikatulo nga dinugang. Ang ikaupat gisal-ot aron mosunod sa 5:2 (apan 15:1-19 sa *Dy*) ug nagsaysay sa pagpakig-atubang ni Ester sa hari. Ang ikalima misunod human sa 8:12 (apan 16:1-24 sa *Dy*) ug naglangkob sa mando sa hari nga nagtugot sa mga Hudiyo sa pagpanalipod sa ilang kaugalingon. Sa kataposan sa basahon (apan 10:4–11:1 sa *Dy*) gihubad ang damgo nga gihisgotan diha sa pasiuna sa Apokripa.

Ang pagbutang niini nga mga dinugang managkalahi diha sa nagkalainlaing mga hubad, ang pipila nagbutang niining tanan diha sa kataposan sa basahon (sama sa gihimo ni Jerome diha sa iyang hubad) ug ang uban nagsal-otsal-ot niini diha sa tibuok kanonikal nga teksto.

Diha sa una niining Apokripal nga mga seksiyon, si Mardokeo gihisgotan nga lakip sa mga binihag nga gidala ni Nabucodonosor niadtong 617 W.K.P., ug ingong usa ka dungganong tawo sa palasyo sa hari niadtong ikaduhang tuig ni Ahasuero (ang Gr. nag-ingon nga si Artajerjes) kapin sa usa ka siglo sa ulahi. Kini nga pahayag nga si Mardokeo nakabaton sa maong dungganon nga posisyon sa sayo pa kaayong yugto sa pagmando sa hari maoy sumpaki sa kanonikal nga bahin sa Ester. Ang Apokripal nga mga dinugang gituohan nga maoy sinulat sa usa ka Ehiptohanong Hudiyo ug gisulat panahon sa ikaduhang siglo W.K.P.

Kaalam (ni Solomon). Kini maoy usa ka sinulat nga nagdayeg sa mga kaayohan niadtong nagapangita ug diyosnong kaalam. Ang kaalam gipersonipikar ingong usa ka langitnong babaye, ug ang pag-ampo ni Solomon alang sa kaalam gilakip diha sa teksto. Ang ulahing bahin nagsubli sa kasaysayan gikan kang Adan hangtod sa pagsakop sa Canaan, nga naggamit gikan niini ug mga pananglitan sa mga panalangin tungod sa kaalam ug sa mga kaalaotan tungod kay wala kini. Ang kabuangan sa pagsimba sa larawan gihisgotan usab.

Bisan tuod walay direktang paghisgot sa iyang ngalan, diha sa pipila ka teksto ang basahon naghisgot kang Solomon ingong awtor niini. (Kaalam 9:7, 8, 12) Apan ang basahon nagkutlo ug mga teksto gikan sa mga basahon sa Bibliya nga gisulat mga siglo human sa kamatayon ni Solomon (mga 998 W.K.P.) ug nagkutlo niini gikan sa Gregong *Septuagint,* nga gisugdan sa paghubad niadtong mga 280 W.K.P. Ang magsusulat gituohan nga usa ka Hudiyo sa Alejandria, Ehipto, kinsa misulat niini sa mga tungatunga sa unang siglo W.K.P.

Ang magsusulat nagpakitag hugot nga pagsalig sa Gregong pilosopiya. Iyang gigamit ang Platonikong mga termino sa pagpasiugda sa doktrina sa pagkadili-mamatay sa tawhanong kalag. (Kaalam 2:23; 3:2, 4) Ang ubang paganong mga konsepto nga giduso mao ang paglungtad na daan sa tawhanong mga kalag ug ang panglantaw nga ang lawas maoy usa ka kakulian o babag sa kalag. (8:19, 20; 9:15) Ang paghisgot sa makasaysayanhong mga panghitabo gikan kang Adan hangtod kang Moises napuno sa daghang hinanduraw nga mga detalye nga sagad lahi sa kanonikal nga rekord.

Bisan tuod nga ang pipila ka sinulat naningkamot sa pagpakitag mga kaamgiran tali sa mga seksiyon gikan niining Apokripal nga sinulat ug sa ulahing mga sinulat sa Kristohanon Gregong Kasulatan, ang kaamgiran sagad gamay ra ug kon kini daw dakodako, wala kini magpaila nga gigamit sa Kristohanong mga magsusulat ang Apokripal nga sinulat apan, hinunoa, gigamit nila ang kanonikal nga Hebreohanong Kasulatan, nga gigamit usab sa magsusulat sa Apokripa.

Ecclesiastico. Kini nga basahon, nga gitawag usab nga Ang Kaalam ni Jesus nga Anak ni Sirac, nailhan ingong ang kinatas-an sa Apokripal nga mga basahon ug ang bugtong basahon nga nailhan ang awtor niini, si Jesus ben-Sirac sa Jerusalem. Gibatbat sa magsusulat ang kinaiyahan sa kaalam ug ang kapadapatan niini alang sa usa ka malamposong kinabuhi. Ang pagtuman sa Balaod kusganong gipasiugda. Gihatag ang tambag bahin sa daghang aspekto sa sosyal nga panggawi ug adlaw-adlaw nga pagkinabuhi lakip ang mga komento bahin sa mga batasan sa pagpangaon, sa mga damgo, ug pagpanaw. Ang paniklop nga bahin naghisgot pag-usab sa importanteng mga tawo sa Israel, nga ang kataposang gihisgotan mao ang hataas nga saserdoteng si Simon II.

Kasumpaki sa gipahayag ni Pablo sa Roma 5:12-19, nga nagdat-og sa pagkasad-an diha kang Adan, ang Ecclesiastico nag-ingon: "Tungod sa babaye nagsugod ang sala, ug pinaagi kaniya kitang tanan mangamatay." (25:33, *Dy*) Ang magsusulat mipalabi usab sa "bisan unsang pagkadaotan, gawas lamang sa pagkadaotan sa babaye."—25:19, *Dy.*

Ang basahon orihinal nga gisulat diha sa Hebreohanon sa sayong bahin sa ikaduhang siglo W.K.P. Ang mga pangutlo gikan niini makaplagan diha sa Hudiyohanong Talmud.

Baruc (Lakip ang Sinulat ni Jeremias). Ang unang lima ka kapitulo niini nga basahon gipaila nga daw kini gisulat sa higala ug eskriba ni Jeremias, si Baruc; ang ikaunom nga kapitulo gipaila ingong usa ka sulat mismo ni Jeremias. Ang basahon nag-asoy bahin sa mga pahayag sa paghinulsol ug mga pag-ampo alang sa kahupayan sa nadestiyerong mga Hudiyo didto sa Babilonya, mga tambag sa pagsunod sa kaalam, pagdasig nga molaom sa saad sa kaluwasan, ug ang mahukmanong pagsaway sa Babilonyanhong idolatriya.

Si Baruc gihisgotan ingong didto sa Babilonya (Baruc 1:1, 2), samtang gipakita sa rekord sa Bibliya nga siya miadto sa Ehipto sama sa gihimo ni Jeremias, ug walay ebidensiya nga si Baruc nakaadto sukad masukad sa Babilonya. (Jer 43:5-7) Sukwahi sa tagna ni Jeremias nga ang pagkabiniyaan sa Juda panahon sa pagkadestiyero didto sa Babilonya mokabat ug 70 ka tuig (Jer 25:11, 12; 29:10), ang Baruc 6:2 nagbutyag sa mga Hudiyo nga sila mahiadto sa Babilonya sulod sa pito ka kaliwatan ug dayon makabaton ug kagawasan.

Si Jerome, diha sa iyang pasiuna sa basahon ni Jeremias, nagpahayag: "Wala ko hunahunaa nga angayng hubaron ang basahon ni Baruc." Ang introduksiyon alang sa maong basahon diha sa *The Jerusalem Bible* (p. 1128) naghisgot nga ang mga bahin sa sinulat lagmit gisulat niadto lamang ikaduha o unang siglo W.K.P.; busa gisulat sa usa ka awtor (o mga awtor) nga dili si Baruc. Ang orihinal nga pinulongan nga gigamit lagmit maoy Hebreohanon.

Ang Awit sa Tulo ka Balaang mga Anak. Kini nga dinugang sa Daniel gisal-ot sunod sa Daniel 3:23. Kini gilangkoban sa 67 ka bersikulo nga naghisgot sa usa ka pag-ampo nga gilitok kuno ni Azarias didto sa nagdilaab nga hudno, nga gisundan sa usa ka asoy bahin sa pagpalong sa manulonda sa nagdilaab nga kalayo, ug sa kataposan, sa usa ka awit nga giawit sa tulo ka Hebreohanon didto sa hudno. Ang awit susama kaayo sa Salmo 148.

Apan, ang mga paghisgot niini bahin sa templo, mga saserdote, ug mga kerubin, dili motukma sa panahon nga giingon niini. Lagmit kini orihinal nga gisulat sa Hebreohanon ug gituohan nga kini gisulat niadtong unang siglo W.K.P.

Si Susana ug ang mga Ansiyano. Kining mubong sugilanon nag-asoy sa usa ka hitabo sa kinabuhi sa maanyag nga asawa ni Joakim, usa ka adunahang Hudiyo sa Babilonya. Samtang naligo, si Susana giduol sa duha ka Hudiyong mga ansiyano kinsa nag-aghat kaniya nga makighilawas uban kanila ug sa dihang siya midumili, gihimoan siya ug usa ka bakak nga sumbong. Sa husay siya gisentensiyahan nga mamatay, apan ang batan-ong si Daniel alistong nagyagyag sa sala sa duha ka ansiyano, ug si Susana napahigawas sa sumbong. Ang orihinal nga pinulongan dili matino. Gituohan nga kini gisulat panahon sa unang siglo W.K.P. Sa Gregong *Septuagint* kini gibutang nga una sa kanonikal nga basahon ni Daniel, ug sa Latin nga *Vulgate* kini gibutang sunod niini. Ang pipila ka bersiyon naglakip niini ingong ika-13 nga kapitulo sa Daniel.

Ang Paglaglag Kang Bel ug sa Dragon. Kini maoy ikatulong dinugang sa Daniel, ug gibutang kini sa pipila ka bersiyon ingong ika-14 nga kapitulo. Diha sa asoy gisugo ni Haring Ciro si Daniel nga siya mosimba sa usa ka idolo sa diyos nga si Bel. Pinaagi sa pagsabwag ug mga abo diha sa salog sa templo ug nga tungod niana mailhan ang mga tunob, gipamatud-an ni Daniel nga ang pagkaon nga gikaon kuno sa idolo gikaon diay sa paganong mga saserdote ug sa ilang mga pamilya. Ang mga saserdote gipatay, ug gidugmok ni Daniel ang idolo. Gisugo si Daniel sa hari sa pagsimba sa usa ka buhing dragon. Gipatay ni Daniel ang dragon apan siya gitambog sa napungot nga katawhan ngadto sa langob sa mga leyon. Sulod sa pito ka adlaw sa iyang pagkabilanggo, usa ka manulonda ang naghawid kang Habacuc pinaagi sa iyang buhok ug nagdala kaniya ug sa usa ka panaksan nga linat-an gikan sa Judea ngadto sa Babilonya aron si Daniel tagan-an ug pagkaon. Dayon si Habacuc gibalik ngadto sa Judea, si Daniel gibuhian gikan sa langob, ug ang iyang mga kaaway gitambog didto ug gikuniskunis sa mga leyon. Kini nga dinugang giisip usab nga gisulat niadtong unang siglo W.K.P. Kini nga mga dinugang sa Daniel gitawag diha sa *The Illustrated Bible Dictionary* (Tomo 1, p. 76) ingong "relihiyosong tinumotumo nga pagbulakbulak."

Unang Macabeo. Usa ka makasaysayanhong asoy sa pagpakigbisog sa mga Hudiyo sa pagbaton ug independensiya panahon sa ikaduhang siglo W.K.P., gikan sa pagsugod sa paghari ni Antiochus Epiphanes (175 W.K.P.) hangtod sa kamatayon ni Simon Macabeo (mga 134 W.K.P.). Kini partikular nga naghisgot sa mga kadaogan sa saserdoteng si Matatias ug sa iyang mga anak nga lalaki, si Judas, Jonatan, ug Simon, sa ilang mga pagpakiggubat sa mga Siryanhon.

Kini mao ang labing hinungdanon sa Apokripal nga mga sinulat tungod sa makasaysayanhong impormasyon nga gitagana niini maylabot niini nga yugto. Apan, sumala sa gikomento sa *The Jewish Encyclopedia* (1976, Tomo VIII, p. 243), diha niana "ang kasaysayan gisulat pinasukad sa tawhanong panglantaw." Sama sa ubang Apokripal nga mga sinulat, kini dili bahin sa inspiradong Hebreohanon nga kanon. Kini dayag nga gisulat diha sa Hebreohanon sa mga ulahing bahin sa ikaduhang siglo W.K.P.

Ikaduhang Macabeo. Bisan tuod gibutang sunod sa Unang Macabeo, kini nga asoy naghisgot ug bahin sa samang yugto sa panahon (mga 180 W.K.P. hangtod sa 160 W.K.P.) apan wala isulat sa awtor sa Unang Macabeo. Ang magsusulat nagpresentar sa basahon ingong usa ka sumaryo sa kanhing mga sinulat sa usa ka Jason nga taga-Cirene. Kini naghubit sa mga paglutos sa mga Hudiyo sa ilalom ni Antiochus Epiphanes, sa pagpangagaw sa templo, ug sa misunod nga pagpahinungod pag-usab niini.

Ang asoy naghubit kang Jeremias, panahon sa pagkalaglag sa Jerusalem, ingong nagpas-an sa tabernakulo ug sa arka sa pakigsaad ngadto sa usa ka langob sa bukid nga gikan niana gilantaw ni Moises ang yuta sa Canaan. (2 Macabeo 2:1-16) Siyempre, ang tabernakulo gipulihan na sa templo mga 420 ka tuig una pa niana.

Nagkalainlaing mga teksto ang gigamit sa Katolikong dogma o tinuohan aron paluyohan ang mga doktrina sama sa pagsilot human sa kamatayon (2 Macabeo 6:26), pagpangamuyo pinaagi sa mga santos (15:12-16), ug sa pagkatukma sa mga pagampo alang sa mga patay (12:41-46, *Dy*).

Diha sa Introduksiyon sa Mga Basahon sa mga Macabeo, ang *The Jerusalem Bible* nag-ingon bahin sa Ikaduhang Macabeo: "Ang estilo maoy iya nianang sa helenistiko o Gregong mga magsusulat, bisan tuod dili mao ang labing maayo: usahay kini makapuol ug lisod sabton, sagad mapagawalon." Ang magsusulat sa Ikaduhang Macabeo wala mangangkon nga nagsulat ubos sa inspirasyon sa Diyos ug naggahin ug usa ka bahin sa ikaduhang kapitulo aron pakamatarongon ang iyang gipili nga partikular nga paagi sa paghisgot sa usa ka ulohan. (2 Macabeo 2:24-32, *JB*) Siya nagtapos sa iyang sinulat pinaagi sa pag-ingon: "Ania, karon, taposon ko kini nga pagsulat; kon batid ang pagkasulat niini, ug nasulat ingon sa paagi sa usa ka historyador, dili hitupngan ni bisan kinsa ang akong kalipay;

kon kini diyutay rag bili, ako mahimuot ra gihapon."—2 Macabeo 15:38, 39, *Kx.*

Ang basahon dayag nga gisulat diha sa Grego tali sa 134 W.K.P. ug sa pagkapukan sa Jerusalem sa 70 K.P.

Ulahing Apokripal nga mga Sinulat. Ilabina sukad sa ikaduhang siglo K.P. dihay mitunghang dakong hugpong sa mga sinulat nga nangangkon nga ubos sa inspirasyon sa Diyos ug kanonikal ug nga kunohay naghisgot labot sa Kristohanong pagtuo. Sagad gitawag nga "Apokripal nga Bag-ong Tugon," kini nga mga sinulat maoy mga paningkamot sa pagsundog sa mga Ebanghelyo, Mga Buhat, mga sulat, ug sa mga pinadayag nga anaa sa kanonikal nga mga basahon sa Kristohanon Gregong Kasulatan. Ang kadaghanan niini nailhan lamang pinaagi sa mga nahibiling mga tipik nga naglungtad pa o pinaagi sa mga pangutlo gikan niini o mga paghisgot labot niini sa ubang mga magsusulat.

Kini nga mga sinulat nagpadayag sa usa ka pagsulay sa pagtaganag impormasyon nga gituyong wala ilakip sa inspiradong mga sinulat, sama sa mga kalihokan ug mga panghitabo sa kinabuhi ni Jesus sukad sa iyang pagkabata hangtod sa panahon sa iyang bawtismo, o sa paningkamot nga pamatud-an ang mga doktrina o mga tradisyon nga wala paluyohi sa Bibliya o nga kasumpaki niini. Busa ang gitawag nga *Infancy Gospel* ni Tomas ug ang *Protevangelium* ni Santiago natugob sa hinanduraw nga mga asoy bahin sa mga milagro nga gihimo kuno ni Jesus panahon sa iyang pagkabata. Apan ang ilang katibuk-ang paglarawan kang Jesus nagpaila kaniya ingong usa ka mabuotbuoton ug bagis nga bata nga gitugahan ug katingalahang mga gahom. (Itandi ang tinuod nga asoy diha sa Luc 2:51, 52.) Ang Apokripal nga "Mga Buhat," sama sa "Mga Buhat ni Pablo" ug sa "Mga Buhat ni Pedro," nagpasiugda pag-ayo sa bug-os nga pagdumili sa seksuwal nga relasyon ug gani naghubit sa mga apostoles ingong nag-awhag sa mga babaye nga bulagan ang ilang mga bana, sa ingon maoy kasumpaki sa tinuod nga tambag ni Pablo diha sa 1 Corinto 7.

Nagkomento bahin sa maong Apokripal nga mga sinulat human sa yugto sa mga apostoles, ang *The Interpreter's Dictionary of the Bible* (Tomo 1, p. 166) nag-ingon: "Daghan niini maoy dili hinungdanon, ang pipila sobra ra ka dramatikanhon, ang uban dulumtanan, gani makaluod." (Giedit ni G. A. Buttrick, 1962) Ang *Funk and Wagnalls New Standard Bible Dictionary* (1936, p. 56) nagkomento: "Kini maoy dagayang tinubdan sa sagradong mga leyenda ug eklesiastikanhong mga tradisyon. Mao kini ang mga basahon nga kinahanglan natong susihon bahin sa gigikanan sa pipila ka pagtulon-an sa Romano Katolikong Simbahan."

Maingon nga ang unang Apokripal nga mga sinulat wala ilakip taliwala sa dinawat nga una-Kristohanon nga Hebreohanong Kasulatan, kining ulahing Apokripal nga mga sinulat wala usab dawata ingong inspirado ni gilakip ingong kanonikal diha sa labing unang mga koleksiyon o mga katalogo sa Kristohanon Gregong Kasulatan.—Tan-awa ang KANON.

APOLLYON [Tiglaglag]. Ang Gregong ngalan nga gigamit ni apostol Juan sa paghubad sa Hebreohanong "Abaddon" sa Pinadayag 9:11. Ang Apollyon nagkahulogang "Tiglaglag," ug gipaila ingong ang ngalan sa "manulonda sa kahiladman." Bisan tuod daghang reperensiya nga mga basahon ang nagpadapat niini nga ngalan ngadto sa pipila ka daotang persona o puwersa, ang tibuok nga kahimtang sa panan-awon diha sa Pinadayag maoy kasukwahi niana, sanglit kini kanunayng naghulagway sa mga manulonda nga gigamit sa Diyos sa pagpadangat ug mga kaalaotan batok sa Iyang mga kaaway.

Ang paggamit sa kaamgid nga berbong *a·pol'ly·mi* naghulagway niini, sama sa Santiago 4:12 nga nag-ingon bahin sa Diyos: "Usa lamang ang maghahatag-balaod ug maghuhukom, siya nga makahimo sa pagluwas ug sa *paglaglag."* (Itandi ang Mat 10:28.) Ang mahugawng espiritu nga gipagula ni Jesus gikan sa usa ka tawo diha sa usa ka sinagoga sa Capernaum miila kang Jesus ingong hawas sa Diyos ug miingon: "Unsay labot namo kanimo, Jesus nga Nasaretnon? Mianhi ka ba aron sa *paglaglag* kanamo?" (Mar 1:24; Luc 4:34) Gipasidan-an ni Jesus ang dili-mahinulsolong mga magsusupak taliwala sa iyang mga mamiminaw bahin sa kapeligrohan nga malaglag. (Luc 13:3-5; 20:16) Kini ug ang uban pang mga teksto nagpunting sa hinimaya nga si Kristo Jesus ingong mao ang usa nga gitumong niini nga titulo.—Itandi ang Pin 19:11-16; Luc 8:31; tan-awa ang ABADDON.

APOLONIA [Kang (Iya ni) Apolo; Dapit ni Apolo]. Usa ka siyudad sa Macedonia nga ginganlan sumala sa ngalan sa Gregong diyos-adlaw nga si Apolo, sama sa daghang ubang mga siyudad sa dapit sa Mediteranyo. Nahimutang kini sa distrito sa Mygdonia nga mga 35 km (22 mi) gikan sa Ampipolis ug 45 km (28 mi) gikan sa Tesalonica, o mga usa ka adlaw nga panaw gikan sa maong mga dapit. Duol kini sa ilado nga Romanhong dakong dalan nga *Via Egnatia,* sa H sa Lanaw sa Bolbe, apan dili kini ilado sa kasaysayan. Si Pablo ug Silas miagi niini sa panahon sa ikaduhang misyonaryong panaw ni Pablo, lagmit gayod sa tingpamulak

o sa sayong bahin sa ting-init sa tuig 50 K.P.—Buh 17:1.

APOLOS [Tiglaglag; pinamubo sa Apolonio]. Usa ka Hudiyo sa Alejandria, Ehipto nga larino kaayong manulti ug may dakong kahibalo sa Hebreohanong Kasulatan. Lagmit nasangyawan siya sa mga tinun-an ni Juan nga Tigbawtismo o kaha sa Kristohanong mga saksi sa wala pa ang Pentekostes, sanglit siya "nasinati lamang sa bawtismong iya ni Juan." (Buh 18:24, 25) Bisan pa niana, siya dasig kaayo sa iyang gituohan, ug sa pag-abot sa Efeso sa mga 52 K.P., siya misugod sa pagsangyaw diha sa lokal nga sinagoga. Mao nga iyang nahimamat si Aquila ug Priscila, kinsa maoy nagpuno sa pipila ka kakulangan sa iyang pagsabot sa Kristohanong pagtulon-an. Gikan sa Efeso siya miadto sa Acaya, nga may sulat sa pagpailaila, ug didto lagmit iyang gisentro ang iyang buluhaton sa Corinto, diin si Pablo nag-una na kaniya. Ang iyang kadasig ug ang iyang kamaayo motubag sumala sa Kasulatan sa mga argumento sa dili-magtutuong mga Hudiyo nakatabang pag-ayo sa mga igsoon didto. Busa siya 'nagbisibis sa natanom na ni Pablo.'—Buh 18:26-28; 19:1; 1Co 3:6.

Ikasubo, sa panahon sa pagsulat ni Pablo sa iyang unang sulat ngadto sa mga taga-Corinto (mga 55 K.P.), dihay naugmad nga pagkabahinbahin diha sa kongregasyon sa Corinto, diin ang pipila naglantaw sa larinong-manulti nga si Apolos ingong ilang lider, samtang ang uban mipabor kang Pablo o kang Pedro ug ang uban nangupot lamang kang Kristo. (1Co 1:10-12) Ang sulat ni Pablo nagtul-id sa ilang sayop nga panghunahuna, nga nagpakita sa panginahanglan alang sa panaghiusa ug sa pagkadili-hinungdanon sa mga indibiduwal ingong mga ministro lamang nga nag-alagad sa Diyos ug ni Kristo. (1Co 3:4-9, 21-23; 4:6, 7) Mopatim-aw nga niadtong panahona si Apolos diha o duol sa Efeso diin didto lagmit nga gisulat ni Pablo ang Unang Corinto, kay si Pablo naghisgot man nga iyang giawhag si Apolos sa pagduaw sa kongregasyon sa Corinto. (1Co 16:12) Ang pagpanuko ni Apolos sa pag-adto tingali maoy tungod sa dilimaayong mga tinamdan nga naglungtad sa Corinto o tingali tungod sa iyang buluhaton nga gibati niyang nagkinahanglan pa ug dugang panahon sa iyang padayong pagtagad. Bisan unsa pay kahimtang, ang paglakbit ni Pablo kaniya nagpakita nga kining duha ka aktibong mga misyonaryo wala magtugot sa maong mga butang nga magpatunghag suliran sa ilang kaugalingong panaghiusa. Ang kataposang paghisgot kang Apolos maoy diha sa Tito 3:13, diin si Pablo naghangyo kang Tito, niadtong panahona didto sa Creta, nga tagan-an si Apolos sa iyang mga panginahanglan alang sa usa ka panaw.

APOSTASYA. Kini nga termino sa Grego (*a·po·sta·si′a*) naggikan sa berbo nga *a·phi′ste·mi,* nga sa literal nagkahulogang "mopalayo." Ang nombre nagpasabot ug "pagbiya, pagtalikod o pagrebelde." (Buh 21:21, *ftn* sa *Rbi8*) Sa klasikal nga Grego ang nombre gigamit sa pagtumong sa politikanhong pagbiya ug ang berbo dayag nga gigamit niini nga diwa diha sa Buhat 5:37, mahitungod kang Judas nga Galileanhon nga "nakadani" (*a·pe′ste·se,* porma sa *a·phi′ste·mi*) ug mga sumusunod. Ang Gregong *Septuagint* migamit niini nga termino diha sa Genesis 14:4 maylabot sa maong matang sa pagsukol o pagrebelde. Apan, diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan kini pangunang gigamit maylabot sa relihiyosong pagbiya; usa ka pagbulag o pagtalikod sa tinuod nga kawsa, pagsimba, ug pag-alagad sa Diyos, ug busa usa ka pagtalikod sa kanhi niyang giangkon ug usa ka bug-os nga pagbiya sa mga prinsipyo o pagtuo. Ang relihiyosong mga pangulo sa Jerusalem nag-akusar kang Pablo sa maong matang sa apostasya batok sa Moisesnong Balaod.

Tukmang ikaingon nga ang Kaaway sa Diyos mao ang unang apostata, sumala sa gipaila sa ngalan nga Satanas. Iyang gipahinabo nga mag-apostata ang unang tawhanong paris. (Gen 3:1-15; Ju 8:44) Human sa Lunop, dihay pagrebelde batok sa mga pulong sa Diyos ni Noe. (Gen 11:1-9) Sa ulahi gikinahanglang depensahan ni Job ang iyang kaugalingon batok sa iyang tulo kunohay ka maghuhupay nga nag-akusar kaniya ug apostasya. (Job 8:13; 15:34; 20:5) Sa iyang depensa gipakita ni Job nga ang Diyos dili makig-atubang sa apostata (Job 13:16), ug iyang gipakita usab ang pagkawalay-paglaom sa usa nga gipatay tungod sa apostasya. (Job 27:8; itandi usab ang giingon ni Elihu diha sa 34:30; 36:13.) Niini nga mga kahimtang ang Hebreohanong nombre nga *cha·neph′* gigamit, nga nagkahulogang "[usa] nga nahimulag sa Diyos," sa ato pa, usa ka apostata. Ang kaamgid nga berbong *cha·neph′* nagkahulogang "pagtipas gikan sa matarong nga relasyon sa Diyos," o "paghugaw, pagtultol ngadto sa apostasya."—*Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* ni L. Koehler ug W. Baumgartner, Leiden, 1958, p. 317.

Apostasya sa Israel. Ang unang duha ka sugo sa Balaod nagkondenar sa tanang matang sa apostasya. (Ex 20:3-6) Ug sa wala pa mosulod ang Israel sa Yutang Saad, sila gipasidan-an sa dakong kapeligrohan sa apostasya gumikan sa pagpakigminyo uban sa katawhan sa maong yuta. (Deu 7:3, 4) Bisan pag ang usa ka tawo nga nag-aghat sa uban sa pag-apostata maoy usa ka suod nga paryente o usa ka kapikas, siya pagapatyon tungod sa 'pagsultig pagsukol batok kang Jehova nga inyong Diyos.' (Deu 13:1-15) Ang mga tribo ni Ruben,

Gad, ug Manases milihok dayon aron mapahigawas sa sumbong nga pag-apostata tungod sa ilang pagtukod ug usa ka halaran.—Jos 22:21-29.

Daghan sa mga hari sa Israel ug Juda ang nag-apostata—pananglitan, si Saul (1Sa 15:11; 28:6, 7), Jeroboam (1Ha 12:28-32), Ahab (1Ha 16:30-33), Ahazias (1Ha 22:51-53), Jehoram (2Cr 21:6-15), Ahaz (2Cr 28:1-4), ug Amon (2Cr 33:22, 23). Sa wala madugay namugna ang usa ka nasod sa mga apostata tungod kay ang katawhan namati sa apostatang mga saserdote ug mga manalagna (Jer 23:11, 15) ug sa ubang mga tawong walay prinsipyo kinsa, pinaagi sa maulog-ulogon ug bakak nga mga pulong, nagdaldal kanila sa malaw-ayng panggawi, imoralidad, ug pagbiya kang Jehova, ang "tuboran sa buhi nga tubig." (Isa 10:6; 32:6, 7; Jer 3:1; 17:13) Sumala sa Isaias 24:5, ang mismong yuta "nahugawan [*cha·nephah'*] gumikan sa mga molupyo niini kay ilang gilapas ang mga balaod, giusab ang regulasyon, gibungkag ang pakigsaad nga mohangtod sa panahong walay tino." Dili sila hatagag kaluoy diha sa gitagnang kalaglagan.—Isa 9:17; 33:11-14; Sof 1:4-6.

Unsang mga kinaiyahan ang nagpalahi sa mga apostata gikan sa matuod nga mga Kristohanon?

Usa ka apostasya nga molungtad taliwala sa nag-angkong mga Kristohanon ang gitagna ni apostol Pablo diha sa 2 Tesalonica 2:3. Iyang gihisgotan nga espesipiko ang pipila ka apostata, sama kang Himeneo, Alejandro, ug Fileto. (1Ti 1:19, 20; 2Ti 2:16-19) Lakip sa nagkadaiyang mga hinungdan sa apostasya nga gihisgotan diha sa mga pasidaan sa mga apostoles mao ang: kawalay pagtuo (Heb 3:12), kakulang sa paglahutay atubangan sa paglutos (Heb 10:32-39), pagtalikod sa matarong nga moral nga mga sukdanan (2Pe 2:15-22), pagpatalinghog sa "mini nga mga pulong" sa mini nga mga magtutudlo ug sa "nagpahisalaag nga inspiradong mga pulong" (2Pe 2:1-3; 1Ti 4:1-3; 2Ti 2:16-19; itandi ang Pr 11:9), ug ang pagtinguhang "mapahayag nga matarong pinaagi sa balaod" (Gal 5:2-4). Bisan tuod nag-angkon pa gihapon nga adunay pagtuo sa Pulong sa Diyos, ang mga apostata lagmit mobiya sa iyang pag-alagad pinaagi sa pagpakamenos sa buluhatong pagwali ug pagpanudlo nga iyang gisugo ngadto sa mga sumusunod ni Jesu-Kristo. (Luc 6:46; Mat 24:14; 28:19, 20) Sila usab tingali moangkon nga nag-alagad sa Diyos apan magsalikway sa iyang mga representante, ang makitang bahin sa iyang organisasyon. (Jud 8, 11; Num 16:19-21) Ang mga apostata sagad maningkamot sa paghimo sa uban nga ilang mga sumusunod. (Buh 20:30; 2Pe 2:1, 3) Busa kini sila nga tinuyong mibiya sa Kristohanong kongregasyon nahimong bahin sa "antikristo." (1Ju 2:18, 19) Sama sa apostatang mga Israelinhon, ang kalaglagan gitagna usab alang sa mga apostata nga mibulag sa Kristohanong kongregasyon.—2Pe 2:1; Heb 6:4-8; tan-awa ang PAKIGUBAN, KAPUNONGAN.

Sulod sa yugto sa paglutos nga nasinatian sa unang Kristohanong kongregasyon ubos sa Imperyo sa Roma, ang nag-angkong mga Kristohanon usahay gikombinsir sa paglimod sa ilang Kristohanong pagkatinun-an, ug kadtong mobuhat sa ingon gisugo sa pagpaila sa ilang pag-apostata pinaagi sa paghalad ug insenso atubangan sa usa ka paganong diyos o pinaagi sa dayag nga pagpasipala sa ngalan ni Kristo.

Dayag nga adunay kalainan tali sa 'pagkahulog' tungod sa kahuyangon ug sa 'pagkahulog' ingong apostata. Ang pagkahulog ingong apostata nagpasabot sa usa ka tino ug kinabubut-ong pagbulag gikan sa dalan sa pagkamatarong. (1Ju 3:4-8; 5:16, 17) Bisan unsa man ang mopatim-awng hinungdan niini, intelektuwal, moral, o kaha espirituwal, kini maoy usa ka pagrebelde batok sa Diyos ug pagsalikway sa iyang Pulong sa kamatuoran.—2Te 2:3, 4; tan-awa ang TAWO SA KALAPASAN.

APOSTOL. Ang Gregong pulong nga *a·po'sto·los* naggikan sa komon nga berbong *a·po·stel'lo,* nga yanong nagkahulogan nga "gipadala." (Mat 10:5; Buh 7:35) Ang pangunang kahulogan niini tin-awng gipakita diha sa pahayag ni Jesus: "Ang ulipon dili labaw kay sa iyang agalon, ni ang pinadala [*a·po'sto·los*] labaw kay sa nagpadala kaniya." (Ju 13:16) Niini nga kahulogan, ang maong pulong mapadapat usab kang Kristo Jesus ingong "ang apostol ug hataas nga saserdote nga atong gipahayag." (Heb 3:1; itandi ang Mat 10:40; 15:24; Luc 4:18, 43; 9:48; 10:16; Ju 3:17; 5:36, 38; 6:29, 57; 7:29; 8:42; 10:36; 11:42; 17:3, 8, 18, 21-25; 20:21.) Si Jesus gipadala sa Diyos ingong iyang tinudlo ug sinugo nga hawas.

Apan, kini nga termino pangunang mapadapat ngadto sa mga tinun-an nga gipili mismo ni Jesus ingong usa ka grupo sa 12 ka tinudlong mga hawas. Ang mga ngalan sa 12 ka orihinal nga pinili gihisgotan diha sa Mateo 10:2-4; Marcos 3:16-19, ug Lucas 6:13-16. Ang usa sa orihinal nga 12, si Judas Iskariote, nahimong maluibon, sa ingon nagtuman sa naunang mga tagna. (Sal 41:9; 109:8) Ang nahibiling 11 ka matinumanong mga apostoles gitala pag-usab sa Buhat 1:13.

Ang pipila sa mga apostoles maoy mga tinun-an kanhi ni Juan nga Tigbawtismo una pa mahimong mga tinun-an ni Jesus. (Ju 1:35-42) Ang

napulog-usa kanila dayag nga mga taga-Galilea (Buh 2:7), si Judas Iskariote lamang ang taga-Judea. Sila maoy mga mamumuo; ang upat maoy mga mangingisda; ang usa maoy maniningil ug buhis kanhi. (Mat 4:18-21; 9:9-13) Ang duha kanila mopatim-awng mga ig-agaw ni Jesus (si Santiago ug Juan, ang mga anak nga lalaki ni Zebedeo). Sila maoy mga tawo nga gilantaw sa relihiyosong mga pangulo ingong "dili edukado ug ordinaryo," nga nagpakitang ubos lamang ang ilang kinaadman ug dili gikan sa mga tunghaan sa hataas nga edukasyon. Ang pipila kanila, lakip si Pedro (Cefas), maoy mga tawong minyo.—Buh 4:13; 1Co 9:5.

Sa 12, si Pedro, Santiago, ug Juan ang daw labing suod kang Jesus. Sila lamang ang nakasaksi sa pagkabanhaw sa anak nga babaye ni Jairo (Mar 5:35-43) ug sa pagkausab sa dagway ni Jesus (Mat 17:1, 2), ug taliwala sa ubang mga apostoles sila lamang ang padayong miuban kaniya ngadto sa tanaman sa Getsemane sa gabii sa pagdakop kaniya. (Mar 14:32, 33) Mopatim-aw nga suod kaayo si Jesus ug si Juan, ug giisip si Juan ingong mao ang gitawag nga "tinun-an nga gihigugma ni Jesus." —Ju 21:20-24; 13:23.

Ang Pagpili Kanila ug ang Unang Bahin sa Ilang Ministeryo. Ang 12 gipili gikan sa mas dakong pundok sa mga tinun-an ug gitawag ni Jesus ingong "mga apostoles," "aron makapadayon sila sa pag-uban kaniya ug aron ikapadala [*a·po·stel'lei*] niya sila sa pagwali ug makabaton ug awtoridad sa paghingilin sa mga demonyo." (Mar 3:13-15) Human niadto sila 'nagpadayon sa pag-uban kaniya' sa suod kaayong panag-ubanay sa nahibiling panahon sa iyang yutan-ong ministeryo, nga nakadawat ug daghang personal nga instruksiyon ug pagbansay sa ministeryo. (Mat 10:1-42; Luc 8:1) Sanglit nagpadayon sila nga mga tinudloan ni Jesus, sila gitawag gihapon nga "mga tinun-an," ilabina diha sa mga asoy sa mga hitabo sa wala pa ang Pentekostes. (Mat 11:1; 14:26; 20:17; Ju 20:2) Human niadto sila kanunay nang gitawag nga "mga apostoles." Sa panahon nga sila gitudlo, gihatagan sila ni Jesus ug milagrosong mga gahom sa pagpang-ayo, ingon man sa paghingilin ug mga demonyo, ug sa ubay-ubayng higayon gigamit nila kini nga mga gahom sa panahon sa ministeryo ni Jesus. (Mar 3:14, 15; 6:13; Mat 10:1-8; Luc 9:6; itandi ang Mat 17:16.) Apan, kini nga kalihokan gipakita nga kanunayng segundaryo lamang sa ilang pangunang buluhaton sa pagwali. Bisan tuod gipili ingong linain nga grupo sa mga sumusunod, ang pagtudlo ug pagbansay kanila wala maglakip ug misteryosong mga rituwal o mga seremonyas.

Tawhanong mga Kahuyangan. Bisan tuod gipaboran pag-ayo ingong mga apostoles sa Anak sa Diyos, sila nagpakitag naandan nga tawhanong mga kakulangan ug mga kahuyangan. Si Pedro madalidalion ug mahinaykon (Mat 16:22, 23; Ju 21:7, 8); si Tomas dili daling makombinsir (Ju 20:24, 25); si Santiago ug Juan nagpakitag samag-bata nga pagkadili-mapailobon (Luc 9:49, 54). Sila naglalis sa isyu kon kinsa kanila ang labing dako diha sa yutan-ong gingharian nga ilang gilaomang tukoron ni Jesus. (Mat 20:20-28; Mar 10:35-45; itandi ang Buh 1:6; Luc 24:21.) Sila miila nga sila nanginahanglan ug mas dakong pagtuo. (Luc 17:5; itandi ang Mat 17:20.) Bisan pa sa daghang katuigan sa ilang suod nga pagpakig-uban kang Jesus ug bisan tuod nga sila nakaila kaniya nga mao ang Mesiyas, silang tanan mibiya kaniya sa panahon sa pagdakop kaniya (Mat 26:56); ang paglubong kaniya gipahigayon sa uban. Sa sinugdan wala dayon dawata sa mga apostoles ang pamatuod sa mga babaye nga unang nakakita kang Jesus human sa iyang pagkabanhaw. (Luc 24:10, 11) Tungod sa kahadlok sila nagtigom nga trinangkahan ang mga pultahan. (Ju 20:19, 26) Ang nabanhawng si Jesus naghatag kanila ug dugang kalamdagan, ug human sa iyang pagkayab sa langit sa ika-40 nga adlaw sukad sa iyang pagkabanhaw, sila nagpasundayag ug dakong kalipay ug "nagkanunayan didto sa templo nga nagdayeg sa Diyos."—Luc 24:44-53.

Kalihokan Sulod sa Kristohanong Kongregasyon. Ang pagbubo sa espiritu sa Diyos nganha kanila niadtong Pentekostes nagpalig-on pag-ayo sa mga apostoles. Ang unang lima ka kapitulo sa Mga Buhat sa mga Apostoles nagpamatuod sa pagkawala gayoy kahadlok sa mga apostoles ug sa ilang kaisog sa pagmantala sa maayong balita ug sa pagkabanhaw ni Jesus bisan pa sa pagbilanggo, mga pagbunal, ug mga hulga sa kamatayon gikan sa ilang mga magmamando. Panahon sa unang mga adlaw human sa Pentekostes, ang makugihong pagpanguna sa mga apostoles, ubos sa gahom sa balaang espiritu, miresulta sa katingalahang pag-uswag diha sa Kristohanong kongregasyon. (Buh 2:41; 4:4) Sa sinugdan ang ilang ministeryo nasentro sa Jerusalem, dayon gipakaylap ngadto sa Samaria, ug sa ulahi, sa tibuok nailhang kalibotan niadtong panahona.—Buh 5:42; 6:7; 8:5-17, 25; 1:8.

Ang ilang pangunang buluhaton ingong mga apostoles mao ang pagkahimong mga saksi sa pagtuman ni Jesus sa mga katuyoan ug sa mga tagna ni Jehova nga Diyos, ilabina ang bahin sa pagbanhaw ug pagbayaw kaniya, ug ang pagbuhat sa buluhaton sa paghimog mga tinun-an sa tanang kanasoran; ug kining sugoa gipasiugda ni Jesus ngadto kanila una pa sa iyang pagkayab sa langit. (Mat 28:19, 20; Buh 1:8, 22; 2:32-36; 3:15-26) Ang

ilang pamatuod labot sa pagkabanhaw maoy pamatuod sa mga saksing-nakakita.—Buh 13:30-34.

Milagrosong mga gahom. Dugang pa, sa pagpalig-on sa ilang pamatuod, ang mga apostoles nagpadayon sa paggamit sa milagrosong mga gahom nga gihatag kanila ni Jesus sa miagi, ug usab sa ubang mga gasa sa espiritu nga ilang nadawat sukad sa Pentekostes. (Buh 5:12; 9:36-40; tan-awa ang GASA GIKAN SA DIYOS [Mga Gasa sa Espiritu].) Bisan tuod ang uban nakadawat usab sa maong milagrosong mga gasa sa espiritu, ang asoy nagpakita nga kadto nahitabo lamang sa dihang anaa ang usa o kapin pang mga apostoles, o tungod kay gitapion sa mga apostoles ang ilang mga kamot diha kanila. Si Pablo, bisan tuod dili usa sa 12, nag-alagad usab niining paagiha ingong apostol nga gitudlo mismo ni Jesu-Kristo. (Buh 2:1, 4, 14; 8:14-18; 10:44; 19:6) Busa ang makahimo sa pagpasa sa maong mga gasa mao lamang ang mga apostoles. Sa ingon ang maong milagrosong mga gasa nahanaw sa pagkamatay niini nga mga apostoles ug niadtong mga nakadawat niini nga mga gasa pinaagi sa mga apostoles (1Co 13:2, 8-11), ug busa atong mabasa nga kini nga mga gahom "nahanaw na sa ika-2 nga siglong simbahan, ang mga magsusulat niadtong mga adlawa naghisgot niini ingong mga butang sa nangagi—sa pagkatinuod, sa panahon sa mga apostoles."—*The Illustrated Bible Dictionary,* giedit ni J. D. Douglas, 1980, Tomo 1, p. 79.

Posisyon sa pagdumala. Sa pagkaugmad, pagkaorganisar, ug sa misunod nga pagdumala sa Kristohanong kongregasyon, ang mga apostoles nakahupot sa pangunang posisyon. (1Co 12:28; Efe 4:11) Bisan tuod sila giduyogan sa ubang "mga ansiyano" sa maong pagdumala, sila ang nahimong pangunang bahin sa nagamandong lawas sa nagkadakong Kristohanong kongregasyon, ug kini nga lawas giila sa unang mga Kristohanon sa tanang dapit ingong ang galamiton sa Diyos sa pagpakig-komunikar aron sa paghimog mga desisyon ug sa pagdumala sa mga kalihokan sa kongregasyon sa tibuok yuta. (Buh 2:42; 8:14-17; 11:22; 15:1, 2, 6-31; 16:4, 5) Kini nahimo lamang niining mga tawhana tungod sa katumanan sa mga saad bahin sa paggiya sa balaang espiritu sa Diyos. (Ju 15:26, 27) Ang maong tabang nagpaarang kanila nga mahinumdoman ang mga instruksiyon ug mga pagtulon-an ni Jesus aron ipatin-aw ang mga doktrina ug padayon nga magiyahan "ngadto sa tibuok nga kamatuoran" nga gibutyag pinaagi kanila sa maong apostolikanhong yugto. (Ju 14:26; 16:13-15; itandi ang Ju 2:22; 12:16.) Sila nagtudlog mga katungdanan sa pag-alagad sulod sa kongregasyon ug usab nagtudlog mga dapit diin ang pipila mag-alagad didto ingong mga misyonaryo.—Buh 6:2, 3; Gal 2:8, 9.

Busa, ang mga apostoles nagsilbing pundasyon nga gipahiluna diha kang Kristo Jesus mismo ingong batong pamag-ang aron sa pagtukod sa "balaang templo alang kang Jehova." (Efe 2:20-22; 1Pe 2:4-6) Walay ebidensiya nga may si bisan kinsang apostol ang labaw diha sa natukod nga Kristohanong kongregasyon. (Tan-awa ang PEDRO.) Si Pedro ug Juan mopatim-aw nga prominente kaayo sa panahon sa Pentekostes ug sa mga panahon human niana, diin si Pedro nagsilbi ingong pangunang tigpamaba. (Buh 2:14, 37, 38; 3:1, 4, 11; 4:1, 13, 19; 5:3, 8, 15, 29) Bisan pa niana, sa mga desisyon nga nahimo sa maong panahon, walay usa kanila ang mipatim-awng labaw kay sa ubang mga membro sa nagamandong lawas, ug sa dihang miabot ang balita bahin sa mga pagbawtismo nga gihimo didto sa Samaria, ang mga apostoles sa Jerusalem 'nagpadala [*a·pe′stei·lan*] kang Pedro ug Juan ngadto kanila,' aron kining duha ka igsoon magsilbing mga pinadala sa mga apostoles. (Buh 6:2-6; 8:14, 15) Human sa kamatayon sa apostol nga si Santiago, ang tinun-an nga sama niyag ngalan, si Santiago nga igsoon ni Jesus sa inahan mopatim-aw nga maoy nagdumala sa nagamandong lawas. Si Pablo naghisgot niini nga Santiago ug usab kang Pedro (Cefas) ug Juan ingong "ang giisip nga mga haligi." (Buh 12:1, 2, 16, 17; Gal 1:18, 19; 2:9, 11-14) Si Santiago ang nagpahibalo sa kataposang desisyon maylabot sa hinungdanong isyu bahin sa pagtuli nga naglangkit sa Hentil nga mga magtutuo, nga sa maong panagkatigom si Pedro ug Pablo parehong mihatag ug mga pamatuod.—Buh 15:1, 2, 6-21.

Kinsay mipuli kang Judas Iskariote ingong ikanapulog-duha nga apostol?

Tungod sa pagtalikod ni Judas Iskariote sa katungdanan, kinsa namatay nga dili matinumanon, dihay nahibilin na lamang nga 11 ka apostoles, ug sulod sa 40 ka adlaw gikan sa pagkabanhaw ni Jesus hangtod sa iyang pagkayab ngadto sa langit siya walay gitudlo nga kapuli. Sulod sa napulo ka adlaw tali sa pagkayab ni Jesus ug sa adlaw sa Pentekostes, giisip nga kinahanglang adunay laing pilion nga mopuli sa bakanteng puwesto ni Judas, dili tungod kay siya namatay, kondili hinunoa, tungod sa iyang daotang pagtalikod sa katungdanan, ingon sa gipakita sa Kasulatan nga gikutlo ni Pedro. (Buh 1:15-22; Sal 69:25; 109:8; itandi ang Pin 3:11.) Busa agig pagtandi, sa dihang gipatay ang *matinumanong* apostol nga si Santiago, walay rekord nga ilang gihisgotan ang pagtudlo kang bisan

kinsa nga mopuli kaniya sa iyang posisyon ingong apostol.—Buh 12:2.

Gikan sa mga pahayag ni Pedro dayag nga ilang giisip niadtong higayona nga ang si bisan kinsa nga mopuli sa katungdanan ingong apostol ni Jesu-Kristo kinahanglang adunay mga kuwalipikasyon nga personal nga nakasinati kaniya, usa ka saksing-nakakita sa iyang mga buhat, sa iyang mga milagro, ug ilabina sa iyang pagkabanhaw. Tungod niini masabtan nga imposible na alang kang bisan kinsa sa paglabay sa panahon nga mopuli ingong apostol, gawas kon adunay buhaton ang Diyos sa pagtagana niini nga mga kinahanglanon sa matag indibiduwal nga kahimtang. Apan, nianang partikular nga panahon una pa ang Pentekostes, dihay mga tawo nga nakakab-ot niini nga mga kuwalipikasyon, ug duha ang giduso ingong haom nga kapuli sa dili-matinumanong si Judas. Dayag nga anaa sa hunahuna ang Proverbio 16:33, gihimo ang pagripa, ug si Matias ang napili ug human niadto "siya giisip nga kauban sa napulog-usa ka apostoles." (Buh 1:23-26) Busa siya nahilakip sa "napulog-duha" nga nagsulbad sa problema labot sa nagsultig-Grego nga mga tinun-an (Buh 6:1, 2), ug lagmit nga siya gilakip ni Pablo sa paghisgot sa "napulog-duha" sa dihang naghisgot bahin sa mga pagpakita ni Jesus human sa iyang pagkabanhaw diha sa 1 Corinto 15:4-8. Sa ingon, sa dihang miabot ang Pentekostes, naporma niadtong higayona ang 12 ka apostolikanhong mga patukoranan nga diha niana ikapahiluna ang espirituwal nga Israel.

Pagkaapostol Diha sa Kongregasyon. Si Matias dili kay apostol lamang sa kongregasyon sa Jerusalem sama sa nahibiling 11 ka apostoles. Ang iyang kahimtang maoy lahi sa kahimtang sa Levihanong si Jose Bernabe nga nahimong apostol sa kongregasyon sa Antioquia, Sirya. (Buh 13:1-4; 14:4, 14; 1Co 9:4-6) Ang ubang mga lalaki gihisgotan usab ingong "mga apostoles sa mga kongregasyon" sa diwa nga sila gipadala sa maong mga kongregasyon sa paghawas kanila. (2Co 8:23) Ug, sa pagsulat ngadto sa mga taga-Filipos, si Pablo naghisgot kang Epafrodito ingong "inyong sinugo [*a·po′sto·lon*] ug kaugalingong alagad alang sa akong panginahanglan." (Flp 2:25) Ang pagkaapostol niining mga tawhana tin-awng dili tungod sa bisan unsang apostolikanhong pagpuli, ni sila nahimong bahin sa "napulog-duha" sama kang Matias.

Ang hustong pagsabot sa mas lapad nga kapadapatan sa terminong "apostol" makatabang sa pagwagtang sa bisan unsang daw panagsumpaki tali sa Buhat 9:26, 27 ug Galacia 1:17-19, sa dihang ipadapat sa samang okasyon. Ang unang asoy nag-ingon nga si Pablo, sa dihang miabot sa Jerusalem, gidala ni Bernabe "ngadto sa mga apostoles." Apan, sa asoy sa Galacia, si Pablo nag-ingon nga siya miduaw kang Pedro ug midugang: "Apan wala akoy laing nakit-an sa mga apostoles, si Santiago lamang nga igsoon sa Ginoo." Si Santiago (dili ang orihinal nga apostol nga si Santiago nga anak nga lalaki ni Zebedeo ni si Santiago nga anak nga lalaki ni Alfeo, kondili si Santiago nga igsoon ni Jesus sa inahan) dayag nga gilantaw ingong usa ka "apostol" sa mas lapad nga diwa, nga mao, ingong "usa nga pinadala" sa kongregasyon sa Jerusalem. Kini motugot sa asoy sa Mga Buhat labot sa paggamit sa titulo diha sa plural nga porma sa dihang nag-ingon nga si Pablo gidala "ngadto sa mga apostoles" (nga mao, si Pedro ug si Santiago). —Itandi ang 1Co 15:5-7; Gal 2:9.

Ang Pagpili Kang Pablo. Lagmit sa mga tuig 34 K.P., si Saulo sa Tarso nakabig ug sa ulahi gitawag ingong Pablo. Siya nahimong tinuod nga apostol ni Jesu-Kristo ug direktang gipili sa nabanhaw ug mikayab nga si Jesu-Kristo. (Buh 9:1-22; 22:6-21; 26:12-23; 13:9) Siya nangatarongan bahin sa iyang pagkaapostol ug gipresentar niya ingong iyang kuwalipikasyon ang pagkakita niya sa nabanhawng Ginoo nga si Jesu-Kristo, nga siya nakahimog mga milagro, ug nga siya nagsilbing galamiton sa pagpaambit sa balaang espiritu ngadto sa nabawtismohang mga magtutuo. (1Co 9:1, 2; 15:9, 10; 2Co 12:12; 2Ti 1:1, 11; Rom 1:1; 11:13; Buh 19:5, 6) Sanglit ang apostol nga si Santiago (ang igsoong lalaki ni Juan) wala pa mamatay hangtod sa mga tuig 44 K.P., ang "napulog-duha" buhi pa gihapon sa panahon nga nahimong apostol si Pablo. Wala niya isipa ang iyang kaugalingon nga lakip sa "napulog-duha," apan sa samang higayon iyang giila nga dili ubos ang iyang pagkaapostol kon itandi sa maong mga apostoles.—Gal 2:6-9.

Ang pagkaapostol ni Matias ug Pablo maoy balido tungod sa katuyoan nga kadtong mga tawhana "gipadala," apan sa dihang nakita ni apostol Juan ang panan-awon bahin sa langitnong Bag-ong Jerusalem sa Pinadayag (nga gihatag sa mga 96 K.P.), iyang nakita lamang ang 12 ka patukoranang mga bato ug diha niana gisulat "ang napulog-duha ka ngalan sa napulog-duha ka apostoles sa Kordero." (Pin 21:14) Tin-aw ang pamatuod sa Balaang Kasulatan nga si apostol Pablo wala gayod hisgoti ingong usa sa "napulog-duha." Busa, makataronganon nga ang usa sa "napulog-duha ka ngalan sa napulog-duha ka apostoles sa Kordero" nga gisulat diha sa patukoranang mga bato sa Bag-ong Jerusalem mao ang ngalan ni Matias ug dili ang kang Pablo. Kini nagpasabot nga ang panan-awon ni apostol Juan nagpabanaag sa kahimtang nga naglungtad sa pagsugod sa Kristohanong kongregasyon sa adlaw sa Pentekostes sa tuig 33 K.P. —Tan-awa ang PABLO.

Ang Kataposan sa Apostolikanhong Yugto. Bisan tuod wala iasoy sa Bibliya ang kamatayon sa 12 ka apostoles gawas sa kamatayon ni Santiago, ang ebidensiya nga mabatonan nagpakita nga nahuptan nila ang ilang pagkamatinumanon hangtod sa kamatayon ug busa wala magkinahanglan ug kapuli. Labot sa kasaysayan sa misunod nga mga siglo, dihay obserbasyon nga "sa dihang kini [ang terminong "apostol"] ipadapat ngadto sa mga indibiduwal sa ulahing Kristohanong mga sinulat, ang paggamit sa termino maoy mahulagwayon. Ang simbahan wala gayod makabaton ug mga apostoles sumala sa diwa sa B[ag-ong] T[ugon] sukad sa unang siglo."—*The Interpreter's Dictionary of the Bible,* giedit ni G. A. Buttrick, 1962, Tomo 1, p. 172.

Samtang sila buhi pa, ang presensiya sa mga apostoles nagsilbing pugong sa mga impluwensiya sa apostasya, nga nagpugong sa mga puwersa sa bakak nga pagsimba sulod sa Kristohanong kongregasyon. Lagmit nga kini nga 'pugong' ang gihisgotan ni apostol Pablo diha sa 2 Tesalonica 2:7: "Tinuod, ang misteryo niini nga kalapasan naglihok na; apan hangtod lamang nga siya nga sa pagkakaron maoy nagapugong makuha na." (Itandi ang Mat 13:24, 25; Buh 20:29, 30.) Kining impluwensiya sa mga apostoles, lakip ang awtoridad ug mga gahom nga sila lamang ang nakahupot, nagpadayon hangtod sa kamatayon ni Juan sa mga 100 K.P. (1Ju 2:26; 3Ju 9, 10) Ang kusog nga pagkaylap sa apostasya ug sa bakak nga mga doktrina ug mga buhat human sa kamatayon sa mga apostoles nagpakita nga ang si bisan kinsa nga nagpakaaron-ingnong manununod sa mga apostoles wala makabaton sa nagapugong nga impluwensiya sa mga apostoles.

Ang paghisgot kang Androniko ug Junia diha sa Roma 16:7 ingong "mga tawong inila taliwala sa mga apostoles" wala magpasabot nga sila mga apostoles kondili nga sila gitamod pag-ayo *sa* mga apostoles. Ang pamatuod nga ang pipila nagpakaaron-ingnon nga "mga apostoles ni Kristo" gipakita diha sa 2 Corinto 11:5, 13; 12:11, 12; Pinadayag 2:2.

APRA [lagmit, Abog]. Usa ka dapit nga gihisgotan ni Miqueas (1:10) nga lagmit nahimutang sa Sepela o sa Kapatagan sa Filistia, sama sa ubang mga lungsod nga gihisgotan sa konteksto. Dayag nga si Miqueas migamit ug mga pulong nga kaamgid ug mga tunog pinaagi sa pag-ingon: "Didto sa balay sa Apra [Heb., *'Aph·rah'*] ligid sa abog [Heb., *'a·phar'*]."

'AQABA, GULPO SA. Tan-awa ang PULANG DAGAT.

AQUILA [gikan sa Lat., nga nagkahulogang "Agila"]. Usa ka kinaiyanhong Hudiyo ug lumad sa Ponto sa amihanang Asia Minor. Si Priscila nga iyang asawa ug maunongong kauban kanunayng gihisgotan uban kaniya. Kay gihinginlan gikan sa Roma tungod sa mando ni Emperador Claudio batok sa mga Hudiyo sa mga tuig 49 o sayo sa 50 K.P., sila nanimuyo sa Corinto. (Buh 18:1, 2) Sa dihang miabot si Pablo didto sa tinghunlak sa 50 K.P., si Aquila ug Priscila malulotong nagpadayon kaniya sa ilang balay. Naugmad ang suod kaayong panaghigalaay tali kanila samtang duyog silang nagtrabaho sa mao rang pangita sa paghimog tolda ug sa walay duhaduha si Aquila ug Priscila mitabang kang Pablo sa pagpalig-on sa bag-ong kongregasyon didto.—Buh 18:3.

Sa dihang si Pablo milawig paingon sa Sirya sa kataposan sa iyang ikaduhang misyonaryong panaw sa tingpamulak sa mga 52 K.P., si Aquila ug Priscila miuban kaniya hangtod sa Efeso. (Buh 18: 18, 19) Sila nagpabilin didto labing menos hangtod sa pagsulat ni Pablo ngadto sa mga taga-Corinto gikan didto sa mga 55 K.P. Ang ilang balay gigamit ingong lokal nga tigomanan sa kongregasyon, ug didto nakapribilehiyo sila sa pagtabang sa larinong-manulti nga si Apolos aron makabaton ug mas tukmang pagsabot sa dalan sa Diyos. (1Co 16:19; Buh 18:26) Sa panahon sa pagsulat ni Pablo ngadto sa mga taga-Roma sa mga 56 K.P., ang pagmando ni Claudio natapos na ug si Aquila ug Priscila nakabalik na sa Roma tungod kay si Pablo nangomosta kanila ingong iyang "mga isigkamagbubuhat." (Rom 16:3) Didto usab sa Roma, ang kongregasyon nagtigom diha sa ilang balay. (Rom 16:5) Sa ilang nangaging pagpakig-uban kang Pablo, si Aquila ug Priscila "nagpameligro sa ilang mga liog" alang kang Pablo, busa takos pasalamatan sa tanang kongregasyon. (Rom 16:4) Sa ulahi sila mibalik sa Efeso kay si Pablo, samtang didto sa Roma sa wala pa makaagom ug pagkamartir (mga 65 K.P.), mihangyo kang Timoteo nga ipaabot ang iyang mga pangomosta ngadto kanila didto.—1Ti 1:3; 2Ti 4:19.

AQUIM [lagmit gikan sa Heb., nga nagkahulogang "Hinaot [si Jehova] Lig-ong Magatukod"]. Usa ka harianong kaliwat ni David pinaagi kang Solomon ug usa ka katigulangan ni Jose nga amaama ni Jesus.—Mat 1:14.

AR [lagmit, Siyudad]. Usa ka siyudad sa Moab, lagmit ang kaulohan niini. Nahimutang kini sa H nga bahin sa Walog sa Arnon, apan ang eksaktong lokasyon niini dili matino. (Num 21:15) May mga panahon nga ang Ar gigamit ingong katumbas sa Moab. (Deu 2:9, 18, 29) Dihay panahon nga ang mga utlanan sa Moab nakaabot sa A sa Arnon,

apan kini nga rehiyon giilog gikan kanila ni Haring Sihon nga hari sa mga Amorihanon. (Num 21:26-28) Ang mga Israelinhon wala moatake sa Moab sanglit gidid-an sila ni Jehova, kay gihatag na ang 'teritoryo sa Moab, nga mao ang Ar,' ngadto sa mga anak ni Lot "aron mapanag-iya." (Deu 2:9, 18, 29) Diha sa iyang pahayag sa kalaglagan batok sa Moab, si Isaias mitagna nga ang Ar 'pahilomon' duyog sa uban pang pangunang mga siyudad sa Moab.—Isa 15:1.

Sanglit ang ngalang Ar lagmit nagkahulogang "Siyudad," ang pipila nagtuo nga ang "siyudad sa Moab" (Heb., *'ir Moh·'av'*) nga gihisgotan sa Numeros 22:36 ug usab ang "siyudad" sa Deuteronomio 2:36 parehong nagtumong sa Ar.

ARA. Usa ka anak nga lalaki ni Jeter sa tribo ni Aser.—1Cr 7:30, 38.

ARAB [Pagbanhig]. Usa ka lungsod sa kabukiran sa Juda nga gihisgotan kauban sa Hebron, Duma, ug sa ubang mga siyudad. (Jos 15:48, 52, 54) Gituohan nga mao kini ang Khirbet er-Rabiyeh, nga nahimutang taliwala sa Duma ug Carmelo, mga 12 km (7.5 mi) sa HK sa Hebron. Si Paarai nga Arbinhon (2Sa 23:35) dayag nga naggikan niini nga lungsod.

ARABA [Desyertong Kapatagan]. Kini nga bahin sa talagsaon nga hulpa o *rift valley* nga miabot sa H gikan sa kabakiliran sa Bukid sa Hermon, maoy nahimutangan sa Dagat sa Galilea ug sa Suba sa Jordan, ug midulhog pa ubos sa lebel sa dagat nga sa ingon naporma ang dal-as sa Patayng Dagat, ug dayon mipaingon sa habagatan ngadto sa Gulpo sa 'Aqaba didto sa Pulang Dagat.—Deu 3:17; Jos 3:16; 11:16; Jer 52:7.

Kining taas, hiktin, A-H nga walog, sagad nga mala, ug may pipila lamang ka siyudad, adunay mga utlanang taas nga lumbay sa kabukiran sa matag kiliran niini. Ang gilapdon niini dili managsama, gikan sa wala pay 1 km ngadto sa 16 km (0.5 ngadto sa 10 mi) ug maoy 435 km (270 mi) ang gitas-on, nga namugna tungod sa taas nga liki diha sa taklap sa yuta. Ang Jordan naglikoliko agi sa amihanang bahin niining tul-id nga walog, ug ang kanunayng pag-agos niini nagtaganag tubig sa usa ka lunhawng luna diha sa kinatung-ang bahin sa salog sa walog. Apan, sa habagatan sa Patayng Dagat, ang Araba natubigan lamang pinaagig popanahon nga pagbul-og sa mga sapa nga dili igo aron may mabuhi nga mga tanom niining mala nga yuta.

Ang pipila ka komentarista nagtumong lamang sa pulong nga "Araba" ngadto sa walog sa dakong *rift valley* nga anaa sa H nga bahin sa Patayng Dagat, apan kini nagtumong usab sa rehiyon hangtod sa A sa Dagat sa Galilea, o Kineret. (Jos 12:3; 2Sa 2:29) Ang bahin niini nga walog sa A sa Patayng Dagat gitawag karon nga Ghor, nga nagkahulogang "Hulpa," samtang ang pulong nga "Araba" sagad nga gigamit alang sa halayong mala nga rehiyon dapit sa H.

Ang Patayng Dagat gitawag nga "dagat sa Araba." (Deu 3:17; 4:49; 2Ha 14:25) Kon walay tinong artikulo, ang pulong nga *'ara·vah'* gigamit usab sa katibuk-ang diwa ug tukmang mahubad nga "desyertong kapatagan." Ang plural (*'ara·vohth'*) sagad nga gigamit alang sa desyertong kapatagan sa Jerico ug Moab, ang bahin sa Walog sa Jordan nga A lamang sa Patayng Dagat.—Num 22:1; 26:3, 63; 31:12; Jos 4:13; 5:10; Jer 39:5.

ARABA, BUL-OGANANG WALOG SA. Sa Amos 6:14 gipasidan-an sa manalagna ang mga gingharian sa Juda ug Israel nga kining mga yutaa pagalupigan sa usa ka langyawng gahom gikan sa "Hamat hangtod sa bul-oganang walog sa Araba [Desyertong Kapatagan]." (Itandi ang 2Ha 14:25.) Bisan tuod nga ang terminong "Araba" gigamit sa pagtumong sa tibuok rehiyon sa Rift Valley gikan sa Dagat sa Galilea hangtod sa Pulang Dagat, dinhi kini adunay linaing kapadapatan nga nagtumong sa dapit gikan sa H sa Patayng Dagat hangtod sa Gulpo sa 'Aqaba. Busa, bisan tuod nga ang ekspresyong "bul-oganang walog sa Araba" tingali nagtumong sa usa ka lugot sama sa bul-oganang walog sa Zered, nga moagos ngadto sa H nga tumoy sa Patayng Dagat (ang "dagat sa Araba," Deu 3:17), angayng matikdan nga ang ekspresyong gigamit ni Amos mao ang tukmang katumbas sa Arabiko nga ngalan nga nagtumong sa rehiyon nga nagsukad sa H nga tumoy sa Patayng Dagat hangtod sa Gulpo sa 'Aqaba, nga mao ang "Wadi el-'Arabah." Ang tagna ni Amos nagpakita sa bug-os nga pagsakop nianang tibuok yuta nga gigamhan kanhi sa Juda ug Israel, gikan sa A ngadto sa H. Sa misunod nga siglo kining tagnaa natuman sa mga pagsulong sa Asiryanhong mga hari, nga naglakip kang Tiglat-pileser III, Salmaneser V, Sargon II, ug Senakerib.

ARABIA. Ang Peninsula sa Arabia maoy bahin sa kontinente sa Asia sa HK nga tumoy niini. Ang utlanan niini sa S mao ang Gulpo sa Persia ug ang Gulpo sa Oman, sa H mao ang Dagat sa Arabia ug ang Gulpo sa Aden, ug sa K mao ang Pulang Dagat, samtang ang Fertile Crescent sa Mesopotamia, ang Sirya, ug ang Israel naglikos sa amihanang tumoy niini. Kay gilibotan ug tubig ang tulo ka kilid niini, sa usa ka bahin kini nahisamag usa ka dakong pulo ug kini kasagarang gitawag sa katawhan niini ingong "Pulo sa mga Arabo" (*Jazirat al-'arab*).

Kay may luna nga mga 2,600,000 km kwd (1,000,000 mi kwd), o katumbas sa mga un-tersiya sa gidak-on sa kontinente sa Tinipong Bansa, ang Arabia mao ang kinadak-ang peninsula sa kalibotan. Ang kasadpang kabaybayonan may gitas-on nga mga 2,900 km (1,800 mi) ug ang kinalaparang bahin sa peninsula maoy mga 1,900 km (1,200 mi).

Ang peninsula adunay batoon nga patag ibabaw sa bukid nga padulhog sa sidlakan paingon sa Gulpo sa Persia gikan sa pangunang tagaytay niini nga naporma sa kabukiran nga buyon sa baybayon sa K. Usa ka bukid sa HK nga bahin miabot sa gihabogong kapin sa 3,600 m (12,000 p). Tabok sa sulod nga bahin sa habagatang tumoy sa peninsula nahimutang ang dakong desyerto nga gitawag ug Rubʽ al-Khali, ang kinadak-ang luna nga balason sa tibuok kalibotan, nga nailhang Empty Quarter. Dapit sa A sa Nejd o sa sentro nga patag ibabaw sa bukid mao ang gamayng rehiyon sa Desyerto sa An Nafud, nga miabot sa Desyerto sa Sirya.

Ang gagmayng sapa nga makita ubay sa gawas nga kadaplinan sa peninsula ug sa hataas nga sentrong patag ibabaw sa bukid (o Nejd) diyutay ra, ug kini moagos lamang nga popanahon. Si Job, kinsa lagmit nagpuyo sa nailhan karong rehiyon sa Desyerto sa Sirya, naghubit sa pagmala niining maong "mga sapa sa tingtugnaw."—Job 6:15-20.

Bisan tuod umaw ang dakong bahin niining halapad nga patag sa bukid, adunay bastante nga pag-ulan sa kasadpang kabukiran, sa sentrong patag ibabaw sa bukid, ug diha sa H aron makasustento ug dakong populasyon. Dinhi ug palibot sa mas halapad nga tubigang mga dapit, ang mga *fellahin* o kabos nga mga mag-uuma makaani ug mga dawa, trigo, sebada, ug mais, ug dinhi ang mga palma nga datiles (Ex 15:27) ug mga kahoyng igos mabuhi. Ang mga kahoyng akasya, nga nagpatunghag salongon nga tagok nga gitawag ug tagok-arabe, ug ang ubang maamyon nga mga kahoy ug mga tanom nakaamot ug dakong bahin sa karaang ekonomiya sa Arabia, apan gamay na lamang ang gikaamot niini sa modernong mga panahon sanglit kini nalabwan na karon sa itom nga bulawan nga mao ang petrolyo.—Gen 2:12.

Tungod sa kanihit sa tubig sa katibuk-an, ang kahayopan ug kalanggaman midiyutay pag-ayo, apan ang mga karnero, kanding, kamelyo, ihalas nga asno, ihalas nga iro, banog, ug mga agila nabuhi karon didto sama sa kapanahonan sa Bibliya. (Eze 27:21; 2Cr 17:11; Huk 6:5; Job 39:5-8, 26, 27; Isa 60:7; 34:13) Ang ubang mga ihalas nga mananap, sama sa leyon, ihalas nga torong baka, ug ostrik, napuo na karon niini nga teritoryo. (Job 38:39, 40; 39:9-18) Ang mga kabayo sa Arabia nabantog sa ilang katahom ug kusog hangtod karong adlawa.—Itandi ang Job 39:19-25.

Mga Tribo sa Arabia. Ang Arabia sa kapulihay nahimong pinuy-anan sa daghang banay human sa Lunop nga gitala sa Genesis kapitulo 10. Sa Semitikanhong sanga, si Joktan mao ang amahan sa mga pangulo sa 13 ka lainlaing mga tribo sa Arabia; samtang tulo sa mga kaliwat ni Aram, si Uz, Geter, ug Mas, lagmit nga nagpuyo sa dapit sa A sa Arabia ug sa Desyerto sa Sirya. (Gen 10:23, 26-29) Ang tigpuyo sa tolda nga mga Ismaelinhon nagbalhinbalhin sa Peninsula sa Sinai, tabok sa A nga Arabia ug hangtod sa Asirya. (Gen 25:13-18) Ang mga Midianhon nahimutang sa kinadak-ang bahin sa AK sa Arabia sa S sa Gulpo sa ʽAqaba. (Gen 25:4) Ang mga kaliwat ni Esau nagpuyo sa bukirong rehiyon sa Edom dapit sa HS sa Patayng Dagat. (Gen 36:8, 9, 40-43) Gikan sa Hamitikanhong sanga ubay-ubayng kaliwat ni Cus, lakip na si Havila, Sabta, Raama ug ang iyang mga anak nga lalaki nga si Sheba ug Dedan, ug si Sabteca, lagmit sa kinadak-ang bahin nagpuyo sa habagatang dapit sa Peninsula sa Arabia.—Gen 10:7.

Ang karaang mga inskripsiyon sa Asirya ug Babilonya naghisgot sa nagkalainlaing tribo sa Arabia. Si Salmaneser III naglista kang "Gindibu', gikan sa Arabia." Si Zabibe ug Samsi gihisgotan ingong mga rayna sa Arabia diha sa mga inskripsiyon ni Tiglat-pileser III. Si Sargon II naghisgot kang "Samsi, nga rayna sa Arabia (ug) It'amar nga Sabaeanhon." Ang ubang mga inskripsiyon nga *cuneiform* naghisgot sa mga Sabai, Nabaiti, Qidri, ug sa mga Idibaili, Masai, ug Temai.—Itandi ang Gen 25:3, 13-15.

Ang mga Paghisgot sa Bibliya. Ang Hadhramaut, usa sa upat ka dagkong karaan nga mga gingharian sa Habagatang Arabia, sagad nga gituohang mao ang Hazarmavet sa Genesis 10:26. Ang Wadi Hadhramaut, usa ka taas nga walog nga buyon sa H nga baybayon sa Arabia, mao ang sentro sa gingharian nga ang kaulohan niini didto sa Shabwa. Ang ubang mga ngalan nga makaplagan sa Bibliya ingong mga dapit sa Arabia mao ang Dedan, Tema, Duma, ug Buz.—Isa 21:11-14; Jer 25:23, 24.

Si Abraham mipanaw duol sa utlanan libot sa Arabia sa dihang milalin gikan sa Ur sa mga Caldeanhon paingon sa yuta sa Canaan. Sa dihang sa ulahi naobligar sa paglugsong ngadto sa Ehipto, lagmit nga siya nakaagi sa usa ka bahin sa Arabia pinaagi sa paglatas sa amihanang bahin sa Peninsula sa Sinai (imbes nga sundon ang ruta ubay sa Kabaybayonan sa Mediteranyo), ingon man usab sa iyang panaw pagbalik. (Gen 12:10; 13:1) Ang drama sa basahon ni Job nahitabo didto sa yuta sa Uz sa amihanang Arabia (Job 1:1), ug ang mga

manunulong nga Sabeanhon nga miatake sa katigayonan niining "labing bantogan sa tanan nga taga-Sidlakan" maoy usa ka tribo sa Arabia nga lagmit naggikan kang Joktan. (Job 1:3, 15; Gen 10:26-28) Ang tulo ka "maghuhupay" ni Job ug si Elihu mopatim-aw usab nga naggikan sa mga dapit sa Arabia. (Job 2:11; 32:2) Si Moises migugol ug 40 ka tuig sa Arabia sa dihang mipuyo uban kang Jetro nga Midianhon. (Ex 2:15–3:1; Buh 7:29, 30) Ang sunod nga panghitabo nga mahinungdanon kaayo didto sa Arabia mao ang paghatag sa pakigsaad sa Balaod didto sa Bukid sa Sinai sa habagatang bahin sa Peninsula sa Sinai, diin nagtigom ang gipagawas nga nasod sa Israel. (Ex 19:1, 2) Busa, si apostol Pablo mga 15 ka siglo sa ulahi naghisgot sa maong panghitabo nga nahitabo sa "Sinai, usa ka bukid sa Arabia."—Gal 4:25.

Tungod sa presenteng kahimtang sa Arabia sa katibuk-an, ang paghubit sa mga tulo ka milyon ka Israelinhon nga nagpuyo sa kamingawan sulod sa 40 ka tuig maoy halos dili katuohan. (Ex 12:37, 38) Siyempre, ang pangunang hinungdan mao ang milagrosong tagana sa pagkaon ug tubig nga gipasalig kanila ni Jehova. (Deu 8:2-4; Num 20:7, 8) Bisan tuod nga lisod gayod ang mga kahimtang ug ang kanihit sa tubig tatawng gihisgotan diha sa asoy sa Kasulatan (Num 20:4, 5), adunay katarongan sa pagtuo nga sa maong panahon, mga 3,500 ka tuig kanhi, ang suplay sa tubig sa Arabia mas daghan kon itandi karon. Ang makita karon nga daghang lalom nga malang mga lugot o mga walog nga kanhi maoy mga suba, nagpamatuod nga sa usa ka panahon kanhi dihay bastante nga pag-ulan nga nagpatunghag kasapaan nga miagos agi niini nga mga walog. Ang pagkahanaw sa pipila ka matang sa hayop tingali sa usa ka bahin maoy tungod sa pagkubos sa suplay sa tubig. Apan sa dakong bahin, ang Arabia kaniadto sama ra karon: usa ka mala nga yuta o umaw nga dapit.

Gikan sa Arabia sa yugto sa mga Maghuhukom miabot ang panon sa nagsakay sa kamelyong mga Midianhon, Amalekanhon, ug "mga taga-Sidlakan" aron sa paglaglag sa yuta sa Israel. (Huk 6:1-6) Ang maong mga *razzia,* o kalit nga mga pagsulong, kanunayng mao ang pangunang paagi sa pagpakiggubat sa Arabia. (2Cr 22:1) Ang kamelyo, nga gituohang didto gisugdan pagbuhi sa Arabia, gigamit ingong paagi sa transportasyon sukad pa sa mga panahon ni Abraham. (Gen 24:1-4, 10, 61, 64) Tungod kay ang kamelyo mas makalahutay pag-ayo kay sa asno sa taas nga panaw sa desyerto, ang pagbuhi niini daw nakahatag ug mahinungdanong kausaban sa ekonomiya sa Arabia, nga nakaamot sa pagkatukod sa gitawag ug "Mga Gingharian sa Yerbang-Paalimyon" sa Habagatang Arabia.

Ang nagapanawng panon sa mga kamelyo gikan sa mas tabunok nga H moagi sa mga ruta sa desyerto nga buyon sa Pulang Dagat, magbalhinbalhin sa nagkalainlaing tubigan nga mga dapit ug mga atabay hangtod nga sila makaabot sa Peninsula sa Sinai, nga gikan niining dapita sila mahimo nang moliko ngadto sa Ehipto o mopadayon ngadto sa Palestina o sa Damasco. Gawas pa sa ilang bililhon kaayong mga yerbang-paalimyon ug humot nga mga salong, sama sa kamangyan ug mira (Isa 60:6), sila lagmit nagdala usab ug bulawan ug kahoyng algum gikan sa Opir (1Ha 9:28; 10:11) ug bililhong mga mutya, sama sa gihimo sa rayna sa Sheba sa iyang pagduaw kang Haring Solomon. (1Ha 10:1-10, 15; 2Cr 9:1-9, 14) Ang katubigan sa Gulpo sa Persia daghag mga tipay. Sanglit ang HK sa Arabia naulang sa Aprika pinaagi sa usa ka sigpit nga agianan sa tubig nga mga 32 km (20 mi) lamang patabok, ang mga produkto sa Etiopia (2Cr 21:16) sama sa garing ug ebano mahimong lakip usab sa mga baligya niining nagapanawng mga magpapatigayon.—Eze 27:15.

Si Nabonido, ang hari sa Babilonya kansang anak nga si Belsazar nagmando sa Babilonya sa dihang napukan kini (539 W.K.P.), migugol ug napulo ka tuig sa tabunok nga siyudad sa Taima (Tema) sa amihanang bahin sa sentral nga patag ibabaw sa bukid sa Arabia.—Tan-awa ang TEMA Num. 2.

Sa ikalimang siglo W.K.P., ang Palestina nailalom sa dakong impluwensiya sa Arabia, ingon sa makita sa mga paghisgot kang "Gesem nga Arabiano" sa Nehemias 2:19 ug 6:1-7.

Ang Himyarinhon nga Gingharian, nga migahom sa Habagatang Arabia sa mga 115 W.K.P., naghimo sa Zafar nga kaulohan niini (gituohan sa uban nga mao ang Separ sa Genesis 10:30). Dapit sa A ang mga Nabataeanhon (lagmit naggikan kang Nebaiot sa Genesis 25:13), nga ang ilang kaulohan didto sa Petra sa batoong lugot sa Edom, nahimong gamhanan sukad sa ikaupat nga siglo W.K.P. Sa ulahi ilang gipakaylap ang ilang pagkontrolar sa tibuok H nga bahin sa Negeb ug hangtod sa Moab ug sa rehiyon sa S sa Jordan. Sulod sa pipila ka tuig sa unang siglo W.K.P. ug usab sa unang siglo K.P. sila nagmando sa Damasco. Ang ilang hari nga si Aretas IV (mga 9 W.K.P.–40 K.P.) gihisgotan sa 2 Corinto 11:32 labot sa pag-ikyas ni Pablo gikan sa Damasco, nga gihubit sa Buhat 9:23-25. Si Herodes Antipas nakigminyo sa anak nga babaye ni Aretas IV apan nagdiborsiyo kaniya aron minyoan si Herodias.—Mar 6:17; tan-awa ang ARETAS.

Si Pablo nag-ingon nga human sa iyang pagkakabig siya 'miadto sa Arabia, ug mibalik pag-usab sa Damasco.' (Gal 1:17) Ang maong panaw lagmit moagi sa silingang dapit sa Desyerto sa Sirya, bi-

san tuod ang termino mahimong motugot usab nga kini moagi sa bisan diin sa Peninsula sa Arabia.

Sa unang siglo W.K.P., ang Palmyra sa AS sa Damasco nahimong sentro sa Arabia ug sa ulahi milabaw sa Petra ingong estado sa patigayon. Sa pagka 270 K.P., ubos ni Rayna Zenobia, ang kasundalohan sa Palmyra miokupar sa Ehipto ug nahimong makuyaw nga karibal sa Roma hangtod nga kini napildi niadtong 272 K.P.

Pinulongan. Ang pinulongan sa mga katawhan sa Arabia maoy bahin sa Habagatang Semitikanhong grupo ug mas malungtaron kay sa ubang Semitikanhong mga pinulongan. Busa, kini nakatabang sa pagpauswag sa pagsabot sa daghang karaan nga Hebreohanong ekspresyon ug mga pulong sa Bibliya.

ARABIANO. Ang mga ngalang Arabo ug Arabiano diha sa Kasulatan pangunang gigamit sa halapad nga diwa nga nagtumong sa usa ka molupyo sa Arabia, ang dakong yuta dapit sa S ug H sa Palestina. Usahay ang konteksto ug ang paggamit niini nagtumong sa usa ka espesipikong tribo o etnikong grupo.—1Ha 10:15; 2Cr 9:14; 21:16.

Ang daghang tribo sa Arabia maoy Semitikanhon, nga naggikan kang Sem pinaagi kang Joktan; ang uban maoy Hamitikanhon, nga naggikan sa anak nga lalaki ni Ham nga si Cus. (Gen 10:6, 7, 26-30) Ang pipila sa mga kaliwat ni Abraham pinaagi kang Agar ug Ketura mipuyo usab sa Arabia, sama sa mga anak ni Ismael nga "nanimuyo gikan sa Havila duol sa Sur, nga didto sa atubangan sa Ehipto, hangtod sa Asirya." (Gen 25:1-4, 12-18) Ang mga kaliwat ni Esau nga nagpuyo sa bukirong rehiyon sa Seir maoy lakip usab sa katibuk-ang klasipikasyon sa mga Arabiano.—Gen 36:1-43.

Sa kinadak-ang bahin, ang mga Arabiano maoy katawhang tigbalhinbalhin ug puyo, tigbuhig kahayopan, ug nagpuyo sa mga tolda. (Isa 13:20; Jer 3:2) Hinuon, ang uban maoy mga negosyante ug ang pipila gihisgotan ingong mga magpapatigayon sa Tiro. (Eze 27:21) Ang mga alagad sa Diyos sa makadaghan nakiglabot kanila. Ang mga magpapatigayon nga Midianhon nga nagpaingon sa Ehipto nga gibaligyaan kang Jose maoy mga Arabiano, mao man usab ang mga Sabeanhon gikan sa H sa Arabia nga misulong sa bakahan ug sa mga asna ni Job. (Gen 37:28; Job 1:1, 15) Sulod sa ilang 40-ka-tuig nga panaw sa kamingawan ang mga Israelinhon nakaagom ug katalagman tungod sa ilang pagpakiglabot sa mga Midianhon nga magsisimba kang Baal (Num 25:6, 14-18), ug sa panahon sa mga Maghuhukom, ang panon sa nagsakay ug kamelyo nga mga Arabiano kanunayng misulong sa Israel sulod sa pito ka tuig hangtod nga si Maghuhukom Gideon grabeng nagpildi kanila.—Huk 6:1-6; 7:12-25.

Ang mga magmamando sa mga gingharian sa Arabia nagbayad ug tributo kang Haring Solomon. (1Ha 10:15; 2Cr 9:14) Ang mga Arabo nagbayad ug tributo kang Jehosapat nga 7,700 ka laking karnero ug sa samang gidaghanon sa mga laking kanding, apan sa ulahi sila nakig-alyansa sa mga Filistehanon batok sa anak nga lalaki ug manununod ni Jehosapat nga si Jehoram, nga ang ilang pundok sa mga bandido nagpatay ug daghan sa iyang mga anak. (2Cr 17:11; 21:16; 22:1) Si Uzzias malamposong nakiggubat kanila sa panahon sa iyang paghari. (2Cr 26:1, 7) Ang Arabianong mga magsusupak maoy lakip sa nagpalisod kang Nehemias sa panahon sa pagpasig-uli sa mga paril sa Jerusalem.—Neh 2:19; 4:7, 8; 6:1.

Bisan tuod tigbalhinbalhin ug puyo, sa kinatibuk-an independente, ug sagad nga nahimulag sa pangunang kalihokan sa maong mga panahon, ang mga Arabo nakadawat ug matagnaong pagtagad ug paghukom sa Diyos. (Isa 21:13; Jer 25:17-24) Kasiglohan sa ulahi, ang pipila ka Arabiano lagmit nga lakip niadtong nahimong mga membro sa unang Kristohanong kongregasyon panahon sa Pentekostes.—Buh 2:11, 41; tan-awa ang ARABIA.

ARABO. Tan-awa ang ARABIANO.

ARAD.

1. Usa sa mga pangulo sa tribo ni Benjamin kinsa sa usa ka higayon mipuyo sa Jerusalem.—1Cr 8:15, 28.

2. Usa ka siyudad sa habagatang utlanan sa Canaan kansang hari miatake sa Israel samtang sila nagsingabot sa Canaan. Ang mga Israelinhon nagtugyan sa distrito ngadto sa kalaglagan ug nagtawag niini nga "Horma," nga nagkahulogang "Pagtugyan Ngadto sa Kalaglagan." (Num 21:1-3; 33:40) Apan, wala sila mopuyo didto niadtong higayona ug dayag nga dihay pipila sa mga molupyo nga nakaikyas sa kalaglagan. Busa, ang hari sa Arad gilakip sa talaan sa 31 ka hari nga sa ulahi gibuntog sa matulin nga pagpakiggubat ni Josue. (Jos 12:14) Ang mga Kenihanon sa ulahi nanimuyo sa dapit sa kamingawan sa H sa Arad.—Huk 1:16.

Ang Israelinhong Arad gituohan sa kadaghanan nga mao ang Tel ʽArad, usa sa kinadak-ang mga bungdo sa rehiyon sa Negeb. Kini nahimutang sa medyo hanayhay nga patag nga mga 28 km (17 mi) sa S sa Beer-seba. Ang mga pagpangubkob didto sa Tel ʽArad nakakaplag ug mga 200 ka *ostracon* o bika nga may mga inskripsiyon, halos katunga niini diha sa Hebreohanon ug ang uban diha sa Aramaiko. Usa sa maong mga bika nga may inskripsiyon nga Hebreohanon nga giingong

Mga kagun-oban sa usa ka kuta sa Tel ʽArad. Lakip sa mga ostracon o bika nga may mga inskripsiyong Hebreohanon nga nakaplagan duol dinhi mao ang usa nga naghisgot sa "balay ni Jehova"

sukad pa sa ikaduhang katunga sa ikapitong siglo W.K.P., mabasa: "Ngadto sa akong ginoo nga si Eliasib: Hinaot si Jehova mangayo sa imong kalinaw. . . . Siya nagapuyo sa balay ni Jehova." —HULAGWAY, Tomo 1, p. 325.

Tungod kay walay nakaplagang mga nahibilin sa ulahing mga Canaanhon didto sa Tel ʽArad, si Y. Aharoni nagsugyot nga ang Canaanhong Arad nahimutang sa Tell el-Milh (Tel Malhata), 12 km (7 mi) sa HK sa Tel ʽArad.

ARAH.

1. Usa ka anak nga lalaki ni Ula sa tribo ni Aser. —1Cr 7:30, 39.

2. Pangulo sa usa ka banay kansang mga membro namalik sa Jerusalem gikan sa Babilonya kauban ni Zorobabel. (Esd 2:1, 2, 5; Neh 7:6, 7, 10) Amahan, o katigulangan, ni Secanias, ang ugangang lalaki ni Tobias nga Ammonhanon.—Neh 6:18.

ARAM.

1. Ang kataposang anak nga lalaki nga gitala taliwala sa lima ka anak nga lalaki ni Sem. Si Aram ug ang iyang upat ka anak nga lalaki, si Uz, Hul, Geter, ug si Mas, mao ang naglangkob sa 5 sa 70 ka banay human sa Lunop ug ang ilang mga kaliwat mao ang mga Aramaeanhon ug mga Siryanhon. —Gen 10:22, 23; 1Cr 1:17.

2. Ang anak nga lalaki ni Kemuel ug apo ni Nahor nga igsoon ni Abraham. Busa si Aram maoy apo ni Abraham sa pag-umangkon, ug pag-umangkon sa pag-agawan ni Isaac. Si Rebeca, ang anak nga babaye sa uyoan ni Aram nga si Betuel, maoy ig-agaw igtagsa ni Aram. Ang banay ni Nahor wala mobiya sa Mesopotamia uban kang Abraham, apan mga tuig sa ulahi "ang taho miabot kang Abraham" bahin sa mga kaliwat ni Nahor, lakip ang balita bahin kang Aram.—Gen 22:20-23; 11:27, 31; 24:4, 10.

3. Usa sa upat ka "anak nga lalaki ni Semer" (Somer) sa tribo ni Aser, ug gitala lakip sa "mga pangulo sa balay sa mga katigulangan, pinili, maisog, gamhanang mga tawo, mga pangulo sa mga hepe." (1Cr 7:31, 32, 34, 40) Si Aram ug ang iyang amahan parehong natawo sa Ehipto, sanglit ang iyang apohan ug ang iyang apohan-sa-tuhod gilakip taliwala sa mga kaliwat ni Jacob nga 'miadto sa Ehipto.'—Gen 46:8, 17.

4. Sa *King James Version,* ang Aram makita sa Mateo 1:3, 4 ug sa Lucas 3:33.—Tan-awa ang ARNI; RAM Num. 1.

5. Ang mismong ngalan nga Aram ug ang kombinasyon niini sa ubang mga termino gigamit sa geograpikanhong diwa sa pagtumong sa mga rehiyon diin nagpuyo ang kadaghanang mga kaliwat ni Aram (Num. 1).

Ang *Aram,* kon gamiton nga nag-inusara, sa panguna mapadapat sa Sirya ug kasagarang gihubad nga ingon niana. (Huk 10:6; 2Sa 8:6, 12; 15:8; Os 12:12) Kini naglakip sa rehiyon gikan sa Kabukiran sa Lebanon hangtod sa Mesopotamia ug gikan sa Kabukiran sa Taurus sa A padulong sa Damasco ug saylo pa hangtod sa H.—Tan-awa ang SIRYA.

Ang *Aram-naharaim* (Sal 60:Sup) kasagarang gihubad sa Gregong pulong nga "Mesopotamia," nga gituohang nagtumong sa "yuta taliwala sa mga suba." Ang duha ka suba mao ang Euprates

ug ang Tigris. Si Esteban naghisgot kang Abraham ingong nagpuyo sa Mesopotamia samtang didto pa sa Ur sa mga Caldeanhon (Buh 7:2), ug sa dihang gipadala ang iyang sulugoon aron sa pagpangita ug asawa alang kang Isaac daghang tuig sa ulahi, giingnan siya ni Abraham nga moadto sa siyudad ni Nahor sa (Ibabaw nga) Mesopotamia (Aram-naharaim). (Gen 24:2-4, 10) Si Balaam sa Petor naggikan usab sa bukirong rehiyon sa amihanang bahin sa Mesopotamia.—Deu 23:4; itandi ang Num 23:7; tan-awa ang MESOPOTAMIA.

Ang *Padan-aram* gigamit ilabina sa pagtumong sa dapit palibot sa siyudad sa Haran sa Ibabaw nga Mesopotamia.—Gen 25:20; 28:2-7, 10; tan-awa ang PADAN.

Ang mga Aramaeanhon, nga Semitikanhong mga kaliwat ni Aram, makaplagan sa tanan niining mga dapita. Dugang pa, ang ngalang Uz, usa sa upat ka anak nga lalaki ni Aram, gigamit sa pagtumong sa dapit sa Desyerto sa Arabia sa sidlakan sa Yutang Saad ug nakaabot sa mga utlanan sa Edom. (Job 1:1; Lam 4:21) Ang Aramaiko, nga pinulongan sa mga Aramaeanhon, kaamgid kaayo sa Hebreohanon ug sa ulahi nahimong internasyonal nga pinulongan nga gigamit alang sa pamatigayon ug diplomasya sa tanang rehiyon sa Fertile Crescent.—2Ha 18:26; tan-awa ang ARAMAIKO.

Walay duhaduhang tungod sa 20-ka-tuig nga pagpuyo ni Jacob sa Aram uban sa iyang Aramaeanhong ugangang lalaki nga si Laban nga gitawag siya sa Deuteronomio 26:5 ingong usa ka "Siryanhon" (sa literal, usa ka "Aramaeanhon"). Dugang pa, ang inahan ni Jacob nga si Rebeca maoy usa ka Aramaeanhon, mao man usab ang iyang mga asawang si Lea ug Raquel. Busa ang mga Israelinhon maoy suod nga kadugo sa mga Aramaeanhon.

Aramaeanhon nga mga Gingharian. Ang Aramaeanhon nga mga gingharian gihisgotan sa rekord sa Bibliya sa samang panahon sa pagkatukod sa nasod sa Israel. Si Cusan-risataim, usa ka hari gikan sa Aram-naharaim (Mesopotamia), nagsakop sa Israel sulod sa walo ka tuig hangtod nga gihatagan silag kagawasan ni Maghuhukom Otniel.—Huk 3:8-10.

Ang *Aram-Zoba* maoy usa ka Aramaeanhong gingharian nga gihisgotang usa ka kaaway sa pagmando ni Saul (1117-1078 W.K.P.). (1Sa 14:47) Mopatim-aw nga kini nahimutang sa A sa Damasco ug nagdominar sa A hangtod sa Hamat ug sa S paingon sa Euprates. Sa dihang nakig-away si David sa mga kaaway sa Israel, siya nakigsangka kang Hadadezer nga gamhanang hari sa Aram-Zoba ug nagpildi kaniya. (2Sa 8:3, 4; 1Cr 18:3; itandi ang Sal 60:Sup.) Human niini, ang Aramaeanhon nga bandido nga si Rezon migahom sa Damasco, ug kini nga siyudad wala madugay nahimong ang labing prominenteng Aramaeanhon nga siyudad (1Ha 11:23-25) ug "ang ulo sa Sirya." (Isa 7:8) Tungod niini kini nagpakitag pagkamabatokon sa Israel sa tibuok nga kasaysayan sa amihanang gingharian.—Tan-awa ang DAMASCO.

Ang *Aram-maaca* gihisgotan uban sa Zoba, Rehob, ug Istob ingong lakip sa Aramaeanhong mga gingharian nga gikan niini ang mga Ammonhanon nag-abang ug mga karo ug mga mangangabayo aron sa pagpakiggubat kang David. Ang hari sa Aram-maaca miduyog niining mersenaryong kasundalohan, nga sa wala madugay gipakalagiw sa kasundalohan ni David. (1Cr 19:6-15; 2Sa 10:6-14) Ang gingharian sa Maaca lagmit nahimutang sa S sa Jordan, nga sa A nga kiliran niini mao ang Bukid sa Hermon.—Jos 12:5; 13:11.

Ang *Gesur* maoy usa ka gamay nga Aramaeanhong gingharian sa S sa Jordan ug dayag nga diha lamang sa ubos sa Maaca, ug ang H nga mga utlanan niini nakaabot sa S nga bahin sa Dagat sa

Galilea. Sama sa Maaca, kini nahimutang sa teritoryo nga gihatag ngadto sa tribo ni Manases. —Deu 3:14; Jos 13:11; tan-awa ang GESUR Num. 1.

Pinaagi sa pagpanakop ni David sa Aramaeanhong mga gingharian iyang gipasangkad ang mga utlanan sa iyang gingharian hangtod sa A mao nga kini nakaabot sa Suba sa Euprates, dili halayo gikan sa Haran sa Padan-aram. Busa iyang gituman ang saad ni Jehova mahitungod sa gisangkaron sa panulondon sa Israel didto sa Yutang Saad.—Deu 1:7; 11:24; Jos 1:4.

Alang sa dugang impormasyon mahitungod sa relasyon sa Israel uban sa Aram, tan-awa ang SIRYA.

ARAMAEANHON. Tan-awa ang ARAM Num. 1 ug 5.

ARAMAIKO. Usa ka karaang Semitikanhong pinulongan nga kaamgid kaayo sa Hebreohanon ug maoy orihinal nga pinulongan sa mga Aramaeanhon. (Tan-awa ang ARAM Num. 5.) Apan, sa paglabay sa panahon kini naglakip sa nagkadaiyang mga diyalekto (ang uban niini giisip ingong lahi nga mga pinulongan) ug kaylap nga gigamit ilabina sa HK sa Asia. Ang Aramaiko gigamit ilabina sukad sa ikaduhang milenyo W.K.P. hangtod sa mga 500 K.P. Usa kini sa tulo ka pinulongan nga orihinal nga gigamit sa pagsulat sa Bibliya. Ang Hebreohanong pulong nga *'Ara·mith'* makaplagan sa lima ka beses ug gihubad nga "sa pinulongang Siryanhon" o "sa pinulongang Aramaiko." —2Ha 18:26; Isa 36:11; Dan 2:4; Esd 4:7 (kaduha).

Ang Biblikanhong Aramaiko, nga gitawag kanhi ug Chaldee, makaplagan diha sa Esdras 4:8 hangtod sa 6:18 ug 7:12-26; Jeremias 10:11; ug Daniel 2:4b hangtod sa 7:28. Ang Aramaikong mga ekspresyon makita usab diha sa ubang mga bahin sa Bibliya, apan ang daghang paningkamot sa mga eskolar sa pagtino sa Aramaikong mga tinubdan alang sa Hebreohanong mga pulong maoy pangagpas lamang.

Ang paggamit sa pipila ka Aramaikong mga ekspresyon dili ikatingala kay ang mga Hebreohanon nalangkit pag-ayo sa mga Aramaeanhon ug sa Aramaikong pinulongan sulod sa taas nga panahon. Lakip sa kinaunahang mga hubad sa Hebreohanong Kasulatan ngadto sa ubang mga pinulongan mao ang Aramaikong mga Targum. Ang nahibiling mga bahin sa unang mga Targum sa pipila ka basahon nakaplagan nga lakip sa Mga Linukot nga Basahon sa Patayng Dagat.

Ang Pinulongan. Ang Aramaiko ug Hebreohanon nga pinulongan parehong giklasipikar nga sakop sa Amihanan-kasadpan nga Semitikanhong pamilya sa mga pinulongan. Bisan tuod ang Aramaiko lahi ra kaayo sa Hebreohanon, kini maoy pinulongan nga pareho rag gigikanan sa Hebreohanon diin ang mga letra sa alpabeto niini maingon man ang mga ngalan niini pareho sa Hebreohanon. Sama sa Hebreohanon, kini gisulat gikan sa tuo ngadto sa wala ug sa orihinal ang Aramaikong karakter maoy mga konsonante. Apan, ang Aramaiko nga gigamit sa Bibliya gibutangan sa ulahi sa mga Masorete ug mga marka para sa bokales, sama sa ilang pagbutang sa Hebreohanon ug mga marka para sa bokales. Ang Aramaiko naimpluwensiyahan tungod sa pagkalangkit niini sa ubang mga pinulongan. Gawas nga kini adunay lainlaing Hebreohanon, Akadianhon, ug Persianhon nga mga ngalan sa mga lugar ug mga tawo, ang Biblikanhong Aramaiko nagpadayag ug Hebreohanong impluwensiya diha sa relihiyosong mga termino, ang Akadianhong impluwensiya makita ilabina diha sa politikal ug pinansiyal nga mga termino, ug ang Persianhong impluwensiya makita diha sa mga termino sama nianang maylabot sa politikanhon ug legal nga mga butang.

Ang Aramaiko, gawas pa nga parehog karakter sa Hebreohanon, maoy kaamgid usab niini labot sa mga kausaban sa porma sa berbo, nombre, ug pronombre. Ang mga berbo adunay duha ka *state* o kahimtang, ang *imperfect state* (nga nagtumong sa aksiyon nga wala pa makompleto) ug ang *perfect state* (nga nagpunting sa aksiyon nga nakompleto na). Gigamit sa Aramaiko ang singular, *dual,* ug plural nga mga nombre ug adunay duha ka *gender,* ang *masculine* ug *feminine.* Kini nalahi gikan sa ubang Semitikanhong mga pinulongan tungod sa mas subsob nga paggamit niini sa tunog sa bokales nga *a,* ug sa ubang mga paagi, lakip ang mas subsob nga paggamit niini sa pipila ka konsonante, sama sa *d* alang sa *z* ug *t* alang sa *sh.*

Pangunang mga dibisyon. Ang Aramaiko sa katibuk-an gibahin ngadto sa Kasadpanhon ug Sidlakanhon nga mga grupo. Apan, pinasukad sa kasaysayan giila kining upat ka grupo: Karaang Aramaiko, Opisyal nga Aramaiko, Levantine nga Aramaiko, ug Sidlakanhon nga Aramaiko. Gituohan nga lagmit ang lainlaing mga diyalekto sa Aramaiko gigamit ingong sinultihan sa palibot ug sa sulod sa Fertile Crescent ug sa Mesopotamia panahon sa ikaduhang milenyo W.K.P. Ang usa ka kalainan tali sa sayong mga porma sa Aramaiko ug sa Hebreohanon makita sa Genesis 31:47. Human nga nagkauliay si Jacob ug Laban, ang usa ka tapok sa mga bato gipatindog ingong usa ka saksi taliwala kanila. Gitawag kini ni Laban nga "Jegar-sahaduta" sa Aramaiko (Siryanhon), samtang gitawag kini ni Jacob nga "Galeed" sa Hebreohanon, nga ang maong mga ekspresyon nagkahulogang "Tapok nga Saksi."

Ang Karaang Aramaiko maoy tawag sa pipila ka inskripsiyon nga nakaplagan sa amihanang Sirya ug giingon nga maoy sukad pa sa ikanapulo hangtod sa ikawalong siglo W.K.P. Apan sa ngadtongadto, ang usa ka bag-ong diyalekto sa pinulongang Aramaiko nahimong *lingua franca* o internasyonal nga segundaryong pinulongan sa panahon sa Asiryanhong Imperyo, ug mipuli sa Akadianhon ingong pinulongan nga gigamit sa kagamhanan alang sa opisyal nga mga sulat sa pagpakigkomunikar ngadto sa lagyong mga dapit sa imperyo. Tungod sa gamit niini, kini nga Aramaiko gitawag ingong Opisyal nga Aramaiko. Kini padayong gigamit sulod sa panahon nga ang Babilonya nahimong Gahom sa Kalibotan (625-539 W.K.P.) ug human niadto, sa panahon sa Persianhong Imperyo (538-331 W.K.P.). Ilabina nianang tungora nga kini kaylap nga gigamit ingong ang opisyal nga pinulongan sa kagamhanan ug sa negosyo diha sa daghang dapit, ingon sa gipamatud-an sa arkeolohikanhong mga kaplag. Kini makita sa mga talaan diha sa mga papan nga sinulatan ug *cuneiform;* sa mga *ostracon* o mga bika, mga papiro, mga timbre, mga sensilyo; sa mga inskripsiyon diha sa bato, ug sa uban pa. Kining karaang mga butang nakaplagan diha sa mga yuta sama sa Mesopotamia, Persia, Ehipto, Anatolia, amihanang Arabia; sa mga rehiyon hangtod sa A sa Kabukiran sa Ural; ug dapit sa S hangtod sa Afghanistan ug Kurdistan. Ang paggamit sa Opisyal nga Aramaiko nagpadayon sulod sa Helenistikong yugto (323-30 W.K.P.).

Mopatim-aw nga kining Opisyal nga Aramaiko mao ang makaplagan diha sa mga sinulat ni Esdras, Jeremias, ug Daniel. Ang Kasulatan naghatag usab ug ebidensiya nga ang Aramaiko maoy komon nga pinulongan sa mga tawo niadtong karaang kapanahonan. Busa, niadtong ikawalong siglo W.K.P., ang tinudlong tigpamaba ni Haring Ezequias sa Juda nangamuyo kang Rabsake nga hawas sa Asiryanhon nga si Haring Senakerib, nga nag-ingon: "Palihog, pakigsulti sa imong mga alagad sa pinulongang Siryanhon [Aramaeanhon, ug busa, Aramaiko], kay kami makasabot; ug ayaw pakigsulti kanamo sa pinulongan sa mga Hudiyo sa igdulungog sa katawhan nga anaa sa paril." (Isa 36:11; 2Ha 18:26) Ang mga opisyal sa Juda makasabot ug Aramaiko o Siryanhon apan lagmit nga kini dili masabtan sa komon nga katawhan taliwala sa mga Hebreohanon nianang panahona sa Jerusalem.

Ubay-ubayng katuigan human makabalik ang mga Hudiyo gikan sa pagkadestiyero didto sa Babilonya, gibasa ni Esdras nga saserdote ang basahon sa Balaod ngadto sa mga Hudiyo nga nagkatigom didto sa Jerusalem, ug gipatin-aw kini sa lainlaing mga Levihanon ngadto sa katawhan, ug ang Nehemias 8:8 nag-ingon: "Sila nagpadayon pagbasa sa makusog diha sa basahon, diha sa balaod sa matuod nga Diyos, nga gipatin-aw kini, ug gihatag ang kahulogan niini; ug sila nagpadayon pagpasabot sa gibasa." Kini nga pagpatin-aw ug pagpasabot hayan naglangkit sa paggamit ug laing mga pulong gikan sa Hebreohanong teksto ngadto sa Aramaiko, tungod kay ang Aramaiko lagmit gigamit na sa mga Hebreohanon sa didto pa sila sa Babilonya. Sa walay duhaduha, ang pagpatin-aw naglangkit usab sa pagbatbat sa kahulogan aron ang mga Hudiyo, bisan pag makasabot sa Hebreohanon, makatugkad usab sa lawom nga kahulogan sa gibasa.

Unsa nga Pinulongan ang Gigamit ni Jesus? Bahin niini nga pangutana, ang mga opinyon sa mga eskolar nagkalahi kaayo. Apan, bahin sa mga pinulongan nga gigamit sa Palestina sa dinhi pa si Jesu-Kristo sa yuta, si Propesor G. Ernest Wright nag-ingon: "Sa walay duhaduha lainlaing mga pinulongan ang madungog diha sa kadalanan sa dagkong mga siyudad. Ang Grego ug Aramaiko dayag nga mao ang komon nga mga pinulongan, ug kadaghanan sa mga tawo sa siyudad lagmit makasabot niini bisan sa 'moderno' o 'kasadpanhon' nga mga siyudad sama sa Cesarea ug Samaria diin ang Grego mao ang mas komon. Ang Romanong mga sundalo ug mga opisyal lagmit madunggan nga magsultihanay ginamit ang Latin, samtang ang ortodoksong mga Hudiyo lagmit migamit ug usa ka ulahing matang sa Hebreohanon sa dihang nakigsulti sa usag usa, usa ka pinulongan nga atong nasayran nga dili usa ka klasikal nga Hebreohanon ni Aramaiko, bisan pa sa mga kaamgiran niini sa duha." Dugang mikomento bahin sa pinulongan nga gigamit ni Jesu-Kristo, si Propesor Wright miingon: "Ang pinulongan nga gigamit ni Jesus gilantugian pag-ayo. Kita dili makatino kon siya ba makasulti ug Grego o Latin, apan sa iyang buluhatong pagpanudlo kanunay niyang gigamit ang Aramaiko o kaha ang popular nga Hebreohanon nga nasagolan ug daghang Aramaiko. Sa dihang nakigsulti si Pablo sa magubtanong panon didto sa Templo, giingon nga siya migamit sa pinulongang Hebreohanon (Buh 21:40). Gisabot kini sa kadaghanang mga eskolar ingong Aramaiko, apan posible gayod nga niadtong panahona ang usa ka popular nga Hebreohanon mao ang komon nga pinulongan taliwala sa mga Hudiyo."—*Biblical Archaeology,* 1962, p. 243.

Malagmit nga si Jesus ug ang iyang unang mga tinun-an, sama kang apostol Pedro, tingali usahay migamit sa sinultihang Galileanhon nga Aramaiko, kay si Pedro gisultihan niadtong gabii nga si Kristo gidakop: "Tinong ikaw usab usa kanila, kay, sa pagkatinuod, ang imong diyalekto nagpaila kanimo." (Mat 26:73) Kini lagmit giingon tungod kay

ang apostol migamit man ug Galileanhon nga Aramaiko niadtong higayona, bisan tuod nga kini dili tino, o kaha siya migamit ug sinultihang Galileanhon nga Hebreohanon nga lahi nianang gigamit sa Jerusalem o sa ubang mga dapit sa Judea. Una pa niana, sa dihang si Jesus miadto sa Nasaret sa Galilea ug misulod sa sinagoga didto, siya mibasa sa tagna ni Isaias, dayag nga sinulat sa Hebreohanon, ug dayon miingon: "Karong adlawa kining kasulatan nga bag-o lang ninyo nga nadungog natuman." Wala isulti nga gihubad ni Jesus kini nga teksto ngadto sa Aramaiko. Busa lagmit nga ang mga tawo nga presente niadtong okasyona makasabot gayod ug Biblikanhong Hebreohanon. (Luc 4:16-21) Angay usab matikdan nga ang Buhat 6:1, nga nagpunting sa panahon wala madugay human sa Pentekostes 33 K.P., naghisgot bahin sa nagsultig-Grego nga mga Hudiyo ug nagsultig-Hebreohanon nga mga Hudiyo sa Jerusalem.

Si Propesor Harris Birkeland (*The Language of Jesus,* Oslo, 1954, pp. 10, 11) nagpunting nga ang pagkahimo sa Aramaiko ingong sinulat nga pinulongan sa Palestina sa dihang si Jesus dinhi sa yuta wala gayod magpasabot nga kini gigamit ingong sinultihan sa masa. Dugang pa, ang kamatuoran nga ang Elephantine Papyri nga iya sa Hudiyohanong kolonya sa Ehipto maoy sinulat sa Aramaiko wala magpamatuod nga kini mao ang panguna o komon nga pinulongan sa ilang yutang natawhan, sanglit ang Aramaiko nahimong internasyonal nga literaryong pinulongan niadtong panahona. Siyempre, ang Kristohanon Gregong Kasulatan adunay pipila ka pulong nga may sagol nga Aramaiko, ug ingong pananglitan, si Jesus migamit ug pipila ka Aramaikong mga pulong. Apan, sumala sa gipangatarongan ni Birkeland, tingali nga kasagarang gigamit ni Jesus ang popular nga Hebreohanon, apan usahay migamit ug Aramaikong mga ekspresyon.

Bisan tuod dili kini kapamatud-an, ingon sa giinsistir ni Birkeland, nga ang komon nga katawhan walay hibangkaagan sa Aramaiko, lagmit nga sa dihang si Lucas, usa ka edukadong mananambal, nag-asoy nga si Pablo nakigsulti ngadto sa mga Hudiyo "sa pinulongang Hebreohanon" ug sa dihang ang apostol miingon nga ang tingog nga naggikan sa langit nakigsulti kaniya "sa pinulongang Hebreohanon," ang aktuwal nga gipasabot mao ang usa ka matang sa Hebreohanon (bisan tingali dili mao ang karaang Hebreohanon) ug dili ang Aramaiko.—Buh 22:2; 26:14.

Ang dugang pamatuod nga gigamit ang usa ka matang sa Hebreohanon didto sa Palestina sa dihang si Jesu-Kristo dinhi pa sa yuta maoy tungod sa mga ebidensiya nga nagpakita nga unang gisulat ni apostol Mateo ang iyang asoy sa Ebanghelyo sa pinulongang Hebreohanon. Pananglitan, si Eusebius (sa ikatulo ug ikaupat nga siglo K.P.) miingon nga "ang ebanghelisador nga si Mateo nagsulat sa iyang Ebanghelyo diha sa Hebreohanong pinulongan." (*Patrologia Graeca,* Tomo XXII, lin. 941) Ug si Jerome (sa ikaupat ug ikalimang siglo K.P.) nag-ingon diha sa iyang basahon nga *De viris inlustribus* (Mahitungod sa Bantogang mga Tawo), kapitulo III: "Si Mateo, nga mao usab si Levi, ug kinsa gikan sa pagkamaniningil ug buhis nahimong usa ka apostol, una sa tanan nagsulat ug usa ka Ebanghelyo ni Kristo didto sa Judaea diha sa Hebreohanong pinulongan ug mga karakter alang sa kaayohan niadtong mga tinuli nga nanagpanuo. . . . Dugang pa, ang Hebreohanon mismo napreserbar hangtod niining adlawa didto sa librarya sa Cesarea, diin makugihon kining gihugpong sa martir nga si Pamphilus." (Hubad gikan sa Latin nga teksto nga giedit ni E. C. Richardson ug gipatik diha sa mga seryeng "Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur," Leipzig, 1896, Tomo 14, pp. 8, 9.) Busa, si Jesu-Kristo ingong usa ka tawo dinhi sa yuta mahimong nakagamit gayod ug usa ka matang sa Hebreohanon ug usa ka diyalekto sa Aramaiko.—Tan-awa ang HEBREOHANON, II.

ARAM-MAACA. Tan-awa ang ARAM Num. 5.

ARAM-NAHARAIM. Tan-awa ang ARAM Num. 5.

ARAM-ZOBA. Tan-awa ang ARAM Num. 5.

ARAN. Usa ka anak nga lalaki ni Sultan Disan; kaliwat ni Seir nga Horihanon.—Gen 36:20, 28; 1Cr 1:42.

ARARAT. Kining ngalana nagtumong sa usa ka rehiyon diin ang Turkey, Iran, ug Armenia nagabot, ug usab ngadto sa usa ka kutay sa kabukiran nga nahimutang didto.

Human sa Lunop, ang arka ni Noe nahiluna sa ibabaw sa "kabukiran sa Ararat." (Gen 8:4) Sa panahon sa paghari ni Haring Ezequias, ang mga anak nga lalaki ni Senakerib nga si Adramelek ug Sarezer mikalagiw ngadto sa "yuta sa Ararat" human nila patya ang ilang amahan. (2Ha 19:37; Isa 37:38) Gitagna ni Jeremias nga ang Ararat maoy usa sa "mga gingharian" nga mosulong batok sa Babilonya panahon sa kalaglagan niini, niadtong ikaunom nga siglo W.K.P. (Jer 51:27) Kining ulahi nga mga paghisgot diha sa Kasulatan nagpaila sa usa ka yuta nga nahimutang sa A sa Asirya. Si Eusebius, Jerome, ug ang kadaghanan sa uban pang unang "Kristohanon" nga mga magsusulat nag-isip

sa Ararat nga mao ra usab ang Armenia, ug ang hubad sa Gregong *Septuagint* sa Isaias 37:38 ug sa Latin nga *Vulgate* sa 2 Hari 19:37 naggamit usab niini. Daghang Asiryanhong inskripsiyon sukad sa paghari ni Salmaneser I, Ashurnasirpal II, Salmaneser III, Tiglat-pileser III, ug Sargon II niadtong ikasiyam ug ikawalong siglo W.K.P. naghisgot sa Ararat ingong "Urartu." Ang usa ka inskripsiyon ni Esar-hadon, laing anak nga lalaki ni Senakerib ug manununod sa trono sa Asirya, nag-ingon nga iyang gipildi ang kasundalohan sa iyang mga igsoon nga mipatay sa ilang amahan didto sa Hanigalbat, sa dapit sa Armenia. Pinasukad niini nga mga inskripsiyon ug sa paglangkit ni Jeremias sa Ararat uban sa mga gingharian sa Mini ug Askenaz, mopatim-aw nga ang yuta sa Ararat nahimutang sa bukirong rehiyon sa Lanaw sa Van didto sa karaang Armenia, diin ang mga tinubdan sa Suba sa Tigris nahimutang dapit sa H ug ang Kabukiran sa Caucasus nahimutang dapit sa A.

Ang ngalang Ararat espesipikong nagtumong sa kinatas-ang bukid niini nga rehiyon ug kini gituohan nga mao ang dapit diin nahiluna ang arka ni Noe. Adunay duha ka pormag-kono nga mga bukid nga may distansiyang mga 11 km (7 mi) gikan sa usag usa ug giulang sa usa ka lawom nga hulpa. Ang mas taas sa duha ka bukid may gihabogong 5,165 m (16,950 p) ibabaw sa lebel sa dagat ug kanunayng naputos sa niyebe ang kataposang 900 m (3,000 p) hangtod sa kinatayuktokan niini. Ang mubomubo nga bukid, dapit sa HS, maoy 3,914 m (12,840 p) ibabaw sa lebel sa dagat. Ang mas habog nga bukid lisod kaayo tungason ug kini unang natungas ni Parrot niadtong 1829. Daghang ngalan sa mga dapit niana nga rehiyon ang nagpahinumdom sa asoy sa Bibliya. Ang Bukid sa Ararat gitawag sa mga Turko nga *Aghri Dagh* (Bukid sa Arka) ug gitawag kini sa mga Persianhon nga *Koh-i-nuh* (Bukid ni Noe).—Tan-awa ang ARKA Num. 1.

ARAUNA. Ang Jebusihanon nga tag-iya sa giokanan nga gipalit ni Haring David aron tukoran ug halaran alang kang Jehova. Gihimo niya kini agig pagsunod sa instruksiyon sa Diyos aron mohunong ang hampak nga misangpot tungod sa pag-ihap ni David sa katawhan.—2Sa 24:16-25; 1Cr 21:15-28.

Lagmit gitanyag ni Arauna nga walay bayad ang maong dapit uban sa baka ug sa mga galamitong kahoy alang sa paghalad, apan si David miinsistir sa pagbayad. Ang rekord sa 2 Samuel 24:24 nagpakita nga gipalit ni David ang giokanan ug ang baka sa 50 ka siklong plata ($110). Apan, ang asoy sa 1 Cronicas 21:25 nag-ingon nga si David nagbayad ug 600 ka siklong bulawan (mga $77,000) alang sa maong dapit. Ang magsusulat sa Ikaduhang Samuel nagtumong lamang sa pagpalit sa nahimutangan sa halaran ug sa mga materyales alang sa paghalad nga gihimo niadtong higayona, ug busa mopatim-aw nga ang bili sa pagpalit nga iyang gihisgotan maoy alang lamang niining mga butanga. Sa laing bahin, gihisgotan sa magsusulat sa Unang Cronicas ang mga butang labot sa templo nga sa ulahi gitukod sa maong dapit ug gilangkit ang pagpalit uban niana nga pagtukod. (1Cr 22:1-6; 2Cr 3:1) Sanglit dako man kaayo ang katibuk-ang luna sa templo, mopatim-aw nga ang kantidad nga 600 ka siklong bulawan nagtumong sa pagpalit niining dakong luna imbes nga sa gamayng bahin nga gikinahanglan alang sa halaran nga unang gitukod ni David.

Usa ka samag-dulang nga bato ang makita hangtod karon ilalom sa Muslim Dome of the Rock nga nahimutang sa usa ka bahin sa orihinal nga gitukoran sa templo, ug lagmit kining batoha nagtimaan sa unang giokanan ni Arauna.

Sa rekord sa Mga Cronicas si Arauna gitawag nga Ornan.—1Cr 21:18-28; 2Cr 3:1.

ARBA [Upat]. Siya gitawag nga "ang amahan" o "ang bantogang tawo" sa mga Anakim ug mopatim-aw nga mao ang magtutukod sa Kiriat-arba, nga sa ulahi gitawag ug Hebron. (Jos 14:15; 15:13; 21:11) Giisip sa pipila nga ang ngalang Anak nagtumong sa higanteng rasa nga naggikan kang Arba inay nga usa ka personal nga ngalan sa anak nga lalaki ni Arba ug busa giisip nga si Arba mao gayod ang katigulangan sa mga Anakim.—Tanawa ang ANAK, I; ANAKIM.

ARBATNON [Taga- (Iya sa) Bet-araba]. Usa ka tawo nga naggikan sa siyudad sa kamingawan sa Bet-araba (Jos 15:61), nga usa ka siyudad nga nahimutang duol sa Jerico didto sa Distrito sa Walog sa Jordan. (Jos 18:21, 22) Ang usa sa gamhanang mga manggugubat ni David nga si Abi-albon o Abiel maoy usa ka Arbatnon.—2Sa 23:8, 31; 1Cr 11:10, 32.

ARBEL, BALAY NI. Ang balay ni Arbel ("Bet-arbel," *AT, JB, RS*) giagawan ni Salman sa usa ka panahon nga wala matino. (Os 10:14) Kining dapita kasagarang gituohan nga mao ang Irbid, nga nahimutang mga 29 km (18 mi) sa HS sa Dagat sa Galilea, busa anaa sa Gilead.

ARBINHON. Usa ka lumad sa siyudad sa Arab, nga nahimutang duol sa Hebron sa bukirong rehiyon sa Juda. Si Paarai nga usa sa gamhanang mga tawo ni David maoy usa ka Arbinhon.—2Sa 23:8, 35.

ARD. Usa sa 'kapitoan ka kalag sa balay ni Jacob nga miadto sa Ehipto.' (Gen 46:21, 27) Sa asoy sa Genesis siya gitawag nga usa ka anak nga lalaki

ni Benjamin, apan tungod sa gihisgotan sa Numeros 26:40, lagmit gayod nga ang kahulogan dinhi maoy "apong lalaki." Kon mao kana, nan siya usab lagmit mao ra si Addar sa 1 Cronicas 8:3.

ARDNON [Kang (Iya ni) Ard]. Usa ka banay sa tribo ni Benjamin nga naggikan kang Ard, nga anak nga lalaki ni Bela.—Num 26:40.

ARDON. Usa sa mga anak nga lalaki ni Caleb nga anak nga lalaki ni Hesron; sa tribo ni Juda.—1Cr 2:18.

ARELI, ARELIHANON. Ang ikapitong ginganlan nga anak nga lalaki ni Gad, kinsa usa niadtong miadto sa Ehipto kauban sa banay ni Jacob niadtong 1728 W.K.P. Siya nahimong pangulo sa banay sa mga Arelihanon, kinsa gilakip sa pagsenso didto sa kamingawan sa hapit nang mosulod sa Yutang Saad.—Gen 46:8, 16; Num 26:17.

AREOPAGO [Bungtod ni Ares; Bungtod ni Mars]. Usa ka bungtod dapit sa AK sa nagbuntaog nga Acropolis sa Atenas, nga taliwala niini adunay usa ka mabaw nga walog. Kining hiktin, umaw nga tagaytay nga anapog maoy 113 m (370 p) ang gihabogon ug ang Acropolis dapit sa HS niini mas habog pa ug 43 m (141 p). Ang agianan paingon sa Bungtod ni Mars maoy hanayhay dapit sa A; sa H kini maoy titip. Dihay panahon nga sa tumoy niining bungtora nahimutang ang Gresyanhong mga halaran, mga sangtuwaryo sa templo, mga estatwa, ug ang korte suprema sa Areopago. Karong adlawa kining tanan nahanaw na ug pipila na lamang ang nahibilin sa mga bato nga gipormang mga lingkoranan.

Gregong plake sa paghandom sa pakigpulong ni Pablo sa Areopago (Buh 17:22-31)

Sa usa sa mga pagduaw ni apostol Pablo sa Atenas, ang pipila ka taga-Atenas nagdakop kaniya ug nagdala kaniya ngadto sa Areopago, nga nagingon: "Mahimo ba namong masayran kon unsa kining bag-ong pagtulon-an nga imong gipamulong? Kay ikaw nagpahayag ug pipila ka butang nga dili sinati sa among mga igdulungog." (Buh 17:19, 20) Sa pagtubag, mainampingon ug tagsatagsang gihan-ay ni Pablo ang lig-ong mga kamatuoran, nga migamit ug lohikal, makadani, ug makapakombinsir nga argumento. Wala mahuman ni Pablo ang iyang pakigpulong, kay "sa dihang sila nakadungog bahin sa pagkabanhaw sa mga patay" ang mga tigyagayaga misugod sa pagyagayaga kaniya. Apan, sa dihang nahitabo kini nga pagsalga, ang apostol milampos na sa pagbahin sa mga opinyon sa iyang mga mamiminaw sa tulo ka paagi. Samtang ang pipila nagyagayaga, ang pipila miingon nga sila mamati ra ug dugang sa laing higayon, ang uban "nahimong mga magtutuo, apil kanila usab mao si Dionisio, usa ka maghuhukom sa korte sa Areopago, ug usa ka babayeng ginganlag Damaris, ug uban pa gawas kanila." (Buh 17:22-34) Sa paghandom niini nga hitabo sa Bukid ni Mars, may usa ka bronse nga plake karon didto nga naundan niini nga pakigpulong ni apostol Pablo. Dili gayod matino kon si Pablo namulong ba nianang okasyona diha sa atubangan sa korte sa Areopago, apan labing menos may usa ka membro nianang iladong korte ang diha taliwala sa iyang mga mamiminaw.—HULAGWAY, Tomo 2, p. 746.

ARETAS [Hamili; Maayo Kaayo]. Ang katapusan sa ubay-ubayng Arabiano nga mga hari nga nagbaton niining ngalana kinsa maoy nagkontrolar sa Damasco sa panahon nga ang gobernador niining siyudara miduyog sa laraw sa mga Hudiyo sa pagpatay kang Pablo. Si apostol Pablo nakaikyas sakay sa usa ka bukag nga gitunton gikan sa bentana sa paril sa siyudad.—Buh 9:23-25; 2Co 11:32, 33.

Gihatag ni Aretas sa kaminyoon ang iyang anak nga babaye kang Herodes Antipas (tan-awa ang HERODES Num. 2), kinsa nagdiborsiyo kaniya aron makigminyo kang Herodias—ang mananapawong relasyon nga gihukman ni Juan nga Tigbawtismo. (Mat 14:3, 4) Kay misamot ang kasuko tungod sa mga kasungian sa utlanan, si Aretas misulong ug

bug-os nagpildi kang Antipas. Dayon si Emperador Tiberio nagsugo sa gobernador sa Sirya nga si Vitellius sa pagdakop kang Aretas patay kon buhi. Si Vitellius, nga dili pod higala ni Antipas, nagpalihok sa iyang kasundalohan, apan si Tiberio namatay niadtong 37 K.P., ug mao nga gihunong ang pagpakiggubat batok kang Aretas. Giusab sa manununod ni Tiberio nga si Caligula kining langyaw nga polisa, gipalingkod si Herodes Agripa I puli kang Antipas, ug gitugotan si Aretas sa pagmando sa Damasco. Usa ka sensilyo sa Damasco nga may inskripsiyon bahin kang Aretas ang gipetsahan niining yugtoa.

ARGAMASA. Usa ka minasa nga ipatsing tali sa mga tisa ug mga bato aron magtapot kini (sama sa himoon diha sa bungbong) o nga gamiton ingong pangpalitada sa bungbong. (Lev 14:42, 45; 1Cr 29:2; Isa 54:11; Jer 43:9) Ang minasa (hustong gitawag nga "argamasa") nga apog, balas, ug tubig nga makasugakod sa nagkalainlaing mga panahon gigamit sa pagtukod ug mas maanindot nga mga balay sa karaang Palestina. Ang laing matang sa argamasa, nga gigamit ingong pangpalitada, gimasa pinaagi sa pagsagol sa balas, abo, ug apog. Usahay idugang ang lana ngadto sa minasa o ang bungbong pahiran ug lana human kini palitadahi aron kini dili kaayo matuphan ug tubig. Sa Ehipto (bisan hangtod sa modernong kapanahonan) ang argamasa nga gigamit sa pagpalitada sa bungbong gilangkoban sa duha ka bahin nga yutang-kulonon, usa ka bahin nga apog, ug usa ka bahin nga uhot ug abo.

Imbes sa naandang argamasa, ang mga magtutukod sa Torre sa Babel migamit ug aspalto, nga "nagsilbing argamasa alang kanila." (Gen 11:3) Ang mga Babilonyanhon sa ulahi lagmit nagkuha sa ilang aspalto nga gigamit ingong argamasa gikan sa mga tuboran ilalom sa yuta duol sa siyudad sa Hit nga nahimutang dili halayo gikan sa Babilonya diha sa Suba sa Euprates. Sumala kang Herodotus (I, 179), ang init nga aspalto gigamit ingong semento, o argamasa, sa dihang gitukod ang mga kilid sa naglibot nga trinseras sa Babilonya ug sa dihang gitukod ang paril sa siyudad.

Samtang ang mga Israelinhon naulipon sa Ehipto, ang mga Ehiptohanon 'nagpadayon sa pagpapait sa ilang kinabuhi pinaagi sa mabug-at nga pag-ulipon diha sa pagbuhat sa pangpalitada nga yutang-kulonon ug sa mga tisa.' (Ex 1:14) Ang argamasa gisagol nga halos sama ka lapot sa dugos, nga sagad gihimo pinaagig pagyatak. Ang tinadtad nga uhot isagol sa argamasa aron mas motapot pa ang minasa. Sa ulahi, sa ilang kaugalingong yuta, ang pangpalitada nga yutang-kulonon ug mga tisa nga lapok gigamit sa mga Israelinhon ingong pangunang mga materyales sa pagpanukod diha sa mga dapit diin diyutay lamang ang mabatonan nga maayog kalidad nga mga bato nga gigamit sa pagpanukod.

Ang mga tisa nga gama sa lapok dili makasugakod sa panahon sa ting-ulan. Busa, aron maprotektahan ang bag-ong paril o aron mapreserbar ug mapalig-on ang nadaot nga paril, ang panghaklap nga argamasa o ang pangpalitada usahay mao ang ipatsing. Apan, kon ang puting minasa lamang o ang dili maayog kalidad nga argamasa nga may diyutay o walay sagol nga apog ang ipalitada diha sa maong paril, dili kini malaoman nga makasugakod sa grabeng mga bagyo.—Itandi ang Eze 13:11-16.

ARGOB [Bugon sa Yuta].

1. Lagmit usa sa mga tawo nga gipatay kauban ni Haring Pekahias sa Israel niadtong mga 778 W.K.P., pinaagi sa usa ka mangingilog nga ginganlan ug Peka, kinsa gitabangan sa maong krimen sa 50 ka Gileadnon.—2Ha 15:23-25.

2. Usa ka rehiyon sa Basan nga nailog samtang ang Israel didto pa sa S sa Jordan ug nga nahimong bahin sa teritoryo sa tribo ni Manases. Mopatim-aw nga kini maoy sentro sa pangagamhanan sa gingharian ni Og ug gihubit nga adunay 60 ka kinutaang mga siyudad gawas pa sa daghan kaayong lungsod diha sa kabanikahan. (Deu 3:4, 5, 13, 14) Kini mao ang "yuta sa mga Repaim," o yuta sa mga higante.

Ang Argob nahimutang sa S sa Dagat sa Galilea. Bisan tuod ang gituohang nahimutangan sa Argob mao ang Al-Ledja, usa ka dapit nga natabonan ug laba nga mga 32 km (20 mi) sa H sa Damasco, ang kahubitan sa Deuteronomio bahin sa usa ka dapit nga may mga lungsod diha sa kabanikahan daw mopabor sa tabunok nga kapatagan dapit sa K sa Al-Ledja nga lagmit nahimutang sa tunga sa rehiyon tali sa Nahr al-Ruqad, Nahr al-ʽAlan, ug Nahal Yarmuk. Diha niining halapad nga patag sa bukid, ang mga siyudad walay kinaiyanhong mga depensa ug nagkinahanglan ug 'habog nga mga paril' nga gihisgotan sa Kasulatan. Adunay mga kagunoban sa maong dagkong mga siyudad nga nagkatag sa tibuok teritoryo sa Basan.

Sa panahon ni Haring Solomon ang Argob maoy bahin sa usa sa 12 ka distrito nga gipadumala sa mga luyoluyo nga may kaakohan sa pagtaganag pagkaon sa panimalay sa hari.—1Ha 4:7, 13.

ARIDAI. Usa sa napulo ka anak nga lalaki ni Haman.—Est 9:9, 10; tan-awa ang HAMAN.

ARIDATA. Usa sa napulo ka anak nga lalaki ni Haman.—Est 9:8, 10; tan-awa ang HAMAN.

ARIEH. Lagmit usa ka tawo nga gipatay didto sa Samaria uban ni Haring Pekahias sa Israel sa mangingilog sa trono nga si Peka niadtong mga 778 W.K.P.—2Ha 15:25.

ARIEL [Abohan sa Halaran sa Diyos; o, Leyon sa Diyos].

1. Usa ka Moabihanon kansang duha ka anak nga lalaki gipatay ni Benaias.—2Sa 23:20; 1Cr 11:22.

2. Usa sa siyam ka pangulo nga sa linaing paagi gigamit ni Esdras sa pagkuha ug kuwalipikadong 'mga alagad alang sa balay sa Diyos.' Kadto maoy sa tingpamulak sa 468 W.K.P. sa dihang ang mga 1,500 ka lalaking Israelinhon nga gipangulohan ni Esdras hapit nang mobiya sa suba sa Ahava aron moadto sa Jerusalem.—Esd 8:15-17, 31.

3. Usa ka simbolikong ngalan nga gigamit alang sa Jerusalem diha sa Isaias 29:1, 2, 7. Ang Jerusalem mao ang nahimutangan sa templo sa Diyos diin anaa sa sulod niini ang halaran. Tungod niini, ang siyudad nahimong abohan sa halaran sa Diyos. Kadto usab mao unta ang sentro sa putling pagsimba kang Jehova. Apan, ang mensahe sa Isaias 29:1-4 maoy makahahadlok ug nagtagna sa kalaglagan nga modangat sa Jerusalem pinaagi sa mga kamot sa mga Babilonyanhon niadtong 607 W.K.P., sa dihang kini mahimong "abohan sa halaran" diha sa lahi nga diwa: ingong usa ka siyudad nga nagbanaw sa inula nga dugo ug gilamoy sa kalayo ug napuno sa lawas sa mga nangamatay sa kalayonhong kalaglagan. Ang hinungdan sa maong katalagman gihisgotan diha sa mga bersikulo 9 hangtod sa 16. Apan, ang Isaias 29:7, 8 nagpakita nga ang mga nasod nga nagpahinabo sa maong kalaglagan sa Jerusalem mapakyas sa ilang pangunang katuyoan o tumong.

ARIMATEA [gikan sa Heb., nga nagkahulogang "Habog"]. "Usa ka siyudad sa mga Judeanhon" sa panahon ni Jesus, ug ang siyudad nga natawhan ni Jose, ang tinun-an sa tago kinsa mikuha sa patayng lawas ni Jesus aron ilubong. (Luc 23:50-53; Mat 27:57-60; Mar 15:43-46; Ju 19:38-42) Ang Arimatea kasagarang gituohan nga nahimutang sa modernong Rentis (Rantis), mga 35 km (22 mi) sa AK sa Jerusalem ug mga 26 km (16 mi) sa S sa Jope (modernong Tel Aviv-Yafo).

ARIOK.

1. Ang hari sa Elasar kinsa, sa pagpakig-abin kang Kedorlaomer ug sa duha ka uban pang mga hari, nakigbahin sa pagpukan sa pagrebelde sa Sodoma, Gomora, ug sa ilang mga kaalyado ug sa pagdagit kang Lot ug sa iyang panimalay. Unya naapsan ni Abraham ang mga mananaog, gipildi si Ariok ug ang iyang mga kaabin, ug giluwas si Lot. (Gen 14:1-16; tan-awa ang KEDORLAOMER.) Ang karaang lokasyon sa Elasar dili matino.—Tan-awa ang ELASAR.

2. Ang pangulo sa mga bantay ni Nabucodonosor nga gisugo sa pagpatay sa tanang maalamon nga mga tawo sa Babilonya human nga sila napakyas sa pagbutyag ug sa paghubad sa damgo sa hari. Sa pagkasayod nga si Daniel andam sa pagbutyag sa damgo ug sa paghatag sa hubad niini, "si Daniel gidali pagdala ni Ariok ngadto sa atubangan sa hari."—Dan 2:12-25.

ARISAI. Usa sa napulo ka anak nga lalaki ni Haman.—Est 9:9, 10; tan-awa ang HAMAN.

ARISTARKO [Labing Maayo (Labing Hamili) nga Magmamando]. Usa sa mga suod nga kaubanan ni Pablo, usa ka nagapanawng kauban ug isigkabinilanggo, usa ka Macedonianhon nga taga-Tesalonica. (Buh 20:4; 27:2) Siya gipailaila diha sa asoy sa ikatulong misyonaryong panaw ni Pablo; sa kinatayuktokan sa kagubot sa Efeso si Aristarko ug Gayo gipugos pagdala ngadto sa teatro. (Buh 19:29) Lagmit nga siya "ang igsoong lalaki" nga mitabang kang Pablo labot sa amot alang sa mga taga-Judea nga nakolekta didto sa Macedonia ug Gresya.—2Co 8:18-20.

Si Aristarko milawig uban kang Pablo ngadto sa Roma, apan dili matino kon sa unsang paagi siya nakasakay, tingali ingong usa ka ulipon ni Pablo. (Buh 27:2) Samtang didto sa Roma siya padayong nagtabang ug nagdasig kang Pablo ug sa usa ka panahon nakaambit sa iyang mga talikala sa pagkabinilanggo. Ang mga pangomosta ni Aristarko gipaabot ni Pablo ngadto sa mga taga-Colosas (4:10) ug kang Filemon (23, 24) diha sa iyang mga sulat.

ARISTOBULO [Labing Maayo (Labing Hamili) nga Magtatambag]. Usa ka tawo nga ang pipila sa iyang panimalay sa Roma gipangomosta ni Pablo.—Rom 16:10.

ARIYOS. Usa ka pormag-singsing nga pahiyas o ubang matang sa pahiyas nga isul-ob sa dalunggan ingong dayandayan. Ang mga Hebreohanon mopatim-aw nga walay espesipikong pulong alang sa "ariyos," kay ang usa sa mga pulong nga ilang gigamit sa pagtumong niini nga pahiyas (*ne'zem*) mahimong gamiton alang sa usa ka singsing sa ilong o kaha sa usa ka ariyos. (Pr 11:22; Ex 32:2) Ang konteksto diin makita ang *ne'zem* diha sa Kasulatan makatabang usahay sa pagtino kon ang gipasabot mao ba ang ariyos o kaha ang singsing sa ilong. Lagmit nga sa daghang kahimtang ang mga ariyos ug mga singsing sa ilong diyutay rag kalainan sa porma. Ang Hebreohanong pulong nga

ʽa·ghilʹ gigamit usab sa pagtumong sa ariyos ug nagpasabot sa usa ka linginong pahiyas.—Num 31:50; Eze 16:12.

Sa daghang kanasoran ang mga lalaki, babaye, ug mga bata sa kakaraanan tanan nagsul-ob ug mga ariyos. Ang pamatuod nga kini gisul-ob sa mga lalaki sa daghang kayutaan makita gikan sa mga larawan sa mga langyaw diha sa Ehiptohanong mga monyumento. Apan, sa Ehipto mopatim-awng dili naandan sa mga lalaki ang pagsul-ob ug mga ariyos, ug dili matino kon ang Israelinhong mga lalaki sa naandan nagsul-ob ba niini o wala. Ang mga ariyos gisul-ob sa mga Midianhon, nga gikan kanila kini nakuha sa mga Israelinhon ingong bahin sa mga inagaw sa gubat. (Num 31:1, 2, 50) Sa dihang hapit nang umolon ni Aaron ang nating baka nga bulawan didto sa kamingawan, siya nagsugo sa mga Israelinhon: "Tangtanga ang mga ariyos nga bulawan diha sa mga dalunggan sa inyong mga asawa, sa inyong mga anak nga lalaki ug sa inyong mga anak nga babaye ug dad-a kini kanako."—Ex 32:1-4.

Komon sa Ehiptohanong mga babaye ang pagsul-ob ug mga ariyos nga adunay dagkong mga kawil nga bulawan, nga ang pipila maoy 4 hangtod sa 5 sm (1.5 hangtod sa 2 pul.) ang diyametro, bisan tuod ang uban mas dagko ug may unom ka ariyos nga gitingob sa pagsolda. Ang mga ariyos nga plata nakaplagan didto sa Thebes, nga ang pipila niini samag butones lamang. Usahay ang Ehiptohanong mga ariyos, sama sa Asiryanhong mga ariyos, makuti kaayo ang mga disenyo; ang pipila niini maoy pormag krus. Ang ariyos sagad nga itaod pinaagi sa pagsuksok niini mismo o pinaagi sa usa ka kaw-it agi sa lungag diha sa ariyosan sa dalunggan.

Sa karaang Ehipto, ang mga tawong tag-as ug ranggo usahay nagsul-ob ug bulawang mga pahiyas sa dalunggan nga pormag bitin, nga ang lawas niini giadornohan ug bililhong mga bato. Ang mga ariyos sa Tungang Sidlakan usahay pormag mga singsing nga niana ang mga mutya itaod ingong mga pabitay. Adunay lain usab nga matang sa "mga ariyos" (Heb., *neti·phohthʹ,* gikan sa *na·taphʹ* [nga nagkahulogang "daligdig" o "tulo"]). Kini nga termino dayag nga nagtumong sa usa ka pahiyas o pabitay nga pormag tulo. Kini nga "mga ariyos" lagmit maoy mga perlas o linginong mga lobitos nga plata o bulawan, apan kini wala hubita sa Bibliya. (Huk 8:26) Kini maoy lakip sa mga butang nga giingon ni Jehova nga iyang kuhaon gikan sa mapahitas-ong "mga anak nga babaye sa Zion."—Isa 3:16, 19.

Ang matinumanong mga Hebreohanon ug mga Kristohanon wala magsul-ob ug mga ariyos ingong mga anting-anting, bisan tuod ang uban sa karaang kapanahonan naghimo niana. Bisan tuod ang Bibliya wala maghisgot nga espesipiko nga "ang mga ariyos" nga nabatonan sa panimalay ni Jacob giisip ingong mga anting-anting, gilubong ni Jacob "ang langyawng mga diyos" ug "ang mga ariyos" sa iyang panimalay ilalom sa dakong kahoy nga duol sa Sekem. (Gen 35:2-4) Ang "mga pahiyas sa kinhason nga mohugong," nga nabatonan sa mapahitas-ong "mga anak nga babaye sa Zion" maoy usa ka matang sa anting-anting nga lagmit gipabitay diha sa mga kulentas o gisul-ob ingong mga ariyos.—Isa 3:20.

Sa dihang ang Israel gihatagan ug pribilehiyo nga moamot alang sa tabernakulo, ang andam-ug-kasingkasing nga mga tawo miamot ug nagkalainlaing mga butang, lakip na ang mga ariyos. (Ex 35:20-22) Kasiglohan sa ulahi, gisultihan ni Jehova ang Jerusalem nga, lakip sa ubang mga butang, iyang gipakita ang iyang gugma kaniya pinaagi sa pagbutang ug mga ariyos diha sa iyang mga dalunggan. (Eze 16:1, 2, 12) Ug gigamit ni Solomon ang usa ka bulawang ariyos sa masambingayong paagi sa dihang siya miingon: "Maoy usa ka ariyos nga bulawan, ug usa ka pahiyas sa talagsaong bulawan ang usa ka maalamong magbabadlong diha sa mapatalinghogong igdulungog."—Pr 25:1, 12.

ARKA.

1. Ang arka ni Noe mao ang gitagana sa pagluwas sa mga katigulangan sa tanang katawhan gikan sa tibuok-yutang Lunop niadtong 2370-2369 W.K.P. (Tan-awa ang LUNOP; NOE.) Si Noe gihatagan ni Jehova ug detalyadong instruksiyon bahin sa gidak-on, porma, disenyo alang sa agianan sa kahayag ug sa bentilasyon, ug sa mga materyales nga gamiton sa pagtukod niini.—Gen 6:14-16.

Disenyo ug Gidak-on. Ang arka (Heb., *te·vahʹ;* Gr., *ki·bo·tosʹ*) maoy usa ka rektanggulo nga samag kaban nga sakayan nga lagmit eskinado ug lapad ang ilalom nga bahin. Dili kinahanglan nga linginon ang ilalom nga bahin niini o patalinis ang dulong aron kusog modagan diha sa tubig; kini wala magkinahanglan ug panimon; gikinahanglan lamang nga kini dili masuphan ug tubig ug magpabiling maglutaw. Ang sakayan nga ingon niinig porma dili daling matarog, dili daling matikyaob, ug ang espasyo niini nga makargahan mas dako ug mga un-tersiya kay sa komon nga mga barko. Dihay usa ka pultahan nga gihimo sa kilid sa arka para sa pagkarga ug pagdiskarga.

Ang arka maoy 300 ka maniko ang gitas-on, 50 ka maniko ang gilapdon, ug 30 ka maniko ang

gihabogon. Kon kalkulahon ang maniko ingong 44.5 sm (17.5 pul.) (giisip sa uban nga ang karaang maniko maoy halos 56 o 61 sm), ang arka mosukod ug 133.5 m por 22.3 m por 13.4 m (437 p 6 pul. × 72 p 11 pul. × 43 p 9 pul.), halos katunga sa gitas-on sa barkong *Queen Elizabeth 2.* Kini nga proporsiyon sa gitas-on ug gilapdon (6 por 1) gigamit sa modernong mga arkitekto sa dagat. Busa sa katibuk-an ang banabana nga gidak-on sa arka maoy mga 40,000 ku m (1,400,000 ku p). Walay nahibaloan nga sakayang pangkargamento sa karaang mga panahon ang susamag gidak-on sa arka. Kay gipalig-on sa sulod pinaagi sa pagdugang ug duha ka andana, ang tulo ka andana niini may katibuk-ang espasyo nga mga 8,900 m kwd (96,000 p kwd).

"Magbuhat ka ug *tso'har* [atop; o, bentana] sa arka," giingnan si Noe. (Gen 6:16) Dili gayod tinaw kon unsa kini o kon giunsa kini pagbuhat. Ang pipila ka eskolar nagtuo nga ang *tso'har* may kalabotan sa *kahayag* ug busa kini ilang gihubad nga "bentana" (*KJ, Mo*), "kahayag" (*AS, JP*), "usa ka dapit alang sa kahayag" (*Ro*). Apan, ang uban naglangkit sa *tso'har* sa ulahing Arabiko nga lintunganayng pulong nga nagkahulogang "likod (sa kamot)," "bukobuko (sa usa ka mananap)," "andana (sa usa ka barko)," nga mao, ang bahin nga wala mosangyad sa yuta o sa tubig, ug tungod niana kini gihubad nga "atop." (*AT, RS, JB*) Gisultihan si Noe nga kini nga *tso'har* kompletohon "hangtod sa usa ka maniko pataas."—Gen 6:16.

Busa, lagmit nga ang *tso'har* gihimo aron sa pagtaganag igong kahayag ug bentilasyon, dili lamang usa ka "lilianan" nga usa ka maniko-kuwadrado, apan maoy usa ka gawang nga usa ka maniko ang gihabogon duol sa atop ug naglibot sa upat ka kiliran nga ang katibuk-ang sukod niini maoy halos 140 m kwd (1,500 p kwd). Sa laing bahin, bisan tuod adunay igong gawang alang sa bentilasyon ubos sa atop o sa ubang bahin, ang atop lagmit nga pahandag ug diyutay. Mahitungod niini nga posibilidad, si James F. Armstrong misulat diha sa *Vetus Testamentum* (Leiden, 1960, p. 333): "Ang prase nga 'hangtod sa usa ka maniko pataas nga imo kining kompletohon' lisod sabton kon ang *sohar* hubaron ingong 'kahayag (= bentana)' o bisan ingong '(lapad) nga atop'. Apan, kon ibutang nato nga ang atop maoy pahandag, ang 'usa ka maniko pataas' mahimong magtumong sa distansiya tali sa bubongan sa atop ug sa gisanggaan niini nga tumoyng bahin sa bungbong. Sa modernong mga termino sa arkitektura, ang 'usa ka maniko' mao ang gihabogon sa mga pindulon nga tali niana ipatong ang bubongan. . . . Sumala sa argumento nga gipresentar, ang atop sa arka ni Noe gisabot ingong adunay upat ka porsiyento nga paghandag (1 ka maniko pataas—25 ka maniko gikan sa bungbong hangtod sa bubongan), nga igo gayong makaagos ang ulan."

Kon unsay gamiton sa paghimo niining dako kaayong arka gipatin-aw ni Jehova: "Paghimo alang kanimo ug usa ka arka gikan sa kahoyng salongon [sa literal, mga kahoy nga *gopher*]." (Gen 6:14) Kining kahoyng salongon nga giingon dinhi gituohan sa uban nga mao ang sipres o ang usa ka kahoy nga susama niini. Nianang dapita sa kalibotan ang gitawag karon nga sipres daghan kaayo; kini ilabinang gigamit sa mga Fenicianhon ug ni Alejandrong Bantogan sa paggama ug mga barko, sama sa paggamit niini hangtod sa presenteng panahon; ug kini ilabinang makalahutay sa tubig ug dili daling madunot. Ang mga pultahan ug mga poste nga hinimo sa sipres gitaho nga milungtad ug 1,100 ka tuig. Dugang pa, si Noe giingnan dili lamang sa pagbulit sa dinugtongan niini kondili 'bulitan ang arka ug alkitran sa sulod ug sa gawas.'—Tan-awa ang ASPALTO.

Daghan ug Ikakarga. Ang gitala nga isakay sa arka daghan kaayo. Gawas kang Noe, iyang asawa, iyang tulo ka anak nga lalaki, ug ilang mga asawa, ang buhing mga linalang "sa matag matang sa unod, nga tinagurha," kinahanglang isulod sa arka. "Laki ug baye kini sila. Sa naglupad nga mga linalang sumala sa ilang mga matang ug sa anad nga mga hayop sumala sa ilang mga matang, sa tanang nagalihok nga mga mananap sa yuta sumala sa ilang mga matang, nga tinagurha manulod nganha kanimo aron sa pagtipig kanila nga buhi." Sa mahinlo nga mga mananap ug mga langgam, pito sa matag matang ang isulod. Kinahanglang magpondo usab sa sulod ug daghan ug nagkadaiyang pagkaon alang sa tanan niini nga mga linalang, nga makasapar sa kapin sa usa ka tuig.—Gen 6:18-21; 7:2, 3.

Ang "mga matang" sa mga hayop nga gipili nagtumong sa dayag ug dili-mausab nga mga kinutbanan o mga limitasyon nga gilatid sa Maglalalang, nga sulod niana nga mga kinutbanan ang mga linalang makahimo sa pagpaliwat "sumala sa ilang mga matang." Gibanabana sa pipila nga ang ginatos ka linibong mga espisye sa mga hayop karon mahimong pakunhoron ngadto sa pipila na lamang ka pamilya nga "mga matang"—ang kabayo nga matang ug ang baka nga matang maoy duha ka pananglitan. Ang mga kinutbanan sa pagpaliwat sumala sa "matang" nga giestablisar ni Jehova dili mahimong lapason. Maylabot niini, ang pipila ka tigdukiduki nag-ingon nga, kon di-

hay bisan 43 ka "matang" sa sus-ang hayop, 74 ka "matang" sa langgam, ug 10 ka "matang" sa reptilya diha sa arka, sila makapatungha na sa lainlaing espisye nga atong nailhan karong adlawa. Ang uban nagbanabana gani nga 72 ka "matang" sa upat-ug-tiil nga mga hayop ug kubos sa 200 ka "matang" lamang sa langgam ang gikinahanglan. Ang daghang matang sa mga hayop nga nailhan karong adlawa lagmit naggikan sa pagpaliwat sa pipila lamang ka "matang" human sa Lunop. Kini gipamatud-an sa pagtungha sa daghan kaayong *matang* sa mga tawo—mubo, taas, tambok, niwang, nga may lainlaing kolor sa buhok, mata, ug panit—nga ang tanan naggikan sa usa lamang ka banay ni Noe.

Kini nga banabana daw gamay ra kaayo para sa uban ilabina tungod kay ang reperensiya sama sa *The Encyclopedia Americana* nagpakita nga adunay kapin sa 1,300,000 ka espisye sa mga hayop. (1977, Tomo 1, pp. 859-873) Bisan pa niana, kapin sa 60 porsiyento niini maoy mga insekto. Sa pagpakunhod pa niini nga gidaghanon, sa 24,000 nga mga ampibiano, reptilya, langgam, ug mga hayop nga sus-an, 10,000 ang langgam, 9,000 ang reptilya ug ampibiano, nga kadaghanan niini mahimong mabuhi sa gawas sa arka, ug 5,000 lamang ang hayop nga sus-an, lakip ang mga balyena ug mga lumod nga lagmit usab nga gibilin sa gawas sa arka. Ang ubang mga tigdukiduki nagbanabana nga aduna lamay mga 290 ka espisye sa mga hayop nga sus-an diha sa mamala nga mas dako kay sa karnero ug mga 1,360 nga mas gamay kay sa ilaga. (*The Deluge Story in Stone,* ni B. C. Nelson, 1949, p. 156; *The Flood in the Light of the Bible, Geology, and Archaeology,* ni A. M. Rehwinkel, 1957, p. 69) Busa, bisan pa kon ang pagbanabana ipasukad niining gipadako nga gidaghanon, sayon ra nga masulod sa arka ang matag paris sa tanan niini nga mga hayop.

Lima ka bulan human magsugod ang Lunop, "ang arka nahiluna diha sa kabukiran sa Ararat," lagmit nga dili sa kinatayuktokan (nga halos 5,165 m; 16,950 p) kondili sa usa ka nahiangayng dapit diin ang matag usa nga anaa sa sulod makapuyo nga komportable sulod sa pipila pa ka bulan. Sa kataposan, human sa usa ka tuig ug napulo ka adlaw sukad sa pagsugod sa Lunop, ang pultahan giablihan pag-usab ug ang tanan nga didto sa sulod nanganaog.—Gen 7:11; 8:4, 14.

Ang mga pangangkon nga may mga bahin sa arka nga nakaplagan wala pa mapamatud-i.

2. Ang gamayng kahon diin gitagoan ni Jokebed ang iyang tulo-ka-bulan nga "ambongan" nga anak nga sa ulahi ginganlan ug Moises, ug nga nakaplagan sa anak nga babaye ni Paraon taliwala sa mga tangbo sa tampi sa Nilo. Kini nga arka o kahon (Heb., *te·vah′*) maoy ginama sa papiro ug gibulitan ug aspalto ug bulitik aron dili masuphan ug tubig. —Ex 2:2-4, 10, *ftn* sa *Rbi8;* 6:20.

3. Ang sudlanan nga ginama sa kahoyng akasya diin ang ikaduhang mga papan nga bato sa Balaod nga gihatag kang Moises didto sa Bukid sa Sinai, sa kasamtangan, gitipigan hangtod nga ang arka sa pamatuod nagama mga pipila ka bulan sa ulahi. (Deu 10:1-5) Ang Hebreohanong pulong nga *'arohn′,* nga gihubad nga "arka" sa Deuteronomio 10:1-5, sa ubang teksto gihubad nga "lungon" (Gen 50:26) ug "kahon."—2Ha 12:9, 10, *ftn* sa *Rbi8;* 2Cr 24:8, 10, 11.

4. Tan-awa ang ARKA SA PAKIGSAAD.

ARKANGHEL. Kini nga termino naggikan sa duha ka Gregong mga pulong nga *"arkh"* (pangulo o panguna) ug *"aggelos"* (anghel o manulonda). Busa ang pulong "arkanghel" nagkahulogang pangulo o pangunang manulonda, nga nagpasabot nga adunay usa lamang ka arkanghel. Gani sa Kasulatan, ang "arkanghel" dili gayod makaplagan diha sa plural nga porma. Ang 1 Tesalonica 4:16, sa paghisgot sa pagkalabaw sa arkanghel ug sa awtoridad sa iyang katungdanan, naghisgot niini maylabot sa nabanhaw nga si Ginoong Jesu-Kristo: "Ang Ginoo manaog gikan sa langit uban sa singgit sa pagsugo, uban sa tingog sa arkanghel ug uban sa trompeta sa Diyos, ug kadtong nangamatay nga nahiusa kang Kristo mouna pagbangon." Busa, makahuloganon gayod nga ang bugtong ngalan nga direktang gilangkit sa pulong nga "arkanghel" maoy Miguel.—Jud 9; tan-awa ang MIGUEL Num. 1.

ARKA SA PAKIGSAAD. Ang sagradong kaban nga nahimutang sa Labing Balaan sa tabernakulo ug, sa ulahi, sa templo nga gitukod ni Solomon. Ang Arka gibuhat tungod sa sugo ni Jehova ug sumala sa iyang disenyo.

Ang mga magsusulat sa Bibliya nagtawag sa arka sa pakigsaad sa kapin sa 20 ka nagkalainlaing paagi. Ang labing komon niini nga mga ekspresyon, ang "arka sa pakigsaad [Heb., *'arohn′ habberith′;* Gr., *ki·bo·tos′ tes di·a·the′kes*]" (Jos 3:6; Heb 9:4) ug ang "arka sa pagpamatuod" (Ex 25:22), gigamit dili lamang sa usa ka magsusulat ug gigamit nga baylobaylo.

Sumbanan ug Disenyo. Ang unang gihatag ni Jehova kang Moises sa dihang gisugo siya sa paghimo sa tabernakulo mao ang sumbanan ug disenyo sa Arka, sanglit kini mao gayod ang panguna ug hinungdanon kaayong butang sa tabernakulo ug sa tibuok kampo sa Israel. Ang kaban mismo

misukod ug 2.5 ka maniko ang gitas-on, 1.5 ka maniko ang gilapdon, ug 1.5 ka maniko ang gihabogon (mga 111 × 67 × 67 sm; 44 × 26 × 26 pul.). Kini hinimo gikan sa kahoyng akasya nga hinaklapan ug lunsayng bulawan sa sulod ug sa gawas. Ang artistikong "ribete nga bulawan" nagsilbing dayandayang lukong "libot niana." Ang ikaduhang seksiyon sa Arka, ang tabon niini, hinimo gikan sa solidong bulawan, dili lamang sa kahoy nga hinaklapan ug bulawan, ug kini parehog sukod sa bug-os nga gitas-on ug gilapdon sa kaban. Sa ibabaw niini nga tabon lig-ong gipahiluna ang duha ka sinalsal nga kerubin nga bulawan, nga nag-atubang sa usag usa diha sa isigkatumoy, nga ang mga ulo niini nagduko ug ang mga pako nagbukhad pataas ug nagtabon sa Arka. (Ex 25:10, 11, 17-22; 37:6-9) Kini nga tabon gitawag usab nga "lingkoranan sa kaluoy" o "tabon sa pagpasig-uli."—Ex 25:17; Heb 9:5, *ftn* sa *Rbi8;* tan-awa ang TABON SA PAGPASIG-ULI.

Ang tag-as nga mga yayongan gitagana aron sa pagdala sa Arka. Kini usab maoy hinimo gikan sa kahoyng akasya nga hinaklapan ug bulawan ug gisul-ot diha sa duha ka argolya nga bulawan nga anaa sa matag kiliran sa kaban. Kini nga mga yayongan dili tangtangon gikan sa mga argolya niini; busa dili gayod kinahanglan nga hawiran ang Arka sa mga tigyayong niini. Kini adunay upat ka tiil, "samag naglakaw nga mga tiil, mga tiil nga daw andam sa paglakaw," nga nahimutang sa mga eskina o mga kanto niini aron dili modapat ang Arka sa salog, apan wala ibutyag kon unsa ang gitas-on niini. (*Commentary on the Old Testament,* ni C. F. Keil ug F. Delitzsch, 1973, Tomo 1, The Second Book of Moses, p. 167) Ang mga argolya lagmit gitaod sa ibabaw mismo sa mga tiil, kon dili man diha sa mga tiil mismo.—Ex 25:12-16; Num 4:5, 15; 1Ha 8:8; 1Cr 15:15.

Inagurasyon ug Paggamit. Gisunod gayod ni Bezalel ug sa mga tawong maalamon nga mitabang kaniya ang mga plano ug gihimo ang Arka gikan sa mga materyales nga giamot sa katawhan. (Ex 35:5, 7, 10, 12; 37:1-9) Sa dihang natapos ug napahimutang na ang tabernakulo usa ka tuig human sa Pagpanggula, gikuha ni Moises ang duha ka papan nga bato sa Balaod ug gisulod kini sa Arka. (Ang Deuteronomio 10:1-5 nagpakita nga ang usa ka temporaryong arka nga hinimo gikan sa kahoyng akasya ang gibutangan sa mga papan sulod lamang sa pipila ka bulan gikan sa panahon nga nadawat kini ni Moises didto sa bukid hangtod nga kini gibalhin ngadto sa Arka nga hinimo ni Bezalel.) Sunod, gisul-ot ni Moises ang mga yayongan diha sa mga argolya sa Arka, gipatong ang tabon niini, gidala kini ngadto sa tolda, ug gitaod ang tabil nga maoy magbulag sa Balaan gikan sa Labing Balaan. Dayon, ingong bahin sa seremonyas sa inagurasyon, gidihogan ni Moises ang Arka ug ang tanang ubang mga kasangkapan pinaagi sa lana. Sukad niadto, sa dihang bungkagon sa mga saserdote ang tabernakulo aron mobalhin ug kampo, ang tabil nga nagbulag sa Balaan ug Labing Balaan, uban ang mga panit sa poka ug panapton nga asul, mao ang gigamit sa pagtabon sa Arka aron ang mga tawo dili makatan-aw niini 'bisan sa daklit, basin sila mamatay.'—Ex 40:3, 9, 20, 21; Num 3:30, 31; 4:5, 6, 19, 20; 7:9; Deu 10:8; 31:9; tan-awa ang TABERNAKULO.

Ang Arka nagsilbing usa ka balaang tipiganan aron matipigan ang sagradong mga pahinumdom o pamatuod, nga ang pangunang mga sulod niini mao ang duha ka papan sa pagpamatuod o ang Napulo ka Sugo. (Ex 25:16) Ang "tibod nga bulawan nga may mana ug ang sungkod ni Aaron nga nanalingsing" gidugang sa pagsulod sa Arka apan sa ulahi gikuha sa wala pa tukora ang templo ni Solomon. (Heb 9:4; Ex 16:32-34; Num 17:10; 1Ha 8:9; 2Cr 5:10) Sa wala pa mamatay si Moises, siya mihatag ug usa ka kopya sa "basahon sa balaod" ngadto sa Levihanong mga saserdote uban ang mga instruksiyon nga kini angayng tipigan, dili sa sulod kondili 'sa kilid sa arka sa pakigsaad ni Jehova nga inyong Diyos, . . . ingong saksi didto batok kanimo.'—Deu 31:24-26.

Nalangkit sa presensiya sa Diyos. Ang Arka nalangkit sa presensiya sa Diyos sa tibuok nga kasaysayan niini. Si Jehova misaad: "Akong ipakita ang akong kaugalingon kanimo didto ug mosulti kanimo gikan sa ibabaw sa tabon, gikan sa taliwala sa duha ka kerubin nga anaa ibabaw sa arka sa pagpamatuod." "Diha sa usa ka panganod ako magpakita ibabaw sa tabon." (Ex 25:22; Lev 16:2) Si Samuel misulat nga si Jehova "naglingkod ibabaw sa mga kerubin" (1Sa 4:4); busa ang mga kerubin nagsilbing "larawan sa karo" ni Jehova. (1Cr 28:18) Mao nga, "inigsulod ni Moises sa tolda nga tagboanan aron sa pagpakigsulti [kang Jehova], madungog niya ang tingog nga nagapakigsulti kaniya gikan sa ibabaw sa tabon nga diha sa ibabaw sa arka sa pagpamatuod, gikan sa taliwala sa duha ka kerubin; ug siya makigsulti kaniya." (Num 7:89) Sa ulahi, si Josue ug ang Hataas nga Saserdoteng si Pinehas nagpakisayod usab kang Jehova atubangan sa Arka. (Jos 7:6-10; Huk 20:27, 28) Bisan pa niana, ang hataas nga saserdote lamang ang mosulod sa Labing Balaan ug makakita sa Arka, usa ka adlaw sa usa ka tuig, dili aron makigsulti kang Jehova, kondili sa pagtuman sa seremonyas sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala.—Lev 16:2, 3, 13, 15, 17; Heb 9:7.

Sa ubang mga paagi ang presensiya ni Jehova nga gihawasan sa Arka nagdalag mga panalangin

sa Israel. Naandan nga sa dihang ang Israel mobalhin ug kampo nga ang Arka uban sa panganod nga anaa sa ibabaw niini maoy magauna kanila. (Num 10:33, 34) Busa sa pagtabok sa Jordan, sa dihang ang mga saserdote nga nagyayong sa Arka mitunob sa tubig sa suba, gipahunong ni Jehova ang pag-agos niini aron sila makatabok. (Jos 3:1–4:18) Sa ilang pagmartsa libot sa Jerico, ang nasangkapan sa gubat nga kasundalohan gisundan sa pito ka saserdote nga naghuyop sa mga budyong, dayon ang Arka, ug dayon ang magbalantay sa luyo. (Jos 6:3-13) Sukwahi sa kadaogan didto sa Jerico, ilang naagoman ang kapildihan sa dihang gisulayan sa pipila ka mapangahasong mga rebelde ang pag-ilog sa Yutang Saad nga supak sa mga instruksiyon sa Diyos, ug samtang "ang arka sa pakigsaad ni Jehova ug si Moises nagpabilin diha sa taliwala sa kampo." (Num 14:44, 45) Bisan ang kaaway nga mga Filistehanon miila sa presensiya ni Jehova sa dihang nakita ang Arka didto sa panggubatan. Tungod sa ilang kahadlok sila misinggit: "Ang Diyos anaa na sa kampo [sa Israel]!" "Alaot kita, kay ang ingon niining butanga wala pa mahitabo sukad! Alaot kita! Kinsay moluwas kanato gikan sa kamot niining halangdong Diyos? Kini mao ang Diyos nga naghampak sa Ehipto sa tanang matang sa pagpamatay didto sa kamingawan."—1Sa 4:6-8.

Ang presensiya ni Jehova padayong gipakita sa dihang nailog sa mga Filistehanon ang Arka ug nagdala niini ngadto sa Asdod aron ibutang tupad sa larawan ni Dagon. Niadtong gabhiona, si Dagon napukan nga nahiumod ang iyang nawong; sa sunod nga gabii siya napukan pag-usab atubangan sa arka ni Jehova ug ang iyang ulo ug ang mga palad sa iyang duha ka kamot nangaputol. Sa misunod nga pito ka bulan, samtang gilibot ang Arka taliwala sa Filistehanong mga siyudad, ang katawhan gihampak sa mga almoranas, ug ang siyudad sa Ekron nakaagom sa "makamatay nga kaguliyang," hangtod nga ang Arka giuli ngadto sa Israel uban sa nahiangayng mga halad.—1Sa 5:1–6:12.

Ang kamatuoran nga ang Arka gilangkit sa presensiya ni Jehova nagpakita nga kinahanglang ihatag ang nahiangay nga pagtahod ug hataas nga pagtamod sa Arka. Busa, sa dihang ang Arka mobiya ug sa dihang kini mohunong, si Moises nagpahayag ug mga pulong sa pagdayeg kang Jehova. (Num 10:35, 36) Ang Hataas nga Saserdoteng si Eli nakurat gayod sa pagkadungog nga nailog sa mga Filistehanon ang Arka nga tungod niana siya nawad-an sa iyang panimbang ug natikay-ang, ug nabali ang iyang liog; dugang pa, ang iyang umagad nga babaye nga himalatyon na mituaw, "Ang himaya nahimulag sa Israel ngadto sa pagkadestiyero, tungod kay nailog ang arka sa matuod nga Diyos." (1Sa 4:18-22) Si Haring Solomon miila nga "ang mga dapit nga gidad-an sa arka ni Jehova maoy balaan."—2Cr 8:11.

Dili usa ka anting-anting. Apan, ang Arka dili usa ka anting-anting. Ang pagkaanaa lamang niini dili garantiya sa kalamposan; ang mga panalangin ni Jehova nagdepende sa espirituwal nga baroganan ug matinumanong pagsugot niadtong nagbaton sa Arka. Busa, ang mga Israelinhon ubos sa pagpanguna ni Josue nakaagom ug kapildihan didto sa Ai tungod sa pagkadili-matinumanon, bisan pag ang Arka anaa sa ilang kampo. (Jos 7:1-6) Sa susama, ang pagsalig sa Israel sa pagkaanaa sa Arka taliwala sa nakiggubat nga kasundalohan wala makapugong sa mga Filistehanon sa pagpatay sa 30,000 ka Israelinhon ug sa pag-ilog sa Arka. (1Sa 4:1-11) Ang pag-uli sa mga Filistehanon sa Arka maoy okasyon sa dakong pagmaya, sa pagtanyag ug mga halad, ug sa pagpasalamat, bisan pa niana, "gihampak ni Jehova ang katawhan uban sa usa ka dakong pagpamatay." Ngano man? "Tungod kay mitan-aw sila sa arka ni Jehova" nga maoy paglapas sa iyang gisugo. (1Sa 6:11-21; Num 4:6, 20) Kon pila gayod ang nangamatay niadtong higayona wala mahibaloi. Ang Masoretikong teksto mabasa: "Busa siya nagpatay taliwala sa katawhan ug kapitoan ka tawo—kalim-an ka libo ka tawo." Kining dili tin-awng pag-asoy lagmit nagpaila nga gidugang ang "kalim-an ka libo ka tawo." Ang Syriac nga *Peshitta* ug ang Arabiko nga bersiyon nag-ingon nga "lima ka libo ug kapitoan ka tawo" ang gipamatay. Ang Targum ni Jonathan mabasa: "Ug siya nagpatay sa kapitoan ka tawo taliwala sa mga ansiyano sa katawhan, ug kalim-an ka libo taliwala sa kongregasyon." Ang Gregong *Septuagint* nag-ingon nga "kapitoan ka tawo taliwala kanila, ug kalim-an ka libo sa mga tawo" ang gipamatay. Si Josephus naghisgot lamang ug kapitoan ka tawo nga gipamatay.—*Jewish Antiquities,* VI, 16 (i, 4).

Mga Dapit nga Gibutangan sa Arka. Ang Arka walay permanenteng dapit nga nahimutangan hangtod nga gitukod ni Solomon ang templo. Human matapos ang dakong pagpanakop sa yuta (mga 1467 W.K.P.), kini gibalhin didto sa Shilo diin kini tataw nga nagpabilin didto (gawas sa panahon nga kini didto sa Bethel) hangtod nga kini nailog sa mga Filistehanon. (Jos 18:1; Huk 20:26, 27; 1Sa 3:3; 6:1) Human mahibalik sa teritoryo sa Israel kini nagpabilin didto sa Bet-semes ug sa Kiriat-jearim, niining ulahing dapit kini nagpabilin sa mga 70 ka tuig.—1Sa 6:11-14; 7:1, 2; 1Cr 13:5, 6.

Sumala sa Masoretikong teksto, ang 1 Samuel 14:18 nagpaila nga sa usa ka panaggubat batok sa mga Filistehanon, si Haring Saul nagsugo kang Ahias nga hataas nga saserdote sa pagdala sa Arka

ngadto sa iyang kampo. Apan, ang Gregong *Septuagint* nag-ingon nga si Saul miingon kang Ahias: "'Dad-a ngari ang epod!' (Kay siya nagdala sa epod niadtong adlawa atubangan sa Israel.)."

Maayo ang tinguha ni David sa pagdala sa Arka ngadto sa Jerusalem, apan ang paagi sa iyang unang pagdala niini misangpot sa katalagman. Imbes nga yayongan kini diha sa mga abaga sa Kohatnong mga Levihanon ingon sa gilagda, gipasakay kini ni David sa karomata. Ang mga torong baka hapit maglintuwad niini, ug si Uzah gipatay tungod sa pagkupot sa Arka, nga sukwahi sa balaod sa Diyos.—2Sa 6:2-11; 1Cr 13:1-11; 15:13; Num 4:15.

Ang Arka sa kataposan nakaabot sa Jerusalem nga gidala sa mga Levihanon sa hustong paagi (1Cr 15:2, 15) ug kini nagpabilin didto sulod sa tolda hangtod sa nahibiling bahin sa paghari ni David. (2Sa 6:12-19; 11:11) Ang mga saserdote misulay sa pagdala sa Arka sa dihang sila mikalagiw tungod sa pagrebelde ni Absalom, apan miinsistir si David nga kini magpabilin sa Jerusalem, nga misalig nga silang tanan luwas nga ibalik ni Jehova sa maong siyudad. (2Sa 15:24, 25, 29; 1Ha 2:26) Gitinguha ni David ang pagtukod ug permanenteng balay alang sa Arka, apan gioktaba ni Jehova ang pagtukod niini hangtod sa paghari ni Solomon. (2Sa 7:2-13; 1Ha 8:20, 21; 1Cr 28:2, 6; 2Cr 1:4) Sa okasyon sa pagpahinungod sa templo, ang Arka gibalhin gikan sa tolda sa Zion ngadto sa Labing Balaan sa templo didto sa Bukid sa Moria, diin kini gipahimutang nga gipandongan sa mga pako sa duha ka dagkong mga kerubin. Kini mao lamang ang kasangkapan gikan sa orihinal nga tabernakulo nga nahimong bahin sa templo ni Solomon. —1Ha 6:19; 8:1-11; 1Cr 22:19; 2Cr 5:2-10; 6:10, 11; tan-awa ang TEMPLO (Templo ni Solomon); KERUBIN.

Ang bugtong makasaysayanhong paghisgot sa arka sa pakigsaad human sa panahon ni Solomon, nga halos 900 ka tuig human kini mahimo, maoy sa 2 Cronicas 35:3 diin si Haring Josias nagsugo nga kini ibalik ngadto sa templo niadtong 642 W.K.P. Kon sa unsang paagi kini nabalhin wala hisgoti. Si Josias milingkod sa trono human sa pipila ka hilabihan ka apostatang mga hari, diin ang usa kanila nagbutang ug larawan didto sa balay ni Jehova ug lagmit ang usa niining daotang mga hari nagbalhin sa Arka. (2Cr 33:1, 2, 7) Sa laing bahin, gipaluyohan ni Josias ang dakong pagpang-ayo sa templo, nga sa maong panahon ang Arka gibutang sa laing dapit aron kini dili madaot. (2Cr 34:8–35:19) Wala hisgoti nga ang Arka gidala ngadto sa Babilonya. Wala usab hisgoti nga lakip ang Arka sa mga butang sa templo nga gidala. Sa susama, wala hisgoti nga kini gibalik ug gibutang didto sa gitukod pag-usab nga templo ni Zorobabel; ni adunay gihulip niini. Wala mahibaloi kon kanus-a ug ubos sa unsang mga kahimtang nga nahanaw ang Arka.—2Ha 25:13-17; 2Cr 36:18; Esd 1:7-11; 7:12-19.

Gitagna ni Jeremias ang panahon sa dihang ang arka sa pakigsaad mahanaw, apan walay mangiliw niini ug ang mga magsisimba ni Jehova dili makasinatig kalisdanan tungod sa pagkahanaw niini. Hinunoa 'ang Jerusalem mismo pagatawgon nga trono ni Jehova.'—Jer 3:16, 17.

Sa simbolikong basahon sa Pinadayag, si Juan nag-ingon nga ang "arka sa iyang pakigsaad nakita didto sa iyang sangtuwaryo sa templo" sa langit. Kini nga arka sa pakigsaad adunay kalabotan sa bag-ong pakigsaad sa Diyos uban sa mga tawo ug ang pagtungha sa Arka nagpaila nga si Jehova nagmando pag-usab pinaagi sa iyang Dinihogan. —Pin 11:15, 19.

ARKEOLOHIYA. Ang arkeolohiya sa Bibliya mao ang pagtuon bahin sa katawhan ug sa mga panghitabo nga natala sa Bibliya pinaagi sa makaiikag nga rekord nga nalubong sa yuta. Ang arkeologo magkalot ug mag-analisar sa bato, guba nga mga paril ug mga bilding, ug sa gun-ob nga mga siyudad ug usab mangubkob ug mga gamit nga gama sa yutang-kulonon, mga papan nga kulonon, sinulat nga mga inskripsiyon, mga lubnganan, ug uban pang mga nahibilin, o karaang mga butang, nga gikan niana siya manghagdaw ug impormasyon. Ang maong mga pagtuon sagad nga nagpauswag sa pagsabot sa mga sirkumstansiya nga niana gisulat ang Bibliya ug niana nagkinabuhi ang karaang mga tawo sa pagtuo, ingon man sa mga pinulongan nga ilang gigamit ug sa katawhan nga naglibot kanila. Kini nagpauswag sa atong kahibalo bahin sa tanang mga rehiyon nga gihisgotan sa Bibliya: Palestina, Ehipto, Persia, Asirya, Babilonya, Asia Minor, Gresya, ug Roma.

Ang arkeolohiya sa Bibliya medyo bag-o pa nga siyensiya. Niadtong 1822 lamang sa dihang nabasa ang Bato sa Rosetta nga nasabtan ang Ehiptohanong *hieroglyphics*. Ang Asiryanhong *cuneiform* nasabtan kapin sa 20 ka tuig sa ulahi. Ang sistematikong pagpangubkob nagsugod sa Asirya niadtong 1843 ug sa Ehipto niadtong 1850.

Pipila ka Pangunang mga Dapit ug mga Kaplag. Ang arkeolohiya nagpamatuod sa daghang makasaysayanhong mga bahin sa asoy sa Bibliya labot niini nga mga yuta ug nagpaluyo sa mga punto nga giduhaduhaan kanhi sa modernong mga kritiko. Ang pagduhaduha labot sa Torre sa Babel, ang dili pagtuo nga naglungtad ang usa ka Babilonyanhong hari nga ginganlag Belsa-

zar ug ang usa ka Asiryanhong hari nga ginganlag Sargon (kansang mga ngalan, hangtod sa ika-19 nga siglo K.P., wala makaplagi diha sa mga tinubdan nga gawas sa rekord sa Bibliya), ug ang ubang grabe nga mga pagsaway bahin sa mga impormasyon sa Bibliya labot niining mga yutaa tanan nadayag ingong walay pasukaranan. Sa kasukwahi, daghang ebidensiya ang nakubkoban nga bug-os nahiuyon sa asoy sa Kasulatan.

Babilonya. Tungod sa mga pagpangubkob sa sulod ug sa palibot sa karaang siyudad sa Babilonya nakaplagan ang nahimutangan sa ubay-ubayng mga *ziggurat,* o samag-piramide ug hugnahugna nga mga templo nga torre, lakip sa guba na nga templo sa Etemenanki sulod sa mga paril sa Babilonya. Ang mga rekord ug mga inskripsiyon nga nakaplagan labot sa maong mga templo sagad nga naundan sa mga pulong, "Ang tumoy niini moabot sa langit," ug gitala nga si Haring Nabucodonosor nag-ingon: "Gipatas-an ko ang tumoy sa naghugnahugna nga Torre didto sa Etemenanki aron nga ang tumoy niini mosangko sa langit." Ang usa ka tipik nga yutang kulonon nga nakita sa A sa templo ni Marduk sa Babilonya posibleng nagtumong sa pagkahugno sa ingon niana nga torre ug sa paglibog sa mga pinulongan, bisag wala ni espesipikong maghisgot ug *ziggurat.* (*The Chaldean Account of Genesis,* nga gisulat ni George Adam Smith, ug girebisar ug gikoreksiyonan [ug gidugangan] ni A. H. Sayce, 1880, p. 164) Ang *ziggurat* nga nahimutang sa Uruk (Erek sa Bibliya) nakaplagan nga gitukod pinaagig yutang-kulonon, mga tisa, ug aspalto.—Itandi ang Gen 11:1-9.

Duol sa Ganghaan ni Ishtar sa Babilonya, mga 300 ka papan nga sinulatag *cuneiform* ang nakaplagan nga nalangkit sa yugto sa paghari ni Haring Nabucodonosor. Lakip diha sa mga listahan sa mga ngalan sa mga trabahador ug mga binihag nga nagpuyo niadtong tungora sa Babilonya nga gihatagan sa mga abiyo mao ang kang "Yaukin, nga hari sa yuta sa Yahud," buot ingnon, si "Jehoiakin, ang hari sa yuta sa Juda," nga gidala ngadto sa Babilonya sa panahon sa pagsakop ni Nabucodonosor sa Jerusalem niadtong 617 W.K.P. Gibuhian siya gikan sa bilanggoan ni Awil-Marduk (Evil-merodak), ang manununod ni Nabucodonosor, ug gihatagan ug adlaw-adlaw nga rasyon sa pagkaon. (2Ha 25:27-30) Lima sa mga anak nga lalaki ni Jehoiakin gihisgotan usab niini nga mga papan.—1Cr 3:17, 18.

Daghang ebidensiya ang nakaplagan bahin sa daghang diyos sa Babilonya lakip ang pangunang diyos nga si Marduk, nga sagad gitawag sa ulahi nga Bel, ug ang diyos nga si Nebo nga parehong gihisgotan sa Isaias 46:1, 2. Ang kadaghanan sa impormasyon mahitungod sa mga inskripsiyon ni Nabucodonosor naghisgot bahin sa iyang dakong programa sa pagpanukod nga naghimo sa Babilonya nga halangdon kaayong siyudad. (Itandi ang Dan 4:30.) Ang ngalan sa iyang manununod nga si Awil-Marduk (gitawag nga Evil-merodak sa 2Ha 25:27) makita diha sa usa ka plorera nga nakaplagan didto sa Susa (Elam).

Nakaplagan sab sa Babilonya, sa lugar diin anaa ang templo ni Marduk, ang usa ka silindro nga kulonon bahin kang Haring Ciro nga mananakop sa Babilonya. Kini nga silindro naghisgot nga sayon ra nga nabihag ni Ciro ang siyudad ug usab kini naghisgot sa iyang polisa sa pagpasig-uli sa mga binihag nga katawhan nga nagpuyo sa Babilonya ngadto sa ilang yutang natawhan, sa ingon nahiuyon sa asoy sa Bibliya bahin kang Ciro ingong ang gitagna nga mananakop sa Babilonya ug bahin sa pagpasig-uli sa mga Hudiyo ngadto sa Palestina sa panahon sa paghari ni Ciro.—Isa 44:28; 45:1; 2Cr 36:23.

Duol sa modernong Baghdad ang mga pagpangubkob sa ulahing katunga nga bahin sa ika-19 nga siglo nakakaplag ug daghang papan ug silindro nga kulonon, lakip na ang ilado karon nga Cronica ni Nabonido. Ang tanang pagtutol sa rekord sa Daniel kapitulo 5 bahin sa pagmando ni Belsazar sa Babilonya sa panahon sa pagkapukan niini gipapas niini nga dokumento, nga nagpamatuod nga si Belsazar, ang kinamagulangang anak nga lalaki ni Nabonido, maoy kaubang magmamando sa iyang amahan ug nga sa ulahing bahin sa iyang paghari, gitugyan ni Nabonido ang kagamhanan sa Babilonya ngadto sa iyang anak nga si Belsazar.

Ang Ur, ang karaang pinuy-anan ni Abraham (Gen 11:28-31), maoy kanhi usa usab ka prominenteng kaulohang siyudad nga may ugmad na kaayong sibilisasyon. Ingong usa ka Sumerianhong siyudad, kini nahimutang sa Euprates duol sa Gulpo sa Persia. Ang mga pagpangubkob didto ni Sir Leonard Woolley nagpaila nga kini diha sa kinatayuktokan sa gahom ug dungog niini sa dihang mibiya si Abraham paingon sa Canaan (u. 1943 W.K.P.). Sa mga nakaplagan, ang *ziggurat* nga templo niini mao ang labing maayong napreserbar. Sa harianong mga lubnganan sa Ur nakaplagan ang daghang bulawan nga mga butang ug artistikanhon kaayo nga mga alahas, ug usab mga tulonggon sama sa alpa. (Itandi ang Gen 4:21.) Usa ka gamayng asero (dili lamang puthaw) nga atsa ang nakaplagan usab. (Itandi ang Gen 4:22.) Dinhi usab, ang linibo ka papan nga kulonon nagbutyag ug daghang detalye labot sa pagkinabuhi sa halos 4,000 ka tuig na kanhi.—Tan-awa ang UR Num. 2.

Asirya. Niadtong 1843 ang palasyo sa Asiryanhon nga si Haring Sargon II nakaplagan didto sa usa ka patag nga duolag 10 ekt (25 akre) duol sa Khorsabad, sa amihanang suba nga nagaagos ngadto sa Suba sa Tigris. Ang misunod nga pagpangubkob didto naghimo niini nga hari nga gihisgotan sa Isaias 20:1 nga mailado sa sekular nga kasaysayan. (HULAGWAY, Tomo 1, p. 960) Sa usa sa iyang mga talaan sa kasaysayan siya miingon nga iyang nabihag ang Samaria (740 W.K.P.). Iyang gitala usab ang pagkabihag sa Asdod, nga gihisgotan sa Isaias 20:1. Si Sargon II giisip kanhi sa daghang prominenteng mga eskolar ingong wala maglungtad apan nahimo na karon nga usa sa labing ilado nga mga hari sa Asirya.

Sa Nineve nga kaulohan sa Asirya, nakubkoban ang dakong palasyo ni Senakerib nga may mga 70 ka lawak ug may linilok nga mga tabla nga gihanay diha sa kapin sa 3,000 m (duolag 10,000 p) nga mga bungbong. Ang usa niana naghulagway sa Judeanhong mga binilanggo nga gibihag human mapukan ang Lakis niadtong 732 W.K.P. (2Ha 18:13-17; 2Cr 32:9; HULAGWAY, Tomo 1, p. 952) Mas makaiikag pa gayod ang mga talaan sa kasaysayan ni Senakerib nga nakaplagan sa Nineve, nga girekord diha sa mga prisma (mga silindro nga yutang kulonon). Sa pipila ka prisma gihubit ni Senakerib ang pagpakiggubat sa Asirya batok sa Palestina sa paghari ni Ezequias (732 W.K.P.), apan, mamatikdan nga ang hambogirong monarko wala mangangkon nga nasakop ang Jerusalem, sa ingon nagpamatuod sa asoy sa Bibliya. (Tan-awa ang SENAKERIB.) Ang asoy sa pagpatay kang Senakerib pinaagi sa mga kamot sa iyang mga anak nga lalaki gitala usab diha sa usa ka inskripsiyon ni Esarhadon, ang manununod ni Senakerib, ug ang maong pagpatay gihisgotan sa usa ka inskripsiyon sa misunod nga hari. (2Ha 19:37) Dugang pa sa paghisgot ni Senakerib kang Haring Ezequias, ang mga ngalan sa mga Judeanhon nga si Haring Ahaz ug Manases, ug ang mga ngalan sa mga Israelinhon nga si Haring Omri, Jehu, Jehoas, Menahem, ug Oseas, ug usab kang Hazael sa Damasco, makita diha sa mga rekord nga *cuneiform* sa lainlaing mga emperador sa Asirya.

Persia. Duol sa Behistun, Iran (karaang Persia), si Haring Dario I (521-486 W.K.P.; Esd 6:1-15) may usa ka dako kaayong inskripsiyon nga gipakulit sa itaas sa usa ka pangpang nga anapog, nga naghubit sa iyang paghiusa sa Imperyo sa Persia ug nagpasidungog sa iyang kalamposan ngadto sa iyang diyos nga si Ahura Mazda. Mahinungdanon gayod ang kamatuoran nga ang inskripsiyon gitala sa tulo ka pinulongan, Babilonyanhon (Akadianhon), Elamihanon, ug karaang Persianhon, sa ingon nakatabang sa pagsabot sa Asiro-Babilonyanhon nga *cuneiform,* nga hangtod sa maong panahon wala pa masabti. Linibo ka papan nga kulonon ug mga inskripsiyon diha sa pinulongang Babilonyanhon mabasa na karon tungod niini.

Ang Susan, ang nahitaboan sa mga panghitabo nga gitala sa basahon ni Ester, nakubkoban sa Pranses nga mga arkeologo tali sa 1880 ug 1890. (Est 1:2) Nakubkoban ang harianong palasyo ni Jerjes, nga duolan sa 1 ekt (2.5 akre), nga nagpadayag sa kahamili ug kahalangdon sa Persianhong mga hari. Ang mga kaplag nagpamatuod sa katukma sa mga detalye nga giasoy sa magsusulat sa Ester maylabot sa pagdumala sa Persianhong gingharian ug sa pagtukod sa palasyo. Ang basahon nga *The Monuments and the Old Testament,* ni I. M. Price (1946, p. 408), nagkomento: "Kon bahin sa mga tinukod, walay gihubit diha sa Daang Tugon nga sama ka detalyado ug katukma sa aktuwal nga nakubkoban nga 'Palasyo sa Susan.'"—Tan-awa ang SUSAN.

Ang Mari ug Nuzi. Ang karaang harianong siyudad sa Mari (Tell Hariri) duol sa Suba sa Euprates, mga 11 km (7 mi) sa AAK sa Abu Kemal sa HS sa Sirya, mao ang dapit diin gihimo ang mga pagpangubkob sukad sa 1933. Ang usa ka dakong palasyo nga nagkobreg mga 6 ekt (15 akre) ug may 300 ka lawak ang nadiskobrehan, ug ang mga tipiganan sa makasaysayanhong mga dokumento niini adunay kapin sa 20,000 ka papan nga kulonon. Ang palasyo naglakip dili lamang sa harianong mga puy-anan kondili usab sa administratibong mga buhatan ug sa usa ka tunghaan alang sa mga eskriba. Ang dagkong mga dibuho sa bungbong o mga *fresco* gidayandayan sa daghang bungbong, ang mga banyo may mga *bathtub,* ug may nakaplagan nga mga hulmahan sa keyk diha sa mga kosina. Mopatim-aw nga kini nga siyudad maoy usa sa labing talagsaon ug bantog sa maong yugto sa unang bahin sa ikaduhang milenyo W.K.P. Ang mga sinulat diha sa mga papan nga kulonon naglakip sa harianong mga mando, mga pahibalo sa publiko, mga kuwenta, ug mga sugo alang sa pagtukod ug mga kanal, ali, diki, ug uban pang mga proyekto sa irigasyon, ingon man sa mga sulat labot sa mga pag-importar, pag-eksportar, ug sa langyawng mga kalihokan. Ang pagsenso kanunayng gihimo labot sa buhis ug sa pagsundalo. Prominente ang relihiyon, ilabina ang pagsimba kang Ishtar, ang diyosa sa pertilidad, kansang templo nakaplagan usab. Ang pagpanag-an gihimo didto sama sa Babilonya pinaagi sa paghiling sa mga atay, astronomiya, ug sa susamang mga metodo. Ang dakong bahin sa siyudad gilaglag sa Babilonyanhon nga si Haring Hammurabi. Ilabinang

makaiikag mao ang paglutaw sa mga ngalan ni Peleg, Serug, Nahor, Tera, ug Haran, tanan gitala ingong mga siyudad sa amihanang Mesopotamia ug nagbutyag sa mga ngalan sa mga paryente ni Abraham.—Gen 11:17-32.

Sa Nuzi, usa ka karaang siyudad sa S sa Tigris ug HS sa Nineve, nga nakubkob niadtong 1925-1931, adunay nakaplagang kinulit nga mapa nga kulonon, ang labing karaan nga nadiskobrehan. Ug usab, dihay ebidensiya nga ang pagpalit ug pagbaligya sa paaging datadata nagsugod na sukad pa sa ika-15 nga siglo W.K.P. Mga 20,000 ka papan nga kulonon nga gituohang gisulat sa Hurrianhong mga eskriba diha sa Babilonyanhong pinulongan ang nakubkoban. Kini naundan ug mahinungdanong detalye bahin sa legal nga sistema sa maong panahon, labot sa mga butang sama sa pagsagop, mga kontrata sa kaminyoon, mga katungod sa pagpanunod, ug mga tugon sa kabilin. Ang pipila ka aspekto amgid kaayo sa mga kostumbre nga gihubit diha sa asoy sa Genesis labot sa mga patriarka. Ang batasan sa usa ka magtiayong walay anak sa pagsagop ug anak, gipakatawo man nga gawasnon o ulipon, aron sa pag-atiman kanila, paglubong kanila, ug himoon nga ilang manununod, maoy kaamgid sa gisulti ni Abraham bahin sa iyang sinaligang ulipon nga si Eliezer diha sa Genesis 15:2. Ang pagbaligya sa mga katungod sa pagkapanganay gihubit, nga nagpahinumdom sa kahimtang ni Jacob ug Esau. (Gen 25:29-34) Kini nga mga sinulat nagpakita usab nga ang paghupot sa mga diyos nga iya sa pamilya, sagad gagmayng mga pigurin nga kulonon, gilantaw ingong sama sa paghupot ug titulo sa pagpanag-iya, sa ingon ang usa nga naghupot sa mga diyos giisip nga naghupot sa katungod sa kabtangan o sa pagpanunod niana. Kini mahimong magpatin-aw sa situwasyon nga nalangkit sa pagkuha ni Raquel sa terapim sa iyang amahan ug sa dakong tinguha sa iyang amahan sa pagbawi niini.—Gen 31:14-16, 19, 25-35.

Ehipto. Ang labing detalyadong kahubitan nga gihatag sa Bibliya labot sa Ehipto makaplagan diha sa asoy bahin sa pagsulod ni Jose didto ug sa misunod nga pag-abot ug sa temporaryo nga pagpuyo sa tibuok banay ni Jacob sa maong yuta. Ang mga kaplag sa arkeolohiya nagpakita nga kini nga kahubitan maoy tukma kaayo, ug dili gayod mahimong iasoy sa usa ka magsusulat nga nabuhi sa mas ulahing panahon (ingon sa gisulti sa pipila ka kritiko nga mao kuno ang kahimtang sa nagtala niana nga bahin sa asoy sa Genesis). Sumala sa giingon sa basahon nga *New Light on Hebrew Origins,* ni J. G. Duncan (1936, p. 174), labot sa magsusulat sa asoy bahin kang Jose: "Iyang gigamit ang hustong titulo ug sumala gayod sa pagkagamit niini sa yugto nga gihisgotan. Kon walay Hebreohanong katumbas, siya mogamit ug Ehiptohanong pulong ug hatagan kinig katumbas nga espeling sa Hebreohanon." Ang Ehiptohanong mga ngalan, ang posisyon ni Jose ingong tagdumala sa balay ni Potipar, ang mga bilanggoan, ang mga titulo nga "pangulo sa mga magtitiing" ug "pangulo sa mga panadero," ang kahinungdanon sa mga damgo alang sa mga Ehiptohanon, ang batasan sa Ehiptohanong mga panadero sa paglukdo sa mga bukag nga gisudlag tinapay (Gen 40:1, 2, 16, 17), ang posisyon nga gihatag ni Paraon kang Jose ingong primer ministro ug administrador sa pagkaon, ang paagi sa pagpalingkod kaniya sa katungdanan, ang pag-ayad sa mga Ehiptohanon sa mga tig-alima sa karnero, ang dakong impluwensiya sa mga salamangkero diha sa palasyo sa Ehipto, ang temporaryong pagpuyo sa mga Israelinhon sa yuta sa Gosen, ang Ehiptohanong mga batasan sa paglubong—kining tanan ug ang daghan pang ubang mga butang nga gihubit diha sa rekord sa Bibliya tin-aw nga gipaluyohan sa arkeolohikanhong ebidensiya nga nakaplagan didto sa Ehipto.—Gen 39:1–47:27; 50:1-3.

Didto sa Karnak (karaang Thebes), sa Suba sa Nilo, ang usa ka dakong Ehiptohanong templo adunay usa ka inskripsiyon diha sa H nga bungbong niini nga nagpamatuod sa pagsulong sa Ehiptohanon nga si Haring Sisak (Sheshonk I) didto sa Palestina, nga gihubit sa 1 Hari 14:25, 26 ug 2 Cronicas 12:1-9. Ang higanteng linilok nga naghulagway sa iyang mga kadaogan nagpakitag 156 ka pinosasan nga Palestinong mga binilanggo, nga ang matag usa naghawas sa usa ka siyudad o balangay, ug ang ngalan niini gisulat pinaagig *hieroglyphic.* Lakip sa mga ngalan nga mabasa mao ang Rabit (Jos 19:20), Taanak, Bet-sean ug Megido (diin ang usa ka bahin sa bantayog o kinulitang haligi ni Sisak nakubkoban) (Jos 17:11), Sunem (Jos 19:18), Rehob (Jos 19:28), Haparaim (Jos 19:19), Gabaon (Jos 18:25), Bet-horon (Jos 21:22), Aijalon (Jos 21:24), Socoh (Jos 15:35), ug Arad (Jos 12:14). Gani iyang gitala ang "Uma ni Abram" ingong usa sa iyang mga naagaw, ang kinaunahan nga paghisgot kang Abraham diha sa Ehiptohanong mga rekord. Nakaplagan usab niini nga dapit ang usa ka monyumento ni Merneptah, nga anak nga lalaki ni Ramses II, nga adunay himno nga diha niana makaplagan ang usa lang ka paghisgot sa ngalang Israel taliwala sa karaang Ehiptohanong mga sinulat.

Didto sa Tell el-Amarna, mga 270 km (170 mi) sa H sa Cairo, usa ka mamumuo nga babaye sulagmang nakadiskobre ug mga papan nga kulonon nga mitultol sa pagkakaplag sa daghang dokumento nga Akadianhon gikan sa mga tipiganan sa

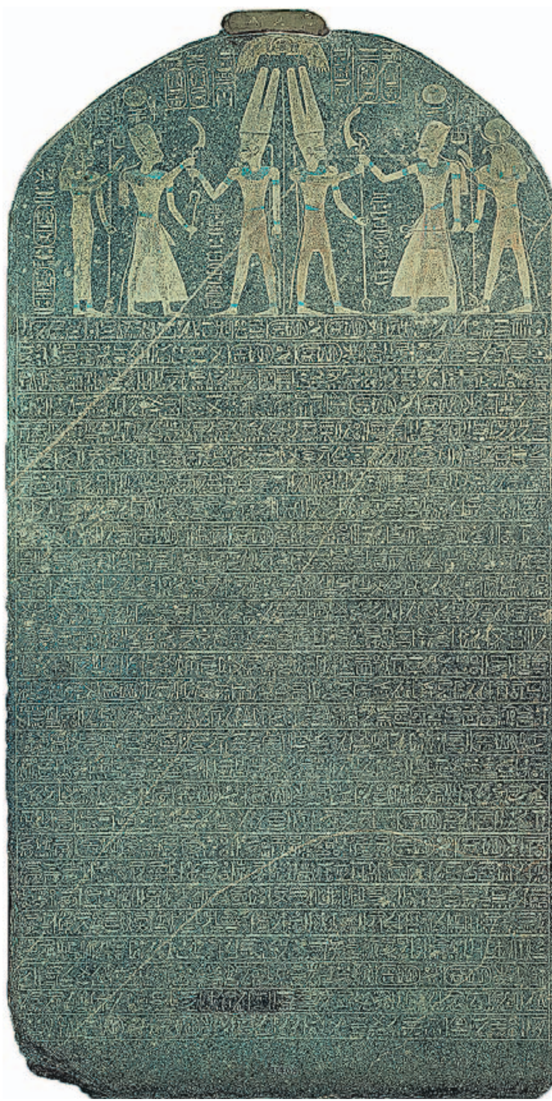
dokumento ni Amenhotep III ug sa iyang anak nga lalaki nga si Akhenaton. Ang 379 ka papan nga napatik naglangkob sa mga sulat ngadto kang Paraon gikan sa basalyo nga mga prinsipe sa daghang siyudad-gingharian sa Sirya ug Palestina, lakip sa pipila ka sulat gikan sa gobernador sa Urusalim (Jerusalem), ug nagpakita ug usa ka larawan sa mga panag-away ug mga intriga nga nahiuyon gayod sa paghubit sa Kasulatan labot sa maong mga panahon. Ang "mga Habiru," nga bahin kanila daghang reklamo ang girekord diha niini nga mga sulat, gituohan sa pipila nga mao ang mga Hebreohanon, apan ang ebidensiya nagpakita nga sila, hinunoa, maoy lainlaing mga tawo nga tigbalhin-balhin pagpuyo nga ubos ug kahimtang sa katilingban sa maong panahon.—Tan-awa ang HEBREOHANON, I (Ang "mga Habiru").

Ang Elephantine, usa ka pulo sa Nilo dapit sa tumoy sa H sa Ehipto (duol sa Aswan) nga nagbaton niining Gregong ngalan, mao ang nahimutangan sa usa ka Hudiyohanong kolonya human sa pagkapukan sa Jerusalem niadtong 607 W.K.P. Daghang dokumento nga gisulat sa Aramaiko, sagad diha sa papiro, ang nakaplagan dinhi niadtong 1903, nga may petsang sukad pa sa ikalimang siglo W.K.P. ug sa paggahom sa Imperyo sa Medo-Persia. Ang mga dokumento naghisgot kang Sanbalat nga gobernador sa Samaria.—Neh 4:1.

Walay duhaduha nga ang labing bililhong mga kaplag nga nadiskobrehan didto sa Ehipto mao ang mga tipaka nga papiro ug ang mga bahin sa mga basahon sa Bibliya, sa Hebreohanon ug Gregong Kasulatan, nga may petsang sukad pa gayod sa ikaduhang siglo W.K.P. Tungod sa uga nga klima ug sa balason nga yuta niini, ang Ehipto maoy ekselenteng tipiganan alang sa mga dokumentong papiro.—Tan-awa ang MANUSKRITO SA BIBLIYA.

Palestina ug Sirya. Mga 600 ka dapit nga matino ang petsa ang nakubkoban niini nga mga lugar. Kadaghanan sa impormasyon nga nabatonan maoy pangkatibuk-an, nga nagpaluyo sa rekord sa Bibliya sa katibuk-an imbes nga sa espesipiko nalangkit sa pipila ka detalye o panghitabo. Pananglitan, sa miagi gihimo ang mga paningkamot nga isalikway ang asoy sa Bibliya bahin sa bug-os nga pagkalaglag sa Juda sa panahon sa pagkadestiyero ngadto sa Babilonya. Apan, ang mga pagpangubkob sa katibuk-an nagpaluyo sa Bibliya. Maingon sa gisaysay ni W. F. Albright: "Walay bisan usa ka pananglitan nga nahibaloan diin ang usa ka lungsod sa Juda mismo padayong gipuy-an sa panahon sa pagkadestiyero. Aron ipakita ang kalainan, ang Bethel, nga nahimutang diha lamang sa gawas sa amihanang utlanan sa Juda sa wala pa ang panahon sa pagkadestiyero, wala malaglag sa maong panahon, apan padayon nga gipuy-an hangtod sa ulahing bahin sa ikaunom nga siglo."—*The Archaeology of Palestine,* 1971, p. 142.

Sa Bet-san (Bet-sean), usa ka karaang kuta nga siyudad nga nagpanalipod sa entrada paingon sa Walog sa Jezreel gikan sa S, gihimo ang dagkong mga pagpangubkob nga nagpadayag sa 18 ka lain-

Ang bantayog nga diha niini si Merneptah, ang anak nga lalaki ni Ramses II, nanghambog sa pagpukan sa Israel; ang bugtong nahibaloan nga paghisgot sa Israel diha sa karaan nga Ehiptohanong mga sinulat

laing mga hugna sa pagsakop, nga tungod niana kinahanglang mokalot hangtod sa giladmon nga 21 m (70 p). (DAYAGRAM, Tomo 1, p. 959) Ang asoy sa Kasulatan nagpakita nga ang Bet-san dili lakip sa mga lungsod nga gisakop sa misulong nga mga Israelinhon sa sinugdan ug nga sa panahon ni Saul kini gipuy-an sa mga Filistehanon. (Jos 17:11; Huk 1:27; 1Sa 31:8-12) Ang mga pagpangubkob sa katibuk-an nagpaluyo niini nga rekord ug nagpakita nga ang Bet-san nalaglag human mailog sa mga Filistehanon ang arka sa pakigsaad. (1Sa 4:1-11) Makaiikag ilabina ang pagkadiskobre sa pipila ka Canaanhong mga templo didto sa Bet-san. Ang 1 Samuel 31:10 nag-asoy nga ang mga Filistehanon nagbutang sa armadura ni Haring Saul "sa balay sa mga larawan ni Astoret, ug ang iyang patay nga lawas ilang gigaid sa paril sa Bet-san," samtang ang 1 Cronicas 10:10 nag-ingon nga "ilang gibutang ang iyang armadura sa balay sa ilang diyos, ug ang iyang bagolbagol ilang gisab-it sa balay ni Dagon." Ang duha sa mga templo nga nakubkoban naglungtad sa samang yugto ug ang usa napamatud-an nga mao ang templo ni Astoret, samtang ang usa giisip nga mao ang templo ni Dagon, sa ingon nahiuyon sa gikutlo nga mga teksto labot sa paglungtad sa duha ka templo didto sa Bet-san.

Ang Ezion-geber maoy dunggoanang siyudad ni Solomon sa Gulpo sa ʽAqaba. Lagmit nga kini mao ang presenteng-adlaw nga Tell el-Kheleifeh, nga nakubkoban sa 1937-1940 ug nakapatunghag ebidensiya labot sa usa ka dapit nga tunawanan ug tumbaga, sanglit may hugaw sa tinunawng tumbaga ug mga tipik sa tumbaga nga nakaplagan sa ubos nga bungdo niana nga rehiyon. Apan, ang orihinal nga mga konklusyon sa arkeologo nga si Nelson Glueck bahin niini nga dapit iyang gihimoag dakong kausaban diha sa usa ka artikulo sa *The Biblical Archaeologist* (1965, p. 73). Ang iyang opinyon nga dihay tunawanang hudno nga gigamit didto gipasukad sa mga butang nga nakaplagan nga gituohang *"flue-holes"* o samag tubo nga mga bangag diha sa pangunang bilding nga nakubkoban. Siya karon nakapanghinapos nga kini nga mga bangag diha sa mga bungbong sa bilding maoy resulta sa "pagkadunot ug/o kaha pagkasunog sa kahoyng mga balabag nga gibabag sa mga bungbong aron sa pagpalig-on niini." Ang bilding, nga sa una gituohan nga usa ka tunawanan, gituohan na karon nga usa ka kamalig. Bisan tuod gituohan gihapon nga may gihimong mga pagtunaw sa metal sa maong dapit, kini wala na nila isipa nga usa ka dako kaayong tunawanan sumala sa pagtuo kanhi. Kini nagpasiugda nga ang pagsabot bahin sa mga kaplag sa arkeolohiya pangunang nagdepende sa indibiduwal nga interpretasyon sa arkeologo, ug wala kini magkahulogan nga ang ilang interpretasyon dili masayop. Ang Bibliya wala maghisgot ug industriya sa tumbaga sa Ezion-geber, apan naghubit lamang sa paghulmag mga butang nga tumbaga sa usa ka dapit diha sa Walog sa Jordan.—1Ha 7:45, 46.

Ang Hazor sa Galilea gihubit ingong "ang pangulo sa tanan niini nga mga gingharian," sa panahon ni Josue. (Jos 11:10) Ang mga pagpangubkob didto nagpakita nga ang maong siyudad kanhi maoy mga 60 ekt (150 akre), ug daghag pumoluyo, nga nagpamatuod nga usa kini sa dagkong mga siyudad sa maong rehiyon. Gipalig-on ni Solomon ang maong siyudad, ug ang ebidensiya sukad sa maong yugto nagpakita nga kini lagmit maoy usa ka siyudad sa mga karo.—1Ha 9:15, 19.

Ang Jerico gikubkob sa tulo ka nagkalainlaing grupo sa mga arkeologo (1907-1909; 1930-1936; 1952-1958) ug ang ilang mga interpretasyon bahin sa ilang mga kaplag didto nagpamatuod pag-usab nga ang arkeolohiya, sama sa ubang mga natad sa tawhanong siyensiya, dili tinubdan sa tukma ug dili mausab nga impormasyon. Ang matag usa sa tulo ka grupo may nakuhang impormasyon, apan ang matag usa lainlain ug mga konklusyon labot sa kasaysayan sa maong siyudad ug ilabina sa petsa sa pagpukan niini sa misulong nga mga Israelinhon. Bisan pa niana, ang linangkob nga mga resulta ikaingong nakahatag sa katibuk-ang larawan nga gibatbat diha sa basahon nga *Biblical Archaeology,* ni G. E. Wright (1962, p. 78), nga nag-ingon: "Ang siyudad nakaagom ug makalilisang nga kalaglagan o sunodsunod nga kalaglagan sa ikaduhang milenyo W.K., ug nagpabiling wala puy-i sulod sa mga kaliwatan." Ang pagkapukan niini naglakip sa grabeng pagsunog, ingon sa gipakita sa ebidensiya nga nakubkoban.—Itandi ang Jos 6:20-26.

Sa Jerusalem niadtong 1867 usa ka karaang tunel sa tubig ang nadiskobrehan, nga miagos gikan sa tubod sa Gihon pabalik ngadto sa bungtod sa luyo niana. (Tan-awa ang GIHON Num. 2.) Kini magpatin-aw sa asoy bahin sa pag-ilog ni David sa siyudad diha sa 2 Samuel 5:6-10. Sa 1909-1911 ang enterong sistema sa mga tunel nga konektado sa tuboran sa Gihon nadayag. Ang usa ka tunel, nga nailhang Tunel sa Siloam, nag-aberids ug 1.8 m (6 p) ang gihabogon ug gibangag diha sa bato sa gilay-ong mga 533 m (1,749 p) gikan sa Gihon ngadto sa Linaw sa Siloam sa Walog sa Tyropoeon (sulod sa siyudad). Busa mopatim-awng kini mao ang proyekto ni Haring Ezequias nga gihubit sa 2 Hari 20:20 ug 2 Cronicas 32:30. Makaiikag kaayo ang karaang inskripsiyon nga nakaplagan sa bungbong sa tunel ginamit ang karaang Hebreohanong

alpabeto nga naghubit sa pagbangag sa tunel ug sa gitas-on niini. Kini nga inskripsiyon gigamit sa pagtandi diha sa pagpetsa sa ubang Hebreohanong mga inskripsiyon nga nakaplagan.

Ang Lakis, nga 44 km (27 mi) sa KHK sa Jerusalem, maoy usa ka pangunang kuta nga nagpanalipod sa kabungtoran sa Juda. Sa Jeremias 34:7 ang manalagna nagsaysay bahin sa kasundalohan ni Nabucodonosor nga nakiggubat batok sa "Jerusalem ug batok sa tanang siyudad sa Juda nga nahibilin, batok sa Lakis ug batok sa Azeka; kay kini sila, ang kinutaang mga siyudad, mao ang nahibilin taliwala sa mga siyudad sa Juda." Ang mga pagpangubkob didto sa Lakis nagpatunghag ebidensiya nga kini kaduha gisunog sulod sa yugto nga pipila lamang ka tuig, nga gituohang nagtumong sa duha ka pagsulong nga gihimo sa mga Babilonyanhon (618-617 ug 609-607 W.K.P.), nga human niana kini wala na puy-i sulod sa hataas nga yugto.

Diha sa mga abo sa ikaduhang pagsunog, may nakaplagang 21 ka *ostracon* (mga bika nga gisulatan ug inskripsiyon) nga gituohang maoy mga sulat sa hapit na malaglag ang siyudad sa kataposang pag-atake ni Nabucodonosor. Nailhan ingong Mga Sulat sa Lakis, kini nagpabanaag sa usa ka yugto sa krisis ug kabalaka ug lagmit nga gisulat gikan sa nahibiling mga kampo sa Judeanhong mga sundalo ngadto kang Yaosh, nga usa ka komandante sa kasundalohan sa Lakis. (HULAGWAY, Tomo 1, p. 325) Ang Sulat numero IV naundan sa mga pulong: "Hinaot si YHWH [nga mao, si Jehova] magtugot sa akong ginoo nga makadungog ug maayong mga balita karon. . . . among gibantayan ang mga senyas nga kalayo sa Lakis, sumala sa tanang timailhan nga gihatag sa akong ginoo, kay dili namo makita ang Azeka." Kining mga pulonga dayag nga nagpahayag sa kahimtang nga gihubit sa Jeremias 34:7, nga gikutlo sa itaas, ug lagmit nga nagpaila nga ang Azeka napukan na o kaha wala makapautbo sa gidahom nga mga senyas nga kalayo o aso.

Ang Sulat numero III, nga gisulat ni "Hosaia," naglakip sa mosunod: "Hinaot si YHWH [nga mao, si Jehova] magpahinabo sa akong ginoo nga makadungog ug mga balita sa kalinaw! . . . Ug gitaho ngadto sa imong alagad nga nag-ingon, 'Ang komandante sa kasundalohan, si Conias nga anak nga lalaki ni Elnatan, milugsong aron moadto sa Ehipto ug ngadto kang Hodavias nga anak nga lalaki ni Ahias ug ang iyang mga tawo iyang gipadala aron magkuha [ug mga suplay] gikan kaniya.' " Kini nga bahin nagpamatuod nga ang Juda nagpakitabang sa Ehipto, usa ka buhat nga gikondenar sa mga manalagna. (Jer 46:25, 26; Eze 17:15, 16) Ang mga ngalan nga Elnatan ug Hosaia, nga makaplagan sa kompletong teksto niini nga sulat, makaplagan usab sa Jeremias 36:12 ug Jeremias 42:1. Ang ubang mga ngalan nga makita diha sa mga sulat makaplagan usab diha sa basahon ni Jeremias: Gemarias (36:10), Nerias (32:12), ug Jaazanias (35:3). Dili matino kon sila ba nagtumong sa mao ra nga indibiduwal o dili, apan makaiikag ang pagkapareho niini tungod kay si Jeremias nabuhi usab sa maong yugto.

Makaiikag ilabina mao ang kanunayng paggamit sa Tetragrammaton niini nga mga sulat, sa ingon nagpakita nga sa maong panahon ang mga Hudiyo wala molikay sa paggamit sa ngalan sa Diyos. Makaiikag usab ang nakaplagang marka sa timbre nga kulonon nga naghisgot kang "Gedalias, ang tagdumala sa balay." Gedalias ang ngalan sa gobernador nga gitudlo ni Nabucodonosor ibabaw sa Juda human mapukan ang Jerusalem, ug daghan ang naghunahuna nga lagmit ang marka sa timbre nagtumong kaniya.—2Ha 25:22; itandi ang Isa 22:15; 36:3.

Ang Megido maoy usa ka estratehikong kuta nga nagsilbing mahinungdanong agianan paingon sa Walog sa Jezreel. Kini gitukod pag-usab ni Solomon ug gihisgotan uban sa mga siyudad nga tipiganan ug sa mga siyudad sa karo sa iyang paghari. (1Ha 9:15-19) Ang mga pagpangubkob sa maong dapit (Tell el-Mutesellim), nga usa ka bungdo nga 5.3-ekt (13 akre), nagpadayag sa gituohan sa pipila ka eskolar (apan dili tanan) ingong mga kuwadra nga arang maatiman ang mga 450 ka kabayo. Sa sinugdan kini nga mga tinukod gituohang masubay sa panahon ni Solomon, apan sa ulahi giusab sa mga eskolar ang petsa niini ngadto sa mas ulahing yugto, nga tingali sukad pa sa panahon ni Ahab.

Ang Bato sa Moab mao ang usa sa kinaunahan ug mahinungdanong mga kaplag diha sa dapit sa S sa Jordan. (HULAGWAY, Tomo 1, p. 325) Nakaplagan niadtong 1868 didto sa Dhiban, sa A sa Walog sa Arnon, kini nag-asoy sa bersiyon sa Moabihanon nga si Haring Mesa bahin sa iyang pag-alsa batok sa Israel. (Itandi ang 2Ha 1:1; 3:4, 5.) Sa usa ka bahin niini, ang inskripsiyon nag-ingon: "Ako (si) Mesa, anak nga lalaki ni Kemos-[. . .], hari sa Moab, ang Dibonhon . . . Bahin kang Omri, nga hari sa Israel, iyang gipaubos ang Moab sa daghang katuigan (sa lit., mga adlaw), kay si Kemos [ang diyos sa Moab] nasuko sa iyang yuta. Ug ang iyang anak nga lalaki misunod kaniya ug siya usab miingon, 'Ipaubos ko ang Moab.' Sa akong panahon siya namulong (sa ingon), apan ako nagmadaogon batok kaniya ug batok sa iyang balay, samtang ang Israel nahanaw hangtod sa hangtod! . . . Ug si Kemos miingon kanako, 'Lakaw, kuhaa si Nebo gikan sa Is-

rael!' Busa ako milakaw sa kagabhion ug nakiggubat batok niini sukad sa kaadlawon hangtod sa udto, nga nag-ilog niini ug nagpatay sa tanan . . . Ug gikuha ko gikan didto ang [mga sudlanan] ni Yahweh, naghakot niini ngadto sa atubangan ni Kemos." (*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. B. Pritchard, 1974, p. 320) Busa ang maong bato wala lamang maghisgot sa ngalan ni Haring Omri sa Israel apan sa ika-18 nga linya niini, makita usab ang ngalan sa Diyos sa pormang Tetragrammaton.

Ang Bato sa Moab naghisgot usab sa daghang dapit nga gihisgotan sa Bibliya: ang Atarot ug Nebo (Num 32:34, 38); ang Arnon, Aroer, Medeba, ug Dibon (Jos 13:9); Bamot-baal, Bet-baal-meon, Jahaz, ug Kiriataim (Jos 13:17-19); Bezer (Jos 20:8); Horonaim (Isa 15:5); Bet-diblataim ug Keriot. (Jer 48:22, 24) Busa kini nagpaluyo sa pagkamakasaysayanhon sa tanan niini nga mga dapit.

Ang Ras Shamra (ang karaang Ugarit), diha sa A nga baybayon sa Sirya atbang sa pulo sa Cipro, nagtaganag impormasyon bahin sa pagsimba nga susama nianang sa Canaan, lakip na ang mga diyos ug mga diyosa, mga templo, "sagrado" nga mga pampam, mga rituwal, mga halad, ug mga pag-ampo niini. Taliwala sa templo ni Baal ug sa templo nga gipahinungod kang Dagon nakaplagan ang usa ka lawak nga may librarya sa ginatos ka relihiyosong mga sinulat nga gituohang sukad pa sa ika-15 ug sa unang bahin sa ika-14 nga mga siglo W.K.P. Ang mitolohikanhong balaknon nga mga sinulat nagpadayag ug dako bahin sa Canaanhong mga diyos nga si El ug Baal ug sa diyosa nga si Asera ug sa dunot nga matang sa idolatriya nga nalangkit sa pagsimba kanila. Si Merrill F. Unger diha sa iyang basahon nga *Archaeology and the Old Testament* (1964, p. 175) nagkomento: "Ang Ugaritikong literatura nga balak nakatabang aron madayag ang kagrabe sa kahiwian sa Canaanhong relihiyon. Sanglit usa ka pagsimba sa daghang diyos nga hilabihan ka salawayon, ang Canaanhong buhat sa kulto maoy mananapon ug mahilayon gayod." Ang mga imahen ni Baal ug sa ubang mga diyos nakaplagan usab. (Tan-awa ang DIYOS UG MGA DIYOSA, MGA [Canaanhong mga Bathala].) Ang usa ka kanhi wala mailhi nga matang sa alpabetikong sinulat nga *cuneiform* (lahi sa Akadianhong *cuneiform*) nagpalahi niini nga mga sinulat. Gisunod niini ang samang pagkahan-ay sa Hebreohanon apan nagdugang ug uban pang mga letra nga naghimo niining 30. Sama didto sa Ur, usa ka asero nga atsang iggugubat ang nakubkoban usab.

Ang Samaria, ang lig-ong kinutaan nga kaulohan sa amihanang gingharian sa Israel, gitukod ibabaw sa usa ka bungtod nga may gihabogon nga mga 90 m (295 p) gikan sa salog sa walog. Ang kalig-on niini sa pagsustenir sa dugayng mga paglikos, maingon sa gihubit sa 2 Hari 6:24-30 labot sa Sirya, ug sa 2 Hari 17:5 labot sa gamhanang kasundalohan sa Asirya, napamatud-an pinaagi sa mga nahibilin sa lig-ong doble nga mga paril, nga sa pipila ka bahin nahimong salipdanang paril nga 10 m (33 p) ang gilapdon. Ang pagpamanday sa bato nga nakaplagan niining dapita, nga gituohang sa panahon ni Haring Omri, Ahab, ug Jehu, maoy talagsaon ang pagkagama. Ang daw plataporma sa palasyo may sukod nga mga 90 m (295 p) por 180 m (590 p). Daghang mga piraso, plake, ug mga palid nga garing ang nakaplagan sa dapit sa palasyo ug lagmit nalangkit sa balay nga garing ni Ahab nga gihisgotan sa 1 Hari 22:39. (Itandi ang Am 6:4.) Sa AK nga eskina sa tumoy, usa ka dakong sementado nga linaw ang nakaplagan, nga may sukod nga 10 m (33 p) ang gitas-on ug mga 5 m (17 p) ang gilapdon. Lagmit kini mao "ang linaw sa Samaria," nga diha niana gihugasan ang karo ni Ahab nga nagkadugo sa iyang dugo.—1Ha 22:38.

Nakaplagan usab didto ang 63 ka bika (mga *ostracon*) nga may mga inskripsiyon nga gisulat pinaagig tinta ug gituohang sukad pa sa ikawalong siglo W.K.P. Ang mga resibo sa mga gihatod nga bino ug lana ngadto sa Samaria gikan sa lainlaing mga lungsod nagpakita sa usa ka Israelinhong sistema sa pagsulat ug mga numero pinaagi sa paggamit ug patindog, pababag, ug pahandag nga mga pagsulat. Ang usa ka pananglitan niini nga resibo mabasa ingon sa mosunod:

Sa ikanapulo nga tuig.
Ngadto kang Gaddiyau [lagmit ang piniyalan sa tipiganan sa bahandi].
Gikan sa Azah [tingali ang balangay o distrito nga nagpadala sa bino o lana].
Abi-ba'al 2
Ahaz 2
Sheba 1
Meriba'al 1

Kini nga mga resibo nagpadayag usab nga kanunayng gigamit ang ngalang Baal ingong bahin sa mga ngalan sa tawo, mga 7 niini nga ngalan ang makita sa matag 11 ka ngalan nga may usa ka porma sa ngalang Jehova, nga lagmit nagpaila sa pagyuhot sa pagsimba kang Baal ingon sa gihubit sa asoy sa Bibliya.

Ang paglaglag sa Sodoma ug Gomora pinaagig kalayo ug ang pagkakaplag ug mga kagahongan sa

aspalto niana nga rehiyon gihubit sa Bibliya. (Gen 14:3, 10; 19:12-28) Daghang eskolar nagtuo nga ang katubigan sa Pataying Dagat lagmit nga midako sa miagi ug misaylo sa habagatang tumoy sa dagat sa igoigong gilay-on, sa ingon nagtabon sa posibleng nahimutangan niining duha ka siyudad. Ang mga pagsuhid nagpakita niana nga dapit ingong usa ka nasunog nga rehiyon nga puno sa aseite ug aspalto. Mahitungod niining butanga, ang basahon nga *Light From the Ancient Past,* ni Jack Finegan (1959, p. 147), nag-ingon: "Usa ka makutihong surbi maylabot sa ebidensiya sa literatura, geolohiya, ug arkeolohiya nagpunting sa konklusyon nga ang daotang 'mga siyudad sa walog' (Genesis 19:29) diha kanhi sa dapit nga karon naunlod na . . . ug nga ang kagun-oban niini maoy tungod sa dakong linog, nga lagmit inubanan sa mga pagulbo, kilat, pagdilaab sa kinaiyanhong gas, ug dakong sunog."—Tan-awa usab ang SODOMA.

Maylabot sa Kristohanon Gregong Kasulatan. Ang paggamit ni Jesus sa sensilyong denario nga may gikulit nga ulo ni Tiberio Cesar (Mar 12:15-17) napamatud-an pinaagi sa pagkakaplag ug platang sensilyo nga denario nga may gikulit nga ulo ni Tiberio ug gigamit sa mga tuig 15 K.P. (HULAGWAY, Tomo 2, p. 544) (Itandi ang Luc 3:1, 2.) Ang kamatuoran nga si Poncio Pilato mao ang Romanong gobernador sa Judea niadtong panahona gipamatud-an usab pinaagi sa usa ka tinabas nga bato nga nakaplagan sa Cesarea nga may Latin nga mga ngalang *Pontius Pilatus* ug *Tiberieum.*—Tan-awa ang PILATO; HULAGWAY, Tomo 2, p. 741.

Ang Mga Buhat sa mga Apostoles, nga naghatag ug tatawng ebidensiya nga gisulat ni Lucas, naundan sa daghang paghisgot sa mga siyudad ug sa mga probinsiya niini ug sa nagkalainlaing mga opisyales nga may lainlaing titulo, nga nangatungdanan sa usa ka tinong panahon—usa ka asoy nga posibleng masayop ang magsusulat. (Matikdi usab ang Luc 3:1, 2.) Hinunoa ang nabatonan nga arkeolohikanhong ebidensiya nagpakita sa pagkatukma gayod sa asoy ni Lucas. Sa ingon, sa Buhat 14:1-6, gibutang ni Lucas ang Listra ug Derbe sulod sa teritoryo sa Licaonia apan ang Iconio sa laing teritoryo. Ang Romanong mga magsusulat, lakip na si Cicero, naghisgot sa Iconio ingong sakop sa Licaonia. Apan, ang usa ka monyumento nga nadiskobrehan sa 1910 nagpakita nga ang Iconio giisip nga mao gayoy usa ka siyudad sa Frigia imbes nga sa Licaonia.

Sa susama, usa ka inskripsiyon nga nadiskobrehan didto sa Delphi nagpamatuod nga si Galio maoy prokonsul sa Acaya, lagmit sa 51-52 K.P. (Buh 18:12) Ang mga 19 ka inskripsiyon nga sukad pa sa ikaduhang siglo W.K.P. hangtod sa ikatulong siglo K.P. nagpamatuod sa katukma sa paggamit ni Lucas sa titulo nga mga magmamando sa siyudad (sa singular, *po·li·tar′khes*) sa pagtumong niini ngadto sa mga opisyales sa Tesalonica (Buh 17:6, 8), ang lima niini nga mga inskripsiyon espesipiko nga naghisgot niana nga siyudad. (Tan-awa ang MAGMAMANDO SA SIYUDAD.) Ingon man usab, ang paghisgot kang Publio ingong "ang punoan" (*pro′tos*) sa Malta (Buh 28:7) naggamit sa eksaktong titulo nga angayng gamiton, ingon sa gipakita sa pagkakaplag niini nga titulo diha sa duha ka inskripsiyon sa Malta, ang usa sa Latin ug ang usa sa Grego. Ang mga sinulat nga gigamit sa salamangka ug ingon man ang templo ni Artemis nakaplagan sa Efeso (Buh 19:19, 27); ang pagpangubkob didto nakadiskobre usab ug usa ka teatro nga masudlan ug mga 25,000 ka tawo, ug may mga inskripsiyon nga naghisgot sa "mga komisyonado sa mga pista ug mga dula," sama niadtong nangilabot alang kang Pablo, ug usab sa usa ka "kalihim," sama niadtong usa nga nagpahilom sa magubtanong panon niadto nga okasyon.—Buh 19:29-31, 35, 41.

Ang pipila sa maong mga kaplag nagpalihok kang Charles Gore sa pagsulat bahin sa pagkatukma ni Lucas diha sa *A New Commentary on Holy Scripture:* "Angay gayong ilhon nga tungod sa modernong arkeolohiya halos napugos ang mga kritiko ni San Lucas nga dawaton ang tanan niyang mga paghisgot bahin sa sekular nga mga impormasyon ug mga panghitabo ingong tukma gayod." —Giedit ni Gore, Goudge, ug Guillaume, 1929, p. 210.

Ang Limitadong Bili sa Arkeolohiya. Ang arkeolohiya nakapatunghag mapuslanong impormasyon nga nakatabang sa pag-ila (sagad dili tino) sa Biblikanhong mga dapit, nakakalot ug mga sinulat nga mga dokumento nga nakaamot sa mas maayong pagsabot sa orihinal nga mga pinulongan nga gigamit sa pagsulat sa Kasulatan, ug nakahatag ug kalamdagan sa mga kahimtang sa pagkinabuhi ug sa mga kalihokan sa karaang mga tawo ug mga magmamando nga gihisgotan sa Bibliya. Bisan pa niana, kon ang arkeolohiya maghisgot labot sa pagkatinuod ug pagkakasaligan sa Bibliya, maingon man sa pagtuo niini, mga pagtulon-an niini, ug sa mga gipadayag niini labot sa mga katuyoan ug mga saad sa Diyos, ikasulti gayod nga kini dili kinahanglanon ug dili mahinungdanon sa pagpamatuod sa kamatuoran sa Pulong sa Diyos. Sama sa gipahayag ni apostol Pablo labot niini: "Ang pagtuo mao ang masaligan nga pagpaabot sa mga butang nga gilaoman, ang dayag nga pagpasundayag sa mga katinuoran bisan tuod wala makita. Tungod sa pagtuo atong masabtan nga ang mga sistema sa

mga butang gihan-ay pinaagi sa pulong sa Diyos, mao nga ang mga butang nga makita mitungha gikan sa mga butang nga dili-makita." (Heb 11: 1, 3) "Kita nagalakaw pinaagi sa pagtuo, dili pinaagi sa makita."—2Co 5:7.

Kini wala magpasabot nga ang Kristohanong pagtuo walay bisan unsang makitang pasukaranan o nga kini naghisgot lamang sa mga butang nga dili makita. Apan tinuod nga sa matag yugto ug panahon adunay daghang ebidensiya sa palibot sa mga tawo, maingon man bahin sa ilang kaugalingon ug sa ilang mga kasinatian, nga mahimong magkombinsir kanila nga ang Bibliya mao ang tinuod nga tinubdan sa kapahayagan sa Diyos ug nga kini walay gihisgotan nga dili kaharmonya sa mapamatud-ang mga kamatuoran. (Rom 1:18-23) Ang kahibalo bahin sa nangaging panahon pinasukad sa arkeolohikanhong mga pagdiskobre maoy makaiikag ug gipabilhan, apan dili hinungdanon. Ang kahibalo bahin sa nangaging panahon pinasukad sa Bibliya mao lamang ang gikinahanglan ug kini kasaligan gayod. Ang Bibliya, may arkeolohiya man o wala, mohatag ug tinuod nga kahulogan sa presenteng panahon ug maglamdag sa umaabot. (Sal 119:105; 2Pe 1:19-21) Sa pagkatinuod, huyang ang pagtuo kon kini magdepende lamang gayod sa dugmok nga mga tisa, buak nga mga plorera, ug sa nahugno nga mga paril aron palig-onon kini ug magsilbing tukod niini.

Ang pagkadili-tino sa mga konklusyon niini. Bisan tuod ang arkeolohikanhong mga diskobre usahay nagtaganag dali nga tubag alang kanilang misaway sa mga asoy sa Bibliya o misaway sa pagkamakasaysayanhon sa pipila ka hitabo, ug bisan pag ang maong mga kaplag nakatabang nga mawala ang mga pagduhaduha sa sinserong mga tawo nga naapektohan pag-ayo sa mga argumento sa maong mga kritiko, ang arkeolohiya wala makapahilom sa mga kritiko sa Bibliya ni kini naghatag ug malig-ong patukoranan aron ipasukad sa usa ka tawo ang iyang pagtuo diha sa rekord sa Bibliya. Ang mga konklusyon nga nakab-ot pinasukad sa kadaghanan sa mga pagpangalot nga gihimo sa panguna maoy mga pangagpas lamang sa mga tigdukiduki, nga samag mga detektib, nga mihimog kaso nga ilang pamatud-an. Bisan sa modernong mga panahon, bisan pag kini nga mga detektib mahimong makadiskobre ug makakuhag daghang sirkumstansiyal ug materyal nga ebidensiya, ang bisan unsang kaso nga ipasukad lamang sa maong ebidensiya nga walay pamatuod sa kasaligang mga testigo nga direktang nasayod sa maong kaso, kon isang-at sa husgado, mahimong isipon nga huyang kaayo. Ang mga desisyon nga ipasukad lamang sa maong ebidensiya moresultag dakong kasaypanan ug inhustisya. Kini ilabina gayod kon 2,000 o 3,000 na ka tuig ang gidugayon tali sa mga tigdukiduki ug sa panahon sa hitabo.

Susama niana ang konklusyon sa arkeologong si R. J. C. Atkinson, kinsa nag-ingon: "Palandonga lamang kon unsa gayod kalisod ang buluhaton sa umaabot nga mga arkeologo kon ilang tagikon pagusab ang rituwal, tinuohan, ug ang doktrina sa Kristohanong mga Simbahan pinasukad lamang sa mga nagun-ob nga mga tinukod sa simbahan, nga *walay tabang gikan sa bisan unsang sinulat nga rekord o inskripsiyon.* Busa ikasubo gayod nga ang arkeolohiya, ang bugtong paagi nga masusi ang kagahapon sa tawo nga walay sinulat nga mga rekord, nahimong mas dili epektibong paagi sa dihang susihon niini ang mga aspekto sa tawhanong kinabuhi nga sa mas espesipiko nalangkit sa *tawhanong kinaiyahan."—Stonehenge,* London, 1956, p. 167.

Mas labaw pang nakapakomplikado mao nga, dugang pa sa ilang kawalay katakos sa pagdiskobre sa nangagi nga mas tukma, ug bisan pa sa ilang paningkamot nga dili magmapihigon sa ilang panglantaw sa ebidensiya nga ilang nakubkoban, ang mga arkeologo, sama sa ubang mga siyentipiko, nailalom sa tawhanong mga kahuyangan ug personal nga mga kiling ug mga ambisyon, nga makaaghat sa paghimog sayop nga pangatarongan. Nagpasiugda sa maong suliran, si Propesor W. F. Albright nagkomento: "Sa laing bahin, adunay kapeligrohan sa pagpangitag bag-ong mga diskobre ug bag-ong mga panglantaw puli sa mas malig-on nga naunang ebidensiya. Kini ilabinang tinuod sa mga natad sama sa Biblikanhong arkeolohiya ug geograpiya, diin ang batid nga paggamit sa mga himan ug sa mga paagi sa pagtuki makuti kaayo nga anaa kanunay ang tentasyon nga ibalewala ang kasaligang pamaagi, nga pulihan ug inantigong pagkonektar sa mga detalye ug maalamong mga pangagpas ang mas hinay ug sistematikong pagtuki."—*The Westminster Historical Atlas to the Bible,* giedit ni G. E. Wright, 1956, p. 9.

Mga kalainan sa pagpetsa. Hinungdanon nga masabtan kini sa dihang tagdon ang mga petsa nga gihatag sa mga arkeologo labot sa ilang mga nadiskobrehan. Nag-ilustrar niini, si Merrill F. Unger nag-ingon: "Pananglitan, gipetsahan ni Garstang ang pagkapukan sa Jerico sa mga 1400 W.K. . . . ; si Albright nagtuo nga kini maoy sa petsa nga mga 1290 W.K. . . . ; si Hugues Vincent, ang iladong arkeologo nga Palestino nagtuo sa petsa nga 1250 W.K. . . . ; samtang si H. H. Rowley nag-isip kang Rameses II ingong ang Malupigong Paraon, ug ang Pagpanggula nahitabo sa panahon sa iyang manununod nga si Marniptah

[Merneptah] sa mga 1225 W.K." (*Archaeology and the Old Testament,* p. 164, *ftn.* 15) Samtang naglalisay sa pagkakasaligan sa modernong arkeolohikanhong proseso ug pag-analisar, si Propesor Albright miadmitir nga "lisod kaayo gihapon sa dili batid ang pagpili sa nagkasumpaki nga mga petsa ug mga konklusyon sa mga arkeologo."—*The Archaeology of Palestine,* p. 253.

Tinuod nga gigamit ang *radiocarbon* nga orasan, duyog sa ubang modernong mga paagi, sa pagpetsa sa karaang mga butang nga nakaplagan. Bisan pa niana, ang pamatuod nga kining paagiha dili gayod tukma gipakita sa mosunod nga pahayag ni G. Ernest Wright diha sa *The Biblical Archaeologist* (1955, p. 46): "Mamatikdan nga ang bag-ong Carbon 14 nga paagi sa pagpetsa sa karaang mga butang dili kay dili masayop ingon sa gilaoman. . . . Ang pipila ka pagpetsa nagpatunghag tatawng mga sayop, lagmit tungod sa ubay-ubayng mga katarongan. Sa pagkakaron, ang usa makasalig lamang sa mga resulta nga walay pagduhaduha kon ang ubay-ubayng mga pagpetsa mohatag ug halos susamang mga resulta ug kon ang pagpetsa *daw husto pinasukad sa ubang mga paagi sa pagkuwenta* [italiko amoa]." Dili pa dugay, ang *The New Encyclopædia Britannica* (Macropædia, 1976, Tomo 5, p. 508) nag-ingon: "Bisan unsa pay hinungdan, . . . tin-aw nga ang carbon-14 nga pagpetsa dili tukma kay sa buot unta sa tradisyonal nga mga historyador."—Tan-awa ang KRONOLOHIYA (Arkeolohikanhong Pagpetsa).

Ang limitadong bili sa mga inskripsiyon. Libolibo sa karaang mga inskripsiyon ang nakaplagan ug gihubad. Si Albright nag-ingon: "Ang sinulat nga mga dokumento mao lamang ang labing hinungdanong hugpong sa materyal nga nadiskobrehan sa mga arkeologo. Busa hinungdanon kaayo nga mabatonan ang tin-awng ideya sa kinaiyahan niini ug sa atong katakos sa paghubad niini." (*The Westminster Historical Atlas to the Bible,* p. 11) Lagmit gisulat kini diha sa mga bika, sa mga papan nga yutang-kulonon, papiro, o gikulit diha sa batong granito. Bisan unsa pa ang materyales, ang impormasyon nga ihatag niini kinahanglang timbangtimbangon ug susihon gihapon ang pagkakasaligan ug ang bili niini. Ang sayop o tataw nga kabakakan mahimo ug kasagarang gisulat diha sa bato maingon man sa papel.—Tan-awa ang KRONOLOHIYA (Ang Kronolohiya sa Bibliya ug ang Sekular nga Kasaysayan); SARGON.

Ingong usa ka pananglitan, ang rekord sa Bibliya nag-ingon nga si Haring Senakerib sa Asirya gipatay sa iyang duha ka anak nga lalaki nga si Adramelek ug Sarezer, ug gipulihan sa trono sa laing anak nga lalaki nga si Esar-hadon. (2Ha 19:36, 37) Apan, ang Babilonyanhong cronica nag-ingon nga, sa ika-20 sa Tebet, si Senakerib gipatay sa iyang anak nga lalaki diha sa usa ka pag-alsa. Si Berossus, ang Babilonyanhong saserdote sa ikatulong siglo W.K.P., ug si Nabonido, ang Babilonyanhong hari sa ikaunom nga siglo W.K.P., naghatag sa samang asoy, nga mopatim-awng si Senakerib gipatay lamang sa usa sa iyang mga anak nga lalaki. Hinunoa, diha sa mas bag-ong nadiskobrehang tipak sa Prisma ni Esar-hadon, ang anak nga lalaki nga mipuli kang Senakerib, tin-awng giingon ni Esar-hadon nga ang iyang mga igsoong lalaki (plural) mialsa ug mipatay sa ilang amahan ug dayon mikalagiw. Nagkomento bahin niini, si Philip Biberfeld, diha sa *Universal Jewish History* (1948, Tomo I, p. 27), nag-ingon: "Ang asoy sa Babilonyanhong Cronica, ni Nabonido, ug ni Berossus maoy sayop; ang asoy lamang sa Bibliya ang napamatud-ang husto. Kini gikompirmar diha sa tanang gagmayng mga detalye pinaagi sa inskripsiyon ni Esarhadon ug napamatud-ang mas tukma labot niini nga hitabo bahin sa Babilonyanhon-Asiryanhong kasaysayan kay sa Babilonyanhong mga tinubdan. Kini maoy usa ka pamatuod nga hinungdanon kaayo ang pagtimbangtimbang bisan sa mga kontemporaryong tinubdan nga dili uyon sa Biblikanhong tradisyon."

Mga suliran sa pagsabot ug sa paghubad. Kinahanglang mag-amping usab ang Kristohanon sa pagdawat dayon sa hubad sa daghang inskripsiyon nga makaplagan diha sa nagkalainlain nga karaang mga pinulongan. Ingong pananglitan niini, sama sa Bato sa Rosetta ug sa Behistun nga Inskripsiyon, ang mga tighubad nakabaton ug igong pagsabot bahin sa kanhing wala mahibaloi nga pinulongan pinaagi sa pagtandi niini uban sa laing nahibaloan nga pinulongan. Bisan pa niana, dili dahomon nga ang maong mga tabang mosulbad sa tanang suliran o pinaagi niana bug-os nga masabtan ang pinulongan lakip ang tanang kahulogan ug mga *idiom* o masambingayong mga pulong niini. Bisan ang pagsabot sa pangunang mga pinulongan sa Bibliya, ang Hebreohanon, Aramaiko, ug Grego, nag-uswag pag-ayo sa dili pa dugayng kapanahonan, ug kini nga mga pinulongan gitun-an pa gihapon. Mahitungod sa inspirado nga Pulong sa Diyos, kita hustong makadahom nga ang Awtor sa Bibliya magpaarang kanato nga makabaton sa hustong pagsabot sa mensahe niini pinaagi sa mabatonang mga hubad sa modernong mga pinulongan. Apan, dili ingon niini ang kahimtang sa dili inspiradong mga sinulat sa paganong mga nasod.

Aron iilustrar nga gikinahanglan ang pag-amping ug aron ipakita usab nga ang dili-mapi-

higong pagsulbad sa mga suliran sa pagsabot sa karaang mga inskripsiyon sagad dili mao ang mas hinungdanon ingon sa gihunahuna sa uban, ang basahon nga *The Secret of the Hittites,* ni C. W. Ceram, naundan sa mosunod nga impormasyon labot sa iladong Asiryologo nga naningkamot sa pagsabot sa "Hitihanon" nga pinulongan (1956, pp. 106-109): "Ang iyang hubad talagsaon kaayo—usa ka inantigong pagkonektar sa grabeng mga sayop uban ang talagsaong mga ideya . . . Ang pipila sa iyang mga sayop gipaluyohan sa mga argumento nga makapakombinsir gayod nga gikinahanglan ang mga dekada sa pagtuon aron kini mapamatud-ang sayop. Ang iyang talagsaong pangatarongan gipaluyohan sa daghang kahibalo sa pinulongan nga sa ingon ang pagpinig sa sayop gikan sa husto dili sayon nga buhaton." Dayon ang magsusulat naghubit sa pagkatig-a niini nga eskolar bahin sa bisan unsang kausaban sa iyang mga kaplag; human sa daghang tuig siya sa kataposan miuyon ra sa paghimog pipila ka kausaban—aron lamang sa pag-usab sa mismong pagsabot nga sa ulahi nahimong mao ang tukma! Sa pag-asoy sa mainit nga panaglalis, nga puno sa personal nga mga pag-akusar, nga mibangon tali niini nga eskolar ug sa ubang mga tighubad sa "Hitihanon" nga *hieroglyphic,* ang awtor nag-ingon: "Hinunoa ang pagkapanatiko nga nakaingon niini nga mga panaglalis mao ang gikinahanglan nga motibo kon buot sa mga eskolar nga mohimog mga pagdiskobre." Busa, bisan tuod ang panahon ug ang pagtuon nakawala sa daghang sayop nga pagsabot sa karaang mga inskripsiyon, maayong atong hinumdoman nga ang dugang pagsusi lagmit makahimog dugang pa nga mga pagtul-id.

Kini nga mga kamatuoran nakatabang sa pagtuboy sa pagkailado sa Bibliya ingong tinubdan sa tukmang kahibalo, tinuod nga impormasyon, ug kasaligang giya. Ingong hugpong sa sinulat nga mga dokumento, ang Bibliya naghatag kanato ug labing tin-aw nga larawan sa kagahapon sa tawo, ug kini nakaabot kanato, dili tungod sa pagpangubkob kondili tungod kay gitipigan kini sa Awtor niini, si Jehova nga Diyos. Kini maoy "buhi ug gamhanan" (Heb 4:12) ug mao ang "pulong sa buhi ug malungtarong Diyos." "Ang tanang unod sama sa balili, ug ang tanang himaya niini sama sa bulak sa balili; ang balili malaya, ug ang bulak mapulak, apan ang pulong ni Jehova magpadayon hangtod sa kahangtoran."—1Pe 1:23-25.

ARKIHANON.

1. Mga kaliwat ni Ham pinaagi kang Canaan ug usa sa 70 ka banay human sa Lunop. (Gen 10:17; 1Cr 1:15) Namuyo sila daplin sa Kabaybayonan sa Mediteranyo sa K sa Kabukiran sa Lebanon.

2. Bisan tuod kini nga termino mahimong magtumong sa usa ka membro sa wala-mailhing tribo sa Canaan, mopatim-aw nga lagmit nagtumong gayod kini sa usa ka iladong pamilya o banay nga nahimutang sa dapit sa Atarot, sa HK sa Bethel. (Jos 16:2) Usa ka lungsod nga ginganlag ʽEin ʽArik sa K sa Bethel gituohan sa uban nga mao ang tinubdan o ang nahibiling ebidensiya nianang ngalana. Si Husai nga usa ka matinumanong magtatambag ni David maoy usa ka Arkihanon.—1Cr 27:33; tan-awa ang HUSAI.

ARKITEKTURA. Ang arte o siyensiya sa pagpanukod. Ang Bibliya nagpakita sa nagkadaiyang mga puloy-anan ug mga pamaagi sa pagkinabuhi sa sayong bahin sa tawhanong kasaysayan sulod sa 1,656 ka tuig una pa ang Lunop sa adlaw ni Noe. Si Cain, human patya si Abel, gihisgotan ingong "mipuyo" sa usa ka dapit, ug didto "siya nagtukod ug usa ka siyudad." (Gen 4:16, 17) Apan, usa sa iyang mga kaliwat, si Jabal, nahimong "ang mag-uugda niadtong mga nagapuyo sa mga tolda ug may kahayopan." Ang lain pa nahimong usa ka "mananalsal sa tanang matang sa himan nga tumbaga ug puthaw." (Gen 4:20, 22) Ang mga kaliwat ni Cain nangahanaw lagmit sa panahon sa Lunop; apan, ang katakos sa pagpanukod ug ang paggamit sa mga himan sa pagpanukod wala mahanaw uban kanila.

Ang talagsaong pagpanukod sa wala pa ang Lunop gibuhat sa mga kaliwat ni Set: ang arka nga gitukod ni Noe ug sa iyang mga anak. Bisan tuod ang pangunang mga plano ug mga sukod gitagana sa Diyos, ang ubang abilidad sa arkitektura sa walay duhaduha nabatonan ni Noe ingong tagdumala sa buluhaton. Ang arka maoy 300 ka maniko ang gitas-on, 50 ka maniko ang gilapdon, ug 30 ka maniko ang gihabogon (133.5 m × 22.3 m × 13.4 m; 437 p 6 pul. × 72 p 11 pul. × 43 p 9 pul.). Ang gilapdon sa salog niini lagmit nga mga 0.9 ekt (2.2 akre). Ang tulo ka andana lakip ang lapad nga atop, dugang pa sa mga "lawak," lagmit nagkinahanglan ug mga haligi ug mga sagbayan nga kahoy sa pagsangga sa kabug-at, ingon man usab sa paghatag ug gikinahanglang kalig-on sa arka. Bisan tuod ang arka gibulitan ug alkitran, gikinahanglan usab ang maampingong pagpasibo sa mga kahoy aron maseguro nga dili kini malutsan ug tubig.—Gen 6:13-16; tan-awa ang ARKA Num. 1.

Unang Pagpanukod Human sa Lunop. Sa panahon human sa Lunop, si Nimrod gihubit ingong usa ka bantogang magtutukod sa ubay-ubayng mga siyudad. (Gen 10:8-12) Ang laing dakong proyekto sa pagpanukod gisugdan nianang higayona, ang Torre sa Babel, nga wala uyoni sa

Diyos. Dinhi gihisgotan ang bag-ong mga materyales, mga tisa nga gipagba sa kalayo nga may aspalto nga gigamit ingong argamasa. Ang torre gitukod aron himoon nga kinatas-ang tinukod sa maong panahon.—Gen 11:3, 4.

Si Abraham, ang katigulangan sa mga Israelinhon, sa walay duhaduha nakakita sa medyo modernong mga estilo sa arkitektura didto sa Ur sa mga Caldeanhon. (Gen 11:31) Ang mga pagpangubkob didto nagpakita nga dihay mga dalan sa siyudad, tagduha ka andana nga mga balay nga may mga hagdanan nga tisa, ug mga tinukod nga mga templo ug mga palasyo, nga gituohan nga gitukod niadto pang ikatulong milenyo W.K.P. Dinhi nakaplagan usab ang pipila ka ebidensiya labot sa kinaunahang paggamit sa arko nga giporma pinaagi sa pagtukod ug duha ka kiliran sa bungbong nga nag-anam ka dug-ol hangtod nga ang kal-ang tali niini madugtong na pinaagig lumbay sa mga bato o mga tisa, ingon man usab sa laing matang sa arko nga may kinatung-ang bato niini.

Sa ulahi, sa panahon sa iyang pagpuyo sa Ehipto (Gen 12:10), si Abraham lagmit nakakita sa pipila ka maanindot nga mga arkitektura sa maong yuta. Ang Hinagdan nga Piramide ni Haring Djoser didto sa Saqqara gituohan nga sukad pa sa ikatulong milenyo W.K.P. ug mao ang usa sa labing unang mga pananglitan sa nahibilin sa dagkong mga tinukod ginamit ang tinabas nga bato. (HULAGWAY, Tomo 1, p. 530) Ang Bantogang Piramide ni Khufu, nga gitukod sa ulahi didto sa Giza, may dakong pundasyon nga 5.3 ekt (13 akre) ug gigama pinaagig mga 2,300,000 ka bloke sa anapog nga bato, nga ang matag usa nag-aberids ug 2.3 ka metrikong tonelada ang gibug-aton. Kini sa orihinal maoy 147 m (482 p) ang gihabogon. Dili lamang ang gidak-on kondili ang pagkatakdo usab sa pagpahiluna sa mga bato niini nga tinukod ang nakapahingangha bisan sa modernong mga inhenyero. Ubay-ubayng mga siglo sa ulahi didto sa Karnak, sa ibabaw sa Nilo, ang mga Ehiptohanon nakapatungha sa gibantog nga kinadak-ang templo nga gitukod sa tawo. Ang atop sa dakong tigomanan niini gisuportahan sa 134 ka dagkong mga haligi, nga ang matag usa maoy mga 3 m (10 p) ang diyametro, nga gidayandayanan sa daghag bulok nga mga linilok.

Israelinhong Arkitektura. Sa panahon nga gidaogdaog ang mga Israelinhon didto sa Ehipto, sila mihimog daghang buluhatong pagpanukod ingong mga ulipon ubos sa Ehiptohanong mga kapatas. (Ex 1:11-14) Sa ulahi, didto sa kamingawan si Jehova naghatag kanila ug tinong mga instruksiyon alang sa pagtukod sa tabernakulo, nga may kuwadrong mga bayanan, suksokanang mga patongan, balabag, ug mga haligi, nga sa ilang bahin nagkinahanglan usab ug igoigong abilidad sa arkitektura. (Ex 25:9, 40; 26:15-37; Heb 8:5) Bisan tuod ang kadaghanan niadtong nagbuhat sa maong buluhaton (ug niadtong mihimog mga pagpanukod sa Ehipto) sa walay duhaduha nangamatay na sa wala pa makaabot sa Yutang Saad, ang mga pamaagi sa pagpanukod ug ang paggamit sa mga himan tinong gipadayon niadtong mga buhi pa. (Itandi ang Deu 27:5.) Ang Moisesnong Balaod naglatid ug labing menos usa ka kinahanglanon sa pagpanukod. (Deu 22:8) Siyempre, ang mga Israelinhon, human masakop ang yuta, nag-ilog sa tibuok nga mga siyudad ug mga balangay uban sa ilang nakompletong mga tinukod, apan sila mihimo usab ug kaugalingong pagpanukod. (Num 32:16; Deu 6:10, 11; 8:12) Sa panahon sa ilang pagsulod (1473 W.K.P.), ang Canaan maoy usa ka yuta nga may daghang pinarilan nga mga siyudad ug lig-ong mga kuta. —Num 13:28.

Bisan tuod walay talagsaong mga tinukod nga nahibilin nga nagpailang kini orihinal nga gitukod sa mga Israelinhon o kini natukod tungod sa ilang pagkamamugnaon sa natad sa arkitektura, wala kini magpasabot nga sila walay abilidad sa pagpanukod. Dili sama sa paganong mga nasod, sila wala magtukod ug dagkong mga monyumento alang sa pagpasidungog sa politikanhong mga magmamando o mga bayani sa militar. Ang usa ka templo nga gitukod maoy didto sa Jerusalem, bisan tuod ang apostasya nakapatunghag ubang relihiyosong mga tinukod sa laing mga dapit. Wala nay nahibilin sa orihinal nga templo o bisan sa templo nga gitukod puli niini. Lakip sa mga kagun-oban sa talagsaong mga tinukod nga nakubkoban mao kadtong managsama nga mga ganghaan sa siyudad sa karaang Megido, Hazor, ug Gezer, nga gituohang gitukod sa panahon ni Solomon. (1Ha 9:15) Sa matag ganghaan ang 20-m-gitas-on (66 p) nga mga paril sa gawas maoy hinimo sa maayong pagkatabas nga mga bato. Diha sa agianan sa ganghaan may tulo ka sunodsunod nga paris sa mga hamba o nagsiwil nga mga haligi, sa ingon adunay unom ka lawaklawak sa isigkakilid niini, nga diha niana ang negosyo mahimong himoon o gikan niana ang mga sundalo makababag sa bisan unsang kasundalohan nga mosulay sa pagsulod agi sa mga ganghaan. (Tan-awa ang GANGHAAN.) Sa Megido ug sa Samaria nakaplagan ang mga pananglitan sa estrukturang mga bato nga maayo kaayong pagkagama, ang mga bato maampingong gisapsap, gipahimutang, ug gidugtong nga hilabihan katakdo, sa pipila ka kahimtang kini takdo kaayo nga bisan ang nipis nga sulab sa kutsilyo dili ikasuksok tali sa dinugtongan sa mga bato. Sa walay duhaduha ang

pagpanukod labot sa templo ni Solomon ingon usab niana kataas ang kalidad.—1Ha 5:17; 6:7.

Pinasukad sa arkeolohikanhong pagsusi mopatim-aw nga ang Israelinhong mga balay sa katibuk-an maoy kasarangan kaayo ang pagkatukod, ug ang ubang mga tigdukiduki nagtuo nga kini dili kaayo pulidong pagkatukod. Bisan pa niana ang ebidensiya diin gipasukad ang maong mga opinyon diyutay ra kaayo. Sama sa gikomento sa *The Interpreter's Dictionary of the Bible* (Tomo 1, p. 209): "Diyutay ra karon ang nahibaloan bahin niini tungod kay ang karaang mga magsusulat wala kaayo maghatag ug detalye maylabot sa arkitektura ug pipila na lamang ka tinukod ang nahibilin, nga ang kadaghanan niini bug-os nga nalumpag paglabay sa panahon ug giguba sa misunod nga mga kaliwatan sa mga magtutukod." (Giedit ni G. A. Buttrick, 1962) Busa, lisod makakaplag ug kapin sa usa o duha ka lut-od sa estrukturang bato ibabaw sa pundasyon sa bisan haing naguba nga tinukod sa Palestina. Makataronganon usab nga ang mas maayong mga balay ang makaagom ug dakong kadaot diha sa mga kamot sa mga tiglaglag ug, dayon, niadtong nangitag mga materyales alang sa pagpanukod.

Karaang mga Materyales ug mga Pamaagi sa Pagpanukod. Ang mga pundasyon nga bato maoy komon sukad pa sa labing karaang kapanahonan. Bisan tuod nga gigamit tingali ang gansangon nga mga bato, kini gilinya ug gipatapot pinaagi sa mga batong pamag-ang, nga gipahamis ug gipatakdo pag-ayo. (Itandi ang Sal 118:22; Isa 28:16.) Ang gipalitadang yutang-kulonon o ang pangpalitada sulod sa Israelinhong mga balay nga bato gihisgotan diha sa Levitico 14:40-48. Kon ang ubang bahin sa balay wala gamiti ug bato, ang gipauga sa adlaw o gipagba sa kalayo nga mga tisa mao ang sagad nga gigamit ibabaw sa pundasyon. (Itandi ang Isa 9:10.) Ang kahoy usahay gisal-ang sa mga tisa. Ang gigamit nga mga materyales nagdepende ilabina sa kon unsay mabatonan sa lokal nga dapit. Tungod kay walay kahoy ug bato didto sa habagatang Mesopotamia, ang kadaghanan sa mga tinukod didto gigamitan ug mga tisa nga gama sa lapok, samtang sa tibuok Palestina daghan ang anapog o ubang mga bato. Ang unang paagi sa paghimog dili-gastoso nga bungbong mao ang paglala ug mga sangasanga sa kahoy ug dayon tabonan ug bulitan kini pinaagig lapok. Ang mga usok iugsok sa yuta ug ang mga tangbo o malubaylubay nga mga sanga gilala tali niini nga pababag aron mahimong gambalay nga diha niana ihaklap ang yutang-kulonon. Sa dihang ang yutang-kulonon miuga na pag-ayo ug migahi tungod sa init sa adlaw, kini sa popanahon palitadahan aron mapreserbar ang mga bungbong gikan sa makadaot nga mga elemento.—Tan-awa ang PARIL, BUNGBONG.

Ang atop sa usa ka tinukod sagad giporma pinaagi sa pagpahimutang ug tag-as nga mga bato o mga kahoy latas sa magkaatbang nga nagsuportar nga mga bungbong. Ang mga poste o mga haligi mahimong ipahiluna ug butangan kini ug balabag aron pasangkaron ang gilapdon sa atop. Sanglit ang arko ilado sa karaang kapanahonan, posible nga sa dagkong mga tinukod kini gigamit aron mosangga sa patag nga mga atop tungod kay kini makahimo sa pagsangga ug igoigong gibug-aton. Diha niining mas dagkong mga tinukod, usa o duha ka lumbay sa mga haligi ang sagad nga gigamit; ang kahoy o bato nga mga haligi gipahimutang diha sa usa ka bato nga sukaranan, ug gituohan sa pipila nga ang mga haligi sa balay ni Dagon diin didto gidala sa mga Filistehanon ang gibutaan nga si Samson maoy ingon niining matanga sa haligi. Gawas pa niadtong nagkatigom sa sulod sa tinukod, mga 3,000 ka tawo ang didto sa atop nga nagtan-aw sa dihang gitumba ni Samson ang duha ka pangunang mga haligi, nga maoy nakapahugno sa balay.—Huk 16:25-30.

Ang mga atop sa mas gagmayng mga tinukod ug mga puloy-anan sagad nga hinimo sa mga sanga o mga tangbo nga gibangan ug gibanday sa mga sagbayan ug dayon gisansan ug gitabonan ug lapok o yutang-kulonon, ug dayon gipatag. Ang atop gipahandag ug diyutay aron makaagos ang ulan. Kining matanga sa mga atop makaplagan gihapon didto sa Walog sa Jordan sa presentengadlaw nga mga puloy-anan.

Ang komong porma sa mga tinukod didto sa Palestina maoy rektanggulo; kon kini usa ka balay, sagad kini adunay gagmayng rektanggulong mga lawak sa sulod nga mahimong gipahiluna sa lainlaing paagi. Ang gidak-on ug porma sa mga tinukod magdepende sa limitadong luna sa mga siyudad, nga sagad huot. Kon aduna pay luna, lagmit himoag sawang sa sulod diin ang tanang pultahan sa mga lawak paatubang niana ug adunay usa lamang ka entrada pasulod sa balay gikan sa dalan. Ang samang rektanggulong disenyo gigamit usab dili lamang sa ordinaryong balay kondili sa harianong balay (palasyo), sa bodega, sa balay nga tigomanan (sinagoga), sa balay sa Diyos (templo), ug sa balay sa mga patay (lubnganan).

Mga Tinukod sa mga Hari sa Juda ug sa Israel. Ang bugtong linaing tinukod nga gihisgotan sa panahon sa paghari ni Haring David mopatim-aw nga mao ang "balay nga sedro," nga gitukod pinaagi sa mga materyales ug sa mga trabahante nga gipadala sa Fenicianhon nga si

Haring Hiram sa Tiro (1Cr 14:1; 17:1), bisan tuod gitala nga si David nagpadayon sa pagpanukod sa ubang mga balay sa Jerusalem. (1Cr 15:1) Si David mihimo usab ug dakong pagpangandam alang sa pagtukod sa templo nga pagahimoon sa iyang anak nga si Solomon, lakip ang pagtabas ug kuwadradong mga bato, ang paghimog puthawng mga lansang, ug ang pag-andam sa mga tumbaga ug mga kahoyng sedro nga "daghan kaayo," ingon man ang paglain sa mga suplay nga bulawan, plata, bililhong mga bato, ug gagmayng mga bato nga mosayko. (1Cr 22:1-4; 29:1-5) Siya gigamit usab sa pagtagana sa inspirado sa Diyos nga "plano sa arkitektura" alang sa tibuok nga plano sa templo ug sa kasangkapan niini. (1Cr 28:11, 19) Ang Hebreohanong pulong alang sa "plano sa arkitektura" (*tavnith′*) naggikan sa lintunganayng pulong nga *banah′* ("tukod"; 1Cr 22:11) ug gihubad sa ubang mga teksto nga "sumbanan" ug "larawan."—Ex 25:9; 1Cr 28:18.

Ilalom sa pagmando ni Solomon, ang Israelinhong arkitektura nakaabot sa kinapungkayan niini. (2Cr 1:15; Ecc 2:4-6) Bisan tuod gigamit ang Fenicianhong mga trabahante ni Haring Hiram sa pagputol ug mga kahoy didto sa Lebanon aron gamiton sa pagtukod sa templo, ang rekord wala magpaluyo sa panglantaw nga sagad gipatuo sa pipila nga ang templo sa Jerusalem maoy tinukod gayod sa mga Fenicianhon. Ang usa ka Israelinhon-Fenicianhon nga ginganlan ug Hiram gihisgotan ingong nakaamot sa aktuwal nga pagtukod, apan sa panguna kini maoy maylabot sa pagdayandayan ug sa paggamag kagamitan nga metal, nga gibuhat human ang templo matukod ug sumala sa mga plano nga gitagana ni Haring David. (1Cr 28:19) Giila ni Haring Hiram sa Tiro nga dihay "hanas nga mga tawo" usab taliwala sa mga Israelinhon. (1Ha 7:13-40; 2Cr 2:3, 8-16; itandi ang 1Cr 28:20, 21.) Si Solomon mismo mao ang nagdumala sa pagtukod sa templo. (1Ha 6:1-38; 2Cr 3:1–4:22) Dugang pa, iyang gitukod ang sawang sa templo, ang Balay sa Lasang sa Lebanon, nga talagsaon tungod sa 45 ka haligi niini nga kahoyng sedro ug may linaing mga agianan sa kahayag, ang Portiko sa mga Haligi, ang Portiko sa Trono, ingon man usab ang iyang kaugalingong balay ug ang balay sa anak nga babaye ni Paraon, nga ang tanan hinimo sa mahalong mga bato nga tinabas "sumala sa sukod."—1Ha 7:1-12.

Ang ubang mga hari nga nabantog sa pagpanukod mao si Asa (1Ha 15:23), Baasa (1Ha 15:17), Omri (1Ha 16:23, 24), Ahab (1Ha 22:39), Jehosapat (2Cr 17:12), Uzzias (2Cr 26:6-10, 15), Jotam (2Cr 27:3, 4), ug Ezequias (2Ha 20:20). Ang tunel sa Siloam (533 m [1,749 p] ang gitas-on), nga gituohang gitukod ni Ezequias, ug ang mga tunel nga nakaplagan sa Lakis, Gabaon, Gezer, ug Megido maoy talagsaong mga kahimoan sa enhinyeriya.

Pagpanukod sa Palestina Human sa Pagkadestiyero. Sa yugto human sa pagkadestiyero, ang mga pagpanukod taliwala sa mga Hudiyo maoy kasarangan lamang. Apan, si Herodes nga Bantogan (sa unang siglo W.K.P.), ug ang iyang mga manununod, mihimog dagkong mga proyekto sa arkitektura, lakip na ang pagtukod pag-usab sa templo sa Jerusalem (Mar 13:1, 2; Luc 21:5), sa dunggoanan sa Cesarea, sa dakong tulay nga mitadlas sa sentro nga bahin sa Jerusalem, ingon man usab sa publikong mga tinukod, teatro, lumbaanan sa mga kabayo, ug mga kaligoanan. Ang labing talagsaong kahimoan mao ang pagtukod ni Herodes ug kuta didto sa bungtod sa Masada nga kapin sa 400 m (1,300 p) ang gihabogon ibabaw sa Patayng Dagat. Gawas sa mga kuta, si Herodes nagtukod pa ug maanindot, tulo ka andanang palasyo sa kilid sa pangpang nga may terasa ug mga *swimming pool,* ingon man usab sa laing palasyo nga may Romanhong balay-kaligoanan nga may mga tubong pangpainit diha sa mga bungbong niini, ug sa usa ka kasilyas nga may sistema sa pagplas sa tubig. Ang dakong kuta nga bato iyang gibutangan ug usa ka dosenang dagko nga mga biawan nga masudlan ug halos 40,000 kl (10,500,000 gal) nga tubig.—HULAGWAY, Tomo 2, p. 751.

Asiryanhon, Babilonyanhon, Persianhon nga Arkitektura. Tungod sa pagkapukan sa amihanang gingharian sa Israel (740 W.K.P.) ug sa habagatang gingharian sa Juda (607 W.K.P.), ang Hudiyong katawhan nasinati sa maanindot nga mga arkitektura sa Asiryanhon, Babilonyanhon, ug sa Persianhon nga mga Imperyo. Ang palasyo ni Sargon II didto sa Khorsabad maoy talagsaon tungod sa maayo kaayong proporsiyon niini, ingon man sa maanindot nga mga linilok, sinawon nga mga tisa, ug sa mga dibuho diha sa baldosa nga hinaklapan ug *enamel.* Ang palasyo ni Senakerib didto sa Nineve maoy usa ka dakong tinukod nga may mga 70 ka lawak, nga may espasyo sa bungbong nga kapin sa 3,000 m (halos 10,000 p) nga gilumbayan ug kinulitan nga mga papan. (2Ha 19:36; itandi ang Jon 3:2, 3.) Gituohan usab nga si Senakerib ang nagtukod sa 48-km (30 mi) nga agianan sa tubig nga nagdala sa tubig gikan sa Suba sa Gomel ngadto sa mga tanaman sa Nineve. Didto sa Mari, dapit sa Euprates sa sidlakang Sirya, ang usa ka dako kaayong palasyo nga may 300 ka lawak nagkobre ug luna nga mga 6 ekt (15 akre). Ang mga kagun-oban sa karaang Babilonya nagpakita usab sa kanhing katahom niana nga siyudad uban sa lig-ong mga paril niini, maanindot nga mga dalan, ug ubay-ubayng mga palasyo ug mga templo.

Ubos sa Persianhong pagmando, ang mga Hudiyo sa Susan lagmit nakakita sa maanindot nga palasyo ni Dario I, diin ang sulod niini gipatahom pinaagig maanindot ug bulok nga sinawong mga tisa. (MGA HULAGWAY, Tomo 2, p. 330) Sa Persepolis, ang kahalangdon sa mga tinukod didto lagmit labi pa ka makapahingangha (MGA HULAGWAY, Tomo 2, p. 329), gikan sa Ganghaan ni Jerjes, nga may dagkong mga linilok nga mga torong baka, ngadto sa palasyo ug dagko kaayong tigomanan ni Dario ug Jerjes, lakip ang tigomanan nga may 100 ka haligi. Ang Persianhong mga haligi mas elegante ug yagpis kay sa nabantog nga Ioniko nga mga haligi sa mga Grego. Ang proporsiyon sa gihabogon ngadto sa diyametro sa mga haligi sa Tigomanan ni Jerjes maoy 12 por 1 kon itandi sa proporsiyon nga 10 por 1 sa kinadak-an sa Corintohanong mga haligi, ug 6 por 1 lamang sa Ehiptohanong mga haligi. Sa ingon usab, ang distansiya tali sa mga haligi sa Persianhong mga tinukod maoy doble ang gilay-on kay nianang sa Gregong mga tinukod, sa ingon mas halapad ang luna kay nianang sa makaplagan diha sa susama nga karaang mga tinukod.

Gresyanhon ug Romanhon nga mga Estilo ug mga Pamaagi. Ang Gregong arkitektura misulod sa "bulawanong yugto" niini sa ikapitong siglo W.K.P. Ang maong yugto miabot hangtod sa ikaupat nga siglo W.K.P. Ang Atenas nahimong dapit sa maanindot nga mga templo ug sa mga tinukod nga gipahinungod ngadto sa Gregong mga diyos ug mga diyosa. Kini nga mga tinukod naglakip sa Parthenon, sa Temple of Wingless Victory, ug sa Erechtheum; samtang didto sa Corinto nailado ang Templo ni Apolo ug ang halapad nga tiyanggihan (o *a·go·ra′*). Ang estilo sa arkitektura sagad nga gitawag sumala sa tulo ka pangunang matang sa maanindot nga Gregong mga haligi nga nagama: ang Doriko, ang Ioniko, ug ang Corintohanon.

Daghang estilo sa arkitektura sa mga Grego ang gisundog sa mga Romano. Ang Romanhong arkitektura sa kasagaran mas praktikal kay sa Grego, bisan tuod kini dili kaayo matahom. Nakabenepisyo usab ang mga Romano gikan sa mga Etruscanhon, kinsa nabantog tungod sa ilang arko nga giporma pinaagig pormag-kunya nga mga bato. Sa ikaunom nga siglo W.K.P. ang maong mga arko gigamit sa labing talagsaong paagi diha sa paghimog dagkong mga imburnal sa Roma. Ang Romanong mga arkitekto angayng pasidunggan usab sa pagdisenyo sa dobleng arko ug sa simboryo, nga ilang gigamit sa pagtukod ug dagkong inarko-ugatop nga mga tinukod ug haluag nga mga tigomanan nga walay haligi. Ang Gregong mga kantero nakatukod ug dagkong mga tinukod nga wala mogamit ug argamasa o semento tungod kay sila batid kaayo ug hanas sa pagpahaom ug sa pagdugtong sa gigamit nga mga blokeng marmol. Ang Romanong mga kantero migamit ug bolkanikong yuta nga gisagolan ug apog nga gitawag ug *pozzolana,* usa ka matang sa lig-on kaayo nga semento nga mobagtok bisan sa ilalom sa tubig. Pinaagi sa *pozzolana* ingong argamasa, ang mga Romano nakapalapad sa ilang mga arko ingon man nakatukod ug daghag-andana nga mga tinukod, lakip na ang hilabihan ka dako nga upat ka andana nga Kolesiyo, nga gitukod niadtong unang siglo K.P., nga sumala sa nagkadaiyang pagbanabana, makalingkod niini ang 40,000 ngadto sa 87,000 ka tawo. Lakip sa mas bililhon nga Romanhong mga tinukod mao ang dagkong mga dalan sa militar ug maanindot nga mga agianan sa tubig nga gitukod ilabina sukad sa ikatulong siglo W.K.P. Kanunayng giagian ni apostol Pablo kining dagkong Romanhong mga dalan ug sa walay duhaduha nakakita sa agianan sa tubig nga gigama ni Emperador Claudio ubay sa Apyanhong Dalan sa dihang mipanaw paingon sa Roma.

Kristohanong Pagpanukod. Sama sa nasod sa Israel nga wala mabantog sa pagpanukod ug maanindot o magarbohong mga tinukod, ang unang mga Kristohanon sa espirituwal nga Israel nagtukod usab nga makasaranganon. Ang *Unger's Bible Dictionary* (1965, pp. 84, 85) miingon: "Sukad pa gayod sa ika-3 nga siglo ang mga tinukod nga ilang gitukod naglungtad na, apan dili kini magarbohon ni mahalon." Sukad lamang sa panahon ni Emperador Constantino, sa dihang gidasig kadtong buot molangkit sa politikanhong estado, nga ang nagaangkong mga Kristohanon misugod sa pagpatunghag partikular nga disenyo sa arkitektura, nga sa ulahi nagtukod sa pipila sa labing dinayandayanan ug magarbohong mga tinukod nga nahibaloan sa maong panahon.

Arkitektura Diha sa Tagna ug sa Paglarawan. Adunay ubay-ubayng paggamit sa mga termino sa arkitektura diha sa mga tagna ug mga paglarawan sa Bibliya. Ang mga tagna sa pagpasig-uli naghisgot pag-ayo sa pagtukod (o pagtukod pag-usab) sa katawhan sa Diyos ug sa ilang mga siyudad. (Isa 58:12; 60:10; 61:4; Eze 28:26; 36:36) Ang Zion gitagna nga tukoron diha sa mga bato nga gipahiluna sa gahing mga argamasa, sa mga patukoranan nga sapiro, mga salipdanan nga rubi, ug sa mga ganghaan sa naggilakgilak nga mga bato. (Isa 54:11, 12) Ang kaalam gihubit ingong nagtukod ug kaugalingong balay niini (Pr 9:1) ug, uban sa katakos sa pag-ila ug kahibalo, ingong paagi sa pagtukod ug usa ka panimalay. (Pr 14:1; 24:3, 4) Si Jehoiakim gihukman tungod sa pagtukod sa iyang palasyo diha sa pagkadili-matarong pinaagi

sa dili pagsuhol sa mga trabahante, ug ang mga Caldeanhon gihukman tungod sa pagtukod ug usa ka siyudad pinaagi sa dugo ug pagbudlay sa nasakop nga mga katawhan. (Jer 22:13-15; Hab 2:12, 13) Ang bakak nga paghanduraw sa pakigdait uban sa Diyos gitandi sa pagtukod ug gipalitadahan nga pang-ulang nga paril nga hugnoon ni Jehova pinaagi sa unos ug ulan nga yelo sa iyang kaligutgot, nga magpahapla niini ug magpadayag sa mga pundasyon niini. (Eze 13:10-16) Ang salmista nagpasalig nga gawas kon si Jehova ang magtukod sa balay, makawang ang paghago sa mga magtututukod. (Sal 127:1) Sa dili pa moabot "ang dakong adlaw ni Jehova," kadtong dili manumbaling sa Diyos magatukod apan dili makapuyo sa ilang mga tinukod. (Sof 1:12-14; itandi ang Am 5:11.) Sa kasukwahi, ang mga alagad sa Diyos "magtukod ug mga balay ug magpuyo niini" ug "gamiton sa bug-os" ang buhat sa ilang mga kamot.—Isa 65:17-23; itandi ang Ecc 3:3.

Diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan, ang kahinungdanon sa pagtimbangtimbang sa magasto sa dili pa magtukod gihisgotan ni Jesus sa dihang siya nagdasig sa iyang mga mamiminaw nga timbangtimbangon pag-ayo ang nalangkit sa pagkahimong iyang mga sumusunod. (Luc 14:28-30) Ang panginahanglan alang sa malig-ong patukoranan gigamit diha sa daghang sambingay. (Mat 7:24-27; Luc 6:48, 49; 1Ti 6:17-19; 2Ti 2:19; Heb 11:10) Si Kristo Jesus naghisgot sa pagtukod sa iyang kongregasyon diha sa dakong-bato (*pe′tra*) (Mat 16:18), ug si Jesus gipakita mismo nga mao ang patukoranan, nga gawas kaniya 'walay tawo nga makapahilunag bisan unsa pang lain'; bisan pa niana siya mao "ang bato nga gisalikway sa mga magtutukod." (1Co 3:11; Mat 21:42; Buh 4:11; Sal 118:22) Tungod kay siya mao ang pangunang bato nga pamag-ang, ang tanang ubang "buhing mga bato" niini nga templo gipahiluna diha ug gipahiuyon uban kaniya, uban sa hustisya ingong "pising igsusukod" ug sa pagkamatarong ingong "nibel." (Efe 2:20, 21; 1Pe 2:4-8; Isa 28:16, 17) Si Jesus naghisgot bahin sa templo sa iyang lawas ingong gipatindog "sulod sa tulo ka adlaw," bisan tuod ang literal nga templo ug ang naglibot nga mga tinukod sa Jerusalem sa iyang adlaw mikabat na ug 46 ka tuig sa pagtukod ug kini sa gihapon wala pa matapos. (Ju 2:18-22) Si Pablo, ingong "maalamon nga tagdumala sa mga buluhaton," nagtambag labot sa paggamit sa taas ug kalidad, dili-masunog nga mga materyales sa pagtukod diha kang Kristo ingong ang pundasyon. (1Co 3:10-17) Ang gugma gihubit ingong usa ka pangunang elemento sa pagtukod. (1Co 8:1; itandi ang Sal 89:2.) Ang panan-awon ni Juan labot sa Bag-ong Jerusalem nagpakita niini ingong masidlak nga siyudad nga ginama sa bilihong mga bato nga ang mga paril niini gipahiluna diha sa mga batong pundasyon nga gisulatan sa mga ngalan "sa napulog-duha ka apostoles sa Kordero." (Pin 21:9-27) Ang Diyos mismo gihulagway ingong ang Dakong Magtutukod sa tanang butang, busa wala magpuyo sa mga tinukod nga gama sa mga tawo.—Heb 3:4; Buh 7:48-50; 17:24, 25; Isa 66:1.

ARMADURA. Tan-awa ang HINAGIBAN, ARMADURA.

ARMAGEDON. Tan-awa ang HAR–MAGEDON.

ARMONI [Iya sa Puloy-anang Torre; Natawo sa Puloy-anang Torre]. Usa sa duha ka anak nga lalaki ni Saul pinaagi sa iyang puyopuyo nga si Rizpa. Aron mabayran ang pagkasad-an sa dugo ni Saul, pito sa iyang mga anak, apil si Armoni, gitugyan ngadto sa mga Gabaonhon, kinsa nagpatay kanila ug nagladlad sa ilang mga patayng lawas ibabaw sa bukid. Gibantayan kini ni Rizpa, nga wala pasagding may langgam o hayop nga mohilabot kanila, hangtod nga gipalubong ni David ang ilang mga bukog.—2Sa 21:5-14.

ARNAN. Usa ka ngalan nga makita sa usa ka talaan sa mga kaliwat ni Haring David. Si Arnan nabuhi human makabalik ang mga Hudiyo gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya.—1Cr 3:1, 21.

ARNI. Usa ka tawo nga ginganlan diha sa talaan sa tawhanong kagikan ni Jesu-Kristo. Lain nga porma sa Gregong katumbas sa Hebreohanong ngalan nga Ram; diha sa Gregong *Septuagint,* ang Hebreohanong ngalan nga Ram gihubad nga Aram.—Luc 3:33; 1Cr 2:10; tan-awa ang RAM Num. 1.

ARNON, BUL-OGANANG WALOG SA. Sa tungatunga paingon sa sidlakang bahin sa Patayng Dagat, ang lawom nga lugot sa Walog sa Arnon mitadlas sa rehiyon sa habog nga patag ibabaw sa bukid. Kini nga bul-oganan, ang Wadi Mujib (Nahal Arnon), giagosan sa ubay-ubayng mga sapa (Num 21:14) ug, gawas sa Jordan, mao lamang ang hinungdanong sapa nga nagaagos ngadto sa Patayng Dagat. Ang pula ug dalag nga balasong bato nga mga pangpang titip kaayo diha sa masigkakilid sa hiktin nga walog nga may gamayng sapa nga giagosan kanunay sa tin-awng katubigan nga tugob sa mga isda. Ubay sa kiliran nanubo ang mga kahoyng sause, mga adelpa, ug ang daghang uban pang katanoman. Sa dapit diin ang sapa mopaubos gikan sa titip, habog nga mga pangpang aron mosulod sa patag nga baybayon sa Patayng Dagat, ang gilapdon niini maoy gikan sa

12 ngadto sa 30 m (40 ngadto sa 100 p), nga may agos sa tubig gikan sa 0.3 ngadto sa 1.2 m (1 ngadto sa 4 p) ang giladmon.

Ang makahahadlok nga dal-og nga sa ibabaw mosukod ug mga 3 km (2 mi) ang gilapdon ug halos 520 m (1,700 p) ang giladmon, matabok lamang sa pipila ka agianan (Isa 16:2) ug busa nahimo gayong usa ka kinaiyanhong utlanan. Sa panahon sa Israelinhong pagpanakop giulang niini ang mga Amorihanon sa A gikan sa mga Moabihanon sa H (Num 21:13), apan ang mensahe ni Jepte ngadto sa mga Ammonhanon nagpakita nga ang A nga kiliran niini gikontrolar kanhi sa mga Ammonhanon ug gisulong sa mga Amorihanon sa wala pa moabot ang mga Israelinhon. (Huk 11:12-27) Ang Israel, nga miagi sa daplin sa teritoryo sa Moab, nakaabot sa Arnon, lagmit sa ibabaw nga mga bahin niini. Sa dihang giatake ni Sihon nga hari sa mga Amorihanon, ang Israel nakadaog ug gipanag-iya ang yuta gikan sa Arnon hangtod sa Jabok. (Num 21:21-24; Deu 2:24-36; tan-awa ang JABOK, BUL-OGANANG WALOG SA.) Human niadto kining unang nasakop nga dapit nahimong teritoryo sa mga tribo ni Ruben ug Gad.—Deu 3:16; Jos 12:1, 2; 13:8, 9, 15-28.

Tungod kay si Jehu napakyas sa paglakaw nga bug-os sumala sa balaod ni Jehova, kini nga rehiyon sa ulahi nailog sa misulong nga kasundalohan ni Hazael sa Sirya. (2Ha 10:32, 33) Ang Arnon gihisgotan diha sa linya 26 sa nabantog nga Bato sa Moab, nga diha niana si Haring Mesa sa Moab nanghambog nga siya nakatukod ug dakong dalan latas sa walog. Ang arkeolohikanhong mga kaplag nagpamatuod nga daghan ang mga kuta ug mga tulay sa maong dapit nga nagpamatuod nga ang nahimutangan sa Arnon hinungdanon kaayo. Ang ngalan niini makita diha sa mga tagna nga gitumong batok sa Moab.—Isa 16:2; Jer 48:20.

AROD, ARODI, ARODNON. Ikaunom nga ginganlang anak nga lalaki ni Gad ug usa sa mga kalag nga miadto sa Ehipto kauban sa banay ni Jacob niadtong 1728 W.K.P. Siya nahimong pangulo sa banay sa mga Arodnon nga gilakip sa pagsenso didto sa kamingawan niadtong 1473 W.K.P.—Gen 46:8, 16; Num 26:17.

Ang Arnon Gorge, o Lugot sa Arnon, sa mga dapit niini nga mga 520 m (1,700 p) ang giladmon ug mga 3 km (2 mi) ang gilapdon

AROER [Kahoyng Junipero].

1. Usa ka siyudad nga nahimutang sa A nga kiliran sa lawom nga lugot nga nahimong bul-oganang walog sa Arnon. Sa panahon sa pagpanakop sa Israel (mga 1474 W.K.P.) kini mao ang kinahabagatang siyudad sa Amorihanong gingharian. (Deu 2:36; 4:47, 48; Jos 12:2) Human niadto kini nahimong bahin sa tribo ni Ruben, bisan tuod ang tribo ni Gad maoy gihisgotan nga nagtukod (lagmit, nag-ayo) sa siyudad. (Num 32:33, 34; Deu 3:12; Jos 13:8, 9, 15, 16; 1Cr 5:8) Kini nagtimaan sa habagatang utlanan sa Israel sa S sa Jordan ug sa ingon katumbas sa Beer-seba, usa ka pangunang siyudad sa habagatan sa K sa Jordan.

Human masakop sa Israel sulod sa 300 ka tuig, giangkon sa mga Ammonhanon ang rehiyon nga nahimutang taliwala sa Arnon ug sa Jabok, apan gipanghimakak ni Maghuhukom Jepte ang ilang pangangkon pinaagi sa pagpakita nga gisakop sa Israel ang yuta, lakip ang Aroer, gikan sa mga Amorihanon.—Huk 11:13, 22, 26.

Mopatim-aw nga sa siyudad sa Aroer nagsugod ang pagsenso nga gimando ni Haring David, nga human niadto mipadayon sa A ngadto sa Dan-jaan ug milibot ngadto sa Tiro ug Sidon ug dayon sa H ngadto sa Beer-seba sa Negeb. (2Sa 24:4-8) Ang paghisgot sa "siyudad nga anaa sa taliwala sa bul-oganang walog" mohaom sa susamang paghisgot diha sa Deuteronomio 2:36 ug Josue 13:9, 16. Kining wala hinganli nga siyudad giisip sa uban nga mao ang Khirbet el-Medeiyineh, mga 11 km (7 mi) sa HS sa Aroer.

Sa panahon sa paghari ni Haring Jehu sa Israel (mga 904-877 W.K.P.), si Haring Hazael sa Sirya nagsakop sa mga teritoryo sa Gad ug Ruben, hangtod sa H sa Aroer nga didto sa Arnon. (2Ha 10:33) Tingali sulod niining panahona, ang Moabihanon nga si Haring Mesa nagpalig-on sa siyudad ug nagtukod sa iyang dalan duol sa Arnon, ingon sa giasoy diha sa linya 26 sa Bato sa Moab. Sa panahon sa pagpanagna ni Jeremias batok sa Moab, ang siyudad gikontrolar sa mga Moabihanon.—Jer 48:19.

Ang nahimutangan sa karaang siyudad gituohan nga mao ang Khirbet ʽAraʽir, mga 23 km (14 mi) sa S sa Pataying Dagat, mga 6 km (3.5 mi) sa HS sa Dibon, ug duol sa Dakong Dalan sa Hari, ang pangunang A-H nga ruta diha sa maong kiliran sa Jordan. Lakip sa mga ebidensiya nga nakaplagan mao ang usa ka karaang kuta nga, gikan sa bantaaw nga dapit niini sa daplin sa dakong lugot, lagmit nagkontrolar sa mga agianan diha sa Arnon.

2. Usa ka lungsod sa teritoryo sa Gad, nga gihubit ingong "anaa atubangan sa Raba" (modernong ʽAmman), ang pangunang siyudad sa mga Ammonhanon. (Jos 13:24, 25) Lagmit kini mao ang Aroer nga gihisgotan sa paghubit sa pagpanakop ni Jepte batok sa mga Ammonhanon diha sa Maghuhukom 11:33. Ang nahimutangan sa maong dapit dili matino sanglit ang ekspresyon nga "anaa atubangan sa" dili gayod limitado ug kahulogan, bisan tuod ang kahulogan sagad giisip nga "sa sidlakan sa."

3. Usa ka lungsod sa habagatang bahin sa teritoryo sa Juda. Human sa kadaogan ni David batok sa Amalekanhong mga manunulong, siya nanghatag ug bahin sa mga inagaw ngadto sa mga ansiyano sa siyudad. (1Sa 30:26, 28) Kini gituohan nga mao ang Khirbet ʽArʽarah (Horvat ʽAroʽer), mga 17 km (11 mi) sa HS sa Beer-seba, diin nagpabilin ang mga kagun-oban sa usa ka kuta. Ang pipila ka eskolar nagtuo nga lagmit kini mao ra ang dapit nga gitawag ug "Adada" sa Josue 15:22, diin ang Hebreohanon nga letrang *da'leth* (ד) giilis sa letrang *rehsh* (ר) sa duha ka higayon.

Ang paghisgot sa "mga siyudad sa Aroer" diha sa Isaias 17:2 ikapadapat bisan hain sa unang duha ka siyudad nga gihisgotan dinhi. Ang tagna ilabinang nagtumong sa Damasco, ug tungod sa Siryanhong pagsakop sa Israel nga nakaabot hangtod sa Aroer didto sa Arnon, ang ekspresyon mahimong magtumong sa kinahabagatang dapit nga ilang gimandoan sa S sa Jordan.—2Ha 10:33.

AROERNON [Taga- (Iya sa) Aroer]. Usa ka molupyo sa usa sa mga siyudad nga ginganlag Aroer. Sa 1 Cronicas 11:44 si Hotam, ang amahan sa duha ka gamhanang mga tawo ni David nga ginganlag Sama ug Jeiel, gihisgotan ingong usa ka Aroernon. Ang pagpakig-uban sa iyang mga anak nga lalaki kang David mahimong magpasabot nga ang pinuy-anang siyudad sa ilang amahan maoy diha sa teritoryo sa Juda.—Tan-awa ang AROER Num. 3.

ARPAD. Usa ka harianong siyudad sa A sa Sirya nga kanunayng gilangkit sa Bibliya ngadto sa siyudad sa Hamat. Ang Arpad gituohan nga mao ang Tell Erfad (Tell Rifʽat) nga mga 30 km (19 mi) sa AAK sa Aleppo. Nahimutang daplin sa dalan padulong sa H ngadto sa Hamat ug Damasco, kini subsob nga giatake sa mga Asiryanhon ug sa kadugayan nasakop ni Tiglat-pileser III ug sa ulahi ni Sargon II. Busa ang anak nga lalaki ni Sargon nga si Senakerib, sa dihang naghulga sa Jerusalem niadtong 732 W.K.P., nagsugo sa iyang tigpamaba nga si Rabsake sa paghisgot sa gidangatan sa Arpad ingong ebidensiya sa pagkawalay-katakos sa mga diyos sa mga nasod sa pagsukol sa kusganong gahom sa Asirya. (2Ha 18:34; 19:12, 13; Isa 36:19; 37:12, 13) Una nang gitagna ni manalagnang Isaias ang maong pagpanghambog. (Isa 10:9) Sa ulahi gitagna ni Jeremias nga ang Hamat ug ang Ar-

pad maulawan ug mangabungkag tungod sa 'usa ka daotang taho,' dayag nga maylabot sa mga pagpanakop sa Babilonyanhon nga si Haring Nabucodonosor.—Jer 49:23.

ARPAKSAD. Usa ka anak nga lalaki ni Sem. Siya natawo duha ka tuig human sa Lunop, nga mao, sa mga 2368 W.K.P., ug namatay 438 ka tuig sa ulahi. Siya maoy katigulangan sa mga Hebreohanon pinaagi sa iyang apo nga si Eber. (Gen 10:22, 24; 11:10-13; 1Cr 1:17-27) Gipakitang siya ang amahan ni Sela, bisan tuod sa asoy ni Lucas (3:35, 36), tungod sa paglakip kang Cainan, siya nahimong apohan ni Sela; apan tan-awa ang CAINAN Num. 2.—Gen 10:24; 11:12; 1Cr 1:24.

ARQUELAO [Magmamando sa Katawhan]. Anak nga lalaki ni Herodes nga Bantogan pinaagi sa iyang ikaupat nga asawang si Malthace. Si Arquelao nahimong hari sa Judea samtang ang batang si Jesus nagpuyo sa Ehipto uban kang Jose ug Maria. Sa ilang pagpauli, inay magkinabuhi ubos iyang malupigong pagmando, si Jose nagpapuyo sa iyang pamilya sa Nasaret sa Galilea nga dili sakop sa teritoryo ni Arquelao.—Mat 2:22, 23.

Ingong panulondon, ang amahan ni Arquelao nga si Herodes nga Bantogan naghatag kaniya sa pagmando sa Judea, Samaria, ug Idumea, nga doble sa pahat nga gihatag ngadto sa matag usa sa iyang ubang duha ka anak nga lalaki, ug nga naglakip sa iladong mga siyudad sa Jerusalem, Samaria, Jope, ug Cesarea. Human sa kamatayon ni Herodes, si Arquelao nanlimbasog sa pagpalig-on pa sa iyang pagmando pinaagi sa pagpakigkita kang Agusto didto sa Roma; bisan pa sa mga misupak sa iyang paghupot sa gahom, nga naglakip sa iyang igsoong lalaki ug sa usa ka delegasyon sa mga Hudiyo, si Arquelao gitugotan nga magpadayon sa pagmando, bisan tuod gihimo siya ni Agusto dili ingong usa ka hari kondili usa ka etnarka, usa ka tigbayad-ug-tributo nga prinsipe nga mas taas ug katungdanan kay sa usa ka tetrarka. Apan, si Mateo haom nga nagtumong kaniya ingong 'naghari,' tungod kay ang lokal nga kasundalohan una pa niana nagproklamar na kaniya nga hari.—*Jewish Antiquities,* ni F. Josephus, XVII, 194, 195 (viii, 2).

Si Arquelao maoy usa ka mapintas nga magmamando ug wala gayod kauyoni sa mga Hudiyo. Sa pagsumpo sa usa ka kagubot, sa usa ka higayon mabangison niyang gipamatay ang 3,000 kanila diha sa mga nataran sa templo; kaduha siya magtangtang ug posisyon sa hataas nga saserdote; ug dugang pa, ang iyang pagpakigdiborsiyo ug pagminyo pag-usab maoy supak sa Hudiyohanong balaod. Ang mga reklamo sa mga Hudiyo ug mga Samarianhon ngadto kang Agusto sa kataposan misangpot sa usa ka imbestigasyon ug sa paghingilin kang Arquelao niadtong ikasiyam o ikanapulong tuig sa iyang paghari. Human niadto ang Judea nailalom sa Romanong mga gobernador. —Tan-awa ang HERODES Num. 1 ug 2.

ARQUIPO [Magmamando sa Kabayo]. Sa iyang sulat ngadto sa mga Kristohanon sa Colosas, si Pablo nag-awhag kang Arquipo nga magmatinumanon sa ministeryo, ug sa iyang sulat ngadto kang Filemon siya mabinationg naghisgot kang Arquipo ingong usa ka "isigkasundalo." (Col 4:17; Flm 2) Ang duha ka sulat, nga gisulat sa naghinapos ang unang pagkabilanggo ni Pablo sa Roma (mga 60-61 K.P.), nagpakita nga si Arquipo niadtong tungora nanimuyo diha sa o duol sa Colosas sa Asia Minor.

ARTAJERJES. Usa ka ngalan o titulo nga gigamit sa Bibliya alang sa duha ka hari sa Persia.

1. Ang Persianhong magmamando nga nagpahunong sa pagtukod sa templo ni Jehova didto sa Jerusalem. (Esd 4:7-24) Tali sa paghari ni Ciro nga Bantogan, kinsa nagtugot sa mga Hudiyo nga mobalik sa Jerusalem (537 W.K.P.), ug ni Dario nga Bantogan, kinsa nagtangtang sa pagdili sa pagtukod sa templo niadtong 520 W.K.P., lagmit tulo ka hari ang nagmando: si Cambyses II, ang iyang igsoong lalaki nga si Bardiya (o lagmit ang usa ka Mago nga nailhang Gaumata nga giingong nagpakaaron-ingnon nga mao si Bardiya ug nagmando sulod sa pito ka bulan), ug si Nidintu-Bel (nga gipildi ug gipatay ni Dario human lamang sa duha ka bulan). Dayag nga si Cambyses mao ang gihawasan sa "Ahasuero" nga gihisgotan sa Esdras 4:6 nga kaniya gihimo ang unang pagprotesta sa mga magsusupak bahin sa pagtukod pag-usab sa templo. Busa, sugod sa Esdras 4:7, ang magmamando nga gitawag ug "Artajerjes" mao si Bardiya o kaha si Gaumata, kansang pagmando milungtad lamang ug pito ka bulan (522 W.K.P.).

Ang katawhan sa mga siyudad sa Samaria misulat ug sulat batok sa mga Hudiyo ngadto niini nga Persianhong hari. (Esd 4:7) Mao kining panahona nga ang mga Hudiyo puliki kaayo sa pagtukod sa templo. (Esd 4:1-3) Aron makab-ot ang ilang tumong, ang mga kaaway sa mga Hudiyo namakak, nga nag-ingon nga gitukod na pag-usab sa mga Hudiyo ang siyudad sa Jerusalem, lakip ang mga paril niini. (Esd 4:11-16) Ingong resulta niining bakak nga mga sumbong, nahunong "ang buluhaton sa balay sa Diyos."—Esd 4:24.

2. Si Artajerjes Longimanus, ang anak nga lalaki ni Jerjes I, mao ang hari nga gitumong sa Esdras 7:1-28 ug Nehemias 2:1-18; 13:6. Bisan tuod ang kadaghanang reperensiyang mga basahon nagpetsa sa tuig sa iyang paglingkod sa trono ingong 465 W.K.P., adunay maayong katarongan

sa pagpetsa niini sa 475 W.K.P.—Tan-awa ang PERSIA, PERSIANHON (Ang Paghari ni Jerjes ug ni Artajerjes).

Gitugotan ni Artajerjes Longimanus si Esdras nga saserdote ug maingon man si Nehemias sa pagpanaw ngadto sa Jerusalem. (Esd 7:1-7; Neh 2:1, 7, 8) Ang karaang mga historyador naghubit kaniya ingong buotan ug mahinatagon. Nahiuyon kini sa iyang mga gibuhat panahon sa ikapitong tuig sa iyang paghari (468 W.K.P.), sa dihang si Longimanus naghatag kang Esdras sa "tanan niyang gipangayo" pinaagi sa usa ka mando nga naglakip sa pagtagana ug plata, bulawan, ug mga sudlanan nga gamiton alang sa templo, maingon man sa balon nga trigo, bino, lana, ug asin. (Esd 7:6, 12-23; 8:25-27) Kining dagayang amot tingali mopatin-aw kon nganong si Artajerjes gilakip uban kang Ciro ug Dario diha sa Esdras 6:14 ingong usa sa mga nagpagula ug sugo nga nakaamot sa 'pagtukod ug paghuman' sa templo, bisan tuod nga ang aktuwal nga pagtukod natapos na 47 ka tuig ang miagi, niadtong 515 W.K.P. Ang mando sa hari nag-awtorisar pa gani kang Esdras sa pagtudlo ug mga mahistrado ug mga maghuhukom nga maoy motudlo sa balaod sa Diyos (maingon man sa balaod sa hari) ug mopahamtang sa silot nga kamatayon batok sa mga maglalapas kon gikinahanglan.—Esd 7:25, 26.

Panahon sa ika-20 nga tuig sa iyang paghari (455 W.K.P.), si Artajerjes Longimanus nagtugot kang Nehemias nga mobalik sa Jerusalem aron sa pagtukod sa mga paril ug sa mga ganghaan sa siyudad. (Neh 2:1-8) Tungod kay gihisgotan kini sa Daniel 9:25 ingong maylabot sa panahon sa gisaad nga pag-abot sa Mesiyas, ang petsa sa ika-20 nga tuig ni Artajerjes hinungdanon kaayo.

Ang Nehemias 13:6 naghisgot sa "ikakatloag-duha ka tuig ni Artajerjes," nga mao, 443 W.K.P., sa dihang si Nehemias mibalik sulod sa usa ka panahon ngadto sa palasyo niini nga hari.

ARTE, KABATID. Ang arte o kabatid, kon kini nagtumong sa pagdibuho, eskultora, ug disenyo, gihatagan lamang ug diyutayng pagtagad diha sa Bibliya. Bisan pa niana ang kinabuhi sa tawo nagsugod, dili sa usa ka umaw nga yuta, kondili sa usa ka tanaman, sa usa ka paraiso nga adunay mga kahoy nga dili lamang "maayong kan-on" kondili usab "tilinguhaon sa panan-aw." (Gen 2:9) Gilalang ang tawo nga may katakos nga moapresyar sa katahom, ug ang dili-hitupngan nga katahom, kaartistikanhon, ug disenyo nga makita diha sa kalalangan—kabulakan, kakahoyan, kabukiran, kawalogan, mga lanaw, mga busay, kalanggaman, kahayopan, maingon man sa porma sa tawo mismo—makapukaw kaniya sa pagdayeg sa iyang Maglalalang. (Sal 139:14; Ecc 3:11; Aw 2:1-3, 9, 13, 14; 4:1-5, 12-15; 5:11-15; Rom 1:20) Ang arte o kabatid, ingon sa paghisgot dinhi, sa panguna nagpasabot sa larawan sa maong mga butang pinaagi sa paggamit ug nagkadaiyang mga materyales ug sa paggamit sa nagkalainlaing mga porma ug ekspresyon.

Bisan sa panahon ni Abraham ang Bibliya naghisgot na ug mga gasa nga "bulawan nga singsing sa ilong," bulawan nga mga pulseras, ug ubang mga butang nga plata ug bulawan, nga gihatag ngadto kang Rebeca. (Gen 24:22, 53) Ang Harianong mga Lubnganan sa Ur, ang siyudad nga gipuy-an kanhi ni Abraham, adunay daghang maanindot nga mga dayandayan nga artistikanhon kaayo ang pagkagama. Ugaling, daghan sa artistikanhong mga butang nga nakaplagan pinaagi sa arkeolohikanhong mga pagpanuhid sa mga kayutaan sa Iraq, Israel, Ehipto, ug sa kasikbit nga mga rehiyon adunay pipila ka kalangkitan sa idolatroso nga paganong mga relihiyon o sa mapahitas-on nga politikanhong mga magmamando, sa ingon nagpaila sa sayong paggamit sa arte o kabatid diha sa sayop nga paagi.

Nagkadaiyang mga Materyales. Ang bildo mopatim-awng gigama na sukad pa sa ikaduhang milenyo W.K.P. sa mga Ehiptohanon ug tingali sa mga Fenicianhon. Bisan pa niana, kini dayag nga naggikan sa Mesopotamia, diin didto nakaplagan ang mga piraso sa maayong pagkagama nga bildo, nga gituohang sukad pa sa ikatulong milenyo W.K.P. Gihisgotan ni Job (mga 1600 W.K.P.) ang bildo ingong bililhon kaayo. (Job 28:17) Bisan tuod dili sihag, gigamit kini sa paghimog mga pigurin nga mga hayop, mga kahon sa pahumot, mga kulentas, ug uban pang mga alahas. Ang mga Romano maoy lakip sa unang migamag sihag nga bildo.—Itandi ang Pin 4:6; tan-awa ang BILDO.

Ang mga batid sa arte kanhi migamit ug nagkadaiyang mga materyales, lakip sa yutang-kulonon, *terra-cotta,* kahoy, bronse o tumbaga, puthaw, bulawan, plata, bililhon ug dili kaayo mahalon nga mga bato, bildo, garing, anapog, ug marmol.—Tan-awa ang TIMBRE.

Hebreohanong Arte. Diyutay lamang ang nahibiling materyal nga ebidensiya aron tin-aw nga ihulagway ang Hebreohanong arte, bisan pa niana ang ilang pagpabili sa arte maoy dayag diha sa rekord sa Bibliya. Sa paggula sa Ehipto, ang katawhan nagdalag mga butang nga bulawan ug plata nga ilang nakuha gikan sa mga Ehiptohanon. (Ex 12:35) Malipayon nilang giamot kini sa pagdayandayan sa tabernakulo didto sa kamingawan. (Ex 35:21-24) Ang buluhaton sa paggama sa tabernakulo uban sa mga dayandayan ug mga kasangkapan niini nagpadayag sa ilang artistikanhong abilidad sa pagpamanday, pagsalsal sa metal,

sa pagborda, ug sa paggamag mga pahiyas, diin si Bezalel ug Oholiab mao ang ilabinang nanguna ug nagtudlo. Bisan pa niana, ang pasidungog tungod sa ilang artistikanhong abilidad gihatag ngadto kang Jehova.—Ex 35:30-35; 36:1, 2.

Sa wala pa himoa ang tabernakulo, gigamit ni Aaron sa sayop nga paagi ang iyang artistikanhong abilidad pinaagi sa paggamit ug igkukulit aron himoon ang usa ka inumol nga larawan sa usa ka nating baka alang sa pagsimba. (Ex 32:3, 4) Gipakita usab ni Moises (o sa usa nga iyang gitudlo) ang maong abilidad, apan sa hustong paagi, sa dihang gihimo ang halas nga tumbaga sa ulahi. (Num 21:9) Apan, ang mga probisyon diha sa Balaod nga nagdili sa paghimog mga larawan alang sa pagsimba, bisan tuod wala magdili sa tanang larawan nga buhat sa kabatid, sa walay duhaduha nakapugong sa mga Hebreohanon sa pagdibuho o sa pagkulit. (Ex 20:4, 5) Tungod sa grabeng idolatriya nga komon kaayo sa tanang kanasoran ug sa kaylap nga paggamit sa arte aron sa pagpalambo sa maong idolatriya, dayag nga ang mga dibuho o kinulit nga mga larawan, sa tawo man o sa hayop, mahimong dudahan ingong idolatriya niadtong nagtuman sa mga probisyon sa Balaod ug niadtong gitugyanan sa pagpatuman niini. (Deu 4:15-19; 7:25, 26) Bisan ang mga kerubin sa tabernakulo gitabonan ug panapton sa dihang ibalhin ug busa natago gikan sa panan-aw sa katawhan (Num 4:5, 6, 19, 20), samtang kadtong didto sa templo nga gitukod sa ulahi makita lamang sa hataas nga saserdote sa usa ka adlaw sulod sa usa ka tuig. (1Ha 6:23-28; Heb 9:6, 7) Dugang pa, human sa ilang pagsulod ug pagpuyo sa Yutang Saad, ang pangunang agrikultural nga kinabuhi sa mga Israelinhon talagsa rang mohatag ug ekstrang panahon ug kahinguhaan nga gikinahanglan alang sa makuti nga mga buhat sa arte.

Sa panahon sa mga Maghuhukom ang bugtong gipaila nga buhat sa arte nalangkit sa apostatang relihiyosong mga buhat.—Huk 2:13; 6:25; 8:24-27; 17:3-6; 18:14.

Buhat sa arte ilalom sa monarkiya. Bisan tuod ang karaang nasod sa Israel wala mailado karon nga batid sa buhat sa arte, ang ebidensiya nagpakita nga, kon gikinahanglan, sila makagamag buhat sa arte nga may artistikanhong kalidad nga gibantog ug gidayeg pag-ayo. Ang manalagnang si Ezequiel naghulagway sa paagi nga si Jehova nagdayandayan ug nagpatahom sa Jerusalem mao nga "'ang usa ka ngalan nabaniog taliwala sa kanasoran tungod sa imong kaanyag, kay kini hingpit man tungod sa akong kahalangdon nga akong gihatag kanimo,' mao ang giingon sa Soberanong Ginoong Jehova." (Eze 16:8-14) Hinunoa, ang misunod nga mga bersikulo (15-18, 25) nagpakita nga ang maong kaanyag gigamit sa sayop nga paagi, sanglit ang Jerusalem namampam uban sa politikanhong mga nasod diha sa ilang palibot. Si Jeremias naghubit usab niadtong nagatan-aw sa Jerusalem human sa iyang pagkapukan sa Babilonya nga nag-ingon: "Mao ba kini ang siyudad nga ilang ginaingon, 'Kini ang kahingpitan sa kaanyag, usa ka kasadya alang sa tibuok yuta'?" (Lam 2:15; itandi ang Sal 48:2; 50:2; Isa 52:1.) Ang templo nga gitukod ni Solomon dayag nga usa gayod ka artistikanhong buhat nga hilabihan ang katahom ug gitawag nga usa ka "balay sa pagkabalaan ug katahom."—Isa 64:11; 60:13.

Sa paghisgot sa pagtukod sa templo sa panahon ni Haring Solomon, adunay daghang komento ang reperensiyang mga basahon mahitungod sa gituohang kakulang sa artistikanhong kabatid sa mga Israelinhon, hangtod sa punto nga gihatag ang tanang pasidungog ngadto sa mga Fenicianhon. Apan, ang rekord nagpakita nga si Solomon mihangyog usa lamang ka Fenicianhong artesano, gawas sa mga magtatablon nga gipatrabaho ni Haring Hiram sa iyang kaugalingong kalasangan sa Lebanon ug sa mga tigpangubkob ug bato. (1Ha 5:6, 18; 2Cr 2:7-10) Kini nga artesano, nga ginganlan usab ug Hiram, maoy usa ka Israelinhon-Fenicianhon nga batid sa pagbuhat ginamit ang bililhong mga metal, sa paghablon, ug sa pagkulit. Bisan pa niana, ang rekord naghisgot sa kaugalingong batid nga mga tawo ni Solomon, ug si Haring Hiram naghisgot usab labot kanila ug sa batid nga mga tawo ni David nga amahan ni Solomon. (2Cr 2:13, 14) Ang plano sa arkitektura sa templo ug sa tanang mga bahin niini gihatag ni David kang Solomon, nga naghatag ug "hait nga salabotan alang sa tanang butang nga sinulat gikan sa kamot ni Jehova . . . , bisan sa tanang buluhaton sa plano sa arkitektura." (1Cr 28:11-19) Sa kasukwahi, ang dilimatinumanon nga si Haring Ahaz nahaylo pag-ayo sa paganong halaran didto sa Damasco ug gipadala "ang disenyo sa halaran ug ang sumbanan niini" ngadto sa saserdote nga si Uriyas aron kini kopyahon.—2Ha 16:1-12.

Si Haring Solomon naghimo usab ug usa ka dakong trono nga garing, hinaklapan ug bulawan, nga talagsaon ang disenyo, nga may mga leyon nga nagbarog tupad sa mga patongan sa bukton ug naglinya diha sa unom ka ang-ang paingon sa trono. (1Ha 10:18-20) Ang kaylap nga paggamit sa garing diha sa harianong palasyo gihisgotan sa Salmo 45:8. Sa amihanang gingharian sa Israel, uban sa kaulohan niini nga Samaria, ang pagkulit ug garing diha sa mga muwebles, sa mga palid, ug sa artistikanhong mga butang dayag nga popular sa mga adlaw ni Haring Ahab ug human niana. (1Ha 22:39; Am 3:12, 15; 6:4) Ang

arkeolohikanhong mga pagpangubkob nakakaplag ug daghan kaayong piraso, plake, ug mga palid nga garing diha sa gituohang dapit nga nahimutangan sa palasyo. Ang mga hinaklap nga bulawan, *lapis lazuli,* ug bildo makita diha sa pipila ka piraso. Sa Megido mga 400 ka piraso sa garing ang nakaplagan, lakip ang matahom nga pagkakulit nga mga palid, hinaklapan ug garing nga mga kahon, ug samag-damahan nga mga papan, nga gibanabanang sukad pa sa mga ika-12 nga siglo W.K.P.

Diha sa usa ka panan-awon, nakita ni Ezequiel ang kinulit nga mga larawan sa mga reptilya, mga hayop, ug mga idolo diha sa paril sa dapit sa templo sa apostatang Jerusalem (Eze 8:10), ug ang simbolikong si Oholiba (nga naghawas sa dili-matinumanong Jerusalem) gihisgotan ingong nakakitag mga larawan sa mga Caldeanhon nga gikulit diha sa bungbong ug gipintalan ug mapula. —Eze 23:14; itandi ang Jer 22:14.

Kalangkitan Niini sa Kristiyanidad. Si Pablo nakakita sa artistikanhong kahalangdon sa Atenas, nga naugmad tungod sa pagsimba sa Gregong mga diyos ug mga diyosa, ug iyang gipakita sa mga mamiminaw didto kon nganong dili makataronganon nga ang mga tawo, nga utang nila sa matuod nga Diyos ug Maglalalang ang ilang kinabuhi ug paglungtad, maghunahuna nga "ang Mao nga Diyos maoy sama ug bulawan o plata o bato, samag butang nga kinulit sa kabatid ug pagkamamugnaon sa tawo." (Buh 17:29) Sa ingon iyang gipasundayag pag-usab nga ang artistikanhong katahom, bisan pa sa pagkatalagsaon o pagkamadanihon niini, dili maghimo sa bisan unsang relihiyon ingong matuod nga pagsimba.—Itandi ang Ju 4:23, 24.

Walay rekord o naglungtad nga ebidensiya sa mga buhat sa arte taliwala sa mga Kristohanon sa unang siglo K.P. Sulod lamang sa ikaduha ug ikatulong siglo K.P. nga ang pipila ka dibuho ug mga eskultora makita diha sa mga lubnganan nga gituohang iya sa nag-angkong mga Kristohanon. Apan, human sa panaghiusa sa Simbahan ug Estado sa ikaupat nga siglo, ang arte gihatagan na usab ug importansiya nga sa ngadtongadto katumbas na nianang sa paganong mga relihiyon ug sagad nga gilangkit o direktang gisundog sa maong mga relihiyon, diha sa mga simbolismo niini ug sa mga porma niini. Si Louis Réau, kinsa nahimong tsirman sa Kasaysayan sa Arte sa Edad Medya didto sa Unibersidad sa Sorbonne sa Pransiya, nagpasundayag diha sa iyang basahon nga *Iconographie de l'art chrétien* (Paris, 1955, Tomo I, p. 10) nga ang maong paganong impluwensiya dugay nang giila sa mga historyador sa arte ug ang may tulubagon niini dili lamang ang mga batid sa arte kondili usab ang mga polisa nga gisunod sa simbahan mismo. Siya mipunting (p. 50) nga imbes bug-os nga kabigon ang mga pagano gikan sa ilang karaang mga batasan ug mga porma sa pagsimba, ang simbahan mipalabi sa pagtahod "sa mga kostumbre sa katigulangan ug gipadayon kini ubos sa lain nga ngalan."

Busa, dili ikatingala nga makakita ug mga simbolo sa *zodiac,* nga ilado kaayo sa karaang Babilonya, nga gidispley diha sa mga katedral sama nianang sa Notre Dame sa Paris, diin kini makita diha sa walang ganghaan ug naglibot kang Maria diha sa dakong rosas nga bentana nga nahimutang sa tunga. (Itandi ang Isa 47:12-15.) Sa susama, ang usa ka giyang basahon sa katedral sa Auxerre, usab sa Pransiya, nag-ingon nga sa tungang ganghaan paingon sa katedral, "gilakip sa eskultor didto ang pipila ka paganong mga bayani: usa ka Eros [Gregong diyos sa gugma] nga hubo ug natulog . . . usa ka Hercules ug usa ka Satyr [usa sa mestisong mga tawo nga samag-diyos sa mga Grego]! Diha sa ubos sa tuong bahin niana nga ganghaan adunay kinulit nga naglarawan sa sambingay sa Anak nga Mausikon."

Sa susama diha sa ganghaan sa Saint Peter's Cathedral sa Roma makita dili lamang ang larawan ni Kristo ug sa "Birhen" kondili makita usab ang larawan ni Ganymede nga "gidagit sa agila" aron mahimong magtitiing ni Zeus, ang hari sa mga diyos, ug "ni Leda [nga nanganak kang Castor ug Pollux] nga gipertilisar sa sisne" nga si Zeus. Dugang nagkomento sa maong paganong impluwensiya, si Réau misukna: "Apan unsay ikasulti sa usa ka tawo bahin sa Kataposang Paghukom diha sa Kapilyang Sistine, ang pangunang kapilya sa Batikano, diin didto iyang makita ang hubo nga Kristo ni Michelangelo nga nagbangkaw ug kilat sama sa nagdahunog nga si Jupiter [ang Romanong amahan sa mga diyos] ug sa Tinunglo nga mitabok sa Styx [ang suba nga gituohan sa mga Grego nga gitabok ang mga patay] pinaagi sa sakayan ni Charon?" Sumala sa iyang giingon: "Ang usa ka sumbanan nga naggikan sa kinatas-an [nga mao, giuyonan sa papado] sa walay pakyas pagasundon."

Ingon sa nahisgotan na, ang arte wala hatagig dakong pagtagad sa unodnong Israel ug halos dili makita diha sa rekord sa unang kongregasyon sa espirituwal nga Israel sa unang siglo K.P. Hinunoa, sila milabaw sa tanang ubang katawhan diha sa natad sa literatura, nga gigamit sa Diyos sa pagpatungha sa usa ka sinulat nga talagsaon kaayo ang katahom, dili lamang sa pagkasulat kondili ilabina sa kaundan niini: ang Bibliya. Ang ilang inspiradong mga sinulat maoy "sama sa mansanas nga bulawan diha sa linilok nga plata," uban sa mga kamatuoran nga samag-kristal katin-aw nga tungod

sa kadan-ag makaindig sa kinamaayohang mga mutya, ug sa mahulagwayong mga pulong nga naglarawan sa mga panan-awon ug mga esena sa kahalangdon ug katahom nga dili arang ikalarawan sa mga tawong batid sa arte.—Pr 25:11; 3:13-15; 4:7-9; 8:9, 10.

ARTEMAS. Usa ka kauban ni Pablo nga gihunahuna niyang ipadala ngadto kang Tito sa Creta (Tit 3:12), tingali ingong kapuli aron nga si Tito makaduyog kang Pablo sa Nicopolis. Sanglit si Artemas ug Tiquico mao ang pagapilian ni Pablo, dayag nga si Artemas maoy tinamod kaayo, ingon sa gipakita sa mga pulong ni Pablo bahin kang Tiquico sa Efeso 6:21, 22.

ARTEMIS. Ang usa ka ulay nga Gregong diyosa sa pagpangayam nailhan ingong Artemis; nailhan siya sa mga Romano ingong Diana. Kay adunay pana ug busogan, kini nga Artemis gilarawan nga naggukod ug ayamonon, ilabina ang mga laking osa. Bisan tuod giisip sa mga Grego nga ang Artemis sa Efeso mao ang ilang kaugalingong Artemis, ang Artemis sa Efeso, nga gisimba diha sa mga siyudad sa tibuok Asia Minor, gamay rag kaamgiran sa Gregong bathala sa klasikal nga mitolohiya. (Buh 19:27) Ang Artemis sa Efeso maoy usa ka diyosa sa pertilidad nga gilarawan sa lainlaing paagi ingong may daghang suso, mga itlog, ug mga lisik sa gihalad nga mga torong baka. Ang ubos nga bahin sa iyang lawas nga samag *mummy* gidayandayanan sa nagkalainlaing mga simbolo ug mga larawan sa hayop.

Si Artemis sa Efeso, ang diyosa sa pertilidad; naglibot sa iyang ulo ang mga larawan sa hayop nga ang ulo pormag agila ug ang lawas pormag leyon, ug sa ubos sa girnalda nga iyang gikulentas adunay mga simbolo sa zodiac

Ang Artemis nga gisimba sa Efeso suod nga nalangkit sa prominenteng mga diyosa sa ubang katawhan, ug gituohan nga sila usa rag gigikanan. Ang *A Dictionary of the Bible* (Tomo I, p. 605) nagingon: "Si Artemis susama kaayo kang Cybele sa Frigia, ug sa ubang mga babayeng giisip nga may balaang gahom diha sa kanasoran sa Asia, sama ni Ma sa Capadocia, ni Astarte o Astarot sa Fenicia, ni Atargatis ug Mylitta sa Sirya, ug gituohan nga kini sila mao lamay lainlaing matang sa usa ka paninugdang relihiyoso nga konsepto, nga may pipila ka kalainan diha sa lainlaing mga nasod, tungod sa magkalahing kaugmaran sumala sa lokal nga mga kahimtang ug nasodnong kinaiyahan."—Giedit ni J. Hastings, 1904.

Giisip sa mga tawo sa kakaraanan ang templo ni Artemis didto sa Efeso ingong usa sa pito ka katingalahan sa kalibotan. Kini maoy usa ka halangdong tinukod nga ginama sa sedro, sipres, puting marmol, ug bulawan.

Alang sa dagkong mga kapistahan nga himoon sa bulan sa Artemision (Marso-Abril) ginatos ka libong mga bisita ang mangabot sa Efeso gikan sa tibuok Asia Minor. Usa ka bahin sa kasaulogan mao ang relihiyosong prosesyon, diin ang larawan ni Artemis iparada sa tibuok siyudad uban ang hilabihang pagsadya.

Ang paghimog plata nga mga ampoanan ni Artemis nahimong dakong negosyo alang kang Demetrio ug sa ubang mga platero sa Efeso. Busa, sa dihang tungod sa pagsangyaw ni apostol Pablo didto sa Efeso ang ubay-ubayng mga tawo mibiya sa mahugawng pagsimba niini nga diyosa, si Demetrio nagsugnib sa ubang mga artesano, nga nagingon kanila nga ang pagsangyaw ni Pablo dili lang kay usa ka hulga sa ilang pinansiyal nga kasegurohan kondili nagpameligro usab nga ang pagsimba sa dakong diyosa nga si Artemis mahimong walay kapuslanan. Kini misangko sa usa ka kagubot nga sa kataposan napahunong sa kalihim sa siyudad. —Buh 19:23-41; tan-awa ang EFESO.

ARTESANO. Usa ka tawo nga batid sa kinamot nga trabaho o arte. Ang komon nga hubad sa Hebreohanong pulong nga *cha·rash′* maoy

"artesano," apan kon ang gitumong niini mao ang usa ka partikular nga kahanas sa buluhaton, ang prase gihubad nga mas espesipiko, pananglitan, "mamumuhat sa kahoy ug metal" (Deu 27:15), "mga panday ug mga mamumuhat sa bato" (2Sa 5:11), "maglililok sa puthaw," "maglililok sa kahoy" (Isa 44:12, 13), usab ingong "mananalsal" (1Sa 13:19), ug 'mga tiggama.' (Isa 45:16) Dugang nag-ilustrar sa daghang kabatid nga nailalom sa gitawag nga "kahanas sa pagbuhat" mao ang paghubit kang Bezalel kinsa, duyog kang Oholiab, maoy usa ka magbubuhat sa mga metal, bililhong mga bato, ug kahoy ug maoy usa ka maghahabol ug magtitina, nga batid "sa tanang matang sa pagkahanas sa pagbuhat."—Ex 35:30-35; tan-awa usab ang 2Ha 12:11, 12.

Daghang trabaho, sama sa paghimog mga himan, pagpamanday, paghimog tisa, pagkalinyas, paghablon, pagpanindot sa panapton, ug paghimog mga gamit nga gama sa yutang-kulonon ug paghimog alahas, sa usa ka panahon maoy simpleng mga buluhaton lamang diha sa balay nga gibuhat sa ordinaryong mga lalaki o mga babaye. Apan tungod kay nanimuyo ingong usa ka komunidad, napauswag pa gayod nila ang ilang kabatid labot niini. Bisan sa wala pa ang Lunop, ang pipila ka tawo nailhan ingong batid nga mga artesano. (Gen 4:21, 22) Si Nabucodonosor nagbihag sa mga artesano lakip sa mga prinsipe ug mga inhenyero sa militar gikan sa Jerusalem ngadto sa Babilonya niadtong 617 W.K.P. (2Ha 24:14, 16; Jer 24:1; 29:2) Sa pipila ka lungsod ang mga artesano sa usa ka partikular nga trabaho nag-uban sa pagpuyo diha sa samang dapit, diin sila sa kadugayan nagkahiusa ingong kapunongan ug nailhan sa ulahi tungod sa ilang buluhaton ug adunay dakong impluwensiya sa mga kalihokan sa lungsod. (Neh 3:8, 31, 32; 11:35; Jer 37:21; Buh 19:24-41) Ang mga detalye kon sa unsang paagi gibuhat niining batid nga mga artesano ang ilang buluhaton wala kaayo mapreserbar, gawas sa mga sinulat ug mga hulagway nga naggikan sa Ehipto ug nga tin-awng naghubit ug nagpakita sa nagkalainlaing mga artesano nga nagtrabaho.

Ang pagdili sa idolatriya nga gilakip diha sa Balaod ni Moises nagpugong gayod sa mga Hudiyo gikan sa uso niadto nga kabatid sa pagpanghimog mga pigurin ug sa susama niini ingong mga butang nga ginasimba. (Ex 20:4; Deu 4:15-18; 27:15) Sa pagkatinuod, ang pagsimba sa larawan ug ang pagkaugmad sa kabatid sa pagpamuhat ug paglilok dungang milambo sa mga nasod sama sa Asirya ug Babilonya. (Sal 115:2, 4-8; Isa 40:19, 20; 44:11-20; 46:1, 6, 7; Jer 10:2-5) Si Demetrio ug ang iyang kaubang mga artesano sa Efeso nanginabuhi pinaagi sa paghimo ug plata nga mga ampoanan ni Artemis.—Buh 19:24-27.

Alang sa detalyadong mga panaghisgot sa nagkalainlaing kinamot nga mga buhat, tan-awa ang tagsatagsa ka ulohan sama sa TISA; PANDAY; PAGLILOK; TINA, PAGTINA; PAGBORDA; KANTERO; PLATERO; MAGKUKULON; PAGKALINYAS; MAGTITINAG-PANIT; ug PAGHABLON.

ARUBOT [Mga Bentana]. Usa ka lungsod nga nahimong sentro sa pagdumala ilalom sa usa sa 12 ka luyoluyo nga gitudlo ni Haring Solomon sa pagtaganag pagkaon alang sa panimalay sa hari. Ang anak nga lalaki ni Hesed maoy gitugyanan didto, nga nagdumala sa Socoh ug sa yuta sa Heper. (1Ha 4:7, 10) Ang Arubot gituohan sa pagkakaron nga mao ang modernong ʽArraba, nga nahimutang duol sa Dotan ug mga 14 km (9 mi) sa A sa Samaria, busa anaa sa teritoryo sa Manases.

ARUMA [Habog; Hataas nga Dapit]. Usa ka lungsod sa teritoryo sa Epraim diin si Abimelek, ang anak nga lalaki ni Jerubaal, nagpuyo ug gikan niana siya milansad sa iyang pag-atake sa mga Sekemnon. (Huk 9:41) Gipangagpas nga kini mao ang Khirbet el-ʽOrmah (Horvat ʼel-ʽUrmeh), mga 8 km (5 mi) sa HS sa Sekem. Gituohan sa uban nga kini mao ra ang Ruma nga gihisgotan sa 2 Hari 23:36. —Tan-awa ang RUMA.

ARVAD. Diha sa matagnaong awit sa pagbangotan ni Ezequiel bahin sa Tiro, gihisgotan ang mga tawong taga-Arvad nga nag-alagad ingong hanas nga mga tigbugsay sa mga barko sa Tiro ug ingong maisog nga mga manggugubat diha sa kasundalohan niini. (Eze 27:8, 11) Ang Arvad gituohan nga mao ang gamayng batoon nga pulo nga nailhan karong adlawa ingong Arwad, nga nahimutang mga 3 km (2 mi) gikan sa baybayon sa amihanang Sirya, mga 186 km (116 mi) sa AAS sa Tiro. Ang mga molupyo maoy mga kaliwat ni Canaan.—Gen 10:15, 18.

ARVADNON [Taga- (Iya sa) Arvad]. Usa ka sakop sa banay nga naggikan kang Ham pinaagi kang Canaan ug nga dayag nga nagpuyo sa Arvad, usa ka pulo nga tabok lang sa amihanang baybayon sa Sirya. (Gen 10:6, 15, 18; 1Cr 1:16) Wala nay laing paghisgot bahin kanila gawas sa paghisgot ni Ezequiel sa mga Arvadnon ingong hanas nga mga tripulante ug maisog nga mga sundalo sa Tiro. —Eze 27:8, 11.

ARZA. Piniyalan sa panimalay ni Elah nga hari sa Israel (mga 952 W.K.P.) diin didto sa iyang balay sa Tirza "naghubog" ang hari sa dihang gipatay ni Zimri.—1Ha 16:9, 10.

ASA.

1. Ang ikatulong hari sa Juda human mabahin ang nasod sa duha ka gingharian. Si Asa maoy anak nga lalaki ni Abiam (Abias) ug apo ni Rehoboam. Naghari siya sulod sa 41 ka tuig (977-937 W.K.P.).—1Ha 15:8-10.

Ang Kasibot ni Asa Alang sa Putli nga Pagsimba. Ang Juda ug Benjamin nahupong sa apostasya sulod sa 20 ka tuig human masiak ang nasod ngadto sa duha ka gingharian. "Sama ni David nga iyang katigulangan," si Asa nagpasundayag ug kasibot alang sa putli nga pagsimba ug maisogong naghinlo sa yuta gikan sa mga lalaking pampam sa templo ug sa mga idolo. Iyang gitangtang ang iyang apohang babaye nga si Maaca gikan sa iyang posisyon nga samag 'unang ginang' sa yuta tungod sa iyang paghimog "usa ka makalilisang nga idolo" alang sa sagradong poste, o kang Asera, ug iyang gisunog ang relihiyosong idolo. —1Ha 15:11-13.

Ang rekord sa 2 Cronicas 14:2-5 nag-ingon nga "gikuha [ni Asa] ang mga langyawng halaran ug ang hatag-as nga mga dapit ug gigun-ob ang sagradong mga haligi ug giputol ang sagradong mga poste." Apan, ang 1 Hari 15:14 ug 2 Cronicas 15:17 nagpakita nga "ang hatag-as nga mga dapit wala niya kuhaa." Busa, lagmit nga ang hatag-as nga mga dapit nga gitumong sa nahaunang asoy sa Mga Cronicas mao kadtong sa gisagop nga paganong pagsimba nga mitakod sa Juda, samtang ang gitumong sa asoy sa Mga Hari mao ang hatag-as nga mga dapit diin ang katawhan misimba kang Jehova. Bisan human sa pagkatukod sa tabernakulo ug sa pagkatukod sa templo sa ulahi, ang popanahon nga paghalad alang kang Jehova gihimo diha sa hatag-as nga mga dapit, nga maoy dalawaton kaniya ubos sa linaing mga kahimtang, sama sa kahimtang ni Samuel, David, ug Elias. (1Sa 9:11-19; 1Cr 21:26-30; 1Ha 18:30-39) Bisan pa niana, ang kasagarang dapit nga giuyonan alang sa paghalad mao kadtong gipili ni Jehova. (Num 33:52; Deu 12:2-14; Jos 22:29) Ang sayop nga mga paagi sa pagsimba sa hataas nga dapit lagmit nagpadayon bisan pa sa paghanaw sa paganong hatag-as nga mga dapit, tingali tungod kay wala ipadayon sa hari ang iyang kasibot sa pagwagtang niini sama sa iyang gipakita sa dihang iyang gihanaw ang paganong mga dapit. O lagmit gihimo ni Asa ang bug-os nga paghanaw sa tanang hatag-as nga mga dapit; hinunoa, paglabay sa panahon kini mitumaw pag-usab ug wala mahanaw sa ulahing bahin sa iyang paghari, nga tungod niana kini gidugmok sa iyang manununod nga si Jehosapat.

Ang kasibot ni Asa alang sa matarong nga pagsimba gipanalanginan ni Jehova ug kalinaw sulod sa unang napulo ka tuig sa iyang pagmando. (2Cr 14:1, 6) Sa ulahi ang Juda giatake sa usa ka milyong manggugubat ubos ni Zera nga Etiopianhon. Bisan tuod walay bawot sa gidaghanon, si Asa migula aron sa pagsugat sa mga manunulong didto sa Maresah nga mga 38 km (23 mi) sa KHK sa Jerusalem sa ubos nga kayutaan sa Juda. Ang iyang kinasingkasing nga pag-ampo una pa magsugod ang gubat nagpakitag pag-ila sa gahom sa Diyos sa pagluwas ug siya nangamuyo sa tabang ni Jehova, nga nag-ingon: "Kami nagasalig kanimo, ug sa imong ngalan kami mianhi batok niining panon sa katawhan. Oh Jehova, ikaw mao ang among Diyos. Ayaw tugoti nga ang may-kamatayong tawo makahupot ug kusog batok kanimo." Kini misangpot sa bug-os nga kadaogan.—2Cr 14:8-15.

Human niadto, si Asa gisugat ni manalagnang Azarias kinsa nagpahinumdom kaniya: "Si Jehova magauban kaninyo basta kamo magauban kaniya," ug "kon inyo siyang biyaan siya mobiya kaninyo." Iyang gipahinumdom ang malaglagong panag-away nga nasinati sa nasod sa dihang sila mibulag kang Jehova ug giawhag si Asa sa pagpadayon nga maisogon sa iyang buluhaton alang sa putli nga pagsimba. (2Cr 15:1-7) Tungod sa pagsanong dayon ni Asa ug sa pagpalig-on sa nasod diha sa matuod nga pag-alagad kang Jehova, ang daghang katawhan gikan sa amihanang gingharian mibiya sa maong rehiyon aron motipon sa usa ka dakong panagkatigom sa Jerusalem sa ika-15 nga tuig sa pagmando ni Asa (963 W.K.P.), nga sa maong panagkatigom gihimo ang usa ka pakigsaad nga nagpahayag sa determinasyon sa katawhan sa pagpangita kang Jehova ug sa pagpahamtang sa silot nga kamatayon niadtong dili motuman niini nga pakigsaad.—2Cr 15:8-15.

Ang Daotang Laraw ug ang Pagpakiggubat Batok Kang Baasa. Si Haring Baasa sa Israel nagbabag sa agianan kang bisan kinsa nga gustong mobalik sa Juda pinaagi sa pagpalig-on sa utlanang siyudad sa Rama, nga nahimutang sa dakong dalan paingon sa Jerusalem ug duol ra sa may A sa maong siyudad. Si Asa, pinaagig tawhanong pangatarongan o tungod sa pagsunod sa daotang tambag, wala na sa bug-os mosalig kang Jehova ug midangop na sa diplomasya ug pagpakigkunsabo aron mawala ang hulga. Iyang gikuha ang mga bahandi sa templo ug kadtong gikan sa balay sa hari ug gipadala kini ingong hiphip ngadto kang Haring Ben-hadad I sa Sirya aron hayloon siya nga iliso ang pagtagad ni Baasa pinaagig pag-atake sa amihanang utlanan sa Israel. Gidawat kini ni Ben-hadad I, ug ang iyang pagsulong sa mga siyudad sa Israel sa A nakapahunong sa pagpanukod ni Baasa ug nagpaatras sa iyang mga kasundalohan gikan sa Rama. Niana girekluta ni Asa ang tanang tawo nga mahimong gamiton gikan sa tibuok

nga gingharian sa Juda ug gidala niya ang tanang suplay nga materyales sa pagpanukod ni Baasa, ug gigamit kini sa pagtukod sa mga siyudad sa Geba ug Mizpa.—1Ha 15:16-22; 2Cr 16:1-6.

Tungod niini, si Asa giatubang ni Hanani nga tigpatin-aw sa panan-awon, kinsa nagpunting sa pagkadili-maunongon ni Asa pinaagi sa dili pagsalig sa Diyos nga nagluwas kaniya gikan sa dakong panon sa kasundalohang Etiopianhon, nga nagpahinumdom kang Asa nga "kon mahitungod kang Jehova, ang iyang mga mata nagalibotlibot sa tibuok nga yuta aron ipakita ang iyang kusog alang niadtong kansang kasingkasing maoy bug-os alang kaniya." Tungod sa iyang kabuangan, si Asa makasagubang ug padayong pakiggubat. Nayugot sa pagtul-id, si Asa dili-makataronganong nagpabilanggo kang Hanani ug nagmalupigon sa uban sa katawhan.—2Cr 16:7-11.

Ang mga pulong sa 2 Cronicas 16:1 nga si Baasa misulong sa Juda "sa ikakatloag-unom ka tuig sa paghari ni Asa" nakapatunghag pipila ka pangutana, sanglit ang pagmando ni Baasa, nga nagsugod sa ikatulong tuig ni Asa ug milungtad lamang ug 24 ka tuig, natapos mga 10 ka tuig una pa ang ika-36 nga tuig sa pagmando ni Asa. (1Ha 15:33) Bisan tuod nga ang pipila naghunahunang nasayop ang magkokopya ug nagtuong kini nagtumong sa ika-16 o ika-26 nga tuig sa paghari ni Asa, ang pagtuo nga kini nasayop wala kinahanglana aron lang magkaharmonya ang mga asoy. Ang mga komentaristang Hudiyo nagkutlo sa *Seder Olam,* nga naghisgot nga ang ika-36 nga tuig giihap sukad sa paglungtad sa bulag nga gingharian sa Juda (997 W.K.P.) ug mitakdo sa ika-16 nga tuig ni Asa (si Rehoboam nagmando sa 17 ka tuig, si Abias 3 ka tuig, ug nianang tungora si Asa diha sa iyang ika-16 nga tuig). (*Soncino Books of the Bible,* London, 1952, *ftn* sa 2Cr 16:1) Kini usab ang panglantaw ni Arsobispo Ussher. Busa, ang tatawng kalainan usab sa mga pulong sa 2 Cronicas 15:19 nga nag-ingong, kon bahin sa "gubat, wala kini mahitabo hangtod sa ikakatloag-lima [sa pagkatinuod, ang ikanapulog-lima] ka tuig sa paghari ni Asa," ug ang mga pulong sa 1 Hari 15:16 nga nag-ingong "ang pakiggubat nahitabo tali kang Asa ug Baasa nga hari sa Israel sa tanan nilang adlaw," mahimong ipatin-aw nga sa dihang nagsugod ang mga panagbangi sa duha ka hari, kini nagpadayon pa human niadto, sumala sa gitagna ni Hanani.—2Cr 16:9.

Pagkasakit ug Pagkamatay. Sa kataposang tulo ka tuig ni Asa, siya nag-antos tungod sa iyang sakit sa tiil (tingali *gout* o panghupong sa mga lutaluta), ug sa dili-maalamong paagi siya mipalabi sa pagpangitag pisikal nga pagkaayo kay sa espirituwal nga pagkaayo. Sa iyang pagkamatay siya gihatagan ug dungganong paglubong didto sa iyang giandam nga lubnganan sa Siyudad ni David.—1Ha 15:23, 24; 2Cr 16:12-14.

Bisan usahay siya nagpakitag kawalay kaalam ug espirituwal nga panabot, ang maayong mga hiyas ug ang pagkawala-malangkit ni Asa sa apostasya nangibabaw kay sa iyang mga kasaypanan, ug siya gilantaw ingong usa sa matinumanong mga hari sa linya ni Juda. (2Cr 15:17) Ang 41-ka-tuig nga paghari ni Asa nagkobre sa paghari sa walo ka hari sa Israel: kang Jeroboam, Nadab, Baasa, Elah, Zimri, Omri, Tibni (kinsa nagmando sa usa ka bahin sa Israel sa pagpakigbatok kang Omri), ug Ahab. (1Ha 15:9, 25, 33; 16:8, 15, 16, 21, 23, 29) Pagkamatay ni Asa ang iyang anak nga lalaki nga si Jehosapat nahimong hari.—1Ha 15:24.

2. Usa ka anak nga lalaki sa Levihanong si Elkana ug ang amahan ni Berekias, kinsa gitala ingong nagpuyo sa "kabalangayan sa mga Netopahanon" human makabalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya.—1Cr 9:16.

ASAHEL [Ang Diyos Naghimo].

1. Usa ka anak nga lalaki sa igsoong babaye ni David o sa iyang igsoong babaye sa inahan nga si Zeruia ug igsoon ni Abisai ug Joab; busa, pag-umangkon ni David. (1Cr 2:15, 16) Gipasidunggan ingong lakip sa 30 ka talagsaong manggugubat ilalom ni David, si Asahel nailhan ilabina tungod sa iyang katulin, "sama sa usa sa mga gasela nga anaa sa kapatagan." (2Sa 2:18; 23:24) Kini maoy nagpapukan kaniya. Human sa panagtigiay didto sa Linaw sa Gabaon ug sa misunod nga pagkapildi sa mga kasundalohang Israelinhon ilalom ni Abner, si Asahel matubayong migukod sa mikalagiw nga si Abner. Human si Asahel hangyoa sa paghunong sa duha ka higayon, ang kusgang si Abner miduslak sa pangulahiang tumoy sa iyang bangkaw sa tiyan ni Asahel, ug si Asahel namatay dihadiha. Bisan tuod gipahunong ni Joab nga igsoon ni Asahel ang kasundalohan sa Juda sa pagpakigaway ingong sanong sa pagtutol ni Abner, ang pagkamatay ni Asahel nakahatag ug kapait sa kahiladman ni Joab mao nga sa ulahing higayon siya malansisong nagmaniobra aron mapatay si Abner pinaagi sa espada.—2Sa 2:12-28; 3:22-27.

Sa 1 Cronicas 27:7 si Asahel gilista ingong komandante sa usa ka dibisyon sa binulan nga kahikayan sa kasundalohan. Sanglit namatay si Asahel sa wala pa maghari si David sa tibuok Israel, ang paghisgot kaniya dinhi lagmit maylabot sa iyang panimalay, nga gihawasan sa iyang anak nga lalaki nga si Zebadias, nga gipaila sa teksto ingong manununod ni Asahel. Ang laing posibilidad mao ang gihisgotan sa *The Interpreter's Dictionary of the Bible* (giedit ni G. A. Buttrick, 1962, Tomo 1,

p. 244): "Posible nga kita dunay hulad dinhi sa mga sundalo ni David, nga giorganisar sa unang yugto sa pagmando sa hari sa Juda, ug nga kining orihinal nga listahan gibag-o pinaagi sa pag-apil kang Zebadias, anak nga lalaki ug manununod ni Asahel niini nga katungdanan."—Itandi ang 1Cr 12.

2. Usa sa mga Levihanon nga gitudlo aron magtudlo sa Balaod sa tibuok Juda, sugod sa ikatulong tuig sa paghari ni Jehosapat (934 W.K.P.).—2Cr 17: 7, 8; itandi ang Deu 33:8-10.

3. Usa ka komisyonado nga nag-alagad sa templo panahon sa paghari ni Ezequias (745-717 W.K.P.) maylabot sa mga amot ug ikapulo. —2Cr 31:13.

4. Ang amahan sa usa ka Jonatan nga katalirongan ni Esdras.—Esd 10:15; tan-awa ang JAZEIAS.

ASAIAS [Si Jah Naghimo].

1. Usa ka kaliwat ni Merari, ikatulong anak nga lalaki ni Levi, ug usa ka pangulo sa balay sa amahan. Usa siya sa mga pangulo taliwala sa mga Levihanon kinsa nahimong bahin sa grupo sa 862 ka pinili nga magdala sa arka sa pakigsaad ngadto sa Jerusalem panahon sa ikaduha (ug malamposon) nga pagdala niini ni David.—1Cr 6:29, 30; 15:4-12.

2. Usa ka pangulo sa tribo ni Simeon sa mga adlaw ni Haring Ezequias (745-717 W.K.P.). Lakip siya sa mga Simeonhon nga miduyog sa pagsakop sa tabunok nga walog sa yuta sa Gedor, nga hangtod niadtong tungora gipuy-an pa sa mga Hamihanon ug mga Meunim.—1Cr 4:36-41.

3. Gitawag nga "alagad sa hari," usa siya sa lima ka sinugo nga gipangulohan ni Hilkias, kinsa gipadala ni Haring Josias ngadto sa babayeng manalagna nga si Hulda aron magpakisayod kang Jehova bahin sa kahulogan sa dili pa dugayng nakaplagan nga basahon sa Balaod (sa 642 W.K.P.). —2Ha 22:3, 8, 12-14; 2Cr 34:20, 21.

4. Ang panganay sa mga Shilonhon (1Cr 9:1-3, 5) nga gitala lakip niadtong mipauli gikan sa Babilonya human sa pagkadestiyero. Sa Nehemias 11:5 gihisgotan si Maaseias ingong usa ka "Selahanon" nga kaliwat ni Juda, ug tungod sa managsamang kahulogan niini nga mga ngalan (ang Maaseias nagkahulogang "Buhat ni Jehova") giisip sa pipila nga si Asaias ug Maaseias mao ra ug naggikan kang Sela, ang kinamanghorang anak nga lalaki ni Juda pinaagi sa anak nga babaye ni Shua nga Canaanhon.—Gen 38:2, 5; tan-awa ang MAASEIAS Num. 17.

ASAN [lagmit, Aso]. Usa ka siyudad sa Sepela o ubos nga kayutaan sa Juda. Unang gipahat ngadto kang Juda, human niana kini gihatag ngadto kang Simeon, tungod kay ang teritoryo sa Juda dako ra kaayo. (Jos 15:42; 19:7, 9; 1Cr 4:32) Gikan kanila gipasa kini ngadto sa Levihanong banay sa mga Kohatnon. (1Cr 6:54, 59) Ang 1 Samuel 30:30 naghisgot sa "Borasan" ingong usa sa mga siyudad nianang maong rehiyon nga gipadad-an ni David ug mga inagaw human sa iyang kadaogan batok sa mga Amalekanhon, ug kini gihunahuna sa pipila nga mao ra usab ang Asan. Sa Josue 21:16 gipakita ang talaan sa mga siyudad nga gihatag ngadto sa mga Kohatnon, nga katumbas nianang sa 1 Cronicas 6:59, apan ang "Ain" maoy makaplagan diha sa talaan sa Josue inay ang Asan. Nagkomento bahin sa teksto, ang *Soncino Books of the Bible* (London, 1950) nagsugyot nga ang kompletong ngalan sa siyudad lagmit maoy Ain-asan.

Gituohan sa daghan nga ang Asan mao ang Khirbet ʽAsan, nga nahimutang nga mga 2.5 km (1.5 mi) sa AK sa modernong Beer-seba, tupad sa Nahal ʽAsan. Gisugyot ni Yohanan Aharoni nga ang Asan mao ang Tel Bet Mirsham, 25 km (16 mi) sa AAS sa Beer-seba.

ASAP [Siya [Diyos] Nagtigom].

1. Anak nga lalaki ni Levi kang Gersom. (1Cr 6: 39, 43) Sa panahon sa paghari ni Haring David (1077-1038 W.K.P.) si Asap gitudlo sa mga Levihanon ingong pangulong mag-aawit ug manunugtog sa mga piyangpiyang nga miuban sa Arka samtang gidala kini gikan sa balay ni Obed-edom ngadto "sa Siyudad ni David." (1Cr 15:17, 19, 25-29) Human niadto si Asap, uban kang Heman ug Etan, nag-alagad sa tabernakulo sa pagdumala sa musika ug sa pag-awit. (1Cr 6:31-44) Sama kang Heman ug Jedutun (dayag nga mao ra si Etan), si Asap gitawag nga "bisyonaryo," kinsa "nagapanagna uban sa mga alpa."—1Cr 25:1-6; 2Cr 29:30; 35:15.

Ang mga anak nga lalaki ni Asap nagpadayon sa pagpormag usa ka espesyal nga grupo sa mga kahikayan sa orkestra ug koro, nga maoy gisaligan sa panahon sa inagurasyon sa templo ug sa pagdala sa Arka gikan sa Zion ngadto sa dapit sa templo (2Cr 5:12); sa panahon sa mga reporma ni Haring Ezequias (2Cr 29:13-15); ug sa panahon sa dakong pagsaulog sa Paskuwa sa paghari ni Haring Josias. (2Cr 35:15, 16) Ang pipila sa iyang mga kaliwat maoy lakip usab sa unang grupo nga namalik sa Jerusalem gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya. —Esd 2:1, 41; Neh 7:44.

Ang mga superskripsiyon sa Salmo 50 ug 73 hangtod sa 83 nagpasidungog niining mga awita kang Asap. Ugaling, ang ngalan nga gigamit didto morag nagtumong sa panimalay diin siya ang pangulo sa amahan, sanglit ang pipila sa mga salmo (Sal 79, 80) dayag nga naghubit sa mga hitabo human sa mga adlaw ni Asap.

2. Usa ka kaliwat ni Kohat nga anak nga lalaki ni Levi. Ang iyang mga kaliwat nag-alagad ingong mga magbalantay-sa-ganghaan sa tabernakulo sa panahon ni Haring David.—1Cr 26:1; Num 16:1.

3. Lakip sa gihisgotang mga opisyal ni Haring Ezequias (745-717 W.K.P.) mao "si Joa nga anak nga lalaki ni Asap nga tigtala." (2Ha 18:18, 37; Isa 36:3, 22) Bisag ang pulong "tigtala" gitumong kang Asap diha sa *Cyclopædia of Biblical Literature* ni John Kitto (1880, Tomo I, p. 233), giisip kini sa daghang eskolar nga nagtumong kang Joa (sa ingon, si Joah ben Asaph nga tigtala). Sanglit ang terminong "anak nga lalaki" sagad gigamit sa diwa nga "kaliwat," ang pipila naghunahuna nga kini nga Asap mao ra ang Num. 1.

4. Ang "magbalantay sa parke" ni Haring Artajerjes sa panahong mibalik si Nehemias sa Jerusalem (455 W.K.P.). (Neh 2:8) Ang parke punog kakahoyan, tingali sa Lebanon, nga ubos usab sa pagkontrolar sa Persia. Ang Hebreohanong ngalan sa magbalantay sa parke hayan nagpaila nga siya usa ka Hudiyo nga nakabaton niining opisyal nga katungdanan, sama kang Nehemias nga nag-alagad sa hinungdanong katungdanan ingong magtitiing sa hari.—Neh 1:11.

ASAREL. Usa sa upat ka anak nga lalaki ni Jehalelel sa tribo ni Juda.—1Cr 4:16.

ASARELA. Usa ka anak nga lalaki ni Asap nga nag-alagad kauban sa mga pundok nga tig-alagad ingong mga maghohoni ug mga mag-aawit diha sa balay ni Jehova sa panahon ni David. (1Cr 25:1, 2) Lagmit nga ang Jesarela sa bersikulo 14 maoy lain niyang ngalan.

ASAWA. Usa ka minyong babaye. Sa Hebreohanon, ang *'ish·shah'* nagkahulogan nga "babaye" (sa literal, usa ka babaye nga tawo) o "asawa"; ang asawa gihisgotan ingong "gipanag-iya sa bana." (Isa 62:4, *ftn* sa *Rbi8*) Sa Grego, ang *gy·ne'* mahimong magkahulogan nga "asawa," o "babaye," minyo man o dili. Si Jehova nga Diyos naghatag sa unang tawo nga si Adan ug usa ka asawa pinaagi sa pagkuhag usa ka gusok gikan kaniya ug gihimo kining babaye. Mao nga siya nahimong bukog sa iyang mga bukog ug unod sa iyang unod. Siya maoy katugbang ni Adan ug gilalang ingong katabang niya. (Gen 2:18, 20-23) Ang Diyos direktang nakiglabot kang Adan, ug sa baylo, gisulti ni Adan ang mga sugo sa Diyos ngadto sa iyang asawa. Tungod kay siya ang unang gilalang ug gibuhat diha sa larawan sa Diyos, siya nakabatog pribilehiyo ingong ulo sa babaye ug tigpamaba sa Diyos ngadto kaniya. Ang iyang pagkaulo kinahanglang ipasundayag pinaagi sa gugma, ug ang babaye ingong katabang angayng makigtambayayong bahin sa sugo sa pagpanganak nga gihatag ngadto sa magtiayon.—Gen 1:28; tan-awa ang BABAYE.

Human sila makasala, una si Eva, nga inay nga katabang sa iyang bana nahimo hinuong maninental, ug dayon ang iyang bana nga si Adan, nga misunod kaniya sa pagpakasala, ang Diyos nagpahayag ug paghukom sa babaye, nga nag-ingon: "Dugangan ko pag-ayo ang kasakit sa imong pagmabdos; sa mga kaul-ol sa pagpanganak ikaw manganak ug mga anak, ug ang imong pangandoy maoy alang sa imong bana, ug siya magagahom kanimo." (Gen 3:16) Sukad nianang panahona, taliwala sa daghang tawo sa yuta ang babaye gidominar gayod sa iyang bana, sagad sa maharason kaayong paagi, ug inay nga usa ka kauban ug katabang, siya sagad gitratar nga sama sa usa ka sulugoon.

Taliwala sa Karaang mga Hebreohanon. Taliwala sa karaang mga Hebreohanon, ang lalaki mao ang ulo sa panimalay ug maoy tag-iya (Heb., *ba'al*) sa iyang asawa, ug ang babaye maoy usa nga gipanag-iya (*be'u·lah'*). Taliwala sa mga alagad sa Diyos, ang asawa gihatagan ug dignidad ug usab gipasidunggan. Ang diyosnong mga babaye nga adunay kaisog ug katakos, samtang nagpasakop sa pagkaulo sa ilang mga bana, adunay dakong kagawasan sa paglihok ug maoy mga malipayon sa ilang kahimtang; sila gipanalanginan pinaagi sa paggamit ni Jehova nga Diyos kanila sa pagbuhat ug linaing mga pag-alagad kaniya. Lakip sa daghang matinumanong mga asawa diha sa Bibliya mao si Sara, Rebeca, Debora, Ruth, Ester, ug Maria nga inahan ni Jesus.

Asawa protektado ilalom sa Balaod. Bisan tuod ang bana nakabaton ug labaw nga posisyon sa kahikayan sa kaminyoon, ang Diyos nagsugo sa bana sa pagtagana ug sa pag-atiman sa pamilya sa materyal ug espirituwal nga paagi. Dugang pa, ang bisan unsang kasaypanan sa pamilya mosumbalik kaniya; busa siya adunay bug-at nga responsibilidad. Ug bisan tuod mas daghan siya ug pribilehiyo kay sa iyang asawa, ang balaod sa Diyos nagpanalipod sa asawa ug naghatag kaniya ug pipila ka talagsaong mga pribilehiyo, aron iyang mabatonan ang usa ka malipayon, mauswagon nga kinabuhi.

Lakip sa pipila ka probisyon sa Balaod nga nalangkit ang asawa mao: Ang bana o kaha ang asawa patyon kon manapaw. Kon ang bana may katahap nga ang iyang asawa nagluib kaniya sa tago, mahimong dad-on niya ang iyang asawa ngadto sa saserdote, aron hukman ni Jehova nga Diyos ang maong butang, ug kon ang babaye sad-an, mokuyos ang iyang mga sangkap sa pagsanay; sa laing bahin, kon siya dili sad-an, ang bana sugoon sa pagpamabdos kaniya, sa ingon magpaila kaniya sa

dayag nga siya inosente. (Num 5:12-31) Ang bana mahimong magdiborsiyo sa iyang asawa kon iyang nakaplagan diha kaniya ang butang nga malaw-ay. Mahimong lakip niini ang pagpakitag grabeng kawalay-pagtahod kaniya o paghatag ug kaulawan sa panimalay o sa panimalay sa amahan sa bana. Apan ang asawa napanalipdan ubos sa sugo nga ang bana kinahanglang magsulat alang kaniya ug sulat-pamatuod sa diborsiyo. Busa siya adunay kagawasan sa pagminyo sa laing lalaki. (Deu 24:1, 2) Kon ang asawa mihimog panumpa apan gihunahuna sa bana nga kini dili maalamon o makadaot sa kaayohan sa pamilya, siya mahimong magnulo niini. (Num 30:10-15) Hinunoa, magsilbi kining panalipod alang sa asawa, nga magpugong kaniya sa paghimog hinanaling aksiyon nga mahimong mosangpot ug kalisdanan alang kaniya.

Ang poligamiya gitugotan ubos sa Moisesnong Balaod apan gikontrolar aron nga ang asawa mapanalipdan. Ang bana dili makabalhin sa katungod sa pagkapanganay gikan sa anak sa wala-kaayo higugmaang asawa ngadto sa anak sa iyang mas gihigugmang asawa. (Deu 21:15-17) Kon ang Israelinhong anak nga babaye gibaligya sa iyang amahan ingong sulugoon ug ang agalon naghimo kaniyang puyopuyo, ang iyang agalon motugot nga siya lukaton kon siya wala makapahimuot kaniya, apan dili niya ikabaligya siya ngadto sa langyawng tawo. (Ex 21:7, 8) Kon ang agalon o kaha ang iyang anak nga lalaki magkuha kaniya ingong puyopuyo ug dayon magminyo sa laing asawa, siya kinahanglang tagan-an ug pagkaon, besti, ug puyanan, maingon man sa kon unsay nahiangay alang sa magtiayon.—Ex 21:9-11.

Kon ang bana sa daotang paagi nagsumbong sa iyang asawa nga siya nagpakaaron-ingnong ulay sa panahon sa kaminyoon ug ang iyang sumbong napamatud-ang bakak, ang bana silotan ug kinahanglang mobayad sa amahan sa babaye ug doble sa bugay sa kaminyoon alang sa mga ulay ug dili makadiborsiyo kaniya sa tanan niyang mga adlaw. (Deu 22:13-19) Kon ang usa ka tawo magtental sa usa ka dili-sinayoran nga ulay, siya kinahanglang magbayad ug bugay ngadto sa iyang amahan ug, kon motugot ang amahan sa pagminyo kaniya, human niana siya dili na gayod makadiborsiyo kaniya sa tanan niyang mga adlaw.—Deu 22:28, 29; Ex 22:16, 17.

Bisan tuod ang kahimtang sa asawa sa Hebreohanong katilingban medyo lahi sa kahimtang sa asawa sa Kasadpanhong katilingban karong adlawa, ang matinumanong asawa nga Hebreohanon malipayon sa iyang kahimtang ug sa iyang buluhaton. Siya nagtabang sa iyang bana, nag-atiman sa pamilya, nagdumala sa panimalay, ug nakakaplag ug katagbawan ug kahimuot sa daghang mga butang, nga nakahimo sa pagpakita sa bug-os sa iyang mga kinaiya ug mga katakos.

Kahubitan sa Usa ka Maayong Asawa. Ang malipayong kahimtang ug mga kalihokan sa matinumanong asawa gihubit diha sa Proverbio 31. Siya gihisgotan nga labi pang bililhon alang sa iyang bana kay sa mga korales. Ang iyang bana makasalig kaniya. Siya kugihan—naghabol, naghimog mga besti alang sa iyang pamilya, nangunay sa pagpamalit sa mga kinahanglanon sa panimalay, nagtrabaho sa parasan, nagdumala sa panimalay uban sa mga sulugoon, miabag sa uban nga nanginahanglan ug tabang, nagbesti sa iyang pamilya ug maanindot nga mga besti, gani nakabatog pipila ka kinitaan gikan sa mga produkto nga iyang ginama, nagtagana sa iyang pamilya alang sa wala damhang mga galastohan, nagpahayag sa iyang kaugalingon pinaagi sa kaalam ug mahigugmaong-kalulot, ug, pinaagi sa pagkahadlok kang Jehova ug sa maayong mga binuhatan, nakadawat ug pagdayeg gikan sa iyang bana ug sa iyang mga anak, sa ingon nagpasidungog sa iyang bana ug sa iyang pamilya diha sa yuta. Sa pagkatinuod, siya nga nakakaplag ug usa ka maayong asawa nakakaplag ug usa ka maayong butang ug nakabaton ug maayong kabubut-on gikan kang Jehova.—Pr 18:22.

Diha sa Kristohanong Kongregasyon. Ang sukdanan diha sa Kristohanong kongregasyon nga ang usa ka bana magbaton lamang ug usa ka buhing asawa. (1Co 7:2; 1Ti 3:2) Ang mga asawa gisugo nga magpasakop sa ilang mga bana, Kristohanong magtutuo man kini nga mga bana o dili. (Efe 5:22-24) Ang mga asawa dili angay nga maghikaw sa nahiangay alang sa magtiayon, kon unsay angay nga ihatag sa bana, mao man usab ang asawa, siya dili "magbuot sa iyang kaugalingong lawas." (1Co 7:3, 4) Ang mga asawa gisugo nga himoon nilang pangunang dayandayan ang natago nga pagkatawo sa ilang kasingkasing, nga magpatunghag bunga sa espiritu, aron nga pinaagi lamang sa ilang panggawi tingali ilang makabig sa Kristiyanidad ang ilang dili-magtutuong bana. —1Pe 3:1-6.

Mahulagwayong Paggamit. Sa mahulagwayong diwa gihubit ni Jehova ang Israel ingong iyang asawa pinaagi sa iyang pakigsaad uban sa nasod. (Isa 54:6) Si apostol Pablo naghisgot kang Jehova ingong ang Amahan sa inanak-sa-espiritung mga Kristohanon, ug siya naghisgot bahin sa "Jerusalem sa itaas" ingong ilang inahan, nga maorag si Jehova naminyo ngadto kaniya aron sa pagpatunghag inanak-sa-espiritung mga Kristohanon. (Gal 4:6, 7, 26) Ang Kristohanong kongregasyon gihisgotan ingong pangasaw-onon, o asawa, ni Jesu-Kristo.—Efe 5:23, 25; Pin 19:7; 21:2, 9.

ASBEA [Ang Usa Akong Papanumpaon (Pahimoon ug Panaad)]. Ang balay o banay ni Asbea naggikan sa anak nga lalaki ni Juda nga si Sela ug kini nailado sa paggama ug pinong panapton. (1Cr 4:21) Gidugang sa mga Targum nga ang ilang lino gihimo alang sa mga hari ug mga saserdote.

ASBEL, ASBELNON. Si Asbel maoy usa ka anak nga lalaki ni Benjamin, nga gitalang ikatulo sa Genesis 46:21, apan ikaduha sa 1 Cronicas 8:1. Niadtong 1728 W.K.P. siya miadto sa Ehipto uban sa banay ni Jacob. Mopatim-aw nga siya gitawag ug Jediael diha sa 1 Cronicas 7:6, 10. Ang mga Asbelnon, nga iyang mga kaliwat, girehistro sa pagsenso nga gihimo didto sa desyertong kapatagan sa Moab niadtong mga 1473 W.K.P.—Num 26:38.

ASDOD. Usa sa lima ka pangunang siyudad sa mga Filistehanon ilalom sa ilang "magkaabin nga mga ginoo" ug lagmit mao ang relihiyosong sentro sa Filistia uban ang pagsimba niini sa bakak nga diyos nga si Dagon. Ang ubang mga siyudad mao ang Gat, Gaza, Askelon, ug Ekron. (Jos 13:3) Ang Asdod gituohan nga mao ang Esdud (Tel Asdod) nga mga 6 km (3.5 mi) sa HHS sa, ug pailaya gikan sa, modernong Asdod daplin sa baybayon.

Kini unang gihisgotan sa Josue 11:22 uban sa Gaza ug Gat ingong pinuy-anan sa nahibilin sa samag-higante nga mga Anakim. Tungod kay habog ang dapit nga gitukoran niini ug duol ra kini sa dalan nga agianan sa kasundalohan ubay sa baybayon gikan sa Ehipto hangtod sa Palestina, ang Asdod nag-okupar ug usa ka estratehikong dapit sa militar. Sa panahon nga gisakop kini sa mga Israelinhon kini gihatag, uban sa kabalangayan nga nait sa siyudad, ngadto sa Juda (Jos 15:46, 47); apan lagmit nga ang mga molupyo niini gilakip sa "mga molupyo sa ubos nga patag" kinsa dili mapapahawa "tungod kay sila may mga karong iggugubat nga tinaoran ug puthawng mga sanggot."—Huk 1:19.

Ang Filistehanong mga siyudad daw nakabaton sa kinatayuktokan sa gahom niini sa panahon ni Haring Saul. Sa wala pa mahimong hari si Saul, gipaagom sa mga Filistehanon ug grabeng kapildihan ang mga Israelinhon didto sa Ebenezer ug giilog ang arka sa pakigsaad, nga human niana ilang gidala kini ngadto sa Asdod ug gibutang didto sa templo ni Dagon, tapad sa larawan sa ilang diyos. Human sa duha ka pagpakaulaw nga milagrosong gipahamtang nganha sa larawan ni Dagon, ang mga Asdodnon nakaagom ug grabeng hampak nga almoranas nga nakapalisang kanila. Tungod sa panagsabot sa magkaabin nga mga ginoo sa mga Filistehanon gibalhin ang Arka ngadto sa siyudad sa Gat, nga tungod niana midangat ang hampak didto. Sulod sa pito ka bulan gidala pagbalik ang Arka ngadto sa Israel, inubanan sa halad nga bulawan. —1Sa 5:1–6:18; tan-awa ang FILISTIA, FILISTEHANON.

Bisan tuod si Haring David nagpahamtang ug ubay-ubayng kapildihan sa mga Filistehanon, ang ilang pangunang mga siyudad dayag nga nagpabiling independente hangtod sa panahon ni Haring Uzzias (829-778 W.K.P.). Si Uzzias gihubit ingong tiggama ug "mga kasangkapan sa gubat" (2Cr 26:15), ug ang 2 Cronicas 26:6 naghisgot kanato nga si Uzzias "migula ug nakig-away batok sa mga Filistehanon ug gibuslotan ang paril sa Gat ug ang paril sa Jabne ug ang paril sa Asdod, nga human niana siya nagtukod ug mga siyudad sa teritoryo sa Asdod ug taliwala sa mga Filistehanon."

Dayag nga ang teritoryo sa Asdod wala magpabiling nailalom sa pagkontrolar sa Juda, kay sa ulahing mga yugto ang mga inskripsiyon nagpakita nga gipalagpot ni Haring Sargon II sa Asirya ang lokal nga hari nga si Azuri ug gientrono si Ahimiti puli kaniya. Tungod sa usa ka pag-alsa, si Sargon nakiggubat batok sa Filistia, nga nagsakop sa Gat, "Asdudu" (Asdod), ug "Asdudimmu" (Asdod-daplin-sa-Dagat, lagmit usa ka bulag nga dapit nga nahimutang daplin sa kabaybayonan). Tingali mao kini ang pagpakiggubat nga gihisgotan sa Isaias 20:1 ug usa ka dili-bug-os nga katumanan sa tagna sa Amos 1:8. Sa misunod nga siglo girekord ni Herodotus (II, 157) nga ang siyudad sa Asdod (Azotus) gilikosan ni Paraon Psamtik (Psammetichus) sulod sa 29 ka tuig.

Ang usa ka bato nga prisma ni Senakerib sa Asirya nag-ingon nga gipadad-an siya ni "Mitinti nga taga-Asdod" ug mahalon nga mga gasa ug gihagkan siya sa mga tiil, ug kini dugang nga nag-ingon bahin kang Haring Ezequias sa Juda (745-717 W.K.P.): "Ang iyang mga lungsod nga akong giagawan, gikuha ko gikan sa iyang nasod ug gihatag kini ngadto kang Mitinti nga hari sa Asdod." (*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. B. Pritchard, 1974, pp. 287, 288) Daw huyang na ang gahom sa Asdod sa panahon ni Jeremias (human sa 647 W.K.P.) mao nga siya namulong bahin sa "mga nahibilin sa Asdod." (Jer 25:20) Si Nabucodonosor, kansang pagmando nagsugod niadtong 624 W.K.P., naghisgot sa hari sa Asdod ingong usa sa mga binilanggo sa palasyo sa Babilonya.—Itandi ang Sof 2:4.

Sa yugto human sa pagkadestiyero, ang Asdod pangunang nakigbatok gihapon sa mga Israelinhon (Neh 4:7), ug gibadlong pag-ayo ni Nehemias ang mga Hudiyo nga nakigminyo ug Asdodnong mga asawa, nga nagpatunghag mga anak nga "nagsulti ug Asdodnon, ug wala kanilay makamaong mosulti ug Hudiyohanon." (Neh 13:23, 24) Sulod sa yugto sa mga Macabeo, ang idolatrosong Asdod (gitawag ug Azotus) gisulong ni Judas Macabeo

niadtong mga 163 W.K.P. ug sa ulahi sa igsoong lalaki ni Judas nga si Jonatan niadtong mga 148 W.K.P., ug ang templo ni Dagon gisunog panahon niining ikaduhang pag-atake.—1 Macabeo 5:68; 10:84.

Angayng matikdan nga ang tagna ni Zacarias nagpunting sa panahon nga ang Asdod pagabuntogon sa mga langyaw. Tataw nga tungod kay wala nay lumad nga populasyon ug pagmando nga Filistehanon, ang matagnaong pulong mao: "Ang usa ka anak sa gawas magapahiluna sa Asdod."—Zac 9:6.

Kining maong siyudad gitukod pag-usab sa mga Romano niadtong mga tuig 55 W.K.P. ug nailhan sa kadaghanan sa Gregong ngalan niini nga Azotus. Si Felipe nga ebanghelisador miagi sa Asdod panahon sa iyang panaw sa pagsangyaw nga gitala diha sa Buhat 8:40.

ASDODNON [Taga- (Iya sa) Asdod]. Usa ka molupyo sa Filistehanong siyudad sa Asdod. (Jos 13:3) Sama sa ubang mga Filistehanon, ang mga Asdodnon maoy mga kaliwat ni Ham pinaagi kang Mizraim ug Casluhim, nga miabot sa Canaan lagmit gikan sa pulo sa Creta.—Gen 10:6, 13, 14; Am 9:7; tan-awa ang ASDOD; FILISTIA, FILISTEHANON.

Sa Nehemias 13:24 ang terminong "Asdodnon" gigamit usab sa pagtumong sa ilang pinulongan. Tungod sa pagkawalay rekord bahin sa ilang sinultihan, dili matino kon gigamit pa ba nila ang karaang Filistehanong pinulongan o ang usa ka diyalekto tungod sa pagkailalom sa langyawng pagmando sulod sa kasiglohan.

ASEDERA. Usa ka tanom sa pamilya sa *buckwheat* nga aslom ug lami tungod kay kini adunay *oxalic acid* diha sa dugaon nga mga dahon ug mga lindog niini. Ang mga dahon nga mosubol gikan sa mga gamot sa asedera (*Rumex acetosella*) motubo nga magpungpong. Ang linginong mga dahon nga pormag pana ang ubos nga bahin niini may gitasong mga 10 sm (4 pul.). Ang mga lindog sa bulak moabot sa gitas-ong mga 0.6 m (2 p) o kapin pa. Sa karaang panahon, isagol sa mga Israelinhon ang asedera sa kompay sa ilang mga baka ug asno. —Isa 30:24.

ASENAPAR. Kining ngalana makita diha sa usa ka bahin sa basahon ni Esdras (4:10) nga girekord sa Aramaiko ug dayag nga usa ka pinamubong hubad sa ngalan sa Asiryanhong hari nga si Ashurbanipal nga ang letrang *l* gipulihan ug *r,* sama sa Persianhong pinulongan nga walay letrang *l.* Ang mga molupyo sa Susa (kaulohan sa Elam) gibalhin ni Asenapar ngadto sa Samaria. (Itandi ang 2Ha 17:24-28.) Ang kasaysayan nagpakita nga si Ashurbanipal mao lamang ang Asiryanhong hari nga may katungod sa pagbuhat nianang butanga ngadto sa mga molupyo sa Elam.

Si Ashurbanipal maoy anak nga lalaki ni Esarhadon (Esd 4:2) ug apo ni Senakerib. Katalirongan siya ni Haring Manases sa Juda (716-662 W.K.P.), kansang ngalan makaplagan sa usa ka prisma ni Ashurbanipal nga nagtala ug mga 20 ka hari ingong mga tighatag ug tributo sa Asirya. (Itandi ang 2Cr 33:10-13.) Ubos sa iyang pagmando, ang Asirya nakaabot sa kinapungkayan sa gahom niini. Lagmit nga natudlo ingong manununod nga prinsipe mga tulo o upat ka tuig una pa niana, si Ashurbanipal milingkod sa trono sa Asirya human mamatay ang iyang amahan, samtang ang iyang igsoong lalaki nga si Shamash-shum-u-kin mao ang hari sa Babilonya.

Nasumpo ni Ashurbanipal ang usa ka pag-alsa didto sa Ehipto, nga nagsakop ug naglaglag sa siyudad sa Thebes (No-amon; itandi ang Nah 3:8-10). Sa ulahi siya nalangkit sa usa ka dugay nga panagbangi sa iyang igsoon, ang hari sa Babilonya, ug human buntoga ang Babilonya, naglaglag sa Susa, ang kaulohan sa Elam. Kini nga pagpangdaog mao ang makasaysayanhong pasukaranan sa paglangkit kaniya kang Asenapar sa Esdras 4:9, 10.

Apan, si Ashurbanipal nailhan pag-ayo tungod sa iyang interes sa literatura, usa ka talagsaong hiyas taliwala sa gikahadlokang mga monarko sa Asirya. Sugod niadtong 1845 K.P., ang mga pagpangubkob nagpadayag nga dihay usa ka dakong librarya nga gitukod ni Ashurbanipal didto sa Nineve, nga adunay mga 22,000 ka kulonong mga papan ug mga teksto. Dugang pa sa mga orasyon, mga pag-ampo, ug mga himno, ang linibo ka sinulat nga *cuneiform* naglakip sa mga batbat sa kasaysayan, geograpiya, astronomiya, mga talaan sa matematika, medisina, gramatika, ingon man sa mga dokumento sa negosyo nga naglangkit sa mga kontrata, pagbaligya, ug mga pagpahulam. Giisip kini ingong mapuslanong tinubdan sa impormasyon bahin sa Asirya.

ASENAT. Ang anak nga babaye sa Ehiptohanong saserdote nga si Potipera sa On, nga gihatag ni Paraon kang Jose ingong iyang asawa. Siya nahimong inahan ni Manases ug Epraim.—Gen 41: 45, 50-52; 46:20.

ASER [Malipayon; Kalipay].

1. Ang ikawalong anak nga lalaki ni Jacob ug ang ikaduha sa iyang duha ka anak kang Zilpa, nga sulugoong babaye ni Lea. (Gen 35:26) Busa ang bugtong pursoso nga igsoon ni Aser mao si Gad. Ang upat ka anak nga lalaki ni Aser ug ang usa niya ka anak nga babaye gitala sa 1 Cronicas 7:30, bisan tuod wala hinganli ang iyang asawa. Dili siya

prominente sa 12 ka anak nga lalaki ni Jacob. Bisan pa niana, sa tagna sa iyang himalatyon nga amahan, gisaaran si Aser ug usa ka kinabuhi nga panalanginan sa dagayang matambok nga mga pagkaon (Gen 49:20), ug ang kasaysayan sa iyang mga kaliwat nagpamatuod sa katumanan niining tagnaa.

2. Ang ngalan gigamit usab alang sa tribo nga naggikan kang Aser. Usa ka tuig human sa Pagpanggula gikan sa Ehipto ang hingkod nga lalaking mga kaliwat sa tribo adunay gidaghanong 41,500 (Num 1:41) ug, mga 39 ka tuig sa ulahi, miuswag ngadto sa 53,400, mao nga nahimo kining ikalima sa kinadaghanag sakop nga tribo. (Num 26:47) Sa kampo sa Israel, ang Aser nag-okupar sa A sa tabernakulo, kauban sa mga tribo ni Dan ug Neptali. —Num 2:25-30.

Sa wala pa mosulod sa Canaan, ang matagnaong panalangin ni Moises nagtagna pag-usab sa usa ka malamboon nga bahin alang sa Aser. Ang tribo sa malarawanon 'nagtuslob sa tiil niini diha sa lana.' (Deu 33:24, 25; itandi ang Job 29:6.) Ang pahat sa ilang teritoryo miabot ubay sa kapatagan daplin sa baybayon sa Mediteranyo gikan sa ubos sa lungsod sa Dor, sa H sa Bukid sa Carmelo, hangtod sa A nga utlanan sa Palestina didto sa Sidon. (Jos 17:7-11; 19:24-31) Lakip niini ang pipila sa labing tabunok nga yuta sa tibuok Israel, diin ang mga kahoyng olibo magtaganag dagayang lana, samtang ang ubang mga bunga magtaganag lamiang mga pagkaon nga takos idulot sa usa ka harianong lamesa. (Gen 49:20; Deu 33:24) Ang mga teritoryo sa Zabulon ug Neptali nahimutang ubay sa S nga utlanan sa Aser, kauban sa Manases ug Isacar sa H ug sa HS.

Gihisgotan ang Aser sa Josue 17:7 nga nahimutang sa utlanan sa tribo ni Manases. Gihisgotan usab ang Aser niining sama nga asoy diha sa bersikulo 10, diin kini tin-awng nagtumong sa tribonhong teritoryo sa Aser.

ASERA. Tan-awa ang SAGRADONG POSTE.

ASERNON [Kang (Iya ni) Aser]. Usa ka kaliwat ni Aser, ang ikaduhang anak ni Jacob kang Zilpa nga sulugoong babaye ni Lea (Gen 30:12, 13); usa ka sakop sa tribo ni Aser.—Huk 1:31, 32; tan-awa ang ASER.

ASHNA.

1. Usa ka lungsod sa Juda diha sa Sepela nga gihisgotan lakip sa ubang mga siyudad, lakip ang Estaol ug Zora. (Jos 15:33) Gituohan nga lagmit mao kini ang balangay sa ʽAslin, tali sa Estaol ug Zora, duol sa tumoy sa patag sa Juda nga daplin sa baybayon.

2. Ikaduhang lungsod sa Juda nga gitala lakip sa siyam ka siyudad ug dayag nga nahimutang sa unahan pa sa nahaunang Ashna dapit sa H. (Jos 15:43) Dili matino ang nahimutangan niini; ang usa ka gisugyot nga dapit mao ang Idhna, nga nahimutang nga mga tungatunga sa Hebron ug Lakis, ug mga 8 km (5 mi) sa SHS sa Maresah nga makita diha sa samang talaan.

ASHUR [lagmit, Kaitom]. Sumala sa Masoretikong teksto, siya ang anak nga lalaki ni Hesron, nga natawo human mamatay ang iyang amahan; ang apo-sa-tuhod ni Juda. (1Cr 2:4, 5, 24; tan-awa ang HESRON Num. 2.) Pinaagi sa iyang duha ka asawa siya nanganak ug pito ka anak nga lalaki. (1Cr 4:5-7) Giingon usab nga siya mao ang amahan ni Tekoa, nga lagmit nagpasabot nga siya mao ang nagtukod sa lungsod nga ginganlan usab ug Tekoa.

ASHURBANIPAL. Tan-awa ang ASENAPAR.

ASIA. Diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan ang terminong "Asia" nagtumong sa Romanhong lalawigan nga nahimutang sa kasadpang bahin sa Asia Minor, dili sa kontinente sa Asia.

Ang Romanhong Lalawigan sa Asia. Ang Romanhong lalawigan sa Asia naglakip sa karaang mga dapit sa Misia, Lydia, Caria, ug usahay, sa usa ka bahin sa Frigia, ingon man sa silingang mga pulo. Busa ang mga kinutoban niini mao ang Dagat Aegean ug ang mga lalawigan sa Bitinia, Galacia (nga naglakip sa usa ka bahin sa Frigia), ug Licia. Apan, ang eksaktong mga utlanan lisod matino tungod sa sublisubli nga pagbalhinbalhin niini.

Sa sinugdan, ang kaulohan nahimutang sa Pergamo sa Misia, apan sa panahon sa paghari ni Agusto kini gibalhin ngadto sa Efeso, unahan pa dapit sa habagatan. Sa tuig 27 W.K.P., kining maong lalawigan gidumala ubos sa Romanhong senado ug human niadto gipamunoan sa usa ka prokonsul. (Buh 19:38) Kini gibahin usab ngadto sa 9 ka hudisyal nga distrito ug dayon gibahinbahin ngadto sa 44 ka distritong mga siyudad.

Sa paghubit sa mga rehiyon nga gigikanan sa mga Hudiyo nga nangadto sa Jerusalem sa panahon sa Pentekostes sa tuig 33 K.P., gitala ni Lucas ang Asia uban sa mga lalawigan sa Capadocia, Ponto, ug Pamfilia. (Buh 2:9, 10; itandi ang 1Pe 1:1.) Dinhi iyang gitala ang Frigia nga bulag sa Asia, ingon sa iyang gihimo pag-usab diha sa Buhat 16:6. Ingon usab niana ang gihimo ni Pliny nga Magulang nga usa ka Romanong awtor sa unang siglo K.P. (*Natural History,* V, XXVIII, 102) Ang asoy sa Buhat 16:6, 7 nag-ingon nga si Pablo "gidid-an sa balaang espiritu nga isulti ang pulong

didto sa distrito sa Asia" sa dihang mipanaw pakasadpan panahon sa iyang ikaduhang misyonaryong panaw (mga 49-52 K.P.). Busa siya mipanaw agi sa Frigia ug Galacia paamihanan paingon sa lalawigan sa Bitinia, apan siya gipatipas pag-usab pakasadpan agi sa Misia paingon sa dunggoanan sa Troas, ang dapit diin mosakay ug barko paingon sa Macedonia. Dinhi si Pablo nakadawat sa iyang panan-awon nga nagdapit kaniya nga nagingon: "Dali ngari sa Macedonia ug tabangi kami." (Buh 16:9) Busa, bisan tuod si Pablo miagi sa amihanang bahin sa lalawigan sa Asia, ayha pa siya migugol ug panahon didto sa iyang pagbalik pagkatapos sa iyang buluhaton sa Macedonia ug sa Acaya. Miestar siya kadiyot sa Efeso, nga nagwali sa sinagoga ug, sa iyang pagbiya, siya misaad nga mobalik.—Buh 18:19-21.

Panahon sa iyang ikatulong panaw (mga 52-56 K.P.) si Pablo migugol ug kapin sa duha ka tuig didto sa Efeso, mao nga "ang tanang nagpuyo sa distrito sa Asia nakadungog sa pulong sa Ginoo, mga Hudiyo ug mga Grego." (Buh 19:1-10, 22) Lagmit nga niining panahona (mga 55 K.P.), didto sa Efeso, nga gisulat ni Pablo ang iyang unang sulat ngadto sa mga taga-Corinto, nga ngadto kanila iyang gipadala ang mga pangomosta gikan sa "mga kongregasyon sa Asia," nga nagpakitang ang maong mga kongregasyon may maayong pag-uswag. (1Co 16:19) Sa dihang gisulat niya sa ulahi ang iyang ikaduhang sulat ngadto sa mga taga-Corinto gikan sa Macedonia, gihisgotan niya ang mga kalisdanan ug ang dakong kapeligrohan nga iyang nasinati sa Asia. (Buh 19:23-41; 2Co 1:8) Sa iyang paglawig pabalik, kay dili buot nga moestar pa sa Asia, si Pablo milabay lamang sa Efeso, mihapit sa pulo sa Samos ug midunggo sa Mileto sa Caria, nga sakop sa lalawigan sa Asia, diin nianang dapita iyang gidapit ang "mga ansiyano" sa kongregasyon sa Efeso nga moadto aron makigkita kaniya.—Buh 20:15-18.

Sa pagpanaw paingon sa Roma alang sa iyang unang husay (mga 60/61 K.P.), nga nahitabo tungod sa kagubot didto sa Jerusalem nga gipasiugda sa "mga Hudiyo nga gikan sa Asia" (Buh 21:27, 28; 24:18, 19; itandi ang 6:9), si Pablo sa sinugdan misakay ug barko nga molawigay paingon sa "mga dapit sa kabaybayonan sa distrito sa Asia," apan siya mibalhin ug laing barko didto sa Mira sa silingang lalawigan sa Licia.—Buh 27:2-6.

Ang mga pulong ni Pablo sa 2 Timoteo 1:15, nga dayag nga gisulat didto sa Roma sa mga tuig 65 K.P., lagmit nagpakita nga tungod kay misugod na pag-ulbo niadtong higayona ang dakong paglutos nga gihimo sa Romanhong awtoridad batok sa mga Kristohanon, daghang Kristohanon sa Asia wala na makig-uban sa nabilanggong si apostol Pablo, nga mitalikod kaniya niining malisod nga panahon. Ang mga pulong nga "tanang tawo sa distrito sa Asia" wala magpasabot sa bug-os nga pagtalikod sa tanang Kristohanon sa Asia, tungod kay human dayon niadto si Pablo naghatag ug komendasyon kang Onesiforo, kinsa dayag nga usa ka molupyo sa Efeso.—2Ti 1:16-18; 4:19.

Ang impormasyon bahin sa pagpabilin diha sa Kristohanong pagtuo makita usab diha sa Pinadayag ug sa pito ka mensahe nga gipadala ni Juan ngadto sa pito ka kongregasyon sa iladong mga siyudad sa Asia: ang Efeso, Smirna, Pergamo, Tiatira, Sardis, Filadelfia, ug Laodicea, nga kadaghanan niini nga mga kongregasyon gihatagag komendasyon tungod sa paglahutay sa mga

kasakitan. (Pin 1:4, 11; 2:2, 3, 9, 10, 13, 19; 3:10) Niadtong tungora (mga 96 K.P.) si Juan didto sa pulo sa Patmos, nga duol sa baybayon sa lalawigan sa Asia. Gituohan sa kadaghanan nga ang asoy sa Ebanghelyo ni Juan ug ang tulo niya ka sulat gisulat didto sa o duol sa Efeso, human siya buhii gikan sa Patmos.

Ang ubang mga siyudad sa lalawigan sa Asia nga gihisgotan sa Kasulatan mao ang Colosas, Hierapolis, Adramito, ug Asos.

ASIEL [Gihimo sa Diyos]. Ang Simeonhon nga katigulangan ni Jehu, usa ka pangulo sa mga adlaw ni Haring Ezequias.—1Cr 4:35, 38, 41.

ASIMA. Usa ka bathala nga gisimba sa katawhan gikan sa Hamat nga gipapuyo sa hari sa Asirya didto sa Samaria human sa iyang pagbihag sa mga Israelinhon. (2Ha 17:24, 30) Si Asima, sumala sa Babilonyanhong Talmud (*Sanhedrin* 63*b*), gilarawan ingong usa ka walay balhibo nga laking kanding, ug tungod niini gituohan sa pipila nga si Asima mao si Pan, usa ka diyos sa pertilidad nga magbalantay sa kahayopan. Ang laing ideya mao nga ang ngalang Asima lagmit maoy usa ka tinuyong pag-usab sa ngalang "Asera" (ang Canaanhong diyosa sa pertilidad) aron ikombinar kini sa Hebreohanong pulong nga *'a·sham'* ("pagkasadan"; Gen 26:10). Hinunoa, walay ikasulti nga tino labot niini gawas sa kon unsay gibutyag sa Bibliya.

ASIN. Ang puting kristal nga kombinasyon sa duha ka elemento nga gitawag ug *sodium chloride* (NaCl), nga nailhan ingong komon nga asin. Adunay daghan kaayong deposito sa batong asin sa ilalom sa yuta, mga ginatos ka metro ang gibag-on. Ang kadagatan sa kalibotan adunay mga 3.5 porsiyento nga asin, nga ang kadaghanan maoy *sodium chloride.* Kini daw gamay ra kaayo, apan ang usa ka kilometro kubiko nga dagat adunay duolan sa 27 milyones ka metriko tonelada nga asin. Ang Patayng Dagat (Dagat sa Asin) sa Palestina maoy mga siyam ka pilo ang kaparat. (Gen 14:3) Ang asin dali rang mabatonan sa mga Israelinhon. Ang pagpauga ug dagat gikan sa katubigan sa Patayng Dagat naghatag ug daghang suplay, apan dili-maayog kalidad. Adunay mga kabungtoran nga may mga asin duol sa habagatang tumoy sa Patayng Dagat, dili layo sa dapit diin ang asawa ni Lot nahimong haliging asin. (Gen 19:26; Sof 2:9) Sa usa ka bahin, ang mga suplay sa amihanang Palestina lagmit naggikan sa mga Fenicianhon, kinsa gikaingon nga nakabaton niini pinaagi sa pagpauga ug tubig sa dagat gikan sa Mediteranyo.

Bisan tuod halos dili mahurot ang suplay niini, ang asin dili kanunaysng daling mabatonan sa tawo. Ang mga gubat ug mga rebolusyon gisangka tungod niini. Sa karaang Tsina ang bili sa asin maoy ikaduha sa bulawan. Ang mga asawa ug mga anak gibaligya sa pagkaulipon tungod lang sa asin. Ang mga sundalo ni Cesar nakadawat ug salapi aron ipalit ug asin, ang katibuk-ang kantidad niini gitawag ug *salarium,* nga niini naggikan ang Iningles nga pulong nga *"salary"* ("suweldo" sa Cebuano).—Itandi ang Esd 4:14.

Gihisgotan sa Bibliya ang asin ingong hinungdanong bahin sa pagkaon sa tawo, ingong panimpla alang sa pagkaon. (Job 6:6) Ilalom sa Moisesnong Balaod ang bisan unsang butang nga ihalad sa ibabaw sa halaran ngadto kang Jehova kinahanglang timplahan ug asin, dili tungod sa lami, apan tungod

gayod kay ang asin naghawas sa pagkadili-madunot o pagkadili-madaot. (Lev 2:11, 13; Eze 43:24) Ang daghang asin dayag nga gipondo sa mga tugkaran sa templo alang niini nga katuyoan. Gitino ni Esdras nga kinahanglang adunay daghang asin nga magamit alang sa mga halad. (Esd 6:9; 7:21, 22) Gikataho nga si Antiochus III (mga 198 W.K.P.) naghatag ug 375 ka *medimni* (mga 20 kl) nga asin aron magamit alang sa templo.

Ang asin nailhan nga makaayo, tambal, ug pangontra sa kagaw o antiseptiko. Ang bag-ong natawo nga mga bata usahay hilogan ug asin sa dihang mahimugso. (Eze 16:4) Sa limitadong gidaghanon, ang asin mapuslanon sa pipila ka yuta nga may asido o kon kini isagol sa abono, apan kon tugotan nga magpondo diha sa yuta, patyon niini ang mga pananom ug ang yuta mahimong umaw ug dili mabungahon, sama sa kanhi tabunok nga Walog sa Euprates. Ang usa ka siyudad nga gihukman sa bug-os nga kalaglagan usahay pagasabwagan ug asin, ug kini nga buhat nagpakita sa tinguha nga ang dapit mahimong umaw ug dili mabungahon hangtod sa hangtod.—Deu 29:22, 23; Huk 9:45; Job 39:5, 6; Jer 17:6.

Mahulagwayong Paggamit. Ang asin sagad gigamit sa mahulagwayong paagi diha sa Bibliya. Gisultihan ni Jesus ang iyang mga tinun-an: "Kamo ang asin sa yuta," usa ka nagapreserbar nga impluwensiya sa uban, nga nagpanalipod sa espirituwal nga pagkatata ug pagkadunot sa moral. Ang maayong balita nga ilang gidala makapreserbar ug kinabuhi. Hinunoa, siya miingon kanila: "Apan kon ang asin mawad-an sa lami niini, unsaon man pagpasig-uli sa kaparat niini? Dili na kini magamit alang sa bisan unsa kondili igasalibay sa gawas nga pagayatakan sa mga tawo." (Mat 5:13; Mar 9:50; Luc 14:34, 35) Ang usa ka komentarista sa Bibliya nagkomento bahin sa Mateo 5:13: "Ang asin nga gigamit niini nga nasod [Tinipong Bansa] maoy usa ka kemikal nga kombinasyon sa mga elemento—*sodium chloride*—ug kon ang *kaparat* mawala, o kon kini mawad-an sa *sabor* niini, kini dili na mapuslan pa. Kini mahimong *kinaiyanhong* substansiya na lamang. Apan sa kanasoran sa sidlakan, ang asin nga gigamit dili puro, may sagol nga mga utanon ug ubang mga substansiya gikan sa yuta; busa mahimong mawala ang kaparat niini, ug ang mahibilin mao na lamang ang mga substansiya nga gikan sa yuta. Kini walay kapuslanan gawas kon kini gamiton, sumala sa gituohan, aron ibutang sa mga agianan o mga suroyanan sama sa atong paggamit sa graba. Kini nga matang sa asin komon gihapon nianang yutaa. Lut-odlut-od kini nga makaplagan diha sa yuta, ug kon mainitan ug maulanan, mawad-an sa kaparat niini."—*Barnes' Notes on the New Testament,* 1974.

Tungod kay ang asin pangontra aron dili madunot ang usa ka butang, kini nahimong simbolo sa kalig-on ug kapermanente. Sagad sa dihang ang mga pakigsaad himoon, ang mga hingtungdan magduyog ug pangaon—mag-uban sa pagkaon ug asin—nga nagsimbolo sa dumalayong pagkamaunongon ug pagkamatinumanon sa usag usa diha sa relasyon sa pakigsaad. Busa ang "usa ka pakigsaad sa asin" giisip nga angay gayod nga pagatumanon. (Num 18:19) Sa ingon, ang gipamulong ni Haring Abias sa Juda nga si Jehova naghimo ug "usa ka pakigsaad sa asin" uban kang David ug sa iyang mga anak nagkahulogan nga ang pakigsaad uban sa kaliwatan ni David alang sa pagkahari magpadayon hangtod sa walay kataposan. Si Jesu-Kristo nga "anak ni David" ug "ang gamot ni David" mao ang usa nga nagahupot sa Gingharian ug nagdumala sa mga kalihokan niini hangtod sa walay kataposan.—2Cr 13:4, 5; Sal 18:50; Mat 1:1; Pin 5:5; Isa 9:6, 7.

Si Jesus miingon: "Kay ang matag usa kinahanglang pagaasinan ug kalayo." Ang konteksto dinhi nagtumong sa usa ka pag-asin pinaagig kalayo sa Gehenna alang niadtong tanang mapandol ngadto sa pagkinabuhi sa kasal-anan o niadtong maoy hinungdan sa pagkapandol sa uban.—Mar 9:42-49.

Migamit sa termino aron sa paghatag ug laing kahulogan, si Jesus miingon: "Pagbaton ug asin sa inyong kaugalingon, ug pagdinaitay kamo sa usag usa." (Mar 9:50) Si apostol Pablo migamit niini sa susamang paagi, nga nag-ingon: "Himoa ang inyong sinultihan nga kanunayng madanihon, tinimplahan ug asin, aron mahibaloan ninyo kon unsaon pagtubag sa matag usa." (Col 4:6) Ang panggawi ug sinultihan sa usa ka tawo kinahanglang maligdong kanunay, may konsiderasyon, maayo, ug may tinguha sa pagpreserbar sa kinabuhi sa uban.

ASIN, SIYUDAD SA. Usa ka siyudad sa kamingawan sa Juda. (Jos 15:61, 62) Gituohan nga kini mao ang Khirbet Qumran (Horvat Qumeran), mga 20 km (13 mi) sa S sa Jerusalem, sa daplin sa AK nga baybayon sa Patayng Dagat.

ASIN, WALOG SA. Usa ka walog diin sa duha ka okasyon gipildi sa mga Israelinhon ang mga Edomhanon. (2Sa 8:13; 2Ha 14:7) Ang tukmang nahimutangan niini dili matino, apan ang mga eskolar sa katibuk-an mirekomendar sa bisan hain sa duha ka dapit, ang usa duol sa Beer-seba ug ang lain sa H sa Dagat sa Asin.

Sa sidlakan gikan sa Beer-seba sa Negeb adunay usa ka walog nga ang ngalan sa Arabiko (Wadi el-Milh) nagkahulogang Walog sa Asin. Kini mao ang dapit diin ang mga Judeanhon gikan sa A ug ang

mga Edomhanon gikan sa HS mahimong magtagbo aron magsangka. Apan, ang pipila ka eskolar, nga mipabor sa usa ka dapit sa teritoryo sa Edom, nagtuo nga ang Walog sa Asin diha sa Kasulatan mao ang patag sa HHK sa Dagat sa Asin. Sa pagkakaron, ang kapatagan sa H sa Dagat sa Asin maoy kalamakan ug dili gayod usa ka dapit nga mahimong pilion alang sa pagpakiggubat. Apan, sanglit mitaas ang lebel sa Dagat sa Asin, ang patag lagmit nga mas bantok sa panahon nga nahitabo ang mga gubat, o ang gubat mahimong nagsugod diha sa usa ka bahin sa walog diin ang yuta dili kalamakan. Human sa ikaduhang panaggubat, ang 10,000 ka Edomhanon gipanghulog gikan sa usa ka pangpang ug nangamatay, apan ang nahimutangan sa maong pangpang wala hisgoti.—2Cr 25:11, 12.

Sa unang gubat, si David ug Joab (lagmit uban kang Abisai nga nangulo sa pipila ka sundalo) nakapatay ug 18,000 ka Edomhanon sa Walog sa Asin. (2Sa 8:13; 1Ha 11:15; 1Cr 18:12; Sal 60:Sup) Sa ulahi, si Haring Amazias (858-830 W.K.P.) miatake ug nakapatay ug 10,000 ka Edomhanon sa samang walog, ug human niini iyang gipatay ang 10,000 ka Edomhanon nga nadakpan, ingon man giilog ang Edomhanong kuta sa Sela.—2Ha 14:7; 2Cr 25:11, 12; tan-awa ang EDOM, EDOMHANON.

ASINKRITO [Walay Ikatandi]. Usa ka Kristohanon sa Roma nga gipangomosta ni apostol Pablo diha sa iyang inspiradong sulat ngadto sa mga taga-Roma nga gisulat gikan sa Corinto niadtong mga 56 K.P. (Rom 16:14) Ang Kasulatan wala maghatag ug dugang impormasyon bahin kang Asinkrito; apan, ang arkeolohikanhong ebidensiya nga makita diha sa mga inskripsiyon ug mga papiro nagpakita nga ang ngalang Asinkrito gigamit gayod nianang panahona.

ASIR [lagmit, Binilanggo].

1. Usa ka Levihanon nga natawo sa Ehipto nga usa sa mga anak nga lalaki ni Kore.—Ex 6:24; 1Cr 6:22.

2. Sa 1 Cronicas 6:23, 37 mopatim-aw nga daw adunay ikaduhang Asir nga usa ka anak nga lalaki o kaliwat ni Ebiasap.

Ang *King James Version* naggamit sa ngalang Asir sa 1 Cronicas 3:17; apan daghang modernong hubad (*AS, AT, Mo, NW, Ro, RS*) nag-isip sa Hebreohanong pulong dinhi dili ingong usa ka personal nga ngalan kondili ingong usa ka ekspresyon nga naghubit kang Jeconias (Jehoiakin) ingong binihag o binilanggo sa Babilonya. (2Ha 24:12-15; 25:27-30) Ang *Bag-ong Kalibotang Hubad* tukmang mabasa: "Ug ang mga anak ni Jeconias ingong binilanggo [*'as·sir'*] mao si Sealtiel . . ."

ASIRYA. Ang ngalan gigamit alang sa nasod nga sa karaang panahon nag-okupar sa tumoy sa amihanang kapatagan sa Mesopotamia o sa kinatumyan sa amihanang bahin sa modernong nasod sa Iraq karong adlawa. Sa panguna, kini nahimutang sulod sa triyanggulong yuta nga naporma sa mga suba sa Tigris ug sa Gamayng Zab, kining mga subaa sa katibuk-an naglangkob sa kasadpan ug habagatang mga utlanan, samtang ang kabukiran sa karaang Armenia mao ang utlanan sa amihanan, ug ang Kabukiran sa Zagros ug ang yuta sa Media mao ang utlanan sa sidlakan. Apan, angayng matikdan nga kini nga mga utlanan nag-usab-usab, ang Asirya miabot ngadto sa H sa Gamayng Zab sa dihang mihuyang ang Babilonya, apan misibog sa dihang ang politikal nga mga kalamposan sa Asirya mikunhod ug kadtong sa Babilonya mipatigbabaw. Ang maong pagbalhinbalhin sama ra usab sa ubang mga utlanan ug ilabina ang utlanan sa Tigris, sanglit ang Asirya sayong nagpasangkad sa iyang impluwensiya sa K sa maong suba. Siyempre, ang Asiryanhong Imperyo sa ngadtongadto nakaangkon ug mas dako pa gayod nga lugar.—MAPA, Tomo 1, p. 954.

Dihay nagpadayong suod nga relasyon tali sa Asirya ug Babilonya sa tibuok kasaysayan niini. Kini maoy magsilingang mga estado nga duyog nga nag-okupar sa usa ka rehiyon nga walay tino nga kinaiyanhong dibisyon nga magsilbing utlanan tali sa mga teritoryo niini. Apan, ang rehiyon sa sentro sa Asirya sa dakong bahin maoy mga kabukiran, nga kadaghanan maoy gansangong dapit, nga adunay mas maayong klima kay sa klima sa Babilonya. Ang katawhan mas abtik ug agresibo kay sa mga Babilonyanhon. Sila gilarawan diha sa mga linilok ingong lig-on ug lawas, itomon, bagag mga kilay ug bungot, ug tag-as ug ilong.

Ang siyudad sa Asur, nga nahimutang sa K sa Tigris, giisip kanhi nga maoy orihinal nga kaulohan sa maong rehiyon. Apan, human niadto ang Nineve nahimong ang labing prominenteng kaulohan niini, samtang ang Cala ug Khorsabad gigamit usahay sa mga monarko sa Asirya ingong kaulohang mga siyudad. Ang ruta sa negosyo paingon sa Mediteranyo ug sa Asia Minor maoy ubay sa amihanang bahin sa Asirya, ug ang ubang mga ruta miabot ngadto sa Armenia ug sa rehiyon sa Lanaw sa Urmia. Ang kadaghanan sa pagpakiggubat sa Asirya maoy aron mabatonan o magpabilin ang pagkontrolar sa maong mga ruta sa negosyo.

Militarismo. Sa panguna ang Asirya maoy usa ka militaryong gahom, ug ang nahibiling makasaysayanhong larawan bahin sa mga kadaogan niini maoy puno sa kabangis ug kahakog. (MGA HULAGWAY, Tomo 1, p. 958) Usa sa ilang manggugubat nga mga monarko nga si Ashurnasirpal nag-

Kinulit gikan sa amihanang palasyo sa Nineve. Ang hari ug ang iyang rayna nagsalosalo diha sa usa ka tanaman; diha sa kahoy atubangan sa tigtugtog sa alpa mao ang ulo sa usa ka nabuntog nga hari

hubit sa iyang pagsilot sa ubay-ubayng masuklanong mga siyudad niining paagiha:

"Nagpatindog akog usa ka haligi sa atubangan sa iyang ganghaan sa siyudad, ug akong gipanitan ang tanang pangulong mga lalaki nga mialsa, ug akong giputos ang haligi pinaagi sa ilang mga panit; ang uban akong gitanggong sulod sa haligi, ang uban akong gilansang sa mga estaka diha sa haligi, . . . ug akong gipangputlan ug mga kasway ang mga opisyal, ang mga harianong opisyal nga mirebelde. . . . Daghang binihag taliwala kanila akong gipangsunog sa kalayo, ug daghan ang akong gipangdala ingong buhing mga binihag. Ang uban akong gipangputlan sa ilang mga kamot ug sa ilang mga tudlo, ug ang uban akong gipangputlan sa ilang mga ilong, sa ilang mga dalunggan, ug sa ilang mga tudlo(?), daghan ang akong gipanglugitan sa ilang mga mata. Naghimo akog usa ka haligi sa mga buhi, ug laing haligi sa mga ulo, ug gihigot ko ang ilang mga ulo sa mga poste (mga punoan sa kahoy) palibot sa tibuok siyudad. Gipangsunog ko sa kalayo ang ilang batan-ong mga lalaki ug mga babaye . . . Kawhaan ka lalaki gidakop ko nga buhi ug gilubong ko sila sulod sa paril sa iyang palasyo. . . . Ang uban kanila [ilang manggugubat] gipatay ko pinaagi sa kauhaw sa desyerto sa Euprates."—*Ancient Records of Assyria and Babylonia,* ni D. D. Luckenbill, 1926, Tomo I, pp. 145, 147, 153, 162.

Ang mga linilok subsob nagpakita sa ilang mga binihag nga giguyod pinaagi sa mga pisi nga gihigot diha sa mga kaw-it nga gitusok sa ilong o sa mga ngabil, o ang ilang mga mata gilugit sa tumoy sa bangkaw. Busa, ang sadistikong pagpaantos maoy kanunayng bahin sa Asiryanhong pagpakiggubat, nga mahitungod niini sila walay kokaulaw nga nanghambog ug mainampingong nagrekord. Ang pagkasayod sa ilang kabangis dayag nga nakapabentaha kanila sa militaryong paagi, nakapalisang sa mga kasingkasing niadtong ilang atakehon ug kanunayng nakapukan niadtong mga mosupak. Ang kaulohan sa Asirya, ang Nineve, haom nga gihubit ni manalagnang Nahum ingong usa ka "puloy-anan sa mga leyon" ug "ang siyudad nga nagaula ug dugo."—Nah 2:11, 12; 3:1.

Unsang matanga sa relihiyon ang gisunod sa mga Asiryanhon?

Ang relihiyon sa Asirya sa dakong bahin napanunod gikan sa Babilonya, ug bisan pag ang ilang nasodnong diyos nga si Asur giisip ingong supremo sa mga Asiryanhon, ang Babilonya giisip gihapon nila ingong ang pangunang sentro sa relihiyon. Ang Asiryanhong hari nag-alagad ingong hataas nga saserdote ni Asur. Ang usa ka timbre, nga nakaplagan ni A. H. Layard diha sa mga kagun-oban sa usa ka Asiryanhong palasyo ug karon gipreserbar diha sa British Museum, naghulagway sa diyos nga si Asur nga may tulo ka ulo. Ang pagtuo sa *triad* nga mga diyos maingon man sa *pentad,* o lima ka diyos, maoy prominente sa Asiryanhong pagsimba. Ang pangunang *triad* gilangkoban ni Anu, nga naghawas sa langit; ni Bel, nga naghawas sa rehiyon nga gipuy-an sa tawo, mga hayop, ug mga langgam; ug ni Ea, nga naghawas sa katubigan sa ibabaw sa yuta ug sa ilalom sa yuta. Ang ikaduhang *triad* gilangkoban ni Sin, ang diyos-bulan; ni Shamash, ang diyos-adlaw; ug ni

Ramman, ang diyos sa bagyo, bisan tuod nga ang iyang dapit kanunayng hulipan ni Ishtar, ang rayna sa mga bituon. (Itandi ang 2Ha 23:5, 11.) Dayon misunod ang lima ka diyos nga naghawas sa lima ka planeta. Nagkomento bahin sa mga diyos nga naglangkob sa mga grupo sa trinidad, ang *Unger's Bible Dictionary* (1965, p. 102) nagpahayag: "Usahay kini nga mga diyos diha sa mga prase gisangpit sa makadaghang higayon nga sa baylo daw nagtuboy sa matag usa ngadto sa usa ka posisyon nga hataas kay sa uban." Apan, lakip sa ilang giilang mga diyos mao ang dili-maihap nga uban pang gagmayng mga bathala, nga daghan niini ang gihimong mga patron sa mga lungsod. Si Nisrok gihisgotan nga gisimba ni Senakerib sa panahon nga siya gipatay.—Isa 37:37, 38.

Ang relihiyon nga gisunod maylabot niini nga mga diyos maoy mananapon, nga mao, ang mga Asiryanhon mituo nga ang tanang butang ug kinaiyanhong panghitabo gipalihok pinaagi sa usa ka espiritu. Daw lahi kini sa ubang pagsimba sa kinaiyahan nga kaylap diha sa naglibot nga kanasoran sanglit ang gubat giisip nga maoy pagpakita sa pagkamaunongon sa relihiyon sa nasod. (HULAGWAY, Tomo 1, p. 956) Busa, si Tiglat-pileser I miingon bahin sa iyang pagpakiggubat: "Ang akong Ginoong si ASHUR nag-awhag kanako." Diha sa mga talaan sa iyang kalihokan, si Ashurbanipal nag-ingon: "Tungod sa sugo ni ASSUR, SIN, ug SHAMAS, ang dagkong mga diyos nga akong mga ginoo nga nagpanalipod kanako, ngadto sa Minni ako misulod ug mimartsa nga madaogon." (*Records of the Past: Assyrian and Egyptian Monuments,* London, 1875, Tomo V, p. 18; 1877, Tomo IX, p. 43) Si Sargon kanunayng mosangpit kang Ishtar alang sa tabang sa dili pa moadto sa pagpakiggubat. Ang kasundalohan momartsa sa luyo sa mga estandarte sa mga diyos, nga lagmit mga simbolo nga kahoy o metal nga ibutang sa tumoy sa mga tukon. Gihatagag dakong pagtagad ang mga tilimad-on, nga gisuta pinaagi sa pagsusi sa mga atay sa gihalad nga mga hayop, pinaagi sa paglupad sa mga langgam, o pinaagi sa posisyon sa mga planeta. Ang basahon nga *Ancient Cities,* ni W. B. Wright (1886, p. 25) nag-ingon: "Ang pagpakig-away mao ang gikapulikian sa nasod, ug ang mga saserdote mao ang walay-hunong nga mga tigsiba sa gubat. Sa kinadak-ang bahin sila gisuportahan pinaagi sa mga inagaw sa kadaogan, nga niini ang usa ka tinong porsiyento kanunayng ihatag kanila sa dili pa makaambit ang uban, kay kini nga rasa sa mga mang-aagaw maoy hilabihan ka relihiyoso."

Kultura, Literatura, ug mga Balaod. Ang mga Asiryanhon nagtukod ug matahom nga mga palasyo, nga naglukop sa mga paril ug kinulitan nga mga papan nga naghulagway sa realistiko kaayong mga talan-awon sa gubat ug pakigdait. Ang pak-an nga mga torong baka nga may mga ulo sa tawo nga gikulit diha sa usa lamang ka bloke sa anapog nga may gibug-aton nga mga 36 metriko tonelada gidayandayan sa mga ganghaan. Ang ilang mga timbre nga silindro nagpadayag sa makuti nga pagkulit. (Tan-awa ang ARKEOLOHIYA.) Ang ilang paghulma sa metal nagpakita sa ilang dakong kahibalo bahin sa teknolohiya sa metal. Ang ilang mga hari nagtukod ug mga agianan sa tubig ug nagmugnag mga sistema sa irigasyon; sila naghimo ug harianong mga parke sa mga tanom ug mga hayop nga may mga tanom, mga kahoy, ug mga hayop nga naggikan sa daghang kayutaan. Ang ilang mga bilding sa palasyo sagad nagpakitag ebidensiya sa maayong-pagkaplano nga mga sistema sa mga kanal ug maayo kaayo nga sanitasyon.

Ilabinang makapaikag mao ang dagkong mga librarya nga gitukod sa pipila ka Asiryanhong mga monarko, nga adunay tinagpulo ka linibo ka kulonong mga papan, mga prisma, ug mga silindro nga sinulatag *cuneiform* nga nag-asoy sa dagkong makasaysayanhong mga panghitabo, impormasyon sa relihiyon, ug legal ug komersiyal nga mga butang. Apan, ang pipila ka balaod nga pinetsahan gikan sa usa ka yugto sa Asiryanhong kasaysayan sa makausa pa naglarawan sa kamapig-oton nga sagad kaayong nagpaila sa nasod. Ang pagputol sa usa ka bahin sa lawas gilagda ingong silot sa pipila ka krimen. Pananglitan, ang usa ka ulipong babaye wala tugoting magbutang ug tabon sa iyang ulo sa atubangan sa publiko, ug kon lapason kini nga sugo ang iyang mga dalunggan abison. Ang kawalay legal nga proteksiyon sa mga babayeng minyo makita diha sa usa ka balaod nga nag-ingon: "Gawas sa mga silot nga gikulit diha sa papan maylabot sa usa ka babayeng minyo, ang usa ka lalaki mahimong magbunal sa iyang asawa, maglabnot sa iyang buhok, magpikas ug magsamad sa iyang dalunggan. Walay (nalangkit nga) paglapas sa balaod bahin niini."—*Everyday Life in Babylonia and Assyria,* ni H. W. F. Saggs, 1965, p. 152.

Biblikanhon ug Sekular nga Kasaysayan. Ang unang paghisgot sa Asirya diha sa rekord sa Bibliya anaa sa Genesis 2:14, diin ang Suba sa Hidekel (ang Tigris), nga sa sinugdan mao ang usa sa upat ka sanga sa suba "gikan sa Eden," gihubit ni Moises sa iyang adlaw ingong "nagaagay padulong sa sidlakan sa Asirya."—Gen 2:10.

Ang ngalan sa yuta naggikan sa anak nga lalaki ni Sem nga si Asur. (Gen 10:22) Mopatim-aw nga kini unang gipuy-an sa mga Semihanon wala madugay human sa Lunop. Hinunoa, kini sayo nga gi-

Asiryanhong mga karo nga nagdalag relihiyosong mga estandarte paingon sa gubat

sulong sa mga kaaway, sanglit ang apong lalaki ni Ham nga si Nimrod misulod sa Asirya ug gitukod ang "Nineve ug ang Rehobot-Ir ug ang Cala ug ang Resen taliwala sa Nineve ug sa Cala: mao kini ang bantogang siyudad." (Gen 10:11, 12; itandi ang Miq 5:6.) Wala hisgoti kon kini human ba sa pagtukod sa Torre sa Babel ug sa miresultang paglahugay sa mga pinulongan (Gen 11:1-9), bisan tuod nga gihisgotan na ang nagkalainlaing "mga pinulongan" niining ikanapulo nga kapitulo sa Genesis. (Gen 10:5, 20, 31) Bisan pa niana, natino na nga ang Nineve, ang kaulohan sa Asirya, naugmad tungod sa Babilonya, ug kaharmonya kini sa sekular nga kasaysayan. Diha sa mas ulahing petsa, ang mga tribo nga naggikan sa anak nga lalaki ni Abraham nga si Ismael gihubit nga nakaabot ngadto sa Asirya sa ilang pagbalhinbalhin.—Gen 25:18.

Ang yugto tali sa mga 1100 ug 900 W.K.P. (human sa pagmando ni Tiglat-pileser I) maoy usa ka yugto sa pagkahuyang sa Asirya, ug kini maoy gituohan ingong paborableng kahimtang sa pagpasangkad sa mga utlanan sa nasod sa Israel ilalom sa pagmando ni David (1077-1038 W.K.P.) ug ang dugang pagpakaylap sa impluwensiya niini ilalom sa paghari ni Solomon (1037-998 W.K.P.). Siyempre, ang kalamposan sa maong pagpasangkad maoy tungod gayod sa pagpaluyo sa Diyos ug busa dili tungod sa pagkahuyang sa Asirya.—2Sa 8, 10; 1Ha 4:21-24.

Si Ashurnasirpal II ug Salmaneser III. Hapit nang mosulong ang Asirya sa Israel panahon sa pagmando ni Ashurnasirpal II, kinsa nabantog tungod sa iyang sinalbahis nga mga pagpakiggubat ug kabangis, nga nahisgotan na. Ang mga inskripsiyon nagpakita kaniya nga mitabok sa Euprates ug nagparot sa amihanang Sirya ug mapugsanong nangayog tributo gikan sa mga siyudad sa Fenicia. Ang iyang manununod nga si Salmaneser III mao ang unang hari nga nagrekord ug direktang pakigkontak sa amihanang gingharian sa Israel. Ang Asiryanhong mga rekord nagpakita kang Salmaneser nga miatake sa Karkar sa Suba sa Orontes diin siya nakig-away sa magkaabin nga mga hari, sumala sa iyang gipangangkon. Dili matino kon kinsa ang midaog niini nga gubat. Ang Itom nga Obelisko ni Salmaneser didto sa Nimrud nagtala kang Jehu (mga 904-877 W.K.P.) nga nagbayad kaniya ug tributo ug may linilok nga lagmit naghulagway sa emisaryo o hawas ni Jehu nga naghatod sa tributo ngadto sa Asiryanhong monarko.—Tan-awa ang SALMANESER Num. 1.

Si Adad-nirari III ug ang iyang mga manunundod. Human kang Shamshi-Adad V, ang manununod ni Salmaneser III, si Adad-nirari III milingkod sa trono sa Asirya. Ang mga inskripsiyon nagtaho sa iyang pag-atake sa Damasco ug pagdawat ug tributo gikan kang Jehoas sa Samaria. Tingali panahon sa mga tungatunga sa ikasiyam nga siglo W.K.P. (mga 844), ang manalagnang si Jonas gipadala sa usa ka misyon ngadto sa Nineve nga kaulohan sa Asirya, ug ingong resulta sa iyang pasidaan sa umalabot nga kalaglagan, ang tibuok siyudad, lakip ang hari niini, misanong uban ang paghinulsol. (Jon 3:2-6) Lagmit nga ang Asiryanhong hari nianang panahona mao si Adad-nirari III, apan dili kini tino.

Gitala sa kasaysayan nga ang mga hari nga misunod kang Adad-nirari III lakip kang Salmaneser IV, Ashur-dan III, ug Ashur-nirari V, tanan maoy mga anak nga lalaki ni Adad-nirari III. Niini nga yugto dili na kaayo agresibo ang mga Asiryanhon sa pagpanakop.

Tiglat-pileser III. Ang unang hari nga Asiryanhon nga gihinganlan sa Bibliya mao si Tiglat-pileser III (2Ha 15:29; 16:7, 10), nga gitawag usab ug "Pul" sa 2 Hari 15:19. Sa 1 Cronicas 5:26 kining duha ka ngalan gigamit, ug kini nakaaghat sa uban kaniadto sa pag-isip kanila ingong magkalahi nga mga hari. Apan, ang Babylonian and Assyrian King Lists naghatag sa duha ka ngalan sa parehong indibiduwal. Gituohan sa pipila nga kini nga hari nailhan sa orihinal ingong Pul ug iyang gigamit ang ngalang Tiglat-pileser sa dihang siya milingkod sa trono sa Asirya.—Tan-awa ang PUL Num. 1.

Maoy sa panahon sa paghari ni Menahem sa Israel (mga 790-781 W.K.P.) nga si Tiglat-pileser III misulod sa dominyo nianang amihanang gingharian. Si Menahem nagbayad kaniya ug usa ka libo ka talanton nga plata ($6,606,000) ug maong misibog ang mga Asiryanhon. (2Ha 15:19, 20) Apan sa ulahi, si Haring Peka sa Israel (mga 778-759 W.K.P.) miduyog kang Haring Rezin sa Sirya batok kang Haring Ahaz sa Juda (761-746 W.K.P.). Bisan pag gitagna ni Isaias ang tinong pagkahanaw niining Siryanhon-Israelinhon nga hulga pinaagi sa gahom sa hari sa Asirya (Isa 7:1-9, 16, 17; 8:3, 4), gipili ni Ahaz ang dili-maalamong paagi sa pagpadala ug hiphip ngadto kang Tiglat-pileser aron iyang atakehon ang magkaabin nga puwersa ug sa ingon mahanaw ang pagpig-ot batok sa Juda. Ang Asiryanhong monarko misanong pinaagi sa pag-ilog sa daghang siyudad sa amihanang bahin sa gingharian sa Israel, maingon man sa mga rehiyon sa Gilead, Galilea, ug Neptali. Sayo sa iyang paghari, gisugdan sa pagpatuman ni Tiglat-pileser ang polisa sa paglalin sa katawhan sa nailog nga mga dapit aron mamenosan ang posibilidad sa umalabot nga mga pag-alsa, ug nianang panahona iyang gisugdan ang pagdestiyero sa ubang mga Israelinhon. (1Cr 5:6, 26) Dugang pa, ang Juda karon nailalom na sa Asirya, ug si Ahaz sa Juda mipanaw ngadto sa Damasco, nga nahulog usab ngadto sa mga Asiryanhon, ug dayag nga naghatag ug pagtahod kang Tiglat-pileser.—2Ha 15:29; 16:5-10, 18; 2Cr 28:16, 20, 21, itandi ang Isa 7:17-20.

Salmaneser V. Si Salmaneser V mipuli kang Tiglat-pileser III. Si Oseas (mga 758-740 W.K.P.), nga miilog sa trono sa Israel, sa sinugdan mituman sa gipangayo nga tributo sa Asirya. Sa ulahi siya nakigkunsabo sa Ehipto aron mapahigawas ang Israel gikan sa yugo sa Asirya, ug si Salmaneser nagsugod sa tulo-ka-tuig nga paglikos sa siyudad sa Samaria nga sa kataposan nagpukan niini (740 W.K.P.) ug nagdestiyero sa Israel. (2Ha 17:1-6; 18:9-11; Os 7:11; 8:7-10) Ang kadaghanang mga sinulat nag-ingon nga si Salmaneser namatay sa wala pa mahuman ang pagsakop sa Samaria ug nga si Sargon II mao ang hari sa dihang ang siyudad sa kataposan napukan.—Apan, tan-awa ang SARGON; SALMANESER Num. 2.

Sargon II. Ang mga talaan ni Sargon naghisgot sa pagdestiyero sa 27,290 ka Israelinhon ngadto sa mga dapit sa Ibabaw nga Euprates ug Media. Gihubit usab ang iyang pagpakiggubat sa Filistia diin iyang gidaog ang Gat, Asdod, ug Asdudimmu. Maoy sa panahon niini nga pagpakiggubat nga ang manalagnang si Isaias gisugo sa pagpasidaan sa kakawangan sa pagsalig sa Ehipto o Etiopia ingong proteksiyon batok sa manunulong nga mga Asiryanhon. (Isa 20:1-6) Lagmit nga sa panahon sa paghari ni Sargon nga ang katawhan sa Babilonya ug Sirya unang gidala ngadto sa Samaria aron puyan kini pag-usab, ang Asiryanhong hari sa ulahi nagpadalag balik sa usa ka Israelinhong saserdote gikan sa pagkadestiyero aron sa pagtudlo kanila sa "relihiyon sa Diyos sa yuta."—2Ha 17:24-28; tan-awa ang SAMARIA Num. 2; SAMARIANHON.

Senakerib. Si Senakerib, ang anak nga lalaki ni Sargon II, miatake sa gingharian sa Juda panahon sa ika-14 nga tuig ni Ezequias (732 W.K.P.). (2Ha 18:13; Isa 36:1) Si Ezequias mirebelde batok sa gisangon nga yugo sa Asirya ingong resulta sa gibuhat sa iyang amahan nga si Ahaz. (2Ha 18:7) Si Senakerib misanong pinaagi sa pagpangdaog sa tibuok Juda, nga gitahong nagsakop sa 46 ka siyudad (itandi ang Isa 36:1, 2), ug dayon, gikan sa iyang kampo sa Lakis, siya nangayo kang Ezequias ug tributo nga 30 ka talanton nga bulawan (mga $11,560,000) ug 300 ka talanton nga plata (mga $1,982,000). (2Ha 18:14-16; 2Cr 32:1; itandi ang Isa 8:5-8.) Bisan pa ug nabayran kini nga kan-

tidad, si Senakerib nagpasugo sa iyang mga tigpamaba aron pasurenderon sa bug-os ang Jerusalem. (2Ha 18:17–19:34; 2Cr 32:2-20) Ang misunod nga paglaglag ni Jehova sa 185,000 sa kasundalohan ni Senakerib sa usa lamang ka gabii nakapugos sa nanghambog nga Asiryanhon sa pagsibog ug sa pagbalik ngadto sa Nineve. (2Ha 19:35, 36) Sa ulahi siya gipatay didto sa iyang duha ka anak nga lalaki ug gipulihan sa trono sa iyang laing anak nga lalaki, si Esar-hadon. (2Ha 19:37; 2Cr 32:21, 22; Isa 37:36-38) Kini nga mga panghitabo, gawas sa paglaglag sa Asiryanhong kasundalohan, gitala usab diha sa prisma ni Senakerib ug sa prisma ni Esar-hadon.—MGA HULAGWAY, Tomo 1, p. 957.

Esar-hadon. Panahon sa paghari ni Manases (716-662 W.K.P.), ang mga pangulo sa kasundalohan sa Asirya gitugotan ni Jehova sa pagbihag niining Judeanhong hari ngadto sa Babilonya (nga nianang panahona ilalom sa pagkontrolar sa Asirya). (2Cr 33:11) Gihunahuna sa pipila nga lagmit panahon kadto sa madaogong pagpakiggubat ni Esar-hadon batok sa Ehipto. Bisan pa niana, si *Menasi* (Manases) sa Juda gihisgotan diha sa mga inskripsiyon ingong usa niadtong nagbayad ug tributo kang Esar-hadon. Si Manases sa ulahi napasig-uli sa Jerusalem. (2Cr 33:10-13) Gipakita sa Esdras 4:2 nga ang paglalin sa katawhan gikan ug ngadto sa amihanang gingharian sa Israel nagpadayon pa gihapon sa mga adlaw ni Esar-hadon, nga tingali maghatag ug pagsabot sa yugto nga "kan-umaglima ka tuig" diha sa tagna sa Isaias 7:8.—Tan-awa ang AHAZ Num. 1; ESAR-HADON.

Ashurbanipal. Sa wala pa mamatay si Esarhadon iyang gitudlo ang iyang anak nga lalaking si Ashurbanipal ingong manununod nga prinsipe sa Asirya ug ang laing anak nga lalaki, si Shamash-shum-u-kin, ingong manununod nga prinsipe sa Babilonya. Sa ulahi si Shamash-shum-u-kin mirebelde batok sa iyang igsoon, ug gibuntog ni Ashurbanipal ang rebelyon ug giagawan ang siyudad sa Babilonya.

Gihimo ni Ashurbanipal ang kinadak-ang pagpasangkad sa imperyo. Iyang gipahunong ang pagalsa didto sa Ehipto ug giagawan ang siyudad sa Thebes (No-amon). Ang mga utlanan sa Asiryanhong Imperyo karon naglakip sa mga rehiyon sa Elam, usa ka bahin sa Media hangtod sa Ararat, hangtod sa K sa Cilicia sa Asia Minor, latas sa Sirya ug Israel (apan dili ang Jerusalem), ug hangtod sa Ehipto, Arabia, ug Babilonya. Lagmit nga siya mao ang "bantogan ug dungganong Asenapar" nga gihisgotan sa Esdras 4:10.—Tan-awa ang ASENAPAR.

Ang pagkapukan sa imperyo. Ang Babilonyanhong Cronica nga B.M. (British Museum) 21901 nag-asoy sa pagkapukan sa Nineve, ang kaulohan sa Asirya, human sa paglikos nga gihimo sa magkaabin nga kasundalohan ni Nabopolasar, ang hari sa Babilonya, ug ni Cyaxares nga Medianhon panahon sa ika-14 nga tuig ni Nabopolasar (632 W.K.P.): "Ang siyudad [ilang gihimo nga] mga bungtod sa ginun-ob ug mga tap[ok (sa linumpag)]." (*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. B. Pritchard, 1974, p. 305; ilaha ang mga braket ug parentesis.) Busa ang mabangis nga Asiryanhong Imperyo midangat sa iyang makauulaw nga kataposan.—Isa 10:12, 24-26; 23:13; 30:30-33; 31:8, 9; Nah 3:1-19; Sof 2:13.

Sumala sa samang cronica, sa ika-14 nga tuig ni Nabopolasar (632 W.K.P.), si Ashur-uballit II misulay sa pagpadayon sa Asiryanhong pagmando gikan sa Haran ingong iyang kaulohang siyudad. Kini nga cronica nag-ingon, ilalom sa ika-17 nga tuig ni Nabopolasar (629 W.K.P.): "Sa bulan sa Du'uzu, si Ashur-uballit, hari sa Asirya, (ug) usa ka dakong panon sa [kasundalohan sa] E[hi]pto [nga mitabang kaniya] mitabok sa suba (sa Euprates) ug [mipadayon sa pagmartsa] aron sa pagsakop sa Harran." (*Ancient Near Eastern Texts,* p. 305; ilaha ang mga braket ug parentesis.) Sa pagkatinuod, si Ashur-uballit misulay sa pagsakop niini

Bungbong sa paril gikan sa Nimrud nga nagpakita sa Asiryanhong kasundalohan nga nagdala sa mga diyos gikan sa usa ka nabuntog nga siyudad

pag-usab human siya aboga. Kini nga talaan maoy kaharmonya sa asoy bahin sa kalihokan ni Paraon Neko nga gitala diha sa 2 Hari 23:29, kansang kalihokan miresulta sa kamatayon ni Haring Josias sa Juda (mga 629 W.K.P.). Kini nga teksto nag-ingon nga "si Paraon Neko nga hari sa Ehipto mitungas ngadto sa hari sa Asirya agi sa suba sa Euprates" —dayag aron sa pagtabang kaniya. Ang "hari sa Asirya" nga giadto ni Neko posible nga mao si Ashur-uballit II. Ang ilang pagpakiggubat batok sa Haran wala molampos. Ang Asiryanhong Imperyo natapos.

Ang titulong "hari sa Asirya" gigamit alang sa Persianhong hari (Dario Hystaspis) nga nagmando sa yuta sa Asirya panahon sa pagtukod pagusab sa templo sa Jerusalem (natapos niadtong 515 W.K.P.).—Esd 6:22.

Asirya Diha sa Tagna. Ang Asirya gilarawan diha sa tagna ni Balaam sa mga tuig 1473 W.K.P. (Num 24:24) Daghang paghisgot sa Asirya ang makaplagan diha sa mga tagna ni Isaias, Jeremias, Ezequiel, Miqueas, Nahum, Sofonias, ug Zacarias, samtang ang pasidaan bahin sa paglaglag sa Asirya sa amihanang gingharian sa Israel gilambigit diha sa tibuok nga tagna ni Oseas. Kanunayng gisaway ang pagsalig sa apostatang Israel ug Juda sa maong pagano nga kanasoran, nga sagad magpalingpaling tali sa Ehipto ug Asirya, nga nahisama sa "usa ka walay buot nga salampati nga walay kasingkasing." (Jer 2:18, 36; Lam 5:6; Eze 16:26, 28; 23:5-12; Os 7:11) Ang makatalagmanong mga resulta sa maong buhat tin-aw nga gihubit. (Eze 23:22-27) Gitagna usab ang kaulawan sa mga Asiryanhon ug ang pagpasig-uli sa mga nadestiyerong mga Israelinhon ngadto sa ilang yutang natawhan. (Isa 11:11-16; 14:25; Jer 50:17, 18; Eze 32:22; Zac 10:10, 11) Sa kataposan, gitagna usab ang panahon nga molungtad ang makigdaitong relasyon tali sa mga yuta sa Asirya ug Ehipto ug nga sila mahiusa uban sa Israel diha sa pabor sa Diyos ug mahimong "usa ka panalangin taliwala sa yuta." —Isa 19:23-25.

ASKELON [lagmit, Dapit sa Pagtimbang (Pagbayad)]. Usa ka dunggoanan sa Mediteranyo ug usa sa lima ka pangunang Filistehanong mga siyudad. (Jos 13:3) Kini gituohan nga mao ang ʽAsqalan (Tel Ashqelon) nga nahimutang mga 19 km (12 mi) sa AAS sa Gaza. Ang siyudad nahimutang sa usa ka kinaiyanhong naporma nga batoong ampiteatro, nga ang nalubyok nga bahin niini nagatubang sa Mediteranyo. Ang kabanikanhan maoy tabunok, nga nagpatubog mga mansanas, igos, ug gagmayng sibuyas nga nailhang *scallion,* nga lagmit naggikan ang ngalan niini sa ngalan sa Filistehanong siyudad.

Ang Askelon gipahat ngadto sa tribo ni Juda ug ila kining nailog, apan dayag nga wala nila kini masakop sulod sa dugayng panahon. (Huk 1:18, 19) Usa kini ka Filistehanong siyudad sa panahon ni Samson ug Samuel. (Huk 14:19; 1Sa 6:17) Gihisgotan kini ni David sa iyang pagbangotan tungod sa kamatayon ni Saul ug Jonatan. (2Sa 1:20) Panahon sa pagsakop ni Haring Uzzias sa mga siyudad sa mga Filistehanon, ang Askelon wala itala nga lakip niadtong nailog.—2Cr 26:6.

Diha sa tagna ni Amos (mga 804 W.K.P.) gitagna ang pagkapildi sa magmamando sa Askelon. (Am 1:8) Ang sekular nga kasaysayan nagpakita nga sa misunod nga siglo gihimo ni Tiglat-pileser III sa Asirya ang *Asqaluna* (Askelon) ingong usa ka basalyo nga siyudad. Si Jeremias (human sa 647 W.K.P.) nagpahayag ug duha ka tagna may kalabotan sa Askelon. Bisan tuod nga ang tagna sa Jeremias 47:2-7 lakbit nga natuman sa dihang giagawan ni Nabucodonosor ang siyudad sa sayong bahin sa iyang paghari (mga 624 W.K.P.), ang tagna sa Jeremias 25:17-20, 28, 29 tin-awng nagpakitag katumanan human mapukan ang Jerusalem niadtong 607 W.K.P. Ang tagna ni Sofonias (gisulat sa wala pa ang 648 W.K.P.) nagtagna usab sa umaabot nga kalaglagan sa Askelon, lakip sa ubang Filistehanong mga siyudad, nga human niana ang nahibilin sa Juda sa kataposan mopuyo sa "mga balay sa Askelon." (Sof 2:4-7) Sa kataposan, sa mga 518 W.K.P., gimantala ni Zacarias ang kaalaotan sa Askelon maylabot sa panahon sa kalaglagan sa Tiro (332 W.K.P.).—Zac 9:3-5.

ASKELONHON [Taga- (Iya sa) Askelon]. Usa ka pumoluyo sa Filistehanong siyudad sa Askelon. —Jos 13:3.

ASKENAZ.

1. Ang unang ginganlan sa tulo ka anak nga lalaki ni Gomer, nga anak nga lalaki ni Japet.—Gen 10:3; 1Cr 1:6.

Diha sa Hudiyohanong mga sinulat sa mga panahon sa Edad Medya (ug bisan human niana) ang terminong "Askenaz" nagtumong sa Teutonikong rasa, ug mas espesipiko ngadto sa Alemanya. Busa, bisan karon ang mga Hudiyo gikan sa mga nasod nga Alemanhon gitawag ingong mga Askenazim agig pagpalahi sa mga Separdim, mga Hudiyo gikan sa Espanya ug Portugal.

2. Ang Jeremias 51:27 naghisgot sa usa ka gingharian sa Askenaz nga nakig-alyansa sa mga gingharian sa Ararat ug Mini batok sa Babilonya sa panahon nga kini napukan (539 W.K.P.). Sanglit ang Ararat gituohan nga nahimutang sa rehiyon sa Lanaw sa Van, ug ang Mini (gihisgotan ingong "Mannai" diha sa Asiryanhong mga inskripsiyon)

giisip nga nahimutang sa HS sa Lanaw sa Van, lagmit nga ang gingharian sa Askenaz nahimutang duol niini nga mga rehiyon, tingali sa may A sa usa ka dapit taliwala sa Itom nga Dagat ug sa Dagat Caspian.

Ang ngalang Askenaz giisip sa mga arkeologo ingong katumbas sa Asiryanhong *Ashguzai,* nga lagmit nagtumong sa karaang mga Sityanhon nga nanimuyo sa mga dapit duol sa Itom nga Dagat ug sa Dagat Caspian. Ang *cuneiform* nga mga papan nagrekord sa pakig-alyansa tali niini nga tribo ug sa Mannai (Mini) diha sa usa ka pag-alsa batok sa Asirya sa ikapitong siglo W.K.P.

ASNA. Ang pangulo sa banay sa pipila ka Netinim nga mibalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya ngadto sa Jerusalem kauban ni Zorobabel niadtong 537 W.K.P. (Esd 2:1, 50) Apan sila wala iapil diha sa samang talaan sa Nehemias 7:52.

ASNO [Heb., *chamohr′; ʼa·thohn′,* "asna"; *ʽa′yir,* "hingkod nga asno"; Gr. *o′nos; o·na′ri·on,* "nating asno"]. Usa ka gahig-kuko nga hayop nga pamilya sa mga kabayo, apan lahi sa kabayo tungod kay kini mas gamay, mas mubog lambungay, mas taas ug dalunggan, ug mas mubog buhok sa ikog, ug katunga lamang sa ikog dapit sa tumoy nga bahin ang adunay buhok. Sanglit kini dili daling matakilpo kon itandi sa mga kabayo tungod sa gagmay, talinis nga mga kuko niini, ang asno mas angayan diha sa gansangon ug bukirong mga dapit nga kasagaran diha sa Palestina. Bisan tuod nahimong panultihon ang katig-a ug pagkagahian sa asno, ang intelihensiya niini giisip gayod nga mas labaw kay sa mga kabayo, ug kini malahutayon, hataas-ug-pailob nga linalang nga, sama sa ubang mga hayop, sagad nakasinati ug pag-abuso diha sa kamot sa tawo.

Ang asno (*Equus asinus*) dugay nang nag-alagad sa tawo ingong mananap nga luwanan, sakyanan, ug igguguyod nga hayop, ug kini unang gihisgotan diha sa Kasulatan maylabot kang Abraham. (Gen 12:16; 22:3; Jos 15:18; 2Cr 28:15; Isa 30:24) Dayag nga tungod sa hagong buluhaton sa asno sa pagpas-an ug mga luwan nga gitandi ni Jacob ang iyang anak nga lalaking si Isacar niini nga hayop. (Gen 49:14) Sa laing bahin, ang pagpamampam sa gingharian sa Juda ngadto sa kanasoran gipakasama sa kahigal sa mga asno.—Eze 23:20.

Sa usa sa iyang mga panan-awon ang manalagnang si Isaias nakakita ug "usa ka karo nga iggugubat sa mga asno." (Isa 21:7) Kini nagpakita nga ang mga asno gigamit usab sa gubat, lagmit ingong mga kargahanan, kon dili man ugaling sakyanan usab sa mga manggugubat ngadto sa aktuwal nga pagpakiggubat. Niining bahina makapaikag nga ang Gregong historyador nga si Herodotus (IV, 129) nag-ingon nga ang mga asno gigamit sa Persianhong kasundalohan.

Sumala sa Balaod, ang asno maoy usa ka mahugaw nga hayop. Sanglit ang tanang panganay iya man kang Jehova ug ang panganay sa usa ka asno dili man ikahalad, busa kini kinahanglang tubson pinaagi sa pagbaylo niini ug usa ka karnero o kaha balion ang liog niini.—Ex 13:13; 34:20.

Bisan tuod mahugaw, ang mga asno gikaon didto sa Samaria tungod sa kagrabe sa gutom sa dihang gilikosan ni Haring Ben-hadad kini nga siyudad, ug bisan ang dili na gayod makaon nga bahin niini, ang puro bukog, nipis ug unod nga ulo sa usa ka asno nahimo nang maluho nga pagkaon nga nagkantidad ug 80 ka pirasong plata (kon siklo, $176).—2Ha 6:24, 25.

Gilatid sa balaod sa Diyos ang maluluy-ong pagtratar sa binuhing mga hayop, sama sa asno. Ang usa ka asno nga nalup-ogan sa luwan niini kinahanglang palingkawason gikan niini, ug ang usa ka asno ug usa ka torong baka dili parison pagyugo. (Ex 23:5; Deu 22:10) Kay mas gamay ug menos ug kusog ug lahig kinaiya, ang asno malisdan tungod sa maong dili timbang nga pagyugo.

Ang mga asno nga nabatonan sa mga Israelinhon lagmit daghan kaayo, tungod kay sa ilang pagpakiggubat batok sa mga Midianhon lamang sila nakakuhag 61,000 ka asno ingong mga inagaw sa gubat. (Num 31:3, 32-34) Ang sagad nga paghisgot niini nga linalang diha sa Kasulatan nagpasabot nga diyutay lamang sa mga panimalay kaniadto ang walay asno. (Deu 5:21; 22:4; 1Sa 12:3) Gipamatud-an usab kini sa kamatuoran nga may usa ka asno ang matag unom ka lalaki (walay labot ang mga ulipon ug mga mag-aawit) nga namalik uban kang Zorobabel gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya. (Esd 2:1, 2, 64-67; Neh 7:66-69) Ang pag-ila sa asno sa iyang posisyon labot sa iyang agalon gigamit ingong sanglitanan aron sa pagbadlong sa dili-matinumanong Israel tungod sa iyang pagkapakyas sa pag-ila kang Jehova.—Isa 1:3.

Ang asno, kon kini mamatay, guyoron lamang ngadto sa gawas sa siyudad ug isalibay ngadto sa tapok sa mga basura. Busa ang manalagna sa Diyos nagtagna sa pagpaubos sa garboso ug walay pagtuo nga si Jehoiakim, ang anak nga lalaki ni Josias nga hari sa Juda: "Siya ilubong ingon sa paglubong sa usa ka laking asno, nga guyoron ug isalibay, sa gawas saylo sa mga ganghaan sa Jerusalem."—Jer 22:19.

Ang mga lalaki ug mga babaye, bisan ang prominenteng mga Israelinhon, misakay sa mga asno. (Jos 15:18; Huk 5:10; 10:3, 4; 12:14; 1Sa 25:42)

Sa dihang gidihogan sa pagkahari, si Solomon, ang anak nga lalaki ni David, misakay sa bayeng mula, usa ka mestisong liwat sa usa ka laking asno, nga gipanag-iya sa iyang amahan. (1Ha 1:33-40) Busa haom gayod nga si Jesus, ang usa nga mas dako kay kang Solomon, nagtuman sa tagna sa Zacarias 9:9 pinaagi sa pagsakay, dili sa usa ka kabayo kondili sa usa ka nati sa asno "nga wala pa masakyi sa usa ka tawo."—Luc 19:30, 35.

Giisip sa pipila nga managkalahi ang mga asoy sa Ebanghelyo kon bahin sa hayop nga gisakyan ni Jesus sa iyang madaogong pagsulod sa Jerusalem. Si Marcos (11:7), Lucas (19:35), ug Juan (12:14, 15) nagpakita nga si Jesus misakay sa usa ka nati o batan-ong asno, apan wala sila maghisgot nga dihay kauban nga mas gulang nga asno. Bisan pa niana si Mateo (21:7) naghisgot nga "gidala [sa mga tinun-an] ang asno ug ang nati niini, ug ilang gibutang ibabaw niini ang ilang panggawas nga mga besti, ug siya milingkod ibabaw niini." Dayag nga si Jesus wala molingkod sa duha ka hayop kondili sa mga besti nga gipahiluna diha sa nating asno. Nan, tungod kay siya wala mosakay sa asno, kondili sa nati niini, si Marcos, Lucas, ug Juan wala na maghisgot bahin sa inahan nga asno diha sa ilang mga asoy.

Ihalas nga Asno. Ang ihalas nga asno [Heb., *ʽa·rohdh'*; Aramaiko, *ʽaradh'*] gipalahi gikan sa binuhing asno, dili tungod sa hitsura niini, kondili tungod sa kaidlas ug pagkadili-mapanton niini. Kini kaharmonya gayod sa gihubit sa Bibliya bahin sa usa ka hayop nga daw 'binadbaran sa mga gapos.' —Job 39:5.

Ang pinuy-anan sa ihalas nga asno (*Equus hemionus*) mao ang desyertong kapatagan ug ang yuta nga asin, nga halayo sa kagubot sa usa ka lungsod. Kini kinaiyanhong nagalikay sa mga dapit nga gipuy-an sa tawo, busa "kini dili makadungog sa kabanha sa mangungukoy." Dili buot ipasabot nga ang ihalas nga asno dili kaayo makadungog; hilabihan kini kaigmat tungod sa hait niini nga sentido sa pandungog, panan-aw, ug panimaho. Kon sulayan sa usa ka tawo ang pag-ukoy niini nga linalang, kini mokabad nga tulin kaayo. Ang ihalas nga mga asno magpunay ug balhin aron sa pagpangitag lunhawng mga balili, ngani mosuhid sa mga kabukiran nga mangitag kasibsiban. Sila manibsib sa tanang matang sa lunhawng mga tanom, ug kini mopang-os bisan sa mga gamot. Ang asin maoy bahin usab sa ilang pagkaon. (Job 39:5-8) Ang pagkagusto sa ihalas nga asno sa gawasnon ug dili-piniotan nga pagkinabuhi nga halayo gikan sa pinuy-anan sa tawo naghatag ug dugang kahulogan sa pagpuyo ni Nabucodonosor uban niini nga mga linalang sulod sa iyang pito ka tuig nga pagkabuang.—Dan 5:21; tan-awa ang SEBRA.

ASO. Ang makitang nagkasagol nga mga partikulo sa karbon ug mga gas nga nagpatunghag anuos gikan sa nasunog nga organikong mga materyal; nagtumong usab sa alisngaw o panganod nga kaamgid sa aso. Gawas sa paghisgot sa literal nga aso (Heb., *ʽa·shan'*; Gr., *ka·pnos'*) diha sa daghang teksto, adunay ubay-ubayng mahulagwayong mga paggamit niini nga pulong, ug adunay mahulagwayong kahulogan ang pagtungha sa aso mismo.

Presensiya ni Jehova, ug ang Iyang Kasuko. Si Jehova nagpadayag sa iyang presensiya pinaagi sa usa ka panganod sa "aso," nga usahay inubanag kalayo. (Ex 19:18; 20:18; Isa 4:5) Iyang gihawasan ang iyang presensiya niining paagiha diha sa panan-awon sa mga templo nga nakita ni manalagnang Isaias ug ni apostol Juan.—Isa 6:1-6; Pin 15:8; tan-awa ang PANGANOD.

Ang aso nalangkit usab sa nagasilaob nga kasuko ni Jehova. (Deu 29:20) Sa laing bahin, kadtong mga tawo sa Israel nga nahulog sa pagsimba sa bakak nga mga diyos gitawag nga "aso" sa mga buho sa ilong sa Diyos, nga nagpasabot nga sila nakahagit sa iyang dakong kasuko.—Isa 65:5.

Usa ka Pasidaan o Tilimad-on. Ang mga aso ingong ilhanan gigamit sa panahon sa gubat aron sa paghatag ug mensahe tali sa mga siyudad o sa mga dibisyon sa kasundalohan. (Huk 20:38-40) Usa usab kini ka ebidensiya nga may gisunog sa kalayo, sama pananglitan, sa aso nga miutbo gikan sa halayong siyudad. (Gen 19:28; Jos 8:20, 21) O sa mahulagwayong paagi kini mahimong magtumong sa usa ka kasundalohan nga misulong aron sa pagpahamtang sa kalaglagan, nga sagad naglakip sa pagsunog sa nailog nga mga siyudad. —Isa 14:31.

Busa, ang usa ka utbo o panganod sa aso gigamit sa ulahi sa simbolikong paagi ingong usa ka timaan sa pasidaan, usa ka tilimad-on sa kaalaotan nga moabot o sa kalaglagan. (Pin 9:2-4; itandi ang Joe 2:30, 31; Buh 2:19, 20; Pin 9:17, 18.) Ang salmista nag-ingon bahin sa mga daotan: "Mahanaw sila sama sa aso." (Sal 37:20) Ang aso nagsimbolo usab sa *ebidensiya* sa kalaglagan. (Pin 18:9, 18) Busa ang aso nga padayong nagautbo "hangtod sa panahong walay tino" dayag nga usa ka ekspresyon nga nagtumong sa bug-os ug walay-kataposang kalaglagan, sama sa tagna ni Isaias batok sa Edom: "hangtod sa panahong walay tino ang aso niini padayong mag-utbo." (Isa 34:5, 10) Ang Edom ingong usa ka nasod nahanaw ug nagpabiling biniyaan hangtod niining adlawa, ug ang ebidensiya niini natala diha sa asoy sa Bibliya ug diha sa mga rekord sa sekular nga kasaysayan. Sa susama, ang walay-kataposang kalaglagan sa Dakong Babilonya gitagna diha sa Pinadayag 18:8, ug ang samang

paghukom ipahamtang batok niadtong nagasimba sa “mapintas nga mananap” ug sa larawan niini, diha sa Pinadayag 14:9-11.

Ubang Masambingayong mga Paggamit. Ang aso kasagarang mapalid dayon ug mahanaw, busa kini usahay mahulagwayong gigamit sa pagtumong sa usa ka butang nga lumalabay lamang. Gigamit kini maylabot sa: mga kaaway sa Diyos (Sal 68:2), mga magsisimba sa idolo (Os 13:3), ug sa nakunhorang kinabuhi sa sinakit (Sal 102:3).

“Kon unsa ang suka alang sa ngipon ug ang aso alang sa mata, mao man usab ang tawong tapolan alang niadtong nagsugo kaniya,” matod pa sa proverbio. Maingon nga ang aso makapasakit ug makapahapdos sa mata, mao man usab kadtong nagpatrabaho sa usa ka tawong tapolan naghimo niana sa ikadaot sa iyang mga katuyoan.—Pr 10:26.

Ang salmista, nga nagpaabot kang Jehova aron sa paghupay kaniya, miingon: “Ako nahisama sa botelya nga panit nga gipaasohan.” (Sal 119:83) Ang mga botelya nga panit, sama niadtong gigamit sa Tungang Sidlakan, nga isab-it sa bungbong kon dili gamiton, mouga ug mokuyos tungod sa aso sa balay. Ingon niana ang naagoman sa salmista ilalom sa mga kamot niadtong naglutos kaniya.

Si Jehova, sa paghubit sa iyang mga kalalangan ngadto kang Job, naghisgot sa Leviatan, nga nagingon: “Gikan sa mga buho sa iyang ilong magagula ang aso, ingon sa usa ka hudno nga gipasiga pinaagi sa mga tikog.” (Job 41:20) Daghang eskolar sa Bibliya ang nagtuo nga ang Diyos naghisgot dinhi sa buaya, nga sa dihang mohaw-as gikan sa tubig, mobuga ug baga, gabonon nga alisngaw uban ang pagdahunog.

Gipaaso nga Halad. Ang laing Hebreohanong pulong nga *qa·tar′,* nagtumong sa paghimog gipaaso nga halad, aso man sa insenso o aso sa laing halad sa ibabaw sa halaran. (1Cr 6:49; Jer 44:15) Ang maong gipaaso nga halad giisip nga usa ka humot nga alimyon nga miutbo ngadto sa Usa nga gihalaran niini.—Gen 8:20, 21; Lev 26:31; Efe 5:2.

ASOR [gikan sa Heb., nga nagkahulogang “Usa nga Nagatanyag ug Tabang”]. Usa ka katigulangan sa amaama ni Jesus nga si Jose human sa pagkadestiyero.—Mat 1:13, 14, 16.

ASOS. Usa ka dunggoanang lungsod sa Misia sa A nga baybayon sa Gulpo sa Adramito, busa sakop sa Romanhong lalawigan sa Asia. Kining dapita nailhan karong adlawa nga Behramkale (kaniadto, Behramköy).

Sa iyang ikatulong misyonaryong panaw, si apostol Pablo mipauli sa Jerusalem ug mihapit sa Troas. Gikan didto iyang gipalawig si Lucas ug ang uban pa sakay sa usa ka sakayan padulong sa Asos, diin siya nagplano nga moapas kanila didto. Ang sakayan kinahanglang molawig libot sa Cape Baba (Lectum) aron makaabot sa Asos (sa pikas bahin sa habog nga lawis gikan sa Troas), ug tungod niana dili kaayo layo ang gibaktas ni Pablo (mga 32 km; 20 mi) ug nakaabot gihapon sa Asos sa hustong oras aron makasakay sa maong sakayan, ug dayon milawig paingon sa Mitilene sa pulo sa Lesbos, sa H sa Asos.—Buh 20:6, 13, 14.

ASPALTO. Adunay tulo ka Hebreohanong mga pulong nga gigamit sa pagtumong niining itom o kapehon nga mineral. Ang duha niini naghubit sa kalainan sa kagahi: ang bulitik (*ze′pheth*), nga likido niini; ang aspalto (*che·mar′*), nga solido niini. Ang ikatulong pulong, ang alkitran (*ko′pher*), naghubit sa gamit niini: gigamit nga pangbulit sa mga butang nga gama sa kahoy. (Tan-awa ang BULITIK.) Sanglit maayo kining ibulit tungod kay dili masuphan ug tubig, ang aspalto o alkitran gigamit na sa tawo sa wala pa ang Lunop, kay si Noe, sa dihang gisugo sa pagtukod sa arka, gisultihan nga ‘bulitan kinig alkitran sa sulod ug sa gawas.’—Gen 6:14.

Ang arka nga papiro nga gipalutaw taliwala sa katangbohan sa Nilo ug gibutangan sa batang si Moises maoy dili masuphan ug tubig tungod kay kini gibulitan ug “aspalto ug bulitik.” (Ex 2:3) Nahibaloan sa mga magtutukod sa siyudad sa Babilonya nga gawas nga ang aspalto dili masuphan ug tubig, kini kusog usab kaayong mopilit mao nga kini nahimong labing hinungdanon nga argamasa alang sa ilang mga tisa nga gipagba sa tapahan. —Gen 11:3.

Dihay panahon nga ang Walog sa Sidim, nga nahimutang duol sa Sodoma ug Gomora sa dapit sa Patayng Dagat, nabantog tungod sa “mga kagahongan sa aspalto” niini (“mga gahong sa hagkot nga mga substansiya,” *KJ*). (Gen 14:10) Bisan karong adlawa, ang aspalto usahay ianod diha nianang dapita, nga nagpakitang ang Sidim sa pagkakaron nahimutang sa ilalom sa katubigan sa Patayng Dagat. Ang aspalto maoy usa ka materyales nga mosiga usab ug ingon niana ang pagkahubit ni Isaias, kinsa nagtagna nga ang yuta sa Edom “mahimong sama sa nagdilaab nga bulitik.”—Isa 34:9.

ASPATA. Usa sa napulo ka anak nga lalaki ni Haman.—Est 9:7, 10; tan-awa ang HAMAN.

ASPENAZ. Ang ngalan sa pangulong opisyal sa palasyo sa Babilonya panahon sa paghari ni Nabucodonosor. (Dan 1:3) Dayag nga siya ang nangulo sa grupo sa mga eunuko bisag dili siya usa ka eunuko. Usa sa iyang mga katungdanan mao ang pagbansay sa mga batan-on aron mahimong mga tig-alagad sa monarko.

ASRIEL. Usa ka lalaking kaliwat ni Manases nga nahimong pangulo sa banay sa mga Asrielnon. Ang Numeros 26:29-31 nagpakita nga siya mao ang apo-sa-tuhod ni Manases pinaagi kang Makir ug sa iyang anak nga lalaki nga si Gilead. Sumala sa 1 Cronicas 7:14, si Asriel mao ang anak nga lalaki ni Manases nga gipanganak sa iyang Siryanhong puyopuyo. Apan ang mosunod, nga lagmit bahin sa usa ka sinal-ot nga mga pulong, mabasa: "Siya nanganak kang Makir nga amahan ni Gilead." Busa, sama sa kasagarang mabasa diha sa Biblikanhong mga talaan sa kagikan, si Asriel dinhi tingali matawag nga usa ka "anak nga lalaki" ni Manases sa diwa lamang ingong usa sa iyang ulahing mga kaliwat (pinaagi kang Makir nga anak nga lalaki ni Manases pinaagi sa iyang Siryanhong puyopuyo). Apan posible nga si Manases may pursosong anak nga lalaki ug usa ka apo-sa-tuhod nga lalaki nga nagbaton sa samang ngalan. Ang "mga anak nga lalaki ni Asriel" maoy mga kaliwat ni Manases kinsa gihatagan ni Josue ug mga pahat sa teritoryo sa Yutang Saad.—Jos 17:1-4.

ASRIELNON [Kang (Iya ni) Asriel]. Usa ka Manasesnong banay nga naggikan kang Asriel. —Num 26:29, 31.

ASTAROT. Usa ka siyudad sa rehiyon sa Basan, nga gituohan sa kadaghanan karong adlawa nga mao ang Tell ʽAshtarah nga mga 32 km (20 mi) sa S sa Dagat sa Galilea. Ang mubo nga bungtod didto gipalibotan sa usa ka maayong pagkatubig nga patag. Ang ngalan niini lagmit nagpaila nga kini kanhi maoy usa ka sentro sa pagsimba sa diyosa nga si Astoret.

Ang Biblikanhong mga paghisgot niini sa panguna maoy bahin sa higante nga si Haring Og sa Basan, kinsa gihisgotang naghari "sa Astarot, sa Edrei." (Deu 1:4; Jos 9:10; 12:4; 13:12) Ang nasakop nga teritoryo sa gingharian ni Og sa sinugdan gipahat ngadto sa mga Makirnon sa tribo ni Manases, apan ang Astarot sa ulahi gipasa ngadto sa mga Gersonhon ingong usa ka Levihanong siyudad. (Jos 13:29-31; 1Cr 6:71) Sa Josue 21:27, nga katumbas sa asoy sa 1 Cronicas 6:71, ang siyudad gitawag ug Beestera.

Kini nga siyudad gihisgotan sa Asiryanhong mga inskripsiyon ug sa mga Papan sa Amarna.

ASTAROTNON [Taga- (Iya sa) Astarot]. Usa ka molupyo sa Astarot. Si Uzia lamang nga usa sa gamhanang mga tawo ni David ang gitawag ug Astarotnon.—1Cr 11:44.

ASTEROT-KARNAIM. Ang dapit diin gipildi ni Kedorlaomer nga hari sa Elam ang mga Repaim. (Gen 14:5) Gihunahuna sa pipila nga mao kini ang bug-os nga ngalan sa Astarot ug nga ang pagdugang ug "karnaim" (mga sungay) nagtumong sa duha ka sungay sa haya nga bulan nga nagsimbolo sa diyosang si Astarte o ngadto sa duha ka bukid nga kasikbit sa lungsod. Apan, gisugyot usab nga ang ngalan nagkahulogang "Asterot Duol sa Karnaim" ug busa kini nagtumong sa siyudad sa Astarot uban sa Karnaim nga gihisgotan ingong bulag apan kasikbit nga lungsod. Ang Karnaim gituohan nga nahimutang sa Sheikh Saʽad, nga nahiluna sa kasikbit nga dapit nga giila sa kadaghanan nga mao ang nahimutangan sa Astarot (Tell ʽAshtarah).—Tan-awa ang ASTAROT.

ASTORET. Usa ka diyosa sa mga Canaanhon, nga giisip nga asawa ni Baal. Si Astoret sagad nga gihulagway ingong usa ka hubo nga babaye nga may hilabihan kadagko nga mga kinatawo. Ang pagsimba niini nga diyosa maoy kaylap taliwala sa nagkalainlaing katawhan sa kakaraanan, ug ang ngalang Astoret maoy komon diha sa lainlain nga porma. Ang Gregong ngalan maoy Astarte. Taliwala sa mga Filistehanon, si Astoret dayag nga giisip ingong usa ka diyosa sa gubat, sumala sa gipakita sa kamatuoran nga ang armadura sa napilding si Haring Saul gibutang didto sa templo sa mga larawan ni Astoret. (1Sa 31:10) Apan, sa panguna, si Astoret dayag nga usa ka diyosa sa pertilidad. Ang labing iladong bahin sa pagsimba kaniya naglakip sa mga kahilayan sa sekso diha sa mga templo o sa hatag-as nga mga dapit nga gipahinungod sa pagsimba kang Baal, diin nag-alagad ang lalaki ug babaye nga mga pampam.—Tan-awa ang CANAAN, CANAANHON Num. 2 (Gisakop sa Israel ang Canaan).

Ang pagsimba kang Astoret lagmit nga naglungtad sa Canaan sukad pa sa kapanahonan ni Abraham, kay usa sa mga siyudad didto gitawag nga "Asterot-karnaim." (Gen 14:5) Gihisgotan usab sa Kasulatan ang siyudad sa Astarot, ang pinuyanan sa higante nga si Haring Og sa Basan. Ang ngalan niini nagpaila nga kining siyudara tingali maoy usa ka sentro sa pagsimba kang Astoret. —Deu 1:4; Jos 9:10; 12:4.

Ang singular nga pormang *ʽash·toʹreth* (Astoret) unang makita sa Bibliya maylabot sa pag-apostata ni Haring Solomon sa hinapos nga bahin sa iyang paghari. Nianang panahona ang mga Israelinhon misugod sa pagsimba sa Astoret sa mga taga-Sidon. (1Ha 11:5, 33) Ang bugtong laing higayon nga makita ang singular nga porma maoy maylabot sa paglumpag ni Haring Josias sa hatag-as nga mga dapit nga gitukod ni Solomon alang kang Astoret ug sa ubang mga bathala. (2Ha 23:13) Ang plural nga *ʽash·ta·rohthʹ* ("mga larawan ni Astoret," *NW;* "Ashtarts," *AT*) lagmit nagtumong sa mga larawan o mga dagway niining paganong diyosa. —Huk 2:13; 10:6; 1Sa 7:3, 4.

ASTROLOGO. Ang pulong nga *ga·zerin′* makita lamang sa usa ka bahin sa Daniel nga gisulat sa Aramaiko (Dan 2:4b–7:28) ug may lintunganayng pulong nga nagkahulogang "sapsap," nga ang paghisgot gihunahunang nagtumong niadtong nagbahin sa kalangitan sumala sa mga porma niini. (Dan 2:34) Ang pipila ka Iningles ug Cebuano nga mga bersiyon (*Dy, KJ, Le, AS, NCV*) naghubad sa orihinal nga Aramaikong pulong nga *ga·zerin′* ingong "mga tigpanag-an," "mga mulo-manalagna," ug "mga nagpakamanalagna." (Dan 2:27; 4:7 [ber 4, *Dy; Le*]; 5:7, 11) Kining astrolohikanhong kulto nga gilangkoban niadtong "kinsa, pinasukad sa posisyon sa mga bituon sa takna sa pagkahimugso, pinaagi sa nagkalainlaing kabatid sa pagkuwenta ug pagpanag-an . . . nagtino sa kapalaran sa mga indibiduwal." (*Gesenius's Hebrew and Chaldee Lexicon,* gihubad ni S. P. Tregelles, 1901, pp. 166, 167) Sa panguna, ang astrolohiya maoy politeistiko (daghag-diyos); ang pagsugod niini didto sa ubos nga Walog sa Mesopotamia lagmit sukad pa niadtong panahon wala madugay pagkahuman sa Lunop sa dihang ang mga tawo mipahilayo gikan sa putling pagsimba kang Jehova. Ang ngalang Caldeanhon sa ngadtongadto nahimong halos susamag kahulogan sa "astrologo."

Maylabot niining bakak nga siyensiya sa astrolohiya, usa ka lahing diyos ang gituohan nga nagmando sa matag bahin sa mga langit. Ang matag kalihokan ug panghitabo sa langit, sama sa pagsubang ug pagsalop sa adlaw, ang mga *equinox* ug mga *solstice,* ang mga hugna sa bulan, mga eklipse, ug mga bulalakaw, giingon nga mga minugna niini nga mga diyos. Busa kini nga mga kalihokan sa langit kanunayng gimatikdan, gihimo ang komplikadong mga tsart ug mga talaan sa mga pagtungha niini, ug pinasukad niini, gitagna ang tawhanong mga kalihokan ug yutan-ong mga hitabo. Ang tanang butang, dayag man ug pribado, gituohan nga gikontrolar niini nga mga diyos sa kalangitan. Ingong resulta, ang politikanhon ug militaryong mga desisyon ayha pa himoon kon mapatawag na ang mga astrologo aron sa pagbasa ug paghubad sa mga tilimad-on ug sa paghatag sa ilang tambag. Tungod niini nakabaton ug dakong gahom ug impluwensiya ang mga saserdote diha sa mga kinabuhi sa katawhan. Sila nangangkon nga nakabaton kuno ug labaw-tawhanon nga gahom, panabot, ug dakong kaalam. Walay bantogang templo ang natukod taliwala sa mga Babilonyanhon nga wala masangkapi ug kaugalingong obserbatoryo niini alang sa kalangitan.

Sa ikawalong siglo W.K.P., ang manalagnang si Isaias, sa pagtagna sa kalaglagan sa Babilonya, naghagit sa tigpaniid sa mga bituon nga astrolohikanhong mga magtatambag nianang hinukman nga siyudad sa pagluwas niini: "Ikaw [Babilonya] gipul-an sa kadaghan sa imong mga magtatambag. Karon, pabaroga sila ug ipaluwas ka, ang mga magsisimba sa kalangitan, ang mga tighangad sa kabituonan, silang naghatag ug kahibalo panahon sa bag-ong mga bulan mahitungod sa mga butang nga modangat kanimo."—Isa 47:13.

Sa pagdagan sa kasaysayan, si Daniel ug ang iyang tulo ka kauban nahimong mga bihag niini nga yuta sa mga astrologo. Sa dihang gisulayan "kon mahitungod sa matag butang maylabot sa kaalam ug sa pagsabot," kini nga mga Hebreohanon nakaplagan sa Babilonyanhong hari nga "napulo ka pilo nga mas maayo kay sa tanang salamangkerong saserdote ug mga diwatahan nga diha sa tibuok niyang gingharian." (Dan 1:20) Si Daniel human niadto gitawag nga "pangulo sa mga salamangkerong saserdote" (Dan 4:9), apan angayng matikdan nga siya wala gayod mobiya sa pagsimba kang Jehova aron mahimong usa ka tigpaniid sa mga bituon nga 'tigbahin sa kalangitan.' Pananglitan, si Nabucodonosor napungot pag-ayo sa dihang ang mga astrologo ug ang uban pa sa "mga tawong maalamon" wala makapadayag sa iyang damgo nga tungod niana siya mipatugbaw: "Kamo pagaputolputolon, ug ang inyong mga balay himoong publikong mga kalibangan." (Dan 2:5) Si Daniel ug ang iyang mga kauban nahilakip niini nga sugo sa pagpatay, apan sa wala pa kini ipatuman, gidala si Daniel atubangan sa hari, nga kaniya siya miingon: "Adunay usa ka Diyos sa kalangitan nga Tigpadayag sa mga tinago," apan "kon bahin kanako, dili tungod kay nagbaton ako ug kaalam nga labaw kay sa uban nga buhi nga kining maong tinago gipadayag kanako."—Dan 2:28, 30.

Kinsa ang mga Mago nga miduaw sa batang si Jesus?

Ang mga astrologo (Gr., *ma′goi; "mga Mago," CC, ED, We, ftn* sa *AS*) nagdalag mga gasa ngadto sa batang si Jesus. (Mat 2:1-16) Sa pagkomento kon kinsa kini nga mga *ma′goi,* ang *The Imperial Bible-Dictionary* (Tomo II, p. 139) nag-ingon: "Matod ni Herodotus ang mga mago maoy usa ka tribo sa mga Medianhon [I, 101], kinsa nangangkon nga makahubad ug mga damgo, ug opisyal nga gitugyanan sa sagradong mga rituwal . . . sila, sa laktod, mao ang makinaadmanon ug saserdotehanong hut-ong, ug adunay katakos, ingon sa gituohan, nga makabaton ug labaw-tawhanong panabot bahin sa umaabot nga mga panghitabo gikan sa mga basahon ug sa pagpaniid sa mga bituon . . . Ang ulahing mga pagsusi mopatim-aw nga ang Babilonya, inay ang Media ug Persia, mao ang sentro sa kaylap kaayong pagtulon-an sa mga mago. 'Sa

sinugdan, ang Medianhong mga saserdote wala tawga nga mga mago . . . Hinunoa, gikan sa mga Caldeanhon sila nakadawat sa ngalan nga mago tungod sa ilang saserdotehanong hut-ong, ug mao kini ang among gipasabot sa giingon ni Herodotus bahin sa mga mago ingong usa ka Medianhong tribo' . . . (J. C. Müller sa Herzog's Encl.)."—Giedit ni P. Fairbairn, London, 1874.

Nan, husto si Justin Martyr, Origen, ug Tertullian, sa dihang nagbasa sa Mateo 2:1, sa paghunahuna sa *ma'goi* ingong mga astrologo. Misulat si Tertullian ("On Idolatry," IX): "Kita nahibalo sa suod nga kalangkitan sa salamangka ug astrolohiya. Nan, ang mga maghuhubad sa mga bituon mao ang una . . . sa pagtanyag Kaniya [kang Jesus] ug 'mga gasa.'" (*The Ante-Nicene Fathers,* 1957, Tomo III, p. 65) Ang ngalang Mago nahimong ilado "ingong komon nga pagtawag sa mga astrologo sa Sidlakan."—*The New Funk & Wagnalls Encyclopedia,* 1952, Tomo 22, p. 8076.

Tungod niini lig-on ang ebidensiya nga ang *ma'goi* nga miduaw sa batang si Jesus maoy mga astrologo. Busa ang *The New Testament* nga gihubad ni C. B. Williams mabasa nga "mga tigpaniid sa mga bituon," uban ang usa ka nota o *footnote* nga nagpatin-aw: "Kini maoy mga tigtuon sa mga bituon maylabot sa mga panghitabo dinhi sa yuta." Nan, haom nga ang modernong mga hubad mabasa nga "mga astrologo" diha sa Mateo 2:1.—*AT, NE, NW, Ph.*

Wala ibutyag kon pila ka astrologo nga "gikan sa sidlakang mga bahin" ang nagdalag "bulawan ug kamangyan ug mira" ngadto sa batang si Jesus; walay pamatuod nga magpaluyo sa tradisyon nga dihay tulo ka astrologo. (Mat 2:1, 11) Ingong mga astrologo, sila maoy mga alagad sa bakak nga mga diyos ug sa tinuyo o dili tinuyo gitultolan sa gituohan nilang usa ka nagapanaw nga "bituon." Ilang gipahibalo si Herodes nga ang "hari sa mga Hudiyo" natawo ug sa baylo, si Herodes nagtinguha sa pagpatay kang Jesus. Apan napakyas ang maong daotang laraw. Si Jehova nangilabot ug napamatud-ang mas labaw kay sa demonyong mga diyos sa mga astrologo, busa inay nga mobalik kang Herodes, ang mga astrologo namauli agi sa laing agianan human hatagi "sa Diyos ug pasidaan diha sa usa ka damgo."—Mat 2:2, 12.

Ang Pagpanag-an Pinaagi sa Pagsusi sa Atay ug ang Astrolohiya. Ang batasan sa 'pagsusi sa atay' daw maoy usa ka linaing bahin sa astrolohiya. (Eze 21:21) Ang usa ka yutang-kulonon nga modelo nga pormag atay nakaplagan sa usa ka tunghaan sa templo didto sa Babilonya nga sukad pa sa panahon ni Hammurabi. Ang usa ka bahin niini gibahin ngadto sa mga seksiyon nga naghawas sa "adlaw" ug sa "gabii." Ang kiliran gibahin ngadto sa 16 ka bahin, ug ang matag seksiyon niini ginganlan sa katumbas nga mga ngalan sa mga bathala sa kalangitan. Busa, maingon nga kining matanga sa pagpanag-an nagbahin sa kalangitan sa hinanduraw lamang nga paagi, sa samang paagi usab sila nagbahin sa atay sa ilang mga ihalad. Sa dihang magatanyag niini nga mga halad ilang susihon ang atay, nga mag-isip niini ingong gamay nga hulad sa kalangitan, aron matino kon unsa nga mga tilimad-on ang gibutyag kanila sa mga diyos.—Tan-awa ang PAGPANAG-AN.

Si Molek ug ang Astrolohiya sa Israel. Adunay ebidensiya nga ang astrolohiya suod nga nalangkit sa pagsimba kang Molek, usa ka diyos nga usahay gihulagway nga may ulo sa torong baka. Ang torong baka gisimba sa mga Babilonyanhon, Canaanhon, Ehiptohanon, ug sa uban pa ingong usa ka simbolo sa ilang mga bathala—si Marduk, Molek, Baal, ug uban pa. Ang torong baka maoy usa sa labing hinungdanong mga simbolo sa *zodiac,* ang Taurus. Ang diyos-adlaw sagad gihawasan sa mga torong baka, ang mga sungay naghawas sa mga bidlisiw sa adlaw, ug ang kusganong gahom sa pagsanay sa baka naghawas sa gahom sa adlaw ingong "maghahatag sa kinabuhi." Ang baye nga baka gihatagan ug samang pasidungog ingong simbolo ni Ishtar o Astarte, sumala sa lain-lain nga pagtawag kaniya. Busa sa dihang gisugdan ni Aaron ug Jeroboam ang maong pagsimba sa torong baka (pagsimba sa nating baka) diha sa Israel, kadto usa gayod ka dakong sala sa mga mata ni Jehova.—Ex 32:4, 8; Deu 9:16; 1Ha 12:28-30; 2Ha 10:29.

Ang apostatang napulo-ka-tribo nga gingharian sa Israel gisaway sa pagduyog niini nga kulto sa astrolohiya, tungod kay "nagpadayon sila sa pagbiya sa tanang kasugoan ni Jehova nga ilang Diyos ug naghimo alang sa ilang kaugalingon ug inumol nga mga estatwa, duha ka nating baka, ug naghimo ug sagradong poste, ug sila miyukbo sa tanang panon sa mga langit ug sa pag-alagad kang Baal; ug sila nagpadayon sa pagpaagi sa ilang mga anak nga lalaki ug mga anak nga babaye sa kalayo ug sa pagpanag-an ug sa pagpangitag mga tilimad-on."—2Ha 17:16, 17.

Sa duha-ka-tribo nga gingharian sa habagatan ang daotan nga si Haring Ahaz ug ang iyang apo nga lalaking si Manases parehong nangulo sa pagsimba sa bituon nga mga diyos ug sa yawan-ong paagi nagtanyag sa ilang mga anak aron sunogon nga buhi ingong mga halad. (2Ha 16:3, 4; 21:3, 6; 2Cr 28:3, 4; 33:3, 6) Apan, ang maayong hari nga si Haring Josias 'nagwagtang sa mga saserdote sa langyawng diyos' kinsa "naghimog gipaaso nga halad kang Baal, sa adlaw ug sa bulan ug sa mga konstelasyon sa *zodiac* ug sa tanan nga panon

sa mga langit," ug iyang gilumpag ang hatag-as nga mga dapit ug gihimo ang Topet nga dili angay alang sa pagsimba "aron nga walay usa nga magpaagi sa kalayo sa iyang anak nga lalaki o anak nga babaye alang kang Molek." (2Ha 23:5, 10, 24) Si Jehova, pinaagi sa iyang mga manalagna nga si Sofonias ug Jeremias, mahukmanong nagsaway kanila tungod sa ilang mga buhat sa astrolohiya, ingong "kadtong mga nagyukbo sa panon sa kalangitan diha sa mga atop," ug ingong kadtong "naghimog mga panumpa sa ngalan ni Malcam [Molek]."—Sof 1:5; Jer 8:1, 2; 19:13.

Ang dugang nagpakita sa kalangkitan sa pagsimba kang Molek, sa pagsimba sa nating baka, ug sa astrolohiya mao ang asoy ni Esteban bahin sa pagrebelde sa mga Israelinhon didto sa kamingawan. Sa dihang sila mipatugbaw kang Aaron, "Paghimog mga diyos alang kanamo nga mag-una kanamo," "gitugyan sila [ni Jehova] aron maghatag ug sagradong pag-alagad sa panon sa langit, ingon gayod sa nahisulat sa basahon sa mga manalagna, 'Dili kanako nga kamo mihalad ug mga inihaw ug mga halad . . . Apan ang tolda ni Molok ug ang bituon sa diyos nga si Repan maoy inyong gidala.'" —Buh 7:40-43.

Gikondenar sa Diyos ang Astrolohiya. Ang usa ka dakong kamatuoran yanong gipahayag: "Sa sinugdan gilalang sa Diyos ang mga langit ug ang yuta," lakip ang mga planeta sa atong sistema solar ug sa permanenteng mga bituon diha sa mga konstelasyon niini. (Gen 1:1, 16; Job 9:7-10; Am 5:8) Apan, sa maong dakong kalalangan, dili kabubut-on ni Jehova nga ang tawo maghimog mga diyos gikan niining mga butanga. Busa, siya hugot nga nagdili sa iyang katawhan sa pagsimba sa "usa ka dagway nga sama sa bisan unsa nga anaa sa kalangitan sa itaas." (Ex 20:3, 4) Gidili ang bisan unsang matang sa astrolohiya.—Deu 18:10-12.

ASUL. Tan-awa ang BULOK.

ASUPRE. Usa ka dalag, dili metal nga elemento nga makaplagan nga puro o nahisagol sa ubang mga elemento diha sa mga sambog nga *sulfide* ug *sulfate.* Ang temperatura nga gikinahanglan sa pagtunaw niini ubos kaayo, 113°C. (235°F.). Kini daling masunog ug pughawon-asul ang kalayo niini, ug sa samang panahon mahimong *sulfur dioxide,* nga halang ug baho.

Ang unang makasaysayanhong paghisgot sa asupre nag-asoy kon sa unsang paagi nahitabo ang kalaglagan sa daotang mga siyudad sa Sodoma ug Gomora pinaagi sa kalayo ug asupre. (Gen 19:24; Luc 17:29) Pinasukad sa geolohikanhong ebidensiya, ang uban nagtuo nga kining makatalagmanong paghukom gikan kang Jehova lagmit pinaagig pagbuto sa usa ka bolkan sa habagatang rehiyon sa Patayng Dagat, nga maoy hinungdan nga daghan kaayo ang asupre nianang dapita karong adlawa.

Gituohan nga ang init kaayong sunoganan ug basura sa karaang siyudad sa Jerusalem naugmad pinaagi sa pagdugang ug asupre nganha sa kanunayng nagdilaab nga kalayo sa Walog sa Hinnom (Gehenna) sa gawas lamang sa mga paril.

Sukad sa kalayonhong paghukom sa Sodoma ug Gomora niadtong 1919 W.K.P., ang daling masunog nga kinaiyahan sa asupre gihisgotan sa Kasulatan. (Isa 30:33; 34:9; Pin 9:17, 18) Kini maoy simbolo sa bug-os nga kalaglagan. (Deu 29:22, 23; Job 18:15) Ang "kalayo ug asupre" duyog nga gihisgotan kon ihulagway ang bug-os nga kalaglagan. (Sal 11:6; Eze 38:22; Pin 14:9-11) Gisultihan kita nga ang Yawa 'igatambog ngadto sa linaw nga kalayo ug asupre,' usa ka haom nga kahubitan sa bug-os nga kalaglagan, "ang ikaduhang kamatayon."—Pin 19:20; 20:10; 21:8.

ASUR.

1. Usa ka anak nga lalaki ni Sem, ang ikaduha nga ginganlan diha sa Genesis 10:22 ug 1 Cronicas 1:17. Siya mao ang katigulangan sa mga Asiryanhon, ug ang samang Hebreohanong pulong gihubad nga "Asur" ingon man "Asirya(nhon)." Ang ilang nasod o kaha ang usa sa pangunang mga siyudad niini, ang Asur (modernong Qal'at Sherqat), mao ang gipasabot sa Ezequiel 27:23.

2. Ang pangunang diyos sa mga Asiryanhon, ang ilang diyos sa militaryong katakos, nga kaniya kining katawhan nga gustong makiggubat nagaampo alang sa tabang. Si Asur maoy usa ka "patriarka nga gipakadiyos," ug sa pagsimba kaniya, ang mga Asiryanhon mahimong sa aktuwal nagsimba sa ilang katigulangan, si Asur, nga anak nga lalaki ni Sem. Ang ngalang Asur gikombinar sa daghang Asiryanhong mga ngalan, sama nianang kang Esar-hadon ug Ashurbanipal.

Ang mini nga diyos nga si Asur gituohan nga mao ang pangunang tigpanalipod sa mga Asiryanhon, nga gihawasan diha sa ilang mga dibuho ingong pak-an nga butang nga pormag-adlaw. Sa ngalan sa ilang diyos nga si Asur ug uban sa iyang pag-uyon (nga gipaila pinaagig paborableng mga tilimad-on) nga ang kasundalohan sa Asirya makiggubat, nga magdala sa iyang sagradong simbolo ngadto sa panggubatan. Gipahinungod sa mga hari ang ilang mga kadaogan "sa tabang ni Asur." —Tan-awa ang HULAGWAY, Tomo 2, p. 529; ASIRYA.

ASURIHANON. Usa ka katawhan nga sakop sa pagkahari ni Is-boset nga anak nga lalaki ni Saul. Sa 2 Samuel 2:9 gitala sila taliwala sa Gilead ug Jezreel. Ang Latin nga *Vulgate* ug Syriac nga

Peshitta mabasa dinhi nga "mga Gesurihanon," samtang ang mga Targum nag-ingon nga "mga Asernon." (Itandi ang Huk 1:32.) Ang ngalang Asurim gigamit sa Genesis 25:3, apan niining tekstoha kini nagtumong sa Arabianhong mga kaliwat ni Abraham pinaagi kang Dedan.—Tan-awa ang SIPRES.

ASURIM. Ang mga kaliwat ni Dedan nga anak nga lalaki ni Joksan, nga usa sa mga anak nga lalaki ni Abraham kang Ketura. (Gen 25:1-3) Ang paggamit diha sa Hebreohanong teksto niini nga ngalan nga ang tumoy maoy plural (*im*) nagpakita nga ang Asurim naghawas sa usa ka tribo o katawhan. Dili espesipikong matino kon hain niini, apan ang pipila ka tribo sa amihanang Arabia lagmit mao ang gipasabot. Hinunoa, kini sila lahi ra sa mga Asiryanhon nga mga kaliwat sa anak nga lalaki ni Sem nga si Asur.

ASVAT. Usa ka tawo sa tribo ni Aser, sa banay ni Japlet.—1Cr 7:33.

ATABAY. Ang Hebreohanong pulong nga *be'er',* nga gihubad nga "atabay," kasagarang nagtumong sa usa ka gahong o lungag nga gikalot sa yuta aron makakuhag tubig diha sa mga tubod niini. Ang terminong *be'er'* makita diha sa mga ngalan sa dapit sama sa Beer-lahai-roi (Gen 16:14), Beer-seba (Gen 21:14), Beer (Num 21:16-18), ug Beer-elim (Isa 15:8). Kining pulonga mahimong magkahulogan usab ug "gahong" (Gen 14:10) ug, diha sa Salmo 55:23 ("gahong") ug 69:15 ("atabay"), daw kini nagtumong sa lubnganan. Kini gigamit ingong metapora sa pagtumong sa usa ka asawa o hinigugmang babaye. (Pr 5:15; Aw 4:15) Ug ang Proverbio 23:27, diin ang langyaw nga babaye gipakasama sa usa ka masigpit nga atabay, lagmit nagpunting nga dili sayon ang pagkalos ug tubig gikan sa maong atabay, sanglit ang kulonong mga banga dali rang mabuak kon mabangga sa mga kilid niini.—Tan-awa ang TUBORAN, TUBOD.

Sukad pa sa unang kapanahonan, ang mga atabay hinungdanon kaayo diha sa kayutaan nga taas ang panahon sa ting-init ilabina sa mga rehiyon sa kamingawan. Sa karaang panahon, ang pagkalos ug tubig gikan sa mga atabay nga walay popanghid mopatim-awng giisip nga usa ka paglapas sa mga katungod sa propiedad. (Num 20:17, 19; 21:22) Ang kanihit sa tubig ug ang kahago sa pagkalot ug mga atabay maoy nakapahimo niini nga bililhon nga propiedad. Ang pag-ilogay ug mga atabay sagad nga misangpot sa mapintas nga mga panaglalis ug mga panag-away. Tungod niini, sa usa ka higayon niana, pormal nga gipanghimatud-an sa patriarkang si Abraham nga siya mao ang tag-iya sa usa ka atabay didto sa Beer-seba. (Gen 21:25-31; 26:20, 21) Apan, human sa iyang kamatayon, gibalewala sa mga Filistehanon ang katungod sa iyang anak ug manununod nga si Isaac ug gitak-opan ang mga atabay nga gikalot sa mga alagad ni Abraham.—Gen 26:15, 18.

Sa pagkamasaligon, si Jehova misaad sa iyang katawhan nga sila makakaplag ug mga atabay nga nakubkob na sa dihang sila mosulod sa Yutang Saad. (Deu 6:10, 11; Neh 9:25) Si Haring Uzzias gihisgotan nga nagkubkob ug "daghang atabay" sa tibuok Juda. (2Cr 26:1, 10) Si Senakerib misulay sa paghaylo sa mga molupyo sa Jerusalem pinaagi sa pagsaad nga kon sila mosurender ngadto kaniya, sila 'moinom ang matag usa sa tubig sa iyang kaugalingong atabay.'—2Ha 18:31; Isa 36:16.

Ang Ecclesiastes 12:6 naghisgot sa "moton sa atabay," apan kasagaran ang tubig kaloson pinaagig mga tibod nga ituntun pinaagig mga pisi. Tungod kay usahay mabuak man ang maong mga tibod, mao nga nakaplagan ang mga bika diha sa ilalom sa kadaghanan sa maong mga atabay.

Ang mga atabay sagad gipalibotan ug mugbong mga paril ug kanunayng gitabonan ug dakong bato, sa walay duhaduha aron dili mahugawan ug aron dili mahulog niini ang mga hayop ug mga tawo. (Gen 29:2, 3; Ex 2:15, 16) Dugang pa, ang tabon sa atabay nakatabang nga magpabiling bugnaw ang tubig ug dili daling mohubas tungod sa pag-alisngaw. (Jer 6:7) Duol sa pipila ka atabay, adunay mga imnanan nga pasong aron makainom ang binuhing mga hayop. (Gen 24:20; Ex 2:16-19) Lukop sa kabungtoran sa Palestina, ang mga atabay gikalot diha sa anapog, ug kini may mga hagdanhagdan paingon sa tubig nga sagad gihakhak diha sa bato. Sa pipila ka atabay, human makakanaog, ang usa nga mokalos ug tubig deretso lamang nga motuslob sa iyang sudlanan diha niini. Apan, kon lalom ang tubig diha sa mga atabay, ang tubig kasagarang kaloson pinaagi sa usa ka panit nga timba (Num 24:7) o sa usa ka kulonon nga banga (Gen 24:16) nga hinigtan ug pisi.—Tan-awa ang TUBORAN NI JACOB.

Ubang mga Paggamit. Ang mga atabay gigamit usab sa ubang mga katuyoan. Si Jeremias gibilanggo didto sa "balay sa atabay" ug sa ulahi gitambog ngadto sa lapokon nga gahong. (Jer 37:16; 38:6-13) Kas-a, sa dihang ang mga Israelinhon mikalagiw gikan sa mga Filistehanon, ang pipila mitago sa mga atabay (mga gahong-sa-tubig), ug sa laing higayon, ang dakong atabay ni Asa nahimong lubnganan sa 70 ka patayng mga lawas. (1Sa 13:6; Jer 41:4-9) Tungod kay kini permanente, ang uban sa mga atabay nagsilbing geograpikanhong mga ilhanan.—1Sa 19:22; 2Sa 3:26; 2Ha 10:14.

Mahulagwayong Paggamit. Diha sa Bibliya, ang "atabay" gigamit usab sa mahulagwayong paagi. Si Jehova miingon nga ang katawhan nga mibiya kaniya aron mangita ug laing tuboran sa panalipod ug tabang sa pagkatinuod mibiya gikan sa "tuboran sa buhi nga tubig, aron magkalot ug mga atabay alang sa ilang kaugalingon, mga atabay nga may liki, nga dili kasudlan ug tubig."—Jer 2: 13, 18; tan-awa usab ang BIAWAN.

ATAD [Sampinit]. Usa ka dapit nga dili tino ang lokasyon diha sa rehiyon sa Jordan ang gitawag ug "giokanan sa Atad." Didto mihunong ang prosesyon sa lubong ni Jacob alang sa pito ka adlaw nga pagbangotan samtang nagpaingon gikan sa Ehipto ngadto sa langob sa yuta sa Makpela didto sa Canaan. Ang Atad lagmit maoy usa ka tawo, apan ang ngalan mismo mopatim-awng nagtumong sa usa ka dapit. Ang pundok nga mikuyog sa paglubong naglakip sa mga alagad ni Paraon maingon man sa mga ansiyano sa Ehipto, ug sa dihang nakita sa mga Canaanhon ang mga seremonyas sa pagbangotan, sila mipatugbaw: "Hilabihan kini nga pagbangotan sa mga Ehiptohanon!" Busa, ang dapit gitawag ug Abel-mizraim, nga nagkahulogang "Pagbangotan sa mga Ehiptohanon."—Gen 50:7-13.

Ang lainlaing hubad (pananglitan, *AS, AT, RS*) naggamit sa mga pulong "tabok sa Jordan" diha sa Genesis 50:10, 11, ug ang pipila nanghinapos nga ang giokanan sa Atad nahimutang sa S sa Suba sa Jordan. Kini nagkahulogan nga ang prosesyon dili deretso, apan mituyok libot sa Patayng Dagat, nga posibleng gihimo aron dili mahinagbo ang mga Filistehanon. Apan, ang Hebreohanong ekspresyon nga *be'e'ver,* nga gihubad ug "tabok," mahimong magtumong sa usa ka rehiyon sa S o kaha sa K sa Jordan. Pinasukad sa panglantaw ni Moises didto sa yuta sa Moab sa panahon nga nakompleto ang Pentateuko, ang "tabok sa Jordan" mahimong magkahulogan ug K sa suba. Hinuon, ang tanang suliran nasulbad sa *Bag-ong Kalibotang Hubad,* nga sa tukma naghubad sa Hebreohanong teksto sa maong mga bersikulo nga "didto sa rehiyon sa Jordan."

ATAI [pinamubo sa Ataias].

1. Apo nga lalaki ni Sesan, nga usa ka kaliwat ni Juda pinaagi kang Hesron. Mga babaye lamang ang mga anak ni Sesan, ang usa kanila iyang gipaminyo sa iyang Ehiptohanong ulipon nga si Jarha, kinsa nanganak kang Atai. Sa baylo si Atai maoy amahan sa usa ka Natan.—1Cr 2:25, 34-36.

2. Usa sa 11 ka maisog nga Gadhanon nga mitabok sa nagbaha nga Jordan aron moduyog sa kasundalohan ni David didto sa kamingawan.—1Cr 12:8, 11-15.

3. Ikaduha sa upat ka anak nga lalaki nga gipanganak kang Rehoboam pinaagi sa iyang minahal nga asawa nga si Maaca, ang apo nga babaye ni Absalom. Busa si Atai maoy apo ni Solomon ug igsoon ni Haring Abias (Abiam).—2Cr 11:20, 21.

ATAIAS. Usa ka tawo sa tribo ni Juda, usa ka kaliwat ni Perez, nga gitala lakip sa ubang mga pumoluyo sa Jerusalem sa panahon ni Nehemias, human makagawas gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya.—Neh 11:4-6.

ATAK. Usa ka lungsod sa Juda nga gihisgotang lakip sa mga dapit nga gipadad-an ni David ug bahin sa mga inagaw tungod sa iyang kadaogan batok sa misulong nga mga Amalekanhon.—1Sa 30: 26, 30.

ATALIA.

1. Rayna sa Juda, anak ni Haring Ahab sa Israel ug sa iyang asawa nga si Jezebel; apo ni Omri. (2Ha 8:18, 26) Igsoon siya ni Haring Jehoram sa Israel, ug igsoon o igsoon niya sa amahan ang 70 ka ubang mga anak nga lalaki ni Ahab, nga tanan gipapatay ni Jehu. (2Ha 3:1, 2; 10:1-9) Si Atalia gihatag sa kaminyoon alang sa politikanhong bentaha ngadto kang Jehoram, ang panganayng anak nga lalaki ni Jehosapat sa Juda. (2Ha 8:25-27; 2Cr 18:1) Siya ang inahan ni Ahazias, kinsa sa ulahi nahimong hari sa Juda.

Sama sa iyang inahan nga si Jezebel, si Atalia naghulhog sa iyang bana nga si Jehoram sa pagbuhat kon unsay daotan sa mga mata ni Jehova sulod sa iyang walo ka tuig nga paghari. (1Ha 21:25; 2Cr 21:4-6) Ug sama sa iyang inahan, si Atalia walay kokaluoy nga nag-ula sa dugo sa mga inosente. Sa dihang ang iyang daotang anak nga si Ahazias namatay human sa usa ka tuig nga paghari, iyang gipatay ang tanang uban pang harianong kaliwat, gawas sa masusong si Jehoas nga gitagoan sa hataas nga saserdote ug sa iyang asawa nga iyaan ni Jehoas. Human niana gihimo ni Atalia ang iyang kaugalingon ingong rayna sulod sa unom ka tuig, mga 905-899 W.K.P. (2Cr 22:11, 12) Gikawat sa iyang mga anak nga lalaki ang balaang mga butang sa templo ni Jehova ug gihalad kini kang Baal. —2Cr 24:7.

Sa dihang si Jehoas nag-edad na ug pito ka tuig, ang mahinadlokon sa Diyos nga Hataas nga Saserdoteng si Jehoiada nagpagawas sa batan-ong lalaki gikan sa pagtago ug nagkorona kaniya ingong may katungod nga manununod sa trono. Pagkadungog sa kaguliyang, si Atalia nagdali paingon sa templo ug, sa pagkakita sa nahitabo, siya misinggit, "Panagkunsabo! Panagkunsabo!" Ang Hataas nga Saserdoteng si Jehoiada mimando nga dad-on siya sa gawas sa templo aron patyon didto sa

ganghaan sa kabayo sa palasyo; lagmit siya ang kataposang sakop sa dulumtanang balay ni Ahab. (2Ha 11:1-20; 2Cr 22:1–23:21) Natinuod gayod: “Walay pulong ni Jehova nga mahulog sa yuta nga dili matuman nga gisulti ni Jehova batok sa balay ni Ahab”!—2Ha 10:10, 11; 1Ha 21:20-24.

2. Usa ka Benjaminhon sa balay ni Jeroham kinsa nagpuyo sa Jerusalem.—1Cr 8:26-28.

3. Amahan sa usa ka tawo nga mipauli sa Jerusalem kauban ni Esdras niadtong 468 W.K.P.; naggikan sa banay ni Elam.—Esd 8:1, 7.

4. [Kang (Iya ni) Attalus]. Sa natapos ang unang misyonaryong panaw ni Pablo, siya misakay gikan sa dunggoanang lungsod sa Atalia didto sa baybayon sa Pamfilia sa Asia Minor paingon sa Antioquia sa Sirya, mga 500 km (300 mi) ang gilay-on. —Buh 14:24-26.

Ang Atalia, nga mao ang modernong Antalya, gitukod ni Attalus II nga hari sa Pergamo (159-138 W.K.P.) diha sa bokana sa Suba sa Cataractes. Kini nahimong pangunang dunggoanan sa lalawigan sa Pamfilia, nga nagsilbing gawasanan sa adunahang interyor nga rehiyon sa HK sa Frigia ug ingong naandang sukaranan sa pagsakay gikan sa sentro sa Asia Minor paingon sa Sirya ug Ehipto. Bisan tuod kini sa sinugdan mao ang dunggoanan sa haduol nga siyudad sa Perga, nga nahimutang mga 13 km (8 mi) pailaya, ang Atalia mipuli sa maong siyudad sa kahinungdanon sa kapanahonan sa mga apostoles.

ATARA [Purongpurong]. Usa sa mga asawa ni Jerameel sa tribo ni Juda ug ang inahan ni Onam. —1Cr 2:3-5, 25, 26.

ATARIM. Ang mga Israelinhon gitahong mipanaw “agi sa dalan sa Atarim” sa pagpadulong sa Yutang Saad gikan sa Kades-barnea agi sa Bukid sa Hor. (Num 21:1) Tungod niana, sila giatake sa hari sa Arad sa rehiyon sa Negeb. Ang Atarim mahimong magtumong sa usa ka dapit o sa usa ka tinong ruta.

ATAROT [Mga Purongpurong [nga mao, naglibot nga mga paril]].

1. Usa ka lungsod sa S nga bahin sa Jordan, nga lakip niadtong gihangyo sa mga tribo ni Gad ug Ruben nga ilang panag-iyahon. Ang maong luna giisip nga ilabinang angayan alang sa kahayopan niini nga mga tribo. (Num 32:1-5) Human niadto ang lungsod gitukod pag-usab sa mga Gadhanon. —Num 32:34.

Ang Bato sa Moab ni Haring Mesa naghisgot usab niining dapita, diha sa linya 10 ug 11 sa maong inskripsiyon. Sa bahin kini nag-ingon: “Karon ang mga tawo sa Gad kanunayng nanimuyo sa yuta sa Atarot, ug gitukod sa hari sa Israel ang Atarot alang kanila; apan ako nakig-away batok sa lungsod ug nag-ilog niini ug nagpatay sa tanang tawo sa maong lungsod . . . Ug sa akong pagpauli gidala ko gikan didto si Arel (o Oriel), ang pangulo niini . . . ug gipapuyo ko didto ang mga tawo sa Saron ug ang mga tawo sa Maharit.”—*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. B. Pritchard, 1974, p. 320.

Ang nahimutangan niining dapita giisip sa kadaghanan nga mao ang presenteng-adlaw nga Khirbet ʽAttarus, sa S sa Pataying Dagat ug mga 13 km (8 mi) sa AK sa Dibon (nga gihisgotan human sa Atarot diha sa Num 32:3). Ang mga kagun-oban nahimutang diha sa K nga bakilid sa usa ka bukid nga ginganlan sa samang ngalan ug mga 750 m (2,500 p) ang gihabogon. Bisan tuod nga nahimutang kini diha sa teritoryo sa Ruben, mopatim-aw nga dihay panag-ambit sa tribonhong teritoryo tali sa Gad ug sa Ruben.

2. Usa ka lungsod ubay sa utlanan tali sa mga teritoryo sa Epraim ug sa Benjamin. (Jos 16:2) Dayag nga kini mao ra usab ang Atarot-adar nga gihisgotan sa Josue 16:5 ug 18:13. Niini nga ulahing bersikulo, kini gipakita ingong bahin sa A nga utlanan sa Benjamin ug nahimutang “diha sa bukid nga anaa sa habagatan sa Ubos nga Bet-horon.”

3. Usa ka lungsod sa AS nga utlanan sa tribo ni Epraim.—Jos 16:7.

ATAROT-ADAR [Mga Purongpurong [nga mao, naglibot nga mga paril] sa Addar]. Usa ka lungsod sa Epraim. (Jos 16:5; 18:13) Lagmit nga mao ra usab ang Atarot sa Josue 16:2.—Tanawa ang ATAROT Num. 2.

ATAY. Usa ka dakong organo nga glandula sa may-dugokan nga mga hayop ug sa tawo nga hinungdanon alang sa paghilis ug sa kemistriya sa dugo; diha sa tawo, kini ang kinadak-ang glandula. Ang Hebreohanong termino alang sa atay (*ka·vedh′*) naggikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang “mabug-at.” Ang Hebreohanong Kasulatan mas subsob naggamit sa pulong nga “atay” sa pagtumong sa mga atay sa mga hayop nga giandam sa mga Israelinhon aron ihalad. (Ex 29:22; Lev 3:4, 10, 15; 4:9) Ang ‘bahin nga nagatapot sa atay’ mao ang gipaaso diha sa halaran. (Ex 29:13) Ang *Commentary on the Old Testament,* ni C. F. Keil ug F. Delitzsch, naghubit niini nga bahin sa atay ingong ang “salimbong sa atay, o salimbong sa tiyan . . . , nga nagsugod sa tunga tali sa tuo ug wala nga mga bahin sa atay, ug moabot ang usa ka kiliran latas sa tiyan, ug ang pikas nga kiliran ngadto sa dapit nga nahimutangan sa mga amimislon. . . . Kining gamayng salimbong maoy talandogon, apan dili kaayo tambok dili sama sa mas dako nga salimbong; bisan tuod kini lakip gihapon sa tambok nga mga bahin.” (1973, Tomo I,

The Third Book of Moses, p. 300) Sa komento ni Rashi sa Levitico 3:4, kini gihubit ingong "ang nanalipod nga bungbong (membrana) palibot sa atay."—*Pentateuch With Targum Onkelos, Haphtaroth and Rashi's Commentary*, gihubad ni M. Rosenbaum ug A. Silbermann.

Ang asoy ni Haring Solomon bahin sa walay kasinatian nga batan-on nga nahaylo sa pangdani sa imoral nga babaye mihinapos: "Sa takulahaw lamang siya misunod kaniya, . . . hangtod nga ang usa ka pana molagbas sa iyang atay, . . . ug wala siya mahibalo nga nalangkit niini ang iyang kalag." (Pr 7:21-23) Kini haom kaayo nga kahubitan, kay ang mga doktor nakakaplag nga sa grabeng mga kaso sa sipilis (sama sa daghang ubang mga sakit), ang mga organismo sa bakterya molukop sa atay. Ang organismo (*gonococcus*) nga mao ang hinungdan sa gonoria, laing sakit nga gipasa sa sekso, sa pipila ka kahimtang usab nagpahinabog grabeng pagpanghubag sa atay. Siyempre, ang grabeng pagkadaot sa atay mosangpot sa kamatayon. Ang atay hinungdanon gayod sa kinabuhi, nga tungod niana kini mahulagwayong gigamit sa paglarawan sa hilabihang kasubo.—Lam 2:11.

Si Haring Nabucodonosor sa Babilonya, sa dihang nanginahanglan ug paggiya maylabot sa iyang militaryong mga pagmaniobra, 'misusi sa atay' ingong usa ka matang sa pagpanag-an.—Eze 21:21; tan-awa ang PAGPANAG-AN.

ATENAS [Kang (Iya ni) Atena]. Ang modernong kaulohan ug ang labing prominenteng siyudad sa Gresya sa karaang kapanahonan. Nahimutang kini sa habagatang tumoy sa Kapatagan sa Attica nga mga 8 km (5 mi) gikan sa Dagat Aegean, ug gisilbihan sa silingang dunggoanan sa Piraeus, diin kini gikonektar pinaagig taas, halos nagbuyon nga mga paril sa wala pa ang Kristohanong mga panahon. Ang lokasyon niini nakaamot ug dako sa kabantog niini sa kasaysayan. Ang kabukiran nga naglibot sa siyudad nahimong usa ka kinaiyanhong depensa, ug ang mga agianan sa bukid may igo nga gilay-on aron malikayan ang posibilidad sa kalit nga pag-atake agi sa yuta. Igo usab ang gilay-on niini sa dagat aron mahimong luwas gikan sa manunulong nga mga barko, apan ang tulo ka kinaiyanhong dunggoanan niini sa kasikbit nga Piraeus dali rang maadto gikan sa siyudad.

Sentro sa Kultura ug Relihiyon. Bisan tuod ang Atenas nakabaton ug militaryong kabantog ingong kaulohan sa usa ka gamayng imperyo ug ingong usa ka kusganong puwersa sa mga barkong iggugubat sa ikalimang siglo W.K.P., kini pangunang giila ingong sentro sa Gregong kahibalo, literatura, ug arte. Kini nahimong usa ka siyudad nga daghag unibersidad nga puno sa mga propesor, tigpakigpulong, ug mga pilosopo, ang pinuy-anan sa bantogang mga pilosopo sama

Modernong-adlaw nga Atenas uban sa iladong bungtod niini nga gitawag ug Lycabettus

ni Socrates, Plato, ug Aristotle. Upat ka tunghaan sa pilosopiya ang gitukod didto, ang Platoniko, Peripatetiko, Epicureo, ug Estoiko (Buh 17:18), ug kini maoy gitunghaan sa mga estudyante gikan sa tibuok imperyo sa kapanahonan sa Roma.

Ang Atenas maoy usa ka relihiyoso kaayong siyudad usab, nga nakaaghat kang apostol Pablo sa pag-ingon nga ang mga taga-Atenas "daw mas mahadlokon sa mga bathala kay sa uban." (Buh 17:22) Sumala sa historyador nga si Josephus, ang mga taga-Atenas mao 'ang labing masimbahon taliwala sa mga Grego.' (*Against Apion,* II, 130 [12]) Gikontrolar sa Estado ang relihiyon ug gidasig kini pinaagi sa pagbayad alang sa publikong mga halad, mga rituwal, ug mga parada sa pagpasidungog sa mga diyos. Ang mga idolo makita diha sa mga templo, sa mga plasa, ug sa mga dalan, ug ang mga tawo kanunayng nag-ampo sa mga diyos una pa makig-ambit sa ilang mga salosalo o mga simposyum sa kinaadman, politikanhong mga katigoman, ug atletikong mga panagtigi. Aron dili masuko ang bisan kinsa sa mga diyos, ang mga taga-Atenas naghimo ganig mga halaran "Alang sa Usa ka Diyos nga Wala Mailhi," nga labot niini si Pablo naghisgot diha sa Buhat 17:23. Ang ikaduhang siglo nga geograpo nga si Pausanias nagpamatuod niini, nga nagsaysay nga samtang siya nagpanaw sa dalan gikan sa dunggoanan sa Luok sa Phaleron paingon sa Atenas (lagmit gitadlas ni Pablo sa iyang pag-abot) iyang nakit-an ang "mga halaran sa mga diyos nga ginganlag Wala Mailhi, ug sa mga bayani."—*Description of Greece,* Attica, I, 4.

Sayo nga Kasaysayan. Ang siyudad midako palibot sa Acropolis, usa ka linginong bungtod nga mga 150 m (500 p) ang gihabogon, nga titip ang tulo ka kilid niini. (MGA HULAGWAY, Tomo 2, p. 333, 749) Sa ikapitong siglo W.K.P. kini gimandoan sa mga manununod sa pagkahamili o aristokrasya nga gitawag ug Eupatridae, kinsa mao lamang ang nagbaton sa politikanhong gahom ug may kontrol sa Areopago, ang pangunang korte kriminal niadtong panahona. Apan, sa sayong bahin sa ikaunom nga siglo W.K.P., usa ka magbabalaod nga ginganlag Solon naghimog mga reporma sa konstitusyon nga nagpauswag sa kahimtang sa mga kabos ug nagpahiluna sa pundasyon alang sa demokratikanhong kagamhanan. Hinunoa, kadto maoy demokrasya para lamang sa gawasnong mga lungsoranon sa maong yuta, sanglit ang dakong bahin sa katawhan maoy mga ulipon.

Human sa pagpangdaog batok sa mga Persianhon sa ikalimang siglo W.K.P., ang Atenas nahimong kaulohan sa usa ka gamay nga imperyo, nga nagkontrolar sa dakong bahin sa kabaybayonan palibot sa Dagat Aegean ug nagpakaylap sa iyang patigayon ug impluwensiya gikan sa Italya ug Sicilia sa K ngadto sa Cipro ug Sirya sa S. Ang siyudad nanguna sa kultura sa karaang kalibotan, nga nakahimog talagsaong mga kalamposan sa literatura ug arte. Niining panahona daghang maanindot nga publikong mga tinukod ug mga templo ang gitukod, lakip na ang Parthenon (ang templo ni Atena) ug ang Erechtheum, diin ang mga kagun-oban niini makita pa gihapon ibabaw sa Acropolis sa modernong Atenas. Ang Parthenon giisip nga pangunang monyumento sa arkitektura sa karaang paganong relihiyon ug gidayandayanan sa 12-m (40 p) nga bulawan ug garing nga estatwa ni Atena.

Apan, kining pisikal nga katahom wala makapatunghag tinuod nga kauswagan sa espirituwal alang sa mga taga-Atenas, kay ang mga diyos ug mga diyosa nga gipasidunggan niini gihubit mismo sa Gregong mitolohiya ingong nagahimo sa tanang imoral ug kriminal nga buhat nga nahibaloan sa mga tawo. Busa, sa adlaw ni Pablo, ang Gregong pilosopo nga si Apollonius nagsaway sa mga taga-Atenas tungod sa ilang malaw-ayng mga sayaw diha sa Pista ni Dionysus (Bacchus) ug tungod sa ilang kaikag sa pag-ula ug dugo sa tawo diha sa mga tigiay sa gladyador.

Ang Imperyo sa Atenas nahanaw human kini mapildi sa mga taga-Sparta sa Peloponnesian nga mga gubat sa kataposan sa ikalimang siglo W.K.P., apan ang mga mananakop niini nagpakitag konsiderasyon sa siyudad tungod sa kultura niini ug kini wala gun-oba sa bug-os. Kini nasakop sa Roma niadtong 86 W.K.P. ug giagawan sa iyang patigayon ug komersiyo; mao nga sa panahon sa pagkinabuhi ni Jesus ug sa unang mga Kristohanon sa Palestina, ang Atenas nagbantog na lamang tungod sa iyang mga unibersidad ug mga tunghaan sa pilosopiya.

Ang Buluhaton ni Pablo sa Atenas. Sa mga 50 K.P. si apostol Pablo miduaw sa Atenas panahon sa iyang ikaduhang misyonaryong panaw. Iyang gibilin si Silas ug Timoteo didto sa Berea ug gitugon sa pagsunod dayon kon posible. (Buh 17:13-15) Samtang naghulat kanila, siya naglagot tungod sa daghang bakak nga mga diyos sa siyudad ug busa misugod sa pagpangatarongan sa katawhan, diha sa sinagoga sa mga Hudiyo ug sa tiyanggihan. (Buh 17:16, 17) Sa dili pa dugayng katuigan kini nga tiyanggihan, o *agora,* sa AK sa Acropolis bugos nga gikubkob sa American School of Classical Studies. Ang *agora* dayag nga dili lamang usa ka dapit sa negosyo kondili dapit usab sa pakigdebate ug sa paghimog mga kalihokang sibiko. Ang pagkamausisahon sa mga taga-Atenas nga gihubit sa asoy sa Buhat 17:18-21 makita diha sa pagsaway ni Demosthenes sa iyang mga katagilungsod sa Ate-

nas tungod sa ilang hilig sa pagsuroysuroy diha sa tiyanggihan sa pagsuknag, “Unsay balita?”

Samtang didto sa tiyanggihan, si Pablo giharong sa mga pilosopong Estoiko ug Epicureo ug gidudahan nga “usa ka magmamantala sa langyawng mga bathala.” (Buh 17:18) Dihay daghang matang sa relihiyon sa Imperyo sa Roma, apan ang Grego ug Romanhong balaod nagdili sa pagpaila ug langyawng mga diyos ug bag-ong mga kostumbre sa relihiyon, ilabina kon kini kasukwahi sa lumad nga relihiyon. Dayag nga si Pablo nakasinatig kalisdanan tungod sa relihiyosong pagkadili-matugoton diha sa gihimong Romanhon nga siyudad sa Filipos. (Buh 16:19-24) Ang mga molupyo sa Atenas maoy mas maduhaduhaon ug matugoton kay sa mga taga-Filipos, apan dayag nga sila nabalaka gihapon bahin sa mahimong epekto niining bag-ong pagtulon-an diha sa seguridad sa estado. Si Pablo gidala ngadto sa Areopago, apan dili matino kon siya ba namulong atubangan sa korte nga gitawag ug Areopago. Ang pipila nag-ingon nga sa adlaw ni Pablo ang korte mismo wala na magtigom didto sa bungtod kondili didto na sa *agora.*

Ang tin-aw ug kusganong pamatuod ni Pablo atubangan niining makinaadmanong mga tawo sa Atenas maoy usa ka leksiyon sa pagkamataktikanhon ug mailahong pagsabot. Siya nagpakita nga, imbes nga magwali bahin sa usa ka bag-ong bathala, siya nagwali bahin sa Maglalalang mismo sa langit ug sa yuta, ug siya mataktikanhong naghisgot sa “Diyos nga Wala Mailhi,” kansang halaran iyang nakita, ug gani siya nagkutlo pa gikan sa *Phænomena* ni Aratus, usa ka magbabalak sa Cilicia, ug gikan sa *Hymn to Zeus* ni Cleanthes. (Buh 17:22-31) Bisan tuod ang kadaghanan nagbiaybiay kaniya, may pipila ka taga-Atenas, lakip na si Maghuhukom Dionisio sa Areopago ug ang usa ka babaye nga ginganlag Damaris, ang nahimong mga magtutuo.—Buh 17:32-34.

Posible nga si Timoteo miduyog kang Pablo didto sa Atenas ug unya gipadalag balik ngadto sa Tesalonica; apan mopatim-awng lagmit gayod nga si Pablo nagpahibalo kaniya didto sa Berea nga himoon kining maong panaw, sa ingon nagbiya kang Pablo nga walay mga kauban didto sa Atenas. Ang pulong nga “kami” sa 1 Tesalonica 3:1, 2 lagmit gigamit sa editoryal nga diwa ni Pablo sa pagtumong lamang sa iyang kaugalingon. (Itandi ang 1Te 2:18; 3:6.) Kon mao kana ang kahimtang, nan si Pablo mibiya nga nag-inusara gikan sa Atenas, miadto sa Corinto, diin sa ulahi si Silas ug Timoteo miduyog pag-usab kaniya. (Buh 18:5) Lagmit nga si Pablo miduaw pag-usab sa Atenas sa iyang ikatulong misyonaryong panaw (55 o 56 K.P.), sanglit ang rekord nag-ingon nga siya migugol ug tulo ka bulan sa Gresya niadtong panahona.—Buh 20:2, 3.

ATER [Gisirhan; Gibabagan].

1. Usa ka tawo sa Israel, nga 98 sa iyang mga anak o mga kaliwat namalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya kauban ni Zorobabel niadtong 537 W.K.P. (Esd 2:1, 2, 16; Neh 7:21) Sila gitala nga ingon niini: “Ang mga anak ni Ater, ni Ezequias, kasiyamag-walo,” nga lagmit nagpakita nga sila maoy mga kaliwat ni Ater nga kaliwat sa usa ka Ezequias (apan lagmit dili ang hari sa Juda nga sama ug ngalan), o nga sila maoy mga kaliwat ni Ater *pinaagi* sa usa ka Ezequias. Lagmit nga usa ka kaliwat niini nga Ater nga usa sa mga pangulo sa katawhan ang nagpamatuod pinaagig timbre sa “kasaligang kontrata” sa adlaw ni Nehemias.—Neh 9:38; 10:1, 17.

2. Usa ka pangulo sa banay kansang mga kaliwat maoy lakip sa Levihanong “mga anak sa mga magbalantay-sa-ganghaan” sa templo nga mibalik gikan sa Babilonya ngadto sa Jerusalem kauban ni Zorobabel.—Esd 2:42; Neh 7:45.

ATLAI. Anak nga lalaki ni Bebai; usa sa mga Israelinhon nga nagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa human si Esdras miadto sa Jerusalem niadtong 468 W.K.P.—Esd 10:28, 44.

ATOB. Usa ka ngitngit, gamay nga lawak, sagad sa ilalom sa yuta, nga gigamit ingong bilanggoan. Ang Hebreohanong pulong alang sa “atob” (*mas·ger′*) naggikan sa usa ka lintunganayng pulong nga nagkahulogang “sirhan.” (Gen 19:6; Huk 3:23) Gibati ni David nga daw anaa siya sa usa ka atob sa panahon nga nagtago siya sa usa ka langob ingong usa ka ginukod nga kagiw gikan kang Haring Saul. Ang iyang mga kahimtang malisod kaayo, ang iyang kinabuhi kanunayng nameligro, ang mga lit-ag anaa sa iyang agianan, ug walay laing dapit nga kaikyasan. Siya miampo kang Jehova alang sa kaluwasan. (Sal 142:7) Si Isaias migamit niini nga termino sa simbolikong paagi diha sa duha ka dapit: (1) Bahin sa paghatag ug pagtagad ni Jehova sa “panon sa kahitas-an” (lagmit nagpasabot sa dili-masinugtanong mga manulonda) ug sa “mga hari sa yuta,” diin ang manalagna nag-ingong sila “tak-opan sulod sa atob” ug hatagag pagtagad “human sa daghang adlaw,” nga tingali nagtumong sa temporaryong pagpagawas sa dili-masinugtanong mga manulonda. (Isa 24:21, 22; itandi ang Pin 20:1-3.) (2) Sa Isaias 42:7, ang manalagna naghisgot sa atob sa dihang nagtagna sa kagawasan gikan sa espirituwal nga kangitngit ug pagkabilanggo. Ang tigulang nga si Simeon, ubos sa inspirasyon, nagpadapat sa ulahing tagna niadtong kinsa dad-an ni Jesu-Kristo sa kahayag sa kamatuoran.—Luc 2:25-32; tan-awa ang BILANGGOAN.

ATROT-BET-JOAB [Mga Purongpurong [nga mao, naglibot nga mga paril] sa Balay ni Joab]. Usa ka ngalan nga makita lakip sa "mga anak nga lalaki ni Salma" diha sa talaan sa kagikan sa tribo ni Juda. (1Cr 2:54) Gituohan sa pipila nga kini maoy ngalan sa usa ka lungsod sa Juda, sanglit ang mga ngalan nga sama sa Kiriat-jearim, Betgader, Betlehem, ug ang uban pa makita nga lakip niini nga mga talaan sa kagikan. Apan, ang pagkapareho lamang ug ngalan niini sa usa ka lungsod dili gayod timailhan nga lungsod ang gitumong niini, sanglit sa daghang higayon adunay mga tawo ug mga lungsod nga pareho ug ngalan. Bisan pa niana, ang porma o kahulogan sa pipila ka ngalan diha sa mga talaan sa kagikan daw nagpakita nga usa ka dapit ang gipaila inay nga usa ka tawo. Kini masulbad kon konsiderahon ang panglantaw nga gihuptan sa daghang eskolar nga nag-ingon nga mas tukmang nagtumong kini sa *mga molupyo* sa lungsod inay sa usa ka dapit. Busa, ang ekspresyon nga "amahan ni" sa pipila ka teksto gisabot nga nagkahulogang "magtutukod sa" o "pangulong molupyo sa" partikular nga katawhan nga nagpuyo sa gihisgotan nga dapit.

Angayng matikdan nga ang pulong "amahan" makita diha sa orihinal nga Hebreohanon sa Genesis 4:20, 21 apan sa ubang mga hubad kini gihubad nga "katigulangan" (*AT; JB*) o "mag-uugda" (*NW*). Lakip sa posibleng mga kahulogan sa Hebreohanon nga terminong "amahan" nga gilakip sa Hebreohanong mga leksikon mao ang "magmamando, pangulo" (*A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament,* ni Brown, Driver, ug Briggs, 1980, p. 3), "katigulangan, katigulangan sa tribo, nasod . . . sa usa ka dapit . . . ang magtutukod sa usa ka hugpong o pundok sa katawhan, . . . sa usa ka trabaho . . . magtutukod, pangulong mahistrado sa usa ka dapit." (*Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* ni L. Koehler ug W. Baumgartner, Leiden, 1958, p. 1)—Itandi ang Isa 22:20-22.

ATROT-SOPAN [Mga Purongpurong [nga mao, naglibot nga mga paril] sa Sopan]. Usa ka siyudad nga gitukod pag-usab sa tribo ni Gad lakip niadtong nabihag gikan sa mga gingharian ni Haring Sihon ug Og.—Num 32:33, 35.

ATSA. Usa ka himan nga may puloan nga ang ulo adunay sulab, nga gigamit sa pagputol ug kahoy o pagsapsap ug bato; gigamit usab ingong hinagiban.

Ubay-ubayng Hebreohanon ug Grego nga mga pulong ang gigamit sa pagtumong niini nga himan. Ang Hebreohanong pulong nga *gar·zen′,* nga makaplagan sa Bibliya ug nagtumong sa usa ka atsa nga gigamit sa pagputol ug kahoy, makaplagan usab diha sa inskripsiyon sa Siloam alang sa usa ka atsa nga gigamit sa pagkubkob ug bato. (Deu 19:5; Isa 10:15) Sumala sa *Lexicon in Veteris Testamenti Libros* ni Koehler ug Baumgartner (Leiden, 1958, p. 650), ang Hebreohanong pulong nga *sa·ghar′,* nga makita sa Salmo 35:3, nagtumong sa usa ka "atsa nga duhay-sulab." Ug diha sa 2 Hari 6:5, 6, ang Hebreohanong pulong nga *bar·zel′,* nga sa literal nagkahulogang "puthaw," nagkahulogan nga "ulo sa atsa."

Sa Pinadayag 20:4, gihisgotan nga ang mga manununod sa langitnong gingharian "gipamatay pinaagi sa atsa tungod sa ilang pagpamatuod bahin kang Jesus ug tungod sa pagsulti bahin sa Diyos." Sanglit ang atsa usahay gigamit sa politikanhong estado aron sa pagpahamtang ug silot nga kamatayon, kini nagpasabot gayod nga gihukman sa tawhanong mga kagamhanan kining maunongong mga alagad sa Diyos ingong dili takos nga mabuhi.

AVA. Usa ka lungsod sa amihanang Sirya, nga nailalom sa pagmando sa Asirya sa ikawalong siglo W.K.P. Mopatim-aw nga mao ra ang Iva.—2Ha 17:24; 18:34; 19:13; Isa 37:13; tan-awa ang IVA.

AVEN.

1. Ang Aven makita diha sa Masoretikong teksto nga Hebreohanon sa Ezequiel 30:17 ug gihubad nga Aven diha sa *King James Version.* Ang mabasa dinhi sa daghang modernong mga hubad maoy "On," ang siyudad sa Ehipto nga gitawag sa mga Grego nga Heliopolis. Ang Hebreohanong mga konsonante sa Aven susama ra sa On, apan lahi ang marka para sa bokales. Ang pipila ka komentarista nagtuo nga ang kausaban sa marka para sa bokales maoy tinuyo aron ipasiugda ang pagtamay sa idolatrosong siyudad sa On, ang sentro sa Ehiptohanong pagsimba sa adlaw.—Tan-awa ang ON Num. 2.

[2, 3: Pagkamadaoton; Butang Makadaot]

2. Diha sa Oseas 10:8 dayag nga makita ang Aven diha sa Hebreohanong teksto ingong pinamubo sa Bet-aven.—Itandi ang Os 4:15; 5:8; 10:5; tan-awa ang BET-AVEN Num. 2.

3. Ang Amos 1:5 naghisgot sa "patag sa walog sa Aven," ug kining ekspresyona nga gikan sa Hebreohanon gihubad nga "Bikat-aven" diha sa *NW, JP,* ug *JB.*—Tan-awa ang BIKAT-AVEN.

AVIHANON. Mga molupyo sa Ava, kinsa lakip sa mga katawhan nga gipuli sa mga Asiryanhon sa gidestiyerong mga Israelinhon human mailog ang Samaria niadtong 740 W.K.P. (2Ha 17:24) Kining tanan nga gipamalhing mga pumoluyo nailhan sa ulahi ingong mga Samarianhon. Ang mga

Avihanon, bisan tuod nakakat-on ug diyutayng pagkahadlok kang Jehova, naghimo ug nagsimba gihapon sa mga diyos nga si Nibhaz ug Tartak. —2Ha 17:29-33; tan-awa ang AVA.

AVIM.

1. Ang unang mga lalin niining bahin sa yuta sa Canaan nga nahimutang pakasadpan paingon sa Gaza. Kap-atan ka tuig human sa Pagpanggula, gisulti ni Moises, sa kinadak-ang bahin, kon sa unsang paagi kini nga mga Avim gipapahawa sa mga Captorim. (Deu 2:23) Sa hapit nang mamatay si Josue, sa mga tungatunga sa ika-15 nga siglo W.K.P., may nahibilin pa gihapon nga mga Avim.—Jos 13:1, 3.

2. Usa ka siyudad sa Benjamin, nga gitala taliwala sa Bethel ug Para diha sa Josue 18:21-23. Lagmit nga kini gipuy-an sa nahibiling mga membro sa tribo sa mga Avim. Gituohan nga mao kini ang Khirbet Haiyan (Horvat Hayan), mga 4 km (2.5 mi) sa SHS sa Bethel (Beitin), sumala ni F.-M. Abel.—*Géographie de la Palestine,* Paris, 1938, Tomo II, p. 257.

AVIT. Ang harianong siyudad o pinuy-anan ni Hadad, ang ikaupat nga hari sa mga Edomhanon, kinsa nagpildi sa mga Midianhon diha sa pagpakiggubat. (Gen 36:35; 1Cr 1:46) Gituohan nga kini ang dapit sa Khirbet el-Jiththeh, nga nahimutang sa karaang teritoryo sa mga Edomhanon tali sa Maʽan ug Khirbet el-Bastah, mga 100 km (62 mi) sa HHS sa Patayng Dagat. Ang bukid nga parehog ngalan (Jebel el-Jiththeh) nagtuybo didto sa gihabogong 1,332 m (4,370 p).

AVRÉKH. Ang termino sa pasidungog ug dignidad nga gisinggit sa atubangan sa karo ni Jose human siya himoa ni Paraon nga ikaduha sa gingharian. (Gen 41:43) Kon kini nga pulong naggikan sa Hebreohanon, ingon sa gipangagpas sa karaang maghuhubad nga si Aquila ug gipaluyohan sa Latin nga *Vulgate,* kini lagmit nagkahulogang "pagluhod," ug gihubad sa ingon diha sa daghang bersiyon. (*AS, KJ, Da, Dy, ER, Ro, RS*) Apan, kini nga panglantaw gisalikway sa daghan ug mas mipabor sa kaamgid nga mga pulong niini sa ubang mga pinulongan. Pananglitan, ang uban nagtuo nga lagmit kini maoy usa ka Babilonyanhon o Asiryanhon nga titulo sa usa ka hataas nga opisyal, nga nagkahulogang "tigpatin-aw sa panan-awon" o "pangulong ministro." Ang uban nag-ingon nga kini maoy terminong Coptic ug nagkahulogan nga "idungo ang ulo"; ang uban nag-ingon nga ang mga Arabo migamit ug susamang pulong sa pagpaluhod sa ilang mga kamelyo. Ang Syriac nga *Peshitta* mabasa: "Amahan ug Magmamando!" Ang ubang mga tigpanukiduki nagtuo nga kini maoy usa gayod ka Ehiptohanong termino. Si Origen, usa ka lumad sa Ehipto, ug si Jerome nagtuo nga kini nagkahulogang "usa ka lumad nga Ehiptohanon," ug tungod kay gisalikway sa mga Ehiptohanon ang mga langyaw, sila nag-ingon nga kadto maoy usa ka publikong proklamasyon sa pagkahimong lungsoranon sa usa ka tawo. Ang susamang ekspresyon, nga makita diha sa nakaplagang mga papiro, nagkahulogan nga 'ang imong sugo mao ang among gitinguha,' sa ato pa, 'kami andam nga moalagad kanimo.' —*The Life and Times of Joseph in the Light of Egyptian Lore,* ni H. Tomkins, London, 1891, pp. 49, 50.

Busa, ang eksaktong kahulogan niini nga ekspresyon wala pa matino, mao nga ang ubang mga bersiyon wala maghubad niini. (*NW, JP, JB*) Kining dili-Hebreohanon nga kostumbre nga pasidunggan ang usa ka tawo diha sa publiko samtang siya ilibot sa lungsod sakay sa kabayo susama usab sa asoy diha sa Ester 6:11, sa dihang si Mardokeo gipasidunggan sa publiko ubos sa sugo sa Persianhon nga si Haring Ahasuero.

AWAY. Usa ka panagbangi (Deu 17:8; Jer 25:31), panaglalis (2Sa 19:9), o buroka (Jer 11:20).

Ang Kasulatan nagtambag batok sa pagkalangkit sa mga away o sa mga panagbangi nga walay hinungdan. (Pr 3:30) Nag-ingon ang proverbio: "Ingon sa usa ka tawo nga nagahawid sa mga dalunggan sa iro ang usa nga nagaagi nga masuko pag-ayo sa away nga dili iya." (Pr 26:17) Ang mga pulong sa mga hungog magdala kanila ngadto sa mga away, ug ang mga buangbuang walay pagpugong aron makalikay sa panag-away. (Pr 18:6; 20:3) Sanglit ang "pagpuga sa kasuko" magpahinabog panag-away (Pr 30:33), ang kahinay sa pagkasuko adunay sukwahi nga epekto.—Pr 15:18.

Ang panag-away magdaot sa malinawong kahimtang (Pr 17:1) ug lagmit maoy hinungdan nga bisan ang labing maaghop nga tawo mawad-an ug pagpugong-sa-kaugalingon. Pananglitan, ang pagpakig-away o pagpakiglalis sa Israel tungod sa pagkawalay tubig didto sa Kades nag-aghat kang Moises ug Aaron sa paglihok nga dinalidali, sa ingon nawad-an sa pribilehiyo nga makasulod sa Yutang Saad. Ang dili-makataronganong pagpakiglalis sa Israel sa mga hawas ni Jehova sa pagkatinuod maoy usa ka pagpakiglalis o pagpakig-away kang Jehova. (Num 20:2, 3, 10-13; 27:14; Sal 106:32) Kadtong sa susama nalangkit sa pagpakig-away o sa mapintas nga mga kontrobersiya batok sa mga alagad sa Diyos anaa sa peligroso

kaayong kahimtang, butang nga motultol sa kamatayon.—Itandi ang Isa 41:8, 11, 12; 54:17.

Tungod sa makadaot nga epekto sa pagpakigaway, ang proverbio nagtambag: "Sa dili pa moulbo ang away, biya na." (Pr 17:14) Si Abram (Abraham) nagpakitag maayong panig-ingnan niining bahina. Nabalaka nga wala untay panagbangi nga mahitabo tali sa iyang mga tig-alimag hayop ug niadtong sa iyang pag-umangkon nga si Lot, si Abram misugyot nga sila magbulag. Sa pagkadili-mahakogon iyang gihatag kang Lot ang kahigayonan sa pagpili sa dapit nga iyang kapasibsiban sa iyang mga hayop. (Gen 13:7-11) Sa laing bahin, ang dili-matinumanong mga Israelinhon sa panahon ni Isaias wala molihok sama sa gibuhat sa ilang katigulangang si Abraham. Labot kanila kini ang giingon: "Kamo nagpuasa alang sa panagaway ug panagbisogay." Bisan panahon sa pagpuasa sila nakig-away.—Isa 58:4.

Ang Moisesnong Balaod naghisgot sa mga kaso sa panag-away nga moresulta sa kadaot sa lawas. Kini naglatid nga bayran ug danyos ang tawong nasamdan tungod sa panahon nga nawala gikan sa iyang pagtrabaho.—Ex 21:18, 19.

Pagbagulbol. Ang pagbagulbol makawala sa kadasig ug makapahugno. Ang mga Israelinhon, nga dili pa dugayng nakagawas sa Ehipto, nagbagulbol batok kang Jehova, nga nangitag sayop sa pagpanguna nga iyang gitagana pinaagi sa iyang mga alagad nga si Moises ug Aaron. (Ex 16:2, 7) Sa ulahi ang ilang mga pagbagulbol nakapaluya gayod kang Moises nga tungod niana siya mihangyo na lamang nga mamatay. (Num 11:13-15) Ang pagbagulbol mahimong usa ka makamatayng kapeligrohan sa usa nga bagulbolan. Giisip ni Jehova ang mga butang nga gisulti sa mga bagulbolan batok kang Moises ingong rebelyosong pagreklamo batok sa Iyang kaugalingong balaang pagpanguna. (Num 14:26-30) Daghan ang nangamatay ingong resulta sa pagpangitag sayop.

Tungod niini, ang Kristohanon Gregong Kasulatan naghisgot sa karaang mga pananglitan aron sa pagpasidaan sa pagkamalaglagon sa pagbagulbol, o sa pagreklamo. (1Co 10:10, 11) Si Judas naghisgot niadtong kinsa "nagsalikway sa pagkaginoo ug nagsulti nga mapasipalahon labot sa mga mahimayaon," nga naghubit sa maong mga tawo ingong "mga bagulbolan, mga reklamador bahin sa ilang kahimtang sa kinabuhi, nga nagpahiuyon sa ilang kaugalingong mga tinguha, ug ang ilang mga baba nagsultig hinambog nga mga butang, samtang sila nagdayeg ug mga personalidad alang sa ilang kaugalingong kaayohan."—Jud 8, 16.

Si Jesus nagkondenar sa tinamdan nga mangitag sayop sa dihang siya miingon: "Hunong na sa pagpanghukom aron dili kamo pagahukman. Nan, nganong tan-awon nimo ang uhot nga anaa sa mata sa imong igsoon, apan wala magtagad sa salagunting nga anaa sa imong kaugalingong mata? . . . Salingkapaw! Kuhaa una ang salagunting gikan sa imong kaugalingong mata, ug unya makakita ka nga tin-aw kon unsaon sa pagkuha sa uhot gikan sa mata sa imong igsoon."—Mat 7:1, 3-5; itandi ang Rom 2:1.

AWIT. Usa ka tinagik nga naglakip sa honi ug mga pulong; usa ka balaknon nga tinagik. (Tanawa ang MUSIKA.) Mga ikanapulo nga bahin sa tibuok Bibliya maoy awit, nga ang kinadaghanan niini mao ang Mga Salmo, Awit ni Solomon, ug Lamentaciones. Bisan tuod ang Kasulatan naghisgot sa sekular nga mga awit, sama sa mga awit sa pagtamay ug sa paghaylo, ang kadaghanan sa mga 300 ka paghisgot sa Bibliya sa mga awit nalangkit sa pagsimba kang Jehova nga Diyos. Sa panguna, ang pag-awit gilangkit sa kasadya, sama sa dihang ang tinun-ang si Santiago misulat: "Aduna bay nagmasadyaon? Paawita siya ug mga salmo [mga awit sa pagdayeg sa Diyos]." (San 5:13) Ang mga awit nga nagpadayag ug kasubanan lagmit mas tukmang tawgon nga mga awit sa pagbangotan.—Am 8:10; tan-awa ang AWIT SA PAGBANGOTAN.

Ang unang awit nga gitala sa Bibliya mao kadtong giawit ni Moises ug sa mga kalalakin-an sa Israel, nga gitubag usab ni Miriam ug sa mga kababayen-an, sa panahon sa ilang kaluwasan sa Pulang Dagat. (Ex 15:1-21) Ang uban pa mao ang awit sa pagpanamilit ni Moises, ang awit sa kadaogan ni Debora ug Barak, ug ang awit sa pagbangotan ni David tungod sa kamatayon ni Saul ug sa minahal nga higala ni David nga si Jonatan. (Deu 31:30; 32:1-43; Huk 5:1-31; 2Sa 1:17-27) Ang dugang nga mga tinagik ni David naglakip ug labing menos 73 ka awit diha sa Mga Salmo. Ang Bibliya naghisgot usab sa "awit kang Jehova," nga gihisgotan maylabot sa pagpasig-uli ni Ezequias sa putli nga pagsimba, maingon man sa 'awit ni Moises ug sa Kordero.'—2Cr 29:27; Pin 15:3, 4.

Ang mga paghisgot sa "usa ka bag-ong awit" makita dili lamang sa Mga Salmo kondili diha usab sa mga sinulat ni Isaias ug ni apostol Juan. (Sal 33:3; 40:3; 96:1; 98:1; 144:9; 149:1; Isa 42:10; Pin 5:9; 14:3) Ang pagsusi sa konteksto nga naglibot sa kadaghanang paggamit sa ekspresyon nga "bag-ong awit" nagpadayag nga ang maong awit giawit tungod sa usa ka bag-ong kaugmaran sa

MGA PANGUNANG PUNTO SA AWIT NI SOLOMON

Ang dili-matarog nga gugma sa usa ka dalagang Sulamita alang sa usa ka batan-ong magbalantay sa kahayopan bisan pa sa mga paningkamot ni Haring Solomon sa pagdani kaniya

Gisulat ni Solomon, dayag nga sa sayong bahin sa iyang paghari

---

Ang dalagang Sulamita didto sa kampo ni Solomon (1:1–3:5)

- Nangandoy siya sa gugma sa iyang minahal, nga usa ka magbalantay sa kahayopan, ug buot niya nga kuhaon siya sa iyang minahal gikan sa harianong dapit
- Iyang gipatin-aw ngadto sa kababayen-an sa palasyo nga ang hinungdan nga siya itomon mao ang iyang pagkabulad sa adlaw samtang siya nagtrabaho sa mga parasan sa iyang mga igsoong lalaki
- Gisaaran siya ni Solomon ug mga pahiyas nga bulawan ug plata, apan siya miinsistir sa pagpadayon sa paghigugma sa iyang minahal
- Ang iyang magbalantay mitungha ug midayeg sa katahom sa dalagang Sulamita, nga nagtandi kaniya sa lirio taliwala sa mga bunglayon
- Gisultihan sa Sulamita ang kababayen-an sa palasyo nga ang iyang magbalantay maoy sama sa kahoyng mansanas nga ang landong iyang gipangandoy sa hilabihan; iyang gipapanumpa sila nga dili siya aghaton sa paghigugma kang Solomon; siya nahinumdom sa dihang gidapit siya sa iyang hinigugma sa pag-uban kaniya; apan, giingnan siya sa iyang mga igsoong lalaki nga ang mga parasan kinahanglang panalipdan gikan sa gagmayng mga iro nga ihalas
- Sa kagabhion, siya nagdamgo nga nangita sa iyang hinigugma ug siya nakakaplag kaniya

Gisulayan diha sa siyudad sa Jerusalem (3:6–8:4)

- Ang halangdong parada sa mga kaubanan ni Solomon mibalik sa Jerusalem
- Ang magbalantay nakigkita pag-usab sa Sulamita (sa maong higayon gipandongan o gitaptapan) ug namulong bahin sa iyang katahom, nga nagtandi kaniya sa usa ka gialihan nga tanaman nga puno sa humot nga mga tanom
- Iyang gidapit siya nga mosulod niini nga tanaman ug tagamtamon ang mga bunga niini
- Giasoy sa Sulamita ang iyang daotang damgo ngadto sa kababayen-an sa palasyo: Miabot ang iyang hinigugma samtang siya naghigda; mibiya kini una pa niya maablihi ang pultahan; kawang ang iyang pagpangita kaniya didto sa siyudad ug dili maayo ang pagtratar kaniya sa mga magbalantay sa siyudad
- Ang mga anak nga babaye sa Jerusalem nagpakisayod bahin sa iyang minahal, ug siya mitubag pinaagig paghubit kaniya nga puno sa pagdayeg
- Niining higayona si Solomon mipahayag sa iyang gugma sa Sulamita, nga nag-ingong siya mas matahom kay sa iyang 60 ka rayna ug 80 ka puyopuyo
- Ang Sulamita wala matarog, nga miingong siya nahiadto lamang didto tungod sa usa ka sugo nga nagdala kaniya haduol sa kampo
- Si Solomon tin-aw nga naghubit sa iyang katahom, apan ang Sulamita wala magpadala sa iyang pagkabatid manulti, ug miinsistir nga siya iya lamang sa iyang minahal

Mipauli ang Sulamita, napamatud-an ang iyang pagkamaunongon (8:5-14)

- Mipauli ang Sulamita, nga nagpauraray sa iyang minahal
- Una pa niana, ang iyang mga igsoong lalaki naghunahuna kon siya ba malig-on sama sa usa ka paril, o mapalingpaling sama sa usa ka maabli-abli nga pultahan nga magpasulod kang bisan kinsa
- Gidumilian sa Sulamita ang tanang gitanyag ni Solomon, nga nagpamatuod sa iyang bug-os nga pagkamahinalaron o pagkamaunongon ngadto sa iyang minahal; ang iyang gugma kusganon sama sa kamatayon, ug ang mga dinilaab niini sama sa kalayo o siga ni Jah

paggamit ni Jehova sa iyang pagkasoberano sa uniberso. Ingon sa masadyaong gimantala sa Salmo 96:10: "Si Jehova nahimong hari." Ang bag-ong mga kaugmaran sa pagpadako ni Jehova sa iyang pagkahari, ingon man ang kahulogan niini alang sa langit ug sa yuta, mopatim-awng mao ang ulohan niining "bag-ong awit."—Sal 96:11-13; 98:9; Isa 42:10, 13.

AWIT NI SOLOMON, ANG. Usa ka balaknong basahon sa Hebreohanong Kasulatan nga nag-asoy sa dili-matarog nga gugma sa usa ka dalagang Sulamita (usa ka dalagang banikanhon nga taga-Sunem, o Sulem) ngadto sa usa ka magbalantay sa kahayopan ug sa napakyas nga paningkamot ni Haring Solomon nga maangkon ang iyang gugma. Ang pangbukas nga mga pulong sa Hebreohanong teksto nagtawag niini nga balak ingong "awit sa mga awit," sa ato pa, usa ka "labing maanindot nga awit," ang labing matahom, ang labing ekselente nga awit. (Tan-awa ang *ftn* sa *Rbi8* labot sa ulohan.) Kini maoy usa lamang ka awit ug dili usa ka koleksiyon sa mga awit.

Diha sa sinugdanan niini, si Solomon gipaila ingong mao ang magsusulat. (Aw 1:1) Ang pangsulod nga ebidensiya nahiuyon niini, kay gipadayag niini ang magsusulat ingong usa nga sinati kaayo sa kalalangan sa Diyos, sama kang Solomon. (1Ha 4:29-33) Ang katanoman, kahayopan, bililhong mga bato, ug mga metal sublisubling gigamit diha sa tin-awng paghulagway sa basahon. (Aw 1:12-14, 17; 2:1, 3, 7, 9, 12-15; 4:8, 13, 14; 5:11-15; 7:2, 3, 7, 8, 11-13) Ang magsusulat, ingon sa angayng dahomon sa usa ka hari nga sama kang Solomon, pamilyar kaayo sa yuta nga gipuy-an sa mga Israelinhon—sa patag daplin sa baybayon; sa ubos nga kapatagan (2:1); sa kabukiran sa Lebanon, Hermon, Anti-Lebanon, ug Carmelo (4:8; 7:5); sa mga parasan sa En-gedi (1:14); ug sa "mga linaw sa Hesbon, sa daplin sa ganghaan sa Bat-rabim" (7:4).

Gitagik kini nga balak sa dihang si Solomon may 60 ka rayna ug 80 ka puyopuyo. (Aw 6:8) Kini nagpunting sa unang bahin sa iyang 40-ka-tuig nga paghari (1037-998 W.K.P.), sanglit si Solomon sa kataposan nakabaton ug 700 ka asawa ug 300 ka puyopuyo.—1Ha 11:3.

Ang mga pahayag sa pagmahal nga makaplagan sa Awit ni Solomon tingali talagsaon ra kaayo alang sa mga magbabasa nga taga-Kasadpan. Apan angayng hinumdoman nga kini nga awit didto nahitabo sa Sidlakan mga 3,000 na ka tuig kanhi.

Nalangkit nga mga Tawo. Ang pangunang gihisgotan sa Awit ni Solomon mao ang Sulamita. Ang ubang mga tawo nga gihisgotan sa balak mao ang iyang hinigugma nga magbalantay sa kahayopan (Aw 1:7) ug ang iyang inahan ug mga igsoong lalaki (1:6; 8:2), si Haring Solomon (3:11), ang "mga anak nga babaye sa Jerusalem" (ang kababayen-an sa palasyo ni Solomon), ug ang "mga anak nga babaye sa Zion" (mga babayeng pumoluyo sa Jerusalem) (3:5, 11). Ang mga indibiduwal mailhan pinaagi sa ilang gisulti bahin sa ilang kaugalingon o pinaagi sa kon unsay gisulti ngadto kanila. Sa Hebreohanong teksto, ang gramatikanhong mga porma sagad nga nagpaila sa *gender* (*masculine* o *feminine*) ingon man sa gidaghanon (singular o plural), nga tungod niana daling mailhan ang mga karakter. Aron makita kini nga kalainan sa Cebuano nga pinulongan sagad nga kinahanglang magdugang ug mga pulong sa pagpatin-aw aron bug-os nga makuha ang kahulogan sa orihinal. Mao nga sa Awit ni Solomon 1:5 diha sa Hebreohanon kini literal nga mabasa: "Maitom ako ug matahom." Apan, ang Hebreohanong mga pulong alang sa "maitom" ug "matahom" anaa sa *feminine gender.* Busa ang *Bag-ong Kalibotang Hubad* mabasa: "Ako *babayeng* maitom, apan matahom."

Ang Drama. Nahibalag sa Sulamita ang magbalantay sa dapit nga natawhan niini. (Aw 8:5b) Kay mabinantayon alang sa kaputli sa ilang igsoong babaye, ang mga igsoong lalaki sa Sulamita naningkamot nga panalipdan siya gikan sa tentasyon. Busa, sa dihang buot niyang dawaton ang pagdapit sa iyang hinigugma sa pagkuyog kaniya sa pagsud-ong sa katahom sa sayong tingpamulak (2:8-14), sila nangasuko sa dalaga ug, kay adunay panginahanglan niadtong panahona, nagsugo kaniya sa pagbantay sa mga parasan batok sa mga pag-atake sa gagmayng mga iro nga ihalas. (1:6; 2:15) Kay nabulad sa adlaw, nangitom ang pution nga panit sa Sulamita.—1:5, 6.

Sa ulahi, samtang siya nagpaingon sa tanaman sa mga kahoyng nuwes, sa wala tuyoa siya nahidangat sa kampo ni Haring Solomon. (Aw 6:11, 12) Tingali kay nakita sa hari o kaha nakit-an sa laing tawo ug dayon girekomendar ngadto sa hari, ang Sulamita gidala ngadto sa kampo ni Solomon. Gipahayag ni Haring Solomon ang iyang pagdayeg kaniya. Apan ang Sulamita wala madani kaniya ug mipahayag sa iyang pagpangandoy sa iyang hinigugma nga magbalantay. (1:2-4, 7) Busa ang "mga anak nga babaye sa Jerusalem" misugyot nga siya mobiya sa kampo ug pangitaon ang iyang hinigugma. (1:8) Apan, si Solomon dili buot nga siya mobiya ug misugod sa pagdayeg sa iyang katahom, nga misaad sa paghimo ug mga lukong nga bulawan ug mga samag-butones nga plata alang kaniya. (1:9-11) Niana ang Sulamita mipahibalo sa hari nga ang iyang gugma gipahinungod na ngadto sa lain.—1:12-14.

Human niadto ang magbalantay nga hinigugma sa Sulamita miabot sa kampo ni Solomon ug mipahayag sa iyang pagmahal sa dalaga. Ang dalaga usab mipasalig kaniya sa iyang gugma. (Aw 1:15–2:2) Sa pagpakigsulti ngadto sa "mga anak nga babaye sa Jerusalem," gitandi sa Sulamita ang iyang hinigugma sa usa ka bungahoy taliwala sa kakahoyan sa lasang ug sa kaugdang iyang gisultihan sila, atubangan sa kon unsay matahom ug maanindot, sa dili pagpukaw sa dili-dalawatong gugma sa sulod niya. (2:3-7) Sa kanunay, bisan sa kagabhion, siya nagpadayon sa pagpangandoy sa iyang hinigugma nga magbalantay, ug siya nagpahinumdom sa "mga anak nga babaye sa Jerusalem" nga sila nanumpa nga dili mosulay sa pagpalihok o pagpukaw sa gugma diha sa sulod niya hangtod nga kini buot na.—2:16–3:5.

Sa pagbalik ngadto sa Jerusalem, gidala ni Solomon ang Sulamita. Sa pagkakita kanila nga nagsingabot sa siyudad, ang ubay-ubayng "mga anak nga babaye sa Zion" nagkomento bahin sa dagway sa parada. (Aw 3:6-11) Didto sa Jerusalem, ang hinigugma nga magbalantay, kay misunod sa parada, nakahigayon sa pagpakigkita sa Sulamita ug nagdayeg sa iyang katahom, sa ingon nagpasalig kaniya sa iyang gugma. (4:1-5) Gipahayag sa Sulamita ang iyang tinguha nga mobiya sa siyudad (4:6), ug ang magbalantay mipadayon sa pagpahayag sa iyang pagdayeg kaniya. (4:7-16a) "Paadtoa ang akong minahal sa iyang tanaman ug pakan-a sa labing maayong mga bunga niini," ang Sulamita miingon. (4:16b) Ang tubag sa magbalantay niini nga pagdapit mao: "Ania na ako sa akong tanaman, Oh akong igsoong babaye, akong pangasaw-onon." (5:1a) Ang kababayen-an sa Jerusalem nagdasig kanila, nga nag-ingon: "Kaon, Oh mga higala! Inom ug mahubog uban sa mga pahayag sa pagmahal!"—5:1b.

Sa dihang ang Sulamita, human sa usa ka daotang damgo, nag-asoy niini ngadto sa "mga anak nga babaye sa Jerusalem" ug nag-ingon kanila nga siya nagmasakiton tungod sa gugma (Aw 5:2-8), buot nilang mahibaloan kon unsay nakapahimong talagsaon kaayo sa iyang minahal. Niana ang Sulamita naghubit sa iyang hinigugma pinaagig mga pulong nga puno sa pagdayeg. (5:10-16) Sa dihang ilang gipangutana kon hain siya, iyang gisultihan sila nga siya nagbantay sa kahayopan taliwala sa mga tanaman. (6:1-3) Sa makausa pa si Solomon nangamoral sa Sulamita pinaagig mga pahayag sa pagdayeg. (6:4-10) Sa dihang giingnan nga siya wala magtinguha nga makig-uban kaniya (6:11, 12), si Solomon mihangyo kaniya sa pagbalik. (6:13a) Tungod niini siya nangutana: "Unsay inyong nakita sa Sulamita?" (6:13b) Gigamit kini ni Solomon nga pasukaranan aron ipahayag ang dugang nga pagdayeg kaniya. (7:1-9) Apan ang Sulamita nagpabiling wala mausab sa iyang gugma ug mihangyo sa "mga anak nga babaye sa Jerusalem" nga dili palihokon o pukawon ang gugma diha sa sulod niya kon dili buot niini. —7:10–8:4.

Dayag nga human niana gitugotan ni Solomon ang Sulamita nga mopauli sa iyang balay. Sa pagkakita nga siya nagsingabot, ang iyang mga igsoong lalaki nangutana: "Kinsa kining babaye nga miabot gikan sa kamingawan, nga nagpauraray sa iyang minahal?" (Aw 8:5a) Ang mga igsoong lalaki sa Sulamita wala magdahom nga ang ilang igsoong babaye maunongon kaayo sa iyang gugma. Sa miaging mga tuig ang usa niya ka igsoon miingon bahin kaniya: "Kami adunay igsoong dalagita nga wala pay mga dughan. Unsay among buhaton alang sa among igsoong babaye sa adlaw nga siya pangulitawhan?" (8:8) Ang laing igsoong lalaki mitubag: "Kon siya usa man ka paril, kami magtukod sa ibabaw kaniya ug usa ka salipdanan nga plata; apan kon siya usa man ka pultahan, among alihan siya ug tabla nga sedro." (8:9) Apan, sanglit ang Sulamita nagmalamposon sa pagsukol sa tanang pangdani, nga kontento na sa iyang kaugalingong parasan ug nagmaunongon sa iyang pagmahal alang sa iyang hinigugma (8:6, 7, 11, 12), siya tukmang nakaingon: "Ako usa ka paril, ug ang akong mga dughan sama sa mga torre. Tungod niini, sa iyang mga mata ako nahisama kaniya nga nakakaplag ug pakigdait."—8:10.

Ang awit gitapos pinaagig usa ka pahayag sa tinguha sa iyang hinigugma nga magbalantay nga madungog ang iyang tingog (Aw 8:13), ug sa pahayag sa tinguha sa dalaga nga ang iyang hinigugma moabot nga magluksolukso, motabok sa kabukiran nga nag-ulang kanila.—8:14.

Bili. Ang Awit ni Solomon nag-ilustrar sa katahom sa walay paglubad ug malig-on nga gugma. Ang maong dili-matarog nga gugma gipakita diha sa relasyon ni Kristo Jesus ug sa iyang pangasaw-onon. (Efe 5:25-32) Busa Ang Awit ni Solomon makapalig-on niadtong nag-angkon nga membro sa pangasaw-onon ni Kristo sa pagpabiling matinumanon ngadto sa ilang langitnong pamanhonon.—Itandi ang 2Co 11:2.

AWIT SA PAGBANGOTAN. Usa ka komposisyon sa mga pulong o mga honi nga nagpahayag sa tumang kasubo sama sa kaguol tungod sa kamatayon sa usa ka higala o sa usa ka minahal; usa ka awit o balak sa pagbangotan. Sa *Bag-ong Kalibotang Hubad* ang hubad nga "awit sa pagbangotan" sagad naggikan sa Hebreohanong pulong nga *qi·nah′,* nga nagpasabot sa usa ka masulub-ong komposisyon, usa ka awit o balak sa pagbangotan, o usa ka pagbakho.

Ang Hebreohanong termino nga *shig·ga·yohn′* diha sa superskripsiyon sa Salmo 7 gihubad usab nga "awit sa pagbangotan" ug lagmit nagpasabot sa usa ka emosyonal kaayong awit nga may paspas nga mga pag-usab-usab sa ritmo. (*Ftn* sa *Rbi8*) Ang usa ka plural nga porma sa Hebreohanong pulong niini makita sa Habacuc 3:1, diin kini gihubad nga "mga awit sa pagbangotan." Tungod sa kinaiyahan niini, ang mga awit sa pagbangotan gihisgotan nga duyog sa pagdanguyngoy ug pagminatay (Eze 2:10), ug labing menos ang pipila niini nasulat ug natipigan. Ang 2 Cronicas 35:25 nagtaho nga si Jeremias miawit tungod sa namatay nga si Haring Josias ug nagpaila nga adunay koleksiyon kanhi sa mga awit sa pagbangotan (Heb., *qi·nohth′*), kay didto kini giingon: "Ang tanang lalaking mag-aawit ug mga babayeng mag-aawit nagpadayon paghisgot bahin kang Josias diha sa ilang mga awit sa pagbangotan hangtod karong adlawa; ug gihimo nila kini sila ingong regulasyon sa Israel, ug anaa kini sila nahisulat lakip sa mga awit sa pagbangotan."

Ang mga awit sa pagbangotan gilangkit sa pagbalata, sama sa dihang si Jehova miingon ngadto sa dili-matinumanong Israel: "Ang inyong mga pista himoon ko nga pagbangotan ug ang tanan ninyong awit himoon ko nga awit sa pagbangotan." (Am 8:10) Busa, ang pag-awit kaniadto ug usa ka awit sa pagbangotan nagpasabot sa pagkanta ug usa ka awit o balak sa pagbangotan, o masulub-ong komposisyon, tingali usa nga nagpakita sa pagsalikway ni Jehova o sa pagtandi sa kanhing paborableng mga kahimtang sa dili malipayong kahimtang sa ulahi. (Jer 7:29; Eze 19:1-14) Ang awit sa pagbangotan sagad awiton sa kababayen-an.—Eze 27:32; Jer 9:20.

Ang pipila ka awit sa pagbangotan maoy makasaysayanhon, nga gitagik human sa usa ka hitabo, sama sa kamatayon sa usa ka minahal nga kaila. Usa ka pananglitan niining matanga sa awit mao ang awit sa pagbangotan ni David nga giawit tungod sa iyang kasubo labot kang Saul ug Jonatan, kinsa namatay didto sa Bukid sa Gilboa panahon sa pagpakiggubat batok sa mga Filistehanon. (2Sa 1:17-27; 1Sa 31:8) Si Haring David miawit usab nga masulub-on tungod kang Abner human sa paglubong kaniya. (2Sa 3:31-34) Samtang ang mga awit sa pagbangotan maylabot sa kamatayon sa usa ka tawo lagmit gitagik aron sa paghatag ug paghupay sa mga nahibilin, taliwala sa matinumanong mga alagad sa Diyos kini gihimo dili aron himayaon ang namatay.—Ecc 9:5, 10.

Ang basahon sa Lamentaciones maoy usa ka awit sa pagbangotan nga gisulat ni Jeremias human sa kalaglagan sa Jerusalem diha sa mga kamot sa mga Babilonyanhon niadtong 607 W.K.P. Bisan tuod kini nagpahayag ug kasubo tungod sa maong kalaglagan, kini nagpasundayag usab sa pagtuo ug paglaom kang Jehova; ug ang ikalimang kapitulo nagbukas uban ang pangamuyo ngadto sa Diyos nga hinumdoman ang iyang katawhan nga nahimong "mga ilo na lamang nga walay amahan."—Lam 3:22-27; 5:1-3; tan-awa ang LAMENTACIONES, BASAHON SA.

Ang pipila ka narekord nga mga awit sa pagbangotan diha sa Bibliya maoy matagnaon ug detalyadong naghubit sa nagsingabot nga kalamidad, nga usahay maorag kini nahitabo na. Ang matagnaong mga awit sa pagbangotan gipatugbaw batok sa Tiro ug sa hari niini (Eze 26:17; 27:1, 2; 28:11-19), maingon man batok kang Paraon ug sa Ehipto. (Eze 32:2-16) Ang pagpatugbaw ug awit sa pagbangotan tungod sa Juda ug Jerusalem gihisgotan maylabot sa ilang kalaglagan. —Jer 9:9-11.

AWTORIDAD. Tan-awa ang LABAW NGA MGA AWTORIDAD.

'AYIN [ע]. Ang ika-16 nga letra sa Hebreohanong alpabeto. Ang Gregong bokales nga *o′mikron* ("o") gikuha gikan sa *ʽa′yin;* apan, ang Hebreohanong letra dili usa ka bokales kondili usa ka *konsonante.* Kini naghawas sa usa ka linaing tunog nga litokon diha sa likod sa tutonlan ug walay katumbas sa Cebuano. Kini gisulat lamang ingong ʽ. Kini ang unang letra sa matag usa sa mga bersikulo sa Salmo 119:121-128 sa Hebreohanong teksto.

AZAI [pinamubo sa Ahazias, nga nagkahulogang "Nakahupot si Jehova"]. Anak nga lalaki ni Mesilemot ug katigulangan sa pipila ka saserdote sa Jerusalem human sa pagkadestiyero sa Babilonya. (Neh 11:13) Ang pipila nagtuo nga siya mao ang Jazera nga gitala sa 1 Cronicas 9:12.

AZALIAS [Gipamatud-an ni Jehova ang Iyang Kaugalingon nga Inila]. Anak nga lalaki ni Mesulam ug amahan ni Sapan nga sekretaryo ni Haring Josias.—2Ha 22:3; 2Cr 34:8.

AZAN [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "kusgan"]. Amahan ni Paltiel, kinsa gipili ni Jehova nga maghawas sa tribo ni Isacar sa dihang gibahinbahin ang Yutang Saad. —Num 34:26, 29.

AZANIAS [Si Jah Nagpatalinghog]. Amahan sa Levihanong si Jesua.—Neh 10:9.

AZAREL [Ang Diyos Nagtabang].

1. Usa sa mga tawong gamhanan nga miduyog kang David sa Ziklag.—1Cr 12:1, 6.
2. Pangulo sa ika-11 sa 24 ka dibisyon sa mga mag-aawit sa templo sa panahon ni David; gitawag usab nga Uziel.—1Cr 25:1, 4, 18.
3. Anak nga lalaki ni Jeroham ug prinsipe sa tribo ni Dan ubos sa pagmando ni David.—1Cr 27:22; 28:1.
4. Usa sa mga kaliwat ni Binui kinsa, tungod sa pag-awhag ni Esdras, nagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa ug mga anak.—Esd 10:19, 38-41, 44.
5. Amahan o katigulangan ni Amassai nga mipuyo sa Jerusalem ubos sa pagmando ni Gobernador Nehemias. Siya maoy sakop sa saserdotehanong balay o banay ni Imer.—Neh 11:1, 13.
6. Usa ka maghohoni diha sa parada nga gipangunahan ni Esdras samtang sila naglakaw sa ibabaw sa natukod pag-usab nga paril sa Jerusalem sa panahon sa inagurasyon niini. Lagmit siya mao ra usab ang Num. 5.—Neh 12:31, 36.

AZARIAS [Si Jehova Nagtabang].

1. Usa ka kaliwat ni Juda pinaagi ni Tamar; sakop sa balay ni Etan.—1Cr 2:4, 6, 8.
2. Usa ka Levihanon pinaagi ni Kohat; anak nga lalaki ni Sofonias ug katigulangan sa manalagnang si Samuel.—1Cr 6:33, 36.
3. Usa ka kaliwat ni Aaron sa linya ni Eleasar; anak nga lalaki ni Ahimaaz.—1Cr 6:9.
4. Usa sa mga prinsipe ni Solomon. (1Ha 4:2) Siya gihisgotan ingong anak nga lalaki sa saserdoteng si Zadok; lagmit igsoon siya ni Ahimaaz. —1Cr 6:8.

5. Anak nga lalaki ni Natan; ang prinsipe nga gitudlo ni Solomon ingong pangulo sa 12 ka luyoluyo nga gitugyanan sa pagtaganag pagkaon sa panimalay sa hari.—1Ha 4:5, 7, 19.

6. Usa ka manalagna, nga anak nga lalaki ni Oded, kinsa mitabang sa pag-awhag kang Asa niadtong 963 W.K.P. sa "pagpangita kang Jehova." Ingong resulta, gihanaw sa hari "ang dulumtanang mga butang" gikan sa tibuok yuta ug gipailalom ang katawhan sa usa ka gipanumpaang pakigsaad, aron nga "si bisan kinsa nga dili mangita kang Jehova nga Diyos sa Israel pagapatyon." —2Cr 15:1-15.

7, 8. Duha sa pito ka anak nga lalaki ni Jehosapat, gitala nga ikaduha ug ikalima. Ang ilang amahan naghatag kanila ug daghang gasa ug kinutaang mga siyudad, apan sa dihang ang ilang magulang nga si Jehoram nahimong hari, kini nga mga anak gipamatay. (2Cr 21:1-4) "Layo rang tuohan [ingon sa gituohan sa uban] nga ang ngalan kaduha gamita tungod kay ang mga bata magsoon sa amahan lamang o tungod kay ang usa namatay samtang masuso pa." (*The Interpreter's Dictionary of the Bible,* giedit ni G. A. Buttrick, 1962, Tomo 1, p. 325) Dili kasagaran alang sa duha ka magsoon nga magkapareho ang ngalan, apan sa Hebreohanon adunay gamayng kalainan tali niining duha diha sa espeling ug sa paglitok, *'Azar·yah'* ("Si Jah Nagtabang") ug *'Azar·ya'hu* ("Si Jehova Nagtabang").

9. Anak nga lalaki sa usa ka ginganlag Jehu ug amahan ni Helez; naggikan sa tribo ni Juda, pito ka kaliwatan ang kal-ang gikan sa iyang Ehiptohanong katigulangan nga si Jarha.—1Cr 2: 3, 34-39.

10. Hari sa Juda, ang kamanghorang anak nga lalaki ni Jehoram ug Atalia; gitawag usab nga Jehoahaz ug Ahazias.—2Ha 8:25-29; 2Cr 21:17; 22: 1, 6; tan-awa ang AHAZIAS Num. 2.

11. Anak nga lalaki ni Jeroham. Usa sa lima ka pangulo sa ginatos nga mitabang sa pagpukan sa mangingilog sa trono nga si Atalia ug sa pagpalingkod kang Jehoas sa trono sa Juda niadtong 898 W.K.P.—2Cr 23:1-15.

12. Anak nga lalaki ni Obed. Usa sa lima ka pangulo sa ginatos nga mitabang sa pagpalingkod kang Jehoas sa trono puli sa mangingilog sa trono nga si Atalia niadtong 898 W.K.P.—2Cr 23:1-15.

13. Hari sa Juda sulod sa 52 ka tuig (829-778 W.K.P.). Anak nga lalaki ni Amazias ug Jecolias. (2Ha 14:21; 15:1, 2) Gitawag siya nga Uzzias sa 2 Hari 15:13.—Tan-awa ang UZZIAS Num. 3.

14. Usa ka hataas nga saserdote, anak nga lalaki ni Johanan, kaliwat ni Aaron. (1Cr 6:1-10) Sa dihang si Haring Uzzias mapangahasong misulay sa paghalad ug insenso sa templo, tingali kini nga Azarias ang nagmando kaniya sa paggula, ug sa dihang siya midumili, si Jehova naghampak sa hari pinaagig sanla. (2Cr 26:16-21) Mga tulo ka dekada human mamatay si Uzzias, panahon sa unang tuig sa paghari ni Ezequias (745 W.K.P.), giila ni Azarias, nga nag-alagad gihapon ingong hataas nga saserdote (o ang lain nga pareho niyag ngalan), ang panalangin ni Jehova sa gihimong mga reporma sa hari.—2Cr 31:9, 10, 13.

15. Usa ka prinsipe sa Epraim, anak nga lalaki ni Jehohanan. Human pildiha ang Juda sa tungatunga sa ikawalong siglo W.K.P., gidala sa Israel pabalik ang 200,000 ka binihag sa dihang gipabuhian sila ni Azarias ug sa ubang mga prinsipe sa Epraim ug gitabangan sa materyal nga paagi sa ilang pagpauli.—2Cr 28:5-15.

16. Usa ka kaliwat ni Levi pinaagi kang Kohat kansang anak nga lalaki nga si Joel mitabang sa paghinlo sa templo ubos sa sugo ni Ezequias sa 745 W.K.P.—2Cr 29:1-12, 15.

17. Usa ka kaliwat ni Levi pinaagi ni Merari; anak nga lalaki ni Jehalelel; usa niadtong miduyog sa paghinlo sa templo sumala sa gimando ni Ezequias.—2Cr 29:1-12, 15.

18. Anak nga lalaki ni Meraiot; usa ka katigulangan ni Esdras.—Esd 7:3.

19. Anak nga lalaki ni Hilkias nga hataas nga saserdote ubos ni Josias ug amahan ni Seraias (2Ha 22:3, 4; 1Cr 6:13, 14); katigulangan ni Esdras nga magkokopya.—Esd 7:1.

20. Anak nga lalaki ni Hosaia. (Jer 43:2) Gitawag usab siya nga Jezanias (Jer 40:8; 42:1) ug Jaazanias (2Ha 25:23). Si Azarias maoy usa sa mga pangulo sa kasundalohan nga mipaluyo kang Gedalias (Jer 40:7-10); usa nga naghangyo kang Jeremias nga iampo sila aron sila giyahan (Jer 42:1-3); ug, sa kataposan, usa sa "mapangahasong mga tawo" nga misalikway sa tubag ni Jehova pinaagi sa baba ni Jeremias.—Jer 43:1-3.

21. Usa sa mga batan-ong Hebreohanon nga gibihag ngadto sa Babilonya niadtong 617 W.K.P., kansang ngalan giilisdan ug Abednego, lagmit nagkahulogang "Alagad ni Nebo [usa ka diyos sa Babilonya]." (Dan 1:3-7) Human sa linaing tulo ka tuig nga pagbansay, si Azarias ug ang iyang mga kauban (si Daniel, Hananias, Misael) nakaplagan nga "napulo ka pilo nga mas maayo kay sa tanang salamangkerong saserdote ug mga diwatahan" sa Babilonya. (Dan 1:5, 14-20) Gihulga siya primero nga patyon (Dan 2:13-18), unya gipatas-ag katungdanan ingong tagdumala (Dan 2:49), apan ang kinalabwang pagsulay sa pagkamaunongon

ni Azarias kang Jehova miabot sa dihang siya gitambog ngadto sa gipainit pag-ayo nga hudno tungod kay wala siya mosimba sa larawan nga gipatindog ni Nabucodonosor. (Dan 3:12-30) Kay usa gayod ka tawo sa pagtuo, siya gipaila ni apostol Pablo ingong usa nga "nagpahunong sa puwersa sa kalayo."—Heb 11:34.

22. Usa nga mipauli sa Jerusalem uban ni Zorobabel niadtong 537 W.K.P. human sa pagkadestiyero sa Babilonya. (Neh 7:6, 7) Gitawag nga Seraias sa Esdras 2:2.

23. Usa sa mga saserdote nga nagpuyo sa Jerusalem human sa pagkadestiyero. (1Cr 9:11) Sa usa ka samang talaan (Neh 11:11) ang iyang ngalan maoy Seraias. Lagmit mao ra ang Num. 22.

24. Anak nga lalaki ni Maaseias nga anak nga lalaki ni Ananias. Ubos sa pagdumala ni Nehemias, iyang giayo ang usa ka seksiyon sa paril sa Jerusalem duol sa iyang balay, sa 455 W.K.P. —Neh 3:23, 24.

25. Usa nga gitudlo ni Nehemias sa paglakaw kauban ni Esdras ug sa uban pa diha sa parada ibabaw sa gitukod pag-usab nga paril sa Jerusalem panahon sa inagurasyon niini; lagmit mao ra ang Num. 27.—Neh 12:31-36.

26. Usa sa 13 ka Levihanon nga mitabang kang Esdras sa pagpatin-aw sa Balaod sa dihang gibasa kini ngadto sa katawhan.—Neh 8:7, 8.

27. Usa ka saserdote, o ang katigulangan sa usa ka tawo, nga sa mga adlaw ni Gobernador Nehemias nagpamatuod pinaagig timbre sa "kasaligang kontrata."—Neh 9:38; 10:1, 2, 8.

AZAZ [pinamubo sa Azazias]. Usa ka kaliwat ni Ruben nga panganayng anak nga lalaki ni Jacob.—1Cr 5:1, 8.

AZAZEL [Kanding nga Nahanaw]. Ang pulong nga "Azazel" makita sa upat ka higayon sa Bibliya, diha sa mga regulasyon maylabot sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala.—Lev 16:8, 10, 26.

Ang gigikanan niini nga pulong gilantugian. Kon atong sundon ang espeling sa Hebreohanong Masoretikong teksto, ang *'aza'zel'* mopatim-aw nga kombinasyon sa duha ka lintunganayng pulong nga nagkahulogang "kanding" ug "nahanaw." Busa kini nagkahulogang "Kanding nga Nahanaw." Sumala sa laing gigikanan niini, pinasukad sa pagtuo nga nagkabaylo ang duha ka konsonante, kini nagkahulogang "Kusog sa Diyos." Ang Latin nga *Vulgate* naghubad sa Hebreohanong pulong ingong *caper emissarius,* sa ato pa, "ang sinugo nga kanding," o "ang dat-oganan sa sala." Ug ang Gregong ekspresyon nga gigamit diha sa *Septuagint* nagkahulogang "ang usa nga nagdala sa daotan ngadto sa halayo."

Duha ka kanding (mga laking nati) ang kuhaon sa hataas nga saserdote gikan sa katigoman sa mga anak sa Israel aron gamiton sa tinuig nga Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala. Pinaagi sa pagripa, ang usa ka kanding gigahin "alang kang Jehova," ug ang usa "alang kang Azazel." Human nga ang usa ka torong baka ihalad alang sa hataas nga saserdote ug sa iyang panimalay (sa walay duhaduha lakip sa tanang mga Levihanon), ang kanding alang kang Jehova ihalad ingong usa ka halad-sa-sala. Apan, ang kanding alang kang Azazel gitipigang buhi sulod sa usa ka panahon "atubangan ni Jehova aron sa paghimog pagtabon-sa-sala alang niini, aron palakton kini alang kang Azazel ngadto sa kamingawan." (Lev 16:5, 7-10) Ang pagtabon-sa-sala alang niining buhi nga kanding naggikan sa dugo sa kanding alang kang Jehova, nga gipatay ingong usa ka halad-sa-sala, sanglit ang kinabuhi sa unod anaa sa dugo. (Lev 17:11) Ang bili sa dugo o ang bili sa kinabuhi sa gipatay nga kanding sa ingon gibalhin ngadto sa buhi nga kanding, o sa kanding alang kang Azazel. Busa, bisan tuod kini wala patya sa saserdote, dala niining buhi nga kanding ang merito sa pagpasaylog sala o ang bili sa kinabuhi. Ang kamatuoran nga kini gitanyag sa atubangan ni Jehova dayag nga nagpakita nga iyang giila kini nga pagbalhin sa merito o gahom sa pagpasaylog sala. Ang kaamgid niini mao ang gilatid nga paagi sa paghinlo sa usa ka Israelinhon nga naayo gikan sa sanla, o sa paghinlo sa usa ka balay nga naayo gikan sa maong hampak. Niini nga kahimtang ang usa ka buhi nga langgam ituslob sa dugo sa usa ka langgam nga gipatay. Unya ang buhing langgam paluparon, nga magdala sa sala ngadto sa halayo. —Lev 14:1-8, 49-53.

Ang duha ka kanding kinahanglang walay depekto, himsog, ug pareho gayod kon posible. Sa dili pa kini ripahan, kining duha ka kanding adunay purohan nga mapili ingong kanding alang kang Jehova. Human ihalad ang kanding alang kang Jehova, itapion sa hataas nga saserdote ang iyang mga kamot diha sa ulo sa buhing kanding ug isugid ang mga sala sa katawhan nganha niini. Dayon kini nga kanding buhian, nga palakton sa "usa ka tawong andam" ngadto sa kamingawan. (Lev 16:20-22) Sa ingon, ang kanding alang kang Azazel simbolikong magdala sa mga sala sa katawhan sa milabay nga tuig, ug kini mahanaw ngadto sa kamingawan uban sa mga sala.

Kining duha ka kanding gitawag ingong usa lamang ka halad-sa-sala. (Lev 16:5) Dayag nga

duha ang gigamit aron sa pagpasiugda kon unsay nahimo niini nga probisyon sa pagtabon sa mga sala sa katawhan. Ang unang kanding ihalad. Ang ikaduha, nga gisugiran sa mga sala sa katawhan ug gibuhian ngadto sa kamingawan, dugang nga nagpasiugda sa pagpasaylo nga ihatag ni Jehova ngadto sa mga mahinulsolon. Ang Salmo 103:12 nagpasalig: "Ingon sa pagkalayo sa sidlakan gikan sa kasadpan, sa mao nga gilay-on iyang gipahilayo gikan kanato ang atong mga kalapasan."

Sumala sa gipatin-aw ni apostol Pablo, pinaagi sa paghalad ni Jesus sa iyang kaugalingong hingpit nga tawhanong kinabuhi ingong usa ka halad alang sa mga sala sa katawhan, siya nakahimo ug labaw pa kay sa nahimo sa "dugo sa torong mga baka ug mga kanding." (Heb 10:4, 11, 12) Busa siya nahimong "ang dat-oganan sa sala," nga mao ang 'tigdala sa atong mga sakit,' ang usa nga "gidughang tungod sa atong kalapasan." (Isa 53:4, 5; Mat 8:17; 1Pe 2:24) Iyang 'gidala ngadto sa halayo' ang mga sala sa tanan nga nagpasundayag ug pagtuo sa bili sa iyang halad. Iyang gipakita ang probisyon sa Diyos sa bug-os nga paghanaw sa mga sala. Niining paagiha ang kanding "alang kang Azazel" naglarawan sa halad ni Jesu-Kristo.

AZAZIAS [Si Jehova Milabaw sa Kusog].

1. Usa sa unom ka tigtugtog ug alpa diha sa parada nga nagdala sa arka sa pakigsaad ngadto sa Jerusalem.—1Cr 15:21.

2. Amahan ni Oseas, ang prinsipe sa tribo ni Epraim sa panahon ni David.—1Cr 27:16, 20, 22.

3. Usa ka Levihanon ug usa sa napulo ka komisyonado nga gitudlo ni Haring Ezequias sa pagdala sa mga amot ngadto sa balay ni Jehova. —2Cr 31:12, 13.

AZBUK. Amahan sa prinsipe nga si Nehemias, kinsa nabuhi sa samang panahon, apan kini nga Nehemias dili mao ang gobernador ug magsusulat sa Bibliya.—Neh 3:16.

AZEKA [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "pagkalot" [nga mao, sarol]]. Usa ka siyudad sa rehiyon sa Sepela, nga nahimutang sa agianan paingon sa ibabaw nga mga bahin sa Walog sa Elah. Kining dapita gituohan nga mao ang Tell Zakariyeh (Tel 'Azeqa), mga 26 km (16 mi) sa AK sa Hebron.

Ang unang paghisgot niini nga siyudad makita diha sa Josue 10:5-11 labot sa hiniusang pag-atake sa lima ka Canaanhong mga hari batok sa Gabaon. Si Josue ug ang iyang kasundalohan, nga mitabang sa Gabaon, migukod sa Canaanhong kasundalohan "hangtod sa Azeka ug sa Makeda," nga may gilay-ong mga 30 km (19 mi). Human niadto kini nga siyudad gipahat ngadto sa tribo ni Juda.—Jos 15:20, 35.

Sa panahon sa paghari ni Haring Saul (1117-1078 W.K.P.) ang mga Filistehanon nagtigom sa ilang kasundalohan tali sa Socoh ug Azeka, nga nagpresentar kang Goliat ingong ilang bantogang manggugubat. Sa dihang ang mga Israelinhon miabot, ang duha ka pundok sa kasundalohan nag-atbangay sa isigkakilid sa Walog sa Elah hangtod nga ang wala damhang kadaogan ni David batok kang Goliat nagpakalagiw sa mga Filistehanon.—1Sa 17:1-53.

Sa dihang nabahin ang nasod human mamatay si Solomon (mga 998 W.K.P.), gipalig-on ni Haring Rehoboam sa Juda ang Azeka lakip ang Lakis ug ang ubang estratehikong mga siyudad. (2Cr 11:5-10) Ang mga pagpangubkob nga gihimo sa Tell Zakariyeh nagpadayag sa nahibiling mga bahin sa mga paril ug mga torre ug sa ebidensiya nga dihay usa ka kuta sa kinahabogang lugar sa maong dapit.

Sa dihang ang Babilonyanhong kasundalohan ni Nabucodonosor nagpukan sa gingharian sa Juda (609-607 W.K.P.), ang Azeka ug ang Lakis mao ang kataposang duha ka kinutaang mga siyudad nga napukan una pa mabuntog ang Jerusalem. (Jer 34:6, 7) Ang tin-awng pamatuod bahin niini gibutyag sa nadiskobrehan nga mga kinulitang *ostracon* o mga bika nga gitawag ug Mga Sulat sa Lakis, nga ang usa niini naundan sa mensahe nga lagmit gimando sa usa ka kampo sa kasundalohan ngadto sa usa ka komandante militar sa Lakis. Kini sa bahin mabasa: "among gibantayan ang mga senyas sa Lakis, sumala sa tanang timailhan nga gihatag sa akong ginoo, kay dili namo makita ang Azeka." (*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. B. Pritchard, 1974, p. 322) Kon ugaling kining sulata gisulat sa panahon nga miatake ang Babilonya, kini nagpaila nga ang Azeka napukan na, mao nga wala nay mga senyas nga nadawat gikan sa maong kuta.

Human sa 70-ka-tuig nga pagkabiniyaan sa yuta, ang Azeka mao ang usa sa mga siyudad nga gipuy-an pag-usab sa namalik nga destiyerong mga Hudiyo.—Neh 11:25, 30.

AZEL [Inilang Tawo].

1. Usa ka kaliwat ni Saul pinaagi kang Jonatan; aduna siyay unom ka anak nga lalaki.—1Cr 8:33-38; 9:43, 44.

2. Usa ka dapit nga gihisgotan sa Zacarias 14:5 diin didto makaabot ang walog tungod sa

gitagnang pagkasip-ak sa Bukid sa mga Olibo. Busa, dayag nga kini nagtumong sa usa ka dapit nga duol sa Jerusalem, ug ang ngalan niana lagmit nga nagpabilin pa diha sa ngalan sa Wadi Yasul (Nahal Azal), nga milatas paingon sa Walog sa Kidron gikan sa Bukid sa mga Olibo.

AZGAD [Kusgan si Gad]. Ang pangulo sa usa ka balay sa amahan, kansang pipila ka membro namalik sa Jerusalem kauban ni Zorobabel niadtong 537 W.K.P. (Esd 2:12; Neh 7:17), ug ang pipila kauban ni Esdras niadtong 468 W.K.P. (Esd 8:12) Lagmit nga usa sa iyang mga kaliwat ang nagpamatuod sa "kasaligang kontrata" nga gihimo ni Nehemias.—Neh 9:38; 10:1, 14, 15.

AZIEL. Tan-awa ang JAAZIEL.

AZIZA [Usa nga Kusgan]. Usa niadtong kinsa, tungod sa pag-awhag ni Esdras, nagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa ug mga anak.—Esd 10:27, 44.

AZMAVET [Kusganon ang Kamatayon].

1. Usa sa maisog nga mga tawo ni David nga usa ka Barhumnon (Baharumnon). (2Sa 23:31; 1Cr 11:33) Lagmit mao ra ang Num. 2.

2. Ang amahan ni Jeziel ug Pelet sa tribo ni Benjamin, nga lakip sa gamhanang mga tawo nga miduyog sa kasundalohan ni David didto sa Ziklag. (1Cr 12:1-3) Lagmit mao ra ang Num. 1.

3. Usa ka anak nga lalaki ni Adiel kinsa, sa mga adlaw ni Haring David, maoy tinugyanan sa mga bahandi sa hari.—1Cr 27:25.

4. Usa ka kaliwat ni Saul, ug ikaunom sa linya gikan kaniya, pinaagi kang Jonatan.—1Cr 8:33-36; 9:39-42.

5. Usa ka lungsod nga nahimutang sulod sa teritoryo sa Benjamin, gitawag usab ug Bet-azmavet. Ang mga destiyero gikan didto maoy lakip niadtong namalik human sa pagkadestiyero. (Esd 2:1, 24; Neh 7:28) Sa inagurasyon sa paril sa napasig-uling Jerusalem, ang lungsod nagtaganag pipila sa mga mag-aawit alang sa maong okasyon. (Neh 12:29) Gituohan nga kini mao ang modernong Hizmeh (Hizma), mga 8 km (5 mi) sa AAS sa Jerusalem, taliwala sa Geba ug Anatot.

AZMON [Dapit sa Bukog]. Usa ka dapit nga nahimong bahin sa habagatang utlanan sa Yutang Saad, tali sa Hazar-addar ug sa Bul-oganang Walog sa Ehipto. (Num 34:3-5; Jos 15:1-4) Ang usa ka gisugyot nga lokasyon mao ang ʽAin el-Qeseimeh, kapin sa 13 km (8 mi) sa AK sa Kades-barnea. Adunay usa ka gamay nga tubod niining dapita.

AZNOT-TABOR. Usa ka lungsod o dapit sa habagatang utlanan sa teritoryo sa Neptali. (Jos 19:32, 34) Ang Khirbet Umm Jebeil (Tel Govel), nga mga 4.5 km (3 mi) sa A sa taluktok sa Bukid sa Tabor, gituohan nga mao ang posibleng lokasyon.

AZRIEL [Ang Diyos Maoy Akong Katabang].

1. Amahan sa prinsipe nga si Jerimot sa tribo ni Neptali sa panahon ni David.—1Cr 27:19, 22.

2. Usa ka pangulo sa panimalay sa katunga sa tribo ni Manases sa S sa Jordan, usa sa 'maisog, gamhanang mga tawo' kansang mga kaliwat gipasagdan nga idestiyero ni Tiglat-pileser III nga hari sa Asirya tungod kay sila miliso ngadto sa pagsimba sa bakak nga mga diyos.—1Cr 5:23-26.

3. Amahan ni Seraias, kinsa maoy usa sa tulo nga gipadala aron sa pagdakop kang Baruk ug Jeremias.—Jer 36:26.

AZRIKAM [Miabot ang Akong Tabang].

1. Usa sa unom ka anak nga lalaki ni Azel, usa ka kaliwat ni Haring Saul pinaagi kang Jonatan sa tribo ni Benjamin.—1Cr 8:33-38; 9:44.

2. Ang "pangulo sa panimalay" sa daotan nga si Haring Ahaz sa Juda. Gipatay siya sa Epraimnon nga si Zikri sa dihang si Haring Peka sa Israel nakiggubat sa Juda.—2Cr 28:6, 7.

3. Usa ka Levihanon sa banay ni Merari kansang kaliwat nga si Semaias nagpuyo sa Jerusalem human makabalik gikan sa pagkadestiyero. —1Cr 9:2, 14; Neh 11:15.

4. Ang ikatulong gitala nga anak nga lalaki ni Nearias ug usa ka kaliwat ni David.—1Cr 3:1, 23.

AZUBA [Gibiyaan sa Bug-os; Gipasagdan].

1. Usa sa mga asawa ni Caleb nga anak nga lalaki ni Hesron.—1Cr 2:18, 19; tan-awa ang JERIOT.

2. Anak nga babaye ni Silhi ug inahan ni Haring Jehosapat nga anak nga lalaki ni Asa.—1Ha 22:41, 42; 2Cr 20:31, 32.

AZUR [Usa nga Nagatanyag ug Tabang].

1. Amahan sa mini nga manalagna nga si Hananias nga gikan sa Gabaon.—Jer 28:1.

2. Amahan ni Jaazanias, kinsa usa sa "mga prinsipe sa katawhan" taliwala sa 25 ka lalaki nga nakita ni Ezequiel diha sa panan-awon "nga naglaraw ug kadaot ug naghatag ug daotang tambag" batok sa Jerusalem.—Eze 11:1, 2.

3. Usa sa "mga pangulo sa katawhan" kansang kaliwat, kon dili man siya mismo, nagpamatuod pinaagi sa timbre sa "kasaligang kontrata" ni Nehemias.—Neh 10:1, 14, 17; 9:38.

B

BAAL [Tag-iya; Agalon].

1. Ang ikaupat nga gitala nga anak nga lalaki ni Jeiel, usa ka Benjaminhon.—1Cr 8:29, 30; 9:35, 36.

2. Usa ka Rubenhon kansang anak nga lalaki nga si Beerah kauban niadtong gibihag sa Asiryanhong hari nga si Tiglat-pileser III.—1Cr 5:5, 6, 26.

3. Usa ka sakop nga siyudad sa Simeon sulod sa teritoryo sa Juda, lagmit nga mao ra usab ang Baalat-beer ug Rama sa habagatan (o Negeb).—Itandi ang 1Cr 4:32, 33 ug Jos 19:7-9.

4. Sa Kasulatan, ang Hebreohanong pulong nga *ba′ʽal* gigamit sa pagtumong sa (1) usa ka bana ingong tag-iya sa iyang asawa (Gen 20:3); (2) mga tag-iyag yuta (Jos 24:11, *ftn* sa *Rbi8*); (3) "mga tag-iya sa kanasoran" (Isa 16:8, *ftn* sa *Rbi8*); (4) "mga kaabin" (sa literal, "mga tag-iya [mga agalon] sa usa ka pakigsaad") (Gen 14:13, *ftn* sa *Rbi8*); (5) mga tag-iya o mga naghupot ug mga kabtangan (Ex 21:28, 34; 22:8; 2Ha 1:8, *ftn* sa *Rbi8*); (6) mga tawo o mga butang nga mailhan pinaagi sa ilang kinaiya, paagi, trabaho, ug sa susamang mga butang, sama pananglitan, usa ka magpapana (sa literal, "tag-iya ug mga pana") (Gen 49:23), usa ka 'tigpautang' (sa literal, "tag-iya sa utang sa iyang kamot") (Deu 15:2), "bisan kinsa nga masuk-anon" (sa literal, "tag-iya sa kasuko") (Pr 22:24), "hudisyal nga kabatok" (sa literal, "tag-iya sa paghukom") (Isa 50:8, *ftn* sa *Rbi8*); (7) kang Jehova (Os 2:16); (8) bakak nga mga diyos (Huk 2:11, 13).

Ang terminong *hab·Ba′ʽal* (ang Baal) mao ang ngalan nga gigamit sa pagtawag sa bakak nga diyos nga si Baal. Ang ekspresyon nga *hab·Beʽa·lim′* (ang mga Baal) nagtumong sa nagkalainlaing lokal nga mga bathala nga gituohang nanag-iya o naghupot ug adunay impluwensiya sa partikular nga mga dapit.

Ang terminong "Baal" makaplagan kausa diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan sa Roma 11:4, diin sa Gregong teksto kini giunhan sa *feminine article* nga *he.* Sa pagkomento sa paggamit sa *feminine article* nga nag-una sa "Baal" diha sa Gregong *Septuagint* ug sa Roma 11:4, si John Newton misulat diha sa usa ka mubong sinulat bahin sa pagsimba kang Baal: "Bisan tuod siya anaa sa pormang panglalaki diha sa Hebreohanon, [*hab·Ba′ʽal*], ang ginoo, si Baal gitawag nga [*he Ba′al*], = ang ginang, diha sa Septuagint; Os. ii. 8; Sof. i. 4; ug diha sa Bag-ong Tugon, sa Roma xi. 4. Diha sa mahilayong pagsimba niining diyos nga puwedeng mahimong lalaki o babaye, ang mga lalaki usahay magsul-ob ug mga besti sa babaye, samtang ang mga babaye magsul-ob ug besti sa mga lalaki, nga magwarawara ug mga hinagiban."—*Ancient Pagan and Modern Christian Symbolism,* ni T. Inman, 1875, p. 119.

Usahay, sa kasaysayan sa Israel si Jehova gitawag nga "Baal," sa diwa nga siya ang Tag-iya o Bana sa nasod. (Isa 54:5) Dugang pa, lagmit nga ang mga Israelinhon sayop nga naglangkit kang Jehova uban kang Baal diha sa ilang pag-apostata. Kining ulahi nga gihisgotan mopatim-awng gipamatud-an sa tagna ni Oseas nga moabot ang panahon sa dihang ang Israel, human madestiyero ug mapasig-uli gikan sa pagkadestiyero, mahinulsolong motawag kang Jehova nga "Akong bana," ug dili na "Akong tag-iya" ("Akong Baal," *AT*). Ang konteksto nagpasabot nga ang ngalang "Baal" ug ang mga paglangkit niini sa bakak nga diyos dili na gayod mogula gikan sa mga ngabil sa mga Israelinhon. (Os 2:9-17) Ang daotang kahulogan nga posibleng nalangkit sa Hebreohanong pulong nga *ba′ʽal* tungod sa pagkalambigit niini sa dunot nga pagsimba kang Baal giisip sa pipila nga mao ang hinungdan nga gigamit sa magsusulat sa Ikaduhang Samuel ang mga ngalang "Is-boset" ug "Mepiboset" (ang *bo′sheth* nagkahulogang kaulaw) inay nga "Esbaal" ug "Merib-baal."—2Sa 2:8; 9:6; 1Cr 8:33, 34; tan-awa ang IS-BOSET.

Pagsimba Kang Baal. Gamay ra ang nasayran bahin sa pagsimba kang Baal gawas sa daghang paghisgot niini sa Kasulatan hangtod nga ang mga pagpangubkob sa Ugarit (ang modernong Ras Shamra sa baybayon sa Sirya atbang sa AS nga tumoy sa pulo sa Cipro) nagpakita sa daghang relihiyosong mga butang ug ginatos ka papan nga yutang-kulonon. Daghan niining karaang mga dokumento, nga nailhan karon ingong mga teksto sa Ras Shamra, gituohang mao ang mga liturhiya o mga pulong nga giyamyam niadtong mga nakigambit sa mga rituwal sa relihiyosong mga kapistahan.

Diha sa mga teksto sa Ras Shamra, si Baal (gitawag usab nga Aliyan [ang usa nga nagmadaogon] Baal) gitawag nga "Zabul [Prinsipe], Ginoo sa Yuta" ug "ang Nagsakay sa mga Panganod." Nahiuyon kini sa larawan ni Baal, nga nagpakita kaniya nga naggunit ug usa ka puspos o garote diha sa iyang tuong kamot ug diha sa iyang walang kamot ang usa ka pormag kilat nga may ulo sa bangkaw nga ang tumoy niini may tanom nga nanalingsing. Gihulagway usab siya nga nagsul-ob ug helmet nga may mga sungay, nga nagpailang nalangkit gayod kini sa torong baka, usa ka simbolo sa pertilidad. —HULAGWAY, Tomo 1, p. 253.

Sagad nga sa ulahing bahin sa Abril hangtod sa Septiyembre panagsa ra kaayong moulan sa Palestina. Ang ulan magsugod sa Oktubre ug magpadayon sa tibuok nga tingtugnaw hangtod sa Abril, nga maghatag ug dagayang mga pananom. Ang mga kausaban sa mga yugto sa panahon ug ang mga epekto niini gituohang magbalikbalik tungod sa walay-puas nga panag-away tali sa mga diyos. Ang paghunong sa mga pag-ulan ug ang pagkamatay sa mga pananom giisip nga kadaogan sa diyos nga si Mot (kamatayon ug kahulaw) batok kang Baal (ulan ug pertilidad), nga tungod niana si Baal mapugos sa pag-atras ngadto sa mga kahiladman sa yuta. Gituohan nga ang pagsugod sa ting-ulan nagpaila nga si Baal buhi na usab. Gihunahunang kini nahitabo tungod sa kadaogan sa igsoong babaye ni Baal nga si Anat batok kang Mot, nga tungod niana ang iyang igsoong lalaki nga si Baal nahibalik sa iyang trono. Ang pagpakigsekso ni Baal sa iyang asawa, lagmit nga si Astoret, gituohan nga tinong maghatag ug pertilidad o dagayang abot sa mosunod nga tuig.

Ang mag-uuma ug nagbuhi ug baka nga mga Canaanhon lagmit naghunahuna nga ang ilang pagpakig-ambit sa usa ka gilatid nga rituwal, nga usa ka matang sa salamangka, nakapalihok sa ilang mga diyos nga sundogon ang gihimo nila diha sa ilang relihiyosong mga kapistahan ug kini gikinahanglan aron matino nga magmabungahon ang abot ug modaghan ang kahayopan sa mosunod nga tuig ug aron malikayan ang mga hulaw, hampak sa mga dulon, ug uban pa. Busa ang pagkabaton pag-usab ni Baal ug kinabuhi aron maentrono ug makigsekso sa iyang asawa mopatim-awng gisaulog uban ang mahilayong mga rituwal sa pertilidad, nga inubanan sa mapatuyangong seksuwal nga kahilayan.

Walay duhaduha nga ang matag siyudad sa Canaan nagtukod ug sangtuwaryo ni Baal agig pasidungog sa ilang lokal nga patron nga si Baal. Ang mga saserdote gitudlo aron magdumala sa pagsimba diha niini nga mga sangtuwaryo ug sa daghang ampoanan sa kasikbit nga mga tumoy sa kabungtoran nga gitawag ug hatag-as nga mga dapit. (Itandi ang 2Ha 17:32.) Sulod sa mga ampoanan lagmit nga dihay mga imahen o mga larawan ni Baal, samtang duol sa mga halaran sa gawas makita ang bato nga mga haligi (lagmit pormag kinatawo sa lalaki nga mga simbolo ni Baal), mga sagradong poste nga naglarawan sa diyosa nga si Asera, ug mga tungtonganan sa insenso. (Itandi ang 2Cr 34:4-7; tan-awa ang SAGRADONG POSTE.) Ang mga pampam nga lalaki ug babaye nag-alagad sa hatag-as nga mga dapit, ug gawas pa sa seremonyal nga pagpamampam, ang paghalad ug bata gihimo usab. (Itandi ang 1Ha 14:23, 24; Os 4: 13, 14; Isa 57:5; Jer 7:31; 19:5.) Ang pagsimba kang Baal gihimo usab diha mismo sa mga atop sa balay sa mga tawo, diin sagad nga makitang moutbo ang gipaaso nga halad alang sa ilang diyos.—Jer 32:29.

Adunay mga timailhan nga si Baal ug ang ubang mga diyos ug mga diyosa sa Canaanhong templo gilangkit sa ilang mga magsisimba ngadto sa pipila ka langitnong mga butang. Pananglitan, usa sa mga teksto sa Ras Shamra naghisgot sa paghalad ngadto kang "Rayna Shapash (ang Adlaw) ug ngadto sa mga bituon," ug ang lain naghisgot sa "panon sa adlaw ug sa panon sa maadlaw."

Busa, makaiikag nga ang Bibliya mihimog ubay-ubayng paghisgot sa langitnong mga butang nga nalangkit sa pagsimba kang Baal. Sa paghubit sa masukihong dalan nga gisubay sa gingharian sa Israel, ang rekord sa Kasulatan nag-ingon: "Nagpadayon sila sa pagbiya sa tanang kasugoan ni Jehova . . . , ug sila miyukbo sa tanang panon sa mga langit ug sa pag-alagad kang Baal." (2Ha 17:16) Mahitungod sa gingharian sa Juda, mamatikdan nga diha mismo sa templo ni Jehova may 'mga galamiton nga gihimo alang kang Baal ug alang sa sagradong poste ug alang sa tanang panon sa kalangitan.' Dugang pa, ang katawhan sa tibuok Juda naghimog "gipaaso nga halad kang Baal, sa adlaw ug sa bulan ug sa mga konstelasyon sa *zodiac* ug sa tanan nga panon sa mga langit."—2Ha 23:4, 5; 2Cr 33:3; tan-awa usab ang Sof 1:4, 5.

Ang matag lugar adunay kaugalingong Baal, ug ang Baal sa matag lugar sagad gihatagag ngalan nga nagpaila sa pagkalambigit niya sa usa ka espesipikong lugar. Pananglitan, ang ngalang Baal sa Peor (Baal-peor), nga gisimba sa mga Moabihanon ug mga Midianhon, gikuha gikan sa Bukid sa Peor. (Num 25:1-3, 6) Sa ulahi ang ngalan sa mga Baal sa matag lugar nagrepresentar na sa mga lugar mismo, sama pananglitan, sa Baal-hermon, Baal-hazor, Baal-zepon, Bamot-baal. Apan, bisan tuod dihay daghang lokal nga mga Baal, alang sa mga Canaanhon adunay usa lamang gayod ka diyos nga si Baal.

Unsay epekto sa pagsimba kang Baal ngadto sa Israel?

Ang Baalismo sayong gihisgotan sa Bibliya, bisan tuod tingali sa mga adlaw sa mga patriarka kini dili ingon ka daotan sa dihang ang mga Israelinhon misulod sa yuta sa Canaan. (Itandi ang Gen 15:16; 1Ha 21:26.) Ang pagtala sa siyudad sa Asterot-karnaim, nga lagmit ginganlan sumala sa ngalan sa asawa ni Baal nga si Astoret, nagpakita sa unang paghisgot niini. (Gen 14:5) Sa wala pa mo-

tabok ang mga Israelinhon sa Pulang Dagat, ang dapit nga Baal-zepon makita diha sa kamingawan. (Ex 14:2, 9) Mahitungod sa mga molupyo sa Canaan, ang espesipikong mga pasidaan gihatag ngadto kang Moises didto sa Bukid sa Sinai sa pagtumpag sa ilang mga halaran, sa pagpusgay sa ilang mga sagradong haligi, ug sa pagputol sa ilang mga sagradong poste. (Ex 34:12-14) Sa ingon ang tanang butang nga nalangkit sa pagsimba kang Baal kinahanglang mawagtang gikan sa Yutang Saad.

Samtang ang mga Israelinhon nagkampo sa Kapatagan sa Moab, gidala ni Haring Balak si Balaam patungas sa Bamot-baal (nagkahulogang "Hatagas nga mga Dapit ni Baal") aron makita ang dakong panon. (Num 22:41) Human mapakyas sa direktang pagtunglo sa mga Israelinhon, si Balaam mitambag kang Balak sa paghaylo kanila sa pagbuhat ug idolatriya pinaagi sa pagtental kanila nga mohimog seksuwal nga imoralidad uban sa mga babayeng magsisimba sa idolo ni Baal sa Peor. Linibo ka Israelinhon ang nahulog niini nga tentasyon ug nawad-an sa ilang kinabuhi.—Num 22:1–25:18; Pin 2:14.

Bisan pa niining mapait nga kasinatian ug sa tinaw nga mga pasidaan ni Moises ug Josue (Deu 7:25, 26; Jos 24:15, 19, 20), ang mga Israelinhon, sa pagpuyo sa maong yuta, misundog sa nahibilin nga mga Canaanhon, lagmit aron maseguro ang pagsanay sa ilang kahayopan ug ang pagkamabungahon sa mga pananom. Sa samang higayon, sila nagpakaaron-ingnon nga nagsimba kang Jehova. Human sa kamatayon ni Josue, ang grabeng apostasya misugod. (Huk 2:11-13; 3:5-8) Ang katawhan nagbaton ug mga halaran, mga poste, ug ubang mga butang nga nalangkit sa pagsimba kang Baal diha sa ilang mga uma, ug lagmit nga sila namati sa ilang mga silingan nga Canaanhon kon unsaon sa pagpahimuot sa "tag-iya," o Baal, sa matag luna sa yuta. Ang mga Israelinhon nalit-agan usab sa imoral nga mga buhat nga nalangkit sa pagsimba kang Baal. Ingong sangpotanan, si Jehova nagtugyan kanila ngadto sa ilang mga kaaway.

Apan, sa dihang ang katawhan mibalik kaniya, si Jehova maluluy-ong nagluwas kanila pinaagi sa pagpatunghag mga maghuhukom sama kang Gideon, kansang ngalan giilisdan ug Jerubaal (nagkahulogang "Pahimoa si Baal ug Legal nga Depensa (Paawaya)"). (Huk 6:25-32; 1Sa 12:9-11) Apan walay nahitabong permanente nga reporma niadtong panahona. (Huk 8:33; 10:6) Ang Baalismo padayong ginabuhat saylo pa sa mga adlaw ni Samuel, bisan tuod nahisulat nga, tungod sa iyang mga pagaghat, gisalikway sa katawhan ang mga Baal ug mga larawan ni Astoret ug mialagad kang Jehova lamang.—1Sa 7:3, 4.

Bisan tuod wala na hisgoti pag-usab ang Baalismo hangtod sa kataposan sa paghari ni Solomon, lagmit nagpadayon kini sa pipila ka bahin sa gingharian. Daghang matang sa Baalismo ang gipasulod ngadto sa nasod sa dihang si Solomon nakigminyo sa iyang daghang pagano nga mga asawa, ug sila nagdaldal kaniya ug sa ilang mga anak sa pag-alagad sa ubang mga diyos ug mga diyosa, sama kang Astoret ug Molek, nga nalangkit sa pagsimba kang Baal.—1Ha 11:4, 5, 33; Jer 32:35.

Sa dihang nabahin ang gingharian niadtong 997 W.K.P., gitukod ni Jeroboam ang pagsimba sa nating baka diha sa amihanang gingharian sa Israel didto sa Dan ug Bethel. Ang lumad nga Baalismo ug ang pagsimba sa nating baka duyog nga gihimo, maingon nga sa Juda ang usa ka dagway sa matuod nga pagsimba gihimo didto sa Jerusalem samtang ang Baalismo gibuhat usab sa tibuok yuta.—1Ha 14:22-24.

Mga larawan ni Baal, ang diyos sa ulan ug pertilidad, nga nakaplagan sa Ras Shamra

Usa ka lahi nga kulto ni Baal ang gipasulod sa Israel sa adlaw ni Haring Ahab (mga 940-920 W.K.P.), kadtong kang Melkart, ang Baal sa Tiro. (HULAGWAY, Tomo 2, p. 532) Si Ahab nakigalyansa sa kaminyoon sa anak nga babaye sa hari sa Tiro, nga ginganlag Etbaal (nagkahulogang "Uban Kang Baal"). Tungod niini ang anak nga babaye ni Etbaal nga si Jezebel nagdala niini nga kulto nga nakaimpluwensiyag dako sa Israel, uban sa daghang saserdote ug mga tig-alagad. (1Ha 16:31-33) Sa kataposan, usa ka nabantog nga panagtigi ang nahitabo didto sa Bukid sa Carmelo tali ni Jehova ug ni Baal.

Lagmit tungod kay si Baal, nga gituohang mao ang tag-iya sa langit, giisip sa iyang mga magsisimba ingong maghahatag sa ulan ug pagkatabunok, gimando ni Elias nga mahitabo ang usa ka hulaw pinaagi sa ngalan ni Jehova. (1Ha 17:1) Human sa tulo ka tuig ug unom ka bulan nga hulaw, sanglit si Baal napamatud-ang dili makahimo sa pagtapos sa hulaw agig tubag sa daghang pangamuyo nga sa walay duhaduha gihimo sa iyang mga saserdote ug mga magsisimba, si Elias nagpatawag sa tanang katawhan ngadto sa Bukid sa Carmelo aron saksihan ang dakong panagtigi kon kinsa ang matuod nga Diyos. Ang panagtigi misangpot sa kaulawan sa mga magsisimba ni Baal ug sa pagpatay sa 450 ka manalagna ni Baal. Dayon si Jehova, ug dili si Baal, ang nagpaulan aron matapos ang hulaw.—1Ha 18:18-46; San 5:17.

Ang anak nga lalaki ug manununod ni Ahab, si Ahazias, nagpadayon sa pag-alagad kang Baal. (1Ha 22:51-53) Ang igsoong lalaki ni Ahazias, si Jehoram, mipuli kaniya, ug gitaho nga iyang giwagtang ang sagradong haligi ni Baal nga gihimo sa iyang amahan, apan siya nagpadayon sa pagsimba sa nating baka.—2Ha 3:1-3.

Sa ulahi (mga 905 W.K.P.) si Jehu gidihogan ingong hari. Siya nanimalos sa pagbuno sa mga manalagna ni Jehova pinaagi sa pagpatay kang Jezebel ug sa panimalay sa iyang bana nga si Ahab. Dayon ang tanang magsisimba ni Baal gipatawag ngadto sa Samaria aron kunohay maghimo ug "usa ka solemneng panagkatigom alang kang Baal." Ubos sa sugo ni Jehu ang tanang magsisimba ni Baal gipatay. Ang mga sagradong poste gisunog, ug ang sagradong haligi ug ang balay ni Baal gitumpag, ug kini gihimong publikong kalibangan. Tungod niini, giingon nga "gilaglag ni Jehu si Baal gikan sa Israel." (2Ha 10:18-28) Busa, sulod sa pipila ka panahon, ang pagsimba kang Baal nasugpo. Bisan pa niana, tungod sa maong relihiyon nga nagsimba kang Baal, si Jehova sa kataposan nagtugot nga madestiyero ang napulo-ka-tribo nga gingharian sa Israel.—2Ha 17:16-18.

Sa Juda, ang Baalismo nagpabiling lig-ong nakagamot, bisan pa sa mga paningkamot ni Haring Asa nga wagtangon ang mga butang nga nalangkit niini. (2Cr 14:2-5) Sa dihang si Atalia nga anak nga babaye ni Ahab kang Jezebel giminyo ni Ahab kang Jehoram, ang ikapitong hari sa Juda, ang daotang impluwensiya ni Atalia nagpalig-on sa Baalismo sa Tiro taliwala sa harianong banay sa Juda. Bisan ang mga reporma sa sinugdanan sa paghari sa apo nga lalaki ni Atalia nga si Haring Jehoas, ug sa ulahi niadtong kang Haring Ezequias, wala makapahinabog permanente nga pagwagtang sa pagsimba kang Baal. (2Ha 11:18; 18:4) Ang anak nga lalaki ni Ezequias nga si Manases nagtukod pag-usab sa hatag-as kaayong mga dapit nga gilaglag sa iyang amahan. (2Ha 21:3) Samtang dayag nga kadaghanan sa mga hari sa Juda nahugawan sa pagsimba kang Baal, si Manases naghingapin sa iyang mga buhat labot niining dunot nga kulto. (2Ha 21:9-11) Ang ulahing mga reporma ni Haring Manases ug bisan ang malukpanong paghinlo sa iyang apo nga lalaki, si Haring Josias, wala makapahinabog permanenteng pagbalik ngadto sa matuod nga pagsimba. Ang silot nga pagkadestiyero ug pagkabiniyaan sa yuta nahitabo tungod niining bug-os nga kahugawan gumikan sa bakak nga pagsimba.—2Cr 33:10-17; 2Ha 23:4-27; Jer 32:29.

Si Jeremias, nga nagpadayon sa iyang pagpanagna sukad sa mga adlaw ni Josias hangtod sa pagkadestiyero ngadto sa Babilonya, nagsaway sa Israel tungod sa pagpakaulaw sa kaugalingon niini pinaagi sa pagsimba kang Baal, nga nagpakasama sa Israel sa usa ka mananapawng asawa nga namampam ilalom sa matag malamboon nga kahoy ug sa matag hatag-as nga dapit, nga nanapaw uban sa mga bato ug sa mga kahoy, ug nalimot kang Jehova, ang "bana nga tag-iya" sa katawhan. (Jer 2:20-27; 3:9, 14) Human sa pagkadestiyero ngadto sa Babilonya ug sa pagbalik sa mga Hudiyo ngadto sa Palestina, ang Bibliya wala na maghisgot nga ang Baalismo padayon pang gibuhat sa mga Israelinhon.

BAALA [Dapit sa Agalong Babaye].

1. Usa ka siyudad sa A nga utlanan sa Juda, gitawag usab nga Kiriat-baal apan mas nailhan ingong Kiriat-jearim. Gituohan nga lagmit mao kini ang Deir el-ʽAzar (Tel Qiryat Yeʽarim), mga 13 km (8 mi) sa KAK sa Jerusalem.—Jos 15:9, 10, 60; 18:14; 1Cr 13:6; tan-awa ang KIRIAT-JEARIM.

2. Usa ka bukid sa AK nga bahin sa Juda, tali sa mga lungsod sa Sikeron ug sa Jabneel, nga bahin sa A nga utlanan sa teritoryo sa Juda. (Jos 15:11) Posibleng mao ang bungtod sa Mughar nga A lamang sa bul-oganang walog sa Sorek ug 3 km (mga 2 mi) sa SHS sa Jabneel (modernong Yavne).

3. Usa ka lungsod sa rehiyon sa Negeb sa Juda (Jos 15:29), dayag nga mao ang gitawag nga Bala sa Josue 19:3 ug Bilha sa 1 Cronicas 4:29. Human niadto, kini gipahat ngadto sa tribo ni Simeon ingong usa ka sakop nga siyudad. Ang tinong lokasyon niini wala mahibaloi, apan dayag nga nahimutang kini sa HS sa Beer-seba.

BAALAT [Dapit sa Agalong Babaye]. Usa ka utlanang lungsod sa orihinal nga teritoryo sa Dan, nga gihisgotan sa Josue 19:44, 45 nga nahimutang taliwala sa Gibeton ug Jehud. Dayag nga mao ra usab kining dapita ang gilakip ni Solomon sa iyang programang pagpanukod pag-usab. (2Cr 8:5, 6) Dili matino ang nahimutangan niining dapita; si Josephus (*Jewish Antiquities,* VIII, 152 [vi, 1]) naghisgot niini uban sa Bet-horon ingong dili halayo gikan sa Gezer, ang lain pang kinutaang siyudad. —1Ha 9:17, 18.

BAALAT-BEER [Agalong Babaye sa Atabay]. Usa ka sakop nga siyudad sa tribo ni Simeon nga sulod sa mga utlanan sa teritoryo sa Juda. (Jos 19:1, 8) Gitawag usab kini nga "Rama sa habagatan" (o Negeb), apan dayag nga gitawag lamang ug Baal sa 1 Cronicas 4:33 ug lagmit nga mao ra usab ang "Ramot sa habagatan" sa 1 Samuel 30:27. Ang mga paghisgot labot niini nagpakita nga kini nahimutang sa H sa Beer-seba, busa anaa sa Negeb.

BAAL-BERIT [Tag-iya sa Usa ka Pakigsaad; sa Huk 9:46, kini kausa lamang makita ingong El-berit, Diyos sa Usa ka Pakigsaad]. Ang Baal sa Sekem, nga gisimba sa mga Israelinhon human sa kamatayon ni Maghuhukom Gideon. (Huk 8:33) Ang ngalang "Baal-berit" mahimong magpasabot nga kini nga Baal gituohang magbantay sa pagtuman sa mga pakigsaad.

Dayag nga dihay usa ka tipiganan sa bahandi nga gidugtong sa balay o templo ni Baal-berit didto sa Sekem. (Huk 9:4) May kalabotan sa pag-ani sa mga ubas, ang mga Sekemnon dayag nga nagsaulog ug usa ka pista agig pasidungog kang Baal-berit, nga gitapos pinaagig usa ka matang sa pagpangaon ingong halad didto sa templo sa ilang diyos. Didto sa templo ni Baal-berit panahon sa ilang pagpangaon ug pag-inom ug pagtunglo kang Abimelek, ug lagmit ilalom sa impluwensiya sa bino, nga si Gaal nag-aghat sa mga Sekemnon sa pag-alsa batok kang Haring Abimelek. (Huk 9:27-29) Sa ulahi, sa dihang gihulga ni Abimelek, ang mga tag-iyag yuta sa torre sa Sekem (Migdal-Sekem, *AT*) midangop sa inarkong lawak nga tagoanan sa balay ni El-berit (Baal-berit), apan nangamatay sa dihang gisunog kini ni Abimelek ug sa iyang mga tawo.—Huk 9:46-49.

BAALE-JUDA. Tan-awa ang KIRIAT-JEARIM.

BAAL-GAD [Tag-iya sa Gad (Pagkabulahan)]. Usa ka lungsod sa patag nga walog sa Lebanon sa tiilan sa Bukid sa Hermon, sa K nga kiliran niini. Kini gigamit sa paghubit sa kinaamihanang dapit sa pagsakop ni Josue sa yuta sa Canaan, kon itandi sa kinahabagatang dapit sa Bukid sa Halak didto sa Negeb. (Jos 11:17; 12:7; 13:5) Ang tukmang nahimutangan niini dili matino, apan kini kasagarang gituohan nga mao ang Hasbaiya sa Wadi et-Teim o ang usa ka kasikbit nga dapit.

BAAL-HAMON [Tag-iya sa Panon (Daghan)]. Usa ka dapit nga gihisgotan sa Awit ni Solomon 8:11 ingong nahimutangan sa usa ka mabungahong parasan ni Haring Solomon. Ang nahimutangan niining dapita wala hisgoti. Bisan tuod gituohan sa daghan nga usa kini ka literal nga dapit, giisip sa pipila nga kini gigamit nga mahulagwayon niining balaknong sinulat aron maghawas sa gingharian nga gimandoan ni Solomon ug ingon man usab nagpatunghag dakong bahandi.—Itandi ang 1Ha 4:20, 21.

BAAL-HANAN [Si Baal Nagpakitag Pabor; Si Baal Mapuangoron].

1. Anak nga lalaki ni Akbor; ang ikapito sa walo ka hari sa Edom kinsa nagmando "sa wala pay hari nga naghari sa mga anak sa Israel."—Gen 36:31, 38, 39; 1Cr 1:49, 50.

2. Ang Gederhanon kinsa gitudlo ni David nga maoy magdumala "sa mga kaolibohan ug sa mga kahoyng sikomoro nga didto sa Sepela."—1Cr 27:28, 31.

BAAL-HAZOR [Tag-iya sa Sawang (Balangay)]. Usa ka dapit nga duol sa "Epraim" (lagmit ang siyudad sa Eprain[m] nga gihisgotan sa 2Cr 13:19; itandi ang Ju 11:54) diin gihimo ni Absalom ang pista sa pag-alot sa mga karnero ug didto iyang gimaniobra ang pagpatay sa iyang igsoong lalaki nga si Amnon. (2Sa 13:23, 28) Gituohan nga kini mao ang 1,032-m-gihabogon (3,386 p) nga bukid sa Jebel ʽAsur (Baʽal Hazor), mga 8 km (5 mi) sa AS sa Bethel. Gikan sa Baal-hazor si Absalom mikalagiw ngadto sa gamayng gingharian sa Gesur, sa S sa Dagat sa Galilea.

BAAL-HERMON [Tag-iya sa Hermon]. Kining ngalana makita diha sa Maghuhukom 3:3 ug sa 1 Cronicas 5:23. Sa unang teksto kini naghubit sa usa ka dapit diha sa rehiyon nga gipuy-an sa mga taga-Sidon ug sa mga Hivihanon nga nagpabiling wala mabuntog sa mga Israelinhon, ug dinhi kini gitawag ingong "Bukid sa Baal-hermon." Kasagarang gituohan nga mao kini ang Bukid sa Hermon apan mahimong magtumong sa Kabukiran sa

Anti-Lebanon sa kinatibuk-an o sa usa ka bahin niini. Sa 1 Cronicas 5:23 ang “Baal-hermon” gihisgotan uban sa Senir ug sa Bukid sa Hermon ug sa rehiyon sa Basan aron ilatid ang teritoryo nga gipuy-an sa katunga sa tribo ni Manases. Bisan tuod nga tingali nagtumong kini sa usa ka lungsod o sa usa ka dapit nga duol sa Bukid sa Hermon, lagmit usab nga usa kini ka ngalan sa bukirong rehiyon sa Hermon.—Tan-awa ang HERMON.

BAALIS. Ang hari sa Ammon, kinsa gitahong nagsugo kang Ismael sa pagbuno kang Gobernador Gedalias sa Juda niadtong 607 W.K.P. Ang Gregong *Septuagint* nag-espeling niining ngalana ingong “Belisa.”—Jer 40:14.

Usa ka marka sa timbre nga may ngalang Baʽalyishʽa ang nadiskobrehan niadtong 1984 sa mga pagpangubkob sa Tell el-ʽUmeiri sa Jordan. Kining marka sa timbre gituohan sa mga nagtuon sa kanhing mga sinulat nga maoy sukad pa sa ulahing bahin sa ikapitong siglo W.K.P. Ang inskripsiyon diha niana, nga gisulat sa karaang mga karakter nga Ammonhanon, mabasa: “Iya ni Milkom’or [o, Milkom’ur], alagad ni Baʽalyishʽa.” Si Baʽalyishʽa lagmit mao ang Baalis sa Bibliya.

BAAL-MEON [pinamubo sa Bet-baal-meon]. Usa ka iladong lungsod diha sa patag sa bukid sa A sa Moab nga gipahat ngadto sa tribo ni Ruben lakip sa Nebo, Kiriataim, ug ubang mga lungsod sa maong rehiyon. (Num 32:37, 38; 1Cr 5:8) Ang mga Rubenhon, nga nagtinguha sa maong rehiyon tungod sa maayong sibsibanan niini, lagmit nagtukod ug nagngalan pag-usab sa maong mga lungsod. Sa mas naunang talaan diha sa Numeros 32:3, 4, ang Baal-meon lagmit gihawasan sa ngalan nga “Beon.” Unya si Josue nagtawag niana nga Bet-baal-meon, nga lagmit mao ang bug-os nga ngalan sa maong dapit.—Jos 13:17.

Mopatim-awng ang Baal-meon nakuhag balik sa mga Moabihanon panahon sa paghari ni Haring Mesa sa Moab, dayag sa ulahing bahin sa ikanapulong siglo W.K.P. Ang inskripsiyon sa Bato sa Moab (linya 9) nag-ingon nga si Mesa “nagtukod [lagmit, nagpalig-on] sa Baal-meon, nga naghimog usa ka tangke sa tubig diha niana,” ug sa linya 30 iyang gihisgotan kini ginamit ang bug-os nga ngalang Bet-baal-meon. Dugang pa, sa usa ka bika nga may inskripsiyon nga nakaplagan sa Samaria (Ostraca 27 sa Samaria) gihisgotan ang usa ka “Baala nga Baal-meonhon.”

Sa ikapitong siglo W.K.P. ang manalagnang si Jeremias nagpahayag ug usa ka pasidaan gikan sa Diyos ngadto sa Moab, nga nagtagna nga kining yutaa laglagon sa Babilonya, ug siya espesipikong naghisgot sa pipila ka lungsod, lakip ang Bet-meon (lagmit ang Baal-meon). (Jer 48:20-23) Gilakip ni Ezequiel ang Baal-meon ingong usa sa mga dapit sa Moab nga panag-iyahon sa “mga taga-Sidlakan” (o, “mga anak sa Sidlakan”). (Eze 25:9, 10) Ang sekular nga kasaysayan ug ang arkeolohikanhong panukiduki nagpamatuod sa katumanan niini nga mga tagna.—Tan-awa ang MOAB, MOABIHANON Num. 2.

Gituohan nga ang Baal-meon mao ang mga kagun-oban sa Maʽin, nga nahimong usa ka dakong bungdo nga mga 6 km (3.5 mi) sa KHK sa Medeba ug 12 km (7 mi) sa S sa Patayng Dagat. Ang patag sa bukid nga nahimutangan sa Maʽin may gihabogon nga mga 800 m (2,600 p).

BAAL-PERAZIM [Tag-iya sa mga Pagbungkag]. Ang dapit diin bug-os nga nakadaog si Haring David batok sa nag-usa nga kasundalohan sa mga Filistehanon, human sakopa ni David ang salipdanan sa Zion. (2Sa 5:9, 17-21) Ang rekord nagingon nga, sa pagkadungog ni David nga gipangita siya sa mga Filistehanon, siya ug ang iyang mga tawo “miadto sa dapit nga lisod adtoon,” samtang ang mga Filistehanon “milibot didto sa ubos nga patag sa Repaim.” Kay gipasaligan nga paluyohan ni Jehova, si David miatake, ug nangalagiw ang mga Filistehanon ug nagbiya sa ilang mga idolo. Sa pagpasidungog sa kadaogan ngadto kang Jehova, si David miingon: “Si Jehova nagbungkag sa akong mga kaaway una kanako, sama sa usa ka giwang nga nahimo pinaagi sa mga tubig”; ug tungod niini iyang “gitawag ang ngalan niadtong dapita nga Baal-perazim.” Ang asoy sa 2 Samuel 5:21 nagingon nga si David ug ang iyang mga tawo ‘nagdala sa gibiyaan nga mga idolo sa mga Filistehanon.’ Ang samang asoy sa 1 Cronicas 14:12 nagpakita sa kataposang lakang nga iyang gihimo, nga nagingon: “Unya si David nagsugo, mao nga kini [ang mga idolo] gisunog sa kalayo.”

Ang Bukid sa Perazim nga gihisgotan ni Isaias (28:21) giisip nga mao ra usab ang samang dapit. Ang paggamit niini diha sa iyang tagna nagpahinumdom sa kadaogan ni Jehova pinaagi kang David didto sa Baal-perazim, nga gihisgotan ingong usa ka panig-ingnan sa katingalahang buhat nga hapit nang ipahinabo, nga niana si Jehova nagingong iyang bungkagon ang iyang mga kaaway sama sa bul-og sa baha.

Ang Ubos nga Patag sa Repaim giisip nga mao ang Patag sa Baqaʽ sa HK sa Patukoranan sa Templo, nga human modulhog ug mga 1.5 km (1 mi), nahimong usa ka hiktin nga walog, ang Wadi el Werd (Nahal Refa’im). Tungod niini, ang pipila ka eskolar nagtuo nga ang Baal-perazim mao ang dapit nga duol niini nga walog. Apan, tungod kay parehong gihisgotan uban sa “ubos nga patag duol

sa Gabaon" sumala sa giingon ni Isaias (28:21), gituohan sa pipila ka eskolar nga kini mao ang usa ka dapit sa AK, lagmit ang Sheikh Bedr, mga 4 km (2.5 mi) sa KAK sa Patukoranan sa Templo. (Jos 15: 8, 9) Nahiuyon kini sa kamatuoran nga ang ruta nga giikyasan sa mga Filistehanon kinsa gigukod ni David maoy paingon sa Gabaon ug sa Gezer. —2Sa 5:22, 25; 1Cr 14:16.

BAAL-SALISA [Tag-iya sa Salisa]. Usa ka dapit diin may usa ka tawo nga nagdalag 20 ka sebadang tinapay gikan sa unang mga bunga sa iyang ani ug bag-ong mga lugas nga ihatag ngadto sa manalagnang si Eliseo. (2Ha 4:42-44) Panahon kadto sa gutom, ug si Eliseo didto sa Gilgal. Ang diyutayng pagkaon napaigo alang sa usa ka gatos ka "anak nga lalaki sa mga manalagna" didto, ug may mga salin pa.—2Ha 4:38, 43; itandi ang Mat 14:20; Mar 8:8.

Ang Baal-salisa giisip nga duol sa Gilgal ug lagmit diha sa "yuta sa Salisa," nga niana milatas si Saul sa dihang nangita sa mga asna sa iyang amahan. (1Sa 9:4) Gihisgotan ang Baal-salisa diha sa Babilonyanhong Talmud nga naghubit niini ingong usa ka dapit diin ang mga bunga sayo kaayong mangahinog. (*Sanhedrin* 12*a*) Ang gituohan nga dapit mao kanang sa Kafr Thulth sa tiilan sa kabungtoran sa Epraim, sanglit ang ngalang Thulth maoy tukmang katumbas sa Arabiko sa Hebreohanong pulong nga Salisa. Ang Kafr Thulth nahimutang nga mga 46 km (29 mi) sa AAK sa Jerusalem.

BAAL SA PEOR. Ang Baal nga gisimba sa mga Moabihanon ug mga Midianhon didto sa Bukid sa Peor. (Num 25:1, 3, 6) Gihunahuna nga ang Baal sa Peor lagmit mao gayod si Kemos, tungod kay kini ang pangunang diyos sa mga Moabihanon. (Num 21:29) Sama sa Baalismo sa katibuk-an, ang hilabihan ka mahilayong mga rituwal lagmit nga nalangkit sa pagsimba kang Baal sa Peor. Ang mga Israelinhon, samtang nagkampo sa Sitim diha sa habog nga kapatagan sa Moab, gihaylo sa mga babayeng magsisimba niini nga diyos sa pagbuhat ug imoralidad ug idolatriya.—Num 25:1-18; Deu 4:3; Sal 106:28; Os 9:10; Pin 2:14.

Tungod sa sala sa Israel maylabot sa Baal sa Peor, si Jehova nagpadangat ug makamatay nga hampak nga mipatay sa linibo ka Israelinhon. Gikaduhaduhaan ang gidaghanon sa aktuwal nga namatay sa hampak tungod sa daw panagsumpaki tali sa asoy sa Numeros 25:9 ug 1 Corinto 10:8. Lagmit nga 23,000 ang direktang namatay sa hampak, samtang 1,000 ka "pangulo" ang gipatay sa mga maghuhukom sa Israel ug dayon gibitay aron makita sa tanan.—Num 25:4, 5; tan-awa ang BAAL Num. 4.

BAAL-TAMAR [Tag-iya sa Kahoyng Palma]. Usa ka dapit nga duol sa Gibea diin ang Israelinhong kasundalohan mihan-ay aron sa pagpakigaway sa tribo ni Benjamin sa usa ka makatalagmanong gubat nga gisugniban sa usa ka mangilngig nga seksuwal nga krimen. Ang uban sa kasundalohan sa Israel gitapok didto sa Baal-tamar, samtang ang uban gipahiluna ingong magbabanhig batok sa mga Benjaminhon. (Huk 19:25-28; 20:33) Ang nahimutangan sa Baal-tamar dili matino.

BAAL-ZEBUB [Tag-iya sa mga Langaw]. Ang Baal nga gisimba sa mga Filistehanon didto sa Ekron. Adunay mga timailhan nga komon nang batasan taliwala sa mga Hebreohanon ang pag-usab sa mga ngalan sa bakak nga mga diyos ngadto sa kokaamgid apan matamayon nga ngalan. Busa, ang tumoy niini nga "zebub" lagmit maoy usa ka pag-usab sa usa sa mga titulo ni Baal nga gipakita diha sa mga teksto sa Ras Shamra ingong "Zabul" ("Prinsipe"), o Zebul. Apan, ang pipila ka eskolar naghunahuna nga kining ngalana gihatag sa iyang mga magsisimba ngadto sa maong diyos tungod kay siya giisip ingong tigpatungha sa mga langaw ug busa makahimo sa pagkontrolar niining komon nga dangan sa Tungang Sidlakan. Sanglit ang paghatag ug mga orakulo gilangkit kang Baal-zebub, ang uban mipabor sa opinyon nga si Baal-zebub maoy usa ka diyos nga gikaingong naghatag ug mga orakulo pinaagi sa paglupad o paghadyong sa usa ka langaw.—2Ha 1:2.

Si Ahazias nga hari sa Israel nagpadalag mga mensahero aron sa pagpakisayod kang Baal-zebub kon siya ba maulian sa iyang grabeng pagkaangol o dili. Pinaagi sa iyang manalagna nga si Elias, si Jehova nagbadlong kang Ahazias, nga nag-ingon: "Tungod ba kay wala gayoy Diyos sa Israel nga ikaw nagpasugo aron sa pagpakisayod kang Baal-zebub nga diyos sa Ekron? Busa, mahitungod sa higdaanan nga imong gisak-an, ikaw dili manaog gikan niini, tungod kay ikaw tinong mamatay." —2Ha 1:2-8; tan-awa ang BEELZEBUB.

BAAL-ZEPON [Tag-iya sa Amihanan (Amihanang Utlanan)]. Usa ka dapit nga gihisgotan aron matino ang gikampohan sa mga Israelinhon didto sa Pihahirot sa wala pa sila motabok sa Pulang Dagat. (Ex 14:2; Num 33:1-7) Kay nakabiya na sa Rameses, sila unang nagkampo sa Sucot, dayon sa Etam "sa daplin sa kamingawan." (Ex 13:20) Niining dapita, si Jehova miingon kanila nga "mamalik ug magkampo atubangan sa Pihahirot taliwala sa Migdol ug sa dagat nga malantaw sa Baal-zepon." Dinhi niining dapita nga ang mga magkakaro, mangangabayo, ug ang kasundalohan ni Paraon nakaapas kanila.—Ex 14:2, 9.

Ang nahimutangan sa Baal-zepon dili matino. Dayag nga ilado kining dapita niadtong panahona. Siyempre, ang pangunang hinungdan mao ang pagtabok sa Israel sa Pulang Dagat, nga ang asoy niini nagpakita nga sila milabang sa usa ka lawom kaayo nga katubigan. Kana nga kahimtang makita lamang sa dihang makaabot hangtod sa H sa amihanang tumoy sa Gulpo sa Suez. Tungod niini, ang pipila ka eskolar nagtuo nga ang Baal-zepon mao ang kabukiran niana nga rehiyon. Ang *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament,* ni Brown, Driver, ug Briggs (1980, p. 128), nag-ingon: "duol sa Pulang Dagat sa Ehipto, ti[ngali] ang Bkd. sa *'Ataka."* Kini nga bukid nahimutang duol sa ulohan sa Gulpo sa Suez, dili halayo sa HK sa presenteng siyudad sa Suez. Ang uban nagtuo nga kini mao ang Jebel el Galala, mga 40 km (25 mi) o kapin pa dapit sa H. Kadtong mipabor niining dapita nagtuo nga ang Migdol, nga gihisgotan uban sa Baal-zepon diha sa mga asoy, maoy usa ka bantayanang torre nga maayong pagkapuwesto diha sa Jebel (Bukid sa) 'Ataqah.—Tan-awa ang PAGPANGGULA; PIHAHIROT.

BAANA.

1. Anak nga lalaki ni Rimon nga Benjaminhon. Siya ug ang iyang igsoong lalaki nga si Rekab maoy mga pangulo sa pundok sa mga bandido nga iya ni Is-boset nga anak nga lalaki ni Saul. Si Baana ug ang iyang igsoon nagbuno kang Is-boset samtang siya mitagpilaw sa kaudtohon, apan sa dihang ilang gidala ang iyang ulo ngadto kang David, kinsa bag-o lang gipalingkod ingong hari, gimando ni David nga pamatyon sila, giputol ang ilang mga kamot ug mga tiil, ug gibitay sila sa daplin sa linaw sa Hebron.—2Sa 4:2-12.

2. Usa ka Netopahanon ug amahan sa usa sa gamhanang mga tawo ni David nga si Heleb (Heled).—2Sa 23:29; 1Cr 11:30.

3. Usa sa 12 ka luyoluyo nga gitudlo ni Solomon sa pagtaganag pagkaon alang sa panimalay sa hari. Ang asaynment ni Baana mao ang ikalima nga gitalang distrito, sa panguna ang tabunok nga mga walog sa Megido ug Jezreel. Anak nga lalaki ni Ahilud; lagmit ang igsoon ni Jehosapat nga tigtala ni Solomon.—1Ha 4:3, 7, 12.

4. Usa pa sa 12 ka luyoluyo nga tigtagana ug pagkaon ni Solomon nga responsable sa ikasiyam nga gitalang distrito sa amihanang Palestina. Anak nga lalaki ni Husai nga higala ni David.—1Ha 4:7, 16; 2Sa 15:32-37.

5. Lagmit usa ka pangulo niadtong namalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya kauban ni Zorobabel.—Esd 2:2; Neh 7:7.

6. Usa sa "mga pangulo sa katawhan" kansang kaliwat, kon dili man siya mismo, nagpamatuod sa "kasaligang kontrata" ni Nehemias. (Neh 9:38; 10:14, 27) Siya lagmit mao ra ang Num. 5.

7. Amahan ni Zadok nga mitabang kang Nehemias sa pag-ayo sa mga paril sa Jerusalem niadtong 455 W.K.P.—Neh 3:3, 4.

BAARA. Usa sa mga asawa ni Saharaim nga Benjaminhon.—1Cr 8:1, 8.

BAASA. Ikatulong hari sa napulo-ka-tribong gingharian sa Israel; anak nga lalaki ni Ahias sa tribo ni Isacar ug dili ilado ang kagikan. Giilog niya ang trono pinaagi sa pagpatay sa gisundan niya sa paghari nga si Nadab, nga human niana iyang gipatay ang tibuok banay ni Jeroboam sumala sa gitagna. (1Ha 15:27-30; 14:10) Apan, gipadayon ni Baasa ang gibuhat ni Jeroboam nga pagsimba sa nating baka, ug tungod niana ang kalaglagan gitagna usab batok sa iyang kaugalingong banay. (1Ha 16:1-4) Sa dihang siya nakiggubat batok sa Juda, giawhag ni Asa ang hari sa Sirya nga hasion si Baasa gikan sa A. Unya giguba ni Asa ang gipalig-on nga siyudad sa Rama nga gitukod ni Baasa. (1Ha 15:16-22; 2Cr 16:1-6; tan-awa ang ASA Num. 1 [Ang Daotang Laraw ug ang Pagpakiggubat Batok Kang Baasa].) Human magmando gikan sa mga 975 hangtod sa 953 W.K.P., si Baasa namatay ug gilubong didto sa iyang kaulohan sa Tirza. Ang iyang anak nga lalaki nga si Elah nahimong hari niadtong ika-26 nga tuig ni Asa nga hari sa Juda (1Ha 16:8), apan sa ika-27 nga tuig ni Asa (1Ha 16:15) si Zimri mialsa ug gipapas ang banay ni Baasa ingong katumanan sa gimbut-an ni Jehova.

BAASEIAS. Usa ka kaliwat ni Levi pinaagi kang Gersom; katigulangan sa maghohoni sa templo nga si Asap.—1Cr 6:39, 40, 43.

BABA. Usa ka sangkap sa lawas nga gidisenyo sa Diyos aron sa pagdawat ug sa pag-andam ug pagkaon alang sa tiyan, ug usab ingong sangkap sa tawo sa pagsulti. Ang tanang ipamulong angayng mohatag ug pagdayeg Kaniya. (Sal 34:1; 51:15; 71:8; 145:21) Ang salmista nagpahayag nga ang tanan nga adunay gininhawa magadayeg kang Jehova; busa kinahanglang gamiton sa mga tawo ang ilang mga baba sa pagbuhat niini kon buot nila nga mabuhi. Si apostol Pablo miingon nga ang pagtuo sa Diyos ug sa iyang Anak, bisan pag kini kinasingkasing, dili pa igo. Kinahanglang duyogan kini ug pagpahayag sa dayag aron makabaton ug kaluwasan.—Sal 150:6; Rom 10:10.

Uyon sa iyang katuyoan ug sa iyang katungod ug gahom ingong Maglalalang, si Jehova makabutang sa tukmang mga pulong diha sa baba sa iyang alagad. Bahin sa iyang mga manalagna, gihimo niya kini sa milagrosong paagi, pinaagi sa pag-inspirar

kanila. (Ex 4:11, 12, 15; Jer 1:9) Sa usa ka higayon, gipahinabo gani niya nga mosulti ang dili-makasulti nga hayop, ang usa ka asno. (Num 22:28, 30; 2Pe 2:15, 16) Karong adlawa ang mga alagad sa Diyos makabaton sa iyang mga pulong diha sa ilang mga baba, dili pinaagi sa pag-inspirar, kondili gikan sa iyang inspiradong sinulat nga Pulong, nga bug-os magsangkap kanila alang sa tanang maayong buhat. (2Ti 3:16, 17) Dili na kinahanglang hulaton pa nila si Kristo nga moanhi aron sa pagtagana kanila sa maayong balita, ni kinahanglan pa silang moadto sa ubang mga tinubdan sa kon unsay ilang iwali. Kini anaa mismo sa ilang atubangan, nga andam nilang isulti, sanglit sila gisultihan: "Ang pulong haduol kanimo, sa imong kaugalingong baba ug sa imong kaugalingong kasingkasing."—Rom 10:6-9; Deu 30:11-14.

Makahatag ug Kinabuhi o Kamatayon. Nan tataw nga hinungdanon ang hustong paggamit sa baba, ug busa si Jehova nagpahayag nga gamiton kini sa maong paagi. Ang iyang Pulong nag-ingon: "Ang baba sa matarong maoy tuboran sa kinabuhi." (Pr 10:11) Busa, ang baba kinahanglang ampingan pag-ayo (Sal 141:3; Pr 13:3; 21:23), kay ang binuang nga paggamit niini magpahinabog kadaot sa tag-iya niini. (Pr 10:14; 18:7) Papanubagon sa Diyos ang usa ka tawo kon unsay gipamulong sa iyang baba. (Mat 12:36, 37) Ang usa ka tawo tingali mosulti nga dinalidali, nga mohimog dinalidali nga panaad. (Ecc 5:4-6) Tingali iyang ulog-ulogan ang usa ka tawo, nga mosangpot sa pagkapukan sa maong tawo ug sa iya mismong pagkahinukman. (Pr 26:28) Ilabinang hinungdanon ang pagbantay sa baba sa usa sa dihang anaa sa atubangan sa mga daotan, tungod kay ang gamayng pagtipas sa kon unsay ipasulti sa kaalam sa Diyos sa iyang alagad makahatag ug kaulawan sa ngalan sa Diyos ug makapahinabo sa iyang kamatayon. (Sal 39:1) Gihatag ni Jesus ang maayong panig-ingnan sa pagpasakop sa kabubut-on sa Diyos nga walay pagreklamo o bisan unsang pagpasipala batok sa iyang daotang mga magsusupak.—Isa 53:7; Buh 8:32; 1Pe 2:23.

Ang Kristohanon kinahanglang magmabinantayon kanunay, kay siya dili hingpit; busa kinahanglan niyang bantayan ang iyang kasingkasing. Si Jesus miingon nga dili ang mosulod sa baba ang makapahugaw sa usa ka tawo, kondili ang magagula gikan sa baba, kay "gikan sa kadagaya sa kasingkasing ang baba mosulti." (Mat 12:34; 15:11) Busa ang usa kinahanglang mag-amping nga dili magpataka ug sulti sa bisan unsa, nga dili mamalandong sa mga sangpotanan. Kinahanglang gamiton sa usa ka tawo ang iyang kaisipan sa pagpadapat sa maayong mga butang nga iyang nakat-onan gikan sa Pulong sa Diyos.—Pr 13:3; 21:23.

Sanglit kusganon ang gahom sa baba alang sa ikaayo o ikadaot, dagkong mga butang ang malampos kon kini giyahan ni Jehova. Gihimo niya ang baba ni Isaias nga "sama sa usa ka mahait nga espada" ug ang mga pulong diha sa baba ni Jeremias nga sama sa 'usa ka kalayo.' Gipaluyohan ni Jehova ang ilang matagnaong mga pulong pinaagi sa iyang gahom, ug kini natuman. (Isa 49:2; Jer 5:14) Sa laing bahin, peligroso ang pagpatalinghog sa bisan unsang butang nga ipamulong sa baba sa usa ka tawo nga nailhang apostata; kini makapahinabog kadaot sa usa ka tawo.—Pr 11:9.

Mahulagwayong Paggamit. Ang Diyos naghulagway sa iyang kaugalingon sa simbolikong paagi nga adunay baba. Wala siyay gibungat nga mga pahayag nga nahimong walay kapuslanan, nga nakawang; kini mamatuman bisan ang kinagamyang detalye. (Isa 55:10, 11) Busa, kadtong nagtinguha ug kinabuhi kinahanglang magkinabuhi pinaagi sa matag pulong nga magagula gikan sa baba sa Diyos. (Deu 8:3; Mat 4:4) Sa dinhi pa sa yuta, gipahiuyon sa iyang Anak nga si Jesu-Kristo ang iyang tibuok kinabuhi sa mga pulong sa iyang Amahan ug sa pagkakaron siya gihatagan ug awtoridad sa tibuok uniberso. Ingong tinudlong Hari ni Jehova, iyang hampakon ang yuta pinaagi sa "olisi sa iyang baba." (Isa 11:4) Ang panan-awon sa Pinadayag nagpakita kaniya nga nagahampak sa kanasoran pinaagi sa taas nga espada nga nagagula sa iyang baba. (Pin 19:15, 21) Kining mahulagwayong mga pulong naghawas sa awtoridad nga iyang gamiton sa pagmando sa tanang langitnong panon ni Jehova sa pag-organisar ug sa pagdumala sa gubat nga mosangpot sa paglaglag sa mga kaaway sa Diyos.

Ang "baba" sagad gigamit nga samag kahulogan sa pagsulti o sa gahom sa pagsulti, ingon sa makita sa pipila ka pananglitan nga nahisgotan na. Ang lagda nga gisunod maylabot sa ebidensiya sa usa ka kaso ubos sa Moisesnong Balaod, ug gisunod usab diha sa Kristohanong kongregasyon, mao nga ang usa ka tawo mahimong sad-an lamang "sa baba," sa ato pa, sa pamatuod, sa duha o tulo ka saksi. (Mat 18:16; itandi ang 2Co 13:1.) Ang pipila ka pananglitan sa susamang paggamit niini makaplagan diha sa Job 32:5; Salmo 10:7; 55:21; 78:36; Ezequiel 24:27; 29:21; Lucas 21:15, *ftn* sa *Rbi8;* Roma 15:6.

Dugang pa, ang "baba" mahimong magtumong sa puwerta o lungag sa usa ka butang, sama sa usa ka atabay (Gen 29:2), sako (Gen 43:12; 44:1, 2), langob (Jos 10:22), o sa usa ka lungag sa yuta (Num 16:32), maingon man sa katakos sa yuta sa pagpasuhop sa mga likido nga gibubo nganha niini (Gen 4:11). Ang Sheol, ang komon nga lubnganan sa

tawo, gihisgotan nga may dakong baba aron sa pagdawat sa daghang patay.—Isa 5:14.

Ang Alingagngag. Ang *alingagngag* mao ang atop-atop sa baba, nga nag-ulang sa baba gikan sa mga lungag sa ilong; kini may humok nga tisyu nga napormang samag kortina tali sa baba ug sa tilaokan. Sa Kasulatan, ang "alingagngag," diha sa pipila ka teksto, gigamit nga samag kahulogan sa "baba."—Pr 8:7; Os 8:1, *ftn* sa *Rbi8.*

Gigamit ni Job ug Elihu kining pulonga sa dihang ilang gipakasama ang katakos sa alingagngag sa pag-ila sa lami ngadto sa paghukom sa tawo sa kon unsay matarong ug maalamon. (Job 12:11; 34:3) Dili sayop ang pag-ingon nga ang alingagngag adunay katakos sa pagtilaw, sumala sa gisulti usahay sa uban. Kini mapamatud-an pinaagi sa pagobserbar sa kahinungdanon sa alingagngag diha sa pagtulon. Ang pagkaon itulod sa dila nganha sa alingagngag ug katagon sa dihang kini mopaingon sa luyo sa tilaokan, nga usa ka pormag-kono nga tubo paingon sa tiyan ug nakonektar usab sa mga agianan sa hangin sa ilong. Kini magpakaylap sa alimyon sa pagkaon ngadto sa mga agianan sa hangin sa ilong, nga nakaamot ug dako sa sagad gitawag ug lami.

BABAYE. Ang Hebreohanong pulong alang sa babaye maoy *'ish·shah'* (sa literal, usa ka babaye nga tawo), nga gihubad usab ingong "asawa." Sa susama, ang Gregong termino nga *gy·ne'* gihubad ingong "babaye" ug "asawa."

Paglalang. Sa wala pa gani mohangyo si Adan ug tawo ingong kauban, aduna nay gitagana ang Diyos nga iyang Maglalalang. Human ibutang si Adan sa tanaman sa Eden ug gihatag kaniya ang balaod labot sa kahoy sa pagkahibalo sa maayo ug sa daotan, si Jehova miingon: "Dili maayo alang sa tawo nga magpadayon nga mag-inusara. Buhatan ko siyag katabang, ingon nga iyang katimbang." (Gen 2:18) Wala niya obligaha ang tawo nga mangitag kauban taliwala sa mga hayop, apan iyang gidala ang mga hayop ngadto kang Adan aron hatagan ug mga ngalan. Si Adan wala magtinguha nga makigsekso sa mga hayop ug nakatino nga siya walay angayang kauban taliwala niini nga mga hayop. (Gen 2:19, 20) "Busa gipahinanok ni Jehova nga Diyos ang tawo ug, samtang siya natulog, gikuha niya ang usa sa iyang mga gusok ug unya gitak-op ang unod sa ibabaw niini. Ug gihimo ni Jehova nga Diyos nga usa ka babaye ang gusok nga iyang gikuha gikan sa lalaki ug gidala siya ngadto sa lalaki. Unya ang lalaki miingon: 'Kini sa katapusan bukog sa akong mga bukog ug unod sa akong unod. Kini siya pagatawgon nga Babaye, tungod kay gikan sa lalaki kini siya gikuha.' "—Gen 2:21-23.

Katungdanan ug mga Kaakohan. Ang babaye, nga gilalang gikan sa lalaki, milungtad gumikan sa lalaki. Sanglit siya bahin man sa lalaki, nga "usa ka unod" uban kaniya, ug usa ka katimbang ug katabang kaniya, siya magpasakop kaniya ingong iyang ulo. Siya nailalom usab sa balaod nga gihatag sa Diyos kang Adan bahin sa kahoy sa kahibalo sa maayo ug sa daotan. Siya may kaakohan sa pagbuhat alang sa kaayohan sa lalaki. Silang duha magbaton ug mga anak ug magbaton ug pagbulot-an ibabaw sa mga hayop.—Gen 1:28; 2:24.

Sanglit ang naandang dagan sa kinabuhi sa mga babaye sa kapanahonan sa Bibliya mao ang pagminyo, ang mga teksto nga naghisgot sa mga kaakohan sa babaye sagad may kalabotan sa iyang katungdanan ingong asawa. Ang pangunang katungdanan sa tanang babaye sa Israel mao ang pag-alagad kang Jehova nga Diyos diha sa matuod nga pagsimba. Si Abigail, nga nahimong asawa ni David human mamatay ang iyang walay-silbing bana nga si Nabal, maoy usa ka panig-ingnan niini. Bisan tuod misubay sa daotang dalan si Nabal, nga midumili sa paggamit sa iyang materyal nga mga kabtangan aron tabangan si David nga dinihogan ni Jehova, si Abigail nakaamgo nga siya, ingong asawa ni Nabal, dili obligado sa pagsunod sa gihimo sa iyang bana nga supak sa kabubut-on ni Jehova. Si Jehova nagpanalangin kaniya sa dihang ang iyang pagtabang sa dinihogan ni Jehova nagpadayag sa iyang hugot nga tinguha alang sa hustong pagsimba.—1Sa 25:23-31, 39-42.

Dugang pa, kinahanglang sundon sa babaye ang iyang bana. Siya may kaakohan nga magmakugihon alang sa kaayohan sa panimalay ug sa pagpasidungog sa iyang bana ingong ulo. Kini mohatag ug kinadak-ang himaya alang kaniya. Ang Proverbio 14:1 nag-ingon: "Ang babayeng tinuod nga maalamon nagtukod sa iyang balay, apan ang buangbuang naglumpag niana pinaagi sa iyang mga kamot." Siya angayng mosulti kanunay ug maayong mga butang bahin sa iyang bana ug pauswagon ang pagtahod sa uban kaniya, ug ang iyang bana angayng magmagarbohon kaniya. "Ang usa ka asawa nga may katakos maoy purongpurong sa iyang tag-iya, apan siya nga nagabuhat nga makauulaw maingon sa pagkadunot sa iyang mga bukog." (Pr 12:4) Ang dungganong katungdanan ug mga pribilehiyo nga iyang mabatonan ingong asawa, uban sa mga panalangin tungod sa iyang pagkamatinumanon, pagkamakugihon, ug kaalam, gihubit diha sa Proverbio kapitulo 31.—Tan-awa ang ASAWA.

Ang usa ka Hebreohanong babaye nga usa ka inahan dakog mahimo sa pagbansay sa iyang mga anak diha sa pagkamatarong, pagkamatinahoron,

ug pagkamakugihon ug sagad dakog mahimo sa pagtambag ug paggiya alang sa kaayohan sa iyang dagko nang mga anak nga lalaki. (Gen 27:5-10; Ex 2:7-10; Pr 1:8; 31:1; 2Ti 1:5; 3:14, 15) Ang mga batang babaye ilabinang gibansay sa pagkahimong maayong mga asawa pinaagi sa pagkakat-on gikan sa ilang mga inahan sa mga paagi sa pagluto, paghablon, ug sa katibuk-ang pagdumala sa panimalay, samtang ang anak nga lalaki tudloan sa amahan ug usa ka partikular nga trabaho. Ang mga asawa usab gawasnong makapahayag sa ilang kaugalingon ngadto sa ilang mga bana (Gen 16:5, 6) ug usahay makatabang sa ilang mga bana sa pagkab-ot sa hustong mga desisyon.—Gen 21:9-13; 27:46–28:4.

Ang mga ginikanan sagad maoy mopili sa pangasaw-onon sa ilang anak nga lalaki. Apan, sa walay duhaduha ubos sa Balaod, sama sa kahimtang ni Rebeca una pa niini, ang babaye may kahigayonan sa pagpatugbaw sa iyang pagbati ug kabubuton bahin niini. (Gen 24:57, 58) Bisan tuod gitugotan ang pagbaton ug daghang asawa, sanglit wala pa molihok ang Diyos aron ipasig-uli ang kahimtang nga usa ra ang asawa hangtod nga natukod ang Kristohanong kongregasyon (Gen 2:23, 24; Mat 19:4-6; 1Ti 3:2), ang pagbaton ug daghang asawa gikontrolar.

Bisan gani ang mga balaod sa militar mihatag ug pabor sa asawa ug bana pinaagi sa pagpahigawas gikan sa pagkasundalo sa usa ka bag-ong naminyong lalaki sulod sa usa ka tuig. Kini mohatag ug kahigayonan sa magtiayon nga pahimuslan ang ilang katungod sa pagbaton ug anak, nga mahimong usa ka dakong kahupayan alang sa inahan kon wala diha ang iyang bana, ug ilabina kon siya mamatay sa panggubatan.—Deu 20:7; 24:5.

Patas ang pagpadapat sa mga balaod ngadto sa mga lalaki ug mga babaye nga sad-an sa pagpanapaw, insesto o pag-unay, pagpakigsekso sa hayop, ug ubang mga krimen. (Lev 18:6, 23; 20:10-12; Deu 22:22) Ang mga babaye gidid-an sa pagsul-ob ug mga besti sa usa ka lalaki o ang usa ka lalaki gididan usab nga magsul-ob ug mga besti sa usa ka babaye, usa ka buhat nga mahimong motultol ngadto sa imoralidad, lakip na ang homoseksuwalidad. (Deu 22:5) Ang mga babaye mahimong makapahimulos sa mga kaayohan sa mga adlaw nga Igpapahulay, sa mga balaod sa pagkahimong Nazareo, sa mga pista, ug, sa katibuk-an, sa tanang probisyon sa Balaod. (Ex 20:10; Num 6:2; Deu 12:18; 16:11, 14) Ang inahan, ingon man usab ang amahan, kinahanglang pasidunggan ug pagasundon.—Lev 19:3; 20:9; Deu 5:16; 27:16.

Mga Pribilehiyo Diha sa Kristohanong Kongregasyon. Maylabot sa gipili sa Diyos alang sa langitnong pagtawag (Heb 3:1) nga mahimong kaubang mga manununod ni Jesu-Kristo, walay kalainan ang mga lalaki ug mga babaye diha sa espirituwal nga diwa. Ang apostol misulat: "Sa pagkatinuod, kamong tanan mga anak sa Diyos pinaagi sa inyong pagtuo kang Kristo . . . walay lalaki ni babaye; kay kamong tanan usa ka persona nga nahiusa kang Kristo Jesus." (Gal 3:26-28) Silang tanan kinahanglang makadawat ug kausaban sa kinaiyahan panahon sa ilang pagkabanhaw, sanglit sila gihimong mga mag-aambit sa "kinaiyahan nga iya sa Diyos," nga sa maong kahimtang walay mga babaye, kay walay babaye taliwala sa espiritung mga linalang, sanglit ang sekso maoy paagi sa Diyos sa pagpadaghan sa mga linalang sa yuta.—2Pe 1:4.

Mga magmamantala sa maayong balita. Ang mga babaye, nga gihisgotan ingong "mga anak nga babaye" ug "mga sulugoong babaye" diha sa tagna ni Joel, maoy lakip niadtong nakadawat sa mga gasa sa balaang espiritu sa adlaw sa Pentekostes 33 K.P. Sukad niadtong adlawa ang Kristohanong mga babaye nga gihatagan niini nga mga gasa nakasultig langyawng mga pinulongan nga sa nangagi dili nila masabtan, ug sila 'nanagna,' dili kay mihimog mga prediksiyon bahin sa hinungdanong mga hitabo sa umaabot, kondili nagasulti bahin sa mga kamatuoran sa Bibliya.—Joe 2:28, 29; Buh 1:13-15; 2:1-4, 13-18; tan-awa ang MANALAGNANG BABAYE.

Ang ilang pagpakigsulti bahin sa mga kamatuoran sa Bibliya ngadto sa uban dili lamang limitado sa ilang mga isigkamagtutuo. Una pa sa iyang pagkayab sa langit, gisultihan ni Jesus ang iyang mga sumusunod: "Kamo magadawat ug gahom sa dihang ang balaang espiritu mokunsad kaninyo, ug kamo mahimong akong mga saksi sa Jerusalem ug sa tibuok Judea ug Samaria ug hangtod sa kinalayang dapit sa yuta." (Buh 1:8) Human niadto, sa adlaw sa Pentekostes 33 K.P., sa dihang ang balaang espiritu gibubo ngadto kanila, ang tibuok pundok sa 120 ka tinun-an (lakip ang pipila ka babaye) gitugahan ug gahom ingong iyang mga saksi (Buh 1:14, 15; 2:3, 4); ug ang tagna ni Joel (2:28, 29) nga gikutlo ni Pedro niadtong okasyona naghisgot lakip sa mga babaye. Busa sila gilakip taliwala niadtong kinsa may kaakohan sa pagkahimong mga saksi ni Jesus "sa Jerusalem ug sa tibuok Judea ug Samaria ug hangtod sa kinalay-ang dapit sa yuta." Nahiuyon niana, si apostol Pablo sa ulahi nagtaho nga si Euodia ug Sintique, nga didto sa Filipos, "naningkamot kiliran sa kiliran uban [kaniya] diha sa maayong balita"; ug si Lucas naghisgot kang Priscila nga nakig-ambit uban sa iyang bana nga si Aquila sa 'pagpatin-aw sa dalan sa Diyos' didto sa Efeso.—Flp 4:2, 3; Buh 18:26.

Mga tigom sa kongregasyon. Dihay mga tigom sa dihang kini nga mga babaye nag-ampo ug nanagna, apan sila nagpandong sa ilang ulo. (1Co 11:3-16; tan-awa ang PANDONG SA ULO.) Bisan pa niana, dayag nga sa mga panagkatigom sa *publiko,* sa dihang "ang tibuok kongregasyon" ingon man usab ang 'mga dili-magtutuo' magkatigom sa usa ka dapit (1Co 14:23-25), ang mga babaye kinahanglang "magpakahilom." Kon 'buot silang makakat-on, sila makapangutana sa ilang mga bana sa balay, kay makauulaw alang sa babaye nga mosulti diha sa kongregasyon.'—1Co 14:31-35.

Bisan tuod wala tugoti sa pagtudlo diha sa mga tigom sa kongregasyon, ang usa ka babaye makatudlo sa mga tawo sa gawas sa kongregasyon nga nagtinguha nga makakat-on sa kamatuoran sa Bibliya ug sa maayong balita bahin kang Jesu-Kristo (itandi ang Sal 68:11), ingon man usab mahimong "magtutudlo sa maayo" ngadto sa mas batan-ong mga babaye (ug kabataan) sulod sa kongregasyon. (Tit 2:3-5) Apan siya walay awtoridad ibabaw sa usa ka lalaki o makiglantugi sa mga lalaki, sama pananglitan, diha sa mga panagkatigom sa kongregasyon. Kinahanglan niyang hinumdoman kon unsay nahitabo kang Eva ug kon sa unsang paagi gipahayag sa Diyos ang katungdanan sa babaye human makasala si Adan ug Eva.—1Ti 2:11-14; Gen 3:16.

Mga lalaki nga nag-alagad ingong mga magtatan-aw, ministeryal nga mga alagad. Sa paghisgot bahin sa "mga gasa nga mga lalaki" nga gihatag ni Kristo ngadto sa kongregasyon, walay gihisgotan nga mga babaye. Ang mga pulong nga "mga apostoles," "mga manalagna," "mga tig-ebanghelyo," "mga magbalantay," ug "mga magtutudlo" tanan nagtumong sa mga lalaki. (Efe 4:8, 11) Ang Efeso 4:11 gihubad sa *American Translation:* "Ug iyang gihatag kanato ang pipila ka *lalaki* ingong mga apostoles, ang pipila ingong mga manalagna, ang pipila ingong mga misyonaryo, ang pipila ingong mga pastor ug mga magtutudlo." —Itandi ang *Mo, NW;* usab ang Sal 68:18.

Bug-os nga nahiuyon niini, sa dihang si apostol Pablo misulat kang Timoteo bahin sa mga kuwalipikasyon alang sa mga katungdanan sa pag-alagad ingong "mga magtatan-aw" (*e·pi′sko·poi*), kinsa usab maoy mga "ansiyano" (*pre·sby′te·roi*), ug ingong "ministeryal nga mga alagad" (*di·a′ko·noi*) sa kongregasyon, siya espesipikong nag-ingon nga sila kinahanglang mga lalaki ug, kon minyo, "bana sa usa ka asawa." Walay bisan usa sa mga apostoles ang naghisgot maylabot sa katungdanan sa "diakonisa" (*di·a·ko′nis·sa*).—1Ti 3:1-13; Tit 1:5-9; itandi ang Buh 20:17, 28; Flp 1:1.

Bisan tuod gihisgotan si Febe (Rom 16:1) ingong usa ka "ministro" (*di·a′ko·nos,* nga wala ang tinong artikulo sa Grego), dayag nga siya wala itudlo ingong babayeng ministeryal nga alagad sa kongregasyon, tungod kay walay probisyon ang Kasulatan labot niana. Wala sultihi sa apostol ang kongregasyon nga modawat ug mga instruksiyon gikan kang Febe apan, hinuon, abiabihon siya ug 'abagan siya sa bisan unsang butang nga siya manginahanglan kanila.' (Rom 16:2) Ang paghisgot ni Pablo kaniya ingong ministro dayag nga maylabot sa iyang kalihokan sa pagpakaylap sa maayong balita, ug siya naghisgot kang Febe ingong babayeng ministro nga nakig-uban sa kongregasyon sa Cencrea. —Itandi ang Buh 2:17, 18.

Sa balay. Ang babaye gihubit sa Kasulatan ingong "usa ka sudlanan nga mas mahuyang." Siya pakiglabotan sa iyang bana sumala niana nga kahimtang. (1Pe 3:7) Siya may daghang pribilehiyo, sama sa pagpakigbahin sa pagtudlo sa mga anak ug sa katibuk-ang pagdumala sa mga kalihokan sulod sa panimalay, ubos sa pag-uyon ug direksiyon sa iyang bana. (1Ti 5:14; 1Pe 3:1, 2; Pr 1:8; 6:20; kap 31) Siya may katungdanan nga magpasakop sa iyang bana. (Efe 5:22-24) Siya may obligasyon sa iyang bana nga ihatag ang nahiangay sa magtiayon.—1Co 7:3-5.

Pagdayandayan. Ang Bibliya sa katibuk-an wala maghukom batok sa pagdayandayan pinaagi sa pamesti o pagsul-ob ug mga alahas, apan kini naglatid nga ang pagkamakasaranganon ug pagkanahiangay maoy mga sukdanan. Ang apostol nagtudlo nga ang pagpamesti sa mga babaye kinahanglang mahapsay ug nga ang mga babaye magdayandayan sa ilang kaugalingon "uban ang pagkamakasaranganon ug maayong panghunahuna." Dili hatagan ug sobrang pagtagad ang mga estilo sa buhok, mga pahiyas, ug mahal nga mga sinina apan, hinunoa, ang mga butang nga makaamot sa espirituwal nga katahom, nga mao, ang "maayong mga buhat" ug ang "natago nga pagkatawo sa kasingkasing pinaagi sa dili-madunot nga sapot sa malinawon ug malumong espiritu."—1Ti 2:9, 10; 1Pe 3:3, 4; itandi ang Pr 11:16, 22; 31:30.

Si apostol Pedro naghisgot sa maong mapinasakopong mga babaye nga nagpasundayag sa kaputli, pagkamatinahoron, diyosnong panggawi nga 'kamo mahimong mga anak ni Sara, kon kamo magpadayon sa pagbuhat ug maayo ug dili mahadlok sa bisan unsang hinungdan sa kalisang.' Busa kini nga mga asawa adunay dakong pribilehiyo, dili ingong kaliwat sa matinumanong si Sara sa unodnong paagi kondili ingong mga tigsundog kaniya. Si Sara nakapribilehiyo sa pagpahimugso kang Isaac ug nahimong katigulangang babaye ni Jesu-Kristo, kinsa sa panguna mao ang 'binhi ni Abraham.' (Gal 3:16) Busa ang Kristohanong mga asawa, nga nag-

pamatuod sa ilang kaugalingon ingong mahulagwayong mga anak nga babaye ni Sara bisan ngadto sa dili-magtutuong mga bana, makaseguro sa pagkadawat ug dagayang ganti diha sa mga kamot sa Diyos.—1Pe 3:6; Gen 18:11, 12; 1Co 7:12-16.

Mga Babaye nga Nag-alagad Kang Jesus. Ang mga babaye nakapahimulos ug mga pribilehiyo maylabot sa yutan-ong ministeryo ni Jesus, apan dili ang mga pribilehiyo nga gihatag ngadto sa 12 ka apostoles ug sa 70 ka tig-ebanghelyo. (Mat 10:1-8; Luc 10:1-7) Ubay-ubay sa mga babaye ang nag-alagad kang Jesus ginamit ang ilang mga kabtangan. (Luc 8:1-3) Ang usa ka babaye nagdihog kaniya ug pinahumotan nga lana pipila ka adlaw una pa sa iyang kamatayon, ug tungod sa iyang gibuhat si Jesus misaad: "Bisan diin gani sa tibuok kalibotan igawali kining maayong balita, ang gibuhat niini nga babaye igaasoy usab ingon nga paghandom kaniya." (Mat 26:6-13; Ju 12:1-8) Ang mga babaye maoy lakip niadtong linaing gipakigkitaan ni Jesus sa adlaw sa iyang pagkabanhaw, ug ang mga babaye maoy lakip niadtong iyang gipakigkitaan sa ulahi.—Mat 28:1-10; Ju 20:1-18.

Mahulagwayong Paggamit. Sa ubay-ubayng mga higayon ang mga babaye gigamit ingong simbolo sa paghawas sa mga kongregasyon o mga organisasyon sa tawo. Gigamit usab sila sa pagsimbolo sa mga siyudad. Ang hinimayang kongregasyon ni Kristo gihisgotan ingong iyang "pangasawonon," nga gitawag usab nga "ang balaang siyudad, ang Bag-ong Jerusalem."—Ju 3:29; Pin 21:2, 9; 19:7; itandi ang Efe 5:23-27; Mat 9:15; Mar 2:20; Luc 5:34, 35.

Si Jehova naghisgot sa kongregasyon o sa nasod sa Israel ingong iyang "babaye," sanglit siya mao ang "banang tag-iya" niini tungod sa iyang relasyon uban kanila gumikan sa pakigsaad sa Balaod. Sa mga tagna sa pagpasig-uli siya naghisgot sa Israel niining paagiha, nga usahay nagtumong sa iyang mga pulong ngadto sa Jerusalem, ang nagamandong siyudad sa nasod. Ang "mga anak nga lalaki" ug "mga anak nga babaye" (Isa 43:5-7) niini nga babaye mao ang mga membro sa nasod sa Israel.—Isa 51:17-23; 52:1, 2; 54:1, 5, 6, 11-13; 66:10-12; Jer 3:14; 31:31, 32.

Sa daghang higayon ang ubang mga nasod o mga siyudad gihisgotan ingong mga babaye. Ang pipila mao kini: ang Moab (Jer 48:41), Ehipto (Jer 46:11), Raba sa Ammon (Jer 49:2), Babilonya (Jer 51:13), ug ang simbolikong Dakong Babilonya. —Pin 17:1-6; tan-awa ang DAKONG BABILONYA; ANAK NGA BABAYE.

Ang "babaye" sa Genesis 3:15. Sa panahon nga iyang gihukman ang mga ginikanan sa katawhan, si Adan ug Eva, gisaad sa Diyos ang usa ka binhi nga ipanganak sa "babaye," ug kinsa maoy magdugmok sa ulo sa halas. (Gen 3:15) Kini maoy usa ka "sagradong tinago" nga ibutyag sa Diyos sa iyang takdang panahon. (Col 1:26) Ang pipila ka butang maylabot sa mga panghitabo nga gihisgotan sa panahon nga gihatag ang tagna mohatag ug mga timailhan kon kinsa gayod ang "babaye." Sanglit ang iyang binhi maoy magdugmok sa ulo sa halas, dili gayod siya usa ka tawhanong binhi, kay ang Kasulatan nagpakita nga dili usa ka literal nga halas diha sa yuta ang gipunting sa mga pulong sa Diyos. Ang "halas" gipakita sa Pinadayag 12:9 nga mao si Satanas nga Yawa, usa ka espiritung persona. Busa, ang "babaye" sa tagna dili mahimong usa ka tawhanong babaye, sama kang Maria nga inahan ni Jesus. Ang apostol mihatag ug katin-awan bahin niini diha sa Galacia 4:21-31.—Tan-awa ang BINHI.

Niini nga mga teksto ang apostol naghisgot sa gawasnong asawa ni Abraham ug sa iyang puyopuyo nga si Agar ug nag-ingon nga si Agar maoy katumbas sa literal nga siyudad sa Jerusalem ilalom sa pakigsaad sa Balaod, ug ang iyang "mga anak" mao ang mga lungsoranon sa Hudiyohanong nasod. Ang asawa ni Abraham nga si Sara, matod ni Pablo, maoy katumbas sa "Jerusalem sa itaas," nga mao ang espirituwal nga inahan ni Pablo ug sa iyang mga kaubanan nga inanak sa espiritu. Kining langitnong "inahan" mao usab ang "inahan" ni Kristo, nga mao ang kinamagulangan sa tanan niyang espirituwal nga mga igsoon, nga ang tanan kanila naggikan sa Diyos ingong ilang Amahan.—Heb 2:11, 12; tan-awa ang BABAYENG GAWASNON.

Makataronganon ug nahiuyon sa Kasulatan nga ang "babaye" sa Genesis 3:15 maoy usa ka espirituwal nga "babaye." Maingon nga ang "pangasawonon," o "asawa," ni Kristo dili usa ka indibiduwal nga babaye, kondili usa ka grupo, nga gilangkoban sa daghang espirituwal nga mga membro (Pin 21:9), ang "babaye" nga manganak ug espirituwal nga mga anak sa Diyos, ang 'asawa' sa Diyos (nga gitagna diha sa mga pulong ni Isaias ug Jeremias sama sa gihisgotan), maglangkob sa daghang espirituwal nga mga tawo. Kini maoy linangkob nga pundok sa mga tawo, usa ka organisasyon, usa nga langitnon.

Kini nga "babaye" gihubit diha sa panan-awon ni Juan sa Pinadayag kapitulo 12. Ang babaye gipakita nga nanganak ug usa ka anak nga lalaki, usa ka magmamando nga "magabantay sa katawhan pinaagig olisi nga puthaw." (Itandi ang Sal 2:6-9; 110:1, 2.) Kini nga panan-awon gipakita kang Juan dugay pang panahon human sa pagkatawo ni Jesus ug usab human sa pagdihog kaniya ingong Mesiyas sa Diyos. Sanglit dayag nga kini naghisgot sa samang persona, kini nagtumong gayod, dili sa tawhanong pagkatawo ni Jesus, kondili ngadto sa

ubang hitabo, nga mao, ang pagpalingkod kaniya aron sa pagmando sa Gingharian. Busa ang pagkahimugso sa Mesiyanikong Gingharian sa Diyos mao ang gihulagway dinhi.

Si Satanas gipakita sa ulahi ingong naglutos sa "babaye" ug nakiggubat sa "mga nahibilin sa iyang binhi." (Pin 12:13, 17) Sanglit ang "babaye" langitnon, ug si Satanas niining panahona gitambog na sa yuta (Pin 12:7-9), dili na niya maabot ang maong langitnong mga persona nga naglangkob sa "babaye," apan iyang maabot ang mga nahibilin sa "binhi" o mga anak sa babaye, ang mga igsoon ni Jesu-Kristo nga ania pa sa yuta. Niining paagiha iyang gilutos ang "babaye."

Ubang paggamit. Sa pagtagna sa kagutmanan nga modangat sa Israel kon sila mosupak ug molapas sa iyang pakigsaad, ang Diyos miingon: 'Napulo unya ka babaye ang magluto sa inyong tinapay sa usa ka hurnohan ug ihatag pagbalik ang inyong tinapay sumala sa timbang niini.' Ang kagutmanan hilabihan gayod nga tungod niana ang napulo ka babaye magkinahanglan ug usa lamang ka hurnohan, samtang sa kasagarang panahon ang matag usa kanila mogamit ug usa ka hurnohan. —Lev 26:26.

Human pasidan-i ang Israel sa katalagman nga modangat kaniya tungod sa iyang pagkadili-matinumanon, si Jehova miingon pinaagi ni Isaias nga manalagna: "Ug pito ka babaye mogunit sa usa ka lalaki nianang adlawa, nga magaingon: 'Kami mokaon sa among kaugalingong tinapay ug mosul-ob sa among kaugalingong mga kupo; basta tawgon lamang kami sa imong ngalan aron mawagtang ang among kaulawan.'" (Isa 4:1) Sa nag-unang duha ka bersikulo (Isa 3:25, 26), gisulti sa Diyos nga ang mga tawo o kalalakin-an sa Israel mapukan sa gubat. Busa iyang gisultihan ang Israel sa kadaot nga ipahinabo sa maong mga gubat nganha sa mga lalaki sa nasod, nga hilabihang magpakunhod kanila nga tungod niana ang ubay-ubayng mga babaye motapot sa ilang kaugalingon ngadto sa usa lamang ka lalaki. Sila malipay na sa paghupot sa iyang ngalan ug makabaton ug atensiyon sa usa ka lalaki, bisan pag ilang ipaambit siya ngadto sa ubang mga babaye. Ilang gidawat ang poligamiya ug ang pagkahimong puyopuyo aron lamang makabaton ug diyutayng bahin sa kinabuhi sa usa ka lalaki. Sa ingon mahanaw ang pipila ka kaulawan tungod sa pagkabalo o sa pagkadili-minyo, ug sa pagkawalay-anak.

Sa usa ka tagna sa paghupay sa Israel, si Jehova miingon: "Hangtod kanus-a nga ikaw moliso ngadto-nganhi, Oh dili-matinumanong anak nga babaye? Kay si Jehova naglalang ug usa ka bag-ong butang sa yuta: Usa ka babaye lamang ang magalimis sa usa ka lalaki nga lig-on ug lawas." ("Ang babaye mangulitawo sa lalaki!" *AT*) (Jer 31:22) Hangtod nianang panahona ang Israel, ingong asawa sa Diyos pinaagi sa pakigsaad sa Balaod, miliso "ngadto-nganhi" sa pagkadili-matinumanon. Karon si Jehova nagdapit sa "ulay sa Israel" sa pagbutang ug mga timaan sa dalan ug mga timailhang poste aron tultolan siya sa pagbalik ug itumong ang iyang kasingkasing diha sa dakong dalan nga pabalik. (Jer 31:21) Si Jehova magbutang sa iyang espiritu diha kaniya aron siya magmaikagon gayod sa pagbalik. Busa, sama sa usa ka asawa nga magalimis sa iyang bana aron mahibalik ang maayong relasyon uban kaniya, sa ingon ang Israel magalimis kang Jehova nga Diyos aron mahibalik ang maayong relasyon uban kaniya ingong iyang bana.

Ang "tinguha sa mga babaye." Mahitungod sa "hari sa amihanan," ang tagna ni Daniel nagingon: "Siya dili magtagad sa Diyos sa iyang mga amahan; ug siya dili magtagad sa tinguha sa mga babaye ug sa tanang ubang diyos, apan siya magbayaw sa iyang kaugalingon ibabaw sa tanan. Apan ngadto sa diyos sa mga kuta, sa iyang katungdanan siya maghatag ug himaya." (Dan 11:37, 38) Ang "mga babaye" dinhi mahimong magtumong sa mas mahuyang nga mga nasod nga mahimong 'babayeng mga sulugoon' sa "hari sa amihanan," ingong mas mahuyang nga mga sudlanan. Sila adunay mga diyos nga ilang gitinguha ug gisimba, apan ang "hari sa amihanan" dili magtagad kanila ug magpabili hinuon sa diyos sa militarismo.

Ang simbolikong "mga dulon." Sa panan-awon sa simbolikong "mga dulon" sa Pinadayag 9:1-11, kini nga mga dulon gihulagway nga adunay "buhok ingon sa buhok sa mga babaye." Nahiuyon sa prinsipyo sa Kasulatan nga ang tag-as nga buhok sa babaye maoy timaan sa iyang pagpasakop sa iyang bana ingong ulo, ang buhok niining simbolikong "mga dulon" naghawas gayod sa pagpasakop niadtong kinsa ilang gisimbolohan ngadto sa usa nga gipakita diha sa tagna nga mao ang ulo ug hari ibabaw kanila.—Tan-awa ang ABADDON.

Ang 144,000 "wala mahugawi sa mga babaye." Sa Pinadayag 14:1-4, ang 144,000 nga gihubit nga nagbarog uban sa Kordero didto sa Bukid sa Zion giingon nga "gipalit gikan sa yuta. Mao kini sila ang wala mahugawi sa mga babaye; sa pagkatinuod, sila mga ulay." Kini sila gipakita nga nakabaton ug suod nga relasyon uban sa Kordero kay sa nabatonan ni bisan kinsang uban pa nga tawo, nga mao lamang ang bug-os nga nakakat-on sa "bag-ong awit." (Pin 14:1-4) Kini nagpasabot nga sila mao ang "pangasaw-onon" sa Kordero. (Pin 21:9) Sila maoy espirituwal nga mga tawo, ingon sa gibutyag sa kamatuoran nga sila nagbarog sa langitnong Bukid sa Zion uban sa Kordero. Busa ang

ilang 'pagkawala mahugawi sa mga babaye' ug ang ilang pagkahimong "mga ulay" wala magpasabot nga walay usa niining 144,000 ka tawo ang nagminyo sukad, kay ang Kasulatan wala magdili sa pagminyo niadtong mga tawo sa yuta nga mahimong kaubang mga manununod ni Kristo. (1Ti 3:2; 4:1, 3) Ni kini magpasabot nga ang tanang 144,000 maoy mga lalaki, kay "walay lalaki ni babaye" maylabot sa espirituwal nga relasyon sa kaubang mga manununod ni Kristo. (Gal 3:28) Busa ang "mga babaye" maoy simboliko gayod nga mga babaye, nga sa walay duhaduha mao ang relihiyosong mga organisasyon sama sa Dakong Babilonya ug sa iyang 'mga anak nga babaye,' ang bakak nga relihiyosong mga organisasyon, diin ang pagduyog ug pagpakigbahin niini maghimo gayod sa usa nga mahugaw. (Pin 17:5) Kining simbolikong kahubitan nahiuyon sa gikinahanglan sa Balaod nga ang hataas nga saserdote sa Israel mokuha lamang ug ulay nga babaye aron mahimo niyang asawa, kay si Jesu-Kristo mao ang dakong Hataas nga Saserdote ni Jehova.—Lev 21:10, 14; 2Co 11:2; Heb 7:26.

Mahitungod sa pagtawag ni Jesus kang Maria ingong "babaye," tan-awa ang MARIA Num. 1 (Gitahod, Gihigugma ni Jesus).

BABAYENG BALO. Usa ka babaye nga namatyan sa iyang bana ug wala magminyo pagusab. Ang kamatayon sa bana nagputol sa bugkos sa kaminyoon, nga naghatag ug kagawasan sa balong asawa sa pagminyo pag-usab kon buot niya. (Ru 1:8-13; Rom 7:2, 3; 1Co 7:8, 9) Ubos sa patriarkanhong kahikayan, ug sa ulahi ubos sa Moisesnong Balaod, ang igsoong lalaki sa usa ka tawong namatay nga walay anak mangasawa sa balo sa iyang igsoon ug magbaton ug anak pinaagi kaniya, aron magpadayon ang linya sa kaliwat sa iyang namatayng bana.—Gen 38:8; Deu 25:5-10; Ru 4:3-10; tan-awa ang KAMINYOON SA BAYAW NGA LALAKI.

Sa dihang mamatay ang ilang kapikas, ang mga babayeng balo mahimong mopauli sa balay sa ilang amahan. (Gen 38:11) Diha sa Balaod, gihimo ang espesipikong probisyon alang sa nabalo o gidiborsiyohan nga anak nga babaye sa usa ka saserdote. Sanglit ang saserdote makadawat ug ikapulo ingong sustento alang sa iyang panimalay, ang anak nga babaye mahimong makaambit niini nga probisyon. Tungod niini, siya dili mahimong kabos, ug busa malikayan ang kaulawan nga mahimong modangat sa mga saserdote. (Lev 22:13) Alang sa mga babayeng balo nga walay tagana o proteksiyon nga sama niini, may mga probisyon nga gihimo diha sa balaod sa Diyos aron sila makapahimulos sa mga katungod sa manghahagdaw sa kaumahan, kaolibohan, ug kaparasan (Deu 24:19-21); makapakigbahin sa dagayang kasaulogan sa matag tuig panahon sa mga kapistahan (Deu 16:10-14); ug sa kada tulo ka tuig, makaambit sa mga ikapulo nga giamot sa nasod (Deu 14:28, 29; 26:12, 13).

Kahangawa ni Jehova ug ni Kristo sa mga Babayeng Balo. Gihubit ni Jehova ang iyang kaugalingon ingong ang Usa nga "nagpahamtang ug paghukom alang sa batang ilo-sa-amahan ug sa babayeng balo." (Deu 10:18) May bug-at nga mga sugo nga gilatid diha sa Balaod aron ipatuman ang bug-os ug timbang nga hustisya alang sa mga babayeng balo. (Ex 22:22-24; Deu 24:17) Ang usa ka tunglo gipahayag ngadto niadtong nagtuis sa hukom alang sa mga babayeng balo (Deu 27:19), ug ang hustong pagtagad alang sa mga babayeng balo gipasiugda diha sa mga sinulat sa mga manalagna. —Isa 1:17, 23; 10:1, 2; Jer 22:3; Eze 22:7; Zac 7:9, 10; Mal 3:5.

Gipakita ni Jesus ang iyang kahangawa alang sa kaayohan sa mga babayeng balo sa Israel sa dihang iyang gihukman ang mga eskriba ingong "nagapanukob sa mga balay sa mga babayeng balo."—Mar 12:38-40; Luc 20:46, 47.

Kristohanong Tabang Alang sa mga Babayeng Balo. Sa panahon sa emerhensiya nga mitungha diha sa Kristohanong kongregasyon wala madugay human sa adlaw sa Pentekostes 33 K.P., ang nagsultig-Grego nga mga babayeng balo nalimtan sa adlaw-adlaw nga pagpang-apod-apod. Sa dihang kini gipatagad sa mga apostoles, ilang giisip kining butanga nga importante kaayo mao nga sila nagtudlo ug 'pito ka lalaki nga puno sa espiritu ug kaalam' aron magdumala sa patas nga pag-apodapod sa pagkaon.—Buh 6:1-6.

Si apostol Pablo, sa 1 Timoteo 5:3-16, naghatag ug kompletong mga instruksiyon alang sa mahigugmaong pag-atiman sa mga babayeng balo diha sa Kristohanong kongregasyon. Atimanon sa kongregasyon ang kabos nga mga babayeng balo. Apan kon ang babayeng balo may mga anak o mga apo, angayng abagahon nila ang kaakohan sa pagtagana sa iyang mga panginahanglan, o sumala sa giingon ni Pablo, "kon adunay magtutuong babaye nga may mga babayeng balo [buot ingnon, mga babayeng balo nga paryente niya], patabanga siya kanila, ug dili pabug-atan ang kongregasyon. Sa ingon kini makatabang niadtong tinuod nga mga babayeng balo [buot ingnon, aktuwal nga namatyan, walay tabang]." Ang babayeng balo nga gitala sa listahan nga hatagan sa materyal nga tabang sa kongregasyon maoy usa nga "dili moubos sa kan-uman ka tuig ang pangedaron," nga may maayong rekord sa moral, sa pagkamatinumanon ug sa mahigugmaong debosyon kang Jehova, ug sa pagkamaabiabihon ug sa gugma alang sa uban. Sa laing bahin, girekomendar sa apostol nga ang

batan-ong mga babayeng balo magminyo pag-usab, manganak, ug magdumala ug panimalay, sa ingon makalikay sa lit-ag tungod sa seksuwal nga panukmod ug sa kapeligrohan nga mahimong "walay ginabuhat, . . . mga tabian ug hilabtanon sa mga kalihokan sa ubang mga tawo."

Gipasiugda ni Santiago nga igsoon ni Jesus sa inahan ang importansiya sa pag-atiman sa mga ilo ug sa mga babayeng balo sa ilang kasakitan sa dihang, ingong kinahanglanon sa pagsimba nga hinlo ug wala mahugawi sa panglantaw sa Diyos, iyang gihisgotan kini duyog sa pag-amping sa usa nga dili mahugawan sa kalibotan.—San 1:27.

Lakip sa mga babayeng balo nga talagsaon ang pagtuo mao si Tamar (Gen 38:6, 7), Noemi ug Ruth (Ru 1:3-5), Abigail (1Sa 25:37, 38, 42), ang babayeng balo sa Zarepta (1Ha 17:8-24), ug si Ana nga manalagna (Luc 2:36, 37; itandi ang paghubit ni Lucas kang Ana sa mga kuwalipikasyon sa usa ka takos tabangan nga babayeng balo sumala sa gilatid ni Pablo sa 1Ti 5:3-16). Dugang pa, usa ka wala nganli nga babayeng balo ang gidayeg pag-ayo ni Jesus tungod sa iyang pag-amot ngadto sa templo sa tanan niyang nabatonan.—Mar 12:41-44.

Mahulagwayong Paggamit. Ang mga siyudad, sa dihang isalikway ug himoong biniyaan, malarawanong gipakasama sa mga babayeng balo. (Lam 1:1; itandi ang Jer 51:5.) Sama sa karaang Babilonya kaniadto, ang Dakong Babilonya, "ang dakong siyudad nga adunay gingharian ibabaw sa mga hari sa yuta," nanghambog usab nga siya dili gayod mabalo. Bisan pa niana, maingon nga ang karaang Babilonya 'nabalo' gayod, mao man usab ang Dakong Babilonya.—Isa 47:8, 9; Pin 17:18; 18:7, 8.

BABAYENG GAWASNON. Usa ka babaye nga dili ilalom sa pagkaulipon. Kini nga termino gigamit maylabot sa asawa ni Abraham nga si Sara ug sa "Jerusalem sa itaas." Sukad sa panahon nga gipagawas ni Jehova nga Diyos ang mga Israelinhon gikan sa pagkaulipon sa Ehipto ug gihatag kanila ang Balaod didto sa Bukid sa Sinai hangtod sa pagkatapos sa pakigsaad sa Balaod niadtong 33 K.P., giisip ni Jehova ang nasod sa Israel ingong usa ka segundaryong asawa. (Jer 3:14; 31:31, 32) Apan, ang Balaod wala maghimo sa nasod sa Israel nga usa ka babayeng gawasnon, kay kini nagpakita sa mga Israelinhon ingong nailalom sa sala, sa ingon mga ulipon. Busa, haom gayod nga si Pablo nagtandi sa naulipong Jerusalem sa iyang adlaw ngadto sa sulugoong babaye nga si Agar, ang puyopuyo ni Abraham, ug ang "mga anak" o mga lungsoranon sa Jerusalem ngadto sa anak nga lalaki ni Agar nga si Ismael. Sa kasukwahi, ang orihinal nga asawa sa Diyos, ang Jerusalem sa itaas, sama kang Sara, kanunay nga usa ka babayeng gawasnon, ug ang iyang mga anak gawasnon usab. Aron mahimong anak nga gawasnon sa Jerusalem sa itaas, nga nagbaton sa "iyang kagawasan," ang usa gikinahanglan nga mapahigawas gikan sa pagkaulipon sa sala pinaagi sa Anak sa Diyos.—Gal 4:22–5:1 ug *ftn* sa 5:1 sa *Rbi8;* Ju 8:34-36.

BABEL [Kalibog]. Usa sa unang mga siyudad nga gitukod human sa Lunop. Dinhi ang Diyos "naglahugay sa pinulongan sa tibuok yuta." (Gen 11:9) Ang ngalan naggikan sa berbo nga *ba·lal',* nga nagkahulogang "libog." Ang lokal nga mga lungsoranon, nga naghunahunang ang ilang siyudad maoy sentro sa kagamhanan sa Diyos, nagingon nga kini nga ngalan maoy kombinasyon sa *Bab* (Ganghaan) ug *ilu* (Diyos), nga nagkahulogang "Ganghaan sa Diyos."

Dinhi sa Babel nagsugod ang gingharian sa daotang si Nimrod, ang "gamhanang mangangayam nga supak kang Jehova," "sa yuta sa Sinar," duol sa kapatagan sa yutang binanlas nga napondo tungod sa mga pagbaha sa suba sa Euprates ug Tigris. (Gen 10:9, 10) Walay mga bato nga magamit sa pagpanukod, mao nga gigamit sa mga magtutukod ang daghang napondong binanlas nga yutangkulonon. "Maghimo kita ug mga tisa ug pagbahon kini pinaagi sa kalayo," sila miingon. Tungod kay walay apog, gihimong argamasa ang aspalto.—Gen 11:3.

Ang batok-sa-Diyos nga proyekto sa Babel nasentro sa pagtukod sa usa ka relihiyosong torre "nga ang tumoy niini abot sa mga langit." Kadto wala tukora alang sa pagsimba ug pagdayeg kang Jehova, apan gipahinungod ngadto sa bakak nga hinimog-tawo nga relihiyon, aron makahimog usa ka "bantog nga ngalan" alang sa mga magtutukod.—Gen 11:4.

Ang gibanabanang panahon nga nahitabo ang maong pagtukod mahimong mahibaloan gikan niini nga impormasyon: Si Peleg nagkinabuhi sukad sa 2269 hangtod sa 2030 W.K.P. Ang iyang ngalan nagkahulogang "Panagkabahin," kay "sa iyang mga adlaw ang yuta [nga mao, "ang katawhan sa yuta"] nabahin"; si Jehova "nagpatibulaag kanila sa ibabaw sa tibuok nawong sa yuta." (Gen 10:25; 11:9) Ang usa ka sinulat bahin kang Sharkalisharri nga hari sa Agade (Acad) sa panahon sa mga patriarka naghisgot sa iyang *pagpasig-uli* sa usa ka templo nga torre sa Babilonya, nga nagpasabot nga ang maong estruktura naglungtad na sa wala pa siya maghari.

BABILONYA [Kalibog].

1. Ang ulahing ngalan nga gingalan sa Babel. Kining bantogang siyudad nahimutang ubay sa Suba sa Euprates duol sa Kapatagan sa Sinar nga kapin kon kulang mga 870 km (540 mi) sa S sa Je-

rusalem ug mga 80 km (50 mi) sa H sa Baghdad. Ang mga kagun-oban sa Babilonya miabot latas sa usa ka dakong luna nga pormag triyanggulo. Ubay-ubayng bungdo ang anaa sa tibuok lugar. Ang Tell Babil (Mujelibe), sa amihanang bahin sa triyanggulo, nagpreserbar sa karaang ngalan ug nahimutang mga 10 km (6 mi) sa A sa Hilla, Iraq.—Tan-awa ang BABILONYA Num. 2; SINAR.

Ang siyudad nahimutang sa isigkakilid sa Suba sa Euprates. Dobleng sistema sa mga paril ang naglibot sa Babilonya, nga naghimo niini nga daw dili mapukan.

Ang pangsulod nga kuta, nga gitukod ginamit ang natural nga tisa, gilangkoban sa duha ka paril. Ang pangsulod nga paril maoy 6.5 m (21.5 p) ang gibag-on. Ang panggawas nga paril, nga nahimutang nga 7 m (23 p) ang gilay-on gikan niini, maoy mga 3.5 m (11.5 p) ang gibag-on. Kini nga mga paril gibantingan pinaagig pangdepensang mga torre, nga nagsilbing pangpalig-on usab sa estruktura sa mga paril. Mga 20 m (66 p) sa gawas sa panggawas nga paril mao ang usa ka pantalan nga ginama sa pinagbang tisa nga gibulitan ug aspalto. Sa gawas niini nga paril mao ang usa ka trinseras nga konektado sa Euprates paingon sa A ug H sa siyudad. Kini nagtaganag suplay sa tubig ug proteksiyon batok sa kaawayng kasundalohan. Ang mga dokumento sa Babilonya nagpakita nga may walo ka ganghaan nga kaagian ngadto sa interyor sa siyudad. Hangtod karon, upat pa lang sa mga ganghaan sa Babilonya ang nakaplagan ug nakubkoban.

Ang panggawas nga kuta sa S sa Euprates gidugang ni Nabucodonosor II (kinsa naglaglag sa templo ni Solomon), sa ingon napalibotan ang usa ka dakong bahin sa kapatagan dapit sa A, S, ug H aron ang katawhan nga nagpuyo sa duol makakalagiw ngadto niini kon adunay gubat. Kini nga panggawas nga kuta gilangkoban usab sa duha ka paril. Ang pangsulod nga paril, nga hinimo sa dili-pinagbang mga tisa, maoy mga 7 m (23 p) ang gibag-on ug gibantingan ug pangdepensa nga mga torre. Unahan niini, mga 12 m (40 p) ang gilay-on, mao ang panggawas nga paril nga ginama sa pinagbang mga tisa. Kini maoy dobleng paril nga gilanggikit sa mga torre niini: ang usa maoy halos 8 m (26 p) ang gibag-on, ug ang sikbit nga bahin maoy mga 3.5 m (11.5 p) ang gibag-on.

Gisumpay ni Nabonido ang mga tumoy sa panggawas nga kuta pinaagi sa pagtukod ug usa ka paril ubay sa sidlakang tampi sa suba. Kini nga paril maoy mga 8.5 m (28 p) ang gilapdon ug may mga torre usab ug usa ka pantalan nga 3.5 m (11.5 p) ang gilapdon.

Si Herodotus, nga usa ka Gregong historyador sa ikalimang siglo W.K.P., nag-ingon nga ang isigkatampi sa Suba sa Euprates adunay taas nga pantalan, nga gibulag gikan sa sentro sa siyudad pinaagig mga paril nga may mga ganghaan. Matod pa niya, ang mga paril sa siyudad maoy mga 90 m (295 p) ang gihabogon, 26.5 m (87 p) ang gibag-on, ug mga 95 km (59 mi) ang gitas-on. Apan, mopatim-aw nga gipasobrahan ra ni Herodotus ang iyang asoy bahin sa Babilonya. Ang arkeolohikanhong ebidensiya nagpakita nga mas gamay ra ang Babilonya, nga ang panggawas nga kuta niini dili kaayo taas ug habog. Walay ebidensiyang nakaplagan nga magpamatuod nga dihay pantalan ubay sa mismong kasadpang tampi sa suba.

Ang mga dalan gikan sa mga ganghaan sa dagkong mga paril mitadlas sa siyudad. Ang Agianan sa Prosesyon nga mao ang pangunang dalan maoy binakbakan ug ang mga paril ubay niini gidayandayanan ug mga leyon. (HULAGWAY, Tomo 2, p. 323) Si Nabucodonosor II nag-ayo ug nagpadako sa karaang palasyo ug nagtukod ug laing palasyo sa ting-init nga nahimutang mga 2 km (1.5 mi) dapit sa amihanan. Nagtukod usab siya ug usa ka dakong estruktura sa inarkong mga agianan, nga naghuntahunta, nga nailhan ingong ang Nagbitayng mga Tanaman sa Babilonya ug nabantog ingong usa ka "kahibulongan sa karaang kalibotan."

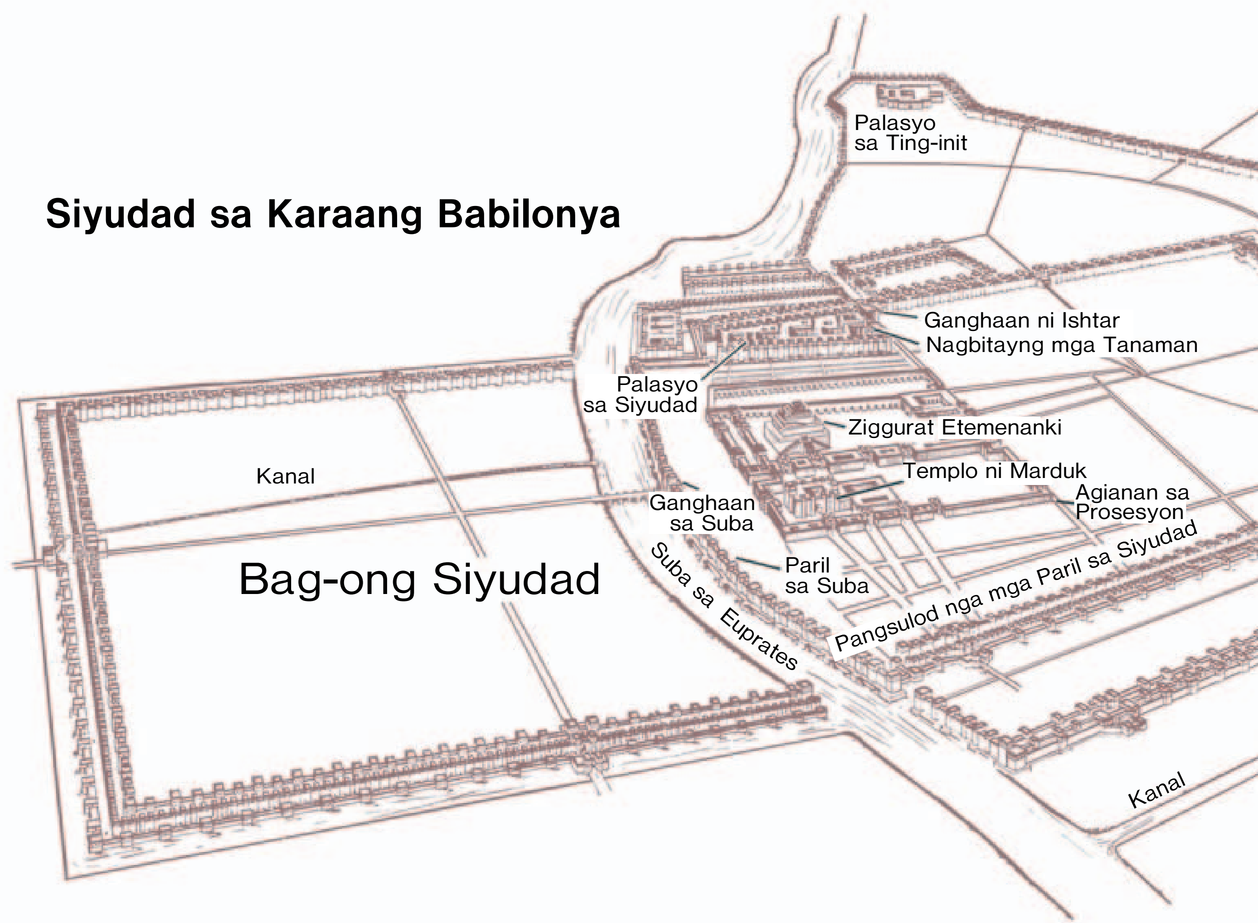
Kining halapad nga siyudad nga nahimutang sa isigkakilid sa agosanan sa Euprates maoy usa ka sentro sa komersiyo ug industriya sa pamatigayon sa kalibotan. Gawas pa nga kini usa ka hinungdanong sentro sa pagpanggama, kini maoy usa ka komersiyal nga pondohanan sa baligya tali sa mga katawhan sa Sidlakan ug Kasadpan, sa mamala ug sa dagat. Busa ang panon sa mga barko niini makaadto sa Gulpo sa Persia ug sa kadagatan saylo pa niana.

Kasaysayan. Si Nimrod, nga nabuhi sa ulahing bahin sa ikatulong milenyo W.K.P., nagtukod sa Babilonya ingong sentro sa unang politikanhong imperyo sa tawo. Apan, ang pagtukod niini nga siyudad kalit nga nahunong sa dihang nahitabo ang dili pagsinabtanay sa sinultihan. (Gen 11:9) Ang ulahing mga kaliwatan sa mga magtutukod pag-usab miabot ug milabay. Si Hammurabi nagpadako sa siyudad, nagpalig-on niini, ug naghimo niini nga kaulohan sa Imperyo sa Babilonya ilalom sa Semitikanhong pagmando.

Ilalom sa paggahom sa Asiryanhong Gahom sa Kalibotan, ang Babilonya nalangkit sa lainlaing mga panagsangka ug mga pag-alsa. Dayon sa nagkahuyang ang ikaduhang imperyo sa kalibotan, ang Caldeanhong si Nabopolasar nagtukod ug usa ka bag-ong dinastiya sa Babilonya niadtong mga 645 W.K.P. Ang iyang anak nga si

Nabucodonosor II, nga nagtapos sa pagpasig-uli ug nagdala sa siyudad ngadto sa kinatas-ang himaya niini, nanghambog, "Dili ba kini ang Dakong Babilonya, nga akong gitukod?" (Dan 4:30) Sa maong matang sa himaya kini nagpadayon ingong sentro sa ikatulong gahom sa kalibotan hangtod sa gabii sa Oktubre 5, 539 W.K.P. (Gregorian nga kalendaryo), sa dihang ang Babilonya napukan atubangan sa misulong nga kasundalohan sa Medo-Persia nga gipangulohan ni Ciro nga Bantogan.

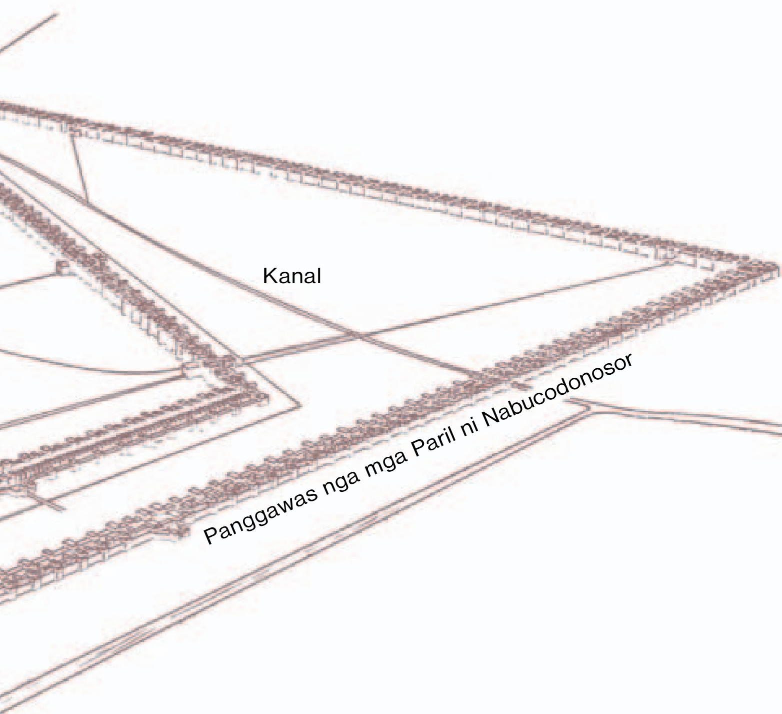
Nianang makatalagmanon nga gabii sa siyudad sa Babilonya, si Belsazar naghimog usa ka bangkete uban sa usa ka libo sa iyang mga kadagkoan. Si Nabonido wala niadtong higayona aron makita ang makahahadlok nga sinulat diha sa bungbong: "ME′NE, ME′NE, TE′KEL ug PAR′SIN." (Dan 5:5-28) Human makaagom ug kapildihan sa mga kamot sa mga Persianhon, si Nabonido mikalagiw ngadto sa siyudad sa Borsippa sa HK. Apan ang manalagna ni Jehova nga si Daniel diha nianang higayona sa Babilonya sa maong gabii sa Oktubre 5, 539 W.K.P., ug iyang gipahibalo ang kahulogan sa sinulat diha sa bungbong. Ang mga sundalo ni Ciro wala mangatulog diha sa ilang kampo palibot sa daw dili-mapukan nga mga paril sa Babilonya. Alang kanila kadto maoy usa ka gabii nga dako ang buluhaton. Pinaagi sa maalamong estratehiya, gipasimang sa mga inhenyero sa kasundalohan ni Ciro ang dakong Suba sa Euprates gikan sa giagosan niini latas sa siyudad sa Babilonya. Unya latas sa salog sa suba ang mga Persianhon miagi, mitungas sa mga tampi niini, aron kalit nga ilogon ang siyudad agi sa mga ganghaan ubay sa pantalan. Dalidali nga milatas sa kadalanan, gipatay ang tanan nga misukol, ilang giilog ang palasyo ug gipatay si Belsazar. Ug dinhi natapos ang tanan. Sa usa lamang ka gabii napukan ang Babilonya, ug natapos ang daghang kasiglohan sa Semitikanhong paggahom; Aryanhon na ang nagmando sa Babilonya, ug natuman ang pulong sa tagna ni Jehova.

—Isa 44:27; 45:1, 2; Jer 50:38; 51:30-32; tan-awa ang HULAGWAY, Tomo 2, p. 325; CIRO.

Sukad sa maong halandomong petsa nga 539 W.K.P., ang himaya sa Babilonya nahanaw samtang ang siyudad mihuyang sa gahom. Kini mialsa sa makaduha batok sa emperador sa Persia nga si Dario I (Hystaspis), ug sa ikaduhang higayon kini nabuntog. Ang usa ka temporaryong napasig-uli nga siyudad mirebelde batok kang Jerjes I ug kini giagawan. Si Alejandrong Bantogan naglaraw sa paghimo sa Babilonya nga iyang kaulohan, apan siya kalit nga namatay niadtong 323 W.K.P. Si Nicator nagsakop sa siyudad niadtong 312 W.K.P. ug nagdala sa kadaghanang materyales niini ngadto sa mga tampi sa Tigris aron gamiton sa pagtukod sa iyang bag-ong kaulohan sa Seleucia. Apan, ang siyudad ug ang nanimuyo nga mga Hudiyo nagpabilin niadtong unang Kristohanong kapanahonan, nga tungod niana miduaw si apostol Pedro sa Babilonya, sumala sa gihisgotan sa iyang sulat. (1Pe 5:13) Ang mga inskripsiyon nga nakaplagan didto nagpakita nga ang templo ni Bel sa Babilonya naglungtad bisan niadtong 75 K.P. Sa ikaupat nga siglo K.P. ang siyudad nagun-ob na, ug sa kataposan wala na maglungtad. Kini nahimo na lamang nga "tinapok sa mga bato."—Jer 51:37.

Karong adlawa mga bungdo ug kagun-oban na lamang ang nahibilin sa Babilonya, usa gayod ka awaaw. (HULAGWAY, Tomo 2, p. 324) Ang librong *Archaeology and Old Testament Study* nag-ingon: "Kining dakong kagun-oban, nga bisan pa sa gihimo ni Koldewey gamayng bahin lamang ang nakubkob, gipangahoyan pag-ayo sulod sa milabayng kasiglohan aron gamiton nga mga materyales sa pagpanukod. Sa usa ka bahin ingong resulta niini, ang kinadak-ang bahin nga makita sa maong dapit karong adlawa naghulagway sa dakong kadaot nga lig-ong nagpaluyo sa mga tagna sa Isa. xiii. 19–22 ug Jer. l. 39 f., ang timailhan sa kalaglagan dugang pang napamatud-an tungod sa kaumaw sa yuta nga naglangkob sa dakong bahin sa dapit sa mga kagun-oban."—Giedit ni D. W. Thomas, Oxford, 1967, p. 41.

Relihiyon. Ang Babilonya maoy usa ka dapit nga relihiyoso kaayo. Ang ebidensiya gikan sa mga pagpangubkob ug sa karaang mga sinulat nagpamatuod sa paglungtad sa kapin sa 50 ka templo. Ang pangunang diyos sa siyudad sa imperyo mao si Marduk, nga gitawag ug Merodak sa Bibliya. Gituohan nga si Nimrod mao ang gipakadiyos nga si Marduk, apan managkalahi ang mga opinyon sa mga eskolar bahin sa paglangkit sa mga ngalan sa mga diyos uban sa espesipikong mga tawo. Ang tinagutlo ka bathala prominente usab sa relihiyon sa Babilonya. Ang usa niini, nga gilangkoban sa duha ka diyos ug usa ka diyosa, mao si Sin (ang diyos-bulan), si Shamash (ang diyos-adlaw), ug si Ishtar; giingon nga kini sila mao ang mga magmamando sa *zodiac.* Ug ang lain pang hugpong nga tinagutlo gilangkoban sa mga demonyo nga si Labartu, Labasu, ug Akhkhazu. Ang idolatriya makita bisan diin. Sa pagkatinuod, ang Babilonya maoy "usa ka yuta sa mga kinulit nga larawan," sa hugaw nga "makaluod nga mga idolo."—Jer 50:1, 2, 38.

Ang mga Babilonyanhon nagtuo sa pagkadili-mamatay sa kalag sa tawo. —*The Religion of Babylonia and Assyria,* ni M. Jastrow, Jr., 1898, p. 556.

Gigamit sa mga Babilonyanhon ang astrolohiya aron mahibaloan ang kaugmaon sa tawo pinaagi sa mga bituon. (Tan-awa ang ASTROLOGO.) Ang salamangka, pagpamarang, ug astrolohiya maoy hinungdanong bahin sa ilang relihiyon. (Isa 47:12, 13; Dan 2:27; 4:7) Daghang langitnong mga butang, sama sa mga planeta, ginganlan sumala sa mga ngalan sa Babilonyanhong mga diyos. Ang pagpanag-an nagpadayon nga usa ka paninugdang elemento sa Babilonyanhong relihiyon sa mga adlaw ni Nabucodonosor, kinsa migamit niini aron makahimog mga desisyon.—Eze 21:20-22.

Ang Dugay na nga Kaaway sa Israel. Ang Bibliya naghimog daghang paghisgot sa Babilonya, sugod sa asoy sa Genesis bahin sa orihinal nga siyudad sa Babel. (Gen 10:10; 11:1-9) Lakip sa inagaw nga gikuha ni Acan gikan sa Jerico mao ang "usa ka opisyal nga besti gikan sa Sinar." (Jos 7:21) Human mapukan ang amihanang gingharian sa Israel niadtong 740 W.K.P., ang katawhan gikan sa Babilonya ug sa ubang mga dapit gidala ngadto niini aron ipuli sa mga binihag nga mga Israelinhon. (2Ha 17:24, 30) Si Ezequias nasayop sa pagpakita sa mga bahandi sa iyang balay ngadto sa mga mensahero gikan sa Babilonya; kining maong mga bahandi maingon man ang pipila sa "mga anak nga lalaki" ni Ezequias gidala sa ulahi ngadto sa Babilonya. (2Ha 20:12-18; 24:12; 25:6, 7) Si Haring Manases (716-662 W.K.P.) gibihag usab ngadto sa Babilonya, apan tungod kay siya nagpaubos sa iyang kaugalingon, gipasig-uli siya ni Jehova sa iyang trono. (2Cr 33:11) Gidala ni Haring Nabucodonosor ang bililhong mga galamiton sa balay ni Jehova ngadto sa Babilonya, uban ang linibo ka binihag.—2Ha 24:1–25:30; 2Cr 36:6-20.

Ang Kristohanon Gregong Kasulatan naghisgot kon sa unsang paagi si Jeconias (Jehoiakin), nga gidala ingong binilanggo ngadto sa Babilonya, maoy usa ka dugtong sa mga kagikan ni Jesus. (Mat 1:11, 12, 17) Ang unang kanonikal nga sulat ni apostol Pedro gisulat didto sa Babilonya. (1Pe 5:13; tan-awa ang PEDRO, MGA SULAT NI.) Kana nga "Babilonya" mao ang siyudad daplin sa Euprates, ug dili ang Roma sumala sa gipangangkon sa pipila.

Tan-awa ang DAKONG BABILONYA.

2. Ang Imperyo sa Babilonya gitawag usab pinaagi sa ngalan sa kaulohang siyudad niini, ang Babilonya, ug kini nahimutang sa sentro sa ubos nga walog sa Mesopotamia.—MAPA, Tomo 2, p. 321.

Usahay ang mga historyador nagbahin sa Babilonya, nga nagtawag sa amihanang bahin nga Akad (Acad) ug ang habagatang bahin nga Sumer o Caldea. Sa orihinal kini nga teritoryo ginganlan diha sa Kasulatan ingong "yuta sa Sinar." (Gen 10:10; 11:2; tan-awa ang SINAR.) Sa ulahi, sa dihang ang nagdominar nga mga magmamando naghimo sa siyudad sa Babilonya nga ilang kaulohan, kining "yuta sa Sinar" sa katibuk-an nailhan usab ingong Babilonya. Tungod kay nangibabaw usahay ang Caldeanhong mga dinastiya, kini gitawag usab nga "yuta sa mga Caldeanhon." (Jer 24:5; 25:12; Eze 12:13) Ang pipila sa karaang mga siyudad sa Babilonya mao ang Adab, Akad, Babilonya, Borsippa, Erek, Kis, Lagash, Nippur, ug Ur. Sa pagkatinuod, ang Imperyo sa Babilonya miabot saylo pa sa rehiyon sa Babilonya, nga nagsakop sa Sirya ug Palestina hangtod sa utlanan sa Ehipto.

Sa mga unang katunga sa ikawalong siglo W.K.P., usa ka Asiryanhong hari nga ginganlan ug Tiglat-pileser III (Pul) ang nagmando sa Babilonya. (2Ha 15:29; 16:7; 1Cr 5:26) Sa ulahi, usa ka Caldeanhon nga ginganlag Merodak-baladan ang nahimong hari sa Babilonya, apan human sa 12 ka tuig siya gipalagpot ni Sargon II. Si Senakerib, sa dihang gipulihan si Sargon II, miatubang ug laing Babilonyanhong pag-alsa nga gipangunahan ni Merodak-baladan. Human sa dili malamposong pagsulay ni Senakerib sa pag-ilog sa Jerusalem niadtong 732 W.K.P., si Merodak-baladan nagpadala ug mga mensahero ngadto kang Ezequias sa Juda tingali aron sa pagpangayog tabang batok sa Asirya. (Isa 39:1, 2; 2Ha 20:12-18) Sa ulahi gipapahawa ni Senakerib si Merodak-baladan ug gipurongpurongan niya ang iyang kaugalingon ingong hari sa Babilonya, usa ka posisyon nga iyang gihuptan hangtod sa iyang kamatayon. Ang iyang anak nga lalaking si Esar-hadon nagtukod pag-usab sa Babilonya. Ang mga Babilonyanhon naghiusa sa pagpaluyo kang Nabopolasar ug naghatag kaniya sa pagkahari. Pinaagi kaniya nagsugod ang Neo-Babilonyanhong dinastiya nga nagpadayon hangtod kang Belsazar. Kana nga dinastiya gikan sa anak nga lalaki ni Nabopolasar nga si Nabucodonosor hangtod kang Belsazar gihawasan sa tagna sa Bibliya pinaagi sa ulo nga bulawan diha sa larawan sa damgo ni Nabucodonosor (Dan 2:37-45) ug, diha sa damgo-panan-awon ni Daniel, kini gihawasan sa usa ka leyon nga may mga pako sa agila ug may kasingkasing sa usa ka tawo.—Dan 7:4.

Niadtong 632 W.K.P. ang Asirya gibuntog niining bag-ong Caldeanhong dinastiya, uban sa tabang sa mga kaalyado nga Medianhon ug Sityanhon. Niadtong 625 W.K.P., ang kamagulangang anak nga lalaki ni Nabopolasar, si Nabucodonosor (II), nagpildi kang Paraon Neko sa Ehipto didto sa gubat sa Carkemis, ug sa maong tuig siya nahimong pangulo sa kagamhanan. (Jer 46:1, 2) Ilalom kang Nabucodonosor, ang Babilonya maoy "usa ka kopang bulawan" diha sa kamot ni Jehova aron ibubo ang kasuko batok sa dili-matinumanong Juda ug Jerusalem. (Jer 25:15, 17, 18; 51:7) Niadtong 620 W.K.P. iyang gipugos si Jehoiakim sa pagbayad ug tributo, apan human sa mga tulo ka

tuig mialsa si Jehoiakim. Niadtong 618 W.K.P., o panahon sa ikatulong tuig ni Jehoiakim ingong magmamando nga tighatag ug tributo, si Nabucodonosor misulong sa Jerusalem. (2Ha 24:1; 2Cr 36:6) Apan, sa wala pa siya madakpi sa mga Babilonyanhon, si Jehoiakim namatay. Si Jehoiakin, nga mipuli sa iyang amahan, misurender dayon ug gibihag duyog sa ubang mga hamili ngadto sa Babilonya niadtong 617 W.K.P. (2Ha 24:12) Si Zedekias mao ang sunod nga gitudlo diha sa trono sa Juda, apan siya mirebelde usab; ug sa 609 W.K.P. ang mga Babilonyanhon milikos pag-usab sa Jerusalem ug sa kataposan gibuslotan ang mga paril niini niadtong 607 W.K.P. (2Ha 25:1-10; Jer 52:3-12) Kana nga tuig, ang 607 W.K.P., sa dihang gihimong biniyaan ang Jerusalem, maoy usa ka hinungdanong tuig sa pag-ihap sa panahon hangtod si Jehova, ang Unibersohanong Soberano, magpalingkod sa magmamando sa kalibotan nga iyang pinili aron magmando sa Gingharian.—Tan-awa ang TINUDLONG MGA PANAHON SA MGA NASOD (Ang pagsugod sa 'pagyatak').

Usa ka papan nga *cuneiform* ang nakaplagan nga naghisgot sa pagpakiggubat batok sa Ehipto sa ika-37 nga tuig ni Nabucodonosor (588 W.K.P.). Kini tingali mao ang higayon nga ang gamhanang Ehipto nailalom sa pagkontrolar sa Babilonya, ingon sa gitagna ni manalagnang Ezequiel niadtong tuig 591 W.K.P. (Eze 29:17-19) Sa kataposan, human sa 43 ka tuig nga paghari, nga naglakip sa pagsakop sa daghang kanasoran ug sa dakong programa sa pagpanukod sa Babilonya mismo, si Nabucodonosor II namatay niadtong Oktubre sa 582 W.K.P. ug siya gipulihan ni Awil-Marduk (Evil-merodak). Kining bag-o nga magmamando nagpakitag kalulot sa binihag nga si Haring Jehoiakin. (2Ha 25:27-30) Diyutay lamang ang nahibaloan bahin sa mga paghari ni Neriglissar, nga mao ang manununod ni Evil-merodak, ug ni Labashi-Marduk.

Mabatonan ang mas kompleto nga makasaysayanhong impormasyon bahin kang Nabonido ug sa iyang anak nga lalaking si Belsazar, nga tatawng kauban nga nagmando panahon sa pagkapukan sa Babilonya.

Nianang higayona ang mga Medianhon ug mga Persianhon nga gipangulohan ni Ciro nga Bantogan misulong aron sa pag-ilog sa Babilonya ug nahimong ikaupat nga gahom sa kalibotan. Niadtong gabii sa Oktubre 5, 539 W.K.P. (Gregorian nga kalendaryo), ang Babilonya nailog, ug si Belsazar gipatay. Sa unang tuig ni Ciro, human sa pagkasakop sa Babilonya, siya nagpagula sa nabantog nga mando nga nagtugot sa usa ka grupo sa 42,360 ka Israelinhon, gawas pa sa daghang ulipon ug mga propesyonal nga mag-aawit, sa pagbalik ngadto sa Jerusalem. Mga 200 ka tuig sa ulahi, natapos ang Persianhong pagmando sa Babilonya sa dihang nailog ni Alejandrong Bantogan ang Babilonya niadtong 331 W.K.P. Sa tungatunga sa ikaduhang siglo W.K.P. ang mga Partianhon, ilalom sa ilang hari nga si Mithradates I, maoy naggahom sa Babilonya.

Sanglit daghan ang mga komunidad sa mga Hudiyo niining yutaa, si Pedro nga apostol ngadto sa mga Hudiyo miadto sa Babilonya, ug gikan didto siya misulat sa labing menos usa sa iyang inspiradong mga sulat. (Gal 2:7-9; 1Pe 5:13) Ang Hudiyong mga pangulo niini nga mga komunidad sa Sidlakan nakaugmad usab sa Babilonyanhong Targum, nga nailhan usab ingong Targum ni Onkelos, ug nakapatunghag daghang manuskrito sa Hebreohanong Kasulatan. Ang Petersburg Codex of the Latter Prophets, nga gipetsahan ug 916 K.P., maoy talagsaon tungod kay kini maoy kombinasyon sa Sidlakanhon (Babilonyanhon) ug Kasadpanhon (Tiberianhon) nga mga sinulat.

BABOY [Gr., *khoi′ros; hys* (anay); Heb., *chazir′* (baboy; baboyng ihalas)]. Ang baboy (*Sus domestica*) maoy igoigo ug gidak-on, pikas ug kuko, mubog tiil, ug sus-an nga hayop nga baga ug panit, supang ug lawas nga kasagaran nalukop sa gaspang nga mga balhibo. Ang simod sa baboy pugdol, ug mubo ang liog ug ikog niini. Kay wala magapangusap sa kinaon, ang baboy dili pagakan-on o igahalad ilalom sa Moisesnong Balaod.—Lev 11:7; Deu 14:8.

Bisan tuod nga ang pagdili ni Jehova sa pagkaon ug karne sa baboy wala ipasukad sa mga kaayohan sa panglawas, kaniadto ug karon aduna gihapoy mga kapeligrohan nga nalangkit sa pagkaon ug karne sa baboy. Sanglit ang mga baboy walay gipiling kaonon, nga gani mokaon ug bakag ug mga basura, sila lagmit nga daghan gayod ug mga parasito, lakip ang mga parasito nga maoy hinungdan sa mga sakit sama sa *trichinosis* ug *ascariasis.*

Ang mga Israelinhon sa katibuk-an dayag nga nag-isip sa mga baboy nga makaluod kaayo. Busa, ang tumang pagdumot sa dulumtanang pagsimba gipakita sa mga pulong: "Ang usa nga nagtanyag ug gasa—ang dugo sa usa ka baboy!" (Isa 66:3) Alang sa mga Israelinhon, dili gayod angayan nga ang bulawan nga singsing sa ilong ibutang sa simod sa baboy. Ug ingon niini ang pagtandi sa Proverbio 11:22 sa usa ka babayeng maanyag apan walay salabotan.

Bisan tuod nga ang apostatang mga Israelinhon mikaon ug karne sa baboy (Isa 65:4; 66:17), ang Apokripal nga mga basahon sa Unang Macabeo (1: 65, *Dy*) ug Ikaduhang Macabeo (6:18, 19; 7:1, 2, *Dy*) nagpakita nga sa panahon nga ang Palestina nailalom sa langyawng pagmando sa Siryanhong hari nga si Antiochus IV Epiphanes ug sa iyang

daotang kampanya sa paghanaw sa pagsimba kang Jehova, daghang Hudiyo ang wala mokaon ug karne sa baboy, nga mipalabing mamatay tungod sa pagsupak sa sugo sa hari inay nga molapas sa balaod sa Diyos.

Bisan tuod ang ubang mga nasod wala mokaon ug karne sa baboy, ampay kini sa mga Grego. Busa, lagmit tungod sa Helenistiko o Gregong impluwensiya, sa panahon sa yutan-ong ministeryo ni Jesu-Kristo, dayag nga dihay ubay-ubayng mga baboy didto sa Palestina, ilabina sa rehiyon sa Decapolis. Sa yuta sa mga Gadaranhon dihay usa ka panon sa mga 2,000 ka baboy. Sa dihang gitugotan ni Jesus ang mga demonyo nga iyang gihinginlan nga mosulod ngadto niining dakong panon sa mga baboy, kining tanan nga hayop mihaguros pagdulhog sa pangpang ug nangalumos sa dagat.—Mat 8:28-32; Mar 5:11-13.

Ang Gihinginlan nga mga Demonyo nga Misulod sa mga Baboy. Dili sad-an si Jesus sa iyang pagtugot sa mga demonyo nga mosulod ngadto sa mga baboy, ilabina nga adunay wala hisgoting mga rason nga hayan posibleng nalangkit, sama pananglitan kon ang mga tag-iya ba niini maoy mga Hudiyo, nga tungod niana sila sad-an sa pagpasipala sa Balaod. Siyempre, wala kinahanglana nga gamiton ni Jesus ang iyang kahibalo-daan bahin sa kon unsay buhaton sa mga demonyo sa dihang sila makasulod na sa mahugaw nga mga hayop. Ug ang mga demonyo tingali buot mosulod sa mga baboy aron makabaton gikan niini ug dili kinaiyanhong sadistikong kalipay. Dugang pa, makataronganong hunahunaon nga ang usa ka tawo mas bililhon pa gayod kay sa usa ka panon sa mga baboy. (Mat 12:12) Labot pa, ang tanang hayop sa pagkatinuod iya ni Jehova tungod kay siya mao ang Maglalalang, ug busa si Jesus ingong hawas sa Diyos nakabaton ug bug-os nga katungod sa pagtugot sa mga demonyo nga mosulod sa panon sa mga baboy. (Sal 50:10; Ju 7:29) Ang pagsulod sa mga demonyo ngadto sa mga baboy nagpaila nga sila gihinginlan gikan sa mga tawo sa pinugos gayod nga paagi, ug busa nadayag usab pag-ayo ngadto sa mga nakakita ang kadaot nga midangat sa unodnong mga linalang nga nagamhan sa demonyo. Gipasundayag niini ngadto sa mga tawong nakakita ang gahom ni Jesus ibabaw sa mga demonyo ug ang gahom sa mga demonyo ibabaw sa unodnong mga linalang. Kining tanan lagmit nahiuyon sa katuyoan ni Jesus ug magpatin-aw kon nganong iyang gitugotan ang mahugawng mga espiritu sa pagsulod sa mga baboy.

Masambingayong Paggamit. Ang pagkawalay katakos sa mga baboy sa pag-ila sa bili sa mga perlas gigamit ni Jesus sa pag-ilustrar sa pagkadili-maalamon sa pagpaambit sa espirituwal nga mga butang ngadto sa mga walay pagpabili sa bisan unsang espirituwal nga mga panghunahuna ug mga pagtulon-an. (Mat 7:6) Ug sa sambingay ni Jesus bahin sa anak nga mausikon, ang kaalaotan nga naagoman sa batan-ong lalaki misamot pa gayod tungod kay siya nagpasuhol ingong tig-alima ug mga baboy, usa ka talamayon kaayong trabaho alang sa usa ka Hudiyo, ug tungod kay siya andam nga mokaon sa lawog niining mga hayopa.—Luc 15:15, 16.

Si apostol Pedro nagtandi sa mga Kristohanon nga mibalik sa ilang kanhing dalan sa kinabuhi ngadto sa usa ka anay nga mibalik sa pagligid sa lapok human mahinloi. (2Pe 2:22) Apan, dayag nga, kon bahin sa baboy, wala ipunting niini nga ilustrasyon ang labaw pa sa kon unsay makita sa panggawas lang nga dagway. Ngani, ang baboy, ubos sa kinaiyanhong mga kahimtang, dili kay mas hugaw kay sa ubang mga hayop, bisan tuod nga sa popanahon kini motuna aron magpabugnaw sa panahon sa ting-init ug aron matangtang ang mga parasito gikan sa panit niini.

BABOYNG IHALAS [Heb., *chazir'*]. Kini nga hayop gihisgotan sa Kasulatan diha sa Salmo 80:13, diin giingong kini mohimog kadaot sa dili binantayan nga kaparasan. Kini lahi sa binuhing butakal nga pamilya ra niini. Kini nga hayop (*Sus scrofa*) makaplagan pa gihapon diha sa kalamakan sa Palestina.

Ang usa ka dako nga baboyng ihalas tingali motimbang ug mga 160 kg (350 lb), halos 1.5 m (5 p) ang gitas-on, ug tingali may gihabogong 1 m (3 p) taman sa abaga. Ang simod sa baboyng ihalas nahiangay gayod sa pag-ungad aron sa pagpangitag pagkaon taliwala sa mga tanomtanom sa lasang. Ang mga bangkil niini, ilabina nianang sa laki, maoy usa ka lig-ong hinagiban, nga pinaagi niini dali rang makuniskunis ang usa ka kabayo. Kini nga hayop dili lamang makuyaw kondili makahimo usab ug dakong perdisyon, gikaingon nga ang usa ka grupo niini makadaot sa tibuok parasan sa usa lamang ka gabii. Ang pagkaon niini, bisan tuod kini tigkaon ug mga tanom, naglakip sa nagkadaiyang mga pagkaon sama sa mga gamot, mga lugas, wati, hilahila, gagmayng mga hayop, itlog sa langgam, ug ang susama niana.

BACA [Heb., *ba·kha'*]. Ang tanom nga may hinungdanong papel sa pagpakig-away ni David sa mga Filistehanon didto sa "ubos nga patag sa Repaim." (2Sa 5:22-25; 1Cr 14:13-16) Ang bugtong laing paghisgot sa tanom maoy sa Salmo 84:6: "Nga nagtadlas sa ubos nga patag sa mga kahoykahoy nga *baca,* gihimo nila kini nga usa ka tubod." Kini mahimong nagtumong sa samang "ubos nga patag sa Repaim" diin didto nahitabo ang pagpakig-away ni

David ug nga kini nga patag gituohan nga nahimutang sa HK sa Jerusalem.

Ang Hebreohanong pulong nga gigamit dinhi naggikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "hilak." (Itandi ang Gen 21:16.) Busa kini daw magpaila sa usa ka tanom, kahoykahoy, o kahoy nga magpagulag mga tinulo sa tagok o tingali samag gatas nga duga. Dili matino kon unsa gayod kining tanoma; ang ngalang *baca* maoy katumbas lamang nga espeling sa Hebreohanong pulong. Walay dayag nga pasukaranan ang rabbinikong panglantaw nga naglangkit niini sa kahoyng mulberi (sama sa paghubad usab niini diha sa *KJ*). Sanglit ang mga kahoyng balsamo (nga may ubay-ubayng pamilya usab sa lainlaing kahoy) magpagulag tagok o salong, kini gisugyot usab sa daghang eskolar. Ang usa ka kahoyng balsamo sa pamilyang alamo (*Populus euphratica*) maoy girekomendar sa pipila ka eksperto nga nagtuon sa mga tanom, ilabina tungod kay daling maukay ang mga dahon niini sa bisan unsang huyohoy sa hangin, ug kini magpatunghag kinanaas. Ugaling, ang Bibliya wala magpaila kon sa unsang paagi napatungha ang "dahunog sa pagmartsa" (kon pinaagi ba sa mga dahon, sa mga sanga, o sa pipila ka ubang bahin sa tanom) ug ang gihisgotan lamang nga kini nahitabo didto "sa tumoy" sa mga tanom. Kini mahimong kinanaas lamang nga nagsilbing usa ka ilhanan, o ingon sa gituohan sa pipila, kini lagmit nga usa ka kabanha nga may igoigong gikusgon nga gipatungha sa naghaguros nga hangin nga nagpatigbabaw o gani kaamgid sa dinahunog sa nagmartsang kasundalohan.—2Sa 5:24; 1Cr 14:15.

BAGA. Tan-awa ang ULING.

BAGAHAN. Sagad nga kini maoy usa ka galamiton sa pagpainit nga may usa ka samag kalaha nga sudlanan nga gipakawan gikan sa yuta pinaagig mga tiiltiil ug gidisenyo aron butangan sa nagsigang mga baga o uling. Ang Hebreohanong pulong nga gihubad nga "bagahan" (*'ach*) naggikan sa Ehipto, nga nagsugyot nga ang bagahan giimbento sa Ehipto.

Mopatim-aw nga sa mas nindot nga mga balay ang bagahan nahimutang sa usa ka hulpa diha sa salog sa balay, diin mahimong maghaling ug kalayo. Si Haring Jehoiakim adunay usa ka bagahan, nga lagmit hinimo sa metal, diha sa iyang balay alang sa tingtugnaw.—Jer 36:22, 23.

BAGAHE. Tan-awa ang DAD-ONON.

BAG-ONG JERUSALEM. Usa ka ekspresyon nga makaplagan sa duha ka higayon, ug diha lamang sa simboliko kaayong basahon sa Pinadayag. (Pin 3:12; 21:2) Duol sa kataposan niining sunodsunod nga mga panan-awon, ug human makita nga nalaglag ang Dakong Babilonya, si apostol Juan miingon: "Nakita ko usab ang balaang siyudad, ang Bag-ong Jerusalem, nga nanaog gikan sa langit gikan sa Diyos ug giandam ingong usa ka pangasaw-onon nga gidayandayanan alang sa iyang bana." —Pin 21:2.

Ang Pangasaw-onon sa Kordero. Sa kahayag sa ubang mga teksto, tinong gipaila kon unsa ang Bag-ong Jerusalem. Siya maoy 'ingon sa usa ka *pangasaw-onon.'* Dugang pa, si Juan misulat: "Ang usa sa pito ka manulonda . . . nakigsulti kanako ug miingon: 'Umari ka, ipakita ko kanimo ang pangasaw-onon, ang asawa sa Kordero.' Busa gidala niya ako diha sa gahom sa espiritu ngadto sa usa ka dako ug habog nga bukid, ug gipakita niya kanako ang balaang siyudad nga Jerusalem nga nanaog gikan sa langit gikan sa Diyos ug may himaya sa Diyos. Ang kasidlak niini ingon sa usa ka batong bilihon kaayo, ingon sa usa ka batong haspe nga naggilakgilak nga sama katin-aw sa kristal."—Pin 21:9-11.

Kang kinsang pangasaw-onon ang Bag-ong Jerusalem? Sa Kordero sa Diyos, si Jesu-Kristo, kinsa nag-ula sa iyang dugo ingong halad alang sa katawhan. (Ju 1:29; Pin 5:6, 12; 7:14; 12:11; 21:14) Sa unsang paagi mailhan kining Bag-ong Jerusalem? Siya gilangkoban sa mga sakop sa hinimayang Kristohanong kongregasyon. Ang kongregasyon dinhi sa yuta gipakasama sa "usa ka putli nga ulay" nga ipresentar ngadto kang Kristo. (2Co 11:2) Sa makausa pa, gipakasama ni apostol Pablo ang Kristohanong kongregasyon sa usa ka asawa, nga si Kristo mao ang iyang Bana ug Ulo.—Efe 5:23-25, 32.

Dugang pa, si Kristo namulong sa kongregasyon diha sa Pinadayag 3:12, nga nagsaad sa matinumanong mananaog nga iyang isulat diha kaniya "ang ngalan sa akong Diyos ug ang ngalan sa siyudad sa akong Diyos, ang bag-ong Jerusalem nga manaog gikan sa langit gikan sa akong Diyos, ug ang akong bag-ong ngalan." Ang asawa magdala sa ngalan sa iyang bana. Busa kadtong nakita nga nagbarog kauban sa Kordero diha sa Bukid sa Zion, nga 144,000 ang gidaghanon, nga nagbaton sa ngalan sa Kordero ug sa ngalan sa iyang Amahan nga gisulat diha sa ilang mga agtang, dayag nga mao ra nga grupo, ang pangasaw-onon.—Pin 14:1.

Nganong ang "Bag-ong Jerusalem" dili usa ka siyudad sa Tungang Sidlakan?

Ang Bag-ong Jerusalem maoy langitnon, dili yutan-on, kay kini nanaog "gikan sa langit gikan sa Diyos." (Pin 21:10) Busa dili kini usa ka siyudad nga tinukod sa mga tawo nga adunay literal nga mga

dalan ug mga bilding nga gitukod didto sa Tungang Sidlakan sa dapit nga nahimutangan sa karaang siyudad sa Jerusalem, nga gilaglag niadtong 70 K.P. Ang mga sakop sa pangasaw-onon nga matang, sa dihang dinhi sa yuta, giingnan nga ang ilang "pagkalungsoranon nagalungtad sa mga langit" ug nga ang ilang paglaom mao ang pagdawat sa "usa ka dili-madunoton ug wala-mahugawi ug dili-malawos nga panulondon." "Gitagana kini sa mga langit alang kaninyo," matod ni apostol Pedro. —Flp 3:20; 1Pe 1:4.

Niadtong 537 W.K.P., gilalang ni Jehova ang "bag-ong mga langit ug usa ka bag-ong yuta" sa dihang ang nahibiling mga Hudiyo gipasig-uli ngadto sa Jerusalem gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya. (Isa 65:17) Dayag nga ang pagkagobernador ni Zorobabel (usa ka kaliwat ni David) inabagan sa Hataas nga Saserdoteng si Josue, didto sa siyudad sa Jerusalem, mao ang "bag-ong mga langit" niadtong panahona. (Hag 1:1, 14; tan-awa ang LANGIT [Bag-ong mga langit ug bag-ong yuta].) Ang Bag-ong Jerusalem, uban kang Kristo diha sa iyang trono niining simbolikong siyudad, mao ang "bag-ong mga langit" nga magmando ibabaw sa "bag-ong yuta," ang tawhanong katilingban sa yuta.

Ang ebidensiya nga ang Bag-ong Jerusalem usa gayod ka langitnong siyudad dugang gipamatud-an sa panan-awon nga nakita ni Juan bahin niini. Usa ka simbolikong siyudad lamang ang may mga sukod ug kahalangdon nga sama sa Bag-ong Jerusalem. Ang patukoranan niini maoy kuwadrado, mga 555 km (345 mi) sa matag kilid, o mga 2,220 km (1,379 mi) sa tibuok palibot, nga mao, 12,000 ka estadio. Kay kuwadrado ug porma, ang siyudad may gihabogon usab nga pareho sa gitason ug gilapdon niini. Walay hinimog-tawo nga siyudad nga ang gihabogon nakaabot ngadto sa "kawanangan." Sa palibot may paril nga 144 ka maniko (64 m; 210 p) ang gihabogon. Ang paril, nga ginama sa haspe, gitukod ibabaw sa 12 ka patukoranang mga bato, bililhong mga bato nga matahom kaayo—haspe, sapiro, kalsidonya, esmeralda, sardonika, sardio, krisolito, berilo, topasyo, krisopraso, hasinto, ug amatista. Niining 12 ka patukoranang mga bato gikulit ang mga ngalan sa 12 ka apostoles sa Kordero. Ang siyudad sa sulod niining matahom nga mga paril maoy mahimayaon gayod, kay kini gihubit ingong "lunsayng bulawan nga sama sa tin-aw nga bildo," nga may halapad nga dalan nga "lunsayng bulawan, ingon sa tin-aw nga bildo." —Pin 21:12-21.

Usa ka Putli, Makahatag ug Kaayohan nga Pagmando. Ang agianan ngadto sa Bag-ong Jerusalem latas sa halangdong mga paril niini mao ang 12 ka ganghaan, tulo sa matag kilid, nga ang matag usa ginama sa dakong perlas. Bisan tuod kini nga mga ganghaan wala gayod sirad-i, "ang bisan unsa nga dili sagrado ug si bisan kinsa nga padayong nagbuhat ug dulumtanang butang ug bakak dili gayod makasulod niini; sila lamang nga nahisulat sa linukot nga basahon sa kinabuhi nga iya sa Kordero." Kini usa gayod ka balaan ug sagradong siyudad, apan walay makitang templo alang sa pagsimba, kay "ang Labing Gamhanang Diyos nga si Jehova mao man ang templo niini, mao man usab ang Kordero." Ug kini "wala magkinahanglan sa adlaw ni sa bulan nga modan-ag niini, kay ang himaya sa Diyos nagdan-ag niini, ug ang lampara niini mao ang Kordero." Ang pagmando niini ibabaw sa kanasoran makahatag kanila ug kaayohan, kay "ang kanasoran managlakaw pinaagi sa kahayag niini."—Pin 21:22-27.

BAG-ONG PAKIGSAAD. Tan-awa ang PAKIGSAAD.

BAHA. Tan-awa ang LUNOP.

BAHANDI. Ang kadagaya sa materyal nga mga kabtangan; ingon man usab ang espirituwal nga mga hiyas, mga pribilehiyo sa pag-alagad, ug pag-uyon sa Diyos.

Wala ipasiugda sa tibuok Kasulatan ang pagbaton ug materyal nga mga bahandi, apan ang gipasiugda mao ang pagbaton ug usa ka maayong baroganan uban kang Jehova nga Diyos, usa ka baroganan nga mahuptan sa usa ka tawo pinaagi sa pagpadayon sa pagbuhat sa kabubut-on sa Diyos pinasukad sa pagtuo. Gidasig ni Kristo Jesus ang uban nga mahimong "dato ngadto sa Diyos" (Luc 12:21) ug magtigom ug 'mga bahandi sa langit.' (Mat 6:20; Luc 12:33) Ang rekord sa maayong mga binuhatan sa usa ka tawo maoy sama sa mga bahandi nga gideposito niya sa Maglalalang didto sa langit, nga nagpasalig ug malungtarong mga panalangin alang sa usa nga nagbuhat niana. Ang mga tawo nga nahimong dinihogan sa espiritung mga sumusunod ni Jesu-Kristo makalaom sa "mahimayaong bahandi" sa usa ka langitnong panulondon (Efe 1:18), ug panahon sa ilang 'pagpuyo ingong langyaw' dinhi sa yuta, sila mahimong dato o dagaya sa pagtuo, gugma, pagkamaayo, ug sa ubang diyosnong mga hiyas.—Itandi ang Gal 5:22, 23; San 2:5; 1Pe 2:11, 12; 2Pe 1:5-8.

Ang Adunahang mga Patriarka. Ang matinumanong mga alagad ni Jehova nga Diyos, sama sa mga patriarkang si Abraham ug Job, wala sugoa nga motabang sa mga tawo sa gawas sa ilang mga panimalay aron sa pagsagop sa matuod nga pagsimba. Tungod niini, mopatim-aw nga ang ilang panahon pangunang gigugol sa pag-atiman sa pisikal ug espirituwal nga mga panginahanglan sa ilang tagsatagsa ka panimalay. Gipanalanginan ni Jehova ang makugihong mga paningkamot niining

iyang mga alagad maong sila nakabaton ug daghang kahayopan, daghang sulugoon, ug daghang bulawan ug plata.—Gen 12:16; 13:2; 14:14; 30:43; 32:10; Job 1:2, 3; 42:10-12.

Bisan pag adunahan, kining mga tawhana dili materyalistiko. Nasayod sila nga ang ilang materyal nga kauswagan maoy tungod sa panalangin ni Jehova nganha kanila, ug sila dili hakog sa mga bahandi. Si Abraham, human pildiha ang upat ka magkaalyadong mga hari ug mabawi ang mga manggad nga ilang nailog gikan sa Sodoma, makapauswag unta pag-ayo sa iyang bahandi. Apan iyang gidumilian ang tanyag sa hari sa Sodoma sa pagkuha sa nabawi nga mga manggad, nga nagingon: "Giisa ko ang akong kamot sa pagpanumpa kang Jehova nga Labing Hataas nga Diyos, Magmumugna sa langit ug sa yuta, nga, gikan sa usa ka lugas nga hilo hangtod sa usa ka liston sa sandalyas, wala gayod akoy kuhaon gikan sa bisan unsa nga imoha, aron nga dili ka moingon, 'Ako ang nagpadato kang Abram.' Walay bisan unsa alang kanako!" (Gen 14:22-24) Sa dihang si Job nawad-an sa tanan niyang mga hayop ug mga anak, siya mipatugbaw: "Si Jehova mihatag, ug si Jehova mikuha. Padayong dayegon ang ngalan ni Jehova."—Job 1:21.

Si Abraham, Job, ug ang uban pa nagpakita nga sila kapiyalan ug mga bahandi. Sila mga kugihan ug migamit sa ilang materyal nga mga kabtangan sa hustong paagi. Pananglitan, si Job kanunayng andam sa pagtabang sa mga kabos ug sinakit. (Job 29:12-16) Tungod sa ilang maayong tinamdan, makataronganon nga panalipdan ni Jehova nga Diyos ang iyang mga alagad aron dili matikasan sa hakog ug dalo nga mga tawo.—Gen 31:5-12; Job 1:10; Sal 105:14.

Ang Israel Magmauswagon Kon Magmasinugtanon. Sama sa matinumanong mga patriarka, ang materyal nga kauswagan sa mga Israelinhon nagdepende sa ilang padayong paghupot ug maayong relasyon uban kang Jehova nga Diyos. Si Moises hugot nga nagtambag kanila sa paghinumdom nga si Jehova nga ilang Diyos maoy naghatag kanila ug gahom aron makabaton ug bahandi. (Deu 8:18) Oo, si Jehova mao ang Usa nga naghatag ug yutang panulondon sa maong nasod nga may pakigsaad uban kaniya. (Num 34:2-12) Gitino usab niya nga sila makabaton ug ulan sa tinudlong panahon niini ug dili makaagom ug perdisyon tungod sa kawalay abot o tungod sa mga pagsulong sa kaawayng kasundalohan.—Lev 26:4-7.

Katuyoan sa Diyos nga ang Israel, kon magmasinugtanon, mahimong usa ka mauswagon nga nasod. Miingon si Moises: "Pagabuksan ni Jehova alang kanimo ang iyang maayong balay-tipiganan, ang kalangitan, aron sa paghatag ug ulan sa imong yuta sa panahon niini ug aron sa pagpanalangin sa tanang buhat sa imong kamot; ug ikaw magpahulam gayod sa daghang kanasoran, samtang ikaw dili manghulam. Ug ibutang ka ni Jehova sa ulo ug dili sa ikog; ug ikaw maibabaw lamang, ug ikaw dili mailalom, tungod kay nagpadayon ka sa pagtuman sa kasugoan ni Jehova nga imong Diyos." (Deu 28:12, 13) Ang kauswagan sa nasod nagpasidungog gayod kang Jehova, nga nahimong usa ka gamhanang pamatuod alang sa naglibot nga kanasoran nga siya mao ang "Nagapadato" (1Sa 2:7) sa iyang katawhan ug ang Balaod nga iyang gihatag kanila dili gayod matupngan sa paghatag ug kaayohan sa tanan nga nagsunod niana.

Ang pamatuod nga ang kauswagan sa Israel nagtukmod gayod sa ubang mga katawhan sa paghimaya kang Jehova giilustrar sa kahimtang ni Haring Solomon. Sa pagsugod sa iyang paghari, sa dihang gihatag kaniya ang kahigayonan nga mohangyo kon unsay iyang gusto gikan kang Jehova, siya wala mangayo ug daghang bahandi apan mihangyo ug kaalam ug kahibalo aron sa paghukom sa nasod. Si Jehova naghatag kang Solomon sa iyang hangyo ug naghatag usab kaniya ug "katigayonan ug mga bahandi ug dungog." (2Cr 1:7-12; 9:22-27) Ingong resulta, ang mga taho bahin sa kaalam ug bahandi ni Solomon nalangkit sa ngalan ni Jehova. Pananglitan, kay nakabalita kang Solomon maylabot kang Jehova, ang rayna sa Sheba miabot gikan sa halayong yuta aron sa pagtino kon tinuod ba ang mga taho bahin sa iyang kaalam ug kauswagan. (1Ha 10:1, 2) Ang iyang nakita nakatukmod kaniya sa pag-ila sa gugma ni Jehova alang sa Israel. Siya miingon: "Matuod ang pulong nga akong nadunggan sa akong yuta mahitungod kanimo ug mahitungod sa imong kaalam. Ug wala ako magbutang ug pagtuo sa mga pulong hangtod nga ako mianhi aron ang akong kaugalingong mga mata makakita; ug, tan-awa! wala sa katunga ang nasaysay kanako. Imong nalabwan sa *kaalam* ug *kauswagan* ang mga butang nga nadungog nga akong gipamatian. Malipayon ang imong mga tawo; malipayon kining imong mga alagad nga nagabarog sa imong atubangan sa kanunay, nga nagapamati sa imong kaalam! Hinaot pagadayegon si Jehova nga imong Diyos, nga may kahimuot kanimo pinaagi sa pagbutang kanimo sa trono sa Israel; tungod kay si Jehova nahigugma sa Israel hangtod sa panahong walay tino, mao nga ikaw iyang gitudlo ingong hari aron ipahamtang ang hudisyal nga hukom ug pagkamatarong."—1Ha 10:6-9.

Ingong usa ka mauswagong nasod, ang mga Israelinhon nakapahimulos sa pagkaon ug pag-inom (1Ha 4:20; Ecc 5:18, 19), ug ang ilang mga bahandi nagpanalipod kanila nga dili maagoman ang mga problema sa kakabos. (Pr 10:15; Ecc 7:12)

Apan, bisan tuod nga nahiuyon sa katuyoan ni Jehova nga ang mga Israelinhon makapahimulos ug kauswagan gumikan sa ilang kahago (itandi ang Pr 6:6-11; 20:13; 24:33, 34), gitino usab niya nga sila mapasidan-an mahitungod sa kapeligrohan sa paghikalimot kaniya ingong Tinubdan sa ilang katigayonan ug sa pagsalig sa ilang mga bahandi. (Deu 8:7-17; Sal 49:6-9; Pr 11:4; 18:10, 11; Jer 9:23, 24) Sila gipahinumdoman nga ang mga bahandi maoy temporaryo lamang (Pr 23:4, 5), dili ikahatag ngadto sa Diyos ingong lukat aron sa pagluwas sa usa gikan sa kamatayon (Sal 49:6, 7), ug walay bili ngadto sa mga patay (Sal 49:16, 17; Ecc 5:15). Gipakita kanila nga ang paghatag ug sobrang pagtagad sa mga bahandi mosangpot sa malimbongong mga binuhatan ug sa pagkawala sa pabor ni Jehova. (Pr 28:20; itandi ang Jer 5:26-28; 17:9-11.) Giawhag usab sila sa 'pagpasidungog kang Jehova pinaagi sa ilang bililhong mga butang.'—Pr 3:9.

Siyempre, ang kauswagan sa nasod wala magpasabot nga ang matag indibiduwal maoy adunahan o nga kadtong kabos wala gayod uyoni sa Diyos. Ang wala damhang mga panghitabo tingali magpatumpawak sa mga tawo ngadto sa kakabos. (Ecc 9:11, 12) Tungod sa kamatayon, ang uban nahimong mga ilo ug mga babayeng balo. Ang mga aksidente ug sakit mahimong temporaryo o permanente nga makapugong sa usa ka tawo sa paghimo sa hinungdanong buluhaton. Busa ang mga Israelinhon giawhag nga magmahinatagon sa ilang mga bahandi sa pagtabang sa mga kabos ug sa mga sinakit sa ilang taliwala.—Lev 25:35; Deu 15:7, 8; Sal 112:5, 9; Pr 19:17; tan-awa ang GASA SA KALUOY; KABOS.

Mga Bahandi Taliwala sa mga Sumusunod ni Kristo Jesus. Dili sama sa mga patriarka ug sa nasod sa Israel, ang mga sumusunod ni Jesu-Kristo gisugo sa "paghimog mga tinun-an sa katawhan sa tanang kanasoran." (Mat 28:19, 20) Ang pagtuman sa maong sugo nagkinahanglan ug panahon ug paningkamot nga mahimong magamit unta sa sekular nga mga pangagpas. Busa, ang usa ka tawo nga nagpadayon sa pagsalig sa iyang bahandi inay nga haw-asan ang iyang kaugalingon sa kabug-at aron makagamit sa iyang panahon ug mga kahinguhaan sa pagtuman niana nga buluhaton dili mahimong tinun-an ni Jesus, uban ang paglaom nga makabaton ug kinabuhi didto sa mga langit. Tungod niana ang Anak sa Diyos miingon: "Pagkalisod gayod alang niadtong may salapi nga makasulod sa gingharian sa Diyos! Sa pagkatinuod, mas sayon pa sa usa ka kamelyo nga makalusot sa mata sa igtatahing dagom kay sa usa ka datong tawo nga makasulod sa gingharian sa Diyos." (Luc 18:24, 25) Kining mga pulonga gibungat tungod sa reaksiyon sa datong batan-on nga magmamando sa dihang giingnan ni Jesus: "Ibaligya ang tanang butang nga imong nabatonan ug iapod-apod ngadto sa mga tawong kabos, ug makabaton ka ug bahandi sa mga langit; ug umari ka mahimong akong sumusunod." (Luc 18:22, 23) Ang maong datong batan-on nga magmamando obligado sa pagtabang sa kabos nga mga isigka-Israelinhon. (Pr 14:21; 28:27; Isa 58:6, 7; Eze 18:7-9) Apan ang iyang pagkadili-buot mopaambit sa iyang materyal nga mga katigayonan, nga nagagamit niini aron sa pagtabang sa uban, ug sa pagdeboto sa iyang kaugalingon nga mahimong usa ka sumusunod ni Jesu-Kristo nakababag sa iyang pagsulod sa Gingharian sa mga langit.

Apan, ang mga sumusunod ni Kristo dili magbanlod sa ilang kaugalingon sa kakabos ug dayon magsalig sa uban alang sa tabang. Hinunoa, sila maghago aron sila makaatiman sa ilang mga pamilya ug usab "adunay ikahatag sa nanginahanglan." (Efe 4:28; 1Te 4:10-12; 2Te 3:10-12; 1Ti 5:8) Sila angay nga magmakontento sa kon unsay nabatonang pagkaon ug besti, ug dili maningkamot nga madato. Si bisan kinsa nga naghatag ug pangunang pagtagad sa materyal nga mga pangagpas nameligro nga malangkit sa malimbongong mga buhat ug sa pagkawala sa ilang pagtuo tungod sa pagpasagad sa espirituwal nga mga butang. Kini nahitabo sa pipila, sumala sa mga pulong ni Pablo ngadto kang Timoteo: "Sila nga determinadong madato mangahulog sa tentasyon ug sa lit-ag ug sa daghang binuang ug makadaot nga mga tinguha, nga nagbanlod sa mga tawo sa kalaglagan ug sa kadaotan. Kay ang gugma sa salapi maoy gamot sa tanang matang sa makadaot nga mga butang, ug tungod sa pagpangab-ot niini nga gugma ang pipila nahisalaag gikan sa pagtuo ug nagtusaktusak sa ilang kaugalingon sa daghang kasakitan."—1Ti 6:9, 10.

Siyempre, ang giingon ni Jesus ngadto sa datong batan-on nga magmamando wala magpasabot nga ang usa ka Kristohanon dili mahimong magbaton ug materyal nga mga bahandi. Pananglitan, sa unang siglo K.P., ang adunahang mga Kristohanon maoy kaanib sa kongregasyon sa Efeso. Wala sugoa ni apostol Pablo si Timoteo sa pagtambag niining dato nga mga igsoon nga hikawan nila ang ilang kaugalingon sa tanang materyal nga mga butang, kondili siya misulat: "Sugoa ang mga dato niini nga sistema sa mga butang nga dili magmapahitas-on sa kaisipan, ug magbutang sa ilang paglaom, dili sa walay-kasegurohang bahandi, kondili sa Diyos, nga dagayang naghatag kanato sa tanang butang aron atong pagakalipayan; nga magbuhat sa maayo, nga magmadato sa maayong mga buhat, nga magmahinatagon, andam sa pagpaambit, nga maampingong magtipig alang sa ilang kaugalingon ug usa

ka maayong patukoranan alang sa umalabot, aron sila makapangupot pag-ayo sa tinuod nga kinabuhi.” (1Ti 6:17-19) Busa kining adunahang mga Kristohanon kinahanglang magbantay sa ilang tinamdan, nga magbutang sa mga bahandi diha sa hustong dapit niini ug magagamit niini nga madagayaon sa pagtabang sa uban.

Dili-matarong nga mga Bahandi. Gipakita ni Jesus nga ang usa ka tawo dili mahimong ulipon sa Diyos kon ang Bahandi maoy iyang agalon. (Mat 6:24) Giawhag niya ang iyang mga mamiminaw: “Paghimo kamog mga higala alang sa inyong kaugalingon pinaagi sa dili-matarong nga mga bahandi, aron nga, inigkahurot niana, kamo ilang dawaton ngadto sa walay kataposang puloy-anang mga dapit.” (Luc 16:9) Sanglit ang pagpanag-iya o ang tinguha sa pagbaton ug materyal nga mga bahandi mahimong motultol sa kalapasan, lagmit mao kini ang hinungdan kon nganong gitawag kini nga “dili-matarong nga mga bahandi,” kon itandi sa espirituwal nga mga bahandi. Dugang pa, ang materyal nga mga bahandi, ilabina ang salapi, sa pagkatinuod gipanag-iya ug nailalom sa pagkontrolar ni “Cesar,” kinsa maoy nagluwat ug salapi ug naghatag ug tinong bili niini. Ang maong mga bahandi maoy lumalabay lamang, ug ang pagkahanaw niini lagmit maagoman tungod sa ekonomikanhong mga kahimtang o ubang mga sirkumstansiya. Busa, ang tawo nga nagbaton sa maong mga bahandi dili angayng magbutang sa iyang pagsalig niini, ni gamiton niya kini ingon sa paggamit niini sa kalibotan sa katibuk-an alang sa hakog nga mga katuyoan, sama sa pagtigom ug daghan pa gayod nga mga bahandi. (1Co 7:31) Hinunoa, siya magmaalisto ug magmakugihon sa pagpakighigala sa mga tag-iya sa walay kataposang puloy-anang mga dapit.

Ang mga tag-iya sa “walay kataposang puloy-anang mga dapit” mao si Jehova nga Diyos ug ang iyang Anak nga si Kristo Jesus. (Itandi ang Ju 6:37-40, 44.) Ang mga tawo nga dili mogamit sa ilang “dili-matarong nga mga bahandi” sa hustong paagi (sama sa pagtabang niadtong nanginahanglan ug sa pagpauswag sa “maayong balita”; Gal 2:10; Flp 4:15) dili gayod mahimong mga higala sa Diyos ug sa iyang Anak, si Kristo Jesus. Ang ilang dili-matinumanong paggamit sa dili-matarong nga mga bahandi magpakita nga sila dili takos piyalan ug espirituwal nga mga bahandi. (Luc 16:10-12) Ang maong mga tawo dili gayod mahimong maayo nga mga piniyalan sa dili-takos nga kalulot sa Diyos, nga mag-apod-apod ug espirituwal nga mga bahandi ngadto sa uban.—1Pe 4:10, 11.

BAHARUMNON [Taga- (Iya sa) Bahurim]. Usa ka lumad sa balangay sa Bahurim. Si Azmavet, nga usa sa gamhanang mga tawo ni David, naggikan niining dapita ug gitawag nga “Baharumnon” sa 1 Cronicas 11:33 ug “Bar-humnon” sa 2 Samuel 23:31. Si Simei, ang nagpasipala sa mikalagiw nga si Haring David, maoy usa usab ka Baharumnon. —2Sa 19:16; 1Ha 2:8; tan-awa ang BAHURIM.

BAHEB. Lagmit nga usa ka dapit nga wala mahibaloi karon duol sa Arnon, didto “sa Supa.”—Num 21:14.

BAHURIM [Pinili]. Usa ka balangay sa Bukid sa mga Olibo, nga nahimutang sa A nga kiliran sa karaang dalan paingon sa Jerico ug sa Jordan. Gituohan kini sa kadaghanan nga mao ang Ras et-Tmim, 2 km (mga 1 mi) sa AS sa Patukoranan sa Templo.

Ang naghilak nga si Paltiel misunod sa paglakaw sa anak nga babaye ni Saul nga si Mikal hangtod sa Bahurim sa dihang siya gibalik kang Haring David. Ang mando ni Heneral Abner: “Lakaw, pauli!” igo na aron siya mopauli nianang higayona. (2Sa 3:16) Sa ulahi, si David, sa dihang mibiya sa Jerusalem tungod sa pakigkunsabo sa iyang anak nga lalaki nga si Absalom batok kaniya, mitabok sa bul-oganang walog sa Kidron, mitungas “sa tungasanan sa mga Olibo,” nga mitabok saylo pa sa kinatumyan, ug nahiabot sa Bahurim. (2Sa 15:23, 30; 16:1, 5) Dinhi si Simei, ang Benjaminhong paryente ni Saul, milakaw ubay sa kiliran sa bukid, nanghimaraot kang David, nagbato, ug nagsaliyab ug abog. (2Sa 16:5-13; 19:15-23) Ang Bahurim mao usab ang dapit diin si Ahimaaz ug Jonatan, ang mga anak nga lalaki ni Zadok ug Abiatar, kinahanglang motago sulod sa atabay sa usa ka tawo sa dihang sila miadto aron sa paghatod ug mensahe ngadto kang Haring David.—2Sa 15:27; 17:17-20.

BAKA [Heb., *pa·rah′; ’e′leph* (Deu 7:13); *‘egh·lah′,* dumalagang baka]. Ang baka nakatabang pag-ayo sa ekonomiya sa mga Israelinhon. Gawas nga usa kini ka igguguyod nga hayop, ang baka gipabilhan tungod sa gatas niini, nga gikan niini mabatonan ang ubang komon nga mga pagkaon, lakip ang keso, mantekilya, ug *buttermilk.* (Num 19:2; Isa 7:21, 22) Lain pa, ang panit mahimong gamiton sa paghimog lainlaing mga kasangkapan nga gama sa panit.

Usahay ihalad ang mga dumalagang baka, o mga nating baka. (Gen 15:9; 1Sa 6:14; 16:2) Ang mga abo sa tibuok mapulang baka, nga gisunog sa gawas sa kampo, nahimong usa ka sambog alang sa “tubig sa paghinlo” sa Israel. (Num 19:2, 6, 9) Mahitungod sa wala masulbad nga kaso sa pagbuno, ang hawas nga mga ansiyano sa lungsod nga kinadul-an sa gipatay kinahanglang mag-ihaw ug usa ka batang baka didto sa usa ka wala matikad nga bul-oganang walog ug dayon manghunaw sa

ibabaw sa pataying lawas niini samtang nagpamatuod sa ilang pagkainosente sa krimen.—Deu 21:1-9.

Diha sa Kasulatan makita ang nagkalainlaing masambingayon nga paggamit sa baka o nating baka. Ang pito ka tambok ug pito ka niwang nga mga baka sa damgo ni Paraon gipatin-aw nga nagpunting sa pito ka tuig nga kadagaya nga sundan sa pito ka tuig nga gutom. (Gen 41:26, 27) Gihisgotan ni Samson ang iyang sinayorang pangasawonon ingong iyang dumalagang baka nga gigamit sa pagdaro sa 30 ka abay nga lalaki sa pamanhonon aron makahubad sa iyang tigmo.—Huk 14:11, 12, 18.

Ang mga babayeng mangangagaw nga mahigugmaon sa kaluho nga nagpuyo sa Samaria gihisgotan ingong "mga baka sa Basan." (Am 3:15; 4:1) Si Epraim gipakasama sa "usa ka namanso nga nating baka nga mahigugmang mogiok." (Os 10:11) Kini nga pagtandi adunay dugang kahulogan kon tagdon ang kahimtang nga kaniadto ang mga hayop nga naggiok dili busalan ug, busa, makakaon sa mga lugas, sa ingon makadawat ug direkta ug dihadihang mga kaayohan tungod sa ilang paghago. (Deu 25:4) Tungod kay nanambok ingong resulta sa panalangin sa Diyos, ang Israel "mitindak," mirebelde batok kang Jehova (Deu 32:12-15), ug busa, haom nga gihisgotan ingong usa ka gahian nga baka, usa ka baka nga dili buot mosangon sa yugo. (Os 4:16) Ang Ehipto gipakasama sa usa ka matahom nga nating baka nga makaagom ug kalaglagan diha sa kamot sa mga Babilonyanhon. (Jer 46:20, 21, 26) Ang mga Babilonyanhon, sa ilang pagpangagaw sa 'panulondon sa Diyos,' ang Juda, gipakasama sa usa ka abtik nga nating baka nga nagpanikad diha sa lapyo nga balili.—Jer 50:11.

Sumala sa tagna, ang malinawon nga mga kahimtang nga modangat tungod sa pagmando sa Mesiyas, si Kristo Jesus, tukmang gilarawan pinaagi sa malinawong relasyon tali sa aghop nga baka ug sa bangis nga oso.—Isa 11:7; tan-awa ang TORONG BAKA; NATING BAKA.

BAKAK. Ang kaatbang sa kamatuoran. Ang pagpamakak kasagarang naglangkit sa pagsulti ug dili tinuod ngadto sa usa ka tawo nga may katungod sa pagkahibalo sa kamatuoran ug nagbuhat niana uban ang tuyo sa paglimbong o sa pagdaot kaniya o sa laing tawo. Ang pagpamakak dili gayod kanunayng binaba. Kini usab mahimong ikapakita pinaagi sa buhat, nga mao, ang usa ka tawo lagmit magkinabuhi diha sa kabakakan. Ang Hebreohanong berbo nga adunay ideya sa pagsulti sa kon unsay dili-tinuod mao ang *ka·zav'*. (Pr 14:5) Ang laing Hebreohanong berbo nga *sha·qar'* nagkahulogang "makiglabot o molihok nga binakak," ug ang nombre nga porma gihubad nga "bakak; limbong; kabakakan." (Lev 19:11, 12; Sal 33:17; Isa 57:4) Ang Hebreohanong pulong nga *shaw'*, nga usahay gihubad nga "kabakakan; bakak," pangunang nagtumong sa usa ka butang nga walay kapuslanan, kawang, walay-bili. (Sal 12:2; Deu 5:20; Sal 60:11; 89:47; Isa 1:13) Ang Hebreohanong berbo nga *kachash'* (manglimbong) dayag nga adunay paninugdang kahulogan nga "magpakyas." (Lev 19:11; Os 9:2) Ang Gregong termino nga *pseu'dos* ug ang kaamgid nga mga pulong adunay kalambigitan sa pagpamakak ug kabakakan.

Ang amahan, o tigmugna, sa pagpamakak mao si Satanas nga Yawa. (Ju 8:44) Ang kabakakan nga iyang gipasa pinaagi sa usa ka halas ngadto sa unang babaye nga si Eva sa kataposan nagpahinabog kamatayon kang Eva ug sa iyang bana nga si Adan. (Gen 3:1-5, 16-19) Ang maong unang pagpamakak maoy tungod sa hinakog ug sayop nga tinguha. Kini gidisenyo aron ang gugma ug pagkamasinugtanon sa unang tawhanong paris mahiadto sa usa nga bakakon, kinsa nagpresentar sa iyang kaugalingon nga usa ka manulonda sa kahayag, usa ka maghahatag. (Itandi ang 2Co 11:14.) Ang tanang ubang madinaoton nga pagpamakak nga gipamulong sukad niadtong panahona sa susama maoy resulta sa pagkahakog ug sa sayop nga tinguha. Ang mga tawo mamakak aron makalingkawas sa nahiangay nga silot, aron makabenepisyo apan sa ikadaot sa uban, ug aron makaangkon o makahupot ug pipila ka bentaha, materyal nga mga balos, o pagdayeg sa mga tawo.

Ilabinang seryoso mao ang relihiyosong kabakakan, sanglit kini magpameligro sa umalabot nga kinabuhi sa mga tawo nga malimbongan niini. Miingon si Jesu-Kristo: "Alaot kamo, mga eskriba ug mga Pariseo, mga salingkapaw! tungod kay ginatadlas ninyo ang dagat ug ang mamalang yuta aron makahimog usa ka kinabig, ug sa dihang siya mahimo na, inyong ginahimo siya nga doble pa kaangayan nga mahiagom sa Gehenna kay kaninyo." (Mat 23:15) Ang pagbaylo sa kamatuoran sa Diyos alang "sa bakak," ang kabakakan sa idolatriya, makapahimo sa usa ka tawo nga usa ka mamumuhat sa kon unsay makadaot ug mangil-ad.—Rom 1:24-32.

Ang kahimtang sa relihiyosong mga pangulo sa Judaismo panahon sa yutan-ong ministeryo ni Jesus nagpakita kon unsay mahitabo kon ang usa mobiya sa kamatuoran. Sila naglaraw sa pagpapatay kang Jesus. Unya, sa dihang siya gibanhaw, gihiphipan nila ang mga sundalo nga nagbantay sa lubnganan aron ilang ililong ang kamatuoran ug isabwag ang bakak bahin sa pagkahanaw sa lawas ni Jesus.—Mat 12:14; 27:1, 2, 62-65; 28:11-15; Mar 14:1; Luc 20:19.

Si Jehova nga Diyos dili makabakak (Num 23:19; Heb 6:13-18), ug siya nagadumot sa "bakakon nga dila." (Pr 6:16-19) Ang iyang balaod ngadto sa mga Israelinhon naglatid nga pagabayran ang nahimong mga kadaot gumikan sa pagpanglimbong o sa madinaoton nga pagpamakak. (Lev 6:2-7; 19:11, 12) Ug ang usa ka tawo nga nagsaksi ug bakak kinahanglang makadawat sa silot nga iyang gitinguhang ipahamtang sa laing tawo tungod sa iyang mga pagpamakak. (Deu 19:15-21) Ang panglantaw sa Diyos bahin sa madinaoton nga pagpamakak, sumala sa makita sa Balaod, wala mausab. Kadtong nagtinguha nga makabaton sa iyang paguyon dili magbatasan sa pagpamakak. (Sal 5:6; Pr 20:19; Col 3:9, 10; 1Ti 3:11; Pin 21:8, 27; 22:15) Sila dili mahimong magkinabuhi sa kabakakan, nga moangkon nga nahigugma sa Diyos samtang nagdumot sa ilang igsoon. (1Ju 4:20, 21) Tungod kay ilang gibakakan ang balaang espiritu, si Ananias ug ang iyang asawa namatay.—Buh 5:1-11.

Hinuon, ang mga tawo nga sa daklit nadaog sa pagsultig bakak, dili awtomatiko nga nahimong sad-an sa usa ka dili-mapasaylo nga sala. Ang kahimtang ni Pedro, sa paglimod kang Jesus sa tulo ka higayon, nagpakita nga kon ang usa ka tawo tinuod nga mahinulsolon, ang Diyos magpasaylo kaniya.—Mat 26:69-75.

Bisan tuod ang madinaoton nga pagpamakak tinong gihukman sa Bibliya, kini wala magpasabot nga ang usa ka tawo obligado sa pagtug-an sa matuod nga impormasyon ngadto sa mga tawo nga walay katungod niana. Si Jesu-Kristo nagtambag: "Ayaw ihatag sa mga iro ang butang balaan, ni iitsa atubangan sa mga baboy ang inyong mga perlas, aron dili gayod nila kini yatakyatakan ilalom sa ilang mga tiil ug mosumbalik ug mowataswatas kaninyo." (Mat 7:6) Maoy hinungdan nga sa pipila ka okasyon si Jesus nagdumili sa paghatag ug bug-os nga detalye o direktang mga tubag sa pipila ka pangutana kon ang pagbuhat niana makapahinabog wala kinahanglana nga kadaot. (Mat 15:1-6; 21:23-27; Ju 7:3-10) Dayag nga ang gihimo ni Abraham, Isaac, Rahab, ug Eliseo sa paglimod o sa paglilong sa bug-os nga mga kamatuoran gikan sa dili mga magsisimba ni Jehova angay nga pagalantawon sa samang paagi.—Gen 12:10-19; kap 20; 26:1-10; Jos 2:1-6; San 2:25; 2Ha 6:11-23.

Gitugot ni Jehova nga Diyos nga "masayop" ang mga tawo nga nagpalabi sa kabakakan "aron sila managpanuo sa bakak" inay sa maayong balita bahin kang Jesu-Kristo. (2Te 2:9-12) Kini nga prinsipyo giilustrar sa kon unsay nahitabo mga kasiglohan una pa niana maylabot sa Israelinhon nga si Haring Ahab. Ang namakak nga mga manalagna nagpasalig kang Ahab sa kalamposan sa gubat batok sa Ramot-gilead, samtang ang manalagna ni Jehova nga si Micaias nagtagna ug katalagman. Ingon sa gipadayag sa panan-awon ngadto kang Micaias, gitugotan ni Jehova ang usa ka espiritung linalang nga mahimong "usa ka malimbongong espiritu" diha sa baba sa mga manalagna ni Ahab. Sa ato pa, kini nga espiritung linalang migamit sa iyang gahom nganha kanila aron sila mamulong, dili sa kamatuoran, kondili sa kon unsay buot nilang isulti ug kon unsay buot ni Ahab nga madungog gikan kanila. Bisan pag gipasidan-an na, si Ahab mipalabi nga malimbongan sa ilang mga pagpamakak ug gibugtian kini sa iyang kinabuhi. —1Ha 22:1-38; 2Cr 18.

BAKBAKAR [lagmit, Dakong Tibod]. Usa ka Levihanon nga nagpuyo sa Jerusalem human sa pagkadestiyero didto sa Babilonya.—1Cr 9:3, 14, 15, 34.

BAKBUK [Tibod]. Katigulangan sa pipila ka Netinim nga mibalik sa Jerusalem kauban ni Zorobabel niadtong 537 W.K.P.—Esd 2:43, 51; Neh 7:53.

BAKBUKIAS [Tibod ni Jah].

1. Usa ka Levihanon nga mibalik sa Jerusalem uban ni Zorobabel ug nag-alagad ingong usa ka bantay. (Neh 12:1, 9) Lagmit mao ra ang Num. 2.

2. Usa ka Levihanong bantay nga gitala ingong pangulo sa balay sa amahan.—Neh 12:23, 25; tanawa ang Num. 1.

3. Usa ka Levihanon, lagmit kauban sa mga mag-aawit, nga gipili nga mopuyo sa Jerusalem ilalom ni Nehemias.—Neh 11:17, 18.

BAKI [Heb., *tsephar·de'a'*; Gr., *ba'tra·khos*]. Usa ka walay ikog nga linalang nga mabuhi sa tubig ug sa mamala, hamis ug panit ug may taas, undanong pangulahiang mga tiil nga panglukso. Sa Hebreohanong Kasulatan ang mga baki gihisgotan lamang maylabot sa ikaduhang hampak nga gipadangat ni Jehova sa Ehipto (Ex 8:1-14; Sal 78:45; 105:30), nga, sama sa ubang mga hampak, maoy usa ka paghukom ngadto sa mga bathala nga ginasimba sa maong yuta. (Ex 12:12) Ang baki maoy sagrado alang kang Heqt, usa ka Ehiptohanong diyosa nga gihulagwayng baki ang ulo.

Sa Pinadayag 16:13 ang "mahugawng inspirado nga mga pahayag" gipakasama sa mga baki. Tukma kini, kay ang mga baki maoy mahugaw nga pagkaon sumala sa Moisesnong Balaod.—Lev 11:12.

BAKOL, PIANG. Ang pagkabakol maoy usa ka pisikal nga depekto nga makapugong sa usa ka tawo sa paglakaw nga normal. Kini tingali maoy sukad pa sa pagkahimugso tungod sa kinaiyanhong mga depekto (Buh 3:2; 14:8), apan sa

kadaghanang kahimtang kini maoy tungod sa mga aksidente o mga sakit.

Aaronikong Pagkasaserdote. Kon bakol ang usa ka kaliwat ni Aaron, siya dili makaalagad ingong saserdote, apan siya tugotan sa pagkaon gikan sa mga kalan-ong gitagana alang sa mga saserdote ingong ilang sustento. (Lev 21:16-23) Si Jehova naglatid ug hataas nga sukdanan sa pisikal nga kahimsog alang sa iyang mga saserdote, tungod kay sila naghawas kaniya diha sa iyang sangtuwaryo. Busa, si Kristo usab, ang dakong Hataas nga Saserdote, maoy "maunongon, walay sala, wala mahugawi, nahimulag sa mga makasasala." —Heb 7:26.

Mga Halad. Gidili usab ubos sa Balaod ang paghalad ug bisan unsang hayop nga piang, tungod kay kini nga mga halad naglandong sa hingpit nga halad ni Kristo. (Deu 15:21; Lev 22:19, 20) Kini nga balaod gilapas sa apostatang mga Israelinhon, nga tungod niana sila gibadlong sa Diyos, nga nag-ingon: "Sa dihang naghalad kamo ug hayop nga piang [kamo moingon]: 'Kana dili daotan.' Dad-a kana, palihog, ngadto sa imong gobernador. Mahimuot kaha siya kanimo, o magadawat kaha siya kanimo nga maluloton? . . . Ikalipay ko ba kini gikan sa inyong kamot?" (Mal 1:8, 13) Ang apostol dayag nga nagpadapat niini nga kinahanglanon sa espirituwal nga paagi ngadto sa mga Kristohanon, nga nangamuyo kanila: "Itugyan ang inyong mga lawas nga usa ka halad nga buhi, balaan, dalawaton sa Diyos, usa ka sagradong pag-alagad uban sa inyong gahom sa pagpangatarongan."—Rom 12:1.

Pagkapiang ni Jacob. Sa dihang si Jacob mga 97 anyos na, siya nakiglayog sa tibuok gabii sa usa ka nagmateryalisar nga manulonda sa Diyos. Siya midaog sa paghawid sa manulonda hangtod nga ang manulonda naghatag kaniya ug panalangin. Panahon sa maong pakigtigi, gitandog sa manulonda ang piyakpiyak sa lutahan sa paa ni Jacob, maong kini nalisa. Ingong resulta si Jacob nagtakiang. (Gen 32:24-32; Os 12:2-4) Human niadto, gipahinumdoman si Jacob nga bisan tuod siya "nakigtigi sa Diyos [manulonda sa Diyos] ug sa mga tawo mao nga [siya] sa kataposan midaog," sumala sa giingon sa manulonda, siya sa pagkatinuod wala makabuntog sa gamhanang manulonda sa Diyos. Tungod lamang sa katuyoan ug pagtugot sa Diyos nga si Jacob gitugotan nga makigtigi sa manulonda, aron mapamatud-an ang dakong pagpabili ni Jacob sa pagtinguha sa panalangin sa Diyos.

Konsiderasyon. Gipasiugda sa Kasulatan ang paghatag ug konsiderasyon sa mga bakol. Si Job miingon nga bisan sa iyang hamugaway nga kahimtang, 'ako nahimong mga tiil alang sa bakol.' (Job 29:15) Si Jesus ug ang iyang mga tinun-an naluoy sa mga masakiton ug sa bakol, ug daghan sa maong mga tawo ang gipang-ayo nila. —Mat 11:4, 5; 15:30, 31; 21:14; Buh 3:1-10; 8:5-7; 14:8-10.

Masambingayon ug Mahulagwayong mga Paggamit. Ang mga Jebusihanon nagpadayag sa ilang mapasigarbohong pagsalig sa kahilwas sa ilang kuta sa dihang ilang gitamay si David: "'Dili ka makasulod dinhi, apan ang mga buta ug ang mga bakol mag-abog kanimo,' sila naghunahuna: 'Si David dili makasulod dinhi.'" Sila lagmit nagbutang sa maong mga tawo sa ibabaw sa paril ingong mga tigdepensa, sumala sa gipahayag ni Josephus (*Jewish Antiquities,* VII, 61 [iii, 1]), ug mao kini ang hinungdan nga si David miingon: "Ang bisan kinsa nga makapukan sa mga Jebusihanon, agi sa tunel sa tubig, patagboa siya sa mga bakol ug sa mga buta, nga mga dulumtanan sa kalag ni David!" Kini nga mga bakol ug mga buta maoy simbolo sa pag-insulto sa mga Jebusihanon kang David ug, mas grabe pa, sa ilang pagtamay sa kasundalohan ni Jehova. Gidumtan ni David ang mga Jebusihanon, lakip ang ilang mga bakol ug mga buta, tungod sa maong pagkamapasigarbohon. Lagmit iyang gitawag nga 'mga bakol ug mga buta' ang Jebusihanong mga pangulo agig pagyubit.—2Sa 5:6-8.

Bahin sa giingon sa bersikulo 8, "Mao nga sila miingon: 'Ang buta ug ang bakol dili makasulod sa balay,'" ubay-ubay nga pagpatin-aw ang gihatag. Diha sa teksto, wala isulti nga si David ang nagpahayag niini ug lagmit nagpasabot nga gimugna sa uban kini nga panultihon bahin niadtong kinsa, sama sa mga Jebusihanon, nanghambog o sobrang nagsalig sa ilang hilwas nga kahimtang. O kaha ang panultihon tingali nagkahulogang, 'Walay usa nga nakiglabot sa gikasilagang katawhan nga sama sa mga Jebusihanon ang makasulod.' Ang uban naghubad niini nga teksto, "tungod kay ang mga buta ug ang mga bakol nagpadayon sa pag-ingon, Siya dili makasulod niini nga balay," o, "Tungod kay sila miingon, bisan ang mga buta ug mga bakol, Siya dili makasulod sa balay."—*Synopsis of Criticisms* ni Barrett, London, 1847, Tomo II, Bahin II, p. 518; panaplin sa *KJ.*

Sa ulahing hitabo, gisukna ni Elias ang mga Israelinhon: "Hangtod kanus-a ba nga kamo magakiangkiang sa duha ka lainlaing hunahuna? Kon si Jehova mao ang matuod nga Diyos, sumunod kamo kaniya; apan kon si Baal man, sumunod kamo kaniya." Nianang panahona ang mga Israelinhon nangangkon nga sila nagsimba kang Jehova apan sa samang higayon nagsimba kang Baal. Ang ilang paagi sa pagkinabuhi nagtakiang ug naghunonghunong, sama sa linaktan sa usa ka tawong bakol. Sa misunod nga panagtigi, sa dihang ang mga manalagna ni Baal wala molampos sa ilang

paningkamot sukad sa buntag hangtod sa udto sa pagpatubag sa ilang diyos kanila, "sila nagkiangkiang palibot sa halaran nga ilang gihimo." Kini lagmit maoy matamayong paghubit sa rituwalistikong sayaw o pagluksolukso sa panatikong mga magsisimba ni Baal, o lagmit nga sila nagtakiang tungod sa kakapoy gumikan sa ilang taas ug kawang nga rituwal.—1Ha 18:21-29.

Ang pagtakiang, pagkabakol, ug ang pagkapandol gigamit nga mahulagwayon aron sa pagtumong sa paghunong-hunong o pagkamabalhinon sa gisubayng dalan sa kinabuhi, katuyoan, o sinultihan sa usa ka tawo. Si Bildad, nga nagpasidaan kunohay kang Job bahin sa mga kapeligrohan nga anaa sa iyang unahan, miingon bahin sa usa ka tawo nga misubay sa usa ka daotang dalan: "Ang katalagman andam sa paghimo kaniya nga magtakiang." (Job 18:12) Sa susamang mahulagwayong pagkasulti si David ug Jeremias naghisgot sa ilang mga kaaway nga nagpaabot nga sila magparagparag, nga nagbantay nga sila magtakiang, aron nga, matod pa sa mga kaaway ni Jeremias, "kita makadaog batok kaniya ug kita makapanimalos kaniya." (Jer 20:10; Sal 38:16, 17) Buot makita sa mga kaaway ni Jesu-Kristo nga siya masayop o masipyat sa iyang isulti aron ilang mabitik siya.—Mat 22:15.

Gigamit ingong panultihon. "Ingon sa usa nga nagaputol sa iyang mga tiil [nga magpabakol kaniya], ingon sa usa nga nagainom ug kapintasan, mao siya nga nagatugyan sa mga butang ngadto sa kamot sa hungog," matod sa maalamon nga si Haring Solomon. Sa pagkatinuod, ang tawo nga magpatrabaho ug usa ka tawong hungog aron sa pagdumala sa bisan unsang proyekto alang kaniya nagahimog dakong perdisyon sa iyang kaugalingong intereses. Tinong iyang makita nga mahugno ang iyang giplanong buluhaton, nga maghatag ug kadaot kaniya.—Pr 26:6.

Ang Proverbio nagpadayon sa susamang sambingay: "Nakakalos ba ug tubig ang mga tiil sa bakol? Nan adunay usa ka proverbio sa baba sa hungog nga mga tawo." (Pr 26:7) Sa karaang mga panahon, ilabina sa mga siyudad nga gitukod ibabaw sa mga bungdo, sagad nga gikinahanglang mokanaog pinaagi sa usa ka hagdan o sa usa ka taas nga hagdanan aron makakalos ug tubig gikan sa atabay. Ang usa ka hungog nga tawo nga mosulay sa pagsulti o sa paggamit sa usa ka proverbio maoy dili angayan ug dili epektibo sama sa usa ka tawong bakol nga mosulay sa pagkalos ug tubig agi sa usa ka hagdanan.

Ang karaang nasod sa Diyos. Sa paghisgot sa pagpasig-uli sa iyang katawhan, si Jehova misaad sa pagpalig-on kanila aron mobiya sa Babilonya ug mohimo sa peligrosong panaw balik sa biniyaan nga Jerusalem. Ang bisan unsang espirituwal nga pagkabakol, pagpanuko, o pagduhaduha pagahanawon. Pinaagi sa manalagnang si Isaias, ang Diyos nagdasig kanila: "Nianang panahona ang bakol mosaka ingon sa laking osa." (Isa 35:6) Ang nasod sa Diyos nagtakiang ug nasukamod ngadto sa pagkabihag, apan "nianang adlawa," miingon si Jehova, "akong tigomon ang nagtakiang; . . . ug ang nagtakiang akong himoon nga nahibilin, ug siya nga gidala sa halayo akong himoon nga usa ka gamhanang nasod."—Miq 4:6, 7; Sof 3:19.

Dugang nga naghupay sa iyang katawhan, si Jehova misaad, ingong ilang Hari, sa pagpanalipod kanila gikan sa mga manunulong. Iyang gihubit ang kawalay mahimo sa mga kaaway sa Zion ingong sama sa usa ka barko nga ang mga kasangkapan nanglugak, ang palo nagtawogtawog, ug ang layag natangtang. Unya siya miingon: "Nianang higayona bisan ang daghang inagaw sa gubat [sa mga kaaway] pagabahinbahinon; ang mga bakol makakuha gayod ug dakong inagaw." Daghan gayod kaayong mga inagaw unya nga kadtong sagad wala makigbahin sa pagkuhag inagaw makahimo na nianang panahona sa pag-ambit.—Isa 33:23.

Konsiderasyon alang sa mga bakol o piang sa espirituwal. Ang Kristohanong magsusulat sa sulat ngadto sa mga Hebreohanon naghisgot nga sa ilang taliwala adunay daghang dili hamtong sa espirituwal, nga angay untang mohimog dugang nga pag-uswag. (Heb 5:12-14) Dayon, human hisgoti ang bahin sa disiplina, siya miingon: "Tulira ang mga alagianan sa inyong mga tiil, aron nga ang piang dili malisa, kondili mamaayo hinuon." (Heb 12:13) Bisan gani ang mga malig-on kinahanglang magbantay pag-ayo kon sa unsang paagi sila magkinabuhi ingong Kristohanon, aron nga ang mahuyang, mga "bakol" o "piang" sa espirituwal dili mapandol o masakitan. Kon kadtong malig-on sa pagtuo mogamit sa ilang espirituwal nga kagawasan sa pagbuhat sa pipila ka butang nga subay sa balaod, kadtong mahuyang sa pagtuo lagmit mapandol tungod sa ilang mga gibuhat.—Rom 15:1.

Gihatag ni apostol Pablo ang usa ka panig-ingnan niini nga prinsipyo bahin sa pagkaon ug sa pag-inom. (Rom 14:13-18, 21) Niining tekstoha siya, sa bahin, nagtambag: "Himoa kini nga inyong desisyon, nga dili magbutang atubangan sa igsoon ug kapandolan o hinungdan sa pagkadagma." Siya miingon: "Maayo nga dili mokaon ug karne o moinom ug bino o mobuhat ug bisan unsang butang nga ikapandol sa imong igsoon."—Itandi ang 1Co 8:7-13.

Sa laing bahin, gipakita sa apostol nga ang usa ka Kristohanon angayng maglig-on sa iyang espirituwal nga 'mga tiil' aron siya dili magtakiang o mapandol sa mga nahitabo o sa gihimo sa uban.

Kinahanglang palig-onon niya ang iyang kaugalingon aron makalahutay sa pagkinabuhi ingong Kristohanon. Si Pablo nag-ingon: "Dili ipakaubos sa usa nga nagakaon ang usa nga wala mokaon, ug dili pagahukman sa usa nga wala mokaon ang usa nga nagakaon, kay kana siya gidawat sa Diyos." (Rom 14:3) Kini nga prinsipyo gipahayag sa salmista: "Ang dagayang pakigdait iya niadtong nahigugma sa imong balaod, ug alang kanila walay kapandolan." (Sal 119:165) Kadtong nahigugma sa balaod sa Diyos dili magtakiang gumikan sa espirituwal nga pagkabakol tungod sa bisan unsang butang.

Bug-os nga Pagkaayo. Ang pagkabakol nahimong hinungdan sa daghang luha. Maingon nga si Jesu-Kristo nag-ayo sa daghang bakol o baldadong mga tawo samtang dinhi pa sa yuta, nga nag-ayo pa gani sa nakuyos nga mga sangkap sa lawas (Mar 3:1, 5; itandi ang Luc 22:50, 51), pinaagi sa "usa ka bag-ong langit" himoon pag-usab sa Anak sa Diyos ang samang pagpang-ayo. Kini iyang himoon sa bug-os ingong Hataas nga Saserdote ug Hari nga gitudlo sa Diyos, nga magapahid sa tanang luha gikan sa mga mata sa katawhan. —Mat 8:16, 17; Pin 21:1, 4.

BAKOS. Tan-awa ang HINAGIBAN, ARMADURA; BESTI.

BALA. Tan-awa ang BAALA Num. 3.

BALAAM [lagmit, Usa nga Nagalamoy]. Anak nga lalaki ni Beor, sa ika-15 nga siglo W.K.P. Siya nagpuyo sa Aramaeanhon nga lungsod sa Petor sa ibabaw nga bahin sa Walog sa Euprates ug duol sa Suba sa Sajur. Bisan tuod dili usa ka Israelinhon, si Balaam may diyutayng kahibalo ug pag-ila nga si Jehova mao ang matuod nga Diyos, nga sa usa ka higayon nagsulti bahin kaniya ingong si "Jehova nga akong Diyos." (Num 22:5, 18) Tingali, kini tungod kay ang debotadong mga magsisimba ni Jehova (si Abraham, Lot, ug Jacob) nagpuyo kanhi sa kasilinganan sa Haran, dili layo sa Petor.—Gen 12: 4, 5; 24:10; 28:5; 31:18, 38.

Gisalikway ni Balaam ang tanyag sa unang delegasyon gikan sa Moabihanong hari nga si Balak, nga nagdala ug "bayad alang sa pagpanag-an," nga nag-ingon: "Si Jehova dili motugot nga ako mokuyog kaninyo." (Num 22:5-14) Sa dihang ang "laing mga prinsipe nga mas daghan ug dungganon pa kay sa nauna" miabot (Num 22:15), ug si Balaam nagpakisayod pag-usab sa Diyos kon siya ba mokuyog, si Jehova miingon: "Bangon, kuyog kanila. Apan ang pulong lamang nga akong isulti kanimo ang imong isulti."—Num 22:16-21; Miq 6:5.

Sa pagpaingon didto ang manulonda ni Jehova mibarog sa tulo ka higayon diha sa dalan, nga tungod niana ang asno ni Balaam sa una nga higayon mitipas paingon sa usa ka uma, sunod gipiit ang tiil ni Balaam nganha sa usa ka paril, ug sa kataposan kini milubog. Katulo gibunalan ni Balaam ang hayop, nga niana kini milagroso nga misultig pagtutol. (Num 22:22-30) Sa kataposan, nakita ni Balaam ang manulonda ni Jehova, nga nagpahayag: "Ako migula aron sa pagsanta kanimo, kay ang imong dalan maoy supak gayod sa akong kabubut-on." Apan sa makausa pa si Jehova nagtugot kang Balaam sa pagpadayon sa iyang gipiling dalan.—Num 22:31-35.

Sukad sa sinugdan hangtod sa kataposan ang Diyos wala gayod mouyon sa bisan unsang pagtunglo sa Israel, nga miinsistir nga kon si Balaam moadto siya magpanalangin, dili magtunglo. (Jos 24: 9, 10) Apan, ang Diyos nagtugot kaniya sa pagadto. Kini sama sa kahimtang ni Cain, sa dihang si Jehova mipahayag sa iyang dili pag-uyon apan sa samang higayon nagtugot sa indibiduwal nga magdesisyon sa iyang kaugalingon, sa pagbiya sa iyang daotang dalan o kaha sa pagpadayon sa iyang daotang dalan. (Gen 4:6-8) Busa, si Balaam maoy sama kang Cain nga matig-ang wala manumbaling sa kabubut-on ni Jehova sa maong butang, ug siya determinado nga mabatonan ang iyang hakog nga tinguha. Sa kahimtang ni Balaam ang kahakog sa ganti maoy nagbuta kaniya sa pagkadaotan sa iyang dalan, sama sa gisulat ni Judas: 'Si Balaam nagdali ngadto sa masalaypong dalan alang sa ganti.' Si apostol Pedro nagkomento: 'Si Balaam, ang anak nga lalaki ni Beor, nahigugma sa ganti sa kasaypanan, apan gibadlong tungod sa iyang paglapas sa kon unsay matarong. Usa ka amang nga mananap nga luwanan, nga namulong sa tingog sa usa ka tawo, ang nagbabag sa binuang nga dalan sa manalagna.'—Jud 11; 2Pe 2:15, 16.

Sa pag-abot sa teritoryo sa Moab ug sa pagkahibalag kang Haring Balak sa tampi sa Arnon, si Balaam wala mag-usik ug panahon sa paglihok alang niini nga mga magsusupak sa katawhan ni Jehova sa pagkasunod adlaw. Si Balaam duyog kang Balak mitanyag ug mga halad, ug unya si Balaam milakaw, nga naglaom nga "makakaplag ug daotang mga tilimad-on" (Num 23:3; 24:1), apan ang mensahe lamang nga nadawat maoy panalangin alang sa Israel gikan kang Jehova. Ang samang paagi sa paghalad gihimo usab didto sa ibabaw sa Pisga, ug sa gihapon "walay kalaki nga makadaot batok kang Jacob," mga panalangin lamang. Sa kataposan, gisubli ang paghalad didto sa ibabaw sa Peor, ug sa gihapon sa ikatulong higayon "gihimo sa . . . Diyos ang maldisyon nga usa ka bendisyon."—Num 22:41–24:9; Neh 13:2.

Tungod niini nga mga panghitabo, "ang kasuko ni Balak misilaob batok kang Balaam," ug, mipak-

pak sa iyang kamot tungod sa kapungot, siya mipatugbaw: “Gitawag ko ikaw aron sa pagpanghimaraot sa akong mga kaaway, ug, tan-awa! sila imong gipanalanginan sa hilabihan niining tulo ka higayon. Ug karon kalagiw sa imong dapit. Ako miingon sa akong kaugalingon nga ako sa walay pakyas magpasidungog kanimo, apan, tan-awa! si Jehova nagdumili kanimo sa kadungganan.” (Num 24:10, 11) Gipaningkamotan ni Balaam nga ipahigawas ang iyang kaugalingon, nga gipasangil kang Jehova ang iyang kapakyasan sa pagtunglo sa Israel, nga giingong siya dili “makalapas sa sugo ni Jehova,” ug nga ‘bisan unsa ang isulti ni Jehova mao ang iyang igasulti.’ Busa human sa pipila pa ka dugang panultihong mga pahayag batok sa mga kaaway sa Israel, “si Balaam mitindog ug milakaw ug mipauli sa iyang dapit.”—Num 24:12-25.

Sa dihang giingon nga si Balaam “mipauli sa iyang dapit” kini wala magkahulogan nga siya nakaabot gayod sa iyang balay didto sa Petor. Kining mga pulonga mismo wala magpasabot nga si Balaam mibiya sa palibot sa Bukid sa Peor. Sumala sa giingon sa *Commentary* ni Cook bahin sa Numeros 24:25: *“Mipauli sa iyang dapit* . . . Dili ngadto sa iyang yuta, kay siya nagpabilin taliwala sa mga Midianhon aron sa paglaraw ug bag-ong paagi batok sa katawhan sa Diyos, ug aron malaglag pinaagi sa iyang sala. . . . Ang prase, nga subsob makaplagan (pananglitan itandi ang Gen. xviii. 33, xxxi. 55; I S. xxvi. 25; 2 S. xix. 39), maoy mahulagwayon, nga nagkahulogan lamang nga si Balaam miadto sa usa ka lugar nga buot niya.”

Si Balaam naglaom gihapon nga mabatonan ang dakong ganti nga alang niana siya miadto ug nga iyang gihagoan. Siya nangatarongan nga kon dili niya mahimong tunglohon ang Israel, basin ang Diyos mismo ang magtunglo sa iyang kaugalingong katawhan, kon sila madaldal nga makigbahin sa pagsimba sa sekso sa Baal sa Peor. Busa si “Balaam . . . nagtudlo kang Balak sa pagbutang ug kapandolan atubangan sa mga anak sa Israel, sa pagkaon sa mga butang nga gihalad ngadto sa mga idolo ug sa pagpakighilawas.” (Pin 2:14) “Pinaagi sa pulong ni Balaam,” ang mga anak nga babaye sa Moab ug sa Midian “naghaylo sa mga anak sa Israel nga dili magmatinumanon kang Jehova mahitungod sa panghitabo sa Peor, mao nga ang hampak midangat sa katigoman ni Jehova.” (Num 31:16) Ang resulta: 24,000 ka lalaki sa Israel ang nangamatay tungod sa ilang sala. (Num 25:1-9) Ang Midian ug si Balaam wala usab makaikyas sa silot sa Diyos. Gimando ni Jehova nga ang tanang lalaki, babaye, ug mga batang lalaki sa Midian pamatyon; mga ulay lamang ang palingkawason. “Ug ilang gipatay si Balaam nga anak nga lalaki ni Beor pinaagi sa espada.” (Num 25:16-18; 31:1-18) Kon bahin sa mga Moabihanon, sila gidid-an pagsulod sa kongregasyon ni Jehova “hangtod sa ikanapulo ka kaliwatan.”—Deu 23:3-6.

BALAAN, MGA. Kadtong kinsa mahinlo, ilabina sa espirituwal o moral nga diwa; kini nagtumong usab sa mga tawo nga gilain alang sa pagalagad sa Diyos, sa langit man o sa yuta.

Si Jehova mismo, nga kinalabwan sa kahinlo ug pagkamatarong, mao ang Labing Balaang Usa. (Os 11:12) Siya kanunayng gitawag nga “Balaang Usa sa Israel.” (2Ha 19:22; Sal 71:22; 89:18) Gisultihan ni apostol Juan ang mga isigkamembro sa Kristohanong kongregasyon: “Kamo gidihogan sa *usa nga balaan.”* (1Ju 2:20) Si Jesu-Kristo gitawag nga “kanang usa nga balaan ug matarong” sumala sa Buhat 3:14. Ang mga manulonda ni Jehova sa langit maoy mga balaan, nga bug-os debotado sa pag-alagad sa Diyos, mahinlo ug matarong.—Luc 9:26; Buh 10:22.

Sa Karaang Kapanahonan. Ang mga tawo sa yuta nga gilain alang sa pag-alagad sa Diyos gitawag usab nga “mga balaan.” (Sal 34:9) Ang Israel, nga nailalom sa pakigsaad sa Diyos, nahimong iyang linain nga kabtangan ug, ingong usa ka nasod, balaan ngadto kaniya. Mao nga ang mga indibiduwal sa maong nasod nga nagbuhat ug pagkadili-hinlo o kasaypanan nagdalag kahugawan ug dili pag-uyon ni Jehova nganha sa nasod, gawas kon may gihimong aksiyon sa pagpapha kanila. Ang dalo ug dili-masinugtanong si Acan maoy usa kanila; ang iyang sala nagdalag kasakitan sa Israel hangtod nga siya nasakpan ug gibato hangtod nga namatay.—Jos 7.

Si Aaron, nga gidihogan sa balaang igdidihog nga lana ingong hataas nga saserdote sa nasod, maoy balaan diha sa linain, lapad nga diwa. (Sal 106:16) Tungod niini, ang mga kuwalipikasyon sa iyang katungdanan hataas kaayo. (Lev 21:1-15; matikdi usab ang mga butang nga makadiskuwalipikar sa tanang saserdote diha sa mga bersikulo 16-23; tan-awa ang HATAAS NGA SASERDOTE.) Tungod sa sala sa hataas nga saserdote (pananglitan, ang sayop nga paghukom sa usa ka butang), mahimong sad-an ang katawhan ug kinahanglang tabonan kini pinaagi sa paghalad ug usa ka toreyong baka, ang samang halad nga gikinahanglan alang sa sayop sa tibuok katigoman.—Lev 4:3, 13, 14.

Ang Kristohanong mga Balaan. Ang mga tawo nga may relasyon sa Diyos tungod sa bagong pakigsaad maoy binalaan, hininloan, ug linain alang sa bug-os nga pag-alagad sa Diyos pinaagi sa “dugo sa pakigsaad,” ang giulang dugo ni Jesu-Kristo. (Heb 10:29; 13:20) Tungod niana sila nahimong “mga balaan” (“mga santos” diha sa *KJ* ug sa pipila ka ubang mga bersiyon). Busa, sila wala

mahimong “mga balaan,” o “mga santos,” pinaagi sa pagtudlo sa usa ka tawo o sa usa ka organisasyon, apan pinaagi sa Diyos, kinsa nagdala kanila ngadto sa relasyon nga may pakigsaad kaniya pinaagi sa dugo ni Jesu-Kristo. Busa ang termino nga “mga balaan” mapadapat sa tanan nga gihiusa ug gihimong kaubang mga manununod ni Kristo, dili sa pipila lamang nga giisip nga may talagsaong pagkabalaan. Kini usab gipadapat sa Bibliya ngadto kanila sukad pa sa sinugdanan sa ilang binalaan nga pagkinabuhi sa yuta, nga dili na magpaabot pa hangtod nga sila mamatay. Si Pedro nag-ingon nga sila kinahanglang magmabalaan tungod kay ang Diyos balaan. (1Pe 1:15, 16; Lev 11:44) Ang tanang espirituwal nga mga igsoon ni Kristo diha sa mga kongregasyon kanunayng gitawag nga “mga balaan.”—Buh 9:13; 26:10; Rom 1:7; 12:13; 2Co 1:1; 13:13.

Ingong “asawa” ni Kristo, ang tibuok kongregasyon gilarawan ingong nagsul-ob ug magilakon, hinlo, pino nga lino, nga naghawas sa “matarong nga mga buhat sa mga balaan.” (Pin 19:7, 8) Diha sa panan-awon, ang simbolikong politikanhon nga “mapintas nga mananap” ni Satanas nga Yawa nakitang nakiggubat batok kanila samtang sila dinhi pa sa yuta. (Pin 13:3, 7) Tungod niana ang paglahutay sa mga balaan nasulayan pag-ayo, apan sila nagmadaogon pinaagi sa pagsunod sa mga sugo sa Diyos ug sa pagtuo kang Jesus.—Pin 13:10; 14:12.

Ilang paglaom. Sa susamang panan-awon si Daniel nakakita ug usa ka mapintas nga mananap nga nakiggubat batok sa mga balaan sa Diyos; kini gisundan sa usa ka esena sa hukmanan diin “ang Karaan sa mga Adlaw” mihukom dapig sa mga balaan ug sila gihatagan ug Gingharian nga mohangtod sa panahong walay tino, “ang gingharian ug ang pagmando ug ang kahalangdon sa mga gingharian ilalom sa tibuok kalangitan.” —Dan 7:21, 22, 27.

Kini nga “mga balaan” dili maghupot ug harianong awtoridad samtang ania pa sa yuta kondili kinahanglang maghulat nga sila mahiusa kang Kristo didto sa mga langit. (Efe 1:18-21) Sila angay nga “magmadaogon” una. (Pin 3:21; itandi ang Pin 2:26, 27; 3:5, 12.) Sila mag-alagad ingong mga saserdote ug magmando ingong mga hari uban ni Kristo sulod sa iyang Usa ka Libo ka Tuig nga Paghari. (Pin 20:4, 6) Si apostol Pablo nag-ingon nga ang mga balaan magahukom sa kalibotan, ingon man usab sa mga manulonda, dayag nga makigambit sa pagpahamtang ug paghukom batok sa mga daotan.—1Co 6:2, 3; Pin 2:26, 27.

Pagsulong sa “Kampo sa mga Balaan.” Sa Pinadayag 20:7-9 gitagna nga si Satanas nga Yawa manguna sa mga nasod sa pagpakiggubat sa ‘kampo sa mga balaan ug sa siyudad nga hinigugma’ sa pagkatapos sa usa ka libo ka tuig nga paghari ni Kristo. Ang tagna dayag nga nagtumong sa usa ka yutan-ong rebelyon batok sa soberanya sa gingharian sa Diyos ibabaw sa yuta, nga maoy pagsulong batok sa “mga balaan.” Niini nga konteksto sila dayag nga mao kadtong napasig-uli nga katawhan nga naghupot sa ilang integridad ngadto sa Diyos ug sa iyang Mesiyanikong Hari.—Tan-awa ang PAGKABALAAN, PAGBALAAN.

BALAANG AMOT. Usa ka luna sa yuta diha sa panan-awon ni Ezequiel maylabot sa pagbahinbahin sa Yutang Saad.

Ang matag usa sa 12 ka tribo, gawas lamang sa tribo ni Levi (ang Epraim ug Manases naghawas kang Jose, mao nga nahimong 12), gihatagan ug pahat gikan sa S ngadto sa K latas sa yuta. Dapit sa habagatan sa luna alang kang Juda, nga mao ang ikapitong pahat gikan sa amihanang tumoy, may usa ka administratibong luna sa yuta. (Eze 48:1-8) Ang amihanang utlanan niini nga luna nagbuyon sa habagatang utlanan sa pahat ni Juda; ang utlanan niini sa H mao ang bahin ni Benjamin, nga mao ang ikalimang pahat gikan sa habagatang tumoy. (Eze 48:23-28) Kini nga administratibong luna maoy 25,000 ka maniko (13 km; 8 mi) ang gilapdon gikan sa A ngadto sa H. Ang katawhan kinahanglang maghatag niini aron magamit sa kagamhanan.—Eze 48:8.

Ang sangtuwaryo ni Jehova nahimutang taliwala sa 25,000-maniko-kuwadrado nga “amot” sulod sa administratibong luna. Ang nahibilin sa luna dapit sa S ug K niini nga “amot” gilangkoban sa duha ka bahin alang sa pangulo. (Eze 48:20-22; tan-awa ang HAMILI, PANGULO, PRINSIPE.) Ang kuwadradong luna nga “amot” gibahin ingon sa mosunod: usa ka luna nga nagbuyon sa amihanang utlanan, 10,000 ka maniko (5.2 km; 3.2 mi) ang gilapdon, alang sa dili-saserdoteng mga Levihanon. Walay usa niini nga pahat sa yuta ang ibaligya o ibaylo, “kay kini balaan nga butang alang kang Jehova.” (Eze 48:13, 14) Sikbit sa pahat sa mga Levihanon dapit sa H mao ang 10,000-ka-maniko nga luna, usa ka “balaang amot alang sa mga saserdote.” Nahimutang niini nga bahin sa mga saserdote ang sangtuwaryo o templo ni Jehova. (Eze 48:9-12) Kini nagbilin ug usa ka luna nga 5,000 ka maniko (2.6 km; 1.6 mi) ang gilapdon dapit sa habagatan. Kini nga bahin maoy “butang nga dili balaan alang sa siyudad, alang sa puloy-anang dapit ug alang sa sibsibanan.” (Eze 48:15) Sa taliwala niini nga bahin nahimutang ang siyudad nga gitawag ug “Si Jehova Anaa Diha.” Ang siyudad maoy 4,500 ka maniko (2.3 km; 1.4 mi) kuwadrado, nga may 12 ka ganghaan, may usa ka sibsibanan nga 250 ka maniko (130 m; 425 p) ang gilapdon sa palibot niini. Ang nahibiling bahin sa 25,000 ka maniko kuwad-

rado, nga mao ang 10,000 ka maniko sa S sa siyudad ug 10,000 ka maniko sa K (5,000 ka maniko ang gilapdon), giisip usab nga dili balaan ug gitikad sa mga tribo sa Israel aron makataganag pagkaon alang sa siyudad.—Eze 48:15-19, 30-35.

Busa, ang "balaang amot" maoy 25,000 ka maniko sa S ngadto sa K ug 20,000 ka maniko sa A ngadto sa H. Gilangkoban kini sa duha ka luna nga tag-10,000 ka maniko ang gilapdon, ang usa gipahat ngadto sa mga saserdote ug ang lain ngadto sa mga Levihanon. Ang nahibilin sa 25,000 ka maniko kuwadrado nga amot maoy "butang nga dili balaan," nga gigamit "alang sa siyudad, alang sa puloy-anang dapit ug alang sa sibsibanan."—Eze 48: 10, 13-15, 18, 20, 21.

BALAANG DAPIT. Usa ka termino nga gipadapat sa ubay-ubayng mga paagi diha sa Kasulatan. (1) Sa katibuk-an, kini mahimong ipadapat sa kampo sa Israel, sa Jerusalem ug sa balaang mga dapit nga anaa niana; dugang pa, kini espesipikong gigamit sa pagtumong sa (2) katibuk-ang tolda nga tagboanan ug, sa ulahi, sa templo; (3) sa Labing Balaan, sa kinasulorang lawak sa tabernakulo ug, sa ulahi, sa templo; ug (4) sa unang sulod nga lawak sa tabernakulo, nga gipalahi gikan sa lawak nga Labing Balaan. Sa matag higayon nga makita ang ekspresyong "balaang dapit," ang kapadapatan mahimong matino gikan sa konteksto.

1. Ang *kampo sa Israel* (Deu 23:14); sa ulahi, ang yuta sa Israel ug ilabina ang siyudad sa Jerusalem. (Itandi ang Mat 24:15 ug Luc 21:20; matikdi ang ekspresyon nga "balaang siyudad" sa Mat 27:53.) Ang sangtuwaryo sa Diyos nahimutang didto, ang iyang ngalan gibutang didto, ug ang iyang katawhan giisip nga balaan. (Eze 21:2) Ang tibuok kampo, ug sa ulahi ang tibuok yuta nga gihatag sa Diyos ngadto sa iyang katawhan, kinahanglang magpabiling balaan. Busa, si bisan kinsa nga naghalad ngadto sa bakak nga diyos o nagbuhat sa bisan unsang mahugaw nga mga buhat naghugaw sa sangtuwaryo sa Diyos nga anaa sa ilang taliwala.—Lev 20:3; itandi ang Lev 18:21, 30; 19:30; Num 5:2, 3; Jer 32:34; Eze 5:11; 23:38.

2. Ang *tolda nga tagboanan* ug, sa ulahi, ang *templo.* Ang katibuk-ang kahikayan, lakip ang sawang sa tabernakulo ug ang mga sawang sa templo maoy balaang dapit. (Ex 38:24; 2Cr 29:5; Buh 21:28) Ang pangunang mga butang nga anaa sa sawang mao ang halaran ug ang dulang nga tumbaga. Kini maoy balaang mga butang. Ang mga tawong mahinlo lamang sa seremonyal nga paagi ang makasulod sa sawang sa tabernakulo sa tanang panahon; ingon man usab, walay tawong mahugaw ang makasulod sa mga sawang sa templo. Pananglitan, ang usa ka babaye nga mahugaw dili makahikap sa bisan unsang butang nga balaan o makasulod sa balaang dapit. (Lev 12:2-4) Dayag nga bisan ang nagpadayon nga kahugawan sa mga Israelinhon giisip nga nagpahugaw sa tabernakulo. (Lev 15:31) Kadtong magtanyag ug mga halad aron mahinloan gikan sa sanla magdala sa ilang halad hangtod lamang sa ganghaan sa sawang. (Lev 14:11) Ang tawong mahugaw dili mahimong makigsalo sa halad-sa-panag-ambit didto sa tabernakulo o sa templo, aron dili mahiagom sa kamatayon.—Lev 7:20, 21.

3. Ang *Labing Balaan,* ang kinasuloran nga lawak. Sa Levitico 16:2 kini gitawag nga "balaang dapit [Heb., *haq·qo′dhesh,* "balaan"] sa sulod sa kortina." Mopatim-aw nga diha sa hunahuna ni Pablo kini nga lawak sa dihang siya naghisgot sa pagsulod ni Jesus ngadto sa langit, nga nag-ingon nga siya wala mosulod ngadto sa usa ka "balaang dapit [Gr., *ha′gi·a,* "mga balaan"] nga hinimog mga kamot." (Heb 9:24) Sa Hebreohanon 10:19 si Pablo naghisgot sa "balaang dapit" (*NW*); sa "labing balaan" (*KJ*) (sa literal, sa mga balaan, o sa balaang mga dapit, nga ang plural nagpaila sa pagkahamili).

Ang Labing Balaan sa tabernakulo nasudlan lamang sa bulawan nga arka sa pakigsaad, nga gipatongan sa duha ka kerubin nga bulawan nga binukhad ang mga pako. (Ex 25:10-22; 26:33) Ang templo nga gitukod ni Solomon may duha usab ka dagkong kerubin nga gama sa kahoyng oleifero nga gihaklapan ug bulawan. (1Ha 6:23-28) Apan, human sa pagkadestiyero didto sa Babilonya, ang sagradong Arka nahanaw gikan sa Labing Balaan.

Diha sa Labing Balaan ang hataas nga saserdote gilibotan sa giborda nga mga kerubin sa sulod nga tabil ug sa kortina sa tabernakulo. (Ex 26:1, 31, 33) Sa templo ni Solomon, ang mga bungbong ug mga kisame maoy tabla nga sedro nga gihaklapan ug bulawan; diha sa mga bungbong gikulit ang mga kerubin, mga hulagway sa kahoyng palma, pormag-tabayag nga mga dayandayan, ug mga bulak.—1Ha 6:16-18, 29; 2Cr 3:7, 8.

4. Ang *una ug mas dakong lawak,* ang *Balaang Dapit* o ang *Balaan,* nga gipalahi gikan sa kinasulorang lawak, ang Labing Balaan. (Ex 26:33) Kini nga lawak maoy dos-tersiya sa bug-os nga gitas-on sa tinukod. (1Ha 6:16, 17; 2Cr 3:3, 8) Sulod sa Balaang Dapit sa tabernakulo nahimutang ang tangkawan nga bulawan dapit sa H nga kiliran sa lawak (Ex 25:31-40; 40:24, 25), ang bulawan nga halaran sa insenso dapit sa K nga tumoy atbang sa kortina sa Labing Balaan (Ex 30:1-6; 40:26, 27), ug ang lamesa sa pasundayag nga tinapay dapit sa A nga kiliran (Ex 25:23-30; 40:22, 23; Heb 9:2, 3). Uban niini mao ang mga galamiton nga bulawan, lakip ang mga panaksan, mga kimpit, ug uban pa. Sa

Balaang Dapit sa templo nahimutang ang bulawang halaran, ang napulo ka lamesa sa pasundayag nga tinapay, ug ang napulo ka tangkawan. Ang mga tangkawan ug mga lamesa gibutang nga lima sa tuo ug lima sa wala.—1Ha 7:48-50; 2Cr 4: 7, 8, 19, 20.

Sa dihang anaa sa sulod sa Balaang Dapit sa tabernakulo, ang saserdote makakita, tali sa mga bahin sa kuwadrong bayanan sa mga bungbong, ug diha sa kisame, sa mabulokong giborda nga mga kerubin sa pangsulod nga tabil sa tabernakulo. (Ex 26:1, 15) Nagbitay sa upat ka haligi nga bulawan mao ang kortina sa Labing Balaan, nga gibordahan usab ug mga kerubin. (Ex 26:31-33) Ang tabil sa ganghaan sa tabernakulo maoy gama usab sa mabulokong materyales. (Ex 26:36) Diha sa templo, ang mga bungbong niini nga lawak may kinulit nga mga kerubin, mga hulagway sa kahoyng palma, pormag-tabayag nga mga dayandayan, ug mga girnalda sa mga bulak, nga ang tanan gihaklapan ug bulawan.—1Ha 6:17, 18, 22, 29.

Simbolikong Kahulogan. Ang kahikayan nga gihimo sa Diyos aron sa pagtabon-sa-sala sa tawo pinaagi sa halad ni Jesu-Kristo gitawag nga ang "labaw ug mas hingpit nga tolda nga dili hinimog mga kamot." Si Kristo misulod sa "makausa alang sa tanang panahon ngadto sa balaang dapit" niining dakong espirituwal nga templo "ug nakabaton sa walay kataposang kaluwasan alang kanato," misulat si apostol Pablo. (Heb 9:11, 12) Sa pagkayab ngadto sa langit ug sa pag-atubang kang Jehova, si Kristo misulod ngadto sa gihulagwayan sa kinasulorang lawak sa tabernakulo, nga mao, ang Labing Balaan. (Heb 9:24, 25) Busa, ang tabernakulo ug ang mga pag-alagad diha niini nagsilbing "hulad ug landong sa mga butang nga langitnon."—Heb 8:5.

Ang luyoluyo nga mga saserdoteng Kristohanon. Maingon nga ang dapit nga gipuy-an sa Diyos maoy usa ka sangtuwaryo, usa ka balaang dapit, ang Kristohanong kongregasyon gipakasama usab sa usa ka balaang dapit, ang templo sa Diyos. (1Co 3:17; Efe 2:21, 22) Samtang dinhi sa yuta, ang dinihogang mga sumusunod ni Jesu-Kristo gihisgotan ingong "gitukod nga usa ka espirituwal nga balay alang sa katuyoan sa usa ka balaang pagkasaserdote" ug ingong naglangkob sa "usa ka harianong pagkasaserdote." (1Pe 2:5, 9) Maingon nga ang luyoluyo nga mga saserdote nag-alagad diha sa sawang ug usab diha sa Balaang Dapit, sa ingon usab kining Kristohanong mga saserdote sa Diyos nag-alagad atubangan sa iyang simbolikong halaran ug usab sa iyang simbolikong Balaang Dapit. Ang mga saserdote sa Israel kinahanglang magmahinlo, busa sa dihang sila mangandam sa pagalagad sa Balaang Dapit sila manghugas pinaagi sa tubig gikan sa dulang nga tumbaga diha sa sawang. (Ex 40:30-32) Busa, mao man usab, kadtong mga Kristohanon nga gipahayag nga matarong gikaingon nga "nahugasan na." (1Co 6:11) Ang Israelinhong mga saserdote gilibotan sa mga larawan sa mga kerubin diha sa mga kortina sa tabernakulo samtang sila nagbuhat sa ilang mga buluhaton didto. Kini magpahinumdom sa gisulti sa apostol ngadto sa mga gipahayag nga matarong nga, samtang dinhi pa sa yuta, "[ang Diyos] nagpalingkod kanato nga tingob sa langitnong mga dapit nga nahiusa kang Kristo Jesus." (Efe 2:4-6) Samtang nagalagad kini nga mga Kristohanon sa "harianong pagkasaserdote," ilang gitanyag ang mga halad sa pagdayeg (Heb 13:15) ug mga pag-ampo ngadto sa Diyos (kaamgid sa insenso; Pin 8:4), mikaon sa espirituwal nga pagkaon nga gitagana sa Diyos (samtang iyang gitagana ang pasundayag nga tinapay alang sa mga saserdote; Mar 2:26), ug nakapahimulos sa kahayag gikan sa Pulong sa Diyos sa kamatuoran (samag gikan sa tangkawan; Sal 119:105). Gipasiugda ni apostol Pablo nga pinaagi sa halad ni Jesu-Kristo sila nakabaton sa paglaom nga makasulod ngadto sa tinuod nga "Labing Balaan," ang langit mismo.—Heb 6:19, 20; 9:24; 1Pe 1: 3, 4; tan-awa ang BALAANG AMOT; LABING BALAAN.

BALAANG ESPIRITU. Tan-awa ang ESPIRITU.

BALAANG PANAGKATIGOM. Ang pulong nga panagkatigom diha sa terminong "balaang panagkatigom" mao ang hubad sa Hebreohanong pulong nga *miq·ra'*, nga nagkahulogang "usa ka panawagan alang sa panagkatigom," o "panagtapok." Ang laing hubad niini nga Hebreohanong pulong mao ang "panagtipon." Ang Numeros 10:2 nagpakita sa pangunang kahulogan niini sa dihang gigamit kini aron ipasabot ang pagtigom sa katawhan sa Israel.—Itandi ang Isa 1:13, *ftn* sa *Rbi8.*

Ang "balaang mga panagkatigom" gieskedyul ingon sa mosunod: (1) Matag Igpapahulay (Lev 23:3); (2) ang una ug ang ikapitong adlaw sa Pista sa mga Tinapay nga Walay Igpapatubo panahon sa Nisan, ang unang bulan (Marso-Abril) (Num 28:18, 25; Lev 23:6-8); (3) ang Pista sa mga Semana o Pista sa Pagpangani, sa ulahi nailhan ingong Pentekostes, nga gisaulog sa ikatulong bulan, sa Sivan (Mayo-Hunyo) (Lev 23:15-21); (4) ang una ug ang ikanapulong adlaw sa ikapitong bulan, sa Etanim o Tisri (Septiyembre-Oktubre), nga ang ikanapulong adlaw mao ang Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala (Lev 23:23-27; Num 29:1, 7); (5) ang unang adlaw sa Pista sa mga Balongbalong, nga magsugod sa ika-15 nga adlaw sa ikapitong bulan, sa Etanim o Tisri, usab ang adlaw human nianang pito-kaadlaw nga pista.—Lev 23:33-36.

Ang usa ka talagsaong bahin niining tanan nga "balaang mga panagkatigom" mao nga sa panahon sa pagsaulog niini walay mahagong buluhaton nga himoon sa katawhan. Pananglitan, ang una ug ang ikapitong adlaw sa Pista sa mga Tinapay nga Walay Igpapatubo maoy "balaang mga panagkatigom," nga labot niini si Jehova miingon: "Walay trabaho nga buhaton nianang mga adlawa. Ang gikinahanglan lamang nga kan-on sa matag kalag, kana lamang ang mahimo ninyong buhaton." (Ex 12:15, 16) Apan, panahon sa "balaang mga panagkatigom" ang mga saserdote puliki sa pagtanyag ug mga halad ngadto kang Jehova (Lev 23:37, 38), nga tinong dili paglapas sa bisan unsang sugo batok sa paghimo sa naandang buluhaton sa adlaw-adlaw. Kini nga mga okasyon dili usab yugto diin walay buhat ang katawhan sa katibuk-an kondili maoy mga panahon sa dakong espirituwal nga kaayohan. Sa senemanang adlaw nga Igpapahulay, ang katawhan magtigom alang sa publikong pagsimba ug instruksiyon. Dayon sila mapalig-on pinaagi sa publikong pagbasa ug pagpatin-aw sa sinulat nga Pulong sa Diyos, sama sa gihimo diha sa ulahing mga sinagoga. (Buh 15:21) Busa, sanglit ang katawhan walay himoong mahago nga buluhaton panahon sa adlaw nga Igpapahulay o sa uban nga "balaang mga panagkatigom," ilang ideboto ang ilang kaugalingon diha sa pag-ampo ug pagpamalandong bahin sa Maglalalang ug sa iyang mga katuyoan.—Tan-awa ang KATIGOMAN, PANAGKATIGOM.

BALAAN SA MGA BALAAN. Tan-awa ang LABING BALAAN.

BALADAN [gikan sa Akadianhon, nga nagkahulogang "Ang Diyos Naghatag ug Anak nga Lalaki"]. Ang amahan ni Merodak-baladan (Isa 39:1; "Berodak-baladan" sa 2Ha 20:12). Ang anak nga lalaki ni Baladan nga si Merodak-baladan maoy hari sa Babilonya sulod sa usa ka yugto sa panahon samtang naghari si Haring Ezequias sa Juda (745-717 W.K.P.).

BALAK [Iyang Gihimong Awaaw]. Usa ka hari sa Moab nga magsisimba ni Baal niadtong ika-15 nga siglo W.K.P.; anak nga lalaki ni Zipor. Ang katawhan ni Balak nahadlok pag-ayo ug mibatig "hilabihang kalisang" sa dihang ilang nakita ang gibuhat sa Israel ngadto sa mga Amorihanon. Kay nakigkunsabo sa Midian, gipasugoan ni Balak si Balaam didto sa lungsod sa Petor duol sa Suba sa Euprates nga moadto kaniya gikan sa Mesopotamia ug tunglohon ang Israel pinaagig "mahikanhong gahom," sa paglaom nga pinaagi niana sila makabentaha sa militaryong paagi. (Num 23:21) "Tan-awa!" si Balak miingon kang Balaam, "milukop [ang mga Israelinhon] sa yuta kutob sa maabot sa panan-aw, ug sila mismo nagpuyo sa akong atubangan." Sa sinugdan midumili si Balaam sa pagkuyog, apan human magpadala si Balak ug mas dungganon nga delegasyon sa mga prinsipe ug gipadak-an ang iyang tanyag, ang hakog nga manalagna sa kataposan misugot, nga may pagtugot ni Jehova. Pag-abot sa tampi sa Arnon, gikasab-an siya ni Balak: "Nganong wala ka man moanhi kanako [sa unang higayon]? Dili ba gayod ako makahimo sa pagpasidungog kanimo?"—Num 22:2-37.

Gidala ni Balak si Balaam sa tulo ka bantaaw nga dapit aron malantaw ang panon sa Israel. Sa matag dapit gihimo ang parehong paagi sa paghalad; si Balak gisugo nga maghimog pito ka halaran nga ibabaw niana igahalad ang pito ka torong baka ug pito ka laking karnero. Hinunoa, sa matag dapit, imbes nga tunglohon ang Israel, si Balaam nagpanalangin kanila.—Num 22:41–24:9; Miq 6:5.

Tungod niini, "ang kasuko ni Balak misilaob batok kang Balaam." Mipakpak sa iyang mga kamot tungod sa kasuko, siya mipatugbaw: "Gitawag ko ikaw aron sa pagpanghimaraot sa akong mga kaaway, ug, tan-awa! sila imong gipanalanginan sa hilabihan niining tulo ka higayon. Ug karon kalagiw sa imong dapit." Apan sa wala pa mobiya kining manalagna nga taga-Petor, iyang gitagna ang Mesiyanikong "bituon" nga magagikan sa binhi ni Jacob.—Num 24:10-17; Jos 24:9, 10; Huk 11:25.

Ang misunod nga mga panghitabo nagpakita nga si Balaam usab "nagtudlo kang Balak sa pagbutang ug kapandolan atubangan sa mga anak sa Israel, sa pagkaon sa mga butang nga gihalad ngadto sa mga idolo ug sa pagpakighilawas."—Pin 2:14; Num 25:1-18.

BALANGAW. Pormag arko nga may nagkalainlaing mga bulok; usa ka makitang ilhanan sa pakigsaad ni Jehova nga "dili na pagalaglagon ang tanang unod pinaagi sa mga tubig sa lunop, ug wala nay mahitabong lunop nga magalaglag sa yuta." (Gen 9:11-16) Walay Hebreohanong pulong alang sa balangaw, busa ang naandang pulong alang sa "busogan" (nga niana ipalantig ang mga pana) mao ang gigamit sa Bibliya.

Ang komplikadong mga teoriya ug mga pormula gigamit aron ipatin-aw ang pagkamugna sa balangaw. Sa paninugdan, mopatim-aw nga samtang ang puting kahayag modan-ag sulod sa usa ka tinulo sa ulan kini mosumbalik-silaw ug mahimong lainlaing mga bulok, ug ang tinulo sa ulan magsilbing gamay nga prisma. Ang matag bulok modanag sulod sa tinulo sa ulan ug mosumbalik-silaw ngadto sa lahi ug espesipikong anggulo. Busa makita sa tig-obserbar ang usa ka balangaw nga may katibuk-ang pito ka bulok (gikan sa sulod sa arko

pagawas: bayolet, tagom, asul, berde, dalag, orens, ug pula), bisan tuod kini mahimong magsagol mao nga upat o lima lamang ang tin-awng makita. Usahay ang mas dako ug hanap nga "ikaduhang" balangaw maporma nga balit-ad ang pagkasunodsunod sa mga bulok. Ang mga siyentipiko nagtuon pa gihapon sa balangaw. Si Carl B. Boyer miingon: "Sulod sa usa ka tinulo sa ulan ang interaksiyon sa enerhiya sa kahayag ug sa materya kinaiyanhon kaayo nga tungod niana ang usa laktod nga makatukbil sa quantum mechanics ug sa teoriya sa relativity. . . . Bisan tuod daghan ang nahibaloan bahin sa pagkamugna sa balangaw, diyutay lamang ang nasabtan bahin niini."—*The Rainbow, From Myth to Mathematics,* 1959, pp. 320, 321.

Unang gihisgotan sa Bibliya ang balangaw diha sa asoy bahin sa gihimong pakigsaad sa Diyos uban kang Noe ug sa iyang mga anak human mogawas sa arka ang mga naluwas sa Lunop. (Gen 9:8-17; Isa 54:9, 10) Kining maanindot nga talanawon mismo maoy pasalig ug timailhan sa kalinaw alang kang Noe ug sa iyang pamilya.

Daghang opinyon ang gihatag kon kini ba ang unang higayon nga nakita sa tawo ang balangaw. Ang ubang komentarista nagtuo nga ang balangaw nakita na sa miagi ug ang 'paghatag' sa Diyos ug balangaw niining higayona maoy 'paghatag' lamang ug linaing kahulogan sa nangaging hitabo. Daghan niadtong naghupot niini nga panglantaw nagtuo nga ang Lunop nahitabo sa usa ka partikular nga dapit lamang o wala gayod magpahinabog dakong kausaban sa atmospera.

Bisan pa niana, kini mao ang unang paghisgot sa balangaw, ug kon ang balangaw nakita na sa miagi, wala gayod untay kahulogan ang pagpahinabo sa Diyos niini ingong usa ka talagsaong ilhanan sa iyang pakigsaad. Kini mahimong ordinaryo na lamang, ug dili usa ka talagsaong timailhan sa usa ka kausaban, sa usa ka butang nga bag-o.

Ang Bibliya wala maghubit kon unsa ka tin-aw ang atmospera una pa ang Lunop. Apan mopatimaw nga tungod sa kahimtang sa atmospera kaniadto, hangtod miabot ang kausaban sa dihang "ang mga ganghaan sa tubig sa kalangitan nangabuksan" (Gen 7:11), walay laing tawo una pa kang Noe ug sa iyang pamilya ang nakakita ug balangaw. Bisan karong adlawa, ang mga kahimtang sa atmospera makaapektar kon makita ba o dili ang balangaw.

Ang himaya, katahom, ug kalinaw sa usa ka balangaw nga makita human sa usa ka unos gihisgotan sa Bibliya sa paghubit sa Diyos ug sa iyang trono. Sa panan-awon ni Ezequiel bahin sa Diyos, ang manalagna nakakitag "dagway nga samag balangaw nga mopakita sa panganod sa adlaw nga may ulan." Kini nagpasiugda "sa himaya ni Jehova." (Eze 1:28) Sa susama, nakita ni Juan ang mahimayaong trono ni Jehova, ug sa 'palibot dihay usa ka balangaw nga sama ug esmeralda tan-awon.' Tungod sa makarepreskong bulok sa balangaw nga esmeralda-berde, gibati ni Juan ang pagkamalinawon sa presensiya sa Diyos, ug haom gayod kini tungod kay kontrolado ni Jehova ang tanang situwasyon, usa ka mahimayaong Magmamando. (Pin 4:3) Nakita usab ni Juan ang usa ka manulonda nga may "usa ka balangaw diha sa iyang ulo" (Pin 10:1), nga nagpaila nga siya maoy usa ka espesyal nga hawas sa "Diyos sa kalinaw."—Flp 4:9.

BALANGAY. Tan-awa ang SIYUDAD.

BALAOD. "1. Ang mga prinsipyo ug mga regulasyon nga naggikan sa usa ka kagamhanan ug mapadapat sa usa ka pundok sa katawhan, pinaagig pamalaod o kaha kostumbre ug mga polisa nga giila ug gipatuman pinaagi sa hudisyal nga hukom. 2. Bisan unsang sinulat ug giluwatan nga lagda, o hugpong sa mga lagda, nga gilatid ilalom sa awtoridad sa estado o nasod." (*The American College Dictionary,* giedit ni C. L. Barnhart, 1966) "Usa ka sugo sa Diyos o gipadayag nga kabubut-on sa Diyos . . . ang katibuk-ang hugpong sa kasugoan o mga pinadayag sa Diyos: ang kabubut-on sa Diyos . . . : usa ka lagda sa matarong nga pagkinabuhi o maayong pamatasan ilabina kon giisip nga uyon sa kabubut-on sa Diyos, sa tanlag o sa moral nga kinaiyahan, o sa kinaiyanhong hustisya."—*Webster's Third New International Dictionary,* 1981.

Ang pulong nga "balaod," diha sa Hebreohanong Kasulatan, pangunang gihubad gikan sa Hebreohanong pulong nga *toh·rah′,* nga kaamgid sa berbong *ya·rah′* nga nagkahulogang "direher, tudlo, sugo." Sa ubang mga teksto kini gihubad gikan sa Aramaikong termino nga *dath.* (Dan 6:5, 8, 15) Ang ubang mga pulong nga gihubad sa *King James Version* ingong "balaod" mao ang *mish·pat′* (hudisyal nga hukom, paghukom), ug *mits·wah′* (sugo). Sa Gregong Kasulatan ang pulong nga *no′mos,* nga gikan sa berbong *ne′mo* (paghatag, pag-apod-apod), gihubad nga "balaod."

Si Jehova nga Diyos gitawag ingong ang Tuboran sa balaod, ang Supremong Maghahatag-balaod (Isa 33:22), ang Soberano, nga nagdelegar ug awtoridad (Sal 73:28; Jer 50:25; Luc 2:29; Buh 4:24; Pin 6:10), nga kon walay iyang permiso o pagtugot walay awtoridad nga mahimong ikapatuman. (Rom 13:1; Dan 4:35; Buh 17:24-31) Ang iyang trono gitukod diha sa pagkamatarong ug paghukom. (Sal 97:1, 2) Ang gipahayag nga kabubut-on sa Diyos nahimong balaod ngadto sa iyang mga linalang. —Tan-awa ang LEGAL NGA KASO.

Balaod Ngadto sa mga Manulonda. Ang mga manulonda, nga labaw kay sa tawo, nailalom sa balaod ug mga sugo sa Diyos. (Heb 1:7, 14; Sal 104:4) Si Jehova nagsugo ug naghatag man gani ug restriksiyon sa iyang kaaway nga si Satanas. (Job 1:12; 2:6) Giila ug gitahod ni Miguel nga arkanghel ang posisyon ni Jehova ingong Supremong Maghuhukom sa iyang pag-ingon, sa dihang nakiglalis sa Yawa: "Hinaot si Jehova magabadlong kanimo." (Jud 9; itandi ang Zac 3:2.) Gibutang ni Jehova nga Diyos ang tanang manulonda ilalom sa awtoridad sa hinimayang si Jesu-Kristo. (Heb 1:6; 1Pe 3:22; Mat 13:41; 25:31; Flp 2:9-11) Busa, pinaagi sa sugo ni Jesus, ang usa ka mensahero nga manulonda gipadala ngadto kang Juan. (Pin 1:1) Bisan pa niana, gihisgotan ni apostol Pablo sa 1 Corinto 6:3 nga ang espirituwal nga mga igsoon ni Kristo gitudlo aron sa paghukom sa mga manulonda, tungod kini kay sila makig-ambit sa pagpahamtang ug paghukom batok sa daotang mga espiritu.

Balaod sa Kalalangan sa Diyos. Usa sa mga kahubitan sa balaod nga gihatag sa *Webster's Third New International Dictionary* mao "ang makitang kahan-ayan sa kinaiyahan." Ingong Maglalalang sa tanang butang sa langit ug yuta (Buh 4:24; Pin 4:11), si Jehova nagmugna ug mga balaod alang sa tanang linalang. Ang Job 38:10 naghisgot bahin sa usa ka "regulasyon" sa ibabaw sa dagat; ang Job 38:12 naghisgot bahin sa 'pagsugo sa kabuntagon'; ug ang Job 38:31-33 naghatag ug pagtagad sa mga konstelasyon sa mga bituon ug sa "mga lagda sa kalangitan." Ang samang kapitulo naghisgot sa Diyos ingong nagmando sa kahayag, niyebe, ulan nga yelo, mga panganod, ulan, yamog, ug kilat. Sa pagpadayon sa mga kapitulo 39 hangtod sa 41, ang pagmahal sa Diyos sa kahayopan gipakita, ug ang pagpanganak, mga siklo sa kinabuhi, ug ang mga batasan sa mga hayop gipasidungog sa mga regulasyon nga gilatid sa Diyos, dili sa bisan unsang "pagpasibo sa mga kahimtang" pinasukad sa ebolusyon. Ngani, sa paglalang mismo sa nagkalainlaing matang sa kinabuhi, gilakip sa Diyos ang balaod nga ang matag usa mosanay "sumala sa iyang matang," nga nagpahimong imposible sa ebolusyon. (Gen 1:11, 12, 21, 24, 25) Ang tawo nagpatungha usab ug mga anak "nga liwat kaniya, ingon sa iyang larawan." (Gen 5:3) Sa Salmo 139:13-16 gihisgotan ang pagtubo sa binhi sa usa ka bata diha sa tagoangkan, nga ang mga bahin niini nahisulat 'diha sa basahon ni Jehova' sa wala pa maglungtad ang bisan unsang bahin niini. Ang Job 26:7 naghubit kang Jehova ingong "nagbitay sa yuta sa wala." Giingon sa mga siyentipiko karong adlawa nga ang posisyon sa yuta diha sa kawanangan sa panguna maoy tungod sa interaksiyon sa balaod sa grabidad ug sa balaod sa *centrifugal* nga puwersa.

Balaod Ngadto Kang Adan. Sa tanaman sa Eden, si Adan ug Eva gisugo sa Diyos bahin sa ilang mga buluhaton (1) sa pagpuno sa yuta, (2) sa paggahom niini, ug (3) sa pagbuot sa tanang ubang buhi nga mga linalang sa yuta, dagat, ug kahanginan. (Gen 1:28) Gihatagan sila ug mga balaod bahin sa ilang pagkaon, ug gihatag kanila ang katanoman nga nagapatunghag binhi ug mga prutas ingong pagkaon. (Gen 1:29; 2:16) Apan, si Adan gihatagan ug usa ka sugo nga nagdili sa pagkaon gikan sa kahoy sa kahibalo sa maayo ug daotan (Gen 2:17); kini nga sugo gipahibalo ngadto kang Eva. (Gen 3:2, 3) Si Adan gihisgotan ingong malinapason tungod kay iyang gilapas ang usa ka tatawng balaod.—Rom 5:14, 17; 4:15.

Mga Balaod Ngadto Kang Noe; Patriarkanhong Balaod. Si Noe gihatagan ug mga sugo maylabot sa pagtukod sa arka ug sa pagluwas sa iyang pamilya. (Gen 6:22) Human sa Lunop siya gihatagan ug mga balaod nga nagtugot sa tawo sa pagkaon ug karne; gipahayag ang pagkasagrado sa kinabuhi ug mao man usab ang pagkasagrado sa dugo, nga anaa niana ang kinabuhi; gidili ang pagkaon sa dugo; gikondenar ang pagbuno; ug giestablisar ang silot nga kamatayon alang niini nga salaod.—Gen 9:3-6.

Ang patriarka mao ang ulo ug magmamando sa pamilya. Si Jehova gitawag ingong ang labing dakong Ulo sa Banay, o Patriarka, ang "Amahan, nga kaniya utang sa tanang kabanayan sa langit ug sa yuta ang ngalan niini." (Efe 3:14, 15) Si Noe, Abraham, Isaac, ug Jacob maoy talagsaong mga panig-ingnan sa mga patriarka. Nakiglabot si Jehova kanila sa linaing paagi. Gisugo si Abraham sa pagtuli sa tanang lalaki sa iyang panimalay ingong usa ka ilhanan sa pakigsaad sa Diyos uban kaniya. (Gen 17:11, 12) Gisunod niya ang "mga sugo," "mga lagda," ug "mga balaod" ni Jehova. Nahibalo siya sa paagi ni Jehova sa pagbuhat sa pagkamatarong ug sa paghukom ug iyang gihatag kini nga mga sugo ngadto sa iyang panimalay.—Gen 26:4, 5; 18:19.

Ang mga balaod nga nagagiya sa mga patriarka kasagarang giila ug may mga bahin niini nga makita usab diha sa mga balaod sa mga nasod nianang panahona, diin ang tanan niini nga mga nasod naggikan sa tulo ka anak nga lalaki ni Noe, ang patriarka. Pananglitan, ang Paraon sa Ehipto nasayod nga sayop ang pagkuha sa asawa sa laing tawo (Gen 12:14-20), mao man usab ang mga hari sa mga Filistehanon sa mga kahimtang ni Sara ug Rebeca.—Gen 20:2-6; 26:7-11.

Sa mga adlaw ni Moises, ang mga Israelinhon naulipon sa Ehipto. Sila kinabubut-ong miadto sa Ehipto sa dihang buhi pa si Jacob apan naulipon

human mamatay ang anak nga lalaki ni Jacob, ang primer ministro nga si Jose. Busa, ingong resulta, sila gibaligya ingong ulipon sa wala lamay kapuslanan. Si Jehova, nga nahiuyon sa patriarkanhong balaod sa pagtubos ug sa pagkapinalabi sa panganayng anak nga lalaki, misulti kang Paraon, pinaagi sa baba ni Moises ug Aaron: "Ang Israel maoy akong anak nga lalaki, ang akong panganay. Ug ako magaingon kanimo: Palakta ang akong anak nga lalaki aron siya mag-alagad kanako. Apan kon ikaw magdumili sa pagpalakaw kaniya, ania, ako magpatay sa imong anak nga lalaki, sa imong panganay." (Ex 4:22, 23) Wala kinahanglana ang pangtubos alang niini nga pagpagawas, ni may bisan unsang bayad nga ihatag ngadto sa Ehipto. Ug sa dihang ang mga Israelinhon mibiya sa mga nag-ulipon kanila, ang mga Ehiptohanon, "si Jehova naghatag sa katawhan ug pabor sa mga mata sa mga Ehiptohanon, mao nga ilang gihatag kanila ang ilang gipangayo; ug gihukasan nila ang mga Ehiptohanon." (Ex 3:21; 12:36) Sila misulod sa yuta uban ang pag-uyon ni Paraon, dili ingong mga binihag sa gubat aron uliponon, kondili ingong gawasnong katawhan. Ang pagkaulipon maoy dili makataronganon, busa gitino ni Jehova nga nianang panahona sila hatagan ug suhol sa ilang kahago.

Ang pamilya manubag tungod sa paglapas sa indibiduwal nga mga membro batok sa balaod. Ang patriarkanhong ulo mao ang responsableng hawas; siya maoy basolon sa mga sayop sa iyang pamilya ug siya gisugo sa pagsilot sa tagsatagsa ka mamumuhat ug daotan sulod sa pamilya.—Gen 31:30-32.

Kaminyoon ug katungod sa pagkapanganay. Ang mga ginikanan maoy magbuot sa mga kahikayan sa kaminyoon sa ilang mga anak nga lalaki ug babaye. (Gen 24:1-4) Komon na ang pagbayad ug bugay. (Gen 34:11, 12) Taliwala sa mga magsisimba ni Jehova, ang pagpakigminyo sa mga tigsimbag idolo maoy pagkadili-masinugtanon ug batok sa kaayohan sa pamilya.—Gen 26:34, 35; 27:46; 28:1, 6-9.

Ang katungod sa pagkapanganay gipinig alang sa panganayng anak, ug kini iyang mapanag-iya pinaagi sa pagpanunod. Kini naglakip sa pagdawat ug dobleng bahin sa kabtangan. Apan, ang ulo sa pamilya, ang amahan, mahimong magbalhin niini. (Gen 48:22; 1Cr 5:1) Ang kamagulangang anak nga lalaki mao ang kasagaran nga mahimong patriarkanhong ulo kon mamatay ang amahan. Ang mga anak nga lalaki, human maminyo, makatukod ug mga panimalay nga bulag sa pagkaulo sa ilang amahan ug sila mismo mahimong mga ulo sa pamilya.

Moral nga mga panggawi. Ang pagpakighilawas maoy makauulaw ug pagasilotan ang naghimo niini, ilabina sa mga kahimtang sa mga tawong sinayoran o sa mga minyo (pagpanapaw). (Gen 38:24-26; 34:7) Ang kaminyoon sa bayaw nga lalaki himoon sa dihang ang usa ka tawo mamatay nga walay anak nga lalaki. Nan ang igsoong lalaki sa namatay adunay responsibilidad sa pagkuha sa iyang nabalong bayaw ingong iyang asawa, ug ang panganayng anak sa ilang panagtiayon maoy manunod sa kabtangan sa tawong namatay ug magbangon sa iyang ngalan.—Deu 25:5, 6; Gen 38:6-26.

Katigayonan. Sa katibuk-an mopatim-aw nga walay nanag-iya ug indibiduwal nga mga katigayonan, gawas sa pipila ka personal nga mga butang; ang tanang kahayopan, mga butang sa panimalay, ug mga kasangkapan komon nga gipanag-iya sa pamilya.—Gen 31:14-16.

Pinasukad sa susamang makasaysayanhong ebidensiya, ang pipila ka eskolar nagtuo nga, sa pagbalhin sa pagpanag-iya sa yuta, ipakita ngadto sa pumapalit gikan sa bantaaw nga dapit ang yuta nga palitonon, ug ang tukmang mga utlanan gilatid. Sa dihang ang pumapalit moingon, "Akong nakita," iyang gipakita ang legal nga pagdawat. Sa dihang misaad si Jehova kang Abraham nga siya makadawat sa yuta sa Canaan, si Abraham gisultihan una sa pagtan-aw sa upat ka direksiyon. Si Abraham wala moingon, "Akong nakita o natanaw," tingali tungod kay ang Diyos nag-ingon nga iyang ihatag ang Yutang Saad ngadto sa *binhi* ni Abraham sa ulahi. (Gen 13:14, 15) Si Moises, ingong legal nga hawas sa Israel, gisultihan sa "pagtan-aw" sa yuta, ug kon husto ang panglantaw nga gihisgotan, kini magpaila sa legal nga pagbalhin sa yuta ngadto sa Israel, aron ila kining panagiyahon ubos sa pagpangulo ni Josue. (Deu 3:27, 28; 34:4; tagda usab ang tanyag ni Satanas ngadto kang Jesus sa Mat 4:8.) Ang laing aksiyon nga may susamang legal nga diwa mao: ang paglatas sa yuta o ang pagsulod niini aron kini panag-iyahon. (Gen 13:17; 28:13) Sa pipila ka karaang mga dokumento, ang gidaghanon sa mga kahoy nga anaa sa usa ka luna sa yuta gilista sa matag pagbaligya sa balay-ug-yuta.—Itandi ang Gen 23:17, 18.

Pagtener o pagbantay. Adunay legal nga responsibilidad sa dihang ang usa ka tawo mosaad sa pagtener o sa "pagbantay" sa usa ka tawo, hayop, o butang. (Gen 30:31) Si Ruben, ingong panganay ni Jacob, maoy nanubag sa dihang nawala si Jose. (Gen 37:21, 22, 29, 30) Ang magbalantay kinahanglang mag-atiman pag-ayo kon unsay gipiyal kaniya. Siya kinahanglang magbayad sa mga hayop nga gikawat, apan dili kadtong namatay rag

ila o nawala tungod sa mga panghitabo nga dili niya kapugngan, sama sa pag-atake sa armadong mga kawatag karnero. Kon ang usa ka hayop gipatay sa usa ka mapintas nga mananap, ang ebidensiya sa gikuniskunis nga hayop kinahanglang ipakita aron ang magbalantay walay tulubagon. —Gen 37:12-30, 32, 33; Ex 22:10-13.

Pagkaulipon. Ang mga ulipon mahimong pinalit o lagmit nahimong ulipon tungod kay gipanganak sa ulipon nga mga ginikanan. (Gen 17:12, 27) Ang mga ulipon mahimong makapahimulos ug dungganon kaayo nga posisyon sa patriarkanhong panimalay, sama sa kahimtang sa alagad ni Abraham nga si Eliezer.—Gen 15:2; 24:1-4.

Ang Balaod sa Diyos Ngadto sa Israel —Ang Balaod ni Moises. Gihatag ni Jehova sa Israel ang Balaod pinaagi kang Moises ingong tigpataliwala, didto sa Kamingawan sa Sinai, niadtong 1513 W.K.P. Sa dihang gisugdan pagpatuman ang Balaod didto sa Bukid sa Horeb, dihay makalilisang nga pagpasundayag sa gahom ni Jehova. (Ex 19:16-19; 20:18-21; Heb 12:18-21, 25, 26) Ang pakigsaad gilig-on pinaagi sa dugo sa torong mga baka ug mga kanding. Ang katawhan mitanyag ug mga halad-sa-panag-ambit, ug ilang nadungog ang basahon sa pakigsaad nga gibasa ngadto kanila, nga human niana sila miuyon nga magmasinugtanon sa tanan nga gipamulong ni Jehova. Daghan sa unang patriarkanhong mga balaod ang gilakip diha sa Balaod nga gihatag pinaagi kang Moises.—Ex 24:3-8; Heb 9:15-21; tan-awa ang PAKIGSAAD.

Ang unang lima ka basahon sa Bibliya (Genesis hangtod sa Deuteronomio) sagad gihisgotan ingong ang Balaod. Usahay kini nga termino gigamit sa pagtumong sa tibuok inspirado nga Hebreohanong Kasulatan. Apan, sa katibuk-an giisip sa mga Hudiyo ang tibuok Hebreohanong Kasulatan ingong gilangkoban sa tulo ka seksiyon, ang "balaod ni Moises," ang "mga Manalagna," ug ang "mga Salmo." (Luc 24:44) Ang mga sugo nga gihatag pinaagi sa mga manalagna obligadong gipatuman nganha sa Israel.

Si Jehova gipaila diha sa Balaod ingong absolutong Soberano ug usab ingong Hari sa talagsaong paagi. Sanglit si Jehova maoy Diyos ug Hari sa Israel, ang pagkadili-masinugtanon sa Balaod maoy usa ka relihiyosong sala ug *lèse-majesté,* usa ka sala batok sa Pangulo sa Estado, nga niini nga kahimtang maoy batok sa Hari nga si Jehova. Si David, Solomon, ug ang ilang mga manununod sa trono sa Juda gikaingon nga naglingkod sa "trono ni Jehova." (1Cr 29:23) Ang tawhanong mga hari ug mga magmamando sa Israel nailalom sa Balaod, ug kon sila mahimong diktador sila maoy mga maglalapas sa balaod nga manubag sa Diyos. (1Sa 15:22, 23) Bulag ang pagkahari ug ang pagkasaserdote, ug tungod niini kini naghatag ug legal nga pagkatimbang sa gahom ug usa kini ka panalipod batok sa pagpanglupig. Kini nagpahinumdom kanunay sa mga Israelinhon nga si Jehova mao ang ilang Diyos ug tinuod nga Hari. Ang matag relasyon sa indibiduwal ngadto sa Diyos ug sa iyang isigkatawo gihatagan ug tinong kahubitan diha sa Balaod, ug ang matag indibiduwal makaduol sa Diyos pinaagi sa saserdotehanong kahikayan.

Ang Balaod naghatag sa mga Israelinhon ug kahigayonan nga mahimong "usa ka gingharian sa mga saserdote ug usa ka balaan nga nasod." (Ex 19:5, 6) Ang mga gipangayo sa Balaod nga bug-os nga pagkamahinalaron ngadto kang Jehova, ang bug-os nga pagdili niini sa bisan unsang matang sa panagtapo sa pagtuo, ug ang mga regulasyon niini mahitungod sa relihiyosong kahinlo ug sa pagkaon nagsilbing usa ka "paril" nga naghimo sa nasod nga bulag gayod gikan sa ubang kanasoran. (Efe 2:14) Ang usa ka Hudiyo imposible gayod nga dili mahugawan sa relihiyosong paagi kon siya mosulod sa tolda o balay sa usa ka Hentil o mokaon uban sa mga Hentil. Ngani, sa dihang si Jesus dinhi pa sa yuta, bisan ang pagsulod sa balay o sa tinukod sa usa ka Hentil gituohan nga makapahugaw sa usa ka Hudiyo. (Ju 18:28; Buh 10:28) Ang pagkabalaan sa kinabuhi ug ang dignidad ug dungog sa pamilya, sa kaminyoon, ug sa tawo, gipanalipdan. Ang dugang mga epekto, nga mahimong isipon ingong resulta sa ilang pagkanahimulag sa relihiyosong paagi tungod sa pakigsaad sa Balaod, mao ang mga kaayohan sa panglawas ug ang panalipod gikan sa mga sakit nga kaylap sa mga nasod nga naglibot sa mga Israelinhon. Ang mga balaod maylabot sa moral nga kahinlo, pisikal nga pagpanghinlo, ug sa pagkaon sa walay duhaduha nakahatag gayod ug kaayohan sa panglawas kon kini gisunod.

Apan ang tinuod nga katuyoan sa Balaod, sumala sa gipahayag ni apostol Pablo, maoy "aron madayag ang mga kalapasan, hangtod nga ang binhi moabot." Kini maoy usa ka "magtutudlo nga nagatultol ngadto kang Kristo." Kini nagpunting kang Kristo ingong mao ang tumong nga kab-oton ("si Kristo mao ang kataposan sa Balaod"). Kini nagpadayag nga ang tanang katawhan, lakip ang mga Hudiyo, nailalom sa sala ug nga ang kinabuhi dili mahimong mabatonan pinaagi sa "mga buhat sa balaod." (Gal 3:19-24; Rom 3:20; 10:4) Kini maoy "espirituwal," gikan sa Diyos, ug "balaan." (Rom 7:12, 14) Sa Efeso 2:15 kini gitawag nga "ang Balaod sa mga sugo nga naglangkob ug mga mando." Kini maoy sukdanan sa pagkahingpit, nga nagklasipikar sa usa nga makatuman niini ingong hingpit, takos

PIPILA KA HINUNGDANONG MGA BAHIN SA PAKIGSAAD SA BALAOD

TEOKRATIKANHONG KAGAMHANAN

Si Jehova nga Diyos mao ang Supremong Soberano (Ex 19:5; 1Sa 12:12; Isa 33:22)

Ang hari nga molingkod sa "trono ni Jehova" naghawas Kaniya (1Cr 29:23; Deu 17:14, 15)

Ang ubang mga opisyal (mga pangulo sa mga tribo; mga pangulo sa linibo, sa ginatos, sa tagkalim-an, ug sa tagnapulo) gipili pinasukad sa ilang pagkamahinadlokon sa Diyos, ingon man usab sa ilang pagkakasaligan ug pagkadili-hiwi (Ex 18:21, 25; Num 1:44)

Angayng tahoron ang tanang adunay hinatag-sa-Diyos nga awtoridad: mga opisyal, mga saserdote, mga maghuhukom, mga ginikanan (Ex 20:12; 22:28; Deu 17:8-13)

RELIHIYOSONG MGA OBLIGASYON

(Kini natingob diha sa kinadak-ang sugo sa Balaod—ang paghigugma kang Jehova uban sa bug-os nga kasingkasing, hunahuna, kalag, ug kusog; Deu 6:5; 10:12; Mar 12:30)

Ang pagsimba ipahinungod lamang ngadto kang Jehova (Ex 20:3; 22:20; Deu 5:7)

- Ang gugma angayng mao ang puwersadong panukmod sa relasyon sa usa ka tawo ngadto sa Diyos (Deu 6:5, 6; 10:12; 30:16)
- Ang tanan angayng mahadlok sa Diyos aron dili makasupak kaniya (Ex 20:20; Deu 5:29)
- Ang ngalan sa Diyos dili gamiton sa walay kapuslanan (Ex 20:7; Deu 5:11)
- Sila makaduol lamang kaniya diha sa paagi nga iyang giuyonan (Num 3:10; Lev 10:1-3; 16:1)

Ang tanan obligado sa pagtuman sa Igpapahulay (Ex 20:8-11; 31:12-17)

Pakigtigom alang sa pagsimba (Deu 31:10-13)

- Ang tanang lalaki gisugo nga makigtigom tulo ka beses sa usa ka tuig: Sa Paskuwa ug sa Pista sa mga Tinapay nga Walay Igpapatubo, sa Pista sa mga Semana, ug sa Pista sa mga Balongbalong (Deu 16:16; Lev 23:1-43)
- Ang tawo nga tinuyong dili magpakabana sa pagtuman sa Paskuwa "pagaputlon" (Num 9:13)

Pagsuportar sa mga saserdote

- Ang mga Levihanon makadawat ug ikapulo sa tanang abot sa yuta gikan sa ubang mga tribo (Num 18:21-24)
- Ang mga Levihanon kinahanglang maghatag ngadto sa mga saserdote ug ikapulo nga naggikan sa kinamaayohang mga butang nga ilang nadawat (Num 18:25-29)

Pagtanyag ug mga halad (Heb 8:3-5; 10:5-10)

- Nagkalainlaing mga halad nga gilatid diha sa Balaod: naandang mga halad-nga-sinunog (Lev kap 1; Num kap 28), mga halad-sa-panag-ambit (Lev kap 3; 19:5), mga halad-sa-sala (Lev kap 4; Num 15:22-29), mga halad-sa-pagkasad-an (Lev 5:1–6:7), mga halad-nga-lugas (Lev kap 2), mga halad-nga-ilimnon (Num 15:5, 10), mga halad-nga-tinabyog (Lev 23:10, 11, 15-17)

Gidili ang mga buhat sa bakak nga relihiyon

- Idolatriya (Ex 20:4-6; Deu 5:8-10)
- Pagsamadsamad sa unod sa usa ka tawo alang sa namatay o pagbutang ug patik sa lawas (Lev 19:28)
- Pagtanom ug kahoy ingong sagradong poste (Deu 16:21)
- Pagpasulod sa mga butang nga dulumtanan, nga gikatugyan ngadto sa kalaglagan, sa balay sa usa ka tawo (Deu 7:26)
- Pagsultig pagsukol batok kang Jehova (Deu 13:5)
- Pagpaluyo sa bakak nga pagsimba (Deu 13:6-10; 17:2-7)
- Pagliso ngadto sa bakak nga pagsimba (Deu 13:12-16)
- Paghalad ug mga anak ngadto sa bakak nga mga diyos (Lev 18:21, 29)
- Espiritismo, pamarang (Ex 22:18; Lev 20:27; Deu 18:9-14)

MGA KATUNGDANAN SA MGA SASERDOTE

(Sa pagtuman sa ilang mga katungdanan, ang mga saserdote gitabangan sa mga Levihanon; Num 3:5-10)

Pagtudlo sa Balaod sa Diyos (Deu 33:8, 10; Mal 2:7)

Pag-alagad ingong mga maghuhukom, pagpatuman sa balaod sa Diyos (Deu 17:8, 9; 19:16, 17)

Pagtanyag ug mga halad alang sa katawhan (Lev kap 1-7)

Paggamit sa Urim ug Tumim aron sa pagpakisayod sa Diyos (Ex 28:30; Num 27:18-21)

PAGKAHIMONG MEMBRO SA KONGREGASYON SA ISRAEL

Ang pagkahimong membro sa kongregasyon sa Israel dili limitado lamang niadtong nangatawo diha sa nasod

- Ang mga tawo sa ubang kanasoran mahimong tinuling mga magsisimba
- Ang maong langyawng mga pumoluyo obligado sa pagtuman sa tanang kondisyon nga gilatid sa pakigsaad sa Balaod (Lev 24:22)

Mga restriksiyon nga naglimite sa pagkahimong membro sa kongregasyon sa Israel

- Walay tawong gikapnan pinaagi sa pagpigsat sa mga itlog o pagputol sa iyang kinatawo (Deu 23:1)
- Walay anak sa gawas o iyang mga kaliwat hangtod sa "ikanapulo ka kaliwatan" (Deu 23:2)
- Walay Ammonhanon o Moabihanon (dayag nga mga lalaki) hangtod sa panahong walay tino, tungod kay sila wala magpakitag pagkamaabiabihon apan nakigbatok sa Israel sa panahon sa Pagpanggula gikan sa Ehipto (Deu 23:3-6)

Ang mga anak nga matawo sa mga Ehiptohanon "ingong ikatulong kaliwatan" mahimong dawaton (Deu 23:7, 8)

HUDISYAL NGA SISTEMA

(Ang mga balaod maylabot sa legal nga mga kaso nagpasiugda sa hustisya ug kaluoy ni Jehova. Ang mga maghuhukom gihatagan ug kagawasan sa pagpakitag kaluoy, depende sa mga kahimtang. Kini nga mga balaod usab nag-amping sa nasod nga dili mahugawan ug nanalipod sa kaayohan sa tagsatagsa ka Israelinhon)

Mga maghuhukom

Ang mga saserdote, mga hari, ug ang ubang mga tawo gitudlo ingong mga maghuhukom (Ex 18:25, 26; Deu 16:18; 17:8, 9; 1Ha 3:6, 9-12; 2Cr 19:5)

Ang pagbarog atubangan sa mga maghuhukom giisip ingong pagbarog atubangan ni Jehova (Deu 1:17; 19: 16, 17)

Paghusay sa mga kaso

Ang ordinaryong mga kaso gitugyan ngadto sa mga maghuhukom (Ex 18:21, 22; Deu 25:1, 2; 2Cr 19:8-10)

Kon ang ubos nga hukmanan dili makahukom, ang kaso dalhon ngadto sa mas taas nga mga hukmanan (Ex 18:25, 26; 1Ha 3:16, 28)

Ang talagsaon o lisod nga mga kaso nga gidala ngadto sa mga saserdote:

Ang mga kaso sa pangabugho o pagkadili-putli sa asawa (Num 5:12-15)

Kon adunay saksi nga magpasakag sumbong sa paglapas batok sa usa ka tawo (Deu 19:16, 17)

Kon nahimo ang mapintas nga buhat o kon ang usa nakaula ug dugo, o kon lisod ipakanaog ang hukom o kon kini may panagbangi (Deu 17:8, 9; 21:5)

Kon may tawong nakaplagang gipatay diha sa kapatagan ug ang mamumuno wala masayri (Deu 21:1-9)

Mga saksi

Labing menos duha ka saksi ang gikinahanglan aron maestablisar ang kamatuoran (Deu 17:6; 19:15; itandi ang Ju 8:17; 1Ti 5:19)

Ang mga kamot sa mga saksi maoy unang mobakyaw aron sa pagpatay sa tawong sad-an. Kini maoy aron malikayan ang bakak, dinalidali, o mapasagaron nga testimonya (Deu 17:7)

Pagtestigo ug bakak

Ang pagtestigo ug bakak hugot nga gidili (Ex 20:16; 23:1; Deu 5:20)

Kon bakak ang sumbong batok sa usa ka tawo, ang bakakon nga saksi makadawat sa silot nga gilaraw alang sa tawong gisumbong (Deu 19:16-19)

Panghiphip, pagpihigpihig sa paghukom

Gidili ang panghiphip (Ex 23:8; Deu 27:25)

Gidili ang pagtuis sa hustisya (Ex 23:1, 2, 6, 7; Lev 19: 15, 35; Deu 16:19)

Ang pagtener sa usa ka tawo himoon lamang kon lisod ang kaso ug kinahanglang hukman ni Jehova (Lev 24:11-16, 23; Num 15:32-36)

Mga silot

Mga hampak—limitado sa 40, aron ang gibunalan dili mahimong tinamay (Deu 25:1-3; itandi ang 2Co 11:24)

Kamatayon pinaagi sa pagbato—dayon ang patayng lawas mahimong bitayon diha sa estaka ingong usa nga tinunglo (Deu 13:10; 21:22, 23)

Pagpanimalos—pagbalos, usa ka silot nga bugti sa nahimo (Lev 24:19, 20)

Mga danyos: Kon ang hayop sa usa ka tawo nakahimog kadaot sa propiedad sa laing tawo (Ex 22:5; 21:35, 36); kon ang usa ka tawo nagduslit ug kalayo nga nakasunog sa propiedad sa laing tawo (Ex 22:6); kon ang usa ka tawo nakapatay sa binuhing hayop sa laing tawo (Lev 24:18, 21; Ex 21:33, 34); kon ang usa ka tawo nakagamit nga wala tuyoa sa butang nga "balaan," sama sa ikapulo o mga halad (Lev 5:15, 16); kon ang usa ka tawo naglimbong sa iyang kauban bahin sa usa ka butang nga gipiyal o gipatipigan o sa usa ka pagpangawat o sa nawalang butang nga nakaplagan, nga nanumpa nga binakak labot niining mga butanga (Lev 6:2-7; Num 5:6-8)

Mga siyudad nga dalangpanan

Ang dili-tinuyong nakabuno makakalagiw ngadto sa kinadul-ang siyudad nga dalangpanan (Num 35:12-15; Deu 19:4, 5; Jos 20:2-4)

Dayon himoon ang husay didto sa dapit nga may hurisdiksiyon sa panghitabo

Ang tawong nakaplagan nga dili-tinuyong nakabuno kinahanglang magpabilin didto sa siyudad nga dalangpanan hangtod mamatay ang hataas nga saserdote (Num 35:22-25; Jos 20:5, 6)

Ang tinuyong nakabuno kinahanglang patyon (Num 35:30, 31)

KAMINYOON, MGA RELASYON SA PAMILYA, SEKSUWAL NGA MORALIDAD

(Ang Balaod nanalipod sa Israel pinaagi sa pagpreserbar sa sagradong kahimtang sa kaminyoon ug sa pamilyahanong kinabuhi)

Ang kaminyoon unang gihimo ni Jehova (Gen 2:18, 21-24)

Ang bana mao ang tag-iya sa iyang asawa apan manubag siya sa Diyos kon sa unsang paagi siya nakiglabot kaniya (Deu 22:22; Mal 2:13-16)

Ang poligamiya gitugotan apan gikontrolar sa Balaod aron panalipdan ang asawa ug ang iyang mga anak (Deu 21:15-17; Ex 21:10)

Ang lalaki obligado sa pagpakasal sa babaye human niya kini tentala (gawas kon dili mosugot ang amahan sa babaye) (Ex 22:16, 17; Deu 22:28, 29)

Minyoan sa usa ka tawo ang nabalong asawa sa iyang igsoon kon ang iyang namatayng igsoon walay anak nga lalaki; ang tawong dili mobuhat niini pakaulawan (Deu 25:5-10)

Ang pagpakig-alyansa sa kaminyoon uban sa mga langyaw gidili (Ex 34:12-16; Deu 7:1-4), apan gitugotan ang pagpakigminyo sa nabihag nga mga babaye (Deu 21:10-14)

Ang mga babaye nga mga manununod ug yuta makigminyo lamang sa mga lalaki nga ilang katribo (Num 36:6-9)

Diborsiyo

Ang bana lamang ang gitugotan sa pagdiborsiyo (tungod kay nakaplagan diha sa iyang asawa ang usa ka butang nga malaw-ay); siya kinahanglang maghatag sa asawa ug sulat-pamatuod sa diborsiyo (Deu 24:1-4)

Ang bana dili makadiborsiyo sa asawa kon sila naminyo human nga kini iyang gipugos nga makigdulog kaniya (Deu 22:28, 29)

Ang bana dili makaminyo pag-usab sa iyang gidiborsiyohan nga asawa human maminyo pag-usab ang iyang asawa ug ang iyang ikaduhang bana nagdiborsiyo kaniya o namatay (Deu 24:1-4)

Ang panapaw adunay silot nga kamatayon alang sa duha ka sad-an (Ex 20:14; Deu 22:22)

Insesto

Ang usa ka lalaking Israelinhon dili makaminyo sa bisan hain niining mosunod: Iyang inahan, inaina, o

usa ka segundaryong asawa sa iyang amahan (Lev 18:7, 8; 20:11; Deu 22:30; 27:20); iyang pursoso nga igsoong babaye o igsoon niyang babaye sa amahan o inahan (Lev 18:9, 11; 20:17; Deu 27:22); iyang apo nga babaye (Lev 18:10); iyang iyaan (igsoon man sa iyang inahan o igsoon sa iyang amahan) (Lev 18:12, 13; 20:19); iyang iyaan tungod sa kaminyoon (asawa man sa igsoong lalaki sa iyang amahan o asawa sa igsoong lalaki sa iyang inahan) (Lev 18:14; 20:20); iyang umagad nga babaye (Lev 18:15; 20:12); iyang anak nga babaye, iyang hinablos nga babaye, anak nga babaye sa iyang hinablos nga babaye, anak nga babaye sa iyang hinablos nga lalaki, ugangan nga babaye (Lev 18:17; 20:14; Deu 27:23); asawa sa igsoong lalaki (Lev 18:16; 20:21), gawas sa pagpakigminyo sa asawa sa namatayng igsoon (Deu 25:5, 6); igsoong babaye sa iyang asawa samtang buhi pa ang iyang asawa (Lev 18:18)

Ang usa ka babayeng Israelinhon dili makaminyo sa bisan hain niining mosunod: Iyang anak nga lalaki o iyang hinablos nga lalaki (Lev 18:7, 8; 20:11; Deu 22:30; 27:20); iyang pursoso nga igsoong lalaki o igsoon niyang lalaki sa amahan o inahan (Lev 18:9, 11; 20:17; Deu 27:22); iyang apohan nga lalaki (Lev 18:10); iyang pag-umangkong lalaki (anak man sa iyang igsoong lalaki o anak sa iyang igsoong babaye) (Lev 18:12, 13; 20:19); iyang pag-umangkong lalaki (anak man sa igsoong lalaki sa iyang bana o anak sa igsoong babaye sa iyang bana) (Lev 18:14; 20:20); iyang ugangan nga lalaki (Lev 18:15; 20:12); iyang amahan, amaama, amaama sa iyang inahan, amaama sa iyang amahan, umagad nga lalaki (Lev 18:7, 17; 20:14; Deu 27:23); igsoong lalaki sa iyang bana (Lev 18:16; 20:21), gawas sa pagpakigminyo sa igsoong lalaki sa iyang namatayng bana (Deu 25:5, 6); bana sa iyang igsoong babaye samtang buhi pa ang iyang igsoong babaye (Lev 18:18)

Ang silot sa insesto: kamatayon (Lev 18:29; 20:11, 12, 14, 17, 20, 21)

Pakigsekso sa panahon sa pagregla

Kon ang lalaki ug babaye tinuyong magsekso panahon sa pagregla, sila pagapatyon (Lev 18:19; 20:18)

Ang bana nga wala-tuyoang nakigsekso sa iyang asawa panahon sa maong kahugawan (lagmit sa wala damha nga pagsugod sa pagregla) maoy mahugaw sulod sa pito ka adlaw (Lev 15:19-24)

Ginikanan-anak nga mga relasyon

Ang mga ginikanan (ilabina ang mga amahan) gisugo sa pagtudlo sa ilang mga anak sa Balaod sa Diyos (Deu 6:6-9, 20-25; 11:18-21; Isa 38:19)

Ang mga anak magpasidungog sa ilang mga ginikanan (Ex 20:12; 21:15, 17; Lev 19:3; Deu 5:16; 21:18-21; 27:16)

Gidili ang pagsul-ob ug besti sa kaatbang nga sekso (sa paglimbong alang sa imoral nga mga katuyoan) (Deu 22:5)

Ang sodomiya adunay silot nga kamatayon alang sa duha ka tawong nalangkit (Lev 18:22; 20:13)

Ang pakigsekso sa hayop adunay silot nga kamatayon alang sa tawo ug sa hayop (Ex 22:19; Lev 18:23, 29; 20:15, 16; Deu 27:21)

Ang malaw-ay nga pag-atake (ang asawa nagbunlot sa pribadong mga sangkap sa lalaki nga gikabugno sa iyang bana) silotan pinaagi sa pagputol sa kamot sa babaye, inay sa silot nga mata sa mata, tungod sa pagtamod ni Jehova sa mga gahom sa babaye sa pagsanay ug sa katungod sa iyang bana nga makabaton ug mga anak pinaagi kaniya (Deu 25:11, 12)

MGA KALIHOKAN SA NEGOSYO

(Ang Balaod nag-awhag nga magmatinud-anon diha sa mga transaksiyon sa negosyo ug sa pagtahod sa balay ug propiedad sa uban)

Pagpanag-iya ug yuta

Ang yuta gipahat ngadto sa mga banay (Num 33:54; 36:2)

Ang yuta dili permanenteng mapanag-iya sa dihang kini ibaligya apan ibalik ngadto sa tag-iya panahon sa Tinghugyaw; ang bili niini gibase sa gidaghanon sa mga abot hangtod sa Tinghugyaw (Lev 25:15, 16, 23-28)

Kon ibaligya, ang kinadul-an nga paryente ang may katungod sa pagpalit (Jer 32:7-12)

Ang estado walay katungod sa pagkuha sa yutang panulondon alang sa publikong mga katuyoan pinaagi lamang sa pagbayad niini (1Ha 21:2-4)

Ang bahin sa mga Levihanon gilangkoban sa mga siyudad ug sa mga sibsibanan niini

Sa 48 ka siyudad nga gipahat, ang 13 maoy mga siyudad sa mga saserdote (Num 35:2-5; Jos 21:3-42)

Ang yutang sibsibanan sa usa ka Levihanong siyudad dili ikabaligya; kini iya sa siyudad, dili sa mga indibiduwal (Lev 25:34)

Kon pagabalaanon (igahin ang paggamit o ang abot) sa usa ka tawo ang usa ka bahin sa yuta alang kang Jehova (ipagamit sa sangtuwaryo, sa mga saserdote), mao kini ang sukdanan sa pagbanabana sa bili niini: ang yuta nga mapugsan ug usa ka *homer* nga binhi sa sebada mokantidad ug 50 ka siklo nga plata; ang bili magkagamay sumala sa gidaghanon sa mga tuig nga nahibilin hangtod sa sunod nga Tinghugyaw (Lev 27:16-18)

Kon ang nagbalaan buot molukat niini, siya kinahanglang magdugang ug 20 porsiyento sa gibanabanang bili (Lev 27:19)

Kon dili niya kini lukaton apan ibaligya ngadto sa laing tawo, sa Tinghugyaw kini mapanag-iya sa saserdote ingong balaan alang kang Jehova (Lev 27:20, 21)

Kon ang usa ka tawo magbalaan ug bahin sa iyang uma nga iyang napalit gikan sa laing tawo ngadto kang Jehova, sa Tinghugyaw kini ibalik ngadto sa orihinal nga tag-iya (Lev 27:22-24)

Kon ang usa ka tawo 'nagpahinungod o nagtugyan' ug bisan unsa sa iyang kaugalingong propiedad (ang 'gipahinungod o gitugyan' nga mga butang maoy permanente ug gamiton lamang sa sangtuwaryo o alang sa kalaglagan; Jos 6:17; 7:1, 15; Eze 44:29), kini dili ikabaligya o malukat; kini magpabilin nga iya ni Jehova (Lev 27:21, 28, 29)

Pagtubos sa propiedad

Ang tanang yuta ibalik ngadto sa orihinal nga tag-iya panahon sa Tinghugyaw (uban sa nahisgotan na nga mga eksepsiyon) (Lev 25:8-10, 15, 16, 24-28)

Ang mga Levihanon makatubos sa ilang mga balay diha sa Levihanong mga siyudad sa bisan unsang panahon (Lev 25:32, 33)

Tuig sa Tinghugyaw: magsugod sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala, sa ika-50 nga tuig; ang pag-ihap magsugod sukad sa tuig nga ang mga Israelinhon misulod sa yuta (Lev 25:2, 8-19)

Panulondon

Ang panganayng anak nga lalaki makapanunod ug dobleng bahin sa propiedad (Deu 21:15-17)

Kon walay anak nga lalaki, ang panulondon maiya sa mga anak nga babaye. (Num 27:6-8) Kon ang tawo walay mga anak nga lalaki o babaye, kini maiya sa iyang mga igsoong lalaki, sa mga igsoong lalaki sa iyang amahan, o sa iyang kinadul-an nga kadugo (Num 27:9-11)

Mga timbangan, mga bato sa timbangan, ug mga sukod

Gimando ni Jehova ang pagkamatinud-anon ug ang pagkatukma (Lev 19:35, 36; Deu 25:13-15)

Ang pagpanglimbong dulumtanan kaniya (Pr 11:1)

Mga utang

Sa kataposan sa matag pito ka tuig, ang Hebreohanong mga igsoon ipahigawas sa mga utang (Deu 15:1, 2)

Mahimong pig-oton ang langyaw sa pagbayad sa utang (Deu 15:3)

Garantiya alang sa utang

Kon kuhaon sa usa ka tawo ang panggawas nga besti ingong garantiya alang sa utang, dili niya kini huptan sa tibuok gabii (Ang kabos sagad matulog ginamit ang maong besti tungod kay walay laing mga besting pangkatulog) (Ex 22:26, 27; Deu 24:12, 13)

Ang usa ka tawo dili makasulod sa balay sa laing tawo aron sa pagkuha sa usa ka butang ingong garantiya alang sa utang. Siya magpabilin sa gawas sa balay ug pasagdan niya ang tawo nga nanghulam nga maoy magdala niini ngadto kaniya (Kini nagpakita sa pagkabug-os sa katungod sa tawo ingong tagiya) (Deu 24:10, 11)

Ang usa ka tawo dili makakuha sa galingang demano o sa ibabaw nga batong pangligis niini ingong garantiya (Basin unya ang tawo dili na makagaling ug lugas sa pagpakaon sa iyang kaugalingon ug sa iyang pamilya) (Deu 24:6)

MGA BALAOD SA MILITAR

(Kini nga mga balaod nagkontrolar sa gimbut-an sa Diyos nga pagpakiggubat sa Israel didto sa Yutang Saad. Hugot nga gidili ang mga pagpakiggubat nga may hakog nga motibo o ang pagsakop sa mga lugar nga wala isugo sa Diyos)

Mga gubat

Makiggubat lamang sa mga gubat nga iya ni Jehova (Num 21:14; 2Cr 20:15)

Ang mga sundalo gibalaan sa dili pa makiggubat (1Sa 21:1-6; itandi ang Lev 15:16, 18)

Edad sa mga sundalo

Kawhaan ka tuig ang kagulangon ug pataas (Num 1:2, 3; 26:1-4)

Sumala sa *Jewish Antiquities,* III, 288 (xii, 4), ni Josephus, sila mag-alagad hangtod sa edad nga 50

Mga eksepsiyon gikan sa serbisyo militar:

Mga Levihanon, ingong mga ministro ni Jehova (Num 1:47-49; 2:33)

Ang tawong wala pa makapainagurar sa iyang bag-ong natukod nga balay o wala pa makapahimulos sa bag-ong natanom nga parasan (Deu 20:5, 6; itandi ang Ecc 2:24; 3:12, 13)

Ang tawong sinayoran ug wala pa makapangasawa. Ang bag-ong naminyo dili paapilon sa gubat sulod sa usa ka tuig (Ang tawo adunay katungod nga makabaton ug manununod ug makakita niini nga manununod) (Deu 20:7; 24:5)

Ang tawo nga hadlokan (Siya makapaluya lamang sa iyang mga isigkasundalo) (Deu 20:8; Huk 7:3)

Ang kahinlo gikinahanglan diha sa kampo (sanglit ang mga sundalo gibalaan alang sa pagpakiggubat) (Deu 23:9-14)

Walay mga babayeng gitugotan nga mosulod sa kampo aron sa pagpakigsekso; ang pakigrelasyon sa mga babaye gidili sa panahon sa pagpakiggubat. Pinaagi niini matino ang relihiyoso ug pisikal nga kahinlo (Lev 15:16; 1Sa 21:5; 2Sa 11:6-11)

Wala itugot ang paglugos sa mga babaye taliwala sa mga kaaway, sanglit kini maoy pakighilawas; ug wala itugot ang pagpakigminyo sa maong mga babaye hangtod mahuman ang gubat. Kini makahatag ug relihiyosong kahinlo ug kini usab makapaaghat sa mga kaaway nga mosurender, kay sila makasalig nga ang ilang mga babaye dili pasipad-an (Deu 21:10-13)

Militaryong mga pamaagi batok sa mga siyudad sa kaaway

Kon ang siyudad nga giatake maoy sakop sa pito ka nasod sa yuta sa Canaan (nga gihisgotan sa Deu 7:1), ang tanang molupyo niini itugyan sa kalaglagan. (Deu 20:15-17; Jos 11:11-14; Deu 2:32-34; 3:1-7) Kon pasagdang magpabilin diha sa yuta, kini mahimong kapeligrohan sa dumalayong relasyon sa Israel uban kang Jehova nga Diyos. Siya nagtugot lamang kanila nga mabuhi diha sa yuta hangtod matapos sa bugos ang ilang pagkadaotan (Gen 15:13-21)

Sa mga siyudad nga dili sakop sa pito ka nasod, ipahibalo una ang mga kondisyon alang sa pakigdait. (Deu 20:10, 15) Kon mosurender ang siyudad, ang mga molupyo ipailalom sa pinugos nga trabaho. Kon sila dili mosurender, ang tanang lalaki ug ang tanang babaye nga dili mga ulay pamatyon. Ang uban palingkawason ingong mga binihag. (Deu 20:11-14; itandi ang Num 31:7, 17, 18.) Ang pagpatay sa tanang lalaki magwagtang sa kapeligrohan sa pag-alsa sa siyudad sa umaabot ug usab sa kapeligrohan sa pagpakigminyo niining mga tawhana sa Israelinhong mga babaye. Kini nga paagi makatabang usab nga malikayan ang pagsimba sa kinatawo sa lalaki ug ang pagtakboy sa mga sakit taliwala sa mga Israelinhon

Ang mga kahoy nga nagapatunghag pagkaon dili pamutlon ug dili gamiton ingong mga panglikos (Deu 20:19, 20)

Ang mga karo sunogon; ang mga kabayo kitnan aron dili kini magamit sa pagpakiggubat, ug sa ulahi kini pamatyon (Jos 11:6)

MGA BALAOD LABOT SA PAGKAON UG SA SANITASYON

(Kini nga mga balaod nakatabang sa mga Israelinhon nga magpabiling bulag gikan sa paganong mga nasod, aron sa pagpalambo sa kahinlo ug maayong panglawas, ug aron sa pagpahinumdom kanila sa ilang pagkabalaan ngadto sa Diyos; Lev 19:2)

Paggamit sa dugo

Ang pagkaon ug dugo hugot nga gidili. (Gen 9:4; Lev 7:26; 17:12; Deu 12:23-25) Ang silot sa paglapas niini nga balaod: kamatayon (Lev 7:27; 17:10)

Ang kinabuhi (kalag) anaa sa dugo (Lev 17:11, 14)

PIPILA KA HINUNGDANONG MGA BAHIN SA PAKIGSAAD SA BALAOD (*sumpay*)

Ang dugo sa giihaw nga hayop kinahanglang iyabo sa yuta sama sa tubig ug tabonan kini ug yuta (Lev 17:13; Deu 12:16)

Walay hayop nga namatay rag iya o nakaplagang patay ang pagakan-on (tungod kay kini mahugaw ug wala mapaagasi ug dugo sa hustong paagi) (Deu 14:21)

Mga gilatid lamang nga paggamit: ibutang diha sa halaran alang sa pagtabon-sa-sala; gigamit alang sa gilatid nga mga katuyoan sa paghinlo (Lev 17:11, 12; Deu 12:27; Num 19:1-9)

Paggamit sa tambok

Walay tambok nga pagakan-on; ang tambok iya ni Jehova (Lev 3:16, 17; 7:23, 24)

Ang pagkaon sa tambok nga gihalad magdalag silot nga kamatayon (Lev 7:25)

Giihaw nga mga hayop

Didto sa kamingawan, ang bisan unsang binuhing mga hayop nga ihawon dad-on ngadto sa tabernakulo. Kini pagakan-on ingong mga halad-sa-panag-ambit (Lev 17:3-6)

Ang silot sa paglapas: kamatayon (Lev 17:4, 8, 9)

Ang hinlo nga ihalas nga mga hayop nga nadakpan sa pagpangayam mahimong patyon dihadiha; ang dugo kinahanglang iyabo (Lev 17:13, 14)

Human makasulod sa Yutang Saad, ang hinlong mga hayop mahimong ihawon ingong pagkaon diha sa balay sa usa ka tawo kon siya halayo gikan sa sangtuwaryo, apan ang dugo kinahanglang iyabo sa yuta (Deu 12:20-25)

Mga hayop, isda, mga insekto nga gitugot nga kan-on:

Ang matag linalang nga pikas ug kuko, may buak sa mga kuko, ug nagapangusap sa kinaon (Lev 11:2, 3; Deu 14:6)

Ang tanang linalang sa tubig nga adunay mga kapay ug mga himbis (Lev 11:9-12; Deu 14:9, 10)

Ang mga insekto ug pak-an nga tigpanon nga mga linalang nga nagalakaw pinaagi sa upat ka tiil ug adunay igluluksong mga paa: ang nagalalin nga dulon, ang makaon nga dulon, ang timos, ug ang apan-apan (ang tanan sumala sa mga matang niini) (Lev 11:21, 22)

Mga hayop, isda, mga langgam, tigpanon nga mga linalang nga gidiling kan-on:

Mga hayop: kamelyo, koneho sa kabatoan, liebre, baboy (Lev 11:4-8; Deu 14:7, 8)

Isda ug ubang tigpanon nga mga linalang diha sa katubigan nga walay mga kapay o mga himbis (Lev 11:10)

Mga langgam ug nagalupad nga mga linalang: agila, manaol, itom nga buwitre, pulang banog, itom nga banog, sikop, uwak, ostrik, bukaw, kanaway, banog, gamayng ngiwngiw, taas-ug-dunggan nga ngiwngiw, sisne, pelikano, buwitre, kormoran, cigueña, talabong, abubilya, kabog, ang bisan unsang pak-an nga tigpanon nga linalang nga nagalakaw pinaagi sa upat ka tiil (nga mao, nagalakaw *sama* sa paglakaw sa mga hayop nga upat ug tiil). Ang mga butang nga magtino kon unsang matanga sa nagalupad nga mga linalang ang gipaila nga "mahugaw" sa seremonyal nga paagi wala sa dayag hisgoti diha sa Bibliya. Bisan tuod ang kadaghanan sa "mahugaw" nga mga langgam maoy mga langgam nga mandadagit o mga tigkaon ug hugaw, dili tanan niini maoy mandadagit o mga tigkaon ug hugaw (Deu 14:12-19; Lev 11:13-20; tan-awa ang LANGGAM ug ang mga artikulo sa tagsatagsa ka ngalan sa mga langgam)

Ang tigpanon nga mga linalang sa yuta: ang ilagang tigkubkob, ilagang jerbo, tabili, tuko, ibid, tabili sa tubig, tabili sa balas, kamelyon, ang bisan unsang linalang nga nagakamang pinaagi sa tiyan, nagalakaw pinaagi sa upat ka tiil, o ang bisan unsang daghan ug tiil (Lev 11:29, 30, 42)

Ang hayop nga namatay rag iya o patay nang daan o gikuniskunis sa mapintas nga mananap (Lev 17:15, 16; Deu 14:21; Ex 22:31)

Ang mga hayop nga gihalad ingong mga halad-sa-panaad o kinabubut-ong mga halad, ug ingong halad-sa-panag-ambit mahimong kan-on sa adlaw nga kini gitanyag ug sa ikaduhang adlaw apan dili sa ikatulong adlaw; ang silot kon lapason maoy kamatayon. Ang halad-sa-pagpasalamat pagakan-on *nianang* adlawa; walay tipigan hangtod sa pagkabuntag (ikaduhang adlaw). Kinahanglang walay mahibilin sa halad sa Paskuwa; ang mahibilin pagasunogon (Lev 7:16-18; 19:5-8; 22:29, 30; Ex 12:10)

Mga butang nga nagpahinabog kahugawan:

Ang paggawas sa binhi

Ang tawo kinahanglang maligo ug mahimong mahugaw hangtod sa pagkagabii (Lev 15:16; Deu 23:10, 11)

Ang besti nga natuloan sa binhi pagalabhan sa tubig ug mahimong mahugaw hangtod sa pagkagabii (Lev 15:17)

Ang bana ug asawa, human magsekso, kinahanglang maligo ug mahimong mahugaw hangtod sa pagkagabii (Lev 15:18)

Pagpanganak

Ang inahan mahimong mahugaw sulod sa 7 ka adlaw human manganak ug anak nga lalaki, nga dugangan pag 33 ka adlaw (sa unang 7 ka adlaw, siya mahugaw ngadto sa tanan, sama sa dihang nagregla; sa 33 ka adlaw siya mahugaw lamang maylabot sa paghikap sa balaang mga butang sama sa halad nga mga pagkaon o sa pagsulod sa balaan nga dapit) (Lev 12:2-4)

Kon ang ipanganak maoy babaye, ang inahan mahimong mahugaw sulod sa 14 ka adlaw, nga dugangan pag 66 ka adlaw (Lev 12:5)

Pagregla sa babaye (Lev 12:2)

Ang babaye mahimong mahugaw sulod sa pito ka adlaw sa naandang pagregla; siya usab mahugaw sulod sa tibuok yugto sa dili-normal o dugay nga pag-agas sa dugo, nga dugangan pag pito ka adlaw (Lev 15:19, 25, 28)

Sa panahon sa iyang kahugawan ang tanan nga iyang malingkoran o mahigdaan mahimong mahugaw (Lev 15:20)

Ang tawo nga makahikap kaniya o sa iyang higdaanan o sa iyang nalingkoran kinahanglang maglaba sa iyang mga besti ug maligo ug mahimong mahugaw hangtod sa pagkagabii (Lev 15:21-23)

Kon ang iyang kahugawan sa pagregla mahianha sa lalaki, ang lalaki mahimong mahugaw sulod sa pito ka adlaw, ug ang bisan unsa nga iyang mahigdaan mahimong mahugaw (Lev 15:24)

Kon siya adunay inagas siya mahugaw (Lev 15:25)

Mga panalipod batok sa sakit

Sanla ug ubang mga hampak

Tinoon sa saserdote kon kini sanla o dili (Lev 13:2)

Ang tawo ikuwarentinas sulod sa pito ka adlaw ug unya susihon; kon ang hampak mihunong na, ikuwarentinas pa siya sulod sa dugang pito ka adlaw (Lev 13:4, 5, 21, 26); unya kon ang hampak wala na mokanap, siya ipahayag nga mahinlo (Lev 13:6); kon ang hampak mikanap, kini maoy sanla (Lev 13:7, 8)

Kon sanlahon, gision sa usa ka tawo ang iyang mga besti, kalkagon ang iyang buhok, tabonan ang iyang bigote (o ang ibabaw nga ngabil), ug mosinggit "Mahugaw, mahugaw!" Ilain siya pagpuyo sa gawas sa kampo hangtod mamaayo ang iyang hampak (Lev 13:45, 46; Num 5:2-4)

Inagas sa kinatawo (dayag nga tungod sa balatian) (Lev 15:2, 3)

Ang higdaanan o mga butang nga malingkoran o mahigdaan sa maong tawo mahimong mahugaw (Lev 15:4)

Ang bisan kinsa nga makahikap sa tawong may inagas, iyang higdaanan, o sa bisan unsa nga iyang nalingkoran mahimong mahugaw, o kon ang usa ka tawo maluwaan sa tawong may inagas, ang maong tawo mahimong mahugaw (Lev 15:5-11)

Kon mahikapan sa usa ka tawong may inagas, ang mga sudlanan nga yutang-kulonon kinahanglang buk-on, ang mga sudlanan nga kahoy hugasan sa tubig (Lev 15:12)

Human mohunong ang inagas, ang maong tawo mahugaw pa sulod sa pito ka adlaw (Lev 15:13)

Ang pagkahinlo sa kampo militar namentinar pinaagi sa pagbaod nga adto malibang sa gawas sa kampo ug magtabon niini (Deu 23:12, 13)

Mga regulasyon labot sa mga patayng lawas sa tawo

Ang paghikap ug patayng lawas, bukog, o lubnganan sa tawo magpahugaw sa usa ka tawo sulod sa pito ka adlaw (bisan diha sa kapatagan). (Num 19:11, 16) Kamatayon ang silot sa dili pagputli sa kaugalingon (Num 19:12, 13) (Tan-awa ang pamaagi sa paghinlo sa Num 19:17-19)

Ang tanan nga anaa o misulod sa tolda diin may patayng lawas sa tawo mahimong mahugaw ingon man usab ang bisan unsang bukas nga sudlanan didto nga walay taklob nga gihigot (Num 19:14, 15)

Mga regulasyon labot sa mga patayng lawas sa mga hayop

Ang pagdala, paghikap, pagkaon sa usa ka hinlong hayop nga namatay rag iya makapahugaw sa tawo; ang paghikap sa patayng lawas sa tanang mahugaw nga hayop makapahugaw sa naghikap niini. Ang paghinlo gikinahanglan (Lev 11:8, 11, 24-31, 36, 39, 40; 17:15, 16)

Kon mahulogan o mahidapat ang mga patayng lawas sa mahugaw nga mga hayop sa mga kasangkapan sama sa mga sudlanan, mga tungtonganan sa banga, mga tibod, mga hurnohan, mga besti, mga panit, ug sakong panapton kini mahimong mahugaw (Lev 11:32-35)

Inagaw nga kinuha gikan sa siyudad

Ang tanan nga mapaagi sa kalayo kinahanglang ipaagi sa kalayo (mga metal), dayon putlion pinaagig tubig aron sa paghinlo; ang ubang mga butang kinahanglang labhan o hugasan (Num 31:20, 22, 23)

UBANG MGA OBLIGASYON NGA NALANGKIT ANG ISIGKALINALANG

(Ang Balaod naglatid nga "higugmaon mo ang imong isigkatawo sama sa imong kaugalingon"; Lev 19:18. Gipaila ni Jesus nga kini mao ang ikaduhang kinadakang sugo sa Balaod; Mat 22:37-40)

Ngadto sa mga isigka-Israelinhon

Ang gugma kinahanglang ipakita; ang pagbuno gidili (Ex 20:13; Rom 13:9, 10)

Kinahanglang dili manimalos o maghambin ug kasuko batok sa isigkatawo (Lev 19:18)

Ipakita ang kahangawa sa kabos (Ex 23:6; Lev 25:35, 39-43)

Ipakita ang kahangawa sa mga babayeng balo ug mga ilo (Ex 22:22-24; Deu 24:17-21; 27:19)

Pagtahod sa propiedad

Ang pagpangawat gidili; gikinahanglan ang pagbayad (Ex 20:15; 22:1-4, 7)

Ang sayop nga pagtinguha sa propiedad ug sa mga gipanag-iya sa laing tawo gidili (Ex 20:17)

Konsiderasyon alang sa mga baldado

Dili magyubit o manghimaraot sa bungol; siya dili makadepensa sa iyang kaugalingon batok sa mga pahayag nga dili niya madungog (Lev 19:14)

Tinunglo ang usa ka tawo nga magbutang ug babag sa agianan sa tawong buta o magpahisalaag kaniya (Lev 19:14; Deu 27:18)

Ngadto sa langyawng mga pumoluyo: sila dili pagadagmalan (Ex 22:21; 23:9; Lev 19:33, 34; Deu 10:17-19; 24:14, 15, 17; 27:19)

Ngadto sa mga ulipon

Ang Hebreohanong ulipon hatagag kagawasan sa ikapitong tuig sa iyang pagkaulipon o sa tuig sa Tinghugyaw, bisan hain ang mauna. Sa panahon sa pagkaulipon, ang ulipon tratahon ingong sinuholang mamumuo uban ang konsiderasyon (Ex 21:2; Deu 15:12; Lev 25:10)

Kon ang usa ka ulipon mosulod nga may asawa, ang asawa pagawason o ipahigawas uban kaniya (Ex 21:3)

Kon ang agalon naghatag kaniyag asawa (lagmit usa ka langyaw) samtang siya anaa sa pagkaulipon, siya lamang ang pagawason; kon kini nga asawa adunay mga anak pinaagi kaniya, ang asawa ug ang mga anak magpabilin nga kabtangan sa agalon (Ex 21:4)

Sa pagpagawas sa Hebreohanong ulipon, ang agalon kinahanglang maghatag kaniyag gasa sumala sa iyang maarangan (Deu 15:13-15)

Ang ulipon mahimong bunalan sa agalon. (Ex 21:20, 21) Kon mabaldado, siya hatagan ug kagawasan. (Ex 21:26, 27) Kon ang ulipon namatay sa dihang gibunalan sa iyang agalon, ang agalon mahimong silotan sa kamatayon; ang mga maghuhukom mao ang mohukom sa silot (Ex 21:20; Lev 24:17)

Ngadto sa mga hayop

Kon ang usa ka tawo makakaplag ug binuhing hayop nga nanginahanglan ug tabang, siya obligado sa pagtabang niini, bisan kon kini iya sa kaaway (Ex 23:4, 5; Deu 22:4)

Ang mga mananap nga luwananan dili pasobrahan sa pagpatrabaho o dagmalan (Deu 22:10; itandi ang Pr 12:10)

HINUNGDANONG MGA BAHIN SA PAKIGSAAD SA BALAOD (*sumpay*)

Ang baka dili busalan samtang kini nagagiok, aron kini makakaon sa lugas nga iyang gigiok (Deu 25:4; itandi ang 1Co 9:7-10)

Ang usa ka tawo dili magkuha sa inayan ug sa mga itlog niini, sa ingon magpuo sa enterong pamilya (Deu 22:6, 7)

Ang usa ka tawo dili mag-ihaw ug torong baka o karnero uban sa nati niini sa samang adlaw (Lev 22:28)

MGA KATUYOAN SA BALAOD

Kini nagpadayag sa mga sala; kini nagpakitang ang mga Israelinhon nagkinahanglan nga pasayloon sa ilang mga kalapasan ug nga gikinahanglan ang mas dakong halad nga makatabon gayod sa ilang mga sala (Gal 3:19)

Ingong usa ka magtutudlo, kini nanalipod ug nagdisiplina sa mga Israelinhon, nag-andam kanila aron dawaton ang Mesiyas (Gal 3:24)

Ang lainlaing mga bahin sa Balaod maoy mga landong nga naghawas sa mas dagkong mga butang nga moabot; kini nga mga landong nakatabang sa matarong-ug-kasingkasing nga mga Israelinhon sa pag-ila sa Mesiyas, sanglit ilang makita kon sa unsang paagi iyang gituman kining matagnaong mga sumbanan (Heb 10:1; Col 2:17)

sa kinabuhi. (Lev 18:5; Gal 3:12) Sanglit ang dili-hingpit nga mga tawo dili makatuman sa Balaod, kini nagpakita nga "ang tanan nakasala ug wala makaabot sa himaya sa Diyos." (Rom 3:23) Si Jesu-Kristo lamang ang nakatuman niini nga walay-ikasaway.—Ju 8:46; Heb 7:26.

Ang Balaod usab nagsilbing 'landong sa maayong mga butang nga moabot,' ug ang mga butang nga nalangkit niini maoy "mga hulad," nga tungod niana si Jesus ug ang mga apostoles subsob nga naghisgot niini aron ipatin-aw ang langitnong mga butang ug ang mga butang mahitungod sa Kristohanong doktrina ug panggawi. Busa, kini maoy usa ka mahinungdanong natad nga kinahanglang tun-an sa mga Kristohanon.—Heb 10:1; 9:23.

Miingon si Jesus nga ang tibuok Balaod nagsukad sa duha ka balaod, ang paghigugma sa Diyos ug ang paghigugma sa silingan. (Mat 22:35-40) Makapaikag nga diha sa basahon sa Deuteronomio (diin ang Balaod medyo gibag-o aron sa pagpasibo sa bag-ong mga sirkumstansiya sa Israel sa dihang nanimuyo sa Yutang Saad) ang Hebreohanong mga pulong alang sa "gugma," "gihigugma," ug uban pa, makita kapin sa 20 ka beses.

Ang Napulo ka Pulong (Ex 34:28), o ang Napulo ka Sugo, mao ang paninugdang bahin sa Balaod apan gilangkob uban sa mga 600 ka ubang mga balaod, nga ang tanan niini managsamag puwersa ug obligadong ipatuman nganha sa mga Israelinhon. (San 2:10) Ang unang upat sa Napulo ka Sugo naghubit sa relasyon sa tawo ngadto sa Diyos; ang ikalima, ngadto sa Diyos ug sa mga ginikanan; ug ang kataposang lima ka sugo, ngadto sa isigkatawo. Kining kataposang lima ka sugo gihisgotan sumala sa dayag nga pagkasunodsunod sa kagrabe sa kadaot nga mahimo ngadto sa isigkatawo: pagbuno, pagpanapaw, pagpangawat, pagsaksi ug bakak, ug hakog nga pangibog o hakog nga tinguha. Ang ikanapulo nga sugo naghimo sa Balaod nga talagsaon kon itandi sa ubang mga balaod sa tanang uban pang mga nasod sa pagkaagi nga kini nagdili sa hakog nga tinguha, usa ka sugo nga sa pagkatinuod ang Diyos lamang maoy makapatuman. Gitugkad gayod niini ang hinungdan sa paglapas sa tanang uban pang mga kasugoan.—Ex 20:2-17; Deu 5:6-21; itandi ang Efe 5:5; Col 3:5; San 1:14, 15; 1Ju 2:15-17.

Ang Balaod naundan ug daghang prinsipyo ug mga lagda ingong giya. Ang mga maghuhukom gihatagan ug kagawasan sa pag-imbestigar ug sa pagkonsiderar sa mga motibo ug tinamdan sa mga maglalapas, lakip na ang mga sirkumstansiya nga nalangkit sa paglapas. Ang usa ka tinuyo, dili-matinahoron, o dili-mahinulsolon nga maglalapas makaagom ug bug-os nga silot. (Num 15:30, 31) Sa ubang mga kaso, lagmit ihatag ang usa ka mas gaan nga paghukom. Pananglitan, bisan tuod nga ang usa ka mamumuno pagapatyon gayod, ang usa nga nakabuno nga dili-tinuyo makadawat ug kaluoy. (Num 35:15, 16) Ang tag-iya sa usa ka torong baka nga tigpanungay ug mga tawo ug nakapatay ug tawo mahimong patyon; o ang mga maghuhukom mahimong magpahamtang ug lukat. (Ex 21:29-32) Ang kalainan tali sa usa ka tawo nga tinuyong nangawat ug sa usa ka mamumuhat ug daotan nga boluntaryong misugid sa iyang sala nadayag tungod sa kalainan sa mga silot nga gihisgotan diha sa Exodo 22:7 ug nianang sa Levitico 6:1-7.

Balaod sa Tanlag. Gipakita sa Bibliya nga ang mga tawo aduna niini tungod kay 'ang balaod nahisulat diha sa ilang mga kasingkasing.' Kadtong wala mailalom sa direktang balaod gikan sa Diyos, sama sa Balaod nga gihatag pinaagi kang Moises, gipakita nga sila mismo maoy "balaod sa ilang kaugalingon," tungod kay pinaagi sa ilang mga tanlag sila "ginasumbong o ginapalingkawas" diha sa ila mismong mga hunahuna. (Rom 2:14, 15) Daghang matarong nga mga balaod sa paganong mga katilingban ang nagpabanaag niini nga tanlag, nga unang gibutang diha sa ilang katigulangan nga si Adan ug gipasa pinaagi kang Noe.—Tan-awa ang TANLAG.

Sa 1 Corinto 8:7 si apostol Pablo miingon nga ang kakulang sa tukmang Kristohanon nga kahibalo

mahimong makapatunghag huyang nga tanlag. Ang tanlag mahimong usa ka maayong giya o usa ka dili-maayong giya, depende sa kahibalo ug pagbansay sa indibiduwal. (1Ti 1:5; Heb 5:14) Ang tanlag sa usa ka tawo mahimong mahugawan, ug busa, makapahisalaag. (Tit 1:15) Ang pipila, pinaagi sa kanunayng pagbuhat nga sukwahi sa tanlag, naghimo niini nga sama sa usa ka kubal nga dili na mobati, ug busa dili usa ka maayong giya nga sundon.—1Ti 4:1, 2.

"Balaod ni Kristo." Si Pablo misulat: "Magpadayon sa pagpinas-anay sa mga kabug-at sa usag usa, ug sa ingon magtuman sa balaod ni Kristo." (Gal 6:2) Sa dihang ang pakigsaad sa Balaod gitapos niadtong Pentekostes, 33 K.P. ("sanglit ang pagkasaserdote ginausab man, kinahanglan usab ang kausaban sa balaod"; Heb 7:12), ang mga Kristohanon "nailalom sa balaod ni Kristo." (1Co 9:21) Kini nga balaod gitawag nga "hingpit nga balaod nga iya sa kagawasan," "balaod sa mga tawong may kagawasan," "balaod sa pagtuo." (San 1:25; 2:12; Rom 3:27) Kining bag-o nga balaod gitagna na sa Diyos pinaagi sa manalagnang si Jeremias sa dihang siya naghisgot bahin sa usa ka bag-ong pakigsaad ug sa pagsulat sa iyang balaod diha sa mga kasingkasing sa iyang katawhan.—Jer 31:31-34; Heb 8:6-13.

Sama kang Moises, ang tigpataliwala sa pakigsaad sa Balaod, si Jesu-Kristo mao ang Tigpataliwala sa bag-ong pakigsaad. Gisulat ni Moises ang Balaod ingong kodigo, apan si Jesus wala magsulat ug balaod. Iyang gisulti ug gibutang ang iyang balaod diha sa mga hunahuna ug mga kasingkasing sa iyang mga tinun-an. Ni ang iyang mga tinun-an nagsulat ug mga balaod ingong kodigo alang sa mga Kristohanon, nga nagklasipikar sa mga balaod sa lainlaing mga kategoriya ug mga sub-ulohan. Bisan pa niana, ang Kristohanon Gregong Kasulatan puno sa mga balaod, sugo, ug mga mando nga kinahanglang tumanon sa mga Kristohanon.—Pin 14:12; 1Ju 5:2, 3; 4:21; 3:22-24; 2Ju 4-6; Ju 13:34, 35; 14:15; 15:14.

Gisugo ni Jesus ang iyang mga tinun-an sa pagwali sa 'maayong balita sa gingharian.' Ang iyang sugo makita sa Mateo 10:1-42; Lucas 9:1-6; 10:1-12. Sa Mateo 28:18-20 ang usa ka bag-ong sugo gihatag ngadto sa mga tinun-an ni Jesus sa pagadto, dili ngadto sa mga Hudiyo lamang, kondili ngadto sa tanang kanasoran, aron sa paghimog mga tinun-an ug sa pagbawtismo kanila sa usa ka bag-ong bawtismo, "sa ngalan sa Amahan ug sa Anak ug sa balaang espiritu, nga magatudlo kanila sa pagtuman sa tanang butang nga akong gisugo kaninyo." Busa, pinaagi sa awtorisasyon sa Diyos si Jesus nagtudlo ug naghatag ug mga sugo samtang dinhi pa sa yuta (Buh 1:1, 2) maingon man human sa iyang pagkayab. (Buh 9:5, 6; Pin 1:1-3) Ang tibuok basahon sa Pinadayag gilangkoban sa mga tagna, mga sugo, pahimangno, ug instruksiyon ngadto sa Kristohanong kongregasyon.

Ang "balaod ni Kristo" naglangkob sa katibukang paagi sa pagkinabuhi ug buluhaton sa usa ka Kristohanon. Pinaagi sa tabang sa espiritu sa Diyos ang Kristohanon makasunod sa mga sugo aron mahukman nga paborable niana nga balaod, kay 'ang balaod nianang espiritu maoy naghatag ug kinabuhi nga nahiusa kang Kristo Jesus.'—Rom 8:2, 4.

"Balaod sa Diyos." Gihisgotan ni apostol Pablo ang pagpakigbugno sa Kristohanon ingong nagamhan sa duha ka butang, ang "balaod sa Diyos" o "balaod nianang espiritu nga naghatag ug kinabuhi" ug ang "balaod sa sala" o "balaod sa sala ug sa kamatayon." Gihubit ni Pablo ang maong panagbangi, nga nag-ingon nga ang makasasalang unod nga nataptan sa sala naulipon sa "balaod sa sala." "Ang paghunahuna sa unod nagkahulogan ug kamatayon," apan "ang Diyos, pinaagi sa pagpadala sa iyang kaugalingong Anak sa dagway sa makasasalang unod ug labot sa sala, naghukom sa sala diha sa unod." Pinaagi sa tabang sa espiritu sa Diyos ang Kristohanon makadaog sa pagpakigbugno—pinaagi sa pagtuo kang Kristo, pagpatay sa mga buhat sa unodnong lawas, ug sa pagkinabuhi sumala sa pagtultol sa espiritu—ug makabaton sa kinabuhi.—Rom 7:21–8:13.

Balaod sa Sala ug Kamatayon. Gipakita ni apostol Pablo nga, tungod sa sala sa amahan sa katawhan nga si Adan, "ang kamatayon nagmando ingong hari" sukad kang Adan hangtod sa panahon ni Moises (sa dihang ang Balaod gihatag) ug nga gipadayag sa Balaod ang kalapasan, nga naghimo sa tawo nga sad-an. (Rom 5:12-14; Gal 3:19) Kini nga pagmando, o balaod sa sala, nga nagalihok diha sa dili-hingpit nga unod naggahom niini, ug naghimo niini nga buot molapas sa balaod sa Diyos. (Rom 7:23; Gen 8:21) Ang sala makapahinabo ug kamatayon. (Rom 6:23; 1Co 15:56) Ang balaod ni Moises dili makabuntog sa pagmando sa mga haring sala ug kamatayon, apan ang kagawasan ug kadaogan miabot pinaagi sa dili-takos nga kalulot sa Diyos pinaagi kang Jesu-Kristo.—Rom 5:20, 21; 6:14; 7:8, 9, 24, 25.

"Balaod sa Pagtuo." Ang "balaod sa pagtuo" gipalahi "nianang sa mga buhat." Ang tawo dili makakab-ot sa pagkamatarong pinaagi sa iyang kaugalingong mga buhat o nianang sa Balaod ni Moises, nga daw nabatonan ang pagkamatarong ingong bayad sa mga buhat, apan ang pagkamatarong mahuptan pinaagi sa pagtuo kang Jesu-Kristo. (Rom 3:27, 28; 4:4, 5; 9:30-32) Bisan pa niana, si Santiago nag-ingon nga ang maong pagtuo

pagaduyogan sa mga buhat ingong resulta sa pagtuo sa usa ka tawo ug kini nga mga buhat angay nga kaharmonya sa pagtuo.—San 2:17-26.

Balaod sa Bana. Ang usa ka minyong babaye nailalom sa obligasyon sa "balaod sa iyang bana." (Rom 7:2; 1Co 7:39) Ang prinsipyo sa pagkaulo sa bana mapadapat sa tibuok organisasyon sa Diyos ug gipadapat na taliwala sa mga magsisimba sa Diyos maingon man taliwala sa daghang uban pang mga katawhan. Ang Diyos nahimong usa ka bana ngadto sa iyang "babaye," "ang Jerusalem sa itaas." (Gal 4:26, 31; Pin 12:1, 4-6, 13-17) Ang relasyon sa nasodnong organisasyon sa mga Hudiyo maoy ingon sa usa ka asawa ngadto kang Jehova ingong bana.—Isa 54:5, 6; Jer 31:32.

Sa patriarkanhong balaod ang bana mao ang dilimalalis nga ulo sa pamilya, ang asawa magpasakop, apan siya makahimo ug mga sugyot ubos sa pag-uyon sa bana. (Gen 21:8-14) Si Sara nagtawag kang Abraham nga "ginoo." (Gen 18:12; 1Pe 3:5, 6) Ang pandong sa ulo isul-ob sa babaye ingong usa ka ilhanan sa iyang pagpasakop sa iyang bana ingong ulo.—Gen 24:65; 1Co 11:5.

Ubos sa Balaod nga gihatag ngadto sa Israel, ang asawa magpasakop. Mahimong uyonan o anulahon sa bana ang mga panaad nga gihimo sa iyang asawa. (Num 30:6-16) Ang asawa walay mapanunod, apan siya iuban sa yutang panulondon, ug kon ang panulondon lukaton sa usa ka paryente nga lalaki, siya apil niini. (Ru 4:5, 9-11) Siya dili makadiborsiyo sa iyang bana, apan ang bana adunay katungod sa pagdiborsiyo sa iyang asawa.—Deu 24:1-4.

Diha sa Kristohanong kahikayan, ang babaye kinahanglang moila sa posisyon sa bana ug dili moilog niini. Gihisgotan ni apostol Pablo ang minyo nga babaye ingong nailalom sa balaod sa iyang bana samtang buhi pa ang iyang bana, apan iyang gihisgotan nga siya mapahigawas sa dihang mamatay na ang iyang bana, sa ingon dili siya mahimong usa ka mananapaw kon siya magminyo pagusab nianang panahona.—Rom 7:2, 3; 1Co 7:39.

"Harianong Balaod." Ang "harianong balaod" labaw ug mas importante taliwala sa ubang mga balaod maylabot sa tawhanong mga relasyon nga mabatonan sa usa ka hari taliwala sa mga tawo. (San 2:8) Ang diwa sa pakigsaad sa Balaod maoy gugma; ug ang sugo nga "higugmaon mo ang imong silingan sama sa imong kaugalingon" (ang harianong balaod) mao ang ikaduha sa mga sugo nga niini nagsukad ang tibuok Balaod ug ang mga Manalagna. (Mat 22:37-40) Ang mga Kristohanon, bisag dili ilalom sa pakigsaad sa Balaod, maoy sakop sa balaod sa Hari nga si Jehova ug sa iyang Anak, ang Haring Jesu-Kristo, maylabot sa bag-ong pakigsaad.

BALAS. Ang buhaghag nga mga lugas nga mas gagmay kay sa graba apan mas dagko kay sa yutang binanlas. Si Jehova nga Diyos, pinaagi sa iyang dakong kaalam, "nagpahimutang sa balas ingong utlanan sa dagat, usa ka regulasyon nga mohangtod sa panahong walay tino aron kini dili makalabang." (Jer 5:22) Dili sama sa solidong bato, ang balas mopahiuyon ug busa makasustiner sa paghapak sa mga balod nga modabodabo niini. Ang puwersa sa nagpungasi nga mga balod mabungkag ug mapusgay, mao nga ang dagat mapugngan.

Sa pagpanalangin sa mga tribo ni Zabulon ug Isacar, si Moises miingon nga "suyopon nila ang dagayang bahandi sa kadagatan ug ang tinagong mga manggad diha sa balas." (Deu 33:18, 19) Lagmit nga kini nagkahulogan nga sila panalanginan ug mga bahandi sa dagat ug sa yuta.

Sa daghang higayon ang "balas sa dagat" gigamit sa Bibliya sa pagpaila sa pagkadili-maihap o sa hilabihang kadagaya. (Gen 22:17; 32:12; 41:49; Jos 11:4; Sal 78:27; 139:17, 18; Jer 15:8; Heb 11:12) Apan ang gidaghanon nga gihisgotan diha sa matag teksto dili gayod sobra ka daghan. Hinunoa, alang sa nagtan-aw, ang gidaghanon sa mga tawo o mga butang nga nalangkit hilabihan ka daghan nga tungod niana dili na kini matino. Panangglitan, ang usa ka bahin sa Filistehanong kasundalohan nga misulong sa Israel sa mga adlaw ni Haring Saul gihubit ingong "katawhan nga sama sa balas sa baybayon ang gidaghanon." (1Sa 13:5) Ang gidaghanon niadtong mapahisalaag ni Satanas human siya buhii gikan sa kahiladman, sumala sa nakita ni Juan diha sa panan-awon, gikaingon nga "ingon sa balas sa dagat," sa ato pa, daghan kaayo nga tungod niana si Juan dili makatino kon unsa unya sila ka daghan.—Pin 20:8.

Sa paghubit sa kadako sa iyang kagul-anan, ang matinumanong si Job mipahayag: "Kini bug-at pa kay sa balas sa kadagatan." (Job 6:3) Sa aberids, ang 1 lamang ka m ku (1.3 yd ku) nga basang balas motimbang ug 1,900 kg (4,200 lb). Bisan tuod bug-at nga palas-anon ang usa ka luwan nga balas, ang kagul-anan nga ipahinabo sa usa ka buangbuang nga tawo mas bug-at pa alang niadtong mopas-an niini. Kini gihisgotan diha sa Proverbio 27:3: "Ang kabug-at sa usa ka bato ug ang usa ka luwan nga balas—apan ang kagul-anan nga ipahinabo sa usa nga buangbuang mabug-at pa kay niining duha."

BALAT-ANG, HAWAK. Nahimutang dapit sa tiyan. Ang Bibliya naggamit sa duha ka Hebreohanong pulong nga *chala·tsa′yim* ug *moth·na′yim* sa paghisgot niini nga bahin sa lawas. (Isa 5:27; 2Ha 4:29) Ang Gregong pulong nga *o·sphys′* giga-

mit usab sa ordinaryong diwa sa paghubit kang Juan nga Tigbawtismo nga may bakos nga panit sa iyang hawak.—Mat 3:4.

Anaa sa bahin sa lawas nga gitawag ug "balat-ang" ang mga sangkap sa pagsanay; busa ang mga anak gikaingon nga 'migula gikan sa balat-ang.' (Gen 35:11; 1Ha 8:19; Buh 2:30) Gigamit ni Pablo kini nga kamatuoran sa dihang iyang gipakita nga ang pagkasaserdote ni Jesus sa paagi nga sama kang Melquisedek maoy labaw nianang kang Aaron, sa pagkaagi nga si Levi, ang katigulangan ni Aaron, maoy diha sa balat-ang ni Abraham, ug tungod niana nga diwa nagbayad ug ikapulo ngadto kang Melquisedek. (Heb 7:5-10; Gen 14:18-20) Si Pablo usab susamang nangatarongan diha sa Roma 7:9, nga nag-ingon: "Ako [si Pablo nga Hudiyo, diha sa balat-ang sa iyang katigulangan sa wala pa ihatag ang Balaod] kanhi buhi nga bulag sa balaod; apan sa dihang ang sugo miabot, ang sala nabuhi pag-usab, apan ako namatay."

Ang terminong 'baksan ang hawak' nagkahulogan sa pag-isa sa sidsid sa taas nga besti ug pailadman kini sa paha aron sayon ang paglihoklihok ug kini gigamit sa ulahi ingong ekspresyon nga nagpaila sa pagpangandam alang sa hagong mental o espirituwal nga kalihokan, ug usahay, kini naghatag sa ideya sa pagpalig-on.—Luc 12:35; itandi ang 1Pe 1:13, "Andama ang inyong kaisipan [sa literal, "Baksi ang hawak sa inyong hunahuna"] alang sa buluhaton."

Sa Efeso 6:14, ang mga Kristohanon gisultihan nga kinahanglang ang ilang 'mga hawak binaksan sa kamatuoran,' nga mao, gipalig-on sa kamatuoran sa Pulong sa Diyos ingong hinungdanong pangsuportar, sama nga ang hugot nga pagbakos sa pisikal nga mga hawak manalipod kanila batok sa kadaot tungod sa hinobrang tensiyon.

Gitagna ni Jehova ang kasakit ug kagul-anan sa Jerusalem pinaagi sa paghulagway sa "matag lalaki nga lig-on ug lawas nga gihawid ang iyang mga kamot sa iyang balat-ang sama sa usa ka babaye nga nanganak."—Jer 30:6.

Ang Hebreohanong pulong nga *ke′sel* (dapidapi) makita sa daghang higayon diha sa Levitico 3:4-15, nga naghisgot sa mga halad-sa-panag-ambit. Gigamit usab kini sa Job 15:27 ug Salmo 38:7 ug gihubad nga "balat-ang." Gihubad kini nga "hawak" ug "balat-ang" sa *King James Version.*

Ang Hebreohanong pulong nga *moth·na′yim* gigamit usab sa pagtumong sa "balat-ang" o "hawak," ang ubos nga bahin sa likod sa lawas.

Ang usa ka bakos sagad anaa sa hawak, ilabina sa sundalo, nga magsuksok ug espada o baraw nga may sakoban ilalom sa bakos o magsab-it sa sakoban sa espada diha niini. (2Sa 20:8; Neh 4:18) Ang sekretaryo nagbutang sa iyang tintiro diha sa balat-ang, nga gipailadman sa iyang bakos o paha. (Eze 9:2) Ang sakong panapton gibakos diha sa balat-ang ingong ilhanan sa pagbangotan.—Gen 37:34; Am 8:10.

Sa dili pa mohimo ug bisan unsang matang sa hagong pisikal nga buluhaton, ang usa ka tawo 'magbakos sa iyang hawak,' sagad pinaagi sa pag-isa sa sidsid sa iyang luag, taas nga besti agi sa iyang bilahan ug palugpitan ang sidsid ilalom sa iyang paha. Ang mga Israelinhon didto sa Ehipto mikaon sa Paskuwa nga binaksan ang ilang mga hawak, nga andam mopanaw pagawas sa maong yuta. Si Elias binaksan usab sa hawak sa dihang siya midagan nga nag-una sa karo ni Ahab.—Ex 12:11; 1Ha 18:46.

Mahulagwayong Paggamit. Ang mga kaunoran dapit sa balat-ang o hawak hinungdanon kaayo sa pagsakwat ug pagdala sa mabug-at nga mga luwan; busa haom ang giingon sa Salmo 66: 11, "Ang kabug-at gibutang mo sa among balat-ang." Ang pagpalig-on sa balat-ang nagtumong sa pagpangandam sa paggamit sa kusog, sama sa dihang makig-away. (Nah 2:1) Gikaingon nga baksan sa usa ka maayong asawa ang iyang hawak pinaagi sa kusog ug pabaskogon ang iyang mga bukton aron makabuhat sa iyang daghang mga buluhaton alang sa kaayohan sa panimalay. (Pr 31:17) Sa kasukwahi, kadtong naluya tungod sa kahadlok, kasakitan, o kapildihan gikaingon nga ang mga balat-ang nagkurog. (Sal 69:23; Eze 21:6; 29:7) Ang pagtangtang sa bakos gikan sa hawak sa mga hari nagkahulogan sa pagkuha sa ilang kusog. —Isa 45:1.

Si Jehova naghisgot sa mga balay sa Israel ug Juda nga kini sama sa usa ka bakos sa iyang hawak, iyang gibakos sila pag-ayo, aron sila mahimong usa ka pagdayeg ug usa ka butang nga matahom alang kaniya. (Jer 13:11) Si Jesu-Kristo gihulagway sa matagnaong paagi nga naghari diin ang pagkamatarong mao ang bakos sa iyang balat-ang ug ang pagkamatinumanon mao ang bakos sa iyang hawak. Kini lagmit nagpunting sa kamatuoran nga ang tanang aktibong gahom ni Jesu-Kristo hingpit nga nagasubay sa pagkamatarong ug pagkamatinumanon. Sama sa usa ka bakos nga nagsuportar, ang hiyas sa pagkamatarong nagpalig-on kaniya sa paglihok ingong tinudlong Maghuhukom ni Jehova.—Isa 11:1, 5.

BALAY. Ang pulong nga "balay" sumala sa pagkagamit sa Bibliya (Heb., *ba′yith;* Gr., *oi′kos* o *oi·ki′a*) mahimong magtumong, lakip sa ubang mga butang, (1) sa usa ka panimalay o sa tanang kaliwat sa usa ka tawo (Gen 12:1; 17:13, 23; Abd 17, 18; Miq 1:5); (2) sa usa ka puloy-anan (Gen 19:2-4);

(3) sa usa ka bilanggoan o, sa mahulagwayong diwa, sa usa ka nasod diin didto naulipon ang usa ka tawo (Gen 40:3, 14; Ex 13:3); (4) sa usa ka puloy-anang dapit sa mga hayop ug sa mga langgam (Job 39:6; Sal 104:17); (5) sa usa ka balay sa lawalawa (Job 8:14); (6) sa usa ka harianong puloy-anan o palasyo (2Sa 5:11; 7:2); (7) sa usa ka banay sa mga saserdote (1Sa 2:35); (8) sa usa ka harianong dinastiya (1Sa 25:28; 2Sa 7:11); (9) sa tabernakulo o templo ni Jehova, sa literal ug sa masambingayong paagi (Ex 23:19; 34:26; 1Ha 6:1; 1Pe 2:5); (10) sa puloy-anang dapit ni Jehova, ang langit mismo (Ju 14:2); (11) sa sangtuwaryo sa bakak nga diyos (Huk 9:27; 1Sa 5:2; 1Ha 16:32; 2Ha 5:18); (12) sa madunot nga pisikal nga lawas sa mga tawo (Ecc 12:3; 2Co 5:1-4); (13) sa dili-madunot nga espirituhanong lawas (2Co 5:1); (14) sa komon nga lubnganan (Job 17:13; Ecc 12:5); (15) sa kapunongan sa mga mamumuo nga parehog mga trabaho (1Cr 4:21); ug (16) sa usa ka estruktura nga tipiganan sa opisyal nga mga rekord sa estado (Esd 6:1).

Ang usa ka porma sa Hebreohanong pulong alang sa balay (*ba'yith*) sagad maoy bahin sa usa ka ngalan sa dapit, sama sa Bethel (nagkahulogang "Balay sa Diyos") ug Betlehem (nagkahulogang "Balay sa Tinapay").

Mga Materyales ug mga Paagi sa Pagpanukod. Sa kanhing panahon, sama karong adlawa, dihay nagkadaiyang matang sa puloy-anan. Nagkalainlain ang mga paagi sa pagpanukod depende sa yugto sa panahon, sa ekonomikanhong mga kahimtang sa magtutukod, ug sa mabatonang mga materyales. Pananglitan, ang mga magtutukod sa Babel migamit ug tisa inay nga bato, ug "ang aspalto nagsilbing argamasa alang kanila."—Gen 11:3.

Daghan sa mga Israelinhon ang namuyo sa mga balay sa gipapahawa nga mga Canaanhon ug lagmit misundog sa samang mga paagi sa pagpanukod sulod sa mga katuigan human niana. (Deu 6:10, 11) Dayag nga mas gipalabi ang mga balay nga ginama sa bato (Isa 9:10; Am 5:11), sanglit kini mas lig-on ug mas hilwas gikan sa mga manglulungkab kay sa mga balay nga gitukod ginamit ang mga tisa nga lapok. Ang mga kawatan dali rang makasulod sa mga balay nga ginama sa mga tisa nga lapok pinaagi sa pagkubkob sa bungbong. (Itandi ang Job 24:16.) Apan, diha sa kapatagan, diin diyutay lamang ang maayong klase nga anapog ug *sandstone,* ang gibulad-sa-adlaw o, usahay ang gipagba-sa-tapahan nga mga tisa nga lapok ang gigamit alang sa mga bungbong sa mga puloy-anan. Sa paghimo ug mga sagbayan ug mga salagunting, gigamit ang sikomoro ug junipero, apan sa mas maanindot nga mga balay gigamit ang sedro.—Aw 1:17; Isa 9:10.

Nakubkoban sa mga arkeologo ang mga kagun-oban sa ubay-ubayng mga matang sa karaang mga puloy-anan sa Palestina. Sagad may hudno diha sa sawang ug usahay may usa ka atabay o usa ka biawan usab. (2Sa 17:18) Ang mga kagun-oban sa mga balay nga nakaplagan nagpakita nga nagkalainlain ang gidak-on niini. Ang usa maoy mga 5 m (16 p) kuwadrado lamang, samtang ang lain misukod ug 32 por 30 m (104 por 97 p). Sagad ang mga lawak maoy gikan sa 3.5 hangtod sa 4.5 m (12 hangtod sa 15 p) kuwadrado.

Ang pipila ka balay gitukod ibabaw sa lagpad nga mga paril sa siyudad. (Jos 2:15) Apan gipalabing tukoron kini sa ibabaw sa dakong-bato (Mat 7:24), ug kasagaran ayha pa kini butangan ug mga tisa nga gama sa lapok kon ikapahiluna na ang duha o tulo ka laray nga mga bato. Kon ang usa ka balay dili matukod sa ibabaw sa usa ka dakong-bato, sagad ipahiluna ang usa ka solidong patukoranan, nga ang giladmon maoy katumbas sa gihabogon sa paril o bungbong nga bato sa ibabaw sa yuta. Ang pipila ka patukoranan gitukod ginamit ang dagkong dili-tinabas nga mga bato, ug ang mga liki gisuksokan ug gagmayng mga bato; ang ubang mga patukoranan gitukod ginamit ang sinapsapan nga mga bato. Ang mga kagun-oban sa usa ka balay nga ginama sa mga tisa nga lapok nga nakubkoban sa mga arkeologo adunay bahin sa estruktura nga ginama sa bato nga miabot sa gitas-ong kapin sa 0.5 m (1.5 p); sa lain, ang estruktura nga bato miabot sa gitas-ong mga 1 m (3 p). Ang mga bungbong sa pipila ka balay maoy mga 1 m (3 p) ang gibag-on. Sagad adunay ibulit nga usa ka matang sa puting minasa diha sa gawas nga bahin sa mga paril o mga bungbong (Eze 13:11, 15), ug ang mga bungbong nga ginama sa mga tisa nga lapok nga anaa sa daplin sa dalan usahay palitadahan ug gagmayng mga bato aron maprotektahan ang gawas nga bahin niini.

Ang mga bato nga gigamit sa mga tinukod linyahon ug ipatapot sa gipahamis ug gipatakdo kaayong mga batong pamag-ang. (Itandi ang Sal 118:22; Isa 28:16.) Usa ka minasa sa yutang-kulonon ug uhot ang sagad gigamit ingong argamasa. Usahay kini nga minasa sagolan ug apog, abo, dinugmok nga mga bika, pinolbos nga mga kabhang sa kinhason, o anapog. Kini gigamit alang sa mga tisa o mga bato aron kini magtapot, ug kini usab gigamit ingong palitada alang sa pangsulod nga mga bungbong. (Lev 14:41, 42) Apan, sa pipila ka kahimtang, ang mga bato maayo kaayong pagkatabas nga tungod niana dili na kinahanglan ang argamasa.

Mga salog. Ang mga salog, lakip niadtong sa sawang, maoy gipabantok nga yuta o gibakbakan ug bato, tisa, o palitada nga apog. Usa ka bangag diha sa salog ang kasagarang gihimo nga dapogan, apan ang mga bagahan gigamit aron sa pagpainit sa mas maanindot nga mga balay. (Jer 36:22, 23) Ang mga aso mohungaw agi sa usa ka panghaw diha sa atop. (Os 13:3) Ang mga lawak sa samag-palasyo nga mga balay tingali adunay kahoy nga mga salog, sama sa templo.—1Ha 6:15.

Mga bentana. Ang rektanggulo nga mga buho diha sa mga bungbong nagsilbing mga bentana. Ang pipila niini igong kaagian ug tawo. (Jos 2:15; 1Sa 19:12; Buh 20:9) Kasagaran ang mga bentana nga nag-atubang sa dalan adunay mga rehasrehas.—Huk 5:28; Pr 7:6.

Mga pultahan. Ang mga pultahan kasagarang ginama sa kahoy ug malisoliso pinaagi sa mga tuyokan niini (Pr 26:14) nga gipahaom ngadto sa mga suksokanan diha sa kahoy o bato nga balabag ug bakanan. Duha ka nagbarog nga kahoyng poste ang nagsilbing mga hamba. (Ex 12:22, 23) Bisan tuod ang ubang mga balay adunay duha ka agianan, kasagaran usa lamang ka pultahan ang kaagian gikan sa dalan paingon sa sawang, nga gikan niini mahimong mosulod ngadto sa tanang lawak sa balay.

Pangsulod nga mga dayandayan ug mga muwebles. Sa maluhong mga balay ang mga bungbong sa mga lawak gihaklapan ug sedro o ubang mahalong mga kahoy ug gipintalan ug mapula. (Jer 22:14; Hag 1:4) "Ang mga balay nga garing" sa pipila ka adunahang mga tawo lagmit may mga lawak nga gibungbongan ug kahoy nga hinaklapan ug garing. (1Ha 22:39; Am 3:15) Gawas pa sa lainlaing mga lutoanan, sudlanan, bukag, ug uban pang mga gamit sa panimalay, ang mga kasangkapan sa balay tingali naglakip sa mga higdaanan o mga kama, lingkoranan, bangko, lamesa, ug mga tangkawan. (Itandi ang 2Sa 4:11; 2Ha 4:10; Sal 41:3; Mat 5:15.) Ang muwebles sa mga balay sa pipila ka adunahang mga tawo gipatahom pinaagi sa mga butang nga hinaklapan ug garing, bulawan, ug plata.—Itandi ang Est 1:6; Am 3:12; 6:4.

Atop ug lawak sa itaas. Ang kadaghanang mga atop lagpad, ug ang Balaod naglatid nga ang mga atop sa mga Israelinhon libotan ug barandilya aron malikayan ang mga aksidente. (Deu 22:8) Kon ipainklinar ug diyutay ang atop, ang ulan makaagos. Ang atop gisangga sa lig-ong mga sagbayan nga kahoy nga gipahiluna sa isigkabungbong. Ang mas gagmayng mga salagunting gibabag niini nga mga sagbayan ug dayon gitabonan ug mga sanga, mga tangbo, ug uban pang susama niini. Ang sunod maoy usa ka lut-od sa yuta nga pipila ka pulgada ang gibag-on sa bagang palitada nga yutang-kulonon o minasa nga yutang-kulonon ug apog. Dali rang makabangag lapos sa maong atop nga yuta, sama sa gihimo sa mga tawo nga naningkamot nga itunton ang usa ka paralitiko ngadto kang Jesus aron siya mamaayo. (Mar 2:4) Ang mga sagbayan sa atop sagad gisangga sa naglumbay nga nagtindog nga mga kahoyng poste nga gipatong diha sa bato nga mga pundasyon. Ang mga balili mahimong manurok diha niini nga mga atop (Sal 129:6), ug dili malikayan ang pagtulo. (Pr 19:13; 27:15; Ecc 10:18) Lagmit nga sa dili pa magsugod ang ting-ulan, ang mga atop ayohon ug patagon aron sayon rang makaagos ang tubig.

Ang mga atop maoy mga dapit diin himoon ang daghang kalihokan sa malinawon ug sa malisod nga mga panahon. (Isa 22:1; Jer 48:38) Gikan niini ang mga pahibalo mahimong himoon o may pipila ka buhat nga mahimong dali rang ibandilyo ngadto sa publiko. (2Sa 16:22; Mat 10:27) Ang lino ibulad diha sa mga atop (Jos 2:6), ug dinhi ang mga tawo mahimong magsultihanay (1Sa 9:25), maglakawlakaw sa usa ka mabugnaw nga kagabhion (2Sa 11:2), makigbahin sa matuod o bakak nga pagsimba (Jer 19:13; Sof 1:5; Buh 10:9), o gani matulog (1Sa 9:26). Panahon sa Pista sa Pagpanghipos sa mga Abot, ang mga balongbalong tukoron sa ibabaw sa mga atop ug diha sa mga sawang sa mga balay.—Neh 8:16.

Sagad tukoron ang usa ka lawak-sa-atop o lawak sa itaas diha sa atop sa balay. Kini maoy usa ka maanindot, bugnaw nga lawak nga sagad gihimong usa ka lawak alang sa dinapit. (Huk 3:20; 1Ha 17:19; 2Ha 1:2; 4:10) Siyempre, ang pipila ka balay maoy dos-andanas nga mga tinukod nga may naandang itaas nga andana. Sa usa ka dakong lawak sa itaas, lagmit sa lawak-sa-atop o sa lawak sa itaas nga andana, gisaulog ni Jesus ang katapusang Paskuwa uban sa iyang mga tinun-an ug gisugdan ang paghandom sa Panihapon sa Ginoo. (Luc 22:11, 12, 19, 20) Ug sa adlaw sa Pentekostes, 33 K.P., mga 120 ka tinun-an ang dayag nga didto sa lawak sa itaas sa usa ka balay sa Jerusalem sa dihang gibubo ang espiritu sa Diyos nganha kanila.—Buh 1:13-15; 2:1-4.

Kasagaran may panggawas nga mga hagdanan o, sa kabos nga mga balay, may gagmayng mga hagdan nga gikan sa sawang paingon sa atop. Busa, kon gikinahanglan, ang usa ka tawo nga anaa sa atop sa balay makabiya nga dili na kinahanglang mosulod pa sa balay mismo. Sanglit daghang balay ang gitukod nga nagtapadtapad, sagad nga posible ang paglakaw gikan sa usa ka atop ngadto

sa laing atop. Kini nga mga kahimtang tingali mao ang pasukaranan sa diwa sa tambag ni Jesus diha sa Mateo 24:17 ug Marcos 13:15. Sa maanindot nga mga balay, kay adunay hagdanan diha sa sulod, ang usa mahimong makasaka ngadto sa itaas nga andana.

Ang Balaod Nagpanalipod sa mga Katungod sa Propiedad. Katuyoan ni Jehova nga ang iyang masinugtanong katawhan makabaton ug kalipay sa pagpuyo diha sa ilang kaugalingong mga balay. (Itandi ang Isa 65:21.) Ang pagpuyo sa laing tawo diha sa balay sa usa nga nagtukod niini maoy samag katalagman nga modangat batok sa mga dili masinugtanon. (Deu 28:30; Lam 5:2) Ug ang usa ka tawo nga wala pa makapainagurar sa iyang bag-ong balay dili paapilon sa serbisyo militar.—Deu 20:5, 6.

May pipila ka probisyon sa balaod sa Diyos ngadto sa Israel ang nagpanalipod sa mga katungod sa propiedad. Ang Balaod nagkondenar sa hinakog nga pagkaibog sa mga gipanag-iya sa laing tawo, lakip sa iyang balay (Ex 20:17), ug si Jehova, pinaagi sa iyang mga manalagna, mahukmanong nagsaway sa pag-ilog ug mga balay nga dili subay sa balaod. (Miq 2:2; itandi ang Neh 5:1-5, 11.) Ang nagpautang dili makapangahas sa pagsulod sa balay sa nakautang kaniya ug mosakmit ug usa ka garantiya. (Deu 24:10, 11) Ang usa ka Israelinhon nga nagbalaan sa iyang balay ngadto kang Jehova makahimo sa paglukat niini pinaagi sa pagbayad ug 120 porsiyento sa gibanabanang bili ngadto sa sangtuwaryo. (Lev 27:14, 15) Dugang pa, kadtong kinahanglang magbaligya sa ilang mga balay padayong makahupot sa mga katungod sa paglukat niini, labing menos sulod sa usa ka panahon. Ang mga balay diha sa dili-pinarilan nga mga balangay mahimong malukat sa orihinal nga mga tag-iya niini ug igauli ngadto kanila sa tuig sa Tinghugyaw. Apan ang mga balay sulod sa pinarilan nga mga siyudad permanenteng mapanag-iya sa nakapalit niini kon kini dili lukaton sulod sa gitagal nga usaka-tuig nga yugto diin sulod nianang panahona ang katungod sa paglukat padayong nahuptan. Permanente usab ang katungod sa paglukat sa mga balay nga nahimutang sulod sa pinarilan nga mga siyudad sa mga Levihanon. Kon dili pa malukat, ang tanang balay nga kanhi iya sa mga Levihanon kinahanglang iuli ngadto sa orihinal nga mga tag-iya niini sa tuig sa Tinghugyaw.—Lev 25:29-33.

Usa ka Dapit sa Espirituwal nga Instruksiyon. Sukad pa sa karaang kapanahonan, ang balay nahimong sentro alang sa paghatag ug instruksiyon labot sa matuod nga pagsimba. Ang balaod sa Diyos ngadto sa Israel espesipikong nagsugo sa mga amahan sa pagtudlo sa ilang mga anak sa dihang nagalingkod sa balay, maingon man usab sa ubang mga panahon. (Deu 6:6, 7; 11:19) Dugang pa, ang balaod sa Diyos igasulat, dayag sa mahulagwayong paagi, diha sa mga poste sa pultahan sa ilang mga balay (Deu 6:9; 11:20), ug ang balay kinahanglang mahigawas gikan sa tanang mga butang nga nalambigit sa idolatriya. (Deu 7:26) Tungod kay ang balay gigamit alang sa maong sagradong katuyoan, ang mga balay nga nataptan ug "grabeng sanla" kinahanglang lumpagon. (Tan-awa ang SANLA.) Ang balaod bahin sa mga balay nga nataptan ug sanla nagpahinumdom gayod sa mga Israelinhon nga sila makapuyo lamang sa mga balay nga hinlo sa panglantaw sa Diyos.—Lev 14:33-57.

Sa dihang natukod ang Kristiyanidad, ang pagwali ug ang pagpanudlo sa balay ug balay nahimong hinungdanong bahin sa matuod nga pagsimba. (Buh 20:20) Ang mga sumusunod ni Jesus nakapahimulos sa pagkamaabiabihon nga gihatag kanila sa 'mga takos' o sa 'mga higala sa kalinaw,' ug sila miestar sa mga balay sa maong mga tawo hangtod sa pagkatapos sa ilang ministeryo sa usa ka siyudad. (Mat 10:11; Luc 10:6, 7; tan-awa ang MAGWAWALI, PAGWALI ["Sa Balay ug Balay"].) Sagad ang mga grupo o mga kongregasyon sa mga Kristohanon regular nga magtigom sulod sa mga balay aron sa pagtuon sa Pulong sa Diyos. (Rom 16:5; 1Co 16:19; Col 4:15; Flm 2) Apan bisan kinsa nga mitalikod gikan sa pagtulon-an ni Kristo dili dawaton diha sa pribadong mga pinuy-anan.—2Ju 10.

BALAY-ABOTANAN. Sa Grego, ang *pan·do·khei'on* sa literal nagkahulogang "usa ka dapit diin ang tanan gidawat o gipasaka," nga mao, ang dapit nga ang mga magpapanaw makakaplag ug mga abtanan alang sa ilang kaugalingon ug sa ilang mga hayop. Tingali ang karaang mga balay-abotanan sa Tungang Sidlakan maoy susama niadtong gipangtukod didto sa mas bag-o pang kapanahonan. Kini kasagaran maoy usa ka pinarilan nga dapit nga usa lamang ang entrada. Ubay sa mga paril diha sa usa ka gipahabog nga plataporma adunay dili-sinangkapan nga mga lawak nga kasak-an sa mga magpapanaw ug kapahilunaan sa mga butang, ug ang usa makasulod niini agi sa sulod nga sawang. Ang mga hayop ibilin diha sa dakong sawang, nga sagad may usa ka atabay nga nahimutang sa tunga. Ang mga magbalantay sa balay-abotanan sa karaang kapanahonan nagtaganag pipila ka mahinungdanong mga kinahanglanon alang sa mga magpapanaw ug nag-atiman sa mga tawo nga gitugyan kanila, ug sila nakadawat ug bayad sa ilang mga serbisyo.—Luc 10:33-35.

BALAY-HIGTANAN SA MGA MAGBALANTAY SA KARNERO. Usa ka dapit diha sa dalan gikan sa Jezreel paingon sa Samaria diin, duol sa usa ka atabay, nahibalag ug gipamatay ni Jehu ang mga igsoong lalaki ni Haring Ahazias sa Juda. (2Ha 10:12-14) Ang ngalan niini lagmit nagpasabot sa usa ka balay diin didto gihigot ang mga karnero aron kini daling maalotan. Ang pipila ka bersiyon naghubad sa *behth-ʽeʹqedh* ingong "balay tagboanan," nga nagpasabot sa usa ka abtanan diin "ang mga magbalantay sa karnero" (*ha·ro·ʽimʹ*) magtagbo; ang uban naghatag lamang ug katumbas nga espeling sa maong Hebreohanong ngalan, nga nag-isip niini ingong ngalan sa usa ka lungsod. Gituohan sa kadaghanan nga kini mao ang Beit Qad (Bet Qad) nga mga 6 km (3.5 mi) sa SAS sa modernong Jenin. Adunay daghang atabay niining dapita.

BALAY SA AMAHAN. Ang Hebreohanong ekspresyon nga *behth ʼav* (plural, *behth ʼa·vohthʹ*) mahimong magtumong (1) sa usa ka puloy-anang dapit (Deu 22:21); (2) sa panimalay sa amahan sa usa ka tawo diha sa iyang dapit nga puloy-anan (Gen 31:30; 38:11); (3) niadtong naglangkob sa panimalay mismo, bisan atua sa usa ka dapit nga halayo sa pinuy-anan sa mga katigulangan (Gen 46:31; Huk 9:18); o (4), sumala sa lainlaing paghubad niini, sa usa ka "balay sa amahan," "pangunang balay," "balay sa katigulangan," nga, sa pipila ka kahimtang, adunay ubay-ubayng mga banay. Pananglitan, sa dihang giihap ang mga Israelinhon didto sa kamingawan, upat ka banay ang giisip nga naglangkob sa balay sa amahan ni Kohat. (Num 3: 19, 30; tan-awa usab ang Ex 6:14; Num 26:20-22; Jos 7:17.) Ubay-ubayng mga balay sa amahan ang naglangkob sa usa ka tribo (sama sa tribo ni Levi, nga gilangkoban sa mga balay sa amahan ni Gerson, Kohat, ug Merari).

Bisan pa niana, ang mga terminong "balay sa amahan," "balay sa among amahan," ug ang uban pa, dili kanunayng limitado sa mga paggamit nga nahisgotan na. (Alang sa mas lapad nga paggamit sa "balay sa amahan" tan-awa ang Num 17:2, 6, diin ang balay sa amahan maoy usa ka tribo.)

Sa dihang midaghan ang populasyon sa Israel ug gipuy-an ang lainlaing dapit sa Yutang Saad, ang mga balay sa amahan midaghan usab. Ang mga saserdote giorganisar ni David ngadto sa 24 ka dibisyon sa pag-alagad sumala sa mga balay sa ilang amahan, 16 ka dibisyon alang kang Eleasar ug 8 alang kang Itamar. Ang 24 ka pangulo gitawag nga "mga pangulo alang sa mga balay sa ilang mga amahan." (1Cr 24:4-6) Ang nahibilin sa mga Levihanon gipili alang sa pipila ka buluhaton pinaagig ripa, nga walay pagsapayan sa edad sa mga pangulo sa mga balay sa ilang amahan.—1Cr 24:20-31.

Ang matag balay sa amahan sa mga Israelinhon gihawasan sa usa nga nakapanunod ug katungdanan sa pagkapangulo maylabot sa opisyal nga kalihokan sa tribo ug sa pagpahamtang ug paghukom. (Neh 7:70, 71; 11:13) Sa pagsaulog sa Paskuwa didto sa Jerusalem sa panahon ni Haring Josias, mopatim-aw nga ang katawhan misulod sa sawang sa templo sumala sa mga balay sa ilang amahan aron sa pagtanyag sa ilang mga halad. Ang mga Levihanon, sumala sa ilang mga dibisyon pinasukad sa mga balay sa ilang amahan, midawat sa mga halad sa katawhan ug giandam kini.—2Cr 35:4, 5, 12.

Si Jesu-Kristo misaad sa iyang mga sumusunod nga siya moadto aron sa pag-andam ug dapit alang kanila didto sa 'balay sa iyang Amahan,' nga nagtumong sa langitnong puloy-anan ni Jehova. —Ju 14:2; tan-awa ang BANAY.

BALAY SA KALAG. Kining literal nga pagkahubad nga ekspresyong "mga balay sa kalag" lagmit nagtumong sa "mga sudlanag pahumot." Kini lagmit gipabitay pinaagig usa ka kadenita o kulentas ug gisul-ob sa 'mapahitas-ong mga anak nga babaye sa Zion' diha sa ilang mga liog.—Isa 3: 16, 18, 20.

Ang Hebreohanong ekspresyon niini maoy *bot·tehʹ han·neʹphesh.* Niini nga kahimtang, ang *neʹphesh* (kalag) mahimong magpasabot sa "butang nga gihanggab" o "gisimhot," ug ang *bot·tehʹ* (mga balay sa) mahimong magkahulogan nga "mga sudlanan sa."

BALAY SA LASANG SA LEBANON. Usa ka bahin sa pundok sa mga bilding sa kagamhanan nga gitukod ni Haring Solomon sulod sa iyang 13-ka-tuig nga programa sa pagpanukod human nga iyang natapos ang templo sa Jerusalem (1027-1014 W.K.P.). Ang maong bilding dayag nga gigamit ingong tipiganan ug displeyhanan sa bililhong mga hinagiban ug mga galamiton. Kini nga estruktura, nga nahimutang sa H sa templo, gingan-lan ug Balay sa Lasang sa Lebanon tungod kay gitukod kini ginamit ang sedro gikan sa Lebanon o tungod kay ang daghang dagkong mga haligi nga sedro niini nagpahinumdom sa usa sa mga kalasangan didto.

Ang Balay sa Lasang sa Lebanon maoy 100 ka maniko (44 m; 146 p) ang gitas-on, 50 ka maniko (22 m; 73 p) ang gilapdon, ug 30 ka maniko (13 m; 44 p) ang gihabogon. Mopatim-aw nga kini adunay mga bungbong nga bato (1Ha 7:9), nga may mga sagbayan nga sedro nga ang mga tumoy niini gipahiluna ngadto sa mga bungbong ug gisuportahan pa gayod ug upat ka laray sa mga haligi

("upat" sa Hebreohanong teksto; "tulo" sa Gregong *Septuagint*). Sa ibabaw sa mga haligi, dayag nga dihay hinaklapan ug sedro nga mga lawak. Gituohan sa pipila nga sa pagtukod pag-usab niini nga balay adunay tulo ka hunta sa mga laray sa mga lawak sa ibabaw sa mga haligi ug kini nag-atubang sa dili-inatopan nga sawang sa tungatunga sa bilding. Ang mga lawak giingon nga adunay "usa ka agianan sa kahayag atbang sa usa ka agianan sa kahayag nga tulo ka hunta sa mga laray." Mopatim-awng nagpasabot kini nga, kon molantaw sa sawang, adunay mga bangag o dagkong mga bentana nga nag-atbangay sa mga bentana sa mga lawak sa pikas bahin sa sawang. O, lagmit nagkahulogan kini nga dihay bentana sa matag lawak nga nag-atubang sa sawang ug ang usa nag-atubang sa gawas. Ang mga agianan (lagmit ang mga pultahan paingon sa mga lawak ug tingali sa taliwala niini) "gikuwadrado uban sa bayanan." Busa sila dili pormag-arko o inarko. Ang mga bentana managsama ug porma.—1Ha 7:2-5.

Adunay pangutana kon unsa ka daghan ang mga laray sa mga haligi, sumala sa nahisgotan na. Kini tungod kay ang Hebreohanong teksto nagingon nga dihay upat ka laray ug sa ulahi naghisgot sa 45 ka haligi, dayon miingon: "Dihay napulog-lima sa usa ka laray." (1Ha 7:2, 3) Gihunahuna sa pipila nga ang teksto dinhi naghisgot sa mga lawak nga tulo ka hunta ang mga laray, 15 ka lawak sa matag laray, ug nga tingali mas daghan pa ang mga haligi nga gibutang diha sa upat ka laray. Mas gituohan sa uban ang hubad sa *Septuagint* nga "tulo" ka laray sa mga haligi. Ang ubay-ubayng mga hubad nag-usab sa hubad niini nga teksto mao nga ang "kap-atag-lima" nagtumong sa mga sagbayan inay sa nagtindog nga mga haligi.—Tanawa ang *NE, NAB, AT, AS*.

Human matapos ni Solomon ang balay, iyang gibutangan kini ug 200 ka dagkong mga taming nga ginama sa sinubong nga bulawan, nga ang matag usa gihaklapan ug 600 ka siklo nga bulawan (nagkantidad ug mga $77,000), ug 300 ka kalasag nga ginama sa sinubong nga bulawan, nga ang matag usa gihaklapan ug tulo ka mina nga bulawan (nagkantidad ug mga $19,300). Kini mokabat ug kapin sa 21 milyones dolyares nga kantidad sa bulawan nga gibutang diha sa mga taming ug sa mga kalasag. Gawas pa niini, dihay wala hisgoting gidaghanon sa mga sudlanan nga bulawan nga gigamit diha sa balay. (1Ha 10:16, 17, 21; 2Cr 9:15, 16, 20) Kini nga mga taming nga bulawan gikuha ni Sisak nga hari sa Ehipto sa panahon sa paghari ni Rehoboam nga anak nga lalaki ni Solomon. Gipulihan kini ni Rehoboam ug mga taming nga tumbaga, nga iyang gitugyan ilalom sa pagbuot sa mga pangulo sa mga magdadagan, ang mga bantay sa ganghaan sa balay sa hari.—1Ha 14:25-28; 2Cr 12:9-11.

Ang Balay sa Lasang sa Lebanon gitawag usab ug "tipiganan sa mga hinagiban sa balay sa lasang" diha sa Isaias 22:8.

BALAY-TIPIGANAN. Usa ka bodega o tinukod diin tipigan ang bino ug lana, ingon man usab ang bililhong mga metal ug mga bato ug uban pang mga butang. Ang kamalig maoy usa ka tinukod nga gigamit ingong tipiganan sa giniok nga mga lugas. Ang mga dapa, mga torre, ug mga pasilidad nga tipiganan maoy komon sa karaang kapanahonan (1Cr 27:25; 2Cr 32:27, 28; Joe 1:17; Hag 2:19), ug may pipila ka siyudad nga pangunang gigamit ingong mga tipiganan.—Ex 1:11.

Maylabot sa sangtuwaryo, ang mga balay-tipiganan gikinahanglan aron sa pag-atiman sa mga ikapulo ug sa mga amot gikan sa kaumahan, prutasan, ug mga parasan nga gihatag sa Israel ngadto sa mga Levihanon. (Mal 3:10) Ang pipila ka Levihanon gihimong tinugyanan sa mga tipiganan ug ilang giapod-apod ang maong mga tagana ngadto sa ilang kaigsoonan.—1Cr 26:15, 17; Neh 12:44; 13:12, 13.

Sa karaang Ehipto ang mga kamalig lainlain ug porma sa estruktura. Ang usa ka matang niini adunay pultahan sa ibabaw alang sa pagpasulod sa mga lugas (pinaagi sa pagkatkat sa hagdan) ug adunay gagmayng madailos nga mga pultahan diha sa kinaubsang bahin niini aron sa pagkuha sa mga lugas. Ang mga kamalig sa ilalom sa yuta dugay na usab nga gigamit sa Tungang Sidlakan, ug dayag nga kini ang mas gipalabi nga gigamit diha sa nihit ug pumoluyo nga mga dapit tungod kay kini dili makita sa mga bandido.

Masambingayong Paggamit. Si Jesu-Kristo, sa pag-awhag sa iyang mga tinun-an nga dili mabalaka bahin sa materyal nga mga panginahanglan, kondili mangita lamang sa ilang "tinapay alang niining adlawa," nagpahinumdom kanila nga ang Diyos nagpakaon sa mga langgam bisan tuod sila wala magtigom ug mga butang ngadto sa mga balay-tipiganan o mga kamalig. (Mat 6:11, 25, 26; Luc 12:22, 24) Aron ipakita nga ang kinabuhi wala maggikan sa mga butang nga gipanag-iya sa usa ka tawo, si Jesus miasoy ug usa ka sambingay bahin sa usa ka datong tawo kinsa nagplano nga pulihan ang iyang mga balay-tipiganan ug mas dagko nga mga tipiganan aron kabutangan sa daghan niyang abot, apan namatay hinuon siya; busa ang iyang materyal nga mga bahandi walay kapuslanan kaniya.—Luc 12:13-21.

Imbes nga magdasig kanato nga mosalig sa yutan-ong mga manggad ug sa ingon magtigom ug daghan niana, ang maalamong magsusulat sa

Mga Proverbio nag-ingon: “Pasidunggi si Jehova pinaagi sa imong bililhong mga butang . . . Unya ang imong mga dapa mapuno sa kadagaya.” (Pr 3: 9, 10) Kini gipakita sa kasinatian sa nasod sa Israel, nga sa dihang sila masinugtanong nag-alagad kang Jehova ug nagdala sa bug-os nga ikapulo ngadto sa sangtuwaryo, sila dagayang gipanalanginan. (Deu 28:1, 8; 1Ha 4:20; 2Cr 31:4-10; Mal 3:10) Dayag nga ang maong materyal nga mga panalangin tungod sa pagkamasinugtanon ang gihisgotan ni Haring David sa Salmo 144:13-15. Gawas sa pagluwas ni Jehova kang David ug sa mga tawo niini ug paghatag kanilag kadaogan batok sa ilang mga kaaway, apil sa panalangin ni Jehova ang pagpuno sa ilang mga balay-tipiganan ug mga abot ug ang paghatag kanilag abundang materyal nga mga butang. Sa pagpakita nga si Jehova gyod ang gigikanan sa ilang kauswagan ug kalipay, gitapos ni David kini nga salmo pinaagi sa pag-ingon, “Malipayon ang katawhan kansang Diyos mao si Jehova!”

Mahulagwayong Paggamit. Gipasidan-an ni Juan nga Tigbawtismo ang mga Pariseo ug mga Saduseo bahin sa ilang peligrosong kahimtang, nga nagpakasama sa tinuod nga mga naghinulsol ngadto sa trigo nga pagatigomon, apan nagtandi sa maong mga pangulo ngadto sa tahop. Siya miingon kanila: “Ang usa nga moanhi sunod kanako . . . magtigom sa iyang trigo ngadto sa balay-tipiganan, apan ang tahop iyang sunogon sa kalayo nga dili mapalong.” (Mat 3:7-12; Luc 3:16, 17) Gitagna ni Jesus ang usa ka “pag-ani,” nga iyang gipakasama sa “kataposan sa sistema sa mga butang” ug nga niana ang mga manulonda nga “mga mag-aani” magtigom sa simbolikong “mga bunglayon” aron sunogon, samtang “ang trigo” pagatigomon ngadto sa “balay-tipiganan” sa Diyos, ang gipasig-uli nga Kristohanong kongregasyon, diin sila makabaton ug pag-uyon ug panalipod sa Diyos.—Mat 13:24-30, 36-43.

Si Jehova namulong mahitungod sa mga butang nga sa palibot niana siya nagbutang ug mga utlanan pinaagi sa gilalang nga mga puwersa, o mga balaod sa kinaiyahan, ingon man sa mga butang nga iyang giandam ilalom sa iyang paggahom alang sa linaing mga katuyoan, nga ingon ug anaa sa sulod sa “mga balay-tipiganan.” Ang dagat giingon nga ‘ginatigom nga samag usa ka diki, nga gibutang sulod sa mga balay-tipiganan.’ (Sal 33:7) Bahin sa uban pang mga panghitabo sa kinaiyahan nga usahay iyang gigamit batok sa iyang mga kaaway, siya usab misukna kang Job: “Nakasulod ka na ba sa mga balay-tipiganan sa niyebe, o imo bang nakita bisan ang mga balay-tipiganan sa ulan nga yelo, nga akong gipugngan una alang sa panahon sa kasakit, alang sa adlaw sa panag-away ug sa gubat?” (Job 38:22, 23; itandi ang Jos 10:8-11; Huk 5:20, 21; Sal 105:32; 135:7.) Bisan ang kasundalohan sa mga Medianhon ug mga Persianhon ilalom ni Haring Ciro gigamit ni Jehova ingong lakip sa “mga hinagiban sa iyang mahukmanong pagsaway” nga gikuha niya gikan sa iyang “balay-tipiganan” batok sa Babilonya.—Jer 50:25, 26.

BALHIBO. Tan-awa ang BUHOK, BALHIBO.

BALHIBO SA KARNERO. Ang humokon, kuloton nga buhok nga nagtabon sa panit sa mga karnero. Kini aloton ug kasagarang gigamit sa mga Hebreohanon ug sa uban pa sa karaang kapanahonan sa paggama ug besti ug sa pagborda. (Ex 35:4-6, 25; 36:8, 35, 37; 38:18; 39:1-8, 22-29; Lev 13:47; Pr 31:13, 22; Eze 34:3) Ang delana nga besti mohatag ug insulasyon sa kainit ug kabugnaw ug kini maoy komportable, nga naghatag ug kainit apan dili kaayo bug-at sul-obon ug mopasuhop sa kaumog apan dili mobatig kabugnaw ang nagsul-ob niini.

Ubos sa Balaod, ang mga Israelinhon gisugo nga ihatag ang “unang inalot nga balhibo” sa ilang mga panon sa karnero ngadto sa mga saserdote. (Deu 18:3-5) Ang katawhan nga dili mga saserdote gidid-an sa ‘pagsul-ob sa sapot nga hinabol sa balhibo sa karnero ug sa lino.’—Deu 22:11; Lev 19:19; tan-awa ang PANAPTON, TABIL (Ubang mga Gamit).

Ang kahinungdanon sa balhibo sa karnero sa karaang kapanahonan gipakita sa kamatuoran nga ang Moabihanon nga si Haring Mesa mibayad ug “usa ka gatos ka libo ka nating karnero ug usa ka gatos ka libo ka *wala-matupihing* laking karnero” ngadto sa hari sa Israel ingong tributo. (2Ha 3:4) Ang balhibo sa karnero maoy usa usab ka bililhong baligya.—Eze 27:1, 2, 7, 16, 18.

Sanglit sagad puti ang balhibo sa karnero, kini usahay gilangkit sa kaputi ug kaputli. Pananglitan, pinaagi sa manalagnang si Isaias, gipakasama ni Jehova ang gipasaylo nga mga sala ngadto sa puti nga balhibo sa karnero, nga nag-ingon: “Bisan tuod ang inyong mga sala sanag-pula, kini papution sama sa niyebe; bisan tuod kini mapula sama sa lutong-pula nga panapton, kini mahimong sama sa balhibo sa karnero.”—Isa 1:18-20.

Si Jehova naghatag ug “niyebe sama sa balhibo sa karnero,” nga nagbakbak sa yuta ingon sa usa ka mainit nga bakbak sa puting balhibo sa karnero. —Sal 147:16.

“Ang Karaan sa mga Adlaw,” si Jehova nga Diyos, gilarawan sa simbolikong paagi diha sa panan-awon ingong adunay buhok sama sa mahinlong balhibo sa karnero. (Dan 7:9) Kini nagpasabot sa hilabihan kataas nga pangedaron ug kaalam,

nga gilangkit sa pagkaubanon. (Itandi ang Job 15: 9, 10.) Sa susama, si apostol Juan nakakita ug "usa nga sama sa anak sa tawo" ug nakamatikod nga "ang iyang ulo ug ang iyang buhok maputi ingon sa maputing balhibo sa karnero, ingon sa niyebe." (Pin 1:12-14) Ang iyang buhok nga gihulagway niining paagiha tingali nagpasabot nga kini nahimong puti diha sa dalan sa pagkamatarong. —Pr 16:31.

BALILI. Ang bisan unsang tanom nga sakop sa pamilyang Gramineae, ang kabalilihan, nga naglakip sa lugasong mga tanom, sa kasagbotan ug sibsibanan, tubo, ug kawayan. Apan, bisan karong adlawa, sa komon nga paggamit, kini nga pagklasipikar sa siyensiya wala kaayo masunod, ug busa lagmit gayod nga ang karaang mga Hebreohanon wala magpalahi sa tinuod nga mga balili ug sa samag-balili nga mga hilba.

Ang kabalilihan gipatungha sa ikatulong adlaw sa paglalang (Gen 1:11-13) ug nagsilbing direkta o dili direktang tinubdan sa pagkaon alang sa tawo ug sa mga hayop. Dugang pa, duyog sa ubang mga tanom, sa dihang mahayagan sa adlaw sila nagadulag hinungdanong papel sa paglunsay sa hangin, sa pagsuyop ug igong gidaghanon sa *carbon dioxide* ug sa pagpagulag igong oksiheno aron mabalanse ang kinaiyanhong mga panginahanglan sa mga tawo ug mga hayop. Ang lapad nga sistema sa gamot sa kabalilihan nagsilbing pangontra sa pagdahili sa yuta. Sa katukma, ang balili gihisgotan ingong usa sa mga tagana ni Jehova, sama usab sa kahayag sa adlaw ug sa ulan nga hinungdanon kaayo sa paglipang sa mga balili.—Sal 104:14; 147:8; Zac 10:1; 2Sa 23:3, 4; Job 38:25-27; Mat 5:45.

Ang mga Israelinhon sinati kaayo sa pagkalaya sa mga balili ubos sa hilabihang kainit sa adlaw panahon sa ting-init. Busa ang kamubo sa kinabuhi sa tawo haom nga gipakasama nianang sa balili ug gipakita ang kalainan niini sa pagkawalay katapusan ni Jehova ug sa iyang "pulong" o "gipamulong." (Sal 90:4-6; 103:15-17; Isa 40:6-8; 51:12; 1Pe 1:24, 25) Ang mga mamumuhat ug daotan gipakasama sa balili nga daling mangalaya. (Sal 37:1, 2) Ang mga nagadumot sa Zion ingon man ang mga tawong hapit nang masakop sa militaryong pagpangdaog gipakasama sa mabaw ug gamot nga mga balili nga nagatubo diha sa yuta nga mga atop, mga balili nga malaya bisan dili pa ibton o mapagba gumikan sa hangin nga timog.—Sal 129: 5, 6; 2Ha 19:25, 26; Isa 37:26, 27.

Gihisgotan sa usa ka tagna sa pagpasig-uli nga ang mga bukog sa mga alagad sa Diyos "mosubol sama sa lapyo nga balili," nga mao, mapalagsik uban ang bag-ong kusog.—Isa 66:14; itandi ang Isa 58:9-11.

BALING. Usa ka galamiton sa pagpangisda nga guyoron sa ilalom sa tubig aron sa pagsikop ug isda. (Eze 26:5, 14; 47:10) Sa karaang Ehipto, ang mga baling ginama sa mga lambo nga lino ug may mga pabug-at nga tingga sa ilalom ug mga boya nga kahoy sa ibabaw. Lagmit nga ang mga baling nga gigamit sa mga Israelinhon susama ra usab.

Ang mga paagi sa pagpamaling ug isda nga gigamit sa karaang panahon lagmit nga kaamgid kaayo sa gigamit sa Tungang Sidlakan sa mas bag-o pang kapanahonan. Ang baling ilagak gikan sa mga sakayan aron liyokan ang usa ka pundok sa isda, ug ang tag-as nga mga pisi nga gitaod diha sa magkaatbang nga mga tumoy sa baling bitaron paingon sa baybayon, diin ubay-ubayng mga tawo nga maghawid sa matag pisi ang inanayng magbitad sa pukot ug magpormag katunga sa sirkulo paingon sa baybayon. (Mat 13:47, 48) Ang laing paagi mao ang paglikos ug dayon dungan nga bitaron ang baling hangtod nga moanam kagamay ang sirkulo. Dayon ang mga mangingisda mosalom sa tubig ug bitaron ang sidsid niini nga may pabugat, sa ingon maporma ang usa ka hanig. Human niini, ang baling o pukot bitaron ug ikarga sa usa ka sakayan o mga sakayan. (Luc 5:6, 7) Usahay ang baling o pukot guyoron una ngadto sa mas mabaw nga tubig sa dili pa habwaan sa kuha.—Itandi ang Ju 21:8, 11.

Sa Kasulatan, ang baling gigamit sa mahulagwayong paagi maylabot sa pagpanigom sa mga tawo. (Mat 13:47, 48) Gigamit usab kini sa paglarawan sa kasingkasing sa usa ka imoral nga babaye (Ecc 7:26) maingon man sa mga laraw sa paglit-ag sa uban. (Miq 7:2) Dugang pa, ang pagsakop nga himoon sa mga sundalo gipakasama sa pagpangisda ginamit ang usa ka baling.—Hab 1:15-17.

BALONGBALONG. Usa ka samag-atop nga silonganan nga hinimo sa mga sanga ug mga dahon sa kahoy, usahay may salog nga kahoy nga gipakawan gikan sa yuta; sa Hebreohanon, *suk·kah′* (*sokh* diha sa Lam 2:6), ug sa Grego, *ske·ne′*. (Buh 15:16) Sa panahon sa tinuig nga Pista sa mga Balongbalong didto sa Jerusalem, ang mga balongbalong gitukod diha sa mga atop sa mga balay, sa mga sawang, sa mga plasa, bisan sa mga nataran sa templo, ug sa daplin sa mga dalan duol sa Jerusalem. Ang mga sanga sa mga kahoyng alamo, olibo, ug oleifero ingon man usab ang mga dahon sa palma ug ang humot nga mirto gigamit sa pagtukod niini. Kini maoy aron pahinumdoman ang Israel nga sila gipapuyo ni Jehova sa mga balongbalong sa dihang sila iyang gipagula gikan sa Ehipto. —Lev 23:34, 40-43; Neh 8:15; tan-awa ang PISTA SA MGA BALONGBALONG.

Ang mga balongbalong gigamit usab alang sa daghang praktikal nga mga katuyoan. Si Jacob naghimog mga balongbalong aron kasilongan sa iyang panon sa kahayopan, ug kadtong dapita iyang ginganlan ug Sucot, nga nagkahulogang "Mga Balongbalong." (Gen 33:17) Ang mga balongbalong gigamit sa mga sundalo diha sa kapatagan, ilabina sa mga opisyal.—1Ha 20:12, 16.

Ang usa ka balongbalong, o payag, sagad nga gitukod diha sa parasan o sa usa ka umahan aron ang tigbantay adunay kasilongan gikan sa init nga adlaw samtang siya nagbantay batok sa mga kawatan o kahayopan. (Isa 1:8) Ilalom sa landong niana ang mga mangangani mokaon sa ilang paniudto ug sa ingon walay mausik nga panahon kon mobiya pa sa uma. Ang balongbalong nga inatopan sa bagang pinawod nga mga dahon nagsilbing silonganan gikan sa ulan. (Isa 4:6) Si Jonas naghimo ug ingon niini nga balongbalong aron iyang kasilongan gikan sa init sa adlaw samtang siya naghulat kon unsay mahitabo sa Nineve, nga batok niana siya nanagna.—Jon 4:5.

Mahulagwayong mga Paggamit. Gihulagway ni Isaias ang pagkabiniyaan sa Jerusalem diha sa panan-aw ni Jehova, nga nagpakasama niini sa usa ka balongbalong sa parasan, nga lahi sa daghag pumoluyo, malig-on nga siyudad. (Isa 1:8) Gihulagway ni Jehova ang iyang kaugalingon ingong nagpuyo sa usa ka balongbalong nga panganod sa dihang siya temporaryong nanaog gikan sa langit nganhi sa yuta. Dinha nagtago ang halangdon nga labing gamhanan, ug dinha niana naggikan ang mga dinaguok sa dalugdog. (Sal 18:9, 11; 2Sa 22:10, 12; Job 36:29) Gipakasama ni David sa "balongbalong" ni Jehova ang dapit nga tagoanan niadtong nagasalig kang Jehova.—Sal 31:20.

Gihisgotan ni Amos ang pagtukod pag-usab sa "napukan nga balongbalong ni David." (Am 9:11) Gisaaran ni Jehova si David nga ang gingharian ni David mahimong lig-on hangtod sa panahong walay tino. Mahitungod sa pagkapukan sa gingharian sa Juda ug sa kataposang hari niini nga si Zedekias sa linya ni David, si Ezequiel giinspirar sa pagtagna: "Kagun-oban, kagun-oban, pagahimoon ko kini nga kagun-oban. Ug kon bahin niini usab, walay magapanag-iya niini hangtod nga moabot siya nga may legal nga katungod, ug ihatag ko kini kaniya." (Eze 21:27) Sukad sa maong panahon walay hari sa linya ni David nga milingkod sa "trono ni Jehova" sa Jerusalem. (1Cr 29:23) Apan si Pedro sa adlaw sa Pentekostes, 33 K.P., nagpunting nga si Jesu-Kristo maoy gikan sa linya ni David ug mao gayod ang gihisgotan sa Diyos ingong permanenteng Hari. Gipahibalo ni Pedro ang mga Hudiyo nga nagkatigom didto sa Jerusalem nga, sa ilang panahon, gibanhaw ni Jehova si Jesus ug gihimong Ginoo ug Kristo. (Buh 2:29-36) Sa ulahi, ang tinun-an nga si Santiago naghisgot nga ang tagna ni Amos nakabaton ug katumanan sa dihang gitigom ang mga tinun-an ni Kristo (mga manununod sa Gingharian) gikan sa mga Hudiyo ug sa Hentil nga mga nasod.—Buh 15:14-18; Rom 8:17.

BALONGBALONG, PISTA SA MGA. Tanawa ang PISTA SA MGA BALONGBALONG.

BALOS, BAYAD. Ang paghatag o pagdawat sa ganti o silot sumala sa nahiangay sa indibiduwal o sa grupo; kanang gihatag o gipangayo ingong bugti, ilabina tungod sa pagbuhat ug daotan.

Ang kaamgid nga mga pulong o mga pulong nga naggikan sa Hebreohanon nga lintunganayng mga berbo nga *sha·lam′* ug *ga·mal′* gihubad nga "ganti," "balos," "bayad," "nahiangayng pagtagad," "pagbayad," ug uban pa. Ang Grego nga *a·po·di′do·mi, an·ti·mi·sthi′a, mi·stha·po·do·si′a,* ug ang kaamgid nga mga pulong gihubad usab sa ingon.

Ngadto sa mga Nasod nga Nagdaogdaog sa Israel. Sa awit nga gihatag ni Moises ngadto sa Israel didto sa Kapatagan sa Moab una pa sa iyang kamatayon, iyang gihubit si Jehova ingong ang usa kinsa 'manimalos' sa Iyang mga kaaway ug kinsa "magpahamtang ug bayad" niadtong hilabihang nagadumot Kaniya. (Deu 32:35, 41; Heb 10:30) Ang panimalos ug ang pagbayad ipahamtang sa Diyos uban ang bug-os nga pagpugong-sa-kaugalingon, nga bug-os kaharmonya sa iyang hustisya ug dili gayod himoon kon walay bug-at nga mga hinungdan. Pananglitan, iyang gisilotan ang Israel tungod sa pagkadili-masinugtanon, nga usahay naggamit sa paganong mga nasod sama sa Asirya ug Babilonya ingong iyang mga instrumento. (Deu 28:15-68; 2Ha 17:7-23; 2Cr 21:14-20) Apan, kining pagano nga mga nasod milihok tungod sa pagdumot kang Jehova ug sa iyang matuod nga pagsimba, ug sila misaylo pa gayod pinaagi sa paglipay tungod sa kapildihan sa Israel ug sa pagdaogdaog sa Israel. Busa ang Diyos nagpahayag ug mga paghukom sa pagbalos batok kanila.—Isa 10:12; 34:1, 2, 8; Jer 51:6, 56; Abd 8-16; Zac 1:15.

Ang Babilonya sa partikular nakaagom ug balos tungod sa iyang dugay na kaayong pagpakigbatok kang Jehova ug sa iyang katawhan. Ang pagkapukan ug bug-os nga pagkaawaaw gitagna batok kaniya. Siya gilaglag ni Ciro nga Persianhon niadtong 539 W.K.P. apan nagpadayon sa paglungtad ingong usa ka siyudad sulod sa kasiglohan, ug sa kataposan napukan ngadto sa bug-os nga pagkaawaaw, nga dili na gayod tukoron pa pag-usab. (Jer kap 50, 51) Ang simbolikong Dakong Babilonya makaagom sa susamang balos, nga igalabog nga

"dili na gayod igkita pa."—Pin 18:2, 6, 20, 21; tan-awa ang DAKONG BABILONYA.

Ilalom sa Balaod. Ang balaod sa Diyos ngadto sa Israel nga gihatag pinaagi kang Moises naglatid ug tukmang pagbalos, bisan tuod ang kaluoy ipakita ngadto sa dili-tinuyo ug mahinulsolong makasasala. (Lev 5:4-6, 17-19; 6:1-7; Num 35:22-29) Apan ang balaod sa pagbalos bug-os nga ipadapat ngadto sa tinuyo ug dili-mahinulsolong maglalapas. (Num 15:30) Sa mga kaso nga ang usa ka tawo molihok ingong usa ka bakakong saksi, nga naghatag ug bakak nga testimonya batok sa iyang isigkatawo atubangan sa mga maghuhukom, siya makadawat ug balos, ang samang silot nga iya untang ikapahinabo ngadto sa inosenteng tawo. Si Jehova miingon: "Ug ang imong mata kinahanglan nga dili maluoy: kalag alang sa kalag, mata alang sa mata, ngipon alang sa ngipon, kamot alang sa kamot, tiil alang sa tiil."—Deu 19:16-21.

Diha sa Hudiyohanong Nasod sa Unang Siglo. Ang Hudiyohanong nasod nagpasundayag ug hakog nga panglantaw sa pagdawat sa dilitakos nga kalulot ug mga pabor sa Diyos kanila. Gitugotan ni Jehova kining hakog nga dalan ug tinamdan nga magpaagom ug balos nganha kanila. Misulay sila sa pag-establisar sa ilang kaugalingong pagkamatarong inay nga magpasakop sa pagkamatarong sa Diyos. (Rom 10:1-3) Ingong resulta, ang kadaghanan sa nasod napandol kang Jesu-Kristo ug misalikway kaniya, ug miambit sa pagkasad-an sa dugo labot sa iyang kamatayon, sa ingon nagdalag kalaglagan sa ilang siyudad ug templo ug kagun-oban sa ilang nasod. (Mat 27:25; Dan 9:26) Si apostol Pablo nagkutlo gikan sa Mga Salmo (69:22) ug nagpadapat niini ngadto kanila sa dihang siya misulat: "Dugang pa, si David nag-ingon: 'Himoa ang ilang lamesa nga usa ka lit-ag ug usa ka bitik ug usa ka kapandolan ug usa ka balos.' "—Rom 11:9.

Diha sa Dili-Masinugtanong mga Kristohanon. Si apostol Pablo naghisgot sa mapanimaslong hustisya ilalom sa Balaod sa pagpasiugda sa kaseryoso nga sugton sa mga Kristohanon ang Anak sa Diyos: "Kay kon ang pulong nga gisulti pinaagi sa mga manulonda malig-on, ug ang matag kalapasan ug buhat sa pagkadili-masinugtanon nakadawat ug balos [sa literal, pagbayad sa ganti] subay sa hustisya; unsaon man nato pag-ikyas kon kita wala manumbaling sa ingon kadako nga kaluwasan sa pagkaagi nga kini gisugdan pagsulti pinaagi sa atong Ginoo ug gipamatud-an kanato pinaagi nila nga nakadungog kaniya?" (Heb 2:2, 3, *ftn* sa *Rbi8;* itandi ang Heb 10:28-31.) Ang paghukom sa kalaglagan batok sa apostatang "tawo sa kalapasan" nagtaganag usa ka panig-ingnan sa maong pagbalos.—2Te 2:3, 9, 10; tan-awa ang TAWO SA KALAPASAN.

BALSA. Tan-awa ang GALAMITON SA PAGPANGUMA.

BALSAMO, BALSAMO SA GILEAD. Ang terminong "balsamo" mapadapat ngadto sa bisan hain sa daghang tanom, kahoykahoy, ug mga kahoy nga magpatunghag humot ug kasagaran lanahon ug salongon nga substansiya. Ang samang pulong mapadapat usab sa substansiya nga ipatungha niini. Adunay mga kahoy nga nagpatungha usab ug balsamo sama sa *fir, spruce,* alamo, ug sa ubang mga pamilya sa kahoy. Ang lana sa balsamo gigamit ingong tambal (kasagaran adunay *benzoic* o *cinnamic acid*) ug ingong usa ka pahumot.

Ang mga tanom ug mga kahoyng balsamo kanunayng gipabilhan pag-ayo sa mga tawo sa Sidlakan. Ang unang paghisgot sa "lana sa balsamo" (Heb., *boʹsem, beʹsem,* o *ba·samʹ*) makita sa Exodo 25:6 nga naghisgot maylabot sa paggamit niini ingong sambog sa balaan nga igdidihog nga lana diha sa tabernakulo. (Tan-awa usab ang Ex 35:8, 28.) Ang Hebreohanong pulong gihubad usahay ingong "mga pahumot," "humot," o "yerbang paalimyon," sumala sa konteksto. (Ex 30:23; Aw 4:10, 14, 16; 5:13; 6:2; 8:14) Sa Isaias 3:24 ang kahumot niini gipalahi sa "kaabhong."

Ang gigamit nga balsamo alang sa pag-alagad sa tabernakulo didto sa kamingawan dayag nga naggikan sa gawas sa Palestina, tingali gikan sa Ehipto. Sa panahon sa paghari ni Haring Solomon, gipakasama ang pagkabililhon sa lana sa balsamo sa pagkabililhon sa bulawan ug sa bililhong mga bato nga lakip sa mga bahandi nga gidala sa rayna sa Sheba ingong mga gasa; gilakip usab kini sa tributo nga gibayad sa mga hari sa daghang kayutaan ngadto sa maalamong hari sa Jerusalem. (1Ha 10:2, 10, 25; 2Cr 9:1, 9, 24) Kini maoy lakip sa bililhong mga butang nga gitipigan sa balay-tipiganan sa hari nga sa pagkadili-maalamon gipakita ni Ezequias ngadto sa mga emisaryo o mga sinugo gikan sa Babilonya. (2Ha 20:13; 2Cr 32:27; Isa 39:2) Gigamit kini sa pag-embalsamar (bisan tuod dili ingon sa paagi sa mga Ehiptohanon) sa patayng lawas ni Haring Asa. (2Cr 16:14) Ang pulong nga "embalsamar" mopatim-awng sa orihinal naggikan sa Hebreohanong pulong nga *ba·samʹ*. Si Ester gihaplasan ug humot nga lana sa balsamo sa dihang gimasahe siya sulod sa kataposang unom ka bulan una pa siya moatubang kang Haring Ahasuero.—Est 2:12.

Ang "balsamo [Heb., *tsoriʹ*] sa Gilead" mopatim-aw nga talagsaon ug makatambal. (Jer 8:22; 46:11) Kini nga balsamo unang gihisgotan nga lakip sa mga butang nga gidala sa nagapanawng

mga magpapatigayon nga Ismaelinhon gikan sa Gilead, sa S sa Jordan, ug ngadto kanila gibaligya si Jose. (Gen 37:25-28) Sa ulahi kini gilakip ni Jacob uban sa "labing maayong mga produkto sa yuta" sa dihang nagpadalag gasa ngadto sa Ehipto uban sa iyang mibalik nga mga anak. (Gen 43:11) Sumala sa Ezequiel 27:17, ang adunahang mga magpapatigayon sa Tiro mipalit niini gikan sa gingharian sa Juda.

Ang mga paghisgot sa makaalim nga kinaiyahan sa balsamo, ilabina ingong tambal sa mga samad, komon kaayo diha sa karaang mga basahon. Ang tanang paghisgot sa Kasulatan bahin sa makaalim nga mga kinaiyahan niini gihisgotan ni Jeremias. Apan, iya kining gihisgotan diha sa mahulagwayong diwa, una, sa dihang siya nagbangotan sa espirituwal nga pagkahugno sa Juda (Jer 8:14, 15, 21, 22; itandi ang San 5:14, 15), dayon sa pagbadlong sa Ehipto labot sa kawang nga mga paningkamot niini aron dili mapildi sa Babilonya (Jer 46:11-13), ug sa kataposan diha sa pagpahayag ug paghukom sa kalaglagan gikan sa Diyos batok sa Babilonya. —Jer 51:8-10.

Dili matino kon unsa nga espesipikong mga tanom o mga kahoy ang gihawasan sa Hebreohanong mga pulong nga *bo′sem* ug *tsori′.* Ang ngalang "balsamo sa Gilead" gigamit sa pagtawag sa usa ka gamayong kahoy nga kanunayng lunhaw nga gitawag ug *Commiphora opobalsamum* (o, *Commiphora gileadensis*). Ang berdehon-dalag nga lanahong salong matigom pinaagi sa pagsamad sa punoan ug sa mga sanga, ug ang gagmayng lingin nga mga tinulo kolektahon sa ulahi. Bisan tuod kining partikular nga kahoy sa dakong bahin makaplagan sa H sa Arabia, ang Hudiyong historyador nga si Josephus nagpaila nga kini gitanom palibot sa Jerico sa panahon ni Solomon, ug ang Gregong geograpo nga si Strabo nagtala nga sa Romanhong mga panahon kini gitanom usab duol sa Dagat sa Galilea.

Gituohan nga ang *tsori′* mahimong magtumong sa kahoyng *mastic* (*Pistacia lentiscus*), nga magpatunghag humot, luspad-dalagong tagok nga gitawag ug *mastic,* ingon man usab sa lana nga gigamit ingong tambal nga makuha gikan sa panit, mga dahon, ug sa mga bunga niini. Kining kahoya komon sa Palestina, ug ang ngalan niini sa Arabiko susama kaayo sa Hebreohanong *tsori′.*

BAMOT [Hatag-as nga mga Dapit]. Usa sa mga dapit nga gikampohan sa nasod sa Israel sa nagsingabot kini sa yuta sa Canaan. (Num 21:19, 20) Ang Bamot gitala nga nahimutang tali sa Nahaliel ug "sa walog nga anaa sa yuta sa Moab, didto sa ulohan sa Pisga." Lagmit nga kini maoy pinamubo sa Bamot-baal.—Tan-awa ang BAMOT-BAAL.

BAMOT-BAAL [Hatag-as nga mga Dapit ni Baal]. Usa ka lungsod sa Moab diin si Balak nga hari sa Moab nagdala kang manalagnang Balaam aron iyang makita ang kampo sa Israel ug tunglohon kini. (Num 22:41) Ang pagpili ni Balak niining dapita aron himoon ang pagtunglo ug ang mga paghalad lagmit nagpakita nga kini maoy sentro sa pagsimba kang Baal, nga tatawng nahimutang sa usa ka habog nga dapit. (Num 23:1-9) Human niadto, ang Bamot-baal ug ang ubang mga lungsod "nga anaa sa patag sa bukid" gipahat ngadto sa tribo ni Ruben ingong panulondon. (Jos 13:15, 17) Sa sayong bahin sa ikasiyam nga siglo W.K.P., si Haring Mesa sa Moab nag-ingon nga iyang gitukod pag-usab ang "Bet-bamot, kay kini nalaglag." (Linya 27 sa Bato sa Moab) Lagmit nga ang Bamot, Bamot-baal, ug Bet-bamot maoy mga ngalan sa mao ra nga lugar.—Itandi ang Baal-meon, Beon, Betbaal-meon sa artikulo nga BAAL-MEON.

Ang paghulagway nga gihatag sa asoy sa Bibliya nagpakita nga kini maoy usa ka dapit diha sa rehiyon sa kapatagan sa bukid dapit sa AS nga kiliran sa Patayng Dagat. Bisan tuod dili tino ang nahimutangan niini, gituohan nga mao kini ang Khirbet Quweijiya, mga 14 km (9 mi) sa S sa Patayng Dagat, duol sa posibleng nahimutangan sa Bukid sa Nebo.

BANA. Usa ka minyong lalaki ang gitumong sa Hebreohanong termino nga *'ish* (lalaki) ug sa Gregong termino nga *a·ner′* (tawong lalaki). (Os 2:16, *ftn* sa *Rbi8;* Rom 7:2, *Int*) Ang ubang Hebreohanong mga termino nga gigamit sa lainlaing paagi sa pagtumong sa usa ka bana mao ang *'a·dhohn′* (ginoo), *ba′al* (tag-iya; agalon), ug *re′a'* (kauban; higala). (Gen 18:12; 20:3; Jer 3:20) Sa Israel ang usa ka lalaki nga sinayoran, o kaslonon, gihisgotan usab ingong "bana" ug ang babaye ingong "asawa." —Deu 22:23, 24; Mat 1:18-20.

Ang lalaki mamalaye sa usa ka babaye o makigsabot sa umaabot nga kaminyoon pinaagi sa pagbayad ug bugay o kantidad sa pagpalit ngadto sa amahan sa babaye o sa mga tig-atiman sa babaye. (Ex 22:16, 17) Human niana ang babaye mahimong iyang kabtangan. (Ex 20:17) Ang pulong nga *ba′al,* nga nagkahulogang "tag-iya, agalon," gipadapat ngadto sa lalaki, ug ang babaye gitawag nga *be'u·lah′,* nga nagkahulogang "gipanag-iya ingong asawa." (Gen 20:3; Deu 22:22; Isa 62:4) Ngadto sa karaang nasod sa Israel, si Jehova miingon: "Ako nahimong bana nga tag-iya [usa ka porma sa *ba′al*] ninyo."—Jer 3:14; Isa 62:4, 5; tan-awa ang PANULONDON (Yugto sa Balaod).

Sa kapanahonan sa mga patriarka ang bana nagalagad ingong saserdote ug maghuhukom sa banay, ug sa tibuok nga Kasulatan ang bana ug

amahan kasagarang gihatagan ug halalom nga pagtahod.—Gen 31:31, 32; Job 1:5; 1Pe 3:5, 6; itandi ang Deu 21:18-21; Est 1:10-21.

Pagkaulo. Sa dihang maminyo sa usa ka babaye, ipailalom sa lalaki ang babaye ubos sa usa ka bag-ong balaod, ang "balaod sa iyang bana," nga uyon niana ang bana makahimog mga lagda ug mga regulasyon alang sa iyang pamilya. (Rom 7:2, 3) Siya mahimong iyang ulo nga kaniya ang babaye angayng magpasakop. (Efe 5:21-24, 33) Kini maoy usa ka relatibong pagkaulo, tungod sa labaw nga pagkaulo sa Diyos ug ni Kristo.—1Co 11:3.

Ang bana, bisan tuod ulo sa panimalay, kinahanglang mohatag sa iyang asawa sa kon unsay nahiangay sa magtiayon, ang mga relasyon maylabot sa sekso, kay "ang bana dili mao ang magbuot sa iyang kaugalingong lawas, kondili ang iyang asawa." (1Co 7:3-5) Siya mao usab ang may kaakohan sa espirituwal ug materyal nga kaayohan sa iyang pamilya.—Efe 6:4; 1Ti 5:8.

Ang pagkaulo sa bana naghatag kaniyag mabugat nga kaakohan. Bisan tuod siya mao ang ulo sa iyang asawa, angay niyang ilhon nga ang iyang asawa maoy bililhon sa mga mata sa Diyos, ilabina kon siya usa ka Kristohanon. Higugmaon niya siya sama sa iyang kaugalingon, kay silang duha "usa ka unod."—Gen 2:24; Mat 19:4-6; Efe 5:28, 33.

Angayng ipakita sa mga bana ngadto sa ilang mga asawa ang samang mahigugmaong pag-atiman nga gipakita ni Kristo sa kongregasyon. (Efe 5:25, 28-30, 33) Kinahanglang ilhon nila nga ang asawa maoy "usa ka sudlanan nga mas mahuyang," nga maghatag kaniyag kadungganan, magtagad sa iyang pisikal ug emosyonal nga kahulmahan ug kinaiyanhong mga kausaban. Kini ilabinang hinungdanon kon ang magtiayon maoy mga Kristohanon, nga mga isigkamanununod sa "dili-takos nga pabor sa kinabuhi," aron dili mababagan ang mga pag-ampo sa bana. (1Pe 3:7) Bisan kon ang asawa dili usa ka magtutuo, kini dili mohatag ug katarongan sa bana sa pagdiborsiyo o sa pagbulag sa iyang asawa. Hinunoa, siya kinahanglang mopuyo uban kaniya kon ang asawa mouyon niini ug angay niyang hunahunaon nga siya puwedeng makatabang kaniya nga mahimong usa ka magtutuo ug maningkamot usab alang sa kaluwasan sa ilang mga anak.—1Co 7:12, 14, 16; tan-awa ang BANAY; AMAHAN; KAMINYOON.

Diborsiyo. Ubos sa Moisesnong Balaod ang usa ka lalaki makahimo sa pagdiborsiyo sa iyang asawa, apan ang iyang asawa dili makahimo sa pagdiborsiyo kaniya. Gikinahanglan nga ang bana maghatag kaniyag sulat-pamatuod sa diborsiyo. (Deu 24:1-4) Gipakita ni Jesu-Kristo nga ang maong kahikayan alang sa pagdiborsiyo diha sa Israel *gitugotan* tungod sa katig-a sa ilang kasingkasing. (Mat 19:8) Apan, kon ang usa ka lalaki magpugos sa usa ka dili-sinayorang ulay sa pagpakighilawas kaniya, siya mahimong iyang asawa (gawas kon ang amahan modumili sa paghatag sa babaye ngadto sa lalaki), ug siya dili tugotang makigdiborsiyo kaniya sa tanan niyang mga adlaw.—Deu 22:28, 29.

Ang Hebreohanong Kasulatan ug ang Kristohanon Gregong Kasulatan nagpasiugda nga ang bana angayng maglimite sa iyang pakigrelasyon sa sekso ngadto lamang sa iyang kapikas sa kaminyoon (Pr 5:15-20) ug nga ang kaminyoon kinahanglang huptan nga dungganon, kay hukman sa Diyos ang mga makihilawason ug mga mananapaw. (Heb 13:4) Sa kapanahonan sa mga patriarka ug ilalom sa Balaod, ang poligamiya o pagbaton ug daghang kapikas ug ang pagpuyopuyo gitugotan ni Jehova, apan sa Kristohanong kahikayan ang lalaki magbaton lamang ug usa ka buhing asawa. (Gen 25:5, 6; 29:18-28; Deu 21:15-17; Mat 19:5; Rom 7:2, 3; 1Ti 3:2) Ang bugtong Kristohanong pasikaranan alang sa pagdiborsiyo ug pagminyo pag-usab mao ang "pakighilawas."—Mat 19:9; tan-awa ang PAKIGHILAWAS.

Masambingayong Paggamit. Tungod kay ang karaang nasod sa Israel nabugkos kang Jehova pinaagi sa pakigsaad sa Balaod, ang Diyos mao ang ilang "bana nga tag-iya." (Jer 3:14) Si apostol Pablo naghisgot kang Jehova ingong ang Amahan sa dinihogang mga Kristohanon, ang iyang espirituwal nga mga anak, ug sa "Jerusalem sa itaas" ingong ilang inahan, nga nagpakitang giisip ni Jehova ang iyang kaugalingon ingong bana niini nga Jerusalem.—Gal 4:6, 7, 26; itandi ang Isa 54:5.

Si Jesu-Kristo giisip ingong Bana sa Kristohanong kongregasyon. (Efe 5:22, 23; Pin 19:7; 21:2) Kini nga pagtandi nagpasiugda sa iyang pagkaulo ug sa iyang mahigugmaong pag-atiman sa kongregasyon. Siya nagbuhis sa iyang kaugalingong kinabuhi alang sa iyang pangasaw-onon, ug siya nagpadayon sa pagpakaon ug pagpangga niini.

BANAY. Ang Hebreohanong termino nga *mish·pa·chah′* (banay), dugang pa sa paggamit niini sa pagtumong sa usa ka panimalay, nagkahulogan usab, sa mas lapad nga diwa, sa usa ka tribo, katawhan, o nasod. Ang Gregong pulong nga *pa·tri·a′* lapad usab ug kahulogan. Ang Hebreohanong pulong nga *'um·mah′* nagtumong sa usa ka dakong katilingban nga adunay komon nga panulondon, ug susama sa usa ka tribo ang gidak-on. Sa tanang tulo ka higayon diin kini nga pulong makita, kini nagtumong sa usa ka dakong pundok sa mga dili-Israelinhon. Pananglitan, ang mga kaliwat sa 12 ka anak nga lalaki ni Ismael gihubit ingong "mga ba-

nay" sa sayong bahin sa kasaysayan sa maong etnikong pundok. (Gen 25:16) Gihubit usab sa ingon ang mga kaliwat ni Midian. (Num 25:15) Ang termino makaplagan usab diha sa Hebreohanong balak sa Salmo 117:1, diin kini makita sa usa ka paralelismo uban sa "kanasoran." Ang Hebreohanong pulong nga *she′vet,* nga sagad gihubad nga "tribo," gihubad nga "banay" diha sa Numeros 18:2. Kini maoy usa ka talagsaong pananglitan aron ipakita ang kalainan nga gihimo sa Hebreohanong teksto, tungod kay niining bersikuloha makita ang duha ka pulong nga *mat·teh′* ug *she′vet,* nga sagad parehong gihubad nga "tribo."

Si Jehova nga Diyos mao ang nagmugna sa kahikayan sa banay. Siya mao ang Amahan sa iyang langitnong banay ug ang usa nga kaniya 'utang sa tanang kabanayan sa yuta ang ilang ngalan.' (Efe 3:14, 15) Kini tungod kay gimugna ni Jehova ang unang tawhanong banay, ug pinaagi niini iyang katuyoan nga pun-on ang yuta. Dugang pa, Iyang gitugotan si Adan, bisag usa ka makasasala, nga makabaton ug banay ug makabaton ug mga anak "nga liwat kaniya, ingon sa iyang larawan." (Gen 5:3) Sa Bibliya, sukad pa kaniadto gipatin-aw ni Jehova nga Iyang gihatagan ug dakong importansiya ang Iyang gihatag nga gahom sa pagsanay, ang paagi nga ang tawo makapadayon sa paghupot sa iyang ngalan ug kaliwat diha sa yuta.—Gen 38:8-10; Deu 25:5, 6, 11, 12.

Gambalay ug Pagpatunhay sa Banay. Sa karaang Hebreohanong katilingban ang banay mao ang pangunang yunit. Ang banay maoy usa ka gamay nga gobyerno; ang amahan ingong pangulo may kaakohan ngadto sa Diyos, ug ang inahan mao ang katabang nga tagdumala sa mga anak diha sa panimalay. (Buh 2:29; Heb 7:4) Ang banay, sa gamay nga paagi, maoy usa ka larawan sa dakong banay sa Diyos. Ang Diyos gilarawan diha sa Bibliya ingong usa ka bana, ug ang "Jerusalem sa itaas" ingong ang inahan sa iyang mga anak.—Gal 4:26; itandi ang Isa 54:5.

Ang banay sa kapanahonan sa mga patriarka mahimong ikatandi sa pipila ka paagi sa modernong korporasyon. Adunay pipila ka personal nga butang nga panag-iyahon sa mga membro sa banay. Apan, sa dakong bahin, ang propiedad panag-iyahon sa tanan, nga ang amahan maoy magdumala sa paggamit niini. Ang usa ka sayop nga mahimo sa usa ka membro sa banay isipon nga usa ka sayop batok sa banay mismo, ilabina sa ulo niini. Makahatag kini ug kaulawan kaniya, ug siya may kaakohan, ingong maghuhukom sa panimalay, nga mohimog gikinahanglang aksiyon labot niini.—Gen 31:32, 34; Lev 21:9; Deu 22:21; Jos 7:16-25.

Ang monogamiya o ang pagbaton ug usa lamang ka kapikas mao ang orihinal nga sukdanan nga gilatid ni Jehova alang sa banay. Bisan tuod gibuhat sa ulahi ang poligamiya o ang pagbaton ug daghang kapikas, kini maoy supak kanunay sa orihinal nga sukdanan nga gilatid sa Diyos. Bisan pa niana, iyang gitugotan kini hangtod sa iyang gitakdang panahon sa pagpasig-uli sa iyang orihinal nga sukdanan, nga iyang gihimo diha sa Kristohanong kongregasyon. (1Ti 3:2; Rom 7:2, 3) Ubos sa pakigsaad sa Balaod iyang gitugotan ang poligamiya ug gikontrolar kini aron ang banay magpabiling mahiusa ug molungtad. Apan si Jehova mismo ang nag-ingon: "Mao nga ang lalaki mobiya sa iyang amahan ug sa iyang inahan ug siya kinahanglang moipon sa iyang asawa ug sila mahimong usa ka unod." Ug ang iyang Anak mao ang nagkutlo niining mga pulonga ug miingon: "Mao nga dili na sila duha, kondili usa ka unod. Busa, kon unsay gihiusa pagyugo sa Diyos ayaw ipabulag ni bisan kinsang tawo." (Gen 2:24; Mat 19:4-6) Ang rekord nagpakita nga si Adan may usa lamang ka asawa, nga nahimong "inahan sa tanang tawo nga buhi." (Gen 3:20) Ang tulo ka anak nga lalaki ni Noe, nga nagsugod sa pagpasanay na usab sa populasyon sa yuta human sa tibuok-yutang Lunop, maoy mga anak sa usa lamang ka amahan ug usa ka inahan, ug ang matag usa sa mga anak nga naluwas sa Lunop may usa lamang ka asawa.—Gen 8:18; 9:1; 1Pe 3:20.

Ilalom sa Pakigsaad sa Balaod. Sa paghatag sa Napulo ka Sugo ngadto sa Israel, gihatagan ug pagtagad sa Diyos ang integridad sa banay. Ang ikalimang sugo nga "Pasidunggi ang imong amahan ug ang imong inahan" mao ang unang sugo nga may saad. (Deu 5:16; Efe 6:2) Ang usa ka anak nga morebelde sa iyang mga ginikanan maoy usa ka anak nga rebelyoso batok sa kahikayan sa kagamhanan nga gitukod sa Diyos ug rebelyoso usab batok sa Diyos mismo. Kon iyang dapatan o tunglohon ang iyang amahan o inahan, o kon siya dili na gayod magpatul-id, siya pagapatyon. (Ex 21:15, 17; Lev 20:9; Deu 21:18-21) Ang mga anak kinahanglang adunay hustong kahadlok sa ilang mga ginikanan, ug ang usa ka anak nga magtamay sa iyang amahan o inahan maoy tinunglo.—Lev 19:3; Deu 27:16.

Ang ikapitong sugo, "Dili ka manapaw," nagdili sa bisan unsang pagpakigsekso sa usa ka minyong tawo uban sa usa nga dili niya kapikas. (Ex 20:14) Ang tanang anak angayng matawo diha sa sulod sa banay. Ang anak sa gawas dili pagailhon, ni ang iyang mga kaliwat tugotan nga mahimong mga membro sa kongregasyon sa Israel bisan hangtod sa ikanapulo nga kaliwatan.—Deu 23:2.

Bisan tuod ang ikapitong sugo nga nagdili sa pagpanapaw nagsilbing panalipod sa banay, ang ikanapulo nga sugo, pinaagi sa pagdili sa sayop nga mga tinguha, dugang nagpanalipod sa integridad sa kaugalingong banay sa usa ka tawo ingon man sa balay ug banay sa laing tawo. Ang labing komon nga mga butang nga nalangkit sa banaynong kinabuhi gipanalipdan niini nga sugo, nga mao, ang balay, asawa, mga ulipon, mga hayop, ug ubang propiedad.—Ex 20:17.

Ilalom sa Balaod giampingan pag-ayo ang mga talaan sa kagikan. Ang integridad sa banay labaw pa nga gipasiugda maylabot sa mapanunod nga yuta sa katigulangan. Ilabinang hinungdanon ang mga talaan sa kagikan sa linya sa banay ni Juda ug, sa ulahi, sa linya sa kaliwat ni Juda nga si David. Tungod sa saad nga ang Mesiyas nga Hari maggikan niini nga mga banay, ang rekord sa relasyon sa matag banay giampingan pag-ayo. Ug bisan tuod ang poligamiya wala hanawa sa Balaod, ang integridad sa banay gipanalipdan ug ang talaan sa kagikan niini gitipigan pag-ayo pinaagi sa higpit nga mga balaod nga gilatid labot sa poligamiya. Wala gayod itugot sa balaod ang pagkamahilayon ug kalaw-ayan. Ang mga anak nga lalaki nga natawo sa poligamiya o sa pagpuyopuyo maoy mga lehitimo, tinuod nga mga anak nga lalaki sa amahan.—Tan-awa ang PUYOPUYO.

Ang Balaod espesipikong nagdili sa pagpakigminyo sa mga molupyo sa pito ka Canaanhong mga nasod nga kinahanglang papahawaon gikan sa yuta. (Deu 7:1-4) Tungod kay napakyas sa pagtuman niini nga sugo, ang nasod sa Israel nalitagan sa pagsimba sa bakak nga mga diyos ug sa kataposan nabihag sa ilang mga kaaway. Si Solomon maoy usa ka talagsaong pananglitan sa usa nga nakasala niining bahina. (Neh 13:26) Si Esdras ug Nehemias mihimog kusganong mga reporma taliwala niadtong namalik nga mga Israelinhon nga naghugaw sa ilang mga banay ug sa Israel mismo pinaagi sa pagkuhag langyawng mga asawa.—Esd 9:1, 2; 10:11; Neh 13:23-27.

Sa dihang gipadala sa Diyos ang iyang bugtong nga Anak dinhi sa yuta, iyang gipakatawo siya sulod sa usa ka tawhanong banay. Iyang gihikay nga siya makabaton ug mahinadlokon-sa-Diyos nga amaama ug usa ka mahigugmaong inahan. Si Jesus ingong usa ka anak nagpasakop sa iyang mga ginikanan ug nagtahod ug nagmasinugtanon kanila. (Luc 2:40, 51) Bisan sa dihang siya himalatyon na diha sa estaka sa pagsakit, siya nagpakitag pagtahod ug mahigugmaong pag-atiman sa iyang inahan, kinsa dayag nga usa na ka balo niadtong panahona, sa dihang siya miingon kaniya: "Babaye, tan-awa! Ang imong anak!" ug ngadto sa tinun-an nga iyang gihigugma: "Tan-awa! Ang imong inahan!" sa ingon dayag nga nagsugo niini nga tinun-an sa pag-atiman kaniya didto sa iyang kaugalingong pinuy-anan.—Ju 19:26, 27.

Sa unsang paagi gipakita sa Bibliya ang pagkahinungdanon sa banay diha sa Kristohanong kongregasyon?

Sa Kristohanong kongregasyon ang banay giila ingong pangunang yunit sa Kristohanong katilingban. Ang dakong bahin sa Kristohanon Gregong Kasulatan naundan sa mga instruksiyon maylabot sa relasyon sa banay. Sa makausa pa ang lalaki gipasidunggan ingong ulo sa banay, ug ang asawa magpasakop sa iyang bana ug magdumala sa panimalay ubos sa pangatibuk-ang pagdumala sa bana. (1Co 11:3; 1Ti 2:11-15; 5:14) Nagpakasama kang Jesus ingong bana ug ulo sa banay ngadto sa iyang 'asawa,' ang kongregasyon, si Pablo nagtambag sa mga bana sa pagdumala sa pagkaulo diha sa gugma, ug siya nagtambag sa mga asawa sa pagtahod ug sa pagpasakop sa ilang mga bana. (Efe 5:21-33) Ang mga anak gisugo nga magmasinugtanon sa ilang mga ginikanan, ug ang mga amahan ilabinang gihatagan ug kaakohan sa pagmatuto sa ilang mga anak diha sa disiplina ug sa pagdumala-sa-kaisipan nga iya ni Jehova.—Efe 6:1-4.

Ang tawo nga gigamit ingong magtatan-aw sa Kristohanong kongregasyon, kon minyo, kinahanglang magpakitag hataas nga mga sukdanan ingong ulo sa banay, nga nagdumala sa maayong paagi ug may mga anak nga mapinasakopon ug dili mga masupilon o walay ikasumbong sa unodnong pagpatuyang, kay, si Pablo misukna: "Sa pagkatinuod kon si bisan kinsa dili makamao sa pagdumala sa iyang kaugalingong panimalay, unsaon man niya pag-atiman sa kongregasyon sa Diyos?" sanglit ang kongregasyon susama man sa usa ka banay. (1Ti 3:2-5; Tit 1:6) Ang mga asawa gitambagan sa paghigugma sa ilang mga bana ug mga anak, nga mahimong mga manggibuhaton sa balay, ug magpasakop sa ilang mga bana.—Tit 2:4, 5.

Si Jesus nagtagna nga ang pagsupak sa kamatuoran sa Diyos mopahinabog panagkabahin sa mga banay. (Mat 10:32-37; Luc 12:51-53) Apan kusganong gitambagan ni apostol Pablo ang mga magtutuo batok sa pagbungkag sa relasyon sa kaminyoon, nga nangamuyo pinasukad sa kaayohan sa dili-magtutuong kapikas ingon man usab sa mga anak. Iyang gipasiugda ang pagkabililhon sa relasyon sa banay sa dihang iyang gipunting nga ang Diyos naglantaw sa gagmayng mga anak ingong balaan, bisan tuod ang dili-magtutuong kapikas wala pa mahinloi gikan sa iyang mga sala pinaagi

sa pagtuo kang Kristo. Sa pagkatinuod, ang dili-magtutuo lagmit nagabuhat sa pipila ka butang nga gihisgotan ni Pablo nga gibuhat sa pipila ka Kristohanon sa wala pa nila dawata ang maayong balita bahin kang Kristo. (1Co 7:10-16; 6:9-11) Gipanalipdan usab sa apostol ang panaghiusa sa Kristohanong banay pinaagi sa paghatag ug mga instruksiyon sa mga bana ug mga asawa labot sa paghatag sa kon unsay nahiangay sa magtiayon.—1Co 7:3-5.

Ang banaynong relasyon napamatud-ang usa ka panalangin alang sa daghan maylabot sa Kristiyanidad, "kay, unsaon god nimo pagkahibalo, asawa, nga maluwas mo ang imong bana? O, unsaon god nimo pagkahibalo, bana, nga maluwas mo ang imong asawa?" (1Co 7:16) Gipakita usab kini diha sa mga pangomosta ni apostol Pablo ngadto sa ubay-ubayng mga panimalay. Ang pipila ka magtutuo nakapribilehiyo sa paggamit sa balay sa banay ingong usa ka tigomanan sa kongregasyon. (Rom 16:1-15) Ang Kristohanong misyonaryo nga si Felipe maoy usa ka tawong pamilyado, nga may upat ka matinumanong Kristohanon nga mga anak nga babaye. Siya gipanalanginan nga makaabiabi kang apostol Pablo ug sa iyang mga isigkamagbubuhat sulod sa usa ka panahon didto sa iyang balay sa Cesarea. (Buh 21:8-10) Ang Kristohanong kongregasyon mismo gitawag nga "panimalay sa Diyos." Ang pangunang membro ug ulo niini mao si Jesu-Kristo, ug kini nga "panimalay" nag-ila kaniya ingong ang Binhi nga pinaagi kaniya ang tanang banay sa yuta magapanalangin sa ilang kaugalingon.—1Ti 3:15; Efe 2:19; Col 1:17, 18; Gen 22:18; 28:14.

Ang inspiradong Kasulatan nagtagna bahin sa usa ka mapintas nga pag-atake sa institusyon sa banay nga sundan sa pagkahugno sa moralidad ug sa tawhanong katilingban sa gawas sa Kristohanong kongregasyon. Giklasipikar ni Pablo nga lakip sa inspirado-sa-demonyong mga pagtulon-an sa "ulahing mga yugto sa panahon" mao ang 'pagdili sa pagminyo.' Siya nagtagna nga sa "kataposang mga adlaw" ang kahimtang sa pagkadili-masinugtanon ngadto sa mga ginikanan, pagkadili-maunongon, ug pagkawalay "kinaiyanhong pagbati" modaghan, bisan sa taliwala niadtong "nagbaton sa dagway sa diyosnong pagkamahinalaron." Siya nagpasidaan sa mga Kristohanon nga likayan kining mga tawhana.—1Ti 4:1-3; 2Ti 3:1-5.

Ang Dakong Babilonya, ang kaaway sa "babaye" sa Diyos (Gen 3:15; Gal 4:27) ug sa "pangasaw-onon" ni Kristo (Pin 21:9), maoy usa ka dakong "bigaon" nga organisasyon, nga nakighilawas sa mga hari sa yuta. Sanglit siya mao "ang inahan sa mga bigaon ug sa dulumtanang mga butang sa yuta," kini nagpakita nga ang iyang "mga anak nga babaye" maoy mga bigaon usab, ug iyang gipahinabo nga ibalewala gayod ang mga kahikayan ug mga sugo ni Jehova nga Diyos, lakip ang mga kinahanglanon sa Diyos nga makaamot sa integridad sa banay. (Pin 17:1-6) Siya naningkamot sa paghaylo sa uban ngadto sa pagpamampam ug milampos sa pagpatunghag daghang "bigaon" nga mga anak nga babaye, nga misulay sa pagpugong kang Kristo nga makabaton ug hinlong "pangasaw-onon." Bisan pa niana, ang iyang "pangasaw-onon" migula nga madaogon, mahinlo, matarong, takos nga mahimong sakop sa "banay" ni Jehova ingong "asawa" ni Jesu-Kristo, alang sa pagpanalangin ug pagmaya sa tibuok uniberso.—2Co 11:2, 3; Pin 19:2, 6-8; tan-awa ang KAMINYOON ug ang ubang banaynong mga relasyon ubos sa ilang tagsatagsa ka ngalan.

BANGA. Tan-awa ang SUDLANAN.

BANGAN SA DUGHAN. Usa ka paha nga isul-ob sa usa ka pangasaw-onon sa adlaw sa iyang kasal. Kini magpaila kaniya ingong babayeng minyo. Si Jehova ingong "bana" sa Israel nagpasiugda sa sala ug sobrang pagsalikway sa Israel kaniya pinaagi sa pag-ingon: "Malimtan ba sa usa ka ulay ang iyang mga pahiyas, sa usa ka pangasaw-onon ang iyang mga bangan sa dughan? Apan ang akong kaugalingong katawhan—sila nahikalimot kanako sa mga adlaw nga dili maihap." Ang Diyos sa Israel mao untay iyang labing maanindot nga pahiyas, apan iyang gitalikdan siya tungod sa ubang mga diyos.—Jer 2:32; Isa 3:20; itandi ang Isa 49:18.

BANGKAW. Tan-awa ang HINAGIBAN, ARMADURA.

BANGKO, MAGBABANGKO. Diha sa mga sambingay ni Jesus bahin sa mga talanton ug mga mina, siya naghisgot sa mga magbabangko ug sa usa ka bangko nga mihatag ug tubo sa salapi nga gideposito kanila. (Mat 25:27; Luc 19:23) Sama gayod sa pulong nga "bangko" (nga katumbas sa Italyanong pulong nga *banca* alang sa lingkoranan o talad), ang Gregong pulong nga gihubad nga bangko, *tra′pe·za,* sa literal nagkahulogang "lamesa" (Mat 15:27), o sa dihang ilangkit sa mga kalihokan sa panalapi, sama sa mga tig-ilis ug salapi, kini nagtumong sa usa ka talad alang sa salapi.—Mat 21:12; Mar 11:15; Ju 2:15.

Ang paghisgot sa magbabangko (Gr., *tra·pe·zei′tes*) nga midawat ug mga deposito ug mibayad ug tubo nagpakita sa usa ka mas dakong kalihokan kay sa sagad nga gihimo sa usa ka magpapatigayon ug salapi (Gr., *ker·ma·ti·stes′*), o tig-ilis ug salapi (*kol·ly·bi·stes′*), kansang pangunang mga kalihokan mao ang pag-ilis ug lokal nga salapi alang sa

langyawng salapi ug sa pagtaganag mga sensilyo nga kubos ug bili baylo sa mga sensilyo nga mas dakog bili, nga magpabayad alang sa matag usa niini nga serbisyo. (Tan-awa ang TIG-ILIS UG SALAPI.) Ang uban niini nga mga tawo lagmit misulod usab sa patigayon sa pamangko, nga midawat ug mga deposito ug nagpahulam, samtang sa ubang mga kahimtang kini nga mga transaksiyon sa panalapi gidumala sa mga tawong adunahan, sama sa mga magpapatigayon ug mga tag-iyag dagkong kabtangan.

Mopatim-aw nga diha nay mga kalihokan sa pamangko sukad pa sa panahon ni Abraham, kay ang karaang mga Sumerianhon didto sa yuta sa Sinar naghimog "makuti kaayong sistema sa pagpautang, pagpanghulam, paghupot sa gideposito nga salapi, ug sa pagtaganag mga sulat-garantiya sa pag-utang." (*The Encyclopedia Americana,* 1956, Tomo III, p. 152) Didto sa Babilonya, ug sa ulahi sa Gresya, ang mga kalihokan sa pamangko nasentro diha sa relihiyosong mga templo, ug tungod kay giisip kini sa mga tawo ingong sagrado kaayo, napanalipdan kini batok sa pag-atake sa mga kawatan.

Sanglit ang ekonomiya sa nasod sa Israel sa panguna naggikan sa agrikultura, dili ra kaayo kinahanglan ang mga negosyo kon itandi sa mga sentro sa komersiyo sama sa Babilonya, Tiro, ug Sidon. Bisan tuod ang pagpatubo sa mga gihulam sa ilang mga isigka-Israelinhon gihukman diha sa Deuteronomio 23:19, mopatim-aw nga kini pangunang gipadapat sa mga paghulam nga gihimo sa mga nanginahanglan ug sa kabos nga mga tawo. (Itandi ang Ex 22:25; Lev 25:35-37; 2Ha 4:1-7.) Espesipikong gitugotan ang pagpatubo sa mga utang sa mga dili-Israelinhon. (Deu 23:20) Ang mga manggad sagad nga itugyan ngadto sa sinaligang mga tawo aron tipigan (Ex 22:7), samtang ang uban maglubong niana sa yuta, sama sa gihimo sa tapolan nga ulipon sa sambingay ni Jesus. (Mat 25:25; itandi ang Mat 13:44.) Ang ebidensiya nga kini gihimo kanhi mao ang daghang manggad ug mga sensilyo nga nakalotan sa mga arkeologo ug mga mag-uuma diha sa kayutaan sa Bibliya.

Ang pipila sa mga Israelinhon nga mibalik gikan sa Babilonya ngadto sa yuta sa Juda gihukman tungod sa pagkamapig-oton sa ilang mga pamaagi sa pagpamangko sa dihang magpahulam sa ilang nanginahanglang kaigsoonan, nga ingong garantiya nangayo sa ilang mga balay, mga yuta, mga parasan, ug bisan gani sa ilang mga anak, ug nagpatubo ug 12 porsiyento kada tuig (ikausa-ka-gatos nga bahin kada bulan). Busa, kadtong mga nakautang nga walay ikabayad nawad-an sa ilang mga kabtangan. (Neh 5:1-11) Apan, ang maong dili-husto nga buhat wala maghukom sa tanang pagpatubo, maingon sa gipakita sa gipamulong ni Jesus sa ulahi nga nagpakitag pag-uyon sa pagpatubo sa gipahulam nga puhonan aron makaganansiya.—Tan-awa ang TUBO.

BANI [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "pagtukod"].

1. Usa ka Levihanon sa linya ni Merari, ug katigulangan ni Etan nga gitudlo ni David sa pag-alagad sa templo.—1Cr 6:31, 44, 46.

2. Usa sa gamhanang mga tawo ni David, usa ka Gadhanon.—2Sa 23:36.

3. Usa ka kaliwat ni Juda pinaagi kang Perez, kansang mga kaliwat nagpuyo sa Jerusalem human sa pagkadestiyero. (1Cr 9:3, 4) Kini nga ulo sa banay lagmit mao ra usab ang Num. 4 ug 5 o ang 4 ug 6.

4. Usa ka ulo sa banay kansang mga kaliwat, nga may gidaghanong kapin sa 600, mibalik sa Jerusalem uban ni Zorobabel. (Esd 2:1, 10) Gitawag siya ug Binui sa Nehemias 7:15.—Tan-awa ang Num. 3.

5. Usa ka ulo sa banay, nga ang unom sa iyang mga kaliwat nagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa ug mga anak sa panahon ni Esdras. Dili mao ang Num. 6.—Esd 10:29, 44; tan-awa ang Num. 3.

6. Usa ka ulo sa banay sa Israel nga mopatimawng nakabaton ug 12 ka kaliwat nga nagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa ug mga anak sa adlaw ni Esdras. Dili mao ang Num. 5.—Esd 10:34, 44; tan-awa ang Num. 3.

7. Usa ka Levihanon kansang anak nga lalaki nga si Rehum mitabang sa pag-ayo sa paril sa Jerusalem niadtong 455 W.K.P. Itandi ang Num. 8-10 ug 12.—Neh 3:17.

8. Usa ka Levihanon nga mitabang kang Esdras sa pagbasa ug pagpatin-aw sa Balaod ngadto sa katawhan.—Neh 8:7; 9:4, 5; tan-awa ang Num. 7.

9. Ang ikaduhang gitala sa duha ka Levihanon nga ginganlag Bani nga didto sa plataporma sa dihang gihimo ang publikong pagsugid sa mga sala sa Israel niadtong 455 W.K.P.—Neh 9:4.

10. Usa ka Levihanon kansang kaliwat, kon dili man siya mismo, nagpamatuod pinaagig timbre sa "kasaligang kontrata" ni Nehemias.—Neh 9:38; 10:13.

11. Usa sa "mga pangulo sa katawhan" kansang kaliwat, kon dili man siya mismo, nagpamatuod usab sa "kasaligang kontrata."—Neh 9:38; 10:14.

12. Usa ka Levihanong kaliwat ni Asap kansang anak nga lalaki nga si Uzi maoy magtatan-aw sa mga Levihanon didto sa Jerusalem sa mga adlaw ni Nehemias.—Neh 11:22; tan-awa ang Num. 7.

BANOG [Heb., *'ai·yah',* "itom nga banog"; *da·'ah',* "pula nga banog"; ug tingali *dai·yah',* "sikop," lagmit usa ka matang sa banog]. Ang banog maoy usa ka langgam nga mandadagit ug tigkaon usab ug hugaw. Ang itom ug ang pula nga banog, ang kasagarang matang nga makaplagan sa Palestina, maoy lakip sa mahugawng mga langgam sumala sa Balaod. (Lev 11:13, 14; Deu 14:12, 13) Sa talaan sa Deuteronomio makita ang *ra·'ah'* inay ang *da·'ah',* nga sama nianang sa Levitico, apan kini tingali tungod kay ang "d" (ד) napulihan sa magkokopya ug Hebreohanong katumbas sa "r" (ר), diin ang mga letra amgid kaayo.

Ang Hebreohanong ngalan nga *'ai·yah'* gituohan nga maoy pagsundog sa pag-iyagak sa itom nga banog (giklasipikar sa mga eksperto nga nagtuon sa mga langgam ingong *Milvus migrans*).

Ang orihinal nga kahulogan sa Hebreohanong ngalan nga *da·'ah'* dili matino, apan gituohan nga kini nagpaila sa "pagsakdop o hagiyos nga paglupad," sama sa ekspresyong "siya miabot nga naglupad [gikan sa Heb. nga *da·'ah'*] sakay sa mga pako sa espiritu" (Sal 18:10), ug sa mga paghisgot sa 'pagsakdop' sa agila. (Deu 28:49; Jer 48:40; 49:22) Busa ang ngalan nagtumong sa usa ka langgam nga mandadagit, ug si Koehler ug Baumgartner (*Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* Leiden, 1958, p. 198) nagsugyot sa pula nga banog (*Milvus milvus*).

Si Job naggamit sa itom nga banog ingong sanglitanan sa hait kaayong panan-aw, apan nagpakita nga ang pagkamamugnaon sa tawo ug ang iyang pagpangitag bahandi nagtultol kaniya ngadto sa mga dalan sa ilalom sa yuta nga bisan ang halayog panan-aw nga mga langgam nga mandadagit dili makakita.—Job 28:7.

Ang kadaghanan sa itom nga mga banog moagi sa Palestina aron magpalabay sa tingtugnaw didto sa Aprika. Ang nag-uswag nga gidaghanon mopalabay sa tingtugnaw didto sa Israel. Sila magsalag diha sa mga sangasanga sa tag-as nga mga kahoy ug magtigom ug pagkaon diha sa salag una pa mangitlog. Ang pula nga banog, nga usa ka talagsaong dumuduaw sa panahon sa tingtugnaw, maoy usa ka langgam nga pulahon ang pagkakape, nga may budlisbudlis nga itom, ug may abohon-puti nga ulo.

Lain pa, ang modernong mga leksikograpo nagtuo nga ang Hebreohanong termino nga *nets* nagtumong usab sa mga banog. Ingong usa ka manunukob, nga mokaon ug mga bitin, tabili, gagmayng sus-an nga mga hayop, ug ubang mga langgam, "ang banog sumala sa matang niini" ("ang tanang matang sa ananangkil," *Maayong Balita Biblia*) maoy lakip sa mga langgam nga giklasipikar nga "mahugaw" sa Moisesnong Balaod.—Lev 11:16; Deu 14:15.

Ang itom nga banog; usa ka langgam nga gidiling kan-on sumala sa Moisesnong Balaod

Ang pipila ka banog maoy kaindig sa sayaw ingong kinakusgang molupad taliwala sa pamilya sa mga langgam, ug ang mga nakakita miingon nga may usa ka banog nga misarap sa gikusgong 290 km/oras (180 mko). Usa sa mga banog nga makaplagan sa Palestina mao ang banog nga peregrino (*Falco peregrinus*), usa ka komon nga tiglalin. Anaa usab ang medyo dakodakong *lanner* nga mga banog (*Falco biarmicus*), nga kanhi daghan diha sa mga pangpang ug batoong mga lugot gikan sa Bukid sa Hermon hangtod sa dapit sa Patayng Dagat. Ang *saker* nga mga banog (*Falco cherrug*) sa popanahon makita diha sa kasadpang Negev.

Ang gagmayng komon nga *kestrel* (*Falco tinnunculus*), nga mga 36 sm (14 pul.) ang gitas-on sa lawas, sakop usab sa samang pamilya sa mga banog. Makaplagan kini sa tibuok tuig sa tanang dapit sa agrikultural nga kabalangayan ug mga tanaman sa Palestina; ug gani kini mangitlog diha sa dagkong mga bilding sa mga siyudad.

Ang Job 39:26 naghubit sa 'paglupad sa itaas ug sa pagbukhad sa mga pako sa banog ngadto sa hangin sa habagatan,' ug kini gisabot sa uban nga

nagtumong sa paglalin nga pahabagatan ("nagbukhad sa iyang mga pako aron sa pagpanaw ngadto sa habagatan," *JB*), nga maoy himoon usab sa mas gamayng *kestrel* nga pamilya sa banog ug sa banog nga peregrino. Apan ang uban nagtuo nga kini nga teksto naghubit bahin sa pagsugat sa langgam sa nagsingabot nga hangin ug, pinaagi sa kusog sa mga pako niini, molupad nga pasungsong, nga mokayab ngadto pa gayod sa itaas. Ang mga banog giingon nga "molupad nga taas kaayo, nga kanunayng maningkamot sa paglupad nga mas taas pa kay sa bisan unsang langgam nga tingali ilang gigukod" aron kusog kaayong makasakdop sa ilang tukbonon diha sa ubos, ug sa pagbuhat sa ingon sila sagad "molupad pauyon sa hangin, ug pinaagi sa paglupad nga pasungsong niini sila mokayab sama sa tabanog." (*Funk and Wagnalls New Standard Encyclopedia,* 1931, Tomo XI, pp. 329, 330) Sa susama, ang *kestrel* usahay gitawag nga *windhover* "tungod kay kini *magpautaw-utaw* (magpondo sa usa ka dapit) sa hangin samtang kini mangitag makaon. Kini nga langgam molupad paatubang sa hangin ug mokapakapa sa iyang mga pako samtang nagtan-aw sa yuta alang sa iyang tukbonon."—*The World Book Encyclopedia,* 1987, Tomo 11, p. 237.

Ang banog ilado kaayo sa relihiyon sa Ehipto. Kini nahimong simbolo ni Horus, ang banog-ugulo nga diyos sa Ehipto, kinsa, duyog kang Isis ug Osiris, naglangkob sa pangunang trinidad o "balaang pamilya" taliwala sa mga diyos ug mga diyosa sa Ehipto. Ang larawan sa banog kanunayng gigamit sa pagsulat sa titulo sa mga Paraon, ug sa pipila ka kahimtang, kini nga mga magmamando giisip nga mga inkarnasyon ni Horus. Sa gatosan ka gipreserbar nga mga patayng lawas sa langgam nga nakaplagan sa Ehipto, ang banog, ilabina ang *kestrel,* mao ang kinadaghanan. Si Herodotus miingon nga ang bisan kinsa nga makapatay ug usa ka banog didto sa Ehipto, bisan pag dili tinuyo, pagapatyon.

BANTAY, GUWARDIYA. Diha sa Kasulatan sa wala pa ang Kristohanong panahon, ang nombre nga "bantay" o "guwardiya," sa daghang higayon, naggikan sa Hebreohanong berbo nga *sha·mar′,* nga nagkahulogang "bantay; tuman." (Gen 3:24; 17:9; 37:11; 1Sa 26:15) Ang mga trabahador sa pagtukod pag-usab sa paril sa Jerusalem ubos sa pagdumala ni Nehemias nag-alagad usab ingong mga bantay sa kagabhion. (Neh 4:22, 23) Ang mga hari adunay bantay nga mga magdadagan kuyog sa ilang mga karo, sama sa gihimo ni Absalom ug Adonias sa dihang ang matag usa kanila misulay sa pag-ilog sa trono sa Israel. (2Sa 15:1; 1Ha 1:5) Ang mga magdadagan nag-alagad ubos kang Haring Rehoboam ingong mga bantay diha sa mga pultahan sa palasyo ug nagbantay sa bililhong mga taming nga tumbaga. (1Ha 14:27, 28) Ang Hataas nga Saserdoteng si Jehoiada migamit sa mga magdadagan sa templo, uban sa Carianhong bantay, aron sa pagpanalipod sa bata nga si Haring Jehoas ug sa pagpatay kang Atalia. —2Ha 11:4-21; tan-awa ang CARIANHONG BANTAY; MAGDADAGAN.

Ang Hebreohanong pulong nga *tab·bach′,* nga gihubad nga "kosinero" sa 1 Samuel 9:23, sa panguna nagkahulogang "tigpatay" ug nakabaton sa kahulogang "berdugo"; kini gigamit sa ubang mga teksto labot sa mga bantay ni Paraon sa Ehipto ug ni Haring Nabucodonosor sa Babilonya. (Gen 37:36; 2Ha 25:8, 11, 20; Dan 2:14) Ang Hebreohanong pulong nga *mish·ma′ʽath,* nga sa panguna nagkahulogang "mamiminaw" ug gihubad nga "mga sakop" diha sa Isaias 11:14, gigamit sa pagtawag sa mga bantay ni David (2Sa 23:23; 1Cr 11:25) ug sa mga bantay ni Saul, nga kanila si David mao ang pangulo.—1Sa 22:14.

Sa mga bilanggoan sa Roma, naandan ang pagkadena sa binilanggo ngadto sa usa ka bantay nga sundalo o, para mas segurado, ngadto sa duha ka bantay, sama sa gihimo kang Pedro. (Buh 12:4, 6) Panahon sa unang pagkabilanggo ni apostol Pablo sa Roma, gitugotan siya nga mopuyo sa iyang giabangang balay, ug usa ka sundalo ang nagbantay niya. (Buh 28:16, 30) Sa iyang ikaduhang pagkabilanggo, mas estrikto na ang pagtratar kaniya.

Aron dili masayran sa mga tawo nga nabanhaw na si Jesus, ang pangulong mga saserdote naghiphip sa Romanong mga guwardiya aron ibaniog ang tumotumo nga gikawat sa mga sumusunod ni Jesus ang iyang patayng lawas.—Mat 27:62-66; 28: 11-15; tan-awa ang SUNDALO.

Ang Romanhon nga Praetorianong Guwardiya gimugna ni Cesar Agusto niadtong 13 W.K.P. aron mag-alagad ingong mga guwardiya sa imperyo. (Flp 1:12, 13) Permanenteng gipakampo ni Emperador Tiberio kini nga mga guwardiya duol sa mga paril sa Roma ug pinaagi kanila napugngan ang bisan unsang kagubot sa katawhan. Tungod niini, ang komandante sa mga guwardiya nahimong hinungdanon kaayo, kansang puwersa mikabat sa mga 10,000 ka sundalo. Paglabay sa panahon ang Praetorianong Guwardiya nahimong gamhanan kaayo nga kini mahimong makapahiluna ug mga emperador diha sa katungdanan ug makatangtang kanila gikan sa trono.

Ang mga saserdote ug mga Levihanon giorganisar ubos sa mga kapitan aron magbantay sa templo sa Jerusalem.—Tan-awa ang KAPITAN SA TEMPLO.

BANTAYANANG TORRE. Usa ka dapit nga sagad gitukod ibabaw sa paril sa siyudad diin didto magbantay o maniid ang usa ka guwardiya. (Tanawa ang TORRE.) Ang ubang mga bantayanang torre gitukod diha sa mga dapit sa kamingawan o sa mga utlanan. Kini pangunang gihimo alang sa militaryong mga katuyoan ug sa pagpanalipod sa usa ka siyudad o sa usa ka utlanan; kini gitukod usab ingong mga dapit nga dalangpanan sa mga magbalantay sa kahayopan ug sa mga mag-uuma sa hilit nga mga dapit ug pinaagi niini ang usa ka tigbantay makapasidaan kon may nagsingabot nga mga tulisan aron ang panon sa kahayopan ug ang nagkahinog nga mga abot sa maong dapit mapanalipdan.—2Cr 20:24; Isa 21:8; 32:14.

Ubay-ubayng mga siyudad ang ginganlan ug Mizpe (Heb., *mits·peh′,* "Bantayanang Torre"), lagmit tungod kay kini nahimutang sa habog nga mga dapit o tungod sa iladong mga torre nga gitukod didto. Usahay gipalahi sa Bibliya kini nga mga siyudad pinaagi sa paghisgot sa lokasyon niini, sama sa "Mizpe sa Gilead" (Huk 11:29) ug "Mizpe sa Moab."—1Sa 22:3.

Ang usa ka tapok sa mga bato gipatindog ni Jacob ug gitawag nga "Galeed" (nagkahulogang "Tapok nga Saksi") ug "Ang Bantayanang Torre." Dayon si Laban miingon: "Hinaot si Jehova magbantay tali kanako ug kanimo sa dihang kita mahimutang nga dili magkitaay sa usag usa." (Gen 31:45-49) Kini nga tapok sa mga bato magpamatuod nga si Jehova nagbantay aron matino nga si Jacob ug si Laban magatuman sa ilang pakigsaad sa pakigdait.

BANWAG, SUGA. Usa ka tinubdan sa kahayag; usa ka lampara; usa ka langitnong butang nga gikan niana ang yuta makadawat ug kahayag.

Ang asoy sa Genesis naghisgot nga sa ikaupat nga "adlaw" sa paglalang, gipahinabo sa Diyos nga "motungha ang mga banwag diha sa hawan sa mga langit." (Gen 1:14, 19) Wala kini magpasabot nga mao pay paglungtad sa kahayag (Heb., *'ohr*), sanglit gipakita nga kini naglungtad na. (Gen 1:3) Ni kini nag-ingon nga ang adlaw, bulan, ug mga bituon gilalang niining yugtoa sa panahon. Ang unang bersikulo sa Bibliya nag-ingon: "Sa sinugdan gilalang sa Diyos ang mga langit ug ang yuta." (Gen 1:1) Busa ang mga langit uban ang langitnong mga butang niini, lakip ang adlaw, naglungtad na sa usa ka wala-matinong yugto sa panahon una pa ang mga proseso ug mga panghitabo nga gihisgotang nahitabo sulod sa unom ka yugto sa paglalang nga gihubit diha sa misunod nga mga bersikulo sa unang kapitulo sa Genesis.

Angayng matikdan nga, bisan tuod ang Genesis 1:1 nag-ingon nga sa sinugdan "gilalang" (Heb., *ba·ra′*) sa Diyos ang mga langit ug ang yuta, ang mga bersikulo 16 ug 17 nag-ingon nga, sulod sa ikaupat nga "adlaw" sa paglalang, *"gibuhat* [Heb., usa ka porma sa *'a·sah′*] sa Diyos ang duha ka dagkong banwag, ang mas dako nga banwag aron sa paghari sa adlaw ug ang gamaygamay nga banwag aron sa paghari sa gabii, ug usab ang mga bituon. Busa gibutang kini sa Diyos diha sa hawan sa mga langit aron sa paglamdag sa yuta." Ang Hebreohanong pulong nga *'a·sah′,* nga sagad gihubad nga "buhat," mahimong magkahulogan lamang ug pagtukod (2Sa 7:11), pagtudlo (Deu 15:1), pagumol (Jer 18:4), o pag-andam (Gen 21:8).

Busa ang rekord dinhi nagsaysay kon unsa nay kahimtang karon sa naglungtad na nga mga adlaw, bulan, ug mga bituon may kalabotan sa planetang Yuta. Sa unang "adlaw" ang kahayag (Heb., *'ohr*) dayag nga inanayng misuhop sa hut-ong sa mga panganod nga nagtabon pa sa yuta ug mahimong makita sa tawo nga nagtan-aw gikan sa yuta, kon siya diha pa nianang tungora. (Gen 1:3) Sa ikaupat nga "adlaw" dihay kausaban nga nahitabo. Ang pamulong nga "gibutang kini sa Diyos diha sa hawan sa mga langit" nianang adlawa nagpasiugda sa kamatuoran nga gipahinabo sa Diyos nga ang *mga tinubdan* sa kahayag (Heb., *ma·'ohr′*), nga mao, ang adlaw, bulan, ug mga bituon, makita na diha sa wanang. Ang ilang katuyoan maoy aron "sa pagbahin sa adlaw ug sa gabii" ug aron "magsilbing mga ilhanan ug alang sa mga panahon ug alang sa mga adlaw ug sa mga tuig." Gawas pa nga nagsilbing mga ilhanan sa paglungtad ug sa kahalangdon sa Diyos, pinaagi sa ilang paglihok ang maong mga banwag nakapaarang sa mga tawo sa paghimog tukmang timaan sa kinaiyanhong mga yugto sa panahon, mga adlaw, ug mga tuig.—Gen 1:14-18; Sal 74:16; 148:3.

Ang samang Hebreohanong pulong (*ma·'ohr′*) gigamit alang sa suga sa tabernakulo, nga gigamitan ug sinindihang lana aron sa pagpatunghag kahayag. (Ex 25:6; 27:20; 35:8, 14, 28; Lev 24:2; Num 4:9) Sa Proverbio 15:30 gigamit kini sa mahulagwayong paagi diha sa ekspresyon nga "kasanag sa mga mata." Ang Ehipto matagnaong gipasidan-an nga palongon ang tanang kahayag pinaagi sa pagpangitngit ug sa pagtabon ni Jehova sa tanang "mga banwag [porma sa *ma·'ohr′*] nga nagasiga [*'ohr*] diha sa kalangitan."—Eze 32:2, 7, 8.

BANYOS-SA-MATA. Usa ka makaayong substansiya nga ihidhid sa mga mata; gigamit sa mahulagwayong diwa diha sa Bibliya. Ang mga Kristohanon sa kongregasyon sa Laodicea nga buta sa espirituwal giawhag sa pagpalit ug 'banyos-samata, nga ihidhid sa ilang mga mata aron sila makakita.' (Pin 3:17, 18) Ang Gregong pulong alang sa

banyos-sa-mata (*kol·lou'ri·on*) sa literal nagkahulogang usa ka hinulma o linginong minasa sa dilipino nga tinapay, nga nagpasabot nga ang banyos lagmit gihimo ingong gagmayng linginong minasa o mga hinulma. Sanglit ang Laodicea ilado tungod sa tunghaan sa medisina niini ug lagmit naghimo usab sa tambal sa mata nga nailhang polbos sa Frigia, ang rekomendasyon nga mopalit ug banyos-sa-mata makahuloganon gayod alang sa mga Kristohanon didto.

BAPSI. Usa ka Neptalihanon kansang anak nga lalaki nga si Nabi maoy usa sa 12 ka Israelinhon nga gipadala aron sa pagpangespiya sa Canaan. —Num 13:2, 14.

BARABAS [Anak sa Amahan; lagmit, Anak sa Magtutudlo]. Ang binilanggong kriminal nga sad-an sa pagpanulis, pag-alsa sa pamunoan, ug pagbuno kinsa gibuhian ni Pilato puli kang Jesus. Gibuhat kini ni Pilato kay siya "nagtinguha sa pagpahimuot sa panon sa katawhan" nga naninggit aron buhian si Barabas tungod sa pag-insistir sa pangulong mga saserdote ug mga ansiyano.—Mat 27:15-26; Mar 15:6-15; Luc 23:16-25; Ju 18:39, 40; Buh 3:14.

Kining talagsaong batasan sa pagbuhi ug binilanggo panahon sa Paskuwa matag tuig walay basehanan o sumbanan diha sa Hebreohanong Kasulatan, ug walay sekular nga ebidensiya nga kini usa ka batasan sa mga Romano. Tin-aw nga kini naggikan sa mga Hudiyo, kay si Pilato nag-ingon ngadto sa mga Hudiyo: *"Aduna kamoy batasan* nga panahon sa paskuwa pagabuhian ko ang usa ka tawo alang kaninyo."—Ju 18:39.

BARAK [Kilat]. Anak nga lalaki ni Abinoam sa Kedes sa teritoryo sa Neptali. Sa sayong yugto sa panahon sa mga maghuhukom, ang mga Israelinhon nahulog gikan sa matuod nga pagsimba, ug busa sulod sa 20 ka tuig gitugotan sa Diyos nga sila daogdaogon ni Jabin, ang hari sa Canaan. Sila mituaw kang Jehova alang sa tabang, ug nianang panahona gitudlo sa Diyos si Barak ingong ilang pangulo. (Huk 4:1-3) Bisan tuod ang Canaanhong mga tigdaogdaog sa mga Israelinhon sinangkapan kaayo sa hinagiban, "walay taming nga makita, ni usa ka bangkaw, taliwala sa kap-atan ka libo sa Israel." (Huk 5:8) Apan, sa adlaw ni Barak, gihatag ni Jehova sa Israel ang kadaogan batok sa ilang mga kaaway, usa ka kadaogan nga dili mahikalimtan. (Sal 83:9) Ang duha ka asoy bahin niining mga butanga diha sa Mga Maghuhukom (kapitulo 4, ug sa masadyaong awit ni Debora ug Barak sa kapitulo 5) nagtampohay sa usag usa ug naghulagway ug usa ka tin-awng larawan kon unsay nahitabo nianang panahona.

Ang manalagnang si Debora, nga naghukom sa Israel nianang panahona, nagdasig kang Barak nga manguna sa pagpagawas sa iyang katawhan. Miuyon si Barak, apan ubos sa kondisyon nga mouban kaniya si Debora. Siya misugot apan giingnan si Barak nga ibaligya ni Jehova si Sisera, ang pangulo sa kasundalohan ni Jabin, ngadto sa kamot sa usa ka babaye.—Huk 4:4-9.

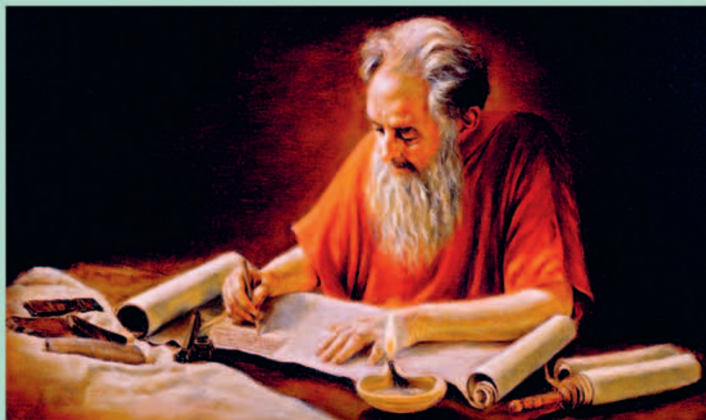
Nagrekluta si Barak ug 10,000 ka lalaki gikan sa Neptali, Zabulon, ug sa ubang mga tribo sa Israel (Huk 4:6; 5:9-18) ug mitungas sa Bukid sa Tabor. Sa pagkadungog niini, si Sisera ug ang iyang kasundalohan, nga sinangkapan sa 900 ka karo nga tinaoran ug puthawng mga sanggot, midasdas sa mga Israelinhon ubay sa naughang suba sa Kison (sa Patag sa Jezreel). Uban sa pagpanguna ni Barak, ang Israelinhong kasundalohan, nga dili kaayo sinangkapan, maisogong milugsong gikan sa Bukid sa Tabor, nga andam makigsangka batok sa nasangkapan pag-ayong mga Canaanhon. Apan, ang Kison mibaha pag-ayo, nga tungod niana dili na makadagan ang mga karo sa mga kaaway. Sa pagkatinuod, "gikan sa langit ang mga bituon nakig-away, gikan sa ilang mga agianan nakig-away sila batok kang Sisera. Ang suba sa Kison mibanlas kanila." Si Barak ug ang iyang mga tawo midasdas nga nakabentaha, ug ang asoy nag-ingon: "Ang tibuok panon ni Sisera napukan pinaagi sa sulab sa espada. Walay bisan usa nga nabilin."—Huk 5:20-22; 4:10-16.

Si Sisera, nga mibiya sa iyang karo ug sa iyang gilikosang kasundalohan, mikalagiw ug midangop sa tolda ni Jael, ang asawa ni Heber, nga usa ka Kenihanon nga nakigdait kang Jabin. Giabiabi ni Jael si Sisera, apan samtang siya natulog, siya gipatay ni Jael pinaagi sa pagbugsok sa ugsok sa tolda nganha sa iyang mga tampihak lahos sa yuta. Sa dihang miabot si Barak, gipadayon siya ni Jael sa sulod sa tolda, diin iyang nakita nga natuman ang pulong ni Jehova; sa pagkatinuod si Sisera gibaligya ngadto sa kamot sa usa ka babaye. (Huk 4:17-22; 5:24-27) Human niana, ang kamot sa madaogong mga Israelinhon "nagkabangis batok kang Jabin nga hari sa Canaan, hangtod nga sila nagpatay kang Jabin." Busa, ang mao nga dapit sa Israel "wala nay kasamok sulod sa kap-atan ka tuig." —Huk 4:23, 24; 5:31.

Si Barak giapil paghisgot ingong panig-ingnan sa pagkamatinumanon "nga tungod sa pagtuo nagpildi ug mga gingharian diha sa panaggubat, . . . nahimong maisogon sa gubat, nagparot sa kasundalohan sa mga langyaw."—Heb 11:32-34.

Lagmit si Barak mao ang "Bedan" sa 1 Samuel 12:11 (kon sundon ang *LXX* ug ang *Sy*).—Tan-awa ang BEDAN Num. 1.

ADUNAY lig-ong pamatuod nga ang Bibliya, ang inspiradong pulong sa Diyos, nakopya ug napasa kanato sa tukmang paagi. Gipamatud-an kini sa karaang mga manuskrito nga mabatonan karon—tingali 6,000 sa tibuok Hebreohanong Kasulatan o sa mga bahin niini ug mga 5,000 sa Kristohanon Gregong Kasulatan.

Orihinal nga mga Sinulat

Ang orihinal nga mga sinulat sa Bibliya maoy sinulat sa kamot diha sa madugta nga mga materyales sama sa papiro ug panit sa hayop; wala nay usa sa mga orihinal ang nahibaloang naglungtad karon

Mga Kopya —Hebreohanon o Grego

Wala madugay human masulat ang orihinal nga mga sinulat, ang mga kopya sa manuskrito gisugdan sa paghimo. Ang mga magkokopya nag-amping pag-ayo aron makopya sa tukma ang sinulat; ang mga Masorete nag-ihap pa gani sa mga letra nga ilang gikopya

Unang mga Hubad

Aron mabatonan ang Kasulatan sa ubang mga pinulongan, gikinahanglan ang paghubad sa Bibliya. Adunay naglungtad karon nga mga manuskrito sa maong unang mga bersiyon sama sa *Septuagint* (usa ka hubad sa Hebreohanong Kasulatan ngadto sa Grego, gikan sa ikatulo ug ikaduhang mga siglo W.K.P.) ug ang *Vulgate* ni Jerome (usa ka hubad sa Hebreohanon ug Gregong mga teksto ngadto sa Latin, nga orihinal nga gihimo niadtong mga 400 K.P.)

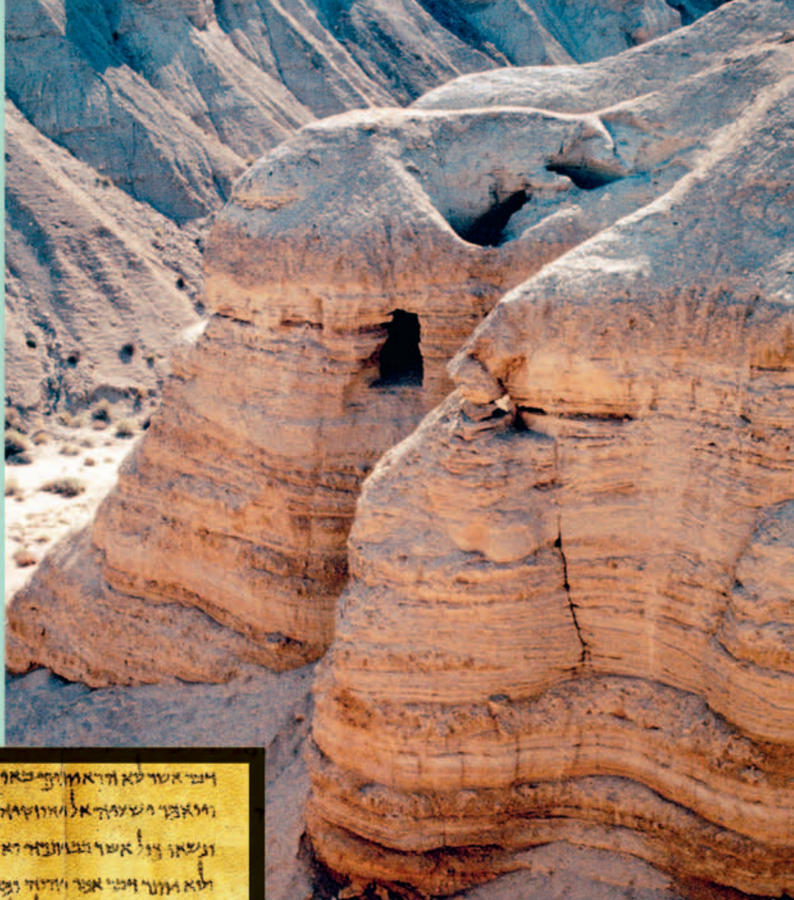
Sumbanang mga Teksto

Pinaagi sa pagtuon ug pagtandi sa ginatos ka manuskrito sa Bibliya nga naglungtad, giandam sa mga eskolar ang sumbanang mga teksto. Kining naimprenta nga mga edisyon sa mga teksto sa orihinal nga pinulongan naghatag ug labing maayo nga mga teksto nga mabatonan samtang naghatag ug pagtagad sa mga kalainan nga mahimong makita diha sa pipila ka manuskrito. Ang mga teksto sa Hebreohanong Kasulatan nga may mga nota o *footnote* alang sa pagtandi giandam sa mga eskolar nga sama ni Ginsburg ug Kittel. Lakip sa sumbanang mga teksto sa Kristohanon Gregong Kasulatan mao ang mga napatik ni Westcott ug Hort maingon man ang napatik ni Nestle ug Aland

Modernong mga Hubad

Ang mga maghuhubad sa Bibliya karong adlawa sa katibuk-an nagagamit ug sumbanang mga teksto sa orihinal nga pinulongan aron makapatunghag modernong mga hubad

Hebreohanong Kasulatan

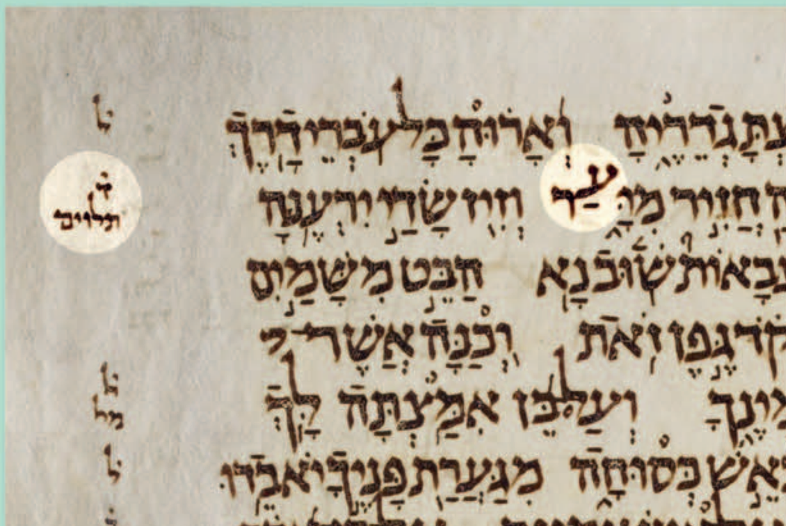

Mga langob sa Qumran, duol sa amihanan-kasadpang baybayon sa Patayng Dagat, diin daghang karaan nga linukot nga mga basahon sa Bibliya ang nakaplagan

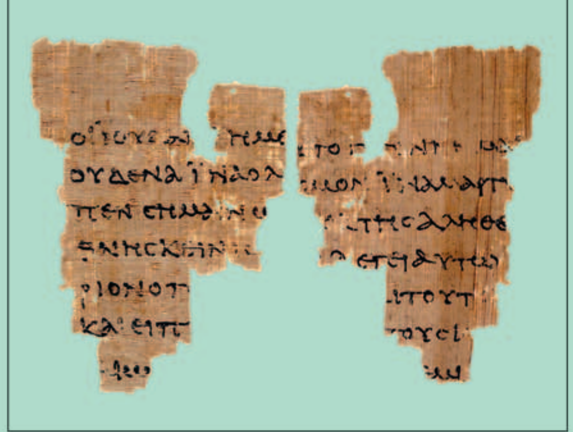

Usa ka seksiyon sa Linukot nga Basahon ni Isaias sa Patayng Dagat (gituohang sukad pa sa hinapos sa ikaduhang siglo W.K.P.). Sa dihang gitandi kini sa Masoretikong teksto nga gisulat kapin sa usa ka libo ka tuig sa ulahi, ginagmayng kalainan lamang ang nakita, kasagaran sa espeling

Usa ka bahin sa Aleppo Codex. Matikdi nga ang Hebreohanong letra nga *'a′yin* gipataas aron ipakita nga kini mao ang tungatungang letra sa Mga Salmo (80:13). Ang panaplin nga Masoretikong nota naghatag ug linain nga pagtagad niini nga letra. Ang unang mga eskriba nag-ihap pa gani sa mga letra nga ilang gikopya! Ang mga Masorete nagdugang ug mga bokales ug mga marka sa aksento nga makita sa ibabaw ug ubos sa konsonanteng teksto

Kristohanon Gregong Kasulatan

Papyrus Rylands 457 (P^{52})—ang atubangan ug luyo sa usa ka tipik sa Ebanghelyo ni Juan nga sukad pa sa unang katunga sa ikaduhang siglo K.P., nga pipila lamang ka dekada human masulat ang orihinal nga sinulat

Sinaitic Manuscript—usa ka *codex* nga ginama gikan sa panit sa hayop nga sukad pa sa ikaupat nga siglo K.P., nga naundan sa tibuok Kristohanon Gregong Kasulatan ug sa bahin sa Gregong *Septuagint* nga hubad sa Hebreohanong Kasulatan

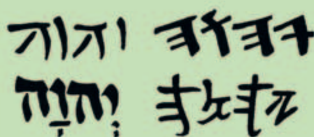
Ang St. Catherine Monastery didto sa Bukid sa Sinai, diin nakaplagan ang Sinaitic Manuscript. Ang manuskrito gitipigan karon sa British Library

Ang pagtuon ug pagtandi sa linibo ka karaang mga manuskrito nagpamatuod nga ang Kasulatan miabot kanato sa kasaligang paagi. Ingon sa gisulti ni Sir Frederic Kenyon: "Ang katibuk-ang resulta niining tanan nga mga kaplag ug niining tanan nga pagtuon mao ang paglig-on sa pamatuod sa pagkakasaligan sa Kasulatan, ug sa atong hugot nga pagtuo nga ania sa atong mga kamot, nga lunsay uyamot, ang tinuod nga Pulong sa Diyos."—*The Story of the Bible,* 1937, p. 144.

JEHOVA—ang ngalan sa Soberanong Ginoo sa uniberso. Kini mao ang ngalan nga iyang gipili aron siya mailhan. Ang Tetragrammaton (ang nailhang upat ka Hebreohanong mga letra sa ngalan sa Diyos) makita sa Hebreohanong teksto sa Bibliya sa halos 7,000 ka higayon —mas daghan pa kay sa bisan unsang ubang titulo nga naghubit sa Diyos. Kining ngalana dili lamang usa ka yanong ngalan. Kini nagpalahi sa matuod nga Diyos gikan sa tanang ubang mga diyos, lakip sa hinimog-tawong mga diyosdiyos. Kini mao ang ngalan nga kinahanglang ilhon, pasidunggan, ug balaanon sa tanang intelihenteng mga linalang.

Ang ngalang Jehova nagpaila sa Maglalalang sa langit ug sa yuta (Gen 2:4), sa Diyos ug Amahan ni Jesu-Kristo (Mat 4:10; Ju 20:17), sa Usa nga nagsaad sa pagpatunghag "bag-ong mga langit ug usa ka bag-ong yuta" nga niana mopatigbabaw ang pagkamatarong.—Isa 65:17, 25; 2Pe 3:13.

Ikahibulong, daghang hubad sa Bibliya karong adlawa wala gayod maglakip sa ngalan sa Diyos. Ngano man? Ang usa ka patuotuo mitungha taliwala sa mga Hudiyo nga kuno sayop ang paglitok sa maong ngalan. Kini miresulta, una sa dili paglitok sa ngalan sa Diyos taliwala sa mga Hudiyo, ug dayon sa pagtangtang sa personal nga ngalan sa Diyos gikan sa Gregong mga manuskrito sa Balaang Kasulatan. Sa ngadtongadto, diha sa kadaghanang hubad sa Bibliya ang ngalan sa Diyos bug-os na nga gipulihan pinaagi sa mga ekspresyong sama sa "Ginoo" ug "Diyos." Angayng matikdan nga ang labing hinungdanong ngalan sa tanan—ang Jehova—mao lamang ang gihilabtan; ang ubang mga ngalan sa Bibliya wala hilabti.

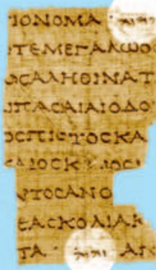

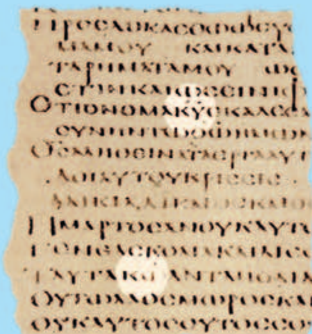
Ang nagkalainlaing mga estilo sa pagsulat sa ngalan sa Diyos diha sa Hebreohanon sa karaang mga panahon

Bisan pa niana, hinungdanon alang sa tanang katawhan nga makaila sa ngalan sa Diyos. (Rom 10:13) Kini labaw pa kay sa pagkahibalo lamang kon unsay personal nga ngalan sa Diyos. Naglakip kini sa pagkaila usab sa persona nga gihawasan sa maong ngalan ug sa pagkinabuhi nga nahiuyon sa mga katuyoan nga nalangkit niini nga ngalan. Responsibilidad sa tanan kinsa nagasimba sa matuod nga Diyos nga magmakugihon sa pagpaila sa iyang ngalan ngadto sa uban, ingon sa gibuhat ni Jesus. (Ju 17:6, 26) Si Jehova nga Diyos misaad sa pagpanalangin niadtong nakaila, naggamit, ug nagpasidungog sa iyang dakong ngalan.—Sal 91:14.

Pagtangtang sa Ngalan sa Diyos Diha sa Bibliya. Ingon sa gipakita dinhi, ang Hebreohanong manuskrito (Aleppo Codex; ubos, sa wala) sa Deu 32:3, 6 naundan sa ngalan sa Diyos. Ang hubad sa Gregong *Septuagint* (P. Fouad Inv. 266, sa tunga) sa samang teksto naundan usab sa ngalan sa Diyos diha sa Hebreohanong mga karakter

Apan matikdi nga ang ngalan dili makaplagan sa maong mga bersikulo diha sa Codex Alexandrinus (ibabaw, sa tuo), sa ikalimang siglo K.P. Gitangtang ang ngalan sa Diyos. Kini wala hubara ngadto sa Gregong katumbas niini apan gipulihan sa pinamubong porma sa Gregong pulong nga *Ky′ri·os* (Ginoo)

Ang dili-Biblikanhong mga tinubdan nagpunting sa adlaw-adlawng paggamit sa ngalan sa Diyos sa karaang kapanahonan

Ang Bato sa Moab, sa ikasiyam nga siglo W.K.P., naghatag ug pamatuod nga bisan ang paganong mga nasod nga duol sa Israel nakaila sa ngalang Jehova. Ang Tetragrammaton makita sa ika-18 nga linya

Diha niining tipak nga kulonon nga gikan sa Arad sa Juda, makita ang usa ka sulat, dayag nga gisulat sa ikapitong siglo W.K.P. Kini nagsugod sa mga pulong: "Ngadto sa akong ginoo nga si Eliasib: Hinaot si Jehova mangayo sa imong kalinaw," ug natapos sa mga pulong: "Siya nagapuyo sa balay ni Jehova"

Sa Sulat sa Lakis II, nga gituohang sukad pa sa ikapitong siglo W.K.P., ang ngalang Jehova nga gihawasan sa Tetragrammaton gigamit sa makaduha

Niadtong 1961 kining lubnganang langob nadiskobrehan mga 35 km (22 mi) sa habagatan-kasadpan sa Jerusalem. Ang usa ka inskripsiyon diha sa bungbong niini, lagmit sukad pa sa ikawalong siglo W.K.P., nag-ingon: "Si Jehova mao ang Diyos sa tibuok yuta"

Niini nga mga tipik sa unang Gregong manuskrito, ang personal nga ngalan sa Diyos makaplagan diha sa Gregong teksto ingong Tetragrammaton nga gisulat diha sa Hebreohanong mga karakter

Kining mga tipik nga papiro sa Gregong *Septuagint* (Fouad Inv. 266), nga sukad pa sa unang siglo W.K.P., nagpakita sa Tetragrammaton diha sa mga bahin sa Deuteronomio. Ang paggamit niining upat ka Hebreohanong mga letra nga naghawas sa ngalan sa Diyos nagpadayon diha sa pipila ka kopya sa *Septuagint* sulod sa kasiglohan human niadto. Busa, dugang pa sa Hebreohanong teksto sa Kasulatan, si Jesu-Kristo ug ang iyang mga tinun-an nakabaton usab sa Gregong *Septuagint;* kining duha naundan sa ngalan sa Diyos. Nan, sa walay duhaduha ang orihinal nga mga magsusulat sa Kristohanon Gregong Kasulatan migamit sa ngalan sa Diyos, ilabina sa dihang sila mikutlo ug mga teksto gikan sa Hebreohanong Kasulatan nga naundan sa Tetragrammaton

Lunop sa Adlaw ni Noe

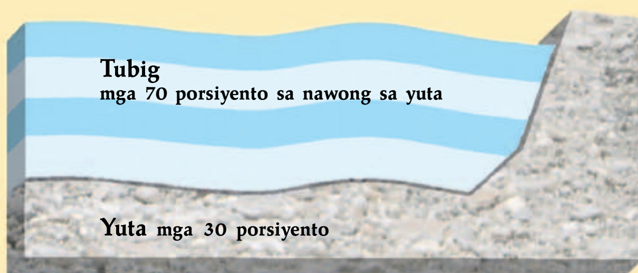
KAPIN sa 4,350 ka tuig kanhi, sumala sa makasaysayanhong rekord sa Bibliya, ang mga ganghaan sa tubig sa kalangitan nangabuksan ug ang usa ka lunop mitabon sa tibuok yuta. Ang dili-diyosnon, mapintas nga mga tawo ug ang tanan nga wala magpakabana sa pasidaan sa Diyos nalaglag. Ang matarong lamang nga si Noe ug ang iyang pamilya, walo ka tawo tanan, ang naluwas sa Lunop uban sa limitadong gidaghanon sa tagsatagsa ka matang sa hayop sakay sa usa ka dakong arka nga gihimo ubos sa pagtultol sa Diyos.—Gen 7:1-24.

Ang kamatuoran nga ang Lunop nahitabo gayod gipamatud-an sa ubay-ubayng mga magsusulat sa Bibliya. (Isa 54:9; 2Pe 3:5, 6; Heb 11:7) Apan, ang labing lig-ong pamatuod mao ang testimonya ni Jesu-Kristo, kinsa usa ka saksing-nakakita didto sa mga langit. (Itandi ang Ju 8:58.) Tataw siyang miingon: "Sa mga adlaw ni Noe, . . . ang lunop miabot ug naglaglag kanilang tanan."—Luc 17:26, 27.

Ang asoy bahin sa Lunop dili lamang usa ka sugilanon. Gipakita ni Jesu-Kristo nga kini adunay matagnaong kahulogan. Sa iyang tagna mahitungod sa "kataposan sa sistema sa mga butang," espesipiko niyang gihisgotan ang "mga adlaw ni Noe." Iyang gipunting ang Lunop ingong pasidaang panig-ingnan sa usa ka mas dakong kalaglagan nga moabot panahon sa "presensiya sa Anak sa tawo."—Mat 24:3, 37-39.

Masulod Kaha sa Arka ang Tanang Hayop?
Tinuod nga ang mga ensiklopedia naghisgot ug kapin sa usa ka milyon ka espisye sa mga hayop. Apan si Noe gisugo sa pagpreserbar lamang sa mga hawas sa matag "matang" sa mga hayop sa yuta ug sa nagalupad nga linalang. Ang pipila ka tigpanukiduki miingon nga 43 lamang ka "matang" sa mga sus-an nga hayop, 74 ka "matang" sa mga langgam, ug 10 ka "matang" sa mga reptilya ang makapatungha sa nagkadaiyang espisye niini nga mga linalang nga nailhan karong adlawa. Ang arka adunay mga 40,000 ku m (1,400,000 ku p) nga luna—nga sobra pa kaayo para sa tanan nga pasahero

Diin Mipaingon ang mga Tubig sa Lunop?
Dayag nga kini ania ra gihapon sa yuta. Karong adlawa adunay mga 1.4 ka bilyong ku km (326 ka milyong ku mi) nga tubig dinhi sa yuta. Kini nagtabon sa kapin sa 70 porsiyento sa nawong sa globo. Ang aberids nga giladmon sa kadagatan maoy 4 km (2.5 mi); ang aberids nga gihabogon sa yuta maoy 0.8 km (0.5 mi) lamang ibabaw sa lebel sa dagat. Kon ang nawong sa yuta patagon, kini matabonan sa tubig sa giladmon nga 2,400 m (8,000 p)

Mga Leyenda sa Lunop

Mga pananglitan gikan sa unom ka kontinente ug mga kapuloan sa dagat; ginatos sa maong mga leyenda ang nahibaloan

Kalaglagan Pinaagi sa Tubig

Gipahinabo sa Diyos

Pasidaan Gihatag

Giluwas ang mga Tawo

Giluwas ang mga Hayop

Naluwas Sulod sa Usa ka Sakayan

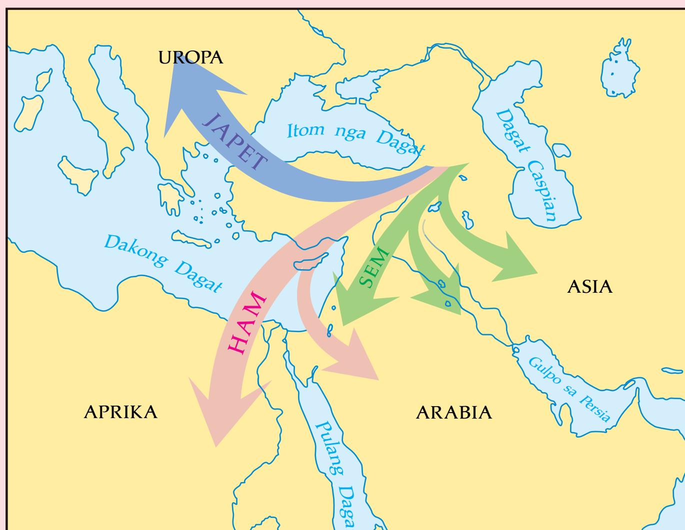
Australia - Kurnai
Babilonya - asoy ni Berossus
Babilonya - balak ni Gilgamesh
Bolivia - Chiriguano
Borneo - Sea Dayak
Burma (Myanmar) - Singpho
Canada - Cree
Canada - Montagnais
Tsina - Lolo
Cuba - orihinal nga mga lumad
Sidlakang Aprika - Masai
Ehipto - Basahon sa mga Patay
Fiji - tradisyon nga Walavu-levu
French Polynesia - Raïatéa
Gresya - asoy ni Lucian
Guyana - Macushi
Iceland - Eddas
India - Kapuloan sa Andaman
India - Bhil
India - Kamar
Iran - Zend-Avesta
Italya - balak ni Ovid
Malay Peninsula - Jakun
Mexico - Codex Chimalpopoca
Mexico - Huichol
New Zealand - Maori
Peru - mga Indian sa Huarochirí
Rusya - Vogul
T.B.A. (Alaska) - Tlingit
T.B.A. (Arizona) - Papago
T.B.A. (Hawaii) - leyenda ni Nu-u
T.B.A. (North Dakota) - Mandan
Vanuatu - mga Melanesian
Vietnam - Bahnar
Wales - leyenda ni Dwyfan/Dwyfach

Pagpasig-uli sa mibagtik nga *mammoth* (usa ka matang sa elepante) nga nakaplagan sa Siberia niadtong 1901. Human sa linibo ka katuigan, ang gikaon nga mga tanom diha pa sa baba niini. Nakita sa pipila diha niini, ingon man diha sa ubang mga butang sama sa mga *fossil* sa dagat nga nakaplagan sa hatag-as nga mga bukid, ang makapakombinsir nga pamatuod sa usa ka kalit ug malaglagon nga tibuok-globong lunop

Gigikanan sa mga Nasod

ANG tanang katawhan naggikan sa unang tawhanong paris, si Adan ug Eva. (Gen 1:28; 3:20; 5:1, 2) Human sa Lunop, ang bag-ong populasyon sa yuta, lakip ang tanang rasa ug nasodnong mga pundok sa yuta karong adlawa, naggikan kang Noe pinaagi sa iyang tulo ka anak nga lalaki ug sa ilang mga asawa nga naluwas sa tibuok-globo nga Lunop. Busa, human itala ang 70 ka anak sa mga anak nga lalaki ni Noe, ang asoy sa Genesis nag-ingon: "Gikan niini nila ang mga nasod mikaylap sa yuta."—Gen 10:32.

NOE

Talaan sa 70 ka Banay Human sa Lunop

JAPET
Aryan nga Sanga sa Sinultihan: Indo-Uropanhon (14 ka banay)

GOMER Mga Cimerianhon, sa A sa Itom nga Dagat
ASKENAZ HS sa Itom nga Dagat
RIPAT Mga Taga-Paphlagonia
TOGARMA Mga Armenianhon
MAGOG
MADAI Mga Medianhon, sa H sa Dagat Caspian
JAVAN Mga Ionian, mga Grego sa HS sa Uropa
ELISA Duol sa Gresya
TARSIS Sa wala pa ang mga Katsila sa HK sa Uropa
KITIM Cipro
DODANIM (**RODANIM**) Pulo sa Rodas ug sa ubang Kapuloan sa Aegean
TUBAL Tibareni, sa Asia Minor
MESEK Mga Frigiahanon sa Asia Minor
TIRAS Mga Tyrrhenianhon, sa Kapuloan ug Kabaybayonan sa Aegean

HAM
Hamitikanhong Sanga sa Sinultihan: Apro-Asiatiko (30 ka banay)

CUS Mga Etiopianhon sa S sa Aprika ug Arabia
SEBA Sa S sa Aprika
HAVILA Sa HK sa Arabia
SABTA Sa H sa Arabia
RAAMA Sa HK sa Arabia
SHEBA Sa HK sa Arabia
DEDAN Sa Arabia
SABTECA Sa H sa Arabia o Etiopia
MIZRAIM Mga Ehiptohanon
LUDIM Sa A sa Aprika
ANAMIM Sa Ehipto
LEHABIM Mga Libyanhon
NAPTUHIM Sa A sa Ehipto
PATRUSIM Sa Ibabaw nga Ehipto
CASLUHIM
FILISTEHANON Patag Daplin sa Baybayon sa Palestina
CAPTORIM Mga Cretanhon
PUT Sa A sa Aprika
CANAAN K sa Suba sa Jordan
SIDON Mga Taga-Sidon (Mga Fenicianhon)
HET Mga Hitihanon
JEBUSIHANON Sa palibot sa unang Jerusalem
AMORIHANON Sa Palestina
GIRGASIHANON K sa Suba sa Jordan
HIVIHANON Sentral nga Palestina
ARKIHANON K sa Kabukiran sa Lebanon
SINIHANON
ARVADNON Pulo nga duol sa Kabaybayonan sa Sirya
ZEMARIHANON A sa Kabaybayonan sa Fenicia
HAMATIHANON A sa Palestina

SEM
Semitikanhong Sanga sa Sinultihan: Asiatiko (26 ka banay)

(Uban sa ilang mga kaliwat o sa mga dapit nga ilang gipuy-an)

ELAM HS sa Mesopotamia
ASUR Mga Asiryanhon
ARPAKSAD
SELA
EBER Sa Arabia ug Mesopotamia
PELEG
JOKTAN Mga Arabo
ALMODAD
SELEP
HAZARMAVET
JERA
HADORAM
UZAL
DIKLA
OBAL
ABIMAEL
SHEBA
OPIR
HAVILA
JOBAB
LUD Mga Lydianhon sa Asia Minor
ARAM Mga Aramaeanhon, mga Siryanhon
UZ
HUL Duol sa Armenia
GETER
MAS Siro-Arabianhong Desyerto o sa A sa Mesopotamia

Mga Panaw ni Abraham

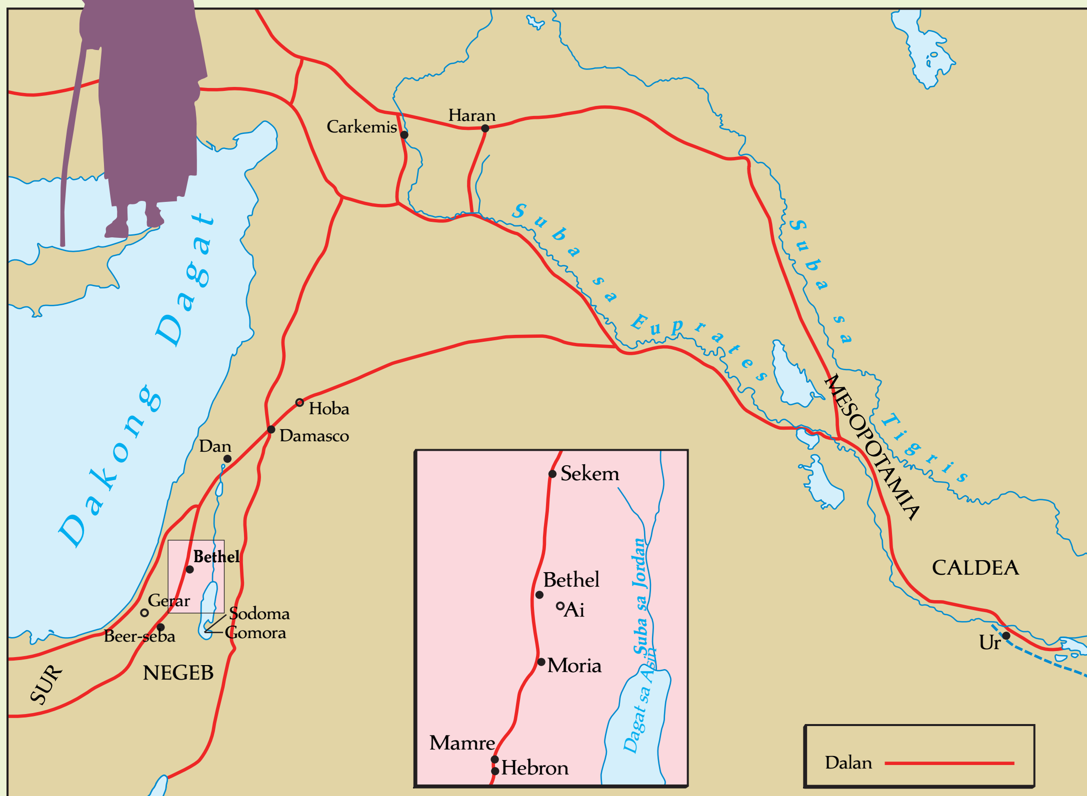
MAKAIIKAG kaayo ang kinabuhi ni Abraham alang kanato karong adlawa. Ngano? Tungod kay siya ang giingnan ni Jehova: "Ang tanang banay sa yuta tinong magapanalangin sa ilang kaugalingon pinaagi kanimo." Hinunoa, aron mapahimuslan ni Abraham kanang maong papel diha sa katuyoan sa Diyos, kinahanglang iyang pamatud-an nga siya usa ka tawo sa pagtuo ug masinugtanon sa Diyos.—Gen 12:1-3; Buh 7:2, 3.

Kini naglakip sa pagbiya sa iyang pinuy-anan ug kaparyentehan sa mauswagong Ur, nga dili na mobalik pa. Nagbaktas ug nagbiyaheng walay modernong transportasyon, siya mipanawg mga 960 km (600 mi) paingon sa Haran. Sa Nisan 14, 1943 W.K.P., siya mitabok sa Suba sa Euprates ug mipaingon sa habagatan. Sa kataposan siya nakaabot sa kinapusoran sa Canaan human sa usa ka panaw nga mikabat ug mga 1,650 km (1,025 mi).

Sa tinudlong panahon ni Jehova, gikan sa mga kaliwat ni Abraham, gipakatawo sa Diyos ang iyang kaugalingong Anak nga si Jesus gikan sa kalangitan. Pinaagi kang Jesus, ang panalangin sa walay-kataposang kinabuhi nahimong posible alang kanato.

MGA DAPIT DIHA SA MAPA
Uban ang Nalangkit nga mga Teksto

Ai	Gen 12:8; 13:3, 4
Beer-seba	Gen 21:31-33; 22:19
Bethel	Gen 12:8
Damasco	Gen 14:15
Dan	Gen 14:14
Gerar	Gen 20:1-18
Gomora	Gen 18:20, 21
Haran	Gen 11:32; 12:4, 5
Hebron	Gen 13:18
Hoba	Gen 14:15, 16
Mamre	Gen 13:18; 18:1-33; 25:9, 10
Moria	Gen 22:2-18
Negeb	Gen 12:9; 13:1
Sekem	Gen 12:6, 7
Sodoma	Gen 19:24
Sur	Gen 16:7-12
Ur	Gen 11:31

Ang Suba sa Euprates. Si Abraham mitabok sa suba malagmit sa habagatang bahin niini duol sa Carkemis

Ibabaw nga Galilea; ang yuta nga nakita ni Abraham samtang mipanaw siya pahabagatan paingon sa Sekem

Bukid sa Gerizim (wala) ug Bukid sa Ebal (tuo) nga nagbuntaog sa Sekem. Dinhi niining waloga nga si Jehova misaad kang Abraham: "Sa imong binhi akong ihatag kining yutaa" (Gen 12:6, 7)

Ang Hebron ingon sa makita karong adlawa. Duol niini, si Abraham nagtukod ug halaran alang sa pagsimba kang Jehova (Gen 13:18)

Geograpikanhong Dagway sa Yutang Saad

ANG yuta nga gihatag sa Diyos ngadto sa karaang Israel adunay talagsaon ug nagkalainlain nga geograpikanhong dagway. Sa amihanan anaa ang mga taluktok sa kabukiran nga naputos sa niyebe; ang mga dapit sa habagatan maoy tropikanhon. Sulod sa mga utlanan niini anaa ang mabungahong ubos nga kayutaan, kabungtoran alang sa mga prutasan ug mga sibsibanan sa kahayopan, maingon man mga dapit sa awaaw nga kamingawan. Dinhi niining gamay nga luna makita ang nagkalainlaing dagway sa yuta.

Ubay sa utlanan sa sidlakang tumoy sa Dagat Mediteranyo dihay usa ka hiktin nga luna sa tabunok nga patag. Sa sidlakan niini mao ang Sepela, ang bungtorong ubos nga kayutaan diin gitikad ang mga parasan ug kaolibohan. Sa unahan pa dapit sa sidlakan, may usa ka kutay sa kabukiran latas sa tibuok gitas-on sa yuta nga sama sa usa ka dakong dugokan. Dayon ang yuta titip nga midulhog ngadto sa Rift Valley, nga nagpikas sa yuta sa tibuok gitas-on niini. Agi niini nga walog ang Suba sa Jordan miagos nga palikoliko gikan sa Dagat sa Galilea paingon sa Dagat sa Asin. Sa sidlakan sa Jordan adunay tabunok nga kabungtoran ug sibsibanang mga dapit. Saylo niining maanindot nga yuta, dapit sa sidlakan, nagsugod ang Desyerto sa Arabia.

Niadtong nindot pa kaayo kini, ang Yutang Saad uban sa tanang kadaiyahan niini maoy sama sa tanaman sa Eden. Busa ang Israel nagtaganag usa ka gamayng pasiunang talan-awon kon unsay kahulogan sa Paraiso ilalom sa Gingharian sa Diyos alang sa katawhan sa tanang bahin sa yuta.

Usa sa mga tinubdan sa Suba sa Jordan, ang Nahr Banyas (Nahal Hermon)

Ang Bukid sa Hermon, ang kinahabogan diha sa Palestina. Ang natunaw nga mga niyebe niini nakaamot sa pagpatunghag yamog alang sa yuta ug tubig alang sa Suba sa Jordan

Bkd. Hermon
Kabukiran
sa
Galilea
Patag sa Aser
BASAN
Dagat
sa
Galilea
B.W. sa Yarmuk
Bkd. Tabor
Bkd. Carmelo
Walog sa Jezreel
Dakong Dagat
GILEAD
PATAG DAPLIN SA BAYBAYON
Patag sa Saron
B.W. sa Jabok
Kabukiran
sa
Samaria
Suba sa Jordan
Bkd. Nebo
Patag sa Filistia
SEPELA
Kabukiran
sa
Juda
Kamingawan sa Juda
Dagat sa Asin
B.W. sa Arnon
NEGEB

Ang Bukid sa Tabor madanihong nagtuybo ibabaw sa Walog sa Jezreel

Ang Walog sa Jordan, diin ang suba niini naglikoliko nga mga 320 km (200 mi) ug nakaabot sa gilay-ong 105 km (65 mi) paingon sa Patayng Dagat

Ang mabungahong Walog sa Jezreel

Ang Kamingawan sa Juda. Dinhi si David nagtago gikan kang Saul, ug niining hilit nga kamingawan ang Yawa misulay sa pagtental kang Jesus

Mga sibsibanan sa Basan, sa sidlakan sa Dagat sa Galilea—usa ka dapit nga nabantog sa pagpamuhig kahayopan

Ang Patag sa Saron, diin ang mga prutasan sa sitros malamboon gihapon bisan karong adlawa

Amihanang baybayon sa Dagat sa Galilea, ug makita ang view sa amihanan-sidlakan

Mga nanibug-ok nga asin diha sa Patayng Dagat, usa sa kinaparatan nga katubigan sa tibuok yuta

BARAKEL [Ang Diyos Nagpanalangin]. Amahan sa higala ni Job nga si Elihu; usa ka Buzihanon, lagmit kaliwat sa pag-umangkong lalaki ni Abraham nga si Buz.—Job 32:2, 6; Gen 22:20, 21.

BARANGAN. Tan-awa ang SALAMANGKA UG PAMARANG.

BARAQUIAS [Si Jehova Nagpanalangin]. Amahan ni Zacarias kinsa gibuno "taliwala sa sangtuwaryo ug sa halaran."—Mat 23:35; Luc 11:50, 51.

Mahitungod sa mga pulong nga "anak ni Baraquias," dili kini makita diha sa asoy ni Lucas, ug wala kini ilakip sa asoy ni Mateo diha sa Codex Sinaiticus (orihinal nga sinulat). Gituohan nga si Jehoiada nga amahan sa usa ka Zacarias nga gibuno, tingali dunay duha ka ngalan, sama sa ubang mga tawo diha sa Bibliya.—Itandi ang Mat 9:9 ug Mar 2:14; Mat 10:2, 3.

Gisabot sa kadaghanan nga si Jesus dinhi naghisgot kang Zacarias "nga anak nga lalaki ni Jehoiada nga saserdote." (2Cr 24:20-22) Kini mao ang labing makataronganong paghinapos, sanglit ang Mga Cronicas gitala nga kataposan sa kanon sa tradisyon sa mga Hudiyo, busa naghimo kang Abel nga una ug kang Zacarias nga ulahi nga tawong matarong nga gibuno nga girekord diha sa Hebreohanong Kasulatan. Sumala sa 2 Cronicas 24:21, si Zacarias gibuno "didto sa sawang sa balay ni Jehova." Ang halaran sa halad-nga-sinunog maoy didto sa sulod nga sawang, sa gawas ug atubangan sa ganghaan sa sangtuwaryo. Kini mohaom sa gihisgotan ni Jesus nga dapit nga nahitaboan "taliwala sa sangtuwaryo ug sa halaran."

Mahitungod kang Abel ug Zacarias, gitagna ang usa ka panudya tungod sa pag-ula sa ilang dugo. (Gen 4:10; 2Cr 24:22) Dugang pa, dunay dakong kaamgiran tali sa mga sirkumstansiya ug mga panghitabo sa mga adlaw ni Zacarias nga anak nga lalaki ni Jehoiada ug niadtong sa kaliwatan nga nabuhi sa dihang gihisgotan ni Jesus kining mga pulonga. Samtang si Zacarias himalatyon siya miingon: "Si Jehova magatan-aw unta niini ug magasingil niini." Wala madugay ang iyang matagnaong mga pulong natuman. Usa ka gamayng panon sa kasundalohan sa Sirya misulong, ug gitugyan ni Jehova ang dakong kasundalohan sa Juda ngadto sa ilang kamot, nga tungod niana gilaglag ug giagawan sa hilabihan ang mga prinsipe sa Juda. Gipahamtang sa mga Siryanhon ang mga buhat sa paghukom kang Jehoas ug gibiyaan siya nga may daghang balatian, nga human niana siya gibuno sa iyang mga alagad. (2Cr 24:23-25) Human hubita ang pagkasad-an sa dugo niadtong iyang gikasulti, si Jesus miingon: "Kining tanang butanga modangat niining kaliwatana." (Mat 23:36) Ang tagna ni Jesus natuman sa Jerusalem ug Juda niadtong 70-73 K.P.

BARAW. Tan-awa ang HINAGIBAN, ARMADURA.

BARBARO. Ang pagsubli sa *"bar bar"* diha sa Gregong pulong nga *bar′ba·ros* nagpunting sa ideya sa pagbungabunga, pagkanganga, o sa dili-masabtan nga pamulong; busa ang terminong "barbaro" sa orihinal gipadapat sa mga Grego ngadto sa usa ka langyaw, ilabina sa usa nga nagsulti ug lain nga pinulongan. Nianang panahona, wala kini magpasabot sa kakulang sa sibilisasyon, kaligdong, o maayong pamatasan, ni nagtumong kini sa pagkatalamayon. Ang terminong "barbaro" nagpalahi lamang ilabina sa mga dili-Grego gikan sa mga Grego, sama sa terminong "Hentil" nga nagpalahi sa mga dili-Hudiyo gikan sa mga Hudiyo. Kining mga dili-Grego wala motutol o mainsulto tungod kay sila gitawag ug mga barbaro. Ang ubang Hudiyong mga magsusulat, lakip kang Josephus, wala mosupak nga sila gibansagan sa maong termino (*Jewish Antiquities,* XIV, 187 [x, 1]; *Against Apion,* I, 58 [11]); ang mga Romano nagtawag sa ilang kaugalingon nga mga barbaro hangtod nga ilang gisagop ang Gregong kultura. Nan, diha niining paborableng diwa nga si Pablo, sa iyang pagsulat ngadto sa mga taga-Roma, migamit sa katibuk-ang ekspresyon: "Ngadto sa mga Grego ug sa mga Barbaro."—Rom 1:14.

Ang pangunang butang nga nag-ulang sa mga Grego gikan sa komunidad sa mga barbaro mao ang ilang pinulongan; busa kini nga termino sa linaing paagi nagtumong ngadto sa mga tawo nga wala magsulti ug Grego, sama pananglitan, sa mga molupyo sa Malta nga nagsulti ug lain nga pinulongan. Niini nga kaso ang *Bag-ong Kalibotang Hubad* naghatag ug kahulogan sa *bar′ba·roi* pinaagi sa paghubad niini nga "mga tawo nga langyawg-sinultihan." (Buh 28:1, 2, 4) Sa dihang nagsulat bahin sa gasa sa mga pinulongan, kaduha tawga ni Pablo ang usa nga nagsulti ug dili-masabtan nga pinulongan ingong *bar′ba·ros* ("langyaw"). (1Co 14:11; tan-awa usab ang Col 3:11.) Sa susama, ang Gregong *Septuagint* migamit sa *bar′ba·ros* diha sa Salmo 113:1 (114:1 sa Hebreohanon ug Cebuano nga mga bersiyon) ug sa Ezequiel 21:36 (21:31 sa Cebuano).

Tungod kay gibati sa mga Grego nga ang ilang pinulongan ug kultura mas labaw kay sa tanang uban pa, ug tungod kay sila nakasinati ug mga pagmaltratar sa kamot sa ilang mga kaaway, ang termino nga "barbaro" sa ngadtongadto nahimong talamayon.

BAR-HUMNON. Usa ka laing hubad sa Baharumnon; usa ka molupyo sa balangay sa Bahurim. —Itandi ang 2Sa 23:31 ug 1Cr 11:33; tan-awa ang BAHURIM; BAHARUMNON.

BARIAS [Kagiw; Layas]. Layong kaliwat ni David pinaagi kang Solomon.—1Cr 3:1, 10, 22.

BAR-JESUS [Anak ni Jesus]. Usa ka Hudiyo sa Pafos sa pulo sa Cipro niadtong unang siglo K.P., kinsa "usa ka barangan, usa ka mini nga manalagna." (Buh 13:6) Iyang giangkon ang propesyonal nga ngalan o titulo nga Elimas, nga nagkahulogang "Barangan."—Tan-awa ang ELIMAS.

Mopatim-aw nga si Bar-Jesus naghupot ug impluwensiyadong posisyon ingong salamangkero sa palasyo ug magtatambag ni Sergio Paulo, ang Romanong prokonsul sa Pafos. Ingong usa ka "saserdote" sa kulto sa pagpanag-an, si Bar-Jesus batok gayod sa Kristiyanidad, ug kay buot nga protektahan ang iyang dakog-kita nga posisyon, bug-os ang iyang pagsupak sa pagsangyaw ni Pablo ug Bernabe. Busa, sa dihang si Sergio Paulo "matinuorong nagtinguha nga makadungog sa pulong sa Diyos," si Elimas "misupak kanila, nga nagtinguha sa pagpahilayo sa prokonsul gikan sa pagtuo." —Buh 13:7, 8.

Tungod niana, gitutokan ni Pablo kining Satanikong barangan ug, "napuno sa balaang espiritu," siya miingon: "Oh tawo nga puno sa tanang matang sa panikas ug sa tanang matang sa pagkalampingasan, ikaw nga anak sa Yawa, ikaw nga kaaway sa tanang butang nga matarong, dili ka ba mohunong sa pagtuis sa matul-id nga mga dalan ni Jehova? Nan, karon, tan-awa! ang kamot ni Jehova maoy batok kanimo, ug ikaw mabuta, nga dili makakita sa kahayag sa adlaw sulod sa usa ka yugto sa panahon." Dihadiha si Bar-Jesus nabuta. Sa dihang nasaksihan kining unang natala nga milagro ni Pablo, ang prokonsul "nahingangha sa pagtulon-an ni Jehova," ug dihadiha iyang gidawat ang mensahe ug "nahimong usa ka magtutuo."—Buh 13:9-12.

BARKO. Usa ka dakong sakayan nga tiglawig sa dagat. Ang Bibliya sa katibuk-an lakbit lamang nga naghisgot sa mga barko, panakayan, ug sa mga kagamitan sa barko, apan kini naghatag ug pipila ka ideya labot sa mga barko sa kapanahonan sa Bibliya. Ang ubang mga kahubitan sa karaang mga barko naggikan sa mga talaan sa kasaysayan sa nagkalainlaing mga nasod o naggikan sa mga hulagway sa mga barkong pangnegosyo, mga panaggubat diha sa dagat, ug uban pa.

Ehiptohanon. Ang mga tangbo nga papiro nga gihablon ug gibangan, nagtaganag materyales sa daghang matang sa mga sakayang Ehiptohanon. Lainlain ang gidak-on niini. May gagmayng mga sakayan nga gigamit diha sa mga suba nga makaluwan ug usa o pipila lamang ka mangangayam o mga mangingisda ug tulin nga mabugsayan diha sa Nilo, ug may dagko usab nga mga sakayan nga bawog ug dulong ug lig-ong makalawig diha sa kadagatan. Ang mga Etiopianhon ug mga Babilonyanhon migamit usab ug mga sakayan nga gama sa tangbo; ang Babilonya nakabaton usab ug dakong panon sa mga barko nga ginaoran.

Usa ka linilok didto sa Medinet Habu naghulagway sa mga sakayang Ehiptohanon nga adunay palo nga may layag ug may lantawanan ibabaw sa palo. Kini gipadagan usab pinaagig mga bugsay, nga may dakong bugsay sa ulin nga gigamit sa pagtimon. Ang dulong giporma nga sama sa ulo sa bayeng leyon nga diha sa baba niini may lawas sa usa ka tawong taga-Asia.

Ang dagkong mga barko nga may rektanggulong mga layag ug may kapin sa 20 ka bugsay, nga lagmit may kilya sa tunga, mihimog lagyong mga paglawig latas sa Dagat Mediteranyo. Ang pamatuod nga kining matanga sa mga barko tiglawig na sa kadagatan sa panahon ni Moises gipakita sa pasidaan ni Jehova didto sa Kapatagan sa Moab nga, kon sila dili magmasinugtanon, ang mga Israelinhon pagadad-on 'balik sa Ehipto pinaagi sa mga barko,' aron ibaligya didto ingong mga ulipon.—Deu 28:68.

Fenicianhon. Sa paghulagway sa siyudad sa Tiro ingong maanindot nga barko, ang manalagna nga si Ezequiel (27:3-7) naghatag ug mga detalye nga tin-awng naghubit sa usa ka barko nga Fenicianhon. Kini may mga tabla nga gama sa lig-ong kahoy nga junipero, usa ka palo nga gama sa sedro gikan sa Lebanon, ug mga bugsay nga gama sa "nagbuntaog nga mga kahoy" gikan sa Basan, lagmit mga robles. Ang dulong, nga lagmit habog ug nagkurba, maoy gama sa kahoyng sipres nga hinaklapan ug garing. Ang layag maoy gama gikan sa dekolor nga lino sa Ehipto, ug ang tolda (tingali usa ka atop-atop sa barko aron sa pagtaganag kasilongan) maoy gama sa tinina nga balhibo sa karnero. Ang mga dinugtongan sa barko gibulitan. (Eze 27:27) Ang mga Fenicianhon maoy hanas nga mga tripulante nga nagdalag daghang baligya diha sa dapit sa Mediteranyo, ug sila miabot pa gani hangtod sa Tarsis (lagmit ang Espanya). Gituohan sa pipila nga sa ulahi ang terminong "mga barko sa Tarsis," o "mga barkong Tarsis," nagtumong sa usa ka matang sa barko nga gigamit sa mga Fenicianhon sa pagdalag mga baligya ngadto nianang halayong dapit, sa ato pa, usa ka lig-ong sakayan sa dagat nga makasugakod sa dugayng mga paglawig. (1Ha 22:48; Sal 48:7; Isa 2:16; Eze 27:25) Lagmit si Jonas mikalagiw sakay niining matanga sa barko. Kini inandanahan, nga may luna alang sa kargamento ug mga pasahero.—Jon 1:3, 5.

Usa sa mga eskultora ni Senakerib naghulagway sa usa ka Fenicianhong barko nga may dagkong mga andana, may duha ka hugpong sa mga bug-

say, usa ka layag, ug usa ka tabil sa ibabaw nga andana nga diha niana gibitay ang mga taming. Ang dulong niini nga barkong iggugubat maoy taas ug talinis.

Hebreohanong mga Barko. Sa dihang mipuyo sa Yutang Saad, si Dan gihisgotan nga sa usa ka panahon siya nagpuyo diha sa mga barko (Huk 5:17), lagmit nagpunting sa pahat nga teritoryo niini diha sa daplin sa Filistehanong baybayon. (Jos 19:40, 41, 46) Ang teritoryo sa Aser maoy ubay sa baybayon ug naglakip sa mga siyudad sa Tiro ug Sidon (bisan tuod walay ebidensiya nga kining mga siyudara nailog ni Aser). Ang mga tribo ni Manases, Epraim, ug Juda may teritoryo nga ubay sa Baybayon sa Mediteranyo, mao nga sila usab pamilyar kaayo sa mga barko. (Jos 15:1, 4; 16:8; 17:7, 10) Si Manases, Isacar, ug si Neptali nakabaton usab ug yuta nga diha o duol sa baybayon sa Dagat sa Galilea.

Bisan tuod ang Israel lagmit nga migamit na ug mga sakayan sukad pa sa unang kapanahonan, dayag nga si Solomon mao ang unang magmamando sa Israel nga nagpasiugda sa paggamit ug barkong pangnegosyo. Pinaagi sa tabang ni Hiram, siya nakahimog panon sa mga barkong dekarga nga milawig gikan sa Ezion-geber ngadto sa Opir. (1Ha 9:26-28; 10:22; 2Cr 8:17, 18; 9:21) Kini nga mga sakayan duyog nga gidumala sa mga Israelinhon ug sa may kasinatian nga mga sakayanon o mga marinero nga taga-Tiro. Matag tulo ka tuig ang mga barko moabot nga may mga kargamento nga bulawan, plata, garing, aliwas, ug mga pabore-yal.—1Ha 9:27; 10:22.

Si Haring Jehosapat sa Juda sa ulahi mihimog panagkombuya uban sa daotan nga si Haring Ahazias sa Israel sa paghimog mga barko didto sa Ezion-geber aron moadto sa Opir alang sa bulawan; apan si Jehova nagpasidaan kaniya sa Iyang dili pag-uyon niini nga pakig-alyansa. Busa, ang mga barko nangaguba didto sa Ezion-geber, ug si Jehosapat dayag nga midumili sa hangyo ni Ahazias nga sulayan pag-usab ang proyekto.—1Ha 22:48, 49; 2Cr 20:36, 37.

Sa Unang Siglo K.P. Sa unang siglo K.P., daghang barkong pangnegosyo nga nagkalainlain ug matang ang milawig sa kadagatan sa Mediteranyo. Ang pipila niini maoy mga sakayang tigdunggoan sa mga baybayon, sama sa sakayan nga gikan sa Adramito nga pinaagi niini si Pablo, ingong usa ka binilanggo, milawig gikan sa Cesarea paingon sa Mira. (Buh 21:1-6; 27:2-5) Apan, ang barkong pangnegosyo nga gisakyan ni Pablo didto sa Mira maoy usa ka dakong barko nga nagkargag trigo ug may mga tripulante ug mga pasahero nga ang tanan miabot ug 276 ka tawo. (Buh 27:37, 38) Si Josephus nagtaho nga kas-a siya milawig sa usa ka barko nga may sakay nga 600. —*The Life,* 15 (3).

Si Pablo sa makadaghan mipanaw sakay sa mga barko; siya nakasinatig tulo ka pagkalunod sa barko una pa niini nga panaw. (2Co 11:25) Ang barko nga iyang gisakyan niining higayona maoy usa ka barkong delayag nga may dakong layag sa pangunang palo niini ug may pangunahan nga layag ug may duha ka dagkong mga bugsay nga panimon diha sa ulin. Ang maong mga barko sagad adunay dagway sa dulong nga naghawas sa pipila ka diyos o mga diyosa. (Ang barko nga gisakyan ni Pablo human niadto may dagway sa "Mga Anak nga Lalaki ni Zeus" diha sa dulong.) (Buh 28:11) Usa ka gamayng sakayan, o bote, ang giguyod diha sa ulin sa barko. Gigamit kini aron makadunggo sa baybayon sa dihang magpondo ang barko duol sa baybayon. Aron dili kini masudlan ug tubig o maguba, ang bote ikarga sa panahon sa mga bagyo. Niini nga paglawig ni Pablo, tungod sa kakusog sa bagyo, gigakotan sa mga tripulante ang barko (lagmit kini mao ang paghigot sa kasko ginamit ang mga pisi o mga kadena sa ilalom sa kasko gikan sa usa ka kiliran ngadto sa lain aron sa pagbanting sa barko), giariya ang mga kagamitan (dayag ang harsiya), gitambog sa dagat ang mga kargamento nga trigo, gisalibay ang mga kagamitan sa sakayan, ug gilugakan ang mga higot sa mga bugsay nga panimon (aron dili kini madaot).—Buh 27:6-19, 40.

Ang Dagat sa Galilea. Ang mga Ebanghelyo subsob nga naghisgot sa mga sakayan nga nagalawig sa Dagat sa Galilea. Lagmit kini nga mga sakayan pangunang gigamit sa pagpangisda ginamit ang mga pukot (Mat 4:18-22; Luc 5:2; Ju 21:2-6), bisan tuod gihimo usab ang pagpangisda ginamit ang mga pasol. (Mat 17:27) Si Jesus usahay migamit ug sakayan ingong kombenyenteng dapit nga gikan niana mosangyaw ngadto sa mga panon sa katawhan nga diha sa daplin sa baybayon (Mat 13:2; Luc 5:3), ug siya ug ang iyang mga apostoles kanunayng migamit niini ingong sakyanan. (Mat 9:1; 15:39; Mar 5:21) Ang maong sakayan gipadagan pinaagig mga bugsay o gamayng layag. (Mar 6:48; Luc 8:22) Bisan tuod ang Bibliya wala maghubit niini nga mga sakayan sa pagpangisda, ang pipila niini dagko nga makaluwan ug mga 13 ka tawo o kapin pa.—Mar 8:10; Ju 21:2, 3; tan-awa ang SAKAYANG GINAORAN; MARINERO.

Mga Angkla. Ang unang mga angkla, sukad nga kini nahibaloan, maoy gama sa bato ug itunton kini gikan sa dulong sa barko. Sa ulahi ang mga angkla nga gama sa kahoy nga pormag kaw-it nga gipabug-atan ug bato o metal gigamit didto sa Mediteranyo. Ang uban adunay mga bara nga tingga. Usa ka angkla ang nadiskobrehan duol sa Cirene nga may gibug-aton nga mga 545 kg (1,200 lb). Sa

kadugayan, gigamit ang mga angkla nga lunlon gama sa metal, ang uban ordinaryo ug porma ug ang uban dobleg sima. Ang mga tripulante sa barko nga gisakyan ni Pablo nagtunton ug upat ka angkla gikan sa ulin sa barko (ang pamaagi nga usahay gisunod aron makasugakod sa kusog nga hangin). (Buh 27:29, 30, 40) Usa ka tingga nga pangsunda ang gigamit sa pagtino sa giladmon sa tubig.—Buh 27:28.

Gigamit ni apostol Pablo ang terminong "angkla" sa mahulagwayong paagi sa dihang siya nakigsulti sa iyang espirituwal nga mga igsoon diha kang Kristo, nga nagtawag sa paglaom nga gibutang sa ilang atubangan ingong "angkla sa kalag."—Heb 6:19; itandi ang Efe 4:13, 14; San 1:6-8.

BARKOS. Katigulangan sa pipila ka Netinim nga namalik sa Jerusalem kauban ni Zorobabel. —Esd 2:43, 53; Neh 7:46, 55.

BARPIN. Usa ka pangdayandayan nga kimpit nga ginama gikan sa metal ug may pangtusok o diladila nga pinaagi niana kini ikataod sa sinina sa usa ka tawo. Sa karaang mga panahon ang mga barpin gigamit sa mga lalaki ug mga babaye, sama sa mga Grego ug mga Romano. Ang Romanhong barpin o *fibula* usahay may bawog nga piraso sa metal nga may kaw-it sa usa ka tumoy ug usa ka pangtusok nga gikan sa pikas tumoy, nga samag alpiler. Ang barpin dili lamang pahiyas kondili mapuslanon usab, sanglit sagad kining gigamit sa pagtapot sa duha ka bahin sa usa ka bandana o kupo. Ang karaang mga barpin maoy ginama gikan sa bronse, puthaw, bulawan, o plata. Napamatud-an sa arkeolohikanhong mga kaplag nga kini gigamit sa Palestina niadtong unang panahon, nga lakip niini mao ang bawog nga mga barpin nga nakaplagan sa Tell en-Nasbeh.

Sa dihang ang mga Israelinhon gihatagan ug pribilehiyo sa pag-amot alang sa pagtukod sa tabernakulo, ang mga lalaki ug mga babaye nagdalag lainlaing mga pahiyas lakip na ang "mga barpin" o "mga bilya sa bakos." (Ex 35:21, 22) Kini nga mga barpin lagmit maoy mga pahiyas nga may kaw-it, kay ang samang Hebreohanong pulong nga gigamit alang niini (*chach*) gihubad nga "kaw-it" sa ubang teksto. (2Ha 19:28) Apan, ang Kasulatan wala maghubit niini nga mga barpin.—Tan-awa ang DAYANDAYAN, PAHIYAS.

BARSABAS. Kini tingali maoy usa ka apelyido o usa lamang ka sumpay nga ngalan nga gihatag alang sa duha ka tawo: si *Jose,* nga gianggaan ug Justo, kinsa mao ang wala mapili sa pagkaapostol sa dihang kini nga posisyon gibiyaan ni Judas Iskariote; ug si *Judas,* kinsa miuban kang Pablo, Bernabe, ug Silas gikan sa Jerusalem ngadto sa Antioquia niadtong mga 49 K.P. Walay ebidensiya nga ang duha ka tawo maoy managsoon.—Buh 1:23; 15:22; tan-awa ang JOSE Num. 11; JUDAS Num. 7.

BARTIMEO [Anak nga Lalaki ni Timeo (Pinasidunggan)]. Usa ka buta nga makililimos kansang panan-aw gipasig-uli ni Jesus. Si Bartimeo ug ang usa ka wala hiilhing kauban naglingkod sa gawas sa Jerico sa dihang si Jesus ug ang usa ka panon milabay. Si Bartimeo nagpakisayod kon unsay hinungdan sa kaguliyang, ug sa dihang gisultihan, siya misugod sa pagsinggit: "Anak ni David, Jesus, kaluy-i ako!" Ang uban nagbadlong kaniya sa paghilom, apan misamot pa hinuon siya sa pagsinggit. Sa dihang gitawag ni Jesus, iyang gisalibay ang iyang panggawas nga besti, midali pag-adto sa Agalon, ug nagpakiluoy nga ipasig-uli ang iyang panan-aw. Si Jesus, kay nakita ang pagtuo niini nga tawo ug natukmod sa kaluoy, nag-ayo kang Bartimeo, kinsa misunod dayon kaniya ug naghimaya sa Diyos.—Mar 10:46-52; Mat 20:29-34; Luc 18:35-43.

Sa pagtaho bahin niini, si Marcos ug Mateo nag-ingon nga kini nahitabo sa dihang si Jesus 'migawas sa Jerico,' apan si Lucas nag-ingon nga "samtang nagkaduol na [si Jesus] sa Jerico." (Mat 20:29; Mar 10:46; Luc 18:35) Ang pipila nag-ingon nga nagtumong kini sa duha ka magkalahi nga mga panghitabo. Mahitungod niini, si Joseph P. Free misulat: "Hinunoa, ang arkeolohiya naghatag ug dugang katin-awan bahin niining daw panagsumpaki. Sayo sa ikakawhaan nga siglo A.D., gihimo ang mga pagpangubkob sa Jerico ni Ernest Sellin sa German Oriental Society (1907-1909). Ang mga pagpangubkob nagbutyag nga ang Jerico sa panahon ni Jesus maoy duha ka siyudad . . . Ang karaang Hudiyohanong siyudad maoy mga usa ka milya ang gilay-on gikan sa Romanhong siyudad. Tungod niini nga ebidensiya, lagmit si Mateo naghisgot sa Hudiyohanong siyudad diin nakabiya na si Kristo, samtang si Lucas naghisgot sa Romanhong siyudad diin wala pa makaabot si Kristo. Busa, sa Iyang pagpaingon gikan sa karaang siyudad ngadto sa bag-ong siyudad, nahibalag ug giayo ni Kristo ang buta nga si Bartimeo."—*Archaeology and Bible History,* 1964, p. 295.

BARTOLOME [Anak nga Lalaki ni Tolmai]. Usa sa 12 ka apostoles ni Jesus, nga sagad gituohang mao si Natanael. Ang pagtandi sa mga asoy sa Ebanghelyo nagpakita nga duyog nga gihisgotan ni Mateo ug Lucas si Bartolome ug si Felipe maingon nga duyog usab nga gihisgotan ni Juan ang ngalan ni Natanael ug ni Felipe. (Mat 10:3; Luc 6:14; Ju 1:45, 46) Alang sa mga detalye bahin sa buluhaton niini nga apostol, tan-awa ang NATANAEL.

BARUK [Gipanalanginan].

1. Ang eskriba nga sekretaryo ni Jeremias. Si Baruk mao ang anak nga lalaki ni Nerias ug igsoon ni Seraias, ang tagdumala sa mga lawak ni Zedekias nga nagbasa sa linukot nga basahon ni Jeremias sa daplin sa Euprates.—Jer 32:12; 51:59-64.

Sa ikaupat nga tuig ni Haring Jehoiakim, niadtong 625 W.K.P., gisugdan pagsulat ni Baruk diha sa usa ka linukot nga basahon ang matagnaong mensahe sa kalaglagan sa Jerusalem nga gidiktar ni Jeremias. Sa naghinapos ang tinghunlak sa misunod nga tuig, niadtong 624 W.K.P., si Baruk nagbasa sa makusog sa linukot nga basahon "diha sa mga igdulungog sa tanang katawhan" didto sa ganghaan sa balay ni Jehova. Dayon siya gipatawag aron basahon kini ngadto sa nagkatigom nga mga prinsipe, kinsa, kay napalihok sa ilang nadungog ug nahadlok sa mga sangpotanan sa dihang ang pulong makaabot sa mga igdulungog sa hari, nag-awhag kang Baruk ug Jeremias sa pagtago. Sa pagkadungog ni Jehoiakim niini nga mahukmanong pagsaway, iyang gisunog ang tagsatagsa ka piraso sa linukot nga basahon ug iyang gisugo nga dad-on sa iyang atubangan si Baruk ug Jeremias, "apan gitagoan sila ni Jehova." Ubos sa pagdiktar ni Jeremias, si Baruk misulat ug laing linukot nga basahon sama sa una, apan nasudlan sa "daghan pang pulong" gikan sa baba ni Jehova. —Jer 36:1-32.

Napulog-unom ka tuig sa ulahi, sa ikanapulo nga tuig ni Zedekias, pipila lamang ka bulan sa wala pa maagawi ang Jerusalem, gikuha ni Baruk ang mga sulat-kalig-onan sa kabtangan nga gipalit ni Jeremias gikan sa usa ka ig-agaw ug gibutang kini sa usa ka sudlanan nga kulonon aron mapreserbar ug matipigan.—Jer 32:1, 9-16.

Sa usa ka higayon sa dihang gisulat ang unang linukot nga basahon, sa dihang si Baruk nagmulo tungod kay siya naluya, si Jehova nagpasidaan kaniya: 'Ayaw pagpadayon sa pagtinguha ug dagkong mga butang alang sa imong kaugalingon.' Bisan pa niana, tungod sa iyang pagkamatinumanon siya gisaaran nga panalipdan ug luwason didto 'sa tanang dapit nga iyang adtoan,' dili lamang sa panahon sa grabeng paglikos sa Jerusalem kondili human usab niana, sa dihang ang rebelyosong katawhan nagpugos kaniya ug kang Jeremias sa pagadto sa Ehipto uban kanila.—Jer 45:1-5; 43:4-7.

2. Anak nga lalaki ni Zabai; si Baruk "nagtrabaho nga madasigon" sa pagtabang kang Nehemias sa pagtukod pag-usab sa mga paril sa Jerusalem. (Neh 3:20) Lagmit mao ra ang Num. 3.

3. Usa ka saserdote kansang kaliwat, kon dili man siya mismo, nagpamatuod sa "kasaligang kontrata" ni Nehemias. (Neh 9:38; 10:1, 6, 8) Kon si Baruk mismo ang nagtimbre niini nga kasabotan, siya lagmit mao ra ang Num. 2.

4. Amahan o katigulangan ni Maaseias, kinsa nagpuyo sa Jerusalem sa panahon ni Nehemias. Usa ka kaliwat ni Juda.—Neh 11:4-6.

BARZILAI [Sa Puthaw].

1. Usa ka Meholahanon kansang anak nga lalaki nga si Adriel nakigminyo kang Merab nga anak nga babaye ni Saul.—1Sa 18:19; 2Sa 21:8.

2. Usa ka datong Gileadnon, "siya bantogan kaayong tawo," sa lungsod sa Rogelim. Si Barzilai maoy usa sa tulo ka tawo nga mitabang kang David ug sa iyang kasundalohan sa pagtaganag mga pagkaon ug mga higdaanan panahon sa pagrebelde ni Absalom. (2Sa 17:27-29) Sa dihang mibalik si David sa Jerusalem, si Barzilai miuban paghatod sa panon ngadto sa Jordan, apan tungod sa iyang pangedaron ("Ako kawaloan na ka tuig ang panuigon niining adlawa"), siya mibalibad sa tanyag ni David nga mahimong membro sa iyang palasyo, ug nagpadala hinuon kang Kimham puli kaniya. Sa pagpanamilit, si David mihalok ug nagpanalangin kaniya. (2Sa 19:31-40) Sa hapit nang mamatay, si David nahinumdom kang Barzilai ug naghangyo kang Solomon nga pakitaan ug kalulot ang iyang mga anak nga lalaki ug mohimog kahikayan nga sila 'mahiuban niadtong managpangaon diha sa iyang lamesa.'—1Ha 2:7.

3. Usa ka saserdote nga nagminyo sa usa ka anak nga babaye ni Barzilai nga Gileadnon (lagmit gayod ang Num. 2) ug nagsagop sa ngalan sa iyang ugangang lalaki. Ang iyang mga kaliwat, sa ilang paghibalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya, wala makakaplag sa ilang mga ngalan diha sa rehistro sa talaan sa mga kagikan ug busa sila wala mahimong kuwalipikado sa pagkasaserdote. —Esd 2:61, 62; Neh 7:63, 64.

BASAHON. Ang Hebreohanong pulong nga *se′pher* (basahon; letra; pagsulat) nalangkit sa berbong *sa·phar′* (ihap) ug sa nombreng *so·pher′* (eskriba; magkokopya). (Gen 5:1; 2Sa 11:15; Isa 29:12; 22:10; Huk 5:14; Neh 13:13) Sa dihang gigamit maylabot sa opisyal nga mga sinulat, ang *se′pher* gihubad sa lainlaing paagi nga "sinulat nga dokumento," "sulat-pamatuod," ug "sulat-kalig-onan." (Est 9:25; Jer 3:8; 32:11) Ang *bi′blos* mao ang Gregong termino alang sa "basahon"; ang *diminutive form* niini nga *bi·bli′on* (sa literal, gamayng basahon) gihubad nga "basahon," "sulat-pamatuod," ug "linukot nga basahon." (Mar 12:26; Heb 9:19, *Int;* Mat 19:7; Luc 4:17) Ang pulong nga "Bibliya" naggikan niining Gregong mga pulong.—Tan-awa ang BIBLIYA.

Ang karaang "basahon" lagmit nga usa ka papan o usa ka koleksiyon sa mga papan nga gama sa

yutang-kulonon, bato, talo, kahoy nga gihaklapan ug talo, metal, garing, o tingali bisan usa ka hugpong sa mga bika. Ang sinulat sa kamot nga mga linukot nga basahon gihimo pinaagi sa pagsumpaysumpay sa mga palid sa papiro, sa mga pergamino (panit sa mga hayop, sama sa mga karnero ug mga kanding), o sa mas maayong materyales nga *vellum,* nga gama usab gikan sa panit sa mga hayop sama sa nating baka ug uban pa, ug, sa mas ulahi pa, sa mga materyales gikan sa tanom nga lino, ug sa papel nga gikan niini nga tanom. Sa katapusan ang usa ka basahon nahimong usa ka koleksiyon sa sunodsunod ug pinilo nga mga palid nga sinulat sa kamot o pinatik, nga gitahi, gipapilit, o gitapot pagtingob aron mahimong usa ka tomo.

Ang mga linukot nga basahon sagad adunay sinulat diha sa usa ka bahin lamang (kon panit, ang gisulatan mao ang bahin nga wala nay balhibo). Ang gisulatan nga materyales usahay lukoton diha sa usa ka pudlos. Ang magbabasa magsugod sa pagbasa sa usa ka tumoy, nga kuptan ang linukot nga basahon sa iyang wala nga kamot ug lukoton kini diha sa pudlos pinaagi sa iyang tuo nga kamot (kon mobasag Hebreohanon; apan baliktad niini kon mobasag Grego). Kon ang basahon taas, ang linukot nga basahon lagmit lukoton diha sa duha ka pudlos, nga ang tungang bahin sa teksto makita kon kuhaon kini aron basahon. Busa ang pulong nga "tomo," nga naggikan sa Latin nga pulong nga *tomus,* ug sa Grego nga *tómos,* nagkahulogang usa ka "linukot."

Ang kasagarang mga palid nga gigamit sa paghimog mga linukot nga basahon maoy 23 ngadto sa 28 sm (9 ngadto sa 11 pul.) ang gitas-on ug 15 ngadto sa 23 sm (6 ngadto sa 9 pul.) ang gilapdon. Daghan niini nga mga palid ang gidugtong sa isigkakilid pinaagig papilit. Apan, ang mga palid sa Linukot nga Basahon ni Isaias sa Patayng Dagat, sa ikaduhang siglo W.K.P., gitahi pinaagig hilo nga lino. Kini nga linukot nga basahon gilangkoban ug 17 ka palid sa pergamino nga nag-aberids ug 26.2 sm (10.3 pul.) ang gitas-on ug nagkalainlain ang gilapdon gikan sa mga 25.2 sm (halos 10 pul.) hangtod sa 62.8 sm (mga 25 pul.), nga sa katibukan maoy 7.3 m (24 p) ang gitas-on sumala sa pagkapreserbar niini karon. Ang komong gitas-on sa linukot nga basahon sa panahon ni Pliny (lagmit kadtong mapalit nianang panahona) maoy 20 ka palid. Ang usa ka Ehiptohanong linukot nga basahong papiro nga nagrekord sa pagkahari ni Ramses III, nga gitawag ug Harris Papyrus, maoy 40.5 m (133 p) ang gitas-on. Ang Ebanghelyo ni Marcos nagkinahanglan ug usa ka linukot nga basahon nga 5.8 m (19 p) ang gitas-on; ang kang Lucas, nagkinahanglan ug mga 9.5 m (31 p).

Ang mga kilid sa linukot nga basahon gitabasan, gipahamis pinaagig bato nga gikan sa bolkan, ug gikoloran, nga sagad itom. Ang pagtuslob niini diha sa lana sa sedro nagpanalipod sa linukot nga basahon batok sa mga insekto. Sagad sulatan ang atubangan sa linukot gawas kon adunay dugang impormasyon nga dili maigo diha sa atubangan. Niana nga kahimtang, ang pipila ka sinulat himoon diha sa luyo nga bahin. Ang mga linukot nga basahon diha sa panan-awon nga naundan sa mga paghukom nga nakita sa mga manalagnang si Ezequiel ug Zacarias ug ni apostol Juan adunay mga sinulat sa atubangan ug sa luyo. Kini nagpaila nga ang mga paghukom grabe, malukpanon, ug bug-at.—Eze 2:10; Zac 5:1-3; Pin 5:1.

Ang hinungdanong mga dokumento timbrehan pinaagig minasa nga yutang-kulonon o talo nga minarkahan sa timbre sa magsusulat o sa tighimo, ug kini ipatapot sa dokumento pinaagig mga higot. Nakita ni apostol Juan diha sa panan-awon ang usa ka linukot nga basahon nga may pito ka timbre, nga gihatag ngadto sa Kordero gikan sa usa nga naglingkod sa trono.—Pin 5:1-7.

Ang mas unang mga linukot nga basahon mopatim-aw nga adunay upat ka lindog sa matag palid, samtang ang ulahing mga linukot nga basahon kasagaran adunay usa na lamang ka lindog. Ang linukot nga basahon ni Jeremias adunay "mga lindog" sa matag panid. Sa dihang gibasa ang tulo o upat ka lindog, si Haring Jehoiakim nagputol sa maong bahin gikan sa linukot ug nag-itsa niini sa kalayo. (Jer 36:23) Ang 17 ka palid sa Linukot nga Basahon ni Isaias sa Patayng Dagat naundan sa 54 ka lindog sa mga sinulat, nga nag-aberids ug mga 30 ka linya kada lindog.

Ang ingon niini nga linukot nga basahon gigamit sa mga Israelinhon hangtod sa yugto sa Kristohanong kongregasyon. Ang mga rekord sulod sa karaang tipiganan sa mga dokumento sa nasod sa Israel ug sa Juda ingon man ang inspiradong mga sinulat sa mga manalagna ni Jehova, bisan tuod usahay gitawag ug mga libro, sa pagkatinuod maoy mga linukot.—1Ha 11:41; 14:19; Jer 36:4, 6, 23.

Ang matag sinagoga, nga mitungha human sa pagkadestiyero sa Babilonya, nagtipig ug naggamit sa mga linukot nga basahon sa Sagradong Kasulatan, ug gibasa kini diha sa publiko sa matag Igpapahulay. (Buh 15:21) Si Jesus mismo mibasa gikan nianang matanga sa linukot nga basahon, lagmit sama nianang sa Linukot nga Basahon ni Isaias sa Patayng Dagat.—Luc 4:15-20.

Codex. Mopatim-aw nga kasagarang gigamit sa mga Kristohanon ang linukot nga basahon hangtod sa mga hinapos sa unang siglo K.P. Gisulat ni apostol Juan ang Pinadayag niadtong mga

96 K.P., ug kini nga basahon nagtawag sa kaugalingon niini ingong usa ka linukot nga basahon diha sa kapitulo 22, bersikulo 18 ug 19. Apan ang linukot nga basahon dili sayon nga gamiton. Human mausab ang *codex* gikan sa kuwaderno ngadto sa libro nga porma, nadayag ang pagkamaayo sa *codex* kay sa naandang linukot nga basahon. Pananglitan, lagmit gikinahanglan ang usa ka linukot nga basahon nga 31.7 m (104 p) ang gitas-on aron masulod ang upat ka Ebanghelyo, samtang kining tanan masulod sa usa lamang ka dasok nga *codex.* Dugang pa, ang *codex* mas ekonomikanhon, sanglit mahimong sulatan ang atubangan ug luyo nga panid. Gawas pa, ang mga hapin nagtaganag maayong panalipod sa mga sinulat nga anaa sa sulod niini, ug ang lainlaing mga reperensiya daling makaplagan nga dili na hago ang pagbuklad ug paghipos sama sa mga linukot nga basahon.

Sa pagkatinuod, lisod o imposible gayod nga makita dayon ang pipila ka pamulong diha sa usa ka dakong linukot nga basahon. Mopatim-aw nga gisagop dayon sa mga Kristohanon ang paggamit sa *codex,* o pinanid nga basahon, tungod kay sila interesado sa pagsangyaw sa maayong balita ug sila nagkonsulta ug nagkutlo sa daghang reperensiya diha sa Kasulatan sa ilang pagtuon sa Bibliya ug sa pagsangyaw.

Labot sa kamatuoran nga ang mga Kristohanon, kon dili man ugaling sila ang nakaimbento sa pinanid nga basahon, mao ang nanguna sa paggamit niini, si Propesor E. J. Goodspeed diha sa iyang basahon nga *Christianity Goes to Press* (1940, pp. 75, 76) nag-ingon: "Adunay mga tawo sa unang simbahan nga nasayod kaayo sa kahinungdanon sa pagpatik diha sa Grego-Romanhong kalibotan, kinsa, tungod sa ilang kasibot sa pagpakaylap sa Kristohanong mensahe sa maong kalibotan, migamit sa tanang paagi sa pagpatik, dili lamang sa karaang tradisyonal nga paagi, kondili sa kinabag-ohan ug labing mauswagong paagi, ug bug-os nga naggamit niini diha sa ilang Kristohanong pagsangyaw. Sa pagbuhat niini ilang gigamit pag-ayo ang pinanid nga basahon nga karon gigamit na sa tibuok kalibotan. Ang ilang ebanghelyo dili usa ka pribado, tinagong misteryo, kondili usa ka ebanghelyo nga kinahanglang imantala diha sa mga atop sa balay, ug gihimo nilang buluhaton ang pagtuman sa karaang mensahe sa mga manalagna, 'Imantala ang maayong balita.' Siyempre, ang pagsulat sa tagsatagsa ka ebanghelyo hinungdanon kaayo, apan ang paghipos niini, duyog sa pagpatik niini ingong usa ka koleksiyon, sa pagkatinuod maoy lahi nga buhat, ug usa ka buhat nga halos sama ka hinungdanon sa pagsulat sa pipila niini."—Tan-awa usab ang *Encyclopædia Britannica,* 1971, Tomo 3, p. 922.

Pinasukad sa gipamulong ni Propesor Sanders (gipatik diha sa *University of Michigan Quarterly Review,* 1938, p. 109), gilatid ni Propesor Goodspeed diha sa iyang basahon (p. 71) ang usa ka talaan nga nagtandi sa mga kaplag sa klasikal ug sa Kristohanong mga sinulat sa ikaduha, ikatulo, ug ikaupat nga siglo K.P., bahin sa gidaghanon sa mga tipik sa linukot nga mga basahon ug sa *codex,* o pinanid nga mga basahon, nga makaplagan diha sa matag grupo:

	KLASIKAL		KRISTOHANON	
Siglo	Linukot	Codex	Linukot	Codex
II			1?	4
III	291	20	9?	38
IV	26	49	6?	64

Labot sa unang mga Kristohanon ingong magpapatik sa mga basahon, si Propesor Goodspeed miingon (p. 78): "Dili lamang kay sila nakanunot sa ilang panahon labot niining mga butanga, kondili sila abante pa gani labot niini, ug ang mga magpapatik sa misunod nga mga siglo misunod kanila." Siya dugang miingon (p. 99): "Ang pagpatik sa Bibliya mao ang nakaaghat sa pagkaugmad sa pinanid nga basahon alang sa pagpanulat niadtong ikaduhang siglo, ug ang pagpatik sa Bibliya mao ang nakaaghat sa imbensiyon sa pag-imprenta."

Si Propesor Goodspeed mapangahasong miingon (p. 81): "Ang matukion nga komento sa II Tim. 4:13 'Dad-a . . . ang mga basahon, ilabina ang mga pergamino,' (ang Gregong mga pulong maoy *biblia, membranas*) magpahunahuna sa usa kon ang biblia nga gipasabot mao ba ang mga linukot nga basahon sa Hudiyohanong kasulatan, ug ang membranai mao ba ang mas bag-ong pinanid nga mga basahon nga naggikan sa mga Kristohanon—ang mga ebanghelyo ug kang Pablo. Ang argumento ni Propesor Sanders kusganong mipunting nga sa amihanan sa Mediteranyo, ang pinanid nga mga basahon sa sinugdan lagmit gayod nga gama sa pergamino."

Mga Ginamit na nga mga Sulatanan (*Palimpsest*). Tungod sa kamahal o kanihit sa mga sulatanan, kini usahay gamiton pag-usab. Ang mga manuskrito usahay papasan ug mga sinulat pinaagi sa pagkuskos, pagnusnos ginamit ang espongha, o sa paggamit sa lainlaing paagi sa pagpapas sa orihinal nga sinulat kutob sa mahimo. Sa papiro, ang pagnusnos ginamit ang espongha himoon kon ang tinta bubag-o pa; apan kon ang tinta dugay na, ang karaang sinulat kurusan, o ang luyo nga bahin sa materyales mao ang gamitong sulatanan. Diha sa pipila ka *palimpsest,* tungod sa klima ug sa ubang mga kahimtang, ang orihinal nga sinulat lagmit tin-aw pang masabtan. Lakip

niini ang daghang manuskrito sa Bibliya, nga ang iladong pananglitan mao ang Codex Ephraemi nga nasapawan sa lagmit ika-12 nga siglong sinulat apan sa orihinal naundan sa usa ka bahin sa Hebreohanon ug Gregong Kasulatan nga gituohang sukad pa sa ika-5 nga siglo K.P.

Ubang mga Basahon nga Gihisgotan sa Bibliya. Daghang dili-inspiradong mga basahon ang gihisgotan sa Bibliya. Ang pipila maoy mga reperensiya alang sa inspiradong mga magsusulat. Ang uban mopatim-aw nga maoy mga basahon nga gihipos gikan sa mga rekord sa estado. Lakip niini mao ang mosunod:

Basahon sa Mga Gubat ni Jehova. Gikutlo ni Moises diha sa Numeros 21:14, 15, kining basahona sa walay duhaduha maoy usa ka kasaligan nga rekord o kasaysayan bahin sa mga gubat sa katawhan sa Diyos. Lagmit kini nagsugod sa malamposong pagpakiggubat ni Abraham batok sa upat ka magkaalyadong mga hari nga nagbihag kang Lot ug sa iyang pamilya.—Gen 14:1-16.

Basahon ni Jasar. Kini nga basahon gihisgotan sa Josue 10:12, 13, diin kini naghisgot sa pangamuyo ni Josue nga pahunongon ang adlaw ug ang bulan sa panahon sa iyang pagpakig-away sa mga Amorihanon, ug sa 2 Samuel 1:18-27, diin gitagik ang usa ka balak nga gitawag ug "Ang Pana," usa ka awit sa pagbangotan alang kang Saul ug Jonatan. Busa, gituohan nga ang maong basahon maoy usa ka koleksiyon sa mga balak, awit, ug ubang mga sinulat. Sa walay duhaduha gikaikagan pag-ayo ang kasaysayan niini ug kini kaylap nga naapod-apod taliwala sa mga Hebreohanon.

Ubang makasaysayanhong mga sinulat. Daghang ubang dili-inspirado nga makasaysayanhong mga sinulat ang gihisgotan sa mga basahon sa Mga Hari ug sa Mga Cronicas, usa niini mao ang "basahon sa mga kalihokan sa mga adlaw sa mga hari sa Israel." (1Ha 14:19; 2Ha 15:31) Ang "basahon sa mga kalihokan sa mga panahon sa mga hari sa Juda" mao ang katugbang niini alang sa mga hari sa habagatang gingharian, sugod sa anak nga lalaki ni Solomon nga si Rehoboam. Gihisgotan kini sa 15 ka beses. (1Ha 14:29; 2Ha 24:5) Ang laing rekord sa pagmando ni Solomon gihisgotan sa 1 Hari 11:41 ingong ang "basahon sa mga kalihokan ni Solomon."

Sa paghipos ug sa pagsulat sa Mga Cronicas human sa pagkadestiyero, si Esdras naghisgot sa labing menos 14 ka higayon sa ubang mga tinubdan, lakip sa "Basahon sa mga Hari sa Israel," sa "talaan sa kalihokan sa mga adlaw ni Haring David," ug sa "Basahon sa mga Hari sa Juda ug sa Israel." (1Cr 9:1; 27:24; 2Cr 16:11; 20:34; 24:27; 27:7; 33:18) Si Esdras naghisgot usab sa mga basahon sa nangaging inspiradong mga magsusulat. (1Cr 29:29; 2Cr 26:22; 32:32) Gihisgotan ni Esdras nga ang ubang mga manalagna ni Jehova mihimog sinulat nga mga rekord nga wala mapreserbar diha sa inspiradong Balaang Kasulatan. (2Cr 9:29; 12:15; 13:22) Ang usa ka "basahon sa mga kalihokan sa mga panahon" gihisgotan ni Nehemias. (Neh 12:23) Ang mga rekord sa kagamhanan sa Persia gihisgotan sa Bibliya. Niini gilakip ang mga taho sa mga pag-alagad ngadto sa hari, sama sa pagbutyag ni Mardokeo sa usa ka planong pagpatay.—Esd 4:15; Est 2:23; 6:1, 2; 10:2.

Ang maalamong magsusulat sa Ecclesiastes nagpasidaan batok sa walay kataposang paggamag mga basahon nga produkto sa kalibotanong pangatarongan ug kasukwahi sa diyosnong kaalam, mga basahon nga wala magsilsil sa kahadlok sa matuod nga Diyos ug sa pagtuman sa iyang mga sugo. (Ecc 12:12, 13) Usa ka pananglitan niini makaplagan sa Efeso, diin kaylap ang espiritismo ug demonismo. Human isangyaw ang maayong balita bahin kang Kristo, ang mga magtutuo nagdala sa ilang mga basahon sa salamangka ug nagsunog niini diha sa publiko, ug ang banabanang bili niini maoy 50,000 ka pirasong plata (kon denario, $37,200).—Buh 19:19.

Sa Exodo 17:14 makita ang sugo ni Jehova sa pagsulat diha "sa basahon" sa iyang paghukom batok kang Amalek, nga nagpaila nga ang mga sinulat ni Moises, ang unang mga sinulat nga nailhang inspirado, gisugdan na sa pagsulat niadtong 1513 W.K.P.

Ang ubang mga paghisgot sa Bibliya o sa mga bahin niini mao: "Ang basahon sa pakigsaad," dayag nga naundan sa mga balaodnon nga gilatid diha sa Exodo 20:22 hangtod sa 23:33 (Ex 24:7); ug ang "linukot nga basahon," ang Hebreohanong Kasulatan.—Heb 10:7.

Mahulagwayong Paggamit. Sa daghang higayon ang "basahon" gigamit nga mahulagwayon, sama sa mga ekspresyon nga "imong basahon" o basahon sa Diyos (Ex 32:32), "basahon sa handomanan" (Mal 3:16), ug "basahon sa kinabuhi" (Flp 4:3; Pin 3:5; 20:15). Mopatim-aw nga sa panguna kining tanan managsama ra, sa ato pa, kining tanan maoy "basahon" sa Diyos sa handomanan alang sa paghatag ug ganti nga kinabuhing walay kataposan (sa langit o sa yuta) ngadto sa mga tawo kansang mga ngalan nahisulat diha niini. Dayag nga adunay mga kondisyon ang pagtala sa mga ngalan diha sa "basahon" sa Diyos, sanglit gipaila sa Kasulatan nga ang ngalan sa usa ka tawo mahimong "papason" gikan niini. (Ex 32:32, 33; Pin 3:5) Busa ang ngalan sa usa ka tawo magpabilin lamang diha sa basahon kon siya magpadayon nga matinumanon.—Tan-awa ang KINABUHI.

BASAN [lagmit, Tabunok (Walay Bato) nga Patag]. Usa ka dakong rehiyon sa S sa Dagat sa Galilea. Ang gibanabanang mga utlanan sa Basan mao ang Bukid sa Hermon sa A, ang bukirong rehiyon sa Bukid sa Hauran (Jebel ed Druz) sa S, ang Gilead sa H, ug ang mga bungtod nga anaa sa utlanan sa sidlakang kiliran sa Dagat sa Galilea dapit sa K. —Deu 3:3-14; Jos 12:4, 5.

Ang dakong bahin sa Basan nahimutang ibabaw sa usa ka patag sa bukid, nga may aberids nga gihabogon nga mga 600 m (2,000 p). Sa katibuk-an patag ang yuta, apan may pipila ka tagaytay diha niini nga sa sinugdan maoy mga bolkan nga daghag bantilis, itom nga basaltong bato, nga kusog mosuhop ug umog. Anapogon ug pula-kapehon ang yuta. Ang tubig ug ang natunaw nga niyebe nga modagayday gikan sa Bukid sa Hermon nakatabang sa paghimo sa tibuok rehiyon nga usa ka maayo kaayong dapit sa agrikultura. Kay tabunok kaayo kini nga patag, nahimo kining usa ka maayong tinubdan sa mga abot ug nagtaganag maanindot nga mga sibsibanan. Sa baylo, kini nakaamot sa pagpatunghag maayong liwat sa mga baka ug mga karnero. Ang mga torong baka sa Basan ug ang mga laking karnero niini nahimong mga tema sa awit ug balak ug maoy mga simbolo sa kadagaya, kalig-on, ug kauswagan.—Deu 32:14; Eze 39:18; Sal 22:12.

Sa kinadak-ang bahin, ang kapatagan sa Basan kon tan-awon walay mga kahoy, apan ang mga tagaytay niini daghag kahoy ug may dagkong mga kahoy, tingali mga robles (nga makita gihapon sa maong dapit karong adlawa). Diha sa tagna, kining mga kahoya gigamit ingong mga simbolo sa kahalangdon. (Isa 2:13; Zac 11:1, 2) Ang Ezequiel 27:5, 6 nagpakita nga ang Fenicianhong mga tiggamag barko sa Tiro naggamit sa mga kahoyng junipero sa Senir alang sa mga tabla niini ug ang tag-as nga mga sedro gikan sa Lebanon alang sa palo niini, apan ilang gihimo ang ilang lig-ong mga bugsay gikan sa durableng mga kahoy sa Basan.

Walay duhaduha nga tungod sa katabunok ug kamabungahon sa Basan kini gihisgotan lakip sa ubang mabungahong mga dapit sama sa Carmelo ug Lebanon. (Jer 50:19; Isa 33:9) Gilakip usab paghisgot ni Jeremias ang mga bukid sa Basan uban sa Lebanon ingong usa ka bantaaw nga dapit diin makita ang katalagman nga modangat sa yuta sa mga Israelinhon tungod sa ilang pagtalikod kang Jehova. (Jer 22:20) Ang paghisgot sa "bukid sa Diyos" ug sa "bukid sa mga taluktok" sa Basan, diha sa Salmo 68:15, 16, lagmit nagtumong sa bukirong rehiyon sa Bukid sa Hauran (Jebel ed Druz). Ang Zalmon (nga gihisgotan sa Sal 68:14) tingali mao ang kinatas-ang bukid niini.

Ang rehiyon sa Basan mopatim-awng unang gihisgotan sa rekord sa Bibliya diha sa Genesis 14:5 maylabot sa mga Repaim (mga higante) sa Asterot-karnaim, kinsa gipildi sa misulong nga mga hari sa panahon ni Abraham (una pa ang 1933 W.K.P.). Sa panahon nga misulong ang mga Israelinhon (mga 1473 W.K.P.), si Og, ang hari sa Basan ug ang kataposang nahibilin nga samaghigante nga mga tawo nianang dapita, napildi ug namatay, ug ang yuta giokupar sa Israel. (Num 21:33-35; Deu 3:1-3, 11; Jos 13:12) Ang tribo ni Manases nakadawat sa Basan ingong panulondon, bisan tuod nga sa ulahi, may pipila ka sakop sa tribo ni Gad nga mipuyo sa habagatang bahin niini. —Jos 13:29-31; 17:1, 5; 1Cr 5:11, 16, 23.

Ang pangunang mga siyudad sa Basan mao kini: ang Astarot (usa ka siyudad ni Og ug sa ulahi nahimong usa ka Levihanong siyudad), ang Edrei (ang utlanang siyudad diin gipildi sa Israel si Og), ang Golan (nga nahimo usab nga usa ka Levihanong siyudad ug usa sa tulo ka siyudad nga dalangpanan sa S sa Jordan), ug ang Saleca. (Deu 4:41-43; Jos 9:10; 12:4, 5; 20:8, 9; 1Cr 6:64, 71) Sa rehiyon sa Argob lamang dihay 60 ka pinarilang mga siyudad, ug ang mga kagun-oban sa karaang mga lungsod makita gihapon sa tibuok dapit karong adlawa.—Deu 3:3-5; tan-awa ang ARGOB Num. 2.

Sa panahon sa paghari ni Solomon, ang Basan maoy usa sa 12 ka distrito nga gidumala sa mga luyoluyo ug gitudlo aron sa pagtaganag pagkaon alang sa mga talad sa hari.—1Ha 4:7, 13.

Diha sa dapit sa S sa Jordan, ang pangunang ruta gikan sa A paingon sa H, nga gitawag ug "dalan sa hari," maoy palatas sa Basan diha sa siyudad sa Astarot, ug tungod niini, lakip ang katabunok sa Basan ug ang kaduol niini sa Damasco, kini nahimong puntirya sa militaryong pagpanakop. Ang Basan nailog ni Haring Hazael sa Damasco panahon sa paghari ni Jehu (mga 904-877 W.K.P.), apan lagmit nga kini nabawi sa paghari ni Jehoas (2Ha 10:32, 33; 13:25) o tingali sa panahon ni Jeroboam II (mga 844-804 W.K.P.). (2Ha 14:25) Ang tibuok nga dapit gisakop ni Tiglat-pileser III sa Asirya panahon sa paghari ni Peka (mga 778-759 W.K.P.).—2Ha 15:29; 1Cr 5:26.

Human sa mga panahon sa pagkadestiyero, ang Basan nailalom sa paggahom sa Gresya ug sa ulahi nahimong usa sa pangunang mga tinubdan sa trigo sa Romanhong Imperyo. Nabahin kini sa upat ka distrito, ug gawas sa distrito sa AS nga gitawag ug Trakonite, kini nga mga distrito nagpreserbar sa pipila ka paagi sa orihinal nga mga ngalan nga naggikan sa maong dapit: ang distrito sa Gaulanitis sa K nagkuha sa ngalan niini gikan sa Golan, ang Auranitis sa H naggikan sa Hauran, ug ang

sentral nga Batanaea naggikan sa Basan. Gawas sa paghisgot sa Trakonite (Luc 3:1), ang Basan wala na hisgoti diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan. —Tan-awa ang HAURAN.

BASEMAT [Pinahumotan; Lana sa Balsamo; Sinakotan ug Yerbang-paalimyon].

1. Asawa ni Esau. Siya maoy anak nga babaye ni Elon nga Hitihanon, busa lagmit nga siya mao ra usab si Ada o kaha iyang igsoong babaye. Si Basemat maoy "tinubdan sa kapaitan" ni Isaac ug Rebeca.—Gen 26:34, 35; 27:46; 28:8; 36:2.

2. Laing asawa ni Esau, lagmit mao ra usab si Mahalat. Siya maoy anak nga babaye sa anak nga lalaki ni Abraham nga si Ismael, igsoong babaye ni Nebaiot, ug busa ig-agaw igtagsa ni Esau. Gipangasawa siya ni Esau human makita nga wala gayod kahimut-i sa iyang amahan ang iyang mga asawa nga Canaanhon. Si Basemat nanganak sa anak nga lalaki ni Esau nga si Reuel.—Gen 28: 8, 9; 36:3, 4, 10.

3. Usa ka anak nga babaye ni Solomon ug asawa ni Ahimaaz nga usa sa mga luyoluyo nga tigtagana ug pagkaon ni Solomon.—1Ha 4:7, 15.

BATA, ANAK. Ang Hebreohanon ug Gregong mga termino nga naghatag ug nagkalainlaing makatabang nga mga detalye gigamit sa pagtumong sa mga liwat sa tawo. Ang komon nga Hebreohanong termino alang sa bata maoy *ye′ledh.* (Gen 21:8) Ang kaamgid nga pulong nga *yal·dah′* nagtumong sa usa ka "batang babaye," o sa usa ka "batan-ong babaye." (Joe 3:3; Gen 34:4) Kining duha ka pulong naggikan sa lintunganayng pulong nga *ya·ladh′,* nga nagkahulogang "magpahimugso; manganak." Ang laing duha pa ka Hebreohanong mga pulong alang sa bata (*′oh·lel′* ug *′oh·lal′*) naggikan sa lintunganayng berbo nga *′ul,* nga nagkahulogang "magpasuso." (1Sa 22:19; Jer 6:11; Gen 33:13) Ang kasagaran nga Hebreohanong termino alang sa batang lalaki o batan-ong lalaki maoy *na′ar.* (Gen 19:4; Huk 8:20) Bisan pa niana, ang termino gigamit usab sa pagtumong sa mga masuso sama sa tulo-ka-bulan nga masusong si Moises. (Ex 2:6; itandi ang 2Sa 12:16.) Ang pangunang ideya sa Hebreohanong pulong nga *taph* (gagmayng mga bata; mga bata) nagtumong sa mga batang magkapandolpandol sa paglakaw. (Gen 43:8; 45:19) Lakip sa Gregong mga termino mao ang *te′knon* (anak), *te·kni′on* (minahal nga anak), *pai·di′on* (bata), ug *ar′sen* (batang lalaki). (Mat 10:21; Ju 13:33; Mat 2:8; Pin 12:13) Ang Gregong *ne′pi·os* nagtumong sa usa ka "bata" (1Co 13:11), ug ang Gregong *bre′phos* nagtumong sa usa ka masuso o sa usa ka "bata" sulod sa tagoangkan. (Luc 1:41) Usahay ang Hebreohanon ug Gregong mga pulong alang sa "anak nga lalaki" gihubad nga "anak."—Gen 3:16; Luc 20:34; tan-awa ang ANAK NGA LALAKI.

Katuyoan sa Maglalalang nga si Jehova nga modaghan ang tawhanong rasa pinaagi sa pagpahimugsog mga anak kinsa, sa baylo, mahimong mga adulto ug, sa ulahi, mahimong mga ginikanan usab. Ang sugo sa pagsanay gipahayag diha sa Genesis 1:28. Ang pagbatog mga anak maoy kinaiyanhong tinguha sa mga tawo. Ang karaang mga Israelinhon ilabinang nagtinguha sa pagpatunghag mga anak tungod sa saad sa Diyos sa paghimo kanilang usa ka gamhanang nasod ug tungod kay pinaagi kanila moabot ang binhi ni Abraham nga pinaagi kaniya ang tanang banay sa yuta magapanalangin sa ilang kaugalingon. (Gen 28:14) Ang pagbaton ug daghang anak giisip nga usa ka panalangin gikan sa Diyos. (Sal 127:3-5; 128:3-6) Ang pagkaapuli giisip nga usa ka kaulawan.—Gen 30:23.

Sa kapanahonan sa Bibliya ang pagkatawo sa usa ka batang lalaki mas makapalipay nga okasyon kay sa pagkatawo sa usa ka batang babaye, bisan tuod diha sa banay ang anak nga babaye ug anak nga lalaki parehong gihigugma sa mga ginikanan. Mas gipalabi ang anak nga lalaki tungod kay pinaagi niini matino nga magpadayon ang kaliwat ug ngalan sa banay, ug matino nga magpabilin ang kabtangan sa banay. Ang pagpalabi sa anak nga lalaki gipakita usab tungod kay ang yugto sa pagputli nga gisugo sa Balaod alang sa nahimugsong mga anak nga babaye maoy duha ka pilo. (Lev 12:2-5) Ang panganay nga anak nga lalaki maoy iya ni Jehova ug kinahanglang tubson pinaagi sa usa ka halad.—Ex 13:12, 13; Num 18:15.

Sa karaang panahon, ang bata, sa pagkahimugso, hugasan una ug tubig, dayon hilogan ug asin. (Eze 16:4) Gibuhat kini aron ang panit mouga, mohugot, ug motigson. Ang panglimin nga mga panapton o mga bakbak iputos pag-ayo sa bata. (Job 38:9; Luc 2:12) Ang inahan magpasuso niini sulod sa duha ug tunga o tulo ka tuig, o mas dugay pa niana. Ubos sa talagsaong mga kahimtang, sama pananglit kon himalatyon ang inahan o dili makapatunghag gatas, gigamit ang mga iwa.

Sa unang kasaysayan, inigkahimugso sa mga anak, kini paganganlan sa amahan (Gen 5:29; 16:15; 21:3; 35:18) o kaha sa inahan (Gen 4:25; 29:32; 1Sa 1:20), apan sa ulahing kapanahonan sa Israel, ang mga batang lalaki paganganlan panahon sa pagtuli niini, nga himoon sa ikawalong adlaw. (Luc 1:59; 2:21) Usahay ang usa ka batang lalaki nganlan sumala sa ngalan sa iyang amahan, apan kasagaran kini nga ngalan gihatag tungod sa mga panghitabo sa wala pa o sa panahon sa pagpanganak, o kini maoy usa ka ngalan nga naglangkit

sa ngalan ni Jehova. Sa paglabay sa panahon, ang pipila ka ngalan nahimong naandan na lamang ug wala nay kalangkitan sa orihinal nga kahulogan niini.

Lainlaing paagi ang gigamit sa mga inahan sa pagdala sa ilang mga bata. Usahay ang bata babahon o pas-anon. Si Jehova pinaagi ni Isaias naghisgot sa mga inahan nga nagsabak sa ilang mga bata, nagpas-an o nagsung-ay kanila, o nagsampila kanila. (Isa 49:22; 66:12) Dugang pa, ang mga pulong ni Moises nagpakita nga ang mga bata gikugos.—Num 11:12.

Ang mga batang lalaki sa panguna giatiman sa inahan hangtod sa edad nga singko anyos. Siyempre, ang amahan may pangunang kaakohan sa pagtudlo sa bata bahin sa Kasulatan sukad sa pagkamasuso niini, ug ang inahan motabang. (Deu 6:7; Pr 1:8; Efe 6:4; 2Ti 3:15) Samtang nagdako ang mga bata sila hatagan ug mapuslanong pagbansay sa amahan labot sa pagpanguma, pagbuhig mga hayop, o usa ka trabaho sama sa pagpamanday. Si Jose ug David maoy batan-ong mga magbalantay sa karnero.—Gen 37:2; 1Sa 16:11.

Ang mga batang babaye maoy ilalom sa direktang pag-atiman sa inahan, siyempre, ubos usab sa pagdumala sa amahan. Samtang anaa sa balay sila gitudloan sa mga buluhaton sa balay nga mapuslanon kaayo inigkahamtong nila. Si Raquel maoy usa ka magbalantay sa karnero. (Gen 29:6-9) Ang batan-ong mga babaye nagtrabaho sa mga umahan sa panahon sa pagpangani (Ru 2:5-9), ug ang dalagang Sulamita nag-ingon nga ang iyang mga igsoong lalaki naghimo kaniyang magbalantay sa kaparasan.—Aw 1:6.

Ang kabataan sa Israel maglipaylipay ug maglingawlingaw usab, usahay magduladula sa tiyanggihan, magsundog sa mga butang nga ilang nakita nga gibuhat sa mga edaran.—Mat 11:16, 17; Zac 8:5.

Apan ang maayong pagkabansay nga mga batan-ong Israelinhon nahinumdom sa ilang Maglalalang sa mga adlaw sa ilang pagkabatan-on, ug ang uban nahimong iyang mga alagad. Si Samuel ingong usa ka bata gigamit sa pag-alagad kang Jehova didto sa tabernakulo. (1Sa 2:11) Si Jesus matinguhaon kaayo sa pag-alagad sa iyang Amahan sa dihang siya 12 anyos pa lamang, nga nagtuon kutob sa iyang mahimo pinaagi sa pagpakigsulti sa mga magtutudlo didto sa templo. (Luc 2:41-49) Ang Hebreohanong batang babaye, nga may dakong pagtuo kang Jehova ug sa iyang manalagna nga si Eliseo, mao ang nagsulti kang Naaman nga moadto kang Eliseo aron mamaayo sa iyang sanla. (2Ha 5:2, 3) Sa Salmo 148:12, 13 ang mga batang lalaki ug babaye gisugo sa pagdayeg kang Jehova. Tungod kay sila nabansay sa Bibliya, ang mga batang lalaki misinggit sa dihang ilang nakita si Jesus didto sa templo, nga nag-ingon: "Luwasa, kami nagaampo, ang Anak ni David!" ug gidayeg sila ni Jesus.—Mat 21:15, 16.

Ang mga ginikanan mao ang may mga kaakohan sa pag-edukar ug sa pagbansay sa ilang mga anak, sila mao ang mga magtutudlo ug mga tiggiya, pinaagi sa pulong ug sa panig-ingnan. Ang programa sa edukasyon maoy ingon sa mosunod: (1) Gitudlo ang pagkahadlok kang Jehova. (Sal 34:11; Pr 9:10) (2) Gisugo ang bata sa pagpasidungog sa iyang amahan ug inahan. (Ex 20:12; Lev 19:3; Deu 27:16) (3) Ang disiplina o instruksiyon sa Balaod, ang mga sugo ug mga pagtulon-an niini, ug ang edukasyon maylabot sa mga kalihokan ug sa gibutyag nga mga kamatuoran bahin kang Jehova masibotong gisilsil diha sa daling matudloan nga mga kaisipan sa mga bata. (Deu 4:5, 9; 6:7-21; Sal 78:5) (4) Ang pagtahod sa edarang mga tawo gipasiugda. (Lev 19:32) (5) Ang kahinungdanon sa pagkamasinugtanon gitisok pag-ayo diha sa hunahuna sa mga bata. (Pr 4:1; 19:20; 23:22-25) (6) Gipasiugda ang mapuslanong pagbansay alang sa pagkinabuhi inigkadagko na, sama sa pagtudlo sa mga batang babaye sa mga buluhaton sa balay, o sa pagtudlo sa mga batang lalaki sa trabaho sa amahan o sa ubang mga trabaho. (7) Gitudlo ang pagbasa ug pagsulat.

Human sa pagkadestiyero didto sa Babilonya, dihay gitukod nga mga sinagoga sa kadaghanang mga siyudad, ug sa ulahing kapanahonan ang mga batang lalaki gitudloan sa mga magtutudlo didto. Dugang pa, gihatag ang relihiyosong instruksiyon sa dihang dad-on sa mga ginikanan ang ilang mga anak sa pagtambong nila sa mga panagkatigom nga gihimo alang sa pagsimba ug pagdayeg kang Jehova. (Deu 31:12, 13; Neh 12:43) Ang mga ginikanan ni Jesus nagdala kaniya ngadto sa Jerusalem alang sa Paskuwa. Sa ilang pagpamauli, ilang nabiyaan siya ug nakaplagan siya didto sa templo, "nga naglingkod taliwala sa mga magtutudlo ug nagpatalinghog kanila ug nangutana kanila."—Luc 2:41-50; tan-awa ang EDUKASYON.

Kon pananglitan ang usa ka anak mahimo gayong rebelyoso ug dili magpatul-id human sa sublisubling mga pagpasidaan ug sa gikinahanglang pagdisiplina, himoon ang usa ka mas grabe nga pagsilot. Ang anak dalhon atubangan sa mga ansiyano sa siyudad, ug human sa pagpanghimatuod sa mga ginikanan nga siya usa ka maglalapas nga dili gayod magpatul-id, ang delingkuwenteng anak silotan sa kamatayon pinaagi sa pagbato. Dayag nga himoon kini nga kahikayan alang sa usa ka anak nga saylo na sa pangedarong isipon nga usa ka bata, kay kini siya gihubit diha sa Kasulatan ingong "ulit ug palahubog." (Deu 21:18-21) Ang

anak nga modapat sa iyang amahan o inahan, o manghimaraot sa iyang mga ginikanan, pagapatyon. Ang katarongan sa maong bug-at nga pagsilot maoy aron nga ang nasod mawad-an ug daotan gikan sa ilang taliwala ug aron "ang tibuok Israel makadungog ug mahadlok gayod." Busa, ang bisan unsang kiling sa pagkadelingkuwente sa mga batan-on o sa pagkawalay-pagtahod sa awtoridad sa mga ginikanan diha sa nasod masanta gayod pinaagi sa silot nga ipahamtang sa mga makasasala. —Ex 21:15, 17; Mat 15:4; Mar 7:10.

Ang usa ka grupo sa mga batang lalaki nagpakitag hilabihang pagkawalay-pagtahod ngadto sa tinudlo sa Diyos nga si manalagnang Eliseo ug sila nagyagayaga kaniya, nga misinggit: "Tungas, upaw! Tungas, upaw!" Buot nila nga si Eliseo, kinsa nagsul-ob sa pamilyar nga besti ni Elias, motungas ngadto sa Bethel o kaha mahanaw gikan sa yuta ingon sa gituohang gihimo ni Elias. (2Ha 2:11) Dili nila buot nga makita siya didto. Sa kataposan si Eliseo milingi ug gipanghimaraot sila sa ngalan ni Jehova. "Unya duha ka bayeng oso ang nanggula gikan sa kakahoyan ug nagkuniskunis sa kap-atagduha ka bata."—2Ha 2:23, 24.

Gitagna ni Jesus nga ang mga anak motindog batok sa mga ginikanan ug ang mga ginikanan batok sa ilang mga anak tungod sa ilang gipiling baroganan ingong iyang mga sumusunod. (Mat 10:21; Mar 13:12) Gitagna ni apostol Pablo nga ang pangunang mga suliran nga magtimaan sa "kataposang mga adlaw" maglakip sa mga anak nga dili-masinugtanon sa ilang mga ginikanan ug sa kawalay kinaiyanhong pagbati.—2Ti 3:1-3.

Sa paglatid sa mga kuwalipikasyon alang sa mga magtatan-aw ug sa ministeryal nga mga alagad diha sa Kristohanong kongregasyon, si apostol Pablo espesipikong naghisgot nga ang mga lalaki nga pilion alang niini nga mga katungdanan kinahanglang adunay "mga anak nga magtutuo nga walay ikasumbong sa unodnong pagpatuyang ni sa pagkamasupilon," ug sila kinahanglang magpasakop uban ang bug-os nga kaugdang; kay, matod ni Pablo, "sa pagkatinuod kon si bisan kinsa dili makamao sa pagdumala sa iyang kaugalingong panimalay, unsaon man niya pag-atiman sa kongregasyon sa Diyos?"—Tit 1:6; 1Ti 3:4, 5, 12.

Awtoridad sa Ginikanan. Daghan ang nalakip sa awtoridad sa mga ginikanan, ilabina ang amahan sa banay. Samtang buhi pa ang amahan ug makaarang sa pagdumala sa panimalay, ang mga anak kinahanglang magpasakop kaniya. Apan, kon ang anak nga lalaki sa kataposan magtukod na ug kaugalingong panimalay, nan siya ang mahimong ulo sa iyang kaugalingong panimalay. Ang mga anak mahimong ibaligya sa amahan ngadto sa temporaryo nga pagkaulipon ingong bayad sa mga nautang. (Ex 21:7; 2Ha 4:1; Mat 18:25) Dako gayod ang awtoridad sa usa ka amahan sa iyang anak nga babaye nga tungod niana siya makahimo sa pagnulo sa panaad nga gihimo sa iyang anak nga babaye. Bisan pa niana, ang iyang awtoridad dili magamit sa pagdili sa iyang anak nga babaye nga mosimba kang Jehova o sa pagpahinabo kaniya sa paglapas sa kasugoan ni Jehova, tungod kay ang amahan ingong membro sa nasod sa Israel gipahinungod sa Diyos ug bug-os nga nailalom sa Balaod sa Diyos. (Num 30:3-5, 16) Ang awtoridad sa ginikanan makita usab diha sa kaminyoon sanglit ang mga ginikanan mao ang mopili ug mga asawa alang sa ilang mga anak nga lalaki o mohimog mga kahikayan alang sa kaminyoon. (Gen 21:21; Ex 21:8-11; Huk 14:1-3) Ang biyuda o diborsiyada makabalik ngadto sa balay sa iyang amahan ug magpasakop na usab kaniya.—Gen 38:11.

Naggikan sa amahan ang mga katungod sa panulondon. Sa pagkahimugso sa kaluha, gikinahanglan ang pag-amping pag-ayo aron mailhan ang bata nga unang migula gikan sa inahan (Gen 38:28), sanglit ang panganay nga anak nga lalaki makadawat ug dobleng bahin sa panulondon sa iyang amahan, samtang ang laing anak nga lalaki makadawat lamang ug usa ka bahin. (Deu 21:17; Gen 25:1-6) Sagad ang magulang nga anak nga lalaki maoy moabaga sa pagsuportar sa mga babaye diha sa banay human mamatay ang iyang amahan. Pinaagi sa pagtuman sa kahikayan nga minyoan sa suod nga kabanay ang nabiyudang asawa, ang anak nga lalaki nga matawo pinaagi niini nga kaminyoon padak-on ingong anak sa namatay nga bana ug makapanunod sa iyang kabtangan.—Deu 25:6; Ru 4:10, 17.

Mahulagwayong mga Paggamit. Lapad ug kahulogan ang mga pulong nga "anak" ug "mga anak" ingon sa paggamit niini sa Bibliya. Ang mga kaliwat sa Israel gihisgotan ingong "mga anak diha sa unod," ug gihisgotan usab ni Isaias ingong "mga anak sa kalapasan" tungod sa ilang rebelyosong mga dalan batok kang Jehova. (Rom 9:8; Isa 57:4) Sa mga adlaw sa mga apostoles, ang daotang mga tawo giklasipikar ingong "mga anak nga tinunglo" ug "mga anak sa Yawa." (2Pe 2:14; 1Ju 3:10) Sa kasukwahi, ang mga tawong nagpakitag pagtuo kang Kristo ug nahimong mga inanak-sa-espiritu gitawag nga "mga anak sa Diyos." (Ju 1:12; Rom 8:16) Ang mga tinun-an sagad nga gitawag ug mga anak.—Ju 13:33; Heb 2:13.

Ang mga tawong nakapribilehiyo nga banhawon gikan sa mga patay gihisgotan ingong "mga anak sa pagkabanhaw" (Luc 20:36); dugang pa, kadtong kaubang mga manununod ni Kristo maoy "mga anak pinaagi sa saad" (Rom 9:8) o mga anak "sa babayeng gawasnon" (Gal 4:31). Ang tanan nga nag-

tinguhang makabaton ug kinabuhi sa Gingharian sa langit kinahanglang magpakitag mga hiyas nga sama sa mga hiyas sa bata sama sa pagkamapaubsanon, pagkamadinawaton, ug pagsalig. (Mat 18:2-4) Ang mga lalaki ug mga babaye nga naningkamot nga magmasinugtanon sa Diyos pinaagi sa pagpasidlak sa kahayag sa kamatuoran diha sa ilang mga kinabuhi gihubit ingong "masinugtanong mga anak" ug ingong "mga anak sa kahayag."—1Pe 1:14; Efe 5:8.

Gitambagan ni Pablo ang kongregasyon sa Corinto ingong iyang mga anak, nga "magpasangkad" sa pagmahal; una pa niini iyang gidasig sila nga dili magpakabata sa mga gahom sa pagsabot.—2Co 6:13; 1Co 14:20.

BATA NGA ILO-SA-AMAHAN. Kay walay lalaki sa balay nga mosuportar kanila ug manalipod sa ilang mga katungod, ang bata nga ilo-sa-amahan, o ilong tuwapos, ug babayeng balo lagmit dali kaayong mabiktima sa pagpanglupig ug mga kalisdanan. Busa, adunay probisyon ang Balaod alang sa ilang kaayohan, nga nagtino sa hustisya alang sa batang ilo-sa-amahan, sa babayeng balo, ug sa langyawng pumoluyo ug naglakip usab sa mga probisyon alang sa ilang panginahanglan. (Ex 22:22-24; Deu 24:17) Ang mga hagdawonon diha sa kaumahan, sa punoan sa olibo, ug sa parasan ibilin alang niini nga mga kabos. (Deu 24:19-21) Gipaabot kanila ang usa ka linaing pagdapit aron makig-ambit sa dagayang tinuig nga Pista sa Pagpanghipos sa mga Abot (Pista sa mga Balongbalong), nga niana sila makapahimulos sa kasadya sa maong pagsaulog. (Deu 16:9-14) Sa matag tulo ka tuig ang linaing ikapulo nga sagad kaonon sa mga Israelinhon sa Jerusalem ibutang sa sulod sa mga ganghaan sa mga siyudad nga ilang gipuy-an. Gikan niini nga ikapulo ang batang ilo-sa-amahan adunay katungod nga makabaton ug bahin.—Deu 14:28, 29; 26:12, 13.

Nganong hinungdanon ang pagpakitag mahigugmaong kahingawa alang sa mga ilo taliwala sa mga alagad sa Diyos?

Sanglit ang mga namatyan ug walay panalipod daling mapasagdan, si Jehova naggamit sa ekspresyong "bata nga ilo-sa-amahan" sa paghubit kon unsa ka dako ang pagkamatarong nga nahuptan sa Israel o kon unsa ka layo ang ilang pagsimang gikan niini. Sa dihang ang nasod himsog sa espirituwal, ang batang ilo-sa-amahan giatiman. Sa dihang ang hustisya gituis diha sa yuta, ang batang ilo-sa-amahan gipasagdan gayod, ug kini nahimong simtoma sa pagkadunot sa nasod. (Sal 82:3; 94:6; Isa 1:17, 23; Jer 7:5-7; 22:3; Eze 22:7; Zac 7:9-11; Mal 3:5) Gitunglo ni Jehova kadtong nagdaogdaog sa batang ilo-sa-amahan. (Deu 27:19; Isa 10:1, 2) Gihubit ni Jehova ang iyang kaugalingon ingong ang Manunubos (Pr 23:10, 11), Magtatabang (Sal 10:14), ug Amahan (Sal 68:5) nila. Siya ang Usa nga nagpahamtang ug paghukom alang kanila (Deu 10:17, 18), nagpakita kanilag kaluoy (Os 14:3), naghatag kanilag kahupayan (Sal 146:9), ug nagtipig kanilang buhi.—Jer 49:11.

Usa sa mga ilhanan sa matuod nga Kristiyanidad mao ang pagpakitag konsiderasyon sa mga nagbangotan tungod sa pagkamatay sa bana o mga ginikanan. Ang tinun-an nga si Santiago misulat sa mga Kristohanon: "Ang dagway sa pagsimba nga hinlo ug wala mahugawi sa panglantaw sa atong Diyos ug Amahan mao kini: ang pag-atiman sa mga ilo ug sa mga babayeng balo sa ilang kasakitan, ug ang pag-amping sa kaugalingon nga dili mahugawan sa kalibotan."—San 1:27.

Ang Gregong pulong alang sa ilo (*or·pha·nos'*) gigamit sa mahulagwayong diwa diha sa Juan 14:18 ug gihubad sa lainlaing paagi ingong "biniyaan" (*AS*), "nagminghoy" (*Mo*), "walay higala" (*AT*), ug "nagbangotan" (*NW; Yg*).

BATANG LALAKI. Tan-awa ang BATA, ANAK; ANAK NGA LALAKI.

BATH. Usa ka sukod sa butang nga likido nga maoy ikanapulo sa usa ka *homer* (*cor*) ug katumbas sa *ephah* nga sukod sa butang nga mala. (Eze 45:10, 11, 14) Pinasukad sa nakaplagang mga tipak sa banga nga mabasa ang terminong *"bath"* nga gisulat diha sa karaang Hebreohanon nga mga karakter, gibanabana nga ang *bath* nga sukod katumbas sa 22 L (5.81 gal).

BATO. Usa ka materyales nga kasagarang gigamit sa pagpanukod. Ang kalig-on niini nakatabang ug dako sa mga arkeologo sa pagbaton ug kahibalo sa nangaging kapanahonan. Ang mga templo, palasyo, monyumento, ug ubang mga estruktura nga bato gitukod sa mga Ehiptohanon, Asiryanhon, ug sa ubang kanasoran. Ang kadaghanan niini nga mga tinukod maoy mga larawan ug mga inskripsiyon nga naghisgot sa mga panghitabo, naghubit sa mga kadaogan, ug naghulagway sa mga kostumbre, nga naghatag ug katinawan sa ilang kasaysayan ingon man usab sa ilang inadlawng pagkinabuhi. Ang mga Hebreohanon kasagarang migamit ug mga bato alang sa mga tinukod (Lev 14:40, 41), mga paril (Neh 4:3; Pr 24:31), mga halaran (Ex 20:25), mga galingan nga bato (Huk 9:53), mga sudlanan ug tubig (Ju 2:6), mga igtitimbang nga bato (Pr 16:11), sa pagtabon

sa mga atabay, mga langob, ug sa mga lubnganan (Gen 29:8; Jos 10:18; Ju 11:38), ingon man usab sa daghan pang ubang mga katuyoan. Bisan pa niana, ang mga Hebreohanon wala magtukod ug mga monyumento nga may pinaugdong mga kinulit nga hulagway, sama sa gihimo sa paganong mga nasod; busa diyutay lamang ang nahibaloan maylabot sa ilang panagway, sa tukmang estilo sa ilang pamesti, ug uban pa. Apan ang Bibliya nagtaganag mas dagayang impormasyon bahin sa kasaysayan sa Israel, sa ilang paagi sa pagkinabuhi, ug sa ilang mga kinaiya kay sa nianang gitagana sa nahibiling mga bato sa bisan unsang uban pang mga nasod.

Ang pagtabas ug mga bato maoy usa ka kabatid nga ugmad na kaayo. (2Sa 5:11; 1Ha 5:18) Ang mga bato nga gigamit sa pagtukod sa templo ni Solomon sa Jerusalem gitabas na didto sa kubkobanan aron kini mapahaom sa dapit nga gitukoran sa templo nga dili na tabason pa.—1Ha 6:7.

Ang Kasulatan sumala sa pagkasulat niini sa Hebreohanon nagpalahi tali sa usa ka bato o dakong piraso sa bato (*tsur*) ug sa dakong bato (*se′la‛*). Kining duha ka termino gigamit sa literal ug sa mahulagwayong paagi diha sa Kasulatan. Kining duha makaplagan sa paralelismo sa 2 Samuel 22:2, 3 ug Salmo 18:2: "Si Jehova mao ang akong dakong bato . . . Ang akong Diyos mao ang akong bato."

Ang Bibliya nagpreserbar sa mga ngalan sa pipila ka dagkong bato. Pananglitan, ang Midianhong prinsipe nga si Oreb gipatay sa mga tawo ni Gideon didto sa usa ka bato nga gitawag ug Oreb, dayag nga ginganlan sa ingon tungod niini nga panghitabo. (Huk 7:25; Isa 10:26) Gihisgotan ang dakong bato sa Etam, diin si Samson nagpuyo sulod sa usa ka panahon (Huk 15:8), ug ang samagngipon nga dagkong mga bato nga Bozez ug Sene, diin si Jonatan ug ang iyang tigdala sa armadura miatake sa usa ka kampo sa mga Filistehanon. (1Sa 14:4, 5) Didto sa Meriba, sa kasikbit sa Kades (dihay laing Meriba duol sa Repidim sa bukirong rehiyon sa Horeb [Ex 17:7]), nga si Moises ug Aaron nasuko hangtod nga sila napakyas sa pagbalaan kang Jehova sa dihang nagpagula ug tubig gikan sa dakong bato alang sa katigoman.—Num 20:11-13; Sal 106:32, 33; tan-awa ang MASAH; MERIBA Num. 1 ug 2.

Mahulagwayong Paggamit. Ang dinihogang mga Kristohanon sa yuta gipakasama sa usa ka templo, nga si Jesu-Kristo mao ang "patukoranang bato nga pamag-ang." (Tan-awa ang BATO NGA PAMAG-ANG.) Ibabaw niining "patukoranang bato nga pamag-ang," ang dinihogan sa espiritung mga sumusunod ni Kristo "ingong buhing mga bato gitukod nga usa ka espirituwal nga balay." Ang Hudiyong relihiyosong mga pangulo, ingong "mga magtutukod" sa nasod, nagsalikway kang Jesus ingong ang "pangulong bato nga pamag-ang," ug sila nangapandol niini nga bato tungod kay sila wala magsunod sa Pulong sa Diyos.—Efe 2:19-22; 1Pe 2:4-8; Mat 21:42; Mar 12:10; Luc 20:17; Rom 9:32, 33.

Ang Gingharian sa Diyos gipakasama sa usa ka bato nga "gisapsap dili pinaagi sa mga kamot," usa ka bato nga maoy magadugmok ug magatapos sa mga gingharian nga girepresentahan sa lainlaing bahin sa larawan. Kini nga Gingharian mobarog hangtod "sa panahong walay tino."—Dan 2:34, 44, 45.

Sa Pinadayag 2:17, ang hinimayang si Kristo Jesus nagsaad mahitungod sa nagmadaogong mga Kristohanon: "Ihatag ko kaniya ang usa ka gamayng bato nga puti ["bato," *KJ*], ug sa maong gamayng bato nasulat ang usa ka bag-ong ngalan nga walay bisan kinsa nga mahibalo gawas lamang sa makadawat niini." Ang pulong dinhi nga "gamayng bato" gihubad gikan sa Gregong pulong nga *pse′phon.* Gigamit ni apostol Pablo ang maong pulong sa dihang iyang giasoy ang iyang kanhing paglutos sa mga Kristohanon, nga nag-ingon: "Mihatag ako sa akong *pag-uyon* [*pse′phon;* sa literal, (pagbotar) gamayng bato] batok kanila." (Buh 26:10) Ang gagmayng mga bato gigamit diha sa mga hukmanan sa pagpahamtang ug paghukom o sa pagpahayag ug opinyon kon ang usa ka tawo inosente ba o sad-an. Ang puti nga gagmayng mga bato gigamit aron ipahayag ang pagkainosente, pagkadili-sad-an; ang itom nga bato gigamit aron ipahayag ang pagkasad-an, pagkahinukman. Busa ang gamayng puting bato nga gihatag ngadto sa nagmadaogon mopatim-awng nagpasabot nga gihukman siya ni Jesus ingong inosente, putli, hinlo, nga nakabaton sa pag-uyon ni Kristo ingong usa ka tinun-an.—Tan-awa ang MUTYA UG BILILHONG BATO.

Sa usa ka mahulagwayong diwa ang "bato" naghubit sa mga hiyas ni Jehova ingong ang Amahan sa Israel (Deu 32:18), ingong usa ka salipdanan (2Sa 22:32, 33; Isa 17:10), ingong luwas nga hataas nga dapit ug dalangpanan sa iyang katawhan (Sal 62:7; 94:22), ug ingong ilang kaluwasan (Deu 32:15; Sal 95:1). Ang pipila midangop sa bakak nga mga diyos ingong ilang "bato." (Deu 32:37) Adunay ubang mga pananglitan diin ang "bato" nagsimbolo sa linangkob nga paagi sa usa ka dapit sa kaluwasan, panalipod, kasegurohan, ug dalangpanan. (Isa 2:10, 19, 21) Sa Isaias 8:14 si Kristo Jesus gihisgotan ingong "usa ka bato" nga niana ang "duha ka balay sa Israel" mapandol.—Itandi ang Mat 21:42-44.

Sa sambingay ni Jesus bahin sa magpupugas, ang Gregong adhetibo nga *pe·tro′des* (nga nalangkit sa nombreng *pe′tros*) gigamit sa paghubit sa

batoong mga dapit nga diha niana ang ubang mga binhi nangahulog. (Mat 13:3-5, 20) Ang *pe′tros* gigamit ingong personal nga ngalan, ang "Pedro." (Ju 1:42) Bahin sa kahulogan niini nga termino, ang *Vine's Expository Dictionary of Old and New Testament Words* (1981, Tomo 4, p. 76) nagkomento: "Ang *petros* nagtumong sa usa ka pirasong bato, usa ka nahilain nga bato, nga kasukwahi sa *petra,* nga usa ka dakong bato." Ang *Word Studies in the New Testament* nag-ingon bahin sa *pe′tros:* "Sa klasikal nga Grego kini nga pulong nagkahulogang usa ka *pirasong bato,* sama sa sinulat ni Homer, bahin kang Ajax nga naglabay ug *bato* kang Hector, . . . o bahin kang Patroclus nga naggunit ug nagtago diha sa iyang kamot ug usa ka hait nga *bato."* —Sinulat ni M. Vincent, 1957, Tomo I, p. 91.

Ang Gregong pulong nga *tra·khys′,* nga nagkahulogang "libaong" (Luc 3:5), nagtumong sa hait, gansangong kagaangan diha sa Buhat 27:29.

Ang laing Gregong pulong nga *spi·las′* dayag nga nagtumong sa usa ka bato o kagaangan nga anaa sa ilalom sa tubig. Gigamit kini ni Judas sa pagilustrar sa pipila ka tawo nga miyuhot sa Kristohanong kongregasyon nga may daotang mga motibo. Sama sa natagong mga bato nga nagpameligro sa mga barko, mao man usab, kini nga mga tawo nahimong usa ka dakong kapeligrohan ngadto sa uban sulod sa kongregasyon. Siya miingon bahin sa maong mga tawo: "Kini mao ang mga bato nga natago ilalom sa tubig diha sa inyong mga kombira sa gugma samtang sila nangombira uban kaninyo."—Jud 12.

Alang sa panaghisgot bahin sa Mateo 16:18, tan-awa ang DAKONG-BATO.

BATO NGA PAMAG-ANG. Usa ka bato nga gipahiluna diha sa usa ka kanto sa usa ka tinukod diin mag-abot ang duha ka bungbong, nga mahinungdanon kaayo sa pagdugtong ug sa pagpatapot niini. Sagad nga gitabas ingong rektanggulong mga bloke, ang mga batong pamag-ang sa naandan gipahiluna diha sa mga tumoy ug sa mga kilid nga sal-angsal-ang gikan sa patukoranan ngadto sa ibabaw o atop sa usa ka tinukod. Busa, diha sa usa ka kanto, ang kiliran sa usa ka bato makita diha sa ubos o sa ibabaw nga tumoy sa sunod nga bato.

Ang pangunang bato nga pamag-ang mao ang patukoranan nga batong pamag-ang, usa ka lig-on kaayong bato nga kasagarang gipili alang sa publikong mga tinukod ug mga paril sa siyudad. Ang patukoranan nga batong pamag-ang mahimong gamiton ingong giya samtang ipahiluna ang ubang mga bato, ug usa ka tunton ang gamiton alang niini aron nga ang mga bato tul-id nga ikapahiluna. Ang tanang uban pang bato kinahanglang ipahiuyon sa patukoranan nga batong pamag-ang aron ang tinukod maayong pagkatukod. Usahay, dagko kaayo ang patukoranan nga batong pamag-ang. Gitapot usab sa patukoranan nga batong pamag-ang ang mga bahin sa usa ka gambalay.

Ang laing hinungdanon nga batong pamag-ang mao ang "pangulong bato sa pamag-ang" (Sal 118:22), ug dayag nga kini nga ekspresyon nagtumong sa kinaibabwan ug busa maoy kinatas-an sa usa ka tinukod. Pinaagi niini ang duha ka bungbong nga mag-abot sa kanto tapoton sa ibabaw aron kini dili mabungkag ug ang tinukod dili mahagsa.

Dihay kalipay ug pagdayeg kang Jehova sa dihang gipahiluna ang patukoranan sa templo sa adlaw ni Zorobabel. (Esd 3:10, 11) Dugang pa, gitagna nga sa dihang si Zorobabel 'magpagula sa pangulong bato,' adunay mga pagsinggit labot niini nga "Pagkamakabibihag! Pagkamakabibihag!" (Zac 4:6, 7) Apan, ang kasubo ug kalaglagan nagpaabot sa Babilonya, kay si Jehova nagtagna: "Ang katawhan dili mokuha gikan kanimo ug usa ka bato ingon nga pamag-ang o bato alang sa mga patukoranan, tungod kay ikaw mahimong awaaw hangtod sa panahong walay tino."—Jer 51:26.

Mahulagwayon ug Simbolikong Paggamit. Labot sa pagkatukod sa yuta, ang Diyos nangutana kang Job: "Kinsay nagpahiluna sa bato nga pamag-ang niini?" Ang yuta, nga diha niana ang mga tawo nagpuyo ug nagtukod ug daghang bilding, gipakasama sa dako kaayong tinukod nga may batong pamag-ang. Ang pagpahiluna niini, nga dili ikapasidungog kang bisan kinsang tawo, kay ang tawo wala pa man malalang, nakaaghat sa langitnong 'mga anak sa Diyos' sa pagsinggit ug pagdayeg.—Job 38:4-7.

Ang pipila ka hubad naggamit sa "(mga) batong pamag-ang" sa paghubad sa usa ka Hebreohanong pulong (*pin·nah′*), nga adunay pangunang kahulogan nga "kanto" apan kini gigamit usab sa mahulagwayong paagi alang sa usa ka pangulo ingong "pamag-ang" sa pagdepensa o pagpaluyo, busa nagtumong sa usa ka sinaligan. Busa, sa Isaias 19:13 ang pipila ka hubad migamit ug "(mga) batong pamag-ang" (*RS; AT; AS*), samtang ang uban migamit ug "mga dakodako" (*Le*) ug "mga pangulo" (*Mo*), nga susama gayod sa *Bag-ong Kalibotang Hubad* nga naghubad niini ingong "mga sinaligan." (Tan-awa usab ang 1Sa 14:38; Zac 10:4, diin ang Hebreohanong pulong sa literal nagkahulogang "(mga) torre sa eskina," ug kini sa mahulagwayong paagi nagtumong sa inila o hinungdanong mga tawo, o mga dakodako.) Ang maong pagpadapat sa 'pamag-ang' ngadto sa usa ka sinaligan mopatim-aw nga hinungdanon tungod sa simbolikong kapadapatan sa "batong pamag-ang" diha sa Mesiyanikong tagna.

Si Jesu-Kristo gihisgotan sa Kasulatan ingong ang "patukoranang bato nga pamag-ang" sa Kristohanong kongregasyon, nga gipakasama ngadto sa usa ka espirituwal nga balay. Pinaagi kang Isaias, si Jehova nagtagna nga Siya magpahimutang sa Zion ingong usa ka patukoranan ug 'usa ka bato, usa ka sinulayang bato, ang bililhong pamag-ang sa usa ka seguradong patukoranan.' (Isa 28:16) Si Pedro nagkutlo ug nagpadapat niini nga tagna ngadto kang Jesu-Kristo labot sa "patukoranang bato nga pamag-ang" nga diha niana ang tagsatagsa ka dinihogang mga Kristohanon gitukod ingong "buhing mga bato," aron mahimong usa ka espirituwal nga balay o templo ni Jehova. (1Pe 2:4-6) Sa susama, gipakita ni Pablo nga ang mga membro sa Kristohanong kongregasyon gitukod "ibabaw sa patukoranan sa mga apostoles ug mga manalagna, samtang si Kristo Jesus mao ang patukoranang bato nga pamag-ang," diin ang tibuok tinukod nga nahiusa kaniya ug takdong nadugtong "nagatubo ngadto sa pagkahimong usa ka balaang templo alang kang Jehova," usa ka dapit alang Kaniya nga pagapuy-an pinaagi sa espiritu.—Efe 2:19-22.

Ang Salmo 118:22 nagbutyag nga ang bato nga gisalikway sa mga magtutukod nahimong "pangulong bato sa pamag-ang" (Heb., *ro'sh pin·nah'*). Si Jesus nagkutlo ug nagpadapat niini nga tagna sa iyang kaugalingon ingong ang "pangulong bato nga pamag-ang" (Gr., *ke·pha·le' go·ni'as,* pangulong bato nga pamag-ang). (Mat 21:42; Mar 12:10, 11; Luc 20:17) Maingon nga ang kinaibabwang bato sa usa ka tinukod daling makita, si Jesu-Kristo usab mao ang kinaibabwang bato sa Kristohanong kongregasyon sa mga dinihogan, nga gipakasama sa espirituwal nga templo. Si Pedro nagpadapat usab sa Salmo 118:22 ngadto kang Kristo, nga nagpakitang siya mao ang "bato" nga gisalikway sa mga tawo apan gipili sa Diyos nga mahimong "ulohan sa pamag-ang."—Buh 4:8-12; tan-awa usab ang 1Pe 2:4-7.

BATONG LESHEM. Usa ka bililhong bato nga wala mailhi nga mao ang una sa ikatulong laray sa mga mutya diha sa "tabon sa dughan sa paghukom" sa hataas nga saserdote.—Ex 28: 15, 19; 39:12.

Ang nagkalainlaing bato, sama sa *amber,* hasinto, opal, ug *tourmaline,* gituohan nga mao ra ang "batong *leshem,"* apan kini dili mapamatud-an. Busa ang *Bag-ong Kalibotang Hubad* mipalabi sa dili paghubad sa Hebreohanong pulong ingong batong *leshem.*

BATONG PORPIDO. Usa ka matang sa bato, sagad lugom-pula, purpura, o usahay berde, nga may *feldspar* nga mga kristal. Lakip sa marmol ug perlas, kini gigamit ingong bakbak sa salog sa Persianhong palasyo sa Susan sa mga adlaw ni Haring Ahasuero.—Est 1:6.

BAT-RABIM [Anak nga Babaye sa Daghan]. Diha sa Awit ni Solomon, ang mga mata sa dalagang Sulamita gipakasama sa "mga linaw sa Hesbon, sa daplin sa ganghaan sa Bat-rabim." (Aw 7:4) Ang Hesbon maoy usa ka siyudad sa teritoryo sa Gad apan gihatag ngadto sa mga Levihanon. (Jos 21:38, 39) Samtang ang pipila nagtuo nga ang ngalang Bat-rabim maoy ngalan sa usa ka ganghaan sa Hesbon nga nag-atubang sa siyudad sa Raba (modernong 'Amman) sa AS, ang uban naghunahuna nga ang Bat-rabim (nagkahulogang "Anak nga Babaye sa Daghan") gigamit nga mahulagwayon sa pagtumong sa daghag molupyo nga siyudad sa Hesbon, ug nga ang ganghaan gitawag sa ingon sanglit daghang tawo ang moagi pasulod ug pagawas sa siyudad o magtigom diha sa ganghaan. Sa palibot sa presenteng mga kagun-oban sa siyudad, may ebidensiyang nagpakita nga kaniadto dihay karaang mga linaw ug usa ka dakong pondohanan ug tubig. Ang balaknong kahubitan naghatag ug tukmang larawan sa yano, ligdong nga katahom nga makita diha sa magilakong mga mata sa Sulamita, ang iyang agtang lagmit naghawas sa ganghaan sa siyudad.

BAT-SEBA [Anak nga Babaye sa Kadagaya; lagmit, Anak nga Babaye nga [Natawo sa] Ikapito [nga Adlaw]]. Anak nga babaye ni Eliam (Amiel, sa 1Cr 3:5); lagmit apo nga babaye ni Ahitopel. (2Sa 11:3; 23:34) Sa sinugdan siya maoy asawa ni Urias nga Hitihanon, usa sa gamhanang mga tawo ni David; sa ulahi siya naminyo kang David human malangkit sa usa sa labing mangiob nga mga panghitabo sa kinabuhi ni David.—2Sa 23:39.

Usa ka gabii niana sa adlaw nga tingpamulak, si Bat-seba naligo sa dihang ang usa ka silingan, si Haring David, nga didto sa atop sa iyang palasyo, nakakita niining matahom nga babaye, nga gihubit ingong 'matahom kaayo sa panagway.' Sa pagkahibalo nga ang iyang bana atua sa gubat, ang hari nga napukaw sa iyang hilabihang kaibog nagsugo nga dad-on si Bat-seba ngadto sa palasyo, diin siya nakigdulog kaniya. "Unya siya mipauli sa iyang balay," ug sa paglabay sa pipila ka panahon si Bat-seba nagpahibalo kang David nga siya nagmabdos. Human niadto naglaraw si David nga padulogon si Urias sa iyang asawa aron matago ang pagpanapaw, apan sa dihang napakyas kining maong laraw, ang hari nagpapatay kang Urias didto sa panggubatan. Sa dihang natapos na ang yugto sa pagbangotan, si Bat-seba nahimong asawa ni David ug nanganak sa bata.—2Sa 11:1-27.

'Apan kadto daotan sa mga mata ni Jehova.' Gibadlong sa iyang manalagna nga si Natan ang hari pinaagi sa usa ka ilustrasyon nga niana iyang gipakasama si Bat-seba ingong "usa ka bayeng nating karnero" sa kabos nga tawo, si Urias, nga gikuha sa tawong dato, si David, aron idalit sa iyang bisita. Sa dakong kasubo si David naghinulsol (Sal 51), apan ang bata nga anak sa pagpanapaw, nga wala hinganli, namatay. (Tan-awa ang DAVID.) Katuigan sa ulahi, dugang kadaotan ang midangat kang David tungod sa iyang sala, ang iyang kaugalingong mga puyopuyo gipasipad-an ni Absalom nga iyang anak nga lalaki.—2Sa 11:27–12:23; 16:21, 22.

Si Bat-seba nakakaplag ug paghupay sa iyang mahinulsolong bana, nga sublisubling nagtawag kaniya nga "akong ginoo," sama sa gibuhat ni Sara sa iyang bana (1Ha 1:15-21; 1Pe 3:6), ug sa ulahi siya nanganak kaniya ug usa ka anak nga lalaki nga ginganlan ug Solomon, nga gihigugma ug gipanalanginan ni Jehova. (2Sa 12:24, 25) Nakabaton usab siya ug laing tulo ka anak nga lalaki, si Simea, Sobab, ug Natan, ang ulahi nahimong katigulangan ni Maria nga inahan ni Jesus. Sanglit si Jose naggikan kang Solomon, ang duha ka yutan-ong ginikanan ni Jesus naggikan sa ilang katigulangang si Bat-seba ingon man usab kang David.—1Cr 3:5; Mat 1:6, 16; Luc 3:23, 31.

Gihisgotan pag-usab si Bat-seba diha sa asoy sa hapit nang matapos ang 40-ka-tuig nga pagmando ni David. Si David nanumpa kaniya: "Si Solomon nga imong anak mao ang mahimong hari sunod kanako." Busa sa dihang ang magulang nga igsoon-sa-amahan ni Solomon nga si Adonias misulay sa pag-ilog sa trono sa wala pa mamatay si David, si Bat-seba, pinaagi sa tambag sa manalagna nga si Natan, nagpahinumdom kang David sa iyang panumpa. Dihadiha gipalingkod ni David sa trono si Solomon, ug sa ingon si Bat-seba nahimong rayna nga inahan.—1Ha 1:5-37.

Human matukod nga malig-on ang trono ni Solomon, si Bat-seba nagpakita sa iyang atubangan ingong impluwensiyadong tigpataliwala nga may hangyo alang kang Adonias. Si Solomon dihadiha "mitindog sa pagsugat kaniya ug miyukbo kaniya," ug nagsugo nga ipahimutang ang usa ka trono alang sa iyang inahan, "aron siya molingkod sa iyang tuo." Apan, ang iyang hangyo nagbutyag lamang sa pagkamalinglahon ni Adonias, busa si Adonias gipapatay ni Solomon.—1Ha 2:13-25.

BAVAI. Usa ka Levihanong trabahador sa proyekto ni Nehemias sa pagtukod pag-usab sa paril sa Jerusalem. Siya gikan sa distrito sa Keila; ang anak nga lalaki ni Henadad ug lagmit igsoon ni Binui. —Neh 3:18, 24.

BAWTISMO. Ang Gregong pulong nga *ba'ptisma* nagtumong sa pagtuslob, lakip ang paglusbog ug paghaw-as; kini naggikan sa berbo nga *ba'pto,* nga nagkahulogang "ituslob." (Ju 13:26) Sa Bibliya, ang "pagbawtismo" sama ra sa "pagtuslob." Ingong pananglitan niini, ang *The Holy Bible, An Improved Edition,* naghubad sa Roma 6:3, 4 ingon sa mosunod: "O, kamo ba walay hibangkaagan, nga kitang tanan nga gibawtismohan (gituslob) ngadto kang Kristo Jesus gibawtismohan (gituslob) ngadto sa iyang kamatayon? Busa kita gilubong uban kaniya pinaagi sa atong bawtismo (pagtuslob) ngadto sa iyang kamatayon." (Tan-awa usab ang *Ro; ED.*) Ang Gregong *Septuagint* migamit ug usa ka porma sa samang pulong alang sa 'pagtuslob' diha sa Exodo 12:22 ug Levitico 4:6. (Tan-awa ang mga *ftn* sa *Rbi8.*) Kon ang usa ituslob sa tubig, siya temporaryong "ilubong" ug dayon haw-ason.

Tagdon nato ang upat ka lainlaing mga aspekto sa bawtismo, lakip ang nalangkit nga mga pangutana: (1) ang bawtismo ni Juan, (2) ang bawtismo ni Jesus ug sa iyang mga sumusunod, (3) ang bawtismo ngadto kang Kristo Jesus ug ngadto sa iyang kamatayon, (4) ang bawtismo sa kalayo.

Ang Bawtismo ni Juan. Ang unang tawo nga giawtorisahan sa Diyos nga mohimog bawtismo sa tubig mao si Juan nga anak nga lalaki ni Zacarias ug Elisabet. (Luc 1:5-7, 57) Ang mismong kamatuoran nga siya nailhan ingong "Juan nga Bawtista" o "tigbawtismo" (Mat 3:1; Mar 1:4) nagpasabot nga ang bawtismo o pagtuslob sa tubig nahibaloan sa katawhan ilabina pinaagi kang Juan, ug ang Kasulatan nagpamatuod nga ang iyang ministeryo ug bawtismo naggikan sa Diyos; kini wala maggikan kang Juan. Ang iyang mga buluhaton gitagna ni manulondang Gabriel ingong gikan sa Diyos (Luc 1:13-17), ug gitagna ni Zacarias pinaagi sa balaang espiritu nga si Juan mahimong usa ka manalagna sa Labing Hataas aron sa pag-andam sa mga dalan ni Jehova. (Luc 1:68-79) Gipamatudan ni Jesus nga ang ministeryo ug bawtismo ni Juan naggikan sa Diyos. (Luc 7:26-28) Ang tinunang si Lucas nagrekord nga "ang pahayag sa Diyos miabot kang Juan nga anak nga lalaki ni Zacarias didto sa kamingawan. Busa siya miadto . . . nga nagwali sa bawtismo." (Luc 3:2, 3) Si apostol Juan nag-ingon bahin kaniya: "Dihay mitungha nga usa ka tawo nga gipadala ingon nga usa ka hawas sa Diyos: ang iyang ngalan maoy Juan."—Ju 1:6.

Mabatonan ang dugang pagsabot sa kahulogan sa bawtismo ni Juan pinaagi sa pagtandi sa nagkalainlaing mga hubad sa Lucas 3:3. Si Juan miabot "nga nagwali sa bawtismo nga simbolo sa paghinulsol alang sa kapasayloan sa mga sala" (*NW*); "bawtismo pinasukad sa paghinulsol" (*CB*); "bawtismo nga pinaagi niana ang mga tawo naghinulsol,

aron ang ilang mga sala mapasaylo" (*Kx*); "bawtismo ingong timaan sa paghinulsol alang sa kapasayloan sa mga sala" (*NE*); "Talikod kamo gikan sa inyong mga sala ug magpabawtismo, ug ang Diyos magapasaylo sa inyong mga sala" (*TEV*). Gitin-aw niini nga mga hubad nga ang bawtismo wala maghugas sa ilang mga sala, apan ang paghinulsol ug ang pag-usab sa ilang mga dalan mao ang naghugas niini, ug ang bawtismo maoy simbolo niini.

Busa ang bawtismo nga gihimo ni Juan dili usa ka linaing paghinlo gikan sa Diyos pinaagi sa iyang alagad nga si Juan, apan usa ka publikong pasundayag ug simbolo sa paghinulsol sa usa ka tawo sa iyang mga sala batok sa Balaod, nga maoy motultol kanila ngadto kang Kristo. (Gal 3:24) Pinaagi niana giandam ni Juan ang usa ka katawhan aron "makakita sa paagi sa pagluwas sa Diyos." (Luc 3:6) Ang iyang buluhaton maoy "aron sa pag-andam alang kang Jehova ug usa ka katawhan nga inandam." (Luc 1:16, 17) Ang maong buluhaton gitagna na ni Isaias ug ni Malaquias.—Isa 40:3-5; Mal 4: 5, 6.

Gisabot sa pipila ka eskolar nga ang karaang mga seremonyas sa paglunsay ilalom sa Balaod (Ex 29:4; Lev 8:6; 14:8, 31, 32; Heb 9:10, *ftn* sa *Rbi8*) o ang mga buhat sa tagsatagsa ka tawo (Gen 35:2; Ex 19:10) pasiunang nagpunting sa bawtismo ni Juan ug sa Kristohanong bawtismo. Apan kining mga butanga nga gihisgotan wala gayoy kaamgiran sa tinuod nga kahulogan sa bawtismo. Kini maoy mga paghugas alang sa seremonyal nga kahinlo. Dihay usa lamang ka higayon nga gihimo ang pagtuslob sa tibuok lawas sa ilalom sa tubig. Maylabot kini kang Naaman nga sanlahon, ug ang paglusbog nganha sa tubig gihimo sa *makapito.* (2Ha 5:14) Kini wala maghatag kaniya ug usa ka linaing relasyon uban sa Diyos, apan kini nag-ayo lamang kaniya gikan sa sanla. Gawas pa, sumala sa Kasulatan, ang mga kinabig gituli, wala bawtismohi. Aron makaambit sa Paskuwa o makaapil sa pagsimba didto sa sangtuwaryo ang usa kinahanglang tulion.—Ex 12:43-49.

Walay mga pasikaranan ang pangangkon sa pipila ka tawo nga ang bawtismo ni Juan lagmit gisundog gikan sa Hudiyohanong sekta nga mga Essene o gikan sa mga Pariseo. Kini nga mga sekta parehong adunay daghang kuskos balungos sa pagpanghugas nga subsob himoon. Apan gipakita ni Jesus nga ang maong mga butang maoy mga sugo lamang sa mga tawo nga naglapas sa mga sugo sa Diyos tungod sa ilang tradisyon. (Mar 7:1-9; Luc 11:38-42) Si Juan nagbawtismo sa tubig tungod kay, sumala sa iyang giingon, siya gipadala sa Diyos aron sa pagbawtismo sa tubig. (Ju 1:33) Siya wala ipadala sa mga Essene o sa mga Pariseo. Gisugo siya dili aron sa paghimog Hudiyong mga kinabig kondili aron sa pagbawtismo niadtong mga sakop na sa Hudiyohanong kongregasyon.—Luc 1:16.

Nahibalo si Juan nga ang iyang mga buluhaton maoy pag-andam lamang sa dalan alang sa Anak sa Diyos ug Mesiyas ug maghatag ug luna sa mas dakong ministeryo niana nga Usa. Ang hinungdan sa pagpamawtismo ni Juan maoy aron ikapadayag ang Mesiyas ngadto sa Israel. (Ju 1:31) Sumala sa Juan 3:26-30, ang ministeryo sa Mesiyas motubo o mouswag, apan ang ministeryo ni Juan mokunhod. Kadtong nabawtismohan sa mga tinun-an ni Jesus panahon sa yutan-ong ministeryo ni Jesus ug kinsa usab nahimong mga tinun-an ni Jesus gibawtismohan ingong simbolo sa paghinulsol sama sa paagi sa bawtismo ni Juan.—Ju 3:25, 26; 4:1, 2.

Ang Pagbawtismo Kang Jesus sa Tubig. Ang pagbawtismo kang Jesus ingon sa gihimo ni Juan aduna gayoy kahulogan ug katuyoan nga lahi kaayo sa bawtismo ni Juan, sanglit si Jesus "walay nahimong sala, ni may nakaplagan nga limbong diha sa iyang baba." (1Pe 2:22) Busa siya dili mahimong mapailalom sa usa ka buhat nga nagsimbolo sa paghinulsol. Walay duhaduha nga mao kini ang hinungdan nga si Juan mitutol sa pagbawtismo kang Jesus. Apan si Jesus miingon: "Pasagdi lamang kini karong panahona, kay sa ingon nga paagi angay nga atong pagatumanon ang tanan nga matarong."—Mat 3:13-15.

Giasoy ni Lucas nga si Jesus nag-ampo sa panahon sa iyang bawtismo. (Luc 3:21) Dugang pa, ang magsusulat sa sulat ngadto sa mga Hebreohanon nag-ingon nga sa dihang si Jesu-Kristo mianhi "sa kalibotan" (sa ato pa, dili sa dihang siya natawo ug dili pa makabasa ug makasulti niining mga pulonga, kondili sa dihang iyang gipresentar ang iyang kaugalingon alang sa bawtismo ug nagsugod sa iyang ministeryo) siya namulong, uyon sa Salmo 40:6-8 (*LXX*): "Ang halad ug gasa wala nimo tinguhaa, apan ikaw nag-andam ug lawas alang kanako. . . . Tan-awa! Ako mianhi (sa linukot nga basahon kini nahisulat bahin kanako) sa pagbuhat sa imong kabubut-on, Oh Diyos." (Heb 10:5-9) Si Jesus natawo nga sakop sa Hudiyohanong nasod nga nailalom sa usa ka nasodnong pakigsaad uban sa Diyos, nga mao, ang pakigsaad sa Balaod. (Ex 19: 5-8; Gal 4:4) Tungod niini, si Jesus nailalom na sa usa ka pakigsaad kang Jehova nga Diyos sa dihang iyang gipresentar ang iyang kaugalingon ngadto kang Juan aron bawtismohan. Gibuhat ni Jesus didto ang usa ka butang nga labaw pa sa gilatid kaniya ilalom sa Balaod. Iyang gipresentar ang iyang kaugalingon ngadto sa iyang Amahan nga si Jehova aron sa pagbuhat sa "kabubut-on" sa iyang Amahan maylabot sa pagtanyag sa iyang kaugalingong 'giandam' nga lawas ug may kalabotan sa

paghanaw sa mga halad nga hayop nga gitanyag sumala sa Balaod. Si apostol Pablo mikomento: "Pinaagi sa giingong 'kabubut-on' kita nabalaan pinaagi sa paghalad sa lawas ni Jesu-Kristo sa makausa alang sa tanang panahon." (Heb 10:10) Ang kabubut-on sa Amahan alang kang Jesus naglangkit usab sa buluhaton maylabot sa Gingharian, ug alang usab niini nga pag-alagad gipresentar ni Jesus ang iyang kaugalingon. (Luc 4:43; 17:20, 21) Si Jehova midawat ug miila niini nga pagpresentar sa iyang Anak, nga nagdihog kaniya sa balaang espiritu ug nag-ingon: "Ikaw mao ang akong Anak, ang hinigugma; giuyonan ko ikaw."—Mar 1:9-11; Luc 3:21-23; Mat 3:13-17.

Ang Bawtismo sa Tubig sa mga Sumusunod ni Jesus. Miabot ang panahon nga ang bawtismo ni Juan pulihan na sa bawtismo nga gisugo ni Jesus: "Paghimog mga tinun-an sa katawhan sa tanang kanasoran, nga magabawtismo kanila sa ngalan sa Amahan ug sa Anak ug sa balaang espiritu." (Mat 28:19) Kini mao lamang ang bawtismo sa tubig nga giuyonan sa Diyos sukad sa Pentekostes, 33 K.P. Mga pipila ka tuig human sa 33 K.P., si Apolos, usa ka masiboton nga tawo, nagtudlo sa hustong paagi bahin kang Jesus, apan siya nakasabot lamang bahin sa bawtismo ni Juan. Bahin niining butanga siya kinahanglang tul-iron, sama sa mga tinun-an nga nahimamat ni Pablo didto sa Efeso. Kini nga mga tawo sa Efeso nabawtismohan na sa bawtismo ni Juan, apan dayag nga kadto maoy sa pagkatapos sa balido nga kapadapatan niini, sanglit ang pagduaw ni Pablo sa Efeso maoy mga 20 ka tuig human matapos ang pakigsaad sa Balaod. Busa sila gibawtismohan sa hustong paagi sa ngalan ni Jesus ug nakadawat sa balaang espiritu.—Buh 18:24-26; 19:1-7.

Ang pamatuod nga ang Kristohanong bawtismo nagkinahanglan ug pagsabot sa Pulong sa Diyos ug maalamong desisyon aron ikapresentar ang kaugalingon sa pagbuhat sa gipadayag nga kabubut-on sa Diyos nadayag sa dihang sa Pentekostes, 33 K.P., ang mga Hudiyo ug ang mga kinabig nga nagkatigom didto, kinsa aduna nay kahibalo sa Hebreohanong Kasulatan, nakadungog kang Pedro nga namulong bahin kang Jesus nga Mesiyas, nga tungod niana 3,000 ang "kinasingkasing nga misagop sa iyang pulong" ug "nabawtismohan." (Buh 2:41; 3:19–4:4; 10:34-38) Kadtong didto sa Samaria mituo una sa pagwali ni Felipe bahin sa maayong balita, ug dayon sila gibawtismohan. (Buh 8:12) Ang Etiopianhong eunuko, ingong usa ka debotado nga Hudiyong kinabig nga nakabaton usab ug kahibalo bahin kang Jehova ug sa Hebreohanong Kasulatan, nakadungog una sa pagpatin-aw sa katumanan niini nga mga teksto diha kang Kristo, midawat niini, ug dayon buot magpabawtismo. (Buh 8:34-36) Gipatin-aw ni Pedro kang Cornelio nga "ang tawo nga mahadlok [sa Diyos] ug magabuhat sa pagkamatarong dalawaton" (Buh 10:35) ug nga ang matag usa nga magatuo kang Jesu-Kristo mapasaylo sa mga sala pinaagi sa iyang ngalan. (Buh 10:43; 11:18) Kining tanan maoy kaharmonya sa sugo ni Jesus sa "paghimog mga tinun-an . . . nga magatudlo kanila sa pagtuman sa tanang butang nga akong gisugo kaninyo." Kadtong midawat sa pagtulon-an ug nahimong mga tinun-an nabawtismohan sa hustong paagi.—Mat 28:19, 20; Buh 1:8.

Sa Pentekostes, ang mga Hudiyo, nga may tulubagon ingong katilingban tungod sa kamatayon ni Jesus, ug kinsa sa walay duhaduha nasayod sa bawtismo ni Juan, 'nasamdan sa ilang kasingkasing' tungod sa giwali ni Pedro ug nangutana: "Mga igsoon, unsay among buhaton?" Si Pedro mitubag kanila: "Paghinulsol kamo, ug magpabawtismo ang matag usa kaninyo sa ngalan ni Jesu-Kristo alang sa kapasayloan sa inyong mga sala, ug inyong madawat ang walay bayad nga gasa nga balaang espiritu." (Buh 2:37, 38) Matikdi nga may bag-ong gibutyag si Pedro ngadto kanila—nga, dili ang paghinulsol ug ang bawtismo sa bawtismo ni Juan ang gikinahanglan alang sa kapasayloan sa mga sala, kondili ang paghinulsol ug bawtismo *sa ngalan ni Jesu-Kristo.* Siya wala moingon nga ang bawtismo mismo naghugas sa mga sala. Si Pedro nahibalo nga 'ang dugo ni Jesus nga Anak sa Diyos nagahinlo kanato gikan sa tanang sala.' (1Ju 1:7) Sa ulahi, human maghisgot kang Jesus ingong "ang Pangulong Ahente sa kinabuhi," gisultihan ni Pedro ang mga Hudiyo didto sa templo: "Busa, paghinulsol kamo, ug pamalik kamo aron mapapas ang inyong mga sala, aron ang mga panahon sa kahayahay moabot gikan sa atubangan ni Jehova." (Buh 3:15, 19) Dinhi iyang gisugo sila nga ang paghinulsol sa ilang daotang binuhatan batok kang Kristo ug ang 'pagbalik' o pagliso aron ilhon siya, mao ang makahatag ug kapasayloan sa sala; siya wala maghisgot nianang tungora mahitungod sa bawtismo.

Mahitungod sa mga Hudiyo, ang pakigsaad sa Balaod gihanaw pinasukad sa kamatayon ni Kristo diha sa estaka sa pagsakit (Col 2:14), ug ang bag-ong pakigsaad nagsugod niadtong Pentekostes, 33 K.P. (Itandi ang Buh 2:4; Heb 2:3, 4.) Bisan pa niana, gihatagan sa Diyos ug linaing pabor ang mga Hudiyo ug dugang pang mga tulo ug tunga ka tuig. Sulod sa maong panahon ang mga tinun-an ni Jesus nagwali ngadto lamang sa mga Hudiyo, sa Hudiyong mga kinabig, ug sa mga Samarianhon. Apan sa mga 36 K.P. gisugo sa Diyos si Pedro sa pag-adto sa balay sa Hentil nga si Cornelio, usa ka opisyal sa Romanhong kasundalohan, ug pinaagi

sa pagbubo sa Iyang balaang espiritu diha kang Cornelio ug sa iyang panimalay, Iyang gipakita kang Pedro nga ang mga Hentil mahimo nang dawaton nianang panahona alang sa bawtismo sa tubig. (Buh 10:34, 35, 44-48) Sanglit wala na ilha sa Diyos ang pakigsaad sa Balaod uban sa tinuling mga Hudiyo kondili nag-ila na lamang nianang higayona sa iyang bag-ong pakigsaad diin ang tigpataliwala mao si Jesu-Kristo, ang kinaiyanhong mga Hudiyo, tinuli man o dili, wala na isipa sa Diyos nga sila may linaing relasyon uban kaniya. Sila dili makahupot ug usa ka dungganong baroganan uban sa Diyos pinaagi sa pagtuman sa Balaod nga dili na balido, ni pinaagi sa bawtismo ni Juan nga may kalabotan sa Balaod, apan sila kinahanglang moduol sa Diyos pinaagi sa pagtuo sa iyang Anak ug pagabawtismohan sa tubig sa ngalan ni Jesu-Kristo aron ilhon ug uyonan ni Jehova.—Tan-awa ang KAPITOAN KA SEMANA (Gipatuman ang pakigsaad “sulod sa usa ka semana”).

Tungod niadto, human sa 36 K.P., ang tanan, mga Hudiyo ug mga Hentil, nakabaton ug samang baroganan sa panan-aw sa Diyos. (Rom 11:30-32; 14:12) Ang katawhan sa Hentil nga kanasoran, gawas niadtong tinuli nga Hudiyong mga kinabig, wala mailalom sa pakigsaad sa Balaod ug wala sukad mahimong katawhan nga nakabaton ug usa ka linaing relasyon sa Diyos nga Amahan. Ang kahigayonan nga mahimong katawhan sa Diyos gipaabot na ngadto kanila ingong indibiduwal. Busa, sa dili pa sila bawtismohan sa tubig, sila kinahanglang moduol sa Diyos ingong mga magtutuo sa iyang Anak nga si Jesu-Kristo. Unya, pinasukad sa sumbanan ug sugo ni Kristo, sila kinahanglan nga sa tukmang paagi magpabawtismo diha sa tubig. —Mat 3:13-15; 28:18-20.

Ang maong Kristohanong bawtismo adunay hinungdanong epekto sa ilang baroganan atubangan sa Diyos. Human hisgoti ang pagtukod ni Noe sa arka diin siya ug ang iyang pamilya natipigang buhi latas sa Lunop, si apostol Pedro misulat: “Kana nga motumbas niini karon nagaluwas usab kaninyo, nga mao, ang bawtismo, (dili ang pagkuha sa kahugawan sa unod, kondili ang paghangyo sa Diyos alang sa usa ka maayong tanlag,) pinaagi sa pagkabanhaw ni Jesu-Kristo.” (1Pe 3:20, 21) Ang arka maoy usa ka pisikal nga ebidensiya nga si Noe nagpahinungod sa iyang kaugalingon sa pagbuhat sa kabubut-on sa Diyos ug matinumanong nakabuhat sa buluhaton nga gitudlo sa Diyos. Kini misangpot sa iyang pagkaluwas. Sa samang paagi, kadtong magpahinungod sa ilang kaugalingon ngadto kang Jehova pinasukad sa pagtuo sa nabanhawng Kristo, magpabawtismo ingong simbolo niana nga pagpahinungod, ug mobuhat sa kabubut-on sa Diyos alang sa iyang mga alagad, maluwas gikan niining presenteng daotan nga kalibotan. (Gal 1:3, 4) Sila dili na mahilinya sa kalaglagan duyog sa uban pa sa kalibotan. Sila maluwas gikan niini ug hatagan sa Diyos ug usa ka maayong tanlag.

Walay Bawtismo Alang sa mga Masuso. Tungod kay ang ‘pagpaminaw sa pulong,’ ‘kinasingkasing nga pagsagop sa pulong,’ ug ‘paghinulsol’ mag-una sa bawtismo sa tubig (Buh 2:14, 22, 38, 41) ug gikinahanglan sa maong bawtismo nga ang indibiduwal mohimog ugdang nga desisyon, dayag nga ang usa aduna nay igong pangedaron sa pagpaminaw, sa pagtuo, ug sa paghimo niini nga desisyon. May argumentong gipatungha sa pipila aron sa pagpaluyo sa bawtismo sa mga masuso. Ilang gipunting ang mga panghitabo diin ang ‘mga panimalay’ gibawtismohan, sama sa panimalay ni Cornelio, ni Lydia, sa magbalantay sa bilanggoan nga taga-Filipos, ni Crispo, ug ni Estefanas. (Buh 10:48; 11:14; 16:15, 32-34; 18:8; 1Co 1:16) Sila nagtuo nga kini nagpasabot nga ang gagmayng mga bata sa maong mga banay gibawtismohan usab. Apan, bahin kang Cornelio, ang mga nabawtismohan mao kadtong nakadungog sa pulong ug nakadawat sa balaang espiritu, ug sila nagsulti sa laing mga pinulongan ug naghimaya sa Diyos; kining mga butanga dili mahimong ikapadapat ngadto sa mga masuso. (Buh 10:44-46) Si Lydia maoy “usa ka magsisimba sa Diyos, . . . ug gibuksan pag-ayo ni Jehova ang iyang kasingkasing aron maminaw sa mga butang nga gisulti ni Pablo.” (Buh 16:14) Ang magbalantay sa bilanggoan nga taga-Filipos kinahanglang ‘motuo sa Ginoong Jesus,’ ug kini nagpasabot nga ang uban sa iyang banay kinahanglang motuo usab aron sila mabawtismohan. (Buh 16:31-34) “Si Crispo nga nagadumalang opisyal sa sinagoga nahimong magtutuo sa Ginoo, ug ingon man usab ang iyang tibuok panimalay.” (Buh 18:8) Kining tanan nagpakita nga nalangkit sa bawtismo ang pagpaminaw, pagtuo, ug paghimaya sa Diyos, mga butang nga dili mahimo sa mga masuso. Sa Samaria sa dihang sila nakadungog ug mituo “sa maayong balita sa gingharian sa Diyos ug sa ngalan ni Jesu-Kristo, sila nagpabawtismo.” Dinhi ang rekord sa Kasulatan nagpatin-aw nga ang mga nabawtismohan dili mga masuso, kondili hamtong na nga “mga lalaki ug mga babaye.”—Buh 8:12.

Ang giingon ni apostol Pablo ngadto sa mga taga-Corinto nga ang mga anak maoy “balaan” tungod sa magtutuong ginikanan dili pamatuod nga ang mga masuso gibawtismohan; hinunoa, kini nagpasabot nga sila dili pa bawtismado. Ang menor-de-edad nga mga anak nga bata pa kaayo aron makahimo sa maong desisyon mailalom sa usa ka matang sa merito o pabor tungod sa magtutuong ginikanan, dili tungod sa bisan unsang gitawag

kuno nga sakramental nga bawtismo, nga naghatag ug independenteng merito. Kon ang mga masuso mabawtismohan sa tukmang paagi, dili kinahanglang ipaabot kanila ang merito sa ilang magtutuong ginikanan.—1Co 7:14.

Tinuod nga miingon si Jesus: 'Ayaw babagi ang mga bata sa pagduol kanako, kay ang gingharian sa mga langit ilaha sa mga ingon kanila.' (Mat 19:13-15; Mar 10:13-16) Apan sila wala bawtismohi. Gipanalanginan sila ni Jesus, ug walay gipakita nga ang iyang pagtapion sa iyang mga kamot nganha kanila maoy usa ka relihiyosong seremonyas. Siya dugang nagpakita nga ang katarongan nga 'ang gingharian sa Diyos ilaha' dili tungod kay sila nabawtismohan, kondili, tungod kay sila daling matudloan ug daling mosalig. Ang mga Kristohanon gisugo nga "magpakabata sa pagkadaotan," apan "magpakahingkod sa mga gahom sa pagsabot."—Mat 18:4; Luc 18:16, 17; 1Co 14:20.

Ang relihiyosong historyador nga si Augustus Neander misulat bahin sa unang-siglong mga Kristohanon: "Ang batasan sa pagbawtismo sa mga masuso wala igdungog niini nga yugto. . . . Ang kamatuoran nga sa ulahi na kaayo nga panahon (labing menos dili *gayod* una pa sa panahon) ni Irenæus [mga 120/140-mga 200/203 K.P.], mitungha ang usa ka timailhan sa pagbawtismo sa mga masuso, ug nga kini unang nailhan ingong apostolikanhong tradisyon sa paglakat sa ikatulong siglo, maoy ebidensiya nga *kontra* hinuon inay *pabor* sa pagdawat nga kini naggikan sa mga apostoles."—*History of the Planting and Training of the Christian Church by the Apostles,* 1864, p. 162.

Bug-os nga Pagtuslob. Pinasukad sa kahulogan sa bawtismo ingon sa nahisgotan na, tin-aw nga ang bawtismo maoy usa ka bug-os nga pagtuslob o paglusbog sa tubig, dili lamang pagbubo o pagwisik. Ang mga pananglitan sa Bibliya bahin sa bawtismo nagpaluyo niini nga kamatuoran. Si Jesus gibawtismohan sa usa ka dakong suba, ang Jordan, ug human mabawtismohi siya 'mihaw-as gikan sa tubig.' (Mar 1:10; Mat 3:13, 16) Si Juan nagpili ug usa ka dapit sa Walog sa Jordan duol sa Salim aron sa pagpamawtismo, "tungod kay may daghang tubig didto." (Ju 3:23) Ang Etiopianhong eunuko mihangyo nga magpabawtismo sa dihang sila nakaabot sa usa ka "dapit nga may tubig." Silang duha "nanganaog ngadto sa tubig." Human niadto sila 'mihaw-as gikan sa tubig.' (Buh 8:36-40) Kining tanan nga mga panghitabo nagpasabot nga dili sa usa ka gamay, taman-sa-kiting nga linaw, kondili sa usa ka dakong tubig nga kinahanglan silang moubog ug mohaw-as. Dugang pa, ang kamatuoran nga ang bawtismo gigamit usab sa pagsimbolo sa usa ka paglubong nagpaila nga kini maoy bug-os nga paglusbog.—Rom 6:4-6; Col 2:12.

Ang makasaysayanhong mga tinubdan nagpakita nga ang unang mga Kristohanon nabawtismohan pinaagi sa pagtuslob. Labot niini nga ulohan ang *New Catholic Encyclopedia* (1967, Tomo II, p. 56) nag-ingon: "Dayag nga ang Bawtismo sa unang Simbahan maoy pinaagi sa pagtuslob." Ang *Larousse du XX*[e] *Siècle,* Paris, 1928, nag-ingon: "Ang unang mga Kristohanon gibawtismohan pinaagi sa pagtuslob sa bisan asang dapit nga adunay tubig."

Ang Bawtismo Ngadto Kang Kristo Jesus, Ngadto sa Iyang Kamatayon. Sa panahon sa iyang bawtismo didto sa Suba sa Jordan, si Jesus nasayod nga siya misubay sa usa ka masakripisyohon nga paagi sa pagkinabuhi. Siya nasayod nga ang iyang 'lawas nga giandam' mamatay gayod, nga siya mamatay nga walay sala ingong usa ka hingpit nga tawhanong halad nga may bili nga makalukat sa katawhan. (Mat 20:28) Nakasabot si Jesus nga siya ilusbog ngadto sa kamatayon apan siya haw-ason gikan niini sa ikatulo ka adlaw. (Mat 16:21) Busa iyang gipakasama ang iyang masinatian sa usa ka bawtismo ngadto sa kamatayon. (Luc 12:50) Gipatin-aw niya ngadto sa iyang mga tinunan nga siya gibawtismohan na niini nga bawtismo panahon sa iyang ministeryo. (Mar 10:38, 39) Siya nabawtismohan sa *bug-os* ngadto sa kamatayon sa dihang siya gilusbog ngadto sa kamatayon pinaagi sa paglansang kaniya diha sa estaka sa pagsakit niadtong Nisan 14, 33 K.P. Ang pagbanhaw kaniya sa iyang Amahan nga si Jehova nga Diyos sa ikatulo ka adlaw nagtapos niini nga bawtismo, nga naglakip sa pagbangon kaniya. Ang bawtismo ni Jesus ngadto sa kamatayon dayag nga lahi ra sa iyang bawtismo sa tubig, sanglit siya bug-os nang nabawtismohan sa tubig sa pagsugod sa iyang ministeryo, nga nianang panahona mao pay pagsugod sa iyang bawtismo ngadto sa kamatayon.

Ang matinumanong mga apostoles ni Jesu-Kristo nabawtismohan sa tubig pinaagi sa bawtismo ni Juan. (Ju 1:35-37; 4:1) Apan sila wala pa mabawtismohi pinaagi sa balaang espiritu sa dihang gisulti ni Jesus nga sila kinahanglang bawtismohan usab sa simbolikong bawtismo sama sa iyaha, usa ka bawtismo ngadto sa kamatayon. (Mar 10:39) Busa adunay kalainan ang bawtismo ngadto sa iyang kamatayon ug ang bawtismo sa tubig. Si Pablo nagpahayag diha sa iyang sulat ngadto sa Kristohanong kongregasyon sa Roma, nga nag-ingon: "Wala ba kamo mahibalo nga kitang tanan nga gibawtismohan ngadto kang Kristo Jesus gibawtismohan ngadto sa iyang kamatayon?"—Rom 6:3.

Si Jehova nga Diyos maoy responsable sa paghimo sa maong bawtismo ngadto kang Kristo Jesus ingon man usab sa bawtismo ngadto sa iyang

kamatayon. Siya nagdihog kang Jesus, nga naghimo kaniya nga Kristo o Dinihogan. (Buh 10:38) Busa ang Diyos nagbawtismo kang Jesus pinaagi sa balaang espiritu aron nga human niana, pinaagi kang Jesus, ang iyang mga sumusunod mabawtismohan pinaagi sa balaang espiritu. Busa, kadtong mahimong kauban niyang mga manununod, nga may langitnong paglaom, kinahanglang 'bawtismohan ngadto kang *Kristo* Jesus,' nga mao, ngadto sa *Dinihogan* nga si Jesus kinsa, sa panahon sa pagdihog kaniya, gipanganak usab pinaagi sa espiritu aron mahimong anak sa Diyos. Sa ingon sila nahiusa kaniya, ang ilang Ulo, ug sila nahimong mga sakop sa kongregasyon nga mao ang lawas ni Kristo.—1Co 12:12, 13, 27; Col 1:18.

Ang dalan niining Kristohanong mga sumusunod nga nabawtismohan ngadto kang Kristo Jesus maoy usa ka dalan sa paghupot sa integridad ubos sa pagsulay sukad sa panahon nga sila nabawtismohan ngadto kang Kristo, usa ka adlaw-adlaw nga pag-atubang sa kamatayon ug sa kataposan usa ka kamatayon tungod sa paghupot sa integridad, ingon sa gihubit ni apostol Pablo sa dihang siya nagpatin-aw ngadto sa Romanong mga Kristohanon: "Busa kita gilubong uban kaniya pinaagi sa atong bawtismo ngadto sa iyang kamatayon, aron nga, ingon nga si Kristo gibangon gikan sa mga patay pinaagi sa himaya sa Amahan, kita usab sa susama angay magalakaw diha sa pagkabag-o sa kinabuhi. Kay kon kita nahiusa uban kaniya sa dagway sa iyang kamatayon, kita tino usab nga mahiusa uban kaniya diha sa dagway sa iyang pagkabanhaw."—Rom 6:4, 5; 1Co 15:31-49.

Ingong dugang pa nga pagpatin-aw niining butanga, si Pablo, sa pagsulat ngadto sa kongregasyon sa Filipos, naghubit sa iyang kaugalingong dalan ingong 'pagpakig-ambit diha sa mga pag-antos ni Kristo, nga magatugyan sa akong kaugalingon sa kamatayon nga sama sa iyaha, aron makita kon ako sa bisan unsang paagi makabaton sa mas sayo nga pagkabanhaw gikan sa mga patay.' (Flp 3:10, 11) Ang Labing Gamhanan nga Diyos nga langitnong Amahan, kinsa mao ang Tigbawtismo niadtong nabawtismohan nga nahiusa kang Jesu-Kristo ug ngadto sa iyang kamatayon, mao lamang ang makatapos sa maong bawtismo. Kini Iyang himoon pinaagi kang Kristo pinaagi sa pagbanhaw kanila gikan sa kamatayon aron mahiusa kang Jesu-Kristo sama sa iyang pagkabanhaw, nga maoy ngadto sa langitnon, walay-kamatayon nga kinabuhi.—1Co 15:53, 54.

Giilustrar ni apostol Pablo nga ang usa ka kongregasyon sa katawhan, ingnon ta, mahimong bawtismohan o ituslob ngadto sa usa ka tigpahigawas ug pangulo sa dihang iyang gihubit ang kongregasyon sa Israel ingong "nabawtismohan ngadto kang Moises pinaagi sa panganod ug sa dagat." Didto sila gitabonan pinaagi sa usa ka panganod nga nagpanalipod ug pinaagi sa mga paril sa tubig sa isigkakilid nila, nga sa simbolikong pagkasulti, sila gituslob. Gitagna ni Moises nga ang Diyos magpatindog ug usa ka manalagna sama kaniya; gipadapat ni Pedro kini nga tagna ngadto kang Jesu-Kristo.—1Co 10:1, 2; Deu 18:15-19; Buh 3:19-23.

Unsa ang bawtismo "aron mahimong mga patay"?

Ang mga pulong sa 1 Corinto 15:29 gihubad sa mga maghuhubad sa lainlaing paagi: "Unsay ilang buhaton nga gibawtismohan alang sa mga patay?" (*KJ*); "alang sa ilang mga patay?" (*AT*); "alang sa mga patay?" (*NE*); "aron mahimong mga patay?" (*NW*)

Daghang lainlaing mga interpretasyon nga gihatag alang niini nga bersikulo. Ang labing komon nga interpretasyon mao nga si Pablo naghisgot sa kostumbre sa kahulip nga bawtismo sa tubig, nga mao, ang pagbawtismo sa mga tawong buhi alang sa mga patay ingong kapuli aron makabenepisyo ang mga patay. Dili kapamatud-an nga naglungtad ang maong kostumbre sa adlaw ni Pablo, ni kini kaharmonya sa mga teksto nga tin-awng nag-ingon nga ang "mga tinun-an," kadtong 'kinasingkasing nga misagop sa pulong,' kadtong personal nga "mituo," mao ang mga nabawtismohan.—Mat 28:19; Buh 2:41; 8:12.

Ang *A Greek-English Lexicon,* ni Liddell ug Scott, naglakip sa "alang," "alang sa," ug "tungod sa" sa mga kahulogan sa Gregong preposisyon nga *hy·per′,* nga gigamit uban sa *genitive case* diha sa 1 Corinto 15:29. (Girebisar ni H. Jones, Oxford, 1968, p. 1857) Sa ubang mga kahimtang ang ekspresyong "tungod sa" maoy katumbas sa "aron mahimong." Niadtong 1728 may mga pananglitan na nga nakita si Jacob Elsner gikan sa lainlaing Gregong mga magsusulat diin ang *hy·per′* uban sa *genitive* adunay pangataposang kahulogan, nga mao, usa ka kahulogan nga nagpadayag ug katuyoan, ug iyang gipakita nga diha sa 1 Corinto 15:29 kini nga gramatikanhong pagkahan-ay naghambin sa mao nga kahulogan. (*Observationes Sacræ in Novi Foederis Libros,* Utrecht, Tomo II, pp. 127-131) Uyon niini, ang *Bag-ong Kalibotang Hubad* naghubad sa *hy·per′* niini nga bersikulo ingong "aron mahimong."

Sa dihang ang usa ka ekspresyon gramatikanhong mahubad sa daghang paagi, ang hustong paghubad mao kanang nahiuyon sa konteksto. Diha sa konteksto, ang 1 Corinto 15:3, 4 nagpakita

nga ang pangunang gihisgotan mao ang pagtuo sa kamatayon ug pagkabanhaw ni Jesu-Kristo. Ang mosunod nga mga bersikulo nagpresentar ug ebidensiya sa pagkahusto sa maong pagtuo (ber 5-11); kini naghisgot sa seryosong mga implikasyon sa dili pagtuo sa pagkabanhaw (ber 12-19), sa kamatuoran nga ang pagkabanhaw ni Kristo naghatag ug kasegurohan nga ang uban pagabanhawon gikan sa mga patay (ber 20-23), ug kon sa unsang paagi kining tanan makaamot sa panaghiusa sa tanang intelihenteng linalang uban sa Diyos (ber 24-28). Ang bersikulo 29 dayag nga maoy usa ka hinungdanong bahin niini nga panaghisgot. Apan kang kinsa nga pagkabanhaw ang gihisgotan sa bersikulo 29? Pagkabanhaw ba kini niadtong kansang bawtismo gihisgotan dinha? O pagkabanhaw ba kini sa usa ka tawo nga namatay sa wala pa mahitabo ang maong bawtismo? Unsay gipakita sa mosunod nga mga bersikulo? Ang mga bersikulo 30 hangtod sa 34 tin-awng nagpakita nga gihisgotan dinha ang mga paglaom sa umaabot nga kinabuhi sa *buhing* mga Kristohanon, ug ang mga bersikulo 35 hangtod sa 58 nag-ingon nga kini sila maoy matinumanong mga Kristohanon nga nakabaton ug paglaom sa langitnong kinabuhi.

Uyon kana sa Roma 6:3, nga nag-ingon: "Wala ba kamo mahibalo nga kitang tanan nga gibawtismohan ngadto kang Kristo Jesus gibawtismohan ngadto sa iyang kamatayon?" Sumala sa gipatin-aw niini nga teksto, kini dili usa ka bawtismo nga masinatian sa usa ka Kristohanon alang sa usa nga patay na, kondili, usa kini ka bawtismo nga makaapektar sa mismong kaugmaon sa maong tawo.

Nan, sa unsa nga diwa nga ang maong mga Kristohanon "gibawtismohan aron mahimong mga patay," o "gibawtismohan ngadto sa iyang kamatayon"? Sila gituslob ngadto sa dalan sa kinabuhi nga motultol kanila sa pagkamaghuhupot sa integridad hangtod sa kamatayon, sama sa kahimtang ni Kristo, ug may paglaom sa pagkabanhaw ngadto sa walay-kamatayon nga espirituhanong kinabuhi sama sa kang Kristo. (Rom 6:4, 5; Flp 3:10, 11) Dili kini bawtismo nga daling himoon ingon sa pagtuslob sa tubig. Kapin sa tulo ka tuig human sa pagtuslob kaniya sa tubig, si Jesus naghisgot sa usa ka bawtismo nga wala pa matapos diha sa iyang kaugalingon ug kadto maoy sa umalabot pa alang sa iyang mga tinun-an. (Mar 10:35-40) Sanglit kini nga bawtismo motultol sa pagkabanhaw ngadto sa langitnong kinabuhi, kini magsugod gayod pinaagi sa paglihok sa espiritu sa Diyos diha sa maong tawo aron siya makabaton niana nga paglaom, ug kini matapos, dili sa kamatayon, kondili sa katumanan sa maong paglaom sa walay-kamatayon nga espirituhanong kinabuhi pinaagi sa pagkabanhaw. —2Co 1:21, 22; 1Co 6:14.

Ang Dapit sa Tawo Diha sa Katuyoan sa Diyos. Angayng matikdan nga ang usa ka tawo nga nabawtismohan sa tubig nakahupot ug usa ka linaing relasyon ingong alagad ni Jehova, aron sa pagbuhat sa Iyang kabubut-on. Ang maong tawo dili maoy motino kon unsa ang kabubut-on sa Diyos alang kaniya, kondili ang Diyos mao ang magdesisyon kon unsaon niya paggamit ang maong tawo ug asa kini niya ipahiluna diha sa gambalay sa Iyang mga katuyoan. Pananglitan, sa miaging kapanahonan, ang tibuok nasod sa Israel nakahupot ug linaing relasyon uban sa Diyos; sila maoy katigayonan ni Jehova. (Ex 19:5) Apan ang tribo lamang ni Levi maoy gipili sa pagbuhat sa mga buluhaton sa sangtuwaryo, ug gikan niini nga tribo ang banay lamang ni Aaron mao ang nahimong mga saserdote. (Num 1:48-51; Ex 28:1; 40:13-15) Ang pagkahari gitukod ni Jehova nga Diyos diha lamang sa linya sa banay ni David. —2Sa 7:15, 16.

Sa samang paagi kadtong nabawtismohan ingong Kristohanon nahimong katigayonan sa Diyos, iyang mga ulipon, aron mobuhat sumala sa nakita niyang angayng himoon. (1Co 6:20) Ang usa ka pananglitan bahin sa pagtultol sa Diyos labot niana makita diha sa Pinadayag, diin gihisgotan ang tinong gidaghanon sa mga tawo nga sa kataposan "gitimbrehan," nga mao, ang 144,000. (Pin 7:4-8) Bisan sa wala pa ang maong kataposang pag-uyon, ang balaang espiritu sa Diyos nahimong usa ka timbre nga naghatag niadtong gitimbrehan ug usa ka pasiunang timaan sa ilang panulondon, usa nga langitnon. (Efe 1:13, 14; 2Co 5:1-5) Kadtong nakabaton sa maong paglaom gisultihan usab: "Ang Diyos nagpahiluna sa mga sangkap sa lawas [ni Kristo], ang matag usa niini, sumala sa iyang gikahimut-an."—1Co 12:18, 27.

Si Jesus naghatag ug pagtagad sa laing pundok sa dihang siya miingon: "Ako adunay ubang mga karnero, nga wala niining torila; kinahanglan nga dad-on ko usab sila, ug sila magpatalinghog sa akong tingog, ug sila mahimong usa ka panon, usa ka magbalantay." (Ju 10:16) Kini sila dili sakop sa "gamayng panon" (Luc 12:32), apan sila usab kinahanglang moduol kang Jehova pinaagi kang Jesu-Kristo ug magpabawtismo sa tubig.

Ang panan-awon nga gihatag kang apostol Juan, sumala sa gitala sa Pinadayag, maoy kaharmonya niini sa dihang, human ipakita kang Juan ang 144,000 ka "gitimbrehan," nakita niya ang "usa ka dakong panon, nga walay tawong makaihap." Kini sila gipakita ingong 'naglaba sa ilang tag-as nga mga besti ug nagpaputi niini sa dugo sa Kordero,' nga nagpasabot nga sila adunay pagtuo sa halad lukat ni Jesu-Kristo nga Kordero sa Diyos. (Pin 7:

9, 14) Busa sila gihatagan ug paborableng pag-ila, “nga nagbarog atubangan sa trono [sa Diyos],” apan dili mao kadtong gipili sa Diyos aron mahimong ‘tinimbrehan’ nga 144,000. Kon bahin niining “dakong panon,” ang panan-awon nagpunting nga sila nag-alagad sa Diyos adlaw ug gabii ug sila iyang panalipdan ug atimanon.—Pin 7:15-17.

Bawtismo sa Kalayo. Sa dihang ang daghang Pariseo ug mga Saduseo miadto kang Juan nga Tigbawtismo, siya nagtawag kanila nga “kaliwat sa mga bitin.” Siya naghisgot bahin sa Usa nga moabot ug miingon: “Kana siya magbawtismo kaninyo sa balaang espiritu ug sa kalayo.” (Mat 3: 7, 11; Luc 3:16) Ang bawtismo sa kalayo lahi sa bawtismo sa balaang espiritu. Ang bawtismo sa kalayo dili mahimong magtumong, sama sa giingon sa pipila, sa mga dila sa kalayo panahon sa Pentekostes, kay ang mga tinun-an didto wala ituslob sa kalayo. (Buh 2:3) Gisultihan ni Juan ang iyang mga mamiminaw nga aduna unyay pagbahinbahin, adunay pagtigom sa trigo, ug human niana ang tahop pagasunogon sa kalayo nga dili mapalong. (Mat 3:12) Siya nagpunting nga ang kalayo dili mahimong usa ka panalangin o ganti kondili modangat gayod tungod kay ‘ang kahoy wala mamungag maayong bunga.’—Mat 3:10; Luc 3:9.

Sa paggamit ug kalayo ingong usa ka simbolo sa kalaglagan, gitagna ni Jesus nga modangat ang kalaglagan sa mga daotan panahon sa iyang presensiya, nga nag-ingon: “Sa adlaw nga si Lot migula sa Sodoma, miulan ug kalayo ug asupre gikan sa langit ug gilaglag silang tanan. Maingon usab unya niini sa adlaw nga igapadayag ang Anak sa tawo.” (Luc 17:29, 30; Mat 13:49, 50) Ang ubang mga panaglitan diin ang kalayo gigamit sa paghawas, dili ingong usa ka puwersa nga magaluwas, kondili usa ka puwersa nga magalaglag, makaplagan sa 2 Tesalonica 1:8; Judas 7; ug 2 Pedro 3:7, 10.

BAYAD, I.

Ang katumbas nga ihatag o madawat alang sa mga serbisyo o kadaot. Ang Hebreohanong berbo nga gihubad nga “magbayad” (*sha·lem′*) maoy kaamgid sa *sha·lohm′,* nga nagkahulogang “pakigdait.” (Ex 21:36; 1Ha 5:12) Busa ang maong berbo nagpasabot sa pagpasig-uli sa pakigdait pinaagig pagbayad o pag-uli. Ubos sa Balaod nga gihatag ngadto sa Israel pinaagi kang Moises, ang bayad pangayoon kon adunay kadaot sa bisan unsang natad sa tawhanong mga relasyon. Ang bayad ihatag usab alang sa trabaho o mga serbisyo nga gihimo. Ang sinuholang mga mamumuo, sila man mga Israelinhon, langyawng mga pumoluyo, o uban pa, kinahanglang bayran sa ilang mga suhol nianang adlawa mismo.—Lev 19:13; Deu 24:14, 15.

Mga Kadaot Ngadto sa mga Tawo. Ang usa ka tawo nga nakahimog kadaot sa laing tawo diha sa panag-away tungod sa paghampak kaniya kinahanglang magbayad kaniya alang sa panahon nga dili siya makatrabaho, hangtod nga ang maong tawo bug-os nga mamaayo.—Ex 21:18, 19.

Kon, sa panag-away tali sa duha ka tawo, ang usa ka mabdos nga babaye nahimoag kadaot o ang iyang (mga) anak ‘ahat nga gipanganak,’ apan walay nahitabong makamatay nga aksidente, ang tawong sad-an pahamtangan ug danyos sa tag-iya sa babaye. (Kon ang bana mangayog sobrang danyos, ang mga maghuhukom maoy magtino kon pila ang ibayad.)—Ex 21:22.

Kon ang usa ka torong baka maoy tigpanungay ug ang tag-iya gipasidan-an na niini apan wala magbantay niini, nan, kon kini makasungay ug usa ka ulipon ug siya mamatay, ang tag-iya sa ulipon makadawat ug 30 ka siklo ($66) nga bayad gikan sa tag-iya sa torong baka. Kini nagtumong sa langyawng mga ulipon, dili sa mga Hebreohanon, sumala sa Hudiyong mga komentarista. Kon ang torong baka makasungay ug usa ka tawong gawasnon, ang tag-iya pagapatyon. Apan, kon sa tan-aw sa mga maghuhukom ang mga kahimtang o uban pang mga hinungdan magtugot sa mas gaan nga silot, ang usa ka lukat mahimong ipahamtang kaniya. Niana nga kahimtang ang tag-iya sa torong baka nga nakasungay magbayad sa bisan unsang kantidad nga ipahamtang sa mga maghuhukom. Dugang pa, ang tag-iya mawad-an sa torong baka, kay kini batoon hangtod mamatay. Ang unod niini dili pagakan-on. (Ex 21:28-32) Kini nga balaod dayag nga gipadapat usab ngadto sa ubang mga hayop nga makapatay.

Kon ang usa ka tawo magtental sa usa ka ulay nga dili sinayoran, siya kinahanglang magkuha kaniya ingong iyang asawa; bisan kon ang amahan magdumili gayod sa paghatag kaniya ngadto sa lalaki, siya kinahanglang magbayad sa amahan sa babaye sa kantidad sa pagpalit alang sa mga ulay (50 ka siklo; $110), ang sagad nga bugay, tungod kay ang iyang mikubos nga bili ingong pangasawonon angayng pagabayran.—Ex 22:16, 17; Deu 22: 28, 29.

Pagbutangbutang. Ang usa ka lalaking binakak nga nag-akusar sa iyang asawa nga malimbongong nangangkon nga siya kuno ulay sa panahon sa ilang kaminyoon kinahanglang mobayad sa amahan sa iyang asawa ug doble sa kantidad nga ibayad alang sa mga ulay (2 × 50 ka siklo; $220) tungod sa iyang pagduhig ug daotang ngalan sa usa ka ulay sa Israel.—Deu 22:13-19.

Usa ka matang sa bayad ang nalangkit usab sa dihang ang usa ka tawo binakak nga magsumbong

sa iyang asawa sa pagluib. Kon tinuod ang sumbong, ang mga sangkap sa pagsanay sa asawa mokuyos, nga dili na makapanganak, apan, kon siya makaplagan nga dili sad-an, ang iyang bana kinahanglang magpamabdos kaniya. Sa ingon siya panalanginan ug anak.—Num 5:11-15, 22, 28.

Pagpangawat. Ang pagpangawat gidili sa Balaod. Mahitungod sa usa ka kawatan, kini mabasa: "Siya magbayad sa walay pakyas. Kon siya walay bisan unsa, nan siya ibaligya alang sa mga butang nga iyang gikawat. Kon adunay hikaplagan nga kinawat diha sa iyang kamot, gikan sa torong baka ngadto sa asno ug ngadto sa karnero, nga buhi, siya magbayad ug doble." Lakip niini ang salapi o ubang mga butang ingon man mga hayop. Kon giihaw na sa kawatan ang kinawat nga hayop o gibaligya na kini, nan siya magbayad ug dako, nga mao, alang sa usa ka torong baka lima ka baka, ug alang sa usa ka karnero upat ka karnero. (Ex 22:1, 3, 4, 7) Tungod niini nga balaod, napanalipdan ug nabayran ang biktima ug ang kawatan mapugos sa pagtrabaho aron mabayran ang iyang salaod imbes nga mopuyo na lang sa bilanggoan ug mahimong pinansiyal nga palas-anon sa komunidad, samtang ang biktima dili mabayran kon unsay nawala kaniya.

Mga Kadaot ug mga Danyos sa Kabtangan. Ang usa ka tawo nga nakapatay sa hayop sa laing tawo kinahanglang magbayad niini. (Lev 24:18, 21) Kon ang usa ka torong baka makapatay ug laing torong baka, ang buhing torong baka ibaligya, ug ang halin niini ug ang patayng hayop bahinon nga patas tali sa mga tag-iya. Apan, kon ang torong baka nahibaloan na nga mangtas, ang tag-iya magbayad sa laing tawo pinaagi sa paghatag kaniyag buhi nga torong baka ug maiya ang patayng torong baka ug, busa, kubos kaayog bili.—Ex 21:35, 36.

Ang labing maayo sa uma o parasan sa usa ka tawo kinahanglang maoy ibayad sa kadaot nga nahimo sa iyang hayop nga misulod ug nanibsib sa uma sa laing tawo. Kon ang usa ka tawo maoy nakaingon sa sunog nga nakahimog kadaot sa uma sa laing tawo, ang tag-iya kinahanglang bayran sa katumbas nga kantidad. Mas bug-at ang hukom sa kadaot nga mahimo sa mga hayop nga misulod sa uma sa laing tawo tungod kay ang mga hayop mas sayon nga makontrolar kay sa kalayo, ug usab tungod kay ang nanibsib nga hayop dili-makataronganong nakapahimulos niana sama sa usa ka kawatan; busa, labaw pa sa katumbas nga bayad ang gikinahanglan.—Ex 22:5, 6.

Pagpatipig, Pagpaatiman. Sa dihang ang mga butang o mga manggad gipatipigan sa usa ka tawo ug sa maong panahon kini gikawat, ang kawatan, kon masakpan, kinahanglang mohatag sa naandang doble nga bayad. Ang salapi ug mga butang nga gipatipigan sa usa ka tawo wala manginahanglan ug linaing pag-atiman apan angayng tagoan sa usa ka luwas nga dapit. Bahin sa binuhing hayop nga gipaatiman sa laing tawo, ang nag-atiman sa hayop kinahanglang mag-atiman niini sama sa iyang kaugalingong mga hayop. Ang maong mga tig-atiman sagad nga bayran alang sa gikinahanglang pagkaon sa mga hayop, ug usahay sila bayran usab sa dugang pang kahasol sa pagbantay sa mga hayop. Kon ang hayop namatay rag iya, gikuniskunis sa mabangis nga mananap, o gikawat sa pundok sa mga bandido, ang tig-atiman dili pakasad-on. Ang maong perdisyon dili niya mapugngan. Kini mahimong mahitabo usab sa iyang kaugalingong kahayopan, apan kon kini gikawat (sa usa ka tawo nga mahimong mapugngan unta sa tig-atiman, o kon kini tungod sa iyang pagpasagad), ang tig-atiman manubag ug kinahanglan nga magbayad.—Ex 22:7-13; tan-awa ang Gen 31:38-42.

Ang usa ka tawo nga nanghulam ug hayop gikan sa laing tawo aron iyang gamiton kinahanglang magbayad sa bisan unsang kadaot nga mahitabo. (Ex 22:14) Kon ang tag-iya kauban niini, walay bayad nga pangayoon, pinasukad sa prinsipyo nga ang indibiduwal angayng magbantay sa iyang kaugalingong kabtangan. Kon kini inabangan, ang tag-iya maoy mopas-an sa kadaot tungod kay angay unta niyang hunahunaon ang kapeligrohan sa dihang gitakda ang kantidad sa abang.—Ex 22:15.

BAYAD, II. Tan-awa ang Balos, Bayad.

BAYENG OSA [Heb., *'ai·ya·lah'; 'ai·ye'leth*]. Kini maoy sakop sa pamilya nga Cervidae. Ang bayeng osa maoy yagpison, madanihon nga linalang, idlas, dili daling matumba, ug matulin. Kon manganakay na, kini motago sa labing hilit nga dapit sa lasang aron manganak ug unya padayong maglain, mahigugmaong mag-atiman ug manalipod sa mga nati niini hangtod sa panahon nga ang mga nati makasugakod na sa pag-atiman sa ilang kaugalingon.—Job 39:1; Sal 29:9.

Ang lumo, madanihong bayeng osa tin-awng gihulagway diha sa Bibliya. (Pr 5:18, 19; Aw 2:7; 3:5; tan-awa ang Gasela.) Gihisgotan ang pagkatulin ug pagkadili daling matumba sa maong hayop, nga tungod niini kini dali rang makaikyas gikan sa mga kaaway niini. (2Sa 22:1, 34; Sal 18:32, 33; Hab 3:19) Lagmit nga naghisgot sa kahanas ug kaabtik sa pagpakiggubat, si Jacob matagnaong naghubit sa tribo ni Neptali ingong "usa ka yagpis nga bayeng osa." (Gen 49:21) Ang salmista, sa dihang gidid-an

sa pagsulod sa sangtuwaryo, nagtandi sa iyang pagpangandoy sa Diyos ngadto sa pagpangandoy sa bayeng osa alang sa tubig sa kasapaan. (Sal 42:1-4) Ang paglarawan sa usa ka bayeng osa nga nagbiya sa iyang bag-ong natawong nati, nga sukwahi kaayo sa iyang iladong kinaiyahan sa pagkamahangawaon sa iyang mga anak ubos sa naandang mga kahimtang, nagpakita sa kagrabe sa mga hulaw sa Juda.—Jer 14:1, 2, 5.

BAZLUT, BAZLIT. Usa ka pangulo sa banay kansang mga kaliwat maoy lakip sa mga Netinim nga namalik sa Jerusalem kauban ni Zorobabel niadtong 537 W.K.P.—Esd 2:1, 2, 52; Neh 7:54.

BEALIAS [Si Jah ang Tag-iya]. Usa ka Benjaminhong manggugubat nga miduyog kang David didto sa Ziklag.—1Cr 12:1, 2, 5.

BEALOT [Dapit sa mga Agalong Babaye].

1. Usa ka siyudad sa kinatumyang H sa Juda, nga gihisgotan sa Josue 15:24. Ang nahimutangan niini wala mahibaloi.

2. Usa ka distrito nga kasikbit sa Aser nga gidumala ni Baana aron sa pagtaganag pagkaon ni Solomon. Gitawag ug Aloth sa *King James Version.* —1Ha 4:16.

BEBAI.

1. Usa ka pangulo sa panimalay kansang mga kaliwat, nga kapin sa 600, namalik sa Jerusalem kauban ni Zorobabel niadtong 537 W.K.P. (Esd 2:1, 2, 11; Neh 7:16) Ang dugang pang kawhaag-siyam mikuyog kang Esdras niadtong 468 W.K.P. (Esd 8:11) Upat sa unang grupo nagkuhag langyawng mga asawa, nga ilang gipapahawa tungod sa paginsistir ni Esdras.—Esd 10:28, 44.

2. Usa ka tawong prominente o usa ka hawas sa mga anak nga lalaki ni Bebai (Num. 1), kinsa nagpamatuod sa kasabotan sa pagkamatinumanon nga gihimo ni Nehemias.—Neh 9:38; 10:1, 15.

BECORAT [Panganay]. Katigulangan ni Haring Saul; sa tribo ni Benjamin.—1Sa 9:1.

BEDAD. Amahan sa Edomhanon nga si Haring Hadad, kinsa nagmando sa Avit sa wala pay nagmando nga hari sa Israel.—Gen 36:31, 35; 1Cr 1:43, 46.

BEDAN.

1. Gitala uban kang Gideon (Jerubaal), Jepte, ug Samuel ingong nagluwas sa Israel gikan sa mga kaaway. (1Sa 12:11) Hinunoa, wala nay laing gihisgotan sa Bibliya ni sa sekular nga kasaysayan bahin niini nga Bedan. Mahitungod niini nga teksto, si C. F. Keil ug F. Delitzsch nagkomento: "Imposible kaayo nga gihisgotan dinhi ni Samuel ang usa ka maghuhukom, nga gisayloan sa basahon sa Mga Maghuhukom tungod kay siya dili kaayo importante."—*Commentary on the Old Testament,* 1973, Tomo II, 1 Samuel, p. 118.

Gituohan sa pipila nga si Bedan mao si Barak. Ang konteksto sa 1 Samuel 12:11 nagpaila sa usa ka dakong manluluwas ug nagpahinumdom sa paglupig ni Sisera ug sa kaluwasan nga misunod, usa ka kaluwasan nga gigamit ni Jehova si Barak. Gihisgotan si Barak uban kang Gideon ug Jepte sa Hebreohanon 11:32. Kini mabasa nga "Barak" sa 1 Samuel 12:11 sa Gregong *Septuagint* ug Syriac nga *Peshitta.* Ang uban nagtuo nga si Bedan mao si Maghuhukom Abdon.—Tan-awa ang BARAK.

2. Usa ka kaliwat ni Manases.—1Cr 7:17.

BEDEIAS. Usa sa 12 ka anak nga lalaki ni Bani kinsa, tungod sa pag-awhag ni Esdras, nagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa ug mga anak. —Esd 10:10, 11, 34, 35, 44.

BEELIADA [Ang Tag-iya Nahibalo]. Usa ka anak nga lalaki ni David nga natawo human sa iyang pag-abot sa Jerusalem. (1Cr 14:3-7) Siya gitawag ug "Eliada" (nagkahulogang "Ang Diyos Nahibalo") sa 2 Samuel 5:16 ug 1 Cronicas 3:8.

BEELZEBUB [lagmit nga usa ka pag-usab sa Baal-zebub, nga nagkahulogang "Tag-iya sa mga Langaw," ang Baal nga gisimba sa mga Filistehanon didto sa Ekron. Ang Beelzeboul ug Beezeboul, nga gibaylobaylo sa paggamit, lagmit nagkahulogang "Tag-iya sa Halangdong Puloy-anan (Pinuyanan)"; o, kon gamiton ang gamayng kalainan sa dili-Biblikanhong Heb. nga pulong nga *ze′vel* (kinalibang), nagkahulogang "Tag-iya sa Kinalibang"]. Ang "Beelzebub" maoy usa ka ngalan nga gipadapat kang Satanas nga prinsipe, o magmamando, sa mga demonyo. Ang relihiyosong mga pangulo mapasipalahong nag-akusar kang Jesu-Kristo nga siya kuno naghingilin ug mga demonyo pinaagi kang Beelzebub.—Mat 10:25; 12:24-29; Mar 3:22-27; Luc 11:15-19; tan-awa ang BAAL-ZEBUB.

BEER [Atabay]. Ang Hebreohanong pulong nga *be'er′* kasagarang nagtumong sa usa ka atabay nga lahi sa usa ka kinaiyanhong tubod (Heb., *'a'yin*). Sagad kining makita diha sa gikombinar nga ngalan sa mga dapit.—Itandi ang BEER-ELIM; BEER-SEBA.

1. Human moagi sa Arnon sa ilang pagsingabot sa Yutang Saad, ang mga Israelinhon nakaabot sa Beer. (Num 21:13-16) Dinhi gikalot ang usa ka atabay, lagmit sa mga pangulong prinsipe sa mga tribo, nga naggamit sa ilang mga sungkod, ug migula ang tubig. Kini nga panghitabo mao ang hinungdan sa balaknong awit nga gitagik diha sa mga bersikulo 17, 18.

Tungod sa kahinungdanon sa gihimo sa mga prinsipe sa pagkalot sa atabay, gituohan sa pipila nga kining dapita mao ra usab ang Beer-elim (nagkahulogang "Atabay sa Dagkong mga Kahoy"). (Isa 15:8) Ang lokasyon dili matino, apan gihunahuna nga lagmit nahimutang kini diha sa bul-oganang walog nga gitawag ug Wadi Thamad, sa A sa Arnon ug mga 56 km (35 mi) sa S sa Patayng Dagat. Ang tubig sagad dali rang makaplagan dinhi pinaagi sa pagkalot sa yuta.

2. Usa ka dapit diin si Jotam nga anak nga lalaki ni Gideon (Jerubaal) mikalagiw human niya iyagyag ang pagkamaluibon ni Abimelek. (Huk 9:3-5, 21) Ang Al-Bira, mga 12 km (7.5 mi) sa A sa Bet-san ug sa HS sa Bukid sa Tabor, gituohan sa pipila nga mao ang posibleng lokasyon; ang uban naghunahuna nga mao kini ang Beerot. (Tan-awa ang BEEROT.) Apan, tungod kay walay timailhan sa direksiyon sa pagkalagiw ni Jotam gikan sa Bukid sa Gerizim, dili matino ang nahimutangan niini.

BEERA [Atabay]. Usa ka pangulo sa banay ug kaliwat ni Aser.—1Cr 7:30, 37, 40.

BEERAH [Atabay]. Usa ka pangulong Rubenhon nga gidestiyero sa Asiryanhon nga si Haring Tiglat-pileser III, lagmit sa panahon sa paghari ni Peka (mga 778-759 W.K.P.).—1Cr 5:6.

BEER-ELIM [Atabay sa Dagkong mga Kahoy]. Usa ka dapit nga gihisgotan diha sa pahayag ni Isaias batok sa Moab. (Isa 15:8) Ang pagkatuman sa gitagnang pagkabiniyaan magpahinabog "pagtiyabaw" hangtod sa Eglaim ug sa Beer-elim. Ang nahimutangan niini wala mahibaloi; gituohan sa daghang eskolar nga mao kini ang Beer nga gihisgotan sa Numeros 21:16.—Tan-awa ang BEER Num. 1.

BEERI [Kang (Iya ni) Beer o Beerot].

1. Ang Hitihanong amahan ni Judit nga asawa ni Esau.—Gen 26:34.

2. Amahan sa manalagnang si Oseas.—Os 1:1.

BEER-LAHAI-ROI [Atabay sa Usa nga Buhi nga Nakakita Kanako]. Si Agar, ang Ehiptohanong sulugoong babaye ni Sarai, sa dihang mikalagiw tungod sa kasuko sa iyang agalong babaye, misubay "sa dalan paingon sa Sur," latas sa Negeb hangtod sa Ehipto. Apan, sa paghiabot sa usa ka tuboran (Heb., *'a'yin*), siya gipasaligan sa usa ka manulonda, gisugo sa pagbalik ngadto sa iyang agalong babaye, ug gisultihan bahin sa pagkatawo ug sa kaugmaon ni Ismael (kansang ngalan nagkahulogang "Ang Diyos Namati (Nagpatalinghog)"). Busa, ang atabay didto gitawag nga "Beer-lahai-roi," sanglit si Agar nag-ingon kang Jehova, "Ikaw usa ka Diyos sa panan-aw."—Gen 16:7-14.

Sa ulahi, si Isaac nagsingabot gikan "sa dalan nga paingon sa Beer-lahai-roi" sa Negeb sa dihang iyang nalantawan ang nagapanawng panon sa mga kamelyo nga nagdala sa iyang umaabot nga pangasaw-onon nga si Rebeca. (Gen 24:62, 63) Human sa kamatayon ni Abraham, si Isaac nanimuyo "duol sa Beer-lahai-roi."—Gen 25:11.

Ang Beer-lahai-roi giingon nga nahimutang sa "taliwala sa Kades ug sa Bered." (Gen 16:14) Sumala sa usa ka tradisyon sa mga Bedouin, kini nahimutang sa 'Ain Muweilih, mga 19 km (12 mi) sa AK sa 'Ain Qedeis (ang posibleng dapit sa Kadesbarnea). Apan tungod kay walay tinong impormasyon nga makuha bahin sa nahimutangan sa Bered, dili matino kon diin nahimutang ang Beer-lahai-roi.

BEEROT [Mga Atabay]. Usa sa upat ka Hivihanong mga siyudad nga sa pagkamaalamon mihimog usa ka pakigsaad kang Josue, ug mopatim-aw nga ang mga tawo sa siyudad sa Gabaon mao ang nanguna sa paghimo niini nga pakigsaad. (Jos 9:3-17) Human niadto ang siyudad gilakip sa panulondon sa tribo ni Benjamin. (Jos 18:21, 25) Sa dihang gihubit nga gipatay sa mga tawo nga gikan sa Beerot si Is-boset nga anak nga lalaki ni Saul, giingon nga "ang Beerot, usab, giisip nga bahin sa Benjamin." Lagmit nagpakita kini nga ang siyudad nahimutang duol sa utlanan sa silingan nga tribo, mao nga kinahanglang tinoon ang tribonhong teritoryo diin kini nahimutang. (2Sa 4:2-6) Gihisgotan ang pagkalagiw sa mga molupyo niini ngadto sa Gitaim, apan ang hinungdan wala ibutyag; lagmit tungod kini sa mga pagpanulong sa mga Filistehanon human sa ilang kadaogan batok sa kasundalohan ni Saul didto sa Bukid sa Gilboa, o tingali kini nga pagkalagiw nahitabo human sa pagpatay kang Isboset aron sila makalikay sa panimalos tungod sa maong pagbuno. Apan, human sa pagkadestiyero didto sa Babilonya, ang mga tawo sa Beerot gitala nga lakip niadtong namalik sa yuta sa Juda.—Esd 2:1, 25; Neh 7:29.

Bisan tuod gituohan sa pipila nga kini mao ang Khirbet el Burj o Nabi Samwil dapit sa H, gituohan sa uban nga kini mao ang el Bira, usa ka silingang lungsod sa modernong Ramallah, nga nahimutang nga mga 14 km (9 mi) sa A sa Jerusalem ug mga 8 km (5 mi) sa AAS sa Gabaon, busa, duol sa utlanan sa Epraim. Usa ka tubod didto ang nagtaganag maayong abiyo sa tubig. Ang nahibiling mga bahin sa usa ka karaang abtanan didto nagpakitang kini maoy usa ka pahulayanan alang sa nagapanawng mga panon.

BEEROT BENE-JAAKAN [Mga Atabay sa mga Anak nga Lalaki ni Jaakan]. Usa ka dapit nga gikampohan sa mga Israelinhon tingali dili lang

kas-a sa panahon sa ilang mga paglatagaw sa kamingawan, nga ang kataposang higayon nga sila nagkampo niini mao kadtong sa hapit nang mamatay si Aaron didto sa Bukid sa Hor. (Deu 10:6) Gituohan nga lagmit mao kini ang el-Birein, mga 62 km (38 mi) sa HK sa Beer-seba ug duol sa modernong ʽEzuz. Adunay mga atabay dinhi, ug ang posibleng nahimutangan sa Kades-barnea maoy pipila lamang ka milya sa habagatan. Si Nelson Glueck nagkomento: "Daghan kaayong karaan nga mga dapit niini nga distrito." (*Rivers in the Desert,* 1960, p. 97) Ang Beerot Bene-jaakan dayag nga gitawag lang ug Bene-jaakan diha sa Numeros 33:31. —Tan-awa ang BENE-JAAKAN.

BEEROTNON [Taga- (Iya sa) Beerot]. Usa ka molupyo o lumad sa Beerot. Sa panahon sa pagsulod sa mga Israelinhon sa Canaan, ang mga molupyo niini maoy mga Hivihanon. Human niadto ang teritoryo gipahat ngadto sa tribo ni Benjamin, ug ang Hivihanon nga mga pumoluyo nahimong "mga mangangahoy ug mga magkakalos ug tubig." (Jos 9:17, 27; 18:21, 25; tan-awa ang BEEROT.) Ang mga nagpatay kang Is-boset, nga mao, si Baana ug Rekab, maoy "mga anak nga lalaki ni Rimon nga Beerotnon, sa mga anak sa Benjamin." (2Sa 4:2, 5, 9) Si Naharai, usa sa gamhanang mga tawo ni David, gitawag nga "Beerotnon" sa 2 Samuel 23:37 ug "Berotnon" sa 1 Cronicas 11:39.

BEER-SEBA [Atabay sa Panumpa; o, Atabay sa Pito]. Ang dapit nga nahimutangan sa usa ka atabay ug, sa ulahi, sa usa ka siyudad sa habagatang Juda. Kini nahimutang sa mga tungatunga sa Kabaybayonan sa Mediteranyo ug sa habagatang tumoy sa Patayng Dagat, mga 45 km (28 mi) sa HK sa Hebron, ug may susamang gilay-on sa HS sa Gaza.

Ang Beer-seba mao ang kinatumyang dapit sa habagatan sa dihang gihubit ang gitas-on sa Yutang Saad, sumala sa ginaingon nga "gikan sa Dan hangtod sa Beer-seba" (Huk 20:1), o, kon balihon, "gikan sa Beer-seba hangtod sa Dan." (1Cr 21:2; 2Cr 30:5) Human mabahin ang nasod ngadto sa duha ka gingharian, ang Beer-seba gigamit gihapon sa pagpaila sa habagatang tumoy sa gingharian sa Juda diha sa mga ekspresyong "gikan sa Geba hangtod sa Beer-seba" (2Ha 23:8) ug "sukad sa Beer-seba ngadto sa bukirong rehiyon sa Epraim" (diin nagsukad ang amihanang gingharian sa Israel). (2Cr 19:4) Human sa pagkadestiyero, ang maong ekspresyon gigamit sa limitado na lang nga paagi sa pagtumong sa dapit nga giokupar sa namalik nga mga tawo sa Juda, nga nagsukad sa Beer-seba "hangtod sa walog sa Hinnom."—Neh 11:27, 30.

Sa pagkatinuod, dihay ubang mga lungsod sa Yutang Saad nga nahimutang dapit sa H sa Beer-seba, maingon nga dihay Israelinhong mga lungsod usab sa A sa Dan. Apan, ang Dan ug ang Beer-seba nahimutang sa kinaiyanhong mga utlanan sa yuta. Kon bahin sa Beer-seba, kini nahimutang sa ubos sa kabukiran sa Juda sa daplin sa desyerto. Dugang pa, usa kini sa pangunang mga siyudad sa Juda (lakip ang Jerusalem ug Hebron), ug kini dili lang tungod sa dagayang suplay niini sa tubig kon itandi sa naglibot nga rehiyon, sa ingon nahimong posible ang pagpanguma ug ang pagpasibsib sa mga panon sa baka ug mga karnero, kondili tungod usab kay ang mahinungdanong mga dalan gikan sa lainlaing direksiyon magtagbo nganha niini. Gikan sa Ehipto ang usa ka karaang ruta nga moagi sa "Dalan sa mga Atabay" paingon sa Kades-barnea hangtod sa Beer-seba nakonektar sa laing dalan nga maoy agian sa dihang mopanaw ang panon sa mga kamelyo gikan sa "Mga Gingharian sa Yerbang-Paalimyon" sa Peninsula sa Arabia padulong sa Filistia o Juda. Gikan sa Ezion-geber, sa ulohan sa Gulpo sa ʽAqaba, may laing ruta nga moagi latas sa Araba ug dayon moliko ngadto sa K, ug patungas ngadto sa Tungasanan sa Akrabim hangtod sa Beer-seba. Sa Gaza, didto sa Patag sa Filistia, may usa ka dalan nga misanga gikan sa dakong dalan ang paingon sa HS ngadto sa Beer-seba. Ug sa pagkonektar niini sa ubang dalan sa Juda, may usa ka dalan gikan sa Beer-seba nga paingon sa AS ang patungas ngadto sa kabukiran sa Juda hangtod sa Jerusalem ug sa unahan pa nga mga dapit sa A.—Gen 22:19.

Kining dapita unang gihisgotan maylabot kang Agar, kinsa naglatagaw uban sa iyang anak nga lalaking si Ismael "sa kamingawan sa Beer-seba" sa dihang gipalakaw sila ni Abraham. (Gen 21:14) Kay nagtuo nga ang iyang anak mamatay sa kauhaw, siya mipahilayo kang Ismael, apan ang Diyos namati sa bata ug gitultolan si Agar ngadto sa usa ka atabay. (Gen 21:19) Lagmit nga usa kadto ka atabay nga kanhi gikalot ni Abraham, apan nianang panahona wala pa mahinganli, tungod sa mosunod nga asoy. Mapintasong giilog sa pipila ka Filistehanon ang usa ka atabay niining dapita, nga lagmit wala mahibaloi ni Abimelek nga hari sa Gerar. Siya ug si Picol nga pangulo sa iyang kasundalohan miadto kang Abraham aron himoon ang usa ka pakigsaad sa pakigdait. Sa dihang gisaway pagayo ni Abraham si Abimelek tungod sa mapintasong buhat sa iyang mga sulugoon sa pag-ilog sa atabay, nanghunaw si Abimelek niana, mihimog pakigsaad kang Abraham, ug midawat ug pito ka baye nga nating karnero gikan kaniya ingong pamatuod nga gipanag-iya ni Abraham ang atabay.

'Mao nga gitawag ni Abraham kadtong dapita nga Beer-seba, tungod kay didto silang duha nanumpa.' (Gen 21:31) Unya si Abraham nagtanom didto ug usa ka kahoyng tamarisko ug mitawag "sa ngalan ni Jehova, ang Diyos nga hangtod sa panahong walay tino." (Gen 21:33) Gikan sa Beer-seba si Abraham miadto sa Moria aron ihalad si Isaac, ug unya siya mibalik aron sa pagpuyo didto.—Gen 22:19.

Sa dihang namatay si Abraham, gitak-opan sa mga Filistehanon ang mga atabay nga iyang gikalot, apan sa dihang si Isaac mipuyo dinhi gibuksan niya kini pag-usab ug gitawag kini sumala sa mga ngalan nga gitawag sa iyang amahan niini. (Gen 26:18) Kay giayran sa mga Filistehanon, siya nagbalhinbalhin pagpuyo hangtod nga siya nakakaplag ug dakong luna didto sa Rehobot, ug sa ulahi siya miadto sa Beer-seba. (Gen 26:22, 23) Sa dihang ang mga sulugoon ni Isaac nagkalot ug usa ka atabay didto sa Beer-seba, si Abimelek, lagmit nga laing hari sa Gerar (nga samag ngalan o samag titulo sa hari nga nakigsaad kang Abraham, o kaha mao ra usab mismo nga hari), miadto uban kang Picol nga pangulo sa iyang kasundalohan ngadto kang Isaac aron sa paghimo ug usa ka pakigsaad uban kaniya. Human sa kombira ug sa pag-inom, sila mibangon pagsayo pagkasunod buntag ug naghimog gipanumpaang mga pahayag sa usag usa. Nianang mao ra usab nga adlaw, ang atabay nagpatungha ug tubig, ug ginganlan kini ni Isaac nga Siba, nga nagkahulogang "Panumpa; o, Pito" ug nagtumong sa usa ka panumpa o pahayag nga gipanumpa pinaagi sa pito ka butang. (Gen 26:31-33; tan-awa ang SIBA.) Pinaagi sa paggamit sa ngalang "Siba" (laing porma sa ngalan nga Sheba), lagmit gipreserbar ni Isaac ang ngalang Beerseba, nga gingalan ni Abraham sa maong dapit. Ang pamatuod nga lagmit mao ra usab kining atabaya nga kanhi gikalot ni Abraham ug gikalot pag-usab sa mga tawo ni Isaac gipakita sa nahisgotan na nga teksto sa Genesis 26:18. Sulod sa katuigan nga si Isaac mipuyo dinhi, iyang gipanalanginan si Jacob inay si Esau ug gipaadto siya sa Haran aron sa pagkuhag asawa gikan sa mga anak nga babaye ni Laban, ang igsoong lalaki sa iyang inahan. (Gen 28:1, 2, 10) Sa ulahi, si Jacob, nga karon nailhan ingong Israel, mitanyag ug mga halad alang sa Diyos ni Isaac didto sa Beer-seba samtang siya nagpaingon sa Ehipto, aron sa pagduyog sa iyang anak nga lalaki nga si Jose.—Gen 46:1-5.

Sulod sa kal-ang nga kapin sa 250 ka tuig hangtod nga ang Canaan giapod-apod ngadto sa 12 ka tribo sa Israel, diha nay siyudad nga natukod sa Beer-seba (Jos 15:21, 28), nga gipahat ngadto sa tribo ni Simeon ingong usa ka sakop nga siyudad sa teritoryo sa Juda. (Jos 19:1, 2) Dinhi ang mga anak nga lalaki ni Samuel nangatungdanan ingong mga maghuhukom. (1Sa 8:1, 2) Si Elias, nga mikalagiw gumikan sa kapungot ni Rayna Jezebel, nagbiya sa iyang tig-alagad didto sa Beer-seba ug mipadulong pahabagatan tabok sa Negeb paingon sa Horeb. (1Ha 19:3) Si Zibia, ang inahan ni Haring Jehoas sa Juda, naggikan niining dapita. (2Ha 12:1) Ang Beer-seba gihisgotan ingong kataposang dapit sa gihimong pagrehistro ni David sa katawhan sa tibuok Israel (2Sa 24:2, 7) ug ang sukaranang dapit sa gihimo ni Jehosapat nga mga reporma sa pagsimba. (2Cr 19:4) Ang mga paghisgot ni Amos sa Beer-seba sa iyang adlaw kusganong nagpakita nga kanhi usa kini ka dapit sa mahugawng relihiyosong mga buhat (Am 5:5; 8:14), tingali nalangkit sa pipila ka bahin sa idolatrosong gingharian sa amihanan. Ang mga pigurin sa diyosang si Astarte nakubkoban didto, sama usab sa ubang mga dapit sa Israel. Sukad niadtong panahona, gawas sa daklit nga paghisgot nga kining siyudara ug ang mga sakop nga mga lungsod niini gipuy-an pag-usab human sa pagkadestiyero sa Babilonya (Neh 11:27), kining ngalana dili na makita diha sa rekord sa Bibliya.

Kining siyudara sa yugto sa mga hari gituohan nga mao ang Tell es-Sabaʻ (Tel Be'er Shevaʻ), 4 km (2.5 mi) sa S sa presenteng-adlaw nga Be'er Shevaʻ. Ang sekular nga mga magsusulat sa ikaupat nga siglo K.P. naghubit sa Beer-seba nianang panahona ingong usa ka dakong balangay o lungsod ug usa ka garison sa mga Romano. Karong adlawa, usa gihapon kini ka lungsod nga nahimutang sa kinasang-ang mga dalan ug usa ka iladong tiyanggihan. Bisan tuod umaw ang dal-as sa Beer-seba, nga moulan lamang ug mga 15 ngadto sa 20 sm (6 ngadto sa 8 pul.) sulod sa usa ka tuig, ang yuta mabungahon, ug daghang maayong mga uma sa maong dapit. Ubay-ubayng mga atabay ang makaplagan didto, ang kinadak-an niini maoy halos 4 m (13 p) ang diyametro nga ang ilalom nga bahin niini gikubkob diha sa solidong bato nga mga 5 m (16 p).

BEESTERA [lagmit, Balay ni Astoret]. Usa ka siyudad sa S sa Jordan nga gihatag ngadto sa mga Gersonhon sa tribo ni Levi. (Jos 21:27) Ang samang asoy sa 1 Cronicas 6:71 nagpakita nga kini mao ra ang Astarot.

BEHEMOT. Ang ngalang "Behemot," nga makita sa Job 40:15, giisip sa lainlaing paagi ingong (1) usa ka pulong nga naggikan sa Ehiptohanong pulong alang sa "baka sa tubig," (2) usa ka pulong nga lagmit naggikan sa Asiryanhong pulong nga nagkahulogang "mangtas," ug (3) usa

ka *intensified plural* sa Hebreohanong pulong nga *behe·mah'* (mananap; anad nga hayop) nga gisabot nga nagtumong sa "dakong mananap" o "dako kaayong mananap." Diha sa Gregong *Septuagint* ang pulong nga *the·ri'a* (mapintas nga mga mananap) mao ang hubad sa Hebreohanong pulong nga *behe·mohth'.* Apan, dayag nga usa lamang ka hayop ang gipasabot sanglit ang kahubitan nga gihatag bahin sa Behemot dili maoy alang sa daghang mga linalang kondili sa usa lamang, nga gituohang mao ang hippopotamus (*Hippopotamus amphibius*). Ngani, ubay-ubayng mga hubad sa Bibliya (*AT, La, Ro, NW, JB, RS*) ang naggamit sa pulong nga "hippopotamus" diha sa pangunang teksto o diha sa mga nota o *footnote* aron ipaila ang linalang nga gihisgotan sa Diyos.

Ang hippopotamus maoy dako, bagag-panit, halos walay balhibo nga hayop nga sus-an nga magkanunayan sa mga suba, lanaw, ug kalamakan. Kini nailhan tungod sa iyang mugbong mga tiil, dakong apapangig, ug dakong ulo, nga gikaingong motimbang ug hangtod sa usa ka tonelada. Kusgan kaayo ang apapangig ug ang mga ngipon niini nga ang usa ka pagpaak niini makadulot sa panit sa buaya. Kon hamtong na, kini tingali may gitas-ong 4 hangtod sa 5 m (12 hangtod sa 15 p) ug tingali motimbang hangtod sa 3,600 kg (8,000 lb). Ingong usa ka linalang nga mabuhi sa tubig ug sa mamala, ang hippopotamus, bisan pa sa kadako niini, tulin nga molangoy ug kusog modagan. Kini mokaon ug humokon nga mga tanom sa tubig, mga balili, tangbo, ug kahoykahoy, ug kada adlaw kini mokaon ug kapin sa 90 kg (200 lb) nga lunhawng mga tanom aron isulod sa iyang tiyan nga kasudlan ug 150- hangtod sa 190-L (40 hangtod sa 50 gal).

Ang panit niini, ilabina ang panit sa tiyan, baga kaayo, mao nga kini makasugakod bisag mabangga ug mabagnos samtang isaguyod sa hippopotamus ang lawas niini diha sa talinis nga mga kahoy ug mga bato sa mga salog sa suba. Ang mga buho sa ilong maayong pagkahimutang diha sa tumoy sa simod niini, ug ang mga mata anaa sa itaas nga bahin sa atubangan sa ulo, nga tungod niini ang hippopotamus makaginhawa ug makakita bisag gamay na lang nga bahin sa ulo niini ang naggimaw sa tubig. Ang mga dalunggan ug ang samag balbula nga mga buho sa ilong mosira sa dihang kini molusbog. Bisan samtang matulog, sa dihang ang sukod sa *carbon dioxide* diha sa dugo makaabot na sa usa ka tinong lebel, ang hayop awtomatikong mopaibabaw sa tubig aron sa paghanggab ug lab-as nga hangin ug dayon molusbog na usab.

Ang hippopotamus makaplagan kanhi sa kadaghanang dagkong mga lanaw ug mga suba sa Aprika, apan tungod sa pagpangayam sa tawo, kini nahanaw na diha sa daghang mga rehiyon ug gikaingon nga dili na kini makit-an sa A sa busay sa Khartoum, Sudan. Sa karaang kapanahonan ang hippopotamus lagmit nga magkanunayan sa Jordan. Ngani, gikaingon nga ang mga bangkil ug mga bukog niini nga linalang nakaplagan diha sa lainlaing mga dapit sa Palestina.

Ang paghubit diha sa ika-40 nga kapitulo sa basahon ni Job naghatag ug tin-awng paglarawan bahin niining dakong sus-an nga hayop, ang Behemot. Kini gihubit ingong tigkaon ug mga balili. (Ber 15) Ang mga tinubdan sa talagsaong gahom ug kusog niini giingong anaa sa hawak ug sa mga ugat sa iyang tiyan, nga mao, ang mga kaunoran sa likod ug sa tiyan niini. (Ber 16) Ang ikog sa Behemot sama sa usa ka sedro. Sanglit ang ikog sa hippopotamus mubomubo ra, nga ang gitas-on maoy mga 46 hangtod sa 51 sm (18 hangtod sa 20 pul.), kini lagmit sabton nga nagkahulogan nga ang hayop makapatuskig sa iyang bagang ikog o makapalubaylubay niini sama sa usa ka kahoy. "Ang mga ugat sa iyang paa nagkalanggikit," mao nga ang mga lanotlanot ug mga ugat sa kaunoran sa mga paa niini maoy linubid ug sinalapid sama sa lig-ong mga kable. (Ber 17) Ang mga bukog sa mga tiil niini sama kalig-on sa "mga tubo nga tumbaga," busa kini makadaog sa bug-at kaayo nga lawas niini. Ang mga bukog ug mga gusok maoy ingon sa sinalsal nga mga puthawng olisi. (Ber 18) Gihisgotan ang pagkadakog kaon sa Behemot (ber 20), ug gihisgotan usab ang pagpahulay niini sa ilalom sa tunokon nga mga kahoyng lotus o ang pagtago niini diha sa kalamakan, nga nagpasilong sa landong sa mga alamo. (Ber 21, 22) Bisan pag malapawan ang mga tampi sa suba, kini nga linalang dili malisang, kay makahimo gihapon kini sa paglangoy nga ang ulo anaa sa ibabaw sa tubig ug makasungasong sa sulog sa baha. (Ber 23) Si Jehova nangutana kang Job: 'Sanglit ang Behemot kusgan ug kahadlokan kaayo, makapangahas ba ang usa ka tawo sa pagharong niini atubangan sa iyang panan-aw ug sa pagbangag sa ilong niini pinaagi sa usa ka kaw-it?'—Ber 24.

BEHTH [ב]. Ang ikaduhang letra sa Hebreohanong alpabeto. Ang kahulogan sa ngalan niini nga letra maoy "balay."

Kini samag tunog sa Cebuanong "b" sa dihang ang usa ka tulbok ibutang sa tunga niining Hebreohanong karakter aron pagahion ang paglitok niini nga letra. Kon wala ang tulbok kini adunay humok nga tunog nga halos sama sa "v," sama sa ngalan nga "Vasti."

Sa Hebreohanong teksto, ang pangbukas nga pulong sa matag usa sa walo ka bersikulo sa Salmo 119:9-16 nagsugod niini nga letra, agig pagsunod sa akrostiko nga estilo sa salmo diin ang sinugda-

nan sa mga bersikulo o hugpong sa mga bersikulo gigamitag Hebreohanong mga letra sumala sa pagkahan-ay niini diha sa alpabeto.—Tan-awa ang HEBREOHANON, II.

BEKER [Batan-ong Laki nga Kamelyo].

1. Ang ikaduhang ginganlan nga anak nga lalaki ni Benjamin diha sa talaan sa mga kaliwat ni Jacob sa Genesis kapitulo 46. (Tan-awa ang Gen 46:21; 1Cr 7:6.) Wala ilakip si Beker diha sa mga talaan sa kagikan sa Numeros 26:38 ug 1 Cronicas 8: 1, 2. Ang iyang mga kaliwat pinaagi sa iyang siyam ka anak nga lalaki ingong mga pangulo sa banay mikabat ug 20,200 ka "maisog, gamhanang mga tawo," sumala sa asoy nga gitala sa 1 Cronicas 7: 8, 9.

2. Pangulo sa banay sa mga Bekernon (Bakrihanon, *KJ*) sa tribo ni Epraim.—Num 26:35.

BEKERNON [Kang (Iya ni) Beker]. Usa ka Epraimnong banay nga naggikan kang Beker.—Num 26:35.

BEL [gikan sa Akadianhon, nga nagkahulogang "Tag-iya; Agalon"]. Usa ka Babilonyanhong bathala kansang makauulawng pagkapukan gitagnang mahitabo panahon sa kalaglagan sa Babilonya.—Isa 46:1; Jer 50:2; 51:44.

Ang titulong Bel unang gigamit alang sa diyos nga si Enlil. Si Bel maoy bahin sa orihinal nga hugpong sa tulo ka Sumerianhong mga bathala, uban ni Anu ug Enki (Ea). Sa dihang si Marduk (Merodak) nahimong pangunang diyos sa Babilonya, siya usab ginganlan ug Bel.—Tan-awa ang DIYOS UG MGA DIYOSA, MGA (Babilonyanhong mga Bathala).

Kon tagdon ang hataas nga pagtamod nga gihatag kang Bel, madayag kon nganong ang mga manalagna ni Jehova, ubos sa pag-inspirar, naghisgot kaniya ingong usa sa mga bathala nga mapaubos sa dihang mapukan ang Babilonya. Halos 200 ka tuig sa wala pa mapukan ang Babilonya ngadto sa mga Medianhon ug mga Persianhon, si Isaias nagtagna nga si Bel moyuko ug si Nebo motikubo diha sa makauulawng kapildihan. Ang ilang idolong mga larawan pagadad-on sa ihalas nga mga mananap; kay dili makatabang sa ilang kaugalingon, sila hakoton ingong mga bagahe nga ikarga diha sa mga mananap nga luwanan. Si Bel ug Nebo dili makaikyas. "Ang ilang kalag," nga mao, sila mismo, mabihag. (Isa 46:1, 2; tan-awa usab ang Jer 50:2.) Si Jehova magpugos kang Bel sa pagpagula sa kon unsay iyang gitulon pinaagi sa iyang mga magsisimba, kinsa nagpahinungod sa ilang mga kadaogan ngadto kaniya. Kinahanglan nga pagulaon ni Bel ilabina ang nadestiyerong katawhan ni Jehova ug ang sagradong mga kasangkapan sa Iyang templo. Dili na magaganayan ang mga katawhan sa kanasoran nga gisakop sa Babilonya aron mosimba kang Bel o mosurender ngadto sa iyang mga magsisimba nga daw mosurender ngadto sa pangunang diyos sa kalibotan.—Jer 51:44; tan-awa ang MERODAK.

BELA.

1. Ang panganay nga anak nga lalaki ni Benjamin, ug usa sa panimalay ni Jacob nga "miuban kang Jacob sa Ehipto." Siya nahimong pangulo sa banay sa mga Belahanon.—Gen 46:8, 21, 26; Num 26:38; 1Cr 7:6; 8:1-5.

2. Ang anak nga lalaki ni Beor ug ang unang ginganlan nga hari sa Edom. Dugay nang panahon sa wala pay hari ang Israel, si Bela naghari na sa iyang kaulohang siyudad sa Dinhaba.—Gen 36:31, 32; 1Cr 1:43.

3. Usa ka anak nga lalaki ni Azaz sa tribo ni Ruben.—1Cr 5:3, 8.

4. Usa ka laing ngalan sa siyudad sa Zoar ug lagmit ang mas unang ngalan niini nga siyudad; gihisgotan duyog sa ubang mga siyudad sa kapatagan diha sa Genesis 14:2, 8.—Tan-awa ang ZOAR.

BELAHANON [Kang (Iya ni) Bela]. Usa ka banay nga naggikan kang Bela nga panganay ni Benjamin.—Num 26:38.

BELIAL [gikan sa Heb., nga nagkahulogang "Walay-Silbi" o "Walay-Pulos"; linangkob nga pulong sa *beli′,* "dili, wala," ug *ya·ʽal′,* "magpulos; magmapuslanon"]. Ang hiyas o kahimtang sa pagkawalay-silbi, pagkangil-ad, pagkawalay-hinungdan, pagkawalay-pulos. Ang Hebreohanong termino nga *beli·ya′ʽal* gigamit sa pagtumong sa mga ideya, mga pulong, ug tambag (Deu 15:9; Sal 101:3; Nah 1:11), sa makatalagmanong mga kahimtang (Sal 41:8), ug mas subsob, sa hilabihan ka walay pulos nga mga tawo—pananglitan, sa mga tawong nag-aghat sa pagsimba sa ubang mga diyos (Deu 13:13); sa mga tawo sa Benjamin nga nakahimog seksuwal nga krimen didto sa Gibea (Huk 19:22-27; 20:13); sa daotang mga anak nga lalaki ni Eli (1Sa 2:12); sa bagis nga si Nabal (1Sa 25:17, 25); sa mga magsusupak sa dinihogan sa Diyos nga si David (2Sa 20:1; 22:5; 23:6; Sal 18:4); sa walay silbing mga kaubanan ni Jeroboam (2Cr 13:7); sa mga kakunsabo ni Jezebel batok kang Nabot (1Ha 21:10, 13); ug sa mga tawo sa katibuk-an nga nagpahinabog panaglalis (Pr 6:12-14; 16:27; 19:28). Sa pagpakita nga ang gahom sa kaaway dili na makababag sa pagpatuman sa matuod nga pagsimba sa iyang katawhan diha sa ilang yuta, si Jehova mipahayag pinaagi sa iyang manalagna: "Wala nay tawong walay-silbi nga molatas kanimo pag-usab. Siya pagalaglagon gayod sa bug-os."—Nah 1:15; tan-awa usab ang 1Sa 1:16; 10:27; 30:22; Job 34:18.

Sa panahon nga gipadayon ang pagsulat sa Bibliya sa unang siglo, ang "Belial" gigamit ingong usa ka ngalan alang kang Satanas. Busa sa dihang si Pablo misulat sa 2 Corinto 6:15 diha sa iyang sunodsunod nga mga pagtandi, "Aduna bay panaguyon tali kang Kristo ug Belial?" ang kasagarang konklusyon mao nga si "Belial" mao si Satanas. Ang Syriac nga *Peshitta* dinhi mabasa nga "Satanas."

BELSAZAR [gikan sa Akadianhon, nga nagkahulogang "Panalipdi ang Iyang Kinabuhi"; o, lagmit, "[Hinaot] si Bel Magapanalipod sa Hari"]. Ang panganayng anak nga lalaki ni Nabonido, ug kaubang magmamando ni Nabonido sa kataposang mga tuig sa Imperyo sa Babilonya. Gihisgotan siya diha lamang sa asoy sa Bibliya ni manalagnang Daniel, ug sulod sa dugayng panahon ang iyang posisyon ingong "hari sa Babilonya" wala dawata sa mga kritiko sa Bibliya. (Dan 5:1, 9; 7:1; 8:1) Apan, ang arkeolohikanhong ebidensiya diha sa karaang mga sinulat dugay nang nagpakita sa pagkamakasaysayanhon sa asoy sa Bibliya.

Sa Daniel 5:2, 11, 18, 22, si Nabucodonosor gitawag ingong "amahan" ni Belsazar, ug si Belsazar ingong "anak" ni Nabucodonosor. Ang librong *Nabonidus and Belshazzar* (ni R. P. Dougherty, 1929) nangatarongan nga posible nga ang inahan ni Belsazar mao si Nitocris ug nga siya maoy usa ka anak nga babaye ni Nabucodonosor (II). Kon mao, si Nabucodonosor mao ang apohan ni Belsazar. (Tan-awa ang Gen 28:10, 13 sa parehong paggamit sa "amahan.") Apan, dili tanang eskolar ang bug-os kombinsido sa ebidensiya mahitungod sa maong relasyon. Lagmit nga si Nabucodonosor mao lamay "amahan" ni Belsazar kon bahin sa trono, ug nga si Nabucodonosor maoy usa ka hari nga nag-una kaniya. Sa samang paagi, ang mga Asiryanhon naggamit sa ekspresyong "anak nga lalaki ni Omri" sa pagtumong sa usa ka manununod ni Omri.—Tan-awa ang OMRI Num 3.

Gipamatud-an ba sa sekular nga kasaysayan ang papel ni Belsazar ingong magmamando sa Babilonya?

Usa ka papan nga sinulatag *cuneiform* nga naglungtad sukad pa sa tuig sa paglingkod sa trono ni Neriglissar, kinsa mipuli kang Awil-Marduk (Evilmerodak) diha sa trono sa Babilonya, naghisgot sa usa ka "Belsazar, ang pangulong opisyal sa hari," maylabot sa usa ka transaksiyon sa panalapi. Bisan wala mapamatud-i, lagmit nga kini nagtumong kang Belsazar sa Bibliya. Niadtong 1924 gipatik ang nasabtan na nga kahulogan sa usa ka karaang sinulat nga *cuneiform* nga gihubit ingong "Bersong Asoy Bahin Kang Nabonido," ug pinaagi niini ang usa ka bililhong impormasyon napadayag nga tinawng nagpamatuod sa posisyon ni Belsazar ingong hari didto sa Babilonya ug nagsaysay sa paagi sa pagkahimo niyang kauban nga magmamando ni Nabonido. Mahitungod sa pagsakop ni Nabonido sa Tema sa iyang ikatulong tuig sa pagmando, usa ka bahin sa sinulat nag-ingon: "Iyang gitugyan ang 'Kampo' ngadto sa iyang kamagulangan (nga anak nga lalaki), ang panganay [si Belsazar], ang kasundalohan sa tanang dapit sa nasod iyang gimandoan ilalom sa (pagpangulo) [ni Belsazar]. Iyang gitugyan ang (tanang butang), gipiyal ang pagkahari ngadto kaniya ug, siya mismo [si Nabonido] migikan alang sa usa ka layong panaw, ang (kasundalohan) sa Akad nagmartsa uban kaniya; siya mipaingon sa Tema (sa halayo nga bahin) sa kasadpan." (*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. Pritchard, 1974, p. 313) Busa, si Belsazar tinong nakabaton ug harianong awtoridad sukad sa ikatulong tuig ni Nabonido, ug kini nga panghitabo lagmit mohaom sa gihisgotan ni Daniel sa "unang tuig ni Belsazar nga hari sa Babilonya."—Dan 7:1.

Diha sa laing dokumento, ang Cronica ni Nabonido, usa ka pahayag ang nakaplagan bahin sa ikapito, ikasiyam, ikanapulo, ug ikanapulog-usa nga tuig sa paghari ni Nabonido. Kini mabasa: "Ang hari (didto) sa Tema (samtang) ang prinsipe, ang mga opisyal, ug ang iyang kasundalohan (didto) sa Akad [Babilonya]." (*Assyrian and Babylonian Chronicles,* ni A. K. Grayson, 1975, p. 108) Lagmit nga gigugol ni Nabonido ang kadaghanang tuig sa iyang paghari nga wala sa Babilonya, ug bisan tuod nga wala niya biyai ang iyang posisyon ingong supremong magmamando, iyang gitugyan ang pangagamhanan ngadto sa iyang anak nga si Belsazar aron sa paglihok sulod sa panahon nga wala siya. Makita kini sa daghang sinulat nga nakaplagan gikan sa karaang mga tipiganan sa mga dokumento nga nagpamatuod nga si Belsazar naghupot ug harianong mga katungod, nga siya nagpakanaog ug mga sugo ug mga mando. Ang mga butang nga gidumala ni Belsazar diha sa pipila ka dokumento ug mga sugo mao kadtong kasagarang gidumala ni Nabonido, ingong supremong magmamando, kon siya anaa nianang higayona. Apan, si Belsazar nagpabilin nga ikaduha lamang nga magmamando sa imperyo, ug busa siya mitanyag kang Daniel ingong "ikatulo [lamang] sa gingharian."—Dan 5:16.

Tinuod nga ang opisyal nga mga inskripsiyon naghatag kang Belsazar sa titulong "manununod nga prinsipe," samtang diha sa basahon ni Daniel ang iyang titulo maoy "hari." (Dan 5:1-30) Ang usa ka arkeolohikanhong kaplag didto sa amihanang Sirya nagpakita kon nganong naingon niini. Niadtong 1979, nakubkoban ang usa ka samag gidak-on sa tawo nga estatwa sa usa ka magmamando sa ka-

raang Gozan. Diha sa sidsid niini mao ang duha ka inskripsiyon, ang usa sa pinulongang Asiryanhon ug ang lain sa Aramaiko—ang pinulongan nga gigamit sa asoy ni Belsazar diha sa Daniel. Ang duha ka halos managsamang mga inskripsiyon adunay usa ka talagsaong kalainan. Ang mga sinulat diha sa Asiryanhong pinulongan sa imperyo nag-ingon nga ang estatwa maoy iya sa "gobernador sa Gozan." Ang mga sinulat sa Aramaiko, ang pinulongan sa lokal nga mga tawo, naghubit kaniya ingong "hari."

Busa, ang eskolar sa arkeolohiya ug sa pinulongan nga si Alan Millard misulat: "Sa kahayag sa Babilonyanhong mga tinubdan ug sa bag-ong mga sinulat nga anaa niini nga estatwa, tingali tukma lamang gayod nga ang maong dili-opisyal nga mga rekord sama sa Basahon ni Daniel nagtawag kang Belsazar ingong 'hari.' Siya nag-alagad ingong hari, nga hawas sa iyang amahan, bisan tuod nga siya dili mao ang legal nga hari. Ang tukmang kalainan dili na mahinungdanon ug makapalibog pa diha sa estorya ingon sa giasoy sa Daniel."—*Biblical Archaeology Review,* Mayo/Hunyo 1985, p. 77.

Kadtong naghupot ug gahom ingong magmamando sa Babilonya gidahom nga mahimong mga panig-ingnan sa pagsimba sa mga diyos. Adunay unom ka sinulat nga *cuneiform* mahitungod sa mga panghitabo sukad sa ika-5 hangtod sa ika-13 nga tuig nga paghari ni Nabonido nga nagpakita sa debosyon ni Belsazar ngadto sa Babilonyanhong mga bathala. Ingong kapuli nga hari sa dihang wala si Nabonido, si Belsazar gipakita diha sa mga dokumento nga naghalad ug bulawan, plata, ug mga hayop ngadto sa mga templo sa Erek ug Sippar, sa ingon naggawi sa iyang kaugalingon nga nahiangay sa iyang harianong posisyon.

Ang Kataposan sa Pagmando ni Belsazar. Sa gabii sa Oktubre 5, 539 W.K.P. (Gregorian nga kalendaryo, o Oktubre 11, sa Julian nga kalendaryo), si Belsazar naghimog usa ka dakong kombira alang sa iyang usa ka libo ka kadagkoan, ingon sa giasoy sa kapitulo 5 sa Daniel. (Dan 5:1) Nianang higayona ang Babilonya nameligro tungod sa naglikos nga kasundalohan ni Ciro nga Persianhon ug sa iyang kaalyado nga si Dario nga Medianhon. Matod sa Hudiyong historyador nga si Josephus (kinsa mikutlo usab sa Babilonyanhong si Berossus), si Nabonido mitago didto sa Borsippa human mapildi sa Medo-Persianhong kasundalohan diha sa pagpakiggubat. (*Against Apion,* I, 150-152 [20]) Kon mao, si Belsazar nag-alagad ingong kapuli nga hari sa Babilonya. Ang paghimo sa usa ka kombira bisag ang siyudad gilikosan dili ikatingala kon hunahunaon nga masaligong giisip sa mga Babilonyanhon nga ang mga paril sa siyudad dili mapukan. Ang mga historyador nga si Herodotus ug Xenophon nag-ingon usab nga ang siyudad adunay dagayang suplay sa gikinahanglang mga butang ug busa wala mabalaka nga mahutdan. Gihubit ni Herodotus nga ang siyudad nagsadya nianang gabhiona, nga may mga pagsayaw ug paglingawlingaw.

Panahon sa kombira ug ilalom sa impluwensiya sa bino, gipakuha ni Belsazar ang mga sudlanan gikan sa templo sa Jerusalem aron siya ug ang iyang mga dinapit ug ang iyang mga asawa ug mga puyopuyo moinom gikan niini samtang nagadayeg sa Babilonyanhong mga diyos. Dayag, kini nga sugo dili maoy tungod sa kakulang sa imnanan, apan, hinuon, kini maoy usa ka tinuyong pagtamay niining paganong hari aron sa pagpasipala sa Diyos sa mga Israelinhon, si Jehova. (Dan 5:2-4) Busa siya nakigbatok kang Jehova, kinsa nag-inspirar sa mga tagna bahin sa pagkapukan sa Babilonya. Sa dihang si Belsazar daw wala magpakabana bahin sa paglikos nga gihimo sa mga kaawayng kasundalohan, siya nianang higayona nangurog sa hilabihan sa dihang kalit nga nagpakita ang usa ka kamot ug misulat diha sa bungbong sa palasyo. Samtang ang iyang mga tuhod nagpingkiay, iyang gipatawag ang tanan niyang maalamong mga tawo aron sa paghubad sa sinulat nga mensahe, apan wala sila makahimo. Ang rekord nagpakita nga ang rayna naghatag ug maayong tambag sa hari, nga nagrekomendar kang Daniel ingong ang usa nga makaarang sa paghubad. (Dan 5:5-12) Giisip sa pipila ka eskolar nga ang "rayna" dili mao ang asawa ni Belsazar, kondili, ang iyang inahan, nga gituohang mao ang anak nga babaye ni Nabucodonosor nga si Nitocris. Si Daniel, pinaagi sa pag-inspirar, nagbutyag sa kahulogan sa milagrosong mensahe, nga nagtagna sa pagkapukan sa Babilonya ngadto sa mga Medianhon ug mga Persianhon. Bisan pag ang tigulang nga manalagna nagsaway sa mapasipalahong buhat ni Belsazar sa paggamit sa mga sudlanan sa pagsimba kang Jehova aron sa pagdayeg

Silindro sa templo sa Babilonya nga naghisgot sa ngalan ni Haring Nabonido ug sa iyang anak nga si Belsazar

sa dili-makakita, dili-makadungog, walay-kalibotan nga mga diyos, gituman ni Belsazar ang iyang tanyag ug gipadayon ang paghatag kang Daniel sa posisyon ingong ikatulong magmamando sa laglagonon nga gingharian.—Dan 5:17-29.

Si Belsazar wala magdugay nianang gabhiona, siya gipatay samtang ang siyudad napukan sa gabii sa Oktubre 5, 539 W.K.P., sa dihang, sumala sa Cronica ni Nabonido, "ang kasundalohan ni Ciro (II) misulod sa Babilonya nga walay panaggubat." (*Assyrian and Babylonian Chronicles,* pp. 109, 110; tan-awa usab ang Dan 5:30.) Sa pagkamatay ni Belsazar ug sa tatawng pagsurender ni Nabonido ngadto kang Ciro, natapos ang Neo-Babilonyanhong Imperyo.—Tan-awa ang CIRO; NABONIDO.

BELTESAZAR [gikan sa Akadianhon, nga nagkahulogang "Panalipdi ang Kinabuhi sa Hari"]. Ang Babilonyanhong ngalan nga gihatag kang Daniel human siya idestiyero niadtong 617 W.K.P. —dili angayng pakasaypon kang Belsazar. (Dan 1:7) Kini nga ngalan dayag nga usa ka pinamubo sa usa ka pag-ampo ngadto kang Bel ug busa gipili, matod pa ni Nabucodonosor, "sumala sa ngalan sa akong diyos." (Dan 4:8; 5:12) Dayag nga ang katuyoan maoy aron himoong lungsoranon si Daniel sa Babilonya ug ipahilayo siya sa pagsimba kang Jehova. Bisan pa niana, ang mga Babilonyanhon nagpadayon usab sa pagtawag kaniya sa iyang ngalang Daniel.—Dan 4:18, 19; 5:12, 13; tan-awa ang DANIEL Num. 2.

BEN [Anak nga Lalaki].

1. Usa ka Levihanong maghohoni sa adlaw ni David nga mikuyog sa pagdala sa arka sa pakigsaad ngadto sa Jerusalem.—1Cr 15:15, 18.

2. Ang Hebreohanong *prefix* nga *ben* kasagarang makita diha sa mga ngalan sama sa Benjamin (nagkahulogang "Anak sa Tuong Kamot") o Benami (nagkahulogang "Anak sa Akong Katawhan [nga mao, mga paryente]"). Katumbas kini sa *bar* diha sa Aramaikong mga ngalan sama sa "Barnabas" ([sa Cebuano, Bernabe] nga nagkahulogang "Anak sa Paghupay"). (Buh 4:36) Subsob usab kini nga gigamit sa paghubit sa mga relasyon gawas pa sa relasyon tali sa ginikanan ug anak, sama pananglit sa rasa, "mga anak sa [*beneh'*] Israel," "mga anak sa mga Cusihanon" (2Cr 35:17; Am 9:7); sa dapit, "mga anak sa sakop nga distrito" (Esd 2:1); o sa kahimtang, "mga anak sa pagkabatan-on," "mga anak sa pagkadili-matarong" (Sal 127:4; Os 10:9).

BENAIAS [Si Jehova Nagtukod].

1. Anak nga lalaki sa Levihanon nga pangulong saserdote nga ginganlag Jehoiada, ug amahan sa labing menos duha ka anak nga lalaki nga si Amizabad ug Jehoiada. (1Cr 27:5, 6, 34) Si Benaias maoy usa ka gamhanang manggugubat nga maisogon kaayo, "mas inila nga labaw kay sa katloan" sa gamhanang mga tawo sa kasundalohan ni David, bisag "siya wala mahiapil sa ranggo sa tulo." —2Sa 23:20-23.

Gipasundayag ni Benaias ang iyang kaisog sa tulo ka paagi: pinaagi sa pagpatay sa duha ka gamhanang mga bayani sa Moab, pinaagi sa walay kokahadlok nga pagkanaog ngadto sa usa ka gahong-sa-tubig ug nagpatay sa usa ka leyon, ug pinaagi sa pagpatay sa higanteng Ehiptohanon ginamit ang kaugalingong bangkaw niini bisan tuod wala gayod siyay dag-anan kon bahin sa gidak-on. (1Cr 11:22-24) Kining maisog nga tawo gibutang ni David nga tagdumala sa iyang kaugalingong mga bantay. (1Cr 11:24, 25) Ang mga Keretnon ug mga Peletnon, nga gipangulohan ni Benaias, nagpabiling maunongon sa hari sa panahon sa pag-alsa ni Absalom ug Adonias. (2Sa 8:18; 15:18; 20:23; 1Ha 1: 8, 10, 26; 1Cr 18:17) Dugang pa, si Benaias gitudlo ingong pangulo sa ikatulong dibisyon sa nagrelibohay nga kasundalohan, nga may gidaghanon nga 24,000 ka tawo. (1Cr 27:5, 6) Sa pagkatigulang ni David si Benaias ug ang mga Keretnon ug mga Peletnon mipaluyo sa pagpurongpurong kang Solomon. (1Ha 1:32-40) Sa ulahi, ubos sa paghari ni Solomon, si Benaias gisugo sa pagpatay kang Adonias, Joab, ug Simei, ug gitudlo usab siya ni Solomon nga mangulo sa kasundalohan.—1Ha 2:24, 25, 28-46; 4:4.

2. Usa sa gamhanang mga tawo ni David, pangulo sa ika-11 nga dibisyon sa nagrelibohay nga kasundalohan; usa ka Piratonhon sa tribo ni Epraim.—2Sa 23:30; 1Cr 11:31; 27:14.

3. Usa ka Levihanong maghohoni nga nagpatokar sa iyang kinuldasang instrumento nga nagduyog sa arka sa pakigsaad sa dihang gidala kini sa Jerusalem ug gibutang kini sulod sa tolda nga giandam ni David.—1Cr 15:18, 20; 16:1, 5.

4. Usa ka saserdote nga nagpatokar sa trompeta sa dihang ang Arka gidala sa Jerusalem panahon sa paghari ni David.—1Cr 15:24; 16:6.

5. Usa ka Levihanon nga kaliwat ni Asap.—2Cr 20:14.

6. Usa ka Simeonhon, lagmit usa ka katalirongan ni Haring Ezequias.—1Cr 4:24, 36-43.

7. Usa ka Levihanon nga gitudlo ni Ezequias aron motabang sa pag-atiman sa dagayang mga amot alang sa balay ni Jehova.—2Cr 31:12, 13.

8. Amahan ni Pelatias, usa sa daotang mga prinsipe nga nakita sa panan-awon ni Ezequiel. —Eze 11:1, 13.

9, 10, 11, 12. Upat ka lalaki nga naghingilin sa ilang langyawng mga asawa ug mga anak tungod

sa tambag ni Esdras. Kining upat maoy mga kaliwat ni Paros, Pahat-moab, Bani, ug Nebo.—Esd 10:25, 30, 34, 35, 43, 44.

BEN-AMI [Anak sa Akong Katawhan [nga mao, mga paryente]]. Anak nga lalaki ni Lot pinaagi sa manghod niyang anak nga babaye, busa igsoon-sa-amahan ni Moab. Ang modernong mga kaplag nagpamatuod sa komon nga paggamit niining ngalana sa mao nga panahon. Si Ben-ami, nga gitawag usab ug Ammon, mao ang katigulangan sa mga Ammonhanon.—Gen 19:31-38; tan-awa ang AMMON.

BENE-BERAK [Mga Anak nga Lalaki ni Berak]. Usa ka siyudad sa Dan nga gituohan nga mao ang Ibn Ibraq (o Kheiriyeh [Horvat Bene-beraq]), nga 8 km (5 mi) sa SHS sa Tel Aviv-Yafo (Jope). (Jos 19:40, 45) Ang Arabiko nga ngalang Ibn Ibraq maoy katumbas sa Hebreohanon nga Bene-berak. Diha sa usa ka prisma ni Senakerib, ang asoy sa emperador bahin sa pagpakiggubat sa Asirya batok kang Ezequias nag-ingon nga iyang "gilikosan ang Bet-Dagon, Jope, Banai-Barqa [Bene-berak], Azuru."—*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. Pritchard, 1974, p. 287.

BENE-JAAKAN [Mga Anak nga Lalaki ni Jaakan]. Usa ka dapit nga gihunongan sa mga Israelinhon sa ilang pagpanaw latas sa kamingawan. (Num 33:31, 32) Si Jaakan mopatim-awng mao si Akan sa Genesis 36:27 ug 1 Cronicas 1:42 (diin sa Masoretikong teksto mabasa nga "Jaakan"). Ang asoy sa basahon sa Numeros nag-ingon nga ang mga Israelinhon "mibiya sa Moserot ug nagkampo sa Bene-jaakan. Human niana sila mibiya sa Bene-jaakan ug nagkampo sa Hor-hagidgad."

Sa Deuteronomio 10:6 gihisgotan ang Beerot Bene-jaakan maylabot sa "Mosera" (singular sa Moserot), lagmit nagpakita nga ang Beerot Bene-jaakan (nagkahulogang "Mga Atabay sa mga Anak nga Lalaki ni Jaakan") mao ra usab ang Bene-jaakan. Apan, baliktad ang gihisgotan sa asoy sa Deuteronomio bahin sa direksiyon sa pagpanaw sa Israel kon itandi sa asoy sa Numeros, kay ang Deuteronomio nag-ingong "ang mga anak sa Israel migikan sa Beerot Bene-jaakan paingon sa Mosera." Tungod sa daghang katuigan nga gigugol diha sa kamingawan, posible gayod nga ang mga Israelinhon kaduha moagi niini nga rehiyon. Sama sa giingon sa *The Pentateuch and Haftorahs* bahin niini nga teksto: "Ang posibleng pagpatin-aw mao nga ang mga Israelinhon, human mopanaw sa habagatang direksiyon paingon sa yuta sa Edom, kinahanglang mobalik paingon sa amihanan." (Giedit ni J. Hertz, London, 1972) Lagmit sila mibalik pag-usab nga duol ra sa ilang unang giagian ug mihapit pag-usab sa pipila ka dapit nga ilang naagian na, niining higayona sa pabalik nga direksiyon. Mamatikdan nga ang rekord sa Deuteronomio (10:6) naghisgot sa kamatayon ni Aaron human gilayon sa paghisgot sa paghunong didto sa Mosera, samtang ang asoy sa Numeros (33:31-39) naghubit sa pagpanaw sa mga Israelinhon paingon sa Ezion-geber ug dayon sa AK paingon sa Kades una pa maghisgot sa kamatayon ni Aaron. Kini, uban ang hataas nga yugto sa katuigan nga nalangkit, magtugot gayod nga makabalik sila sa ilang giagian, kon kana mao ang kahimtang.

Ang Bene-jaakan (Beerot Bene-jaakan) sagad gituohan nga mao ang usa ka dapit nga pipila ka milya sa A sa Kades-barnea.—Tan-awa ang BEEROT BENE-JAAKAN.

BEN-HADAD [Anak nga Lalaki ni Hadad]. Ang ngalan sa tulo ka hari sa Sirya nga gihisgotan sa rekord sa Bibliya. Si Hadad mao ang diyos-bagyo nga gisimba sa tibuok Sirya ug sa ubang kanait nga mga rehiyon.

1. Ang unang hari sa Sirya nga ginganlan ug Ben-hadad diha sa asoy sa Bibliya mao ang anak nga lalaki ni Tabrimon ug apo ni Hezion. Siya nakigsaad kang Haring Baasa sa Israel, apan si Haring Asa sa Juda, nga nahadlok sa dihang si Baasa nagpalig-on sa Rama mga pipila lang ka milya sa A sa Jerusalem, naghiphip kang Ben-hadad sa pagbungkag sa iyang pakigsaad ug sa pagsulong sa amihanang gingharian, sa ingon nagpugos kang Baasa sa pagsibog. Baylo sa bahandi sa hari sa Juda ug sa bahandi sa sangtuwaryo sa templo, si Ben-hadad misulong sa Israel, nga nag-ilog sa lainlaing mga siyudad sa teritoryo sa Neptali ug sa rehiyon sa Dagat sa Galilea. Ingon sa gidahom, si Baasa misibog ngadto sa iyang kaulohan sa Tirza. (1Ha 15:16-21; 2Cr 16:1-6) Nahitabo kini niadtong mga 962 W.K.P. (ang "ikakatloag-unom ka tuig" sa 2 Cronicas 16:1 dayag nga nagtumong sa ika-36 nga tuig gikan sa pagkabahin sa gingharian niadtong 997 W.K.P.).—Tan-awa ang ASA Num 1.

2. Ang sunod nga gihisgotang hari sa Sirya nga ginganlan ug Ben-hadad maoy sa panahon sa paghari ni Haring Ahab sa Israel (mga 940-920 W.K.P.). Mga ikalimang tuig sa wala pa mamatay si Ahab, si "Ben-hadad nga hari sa Sirya" nanguna sa gihiusang kasundalohan sa 32 ka sakop nga mga hari batok sa Samaria, nga naglikos sa siyudad ug nag-awhag kang Haring Ahab nga bugos mosurender. (1Ha 20:1-6) Gikonsulta ni Ahab ang mga ansiyano sa yuta, kinsa mitambag kaniya sa pagsukol. Unya, samtang ang Siryanhong kasundalohan nangandam sa pag-atake sa siyudad ug samtang si Ben-hadad ug ang ubang mga hari nangahubog didto sa mga balongbalong nga ilang

gitukod, si Ahab, nga misunod sa tambag gikan sa Diyos, migamit ug estratehiya sa paghimog kalit nga pag-atake sa kampo sa Sirya, ug siya malamposong nagparot kanila.—1Ha 20:7-21.

Kay mituo sa teoriya sa iyang mga magtatambag nga si Jehova maoy "usa ka Diyos sa mga bukid" ug nga tungod niini ang mga Israelinhon mapildi diha sa patag, sa pagkasunod tuig gipangunahan ni Ben-hadad ang iyang kasundalohan sa pagsulong sa Apek, usa ka lungsod nga lagmit nahimutang sa S sa Dagat sa Galilea. (Tan-awa ang APEK Num. 5.) Giorganisar pag-usab ang Siryanhong kasundalohan, nga tungod niini ang 32 ka hari gipulihan ug mga gobernador ingong mga pangulo sa mga tropa, tingali tungod kay gituohan nga ang mga gobernador makig-away nga mas mahiusahon ug masinugtanon ug tingali may dakong panukmod sa pagdaog aron mapatas-an ang ilang ranggo kay sa mas independenteng mga hari. Apan, ang relihiyoso ug militaryong mga teoriya ni Ben-hadad wala magsilbi batok sa Israelinhong kasundalohan kinsa, bisag walay bawot sa gidaghanon, gipasidan-an sa usa ka manalagna bahin sa maong pag-atake ug gipaluyohan sa Hari sa uniberso, si Jehova nga Diyos. Ang Siryanhong kasundalohan bug-os nga napildi, ug si Ben-hadad mikalagiw ngadto sa Apek. Apan, gibuhian ni Ahab kining peligrosong kaaway, uban niini nga saad gikan kang Ben-hadad: "Ang mga siyudad nga gikuha sa akong amahan gikan sa imong amahan akong iuli; ug ikaw magtudlo ug mga dalan sa Damasco alang sa imong kaugalingon sama sa pagtudlo sa akong amahan didto sa Samaria."—1Ha 20:22-34.

Nagkalainlain ang opinyon kon kini ba nga Ben-hadad mao ra ang Siryanhong hari sa adlaw ni Baasa ug Asa o siya ba hinuon maoy usa ka anak nga lalaki o kaha apo niana nga hari. Aron si Ben-hadad I (sa panahon ni Asa) mahimong mao ra usab ang Ben-hadad sa panahon ni Ahab ug sa panahon ni Jehoram (mga 917-905 W.K.P.), gikinahanglan ang paghari nga mga 45 ka tuig o kapin pa. Siyempre, kini dili imposible.

Apan, kadtong nagtuo nga ang Siryanhong hari sa adlaw ni Ahab pagatawgong Ben-hadad II nagpunting sa saad nga gihimo ni Ben-hadad ngadto kang Ahab, ingon sa gikutlo na. (1Ha 20:34) Daw mopatim-awng gihisgotan niini nga ang amahan ni Ben-hadad nag-ilog ug mga siyudad gikan kang Omri nga amahan ni Ahab. Apan kon ang maong pag-ilog nga gihisgotan mao ang gihimo ni Ben-hadad I panahon sa pagmando ni Baasa, kana maghimo kang Ben-hadad I ingong amahan (o tingali mao lamang ang gipulihan) ni Ben-hadad II sa panahon sa paghari ni Ahab. Mao man usab, ang giingong "amahan" ni Ahab mahimong magtumong sa usa ka hari nga gipulihan sa trono bisan tuod dili niya kadugo ingong pursosong katigulangan. —Tan-awa ang BELSAZAR.

Bisan pa niana, tungod kay gihisgotan man ang Samaria diha sa saad ni Ben-hadad ngadto kang Ahab, posible gayong giilog sa mga Siryanhon ang Israelinhong mga siyudad sa panahon nga naghari si Omri, sanglit siya maoy nagtukod sa Samaria ug human niadto naghimo niini nga kaulohan sa Israel. Lagmit nga ang "mga dalan" nga gitudlo maoy alang sa pagtukod ug mga tindahan, o mga tiyanggihan, aron mapalambo ang pamatigayon.

Bisan unsa ang mga kahimtang ug panahon sa pag-ilog sa Israelinhong mga siyudad, ang Kasulatanhong ebidensiya daw nagpunting sa usa ka lahi nga Ben-hadad nga nagmando sa panahon ni Ahab, ug busa siya mahimong tawgon nga Ben-hadad II. Mopatim-aw nga ang saad ni Ben-hadad nga ibalik ang mga siyudad nga gikuha sa iyang amahan gikan sa Israel wala sa bug-os matuman, kay sa kataposang tuig sa pagmando ni Ahab kining maong Israelinhong hari nakig-alyansa kang Jehosapat sa kawang nga pagsulay sa pagbawi sa Ramot-gilead (S sa Jordan) gikan sa mga Siryanhon. Si Ben-hadad II lagmit mao ang wala mailhi nga "hari sa Sirya" kinsa nagmando sa iyang "katloag-duha ka pangulo sa mga karo" sa pagsentro sa ilang pag-atake kang Ahab sa maong pagpakiggubat. (1Ha 22:31-37) Siya lagmit mao usab ang hari nga nagpadala sa iyang sanlahon nga pangulo sa kasundalohan nga si Naaman aron ayohon ni Eliseo panahon sa paghari ni Jehoram. Ang Siryanhong hari misimba sa diyos nga si Rimon (kansang ngalan maoy bahin sa ngalan ni Tabrimon, ang amahan ni Ben-hadad I).—2Ha 5:1-19.

Bisan pag giayo ang iyang heneral, nagpabilin gihapon ang pagkamabatokon ni Ben-hadad sa Israel ug nagpadala ug kasundalohan aron sa pagsulong sa Israel. (2Ha 6:8; itandi ang bersikulo 23.) Apan, si Eliseo kanunayng nagpasidaan sa hari sa Israel bahin sa ruta sa misulong nga mga kasundalohan, mao nga si Ben-hadad nagsugod sa pagsuspetsa nga adunay nagmaluibon taliwala sa iyang mga alagad. Sa pagkasayod nga si Eliseo diay ang nagpahibalo sa hari sa Israel bahin sa 'mga butang nga gisulti ni Ben-hadad didto sa iyang sulod nga lawak-katulganan,' ang Siryanhong hari nagpadala ug dakong panon sa kasundalohan aron sa pagdakop kang Eliseo didto sa Dotan. Apan, gipahinabo ni Eliseo sa milagrosong paagi nga ang kasundalohan hampakon sa usa ka matang sa pagkabuta, ug iyang gidala sila didto mismo sa kaulohan sa Israel, ang Samaria. Kini nga kasinatian, tingali duyog sa gipakitang kaluoy ug gihatag nga kagawasan sa mga Siryanhon didto, nagpahunong sa kalihokan sa mga bandido, bisan tuod nga kini wala maghanaw sa agresibong tinamdan ni Ben-hadad.—2Ha 6:9-23.

Kay nagtinguha gihapon sa pagpukan sa Israelinhong gingharian, sa ulahi gitigom ni Ben-hadad ang iyang kasundalohan ug gilikosan ang Samaria, nga nagpahinabog grabe kaayong kagutmanan. (2Ha 6:24-29) Apan, sa dihang usa ka gabii niana gipahinabo ni Jehova nga ang kampo sa Sirya makadungog sa kagahob sa nagsingabot nga dakong panon sa kasundalohan, sila gilayon nakaingon nga si Jehoram nagsuhol sa mga Hitihanon ug mga Ehiptohanon aron sa pagluwas kaniya, ug tungod niadto sila mikalagiw balik sa Sirya panahon sa kagabhion, nga nagbilin sa tanan nilang kasangkapan ug mga abiyo.—2Ha 7:6, 7.

Si Ben-hadad II nagkasakit sa dihang si Eliseo mipanaw ngadto sa Damasco dala ang sugo sa Diyos nga gihatag ngadto sa iyang gipulihang manalagna nga si Elias. (1Ha 19:15) Sa iyang pagpadalag 40 ka kamelyo nga gikargahan ug mga gasa alang sa manalagna, si Ben-hadad nagpakisayod kon siya mamaayo pa ba sa iyang balatian. Ang tubag ni Eliseo nga gipahibalo kang Hazael nagpakita nga ang hari mamatay ug nga si Hazael mao ang mopuli sa pagkahari. Pagkaugma gipatay ni Hazael si Ben-hadad pinaagi sa pagtuok, ug unya si Hazael mipuli sa trono ingong hari.—2Ha 8:7-15.

3. Ang anak nga lalaki ni Hazael nga hari sa Sirya. (2Ha 13:3) Si Ben-hadad III dayag nga nakig-uban sa iyang amahan sa dihang gilupigan ang Israel sa mga adlaw ni Jehoahaz (876-mga 860 W.K.P.) ug sa dihang gisakop sa mga Siryanhon ang Israelinhong mga siyudad. Apan, si Jehova nagpatindog ug "usa ka manluluwas" alang sa Israel, dayag nga pinaagi sa anak nga lalaki ni Jehoahaz nga si Jehoas (mga 859-845 W.K.P.) ug sa misunod kaniya nga si Jeroboam II (mga 844-804 W.K.P.). (2Ha 13:4, 5) Ingong katumanan sa kataposang tagna ni Eliseo, nabawi ni Jehoas "gikan sa kamot ni Ben-hadad nga anak nga lalaki ni Hazael ang mga siyudad nga iyang nakuha gikan sa kamot ni Jehoahaz," nga nagpildi sa Siryanhong kasundalohan sa tulo ka higayon. (2Ha 13:19, 23-25) Gipadayon ni Jeroboam II ang mga kadaogan sa iyang amahan batok sa Sirya ug gibalik ang mga utlanan sa Israel sa kanhing nahimutangan niini, sa ingon nahimong usa ka manluluwas sa Israel. (2Ha 14:23-27) Si Ben-hadad III wala hisgoti maylabot sa mga pagsakop ni Jeroboam ug lagmit wala pa siya matawo nianang panahona.

Ang ekspresyon nga "mga puloy-anang torre ni Ben-hadad," nga gigamit ni manalagnang Amos (kinsa nanagna sa panahon sa paghari ni Jeroboam II) sa pagtumong sa harianong mga palasyo sa Damasco (Am 1:3-5; itandi ang 2Ha 16:9), padayong gigamit sa susamang paagi ni Jeremias mga duha ka siglo sa ulahi.—Jer 49:23-27.

Si Ben-hadad sa Karaang mga Inskripsiyon. Ang usa ka inskripsiyon ni Salmaneser III, human iasoy ang usa ka pagpakiggubat batok sa mga Siryanhon, nagpahayag: "Si Hadadezer (mismo) namatay. Si Hazael, nga usa ka ordinaryo nga tawo (lit.: anak sa usa ka dili inila), miilog sa trono." (*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. Pritchard, 1974, p. 280) Busa, si Ben-hadad II lagmit gitawag nga "Hadadezer" (Asiryanhon, *Adad-idri*) ni Salmaneser III.

Ang Bantayog ni Zakir naghubit sa silot nga gipahamtang ni "Barhadad, ang anak nga lalaki ni Hazael, hari sa Aram," nga nangulo sa magkaabin nga Siryanhong mga hari batok kang "Zakir, hari sa Hamat ug Luʽath," sa ingon nagdugang ug arkeolohikanhong pamatuod sa paglungtad ni Ben-hadad III, ang anak nga lalaki ni Hazael.—*Ancient Near Eastern Texts,* p. 655.

Usa ka bantayog, nga nailhan ingong Bantayog ni Melqart, nakaplagan niadtong 1940 mga 6 km (3.5 mi) sa A sa Aleppo sa amihanang Sirya, ug bisag ang inskripsiyon dili bug-os mabasa, kini sa bahin mabasa: "Usa ka bantayog nga gipatindog ni Barhadad . . . alang sa iyang Ginoong Melqart." (*Ancient Near Eastern Texts,* p. 655) Dili tino kon kini nga Barhadad mao ba si Ben-hadad I, II, III, o lain pa nga Ben-hadad.

BEN-HAIL. Usa sa lima ka prinsipe nga gipadala ni Jehosapat sa ikatulo nga tuig sa iyang paghari aron sa pagtudlo sa Balaod ngadto sa mga molupyo sa Juda.—2Cr 17:7, 9.

BEN-HANAN [Anak sa Usa nga Nagpakitag Pabor; Anak sa Mapuangoron]. Usa sa upat ka anak nga lalaki ni Shimon; kaliwat ni Juda.—1Cr 4:1, 20.

BENINU. Usa ka Levihanon, o katigulangan sa usa ka Levihanon, kinsa nagpamatuod pinaagig timbre sa "kasaligang kontrata" ni Nehemias.—Neh 9:38; 10:1, 13.

BENJAMIN [Anak nga Lalaki sa Tuong Kamot].

1. Ang ika-12 nga anak nga lalaki ni Jacob ug pursoso nga igsoon ni Jose. Si Benjamin mopatim-awng mao lamang ang anak nga natawo kang Jacob sa yuta sa Canaan, samtang ang ubang mga anak natawo sa Padan-aram. (Gen 29:31–30:25; 31:18) Si Raquel nanganak kang Benjamin, ang iyang ikaduhang anak nga lalaki, samtang nagpaingon sa Bethel sa Eprat (Betlehem), nga nagmalamposon sa malisod nga pagpanganak apan nakabsan sa iyang kinabuhi. Sa dihang himalatyon, kini nga anak iyang gitawag ug Ben-oni, nga nagkahulogang "Anak sa Akong Pagbangotan"; apan ang iyang nagbangotang bana human

niadto nagngalan kaniya ug Benjamin, nga nagkahulogang "Anak nga Lalaki sa Tuong Kamot."—Gen 35:16-19; 48:7.

Sukad sa iyang pagkatawo hangtod human nga ibaligya sa pagkaulipon sa Ehipto ang iyang igsoong si Jose, wala nay dugang giasoy kanato bahin kang Benjamin. Ingong kamanghorang anak ni Jacob pinaagi sa iyang gihigugmang asawa nga si Raquel (Gen 44:20), tinong si Benjamin mao ang gimahal pag-ayo sa iyang amahan, ilabina nga niadtong panahona si Jacob nagtuo nga si Jose patay na. Busa si Jacob nagpanuko pag-ayo sa pagpauban kang Benjamin sa iyang mga igsoon ngadto sa Ehipto, ug human lamang sa hilabihang pagpangombinsir nga siya mitugot nga mouban kini. (Gen 42:36-38; 43:8-14) Angayng matikdan nga bisan tuod nianang panahona gitawag ni Juda si Benjamin nga usa ka "bata," nianang tungora si Benjamin ulitawo na. Gipakita sa rekord sa Genesis 46:8, 21 nga si Benjamin may mga anak panahon sa pagpuyo ni Jacob sa Ehipto. Bisan pa niana, siya maoy hinigugmang "anak [ni Jacob] sa iyang pagkatigulang," kinsa gisaligan sa daghang paagi sa iyang tigulang nga ginikanan. (Gen 44:20-22, 29-34) Gimahal usab pag-ayo ni Jose ang iyang manghod nga igsoon.—Gen 43:29-31, 34.

Ang talaan sa mga kaliwatan ni Benjamin giasoy sa daghang teksto, nga ang pipila daw mas kompleto kay sa uban. Ang Genesis 46:21 nagtala ug napulo ka tawo ingong "mga anak nga lalaki ni Benjamin," ug ang pagkadili-makita sa pipila niini nga mga ngalan sa mosunod nga mga talaan nakapaaghat sa uban sa paghunahuna nga ang pipila ka anak tingalig nangamatay nga bata pa o kaha wala makapatunghag mga anak nga mohatag ug mga kaliwat. Dayag nga adunay pipila ka kalainan sa espeling sa mga ngalan niini nga mga talaan (itandi ang Ehi, Ahiram, Ahara), ug ang pipila nga natala sa Genesis 46:21 tingali mga kaliwat na lamang. (Num 26:38-40; 1Cr 7:6; 8:1) Dihay mga pagtutol sa posibilidad nga si Benjamin nakabatog daghang anak nga lalaki o mga apo niining tungora, apan angayng hinumdoman nga ang paghisgot kanila ingong lakip sa 'mga kalag nga miuban kang Jacob sa Ehipto' wala gayod magkahulogan nga gipanganak na sila una pa mosulod sa maong yuta. Sila lagmit 'miadto sa Ehipto' sa diwa nga sila gipanganak didto sa panahon sa 17 ka tuig nga pagpuyo ni Jacob sa Ehipto sa wala pa siya mamatay, maingon nga ang duha ka anak nga lalaki ni Jose nga natawo didto gitala lakip sa 'mga kalag sa balay ni Jacob nga miadto sa Ehipto.' (Gen 46:26, 27) Sa pagkamatay sa iyang amahan, si Benjamin lagmit nagpanuigon nag kapin sa 40 ug busa may igo nang pangedaron nga makabatog mga apo.

Ang panalangin nga gipahayag sa iyang amahan alang kang Benjamin ingong usa sa mga pangulo sa 12 ka tribo sa Israel gihisgotan sa Numero 2.—Gen 49:27, 28.

2. Ang ngalang Benjamin nagpunting usab sa tribo nga naggikan sa anak nga lalaki ni Jacob. Sa Pagpanggula gikan sa Ehipto, kini maoy ikaduha sa kinagamyan (sunod kang Manases) sa tanang tribo kon maylabot sa gidaghanon sa mga lalaki. (Num 1:36, 37) Sa pagsenso sa ulahi didto sa Kapatagan sa Moab, ang tribo ni Benjamin miuswag ngadto sa ikapitong dapit. (Num 26:41) Sa dihang nagkampo sa kamingawan, ang tribo nag-okupar ug puwesto sa K nga dapit sa tabernakulo, tupad sa mga tribo nga naggikan sa mga anak ni Jose nga si Manases ug Epraim, ug kining tulo-ka-tribo nga dibisyon maoy ikatulo diha sa han-ay sa pagmartsa.—Num 2:18-24.

Sulod sa Canaan, ang teritoryo nga gihatag ngadto sa tribo ni Benjamin nahimutang taliwala sa mga tribo ni Epraim ug Juda, samtang ang teritoryo sa Dan maoy utlanan niini sa K. Ang utlanan niini sa A nagsukad sa Suba sa Jordan duol sa Jerico, mitabok sa kabukiran agi sa Bethel ug mipadayon pakasadpan ngadto sa dapit duol sa Ubos nga Bet-horon; gikan didto, ang kasadpang utlanan milugsong sa Kiriat-jearim, dayon sa H, miliko pasidlakan ug mitabok sa Jerusalem latas sa Walog sa Hinnom, midulhog sa gansangong kabakiliran sa sidlakan pabalik sa Jordan sa A nga utlanan sa Patayng Dagat, sa ingon ang Suba sa Jordan nahimong sidlakang utlanan niini. (Jos 18:11-20; itandi ang A nga utlanan sa Juda sa Jos 15:5-9 ug ang H nga utlanan sa "mga anak ni Jose" sa Jos 16:1-3.) Ang sukod sa luna gikan sa A hangtod sa H maoy mga 19 km (12 mi) ug gikan sa S hangtod sa K maoy mga 45 km (28 mi). Gawas sa bahin sa Walog sa Jordan palibot sa tubigan nga dapit sa Jerico, ang teritoryo maoy bungtoron ug gansalon, bisan tuod nga dihay ubang tabunok nga mga dapit sa kasadpang kabakiliran. Tungod sa bul-oganang mga walog pakasadpan ngadto sa patag sa mga Filistehanon ug pasidlakan ngadto sa Jordan, kining dapita nahimong pangunang agianan paingon sa habog nga rehiyon alang sa komersiyal ug militaryong mga katuyoan. Ang kasundalohan sa mga Filistehanon nanghugop niining dapita panahon sa sayong bahin sa paghari ni Saul ug gipang-agawan ang mga Israelinhon gikan sa ilang kampo sa Mikmas, nga duol ra sa A sa balay ni Saul sa Gibea, apan ang kadaogan ni Jonatan sa Mikmas maoy nagpakalagiw ug nagpaatras kanila ngadto sa kapatagan daplin sa baybayon.—1Sa 13:16-18; 14:11-16, 23, 31, 46.

Apil sa natala nga prominenteng mga siyudad nga sa sinugdanan gihatag kang Benjamin mao ang Jerico, Bethel, Gabaon, Gibea, ug Jerusalem. Apan, ang Bethel giilog sa balay ni Jose. Sa ulahi ang Bethel nahimong prominenteng siyudad sa kasikbit nga Epraim ug usa ka sentro sa idolatrosong pagsimba sa baka. (Huk 1:22; 1Ha 12:28, 29; tanawa ang BETHEL Num. 1.) Bisan tuod ang Jerusalem sakop usab sa teritoryo sa Benjamin, nahimutang kini sa utlanan sa Juda; ug mao kini ang tribo nga unang mibihag ug misunog sa siyudad. (Huk 1:8) Apan wala magmalamposon ang Juda ni ang Benjamin sa pagpapahawa sa mga Jebusihanon gikan sa kuta sa Jerusalem (Jos 15:63; Huk 1:21), ug sa panahon lamang sa pagmando ni Haring David nga naangkon ang bug-os nga pagkontrolar ug ang siyudad nahimong kaulohan sa Israel.—2Sa 5:6-9.

Panahon sa mga Maghuhukom, ang tribo ni Benjamin nagpakitag matig-ang espiritu pinaagi sa pagdumili sa pagtugyan sa mga kriminal nga mihimog binanyagang buhat didto sa siyudad sa Gibea. Mitultol kini sa usa ka sibil nga gubat batok sa ubang mga tribo, kinsa determinado sa pagsilot sa daotan, ug tungod niini hapit mapuo ang tribo ni Benjamin. (Huk 19-21) Bisan pa niana, tungod sa paagi nga gihimo sa ubang mga tribo aron mapreserbar kini nga tribo, ang Benjamin naulian ug miuswag sa gidaghanon gikan sa 600 ka lalaki ngadto sa duolan ug 60,000 ka manggugubat panahon sa paghari ni David.—1Cr 7:6-12.

Ang katakos sa pagpakig-away sa mga kaliwat ni Benjamin gihulagway sa tagna ni Jacob sa dihang himalatyon na siya diin miingon siya niining hinigugmang anak: "Si Benjamin magpadayon sa pagkuniskunis sama sa usa ka lobo. Sa buntag siya mokaon sa nadakpang hayop ug sa gabii siya magbahin sa inagaw." (Gen 49:27) Ang Benjaminhong mga manggugubat nailhan sa ilang katakos sa paggamit ug lambuyog, nga molambuyog sa mga bato pinaagi sa ilang tuo o sa walang kamot ug makaigo sa puntirya "hangtod sa kanipson sa usa ka lugas nga buhok." (Huk 20:16; 1Cr 12:2) Ang walhon nga si Maghuhukom Ehud, ang mipatay sa malupigon nga si Haring Eglon, maoy usa ka Benjaminhon. (Huk 3:15-21) Mahimong matikdan usab nga "sa buntag" sa gingharian sa Israel nga ang tribo ni Benjamin, bisan usa sa "kinagamyan sa mga tribo," nagpatungha sa unang hari sa Israel, si Saul nga anak ni Kis, nga usa ka maisog nga manggugubat batok sa mga Filistehanon. (1Sa 9:15-17, 21) Usab "sa gabii," kon mahitungod sa nasod sa Israel, gitagana sa tribo ni Benjamin si Rayna Ester ug si Primer Ministro Mardokeo aron sa pagluwas sa mga Israelinhon gikan sa pagkapuo ilalom sa Imperyo sa Persia.—Est 2:5-7.

Bisan tuod ang pipila ka lalaking Benjaminhon mipaluyo sa mikalagiw nga si David samtang siya gigukod ni Haring Saul (1Cr 12:1-7, 16-18), sa dihang namatay si Saul ang kadaghanan sa tribo mipaluyo una sa anak ni Saul nga si Is-boset. (2Sa 2:8-10, 12-16) Apan, human niadto ilang giila ang pagkahari ni David ug sukad niadto sila nagpabiling maunongon sa gingharian sa Juda, nga may pipila lang ka eksepsiyon. May nagpabiling mapihigong espiritu taliwala sa pipila, sama kang Simei ug Sheba, nga misangpot sa temporaryong pagpalain (2Sa 16:5; 20:1-22); apan sa pagkabahin sa nasod, diin ang silingang tribo sa Epraim (nga naggikan sa pag-umangkon ni Benjamin) nahimong prominenteng tribo sa amihanang gingharian, ang tribo ni Benjamin miunong sa Juda isip pag-ila sa sugo ni Jehova.—1Ha 11:31, 32; 12:21; 2Cr 11:1; Gen 49:8-10.

Human madestiyero sa Babilonya, ang mga tribo ni Benjamin ug Juda mao ang labing prominente taliwala sa napasig-uling mga Israelinhon sa Palestina. (Esd 4:1; 10:9) Ang maunongong pakig-uban ni Benjamin sa Juda ug Jerusalem tinong nakaamot sa kahan-ayan niini sa panan-awon ni Ezequiel labot sa pagbahin sa yuta ilalom sa sinaad nga gingharian, nga niini nga panan-awon ang tribo ni Benjamin gihulagway nga nahimutang sa tuong dapit sa habagatang utlanan sa "balaang amot," samtang ang tribo ni Juda nahimutang sa amihanang utlanan.—Eze 48:8, 21-23.

Usa sa matinumanong mga sumusunod ni Jesus, "ang Leyon nga gikan sa tribo ni Juda," mao si apostol Pablo, usa ka Benjaminhon nga nahimong usa ka maisog nga manggugubat diha sa espirituwal nga pakiggubat batok sa bakak nga doktrina ug binuhatan. (Pin 5:5; Rom 11:1; Flp 3:5) Ang tribo ni Benjamin gihatagag nahiangayng luna taliwala sa mga tribo sa espirituwal nga Israel.—Pin 7:8.

Ang karaang mga sinulat, nga makaplagan sa Mari sa Suba sa Euprates ug giisip nga maoy sa ika-18 nga siglo W.K.P., naghisgot sa maisog nga tribo sa mga tigbalhinbalhin nga gitawag ug *Binu-jamina.* Mahitungod niining ngalana, ang *The Illustrated Bible Dictionary* nag-ingon nga ang pipila ka eskolar "nagsubay dinhi sa mga kagikan sa biblikanhong tribo; apan ang kalainan sa panahon ug sa gigikanan nagpahimo niining dili tino." —Giedit ni J. Douglas, 1980, Tomo 1, p. 185.

3. Usa ka Benjaminhon, kaliwat ni Jediael pinaagi kang Bilhan.—1Cr 7:6, 10.

4. Usa sa "mga anak nga lalaki ni Harim" nga nagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa sa adlaw ni Esdras. (Esd 10:31, 32, 44) Lagmit mao ra usab kini nga Benjamin nga gihisgotan sa Nehemias 3:23 ug 12:34, apan kini dili tino.

BENJAMINHON. Tan-awa ang BENJAMIN Num. 2.

BENO. Usa ka Levihanon sa panahon ni David, kaliwat ni Merari.—1Cr 24:20, 26, 27.

BEN-ONI [Anak sa Akong Pagbangotan]. Ang ngalan nga gihatag ni Raquel sa iyang ikaduhang anak nga lalaki sa dihang nagtinga siya panahon sa iyang pagpanganak. Giilisan ni Jacob ang iyang ngalan ug Benjamin, nga nagkahulogang "Anak sa Tuong Kamot."—Gen 35:18; tan-awa ang BENJAMIN Num. 1.

BENTANA. Tan-awa ang BALAY.

BEN-ZOHET [Anak nga Lalaki ni Zohet]. Gitala nga lakip sa mga kaliwat ni Juda ingong anak nga lalaki ni Isi ug igsoon ni Zohet. Apan sanglit ang *prefix* sa iyang ngalan (Ben-) nagkahulogang "anak nga lalaki ni," lagmit nga siya mao ang anak nga lalaki ni Zohet ug apo ni Isi.—1Cr 4:20.

BEON. Tan-awa ang BAAL-MEON.

BEOR.

1. Usa ka Edomhanon kansang anak nga lalaki nga si Bela gitala ingong unang hari sa Edom. —Gen 36:31, 32; 1Cr 1:43.

2. Amahan sa manalagnang si Balaam.—Num 22:5; 2Pe 2:15.

BERA. Ang hari sa Sodoma nga napildi ni Kedorlaomer ug sa iyang mga alyado sa Ubos nga Patag sa Sidim. (Gen 14:1-11) Gigukod ni Abraham ang mga mananaog aron luwason ang iyang pagumangkon nga si Lot, gibawi ang inagaw, ug giuli kini ngadto sa hari sa Sodoma inay nga iyang panag-iyahon. Gibuhat kini ni Abraham, matod niya, aron ang hari sa Sodoma dili makapanghambog: "Ako ang nagpadato kang Abram."—Gen 14:14-24.

BERACA [Pagdayeg].

1. Usa sa mga tawong gamhanan nga batid sa paggamit sa busogan, gikan sa tribo ni Benjamin, kinsa miduyog kang David didto sa Ziklag. Kini maoy sa panahong si David dili pa libreng makalihok tungod kang Saul.—1Cr 12:1-3.

2. Usa ka ubos nga patag sa Juda nga nahimutang tali sa Betlehem ug Hebron. Sa pagkakaron gituohan kini nga mao ang Wadi el-ʽArrub, ug ang duol nga Khirbet Bereikut (Berakhot) daw mao ang nagpreserbar sa orihinal nga ngalan. Kini nga walog mitadlas sa S-K, nga nagdugtong sa kabungtoran sa Juda ug sa dapit sa kamingawan sa K sa Dagat sa Asin.

Human sa milagrosong kadaogan batok sa magkaabing kasundalohan sa Ammon, Moab, ug Edom, gitigom ni Jehosapat ang katawhan niining ubos nga patag aron dayegon si Jehova, busa kini ginganlan nga Ubos nga Patag sa Beraca (nagkahulogang "Pagdayeg").—2Cr 20:26.

BERAIAS [Si Jah Naglalang]. Anak nga lalaki ni Simei, ug pangulo sa balay sa amahan sa mga Benjaminhon nga nanimuyo sa Jerusalem.—1Cr 8: 1, 21, 28.

BEREA. Usa ka daghag molupyo nga siyudad sa lalawigan sa Macedonia nga giduaw ni apostol Pablo panahon sa iyang ikaduhang misyonaryong panaw. (Buh 17:10-14) Kini gitawag sa pagkakaron ug Veroia ug nahimutang kanhi sa usa ka tabunok nga dapit sa tiilan sa Bukid sa Bermios nga mga 65 km (40 mi) sa KHK sa Tesalonica. Busa kini nahimutang nga mga 35 km (22 mi) pailaya gikan sa Dagat Aegean.

Lagmit niadtong mga 50 K.P. nga si Pablo ug Silas miabot sa Berea human mobiya panahon sa kagabhion gikan sa Tesalonica tungod sa kapintasan sa maguboton nga panon. Ang Berea adunay usa ka komunidad sa mga Hudiyo ug usa ka sinagoga diin didto misangyaw kining duha ka misyonaryo. Tungod sa pagkaandam sa mga taga-Berea sa pagpatalinghog sa mensahe ni Pablo ug Silas, ug tungod sa ilang kakugi sa pagsusi sa Kasulatan aron sutaon ang mga butang nga nakat-onan, sila gidayeg ingon sa makaplagan sa Buhat 17:11. Ingong resulta, daghan ang nahimong mga kinabig taliwala niining "hamilig-hunahuna" nga mga tawo, mga Hudiyo ug mga Grego. Apan, nahunong ang buluhaton ni Pablo sa dihang miabot ang panatikong mga Hudiyo gikan sa Tesalonica nga desididong magpahinabo ug dugang kasamok pinaagi sa panon sa mga manggugubot. Siya milawig ngadto sa Atenas, nga nagbiya kang Silas ug Timoteo aron sa pag-atiman sa bag-ong pundok sa mga magtutuo didto sa Berea.—Buh 17:12-15.

Sa walay duhaduha si Pablo milatas o milabay duol sa Berea sa iyang ikatulong misyonaryong panaw, nga tungod niini siya nakaabot pag-usab sa Macedonia. Usa sa iyang mga kauban niadtong panahona mao si Sopater, usa ka Kristohanon nga taga-Berea.—Buh 20:1-4.

BERED [Ulan nga Yelo].

1. Usa ka apong lalaki ni Epraim pinaagi kang Sutela.—1Cr 7:20.

2. Usa ka dapit sa habagatang Palestina nga gihisgotan diha sa asoy sa pagkalagiw ni Agar gikan kang Sarai. Ang atabay sa Beer-lahai-roi, diin mihunong si Agar, nahimutang sa kamingawan taliwala sa Bered ug Kades, nga diha sa dalan paingon sa Sur. (Gen 16:7, 14) Ang kamingawan sa Sur maoy usa ka rehiyon sa HK sa Filistia ug diha sa dalan paingon sa Ehipto, nga lagmit nagpakita nga

si Agar nagpaingon balik sa iyang yutang natawhan.—Ex 15:22.

BEREKIAS [Gipanalanginan ni Jehova].

1. Ang anak nga lalaki ni Simea, sumala sa linya sa kagikan gikan kang Levi hangtod kang Gersom. Ang anak nga lalaki ni Berekias nga si Asap maoy usa ka pangunang lider sa mga mag-aawit nga gitudlo ni Haring David, ug pinaagi kaniya nagsumikad ang daghan pang mga kaliwatan sa mga mag-aawit sa templo. Kini nga Berekias lagmit mao ra ang Num. 2.—1Cr 6:39; 15:17; 25:1-9; Esd 2:41; Neh 7:44.

2. Usa sa upat ka Levihanong mga magbalantay-sa-ganghaan alang sa Arka sa dihang si David ang hari. Lagmit nga siya mao ra ang Num. 1. —1Cr 15:23, 24.

3. Ang anak nga lalaki ni Mesilemot. (2Cr 28:12) Sa panahon nga si Ahaz mao ang hari sa Juda, kining habagatang gingharian nakaagom ug grabeng kapildihan sa mga kamot sa amihanang gingharian, apan sa dihang gibihag ang 200,000 ka tawo ngadto sa Samaria, si Berekias ug ang tulo ka ubang mga pangulo sa Epraim milihok gilayon sumala sa tambag ni Oded nga manalagna ni Jehova. Dili lamang kay napugngan nila ang mga mananaog sa pag-ulipon sa ilang mga igsoon kondili gibestihan ug gipakaon pa gani nila ang mga nabihag ug gitabangan sila sa ilang pagpauli.—2Cr 28:6-15.

4. Usa ka kaliwat ni David pinaagi kang Solomon.—1Cr 3:1, 10, 20.

5. Usa ka Levihanon nga nabuhi human sa pagkadestiyero sa Babilonya; ang anak nga lalaki ni Asa.—1Cr 9:16.

6. Ang anak nga lalaki ni Mesezabel. Ang anak nga lalaki ni Berekias nga si Mesulam mitabang sa pagtukod pag-usab sa mga paril sa Jerusalem sa panahon ni Nehemias, ug ang iyang apong babaye naminyo sa anak nga lalaki ni Tobias.—Neh 3:4, 30; 6:17, 18.

7. Ang anak nga lalaki sa manalagnang si Ido ug ang amahan sa manalagnang si Zacarias.—Zac 1: 1, 7.

BERI. Anak nga lalaki ni Zopa ug pangulo sa banay sa tribo ni Aser.—1Cr 7:36, 40.

BERIA [Uban ang Katalagman].

1. Ang ikaupat sa gitalang anak nga lalaki ni Aser kinsa, lagmit uban sa iyang duha ka anak nga lalaki nga si Heber ug Malkiel, miadto sa Ehipto uban sa panimalay ni Jacob. (Gen 46:8, 17) Siya ug ang iyang duha ka anak nga lalaki gitala ingong mga pangulo sa banay sa mga katigulangan, ug ang iyang mga kaliwat mao ang mga Beriahanon. —Num 26:44, 45; 1Cr 7:30, 31.

2. Usa ka anak nga lalaki ni Epraim nga natawo human patya sa mga tawo sa Gat ang iyang mga magulang nga lalaki. Si Epraim 'nagtawag sa iyang ngalan nga Beria, tungod kay *uban ang katalagman* [Heb., *vera·'ah'*] nga siya [inahan ni Beria] didto sa iyang balay.'—1Cr 7:20-23.

3. Usa sa lima ka anak nga lalaki ni Elpaal ug usa sa mga pangulo sa banay sa mga Benjaminhon nga nag-abog sa mga molupyo sa Gat.—1Cr 8: 12, 13.

4. Ang kataposang ginganlan nga anak nga lalaki ni Simei, usa ka Levihanong kaliwat ni Gerson. Si Beria ug ang iyang igsoong lalaki nga si Jeus 'walay daghang anak nga lalaki; busa sila nahimong usa ka balay o banay sa amahan nga usa ka hut-ong nga nangatungdanan.'—1Cr 23:6-11.

BERIAHANON [Kang (Iya ni) Beria]. Usa ka banay nga Asernon nga naggikan kang Beria. —Num 26:44.

BERILO. Usa ka medyo sihag o dili-sihag nga mineral nga gilangkoban sa *silicate* sa aluminum ug *beryllium.* Kini mas gahi kay sa kuwarso (*quartz*) ug sagad dalag-berde ug kolor, apan usahay kini maoy berde, dalag, asul, puti, luspad nga pula, o tin-aw. Ang lubos-berdeng berilo giklasipikar ingong esmeralda, ang asul-berde ingong *aquamarine,* ug ang kolor rosas gitawag ug *morganite.* Ang berilo sagad makaplagan ingong pormag unom-ug-kilid nga mga kristal diha sa bantilisong mga bato. Adunay nakaplagang tibuok nga mga kristal nga berilo nga mitimbang ug kapin sa 25 ka tonelada.

Ang berilo maoy usa ka ilado kaayong mutya sa karaang kapanahonan. Ang mga Grego mihimog nindot nga mga igtitimbre nga berilo, ug ang mga Romano migamag mga bato sa ariyos gikan niining kinaiyanhong mga kristal. Ang berilo (Gr., *be'ryllos*) kausa ra gihisgotan diha sa Kasulatan (*NW, NE, RS*) ingong ang ikawalong patukoranan sa paril sa Bag-ong Jerusalem.—Pin 21:2, 19, 20.

BERNABE [Anak sa Paghupay]. Kining prominente nga tawo sa unang-siglo nga Kristiyanidad unang gipailaila kanato ni Lucas diha sa Kasulatan sa Buhat 4:34-36. Dinhi atong masayran nga kining debotado nga tawo maoy usa ka Levihanon ug lumad sa pulo sa Cipro, apan sa panahon nga siya gipailaila, siya didto sa Jerusalem. Kining tawhana maoy usa sa mga ginganlan nga lakip sa daghang magtutuo kinsa wala madugay human sa Pentekostes nagbaligya sa ilang mga yuta ug mga balay ug naghatag sa halin niini ngadto sa mga apostoles alang sa pagpauswag sa Kristohanong buluhaton. Ang iyang tinuod nga ngalan maoy Jose, apan ang mga apostoles nag-angga kaniya ug Bernabe, nga

nagkahulogang "Anak sa Paghupay." Kining batasan sa paghatag ug mga angga pinasukad sa mga kinaiya sa usa ka tawo maoy kasagaran.

Siya mabination ug manggihatagon kaayo nga tawo, nga sa kinabubut-on wala magpanuko sa pagtanyag sa iyang kaugalingon ug sa iyang materyal nga mga kabtangan alang sa pagpauswag sa mga intereses sa Gingharian. Siya malipayong 'nagtabang' sa iyang mga igsoon (Buh 9:27), ug sa atubangan sa bag-ong interesado nga mga tawo "siya nagmaya ug nagdasig kanilang tanan sa pagpadayon diha sa Ginoo uban ang kinasingkasing nga katuyoan." Si Bernabe maoy "usa ka maayong tawo ug puno sa balaang espiritu ug sa pagtuo" (Buh 11:23, 24), usa ka manalagna ug magtutudlo sa Antioquia. (Buh 13:1) Ang mga apostoles naghisgot kang Bernabe ingong lakip sa ilang "mga hinigugma" kinsa "mitugyan sa ilang mga kalag tungod sa ngalan sa atong Ginoong Jesu-Kristo." (Buh 15:25, 26) Bisan tuod siya dili usa sa 12 ka apostoles, tukmang gitawag siya nga usa ka apostol (Buh 14:14), kay, sa pagkatinuod, usa siya nga "gipadala sa balaang espiritu."—Buh 13:4, 43.

Ang suod nga pagpakig-uban ni Bernabe kang Pablo, nga milungtad sa daghang katuigan, nagsugod mga tulo ka tuig human sa pagkakabig ni Pablo sa dihang buot ni Pablo nga makigkita sa kongregasyon sa Jerusalem. Wala ibutyag kon sa unsang paagi unang nahimamat ni Bernabe si Pablo. Apan si Bernabe ang nakapribilehiyo sa pagpailaila kang Pablo ngadto kang Pedro ug sa tinun-an nga si Santiago.—Buh 9:26, 27; Gal 1:18, 19.

Sa kasamtangan napukaw sa pipila ka nagsultig-Gregong mga Hudiyo nga gikan sa Cipro ug Cirene ang dako kaayong interes sa Kristiyanidad didto sa Antioquia sa Sirya. Ingong resulta, ang nagamandong lawas sa Jerusalem nagpadala kang Bernabe ngadto sa Antioquia aron sa pagdasig ug pagpaligon pa niining mga bag-ong magtutuo. Maayo ang pagkapili kang Bernabe alang niining buluhatona, sanglit siya maoy usa ka nagsultig-Grego nga taga-Cipro. Sa dihang "dakodakong panon sa katawhan ang nadugang ngadto sa Ginoo" didto sa Antioquia, si Bernabe nagdali pag-adto sa Tarso ug nagkombinsir kang Pablo nga moadto ug motabang sa ministeryo. Nianang mga panahona usab, tungod sa pasidaan sa Diyos maylabot sa umaabot nga gutom, ang mga igsoon sa Antioquia nagtigom ug daghang pagkaon ug sa takdang panahon gipadala kini ngadto sa kongregasyon sa Jerusalem pinaagi kang Bernabe ug Pablo.—Buh 11:22-24, 27-30; 12:25.

Sa dihang natapos na kining buluhaton sa pagpadala ug hinabang, ang duha mibalik sa Antioquia sa mga 47 K.P. ug gikan didto mibiya alang sa usa ka misyonaryong asaynment ubos sa pagtultol sa balaang espiritu. Kini nagdala kang Bernabe ug Pablo una ngadto sa Cipro, diin sila nakatabang sa pagdala sa kamatuoran sa Diyos ngadto sa prokonsul nga si Sergio Paulo. Gikan didto sila mipanaw latas sa interyor nga bahin sa Asia Minor. Usahay sila lutoson pag-ayo sa magubtanong mga panon. Kas-a, sa dihang ilang giayo ang usa ka tawong bakol didto sa Listra, bag-o pa lang nilang napugngan ang "mga panon sa katawhan sa paghalad ngadto kanila" (nga nagtuong si Bernabe mao ang diyos nga si Zeus ug si Pablo, "ang nanguna sa pagsulti," mao si Hermes, o Mercury), sa dihang ang mga Hudiyo "nangombinsir sa mga panon sa katawhan, ug ilang gibato si Pablo ug giguyod siya gawas sa siyudad."—Buh 13:1-12; 14:1-20.

Sa mga 49 K.P., gidala ni Bernabe ug Pablo ang mainit nga isyu bahin sa pagtuli sa mga dili Hudiyo ngadto sa nagamandong lawas sa Jerusalem, ug sa dihang nahusay na kini, mibalik dayon sila sa Antioquia nga nangandam alang sa ilang sunod nga misyonaryong panaw. (Buh 15:2-36) Apan, tungod kay wala sila magkasinabot bahin sa pagpauban kang Juan Marcos, sila nagbulag paingon sa magkalahi nga mga teritoryo. Si Bernabe nagdala sa iyang ig-agaw nga si Marcos ngadto sa Cipro, ug si Pablo nagdala kang Silas latas sa mga distrito sa Sirya ug Cilicia. (Buh 15:37-41) Dinhi natapos ang rekord bahin kang Bernabe diha sa Kasulatan, gawas sa daklit nga paghisgot kaniya diha sa pipila ka sulat ni Pablo.—1Co 9:6; Gal 2:1, 9, 13; Col 4:10.

BERNICE [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "modaog"]. Anak nga babaye ni Herodes Agripa I pinaagi sa iyang asawa nga si Cypros; natawo sa mga 28 K.P.; igsoon ni Mariamne III, Drusila, ug Herodes Agripa II. (Tan-awa ang HERODES Num. 4.) Si Bernice ug ang iyang igsoong lalaki nga si Agripa miduaw kang Gobernador Festo sa Cesarea niadtong 58 K.P., diin silang duha, nga giimbitar ni Festo, "miabot uban ang mapagarbohong pasundayag ug misulod sa lawak sa mga mamiminaw uban sa mga komandante militar maingon man sa mga tawong halangdon sa siyudad." Dayon ang binilanggong si Pablo gidala sa sulod ug gitugotan sa paghatag sa iyang puwersado ug makapakombinsir nga depensa atubangan niining tanan nga kadagkoan.—Buh 25:13, 23; 26:1-30.

Sa batan-on pa kaayo, siya naminyo kang Marcus nga anak ni Alejandro Lysimachus. Human mamatay si Marcus, siya naminyo sa iyang uyoan nga si Herodes nga hari sa Chalcis. Pinaagi kaniya siya nanganak ug duha ka anak nga lalaki sa wala pa mamatay si Herodes niadtong 48 K.P. Dayon siya mipuyo uban sa iyang igsoong lalaki hangtod nga nabaniog ang mga tabitabi nga kadto maoy usa ka insestong relasyon. Sa ulahi siya naminyo

kang Polemo nga hari sa Cilicia, human kini mouyon nga makabig ngadto sa Judaismo. Apan, sa wala madugay iyang gibiyaan si Polemo ug nakigipon pag-usab sa iyang igsoon. Mao kadtong panahona nga siya ug si Agripa miduaw sa Cesarea.

Niadtong 65 K.P. gipameligro ni Bernice ang iyang kinabuhi sa pagpanalipod sa mga Hudiyo batok kang Florus, kinsa nag-aghat sa pag-ulag dugo ug nagmugnag kagubot didto sa Jerusalem. Sa ulahi siya ug ang iyang igsoong lalaki, sama sa daghang uban pa, nanumpa nga magmaunongon ngadto sa Romanong emperador nga si Vespasian. Gani ang anak sa emperador nga si Tito nagdala kang Bernice ngadto sa Roma aron mahimong iyang asawa, bisan tuod si Bernice mas magulang ug napulo ka tuig kay kaniya. Apan, tungod sa pagprotesta sa Romanong katawhan sa pagkakitang sila makabaton diay ug usa ka rayna nga Hudiyo, giputol ni Tito ang relasyon.

BERODAK-BALADAN. Tan-awa ang MERODAK-BALADAN.

BEROTA, BEROTAI [Mga Atabay]. Sa panan-awon ni Ezequiel maylabot sa panulondong teritoryo sa Israel, ang Berota gitala ingong anaa sa amihanang utlanan sa tunga sa Hamat ug Sibraim. (Eze 47:16) Mopatim-aw nga kini mao ra usab ang Berotai sa 2 Samuel 8:8, usa ka siyudad ni Hadadezer nga hari sa Zoba, nga gikan didto si David nagdala ug "daghan kaayong tumbaga." Diha sa samang rekord sa 1 Cronicas 18:8 ang ngalang Cun mao ang makita puli niini. Gituohan sa kadaghanan nga ang Berota (o Berotai) mao ang presentengadlaw nga Britel (Bereitan), mga 10 km (6 mi) sa HK sa Baalbek diha sa walog nga nailhan nga Beqaʽ, nga nahimutang taliwala sa kabukiran sa Lebanon ug Anti-Lebanon.

BEROTNON. Tan-awa ang BEEROTNON.

BERSIYON. Mga hubad sa Bibliya gikan sa Hebreohanon, Aramaiko, ug Grego ngadto sa ubang mga pinulongan. Tungod sa buluhatong paghubad, ang Pulong sa Diyos mabatonan na sa linibo ka milyong tawo nga dili makasabot sa orihinal nga mga pinulongan sa Bibliya. Ang unang mga bersiyon sa Kasulatan maoy sinulat sa kamot ug busa kini maoy mga manuskrito. Apan, sukad sa pagtungha sa imprentahan, daghang dugang mga bersiyon o mga hubad ang mitungha, ug kini kasagarang gipatik nga tinagdaghan. Ang pipila ka bersiyon gihubad nga direkta gikan sa Hebreohanon ug Gregong mga teksto sa Bibliya, samtang ang uban gipasukad sa mas unang mga hubad. —TSART, Tomo 1, p. 321.

Ang Kasulatan napatik na, sa katibuk-an o sa bahin, sa kapin sa 3,000 ka pinulongan. Pinasukad sa gidaghanon sa pinulongan nga nakobrehan niini, kini nagkahulogan nga mga 90 porsiyento sa populasyon sa yuta ang mahimong makabaton sa labing menos pipila ka bahin sa Bibliya. Ang pagsusi sa mga bersiyon o mga hubad sa Kasulatan makaaghat sa usa ka tawo sa pagpasalamat kang Jehova nga Diyos tungod sa kahibulongang paagi nga iyang gipreserbar ang iyang Pulong alang sa kaayohan sa minilyon nga katawhan.

Karaang mga Bersiyon sa Hebreohanong Kasulatan. Naglungtad pa gihapon karon ang lagmit 6,000 ka karaang mga manuskrito sa tibuok o sa mga bahin sa Hebreohanong Kasulatan, nga gisulat diha sa Hebreohanon (gawas sa pipila ka bahin nga Aramaiko). Ang nahibaloan nga naglungtad pa gihapon mao usab ang daghang manuskrito sa karaang mga bersiyon o mga hubad sa Hebreohanong Kasulatan sa nagkadaiyang mga pinulongan. Ang pipila ka bersiyon maoy mga hubad sa mas naunang mga hubad gikan sa Hebreohanon. Pananglitan, ang bahin sa Hebreohanong Kasulatan sa Karaang Latin nga bersiyon gihubad gikan sa *Septuagint,* usa ka Gregong hubad sa Hebreohanong Kasulatan. Sa laing bahin, ang ubang karaang mga bersiyon sa Hebreohanong Kasulatan (ang Gregong *Septuagint,* Aramaikong mga Targum, ang Syriac nga *Peshitta,* ug ang Latin nga *Vulgate*) direktang gihubad gikan sa Hebreohanon ug dili pinaagi sa usa ka bersiyon sa Grego o sa ubang pinulongan.

Samarianhong "Pentateuch." Human ang Asirya maghingilin sa kadaghanan sa mga molupyo sa Samaria ug sa napulo-ka-tribong gingharian sa Israel niadtong 740 W.K.P., ang mga pagano gikan sa ubang mga teritoryo sa Asiryanhong Imperyo gipapuyo sa Asirya didto sa Samaria. (2Ha 17:22-33) Sa ulahi ang mga kaliwat niadtong nahibilin sa Samaria ug niadtong gidala sa Asirya ngadto sa Samaria gitawag nga mga Samarianhon. Ilang gidawat ang unang lima ka basahon sa Hebreohanong Kasulatan, ug sa mga ikaupat nga siglo W.K.P. ilang napatungha ang Samarianhong *Pentateuch,* nga dili gayod usa ka hubad sa orihinal nga Hebreohanong Pentateuko, kondili gihatagan ug katumbas nga espeling ang mga karakter niini ginamit ang Samarianhong mga karakter, nga gisagolan ug Samarianhong mga *idiom.* Ang pipila sa naglungtad pa nga mga manuskrito sa Samarianhong *Pentateuch* maoy una pa sa ika-13 nga siglo K.P. Sa mga 6,000 ka kalainan tali sa Samarianhon ug sa Hebreohanong mga teksto, ang kadaghanan dili ra dakong butang. Ang usa ka kalainan nga makaiikag makita sa Exodo 12:40, diin ang Samarianhong *Pentateuch* maoy pareho sa *Septuagint.*

Mga Targum. Ang mga "Targum" maoy usa ka dili-estriktong mga hubad o laing paagi sa pagbatbat sa mga pulong sa Hebreohanong Kasulatan ngadto sa Aramaiko. Bisan tuod ang mga tipik sa unang mga Targum sa pipila ka basahon nakaplagan lakip sa mga Linukot nga Basahon sa Patayng Dagat, ang Hudiyohanong mga Targum sa katibukan lagmit ayha pa nakabaton sa ilang presenteng porma niadtong mga ikalimang siglo K.P. Usa sa pangunang mga Targum, ang "Targum ni Onkelos" diha sa Pentateuko, maoy literal kaayo. Ang lain pa, ang gitawag nga Targum ni Jonathan alang sa Mga Manalagna, dili kaayo literal. Ang naglungtad pa karong adlawa mao ang mga Targum sa kadaghanang mga basahon sa Hebreohanong Kasulatan gawas sa Esdras, Nehemias, ug Daniel.

Ang Gregong "Septuagint." Ang Gregong *Septuagint* (sagad gipaila nga *LXX*) gigamit sa nagsultig-Grego nga mga Hudiyo ug sa mga Kristohanon sa Ehipto ug sa ubang dapit. Giingon nga ang pagsulat niini gisugdan didto sa Ehipto sa mga adlaw ni Ptolemy Philadelphus (285-246 W.K.P.), sa dihang, sumala sa tradisyon, ang Pentateuko gihubad ngadto sa Grego sa 72 ka Hudiyong mga eskolar. Sa ulahi, ang gidaghanon nga 70 gigamit, ug ang bersiyon sa Pentateuko gitawag ingong ang *Septuagint,* nga nagkahulogang "Kapitoan." Ang ubang mga basahon sa Hebreohanong Kasulatan (sa lainlaing mga maghuhubad kansang estilo magkalahi gikan sa literal ngadto sa medyo dili kaayo estrikto nga paghubad) inanayng gidugang hangtod nga ang hubad sa tibuok Hebreohanong Kasulatan nakompleto sa ikaduhang siglo W.K.P. ug tingali sa 150 W.K.P. Human niadto ang tibuok basahon nailhan ingong ang *Septuagint.* Kini nga bersiyon sagad gikutlo sa mga magsusulat sa Kristohanon Gregong Kasulatan. Ang apokripal nga mga sinulat dayag nga gisal-ot nganha sa Gregong *Septuagint* human nga kini unang nakompleto.—Tan-awa ang APOKRIPA.

Usa sa labing karaang naglungtad nga mga manuskrito sa Gregong *Septuagint* mao ang Papyrus 957, ang Rylands Papyrus iii. 458, nga gipreserbar diha sa John Rylands Library, Manchester, Inglaterra. Kini maoy panahon pa sa ikaduhang siglo W.K.P. ug naundan sa mga tipik nga mga bahin sa Deuteronomio (23:24–24:3; 25:1-3; 26:12, 17-19; 28:31-33). Ang laing manuskrito, sa unang siglo W.K.P., mao ang Papyrus Fouad 266 (nga gipanag-iya sa Société Egyptienne de Papyrologie, Cairo), nga naundan sa mga bahin sa ikaduhang katunga sa Deuteronomio nga pinasukad sa Gregong *Septuagint.* Sa lainlaing mga teksto diha niana, ang Tetragrammaton (YHWH sa Cebuano) sa ngalan sa Diyos makaplagan ingong kuwadradong mga karakter nga Hebreohanon diha mismo sa Gregong teksto.—Tan-awa ang HULAGWAY, Tomo 1, p. 326; JEHOVA.

Ang Gregong *Septuagint* sa ingon napreserbar diha sa ubay-ubayng mga manuskrito, daghan ang mga tipik na lang, ang uban halos kompleto pa. Makaiikag, ang mga teksto sa *Septuagint* napreserbar sa tulo ka iladong *uncial* (usa ka karaang estilo sa pagsulat) nga mga manuskrito nga gisulat diha sa *vellum* (panit sa hayop)—ang Vatican Manuscript Num. 1209 ug ang Sinaitic Manuscript, nga parehong sa ikaupat nga siglo K.P., ug ang Alexandrine Manuscript sa ikalimang siglo K.P. Ang *Septuagint* sumala sa makita sa Vatican Manuscript Num. 1209 maoy halos kompleto; ang bahin sa Hebreohanong Kasulatan nga kanhi gilakip diha sa Sinaitic Manuscript nahanaw na; ang sa Alexandrine Manuscript halos kompleto pa, bisan tuod may mga bahin nga kulang diha sa Genesis, Unang Samuel, ug sa Mga Salmo.

Ulahing Gregong mga bersiyon. Sa ikaduhang siglo, si Aquila, usa ka Hudiyong kinabig sa Ponto, naghimog bag-o ug literal kaayo nga Gregong hubad sa Hebreohanong Kasulatan. Kini nahanaw na gawas sa mga tipik ug mga kinutlo niana sa unang mga magsusulat. Ang laing Gregong hubad sa samang siglo gihimo ni Theodotion. Ang iyang hubad mopatim-aw nga maoy usa ka rebisyon sa *Septuagint* o sa ubang Gregong bersiyon sa Hebreohanong Kasulatan, bisan tuod iyang gikonsiderar ang Hebreohanong teksto mismo. Wala nay naglungtad pa nga kompletong kopya sa bersiyon ni Theodotion. Ang lain pang Gregong bersiyon sa Hebreohanong Kasulatan nga wala nay kompletong kopya nga naglungtad mao ang bersiyon ni Symmachus. Ang iyang hubad, nga lagmit gihubad sa mga 200 K.P., naningkamot sa paghatag sa eksaktong diwa inay nga literal.

Niadtong mga 245 K.P., si Origen, ang iladong eskolar sa Alejandria, Ehipto, nakahuman ug usa ka dako kaayong edisyon sa daghag bersiyon nga Hebreohanong Kasulatan nga gitawag ug *Hexapla* (nga nagkahulogang "unom ka pilo"). Bisan tuod ang mga tipik niini naglungtad pa, walay kompletong kopya sa manuskrito ang napreserbar. Gihanay ni Origen ang teksto diha sa unom ka nagtapad nga mga lindog nga naundan (1) sa mga konsonanteng Hebreohanong teksto, (2) sa katumbas nga Gregong mga espeling sa Hebreohanong teksto, (3) sa Gregong bersiyon ni Aquila, (4) sa Gregong bersiyon ni Symmachus, (5) sa *Septuagint,* nga girebisar ni Origen aron mahimong mas katumbas sa Hebreohanong teksto, ug (6) sa Gregong bersiyon ni Theodotion. Diha sa Mga Salmo, gigamit ni Origen ang wala mailhing mga bersiyon nga iyang gi-

tawag ug Quinta, Sexta, ug Septima. Ang Quinta ug Sexta gigamit usab sa ubang mga basahon.

Kristohanon Gregong Kasulatan. Ang mga hubad sa Kristohanon Gregong Kasulatan ngadto sa Syriac (usa ka Aramaikong diyalekto) gihimo sukad niadtong ikaduhang siglo. Ang usa ka Syriac nga bersiyon nga angayng hatagag pagtagad mao ang *Diatessaron* ni Tatian, usa ka hinan-ay nga Ebanghelyo sa ikaduhang siglo K.P. Lagmit nga kini orihinal nga gisulat didto sa Roma diha sa Gregong pinulongan ug sa ulahi gihubad ngadto sa Syriac didto sa Sirya ni Tatian mismo, apan dili kana tino. Ang *Diatessaron* naglungtad pa gihapon karong adlawa diha sa usa ka Arabikong hubad ug diha sa usa ka gamay nga ikatulong-siglong tipik sa *vellum* sa pinulongang Grego. Dugang pa, duha ka edisyon sa ikaupat-siglong komentaryo ni Ephraem, ang usa diha sa orihinal nga Syriac ug ang lain usa ka Armenianhong hubad, naundan ug tag-as nga mga kinutlo gikan sa teksto niini.

Ang dili-kompletong mga manuskrito sa Karaang Syriac nga bersiyon sa mga Ebanghelyo (usa ka hubad nga lahi sa *Diatessaron*) mao na lamang ang naglungtad, ang Curetonian ug ang Sinaitikong Syriac nga mga Ebanghelyo. Bisan tuod kini nga mga manuskrito lagmit gikopya niadtong ikalimang siglo, kini lagmit gayod nagrepresentar sa usa ka karaang Syriac nga teksto. Ang orihinal nga bersiyon lagmit gisulat gikan sa Grego niadtong mga 200 K.P. Lagmit gayod, ang Karaang Syriac nga mga hubad sa ubang mga basahon sa Kristohanon Gregong Kasulatan naglungtad kanhi, apan wala nay naglungtad nga mga manuskrito niini. Ang tanang basahon sa Kristohanon Gregong Kasulatan gawas sa Ikaduhang Pedro, Ikaduha ug Ikatulong Juan, Judas, ug Pinadayag gilakip diha sa Syriac nga *Peshitta* sa ikalimang siglo. Sa mga 508 K.P. si Philoxenus, ang obispo sa Hierapolis, nagsugo kang Polycarp sa paghimog usa ka rebisyon sa *Peshitta* nga bersiyon sa Kristohanong Kasulatan, ug kini mao ang unang higayon nga ang Ikaduhang Pedro, Ikaduha ug Ikatulong Juan, Judas, ug Pinadayag gidugang ngadto sa usa ka Syriac nga bersiyon.

Ang Kristohanon Gregong Kasulatan nahubad na ngadto sa Latin sa pagkatapos sa ikaduhang siglo K.P. Kini mabatonan usab sa Ehiptohanong pinulongan sa mga tungatunga sa ikatulong siglo.

Karaang mga Bersiyon sa Tibuok Bibliya. Ang *Peshitta* sa nagsultig-Syriac nga katawhan nga nag-angkong mga Kristohanon gigamit sa kadaghanan sukad sa ikalimang siglo K.P. Ang pulong nga "Peshitta" nagkahulogang "yano." Ang seksiyon sa Hebreohanong Kasulatan sa panguna maoy usa ka hubad gikan sa Hebreohanon, lagmit gihubad sulod sa ikaduha o ikatulong siglo K.P., bisan tuod nga ang usa ka ulahing rebisyon niini gitandi sa *Septuagint.* Daghang *Peshitta* nga mga manuskrito ang naglungtad pa, nga ang labing bililhon niini mao ang ikaunom- o ikapitong-siglo nga *codex* nga gipreserbar diha sa Ambrosian Library sa Milan, Italya. Ang usa ka *Peshitta* nga manuskrito sa Pentateuko (nga walay Levitico) dunay pinirmahang petsa nga motumbas sa mga 464 K.P., ug ang usa ka *palimpsest* (manuskrito diin gipapas ang unang sinulat ug gisulatag bag-o) nga nag-apil sa Isaias may pinirmahang petsa nga 459-460 K.P., ug busa kini nga mga manuskrito ang labing karaan nga *pinetsahang* manuskrito sa Bibliya diha sa bisan unsang pinulongan.

Karaang Latin. Kini ang tawag sa koleksiyon (*Vetus Latina*) sa Latin nga mga hubad sa wala pa ang *Vulgate* ni Jerome. Kini lagmit makita sukad sa ulahing bahin sa ikaduhang siglo K.P., pero ang kinasayohang ebidensiya sa Latin nga Bibliya maoy gikan sa Cartago, Amihanang Aprika, lagmit sa mga 250 K.P. Ang Hebreohanong Kasulatan gihubad ngadto sa Latin gikan sa Gregong *Septuagint* (nga wala pa marebisar ni Origen), apan ang Kristohanong Kasulatan gihubad gikan sa orihinal nga Grego. Ang mga eskolar kasagarang nagtawag sa duha ka pangunang matang sa Karaang Latin nga teksto: ang Aprikanhon ug ang Uropanhon. Ang kinasayohang naglungtad nga mga manuskrito sa Bibliya maoy gikan sa ikaupat ug ikalima nga siglo K.P.

Latin nga "Vulgate." Ang Latin nga *Vulgate* (*Vulgata Latina*) maoy usa ka bersiyon sa tibuok Bibliya sa usa ka bantogang eskolar sa Bibliya nianang panahona, si Eusebius Hieronymus, nga mas nailhan ingong Jerome. Siya unang mihimo ug usa ka rebisyon sa Karaang Latin nga bersiyon sa Kristohanong Kasulatan ingong pagtandi sa Gregong teksto; siya nagsugod sa mga Ebanghelyo, nga gipatik niadtong 383 o 384 K.P. Dili matino kon kanus-a gayod natapos ang iyang rebisyon sa Karaang Latin nga Kristohanong Kasulatan. Tali sa mga 384 ug 390 K.P., siya naghimog duha ka rebisyon sa Karaang Latin nga Mga Salmo, nga gibase sa Gregong *Septuagint.* Ang una dili na makaplagan karon pero ang gitawag nga Romanhong Salmo lagmit nagrepresentar sa Karaang Latin nga teksto nga iyang gitul-id. Ang ikaduha gitawag nga Gallican nga Salmo, tungod kay kini unang gidawat sa Gaul. Gihubad usab ni Jerome ang Mga Salmo nga direkta gikan sa Hebreohanon, ug kini nga sinulat gitawag nga Hebreohanong Salmo. Siya nagsugod sa pagrebisar sa ubang basahon sa Hebreohanong Kasulatan gikan sa Grego apan mopatim-aw nga wala gayod niya matapos ang maong rebisyon, nga nagpalabi sa paghubad nga direkta gikan sa Hebreohanon (bisan tuod mikonsulta usab sa Gregong mga bersiyon). Si Jerome nagbudlay sa paghubad sa iyang Latin nga hubad gikan sa Hebreohanon sukad sa mga 390 hangtod sa 405 K.P.

Ang bersiyon ni Jerome sa sinugdan wala dawata sa kadaghanan, apan sa ngadtongadto kini kaylap nga gidawat. Kay gidawat sa ulahi sa kadaghanan sa kasadpang Uropa, kini gitawag nga *Vulgate,* nga nagtumong sa usa ka komon nga dinawat nga bersiyon (ang Latin nga *vulgatus* nagkahulogang "komon, ilado"). Ang orihinal nga hubad ni Jerome miagi ug mga rebisyon, ug ang rebisyon niadtong 1592 mao ang gihimong sumbanan nga edisyon sa Romano Katolikong Simbahan. Linibo sa mga manuskrito sa *Vulgate* ang naglungtad pa gihapon karong adlawa.

Ang ubang karaang mga hubad. Sa dihang mikaylap ang Kristiyanidad, ang ubang mga bersiyon gikinahanglan. Malagmit niadtong ikatulong siglo K.P., ang unang hubad sa Kristohanon Gregong Kasulatan gihimo alang sa mga lumad nga Coptic sa Ehipto. Ang nagkadaiyang mga diyalekto sa Coptic gigamit sa Ehipto, ug sa paglabay sa panahon may nagkadaiyang mga bersiyon nga Coptic ang napatungha. Ang labing ilado mao ang Thebaic o Sahidic nga Bersiyon sa Ibabawng Ehipto (dapit sa H) ug ang Bersiyong Bohairic sa Ubos nga Ehipto (dapit sa A). Kini nga mga bersiyon, nga adunay Hebreohanon ug Kristohanon Gregong Kasulatan, lagmit napatungha sa ikatulo ug ikaupat nga siglo K.P.

Ang Gothic nga bersiyon gihimo alang sa mga Goth panahon sa ikaupat nga siglo K.P. samtang sila nagpuyo sa Moesia (Serbia ug Bulgaria). Wala ilakip niini nga bersiyon ang mga basahon ni Samuel ug sa Mga Hari, nga giingong gipapas tungod kay si Obispo Ulfilas, nga maoy naghubad niini, naghunahuna nga peligrosong ilakip kay basin gamiton sa mga Goth kini nga mga basahon nga naghisgot bahin sa pagpakiggubat ug nga kini naundan ug mga impormasyon batok sa idolatriya.

Ang Armenianhong bersiyon sa Bibliya maoy sukad pa niadtong ikalimang siglo K.P. ug lagmit gisulat gikan sa Grego ug Syriac nga mga teksto. Ang Georgian nga bersiyon, nga gihimo alang sa mga Georgian sa Caucasus, nahuman sa hinapos sa ikaunom nga siglo K.P. ug, bisan tuod makita niini ang Gregong impluwensiya, kini nagsumikad sa Armenianhon ug Syriac. Ang Etiopianhong bersiyon, nga gigamit sa mga Abyssinian, lagmit gipatungha niadtong mga ikaupat o ikalimang siglo K.P. Adunay ubay-ubayng karaang Arabiko nga mga bersiyon sa Kasulatan. Ang mga hubad sa mga bahin sa Bibliya ngadto sa Arabiko lagmit maoy sukad pa sa ikapitong siglo K.P., apan ang labing unang rekord mao ang sa usa ka bersiyon nga gihimo didto sa Espanya niadtong 724 K.P. Ang Slavonic nga bersiyon gihimo niadtong ikasiyam nga siglo K.P. ug gipasidungog ngadto sa duha ka magsoon nga si Cyril ug Methodius.

BESAI. Katigulangan sa pipila ka Netinim nga mibalik sa Jerusalem gikan sa Babilonya niadtong 537 W.K.P.—Esd 2:1, 2, 43, 49; Neh 7:6, 7, 46, 52.

BESODEIAS [Diha sa Suod nga Pundok ni Jah]. Amahan ni Mesulam nga mitabang sa pagayo sa "Ganghaan sa Karaang Siyudad" ubos sa pagdumala ni Nehemias.—Neh 3:6.

BESOR, BUL-OGANANG WALOG SA. Usa ka bul-oganang walog nga gihisgotan lamang maylabot sa paggukod ni David sa nanulong nga mga Amalekanhon nga nag-ilog ug nagsunog sa siyudad sa Ziklag. (1Sa 30:1, 10, 21) Dayag nga niadtong higayona kini nga mga manunulong nagpaingon sa habagatan ngadto sa ilang pinuy-anan nga teritoryo sa Negeb, apan ang tukmang direksiyon sa ilang panaw wala hisgoti. Busa, ang bul-oganang walog sa Besor, ang dapit nga gipahulayan sa 200 ka sundalo ni David tungod sa kakapoy, dili gayod matino. Apan, sa katibuk-an gihunahuna nga lagmit kini mao ang Wadi Ghazzeh (Nahal Besor), usa ka dakong lugot sa HK sa Ziklag nga moagos paingon sa Mediteranyo sa ubos sa Gaza.

Human sa iyang kadaogan batok sa mga Amalekanhon, ang pagbahinbahin ni David sa mga inagaw ngadto sa iyang mga manggugubat nga nagpabilin didto sa walog aron sa pagbantay sa mga bagahe, lagmit maoy pagsunod sa prinsipyo nga unang gipahayag ni Jehova sa Numeros 31:27, human sa Israelinhong kadaogan batok sa Midian. Si David, human niadto, nagpadayon niini nga buhat ingong "usa ka regulasyon ug usa ka hudisyal nga hukom alang sa Israel."—1Sa 30:21-25.

BESTI. Gawas sa paghisgot uban ang lakbit nga paghubit sa nagkalainlaing mga besti diha sa Bibliya, adunay diyutay ra kaayong makasaysayanhong impormasyon bahin sa besti nga gisul-ob sa mga Hebreohanon—mas diyutay kon itandi sa mga impormasyon bahin sa mga besti sa mga Ehiptohanon ug mga Asiryanhon. Kini tungod kay ang nasod sa Israel wala magpatindog ug mga monyumento o maghimog mga inskripsiyon nga nagbayaw sa ilang mga mananaog sa gubat, nga nagpakita sa ilang mga hulagway nga ato untang kakuhaag ideya bahin sa ilang estilo sa besti. Daghang Ehiptohanon ug Asiryanhon nga pinaugdong mga kinulit, ug nianang sa ubang kanasoran, naghulagway sa besti sa ilang katawhan, ug ubay-ubay niini ang nagpakita sa ilang mga binihag gikan sa lainlaing mga nasyonalidad. Ang pipila niadtong gihulagway gituohan nga maoy mga Hebreohanon, apan kini dili mapamatud-an. Apan, daw makataronganon nga ang pipila sa mga besti nga gisul-ob karon sa katawhan sa mga kayutaan sa Bibliya lagmit nga susama sa kon unsay gisul-

ob mga kasiglohan kanhi, sanglit pareho lang ang mga katuyoan niini ug ang pipila sa mga kostumbre wala man mausab sulod sa kasiglohan. Sa laing bahin, ang arkeolohikanhong ebidensiya daw nagpakita nga ang mga besti sa mga Hebreohanon mas mabulokon kay sa modernong mga Arabong Bedouin. Dugang pa, ang besti nga gisulob sa modernong-adlaw nga mga Hudiyo ug sa ubang katawhan niadtong mga yutaa sagad naimpluwensiyahan pag-ayo sa relihiyon ug sa mga kostumbreng Gresyanhon, Romanhon, ug Kasadpanhon, mao nga kita makakuha lamang ug katibuk-ang ideya pinaagig pagtandi.

Materyales. Ang kinaunahang materyales nga gihimong besti mao ang dahon sa igos, nga gitahi ni Adan ug Eva aron himoong mga tapis sa balat-ang. (Gen 3:7) Sa ulahi, si Jehova naghimo alang kanila ug hatag-as nga mga besti nga panit. (Gen 3:21) Usa ka "besti nga balhibo" ang gigamit ni Elias ug ni Eliseo ingong "opisyal nga besti" sa ilang buluhaton sa pagpanagna. Si Elias nagsul-ob usab ug panit nga bakos. Susama usab niana ang besti ni Juan nga Tigbawtismo. (2Ha 1:8; 2:13; Heb 11:37; Mat 3:4) Ang sakong panapton, nga sagad ginama sa balhibo (Pin 6:12), maoy isul-ob sa mga nagbangotan. (Est 4:1; Sal 69:10, 11; Pin 11:3) Ang lino ug balhibo sa karnero mao ang pangunang mga panapton. (Lev 13:47-59; Pr 31:13) Ang gaspangon nga mga panapton sa mga kabos maoy gama gikan sa balhibo sa kanding ug sa kamelyo, apan sila migamit usab ug balhibo sa karnero. Ang lino mas mahalon nga panapton. Ang panaptong dehilo lagmit nga gigamit usab. Usa lamang ka teksto sa Bibliya ang tinong naghisgot sa seda, nga nagtala niini ingong baligya ngadto sa Dakong Babilonya. (Pin 18:12) Ang mga besti lainlaig kolor, lainlaig disenyo, ug may budlisbudlis, ug ang uban binordahan. (Huk 5:30) Adunay nagkadaiyang paghablon. Ang puting tag-as nga besti nga lino sa hataas nga saserdote gihablon nga "kuwadrado-kuwadrado." (Ex 28:39) Ang mga Israelinhon nga dili mga saserdote mahimong magsul-ob ug besti nga lino ug usab delana apan ang balaod sa Diyos nagdili sa pagsul-ob ug besti nga may duha ka matang sa hilo nga gisagol.—Lev 19:19; Deu 22:11; tan-awa ang PANAPTON, TABIL; TINA, PAGTINA.

Sapot. Ang kasagarang termino alang sa sapot o besti nga sagad kaayong gigamit sa Hebreohanong Kasulatan mao ang *be'ghedh.* Ang ubang mga termino gigamit, usahay sa katibuk-an, apan kini makita usab diha sa mga teksto nga nagtumong sa espesipikong mga matang sa besti.

Pang-ilalom nga mga besti. Mopatim-aw nga dihay kinailadman nga besti alang sa balat-ang, o tingali mga purol nga unang isul-ob, kay makauulaw ang pagkadayag sa bug-os nga pagkahubo. Ang mga saserdote kinahanglang magsul-ob ug lino nga mga purol (Heb., *mikh·na·sa'yim*) aron malikayan nga madayag ang kaulawan kon sila mag-alagad diha sa halaran. Usahay ang paganong mga saserdote nag-alagad nga hubo, usa ka butang nga dulumtanan kang Jehova.—Ex 28: 42, 43.

Ang *sa·dhin'* (Heb.) maoy usa ka pang-ilalom nga besti nga parehong gisul-ob sa mga lalaki ug mga babaye. (Isa 3:23) Ang uban nagtuo nga ang usa ka matang niining pang-ilalom nga besti maoy samag tapis. Kini isul-ob nga dili sapawan ug panggawas nga besti sa mga magbabaol o sa mga mangingisda, panday, tigsapsap ug kahoy, tigkalos ug tubig, ug uban pa. Kon isul-ob nga sapawan ug panggawas nga besti, ang estilo niini maoy samag-kamisa, nga moabot hangtod o ubos sa tuhod, nga may mga bukton ug isul-ob nga adunay paha o wala. Kini gama gikan sa balhibo sa karnero o sa lino.

Ang Hebreohanong *kut·to'neth,* nga usa ka matang sa taas nga besti, daw katumbas sa Gregong *khi·ton'.* Kining duha ka termino kaylap kaayong gigamit sa pagtumong sa usa ka tunika o sa samag-kamisa nga besti, taas o mubog bukton, nga moabot sa tuhod o sa buolbuol. Mao kini ang besti nga isul-ob sa sulod sa balay ug sa mga dapit sa gawas nga kanunayng adtoan. Sa ubang mga estilo sa *kut·to'neth,* o *khi·ton',* tingali ang panapton gisablay ingong tabon diha sa usa ka abaga, samtang ang laing abaga walay tabon, ug kini puti o lainlaig mga kolor. Ang estilo sa besti nga mas taas mahimong bingalan sa isigkakilid gikan sa sidsid pataas hangtod sa mga 30 sm (1 p) aron dili lisod ang paglakaw. Ang pipila niini maoy lino apan kadaghanan niini lagmit mga delana, ilabina taliwala sa mga kabos. Kini nga besti parehong gisul-ob usab sa mga lalaki ug mga babaye, apan lagmit nga mas taas ang besti sa babaye.

Ang *kut·to'neth* mao ang pulong nga gigamit alang sa taas nga besti sa hataas nga saserdote ug sa luyoluyong mga saserdote. (Ex 28:39, 40) Kini gigamit usab alang sa taas, may mga budlis nga samag-kamisa nga besti ni Jose (Gen 37:3) ug sa taas, may mga budlis nga besti ni Tamar, nga iyang gigisi tungod sa kaguol ug kaulawan. (2Sa 13:18) Tibuok ang pagkahablon ug walay tinahian ang pang-ilalom nga besti (*khi·ton'*) ni Jesus nga giripahan sa mga sundalo. (Ju 19:23, 24) Ang *kut·to'neth,* o *khi·ton',* mahimong isul-ob nga may paha, sama sa gihimo sa mga saserdote, o kaha isul-ob nga walay paha; lagmit nga sa kadaghanang higayon kini gigamitan ug paha. Mahimong lainlain nga mga estilo niini ang gisul-ob, depende sa buluhaton sa nagsul-ob. Ang usa ka

tawo nga nagtrabaho o may pisikal nga buluhaton magsul-ob gayod ug mubomubo nga besti, aron dili malisdan sa paglihoklihok. Ang ilustrasyon ni Judas, sa bersikulo 23, tukma gayod kay ang *khi·ton′* modapat man sa lawas.

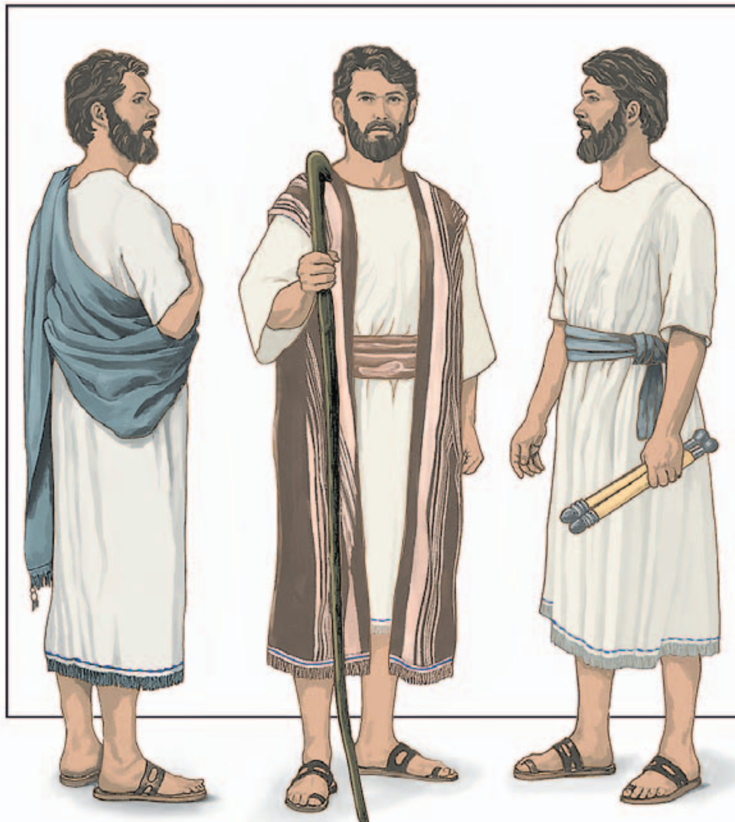
Panggawas nga mga besti. Ang *me‛il′,* usa ka kupo nga walay bukton nga sagad bukas sa atubangan, isapaw sa *kut·to′neth* o puti nga linong taas nga besti sa hataas nga saserdote. (Lev 8:7) Hinunoa, ang *me‛il′* dili lamang alang sa mga saserdote, apan maoy usa ka komon nga besti. Si Samuel, Saul, David, ingon man si Job ug ang iyang tulo ka higala maoy lakip niadtong gihisgotan nga nagsul-ob ug mga kupo nga walay bukton. (1Sa 2:19; 15:27; 18:4; 24:4; 1Cr 15:27; Job 1:20; 2:12) Sa matag kahimtang tataw kaayo nga kini nagtumong sa pang-itaas o sa laing besti nga isapaw. Ang *Septuagint* usahay naghubad sa *me‛il′* diha sa Gregong pinulongan ingong *sto·le′* ug *hi·ma′ti·on,* mga termino nga nagtumong sa pang-itaas nga besti. Kini nga matang sa besti mas taas kay sa *kut·to′neth.* Ang *sal·mah′* (Heb.) lagmit usa usab ka matang sa panggawas nga besti.

Ang *sto·le′,* ingon sa paghisgot niini sa Kristohanon Gregong Kasulatan, maoy usa ka halangdong taas nga besti nga moabot hangtod sa tiil. Gisaway ni Jesus ang mga eskriba tungod kay gusto silang magsul-ob niini nga matang sa besti diha sa publikong mga dapit aron hatagag pagtagad ug dayegon sa katawhan ang ilang kadungganon. (Luc 20:46) Ang manulonda nga didto sa lubnganan ni Jesus nagsul-ob niining matanga sa besti. (Mar 16:5) Kini nga besti, "ang labing maayo," mao ang gipasul-ob ngadto sa anak nga mausikon sa iyang pagbalik. (Luc 15:22) Ug ang gipatay ingong martir nga mga alagad sa Diyos sa panan-awon ni Juan nagsul-ob ug *sto·le′* (Pin 6:11), ingon man usab ang mga membro sa "dakong panon."—Pin 7:9, 13, 14.

Ang *e·sthes′* (Gr.) sagad nga nagtumong sa usa ka besti nga dinayandayanan, ug maanindot. Sa dihang ang mga manulonda nagpakita, sila nagsul-ob niining matanga sa besti. (Luc 24:4; tan-awa usab ang San 2:2, 3.) Si Jesus gisul-oban ni Herodes niining matanga sa besti ingong pagyagayaga. (Luc 23:11) Human kastigoha si Jesus ubos sa sugo ni Pilato, ang mga sundalo nagsul-ob kaniya ug sanag-pula nga kupo (*khla·mys′*) (Mat 27:28, 31), o *hi·ma′ti·on.* (Ju 19:2, 5) Lagmit nga kini maoy usa ka kupo o usa ka taas nga besti nga gisul-ob sa mga hari, mahistrado, opisyal sa kasundalohan, ug uban pa.

Ang *sim·lah′* (Heb.), "kupo," mao ang kinaibabwan nga besti nga gisul-ob sa kadaghanan. Kini usab ang kinadak-an ug kinabug-atan, nga hinimo gikan sa balhibo sa karnero, lino, o sa balhibo sa kanding, ug tingali sa pipila ka kahimtang, gama gikan sa panit sa karnero o sa panit sa kanding. Ang kupo sagad mao ang besti nga gision aron ipakita ang kasubo. (Gen 37:34; 44:13; Jos 7:6) Lagmit nga kini maoy usa ka dakong rektanggulo nga panapton, nga sagad isab-ay diha sa wala nga abaga, ipasaka agi sa ilalom sa tuo nga bukton gikan

Mga besti sa mga Israelinhon

Simlah *Me‛il* *Kuttoneth*

sa luyo, ilimin sa dughan ug isab-ay pag-usab ibabaw sa wala nga abaga, nga tungod niana walay sagabal ang tuong kamot. Sa dili-maayong panahon kini ilimin pag-ayo sa lawas, diha sa duha ka kamot, ug itabon pa gani sa ulo. Usahay kini maoy dakong kuwadrado nga panapton nga may mga bingal alang sa mga bukton. Ang kupo, nga susama sa atong panyolon, mahimong gamiton ingong pangtabon (Gen 9:23), ingong hapin sa higdaanan (Ex 22:27; Deu 22:17), ug sa pagputos sa mga butang.—Ex 12:34; Huk 8:25; 1Sa 21:9.

Ang *sim·lah′* parehong gisul-ob sa mga lalaki ug sa mga babaye, apan ang besti sa babaye daling mailhan gikan nianang sa lalaki, tingali tungod sa gidak-on, kolor, ug sa dekorasyon sama sa mga borda niini. Ang Diyos nagsugo nga ang babaye dili magsul-ob sa kupo sa lalaki, ni ang lalaki magsul-ob sa kupo sa babaye; walay duhaduha nga gihatag kini nga sugo aron malikayan ang mga pagabuso sa sekso.—Deu 22:5.

Ang tawong kabos lagmit nga usa ray kupo, apan ang adunahan daghag ilisan. (Ex 22:27; Deu 10:18; Gen 45:22) Tungod kay kini mao ang habol sa kabos panahon sa tugnaw nga mga kagabhion, gidili ang pagkuha sa besti sa babayeng balo ingong garantiya o sa paghupot sa besti sa kabos nga tawo sa tibuok gabii, ug ang pangunang gitumong dinhi mao ang kupo.—Deu 24:13, 17.

Ang Gregong *hi·ma′ti·on,* "panggawas nga besti," lagmit katumbas gayod sa kupo (*sim·lah′*) diha sa Hebreohanong Kasulatan. Sa pipila ka kahimtang mopatim-awng kini maoy usa ka luag nga taas nga besti, apan sagad rektanggulo kini nga panapton. Dali kining isul-ob ug hukason. Sagad nga hukason kini kon ang tag-iya niini nagtrabaho lang sa duol. (Mat 24:18; Mar 10:50; Ju 13:4; Buh 7:58) Gihisgotan ni Jesus kini nga besti sa dihang siya miingon: "Kaniya nga magakuha sa imong panggawas nga besti [*hi·ma′ti·on*], ayaw ihikaw bisan ang pang-ilalom nga besti [*khi·to′na*]." (Luc 6:29) Mahimong siya nagtumong sa pinugos o ilegal nga pagkuha sa mga besti, diin natural lamang nga ang panggawas nga besti ang unang kuhaon. Sa Mateo 5:40, iyang gibali ang han-ay. Dinhi siya naghisgot sa usa ka legal nga aksiyon, diin lagmit unang iganti sa mga maghuhukom ngadto sa nagsumbong ang *khi·ton′,* ang pang-ilalom nga besti, nga mas ubos ug bili.

Ang pamatuod nga ang *hi·ma′ti·on* ug ang *khi·ton′* usahay baylobaylo tingaling gigamit sa pagtumong sa "besti" makita diha sa mga asoy ni Mateo ug Marcos bahin sa paghusay kang Jesus. Gigisi sa hataas nga saserdote ang iyang besti aron ipakita gayod ang iyang pagpakabalaan pinaagi sa iyang kunohayng kalisang ug kasuko. Gigamit dinhi ni Mateo ang pulong nga *hi·ma′ti·on,* samtang gigamit ni Marcos ang *khi·ton′.* (Mat 26:65; Mar 14:63) O posible usab nga tungod sa iyang kasuko gigisi niya ang usa ka besti, ug dayon ang lain.

Ang *phe·lo′nes* (Gr.), nga gitugon ni Pablo nga dad-on ni Timoteo ngadto kaniya sa bilanggoan, lagmit maoy usa ka pangpanaw nga kupo nga gigamit ingong proteksiyon sa katugnaw o sa dili-maayong panahon. Dili kadto relihiyoso o eklesiastikanhon nga besti.—2Ti 4:13.

Ang *'ad·de′reth* (Heb.) mao ang opisyal nga besti sa usa ka manalagna o sa usa ka hari. (2Ha 2:8; Jon 3:6) Ang opisyal nga besti sa manalagna lagmit nga gama gikan sa balhibo sa kamelyo o sa kanding. (2Ha 1:8; Mat 3:4; Mar 1:6; itandi ang Gen 25:25.) Gitudlo ni Elias si Eliseo ingong iyang manununod pinaagi sa pagsul-ob sa iyang opisyal nga besti ngadto kaniya, ug kini nga besti gikuha ni Eliseo human si Elias mosaka sa langit pinaagi sa alimpulos. (1Ha 19:19; 2Ha 2:13) Usa ka opisyal nga besti gikan sa Sinar ang gikuha ni Acan gikan sa "gikatugyan" nga siyudad sa Jerico, nga maoy paglapas sa sugo ni Jehova.—Jos 7:1, 21.

Ang Gregong pulong nga *en′dy·ma* gigamit sa pagtumong sa besti sa kasal (Mat 22:11, 12), sa besti sa manulonda nga didto sa lubnganan ni Jesus (Mat 28:3), sa besti ni Juan nga Tigbawtismo nga ginama sa balhibo sa kamelyo, ug sa mga besti sa katibuk-an.—Mat 3:4; 6:25, 28; Luc 12:23.

Pandong. Ang "purong" o "pandong" sa babaye nga gihisgotan ni apostol Pablo ingong simbolo sa pagpasakop sa babaye sa pagkaulo maoy *pe·ri·bo′lai·on* (Gr.), usa ka butang nga ipurong o ilimin. (1Co 11:15) Lahi kini sa taptap sa nawong, o tabon, nga gibutang ni Moises sa dihang misilaw ang iyang nawong aron dili makasud-ong niini ang mga Israelinhon. (Ex 34:33-35; 2Co 3:13) Si Rebeca nagbutang ug pandong sa dihang misugat kang Isaac nga iyang pamanhonon aron ipaila ang iyang pagpasakop. (Gen 24:65) Ang Hebreohanong pulong nga *tsa·'iph′,* nga gigamit dinhi, gihubad nga "panyolon" (*NW*) ug "pandong" (*AT, RS*) sa Genesis 38:14, 19.

Paha, bakos. Ang paha sagad nga gisul-ob ibabaw sa pang-ilalom o sa panggawas nga mga besti. Sa dihang ang usa ka tawo mobuhat sa usa ka matang sa pisikal nga buluhaton o trabaho, siya 'magbakos sa iyang hawak' pinaagi sa usa ka paha, nga sagad magbitad sa sidsid sa besti agi sa iyang bilahan ug palugpitan kini nga sidsid ilalom sa paha aron siya dili malisdan sa paglihoklihok. (1Ha 18:46; 2Ha 4:29; 9:1) Ang hataas nga saserdote magsul-ob ug hinablon nga paha ibabaw sa iyang lino nga taas nga besti, ug kon magsul-ob sa epod, ang bakos nga ginama sa samang materyales isul-ob aron ang likod ug ang atubangan nga mga

bahin sa samag-ipron nga epod malugpitan diha sa hawak. (Ex 28:4, 8, 39; 39:29) Ang bakos komon nga gisul-ob tungod sa dugang kapuslanan niini sa paghawid sa mga baraw o mga espada nga gibutang sa sakoban, sa salapi, tintiro sa sekretaryo, ug uban pa.—Huk 3:16; 2Sa 20:8; Eze 9:3.

Sanglit kadtong nagbuhat sa usa ka matang sa buluhaton, ug ang mga sulugoon o mga ulipon, nagsul-ob ug paha o bakos, kini nahimong simbolo sa pag-alagad o sa usa nga nag-alagad sa uban. Ang mga pulong ni Jesus nga "baksi ang inyong hawak" mahulagwayong naghubit sa pagkaandam sa mga alagad sa Diyos alang sa espirituwal nga buluhaton. (Luc 12:35) Si Jesus naghiklin sa iyang panggawas nga mga besti ug nagbakos ug toalya. Dayon siya mialagad sa iyang mga apostoles pinaagi sa paghugas sa ilang mga tiil, sa ingon nagtudlo kanila, pinaagig panig-ingnan, sa pag-alagad sa ilang mga igsoon. Ang mga manulonda nga nakita ni Juan sa panan-awon may bulawan nga mga bakos, nga naglarawan sa labing bililhong pag-alagad.—Ju 13:1-16; Pin 15:6.

Si Elias nagsul-ob ug bakos (Heb., *'e·zohr'*) nga panit "nga gibakos sa iyang hawak," sama kang Juan nga Tigbawtismo (ang *zo'ne* mao ang Gr. nga pulong sa bakos ni Juan).—2Ha 1:8; Mat 3:4.

Mga sidsid ug mga borlas. Ang Diyos nagsugo sa mga Israelinhon sa paghimog binorlasan nga sidsid sa ilang mga besti, nga magbutang ug asul nga kordon sa ibabaw sa borlas sa sidsid. Mopatim-aw nga kini makita lamang diha sa besti sa mga Israelinhon ug nagsilbing makitang pahinumdom nga sila gilain ingong usa ka katawhan nga balaan ngadto kang Jehova. Kini kanunayng magpahinumdom kanila nga sila angayng magmasinugtanon sa mga sugo ni Jehova. (Num 15:38-41) Ang borlas kinahanglang ibutang usab diha sa upat ka tumoy sa ilang besti; lagmit nga kini nagtumong sa upat ka kilid sa besti. (Deu 22:12) Ang sidsid sa asul nga walay-bukton nga kupo sa hataas nga saserdote giborlasan ug nagsal-angsal-ang nga bulawang mga kampanilya ug mga granada nga ginama sa panapton.—Ex 28:33, 34.

Mga pangtusok. Kon ang taas nga besti o paha kinahanglang ipatapot, ang mga Hebreohanon lagmit nga mogamit ug pangtusok. Ang mga pangtusok nga nakaplagan sa Tungang Sidlakan talinis ang usa ka tumoy ug dunay lungag sama sa mata sa dagom diha sa tunga, nga nganha niana ihikot ang hilo. Ang besti tapoton pinaagi sa pagtusok niini nganha sa besti ug dayon ibubod ang hilo sa nagsiwil nga tumoy sa pangtusok. Mopatim-aw nga sa mga ikanapulo nga siglo W.K.P. ang usa ka matang sa ganso nga sama sa atong modernong ganso gisugdan paggamit sa karaang Israel.

Husto ug Sayop nga Panglantaw sa Besti. Ang katawhan ni Jehova giingnan nga dili sobrang magmabalak-on bahin sa pagbaton ug igong besti. (Mat 6:25-32) Ang Kristohanong babaye gipasidan-an nga dili tugotan nga ang mahalon, mapagawalong besti o estilo mao ang iyang tinguhaon, hinunoa, siya magsul-ob ug besti nga makasaranganon, apan mahapsay, ug magpasundayag sa maayong panghunahuna. Busa, angay niyang hatagag pagtagad ang iyang pamesti, apan angay nga pangunang hatagag pagtagad ang mahulagwayong sapot sa malinawon ug malumong espiritu. (1Ti 2:9; 1Pe 3:3-5) Apan, gihubit sa maalamong magsusulat sa Mga Proverbio nga ang usa ka maayong asawa magtino nga ang iyang pamilya makabaton ug maayong mga besti, nga kuging maghimo sa maong mga besti.—Pr 31:13, 21, 24.

Sa laing bahin, daghang babaye sa kapanahonan sa Bibliya ang migamit sa ilang besti ingong paagi sa pagkab-ot sa ilang hakog nga mga tinguha. Nabatasan sa mga babaye sa paganong mga siyudad, nga sa dihang hapit na silang mabihag sa kaaway, sila magsul-ob sa ilang labing maanindot nga sapot aron madani ang mga sundalo kinsa tingali magkuha kanila ingong mga asawa. Apan, kon ang usa ka binihag nga babaye gikuha sa usa ka Israelinhong sundalo, kinahanglang ihiklin sa babaye ang iyang mga besti, nga ang pipila niini lagmit nga konektado sa paganong relihiyon, una pa ang sundalo makaminyo kaniya.—Deu 21:10-13.

Human ang Israel mahulog ngadto sa daghang idolatroso ug imoral nga mga buhat, gikondenar ni Jehova ang mga babaye sa nasod nga mapahitasong nagbesti ug nagdayandayan sa ilang kaugalingon aron makadani ug mga lalaki, bisan ang mga lalaki sa ubang kanasoran, ug kinsa nagdayandayan sa ilang kaugalingon ug mga pahiyas sa bakak nga relihiyon.—Isa 3:16-23; itandi ang Pr 7:10.

Mahulagwayong Paggamit. Gilarawan ni Jehova ang Jerusalem ingong mahulagwayon niyang gibestihan kanhi ug matahom nga mga besti. Apan siya misalig sa iyang kaanyag ug nakig-uban sa paganong mga nasod, nga nagdayandayan sa iyang kaugalingon aron mahimong madanihon, ingong usa ka pampam.—Eze 16:10-14; tan-awa usab ang Eze 23:26, 27; Jer 4:30, 31.

Ang besti gigamit sa simbolikong paagi diha sa daghang teksto sa Bibliya. Si Jehova naghulagway sa iyang kaugalingon ingong nasul-oban sa dignidad, kahalangdon, kabantog, kahayag, pagkamatarong, kasibot, ug panimalos. (Sal 93:1; 104:1, 2; Isa 59:17) Giingon nga siya magbesti sa iyang katawhan sa mga besti sa pagkamatarong ug kaluwasan. (Sal 132:9; Isa 61:10) Ang iyang mga kaaway pagasul-oban ug kaulawan ug pagkapinaubos. (Sal 35:26) Gisugo ni Pablo ang mga Kristohanon nga

hukason ang daang pagkatawo ug isul-ob ang bag-ong pagkatawo, nga lakip niini ang malumong mga pagmahal sa pagkamabination, kalulot, pagpaubos sa hunahuna, hataas nga pailob, ug ilabina, ang gugma.—Col 3:9-14.

Daghang uban pang simbolikong mga paghisgot sa besti. Maingon nga ang uniporme o linaing besti magpaila sa usa ingong membro sa usa ka organisasyon o magpaluyo sa usa ka kalihokan, mao man usab ang besti, sumala sa simbolikong paggamit niini sa Bibliya, pinaagi niini mailhan ang usa ka tawo kon unsa ang kawsa nga iyang gibarogan ug ang iyang mga buluhaton nga uyon niini, sama sa kahimtang sa sambingay ni Jesus mahitungod sa besti sa kasal. (Mat 22:11, 12; tan-awa ang PURONG, PANDONG; SANDALYAS.) Sa Pinadayag 16:14, 15, ang Ginoong Jesu-Kristo nagpasidaan batok sa pagkatulog sa espirituwal nga paagi ug sa ingon mahukasan sa ilhanan ingong matinumanong saksi sa matuod nga Diyos. Kini maoy makatalagmanon sa panahon nga taliabot ang "gubat sa dakong adlaw sa Diyos nga Labing Gamhanan."

BESTIALIDAD. Dili-kinaiyanhong pagpakigsekso sa usa ka lalaki o babaye uban sa usa ka hayop. Ang Moisesnong Balaod nagkondenar gayod niining mahilayong buhat, nga nagsilot ug kamatayon batok sa sad-ang tawo ug sa mananap. "Kon ihatag sa usa ka lalaki ang mogawas niyang binhi ngadto sa usa ka mananap, pagapatyon siya sa walay pakyas, ug patyon ninyo ang mananap. Ug kon ang usa ka babaye moduol sa bisan unsang mananap aron makighilawas niini, patyon mo ang babaye ug ang mananap."—Lev 20:15, 16; 18:23; Ex 22:19; Deu 27:21.

Tungod niini nga pagdili, lakip ang ubang mga balaod sa Diyos maylabot sa mga relasyon sa sekso, natuboy pag-ayo ang moralidad sa mga Israelinhon kon itandi sa ilang mga silingan. Sa Ehipto, ang bestialidad nahimong bahin sa idolatrosong pagsimba sa mga hayop; pananglitan, gipamatudan sa mga historyador nga adunay mga babaye nga nakigluon sa mga kanding. Ang samang mga buhat kaylap usab taliwala sa mga Canaanhon (Lev 18:23-30), ug gikataho nga gihimo usab didto sa Roma.

Ang Gregong pulong nga *por·nei′a* nga gihubad nga "pakighilawas" naglakip sa mahilayong buhat sa bestialidad. (Tan-awa ang PAKIGHILAWAS.) Si bisan kinsa nga nagbatasan niining mahugaw nga buhat maoy dili-hinlo sa moral, ug kon ang usa ka membro sa Kristohanong kongregasyon magbatasan niini, siya palagpoton.—Efe 5:3; Col 3:5, 6.

BETA. Usa ka lungsod nga gihisgotan uban sa Berotai maylabot sa pagpildi ni David kang Hadadezer nga hari sa Zoba. (2Sa 8:8) Ang dapit wala mahibaloi, bisan tuod nga ang Aramaeanhong gingharian sa Zoba giisip nga nahimutang sa A sa Damasco. Diha sa samang asoy sa kadaogan ni David, ang 1 Cronicas 18:8 naghisgot sa "Tibhat," ug ang pipila ka leksikograpo naghunahuna sa Tibhat nga mao ang mas tukmang hubad. Ang mabasa sa Syriac nga *Peshitta* maoy "Teba" inay nga Beta diha sa 2 Samuel 8:8. Angayng matikdan nga ang Beta mahimong Teba pinaagi sa yanong pagbaylo sa unang duha ka Hebreohanong mga konsonante. Sanglit ang Beta (o Tibhat) maoy usa ka Aramaeanhong siyudad, gilangkit kini sa pipila ka eskolar kang Teba, ang anak nga lalaki ni Nahor.—Gen 22:24; tan-awa ang TIBHAT.

BET-ANAT [Balay ni Anat]. Usa sa kinutaang mga siyudad nga gipahat ngadto sa tribo ni Neptali (Jos 19:38, 39), apan wala nila aboga ang Canaanhong mga molupyo gikan niini, hinuon sila nagpailalom kanila sa pinugos nga trabaho. (Huk 1:33) Lagmit kini mao ang Safed el-Battikh, 24 km (15 mi) sa SHS sa Tiro. Ang lungsod gihisgotan diha sa mga talaan sa nagkalainlaing mga magmamando sa Ehipto sa yugto sa "Bag-ong Gingharian."

BETANIA.

1. Usa ka balangay nga "mga tulo ka kilometro" ang gilay-on gikan sa Jerusalem. Ang sukod nga gigamit sa magsusulat sa Ebanghelyo nianang panahona mao ang Romanhong estadio, ug gihisgotan niya ang "napulog-lima ka estadio" nga katumbas sa mga 2.8 km (1.7 mi). (Ju 11:18, *ftn* sa *Rbi8*) Kini nahimutang sa S nga bakilid sa Bukid sa mga Olibo diha sa karaang dalan paingon sa Jerusalem gikan sa Jerico ug sa Jordan. (Mar 10:46; 11:1; Luc 19:29) Karong adlawa, ang nagsilbing timaan sa maong dapit mao ang gamayng balangay sa el-ʽAzariyeh (El ʽEizariya), usa ka Arabiko nga ngalan nga nagkahulogang "ang Dapit ni Lazaro," nga nahimutang nga 2.5 km (1.5 mi) sa SHS sa Patukoranan sa Templo.—HULAGWAY, Tomo 2, p. 950.

Maingon nga ang Capernaum mao ang pinuyanan ni Jesus didto sa Galilea (Mar 2:1), ang Betania mahimong tawgon usab nga iyang pinuy-anan didto sa Judea. Mao kini ang "usa ka balangay" nga giduaw ni Jesus panahon sa iyang ulahing ministeryo sa Judea (mga Oktubre hangtod sa Disyembre, 32 K.P.), ang dapit nga gipuy-an ni Marta, Maria, ug Lazaro, kinsa nahimong minahal nga mga higala ni Jesus. (Luc 10:38) Dinhi sa ulahi gihimo ni Jesus ang milagro sa pagbanhaw kang Lazaro.—Ju 11:1, 38-44.

Unom ka adlaw una pa ang kataposang Paskuwa ni Jesus (samtang nagsugod ang senemanang Igpapahulay, sa Nisan 8, 33 K.P.), si Jesus miabot sa Betania. (Ju 12:1) Human sa Igpapahulay (buot ingnon, sa pagsugod sa Nisan 9) siya nanihapon sa

balay ni Simon nga sanlahon, duyog kang Marta, Maria, ug Lazaro. Kini mao ang dapit nga siya gidihogan ni Maria ug mahalon nga lana, nga tungod niana salingkapawng mitutol si Judas ug siya gibadlong ni Jesus. (Mat 26:6-13; Mar 14:3-9; Ju 12:2-8) Niining panahona, ang balita nakaabot usab sa Jerusalem nga si Jesus anaa sa palibot, ug sanglit ang Igpapahulay natapos na, ang usa ka dakong panon sa mga Hudiyo nagganayan aron makita siya ug ang nabanhawng si Lazaro. (Ju 12:9) Pagkasunod adlaw (Nisan 9 pa gihapon) gihimo ni Jesus ang iyang madaogong pagsakay pasulod sa Jerusalem, lagmit agi sa ibabaw sa Bukid sa mga Olibo ubay sa dalan gikan sa Betania. (Mat 21:1-11; Mar 11:1-11; Luc 19:29-38) Sa pagpaingon sa Jerusalem gikan sa Betania niadtong Nisan 10 gitunglo ni Jesus ang walay bunga nga kahoyng igos, nga bug-os nang nalaya sa dihang siya ug ang iyang mga tinun-an milabay niini sa pagkasunod adlaw (Nisan 11).—Mar 11:12-14, 19, 20.

Sa nahibiling pipila ka adlaw niya sa yuta, gigugol ni Jesus ang buluhaton sa maadlaw didto sa Jerusalem, apan sa pagkagabii, siya ug ang iyang mga tinun-an mobiya sa dakong siyudad aron mopahulay didto sa kasarangang balangay sa Betania sa S nga bakilid sa Bukid sa mga Olibo, sa walay duhaduha didto sa pinuy-anan ni Marta, Maria, ug Lazaro.—Mar 11:11; Mat 21:17; Luc 21:37.

Kap-atan ka adlaw human sa pagkabanhaw ni Jesus, sa dihang miabot na ang panahon nga siya mobiya sa iyang mga tinun-an, iyang gidala sila, dili ngadto sa templo nga nianang panahona gisalikway na sa Diyos kondili, "ngadto sa gawas hangtod sa Betania" sa ibabaw sa Bukid sa mga Olibo, diin didto siya mikayab.—Luc 24:50-53; Buh 1:9-12.

Kasagarang gituohan nga ang Benjaminhong siyudad sa Ananias (Neh 11:32) mao ang karaang nahimutangan sa balangay sa Betania sa adlaw ni Jesus.

2. Ang Betania nga nahimutang tabok sa Jordan kausa ra hisgoti (Ju 1:28) ingong ang dapit diin si Juan namawtismo ug mopatim-aw nga kini mao ang dapit diin iyang gipaila si Jesus ngadto sa iyang mga tinun-an ingong "ang Kordero sa Diyos." (Ju 1:35, 36) Sa ikatulong siglo gipulihan ni Origen ang Betania sa ngalang Bethabara, ug gisunod kini nga hubad sa *King James Version;* apan, ang mabasa diha sa labing kasaligang mga manuskrito maoy Betania. Ang nahimutangan niini nga Betania nga saylo o anaa sa S sa Jordan wala mahibaloi. Ang pipila nga mipabor nga mao kini ang giilang dapit diin gibawtismohan si Jesus nagtuo nga kini nahimutang sa tabok sa Jordan atbang sa Jerico. Apan, ang rekord sa Juan 1:29, 35, 43; 2:1 daw nagpakita nga kini duol sa Galilea; samtang ang rekord sa Juan 10:40 ug 11:3, 6, 17 mahimong magpasabot nga kini maoy mga duha ka adlaw nga panaw gikan sa Betania nga mao ang pinuy-anan ni Lazaro. Busa, ang usa ka dapit nga H ug diyutay sa Dagat sa Galilea lagmit mao ang nahimutangan, apan walay makuhang lig-ong ebidensiya sa pagpamatuod niini.

BET-ANOT [Balay sa mga Tubag [nga mao, sa mga pag-ampo]]. Usa sa mga siyudad nga gipahat ngadto sa tribo ni Juda didto sa bukirong rehiyon sa teritoryo niana nga tribo. (Jos 15:59) Kini gituohan karon nga mao ang Khirbet Beit ʽAnun, mga 6 km (3.5 mi) sa AAS sa Hebron.

BET-ARABA [Balay sa Desyertong Kapatagan]. Usa sa unom ka siyudad sulod sa teritoryo sa Juda nga gihubit ingong didto "sa kamingawan." (Jos 15:61) Gigamit kini sa paghubit sa samang mga utlanan tali sa mga tribo ni Benjamin ug Juda. (Jos 15:6) Bisan tuod gitala ingong sulod sa pahat nga teritoryo sa tribo ni Juda, kini human niadto gihisgotan nga iya sa Benjamin, tungod tingali kay ang dapit maoy usa ka sakop nga siyudad sa mga Benjaminhon. (Jos 18:21, 22) Ang nahibiling ebidensiya sa maong ngalan mahimong makita diha sa ngalan nga ʽAin el-Gharabah, usa ka tubod sa A nga bahin sa Wadi el Qilt nga mga 6 km (3.5 mi) sa SHS sa Jerico. Tungod niini mahimong ikaingon nga kini nahimutang sa desyertong rehiyon sa A nga tumoy sa Patayng Dagat.

BET-ARBEL. Tan-awa ang ARBEL, BALAY NI.

BET-AVEN [Balay sa Pagkamadaoton (Makadaot)].

1. Usa ka lungsod sa teritoryo sa tribo ni Benjamin, duol sa karaang siyudad sa Ai. (Jos 7:2; 18:11, 12) Nahimutang kini sa kamingawan dapit sa S sa Bethel ug sa K sa Mikmas, ug kini gihisgotan labot sa talagsaong pakiggubat ni Saul ug Jonatan sa dihang ilang giparot ang mga Filistehanon didto sa siyudad sa Mikmas.—1Sa 13:5; 14:23.

2. Sa pagbakho tungod sa pagkahitumpawak sa Israel sa idolatrosong mga buhat sa iyang panahon, ang manalagna nga si Oseas naghisgot sa Betaven uban sa Gibea ug Rama, laing iladong mga siyudad sa Benjamin. (Os 4:15; 5:8; 10:5, 8) Mopatim-aw nga kining ngalana gigamit sa manalagna diha sa mabiaybiayong diwa ngadto sa siyudad sa Bethel, nga sa usa ka panahon nahimong usa ka 'balay sa Diyos' apan nianang tungora nahimo nang usa ka 'balay sa kon unsay makadaot' tungod sa gihimo didto nga pagsimba sa nating baka. —1Ha 12:28-30.

BET-AZMAVET. Tan-awa ang AZMAVET Num. 5.

BET-BAAL-MEON. Tan-awa ang BAAL-MEON.

BET-BARA [Balay ni Bara]. Sa dihang ang kasundalohan ni Gideon migukod sa nangalagiw nga mga Midianhon, si Gideon nagpadalag mensahe ngadto sa mga tawo sa Epraim sa pag-ilog "sa mga tubig hangtod sa Bet-bara ug sa Jordan" (Huk 7:24), lagmit aron ang mga kaaway dili makatabok sa Jordan. Sanglit ang panaggubat nahitabo didto sa Ubos nga Patag sa Jezreel (Huk 6:33), kini nagpakita nga ang maong dapit nahimutang sa K sa Jordan. Wala mahibaloi kon diin gayod ang tinong nahimutangan niini, apan gituohang kini nahimutang tali sa Wadi Farʽah ug sa Jordan. Ang susamang taktika gigamit ni Ehud sa pagpakiggubat sa mga Moabihanon sa dihang ilang "nailog ang mga tabokanan nga bahin sa Jordan batok sa mga Moabihanon."—Huk 3:27, 28.

BET-BIRI. Usa ka lungsod sa rehiyon sa Negeb didto sa Juda apan gipahat ngadto sa mga anak nga lalaki ni Simeon. (1Cr 4:24, 31) Diha sa samang talaan sa mga lungsod sa Josue 19:6 kini gipaila ingong Bet-lebaot, ug ang pipila nagtuo nga ang Bet-biri lagmit mao ang ngalan sa Bet-lebaot human sa pagkadestiyero, nga gigamit ni Esdras ingong magsusulat sa Mga Cronicas. Mopatim-awng napreserbar kining ngalana diha sa ngalang Jebel el-Biri, usa ka bukid nga mga 40 km (25 mi) sa HK sa Beer-seba. Tungod niini, ang pipila nag-ingon nga ang Bet-biri maoy diha o duol niining bukira.—Tan-awa ang BET-LEBAOT.

BET-CAR [Balay sa Laking Karnero]. Usa ka dapit nga gihisgotan diha sa asoy sa pagpildi sa Israel sa mga Filistehanon didto sa Mizpa. Gigukod sa mga Israelinhon ang nangalagiw nga mga Filistehanon "hangtod sa habagatan sa Bet-car." (1Sa 7:11) Gilangkit sa daghan ang Bet-car sa Bet-hakerem (Jer 6:1; Neh 3:14), nga gituohan sa pipila nga mao ang ʽAin Karim (ʽEn Kerem), mga 7.5 km (4.5 mi) sa KHK sa Patukoranan sa Templo didto sa Jerusalem. Kon ang maong ruta maoy ilang gisubay, ang mga Filistehanon makadangat unta gikan sa Mizpa latas sa lawom nga Wadi beit Hanina palugsong sa Walog sa Sorek, ug motabok niana paingon sa Kapatagan sa Filistia.—Tan-awa ang BET-HAKEREM.

BET-DAGON [Balay ni Dagon].

1. Usa ka lungsod diha sa pahat nga teritoryo nga gihatag ngadto sa tribo ni Juda. (Jos 15:21, 41) Bisan tuod kini gitala nga lakip sa ubang mga lungsod sa Sepela o ubos nga kayutaan, kini gituohang nahimutang diha sa Kapatagan sa Filistia sa Khirbet Dajun, nga duol lang sa HK sa modernong Beit Dajan (Bet Dagan) ug mga 10 km (6 mi) sa HS sa Tel Aviv-Yafo. Labot niini, mamatikdan nga ang ubang mga siyudad sa kapatagan sa Filistia gitala diha sa misunod nga mga bersikulo. (Jos 15:45-47) Nan ikaingon nga kini maoy sakop nga siyudad sulod sa teritoryo sa Dan, nga mopatim-awng mao usab ang kahimtang sa Gedera.—Jos 15:36.

2. Usa ka lungsod diha sa teritoryo sa Aser, lagmit sa sidlakang bahin niini ug duol sa utlanan niini ug sa Zabulon. (Jos 19:24, 27) Dili matino ang tukmang nahimutangan niini.

BET-DIBLATAIM [Balay ni Diblataim]. Usa ka siyudad sa Moab (Jer 48:22) nga ang nahimutangan dili matino. Apan, lagmit mao kini ang dapit nga gitawag ug Almon-diblataim nga gihisgotan sa Numeros 33:46. Diha sa inskripsiyon sa Bato sa Moab gihisgotan ang usa ka siyudad nga gitawag ug Bet-diblaten nga gitukod ni Mesa nga hari sa Moab.

BET-EDEN [Balay sa Eden]. Usa ka siyudad o rehiyon sa Sirya nga gihisgotan sa Amos 1:5 sa mensahe niini nga manalagna batok sa Damasco. Sa pagkakaron gituohan sa kadaghanan nga mao kini ang Bit-adini sa Asiryanhong mga inskripsiyon, usa ka rehiyon nga nahimutang tali sa mga suba sa Euprates ug Balikh. Hinuon, ang gituohang nahimutangan niini dalawaton lamang kon ang "Damasco" diha sa tagna sabton nga naghawas sa Aramaeanhon (Siryanhon) nga mga gingharian sa katibuk-an, sanglit ang gingharian sa Bit-adini nahimutang nga mga 480 km (300 mi) sa A sa Damasco. Sa pagkamatuod, ang Damasco gitawag nga "ang ulo sa Sirya" diha sa Isaias 7:8.

Ang tagna ni Amos (tingali mga 804 W.K.P.) nga "ang katawhan sa Sirya madestiyero gayod ngadto sa Kir" mopatim-awng natuman sa panahon sa Asiryanhong monarko nga si Tiglat-pileser III, sa dihang naghari si Haring Ahaz (761-746 W.K.P.).—2Ha 16:9.

Ang "mga anak sa Eden" nga gihisgotan sa 2 Hari 19:12 ug Isaias 37:12 lagmit nagtumong sa katawhan sa Bet-eden, tingali ang "Eden" sa Ezequiel 27:23.—Tan-awa ang EDEN Num. 2.

BET-EMEK [Balay sa Ubos nga Patag]. Usa ka lungsod diha sa teritoryo sa tribo ni Aser. (Jos 19:24, 27) Karon gituohan kini nga mao ang Tell Mimas (Tel Bet Haʽ Emeq), mga 8 km (5 mi) sa AS sa Aco. Ang orihinal nga ngalan daw napreserbar diha sa ngalan sa duol nga Arabianhong balangay sa ʽAmqa nga karon biniyaan na.

BETEN [Liso sa Pistasyo]. Usa ka siyudad nga gihisgotan lamang sa Josue 19:25; usa sa utlanang mga lungsod sa Aser. Ang nahimutangan niini dili

matino, sanglit ang mga nahimutangan sa daghang ubang mga lungsod nga gihisgotan diha sa talaan wala mahibaloi. Apan, kini gituohan sa kadaghanan nga mao ang Khirbet Ibtin, mga 17 km (11 mi) sa H sa Aco ug 13 km (8 mi) sa HS sa Haifa, sa habagatang tumoy sa Patag sa Aco.

BET-EZEL. Usa ka lungsod, dayag nga nahimutang sa Juda, nga gihisgotan lamang diha sa tagna ni Miqueas bahin sa katalagman nga tinong modangat sa dili-matinumanong Samaria ug Jerusalem. (Miq 1:11) Niining bahina sa tagna, ang manalagna sublisubling migamit ug mga pulong nga kaamgid ug tunog ug may kaatbang nga kahulogan sa mga ngalan sa ubay-ubayng mga lungsod, mao nga sa pagkatinuod siya miingon: "Didto sa balay sa Apra [lagmit nagkahulogang "Abog"] ligid sa abog. Agi, Oh babayeng molupyo sa Sapir [nagkahulogang "Maanindot; Pinasinaw; Kahimutanan"], diha sa makauulawng pagkahubo. Ang babayeng molupyo sa Zaanan wala mogula. Ang pagminatay sa Bet-ezel [nagkahulogang "Balay sa Duol (Tupad)"] mokuha gikan kaninyo sa nahimutangan niini. Kay ang babayeng molupyo sa Marot [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "mapait"] naghulat sa maayo, apan daotan ang miabot gikan kang Jehova ngadto sa ganghaan sa Jerusalem." (Miq 1:10-12) Busa, ang pasidaan sa manalagna, nga gitumong alang niadtong makaagom sa katalagman, nagsulti kanila nga ang pagminatay mokaylap hangtod sa Jerusalem.

Bisag pangagpas lamang ang gituohang nahimutangan niini, gihunahuna nga ang Bet-ezel nahimutang sa dapit sa presenteng-adlaw nga Deir el-ʽAsal, mga 16 km (10 mi) sa KHK sa Hebron.

BETFAGE [gikan sa Heb., lagmit nagkahulogang "Balay sa Sayo nga mga Igos"]. Gihisgotan ang Betfage diha sa asoy sa pagpaingon ni Jesus sa Jerusalem ug ingong dapit nga didto gisugo ni Jesus ang iyang mga tinun-an sa pagkuha ug asno nga iyang kasakyan panahon sa iyang madaogong pagsulod sa Jerusalem niadtong Nisan 9 sa tuig 33 K.P. (Mat 21:1, 2; Mar 11:1, 2; Luc 19:29, 30) Ang mga reperensiya nagpakita nga kini nahimutang sa ibabaw sa Bukid sa mga Olibo, duol sa Jerusalem, ug duol usab sa Betania. Bisan tuod giisip sa pipila nga ang Betfage nahimutang sa tabok sa lugot dapit sa HS sa Betania diha sa presenteng-adlaw nga Abu Dis, ang naandang dapit nga gituohang nahimutangan niini maoy tali sa Betania ug Jerusalem didto sa et-Tur, sa HS nga bakilid sa Bukid sa mga Olibo. Gikan niining dapita, kini duol ra sa usa sa mga tayuktok sa Bukid sa mga Olibo. Kon molugsong gikan didto, tatawng makita sa usa ang tibuok siyudad sa Jerusalem.—Itandi ang Luc 19: 37, 41.

Ang mga paghisgot sa Talmud bahin sa Betfage nagpakita nga kini gituohang nahimutang sa utlanan sa gilatid nga dapit sa igpapahulay palibot sa siyudad sa Jerusalem.—Babilonyanhong Talmud, *Menahot* 78*b;* itandi ang Buh 1:12, *ftn* sa *Rbi8.*

BET-GADER [Balay sa Paril nga Bato]. Usa ka ngalan nga makita diha sa talaan sa mga kaliwat ni Juda. (1Cr 2:50, 51) Mopatim-aw nga kining ngalana maoy ngalan sa usa ka dapit inay nga ngalan sa usa ka tawo, nga tungod niana giisip sa pipila ka eskolar nga kini nagtumong sa usa ka lungsod sa Juda. Ang Bet-gader mahimong ilangkit sa Geder, usa ka lungsod kansang hari maoy lakip niadtong gibuntog ni Josue didto sa rehiyon sa K sa Jordan.—Jos 12:13.

BET-GAMUL [Balay sa Usa nga Gilutas (o, Usa nga Nakadawat ug Nahiangayng Pagtagad)]. Usa ka siyudad nga gihisgotan labot sa mga pahayag ni Jehova batok sa Moab. Kini gitala kauban sa Dibon ug sa ubang mga siyudad sa "yuta diha sa kapatagan" sa Moab. (Jer 48:21, 23) Gituohan sa kadaghanan nga kini mao ang Jumaiyil, diha sa rehiyon sa patag sa bukid sa Moab nga mga 13 km (8 mi) sa S sa Dibon (Dhiban). May mga ebidensiyang makita niini nga rehiyon, nga nahimutang dapit sa A lamang sa Arnon, nga kini natikad pagayo sa karaang kapanahonan.

BET-GILGAL. Tan-awa ang GILGAL Num. 1.

BETHABARA. Tan-awa ang BETANIA Num. 2.

BET-HAKEREM [Balay sa Parasan]. Usa ka dapit duol sa Jerusalem nga gihisgotan ni Jeremias diin maayong iisa ang usa ka kalayo nga timaan aron sa pagpasidaan labot sa nagsingabot nga kaawayng kasundalohan gikan sa A. (Jer 6:1) Sa mga panahon human sa pagkadestiyero, usa ka distrito sa Juda ang nagbaton niining ngalana diin si Malkias mao ang "prinsipe" niini. (Neh 3:14) Tungod kay gihisgotan ang Tekoa uban sa Bet-hakerem diha sa Jeremias 6:1, giisip sa pipila nga ang Bet-hakerem nahimutang sa H sa Jerusalem, tali niana nga siyudad ug sa Tekoa. Si Jerome, sa ikaupat nga siglo K.P., naghisgot niining dapita diha sa maong lokasyon ginamit ang ngalang Bethacharma. Uyon niini nga mga panglantaw, gituohan nga ang dapit sa Khirbet Salih (Ramat Rahel) nga 4.5 km (3 mi) sa HHK sa Patukoranan sa Templo mao ang nahimutangan niini. Apan, ang uban wala mag-isip nga ang paghisgot sa Tekoa nagpasabot nga hadu-ol kini sa Bet-hakerem ug sila mipabor nga kini nahimutang sa dapit sa ʽAin Karim (ʽEn Kerem) (nagkahulogang "Tubod sa Parasan") nga 7.5 km (4.5 mi) sa KHK sa Patukoranan sa Templo. Kini anaa sa usa ka tabunok nga dapit nga may mga ka-

olibohan ug mga parasan, ug kini nahimutang diha sa tiilan sa Jebel ʻAli diin gikan sa tumoy niini makita ang Bukid sa mga Olibo nga usa ka bahin sa Jerusalem, ug dapit sa K mao ang Dagat Mediteranyo. Ang dagkong mga bungdo nga bato nga makaplagan sa tayuktok gituohan sa pipila nga gigamit kanhi sa pagpasiga ug mga kalayo ingong timaan sama niadtong gihisgotan ni Jeremias.—Tan-awa ang BET-CAR.

BET-HARAN, BET-HARAM. Usa ka siyudad sa sidlakang bahin sa Jordan sa teritoryo nga gipangayo sa tribo ni Gad tungod sa maayong sibsibanan niini. Kini gitukod o kaha gitukod pag-usab sa mga Gadhanon, ug bisan tuod nahimutang sa ubos nga patag, kini nahimong usa sa ilang kinutaang mga siyudad.—Num 32:1, 34, 36; Jos 13:27.

Kini nga ngalan daw napreserbar diha sa ngalan sa Tell er-Rameh sa Wadi er-Rameh (Wadi Husban) sa Kapatagan sa Moab, apan ang orihinal nga dapit sa Bet-haran (Bet-haram) gituohan nga mao ang Tell Iktanu, mga 13 km (8 mi) sa SAS sa dapit diin ang Jordan moagos paingon sa Patayng Dagat. Kining dapita maoy duol sa tinubdan sa iladong mainit nga mga tubod, nga lagmit usa sa mga hinungdan nga si Haring Herodes nagpatukod ug palasyo niining dapita. Sa unang bahin sa Komong Panahon, ang dapit sa Tell er-Rameh nailhang Livias, nga maoy gingalan niini ni Herodes Antipas, ug sa ulahi ang ngalan niini giilisdan ug Julias.

BETHEL [Balay sa Diyos].

1. Usa ka prominenteng siyudad sa Israel, nga subsob nga gihisgotan diha sa Bibliya kay sa ubang mga siyudad gawas sa Jerusalem. Gituohan nga mao kini ang mga kagun-oban duol sa modernong balangay sa Beitin, mga 17 km (11 mi) sa A sa Jerusalem. Kini nahimutang sa usa ka batoon nga tagaytay sa kinatumyan nga habagatang bahin sa bukirong rehiyon sa Epraim nga mga 900 m (3,000 p) ibabaw sa lebel sa dagat. Ang naglibot nga dapit niini karong adlawa umaw kaayo, nga usa ka batoon nga patag sa bukid nga nihit ug mga tanom. Apan, ang ubay-ubayng mga tubod nga makaplagan didto nagpakita nga ang karaang siyudad adunay maayo kaayong suplay sa tubig.

Maayo kaayo ang nahimutangan sa Bethel ug maoy hinungdan nga kini ilado kaayo. Sanglit nahimutang sa tagaytay sa tungang kabukiran, kini anaa sa hinungdanong A-H nga ruta nga nagsubay ubay sa luna nga agianan sa sapa, gikan sa Sekem pahabagatan latas sa Bethel, Jerusalem, Betlehem, Hebron, ug hangtod sa Beer-seba. (Itandi ang Huk 21:19.) May laing ruta nga nagkonektar sa Bethel ug Jope dapit sa K sa Mediteranyo ug sa Jerico dapit sa S duol sa Jordan. Ang Bethel maoy usa ka lungsod nga nahimutang sa kinasang-an sa mga dalan, sama sa Samaria, Jerusalem, Hebron, ug Beer-seba. Dugang pa, gipakita sa ebidensiya nga ang dapit tali sa Jerusalem ug Bethel maoy usa ka dapit nga baga ug populasyon, nga may daghang lungsod kon itandi sa uban pang dapit sa Palestina.

Ang arkeolohikanhong mga pagpangubkob sa Beitin nagpakita nga kini maoy usa ka dapit nga karaan kaayo, ug gituohan nga ang orihinal nga kabalangayan maoy sukad pa niadtong ika-21 nga siglo W.K.P. Gipakita usab sa ebidensiya nga dihay usa ka grabeng kalaglagan ug dakong sunog nga nagbilin ug mga kagun-oban ug mga abo nga mga 1.5 m (mga 5 p) ang kabag-on diha sa pipila ka dapit, ug gituohan nga kini lagmit nahitabo sa dihang gisakop sa Israel ang Canaan.

Sa pagsulod ni Abraham sa Canaan, siya mihapit sa Sekem ug dayon mibalhin sa H "ngadto sa bukirong rehiyon sa sidlakan sa Bethel ug nagpatindog sa iyang tolda nga ang Bethel diha sa kasadpan ug ang Ai diha sa sidlakan." (Gen 12:8) Human makagugol ug taudtaod nga panahon sa Ehipto tungod sa usa ka gutom didto sa Canaan, si Abraham kauban sa iyang pag-umangkong lalaki nga si Lot mipuyo pag-usab sa S sa Bethel. Sanglit niining duha ka kahimtang si Abraham nagpatindog ug tolda dapit sa S sa Bethel, gituohan nga ang dapit nga iyang gikampohan maoy didto sa Burj Beitin, duol sa HS sa Beitin, nga gitawag nga "usa sa maanindot nga bantaaw nga lantawanan sa Palestina." (*Encyclopædia Biblica,* giedit ni T. K. Cheyne, London, 1899, Tomo I, lin. 552) Lagmit nga dinhi niining bantaaw nga dapit nga gipapili ni Abraham si Lot kon asa niya gustong moadto sa dihang mobulag kang Abraham. Busa "giyahat ni Lot ang iyang mga mata ug nakita ang tibuok Distrito sa Jordan" ug mipalabi sa pagpili sa maong rehiyon. (Gen 13:8-11) Human niadto giingnan ni Jehova si Abraham sa paglantaw sa yuta sa tanang direksiyon ug gipasaligan siya nga mahimo kining iyang panulondon ug sa iyang binhi.—Gen 13:14, 15.

Bisan tuod si Moises, sa pagtagik sa asoy sa Genesis, naghisgot sa lungsod nga duol sa gikampohan ni Abraham ingong "Bethel," ang misunod nga rekord nagpakita nga ang orihinal nga Canaanhong ngalan niini maoy "Luz." (Tan-awa ang LUZ Num. 1.) Si Jacob nagpalabay sa kagabhion duol niini nga siyudad sa dihang mipanaw gikan sa Beer-seba paingon sa Haran, ug human magdamgo bahin sa usa ka hagdanan nga miabot sa mga langit ug nakadungog sa pamatuod sa Diyos bahin sa Abrahamikong saad, human niadto siya nagpatindog ug usa ka haligi ug nagtawag sa ngalan sa maong dapit nga Bethel, bisan tuod nga "Luz kanhi

ang ngalan sa maong siyudad." (Gen 28:10-19) Mga 20 ka tuig sa ulahi ang Diyos nakigsulti kang Jacob didto sa Haran, nga nagpaila kaniya nga siya mao kadtong nakigsulti kaniya didto sa Bethel, ug giingnan siya nga mobalik ngadto sa Canaan. —Gen 31:13.

Human pasipad-i si Dina didto sa Sekem ug human ipahamtang sa mga anak nga lalaki ni Jacob ang panimalos batok sa mga Sekemnon, nakadawat si Jacob ug instruksiyon sa Diyos nga pabalikon siya sa Bethel. Human hanawa ang mga butang nga nalangkit sa bakak nga relihiyon gikan sa iyang panimalay ug sa iyang mga alagad, siya mipanaw ngadto sa Bethel ubos sa panalipod sa Diyos, nagtukod ug usa ka halaran didto, ug nagtawag pag-usab sa maong dapit sa ngalan nga iyang gingalan niini kanhi, nga nagtawag niini nga El-bethel, nga nagkahulogang "Ang Diyos sa Bethel." Dinhi si Debora nga iwa ni Rebeca namatay ug gilubong. Dinhi usab gikompirmar ni Jehova ang pag-usab sa ngalan ni Jacob ingong Israel, nga nagsubli sa Abrahamikong saad.—Gen 35:1-16.

Mga siglo sa ulahi, sa dihang misulod ang nasod sa Israel ngadto sa Canaan (1473 W.K.P.), ang ngalang Bethel sa makausa pa gigamit sa pagtumong sa siyudad nga kanhi gitawag ug Luz inay sa gikampohan ni Abraham ug Jacob. Sa asoy bahin sa pag-atake sa Ai, ang rekord nagpakita nga ang Canaanhong mga tawo sa Bethel naningkamot sa pagtabang sa mga tawo nianang kasikbit nga siyudad, apan sila wala magmalamposon. Kon dili man nianang panahona, ang hari sa Bethel napildi sa kasundalohan ni Josue sa ulahi. (Jos 7:2; 8:9, 12, 17; 12:9, 16) Human niadto, mopatim-aw nga ang Bethel nahimong usa ka utlanang siyudad tali sa mga teritoryo sa mga tribo ni Epraim ug Benjamin. Kini gitala nga gipahat ngadto kang Benjamin, apan ang rekord nagpakita nga ang banay ni Jose (nga niini sakop ang Epraim) mao ang nagsakop sa siyudad. (Jos 16:1, 2; 18:13, 21, 22; Huk 1:22-26) Sukad niadto ang ngalang Luz wala na gamita alang niini nga siyudad.

Sa yugto sa mga Maghuhukom, ang pinuy-anan ni Debora nga manalagna nahimutang "taliwala sa

Mga kagun-oban diin nahimutang ang karaang Bethel. Niining siyudara duol sa agianan paingon sa Jerusalem, si Jeroboam nagtukod ug usa ka sentro sa pagsimba sa nating baka

Rama ug sa Bethel sa bukirong rehiyon sa Epraim." (Huk 4:4, 5) Mopatim-aw nga sa dihang gipahamtang ang paghukom ngadto sa tribo ni Benjamin tungod sa salaod nga gihimo sa mga membro niini, ang arka sa pakigsaad temporaryong gidala gikan sa Shilo ngadto sa Bethel, kay ang Bethel mas duol sa dapit diin nahitabo ang panaggubat nga nasentro didto sa Gibea, mga 12 km (7.5 mi) sa H sa Bethel.—Huk 20:1, 18, 26-28; 21:2.

Ang Bethel maoy sakop sa mga dapit nga giduaw ni Samuel sanglit naghukom siya sa katawhan matag tuig nianang siyudara maingon man sa Gilgal ug sa Mizpa, ug niadtong panahona kini giisip gihapon ingong usa ka dapit alang sa pagsimba. (1Sa 7:16; 10:3) Apan, sukad niadto hangtod sa pagkabahin sa gingharian (997 W.K.P.), ang Bethel gihisgotan lamang maylabot sa pagpahiluna ni Haring Saul sa iyang kasundalohan agig pagpangandam sa pagpakiggubat batok sa mga Filistehanon.—1Sa 13:2.

Ingong usa ka dakong siyudad sa amihanang gingharian ubos ni Jeroboam, ang Bethel, nga nabantog kanhi ingong usa ka dapit diin mipadayag ang matuod nga Diyos, karon nailhan na ingong usa ka sentro sa bakak nga pagsimba. Didto sa Bethel, sa kinatumyang bahin sa H sa bag-ong napormang gingharian sa Israel, ug didto sa Dan, sa kinatumyang bahin sa A niana, gihimo ni Jeroboam ang mga bulawan nga nating baka aron pugngan ang katawhan sa iyang dominyo sa pag-adto sa templo sa Jerusalem. (1Ha 12:27-29) Kay aduna nay kaugalingong balay ug halaran alang sa pagsimba, linaing pagkamugna nga panahon sa kapistahan, ug mga saserdote nga gipili gikan sa dili-Levihanong mga tribo, ang Bethel nahimo nang usa ka simbolo sa grabeng apostasya gikan sa matuod nga pagsimba. (1Ha 12:31-33) Si Jehova nga Diyos wala maglangan sa pagpahayag sa iyang dili pag-uyon pinaagi sa pagpadala ug usa ka "tawo sa matuod nga Diyos" ngadto sa Bethel aron ipahayag ang paghukom batok sa halaran nga gigamit maylabot sa pagsimba sa nating baka. Ang pagkapikas niini nga halaran nagsilbing usa ka tilimad-on, nga nagpamatuod sa tinong katumanan sa mga pulong sa manalagna. Apan, human mobiya sa Bethel, kini nga "tawo sa matuod nga Diyos" nagpadaldal sa usa ka tigulang nga manalagna sa Bethel sa pagdawat ug sa pagtuo sa usa ka mensahe nga naggikan kuno sa usa ka manulonda ingong pagsupak sa tatawng sugo sa Diyos, nga tungod niana midangat kaniya ang katalagman. Kay gipatay sa usa ka leyon, siya gilubong didto sa Bethel sa kaugalingong lubnganan sa tigulang nga manalagna kinsa pinaagi niining tanang mga panghitabo nakakita sa tinong katumanan sa pulong ni Jehova ug sa ingon mihangyo nga ang iyang lawas inigkamatay ilubong sa mao ra usab nga lubnganan.—1Ha 13:1-32.

Temporaryong nailog ni Haring Abias sa Juda ang Bethel ug ang ubang mga lungsod gikan sa paggahom sa amihanang gingharian (2Cr 13:19, 20), apan mopatim-aw nga ang Bethel nabawi sa amihanang gingharian sa panahon ni Haring Baasa sa Israel, sanglit siya naningkamot sa paglig-on sa Rama, dapit sa H sa Bethel. (1Ha 15:17; 2Cr 16:1) Bisan tuod nga sa ulahi gihanaw ni Haring Jehu ang pagsimba kang Baal gikan sa Israel, ang mga nating baka nga bulawan nagpabilin gihapon didto sa Dan ug sa Bethel.—2Ha 10:28, 29.

Bisan pa sa kakaylap sa bakak nga pagsimba didto, ang rekord nagpakita nga nanimuyo sa Bethel ang usa ka pundok sa mga manalagna sa panahon ni Elias ug Eliseo. Ang Bethel mao usab ang pinuyanan sa pundok sa bugalbugalon nga mga batang lalaki nga nagyagayaga kang Eliseo, nga tungod niana nangamatay ang daghan kanila gumikan sa paghukom sa Diyos.—2Ha 2:1-3, 23, 24.

Ang mga manalagnang si Amos ug Oseas, sa ulahing bahin sa ikasiyam ug sa tungatunga sa ikawalong siglo W.K.P., nagmantala sa paghukom sa Diyos batok sa relihiyosong kadunotan nga nasentro sa Bethel. Bisan tuod nga si Oseas direktang naghisgot lamang sa Bethel (nagkahulogang "Balay sa Diyos") sa dihang nagpahinumdom sa pagpadayag sa Diyos ngadto sa matinumanong si Jacob didto (Os 12:4), lagmit nga iyang gigamit ang ngalang "Bet-aven," nga nagkahulogang "Balay sa Pagkamadaoton (Makadaot)," sa pagtumong sa maong siyudad ug sa epekto sa bakak nga relihiyosong mga buhat niini. (Os 4:15; 5:8) Siya nagpasidaan nga ang nating baka nga idolo niini, nga gialagaran sa mga saserdote sa langyawng diyos, mahimo unyang hinungdan sa pagbangotan sa idolatrosong Israel, kay ang hatag-as nga mga dapit niini pagalaglagon, ug ang mga halaran niini malukop sa mga sampinit ug kudyapa; samtang ang katawhan nga mabihag didto sa Asirya, mosinggit ngadto sa kabukiran, "Taboni kami!" ug sa mga bungtod, "Tumpagi kami!" (Os 10:5-8; itandi ang Luc 23:30; Pin 6:16.) Ang manalagnang si Amos namulong sa samang diwa, nga nagpakita nga bisan unsa pa kasubsob ang pagtanyag sa mga tawo ug mga halad didto sa mga halaran sa Bethel, ang ilang relihiyosong mga pagduaw sa maong dapit maoy usa ka pagpakasala lamang, ug nagpasidaan nga ang nagdilaab nga kasuko ni Jehova mosilaob nga dili mapalong batok kanila. (Am 3:14; 4:4; 5:5, 6) Kay nasuko nga si Amos nanagna didto mismo sa Bethel, ang apostatang saserdote nga si Amazias nag-akusar kang Amos nga siya nagsultig mga pulong sa pag-alsa batok sa pamunoan, ug nagmando kaniya nga 'mobalik ngadto sa Juda

diin siya naggikan' ug didto siya managna: "Apan ayaw na gayod panagna pa sa Bethel, kay kini mao ang sangtuwaryo sa usa ka hari ug kini mao ang balay sa usa ka gingharian."—Am 7:10-13.

Ang Bethel nagpadayon gihapon ingong usa ka idolatrosong sangtuwaryo hangtod sa panahon nga gipukan sa Asirya ang amihanang gingharian niadtong 740 W.K.P. Busa si Jeremias, kapin sa usa ka siglo sa ulahi, naghisgot niini ingong usa ka pasidaang panig-ingnan alang niadtong nagasalig sa bakak nga mga diyos nga maoy naghatag kanilag kaulawan sa ulahi. (Jer 48:13) Bisan human niadto, ang Bethel nagpadayon gihapon ingong usa ka sentro sa pagsimba, kay ang hari sa Asirya nagpadala sa usa sa nadestiyero nga mga saserdote balik sa Israel aron ang gihampak-sa-leyon nga katawhan tudloan bahin sa "relihiyon sa Diyos sa yuta," ug kini nga saserdote mipuyo sa Bethel, nga nagtudlo sa katawhan "kon sa unsang paagi angay silang mahadlok kang Jehova." Ang mga resulta tinawng nagpakita nga siya usa diay ka saserdote sa bulawan nga nating baka, sanglit "kang Jehova sila nahimong mga mahadlokon, apan sila maoy mga magsisimba sa ilang kaugalingong mga diyos," ug ang mga butang nagpadayon sa samang bakak ug idolatroso nga pasukaranan nga gisugdan ni Jeroboam.—2Ha 17:25, 27-33.

Ingong katumanan sa tagna ni Oseas ang bulawan nga nating baka sa Bethel gidala ngadto sa hari sa Asirya (Os 10:5, 6), apan ang orihinal nga halaran ni Jeroboam nagpabilin gihapon didto sa panahon ni Haring Josias sa Juda. Sulod o human sa ika-18 nga tuig nga pagmando ni Josias (642 W.K.P.), iyang gipaabot ang iyang paghanaw sa bakak nga relihiyon hangtod sa Bethel ug usab ngadto sa mga siyudad sa Samaria. Gilaglag ni Josias ang dapit sa idolatrosong pagsimba sa Bethel, una, gisunog sa ibabaw sa halaran ang mga bukog gikan sa kasikbit nga mga lubnganan, sa ingon nagpasipala niini ingong katumanan sa tagna nga gihatag sa "tawo sa matuod nga Diyos" kapin sa tulo ka siglo una pa niana. Ang lubnganan lamang nga wala unsaa mao ang lubnganan sa "tawo sa matuod nga Diyos," mao nga napreserbar usab ang mga bukog sa tigulang nga manalagna nga gilubong sa mao ra usab nga lubnganan.—2Ha 22:3; 23:15-18; 1Ha 13:2, 29-32.

Ang mga tawo sa Bethel maoy lakip sa mga Israelinhon nga namalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya (Esd 2:1, 28; Neh 7:32), ug ang Bethel gipuy-an pag-usab sa mga Benjaminhon. (Neh 11:31) Sa yugto sa mga Macabeo kini gipalig-on sa Siryanhong si Heneral Baquides (mga 160 W.K.P.) ug kini nailog sa ulahi sa Romanong si Heneral Vespasian sa wala pa siya mahimong emperador sa Roma.

2. Usa sa mga siyudad nga gipadad-an ni David ug mga gasa human sa iyang kadaogan batok sa mga Amalekanhon. (1Sa 30:18, 26, 27) Tungod kay kini nalakip sa 'mga dapit nga naadtoan ni David, niya ug sa iyang mga tawo,' daw nagpakita nga mao kini ang dapit nga gitawag sa ubang teksto nga Betul o Betuel, usa ka Simeonhong siyudad sa teritoryo sa Juda.—1Sa 30:31; Jos 19:1, 4; 1Cr 4:30; tan-awa ang BETUEL Num. 2.

BET-HOGLA. Usa ka utlanang lungsod sa Benjamin nga nahimutang sa habagatan-sidlakang bahin sa teritoryo niini nga tribo ug diha sa utlanan tali sa Benjamin ug Juda. (Jos 15:1, 6; 18:11, 19, 21) Sa katibuk-an gituohan sa mga eskolar nga ang Bet-hogla nahimutang duol sa 'Ein Hajla, mga 8 km (5 mi) sa HS sa Jerico.

BET-HORON. Ang duha ka lungsod, ang Ibabaw ug Ubos nga Bet-horon, maayong pagkahimutang diha sa karaang ruta gikan sa Jope ug sa patag duol sa dagat paingon sa Walog sa Aijalon hangtod sa Bethel o hangtod sa Gabaon ug Jerusalem. Karong adlawa ang maong mga dapit maoy nahimutangan sa duha ka modernong mga balangay, ang ibabaw: Beit 'Ur el Fauqa (Bet Horon 'Elyon) ug ang ubos: Beit 'Ur et Tahta (Bet Horon Tahton). Sa ingon ang Ibabaw nga Bet-horon nahimutang nga mga 16 km (10 mi) sa AK sa Jerusalem, ug ang Ubos nga Bet-horon maoy 2.5 km (1.5 mi) sa KAK sa Ibabaw nga Bet-horon, nga pulos nahimutang ibabaw sa mga tumoy sa bungtod.

Ang pagtukod (o pagpundar) niining mga dapita gipasidungog sa sinugdan kang Seera, usa ka anak nga babaye o apo nga babaye ni Epraim. (1Cr 7:22-24) Ang mga lungsod nahimong bahin sa habagatang utlanan sa tribo ni Epraim (Jos 16:3, 5), samtang ang utlanan sa tribo ni Benjamin giingong miabot "sa bukid nga anaa sa habagatan sa Ubos nga Bet-horon." (Jos 18:13, 14) Nagpakita kini nga ang duha ka lungsod tukmang nahimutang sulod sa panulondon ni Epraim. Ang Bet-horon, nga tingali usa lamang sa mga lungsod, human niadto gihatag ngadto sa Levihanong mga anak nga lalaki ni Kohat.—Jos 21:20, 22; 1Cr 6:68.

Sanglit nahimutang kini diha sa pangunang ruta gikan sa patag nga duol sa dagat paingon sa kabungtoran, kini nga mga lungsod kanunayng giagian sa nakiggubat nga kasundalohan. Sa panahon sa Israelinhong pagpanakop, giparot ni Josue ang lima ka Amorihanong mga hari nga nagkahiusa sa pagpakiggubat sa Gabaon, nga "naggukod kanila agi sa tungasanan sa Bet-horon." Dinhi gipahinabo ni Jehova ang dagkong ulan nga yelo sa paghampak sa daghang Amorihanon samtang sila nangalagiw agi sa "lugsongong dapit sa Bet-horon." (Jos 10:6-12) Ang "lugsongong dapit sa Bet-horon" gii-

sip sa pipila nga nagtumong sa lugsongon nga bahin gikan sa Ibabaw nga Bet-horon paingon sa Ubos nga Bet-horon, sanglit may diperensiya sa gihabogon nga mga 240 m (800 p) tali niining duha ka dapit.

Sa ulahi, sa panahon sa paghari ni Haring Saul, ang "dalan sa Bet-horon" maoy usa sa tulo ka ruta nga giagian sa panon sa mangingilog nga mga Filistehanon nga mihimog mga pagpanulong gikan sa Mikmas. (1Sa 13:16-18) Si Haring Solomon nagtukod o nagpalig-on sa duha ka lungsod pinaagig mga paril, mga pultahan, ug mga trangka, nga sa walay duhaduha nag-isip niini ingong ali batok sa mosulong nga kasundalohan gikan sa Ehipto o sa Filistia. (2Cr 8:5) Si Sisak sa Ehipto, kinsa misulong sa Juda sa panahon sa paghari ni Rehoboam, nagtala sa "Bet-horon" ingong usa sa mga lungsod nga giingong nailog o ubos sa iyang pagmando. (1Ha 14:25; 2Cr 12:2-9) Sa dihang si Haring Amazias sa Juda nagpapauli sa sinuholang kasundalohan nga mga Epraimnon sa wala pa makiggubat sa mga Edomhanon, kini nga sinuholang kasundalohan gikan sa amihanang gingharian, nga ang kaulohan anaa sa Samaria, nagsulong sa Judeanhong mga siyudad hangtod sa Bet-horon tungod sa ilang kasuko nga gipapauli sila.—2Cr 25:5-13.

BETHZATHA. Kining ngalana gigamit sa pagtawag sa usa ka linaw diin giayo ni Jesus ang usa ka tawo nga nagkasakit sulod na sa 38 ka tuig. (Ju 5:1-9) Sa Juan 5:2, sa pipila ka manuskrito ug mga hubad (*KJ, NE*) kini mabasa nga "Bethesda." Ang linaw gihubit nga adunay lima ka portiko, diin daghang masakiton, buta, ug bakol nga mga tawo ang magtapok, kay nagtuong ang tubig didto makaayog sakit, ilabina human gayod matugaw ang tubig. Ang kataposang pito ka pulong sa bersikulo 3 nga makaplagan sa *King James Version* ug sa bersikulo 4 niini nga kapitulo, nga nag-ingong usa ka manulonda ang nagtugaw sa tubig, dili makaplagan sa pipila ka labing karaan nga Gregong mga manuskrito ug giisip nga kini gisal-ot lamang. Busa ang Bibliya wala magbutyag sa hinungdan sa pagkatugaw sa tubig apan nagpakita lamang sa pagtuo sa katawhan nga ang tubig didto makaayog sakit.

Ang nahimutangan sa linaw gipakita pinaagi sa dayag nga paghisgot sa "ganghaan sa karnero" (bisan tuod sa orihinal nga Grego ang pulong nga "ganghaan" kinahanglang idugang), nga kasagarang gituohan nga kini nga ganghaan nahimutang sa amihanang bahin sa Jerusalem. Ang Nehemias 3:1 nagpakita nga kini nga ganghaan gitukod sa mga saserdote, ug busa gipangagpas nga kini maoy usa ka agianan duol sa templo. Dugang pa, ang ngalang Bethzatha nalangkit sa dapit nga gitawag ug Bezetha, ang seksiyon sa karaang Jerusalem nga nahimutang sa amihanan sa templo. Sa adlaw ni Jesus kini nga seksiyon nahimutang sa gawas sa mga paril sa siyudad, apan si Herodes Agripa I (nga namatay niadtong 44 K.P.) nagdugang ug ikatulo nga amihanang paril sa siyudad panahon sa pagmando ni Claudio (41-54 K.P.), ug tungod niana ang Bezetha nabutang sa sulod sa mga paril sa siyudad, mao nga si Juan tukmang nakaingon nga ang linaw anaa "sa Jerusalem," kay siya suheto sa siyudad una pa kini malaglag niadtong 70 K.P.

Sa gihimong mga pagpangubkob sa A lamang sa templo niadtong 1888 dihay nakaplagang duha ka linaw nga giulang ug partisyon nga bato ug may katibuk-ang luna nga mga 46 por 92 m (150 × 300 p). Makita pa ang ebidensiya sa mga portiko ug ang usa ka lubad nga dibuho nga gitawag ug *fresco* nga adunay larawan sa usa ka manulonda nga nagkisaw sa tubig, bisan tuod kini nga dibuho lagmit nga gidugang na lang sa ulahi. Ang nahimutangan niini daw mohaom sa kahubitan sa Bibliya.

BET-JESIMOT [Balay sa mga Kalaglagan]. Ang kinatumyang dapit sa habagatan nga naabot sa kampo sa mga Israelinhon sa dihang sila nagkampo sa Kapatagan sa Moab una pa motabok sa Jordan paingon sa Canaan. (Num 33:48, 49) Ang kampo nakaabot gikan sa Bet-jesimot ngadto sa Abel-sitim, mga 8 km (5 mi) ang gilay-on sumala sa gituohang mga nahimutangan niining mga dapita. Ang Bet-jesimot gituohan karong adlawa nga mao ang Tell el-ʽAzeimeh duol sa AS nga kiliran sa Patayng Dagat ug 19 km (12 mi) sa HS sa Jerico. Duol niana mao ang Khirbet Sweimeh, nga ingong usa ka Romanhong balangay nailhan sa Gregong ngalan nga Besimot. Adunay usa usab ka kusog nga tubod haduol sa maong dapit. Ang Tell el-ʽAzeimeh nahimutang sa usa ka patag nga yuta sa ibabawng dapit nga nag-umbaw sa kapatagan sa ubos, ug gikan niini mabantayan ang mga agianan nga pagawas gikan sa usa sa mga bul-oganang walog nga padulhog gikan sa kabukiran paingon sa S.

Ang Bet-jesimot nahimong bahin sa gingharian ni Haring Sihon sa mga Amorihanon ug, human sa pagpanakop sa Israel sa maong rehiyon, kini gipahat ngadto sa tribo ni Ruben. (Jos 12:1-3; 13:15-21; itandi ang Huk 11:13-27.) Sa panahon ni manalagnang Ezequiel, gilakip kini sa pipila ka siyudad sa Moab nga nahimutang sa bakilid sa utlanan niini ug gihubit ingong "ang dayandayan sa yuta." (Eze 25:8-10) Ang tagna nagpakita nga ipahinabo ni Jehova nga mabuksan kining utlanan nga mga siyudad, nga magladlad sa Moab sa pag-atake sa "mga taga-Sidlakan," o "mga anak nga lalaki sa Sidlakan," ang tigbalhinbalhin nga mga tribo nga nanimuyo

sa Desyerto sa Arabia. (Itandi ang Huk 6:3, *ftn* sa *Rbi8;* 8:10.) Lagmit nga giilog sa Moab ang Bet-jesimot ug ang ubang mga siyudad ni Ruben human madestiyero ang maong tribo ngadto sa Asirya o kaha sa mas sayo pa niana.—1Cr 5:26.

BET-LEBAOT [Balay sa mga Bayeng Leyon]. Usa ka siyudad nga gitala lakip sa mga dapit nga gipahat ngadto sa tribo ni Simeon ingong sakop nga mga siyudad sulod sa teritoryo sa Juda. (Jos 19:1, 6) Gihisgotan kini taliwala sa Hazar-susa ug Saruhen, nga nagpailang kini nahimutang sa rehiyon sa Negeb, lagmit sa K o sa HK sa Beer-seba. Sa Josue 15:32 dayag nga kini gitawag lamang ug Lebaot, samtang sa 1 Cronicas 4:31 ang Bet-lebaot giilisan sa ngalang "Bet-biri." Ang Bet-biri lagmit nga maoy gingalan sa Bet-lebaot human sa pagkadestiyero.—Tan-awa ang BET-BIRI.

BETLEHEM [Balay sa Tinapay].

1. Usa ka lungsod diha sa kabukiran sa Juda nga nag-umbaw sa pangunang dalan nga nagsukad sa Jerusalem paingon sa Beer-seba. Karong adlawa gitawag kini nga Beit Lahm (Bet Lehem), nga nahimutang mga 9 km (5.5 mi) sa HHK sa Patukoranan sa Templo. Ang gihabogon niini nga mga 780 m (2,560 p) ibabaw sa lebel sa dagat maoy halos pareho sa gihabogon sa Jerusalem mismo. Ang kabanikahan niini, bisan tuod batohon, nagpatubo ug mga olibo, ubas, ug lainlaing mga lugas.—Ru 1:22.

Dayag nga ang unang ngalan sa Betlehem maoy Eprat (o, Eprata). Gilubong ni Jacob si Raquel "samtang nagpaingon sila sa Eprat, buot ingnon, Betlehem." (Gen 35:19; 48:7) Lakip sa unang mga kaliwat sa anak nga lalaki ni Jacob nga si Juda mao si "Salma nga amahan ni Betlehem" (1Cr 2:51, 54) ug ang "amahan ni Betlehem nga si Hur nga panganay ni Eprata." (1Cr 4:4) Kining mga pulonga lagmit nagpasabot nga kining mga tawhana maoy mga katigulangan sa mga Israelinhon nga sa ulahi namuyo sa Betlehem. (Tan-awa ang EPRATA Num. 2.) Sa dihang ang mga Israelinhon misulod sa Canaan, ang Betlehem nahimutang sulod sa teritoryo sa Juda, bisan tuod wala kini hisgoti nga espesipiko diha sa bisan unsang talaan sa mga siyudad sa Juda ug wala poy makitang pamatuod nga naghisgot sa gidak-on o pagkailado niini niadtong panahona. Sanglit may laing Betlehem diha sa teritoryo sa Zabulon (Jos 19:10, 15), kini nga lungsod sa Juda sagad nga gipalahi pinaagi sa paghisgot sa Eprat, o pinaagi sa pagtawag niini nga "Betlehem sa Juda." —Huk 17:7-9; 19:1, 2, 18.

Busa si Maghuhukom Ibzan lagmit nga taga-Betlehem sa Juda, apan sanglit wala hisgoti ang Juda, o Eprat, daghan ang naghunahuna nga siya taga-Betlehem sa Zabulon. (Huk 12:8-10) Si Elimelek, ang iyang asawa nga si Noemi, ug ang ilang mga anak nga lalaki maoy taga-Betlehem, ug niining dapita mibalik si Noemi uban kang Ruth nga Moabihanon. (Ru 1:1, 2, 19, 22) Si Boaz gikan usab sa Betlehem, ug ang nahibiling mga panghitabo sa basahon ni Ruth labot sa mga katigulangan ni Jesus (Mat 1:5, 6) nakasentro niining lungsora ug sa kaumahan niini.—Ru 2:4; 4:11.

Si David nga anak nga lalaki ni "Jese nga taga-Betlehem" natawo sa Betlehem sa Juda, nag-alima sa mga karnero sa iyang amahan nianang dapita, ug sa ulahi gidihogan didto ni Samuel ingong umaabot nga hari sa Israel. (1Sa 16:1, 4, 13, 18; 17:12, 15, 58; 20:6) Sa ulahi, samtang siya usa ka kagiw, si David nangandoy nga makainom ug tubig gikan sa atabay sa Betlehem, diin niadtong tungora maoy dapit nga gikampohan sa mga Filistehanon. (2Sa 23:14, 15; 1Cr 11:16, 17) Mamatikdan nga adunay tulo ka atabay nga makaplagan gihapon diha sa A nga bahin sa maong lungsod. Si Elhanan, usa sa talagsaong mga manggugubat ni David, maoy anak nga lalaki sa usa ka tawo sa Betlehem (2Sa 23:24), sama sa mga pag-umangkon ni David nga si Joab, Abisai, ug Asahel. Ang tulin modagan nga si Asahel gilubong didto human siya mapatay sa banggiitan nga si Abner.—2Sa 2:18-23, 32.

Bisan tuod anaa kini sa sentro nga dapit, diha sa pangunang dalan, ug maayong pagkapuwesto sa militaryong paagi (sanglit nahimutang kini diha sa habog nga dapit ug gitukod sa usa ka dapit nga nag-umbaw sa usa ka tagaytay nga anapog), ug bisan pag kini ang lungsod nga natawhan ni David, ang Betlehem wala pilia nga mahimong kaulohan ni David. Sa panahon na lamang sa paghari ni Rehoboam nga anak nga lalaki ni Solomon nga ang Betlehem direktang gihisgotan pag-usab, sa dihang kini gilakip sa mga siyudad nga gipalig-on niini nga hari. (2Cr 11:5, 6) Ang nahibilin sa katawhan nga gibilin sa Juda human mapukan ang Jerusalem sa Babilonya mihunong duol sa Betlehem una pa sila mipadayon paingon sa Ehipto. (Jer 41:17) Ang mga tawo sa Betlehem maoy lakip niadtong namalik gikan sa Babilonya human sa pagkadestiyero. —Esd 2:21; Neh 7:26.

Ingon sa namatikdan sa miagi, ang Betlehem wala itala lakip sa mga siyudad sa Juda diha sa mga asoy sa mga dibisyon sa mga tribo. Bisan tuod ang mga basahon sa Bibliya naghisgot niini labot sa pipila ka indibiduwal, mopatim-awng kini dili inila nga lungsod ni kini daghan ug populasyon —usa ka "balangay" sa dihang si Jesus dinhi sa yuta. (Ju 7:42) Tungod niana ang manalagnang si Miqueas sa iyang Mesiyanikong tagna sa Miqueas 5:2 naghisgot sa Betlehem Eprata ingong "gamay kaayo aron mahiapil taliwala sa linibo sa Juda." Apan ang iyang tagna nagpakita nga ang gamayng Betlehem makabaton ug talagsaong dungog ingong

lungsod nga niana maggikan ang Mesiyas. Gisabot sa mga Hudiyo kining tagnaa nga ang Mesiyas o Kristo matawo o mogula gikan nianang lungsora (Ju 7:40-42), usa ka pagtuo nga gipahayag usab sa ilang pangulong mga saserdote ug mga eskriba. —Mat 2:3-6.

Busa, bisan tuod si Maria nagmabdos didto sa Nasaret sa Galilea, siya nanganak kang Jesus didto sa Betlehem sa Judea, aron matuman ang tagna gikan sa Diyos. (Luc 1:26-38; 2:4-7) Kini nga panaw mokabat ug 110 km (68 mi) hangtod 150 km (93 mi), depende sa ruta nga agian.

Sa panahon sa pagkatawo ni Jesus, ang mga magbalantay nagpuyo sa gawas didto sa kapatagan ug nagbantay sa ilang panon sa kahayopan panahon sa kagabhion. (Luc 2:8) Bisan tuod ang mga karnero mahimong dad-on sa gawas aron pasibsibon sa maadlaw sa bisan unsang yugto sa tuig, ang pagkaatua sa mga magbalantay didto sa kapatagan ug ang ilang pagpalabay sa kagabhion uban sa ilang panon sa kahayopan nagpaila sa tinong yugto sa panahon nga natawo si Jesus. Ang ting-ulan sa Palestina magsugod sa mga tungatunga sa Oktubre, nga molungtad ug pipila ka bulan. Sa Disyembre, ang Betlehem, sama sa Jerusalem, makasinatig kanunay nga pagyelo sa panahon sa kagabhion. Busa, sanglit ang mga magbalantay sa Betlehem didto man sa kapatagan panahon sa kagabhion, nan kadto gayod maoy panahon nga wala pa magsugod ang ting-ulan. Imposible usab nga basta pasuk-on na lang ni Cesar Agusto ang mga Hudiyo pinaagi sa pagsugo kanila nga magparehistro sa panahon sa tingtugnaw ug ting-ulan nga bulan sa Disyembre, sa dihang lisod ang pagpanaw.—Luc 2:1-6; itandi ang Mat 24:20.

Ang orihinal nga nahimutangan sa kuwadra didto sa Betlehem diin natawo si Jesus wala mahibaloi. Usa ka panahon niana human matawo si Jesus, sa dihang ang iyang mga ginikanan nagpuyo na sa usa ka balay ug dili sa usa ka kuwadra, ang Betlehem giduaw sa pipila ka astrologo nga taga-Sidlakan ug ilang gipangita "ang bata." (Mat 2:1-12) Bisan tuod nangilabot ang Diyos aron nga ang ilang pagduaw dili mosangpot sa kamatayon sa bata nga si Jesus, ang tanang batang lalaki nga nag-edad ug duha ka tuig paubos gipamatay diha sa lungsod sa Betlehem ug diha sa naglibot niini nga teritoryo tungod sa sugo ni Haring Herodes. (Mat 2:12, 16) Sa Mateo 2:17, 18 gikutlo sa inspiradong magsusulat ang tagna sa Jeremias 31:15 ug gipadapat kini sa nahitabo niadtong panahona.—Tan-awa ang RAQUEL.

2. Usa ka lungsod sa teritoryo sa Zabulon. (Jos 19:10, 15) Lagmit nga dinhi niini nga Betlehem naggikan si Maghuhukom Ibzan, ug dinhi niining

Betlehem, ang dapit nga natawhan ni David ug Jesus, ingon sa makita karong adlawa

lungsora nga siya gilubong, sanglit wala hisgoti ang Eprat o Juda diha sa asoy. (Huk 12:8-10) Ang Betlehem sa Zabulon gituohan nga mao ang Beit Lahm (Bet Lehem Ha-Gelilit) nga mga 11 km (7 mi) sa KAK sa Nasaret.

BETLEHEM, TAGA- [Iya sa Betlehem]. Usa ka molupyo sa Betlehem. Diha sa tulo sa upat ka higayon nga makita kini sa Bibliya, ang "taga-Betlehem" gipadapat kang Jese nga amahan ni David. —1Sa 16:1, 18; 17:58; 2Sa 21:19.

BET-MAACA. Tan-awa ang ABEL-BET-MAACA, ABEL SA BET-MAACA.

BET-MARCABOT [Balay sa mga Karo]. Usa sa sakop nga mga siyudad ni Simeon nga gihatag kanila sulod sa teritoryo sa tribo ni Juda. (Jos 19:1, 5; 1Cr 4:31) Diha sa samang asoy bahin sa mga siyudad nga sa sinugdan gipahat ngadto sa Juda (Jos 15:31), ang Bet-marcabot lagmit gipulihan sa Madmana. Kon ang Bet-marcabot mao ra ang Madmana, nan dayag nga kini nahimutang diha sa pangunang dalan gikan sa Beer-seba paingon sa Jerusalem ug sa mga dapit sa A, ug tingali ang ngalang Bet-marcabot maoy ikaduhang ngalan sa Madmana. Ang ngalan sa lungsod nga gitala sunod sa Bet-marcabot, ang Hazar-susa (o Hazar-susim), nagkahulogang "Sawang (Balangay) sa Bayeng Kabayo (o mga Kabayo)." Ang pipila nagtuo nga ang duha ka dapit maoy mga pondohanan ug mga hunonganan sa mga kabayo ug mga karo nga nagapanaw sa karaang mga ruta tali sa Palestina ug Ehipto. Ang mga karo gigamit usab alang sa gubat (Huk 1:19), ug ang Bet-marcabot lagmit maoy usa ka kuta nga siyudad sa mga Canaanhon diin diha manukad ang ilang mga karo nga iggugubat paingon sa kapatagan sa dapit sa Beer-seba.—Tan-awa ang MADMANA Num. 2.

BET-MEON [pinamubo sa Bet-baal-meon]. Usa ka siyudad sa Moab nga gihisgotan sa Jeremias 48:23 nga lagmit mao ra usab ang Baal-meon o Bet-baal-meon.—Tan-awa ang BAAL-MEON.

BET-MERHAK [Balay sa Halayo; Layo nga Balay]. Sa dihang mibiya si Haring David sa Jerusalem tungod sa pagrebelde sa iyang anak nga lalaking si Absalom, siya mihapit sa Bet-merhak, lagmit ang kataposang balay sa Jerusalem paingon sa Bukid sa mga Olibo una pa motabok sa Walog sa Kidron. (2Sa 15:17, 23) Mopatim-aw nga niining higayona gisusi ni Haring David ang iyang kasundalohan samtang sila mitabok sa walog, nga nagpailang si David wala mohimog dinalidali nga pagkalagiw apan mihimog organisadong pagbiya gikan sa siyudad.—2Sa 15:18-26.

BET-MILO. Tan-awa ang MILO.

BET-NIMRA [Balay sa Leopardo]. Usa ka lungsod nga gipahat ngadto sa tribo ni Gad sa S nga bahin sa Jordan, gitawag usab nga Nimra. (Num 32:3, 34, 36) Kini gihubit nga anaa sa "ubos nga patag" ug nga kanhi bahin sa gingharian ni Haring Sihon. (Jos 13:27) Ang karaang ngalan daw napreserbar pinaagi sa ngalan sa modernong Tell Nimrin, nga nahimutang sa H nga bahin sa Wadi Nimrin, apan ang orihinal nga dapit lagmit nahimutang sa Tell Bleibil, mga 2.5 km (1.5 mi) sa AS, sa A nga bahin sa Wadi Nimrin, diin ang mga pagsusi nagpamatuod nga kini giokupar sa panahon sa mga Israelinhon ug human niana kini gibiyaan. Busa kini nahimutang nga mga 19 km (12 mi) sa SAS sa Jerico.

BETONIM [Mga Liso sa Pistasyo]. Usa ka siyudad sa S sa Jordan nga gihatag ni Moises ingong "gasa" ngadto sa tribo ni Gad. (Jos 13:24-27) Ang Betonim gituohan sa kadaghanan nga mao ang presenteng-adlaw nga Khirbet Batneh sa bukirong dapit nga 21 km (13 mi) sa K sa Raba (sa Ammon).

BET-PAZEZ [Balay sa Pagdugmok]. Usa ka utlanang lungsod sa Isacar. (Jos 19:17, 21) Ang nahimutangan niini dili matino, ug ang pipila mipabor sa pagtuong kini mao ang Kerm el-Hadetheh duol sa gituohang nahimutangan sa En-hada nga gihisgotan uban sa Bet-pazez.

BET-PELET [Balay sa Pag-ikyas]. Usa ka lungsod sa habagatang bahin sa panulondon sa Juda. (Jos 15:21, 27) Lakip kini sa mga siyudad sa Juda nga gipuy-an pag-usab human sa pagkadestiyero didto sa Babilonya. (Neh 11:26) Ang ubang mga lungsod nga gitala uban niini nagpaila nga kini kasikbit sa Beer-seba, apan ang eksaktong nahimutangan niini dili matino.

BET-PEOR [Balay sa Peor]. Sa kataposang tuig sa ilang pagpanaw sa kamingawan, ang nasod sa Israel nagkampo didto "sa walog sa atubangan sa Bet-peor." (Deu 3:29) Ang Bet-peor lagmit maoy usa ka lungsod nga nahimutang sa mga bakilid sa Peor. Ang bukid ug ang lungsod lagmit nga nalangkit pag-ayo sa pagsimba "sa Baal sa Peor." Ingon sa gitaho sa Numeros 25:1-9, ang mga Israelinhon nalit-agan sa imoral nga mga rituwal nga nalangkit sa maong pagsimba.—Tan-awa ang BAAL SA PEOR.

Didto sa Kapatagan sa Moab, sa rehiyon sa Jordan, gihisgotan pag-usab ni Moises ang Balaod ngadto sa Israel, ug human niadto si Moises gilubong "sa walog didto sa yuta sa Moab atbang sa

Bet-peor." Busa ang Bet-peor mopatim-awng anaa "sa yuta sa Moab," buot ingnon, sa yuta nga gipuy-an sa mga Moabihanon, apan sa teritoryo nga bag-o pang nakontrolar ni Haring Sihon sa mga Amorihanon, sa ato pa, hangtod nga siya napildi sa nasod sa Israel. (Deu 4:46; 34:6) Sa ulahi kini gipahat ngadto sa tribo ni Ruben, nga gihisgotan uban sa "mga bakilid sa Pisga ug Bet-jesimot."—Jos 13:15, 20.

Kining mga tekstoha pulos nagtumong sa usa ka dapit duol sa AS nga tumoy sa Patayng Dagat ug nag-atubang sa Kapatagan sa Moab. Ang tukmang dapit dili matino. Bisan pa niana, si Eusebius naghisgot nga kining maong dapit maoy mga unom ka Romanhong milya (9 km; 5.5 mi) sa S sa Livias (modernong Tell er-Rameh). (*Onomasticon,* 48, 3-5) Pinasukad niini ang pipila nagtuo nga kini mao ang Khirbet esh-Sheikh-Jayil nga mga 5 km (3 mi) sa KAK sa gituohang nahimutangan sa Bukid sa Nebo. Kini nga dapit nahimutang sa bakilid sa kinatas-ang bukid nga lagmit mao ang "Peor" diin didto kataposang gidala si Balaam aron tunglohon ang Israel. Kon husto ang maong dapit nga gihisgotan, nan ang "walog atubangan sa Bet-peor" lagmit mao ang Wadi Husban.—Num 23:28; Deu 4:46; tan-awa ang PEOR.

BET-RAPA [Balay ni Rapa]. Ang maong ngalan makita diha sa 1 Cronicas 4:12 nga didto giingon nga si Eston "nanganak kang Bet-rapa." Tungod kay gigamit ang "Bet" (nagkahulogang "Balay") diha sa maong ngalan, natukmod ang daghang komentarista sa paghunahuna nga kini nagtumong sa "balay" sa usa ka banay o sa usa ka dapit. Ang *Commentary on the Old Testament* ni Keil ug Delitzsch (1973, Tomo III, 1 Chronicles, p. 88) nag-ingon: "Si Eston ang nagpundar sa balay (sa banay) ni Rapa, nga kaniya wala nay dugang gisulti pa; kay sila dili mahimong ilangkit sa Benjaminhong si Rapa (viii. 2) ni sa mga anak ni Rapa (xx. 4, 6, 8)."

BET-REHOB [Balay sa Plasa (Halapad nga Dapit)]. Dayag nga mao ang ngalan sa usa ka gamay nga Aramaeanhong gingharian, tingali gigamit sa pagtawag ilabina sa pangunang siyudad niini. Diha sa asoy sa pag-atake sa Lais sa 600 ka Danhanon, ang Lais gihubit ingong didto "sa ubos nga patag nga sakop sa Bet-rehob." (Huk 18:7, 28) Sa ulahi, sa panahon ni David, ang mga Ammonhanon nagsuhol ug Siryanhong mga sundalo gikan sa Bet-rehob diha sa usa ka kawang nga paningkamot sa pagdepensa sa ilang kaugalingon batok sa kasundalohan sa Israel. (2Sa 10:6) Kini usab gitawag lamang nga "Rehob" (2Sa 10:8) ug busa gituohan nga mao ra usab ang samang dapit nga gihisgotang lakip sa mga dapit nga naabot sa 12 ka Israelinhong mga espiya sa ilang unang pagsusi sa yuta sa Canaan.—Num 13:21.

Ang paghisgot nga sakop sa Bet-rehob ang "ubos nga patag" nga nahimutangan sa Lais (sa ulahi Dan) ug ang giingon sa Numeros 13:21 nga ang Rehob anaa sa dapit nga paingon sa "pagsulod sa Hamat," lagmit nagtumong sa usa ka dapit diha sa habagatang bahin sa Walog sa Beqaʽ, nga nahimutang tali sa kabukiran sa Lebanon ug sa Anti-Lebanon. Ang tukmang nahimutangan niini dili matino.

BETSAIDA [gikan sa Aramaiko, nga nagkahulogang "Balay sa Mangangayam (o, Mangingisda)"]. Ang siyudad diin naggikan si Felipe, Andres, ug Pedro (Ju 1:44), bisan tuod nga si Simon Pedro ug Andres mopatim-awng didto nagpuyo sa Capernaum panahon sa ministeryo ni Jesus. (Mat 8:5, 14; Mar 1:21, 29) Kini maoy usa ka siyudad "sa Galilea." (Ju 12:21) Human mamatay si Juan nga Tigbawtismo, si Jesus miadto sa Betsaida uban sa iyang mga tinun-an, ug didto sa usa ka hilit ug balilihon nga dapit nga kasikbit niini, iyang gipakaon sa milagrosong paagi ang mga 5,000 ka lalaki, gawas pa sa mga babaye ug mga bata, kinsa nagtigom aron maminaw kaniya. (Luc 9:10-17; itandi ang Mat 14:13-21; Ju 6:10.) Human niadto, sa gawas sa Betsaida, gipasig-uli ni Jesus ang panan-aw sa usa ka tawong buta. (Mar 8:22) Sanglit kining gamhanang mga buhat gihimo didto sa ilang kasilinganan, ang katawhan sa Betsaida sa katibuk-an, lakip ang katawhan sa Corasin, angayang panghimaraoton tungod sa ilang dili-mahinulsolong tinamdan.—Luc 10:13.

Nahimong ulohan sa mga panaghisgot kon diin nahimutang kini nga "balangay" (Mar 8:22, 23) o "siyudad" (Luc 9:10) sa Betsaida. Ang mga gihisgotan sa Kasulatan nagpunting sa usa ka dapit sa A nga kabaybayonan sa Dagat sa Galilea. Kini nga ngalan gilangkit ni Josephus sa usa ka daghag molupyo nga balangay nga nahimutang duol sa S, sa dapit diin ang Suba sa Jordan moagos pasulod sa Dagat sa Galilea. Kining balangaya gitukod pagusab ni Felipe nga tetrarka ug ginganlan ug Julias agig pasidungog sa anak nga babaye ni Cesar Agusto. (*Jewish Antiquities,* XVIII, 28 [ii, 1]) Ang karaang mga kagun-oban sa dapit sa Julias nahimutang sa et-Tell, mga 3 km (2 mi) gikan sa dagat; apan, ang mga nahibilin sa usa ka gamayng balangay sa pagpangisda nahimutang sa el-ʽAraj sa kabaybayonan mismo. Dinhi may usa ka kinaiyanhong dunggoanan nga gigamit sa mga mangingisda hangtod karong panahona, busa ang maong dapit mohaom sa kahulogan sa ngalang Betsaida.

Bisan tuod gidawat kini nga dapit ingong mao ang Betsaida diha sa pipila ka teksto, daghang komentarista ang miergo nga may ikaduhang

Betsaida dapit sa K sa Jordan. Kini nga panghuna-huna mitungha tungod sa pagsabot nga ang utlanan sa teritoryo sa Galilea wala makaabot sa S sa Jordan, sumala sa mga gipahayag ni Josephus ug sa uban pa. Si Josephus mismo naghisgot bahin sa Julias ingong nahimutang sa "ubos nga Gaulanitis," ang rehiyon dapit sa S sa Dagat sa Galilea. (*The Jewish War,* II, 168 [ix, 1]) Apan ang Betsaida gihisgotan nga nahimutang "sa Galilea." (Ju 12:21) Hinunoa, ang rehiyon sa Galilea daw kanunayng dili kaayo tino ang mga utlanan, ug si Josephus gani naghisgot sa usa ka Judas nga taga-Gaulanitis ingong "usa ka Galileanhon." (*Jewish Antiquities,* XVIII, 4 [i, 1]; *The Jewish War,* II, 118 [viii, 1]) Posible sab gayod nga ang pipila sa katawhan sa siyudad sa Betsaida nakaabot hangtod sa K nga tampi sa Jordan, mga 1.5 km (1 mi) ang gilay-on.

Dugang pa, sanglit ang hubad sa *King James Version* sa Marcos 6:45 nag-ingon nga gisugo ni Jesus ang iyang mga apostoles "nga mouna pag-adto [sakay sa sakayan] sa pikas tampi paingon sa Betsaida," samtang ang samang asoy sa Juan 6:17 nag-ingon nga sila mipadulong sa Capernaum, ang pipila nagtuo nga kini usab nagpasabot nga adunay ikaduhang Betsaida sa K nga tampi sa Jordan duol sa Capernaum. Apan, ang modernong mga hubad sa teksto sa Marcos 6:45 naghatag ug luna sa pagsabot nga ang mga apostoles nagsugod sa ilang panaw paingon sa Capernaum pinaagi sa pagpamaybay una "paingon sa Betsaida" (ang dapit diin sila mibiya kang Jesus nga mopatim-awng duol sa dapit nga nahitabo ang milagrosong pagpakaon sa 5,000 ka lalaki, nga lagmit may igoigong gilay-on sa H sa Betsaida ug sa pikas tampi sa dagat gikan sa Capernaum), ug human niana mitabok sa amihanang tumoy sa dagat padulong sa ila gayong destinasyon, ang Capernaum. Sila mikawas sa kabaybayonan sa Genesaret, tingali sa H ug diyutay sa siyudad sa Capernaum.—Mar 6:53.

Busa, bisan tuod may lainlaing mga dapit nga gituohang mao ang ikaduhang Betsaida, ang mga asoy sa Bibliya wala mag-ingon niini. Angayng matikdan usab nga kining tanang gituohan nga mga dapit maoy duol sa Capernaum ug dili gayod makataronganon nga ang duha ka siyudad nga nagbaton sa ngalang Betsaida nahimutang nga pipila lang ka milya ang distansiya gikan sa usag usa.

BET-SEAN, BET-SAN. Sa sinugdan, kini maoy usa ka pangunang kinutaan nga siyudad sa mga Canaanhon, nga nahimutang sa estratehikong dapit nga nag-umbaw sa entrada sa Walog sa Jezreel gikan sa Walog sa Jordan. Ang ngalan niini padayong gigamit diha sa ngalan sa Beisan (Bet She'an), samtang ang karaang dapit nahimutang duol sa Tell el-Husn (Tel Bet She'an). Ang yuta sa Bet-sean maoy mga 120 m (390 p) ubos sa lebel sa dagat, ug dapit sa S kini titip kaayong midulhog ngadto sa mga 275 m (900 p) ubos sa lebel sa dagat duol sa tampi sa Suba sa Jordan, nga mga 5 km (3 mi) gikan niana. Kay gitukod ibabaw sa usa ka dakong bungdo sa daplin niini nga bakilid, ang Bet-sean nakabentaha gayod sa militaryong paagi. Ang patag nga walog dapit sa K sa Bet-sean, nga giagian sa suba sa Jalud (Nahal Harod), maoy maayong pagkatubig ug tabunok ug nag-anam ka taas hangtod nga kini nakaabot sa Jezreel nga mga 17 km (11 mi) dapit sa KAK.

Ang Bet-sean maoy usa ka lungsod usab diha sa kinasang-an sa kanunayng giagian nga ruta gikan sa Kabaybayonan sa Mediteranyo ngadto sa Walog sa Jordan ug dayon ngadto sa Damasco ug sa Arabia.

Diha sa arkeolohikanhong mga pagpangubkob sa Bet-sean nakaplagan ang daghang lut-od sa karaang mga kagun-oban, nga ang kinaunahan niini mopatim-awng una pa sa panahon ni Abraham. (DAYAGRAM, Tomo 1, p. 959) Sa tungatunga sa ikaduhang milenyo W.K.P., ang Bet-sean mopatim-awng nailalom sa pagmando sa Ehipto tungod sa kadaogan ni Thutmose III didto sa Megido. Ang arkeolohikanhong ebidensiya nagpakita nga kini maoy usa ka kampo sa mga Ehiptohanon sa panahon nga naghari ang daghang Paraon.

Sa panahon sa pagpanakop sa mga Israelinhon sa Canaan (1473-mga 1467 W.K.P.), ang Bet-sean nahimutang sulod sa teritoryo nga gipahat ngadto sa Isacar apan gihatag ngadto sa tribo ni Manases ingong panag-iya. (Jos 17:11; 1Cr 7:29) Ang mga tawo sa Manases napakyas sa pagpapahawa sa mga Canaanhon sa Bet-sean ug sa ubang mga lungsod diha sa walog, kay kuno nakabentaha ang kasundalohan sa mga Canaanhon tungod sa ilang mga karong iggugubat nga may mga puthawng sanggot, apan kini nga katarongan wala makapakombinsir sa ilang komandante nga si Josue. Ang mga Canaanhon, bisan tuod wala papahawaa, sa ulahi nasakop ug gipaalagad sa pinugos nga trabaho.—Jos 17: 12, 13, 16-18; Huk 1:27, 28.

Ang Bet-sean gipanag-iya sa mga Filistehanon sa panahon sa paghari ni Haring Saul, ug human sa pagkapildi ni Saul sa kasikbit nga Bukid sa Gilboa, gibutang sa mananaog nga mga Filistehanon ang armadura ni Saul didto sa "balay sa mga larawan ni Astoret" ug ang iyang ulo diha sa balay ni Dagon, ug gibitay ang mga patayng lawas ni Saul ug sa iyang mga anak nga lalaki diha sa paril sa Bet-san (Bet-sean), lagmit sa sulod nga bahin nga nag-atubang sa plasa sa siyudad. Ang maisog ug walay kahadlok nga mga Israelinhon sa Jabes-gilead, mga 20 km (12 mi) gikan sa pikas bahin sa Jordan, nagbawi sa mga patayng lawas, nga tingali nanulod sa

Ang Bet-sean, nga gitukod ibabaw niini nga bungdo, nag-umbaw sa sidlakang entrada sa Walog sa Jezreel

siyudad panahon sa kagabhion aron himoon kini. —1Sa 31:8-13; 2Sa 21:12; 1Cr 10:8-12.

Nahiuyon sa gihisgotan nga asoy, diha sa mga pagpangubkob sa Tell el-Husn nakaplagan ang mga kagun-oban sa duha ka templo, nga ang usa niini giisip nga mao ang templo ni Astoret, samtang ang lain, sa unahan pa dapit sa H, gituohan sa pipila nga mao ang templo ni Dagon. Ang templo ni Astoret gibanabana nga padayong gigamit hangtod sa mga ikanapulong siglo W.K.P. Adunay ebidensiya nga nagpakita sa mas nauna pa nga pagsimba sa diyos nga si Baal nga gihisgotan sa usa ka bantayog ingong "Mekal nga agalon [Baal] sa Bet-san."

Sa ulahi ang siyudad nasakop sa mga Israelinhon, walay duhaduha sa panahon sa paghari ni David; ug sa panahon sa paghari ni Solomon, ang Bet-sean gilakip sa usa sa 12 ka distrito nga nagtaganag mga suplay sa hari. (1Ha 4:12) Human mabahin ang gingharian, si Paraon Sisak (gitawag nga Sheshonk sa mga Ehiptohanon) misulong sa Palestina sa ikalima nga tuig ni Haring Rehoboam (993 W.K.P.). (1Ha 14:25) Usa ka linilok diha sa paril sa Karnak sa Ehipto naghulagway sa pagpangdaog ug pagpanakop ni Sisak sa daghang kalungsoran, lakip na ang Bet-sean.

Sa panahon sa mga Macabeo ang ngalan sa Bet-sean giilisdan ug Sitopolis, ug kini gihisgotan sa Hudiyong historyador nga si Josephus ingong ang kinadak-an nga siyudad sa Decapolis. (*The Jewish War,* III, 446 [ix, 7]) Niining napulo ka siyudad, kini lang ang nahimutang sa K sa Jordan.

BET-SEMES [Balay sa Adlaw]. Ang ngalan sa upat ka siyudad diha sa asoy sa Bibliya.

1. Usa ka siyudad nga nahimutang sa amihanang utlanan sa Juda, nga gitala taliwala sa Kesalon ug Timnah. (Jos 15:10) Dayag nga gitawag kini ug Ir-semes (nagkahulogang "Siyudad sa Adlaw") sa Josue 19:41, diin mopatim-awng kini maoy usa ka utlanang lungsod sa tribo ni Dan, silingan sa Juda dapit sa amihanan. Human niadto ang Juda naghatag sa Bet-semes ngadto sa mga Levihanon ingong siyudad sa mga saserdote.—Jos 21:13, 16; 1Cr 6:59.

Ang Bet-semes gituohan nga mao ang Tell er-Rumeileh (Tel Bet Shemesh) nga K lamang sa mga kagun-oban sa siyudad sa Byzantium duol sa presenteng-adlaw nga ʽAin Shems, ang ngalan sa dapit nga sa bahin nagpreserbar sa karaan nga ngalan. Busa ang Bet-semes nahimutang mga 26 km (16 mi) sa K sa Jerusalem ug anaa sa pangunang dalan gikan niana nga siyudad paingon sa Filistehanong mga siyudad sa Asdod ug Askelon. Dayag nga sa militaryong paagi usa kini ka estratehikong dapit sanglit kini nagbantay sa ibabaw nga bahin sa bul-oganang walog sa Sorek ug usa sa pangunang mga agianan gikan sa kapatagan daplin sa baybayon ngadto sa rehiyon sa Sepela ug sa kabukiran sa Juda. Ang mga pagpangubkob nga gihimo niining dapita nagpaila sa karaang kasaysayan sa

siyudad, nga may daghang ebidensiya sa Filistehanong impluwensiya.

Sa dihang ang mga Filistehanon, nga gihampak ug sakit, nagpadala sa arka ni Jehova balik sa Israel, ang mga baka nga nagguyod sa karomata kinabubut-ong mipaingon niining Levihanong siyudad sa Bet-semes. Apan tungod sa sayop nga buhat sa pipila ka molupyo sa Bet-semes sa pagtan-aw sa arka sa pakigsaad, ang 70 kanila nangamatay. (1Sa 6:9-20) Ang prase nga "kalim-an ka libo ka tawo" nga makita sa 1 Samuel 6:19 diha sa Hebreohanon wala idugtong sa prase nga "kapitoan ka tawo" pinaagig panumpay (*conjunction*), ug kini giisip sa pipila nga usa ka pagsal-ot. Si Josephus (*Jewish Antiquities,* VI, 16 [i, 4]) sa paghisgot sa asoy sa Bibliya, naghisgot lamang ug 70 ka tawo nga namatay, nga nagtangtang sa tanang paghisgot sa 50,000.—Tan-awa ang 1Sa 6:19, *ftn* sa *Rbi8*.

Ang Bet-semes maoy usa sa mga siyudad nga lakip sa administratibong kahikayan ni Haring Solomon sa pagtaganag pagkaon sa lamesa sa hari. (1Ha 4:7, 9) Nakaplagan didto ang tag-as, hiktin nga mga lawak nga gituohang gigamit aron pondohan ug mga lugas, ingon man ang usa ka dakong pinarilag-bato nga gahong nga mga 7 m (23 p) ang diyametro ug halos 6 m (20 p) ang giladmon. Ang daghang pug-anan sa bino ug mga pug-anan sa olibo nga nakalotan didto nagpaila nga ang dapit maoy dagaya kaayo sa lana ug bino.

Si Haring Amazias (858-830 W.K.P.) sa pagkadili-maalamon naghagit kang Jehoas sa Israel ug nakaagom ug kapildihan ug pagkabihag didto sa Bet-semes. (2Ha 14:9-13; 2Cr 25:18-23) Sa panahon sa paghari ni Ahaz (761-746 W.K.P.) ang Bet-semes nailog sa mga Filistehanon tungod sa pagkadaotan ug pagkadili-matinumanon sa nasod. (2Cr 28:18, 19) Ang usa ka minarkahan nga gunitanan sa banga nga adunay inskripsiyon nga "iya ni Eliakim, piniyalan ni Jaukin [pinamubo sa ngalang Jehoiakin]," nakubkoban didto sa Bet-semes ug gituohang kini gipanag-iya sa hari nga nagbaton niining ngalana, nga lagmit nagpasabot nga sa ulahi kini nga siyudad nabawi sa gingharian sa Juda gikan sa mga Filistehanon.

2. Usa ka kinutaang siyudad sa teritoryo sa Neptali. (Jos 19:35-39) Bisan tuod wala aboga, ang mga Canaanhon nga nanimuyo niini nga siyudad gipailalom sa pinugos nga trabaho alang sa mga Neptalihanon. (Huk 1:33) Ang karaang dapit nagpabiling wala mahibaloi.

3. Usa ka lungsod sa Isacar duol sa Jordan. (Jos 19:22, 23) Bisan tuod lainlaing dapit ang gisugyot, ang pipila ka eskolar mipalabi sa pagtuo nga kini mao ang el-ʽAbeidiyeh diha sa mga tampi sa Jordan nga mga 3 km (2 mi) sa H sa Dagat sa Galilea ug mga 16 km (10 mi) sa S sa Bukid sa Tabor. Ang karaang ngalan lagmit nga napreserbar diha sa ngalan sa haduol nga Khirbet Shamsawi.

4. Usa ka siyudad sa Ehipto nga gilakip diha sa tagna ni Jeremias bahin sa nagsingabot nga kalaglagan sa maong nasod. (Jer 43:13) Giisip kini nga mao ra ang Heliopolis (nagkahulogang "Siyudad sa Adlaw"), nga nahimutang sa AS nga utlanan sa modernong Cairo. Sa ubang mga teksto gihisgotan kini sa asoy sa Kasulatan ginamit ang Ehiptohanong ngalan niini nga On.—Tan-awa ang ON Num. 2.

BET-SEMES, TAGA- [Iya sa Bet-semes]. Usa ka molupyo sa Bet-semes nga sakop sa Juda. Kini nga termino gigamit sa pagtawag kang Josue, ang tag-iya sa yuta diin ang arka sa pakigsaad gipahimutang sa "usa ka dakong bato," nga dayag nga makita, human kini dad-a didto sakay sa usa ka karomata sa mga Filistehanon.—1Sa 6:14, 18.

BET-SITA [Balay sa [Kahoyng] Akasya]. Usa ka lungsod nga gihisgotan sa paghubit sa giagian sa mga Midianhon sa ilang pagkalagiw human sila mapildi ni Maghuhukom Gideon didto sa Ubos nga Patag sa Jezreel. (Huk 7:22) Sanglit ang mga Midianhon nagpaingon man sa rehiyon sa Jordan, ang Bet-sita lagmit gayod nga nahimutang sa may S o sa HS sa bungtod sa More ug sa atabay ni Harod, diin sa duol niini nahitabo ang panaggubat. (Huk 7:1) Ang Shattah (Bet Ha-Shitta), mga 4.5 km (3 mi) sa SHS sa modernong ʽEn Harod, gituohan sa pipila nga lagmit mao ang nahimutangan niini ug nagbaton sa ngalan nga susama sa orihinal nga ngalan niini. Ang uban naghunahuna nga kini duol ra kaayo sa dapit nga gigubatan ug sila nagsugyot ug usa ka lokasyon nga mas duol sa HS, bisan tuod sila wala magtumbok ug usa ka tinong dapit.

BET-TAPUA [Balay sa [Kahoyng] Mansanas]. Usa ka siyudad sa kabungtoran duol sa Hebron ug bahin sa teritoryong panulondon ni Juda. (Jos 15:20, 48, 53) Ang pipila nagtuo nga kini nakabaton sa ngalan niini gikan sa Judeanhon nga ginganlag Tapua (1Cr 2:42, 43); apan, posible usab nga ang Bet-tapua ginganlan pinasukad sa mga kahoyng mansanas nga lagmit dagaya kanhi sa maong lugar. Karong adlawa gituohan nga kini mao ang modernong Taffuh, mga 6 km (3.5 mi) sa KAK sa Hebron.

BETUEL.

1. Pag-umangkong lalaki ni Abraham, anak sa iyang igsoong lalaki nga si Nahor pinaagi kang Milca. (Gen 22:20, 22) Si Betuel nanganak kang Rebeca ug Laban. (Gen 22:23; 24:15, 24, 29) Sa ulahi iyang giila nga ang pagtultol sa Diyos maoy nagdala sa ulipon ni Abraham ngadto sa iyang balay aron mangita ug asawa alang kang Isaac, nga nag-ingon

duyog kang Laban, "Gikan kang Jehova migula kining butanga." (Gen 24:50) Gitawag siya nga Siryanhon o Aramaeanhon, nga nagpuyo sa kapatagan sa Aram.—Gen 25:20; 28:2, 5.

2. Ang usa ka pagtandi sa mga talaan sa kalungsoran diha sa Josue 15:30; 19:4 ug sa 1 Cronicas 4:30 nagpakita nga kining lungsora gitawag usab nga Betul ug Kesil. Nahimutang kini sa habagatang bahin sa teritoryo sa Juda apan gipahat ngadto sa tribo ni Simeon ingong sakop nga siyudad. Busa, lagmit nga kini mao ra usab ang "Bethel" nga gihisgotan sa 1 Samuel 30:27 nga usa sa mga dapit diin si David nagpadala ug mga bahin sa inagaw sa gubat ingong gasa. Gituohan nga lagmit kini mao ang Khirbet el-Qaryatein (Tel Qeriyyot), mga 19 km (12 mi) sa H sa Hebron; apan ang pipila mipalabi sa Khirbet er-Ras (Horvat Rosh) nga mga 24 km (15 mi) dapit sa K niini nga lokasyon. —Tan-awa ang KESIL.

BETUL. Tan-awa ang BETUEL Num. 2.

BET-ZUR [Balay sa Bato]. Usa ka lungsod sa bukirong rehiyon sa Juda nga gitala taliwala sa Halhul ug Gedor. (Jos 15:58) Kini nga ngalan napreserbar gihapon diha sa ngalan sa Burj es-Sur, apan ang mga pagpangubkob nagpakita nga ang aktuwal nga dapit sa karaang siyudad nahimutang sa Khirbet et-Tubeiqeh (Bet Zur), mga 0.5 km (0.3 mi) dapit sa AK. Kini nga lokasyon maoy 7.5 km (4.5 mi) sa A sa Hebron, diin ang Gedor maoy mga 5 km (3 mi) sa unahan pa ngadto sa AAK ug ang Halhul maoy 1.5 km (1 mi) dapit sa HHS. Gihubit kini ingong usa sa kinahabogang nagun-ob nga mga lungsod didto sa Palestina, sanglit nahimutang kini sa usa ka bungtod nga 1,007 m (3,304 p) ibabaw sa lebel sa dagat. Kay duol sa dakong dalan nga paingon sa A-H ubay sa tagaytay nga giagian sa mga sapa ug ingon man nahimutang sa agianan sa mga ruta paingon sa Maresah ug Libna sa K, ang Bet-zur anaa sa usa ka posisyon nga hinungdanon kaayo.

Human sa pagkabahin sa gingharian, ang Bet-zur maoy usa sa 15 ka siyudad nga gitukod pag-usab ug gipalig-on ni Haring Rehoboam aron mapanalipdan ang Juda ug Benjamin batok sa pagsulong. (2Cr 11:5-12) Lakip kini sa mga siyudad nga gipuy-an pag-usab sa namalik nga mga Hudiyo gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya. (Neh 3:16) Sa panahon sa mga Macabeo ang Bet-zur (nga sa maong panahon gitawag ug Bethsura) iladong gihisgotan diha sa pagpakigsangka sa mga Hudiyo batok sa Seleucid nga mga hari sa Sirya. Ang Apokripal nga basahon sa Unang Macabeo naghubit sa usa ka dakong kadaogan didto ni Judas Macabeo batok sa Siryanhong kasundalohan (165 W.K.P.), nga human niadto iyang gipalig-on pag-usab ang siyudad. (1 Macabeo 4:61; 6:26) Niadtong 162 W.K.P. ang mga Siryanhon naglikos sa siyudad, ug sa kadugayan kini misurender tungod kay nahutdan ug suplay sa pagkaon. (1 Macabeo 6:30-50) Nahimo kining garison sa mga Siryanhon, ug si Heneral Baquides nagpalig-on sa mga kuta niini.—1 Macabeo 9:52.

Ang arkeolohikanhong mga pagpangubkob didto sa Bet-zur niadtong 1931 ug 1957 nagbutyag ug ebidensiya bahin sa lig-ong mga kuta. Daghang sensilyo ang nakaplagan nga may petsa nga sukad pa sa ikaupat ngadto sa ikaduhang siglo W.K.P.; naglakip kini sa platang mga sensilyo sa mga Hudiyo nga gituohang may petsa nga sukad pa sa yugto sa mga Persianhon o sa mga ikaupat nga siglo W.K.P.

Ang ngalang Bet-zur makita sa usa ka talaan sa kagikan sa mga kaliwat ni Caleb nga igsoong lalaki ni Jerameel diha sa 1 Cronicas 2:45. Didto gihisgotan si Maon nga mao "ang amahan ni Bet-zur." Gisabot sa daghang komentarista nga ang Bet-zur nagtumong sa lungsod nga nagbaton sa maong ngalan, nga niana nga kahimtang si Maon mao ang amahan niadtong namuyo didto, o tingali ang pangulo o dakodako sa maong siyudad.

BEULAH [Gipanag-iya Ingong Asawa]. Usa ka Hebreohanong pulong (*Be'u·lah'*) nga gihatagag katumbas nga espeling ingong ngalan sa usa ka babaye diha sa Isaias 62:4 sa pipila ka hubad (*AS; KJ; Ro*), samtang sa uban kini gihubad nga "Minyo" (*AT; RS*), "Giminyoan" (*Le*), "akong pinakaslang asawa" (*Mo*), ug "Gipanag-iya Ingong Asawa" (*NW*).

Ang espirituwal nga babaye nga Zion mabiniyaan human sa paglaglag sa mga Babilonyanhon sa Jerusalem ug sa bug-os nga pagkabiniyaan sa Juda. Bisan pa niana, ang tagna sa pagpasig-uli nga gihatag ni Jehova pinaagi kang Isaias, usa ka tagna nga hinungdanon kaayo alang sa Hudiyong mga destiyero sa karaang Babilonya ug sa mga membro sa espirituwal nga Israel, nagpasalig sa kapasig-ulian ug sa pagpuyo pag-usab sa katawhan sa maong yuta, diha sa usa ka nausab nga kahimtang. Ang biniyaan kanhi nga Zion dili na "usa ka babayeng bug-os nga biniyaan," ug ang iyang yuta dili na mahimong biniyaan, kay kini ang gisaad: "Apan ikaw tawgong Ang Akong Kahimuot Anaa Kaniya [Heb., *Cheph·tsi-vah'*], ug ang imong yuta Gipanag-iya Ingong Asawa [Heb., *Be'u·lah'*]. Kay si Jehova magbaton ug kahimuot kanimo, ug ang imong kaugalingong yuta panag-iyahon ingong usa ka asawa." Ang nakabalik nga "mga anak nga lalaki" sa Zion, nga nahigawas gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya, sa makausa pa mopuyo diha kaniya, usab 'manag-iya kaniya ingong usa ka asawa.'

Ang pagpasig-uli sa Zion, o Jerusalem, nagpasabot ug usa ka bag-ong kahimtang alang kaniya, usa ka kahimtang nga lahi sa iyang pagkabiniyaan kanhi. Tungod niini nga pagkapasig-uli, si Jehova, kinsa nahimuot sa Zion, miingon nga siya tawgong "Ang Akong Kahimuot Anaa Kaniya," ug ang iyang yuta tawgong "Gipanag-iya Ingong Asawa." —Isa 62; itandi ang Isa 54:1, 5, 6; 66:8; Jer 23:5-8; 30:17; Gal 4:26-31.

BEZAI [pinamubo sa Bezalel].

1. Usa ka Israelinhon kansang mga kaliwat nga mikabat ug kapin sa 300 namalik sa Jerusalem kauban ni Zorobabel niadtong 537 W.K.P.—Esd 2:17; Neh 7:23.

2. Usa ka tawo nga nagbaton niining ngalana, o usa ka hawas niini nga pundok sa banay, kinsa nagpamatuod sa "kasaligang kontrata" ni Nehemias.—Neh 9:38; 10:1, 14, 18.

BEZALEL [Ilalom sa Landong (Silong) sa Diyos].

1. Pangulong artesano ug magtutukod sa tabernakulo, "nga anak nga lalaki ni Uri nga anak nga lalaki ni Hur sa tribo ni Juda." (Ex 31:1, 2; 1Cr 2:20) Si Jehova mao ang nagtudlo kang Bezalel ug nagsaad nga 'pun-on siya sa espiritu sa Diyos sa kaalam ug sa pagsabot ug sa kahibalo ug sa tanang matang sa kahanas sa pagbuhat, alang sa pagdisenyog mga galamiton, alang sa pagpamuhat ginamit ang bulawan ug plata ug tumbaga, ug sa pagpamuhat diha sa mga bato aron ipahimutang kini ug sa pagpamuhat diha sa kahoy aron sa paghimo sa tanang matang sa kagamitan.' (Ex 31:3-5; 35:30-33) Kining mahalong mga materyales nga gigamit ni Bezalel maoy gikan sa dagayang mga amot sa "andam ug kasingkasing" nga katawhan, ug "gani nagsobra pa" kini.—Ex 35:4-9, 20-29; 36:3-7.

Si Bezalel adunay pangunang katabang nga mao si Oholiab (Ex 31:6), ug dihay daghang "maalamon ug kasingkasing" nga mitabang kanila, apan ang responsibilidad sa pagdirihir sa komplikadong buluhaton iya ni Bezalel. (Ex 35:10-19, 25, 26, 34; 36: 1, 2) Tin-awng makita kini diha sa pagbayloay sa mga pronombre nga "siya," nga nagtumong kang Bezalel, ug "sila," nga nagtumong sa iyang mga katabang. (Ex 36-39) Sanglit daghan kaayong naantigohan si Bezalel ug kay siya napuno sa "espiritu sa Diyos" (Ex 35:31), iyang nadumala ang pagpanghimo sa mga tabil sa tolda ug sa mga borda niini, sa bulawan ug tumbagang mga kaw-it, sa panggawas nga mga tabon nga gikan sa mga panit, sa mga kuwadrong bayanan nga gipanghaklapan ug bulawan, sa mga tabil sa sulod (Ex 36), sa hinaklapang arka sa pakigsaad ug sa mga kerubin niini, sa lamesa ug sa mga galamiton niini, sa bulawan nga tangkawan ug sa halaran sa insenso, sa giespesipikar nga igdidihog nga lana ug insenso (Ex 37), sa halaran sa halad-nga-sinunog, sa dulang nga tumbaga ug sa tungtonganan niini, sa sawang (Ex 38), sa epod ug sa tabon sa dughan uban sa bililhong mga bato niini, ug sa mga tag-as nga besti sa mga saserdote (Ex 39). Sa dihang milingkod sa trono si Solomon 475 ka tuig sa ulahi, ang tolda sa tabernakulo, ang arka sa pakigsaad, ug ang halaran nga tumbaga gigamit pa gihapon.—2Cr 1:1-6.

2. Usa sa mga anak nga lalaki ni Pahat-moab nga naghingilin sa ilang langyawng mga asawa ug mga anak tungod sa pag-awhag ni Esdras.—Esd 10:30, 44.

BEZEK.

1. Ang dapit diin gipildi sa Juda ug Simeon ang 10,000 ka kasundalohang Canaanhon ug Perizihanon ilalom ni Adoni-bezek. (Huk 1:3-7) Kini nga Bezek gituohan sa pipila nga mao ang gihisgotan sa 1 Samuel 11:8 (Num. 2), nga nahimutang sa kinatumyang bahin sa amihanan gikan sa Jerusalem ug sa teritoryo nga giokupahan sa Juda ug Simeon. Ang maong panglantaw nagpasabot nga tingali si Adoni-bezek miadto sa H aron moduyog sa ubang Canaanhong kasundalohan apan siya gisugat sa Juda ug Simeon, gigukod paingon sa A ngadto sa Bezek, ug gipildi didto. Apan, ang konteksto daw nagpaila nga kini maoy usa ka lugar diha sa dapit mismo sa Jerusalem. Tungod niini nga mga kahimtang, ang Bezek, ang siyudad ni Adoni-bezek, gibanabana nga nahimutang sa rehiyon sa Sepela sa dapit sa Khirbet Bezqa, mga 5 km (3 mi) sa AS sa Gezer.

2. Ang dapit diin si Saul nagtigom sa mga anak sa Israel ug Juda aron makig-away sa mga Ammonhanon nga nagkampo batok sa Jabes didto sa Gilead. (1Sa 11:8-11) Sanglit dili ra man moabot ug usa ka gabiing pagbaktas ang gilay-on niining dapita gikan sa Jabes, kini nagpaluyo sa panglantaw nga kini nahimutang sa modernong dapit sa Khirbet Ibziq, 21 km (13 mi) sa AS sa Sekem. Adunay usa ka bukid sa K sa Khirbet Ibziq nga may gihabogong 713 m (2,339 p) ibabaw sa lebel sa dagat ug kini lagmit nahimong usa ka maayong dapit aron matigom ni Saul ang iyang kasundalohan.

BEZER.

1. [lagmit, Bililhong Bato]. Usa sa "mga anak nga lalaki ni Zopa" sa tribo ni Aser.—1Cr 7:30, 36, 37.

2. [Dili Maduol nga Dapit]. Usa ka Levihanong siyudad nga dalangpanan, usa sa tulo nga nahimutang sa S nga bahin sa Jordan, nga pangunang gitudlo alang sa tribo ni Ruben. (Deu 4:41-43; Jos 20:8; 21:36; 1Cr 6:78) Kini gihisgotang anaa "sa pa-

tag sa bukid" ug "sa Jerico sa sidlakan sa Jordan . . . sa kamingawan." Ang Bezer gituohan sa kadaghanan nga mao ang modernong Umm el-ʽAmad, nga nahimutang sa rehiyon sa patag ibabaw sa bukid, 19 km (12 mi) sa H sa Raba (sa Ammon). Gihisgotan kini diha sa Bato sa Moab ingong usa sa mga siyudad nga nailog ug gipalig-on ni Haring Mesa sa Moab sa dihang siya mialsa batok sa Israel human sa kamatayon ni Haring Ahab niadtong mga 920 W.K.P.—2Ha 3:5.

BIAWAN. Usa ka kinalot nga bangag sa ilalom sa yuta nga kasagarang gigamit ingong pondohanan ug tubig. Ang mga biawan kasagarang gidisenyo aron masawod ug mapondo ang ulan o mga inagos gikan sa mga tubod, dili sama sa mga atabay nga gikalot aron makakuhag tubig sa ilalom sa yuta. Dili sama sa mga linaw, kini sagad adunay tabon. Ang Hebreohanong pulong nga *bohr,* nga gihubad nga "biawan," gihubad usab nga "gahong-sa-tubig," ilabina kon kini walay tubig (Gen 37:20-29; 2Sa 23:20), ingong "bilanggoanang gahong" kon kini gigamit alang sa maong katuyoan (Gen 40:15), ug ingong "gahong" kon kini nagtumong o gitandi sa "Sheol" (Sal 30:3; Pr 1:12; Eze 31:14, 16).

Ang mga biawan hinungdanon didto sa Yutang Saad. Sagad mao lamang kini ang paagi nga makapondo ug igong suplay sa tubig, tungod kay ang mga atabay ug mga tubod diyutay ra sa bukirong dapit ug, kon aduna man, sagad mahubsan sa maghinapos na ang ting-init. Tungod sa ginamaug-tawo nga mga biawan, natukod ang kabalangayan bisan sa mga dapit nga nihit kaayo ang suplay sa tubig, sama sa Negeb. Gikan sa ibabaw nga Galilea hangtod sa Negeb, ang mga biawan sa literal miabot ug linibo, ug daghan niini ang nadiskobrehan, gani ang ubang mga bahin sa maong dapit napuno sa mga bangag tungod niini. Daw hinungdanon nga ang matag panimalay adunay kaugalingong biawan, bisan taliwala sa mga Moabihanon. Sumala sa Bato sa Moab, nga gikulit niadtong ikasiyam nga siglo W.K.P., si Haring Mesa mipahayag: "Walay biawan sa sulod sa lungsod sa Qarhoh, busa ako miingon sa tanang katawhan, 'Ang matag usa kaninyo maghimo ug biawan diha sa iyang balay!'"—*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. Pritchard, 1974, p. 320.

Ang mga biawan kasagarang kubkobon diha sa dagkong bato. Kon ang bato solido ug walay mga liki, dili ra kaayo problema ang paghunob, apan sa dali rang masuphan ug tubig nga anapog nga kasagaran kaayo sa Palestina, gikinahanglan nga palitadahan ang mga bungbong sa sulod aron dili mohunob ang tubig. Ang mga biawan nga kubkobon diha sa yuta butangan ug linut-od nga tisa o bato ug dayon palitadahan aron kini mahimong solido nga mga bungbong. Kini nga mga biawan kasagaran samag-peras ug porma, mas dako sa ilalom ug pahiktin sa ibabaw; usahay ang baba usa o duha lamang ka piye ang buka. Sa dihang ang kinaiyanhong mga langob bag-ohon o padak-an aron himoong mga biawan, ang mga haliging bato nga makaplagan sa sulod niini himoong sangga sa atop, o ingon sa pipila nga nadiskobrehan didto sa Negeb, ang mga arko gitukod diha sa sulod sa biawan alang sa samang katuyoan. Adunay mga kanal sa kilid sa bungtod nga diha niini moagos ang tubig sa ulan ngadto sa pondohanan nga anaa sa ilalom sa yuta.

Ang karaang batasan sa pag-itsa ug yuta ngadto sa biawan nga hugaw ang tubig aron molugdang ang mga yamukmok tingali maoy usa sa mga hinungdan kon nganong daghan niini ang halos napunog yuta. Ang mga tabon sa mga baba niini nagsilbing panalipod aron dili mahugawan ang tubig ug aron dili mahulog niini ang mga tawo o mga hayop, bisan tuod ang tubig dili mahimong hugaw sa seremonyal nga paagi kon ang usa ka patayng lawas aksidenteng mahulog niini; apan, ang usa nga nagkuha sa maong patayng lawas mao ang mamahugaw. (Ex 21:33; Lev 11:35, 36) Ang ubang dagkong mga biawan adunay daghang baba nga niana kaloson ang tubig. Sa mga biawan nga dagko ug lawom kaayo, may mga hagdanan nga paingon sa ubos niini nga moabot hangtod sa 30 m (100 p) o kapin pa.

Ubang mga Paggamit. Gawas pa sa paggamit niini ingong pondohanan ug tubig, adunay pipila ka kahimtang nga ang mga biawan gigamit sa ubang mga katuyoan. Sa uga nga mga dapit, ug kon tinakpan aron dili makasulod ang umog, mga ilaga, ug ubang mga insekto, kini maoy maayong mga tipiganan sa mga lugas, nga dili usab daling mamatikdan sa mga kawatan; ang ubang mga biawan nga nakaplagan sa mga dapit nga walay kinaiyanhong tinubdan sa tubig dayag nga gigamit ilabina ingong mga kamalig. Usahay ang bakanteng mga biawan gigamit ingong mga bilanggoan. (Zac 9:11) Ang mga igsoong lalaki ni Jose nagtambog kaniya ngadto niining matanga sa gahong-sa-tubig (Gen 37:20-24), ug sa ulahi siya gibalhog sulod sa usa ka bilanggoanang gahong (sa literal, "biawan") didto sa Ehipto. (Gen 40:15, *ftn* sa *Rbi8;* 41:14) Ang ikanapulong hampak sa Ehipto midangat bisan ngadto "sa panganay sa binihag nga didto sa bilanggoan nga gahong [sa literal, "balay sa atabay o biawan"]."—Ex 12:29.

Mahulagwayong Paggamit. Si Solomon, sa pagtambag bahin sa pagkamaunongon sa kaminyoon, migamit sa biawan sa mahulagwayong paagi sa pag-ingon: "Inom ug tubig gikan sa imong kaugalingong biawan."—Pr 5:15; tan-awa usab ang ATABAY.

BIBLIYA. Ang Balaang Kasulatan, ang inspiradong Pulong ni Jehova, ang giila ingong ang labing bantogang basahon sa tanang panahon tungod sa kakaraan niini, sa katibuk-ang sirkulasyon niini, sa gidaghanon sa mga pinulongan nga kini nahubad, sa pagkalabaw uyamot niini ingong usa ka obra maestra sa katitikan, ug sa pagkahinungdanon gayod niini alang sa tanang katawhan. Kay wala magdepende sa tanang ubang mga basahon, kini lahi sa uban. Kini makabarog sa kaugalingon niini, nga naghatag ug kadungganan sa talagsaong Awtor niini. Ang Bibliya nabantog usab nga nakalahutay sa mas grabeng mga kontrobersiya kay sa bisan unsang ubang mga basahon, ug kini gidumtan sa daghang kaaway.

Ngalan. Ang pulong nga "Bibliya" naggikan sa Latin nga gikuha gikan sa Gregong pulong nga *bi·bli′a,* nga nagkahulogang "gagmayng mga basahon." Sa baylo, ang *bi·bli′a* naggikan sa *bi′blos,* usa ka pulong nga naghulagway sa sulod nga bahin sa tanom nga papiro nga gikan niini gigama ang usa ka karaang matang sa papel. Ang Fenicianhong siyudad sa Gebal, nga nabantog tungod sa negosyo niini nga papiro, gitawag sa mga Grego nga "Byblos." (Tan-awa ang Jos 13:5, *ftn* sa *Rbi8.*) Sa ngadtongadto ang *bi·bli′a* nagtumong sa nagkadaiyang mga sinulat, mga linukot nga basahon, mga libro, ug sa ulahi ngadto sa koleksiyon sa gagmayng mga basahon nga naglangkob sa Bibliya. Si Jerome nagtawag niini nga koleksiyon nga *Bibliotheca Divina,* ang Balaang Librarya.

Si Jesus ug ang mga magsusulat sa Kristohanon Gregong Kasulatan nagtawag sa koleksiyon sa sagradong mga sinulat ingong "ang mga Kasulatan," o 'ang balaang Kasulatan,' 'ang balaang mga sinulat.' (Mat 21:42; Mar 14:49; Luc 24:32; Ju 5:39; Buh 18:24; Rom 1:2; 15:4; 2Ti 3:15, 16) Kini nga koleksiyon mao ang sinulat nga pulong sa usa ka Diyos nga nakigkomunikar, ang Pulong sa Diyos, ug kini giila diha sa mga prase sama sa "pulong gikan sa baba ni Jehova" (Deu 8:3), "kasugoan ni Jehova" (Esd 7:11), "balaod ni Jehova," "pahinumdom ni Jehova," "mga sugo ni Jehova" (Sal 19:7, 8), "pulong ni Jehova" (Jos 24:27; Isa 38:4; Mat 4:4; 1Te 4:15). Kini nga mga sinulat sublisubling gihisgotan ingong "sagradong mga pahayag sa Diyos."—Rom 3:2; Buh 7:38; Heb 5:12; 1Pe 4:11.

Mga Pagbahin. Kan-uman ug unom ka indibiduwal nga mga basahon gikan sa Genesis hangtod sa Pinadayag ang naglangkob sa kanon sa Bibliya. Ang pagpili niining partikular nga mga basahon, ug ang pagsalikway sa daghan pang uban, maoy ebidensiya nga ang Balaang Awtor wala lamang mag-inspirar sa pagsulat niini kondili mainampingon usab nga nagbantay sa paghugpong ug pagpreserbar niini diha sa sagradong mga katalogo. (Tan-awa ang APOKRIPA; KANON.) Ang katloag-siyam sa 66 ka basahon, nga naglangkob ug tres-kuwarto sa mga kaundan sa Bibliya, nailhan ingong ang Hebreohanong Kasulatan, nga ang tanan orihinal nga gisulat niana nga pinulongan gawas sa pipila ka gagmayng mga seksiyon nga gisulat sa Aramaiko. (Esd 4:8–6:18; 7:12-26; Jer 10:11; Dan 2:4b–7:28) Sanglit giusa sa mga Hudiyo ang pipila niini nga mga basahon, sila adunay 22 o 24 lamang ka basahon sa kinatibuk-an, apan kini naglangkob sa sama ra nga materyal. Mopatimaw usab nga naandan nilang gibahin ang Kasulatan ngadto sa tulo—'ang balaod ni Moises, ang mga Manalagna, ug ang mga Salmo.' (Luc 24:44; tan-awa ang HEBREOHANONG KASULATAN.) Ang kataposang un-kuwarto sa Bibliya nailhan ingong ang Kristohanon Gregong Kasulatan, gitawag nga ingon tungod kay ang 27 ka basahon nga naglangkob niini nga seksiyon gisulat diha sa Grego. Ang pagsulat, paghugpong, ug ang paghan-ay niini nga mga basahon sulod sa kanon sa Bibliya nagpasundayag usab sa pagtultol ni Jehova gikan sa pagsugod hangtod sa pagkatapos niini.—Tan-awa ang KRISTOHANON GREGONG KASULATAN.

Ang pagbahinbahin sa Bibliya ngadto sa mga kapitulo ug mga bersikulo (ang *KJ* adunay 1,189 ka kapitulo ug 31,102 ka bersikulo) wala himoa sa orihinal nga mga magsusulat, apan kini maoy usa ka hinungdanon kaayo nga pamaagi nga gidugang kasiglohan sa ulahi. Gibahin sa mga Masorete ang Hebreohanong Kasulatan ngadto sa mga bersikulo; dayon sa ika-13 nga siglo sa atong Komong Panahon gidugang ang mga pagbahin niini ngadto sa mga kapitulo. Sa kataposan, niadtong 1553 ang edisyon ni Robert Estienne sa Pranses nga Bibliya gipatik ingong ang unang kompletong Bibliya nga gibahin diha sa presenteng mga kapitulo ug mga bersikulo.

Ang 66 ka basahon sa Bibliya sa katibuk-an maoy usa lamang ka kompletong sinulat. Maingon nga ang mga kapitulo ug bersikulo maoy kombenyenteng mga tabang lamang alang sa pagtuon sa Bibliya ug wala himoa aron madaot ang katibukang panaghiusa niini, mao man usab ang pagbahinbahin sa Bibliya, nga gihimo pinasukad sa pangunang pinulongan nga gigamit sa mga manuskrito nga midangat kanato. Busa, kita adunay Hebreohanon ug Gregong Kasulatan, diin gidugangan ang Gregong Kasulatan ug terminong "Kristohanon" aron sa pagpalahi niini gikan sa Gregong *Septuagint,* nga mao ang Hebreohanong seksiyon sa Kasulatan nga gihubad ngadto sa Grego.

"Daang Tugon" ug "Bag-ong Tugon." Karong adlawa naandan na ang pagtawag sa Kasulatan nga gisulat sa Hebreohanon ug Aramaiko ingong ang "Daang Tugon." Pinasukad ki-

LISTAHAN SA MGA BASAHON SA BIBLIYA SUMALA SA PAGKAHUMAN SA PAGSULAT NIINI

(Ang pagkasunodsunod sa pagsulat sa mga basahon sa Bibliya ug ang nahimutangan sa matag usa maylabot sa ubang mga basahon maoy banabana; ang pipila ka petsa [ug mga dapit nga gisulatan] dili tino. Ang simbolong h. nagkahulogang "human sa"; u., "una pa"; ug m., "mga.")

Hebreohanong Kasulatan (W.K.P.)

Basahon	Magsusulat	Pagsulat Nahuman	Gikobrehang Panahon	Dapit nga Gisulatan
Genesis	Moises	1513	"Sa sinugdan" hangtod sa 1657	Kamingawan
Exodo	Moises	1512	1657-1512	Kamingawan
Levitico	Moises	1512	1 ka bulan (1512)	Kamingawan
Job	Moises	m. 1473	Kapin sa 140 ka tuig tali sa 1657 ug 1473	Kamingawan
Numeros	Moises	1473	1512-1473	Kamingawan / Kapatagan sa Moab
Deuteronomio	Moises	1473	2 ka bulan (1473)	Kapatagan sa Moab
Josue	Josue	m. 1450	1473–m. 1450	Canaan
Maghuhukom	Samuel	m. 1100	m. 1450–m. 1120	Israel
Ruth	Samuel	m. 1090	11 ka tuig nga pagmando sa mga Maghuhukom	Israel
1 Samuel	Samuel; Gad; Natan	m. 1078	m. 1180-1078	Israel
2 Samuel	Gad; Natan	m. 1040	1077–m. 1040	Israel
Awit ni Solomon	Solomon	m. 1020		Jerusalem
Ecclesiastes	Solomon	u. 1000		Jerusalem
Jonas	Jonas	m. 844		
Joel	Joel	m. 820 (?)		Juda
Amos	Amos	m. 804		Juda
Oseas	Oseas	h. 745	u. 804–h. 745	Samaria (Distrito)
Isaias	Isaias	h. 732	m. 778–h. 732	Jerusalem
Miqueas	Miqueas	u. 717	m. 777-717	Juda
Proverbio	Solomon; Agur; Lemuel	m. 717		Jerusalem
Sofonias	Sofonias	u. 648		Juda
Nahum	Nahum	u. 632		Juda
Habacuc	Habacuc	m. 628 (?)		Juda
Lamentaciones	Jeremias	607		Duol sa Jerusalem
Abdias	Abdias	m. 607		
Ezequiel	Ezequiel	m. 591	613–m. 591	Babilonya
1 ug 2 Hari	Jeremias	580	m. 1040-580	Juda/Ehipto
Jeremias	Jeremias	580	647-580	Juda/Ehipto
Daniel	Daniel	m. 536	618–m. 536	Babilonya
Haggeo	Haggeo	520	112 ka adlaw (520)	Jerusalem
Zacarias	Zacarias	518	520-518	Jerusalem
Ester	Mardokeo	m. 475	493–m. 475	Susan, Elam
1 ug 2 Cronicas	Esdras	m. 460	Human sa 1 Cronicas 9:44, 1077-537	Jerusalem (?)
Esdras	Esdras	m. 460	537–m. 467	Jerusalem
Salmo	David ug uban pa	m. 460		
Nehemias	Nehemias	h. 443	456–h. 443	Jerusalem
Malaquias	Malaquias	h. 443		Jerusalem

ni sa hubad sa 2 Corinto 3:14 diha sa Latin nga *Vulgate* ug sa *King James Version.* Apan, ang hubad nga "daang tugon" niini nga teksto maoy sayop. Ang Gregong pulong nga *di·a·theʹkes* dinhi nagkahulogang "pakigsaad," sama usab sa ubang 32 ka teksto diin kini makita diha sa Gregong teksto. Daghang modernong mga hubad tukmang naghubad niini nga "daang pakigsaad." (*NE, RS, JB*) Wala hisgoti ni apostol Pablo ang Hebreohanon ug Aramaikong Kasulatan sa katibuk-an niini. Ni iyang gipasabot nga ang inspirado nga Kristohanong mga sinulat maoy usa ka "bag-ong tugon (o, pakigsaad)." Ang apostol naghisgot bahin sa daang pakigsaad sa Balaod, nga gitala ni Moises sa Pentateuko ug naglangkob sa usa ka bahin lamang sa una-Kristohanong Kasulatan. Tungod niini siya miingon sa sunod nga bersikulo, "sa dihang ang mga basahon ni Moises ginabasa."

Busa, walay balidong pasukaranan nga ang Hebreohanon ug Aramaikong Kasulatan pagatawgon nga "Daang Tugon" ug ang Kristohanon Gregong Kasulatan pagatawgon nga "Bag-ong Tugon." Si Jesu-Kristo mismo nagtawag sa koleksiyon sa sagradong mga sinulat ingong "ang Kasulatan." (Mat 21:42; Mar 14:49; Ju 5:39) Gitawag kini ni apostol Pablo ingong 'ang balaang Kasulatan,' 'ang Kasulatan,' ug 'ang balaang mga sinulat.'—Rom 1:2; 15:4; 2Ti 3:15.

Ang Awtor Niini. Ang kauban nga tsart nagpakita nga mga 40 ka tawo ingong mga sekretaryo o mga eskriba ang gigamit sa usa ra ka Awtor sa pagrekord sa inspiradong Pulong ni Jehova. "Ang tibuok Kasulatan inspirado sa Diyos," ug kini naglakip sa

mga sinulat diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan apil "sa uban pang mga Kasulatan." (2Ti 3:16; 2Pe 3:15, 16) Kining ekspresyon nga "inspirado sa Diyos" maoy hubad sa Gregong prase nga *the·o'pneu·stos,* nga nagkahulogang "gihuypan sa Diyos." Pinaagi sa 'paghuyop' nganha sa matinumanong mga lalaki, ang Diyos nagpalihok sa iyang espiritu, o aktibong puwersa, nganha kanila ug nagtultol kon unsay buot niyang itala, kay, sumala sa nahisulat, "walay panagna bisan kanus-a nga midangat pinaagi sa kabubut-on sa tawo, hinunoa ang mga tawo nagsulti gikan sa Diyos samtang sila giagak sa balaang espiritu."—2Pe 1:21; Ju 20:21, 22; tan-awa ang PAGDASIG, PAG-INSPIRAR.

Kristohanon Gregong Kasulatan (K.P.)

Basahon	Magsusulat	Pagsulat Nahuman	Gikobrehang Panahon	Dapit nga Gisulatan
Mateo	Mateo	m. 41	2 W.K.P.–33 K.P.	Palestina
1 Tesalonica	Pablo	m. 50		Corinto
2 Tesalonica	Pablo	m. 51		Corinto
Galacia	Pablo	m. 50-52		Corinto o Antioquia sa Sirya
1 Corinto	Pablo	m. 55		Efeso
2 Corinto	Pablo	m. 55		Macedonia
Roma	Pablo	m. 56		Corinto
Lucas	Lucas	m. 56-58	3 W.K.P.–33 K.P.	Cesarea
Efeso	Pablo	m. 60-61		Roma
Colosas	Pablo	m. 60-61		Roma
Filemon	Pablo	m. 60-61		Roma
Filipos	Pablo	m. 60-61		Roma
Hebreohanon	Pablo	m. 61		Roma
Buhat	Lucas	m. 61	33–m. 61 K.P.	Roma
Santiago	Santiago	u. 62		Jerusalem
Marcos	Marcos	m. 60-65	29-33 K.P.	Roma
1 Timoteo	Pablo	m. 61-64		Macedonia
Tito	Pablo	m. 61-64		Macedonia (?)
1 Pedro	Pedro	m. 62-64		Babilonya
2 Pedro	Pedro	m. 64		Babilonya (?)
2 Timoteo	Pablo	m. 65		Roma
Judas	Judas	m. 65		Palestina (?)
Pinadayag	Juan	m. 96		Patmos
Juan	Juan	m. 98	Human sa pasiuna, 29-33 K.P.	Efeso, o duol niini
1 Juan	Juan	m. 98		Efeso, o duol niini
2 Juan	Juan	m. 98		Efeso, o duol niini
3 Juan	Juan	m. 98		Efeso, o duol niini

Kining dili makita nga balaang espiritu sa Diyos mao ang iyang simbolikong "tudlo." Busa, sa dihang ang mga tawo nakakita kang Moises nga mihimog labaw-kinaiyanhong mga butang sila mipatugbaw: "Kini mao ang tudlo sa Diyos!" (Ex 8:18, 19; itandi ang mga pulong ni Jesus sa Mat 12:22, 28; Luc 11:20.) Sa samang pagpasundayag sa gahom sa Diyos, gisugdan sa "tudlo sa Diyos" ang pagsulat sa Bibliya pinaagi sa pagkulit sa Napulo ka Sugo diha sa mga papan nga bato. (Ex 31:18; Deu 9:10) Busa, sayon ra alang kang Jehova nga mogamit ug mga tawo ingon nga iyang mga eskriba bisan tuod ang pipila maoy "dili edukado ug ordinaryo" maylabot sa akademikanhong kaalam (Buh 4:13), ug dili igsapayan kon ang indibiduwal maoy usa ka magbabalantay sa mga hayop, mag-uuma, tighimog tolda, mangingisda, maniningil ug buhis, mananambal, saserdote, manalagna, o hari. Ang aktibong puwersa ni Jehova nagbutang sa mga ideya diha sa kaisipan sa magsusulat ug, sa pipila ka kahimtang, nagtugot kaniya sa pagpahayag sa hunahuna sa Diyos diha sa iyang kaugalingong mga pulong, nga tungod niana madayag ang personalidad ug indibiduwal nga mga hiyas diha sa ilang sinulat, apan sa samang higayon padayong nakahupot ug talagsaong panaghiusa sa tema ug katuyoan sa katibuk-an. Tungod niini ang namugna nga Bibliya, kay nagpabanaag sa hunahuna ug kabubut-on ni Jehova, milabaw gayod sa kadagaya ug sa giladmon sa kaalam kay sa mga sinulat sa yanong mga tawo. Gitino sa Labing Gamhanan nga Diyos nga ang iyang sinulat nga Pulong sa kamatuoran masulat diha sa pinulongan nga daling masabtan ug daling mahubad ngadto sa halos bisan unsang pinulongan.

Walay laing basahon nga nakompleto nga ingon ka dugay sa Bibliya. Niadtong 1513 W.K.P. gisugdan ni Moises ang pagsulat sa Bibliya. Ang ubang sagradong mga sinulat gidugang lamang nganha sa inspiradong Kasulatan pagkahuman na sa 443 W.K.P. sa dihang natapos ni Nehemias ug Malaquias ang ilang mga basahon. Dayon dihay kalang sa pagsulat sa Bibliya nga halos 500 ka tuig ayha pa gisulat sa apostol nga si Mateo ang iyang makasaysayanhong asoy. Duolan sa 60 ka tuig sa ulahi, si Juan, ang kataposang namatay sa mga apostoles, mitampo sa iyang Ebanghelyo ug sa iyang tulo ka sulat, sa ingon nakompleto ang kanon sa Bibliya. Busa, sa katibuk-an, usa ka yugtong

mga 1,610 ka tuig ang nalangkit sa pagmugna sa Bibliya. Ang tanang kaubang mga magsusulat maoy mga Hebreohanon ug, busa, maoy bahin sa katawhan nga 'gipiyalan sa sagradong mga pahayag sa Diyos.'—Rom 3:2.

Ang Bibliya dili usa ka saksak-sinagol nga koleksiyon sa nagkadaiya nga mga tipik gikan sa Hudiyohanon ug Kristohanon nga literatura. Hinunoa, kini maoy usa ka organisadong basahon nga ang nagkalainlaing mga seksiyon nahiusa ug nagkalambigit pag-ayo sa usag usa, nga nagpabanaag gayod sa sistematikong kahapsay sa mismong Maglalalang-Awtor niini. Ang mga pagpakiglabot sa Diyos uban sa Israel sa paghatag kanila ug usa ka komprehensibong kodigo sa balaod ug mga regulasyon nga naggahom sa mga butang bisan sa gagmayng mga detalye sa ilang pagkinabuhi didto sa kampo—mga butang nga nakita sa ulahi diha sa Davidnong gingharian maingon man diha sa kahikayan sa kongregasyon taliwala sa unang-siglong mga Kristohanon—nagpabanaag ug nagbayaw niining organisasyonal nga aspekto sa Bibliya.

Mga Kaundan. Sa mga kaundan niini kini nga Basahon sa mga Basahon nagpadayag sa miagi, nagpatin-aw sa presente, ug nagtagna sa umaabot. Kini maoy mga butang nga Siya lamang ang makamugna sanglit siya nasayod sa kataposan sukad sa sinugdan. (Isa 46:10) Sa pag-asoy gikan sa sinugdanan bahin sa paglalang sa langit ug sa yuta, ang Bibliya human niana naghatag ug daghang asoy bahin sa mga panghitabo nga nagandam sa yuta aron kapuy-an sa tawo. Dayon ang tinuod nga siyentipikanhong katin-awan bahin sa gigikanan sa tawo gibutyag—kon sa unsang paagi ang kinabuhi mitungha gikan lamang sa usa ka Maghahatag-Kinabuhi—mga kamatuoran nga ang Maglalalang lamang ang makapatin-aw diha sa iyang papel karon ingong Awtor niini. (Gen 1:26-28; 2:7) Pinaagi sa asoy kon nganong ang tawo mamatay, gipasiugda ang nagpatigbabaw nga tema nga anaa sa tibuok Bibliya. Kini nga tema, ang pagbindikar sa pagkasoberano ni Jehova ug ang hingpit nga katumanan sa iyang katuyoan alang sa yuta pinaagi sa iyang Gingharian ubos ni Kristo ingong ang sinaad nga Binhi, nalanggikit sa unang tagna bahin sa 'binhi sa babaye.' (Gen 3:15) Milabay ang kapin sa 2,000 ka tuig ayha pa hisgoti pagusab kini nga saad bahin sa usa ka "binhi," nga ang Diyos miingon kang Abraham: "Pinaagi sa imong binhi ang tanang nasod sa yuta tinong magapanalangin sa ilang kaugalingon." (Gen 22:18) Kapin sa 800 ka tuig sa ulahi, ang samang pasalig gipahayag pag-usab ngadto sa kaliwat ni Abraham nga si Haring David, ug sa paglabay sa dugang pang panahon, padayon gihapong gipadilaab sa mga manalagna ni Jehova kini nga paglaom. (2Sa 7:12, 16; Isa 9:6, 7) Kapin sa 1,000 ka tuig human kang David ug 4,000 ka tuig human sa orihinal nga tagna didto sa Eden, ang mismong Sinaad nga Binhi mitungha, si Jesu-Kristo, ang legal nga manununod sa "trono ni David nga iyang amahan." (Luc 1:31-33; Gal 3:16) Kay gisamaran diha sa kamatayon pinaagi sa yutan-ong binhi sa "halas," kining "Anak sa Labing Hataas" nagtagana sa bili sa lukat nga gibayad alang sa nawala nga mga pribilehiyo sa kinabuhi sa mga kaliwat ni Adan, sa ingon nagtagana sa bugtong paagi nga niana ang katawhan makabaton ug kinabuhing walay kataposan. Dayon siya gibayaw sa itaas, nga didto naghulat sa tinudlong panahon aron itambog sa yuta "ang orihinal nga halas, ang usa nga gitawag Yawa ug Satanas," nga pagalaglagon ra sa walay kataposan. Busa ang halangdong tema nga gipahibalo diha sa Genesis, nga nagkaanam ug katuman ug nahimong mas tin-aw pa diha sa nahibiling mga basahon sa Bibliya, miabot sa mahimayaong sangkoanan diha sa kataposang mga kapitulo sa Pinadayag samtang napadayag ang dakong katuyoan ni Jehova pinaagi sa iyang Gingharian.—Pin 11:15; 12:1-12, 17; 19:11-16; 20:1-3, 7-10; 21:1-5; 22:3-5.

Pinaagi niini nga Gingharian ubos ni Kristo ang Sinaad nga Binhi, ang pagkasoberano ni Jehova mabindikar ug ang iyang ngalan mabalaan. Subay niini nga tema, ang Bibliya nagabayaw sa personal nga ngalan sa Diyos nga labaw gayod kay sa bisan unsang ubang basahon; kini nga ngalan makaplagan sa 6,979 ka higayon diha sa seksiyon sa Hebreohanong Kasulatan sa *Bag-ong Kalibotang Hubad.* Kana maoy dugang pa sa paggamit sa pinamubo nga pormang "Jah" ug sa daghang teksto diin kini gikombinar aron maporma ang ubang mga ngalan sama sa "Jehosue," nga nagkahulogang "Si Jehova Maoy Kaluwasan." (Tan-awa ang JEHOVA [Kahinungdanon sa Ngalan].) Dili nato unta mahibaloan ang ngalan sa Maglalalang, ang dakong isyu nga naglangkit sa iyang pagkasoberano nga gibangon tungod sa pag-alsa didto sa Eden, o ang katuyoan sa Diyos sa pagbalaan sa iyang ngalan ug sa pagbindikar sa iyang pagkasoberano atubangan sa tanang linalang kon kining mga butanga wala pa ibutyag sa Bibliya.

Diha niini nga koleksiyon nga gilangkoban sa 66 ka gagmayng mga basahon ang tema sa Gingharian ug ang ngalan ni Jehova nalanggikit pag-ayo sa mga impormasyon maylabot sa daghang ulohan. Ang paghisgot niini bahin sa mga natad sa kahibalo sama sa agrikultura, arkitektura, astronomiya, kemistriya, komersiyo, inhenyeriya, etnolohiya, pangagamhanan, panghindik, musika, balak, pilolohiya, ug ang taktika sa pagpakiggubat maoy butang lamang nga nalakbitan sa dihang naugmad ang tema; dili kay usa ka asoy nga sistematiko ang pagkabatbat. Bisan pa niana, kini naundan ug

tinuod nga bahandi sa impormasyon alang sa mga arkeologo ug mga paleograpo (mga eksperto sa inskripsiyon).

Ingong usa ka tukmang makasaysayanhon nga sinulat ug usa nga nakatugkad pag-ayo sa kapanahonang milabay, ang Bibliya milabaw gayod sa tanang ubang mga basahon. Apan, kini mas bililhon pa gayod diha sa natad sa panagna, nga nagtagna sa umalabot nga walay tukmang makapadayag gawas lamang sa Hari nga Walay Kataposan. Ang pagtungha sa mga gahom sa kalibotan latas sa kasiglohan, bisan ang pagtungha ug ang bug-os nga pagkahanaw sa presenteng-adlaw nga mga institusyon, matagnaong giasoy diha sa mga tagna sa Bibliya. Kini nga mga tagna naglangkob ug taas nga panahon.

Ang Pulong sa Diyos sa kamatuoran sa praktikal kaayo nga paagi nagpahigawas sa mga tawo gikan sa pagkawalay-hibangkaagan, mga patuotuo, tawhanong mga pilosopiya, ug walay pulos nga mga tradisyon sa mga tawo. (Ju 8:32) "Ang pulong sa Diyos buhi ug gamhanan." (Heb 4:12) Kon wala ang Bibliya dili kita makaila kang Jehova, dili kita mahibalo sa kahibulongang mga benepisyo nga mosangpot tungod sa halad lukat ni Kristo, ug dili kita makasabot sa mga kinahanglanon nga kinahanglang kab-oton aron makabaton ug kinabuhing walay kataposan diha o ubos sa matarong nga Gingharian sa Diyos.

Ang Bibliya maoy labing praktikal nga basahon sa ubang mga paagi usab, kay kini naghatag ug ugdang nga tambag sa mga Kristohanon kon unsaon pagkinabuhi karon, kon unsaon sa pagpadayon sa ilang ministeryo, ug kon unsaon sa paglahutay niining batok-Diyos, matinguhaon-sa-kalipayan nga sistema sa mga butang. Ang mga Kristohanon gisultihan nga 'mohunong na sa pagpaumol sumala niining sistemaha sa mga butang' pinaagi sa pagbag-o sa ilang mga hunahuna gikan sa kalibotanong mga panghunahuna, ug kini ilang mahimo pinaagi sa pagbaton ug samang tinamdan sa pangisip sa pagkamapaubsanon "nga diha usab kang Kristo Jesus" ug pinaagi sa paghukas sa daang pagkatawo ug sa pagsul-ob sa bagong pagkatawo. (Rom 12:2; Flp 2:5-8; Efe 4:23, 24; Col 3:5-10) Kini nagkahulogan sa pagpasundayag sa bunga sa espiritu sa Diyos, "ang gugma, kalipay, pakigdait, hataas-nga-pailob, kalulot, pagkamaayo, pagtuo, kalumo, pagpugong-sa-kaugalingon"—mga butang nga labot niini daghan kaayo ang nahisulat diha sa tibuok Bibliya.—Gal 5:22, 23; Col 3:12-14.

Pagkatinuod. Ang pagkatinuod sa Bibliya giatake sa daghang pundok sa mga tawo, apan wala gayoy usa niini nga mga paningkamot ang nakadaot o nakapahuyang niini.

Kasaysayan sa Bibliya. Ang pagtapot niini sa kamatuoran napamatud-ang malig-on sa bisan unsang bahin nga kini mahimong sulayan. Ang kasaysayan niini maoy tukma ug kasaligan. Pananglitan, ang giingon niini bahin sa pagkapukan sa Babilonya ubos sa mga Medianhon ug mga Persianhon dili gayod malalis, (Jer 51:11, 12, 28; Dan 5:28), ni kini malalis kon unsay giingon niini bahin sa mga tawo sama sa Babilonyanhong si Nabucodonosor (Jer 27:20; Dan 1:1); sa Ehiptohanon nga si Haring Sisak (1Ha 14:25; 2Cr 12:2); sa mga Asiryanhong si Tiglat-pileser III ug Senakerib (2Ha 15:29; 16:7; 18:13); sa Romanong mga emperador nga si Agusto, Tiberio, ug Claudio (Luc 2:1; 3:1; Buh 18:2); sa mga Romano sama kang Pilato, Felix, ug Festo (Buh 4:27; 23:26; 24:27); maingon man usab kon unsay giingon niini bahin sa templo ni Artemis sa Efeso ug sa Areopago sa Atenas (Buh 19:35; 17:19-34). Kon unsay giingon sa Bibliya bahin niini o sa uban pang mga dapit, katawhan, o mga panghitabo maoy tukma labot sa kasaysayan diha sa matag detalye. Ang arkeologo nga si W. F. Albright miingon: "Naapresyar na pag-usab sa kadaghanan ang katukma, ang katibuk-an man o ang tinuod nga detalye, sa relihiyosong kasaysayan sa Israel."—Tan-awa ang ARKEOLOHIYA.

Mga rasa ug mga pinulongan. Ang giingon sa Bibliya bahin sa mga rasa ug mga pinulongan sa katawhan tinuod usab. Ang tanang mga katawhan, bisan unsa pa ang kahimtang sa kinabuhi, kultura, kolor, o pinulongan, maoy mga membro sa usa ka tawhanong banay. Ang pagkabahin sa tawhanong banay ngadto sa tulo ka dibisyon sa mga rasa nga Japetikanhon, Hamitikanhon, ug Semitikanhon, nga ang tanan naggikan kang Adan pinaagi kang Noe, dili gayod malalis. (Gen 9:18, 19; Buh 17:26) Nag-ingon si Sir Henry Rawlinson: "Bisan kon ang atong subayon mao lamang ang kinasangan sa gigikanan sa mga pinulongan, ug dili magdepende sa tanang reperensiya sa Kasulatanhong rekord, *kita modangat gihapon sa kapatagan sa Sinar, ingong ang sentro nga gikan niini ang nagkadaiyang mga pinulongan mikaylap ngadto sa lainlaing mga dapit."—The Historical Evidences of the Truth of the Scripture Records,* gisulat ni G. Rawlinson, 1862, p. 287; Gen 11:2-9.

Ang pagkapraktikal. Ang mga pagtulon-an, mga panig-ingnan, ug mga doktrina sa Bibliya maoy labing praktikal alang sa tawo sa modernong panahon. Ang matarong nga mga prinsipyo ug ang hataas nga moral nga mga sukdanan nga anaa niini nga basahon nagpalahi gayod niini ibabaw sa tanang ubang mga basahon. Dili lamang ang Bibliya nagtubag sa hinungdanong mga pangutana kondili kini nagtagana usab ug daghang praktikal nga

mga sugyot nga, kon sundon, makatabang pag-ayo sa pagpauswag sa pisikal ug mental nga panglawas sa katawhan sa yuta. Ang Bibliya naglatid ug mga prinsipyo kon unsay matarong ug daotan nga nagsilbing usa ka sukdanan sa hustong mga pagpakiglabot sa negosyo (Mat 7:12; Lev 19:35, 36; Pr 20:10; 22:22, 23), kakugi (Efe 4:28; Col 3:23; 1Te 4:11, 12; 2Te 3:10-12), kahinlo sa moral nga panggawi (Gal 5:19-23; 1Te 4:3-8; Ex 20:14-17; Lev 20:10-16), makapalig-on nga mga pagpakig-ubanay (1Co 15:33; Heb 10:24, 25; Pr 5:3-11; 13:20), maayong mga relasyon sa pamilya (Efe 5:21-33; 6:1-4; Col 3:18-21; Deu 6:4-9; Pr 13:24). Matod pa sa giingon kas-a sa bantogang edukador nga si William Lyon Phelps: "Nagtuo ako nga ang kahibalo sa Bibliya bisan walay kurso sa kolehiyo mas hinungdanon pa kay sa usa ka kurso sa kolehiyo nga walay Bibliya." (*The New Dictionary of Thoughts,* p. 46) Mahitungod sa Bibliya, si John Quincy Adams misulat: "Sa tanang basahon sa kalibotan mao kini ang makatabang pag-ayo sa paghimo sa mga tawo nga maayo, maalamon, ug malipayon."—*Letters of John Quincy Adams to His Son,* 1849, p. 9.

Tukma sa siyentipikanhong paagi. Kon bahin sa siyentipikanhong pagkatukma ang Bibliya wala magkulang. Bisan sa dihang naghubit sa pagkasunodsunod sa panghitabo sa pag-andam sa yuta aron puy-an sa tawo (Gen 1:1-31), sa dihang naghisgot sa yuta ingong lingin ug gibitay sa "wala" (Job 26:7; Isa 40:22), sa dihang nagklasipikar sa liebre ingong tigpangusap sa kinaon (Lev 11:6), o kaha sa dihang nagpahayag nga "ang kalag sa unod anaa sa dugo" (Lev 17:11-14), ang Bibliya maoy tukma sa siyentipikanhong paagi.

Mga kultura ug mga kostumbre. Kon bahin sa mga butang nga naglangkit sa mga kultura ug mga kostumbre, wala gayod makaplagi nga sayop ang Bibliya. Maylabot sa politika, ang Bibliya kanunayng naghisgot sa usa ka magmamando ginamit ang tukmang titulo nga iyang nahuptan sa panahon sa pagsulat. Pananglitan, si Herodes Antipas ug Lisanias gitawag ingong mga magmamando sa distrito (mga tetrarka), si Herodes Agripa (II) ingong hari, ug si Galio ingong prokonsul. (Luc 3:1; Buh 25:13; 18:12) Ang mga pagmartsa sa kadaogan sa nagmadaogong mga sundalo, uban sa ilang mga binihag, maoy komon sa mga panahon sa mga Romano. (2Co 2:14) Ang pagkamaabiabihon nga gipakita ngadto sa mga langyaw, ang paagi sa pagkinabuhi sa mga taga-Sidlakan, ang paagi sa pagpalit ug katigayonan, ang legal nga mga pamaagi sa paghimog mga kontrata, ug ang batasan sa pagtuli taliwala sa mga Hebreohanon ug sa ubang mga tawo gihisgotan sa Bibliya, ug sa tanan niini nga mga detalye tukma ang Bibliya.—Gen 18:1-8; 23:7-18; 17:10-14; Jer 9:25, 26.

Pagkaprangka. Ang pagkaprangka sa mga magsusulat sa Bibliya dili makita taliwala sa ubang karaang mga magsusulat. Gikan sa sinugdanan, prangkang gitala ni Moises ang iyang kaugalingong mga sala maingon man ang mga sala ug kasaypanan sa iyang katawhan, usa ka pamaagi nga gisunod sa ubang Hebreohanong mga magsusulat. (Ex 14:11, 12; 32:1-6; Num 14:1-9; 20:9-12; 27:12-14; Deu 4:21) Ang mga sala sa iladong mga tawo sama kang David ug Solomon wala ililong apan kini gitala. (2Sa 11:2-27; 1Ha 11:1-13) Gisugilon ni Jonas ang iyang kaugalingong pagkadili-masinugtanon. (Jon 1:1-3; 4:1) Ang ubang mga manalagna nagpakita usab niining samang madayganon ug prangka nga tinamdan. Ang mga magsusulat sa Kristohanon Gregong Kasulatan adunay samang panglantaw bahin sa paghatag ug matinud-anong taho ingon sa gipakita diha sa Hebreohanong Kasulatan. Gisulti ni Pablo ang iyang masalaypong paagi sa pagkinabuhi kanhi; ang wala pagpadayon ni Marcos sa misyonaryong buluhaton; ug giasoy usab ang kasaypanan ni apostol Pedro. (Buh 22:19, 20; 15:37-39; Gal 2:11-14) Ang maong prangka, walay lipodlipod nga pagtaho naghatag ug pagsalig sa gipahayag nga pagkamatinud-anon ug pagkatinuod sa Bibliya.

Integridad. Gipamatud-an sa mga kamatuoran ang integridad sa Bibliya. Ang asoy sa Bibliya bug-os nga nalangkit sa kasaysayan sa mga panahon. Kini naghatag ug madayganon, matinud-anong instruksiyon sa labing yano nga paagi. Ang lunsay nga pagkamatinuoron ug pagkamaunongon sa mga magsusulat niini, ang ilang nagdilaab nga kasibot sa kamatuoran, ug ang ilang makutihon nga paningkamot sa pagkab-ot sa mga detalye sa tukmang paagi maoy angay natong dahomon sa Pulong sa Diyos sa kamatuoran.—Ju 17:17.

Tagna. Kon adunay usa ka butang nga mismo nagpamatuod sa Bibliya ingong inspiradong Pulong ni Jehova, kini mao ang mahitungod sa tagna. Diha sa Bibliya, adunay daghang tagna nga natuman na nga taas-ug-panahon ang gilangkoban. Alang sa usa ka dili-kompletong talaan, tan-awa ang librong *"Ang Tibuok Kasulatan Dinasig sa Diyos ug Mapuslanon,"* pp. 343-346.

Pagpreserbar. Karong adlawa walay usa sa orihinal nga mga sinulat sa Balaang Kasulatan ang nahibaloan nga naglungtad. Bisan pa niana, gitino ni Jehova nga magama ang mga kopya aron ihulip sa karaan na nga orihinal nga mga sinulat. Dugang pa, sukad ug human sa pagkadestiyero didto sa Babilonya, sa paglambo sa daghang Hudiyohanong mga komunidad sa gawas sa Palestina, dihay nagkadakong panginahanglan alang sa dugang pang mga kopya sa Kasulatan. Kini nga panginahanglan natagan-an sa propesyonal nga mga magkokopya

kinsa mihimog talagsaong mga paningkamot aron matino nga tukma ang ilang sinulat-sa-kamot nga mga manuskrito. Si Esdras maoy usa sa maong tawo, "usa ka batid nga magkokopya sa balaod ni Moises, nga gihatag ni Jehova nga Diyos sa Israel." —Esd 7:6.

Sulod sa ginatos ka katuigan ang sinulat-sa-kamot nga mga kopya sa Kasulatan padayong gihimo, ug sa maong yugto ang Bibliya mibaga pinaagi sa pagdugang sa Kristohanon Gregong Kasulatan. Ang mga hubad o mga bersiyon niini nga Balaang mga Sinulat makita usab diha sa ubang mga pinulongan. Sa pagkatinuod, ang Hebreohanong Kasulatan gipasidunggan ingong ang unang iladong basahon nga gihubad ngadto sa laing pinulongan. Naglungtad karong adlawa ang linibo niini nga mga manuskrito ug mga bersiyon sa Bibliya. —Tan-awa ang MANUSKRITO SA BIBLIYA; BERSIYON.

Ang unang pinatik nga Bibliya, ang Gutenberg, naimprenta niadtong 1456. Karong adlawa ang pag-apod-apod sa Bibliya (sa katibuk-an o sa bahin) mikabat na sa kapig lima ka bilyong kopya sa kapin sa 3,000 ka pinulongan. Apan wala kini molampos nga walay dakong pagsupak gikan sa daghang pundok sa mga tawo. Sa pagkatinuod, ang Bibliya mas daghan ug mga kaaway kay sa bisan unsang ubang mga basahon; gani ang mga papa ug mga konsilyo nagdili sa pagbasa sa Bibliya ubos sa silot nga ekskomunikasyon. Linibo ka tawong mahigugmaon sa Bibliya ang nawad-an sa ilang mga kinabuhi, ug linibo ka kopya sa Bibliya ang gipangsunog. Ang usa sa mga biktima sa pagpakigbisog nga mapreserbar ang Bibliya mao ang maghuhubad nga si William Tyndale, nga kas-a mipahayag sa usa ka pagpakighisgot sa usa ka klero: "Kon tugotan ako sa Diyos nga mabuhi pa sa daghang tuig, himoon ko nga ang usa ka batang lalaki nga nagdaro mas mahibalo pa sa Kasulatan kay kanimo."—*Actes and Monuments,* ni John Foxe, London, 1563, p. 514.

Ang tanang pasidungog ug pasalamat tungod sa padayong paglungtad sa Bibliya bisan pa sa maong mapintas nga pagsupak angay lamang nga ihatag kang Jehova, ang Tigpreserbar sa iyang Pulong. Kini nga kamatuoran naghatag ug dugang kahulogan sa gikutlo ni apostol Pedro gikan sa manalagna nga si Isaias: "Ang tanang unod sama sa balili, ug ang tanang himaya niini sama sa bulak sa balili; ang balili malaya, ug ang bulak mapulak, apan ang pulong ni Jehova magpadayon hangtod sa kahangtoran." (1Pe 1:24, 25; Isa 40:6-8) Busa, kita angayng maghatag ug "pagtagad niini samag usa ka lampara nga nagadan-ag sa usa ka dapit nga mangitngit" niining ika-21 nga siglo. (2Pe 1:19; Sal 119:105) Ang tawo kansang "kalipay anaa sa balaod ni Jehova, ug sa iyang balaod siya nagabasa sa hinayng tingog sa adlaw ug gabii" ug nagatuman sa mga butang nga iyang gibasa mao ang usa nga magmalamposon ug magmalipayon. (Sal 1:1, 2; Jos 1:8) Alang kaniya ang mga balaod, pahinumdom, sugo, kasugoan, ug hudisyal nga mga hukom ni Jehova nga anaa sa Bibliya maoy "matam-is pa kay sa dugos," ug ang kaalam nga makuha gikan niini "tilinguhaon pa kay sa bulawan, oo, labi pa kay sa dinalisay nga bulawan," kay kini nagkahulogan sa iya mismong kinabuhi.—Sal 19:7-10; Pr 3:13, 16-18; tan-awa ang KANON.

BIDKAR [lagmit, Anak nga Lalaki ni Deker]. Luyoluyo nga komandante ni Jehu kinsa, "sumala sa pulong ni Jehova," nagsalibay sa lawas ni Haring Jehoram sa Israel ngadto sa yuta ni Nabot. —2Ha 9:25, 26.

BIGAON. Usa ka pampam. Ang termino sagad nagtumong sa usa ka babaye nga nakigsekso sa gawas sa bugkos sa kaminyoon, ilabina kon siya nagbatasan niini bugti sa usa ka matang sa suhol. Sa pagkamatuod, ang Gregong termino nga *por′ne* (bigaon; makihilawason; pampam) naggikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "baligya." (Pin 17:1, *ftn* sa *Rbi8*) Ang Hebreohanon nga terminong *zoh·nah′* (bigaon; pampam) naggikan sa lintunganayng berbo nga *za·nah′,* nga nagkahulogang "magpakapampam; pagpakighilawas; pagpamampam; makighilawas."—Tan-awa ang PAMPAM.

Sukad sa sinugdan, ang pagpamampam gikondenar sa Diyos. Ang hingpit nga sukdanan sa kaminyoon gipundar mismo sa Diyos didto sa Eden sa panahon sa kaminyoon ni Adan ug Eva, sa dihang Siya miingon: "Ang lalaki mobiya sa iyang amahan ug sa iyang inahan ug siya kinahanglang moipon sa iyang asawa ug sila mahimong usa ka unod." (Gen 2:24) Bisan tuod gikondenar sa Diyos ang pagpamampam, iyang gitugotan ang pagpuyopuyo ug ang poligamiya, bisan taliwala sa iyang mga alagad, hangtod sa iyang takdang panahon sa pagpundar pag-usab sa hingpit nga sukdanan sa kaminyoon pinaagi ni Jesu-Kristo. Gikutlo ni Jesus ang maong mga pulong sa iyang Amahan, ug gipasiugda ni apostol Pablo nga kini nga lagda gipatuman diha sa Kristohanong kongregasyon. Iyang gipakita nga ang Kristohanon nga molapas niini nga lagda naglanggikit sa iyang kaugalingon sa usa ka pampam ingong "usa ka lawas."—Mat 19:4-9; 1Co 6:16.

Ang panglantaw kaniadto sa pagpamampam taliwala sa mga alagad sa Diyos giilustrar sa kahimtang ni Juda nga apo-sa-tuhod ni Abraham. Samtang nagkinabuhi ingong langyaw nga pumoluyo didto sa Canaan, diin ang pagpamampam gitugotan, ang ulo sa banay nga si Juda nakigrelasyon kang Tamar (ang balo sa iyang anak nga lalaking si

Er), kinsa nagtakoban ingong usa ka pampam. Sa dihang nadiskobrehan nga nagmabdos si Tamar tungod niadto, kini mao ang gitaho kang Juda: "Si Tamar nga imong umagad nga babaye nagpakapampam, ug ania, siya usab nagmabdos tungod sa iyang pagpamampam." Dihadiha si Juda nagsugo nga sunogon si Tamar (buot ingnon, patyon una, dayon sunogon ingong dulumtanan) tungod kay siya giisip nga pangasaw-onon sa anak nga lalaki ni Juda nga si Sela. Sa dihang bug-os nga nahibaloan ni Juda ang mga kamatuoran, wala niya ipahigawas ang iyang kaugalingon gikan sa iyang nahimo uban sa gituohang pampam, apan siya miingon labot kang Tamar: "Matarong pa siya kay kanako, tungod kay wala ko siya ihatag kang Sela nga akong anak nga lalaki." Busa gipasaylo niya si Tamar sa pagbuhat sa ingon tungod sa pagpaningkamot nga makabaton ug anak gikan kang Juda human mapakyas si Juda nga iminyo si Tamar ngadto sa iyang anak nga lalaking si Sela pinaagi sa kahikayan sa kaminyoon sa bayaw nga lalaki. —Gen 38:6-26.

Ang pagpamampam gikondenar sa Balaod sa Diyos ngadto sa Israel, bisan tuod naglungtad ang mga pampam nianang yutaa. (Pr 7) Ang Balaod hugot nga nagdili sa pagpamampam sa usa ka Israelinhong babaye. (Lev 19:29; 21:9) Si bisan kinsang Israelinhong babaye nga nakighilawas ug sa ulahi nagminyo ubos sa binakak nga pangangkon nga siya usa ka ulay pagabatoon hangtod nga mamatay. (Deu 22:20, 21) Ang bayad nga nakuha ingong suhol sa usa ka pampam maoy dulumtanang butang ug dili dalawaton ingong amot sa sangtuwaryo ni Jehova. Kini kasukwahi sa paganong mga buhat diin ang mga pampam sa templo sagad maoy usa ka tinubdan sa kita.—Deu 23:18.

Si Rahab, nga usa ka pampam sa paganong siyudad sa Jerico, nagpasundayag ug matarong nga kasingkasing ngadto kang Jehova ug milihok aron tabangan ang Israelinhong mga espiya nga gipadala ni Josue. Tungod sa iyang pagtuo, ug sa mga buhat nga kaharmonya niini, naluwas ang iyang kinabuhi. Sa ulahi siya nakabaton ug dungganong kaminyoon uban kang Salmon sa tribo ni Juda ug nahimong katigulangang babaye ni Jesu-Kristo. —Jos kap 2; 6:22-25; Mat 1:1, 5; San 2:25.

Sa dihang si Jesu-Kristo dinhi sa yuta, kusganon niyang gisaway ang dili-matinuohon nga pangulong mga saserdote ug ang impluwensiyadong mga ansiyano, nga nagpahayag nga ang mga maniningil ug buhis ug ang mga pampam magauna sa pagsulod sa Gingharian sa Diyos kay kanila. (Mat 21:23, 31, 32) Kining tinamay nga mga tawo adunay matarong nga kasingkasing nga nakadawat ug kapasayloan pinaagi sa pagtuo kang Kristo. Bisan pa niana, sila kinahanglang maghinlo una gikan sa ilang pagpamampam, kay kadtong magpadayon sa pagbatasan sa maong imoralidad dili makapanunod sa Gingharian.—Gal 5:19-21; Efe 5:5.

Mahulagwayong Paggamit. Ang terminong "bigaon" o "pampam" gigamit usab nga mahulagwayon sa pagtumong sa usa ka nangangkon nga magsisimba ni Jehova, o sa usa ka organisasyon o sa usa ka nasod nga nangangkon nga nagsimba kaniya apan sa pagkatinuod nagmahal ug nagsimba sa laing mga diyos. Ang Jerusalem nahimong usa ka "pampam" niini nga diwa. Sa pagkamatuod, siya nagpasulabi pa tungod kay iyang gibuhat kon unsay dili normal alang sa mga pampam, nga mao, inay nga modawat ug suhol, iyang gisuholan ang paganong mga nasod aron mamampam kaniya. —Eze 16:33, 34; tan-awa ang Eze 23, diin ang Samaria (naghawas sa Israel) ug Jerusalem (Juda) gipakasama sa mga pampam.

Sa simbolikong paagi gihulagway diha sa Pinadayag ang usa ka bigaon nga nagsakay sa usa ka sanag-pulang bulok nga mapintas nga mananap ug adunay usa ka ngalan diha sa iyang agtang nga "Dakong Babilonya, ang inahan sa mga bigaon ug sa dulumtanang mga butang sa yuta." Uban kaniya "nakighilawas ang mga hari sa yuta."—Pin 17:1-5; tan-awa ang DAKONG BABILONYA; PAKIGHILAWAS.

BIGOTE. Tan-awa ang BUNGOT.

BIGTA. Usa sa pito ka opisyal sa palasyo nga gisugo ni Haring Ahasuero sa pagdala sa iyang rayna nga si Vasti sa iyang atubangan.—Est 1:10, 11; tan-awa ang OPISYAL SA PALASYO.

BIGTAN, BIGTANA. Usa sa duha ka magbalantay-sa-ganghaan sa palasyo sa Persia nga nakigkunsabo batok sa kinabuhi ni Haring Ahasuero. Nahibaloan ni Mardokeo ang laraw, gibutyag kini ni Rayna Ester ngadto sa hari, gibitay si Bigtan, ug ang panghitabo girekord diha sa harianong tipiganan sa mga dokumento.—Est 2:21-23; 6:2.

BIGVAI.

1. Katigulangan sa mga 2,000 ka "mga anak ni Bigvai" nga namalik sa Jerusalem kauban ni Zorobabel niadtong 537 W.K.P. (Esd 2:1, 2, 14; Neh 7:19) Sa ulahi, niadtong 468 W.K.P., daghan pa sa iyang mga kaliwat ang mipanaw kauban ni Esdras. —Esd 8:1, 14.

2. Usa ka tawo nga prominenteng gitala lakip niadtong namalik sa Jerusalem kauban ni Zorobabel gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya.—Esd 2:1, 2; Neh 7:7.

3. Usa ka tawo nga nagbaton niining ngalana, o usa ka hawas sa pundok sa banay nga gihisgotan sa Num. 1, kinsa nagpamatuod sa "kasaligang kontrata" ni Nehemias.—Neh 9:38; 10:1, 16.

BIKA. Usa ka tipak o buak nga piraso sa kulon; usa ka tipak sa gamit nga kulonon. Ang Hebreohanong pulong nga *che'res,* bisan usahay gigamit alang sa usa ka dili-buak nga sudlanan nga kulonon o tibod nga kulonon (Num 5:17; Jer 19:1), lagmit maoy kaamgid sa Arabikong pulong nga nagkahulogang "pagkagis" o "pagkiskis" ug busa mahimong magtumong sa usa ka butang nga gaspangon, sama sa usa ka bika. Sa dihang gihampak ni Satanas si Job pinaagi sa "grabeng mga hubag" gikan sa iyang alimpulo ngadto sa lapalapa sa iyang tiil, si Job "mikuha ug usa ka bika nga iyang ikakagis sa iyang kaugalingon." (Job 2:7, 8) Ug mahitungod sa Leviatan kini ang giingon: "Ingon sa talinis nga mga bika ang iyang ilalom nga mga bahin."—Job 41:1, 30.

Ang Gregong pulong nga *o'stra·kon* (nga makita sa Job 2:8 diha sa *LXX*) gigamit sa mga Grego alang sa mga bika nga diha niana ilang gitala ang mga botos.

Arkeolohikanhong mga Kaplag. Ang mga bika, o mga tipaktipak sa kulon, mao ang kinadaghanan nga nakaplagan sa mga arkeologo sa panahon sa mga pagpangubkob sa karaang mga dapit. Sa nangagi, ang usa ka tipak sa kulon mahimong gamiton sa pagkahig sa mga abo o ingong kabo. (Isa 30:14) Apan ilabinang gigamit ang mga bika ingong mga sulatanan nga baratohon didto sa Ehipto, Mesopotamia, ug sa ubang mga dapit sa karaang Tungang Sidlakan. Pananglitan, ang mga tipak sa mga gamit nga kulonon gigamit alang sa nabantog nga Mga Sulat sa Lakis, nga niini makita sa daghang higayon ang ngalan sa Diyos nga Jehova diha sa pormang Tetragrammaton (YHWH). Sa Ehipto, ang mga arkeologo nakakaplag ug daghang piraso sa anapog ug sa mga tipak sa mga gamit nga kulonon nga diha niana makita ang mga drowing ug mga inskripsiyon nga gisulat pinaagig tinta (nga ang kadaghanan maoy diha sa pinakatay nga sinulat nga *hieroglyphic*), diin daghan niini ang giingon nga sukad pa sa mga ika-16 hangtod sa ika-11 nga siglo W.K.P. ug busa ang pipila lagmit sukad pa sa mga adlaw ni Moises ug sa pagkaulipon sa Israel didto sa Ehipto. Ang pipila niining mga tipak nga may mga sulat naundan sa mga sugilanon, balak, himno, ug sa susama, nga ang pipila lagmit gisulat ingong mga leksiyon sa tunghaan. Ang mga tipak sa mga gamit nga kulonon mopatim-aw nga kasagarang gigamit ingong sulatanan sa mga tawo, sama nga ang gagmayng papel ug ubang mga piraso sa papel gigamit usab karong adlawa aron sa pagrekord sa mga kuwentada, mga halin, mga kontrata sa kaminyoon, mga asunto, ug daghan pang ubang mga butang.

Kapin sa 60 ka bika nga gisulatan pinaagig tinta ginamit ang mga letrang Paleo-Hebreohanon ang nadiskobrehan sa mga kagun-oban sa palasyo sa hari didto sa Samaria. Mopatim-aw nga kini maoy mga rekord sa mga abot sa parasan, nga ang kadaghanan maoy sukad pa sa panahon ni Jeroboam II. Kini adunay mga ngalan sa mga dapit ug mga tawo, diin ang ubang ngalan sa mga tawo gikombinar uban sa mga ngalang Baal, El, ug Jehova.

Ang Gregong mga bika nga nakaplagan sa Ehipto naglakip sa nagkalainlaing matang sa mga dokumento apan ang kadaghanan maoy mga resibo sa buhis. Kini naghatag ug tin-awng pagsabot bahin sa Gregong pinulongan nga gigamit sa komong katawhan nianang yutaa sulod sa Ptolemaiko, Romanhon, ug Byzantinong kapanahonan, ug busa kini mapuslanon sa mga pagtuon sa Koine nga gigamit sa mga magsusulat sa Kristohanon Gregong Kasulatan. Ang kawhaan ka Gregong mga bika nga nakaplagan sa Ibabawng Ehipto adunay sinulat nga mga bahin nga naggikan sa upat ka Ebanghelyo, ug kini lagmit maoy sukad pa sa ikapitong siglo K.P.

Gigamit Diha sa mga Sambingay. Ang mga bika gigamit usab nga mahulagwayon diha sa Kasulatan. Si David, nga naguol ug gilibotan sa mga kaaway, miingon diha sa usa ka salmo nga nagtagna bahin sa mga pag-antos sa Mesiyas: "Ang akong kusog nauga sama sa bika." (Sal 22:11-15) Samtang ang mga gamit nga gama sa kulonon pagbahon, kini mahimong uga kaayo, ug tungod niini kini daling mabuak.

Ang mga paagi sa pagpasinaw dayag nga komon sa adlaw ni Haring Solomon, kay ang Proverbio 26:23 nag-ingon: "Ingon sa pasinawng plata nga gihaklap sa bika mao ang mainitong mga ngabil uban sa daotang kasingkasing." Sama sa "pasinawng plata" nga magatago sa gamit nga kulonon nga gihaklapan niini, ang "mainitong mga ngabil" makatago sa "daotang kasingkasing" kon ang panaghigalaay maoy pagpakaaron-ingnon lamang.

Si Oholiba (Jerusalem) gipasidan-an ni Jehova nga siya mapuno sa kahubog ug kagul-anan, nga magainom sa kopa nga giimnan sa iyang igsoong babaye nga si Ohola (Samaria). Ang Juda motiti niining mahulagwayon nga kopa, kay ang paghukom sa Diyos bug-os nga ipahamtang diha kaniya. Busa, pinaagi kang Ezequiel, ang Diyos miingon: "Ikaw magainom niini ug magatiti niini, ug ang mga bika niini imong kitkiton."—Eze 23:4, 32-34.

Ang bug-os nga kabuangan sa tawo sa pagbagulbol batok sa Diyos ug sa pagpangitag sayop sa Diyos tungod sa iyang paagi sa pagbuhat sa mga butang gipakita pinaagi sa mga pulong: "Alaot ang usa nga nakiglalis sa iyang Mag-uumol, ingon sa usa ka bika batok sa ubang bika sa yuta! Moingon ba ang yutang-kulonon sa iyang mag-uumol: 'Unsay imong ginahimo?' Ug ang imong hinimo moingon: 'Siya walay mga kamot'?"—Isa 45:9, 13.

BIKAT-AVEN [Patag sa Walog sa Pagkamadaoton (Makadaot)]. Usa ka dapit o patag sa walog nga kauban sa Damasco ug Bet-eden diha sa tagna ni Jehova pinaagi kang Amos nga nagtagna sa pagkadestiyero sa katawhan sa Sirya. (Am 1:5) Tungod kay walay bisan unsang rekord sa usa ka siyudad o lungsod sa Sirya nga ginganlan nianang ngalana, gihunahuna sa pipila ka eskolar nga ang Bikat-aven mao ang Walog sa Beqaʽ tali sa kabukiran sa Lebanon ug sa Anti-Lebanon. Ang gitagnang pagpuo sa mga molupyo sa Bikat-aven dayag nga nahitabo tungod kay gisakop sa Asiryanhon nga si Haring Tiglat-pileser III ang Sirya.—2Ha 16:9, 10.

BIKRI. Ang Benjaminhong amahan o katigulangan sa usa ka tawong walay pulos nga ginganlan ug Sheba nga mirebelde kang David. Niini nga buhat ang mga Bikrihanon (mga Beritanhon, *KJ*) misuportar kang Sheba.—2Sa 20:1-22.

BIKRIHANON. Dayag nga mga kaliwat ni Bikri nga Benjaminhon o mga membro sa iyang banay. Ilang gisuportahan ang mag-aalsa nga si "Sheba nga anak nga lalaki ni Bikri" sa iyang pagrebelde batok kang Haring David.—2Sa 20:1, 2, 14, 15.

BILANGGOAN. Usa ka prisohan alang sa usa nga gitener aron husayon o alang sa usa nga nakaplagang sad-an tungod sa paglapas sa balaod. Ang lainlaing orihinal nga mga pulong nga nagtumong sa usa ka bilanggoan, o prisohan, adunay ingon niini nga mga kahulogan: "balay nga lingin" (Gen 39:20; itandi ang *ftn* sa *Rbi8*), "balay sa atabay" (Ex 12:29, *ftn* sa *Rbi8*), "bilanggoan" (Gen 42:19; 1Ha 22:27; Jer 52:11), "balay sa mga binilanggo o niadtong mga ginapos" (Huk 16:21; Ecc 4:14), "balay sa sepohan" (2Cr 16:10), "dapit nga gaposanan" (Mat 11:2), "dapit nga bantayanan" (Mat 14:10), ug "dapit sa pagtener o pagpaniid" (Buh 5:18).

Taliwala sa lainlaing mga katawhan sa kakaraanan, lakip ang mga Ehiptohanon, Filistehanon, Asiryanhon, Babilonyanhon, ug mga Persianhon, ang pagbilanggo maoy usa ka matang sa legal nga silot. (Gen 39:20; Huk 16:25; 2Ha 17:4; Esd 7:26; Jer 52:31-33) Ang mga binilanggo lagmit butangan ug talikala sa mga tiil ug pugson sa pagpatrabaho sa mabug-at nga mga trabaho, sama sa paggaling. (Huk 16:21; 2Ha 17:4; Sal 105:17, 18; Jer 52:11) Sa Ehipto, ang usa ka piniyalan nga binilanggo (sama kang Jose) mahimong tugyanan sa pagbantay sa ubang mga binilanggo ug itudlo sa pag-alagad niadtong naghupot kanhi ug dungganong mga posisyon sa wala pa sila mabilanggo.—Gen 39:21–40:4.

Ang mga bilanggoan lagmit naglungtad na sukad pa sa ika-18 nga siglo W.K.P., kay mao kadtong panahona nga si Jose sa dili-makataronganong paagi gibalhog sa bilanggoan nga sumpay sa "balay sa pangulo sa mga bantay." (Gen 39:20; 40:3; 41:10) Kini nga bilanggoan sa Ehipto dayag nga adunay atob, o lungag nga pormag atabay, diin didto ibalhog ang mga binilanggo.—Gen 40:15; 41:14; itandi ang Isa 24:22.

Wala ilatid sa Moisesnong Balaod ang probisyon sa pagbilanggo ingong usa ka matang sa silot. Sanglit ang hustisya ipatuman sa madali (Jos 7:20, 22-25), mabasa nato diha sa Pentateuko nga gitener ang mga tawo sa mga kaso lamang nga nagkinahanglan pag katin-awan gikan sa Diyos. (Lev 24:12; Num 15:34) Apan, sa ngadtongadto, ang mga bilanggoan gigamit ra sa mga Israelinhon. Pananglitan, ang manalagna nga si Jeremias gitener "sa talikalaanan, didto sa balay ni Jehonatan." Kini nga bilanggoan adunay "inarkong mga lawak," tingali mga selda sa atob. Pait kaayo ang kahimtang didto nga tungod niana si Jeremias nahadlok nga siya mamatay. (Jer 37:15-20) Human niadto, siya gibalhin ngadto sa "Sawang sa Guwardiya," diin siya nakabaton ug inadlawng rasyon sa tinapay, mahimong makadawat ug mga bisita, ug makahimog mga transaksiyon sa negosyo.—Jer 32:2, 8, 12; 37:21; tan-awa ang 1Ha 22:27; 2Cr 16:10; Heb 11:36.

Sa unang siglo K.P., sumala sa Romanhong kostumbre, ang mga magbalantay sa bilanggoan o mga guwardiya mao ang mismong manubag maylabot sa mga binilanggo. (Buh 12:19) Busa, ang magbalantay sa bilanggoan didto sa Filipos, kay naghunahuna nga ang iyang mga binilanggo nakapuga, magpakamatay na unta. (Buh 16:27) Alang sa seguridad, ang mga guwardiya sagad ipuwesto diha sa mga pultahan sa bilanggoan, ug ang mga tiil sa mga binilanggo lagmit ipahuot diha sa sepohan o ikadena ang ilang mga kamot ngadto sa nagbantay kanila. (Buh 5:23; 12:6-10; 16:22-24) Ang pipila ka binilanggo gitugotan nga makadawat ug mga bisita.—Mat 25:36; Buh 23:35; 24:23, 27; 28:16-31; tan-awa ang GAPOS; MAGBALANTAY SA BILANGGOAN.

Ingon sa gitagna ni Kristo Jesus, daghan sa iyang mga sumusunod ang makasinatig pagkabilanggo. (Luc 21:12; Buh 26:10; Rom 16:7; Col 4:10; Heb 10:34; 13:3) Si apostol Juan, sa dihang nadestiyero didto sa pulo sa Patmos, misulat nga ang pagkabilanggo magpadayon ingong usa ka matang sa paglutos sa mga Kristohanon.—Pin 2:10.

Mahulagwayong Paggamit. Sa mahulagwayong diwa, ang "bilanggoan" mahimong magtumong sa usa ka yuta sa pagkadestiyero (sama kanhi sa Babilonya) o sa usa ka kahimtang sa

espirituwal nga pagkabilanggo. (Isa 42:6, 7; 48:20; 49:5, 8, 9; 61:1; Mat 12:15-21; Luc 4:17-21; 2Co 6: 1, 2) Bisan tuod nga ang masinupakong espiritung mga linalang sa adlaw ni Noe walay pisikal nga mga lawas nga mahimong gaposon sa literal nga mga gapos, sila gikutohan na sa ilang mga kalihokan ug anaa sa kahimtang sa naglugitom nga kangitngitan sa panan-aw ni Jehova nga Diyos, nga daw sila anaa sa bilanggoan. (1Pe 3:19; Jud 6; tanawa ang TARTARO.) Dugang pa, ang kahiladman diin didto itanggong si Satanas sulod sa usa ka libo ka tuig maoy usa ka "bilanggoan," usa ka dapit sa samag-kamatayon nga pagkabilanggo.—Pin 20:1-3, 7.

BILDAD. Usa sa tulo ka higala ni Job, gitawag nga Shuhanon; kaliwat ni Shuah, ang anak nga lalaki ni Abraham pinaagi kang Ketura. (Job 2:11; Gen 25:2; 1Cr 1:32) Ikaduha nga misulti diha sa tulo ka hugnang debate, sagad gisunod lang ni Bildad ang katibuk-ang tema nga gipasiugda ni Elipaz; ang iyang mga pakigpulong mas mubo ug mas makapasakit, bisag kini dili sama nianang kang Zopar. Si Bildad ang unang miakusar nga ang mga anak ni Job nakabuhat ug daotan ug busa takos sa kadaot nga midangat kanila. Pinaagi sa sayop nga pangatarongan gigamit niya kining ilustrasyona: Sama sa papiro ug mga tangbo nga malaya ug mamatay kon walay tubig, mao man usab ang "tanan nga makalimot sa Diyos"—tinuod gayod kining mga pulonga, apan sayop kaayong ipasumbingay nga kini ipadapat sa mahinadlokon-sa-Diyos nga si Job. (Job 8) Sama kang Elipaz, sayop nga nagtuo si Bildad nga ang kasakitan ni Job maoy ingon sa kasakitan nga modangat sa mga daotan: 'walay mga kaliwat ug mga anak' alang sa alaot nga Job, gipasabot ni Bildad. (Job 18) Sa iyang ikatulong pakigpulong, usa ka mubo nga pakigpulong nga niana nangatarongan si Bildad nga ang tawo maoy "usa ka ulod" ug busa mahugaw atubangan sa Diyos, natapos ang mga pulong sa "paghupay" gikan sa tulo ka higala ni Job. (Job 25) Sa kataposan, si Bildad, kauban sa duha pa, gisugo sa Diyos nga maghalad ug halad-ngasinunog ug hangyoon si Job nga mag-ampo alang kanila.—Job 42:7-9.

BILDO. Usa ka kombinasyon sa linaing matang sa balas (*silica*) nga may diyutayng sagol sa ubang mga elemento sama sa *boron, phosphorus,* ug tingga. Kini nga mga sangkap tingob nga tunawon sa temperatura nga mga 1650°C. (3000°F.). Sa dihang mobugnaw na, ang bag-ong naporma nga bildo dili-sihag, hamis, gahi kaayo, ug medyo daling mabuak. Ang kainit sa bolkan makapatungha ug usa ka dagtomon nga matang sa bildo nga gitawag ug *obsidian,* ug sa dihang ang balas maigo sa kilat, ang balas usahay matunaw ug mahimong taas, yagpis nga mga tubo sa bildo nga nailhang mga *fulgurite.*

Sa Ehipto adunay nakaplagang mga lobitos nga bildo nga gituohan sa mga arkeologo nga gigama mga 4,000 ka tuig na ang milabay, sa mga panahon sa pagkatawo ni Abraham. Si Job, nga nabuhi niadtong ika-17 nga siglo sa wala pa ang Komong Panahon, naghisgot sa pagkabililhon sa bildo kauban sa bulawan sa dihang siya miingon: "Ang bulawan ug bildo dili ikatandi [sa kaalam]."—Job 28:17.

Si apostol Juan, sa dihang naghubit sa iyang mga panan-awon, naghisgot sa "tin-aw nga bildo" (Pin 21:18, 21); ug usab sa "usa ka dagat nga bildo nga sama ug kristal."—Pin 4:6.

BILEAM [lagmit, Usa nga Nagalamoy]. Usa ka lungsod nga gihatag ngadto sa mga Levihanon sa banay ni Kohat, nga gihatag kanila gikan sa teritoryo sa katunga sa tribo ni Manases nga nahimutang sa K sa Suba sa Jordan. (1Cr 6:70; *LXX,* "Ieblaam") Ang talaan sa Levihanong mga siyudad sa Josue 21:11-39 wala maglakip sa Bileam, apan daghang eskolar ang nagtuo nga tungod kay nasayop ang magkokopya nasubli ang Gat-rimon diha sa bersikulo 25 imbes nga Bileam. Mopatim-aw nga ang Bileam maoy laing espeling sa Ibleam, ug kining Ibleam mao ang mas kanunayng gigamit.

BILGA [Nagdan-ag].

1. Ang pangulo sa ika-15 sa 24 ka dibisyon sa saserdotehanong pag-alagad sa dihang giorganisar pag-usab ni David ang pag-alagad sa sangtuwaryo. —1Cr 24:1, 3, 14.

2. Usa ka saserdote nga mibalik sa Jerusalem kauban ni Zorobabel niadtong 537 W.K.P. (Neh 12: 1, 5, 7) Sa misunod nga kaliwatan ang pangulo sa balay o banay sa iyang amahan mao si Samua. —Neh 12:12, 18, 26.

BILGAI [Nagdan-ag]. Usa ka saserdote, o katigulangan sa usa ka saserdote, kinsa miuyon sa pakigsaad nga gihikay ni Nehemias.—Neh 10:1, 8.

BILHA.

1. Usa sa mga sulugoong babaye sa panimalay ni Laban nga iyang gihatag sa iyang anak nga babayeng si Raquel ingong iyang sulugoon sa dihang siya naminyo kang Jacob. (Gen 29:29) Nahitabo kadto sa Padan-aram, nga nahimutang sa patag sa ibabaw sa bukid sa amihanang rehiyon sa Mesopotamia. Sa paglabay sa panahon, sa dihang si Raquel apuli pa gihapon, iyang gihatag si Bilha kang Jacob ingong segundaryong asawa, aron nga pinaagi sa iyang sulugoong babaye si Raquel makabatog mga anak, sama sa gihimo ni Sara. (Gen 16:2) Niining paagiha si Bilha nakabaton sa pribilehiyo nga ma-

himong inahan sa duha ka anak nga lalaki, si Dan ug Neptali, kansang mga kaliwat naglangkob ug 2 sa 12 ka tribo sa Israel. (Gen 30:3-8; 35:25; 1Cr 7:13) Sa dihang mipauli si Jacob sa yuta sa Canaan, si Bilha, kauban sa iyang mga anak, personal nga gipailaila kang Esau nga kaluhang igsoon ni Jacob. Human mamatay si Raquel, ang kamagulangang anak nga lalaki ni Jacob, si Ruben, nakighilawas kang Bilha.—Gen 35:22; 49:3, 4.

2. Usa ka lungsod nga sakop sa tribo ni Simeon nga nahimutang sa rehiyon sa Negeb sa Juda (1Cr 4:29), dayag nga mao ra ang Baala sa Josue 15:29.

BILHAN.

1. Unang gitala nga anak nga lalaki ni Sultan Ezer, usa ka Horihanon.—Gen 36:20, 21, 27; 1Cr 1:42.

2. Anak nga lalaki ni Jediael, usa ka Benjaminhon. Ang pito ka anak nga lalaki ni Bilhan maoy mga pangulo sa banay kansang mga kaliwat sa usa ka higayon mikabat sa gidaghanong 17,200 ka "maisog, gamhanang mga tawo."—1Cr 7:6, 10, 11.

BILIKAN. Usa ka gamayng pudlos nga gikan niana birahon ug itaod sa kalinyasan ang nahinloan, luag nga pagkabubod nga mga lanot sa lino, balhibo sa karnero, o ubang materyales aron himoong hilo.—Pr 31:19; tan-awa ang PAGKALINYAS.

BILSAN. Usa sa mga tawong prominente nga mibalik sa Jerusalem kauban ni Zorobabel niadtong 537 W.K.P.—Esd 2:2; Neh 7:7.

BIMHAL. Usa ka pangulo sa mga hepe sa tribo ni Aser.—1Cr 7:30, 33, 40.

BINEA. Usa ka kaliwat ni Jonatan nga anak nga lalaki ni Saul; sa tribo ni Benjamin.—1Cr 8:33-37, 40; 9:39-43.

BINHI. Ang Hebreohanong pulong nga *ze′raʽ* ug ang Gregong pulong nga *sper′ma,* nga parehong gihubad nga "binhi," makaplagan sa daghang higayon diha sa Kasulatan, nga gigamit o gipadapat sa mosunod: (a) sa panguma ug sa pananom, (b) sa binhi sa tawo, ug (c) sa mahulagwayong paagi alang sa "kaliwat."

Panguma ug Pananom. Ang ekonomiya sa Israel sa panguna nagdepende sa panguma, mao nga daghan ang gihisgotan bahin sa pagpugas, pagtanom, ug sa pag-ani, ug ang "binhi" kanunayng gihisgotan, nga ang una niini maoy diha sa rekord sa ikatulong adlaw sa paglalang sa yuta. Si Jehova nagsugo: "Magpaturok ang yuta ug balili, mga tanom nga magpatunghag binhi, mga bungahoy nga magapamunga sumala sa ilang mga matang, nga ang binhi anaa niana, ibabaw sa yuta." (Gen 1:11, 12, 29) Dinhi ang Maglalalang nagbutyag sa iyang katuyoan sa paglukop sa yuta ug mga pananom pinaagi sa pagpadaghan niini pinaagig binhi, nga naglain sa matag matang nga gilalang, aron ang matag usa mamunga 'sumala sa matang niini' pinaagi sa kaugalingong lahi nga binhi niini.

Binhi sa Tawo. Ang Hebreohanong termino nga *ze′raʽ* gigamit diha sa Levitico 15:16-18; 18:20 maylabot sa paggawas sa binhi sa lalaki. Diha sa Levitico 12:2 ang *causative form* sa berbong *za·raʽ′* (pugas) gihubad diha sa daghang mga hubad pinaagi sa ekspresyon nga "manamkon." Sa Numeros 5:28 ang *passive form* sa *za·raʽ′* makaplagan uban sa *ze′raʽ* ug gihubad nga 'namabdos pinaagi sa binhi' (*NW*), "gipugsan ug binhi" (*Yg*), "nanamkon" (*KJ*).

Mahulagwayong Paggamit. Sa kadaghanang kahimtang nga ang pulong nga *ze′raʽ* makita sa Bibliya, kini gigamit maylabot sa kaliwat. Sa Genesis 7:3 ang mga liwat sa mga hayop gitawag niini nga termino. Sa Genesis 9:9 gihisgotan ang tawhanong kaliwat ni Noe; sa Genesis 16:10 gihisgotan ang kaliwat sa babaye nga si Agar. Gisugo sa Diyos si Abram ug ang iyang kinaiyanhong "binhi" nga magpatuli ingong ilhanan sa pakigsaad nga gihimo sa Diyos uban kanila.—Gen 17:7-11.

Pareho ang mga kapadapatan sa Gregong pulong nga *sper′ma* ug sa Hebreohanong pulong nga *ze′raʽ.* (Itandi ang Mat 13:24; 1Co 15:38; Heb 11:11; Ju 7:42.) Gigamit ni Jesu-Kristo ang susamang pulong nga *spo′ros* (butang nga gipugas) ingong simbolo sa pulong sa Diyos.—Luc 8:11.

Usa ka Sagradong Tinago. Sa panahon nga gihukman sa Diyos si Adan ug Eva, siya mipahayag ug usa ka tagna nga nakahatag ug paglaom sa ilang mga kaliwat, nga nag-ingon ngadto sa halas: "Ibutang ko ang panag-away tali kanimo ug sa babaye ug tali sa imong binhi ug sa iyang binhi. Siya magsamad kanimo sa ulo ug ikaw magsamad kaniya sa tikod." (Gen 3:15) Sukad sa sinugdan, kon kinsa kining sinaad nga "binhi" maoy usa ka sagradong tinago sa Diyos.

Kining matagnaong pahayag nagbutyag nga adunay usa ka manluluwas nga maglaglag sa usa nga gihawasan gayod sa halas, nga mao, ang dakong halas ug kaaway sa Diyos, si Satanas nga Yawa. (Pin 12:9) Kini nagpakita usab nga ang Yawa makabaton ug "binhi." Nanginahanglan ug panahon aron mapatungha kining duha ka binhi ug aron maugmad ang panag-away tali kanila.

Ang binhi sa Halas. Atong mamatikdan nga sa dihang ang Bibliya maghisgot ug "binhi" diha sa simbolikong diwa, wala kini magtumong sa literal nga mga anak, o kaliwat, apan nagtumong niadtong mosunod sa panig-ingnan sa ilang simbolikong "amahan," niadtong magbaton sa iyang espiritu o disposisyon. Ang unang anak ni Adan ug

Eva nga si Cain maoy pananglitan sa usa sa mga kaliwat sa Halas. Si apostol Juan nagpatin-aw niini nga punto: "Ang mga anak sa Diyos ug ang mga anak sa Yawa dayag niining butanga: Ang matag usa nga wala magpadayon sa pagbuhat ug pagkamatarong wala magagikan sa Diyos, ni siya nga wala mahigugma sa iyang igsoon. Kay kini mao ang mensahe nga inyong nadungog sukad pa sa sinugdan, nga kita kinahanglang magbaton ug gugma alang sa usag usa; dili sama kang Cain, nga *naggikan sa usa nga daotan* ug nagpatay sa iyang igsoon. Ug nganong iyang gipatay siya? Tungod kay daotan ang iyang mga buhat, apan kadtong sa iyang igsoon maoy matarong."—1Ju 3:10-12; itandi ang Ju 8:44.

Busa ang binhi sa Halas latas sa kasiglohan naglangkob niadtong nagbaton sa espiritu sa Yawa, nga nagdumot sa Diyos ug nakig-away sa katawhan sa Diyos, ug kini naglakip ilabina sa relihiyosong mga tawo nga nangangkong nag-alagad sa Diyos apan sa pagkatinuod mga mini ug mga salingkapaw. Gipaila ni Jesus ang Hudiyong relihiyosong mga pangulo sa iyang adlaw ingong bahin sa binhi sa Halas, nga nag-ingon kanila: "Mga halas, kaliwat [Gr., *gen·ne′ma·ta,* "mga anak"] sa mga bitin, unsaon ninyo pagkalagiw gikan sa paghukom sa Gehenna?"—Mat 23:33, *Int.*

Anam-anam nga gipadayag ang mga bahin sa tinago sa Diyos labot sa sinaad nga "binhi" sa babaye. Ang mga pangutana nga pagatubagon mao: Ang binhi ba langitnon o yutan-on? Kon kini espirituhanon o langitnon, kini ba magkinabuhi nga yutan-on? Ang binhi ba *usa ra* o *daghan?* Unsaon niini sa paglaglag sa Halas ug sa pagluwas sa katawhan?

Ingon sa gipakita na, ang halas nga gitumong ni Jehova sa iyang mga pulong nga gitala sa Genesis 3:15 dili mao ang hayop diha sa yuta. Dayag nga kini dili makasabot sa isyu nga sama sa nalangkit dinhi, ang paghagit sa pagkasoberano ni Jehova. Busa, ingon sa gipadayag sa ulahing mga kalamboan, ang Diyos namulong ngadto sa usa ka intelihenteng indibiduwal, ang iyang pangunang kaaway nga si Satanas nga Yawa. Kining butanga gipatin-aw kanato sa basahon ni Job, sanglit diha niana atong makita nga si Satanas nagpahayag sa iyang akusasyon batok sa integridad ni Job ngadto kang Jehova aron paluyohan ang iyang hagit batok sa pagkasoberano sa Diyos. (Job 1:6-12; 2:1-5) Busa, ang "amahan" sa binhi sa halas dili usa ka literal nga hayop nga halas, kondili usa ka manulonda, espirituhanon nga "amahan," si Satanas nga Yawa.

Ang 'binhi sa babaye' maoy espirituhanon. Busa, bisan unsa pay panglantaw sa matinumanong mga tawo sa kakaraanan labot niining butanga, tataw nga, pinasukad sa kahayag sa Kristohanong Kasulatan, ang sinaad nga 'binhi sa babaye' kinahanglang labaw pa gayod kay sa tawo aron 'makasamad sa ulo' niining espirituhanong kaaway, niining personang manulonda, ang Yawa. Ang "binhi" kinahanglan gayod nga usa ka gamhanang espirituhanong persona. Sa unsang paagi siya ipatungha, ug kinsa ang iyang 'inahan,' ang "babaye"?

Ang sunod nga natalang paghisgot sa sinaad nga "binhi" gipahayag kapin sa 2,000 ka tuig sa ulahi, ngadto sa matinumanong si Abraham. Si Abraham maoy gikan sa linya ni Sem, ug diha sa mas una pa nga tagna gihisgotan ni Noe si Jehova ingong "Diyos ni Sem." (Gen 9:26) Kini nagpaila sa pag-uyon sa Diyos kang Sem. Sa panahon ni Abraham ang "binhi" nga gisaad gitagna nga moabot pinaagi kang Abraham. (Gen 15:5; 22:15-18) Ang pagpanalangin kang Abraham sa saserdoteng si Melquisedek naghatag ug dugang pamatuod niini. (Gen 14:18-20) Samtang ang pahayag sa Diyos ngadto kang Abraham nagpadayag nga si Abraham makabaton ug kaliwat, kini nagbutyag usab nga ang linya sa katigulangan sa matagnaong sinaad nga "binhi" sa kaluwasan magkinabuhi gayod nga yutan-on.

Usa ka tawo gitagna. Sa paghisgot bahin sa kaliwat ni Abraham ug sa uban pa, ang Hebreohanon ug Gregong mga termino nga gigamit maoy singular, nga sagad nagtumong niini nga kaliwat diha sa linangkob nga diwa. Mopatim-aw nga aduna gayoy usa ka lig-ong katarongan kon nganong ang linangkob nga termino nga *ze′ra‛,* "binhi," imbes ang plural nga pulong nga *ba·nim′,* "mga anak" (*ben* sa singular), ang sagad nga gigamit maylabot sa kaliwat ni Abraham. Gipunting ni apostol Pablo kini nga kamatuoran sa pagpatin-aw nga sa dihang ang Diyos naghisgot bahin sa mga panalangin nga moabot pinaagi sa binhi ni Abraham, siya pangunang nagtumong sa *usa* ka tawo, nga mao, si Kristo. Si Pablo nag-ingon: "Karon ang mga saad gisulti kang Abraham ug sa iyang binhi. Kini [o, Siya] wala mag-ingon: 'Ug sa mga binhi [Gr., *sper′ma·sin*],' nga ingon nianang sa daghan, kondili ingon nianang sa usa ra: 'Ug sa imong binhi [Gr., *sper′ma·ti′*],' nga mao si Kristo."—Gal 3:16, *ftn* sa *Rbi8.*

Ang pipila ka eskolar mitutol sa gipahayag ni Pablo mahitungod sa singular ug plural nga paggamit sa "binhi." Sila miingon nga sa Hebreohanon ang pulong alang sa "binhi" (*ze′ra‛*), kon gamiton alang sa kaliwat, dili mabag-o ang porma diha sa singular ug plural. Dugang pa, ang kaubang mga berbo ug adhetibo dili maoy magpaila kon singular o plural ba ang gitumong sa pulong alang sa "binhi." Bisan pa niana, adunay laing butang nga nag-

pakitang ang pagpatin-aw ni Pablo maoy tukma sumala sa gramarya ug sa doktrina. Sa pagpatin-aw niining butanga, ang *Cyclopædia* ni M'Clintock ug Strong (1894, Tomo IX, p. 506) nag-ingon: "Maylabot sa mga pronombre, ang pagbalay maoy bug-os nga lahi gikan sa nauna [nga mao, ang mga berbo ug mga adhetibo nga gigamit uban sa pulong nga "binhi"]. Ang singular nga pronombre [gigamit uban sa *ze'ra'*] nagpaila sa usa ka indibiduwal, sa usa lamang, o sa usa gikan sa daghan; samtang ang plural nga pronombre naghawas sa tanang kaliwat. Kini nga lagda kanunayng gisunod sa Sept[uagint] . . . Nasabtan ni Pedro kini nga pagbalay, sanglit atong nakita nga siya nagpasabot sa usa lang ka binhi gikan sa Gen. xxii, 17, 18, sa dihang namulong ngadto sa lumad nga mga Hudiyo sa siyudad sa Jerusalem sa wala pa makabig si Pablo (Buh. iii, 26), ingon sa gipakitang panig-ingnan ni David usa ka libo ka tuig kanhi (Sal. lxxii, 17)."

Dugang pa, kini nga reperensiya nag-ingon: "Ang pagpalahi nga gihimo ni Pablo dili maoy tali sa usa ka binhi ug sa laing binhi, kondili tali sa usa ka binhi ug sa daghan; ug kon atong isipon nga siya nagkutlo sa samang teksto nga gikutlo ni Pedro [nga nahisgotan na], ang iyang argumento igo nang gipaluyohan sa pronombre nga *'iyang* [dili *ilang*] mga kaaway.' Ang *binhi* uban sa pronombre nga singular maoy tukmang katumbas sa *anak nga lalaki."*

Ingong usa ka pananglitan, ang ekspresyon nga "akong kaliwat" mahimong magtumong sa usa ra o sa daghan. Apan kon human sa maong ekspresyon kini hisgotan ingong "siya," tataw nga usa ra ka anak o kaliwat ang gipasabot.

Ang saad kang Abraham nga ang tanang banay sa yuta magapanalangin sa ilang kaugalingon pinaagi sa iyang "binhi" dili mahimong maglakip sa *tanang* kaliwat ni Abraham ingon nga iyang "binhi," sanglit ang kaliwat sa iyang anak nga si Ismael ug usab sa iyang mga anak pinaagi ni Ketura wala gamita sa pagpanalangin sa katawhan. Ang binhi sa pagpanalangin maoy pinaagi kang Isaac. "Ang pagatawgon nga imong binhi maoy pinaagi kang Isaac," miingon si Jehova. (Gen 21:12; Heb 11:18) Human niana kini nga saad nahimong mas tin-aw pa sa dihang, sa duha ka anak ni Isaac nga si Jacob ug Esau, si Jacob linain nga gipanalanginan. (Gen 25:23, 31-34; 27:18-29, 37; 28:14) Dugang pa, nahimo pa gayod kining mas tin-aw pinaagi sa pagpakita ni Jacob nga ang pagtigom sa katawhan maoy ngadto kang Shilo (nga nagkahulogang "Iya Kini; Siya ang Tag-iya Niini") sa tribo ni Juda. (Gen 49:10) Dayon, taliwala sa tibuok Juda, ang umaabot nga binhi magagikan lamang sa linya ni David. (2Sa 7:12-16) Sa unang siglo K.P., kining inanay nga katin-awan bahin sa saad nasabtan sa mga Hudiyo kinsa sa aktuwal naglaom sa *usa* lamang ka tawo nga moabot ingong Mesiyas o Kristo, ingong manluluwas (Ju 1:25; 7:41, 42), bisan tuod sila usab naghunahuna nga ingong kaliwat o binhi ni Abraham sila mao ang inuyonang katawhan ug tungod niana maoy mga anak sa Diyos.—Ju 8:39-41.

Pagpadako sa gilangkoban niini. Human pugngi sa manulonda ni Jehova si Abraham sa aktuwal nga paghalad sa iyang anak nga si Isaac, ang manulonda miingon kang Abraham: " 'Sa akong kaugalingon ako manumpa,' mao ang giingon ni Jehova, 'nga tungod kay imong gibuhat kining butanga ug wala nimo idumili ang imong anak, ang imong bugtong anak, ako magpanalangin gayod kanimo ug ako tinong *magpadaghan sa imong binhi* sama sa mga bituon sa kalangitan ug sama sa mga lugas sa balas nga anaa sa baybayon; ug ang imong binhi manag-iya sa ganghaan sa iyang mga kaaway. Ug pinaagi sa imong binhi ang tanang nasod sa yuta tinong magapanalangin sa ilang kaugalingon.' "—Gen 22:16-18.

Kon kini nga saad sa Diyos adunay katumanan sa espirituwal nga binhi, nan kini nagpaila nga adunay uban pa nga idugang ngadto sa usa nga pangunang binhi. Ug si apostol Pablo nagpatin-aw nga tinuod kini. Siya nangatarongan nga si Abraham gihatagan sa panulondon pinaagi sa saad ug dili pinaagi sa balaod. Ang Balaod *gidugang* lamang aron madayag ang mga kalapasan "hangtod nga ang binhi moabot." (Gal 3:19) Busa, makataronganon nga ang saad maoy tino ngadto sa tanan niyang binhi, "dili lamang ngadto sa nagatapot sa Balaod, kondili usab ngadto sa nagatapot sa pagtuo ni Abraham." (Rom 4:16) Ang mga pulong ni Jesu-Kristo ngadto sa mga Hudiyo nga misupak kaniya: "Kon kamo mga anak ni Abraham, buhata ang mga buhat ni Abraham," nagpaila nga, dili kadtong nahimong kaliwat pinaagi sa unod, kondili kadtong adunay pagtuo nga sama kang Abraham ang giisip sa Diyos nga binhi ni Abraham. (Ju 8:39) Ang apostol naghimo niining espesipiko gayod sa dihang siya nag-ingon: "Dugang pa, kon kamo iya ni Kristo, kamo sa pagkatinuod binhi ni Abraham, mga manununod maylabot sa usa ka saad."—Gal 3:29; Rom 9:7, 8.

Busa, ang saad sa Diyos, "Ako tinong magpadaghan sa imong binhi sama sa mga bituon sa kalangitan ug sama sa mga lugas sa balas nga anaa sa baybayon," adunay espirituwal nga katumanan ug nagkahulogan nga ang uban pa, nga "iya ni Kristo," idugang ingong bahin sa binhi ni Abraham. (Gen 22:17; Mar 9:41; 1Co 15:23) Ang Diyos wala magbutyag sa gidaghanon apan nagpakasama niana sa mga bituon ug sa mga lugas sa balas nga dili

matino sa tawo ang gidaghanon. Niadto lamang mga 96 K.P., diha sa Pinadayag ngadto kang apostol Juan, nga Iyang gibutyag nga ang espirituwal nga Israel, kadtong "gitimbrehan" sa espiritu sa Diyos, nga maoy timaan sa ilang langitnong panulondon, may gidaghanong 144,000 ka tawo.—Efe 1:13, 14; Pin 7:4-8; 2Co 1:22; 5:5.

Kining 144,000 gipakita nga nagbarog uban sa Kordero ibabaw sa Bukid sa Zion. "Kini sila gipalit gikan sa katawhan ingong mga unang bunga ngadto sa Diyos ug sa Kordero." (Pin 14:1, 4) Gitugyan ni Jesu-Kristo ang iyang kinabuhi alang kanila, nga 'nagatabang sa binhi ni Abraham' ingong ilang dakong Hataas nga Saserdote. (Heb 2:14-18) Malulotong gihatag sa Diyos nga Amahan ngadto sa iyang Anak kini nga kongregasyon, kini nga "pangasaw-onon." (Ju 10:27-29; 2Co 11:2; Efe 5:21-32; Pin 19:7, 8; 21:2, 12) Sila mahimong mga hari ug mga saserdote, ug si Jesus magpaambit kanila sa himaya ug Gingharian nga gihatag kaniya sa Amahan. (Luc 22:28-30; Pin 20:4-6) Sa pagkatinuod, ang sagradong tinago mahitungod sa Binhi maoy usa ka bahin lamang sa dakong sagradong tinago sa Gingharian sa Diyos pinaagi sa iyang Mesiyas.—Efe 1:9, 10; tan-awa ang SAGRADONG TINAGO.

Gihulagway ni Pablo kini nga buhat sa Diyos pinaagi sa paghisgot kang Abraham, sa iyang gawasnong asawa (si Sara), ug kang Isaac, ang anak nga gisaad. Gipakasama niya si Sara sa "Jerusalem sa itaas," ang "atong inahan [nga mao, inahan sa inanak-sa-espiritu nga mga Kristohanon]." Si Isaac gipakasama ngadto niini nga mga Kristohanon ingong mga kaliwat o mga anak niini nga "inahan." —Gal 4:22-31.

Ang pag-abot sa "binhi." Si Jesus, sumala sa napamatud-an na, mao ang pangunang "binhi." Apan, dili siya ang 'binhi sa babaye' (nga mao, sa "Jerusalem sa itaas") sa panahon sa iyang pagkahimugso ingong tawo. Tinuod, siya maoy kinaiyanhong binhi ni Abraham, pinaagi sa iyang inahan nga si Maria; siya maoy sa tribo ni Juda; ug sa kinaiyanhon pinaagi kang Maria ug subay sa balaod pinaagi sa iyang amaama nga si Jose, siya maoy sa linya ni David. (Mat 1:1, 16; Luc 3:23, 31, 33, 34) Busa si Jesus mikuwalipikar pinasukad sa matagnaong mga saad.

Apan sa diha lamang nga si Jesus gianak pinaagi sa balaang espiritu sa Diyos nga siya nahimong ang binhi, o kaliwat, sa babaye ug ang Binhi nga maoy magapanalangin sa tanang kanasoran. Kini nahitabo sa panahon sa iyang bawtismo pinaagi ni Juan didto sa Suba sa Jordan niadtong 29 K.P. Niadtong higayona ang edad ni Jesus maoy mga 30 anyos. Ang balaang espiritu, nga mikunsad kang Jesus, nagpakita ngadto kang Juan ingong usa ka salampati, ug ang Diyos mismo miila kang Jesus ingong iyang Anak niadtong higayona.—Mat 3:13-17; Luc 3:21-23; Ju 3:3.

Ang pagdugang sa kaubang "binhi," ang Kristohanong kongregasyon, nagsugod sa panahon sa pagbubo sa balaang espiritu sa adlaw sa Pentekostes 33 K.P. Si Jesus mikayab na ngadto sa langit, ngadto sa presensiya sa iyang Amahan, ug nagpadala na sa balaang espiritu ngadto niining una niyang mga sumusunod, lakip na ang 12 ka apostoles. (Buh 2:1-4, 32, 33) Sa pag-alagad ingong Hataas nga Saserdote sa paagi nga sama kang Melquisedek, siya dinhi naghatag ug dakong 'tabang' ngadto sa ikaduhang binhi ni Abraham. —Heb 2:16.

Panag-away tali sa duha ka binhi. Ang dakong halas nga si Satanas nga Yawa nagpatunghag "binhi" nga nagpakitag hilabihang pagdumot ngadto niadtong nag-alagad sa Diyos ug kinsa may pagtuo nga sama kang Abraham, ingon sa gipamatud-an sa makadaghan diha sa rekord sa Bibliya. Si Satanas misulay sa pagbabag o pagbalda sa pagkaugmad sa binhi sa babaye. (Itandi ang Mat 13:24-30.) Gani kini nga pagdumot migrabe pagayo pinaagi sa paglutos sa espirituwal nga binhi, ilabina kang Jesu-Kristo. (Buh 3:13-15) Gihisgotan ni Pablo kining matagnaong drama sa pag-ilustrar, nga nag-ingon: "Ingon nga kaniadto ang usa nga natawo sa paagi sa unod [si Ismael] naglutos sa usa nga natawo sa paagi sa espiritu [si Isaac], mao man usab karon." (Gal 4:29) Ug ang ulahing asoy nga sa pagkatinuod maoy usa ka tagna naghubit sa pagkatukod sa Gingharian didto sa langit ug sa pagtambog sa Yawa gikan sa langit nganhi sa yuta, nga may hamubo na lamang nga panahon sa pagpadayon sa iyang pagpakig-away. Kini naghinapos: "Ug ang dragon napungot sa babaye, ug nakiggubat sa mga nahibilin sa iyang binhi, nga nagabantay sa mga sugo sa Diyos ug may buluhaton sa pagpamatuod bahin kang Jesus." (Pin 12:7-13, 17) Kini nga pakiggubat batok sa nahibilin sa binhi sa babaye matapos sa dihang 'si Satanas dugmokon ilalom sa ilang mga tiil.'—Rom 16:20.

Pagpanalangin sa tanang banay sa yuta. Si Jesu-Kristo, ang Binhi, naghatag na ug daghang panalangin ngadto sa matinud-anog kasingkasing nga mga tawo pinaagi sa iyang mga pagtulon-an ug pinaagi sa giya nga iyang gihatag sa iyang kongregasyon sukad sa Pentekostes. Apan sa pagsugod sa iyang Usa ka Libo ka Tuig nga Paghari, ang iyang espirituwal nga "mga igsoon," nga gibanhaw ug nakig-ambit sa iyang pagmando sa Gingharian, mahimo usab nga luyoluyong mga saserdote uban kaniya. (Pin 20:4-6) Sa panahon nga

"ang mga patay, ang dagko ug ang gagmay," mobarog atubangan sa trono aron hukman, kadtong magpasundayag ug pagtuo ug pagkamasinugtanon "magapanalangin sa ilang kaugalingon," nga makahupot sa kinabuhi pinaagi sa binhi ni Abraham. (Pin 20:11-13; Gen 22:18) Kini magkahulogan ug walay kataposang kinabuhi ug kalipay alang kanila.—Ju 17:3; itandi ang Pin 21:1-4.

Pagkabanhaw sa "binhi." Sa pagpatin-aw sa pagkabanhaw sa Binhi nga si Jesu-Kristo, si apostol Pedro nagsulat nga siya "gipatay diha sa unod, apan gibuhi diha sa espiritu." (1Pe 3:18) Ang iyang isigkaapostol nga si Pablo, sa paghisgot bahin sa pagkabanhaw sa mga kauban ni Kristo, migamit ug sambingay bahin sa panguma. Siya nangatarongan: "Ang imong ipugas dili mabuhi gawas kon kini mamatay una; ug bahin sa imong ipugas, ipugas nimo, dili ang lawas nga motubo, kondili ang usa lamang ka lugas, kaha sa trigo o sa bisan unsang uban pa; apan ang Diyos magahatag niini ug lawas sumala sa iyang gikahimut-an, ug ang matag usa sa mga binhi pagahatagan ug kaugalingong lawas niini. . . . Mao man usab ang pagkabanhaw sa mga patay. Ipugas kini sa pagkadunot, bangonon kini sa pagkadili-madunoton. Ipugas kini sa kaulawan, bangonon kini sa himaya. . . . Ipugas kini ingong lawas nga pisikal, bangonon kini ingong lawas nga espirituhanon." (1Co 15:36-44) Busa, kadtong naglangkob sa 'binhi sa babaye,' ang "binhi ni Abraham," mamatay, nga magabiya sa yutan-ong mga lawas sa madunot nga unod, ug banhawon uban sa mahimayaon nga dili-madunotong mga lawas.

Dili-madunot nga binhi sa pagsanay. Si apostol Pedro namulong ngadto sa iyang espirituwal nga mga igsoon mahitungod sa ilang 'pagkahimugso pag-usab ngadto sa usa ka buhi nga paglaom pinaagi sa pagkabanhaw ni Jesu-Kristo gikan sa mga patay, ngadto sa usa ka dili-madunoton ug wala-mahugawi ug dili-malawos nga panulondon.' Siya miingon, "Gitagana kini sa mga langit alang kaninyo." Iyang gipasiugda ngadto kanila nga sila gipahigawas dili pinaagig madunot nga mga butang sama sa plata ug bulawan, kondili pinaagi sa dugo ni Kristo. Human niini siya miingon: "Kay kamo gipahimugso pag-usab, dili pinaagi sa madunot, kondili pinaagi sa dili-madunot nga binhi sa pagsanay, pinaagi sa pulong sa buhi ug malungtarong Diyos." Dinhi ang pulong nga "binhi" mao ang Gregong pulong nga *spo·ra'*, nga nagtumong sa binhi nga gipugas, busa mahimong mosanay. —1Pe 1:3, 4, 18, 19, 23.

Niini nga paagi gipahinumdoman ni Pedro ang iyang mga igsoon bahin sa ilang relasyon ingong mga anak, dili sa usa ka tawhanong amahan nga mamatay ug dili makahimo sa pagpasa sa pagkadili-madunoton ni sa kinabuhing walay kataposan ngadto kanila, kondili ingong mga anak sa "buhi ug malungtarong Diyos." Ang dili-madunot nga binhi nga pinaagi niana sila gipahimugso pag-usab mao ang balaang espiritu sa Diyos, ang iyang aktibong puwersa, nga nagalihok uban sa malungtarong Pulong sa Diyos, nga inspirado usab sa espiritu. Si apostol Juan miingon usab bahin sa maong mga inanak-sa-espiritu: "Ang matag usa nga gipanganak gikan sa Diyos dili magpadayon sa pagbuhat ug kasal-anan, tungod kay ang Iyang binhi sa pagsanay nagpabilin diha kaniya, ug siya dili makabuhat ug kasal-anan, tungod kay siya gipanganak gikan sa Diyos."—1Ju 3:9.

Kini nga espiritu nga anaa kanila nagalihok aron sila ipahimugso pag-usab ingong mga anak sa Diyos. Kini maoy usa ka puwersa alang sa kahinlo, ug kini mamunga sa bunga sa espiritu, dili sa dunot nga mga buhat sa unod. Busa ang tawo nga nagbaton niining binhi sa pagsanay diha sa iyang kaugalingon dili magbatasan sa mga buhat sa unod. Si apostol Pablo nagkomento bahin niining butanga: "Kay ang Diyos nagtawag kanato, dili alang sa kahugawan, kondili labot sa pagkabalaan. Busa, ang tawo nga wala manumbaling, wala manumbaling sa tawo, kondili sa Diyos, kinsa maoy nagbutang sa iyang balaang espiritu diha kaninyo." —1Te 4:7, 8.

Hinunoa, kon ang usa niini nga mga inanak-sa-espiritu magpadayon sa pagsukol sa espiritu o 'magpaguol' niini, nga mao, 'magpasubo' niini o 'magpasakit' niini, bawion ra sa Diyos ang iyang espiritu gikan kaniya. (Efe 4:30, *Int;* itandi ang Isa 63:10.) Ang usa ka tawo mahimong maghingapin pa gani pinaagi sa pagpasipala batok sa espiritu, nga magpahinabog dakong kadaot kaniya. (Mat 12: 31, 32; Luc 12:10) Busa gipasiugda ni Pedro ug Juan ang panginahanglan sa padayong paghupot sa pagkabalaan ug sa gugma sa Diyos, sa kinasingkasing nga paghigugma sa mga igsoon, ug sa pagpasakop sa paggiya sa espiritu sa Diyos, sa ingon magpamatuod sa kaugalingon nga usa ka matuod, maunongong anak sa Diyos.—1Pe 1:14-16, 22; 1Ju 2:18, 19; 3:10, 14.

BINIHAG. Usa ka tawo nga naulipon, nadestiyero, natanggong, o nabilanggo, ilabina ang usa ka tawo nga nadakpan ug gidala ingong resulta sa gubat. (Num 21:1) Sa karaang mga panahon, gawas pa sa nabihag nga kahayopan, ang mga inagaw sa gubat sagad naglakip sa katawhan sa nailog nga mga siyudad ug mga teritoryo. (1Cr 5:21; 2Cr 14: 14, 15; Am 4:10) Sa usa ka okasyon ang arka sa pakigsaad gidala ingong inagaw sa gubat, nga nagdalag daotang sangpotanan ngadto sa mga Filistehanon nga nagkuha niini. (1Sa 4:11–5:12) Ang

mga paghisgot sa mga binihag maoy sukad pa sa kapanahonan sa mga patriarka; ang unang gihisgotan sa Bibliya mao si Lot, kinsa giluwas ni Abraham gikan sa kasundalohan ni Kedorlaomer. (Gen 14:14; 31:26; 34:25-29) Sa usa ka diwa si Job, bisan tuod dili biktima sa gubat, maoy diha sa "binihag nga kahimtang" hangtod nga giluwas siya ni Jehova gikan sa iyang kalisdanan.—Job 42:10.

Sa dihang ang mga Israelinhon misulod aron sa pagpanag-iya sa Yutang Saad, ang pipila ka siyudad lakip ang ilang mga populasyon, bug-os nga gitugyan sa kalaglagan, sama pananglitan sa Jerico, ang unang bunga sa pagpangdaog. (Jos 6:17, 21) Sa dihang gisakop ang ubang mga siyudad nga wala itugyan sa kalaglagan, ang mga Israelinhon, dili sama sa paganong mga nasod, wala tugoti sa paglugos sa mga babaye. Kon gusto nilang mahimong asawa ang usa ka nabihag nga babaye, kinahanglang makab-ot una ang pipila ka kinahanglanon.—Lam 5:11; Num 31:9-19, 26, 27; Deu 21:10-14.

Apan, sa dihang ang kaaway nga mga nasod misulong batok sa mga Israelinhon, usahay gitugotan ni Jehova nga mabihag ang iyang katawhan sa dihang sila wala magmatinumanon kaniya. (2Cr 21:16, 17; 28:5, 17; 29:9) Ang labing iladong pananglitan niini maoy sa ikawalo ug ikapitong siglo W.K.P., sa dihang libolibo sa mga Israelinhon ang gidestiyero ingong mga binihag sa Asiryanhon ug Babilonyanhong mga Gahom sa Kalibotan. (Tan-awa ang PAGKABINIHAG.) Gitagna ni Ahias ug Jeremias kining umaabot nga katalagman sa nasod. (1Ha 14:15; Jer 15:2) Si Moises nagpasidaan usab nga ang ilang mga anak nga lalaki ug babaye "pamihagon" ingong silot sa pagkadili-masinugtanon ngadto kang Jehova, ug miingon usab nga kon sila maghinulsol, ang maong mga binihag mahibalik ra sa ulahi. (Deu 28:41; 30:3) Nakitang daan ni Solomon ang pagkabinihag ingong sangpotanan sa pagkadili-matinumanon, ug siya miampo kang Jehova sa pagpagawas sa mga binihag kon sila maghinulsol.—1Ha 8:46-52; 2Cr 6:36-39; tan-awa usab ang 2Cr 30:9; Esd 9:7.

Nagkalainlain gayod ang pagtratar sa mga binihag, depende sa daghang kahimtang. Usahay sila gitugotan nga magpabilin sa ilang kaugalingong yuta ubos sa kondisyon nga sila mohatag ug tributo ug dili morebelde batok sa ilang bag-ong agalon. (Gen 14:1-4; 2Sa 8:5, 6; 2Ha 17:1-4) Usahay gitugotan ang nabuntog nga monarko nga magpadayon sa pagmando ingong sakop nga hari, o siya mahimong pulihan. (2Ha 23:34; 24:1, 17) Sa pipila ka kahimtang, daghan kaayong mga binihag ang gipamatay, sama sa 10,000 nga gipanghulog gikan sa usa ka pangpang mao nga "silang tanan nagkagutaygutay." (2Cr 25:12) Ang pipila ka mananakop maoy mapintas ug mananapon kaayo sa ilang pagtratar sa mga binihag, nagbitay kanila "pinaagi lamang sa ilang kamot" (Lam 5:12), nag-abis sa ilang mga ilong ug mga dalunggan (Eze 23:25), nagbuta kanila pinaagi sa binagang mga puthaw o naglusok sa ilang mga mata pinaagi sa mga bangkaw o mga baraw (Huk 16:21; 1Sa 11:2; Jer 52:11), o 'nagyasyas sa mga babayeng mabdos' sa nailog nga lungsod. (Am 1:13) Ang sadistikong mga Asiryanhon, nga ilabinang nailado tungod sa ilang naghingaping kapintasan, gihulagway diha sa mga monyumento nga naggapos sa ilang mga binihag nga patuwad ug dayon nagpanit kanila nga buhi.

Ang mga binihag sagad gipatrabaho sa pinugos nga trabaho (2Sa 12:29-31; 1Cr 20:3), gihimong ulipon, o gibaligya ingong ulipon (1Sa 30:1, 2; 2Ha 5:2; Isa 14:3, 4). Sagad ang mga mananakop mahimuot sa paghigot ug pisi diha sa liog o sa ulo sa ilang mga binihag (itandi ang Isa 52:2), o sa paggapos kanila pinaagig mga talikala (2Ha 25:7), ug sa pagdala kanila "nga hubo ug nagtiniil, ug hinuboan ang sampot," nga nagpaubos ug nagpakaulaw kanila.—Isa 20:4.

Ang pagbuhi ug pagbalik sa Hudiyong mga binihag mao ang makapalipay nga tema sa daghang tagna. (Isa 49:24, 25; Jer 29:14; 46:27; Eze 39:28; Os 6:11; Joe 3:1; Am 9:14; Sof 3:20) Gipaabot usab sa salmista ang panahon sa dihang "tigomon pagbalik ni Jehova ang mga nabihag niyang katawhan." (Sal 14:7; 53:6; 85:1; 126:1, 4) Daghan niining mga tagnaa ang natuman sa gamayng paagi sukad ug human niadtong 537 W.K.P., sa dihang ang nahibilin sa mga binihag nga nailalom sa Persianhong Imperyo misugod sa pagbalik sa Jerusalem aron sa pagtukod pag-usab sa siyudad ug sa dakong templo niini. (Esd 2:1; 3:8; 8:35; Neh 1:2, 3; 7:6; 8:17) Ang pipila sa mga kaaway sa katawhan ni Jehova linaing gihisgotan nga mahiagom usab sa pagkabinihag, mga nasod nga sama sa Babilonya (Isa 46:1, 2; Jer 50:1, 2), Ehipto (Jer 43:11, 12; Eze 30:17, 18), ug Moab (Jer 48:46).

Si Jesus nagkutlo gikan sa Isaias 61:1, 2, nga nagpadapat niini ngadto kaniya ingong gipadala ni Jehova "aron sa pagwali sa kagawasan ngadto sa mga binihag ug sa kapasig-ulian sa panan-aw ngadto sa mga buta." (Luc 4:16-21) Si apostol Pablo mihimog mga ilustrasyon gikan sa karaang batasan sa mga mananakop sa pagdalag mga binihag. (Efe 4:8; 2Co 10:5) Sa kataposang basahon sa Bibliya ang prinsipyo gilatid: "Kon ang usa alang sa pagkabihag, siya mabihag."—Pin 13:10.

BINO UG ILIMNONG MAISOG. Adunay ubay-ubayng mga termino sa orihinal nga pinulongan nga kasagarang nagtumong sa usa ka matang sa bino (Heb., *ti·rohsh′* [Gen 27:28, 37; Os 2:8, 9, 22]; Heb., *che′mer* [Deu 32:14; Isa 27:2] ug sa

katumbas nga Aramaikong termino nga *chamar′* [Dan 5:1, 2, 4, 23]; maingon man sa Gr. nga *gleu′kos* [Buh 2:13]). Apan ang Hebreohanong pulong nga *ya′yin* subsob nga makaplagan diha sa Kasulatan. Kini unang makita diha sa Genesis 9:20-24, diin gihisgotan ang pagtanom ni Noe ug parasan human sa Lunop ug dayon ang iyang pagkahubog tungod niana. Ang Gregong pulong nga *oi′nos* (nga sa paninugdan katumbas sa Hebreohanong termino nga *ya′yin*) unang makita diha sa mga komento ni Jesus bahin sa pagkadili-haom sa paggamit sa daan nga mga panit nga sudlanag bino alang sa *bag-o, dili pa bug-os napaaslom nga bino,* sanglit ang presyur nga matigom tungod sa pagpaaslom magpabusisi sa karaang mga panit nga sudlanag bino.—Mat 9:17; Mar 2:22; Luc 5:37, 38.

Ang nagkadaiyang matang sa maisog nga alkoholikong mga ilimnon, nga lagmit naggikan sa mga granada, datiles, igos, ug susama niini, kasagarang gitawag sa Hebreohanong termino nga *she·khar′.* (Num 28:7; Deu 14:26; Sal 69:12) Ang Hebreohanong pulong nga *a·sis′,* sa Awit ni Solomon 8:2, nagtumong sa "bag-ong duga" sa mga granada, apan sa ubang mga teksto ang konteksto nagpunting sa bino. (Isa 49:26; Joe 1:5) Ang serbesa lagmit mao ang gitumong sa Hebreohanong pulong nga *so′ve′.*—Isa 1:22; Nah 1:10.

Paghimog Bino. Sa Palestina ang mga ubas anihon sa Agosto ug Septiyembre, depende sa matang sa mga ubas ug sa klima sa maong dapit. Ang pagpangani sa ubas hapit nang matapos sa dihang "ang pista sa mga balongbalong" saulogon sa unang bahin sa tinghunlak. (Deu 16:13) Human pupoa, ang mga ubas ibutang diha sa anapog nga mga pasong, diin kini kasagarang pigsaton sa mga tawo nga magtiniil, nga magaawit samtang sila magtamaktamak sa mga pug-anan sa bino. (Isa 16:10; Jer 25:30; 48:33) Niini nga paagi sa pagpigsat diin ang mga lindog ug mga liso dili madugmok, diyutay ra ang mogawas nga *tannic acid* diha sa mga panit; busa kini magpatungha ug usa ka maayog kalidad nga bino, nga tanglas ug hamloy sa tutonlan. (Aw 7:9) Usahay gigamit ang bug-at nga mga bato sa pagpigsat inay sa mga tiil.—Tan-awa ang PUG-ANAN.

Ang unang "duga," o lab-as nga duga, nga mogula gikan sa nangliki nga mga panit sa ubas, kon ilain gikan sa mas daghang duga nga makuha pinaagi sa pagpuga pag-ayo, mao ang kinalamian ug kinamaayohan nga bino. Ang pag-aslom mosugod sulod sa unom ka oras human sa pagpigsat, samtang ang duga anaa pa sa mga pasong, ug magkaanam ug kaaslom sulod sa ubay-ubayng mga bulan. Ang alkohol nga anaa sa natural nga mga bino managkalahi gikan sa 8 hangtod sa 16 porsiyento sa gidaghanon, apan kini mahimong mapadaghan pinaagi sa pagdugang sa ulahi ug alkoholikong mga sangkap. Kon ang ubas diyutay rag asukar, ug ang pag-aslom dugay kaayo, o kon ang bino wala mapanalipdi sa hustong paagi aron dili makasulod ang oksiheno, kini mahimong *acetic acid,* o suka.—Ru 2:14.

Sulod sa panahon nga ang bino palaonon, ang bino tipigan diha sa mga banga o mga panit nga sudlanan. (Jer 13:12) Kini nga mga sudlanan lagmit may hungawanan aron makagawas ang gas nga *carbon dioxide* (ang gas nga napatungha sa dihang ang mga asukar nahimong alkohol pinaagi sa pagpaaslom) ug dili usab makasulod ang oksiheno gikan sa hangin nga mosagol ug makaapektar sa bino. (Job 32:19) Samtang dili tandogon ang mga bino, kini inanay nga motin-aw, ang mga lawog molugdang, ug mosamot ang kahumot ug kalami. (Luc 5:39) Human niana ang mga bino kasagarang ibalhin ngadto sa ubang mga sudlanan.—Isa 25:6; Jer 48:11; tan-awa ang LINUGDANG.

Mga Gamit. Sukad pa sa kanhiayng mga panahon ang bino gigamit na ingong ilimnon diha sa mga pagpangaon. (Gen 27:25; Ecc 9:7) Ang bino, tinapay, ug ang ubang mga pagkaon sagad magkauban. (1Sa 16:20; Aw 5:1; Isa 22:13; 55:1) Si Melquisedek nagdalit ug "tinapay ug bino" kang Abraham. (Gen 14:18-20) Sa dihang adunay bino, si Jesus miinom niini sa panahon nga siya mokaon. (Mat 11:19; Luc 7:34) Ang bino sagad kaayong idalit sa mga bangkete (Est 1:7; 5:6; 7:2, 7, 8), mga kombira sa kasal (Ju 2:2, 3, 9, 10; 4:46), ug ubang malipayong mga okasyon (1Cr 12:39, 40; Job 1:13, 18). Ang mga tipiganan sa mga abiyo sa hari may daghang pondo nga bino (1Cr 27:27; 2Cr 11:11); kini maoy naandang ilimnon sa mga hari ug mga gobernador. (Neh 2:1; 5:15, 18; Dan 1:5, 8, 16) Ang mga magpapanaw sagad naglakip niini diha sa ilang mga balon alang sa panaw.—Jos 9:4, 13; Huk 19:19.

Tungod kay daghan ang migamit niini, ang bino nahimong bililhong baligya (Neh 13:15), "ang bino sa Helbon" (nga paborito sa mga hari sa Persia) ug ang "bino sa Lebanon" maoy ilabinang nabantog. (Eze 27:18; Os 14:7) Ang bino gigamit nga suhol alang sa mga trabahante nga nagtrabaho aron sa pagtaganag kahoy nga gamiton sa pagtukod sa templo. (2Cr 2:8-10, 15) Kini giisip nga labing maayong gasa alang sa mga superyor (1Sa 25:18; 2Sa 16:1, 2) ug kini gilakip sa mga amot sa ikapulo nga gihatag alang sa pagsuportar sa mga saserdote ug mga Levihanon. (Deu 18:3, 4; 2Cr 31:4, 5; Neh 10:37, 39; 13:5, 12) Ug ang bino maoy lakip sa hamiling mga butang nga gitanyag kang Jehova maylabot sa halad sa pagsimba kaniya.—Ex 29:38, 40; Lev 23:13; Num 15:5, 7, 10; 28:14; 1Sa 1:24; 10:3; Os 9:4.

Ang bino sa sinugdan dili bahin sa pagkaon sa Paskuwa apan gidugang na lamang sa ulahi, lagmit human sa pagbalik sa pagkadestiyero gikan sa Babilonya. Busa diha kini sa lamesa sa dihang gisaulog ni Jesus ang Paskuwa sa kataposang higayon uban sa iyang mga apostoles ug iyang gigamit sa dihang gisugdan niya pagsaulog ang Memoryal sa iyang kamatayon. Ang pulang "dugo sa mga ubas" maoy usa ka haom nga simbolo sa kaugalingong dugo ni Jesus ingong halad. Sa maong okasyon, sa dihang gipahayag ni Jesus ang mga pulong nga "niini nga produkto sa paras," iyang gitumong ang maong matang sa bino, ug sanglit kadto tingali maoy pito na ka bulan human sa pagpangani sa ubas, walay duhaduha nga kadto maoy gipaaslom nga duga sa paras.—Gen 49:11; Mat 26:18, 27-29.

Sumala sa gipakita ni Jesus ug sa gitaho sa mananambal nga si Lucas, ang bino maoy maayong tambal ingong pangontra sa kagaw o antiseptiko ug dili kaayo isog nga panghunad. (Luc 10:34) Girekomendar usab kini sa Bibliya ingong tambal sa pipila ka sakit sa tinai. Si Pablo mitambag kang Timoteo: "Ayaw na pag-inom ug tubig, kondili paginom ug diyutayng bino alang sa imong tiyan ug sa subsob nimong pagkasakit." (1Ti 5:23) Kini maoy maayong medikal nga tambag. Sumala sa gisulat ni Dr. Salvatore P. Lucia, propesor sa medisina, sa University of California School of Medicine: "Ang bino mao ang labing karaang ilimnon ug ang labing hinungdanong tambal nga padayong gigamit sa tibuok kasaysayan sa katawhan. . . . Sa pagkatinuod, ang bino maoy usa sa pipila ka substansiya nga mabatonan sa tawo nga girekomendar tungod sa makapaayong epekto niini."—*Wine as Food and Medicine,* 1954, p. 5; tan-awa ang SAKIT UG PAGTAMBAL.

Sukwahi sa sayop nga mga opinyon sa uban, ang alkoholikong mga ilimnon dili pangpalagsik sa hunahuna kondili sa pagkatinuod maoy mga pangpakalma ug pangpakunhod sa sentral nga sistema sa nerbiyos. "Ihatag ninyo ang makahubog nga ilimnon ngadto sa usa nga hapit nang mamatay, ug ang bino ngadto niadtong mapait ug kalag," dili ingong pangpalagsik sa hunahuna aron mas bation sa maong mga tawo ang ilang kagul-anan, kondili, hinuon, matod pa sa proverbio, aron ilang 'mahikalimtan ang ilang mga kalisod.' (Pr 31:6, 7) Dihay karaang batasan taliwala sa mga Romano sa paghatag sa mga kriminal ug bino nga may droga aron dili mabatyagan ang kasakit sa pagpatay. Lagmit kini ang hinungdan nga ang Romanong mga sundalo nagtanyag kang Jesus ug bino nga may droga sa dihang gilansang siya.—Mar 15:23.

Dayag nga ang bino maoy usa sa mga gasa nga gilakip sa mga panalangin ni Jehova alang sa katawhan. Ang bino "makapalipay sa kasingkasing sa may-kamatayong tawo"; kini maghimo sa kasingkasing nga "magmalipayon." (Sal 104:15; Est 1:10; 2Sa 13:28; Ecc 2:3; 10:19; Zac 10:7) Busa, si Daniel wala moinom ug bino sa dihang siya nagbangotan. (Dan 10:2, 3) Ang dagayang suplay sa bino, nga gisimbolohan sa "paras" diha sa subsob nga gisubling ekspresyon nga 'naglingkod ilalom sa kaugalingong paras ug kahoyng igos,' nagtumong sa kauswagan ug kasegurohan ilalom sa matarong nga pagmando ni Jehova. (1Ha 4:25; 2Ha 18:31; Isa 36:16; Miq 4:4; Zac 3:10) Ang bino gilakip usab sa mga panalangin sa pagpasig-uli nga gisaad ni Jehova.—Joe 3:18; Am 9:13, 14; Zac 9:17.

Kasarangang Paggamit. Ang kasarangang paggamit sa tanang butang maoy usa ka Biblikanhong prinsipyo. Bisan ang dugos dili eksepsiyon —kon kasarangan kini maayo; apan kon gamiton nga sobra, kini makadaot. (Pr 25:27) Mao man usab sa mga gasa ni Jehova nga bino ug ilimnong maisog, kini kinahanglang gamiton sumala sa iyang direksiyon. Ang pagpasulabi ug ang dili pagpanumbaling sa mga prinsipyo sa Bibliya sa paggamit niini nga mga tagana mosangpot sa pagkadili-inuyonan ni Jehova ug motultol sa pagkamapatuyangon ug sa kamatayon. Ang Bibliya prangka kaayo bahin niining butanga, maylabot sa mga sugo ug mga sumbanan niini.—Pr 23:29-31; tan-awa ang PAGKAHUBOG.

Mahimong adunay mga kahimtang diin ang pag-inom ug bino, bisan ug diyutay lang, dili maalamon ug makadaot pa sa panglawas sa usa ka tawo. Sa ubang mga okasyon ang usa tingali magdumili sa pag-inom ug makahubog nga ilimnon aron dili makapandol sa uban ug tungod sa gugma ug paghatag ug konsiderasyon sa uban.—Rom 14:21.

Sa dihang mag-alagad sa tabernakulo o sa templo, gidid-an ni Jehova ang mga saserdote ug mga Levihanon sa pag-inom ug bisan unsang matang sa bino, ubos sa silot nga kamatayon. (Lev 10:8, 9; Eze 44:21) Kon wala sila sa ilang trabaho, sila mahimong moinom ug bino sa kasarangang paagi. (1Cr 9:29) Gibaod usab sa Diyos nga ang usa ka Nazareo dili moinom ug bisan unsang alkoholikong ilimnon samtang nailalom niining linain nga panaad. (Num 6:2-4, 13-20; Am 2:12) Tungod kay si Samson mahimong usa ka Nazareo sukad sa pagkahimugso, ang iyang inahan wala tugoti sa paghikap ug bino o sa makahubog nga ilimnon sa dihang siya nagmabdos kaniya. (Huk 13:4, 5, 7, 14) Sa dihang anaa sa pag-alagad, "dili alang sa mga hari ang pag-inom ug bino ni alang sa mga pangulo ang pag-ingon: 'Hain ang makahubog nga ilimnon?'" aron sila dili "mahikalimot sa gimando ug magatuis sa kawsa ni bisan kinsa sa mga anak nga ginasakit." (Pr 31:4, 5) Ang mga magtatan-aw sa

Kristohanong kongregasyon kinahanglan nga dili "palahubog nga burokinto," ug "ingon man usab ang ministeryal nga mga alagad angay nga magmaugdang, . . . dili palainom ug daghang bino." —1Ti 3:3, 8.

Malarawanon. Ang karaang Babilonya, sa dihang nag-alagad ingong tigpahamtang ug silot ni Jehova, 'naghubog sa tanang kanasoran sa bino,' nga nagsimbolo sa kapungot ni Jehova batok sa kanasoran. (Jer 51:7) Dugang pa, sa ubang mga teksto, ang mga kaaway ni Jehova gihulagway ingong gipugos sa pagpainom sa matarong nga kasuko sa Diyos, nga gipakasama sa "bino [nga] nagabula," "sa bino sa kaaligutgot," "sa bino sa kasuko sa Diyos." (Sal 75:8; Jer 25:15; Pin 14:10; 16:19) Ang pait nga ilimnon nga walay kalabotan sa kasuko sa Diyos mao ang "bino sa iyang [espirituwal nga] pagpakighilawas" nga gipainom sa "Dakong Babilonya" ngadto sa tanang kanasoran.—Pin 14:8; 17:2; 18:3, 13.

BINUI [pinamubo sa Benaias, nga nagkahulogang "Si Jehova Nagtukod"].

1. Usa ka katigulangan sa Israel kansang mga kaliwat, nga kapin sa 600 ang gidaghanon, namalik sa Jerusalem niadtong 537 W.K.P. (Neh 7:6, 7, 15) Siya gitawag ug Bani sa Esdras 2:10.

2. Usa ka Levihanon nga mibalik kauban ni Zorobabel niadtong 537 W.K.P. (Neh 12:1, 8) Mopatim-aw nga ang iyang anak nga lalaki nga si Noadias ang mitabang sa pag-atiman sa dugang pang mga kagamitan sa templo sa dihang gihatod kini ni Esdras ngadto sa templo sa Jerusalem niadtong 468 W.K.P.—Esd 8:33.

3. Usa sa "mga anak ni Pahat-moab" kinsa, tungod sa pagdasig ni Esdras, nagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa ug mga anak.—Esd 10:30, 44.

4. Usa ka Israelinhon nga ubay-ubay sa iyang "mga anak" ang nagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa.—Esd 10:38, 44.

5. Usa ka Israelinhon nga mitabang kang Nehemias sa pagtukod pag-usab sa paril sa Jerusalem. (Neh 3:24) Kini nga anak nga lalaki ni Henadad lagmit mao ra usab ang Num. 6.

6. Usa sa Levihanong mga anak nga lalaki ni Henadad. Lagmit ang katigulangan sa usa nga miuyon sa "kasaligang kontrata" sa mga adlaw ni Nehemias; kon mao kana ang kahimtang, posible nga siya mao ra usab ang Num. 2. (Neh 9:38; 10:1, 9) Kon, sa laing bahin, si Binui mismo ang nagtimbre niini nga kasabotan, imbes nga usa sa iyang mga kaliwat, posible nga siya mao ra usab ang Num. 5. O tingali siya maoy laing tawo nga pareho niya ug ngalan.

BIRSA. Ang hari sa Gomora nga napildi ni Kedorlaomer ug sa iyang mga alyado sa Ubos nga Patag sa Sidim.—Gen 14:1-11.

BIRZAIT. Usa ka ngalan diha sa talaan sa mga kaliwat ni Aser sa banay ni Malkiel. (1Cr 7:30, 31) Tungod kay ang Birzait mao lamang ang ngalan sa mga gitala sa 1 Cronicas 7:30, 31 nga dili makaplagan sa samang talaan sa kagikan sa Genesis 46:17, gituohan sa pipila nga ang Birzait nagtumong sa usa ka dapit diin nagpuyo diha niini ang mga kaliwat ni Malkiel, o gihunahuna nila nga kini maoy usa ka dapit diin si Malkiel ang pangunang molupyo, maingon nga si Sobal gihisgotan ingong "ang amahan ni Kiriat-jearim" ug si Salma ingong "ang amahan ni Betlehem." (1Cr 2:51, 52) Sanglit gihunahuna man nga ang Birzait maoy ngalan sa usa ka dapit, gituohan sa pipila nga mao kini ang Birzeit, mga 21 km (13 mi) sa AAK sa Jerusalem; apan, bisan pa sa kaamgiran sa maong mga ngalan, ang nahimutangan sa Birzeit nga duol sa habagatang utlanan sa Epraim (inay nga sa teritoryo sa Aser) wala magpaluyo nga kini mao ang Birzait.

BISLAM [lagmit, Anaa sa Kalinaw]. Usa ka magsusupak sa pagtukod pag-usab sa templo human sa pagkadestiyero kinsa miapil sa pagsulat ug usa ka bakak nga sumbong batok sa mga Hudiyo ngadto sa Persianhon nga si Haring Artajerjes. —Esd 4:6, 7; tan-awa ang ARTAJERJES Num. 1.

BISYONARYO. Usa ka tawo nga nakakita o miingong nakakita ug mga panan-awon gikan sa Diyos bahin sa mga tinago o umaabot nga mga butang. Ang Hebreohanong pulong alang sa "bisyonaryo" mao ang *cho·zeh′,* gikan sa *cha·zah′,* nga nagkahulogang "makita; panan-awon." Ang *chazah′* ug ang mga pulong nga naporma gikan niini gigamit sa pagtumong sa pagkakita ug mga panan-awon.—Num 24:4; Isa 1:1; 21:2; 22:1; Eze 13:7; Dan 8:1; tan-awa ang TIGPATIN-AW SA PANAN-AWON.

Ang pipila ka bisyonaryo maoy mini ug gipakigbatokan sa Diyos. (Isa 29:10; Miq 3:7) Ang uban maoy pinadala ni Jehova ug nagsulti pinaagi sa iyang ngalan. (2Ha 17:13; 2Cr 33:18) Ang ubay-ubayng mga tawo, sama kang Heman, Ido, Hanani, Gad, Asap, Jedutun, ug Amos gitawag ug "bisyonaryo." (1Cr 25:5; 2Cr 12:15; 19:2; 29:25, 30; 35:15; Am 7:12) Ang pipila, sama kang Gad ug Ido, nagtala sa ilang mga panan-awon o nagsulat ug ubang mga asoy. (1Cr 29:29; 2Cr 9:29; 33:19) Dili tanan sa mga manalagna ni Jehova maoy mga bisyonaryo. Apan, si Gad gitawag nga "manalagna" ug "bisyonaryo ni David," lagmit tungod kay ang pipila sa mga mensahe nga iyang nadawat gikan sa Diyos gihatag pinaagig mga panan-awon nga

naundan sa instruksiyon o tambag sa Diyos alang kang Haring David.—2Sa 24:11; 1Cr 21:9.

BITIAS [gikan sa Ehiptohanon, nga nagkahulogang "Rayna"]. Anak nga babaye sa usa ka Paraon ug asawa ni Mered sa tribo ni Juda.—1Cr 4:1, 18.

BITIIS. Ang sangkap sa lawas sa tawo tali sa tuhod ug tiil. Si Jehova matagnaong nag-ingon sa Babilonya: "Huboa ang saya. Ipadayag ang bitiis. Tabok sa mga suba." (Isa 47:1, 2) Imbes usa ka rayna nga inatiman pag-ayo ug sinilbihan, siya sa mahulagwayong paagi magpadayag sa iyang bitiis hangtod sa balat-ang aron moubog nga magtiniil ingong usa ka binihag tabok sa mga suba nga diha niana ang iyang mga mananakop magguyod kaniya.

Ang bitiis gigamit usab sa mahulagwayong paagi sa paglarawan sa kakusgan o katulin ug sa gahom sa tawo. Sa Salmo 147:10 atong mabasa: "[Si Jehova] wala malipay sa kakusgan sa kabayo, ni may kahimuot siya sa mga bitiis sa tawo." Sa Proverbio 26:7 ang pagkabakol gihisgotan ingong simbolo sa kawalay kapuslanan o pagkainutil.

Mopatim-awng batasan kanhi sa mga Romano nga tiwasan ang mga kriminal nga gihukmang mamatay diha sa estaka pinaagi sa pagbali sa ilang mga bitiis aron pamub-on ang ilang pag-antos. Ang mga sundalo, kay gisugo sa mga Hudiyo, nagbali sa mga bitiis sa mga tawo nga gilansang tapad ni Jesu-Kristo apan, sa pagkakita nga si Jesus patay na, wala magbali sa iyang bitiis. Busa, ang tagna sa Salmo 34:20 natuman.—Ju 19:31-36; itandi ang Ex 12:46; Num 9:12.

BITIK. Usa ka paagi o himan sa pagdakop sa usa ka hayop, sagad kini adunay lit-ag o sangkap nga molibkas nga, kon matandog, masikop, makulong, o mapatay ang hayop. Sagad nga kini tagoan, dili maila o makita aron lipaton ang biktima; kasagaran kini pan-an. Ang ubay-ubayng Hebreohanong mga pulong gihubad sa lainlaing paagi ingong "bitik," "lit-ag," ug "pukot." (Sal 141:9, 10) Bisan tuod nga wala idetalye sa Bibliya ang hitsura sa mga bitik ug mga lit-ag sa hayop nga gigamit sa karaang kapanahonan, ang mga teksto sama sa Job 18:8-10; Salmo 10:9; 140:5; ug Jeremias 18:22 naghatag ug katibuk-ang ideya kon sa unsang paagi gigamit ang pipila niini. Alang sa kasayoran labot sa pagkagama ug paggamit niini, tan-awa ang TIGLIT-AG UG LANGGAM; PAGPANGAYAM UG PAGPANGISDA.

Mahulagwayon o Masambingayon nga Paggamit. Sanglit kini makatanggong, makapahinabog kadaot, o makapatay sa mga hayop nga masikop niini, ang mga lit-ag ug mga bitik mahimong maghulagway sa mga hinungdan sa pagkawalay kagawasan, o sa mga hinungdan sa katalagman, kagun-oban, o kamatayon. Busa, human ipahayag ni Moises ang pag-abot sa grabeng hampak sa mga dulon nganha sa Ehipto, nangutana ang mga alagad ni Paraon: "Hangtod kanus-a nga kining tawhana mahimong lit-ag alang kanato?" (Ex 10:7) Ang tanang miaging mga hampak midangat sa dihang kini gipahayag ni Moises, ug busa, siya nahimong usa ka lit-ag, buot ingnon, usa ka hinungdan sa katalagman o kagun-oban sa mga Ehiptohanon. Aron sila dili mabitik sa idolatriya, si Jehova sublisubling nagpasidaan sa mga Israelinhon nga dili tugotan ang mga Canaanhon nga magpabilin diha sa Yutang Saad. (Ex 23:32, 33; 34:12; Deu 7:16, 25; Jos 23:13) Ang idolatriya maoy usa ka bitik o malinglahong hinungdan sa katalagman ngadto sa mga Israelinhon nga tungod niana sila nawad-an sa pag-uyon ug panalipod ni Jehova ug misangpot sa pagpanglupig ug pagbihag kanila diha sa mga kamot sa ilang mga kaaway. Kini usab malimbongon, gipan-an aron nga kon tan-awon maorag mohatag ug mga kaayohan ug mga kalipay. (Huk 2:2, 3, 11-16; 8:27) Sa susama, si Haring Saul migamit sa iyang anak nga babayeng si Mikal diha sa usa ka laraw, nga nag-ingon: "Ihatag ko siya [kang David] aron siya mahimong lit-ag kaniya." (1Sa 18:21) Si Saul sa tago naglaom nga si David mapatay diha sa mapangahasong buhat nga gikinahanglan sa pagbaton sa usa ka gatos ka yamis sa mga Filistehanon aron ihatag ngadto sa hari imbes sa "bugay nga salapi."—1Sa 18:25.

Ang laing kinaiyahan sa mga bitik nga gipunting sa mahulagwayong mga termino mao ang kakalit niini, nga gani madakpan ang usa nga dili makabantay. Pananglitan, ang pagkapukan sa Babilonya ngadto sa mga Medianhon ug mga Persianhon midangat nga kalit kaayo ug wala damha nga maorag si Jehova nagpalibkas sa usa ka lit-ag o bitik batok kaniya.—Jer 50:24; itandi ang Luc 21:34, 35.

Ang usa ka tawo kinahanglang magsusi pag-ayo ug magmabinantayon sa kon unsay iyang himoon nga panaad o mga garantiya aron siya dili malitagan sa usa ka kahimtang nga lagmit lisod o halos imposible ang paglingkawas gikan niini. (Pr 6:1-3; 20:25) Tungod sa pagpakig-uban sa usa ka tawong masuk-anon, ang usa ka tawo mahimo usab nga masuk-anon sama kaniya. Kini maoy usa ka lit-ag, kay kini motultol sa pagkalangkit sa mga panag-away, sa makadaot nga mga kahimtang, ug sa sala. (Pr 22:24, 25; itandi ang 1Co 15:33.) Sa laing bahin, ang pagkahadlok sa Diyos ug ang pagpaningkamot sa pagsubay sa Iyang dalan motabang sa usa ka tawong maalamon sa paglikay nga madaldal ngadto sa kasaypanan (sama sa pagkalangkit sa mga pampam) nga lagmit mahimong usa

ka bitik nga mosangpot sa kamatayon.—Pr 13:14; 14:27; itandi ang 5:3-8; 7:21-23.

Sa unang siglo K.P., ang pipila ka Kristohanon, nga nasilaw sa pangdani sa bahandi, nangahulog ngadto sa lit-ag nga nagbanlod kanila ngadto sa espirituwal nga kadaotan. (1Ti 6:9, 10) Ang uban giingong nangahulog ngadto sa "lit-ag sa Yawa." Dayag nga kini nagkahulogan nga sila nahisalaag ug nahitipas gikan sa kamatuoran ug busa nahimong mga biktima sa Kaaway. Si Timoteo giawhag sa pagtudlo sa maong mga tawo uban ang kalumo aron nga sila basin maulian sa ilang hustong panimuot ug maghinulsol, sa ingon makalingkawas gikan sa lit-ag sa Yawa.—2Ti 2:23-26; itandi ang 1Ti 1:3, 4; Tit 3:9.

Bisan tuod naandan na nga kadtong mga naglaraw ug daotan mosulay sa pagbitik sa usa ka inosenteng tawo, mahimong balit-aron ni Jehova ang mga kahimtang aron ngadto "sa mga daotan magapaulan siya ug mga bitik, kalayo ug asupre." (Sal 11:6) Siya makabitik kanila, nga magababag sa tanang paagi sa pag-ikyas, ug dayon magpahamtang ug paghukom nganha kanila.—Itandi ang 1Te 5:1-3.

BITIN. Tan-awa ang SAMAG-UDYONG NGA BITIN; MALALANG BITIN; HALAS, BITIN.

BITINIA. Usa ka Romanhong lalawigan sa amihanang bahin sa Asia Minor. Kini nahimutang sa nailhan karong AK sa Turkey, gikan sa Istanbul ug miabot pasidlakan ubay sa habagatang kabaybayonan sa Itom nga Dagat. Sa ikaduhang misyonaryong panaw ni Pablo, sa dihang si Timoteo mikuyog kaniya ug kang Silas didto sa Listra, sila naningkamot nga mopanaw ngadto sa Bitinia, apan "ang espiritu ni Jesus wala motugot kanila." (Buh 16:7) Ang maong dapit wala hisgoti nga gisangyawan sa mga apostoles, apan tataw nga adunay mga Kristohanon didto sa dihang si Pedro misulat sa iyang unang kanonikal nga sulat niadtong mga 62-64 K.P. (1Pe 1:1) Si Pliny nga Manghod, nga nagsulat gikan sa Bitinia ngadto sa Romanong emperador nga si Trajan sa dihang si Pliny maoy espesyal nga komisyonado, naghisgot sa daghang Kristohanon diha sa lalawigan, nga nag-ingong sa pagsugod sa ikaduhang siglo ang Kristiyanidad makaplagan dili lamang diha sa kalungsoran, kondili mikaylap usab ngadto sa "kabalangayan ug ingon man sa kabanikahan."—*The Letters of Pliny,* X, XCVI, 9.

BITIN NGA SUNGAYAN [Heb., *'akh·shuv'; shephi·phon'*]. Usa sa malalang mga bitin nga nagpuyo sa Palestina, nga mailhan tungod sa gamayng talinis nga sungay ibabaw sa matag mata niini. Si Raymond Ditmars nagtaho nga ang bitin nga sungayan (*Cerastes cornutus*) makaplagan sa A nga Aprika gikan sa Algeria hangtod sa Ehipto ug usab sa Arabia ug sa H nga Palestina.

Tungod kay grabe kaayo ang lala sa bitin nga sungayan (bisan tuod dili sagad makamatay sa mga tawo), tukmang gihisgotan ni David ang mapintas nga mga tawo ingong nagbaid sa ilang mga dila "sama nianang sa usa ka halas; ang lala sa bitin nga sungayan anaa sa ilalom sa ilang mga ngabil." —Sal 140:3; tan-awa ang HALAS, BITIN.

Moabot hangtod sa gitas-ong mga 0.8 m (2.5 p), ang bitin nga sungayan maoy lusparon, samagbalas ug bulok ug magtago diha sa balas, nga maghulat ug tukbonon. Ang dili anad nga mata lisod gayong makakita sa usa ka nagtagong bitin nga sungayan. Sa iyang libro nga *Reptiles of the World* (1953, pp. 234, 235), gihubit ni Raymond Ditmars ang pipila ka bitin nga sungayan nga iyang nakitang nadakpan: "Sama sa tanang mga bitin sa desyerto, kanunay nilang tabonan sa balas ang ilang mga likod, sa ingon nagtago sa ilang mga lawas. Kon ang mga halwa butangan ug pipila ka pulgadang bunbon, ang mga bitin dili makita sa maadlaw gawas lamang sa ibabaw nga bahin sa ilang mga ulo. Sa pagkubkob sa balas, palaparon pag-ayo niini nga bitin ang iyang lawas, ang ubos nga bahin sa iyang kilid nagsilbing pangkandos, unya pinaagi sa talagsaong pagpabalodbalod sa iyang lawas sa isigkakilid, ang halas molubong diha sa balas o kaha himoon kini pinaagi sa pagtabon sa iyang likod."

Mahulagwayong Paggamit. Ang bitin nga sungayan, nga igmat ug kalit kaayo nga moatake, nailhan nga moatake ug mga kabayo; busa haom kaayo ang pagtandi nga gihimo diha sa Genesis 49:17 sa tribo ni Dan ingong usa ka "bitin nga sungayan." Dinhi gitandi ni Jacob si Dan ngadto sa usa ka halas, usa ka bitin nga sungayan, "nga mopaak sa mga tikod sa kabayo aron nga ang nagasakay niini matikay-ang." Wala niini pakamenosa si Dan, nga daw siya sama sa usa ka daotang bitin diha sa balili nga angayan lamang nga tamakan. Hinunoa, kay may katakos sama sa usa ka bitin, si Dan dakog silbi sa nasod. Pinaagi sa pag-atang sama sa himoon sa usa ka bitin nga sungayan, siya makapaak sa mga tikod sa kabayo nga gisakyan sa manggugubat nga kaaway ug tungod niini kini molumpat ug matikay-ang ang nagsakay niini. Busa, bisag gamay, si Dan nahisama ka peligroso sa usa ka bitin nga sungayan alang sa mga manghahasi sa Israel.

BITUON. Ang Hebreohanong pulong nga *koh·khav'* maingon man ang Gregong pulong nga *a·ster'* ug *a'stron* gigamit sa kasagarang diwa sa pagtumong sa bisan unsang nagdan-ag nga

butang sa kawanangan, gawas sa adlaw ug bulan, nga gigamitan ug laing mga ngalan.

Ang Kadako sa Uniberso. Ang galaksiya nga nahimutangan sa Yuta, nga gitawag ug Milky Way, gituohang may gilapdon nga mga 100,000 ka *light-year* gikan sa usa ka tumoy ngadto sa laing tumoy ug may kapin sa 100,000,000,000 ka bituon sama sa atong adlaw. Ang kinadul-ang bituon sa Yuta, nga usa sa grupo sa Alpha Centauri, may gilay-on nga kapin sa 40,000,000,000,000 km (25,000,000,000,000 mi). Apan kini nga gilay-on daw gamay ra kaayo sanglit gibanabana nga adunay mga 100,000,000,000 ka galaksiya sa tibuok wanang sa uniberso. Mga 10,000,000,000 niini ang makita sa modernong mga teleskopyo.

Ang kadaghan sa mga linalang nga kabituonan nakadugang sa walay-kinutobang puwersa ug kahulogan sa gipamulong sa Maglalalang diha sa Isaias 40:26: "Iyahat ang inyong mga mata sa itaas ug tan-awa. Kinsay naglalang niining mga butanga? Mao ang Usa nga nagpatungha sa ilang panon nga hilabihan ka daghan, siya nagtawag kanilang tanan pinaagi sa ngalan. Gumikan sa kadagaya sa dinamikong kusog, kay siya usab mabaskog sa gahom, walay usa kanila ang nawala." (Itandi ang Sal 147:4.) Ang matinahorong salmista nakaingon: "Sa dihang makakita ako sa imong mga langit, ang mga buhat sa imong mga tudlo, sa bulan ug sa mga bituon nga imong giandam, unsa ba ang may-kamatayong tawo nga ikaw nagahunahuna man kaniya, ug ang anak sa yutan-ong tawo nga ikaw nagaatiman man kaniya?"—Sal 8:3, 4.

Edad. Sanglit ang mga bidlisiw nga gikan sa lagyong mga bituon ug mga galaksiya nga milyonmilyon ka *light-year* ang gilay-on nakaabot na sa pagkakaron sa dagkong mga teleskopyo sa yuta, kini nagpakita nga kining mga bituona gilalang milyonmilyon na nga katuigan sa miagi, kay kon dili pa, kini nga mga bidlisiw dili unta makaabot sa atong planeta. Ang maong paglalang dayag nga nalakip sa unang mga pulong sa Genesis 1:1: "Sa sinugdan gilalang sa Diyos ang mga langit ug ang yuta." Ang bersikulo 16 dili sumpaki niini sa dihang kini miingon nga panahon sa ikaupat nga "adlaw" o yugto sa paglalang, "Gibuhat sa Diyos . . . ang mga bituon." Ang pulong nga "gibuhat" (Heb., *'a·sah'*) lahi rag kahulogan sa pulong nga "paglalang" (Heb., *ba·ra'*).—Tan-awa ang PAGLALANG, LINALANG.

Gidaghanon sa mga Bituon. Sa pagpakigsulti sa tawo, gigamit sa Diyos ang mga bituon sa pagpunting sa dili-maihap nga gidaghanon, susama sa mga lugas sa balas sa baybayon. (Gen 22:17; 15:5; Ex 32:13; itandi ang Neh 9:23; Nah 3:15, 16; Heb 11:12.) Sanglit pipila lamang ka libong bituon ang tin-awng makita sa ordinaryong mata, kini nga pagtandi giisip kanhi sa daghan nga hinobra ra. Apan sa pagkakaron ang ebidensiya nagpakita nga ang gidaghanon sa mga bituon ikatandi gayod sa tanang lugas sa balas sa tibuok yuta.

Makapaikag nga matikdan nga bisan tuod si Moises namulong bahin sa Israel ingong nakakita sa pipila ka katumanan niini nga Abrahamikong saad, ang mga pagsenso nga gihimo labot sa populasyon, sumala sa natala sa Bibliya, wala gayod maglakip sa katibuk-ang gidaghanon sa nasod. (Deu 1:10; 10:22; 28:62) Si David espesipikong gihisgotan sa ulahi nga wala mag-ihap niadtong "nag-edad ug kawhaan ka tuig paubos, tungod kay gisaad ni Jehova nga himoon ang Israel nga ingon kadaghan sa mga bituon sa kalangitan." (1Cr 27:23) Ang maong ideya bahin sa pagkadili-maihap niining langitnong mga butang naghimo sa mga sinulat sa Bibliya ingong talagsaon kon itandi sa mga panglantaw sa karaang mga katawhan niadtong panahona.

Kahusay sa Kahikayan. Dugang pa, ang kahusay sa kahikayan niining langitnong mga butang gipasiugda diha sa nagkalainlaing mga teksto, sanglit gihisgotan ang bahin sa "mga lagda," "mga regulasyon," ug "mga agianan" ("mga dalan," *RS*). (Jer 31:35-37; Huk 5:20; itandi ang Jud 13.) Ang dagkong mga puwersa nga nagtino sa mga posisyon sa pipila ka bituon gikan sa usag usa sumala sa pisikal nga mga balaod gipakita sa mga pangutana sa Diyos ngadto kang Job: "Makahigot ka ba nga hugot sa mga bugkos sa konstelasyong Kima, o makabadbad ka ba sa mga tagkos sa konstelasyong Kesil? Mapagula mo ba ang konstelasyong Mazzaroth sa tinudlong panahon niini? Ug kon bahin sa konstelasyong Ash uban sa mga anak niini, ikaw ba makagiya kanila? Nakahibalo ka ba sa mga lagda sa kalangitan, o ikabutang mo ba ang awtoridad niini diha sa yuta?" (Job 38:31-33; tan-awa ang KONSTELASYONG ASH; KONSTELASYONG KESIL; KONSTELASYONG KIMA; KONSTELASYONG MAZZAROTH.) Busa, ang *New Bible Dictionary* nag-ingon: "Nan, kami moingon gayod nga ang Bibliya kanunayng nagsaysay bahin sa usa ka uniberso nga bug-os organisado, ug dako kaayo, kon itandi sa kasagarang panglantaw sa kalibotan nianang panahona, diin ang uniberso dili organisado, ug ang gidak-on niini nag-agad lamang sa kon unsay mapamatud-an sa ordinaryong mga sentido."—Giedit ni J. Douglas, 1985, p. 1144.

Ang giingon ni apostol Pablo bahin sa kalainan tali sa tagsatagsa ka bituon mas labaw pa gayod nga masabtan pinaagi sa kahayag sa modernong astronomiya, diin gipakita ang kalainan sa kolor, gidak-on, gidaghanon sa kahayag nga ipatungha, temperatura, ug bisan ang kadasok o gibug-aton tali sa tagsatagsa ka bituon.—1Co 15:40, 41.

Pagsimba sa Bituon. Bisan tuod nga ang pagsimba sa bituon kaylap sa mga nasod sa karaang panahon didto sa Tungang Sidlakan, gihuptan sa matinumanong mga alagad sa Diyos ang Kasulatanhong panglantaw nga ang maong mga bituon maoy materyal lamang nga mga butang nga nailalom sa mga balaod ug pagkontrolar sa Diyos, nga wala magagahom sa tawo kondili nagsilbing mga banwag ug mga orasan. (Gen 1:14-18; Sal 136: 3, 7-9; 148:3) Sa pagpasidaan sa Israel batok sa paghimog bisan unsang larawan sa matuod nga Diyos nga si Jehova, si Moises nagsugo kanila nga dili sila magpadaldal sa pagsimba sa adlaw, bulan, ug mga bituon, "nga gihatag ni Jehova nga imong Diyos ngadto sa tanang katawhan sa ilalom sa tibuok kalangitan." (Deu 4:15-20; itandi ang 2Ha 17:16; 21:5; 23:5; Sof 1:4, 5.) Gilangkit sa paganong mga nasod ang ilang mga diyos ngadto sa pipila ka bituon ug sa ingon naghupot ug nasyonalistikanhong panglantaw sa maong mga bituon. Si Sakut ug Kaiwan, nga gihisgotan sa Amos 5:26 ingong mga diyos nga gisimba sa apostatang Israel, giisip nga maoy Babilonyanhong mga ngalan alang sa planetang Saturn, nga gitawag ug Repan diha sa pagkutlo ni Esteban niining tekstoha. (Buh 7:42, 43) Ang pagsimba sa bituon ilabinang ilado sa Babilonya apan napamatud-ang walay pulos sa panahon nga gilaglag ang Babilonya.—Isa 47:12-15.

Ang "Bituon" nga Nakita Human sa Pagkatawo ni Jesus. Ang 'mga astrologo nga gikan sa sidlakang mga bahin,' buot ingnon gikan sa kasilinganan sa Babilonya, dayag nga dili mga alagad o mga magsisimba sa matuod nga Diyos. Ang ilang pagduaw ngadto kang Haring Herodes human sa pagkatawo ni Jesus misangpot sa pagpamatay sa tanang lalaking mga masuso sa Betlehem. (Mat 2:1-18; tan-awa ang ASTROLOGO.) Kon bahin sa "bituon" (Gr., *a·ster′*) nga ilang nakita, daghan ang mga sugyot nga kadto maoy usa ka kometa, bulalakaw, *supernova,* o, ang mas popular, usa ka panagtagbo sa mga planeta. Walay usa sa maong mga butang ang katuohang 'mihunong sa ibabaw sa dapit nga nahimutangan sa bata,' sa ingon nagtultol sa balay diha sa balangay sa Betlehem diin nakaplagan ang bata. Angay usab matikdan nga kining paganong mga astrologo lamang ang 'nakakita' sa bituon. Ang ilang hinukmang mga buhat sa astrolohiya ug ang dili-maayong mga resulta sa ilang pagduaw, nga nagpameligro sa kinabuhi sa umaabot nga Mesiyas, tinong naghatag ug maayong hinungdan sa paghunahuna nga sila gigiyahan sa usa ka tinubdan nga *supak* sa mga katuyoan sa Diyos maylabot sa sinaad nga Mesiyas. Makataronganon gayod ang pagsukna kon ang usa kinsa "kanunayng naghimo sa iyang kaugalingon nga manulonda sa kahayag," kansang pagpalihok maoy "inubanan sa tanang gamhanang mga buhat ug bakak nga mga ilhanan ug mga tilimad-on," kinsa nakahimo sa halas nga daw maoy nagsulti, ug kinsa gitawag ni Jesus ingong "usa ka mamumuno sa iyang pagsugod," dili ba usab makahimo nga ang mga astrologo 'makakita' sa usa ka samag-bituon nga butang nga naggiya kanila sa sinugdan, dili ngadto sa Betlehem, apan ngadto sa Jerusalem, diin nagpuyo ang mortal nga kaaway sa sinaad nga Mesiyas.—2Co 11:3, 14; 2Te 2:9; Gen 3:1-4; Ju 8:44.

Mahulagwayong Paggamit. Ang mga bituon gigamit sa Bibliya diha sa mahulagwayong diwa ug diha sa mga metapora o mga *simile* (pagtandi) aron sa paghawas sa mga tawo, sama sa damgo ni Jose diin ang iyang mga ginikanan gihawasan sa adlaw ug bulan, ug ang iyang 11 ka igsoong lalaki gihawasan sa 11 ka bituon. (Gen 37:9, 10) Ang Job 38:7 naghisgot sa "mga bituon sa kabuntagon" nga nanghugyaw sa kalipay sa pagkatukod sa kalibotan uban sa 'mga anak sa Diyos' nga mga manulonda. Ang binanhaw ug binayaw nga si Jesus naghisgot sa iyang kaugalingon ingong "ang mahayag nga bituon sa kabuntagon" ug nagsaad sa paghatag sa "bituon sa kabuntagon" ngadto sa iyang mananaog nga mga sumusunod, nga dayag nga nagpailang sila makig-ambit sa iyang langitnong posisyon ug himaya. (Pin 22:16; 2:26, 28; itandi ang 2Ti 2:12; Pin 20:6.) Ang pito ka "manulonda" sa mga kongregasyon, nga gipadad-an sa sinulat nga mga mensahe, gisimbolohan sa pito ka bituon diha sa tuong kamot ni Kristo. (Pin 1:16, 20; 2:1; 3:1) "Ang manulonda sa kahiladman" nga gitawag ug Abaddon gihawasan usab sa usa ka bituon.—Pin 9:1, 11; tan-awa ang ABADDON.

Diha sa panultihon sa Isaias kapitulo 14, ang hambogiro ug ambisyosong hari sa Babilonya (nga mao, ang dinastiya sa mga hari sa Babilonya nga gihawasan ni Nabucodonosor), nga gitawag nga "nagasidlak" (Heb., *heh·lel′;* "Lucifer," *KJ*), gibatbat ingong usa nga nagtuboy sa iyang trono "ibabaw sa mga bituon sa Diyos." (Isa 14:4, 12, 13; tan-awa ang NAGASIDLAK.) Ang metapora sa usa ka "bituon" gigamit sa pagtumong sa matagnaong paagi sa mga Davidnong mga hari sa Juda (Num 24:17), ug ang kasaysayan sa Bibliya nagpakita nga ang Babilonyanhong dinastiya sulod sa usa ka panahon mipatigbabaw niining mga hari sa Juda pinaagi sa pag-ilog sa Jerusalem. Ang usa ka susamang tagna diha sa Daniel kapitulo 8 naghubit sa gamayng "sungay" sa umaabot nga gahom nga magayatak sa pipila ka bituon sa "panon sa kalangitan" ug mosulong batok sa Prinsipe sa panon ug sa iyang sangtuwaryo (Dan 8:9-13); samtang sa Daniel kapitulo 12, pinaagi sa paggamit ug *simile,* kadtong mga tawo nga "may hait nga salabotan" ug

nagdala sa uban ngadto sa pagkamatarong gihulagway ingong nagasidlak "sama sa mga bituon" sa "panahon sa kataposan." (Dan 12:3, 9, 10) Sa kasukwahi, ang mga malinapason nga mitipas gikan sa kamatuoran gitandi ngadto sa "mga bituon nga walay pihong agianan."—Jud 13.

Ang pagngitngit sa mga bituon, lakip sa adlaw ug bulan, maoy kanunayng larawan nga gigamit diha sa matagnaong mga pasidaan sa katalagman nga gipadangat ingong resulta sa paghukom sa Diyos. (Isa 13:10; Eze 32:7; Pin 6:12, 13; 8:12; itandi ang Job 9:6, 7.) Ang pagngitngit sa maong mga banwag gigamit usab sa paghubit sa nagkapupos nga katuigan sa tigulang nga tawo diha sa Ecclesiastes 12:1, 2. Sa ubang mga teksto ang mga bituon gihisgotan nga nangahulog o gitambog sa yuta. (Mat 24:29; Pin 8:10; 9:1; 12:4) Ang "mga ilhanan" diha sa adlaw, bulan, ug mga bituon gitagna ingong ebidensiya sa panahon sa kataposan.—Luc 21:25.

"Bituon sa Adlaw." Ang ekspresyong "bituon sa adlaw" (Gr., *pho·spho′ros*) kas-a lang makita, diha sa 2 Pedro 1:19, ug susamag kahulogan sa "bituon sa kabuntagon." Kini nga mga bituon sa pipila ka panahon sa tuig mao ang kataposang mga bituon nga mosubang diha sa sidlakang kapunawpunawan sa dili pa mopakita ang adlaw ug sa ingon nagtimaan sa pag-abot sa bag-ong adlaw. Ang miaging paghisgot ni Pedro bahin sa panan-awon sa pagkausab sa dagway ni Jesus diha sa halangdong himaya mopatim-awng nalangkit sa paghupot ni Jesus ug gahom sa pagkahari ingong "ang gamot ug ang kaliwat ni David, ug ang mahayag nga bituon sa kabuntagon [*a·ster′*]."—Pin 22:16; 2:26-28.

'Mga Bituon Nakig-away Batok Kang Sisera.' Ang asoy sa Maghuhukom 5:20 nagbangon ug panaghisgot bahin sa prase nga, "Gikan sa langit ang mga bituon nakig-away, gikan sa ilang mga agianan nakig-away sila batok kang Sisera." Giisip sa pipila nga kini maoy usa lamang ka balaknong paghisgot bahin sa tabang sa Diyos. (Itandi ang Huk 4:15; Sal 18:9.) Ang ubang pangagpas naglakip sa pag-ulan ug mga *meteorite,* o ang pagagad ni Sisera sa mga pagpanagna ginamit ang astrolohiya, nga napamatud-ang sayop. Sanglit wala idetalye sa rekord sa Bibliya kon giunsa 'pagpakig-away' sa mga bituon, mopatim-awng igo na ang pag-isip niini nga pamulong ingong pagpakita sa milagrosong pagpaluyo sa Diyos alang sa kasundalohan sa Israel.

BIYOOS. Usa ka pangdayandayan nga bahin sa tangkawan nga bulawan nga gigamit diha sa tabernakulo; ang Hebreohanong pulong niini maoy *kaph·tohr′,* o *kaph·tor′,* nga dayag nga nagtumong sa usa ka linginong bugdo nga bahin sa tangkawan. (Ex 25:31-36; 37:17-22) Kini nga "mga biyoos" nagsal-angsal-ang sa gidayandayan nga mga bulak sa pangunang lindog ug diha sa matag usa sa unom ka sanga sa tangkawan. Ang pipila sa mga biyoos napormag daw nagsiwil nga sangga alang niini nga mga sanga. Kini makita diha sa tangkawan ingon sa gihulagway sa kinulit diha sa Arko ni Tito (sa Roma), diin ang Romanong mga sundalo gipakita nga nagdalag mga inagaw gikan sa templo sa Jerusalem nga nalaglag niadtong 70 K.P.

BIZIOTIAS. Gitala sunod sa Beer-seba ingong usa sa mga lungsod nga bahin sa panulondon sa tribo ni Juda diha sa rehiyon sa Negeb. (Jos 15:21, 28) Ang nahimutangan niini wala mahibaloi. Sa Gregong *Septuagint* mabasa dinhi nga "ilang kabalangayan" imbes nga ngalan sa dapit nga Biziotias.—Itandi ang Neh 11:27.

BIZTA. Usa sa pito ka opisyal sa palasyo nga gipadala ni Haring Ahasuero aron sa pagkuha kang Rayna Vasti.—Est 1:10, 11; tan-awa ang OPISYAL SA PALASYO.

BLASTO. Ang tinugyanan sa lawak-higdaanan ni Haring Herodes Agripa I. Tungod sa iyang iladong posisyon, sa dihang ang katawhan sa Tiro ug Sidon mihangyo nga makigdait kang Herodes, ila unang gikombinsir si Blasto, tingali pinaagig hiphip.—Buh 12:20.

BOANERGES [Mga Anak sa Dalugdog]. Usa ka Semitikanhong ekspresyon nga makaplagan diha lamang sa Marcos 3:17 uban ang hubad niini. Gihatag kini ni Jesus ingong angga ngadto sa mga anak nga lalaki ni Zebedeo nga si Santiago ug Juan, lagmit tungod sa mainiton nga kadasig niining duha ka apostoles. (Luc 9:54) Dili sama sa Pedro nga bag-ong ngalan ni Simon, ang Boanerges mopatim-awng wala kaayo gamita.

BOAZ, I [lagmit, Kusganon]. Tag-iyag yuta sa Betlehem sa Juda, "usa ka lalaki nga gamhanan tungod sa bahandi" sa mga ika-14 nga siglo W.K.P. (Ru 2:1) Si Boaz mao ang anak nga lalaki ni Salma (Salmon) ug Rahab, ug siya mao ang amahan ni Obed. (Mat 1:5) Lakip siya sa kaliwatan sa banay sa Mesiyas, ang ikapito sa linya sa kaliwat gikan kang Juda. (1Cr 2:3-11; Luc 3:32, 33) Kon sa unsang paagi nahitabo kining talagsaon kaayong panghitabo, nga nahiapil si Boaz sa talaan sa kagikan ni Jesus, gipreserbar alang kanato sa basahon ni Ruth.

Si Boaz may suod nga paryente nga ginganlag Elimelek, kinsa, uban sa iyang duha ka anak nga lalaki, namatay nga walay gibiling mga anak nga

lalaking manununod. Sa mga balo sa duha ka anak nga lalaki, ang usa, si Ruth, miunong kang Noemi nga balo ni Elimelek. Ting-ani kadto, ug si Ruth nanghagdaw nga "wala-tuyoa" sa yuta nga iya ni Boaz. (Ru 2:3) Si Boaz maoy usa ka tinuod nga Judeanhon, usa ka debotadong magsisimba ni Jehova. Dili lamang kay gipangomosta niya ang iyang mga mag-aani pinaagi sa pag-ingong "Hinaot si Jehova mag-uban kaninyo," kondili, human maobserbahi ang pagkamaunongon ni Ruth kang Noemi, siya usab miingon kaniya, "Hinaot nga gantihan ni Jehova ang imong gibuhat, ug hinaot nga adunay hingpit nga suhol alang kanimo gikan kang Jehova." (Ru 2:4, 12) Sa dihang gipahibalo ni Ruth kining mga butanga ngadto sa iyang ugangang babaye, si Noemi mipatugbaw: "Panalanginan unta siya ni Jehova . . . Siya usa sa atong mga manlulukat." (Ru 2:20) Dugang pa, sa dihang natapos na ang pag-ani, gisaysay ni Noemi kang Ruth ang naandang paagi aron mahatagag pagtagad ni Boaz kining butanga. Samtang natulog si Boaz sa iyang giokanan, siya nahigmata ug nakita si Ruth nga naghigda dapit sa iyang natukasan ug besti nga mga tiil, nga naghangyo kaniya sa paglukat sa kabtangan ni Elimelek pinaagi sa pagtuman sa kahikayan nga minyoan sa suod nga kabanay ang nabiyudang asawa. (Tan-awa ang KAMINYOON SA BAYAW NGA LALAKI.) Si Ruth mao ang mahimong kapuli ni Noemi, kinsa dili na makapanganak kay tigulang na. Wala maglangan, pagkaugma gipatawag ni Boaz ang laing paryente nga mas suod, apan kini siya, nga giingon lamang sa Bibliya nga si Pulano, midumili sa pagsunod sa kahikayan sa Diyos. Apan si Boaz daling misanong aron sa pagsunod niini ug gipangasawa si Ruth, ug ang ilang mga katagilungsod nagpahayag ug kabulahanan kanila. Siya nanganak kaniya ug usa ka anak nga lalaki nga ginganlag Obed, ang apohan ni Haring David. —Ru 3:1–4:17.

Sa tibuok nga asoy, gikan sa iyang unang malulotong pangomosta sa mga mamumuo hangtod sa iyang pagdawat sa responsibilidad aron mapreserbar ang ngalan sa banay ni Elimelek, si Boaz nailhan ingong talagsaon nga tawo—tawo sa aksiyon ug awtoridad apan puno sa pagpugong-sa-kaugalingon, pagtuo, ug integridad, mahinatagon ug maluloton, hinlo sa moral, ug bug-os nga masinugtanon sa mga sugo ni Jehova diha sa tanang butang.

BOAZ, II [lagmit, Kusganon]. Sa duha ka dagkong mga haligi nga tumbaga nga gipatindog atubangan sa portiko sa mahimayaong templo ni Solomon, ang haligi dapit sa amihanan ginganlan ug Boaz, nga lagmit nagkahulogang "Kusganon." Ang haligi dapit sa habagatan gitawag nga Jakin, nga nagkahulogang "Hinaot [si Jehova] Lig-ong Magatukod." Busa, kon usahon kining duha ka kahulogan ug basahon gikan sa tuo paingon sa wala samtang ang usa moatubang sa S, kini may ideya nga 'Hinaot [si Jehova] lig-ong magatukod [sa templo] nga kusganon.'—1Ha 7:15-21; tan-awa ang ULO-ULO.

BOHAN [lagmit, Kumagko].

1. Usa ka kaliwat ni Ruben kansang ngalan mao ang gingalan sa usa ka utlanang bato sa teritoryo sa Juda.—Jos 15:6; 18:17.

2. Ang "bato ni Bohan" nagsilbing mohon alang sa mga tribo ni Benjamin ug Juda. (Jos 15:6; 18:17) Kini nahimutang duol sa AK nga kiliran sa Dagat sa Asin ug lagmit atbang sa tiilan sa samag dal-as nga Ubos nga Patag sa Akor.

BOKERU [Iyang Panganay; Siya Mao ang Panganay]. Usa ka kaliwat ni Haring Saul ug Jonatan; sa tribo ni Benjamin.—1Cr 8:38; 9:39, 44.

BOKIM [Mga Nanghilak]. Usa ka dapit diin ang manulonda ni Jehova namulong sa mga Israelinhon, nga nagbadlong kanila tungod kay sila wala magtagad sa pasidaan ni Jehova batok sa pagpakiglangkit sa mga paganong molupyo sa yuta. Ang maong dapit ginganlan pinasukad sa pagpanghilak sa katawhan human niadto. (Huk 2:1-5) Ang nahimutangan niini wala mahibaloi, apan ang ekspresyon nga "mitungas gikan sa Gilgal ngadto sa Bokim" nagpaila nga kini nga lokasyon anaa sa K sa Gilgal, diin ang Gilgal dayag nga nahimutang sa ubos nga walog sa Jordan.

BORASAN [lagmit, Gahong sa Aso]. Usa sa mga dapit diin magkanunayan si David ug ang iyang mga tawo panahon sa iyang pagkakagiw. (1Sa 30:30, 31) Giisip sa pipila ka eskolar nga kini mao ra usab ang Asan (Jos 19:7), usa ka sakop nga siyudad sa Simeon diha sa habagatang bahin sa teritoryo sa Juda, duol sa AK sa Beer-seba.—Tan-awa ang ASAN.

BOTELYA. Usa ka sudlanan nga gigamit aron sudlan ug tubig, lana, gatas, bino, mantekilya, ug keso. Ang mga botelya sa karaang kapanahonan nagkalainlain sa gidak-on ug porma, ang uban niini maoy panit nga mga sudlanan ug ang uban maoy gagmayg liog nga mga sudlanan nga may mga sungsong. Ang mga Ehiptohanon adunay inadornohan nga mga sudlanan nga gigamit ingong mga botelya, ug kini hinimo gikan sa alabastro, bukog, bronse, bildo, bulawan, garing, porselana, plata, o bato. Ang bildo nga mga botelya gigamit sa karaang Asirya, ug ang kulonon nga mga botelya maoy komon diha sa nagkalainlaing kayutaan sa Bibliya sa kakaraanan. Apan, ang karaang katawhan migamit ilabina sa mga botelya nga panit.

Ang naandang paagi sa paghimog botelya nga panit maoy pinaagi sa pag-ihaw ug hayop, putlon ang ulo ug mga tiil niini, ug dayon maampingong kuhaon ang panit niini nga dili na kinahanglang hiwaon ang tiyan sa hayop. Ang panit ihumol sa kemikal, ug dayon ang tanan nga mga pinutlan tahion gawas sa usa niana. Ang liog o tingali ang usa sa mga tiil dili tahion, ug kini ang himoong baba sa botelya, nga mahimong sirhan pinaagig sungsong o pisi. Ang mga panit sa karnero, kanding, ug usahay sa baka gigamit alang niini nga katuyoan, ug sa pipila ka higayon, ang mga balhibo dili kiskison gikan sa mga panit nga gihimong sudlanan aron kasudlan ug gatas, mantekilya, keso, ug tubig. Apan, kinahanglang ihumol kini pag-ayo kon ang mga botelyang panit gamiton alang sa lana ug bino. Bisan sa dili pa kaayo dugayng mga panahon daghang botelyang panit ang gihimo sa samang paagi sa Tungang Sidlakan. Kon ang mga botelyang panit nga sudlanag tubig dili ikahumol, malain ang lami sa tubig nga tipigan sulod niini.

Sa dihang gipapahawa si Agar, si Abraham nagpadala kaniya ug "panit nga sudlanan [Heb., *che'meth*]." (Gen 21:14, 15, 19) Ang mga Gabaonhon miingon kang Josue: "Mao kini ang mga sudlanag bino nga panit [Heb., *no'·dhohth'*] nga bag-o sa dihang among gipuno, ug, tan-awa! kini nabusisi na." (Jos 9:13) Kana mahimong mahitabo sa ulahi tungod sa presyur nga maipon gumikan sa pag-aslom sa bino. Si Elihu miingon: "Tan-awa! Ang akong tiyan sama sa bino nga walay hungawanan; sama sa bag-ong *panit nga mga sudlanan* [Heb., *'o·vohth'*] kini buot nang mobuto." (Job 32:19) Hinuon, sagad nga ang bag-ong panit nga mga sudlanag bino makasugakod sa presyur nga maipon sa sulod tungod sa pag-aslom sa bino. Apan, ang daang mga sudlanag bino sa kadugayan motuskig ug dili na mounat, ug kini lagmit nga mabusisi. Busa, haom gayod nga si Jesu-Kristo miingon: "Ni ang mga tawo magsulod ug bag-ong bino sa daang panit nga mga sudlanag bino; apan kon buhaton nila kini, nan mobusisi ang panit nga mga sudlanag bino ug ang bino mobuhagay ug ang panit nga mga sudlanag bino madaot. Apan ang mga tawo magsulod ug bag-ong bino sa bag-ong panit nga mga sudlanag bino, ug pareho kining mapreserbar."—Mat 9:17.

Si David, nga usa ka kagiw nga gilikosan sa mga kaaway, mahulagwayong naghisgot sa botelya nga panit, nga nag-ingon: "Isulod ang akong mga luha sa imong botelya nga panit." (Sal 56:8) Busa si David mihangyo sa Diyos nga iyang gisaligan nga isulod ang iyang mga luha nga samag diha sa botelya nga panit aron hinumdoman kini.

Lagmit ang panit nga mga sudlanan nga puno sa bino usahay ibitay diin kini maasohan aron mapanalipdan gikan sa mga insekto o aron makab-ot dayon ang gitinguhang lami sa bino. Sa laing bahin, kon dili gamiton, ang mga botelyang panit mahimong ibitay sulod sa usa ka lawak nga walay panghaw ug sa ingon moitom tungod sa aso gikan sa kalayo nga gihaling didto. Sa dili madugay kining panit nga mga sudlanag bino dili na mounat ug kini mokuyos. Tingali kay naghunahuna niini, ang salmista nga nakaagom sa mga pagsulay miingon: "Kay ako nahisama sa botelya nga panit nga gipaasohan."—Sal 119:83; tan-awa ang MAGKUKULON; SUDLANAN; PANIT NGA MGA SUDLANAG BINO.

BOZEZ. Usa sa duha ka bato, o samag-ngipon nga dagkong mga bato, nga gihisgotan diha sa kadaogan ni Jonatan batok sa mga Filistehanon nga gitala sa 1 Samuel 14:4-14. Si Jonatan, nga nangitag kaagian patabok aron makaatake sa nagkampong mga Filistehanon, nakakita sa duha ka dagkong mga bato, ang usa diha sa A nga nag-atubang sa Mikmas (diin didto nagkampo ang mga Filistehanon), ang lain diha sa H nga nag-atubang sa Geba. (1Sa 13:16; 14:5) Taliwala niining duha ka siyudad, ang Wadi Suweinit (Nahal Mikhmas) maoy padulhog ngadto sa Jordan ug nahimong usa ka lawom nga lugot nga may titip kaayong mga pangpang dapit sa S sa maong mga siyudad. Ang duha ka dagkong mga bato gituohan nga nahimutang sa dapit diin ang lugot kurbada kaayo, bisan tuod nga banabana lamang ang tukmang nahimutangan niini.

BOZKAT [Bugdo [nga mao, tuybo nga bahin]]. Usa ka lungsod nga sakop sa panulondon ni Juda (Jos 15:39); pinuy-anan ni Adaia nga apohang lalaki ni Haring Josias sa banay sa inahan. (2Ha 22:1) Gitala taliwala sa Eglon ug Lakis, lagmit nga kini anaa sa ubos nga kayutaan, o sa rehiyon sa Sepela. Dili matino ang nahimutangan niini; ang pipila nagtuo nga kini nahimutang sa Dawa'imeh (presenteng-adlaw nga Amazya), mga 19 km (12 mi) sa K sa Hebron.

BOZRA [Dili-Maduol nga Dapit].

1. Usa ka prominenteng siyudad sa Edom, ang pinuy-anan sa amahan ni Jobab, usa ka hari sa Edom sa ikaduhang milenyo W.K.P. (Gen 36:31, 33; 1Cr 1:44) Dayag nga ilado kini tungod kay ubos sa pag-inspirar ang mga manalagna nga si Isaias, Jeremias, ug Amos naghisgot niini ingong nagrepresentar sa tibuok Edom, nga gitakda sa kalaglagan.—Isa 34:5, 6; 63:1-4; Jer 49:12, 13, 17, 22; Am 1:11, 12.

Ang Bozra gituohang mao ang modernong Buzera, nga nahimutang mga 50 km (30 mi) sa AAS sa Petra ug anaa duol sa karaang dalan nga gitawag ug Dakong Dalan sa Hari. Busa nahimutang kini sa

sentro nga bahin sa gingharian sa Edom ug nanalipod sa mga agianan paingon sa mga minahan sa tumbaga didto sa Araba. Ang karaang mga kagunoban sa Buzera nagpakita nga ang Bozra maoy kanhi usa ka kinutaang siyudad nga gitukod diha sa usa ka hiktin nga bukid nga mituybo gikan sa Jebel esh-Shera' nga may lalom nga mga lugot sa matag kiliran.

Ang hubad sa Miqueas 2:12 diha sa *King James Version* naundan sa ngalang "Bozra," apan ang kadaghanan sa modernong mga hubad nag-isip niini nga nagtumong, dili sa usa ka lungsod, kondili sa usa ka alad o toril sa mga karnero.

2. Sa pagtagna batok sa Moab, ang Jeremias 48:24 naghisgot sa Bozra ingong lakip sa mga siyudad "sa yuta sa Moab." Lakip kini sa ubang mga siyudad diha sa patag ibabaw sa bukid o "sa yuta diha sa kapatagan" (Jer 48:21), ug tungod kay gigamit kining samang Hebreohanong ekspresyon maylabot sa Bezer (Deu 4:43) gihunahuna sa pipila ka eskolar nga kini lagmit nagtumong sa mao ra nga dapit.—Tan-awa ang BEZER Num. 2.

BRONSE. Tan-awa ang TUMBAGA, BRONSE.

BUANGBUANG. Inay nga nagtumong sa usa ka tawo nga kulang sa pangisip, ang pulong nga "buangbuang," ingon sa pagkagamit sa Bibliya, kasagarang nagtumong sa usa ka indibiduwal nga nagtamay sa katarongan ug nagsubay sa usa ka dalan nga walay pagbati sa moral nga sukwahi sa matarong nga mga sukdanan sa Diyos. Ang lainlaing Hebreohanon nga mga termino nga nagtumong niini nga tawo mao ang *kesil'* ("hungog"; Pr 1:22), *'ewil'* ("buangbuang"; Pr 12:15), *na·val'* ("walay salabotan"; Pr 17:7), ug *lets* ("mabiaybiayon"; Pr 13:1). Ang Gregong pulong nga *a'phron* nagtumong sa usa nga "walay buot" (Luc 12:20), ang *a·no'e·tos* sa "walay salabotan" (Gal 3:1), ug ang *mo·ros'* sa usa ka "buangbuang" (Mat 23:17; 25:2).

Ang dalan nga gisubay sa tawong si Nabal nag-ilustrar sa dalan sa usa ka buangbuang (1Sa 25) sama nianang sa mga tawo nga nakaila sa matuod nga Diyos ug unya misimba sa mga butang nga gilalang. (Rom 1:20-25) Si Isaias miingon nga ang usa ka buangbuang, o walay salabotan, mosulti ug "kawalay-salabotan lamang, ug ang iyang kasingkasing magbuhat sa kon unsay makadaot, aron sa pagbuhat sa apostasya ug sa pagsulti batok kang Jehova sa kon unsay masukihon, aron ipahinabong mahaw-ang ang kalag sa usa nga gigutom, ug bisan ang usa nga giuhaw iyang ipahinabong dili makainom." (Isa 32:6) Ang buangbuang nagtamay sa kaalam ug disiplina. (Pr 1:7) Inay magpatalinghog sa tambag, ang buangbuang nagpadayon sa paglakaw diha sa dalan nga iyang giisip nga "matarong sa iyang kaugalingong mga mata." (Pr 12:15) Siya daling masuko ug makiglalis dayon. (Ecc 7:9; Pr 20:3) Siya miingon diha sa iyang kasingkasing (makita sa iyang mga lihok ang dili direktang masulti sa iyang mga ngabil): "Walay Jehova."—Sal 14:1.

Haom gayod nga gitawag ni Jesu-Kristo ang mga eskriba ug mga Pariseo ingong "mga buangbuang ug mga buta," sa ato pa, mga tawo nga walay kaalam ug walay pulos sa moral, tungod kay ilang gituis ang kamatuoran pinaagi sa hinimogtawo nga mga tradisyon ug misunod sa usa ka salingkapawng dalan. Dugang pa, gipaluyohan ni Jesus ang katukma niini nga pagtawag pinaagi sa pag-ilustrar sa ilang kakulang ug katakos sa pagsabot. (Mat 23:15-22; 15:3) Apan, ang tawo nga sayop nga nagtawag sa usa ka igsoon nga usa ka "buang," nga naghukom ug nagkondenar sa iyang igsoon ingong walay pulos sa moral, maghimo sa iyang kaugalingon nga takos mahiagom sa Gehenna.—Mat 5:22; Rom 14:10-12; Mat 7:1, 2.

Ang tawong buangbuang nga nagtukod sa iyang balay ibabaw sa balas ug ang tawong dato kansang yuta nagmabungahon pag-ayo, ug busa nagplano sa pagpadako sa iyang mga bodega ug dayon magpahimulos gayod sa kinabuhi, maoy mga panaglitan sa maayong mga sambingay ni Jesus gikan sa adlaw-adlaw nga pagkinabuhi nga nagpasiugda sa kabuangan sa pagpasagad sa espirituwal nga mga butang ug sa ingon nasayloan ang tinuod nga panalangin. Dugang pa, ang pagkapakyas sa 'pagpadayon sa pagbantay' sa espirituwal nga paagi maoy usa ka kabuangan, sumala sa gipasiugda sa sambingay ni Jesus bahin sa lima ka buangbuang nga mga ulay kinsa, sa paglakaw aron sa pagsugat sa pamanhonon, wala magdala ug lana alang sa ilang mga lampara.—Mat 7:24-27; Luc 12:16-21; Mat 25:1-13.

Aron mahimong tinuod nga maalamon, ang usa ka tawo kinahanglang mahimong usa ka buangbuang sa mga mata sa kalibotan, "kay ang kaalam niining kalibotana kabuangan para sa Diyos." Dili ang maalamon sa kalibotan kondili kadtong tinamay ingong mga tawong walay kahibalo, mga buangbuang, ang gipili ni Jehova aron sa paghawas kaniya. Tungod niini nahimong mas dayag pa ang kabuangan niining kalibotana. Labot pa, kini naghanaw sa bisan unsang katarongan sa pagpanghambog niadtong tawo nga pinaboran. Hinunoa, ang tanang himaya tukmang ihatag ngadto sa Tinubdan sa kaalam, si Jehova.—1Co 3:18, 19; 1:18-31.

Kon tumpangan ang usa ka buangbuang "sumala sa iyang binuang" pinaagi sa paggamit sa iyang walay hinungdang mga pamaagi sa argumento, giuyonan sa usa nga nagtumpang ang walay pulos nga mga pangatarongan o mga paagi

sa buangbuang. Aron dili mahisama sa buangbuang niining bahina, kita gitambagan sa proverbio: "Ayaw tubaga ang hungog sumala sa iyang binuang." Sa laing bahin, ang Proverbio 26:4, 5 nagpakita nga mahimong mapuslanon ang pagtubag kaniya "sumala sa iyang binuang" sa paaging naganalisar sa iyang mga pagpakiglalis, nga nagladlad niini ingong talamayon, ug nagpakita nga ang iyang mga argumento motultol ngadto sa lahi gayod nga mga konklusyon gikan niadtong mga konklusyon nga iya nang nahimo.

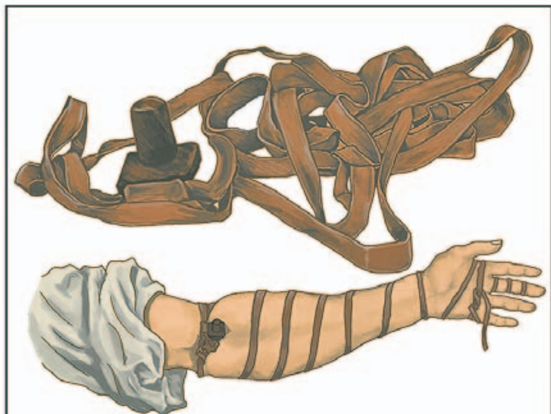
BUAYA. Tan-awa ang LEVIATAN.

BUDYONG. Tan-awa ang SUNGAY, BUDYONG.

BUGAY. Tan-awa ang KAMINYOON.

BUGKOS SA AGTANG. Usa ka bugkos nga ibutang sa agtang.

Bisan tuod ang mga Israelinhon gisultihan nga kinahanglan nilang 'ihigot ang balaod sa Diyos ingong usa ka timaan diha sa ilang kamot' ug batonan kini ingong usa ka 'bugkos sa agtang sa taliwala sa ilang mga mata,' dayag nga kini wala magtumong sa literal nga pagsul-ob sa mga teksto sa Kasulatan. (Deu 6:6-8; 11:18) Tinuod, sila gisugo sa pagbutang ug usa ka literal nga borlas diha sa ilang mga besti ingong pahinumdom sa mga sugo sa Diyos. (Num 15:38-40) Apan, ang pamatuod nga ang "timaan" ug ang "bugkos sa agtang" maoy mahulagwayon makita diha sa mga instruksiyon sa Diyos ngadto sa mga Israelinhon bahin sa ilang paghandom sa iyang pagluwas kanila. Kini nga paghandom magsilbi usab nga 'usa ka timaan diha sa imong kamot ug ingong usa ka handomanan taliwala sa imong mga mata' ug "ingong usa ka bugkos sa agtang sa taliwala sa imong mga mata." —Ex 13:9, 14-16.

Pilakterya sa bukton nga gisul-ob sa mga Hudiyo nga sa pormalistikong paagi nagpadapat sa balaod ni Jehova

Sa unsang diwa nga ang mga Israelinhon magsul-ob sa balaod sa Diyos ingong usa ka bugkos sa agtang taliwala sa ilang mga mata?

Mopatim-aw nga gipasabot ni Jehova nga ang Balaod kinahanglang tataw nga makita ug kinahanglang sundon pag-ayo nga samag kini nahisulat sa usa ka papan taliwala sa ilang mga mata, ug samag usa ka timaan diha sa ilang mga kamot, aron nga, bisan asa sila molantaw ug bisan unsa ang buhaton nila, ang Balaod anaa kanunay sa ilang atubangan. Apan, ang mga Hudiyo, human sa ilang paghibalik gikan sa Babilonya, nakaugmad ug usa ka pormalistiko nga relihiyon pinasukad sa mga tradisyon sa mga tawo (Mat 15:3, 9), diin sila mihimog literal nga pagpadapat niini nga balaod. Ang mga piraso sa pergamino mao ang gigamit, nga niini upat ka bahin sa Kasulatan ang gisulat, ug kini mao ang Exodo 13:1-10, 11-16; Deuteronomio 6:4-9; 11:13-21. Labing menos sa ulahing kapanahonan, ang pergamino gilikit diha sa gagmayng mga kahita nga gama sa panit sa nating baka ug gipatapot diha sa agtang ug sa walang bukton. Ang mga lalaking Hudiyo nagsul-ob niini panahon sa pag-ampo sa kabuntagon, gawas sa mga adlaw sa kapistahan ug sa Igpapahulay.

Gihukman ni Jesu-Kristo ang pagkasalingkapaw sa mga eskriba ug mga Pariseo, kinsa, aron dayegon sa uban ang ilang pagkamatarong, nagpalapad sa mga kahita nga sudlanag kasulatan nga ilang ginasul-ob ingong panalipod. (Mat 23:2, 5) Ang Gregong pulong nga *phy·la·kte′ri·on,* "pilakterya," nga nagtumong sa maong kahita nga sudlanag kasulatan, pangunang nagpasabot sa usa ka kampo, kuta, o salipdanan. Busa, kini gisul-ob ingong usa ka panalipod, anting-anting, o panagang.

Apan ang Bibliya nagtambag nga ang butang nga bantayan mao ang kasingkasing, dili ang matahom o relihiyosong panggawas nga panagway. (Mat 23:27, 28; Pr 4:23) Gipasiugda niini nga ang tinuod nga makahatag ug kaayohan sa usa ka tawo mao ang pag-amping sa praktikal nga kaalam ug katakos sa panghunahuna ug ang pagbaton sa pagsabot, dili ang pagsul-ob ug sinulat nga mga teksto sa Kasulatan diha sa lawas.—Pr 3:21, 22; 4:7-9.

BUG-OS NGA PAGKAMAHINALARON. Kini nga ekspresyon nagtumong sa kamatuoran nga dili tugotan ni Jehova ang bisan unsang pagpakig-indig kaniya, ang pagsimba sa bisan unsang

matang sa mga diyos. Ang Hebreohanong pulong nga *qan·na'’* gigamit lamang ngadto sa Diyos; kini nagkahulogan nga “nagapangayo ug bug-os nga pagkamahinalaron; abughoan.”—Ex 20:5, *ftn* sa *Rbi8;* tan-awa ang ABUGHOAN, PANGABUGHO.

Dili ihatag sa Diyos ngadto sa uban ang pasidungog nga angay lamang kaniya. (Isa 42:8) Kon ang usa mobiya gikan sa bug-os nga pagkamahinalaron sa Diyos, siya makaagom sa kainit sa Iyang nagdilaab nga kasuko. (Deu 4:24; 5:9; 6:15) Ang Israel giisip nga naminyo ngadto kang Jehova. Ingong bana, gipangayo ni Jehova ang bug-os nga pagkamahinalaron, pagkamaunongon, pagkamatinumanon sa Israel. Siya magmasiboton, puno sa kainit alang sa Israel, sa pagdepensa kaniya. (Eze 36:5) Sa kasukwahi, ang pagkadili-masinugtanon, ang pag-alagad sa ubang mga diyos, maoy pagpanapaw, sa ingon takos sa matarong nga kasuko ni Jehova ug sa iyang pangabugho alang sa iyang kaugalingong ngalan.—Deu 32:16, 21; Eze 16:38, 42.

Unsa ang bug-os nga pagkamahinalaron nga gipangayo ni Jehova gikan sa iyang mga alagad?

Ang pulong nga “bug-os o eksklusibo” maoy katumbas sa Latin nga *exclusus,* nga nagkahulogang “bug-os nga nahilain.” Ang pagkamahinalaron nagkahulogan ug suod kaayong relasyon ug mainiton nga gugma. Busa, ang bug-os nga pagkamahinalaron nagkahulogan nga walay labot ang uban sa posisyon sa Diyos diha sa atong mga kasingkasing ug mga buhat. Ang tanang uban pang mga tawo ug mga butang padayong nahigawas gikan niining dungganong posisyon nga siya lamang ang makahupot.

Dili Motugot si Jehova nga Diyos nga May Makig-indig Kaniya. Ang bug-os nga pagkamahinalaron gipangayo ni Jehova diha sa ikaduha sa “Napulo ka Pulong” o Napulo ka Sugo nga gisulat pinaagi sa tudlo sa Diyos: “Ako mao si Jehova nga imong Diyos . . . Dili ka magbaton ug laing mga diyos sa atubangan ko [o, “laing mga diyos nga makigbatok kanako”]. . . . tungod kay ako si Jehova nga imong Diyos usa ka Diyos nga nagapangayog bug-os nga pagkamahinalaron.” (Deu 5:6-9) Sa Exodo 34:14 ang Pranses nga *Drioux Version* (1884) nag-ingon: “Buot sa Diyos nga higugmaon siya sa talagsaong paagi,” buot ingnon, nga siya lamang ug wala nay lain. Gipaluyohan ni Jesus kini nga panglantaw sa dihang iyang gitubag ang usa ka Hudiyo nga nangutana aron sa pagsulay kaniya. (Mat 22:37) Si Jehova mao ang Diyos ug Hari sa Israel, ang Pangulo sa relihiyon ug sa Estado. Busa, ang paglapas sa usa ka Israelinhon sa una ug ikaduhang sugo pinaagi sa pag-alagad sa ubang mga diyos nagpasabot nga siya nakahimog *lèse-majesté,* o pagbudhi, ang kinadak-an sa mga sala-od nga takos sa kinabug-atan nga silot. Sa usa ka okasyon ang Israel nalangkit sa pagsimba sa usa ka bakak nga diyos maingon man sa pagbuhat ug imoralidad ug, tungod kay kusganong gipangayo ni Jehova ang bug-os nga pagkamahinalaron, kini laglagon na unta. Apan tungod kay si Pinehas, ang apo nga lalaki ni Aaron, mihimog dinaliang paglihok nga “wala motugot nga may makig-indig” kang Jehova, ang Israel naluwas.—Num 25:11.

Ang katuyoan ni Jehova sa pagpasig-uli sa iyang katawhan human madestiyero sa Babilonya maoy tungod sa iyang ngalan. (Eze 39:25-28) Sa Exodo 34:14, ang hubad ni Fenton mabasa: “Ang KANUNAYNG-BUHI maoy abughoan sa IYANG NGALAN.” Sanglit siya maoy abughoan labot sa iyang ngalan o bug-os nga debotado alang niini, wala niya tugoti nga adunay makig-indig kaniya pinaagi sa ngalan sa ubang diyos taliwala sa iyang katawhan.

Ang Relasyon Tali sa Agalon ug Ulipon. Ang bug-os nga pagkamahinalaron ikapadapat usab sa relasyon tali sa agalon ug ulipon. Si Jehova ingong Maglalalang mao ang Tag-iya ug Agalon. Siya mao ang Diyos tungod sa iyang pagkamaglalalang; katungod niya ang pagdawat ug bug-os nga pagkamahinalaron gikan sa iyang linalang nga mga sakop, ug kinahanglang buhaton nila ang iyang kabubut-on. Ang tawo nga matarong ug hunahuna, sa pagkahibalo bahin kang Jehova ug sa pagpabili sa iyang relasyon uban sa Diyos, kinabubut-ong mohatag ug bug-os nga pagkamahinalaron gikan sa kasingkasing, nga mao ang gitinguha ni Jehova. Ang taphaw nga pagkamahinalaron o pagsimba iyang gidumtan. (Mat 15:8, 9) Kini nga relasyon ug ang kinabubut-ong pagkamahinalaron nga gitinguha ni Jehova giilustrar diha sa Moisesnong Balaod. Ang usa ka Hebreohanong ulipon ipahigawas sa ikapitong tuig sa iyang pagkaulipon. “Apan kon ang ulipon mangusog sa pag-ingon, ‘Gihigugma ko gayod ang akong agalon, ang akong asawa ug ang akong mga anak; dili ko buot nga mogawas ingong usa nga pinagawas,’ nan ang iyang agalon magdala kaniya haduol sa matuod nga Diyos ug magdala kaniya ngadto sa pultahan o sa poste sa pultahan; ug ang iyang agalon magatusok sa iyang dalunggan pinaagi sa hilihod, ug siya mahimong iyang ulipon hangtod sa panahong walay tino.” (Ex 21:2, 5, 6) Si Pablo misulti ngadto sa mga dili-Hudiyo sa kongregasyon sa Tesalonica bahin sa kinabubut-ong pagbag-o sa ilang pagkamahinalaron sa dihang sila nahimong mga Kristohanon. Sila wala na magpaulipon sa mga idolo ug misugod sa ‘pagpaulipon sa buhi ug matuod nga Diyos.’—1Te 1:9.

Ang Bug-os nga Pagkamahinalaron ni Jesus Ngadto sa Diyos. Ingon sa gipakita sa Filipos 2:5-8, sa dihang siya didto pa sa langit ug sa dihang siya dinhi sa yuta, gipabilhan ni Jesus ang eksklusibong posisyon sa iyang Amahan ug naghatag kaniyag bug-os nga pagkamahinalaron. Gipasiugda ni Jesus nga ang labing hinungdanong sugo sa Balaod nagkinahanglan ug tibuok-kasingkasing nga paghigugma sa Diyos. (Mat 22:37) Dugang pa, si Jesus nagpasundayag ug bug-os nga pagkamahinalaron sa ngalan ni Jehova ug nagpasiugda nga ang iyang mga tinun-an angayng magbaton ug samang tinamdan. Diha sa pag-ampo nga iyang gitudlo sa iyang mga tinun-an, siya nagsugod pinaagi sa mga pulong, "Amahan namo nga anaa sa mga langit, pagabalaanon unta ang imong ngalan." (Mat 6:9) Kini nga pagkamahinalaron diha kang Jesus maoy inubanan sa mainitong kasibot, ingon sa gipadayag sa iyang paghinlo sa templo, diin iyang gituman ang tagna, "Ang kasibot alang sa imong balay maglamoy kanako." (Ju 2:17; Sal 69:9) Gipasiugda gayod pag-ayo ang bug-os nga pagkamahinalaron ni Jesus ngadto sa iyang Amahan diha sa gisulat labot kaniya sa 1 Corinto 15:24-28, diin kini nag-ingon nga human nga ang iyang pagmando sa langitnong Gingharian magahanaw sa tanang uban pang awtoridad ug sa tanang kaaway, iyang itugyan ang Gingharian ngadto sa Amahan ug ipasakop ang iyang kaugalingon ngadto Kaniya aron nga "ang Diyos mahimong tanang butang ngadto sa tanan."

BUGSAY. Tan-awa ang BARKO.

BUGTONG NGA ANAK. Ang Gregong pulong nga *mo·no·ge·nes′* gihubit sa mga leksikograpo ingong "nag-inusara sa iyang matang, bugtong," o "ang bugtong sakop sa usa ka banay o matang." (*Greek-English Lexicon of the New Testament* ni Thayer, 1889, p. 417; *Greek-English Lexicon* ni Liddell ug Scott, Oxford, 1968, p. 1144) Kini nga termino gigamit sa paghubit sa relasyon sa mga anak nga lalaki ug babaye ngadto sa ilang mga ginikanan.

Ang Kasulatan naghisgot bahin sa "bugtong anak nga lalaki" sa usa ka babayeng balo nga nagpuyo sa siyudad sa Nain, sa "bugtong nga anak nga babaye" ni Jairo, ug sa "bugtong" nga anak nga lalaki sa usa ka tawo nga giayo ni Jesus kay nademonyohan. (Luc 7:11, 12; 8:41, 42; 9:38) Ang Gregong *Septuagint* migamit sa *mo·no·ge·nes′* sa dihang naghisgot sa anak nga babaye ni Jepte, nga labot kaniya kini gisulat: "Karon siya mao lamang gayod ang iyang anak. Gawas kaniya siya walay anak nga lalaki o babaye."—Huk 11:34.

Si apostol Juan sublisubling naghubit kang Ginoong Jesu-Kristo ingong bugtong nga Anak sa Diyos. (Ju 1:14; 3:16, 18; 1Ju 4:9) Kini wala magtumong sa iyang tawhanong pagkahimugso o kaniya mismo ingong ang *tawo* nga si Jesus. Ingong ang *Lo′gos,* o Pulong, "kini siya sa sinugdan uban sa Diyos," bisan "sa wala pa ang kalibotan." (Ju 1:1, 2; 17:5, 24) Niadtong panahona samtang diha sa iyang una-tawhanong paglungtad, siya gihubit ingong "bugtong nga Anak" nga gipadala sa iyang Amahan "nganhi sa kalibotan."—1Ju 4:9.

Siya gihubit ingong nakabaton sa "himaya nga ingon sa iya sa bugtong nga anak gikan sa amahan," ang usa nga anaa "sa sabakan sa Amahan." (Ju 1:14, 18) Walay laing mas suod, o mas mahigugmaon ug mapinanggaon nga relasyon tali sa amahan ug sa iyang anak kay niini.—Tan-awa ang DUGHAN, SABAKAN.

Ang mga manulonda sa langit maoy mga anak sa Diyos maingon nga si Adan maoy usa ka "anak sa Diyos." (Gen 6:2; Job 1:6; 38:7; Luc 3:38) Apan ang *Lo′gos,* nga sa ulahi gitawag ug Jesus, mao ang *"bugtong* nga Anak sa Diyos." (Ju 3:18) Siya nag-inusara lamang sa iyang matang, ang bugtong usa nga direktang gilalang mismo sa Diyos nga wala na mogamit ug uban pang linalang ingong instrumento sa pagpatungha kaniya. Siya lamang ang bugtong usa nga gigamit sa Diyos nga iyang Amahan sa pagpalungtad sa tanang uban pang mga linalang. Siya ang panganay ug ang pangulo taliwala sa tanang ubang mga manulonda (Col 1:15, 16; Heb 1:5, 6), nga gitawag sa Kasulatan ingong "mga samag-diyos" o "mga diyos." (Sal 8:4, 5) Busa, sumala sa pipila ka labing karaan ug labing maayong mga manuskrito, si Ginoong Jesu-Kristo hustong gihubit ingong "ang bugtong-gipanganak nga diyos [Gr., *mo·no·ge·nes′ the·os′*]."—Ju 1:18, *NW, Ro, Sp.*

Ang pipila ka hubad, nga nagpaluyo sa ideya sa Trinidad nga "Diyos nga Anak," nagbalit-ad sa prase nga *mo·no·ge·nes′ the·os′* ug naghubad niini ingong "Diyos nga bugtong gipanganak." Apan si W. J. Hickie diha sa iyang *Greek-English Lexicon to the New Testament* (1956, p. 123) nag-ingon nga lisod sabton kon nganong kini nga mga maghuhubad naghubad sa *mo·no·ge·nes′ hui·os′* ingong "ang bugtong nga Anak," apan sa samang higayon naghubad sa *mo·no·ge·nes′ the·os′* ingong "Diyos nga bugtong gipanganak," inay nga "ang bugtong gipanganak nga Diyos."

Si Pablo naghisgot kang Isaac ingong "bugtong nga anak" ni Abraham (Heb 11:17), bisan tuod si Abraham nanganak usab kang Ismael pinaagi kang Agar maingon man sa ubay-ubayng mga anak pinaagi kang Ketura. (Gen 16:15; 25:1, 2; 1Cr 1:28, 32) Apan, ang pakigsaad sa Diyos gihimo lamang pinaagi kang Isaac, ang bugtong nga anak ni Abraham pinaagi sa saad sa Diyos, ingon man

usab ang bugtong nga anak ni Sara. (Gen 17:16-19) Dugang pa, sa dihang gitanyag ni Abraham si Isaac, siya mao lamang ang bugtong nga anak sa panimalay sa iyang amahan. Wala pay mga anak ang nangatawo pinaagi kang Ketura, ug si Ismael nga wala diha sa mga 20 na ka tuig walay duhaduha naminyo na ug nahimong ulo sa iyang kaugalingong panimalay.—Gen 22:2.

Busa gikan sa ubay-ubayng mga panglantaw maylabot sa saad ug sa pakigsaad, mga butang nga labot niana si Pablo misulat ngadto sa mga Hebreohanon, si Isaac mao ang bugtong nga anak ni Abraham. Busa, gilangkit ni Pablo ang "mga saad" ug ang "bugtong nga anak" ngadto sa "'imong binhi' . . . pinaagi kang Isaac." (Heb 11:17, 18) Gihuptan man ni Josephus ang samang panglantaw o wala, siya usab naghisgot kang Isaac ingong "bugtong nga anak" ni Abraham.—*Jewish Antiquities,* I, 222 (xiii, 1).

BUHAT, BULUHATON. Ang paggamit sa pisikal nga kusog o sa mental nga katakos aron mapalampos ang usa ka katuyoan o mapatungha ang usa ka butang; ang buhat o paghago gidayeg diha sa Kasulatan. (Ecc 5:18) Usa ka gasa sa Diyos nga ang tawo mokaon, moinom, ug "magpahimulos ug maayo sa tanan niyang kahago," ug maoy kabubut-on sa Diyos nga ang tawo "magmaya sa iyang mga buluhaton." (Ecc 3:13, 22) Sa kahimtang sa tawo, ang pagbuhat o buluhaton wala magsugod human siya makasala, kay gihatag na ni Jehova sa hingpit ug walay sala nga lalaki ug babaye ang usa ka buluhaton sa dihang iyang gisugo sila nga gamhan ang yuta. (Gen 1:28) Hinunoa, misangpot ang kawang nga buluhaton tungod sa sala.—Gen 3:19; itandi ang Rom 8:20, 21.

Ilalom sa Moisesnong Balaod, gilagda ang mga yugto sa pagpahulay gikan sa pagtrabaho. Ang mga Israelinhon kinahanglang dili motrabaho sa senemanang adlaw nga Igpapahulay. (Ex 20:8-11) Dugang pa, "walay bisan unsang matang sa mahago nga buluhaton" ang pagabuhaton sa mga panahon sa balaang panagkatigom.—Lev 23:6-8, 21, 24, 25, 34-36.

Si Jehova ug ang Iyang Anak Maoy mga Magbubuhat. Si Jehova maoy usa ka magbubuhat kansang mga buhat naglakip sa paglalang sa mga butang sama sa mga langit, yuta, kahayopan, ug sa tawo. (Gen 1:1; 2:1-3; Job 14:15; Sal 8:3-8; 19:1; 104:24; 139:14) Tungod niini, angay gayong ilhon ang kabantog sa mga buhat ni Jehova, nga magahimaya ug magapasalamat kaniya. (Sal 92:5; 107:15; 145:4-10; 150:2) Ang mga buhat sa Diyos maoy matinumanon ug dili-ikatandi, gibuhat sa kaalam, ug maoy "kamatuoran ug paghukom." —Sal 33:4; 86:8; 104:24; 111:7.

Si Jehova naghimo ug usa ka 'dakong buhat' sa pagpagawas sa mga Israelinhon gikan sa pagkaulipon sa Ehipto ug sa pagtugot kanila sa pagpanagiya sa Canaan. (Huk 2:7) Ang iyang mga buhat usahay naglakip sa pagpahamtang sa iyang paghukom. (Jer 50:25) Busa, pinaagi kang Isaias, kini gitagna: "Kay si Jehova motindog . . . aron iyang buhaton ang iyang buhat—ang iyang buhat talagsaon." (Isa 28:21) Ang maong 'talagsaon nga buhat' nahitabo niadtong 607 W.K.P. ug usab niadtong 70 K.P., sa dihang gipahinabo ni Jehova nga malaglag ang Jerusalem ug ang templo niini. —Hab 1:5-9; Buh 13:38-41; tan-awa ang GAHOM, GAMHANANG MGA BUHAT.

Ang kaalam nga gipersonipikar gihulagway nga tupad ni Jehova sa paglalang ingong iyang "batid nga magbubuhat." (Pr 8:12, 22-31; itandi ang Ju 1:1-3.) Samtang dinhi pa sa yuta ingong usa ka tawo, ang maalamong Anak sa Diyos, si Jesu-Kristo, nagpakita nga siya usa ka magbubuhat ug nga, bisan tuod ang pisikal nga mga paglalang maylabot sa yuta natapos na, si Jehova nagpadayon pa sa pagbuhat, kay si Jesus miingon: "Ang akong Amahan nagpadayon sa pagbuhat hangtod karon, ug ako nagpadayon sa pagbuhat." (Ju 5:17) Alang kang Jesus, ang pagbuhat sa buluhaton nga gihatag ni Jehova kaniya maoy makapahimsog, makapatagbaw, ug makapalagsik sama sa pagkaon. (Ju 4:34; 5:36) Ang mga buluhaton ni Kristo gibuhat sa ngalan sa iyang Amahan; ang maong mga buluhaton maoy gikan sa Amahan ug nagpakita nga siya "nahiusa sa Amahan." (Ju 10:25, 32, 37, 38; 14:10, 11; 15:24; Buh 2:22) Si Jesus malamposong nagtapos sa iyang hinatag-sa-Diyos nga buluhaton dinhi sa yuta.—Ju 17:4.

Si Jesus miingon: "Siya nga magpasundayag ug pagtuo kanako, siya maghimo usab sa mga buhat nga akong ginahimo; ug pagahimoon niya ang mga buhat nga labaw pa niini, tungod kay ako moadto sa akong Amahan." (Ju 14:12) Dayag, wala ipasabot ni Kristo nga ang iyang mga sumusunod magbuhat ug mga milagro nga labaw pa kay sa iyang gibuhat, kay walay rekord sa Bibliya nga ang bisan kinsa kanila naghimo ug milagro nga milabaw sa milagro nga gibuhat ni Jesus sa pagbanhaw kang Lazaro kinsa patay na sulod sa upat ka adlaw. (Ju 11:38-44) Apan, sanglit si Jesus moadto sa iyang Amahan, ug ang iyang mga sumusunod makadawat sa balaang espiritu aron mahimong iyang mga saksi "sa Jerusalem ug sa tibuok Judea ug Samaria ug hangtod sa kinalayang dapit sa yuta" (Buh 1:8), sila magkobre ug mas dakong luna ug magbuhat sulod sa mas taas nga panahon kay sa gihimo ni Jesus, niini nga diwa sila magbuhat ug mas dagkong mga buhat kay sa iyang gihimo.

Ang Kahinungdanon sa Pagbuhat. Si Jesu-Kristo miingon nga "ang mamumuo takos sa iyang suhol," sa ingon nagpakita nga kadtong naghago maylabot sa espirituwal nga mga butang dili makabsan sa mga panginahanglan sa kinabuhi. (Luc 10:7) Apan, ingon sa gipasiugda ni apostol Pablo ngadto sa mga taga-Tesalonica, ang tapolan nga tawo nga magdumili sa pagtrabaho dili takos pakan-on nga ang uban maoy nabug-atan, hinuon angay siyang magtuon sa pagtrabaho pinaagi sa iyang mga kamot aron sa pag-atiman sa iyang mga panginahanglan. (1Te 4:11; 2Te 3:10, 12) Sa susama, ang kawatan kinahanglan nga "dili na mangawat" kondili angay siyang "maghago."—Efe 4:28.

Kalidad sa Buluhaton sa mga Alagad sa Diyos. Sa dihang mobuhat ug bisan unsang buluhaton, ang alagad ni Jehova angayng maghinumdom sa iyang relasyon sa Diyos, nga magabuhat sa tanang butang nga "tibuok-kalag ingon nga alang kang Jehova, ug dili alang sa mga tawo." (Col 3:23) Gikinahanglan ang pagkakugihan (Pr 10:4; 13:4; 18:9), pagkamatinud-anon, ug pagkamaunongon. Ang pagpasundayag sa maong mga buhat makahatag ug kahimayaan sa Diyos, sumala sa makita sa tambag nga gihatag ngadto sa Kristohanong mga ulipon: "Ang mga ulipon magpasakop sa ilang mga tag-iya diha sa tanang butang, ug magpahimuot kanila, nga dili magtubagtubag, dili mangawkaw, hinunoa magpakita sa bug-os nga pagkamaunongon, aron sila makadayandayan sa pagtulon-an sa atong Manluluwas, ang Diyos, sa tanang butang."—Tit 2:9, 10; Efe 6:5-8; Heb 13:18.

Timbang nga Panglantaw sa mga Kabtangan. Ang mga Kristohanon angayng mapabilhong maglantaw sa Diyos sa iyang pagpanalangin sa ilang buluhaton ug dili sobrang magmabalak-on bahin sa ilang materyal nga mga panginahanglan. Gitambagan ni Jesus ang iyang mga sumusunod nga unahon pagpangita ang Gingharian. (Mat 6:11, 25-33) Siya usab nag-awhag: "Hagoi ninyo, dili ang pagkaon nga mahanaw, kondili ang pagkaon nga magpabilin alang sa kinabuhing walay kataposan." (Ju 6:27) Busa, ang mga alagad sa Diyos maalamong mag-isip sa salapi ug materyal nga mga butang nga nabatonan tungod sa ilang paghago ingong segundaryo lamang kon itandi sa mas labing hinungdanong espirituwal nga mga bahandi. Gigamit usab nila ang materyal nga mga kahinguhaan nga nabatonan pinaagi sa paghago aron sa pagpauswag sa espirituwal nga intereses, ug sa ingon sila 'nakighigala' sa Diyos ug kang Kristo.—Ecc 7:12; Luc 12:15-21; 16:9.

Dili-hustong mga Buhat nga Pagalikayan. Si Jehova ang magtino kon unsay husto ug dili-husto nga mga buhat. "Pagadad-on [niya] ang tanang matang sa buhat ngadto sa paghukom maylabot sa tagsatagsa ka tinagong butang, maayo man kini o daotan." (Ecc 12:13, 14) Ang Diyos magahukom usab sa matag tawo sumala sa iyang binuhatan. (Sal 62:12) Kini ug ilabina ang gugma kang Jehova nga Diyos maoy maayong mga katarongan sa paglikay sa dili-hustong mga buhat ug himoon ang mga buhat nga makapahimuot sa iyang panan-aw. —1Ju 5:3; Sal 34:14; 97:10; Am 5:14, 15.

Aron makapahimulos sa pabor sa Diyos, ang mga Kristohanon kinahanglang maglikay sa "mga buhat sa unod," nga naglakip sa pakighilawas, malaw-ayng panggawi, idolatriya, pagbuhat sa espiritismo, mga pagdumtanay, mga pagsinta sa kasuko, ug mga paghuboghubog. Ang maong mga panggawi makababag sa usa ka tawo sa pagpanunod sa Gingharian sa Diyos ug dayag nga gilakip sa "dilimabungahong mga buhat nga iya sa kangitngit," mga buhat nga mosangpot sa walay kapuslanan. —Gal 5:19-21; Efe 5:3-14; 1Pe 4:3; itandi ang Ju 3:20, 21.

Hustong mga Buhat. Ang pagsalig kang Jehova nga Diyos maoy hinungdanon aron ang mga buhat sa usa ka tawo molampos. (Sal 127:1; Pr 16:3) Ang Diyos maoy mopaluyo ug mopalig-on niadtong naghago sa pagbuhat sa iyang kabubut-on. (2Co 4:7; Flp 4:13) Samtang ang mga kinabuhi sa mga tawo puno sa kakawangan (Ecc 2:10, 11), ang mga buhat may kalabotan sa matuod nga pagsimba dili kawang. Ang Hebreohanong mga Kristohanon gipasaligan: "Ang Diyos dili kay dili-matarong nga kalimtan ang inyong buhat ug ang gugma nga inyong gipakita alang sa iyang ngalan, sa pagkaagi nga kamo nag-alagad sa mga balaan ug nagpadayon sa pag-alagad." (Heb 6:10) Ang maong buhat dayag nga naglakip sa paghatag ug materyal nga tabang o pagpakitag kalulot ngadto sa nanginahanglan o niadtong nakasinati ug pag-antos ug paglutos. (Itandi ang Efe 4:28; Flp 4:14-19; 1Ti 6:17, 18; San 1:27.) Ang ubang maayong mga buhat naglakip sa pagpakigbahin sa paghimog mga tinun-an (Mat 28:19, 20; 1Co 3:9-15) ug, bahin sa mga lalaki, sa pag-alagad ingong usa ka magtatan-aw diha sa Kristohanong kongregasyon ug sa pagtudlo sa mga isigkamagtutuo.—1Te 5:12, 13; 1Ti 3:1; 5:17.

Pagtuo ug mga Buhat. Ang mga buhat sa Moisesnong Balaod, nga naglakip sa mga halad, mga pagputli, ug pagtuli, wala makapahimong matarong sa usa ka tawo. (Rom 3:20; 4:1-10; Gal 3:2) Bisan pa niana, ang tinun-an nga si Santiago—kinsa wala maghisgot sa mga buhat sa Moisesnong Balaod—nag-ingon nga "ang usa ka tawo igapahayag nga matarong pinaagi sa binuhatan, ug dili pinaagi sa pagtuo lamang" (San 2:24), tungod kay kinahanglang aduna gayoy praktikal nga mga buhat

nga magpasundayag sa pagtuo sa usa ka tawo, nga maghatag ug pamatuod bahin niini. (Itandi ang Mat 7:21-27; Efe 2:8-10; San 1:27; 2:14-17; 4:4.) Panaglitan, si Abraham adunay mga buhat nga nagpamatuod sa iyang pagtuo, sama sa iyang pagkaandam sa paghalad kang Isaac. Si Rahab nagpamatuod usab sa iyang pagtuo pinaagi sa iyang mga buhat sa dihang iyang gitagoan ang Israelinhong mga espiya.—Heb 11:17-19; San 2:21-25.

BUHAT SA MGA APOSTOLES, MGA. Kini mao ang gingalan sa usa ka basahon sa Bibliya sukad sa ikaduhang siglo K.P. Kini pangunang naghisgot sa mga kalihokan ni Pedro ug Pablo, inay kay nianang sa tanang apostoles sa katibuk-an; ug kini nagtagana kanato sa labing kasaligan ug bug-os nga kasaysayan sa talagsaong pagsugod ug kusog nga pagkaugmad sa Kristohanong organisasyon, una taliwala sa mga Hudiyo ug dayon taliwala sa mga Samarianhon ug sa Hentil nga mga nasod.

Ang pangunang tema sa tibuok Bibliya, ang Gingharian ni Jehova, kanunayng gihisgotan diha sa basahon (Buh 1:3; 8:12; 14:22; 19:8; 20:25; 28:31), ug kita kanunayng gipahinumdoman kon sa unsang paagi ang mga apostoles naghatag ug "bug-os nga pagpamatuod" bahin kang Kristo ug sa maong Gingharian ug bug-os nga nagtuman sa ilang ministeryo. (2:40; 5:42; 8:25; 10:42; 20:21, 24; 23:11; 26:22; 28:23) Ang basahon nagtagana usab ug ekselenteng makasaysayanhong impormasyon kon sa unsang paagi lantawon ang inspiradong mga sulat sa Kristohanon Gregong Kasulatan.

Ang Magsusulat. Ang pangbukas nga mga pulong sa Mga Buhat nagtumong sa Ebanghelyo ni Lucas ingong ang "nahaunang asoy." Ug sanglit ang duha ka asoy gisulat man alang sa mao ra nga indibiduwal, kang Teofilo, atong nahibaloan nga si Lucas, bisan wala isulat ang iyang ngalan, mao ang magsusulat sa Mga Buhat. (Luc 1:3; Buh 1:1) Ang

MGA PANGUNANG PUNTO SA MGA BUHAT

Ang pagsugod sa Kristohanong kongregasyon ug ang rekord sa masiboton nga publikong pagpamatuod niini atubangan sa mabangis nga pagsupak

Gikobrehang panahon: 33 hangtod sa mga 61 K.P.

Sa wala pa mokayab sa langit, gisugo ni Jesus ang mga sumusunod nga mahimong iyang mga saksi ingong Mesiyas ni Jehova (1:1-26)

Human makadawat sa balaang espiritu, ang mga tinun-an maisogong nagpamatuod diha sa daghang pinulongan (2:1–5:42)

- Ang mga Hudiyo sa Jerusalem nga gikan sa daghang kayutaan gihatagan ug pamatuod diha sa ilang kaugalingong mga pinulongan; mga 3,000 ang nabawtismohan
- Si Pedro ug Juan gidakop ug gidala atubangan sa Sanhedrin; maisogong miingon nga sila dili mohunong sa pagpanaksi
- Kay napuno sa balaang espiritu, ang tanang tinun-an misulti nga maisogon sa pulong sa Diyos; daghan ang nahimong mga magtutuo
- Ang mga apostoles gidakop; usa ka manulonda ang nagpagawas kanila; gidala atubangan sa Sanhedrin, sila mipahayag: "Kinahanglang among sugton ang Diyos ingong magmamando inay ang mga tawo"

Tungod sa paglutos mikaylap ang pagpamatuod (6:1–9:43)

- Si Esteban gidakop, maisogong nagpamatuod, namatay ingong martir
- Ang paglutos nagpatibulaag sa tanan gawas sa mga apostoles; gihatagan ug pamatuod ang Samaria; Etiopianhong eunuko nabawtismohan
- Si Jesus nagpakita sa maglulutos nga si Saulo; si Saulo nakabig, nabawtismohan, misugod sa masibotong ministeryo

Ubos sa pagtultol sa Diyos ang pagpamatuod nakaabot sa dili-tinuling mga Hentil (10:1–12:25)

- Si Pedro miwali kang Cornelio, sa iyang pamilya, ug sa iyang mga higala; kini sila mituo, nakadawat sa balaang espiritu, ug nabawtismohan
- Ang taho sa apostol labot niini dugang nagpakaylap sa buluhaton taliwala sa kanasoran

Ang mga panaw ni Pablo sa pag-ebanghelyo (13:1–21:26)

- Unang panaw: Ngadto sa Cipro, Asia Minor. Si Pablo ug Bernabe maisogong nagpamatuod diha sa publiko ug sa mga sinagoga; gipapahawa sa Antioquia; giatake sa magubtanong panon didto sa Iconio; sa sinugdan giisip nga samag mga diyos didto sa Listra, dayon gibato si Pablo
- Ang isyu bahin sa pagtuli gidesisyonan sa nagamandong lawas didto sa Jerusalem; si Pablo ug Bernabe gitudlo aron sa pagpahibalo sa mga igsoon nga ang pagtuli dili na kinahanglanon kondili ang mga magtutuo kinahanglang magaayad sa mga butang nga gihalad ngadto sa mga idolo, magaayad sa dugo ug sa pakighilawas
- Ikaduhang panaw: Mibalik sa Asia Minor ug mipaingon sa Macedonia ug Gresya. Nabilanggo sa Filipos, apan ang magbalantay sa bilanggoan ug ang iyang pamilya nagpabawtismo; ang mga Hudiyo nagsugnib ug kagubot didto sa Tesalonica ug Berea; didto sa Atenas si Pablo nagwali sa sinagoga, sa tiyanggihan, dayon sa Areopago; ang 18-ka-bulan nga ministeryo sa Corinto
- Ikatulong panaw: Asia Minor, Gresya. Mabungahong ministeryo sa Efeso, dayon ang kagubot nga gisugniban sa mga platero; ang apostol nagpahimangno sa mga ansiyano

Si Pablo gidakop, nagpamatuod sa mga opisyal, gidala ngadto sa Roma (21:27–28:31)

- Human giatake sa magubtanong panon didto sa Jerusalem, si Pablo gidala atubangan sa Sanhedrin
- Ingong binilanggo, si Pablo maisogong nagpamatuod atubangan ni Felix, Festo, ug ni Haring Herodes Agripa II, ingon man usab samtang nagsakay ug barko paingon sa Roma
- Samtang binilanggo didto sa Roma, si Pablo padayong nangitag mga paagi nga makawali bahin kang Kristo ug sa Gingharian

duha ka asoy adunay managsamang estilo ug mga pulong. Ang Muratorian Fragment sa ulahing bahin sa ikaduhang siglo K.P. naghisgot usab nga si Lucas maoy magsusulat niini. Ang eklesiastikanhong mga sinulat nila ni Irenaeus sa Lyons, Clemente sa Alejandria, ug Tertullian sa Cartago niadtong ikaduhang siglo K.P. naghisgot kang Lucas ingong ang magsusulat sa dihang nagkutlo gikan sa Mga Buhat.

Kon Kanus-a ug Diin Gisulat. Ang basahon nagkobreg mga 28 ka tuig, gikan sa pagkayab ni Jesus sa 33 K.P. hangtod sa kataposan sa ikaduhang tuig sa pagkabilanggo ni Pablo didto sa Roma sa mga 61 K.P. Sulod niini nga yugto upat ka Romanong mga emperador ang sunodsunod nga nagmando: si Tiberio, Caligula, Claudio, ug Nero. Sanglit kini nag-asoy sa mga hitabo hangtod sa ikaduhang tuig sa pagkabilanggo ni Pablo sa Roma, lagmit wala gayod kini mahuman sa pagsulat una pa niini. Kon ang asoy gisulat nga mas ulahi pa, makataronganong dahomon nga itagana ni Lucas ang daghang impormasyon bahin kang Pablo; kon gisulat human sa tuig 64 K.P., lagmit hisgotan gayod ang bahin sa mabangis nga paglutos ni Nero nga nagsugod nianang panahona; ug kon gisulat human sa 70 K.P., sama sa giinsistir sa uban, atong madahom nga kita makakaplag ug asoy bahin sa kalaglagan sa Jerusalem.

Ang magsusulat nga si Lucas miuban kang Pablo sa daghang panahon sa iyang mga panaw, lakip ang peligrosong panaw sa dagat paingon sa Roma, nga madayag gikan sa iyang paggamit ug plural nga unang persona nga mga pronombre nga "kami," "among," ug "kanamo" diha sa Buhat 16:10-17; 20:5-15; 21:1-18; 27:1-37; 28:1-16. Si Pablo, diha sa iyang mga sulat nga gisulat gikan sa Roma, naghisgot nga si Lucas didto usab. (Col 4:14; Flm 24) Busa, didto sa Roma nahuman ang pagsulat sa basahon sa Mga Buhat.

Ingon sa nahisgotan na, si Lucas mismo maoy usa ka saksing-nakakita sa kadaghanang panghitabo nga iyang gisulat, ug sa iyang mga panaw iyang nahibalag ang mga isigka-Kristohanon nga miapil o kaha nakakita sa pipila ka hitabo nga gihubit. Pananglitan, si Juan Marcos makasugilon kaniya bahin sa milagrosong pagkagawas ni Pedro sa bilanggoan (Buh 12:12), samtang ang mga hitabo nga gihubit sa mga kapitulo 6 ug 8 mahimong nahibaloan niya gikan sa misyonaryong si Felipe. Ug si Pablo, siyempre, ingong saksing-nakakita, makatagana kaniyag daghang detalye bahin sa mga hitabo nga nahitabo sa dihang si Lucas wala mahiuban kaniya.

Pagkatinuod. Ang pagkatukma sa basahon sa Mga Buhat napamatud-an sa paglabay sa katuigan pinaagi sa daghang arkeolohikanhong mga kaplag. Pananglitan, ang Buhat 13:7 nag-ingon nga si Sergio Paulo mao ang prokonsul sa Cipro. Bisan nahibaloan nga sa hapit nang moduaw si Pablo sa Cipro kini gimandoan sa usa ka *propraetor,* o legado, ang usa ka inskripsiyon nga nakaplagan sa Cipro nagpamatuod nga ang maong pulo nailalom sa direktang pagmando sa Romanhong Senado pinaagi sa usa ka gobernador sa lalawigan nga gitawag ug prokonsul. Sa susama didto sa Gresya, sa panahon sa pagmando ni Agusto Cesar, ang Acaya maoy usa ka lalawigan ilalom sa direktang pagmando sa Romanhong Senado, apan sa dihang si Tiberio mao ang emperador kini direktang gimandoan niya. Sa ulahi, ubos ni Emperador Claudio, kini nahimo na usab nga usa ka lalawigan sa senado, matod ni Tacitus. Usa ka tipik sa sinulat nga tubag gikan ni Claudio ngadto sa mga taga-Delphi sa Gresya ang nakaplagan, nga naghisgot sa pagkaprokonsul ni Galio. Busa, husto ang Buhat 18:12 sa dihang kini naghisgot bahin kang Galio ingong ang "prokonsul" sa dihang si Pablo didto sa Corinto, ang kaulohan sa Acaya. (Tan-awa ang GALIO.) Dugang pa, ang usa ka inskripsiyon sa arko nga agianan didto sa Tesalonica (diin ang mga tipik niini natipigan didto sa British Museum) nagpakita nga husto ang Buhat 17:8 sa paghisgot bahin sa "mga magmamando sa siyudad" ("mga politarko," mga gobernador sa mga lungsoranon), bisan tuod kini nga titulo dili makaplagan sa klasikal nga literatura.

Hangtod karon didto sa Atenas, ang Areopago, o Bungtod ni Mars, diin nagwali si Pablo, nagpabilin ingong usa ka hilom nga saksi bahin sa pagkatinuod sa Mga Buhat. (Buh 17:19) Ang medikal nga mga termino ug mga ekspresyon nga makaplagan sa Mga Buhat nahiuyon sa Gregong mga magsusulat sa medisina sa maong panahon. Ang mga paagi sa pagpanaw nga gigamit sa Tungang Sidlakan sa unang siglo susama gayod sa gihubit diha sa Mga Buhat: agi sa mamala, pinaagig pagbaktas, pagsakay ug kabayo, o pagsakay ug mga karo nga ginuyod sa kabayo (23:24, 31, 32; 8:27-38); agi sa dagat, pinaagig pagsakay ug mga barkong dekarga. (21:1-3; 27:1-5) Kadtong karaang mga sakayan walay timon apan gimaneho pinaagig duha ka dagkong mga bugsay, busa tukmang gihisgotan diha sa plural. (27:40) Ang paghubit bahin sa paglawig ni Pablo sakay sa usa ka barko paingon sa Roma (27:1-44) labot sa gidugayon, sa gilay-on sa panaw, ug sa mga dapit nga giduaw giila sa modernong mga sakayanon nga sinati sa maong rehiyon ingong bug-os nga kasaligan.

Ang mga tighipos sa katalogo sa Kasulatan sukad sa ikaduha hangtod sa ikaupat nga mga siglo K.P. midawat sa Mga Buhat sa mga Apostoles nga walay pagduhaduha ingong inspiradong Kasulatan ug bahin sa kanon. Ang mga bahin sa basa-

hon, uban sa mga tipik sa upat ka Ebanghelyo, makaplagan diha sa Chester Beatty Num. 1 nga manuskritong papiro (P^{45}) sa ikatulong siglo K.P. Ang Michigan Num. 1571 nga manuskrito (P^{38}) sa ikatulo o ikaupat nga siglo naundan sa mga bahin sa mga kapitulo 18 ug 19, ug ang usa ka manuskrito sa ikaupat nga siglo, ang Aegyptus Num. 8683 (P^{8}), naundan sa mga bahin sa mga kapitulo 4 hangtod sa 6. Ang basahon sa Mga Buhat gikutlo ni Polycarp sa Smirna sa mga 115 K.P., ni Ignatius sa Antioquia sa mga 110 K.P., ug ni Clemente sa Roma lagmit niadtong mga 95 K.P. Sila si Athanasius, Jerome, ug Augustine sa ikaupat nga siglo nagkompirmar sa sayong mga sinulat nga naglakip sa Mga Buhat.

BUHOK, BALHIBO. Sa kasaysayan, giisip sa kadaghanang lalaki ug babaye ang ilang buhok ingong dayandayan, nga makadugang sa ilang pagkamadanihon, ug sa daghang kahimtang, ingong ilhanan sa ilang kusog ug pagkabatan-on. Busa, ilang giatiman pag-ayo ang ilang buhok.

Mga Ehiptohanon. Ang mga Ehiptohanon lagmit mao ang may kinalahian nga kostumbre maylabot sa ilang mga buhok. Ang mga lalaki, ilabina ang mga saserdote ug mga sundalo, nagkiskis sa ilang mga ulo ug mga bungot. Si Herodotus nagingon nga ang mga pumoluyo sa Nilo nagkiskis sa mga ulo sa mga batang lalaki, nga nagbilin lamang ug diyutayng mga buhok diha sa mga kilid ug tingali sa atubangan ug sa likod. Sa dihang ang bata mohamtong na, kini nga mga buhok kiskison sanglit kini maoy mga ilhanan sa pagkabata. Alang sa mga lalaki, ang pagpatubo sa buhok ug sa bungot maoy ilhanan sa pagbangotan o sa pagkawalay areglar. Tungod niini si Jose, sa dihang gipagula sa bilanggoan, namalbas sa wala pa dad-a atubangan kang Paraon. (Gen 41:14) Apan, ang Ehiptohanong mga lalaki usahay nagsul-ob ug mga piluka, ug nagbutang ug mga bungot. Ang ubang Ehiptohanong mga larawan diha sa mga monyumento nagpakita sa mga lalaking dagkog ranggo nga may tag-as, maayong pagkaatiman nga mga buhok; dili mailhan kon kini kaugalingon ba nilang buhok o usa ka piluka.

Sa kasukwahi, ang Ehiptohanong mga babaye adunay kinaiyanhong tag-as nga mga buhok ug sinalapid. Ang wala madugta, sinalapid nga mga buhok nakaplagan diha sa daghang gipreserbar nga patayng lawas sa Ehiptohanong mga babaye.

Mga Asiryanhon, mga Babilonyanhon, mga Romano. Ang Asiryanhon ug Babilonyanhon nga mga lalaki, ug ang kadaghanan sa mga taga-Asia, adunay tag-as nga mga buhok. Makita sa Asiryanhong mga linilok nga ang mga lalaki adunay maayong pagkahapay nga mga buhok, nga kulong ang tumoy niini abot sa abaga. Ang ilang mga bungot tag-as usab, usahay gibahin ngadto sa duha o tulo ka hut-ong sa mga kulong, ug ang bigote kinurtihan ug kulong usab. Ang uban nagtuo nga ang tag-as kaayong mga buhok nga gilarawan diha sa mga monyumento may bahin nga artipisyal nga gidugang sa natural nga buhok sa tawo.

Sa karaang kapanahonan ang mga Romano dayag nga adunay mga bungot apan, sa mga ikatulong siglo W.K.P., sila misagop sa kostumbre sa pagpamalbas.

Mga Hebreohanon. Ang batasan taliwala sa Hebreohanong mga lalaki sa sinugdan mao ang pagpatubog mga bungot, apan kini inatiman pag-ayo; ug ilang tupihan ang ilang mga buhok sa kasarangang gitas-on. Sa kahimtang ni Absalom, ang iyang buhok milabong pag-ayo mao nga kon tupihan niya kini kas-a sa usa ka tuig, kini motimbang ug 200 ka siklo (2.3 kg; 5 lb), nga lagmit mas mibug-at tungod sa paggamit ug lana o mga pahumot. (2Sa 14:25, 26) Ang balaod sa Diyos nagsugo sa Israelinhong mga lalaki nga ‘dili nila tubtoban ang mga buhok [o, patilya] sa ilang ulo,’ ni pagadaoton nila ang “tumoy” sa ilang mga bungot. Dili kini sugo batok sa pagputol sa ilang buhok o bungot kondili dayag nga kini maoy sugo aron dili nila sundogon ang paganong mga batasan. (Lev 19:27; Jer 9:25, 26; 25:23; 49:32) Ang dili pagtagad sa ilang buhok o bungot, lagmit pinaagi sa dili pagtupi ug pag-atiman niini, maoy usa ka ilhanan sa pagbangotan. (2Sa 19:24) Sa mga instruksiyon ngadto sa mga saserdote nga gihatag pinaagi sa manalagnang si Ezequiel, ang Diyos nagsugo nga ilang putlan, apan dili kiskisan, ang buhok sa ilang mga ulo ug dili kini ipadunghay sa dihang magalagad diha sa templo.—Eze 44:15, 20.

Ang Hebreohanong mga babaye nag-atiman sa ilang mga buhok ingong timaan sa katahom (Aw 7:5), nga nagpataas niini. (Ju 11:2) Ang pagpaputol sa usa ka babaye sa iyang buhok maoy usa ka timaan sa pagbangotan o kagul-anan. (Isa 3:24) Sa dihang madakpan sa usa ka Israelinhong sundalo ang usa ka ulay nga babaye gikan sa siyudad sa mga kaaway ug buot mangasawa kaniya, ang babaye kinahanglang magputol una sa iyang buhok ug manghinguko ug mohimog usa ka bulan nga yugto sa pagbangotan alang sa iyang mga ginikanan, sanglit sila posibleng namatay sa dihang giilog ang siyudad.—Deu 21:10-13; 20:10-14.

Sa paghiling sa sanla, ang usa sa mga butang nga tagdon sa saserdote mao ang kolor ug kondisyon sa balhibo sa naapektohan nga bahin.—Lev 13:1-46.

Mga Kristohanon. Si apostol Pedro ug Pablo parehong naaghat sa pagtambag sa Kristohanong mga babaye nga dili maghatag ug dakong

pagtagad sa estilo sa buhok ug sa pagdayandayan, nga maoy kostumbre niadtong panahona. Hinunoa, sila gitambagan nga isentro ang ilang pagtagad sa pagdayandayan sa ilang kaugalingon sa dili-madunot nga sapot sa malinawon ug malumong espiritu.—1Pe 3:3, 4; 1Ti 2:9, 10.

Gitagad usab ni apostol Pablo ang kahimtang ug ang naandang batasan sa mga tawo nga iyang gisulatan ug gipakita nga natural alang sa lalaki nga mas mubog buhok kay sa babaye. (Tan-awa ang KINAIYAHAN.) Ang babaye nga nagputol sa iyang buhok, o nagkiskis niini, maoy makauulaw. Ang Diyos naghatag kaniyag taas nga buhok "inay sa usa ka pandong," apan, si Pablo nangatarongan, ang usa ka babaye dili makagamit niining kinaiyanhong pandong, nga maoy usa ka himaya alang kaniya, aron siya dili magsul-ob ug pandong sa ulo, nga usa ka "timaan sa awtoridad," sa dihang magaampo o magapanagna diha sa Kristohanong kongregasyon. Sa pag-ila niini nga kamatuoran ug sa pagsul-ob ug pandong sa maong mga kahimtang, giila sa Kristohanong babaye ang teokratikanhong pagkaulo ug gipakita ang Kristohanong pagpasakop. Busa gihimaya niya ang iyang bana ingong ulo ug si Jehova nga Diyos, ang Ulo sa tanan.—1Co 11:3-16.

Mahulagwayong Paggamit. Giputlan ni Job ang buhok sa iyang ulo ingong simbolo sa iyang pagkabiniyaan, sanglit nawad-an siya sa iyang mga anak ug kabtangan.—Job 1:20.

Si Ezequiel gisugo sa pagputol sa buhok sa iyang ulo ug sa iyang bungot, bahinon kini sa tulo, ug iyang buhaton niini kon unsay matagnaong maghubit sa makaguol nga mga kahimtang nga modangat sa mga molupyo sa Jerusalem sa dihang ipahamtang ang mga paghukom sa Diyos batok niini. (Eze 5:1-13) Ang kagul-anan ug kasakitan gisimbolohan usab pinaagi sa paglarot sa buhok, o sa pagputol niini. (Esd 9:3; Jer 7:29; 48:37; Miq 1:16) Ang pagpakaulaw, pagtamay, o pagsaway mahimong ipahayag pinaagi sa paglarot sa buhok sa ulo o sa aping sa laing tawo.—Neh 13:25; Isa 50:6.

Ang gidaghanon sa mga buhok sa ulo sa tawo (nga giingong moaberids ug mga 100,000) gigamit sa paghulagway sa dakong gidaghanon o sa pagkadili-maihap. (Sal 40:12; 69:4) Ug ang kanipson sa buhok gigamit sa mahulagwayong paagi sa pagtumong sa hilabihan kagamay sa usa ka butang. (Huk 20:16) Ang ekspresyon nga 'walay usa ka buhok sa imong ulo ang mahanaw (o, malarot)' maoy mga pulong nga nagpasalig sa bug-os ug hingpit nga panalipod ug kasegurohan. (Luc 21:18; 1Sa 14:45; 2Sa 14:11; 1Ha 1:52; Buh 27:34) Ang samang ideya gipaila sa mga pulong ni Jesu-Kristo ngadto sa iyang mga tinun-an maylabot sa pag-atiman sa Diyos kanila: "Ang mismong mga buhok sa inyong ulo naihap ang tanan."—Mat 10:30; Luc 12:7.

Ang pagkaubanon takos sa pagtahod (Pr 16:31; 20:29) ug gigamit usahay sa pagtumong sa pagkatigulang ug sa kaalam. (Job 15:9, 10; tan-awa ang PAGKAUBANON.) Si Jehova, diha sa usa ka panan-awon ni Daniel, gihulagway sa simbolikong paagi nga puti ug buhok, "sama sa mahinlong balhibo sa karnero," ingong "ang Karaan sa mga Adlaw." (Dan 7:9) Si apostol Juan nakakita kang Jesu-Kristo nga gihulagway diha sa usa ka panan-awon nga ang buhok maoy "maputi ingon sa maputing balhibo sa karnero."—Pin 1:1, 14, 17, 18.

Balhibo sa Hayop. Ang balhibo sa kanding gigamit sa paghimog panapton. (Ex 26:7) Si Juan nga Tigbawtismo nagsul-ob ug besti nga gama sa balhibo sa kamelyo. (Mat 3:4; Mar 1:6) Kining matanga sa besti maoy opisyal nga besti alang sa usa ka manalagna. (2Ha 1:8; itandi ang Gen 25:25.) Si Rebeca nagbutang ug balhibo sa kanding diha sa mga kamot ug liog ni Jacob aron ingnon nga kadto balhibo ni Esau.—Gen 27:16; tan-awa ang BUNGOT.

BUHO SA ILONG. Tan-awa ang ILONG, BUHO SA ILONG.

BUKAG. Ang sudlanan nga ginama gikan sa mga lanot sa dahon sa palma, tangbo, tikog, pisi, gagmayng mga sanga, ug sa mga kahoyng sause maoy sagad nga gigamit sa mga tawo sa karaang panahon sa pagpanguma, sa panimalay, o sa uban pang mga katuyoan. Ang ilang mga bukag lainlain gayod ug porma, gidak-on, ug pagkagama. Adunay bukag nga laghang ang pagkalala ug ang uban sikit kaayo. Ang ubang bukag may mga gunitanan ug mga tabon, samtang ang uban walay gunitanan o kaha walay tabon, o kaha parehong wala kining duha.

Ang Kasulatan wala maghubit nga detalyado bahin sa nagkalainlaing matang sa mga bukag nga gigamit sa kakaraanan sa kayutaan sa Bibliya, ug lainlaing Hebreohanon ug Grego nga mga pulong ang gigamit alang sa mga bukag. Ang Hebreohanong pulong nga sagad kaayong gigamit sa pagtumong sa bukag mao ang *sal.* Kini nga pulong gigamit alang sa tulo ka bukag nga gisudlan sa puting tinapay nga diha sa damgo gilukdo sa pangulo sa mga panadero ni Paraon, usa ka damgo nga tukmang gihubad ni Jose ingong nagkahulogan ug kamatayon alang sa nagdamgo. (Gen 40:16-19, 22) Ang *sal* gigamit usab alang sa bukag nga gisudlan sa tinapay nga walay igpapatubo ug sa nipis nga mga tinapay aron magamit panahon sa pagpahiluna-sa-katungdanan sa mga saserdote sa Israel, tungod niana kini gitawag usab nga "bukag alang sa pagpahiluna-sa-katungdanan." (Ex 29:3, 23, 32;

Lev 8:2, 26, 31) Kining samang Hebreohanong termino maoy gigamit alang sa bukag nga gisudlan sa mga tinapay nga walay igpapatubo ug sa nipis nga mga tinapay nga gigamit sa seremonyal nga paagi sa adlaw nga ang pagka-Nazareo sa usa ka tawo mabug-os na. (Num 6:13, 15, 17, 19) Dugang pa, diha sa usa ka *sal* gisulod ni Gideon ang karne nga iyang giandam alang sa manulonda ni Jehova. (Huk 6:19) Bisan tuod ang Kasulatan wala maghubit sa *sal,* mopatim-aw nga kining matanga sa bukag maoy pino ang pagkalala ug sa ulahi maoy ginama sa pinanitan nga sause o sa mga dahon sa palma. Lagmit nga kini dako ug lapad, mao nga kombenyente nga kasudlan sa tinapay, sama sa mga bukag diha sa matagnaong damgo sa panadero sa hari. Sa British Museum adunay pininturahan nga kahoyng modelo sa usa ka babayeng Ehiptohanon nga naglukdo ug dakong bukag nga lapad ug walay tabon nga puno sa mga pagkaon nga gituohang alang sa mga patay.

Sa panahon sa pagkaulipon sa mga Israelinhon didto sa Ehipto ug sa ilang 'mabug-at nga pagkaulipon diha sa pagbuhat sa pangpalitada nga yutang-kulonon ug mga tisa' (Ex 1:14), dayag nga sila migamit ug mga bukag sa pagdala sa mga materyales nga gigamit sa pagtukod, sa yutang-kulonon sa paghimog mga tisa, ug sa mga tisa mismo. Sa pagpalandong sa paagi nga gipagula ni Jehova ang Israel gikan sa pagkaulipon sa Ehipto, ang salmista nga si Asap naghubit sa Diyos nga nagingon: "Nahigawas ang iyang mga kamot gikan sa bukag [*mid·dudh'*]." (Sal 81:4-6) Kining samang Hebreohanong termino (*dudh*) gipadapat alang sa bukag nga gigamit sa pagdala sa mga igos. (Jer 24:1, 2) Kini nagtumong usab sa usa ka matang sa kulon ("kulon nga duhay-gunitanan" [1Sa 2:14]; sa 'lingin-ug-lubot nga kulon' [2Cr 35:13]) ug sa "usa ka hudno."—Job 41:20.

Ang Hebreohanong *te'ne'* mao ang bukag nga sudlan sa naani nga mga unang bunga aron ihalad ngadto sa Diyos, ug kini ginabutang diha sa atubangan sa halaran ni Jehova. (Deu 26:2, 4) Kini nga bukag nagsilbing sudlanan sa mga abot gikan sa yuta ug lagmit nga usa ka dako, lawom nga sudlanan. Gigamit ni Moises ang Hebreohanong termino nga *te'ne'* alang sa "bukag" sa dihang iyang gipahibalo ang Israel sa mga sangpotanan sa pagkamasinugtanon ug sa pagkadili-masinugtanon kang Jehova. Siya miingon, "Mapanalanginan ang imong bukag ug ang imong masahan nga pasong," kon subayon ang dalan sa pagkamasinugtanon, apan, "Matinunglo ang imong bukag ug ang imong masahan nga pasong," kon ang Israel dili magmasinugtanon.—Deu 28:5, 17.

Ang Hebreohanong pulong nga *keluv'* mahimong magtumong sa usa ka bukag nga ginama sa linala nga mga tikog o mga dahon. Kini nga termino gigamit alang sa "bukag" diha sa Amos 8:1, 2, diin ang manalagna nagtaho nga gipakita ni Jehova kaniya ang "usa ka bukag sa mga bunga sa tinginit." Kini gigamit usab sa pagtumong sa "usa ka halwa" alang sa mga langgam diha sa Jeremias 5:27.

Ang laing Hebreohanong pulong nga nagtumong sa usa ka matang sa bukag mao ang *kar,* nga gihubad nga 'pangmonturang bukag nga pangbabaye' sa Genesis 31:34.

Human nga si Jesu-Kristo milagrosong nagpadaghan sa mga tinapay ug mga isda aron pakanon ang mga 5,000 ka lalaki, gawas pa sa mga babaye ug mga bata, dihay nahipos nga 12 ka bukag nga puno sa sobra nga mga tipik. (Mat 14:20; Mar 6:43; Luc 9:17; Ju 6:13) Alang sa matang sa bukag nga gigamit sa pagtigom sa mga sobra, ang tanang upat ka magsusulat sa Ebanghelyo migamit sa Gregong pulong nga *ko'phi·nos.* Kini nga matang lagmit maoy gamayong bukag nga mabitbit nga gama sa gagmayng mga sanga o uway nga mahimong sudlan sa mga kinahanglanon sa pagpanaw, o lagmit, kini may pisi nga nagsilbing gunitanan nga pinaagi niana ang bukag mahimong babahon. Mabanabana ang sagad nga masulod niini tungod kay kini nga Gregong termino gigamit usab alang sa Boeotian nga sukod nga mga 7.5 L (2 gal).

Human iasoy ni Mateo ug Marcos nga si Jesus nagpakaon ug mga 4,000 ka lalaki, gawas pa sa mga babaye ug mga bata, gikan sa pito ka tinapay ug pipila ka gagmayng mga isda, ilang gipakita nga pito ka bukag sa sobra nga mga tipik ang nahipos. Apan sila migamit ug laing Gregong pulong, ang *sphy·ris'* (o, *spy·ris'*); kini nagtumong sa usa ka dakong balonang bukag. (Mat 15:37; Mar 8:8) Bisan tuod igo na ang gamayng *ko'phi·nos* kon ang usa mopanaw sulod sa Hudiyohanong teritoryo ug mahilayo sa balay sa mubong panahon, ang usa ka mas dakong bukag gikinahanglan kon mopanaw ug dugaydugayng panahon sa langyawng mga dapit. Usahay kining matanga sa bukag dako kaayo nga mahimong masulod ang usa ka tawo. Ang mga magsusulat sa Ebanghelyo mihimog kalainan tali sa *ko'phi·nos* ug *sphy·ris'* (ang *NW* migamit sa pulong nga 'mga bukag' alang sa nauna ug 'balonang mga bukag' alang sa ulahi) sa dihang gitaho ang ulahing mga paghisgot ni Jesu-Kristo sa iyang mga buhat sa milagrosong pagpadaghan sa pagkaon.—Mat 16:9, 10; Mar 8:19, 20.

Ang *sphy·ris'* mao ang matang sa bukag nga gigamit sa pagtunton kang Pablo ngadto sa yuta agi sa usa ka gawang sa paril sa Damasco. (Buh 9:25) Sa pag-asoy ngadto sa mga Kristohanon sa Corinto bahin niini nga pag-ikyas, ang apostol migamit sa Gregong pulong nga *sar·ga'ne,* nga nagtumong

sa linala nga bukag nga gama sa pisi o sa gagmayng mga sanga. Kining duha ka Gregong mga termino mahimong gamiton alang sa samang matang sa bukag.—2Co 11:32, 33.

Si Jesu-Kristo, human ipaila ang iyang mga tinun-an ingong "ang kahayag sa kalibotan," miingon kanila: "Ang mga tawo magdagkot ug lampara ug magpahimutang niini, dili ilalom sa bukag nga sukdanan, kondili diha sa tangkawan, ug kini molamdag kanilang tanan nga anaa sa balay." Ang maong "bukag nga sukdanan" (Gr., *mo′di·os*) maoy usa ka sukdanan sa mala nga mga butang nga kasudlan ug mga 9 L, apan si Kristo migamit niini sa masambingayong paagi ingong usa ka tabon. Gidasig ni Jesus ang iyang mga tinun-an nga dili itago ang ilang espirituwal nga kahayag ilalom sa usa ka mahulagwayong "bukag nga sukdanan." Hinunoa, siya nagtambag kanila: "Palamdaga ang inyong kahayag atubangan sa mga tawo, aron ilang makita ang inyong maayong mga buhat ug maghimaya sa inyong Amahan nga anaa sa mga langit."—Mat 5:1, 2, 14-16; tan-awa usab ang Mar 4:21; Luc 11:33.

BUKAW, NGIWNGIW [Heb., *tach·mas′; kohs* (gamayng ngiwngiw); *yan·shuph′* (taas-ug-dunggan nga ngiwngiw); *'o′ach* (agilahong ngiwngiw)]. Usa ka mandadagit nga langgam sa kagabhion nga kadaghan hisgoti diha sa asoy sa Bibliya. Ang mga bukaw gituohan kanhi nga kapamilya sa banog, apan karon kini sagad nga gilangkit sa ubang mga langgam nga maningaon panahon sa kagabhion, sama sa langgam sa gabii nga *whippoorwill* ug sa tuktor.

Ang bukaw adunay mubo, samag kaw-it nga sungo ug kusgang mga kuyamoy nga makagunit sama nianang sa banog, apan lahi sa banog tungod sa lapad nga ulo, dagko nga mga mata ug mga dalunggan niini, ingon man usab tungod sa mabaliktad nga tudlo sa matag tiil niini maong bisag paabante ang ubang mga tudlo niini, kining mabaliktad nga tudlo sa gawas mahimong lisoon pagawas o bisan paatras, busa kini nga langgam makahawid pag-ayo sa nagkalainlaing mga butang. Ang dagko nga mga mata uban sa ilang mapadakong mga kalimutaw makakita pag-ayo bisan sa diyutayng kahayag sa kagabhion, ug dili sama sa kadaghanang ubang mga langgam, ang mga mata sa bukaw parehong anaa sa atubangan, nga magpaarang sa duha ka mata niini nga dungang makakita sa usa ka butang. Ang humokon nga mga balhibo niini adunay kape, abohon, itom, ug puti nga mga budlis uban ang makuting disenyo sa mga balhibo nga sa katibuk-an magpadako tan-awon sa lawas sa langgam. Sumala sa usa ka artikulo sa *Scientific American* (Abril 1962, p. 78), ang mga pako sa bukaw makalupad nga hilom kaayo; ang humokon nga balhibo sa ibabaw nga bahin sa pako ug ang balhiboon nga mga tumoy sa unahan ug sa luyo nga mga bahin niini dayag nga nagpakunhod sa kasabal sa hangin. Busa ang bukaw hilom nga makasakdop diha sa kangitngit ug makasakmit sa wala makabantay nga tukbonon, ug kini pangunang mokaon ug mga ilaga, bisan tuod ang uban mokaon usab ug gagmayng mga langgam ug mga insekto. Ang pag-iyagak sa mga bukaw nagkadaiya gikan sa taliis ngadto sa lanog kaayo nga tingog.

Ang Hebreohanong *tach·mas′* nagtumong sa usa ka matang sa bukaw ug gilakip diha sa talaan sa 'mahugaw' nga mga langgam. (Lev 11:13, 16; Deu 14:15) Kining Hebreohanong pulong, nga nalangkit sa berbong pulong nga nagkahulogang "mobuhat ug kapintasan," haom kaayo sa bukaw, nga mabuhi pinaagi sa pagtukob sa gagmayng mga ilaga ug mga langgam. Kining matanga sa bukaw gituohang mao ang budlison nga bukaw (*Otus brucei*).

Lakip usab sa 'mahugaw' nga mga langgam mao ang Hebreohanong *kohs,* nga gihubad sa pipila ingong "gamayng ngiwngiw" ug gitawag ingong *Athene noctua.* (Deu 14:16, *KJ, NW, RS;* tan-awa usab ang *Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* ni L. Koehler ug W. Baumgartner, Leiden, 1958, p. 428) Ang gamayng ngiwngiw, nga mga 25 sm (10 pul.) ang gitas-on, maoy usa sa labing daghan diha sa Palestina, nga makaplagan diha sa mga kalibonan, kaolibohan, ug mga kagun-oban. Ang salmista diha sa iyang pagkamasub-anon mibati nga nahisama sa "gamayng ngiwngiw sa awaaw nga mga dapit." (Sal 102:6) Sa katukma, ang Arabiko nga ngalan niining matanga sa ngiwngiw nagkahulogang "inahan sa mga kagun-oban."

Ang laing langgam nga gitala diha sa Moisesnong Balaod ingong 'mahugaw' mao ang Hebreohanong *yan·shuph′,* usa ka ngalan nga gituohan sa pipila nga nagpasabot ug "pag-agumod" o "pangagho" (ang Heb. nga pulong alang sa "huyop" maoy *na·shaph′*). Ang uban naglangkit niini sa "kilumkilom" (Heb., *ne′sheph*) nga nagpaila lamang sa usa ka langgam sa kagabhion. (Lev 11:17; Deu 14:16) Ang *Lexicon in Veteris Testamenti Libros* (p. 386) nagpaila niini nga langgam ingong ang "taas-ug-dunggan nga ngiwngiw" (*Asio otus*). Kini nga langgam nga mga 38 sm (15 pul.) ang gitas-on, gitawag nga taas-ug-dunggan nga ngiwngiw tungod sa samag-dunggan nga mga balhibo nga mitangkag diha sa mga kiliran sa lapad nga ulo niini. Kini magkanunayan sa kalasangan ug sa mingaw nga mga dapit ug gihulagway ingong usa sa mga linalang nga nagpuyo sa mga kagun-oban sa Edom.—Isa 34:11.

Ang biniyaang mga balay diha sa mga kagun-oban sa Babilonya gitagna nga "mapuno sa mga

agilahong ngiwngiw [plural nga porma sa *'o'ach*]." (Isa 13:21) Kini nga mga kahimtang ug ang Hebreohanong ngalan, nga gituohang nagtumong sa usa ka linalang nga "mouwang" nga may masulub-ong pagtiyabaw, mohaom pag-ayo sa agilahong ngiwngiw. Ang uban nagtuo nga ang *'o'ach* mao ang *Bubo bubo aharonii,* usa ka matang sa agilahong ngiwngiw nga nagpuyo sa desyertong mga rehiyon sa Palestina. Apan, ang pagtuo nga kini mao ang Ehiptohanon nga agilahong ngiwngiw (o agilahong ngiwngiw sa dagtom nga desyerto) (*Bubo bubo ascalaphus*), nga makaplagan gikan sa Morocco hangtod sa Iraq, nahiuyon gayod sa gihisgotan sa tagna sa Isaias 13. Ang agilahong ngiwngiw mao ang kinadak-an ug ang labing kusgan sa mga ngiwngiw o bukaw niini nga mga rehiyon. Kusog, dugay, ug lanog ang iyagak niini. Sama sa ubang mga bukaw, sa panahon sa kagabhion ang dagkong mga mata niini magsiga nga pulahondalag sa dihang madan-agan sa kahayag, ug kini nga kinaiyahan, lakip ang masulub-ong pag-iyagak niini, maoy hinungdan nga nahimo kining simbolo sa daotang tilimad-on taliwala sa matuotuohon nga paganong katawhan.

Ang pipila ka eskolar nagtuo nga ang terminong *li·lith',* nga gigamit sa Isaias 34:14 ingong lakip sa mga linalang nga magkanunayan sa mga kagunoban sa Edom mapadapat ngadto sa pipila ka matang sa bukaw. Ang maong ngalan gikaingon nga gigamit karong adlawa "alang sa *Strix,* ang kapehong bukaw." (*The Interpreter's Dictionary of the Bible,* giedit ni G. A. Buttrick, 1962, Tomo 2, p. 252) Apan, tan-awa ang artikulo nga LANGGAM SA GABII.

BUKI [pinamubo sa Bukias].

1. Usa ka pangulo gikan sa tribo ni Dan nga gitudlo ni Jehova aron motabang sa pagbahinbahin sa Yutang Saad ngadto sa mga tribo. Anak nga lalaki ni Jogli.—Num 34:16-18, 22.

2. Kaliwat ni Aaron pinaagi kang Eleasar ug Pinehas, ug katigulangan ni Esdras. (1Cr 6:4, 5, 50, 51; Esd 7:1-6) Lagmit siya nag-alagad ingong hataas nga saserdote sa panahon sa mga Maghuhukom.

BUKIAS [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "tibod"]. Anak nga lalaki ni Heman sa tribo ni Levi. Si Bukias gipili pinaagig ripa aron mangulo sa ika-6 sa 24 ka grupo sa mga maghohoni nga giorganisar ni David sa pag-alagad sa sangtuwaryo ni Jehova. Siya ug ang iyang mga anak nga lalaki ug mga igsoong lalaki nga miabag kaniya mikabat tanan ug 12.—1Cr 25:1, 4, 9, 13, 31.

BUKID. Usa ka dako, mituybong yuta nga mas habog pa kay sa kabungtoran sa maong dapit. Ang kalainan tali sa kabungtoran ug kabukiran nagdepende sa lugar. Sa dapit diin mas ubos ang kabungtoran, ang usa ka bukid mahimong pipila lamang ka gatos ka piye ang gihabogon kon itandi sa naglibot nga kayutaan, samtang sa mas bukirong mga rehiyon ang ubos nga mga bukid mahimong tawgon nga mga bungtod, bisan pag mas habog kay sa nag-inusarang bukid sama sa 562-m (1,844 p) nga Bukid sa Tabor.—Huk 4:6.

Ang Hebreohanong pulong nga *har* mahimong magtumong sa tagsatagsa ka bukid, lakip sa Bukid sa Sinai, Bukid sa Gerizim, Bukid sa Ebal, Bukid sa Gilboa, ug Bukid sa Zion. (Ex 19:11; Deu 11:29; 1Sa 31:8; Isa 4:5) Kini mahimong magtumong usab sa kutay sa kabukiran sama nianang sa Ararat (Gen 8:4) ug sa tibuok habog nga mga rehiyon sama sa bukirong mga rehiyon sa Epraim (Jos 17:15), Neptali (Jos 20:7), ug Gilead (Deu 3:12), maingon man usab sa mga rehiyon nga giokupar kanhi sa mga Amorihanon ug mga Ammonhanon. (Deu 1:7, 20; 2:37) Ang Aramaikong pulong nga *tur* (Dan 2:35) nagpasabot ug usa ka bukid, sama sa Gregong pulong nga *o'ros.*—Tan-awa ang mga artikulo sa tagsatagsa ka bukid sumala sa ngalan niini.

Kabukiran sa Palestina. Ang Palestina sa katibuk-an maoy medyo bukiron nga kayutaan, bisan tuod kini aduna lamay pipila ka habog nga mga bukid. Sa kasadpan sa Suba sa Jordan anaa ang kabukiran sa Juda dapit sa habagatan, lakip sa Bukid sa Moria, Bukid sa Zion, ug sa Bukid sa mga Olibo. (2Cr 3:1; Sal 48:2; Mar 13:3) Ang sentro nga bahin niini nga kabukiran miabot sa AS ngadto sa Bukid sa Gilboa (1Sa 31:1) ug naglakip kini sa kabukiran sa Epraim ug Samaria, apil sa makasaysayanhong mga bukid sa Gerizim ug Ebal. (Jos 19:50; Deu 11:29) Sa AAK ang kutay sa Kabukiran sa Carmelo milawis ngadto sa Dagat Mediteranyo.—Jer 46:18.

Ang Walog sa Jezreel (Esdraelon) maoy nagulang sa unang kutay sa kabukiran gikan sa ikaduhang kutay sa kabukiran sa A. Kining ikaduhang kutay sa kabukiran naglakip sa Bukid sa Tabor (Huk 4:6) ug sa Kabukiran sa Lebanon nga nahimutang daplin sa baybayon.—Huk 3:3; 1Ha 5:6.

Sa sidlakan sa Rift Valley nahimutang ang mga patag ibabaw sa bukid sa Edom ug Moab (2Cr 20:10) ug ang habog nga mga pangpang ubay sa sidlakang kiliran sa Patayng Dagat, lakip ang Bukid sa Nebo diin gikan niini gitan-aw ni Moises ang Yutang Saad, maingon man usab ang patag ibabaw sa bukid sa S sa Walog sa Jordan, nga adunay aberids nga mga 600 m (2,000 p) ang gihabogon. (Deu 3:10; 34:1-3; Jos 13:8, 9; 20:8) Kining bukiron nga rehiyon milahos paamihanan ug midugtong sa Kabukiran sa Anti-Lebanon, diin nahimutang ang nagbuntaog ug maanindot nga Bukid sa Hermon, ang kinahabogan nga bukid sa tibuok rehiyon sa Palestina.—Aw 4:8.

Ang Pagkabililhon sa mga Bukid. Ang mga bukid nakaapekto sa klima ug sa pag-ulan; gikolekta niini ang mga tubig ug gipaagos kini ngadto sa mga suba o gitigom kini diha sa mga pondohanan ilalom sa yuta nga maoy nagtaganag tubig sa mga tubod diha sa mga walog sa ubos. (Deu 8:7) Ang mga bakilid niini nagpatubo ug mga kahoy (2Cr 2:16, 18), mga parasan, ug sa nagkalainlaing mga pananom. (Sal 72:16; Pr 27:25; Isa 7:23-25; Jer 31:5) Ang mas habog nga mga dapit niini gihimong mga giokanan. (Isa 17:13) Ang kabukiran nagtaganag kinaiyanhong panalipod batok sa mosulong nga kasundalohan (Sal 125:2); kini gihimong mga dapit nga dalangpanan ug tipiganan panahon sa kapeligrohan (Gen 19:17, 30; Huk 6:2; Mat 24:16; itandi ang Pin 6:15) ug pinuy-anan sa ihalas nga mga mananap. (Sal 50:10, 11; 104:18; Isa 18:6) Sa ibabaw niini gitukod ang mga siyudad. (Mat 5:14) Gimina gikan niini ang bililhong mga minerales. (Deu 8:9) Dugang pa, gikubkob gikan sa kabukiran ang mapuslanong mga bato nga gigamit sa pagpanukod.—1Ha 5:15-17.

Gipanag-iya ni Jehova. Ang tanang kabukiran iya ni Jehova nga Diyos tungod kay siya mao ang Mag-uumol niini. (Sal 95:4; Am 4:13) Apan, ang mga pulong nga "bukid ni Jehova" o 'bukid sa Diyos' sagad gigamit sa linaing paagi sa pagtumong sa mga bukid diin gipadayag ni Jehova ang iyang presensiya. Kini naglakip sa Bukid sa Sinai o Horeb (Ex 3:1; Num 10:33) ug sa bukid nga nalangkit sa sangtuwaryo ni Jehova.—Sal 24:3.

Mahulagwayon ug Matagnaong Paggamit. Usahay ang terminong "bukid" nagtumong sa yuta, katanoman, ug sa kakahoyan diha sa bukid. (Itandi ang Sal 83:14.) Bahin kang Jehova, ang salmista miingon: "Siya nagatandog sa kabukiran, ug sila moaso." (Sal 104:32; 144:5, 6) Kini mahimong magpunting sa kamatuoran nga ang kilat makasunog sa kalasangan sa bukid, nga tungod niana ang bukid moaso. Ang mga epekto sa kusog kaayong bagyo mopatim-awng mao ang gihubit sa dihang ang Bibliya naghisgot nga ang kabukiran "natunaw" o "midahili." (Huk 5:5; Sal 97:5) Ang pagbunok sa ulan magpatunghag mga sapa ug mga pagbul-og sa mga suba nga magbanlas sa yuta, nga maorag magtunaw niini. Sa susama, ang kapahayagan sa kasuko ni Jehova batok sa kanasoran gitagnang mosangpot sa dakong kamatay nga tungod niana ang dugo sa mga gipamatay magtunaw sa kabukiran, sa ato pa, magbanlas sa yuta niini. (Isa 34:1-3) Ang kabukiran nga "magapatulo sa tam-is nga bino" nagpasabot nga ang mga parasan nga gitanom sa mga bakilid niini dagayang mamunga.—Joe 3:18; Am 9:13.

Ang pagpadayag sa presensiya ni Jehova sa Bukid sa Sinai maoy inubanan sa pisikal nga mga pasundayag sama sa kilat, aso, ug kalayo. Dugang pa ang bukid nauyog. (Ex 19:16-18; 20:18; Deu 9:15) Mopatim-aw nga kini ug ang ubang talagsaong pisikal nga mga hitabo nagtaganag pasikaranan sa mahulagwayong mga ekspresyon nga makaplagan sa Bibliya. (Itandi ang Isa 64:1-3.) Dayag nga ang pagkauyog sa Bukid sa Sinai mao ang gitumong sa mahulagwayong mga pulong nga "ang kabukiran nagluksolukso sama sa mga laking karnero." (Sal 114:4, 6) Ang 'pagpasilaob sa mga patukoranan sa kabukiran' tingali nagtumong sa kalihokan sa bolkan (Deu 32:22), ug ang 'mga patukoranan sa kabukiran nga mikurog' nagtumong sa pagtay-og niini, nga lagmit gipahinabo pinaagi sa usa ka linog. —Sal 18:7.

Naghawas sa mga kagamhanan. Sa Biblikanhong simbolismo ang kabukiran mahimong maghawas sa mga gingharian o sa nagamandong mga kagamhanan. (Dan 2:35, 44, 45; itandi ang Isa 41:15; Pin 17:9-11, 18.) Ang Babilonya, pinaagi sa militaryong pagpanakop niini, nagpukan sa ubang mga kayutaan ug busa gitawag nga usa ka "malaglagong bukid." (Jer 51:24, 25) Ang usa ka salmo nga nag-asoy sa mga kalihokan ni Jehova batok sa nakiggubat nga katawhan naghulagway kaniya nga 'giliminan sa kahayag, nga labi pang mahimayaon kay sa mga bukid sa pangayam.' (Sal 76:4) Ang "mga bukid sa pangayam" lagmit naghawas sa agresibong mga gingharian. (Itandi ang Nah 2:11-13.) Mahitungod kang Jehova, si David nagingon: "Imong gipatindog ang akong bukid sa kalig-on," lagmit nagpasabot nga si Jehova nagbayaw sa gingharian ni David ug lig-ong nagpahimutang niini. (Sal 30:7; itandi ang 2Sa 5:12.) Ang kamatuoran nga ang kabukiran mahimong maghawas sa mga gingharian motabang sa usa ka tawo sa pagsabot sa kahulogan sa gihubit sa Pinadayag 8:8 nga "dihay ingon sa usa ka dakong bukid nga nagdilaab sa kalayo." Ang dagway niini nga samag usa ka nagdilaab nga bukid nagpasabot nga kini nalangkit sa usa ka matang sa pagmando nga malaglagon sama sa kalayo.

Ang tagna ni Daniel naghisgot nga ang Gingharian sa Diyos, human sa pagdugmok sa ubang mga gingharian, mahimong usa ka dakong bukid ug magpuno sa tibuok yuta. (Dan 2:34, 35, 44, 45) Kini nagpasabot nga ipakaylap ang gipanalanginang pagmando niini ibabaw sa tibuok yuta. Ang salmista misulat: "Ang kabukiran magadala unta ug pakigdait ngadto sa katawhan, ang mga bungtod usab, pinaagi sa pagkamatarong." (Sal 72:3) Kaharmonya niini nga salmo, ang mga panalangin nga gihisgotan maylabot sa bukid sa Diyos, sama sa bangkete ni Jehova alang sa tanang katawhan, matuman dinhi sa yuta.—Isa 25:6; tan-awa usab ang Isa 11:9; 65:25.

Gilangkit sa pagsimba. Ang Bukid sa Zion nahimong balaan nga bukid sa dihang gidala ni David ang sagradong Arka ngadto sa tolda nga iyang gipatindog didto. (2Sa 6:12, 17) Tungod kay ang Arka nalangkit sa presensiya ni Jehova ug si David dayag nga milihok uyon sa balaang pagtultol (Deu 12:5), kini nagpasabot nga gipili ni Jehova ang Bukid sa Zion ingon nga iyang dapit nga puloy-anan. Mahitungod niini nga pagpili, si David misulat: "Ang bukirong rehiyon sa Basan maoy usa ka bukid sa Diyos [sa ato pa, gilalang sa Diyos]; ang bukirong rehiyon sa Basan maoy usa ka bukid sa mga taluktok. Nganong kamo, Oh mga bukid sa mga taluktok, nagatan-aw nga masinahon sa bukid nga gitinguha sa Diyos nga iyang pagapuy-an? Si Jehova mopuyo gayod niana hangtod sa kahangtoran. . . . Gikan sa Sinai [diin una niyang gipadayag ang iyang presensiya ngadto sa tibuok nasod sa Israel] si Jehova miabot sa balaang dapit." (Sal 68:15-17) Ang bukirong rehiyon sa Basan lagmit mao ang Bukid sa Hauran (Jebel ed Druz), ug kini nga kutay sa kabukiran lagmit mao ang gipasabot sa mga pulong nga "bukid sa Diyos" ug "bukid sa mga taluktok." Bisan tuod ang Bukid sa Hauran nagbuntaog nga mas habog pa kay sa Bukid sa Zion, mas gipili ni Jehova kining mas ubos nga bukid ingong iyang dapit nga puloy-anan.

Human matukod ang templo sa Bukid sa Moria, ang terminong "Zion" sa ulahi naglakip sa dapit sa templo, ug busa ang Zion nagpabiling balaang bukid sa Diyos. (Isa 8:18; 18:7; 24:23; Joe 3:17) Sanglit ang templo ni Jehova nahimutang sa Jerusalem, ang siyudad mismo gitawag usab nga iyang "balaan nga bukid." (Isa 66:20; Dan 9:16, 20) Tingali tungod kay nag-atubang sa kabukiran sa Jerusalem sa dihang nag-ampo mao nga ang salmista nakaingon: "Iyahat ko ang akong mga mata ngadto sa kabukiran. Asa ba magagikan ang akong tabang? Ang akong tabang nagagikan kang Jehova."—Sal 121:1, 2; itandi ang Sal 3:4; 1Ha 8:30, 44, 45; Dan 6:10.

Ang tagna sa Isaias 2:2, 3 ug Miqueas 4:1, 2 nagpunting sa panahon sa dihang "ang bukid sa balay ni Jehova lig-ong matukod ibabaw sa tumoy sa kabukiran" ug 'igatuboy ibabaw sa kabungtoran,' diin ang katawhan sa daghang kanasoran magaganayan ngadto niini. Sanglit "ang bukid sa balay ni Jehova" ipahimutang man ibabaw pa sa kabukiran ug kabungtoran, kini nagpunting sa binayaw nga kahimtang sa matuod nga pagsimba, tungod kay ang kabukiran ug kabungtoran sa karaang kapanahonan gigamit man ingong mga dapit sa idolatrosong pagsimba ug gihimong mga sangtuwaryo alang sa bakak nga mga diyos.—Deu 12:2; Jer 3:6; Eze 18:6, 11, 15; Os 4:13.

Diha sa tipikal nga katumanan, tali sa 29 ug 70 K.P., sa panahon sa kaulahiang bahin sa mga adlaw sa Hudiyohanong sistema sa mga butang, ang pagsimba kang Jehova gituboy nga mas labaw pa sa hataas nga posisyon nga gipahinungod sa paganong mga nasod ngadto sa ilang bakak nga mga diyos. Ang Hari, si Jesu-Kristo, 'nagbukas sa alagianan' sa pagbayaw sa matuod nga pagsimba, ug siya gisundan, una sa usa ka nahibilin sa nasod sa Israel ug dayon sa katawhan gikan sa tanang kanasoran. (Isa 2:2; Miq 2:13; Buh 10:34, 35) Diha sa antitipikal nga katumanan, sa kaulahiang bahin sa mga adlaw niining sistema sa mga butang, ang pagsimba kang Jehova gibayaw ngadto sa kalangitan. Ang Hari, si Jesu-Kristo, nagtultol sa nahibilin sa espirituwal nga Israel ngadto sa putli nga pagsimba, ug nagsunod kanila ang usa ka dakong panon gikan sa tanang kanasoran.—Pin 7:9.

Mga babag. Usahay ang mga bukid naghawas sa mga babag. Pananglitan, ang mga babag nga nag-ali sa dalan sa pagbalik sa Israel gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya ug kadtong mibabag sa ulahi sa pag-uswag sa buluhatong pagtukod pag-usab sa templo gitandi sa mga bukid. (Isa 40:1-4; Zac 4:7) Ang pagtuo makabalhin sa samagbukid nga mga babag ug, kon kabubut-on sa Diyos, bisan sa literal nga mga bukid.—Mat 17:20; 21:21; Mar 11:23; 1Co 13:2.

Pagkadili-matarog, pagkapermanente, o kahabogon. Ang kabukiran gigamit sa paghawas sa pagkadili-matarog ug sa pagkapermanente. (Isa 54:10; Hab 3:6; itandi ang Sal 46:2.) Busa, sa dihang ang salmista naghisgot nga ang pagkamatarong ni Jehova maoy sama sa "mga bukid sa Diyos" (Sal 36:6) lagmit iyang gipasabot nga ang pagkamatarong ni Jehova dili matarog. O, sanglit ang mga bukid habog man, tingali kini nagpunting sa kamatuoran nga ang pagkamatarong sa Diyos labaw gayod kay sa pagkamatarong sa tawo. (Itandi ang Isa 55:8, 9.) May kalabotan sa pagbubo sa ikapitong panaksan sa kasuko sa Diyos, ang Pinadayag 16:20 nag-ingon: "Ang mga bukid wala na makita." Kini nagpasabot nga bisan ang mga butang nga sama kahabog sa mga bukid dili makalingkawas sa pagbubo sa kasuko sa Diyos.—Itandi ang Jer 4:23-26.

Ang kabukiran nagmaya ug nagdayeg kang Jehova. Sa dihang iliso ni Jehova ang iyang maayong pagtagad ngadto sa iyang katawhan, kini adunay maayong epekto sa yuta. Kay giugmad ug giatiman, ang mga bakilid sa bukid dili na bagnot tan-awon, nga daw ingon sa nagbangotan tungod sa pagkabiniyaan o sa hampak. Busa, sa mahulagwayon, ang kabukiran 'naghugyaw sa kalipay' ug ang ilang katahom ug pagkamabungahon

nagdayeg kang Jehova.—Sal 98:8; 148:7-9; itandi ang Isa 44:23; 49:13; 55:12, 13; Eze 36:1-12.

BUKID SA KAGUN-OBAN. Gihisgotan sa artikulong OLIBO, BUKID SA MGA.

BUKID SA PANAGKATIGOM. Usa ka ekspresyon nga makaplagan sa Isaias 14:13, diin ang hari sa Babilonya gihubit nga nag-ingon sa iyang kasingkasing: "Ibabaw sa mga bituon sa Diyos akong ituboy ang akong trono, ug ako molingkod sa bukid sa panagkatigom, sa kinalay-ang mga bahin sa amihanan."

Ang pipila ka eskolar nagtuo nga kini nga "bukid sa panagkatigom" maoy usa ka bukid sa halayong amihanan nga giisip sa mga Babilonyanhon ingong pinuy-anan sa ilang mga diyos. Apan, inay nga usa ka tagna sa aktuwal nga pahayag nga himoon sa hari sa Babilonya, ang mga pulong sa Isaias 14:13 nagpakita kon unsa unya ang iyang ambisyon ug tinamdan. (Itandi ang Isa 47:10.) Kini maoy bahin sa usa ka panultihon nga ipahayag sa napasiguling mga Israelinhon batok sa hari sa Babilonya. (Isa 14:1-4) Busa makataronganon nga ang "bukid sa panagkatigom" angayng sabton pinasukad sa kahayag sa Kasulatan ug dili pinasukad sa kon unsa tingali ang paganong relihiyosong pagtuo sa hari sa Babilonya. Dayag nga ang hari sa Babilonya walay tinguha sa pagtuboy sa iyang trono ibabaw sa mga bituon sa usa ka diyos nga iyang gisimba. Dugang pa, ang Isaias 14:14 tin-awng nagpakita nga ang gitumong dili mao ang usa sa mga diyos sa Babilonya, kondili ang Labing Hataas. Busa ang "bukid sa panagkatigom" angay gayong ilangkit sa Labing Hataas nga Diyos.

Sa panahon ni Isaias diha lamay usa ka bukid, ang Bukid sa Zion (nga ang ngalan niini naglakip sa dapit sa templo sa Bukid sa Moria), diin ang Diyos nakigtagbo sa iyang katawhan pinaagi sa usa ka hawas. (Itandi ang Isa 8:18; 18:7; 24:23; Joe 3:17.) Kini haom nga tawgong "bukid sa panagkatigom" tungod kay sa sangtuwaryo didto, ang tanang hamtong nga Israelinhong mga lalaki moatubang sa nawong ni Jehova katulo sa usa ka tuig. (Ex 23:17) Ang Salmo 48:1, 2 dugang nagpamatuod niini nga pagsabot sanglit gihisgotan man niini nga ang Bukid sa Zion nahimutang diha sa amihanang dapit, nga nahiuyon sa nahimutangan sa "bukid sa panagkatigom" diha sa "kinalay-ang mga bahin sa amihanan."

BUKOG. Ang bukog gilangkoban sa buhing mga tisyu nga nagsilbing usa ka malig-ong gambalay diha sa mga lawas sa mga buhing linalang nga may dugokan. Komplikado kaayo ang pagkagama niini, gani kini dili bug-os masabtan sa mga siyentipiko sanglit ang tawo "gitagik" o gimugna nga adunay kalabera nga gilangkoban ug kapin sa 200 ka bukog ug sa nagkonektar nga mga ugat niini. (Job 10:11; Ecc 11:5) Libra por libra, ang bukog mas lig-on pa kay sa puthaw, ug kini ikatandi sa semento nga may kabilya. Sa pagkatinuod, sa paghubit sa "Behemot," si Jehova miingon: "Ang iyang mga bukog maoy mga tubo nga tumbaga; ang iyang lig-ong mga bukog ingon sa sinalsal nga mga puthawng olisi." (Job 40:15, 18) Ang kahubitan haom kaayo sa hippopotamus, diin ang mga bukog sa mugbo, kusganon nga mga tiil ug bus-ok nga mga dapidapi niini nagsuportar sa hilabihan kabug-at nga lawas niini nga motimbang ug 2,300 ngadto sa 3,600 kg (5,000 ngadto sa 8,000 lb).

Ang komon nga Hebreohanong pulong alang sa "bukog" maoy *'e'tsem* (Gen 2:23); ang laing pulong nga samag kahulogan mao ang *ge'rem.* (Pr 25:15) Ang *o·ste'on* mao ang Gregong termino alang niini.—Ju 19:36.

Si Eva, ang unang babaye, gihimo gikan sa usa ka gusok nga gikuha gikan kang Adan. Haom kini tungod kay ang mga bukog mao ang pundasyon sa lawas, bug-os gilangkoban sa buhing mga selula, ug mao ang mga tiggamag mga selula sa dugo. Sa pagkatinuod si Adan makaingon labot kang Eva: "Kini sa kataposan bukog sa akong mga bukog ug unod sa akong unod." Siya mao gayod ang kinadulang paryente ni Adan. (Gen 2:22, 23) Ang samang ekspresyon gigamit sa makadaghan diha sa Kasulatan sa pagtumong sa suod nga paryente.—Gen 29:14; Huk 9:2; 2Sa 5:1; 19:12; 1Cr 11:1.

Makapalig-on sa Pagtuo nga mga Pamatuod. Nasayod si Jose nga dangtan pa ug panahon sa dili pa ang Diyos magdala sa Israel pagula sa Ehipto ug magpapuyo kanila sa Canaan. Tungod sa pagtuo, ingong pamatuod ngadto sa Israel, siya nagsugo nga dad-on ang iyang mga bukog inigpanggula sa Israel. (Gen 50:25; Heb 11:22) Gihinumdoman kini sa Israel, ug kini nga sugo gituman ni Moises sa dihang gidala niya ang Israel pagula sa Ehipto. (Ex 13:19) Ang mga bukog ni Jose sa kataposan gilubong didto sa Sekem sa luna sa yuta nga gipalit ni Jacob.—Jos 24:32.

Ang usa ka milagro nga nahitabo nga naglangkit kang Eliseo (nahitabo human sa iyang kamatayon) mao ang dihadiha nga pagkabanhaw sa usa ka tawo kansang patayng lawas gilabay ngadto sa lubnganan ni Eliseo ug midapat sa iyang mga bukog. Kini maoy pamatuod nga ang gahom sa Diyos, dili kang Eliseo, ang nagpahinabo sa mga milagro nga gibuhat ni Eliseo, ug kini maoy usa ka gamhanang pamatuod o usa ka garantiya sa Diyos bahin sa pagkatinuod sa iyang matinumanong manalagna.—2Ha 13:20, 21.

Human sa pagkabanhaw ni Jesus siya nagpakita ngadto sa pipila sa iyang mga tinun-an, kinsa nagtuo nga sila nakakita ug usa ka espiritu. Sa pagpa-

salig kanila si Jesus miingon: "Hikapa ako ug tanawa, tungod kay ang usa ka espiritu walay unod ug mga bukog ingon sa inyong nakita nga ania kanako." (Luc 24:39) Tungod kay si Jesus wala mag-ingon nga siya maoy unod ug dugo, ang pipila nakaingon nga siya adunay usa ka "espirituhanong" lawas nga unod ug mga bukog nga walay dugo. Walay pasukaranan kini nga argumento, kay ang mga tinun-an nakakita nga siya may mga bukog ug unod, apan walay migawas nga dugo gikan sa iyang lawas aron kini iyang ikapakita kanila. Sa ingon si Jesus nagtaganag pamatuod pinaagi sa baba sa 11 ka apostoles ug sa uban nga nagkatigom uban kanila niadtong higayona nga siya sa pagkatinuod nabanhaw ug nga ang mga tinun-an wala matamataha sa pagmantala sa iyang pagkabanhaw.

Kahugawan. Ubos sa Balaod nga gihatag pinaagi kang Moises, ang usa ka tawo mamahimong mahugaw sa relihiyosong paagi sulod sa pito ka adlaw kon siya makahikap ug patayng lawas, bukog sa tawo, o lubnganan. (Num 19:16) Si Haring Josias nakigbatok sa bakak nga pagsimba ug iyang gipuno sa mga bukog sa tawo ang mga dapit nga didto kanhi ang sagradong mga poste sa paganong pagsimba ug iyang gisunog diha sa mga halaran ang mga bukog nga gikan sa mga lubnganan, sa ingon naghimo sa mga halaran nga mahugaw ug dili angayan nga gamiton sa pagsimba.—2Ha 23:14, 16, 19; 2Cr 34:5.

Mahulagwayong Paggamit. Sa dihang naghisgot bahin sa mga bukog, gipasiugda sa Bibliya ang pagkahinungdanon niini sa literal nga paagi alang sa pisikal nga panglawas sa usa ka tawo ug sa mahulagwayong paagi alang sa iyang espirituwal nga panglawas. Ang mga bukog mao ang nagasuportar nga gambalay sa sulod sa lawas, ug tungod niana gigamit kini sa Bibliya sa mahulagwayong paagi sa paglarawan sa pagkatawo sa usa, ilabina kon kini naapektohan sa dulot nga mga pagbati ug mga emosyon. Busa, ang kabukogan sa nahadlok nga tawo giingong 'napuno sa kalisang.' (Job 4:14) Ang kabukogan sa usa ka tawo mahimong mangurog gumikan sa hilabihang kaguol o 'manginit gumikan sa kauga' tungod sa balatian. (Jer 23:9; Job 30:30) Ang pagkahadlok kang Jehova maoy 'pangpalagsik sa mga bukog.' (Pr 3:8) Ang usa ka maayong taho giingon nga "makapatambok sa kabukogan" o makapuno sa kabukogan ug utok sa bukog, buot ingnon, magpalagsik sa tibuok lawas. (Pr 15:30) "Ang kahimut-anan nga mga pulong maoy . . . makapaayo sa kabukogan." (Pr 16:24) Sa laing bahin, ang negatibong mga emosyon makadaot sa lawas sa usa ka tawo. "Ang masulub-on nga espiritu makapauga sa kabukogan." (Pr 17:22) Ang asawa nga nagabuhat nga makauulaw giingon nga alang sa iyang bana siya maoy "maingon sa pagkadunot sa iyang mga bukog." (Pr 12:4) Ang paghambin ug pangabugho sa uban makadaot usab sa usa ka tawo sa pisikal ug sa espirituwal nga paagi, ug busa "ang pangabugho maoy pagkadunot sa kabukogan."—Pr 14:30.

Tungod sa malig-ong pagkagama sa mga bukog, ang Proverbio 25:15 nag-ingon labot sa gahom sa pailob ug sa malulotong mga pulong aron sa pagbuntog sa grabe, kusganon nga pagsupak: "Pinaagi sa pagpailob ang komandante malukmay, ug ang malumo nga dila makabali ug bukog."

Matagnaong Paggamit. Sa pagsugod sa Paskuwa, si Jehova nagsugo nga ang nating karnero (o kanding) aslon nga tibuok ug "kinahanglan nga walay bukog niini nga inyong balion." (Ex 12:46) Natuman kini kang Jesu-Kristo, "ang Kordero sa Diyos," nga mao ang gilandongan sa halad sa Paskuwa. (Ju 1:29; 1Co 5:7) Si Jesus namatay diha sa estaka sa pagsakit. Miabot ang mga sundalo aron sa pagbali sa mga bitiis sa mga tawong gilansang niadtong adlawa, nga maoy kostumbre aron mapadali ang pagkamatay. Ilang gibali ang mga bitiis sa duha ka mamumuhat ug daotan. Apan, kay ilang nakita nga si Jesus patay na, wala na nila balia ang iyang mga bitiis, apan usa kanila ang miduslak sa iyang kilid pinaagig bangkaw.—Ju 19:31-36; Sal 34:20.

Didto sa Babilonya, si Jehova naghatag kang Ezequiel ug usa ka panan-awon nga diha niana iyang gipakasama ang Israel sa uga nga mga bukog nga nahimutang sa usa ka patag sa walog. Sa panan-awon, sama sa gitagna ni Ezequiel ngadto sa mga bukog, kini milagrosong natigom, ug ang unod mitungha diha niini. Dayon siya mitagna ngadto sa hangin, ug kini naghatag ug gininhawa ngadto sa ilang mga lawas mao nga sila mibarog ingong usa ka dakong panon sa kasundalohan. Gipatin-aw ni Jehova nga ang panan-awon gipadapat ngadto sa Israel kinsa, ingong mga destiyero sa Babilonya, maoy ingon sa mga tawo kansang paglaom nahanaw. (Eze 37:1-11) Sa samang paagi, ang hari sa Asirya, nga nagdala sa napulo-ka-tribong gingharian ngadto sa pagkadestiyero, ug si Nabucodonosor nga hari sa Babilonya, nga nagbihag sa Juda, gipakasama ni Jeremias ngadto sa mga leyon nga nagkuniskunis sa katawhan sa Diyos ug nagkitkit sa ilang mga bukog. (Jer 50:17) Ang Diyos nagtugot niini tungod sa pag-apostata sa Israel. Apan sila pagahinumdoman ni Jehova ug ibutang diha kanila ang iyang espiritu, nga magpabuhi ug magpabaskog kanila ug magdala kanila pagbalik aron papuy-on didto sa Yutang Saad.—Eze 37:12-14.

Human malaglag ni Jehova si Gog ug ang iyang panon sa kasundalohan nga miatake sa katawhan

ni Jehova, aduna unyay padayon nga buluhaton "sulod sa pito ka bulan" sa pagtimaan sa mga dapit sa mga bukog sa panon ni Gog ug sa paglubong kanila, aron mahinloan ang yuta gikan sa tanang kahugawan.—Eze 39:14-16.

Sa paghisgot sa utok sa bukog, si Jehova mahulagwayong naghubit sa dagayang mga panalangin nga iyang ipahinabo ngadto sa iyang katawhan sa dihang iyang papason ang kamatayon, nga nagingon nga siya maghikay alang kanila ug usa ka bangkete sa "mantikaon kaayo nga pagkaon nga puno sa utok sa bukog."—Isa 25:6; tan-awa usab ang UYOK, UTOK SA BUKOG.

BUKTON. Usa ka kasway sa lawas sa tawo. Ang Hebreohanon ug Gregong mga termino alang sa "bukton" (*zeroh'a'; bra·khi'on*) sagad gigamit nga mahulagwayon diha sa Bibliya aron sa paghawas sa katakos sa paggamit ug kusog o gahom. (Gen 49:24, *ftn* sa *Rbi8;* Job 22:8, *ftn* sa *Rbi8;* itandi ang Luc 1:51.) Ang "bukton" ni Jehova nga Diyos hilabihan gayod ka gamhanan, nga makahimo ug kahibulongang mga buhat sa paglalang. (Jer 27:5; 32:17) Pinaagi sa iyang "bukton" si Jehova usab nagamando (Isa 40:10; Eze 20:33), nagaluwas niadtong anaa sa kasakitan (Sal 44:3; Isa 52:10), nagaluwas sa iyang katawhan (Ex 6:6; Isa 63:12; Buh 13:17), nagapaluyo ug nagaatiman kanila (Deu 33:27; Isa 40:11; Os 11:3), nagahukom (Isa 51:5), ug nagapatibulaag sa iyang mga kaaway (Sal 89:10; Luc 1:51). Ang pagbali sa bukton naghawas sa pagpukan sa gahom sa usa ka tawo. (Job 38:15; Sal 10:15; Jer 48:25) Pinaagi kang Jesu-Kristo, nga gihatagan ug awtoridad ug gahom ug nag-alagad ingong Maghuhukom ug Tigpahamtang ug silot, gipadayag ni Jehova ang Iyang gahom, nga gihawasan sa Iyang "bukton."—Isa 53:1; Ju 12:37, 38.

Ang bukton nga unod, nga naghawas sa tawhanong gahom, gihubit sa Bibliya ingong dili-kasaligan ug magpahigawad sa usa nga nagasalig niini. Gipasidan-an ni Jehova ang iyang katawhan bahin sa pagkasayop ug sa katalagman nga modangat sa pagsalig sa bukton sa tawo. (2Cr 32:8; Jer 17:5) Iyang balion ang bukton sa daotan, nga gihubit ingong nagalupig sa ilang mga biktima.—Job 35:9; 38:15; Sal 10:15.

Sa larawan nga nadamgohan ni Haring Nabucodonosor, ang dughan ug mga bukton nga plata naghawas sa Medo-Persia, ang gingharian nga mipuli sa Babilonya, ang ulo nga bulawan, ingong gahom sa kalibotan.—Dan 2:32, 39.

BUL [gikan sa lintunganaynġ pulong nga nagkahulogang "bunga; abot"]. Ang ikawalong lunar nga bulan sa sagradong kalendaryo sa mga Israelinhon nga katumbas sa ikaduhang bulan sa sekular nga kalendaryo. (1Ha 6:37, 38; Gen 7:11) Kini naglakip sa bahin sa Oktubre ug bahin sa Nobyembre. Human sa pagkadestiyero sa Babilonya, kini nga bulan gitawag ug Marhesvan o Markesvan, nga sa ulahi gipamubo ingong Hesvan. Kini nga mga ngalan human sa pagkadestiyero dili makita diha sa Bibliya apan makaplagan diha sa Hudiyohanong Talmud, sa mga sinulat ni Josephus, ug sa ubang mga sinulat.

Ang Bul moabot sa hapit nang mosugod ang ting-ulan sa tinghunlak. (Deu 11:14; Joe 2:23; San 5:7) Kini mao ang bulan nga tingpugas sa sebada ug trigo, ug sa amihanang Galilea mao ang tingani sa mga olibo. Ang mga magbalantay sa karnero niining panahona magdala na pagbalik sa ilang mga panon sa karnero gikan sa kapatagan aron protektahan sila panahon sa mga bulan nga tingtugnaw ug ting-ulan.

Sumala sa Genesis 7:11 ug 8:14, ang Lunop sa adlaw ni Noe nagsugod sa ika-17 nga adlaw sa "ikaduha nga bulan," ug sa mao usab nga bulan usa ka lunar nga tuig ug napulo ka adlaw sa ulahi ang yuta namala. Bahin niini, si Josephus (*Jewish Antiquities,* I, 80 [iii, 3]) mikomento: "Kini nga katalagman nahitabo sa ikaunom ka gatos nga tuig sa pagmando ni Noe, panahon sa ikaduhang bulan kanhi, nga gitawag sa mga Macedonianhon nga Dius ug sa mga Hebreohanon nga Marsuan, sumala sa han-ay sa kalendaryo nga ilang gisunod didto sa Ehipto." Busa, sumala ni Josephus, ang ikaduhang bulan sa panahon ni Noe maoy katumbas sa bulan sa Bul, o Marhesvan.

Human sa Pagpanggula gikan sa Ehipto, ang Bul nahimong ikawalong bulan sa sagradong kalendaryo, ug niining bulana natapos ni Solomon ang pagtukod sa templo sa Jerusalem. (1Ha 6:38) Si Jeroboam, ang nagtukod sa mibulag nga amihanang gingharian sa Israel, nagbuotbuot sa paghimo niining bulana ingong bulan sa kapistahan, ingong bahin sa iyang plano sa pagpaliso sa pagtagad sa katawhan gikan sa Jerusalem ug sa mga kapistahan niini.—1Ha 12:26, 31-33.

BULAN, I. "Ang gamaygamay nga banwag aron sa paghari sa gabii," nga gitagana sa Diyos aron magsilbing timaan sa "tinudlong mga panahon." (Gen 1:16; Sal 104:19; Jer 31:35; 1Co 15:41) Ang Hebreohanong pulong alang sa "bulan" (*yare'ach*) halos pareho sa Hebreohanong pulong nga *ye'rach,* nga nagkahulogang "lunar nga bulan." Sanglit ang lunar nga bulan kanunaynġ magsugod sa pagsubang sa bag-ong bulan (Heb., *cho'dhesh*), ang terminong "bag-ong bulan" sa ngadtongadto nagtumong na usab sa "bulan" (*month*). (Gen 7:11; Ex 12:2; Isa 66:23) Ang Gregong pulong nga *sele'ne* gihubad nga "bulan" (*moon*), samtang ang Gregong pulong nga *men* adunay ideya sa usa ka

lunar nga yugto.—Luc 1:24; Gal 4:10; usab ang Col 2:16, diin makaplagan ang *ne·o·me·ni′a* (bag-ong bulan).

Ang pulong nga *leva·nah′,* nga nagkahulogang "puti," makaplagan sa tulo ka higayon diha sa Hebreohanong teksto nga balaknong naghubit sa puti nga kasanag sa takdol nga bulan nga ilabinang dayag sa mga kayutaan sa Bibliya. (Aw 6:10; Isa 24:23; 30:26) Ang pulong nga *ke′se′* (o *ke′seh*), nga nagkahulogang "takdol nga bulan," kaduha usab makita.—Sal 81:3; Pr 7:20, *RS.*

Sanglit ang aberids nga pagtuyok sa bulan gikan sa bag-ong subang ngadto sa bag-ong subang maoy mga 29 ka adlaw, 12 ka oras, ug 44 ka minuto ang gidugayon, ang karaang lunar nga mga bulan adunay 29 o kaha 30 ka adlaw. Sa sinugdan kini tingali gitino pinaagi sa yanong pag-obserbar sa bag-ong subang nga bulan; apan sa mga adlaw ni David atong makita ang ebidensiya nga kini gikalkulo nang daan. (1Sa 20:5, 18, 24-29) Bisan pa niana, sa mga panahon human sa pagkadestiyero, ang Mishnah (*Rosh Ha-Shanah* 1:3–2:7) nag-ingon nga ang Hudiyohanong Sanhedrin magtigom sayo sa buntag sa ika-30 nga adlaw kada bulan sulod sa pito ka bulan sa tuig aron sa pagtino sa panahon sa bag-ong bulan. Ang mga magbalantay ipuwesto diha sa tag-as nga mga dapit palibot sa Jerusalem ug magdala dayon ug taho ngadto sa Hudiyohanong korte human nila makita ang pagsubang sa bag-ong bulan. Human madawat ang igong testimonya, ang korte magpahibalo, 'Kini gikonsagrar,' nga opisyal nga magtimaan sa pagsugod sa bag-ong bulan. Kon ang dag-om o gabon maoy hinungdan nga ang bulan dili kaayo makita, nan ang nag-unang bulan maoy ideklarar nga adunay 30 ka adlaw, ug ang bag-ong bulan magsugod sa pagkasunod adlaw human magtigom ang korte. Giingon usab nga ang dugang pahibalo himoon pinaagi sa pagpasiga ug ilhanan nga kalayo didto sa ibabaw sa Bukid sa mga Olibo, ug dayon himoon usab kini didto sa ubang habog nga mga dapit sa tibuok nasod. Kining paagiha dayag nga gipulihan sa ulahi pinaagi sa pagpadalag mga mensahero aron sa pagpahibalo sa balita.

Sa ikaupat nga siglo sa atong Komong Panahon, usa ka modelo o permanente nga kalendaryo ang gihimo, maong ang Hudiyohanong mga bulan sa ulahi may tino na nga gidaghanon sa mga adlaw, gawas sa Hesvan ug Kislev ug sa bulang Adar, nga magkalahi gihapon tali sa 29 ug 30 ka adlaw sumala sa pipila ka kalkulasyon.

Pagsaulog sa Bag-ong Bulan. Taliwala sa mga Hudiyo ang matag bag-ong bulan maoy usa ka okasyon sa pagbudyong sa mga trompeta ug sa pagtanyag sa mga halad sumala sa pakigsaad sa Balaod. (Num 10:10; 2Cr 2:4; Sal 81:3; itandi ang Isa 1:13, 14.) Ngani, ang mga halad nga gipangayo mas daghan pa kay sa normal nga itanyag sa regular nga mga adlawng Igpapahulay. (Num 28:9-15) Bisan tuod walay espesipikong giingon bahin sa paghimo sa bag-ong bulan ingong ilhanan sa adlaw sa pagpahulay, ang teksto sa Amos 8:5 nagpakita nga gihunong ang trabaho. Dayag nga usa kadto ka panahon sa pagpista (1Sa 20:5) ug usa ka maayong panahon sa panagkatigom aron matudloan sa balaod sa Diyos.—Eze 46:1-3; 2Ha 4:22, 23; Isa 66:23.

Ang ikapito nga bag-ong bulan sa matag tuig (katumbas sa unang adlaw sa bulan sa Etanim, o Tisri) maoy igpapahulay, ug ang pakigsaad sa Balaod naghimo niini ingong panahon sa bug-os nga pagpahulay. (Lev 23:24, 25; Num 29:1-6) Usa kini ka "adlaw sa pagbudyong sa trompeta," apan sa mas labaw nga kahulogan kay nianang sa ubang bag-ong mga bulan. Kini maoy timailhan sa pagsingabot sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala, nga saulogon sa ikanapulong adlaw sa samang bulan.—Lev 23:27, 28; Num 29:1, 7-11.

Pagsimba sa Bulan. Bisan tuod nagiyahan sa bulan (*moon*) ingong orasan sa pagtino sa ilang mga bulan ug mga panahon sa kapistahan, ang mga Israelinhon kinahanglang dili mosimba sa bulan nga sagad maoy gihimo sa mga nasod sa palibot nila. Ang diyos-bulan nga si Sin mao ang diyos sa siyudad sa Ur, ang kaulohan sa Sumer, ang dapit nga gibiyaan ni Abraham ug sa iyang pamilya aron moadto sa Yutang Saad. Bisan tuod ang mga molupyo sa Ur maoy mga magsisimba sa daghang diyos, ang diyos-bulan nga si Sin, usa ka lalaking bathala, mao ang kinalabwang diyos nga maoy pangunang gidebotohan sa ilang templo ug mga halaran. Si Abraham ug ang iyang mga kauban mipanaw gikan sa Ur ngadto sa Haran, nga maoy laing dakong sentro sa pagsimba sa bulan. Ang amahan ni Abraham nga si Tera, kinsa namatay didto sa Haran, dayag nga nalangkit sa maong idolatrosong pagsimba. (Gen 11:31, 32) Sa bisan unsa nga kahimtang, kini nga mga sirkumstansiya naghatag ug dugang kabug-at sa kahinungdanon sa pasidaan nga gihatag ni Josue ngadto sa Israel human sa ilang pagsulod sa Yutang Saad, ingon sa natala sa Josue 24:2, 14: "Kini mao ang giingon ni Jehova nga Diyos sa Israel, 'Didto sa pikas nga bahin sa Suba [Euprates] nga ang inyong mga katigulangan namuyo sa dugay nang panahon kanhi, si Tera nga amahan ni Abraham ug ang amahan ni Nahor, ug sila nag-alagad sa ubang mga diyos.' Ug karon kahadloki si Jehova ug mag-alagad kaniya sa paaging walay-ikasaway ug sa kamatuoran, ug wagtanga ang mga diyos nga gialagaran sa inyong mga katigulangan sa pikas nga bahin sa Suba ug sa Ehipto, ug mag-alagad kang Jehova."

Si Job nagpuyo usab taliwala sa mga magsisimba sa bulan, ug siya matinumanong nagsalikway sa ilang batasan sa paghalok sa kamot patunong sa bulan. (Job 31:26-28) Ang silingang mga Midianhon naggamit ug pormag-bulan nga mga dayandayan, ug nagsab-ong gani niini diha sa ilang mga kamelyo. (Huk 8:21, 26) Sa Ehipto, diin nagpuyo si Abraham ug sa ulahi ang katawhan sa Israel, ang pagsimba sa bulan iladong ginahimo agig pasidungog sa diyos-bulan nga si Thoth, ang Ehiptohanong diyos sa mga sukod. Kada takdol sa bulan ang mga Ehiptohanon maghalad ug baboy ngadto kaniya. Siya sa ulahi gisimba didto sa Gresya ubos sa titulong Hermes Trismegistus (Hermes nga Tulo ka Pilo ang Pagkabantogan). Sa pagkamatuod, ang pagsimba sa bulan miabot hangtod sa Kasadpang Hemispera, diin ang karaang mga templo nga *ziggurat* nga gipahinungod ngadto sa bulan nakaplagan didto sa Mexico ug sa Sentral Amerika. Sa Ingles ang ngalan sa ikaduhang adlaw sa semana naggikan gihapon sa Anglo-Saxon nga pagsimba sa bulan, ang *Monday* nga sa orihinal nagkahulogang *"moon-day"* (adlaw sa bulan).

Ang mga magsisimba sa bulan nagtuo nga ang bulan adunay mga gahom sa pertilidad ug nagsangpit niini aron motubo ang ilang mga pananom ug bisan ang ilang mga hayop. Sa Canaan, diin ang mga Israelinhon sa kataposan nanimuyo, ang pagsimba sa bulan gipadayon sa Canaanhong mga tribo duyog sa mahilayong mga rituwal ug mga seremonyas. Didto ang bulan usahay gisimba ubos sa simbolo sa diyosang si Astoret (Astarte). Giingon nga si Astoret mao ang asawa sa lalaking diyos nga si Baal, ug ang pagsimba ngadto niining duha kanunayng nakalit-ag sa mga Israelinhon sulod sa yugto sa mga Maghuhukom. (Huk 2:13; 10:6) Ang langyawng mga asawa ni Haring Solomon nagdala sa mahugawng pagsimba sa bulan ngadto sa Juda. Ang mga saserdote sa langyawng mga diyos nagaghat sa katawhan sa Juda ug Jerusalem sa paghimog gipaaso nga halad alang sa adlaw, bulan, ug mga bituon, usa ka buhat nga nagpadayon hangtod sa panahon ni Haring Josias. (1Ha 11:3-5, 33; 2Ha 23:5, 13, 14) Sa dihang si Jezebel, ang anak nga babaye sa paganong hari nga si Etbaal nga nagmando sa mga taga-Sidon, naminyo kang Haring Ahab sa Israel, iyang gidala usab ang pagsimba kang Baal ug mopatim-aw nga hasta usab ang pagsimba sa diyosa-bulan nga si Astoret. (1Ha 16:31) Ang mga Israelinhon naladlad na usab sa pagsimba sa bulan panahon sa ilang pagkadestiyero sa Babilonya, diin ang pagsubang sa bag-ong mga bulan giisip nga maayong mga tilimad-on sa Babilonyanhong mga astrologo sa pagpanagna sa umalabot.—Isa 47:12, 13.

Ang Pulong sa Diyos magsilbing proteksiyon unta alang sa mga Israelinhon batok sa maong pagsimba sa bulan. Kini nagpakita nga ang bulan maoy usa lamang ka banwag ug usa ka maayong orasan, nga walay personalidad. (Gen 1:14-18) Sa pagsingabot nila sa Canaan, si Jehova espesipikong nagpasidaan sa nasod sa Israel nga dili gayod nila simbahon ang langitnong mga linalang nga daw kini nagrepresentar kaniya. Ang bisan kinsa nga nalangkit sa maong pagsimba batoon hangtod nga mamatay. (Deu 4:15-19; 17:2-5) Pinaagi sa iyang manalagnang si Jeremias, ang Diyos sa ulahi nagpahayag nga ang mga bukog sa namatay nga idolatrosong mga molupyo sa Jerusalem, lakip sa mga hari, saserdote, ug mga manalagna, pagakuhaon gikan sa ilang mga lubnganan ug mahimong sama sa "kinalibang sa nawong sa yuta."—Jer 8:1, 2.

Gisabot sa pipila nga ang teksto sa Deuteronomio 33:14 nagpakitag ebidensiya maylabot sa paganong impluwensiya o sa usa ka patuotuo bahin sa bulan. Sa *King James Version* kining tekstoha naghisgot bahin sa "bililhong mga butang nga gihimo sa bulan." Apan, sumala sa gipakita sa mas modernong mga hubad, ang diwa sa Hebreohanong pulong nga gihubad dinhi nga "bulan" (*yera·chim′*) sa pagkatinuod maoy "mga bulan" (*months*) o "lunar nga mga bulan" ug sa panguna nagtumong sa binulang mga yugto diin mahinog ang mga prutas.

Sa susama, gituohan sa pipila nga gipaila sa Salmo 121:6 ang usa ka pagtuo maylabot sa sakit nga motungha kon ang usa madan-agan sa kahayag sa bulan. Apan, pinaagi sa pagbasa sa tibuok salmo, madayag nga ang maong pangagpas walay pasikaranan, sanglit ang salmo sa kasukwahi nagbatbat sa balaknong paagi sa pasalig bahin sa proteksiyon sa Diyos batok sa katalagman ubos sa tanang mga sirkumstansiya ug sa tanang panahon, sa maadlaw man nga nadan-agan sa kahayag sa adlaw o kaha sa gabii nga nadan-agan sa kahayag sa bulan.

Bisan pa niana gihimong eksepsiyon sa uban ang terminong Iningles nga *"lunatick"* (nalisoan sa pangutok) nga makaplagan sa *King James Version* diha sa Mateo 4:24 ug Mateo 17:15. Kini nga ekspresyon naggikan sa Gregong pulong nga *se·le·ni·a′zo·mai* ug sa literal nagkahulogang *"be moonstruck"* (maapektohan sa bulan). Sa modernong mga hubad kini gihubad nga "patolon." Ang paggamit ni Mateo niining komon nga Gregong termino alang sa usa ka patolon niining duha ka okasyon wala magkahulogan nga iyang gipunting ang bulan nga maoy nakaingon sa maong sakit ni gitudlo kini sa Bibliya, apan iya lamang gigamit ang pulong nga tatawng maoy kasagarang gigamit alang sa usa ka patolon taliwala sa mga nagsultig-Grego nga katawhan nianang panahona. Niining bahina, angay natong matikdan nga ang terminong *"lunacy"* sa pagkakaron maoy usa ka legal nga termi-

no nga gigamit sa mga korte sa pagpaila sa usa ka kahimtang sa pagkabuang, bisan tuod wala sila moingon nga ang maong pagkabuang maoy mga epekto sa bulan. Ang mga Kristohanon nga nagsultig Iningles karong adlawa sa susama padayong naggamit sa ngalang *Monday* (Lunes, sa Cebuano) alang sa ikaduhang adlaw sa semana bisan tuod nga wala nila kini isipang usa ka adlaw nga sagrado alang sa bulan.

Sa Komong Panahon. Sa mga adlaw ni Kristo Jesus ug sa mga apostoles, ang pagsimba sa bulan wala himoa taliwala sa katawhang mga Hudiyo. Hinuon, ilang gisaulog ang bag-ong mga bulan sumala sa gilatid sa pakigsaad sa Balaod. Ang bag-ong bulan sa matag bulan gisaulog pa gihapon sa Ortodoksong mga Hudiyo ingong usa ka segundaryong adlaw sa pagtabon sa sala nga nahimo sulod sa bulan nga bag-o pang natapos.

Ang Nisan 14, sa motakdolay na ang bulan, nagtimaan sa panahon sa pagsaulog sa Paskuwa ug usab mao ang panahon sa pag-establisar ni Jesus sa Panihapon sa Ginoo nga nagahinumdom sa iyang kamatayon.—Mat 26:2, 20, 26-30; 1Co 11:20-26.

Bisan pag natapos na ang pakigsaad sa Balaod, ang pipila ka Hudiyong mga Kristohanon, ingon man ang uban, daw nakiling sa pagpadayon sa pagsaulog sa bag-ong mga bulan ug mga adlawng Igpapahulay, ug busa kinahanglan silang tambagan ni Pablo agig pagtul-id sumala sa makaplagan sa Colosas 2:16, 17 ug Galacia 4:9-11.

BULAN, II. Tan-awa ang KALENDARYO.

BULAWAN. Ang una ug labing sagad nga gihisgotang metal diha sa Bibliya. (Gen 2:11) Sukad pa sa sinugdan usa na kini ka bililhong metal nga gipabilhan pag-ayo tungod kay bug-at, talagsaon, dili-molubad, naggilakgilak sa katahom, maunat-unat, ug daling maumol. Daghang Hebreohanong mga termino ang gigamit sa pagtumong sa bulawan; lakip ang *za·hav′* (Ex 25:11), *cha·ruts′* (Zac 9:3), *ke′them* (Sal 45:9), *paz* ("dinalisay nga bulawan"; Sal 19:10), *seghohr′* ("lunsayng bulawan"; Job 28:15), ug *′oh·phir′* ("bulawan sa Opir"; Job 22:24). Ang Gregong mga termino nga *khry·sos′* ug *khry·si′on* sa Kristohanon Gregong Kasulatan gigamit sa pagtumong sa mga sensilyo, pahiyas, ug sa bulawan sa katibuk-an; kini gigamit usab sa mahulagwayong diwa.—Mat 10:9; 1Pe 3:3; Mat 2:11; 1Co 3:12.

Tungod sa pagkatalagsaon sa bulawan, kini gigamit ingong salapi ug busa mapuslanon sa komersiyo ingong pangbayad ug ingong timailhan sa pagkaadunahan ug pagkainila. (Gen 13:2; 1Cr 21:25; Est 8:15) Apan, ang paghimog mga sensilyo nga bulawan maoy ulahi na nga imbensiyon. Tungod sa kolor ug sa kasinaw sa bulawan ug sa pagkadili-matay-an o pagkadili-molubad niini, kini maayo kaayong himoon nga alahas ug ingong sangkap sa tanang matang sa pahiyas.—Gen 24:22; 41:42; Huk 8:24-26; Sal 45:9, 13.

Ang lunsayng bulawan nga anaa pa sa mga graba ug sa salog sa mga suba dali rang lainon ug tigomon tungod sa kabug-at niini. Ang basahon ni Job naghisgot sa mga pagmina ug mga paglunsay. —Job 28:1, 2, 6.

Gigamit sa Tabernakulo ug sa Templo. Tungod kay ang bulawan daling maumol, kini masalsal ngadto sa bisan unsang porma. Sa pagtukod sa tabernakulo, ang bulawan gihimong mga palid aron gamitong panghaklap ug gihimong nigpis nga mga pligo nga gitabastabas ingong mga hilo ug gihablon aron mahimong mga besti sa hataas nga saserdote. (Ex 25:31; 30:1-3; 37:1, 2; 39:2, 3) Sa susamang paagi kini gigamit sa templo nga gitukod ni Solomon. (1Ha 6:21-35; 10:18; 2Cr 3:5-9) Sa dihang ang bulawan sagolan ug laing metal aron mosamot pa ug kagahi, mas daghan kini ug kagamitan. Kini nga proseso gihimo usab sa karaang Israel.—1Ha 10:16; tan-awa ang SINUBONG.

Daghan kaayong bulawan ang gigamit sa pagtukod sa tabernakulo, diin ang kantidad niini nga mga bulawan gibanabanang mokabat ug mga $11,269,000 karong adlawa. (Ex 25:10-40; 38:24) Apan, ang gidaghanon sa bulawan nga gigamit alang sa tabernakulo didto sa kamingawan diyutay ra kaayo kon itandi sa bulawang gigamit diha sa mahimayaong templo ni Solomon. Si David nagtigom ug dili mokubos sa 100,000 ka talanton nga bulawan alang niadtong temploha, nga karong adlawa mokantidad ug kapin sa $38,535,000,000. (1Cr 22:14) Ang mga tangkawan ug mga galamiton sa templo—mga tenedor, panaksan, pitsil, dulang, kopa, ug uban pa—ginama gikan sa bulawan ug plata; ang pipila ka galamiton ginama gikan sa tumbaga; ang mga kerubin diha sa Labing Balaan, ang halaran sa insenso, ug bisan ang tibuok sulod sa balay hinaklapan ug bulawan.—1Ha 6:20-22; 7:48-50; 1Cr 28:14-18; 2Cr 3:1-13.

Mga Kita ni Solomon. Daghan kaayong bulawan ang gisulod sa panudlanan sa bahandi ni Solomon gikan sa hari sa Tiro (120 ka talanton) ug gikan sa rayna sa Sheba (120 ka talanton), gikan sa tinuig nga mga tributo ug mga buhis, ug gikan sa iyang kaugalingong panon sa mga barko sa negosyo. Ang asoy nag-ingon: "Ang gibug-aton sa bulawan nga miabot kang Solomon sa usa ka tuig mikabat ug unom ka gatos ug kan-umag-unom ka talanton nga bulawan [mga $256,643,000]." Wala pay labot niini ang mga kita gikan sa mga magpapatigayon, gobernador, ug sa uban pa.—1Ha 9:14, 27, 28; 10:10, 14, 15.

Ang Opir maoy usa sa mga dapit diin nabatonan ni Solomon ang maayong bulawan. Ang usa ka nakaplagang bika nga gituohang sukad pa sa ikawalong siglo W.K.P. adunay inskripsiyon nga gikulit diha niini: "Bulawan sa Opir ngadto sa *bet horon,* katloan ka siklo."—1Ha 9:28; 10:11; Job 28:16; tanawa ang OPIR.

Paggamit sa Bulawan Gikan sa Nailog nga mga Siyudad. Ang Diyos nagsugo sa Israel nga ang kinulit nga mga larawan sa mga diyosdiyos sa mga nasod pagasunogon sa kalayo: "Dili mo tinguhaon ang plata ug ang bulawan nga anaa kanila, ni kuhaon mo kini alang sa imong kaugalingon, aron dili ka malit-agan niini; kay butang kini nga dulumtanan kang Jehova nga imong Diyos. Ug dili ka magpasulod sa imong balay ug usa ka dulumtanang butang ug mahimo nga usa ka butang nga gikatugyan sa kalaglagan nga sama niini. Kalud-an mo gayod kini sa bug-os ug kasilagan mo kini sa hingpit, tungod kay kini gikatugyan ngadto sa kalaglagan." (Deu 7:25, 26) Busa ang mga idolo ug mga kagamitan niini gisunog, ug ang bulawan ug plata nga anaa niini usahay pinong gidugmok. —Ex 32:20; 2Ha 23:4.

Ang ubang mga butang nga bulawan ug plata gikan sa nailog nga mga siyudad mahimong dalhon human kini ipaagi sa kalayo agig paghinlo niini. (Num 31:22, 23) Ang Jerico wala iapil niini, sanglit mao kini ang unang bunga sa pagsakop sa Canaan. Ang bulawan ug plata niini (walay labot nianang sa mga idolo) kinahanglang itugyan ngadto sa mga saserdote, gideboto aron gamiton diha sa sangtuwaryo.—Jos 6:17-19, 24.

Kaalam, Pagtuo, Labaw kay sa Bulawan. Bisan pa sa dakong bili sa bulawan, kini, sama sa ubang materyal nga mga bahandi, dili makahatag ug kinabuhi sa mga tag-iya niini (Sal 49:6-8; Mat 16:26), ug walay bisan unsang gidaghanon sa bulawan ang arang makapalit ug tinuod nga kaalam nga naggikan kang Jehova. (Job 28:12, 15-17, 28) Ang iyang mga balaod, kasugoan, ug disiplina labi pang tilinguhaon kay sa daghang dinalisay nga bulawan. (Sal 19:7-10; 119:72, 127; Pr 8:10) Ang bulawan dili makaluwas panahon sa adlaw sa kasuko ni Jehova.—Sof 1:18.

Gibiaybiay sa mga tawo sa materyalistikong katilingban ang paghupot ug pagtuo sa Diyos ug giisip kining dili praktikal. Bisan pa niana, gipunting ni apostol Pedro ang dili hitupngang pagkamalahutayon ug dumalayong bili sa pagtuo. Siya nag-ingon nga ang sinulayang kalidad sa pagtuo sa usa labi pang bililhon kay sa bulawan, nga makalahutay sa kalayo apan mahimong madaot ug mahanaw sa ubang paagi. Ang mga Kristohanon kinahanglang molahutay sa nagkadaiyang mga pagsulay nga usahay makahatag ug dakong kaguol, apan kini makatabang sa pagpadayag sa kalidad sa ilang pagtuo. (1Pe 1:6, 7) Ang tinuod nga pagtuo makalahutay sa bisan unsang pagsulay.

Simbolikong Paggamit. Ang bulawan gihisgotan ni Job ingong simbolo sa materyalismo, usa sa mga butang nga siya nasayod nga angay niyang likayan aron mapahimut-an si Jehova. (Job 31:24, 25) Sa laing bahin, ang kanindot, kabililhon, ug ang kalunsay sa maayong bulawan naghimo niini nga haom nga simbolo sa paghubit sa balaang siyudad, ang Bag-ong Jerusalem, ug sa halapad nga dalan niini.—Pin 21:18, 21.

Ang larawan sa damgo ni Nabucodonosor may ulo nga bulawan, diin ang ubang bahin sa larawan ginama gikan sa dili kaayo bililhong mga materyales. Gihubad ni Daniel ang mga bahin sa larawan ingong naghawas sa mga gahom sa kalibotan, nga ang ulo nga bulawan naghawas kang Nabucodonosor, buot ingnon, ang imperyal nga dinastiya sa mga hari sa Babilonya nga gipangulohan ni Nabucodonosor. (Dan 2:31-33, 37-40) Sa susamang paagi, ang Babilonya gisimbolohan sa "usa ka kopang bulawan diha sa kamot ni Jehova" nga iyang gigamit ingong tigpahamtang sa iyang mga paghukom ngadto sa kanasoran.—Jer 51:7.

Sa tabernakulo nga gitukod ni Moises, gigamit ang bulawan diha sa siradong mga lawak—ang Balaang Dapit, diin ang mga saserdote misulod ug mihimo sa ilang mga buluhaton, ug ang Labing Balaan, diin ang hataas nga saserdote lamang ang makasulod. Sanglit ang Labing Balaan lakip sa bulawang arka sa pakigsaad niini naghawas man sa langit, ang puloy-anang dapit sa Diyos, ug sanglit ang mga saserdote, dili ang ordinaryong mga Israelinhon, ang makasulod sa Balaang Dapit, kining mga butanga haom lamang nga maghawas sa mga butang maylabot sa kalangitan sa Diyos ug sa iyang 'harianong mga saserdote,' sa ato pa, kanilang may langitnong pagtawag, ug sa ilang buluhaton ug mga katungdanan ngadto sa Diyos. (1Pe 2:9; Heb 9:1-5, 9, 11, 12, 23-25; 3:1) Sa simbolikong paagi, kini nga mga saserdote gipalahi gikan sa mga tawo sa yuta nga gialagaran sa mga saserdote.

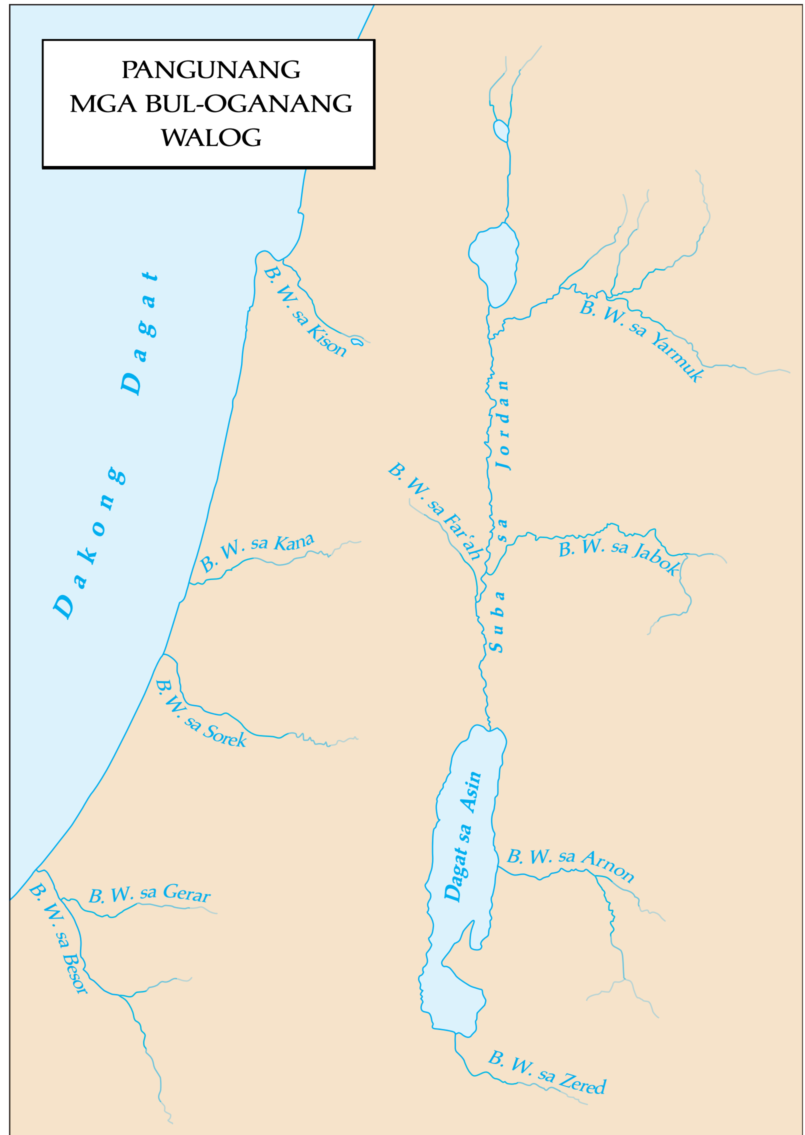
Sa pagdasig sa usa ka batan-on sa pag-alagad sa iyang Maglalalang samtang siya aduna pay kusog ug kalagsik, ang maalamong magsusulat sa Ecclesiastes nag-ingon nga angayng buhaton niya kini sa dili pa "mabuak ang panaksang bulawan." Malagmit siya nagtumong sa samag-panaksan nga bagolbagol uban sa utok sa sulod niini, diin ang pagkabuak niini maghikaw sa tag-iya niini sa kinabuhi.—Ecc 12:6, 7.

BULITIK. Ang hagkot, likido nga aspalto, usa ka dagtom ug bulok nga sambog sa mga hidrokarbon nga susama nianang sagad nga gitawag ug alkitran. (Tan-awa ang ASPALTO.) Gihubad kini gikan sa Hebreohanong pulong nga *ze'pheth.*

Ang mineral nga bulitik daling mosiga ug, kon wala kaayoy hangin, kini baga kaayog aso sa dihang masunog. Ang pagpuno ug bulitik sa kasapaan sa Edom ug ang pagpahinabo sa yuta nga mahimong "nagdilaab nga bulitik" nga ang aso mag-utbo hangtod sa panahong walay tino maoy haom nga hulagway sa grabeng kalaglagan. (Isa 34:9, 10) Kini nga paghubit motabang usab sa pag-ila sa maong substansiya, kay ang Edom duol sa Patayng Dagat, ug bisan karong adlawa ang aspalto usahay ibanlas diha sa mga baybayon niini, nga dayag naggikan sa mga deposito nga karon natabonan na sa dagat.

Sumala sa Exodo 2:3 ang arka nga papiro nga gitagoan kang Moises gibulitan ug "aspalto ug bulitik." Ang Hudiyong komentarista nga si Rashi naging-on nga mahimong gibulitan kini ug aspalto sa sulod ug bulitik sa gawas. O kini mahimong magtumong sa gisagol nga duha ka matang sa pangbulit nga magkalahi ang kahagkot apan naggikan sa samang pangunang substansiya. Pananglitan, diha sa *The Land and the Book,* si W. M. Thomson nag-ingon nga ang Exodo 2:3 "naghisgot sa proseso sa paghimo nila ug aspalto. Kini nga mineral, ingon sa makaplagan niining dapita, dali nga matunaw; apan sa dihang kini mobugnaw, kini dali rang mabuak sama sa bildo. Samtang tunaw pa, kini kinahanglang isagol dayon sa alkitran, ug sa ingon kini mahimong gahi, bildohong talo, nga dili gayod matuphan ug tubig." (Girebisar ni J. Grande, 1910, p. 200) Ang Gregong *Septuagint* naggamit sa usa lamang ka terminong *a·sphal·to'pis·sa,* usa ka sambog sa aspalto ug bulitik. Bisan niining bag-o pang kapanahonan, sa mga bahin sa Tungang Sidlakan ang mineral nga bulitik gigamit ingong pangbulit alang sa pipila ka linayagan nga mga sakayan.

BUL-OGANANG WALOG. Ang Hebreohanong pulong nga *na'chal* mahimong magtumong sa walog nga giagosan sa sapa (Gen 26:19; 2Ha 3:16; Job 30:6; Aw 6:11) o sa sapa mismo. (1Ha 17:4; Sal 110:7) Mahitungod sa pulong nga *na'chal,* si A. P. Stanley, diha sa iyang basahon nga

Sinai and Palestine (1885, p. 590), miingon: "Walay Iningles nga pulong ang eksaktong katumbas, apan tingali ang 'bul-oganang salog' halos katumbas niini." Ang usa ka Hebreohanon ug Aramaikong leksikon ni Koehler ug Baumgartner nagtala sa "bul-oganang walog" ingong usa sa mga kahubitan niini. (*Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* Leiden, 1958, p. 607) Ang terminong *"wadi"* (Arabiko) gigamit usab sa pagpaila sa bul-oganang walog. —Gen 32:23, *ftn* sa *Rbi8.*

Ang Yutang Saad gihubit nga "usa ka yuta sa bul-oganang mga walog sa tubig, sa mga tubod ug sa halawom nga katubigan nga nagaagay diha sa patag sa walog ug sa bukirong rehiyon." (Deu 8:7) Ang tubig sa pipila ka sapa naggikan sa mga tubod ug busa permanente, samtang ang ubang mga sapa namugna tungod sa mga bul-og sa tubig sa ting-ulan apan mahurot pagkahubas sa panahon nga walay ulan. (1Ha 17:7; 18:5) Ang matinumanong si Job nagtandi sa pagkamaluibon sa iyang mga igsoon ngadto kaniya ingong usa ka bul-oganang walog sa tingtugnaw nga mohubas sa tinginit.—Job 6:15.

Lakip sa bul-oganang mga walog nga gihisgotan sa Bibliya mao ang bul-oganang mga walog sa Araba (Am 6:14), Arnon (Deu 2:36), Besor (1Sa 30:9), Kerit (1Ha 17:3), Ehipto (Jos 15:4), Escol (Num 13:23), Gerar (Gen 26:17), Jabok (Deu 2:37), Kana (Jos 16:8), Kidron (2Sa 15:23), Kison (Huk 4:7), Sorek (Huk 16:4), ug Zered (Deu 2:13; tan-awa ang bul-oganang mga walog ilalom sa tagsatagsa ka ngalan niini). Ang ubang bul-oganang mga walog nga wala hisgoti apan pangunang nagaagos ngadto sa Jordan mao ang Yarmuk ug ang Far'ah.

BULOK. Ang mga pulong ug mga ekspresyon sa Bibliya nga nagtumong sa bulok wala mogamit sa daghang eksaktong mga termino nga makaplagan sa modernong mga tsart sa bulok. Ang mga magsusulat sa Bibliya naghatag ug mga ideya bahin sa bulok pinaagi sa paglarawan sa usa ka butang nga gihisgotan, o pinaagi sa pagtandi sa dili pamilyar nga mga butang ngadto sa nailhan na nga mga butang. (Ex 16:31; Pin 1:14) Ang hitsura sa komon nga mga butang sama sa dugo, niyebe, pipila ka langgam, kalayo, bililhong mga bato, ug uban pa, gigamit ingong mga reperensiya sa bulok. (2Ha 3:22; Sal 51:7; Aw 5:11; Mat 16:2, 3; Pin 9:17) Ang mga bulok gigamit usab nga may mahulagwayong kahulogan, ug ang tinong mga ideya usahay gilangkit uban sa espesipikong mga bulok.

Ang *itom* gihisgotan sa paghubit sa buhok (Lev 13:31; Mat 5:36), mga kabayo (Zac 6:2, 6), panit (Job 30:30), ug sa adlaw (Pin 6:12). Sa Pinadayag 6:5, 6, ang itom nga kabayo naghawas sa gutom. Ang Kasulatan naghisgot usab sa "itom nga marmol" ug "itom nga pintal."—Est 1:6; Jer 4:30.

Ang *asul* naghubit sa nagkadaiyang matang sa tinina nga mga materyales, sama sa hilo, kordon, panapton, ug sapot. (Ex 26:4, 31, 36; 39:22; Num 4:7) Ang asul nga kordon kinahanglang ibutang sa ibabaw sa binorlasang mga sidsid sa matag besti sa mga Israelinhon. (Num 15:38, 39) Ang *hasinto-asul* maoy usa sa matahom nga mga bulok nga nagdayandayan sa mga panagang sa dughan nga gihisgotan sa Pinadayag 9:17.

Ang bulok nga *kape* gihisgotan lamang diha sa paghubit bahin sa mga karnero.—Gen 30:32, 33, 35, 40.

Ang *lutong-pula* maoy usa sa mga bulok sa mahalong tinina nga panapton. (2Cr 2:7, 14; 3:14; Nah 2:3) Ang mga sala gipakasama usab sa lutong-pula nga bulok.—Isa 1:18.

Ang *bulok nga sama sa kalayo* sa simbolikong paagi naghubit sa hitsura sa dakong dragon, si Satanas nga Yawa. (Pin 12:3) Ang usa ka kabayo nga sama niini ug bulok nagsimbolo sa panaggubat tali sa kanasoran, ingon sa gihulagway sa Pinadayag 6:4.

Ang mahalon nga balhibo sa karnero usahay may bulok nga *pulahong abohon.*—Eze 27:18.

Ang *lunhaw* sagad makita diha sa Kasulatan, apan panagsa rang espesipikong nagtumong sa bulok. Hinunoa, kini nagpasiugda sa kalapyo ug katambok sa nanubong mga tanom, o kini nagtumong sa mahimsog ug mauswagong kahimtang sa mga butang. (Gen 1:30; 9:3; Ex 10:15; 2Ha 19:26; Pin 8:7) Ang *dalagong-berde* gigamit maylabot sa mga bulok sa lama sa sanla diha sa besti ug sa sementadong mga balay o sa paghubit sa dinalisay nga bulawan.—Lev 13:49; 14:37; Sal 68:13.

Ang *purpura* ug *morado* sagad gihisgotan diha sa Kasulatan, bisan tuod walay kalainan nga gihatag tali sa nagkadaiyang matang sa bulok nga purpura nga gipatungha sa lainlaing matang sa mga tina o sa mga pamaagi sa pagtina nga gigamit. (Ex 25:4; Num 4:13; Eze 27:7, 16; Dan 5:7, 29; Mar 15:17, 20; Luc 16:19; Pin 17:4) Tungod sa kamahal niini, kini nga bulok sagad gilangkit o nagsimbolo sa kabahandianon, kadungganan, ug harianong kahalangdon.

Ang *pula, sama kapula sa kalayo,* ug *dalagong-pula* maoy mga termino nga gigamit sa paghubit sa nagkalainlaing mga butang, sama sa buhok (Gen 25:25), tinina nga mga panit sa laking karnero (Ex 25:5), mga hayop (Num 19:2; Huk 5:10; Zac 1:8), besti (Isa 63:2), ug sa pagkilumkilom sa langit (Mat 16:2, 3). Ang Hebreohanong pulong alang sa "pula" (*'a·dhom'*) naggikan sa *dam,* nga nagkahulogang "dugo."—Gen 25:30; 9:6.

Ang *sanag-pula* mabasa diha sa mga paghisgot sa pisi o hilo, panapton ug sapot; usab sa sala. (Gen

38:28, 30; Num 4:8; Jos 2:18; Jer 4:30; Mat 27:28; Isa 1:18) Ang "mapintas nga mananap" nga gihubit sa Pinadayag 17 adunay sanag-pulang bulok (ber 3), nga nagpalahi niini gikan sa "mapintas nga mananap" sa kapitulo 13. Ang bigaon nga naglingkod sa sanag-pulang bulok nga mananap nagsul-ob ug purpura ug sanag-pula. (Pin 17:3-5) Busa kini nga panan-awon malarawanong nagsimbolo sa harianong mga katungod sa "mananap" ug sa kaluho ug kaharianon nga napahimuslan sa babaye nga nagsakay niini.

Ang laing matang sa *pula* nga bulok (sa Ingles, *"vermilion"*) (Jer 22:14; Eze 23:14) nagtumong sa mapulang matang sa pintal nga ginama gikan sa mga *oxide* sa puthaw o tingga. Lagmit nga kini unang gidala sa mga Fenicianhon, kinsa nag-importar niini gikan sa kinaiyanhong mga deposito nga makaplagan sa Amihanang Aprika. Sa ulahing panahon naugmad ang susamang mga deposito didto sa Tungang Sidlakan.

Ang bulok nga *puti* sagad kaayong gihisgotan diha sa Kasulatan. Gawas pa sa paggamit niini ingong paghubit sa usa ka butang, kini usab nagsimbolo sa pagkamatarong ug sa espirituwal nga kahinlo. (Pin 3:4; 7:9, 13, 14) Ang puting kabayo, ingon sa gihulagway sa Pinadayag 6:2 ug 19:11, nagsimbolo sa hinlo, matarong nga pagpakiggubat ilalom sa pagtultol ni Jesu-Kristo.

Ang puti nga mga besti gisul-ob sa mga kabos ug usab niadtong tag-as ug ranggo. Sa dihang hisgotan ang ilang besti, ang mga manulonda sagad nga gihulagway nga nagbestig puti. (Mar 16:5; Ju 20:12; Pin 19:14) Ang pipila sa ubang mga butang nga gihubit ingong puti mao ang buhok (Lev 13:3; Mat 5:36), unod (Lev 13:16), kaumahan sa mga lugas nga anihonon na (Ju 4:35), ug ang trono sa Diyos sa matarong nga paghukom (Pin 20:11). Gipanig-ingon ni Jesus ang mga eskriba ug mga Pariseo sa pinaputi nga mga lubnganan. (Mat 23:27) Gikuha niya kini nga ilustrasyon gikan sa kostumbre sa pagpaputi sa mga lubnganan sa palibot sa Jerusalem una pa ang Paskuwa aron ang katawhan nga mangadto sa pagsaulog sa Paskuwa dili mamahugaw pinaagi sa pagkahikap niini. Ang panagkadaiya sa kaputi gipalahi diha sa Bibliya, sama pananglitan, sa pulahong puti (Lev 13:19, 24) ug sa lagomon nga puti.—Lev 13:39.

Gihisgotan usab ang *bulagaw* o *dalag* ug ang *samag-asupre kadalag.*—Lev 13:30, 32, 36; Pin 9:17.

Sagolsagol nga mga bulok. Gawas sa mas espesipikong mga bulok, adunay daghang ekspresyon diha sa Bibliya nga naghubit sa mga butang nga dili kaayo tino ang mga bulok o nagkasagolsagol ang mga bulok—pananglitan: pat-akpat-ak nga bulok (Gen 30:32, 33), magilawon nga mga bulok (Isa 63:1), daghag-bulok (Jer 12:9), sagolsagol ug bulok (Zac 6:3, 7), mapulapula (1Sa 16:12; Aw 5:10), puntikpuntik (Zac 6:3, 6), kabang (Gen 31:10, 12), may mga budlis (Gen 37:3; 2Sa 13:19), maitom (Aw 1:6), duhag-bulok (Eze 27:24), nagkalainlaing mga bulok (Eze 16:16), may lainlaing bulok (Eze 17:3), ug nagkadaiyang bulok (Eze 27:7, 16, 24).—Tan-awa ang TINA, PAGTINA.

Kupo ni Kristo. Miingon ang pipila ka tawo nga aduna kunoy panagsumpaki sa rekord sa Bibliya maylabot sa bulok sa kupo nga gisul-ob ni Jesu-Kristo sa adlaw sa pagpatay kaniya. Si Mateo miingon nga "gisul-oban siya [sa mga sundalo] sa usa ka *sanag-pula* nga kupo" (Mat 27:28), samtang si Marcos ug Juan nag-ingon nga kadto maoy purpura. (Mar 15:17; Ju 19:2) Apan, inay nga panagsumpaki, ang maong panagkalahi sa paghubit sa bulok sa besti naghatag lamang ug pamatuod nga ang mga magsusulat sa Ebanghelyo nagsulat nga independente sa usag usa ug nga sila wala magkunsabohay. Si Mateo naghubit sa kupo segun sa iyang nakita, nga mao, sumala sa iyang pagtan-aw sa bulok niini, ug iyang gipasiugda ang kapula sa besti. Si Juan ug Marcos wala kaayo magpasiugda sa pula nga bulok niini, nga nagtawag niini nga purpura. Ang "purpura" mahimong itawag sa bisan unsang bulok nga may sambog nga asul ug pula. Busa, si Marcos ug Juan miuyon kang Mateo nga ang besti adunay pula nga bulok. Siyempre, ang mga butang sa palibot ug ang sidlak sa kahayag mahimong makahatag ug lainlaing bulok. Ang katubigan magkalahi ug bulok sa lainlaing mga panahon, depende sa partikular nga bulok sa langit ug sa sidlak sa kahayag sa usa ka partikular nga panahon. Busa, kon pagatagdon kining mga butanga, makita nato nga ang mga magsusulat sa Ebanghelyo wala magkasumpaki sa paghubit sa bulok sa kupo nga gisul-ob kang Kristo sa nagbugalbugal nga Romanong mga sundalo sa kataposang adlaw sa iyang tawhanong kinabuhi.

BULUHATON. Tan-awa ang BUHAT, BULUHATON.

BUNA [pinamubo sa Benaias, nga nagkahulogang "Si Jehova Nagtukod"]. Anak nga lalaki ni Jerameel sa tribo ni Juda.—1Cr 2:3, 25.

BUNGBONG. Tan-awa ang PARIL, BUNGBONG.

BUNGDO. Usa ka dapit o tinukod didto sa karaang Jerusalem. (2Sa 5:9; 1Ha 9:15, 24; 11:27; 2Ha 12:20; 1Cr 11:8; 2Cr 32:5) Sa Maghuhukom 9:6, 20 ang samang Hebreohanong pulong nga gihubad ug "Bungdo" (*mil·loh'*) gihubad nga "Milo."—Tan-awa ang MILO.

Wala mahibaloi karong adlawa kon unsa kining matanga sa Bungdo. Sa 2 Hari 12:20 gihisgotan ang "balay sa Bungdo," nga lagmit nagpakita nga

kini maoy samag kuta nga tinukod. Labot sa nahimutangan niini, ang 2 Samuel 5:9 ug 2 Cronicas 32:5 naglangkit niini sa Siyudad ni David, nga nagpakitang kini anaa sa sulod o kaha sa daplin sa Siyudad ni David.

BUNGLAYON. Sa katibuk-an, kini maoy makadaot nga mga tanom nga daw walay pulos sa dapit nga ilang gituboan. Bisan tuod gisulayan sa ubang mga eskolar nga ilangkit sa espesipikong mga tanom ang nagkalainlaing orihinal nga mga pulong nga gihubad nga "mga bunglayon" diha sa Bibliya, dili gayod matino kon unsa kining mga tanoma.

Ang Hebreohanong pulong nga *bo'shah'* giisip nga naggikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "baho" ug busa lagmit naglangkob sa lainlaing matang sa lang-og nga mga tanom, 'baho nga mga bunglayon.' Ngani, ang matinumanong si Job miingon nga kon ang iyang kinabuhi wala pa magsubay sa dalan sa integridad, nan, inay sa sebada, motubo ang baho nga mga bunglayon.—Job 31:40.

Ang laing Hebreohanong termino, ang *choh'ach,* gisabot nga nagtumong sa tunokong mga tanom sa katibuk-an, ang tunokong mga bunglayon nga motubo sa natikad nga yuta ug daling molukop diha sa biniyaang yuta. (Job 31:40; Isa 34:13; Os 9:6) Ang samang pulong makita sa Job 41:2, diin ang gihisgotan daw nagtumong sa usa ka sampinit nga gituhog diha sa hasang sa isda aron kini mabitbit. Ang *choh'ach* gigamit usab sa masambingayong diwa. (Aw 2:2) Ang usa ka tunokong bunglayon diha sa kamot sa usa ka palahubog makasamad kaniya ug sa uban; ingon usab niini ang hungog nga mga tawo nga naggamit ug proverbio o panultihon sa sayop nga paagi tungod kay wala makasabot niini. (Pr 26:9) Si Haring Jehoas sa Israel nagtandi sa gibuhat sa hambogirong si Haring Amazias sa Juda nga buot makig-away kaniya ngadto sa usa ka tunokong bunglayon nga mihangyo ug pakig-alyansa sa kaminyoon sa usa ka sedro sa Lebanon.—2Ha 14:8, 9; 2Cr 25:18.

Ang Hebreohanong ngalang *sha'yith* mopatimawng nagtumong sa lainlaing matang sa mga bunglayon nga motubo diha sa giabandonar o biniyaan nga yuta. (Isa 5:6; 7:23-25; 27:4) Kining terminoha, nga gihubad nga "mga bunglayon," gigamit sa mahulagwayong paagi sa paghawas sa mga tawo nga tungod sa ilang pagkadili-matinumanon nahimong walay pulos ug takos lamang sa kalaglagan.—Isa 9:18, 19; 10:17-19; itandi ang Dan 4:20-22.

Sa Proverbio 24:31, ang plural sa Hebreohanong termino nga *qim·mohs',* nga kasagarang gihubad nga "dapawong tanom," lagmit nagtumong sa tanang matang sa mga bunglayon.—Tan-awa ang DAPAWONG TANOM.

Ang mga bunglayon (Gr., *zi·za'ni·a*) sa sambingay ni Jesus sa Mateo 13:24-30, 36-43 kasagarang giisip nga mao ang balhiboong *darnel* (*Lolium temulentum*), nga kaamgid kaayo sa trigo hangtod nga kini mogulang na, sa dihang kini dali nang mailhan gikan sa trigo tungod sa mas gagmayng itom nga mga lugas niini. Tungod niini, gawas pa nga ang mga gamot niini nga mga bunglayon mokulapot sa trigo, dili gayod angay nga ang mga bunglayon ibton nga dili pa panahon. Kon ang mga lugas sa *darnel* masagol sa mga lugas sa trigo human sa pag-ani, kini adunay seryosong epekto sa usa nga makakaon niini. Ang pagkalipong ug gani ang pagkamatay gikaingong maoy resulta sa pagkaon ug tinapay nga nasagolan ug daghan kaayong harina sa *darnel.* Ang makahilong elemento sa mga lugas sa *darnel* kasagarang gituohan nga naggikan sa usa ka *fungus* nga mitubo sa sulod niini.

BUNGOT. Ang balhibo nga motubo diha sa suwang ug sa mga aping sa lalaki, usahay lakip nianang motubo diha sa ibabaw nga ngabil. Sa Hebreohanong Kasulatan, ang *za·qan'* mao ang pulong alang sa "bungot," samtang ang *sa·pham',* nga nagtumong sa ngabil, gihubad sa lainlaing paagi sa mga maghuhubad ingong "bungot," "bigote," ug "ibabaw nga ngabil." Sa pipila ka kahimtang ang pulong nga *za·qan'* nagtumong dili sa bungot kondili sa "suwang."—Lev 13:29, 30; 14:9.

Taliwala sa daghang karaang katawhan sa Sidlakan, lakip ang mga Israelinhon, ang bungot giampingan ingong ebidensiya sa lakin-ong dignidad. Ang balaod sa Diyos ngadto sa Israel nagdili sa pagputol sa 'buhok [o, patilya] sa ulo,' ang buhok taliwala sa dalunggan ug sa mata, ug sa tumoy sa bungot. (Lev 19:27; 21:5) Walay duhaduha nga kini gidili tungod kay taliwala sa pipila ka pagano usa kini ka relihiyosong batasan.

Sa panahon sa hilabihang kasubo, kaulawan, o pagkanapaubos, mahimong ibton sa usa ka tawo ang pipila sa iyang mga bungot, o dili niya atimanon ang iyang bungot o bigote. (Esd 9:3) Lagmit nga ang wala atimana nga bungot ni Mepiboset, nga anak nga lalaki ni Jonatan, ang nagpaila ngadto kang David nga si Mepiboset tingali nagsulti sa tinuod sa dihang siya miingon nga ang iyang alagad nga si Ziba nagbutangbutang kaniya, ug nga si Mepiboset nagbangotan gayod samtang si David nahimong kagiw tungod kang Absalom, nga sukwahi sa gitaho ni Ziba. (2Sa 16:3; 19:24-30) Ang pagbalbas sa bungot naglarawan sa kalamidad o hilabihang pagbangotan tungod sa kalamidad.—Isa 7:20; 15:2; Jer 48:37; Eze 5:1.

Human sa pagkalaglag sa Jerusalem niadtong 607 W.K.P., ang mga lalaki gikan sa Sekem, Shilo, ug Samaria nagpahayag sa ilang kagul-anan pinaagi sa pagbalbas sa ilang mga bungot, paggisi sa ilang mga besti, ug sa pagsamadsamad sa ilang kaugalingon. Bisan tuod sila nagdala ug mga halad ngadto sa balay ni Jehova, kini maoy mga halad nga walay dugo, nga mopatim-awng igahalad unta didto sa kanhing nahimutangan sa templo. (Jer 41:5) Ang gibuhat niining mga tawhana wala gayod mahiuyon sa balaod sa Diyos tungod kay sila nagsamadsamad sa ilang kaugalingon, usa ka buhat nga hugot nga gidili sa Balaod.—Lev 19:28; 21:5.

Ang kahinungdanon sa bungot ug sa pagkahapsay niini nakaapekto sa panglantaw ni Akis nga hari sa Gat ngadto kang David sa dihang si David nagpabuangbuang pinaagi sa pagpatabisay sa iyang laway diha sa iyang bungot. Kini nakapakombinsir kang Haring Akis nga si David nabuang. (1Sa 21:13) Sa ulahi, sa dihang giinsulto pag-ayo ni Hanun nga hari sa Ammon ang mga pinadala ni David pinaagi sa pagputol sa katunga sa ilang mga bungot, mabinationg giingnan ni David ang iyang mga tawo nga magpabilin una didto sa Jerico hangtod nga ang ilang mga bungot manubo na usab. Ang mga Ammonhanon nasayod nga kadto maoy timailhan sa pag-insulto kang David ug nga sila nahimong baho ngadto kaniya tungod sa maong panghitabo, ug busa sila nangandam sa pagpakiggubat.—2Sa 10:4-6; 1Cr 19:1-6.

Batasan sa mga lalaki nga magpatubo ug bungot, bisan sa wala pa mahimo ang pakigsaad sa Balaod. Bisan tuod ang mga Hebreohanon wala maghimog mga monyumento diin makita ang ilang mga larawan diha niini, daghang mga monyumento ug mga inskripsiyon ang nakaplagan sa Ehipto, Mesopotamia, ug sa ubang kayutaan sa Tungang Sidlakan, nga niana ang mga Asiryanhon, Babilonyanhon, ug mga Canaanhon gihulagway nga may mga bungot. Gani ang pipila ka larawan nga niadto pang ikatulong milenyo W.K.P. nagpakita ug mga bungot nga lainlain ug estilo. Taliwala sa gihisgotan nga katawhan, ang mga eunuko mao ang kasagarang gihulagway ingong walay mga bungot. Apan, ang pagkahimong mga eunuko dili maoy batasan sa Israel, tungod kay ang Balaod nagsalikway sa mga eunuko gikan sa kongregasyon sa Israel.—Deu 23:1.

Sanglit ang kadaghanan sa mga Semihanon gihulagway ingong may mga bungot, bisan una pa sa panahon sa Balaod, makataronganon nga adunay mga bungot usab ang matinumanong mga lalaki sa linya ni Sem, nga padayong nagsulti sa pinulongan sa Eden ug nga sa walay duhaduha mas misunod pag-ayo sa orihinal nga kostumbre sukad sa panahon sa ilang katigulangan nga si Sem. Busa, makataronganong tuohan nga si Noe, Enoc, Set, ug Adan maoy bungoton usab nga mga lalaki.

Si Herodotus (II, 36) nag-ingon nga ang mga Ehiptohanon nagkiskis sa balbas sa ilang nawong ug sa buhok sa ilang ulo. Alang sa mga lalaki, usa ka timailhan sa pagbangotan o sa pagkawalay areglar ang pagpatubo sa buhok ug sa bungot. Maoy hinungdan nga si Jose, sa dihang gipagawas sa bilanggoan, namalbas sa wala pa dad-a atubangan kang Paraon. (Gen 41:14) Apan, ang mga Ehiptohanon migamit ug dili tinuod nga mga bungot ug mga piluka.

Si Jesus ba sa dihang dinhi sa yuta nagpatubo ug bungot? Tino nga kini maoy batasan nga estriktong gisunod sa mga Hudiyo. Si Jesus, nga natawo nga usa ka Hudiyo, "nailalom sa balaod" ug iyang gituman ang Balaod. (Gal 4:4; Mat 5:17) Sama sa tanang uban nga mga Hudiyo, si Jesus, tungod sa pakigsaad sa Balaod, gipahinungod ngadto kang Jehova nga Diyos sukad pa sa iyang pagkahimugso, ug siya obligado nga mosunod sa tibuok Balaod, lakip ang pagdili sa pagbalbas sa bungot. Dugang pa, sa panahon nga si Jesus dinhi sa yuta, ang pagkawalay bungot maoy kostumbre sa mga Romano. Busa, kon si Jesus walay bungot, siya lagmit sawayon ingong usa ka eunuko o kaha usa ka Romano. Sa makahuloganong paagi, ang usa ka tagna mahitungod sa pag-antos ni Jesus nag-ingon: "Ang akong bukobuko akong gitahan sa mga tigbunal, ug ang akong mga aping ngadto niadtong magaibot sa buhok."—Isa 50:6.

BUNGTOD. Ang Hebreohanong termino nga *giv·'ah'* ug ang Gregong termino nga *bou·nos'* nagtumong sa usa ka kinaiyanhong habog nga dapit sa yuta, nga mas ubos kay sa bukid. Ang linginong mga bungtod sagad nga makita sa Judea, apan makaplagan usab kini sa ubang mga dapit sa Palestina.

Usahay ang mga bungtod gigamit ingong mga lubnganan ug ingong tagoanang mga dapit. (Jos 24:33; 1Sa 23:19; 26:1) Ang mga balay ug mga lungsod sagad nga gitukod sa ibabaw niini, sama sa balay ni Abinadab diin didto gibutang ang Arka sulod sa 70 ka tuig.—1Sa 7:1, 2.

Sa pagpasiugda sa pagkadako sa Labing Gamhanan, gipakita ni manalagnang Isaias nga si Jehova ikaingong 'makatimbang sa mga bungtod diha sa timbangan.' (Isa 40:12) Ang kabukiran ug kabungtoran gihubit nga molungtad sa "walay kataposan" ug "mohangtod sa panahong walay tino," apan ang mahigugmaong-kalulot ug pakigsaad sa pakigdait sa Diyos gihubit nga labaw pang permanente kay niini.—Isa 54:10; Gen 49:26; Deu 33:15.

Sa dili pa mopanaw, ang mga magmamando sa Sidlakan sagad magpadalag mga tawo aron sa

pag-andam sa dalan alang kanila pinaagi sa pagkuha sa mga bato, pagtambak sa mga libaong, pagpatag sa mga gansangong mga dapit, ug usahay, bisan gani sa pagpatag sa mga kabungtoran. Sa mahulagwayong diwa, ang kabungtoran gipatag aron dili mababagan ang pagbalik sa mga Hudiyo ngadto sa Jerusalem gikan sa Babilonya niadtong 537 W.K.P. Kini usab maoy tagna nga nagtumong sa buluhaton sa pagpangandam nga gihimo ni Juan nga Tigbawtismo sa wala pa motungha ang Mesiyas.—Isa 40:4; Luc 3:1-6.

Sagad sa ibabaw sa kabungtoran nga ang mga Israelinhon, sa pagsundog sa mga Canaanhon, nagpadayon sa pagbuhat sa idolatrosong pagsimba. (Deu 12:2; 1Ha 14:23; 2Ha 17:9, 10; Isa 65:7; Jer 2:20; 17:1-3; Eze 6:13; 20:28; Os 4:13) Kini nagpatin-aw sa matagnaong pagsanong sa pangamuyo alang sa Israel nga mobalik kang Jehova: "Ania kami! Kami nagaduol kanimo, kay ikaw, Oh Jehova, ang among Diyos. Sa pagkamatuod ang mga bungtod ingon man ang kaguliyang diha sa kabukiran iya sa kabakakan."—Jer 3:22, 23.

Busa, haom kaayo ang tagna ni Isaias ug Miqueas nga "ang bukid sa balay ni Jehova" lig-ong matukod ibabaw sa tumoy sa kabukiran ug igatuboy ibabaw sa kabungtoran. (Isa 2:2; Miq 4:1) Sukwahi kaayo niini, kadtong wala mobuhat sa kabubut-on ni Jehova, sa panahon sa iyang buluhaton sa pagpanglaglag, "moingon sa mga bukid, 'Taboni kami!' ug sa mga bungtod, 'Tumpagi kami!'"—Os 10:8; Luc 23:30; itandi ang Isa 2:19; Pin 6:16, 17.

BUNGTOD NI MARS. Tan-awa ang AREOPAGO.

BUNI [pinamubo sa Benaias, nga nagkahulogang "Si Jehova Nagtukod"].

1. Usa ka Levihanon kansang kaliwat gipili pinaagig ripa aron mopuyo sa Jerusalem human matukod pag-usab ang paril pinaagi ni Nehemias.—Neh 11:1, 15.

2. Usa ka pangunang Levihanon sa mga adlaw ni Esdras ug Nehemias kinsa lakip niadtong didto ibabaw sa plataporma nga "misinggit sa makusog nga tingog" ngadto kang Jehova agig paghinulsol.—Neh 9:4.

3. Usa sa "mga pangulo sa katawhan" kansang kaliwat, kon dili man siya mismo, miuyon sa pakigsaad sa pagkamatinumanon nga gipangunahan ni Nehemias.—Neh 10:1, 14, 15.

BUN-I. Usa ka makatakod nga sakit sa panit nga ang hitsura maoy linginong mga pat-akpat-ak. Kini nga pulong makita diha sa *Bag-ong Kalibotang Hubad* sa Levitico 21:20 ug 22:22, ingong hubad sa Hebreohanong pulong nga *yal·le'pheth.* Ang bun-i naggikan sa *fungus,* ug kini motapot diha sa mga hayop ug sa tawo. Sa mga tawo, ang bun-i mahimong motapot dili lamang sa mga bahin sa lawas nga may buhok, ilabina sa ulo sa mga bata ug sa bungot sa mga hamtong, kondili sa walay buhok usab nga bahin sa lawas. Kining bun-i diha sa walay buhok nga bahin sa lawas motubo ingong lingin, pulahon ug kolor nga pat-ak nga sagad may gagmay kaayong mga butoybutoy palibot sa kilid niini. Samtang modako ang pat-ak, ang tunga niini mahawan ug ang apektadong bahin sagad lingin tan-awon.

Bisan tuod ang *yal·le'pheth* gihubad usab alang sa uban pang mga sakit sa panit, ang Hudiyohanong tradisyon naglangkit niini sa *Egyptian herpes* o *lichen* (kagid). Ang *yal·le'pheth* gihubad sa mga maghuhubad sa Gregong *Septuagint* ingong *leikhen',* nga mahimong magtumong sa bun-i. Tungod niana gisugyot sa Hebreohanong mga eskolar nga si L. Koehler ug W. Baumgartner ang hubad nga "bun-i, herpes."—*Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* Leiden, 1958, p. 383.

Ang usa ka tawo nga kaliwat sa mga saserdote ug may bun-i dili takos sa paghalad ug mga pahinungod kang Jehova. (Lev 21:20, 21) Ug ang mga hayop nga gitaptan niini dili ikahalad ngadto sa Diyos.—Lev 22:22.

BUNTOG [Heb., *selaw'*]. Usa ka gamay, bus-ok ug lawas nga langgam, nga mga 18 sm (7 pul.) ang gitas-on, nga halos sa tanang panahon anaa sa yuta. Ang unod niini maayo kaayong kan-on, ug gikataho nga pagka-1920 ang Ehipto nag-eksportar ug mga tulo ka milyong buntog kada tuig ngadto sa langyawng mga merkado, bisan tuod kini nga pag-eksportar mikunhod na sukad niadto.

Kini nga langgam nga gihubit sa Bibliya dayag nga mao ang komong tiglalin nga buntog (*Coturnix coturnix*), nga molalin paamihanan gikan sa Aprika sa tingpamulak, moabot sa Ehipto sa mga bulan sa Marso, ug human niana moagi sa Arabia ug sa Palestina, ug mobalik sa pagsingabot sa tingtugnaw. Sila mopanaw sa dinagkong mga panon, nga maghimo sa ilang paglalin nga hugnahugna ug sagad manglupad panahon sa kagabhion. Ang ilang mga pako makaarang sa tulin nga paglupad apan dili sa layo kaayo nga mga distansiya. Tungod kay bug-at ang ilang mga lawas kon itandi sa kusog sa ilang mga pako, usahay sila moabot sa ilang destinasyon nga lapoy kaayo. Busa, ang buntog molupad pauyon sa hangin ug sagad nga molupad nga dili kaayo habog. Si Koronel Richard Meinertzhagen nag-asoy nga sa Port Said, Ehipto, usahay ang mga tawo mogamit ug mga sigpaw aron sa pagsikop ug mga buntog sa dihang kini nga mga langgam manglupad diha sa kadalanan panahon

sa kaadlawon.—*Birds of Arabia,* Edinburgh, 1954, p. 569.

Ang unang paghisgot sa buntog diha sa asoy sa Bibliya (Ex 16:13) maoy labot sa mga panghitabo panahon sa tingpamulak (Ex 16:1), ug busa ang mga langgam lagmit nga nagpaingon sa amihanan. Ang mga Israelinhon didto sa Kamingawan sa Sin sa Peninsula sa Sinai ug sila nagreklamo bahin sa ilang mga suplay sa pagkaon. Ingong sanong, si Jehova mipasalig kang Moises nga "taliwala sa duha ka gabii" sila magakaon ug karne ug sa pagkabuntag sila mabusog sa tinapay. (Ex 16:12) Nianang gabhiona "ang mga buntog mitungha ug milukop sa kampo," samtang sa pagkabuntag ang mana mitungha ibabaw sa yuta. (Ex 16:13-15; Sal 105:40) Dayag nga sa panahon usab sa tingpamulak (Num 10:11, 33), mga usa ka tuig sa ulahi, tungod sa pagbagulbol sa mga Israelinhon kay mana lang ang ilang pagkaon, gitagna ni Jehova nga sila mokaon ug karne "hangtod sa usa ka bulan" hangtod nga kini mahimo nang makaluod alang kanila. (Num 11:4, 18-23) Unya gipahuros sa Diyos ang usa ka hangin, lagmit gikan sa S o sa HS, aron abogon ang mga buntog gikan sa dagat ug ipahinabo nga "matagak sila sa ibabaw sa kampo" nga daghan kaayo "sama sa balas" lukop sa halapad nga luna nga miabot ug pipila ka milya palibot sa kampo.—Num 11:31; Sal 78:25-28.

Ang ekspresyon nga "mga duha ka maniko [mga 1 m; 3 p] ibabaw sa nawong sa yuta" gipatinaw sa lainlaing paagi. (Num 11:31) Giisip sa uban nga ang mga buntog natagak gayod sa yuta ug sa pipila ka dapit kini natipun-og sa ingon niana kahabog. Ang uban, nga mitutol nga ang maong panghitabo tinong mosangpot sa pagkamatay sa daghang buntog ug sa ingon dili na makaon sa mga Israelinhon, nagtuong ang teksto nagpasabot nga ang mga buntog milupad sa ingon niana ka ubos ibabaw sa yuta, sa ingon dali ra silang masikop sa mga Israelinhon. Sa pagpahayag sa samang ideya, ang Gregong *Septuagint* mabasa: "sa tibuok kampo, mga duha ka maniko gikan sa yuta"; ug ang Latin nga *Vulgate* nag-ingon: "sa tibuok kampo, ug sila nanglupad sa kahanginan sa gihabogong duha ka maniko ibabaw sa yuta."

Ang mga Israelinhon giabot ug usa ka adlaw ug tunga sa pagpanigom sa mga buntog; "ang nakatigom ug kinadiyutayan nakatigom ug napulo ka *homer* [2,200 L]." (Num 11:32) Sanglit gihisgotan man ni Moises nga dihay "unom ka gatos ka libong sundalo" (Num 11:21), ang gidaghanon sa mga buntog nga natigom lagmit gayod nga minilyon; busa dili kadto basta nakuha lang tungod sa kinaiyanhong paglalin sa mga buntog kondili usa ka gamhanang pagpahayag sa gahom sa Diyos. Ang gidaghanon nga natigom hilabihan gayod ka daghan aron makaon niadtong higayona; busa ang hakog nga mga Israelinhon 'nagkatag pag-ayo niini sa tibuok kampo alang sa ilang kaugalingon.' (Num 11:32) Tingali gihimo nila kini aron ibulad ang karne sa giihaw nga buntog aron makapreserbar ug daghan kaayo, sa ingon ila pa kining makaon sa umaabot nga mga adlaw. Kini maoy sama sa gihimo sa mga Ehiptohanon kanhi nga pagbulad sa isda, ingon sa gihubit ni Herodotus (II, 77).

BUSAL. Ang kasangkapan nga itaod sa ulo sa kabayo aron kini giyahan ug kontrolahon, nga gilangkoban sa higot sa ulo, bokado, ug mga renda, ug sagad may uban pang mga gamit. Sa Hebreohanon kini maoy *me'thegh* (2Ha 19:28) ug *re'sen* (Job 30:11), samtang sa Grego kini maoy *kha·li·nos'.* —San 3:3.

Ang "busal" sagad gigamit nga mahulagwayon diha sa Bibliya, o sa paghisgot ug usa ka ilustrasyon. Ang salmista miingon: "Ayaw kamo pagpanig-ingon sa usa ka kabayo o sa mula nga walay pagsabot, kansang kaliksi pagapugngan sa busal o sa renda sa dili pa sila makaduol kanimo." (Sal 32:9) Ang mga tawo angayng dili mahisama sa mga mananap nga walay kabuot, nga dili makagiya sa ilang kaugalingon sa tukmang paagi. Hinunoa, maingon nga ang walay-salabotang mga mananap kinahanglang pantonon pinaagig latigo ug busal, ang bunal gikinahanglan usab alang sa hungog nga tawo.—Pr 26:3.

Sa Pinadayag "ang paras sa yuta" giitsa ngadto sa pug-anan sa bino ug gitamaktamakan sa sinapinang mga tiil sa mga kabayo, ug ang dugo nga migula miabot "sa gitas-ong mosangko sa mga busal sa mga kabayo, sa gilay-on nga usa ka libo unom ka gatos ka estadio [296 km; 184 mi]." (Pin 14:18-20) Ang maong gitas-on sa dugo nga miabot sa maong gilay-on naghawas sa kadako sa kalaglagan nga gipahinabo sa mga manulonda ug nagpadayag nga ang pug-anan sa bino may igo gayong gidakon nga masulod ang tanan ug nga walay makaikyas niadtong naglangkob sa simbolikong "paras sa yuta" sa panahon sa pagkabug-os sa pagkasad-an niini.

Si Jehova miingon kang Haring Senakerib sa Asirya: "Ibutang ko gayod ang akong kaw-it sa imong ilong ug ang akong busal taliwala sa imong mga ngabil, ug dad-on ko gayod ikaw pagbalik didto sa dalan nga imong giagian." (2Ha 19:28; Isa 37:29) Dili kinabubut-on kondili pinaagi sa kamot ni Jehova nga si Senakerib napugos sa pag-atras gikan sa paglikos sa Jerusalem ug sa pagbalik sa Nineve, diin siya sa ulahi gipatay sa iyang kaugalingong mga anak nga lalaki. (2Ha 19:32-37; Isa 37:33-38) Ang pagbutang ni Jehova ug busal diha sa mga apapangig sa kaawayng mga katawhan

nagpaila nga sila bug-os nga nakontrolar sama sa pagkontrolar sa mga hayop ginamit ang usa ka busal.—Isa 30:28.

Si Job, nga nagbalata sa iyang masulub-ong kahimtang tungod sa balatian ug pagbiaybiay, nagingon bahin sa iyang mga maglulutos: "Ang busal gipasagdan nilang wala mataod tungod kanako." (Job 30:11) Ang mga kaaway ni Job misutoy nga wala mabusali, nga wala gayoy pagtahod ug pagpugong sa pagpahungaw sa ilang pagpakigbatok kaniya.

Si Santiago nga igsoon-sa-inahan ni Jesus naghatag ug tambag labot sa hustong paggamit sa dila, nga nagpakasama sa pagpugong niini sa usa ka busal. Kon ang usa adunay pagpugong-sa-kaugalingon pinaagi sa pagpadapat sa mga prinsipyo sa Kasulatan, ug pinaagi niini makapugong sa dila, nan siya makapugong sa iyang tibuok lawas. (San 3:2, 3) Ang usa ka busal diha sa dila mismo hinungdanon alang sa usa ka tawo nga nangangkon nga magsisimba sa Diyos, kay kon dili, ang dagway sa iyang pagsimba mahimong kawang lamang.—San 1:26.

Gitawag usab nga busal ang usa ka galamiton nga gidisenyo sa pagsap-ong sa baba sa usa ka hayop aron kini dili makapaak o makakaon.

Ang baka kanunayng gigamit sa karaang Palestina kon daghang lugas ang giokon. Sa dili pa maggiok, badbaran sa higot ang mga binangan ug ikatag kini ibabaw sa gipabantok nga salog sa giokanan hangtod nga mobaga na ang lut-od niini. Dayon usa o kapin pang mga hayop ang motamaktamak sa mga lugas pinaagi sa ilang mga kuko o kini giokon pinaagi sa usa ka balsa nga panggiok o ubang galamiton nga ilang ipaagi ibabaw niini. Ang Moisesnong Balaod nagsugo: "Dili mo pagabusalan ang torong baka samtang kini nagagiok." (Deu 25:4) Sa ingon dili kini mag-antos sa kahidlaw sa pagkaon sa mga lugas nga gihagoan niini sa paggiok.—Itandi ang Pr 12:10.

Ang prinsipyo nga gihisgotan sa Deuteronomio 25:4 ikapadapat usab ngadto sa tawhanong mga mamumuo. Gisultihan ni Pablo si Timoteo: "Ang mga ansiyano nga nagdumala sa maayong paagi kinahanglang isipon nga takos sa doble nga pasidungog, ilabina silang naghago sa pagpanulti ug sa pagpanudlo." Dayon, aron sa pagpalig-on sa iyang tambag, ang apostol mikutlo sa balaod labot sa dili pagbusal sa usa ka torong baka sa dihang kini nagagiok sa mga lugas. (1Ti 5:17, 18) Dugang pa, ingong bahin sa pangatarongan ni Pablo aron ipakita sa mga taga-Corinto nga 'nagsugo ang Ginoo kanila nga kadtong nagamantala sa maayong balita mabuhi pinaagi sa maayong balita,' iyang gikutlo ang Deuteronomio 25:4 ug dayon misulat: "Ang mga torong baka ba ang gikahingawaan sa Diyos? O kini ba sa bug-os tungod kanato nga siya nagasulti niini? Sa pagkatinuod tungod kanato nga kadto nasulat, tungod kay ang tawo nga nagadaro angay nga magadaro nga may paglaom ug ang tawo nga nagagiok angay nga mobuhat niana sa paglaom nga mahimong mag-aambit."—1Co 9:8-14.

Gigamit sa salmistang si David ang "busal" sa mahulagwayong paagi sa dihang siya miingon nga iyang taoran ug busal ang iyang baba ingong bantay aron kini dili makasala.—Sal 39:1.

BUSOGAN. Tan-awa ang HINAGIBAN, ARMADURA.

BUTANG NGA KASILAGAN. Ang Hebreohanong pulong nga *nid·dah′* makaplagan sa 30 ka higayon diha sa Hebreohanong Kasulatan ug lagmit nga naggikan sa lintunganayng pulong nga *na·dhah′,* nga nagkahulogang "isalikway; wagtangon sa hunahuna (dili hunahunaon)." (Isa 66:5; Am 6:3) Ang *nid·dah′* nagpasabot ug kahugawan, butang nga kasilagan, kini mahimong sa pisikal, sama pananglitan, tungod sa regla (Lev 12:2, 5; 15:20, 24, 25, 33), o sa moral, tungod sa idolatriya. (Esd 9:11; 2Cr 29:5) Ang samang Hebreohanong pulong gigamit labot sa "tubig sa *paghinlo"* (Num 19:9-21; 31:23, *NW;* "tubig nga gigamit kon may regla," Num 19:9, *ftn* sa *Rbi8;* "tubig sa paglain," *KJ;* "tubig alang sa kahugawan," *RS, AT;* "tubig sa pagputli," *JB*), nga nagtumong sa tubig nga gigamit sa paghinlo sa butang nga mahugaw.

Busa, sa Lamentaciones 1:17 si Jeremias nagingon nga ang Jerusalem sa pagkalaglag niini "nahimong butang nga kasilagan ["sama sa babayeng may regla," *KJ; "objeto de abominación," NC* (Kinatsila); "kasilagan," *AT*] sa ilang taliwala [nga mao, taliwala sa naglibot nga kanasoran]."

Sa wala pa laglaga sa Babilonya ang Jerusalem, si Jehova miingon sa katawhan sa Israel pinaagi sa iyang manalagnang si Ezequiel: "Ang balay sa Israel nagpuyo sa ilang yuta, ug padayon nilang gihugawan kini pinaagi sa ilang dalan ug pinaagi sa ilang mga binuhatan. Sa akong atubangan ang ilang dalan nahimong ingon sa kahugaw sa regla [*nid·dah′*]." (Eze 36:17) Tungod sa idolatrosong mga buhat, ang Israel nahimong mahugaw sa espirituwal ug tungod niana siya pagalikayan sa iyang banang tag-iya, si Jehova nga Diyos, ug mahiusa lamang kaniya sa espirituwal human mahinloi. Busa, sa bersikulo 25, si Jehova miingon: "Ug pagawisikan ko kamo ug hinlong tubig, ug kamo mangahinlo; gikan sa tanan ninyong kahugawan ug gikan sa tanan ninyong makaluod nga mga idolo pagahinloan ko kamo."—Itandi ang Eze 18:6.

Sa Ezequiel 7:19, 20 ang Diyos nagpahayag sa iyang kasuko batok sa Israel tungod sa paghimog relihiyosong mga larawan pinaagi sa ilang salapi ug sa ilang bulawan ug busa siya miingon nga iyang ipahinabo nga ilang isalibay ang ilang salapi ug ang ilang bulawan sa kadalanan ingong "butang nga kasilagan [*nid·dah′*]."—Itandi ang Isa 30:22; tan-awa ang DULUMTANANG BUTANG.

Pagkasilag. Ang ubang Hebreohanong mga ekspresyon nga may diwa sa "pagkasilag" mao ang *quts,* nga nagtumong sa emosyonal nga reaksiyon ug nagkahulogang "kasilagi; adunay pagkasilag sa; mibati ug hilabihang kalisang sa" (Gen 27:46; 1Ha 11:25; Num 22:3), ug ang *ga·ʽal′,* nga nagkahulogan usab ug "kasilag," apan nagpaila ug pagsalikway sa butang nga gikasilagan. (Lev 26:11, 15, 30; 2Sa 1:21, *ftn* sa *Rbi8*) Diha sa Gregong *Septuagint* kini nga Hebreohanong mga pulong usahay gihubad nga *pro·so·khthi′zo,* nga nagkahulogang "napungot" (Gen 27:46; Lev 26:15; itandi ang Heb 3:10), ug *bde·lys′so·mai,* nga nagkahulogang "nagpahayag ug kasilag sa; napungot sa."—Lev 20:23; 26:11; itandi ang Rom 2:22.

Tungod kay ang mga Canaanhon sad-an sa seksuwal nga imoralidad ug kahiwian, idolatriya, ug espiritistikanhong mga buhat, ang Labing Hataas nasilag kanila, ug tungod niana iyang gimando nga sila laglagon. (Lev 20:2-23) Ang mga Israelinhon gipasidan-an nga kon sila dili magmasinugtanon, si Jehova masilag usab kanila, ug mohikaw na sa iyang proteksiyon ug panalangin. Apan, tungod kay siya maunongon sa iyang pakigsaad uban sa Israel, dili siya masilag kanila hangtod sa punto nga bug-os silang laglagon. (Lev 26:11-45) Alang sa mga daotan, ang pagkabanhaw mahimong pagkabanhaw ngadto sa dumalayong 'pagkasilag' (Heb., *de·ra·'ohn′*). Kini mahimong pagkabanhaw ngadto sa paghukom nga mosangpot sa walay kataposang kalaglagan.—Dan 12:2; Ju 5:28, 29.

Ang tinuyong pagsalikway sa mga sugo, pagbadlong, ug mga tagana ni Jehova maoy sayop nga pagkasilag. Ang mga Israelinhon sad-an niini sa dihang sila midumili sa pagsunod sa mga sugo ni Jehova, ingon man sa dihang sila nasilag o giluod sa mana ingong "dulumtanang tinapay." (Num 21:5; Lev 26:15) Ang Proverbio 3:11 nagtambag sa dili 'pagkasilag o pag-ayad sa pagbadlong ni Jehova.'

Sa Roma 12:9 ang mga Kristohanon giawhag: "Kasilagi ang daotan." Ang Gregong termino dinhi nga gihubad ug "kasilagi" (*a·po·sty·ge′o*) mao ang *intensive form* sa Gregong berbo nga nagkahulogang "dumti," ug busa sa literal nagkahulogang "dumti pag-ayo." Ang usa ka tawo nga wala masilag sa daotan, wala na mobati ug kapungot niini, maghimo sa iyang kaugalingon nga kasilagan ni Jehova.

BUWITRE [Heb., *ra·cham′; ra·cha′mah*], **ITOM NGA BUWITRE** [Heb., *'oz·ni·yah′*]. Usa ka dakong langgam nga tigkaon ug patayng hayop nga nagahimog hinungdanon kaayong serbisyo sa kayutaan nga init ang klima, nga nagakaon sa mga patayng lawas ug sa nadunot nga mga unod nga mahimong hinungdan sa sakit. Kini nga langgam gitala nga lakip sa gipahayag nga 'mahugaw' diha sa Moisesnong Balaod.—Lev 11:13, 18; Deu 14:12, 17.

Sa Arabiko, usa ka pinulongan nga kapamilya sa Hebreohanon, ang usa ka pulong nga susama sa *racham′* nagtumong sa Ehiptohanong buwitre (*Neophron percnopterus*), sagad nga gitawag ug manok ni Paraon. Kini nga langgam maoy puti gawas lang sa itom niini nga mga pako ug dalag nga sungo ug mga tiil. Mao kini ang kinagamyan sa mga buwitre nga makaplagan sa mga dapit sa Bibliya, nga mga 65 sm (26 pul.) lamang ang gitas-on sa lawas. Kay walay balhibo ang kunot nga nawong niini, dagko ang mga mata, samag kaw-it ang sungo, ug bawog ang mga kuyamoy, kini maot kaayog hitsura. Tungod kay mokaon ug hugaw nga gidumilian bisan gani sa ubang mga buwitre, giisip nga kini mao ang kinahugawang kumakaon ug patayng lawas sa Tungang Sidlakan apan sa samang higayon kini ang labing mapuslanon tungod sa serbisyo nga ginahimo niini.

Ang *griffon* nga buwitre (*Gyps fulvus*) maoy usa ka dalagon-kape nga langgam nga mga 1.2 m (4 p) ang gitas-on, nga ang bukhad sa mga pako maoy mga 2.7 m (9 p). Ang *griffon* nga buwitre mao ang simbolo sa Ehiptohanong diyosa nga si Nekhebet ug makita usab diha sa mga bandila sa pagpakiggubat sa mga Ehiptohanon, mga Asiryanhon, ug mga Persianhon.

Ang *lammergeier,* o bungotong buwitre (*Gypaetus barbatus*), maoy usa ka dakong langgam nga mandadagit, nga mobarog ug mga 1.2 m (4 p). Pinaagi sa taas ug talinis nga mga pako niini nga may bukhad nga halos 3 m (10 p), ang *lammergeier* nindot kaayong molupad, ug sayon kaayo kining makalibotlibot samtang nagasuhid sa yuta sa ubos aron sa pagpangitag pagkaon. Lahi sa ubang mga buwitre, ang *lammergeier* may mga balhibo ibabaw sa ulo ug may bungot nga sama sa kanding. Paborito niini ang mga bukog nga may uyok, nga magdala niini sa itaas kaayo ug dayon ihulog kini ibabaw sa dagkong mga bato aron kini mabuak, sa ingon makuha niini ang uyok sa sulod sa bukog.

Ang Hebreohanong pulong nga *'oz·ni·yah′* dayag nga nagtumong sa itom nga buwitre (*Aegypius monachus*), ang kinadak-ang langgam nga mandadagit nga makaplagan sa Israel. Mas kapehon inay nga itom, kini usab upaw sama sa kasagarang

buwitre; ang liog niini maoy asul ug ang ikog pormag kunya.

BUZ.

1. Anak nga lalaki sa igsoong lalaki ni Abraham nga si Nahor pinaagi sa iyang asawa nga si Milca; uyoan ni Rebeca. (Gen 22:20-23) Lagmit nga iyang mga kaliwat ang mga Buzihanon, tungod kay ang amahan ni Elihu gihubit ingong usa ka Buzihanon.—Job 32:2, 6; tan-awa ang Num. 3 sa ubos.

2. Usa ka pangulo sa banay ug kaliwat sa anak nga lalaki ni Jacob nga si Gad.—1Cr 5:11, 14.

3. Usa ka dapit sa Arabia nga batok niini si Jeremias nagtagna ug kaalaotan. (Jer 25:17, 23) Lagmit gipuy-an kini sa mga kaliwat sa Num. 1.

BUZI [Kang (Iya ni) Buz]. Ang Levihanon ug saserdote nga amahan sa manalagna nga si Ezequiel.—Eze 1:3.

BUZIHANON. Tan-awa ang BUZ Num. 1.

C

CAB. Usa ka sukod nga sumala sa rabbinikong mga tinubdan maoy 1⁄18 sa *ephah* (2Ha 6:25), ug busa 1⁄18 usab sa *bath* nga sukod. (Eze 45:11) Kon ang *bath* nga sukod isipon nga adunay kapasidad nga 22 L (5.81 gal), ingon sa gipakita sa arkeolohikanhong ebidensiya, nan ang *cab* nga sukod adunay kapasidad nga 1.22 L.

CABON. Usa sa mga siyudad sa Juda diha sa Sepela. (Jos 15:40) Sa Gregong *Septuagint* mabasa ang "Chabra" inay nga Cabon, ug tungod niini gihunahuna sa uban nga kining lungsora mao ang Khirbet Hibra nga 5 km (3 mi) sa SHS sa Lakis. Apan, pinasukad sa Hebreohanong ngalan, ang uban nagtuo nga kini mao ang Al Qubeiba (Horvat Kefar Lakhish), 5 km (3 mi) sa HK sa Beit Jibrin (Bet Guvrin).

CABUL.

1. Usa ka lungsod nga gipahat ngadto sa tribo ni Aser ingong bahin sa panulondon niini. (Jos 19:24, 27) Kini mao ang modernong Kabul, nga nahimutang mga 13 km (8 mi) sa SHS sa Aco.

2. Kini nga ngalan gigamit alang sa usa ka distrito sa Galilea nga may 20 ka siyudad nga gihatag ni Solomon ngadto kang Haring Hiram sa Tiro, ang gasa nga lagmit gihatag ni Solomon tungod sa iyang pagpasalamat sa pagtabang ni Hiram sa iyang pagpanukod. Apan, sa dihang gisusi ni Hiram ang mga siyudad, iyang nakaplagan nga kini "dili maayo sa iyang mga mata," nga miingon ngadto kang Solomon: "Unsang matanga sa mga siyudad kining imong gihatag kanako, akong igsoon?" Human niadto kini gitawag nga "Yuta sa Cabul."—1Ha 9:10-13.

Sumala kang Josephus, ang maong mga siyudad "nahimutang duol sa Tiro." (*Jewish Antiquities,* VIII, 142 [v, 3]) Ang Galilea gitawag ni Isaias (9:1) nga "Galilea sa mga nasod," ug giisip sa pipila ka eskolar nga posibleng ang namuyo sa 20 ka siyudad maoy mga pagano. Lagmit nga kini dili ihatag ni Solomon ngadto sa usa ka langyaw nga hari kon kini gipuy-an pa sa mga Israelinhon, ug tingali kini nahimutang gayod sa gawas sa mga utlanan nga gipuy-an mismo sa Israel, bisan tuod kini sakop pa gihapon sa mga utlanan sa orihinal nga dapit nga gisaad sa Diyos ngadto sa Israel ug nga nailog ni David nga amahan ni Solomon. (Ex 23:31; 2Sa 8:1-15) Ang gihimo ni Solomon gikuwestiyon tungod sa balaod sa Diyos diha sa Levitico 25:23, 24. Kini nga balaod lagmit giisip nga nagtumong lamang sa rehiyon nga gipuy-an mismo sa katawhan nga gipakigsaaran sa Diyos, nga sa maong kahimtang dili unta sayop ang gasa ni Solomon. Apan kon kini nagtumong sa tibuok rehiyon, nan kini maoy dugang pang pananglitan sa iyang pagkapakyas nga tumanon sa bug-os ang gimbut-an sa Diyos, sama sa iyang pagpadaghan sa mga kabayo ug usab sa pagkuha ug daghang asawa gikan sa langyaw nga mga nasod.—Itandi ang Deu 17:16, 17 sa 1Ha 4:26; 11:1-8.

Ang asoy wala maghatag sa katarongan kon nganong wala kahimut-i ni Hiram ang maong mga siyudad. Giisip sa pipila nga kini wala atimana sa paganong mga molupyo; ang uban naghunahuna nga dili maayo ang nahimutangan niini nga dapit. Bisan unsa pa ang kahimtang, tungod kay wala niya kini kahimut-i, ginganlan kinig "Yuta sa Cabul." Ang kahulogan sa Cabul niini nga teksto nahimong ulohan sa daghang panaglantugi. Si Josephus (sama sa nahisgotan na) nag-ingon nga ang Cabul "sa Fenicianhong pinulongan gihubad nga nagkahulogang 'dili makapahimuot,'" apan ang modernong mga eskolar walay nakaplagang lain nga ebidensiya nga magpaluyo niini nga interpretasyon. Sagad nga gisugyot sa mga leksikograpo nga kini maoy usa lamang ka paghimog

gamayng kausaban sa pulong, diin ang Cabul gigamit sama sa diwa sa kaparehog tunog nga Hebreohanong prase nga *keval′,* nga nagkahulogang "walay pulos."

Diha sa samang asoy sa mga panghitabo human matapos ni Solomon ang iyang pagpanukod, ang 2 Cronicas 8:2 naghisgot ug mga siyudad "nga gihatag ni Hiram kang Solomon," nga kining mga siyudara gitukod pag-usab ni Solomon aron puy-an sa mga Israelinhon. Wala hisgoti kon kini ba nga mga siyudad mao ang unang gihatag ni Solomon ingong gasa ngadto kang Hiram. Kon kini mao ang kahimtang, nan kini nga teksto nagpakita nga wala dawata ni Hiram ang maong gasa. Gisugyot usab sa pipila nga dihay pagbayloay ug mga gasa nga mga siyudad, apan kini wala hisgoti diha sa asoy sa Unang Hari kapitulo 9.

CAIFAS. Si Jose Caifas mao ang hataas nga saserdote sa panahon sa yutan-ong ministeryo ni Jesus. (Luc 3:2) Siya ang umagad nga lalaki sa Hataas nga Saserdoteng si Anas (Ju 18:13; tan-awa ang ANAS) ug gitudlo sa katungdanan sa gisundan ni Poncio Pilato nga si Valerius Gratus, sa mga tuig 18 K.P., bisan tuod ang pipila nag-ingon nga kini nahitabo sa mas ulahing tuig sa 26 K.P. Iyang gihuptan ang katungdanan hangtod sa mga tuig 36 K.P., nga mas dugay kon itandi sa iyang mga gisundan, tungod kini sa iyang batid nga pamaagi sa diplomasya ug pakigtambayayong sa pagmando sa Roma. Siya ug si Pilato maoy suod nga managhigala. Si Caifas maoy usa ka Saduseo.—Buh 5:17.

Ingong lider sa laraw sa pagpatay kang Jesus, si Caifas nagtagna, hinuon dili sa iyang kaugalingong pagbulot-an, nga si Jesus sa dili madugay mamatay alang sa nasod, ug siya bug-os kasingkasing nga nagpaluyo sa maong katuyoan. (Ju 11:49-53; 18:12-14) Panahon sa paghusay kang Jesus atubangan sa Sanhedrin, gigisi ni Caifas ang iyang besti ug miingon: "Siya nagpasipala!" (Mat 26:65) Sa dihang si Jesus didto sa atubangan ni Pilato, sa walay duhaduha didto niadtong tungora si Caifas nga nagsinggit: "Ilansang siya! Ilansang siya!" (Ju 19:6, 11); didto usab siya nga naghangyo nga buhian si Barabas inay si Jesus (Mat 27:20, 21; Mar 15:11); didto siya nga nagsinggit: "Kami walay hari gawas kang Cesar" (Ju 19:15); didto usab siya nga misupak labot sa karatula nga gibutang sa ibabaw sa ulo ni Jesus: "Ang Hari sa mga Hudiyo" (Ju 19:21).

Ang kamatayon ni Jesus wala magtapos sa papel ni Caifas ingong usa ka pangunang maglulutos sa bag-o pang naporma nga Kristiyanidad. Ang mga apostoles mao ang sunod nga gitaral atubangan niining relihiyosong magmamando; sila hugot nga gibaoran nga mohunong sa ilang pagsangyaw, gihulga, ug gibunalan pa gani, apan kini walay nahimo. Sa "matag adlaw diha sa templo ug sa balay ug balay sila wala mohunong," bisan pa sa pagsupak ni Caifas. (Buh 4:5-7; 5:17, 18, 21, 27, 28, 40, 42) Sa wala madugay ang dugo sa matarong nga si Esteban nadugang sa mantsa sa dugo ni Jesus diha sa mga besti ni Caifas, kinsa naghatag usab kang Saulo sa Tarso ug mga sulat sa pagpailaila aron nga ang kampanya sa pagbuno ikapaabot sa Damasco. (Buh 7:1, 54-60; 9:1, 2) Apan, wala madugay human niadto si Vitellius, usa ka Romanong opisyal, nagtangtang kang Caifas gikan sa katungdanan.

CAIN [May Napatungha]. Ang unang anak nga natawo sa unang tawhanong paris, si Adan ug Eva.

Human matawo si Cain, si Eva miingon: "Nakapatungha ako ug usa ka lalaki sa tabang ni Jehova." (Gen 4:1) Naghunahuna ba siya nga siya mao ang gitagnang babaye nga magpatungha sa binhi nga pinaagi niini moabot ang kaluwasan? (Gen 3:15) Kon mao, siya nasayop gayod. Bisan pa niana, siya makataronganong makaingon nga si Cain napatungha "sa tabang ni Jehova" tungod kay wala kuhaa sa Diyos ang gahom sa pagsanay sa makasasalang Adan ug Eva ug tungod kay, sa dihang nagpahayag sa paghukom ngadto kang Eva, miingon ang Diyos nga siya "manganak ug mga anak," bisan tuod nga kini inubanan sa kaul-ol. —Gen 3:16.

Si Cain nahimong magtitikad sa yuta ug, "sa pagkatapos sa pipila ka panahon," siya, maingon man ang iyang manghod nga si Abel, nagdalag mga halad aron ihalad kang Jehova, sa tinguha nga makabaton sa pag-uyon sa Diyos. Apan, ang paghalad ni Cain sa "pipila ka bunga sa yuta," 'wala tan-awa nga may pag-uyon' sa Diyos. (Gen 4:2-5; itandi ang Num 16:15; Am 5:22.) Bisan gituohan sa uban nga ang halad ni Cain dili mao ang labing maayong mga bunga samtang ang halad ni Abel gihisgotan nga gikan sa "mga panganay sa iyang panon sa mga hayop, bisan sa ilang matambok nga mga bahin," ang problema dili maoy tungod sa kalidad sa abot nga gihalad ni Cain. Ingon sa gipunting sa Hebreohanon 11:4, nahimong dalawaton ang halad ni Abel tungod kay ang halad ni Cain wala buhata pinasukad sa pagtuo. Lagmit usab nga wala uyoni sa Diyos ang halad ni Cain tungod kay ang iyang halad walay dugo, samtang ang kang Abel naghawas sa kinabuhi nga giula.

Wala hisgoti kon unsay kalainan tali sa inuyonan ug dili-inuyonan nga halad, apan tinong nahibaloan kini ni Cain ug Abel. Si Jehova, kinsa makabasa sa kasingkasing sa tawo (1Sa 16:7; Sal 139:1-6), nahibalo sa sayop nga tinamdan ni Cain, ug tungod sa Iyang pagsalikway sa halad ni Cain, tin-awng nadayag ang maong sayop nga tinamdan. "Ang mga buhat sa unod" dayag na nga gipakita ni

Cain: "mga pagdumtanay, panag-away, pangabugho, mga pagsinta sa kasuko." (Gal 5:19, 20) Gipakita ni Jehova niining nagmugtok nga tawo nga maangkon niya ang pagbayaw kon siya magbuhat lamang sa maayo. Siya mahimo untang magmapainubsanon aron sundogon ang inuyonang panigingnan sa iyang igsoon, apan iyang gipalabi ang pagsalikway sa tambag sa Diyos sa pagbuntog sa makasasalang tinguha nga 'nagtago sa ganghaan,' nga nangandoy sa pagdominar kaniya. (Gen 4:6, 7; itandi ang San 1:14, 15.) Kini nga pagkadili-matinahoron mao ang "dalan ni Cain."—Jud 11.

Unya, miingon si Cain sa iyang igsoon: "Mangadto kita sa kapatagan." (Gen 4:8) (Bisan tuod kining mga pulonga wala sa Masoretikong teksto, daghang Hebreohanong mga manuskrito nagbutag ilhanan nga kini wala iapil dinhi, samtang ang Samarianhong *Pentateuch,* ang Gregong *Septuagint,* ang Syriac nga *Peshitta,* ug ang mga teksto sa Karaang Latin naglakip sa tanan niining mga pulonga ingong gisulti ni Cain ngadto kang Abel.) Sa kapatagan si Cain mihasmag kang Abel, mipatay kaniya, ug sa ingon nahimong unang tawong mamumuno. Tungod niana, siya ikaingon nga "naggikan sa usa nga daotan," kinsa mao ang amahan sa mga mamumuno ug sa bakak. (1Ju 3:12; Ju 8:44) Ang dili-mabinationg tubag ni Cain sa pangutana ni Jehova kon hain si Abel maoy dugang pamatuod sa iyang tinamdan; dili kadto kapahayagan sa paghinulsol o pagbasol apan usa ka pagpamakak: "Ambot. Magbalantay ba ako sa akong igsoon?"—Gen 4:9.

Ang silot sa Diyos sa paghingilin kang Cain gikan sa yuta tin-awng nagkahulogan nga siya papahawaon gikan sa palibot sa tanaman sa Eden, ug ang tunglo nga anaa na sa yuta dugangan pa sa kahimtang ni Cain, ang yuta dili mohatag ug bunga sa iyang pagtikad. Si Cain nagbasol tungod sa kagrabe sa iyang silot ug nabalaka nga basig panimaslan siya sa iyang pagbuno kang Abel, apan wala gihapoy sinsero nga paghinulsol. Si Jehova "nagbutang ug ilhanan kang Cain" aron siya dili patyon, apan ang rekord wala mag-ingon nga kini nga ilhanan o timaan gibutang mismo sa lawas ni Cain sa bisan unsang paagi. Ang "ilhanan" lagmit gilangkoban sa solemneng mga sugo sa Diyos, nga nasayran ug gituman sa uban.—Gen 4:10-15; itandi ang ber 24 diin gihisgotan ni Lamek kanang sugoa.

Gihinginlan si Cain ngadto sa "yuta sa Pagkakagiw sa may sidlakan sa Eden," nga nagdala sa iyang asawa uban kaniya, usa ka wala hinganling anak o apong babaye ni Adan ug Eva. (Gen 4:16, 17; itandi ang 5:4, usab ang mas ulahing pananglitan sa kaminyoon ni Abraham ngadto sa iyang igsoon-sa-amahan nga si Sara, Gen 20:12.) Human matawo ang iyang anak nga si Enoc, si Cain "nagtukod ug usa ka siyudad," nga nagngalan niini sa ngalan sa iyang anak. Ang maong siyudad hayan usa lamang ka kinutaang balangay sumala sa presenteng mga sukdanan, ug ang rekord wala maghisgot kon kanus-a kini natapos. Gitala ang pipila sa iyang mga kaliwat ug naglakip sa mga tawo nga nailhang mga nagbalhinbalhin nga tigbuhig mga hayop, manunugtog sa mga tulonggon, ug mananalsal sa mga himan nga metal ug nailhan usab sa ilang batasan sa poligamiya ug sa ilang kapintasan. (Gen 4:17-24) Ang linya sa kaliwat ni Cain natapos sa tibuok-yutang Lunop sa adlaw ni Noe.

CAINAN.

1. Anak nga lalaki ni Enos; usa ka katigulangan sa yutan-ong inahan ni Jesus nga si Maria. (Luc 3:37) Si Cainan dayag nga gitawag ug Kenan sa Genesis 5:9-14 ug 1 Cronicas 1:2.

2. Usa sa gitala ni Lucas diha sa talaan sa kagikan ni Jesu-Kristo ingong anak ni Arpaksad. (Luc 3:36) Ang ngalang Cainan makita diha sa mga talaan sa kagikan sa presenteng mga kopya sa Gregong *Septuagint,* sama sa Alexandrine Manuscript sa ikalimang siglo K.P. (Gen 10:24; 11:12, 13; 1Cr 1:18 apan dili sa 1Cr 1:24), bisag dili kini makaplagan diha sa nahibilin nga Hebreohanong mga manuskrito sa Hebreohanong Kasulatan. Ang ngalang Cainan dili usab makita diha sa Lucas 3:36 sa duha ka manuskrito sa Bibliya (Papyrus Bodmer 14, 15, sa mga 200 K.P.; Codex Bezae, sa ikalimang siglo K.P.). Ang pagkadili-makita niini diha sa maong mga teksto nahiuyon sa Masoretikong teksto sa Genesis 10:24; 11:12, 15; ug 1 Cronicas 1:18, nga sumala niana si Sela, dili si Cainan, ang anak ni Arpaksad.—Tan-awa ang ARPAKSAD; TALAAN SA KAGIKAN NI JESU-KRISTO (Usa ka Problema sa Asoy ni Lucas Bahin sa Talaan sa Kagikan ni Jesus).

CALA. Usa ka siyudad nga gitukod ni Nimrod didto sa Asirya ug sa sinugdan maoy bahin sa "bantogang siyudad" nga gilangkoban sa Nineve, Cala, Resen, ug Rehobot-Ir, nga ang ulahing tulo ka dapit lagmit maoy mga kasikbit sa Nineve. (Gen 10:9-12) Ang Cala mabasa nga *Kalhu* diha sa mga tekstong *cuneiform* sa Asirya, ug sa panahon sa yugto sa Asiryanhong Imperyo, kini nahimong usa sa tulo ka pangunang siyudad sa gingharian, lakip sa Nineve ug Asur. Ang Cala nahimutang sa AS nga anggulo sa gitagboan sa Suba sa Dakong Zab ug sa Tigris, mga 35 km (22 mi) sa HHS sa Nineve. Ang modernong ngalan sa maong dapit maoy Nimrud, sa ingon nagpreserbar sa ngalan sa karaang magtutukod sa siyudad.

Sa ikasiyam nga siglo W.K.P., si Ashurnasirpal II nangangkon nga iyang napasig-uli ang siyudad gi-

kan sa nadaot nga kahimtang ug naghimo niini nga iyang kaulohan, nga nagtukod ug dagkong mga paril nga gitukoran ug daghang torre, usa ka harianong palasyo, ug mga templo; lakip niini ang usa ka *ziggurat* nga torre nga mga 38 m (125 p) ang gitas-on. Ang panukiduki nagpakita nga ang siyudad nagkobre ug luna nga 358 ekt (885 akre) ug dili lamang adunay mga palasyo, mga templo, ug mga balay apan usab mga hardin ug mga prutasan, nga gipatubigan pinaagi sa usa ka kanal nga gikalot gikan sa Suba sa Zab. Ang bangkete nga giandam ni Ashurnasirpal pagkahuman sa iyang bag-ong kaulohan gikaingon nga naglakip sa tanang molupyo sa siyudad dugang pa sa miduaw nga mga dignitaryo, nga mikabat sa 69,574 ka tawo.

Sa dihang gikubkob ang Cala, nakuha sa mga ginun-ob niini ang pipila sa kinamaayohang modelo sa Asiryanhong arte, nga naglakip sa dagkong pak-an, tawo-ug-ulo nga mga leyon ug pak-an nga mga torong baka, daghang dagkong pinaugdong mga kinulit nga naglaray diha sa mga bungbong sa palasyo, ug usab daghang nakaplagan nga matahom nga pagkakulit nga mga butang nga ginama sa garing. Nakubkoban ang usa ka maayo kaayong pagkapreserbar nga estatwa ni Ashurnasirpal, ingon man ang bato nga gitawag ug Itom nga Obelisko ni Salmaneser III, nga naghisgot kang Haring Jehu sa Israel nga nagbayad ug tributo ngadto sa Asirya. —Tan-awa ang SALMANESER Num. 1.

Sa kataposan, ang Cala nakaagom ug kalaglagan lakip sa ubang harianong mga siyudad sa gingharian sa dihang napukan ang Asiryanhong Imperyo.

CALAMO, CAÑA [Heb., *qa·neh′*]. Ang Hebreohanong pulong nga *qa·neh′* mao ang orihinal nga gigikanan sa pulong nga "caña" ug "kanon", ug ang *qa·neh′* sagad gihubad ingong "lindog" (Gen 41:5, 22), "sanga" (Ex 25:31, 32), o "tangbo" (1Ha 14:15). Apan sa pipila ka teksto, ang konteksto o ang usa ka pulong nga gigamit sa paghubit nagpaila nga usa ka humot nga tanom ang gipasabot, ug busa ang *qa·neh′* gihubad nga "calamo" (Ex 30:23) ug "caña."—Aw 4:14; Isa 43:24.

Lakip sa mga sambog nga gigamit sa pag-andam sa balaang igdidihog nga lana mao ang "humot nga calamo." (Ex 30:22-25) Ang Awit ni Solomon (4:14) naglakip sa "caña" sa ubang mahumot nga mga hilba. Pinaagi sa iyang manalagnang si Isaias (43:24), si Jehova nagbadlong sa makasasalang mga Israelinhon tungod kay wala sila "magpalit" (Heb., *qa·ni′tha*) ug "[humot nga] caña" (*qa·neh′*) alang sa pag-alagad kaniya diha sa templo, sa ingon migamit ug mga pulong nga magkaamgid ug tunog diha sa Hebreohanon. Si Jeremias (6:20) naghisgot sa caña nga nadawat gikan sa usa ka "halayong yuta," samtang si Ezequiel (27:3, 19) naglakip sa caña sa mga produkto nga ginegosyo sa adunahang Tiro.

Ang pulong nga "calamo" maoy katumbas sa Grego nga *ka′la·mos,* nga gigamit sa mga maghuhubad sa Gregong *Septuagint* sa paghubad sa Hebreohanong *qa·neh′.* Sama sa Hebreohanong pulong, ang *ka′la·mos* usab may pangunang kahulogan nga tangbo o caña, samtang ang pulong "calamo" karong adlawa pangunang nagtumong sa usa ka tanom nga gitawag sa Latin nga *Acorus calamus* o sa humot nga gamot niini.

Bahin sa humot nga caña o calamo diha sa Hebreohanong Kasulatan, daghang eskolar ang nagtuo nga kini mao ang usa ka matang sa humot nga tangbo sa India, sama sa *Cymbopogon martini,* usa ka dugay mamatay nga tangbo nga ang mga dahon niini kon dugmokon mopatunghag humot nga lana nga ang alimyon sama sa luy-a. Ang ubang matang niini nga mga tangbo sa India mopatunghag lana nga ang kahumot sama sa *citronella* ug sa tanglad. Ang panglantaw nga usa o kapin pa niining humot nga mga tangbo mao ang humot nga caña o calamo, maoy pinasukad lamang sa paghisgot ni Jeremias niini nga produkto ingong naggikan sa "halayong yuta," nga niini nga kahimtang lagmit mao ang India. Apan, lagmit nga produkto usab sa ubang mga dapit ang humot nga caña o calamo, sumala sa gipakita sa tagna ni Ezequiel (27:19). Busa, bisan tuod nga adunay laing matang sa humot nga tangbo o caña ang gipasabot, nagpabiling dili tino kon unsa gayod kini nga matang sa tanom.

CALCOL [Gihingpit]. Ang usa kansang kaalam, bisan tuod dako, nalabwan sa kaalam ni Haring Solomon (1Ha 4:31); lagmit nga siya ra usab ang Calcol nga kaliwat ni Juda pinaagi kang Zera.—1Cr 2: 4, 6.

CALDEA, CALDEANHON. Sa orihinal kini mao ang yuta ug katawhan nga nag-okupar sa habagatang bahin sa kapatagan sa binanlas nga yuta sa Babilonya, ang tabunok nga dapit nga binanlas sa mga suba sa Tigris ug Euprates. Sa usa ka panahon kining mga subaa lagmit miagos nga bulag ngadto sa Gulpo sa Persia, sanglit ang mga siyudad sa Eridu ug Ur maoy mga dunggoanan. Apan sa paglabay sa katuigan ang mga binanlas sa suba inanay nga nakapuno sa luok, nga nakapalapad sa baybayon ngadto sa HS ug nagpahiusa sa Tigris ug Euprates sa dili pa kini moagos ngadto sa dagat. Sa unang mga panahon ang labing ilado nga siyudad sa rehiyon mao ang Ur, ang lungsod nga natawhan ni Abraham, nga gikan didto siya ug ang iyang pamilya mibiya tungod sa sugo sa Diyos una pa ang 1943 W.K.P. (Gen 11:28, 31; 15:7; Neh 9:7; Buh

7:2-4) Duolan sa 300 ka tuig sa ulahi gipahinabo ni Satanas nga Yawa nga ang Caldeanhong mga manunulong magpahamtang ug dakong kapildihan sa matinumanong si Job.—Job 1:17.

Samtang mikaylap ang impluwensiya sa mga Caldeanhon paamihanan, ang tibuok teritoryo sa Babilonya nailhan ingong "ang yuta sa mga Caldeanhon." Si Isaias diha sa iyang mga tagna nagdahom nga kining mga Caldeanhon makabatog gahom ug unya mapukan. (Isa 13:19; 23:13; 47:1, 5; 48:14, 20) Napadayag ilabina kining maong pagmando sa ikapito ug ikaunom nga siglo W.K.P. sa dihang si Nabopolasar, usa ka lumad sa Caldea, ug ang iyang mga manununod nga si Nabucodonosor II, Evil-merodak (Awil-Marduk), Neriglissar, Labashi-Marduk, Nabonido, ug Belsazar, nagmando sa Ikatulong Gahom sa Kalibotan, ang Babilonya. (2Ha 24:1, 2; 2Cr 36:17; Esd 5:12; Jer 21:4, 9; 25:12; 32:4; 43:3; 50:1; Eze 1:3; Hab 1:6) Ang maong dinastiya natapos sa dihang "si Belsazar nga haring Caldeanhon gipatay." (Dan 5:30) Si Dario nga Medianhon ang "gihimong hari sa gingharian sa mga Caldeanhon."—Dan 9:1; tan-awa ang BABILONYA Num. 2.

Sukad pa sa unang mga panahon ang mga Caldeanhon nailado tungod sa ilang kahibalo sa matematika ug sa astronomiya. Sa mga adlaw ni Daniel usa ka linaing kulto sa mga mananag-an nga nagisip sa ilang kaugalingon nga batid sa gitawag nga siyensiya sa pagpanag-an gitawag nga mga Caldeanhon.—Dan 2:2, 5, 10; 4:7; 5:7, 11.

CALEB [Iro].

1. Anak nga lalaki ni Hesron, nga igsoon ni Jerameel ug apo-sa-tuhod ni Juda ug Tamar (1Cr 2:3-5, 18); gitawag usab ug Kelubai (1Cr 2:9). Usa sa iyang mga kaliwat mao si Bezalel, ang batid nga artesano nga gitudlo sa pagdumala sa pagtukod sa tabernakulo. (1Cr 2:19, 20; Ex 35:30) Lagmit ang Num. 2 sa ubos maoy iyang kaliwat.

2. Anak nga lalaki ni Jepune nga Kenizihanon sa tribo ni Juda, uyoan ni Otniel, ug lagmit kaliwat sa Num. 1. (Num 32:12; Jos 15:17; 1Cr 4:13, 15; tan-awa ang OTNIEL.) Sa dihang 40 anyos, si Caleb maoy usa sa 12 ka espiya nga gipadala ni Moises sa 40-ka-adlaw nga pagsuhid sa yuta sa Canaan, ug sa paghibalik, si Caleb ug Josue mibarog batok sa pagsupak niadtong tanang uban pa aron sa paghatag ug paborableng taho, nga nag-ingon: "Manungas kita gilayon, ug manag-iya gayod niini." (Num 13:6, 30; 14:6-9) Tungod kay siya 'bug-os nga nagsunod kang Jehova nga iyang Diyos,' siya lamang taliwala sa maong hamtong nga kaliwatan gawas kang Josue ug sa pipila ka Levihanon ang nakasulod sa Yutang Saad niadtong 1473 W.K.P. Unom ka tuig sa ulahi, sa dihang 85 anyos na, si Caleb miingon: "Ania karon, si Jehova nagtipig kanako nga buhi, ingon sa iyang gisaad, niining kapatag-lima ka tuig sukad nga si Jehova misaad niini ngadto kang Moises sa dihang ang Israel naglakaw didto sa kamingawan, ug ania karon, ako karong adlawa kawaloag-lima ka tuig na ang panuigon. Apan ako karon ingon ka kusgan sa adlaw nga si Moises nagpadala kanako. Kon unsa ang akong kusog kaniadto, ingon usab ang akong kusog karon alang sa gubat, sa paggula ug sa pagsulod."—Jos 14:6-11.

Ang siyudad sa Hebron (ang salipdanan nga gitawag ug Kiriat-arba, nga gihuptan sa higante nga mga Anakim) maingon man ang naglibot nga teritoryo niini, lakip ang kasikbit nga Debir, gihatag kang Caleb ingong iyang panulondon. Sa 1 Samuel 30:13, 14, nga naghisgot bahin sa mga Amalekanhon nga misulong "sa habagatan sa Caleb," tinawng wala kini magtumong sa usa ka siyudad nga ginganlag Caleb kondili, niini nga dapit nga gihatag kang Caleb ug gitawag sumala sa iyang ngalan; busa ang pagsulong maoy 'sa habagatan sa teritoryo sa Caleb.'

Sa pagkadawat niini nga panulondon, si Caleb miingon: "Bisan kinsa nga mohampak sa Kiriat-seper [gitawag usab ug Debir] ug makailog niini, ihatag ko kaniya si Aksa nga akong anak nga babaye ingong asawa." Si Otniel nga iyang pag-umangkon (ang unang maghuhukom sa Israel human mamatay si Josue) nag-ilog sa siyudad ug naka-angkon sa ganti. Unya tungod sa hangyo sa iyang anak nga babaye, gihatag ni Caleb ang Ibabaw ug ang Ubos nga Gulot ingong regalo sa kasal, gawas pa sa "luna nga yuta sa habagatan."—Jos 15:13-19; Huk 1:11-15; 3:9-11.

Si Aksa gitala ingong anak nga babaye ni "Caleb nga igsoong lalaki ni Jerameel" (Num. 1), kinsa nabuhi mga usa ka siglo ug tunga sa wala pa si "Caleb nga anak nga lalaki ni Jepune." (1Cr 2:42, 49) Ang pipila ka komentarista nag-ingon nga usa lamang ang Caleb. Apan ang dakong kal-ang sa panahon tali kang Hesron nga apo ni Juda ug sa pagpuyo sa Canaan magsalindot niana nga panghinapos. Ang uban nag-ingon nga kining duha ka Caleb aduna gayoy mga anak nga babaye nga parehog ngalan. Apan, ang mga babaye hisgotan lamang sa mga talaan sa kagikan kon sila may dakong papel sa kasaysayan sa katawhan sa Diyos. Ug sanglit usa lamang ang iladong Aksa, posible gayod nga siya ang anak nga babaye sa ikaduhang Caleb, ang anak nga lalaki ni Jepune. Bisan pa niana ang ubang mga komentarista wala maglakip niining mga pulonga bahin kang Aksa niini nga bersikulo (1Cr 2:49) ingong sayop nga pagdugang sa eskriba, apan sila walay awtoridad sa teksto. Hinunoa, mas makataronganong hunahunaon nga ang

orihinal nga magsusulat sa tinuyo naglakip niining kalit nga pagpaila diha sa bersikulo 49 alang sa usa ka linaing katuyoan, nga naggamit sa "anak nga babaye" diha sa mas sangkad nga diwa niini nga nagpasabot sa usa ka kaliwat aron ipasiugda nga si Aksa dili lamang mao ang bugtong anak nga babaye ni Caleb nga anak ni Jepune kondili usa ka direktang kaliwat usab ni Caleb nga anak nga lalaki ni Hesron.

Si Nabal gipaila usab ingong usa ka kaliwat ni Caleb.—1Sa 25:3.

CALEB-EPRATA. Kini nga ngalan makita sa 1 Cronicas 2:24 diha sa Masoretikong teksto ingong ang dapit nga namatyan ni Hesron sa tribo ni Juda. (Itandi ang *LXX.*) Wala nay laing paghisgot bahin niini, ni adunay usa ka geograpikanhong dapit nga gituohan nga mao kini.—Tan-awa ang HESRON Num. 2.

CALNE.

1. Usa ka siyudad nga gitukod ni Nimrod sa yuta sa Sinar. (Gen 10:10) Dayag nga kini nahimutang sa habagatang Mesopotamia, apan ang lokasyon dili matino. Ang Nippur, usa ka karaang siyudad sa Babilonya nga mga 85 km (50 mi) sa HS sa Babilonya, dugay nang gituohan nga mao ang nahimutangan niini, sumala sa tradisyong Talmud ug sa uban pang mga hinungdan. Apan, ang pipila ka eskolar mas nagtuo nga kini mao ang Kulunu, ang unang ngalan sa usa ka siyudad nga prominente duol sa Babilonya. Ang ikatulong posibilidad mao ang kaluha nga siyudad sa Kis nga gitawag ug Hursagkalama, ang ulahing bahin sa ngalan (-kalama) gituohan nga nagtumong sa Calne. Ang ubang mga hubad (*RS, JB, NE*) naghubad sa Calne, dili ingong usa ka ngalan sa dapit, kondili ingong prase nga "kining tanan" mao nga ang teksto mabasa, "ang Babel, Erek, ug Acad, *kining tanan* sa yuta sa Sinar." Apan, kini nagkinahanglan ug kausaban sa marka para sa bokales diha sa Masoretikong teksto.

2. Usa ka dapit nga gihisgotan sa manalagnang si Amos, lakip sa mga siyudad sa Hamat ug Gat, sa dihang siya nagpasidaan sa katawhan sa Israel ug sa Juda bahin sa umaabot nga katalagman. (Am 6:2) Bisag ang ubang komentarista nag-isip niini nga mao ra ang Num. 1, ang kadaghanang eskolar naglantaw nga ang paglakip niini uban sa Hamat ug Gat nagpaila nga kini usa ka dapit diha sa rehiyon nga kasikbit sa sidlakang bahin sa Dagat Mediteranyo, inay nga sa Mesopotamia. Sila nagtuo nga kini mao ang Kullani sumala sa Asiryanhong mga inskripsiyon sa amihanang Sirya (dayag nga mao karon ang modernong Kullan Köy, mga 16 km [10 mi] sa HS sa Arpad), nga gihisgotan ni Tiglat-pileser III ingong lakip sa mga dapit nga gisakop sa panahon sa Asiryanhong pagsulong sa kasadpan. Kon husto kini nga pag-ila, nan ang Calne dinhi lagmit mao ra ang Calno sa Isaias 10:9.

CALNO. Usa ka siyudad nga gitala diha sa tagna ni Isaias labot sa pagpanghambog sa mga Asiryanhon sa ilang mga pagpanakop ug sa pagkakawang niadtong nangahas sa pagsukol sa ilang gahom. (Isa 10:5, 9-11) Giisip sa kadaghanang eskolar nga ang Calno maoy laing espeling sa Calne. (Am 6:2) Ang paghisgot sa Calno uban sa Carkemis moharmonya sa pagtuo nga ang Calne mao ang Kullani sa Asiryanhong mga teksto, nga nahimutang taliwala sa Carkemis ug Aleppo. Ang Kullani nailog ni Tiglat-pileser III, usa ka katalirongan ni Haring Menahem sa Israel.

CANA [lagmit gikan sa Heb. nga *qa·neh',* "tangbo," busa, Dapit sa mga Tangbo]. Ang lungsod nga natawhan ni Natanael. (Ju 21:2) Lagmit nga tulo ka adlaw pa lamang human ipaila si Natanael kang Jesus ug sa iyang pagkahimong tinun-an nga si Jesus miadto sa Cana ug mitambong sa usa ka kombira sa kasal, diin ang iyang inahan ug mga igsoong lalaki mitambong usab. Dinhi gihimo ni Jesus ang iyang unang milagro, ang paghimo sa tubig nga maayong bino. Gikan dinhi siya ug ang iyang pamilya ug mga tinun-an "milugsong sa Capernaum." (Ju 1:43-49; 2:1-12) Sa ulahi, sa dihang didto na usab sa Cana, si Jesus giduol sa usa ka alagad sa hari, nga nangamuyo kaniya nga 'moadto' sa Capernaum aron ayohon ang iyang himalatyong anak nga lalaki. Bisan ug wala moadto, ang masakiton giayo ni Jesus.—Ju 4:46-54.

Diha sa tanang teksto kini nga lungsod gitawag ug "Cana sa Galilea," lagmit aron ipalahi kini sa Kana sa Aser. (Jos 19:28) Ang Kafr Kanna, usa ka lungsod nga 6.5 km (4 mi) sa AS sa Nasaret, mao ang gituohang dapit sa Cana. Ang mga tubod nagtaganag dagayang suplay sa tubig didto. Apan, giisip sa mga leksikograpo nga imposibleng ang Kanna naggikan sa Cana, ilabina tungod sa doble nga "n" niini. Ang basehanan sa pagtuo nga ang Kafr Kanna mao ang Cana tingali tungod kay kini sayon rang maadto sa mga peregrino nga mopanaw gikan sa Nasaret, mao nga kini gipaboran sa tradisyon sa simbahan.

Ang gibug-aton sa opinyon ug sa ebidensiya mopabor nga kini mao ang Khirbet Qana, mga 13 km (8 mi) sa A sa Nasaret. Dinhi ang mga kagun-oban sa usa ka karaang balangay nahimutang sa ibabaw sa usa ka bungtod diha sa kilid sa Patag sa Asochis, nga gitawag karong adlawa ug el-Battuf (Biq'at Bet Netofa). Daghan ang tangbo sa kasikbit nga lamakong patag, mao nga haom kaayo ang ngalang

Cana. Gitawag gihapon kini sa Arabiko nga Qana el-Jelil, katumbas sa Cana sa Galilea. Si Josephus, ang Hudiyong historyador sa unang siglo K.P., naghisgot nga siya nagpuyo "sa usa ka balangay sa Galilea nga gitawag ug Cana" ug sa ulahi naghisgot sa "dakong patag, nga gitawag ug patag sa Asochis, nga nahimutangan sa akong pinuy-anan." (*The Life,* 86 [16]; 207 [41]) Kini nga pamatuod mopabor usab nga ang nahimutangan sa Cana sa Galilea maoy diha sa Khirbet Qana, imbes nga sa Kafr Kanna. Bisan tuod walay tubod nga nakaplagan sa Khirbet Qana, ang mga kagun-oban nagpadayag ug mga nahibilin sa karaang mga atabay; ang mga bika (mga tipaka sa kulonong mga sudlanan), ug mga sensilyo nga gituohang may petsang sukad pa sa unang siglo K.P. gitahong nakaplagan usab didto.—HULAGWAY, Tomo 2, p. 738.

Sa karaang kapanahonan usa ka dalan ang milatas saylo sa Khirbet Qana ngadto sa kabaybayonan sa Dagat sa Galilea ug ubay sa daplin sa baybayon paingon sa Capernaum, nga nahimutang mga 206 m (676 p) ubos sa lebel sa dagat. (Ju 4:46, 47) Ang distansiya niini agi sa dalan maoy mga 40 km (25 mi).

CAÑA. Tan-awa ang CALAMO, CAÑA.

CANAAN [Yuta sa Magpapatigayon; Yuta sa Komersiyante], **CANAANHON.**

1. Ang ikaupat nga gitalang anak nga lalaki ni Ham ug apo ni Noe. (Gen 9:18; 10:6; 1Cr 1:8) Siya ang katigulangan sa 11 ka tribo nga sa ulahi nanimuyo sa rehiyon ubay sa sidlakang Mediteranyo tali sa Ehipto ug Sirya, sa ingon naghatag niini ug ngalan nga "ang yuta sa Canaan."—Gen 10:15-19; 1Cr 16:18; tan-awa ang Num. 2.

Human sa hitabo maylabot sa pagkahubog ni Noe, si Canaan nailalom sa matagnaong tunglo ni Noe nga nagtagna nga si Canaan maulipon ni Sem ug Japet. (Gen 9:20-27) Sanglit ang rekord naghisgot lamang nga "si Ham nga amahan ni Canaan nakakita sa kahubo sa iyang amahan ug gisugilon kini sa iyang duha ka igsoong lalaki nga didto sa gawas," ang pangutana mitungha kon nganong si Canaan inay si Ham ang gitunglo. Sa pagkomento sa Genesis 9:24, nga nag-ingon nga sa dihang si Noe nahigmata gikan sa iyang pagkahubog iyang "nahibaloan ang gibuhat sa iyang *kamanghorang anak* kaniya," usa ka nota o *footnote* sa hubad ni Rotherham nag-ingon: "Walay duhaduha nga si Canaan, ug dili si Ham: si Sem ug Japet, ang gipanalanginan tungod sa ilang pagkadiyosnon; si Canaan, tungod sa pipila ka wala hisgoting kasaypanan, gitunglo; si Ham, tungod sa iyang pagpasagad, gipasagdan." Sa susama, ang usa ka Hudiyohanong publikasyon, ang *The Pentateuch and Haftorahs,* nag-ingon nga ang mubong asoy "nagtumong sa pipila ka salawayong buhat nga niana daw nalangkit si Canaan." (Giedit ni J. H. Hertz, London, 1972, p. 34) Ug, human matikdi nga ang Hebreohanong pulong nga gihubad nga "anak" sa bersikulo 24 mahimong magpasabot nga "apo," kini nga tinubdan nag-ingon: "Dayag nga ang gihisgotan mao si Canaan." Ang *The Soncino Chumash* naghisgot usab nga ang pipila nagtuo nga si Canaan "nagpatuyang sa hiwi nga kaulag ngadto [kang Noe]," ug nga ang ekspresyong "kamanghorang anak" nagtumong kang Canaan, kinsa mao ang kamanghorang anak ni Ham.—Giedit ni A. Cohen, London, 1956, p. 47.

Kining mga hunahunaa hinuon maoy panaghap lamang sanglit ang rekord sa Bibliya wala mohatag ug bisan unsang detalye bahin sa pagkalangkit ni Canaan sa sala batok kang Noe. Ugaling, daw tinong gituyo ang pipila ka kalangkitan tungod sa kamatuoran nga, sa wala pa hisgoti ang pagkahubog ni Noe, si Canaan kalit nga gihisgotan diha sa asoy (Gen 9:18) ug, sa paghubit sa gibuhat ni Ham, ang rekord naghisgot kaniya ingong "si Ham nga amahan ni Canaan." (Gen 9:22) Makataronganong ikahinapos nga ang ekspresyon nga "nakakita sa kahubo sa iyang amahan" tingali magpaila sa usa ka matang sa pag-abuso o kahiwian nga naglangkit kang Canaan. Kay sa kadaghanang kahimtang ang insesto o ubang seksuwal nga mga sala mao ang gipasabot sa dihang ang Bibliya maghisgot sa 'paghikyad sa kahubo' o 'nakakita sa pagkahubo' sa laing tawo. (Lev 18:6-19; 20:17) Busa, posible nga si Canaan nakahimo o misulay sa paghimog usa ka matang sa pag-abuso sa walay panimuot nga si Noe, ug si Ham, bisag nahibalo niini, napakyas sa pagsanta niini o sa pagdisiplina sa nakasala, ug nagpadako sa sayop pinaagi sa pagpahibalo sa iyang mga igsoong lalaki sa kaulawan ni Noe.

Kinahanglang tagdon usab ang matagnaong bahin sa maong tunglo. Walay ebidensiya nga nagpakitang si Canaan mismo nahimong ulipon ni Sem o Japet sa panahon sa iyang pagkinabuhi. Apan, ang Diyos nahibalo nang daan, ug sanglit ang tunglo nga gipahayag ni Noe maoy inspirado sa Diyos, ug sanglit ang dili pag-uyon sa Diyos dili ipahayag kon walay makataronganong hinungdan, lagmit gayod nga si Canaan nagpakita na ug daotang kinaiya, tingali ang pagkamaulagon, ug nga nakita nang daan sa Diyos ang daotang mga sangpotanan nga sangkoan niini nga kinaiya sa ulahi taliwala sa mga kaliwat ni Canaan. Sa mas naunang kaso ni Cain, si Jehova nakamatikod sa sayop nga tinamdan sa kasingkasing ug nagpasidaan kang Cain sa kapeligrohan nga madaog sa sala (Gen 4:3-7); nakita usab sa Diyos ang dili mausab nga kiling sa pagkadaotan sa kadaghanang tawo sa wala pa ang Lunop, sa ingon takos sila sa kalaglagan. (Gen 6:5) Ang la-

bing tataw nga ebidensiya nga tukma ang tunglo nga gipahamtang kang Canaan nakita sa ulahing kasaysayan sa iyang mga kaliwat, kay sila sa partikular nakahimog mangil-ad nga rekord sa imoralidad ug kahilayan, ingon sa gipamatuod sa Bibliya ug sa sekular nga kasaysayan. Ang tunglo kang Canaan natuman mga walo ka siglo human kini ipahayag, sa dihang ang mga kaliwat ni Canaan gisakop sa Semitikanhong mga Israelinhon, nga sa ulahi nailalom sa pagmando sa Japetikanhong mga gahom sa Medo-Persia, Gresya, ug Roma.

2. Ang ngalang Canaan gigamit usab sa pagtumong sa rasa nga naggikan sa anak nga lalaki ni Ham ug sa yuta nga ilang gipuy-an. Ang Canaan mao ang mas una ug lumad nga ngalan nianang bahina sa Palestina nga nahimutang sa K nga bahin sa Suba sa Jordan (Num 33:51; 35:10, 14), bisan tuod ang Canaanhong mga Amorihanon misulong sa yuta sa S sa Jordan sa wala pa ang pagpanakop sa Israel.—Num 21:13, 26.

Mga Utlanan ug Unang Kasaysayan. Ang unang paghubit sa mga utlanan sa Canaan nagpakita nga kini miabot gikan sa Sidon sa A hangtod sa Gerar duol sa Gasa sa HK ug hangtod sa Sodoma ug sa kasikbit nga mga siyudad sa HS. (Gen 10:19) Apan, sa panahon ni Abraham maorag ang Sodoma ug ang ubang "mga siyudad sa Distrito" giisip nga bulag sa Canaan. (Gen 13:12) Ang ulahi nga mga teritoryo sa Edom ug Moab, nga gipuy-an sa mga kaliwat ni Abraham ug Lot, dayag nga giisip usab nga gawas sa Canaan. (Gen 36:6-8; Ex 15:15) Ang teritoryo sa Canaan ingon sa gisaad ngadto sa nasod sa Israel gilatid sa mas bug-os nga detalye diha sa Numeros 34:2-12. Kini dayag nga nagsukad sa A pa sa Sidon ug miabot sa H hangtod sa "bul-oganang walog sa Ehipto" ug Kades-barnea. Ang mga Filistehanon, kinsa dili mga Canaanhon (Gen 10:13, 14), miokupar sa kabaybayonan nga rehiyon sa H sa Patag sa Saron, apan kini usab "giisip" kanhi ingong yuta sa Canaan. (Jos 13:3) Ang ubang mga tribo, sama sa mga Kenihanon (usa ka banay nga sa ulahi gilangkit kang Midian; Num 10:29; Huk 1:16) ug mga Amalekanhon (naggikan kang Esau; Gen 36:12) nakasulod usab sa teritoryo.—Gen 15:18-21; Num 14:45.

Wala hisgoti sa Bibliya kon ang mga kaliwat ni Canaan milalin ug mipuyo ba niining yutaa human gayod magkatibulaag ang mga tawo didto sa Babel (Gen 11:9) o kon sila unang miuban sa pangunang grupo sa mga Hamihanon paingon sa Aprika ug dayon mibalik ngadto sa rehiyon sa Palestina. Bisan pa niana, niadtong 1943 W.K.P. sa dihang si Abraham mibiya sa Haran sa Padan-aram ug mipaingon nianang yutaa, ang mga Canaanhon nagpuyo didto, ug si Abraham may pipila ka pakiglabot sa mga Amorihanon ug sa mga Hitihanon. (Gen 11:31; 12:5, 6; 13:7; 14:13; 23:2-20) Si Abraham nakadawat ug sublisubling mga saad gikan kang Jehova nga Diyos nga ang iyang binhi, o mga kaliwat, makapanunod sa yuta, ug siya gisugo nga 'suroyon ang yuta latas sa gitas-on niini ug latas sa gilapdon niini.' (Gen 12:7; 13:14-17; 15:7, 13-21; 17:8) Pinasukad niini nga saad ug tungod sa pagtahod sa tunglo sa Diyos, si Abraham nag-amping nga dili makapangasawa ang iyang anak nga lalaki nga si Isaac ug usa ka babayeng Canaanhon. —Gen 24:1-4.

Ang kasayon sa pagbalhinbalhin ni Abraham ug, sa ulahi, ni Isaac ug Jacob diha sa yuta uban sa ilang dakong panon sa mga hayop nagpakita nga diyutay ra ang nagpuyo sa rehiyon. (Itandi ang Gen 34:21.) Ang arkeolohikanhong mga pagsusi nagpakita usab nga diyutay pa ang nagpuyo nianang panahona, nga ang kadaghanan sa mga lungsod nahimutang ubay sa baybayon, sa rehiyon sa Patayng Dagat, sa Walog sa Jordan, ug sa Patag sa Jezreel. Mahitungod sa Palestina sa unang bahin sa ikaduhang milenyo W.K.P., si W. F. Albright nag-ingon nga sa kinadak-ang bahin ang kabungtoran wala pay permanenteng nagpuyo, mao nga husto gayod ang nabatasan diha sa Bibliya nga ang mga patriarka gipalatagaw diha sa kabungtoran sa sentro sa Palestina ug sa uga nga kayutaan sa habagatan, diin dako gihapon ang luna alang kanila. (*Archaeology of Palestine and the Bible,* 1933, pp. 131-133) Ang Canaan dayag nga nailalom sa pipila ka Elamihanon (ug busa Semitikanhon) nga impluwensiya ug pagmando nianang panahona, ingon sa gipakita sa rekord sa Bibliya sa Genesis 14:1-7.

Lakip sa mga lungsod nga gikampohan ni Abraham, Isaac, ug Jacob mao ang Sekem (Gen 12:6), Bethel ug Ai (Gen 12:8), Hebron (Gen 13:18), Gerar (Gen 20:1), ug Beer-seba (Gen 22:19). Bisag walay gipakitang grabe nga kayugot ang mga Canaanhon batok sa Hebreohanong mga patriarka, bisan pa niana ang panalipod sa Diyos mao ang pangunang hinungdan kon nganong sila wala atakeha. (Sal 105:12-15) Busa, human atakeha sa mga anak nga lalaki ni Jacob ang Hivihanong siyudad sa Sekem, "ang kalisang sa Diyos" midangat sa kasikbit nga mga siyudad mao nga "sila wala mogukod sa mga anak ni Jacob."—Gen 33:18; 34:2; 35:5.

Ang sekular nga kasaysayan nagpakita nga ang Ehipto migahom sa Canaan sulod sa mga duha ka siglo sa wala pa kini masakop sa Israel. Sulod niining yugtoa, ang mga mensahe (nailhan nga mga Papan sa Amarna), nga gipadala sa basalyong mga magmamando sa Sirya ug sa Palestina ngadto kang Paraon Amenhotep III ug Akhenaton, nagpakitag usa ka larawan nga may dakong kaguliyang ug intriga sa politika sulod sa mga siyudad

diha sa rehiyon. Sa dihang miabot ang Israel sa mga utlanan niini (1473 W.K.P.), ang Canaan maoy usa ka yuta nga daghan ug mga siyudad-estado o gagmayng mga gingharian, bisan tuod may igoigo gihapong panaghiusa tungod sa mga relasyon sa tribo. Ang mga espiya nga misusi sa yuta halos 40 ka tuig una pa niana nakakaplag nga kini maoy usa ka yuta nga dagaya sa abot ug ang mga siyudad niini nakutaan pag-ayo.—Num 13:21-29; itandi ang Deu 9:1; Neh 9:25.

Pagbahinbahin sa mga Tribo sa Canaan. Sa 11 ka tribo sa Canaan (Gen 10:15-19), mopatim-aw nga dakong luna ang giokupar sa mga Amorihanon sa maong yuta. (Tan-awa ang AMORIHANON.) Gawas pa sa yuta nga ilang nasakop sa S sa Jordan didto sa Basan ug sa Gilead, ang mga paghisgot sa mga Amorihanon nagpakita nga sila maoy malig-on diha sa bukirong dapit sa sentro sa Canaan, sa A ug sa H. (Jos 10:5; 11:3; 13:4) Tingali ang ikaduha nga malig-on mao ang mga Hitihanon, kinsa, bisan tuod hikaplagan hangtod sa H sa Hebron sa panahon ni Abraham (Gen 23:19, 20), sa ulahi daw ang kadaghanan nagpuyo sa A, dapit sa Sirya. —Jos 1:4; Huk 1:23-26; 1Ha 10:29.

Taliwala sa ubang mga tribo, ang mga Jebusihanon, mga Hivihanon, ug ang mga Girgasihanon mao ang sunod nga kanunayng gihisgotan sa panahon sa pagpanakop. Ang mga Jebusihanon dayag nga nahimutang diha sa sentro sa bukirong mga rehiyon palibot sa Jerusalem. (Num 13:29; Jos 18:16, 28) Ang mga Hivihanon nagkatag gikan sa H sa Gabaon (Jos 9:3, 7) hangtod sa tiilan sa Bukid sa Hermon sa A. (Jos 11:3) Wala hisgoti ang teritoryo sa mga Girgasihanon.

Ang nahibiling unom ka tribo, ang mga taga-Sidon, Arvadnon, Hamatihanon, Arkihanon, Sinihanon, ug ang mga Zemarihanon, hayan lakip gayod sa linangkob nga termino nga "mga Canaanhon" nga kanunayng gigamit sa pagtumong sa espesipikong mga ngalan sa ubang mga tribo, gawas kon ang ekspresyon gigamit lamang sa pagtumong sa mga siyudad o sa mga grupo sa nagkasagol nga katawhan sa Canaan. (Ex 23:23; 34:11; Deu 7:1; Num 13:29) Kining tanang unom ka tribo kadaghanan nahimutang sa A sa rehiyon nga sa sinugdan gisakop sa mga Israelinhon ug wala hisgoti sa espesipiko diha sa asoy sa pagpanakop.

Gisakop sa Israel ang Canaan. (MGA MAPA, Tomo 1, pp. 737, 738) Sa ikaduhang tuig human sa Pagpanggula, ang mga Israelinhon mihimog unang pagsulay sa pagsulod sa mga utlanan sa habagatang bahin sa Canaan, apan wala sila paluyohi sa Diyos, ug sila giparot sa mga Canaanhon ug sa kaalyado nga mga Amalekanhon. (Num 14:42-45) Sa hapit nang matapos ang 40 ka tuig nga yugto sa paglatagaw, ang Israel milihok na usab batok sa mga Canaanhon ug sila giatake sa hari sa Arad didto sa Negeb, apan niining higayona ang kasundalohan sa Canaan napildi, ug ang ilang mga siyudad gilaglag. (Num 21:1-3) Bisan pa niana wala sundi sa mga Israelinhon kini nga kadaogan pinaagi sa pagsulong gikan sa H apan milibot aron makaduol gikan sa S. Kini mihatod kanila sa pagpakig-away batok sa Amorihanong mga gingharian ni Sihon ug ni Og, ug tungod sa kapildihan niini nga mga hari, ang Basan ug ang Gilead nailalom sa pagkontrolar sa Israel, lakip ang 60 ka siyudad nga may "habog nga paril, mga pultahan ug trangka" diha sa Basan lamang. (Num 21:21-35; Deu 2:26–3:10) Ang kapildihan niining gamhanang mga hari nakahuyang sa mga gingharian sa Canaan sa K sa Jordan, ug tungod sa misunod nga milagrosong pagtabok sa nasod sa Israel diha sa gipamalang salog sa Jordan, ang mga kasingkasing sa mga Canaanhon "nangatunaw." Busa, ang mga Canaanhon wala moatake sa kampo sa Israel didto sa Gilgal sa dihang nagpaayo ang mga lalaki sa Israel gikan sa pagpatuli ug sa dihang gisaulog ang Paskuwa.—Jos 2:9-11; 5:1-11.

Nakabaton na karon ug igong tubig gikan sa Jordan ug nakakuhag abiyong mga pagkaon gikan sa nasakop nga rehiyon sa S sa Jordan, ang mga Israelinhon sa Gilgal may maayong dapit nga gikan niana ilang ipadayon ang pagpanakop sa yuta. Ang duol nga kampo nga siyudad sa Jerico, nga karon sirado kaayo, mao ang ilang unang puntirya, ug ang malig-ong mga paril niini natumpag pinaagi sa gahom ni Jehova. (Jos 6:1-21) Dayon ang misulong nga kasundalohan mitungas sa mga 1,000 m (3,300 p) ngadto sa bukirong rehiyon sa A sa Jerusalem ug, human sa unang kapildihan, nagilog sa Ai ug nagsunog niini. (Jos 7:1-5; 8:18-28) Samtang ang mga gingharian sa tibuok yuta sa Canaan nagpormag dakong panag-abin aron sa pag-abog sa mga Israelinhon, ang pipila ka Hivihanong mga siyudad karon nagtinguha sa pagpakigdait sa Israel pinaagi sa paglingla. Kini nga pagbulag sa Gabaon ug sa tulo ka kasikbit nga mga siyudad gilantaw sa ubang mga gingharian sa Canaan ingong usa ka pagbudhi nga nagpameligro sa panaghiusa sa tibuok 'Canaanhon nga panag-alyansa.' Busa, ang lima ka hari sa Canaan naghiusa aron sa pagpakig-away, dili batok sa Israel, kondili batok sa Gabaon, ug ang kasundalohan sa Israel mimartsa sa tibuok gabii ubos kang Josue aron sa pagluwas sa gisulong nga siyudad. Ang pagpildi ni Josue sa lima ka hari nga miatake giduyogan sa milagrosong pagbunok sa dagkong ulan nga yelo ug usab sa pagpahinabo sa Diyos nga malangan ang pagsalop sa adlaw.—Jos 9:17, 24, 25; 10:1-27.

Unya ang madaogong kasundalohan sa Israel nangharos sa tibuok habagatang katunga sa Cana-

Sagradong mga haligi* (*mga bantayog*) *ug lamesa para sa halad nga nakaplagan sa Hazor. Ang inskripsiyon diha sa bantayog sa tunga mahimong nagsimbolo sa usa ka hangyo ngadto sa diyos-bulan

an (gawas lamang sa Kapatagan sa Filistia), nga nagsakop sa mga siyudad sa Sepela, sa bukirong rehiyon, ug sa Negeb, ug dayon sila mibalik sa ilang kampo sa Gilgal duol sa Jordan. (Jos 10:28-43) Karon ang mga Canaanhon sa amihanang bahin ubos sa pagpanguna sa hari sa Hazor misugod sa pagtigom sa ilang kasundalohan ug sa mga karo nga iggugubat, nga naghiusa sa ilang kasundalohan diha sa usa ka tagboanan duol sa katubigan sa Merom, sa A sa Dagat sa Galilea. Apan, ang kasundalohan ni Josue mihimog kalit nga pag-atake sa magkaabing mga Canaanhon ug nagpakalagiw kanila, ug human niadto mipadayon sa pagmartsa aron ilogon ang ilang mga siyudad hangtod sa A sa Baal-gad sa tiilan sa Bukid sa Hermon. (Jos 11:1-20) Ang pagpakiggubat dayag nga mikabat ug hataas nga panahon ug gisundan sa laing pagsulong didto sa bukirong rehiyon sa H, ug kini nga pag-atake gitumong batok sa samag-higanteng mga Anakim ug sa ilang mga siyudad.—Jos 11:21, 22; tan-awa ang ANAKIM.

Sa pagkakaron unom na ka tuig ang milabay sukad sugdi ang pagpakiggubat. Ang dagkong pagpanakop sa Canaan nahimo na, ug ang kalig-on sa mga tribo sa Canaan nabungkag, sa ingon nabahinbahin ang yuta taliwala sa mga tribo sa Israel. (Tan-awa ang UTLANAN.) Ugaling, daghan pang mga rehiyon ang kinahanglang pukanon, lakip ang dagkong mga bahin sa teritoryo sa mga Filistehanon, kinsa, bisag dili mga Canaanhon, maoy mga mangingilog sa yuta nga gisaad ngadto sa mga Israelinhon; ang teritoryo sa mga Gesurihanon (itandi ang 1Sa 27:8); ang teritoryo gikan sa dapit palibot sa Sidon hangtod sa Gebal (Byblos); ug ang tibuok rehiyon sa Lebanon (Jos 13:2-6). Gawas pa niini, dihay gagmayng mga pundok sa magsusukol nga nagkatag sa tibuok yuta, nga ang pipila niini sa ulahi nabihag sa nanag-iya nga mga tribo sa Israel, samtang ang uban nagpabilin nga wala mabuntog o gitugotan nga magpabilin ug gipailalom sa pinugos nga trabaho alang sa mga Israelinhon.—Jos 15:13-17; 16:10; 17:11-13, 16-18; Huk 1:17-21, 27-36.

Bisan tuod daghan kaayo sa mga Canaanhon ang nagpabiling buhi latas sa dagkong mga pagpanakop ug misukol sa dihang gisakop sila, ikaingon gihapon nga "gihatag ni Jehova sa Israel ang tanang yuta nga iyang gipanumpa nga ihatag sa ilang mga katigulangan," nga siya naghatag kanila ug "pahulay sa tibuok palibot," ug nga "walay saad nga napakyas sa tanang maayong saad nga gisaad ni Jehova ngadto sa balay sa Israel; kining tanan natuman." (Jos 21:43-45) Sa tibuok palibot sa mga Israelinhon, ang kaawayng katawhan mitalaw ug dili na hulga sa ilang kasegurohan. Una pa niana gipahayag na sa Diyos nga iyang papahawaon nga "inanay" ang mga Canaanhon aron ang ihalas nga mga mananap dili modaghan diha sa kalit naawaaw nga yuta. (Ex 23:29, 30; Deu 7:22) Bisan pa sa mas labaw nga mga kasangkapan sa gubat sa mga Canaanhon, lakip ang mga karo nga iggugubat nga may puthawng mga sanggot, ang bisan unsang kapakyasan sa mga Israelinhon nga masakop sa kataposan ang pipila ka dapit dili ikapasangil kang Jehova ingong iyang kapakyasan sa pagtuman sa iyang saad. (Jos 17:16-18; Huk 4:13) Hinunoa, ang rekord nagpakita nga ang pipila

ka kapildihan sa mga Israelinhon maoy tungod sa ilang pagkadili-matinumanon.—Num 14:44, 45; Jos 7:1-12.

Nganong gimando ni Jehova ang pagpuo sa mga Canaanhon?

Ang asoy sa kasaysayan nagpakita nga ang mga katawhan sa mga siyudad sa Canaan nga gisakop sa mga Israelinhon bug-os nga gilaglag. (Num 21:1-3, 34, 35; Jos 6:20, 21; 8:21-27; 10:26-40; 11:10-14) Kini nga kamatuoran ang gigamit sa pipila ka kritiko ingong paagi sa paghulagway sa Hebreohanong Kasulatan, o "Daang Tugon," ingong namantsahan sa espiritu sa kapintasan ug walay kokaluoy nga pagpatay. Apan, tin-aw nga ang isyung nalangkit maoy kon ilhon ba o dili ang pagkasoberano sa Diyos ibabaw sa yuta ug sa mga molupyo niini. Siya nakahimo na ug kontrata nga ang 'binhi ni Abraham' ang may katungod sa pagpanag-iya sa yuta sa Canaan, nga nagbuhat niana pinaagi sa usa ka pakigsaad nga may panumpa. (Gen 12:5-7; 15:17-21; itandi ang Deu 32:8; Buh 17:26.) Apan ang katuyoan sa Diyos dili lamang mao ang pagpapahawa o paghingilin sa mga nagpuyo nianang yutaa. Nalangkit usab ang iyang katungod sa paglihok ingong "Maghuhukom sa tibuok yuta" (Gen 18:25) ug ang pagpakanaog ug silot nga kamatayon alang niadtong takos niana, ingon man usab ang iyang katungod sa pag-implementar ug pagpatuman sa maong mando.

Ang pagkamatarong sa matagnaong tunglo sa Diyos kang Canaan bug-os nakompirmar diha sa mga kahimtang nga nahitabo didto sa Canaan sa dihang gisakop kini sa Israel. Gipalabay ni Jehova ang 400 ka tuig sukad sa panahon ni Abraham aron 'mabug-os ang kasaypanan sa mga Amorihanon.' (Gen 15:16) Ang kamatuoran nga ang Hitihanong mga asawa ni Esau nahimong "tinubdan sa kapaitan sa espiritu ni Isaac ug ni Rebeca" hangtod nga si Rebeca 'nasilag sa iyang kinabuhi tungod kanila' maoy tinong timailhan sa pagkadaotan nga naglungtad na taliwala sa mga Canaanhon. (Gen 26:34, 35; 27:46) Sa misunod nga mga siglo, ang yuta sa Canaan natuhop sa dulumtanang mga buhat sa idolatriya, imoralidad, ug pag-ula sa dugo. Ang relihiyon sa mga Canaanhon hilabihan ka ngil-ad ug salawayon, ang ilang "mga sagradong poste" ug "sagradong mga haligi" dayag nga maoy mga simbolo sa kinatawo sa lalaki, ug ang daghang rituwal sa ilang "hatag-as nga mga dapit" naglakip sa tumang seksuwal nga pagpatuyang ug kahilayan. (Ex 23:24; 34:12, 13; Num 33:52; Deu 7:5) Ang insesto o pag-unay, sodomiya, ug pakigsekso sa hayop maoy bahin sa "mga binuhatan sa yuta sa Canaan" nga nagpahugaw sa yuta ug tungod niini nga kasaypanan panahon na nga 'isuka ang mga molupyo niini.' (Lev 18:2-25) Ang salamangka, panglamat, espiritismo, ug ang paghalad sa ilang mga anak pinaagi sa kalayo maoy lakip usab sa dulumtanang mga buhat sa mga Canaanhon.—Deu 18:9-12.

Si Baal mao ang labing prominente sa mga bathala nga gisimba sa mga Canaanhon. (Huk 2:12, 13; itandi ang Huk 6:25-32; 1Ha 16:30-32.) Ang Canaanhong mga diyosa nga si Astoret (Huk 2:13; 10:6; 1Sa 7:3, 4), Asera, ug Anat gihulagway diha sa usa ka Ehiptohanong teksto ingong mga inahang-diyosa ug ingong sagradong mga pampam kinsa, sa kasukwahi, nagpabilin nga ulay-kanunay (sa literal, "ang bantogang mga diyosa nga nagmabdos apan wala manganak"). Ang ilang pagsimba dayag nga naglangkit kanunay sa mga serbisyo sa mga pampam sa templo. Kini nga mga diyosa nagsimbolo dili lamang sa kinaiyahan sa seksuwal nga kaulag kondili usab sa sadistikong kapintasan ug panaggubat. Busa, ang diyosa nga si Anat gihulagway diha sa Balak ni Baal gikan sa Ugarit ingong nagpahamtang ug pinakyawng pagpatay sa mga tawo ug unya nagdayandayan sa iyang kaugalingon sa mga ulo ug nagsab-it sa mga kamot sa mga tawo diha sa iyang bakos samtang siya malipayong miubog sa ilang dugo. Ang mga pigurin sa diyosa nga si Astoret nga nadiskobrehan sa Palestina maoy usa ka hubo nga babaye nga may hilabihan kadagko nga mga kinatawo. Bahin sa ilang pagsimba sa kinatawo sa lalaki, ang arkeologo nga si W. F. Albright nag-ingon nga: "Sa kinagrabehan niini, . . . ang erotiko nga bahin sa ilang kulto naunlod gayod ngadto sa hilabihan ka ngil-ad nga gahong sa sosyal nga kadunotan."—*Archaeology and the Religion of Israel,* 1968, pp. 76, 77; tan-awa ang ASTORET; BAAL Num. 4.

Idugang sa ilang ubang mahugaw nga mga buhat mao ang paghalad ug bata. Sumala kang Merrill F. Unger: "Ang mga pagpangubkob sa Palestina nakadiskobre sa pundok sa mga abo ug nahibiling mga bukog sa mga batang masuso diha sa mga sementeryo palibot sa mga halaran sa mga pagano, nga nagpunting sa kaylap nga batasan niining hilabihan ka dulumtanang buhat." (*Archaeology and the Old Testament,* 1964, p. 279) Ang *Halley's Bible Handbook* (1964, p. 161) nag-ingon: "Ang mga Canaanhon nagsimba, pinaagig imoral nga pagpatuyang, ingong usa ka relihiyosong rituwal, sa presensiya sa ilang mga diyos; ug unya, pinaagig pagbuno sa ilang panganayng mga anak, ingong usa ka halad ngadto niining samang mga diyos. Mopatim-aw nga, sa dakong sukod, ang yuta sa Canaan nahimong usa ka matang sa Sodoma ug Gomora sa nasodnong gilapdon. . . . Angay pa bang maglungtad ang usa ka sibilisasyon sa maong grabeng ka-

hugawan ug kaluog? . . . Ang mga arkeologo nga nagkalot sa mga kagun-oban sa mga siyudad sa Canaan nahibulong kon nganong sila wala dayon laglaga sa Diyos."—HULAGWAY, Tomo 1, p. 739.

Gigamit ni Jehova ang iyang katungod ingong soberano sa pagpahamtang ug silot nga kamatayon nganha sa daotang katawhan sa tibuok planeta sa panahon sa tibuok-yutang Lunop; gibuhat niya usab kana maylabot sa tibuok Distrito sa mga siyudad sa Sodoma ug Gomora tungod sa 'makusog nga tuaw sa pagmulo bahin kanila ug sa ilang bug-at kaayong kasal-anan' (Gen 18:20; 19:13); gipakanaog niya ang usa ka mando sa paglaglag sa kasundalohan ni Paraon sa Pulang Dagat; gilaglag usab niya ang mga panimalay ni Kore ug ang ubang mga rebelde taliwala sa mga Israelinhon mismo. Ugaling, niini nga mga kaso, gigamit sa Diyos ang kinaiyanhong mga puwersa sa pagpahamtang sa kalaglagan. Sa kasukwahi, karon gihatag ni Jehova ngadto sa mga Israelinhon ang sagradong katungdanan sa pag-alagad ingong pangunang mga tigpahamtang sa iyang mando, nga gitultolan sa iyang mensaherong manulonda ug gipaluyohan sa kinalabwang gahom sa Diyos. (Ex 23:20-23, 27, 28; Deu 9:3, 4; 20:15-18; Jos 10:42) Bisan pa niana, ang mga sangpotanan pareho ra ngadto sa mga Canaanhon nga maorag ang Diyos mipili sa paglaglag kanila pinaagi sa pipila ka talagsaong panghitabo sama sa baha, pagpabuga ug kalayo, o linog, ug ang kamatuoran nga nahimong instrumento ang hawas nga mga tawo aron pamatyon ang hinukmang mga katawhan, bisan tuod dili makapahimuot ang ilang tahas, dili makausab sa pagkamatarong sa gimbut-an sa Diyos nga buhat. (Jer 48:10) Pinaagi sa paggamit niining tawhanong instrumento, nga giparang batok sa "pito ka nasod nga mas daghag-molupyo ug mas gamhanan" kay kanila, ang gahom ni Jehova napadako ug ang iyang pagka-Diyos napamatudan.—Deu 7:1; Lev 25:38.

Ang mga Canaanhon dili kay walay-alamag sa gamhanang ebidensiya nga ang Israel maoy pinili nga katawhan ug instrumento sa Diyos. (Jos 2:9-21, 24; 9:24-27) Apan, gawas kang Rahab ug sa iyang pamilya ug sa mga siyudad sa mga Gabaonhon, kadtong nangalaglag wala magpakiluoy ni magpahimulos sa higayon nga mokalagiw, hinunoa sila mipili nga magmagahi sa ilang kaugalingon sa pagrebelde batok kang Jehova. Wala siya mamugos kanila nga mopasignunot ug mopahiuyon sa iyang gimbut-an, hinunoa, 'gitugotang magmatig-a ang ilang kasingkasing aron sila makiggubat batok sa Israel, aron iyang ikatugyan sila sa kalaglagan, aron sila dili makabaton ug kaluoy, kondili aron nga iyang hutdon sila sa paglaglag' sa pagpahamtang sa iyang paghukom batok kanila.—Jos 11:19, 20.

Sa pagkamaalamon 'wala kuhai ni Josue ug usa ka pulong ang tanan nga gisugo ni Jehova kang Moises' labot sa paglaglag sa mga Canaanhon. (Jos 11:15) Apan ang nasod sa Israel napakyas sa pagsunod sa iyang maayong pagpanguna ug sa bug-os nga pagwagtang sa tinubdan sa kahugawan sa yuta. Ang nagpadayong presensiya sa mga Canaanhon sa ilang taliwala nakatakod sa Israel mao nga sa paglabay sa panahon kini sa walay duhaduha nakaamot sa mas daghang kamatayon (gawas pa sa krimen, imoralidad, ug idolatriya) kay sa mosangpot unta kon ang gimandong paglaglag sa tanang Canaanhon hugot pa nga gituman. (Num 33: 55, 56; Huk 2:1-3, 11-23; Sal 106:34-43) Si Jehova nagpasidaan sa mga Israelinhon nga ang iyang hustisya ug ang iyang mga paghukom dili mapihigon ug kon ang mga Israelinhon makigrelasyon sa mga Canaanhon, makigminyo kanila, makigtapo sa pagtuo, ug mosagop sa ilang relihiyosong mga kostumbre ug mahugawng mga buhat kini magkahulogan sa tinong pagpahamtang sa samang mando sa kalaglagan diha sa ilang kaugalingon ug mosangpot usab sa 'pagsuka kanila gikan sa yuta.' —Ex 23:32, 33; 34:12-17; Lev 18:26-30; Deu 7:2-5, 25, 26.

Ang Maghuhukom 3:1, 2 nag-ingon nga gipabilin ni Jehova ang pipila ka nasod sa mga Canaanhon "aron masulayan ang Israel, nga mao, kadtong tanan nga wala makasinati sa bisan unsang mga gubat sa Canaan; aron lamang ang mga kaliwatan sa mga anak sa Israel makasinati, aron matudloan sila ug gubat, nga mao, kadto lamang wala pa makasinati sa maong mga butang una pa niana." Dili kini sumpaki sa una nang gipahayag (Huk 2:20-22) nga gitugotan ni Jehova kining mga nasora nga magpabilin tungod sa pagkadili-matinumanon sa Israel ug aron nga "masulayan ang Israel, kon sila magabantay ba sa dalan ni Jehova." Hinunoa, kini nahiuyon sa maong katarongan ug nagpakita nga atubangon sa ulahing mga kaliwatan sa mga Israelinhon ang kahigayonan sa pagpasundayag sa pagkamasinugtanon sa mga sugo sa Diyos maylabot sa mga Canaanhon, nga magsulay sa ilang pagtuo bisan sa pagpameligro sa ilang mga kinabuhi diha sa pagpakiggubat aron ipakita ang pagkamasinugtanon.

Tungod niining tanan, tin-aw nga dili subay sa mga kamatuoran ang opinyon nga gihuptan sa pipila ka kritiko sa Bibliya nga ang gihimo sa Israel nga paglaglag sa mga Canaanhon dili kaharmonya sa diwa sa Kristohanon Gregong Kasulatan, ingon sa ipakita sa pagtandi sa mga teksto sama sa Mateo 3:7-12; 22:1-7; 23:33; 25:41-46; Marcos 12:1-9; Lucas 19:14, 27; Roma 1:18-32; 2 Tesalonica 1:6-9; 2:3; ug Pinadayag 19:11-21.

Ulahing Kasaysayan. Human sa pagpanakop, ang kahimtang tali sa mga Canaanhon ug sa mga Israelinhon inanayng nagmalinawon, bisan tuod kini maoy sa ikadaot sa Israel. (Huk 3:5, 6; itandi ang Huk 19:11-14.) Ang mga magmamando nga Siryanhon, Moabihanon, ug Filistehanon sunodsunod nga nakabaton ug temporaryong pagdominar sa mga Israelinhon, apan sa panahon lamang ni Jabin, nga gitawag nga "hari sa Canaan," nga ang mga Canaanhon nakabaton ug igong gahom sa pagpalampos sa 20 ka tuig nga pagdominar sa Israel. (Huk 4:2, 3) Human sa bug-os nga pagpildi ni Barak kang Jabin, ang mga suliran sa Israel sa wala pa sila mahimong gingharian naggikan ilabina sa dili-Canaanhong mga tinubdan, ang mga Midianhon, Ammonhanon, ug mga Filistehanon. Ingon man usab sa panahon ni Samuel, taliwala sa mga tribo sa Canaan ang mga Amorihanon lamang ang daklit nga gihisgotan. (1Sa 7:14) Gipapahawa ni Haring David ang mga Jebusihanon gikan sa Jerusalem (2Sa 5:6-9), apan ang iyang pangunang mga pagpakiggubat maoy batok sa mga Filistehanon, Ammonhanon, Moabihanon, Edomhanon, Amalekanhon, ug mga Siryanhon. Busa, ang mga Canaanhon, bisan tuod nakabaton pa gihapon ug mga siyudad ug naghupot ug yuta sa teritoryo sa Israel (2Sa 24:7, 16-18), dili na hulga sa militaryong paagi. Duha ka Hitihanong mga manggugubat ang gihisgotan nga lakip sa mga manggugubat ni David.—1Sa 26:6; 2Sa 23:39.

Sa panahon sa iyang pagmando gipailalom ni Solomon ang mga nahibilin sa mga tribo sa Canaan sa pinugos nga trabaho diha sa iyang daghang proyekto (1Ha 9:20, 21), nga nagpalapad sa iyang buluhatong pagpanukod hangtod sa halayong amihanan sa Canaanhong siyudad sa Hamat. (2Cr 8:4) Apan ang Canaanhong mga asawa sa ulahi nakaamot sa pagkapukan ni Solomon, sa pagkawala sa dakong bahin sa gingharian alang sa iyang manununod, ug sa relihiyosong kahugawan sa nasod. (1Ha 11:1, 13, 31-33) Sukad sa paghari ni Solomon (1037-998 W.K.P.) hangtod sa pagmando ni Jehoram sa Israel (mga 917-905 W.K.P.), ang mga Hitihanon lamang ang nahimong prominente ug ligon kaayo ingong usa ka tribo, bisag nahimutang sa A sa teritoryo sa Israel ug kasikbit sa o diha sa Sirya.—1Ha 10:29; 2Ha 7:6.

Ang pagpakigminyo sa mga Canaanhon maoy suliran gihapon taliwala sa namalik nga mga Israelinhon human sa pagkadestiyero didto sa Babilonya (Esd 9:1, 2), apan ang mga gingharian sa Canaan, lakip niadtong iya sa mga Hitihanon, dayag nga nabungkag tungod sa epekto sa mga pag-atake sa Sirya, Asirya, ug Babilonya. Ang terminong "Canaan" nagtumong ilabina sa Fenicia, ingon sa gipunting sa tagna ni Isaias bahin sa Tiro (Isa 23: 1, 11, *ftn* sa *Rbi8*) ug sa kahimtang sa "Fenicianhon" (sa literal, "Canaanhon" [Gr., *Kha·na·nai'a*]) nga babaye gikan sa rehiyon sa Tiro ug Sidon nga miduol kang Jesus.—Mat 15:22, *ftn* sa *Rbi8;* itandi ang Mar 7:26.

Hinungdanon sa Patigayon ug sa Politikal nga Katuyoan. Ang Canaan nagsilbing tulay nga nagkonektar sa Ehipto ug sa Asia ug, ilabina gayod, sa Mesopotamia. Bisan tuod agrikultural ang pangunang ekonomiya sa nasod, ang pamatigayon ginabuhat usab, ug ang dunggoanang mga siyudad sa Tiro ug Sidon nahimong pangunang mga sentro sa panon sa mga barko nga ilado kaayo sa nailhang kalibotan kaniadto. (Itandi ang Eze 27.) Busa, sukad pa sa panahon ni Job, ang pulong nga "Canaanhon" parehog kahulogan sa 'magpapatigayon' ug busa gihubad sa ingon. (Job 41:6; Sof 1:11; matikdi usab ang paghisgot sa Babilonya ingong "yuta sa Canaan," Eze 17:4, 12.) Sa ingon ang Canaan nahimutang sa estratehiko kaayong dapit diha sa Fertile Crescent ug maoy puntirya sa dagkong mga imperyo sa Mesopotamia, Asia Minor, ug Aprika nga nagtinguha sa pagkontrolar sa agianan sa kasundalohan ug sa patigayon latas sa mga utlanan sa Canaan. Busa, ang pagpahiluna sa Diyos sa iyang piniling katawhan niining yutaa tinong makakuha ug pagtagad sa mga nasod ug may dakong epekto kanila; sa geograpikanhong paagi ug labaw sa tanan sa relihiyosong paagi, ang mga Israelinhon ikaingon nga nagpuyo diha "sa kinapusoran sa yuta."—Eze 38:12.

Pinulongan. Bisan tuod tin-awng gipakita diha sa rekord sa Bibliya nga ang mga Canaanhon maoy Hamitikanhon, ang kinabag-an sa reperensiyang mga basahon naghisgot kanila ingong Semitikanhon ug kagikan. Kini nga klasipikasyon gipasukad diha sa ebidensiya sa usa ka pinulongang Semitikanhon nga gisulti sa mga Canaanhon. Ang ebidensiya nga subsob kaayong gipunting mao ang daghang teksto nga nadiskobrehan didto sa Ras Shamra (Ugarit) nga gisulat diha sa Semitikanhong pinulongan o diyalekto ug giisip nga pinetsahan sukad pa niadtong ika-14 nga siglo W.K.P. Apan, ang Ugarit dayag nga wala maggikan sa sulod sa Biblikanhong mga utlanan sa Canaan. Usa ka artikulo ni A. F. Rainey diha sa *The Biblical Archaeologist* (1965, p. 105) nag-ingon nga subay sa etniko, politikanhon, ug lagmit sa lingguwistikong mga pasukaranan, "sa pagkakaron tin-awng usa ka sayop ang pagtawag sa Ugarit ingong usa ka 'Canaanhon' nga siyudad." Siya naghatag ug dugang ebidensiya aron ipakita nga ang "Ugarit ug ang yuta sa Canaan maoy bulag ug lahi sa politika." Busa, kini nga mga papan wala mohatag ug tin-awng lagda nga pinaagi niana matino ang pinulongan sa mga Canaanhon.

Daghan sa mga Papan sa Amarna nga nakaplagan didto sa Ehipto naggikan sa mga siyudad sa sentro sa Canaan, ug kini nga mga papan, nga gipetsahan una pa manakop ang Israel, pangunang gisulat diha sa *cuneiform* nga Babilonyanhon, usa ka pinulongang Semitikanhon. Apan, kini mao ang diplomatikong pinulongan sa tibuok Tungang Sidlakan sa maong panahon, mao nga kini gigamit bisan sa dihang mosulat ngadto sa palasyo sa Ehipto. Busa, makaiikag gayod nga matikdan ang gipahayag diha sa *The Interpreter's Dictionary of the Bible* (giedit ni G. A. Buttrick, 1962, Tomo 1, p. 495) nga ang "mga Sulat sa Amarna naundan sa ebidensiya alang sa opinyon nga ang *dili-Semitikanhon nga etnikong mga elemento* nagpuyo sa Palestina ug Sirya sa mas sayong petsa, kay daghan niining mga sulata nagpakita ug *talagsaong impluwensiya sa dili-Semitikanhon nga mga pinulongan."* (Italiko amoa.) Ang mga kamatuoran mao nga dili gihapon piho kon unsa ang *orihinal* nga pinulongang gisulti sa unang mga molupyo sa Canaan.

Apan, tinuod nga ang asoy sa Bibliya daw nagpakita nga si Abraham ug ang iyang mga kaliwat nakahimo sa pagpakigsulti sa mga tawo sa Canaan nga wala magkinahanglan ug usa ka tighubad, ug matikdan usab nga, bisag gigamit ang pipila ka ngalan sa mga dapit nga dili-Semitikanhon, ang kadaghanan sa mga lungsod ug mga siyudad nga nabihag sa mga Israelinhon may mga ngalan na nga Semitikanhon. Sa gihapon, ang Filistehanong mga hari sa panahon ni Abraham ug usab, lagmit sa panahon ni David, gitawag ug "Abimelek" (Gen 20:2; 21:32; Sal 34:Sup), usa ka bug-os Semitikanhong ngalan (o titulo), samtang wala gayod lalisa nga ang mga Filistehanon maoy usa ka Semitikanhong rasa. Busa, mopatim-aw nga ang mga tribo sa Canaan, latas sa yugto sa pipila ka siglo sukad sa panahon sa paglahugay sa mga pinulongan didto sa Babel (Gen 11:8, 9), dayag nga nausab ngadto sa Semitikanhong pinulongan gikan sa ilang orihinal nga Hamitikanhong pinulongan. Tungod tingali kini sa ilang suod nga panag-ubanay sa mga tawong nagsultig Aramaiko sa Sirya, ingong sangpotanan sa pagdominar sa Mesopotamia sulod sa usa ka panahon, o tungod sa ubang mga katarongan nga dili dayag sa pagkakaron. Ang maong kausaban dili dako kay sa ubang karaan nga mga nasod, sama sa karaang mga Persianhon, kinsa, bisan tuod Indo-Uropanhon (Japetikanhon) ug kaliwat, sa ulahi misagop sa Semitikanhon nga Aramaeanhong pinulongan ug sinulatan.

Ang "pinulongan sa Canaan" nga gihisgotan sa Isaias 19:18 niadtong panahona (ikawalong siglo W.K.P.) maoy Hebreohanong pinulongan, ang pangunang pinulongan sa maong yuta.

CANDACE. Usa ka rayna sa Etiopia kansang mamahandi nahimong usa ka Kristohanon. (Buh 8:27) Inay usa ka espesipikong personal nga ngalan, ang "Candace," sama sa "Paraon" ug "Cesar," giisip nga usa ka titulo. Ang karaang mga magsusulat, lakip kang Strabo, Pliny nga Magulang, ug Eusebius, naggamit niini nga ngalan sa paghisgot sa mga rayna sa Etiopia. Si Pliny nga Magulang (mga 23-79 K.P.) misulat nga "ang lungsod [sa Meroë, kaulohan sa karaang Etiopia] may pipila ka tinukod. Sila miingon nga kini gimandoan sa usa ka babaye, si Candace, usa ka ngalan nga gigamit sa misunod nga mga rayna sulod sa daghang katuigan."—*Natural History,* VI, XXXV, 186.

CANE. Usa ka dapit nga gihisgotan uban sa Haran ug Eden ingong lakip sa mga magpapatigayon sa karaang Tiro. (Eze 27:23) Ang paghisgot niini uban sa Haran ug Eden daw nagpaila nga kini nahimutang sa amihanang Mesopotamia, ubay sa tungatungang bahin sa Suba sa Euprates. Giisip sa pipila ka eskolar nga kining ngalana maoy pinamubo sa Calne.

CAPADOCIA. Sa mga adlaw sa mga apostoles, ang Capadocia maoy usa ka dakong ilaya nga rehiyon sa sidlakang bahin sa Asia Minor, nga sa katibuk-an adunay bugnaw nga klima ug medyo hilang ang kakahoyan. Kini nahimutang sa usa ka patag ibabaw sa bukid nga may gihabogon nga 900 m (3,000 p) diha sa kinadak-ang bahin sa rehiyon. Bisan tuod nga ang mga utlanan nagbagobag-o latas sa kasaysayan niini, sa panguna kini mao ang Ponto dapit sa A, ang Galacia ug Licaonia sa K, ang Cilicia ug ang Kabukiran sa Taurus sa H, ug ang Armenia ug ang ibabaw nga bahin sa Suba sa Euprates sa S. Daghang karnero ang gipamuhi didto, ug daghan usab ang mga baka ug maayog klase nga mga kabayo. Ang trigo mao ang pangunang produkto nga lugas.

Ang Capadocia gihimong bahin sa Imperyo sa Persia ilalom ni Ciro ug ang orihinal nga rehiyon gihimong duha ka dapit, ang Ponto ug Capadocia nga gimandoan ang matag usa sa usa ka satrapa. Sa panahon sa Seleucid nga dinastiya sa Sirya, ang mga hari nga tighatag ug tributo gitugotan sa pagmando. Si Emperador Tiberio sa Roma nagtapos niini niadtong 17 K.P., ug ang Capadocia nahimong usa ka Romanhong lalawigan ilalom sa pagdumala sa usa ka prokurador. Gipadak-an ni Vespasian ang lalawigan niadtong 70 K.P., nga nag-usa niini uban sa Armenia, sa ingon nahimo kining usa ka pangunang lalawigan diha sa utlanan sa Sidlakan. Ang Capadocia hinungdanon kaayo tungod sa mga dalan nga milatas sa rehiyon, usa niini ang milatas gikan sa Tarso sa Mediteranyo, agi sa kal-ang diha sa Kabukiran sa Taurus nga nailhang Mga

Ganghaan sa Cilicia, tabok sa Capadocia ngadto sa lalawigan sa Ponto, ug ngadto sa mga pantalan sa Itom nga Dagat.

Ang mga lumad sa Capadocia dayag nga maoy mga Aryanhon nga kaliwat ni Japet, apan ang mga kabalangayan sa mga Hudiyo makaplagan na sa ikaduhang siglo W.K.P. Ang mga Hudiyo gikan sa Capadocia didto sa Jerusalem niadtong Pentekostes sa 33 K.P. (Buh 2:9) Lagmit nga tungod niini, ang Kristiyanidad sayo nga mikaylap sa Capadocia, ug ang mga Kristohanon sa Capadocia nalakip niadtong gihisgotan ni Pedro sa iyang unang sulat. —1Pe 1:1.

CAPERNAUM [gikan sa Heb., nga nagkahulogang "Balangay ni Nahum"; o, "Balangay sa Paghupay"]. Usa ka siyudad nga mahinungdanon kaayo sa yutan-ong ministeryo ni Jesus, nga nahimutang sa AK nga kabaybayonan sa Dagat sa Galilea. Kini adunay buhatan sa buhis, diin didto gitawag ni Jesus si Mateo aron mahimo niyang tinun-an (Mat 9:9), ug tingali may usa ka kuwartel sa kasundalohan, kay may usa ka senturyon nga nagpuyo didto. (Mat 8:5) Kining mga butanga, dugang pa sa kamatuoran nga nagpuyo didto ang usa ka tig-alagad sa hari, nga tinong adunahan kay nagbaton ug mga ulipon (Ju 4:46-53), tanan daw nagpakita nga lagmit ang Capernaum maoy dako ug mahinungdanon ug busa angayng tawgon nga "usa ka siyudad sa Galilea."—Luc 4:31.

Adunay duha ka pangunang mga dapit nga gisugyot nga mao ang orihinal nga lokasyon sa Capernaum. Ang mga kagun-oban sa Khan Minyeh (Horvat Minnim), nga nahimutang duol sa Dagat sa Galilea diha sa AS nga kiliran sa Patag sa Genesaret, giisip sa daghan nga lagmit mao ang nahimutangan sa Capernaum, apan ang mga pagpangubkob didto nagpakita nga ang mga kagun-oban niini maoy gikan sa mga Arabo. Ang laing dapit nga gisugyot mao ang Tell Hum (Kefar Nahum), usa ka halapad nga kagun-oban nga mga 4 km (2.5 mi) pa ang gilay-on ubay sa baybayon dapit sa AS gikan sa Khan Minyeh, ug halos pareho usab niana nga distansiya sa HK sa dapit diin ang Suba sa Jordan mosulod sa Dagat sa Galilea. Ang patag daplin sa baybayon dinhi medyo hiktin, apan sa karaang kapanahonan may usa ka dalan nga milatas gikan sa Jordan saylo sa Capernaum ug milatas sa Patag sa Genesaret ug misumpay sa dakong ruta sa negosyo nga naggikan sa Mesopotamia ug Damasco, latas sa Palestina ug ngadto sa Ehipto. Daghang tubod ang milatas sa Patag sa Genesaret, nga miagos ngadto sa asul nga katubigan sa Dagat sa Galilea, ug ang daghang tanomtanom nga gianod niini nga mga tubod nakadani sa daghang isda, mao nga kining dapita nahimong maayong pangisdaan sa mga mangingisda.—HULAGWAY, Tomo 2, p. 739.

Sa sayong bahin sa iyang ministeryo, human sa kasal sa Cana, diin gihimo ang iyang unang milagro, si Jesus, uban sa iyang inahan, mga igsoong lalaki, ug mga tinun-an, mipanaw gikan sa Cana ngadto sa Capernaum, nga migugol ug pipila ka adlaw didto una pa motungas sa Jerusalem alang sa Paskuwa sa tuig 30 K.P.—Ju 2:12, 13.

Sa ulahi, human niya masugdi ang iyang dakong ministeryo sa Galilea ug samtang siya didto na usab sa Cana, gihimo ni Jesus ang usa ka milagrosong pag-ayo sa anak nga lalaki sa usa ka membro sa harianong palasyo ni Herodes Antipas, diin ang nasakit nga bata naayo didto sa Capernaum bisan tuod kini maoy mga 26 km (16 mi) gikan sa Cana. (Ju 4:46-54) Ang balita bahin niini nga milagro mikaylap gilayon sa kasikbit nga mga lungsod mao nga, sa dihang si Jesus mipaingon gikan sa Cana ngadto sa iyang lungsod nga natawhan sa Nasaret, siya miingon sa iyang mga mamiminaw sa maong siyudad nga sila lagmit mohangyo kaniya nga himoon sa Nasaret "ang mga butang nga among nadungog nga nahitabo sa Capernaum." (Luc 4:16, 23) Mibiya sa Nasaret, diin ang katawhan nagtinguha sa pagpatay kaniya, si Jesus "mipuyo sa Capernaum sa daplin sa dagat sa mga distrito sa Zabulon ug sa Neptali" (Mat 4:13-16; Luc 4:28-31), sa ingon nagtuman sa tagna ni Isaias (9:1, 2) nga usa ka dakong kahayag ang makita niana nga rehiyon niadtong nagalakaw sa kangitngit.

Lagmit nga ubay sa kasikbit nga Patag sa Genesaret, sa HK sa Capernaum, nga nahibalag pagusab ni Jesus si Pedro ug Andres (iya nang mga tinun-an; Ju 1:35-42) ug dihadihang gidapit sila nga mahimong iyang aktibong mga sumusunod diha sa ministeryo, nga human niadto gidapit usab niya si Santiago ug Juan. (Mar 1:16-21) Human niini, si Jesus nagwali didto sa sinagoga sa Capernaum, nag-ayo sa usa ka tawong gidemonyohan nga didto sa maong higayon, ug gikan niining maayong pagkapuwesto nga siyudad ang taho sa iyang pagwali ug gihimong mga milagro "mikanap sa tanang suok sa palibot nga kayutaan." (Luc 4:31-37; Mar 1:21-28; tan-awa ang SINAGOGA.) Ang balay sa mga mangingisda nga si Pedro ug Andres maoy sa Capernaum, ug dinhi si Jesus nag-ayo sa ugangang babaye ni Pedro; human niini, ang balay gilibotan sa mga tawo nga nagdala ug mga tawong masakiton ug gigamhan-sa-demonyo aron iyang ayohon. —Mar 1:29-34; Luc 4:38-41.

Human sa usa ka panaw sa pagsangyaw sa Galilea, inubanan sa upat ka tinun-an nga gitawag gikan sa kasikbit nga dapit sa Capernaum, si Jesus mibalik sa Capernaum, nga niadtong higayona matawag na nga "iyang kaugalingong siyudad," ang

dapit diin ikaingon nga iyang 'pinuy-anan.' (Mat 9:1; Mar 2:1) Ang katawhan nagpanon na usab libot sa balay, ug niining higayona si Jesus nag-ayo sa usa ka paralitiko nga gitunton agi sa usa ka lungag diha sa atop. (Mar 2:2-12) Sa ulahi, sa pagkakita kang Mateo didto sa buhatan sa buhis, si Jesus mitawag kaniya, ug si Mateo nahimong ikalimang tinun-an nga miduyog sa aktibong ministeryo uban ni Jesus. Didto sa balay ni Mateo sa Capernaum, si Jesus mitambong sa usa ka dakong kombira sa pag-abiabi diin didtoy daghang mga maniningil ug buhis, usa ka grupo nga gitamay sa mga Pariseo.—Mat 9:9-11; Luc 5:27-30.

Human moadto sa Judea ug Jerusalem ug motambong sa Paskuwa niadtong 31 K.P., si Jesus mibalik sa Galilea, ug lagmit nga didto ibabaw sa usa ka bukid nga kasikbit sa Capernaum nga iyang gipili ang 12 nga mahimong iyang mga apostoles ug gipahayag ang iladong Wali sa Bukid. (Luc 6:12-49) Sa pagsulod sa Capernaum, gisugat siya sa Hudiyong mga ansiyano nga nagsilbing tigpataliwala sa opisyal sa kasundalohan kinsa nagpasundayag ug gugma sa Hudiyohanong nasod, ug gani nagtukod pa ug sinagoga diha sa siyudad alang kanila. Ang dili kaduhaduhaang pagtuo niining Hentil nga opisyal bahin sa gahom ni Jesus sa pag-ayo sa usa ka masakitong ulipon bisan sa halayo (sama sa iyang naunang pag-ayo sa anak sa tig-alagad sa hari) nakapahibulong kang Jesus ug tungod niini si Jesus mitagna nga ang mga tawo "gikan sa sidlakang mga bahin ug sa kasadpang mga bahin" molingkod sa lamesa uban kang Abraham, Isaac, ug Jacob didto sa Gingharian sa mga langit.—Mat 8:5-13; Luc 7:1-10.

Sa naghinapos na ang ikaduhang panaw nga pagsangyaw sa Galilea ug pagkahuman sa buluhaton didto sa yuta sa mga Gerasanhon (o Gadaranhon) sa HS sa Dagat sa Galilea, si Jesus 'mitabok na usab ngadto sa atbang nga baybayon,' lagmit ngadto sa kasikbit nga dapit sa Capernaum. (Mat 8:28; Mar 5:1, 21; Luc 8:26, 40) Lakip sa nagtapok nga katawhan nga mahinamong nagpaabot didto sa baybayon mao ang usa ka babaye nga naayo pinaagi sa paghikap lamang sa besti ni Jesus, nga human niadto gihimo ni Jesus ang mas dakong milagro pinaagi sa pagbanhaw sa namatayng anak nga babaye ni Jairo, usa ka nagdumalang opisyal sa sinagoga. Sa makausa pa, bisan pag si Jesus nagpina nga dili isulti sa ubang mga tawo ang maong pagbanhaw, "ang mga sultisulti mahitungod niini mikaylap nianang tibuok nga rehiyon." (Mat 9:18-26; Mar 5:22-43; Luc 8:40-56) Lagmit nga sa Capernaum o sa kasilinganan niini nga si Jesus nag-ayo usab sa duha ka tawong buta ingon man sa usa ka amang nga gigamhan-sa-demonyo.—Mat 9:27-34.

Sa kataposan sa iyang ikatulong panaw sa pagsangyaw sa Galilea ug sa hapit na ang Paskuwa sa 32 K.P. (Ju 6:4), si Jesus milakaw ibabaw sa katubigan sa Dagat sa Galilea sa dihang mitabok ngadto sa kabaybayonan sa Genesaret duol sa Capernaum. Human makasulod sa Capernaum, nakaplagan siya sa katawhan nga misunod kaniya gikan sa pikas tampi sa dagat. Sa dihang si Jesus mipahayag ug usa ka pakigpulong aron itul-id ang materyalistiko nga tinguha sa kadaghanan nga misunod kaniya, daghan sa iyang mga tinun-an ang mibiya ingong iyang mga sumusunod. Tungod niini, diyutay na lamang ang nahibiling matinumanon. (Mat 14:23-34; Mar 6:53; Ju 6:17-71) Lagmit nga didto sa Capernaum, human makatambong sa Paskuwa niadtong 32 K.P. didto sa Jerusalem, nga gisaway ni Jesus ang tradisyonalistang mga Pariseo tungod sa pagsaway sa mga tinun-an ni Jesus apan sa samang higayon naghimo sa Pulong sa Diyos nga walay kapuslanan tungod sa ilang mga tradisyon.—Mat 15:1-20; Mar 7:1-23; Ju 7:1.

Sa kataposan, didto sa Capernaum, una pa ang Pista sa mga Balongbalong niadtong tuig 32 K.P., sa dihang ang iyang pangunang buluhaton sa Galilea ug sa amihanang bahin sa maong yuta hapit nang matapos, si Jesus sa milagrosong paagi nagtaganag salapi alang sa buhis sa templo ug nagpahayag ug mga sambingay mahitungod sa pagkahimong dako sa Gingharian sa mga langit, sa nahisalaag nga karnero, ug sa paghusay sa mga dili pagsinabtanay.—Mat 17:24–18:35; Mar 9:33-50; Luc 9:46-50.

Ang Capernaum gilakip ni Jesus uban sa silingang mga siyudad sa Corasin ug Betsaida ingong usa sa mga dapit diin iyang gihimo ang kadaghanan sa iyang gamhanang mga buhat. (Mat 11:20-24; Luc 10:13-15) Ang Capernaum nabayaw sa langit sa espirituwal nga paagi pinaagi sa presensiya, pagwali, ug sa mga milagro ni Jesus, apan karon kini ipaubos ngadto sa Hades, nga naghulagway sa kalalom sa pagpaubos niini. Migamit ug *hyperbole* o paghingapin, si Jesus miingon nga bisan ang Sodoma dili unta malaglag kon kini nakabaton pa sa talagsaong pabor nga nabatonan sa Capernaum. Ang Capernaum karong adlawa, sama sa Sodoma, wala na maglungtad ingong usa ka siyudad, ang mga kagun-oban niini sa Tell Hum (Kefar Nahum) miabot ug mga 1.5 km (1 mi) ubay sa baybayon.

CAPTOR, CAPTORIM. Usa sa mga kaliwat ni Ham pinaagi kang Mizraim mao ang mga Captorim. (Gen 10:6, 13, 14; 1Cr 1:12) Sa wala mahibaling yugto sa panahon sa wala pa ang Pagpanggula sa mga Israelinhon gikan sa Ehipto (1513 W.K.P.), nailog sa mga Captorim ang yuta sa HK nga bahin sa Canaan, ug nagpapahawa sa usa ka katawhan

nga nailhan nga mga Avim. (Deu 2:23) Sa ubang teksto, ang ngalang Captor (usab, ang Creta, *NW*) gigamit alang sa "pulo" o "baybayon" (*RS, AT,* uban pa) nga gikan niana ang mga Filistehanon milalin ngadto sa Canaan.—Jer 47:4; Am 9:7.

Gilantugian pag-ayo kon diin nahimutang ang Captor. Usa sa mga dapit nga gituohan mao ang rehiyon sa Delta sa Ehipto, ang habagatan-sidlakang kabaybayonan sa Asia Minor (lakip ang Cilicia), Capadocia, ug Creta. Ang kadaghanan sa mga eskolar karong adlawa mas nagtuo nga kini mao ang pulo sa Creta, nga nahimutang atbang sa HS nga kabaybayonan sa Gresya. Gilakip usab sa pipila ang kasikbit nga mga pulo ug kabaybayonan ilalom sa ngalang Captor. Ang Captor gisabot nga mao ang ngalang *Kaptara,* nga makaplagan sa Asiro-Babilonyanhong mga teksto, ug mao ang *Kfty*(*w*) diha sa Ehiptohanong mga inskripsiyon. May ebidensiya nga nagpakita nga ang mga Ehiptohanon (mga kaliwat usab ni Mizraim) nakignegosyo sa mga Cretanhon sa unang mga panahon, tingali sukad sa usa ka yugto sa panahon ni Abraham.

Giisip sa daghang eskolar nga ang paghisgot sa "mga Captorim" diha sa Deuteronomio 2:23 sa pagkatinuod mapadapat ngadto sa mga Filistehanon. Hinuon, sanglit gipakita nga ang mga Filistehanon naggikan taliwala sa mga Casluhim (laing sanga sa mga kaliwat ni Mizraim), ang mga Filistehanon matawag lamang ug mga Captorim sa geograpikanhon (ug dili sumala sa talaan sa kagikan o sa rasa) nga diwa, nga mao, sa diwa nga sila nakapuyo sa teritoryo sa Captor sa wala pa moadto sa Canaan. Nan sila matawag nga mga Captorim sa samang paagi nga ang Hebreohanong si Jacob gitawag nga usa ka Siryanhon (o Aramaeanhon). (Deu 26:5) Kay kon dili, angayng sabton nga ang gitumong sa Deuteronomio 2:23 dili mao ang mga Filistehanon ug nga ang nasodnong pundok sa mga Captorim adunay kaugalingong mga lalin nga miadto sa Canaan.

CARIANHONG BANTAY. Usa ka pundok sa mga sundalo nga mitabang kang Jehoiada sa pagpalagpot kang Atalia ug sa pagpalingkod kang Jehoas ingong hari sa Juda.—2Ha 11:4, 13-16, 19.

Giisip sa daghang eskolar nga ang Carianhong bantay maoy laing ngalan sa mga Keretnon, nga gihisgotang nag-alagad diha sa kasundalohan ni David ug Solomon. Gituohan sa pipila ka eskolar nga ang mga Keretnon nag-alagad usab ingong linain nga mga bantay alang niini nga mga hari. (2Sa 8:18; 1Ha 1:38; 1Cr 18:17) Kini nga paglangkit sa Carianhong bantay sa mga Keretnon dugang gipasukad sa kamatuoran nga ang Masoretikong teksto naghisgot sa "Carianhong bantay" diha sa 2 Samuel 20:23, samtang ang mabasa sa panaplin niini, ingon man sa daghang Hebreohanon nga mga manuskrito, maoy "mga Keretnon."

Adunay usa ka karaang distrito sa Caria sa HK nga bahin sa Asia Minor. Sanglit ang Ezequiel 25:16 ug Sofonias 2:5 naglangkit sa mga Keretnon sa mga Filistehanon, ug sanglit ang paghubad sa Gregong *Septuagint* niini nga mga teksto maoy "mga Cretanhon" inay nga mga Keretnon, ang pipila nagtuo nga kadtong sakop sa Carianhong bantay sa sinugdan lagmit naggikan sa distrito sa Caria agi sa Creta.

CARKAS. Usa sa pito ka opisyal sa palasyo ni Haring Ahasuero nga pinaagi kaniya gipadala sa hari ang gidumiliang sugo bahin sa pag-atubang ni Vasti sa hari.—Est 1:10-12; tan-awa ang OPISYAL SA PALASYO.

CARKEMIS. Usa ka hinungdanong sentro sa patigayon nga nahimutang sa K nga tampi sa ibabawng Euprates sa usa sa pangunang mga tabokanan sa maong suba. Ang usa ka pangunang ruta sa negosyo naggikan sa Nineve hangtod sa Haran (mga 88 km [55 mi] lamang sa S sa Carkemis), dayon mitabok sa Euprates diha sa Carkemis, ug nagpadayon hangtod sa Walog sa Orontes sa Lebanon, nga gikan sa maong dapit ang laing mga ruta mitultol ngadto sa Mediteranyo o sa H sa Palestina ug Ehipto. Ang nagapanawng mga panon nga moagi niini nagtaganag kita pinaagig mga buhis, ug dayag nga ang siyudad nahimong bahandianon.

Tungod sa estratehikong pagkabutang niini, sa komersiyo ug sa militaryong paagi, gitinguha sa misulong nga mga gingharian ang pagkontrolar sa Carkemis sukad pa sa unang kapanahonan. Si Paraon Thutmose III (sa tungatunga sa ikaduhang milenyo W.K.P.) nakabaton ug mga inagaw gikan niini, ug si Ramses III nagrekord usab ug pag-atake sa maong siyudad. Si Ashurnasirpal II (sa ikasiyam nga siglo W.K.P.) naghubit sa iyang pagtabok sa Euprates ginamit ang mga gakit nga gipalutaw pinaagig gipaburot nga mga panit sa kanding ug nangangkon nga nakadawat ug tributo gikan sa hari sa Carkemis nga naglakip sa 20 ka talanton nga plata, 100 ka talanton nga tumbaga, 250 ka talanton nga puthaw, dugang pa sa mga butang nga gama sa bulawan, muwebles nga hinaklapan ug garing, mga besti nga lino ug delana, ug ubang mga inilog sa gubat.

Ang Carkemis makita diha sa asoy sa Bibliya sa Isaias 10:9-11, diin gitagna ni Jehova ang pag-atake sa Asirya batok sa Israel ug Juda. Ang hambogirong Asiryanhon nga magmamando gihubit nga nagtala sa Carkemis nga lakip sa mga gingharian nga wala makabarog batok sa iyang gahom. Walay duhaduha nga kini nagtumong sa Asiryanhong

pagsakop sa independenteng gingharian sa Carkemis pinaagi ni Sargon II, usa ka kontemporaryo ni Haring Ezequias. Human niadto ang Carkemis gimandoan sa usa ka Asiryanhong gobernador.

Unya, human mapukan ang Nineve, ang kaulohan sa Asirya, si Paraon Neko nanguna sa iyang kasundalohan paamihanan aron motabang sa mga Asiryanhon. Si Haring Josias sa Juda sa pagkadilimaalamon misulay sa pagpabalik sa Ehiptohanong kasundalohan ngadto sa Megido ug namatay sa maong panagsangka (mga 629 W.K.P.). (2Cr 35:20-24) Niadtong 625 W.K.P. usa ka mahukmanong gubat ang gisangka didto sa Carkemis tali sa mga kasundalohan sa Ehipto ug sa Babilonya. Si Nabucodonosor nanguna sa mga Babilonyanhon ngadto sa usa ka dakong kadaogan batok sa kasundalohan ni Paraon Neko ug nangharos sa Sirya ug sa Canaan. Kini nga gubat nagtimaan sa kataposan sa gahom sa imperyo sa Ehipto niini nga mga rehiyon. Ang asoy sa Bibliya sa Jeremias 46:2 maoy sama nianang sa asoy sa Babilonyanhong mga Cronica (B.M. 21946), nga parehong nagbatbat sa kapildihan sa Ehiptohanong kasundalohan.

Ang mga pagpangubkob gihimo diha sa dakong bungdo sa Carkemis, nga nahimutang sa HS nga bahin sa gamayng lungsod sa Turkey nga Karkamış (kanhi Cerablus o Barak). Ang lungsod sa Sirya nga Jerablus, nga tabok lamang sa utlanan, maoy kasikbit niining 93-ekt (230 akre) nga dapit. Nakaplagan ang daghang dokumento diha sa pinulongan nga gitawag karon nga "Hitihanong *hieroglyphic,"* ug gituohan nga ang Carkemis gimandoan sulod sa mga duha ka siglo sa panahon sa ulahing bahin sa ikaduhang milenyo W.K.P. sa imperyo nga ang kaulohan mao ang Hattushash. (Apan, tan-awa ang HITIHANON.) Nakaplagan usab didto ang mga linilok nga, lakip sa ubang mga butang, adunay larawan sa usa ka leyon nga tawog ulo (*sphinx*), ingon man simbolo sa *crux ansata,* o *ankh,* nga nagpakita sa dakong impluwensiya sa Ehipto.

CARMELO [Prutasan]. Ang ngalan sa kabukiran ug sa usa ka siyudad. Ang Hebreohanong pulong nga *kar·mel′* gigamit alang sa usa ka "prutasan."—Isa 16:10; 32:15; Jer 2:7.

1. Ang Kabukiran sa Carmelo maoy usa ka patalinis o pormag-kunya nga lawis sa pangunang kabukiran sa Israel, nga misiwil gikan niana sa AK nga direksiyon diin ang AK nga punta niini maoy mga 180 m (600 p) gikan sa Dagat Mediteranyo. Ang tibuok kabukiran maoy mga 50 km (30 mi) ang gitas-on, nga nagsukad sa Mediteranyo hangtod sa Patag sa Dotan, nga saylo niini nahimutang ang kabungtoran sa Samaria. Ang maong kabukiran adunay tulo ka lainlaing seksiyon, ang mga tagaytay sa AK ug sa HS natung-an sa ubos-ubos nga batoong dal-as o patag ibabaw sa bukid. Ang seksiyon sa AK, nga nahimutang sa AK sa 'Isfiya, mao ang kinahabogan, mga 545 m (1,790 p) ibabaw sa lebel sa dagat. Dili matino kon ang ngalang Carmelo sa kapanahonan sa Bibliya gipadapat ba sa tibuok kabukiran o sa AK nga tagaytay lamang, nga maoy mga 21 km (13 mi) ang gitas-on. Sa modernong kapanahonan ang ngalang Bukid sa Carmelo (Jebel el-Karmal; Har Karmel) maoy gingalan niining ulahi nga bahin. Ang Jokneam, usa ka harianong siyudad sa Canaan, nahimutang sa HS nga tumoy niining ibabaw nga seksiyon, ug kini gihisgotan ingong anaa "sa Carmelo." Ang Megido ug Taanak, diha sa S nga kabakiliran sa HS nga seksiyon, wala hisgoti sa ingon.—Jos 12:22.

Ang yuta nga gibalhinan sa Israel sa dihang sila mitabok sa Jordan mahimong bahinon sa geograpikanhong paagi sa tulo ka pangunang seksiyon, diin ang matag usa niini maoy buyon sa gitas-on sa yuta sukad sa A ngadto sa H: ang Walog sa Jordan, ang kabungtoran, ug ang patag daplin sa baybayon. Apan, lahi ang kahimtang sa Kabukiran sa Carmelo. Ang lumbay sa A-H nga kabukiran naputol tungod kay nahimutang latas niini ang iladong Walog sa Jezreel, o Esdraelon, nga nahimutang sa HS nga kiliran sa Kabukiran sa Carmelo. Sa susama, ang punta o habog nga lawis sa Carmelo, nga misiwil ngadto sa patag daplin sa baybayon sa Mediteranyo, nagbahin niini ingong Patag sa Aser (sa A sa Carmelo) ug mga patag sa Saron ug Filistia (sa H sa Carmelo). Sa A mismo sa punta sa Carmelo, ang baybayon migamay pag-ayo aron maporma ang Luok sa Aco, diin ang modernong Haifa nahimo karong usa ka pangunang pantalan. Ang Carmelo nahimong usa sa mga utlanan sa teritoryo sa tribo ni Aser.—Jos 19:24-26.

Ang Carmelo nahimong usa ka kinaiyanhong babag diha sa agianan sa nagapanawng mga panon ug sa kasundalohan nga nagpanaw tali sa Mesopotamia ug Ehipto. Ang kabakiliran sa sidlakang bahin (nag-atubang sa Patag sa Aser ug sa Walog sa Jezreel) titip kaayo, ug sukad sa karaang kapanahonan ang Kabukiran sa Carmelo nalukop sa siot nga kakahoyan ug kalibonan, nga nagpalisod niini nga agian. Adunay hiktin nga luna sa yuta tali sa tiilan sa punta sa Carmelo ug sa dagat, apan motipas ug layo kaayo kon kini nga ruta ang pilion ug usab mabutang sa peligro ang mosulong nga kasundalohan kon dinhi moagi. Adunay mga agianan diha sa bukid nga nagsukad sa Walog sa Jezreel latas sa kabukiran duol sa kinutaang mga siyudad sa Jokneam ug Taanak, apan ang agianan sa Megido nga nahimutang tali niining duha maoy mas sayon nga agian ug busa mas hinungdanon. Apan, may laing hinungdanong ruta nga nagsukad sa H gikan

sa kinasang-an nga dalan sa lungsod sa Megido, agi sa kadaplinan sa nahibiling bahin sa Kabukiran sa Carmelo, ug moliko ngadto sa K paingon sa baybayon agi sa Patag sa Dotan.

Ang Carmelo kanunay nga gilangkit sa tabunok nga mga rehiyon sama sa Lebanon, Saron, ug Basan. (Isa 35:2; Jer 50:19) Si Haring Uzzias, nga "mahigugmaon sa pagpanguma," may mga mag-uuma ug mga tig-atiman sa parasan didto sa Carmelo (2Cr 26:10), ug nakaplagan didto ang mga nahibilin sa daghang sinapsap sa bato nga mga pug-anan sa bino ug sa olibo. Gilarawan sa mga manalagna ang makatalagmanong mga epekto sa grabeng paghukom ni Jehova batok sa Israel pinaagi sa pagkalaya sa dagayang katanoman sa Carmelo. (Isa 33:9; Am 1:2; Nah 1:4) Ang kabakiliran niini, nga gihurosan sa hangin gikan sa dagat, nagpatubo gihapon ug mga prutasan, kaolibohan, ug kaparasan, ug sa tingpamulak kini malukop sa maanindot nga kabulakan. Sa Awit ni Solomon (7:5), ang ulo sa dalagang Sulamita gipakasama sa Carmelo, diin ang pagtandi lagmit nagtumong sa iyang labong nga buhok o kaha sa iyang matahom nga ulo nga madanihong nagtuybo diha sa iyang liog. Ang madanihong dagway sa Carmelo, ilabina ang punta nga nagtuybo gikan sa baybayon, sama sa Bukid sa Tabor nga nagtuybo diha sa Walog sa Jezreel, gigamit usab sa paglarawan sa harianong dagway ni Nabucodonosor nga misulong aron sa pagsakop sa Ehipto.—Jer 46:18.

Ang Carmelo lagmit maoy usa sa pangunang mga dapit nga nganha niini mikalagiw ang katawhan sa Samaria sa dihang nangitag kadangpan. Bisan tuod dili mao ang kinahabogan nga bukid, ang diyutay nga mga molupyo niini, ang siot nga lasang niini, ug usab ang daghang langob sa humokon nga anapog sa batoong kabakiliran niini nagsilbing tagoanan sa mga kagiw. Apan, gipakita ni manalagnang Amos nga ang maong dangpanan walay kapuslanan niadtong nangalagiw gikan sa matarong nga paghukom ni Jehova.—Am 9:3.

Sumala sa kasaysayan, ang Bukid sa Carmelo pangunang nalangkit sa mga buluhaton sa mga manalagnang si Elias ug Eliseo. (HULAGWAY, Tomo 1, p. 950) Dinhi gipatigom ni Elias kang Haring Ahab ang katawhan aron masaksihan ang pagsulay tali kang Baal, nga gihawasan sa 450 ka manalagna ni Baal, ug sa matuod nga Diyos nga si Jehova, nga gihawasan ni Elias. (1Ha 18:19-39) Human sa pagsulay, gipadala ni Elias ang mini nga mga manalagna ngadto sa bul-oganang walog sa Kison, nga nagaagos ubay sa sidlakang tiilan sa Carmelo una pa moagos sa Luok sa Aco, ug didto gipamatay sila. (1Ha 18:40) Gikan sa tumoy sa Carmelo, si Elias miampo nga mohunong ang tulo ka tuig ug tunga nga hulaw, ug gikan didto nakita sa iyang alagad ang gamayng panganod nga nagtimaan sa dakong ulan nga taliabot. (1Ha 18:42-45; San 5:17) Gikan dinhi si Elias midagan ug labing menos 30 km (19 mi) paingon sa Jezreel, nga pinaagi sa tabang ni Jehova iyang naunhan ang karo ni Ahab hangtod didto.—1Ha 18:46.

Ang manununod ni Elias, si Eliseo, human sila magbulag didto sa Suba sa Jordan, mipanaw gikan sa Jerico agi sa Bethel ngadto sa Carmelo. (2Ha 2:15, 23, 25) Si Eliseo didto na usab sa Bukid sa Carmelo sa dihang ang babaye sa Sunem (dili halayo sa A sa Jezreel) nangayog tabang kaniya tungod sa iyang namatay nga anak.—2Ha 4:8, 20, 25.

2. Usa ka siyudad diha sa bukirong rehiyon sa Juda (Jos 15:1, 48, 55), gituohan sa kadaghanang geograpo nga mao ang Khirbet el-Kirmil (Horvat Karmel) nga mga 11 km (7 mi) sa HHS sa Hebron.

Si Haring Saul nagtukod ug "usa ka monyumento [Heb., *yadh*]" didto sa Carmelo lagmit aron sa paghandom sa iyang kadaogan batok sa mga Amalekanhon. (1Sa 15:12) Bisan tuod ang Hebreohanong pulong nga *yadh* nga makita niini nga teksto sagad nga gihubad ug "kamot," kini mahimong magtumong usab sa usa ka "monyumento" o nagbarog nga handomanan, ingon sa gipakita sa paggamit sa kauban nga berbong "nagtukod" labot sa gihimo ni Saul ug sanglit sa katuigan sa ulahi ang "Monyumento ni Absalom," o *yadh,* espesipikong gitawag nga usa ka haligi.—2Sa 18:18.

Sa panahon nga si David usa pa ka kagiw gikan sa mamumunong si Saul, si "Nabal nga Carmelohanon" (bisan tuod lagmit nga pumoluyo sa kasikbit nga Maon) nagpasibsib sa iyang dakong panon sa kahayopan didto sa sibsibanang mga rehiyon sa hanayhay nga kabukiran sa Carmelo. (1Sa 25:2; 30:5; 2Sa 2:2; 3:3) Sa dihang si Nabal midumili sa pagbayad ngadto sa nagbantay nga kasundalohan ni David pinaagig pagkaon nga nahiangay kanila, ang inisyatibo ug pagkamataktikanhon sa asawa ni Nabal, 'si Abigail nga Carmelohanon,' nakapugong kang David nga mahimong sad-an sa dugo. (1Sa 25:2-35) Sa ulahi si Abigail nahimong asawa ni David.—1Sa 25:36-42; 27:3; 1Cr 3:1.

"Si Hezro nga Carmelohanon" maoy lakip sa gamhanang mga tawo sa kasundalohan ni David.—2Sa 23:8, 35; 1Cr 11:26, 37.

CARMELOHANON. Tan-awa ang CARMELO Num. 2.

CARMI [lagmit, Tig-atiman sa Parasan].

1. Anak nga lalaki ni Ruben ug igsoon ni Hanok, Palu, ug Hesron; katigulangan sa mga Carmihanon. Si Carmi, lakip ang uban pa sa panimalay ni Jacob, miadto sa Ehipto.—Gen 46:9; Ex 6:14; Num 26:6; 1Cr 5:3.

2. Amahan ni Acan; usa ka kaliwat ni Juda ug Tamar pinaagi kang Zera ug Zabdi. (Jos 7:1, 18) Ang gihisgotang "mga anak nga lalaki ni Juda" sa 1 Cronicas 4:1, diin gitala si Carmi, dayag nga pagasabton nga naglakip sa ulahing mga kaliwat. —Itandi ang 1Cr 2:4-7.

CARMIHANON [Kang (Iya ni) Carmi]. Usa ka banay nga naggikan kang Carmi, usa ka anak nga lalaki ni Ruben.—Num 26:5, 6.

CARPO [Bunga]. Usa ka Kristohanon nga nagpuyo sa Troas, kinsa gibinlan ni Pablo sa iyang kupo. Lagmit nga si Carpo maoy nag-abiabi kang Pablo sa dihang miduaw didto ang apostol.—2Ti 4:13.

CARSENA. Ang unang gitala sa pito ka prinsipe sa Media ug Persia nga gikonsulta ni Ahasuero bahin sa pagkadili-masinugtanon ni Vasti.—Est 1:14; tan-awa ang MEMUCAN.

CASIA [Heb., *qid·dah′; qetsi·ʽah′*]. Bisan tuod nga duha ka Hebreohanong mga pulong ang gigamit sa pagtumong niining tanoma diha sa Bibliya, ang mga bersiyon sa Syriac ug Targum nagpakita nga kini nagtumong sa mao ra nga kahoy o sa produkto niini. Ang kahoyng casia (*Cinnamomum cassia*) makaplagan karon diha sa sidlakang Asia ug kapamilya sa mga kahoyng kaningag. Kini mahimong moabot sa gitas-ong 12 m (40 p) ug may sinawon, tuskig nga mga dahon. Ang ilalom nga panit sa mga sanga (gitawag ug *cassia lignea*), sa dihang putlon, mauga ug mapakpak, nga maglukotlukot nga samag mga turotot, ug dayon itumod aron ibaligya. Ang panit sa casia mas gaspangon ug mas halang kay sa panit sa kaningag. Ang mga putot himoong mga lamas sa paglutog mga potahe, ug ang gulang nga mga bulak, kon ibulad, himoong humot nga insenso.

Sa dihang ang balaang igdidihog nga lana giandam sa panahon sa paghimo sa tabernakulo, ang casia gilakip sa mga sambog ingong usa sa "labing maayo nga mga pahumot." (Ex 30:23-25) Ang casia maoy usa sa iladong mga produkto nga gibaligya sa mga magpapatigayon ug mga negosyante sa siyudad sa Tiro. (Eze 27:19) Diha sa Salmo 45:8 ang pulong *qetsi·ʽah′* gigamit aron sa paghubit sa mga besti sa hari nga nangalimyon sa kahumot sa panahon sa iyang kasal. Ang bugtong laing higayon nga makaplagan kining pulonga mao ang paggamit niini ingong ngalan sa ikaduhang anak nga babaye ni Job nga si Kezia, nga natawo sa dihang si Job naulian gikan sa iyang sakit.—Job 42:14.

CASIPIA [lagmit, Dapit sa mga Platero]. Usa ka "dapit" nga dayag nga nahimutang sa Babilonya ug mopatim-aw nga duol sa gitigoman sa mga destiyero nga namalik kauban ni Esdras ngadto sa Jerusalem niadtong 468 W.K.P. (Esd 8:17-20) Gawas sa giingong kini maoy usa ka dapit diin girekluta ni Esdras ang mga Levihanon ug mga Netinim samtang nagkampo didto sa suba sa Ahava, ang Bibliya wala magpaila sa tukma kon ang Casipia usa ba ka siyudad o usa ka distrito.

CASLUHIM. Usa ka anak o katawhan nga naggikan kang Mizraim, ang anak nga lalaki ni Ham. Ang rekord sa Bibliya nagpakita nga sa mga Casluhim "nagagikan ang mga Filistehanon." (Gen 10:6, 13, 14; 1Cr 1:8, 11, 12) Sanglit ang ubang mga teksto naghisgot sa mga Filistehanon nga naggikan sa Captor o Creta (Jer 47:4; Am 9:7), ang pipila ka eskolar nagtuo nga kini nga prase angay nga ibalhin human sa kataposang ginganlan nga kaliwat ni Mizraim, ang mga Captorim. Apan, dili kinahanglang hunahunaon nga dunay panagsumpaki niining mga tekstoha. Ang rekord sa Genesis (nga pareho nianang sa Mga Cronicas) maoy sumala sa talaan sa kagikan. Ang ubang mga paghisgot sa mga Filistehanon ingong naggikan sa Captor lagmit maoy geograpikanhon, nga nagpakita nga sila milalin gikan sa teritoryo sa mga Captorim.

Ang mga Casluhim dili makita sa ubang mga teksto sa Bibliya ug wala maghatag ug pihong timailhan diha sa sekular nga kasaysayan. Gawas nga sila naggikan sa Mizraim, kansang ngalan maoy katumbas sa Ehipto sa kapanahonan sa Bibliya, wala nay impormasyon nga magpakita kon diin sila namuyo.

CAUDA. Usa ka pulo tabok sa HK nga baybayon sa Creta nga gilabyan ni apostol Pablo ug Lucas sa pagpanaw paingon sa Roma niadtong mga 58 K.P. Human nila maisa ang angkla didto sa Maayong mga Dunggoanan, ang ilang barko namaybay sa H nga baybayon sa Creta hangtod nga, lagmit human molibot sa Cape Matala, sila naabtan ug gipadpad sa usa ka unos nga magdala unta sa sakayan ngadto sa mga huyonghuyong duol sa kabaybayonan sa Amihanang Aprika. Apan, sila nakapasalipod sa "usa ka gamayng pulo nga gitawag ug Cauda" ug ang nahimutangan sa pulo dayag nga nakasagang sa huros sa hangin, mao nga sila nakasinatig dili kaayo baloron nga katubigan, tingali ubay sa HK nga baybayon niini. Kini nakahatag ug igong higayon sa mga tripulante sa pagkarga sa bote, sa paggakot sa sakayan, ug sa pag-ariya sa kagamitan niini.—Buh 27:13-17.

Ang Cauda diha sa asoy ni Lucas gitawag karong adlawa ug Gavdos, usa ka pulo nga 11 km (7 mi) ang gitas-on ug 5 km (3 mi) ang gilapdon, nga nahimutang nga mga 65 km (40 mi) sa KHK sa Maayong mga Dunggoanan.

CEFAS. Tan-awa ang PEDRO.

CENCREA. Ang asoy sa Buhat 18:18 naghisgot nga gipamub-an ni Pablo ang iyang buhok didto sa Cencrea tungod kay siya nakahimo ug panaad, ug human niana siya lagmit milawig gikan sa Cencrea paingon sa Efeso nga inubanan ni Priscila ug Aquila (niadtong mga 52 K.P.). Sa pagsulat ngadto sa Roma mga upat ka tuig sa ulahi, gihisgotan sa apostol ang "kongregasyon sa Cencrea." Ang sulat ni Pablo ngadto sa mga taga-Roma lagmit nakadangat kanila pinaagi ni Febe nga naggikan sa siyudad sa Cencrea.—Rom 16:1, 2.

Ang Cencrea nahimutang sa kiliran sa Gulpo sa Saron diha sa usa ka hiktin nga yuta nga mga 11 km (7 mi) sa S sa Corinto, ug nadugtong kini ngadto niana nga siyudad pinaagi sa nagkutay nga mga kuta sa kasundalohan. Ang Cencrea mao ang dunggoanan sa Corinto alang sa mga dapit sa S sa Gresya, samtang ang Lechaeum, sa pikas nga kiliran sa hiktin nga yuta, nagsilbing dunggoanan sa Corinto alang sa Italya ug sa mga dapit nga nahimutang sa kasadpan. Ang mga kagun-oban sa maong dapit karong adlawa naglakip sa mga tinukod ug sa mga diki sa dagat duol sa presenteng balangay sa Kechriais.

CESAR. Usa ka Romanhong bansagon sa pamilya nga nahimong usa ka titulo. Niadtong 46 W.K.P., si Gayo Julio Cesar gitudlo ingong diktador sa Roma sulod sa napulo ka tuig, apan siya gibuno niadtong 44 W.K.P. Ang Cesar maoy bansagon sa iyang pamilya (Gayo mao ang iyang personal nga ngalan ug Julio ang ngalan sa iyang banay o panimalay). Ang bansagon sa pamilya napanunod sa iyang sinagop nga anak nga lalaki ug nahimo niyang manununod nga si Gayo Julio Cesar Octavianus (Octavian). Giestablisar ni Octavian ang iyang pagmando sa imperyo niadtong 31 W.K.P., ug niadtong 27 W.K.P. siya gihatagan sa titulong Agusto sa Romanhong Senado, ug nailhan ingong Cesar Agusto.—Luc 2:1-7.

Human niadto, ang misunod nga upat ka Romanong mga emperador (Tiberio, Gayo [Caligula], Claudio, ug Nero) migamit niini nga ngalan pinasukad sa aktuwal nga relasyon o sa pagsagop. Busa, ang bansagon sa pamilya suod nga nalangkit sa posisyon sa kinalabwang magmamando, nga bisan human matapos ang dinastiya sa mga Cesar, kini nga bansagon nagpabilin ingong usa ka harianong titulo nga katumbas nianang sa emperador, nga nagpatungha sa ulahing mga porma nga *kaiser* (Aleman) ug *czar* (Ruso).

Ang mga Cesar nga nagmando sulod sa yugto nga gikobrehan sa Kristohanon Gregong Kasulatan, lakip ang ilang mga pagmando ug ang dagkong mga panghitabo sa Bibliya nga nahitabo sulod niining panahona, gilista diha sa kaubang tsart. Taliwala kanila, tulo lamang ang ginganlan sa Bibliya: si Agusto, Tiberio, ug Claudio. Alang sa mas detalyadong paghisgot, tan-awa ang mga artikulo ubos sa ilang mga ngalan.

Ang Diyos ug si Cesar. Ang bugtong narekord nga paghisgot ni Jesus kang Cesar maoy sa dihang siya nagpahayag sa prinsipyo: "Busa, ibayad ninyo kang Cesar ang mga butang ni Cesar, apan ang mga butang sa Diyos ngadto sa Diyos." (Mat 22:17-21; Mar 12:14-17; Luc 20:22-25) Ang pangutana nga nakapaaghat sa pagpahayag niining mga pulonga maoy maylabot sa pagbayad ug "buhis por ulo" sa mga Hudiyo ngadto sa estado sa Roma. Nan kini naghisgot sa naestablisar na nga balaod o sa naandang batasan ug busa dayag nga ang pangutana ni ang tubag wala magtumong lamang kang Tiberio, ang nagmando nianang higayona. (Itandi ang Mat 17:25.) Ang "Cesar" nagkahulogan o nagsimbolo sa sibil nga awtoridad, ang estado, nga gihawasan sa legal nga gitudlong mga hawas, nga gitawag ni Pablo nga "labaw nga mga awtoridad" ug gipahayag ni Pedro ingong "hari" ug iyang "mga gobernador."—Rom 13:1-7; Tit 3:1; 1Pe 2:13-17; tan-awa ang LABAW NGA MGA AWTORIDAD.

Busa ang "mga butang" ni Cesar mao ang bayad alang sa mga serbisyo nga gibuhat sa sekular nga kagamhanan ug niini nga mga serbisyo ang kagamhanan naningil ug buhis o tributo. Bisan pa sa pagkaimperyalistiko niini, ang estado sa Roma nagtaganag daghang serbisyo alang sa mga sakop niini lakip ang paghimo ug mga haywey ug ang usa ka matang sa serbisyo sa koreyo, ingon man ang pagmentinar sa sibil nga kahusay ug ang proteksiyon batok sa mga kriminal. Ang katawhan nagbayad niini nga mga serbisyo pinaagig buhis. Gipasiugda kini pinaagi sa paghisgot ni Jesus bahin sa sensilyo ni Cesar nga gitawag nga 'kuwarta sa buhis por ulo.'—Mat 22:19.

Ang awtoridad ni "Cesar" sa pagpangayog buhis bisan gikan sa mga Kristohanon dili tugotang makaapekto sa pag-alagad sa mga Kristohanon ngadto sa Diyos, ug kini gipakita sa pahayag ni Jesus nga ang 'mga butang sa Diyos kinahanglang ibayad ngadto sa Diyos.' (Mat 22:21) Gipakita sa mga apostoles ni Jesus nga sila nakasabot nga ang ilang katungdanan ngadto sa tawhanong mga awtoridad maoy limitado o relatibo, ug dili bug-os, kay sa dihang gidala sa ulahi atubangan sa hataas nga korte sa mga Hudiyo sila hugot nga mipahayag: "Kinahanglang among sugton ang Diyos ingong magmamando inay ang mga tawo," nga mao, sa dihang ang mga balaod o mga kinahanglanon sa tawo magkasumpaki nianang iya sa Diyos.—Buh 5:29.

Ang Paghusay Kang Jesus. Sa dihang gihusay si Jesus atubangan sa Romanong gobernador nga si Poncio Pilato, siya gisumbong

Ngalan	Katuigan sa Pagmando	Dagkong mga Panghitabo sa Bibliya Panahon sa Ilang Pagmando
Agusto (Octavian)	31 W.K.P.–14 K.P.	Pagkatawo ni Juan (nga Tigbawtismo); mando sa pagparehistro, ug pagkatawo ni Jesus didto sa Betlehem (Luc 2:1); kamatayon ni Herodes nga Bantogan
Tiberio	14-37 K.P.	Ministeryo ni Juan ug ni Jesus (Luc 3:1); usab ang ilang kamatayon. Pentekostes sa 33 K.P. ug ang unang mga kalihokan sa bag-ong natukod nga Kristohanong kongregasyon. Ang pagkakabig ni Saulo (Pablo)
Gayo (Caligula)	37-41 K.P.	
Claudio	41-54 K.P.	Unang duha ug bahin sa ikatulong misyonaryong mga panaw ni Pablo. Usa ka dakong gutom; ang mga Hudiyo gipapahawa sa Roma (Buh 11:28; 18:2)
Nero	54-68 K.P.	Unang paghusay kang Pablo didto sa Roma. (Buh 25:21; 26:32) Pagsugod sa grabeng opisyal nga paglutos sa mga Kristohanon human sa dakong sunog sa Roma; lagmit mao usab ang ikaduhang paghusay ug ang pagpatay kang Pablo. Pagsugod sa pag-alsa sa mga Hudiyo (66 K.P.)
Galba	68-69 K.P.	
Otho	69 K.P.	
Vitellius	69 K.P.	
Vespasian	69-79 K.P.	Kalaglagan sa Jerusalem (70 K.P.)
Tito	79-81 K.P.	
Domitian	81-96 K.P.	Pagdestiyero kang apostol Juan didto sa Patmos (Pin 1:9)
Nerva	96-98 K.P.	
Trajan	98-117 K.P.	Ang kanon sa Bibliya lagmit nakompleto sa unang tuig sa iyang paghari

sa relihiyosong mga pangulo sa grabeng mga sala nga siya "nagpahisalaag sa [Hudiyohanong] nasod ug nagdili sa pagbayad sa buhis kang Cesar ug nag-ingon nga siya maoy Kristo nga usa ka hari." (Luc 23:1, 2) Kining tulo ka sumbong nagpasabot gayod nga sila nag-akusar kang Jesus sa grabeng pagbudhi o, ingon sa gipahayag sa mga Romano niini, *crimen laesae majestatis* (karon gitawag ug *lèse-majesté*). Giila kini ni Pilato tungod kay sa ulahi siya miingon, "Gidala ninyo kining tawhana kanako ingon nga usa nga nagaaghat sa mga tawo sa pag-alsa batok sa kagamhanan." (Luc 23:13, 14) Niadtong 48 W.K.P., ang balaod nga gitawag ug *lex Julia majestatis* naglatid nga usa ka sala ang pag-apil sa bisan unsang kalihokan batok sa soberanong gahom sa Roma. Kini nga balaod gihatagan ug dakong kapadapatan mao nga sa panahon ni Jesus halos ang bisan unsang paginsulto kang Cesar o bisan unsang kalihokan nga nagpadayag ug sedisyon mahimong pasukaranan sa sumbong sa pagbudhi. Si Tiberio, ang Cesar nga nagmando nianang panahona, sensitibo kaayo sa pagsaway o pagsupak, ug ang iyang pagmando nailado sa pagdasig sa "mga impormer" nga mopasakag mga akusasyon batok sa gituohang mga traydor.

Sa tibuok Romanhong Imperyo walay hari nga makamando kon walay pag-uyon ni Cesar. Busa, si Pilato, sa dihang nangutana kang Jesus, mopatimawng nagsentro sa iyang pagsukitsukit bahin sa isyu sa pagkahari ni Jesus. (Mat 27:11; Mar 15:2; Luc 23:3; Ju 18:33-37) Gipaningkamotan ni Pilato nga ipahigawas si Jesus ingong walay sala, apan ang Hudiyong mga pangulo misinggit: "Kon imong buhian kining tawhana, dili ka higala ni Cesar. Ang matag tawo nga magahimo sa iyang kaugalingon nga hari magasulti batok kang Cesar." (Ju 19:12) Ang terminong "higala ni Cesar" maoy usa ka dungganong titulo nga sagad gihatag ngadto sa mga gobernador sa lalawigan; apan ang Hudiyong mga pangulo dinhi dayag nga naggamit niini sa linangkob nga diwa, nga nagpasabot nga si Pilato mahimong kapahamtangan ug sumbong sa pagkonsentir sa grabeng pagbudhi. Ang pagkahadlok sa abughoan nga emperador maoy nakaaghat kang Pilato sa pagpakanaog ug sentensiya nga kamatayon batok sa usa ka inosenteng tawo. Sa kasamtangan ang mga saserdote kusganong nagpahayag sa ilang pagkamaunongon ngadto sa magmamando sa imperyo, nga nag-ingon, "Kami walay hari gawas kang Cesar," sa ingon nagsalikway sa bisan unsang teokratikanhong pagmando. (Ju 19:13-16; itandi ang Isa 9:6, 7; 33:22.) Wala molampos ang ilang pagtutol sa titulong "Hari sa mga Hudiyo" nga gibutang ni Pilato diha sa estaka ni Jesus. (Ju 19:19-22) Ang mga Romano naandang magbutang ug usa ka ilhanan nga magpaila sa salaod nga niana gihukman ang usa ka kriminal.

Ang Pag-apelar ug Pagkabilanggo ni Pablo. Sa dihang ang Hudiyong relihiyosong mga pangulo sa Tesalonica nagporma ug usa ka magubtanong panon aron sa pagpahunong sa pagsangyaw ni Pablo ug Silas, sila usab nagtumotumo ug susamang sumbong sa pagbudhi batok sa magmamando sa imperyo. (Buh 17:1-9) Nianang panahona si Claudio (41-54 K.P.) maoy nagmando ingong Cesar.—Buh 11:28.

Ang nahibiling mga paghisgot sa Bibliya bahin kang Cesar nagtumong kang Nero, kinsa nagmando sukad sa 54 hangtod sa 68 K.P., sa dihang siya nagpakamatay sa pangedarong mga 31. Si Nero mao ang gitumong ni Pablo sa dihang gihusay didto sa Cesarea atubangan kang Festo, lagmit sa mga 58 K.P. Gipanghimakak ni Pablo nga siya nakabuhat ug bisan unsang sala batok kang Cesar ug midumili nga siya husayon didto sa Jerusalem, nga nag-ingon: "Ako nagbarog atubangan sa lingkoranan-sa-paghukom ni Cesar, diin ako angayng hukman. . . . Ako moapelar kang Cesar!" (Buh 25:1, 6-11) Dinhi, gigamit ni Pablo ang iyang mga katungod ingong usa ka Romanong lungsoranon. Ang maong pag-apelar kang Cesar mahimong himoon human ipahayag ang paghukom o kaha sa mas naunang yugto sa paghusay. Sanglit gipadayag ni Festo nga siya dili buot mohukom sa maong kaso sa iyang kaugalingon ug sanglit ang husay didto sa Jerusalem daw walay paglaom sa hustisya, gihimo ni Pablo kining pormal nga pag-apelar nga hukman sa kinatas-ang korte sa imperyo. Mopatim-aw nga sa pipila ka kahimtang mahimong dumilian ang pag-apelar, sama pananglitan sa kaso sa usa ka kawatan, sa usa ka pirata, o sa usa ka mag-aalsa batok sa pamunoan nga masakpan sa akto. Lagmit nga tungod niini si Festo mikonsulta una sa "katigoman sa mga magtatambag" sa wala pa modawat sa apelasyon. Ang misunod nga paghusay atubangan sa miduaw nga si Herodes Agripa II gihimo aron nga si Festo adunay mas tinaw nga impormasyon nga ikahatag sa dihang ipasa ang kaso ni Pablo ngadto kang "Agusto," si Nero. (Buh 25:12-27; 26:32; 28:19) Ang pag-apelar ni Pablo nagsilbi sa dugang pang katuyoan, ang pagdala kaniya ngadto sa Roma, nga nagtuman sa usa ka intensiyon nga una nang gipahayag. (Buh 19:21; Rom 15:22-28) Ang matagnaong saad ni Jesus ug ang mensahe sa manulonda nga nadawat sa ulahi pulos nagpakita sa pagtultol sa Diyos labot niini. —Buh 23:11; 27:23, 24.

Lagmit nga panahon sa unang pagkabilanggo ni Pablo didto sa Roma nga siya misulat sa iyang sulat ngadto sa mga taga-Filipos (mga 60-61 K.P.). Sa kataposan sa sulat, gilakip ni Pablo ang iyang mga pangomosta sa mga igsoon sa Roma ug "ilabina kanilang sa panimalay ni Cesar." (Flp 4:21, 22) Ang terminong "panimalay ni Cesar" wala hinuon magtumong sa suod nga banay ni Nero, nga naghari nianang tungora, apan lagmit nagtumong niadtong nag-alagad sa kagamhanan, ang mga ulipon ug ubos nga mga opisyal ni Cesar. Wala hisgoti kon kini ba nga mga Kristohanon sa panimalay ni Cesar maoy mga bunga sa pagsangyaw ni Pablo. Kon ang iyang bilanggoan konektado ra sa Praetorianong Guwardiya (Flp 1:13), nagpasabot nga siya ug ang pagsangyaw nga iyang gihimo didto duol ra sa palasyo ni Nero, busa duol ra sa daghang sakop sa panimalay ni Cesar. (Buh 28:16, 30, 31) Kon giunsa man niya sa pagpakigkita niini nga mga Kristohanon sa panimalay ni Cesar, sila dayag nga dunay linaing interes sa mga igsoon sa Filipos. Sanglit ang Filipos maoy usa ka kolonya sa Roma nga daghan ug retiradong mga sundalo ug mga alagad sa kagamhanan, lagmit nga ang pipila sa mga Kristohanon didto maoy kadugo o mga higala niadtong gipangomosta ni Pablo.

Usa ka dakong sunog ang nagpayhag sa Roma niadtong 64 K.P., nga naglaglag sa mga ikaupat nga bahin sa siyudad. Mikaylap ang hulungihong nga si Nero maoy responsable niini ug, sumala sa Romanong historyador nga si Tacitus, gipahigawas ni Nero ang iyang kaugalingon pinaagi sa pagdatog sa mga pagbasol ngadto sa mga Kristohanon. (*The Annals,* XV, XLIV) Misunod ang pinakyaw nga pag-aresto, ug ang mga Kristohanon ug kadtong gisuspetsahan nga mga Kristohanon gipaantos, gipamatay nga tinagdaghan, ang uban gisunog gani nga buhi atubangan sa publiko. Mopatim-aw nga kini mao ang pagsugod sa dakong paglutos, dili gikan sa relihiyosong mga magsusupak kondili gikan sa politikanhong mga tinubdan nga buot molaglag sa Kristohanong kongregasyon. Lagmit nga si Pablo, nga dayag gibuhian na human sa duha ka tuig nga pagkabilanggo sa Roma (mga 59-61 K.P.), nakasinati nianang higayona sa iyang ikaduhang pagkabilanggo (mga 65 K.P.). Gituohan sa kadaghanan nga human niadto siya gipapatay ni Nero. —Itandi ang 2Ti 1:16, 17; 4:6-8.

Nagsugod ang pag-alsa sa mga Hudiyo niadtong 66 K.P., duha ka tuig una pa mamatay si Nero, apan wala masumpo hangtod sa 70 K.P. sa paghari ni Vespasian (69-79 K.P.). Si apostol Juan gituohan nga gidestiyero didto sa pulo sa Patmos sa panahon sa pagmando ni Domitian (81-96 K.P.), usa ka mabangis nga kaaway sa Kristiyanidad.—Pin 1:9.

CESAREA [Kang (Iya ni) Cesar]. Usa ka importanteng dunggoanan nga siyudad nga gitukod ni Herodes nga Bantogan duol sa kabaybayonan sa Mediteranyo sa ulahing bahin sa unang siglo W.K.P. Ang orihinal nga dapit nailhan kanhi nga Torre ni Straton o Strato, ug gituohang kini ginganlan sa ingon pinasukad sa ngalan sa usa ka magmamandong taga-Sidon. Ang karaang ngalan napreserbar diha sa Arabikong ngalan nga Qaisariye (gitawag karong adlawa nga Horvat Qesari sa Hebreohanon). Nahimutang kini nga mga 40 km (25 mi) sa H sa Bukid sa Carmelo ug mga 87 km (54 mi) sa AAK sa Jerusalem.

Ang Hudiyong historyador nga si Josephus mao ang pangunang tinubdan sa impormasyon bahin sa pagkatukod ug sa unang kasaysayan sa siyudad.

Nadawat ni Herodes nga Bantogan ang maong dapit lakip ang Samaria ug ang ubang kalungsoran ingong usa ka gasa gikan kang Cesar Agusto. Human tukora pag-usab ang Samaria, nga iyang ginganlan ug Sebaste, iyang giliso ang iyang pagtagad sa kabaybayonan ug gitukod ang usa ka maanindot nga dunggoanan ug siyudad diha sa Torre ni Strato, nga ang maong pagtukod mikabat ug 10 ngadto sa 12 ka tuig, ug kini gipahinungod niadtong mga tuig 10 W.K.P. (sumala sa ubang mga eskolar). Kini nga mga proyekto ginganlan ni Herodes agig pagpasidungog kang Cesar Agusto—ang siyudad gitawag ug Cesarea, samtang ang dunggoanan niini gitawag ug Sebastos (Gregong pulong alang sa Agusto). Ang hitsura ug ang mga tinukod sa siyudad maanindot kaayo, ug kini may usa ka templo, teatro, ug ampiteatro nga makasulod ug dakong pundok sa katawhan. Ang usa ka agianan sa tubig nagsuplay sa Cesarea ug mahinlo nga tubig, ug sa ilalom sa siyudad may usa ka sistema sa mga imburnal nga agian sa tubig ug mga hugaw paingon sa dagat. Apan, ang dakong kalamposan mao ang pagtukod sa artipisyal nga dunggoanan diha sa siyudad.

Human palagpota sa katungdanan si Arquelao nga anak nga lalaki ni Herodes nga Bantogan, ang Cesarea nahimong opisyal nga pinuy-anan sa Romanong mga prokurador nga nagmando sa Judea. Sa asoy sa Bibliya diha sa Mga Buhat sa mga Apostoles, ang siyudad prominenteng gihisgotan ingong dunggoanan ug sentro sa pangagamhanan.

Human makahimog malamposong misyonaryo nga pag-alagad sa Samaria, si Felipe 'nagpahayag sa maayong balita' sa teritoryo daplin sa kabaybayonan gikan sa siyudad sa Asdod hangtod sa tanang siyudad kutob sa Cesarea, mga 90 km (56 mi) dapit sa A. (Buh 8:5-8, 40) Wala madugay human niadto, nakabig si Pablo, ug tungod sa usa ka daotang laraw batok kaniya sa dihang siya misugod sa pagsangyaw didto sa Jerusalem, ang mga tinun-an didto nagdala sa ilang bag-ong igsoon ngadto sa dunggoanan sa Cesarea ug nagpagikan kaniya paingon sa iyang lungsod nga natawhan sa Tarso.—Buh 9:28-30.

Ingong pangunang hedkuwarter sa Romanhong kasundalohan, haom lamang nga ang Cesarea mao ang dapit nga puy-an ni Cornelio nga senturyon. Ang siyudad, bisan tuod may ubay-ubayng mga molupyo nga Hudiyo, giisip nga sa kinadak-ang bahin gipuy-an sa mga Hentil nga katawhan. Busa sa tuig 36 K.P. si Pedro gisugo sa Diyos ngadto sa usa ka nahiangayng dapit aron makasangyaw sa dili-tinuli nga si Cornelio, sa iyang mga paryente, ug sa iyang suod nga mga higala ug aron sila mabawtismohan ingong ang unang dili-tinuling mga Hentil nga mahimong sakop sa Kristohanong kongregasyon.—Buh 10:1-48.

Miadto sa Cesarea si Herodes Agripa I human sa iyang dili malamposong pagbilanggo kang Pedro, ug dinhi iyang gidawat ang mga delegasyon gikan sa Tiro ug Sidon ug wala madugay human niadto siya namatay (44 K.P.), ingong kapahayagan sa grabeng paghukom sa Diyos. (Buh 12:18-23) Si Pablo miadto sa Cesarea sa iyang pagbalik sa Palestina sa hapit nang matapos ang iyang ikaduha ug ikatulong misyonaryong mga panaw. (Buh 18:21, 22; 21:7, 8) Panahon sa iyang ikaduhang pagduaw, si Pablo ug ang iyang mga kauban miestar sa balay ni Felipe nga tig-ebanghelyo, nga lagmit nanimuyo sa Cesarea pagkatapos sa iyang naunang panaw sa pagsangyaw. Ang pipila sa mga tinun-an niadtong dapita miuban karon sa apostol gikan sa maong dunggoanan ngadto sa Jerusalem, bisan pag si Pablo, samtang didto sa Cesarea, gipasidan-an ni manalagnang Agabo bahin sa kapeligrohan nga nagpaabot kaniya.—Buh 21:10-16.

Tungod sa laraw sa pagpatay kaniya didto sa Jerusalem, si Pablo, ingong binilanggo, gidala nga ginuwardiyahan pag-ayo

Cesarea, nga may diki (nga karon natabonan na sa tubig) nga gitukod ni Herodes nga Bantogan aron mahimong usa ka artipisyal nga dunggoanan

ngadto sa Cesarea ug gitugyan ngadto kang Gobernador Felix aron husayon. (Buh 23:23, 24) Ang dakong kalainan tali sa emosyonal nga relihiyosong pagdapigdapig lakip ang mga kagubot sa Jerusalem ug ang medyo malinawong mga kahimtang sa Cesarea giisip nga ebidensiya sa kusganon nga Romanhong impluwensiya diha sa maong siyudad sa Cesarea maingon man ang posisyon niini ingong pangunang garison sa Romanhong kasundalohan. Si Gobernador Festo, nga mipuli kang Felix, nag-awhag sa Hudiyong mga magsusupak ni Pablo didto sa Jerusalem sa pag-adto sa Cesarea aron isang-at ang ilang mga sumbong batok kaniya, nga nianang panahona si Pablo miapelar kang Cesar inay nga moatubang ug husay didto sa Jerusalem. (Buh 25:1-12) Samtang didto pa sa Cesarea nga nagpaabot nga ibalhin sa Roma, si Pablo nakahimo sa paghatag ug kusganong pamatuod bahin sa Kristiyanidad atubangan kang Festo ug sa iyang harianong mga bisita, si Haring Agripa II ug ang iyang igsoong babaye nga si Bernice. (Buh 25:13, 22-27; 26:1-32) Gikan sa Cesarea, si Pablo, ingong binilanggo, misakay sa biyahe nga sa kataposan maoy magdala kaniya ngadto sa Roma.—Buh 27:1, 2.

Sa panahon sa paghari ni Nero, nahitabo ang usa ka grabe nga panag-indigay tali sa mga Hudiyo ug sa Siryanhong mga molupyo sa Cesarea, ug ang mga panghitabo didto giisip nga maoy nakahaling sa pag-alsa nga mitultol sa pagkalaglag sa Jerusalem niadtong 70 K.P.

Niadtong 1961 ang usa ka bato nakaplagan didto sa teatro sa Cesarea nga may Latin nga inskripsiyon ug may ngalan usab ni Poncio Pilato, ang unang nakaplagan nga inskripsiyon nga ingon niini ug matang.

CESAREA FILIPOS [Cesarea ni Felipe]. Usa ka lungsod nga nahimutang diha sa tinubdan sa Suba sa Jordan, nga karon mao ang gamayng balangay sa Banyas. Sa gihabogong 350 m (1,150 p) ibabaw sa lebel sa dagat, ang lokasyon niini sa kinaiyanhon matahom kaayo. Ang tulo ka kiliran niini nga balangay gilibotan sa kabukiran, diin ang tayuktok sa Bukid sa Hermon nga naputos sa niyebe matahom nga nagtuybo dapit sa AS, samtang dapit sa K nahimutang ang lunhaw kaayong patag nga natubigan sa usa sa pangunang mga tinubdan sa Jordan nga naggikan sa duol nga yungib.

Ang lungsod mao ang nahitaboan sa usa ka gubat tali sa Ehipto ug sa madaogong kasundalohan ni Antiochus III (nga Bantogan) (mga 200 W.K.P.). Kini gitawag niadtong panahona nga Paneas, usa ka ngalan nga gibansag sa lungsod agig pasidungog sa diyos nga si Pan, usa ka bathala sa pertilidad, nga gisimba didto. Niadtong tuig 20 W.K.P. gihatag ni Cesar Agusto ang Paneas ngadto kang Herodes nga Bantogan, kinsa human niadto nagtukod ug puting marmol nga templo sa maong dapit, nga nagpahinungod niini kang Agusto. Ang anak nga lalaki ni Herodes, si Felipe nga tetrarka (magmamando sa ikaupat nga bahin sa usa ka lalawigan), sa ulahi nagpadako ug nagpatahom sa siyudad agig pasidungog kang Tiberio Cesar. Dayon kini ginganlan ug Cesarea ug, aron ipalahi kini sa dunggoanang siyudad nga samag ngalan, kini gitawag ug Cesarea Filipos. Unya sa ulahi, ang siyudad gipadak-an pag-usab ug gidayandayanan ni Herodes Agripa II, ug ang ngalan niini giilisdan ug Neronias, apan kining ngalana dali rang nahanaw ug wala na gamita human sa kamatayon ni Nero. Si Josephus nag-asoy nga human sa kalaglagan sa Jerusalem niadtong 70 K.P., si Heneral Tito nagpasundayag ug mga dula sa gladyador didto, ug gigamit ang binihag nga mga Hudiyo ingong mga biktima. (*The Jewish War,* VII, 23, 24 [ii, 1]) Paglabay sa panahon ang ngalan niini nga siyudad gibalik sa karaang ngalan nga Paneas, ug sa Arabiko (nga wala mogamit ug "p") kini nahimong Banyas.

Sa pagpaingon sa "mga balangay sa Cesarea Filipos" gipangutana ni Jesus ang iyang mga tinunan: "Sumala sa sulti sa mga tawo kinsa ba ang Anak sa tawo?" ug kini mitultol sa makahuloganong panaghisgot mahitungod sa dakong-bato nga patukoranan sa Kristohanong kongregasyon ug sa paggamit sa mga yawi sa Gingharian sa mga langit.—Mar 8:27; Mat 16:13-20.

CHEHTH [ח]. Ang ikawalong letra sa Hebreohanong alpabeto. Litokon kining letraha pinaagi sa pagpatunghag mga tunog nga gikan sa tutonlan sama sa tunog sa "ch," sama sa Scottish nga pulong nga *loch* o sa Aleman nga *ach.* Sa Hebreohanon, sa ikawalong seksiyon sa Salmo 119 (ber 57-64) ang matag bersikulo nagsugod niini nga letra.

Niini nga basahon kini gitumbasan sa mga letrang *ch* aron ipaila ang puwersadong paglitok.

CIGUEÑA [Heb., *chasi·dhah'*]. Ang ngalan niini nga langgam maoy *feminine form* sa Hebreohanong pulong alang sa "maunongon; usa nga nagbaton ug mahigugmaong-kalulot." (Itandi ang 1Sa 2:9; Sal 18:25, *ftn* sa *Rbi8.*) Kini nga kahubitan haom kaayo sa cigueña, sanglit kini nailhan nga malumong moatiman sa iyang piso ug maunongon sa iyang kaparis sa tibuok kinabuhi.

Ang cigueña maoy usa ka dako, taas-ug-tiil, tigubog sa tubig nga langgam sama sa *ibis* ug talabong. Ang puting cigueña (*Ciconia ciconia*) may puti nga mga balhibo gawas lang sa iglulupad nga mga dagang sa mga pako niini nga maoy sinawng itom. Ang hingkod nga cigueña mobarog ug hangtod sa 1.2 m (4 p), ang gitas-on sa lawas duolan sa

1.2 m (4 p), ug ang mga pako niini may talagsaong bukhad nga moabot ug 2 m (6.5 p). Ang taas ug pula nga sungo niini, nga lapad sa punoan ug talinis kaayo ang tumoy, gigamit sa cigueña sa pagpangita ug mga baki, isda, o gagmayng mga reptilya diha sa kalapokan. Gawas pa sa gagmayng mga linalang diha sa katubigan, kini mokaon usab ug mga apan-apan ug mga dulon ug usab sa patayng mga hayop ug mga basura. Ang cigueña gilakip sa talaan sa mahugaw nga mga linalang, nga sumala sa pakigsaad sa Balaod, dili mahimong kan-on sa mga Israelinhon.—Lev 11:19; Deu 14:18.

Sa dihang gibadlong ang apostatang katawhan sa Juda kinsa wala mahibalo sa panahon sa paghukom ni Jehova, ang manalagnang si Jeremias nagtawag sa ilang pagtagad ngadto sa cigueña ug sa uban pang mga langgam nga 'nahibalo pag-ayo sa ilang tinudlong kapanahonan.' (Jer 8:7) Ang cigueña regular nga molalin latas sa Palestina ug Sirya gikan sa Aprika nga maoy puy-anan niini sa tingtugnaw, ug kini makita nga magpanon nga tinagdaghan panahon sa Marso ug Abril. Sa duha ka matang sa cigueña nga makaplagan sa Israel, ang puting cigueña ug ang itom nga cigueña (*Ciconia nigra*), ang puting cigueña lamang ang magpabilin sa popanahon aron magpaliwat didto sa maong rehiyon, nga sagad magsalag diha sa mga kahoy ug usab sa mga tinukod nga hinimo sa tawo. Ang itom nga cigueña, nga gitawag sa ingon tungod sa itom nga ulo, liog, ug likod niini, mas komon diha sa mga walog sa Hula ug Bet She'an ug kini mangitag mga kahoy aron maghimog salag. Ang salmista naghisgot sa mga cigueña nga nagsalag diha sa taas nga mga kahoyng junipero.—Sal 104:17.

Sa pagtandi sa dili-makalupad nga ostrik ngadto sa taas-ug-lupad nga cigueña, si Jehova nangutana kang Job: "Ang pako ba sa baye nga ostrik nagkapakapa sa kalipay, o siya ba may mga pako ug mga balhibo sa cigueña?" (Job 39:13) Ang mga dagang sa cigueña maoy lagpad kaayo ug lig-on, ang segundaryo ug ikatulong mga balhibo halos pareho ang gitas-on sa pangunang mga balhibo, nga nagpalapad pag-ayo sa pako ug magpaarang sa cigueña sa paglupad sa habog ug sa layong distansiya nga walay hunonghunong. Madanihon kaayong tan-awon ang cigueña nga naglupad sa itaas pinaagi sa kusgang mga pako niini, nga tul-id ang liog ug ang tag-as nga mga tiil gituy-od. Ang duha ka babaye nga nakita sa panan-awon ni Zacarias (Zac 5:6-11) nga nagdalag *ephah* nga gisudlan sa babaye nga gitawag ug "Pagkadaotan" gihubit ingong may "mga pako nga sama sa mga pako sa cigueña." Ang paghisgot sa "hangin diha sa ilang mga pako" (ber 9) mohaom usab sa hinaguros sa hangin nga moagi sa mga dagang sa cigueña. Ang pangunang mga balhibo gipakangkang sa dihang kini molupad aron adunay mga kal-ang tali sa mga dagang sa tumoy sa mga pako, sa ingon makontrolar ang hangin nga moagi ibabaw sa mga pako ug makadugang sa ilang kusog sa pag-isa.

CILICIA. Usa ka gamay ug hiktin nga rehiyon sa HS sa Asia Minor. Sa H niini nahimutang ang Dagat Mediteranyo, dapit sa K ang Pamfilia, sa A ang kabukiran sa Taurus nga nag-ulang niini gikan sa Licaonia ug Capadocia, ug dapit sa S ang Kabukiran sa Amanus (karon gitawag ug Nur), nga mao ang habagatang sanga sa Kabukiran sa Taurus, nga maoy nag-ulang niini gikan sa Sirya. Nahimo kining mga utlanan sa Cilicia sa dakong bahin sa karaang kasaysayan niini.

Kining maong rehiyon pangunang nabahin sa duha ka kinaiyanhong mga seksiyon: ang kasadpan gitawag ug Cilicia Tracheia (Gansangon nga Cilicia) ug ang sidlakan gitawag ug Cilicia Pedias (Patag nga Cilicia). Ang Cilicia Tracheia maoy usa ka awa-awng patag nga rehiyon ibabaw sa Kabukiran sa Taurus nga daghan ug kalasangan. Tungod sa gansangon nga baybayon niini, nga gisal-angan sa batoon nga mga punta, kini adunay daghang masalipdan nga mga dunggoanan ug mga luok. Sukad sa unang mga panahon, kini nahimong tagoanan sa mga tulisan ug mga pirata nga manulis sa mga barko daplin sa baybayon. Ang Cilicia Pedias naglakip sa lapad nga patag daplin sa baybayon, usa ka daghag tubig ug tabunok kaayong dapit. Sa kapanahonan sa Roma kini nga patag ang nahimutangan sa halos independente nga mga siyudad, nga ang labing ilado niini mao ang Tarso, ang dapit nga natawhan ni Saulo (Pablo).—Buh 21:39; 22:3; 23:34.

Gawas pa sa trigo, lino, ug mga prutas, ang Cilicia niadtong kapanahonan sa Roma nagpatunghag balhibo sa kanding, nga gitawag ug *cilicium.* Ang paggamit niini diha sa paggama ug mga tolda lagmit nakaamot sa kasinatian ni Pablo samtang batan-on pa ingong tighimog tolda.

Ang Cilicia maoy usa ka hinungdanong dapit alang sa militar ug sa negosyo. Ang pangunang ruta sa negosyo gikan sa Sirya moagi sa Mga Ganghaan sa Sirya, usa ka habog nga agianan latas sa Kabukiran sa Amanus (karon gitawag ug Nur) nga mga 30 km (20 mi) sa A sa Antioquia, dayon molatas sa Cilicia ngadto sa Tarso ug motungas sa Kabukiran sa Taurus ngadto sa Mga Ganghaan sa Cilicia, ang titip nga lugot, o mga kimba, nga kaagian paingon sa sentro ug sa kasadpang Asia Minor.

Ilalom sa unang Imperyo sa Roma, ang lalawigan gibahin, ang usa ka bahin sa kasadpan gitugyan ilalom sa pagmando sa lokal nga mga dinastiya, samtang ang ubang bahin lagmit gidumala sa

silingang sakop nga mga gingharian. Ayha pa sa panahon ni Vespasian (72 K.P.) nga ang sidlakan ug kasadpang mga bahin sa Cilicia nahiusa ingong usa ka lalawigan. Busa, sa unang bahin sa kapanahonan sa mga apostoles, dihay linaing suod nga relasyon tali sa Cilicia ug Sirya, ug kini daw gipadayag diha sa Buhat 15:23, 41 ug sa Galacia 1:21, diin gituohan sa pipila ka tigdukiduki nga ang "Cilicia" niini nga mga teksto nagtumong sa Cilicia Pedias. Sa laing bahin, sa dihang ang Buhat 27:5 nagingon nga si Pablo milawig "tabok sa halapad nga kadagatan atbang sa Cilicia ug Pamfilia" sa iyang pagpaingon sa Roma aron husayon didto, ang "Cilicia" nga gihisgotan sa maong teksto lagmit naglakip sa tibuok rehiyon sa sidlakan ug kasadpang Cilicia.

Ang mga Hudiyo gikan sa Cilicia maoy lakip niadtong nakiglalis kang Esteban sa wala pa siya mamatay. (Buh 6:9) Niadtong mga 49 K.P. diha nay mga kongregasyon sa Cilicia nga gipadad-an ug sulat sa Kristohanong konsilyo sa Jerusalem. (Buh 15:23) Ang ruta sa ikaduha ug ikatulong misyonaryong mga panaw ni Pablo miagi sa Cilicia ug sa Mga Ganghaan sa Cilicia.

CIPRO. Usa ka pulo sa AS nga kiliran sa Dagat Mediteranyo, nga nahimutang mga 70 km (43 mi) gikan sa kabaybayonan sa Cilicia sa Asia Minor ug mga 100 km (62 mi) gikan sa kabaybayonan sa Sirya. Ang Cipro mao ang ikatulo nga kinadak-ang pulo sa Mediteranyo, sunod sa Sicilia ug Sardinia. Ang tibuok Cipro may gitas-ong mga 160 km (100 mi), apan may dugang pang mga 72 km (45 mi) nga hikting yuta nga milawis dapit sa AS nga kiliran. Ang kinalapdang dapit sa pulo maoy 97 km (60 mi). Sa HK nahimutang ang Kabukiran sa Troodos, ug ang kinatas-ang bukid niini mao ang Bukid sa Olympus, nga may gihabogong 1,951 m (6,401 p). May lain pang kabukiran ubay sa amihanang kabaybayonan, ug taliwala niining duha ka kabukiran nahimutang ang sentral nga patag. Sa tingtugnaw maputos sa niyebe ang taluktok sa kabukiran, samtang sa ting-init, igang ug init ang panahon diha sa kapatagan. Sukad pa sa karaang kapanahonan ang pulo nabantog tungod sa kadaghan sa tumbaga niini. Gani, ang ngalan niini nga pulo kaamgid sa Gregong pulong nga *Ky′pros* nga maoy gigikanan sa Iningles nga *copper* (tumbaga).

Ang ebidensiya sa kasaysayan nagpunting gayod sa Cipro nga mao ang "Kitim" diha sa Hebreohanong Kasulatan. (Isa 23:1, 12; Dan 11:30) Ang pulo nabantog dili lamang sa tumbaga niini kondili usab sa maayog kalidad nga mga kahoy niini, ilabina ang kahoyng sipres, nga lagmit gieksportar ngadto sa Tiro sa kabaybayonan sa Fenicia aron

gamiton sa pagpamuhat ug mga barko.—Eze 27:2, 6.

Tungod kay giisip nga kini mao ang Kitim sa Bibliya, dayag nga ang orihinal nga populasyon sa Cipro adunay kalangkitan sa Gresya. (Tan-awa ang Gen 10:4; si Javan mao ang katigulangan sa mga Ionianhon o sa unang mga Grego.) Ug ingon sa gipakita diha sa artikulong KITIM, kini nga kalangkitan naglungtad.

Ang mga hari sa mga siyudad-estado sa Cipro nakig-alyansa kang Alejandrong Bantogan human sa iyang kadaogan didto sa Gubat sa Issus niadtong 333 W.K.P. Human sa kamatayon ni Alejandro, migahom ang Ptolemaikong dinastiya sa Ehipto, ug ang kinadak-ang bahin sa Cipro nagpabiling sakop sa dominyo sa Ehipto hangtod niadtong 58 W.K.P. sa dihang kini gisakop sa Roma. Bisan tuod wala itala nga espesipiko, lagmit ang mga Hudiyo nga taga-Cipro mitambong didto sa Jerusalem sa pista sa Pentekostes niadtong 33 K.P. Ang Levihanong si Jose, nga mas nailhang si Bernabe, natawo sa Cipro.—Buh 4:36.

Kristiyanidad. Tungod sa paglutos sa mga Kristohanon human mamatay si Esteban ingong martir, ang mga tinun-an nagkatibulaag, ug ang pipila kanila miadto sa Cipro diin sila misangyaw sa mga Hudiyo nga nagpuyo didto. Ang pipila ka mga Kristohanong taga-Cipro miadto sa siyudad sa Antioquia nga atbang sa Cipro diha sa kabaybayonan sa Sirya, ug misangyaw nga malamposon kaayo taliwala sa mga tawong kinsa, sama kanila, nagasultig Grego. (Buh 11:19, 20) Sa dihang si Pablo ug Bernabe, nga giubanan ni Juan Marcos, gipadala gikan sa Antioquia sa ilang unang misyonaryong panaw (mga 47-48 K.P.), ang ilang unang teritoryo mao ang pulo nga pinuy-anan ni Bernabe, ang Cipro. Pag-abot nila sa Salamis nga usa ka importanteng siyudad sa negosyo, diha sa S nga baybayon sa Cipro, sila nakakaplag ug daghang sinagoga, nga nagpakitang ubay-ubayng mga Hudiyo ang nagpuyo didto. Human imantala ang pulong sa

Diyos didto, sila mipanaw latas sa tibuok pulo paingon sa Pafos sa K nga baybayon, ang kanhing kaulohan sa Romanhong lalawigan. Dinhi ilang nahibalag ang interesadong prokonsul nga si Sergio Paulo ug ang misupak nga barangan nga si Elimas (Bar-Jesus).—Buh 13:1-12.

Ang paghisgot sa historyador nga si Lucas sa usa ka prokonsul sa Cipro maoy tukma. Gibalhin ang pagkontrolar sa Cipro ilalom sa Romanhong Senado niadtong 22 W.K.P., ug busa human niadto ang tinudlong gobernador sa pulo nakabaton sa titulo nga, dili legado, kondili prokonsul, usa ka luyoluyong gobernador nga naghawas sa Senado.

Gikan sa dunggoanan sa Pafos, si Pablo ug ang iyang mga kauban milawig ngadto sa Pamfilia sa kabaybayonan sa Asia Minor. (Buh 13:13) Mga duha ka tuig sa ulahi si Bernabe mipauli ngadto sa iyang pinuy-anang yuta uban kang Juan Marcos aron buhaton ang dugang pang buluhaton sa paghimog mga tinun-an, samtang si Pablo migikan alang sa iyang ikaduhang misyonaryong panaw latas sa Asia Minor (mga 49 K.P.). (Buh 15:36-41) Sa natapos ang ikatulong misyonaryong panaw ni Pablo (mga 56 K.P.), samtang naglawig gikan sa Patara sa HK nga kabaybayonan sa Asia Minor paingon sa Fenicia, nakita sa apostol ang pulo sa Cipro apan 'gibiyaan kini dapit sa wala,' nga dayag nga milabay sa HK nga tumoy sa pulo sa dihang ang sakayan milawig paingon sa Tiro. (Buh 21:1-3) Wala madugay human niadto, pag-abot sa Jerusalem, si Pablo giabiabi sa panimalay ni Mnason, kinsa sama kang Bernabe maoy usa ka lumad sa Cipro. (Buh 21:15, 16) Sa panaw ni Pablo paingon sa Roma ang barko nga iyang gisakyan milawig nga "salipod sa Cipro, tungod kay sungsongon man ang hangin." Sanglit ang kusog nga hangin sa maong panahon sa tuig mao ang hangin nga naggikan sa K ug sa AK, nga sungsongon inigtabok sa halapad nga kadagatan, lagmit kini ang hinungdan kon nganong ang barko milawig libot sa S nga tumoy sa Cipro ug dayon namidpid sa kabaybayonan sa Asia Minor, diin ang huyohoy nga gikan sa mamala nagdala niini pakasadpan.—Buh 27:4, 5, 9, 12.

CIRENE, TAGA-CIRENE. Ang Cirene mao ang orihinal ug karaang kaulohan sa distrito sa Cyrenaica sa A nga kabaybayonan sa Aprika, nga halos atbang sa pulo sa Creta. Nahimutang kini nga mga 16 km (10 mi) sa ilaya ug anaa sa usa ka patag ibabaw sa bukid nga 550 m (1,800 p) ibabaw sa Dagat Mediteranyo. Ang karaang Cirene karong adlawa maoy usa ka tapok sa kagun-oban nga walay pumoluyo haduol sa modernong Shahhat (kaniadto mao ang Cirene) sa Libya.

Ang Cirene lagmit unang gipuy-an sa mga Grego niadtong ikapitong siglo W.K.P. ug giisip nga usa sa ilang kinadak-ang mga kolonya. Pag-abot sa mga 96 W.K.P. ang Cirene nailalom sa politikanhong pagkontrolar sa Roma, ug niadtong 67 W.K.P. ang distrito sa Cyrenaica ug ang pulo sa Creta gihiusa ingong usa ka lalawigan.

Si Simon nga taga-Cirene (tingali usa ka Helenistikong Hudiyo), kinsa gipugos sa pagpas-an sa estaka sa pagsakit ni Jesus, gitawag nga "usa ka lumad" sa maong siyudad. (Mat 27:32; Mar 15:21; Luc 23:26) Lagmit nga bisan tuod didto siya natawo sa Cirene, si Simon sa ulahi mipuyo sa Palestina. Pinasukad sa giingon sa Buhat 6:9 mahitungod sa "mga taga-Cirene" nga nakiglalis kang Esteban, daghang eskolar ang nagtuo nga daghang Hudiyo gikan sa Cirene ang sagad namuyo sa Palestina mao nga sila nakatukod ug ilang kaugalingong sinagoga didto sa Jerusalem.

Sa laing bahin, si Simon nga "usa ka lumad nga taga-Cirene" lagmit maoy lakip sa ubang mga langyaw nga mihugop ngadto sa Jerusalem panahon sa Paskuwa. Sa susama, 51 ka adlaw sa ulahi, daghang "masimbahong mga tawo, gikan sa matag nasod," lakip ang pipila gikan "sa mga bahin sa Libya, nga paingon sa Cirene," ang mitambong sa Hudiyohanong Pista sa Pentekostes. (Buh 2:5, 10, 41) Ang pipila niining ulahi nga mga tawo lagmit maoy lakip sa "mga tulo ka libong kalag" nga nabawtismohan human sa pagbubo sa balaang espiritu ug sa misunod nga pakigpulong ni Pedro, ug nga human niadto lagmit nga ilang gidala ang mensahe sa Kristiyanidad balik sa ilang yutang natawhan.

Kristiyanidad. Pipila ka tuig sa ulahi, human mahimong Kristohanon si Cornelio, ang mga taga-Cirene mitabang sa pagpakaylap sa "maayong balita bahin sa Ginoong Jesus" didto sa Antioquia sa Sirya taliwala niadtong gihisgotan (sa kadaghanang Gregong mga teksto sa Buh 11:20) ingong mga *Hel·le·ni·stas'.* Sanglit kining samang Gregong pulong gihubad nga "nagsultig-Grego nga mga Hudiyo" (*AT, NW*) diha sa Buhat 6:1, gihinapos sa uban nga kadtong nasangyawan didto sa Antioquia sa Sirya lagmit gayod maoy tinuling mga Hudiyo usab o mga kinabig nga nagsulti ug Gregong pinulongan. Apan, bisan tuod ang pagsangyaw ngadto sa nagsultig-Grego nga mga Hudiyo ug mga kinabig nagpadayon sukad sa adlaw sa Pentekostes 33 K.P., ang pagkakabig sa daghan didto sa Antioquia maoy bag-o ug talagsaon, sanglit si Bernabe gipadala ngadto sa maong siyudad lagmit aron sa pagsusi ug sa pagpauswag sa buluhaton didto. (Buh 11:22, 23) Gipakita usab nga kini maoy usa ka kausaban sa mga pamaagi sa paghimog tinun-an tungod kay ang buluhaton nga gihimo sa mga taga-Cirene ug sa ilang mga isigkamagbubuhat daw gipalahi sa buluhaton nga gihimo sa uban nga mipanaw ngadto sa Antioquia kinsa

misangyaw taliwala sa "mga Hudiyo lamang." (Buh 11:19, 20) Tungod niini ug tungod usab kay daghang kasaligan nga karaang Grego nga mga manuskrito ang migamit sa pulong nga *Hel'le·nas* (nga nagkahulogang "mga Grego"; tan-awa ang Buh 16:3) inay nga *Hel·le·ni·stas',* ang kadaghanan sa modernong mga maghuhubad nagtawag niadtong mga nakabig nga natabangan sa mga taga-Cirene ingong "mga Grego" (*AS, AT, Da, Fn, JB, Mo, RS*), apan ang uban mipalabi sa terminong "pagano" (*CK*) o "mga Hentil" (*TEV, NE*), mga terminong nagpakita nga ang maong mga tawo didto sa Antioquia dili mga sumusunod sa Hudiyohanong relihiyon. Apan, ang pipila ka eskolar miila sa posibilidad nga kining maong mga tawo sa Antioquia lagmit *parehong* mga Hudiyo ug mga Hentil nga pamilyar sa Gregong pinulongan, ug busa ilang gihubit sila sa ekspresyong "katawhang nagsultig-Grego." (*NW*) "Si Lucio nga taga-Cirene" gitala nga lakip sa mga magtutudlo ug mga manalagna niini nga kongregasyon sa Antioquia sa dihang si Pablo misugod sa iyang unang misyonaryong panaw niadtong mga 47 K.P.—Buh 11:20; 13:1.

CIRO. Ang magtutukod sa Imperyo sa Persia ug ang mananakop sa Babilonya; gitawag ug "Ciro nga Bantogan," sa ingon nagpalahi kaniya gikan kang Ciro I nga iyang apohang lalaki.

Human niya mapukan ang Imperyo sa Babilonya, si Ciro gihulagway diha sa dokumento nga sinulatag *cuneiform* nga nailhan ingong Silindro ni Ciro nga nag-ingon: "Ako si Ciro, hari sa kalibotan, bantogan nga hari, lehitimong hari, hari sa Babilonya, hari sa Sumer ug Akad, hari sa upat ka ngilit (sa yuta), anak nga lalaki ni Cambyses (*Ka-ambu-zi-ia*), dakong hari, hari sa Anshan, apong lalaki ni Ciro [I], . . . kaliwat ni Teispes . . . sa usa ka banay (nga) kanunayng (naghupot) sa pagkahari." (*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. Pritchard, 1974, p. 316) Busa gipakita nga si Ciro maoy harianong kaliwat sa mga hari sa Anshan, usa ka siyudad ug distrito nga dili matino ang lokasyon, apan gituohan karon sa kadaghanan nga nahimutang sa S sa Elam. Kining linya sa mga hari gitawag ug Achaemenesnong linya nga gikuha gikan sa ngalan ni Achaemenes nga amahan ni Teispes.

Ang sayong bahin sa kasaysayan ni Ciro II dili kaayo tin-aw, nga nag-agad ilabina sa minugnang mga asoy ni Herodotus (Gregong historyador sa ikalimang siglo W.K.P.) ug ni Xenophon (laing Gregong magsusulat sa mga katunga sa siglo sa ulahi). Bisan pa niana, silang duha nag-asoy kang Ciro ingong anak nga lalaki sa Persianhong magmamando nga si Cambyses pinaagi sa iyang asawa nga si Mandane, ang anak nga babaye ni Astyages nga hari sa mga Medianhon. (*Herodotus,* I, 107, 108; *Cyropaedia* ni Xenophon, I, ii, 1) Kining pagkakadugo ni Ciro sa mga Medianhon gipangulipas ni Ctesias, laing Gregong historyador sa samang yugto, nga miingon hinuon nga si Ciro nahimong umagad nga lalaki ni Astyages pinaagi sa pagpakigminyo sa iyang anak nga babaye nga si Amytis.

Si Ciro mipuli sa iyang amahan nga si Cambyses I sa trono sa Anshan, nga niadtong panahona nailalom sa pagmando sa Medianhong hari nga si Astyages. Si Diodorus (sa unang siglo W.K.P.) nagpetsa sa pagsugod sa paghari ni Ciro sa unang tuig sa ika-55 nga Olimpiada, o 560/559 W.K.P. Si Herodotus miasoy nga si Ciro mialsa batok sa Medianhong pagmando ug tungod sa pagdapig kaniya sa mga tropa ni Astyages, sayon nga nakadaog ug nakailog sa kaulohan sa mga Medianhon nga mao ang Ecbatana. Sumala sa Cronica ni Nabonido, si Haring Ishtumegu (Astyages) "nagtingob sa iyang mga tropa ug misulong batok kang Ciro nga hari sa Anshan aron ma[kiggubat kaniya]. Ang kasundalohan ni Ishtumegu mialsa batok kaniya ug pinaagig mga talikala ilang gi[dala siya] ngadto kang Ciro." (*Ancient Near Eastern Texts,* p. 305) Naangkon ni Ciro ang pagkamaunongon sa mga Medianhon, ug busa human niadto ang mga Medianhon ug mga Persianhon hiusang nakiggubat ilalom sa iyang pagpanguna. Sa misunod nga mga tuig si Ciro nagpalig-on sa iyang pagmando sa kasadpang bahin sa Imperyo sa Media, nga miabante hangtod sa sidlakang utlanan sa Imperyo sa Lydia didto sa Suba sa Halys sa Asia Minor.

Sunod, gipildi ni Ciro ang bahandianon nga si Haring Croesus sa Lydia ug giilog ang Sardis. Dayon iyang gisakop ang mga siyudad sa Ionia ug gihimo ang tibuok Asia Minor nga bahin sa Imperyo sa Persia. Busa, sulod sa pipila ka tuig lamang, si Ciro nahimong pangunang kaparang sa Babilonya ug sa hari niini nga si Nabonido.

Pagsakop sa Babilonya. Karon si Ciro andam na sa pagpakigharong sa gamhanang Babilonya, ug sukad niining yugtoa, sa partikular, siya gihulagway diha sa katumanan sa tagna sa Bibliya. Diha sa inspiradong tagna ni Isaias sa pagpasig-uli sa Jerusalem ug sa templo niini, kining magmamando sa Persia ginganlan ingong ang usa nga gitudlo ni Jehova nga Diyos nga magpukan sa Babilonya ug magpagawas sa mga Hudiyo nga madestiyero didto. (Isa 44:26–45:7) Bisag kining tagnaa narekord kapin na sa usa ka siglo ug tunga sa wala pa makabatog gahom si Ciro ug bisag ang kalaglagan sa Juda dayag nga nahitabo sa wala pa gani matawo si Ciro, sa gihapon gipahayag ni Jehova nga si Ciro molihok ingong Iyang "magbalantay" alang sa Hudiyong katawhan. (Isa 44:28; itandi ang Rom 4:17.) Tungod niining abanteng

pagkatudlo, si Ciro gitawag nga "dinihogan" (usa ka porma sa Hebreohanong *ma·shi'ach*, mesiyas, ug sa Gregong *khri·stos'*, kristo) ni Jehova. (Isa 45:1) Ang 'pagtawag sa Diyos kaniya pinaagi sa iyang ngalan' (Isa 45:4) nianang sayo nga panahon wala magpasabot nga Siya ang naghatag kang Ciro sa iyang ngalan sa pagkatawo niya, apan nagpasabot nga si Jehova nahibalong daan nga ipanganak ang usa ka tawo nga magbaton sa maong ngalan ug nga si Jehova motawag kaniya, dili ingong wala hilhi, kondili sa direkta, espesipiko, pinaagi sa ngalan.

Busa, wala mahibaloi ni Haring Ciro, kinsa lagmit usa ka paganong deboto sa Zoroastrianismo, nga si Jehova nga Diyos sa mahulagwayong paagi 'naggunit sa tuong kamot ni Ciro' aron sa pagtultol o sa pagpalig-on kaniya, nga nagbakos kaniya ug nag-andam ug nagpatag sa dalan alang sa iyang pagpalampos sa katuyoan sa Diyos: ang pagsakop sa Babilonya. (Isa 45:1, 2, 5) Ingong Usa nga "nagsulti sa kataposan sukad sa sinugdan, ug sa mga butang nga wala mahimo sukad sa kanhing panahon," ang Labing Gamhanang Diyos nagmaniobra sa mga kahimtang sa tawhanong mga kalihokan alang sa bug-os nga katumanan sa iyang laraw. Siya nagtawag kang Ciro "gikan sa silangan sa adlaw," gikan sa Persia (dapit sa S sa Babilonya), diin ang Pasargadae nga paboritong kaulohan ni Ciro gitukod, ug si Ciro mahimong sama sa "usa ka langgam nga mandadagit" nga mohimog kalit nga pagsakdop sa Babilonya. (Isa 46:10, 11) Angayng matikdan nga, sumala sa *The Encyclopædia Britannica* (1910, Tomo X, p. 454), "ang mga Persianhon adunay agila diha sa tumoy sa bangkaw, ug ang adlaw, ingon nga ilang diyos, gihawasan usab diha sa ilang mga estandarte, nga . . . gibantayan uban sa hilabihang pagpangigi sa labing isog nga mga lalaki sa kasundalohan."

Giunsa pagpatipas ni Ciro ang tubig sa Euprates?

Ang mga tagna sa Bibliya nga naghisgot sa pagsakop ni Ciro sa Babilonya nagtagna nga ang kasubaan niini pamalahon ug ang mga ganghaan niini dili masirhan, nga sulongon ug kalit ang siyudad ug dili makasukol ang mga sundalo sa Babilonya. (Isa 44:27; 45:1, 2; Jer 50:35-38; 51:30-32) Si Herodotus naghubit sa usa ka lawom, lapad nga trinseras nga naglibot sa Babilonya, nga naghisgot nga ang daghang ganghaan nga gama sa bronse (o tumbaga) nagtaganag agianan latas sa sulod nga mga paril ubay sa Suba sa Euprates, nga nagbahin sa siyudad. Sa paglikos sa siyudad, sumala kang Herodotus (I, 191, 192), si Ciro "nagpasimang sa suba pinaagi sa usa ka kanal ngadto sa lanaw [ang artipisyal nga lanaw nga giingong gihimo kanhi ni Rayna Nitocris], nga hangtod karon maoy usa ka kalamakan, ug nagpahubas sa maong suba hangtod nga kini maubogan. Sa dihang nahitabo kini, ang mga Persianhon nga gipaandam alang niini nga katuyoan misulod sa Babilonya pinaagi sa agianan sa Euprates, nga niadtong higayona mihubas na kutob sa paa sa tawo. Karon kon nahibalo pang daan ang mga Babilonyanhon o nasayod pa sa giplano ni Ciro, sila makapalisod unta sa mga Persianhon sa pagsulod sa siyudad ug makapahamtang kanila ug miserableng kataposan; kay nianang panahona masirhan unta nila ang tanang ganghaan nga gibuksan diha sa suba ug sila makapahimutang sa ibabaw sa mga paril nga nagbuyon sa mga tampi sa suba, ug sa ingon malaang ang ilang mga kaaway. Apan ingon sa nahitabo, ang mga Persianhon misulong kanila nga wala mabantayi, ug tungod sa kadako sa siyudad—sumala sa giingon niadtong nagpuyo didto—kadtong didto sa gawas nga mga bahin niini nabuntog na, apan ang mga nagpuyo sa tungang bahin wala masayod bahin niini; niining panahona sila nanagsayaw ug nanagsadya sa usa ka kombira . . . hangtod nga sila nasayod sa nahitabo apan ulahi na kaayo. [Itandi ang Dan 5:1-4, 30; Jer 50:24; 51:31, 32.] Busa niadtong higayona nasakop ang Babilonya sa unang higayon."

Ang asoy ni Xenophon may diyutayng kalainan labot sa mga detalye apan naundan sa samang pangunang mga elemento nianang kang Herodotus. Si Xenophon naghubit nga si Ciro nagtuong halos imposible ang pag-atake sa dagkong mga paril sa Babilonya ug dayon nag-asoy nga iyang gilikosan ang siyudad, gipatipas ang tubig sa Euprates ngadto sa mga trinseras ug samtang nagsaulog sa pista ang siyudad, gipatabok ang iyang kasundalohan agi sa salog sa suba hangtod makalatas sa mga paril sa siyudad. Ang mga tropa ubos sa pagmando ni Gobryas ug Gadatas wala maalinggati sa mga bantay ug sila nakaagi sa mismong mga ganghaan sa palasyo. Sa usa ka gabii "nailog ang siyudad ug ang hari gipatay," ug ang Babilonyanhong kasundalohan nga miokupar sa nagkalainlaing mga kuta misurender sa pagkabuntag.—*Cyropaedia,* VII, v, 33; itandi ang Jer 51:30.

Girekord sa Hudiyong historyador nga si Josephus ang asoy sa pagsakop ni Ciro nga gisulat sa Babilonyanhong saserdote nga si Berossus (sa ikatulong siglo W.K.P.) ingon sa mosunod: "Sa ikanapulog-pito nga tuig sa iyang [Nabonido] paghari si Ciro misulong gikan sa Persia uban sa usa ka dakong panon sa kasundalohan, ug, human masakop ang ubang bahin sa gingharian, misulong sa Babilonya. Nagpahibalo sa iyang pagsulong, si Nabonnedus [Nabonido] nanguna sa iyang kasundalohan

sa pagharong kaniya, nakig-away ug napildi, nga human niana siya mikalagiw uban sa iyang pipila ka sumusunod ug mitago sa lungsod sa Borsippa [ang kaluha nga siyudad sa Babilonya]. Si Ciro nagsakop sa Babilonya, ug human ipagula ang mando nga lumpagon ang panggawas nga mga paril sa siyudad, tungod kay naghatag kinig makahahadlok ug makalilisang nga panagway, mipadayon sa Borsippa aron sa paglikos kang Nabonnedus. Ang pagsurender ni Nabonnedus, nga wala magpaabot ug pabor, gikaluy-an ni Ciro, nga nagpapahawa kaniya sa Babilonya, apan naghatag kaniya sa Carmania ingong iyang pinuy-anan. Didto gigugol ni Nabonnedus ang nahibiling bahin sa iyang kinabuhi, ug didto siya namatay." (*Against Apion,* I, 150-153 [20]) Kini nga asoy maoy lahi gikan sa ubang mga asoy ilabina tungod sa mga paghisgot niini maylabot sa gibuhat ni Nabonido ug sa pagpakiglabot ni Ciro kaniya. Bisan pa niana, kini kaharmonya sa asoy sa Bibliya nga si Belsazar, inay nga si Nabonido, mao ang hari nga gipatay sa gabii nga napukan ang Babilonya.—Tan-awa ang BELSAZAR.

Ang mga papan nga sinulatag *cuneiform* nga nakaplagan sa mga arkeologo, bisag wala mohatag ug mga detalye labot sa eksaktong paagi sa pagsakop, nagpamatuod sa kalit nga pagkapukan sa Babilonya ngadto kang Ciro. Sumala sa Cronica ni Nabonido, diha sa kataposang tuig sa paghari ni Nabonido (539 W.K.P.) sa bulan sa Tisri (Septiyembre-Oktubre), si Ciro miatake sa kasundalohan sa Babilonya didto sa Opis ug nagpildi kanila. Ang inskripsiyon nagpadayon: "Sa ika-14 nga adlaw, ang Sippar nailog nga walay gubat. Si Nabonido mikalagiw. Sa ika-16 nga adlaw, si Gobryas (*Ugbaru*), ang gobernador sa Gutium ug ang kasundalohan ni Ciro misulod sa Babilonya nga walay gubat. Human niana si Nabonido gidakop didto sa Babilonya sa dihang siya mibalik . . . Sa bulan sa Arahshamnu [Markesvan (Oktubre-Nobyembre)], sa ika-3 nga adlaw, si Ciro misulod sa Babilonya." (*Ancient Near Eastern Texts,* p. 306) Pinaagi niini nga inskripsiyon, ang petsa sa pagkapukan sa Babilonya mapiho ingong Tisri 16, 539 W.K.P., ug ang pagsulod ni Ciro nga maoy 17 ka adlaw sa ulahi, nahitabo sa Markesvan 3.

Aryanhong pagmando sa kalibotan nagsugod. Pinaagi niini nga kadaogan gitapos ni Ciro ang pagmando sa Mesopotamia ug sa Tungang Sidlakan pinaagi sa Semitikanhong mga magmamando ug gipatungha ang unang pangunang gahom sa kalibotan nga Aryanhon ang kagikan. Ang Silindro ni Ciro, usa ka dokumento nga sinulatag *cuneiform* nga giisip sa mga historyador nga gisulat aron imantala sa Babilonya, natugob sa mga sinulat may kalabotan sa relihiyon, ug diha niana si Ciro gihulagway ingong nagpasidungog sa iyang kadaogan ngadto kang Marduk, ang pangunang diyos sa Babilonya, nga nag-ingon: "Siya [si Marduk] nagsusi ug naglantaw (latas) sa tanang nasod, nangitag usa ka matarong nga magmamando nga andam sa pagdala kaniya . . . (diha sa tinuig nga parada). (Dayon) siya naglitok sa ngalan ni Ciro (*Ku-ra-as*), hari sa Anshan, nagdeklarar kaniya (lit.: naglitok [sa iyang] ngalan) aron (mahimong) magmamando sa tibuok kalibotan. . . . Si Marduk, ang bantogang ginoo, ang tigpanalipod sa iyang katawhan/mga magsisimba, naglantaw nga may kahimuot sa iyang (nga mao, kang Ciro) maayong mga buhat ug sa iyang matarong nga hunahuna (lit.: kasingkasing) (ug busa) nagmando kaniya sa pagsulong batok sa iyang siyudad sa Babilonya (Ká.dingir.ra). Siya nagpagikan kaniya diha sa dalan paingon sa Babilonya (DIN.TIR[ki]) nga nag-abay sa iyang kiliran sama sa usa ka tinuod nga higala. Ang iyang nagkatag nga kasundalohan—ang ilang gidaghanon, sama nianang tubig sa usa ka suba, dili matino—nanglakaw, nga dala ang ilang mga hinagiban. Siya nagpasulod kaniya sa iyang lungsod sa Babilonya (Su.an.na) nga walay gubat, nagpalingkawas sa Babilonya (Ká.dingir.ra[ki]) gikan sa bisan unsang katalagman."—*Ancient Near Eastern Texts,* p. 315.

Nganong ang Silindro ni Ciro nag-asoy sa pagkapukan sa Babilonya sa paagi nga lahi sa Bibliya?

Bisan pa niining paganong interpretasyon sa mga hitabo, ang Bibliya nagpakita nga, sa iyang proklamasyon nga nag-awtorisar sa gidestiyerong mga Hudiyo nga mobalik sa Jerusalem ug tukoron pag-usab ang templo didto, si Ciro miila: "Ang tanang gingharian sa yuta gihatag kanako ni Jehova nga Diyos sa mga langit, ug siya nagsugo kanako sa pagtukod kaniya ug usa ka balay sa Jerusalem, nga anaa sa Juda." (Esd 1:1, 2) Siyempre, kini wala magpasabot nga si Ciro nahimong usa ka Hudiyong kinabig apan siya nahibalo lamang sa mga kamatuoran sa Bibliya bahin sa iyang kadaogan. Tungod sa hataas nga posisyon nga gihatag kang Daniel ingong tagdumala, sa wala pa ug human sa pagkapukan sa Babilonya (Dan 5:29; 6:1-3, 28), imposible gayod kon si Ciro wala pahibaloa sa mga tagna nga girekord ug gipahayag sa mga manalagna ni Jehova, lakip ang tagna ni Isaias nga naghisgot sa ngalan mismo ni Ciro. Mahitungod sa Silindro ni Ciro, nga gikutlo na, giila nga ang uban gawas sa hari mahimong nalangkit sa pag-andam niining dokumento nga sinulatag *cuneiform.* Ang basahon nga *Biblical Archaeology* ni G. Ernest

Wright (1962, p. 203) naghisgot bahin "sa hari, o sa mga opisyal nga nagsulat sa dokumento" (itandi ang samang kaso ni Dario sa Dan 6:6-9), samtang si Dr. Emil G. Kraeling (*Rand McNally Bible Atlas,* 1966, p. 328) nagtawag sa Silindro ni Ciro nga "usa ka propaganda nga dokumento nga gisulat sa mga saserdote sa Babilonya." Sa pagkatinuod, kini mahimong gisulat ubos sa impluwensiya sa klero sa Babilonya (*Ancient Near Eastern Texts,* p. 315, *ftn.* 1), sa ingon nag-alagad sa ilang katuyoan sa pagpatinaw sa bug-os nga kapakyasan ni Marduk (nailhan usab ingong Bel) ug sa ubang mga diyos sa Babilonya sa pagluwas sa siyudad, nga nagpasidungog pa gani kang Marduk sa mismong mga butang nga gibuhat ni Jehova.—Itandi ang Isa 46:1, 2; 47:11-15.

Ang Mando ni Ciro sa Pagpabalik sa mga Destiyero. Pinaagi sa iyang mando nga taposon ang pagkadestiyero sa mga Hudiyo, si Ciro nagtuman sa sugo kaniya ingong 'dinihogang magbalantay' ni Jehova alang sa Israel. (2Cr 36:22, 23; Esd 1:1-4) Ang proklamasyon gihimo "sa unang tuig ni Ciro nga hari sa Persia," nga nagpasabot sa iyang unang tuig ingong magmamando sa nasakop nga Babilonya. Ang rekord sa Bibliya sa Daniel 9:1 nagtumong "sa unang tuig ni Dario," ug kini tingali nahitabo tali sa pagkapukan sa Babilonya ug "sa unang tuig ni Ciro" sa Babilonya. Kon mao, kini nagpasabot nga lagmit giisip sa magsusulat nga ang unang tuig ni Ciro nagsugod sa hinapos sa tuig 538 W.K.P. Apan, kon ang pagmando ni Dario sa Babilonya isipon nga sama nianang sa usa ka gobernador, mao nga ang iyang pagmando kadungan nianang kang Ciro, ang kostumbre sa Babilonya magpetsa sa unang tuig sa *paghari* ni Ciro ingong nagsugod sa Nisan 538 hangtod sa Nisan 537 W.K.P.

Sumala sa rekord sa Bibliya, ang mando ni Ciro sa pagpahigawas sa mga Hudiyo aron makabalik sa Jerusalem lagmit gipakanaog sa hinapos sa tuig 538 o sa sayong bahin sa 537 W.K.P. Mohatag kini ug panahon alang sa Hudiyong mga destiyero sa pagpangandam sa pagbiya sa Babilonya ug himoon ang hataas nga panaw paingon sa Juda ug Jerusalem (usa ka panaw nga mokabat ug mga upat ka bulan sumala sa Esd 7:9) ug bisan pa niana makapuyo diha sa "ilang mga siyudad" sa Juda sa "ikapitong bulan" (Tisri) sa tuig 537 W.K.P. (Esd 3:1, 6) Kini nagtimaan sa kataposan sa gitagnang 70 ka tuig nga pagkaawaaw sa Juda nga nagsugod sa samang bulan sa Tisri sa 607 W.K.P.—2Ha 25:22-26; 2Cr 36:20, 21.

Ang pakigkooperar ni Ciro uban sa mga Hudiyo maoy lahi kaayo sa pagtratar kanila sa naunang pagano nga mga magmamando. Siya nag-uli sa bilihong mga galamiton sa templo nga gidala ni Nabucodonosor II ngadto sa Babilonya, naghatag ug harianong permiso kanila nga mopalit ug mga kahoyng sedro gikan sa Lebanon, ug nag-awtorisar sa paggamit sa pondo gikan sa balay sa hari aron makasapal sa mga galastohan sa konstruksiyon. (Esd 1:7-11; 3:7; 6:3-5) Sumala sa Silindro ni Ciro (HULAGWAY, Tomo 2, p. 332), ang Persianhong magmamando nagsunod sa katibuk-ang polisa sa pagkamakitawhanon ug pagkamatugoton ngadto sa nasakop nga mga katawhan diha sa iyang dominyo. Ang inskripsiyon nagkutlo kaniya nga naging-on: "Akong gibalik ang [pipila nga gitawag kaniadto nga] sagradong mga siyudad sa pikas kiliran sa Tigris, ang mga sangtuwaryo nga nahimong mga kagun-oban sa dugayng panahon, ang mga larawan nga didto (niadto) sa sulod niini ug nagtukod alang niini ug permanenteng mga sangtuwaryo. Akong gitigom (usab) ang tanan nilang mga molupyo (kanhi) ug gibalik (ngadto kanila) ang ilang mga puloy-anan."—*Ancient Near Eastern Texts,* p. 316.

Gawas pa sa harianong proklamasyon nga gikutlo sa Esdras 1:1-4, ang rekord sa Bibliya naghisgot ug laing dokumento ni Ciro, usa ka "direktiba" nga gihipos diha sa balay sa mga rekord sa Ecbatana sa Media ug nadiskobrehan didto sa panahon sa paghari ni Dario nga Persianhon. (Esd 5:13-17; 6:1-5) Mahitungod niining ikaduhang dokumento, si Propesor G. Ernest Wright nag-ingon, "[kini] tatawng gihatagan ug ulohan nga *dikrona,* usa ka opisyal nga Aramaikong termino alang sa usa ka direktiba nga nagrekord sa binaba nga desisyon sa hari o sa ubang opisyal ug nanginahanglan ug aksiyon sa kagamhanan. Wala gayod kini himoa aron patikon apan aron lamang makita sa nahiangayng opisyal, dayon tipigan kini diha sa mga tipiganan sa mga dokumento sa kagamhanan."—*Biblical Archaeology,* p. 203.

Kamatayon ug Matagnaong Kahulogan. Gituohan nga si Ciro namatay sa gubat niadtong 530 W.K.P. bisan tuod nga ang mga detalye daw dili tin-aw. Una pa sa iyang kamatayon, ang iyang anak nga lalaki nga si Cambyses II dayag nga nahimong iyang kaubang magmamando, kinsa mipuli sa Persianhong trono ingong bugtong nga magmamando sa dihang namatay ang iyang amahan.

Ang mga tagna labot sa kalit nga pagkapukan sa simboliko nga Dakong Babilonya ingon sa gipakita sa basahon sa Pinadayag susama sa dagkong mga bahin sa kahubitan sa pagsakop ni Ciro sa literal nga siyudad sa Babilonya. (Itandi ang Pin 16:12; 18: 7, 8 uban sa Isa 44:27, 28; 47:8, 9.) Apan, ang hari nga maoy nangulo sa gamhanang kasundalohan nga gisunod dayon paghubit human iasoy ang simbolikong pagkapukan sa Babilonya dili maoy

yutan-ong hari kondili ang langitnong “Pulong sa Diyos,” ang tinuod nga dinihogang Magbalantay ni Jehova, si Kristo Jesus.—Pin 19:1-3, 11-16.

CLAUDIA. Usa ka Kristohanong babaye sa Roma kansang mga pangomosta gilakip ni Pablo sa iyang ikaduhang sulat ngadto kang Timoteo.—2Ti 4:21.

CLAUDIO. Ikaupat nga emperador sa Roma; anak nga lalaki ni Drusus nga igsoong lalaki ni Tiberio, ug uyoan ni Caligula, kinsa iyang gisundan sa trono niadtong 41 K.P. Si Claudio dili kaayo lig-on sa pisikal o sa determinasyon, ug bisan tuod siya interesado sa kasaysayan, mga sinulat, ug ubang akademikong kalihokan, ang mga gipulihan niya nagtuo nga siya walay igong katakos sa salabotan aron mohupot sa gahom ug busa mipabor sa uban ingong mga manununod. Apan, sa panahon sa kaguliyang nga nahitabo human sa pagpatay kang Caligula, ang Praetorianong Guwardiya midaog ug miproklamar kang Claudio ingong Emperador. Usa sa iyang mga tigpaluyo niini nga panagbisogay sa gahom mao si Herodes Agripa I, nga gigantihan ni Claudio pinaagi sa paglig-on sa iyang pagkahari ug sa pagdugang sa Judea ug Samaria sa iyang gingharian. Nakuha usab ni Claudio ang pabor sa Senado. Ang iyang ikaupat nga asawa gitahong naghilo kaniya pinaagig mga uhong niadtong 54 K.P., sa ika-14 nga tuig sa iyang paghari. Human niana si Nero mipuli sa gahom.

“Usa ka dakong gutom . . . sa tibuok gipuy-ang yuta” ang gitagna ni manalagnang Agabo, “ug tuod man, nahitabo kini sa panahon ni Claudio.” Kini nagpalihok sa mga Kristohanon sa Antioquia sa ‘paghimog pag-alagad pinaagig pagpadala ug hinabang’ alang sa ilang mga igsoon sa Jerusalem ug Judea. (Buh 11:27-30) Ang maong gutom sa Palestina sa panahon sa paghari ni Claudio gitawag ni Josephus (*Jewish Antiquities,* XX, 49-53 [ii, 5]; XX, 101 [v, 2]) nga “dakong gutom,” ug gipetsahan sa mga 46 K.P.

“Si Claudio nagsugo sa tanang Hudiyo nga mobiya sa Roma,” nga nagpagula sa iyang mando niadtong 49 o sa sayong bahin sa 50 K.P., sa ikasiyam nga tuig sa iyang paghari. Ang Romanong biograpo ug historyador nga si Suetonius nagpamatuod sa paghingilin ni Claudio sa mga Hudiyo gikan sa Roma. (*The Lives of the Caesars,* Claudio, XXV, 4) Ingong sangpotanan niining mando sa pagpapahawa, duha ka Kristohanong Hudiyo, si Aquila ug Priscila, mibiya sa Roma paingon sa Corinto, diin wala madugay human sa ilang pag-abot ilang nahibalag si apostol Pablo sa pag-abot niya didto lagmit sa tinghunlak sa tuig 50 K.P. (Buh 18:1-3) Sa sinugdanan sa iyang paghari, si Claudio nagpakitag pabor sa mga Hudiyo, nga nagmando pa gani nga magmatugoton kanila ug naghatag kanilag daghang kagawasan sa tibuok imperyo. Apan, mopatim-awng daghang Hudiyo sa Roma ang magubtanon, nga maoy nakaingon sa pagpapahawa ni Claudio kanila gikan sa siyudad.

CLAUDIO LISIAS. Ang komandante militar sa Romanhong garison sa Jerusalem sa dihang si apostol Pablo kataposang miduaw didto sa mga 56 K.P. Ingong usa ka komandante militar (*chiliarch*), si Claudio Lisias may 1,000 ka tawo ubos sa iyang pagmando. Ang iyang Gregong ngalang Lisias nagpasabot nga siya usa ka Grego sukad sa pagkatawo. Siya nakabaton sa Romanong pagkalungsoranon baylo sa usa ka dakong kantidad sa salapi lagmit sa panahon sa pagmando ni Claudio, nga niadtong panahona, ingon sa naandang gibuhat niadtong nagtinguha nga mahimong lungsoranon, iyang gigamit ang ngalan sa nagamandong emperador. (Buh 22:28; 23:26) Sumala sa Romanong historyador nga si Dio Cassius, sa sayong bahin sa pagmando ni Emperador Claudio, ang Romanong pagkalungsoranon sagad gibaligya baylo sa dakong kantidad sa salapi.—*Dio's Roman History,* LX, 17, 5, 6.

Si Claudio Lisias gihisgotan diha sa asoy sa Mga Buhat tungod sa iyang mga pagpakiglabot kang apostol Pablo. Siya ug ang mga sundalo ug ang mga opisyal sa kasundalohan nga uban kaniya nagluwas kang Pablo gikan sa kamatayon sa mga kamot sa nagkaguliyang nga magubtanong panon. Sa pagdakop kang Pablo, si Claudio Lisias nagsugo nga gaposon ang apostol, ug sa dihang siya wala makatino pinaagi sa pagpakisayod sa matang sa sumbong batok kaniya tungod sa kaguliyang, siya nagsugo nga dad-on ang apostol ngadto sa kuwartel sa mga sundalo nga nahimutang sa Torre sa Antonia.—Buh 21:30-34.

Nasaypan ni Claudio Lisias si Pablo nga mao ang Ehiptohanon nga sa miagi nagsugnib ug pag-alsa batok sa pamunoan ug nagdala sa 4,000 ka “magbabarawng mga lalaki” ngadto sa kamingawan. Apan, sa pagkahibalo nga dili diay siya, iyang gitugotan ang hangyo sa apostol nga mosulti ngadto sa panon sa katawhan gikan sa hagdanan, lagmit ang hagdanan sa kuta. Sa dihang ang kapintasan miulbo na usab human gilayon hisgoti ni Pablo ang iyang buluhaton sa pag-adto sa kanasoran, si Claudio Lisias nagsugo nga dad-on siya sa sulod sa kuwartel sa mga sundalo ug usisaon pag-ayo uban ang paglapdos.—Buh 21:35-40; 22:21-24.

Sa pagkadawat ug taho nga si Pablo maoy usa ka Romanong lungsoranon ug human makahimog personal nga pagpakisayod, si Claudio Lisias nahadlok tungod kay gilapas niya ang mga katungod sa usa ka Romano pinaagi sa pagpagapos kaniya.

(Buh 22:25-29) Ang pagdawat niya sa pangangkon ni Pablo isip Romanong lungsoranon pinasukad sa kaugalingong pulong sa apostol mas masabtan kon isipon nga diyutay ra kaayo ang posibilidad nga mamakak ang usa ka tawo sa pag-angkon sa mga katungod sa Romanong pagkalungsoranon, kay ang mobuhat niana makaagom sa silot nga kamatayon. Nag-ingon ang historyador nga si Suetonius: Ang emperador "nagdili sa mga tawo nga langyawng gipanganak sa paggamit sa Romanong mga ngalan ilabina kon kini maoy ngalan sa mga banay. Kadtong walay katungod nga migamit sa mga pribilehiyo sa Romanong pagkalungsoranon iyang gipatay didto sa kapatagan sa Esquiline." —*The Lives of the Caesars,* Claudio XXV, 3.

Kay nagtinguha gihapon nga mabatonan ang kamatuoran labot sa sumbong batok kang Pablo, si Claudio Lisias nagsugo sa Sanhedrin sa pagtigom. Niana nga okasyon gihisgotan ni Pablo ang bahin sa pagkabanhaw nga miresulta ug panagsumpaki taliwala sa mga membro sa Sanhedrin nga tungod niana si Claudio Lisias, nga nahadlok nga si Pablo ilang wataswatason, nagsugo sa mga sundalo sa pagsakmit sa apostol gikan sa ilang taliwala.—Buh 22:30; 23:6-10.

Sa ulahi, sa dihang nahibaloan gikan sa mismong pag-umangkong lalaki ni Pablo ang usa ka laraw sa mga Hudiyo sa pagpatay sa apostol, gipatawag ni Claudio Lisias ang iyang duha ka opisyal sa kasundalohan ug nagsugo kanila nga magandam ug 200 ka sundalo, 70 ka mangangabayo, ug 200 ka magbabangkaw nga mobiya paingon sa Cesarea sa mga alas 9:00 s.g. aron sa pagdala kang Pablo ngadto kang Gobernador Felix. (Buh 23:16-24) Sa pagsunod sa Romanhong balaod, siya nagpadala usab ug sulat nga naghisgot sa kaso ngadto kang Gobernador Felix. Apan, dili bug-os tinuod ang gisulat sa maong sulat. Bisag miila nga walay sala si Pablo, gipalutaw ni Claudio Lisias nga iyang giluwas si Pablo sa dihang nahibaloan niya nga ang apostol maoy usa ka Romano, samtang ang tinuod iyang gilapas ang mga katungod sa pagkalungsoranon ni Pablo pinaagi sa pagpagapos kaniya ug nagsugo gani nga siya usisaon uban ang mga paglapdos.—Buh 23:25-30.

Maylabot sa nahibaloan sa tinun-ang si Lucas bahin sa kaundan sa maong sulat, lagmit nga ang sulat mismo gibasa panahon sa paghusay sa kaso ni Pablo. Ang apostol nakadawat gani ug kopya niana human nga si Pablo miapelar kang Cesar.

CLEMENTE. Usa ka matinumanong Kristohanon kinsa naningkamot kiliran sa kiliran uban ni apostol Pablo, lagmit didto sa Filipos, tungod ug alang sa "maayong balita." (Flp 4:3) Ang ngalang Clemente maoy komon kaayo ug busa walay ligong pasikaranan nga ilangkit siya sa Clemente sa Roma, ingon sa gihimo ni Origen.

CLEOPAS [lagmit pinamubo sa Cleopatros, nga nagkahulogang "Iladong Amahan"]. Usa sa duha ka tinun-an, nga dili mga apostoles, nga mipanaw paingon sa Emmaus sa adlaw sa pagkabanhaw ni Jesus. Sa dihang mikuyog si Jesus kanila ingong usa ka estranyo ug nangutana kon unsay ilang gilantugian, si Cleopas mitubag: "Nagapuyo ka ba ingon nga usa ka langyaw nga nag-inusara sa Jerusalem ug maong wala mahibalo sa mga butang nga nahitabo niini niining mga adlawa?" Human ipatin-aw ni Jesus ang daghang kasulatan ngadto kanila ug dayon nagpaila sa iyang kaugalingon, si Cleopas ug ang iyang kauban, inay magpabilin sa tibuok gabii sa Emmaus, nagdali pagbalik ngadto sa Jerusalem ug nagtaho niining mga butanga ngadto sa uban. (Luc 24:13-35) Kining Grego nga ngalang Cleopas dili angayng pakasaypon sa Aramaiko nga ngalang Clopas.—Ju 19:25.

CLOE [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "lunhaw"; lagmit, Unang Lunhawng Salingsing sa mga Tanom]. Usa ka babaye nga pinaagi sa iyang panimalay si Pablo nakadawat ug mga taho mahitungod sa mga panagsumpakiay nga naglungtad sa kongregasyon sa Corinto. (1Co 1:11) Bisan tuod nga ang sulat ni Pablo wala maghisgot kang Cloe ingong usa ka Kristohanon nga nagpuyo sa Corinto o sa Efeso diin gisulat ang sulat, dayag nga ang pipila sa mga membro niini, mga membro sa pamilya o kaha mga ulipon, maoy mga Kristohanon nga nailhan sa mga taga-Corinto sanglit ginganlan man sa apostol kining panimalaya.

CLOPAS. Ang bana sa usa sa mga Maria nga nagtindog duol kang Jesus sa dihang siya gibitay diha sa estaka sa pagsakit. (Ju 19:25) Lagmit siya mao ang bana sa "laing Maria," ug amahan sa apostol nga si Santiago nga Gamay ug sa iyang igsoong lalaki nga si Joses. (Mat 27:56; 28:1; Mar 15:40; 16:1; Luc 24:10) Lagmit gayod ug giila sa kadaghanan nga si Clopas mao ra ang tawo nga gitawag ug Alfeo. (Mat 10:3; Mar 3:18; Luc 6:15; Buh 1:13) Ang duha ka ngalan tingali maoy lainlain nga paglitok sa lintunganayng pulong nga naggikan sa Aramaiko, o tingali ang maong tawo dunay duha ka ngalan nga baylobaylong gigamit, nga maoy kasagarang batasan nianang panahona. Ang pagtuo nga si Clopas usa ka igsoong lalaki ni Jose, ang amaama ni Jesus, maoy panaghap nga bug-os gipasukad sa tradisyon.

COCCUS. Tan-awa ang TINA, PAGTINA.

CODEX. Tan-awa ang BASAHON.

COLHOZE [Matag Bisyonaryo; o, Siya Nagapahayag ug Panan-awon sa Tanang Butang].

1. Usa ka Israelinhon kansang anak nga lalaki nga si Salun mitabang sa pag-ayo sa paril sa Jerusalem sa adlaw ni Nehemias.—Neh 3:15.

2. Anak nga lalaki ni Hazaias sa tribo ni Juda. (Neh 11:4, 5) Lagmit mao ra usab ang Num. 1.

COLOSAS [lagmit, Dako]. Usa ka siyudad sa HK sa Asia Minor. Sa mga adlaw ni apostol Pablo ang Colosas maoy sakop sa Romanhong lalawigan sa Asia, bisan tuod kini nahimong bahin sa karaang rehiyon sa Frigia. Kining maong dapit wala na puy-i karon. Kini nahimutang duol sa ibabawng tumoy sa walog sa Suba sa Lycus, mga 18 km (11 mi) sa SHS sa Laodicea (duol sa modernong Denizli). Ang walog sa Suba sa Lycus maoy hiktin diha sa rehiyon sa Colosas, nga may dagkong mga pangpang sa isigkakilid niini, apan nagkalapad kini paingon sa AK ug sa dapit diin nagtagbo ang Suba sa Lycus ug Maeander (Menderes). Milatas agi niini nga walog ang pangunang dalan nga naggikan sa Efeso ug sa Baybayon sa Aegean paingon sa S hangtod sa Euprates. Usa ka dalan ang misanga gikan niini paingon sa Sardis ug sa Pergamo dapit sa AK. Apan, sa panahon sa Romanhong yugto, ang sistema sa dalan giusab, ug ang Colosas nalabwan sa kabantog sa Laodicea ug sa kasikbit niini nga Hierapolis (Col 4:13). Bisan pa niana, ang Colosas gibantog gihapon ingong sentro sa paggamag mga panapton, ug nailado kini sa maayong klase nga delana nga may talagsaong kolor nga gitawag ug *colossinus.* Ang Colosas nahimutang sa daplin sa usa ka halapad nga yuta nga awaaw ug walay kakahoyan, nga niana ang panon sa mga karnero gipasibsib. Dapit sa H nga mga 5 km (3 mi), nahimutang ang Honaz Dagi (Bkd. sa Cadmus) nga may gihabogong 2,750 m (9,020 p), ug ang mga niyebe niini nagtaganag tubig sa mga sapa nga moagos agi sa Colosas.

Ang mga Frigiahanon didto sa Jerusalem sa adlaw sa Pentekostes niadtong 33 K.P., ug tingali ang pipila kanila maoy gikan sa Colosas. (Buh 2:10) Bisan tuod ang Colosas anaa sa pangunang S-K nga ruta, kadaghanan sa mga eskolar nagtuo nga si Pablo misubay sa usa ka paamihanan pa nga ruta sa iyang ikatulong misyonaryong panaw diin siya miagi sa mamala paingon sa Efeso. (Buh 18:22, 23; 19:1) Ang iyang sulat ngadto sa mga taga-Colosas nagpakita nga wala siya makaduaw sa Colosas ug nga ang kongregasyon didto maoy bunga sa paghago ni Epafras, kinsa gihubit ni Pablo ingong iyang hawas ug isigkamagbubuhat tungod sa matinumanon niyang pag-alagad ngadto sa mga magtutuo sa Colosas. (Col 1:7, 8; 2:1; 4:12) Apan, ubayubay sa mga Kristohanon sa Colosas ang nailhan ni Pablo. Gihisgotan niya si Onesimo, Arquipo, Filemon, ug Apia.—Col 4:9, 17; Flm 1, 2, 10-12.

Dugang pa sa orihinal nga molupyong Frigiahanon didto sa Colosas mao ang mga Grego ug mga Hudiyo. (Itandi ang Col 3:11.) Ang unang mga Frigiahanon mahiligon kaayo sa espiritistikanhong panatisismo, ang mga Grego nakig-ambit sa daghang pagbanabana ug sa pilosopikanhong mga argumento, ug ang mga Hudiyo maoy mga tigpaluyo sa Moisesnong Balaod ug sa mga kinahanglanon niini labot sa pagkaon ug sa igpapahulay. Kining tanang tinamdan gihisgotan ni Pablo diha sa iyang tambag ngadto sa kongregasyon sa Colosas.—Col 2:4, 8, 16, 18, 20-23.

COLOSAS, SULAT NGADTO SA MGA TAGA-. Ang inspiradong sulat ni apostol Pablo ngadto sa mga Kristohanon sa Colosas. Diha sa modernong Cebuano nga mga bersiyon sa Bibliya, kini sagad mao ang ika-12 nga basahon sa Kristohanon Gregong Kasulatan. Gipaila ni Pablo ang iyang kaugalingon nga maoy magsusulat niining inspiradong sulat pinaagi sa pagsugod niini sa mga pulong: "Si Pablo, usa ka apostol ni Kristo Jesus pinaagi sa kabubut-on sa Diyos, ug si Timoteo nga atong igsoon nganha sa mga balaan ug matinumanong mga igsoon nga nahiusa kang Kristo sa Colosas." (Col 1:1, 2) Ang pagkamagsusulat sa apostol niini nga basahon natino usab pinaagi sa katapusang pangomosta, nga gisulat sa iyang kaugalingong kamot.—Col 4:18.

Aduna gayoy kaamgiran ang Colosas ug Efeso, nga usa usab sa mga sulat ni Pablo. Bisan tuod nga kini lagmit maoy tungod sa kaduol sa panahon sa pagsulat ug sa posibilidad nga ang susamang mga kahimtang naglungtad diha sa matag usa niini nga mga siyudad, ang maong pagkaamgid magkahulogan usab nga kon si Pablo giila ingong magsusulat sa Efeso, siya angayng ilhon usab ingong magsusulat sa Colosas. (Pananglitan, itandi ang Col 1:24-29 sa Efe 3:1-7; ang Col 2:13, 14 sa Efe 2:1-5, 13-16; ang Col 2:19 sa Efe 4:16; ang Col 3:8-10, 12, 13 sa Efe 4:20-25, 31, 32; ang Col 3:18-25; 4:1 sa Efe 5:21-23; 6:1-9.) Dugang pa, ang paglakip sa sulat sa mga taga-Colosas diha sa ubang mga sulat ni Pablo diha sa Chester Beatty Papyrus Num. 2 (P^{46}, mga 200 K.P.) dayag nga nagpakita nga ang Colosas giisip sa unang mga Kristohanon ingong usa sa inspiradong mga sinulat ni Pablo.

Duha ka hinungdan ang mopatim-awng nagtukmod kang Pablo sa pagsulat sa iyang sulat ngadto sa mga taga-Colosas. Ang usa niini, si Epafras nagtaho sa apostol mahitungod sa espirituwal nga kahimtang sa kongregasyon. Ang pipila sa impormasyon nakapabalaka; apan dihay maayong balita usab, sanglit si Pablo miingon nga si Epafras 'nag-

sugilon kanamo sa inyong gugma sa espirituwal nga paagi.' (Col 1:7, 8) Bisan tuod dunay mga suliran sa kongregasyon, ang kahimtang dili grabe ug daghan usab ang angayng dayegon. Ang lain pa, ang ulipon ni Filemon nga si Onesimo mobalik na sa iyang agalon sa Colosas. Busa si Pablo nagpahimulos niini nga kahigayonan pinaagi sa pagpadala sa iyang sulat sa kongregasyon didto pinaagi kang Onesimo ug sa iyang kauban nga si Tiquico.—Col 4:7-9.

Dapit ug Petsa sa Pagsulat. Wala hisgoti nga direkta kon diin si Pablo sa dihang siya misulat ngadto sa mga taga-Colosas. Gituohan sa pipila nga siya didto sa Efeso. Hinunoa, ang sulat nagpakita nga ang apostol nabilanggo (Col 1:24; 4:10, 18), ug walay Kasulatanhong asoy nga siya napriso didto sa Efeso. Ang mga komento nga gihimo ni Pablo sa Colosas 4:2-4, 11 daw mao ang labing mohaom sa mga kahimtang sa apostol sa panahon sa iyang unang pagkabilanggo sa Roma (mga 59-61 K.P.). Tinuod, si Pablo kanhi nabilanggo didto sa Cesarea (Buh 23:33-35), ug si Felix nagmando nga luagan ug diyutay ang pagbantay sa apostol. (Buh 24:23) Apan dayag nga dili kini sama sa kagawasan nga nabatonan ni Pablo sa iyang unang pagkabilanggo sa Roma, sa dihang nagpabilin siya sulod sa duha ka tuig sa iyang giabangan nga balay ug nakasangyaw sa Gingharian sa Diyos ngadto kanilang nakaduaw kaniya didto.—Buh 28:16, 23, 30, 31.

Ang laing hinungdan nga daw nagpunting nga ang sulat gisulat didto sa Roma mao nga si Onesimo didto sa dapit nga gisulatan ni Pablo niini ug mouban kang Tiquico sa paghatod niini sa Colosas. Tino nga ang Roma, nga nagdasok sa populasyon, lagmit gayod nga mahimong dalangpanan sa usa ka kagiw nga ulipon. Ang sulat ngadto sa mga taga-Colosas dayag nga gisulat sa hapit nang matapos ang unang pagkabilanggo ni Pablo sa Roma, o sa mga 60-61 K.P., sa dihang siya usab nagsulat sa iyang sulat alang kang Filemon. Si Tiquico ug Onesimo naghatod dili lamang sa sulat alang sa mga taga-Colosas apan sa sulat usab sa apostol alang kang Filemon. (Flm 10-12) Sanglit si Pablo, sa iyang sulat kang Filemon, nagpahayag ug paglaom (ber 22) nga makagawas, ikahinapos nga sama sa Filemon, ang sulat ngadto sa mga taga-Colosas gisulat sa hapit nang matapos ang unang pagkabilanggo ni Pablo sa Roma.

Bakak nga mga Panglantaw Gisumpo. Usa ka malimbongong pilosopiya ang gipasiugda sa mini nga mga magtutudlo sa Colosas. Gipasiugda ang pagtuman sa Moisesnong Balaod. Ang pagbatasan sa sobrang paghikaw sa kaugalingon gidasig usab. Ang apostol nagpasidaan sa mga Kristohanon sa Colosas sa pagbantay, aron walay usa nga modagit kanila "pinaagi sa pilosopiya ug walay-pulos nga panglimbong sumala sa tradisyon sa mga tawo, sumala sa paninugdang mga butang sa

MGA PANGUNANG PUNTO SA COLOSAS

Usa ka sulat nga nagpasiugda sa pagpabili sa hinatag-sa-Diyos nga posisyon ni Kristo ingong paagi sa pagsanta sa sayop nga mga panglantaw ug mga buhat

Gisulat ni Pablo sa hapit nang matapos ang iyang unang pagkabilanggo sa Roma

---

Pagpabili sa posisyon ni Kristo (1:1–2:12)

- Komendasyon tungod sa pagtuo maylabot kang Kristo ug tungod sa gugma alang sa tanang mga balaan nga kaniya sila nakigambit sa langitnong paglaom
- Ang labaw nga posisyon gihatag kang Kristo: Siya mao ang larawan sa Diyos, ang panganay sa tanang kalalangan, ang usa nga pinaagi kaniya ang tanang ubang mga butang gilalang, ang ulo sa kongregasyon, ang panganay gikan sa mga patay
- Pinaagi kang Kristo gihimo ang pagpasig-uli ngadto sa Diyos
- Natago diha kang Kristo ang tanang bahandi sa tinuod nga kaalam ug kahibalo
- Padayon sa paglakaw nga nahiusa kaniya; ayaw tugoti nga may modagit kaninyo ingong iyang tukbonon pinaagi sa tawhanong pilosopiya

Moisesnong Balaod gihanaw sa Diyos pinaagi ni Kristo (2:13-23)

- Ang Diyos mahulagwayong naglansang sa pakigsaad sa Balaod ngadto sa estaka sa pagsakit diin si Kristo namatay
- Ang mga kinahanglanon sa Balaod maoy usa ka landong; ang katinuoran iya ni Kristo
- Ayaw tugoti nga may tawo nga maghikaw kaninyo sa ganti pinaagi sa pagdaldal kaninyo sa pagsunod sa mga sugo ug mga pagtulon-an sa mga tawo inay sa pagpangupot pag-ayo kang Kristo ingong ulo

Isul-ob ang bag-ong pagkatawo, nga nagpasakop sa awtoridad ni Kristo (3:1-17)

- Isentro ang panghunahuna sa mga butang sa itaas, dili sa mga butang sa yuta
- Patya ang mahugaw nga mga pangibog sa unod; isalikway ang sayop nga mga tinamdan ug mga sinultihan
- Isul-ob ang pagkamabination, kalulot, pagpaubos sa hunahuna, kalumo, hataas-nga-pailob, gugma
- Tugoting mogahom ang kalinaw ni Kristo diha sa mga kasingkasing
- Buhata ang tanan sa ngalan ni Ginoong Jesus, nga magpasalamat sa Diyos pinaagi kaniya

Ang mga relasyon sa uban angayng magamhan sa pagpabili alang sa Diyos ug kang Kristo (3:18–4:18)

- Mga asawa, mga bana, mga anak, mga ulipon, mga agalon kinahanglang motuman sa mga responsibilidad dili ingong tigpahimuot sa mga tawo kondili uban ang kahadlok kang Jehova, nga nagaila nga si Kristo sa langit mao ang atong Agalon
- Lahutay sa pag-ampo; lakaw diha sa kaalam
- Personal nga mga pangomosta ngadto sa mga isigkaalagad sa Ginoo

kalibotan ug dili sumala kang Kristo." (Col 2:8) Giawhag usab ni Pablo ang iyang kaubang mga magtutuo nga dili nila tugotang adunay maghukom kanila bahin sa pagkaon ug pag-inom "o bahin sa usa ka pangilin o sa pagsaulog sa bag-ong bulan o sa usa ka igpapahulay; kay kanang mga butanga maoy landong sa mga butang nga moabot, apan ang katinuoran iya ni Kristo." (Col 2:16, 17) Nailhan sa apostol kon unsa ang pakaaron-ingnon nga pagpaubos ug gihukman ang sobrang paghikaw sa kaugalingon, nga nag-ingon: "Kadto mismong mga butanga, sa pagkatinuod, adunay dagway sa kaalam sa gisangon-sa-kaugalingong dagway sa pagsimba ug pakaaron-ingnon nga pagpaubos, sa grabeng pagsakit sa lawas; apan kini walay bili diha sa pagpakigbugno sa pagtagbaw sa unod."—Col 2:20-23.

Si Pablo nagpasiugda sa pagkalabaw sa hinatag-sa-Diyos nga posisyon nga nahuptan ni Kristo. (Col 1:13-20) Kini nga kamatuoran mosanta sa paganong pilosopiya, Hudiyohanong tradisyon, ug sa lain pang batasan, "usa ka dagway sa pagsimba sa mga manulonda." (Col 2:18) Ang Kasulatan wala magsulti kon ang mga miapil niini nagpakaaron-ingnon nga nagpadayon sa dagway sa pagsimba nga ginahimo kuno sa mga manulonda, nga nagtuong sila nagsundog sa masimbahong tinamdan sa mga manulonda, o sa aktuwal nagsimba gayod sa maong espiritu nga mga linalang.

CONANIAS [Si Jehova Lig-ong Nagtukod].

1. Ang Levihanon nga gitugyanan sa mga amot alang sa pag-alagad sa templo sa panahon sa paghari ni Ezequias.—2Cr 31:4, 12, 13.

2. Usa ka Levihanong pangulo nga lakip niadtong madagayaong miamot ug mga karnero, kanding, ug baka alang sa dakong pagsaulog sa Paskuwa nga gihimo sa ika-18 nga tuig sa paghari ni Josias.—2Cr 35:9, 19.

CONIAS. Tan-awa ang JEHOIAKIN.

COR. Usa ka sukod sa butang nga mala ug gigamit usab sa pagsukod sa lana. Ang *cor* katumbas sa *homer* ug kasudlan ug napulo ka *bath* nga sukod. (1Ha 4:22; 5:11; 2Cr 2:10; Eze 45:14) Kon ang *bath* nga sukod maoy 22 L (5.81 gal), ang *cor* nga sukod maoy katumbas sa 220 L (58.1 gal).

CORASIN. Usa ka siyudad nga lakip niadtong gisaway ni Jesus ug nahimutang sa A nga tumoy sa Dagat sa Galilea. (Mat 11:21; HULAGWAY, Tomo 2, p. 739) Sagad nga gituohan sa mga eskolar nga kini mao ang Khirbet Kerazeh (Korazim), mga 3 km (2 mi) lamang sa AAK sa gituohang dapit sa karaang Capernaum (Mat 11:23), ang siyudad nga lagmit gihimo ni Jesus nga sukaranan sa iyang mga kalihokan sa panahon sa iyang dakong ministeryo sa Galilea nga mikabat ug kapin sa duha ka tuig. Si Jesus nagpahayag sa umaabot nga 'kaalaotan' sa Hudiyong mga molupyo sa Corasin kinsa, sa maong yugto, maoy mga saksi sa "gamhanang mga buhat" nga makapatukmod unta sa mga pagano sa Tiro ug Sidon nga maghinulsol, bisan pa niana sila wala molihok sumala sa mensahe ni Jesus. Human niini, sa tinghunlak sa 32 K.P., sa dihang gipadala ang 70 ka tinun-an sa panahon sa iyang ulahing ministeryo sa Judea, gilakbitan paghisgot ni Jesus ang dili-mahinulsolong tinamdan sa Corasin, lagmit aron ipasiugda ang dakong kaalaotan nga maagoman niadtong dili-masanongong mga siyudad nga batok niini ang iyang mga tinun-an 'magpapha sa abog' gikan sa ilang mga tiil.—Luc 10:10-16.

CORINTO. Usa sa labing karaan ug labing prominente nga mga siyudad sa karaang Gresya, nahimutang mga 5 km (3 mi) sa HK sa modernong siyudad. Ang kahinungdanon sa Corinto maoy tungod gayod sa maayong nahimutangan niini sa kasadpang tumoy sa *isthmus,* o hiktin nga yuta, nga nagkonektar sa yuta sa Gresya uban sa habagatang peninsula niini, ang Peloponnesus. Ang tanang biyahe sa kamad-an, maylabot man sa negosyo o sa uban pa, paingon sa A ug sa H kinahanglang moagi sa Corinto sa pagtabok sa hiktin nga yuta, nga ang kinahiktinang bahin niini maoy mga 6 km (3.5 mi) lamang. Apan ang internasyonal nga mga biyahe sa dagat moagi usab sa Corinto, kay ang mga tiglawig sagad mopalabi sa pagagi niining hiktin nga yuta tali sa Gulpo sa Corinto ug sa Gulpo sa Saron inay nga morisgo sa dugay ug peligrosong pagbiyahe palibot sa bagyohong mga punta sa habagatang tumoy sa peninsula. Busa, ang mga barko gikan sa Italya, Sicilia, ug Espanya motabok sa Dagat Ionian, latas sa Gulpo sa Corinto, ug modunggo sa lawom ug tubig nga dunggoanan sa Lechaeum, ang dunggoanang siyudad sa kasadpan nga gikonektar sa Corinto pinaagi sa duha ka walay-bugto nga mga paril. Ang mga barko nga gikan sa Asia Minor, Sirya, ug Ehipto molatas sa Dagat Aegean ug modunggo sa mga pasilidad sa sidlakang dunggoanan sa Cencrea o tingali sa mas gamayng dunggoanan sa Schoenus. (Rom 16:1) Ang mga kargamento sa dagkong mga barko idiskarga diha sa usa ka dunggoanan ug hakoton mga pipila ka milya latas sa kamad-an ngadto sa laing dunggoanan, ug didto ikarga sa laing mga barko. Ang mas gagmayng mga barko, uban sa mga kargamento niini, guyoron tabok sa hiktin nga yuta latas sa usa ka agianan sa barko nga gitawag ug *di'ol·kos* (sa literal, "guyoranan"). Maoy hinungdan nga ang hiktin nga yuta sa Corinto nailhan ingong tulay sa dagat.

Kasaysayan. Ang Corinto milambo na sukad sa ikapitong siglo W.K.P. sa dihang ang Isthmianhong mga Dula, nga gisaulog matag duha ka tuig ug gilarawan ni apostol Pablo diha sa pipila sa iyang talagsaong mga ilustrasyon, gihimo diha sa templo ni Poseidon (ang Gregong diyos sa dagat ug katumbas sa Romanhong si Neptune) didto sa *isthmus.* (1Co 9:24-27) Sukad sa ikaupat nga siglo W.K.P. ang Corinto nailalom sa pagmando sa Macedonia hangtod nga gipahigawas kini sa mga Romano niadtong 196 W.K.P. Ingong usa ka independenteng siyudad-estado, miduyog kini sa ubang mga siyudad sa Acayanhong Liga, nalangkit sa pagpakigbatok sa Roma, ug gilaglag sa Romanong konsul nga si L. Mummius niadtong 146 W.K.P.; gipamatay ang mga kalalakin-an niini, ug gibaligya ingong mga ulipon ang mga kababayen-an ug mga kabataan niini. Sulod sa usa ka siglo kini naawaaw hangtod nga gitukod pag-usab ni Julio Cesar kini nga siyudad niadtong 44 W.K.P. (ang uban miingon nga 46 W.K.P.) ingong usa ka kolonya sa Roma nga gitawag ug Colonia Laus Julia Corinthiensis. Ang Acaya, nga gitawag sa mga Romano nga Gresya nga walay labot ang Macedonia, nahimong usa ka Romanhong lalawigan sa senado sa panahon sa paghari ni Cesar Agusto, ug ang Corinto nahimong ang kaulohan.

Industriya ug mga Tinukod. Busa, ang siyudad sa Corinto nga giduaw ni Pablo niadtong mga 50 K.P. maoy usa ka puliking sentro sa negosyo ug sa politika. Ang mga bayad nga gisingil alang sa mga kargamento nga itabok sa hiktin nga yuta nakaamot ug dako sa bahandi sa Corinto, apan kini maoy sentro usab sa industriya, nabantog sa mga gamit nga kulonon ug sa mga kasangkapan niini nga bronse. Ang siyudad mismo gitukod diha sa duha ka hinagdang yuta, nga ang usa milabaw ug mga 30 m (100 p). Sa tunga niini mao ang haluag nga *agora* o tiyanggihan, nga gilumbayan ug mga portiko ug publikong mga tinukod. Naglinya ang mga tindahan hangtod sa tiyanggihan, ug ang pipila sa nadiskobrehang mga butang nga nahibilin nagpamatuod nga kanhi may mga tindahan nga namaligyag karne ug ubang mga pagkaon, lakip sa bino. Diha sa usa ka inskripsiyon, ang pulong nga *macellum* gigamit nga nagtumong sa usa ka tindahan. Kini nga termino maoy Latin nga katumbas sa Gregong *ma'kel·lon* nga gigamit ni Pablo sa paghisgot sa "tiyanggihan sa karne" diha sa 1 Corinto 10:25. Ang laing inskripsiyon nga nakaplagan diha sa usa ka ang-ang sa hagdanan mabasa nga "Si Lucio nga matadero."

Duol sa tunga sa *agora,* dihay nakubkoban nga usa ka habog nga plataporma sa mga mamumulong nga anaa sa gawas nga gitawag ug *bema,* o *rostra,* ug kini milawis gikan sa terasa nga nagulang sa ibabaw ug ubos nga mga lebel sa *agora.* Hinimo gikan sa puti ug asul nga marmol ug gidayandayanan pag-ayo sa maanindot nga mga kinulit, ang plataporma may duha ka lawak nga hulatanan sa kilid niini nga ang mga salog may disenyong mosayko ug may marmol nga mga lingkoranan. Ang *bema* gituohan nga mao ang "hukmanan" diin ang mga Hudiyo nga supak sa Kristohanong mensahe nagdala kang Pablo aron husayon atubangan ni Prokonsul Galio. (Buh 18:12-16) Sa usa ka inskripsiyon nga nakaplagan didto sa Delphi, usa ka siyudad sa A nga bahin sa Luok sa Corinto, makita ang ngalang Galio ug nagpaila nga siya mao ang prokonsul.—Tan-awa ang GALIO.

Sa AK nga bahin sa tiyanggihan dihay teatro nga makapalingkod ug mga 15,000 ka tawo. Sa AS, diha usay ampiteatro. Nasabtan gayod sa mga Kristohanon sa Corinto ang paghisgot ni Pablo sa mga apostoles ingong mga "talan-awon sa teatro sa kalibotan." (1Co 4:9) Diha sa usa ka plasa duol sa teatro, ang mga arkeologo nakakaplag ug usa ka inskripsiyon nga naghisgot sa usa ka Erasto nga may Latin nga titulong *aedile,* nga gihubad sa uban ingong "komisyonado sa publikong mga buluhaton." Kini nga Erasto lagmit mao ra usab ang ngalan sa tawong "piniyalan sa siyudad" nga gihisgotan ni Pablo sa dihang misulat siya ngadto sa mga taga-Roma gikan sa Corinto. (Rom 16:23) Ang Gregong termino nga gigamit ni Pablo alang sa "piniyalan" (*oi·ko·no'mos*) sa paninugdan nagkahulogang "usa ka mayordomo o tigdumala sa balay." —Itandi ang Gal 4:2, *ftn* sa *Rbi8* ug sa *Int;* tan-awa ang ERASTO Num. 2.

Relihiyon ug Kultura. Ang Corinto nailhan usab ingong sentro sa pangagamhanan ug pangunang siyudad sa negosyo sa Gresya, ug sa mga hunahuna sa daghang katawhan ang siyudad nagsimbolo sa mapatuyangong kahilayan ug kaluho, mao nga ang ekspresyon nga "pagkahimong Corintohanon" gigamit sa ulahi nga nagpasabot ug "pagbuhat ug imoralidad." Kini nga kahilayan maoy bunga sa pagsimba sa mga taga-Corinto, ilabina sa diyosa nga si Aprodita (katumbas sa Romanhong diyosa nga si Venus, sa Fenicianhon ug Canaanhong diyosa nga si Astarte, ug sa Babilonyanhong diyosa nga si Ishtar). Usa ka templo nga gipahinungod sa pagsimba kaniya ang nahimutang sa ibabaw sa Acrocorinto, usa ka titip, batoon nga bungtod nga may gihabogong 513 m (1,683 p) ibabaw sa *agora.* (HULAGWAY, Tomo 2, p. 336) May maayong katarongan si Pablo sa paghatag ug bug-at nga tambag ug pasidaan ngadto sa mga Kristohanon sa Corinto bahin sa maayong panggawi. (1Co 6:9–7:11; 2Co 12:21) Siyempre, ang Corinto may mga templo alang sa daghang uban pa nga mga diyos ug mga diyosa. Sa templo ni Asklepios, ang

diyos sa pagpanambal, ang mga arkeologo nakakaplag ug mga kinulit nga ginama sa yutang-kulonon nga ang bulok sama sa panit, ug kaamgid sa mga bahin sa lawas sa tawo. Kini gibilin diha sa templo ingong mga halad sa panaad sa mga magsisimba, ang matag halad naghawas sa may sakit nga bahin sa lawas (kamot, tiil, mata, ug uban pa) sa magsisimba.

Gawas pa sa mga Grego, dihay ubay-ubayng Italyano nga naggikan sa nag-unang mga kolonista. Ang kadaghanan sa mga tinun-an sa Corinto adunay mga ngalan nga gikan sa Latin, sama kang Justo, Tercio, Cuarto, Gayo, Crispo, Fortunato, ug Acaico. (Buh 18:7; Rom 16:22, 23; 1Co 1:14; 16:17) Daghang Hudiyo ang mipuyo didto ug nagtukod ug sinagoga, sa ingon kini nakadani ug pipila ka Gregong mga sumusunod. (Buh 18:4) Ang pagkaadunay mga Hudiyo didto sa Corinto gipaila sa usa ka Gregong inskripsiyon diha sa usa ka marmol nga balabag nga nakaplagan duol sa ganghaan paingon sa Lechaeum. Ang inskripsiyon, nga mabasa nga "[*Sy·na·*]*go·ge′ He·br*[*ai′on*]," nagpasabot nga "Sinagoga sa mga Hebreohanon." Kanunay usab nga nangabot ang mga magpapanaw ug mga negosyante, gawas pa niadtong nangadto aron maglulinghayaw diha niining sentro sa kalingawan ug atletikong mga dula. Walay duhaduha nga kini nakaamot sa mas bukas nga panghunahuna sa mga tawo kay nianang sa ubang mga siyudad nga giduaw sa apostol, lakip na ang Atenas, ang sentro sa Gregong kultura. Si Pablo nakadawat ug panan-awon nga nagpasalig kaniya nga sa Corinto daghang tawo ang nakiling sa pagkamatarong, ug busa siya migugol ug usa ka tuig ug unom ka bulan niining hinungdanon nga tagboanang dapit sa Sidlakan ug sa Kasadpan. (Buh 18:9-11) Lagmit nga iyang gisulat niining panahona ang iyang duha ka sulat ngadto sa mga taga-Tesalonica.

Kristohanong Kongregasyon. Ang mga isigka-Kristohanon nga kauban ni Pablo sa paghimog tolda, si Aquila ug Priscila, mikuyog kaniya sa dihang sa kataposan siya milawig gikan sa sidlakang dunggoanan sa Cencrea tabok sa Dagat Aegean paingon sa Efeso sa Asia Minor. (Buh 18:18, 19) Sa laing bahin, gipadayon sa larinong-manulti nga si Apolos ang buluhaton ni Pablo, nga nagbisibis sa mga binhi nga gipugas didto sa Corinto. (Buh 18:24-28; 19:1; 1Co 3:6) Gipakita ni Pablo ang dulot nga kabalaka alang sa kongregasyon nga iyang natukod didto sa Corinto, nga nagpadala kang Tito sa paghawas kaniya didto sa duha ka pagduaw, ingon man sa pagsulat sa iyang duha ka ugdang nga mga sulat ngadto sa kongregasyon sa Corinto. (2Co 7:6, 7, 13; 8:6, 16, 17; 12:17, 18) Bisan pa niana, kay wala makaplano nga mohapit aron sa pagduaw kanila sa iyang pag-adto sa Macedonia (2Co 1:15, 16, 23), si Pablo sa ulahi migahin ug tulo ka bulan sa Gresya, lagmit niadtong 55-56 K.P., ug migugol ug bahin sa maong panahon didto sa Corinto, nga nagsulat gikan didto sa iyang sulat ngadto sa mga taga-Roma.—Buh 20:2, 3; Rom 16: 1, 23; 1Co 1:14.

CORINTO, MGA SULAT NGADTO SA MGA TAGA-.

Duha ka inspiradong kanonikal nga mga sulat nga gisulat ni apostol Pablo ngadto sa mga Kristohanon sa Gresya niadtong unang siglo K.P. Kini nga mga sulat anaa sa ikapito ug ikawalo nga puwesto diha sa Cebuano nga mga bersiyon sa Kristohanon Gregong Kasulatan. Si Pablo nagpaila sa iyang kaugalingon ingong mao ang magsusulat niining duha ka sulat, nga nagpadala sa Unang Corinto ngadto "sa kongregasyon sa Diyos nga anaa sa Corinto," ug sa Ikaduhang Corinto ngadto "sa kongregasyon sa Diyos nga anaa sa Corinto, uban sa tanang balaan nga anaa sa tibuok Acaya."—1Co 1:1, 2; 2Co 1:1.

Ang pamatuod nga si Pablo mao gayod ang nagsulat sa Una ug Ikaduhang Corinto dili gayod malalis. Dugang pa sa kaugalingong testimonya sa apostol, ang pagkatinuod ug ang pagdawat sa duha ka sulat sa katibuk-an gipamatud-an sa panggawas nga testimonya. Ang duha ka sulat gipasidungog kang Pablo ug gikutlo sa mga magsusulat sa una hangtod sa ikatulong mga siglo. Dugang pa, ang nailhan nga "Ang Kanon ni Athanasius" (367 K.P.) nagtala nga lakip sa "napulog-upat ka sulat ni Pablo nga apostol," "duha ang ngadto sa mga taga-Corinto." Kini nga talaan mao ang unang pananglitan sa katalogo sa mga basahon sa Kristohanon Gregong Kasulatan ingon sa atong nabatonan karong adlawa, nga nag-una ug 30 ka tuig sa talaan nga gipatik sa Konsilyo sa Cartago, Aprika, niadtong 397 K.P.

Ang Ministeryo ni Pablo sa Corinto. Si Pablo miabot sa Corinto sa mga 50 K.P. Sa sinugdan siya naghatag ug pakigpulong diha sa sinagoga sa matag Igpapahulay 'ug nangdani sa mga Hudiyo ug mga Grego.' (Buh 18:1-4) Hinunoa, human makasinatig pagsupak ug pagpasipala taliwala kanilang didto sa sinagoga, ang apostol miliso sa iyang pagtagad ngadto sa "katawhan sa kanasoran," ang mga Hentil sa Corinto. Ang pagpakigtagbo ni Pablo kanila gibalhin ngadto sa usa ka balay nga tupad sa sinagoga, ug daghan ang "nanagpanuo ug nagpabawtismo." Kay gisultihan sa Ginoo diha sa usa ka panan-awon, "Daghan akog mga tawo niining siyudara," ang apostol nagpabilin didto ug usa ka tuig ug unom ka bulan "nga nanudlo sa ilang taliwala sa pulong sa Diyos." (Buh 18:5-11) Tungod kay si Pablo nakatabang sa pagtukod sa

Kristohanong kongregasyon sa Corinto, siya makaingon kanila: "Bisan pa ug kamo tingali may napulo ka libong magtutudlo diha kang Kristo, tino nga dili daghan ang inyong amahan; kay diha kang Kristo Jesus ako nahimong inyong amahan pinaagi sa maayong balita."—1Co 4:15.

Ang grabeng imoralidad nabatasan didto sa Corinto, ug sa ngadtongadto kini gani nakaapektar sa Kristohanong kongregasyon sa maong siyudad. Nakita ni Pablo nga kinahanglang badlongon ang kongregasyon pinaagi sa usa ka sulat tungod kay sa ilang taliwala dihay usa ka kaso sa 'pakighilawas nga wala gani buhata bisan taliwala sa mga nasod,' kay usa ka tawo ang nagkuha sa asawa sa iyang amahan. (1Co 5:1-5) Pinaagi sa paggamit ug usa ka ilustrasyon nga ilang masabtan, siya usab nagdasig kanila nga magmatinumanon. Siya nasayod nga sila sinati sa atletikong mga bangga sa Isthmianhong mga Dula nga gihimo duol sa Corinto. Busa siya misulat: "Wala ba kamo mahibalo nga ang tanang magdadagan sa usa ka lumba modagan, apan usa lamang ang makadawat sa ganti? Dagan sa paagi nga inyong makab-ot kini. Dugang pa, ang matag tawo nga nagaapil sa usa ka sangka nagapugong sa kaugalingon sa tanang butang. Karon sila, tataw, nagabuhat niini aron sila makabaton sa purongpurong nga madunot, apan kita sa purongpurong nga dili-madunot."—1Co 9:24, 25.

Unang Corinto. Sa iyang ikatulong misyonaryong panaw, si Pablo migugol ug taudtaod nga panahon sa Efeso. (Buh 19:1) Lagmit sa kataposang tuig sa iyang pag-estar didto, ang apostol nakadawat ug makapatugaw nga balita bahin sa mga kahimtang sa kongregasyon sa Corinto. Si Pablo gisultihan "nilang sakop sa balay ni Cloe" nga adunay mga pagsumpakiay taliwala sa mga taga-Corinto. (1Co 1:11) Si Estefanas, Fortunato, ug Acaico miabot usab gikan sa Corinto ug lagmit naghatag ug

MGA PANGUNANG PUNTO SA UNANG CORINTO

Usa ka sulat nga gipadala ni Pablo ngadto sa kongregasyon sa Corinto human siya makadawat ug makapakurat nga mga taho bahin sa pagkabahinbahin ug sa imoralidad ug ingong tubag sa usa ka pangutana bahin sa kaminyoon

Gisulat gikan sa Efeso, mga 55 K.P.

Tambag sa panaghiusa (1:1–4:21)

- Ang pagsunod sa mga tawo moresultag pagkabahinbahin
- Ang panglantaw sa Diyos kon unsa ang maalamon ug kon unsa ang kabuangan mao ang hinungdanon
- Manghambog dili sa mga tawo kondili kang Jehova, kinsa nagtagana sa tanang butang pinaagi kang Kristo
- Kinahanglang mahimong hamtong, espirituwal nga mga tawo, ug ilhong ang Diyos mao ang nagpahinabo sa espirituwal nga pagtubo ug nga si Kristo mao ang patukoranan diin tukoron ang Kristohanong mga personalidad
- Ayaw tugoti nga ang usa moburot sa garbo, nga maghunahuna nga siya mas maayo kay sa iyang mga isigka-Kristohanon

Paghupot sa kongregasyon nga mahinlo sa moral (5:1–6:20)

- Ipalagpot ang si bisan kinsa nga mga makihilawason, mga tawong dalo, mga tigsimbag idolo, mga tigsultig pasipala, mga palahubog, o mga mangingilkil
- Mas maayo pa nga matikasan kay sa dad-on ang isigka-Kristohanon sa hukmanan atubangan sa mga dili magtutuo
- Ang moral nga pagkadili-hinlo makahugaw sa templo sa Diyos, magpugong sa usa ka tawo sa pagsulod sa Gingharian

Tambag bahin sa kaminyoon ug sa pagkatagsaanon (7:1-40)

- Ang seksuwal nga katungod angayng ihatag, apan uban ang konsiderasyon
- Ang kaminyoon mas maayo kay sa pagkatagsaanon alang sa mga tawo nga nag-uros-uros sa pangibog
- Ang minyong Kristohanon dili mobiya sa dili-magtutuo nga kapikas; mahimong sa ngadtongadto makatabang pa sa maong kapikas sa pagbaton ug kaluwasan
- Dili kinahanglang usbon sa usa ka tawo ang iyang kahimtang sa dihang mahimong Kristohanon
- Ang kaminyoon magdalag dugang kabalaka; ang pagkatagsaanon mahimong may kaayohan alang sa usa ka tawo nga nagtinguha sa pag-alagad sa Ginoo nga walay pagkalinga

Konsiderasyon alang sa espirituwal nga kaayohan sa uban (8:1–10:33)

- Ayaw pandola ang uban pinaagi sa pagkaon ug mga kalan-on nga gihalad ngadto sa mga idolo
- Aron dili mababagan ang si bisan kinsa sa pagdawat sa maayong balita, wala gamita ni Pablo ang iyang katungod sa pagdawat ug materyal nga tabang
- Ibutang sa kasingkasing ang pasidaang mga panig-ingnan gikan sa kasinatian sa Israel didto sa kamingawan—aron makabenepisyo sa kaugalingon ug aron dili mahimong kapandolan sa uban
- Bisan tuod subay sa balaod, dili ang tanang butang makapalig-on

Kahapsay sa kongregasyon (11:1–14:40)

- Tahora ang Kristohanong pagkaulo; paggamit sa babaye ug pandong sa ulo
- Ipakita ang pagtahod sa Panihapon sa Ginoo
- Gamita ang mga gasa sa espiritu nga may pagpabili sa ilang tinubdan ug sa ilang katuyoan
- Ang gugma mao ang labaw pa gayod nga paagi
- Hupti ang kahapsay diha sa mga tigom sa kongregasyon

Ang pagkatino sa paglaom sa pagkabanhaw (15:1–16:24)

- Ang pagkabanhaw ni Kristo maoy usa ka garantiya
- Ang dinihogang mga Kristohanon kinahanglang mamatay aron bangonon ngadto sa pagkawalay-kamatayon ug pagkadili-madunoton
- Ang inyong paghago dili makawang may kalabotan sa Ginoo; barog nga malig-on diha sa pagtuo

pipila ka impormasyon bahin sa kahimtang didto. (1Co 16:17, 18) Dugang pa, si Pablo nakadawat ug usa ka sulat sa pagpakisayod gikan sa Kristohanong kongregasyon sa Corinto. (1Co 7:1) Busa, tungod sa dakong kabalaka alang sa espirituwal nga kaayohan sa iyang mga isigkamagtutuo didto, si Pablo misulat niining unang sulat ngadto sa Kristohanong kongregasyon sa Corinto sa mga 55 K.P. Ang pamatuod nga didto sa Efeso gisulat kini nga sulat matino pinaagi sa mga pulong ni Pablo nga girekord sa 1 Corinto 16:8: "Apan *magpabilin* ako sa Efeso hangtod sa pista sa Pentekostes."

Sa introduksiyon sa Unang Corinto si Pablo naghisgot sa usa ka kauban, si Sostenes, nga tingali maoy nagsulat sumala sa gidiktar ni Pablo. Lagmit gayod nga mao kiniy nahitabo, sanglit sa paniklop niini atong mabasa: "Ania ang akong pangomosta, ni Pablo, sa akong kaugalingong kamot."—1Co 1:1; 16:21.

Ikaduhang Corinto. Si Pablo misulat sa iyang ikaduhang sulat ngadto sa mga taga-Corinto lagmit sa panahon sa ulahing ting-init o sa sayong tinghunlak sa 55 K.P. Gisulat sa apostol ang iyang unang sulat didto sa Efeso, diin siya lagmit nagpabilin didto ingon sa giplano, hangtod sa Pentekostes nianang tuiga o mas dugay pa. (1Co 16:8) Dayon si Pablo mibiya paingon sa Troas diin siya nahigawad kay wala mahibalag didto si Tito, kinsa gipadala ngadto sa Corinto aron motabang sa pagpangolekta alang sa mga balaan sa Judea. Busa si Pablo mipadayon sa Macedonia, diin si Tito miduyog kaniya didto nga may taho labot sa reaksiyon sa mga taga-Corinto bahin sa iyang unang sulat. (2Co 2:12, 13; 7:5-7) Niadtong higayona si Pablo misulat sa iyang ikaduhang sulat ngadto kanila gikan sa Macedonia, nga dayag nagpadala niini pinaagi kang Tito. Dayon, human sa pipila ka bulan, natuman ang iyang mga paningkamot sa pagduaw sa

MGA PANGUNANG PUNTO SA IKADUHANG CORINTO

Ang ikaduhang sulat labot sa aksiyon nga himoon aron sa paghupot sa kongregasyon nga hinlo, sa pagpukaw sa tinguha nga tabangan ang mga igsoon sa Judea, ug sa pagkontra sa impluwensiya sa mini nga mga apostoles

Gisulat ni Pablo niadtong 55 K.P., pipila ka bulan una pa siya miabot sa Corinto sa iyang ikaduha ug kataposang pagduaw

---

Ang mahigugmaon nga kabalaka ni Pablo ug ang posisyon ni Pablo ug ni Timoteo maylabot sa ilang mga igsoon (1:1–7:16)

- Ang kasakitan nga nasinati ni Pablo ug Timoteo ingong mga Kristohanon halos naghunos sa ilang kinabuhi, apan ang pagluwas sa Diyos kanila makahupay sa uban
- Migawi uban ang pagkabalaan ug diyosnong katim-os; dili mga agalon sa pagtuo sa uban kondili mga isigkamagbubuhat alang sa ilang kalipay
- Ang unang sulat gisulat tungod sa gugma ug uban sa daghang luha; karon ang tawo nga kanhi imoral angayng pasayloon ug hupayon
- Si Pablo ug ang iyang mga kaubanan gihimong kuwalipikado sa Diyos ingong mga ministro sa bag-ong pakigsaad; ang mga taga-Corinto mao ang ilang sulat sa rekomendasyon, nga gisulat diha sa mga kasingkasing niini nga mga ministro
- Sa pagtuman niini nga ministeryo, sila dili magsambog sa pulong sa Diyos kondili magwali kang Kristo ingong Ginoo; ang maong maayong balita gitaptapan lamang taliwala niadtong nabutaan sa diyos niining sistema sa mga butang
- Bisan tuod anaa sa yutan-ong mga tolda, si Pablo ug Timoteo ingon man ang mga taga-Corinto nakig-ambit sa paglaom sa walay kataposang langitnon nga mga puloy-anan; apan ang matag usa kinahanglang madayag atubangan sa lingkoranan-sa-paghukom ni Kristo
- Ang si bisan kinsa nga nahiusa kang Kristo maoy usa ka bag-ong linalang; silang tanan makig-ambit diha sa ministeryo sa pagpasig-uli; ang tanan, ingong mga embahador, nag-agda, "Magpasig-uli kamo ngadto sa Diyos"
- Si Pablo ug ang mga kaubanan girekomendar ingong mga ministro sa Diyos pinaagi sa mga butang nga ilang gilahutay diha sa ilang ministeryo, pinaagi sa paghatag ug pamatuod sa espiritu sa Diyos diha sa ilang mga kinabuhi
- Uban sa gipasangkad nga mga kasingkasing sila nangamuyo sa ilang mga igsoon sa pagpasangkad sa ilang mga pagmahal, sa paglikay sa dili timbang nga pagpayugo uban sa mga dili-magtutuo, sa paghinlo sa ilang kaugalingon sa tanang kahugawan sa unod ug sa espiritu
- Nahupayan ug dako si Pablo tungod sa taho bahin sa ilang maayong pagsanong sa tambag diha sa iyang unang sulat

Pagdasig sa pagtabang sa mga igsoon nga nakasinatig kalisdanan didto sa Judea (8:1–9:15)

- Ang mga Macedonianhon, bisan tuod kabos kaayo, mihangyo nga mohatag
- Si Kristo nahimong kabos aron nga ang mga taga-Corinto (ug ang uban pa) mahimong dato
- Ang mga taga-Corinto gidayeg tungod sa ilang pagkaandam nga mopaambit
- Ipabuhat sa matag usa ang sumala sa iyang gihukom diha sa iyang kasingkasing; gihigugma sa Diyos ang malipayong maghahatag

Mga argumento sa pagsumpo sa impluwensiya sa mini nga mga apostoles (10:1–13:14)

- Ang mga tubag ngadto sa mga magsusupak labot kang Pablo nga siya kuno "maluya," 'anaa sa ilang teritoryo,' "ubos," "dili batid sa pagsulti," "dili-makataronganon," ug ang ilang gi-ingon nga sa dihang si Pablo nagpaubos sa iyang kaugalingon pinaagi sa pagbuhat ug sekular nga trabaho iyang gipamatud-an nga siya dili usa ka apostol sama kanila
- Si Pablo pareho nila sumala sa talaan sa kagikan; mas labaw kon hisgotan ang rekord sa paglutos ug kalisdanan nga gi-antos alang kang Kristo, sa mahigugmaong kabalaka alang sa mga kongregasyon, sa mga panan-awon, sa mga ilhanan sa pagkaapostol
- Padayong sulayi kon kamo anaa ba sa pagtuo

Corinto. Busa kaduha makaduaw si Pablo sa mga taga-Corinto. Human sa iyang unang pagduaw, nga nianang panahona iyang gitukod ang kongregasyon, siya nagplano alang sa ikaduhang pagduaw, nga napakyas. Apan sa "ikatulong higayon" nga siya nagplano o 'nangandam,' siya milampos kay siya nakahimo man sa pagpakigkita kanila pag-usab sa mga 56 K.P. (2Co 1:15; 12:14; 13:1) Sa panahon niining ikaduhang pagduaw sa Corinto siya misulat sa iyang sulat ngadto sa mga taga-Roma.

Mga katarongan sa pagsulat. Si Tito nagdala kang Pablo ug maayong taho. Ang unang sulat ngadto sa mga taga-Corinto nakapukaw diha kanila ug pagkasubo sa diyosnong paagi, paghinulsol, pagkamatinuoron, usa ka tinguha nga ipahigawas ang ilang kaugalingon, kasuko, kahadlok, ug pagtul-id sa sayop. Si Pablo misanong diha sa iyang ikaduhang sulat nga nagdayeg kanila tungod sa ilang paborableng pagsanong ug pagpadapat sa tambag, nga nag-awhag kanila nga "malulotong magpasaylo ug maghupay" sa mahinulsolong tawo nga dayag ilang gipalagpot gikan sa kongregasyon. (2Co 7:8-12; 2:1-11; itandi ang 1Co 5:1-5.) Buot usab ni Pablo nga dasigon sila nga ipadayon ang buluhaton sa pagtigom ug hinabang alang sa ilang nanginahanglang mga isigkamagtutuo sa Judea. (2Co 8:1-15) Dayon dihay mga tawo usab sa kongregasyon nga padayong naghagit sa posisyon ug awtoridad ni Pablo ingong usa ka apostol, nga tungod niini kinahanglan niyang depensahan ang iyang posisyon sa pagkaapostol; sa pagkatinuod, dili kini alang sa iyang kaugalingon, kondili "kadto maoy alang sa Diyos," nga mao, aron sa pagluwas sa kongregasyon nga iya sa Diyos, nga si Pablo kusganon kaayong namulong diha sa iyang sulat ug 'nanghambog' sa iyang mga kredensiyal ingong usa ka apostol.—2Co 5:12, 13; 10:7-12; 11:16-20, 30-33; 12:11-13.

Ang Kahayag sa Kasulatan nga Nahisulat Kanhi. Gipalig-on ni Pablo ang iyang mga argumento pinaagi sa paggamit sa Hebreohanong Kasulatan diha sa iyang inspiradong mga sulat ngadto sa mga taga-Corinto. Sa dihang giyagyag ang kabuangan sa kalibotanong kaalam ingon sa gipakita sa mini nga mga apostoles, iyang gipamatud-an ang kahinungdanon sa pagbaton ug labaw nga kaalam sa Diyos. Gibuhat niya kini pinaagi sa pagpasiugda sa gipamulong sa salmista ngadto sa usa ka kaliwatan kasiglohan kanhi, nga ang "mga hunahuna sa mga tawo . . . ingon sa mga hinungaw lamang" (Sal 94:11; 1Co 3:20), ug pinaagi sa pagsukna sa gipangutana ni Isaias ngadto sa rebelyosong mga Hudiyo: "Kinsay nakakuha sa mga sukod sa espiritu ni Jehova, ug . . . kinsay makatudlo kaniya sa bisan unsa?" (Isa 40:13; 1Co 2:16) Gipamatud-an ni Pablo nga ang Kristohanong ministro adunay katungod sa pagdawat ug materyal nga tabang pinaagi sa pagpakita nga ang Deuteronomio 25:4, "Dili mo pagabusalan ang torong baka samtang kini nagagiok," sa pagkatinuod pangunang gisulat alang sa kaayohan sa mga ministro. (1Co 9:9, 10) Iyang gipasundayag nga ang Diyos dugay na kanhi misaad ug pagkabanhaw, pinaagi sa paglakbit sa mga pahayag sa Isaias 25:8 ug Oseas 13:14, bahin sa paglamoy sa kamatayon. (1Co 15:54, 55) Dugang pa, iyang gipatin-aw pag-ayo ang bahin sa Panihapon sa Ginoo pinaagi sa iyang detalyadong paghisgot sa mga pulong ni Jesus nga gisulti sa panahon nga Iyang gipundar ang maong pagsaulog.—Luc 22:19, 20; 1Co 11:23-34.

Gipasundayag ni Pablo kon unsa kanunay ang tinamdan sa Diyos bahin sa espirituwal nga kahinlo pinaagi sa pagkutlo o paglakbit sa Deuteronomio 17:7; Levitico 26:11, 12; Isaias 43:6; 52:11; ug Oseas 1:10. (1Co 5:13; 2Co 6:14-18) Iyang gipakita nga ang materyal nga pagpanghatag wala gayod sayloi sa mga alagad sa Diyos kanhi ug nga ang mahinatagong Kristohanon giuyonan ni Jehova. (Sal 112:9; 2Co 9:9) Ug iyang gipakita nga ang prinsipyo diha sa Balaod sa pagtino sa matag butang pinaagi sa baba o pulong sa duha o tulo ka saksi mapadapat diha sa Kristohanong kongregasyon. (Deu 19:15; 2Co 13:1) Kini ug ang ubang mga paghisgot sa kasulatan nga gisulat kanhi nagbatbat niini nga mga teksto ug nagpatin-aw sa kapadapatan niini nganhi kanato.

CORNELIO. Usa ka opisyal sa kasundalohan (senturyon, *KJ*) nga nangulo sa 100 ka sundalo sa Italyanhong pundok. (Tan-awa ang OPISYAL SA KASUNDALOHAN.) Siya nadestino sa Cesarea, ug may kaugalingong balay didto. Ang iyang Romanhong ngalan nagpakita nga siya lagmit sakop sa usa ka hamiling pamilya sa siyudad sa emperador. Siya maoy "usa ka debotadong tawo" kinsa "naghatag ug daghang gasa sa kaluoy ngadto sa katawhan ug padayong nangamuyo sa Diyos," "tawong matarong ug mahadlokon sa Diyos ug may maayong panghimatuod sa tibuok nasod sa mga Hudiyo." Kaniya nagpakita ang usa ka manulonda diha sa usa ka panan-awon niadtong tinghunlak sa 36 K.P., nga nag-ingon: "Ang imong mga pag-ampo ug mga gasa sa kaluoy misaka ingong handomanan sa atubangan sa Diyos." Gisultihan usab sa manulonda si Cornelio nga pasugoan si Pedro didto sa Jope.—Buh 10:1-22.

Sa dihang miabot si Pedro, si Cornelio, sa atubangan sa "iyang mga paryente ug suod nga mga higala," miingon sa apostol: "Kaming tanan ania sa atubangan sa Diyos aron maminaw sa tanang butang nga gisugo kanimo ni Jehova nga isulti." (Buh 10:24, 33) "Samtang nagsulti pa si Pedro . . . ang balaang espiritu mikunsad diha sa tanan nga

naminaw sa pulong." Busa kini nga grupo nga niana si Cornelio ang gihisgotan nga labing inila nahimong ang unang dili-tinuling mga Hentil o mga dili-Hudiyo nga nakadawat "sa walay bayad nga gasa sa balaang espiritu." (Buh 10:44, 45) Dihadiha misunod ang bawtismo sa tubig. Wala nay nahibaloan pa bahin sa kinabuhi ug sa kalihokan ni Cornelio human niini.

Nganong ang pagkakabig ni Cornelio ilabinang usa ka talagsaong hitabo?

Si Cornelio dili usa ka kinabig nga membro sa Hudiyohanong komunidad ingon sa gipangatarongan sa pipila, bisan tuod nga siya sinati sa mga sinulat sa mga manalagna, mihatag ug mga gasa sa kaluoy ngadto sa mga Hudiyo, mahadlokon sa Diyos, padayong nag-ampo, ug migamit sa ngalang Jehova. Ang Kasulatan mihinapos gayod nga kining opisyal sa kasundalohan maoy dili-tinuling Hentil sa bug-os nga diwa. Kon si Cornelio usa pa ka kinabig, si Pedro nga usa ka Hudiyo dili unta moingon nga supak sa balaod alang kaniya nga makig-uban niining "tawo nga lain ug rasa," tungod sa nahisulat diha sa Balaod labot sa langyawng pumoluyo. (Lev 19:33, 34; Buh 10:28) Kon siya usa pa ka kinabig, ang unom ka Hudiyong mga kauban ni Pedro dili unta 'mahibulong' sa pagkakita sa balaang espiritu nga gibubo "nganha sa katawhan sa kanasoran." (Buh 10:45; 11:12) Kon siya usa pa ka kinabig, nganong ang "mga tigpaluyo sa pagtuli" nakiglantugi kang Pedro tungod niining butanga? —Buh 11:2.

Sa pagkatinuod, si Cornelio mao ang unang bunga sa dili-tinuling mga dili-Hudiyo nga nahimong usa ka Kristohanon, nga nagpakitang niining panahona dili na kinahanglanon alang sa mga Hentil nga mahimong Hudiyo nga mga kinabig sama sa Etiopianhong eunuko una pa dawaton ngadto sa Kristohanong kongregasyon. Niadtong talagsaong okasyon si Pedro mipatugbaw, "Tinong naila ko nga ang Diyos dili mapihigon, apan sa matag nasod ang tawo nga mahadlok kaniya ug magabuhat sa pagkamatarong dalawaton kaniya." (Buh 10:34, 35) Sanglit si Pedro mao ang unang nagbukas sa Dalan alang sa mga Hudiyo niadtong Pentekostes, busa niining bahina siya mao ang unang nagdala sa maayong balita sa kaluwasan ngadto sa dili-tinuling mga Hentil. Si Santiago miuyon usab nga kadto maoy "unang higayon" nga giliso sa Diyos ang iyang pagtagad ngadto "sa kanasoran."—Buh 15: 7, 14.

COS. Ang kaulohan nga siyudad sa AS nga tumoy sa usa ka pulo nga ginganlan usab ug Cos. Nahimutang kini atbang sa HK nga baybayon sa Asia Minor. Ang maayong nahimutangan sa Cos maoy nakaingon sa kahinungdanon niini sa negosyo ug sa panakayan sa unang panahon.

Bisan tuod si apostol Pablo lagmit milawig saylo niining siyudara sa dihang mipanaw gikan sa Efeso paingon sa Cesarea sa pagkatapos sa iyang ikaduhang misyonaryong panaw niadtong mga 52 K.P. (Buh 18:21, 22), sa pagkatapos lamang sa iyang ikatulong panaw, mga upat ka tuig sa ulahi, nga ang pulo gihisgotan sa ngalan niini diha sa Mga Buhat. Human 'mobiya' si Pablo sa mga ansiyano sa Efeso nga iyang gipakigsultihan didto sa Mileto (Buh 20: 17, 36-38), ang barko nga gisakyan niya ug ni Lucas 'mideretso paglawig,' buot ingnon, kini milawig nga buyon sa hangin, nga wala motipas, ug maayo ang panahon, hangtod nga kini "nahiabot sa Cos," usa ka panaw nga mga 75 km (47 mi) paingon sa baybayon. Gibanabana sa ubang mga komentarista nga pinaagi sa naandang paghuros sa hangin nga gikan sa AK sa Aegean, ang maong gilay-on mahimong lawigon sulod sa mga unom ka oras, nga sumala sa gipaila ni Lucas, ang barko nga gisakyan ni Pablo moabot sa Cos sa mismong adlaw sa paggikan niini sa Mileto. Lagmit nga kini nga barko nagpalabay sa kagabhion nga nakaangkla atbang sa S nga baybayon sa Cos ug nakaabot sa Rodas "pagkasunod nga adlaw," human kini mobiya sa pagkabuntag sa panaw nga mokabat ug mga 120 km (75 mi).—Buh 21:1.

Ang pulo sa Cos nabaniog nga dugay nang usa ka Hudiyohanong sentro sa Aegean. Kini maoy usa ka gawasnon nga Romanhong estado sa lalawigan sa Asia ug, sumala kang Tacitus, kini wala na pabuhisa ni Claudio niadtong 53 K.P.

COSAM. Usa ka kaliwat sa anak nga lalaki ni David nga si Natan; anak nga lalaki ni Elmadam ug amahan ni Adi; ug katigulangan sa inahan ni Jesus nga si Maria.—Luc 3:28.

COZBI. Anak nga babaye ni Zur, nga usa ka Midianhong pangulo. Sa dihang namatay ang 24,000 ka Israelinhon tungod sa imoralidad maylabot sa Baal sa Peor, si Cozbi, uban ni Zimri nga Simeonhon nga maoy nagdala kaniya ngadto sa sulod sa iyang tolda, gipatay ni Pinehas pinaagi sa pagduslak sa bangkaw lagbas sa iyang kinatawo. (Num 25:1, 6-9, 15, 18) Wala madugay human niadto ang amahan ni Cozbi gipatay usab.—Num 31:7.

COZEBA [lagmit, Bakakon]. Usa ka dapit sa Juda nga gipuy-an sa mga kaliwat ni Sela nga anak nga lalaki ni Juda. (1Cr 4:21, 22) Giisip sa kadaghanang eskolar ang Cozeba nga mao ra ang Akzib ("Chezib" sa ubang mga bersiyon) nga gihisgotan sa Genesis 38:5 ug Josue 15:44, ug tungod niini gi-

pangagpas nga kini mao ang Tell el-Beida (Horvat Lavnin), 5 km (3 mi) sa KHK sa Adulam. Ang mga tawo sa Cozeba dayag nga gilakip diha sa ekspresyong “sila mao ang mga magkukulon.”—1Cr 4:23; tan-awa ang AKZIB Num. 1.

CRESENTE [gikan sa Lat., nga nagkahulogang “Nagtubo; Nag-uswag”]. Usa ka tawo nga miadto sa Galacia kinsa gihisgotan ni Pablo diha sa iyang ikaduhang sulat ngadto kang Timoteo.—2Ti 4:10.

CRETA, CRETANHON. Ang ikalimang kinadak-ang pulo sa Mediteranyo, ug ang mga molupyo niini. Ang pulo may gitas-on nga mga 250 km (155 mi) ug may gilapdon nga tali sa 13 ngadto sa 56 km (8 ngadto sa 35 mi). Ang Creta nahimutang sa habagatang tumoy sa Dagat Aegean nga mga 100 km (62 mi) sa HS sa Gresya. Ang kabukiran, nga ang pipila naputos sa niyebe sulod sa pipila ka panahon sa tuig, maoy nag-okupar sa tibuok luna sa hiktin nga pulo. Duol sa sentro sa Creta nahimutang ang Bukid sa Ida nga may gihabogon nga 2,456 m (8,058 p) ibabaw sa lebel sa dagat. Ang kabaybayonan sa A adunay maayong mga dunggoanan, apan ang kabaybayonan sa H mas tul-id ug sa dakong bahin niini ang kabukiran maoy titip kaayo sa dagat. Busa, ang kabaybayonan sa H wala kaayoy maayong mga dapit nga kadunggoan, ingon sa gipakita sa asoy sa panaw ni Pablo ngadto sa Roma, nga pagahisgotan unya.

Ang Creta giila sa kadaghanan nga mao ang “Captor” nga gihisgotan sa Hebreohanong Kasulatan, ug busa mao ang dapit nga gikan niini milalin ang mga Filistehanon ngadto sa Canaan. (Jer 47:4; Am 9:7) Ang ubang mga eskolar naglangkit usab sa “mga Keretnon” uban sa mga Cretanhon; ang mabasa sa Gregong *Septuagint* maoy “mga Cretanhon” inay nga “mga Keretnon” sa Ezequiel 25:15-17 ug Sofonias 2:5-7. (Tan-awa ang KERETNON.) Kon dawaton nga ang Captor mao ang Creta, nga mopatim-awng makataronganon, nan ang unang mga molupyo sa pulo maoy mga kaliwat ni Mizraim, kansang ngalan diha sa Bibliya nagtumong sa Ehipto.—Gen 10:13, 14.

Ang sibilisasyon nga namugna sa mga Cretanhon maoy lahi kaayo gikan niadtong sa Mesopotamia ug Ehipto apan parehong nabantog. Ang Cretanhong relihiyon nagpasiugda sa kababayen-an, nga may usa ka inahang diyosa nga pinasidunggan kaayo. Sama sa ubang relihiyon nga nagpasiugda sa pertilidad, ang halas makita kanunay diha sa mga larawan sa diyosa, gikuptan niya kini o kaha mibilikis kini sa iyang lawas. Ang usa ka gamayng bathala nga lalaki maoy iya kanunayng kauban, tingali diha sa inahan-anak nga relasyon nga sagad makita niining matanga sa kulto. Didto sa Knossos nakaplagan ang usa ka krus nga marmol, nga gigamit usab ingong usa ka karaang simbolo sa sekso. Ang karaang sibilisasyon nahanaw na sa naghinapos ang kataposang mga siglo sa ikaduhang milenyo. Sulod sa unang milenyo W.K.P. ang Creta sa kataposan nailalom sa Gregong pagmando. Sa ikaduhang siglo W.K.P. ang pulo nahimong sentro ug tagoanan sa mga pirata nga manulis sa mga barko nga maglawigan sa Mediteranyo. Dayon, niadtong 67 W.K.P. gisakop ni Pompey ang Creta, ug gihimo kining usa ka Romanhong lalawigan lakip ang Cirene sa Amihanang Aprika.

Buluhaton ni Pablo Didto. Lakip niadtong didto sa Jerusalem sa Pentekostes 33 K.P. mao ang Cretanhong mga Hudiyo o mga kinabig. (Buh 2:5, 11) Tingali tungod niini, nakaabot ang Kristiyanidad sa Creta.

Si apostol Pablo, sa iyang pagpaingon sa Roma aron husayon, miagi sa Creta sakay sa usa ka barko nga nagkarga ug mga lugas gikan sa Alejandria, sa mga tinghunlak sa tuig 58 K.P. Ang barko, nga may 276 ka tawong sakay, ‘milawig nga salipod sa Creta,’ nga ubay sa habagatang kiliran sa pulo, ang kiliran nga salipod sa hangin, diin ang barko protektado sa kusog nga hanging kanaway sa amihan. Gikan sa Salmone sa S nga baybayon sa Creta, ang barko hinayng

milawig pakasadpan hangtod nga nakaabot kini sa Maayong mga Dunggoanan, usa ka gamayng luok nga mapondohan diha sa H nga baybayon sa dili pa kini kalit nga moliko paingon sa A. Dinhi, sukwahi sa gitambag ni Pablo, mihukom sila nga sulayan nga makaabot sa Fenice, laing dunggoanan nga mga 65 km (40 mi) sa unahan pa sa baybayon. Milibot sa Cape Littinos (Matala), ang barko "namaybay" sa dihang ang unos nga naggikan sa SAS, nga kalit nga mihuros gikan sa kabukiran, mihapak sa barko, nga nagpakiling ug nagpadpad niini. Gikan dinhi ang barko kusog nga gianod ngadto sa pulo sa Cauda, mga 65 km (40 mi) gikan sa Maayong mga Dunggoanan.—Buh 27:6-16, 37, 38.

Ang pamatuod mao nga, human sa iyang duha ka tuig nga pagkabilanggo sa Roma, si Pablo miduaw sa Creta ug nakigbahin sa Kristohanong buluhaton didto sa panahon sa kataposang yugto sa iyang ministeryo. Sa dihang mibiya, iyang gitudlo si Tito nga magpabilin sa Creta aron sa pagtul-id sa mga kahimtang diha sa mga kongregasyon, nga magtudlo ug mga ansiyano "sa matag siyudad." (Tit 1:5) Sa ulahi, sa dihang naghisgot sa mga problema sa kongregasyon diha sa sulat ngadto kang Tito, gikutlo ni Pablo ang mga pulong sa usa ka Cretanhong manalagna sa pag-ingon nga "ang mga Cretanhon kanunay gayong bakakon, nagapangdaot nga mapintas nga mga mananap, mga ulitan nga tapolan." (Tit 1:10-12) Kining mga pulonga giisip nga naggikan kang Epimenides, usa ka Cretanhong magbabalak sa ikaunom nga siglo W.K.P. Kini nga panglantaw labot sa karaang mga Cretanhon maoy panglantaw usab sa mga Grego, nga taliwala kanila ang ngalang Cretanhon nagtumong usab sa pagkabakakon.

CRISPO [gikan sa Lat., nga nagkahulogang "Gilukong"]. Ang nagadumalang opisyal sa sinagoga sa Corinto kinsa gibawtismohan mismo ni apostol Pablo ug kansang tibuok nga panimalay nahimong mga Kristohanon.—Buh 18:8; 1Co 1:14.

CRONICAS, MGA BASAHON SA MGA.

Duha ka inspiradong mga basahon sa Hebreohanong Kasulatan nga dayag nga usa ka tomo lamang diha sa orihinal nga Hebreohanong kanon. Ang mga Masorete nag-isip niini ingong usa lamang ka basahon, ug kini giila ingong usa ka basahon kon ang Hebreohanong Kasulatan gilangkoban sa 22 o 24 ka basahon, ug kini giila ingong duha ka basahon kon ang katibuk-ang gidaghanon sa mga basahon maoy 39. Ang pagbahin ngadto sa duha ka basahon lagmit naggikan sa mga maghuhubad sa Gregong *Septuagint.* Diha sa Hebreohanong mga manuskrito ang pagbahin niini ngadto sa duha nagsugod sa ika-15 nga siglo. Sa Hebreohanong teksto, ang Mga Cronicas makita sa kataposan sa seksiyon nga gitawag ug Mga Sinulat. Ang Hebreohanong ngalan nga *Div·reh′ Hai·yamim′,* nagkahulogang "Ang mga Kalihokan sa mga Adlaw." Gisugyot ni Jerome ang ngalang *Khro·nikon′,* nga maoy gigikanan sa atong Mga Cronicas diha sa Cebuano nga Bibliya. Ang usa ka cronica maoy usa ka rekord sa mga panghitabo sumala sa pagkasunodsunod niini. Ang Gregong titulo (diha sa *Septuagint*) maoy *Pa·ra·lei·po·me′non,* nga nagkahulogang "Mga Butang nga Gisayloan (Wala Iasoy; Wala Iapil)," nga mao, gikan sa mga basahon ni Samuel ug sa Mga Hari. Apan, angayng matikdan nga ang Mga Cronicas dili gayod kay dugang lamang sa maong mga basahon.

Magsusulat, Panahon, ug Gikobrehan nga Yugto. Sa ubay-ubayng mga katarongan, giila nga ang Hudiyong saserdote nga si Esdras mao ang magsusulat niini. Ang Hudiyohanong tradisyon dugay nang naghupot niini nga panglantaw. Gipaluyohan usab kini sa talagsaong kaamgiran tali sa estilo sa pagsulat sa Mga Cronicas ug sa estilo sa basahon ni Esdras. Adunay pagsubli sa paniklop sa Ikaduhang Cronicas ug sa sinugdanan sa Esdras nga halos pulong por pulong. Dugang pa, ang pahayag sa mando ni Ciro nga makaplagan sa kataposan sa Ikaduhang Cronicas bug-os nga gihatag diha sa basahon ni Esdras, nga nagpailang gitapos sa magsusulat ang basahon sa Mga Cronicas aron mosulat ug laing basahon (Esdras) nga mas bug-os pang maghisgot labot sa mando ug sa pagpatuman niini. Ang Mga Cronicas nakompleto sa mga 460 W.K.P. Dayag, duha lamang ka basahon sa Hebreohanong kanon ang nakompleto human sa 460 W.K.P., nga mao, ang Nehemias ug Malaquias.

Gawas pa sa mga talaan sa kagikan nga nagsugod kang Adan, ang Mga Cronicas nagkobre sa yugto gikan sa kamatayon ni Haring Saul hangtod sa pagdala sa mga destiyero ngadto sa Babilonya, uban ang paniklop nga naghisgot sa mando ni Ciro sa kataposan sa 70-ka-tuig nga pagkadestiyero.

Mga Tinubdan. Gidahom ni Esdras nga pamilyar ang iyang mga magbabasa sa mga basahon sa Mga Hari ug busa wala na mosulay sa pagkobre sa samang detalye. Ang mga ideya nga iyang gigamit, nga sa pipila ka kahimtang mao gayod ang mabasa o halos sama sa mga bahin sa Mga Hari, gilakip lamang aron magpabilin kadtong, tungod sa kalangkitan niini, mohatag ug kahulogan sa dugang impormasyon diha sa Mga Cronicas. Lagmit nga si Esdras migamit sa mga basahon ni Samuel ug sa Mga Hari ingon man sa pipila sa uban pang mga bahin sa Bibliya ingong mga tinubdan, apan mopatim-aw nga sa kadaghanan, kon dili man sa tanang kahimtang, siya nakabaton sa mga sinulat nga wala na karon mahibaloi kon naglungtad pa. Ang pipila niini lagmit maoy mga dokumento sa

estado gikan sa Israel ug Juda, mga talaan sa kagikan, ug makasaysayanhong mga basahon nga gisulat sa mga manalagna, mga dokumento usab nga nabatonan sa mga ulo sa tribo o sa banay. Ang usa ka bahin sa mga tinubdan nga gigamit sa walay duhaduha maoy sinulat sa batid nga mga tigtala.—1Ha 4:3.

Si Esdras nagngalan o naghubit sa pipila ka tinubdan nga iyang gigamit ingon sa mosunod:

(1) Ang Basahon sa mga Hari sa Juda ug sa Israel (2Cr 16:11; 25:26)

(2) Ang Basahon sa mga Hari sa Israel ug sa Juda (2Cr 27:7; 35:27)

(3) Ang Basahon sa mga Hari sa Israel (2Cr 20:34) (Ang gitala nga mga tinubdan lagmit maoy susamang koleksiyon sa mga dokumento sa estado, nga may lainlaing paagi sa paghubit sa titulo, o mahimong nagtumong sa mga basahon sa Mga Hari sa Bibliya.)

(4) Ang Basahon sa mga Hari sa Israel (dayag nga usa ka talaan sa kagikan) (1Cr 9:1)

(5) Ang kabatbatan sa Basahon sa mga Hari (2Cr 24:27) (alang sa impormasyon bahin kang Jehoas sa Juda)

(6) Ang mga kalihokan sa mga hari sa Israel (2Cr 33:18) (alang sa impormasyon bahin kang Manases)

(7) Ang mga pulong ni Samuel nga tigpatin-aw sa panan-awon ug ni Natan nga manalagna ug ni Gad nga bisyonaryo (1Cr 29:29) (alang sa impormasyon bahin kang David) (Lagmit kini maoy usa, duha, o tulo ka basahon; o kini mahimong magtumong sa Mga Maghuhukom ug sa mga basahon ni Samuel.)

(8) Ang mga pulong ni Natan nga manalagna (2Cr 9:29) (alang sa impormasyon bahin kang Solomon)

(9) Ang panagna ni Ahias nga Shilonhon (2Cr 9:29) (bahin kang Solomon)

(10) "Si Semaias . . . nagsulat" (1Cr 24:6) (bahin kang David), ug ang mga pulong ni Semaias nga manalagna ug ni Ido nga bisyonaryo sumala sa talaan sa kagikan (2Cr 12:15) (bahin kang Rehoboam) (tingali duha o tulo ka tinubdan)

(11) Ang mga pulong ni Jehu nga anak nga lalaki ni Hanani, nga gisal-ot diha sa Basahon sa mga Hari sa Israel (2Cr 20:34) (bahin kang Jehosapat)

(12) Ang uban pa sa mga kalihokan ni Uzzias, nga gisulat ni Isaias nga anak nga lalaki ni Amoz nga manalagna (2Cr 26:22)

(13) Ang mga pulong sa mga bisyonaryo (ni Manases) (2Cr 33:19)

(14) Mga awit sa pagbangotan (ni Jeremias, ug lagmit sa mga mag-aawit) (2Cr 35:25) (bahin kang Josias)

(15) Ang kabatbatan ni manalagnang Ido (2Cr 13:22) (bahin kang Abias)

(16) Ang talaan sa mga kalihokan sa mga adlaw ni Haring David (1Cr 27:24)

(17) Ang sugo ni David ug ni Gad ug ni Natan nga manalagna (2Cr 29:25) (ingon sa gipatuman ni Ezequias)

(18) Ang sinulat ni David ug ni Solomon nga iyang anak (2Cr 35:4) (ingon sa gihisgotan ni Josias)

(19) Ang sugo ni David ug ni Asap ug ni Heman ug ni Jedutun nga bisyonaryo sa hari (2Cr

MGA PANGUNANG PUNTO SA UNANG CRONICAS

Ang talaan sa kagikan ug ang mga detalye bahin sa matuod nga pagsimba didto sa templo ni Jehova, ilabinang gikinahanglan human sa pagkadestiyero sa Babilonya

Gisulat lagmit 55 ka tuig human tukora pag-usab ni Zorobabel ang templo, ug sa wala pa mapasig-uli ang mga paril sa Jerusalem

---

Mga talaan sa kagikan sukad kang Adan (1:1–9:44)

Ang kaliwat ni Juda pinaagi kang David ug Solomon (hinungdanon aron mailhan ang Mesiyas)

Ang kaliwat ni Levi (gikinahanglan aron mailhan kadtong takos nga makaalagad sa templo) ug ang ilang nagkalainlaing mga buluhaton sa templo

Ang pagkadili-matinumanon ni Saul misangpot sa iyang kamatayon (10:1-14)

Mga aspekto sa pagmando ni David ingong hari (11:1–29:30)

Gidihogan pag-usab ingong hari samtang didto sa Hebron; giilog ang Zion; sa ulahi gihimong hari sa tibuok Israel

Ang Arka sa pakigsaad gibalhin sa dili-tukmang paagi sakay sa karomata; si Uzah namatay tungod sa paghikap sa Arka; ang Arka sa kataposan gidala uban ang pagmaya ngadto sa Siyudad ni David

Gipahayag ni David ang tinguha sa pagtukod ug usa ka templo alang kang Jehova; hinunoa, si Jehova naghimog pakigsaad uban kang David alang sa harianong balay hangtod sa panahong walay tino

Gipildi sa Israel ang mga kaaway sa tibuok palibot

Si David giaghat ni Satanas sa pagsenso sa Israel; 70,000 ang namatay

Ang dagkong pagpangandam gihimo alang sa pagtukod sa templo; si David nag-organisar sa mga Levihanon, naghikay ug 24 ka dibisyon sa mga saserdote, nagtudlo usab ug mga mag-aawit, mga magbalantay-sa-ganghaan; naghatag sa inspiradong plano sa arkitektura ngadto kang Solomon; si David ug ang katawhan nag-amot nga madagayaon

Si David namatay human nga si Solomon misugod sa paglingkod sa "trono ni Jehova"

MGA PANGUNANG PUNTO SA IKADUHANG CRONICAS

Usa ka tin-awng sumaryo sa kasaysayan ubos sa mga hari sa harianong balay ni David, nga nagpasiugda sa mga sangpotanan sa pagkamasinugtanon ug sa pagkadili-masinugtanon ngadto sa Diyos

Sa sinugdan kini maoy bahin sa usa ka linukot nga basahon uban sa Unang Cronicas

---

Ang paghari ni Solomon (1:1–9:31)

- Ang iyang kaalam, kauswagan; apan sa pagkadili-maalamon siya nagbaton ug daghang kabayo gikan sa Ehipto ug nangasawa sa anak nga babaye ni Paraon
- Ang pagtukod sa templo; ang pag-ampo ni Solomon sa pagpahinungod
- Ang rayna sa Sheba miduaw

Ang mga panghitabo nga nalangkit sa paghari sa ubang mga hari sa harianong balay ni David, ug ang ilang gidangatan (10:1–36:23)

- Human sa mahait nga tubag ni Rehoboam, napulo ka tribo ang mibulag ubos kang Jeroboam ug miliso ngadto sa pagsimba sa nating baka; si Rehoboam mibiya usab sa balaod sa Diyos, gitugyan ngadto kang Sisak sa Ehipto
- Tungod kay si Abias misalig kang Jehova, ang Juda nagmadaogon batok sa kasundalohan sa Israel nga misalig sa mas labawng gidaghanon ug sa pagsimba sa mga nating baka nga bulawan; 500,000 ang gipamatay
- Sa dihang si Asa misalig kang Jehova, usa ka milyon nga misulong nga mga Etiopianhon ang napildi; si Asa sa pagkadili-maalamon nakig-alyansa sa Sirya ug nasuko sa dihang gibadlong sa manalagna ni Jehova
- Gisugdan ni Jehosapat ang programa sa pagtudlo sa balaod sa Diyos; sa pagkadili-maalamon nakig-alyansa sa kaminyoon uban kang Ahab
- Ang Moab, Ammon, Seir misulong sa Juda; si Jehosapat nangayog tabang kang Jehova; gipahinumdoman, 'Ang gubat iya sa Diyos!'
- Si Jehoram (kansang asawa maoy anak nga babaye ni Ahab ug Jezebel) milihok nga dinaotan, sama sa iyang anak nga lalaking si Ahazias; dayon ang mabunoon nga si Atalia, ang nabalong asawa ni Jehoram, miilog sa trono
- Si Jehoas maayo pa sa sinugdan ubos sa pagtultol sa Hataas nga Saserdoteng si Jehoiada; sa ulahi siya nahimong apostata ug nagsugo sa pagbato sa matinumanong si Zacarias
- Si Amazias maayo pa sa sinugdan, dayon misimba sa mga idolo sa Seir; gipildi sa Israel, gipatay
- Si Uzzias maayo usab sa sinugdan; sa ulahi siya mapahitas-ong misulay sa pagtanyag ug insenso didto sa templo, gisanla
- Si Jotam nagbuhat ug matarong, apan ang katawhan milihok sa ikadaot
- Si Ahaz miliso ngadto sa pagsimba kang Baal; ang nasod grabeng nag-antos
- Si Ezequias naghinlo sa templo; si Senakerib misulong sa Juda, nagtamay kang Jehova; si Ezequias misalig kang Jehova; 185,000 ka Asiryanhon ang gipamatay sa manulonda
- Si Manases nagbuhat ug grabeng idolatriya ug nag-ula ug daghang inosenteng dugo; gibihag sa mga Asiryanhon; naghinulsol, gipasig-uli ni Jehova sa iyang trono
- Si Amon misunod sa daotang panig-ingnan sa iyang amahan nga si Manases; wala magpaubos sa iyang kaugalingon
- Si Josias masibotong naghimog relihiyosong reporma, nag-ayo sa templo; miinsistir sa pagpakig-away kang Paraon Neko ug napatay
- Si Jehoahaz nagmando sa daklit lamang, dayon gibihag ngadto sa Ehipto
- Si Jehoiakim milihok nga dulumtanan; ang anak nga lalaki ug manunumod nga si Jehoiakin gibihag ngadto sa Babilonya
- Si Zedekias mialsa batok sa yugo sa Babilonya; ang mga Hudiyo gidalang bihag; ang yuta nahimong biniyaan sa 70 ka tuig
- Si Ciro sa Persia nagpakanaog ug mando nga nagpagawas sa mga Hudiyo aron pabalikon ngadto sa Jerusalem sa pagtukod pagusab sa templo

35:15) (nga gihisgotan maylabot sa mga buhat ni Josias)

(20) Ang sinulat ni Elias alang kang Haring Jehoram sa Juda (2Cr 21:12-15)

(Dihay gihisgotan usab sa Mga Cronicas labot sa mga sinulat, ilabina sa mga talaan sa kagikan, nga lagmit nagtumong sa ubang mga tinubdan nga gigamit ni Esdras.)

Dayag nga si Esdras mainampingon kaayo, mihimog makutihong panukiduki, mibasa sa tanang dokumentadong mga tinubdan nga iyang nabatonan, nga dayag nga nagsusi sa matag dokumento nga nagpatin-aw sa butang nga gihisgotan. Siya mihimog detalyadong mga rekord sa iyang mga sinulat dili lamang ingong pamatuod sa pagkatukma sa iyang gisulat kondili usab aron sa pagtultol sa magbabasa sa maong panahon ngadto sa ubang mga tinubdan alang sa dugang detalye. Tungod sa makutihong paningkamot ni Esdras, ang Mga Cronicas takos gayod sa atong kinalabwang pagsalig bahin sa pagkatukma ug sa pagkamakasaysayanhon niini. Apan, labaw sa tanan, ang pagkasayod nga si Esdras nagsulat ubos sa inspirasyon (2Ti 3:16) ug ang kamatuoran nga ang Mga Cronicas gilakip sa Hebreohanong kanon, nga bug-os gidawat ni Jesus ug sa mga apostoles (Luc 24:27, 44), nagtino sa pagkakasaligan niini. Dugang pa, ang Mga Cronicas maoy bahin sa bug-os nga sinulat nga Pulong sa Diyos, ug ang kaputli niini iyang gibantayan alang sa mga sumusunod sa iyang Anak, si Jesu-Kristo. Kini nga mga kamatuoran nagtuboy gayod sa Mga Cronicas ingong usa ka tinubdan sa pagtuo.

Katuyoan. Ang sinulat nga basahon ni Esdras wala lamang magpuno sa kon unsay wala hisgoti sa mga basahon ni Samuel ug sa Mga Hari; hinunoa, nakita niya taliwala sa namalik nga mga destiyero ang panginahanglan sa usa ka sumaryo sa ilang nasodnong kasaysayan. Ang basahon sa walay duhaduha giandam alang niadtong bag-o pang nakabalik gikan sa pagkadestiyero, sanglit sila kulang kaayo sa kahibalo sa ilang sagradong kasaysa-

yan ug mga kostumbre. Kinahanglan nilang mahibaloan ang bahin sa pagsimba didto sa templo ug ang mga katungdanan sa mga Levihanon, ug si Esdras ang nagtagana niini nga impormasyon. Ug alang sa namalik nga mga destiyero dako gayod ang ilang kaikag nga masubay ang ilang mga talaan sa katigulangan, nga gihatagan ug dakong pagtagad ni Esdras. Ang Israel nagalihok na usab ingong usa ka nasod, diha sa ilang yuta, nga may templo, mga saserdote, ug gobernador, bisan tuod walay usa ka hari. Sila magpadayon ingong usa ka nasod hangtod sa pag-abot sa Mesiyas. Gikinahanglan nila ang impormasyon nga gitagana sa Mga Cronicas alang sa panaghiusa ug sa matuod nga pagsimba.

Si Samuel ug Jeremias maoy mga magsusulat sa kasaysayan, apan sila usab mga Levihanon. Si Jeremias maoy usa ka manalagna ug saserdote. Si Esdras maoy usa ka saserdote. Apan sayop ang pag-ingon nga si Jeremias mas interesado sa katumanan sa mga tagna ug dili kaayo interesado sa mga butang labot sa pagsimba didto sa templo ug nga si Esdras mas interesado sa Levihanong buluhaton ug dili kaayo interesado sa mga tagna. Silang duha maoy mga alagad sa Diyos ug may kaikag sa iyang mga pulong, sa iyang mga pagpakiglabot sa iyang katawhan, ug sa matag aspekto sa iyang pagsimba. Ang kamatuoran mao nga si Esdras giinspirar ni Jehova aron sa pagsulat sa mga basahon sa Mga Cronicas ug sa Esdras alang sa usa ka linaing katuyoan.

Ang mga Hudiyo nga namalik gikan sa Babilonya niadtong 537 W.K.P. mibalik dili aron makabaton ug politikanhong kagawasan kondili aron mapasig-uli ang matuod nga pagsimba, nga ang unang buhaton mao ang pagtukod sa halaran ug dayon ang pagtukod pag-usab sa templo. Busa, haom nga daghag isulat si Esdras bahin sa pagsimba ug sa mga pag-alagad sa mga saserdote ug sa mga Levihanon. Dugang pa, hinungdanon ang mga talaan sa kagikan. Ang Esdras 2:59-63 nagpakita nga ang uban, lakip ang pipila ka anak sa mga saserdote, wala makakaplag sa ilang talaan aron pamatud-an diha sa publiko ang ilang mga kagikan. Samtang didto sa Babilonya kini nga mga talaan sa kagikan lagmit dili kaayo hinungdanon, apan karon kini mao ang mga paagi aron mapanag-iya pag-usab ang panulondon sa ilang mga amahan. Kini maoy usa sa mga katarongan sa mga talaan sa kagikan nga gihipos ni Esdras, nga hinungdanon usab kaayo sa mga estudyante sa Bibliya karong adlawa.

Busa atong masabtan nga sa pagsulat ni Esdras sa Mga Cronicas siya nagtinguha sa pagpalig-on sa iyang mga katalirongan nga magmatinumanon kang Jehova. Siya nagdasig kanila sa pagtuman sa ilang gipakigsaaran nga mga katungdanan pinaagi sa pagpunting ug pagtagad sa miaging kasaysayan sa Israel, ug ingon man ilabina pinaagi sa paggamit sa aktuwal nga makasaysayanhong mga panig-ingnan iyang gipasiugda ang mga resulta sa matinumanong pagsunod sa matuod nga pagsimba, ug sa laing bahin, ang katalagman nga moresulta sa pagsalikway sa pagsimba kang Jehova nga Diyos.

Ang Bili sa mga Basahon. Mapuslanon alang sa atong pagtuo ug sa pagsabot sa Bibliya nga ang mga basahon sa Mga Cronicas gisulat. Daghan ang gidugang ni Esdras bahin sa pagsimba didto sa templo ug sa mga kahikayan sa mga saserdote, mga Levihanon, mga magbalantay-saganghaan, mga mag-aawit, ug mga maghohoni. Siya naghatag kanato ug daghang detalye nga naghisgot labot sa matuod nga pagsimba: ang pagdala ni David sa Arka ngadto sa Jerusalem (1Cr kap 15, 16); ang mga pagpangandam ni David alang sa templo ug sa mga pag-alagad diha niini (1Cr kap 22–29); ang kamatuoran nga ang mga saserdote nagpabilin uban kang Rehoboam sa panahon nga mibulag ang napulo ka tribo (2Cr 11:13-17); ang panaggubat tali ni Abias ug Jeroboam (2Cr 13); ang mga reporma dapig sa matuod nga relihiyon ubos ni Asa (2Cr kap 14, 15), ni Jehosapat (2Cr kap 17, 19, 20), ni Ezequias (2Cr kap 29–31), ug ni Josias (2Cr kap 34, 35); ang pagkahimong sanlahon ni Uzzias tungod sa iyang pagkamapangahason (2Cr 26:16-21); ug ang paghinulsol ni Manases (2Cr 33:10-20).

Gipakita ni Esdras nga siya interesado dili lamang sa mga kalihokan sa mga saserdote kondili sa mga manalagna usab. (2Cr 20:20; 36:12, 16) Iyang gigamit ang mga pulong nga "manalagna," "tigpatin-aw sa panan-awon," o "bisyonaryo" sa mga 45 ka higayon ug naghatag ug dugang impormasyon bahin sa daghang manalagna ug mga tawo kansang mga ngalan wala hisgoti sa ubang bahin sa Kasulatan. Ang pipila niini mao si Ido, si Eliezer nga anak nga lalaki ni Dodavahu, si Jahaziel nga anak nga lalaki ni Zacarias, ang ubay-ubayng mga tawo nga ginganlag Zacarias, ug si Oded sa panahon ni Haring Ahaz sa Juda.

Adunay daghang impormasyon diha sa Mga Cronicas nga makatabang nga mabug-os ang atong kahibalo sa kasaysayan sa Juda, panananglitan, ang rekord sa pagkasakit ug paglubong kang Asa ug sa daotang panggawi ni Jehoas human sa kamatayon ni Jehoiada nga hataas nga saserdote. Dayon anaa ang mga talaan sa kagikan nga hinungdanon sa pag-establisar sa linya sa kaliwatan ni Kristo. Ang mga basahon nakatabang usab sa pag-establisar ug usa ka tukmang kronolohiya. Dinhi atong makita ang kaalam ni Jehova, ang

Awtor sa Bibliya, sa pagpasulat sa iyang alagad nga si Esdras niining mga butanga aron ipuno kon unsa ang gikinahanglan aron ang mga magtutuo sa Bibliya makabaton sa labing kompleto ug nagkaharmonya nga rekord sa kasaysayan sa tawo.

CUARTO [gikan sa Latin, nga nagkahulogang "Ikaupat"]. Usa ka tawo nga nagpuyo sa Corinto kansang pangomosta gilakip ni Pablo sa iyang sulat ngadto sa mga taga-Roma, sa mga 56 K.P. (Rom 16:23) Kay adunay Romanhong ngalan ug nakaila sa mga igsoon sa Roma, lagmit siya nakig-uban kanhi sa maong kongregasyon.

CUMINO [Heb., *kam·mon′,* Gr., *ky′mi·non*], **ITOM NGA CUMINO** [Heb., *qe′tsach*]. Ang tanom nga cumino (*Cuminum cyminum*) maoy kapamilya sa karot o sa *parsley,* nga moabot sa gitas-on nga mga 0.3 m hangtod sa 0.6 m (1 hangtod sa 2 p), adunay tag-as, yagpis nga mga dahon ug mga piyoos (samag mga pungpong) sa gagmayng rosason o puti nga mga bulak nga motubo diha sa tumoy sa nagtindog nga mga sanga. Kini nga tanom ilado sa halang nga mga liso niini, nga gigamit sa Tungang Sidlakan ug sa ubang mga nasod ingong pangpalami sa tinapay, keyk, law-oy, ug bisan sa mga bino. Sukad pa kaniadto, ang mga liso sa *caraway,* nga amgid sa lami ug hitsura sa mga liso sa cumino, mas kasagarang gigamit kay sa cumino tungod kay dili kaayo halang ug mas sustansiyado.

Gihisgotan uban sa cumino diha sa Isaias 28:25, 27 mao ang tanom nga gihubit sa Hebreohanong pulong nga *qe′tsach.* Sa lainlaing paagi ang mga maghuhubad nagtuo nga kini mao ang *"fitches"* (*KJ*), "anis" (*Mo*), ug "neguilla" (*AT; RS*); apan ang "itom nga cumino" (*JP; NW*) daw maoy nahiuyon sa konteksto ug katumbas usab sa ngalan niini sa Arabiko (*qazha*). Bisan pa sa ngalan niini, ang itom nga cumino (*Nigella sativa*) wala iklasipikar sa botaniya ingong tanom nga cumino, ug bisan tuod nailhan ingong "ang bulak sa *nutmeg,"* kini lahi usab sa tinanom nga *nutmeg.* Kini maoy kapamilya sa Ranunculaceae (*buttercup*), samag gitas-on sa cumino, may samang balhiboon nga dahon, apan mamulak ug tinagsa, matahom nga mga bulak nga puti ngadto sa asul ang mga gihay. Ang mga bayanan sa liso adunay mga seksiyon, ug ang gagmayng itom nga mga liso, nga mas gamay kay sa cumino, maoy halang ug humot ug gigamit ingong pampahalang sa mga pagkaon. Kini nga lamas paborito sa karaang mga Grego ug mga Romano.—HULAGWAY, Tomo 1, p. 543.

Bisan tuod ang cumino ug ang itom nga cumino dili lukop nga gitanom karong adlawa didto sa rehiyon sa Palestina, sa mga panahon sa Bibliya kini mas ilado didto. Si Jehova pinaagi sa manalagna nga si Isaias naghubit sa usa ka mag-uumang Israelinhon nga nagsabwag ug mga binhi lukop sa nadaro nga yuta, samtang naghatag ug dakong pagtagad sa pagpugas sa mas mahinungdanong mga binhi, sama sa trigo, dawa, ug sebada. Gipakita usab niya nga human sa pag-ani, ang paggiok sa mga binhi sa mga tanom nga cumino ug itom nga cumino wala himoa pinaagig bug-at nga mga ligid o sa mga pangligis nga mga instrumento sa paggiok, kondili gihimo pinaagi sa paglupak sa mga bayanan sa liso pinaagig sungkod o usa ka pudlos alang sa gahi nga mga bayanan sa itom nga cumino aron ang gagmayng humok nga mga liso dili madugmok. Sanglit gipahayag kini human awhaga ni Jehova ang katawhan sa Israel nga mohunong na sa pagtamay tungod sa nagsingabot nga kalaglagan sa amihanang gingharian, mopatim-aw nga kini nga sambingay gihatag aron ipakita nga ang katawhan may kapilian kon sila mosanong ba sa pagbunal ingong disiplina ginamit ang pudlos ni Jehova o kaha ipailalom sa grabe ug walay hunong nga paggiok nga samag gipailalom sa bug-at nga mga ligid sa karomata.—Isa 28:22-29.

Ilalom sa Moisesnong Balaod, ang mga Israelinhon kinahanglang mohatag ug ikapulo o ikanapulong bahin 'sa tanang abot sa ilang binhi,' nga mopatim-awng naglakip sa tanang gitanom nga talamnon. (Deu 14:22; Lev 27:30) Sa adlaw ni Jesus ang mga Pariseo mainampingon kaayo sa paghatag sa ikapulo sa gagmayng mga abot sama sa yerbabuyna, eneldo, ug cumino (tanan ikabaligya nga mga produkto), apan sila sad-an sa paglapas sa mas seryosong mga obligasyon.—Mat 23:23; itandi ang Luc 11:42.

CUN. Usa sa mga siyudad ni Haring Hadadezer sa Zoba nga gikan niana si David nagkuhag daghang tumbaga nga gigamit sa ulahi sa pagtukod sa templo. (1Cr 18:8) Diha sa samang asoy sa 2 Samuel 8:8 ang ngalang Berotai mao ang makita puli niini ug lagmit nga nagtumong sa mao ra nga dapit. Ang uban nagtuo nga ang Kuna diha sa Ras Baʽalbek, 43 km (27 mi) sa AS sa Bereitan, ang gituohang nahimutangan sa Berotai, lagmit mao ang Cun sa Bibliya.—Tan-awa ang BEROTA, BEROTAI.

CUS.

1. Ang unang ginganlan nga anak nga lalaki ni Ham ug amahan sa unom ka anak nga lalaki: si Seba, Havila, Sabta, Raama, Sabteca, ug Nimrod. (Gen 10:6-8; 1Cr 1:8-10) Si Cus ug ang ginganlan nga mga kaliwat niya maoy lakip niadtong kinsa gikan kanila "ang mga nasod mikaylap sa yuta human sa lunop." (Gen 10:32) Busa, bisag walay mga detalye nga gihatag bahin kang Cus ingong indibiduwal diha sa asoy sa Genesis, ang iyang ngalan gigamit sa tibuok Hebreohanong Kasulatan ingong

naghawas sa iyang mga kaliwat ug sa yuta o sa mga rehiyon nga ilang gipuy-an, ingon sa gihubit sa Num. 2.

Apan, dinhi mamatikdan nga si Cus dayag nga mao gayod ang pangunang katigulangan (tingali lakip kang Put) sa itom ug pamanit nga sanga sa tawhanong banay (Jer 13:23), ingon sa gipakita sa mga dapit nga gipuy-an sa pipila sa iyang mga kaliwat. Kini nagpanghimakak sa teoriya nga giduso niadtong kinsa miergo nga ang mga tawong Negro maoy napahamtangan sa tunglo nga gipahayag kang Canaan, kay si Canaan, ang igsoong lalaki ni Cus, wala makapatunghag Negro nga mga kaliwat apan hinunoa, mao ang katigulangan sa nagkalainlaing Canaanhong mga tribo sa Palestina. (Gen 9:24, 25; 10:6) Busa, wala gayoy Kasulatanhong kalambigitan tali sa itom nga pamanit sa pipila ka kaliwat ni Cus ug sa tunglo nga gipahayag kang Canaan.

2. Gawas pa sa mga asoy sa kagikan diha sa Genesis kapitulo 10 ug 1 Cronicas kapitulo 1, ug sa paggamit sa ngalan diha sa superskripsiyon sa Salmo 7, nga gihisgotan sa Num. 3, ang ngalang Cus gigamit sa tanang ubang teksto sa pagtumong sa kaliwat niini nga anak nga lalaki ni Ham ug sa dapit nga ilang gipuy-an.

Pinaagi sa iyang anak nga lalaking si Nimrod, ang ngalan ni Cus nalangkit sa Babel ug sa gingharian nga gitukod ni Nimrod sa mga panahon human sa Lunop. (Gen 10:8-12) Ang pipila naglangkit sa ngalan ni Cus uban sa karaang siyudad sa Kis, nga nakaplagan sa mga pagpangubkob sa ubos nga Mesopotamia duol sa Babilonya, ug giingon nga mao ang siyudad nga gikan niana ang mga emperador sa ikatulong milenyo W.K.P. sa Babilonya nagdawat sa titulong "hari sa kalibotan." Ang "The Sumerian King List," usa ka karaang rekord, bisan tuod puno sa leyenda, naundan niini nga mga pulong: "Human ang Lunop mobanlas (sa yuta) (ug) sa dihang ang pagkahari gilusad (pag-usab) gikan sa langit, ang pagkahari maoy didto (una) sa Kis." (*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. Pritchard, 1974, p. 265) Sa pagtumong niining karaang siyudad, si Propesor Albright nag-ingon: "Gawas kon ang Kis mao ang orihinal nga Cus sa Gen. 10:8, nga posible gayod, kini wala hisgoti sa Bibliya. Sa bisan unsang kahimtang, si Nimrod lagmit giisip ingong ang unang magmamando sa Kis." (*Analytical Concordance to the Bible* ni Young, Suplemento sa "Mga Nakaplagan Dili Pa Dugay Diha sa Kayutaan sa Bibliya," ni W. Albright, 1955, p. 14) Busa, bisag ang Babilonya sa ulahi bug-os nga nasakop sa Semitikanhong pagmando, dihay pipila ka ebidensiya sa kasaysayan nga nahiuyon sa rekord sa Bibliya bahin sa Cusihanong pagmando nianang dapita sa unang panahon.

Ang "Yuta sa Cus." Dili tino ang nahimutangan sa "yuta sa Cus" nga gihisgotan sa Genesis 2:13 ingong yuta nga sa sinugdan gilibotan sa suba sa Gihon, usa sa upat ka sanga sa "suba nga migula gikan sa Eden." (Gen 2:10) Ang mga maghuhubad sa *Septuagint* naghubad sa Hebreohanong pulong alang sa "Cus" pinaagi sa Gregong ngalan nga Etiopia niining tekstoha. Ang ngalang Cus sa unang panahon nahimong halos katumbas sa karaang Etiopia, bisan pa niana dili gayod ikaingon nga mao kana ang kahimtang sa Genesis 2:13. Si Josephus, nga nagsunod sa hubad sa *Septuagint,* naglangkit sa Suba sa Gihon uban sa Nilo. (*Jewish Antiquities,* I, 39 [i, 3]) Apan, ang pagkapareho rag tinubdan sa suba sa Gihon uban sa mga suba sa Euprates ug Tigris tinong dili gayod motakdo sa maong pag-ila, gawas kon isipong ang tibuokyutang Lunop nakahimog dagko kaayong mga kausaban sa topograpiya sa maong dapit.

Busa, ang terminong "Cus" sa Genesis 2:13 gilangkit sa pipila ka eskolar uban sa Kassu o mga Kassuhanon sa Asiryanhong mga inskripsiyon, usa ka katawhan nga wala mahibaloi ang kagikan nga nagpuyo sa patag nga rehiyon sa ibabaw sa bukid sa sentral Asia. Ang usa ka artikulo ni P. English diha sa *Journal of Near Eastern Studies* (1959, Tomo XVIII, pp. 49-53) nagpakitag ebidensiya sa usa ka Negro nga katawhan sa karaang panahon diha sa rehiyon sa HS nga bahin sa Itom nga Dagat ug sa ulahi diha sa rehiyon sa Caucasus sa halayong A. Kini naghisgot ug kalangkitan tali sa mga ngalan sa mga rehiyon sa Abkhazia ug Khazaria, nga gipuy-an sa maong mga tribo, ug sa Cus sa Bibliya. Siyempre, adunay posibilidad nga ang Cus nga gihisgotan sa Genesis 2:13 ikapadapat sa pipila ka pundok sa Cusihanong mga banay nga wala molalin paingon sa habagatan kauban sa kinabag-an sa mga Cusihanon apan mipuyo sa rehiyon sa Asia Minor nga gihubit dili pa dugay.

Sa gihapon ang uban nagtuo nga ang "yuta sa Cus" nga gilibotan sa Gihon nahimutang sa Peninsula sa Arabia, sanglit ang ngalang "Cusan" gigamit nga katumbas sa "yuta sa Midian" diha sa Habacuc 3:7, kay ang Midian sa katibuk-an nahimutang diha sa kasilinganan sa Gulpo sa ʽAqaba. Lagmit nga mao kini nga "Cus" nga nahimutang sa Arabia ang gitumong sa dihang ang Midianhong asawa ni Moises nga si Zipora gitawag nga usa ka "Cusihanon."—Ex 18:1-5; Num 12:1.

Human sa Torre sa Babel. Human sa pagkabulagbulag didto sa Babel tungod sa paglahugay sa pinulongan, ang kinabag-an sa mga kaliwat ni Cus mopatim-awng milalin paingon sa habagatan. Dili matino kon nakaabot ba sila sa Aprika pinaagi sa pag-agi una sa Peninsula sa Arabia ug dayon mitabok sa hiktin nga dagat nga nailhang Bab

al-Mandeb o kaha sila mipuyo una sa Aprika ug dayon mitabok ngadto sa Arabia, bisan tuod ang pangunang kalangkitan sa "Cus" uban sa Aprika hayan mopabor sa naulahing paglalin. Ang ngalan sa anak nga lalaki ni Cus nga si Seba gilangkit sa S sa Aprika, samtang kadtong kang Havila, Sabta, Raama, ug Sabteca sa katibuk-an gilangkit sa mga rehiyon sa Peninsula sa Arabia. (Tan-awa ang tagsatagsa ka artikulo ubos sa mga ngalan sa mga anak nga lalaki.) Angayng matikdan nga, samtang ang mga ngalan niining mga anak nga lalaki mopatim-awng nagpabilin tungod sa mga tribo nga naggikan kanila, dili ingon niini ang kahimtang sa ngalang Nimrod, sanglit ang iyang ngalan makita lamang diha sa karaang kasaysayan ingong usa ka tawo. Kini lagmit nagpakitang si Nimrod nagpabilin nga walay anak.

Bisan tuod ang mga Cusihanon makaplagan sa Arabia, sa kadaghanang kahimtang ang ngalang Cus ingon sa paggamit sa Bibliya tin-awng nagtumong sa usa ka rehiyon sa Aprika, ug diin dayag ang kalangkitan, ang mga maghuhubad yanong naghubad sa "Cus" ingong "Etiopia." Kini kanunay gilangkit sa Ehipto (Isa 20:3-5; 43:3; Jer 46:7-9) ug usab sa Libya. (2Cr 12:2, 3; Dan 11:43; Nah 3:9) Gipakita sa Isaias 11:11 ang karaang mga ngalan sa dapit alang sa mga dibisyon sa rehiyon nga paingon sa habagatan gikan sa Delta sa Nilo: "Ehipto" (o "Mizraim," dinhi, Ubos nga Ehipto), "Patros" (Ibabaw nga Ehipto), ug "Cus" (Nubia-Etiopia). Ang Ezequiel 29:10 naghisgot sa kalaglagan sa Ehipto "gikan sa Migdol ngadto sa Syene ug hangtod sa utlanan sa Etiopia [Cus]." Busa, ang Cus o karaang Etiopia mopatim-aw nga saylo pa sa Syene (modernong Aswan) ug, sumala sa arkeolohikanhong ebidensiya, nagpadayon sa H lagmit hangtod sa modernong Khartoum. Busa ang Cus naglangkob sa presenteng Sudan ug sa kinahahabagatang bahin sa modernong Ehipto. Ang "mga suba sa Etiopia [Cus]" gituohan nga mao ang Asul ug Puti nga mga suba sa Nilo, nga nagtagbo didto sa Khartoum, ug usab sa Suba sa Atbara, nga miagos ngadto sa Nilo sa H sa ikalimang busay niini.—Sof 3:10.

Ang "mga Arabo nga didto sa kiliran sa mga Etiopianhon [*Ku·shim′*]" (2Cr 21:16) lagmit mao ang mga tribo nga Arabo nga miokupar sa HK nga baybayon sa Peninsula sa Arabia ug busa nag-atubang sa Aprika atbang sa Pulang Dagat.

Ang dakong bahin sa yuta sa Cus dayag nga maoy uga nga desyerto. Ang "rehiyon sa mga suba sa Etiopia" gihubit ingong "ang yuta sa nagahadyong nga mga insektong pak-an" (Isa 18:1), tingali nagpunting sa mga dulon nga mihugpa sa Etiopia ug Ehipto; apan, ang pipila nag-ingon nga kini mga lamok, ug ang uban nag-ingon nga ang Hebreohanong pulong nga "nagahadyong" (*tsela·tsal′*) halos parehog paglitok sa ngalang gihatag sa langawng *tsetse* (*tsaltsalya*) sa Oromo nga mga tribo (usa ka Hamitikanhong katawhan nga nagpuyo sa modernong Etiopia). Ang garing, ebano, bulawan, bililhong mga bato, puthaw, ug mga pahumot maoy mga produkto sa maong yuta, ug ang Bibliya naghisgot sa "mga magpapatigayon sa Etiopia" (Isa 45:14) ug sa "topasyo sa Cus."—Job 28:19.

Ulahing Kasaysayan. Ang Cus o Etiopia nailalom sa pagmando sa Ehipto sa hapit na ang panahon sa Pagpanggula sa Israel gikan sa Ehipto, ug nagpadayon kini nga pagmando sulod sa mga 500 ka tuig. Usa ka gobernador nga nagpatuman niini nga pagmando ubos sa Paraon sa Ehipto nailhan sa titulong "Anak nga Lalaki sa Hari sa Kus." Lagmit nga sa hinapos sa ikaduhang milenyo W.K.P., ang Etiopia nahigawas gikan sa pagkontrolar sa Ehipto. Human niadto ang kaulohan sa Etiopia unang nahimutang sa Napata, duol sa ikaupat nga busay, ug sa ulahi sa Meroë, mga 210 km (130 mi) sa AAS sa Khartoum.

Ang mga manggugubat sa Etiopia nahimong bahin sa kasundalohan ni Paraon Sisak nga miatake sa Juda sa ikalimang tuig ni Rehoboam (993 W.K.P.). (2Cr 12:2, 3) Human sa ikanapulong tuig ni Haring Asa, o sa mga 967 W.K.P., ang Etiopianhong si Zera misulong batok sa Juda uban sa usa ka milyong kasundalohan apan nakaagom ug bug-os nga kapildihan didto sa Maresah.—2Cr 14:1, 9-15; 16:8.

Ang sekular nga kasaysayan nagpakita nga sa ulahing bahin sa ikawalong siglo W.K.P. ang Etiopia nagsakop sa Ehipto ug nagdominar niini sulod sa mga 60 ka tuig. Kini maoy sa panahon sa "Ikakawhaag-lima nga (Etiopianhong) Dinastiya," nga apil sa mga magmamando niini mao si Haring Taharqa, gitawag ug Tirhaka diha sa Bibliya. Kini nga hari mitungas batok sa kasundalohan ni Senakerib sa panahon sa ilang pagsulong sa Juda (732 W.K.P.) apan, sumala sa Asiryanhong mga inskripsiyon, napildi didto sa Elteke(h).—2Ha 19:9; Isa 37:8, 9.

Ang Asiryanhong mga emperador nga si Esarhadon ug Ashurbanipal misulong sa Ehipto sa panahon mismo sa ilang paghari, ug ang kalaglagan sa Thebes didto sa Ibabaw nga Ehipto (gitawag ug No-amon sa Nah 3:8-10) pinaagi ni Ashurbanipal (mga 684 W.K.P.) bug-os nagsakop sa Ehipto ug nagtapos usab sa pagmando sa Etiopia sa walog sa Nilo. Kini nagtuman sa tagna nga gipahayag mga tunga sa siglo una pa niana pinaagi sa manalagnang si Isaias.—Isa 20:3-6.

Sa gubat didto sa Carkemis niadtong 625 W.K.P., ang Etiopianhong kasundalohan nahimong bahin sa kasundalohan ni Paraon Neko, nga nakaagom ug

kapildihan didto sa mga kamot ni Nabucodonosor. (Jer 46:2, 9) Ang ulahing pagsulong ni Nabucodonosor sa Ehipto (lagmit niadtong 588 W.K.P.) nakapahinabo ug "grabeng kasakit" sa Cus ug 'nagpakurog sa masaligon-sa-kaugalingon nga Etiopia [Cus].'—Eze 29:19; 30:4-9.

Ang Persianhon nga si Haring Cambyses II (529-522 W.K.P.) nagsakop sa Ehipto sa mga adlaw ni Paraon Psamtik III, ug kini ang hinungdan nga ang Etiopia nailalom sa pagkontrolar sa Persia; busa, si Ahasuero (Jerjes I) ikaingon nga nagmando "gikan sa India hangtod sa Etiopia [Cus]." (Est 1:1; 8:9) Nagpamatuod niini, si Jerjes nag-ingon diha sa usa ka inskripsiyon: "Kini ang mga nasod—dugang pa sa Persia—nga ako nagmando ingong hari . . . India . . . (ug) Kus."—*Ancient Near Eastern Texts,* p. 316.

Ang mga destiyero sa Juda gitagna nga mobalik sa ilang yutang natawhan gikan sa halayong kayutaan, lakip ang Cus. (Isa 11:11, 12; itandi ang Sof 3:10.) Gihubit sa tagna ni Daniel bahin sa "panahon sa kataposan" nga ang Etiopia ug Libya 'mosunod sa mga lakang' sa agresibong "hari sa amihanan," buot ingnon, sila mosunod sa iyang direksiyon. (Dan 11:40-43) Ang Etiopia (Cus) usab maoy lakip sa daotang kasundalohan ni "Gog sa yuta sa Magog" sa dihang mapintas nga giatake niini ang mga natigom pag-usab nga katawhan ni Jehova "sa kaulahiang bahin sa mga tuig." (Eze 38:2-5, 8) Apan ang salmista paborableng nagtagna nga ang Cus ilakip niadtong magdalag mga gasa ngadto sa Diyos.—Sal 68:29-32.

3. Ang superskripsiyon sa Salmo 7 nag-ingon nga ang salmo maoy "mahitungod sa mga pulong ni Cus nga Benjaminhon." Wala nay ubang paghisgot niining tawhana. Kon ang salmo naghisgot sa unang yugto sa kasaysayan ni David, ang paghisgot lagmit nagtumong sa pipila ka magsusupak ni David sa palasyo ni Saul; kon kini naghisgot sa ulahing yugto, ang ngalan tingali gigamit sa dili tatawng pagtumong kang Simei nga Benjaminhon nga nagtunglo kang David.—2Sa 16:5-8.

CUSA. Ang "sinaligang tawo" ni Herodes Antipas, lagmit sa mga kalihokan sa panimalay. Ang asawa ni Cusa nga si Juana nag-alagad kang Jesus. —Luc 8:3; tan-awa ang JUANA.

CUSAN. Ang Cusan makaplagan sa Habacuc 3:7 ingong katumbas "sa yuta sa Midian" ug busa dayag nga maoy laing ngalan sa Midian o nagtumong sa usa ka silingang dapit. Ingon sa gipakita sa artikulo nga CUS (Num. 2), mopatim-awng ang pipila sa mga kaliwat ni Cus nanimuyo sa Peninsula sa Arabia; ug ang ngalan nga *Kusi* o *Kushim* gigamit sa karaang panahon sa paghubit sa pipila ka katawhan nga Arabo niana nga rehiyon.

CUSAN-RISATAIM [lagmit, Cusihanon (Etiopianhon) sa Dobleng Pagkadaotan]. Usa ka hari sa Mesopotamia nga sa iyang pagmando gipahigawas ni Otniel ang mga Israelinhon human sa walo-ka-tuig nga pagkaulipon. Siya gitawag usab "nga hari sa Sirya." (Huk 3:7-11) Ang ikaduhang bahin ("risataim") niining gikombinar nga ngalan giisip sa pipila ingong ngalan sa dapit o rehiyon, samtang gihubad kini sa uban nga nagkahulogang "Dobleng Pagkadaotan." Ang "Cusan" gigamit sa Habacuc 3:7 nga katumbas sa Midian; apan giingon nga si Haring Cusan-risataim naggikan sa Mesopotamia (Heb., *'Aram' na·hara'yim;* itandi ang Gen 24:10, diin gigamit ang samang termino sa paghubit sa lokasyon sa siyudad sa Nahor sa Sirya). Ang usa ka talaan ni Paraon Ramses III naghisgot sa usa ka distrito sa amihanang Sirya nga gitawag ug Qusanaruma, ug gituohan sa ubang mga eskolar nga kini lagmit maoy nahimutangan sa gingharian niini nga hari. Si Cusan-risataim mao ang unang dako nga tigpanglupig sa Israel sa panahon sa mga Maghuhukom.

CUSI [Cusihanon, Etiopianhon].

1. Amahan sa manalagna nga si Sofonias.—Sof 1:1.

2. Katigulangan ni Jehudi, kinsa nag-alagad sa palasyo ni Haring Jehoiakim.—Jer 36:14.

CUSIHANON [Kang (Iya ni) Cus (Etiopia)]. Ang terminong "Cusihanon" mahimong magtumong sa mga molupyo sa yuta sa Cus sa Aprika o sa pipila ka kahimtang kini mahimong magtumong sa mga tawong nagpuyo sa Peninsula sa Arabia. Kining ulahi nga gihisgotan lagmit nga mapadapat sa asawa ni Moises nga si Zipora. (Ex 18:1-5; Num 12:1) Si Zipora maoy usa ka Kenihanon kansang kagikan dili matino. (Gen 15:18, 19; Huk 4:11) Ang mga pulong sa 2 Cronicas 21:16 nga "didto sa kiliran sa mga Etiopianhon [Cusihanon]" ingong nagtumong sa pipila ka Arabo mahimong magpasabot usab nga "ubos sa pagkontrolar sa mga Etiopianhon," ug kini lagmit nagpakita sa usa ka pasukaranan sa pagpadapat sa ngalang "Cusihanon" ngadto sa mga tawo nga wala maggikan kang Cus. Ang ubay-ubayng mga anak nga lalaki ni Cus gituohang mipuyo sa Peninsula sa Arabia.—Tan-awa ang HAVILA Num. 3; SABTA.

Apan, sa panguna ang "Cusihanon" nagtumong sa mga Aprikano nga nagpuyo sa rehiyon nga gitawag kaniadto nga Etiopia. Dugang pa kang "Zera nga Etiopianhon [Cusihanon]" ug kang "Tirhaka nga hari sa Etiopia" (2Cr 14:9; 2Ha 19:9), ang ubang Cusihanon nga gihisgotan sa Bibliya mao si Ebed-melek (Jer 38:7-12; 39:16-18), ang Etiopianhong eunuko nga nahimong kinabig sa

Kristiyanidad, ug ang rayna nga iyang gialagaran, si Candace. (Buh 8:26, 27) Ang heneral nga si Joab mipilig wala-hinganli nga Cusihanong magdadagan (gitawag ug Cusi sa *KJ*) inay sa usa ka Israelinhon aron ibalita kang David ang kapildihan ug kamatayon sa iyang anak nga si Absalom.—2Sa 18:19-32; tan-awa ang CUS Num. 2.

CUT, CUTA. Ang "Cut" ug "Cuta" nagtumong sa mao rang orihinal nga pinuy-anan sa usa ka katawhang gibalhin sa hari sa Asirya ngadto sa mga siyudad sa Samaria human madestiyero ang Israel niadtong 740 W.K.P. (2Ha 17:23, 24, 30) Apan, ang mga gipapahawa gikan sa Cuta ug sa ubang mga dapit gihasi sa mga leyon nga mopatay ug tawo, ug sa dihang nangayog tabang sa hari sa Asirya, sila gihatagan ug usa ka saserdote nga kanhi iya sa amihanang gingharian sa Israel. Sanglit ang pagsimba nga gibatasan sa Israel dugay nang gisalikway sa Diyos (1Ha 13:33, 34; 16:31-33), ang pagalagad niini nga saserdote wala makapatunghag tinuod nga mga magsisimba kang Jehova, mao nga '[ang mga molupyo sa kolonya] nahimong mga magsisimba sa ilang kaugalingong mga diyos,' ug kadtong gikan sa Cuta nagpadayon sa pagsimba sa ilang diyos nga si Nergal. Ang rasa nga napatungha sa pagminyoay sa 'mga tawo sa Cuta' ug sa ubang mga nasod uban sa nahibilin sa mga Israelinhon sa katibuk-an gitawag ug "Samarianhon." Sumala kang Josephus, kini sila "gitawag ug Chuthaioi (Cutim) diha sa Hebreohanong pinulongan, ug Samareitai (mga Samarianhon) sa mga Grego." (*Jewish Antiquities,* IX, 290 [xiv, 3]) Ang ngalang "Cutim" dayag nga gigamit tungod sa kadaghan sa katawhan nga gikan sa Cuta taliwala sa orihinal nga mga lalin.—2Ha 17:24-41.

Ang pagkadiskobre sa kontrata nga mga papan sa Tell Ibrahim (Imam Ibrahim), mga 50 km (30 mi) sa AS sa Babilonya, nga naundan sa ngalang *Kutu* (ang Akadianhong katumbas sa Cut), nagpatuo sa kadaghanang geograpo nga ang Tell Ibrahim mao ang Cuta sa Bibliya. May mga indikasyon nga ang Cuta sa usa ka panahon maoy lakip sa mas iladong mga siyudad sa Imperyo sa Babilonya ug lagmit dako usab, sama sa bungdo nga nagtimaan niini karong adlawa nga maoy mga 18 m (60 p) ang gihabogon ug 3 km (2 mi) ang sirkumperensiya. Ang gituohang dapit nga kanhi usa ka karaang templo nga gipahinungod kang Nergal giingon nga anaa sa taliwala niini nga mga kagunoban nga nahiuyon sa pahayag sa Bibliya nga "ang mga tawo sa Cut" maoy mga magsisimba sa maong diyos.—2Ha 17:29, 30.

D

DABERAT [Sibsibanan]. Usa ka siyudad nga gihisgotan diha sa talaan sa mga utlanan sa Zabulon (Jos 19:10, 12) apan giisip nga iya sa silingang tribo ni Isacar sa dihang sa ulahi kini gihatag uban ang sibsibanan niini ngadto sa mga Levihanon sa banay ni Gerson (Gersom). (Jos 21:27, 28; 1Cr 6:71, 72) Ang Daberat wala ilakip diha sa talaan sa mga dapit nga gipahat ngadto kang Isacar, apan daghan sa mga geograpo ang naghunahuna nga kini lagmit mao ang Rabit sa Josue 19:20, usa ka ideya nga gipaluyohan sa Vatican Manuscript Num. 1209. —Tan-awa ang RABIT.

Ang Daberat gituohan karon nga mao ang mga kagun-oban sa Khirbet Dabura (Horvat Devora), duol sa balangay sa Dabburiya diha sa AK nga daplin sa Bukid sa Tabor.

DABESET [Bugdo sa Bukobuko]. Usa ka lungsod sa Zabulon. (Jos 19:11) Ang eksaktong nahimutangan niini wala mahibaloi; apan, ang dapit sa Tell esh-Shammam (Tel Shem), mga 5 km (3 mi) sa S sa Jokneam diha sa Patag sa Jezreel, mopatim-aw nga mohaom sa kon unsay gihulagway sa Bibliya bahin sa Dabeset.

DAD-ONON. Ang Hebreohanong termino nga *keli',* nga usahay gihubad nga "dad-onon" ug "bagahe," halapad ug kapadapatan. Ang paninugdang diwa sa Hebreohanong pulong lagmit nagtumong sa "butang nga gisudlan; sudlanan."—Tan-awa ang HINAGIBAN, ARMADURA.

Ang kasundalohan nga magkampo, mga magpapanaw, kadtong adunay panagkatigom nga halayo sa ilang mga balay, ug uban pa, magdalag kinahanglanong mga galamiton ingong dad-onon, o bagahe. (1Sa 10:21, 22; 17:22; 25:9-13) Si David mihimog regulasyon sa Israel nga ang mga tawo nga mabilin aron sa pagbantay sa mga bagahe sa panahon sa pagpakiggubat angayng makabaton ug samang bahin sa mga inagaw sa kadaogan nga mabatonan sa mga tawong nakig-away.—1Sa 30:21-25.

Ang Ehipto gisultihan sa pagpangandam sa iyang kaugalingon alang sa pagkadestiyero pinaagi

sa pag-andam ug “bagahe alang sa pagkadestiyero,” kay tino ang iyang pagkapukan ngadto sa Babilonya, ingon sa gitagna sa manalagnang si Jeremias. (Jer 46:13, 19) Sa adlawng dako, ingong bahin sa simbolikong paglarawan sa umaabot nga pagkadestiyero sa Jerusalem ngadto sa Babilonya, si Ezequiel nagdalag “mga dad-onon alang sa pagkadestiyero” gikan sa iyang balay.—Eze 12:1-4, 7-11.

DAGAMI, PINUTLAN SA TRIGO. Sa pagkagamit sa Bibliya, ang dagami o pinutlan sa trigo mopatim-awng nagtumong sa nahibiling mga lindog sa mga lugas nga nagbarog diha sa uma human sa pag-ani. Ang dagami o pinutlan sa trigo mao ang gisugo nga kuhaon sa mga Israelinhon sa dihang ang Paraon sa Ehipto wala na maghatag kanila sa regular nga suplay sa uhot alang sa paghimog mga tisa.—Ex 5:10-12.

Ang dagami kanunayng gihisgotan diha sa masambingayong mga kahimtang, ug gigamit kini nga mga paglarawan tungod kay kini gaan ug huyang (Job 13:25; 41:1, 28, 29), daling padparon sa hangin (Isa 40:24; 41:2; Jer 13:24), ug daling modilaab ug mopitipiti kon masunog (Isa 5:24; Joe 2:5; Abd 18; Nah 1:10). Ang mga daotan, ang mga kaaway ni Jehova, maingon man ang daotang mga laraw nga tinong mapakyas, gitandi sa dagami. (Ex 15:7; Sal 83:13; Mal 4:1; Isa 33:11) Si apostol Pablo, sa paghisgot bahin sa Kristohanong buluhaton nga pagpanukod, nagtala sa dagami ingong materyales nga kinaubsan ug bili, usa nga dili makabarog sa pagsulay pinaagi sa kalayo.—1Co 3:12, 13.

DAGANG. Usa ka galamiton sa pagsulat nga gigamit sa pagmarka o sa pagkudlit diha sa mga materyales sama sa yutang-kulonon o talo. (Sal 45:1; Isa 8:1; Jer 8:8) Ang dagang nga gigamit alang sa *cuneiform* nga sinulat adunay kuwadrado o pormag-kunya nga tumoy ug kasagarang ginama gikan sa tangbo o sa gahi nga kahoy.

Ang usa ka dagang o silsil nga ginama sa metal o sa ubang matang sa gahi nga materyales mao ang gikinahanglan sa pagsilsil o sa pagkulit sa mga letra diha sa bato o metal. Ang patriarkang si Job nagpahayag: “Oh nga gisulat unta karon ang akong mga pulong! Oh nga nakudlit unta sila sa usa ka basahon! Pinaagi sa dagang nga puthaw ug pinaagi sa tingga, Oh nga nakulit unta sila diha sa bato hangtod sa kahangtoran!” (Job 19:23, 24) Dayag nga maoy tinguha ni Job nga ang iyang mga pulong isilsil diha sa bato ug ang kinulit nga mga letra bulitan ug tingga aron kini mas molungtad ug dugay. Kasiglohan sa ulahi, si Jehova naghisgot bahin sa mga sala sa Juda ingong nahisulat pinaagig dagang nga puthaw, buot ingnon, gitala nga dili mapapas.—Jer 17:1.

DAGAT. Ang natingob nga katubigan sa yuta nga lahi gikan sa kamad-an; o usa ka dakong katubigan sa parat o tab-ang nga tubig, nga kasagarang nagtumong sa katubigan nga mas gamay kay sa kalawran ug nga dili bug-os o kaha bug-os nalibotan sa yuta. Ang tubig naglangkob sa kapin sa 70 porsiyento sa nawong sa yuta.

Si Jehova ang Maglalalang ug Tigkontrolar. Ang Bibliya sublisubling nagpaila kang Jehova ingong ang Maglalalang sa kadagatan, nga naghimo niini nga lahi gikan sa mamalang yuta sa ikatulong adlaw sa paglalang. (Gen 1:9, 10, 13; Neh 9:6; Buh 4:24; 14:15; Pin 14:7) Kini naghisgot usab sa iyang katakos sa paggamit sa iyang gahom ibabaw sa dagat ug sa pagkontrolar niini. (Job 26:12; Sal 65:7; 89:9; Jer 31:35) Sa dinhi pa ang iyang Anak sa yuta, siya gihatagan ug awtoridad sa iyang Amahan sa pagmando sa dagat sa epektibong paagi. (Mat 8:23-27; Mar 4:36-41; Ju 6:17-20) Gikontrolar sa Diyos ang dagat pinaagi sa pagpahimutang sa mga baybayon ug ingon man sa pagpataob ug pagpahunas nga maoy nagpugong sa dagat sulod sa gitakdang mga utlanan niini, nga nag-ali niini, pagaingnon pa, pinaagi sa mga pultahan. (Job 38:8-11; Sal 33:7; Pr 8:29; Jer 5:22; tan-awa ang BALAS.) Kini nga pagkontrolar sa dagat, ingon man ang kahinungdanon niini sa siklo sa tubig sa yuta (Ecc 1:7; Am 5:8), naghimo sa dagat nga usa ka pananglitan sa katingalahang mga buhat ni Jehova. (Sal 104:24, 25) Sa balaknong pagkasulti, bisan ang dagat miduyog sa pagdayeg sa ilang Maglalalang. —Sal 96:11; 98:7.

Kadagatan sa Israel. Labot sa kadagatan sa Israel, ang labing ilado mao ang “Dakong Dagat [Mediteranyo],” nga gitawag usab nga “dagat sa kasadpan” o gitawag lamang nga “Dagat.” (Jos 1:4; Deu 11:24; Num 34:5) Ang uban mao ang Pulang Dagat, o Dagat nga Ehiptohanon (Ex 10:19; Isa 11:15); Dagat sa Asin (o Patayng Dagat), Dagat sa Araba, o “sidlakang dagat” (Deu 3:17; Eze 47:18); ug ang Dagat sa Galilea, Dagat sa Kineret, o Dagat sa Tiberias. (Mat 4:18; Num 34:11; Ju 6:1; tan-awa ang GALILEA, DAGAT SA; DAKONG DAGAT; PULANG DAGAT; DAGAT SA ASIN.) Sa mga paghisgot sa Bibliya, ang partikular nga katubigan nga gitumong sa ekspresyong “dagat” sagad matino pinaagi sa konteksto. (Ex 14:2 [itandi ang 13:18]; Mar 2:13 [itandi ang ber 1].) Usahay ang Hebreohanong termino gipadapat sa mga suba.—Jer 51:36 (nga naghisgot sa Euprates); Isa 19:5 (sa Nilo).

Ang Kahiladman. Sumala sa *Greek and English Lexicon to the New Testament* ni Parkhurst (London, 1845, p. 2), ang Gregong pulong nga *a'bys·sos,* nga nagkahulogang “hilabihan o grabe ka lawom” ug sagad gihubad nga “kahiladman,” usahay gigamit sa pagtumong sa o sa pagtandi sa

dagat tungod sa hilabihan, daw dili-matugkad nga kalalom niini. (Rom 10:6, 7; itandi ang Deu 30: 12, 13.) Sa mga simbolo diha sa Pinadayag, "ang mapintas nga mananap nga mogula gikan sa kahiladman" (Pin 11:7) giingon, sumala sa Pinadayag 13:1, nga mogula gikan sa "dagat."—Tan-awa ang KAHILADMAN.

Sinugdanan sa mga Linalang sa Dagat. Ang asoy sa Genesis nag-ingon nga ang mga linalang sa dagat ug ang nagalupad nga mga linalang mao ang unang mga mananap sa yuta. Kini mabasa: "Ug miingon ang Diyos: 'Modagsang sa mga tubig ang panon sa buhing mga kalag ug manglupad ang nagalupad nga mga linalang ibabaw sa yuta sa nawong sa hawan sa mga langit.' Ug gilalang sa Diyos ang dagkong linalang sa dagat ug ang matag buhing kalag nga nagalihok, nga gipadagsang sa mga tubig sumala sa ilang mga matang, ug ang matag pak-an nga nagalupad nga linalang sumala sa iyang matang. Ug nakita sa Diyos nga kadto maayo. Niana ang Diyos nagpanalangin kanila, nga nag-ingon: 'Magmabungahon ug magdaghan kamo ug pun-a ang mga tubig sa mga dulang sa dagat, ug magdaghan ang nagalupad nga mga linalang diha sa yuta.' Ug dihay kagabhion ug dihay kabuntagon, ikalima nga adlaw."—Gen 1:20-23.

Sa pag-ingon nga "Modagsang sa mga tubig," wala pasagdi sa Diyos ang dagat nga mao lamang ang mopatunghag kinabuhi, nga mopagula sa kinaunahang buhing mga linalang nga gikan niini inanayng motungha ang ubang matang sa mga mananap. Kay ang asoy usab nag-ingon nga "gilalang sa Diyos [ang mga linalang sa dagat] . . . sumala sa ilang mga matang." Dugang pa, diha sa rekord sa 'ikaunom nga adlaw' ug sa paglalang sa mga mananap sa kamad-an, ang Diyos gihulagway nga nag-ingon: "Magpatungha ang yuta ug buhing mga kalag sumala sa ilang mga matang." Ang Diyos wala magsugo sa dagat nga magpatunghag buhing mga butang alang sa yuta, o magtugot niining mga butanga nga inanayng motungha gikan sa dagat, apan "gibuhat sa Diyos" ang matag matang sumala sa nahiangayng puy-anan niini.—Gen 1:24, 25.

Masambingayong Paggamit. Bisan tuod ang Yutang Saad miabot "gikan sa Pulang Dagat hangtod sa dagat sa mga Filistehanon [ang Dagat Mediteranyo] ug gikan sa kamingawan hangtod sa Suba [sa Euprates]," ang dominyo sa umaabot nga Mesiyanikong Hari gihubit nga "gikan sa usa ka dagat ngadto sa laing dagat ug gikan sa Suba ngadto sa mga kinatumyan sa yuta" nga dayag nga nagtumong sa tibuok globo. (Ex 23:31; Zac 9:9, 10; itandi ang Dan 2:34, 35, 44, 45.) Gipakita kini ni Mateo ug Juan sa ilang pagpadapat sa tagna ni Zacarias, nga nianang tagnaa si Zacarias nagkutlo sa Salmo 72:8. —Mat 21:4-9; Ju 12:12-16.

Dakong kasundalohan. Gihubit ni Jeremias ang tingog sa mga moatake sa Babilonya nga "ingon sa dagat nga nagdaguok." (Jer 50:42) Busa, sa dihang iyang gitagna nga "ang dagat" mosanap ibabaw sa Babilonya, dayag nga iyang gipasabot ang nagapanakop nga dakong kasundalohan ilalom sa mga Medianhon ug mga Persianhon.—Jer 51:42; itandi ang Dan 9:26.

Mga katawhang nahimulag sa Diyos. Gipakasama ni Isaias ang daotang katawhan sa yuta, ang mga katawhang nahimulag sa Diyos, ngadto sa "dagat nga gikusokuso, sa dihang kini dili mahimong linaw, nga ang katubigan niini nagpadayon pagtugpo ug lusay ug lapok." (Isa 57:20) Sa Pinadayag 17:1, 15 ang "katubigan" nga diha niana "naglingkod" ang Dakong Babilonya giingon nga nagtumong sa "mga katawhan ug mga panon sa katawhan ug kanasoran ug mga pinulongan." Si Isaias dugang nagtagna bahin sa Zion, ang "babaye" sa Diyos: "Tungod kay ang kabahandianon sa dagat mopaingon kanimo; ang mismong mga kahinguhaan sa kanasoran moabot kanimo." (Isa 59:20; 60:1, 5) Kini mopatim-awng nagpasabot sa pagliso sa daghang katawhan gikan sa taliwala sa mga panon sa katawhan sa yuta ngadto sa simbolikong "babaye" sa Diyos.

Gihubit ni Daniel ang upat ka "mananap" nga migula "gikan sa dagat" ug gibutyag nga kini nagsimbolo sa politikanhong mga hari o mga gingharian. (Dan 7:2, 3, 17, 23) Sa susama, si Juan naghisgot sa usa ka "mapintas nga mananap nga migimaw gikan sa dagat," nga mao, gikan sa dakong bahin sa katawhan nga nahimulag sa Diyos; ug ang iyang paghisgot sa simbolikong pinulongan bahin sa mga diadema ug sa usa ka trono sa makausa pa naglangkit sa ideya bahin sa usa ka politikanhong organisasyon uban niini nga mananap nga migimaw gikan sa "dagat." (Pin 13:1, 2) Iyang nakita usab diha sa panan-awon ang panahon sa dihang aduna unyay "usa ka bag-ong langit ug usa ka bag-ong yuta" ug sa dihang wala na "ang dagat," nga mao, ang gubot nga masa sa katawhan nga nahimulag sa Diyos.—Pin 21:1.

Mga tawong walay pagtuo. Ang usa ka tawo nga walay pagtuo, nga nagduhaduha inig-ampo niya sa Diyos, gipakasama sa tinun-an nga si Santiago ngadto sa "balod sa dagat nga ginakusokuso ug ginapadpad sa hangin." Siya wala moila o magpabili sa maayong mga hiyas sa pagkamahinatagon ug mahigugmaong-kalulot sa Diyos. "Dili angay nga maghunahuna kanang tawhana nga siya adunay madawat gikan kang Jehova; siya usa ka tawong maduhaduhaon, mabalhinon sa tanan niyang mga dalan," nag-ingon si Santiago. —San 1:5-8.

Mga pangpang nga anapog sa kasadpang baybayon sa Dagat sa Asin

Imoral nga mga tawo. Si Judas nga igsoon ni Santiago nagpasidaan sa iyang isigka-Kristohanon bahin sa dakong kapeligrohan gikan sa daotang mga tawo nga nakayuhot sa kongregasyon aron sa pagpasulod ug kahugawan sa moral. Siya nagtawag kanila ingong "nagpungasi nga mga balod sa dagat nga nagpabula sa ilang kaugalingong mga hinungdan sa kaulawan." (Jud 4-13) Mahimong diha sa hunahuna ni Judas ang naunang giingon ni Isaias (57:20) ug lagmit mahulagwayong naghubit sa hugot nga di-pagpanumbaling nianang mga tawhana sa mga balaod sa Diyos ug sa ilang pagsalikway sa gilatid sa Diyos nga moral nga mga sukdanan tungod sa ilang malaw-ay ug mahilayong dalan. Sama sa giingon sa *Commentary* ni Cook sa Judas 13: "Ilang giladlad sa publiko ang lapok ug kahugawan sa ilang mga pagpatuyang . . . Busa kining mga tawhana nagpabula sa ilang kaugalingong mga buhat sa kaulawan, ug nagladlad niini aron makita sa tanang tawo, ug aron mabasol ang Simbahan tungod sa daotang mga buhat niining nagpakaaron-ingnon nga mga magtutuo." Ang laing komentarista nag-ingon: "Ang ilang gipaambit maoy ingon kahaw-ang ug kawalay-bili sa bula sa mga balod sa dagat, ug ang resulta sa pagkatinuod mao ang pagmantala sa ilang kaugalingong kaulawan."—*Barnes' Notes on the New Testament,* 1974; itandi ang paghubit ni Pedro bahin nianang mga tawhana diha sa 2Pe 2:10-22.

DAGAT SA ASIN. Usa sa mga ngalan nga gigamit sa Bibliya alang sa dakong lanaw o dagat nga sagad nailhan karong adlawa nga Patayng Dagat. Ang Dagat sa Asin (Yam ha-Melah) mao ang habagatang utlanan sa Suba sa Jordan.

Ngalan. Ang "Dagat sa Asin," nga mao ang una ug kanunayng gigamit nga ngalan alang niining dagata diha sa Bibliya, maoy haom kaayo, sanglit kini ang usa sa kinaparatan nga katubigan sa tibuok yuta. (Gen 14:3; Num 34:3, 12; Jos 15: 2, 5) Gitawag usab kini nga dagat sa Araba (Deu 4:49; 2Ha 14:25), sanglit kini nahimutang diha sa dakong liki nga niana bahin ang Araba. Apan, usahay ang ngalang "Dagat sa Asin" gidugang sunod sa "dagat sa Araba" aron masabtan kon unsa gayod nga katubigan ang gipasabot nga dagat sa Araba. (Deu 3:17; Jos 3:16; 12:3) Ang Dagat sa Asin nahimutang sa S nga utlanan sa Yutang Saad ug gitawag nga "sidlakang dagat," sa ingon nagpalahi niini sa "kasadpang dagat [Mediteranyo]." (Eze 47:18; Joe 2:20; Zac 14:8) Si Josephus, kinsa nasayod nga

may dagkong mga piraso sa aspalto nga usahay manglutaw niini nga dagat, nagtawag niini nga Lanaw sa Asphaltitis. (*The Jewish War,* I, 657 [xxxiii, 5]; IV, 479 [viii, 4]) Dayag nga sukad lamang sa ikaduhang siglo K.P. nga kini gitawag ug Patayng Dagat. Ang Arabiko nga ngalan niini maoy *Bahr Lut,* "Dagat ni Lot."

Dagway sa Dagat. Ang porma sa Dagat sa Asin medyo linginon, mga 15 km (9 mi) ang gilapdon ug mga 75 km (47 mi) ang gitas-on, ug ang gitas-on niini mag-usab-usab depende sa panahon. Sa HS nga kiliran niini may milawis nga dakong peninsula nga gitawag ug Lisan (ang dila). Kini nga peninsula karon nagbahin sa dagat ngadto sa duha ka seksiyon, apan aduna gihapoy lutsanan sa tubig tali niining duha ka bahin. Ang bahin sa dagat nga nahimutang sa H sa Lisan medyo mabaw, samtang ang dakong bahin sa dagat diha sa A moabot sa giladmong mga 400 m (1,300 p). Ang tubig niini ubos ug mga 400 m (1,300 p) sa lebel sa Dagat Mediteranyo, nga naghimo niini nga kinaubsang dapit sa tibuok yuta.

Ang dakong bahin sa S nga baybayon (sa A sa Lisan) maoy titip nga mga pangpang nga *sandstone* nga patungas sa patag sa ibabaw sa bukid sa Moab. Ang ubay-ubayng mga lugot, nga ang labing ilado niini mao ang Arnon, mitadlas niining umaw nga kabungtoran ug ang tubig niini nga lugot miagos ngadto sa dagat. Dapit sa S ug sa H sa peninsula nahimutang ang usa ka patag nga maayong pagkatubig sa kasapaan. Ang H nga tumoy sa dagat maoy parat nga kalamakan. Sa K nga kiliran sa dagat ang anapog nga mga pangpang dili sama katitip niadtong sa S. Kini nga kabungtoran sa Juda mas hanayhay ug paubos, apan kini umaw kaayo sanglit walay permanenteng mga sapa nga mitadlas niini paingon sa dagat. Ang baybayon ug ang mga bakilid duol sa baybayon mahimong kaagian ubay sa K nga kiliran. Diha sa usa ka patag sa ibabaw sa habog nga bungtod atbang sa Lisan mao ang Masada, ang kuta nga gipalig-on ni Herodes ug diin niadtong 73 K.P. gipildi sa mga Romano ang nahibilin sa mga Hudiyo nga mibarog batok sa Romanhong kasundalohan. Unahan pa dapit sa A nahimutang ang tubigang dapit sa En-gedi. Didto sa A nga tumoy, ang Jordan miagos ngadto sa dagat diin ang tab-ang nga tubig niini misagol sa parat kaayo nga tubig sa dagat.

Tubig. Ang tubig sa maong dagat talagsaon sanglit ang kaparaton niini maoy siyam ka pilo kay sa kadagatan mismo. Ang Dagat sa Asin walay lutsanan, mao nga ang dakong bahin sa tubig nga moagos nganha niini moalisngaw tungod sa labihang kainit, nga magbilin ug daghang asin. Daghan kaayo ang asin mao nga walay isda nga mabuhi didto, bisan ang mga matang sa isda nga mabuhi sa dagat; ang pipila ka isda nga diha sa lad-ang nga tubig diin nagsagol ang tab-ang ug parat nga tubig mamatay kon kini maanod ngadto sa dagat mismo. Kini naghatag ug dugang kahulogan sa kahubitan ni Ezequiel bahin sa bul-og sa tubig nga nagaagos gikan sa templo ni Jehova ngadto sa "sidlakang dagat" ug magaayo sa ibabaw nga bahin mao nga modaghan pag-ayo ang mga isda niini sama sa Dagat Mediteranyo ug magsuportar sa malamboong industriya sa pangisda. (Eze 47:8-10, 18) Tungod kay asinon ang tubig, ang mga butang dali rang molutaw, ug linaw ang dagat tungod kay kini dili mobalod sa mga huyohoy lamang.

Sodoma ug Gomora. Gituohan sa kadaghanan nga ang Sodoma ug Gomora nahimutang duol sa habagatang tumoy sa Dagat sa Asin. Ang mga hari niining mga siyudara maoy kauban niadtong nakiggubat didto sa "Ubos nga Patag sa Sidim, nga mao, ang Dagat sa Asin," ug kini nga prase mahimong magpasabot nga ang Ubos nga Patag sa Sidim natabonan sa Dagat sa Asin. (Gen 14:3) Ang rehiyon sa Sodoma ug Gomora diin nagpuyo si Lot maoy 'maayong pagkatubig, sama sa tanaman ni Jehova.' (Gen 13:10-12) Bisan karong adlawa, diha sa patag ubay sa HS nga baybayon, ang katanoman dagaya, ug ang trigo, sebada, mga datiles, ug mga paras mahimong itanom didto. Ang daghang aspalto ug asin, ilabina niining habagatang bahin, mohaom usab sa asoy sa Bibliya labot sa Sodoma ug Gomora.—Gen 14:10; 19:24-26.

DAGOM. Usa ka yagpis nga himan nga talinis ug tumoy ug may bangag o mata sa pikas tumoy; gamiton kini alang sa pagtahi uban ang hilo (o usahay ginamit ang mga tanod nga panit) ug sa pagborda. (Ex 28:6; 35:34, 35; Ecc 3:7; Luc 5:36) Bisan tuod ang mga dagom nga bukog ug ang pipila nga ginama gikan sa garing nadiskobrehan sa karaang mga lugar, ang bronse nga mga dagom maoy kasagarang gigamit. Kini susama kaayo sa presenteng-adlaw nga mga dagom. Ang bronseng mga dagom nga nagkalainlain ug gitas-on gikan sa mga 4 hangtod sa 14 sm (1.5 hangtod sa 5.5 pul.) nakaplagan didto sa Palestina. Ang ubang bronseng mga dagom sa Ehipto maoy gikan sa 8 hangtod sa 9 sm (3 hangtod sa 3.5 pul.) ang gitas-on.

DAGON. Usa ka diyos sa mga Filistehanon. Ang paglungtad sa mga siyudad nga gitawag ug "Bet-dagon" (lagmit ginganlan sumala sa ngalan sa diyos nga si Dagon) diha sa mga teritoryo sa Juda ug Aser nagpaila nga ang pagsimba niini nga bathala naestablisar na pag-ayo sa Canaan sa panahon nga gisakop sa Israel ang Yutang Saad. (Jos 15:41; 19:27) Gituohan nga ang mga Filistehanon misa-

gop sa pagsimba kang Dagon gikan sa mga Cananhon.

Wala magkauyon kon diin kuhaa ang ngalang Dagon. Ang pipila ka eskolar naglangkit niini sa Hebreohanong pulong nga *dagh* (isda), samtang ang uban mipabor sa paglangkit niini nga ngalan sa Hebreohanong pulong nga *da·ghan′* (lugas). Sa 1 Samuel 5:4 kini ang giingon labot sa napukan nga si Dagon, "Ang isda lamang nga bahin [sa literal, "Si Dagon Lamang"] ang nahibilin diha kaniya," kay ang iyang ulo ug ang mga palad sa iyang mga kamot nangaputol. Ang Hebreohanong pulong nga sa literal nagkahulogang "Dagon" diha niining tekstoha gihubad sa lainlaing paagi sa pipila ka maghuhubad ingong "lawas" (*NIV, TEV*), "lawas ni Dagon" (*NE*), ug "si Dagon mismo" (*Ro*), samtang ang uban naghubad niini ingong "isda nga bahin" (*Le, NW, Yg*), "kaputol nga isda" (*Da*).

Si Dagon usahay gihisgotan diha sa mga asoy sa Bibliya. Tungod kay siya nanukod sa duha ka kinataliwad-ang mga haligi nga nagsangga sa balay, gipahinabo ni Samson nga mahugno ang balay nga gigamit sa pagsimba kang Dagon didto sa Gaza, nga nagpatay sa mga Filistehanon nga nagkatigom didto. (Huk 16:21-30) Sa balay ni Dagon didto sa Asdod, gibutang sa mga Filistehanon ang sagradong arka ni Jehova ingong tropeyo sa gubat. Kaduha napukan ang larawan ni Dagon nga ang nawong niini nahiumod sa yuta atubangan sa Arka. Sa ikaduhang higayon ang larawan mismo naputolputol. Tingali aron dili mahugawan ang dapit diin napukan ang mga piraso sa ilang diyos, ang mga saserdote ug ang uban pa nga nanulod sa templo ni Dagon didto sa Asdod nag-amping sa dili pagtunob sa may pultahan. (1Sa 5:2-5) Tungod kay nakaagom sa masakit nga mga epekto sa almoranas ug sa pagkadaot sa ilang yuta pinaagi sa mga ilagang jerbo, ang mga Filistehanon nakaamgo nga mabug-at ang kamot sa Diyos sa Israel batok kanila ug sa ilang diyos nga si Dagon. (1Sa 5:6, 7; 6:5) Sa dihang si Haring Saul nakaplagan nga lakip niadtong mga nangamatay didto sa Gilboa, ang mga Filistehanon nagpunggot sa iyang ulo. Human kini ipahibalo sa mga balay sa ilang mga idolo ingon man sa katawhan nga didto sa ilang mga pinuy-anan, ilang gisab-it ang bagolbagol ni Saul didto sa balay ni Dagon.—1Sa 31:8-10; 1Cr 10:8-10.

Lagmit nga ang mga Filistehanon nagdala sa mga idolo sa ilang diyos nga si Dagon ngadto sa panggubatan.—2Sa 5:21.

DAKONG BABILONYA. Lakip sa mga panan-awon ni Juan nga girekord sa basahon sa Pinadayag mao ang mga kapahayagan sa paghukom batok sa "Dakong Babilonya," maingon man ang usa ka kahubitan bahin kaniya ug sa iyang pagkapukan.—Pin 14:8; 16:19; kap 17, 18; 19:1-3.

Sa Pinadayag 17:3-5, ang Dakong Babilonya gihubit ingong usa ka babaye nga nagsul-ob ug purpura ug sanag-pula, gidayandayanan pag-ayo, ug nagsakay sa usa ka sanag-pulang bulok nga mapintas nga mananap nga may pito ka ulo ug napulo ka sungay. Diha sa iyang agtang nahisulat ang usa ka ngalan, "usa ka misteryo: 'Dakong Babilonya, ang inahan sa mga bigaon ug sa dulumtanang mga butang sa yuta.' " Siya usab gilarawan ingong naglingkod ibabaw sa "daghang katubigan" nga naghawas sa "mga katawhan ug mga panon sa katawhan ug kanasoran ug mga pinulongan."—Pin 17:1-15.

Tungod sa kaluho ug sa dominyo nga naangkon sa Dakong Babilonya, dili kini mahimong ikatumbas lamang sa literal nga siyudad sa Babilonya didto sa Mesopotamia. Human mapukan ni Ciro nga Persianhon ang karaang Babilonya niadtong 539 W.K.P., kini nawad-an sa posisyon niini ingong dominanteng gahom sa kalibotan, ug ang mga binihag niini, lakip ang mga Hudiyo, napahigawas. Bisan tuod ang siyudad padayong naglungtad saylo pa sa mga adlaw sa mga apostoles, ug busa naglungtad sa adlaw ni Juan, kini dili na usa ka siyudad nga gamhanan sa kalibotan, ug kini sa kadugayan naut-ot ug nagun-ob sa bug-os. Busa, ang Dakong Babilonya kinahanglang lantawon ingong usa ka simbolikong siyudad, usa nga gihulagwayan sa literal nga siyudad sa Babilonya. Tungod kay ang karaang siyudad maoy gikuhaan sa ngalan niining mistikong siyudad, makatabang ang daklit nga pagkonsiderar sa talagsaong mga kinaiyahan sa Babilonya nga duol sa Euprates, mga kinaiyahan nga maghatag ug mga ideya aron mailhan ang simbolikong siyudad sa panan-awon ni Juan.

Mga Kinaiyahan sa Karaang Babilonya. Ang pagpundar sa siyudad sa Babilonya didto sa Kapatagan sa Sinar maoy dungan sa pagsulay sa pagtukod sa Torre sa Babel. (Gen 11:2-9) Ang popular nga kawsa sa pagtukod sa torre ug sa siyudad mao ang 'paghimog bantog nga ngalan' alang sa mga magtutukod niini, dili ang pagbayaw sa ngalan sa Diyos. Ang mga torre nga *ziggurat,* o pormag piramide nga mga torre, nga nadiskobrehan dili lamang sa mga kagun-oban sa karaang Babilonya kondili sa ubang dapit usab sa Mesopotamia mopatim-awng magpamatuod sa relihiyoso kaayong kinaiyahan sa orihinal nga torre, bisan unsa pay porma o estilo niini. Ang tinong aksiyon nga gihimo ni Jehova nga Diyos sa pagpahunong sa pagtukod sa templo tin-awng nagkondenar niini ingong naggikan sa bakak nga relihiyon. Bisan tuod ang Hebreohanong ngalan nga gihatag sa siyudad, ang Babel, nagkahulogang "Kalibog," ang Sumerianhong ngalan (*Ka-dingir-ra*) ug ang Akadianhong ngalan (*Bab-ilu*) parehong nagkahulogang "Ganghaan sa Diyos." Busa ang nahibiling

mga molupyo sa siyudad nag-usab sa porma sa ngalan niini aron sa paglikay sa orihinal nga kahulogan niini ingong hinukman, apan ang bag-o o gihulip nga ngalan nagpaila gihapon sa siyudad sa pagkalangkit niini sa relihiyon.

Unang gitala sa Bibliya ang Babel sa dihang giasoy ang 'sinugdanan sa gingharian ni Nimrod.' (Gen 10:8-10) Sa tibuok Hebreohanong Kasulatan ang karaang siyudad sa Babilonya pangunang gihulagway ingong ang dugay nang kaaway ni Jehova nga Diyos ug sa iyang katawhan.

Bisan tuod ang Babilonya nahimong kaulohan sa usa ka politikal nga imperyo sa ikapito ug ikaunom nga mga siglo W.K.P., kini ilado kaayo sulod sa tibuok kasaysayan niini ingong usa ka relihiyosong sentro nga gikan niini ang relihiyosong impluwensiya mikaylap ngadto sa daghang dapit.

Si Propesor Morris Jastrow, Jr., sa iyang libro nga *The Religion of Babylonia and Assyria* (1898, pp. 699-701), nag-ingon bahin niini: "Sa karaang kalibotan, sa wala pa motungha ang Kristiyanidad, ang Ehipto, Persia, ug Gresya naimpluwensiyahan sa Babilonyanhon nga relihiyon. . . . Sa Persia, ang kulto ni Mithra nagpadayag sa tinong impluwensiya sa Babilonyanhong mga konsepto; ug kon hinumdoman ang kadako sa impluwensiya sa mga misteryo nga nalangkit niini nga kulto taliwala sa mga Romano, kini maoy lain pang kalambigitan nga naglangkit sa pagkaylap sa karaang kultura ug sa sibilisasyon sa Walog sa Euprates." Sa paghinapos iyang gihisgotan "ang dakong impluwensiya nga nahimo nganha sa karaang kalibotan tungod sa talagsaong mga kapadayagan sa relihiyosong hunahuna sa Babilonya ug tungod sa relihiyosong kalihokan nga nagpatigbabaw niana nga rehiyon."

Diha sa basahon nga *New Light on the Most Ancient East,* nga gisulat sa arkeologong si V. Childe (1957, p. 185), ang relihiyosong impluwensiya sa Babilonya masubay pasidlakan ngadto sa India. Lakip sa ubang mga punto siya nag-ingon: "Ang swastika ug ang krus, nga kasagarang makita diha sa mga selyo ug mga plake, maoy relihiyoso o mahikanhong mga simbolo sama niadtong makaplagan sa Babilonya ug sa Elam sa labing sayong yugto sa wala pa ang kasaysayan, apan nagpreserbar sa maong simbolo diha usab sa modernong India sama sa ubang dapit." Busa, ang relihiyosong impluwensiya sa karaang Babilonya mikaylap ngadto sa daghang katawhan ug kanasoran, nga mas halayo ug mas kusganon ug malahutayon kay sa politikanhong gahom niini.

Sama sa mistikong Babilonya, ang karaang siyudad sa Babilonya ikaingong naglingkod ibabaw sa katubigan, nga nahimutang sa isigkakilid sa Suba sa Euprates ug adunay nagkalainlaing mga kanal ug naglibot nga mga trinseras nga puno sa tubig. (Jer 51:1, 13; Pin 17:1, 15) Kini nga katubigan nagsilbing usa ka depensa sa siyudad, ug kini nagsilbing mga agianan nga diha niana moagi ang mga barko nga nagdalag bahandi ug maluhong mga butang gikan sa daghang dapit. Makaiikag, ang tubig sa Euprates gihulagway nga nahubas sa wala pa makaagom ang Dakong Babilonya sa kapungot sa paghukom sa Diyos.—Pin 16:12, 19.

Talagsaong mga Ilhanan sa Mistikong Babilonya. Ang simbolikong babaye nga may ngalang Dakong Babilonya mao "ang dakong siyudad nga adunay gingharian ibabaw sa mga hari sa yuta," usa ka gingharian nga ikaingong nagpalingkod kaniya ibabaw sa "mga katawhan ug mga panon sa katawhan ug kanasoran ug mga pinulongan." (Pin 17:1, 15, 18) Ang usa ka gingharian nga nagmando sa ubang mga gingharian ug mga nasod gihubit nga usa ka "imperyo." Ang Dakong Babilonya nagpatigbabaw sa yutan-ong mga hari, nga nagagahom ug nag-impluwensiya kanila. Siya nagsakay sa simbolikong pitoy-ulo nga mananap, sanglit ang mga mananap gigamit sa ubang mga teksto sa Bibliya ingong mga simbolo sa politikanhong mga gahom sa kalibotan.—Tan-awa ang MANANAP, SIMBOLIKO NGA MGA.

Gituohan sa ubang mga eskolar nga ang Dakong Babilonya maoy usa ka politikanhong imperyo, ang Babilonya o kaha ang Roma. Nakita na nato nga ang Babilonya ingong usa ka politikanhong imperyo dugay nang nahanaw sa dihang nadawat ni Juan ang iyang matagnaong panan-awon. Maylabot sa Roma, ang matang sa politikanhong pagmando niini dili moharmonya sa gihubit bahin sa binuhatan sa Dakong Babilonya ug sa iyang mga pamaagi sa pagmando. Siya maoy usa ka bigaon, nga nakighilawas sa mga hari sa yuta, nga naghubog kanila pinaagi sa bino sa iyang pagpakighilawas, nga nagpahisalaag sa kanasoran pinaagi sa iyang "espiritistikanhong mga buhat." (Pin 17: 1, 2; 18:3, 23) Sa kasukwahi, ang pagmando sa Roma nabatonan ug padayong nahuptan tungod sa samag-puthaw nga militaryong gahom niini ug sa kusganong pagpatuman sa Romanhong balaod diha sa mga lalawigan ug sa mga kolonya niini. Nag-ila niini nga kamatuoran, ang *The Interpreter's Dictionary of the Bible* nag-ingon: "Dili igo nga mailhan ang Roma ug ang Babilonya. Ang Babilonya naglangkob ug labaw pa sa usa ka imperyo o kultura. Hinunoa, kini gihubit pinasukad sa nagpatigbabawng mga idolatriya niini, dili kay pinasukad sa geograpikanhon o sekular nga mga utlanan niini. Ang Babilonya maoy sama ka dako sa gingharian nianang mananap nga nagdaot ug nag-ulipon sa katawhan, ug kinahanglang pagadag-on sa Kordero (Pin. 17:14) aron mapahigawas ang katawhan."—Giedit ni G. Buttrick, 1962, Tomo 1, p. 338.

Ang simbolo sa usa ka bigaon o sa usa ka pampam subsob nga gigamit diha sa Hebreohanong Kasulatan. Ang nasod sa Israel gipasidan-an nga dili mohimog pakigsaad uban sa mga nasod sa Canaan kay kini maoy hinungdan unya nga sila makahimog 'pakighilawas ["pagpamampam," *RS*] sa ilang mga diyos.' (Ex 34:12-16) Ang Israel ug Juda parehong nag-apostata gikan sa matuod nga pagsimba kang Jehova nga Diyos ug gihukman niya ingong namampam, nga namiga ngadto sa politikanhong mga nasod ug sa ilang mga diyos. (Isa 1:21; Jer 3:6-10, 13; Eze 16:15-17, 28, 29, 38; Os 6:10; 7:11; 8:9, 10) Angayng matikdan dinhi nga ang Diyos wala maglantaw sa Israel o Juda ingong politikanhong mga gahom lamang nga nakigrelasyon sa ubang politikanhong mga kagamhanan. Hinunoa gisaway sila sa Diyos tungod kay sila nailalom sa sagradong pakigsaad uban kaniya, busa kinahanglan nga sila mahimong usa ka balaang katawhan nga napahinungod kaniya ug sa iyang putling pagsimba.—Jer 2:1-3, 17-21.

Ang samang paggamit niini nga paglarawan makaplagan diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan. Ang Kristohanong kongregasyon gipakasama sa usa ka ulay nga gikasaad sa kaminyoon kang Kristo ingong iyang Ulo ug Hari. (2Co 11:2; Efe 5:22-27) Gipasidan-an sa tinun-ang si Santiago ang mga Kristohanon batok sa pagbuhat ug espirituwal nga pagpanapaw pinaagi sa pagpakighigala sa kalibotan. (San 4:4; itandi ang Ju 15:19.) Ang mga pagpakighilawas sa Dakong Babilonya ug sa iyang "mga anak nga babaye" maoy susama niini ug dili kay talagsaong eksepsiyon. (Ang terminong "mga anak nga babaye" usahay gigamit sa Bibliya sa pagtumong sa mga dapit nga sikbit sa usa ka siyudad o sa naglibot nga mga lungsod sa usa ka siyudad, sama sa 'mga sakop nga lungsod' [sa literal, "mga anak nga babaye" diha sa Hebreohanon] sa Samaria ug Sodoma; tan-awa ang Eze 16:46-48.)

Ang dugang hinungdanong katarongan mao nga sa dihang ang Dakong Babilonya mapukan tungod sa malaglagong pag-atake sa napulo ka sungay sa simbolikong mapintas nga mananap, ang iyang pagkapukan pagahilakan sa mga nakighilawas kaniya, ang mga hari sa yuta, ingon man usab sa mga magpapatigayon ug sa mga biyahedor sa dagat nga maghatod kaniya ug maluhong mga baligya ug maanindot nga mga dayandayan o mga besti. Bisan tuod kini nga politikanhon ug komersiyal nga mga hawas nakalingkawas sa iyang kalaglagan, angayng matikdan nga walay relihiyosong mga hawas nga gihubit ingong anaa gihapon sa talanawon aron magbangotan usab tungod sa iyang pagkapukan. (Pin 17:16, 17; 18:9-19) Ang mga hari sa yuta gipakita ingong gipahamtangan ug paghukom sa dihang bug-os nang malaglag ang mistikong Babilonya, ug ang ilang kalaglagan moabot, dili pinaagi sa "napulo ka sungay," kondili pinaagi sa espada sa Hari sa mga hari, ang Pulong sa Diyos.—Pin 19:1, 2, 11-18.

Ang dugang ilhanan sa Dakong Babilonya mao ang iyang pagkahubog, kay siya gilarawan ingong "nahubog sa dugo sa mga balaan ug sa dugo sa mga saksi ni Jesus." (Pin 17:4, 6; 18:24; 19:1, 2) Busa siya mao ang espirituwal nga katumbas sa karaang siyudad sa Babilonya, nga nagpahayag sa samang pagdumot batok sa tinuod nga katawhan sa Diyos. Angayng matikdan nga ang relihiyosong mga pangulo maoy gipapanubag ni Jesus tungod sa "tanang matarong nga dugo nga giula sa yuta, gikan sa dugo sa matarong nga si Abel hangtod sa dugo ni Zacarias." Bisan tuod kining mga pulonga gipahayag ngadto sa relihiyosong mga pangulo taliwala sa kaugalingong rasa ni Jesus, ang Hudiyohanong nasod, ug bisan tuod ang paglutos batok sa mga sumusunod ni Jesus maoy hilabihan ka grabe gikan sa maong grupo sulod sa usa ka panahon, gipakita sa kasaysayan nga human niadto ang pagsupak batok sa tinuod nga Kristiyanidad naggikan sa ubang mga tinubdan (ang mga Hudiyo mismo nakaagom ug dakong paglutos).—Mat 23:29-35.

Ang tanan nga nahisgotan dinhi maoy mahinungdanon, ug kining tanan kinahanglang pagatagdon aron masabtan ang tinuod nga kahubitan sa simbolikong Dakong Babilonya ug kon unsay gihawasan niini.

DAKONG-BATO. Kini mao ang hubad sa Gregong pulong nga *pe'tra* (*feminine gender*), nga nagpasabot sa usa ka dakong bato (Mat 7:24, 25; 27:51, 60; Luc 6:48; 8:6, 13; Pin 6:15, 16) ug busa lahi sa *pe'tros* (*masculine gender* ug gigamit ingong personal nga ngalan, Pedro), nga nagkahulogang "pirasong bato." Gipatin-aw niini nga kalainan nga sa dihang giingnan si Pedro, "Ikaw si Pedro, ug sa ibabaw niining dakong-bato pagatukoron ko ang akong kongregasyon," si Jesus wala mogamit ug mga termino nga parehog kahulogan. (Mat 16:18) Bisan diha sa Aramaiko (Syriac) nga bersiyon, dayag ang kalainan niini tungod sa lahing *gender* sa partikulo nga nag-una sa pulong nga *ki'pha'* nga gigamit alang kang "Pedro" ug sa "bato." Ang *masculine verbal pronoun* (*hu*) nag-una sa "Pedro," apan sa "bato" nag-una ang *feminine demonstrative adjective* (*hade'*).

Dayag nga wala sabta sa mga apostoles ang pahayag ni Jesus nga ang dakong-bato mao si Pedro sanglit sa ulahi sila naglalisay kon kinsa sa ilang taliwala ang labing dako. (Mar 9:33-35; Luc 22:24-26) Wala untay basehan ang maong panaglalis kon si Pedro pa ang gihatagan sa labawng posisyon ingong dakong-bato nga diha niana pagatukoron

ang kongregasyon. Ang Kasulatan tin-awng nagpakita nga ingong patukoranang mga bato, ang tanang apostoles managsama. Silang tanan, lakip si Pedro, gipahiluna diha kang Kristo Jesus ingong patukoranang bato nga pamag-ang. (Efe 2:19-22; Pin 21:2, 9-14) Gipaila ni Pedro mismo nga ang dakong-bato (*pe′tra*) nga diha niana gitukod ang kongregasyon mao si Kristo Jesus. (1Pe 2:4-8) Sa susama, si apostol Pablo misulat: "Kay sila [ang mga Israelinhon] tig-imnanan gikan sa espirituwal nga dakong-bato nga nagsunod kanila, ug kanang dakong-bato mao si Kristo." (1Co 10:4) Labing menos sa duha ka okasyon ug sa duha ka magkalahing mga dapit ang mga Israelinhon nakadawat ug milagrosong tagana sa tubig gikan sa usa ka dakong-bato. (Ex 17:5-7; Num 20:1-11) Busa, ang dakong-bato ingong tinubdan sa tubig ikaingon nga misunod kanila. Dayag nga ang dakong-bato mismo maoy usa ka malarawanon o simboliko nga hulad kang Kristo Jesus, kinsa miingon sa mga Hudiyo: "Kon adunay giuhaw, paaria siya kanako ug paimna."—Ju 7:37.

Makapaikag usab nga si Augustine (354-430 K.P.), nga sagad gitawag ingong "San Agustin," sa usa ka panahon nagtuo nga si Pedro mao ang dakong-bato apan sa ulahi nag-usab sa iyang panglantaw. Ang *Commentary on the Holy Scriptures* ni Lange (Mat 16:18, *ftn,* p. 296) nagkutlo kang Augustine nga nag-ingon: "Ang bato wala nganli pinasukad kang Pedro, apan si Pedro ginganlan pinasukad sa bato (*non enim a Petro petra, sed Petrus a petra*), maingon nga si Kristo wala tawga pinasukad sa mga Kristohanon, apan ang mga Kristohanon gitawag pinasukad kang Kristo. Ang katarongan kon nganong ang Ginoo miingon, 'Niini nga bato akong tukoron ang akong iglesya,' maoy tungod kay miingon si Pedro: 'Ikaw mao ang Kristo, ang Anak sa buhi nga Diyos.' Niini nga bato, nga imong gipahayag, siya miingon, akong tukoron ang akong iglesya. Kay si Kristo mao ang bato (*petra enim erat Christus*), nga diha usab niana si Pedro gitukod; kay walay laing patukoranan nga ikapahiluna sa tawo, gawas nianang napahiluna na, nga mao si Jesu-Kristo."—Gihubad ug giedit ni P. Schaff, 1976.

DAKONG DAGAT. Ang halapad kaayong katubigan nga nag-ulang sa Uropa ug Aprika, nga sa sidlakan niini mao ang Asia. Bisan tuod ang mga Hebreohanon nagtawag niini nga Dakong Dagat, karong adlawa kini sagad nga gitawag pinasukad sa Latin nga ngalan niini nga *Mediterranean,* nga nagkahulogang "sa Tunga sa Yuta," kay kini gilibotan man sa yuta. Tungod niini nga kahimtang, lakip sa paghuros sa init nga hangin gikan sa Desyerto sa Sahara ibabaw niini, mas kusog moalisngaw ang tubig niini kay sa naandan, ug sa baylo, kini mas magpabug-at sa tubig. Mao nga sa Strait of Gibraltar, ang mas gaan nga tubig sa Atlantiko moagos sa ibabaw nga bahin ug ang mas bug-at nga tubig sa Mediteranyo moagos sa ilalom nga bahin. Ang dagkong mga barko mahimong mosulod ug mogawas gikan niining "interyor" nga dagat agi lamang sa hiktin nga mga agianan—agi sa Strait of Gibraltar dapit sa K, agi sa Dardanelles ug Bosporus dapit sa AS, ug sukad sa ika-19 nga siglo, agi sa Kanal sa Suez dapit sa HS.

Karong adlawa dili sayop ang pagtawag sa Mediteranyo ingong Dakong Dagat, ingon sa pagtawag niini sa karaang katawhan sukad sa panahon ni Moises, kay tin-aw nga nabatonan niini ang tanang kahubitan niini nga ngalan. (Num 34:6, 7) Gawas pa sa nagkadaiyang mga sanga niini nga maoy mga dagat usab, ang Mediteranyo maoy mga 3,700 km (2,300 mi) ang gitas-on, kapin sa 970 km (600 mi) ang kinalapdan nga bahin, ug kini nagkobre sa luna nga mga 2,510,000 km kwd (969,-100 mi kwd). Ang kinaladman nga bahin niini maoy mga 5,100 m (16,700 p).

Ang mga peninsula sa Italya ug Gresya nga milawis gikan sa A maoy nakaporma sa mga Dagat Tyrrhenian, Ionian, Adriatiko, ug Aegean, sa ingon nadugangan ang palikoliko nga porma niini ug misamot pa gayod kataas ang baybayon niini. Sa mga tungatunga tali sa S ug K, ang dagat mihiktin sa gilapdon nga mga 150 km (90 mi) tali sa Sicilia ug sa Amihanang Aprika, ug didto mabaw usab ang katubigan.

Ang tagna ni Ezequiel naghisgot ug mga isda sa Dakong Dagat nga "daghan kaayo." (Eze 47:10) Ang nindot nga katakotan ug daghang espongha sa dagat makaplagan niini nga katubigan, dugang pa sa kapin sa 400 ka nagkadaiyang matang sa mga isda.

Ang mga magsusulat sa Bibliya migamit dili lamang sa ngalang "Dakong Dagat" (Jos 1:4; 9:1, 2; 15:12, 47; 23:4; Eze 47:15, 19, 20; 48:28) kondili nagtawag usab niini sa ubang mga termino nga lapad ug kahulogan. Alang kanila kini nga katubigan mao ang "dagat sa kasadpan" nga maoy utlanan diha sa kasadpan sa ilang hinatag-sa-Diyos nga yuta. (Deu 11:24; 34:1, 2) Gikan sa nahimutangan sa Jerusalem kini giisip ingong "kasadpan nga dagat" nga sukwahi sa "sidlakan nga dagat," nga mao, ang Patayng Dagat. (Joe 2:20; Zac 14:8) O gitawag kini nga "dagat sa mga Filistehanon" (Ex 23:31) o ingong "Dagat" lamang.—Num 34:5.

Sukad sa dugay na kaayong kapanahonan, ang mga Fenicianhon ug ang ubang maisog nga mga marinero milawig sa Dakong Dagat, nga nakadiskobre sa daghang mga pulo niini, ug nakignegosyo taliwala sa daghang dunggoanan nga mga siyudad niini. Ang Bibliya naghisgot sa maong mga pulo

ingong ang Arvad, Cauda, Quio, Cos, Creta, Cipro, Malta, Patmos, Rodas, Samos, ug Samotrasia. Dugang pa, ang pipila ka siyudad ug mga dapit nga duol sa baybayon niini nga mga pulo ug ubay sa kabaybayonan sa kontinente sa sidlakang bahin sa Dakong Dagat gitala diha sa Bibliya, nga mao: ang Aco (Tolemaida), Akzib, Adramito, Alejandria, Ampipolis, Askelon, Atalia, Nido, Dor, Maayong mga Dunggoanan, Gebal, Lasea, Patara, Fenice, Puteoli, Regio, Salamis, Salmone, ug Siracusa.

Si Jesu-Kristo miduaw sa mga dunggoanang rehiyon sa Tiro ug Sidon (Mar 7:24, 31); si Pedro nakaadto sa Jope ug Cesarea (Buh 10:5, 6, 24); si Pablo nakaadto sa Pafos, Troas, Neapolis, Cencrea, Efeso, Asos, Mitilene, ug Mileto (Buh 13:13; 16:11; 18:18, 19; 20:14, 15). Ang Dakong Dagat nailado sa mabangis nga mga bagyo niini nga tungod niana daghang barko ang nangalunod ug daghan ang nangamatay. Lakip sa ikaingong nabulahan mao kadtong nangaluwas kauban ni Pablo.—Buh 27:14, 15, 39-44.

DAKONG KAHOY [Heb., *'e·lah'; 'e·lohn'*], **NAGBUNTAOG NGA KAHOY** [Heb., *'al·lah', 'al·lohn'*]. Kining Hebreohanong mga pulong gihubad sa lainlaing paagi ingong "robles," "olmo," ug "kahoyng *teil"* diha sa *King James Version,* ug "encina" sa *American Standard Version.* Apan, giila sa daghang awtoridad nga kining mga pulonga lagmit nga gigamit sa kapanahonan sa Bibliya sa pagtumong lamang sa dagkong mga kahoy sa katibuk-an.

Sa Amos 2:9 ang Amorihanong katawhan gitandi sa mga sedro sa gihabogon ug sa "nagbuntaog nga mga kahoy" sa kakusgan. Kining "nagbuntaog nga mga kahoy" daghan kaayo ilabina sa Basan, sa S sa Jordan, ug gigamit diha sa mga pagtandi uban sa mga sedro sa Lebanon. (Isa 2:13; Zac 11:1, 2) Ang mga bugsay gigama gikan sa mga kahoy niini. (Eze 27:6) Si Debora gilubong sa ilalom niini nga kahoy didto sa Bethel, nga tungod niadto kini ginganlan ug Alon-bacut, nga nagkahulogang "Nagbuntaog nga Kahoy sa Paghilak." (Gen 35:8) Tungod kay nahimutang kining mga kahoya sa ibabaw sa mga bungtod ug sa hatag-as nga mga dapit, kini nahimong iladong mga dapit nga silonganan diin ang bakak nga mga magsisimba magahimo sa ilang idolatrosong mga buhat.—Os 4:13.

Sa walay duhaduha ang nagbuntaog nga mga kahoy sa Basan naglakip sa mga robles. Nailhan tungod sa kagahi ug kalig-on niini, ang mga kahoyng robles mabuhig dugay. Ang ubay-ubayng matang sa robles buhi pa gihapon diha sa Basan maingon man sa hatag-as nga mga dapit sa Hauran, Gilead, Galilea, ug Lebanon. Ang pipila niini maoy *evergreen* o kanunayng may mga dahon, apan ang uban maoy *deciduous* (nga mao, madagdag ang mga dahon sa matag tinghunlak). Ang bunga niini, ang *acorn,* isagol sa ilimnon ug kini puno sa *tannin.* Gituohan nga ang kolor sa hilo nga "sanag-pula gikan sa *coccus"* nga gigamit sa sangtuwaryo (Ex 25:4; 26:1) naggikan sa usa ka insektong *scale* nga modaot sa mga sanga sa usa ka matang sa robles. —Tan-awa ang TINA, PAGTINA.

Ang usa ka kahoy nga giisip nga lagmit lakip sa "dagkong mga kahoy" sa Bibliya mao ang encina, o kahoyng *turpentine* (*Pistacia palaestina* o *Pistacia atlantica*). (Gen 12:6; 14:13) Kini maoy komon nga kahoy diha sa Palestina ug may dakong punoan ug mosanggaka nga mga sanga. Ang ubang mga matang moabot sa gitas-ong 15 m (50 p), ug maayong silonganan. Pinaagig pagsamad sa panit niini, ang usa ka tawo makakuha ug mahumot nga salong nga himoong *turpentine.*

DAKONG KASAKITAN. Tan-awa ang KASAKITAN.

DAKONG LINALANG SA DAGAT. Kini mao ang kasagarang hubad sa Hebreohanong pulong nga *tan·nin'* (*tan·nim',* 'dakong linalang sa dagat' sa Eze 29:3 ug "dakong linalang sa kadagatan" sa Eze 32:2). Kini nga termino gihubad nga "dakong bitin" kon wala hisgoti nga anaa sa dagat o sa tubig (Jer 51:34) o sa dihang tino nga gipakita sa konteksto nga kini nagtumong sa mga bitin. (Ex 7:9, 12; itandi ang Ex 4:2, 3.) Sa walay duhaduha ang *tan·nin'* naglakip sa nagkalainlaing matang sa dagkong mga hayop sa dagat (Gen 1:21; Sal 148:7), apan kini nga termino kasagarang gigamit diha sa mahulagwayong diwa. Ang pagkalaglag ni Paraon ug sa iyang kasundalohan lagmit mao ang gitumong sa prase nga: "Gidugmok mo [Jehova] ang mga ulo sa dagkong mga linalang sa dagat diha sa katubigan." (Sal 74:13) Sa Isaias 51:9, ang "dakong linalang sa dagat" gihisgotan uban kang Rahab (ang Ehipto; itandi ang Isa 30:7) ug busa lagmit nagtumong sa Ehipto, o kaha ang gihisgotan lagmit mao si Paraon, sama sa Ezequiel 29:3 ug 32:2. Ang matinumanong si Job nangutana kon siya ba mismo maoy "usa ka dakong linalang sa dagat" nga kinahanglang butangan ug bantay.—Job 7:12; tan-awa ang LEVIATAN.

DAKONG PANON. Usa ka ekspresyon nga komon diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan. Ang "dakong (mga) panon" usahay gigamit maylabot sa dagkong mga pundok sa mga tawo nga namati sa publikong pagpanudlo ni Jesu-Kristo. (Mat 14:14; 19:2; 20:29) Human sa panan-awon bahin sa kalaglagan sa simbolikong Dakong Babilonya, si apostol Juan nakadungog ug "daw makusog nga

tingog sa usa ka dakong panon didto sa langit." (Pin 19:1) Apan, kon kinsa ang "usa ka dakong panon" nga gihisgotan sa Pinadayag 7:9 ilabinang makapainteres kaayo.

Niini nga kapitulo, si apostol Juan unang naghisgot sa pagtimbre sa 144,000 ka ulipon sa Diyos "gikan sa matag tribo sa mga anak nga lalaki ni Israel." (Pin 7:2-8) Human niini, iyang nakita diha sa panan-awon ang "usa ka dakong panon" gikan sa tanang kanasoran, mga tribo, katawhan, ug mga pinulongan. Ilang giila nga ang ilang kaluwasan naggikan sa Diyos ug sa Kordero samtang sila nagabarog atubangan sa trono sa Diyos. Sila migula gikan sa "dakong kasakitan," sila nag-alagad sa Diyos diha sa iyang templo, ug siya nagabuklad sa iyang tolda ibabaw kanila. Ang tanan nilang kagutom ug kauhaw pagataposon ug ang matag luha pagapahiran gikan sa ilang mga mata samtang ang iyang Anak (ang Kordero; Ju 1:29) magatultol kanila ngadto sa mga tubig sa kinabuhi.—Pin 7:9-17.

Popular nga mga Panglantaw. Nagkalainlaing mga panglantaw ang gihatag bahin sa kahulogan niini ug kon kinsa kining "dakong panon." Ang daghang komentarista nag-isip sa 144,000 ka tinimbrehan, nga unang gihisgotan, ingong mga membro sa "espirituwal nga Israel" ug nagtuo nga sila nagsimbolo sa Kristohanong kongregasyon *samtang ania pa sa yuta.* Ilang gituohan nga ang "dakong panon" naghawas sa samang Kristohanong kongregasyon *didto sa langit,* human ang mga indibiduwal nangamatay diha sa pagtuo ug nangabanhaw. Gituohan sa uban nga ang 144,000 literal nga naggikan sa "matag tribo sa mga anak nga lalaki ni Israel" (Pin 7:4), sa ato pa, ang *unodnong mga Hudiyo nga nahimong mga Kristohanon,* ug ilang giisip ang "dakong panon" ingong naghawas sa tanang *Hentil* nga mga Kristohanon. Apan, ang pagkonsiderar sa Pinadayag kapitulo 7 ug sa ubang nalangkit nga mga teksto nagpadayag ug dagkong mga panagsumpaki niini nga mga panglantaw, ug sa samang panahon nagpunting sa lahing konklusyon.

Ang pagtuo nga ang 144,000 ka tinimbrehan mao ang mga membro sa Kristohanong kongregasyon sa dihang ania pa sa yuta samtang ang "dakong panon" mao ang binanhaw nga mga Kristohanon didto sa langit dili moharmonya sa laing paghisgot sa 144,000 sa Pinadayag kapitulo 14. Didto ang 144,000 nagbarog uban sa Kordero sa "Bukid sa Zion." Sa Hebreohanon 12:18-24 gitandi ni apostol Pablo ang kasinatian sa mga Israelinhon didto sa yutan-ong Bukid sa Sinai nianang sa mga Kristohanon kinsa "nakaduol sa Bukid sa Zion ug sa siyudad sa buhing Diyos, ang *langitnong* Jerusalem, ug sa tinagpulo ka libo nga manulonda, sa katibuk-ang katigoman, ug sa kongregasyon sa mga panganay nga natala sa mga langit." Nan, dayag nga bisan tuod ang Pinadayag 14:3 nag-ingon nga ang 144,000 "gipalit gikan sa yuta," ang konteksto naglarawan kanila ingong, wala sa yuta, apan atua sa langit uban sa langitnong Kordero, si Kristo Jesus. (Pin 14:3, 4) Tungod niini, sayop ang panglantaw nga ang 144,000 naghawas sa Kristohanong kongregasyon samtang ania pa sa yuta ug nga sila usab mao ang "dakong panon" didto sa langit.

Dugang pa, ang paagi sa pagpresentar ni apostol Juan sa iyang panan-awon bahin sa "dakong panon" nagpaila ug usa ka tataw nga kalainan tali kanila ug sa 144,000 ka tinimbrehan. Siya miingon: "Human niining mga butanga [ang asoy bahin sa 144,000 ka tinimbrehan] nakita ko, ug, tan-awa! usa ka dakong panon, nga walay tawong makaihap." (Pin 7:9) Sa ingon iyang gipaila ang "dakong panon" ingong lahi nga pundok ug mihimog tinong kalainan tali sa espesipikong gidaghanon sa 144,000 ug sa dili-maihap nga "dakong panon." Sila usab gipalahi tungod kay sila naggikan, dili "sa mga anak nga lalaki ni Israel," kondili sa tanang kanasoran, mga tribo, katawhan, ug mga pinulongan. Wala sila makit-i nga nagbarog 'uban sa Kordero' sama sa 144,000 sa Pinadayag 14:1, apan sila nagbarog sa "atubangan sa Kordero." Kining ubay-ubay nga mga katarongan nagpamatuod nga ang "dakong panon" maoy bulag ug lahi gikan sa 144,000 ka tinimbrehan.

Sa laing bahin, kon lantawon nga gipakita niini nga teksto nga ang mga Kristohanon nga kaliwat ug Hudiyo gipalahi gikan sa Hentil nga mga Kristohanon, mahimong sukwahi kini sa inspiradong pahayag ni apostol Pablo nga dili mahinungdanon diha sa Kristohanong kongregasyon ang unodnong mga kalainan, tungod kay ang mga membro niini nahiusa kang Kristo Jesus. (Rom 10:12; Gal 3:28) Si Jehova, kay 'bug-os nga nagpasig-uli sa duha ka katawhan [mga Hudiyo ug mga dili-Hudiyo] ngadto kaniya diha sa usa ka lawas' pinaagi kang Kristo, dili gayod madahom nga mohimog panag-ulang tali sa duha ka pundok pinaagi sa paglain sa unodnong mga Hudiyo gikan sa mga Hentil diha sa panan-awon nga gihatag kang Juan. (Efe 2:11-21; Buh 15:7-9) Kini madayag ilabina kon tagdon ang prinsipyo sa Diyos nga gipahayag ni Pablo. Ang apostol misulat: "Siya dili Hudiyo sa gawas lamang, ni ang pagkatinuli diha sa unod sa gawas lamang. Apan siya Hudiyo sa sulod, ug ang iyang pagkatinuli maoy sa kasingkasing pinaagi sa espiritu." (Rom 2:28, 29) Nganong wala man hisgoti ang bisan unsang 'pagtimbre' sa Hentil nga mga Kristohanon niini nga panan-awon gikan sa Diyos? Ug ngano mang ang Hentil nga mga Kristohanon dili makakat-on sa bug-os sa bag-ong awit nga giawit

sa 144,000? (Pin 14:3) Nan, tin-aw nga ang 144,000 ka tinimbrehan maoy espirituwal nga Israel, dili unodnong Israel—busa naglakip sa Hudiyo ug Hentil nga mga Kristohanon.—Gal 6:16.

Ang Ilang Identipikasyon. Ang yawi aron mailhan ang "dakong panon" makaplagan diha sa kahubitan bahin kanila sa Pinadayag kapitulo 7 ug diha sa susamang mga teksto. Gihisgotan sa Pinadayag 7:15-17 nga ang Diyos 'nagbuklad sa iyang tolda sa ibabaw nila,' nga sila gitultolan ngadto sa "mga tuboran sa mga tubig sa kinabuhi," ug nga ang Diyos nagpahid sa "tanang luha gikan sa ilang mga mata." Sa Pinadayag 21:2-4 atong makaplagan ang susamang mga pahayag: "Ang tolda sa Diyos anaa uban sa mga tawo," iyang "pagapahiran ang tanang luha gikan sa ilang mga mata," ug ang "kamatayon mawala na." Ang panan-awon nga gipresentar niini nga mga teksto maoy mahitungod sa mga tawo nga wala sa langit, diin naggikan ang 'Bag-ong Jerusalem nga nanaog,' apan sa mga tawo nga ania sa yuta, taliwala sa katawhan.

Kini magpatungha sa pangutana: Kon ang "dakong panon" maoy mga tawo nga makabatog kaluwasan ug magpabilin sa yuta, sa unsang paagi sila ikaingon nga 'nagbarog sa atubangan sa trono sa Diyos ug sa atubangan sa Kordero'? (Pin 7:9) Ang posisyon nga 'pagbarog' usahay gigamit sa Bibliya aron ipaila ang pagbaton ug pinaboran o inuyonang posisyon sa panan-aw sa usa kansang presensiya nagabarog ang indibiduwal o pundok. (Sal 1:5; 5:5; Pr 22:29, *AT;* Luc 1:19) Ngani, sa gisundan niini nga kapitulo sa Pinadayag, "ang mga hari sa yuta ug ang mga taas-ug-ranggo ug ang mga komandante militar ug ang mga dato ug ang mga kusgan ug ang tanang ulipon ug ang tanang tawong gawasnon" gihubit nga nanago "gikan sa nawong sa Usa nga naglingkod sa trono ug gikan sa kapungot sa Kordero, tungod kay ang dakong adlaw sa ilang kapungot nahiabot na, ug kinsay arang makabarog?" (Pin 6:15-17; itandi ang Luc 21:36.) Nan mopatim-aw nga ang "dakong panon" naglangkob sa mga tawo nga matipigang buhi nianang panahon sa kapungot ug makahimo sa 'pagbarog' ingong inuyonan sa Diyos ug sa Kordero.

Ang pagtultol kanila sa Kordero ngadto sa "mga tuboran sa mga tubig sa kinabuhi" maoy susama sa Pinadayag 22:17, nga nag-ingon: "Ang espiritu ug ang pangasaw-onon nagpadayon sa pag-ingon: 'Umari ka!' Ug si bisan kinsa nga nagpatalinghog paingna: 'Umari ka!' ug si bisan kinsa nga giuhaw paaria; si bisan kinsa nga may tinguha paimna sa tubig sa kinabuhi nga walay bayad." Ang "pangasaw-onon" tin-aw nga gipaila sa Kasulatan ingong ang dinihogang Kristohanong kongregasyon, nga giminyo ngadto sa langitnong Pamanhonon, si Kristo Jesus. (Efe 5:25-27; 2Co 11:2; Pin 19:7-9; 21:9-11) Kini nga pagdapit gikan sa langitnong "pangasaw-onon" nga matang nga 'moinom sa tubig sa kinabuhi nga walay bayad' dayag nga bukas ngadto sa dili-limitadong gidaghanon sa mga tawo, "si bisan kinsa nga may tinguha." Ang "dakong panon" dili usab maihap, busa ang panan-awon sa Pinadayag 7:9 moharmonya nianang sa Pinadayag 22:17.

Busa, ang katibuk-ang ebidensiya nagpunting sa "dakong panon" ingong naghawas sa tanang tawo nga dili sakop sa langitnong "pangasaw-onon" nga matang, o sa 144,000 nga tinimbrehan, apan kinsa magabarog nga inuyonan sa panahon sa "dakong kasakitan" ug matipigang buhi dinhi sa yuta. —Tan-awa ang KONGREGASYON (Ang Kristohanong Kongregasyon sa Diyos); YUTA, I (Katuyoan); LANGIT.

DALAGA. Tan-awa ang ULAY.

DALAN. Ang dalan maoy usa ka ruta nga agianan sa mga tawo ug sa mga sakyanan; adunay dagko ug sigpit nga mga dalan, tali sa mga siyudad ug sa sulod sa mga siyudad. Ang dalan mahimong magtumong usab sa usa ka paagi sa paglihok o paggawi; o sa usa ka naandang buhat, batasan, o pamaagi.

Tali sa mga Siyudad. Ang mga terminong *mesil·lah′* (dakong dalan) ug *de′rekh* (dalan) sa Hebreohanon ug ang terminong *ho·dos′* (agianan; dalan) sa Grego, tanan gigamit sa pagtumong sa usa ka publikong dalan, agianan, o ruta, nga kasagarang nagkonektar sa mga lungsod o mga siyudad.

Sukad sa karaang kapanahonan ang dagko ug gagmayng mga dalan, lakip ang ubay-ubay nga hinungdanong mga ruta sa negosyo, nagkonektar sa mga siyudad ug mga gingharian sa dapit sa Palestina. (Num 20:17-19; 21:21, 22; 22:5, 21-23; Jos 2:22; Huk 21:19; 1Sa 6:9, 12; 13:17, 18; tan-awa ang DALAN SA HARI.) Ang giisip nga pangunang ruta kaniadto maoy gikan sa Ehipto ngadto sa Filistehanon nga mga siyudad sa Gaza ug Askelon ug inanayng miliko paamihanan-sidlakan paingon sa Megido. Kini nagpadayon ngadto sa Hazor, sa A sa Dagat sa Galilea, ug dayon mipaingon sa Damasco. Kini nga ruta nga agi sa Filistia mao ang labing laktod gikan sa Ehipto ngadto sa Yutang Saad. Apan si Jehova malulotong nagtultol sa mga Israelinhon agi sa laing dalan aron sila dili mawad-ag kadasig tungod sa pag-atake sa mga Filistehanon. —Ex 13:17.

Sa Yutang Saad, ang pagmentinar ug maayong sistema sa mga dalan hinungdanon usab alang sa mga Israelinhon, sanglit dihay usa lamang ka sentro sa pagsimba alang sa tibuok nasod. Busa daghan sa mga Israelinhon ang kinahanglang

mopanaw ug lagyong distansiya matag tuig aron sa pagtuman sa kinahanglanon sa Balaod nga ang tanang lalaki magtigom alang sa tulo ka tinudlong mga pista. (Deu 16:16) Dugang pa, ang mga ikapulo, mga amot, ug ang bisan unsang kinabubut-on o obligado nga mga halad kinahanglang itanyag sa dapit nga pilion ni Jehova. (Deu 12:4-7) Human sa pagtukod ni Solomon sa templo, ang maong dapit mao ang Jerusalem. Busa, sa dihang ang mga Israelinhon mopanaw diha sa mga dalan paingon ug gikan sa Jerusalem, dihay maayong mga kahigayonan alang sa mga amahan sa pagtudlo sa balaod sa Diyos ngadto sa ilang mga anak.—Deu 6:6, 7.

Gihatagan usab ug pagtagad ang pagmentinar sa mga dalan paingon sa unom ka siyudad nga dalangpanan. Kini nga mga dalan kinahanglan gayod nga may mga timaan ug walay bisan unsang babag nga makabalda sa dili-tinuyong nakabuno sa pagkalagiw agi niini. (Deu 19:3) Sumala sa Hudiyohanong tradisyon, ang usa ka timailhang poste nga nagpaila sa direksiyon paingon sa siyudad nga dalangpanan giugbok diha sa tagsatagsa ka kinasang-ang dalan.—Babilonyanhong Talmud, *Makkot* 10*b.*

Bisan tuod ang Bibliya wala maghatag ug kahubitan bahin sa karaang mga dalan, kini naghisgot bahin sa paghimo ug pagmentinar niini. Usahay ang mga bungtod ug ubang mga bungdobungdo lagmit nga gipatag, ug ang mga dalan gikuhaan sa mga bato ug gitambakan. (Isa 40:3, 4; 57:14; 62:10) Ang historyador nga si Josephus nag-ingon nga gibakbakan ni Haring Solomon ang mga dalan paingon sa Jerusalem pinaagig itom nga bato.—*Jewish Antiquities,* VIII, 187 (vii, 4).

Apan, walay nahibaloan nga tinong impormasyon bahin sa pagkagama sa karaang mga dalan una pa sa mga adlaw sa Romanhong Imperyo. Ang mga Romano nailado nga mga tighimog mga dalan, nga nagdugtong sa ilang dakong imperyo aron dali nga makaagi ang ilang kasundalohan. Ang ilang mga dalan gibakbakan ug lagpad nga mga bato, ug kini nga dalan kasagaran tulo ka lut-od: (kinailadman) tipaktipak nga mga bato, (tunga) lagpad nga mga papan nga gipahiluna pinaagig argamasa, ug (kinaibabwan) kongkreto ug dinugmok nga bato. Ang mga dalan hanayhay ug diyutay gikan sa tunga paingon sa isigkadaplin ug kini may mga posteng bato nga nagsilbing kilometrahe, pangdaplin nga mga bato nga nagsilbing ali, ug ingon man mga kanal. Dugang pa, kini adunay mga atabay nga dili lagyo ug distansiya. Sanglit kini halos tul-id, ang Romanhong mga dalan milatas ibabaw sa mga kabungtoran inay nga milibot niini. Ang ilado nga Romanhong dakong dalan, ang Apyanhong Dalan, miabot ug mga 5.5 m (18 p) ang gilapdon ug binakbakan ug dagkong mga bloke sa laba. Si apostol Pablo, samtang nagpadulong sa Roma ingong usa ka binilanggo, mipanaw latas niining dalana, nga ang mga bahin niini gigamit pa gihapon karong adlawa.—Buh 28:15, 16; tan-awa ang APIO, TIYANGGIHAN SA.

Ang mga pulong sa Isaias 19:23 bahin sa pagtungha sa "usa ka dakong dalan paggawas sa Ehipto paingon sa Asirya" nagpunting sa panaghigalaay nga mahitabo sa ulahi tali niining duha ka nasod. Aron mapahigawas ang iyang katawhan, si Jehova, ingnon ta, naghimog dagkong mga dalan alang kanila pagawas sa mga yuta diin sila nabihag.—Isa 11:16; 35:8-10; 49:11-13; Jer 31:21.

Sulod sa Usa ka Siyudad. Ang komon nga Hebreohanong termino alang sa usa ka publikong dalan (*chuts*) sulod sa usa ka lungsod o siyudad sa paninugdan nagkahulogang "sa gawas." (Isa 42:2, *ftn* sa *Rbi8*) Sa karaang mga lungsod ug mga siyudad sa kayutaan sa Bibliya, mopatim-aw nga ang kadaghanan niini nga mga dalan dili binakbakan. (Sal 18:42; Isa 10:6; Lam 2:21) Apan, ang mga kanal nga agosanan sa tubig gikan sa kadalanan nadiskobrehan didto sa Jerico ug Gezer.

Sagad ang mga dalan hiktin ug naglikoliko. Apan dihay "halapad nga kadalanan" usab. (Luc 14:21; itandi ang Pin 21:21.) Ang kadalanan sa Nineve maoy halapad, nga igong kaagian ug mga karo. (Nah 2:4) Ang Babilonya ug Damasco may halapad nga mga dalan o mga agianan sa parada, ug ang pipila ka dalan may mga ngalan. Sulod sa Romanhong yugto, ang "dalan nga gitawag ug Tul-id" didto sa Damasco maoy tulog-linya nga agianan nga mga 26 m (85 p) ang gilapdon.—Buh 9:11; tan-awa ang TUL-ID.

Ang usa ka halapad nga dapit, ang plasa, nga lagmit duol sa ganghaan sa siyudad, maoy dapit usab diin didto himoon ang mga transaksiyon sa negosyo o magtigom aron sa pagdawat ug instruksiyon. (Gen 23:10-18; Neh 8:1-3; Jer 5:1) Didto ang mga kabataan magdula (Zac 8:4, 5); ang kadalanan sa katibuk-an sagad puno sa nagkadaiyang mga kalihokan. (Job 18:17; Jer 33:10, 11; itandi ang Isa 15:3; 24:11.) Kini maoy mga dapit nga negosyohanan, ug usahay magpundok diha niini ang mga tindahan nga parehog baligya, sama nianang sa "dalan sa mga panadero" didto sa Jerusalem. (Jer 37:21) Ang "mga dalan" nga gitanyag ni Ben-hadad nga ihatag kang Ahab didto sa Damasco dayag nga maoy alang sa pagtukod ug mga tindahan, o mga tiyanggihan, aron mapalambo ang pamatigayon ni Ahab nianang Siryanhong kaulohan. (1Ha 20:34) Sa panahon sa kagabhion ang kadalanan sa pipila ka siyudad mopatim-awng gibantayan pag-ayo sa mga tigbantay.—Aw 3:1-3.

[*Gipadayon sa panid 545*]

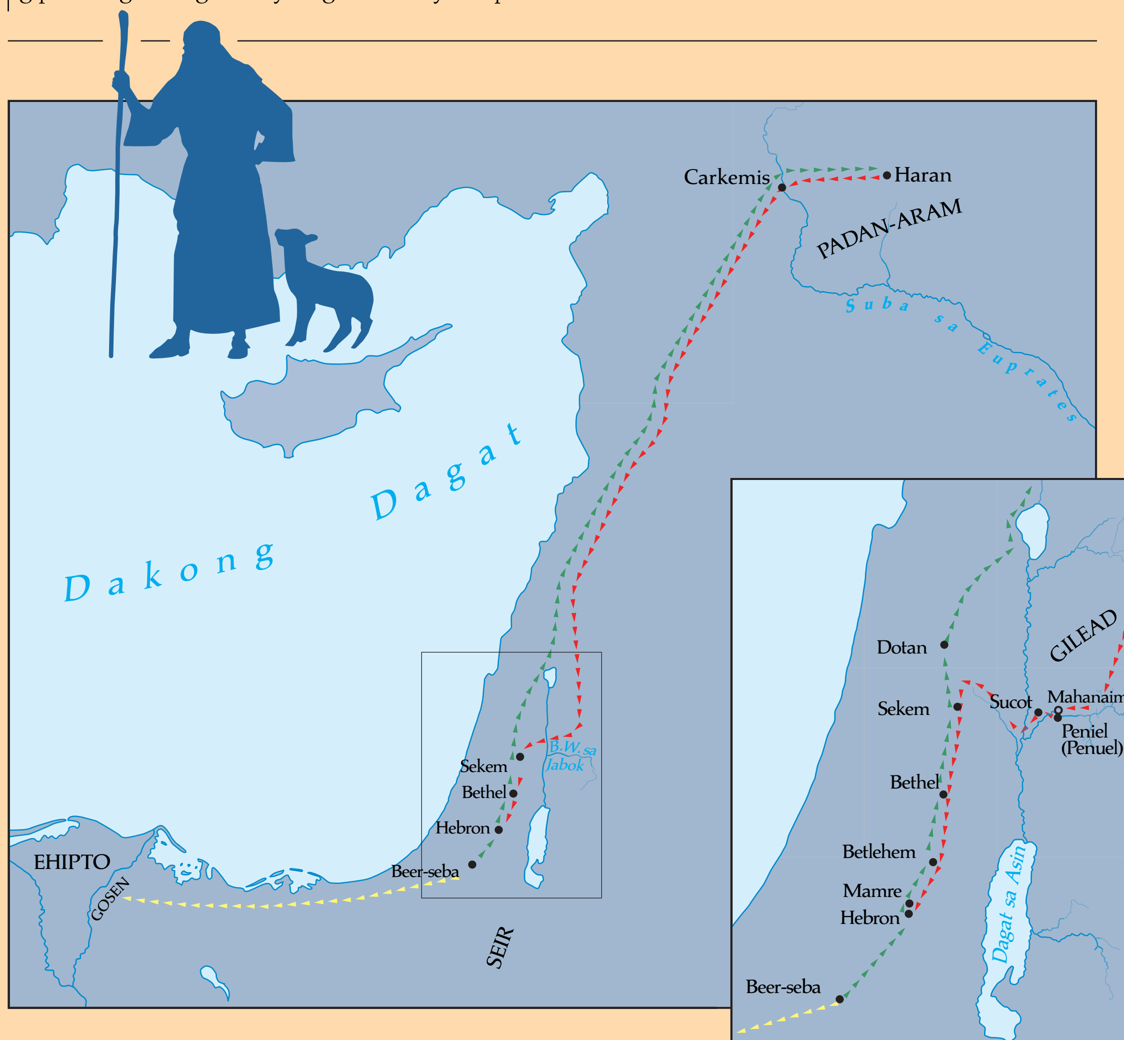
Mga Panghitabo sa Kinabuhi ni Jacob

SI Jacob giuyonan sa Diyos tungod kay siya nagpasundayag ug halalom nga pagpabili sa sagradong mga butang. (Heb 12:16, 17) Si Jehova nagpasalig kang Jacob nga ang iyang kaliwat magapanunod sa yuta nga gisaad ngadto kang Abraham, ug siya miingon: "Pinaagi sa imong binhi ang tanang banay sa yuta tinong magapanalangin sa ilang kaugalingon."—Gen 28:4, 10-15.

Bisan tuod nga siya gipanalanginan ug materyal nga bahandi ug 12 ka anak nga lalaki, ang kinabuhi ni Jacob wala mahigawas sa kalisdanan. Apan wala gayod mawad-ig pagtuo si Jacob kang Jehova ug sa pagkakasaligan sa iyang pulong. Bisag siya himalatyon na, nagpahayag siya ug pagtuo sa Mesiyanikong saad. (Gen 49:10) Diha sa kaliwatan ni Jacob natawo si Jesu-Kristo, nga pinaagi kaniya ang Diyos magapanalangin sa katawhan sa walay kataposan.

MGA DAPIT DIHA SA MAPA
Uban ang Nalangkit nga mga Teksto

Beer-seba	Gen 28:10
Bethel	Gen 28:11-19; 35:6-15
Betlehem	Gen 35:16-20
Dotan	Gen 37:13, 17-36
Ehipto	Gen 46:5-7, 28-30; 48:1–49:33
Haran	Gen 29:4–31:18
Mahanaim	Gen 32:1, 2
Mamre	Gen 35:27
Penuel	Gen 32:24-32
Sekem	Gen 33:18–34:31
Sucot	Gen 33:17

Ang Beitin, duol sa kagun-oban sa karaang Bethel. Sa Bethel, gisultihan sa Diyos si Jacob sa duha ka higayon nga siya mao ang manununod sa Abrahamikong pakigsaad (Gen 28:13-19; 35:6-13)

Kagun-oban sa karaang Sekem. Dinhi, ang pagpakighugoyhugoy sa anak nga babaye ni Jacob sa mga babayeng Canaanhon misangpot sa pag-among-among kaniya (Gen 34:1, 2)

Hinagdang Piramide sa Saqqara, Ehipto; dayag nga naglungtad kini sa adlaw ni Jacob. Gigugol ni Jacob ang kataposang 17 ka tuig sa iyang kinabuhi sa Ehipto

TUNGOD kay ang Israel kanunayng nakiglabot sa Ehipto, ang Bibliya naundan ug daghang detalye bahin nianang yutaa. Pinaagi sa mga panghitabo sa Ehipto, ang ngalan mismo ni Jehova nabayaw sa kahibulongang paagi.

Ang Ehipto maoy usa ka yuta diin gisimba ang daghang diyos. Ang pipila ka hayop giisip nga mga diyos; ang uban giisip nga sagrado alang sa espesipikong mga diyos sa mga Ehiptohanon. Dili ikahibulong nga si Moises miingon nga kon ang Israel magtanyag ug mga halad nga hayop kang Jehova didto sa Ehipto, kini magpahinabo sa katawhan nga mohimog kapintasan batok kanila. (Ex 8:26) Atong masabtan usab kon nganong ang Israel, samtang didto sa kamingawan nga nangandoy nga mobalik sa Ehipto, migamit ug usa ka inumol nga estatwa sa nating baka diha sa ilang gitawag nga "usa ka pista alang kang Jehova."—Ex 32:1-5.

Ang lain pang prominenteng bahin sa pagsimba sa mga Ehiptohanon mao ang pagtuo sa kinabuhi luyo sa kamatayon. Kini nga pagtuo makita diha sa ilang batasan sa pag-embalsamar sa mga patay ug sa pagtukod ug dagkong mga lubnganan aron sa pagpasidungog kanila.

Bisan pag si Moises "natudloan sa tanang kaalam sa mga Ehiptohanon," ang iyang gitala nga kasugoan labot sa pagsimba kang Jehova wala gayod mahugawi sa mga tinuohan sa mga Ehiptohanon. (Buh 7:22) Ang iyang gisulat wala maggikan sa tawo kondili maoy inspirado sa Diyos.

Estatwa nga naghawas kang Amenhotep III nga may gihabogong halos 18 m (60 p) nga makaplagan duol sa Thebes. Kini nga mga estatwa dayag nga gituyo sa paghimo aron ang katawhan mahingangha pag-ayo

Usa ka dakong bantayog nga nag-asoy sa buluhatong pagpanukod ni Tutankhamen; apan sa ulahi ang inskripsiyon gipausab ni Haring Horemheb aron ipasidungog ang maong buhat ngadto kaniya. Ang maong pagkadili-matinud-anon komon sa karaang Ehiptohanong mga rekord

Usa ka *triad* nga nagpakita kang Ramses II nga nataliwad-an sa diyos nga si Amon ug sa diyosa nga si Mut. Si Paraon giisip nga usa ka diyos, ang buhi nga Horus

Si Paraon Taharqa nga nagyukbo sa atubangan ni Horus, kansang materyalisadong lawas giisip ni Taharqa nga mao siya. Ang mga hayop maoy prominente sa relihiyon sa Ehipto

Sa ubos: Dagko kaayong mga haligi sa templo sa Luxor. *Tuong bahin sa ubos:* Usa ka agianan nga may naglaray nga mga *sphinx* padulong sa templo ni Amon-Ra sa Luxor

Ang diyosa-langit nga si Nut nga gilibotan sa mga simbolo sa *zodiac.* Ang astrolohiya, nga naggikan sa Babilonya, nahimong bahin sa relihiyon sa Ehipto

Usa ka bahin sa "Book of the Dead" (Basahon sa mga Patay [sa ubos]), nga gibutang uban sa usa ka gipreserbar nga patayng lawas; kini naundan sa sinulat nga mga orasyon nga yamyamon sa namatay ingong proteksiyon ug sa paggiya kaniya diha sa paghukom sa kinabuhi human sa kamatayon

Ang Ehipto nagdepende sa hiktin ug tabunok nga walog ubay sa Suba sa Nilo. (Kining tabunok nga dapit gikoloran ug berde diha sa mapa sa panid 531.) Sa unahan makita ang kalit nga kausaban gikan sa mga tanaman ngadto sa desyerto

Usa ka paraon nga nagsakay sa iyang karo. Ang maong mga karo maoy bahin sa militaryong kasangkapan sa Ehipto ug gani ginabaligya ngadto sa ubang kanasoran

Diha sa mga paril sa templo ni Amon-Ra sa Karnak, gitala ni Seti I ang iyang mga kadaogan sa pagpakiggubat; ang mga binihag gipakita nga gihawiran pinaagi sa ilang buhok. Ingon sa angayng dahomon, ang mga kadaogan mapasigarbohong gitala diha sa Ehiptohanong mga monyumento

ANG mga panghitabo sulod sa kapin sa duha ka siglo diin ang mga katigulangan sa nasod sa Israel didto pa sa Ehipto maoy usa ka hinungdanong bahin sa rekord sa Bibliya.

Ang anak nga lalaki ni Jacob nga si Jose gibaligya ingong ulipon ug gidala ngadto sa Ehipto. (Gen 37:28, 36) Mga pipila ka tuig sa ulahi, tungod sa pagpangilabot sa Diyos, siya gihatagan ug pagtagad ni Paraon ug, ingong administrador sa pagkaon, gihatagag awtoridad nga ikaduha kang Paraon mismo. (Gen 41:38-45) Apan sa wala madugay dihay mitungha sa Ehipto nga usa ka bag-ong hari nga wala magtahod sa handomanan ni Jose ug nagpahamtang ug malupigong pag-ulipon sa mga anak ni Jacob (Israel). (Ex 1:8-14) Ang sekular nga Ehiptohanong kasaysayan wala gayod maghisgot bahin niining tanan, lakip sa prominenteng posisyon ni Jose. Makapahibulong ba kini?

Ang wala paghisgot sa pagkaprominente ni Jose ug sa pagkaulipon sa Israel dili gayod makapahibulong alang niadtong sinati na sa mga rekord sa mga monyumento sa karaang Ehipto. Naandan na sa ulahing mga magmamando o relihiyosong mga eskriba ang pagtangtang sa mga ngalan gikan sa naunang mga monyumento, tungod kay ila kining giisip nga dili angay o kaha aron sa pagtuboy sa ilang pagkaprominente. Pananglitan, si Haring Horemheb nag-usab sa mga inskripsiyon aron ipasidungog sa iyang kaugalingon ang buluhatong pagpanukod nga gihimo ni Tutankhamen. (HULAGWAY, Tomo 1, p. 532) Ang Cairo Museum sa Ehipto ug ang Oriental Institute sa Unibersidad sa Chicago adunay daghang mga pananglitan sa maong pagpanglimbong.

Sa kasukwahi, ang rekord sa Bibliya naundan sa tanang ebidensiya sa pagkatinuod niini. Wala gayoy nasod nga moangkon nga sila naggikan sa mga ulipon sa usa ka langyawng nasod kon kana dili tinuod. Ang asoy sa Bibliya bahin niini nga mga panghitabo naundan ug daghang detalye bahin sa Ehiptohanong kinabuhi nga ikaasoy lamang sa usa nga nagkinabuhi didto. Dugang pa, ang Paskuwa ginasaulog sa mga Hudiyo matag tuig hangtod karong adlawa, usa ka selebrasyon nga gitaho sa Bibliya nga nagsugod samtang ang ilang mga katigulangan didto pa sa Ehipto ug ingong resulta sa nahitabo didto. Ang bisan unsang pangangkon nga ang tinuod nga asoy bahin niining mga butanga nahanaw na ug ang bugtong rekord nga naglungtad maoy sayop, dili gayod makataronganon.

Ang binulad-sa-adlaw nga mga tisa gigama nga sinagolan ug uhot sa Ehipto, sama sa panahon sa pagkaulipon didto sa Israel (Ex 1:14; 5:7)

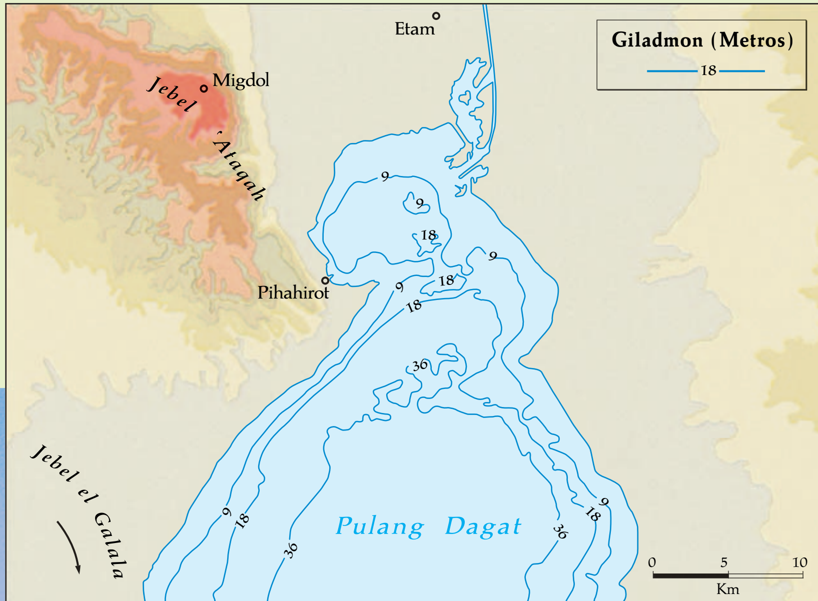
SI Jehova nagsugo kang Moises sa pag-atubang kang Paraon ug, sa pagsulti pinaagi sa ngalan ni Jehova, sa pag-ingon: "Palakta ang akong katawhan." (Ex 5:1) Si Paraon nagdumili. Dili niya buot nga mawad-an ug usa ka nasod sa mga ulipon. Dugang pa niana, si Paraon wala mahibalo, o moila, nga si Jehova mao ang matuod nga Diyos. (Ex 5:2) Gisimba ni Paraon ang mga diyos sa Ehipto ug gani giisip ang iyang kaugalingon ingong usa ka diyos! Busa mibangon ang isyu: Kinsa ang matuod nga Diyos? Pinaagi sa napulo ka hampak, si Jehova nagpahamtang ug paghukom "sa tanang diyos sa Ehipto," nga miresulta sa pagpagawas sa Israel ug naghatag ug pamatuod nga si Jehova mao ang buhi ug matuod nga Diyos.—Ex 12:12.

Ingong usa ka dakong grupo, ang Israel mibiya gikan sa Rameses sa Ehipto niadtong Nisan 15, 1513 W.K.P. Sa dihang ang panon mipadulong sa sidlakan, sa walay duhaduha mikuyog kanila ang uban pa gikan sa Gosen. Sa pag-abot nila sa Etam, gisugo sila ni Jehova nga "mamalik ug magkampo atubangan sa Pihahirot . . . duol sa dagat." Alang sa mga Ehiptohanon, daw ang katawhan nasaag. (Ex 13:20; 14:1-3) Sila daw natanggong tali sa Pulang Dagat ug sa kabukiran. Sanglit anaa man sa ilang likod ang Ehiptohanong mga karo nga iggugubat, sila daw walay kalutsan! Ubos niini nga mga kahimtang nga giluwas ni Jehova ang Israel ug gilaglag si Paraon ug ang iyang kasundalohan. (Ex 14:13-31) Busa, gipasundayag ni Jehova ang iyang dakong gahom ug gipahinabo nga ang iyang gibuhat alang sa Israel pagahisgotan "sa tibuok yuta." —Ex 9:16; Jos 2:10; 9:9.

MGA DAPIT DIHA SA MAPA
Uban ang Nalangkit nga mga Teksto

Etam	Ex 13:20; Num 33:6
Gosen	Gen 47:27; Ex 8:22
Mempis (?)	Ex 12:30-32
Migdol	Ex 14:2; Num 33:7
Pihahirot	Ex 14:2, 9
Pulang Dagat	Ex 14:9, 16, 21-30
Rameses	Ex 12:37
Sucot	Ex 12:37; 13:20

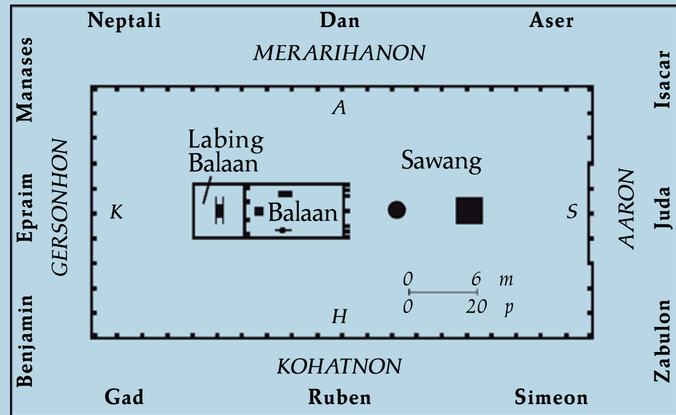

Ang presenteng adlaw nga topograpiya sa ilalom sa Pulang Dagat diin ang Israel dayag nga mitabok. May mga pagkubkob nga gihimo aron palalomon ang agianan, apan inanay ang paglawom sa salog sa dagat gikan sa magkaatbang nga baybayon. Gikan sa isigkadaplin niini nga mga baybayon, ang distansiya maoy mga 10 km (6 mi)

Ang talan-awon latas sa Pulang Dagat diha sa posibleng lugar diin gipikas ni Jehova ang katubigan aron ang Israel makatabok sa mamalang yuta

Ang Tabernakulo

UBOS sa pagtultol ni Jehova, ang tabernakulo unang gitukod niadtong 1512 W.K.P. didto sa kamingawan sa Bukid sa Sinai. Kadto mao ang sentro sa matuod nga pagsimba alang sa Israel; kini usab nahimutang diha sa tunga sa kampo sa Israel. Gipatin-aw ni apostol Pablo nga ang tabernakulo maoy usa ka matagnaong sambingay sa "labaw ug mas hingpit nga tolda," ang dakong dapit sa pagsimba sa Diyos.—Heb 9: 9, 11.

Ang hataas nga saserdote naglandong kang Jesu-Kristo (Heb 4:14; 9:11)

Ang hataas nga saserdote nagwisik sa dugo sa mga halad nga hayop atubangan sa arka sa pakigsaad. Kini naglandong sa pagtanyag ni Jesus sa bili sa iyang hingpit nga tawhanong halad didto sa langit, atubangan sa presensiya sa Diyos (Heb 9:13, 14, 24)

Ang mga paghalad ug hayop nga gisugo sa Diyos naglandong sa umaabot nga haladnong kamatayon ni Jesu-Kristo ingong usa ka lukat alang sa katawhan (Mat 20:28; Heb 10:5-10)

Paglatagaw sa Israel Didto sa Kamingawan

HUMAN sa ilang pagkalingkawas sa Ehipto, ang Israel naglatagaw sulod sa 40 ka tuig sa Sinai, nga kadaghanan halayo sa naandang mga ruta sa negosyo. Kini maoy usa ka "dako ug makalilisang nga kamingawan, nga may malala nga mga halas ug mga tanga ug uhaw nga yuta nga walay tubig." (Deu 8:15) Nganong angay nilang maagoman kining mapait nga kasinatian?

Sa Bukid sa Sinai (ang posibleng lokasyon nga gipakita sa ubos), gitigom ni Jehova ang mga Israelinhon human sa ilang pagbiya sa Ehipto, gihatagan sila sa iyang mga balaod pinaagi kang Moises, ug giorganisar sila ingong usa ka nasod. Human niadto, sila makasulod na unta sa Yutang Saad sa hamubo na lamang nga panahon, apan wala sila makasulod. Ngano? Bisan pa sa tanan nga gihimo ni Jehova alang kanila, sila wala magpasundayag ug pagtuo ug sila mirebelde kang Moises, kinsa gitudlo sa Diyos nga manguna kanila. Kay mipalabi sa pagtuo sa daotang taho mahitungod sa Canaan, ang mga Israelinhon nangandoy nga ibalik sa Ehipto! (Num 14:1-4) Kini misangpot sa dihadiha nga paghukom ni Jehova: Kap-atan ka tuig ang kinahanglang molabay una pa makasulod ang nasod sa Yutang Saad. Nianang panahona, mangamatay na ang walay pagtuo nga mga tawo sa maong kaliwatan.

Ang kasinatian sa Israel didto sa kamingawan maoy usa ka gamhanang pasidaan sa mga Kristohanon karong adlawa aron malikayan ang lit-ag sa kawalay pagtuo.—Heb 3:7-12.

Dakong Dagat

Suba sa Jordan

Kapatagan sa Moab

Bkd. Nebo

Almon-diblataim

Dagat sa Asin

Dibon (Dibon-gad)

Arad

Dalan Paingon sa Yuta sa mga Filistehanon

Kamingawan sa Zin

Iye-abarim

Bkd. Hor

Bene-jaakan

Zalmona

Punon

Kades

Dalan Paingon sa Sur

Dalan sa Hari

Kamingawan sa Etam

Kamingawan sa Paran

Hor-hagidgad

Risa

Jotbata

Ruta sa El Haj

Abrona

Ezion-geber

Rimon-perez

Mara

Elim

Pulang Dagat

Kamingawan sa Sin

Dopka

Hazerot

Kibrot-hataava

Repidim

Bkd. Sinai

PANGUNANG MGA DAPIT
Uban ang Nalangkit nga mga Teksto

Bukid sa Hor	Num 20:22-29; 33:37-39
Bukid sa Nebo	Deu 34:1-4
Bukid sa Sinai	Ex 18:5–40:38; Lev 1:1–27:34; Num 1:1–10:32
Hazerot	Num 12:1-16
Kades	Num 12:16–14:35; 20:1-21
Kamingawan sa Sin	Ex 16:1-36
Kapatagan sa Moab	Num 22:1–36:13; Deu 1:1–33:29
Kibrot-hataava	Num 11:4-34
Mara	Ex 15:23-26
Repidim	Ex 17:1-16

Ruta nga Gisubay sa mga Israelinhon

Pangunang mga Ruta sa Negosyo

0 20 40 50

Km

Diyutay lamang ug lagyo ang distansiya sa lunhawng mga dapit niining yutaa nga gihubit ingong "walay tubig"

Kini maoy usa ka "dako ug makalilisang nga kamingawan" diin ang Israel naglatagaw sulod sa 40 ka tuig

Ang ulohan sa Gulpo sa ʽAqaba. Dinhi nagkampo ang mga Israelinhon sa hapit nang matapos ang ilang 40 ka tuig sa kamingawan

ANG olibo, almendras, alkapara, palma nga datiles—maoy pipila lamang sa halos usa ka gatos ka tanom ug mga kahoy nga gihisgotan sa Kasulatan. Ang atong pagkahibalo bahin sa mga tanom sa Bibliya motaganag hinungdanong impormasyon nga mohatag ug katin-awan bahin sa kahulogan sa pipila ka pulong sa Bibliya.

Tagda ingong pananglitan ang kahoyng olibo—usa sa labing bililhong mga tanom sa kapanahonan sa Bibliya (tan-awa ang hulagway sa tuo). Kining maanindot nga kahoy, nga sagad lubag, baliko, ug bukohon, maoy lig-on kaayo, nga subsob mabuhi sulod sa kasiglohan. Kini gihisgotan diha sa unang bahin sa Kasulatan. Human sa Lunop, usa ka salampati ang mibalik kang Noe diha sa arka "ug, tan-awa! dihay bag-ong kinutlo nga dahon sa olibo sa sungo niini." Kini nagpakita kang Noe nga ang katubigan mihubas na.—Gen 8:11.

Ang salmista sa Bibliya naghisgot sa pipila ka kinaiyahan sa kahoyng olibo sa dihang siya misaad niadtong may kahadlok kang Jehova: "Ang imong mga anak mahisama sa mga turok sa mga kahoyng olibo libot sa imong lamesa." (Sal 128:1-3) Ang pinutol nga mga turok o mga salingsing sa gulang na nga kahoyng olibo sagad maoy gigamit sa pagtanom ug bag-ong mga kahoy. Dugang pa, ang mga gamot sa gulang na nga mga kahoyng olibo mahimong manurok, sa ingon magpatunhay niini. Sama sa maong mga turok, ang mga anak maglibot sa usa ka amahan, nga makaamot sa kalipay sa pamilya.

Ang *evergreen* o kanunayng may dahon nga kahoyng olibo gipabilhan pag-ayo tungod sa lana niini. Ang lana sa olibo maoy pangunang bahin sa pagkaon sa mga Israelinhon ug kasagarang gigamit ingong kosmetiko ug ingong sugnod, ug kini maoy hinungdanong baligya. Kini ihaplas sa mga bun-og ug sa mga samad aron sa pagpahumok ug sa pagpahupay niini. (Luc 10:33, 34) Kon ihiso, ang lana sa olibo makapahimuot ug makaparepresko. Busa, ang mga ansiyano sa Kristohanong kongregasyon gitambagan nga mag-ampo alang sa tawong masakiton sa espirituwal, sa mahulagwayong paagi "maghaplas kaniya ug lana sa ngalan ni Jehova"—magpadapat sa Pulong sa Diyos aron sa paghupay, pagtul-id, ug sa paglipay kaniya. —San 5:13-15.

Malba

Itom nga Cumino

Bulak sa Alkapara

Ang kahoyng almendras maoy usa sa kinaunahang nagapamungang mga bungahoy sa Israel. Kinaham ang samag-mani nga bunga niini

Ang mandragora, nga kapamilya sa patatas, mamunga ug dalagong bunga ingon sa gidak-on sa sirwelo

Gipanag-ing sa Sulamita ang mga hugpong sa buhok sa iyang hinigugmang magbalantay sa mga pungpong sa datiles

Ang papiro, usa ka dakong tanom nga mabuhi sa tubig ug gigamit sa paghimog papel

Usa sa daghang tanom nga balsamo nga adunay humot nga lana

Ang tanom nga lino, gigamit sa paghimog panapton

Ang mga dalan usab maoy mga dapit diin ipahibalo ang mga balita. (2Sa 1:20; Jer 11:6) Didto si Jesu-Kristo nanudlo, ug nang-ayo ug mga masakiton, apan wala siya makiglalis ug wala magpatugbaw sa iyang tingog diha sa halapad nga kadalanan, nga makakuha untag pagtagad sa publiko, nga magpadako sa iyang kaugalingong ngalan ug magliso sa ilang pagtagad ngadto kaniya inay ngadto kang Jehova nga Diyos ug sa maayong balita sa Gingharian. (Luc 8:1; Mat 12:13-19; Isa 42:1, 2) Busa, si Jesus dili sama sa mga salingkapaw nga iyang gihukman nga nag-ampo diha sa "mga eskina sa halapad nga kadalanan aron makita sa mga tawo."—Mat 6:5.

Mahulagwayong Paggamit. Sa Kasulatan, ang "dalan" sagad gigamit may kalabotan sa usa ka paagi sa panggawi ug paglihok nga giuyonan o kaha wala uyoni ni Jehova nga Diyos. (Huk 2:22; 2Ha 21:22; Sal 27:11; 32:8; 86:11; Isa 30:21; Jer 7:23; 10:23; 21:8) Sa pag-abot ni Jesu-Kristo, ang pagbaton sa usa ka indibiduwal ug maayong relasyon sa Diyos ug ang pagduol kaniya sa dalawatong paagi diha sa pag-ampo nagdepende sa iyang pagdawat kang Jesu-Kristo. Ingon sa gipamulong sa Anak sa Diyos: "Ako ang dalan ug ang kamatuoran ug ang kinabuhi. Walay makaadto sa Amahan kon dili pinaagi kanako." (Ju 14:6; Heb 10:19-22) Kadtong nahimong mga sumusunod ni Jesu-Kristo gihisgotan ingong iya sa "Dalan," buot ingnon, sila nagsunod sa usa ka dalan o paagi sa pagkinabuhi nga nasentro sa pagtuo kang Jesu-Kristo, nga nagsunod sa iyang panig-ingnan.—Buh 9:2; 19:9, 23; 22:4; 24:22.

DALANGPANAN. Tan-awa ang SIYUDAD NGA DALANGPANAN.

DALAN SA HARI. Ang dalan diin ang mga Israelinhon misaad nga dili motipas kon tugotan nga moagi latas sa Edomhanong teritoryo ug sa Amorihanong gingharian ni Haring Sihon. (Num 20:17; 21:21, 22; Deu 2:26, 27) Kini nga dalan lagmit nga naggikan sa Gulpo sa ʽAqaba hangtod sa Jabok, tingali ang A nga utlanan sa teritoryo ni Sihon, ug daghan ang nagtuo nga kini miabot pa sa A sa Damasco ug sa katibuk-an susama sa binakbakan nga Romanhong dalan nga gihimo ni Emperador Trajan niadtong ikaduhang siglo K.P. Gawas sa mga kausabang gihimo alang sa modernong trapiko, ang presenteng-adlaw nga dalan nga gitawag ug Tariq es-Sultan(i) maoy susama kaayo sa karaang Romanhong dalan, nga ang mga bahin niini naglungtad pa.

Mopatim-aw nga ang amihanang bahin niining dalana gikan sa Hesbon paingon sa Astarot mao ang gitawag ug "dalan sa Basan."—Num 21:33; Deu 3:1.

DALETH [ד]. Ang ikaupat nga letra sa Hebreohanong alpabeto. Magkaamgid kaayo ang mga letrang *da'leth* [ד] ug *rehsh* [ר], nga tungod niana posibleng masayop ang mga eskriba sa pagkopya. Lagmit kini ang hinungdan sa magkalahing mga espeling, sama nianang sa "Rodanim" sa 1 Cronicas 1:7 ug sa "Dodanim" sa Genesis 10:4.

Sa Hebreohanon, kining ikaupat nga letra gigamit ingong unang letra sa unang pulong sa matag usa sa walo ka bersikulo sa Salmo 119:25-32.—Tan-awa ang HEBREOHANON, II.

DALMACIA. Usa ka dapit sa bukirong rehiyon sa S sa Dagat Adriatiko diha sa Peninsula sa Balkan. Kining ngalana gigamit sa paghubit sa kinatumyang bahin sa habagatan sa Romanhong lalawigan sa Ilirico. Sa katuigan human sa 9 K.P., sa dihang nahimo kining dapita nga usa ka bulag nga lalawigan, ang Dalmacia sagad nga magkabaylong gitawag ug Ilirico ug sa kataposan kining ngalana mao na ang gigamit sa pagtawag sa bag-ong lalawigan. Ang kauban ni Pablo nga si Tito mibiya paingon sa Dalmacia una pa sa kamatayon sa apostol, lagmit niadtong mga 65 K.P. (2Ti 4:6-10) Sa samang bersikulo diin si Demas giingong "mibiya" kang Pablo, si Tito gihisgotan nga miadto sa Dalmacia. Hinunoa, bisan tuod walay tinong giingon kon unsay katuyoan sa pag-adto ni Tito sa Dalmacia, mopatim-aw nga siya miadto nga may pagtugot ni Pablo. Sanglit si Pablo, sa dihang hapit nang matapos ang iyang ikatulong misyonaryong panaw mga siyam ka tuig una pa niana, nag-ingon nga ang iyang sirkito nakaabot hangtod sa Ilirico dapit sa A (Rom 15:19), ang ubang mga eskolar nagingon nga si Tito niining higayona gipadala ngadto sa maong rehiyon aron dumalahon ang mga kalihokan sa kongregasyon ug makigbahin sa misyonaryong mga buluhaton. Kon mao kana ang kahimtang, siya mag-alagad diha sa kapasidad nga sama sa iyang gihuptan didto sa Creta. (Tit 1:5) Sa iyang sulat ngadto kang Tito, si Pablo naghangyo kaniya nga mobiya sa Creta (Tit 3:12), ug lagmit nga si Tito kauban sa apostol hangtod nga gipadala siya ngadto sa Dalmacia.

DALMANUTA. Usa ka dapit diin miadto si Jesus sakay sa usa ka sakayan uban sa iyang mga tinun-an human sa milagrosong pagpakaon sa 4,000 ka lalaki duol sa Dagat sa Galilea. (Mar 8:1-10) Bisan tuod daghang dapit ang gituohan nga mao ang Dalmanuta, kini nga ngalan wala hisgoti diha sa ubang Biblikanhon o dili-Biblikanhon nga mga reperensiya, mao nga ang tukmang nahimutangan niini nagpabiling wala mahibaloi. Gituohan sa pipila ka eskolar nga ang Dalmanuta lagmit maoy resulta sa kausaban nga gihimo sa magkokopya, sanglit ang samang asoy sa Mateo 15:29-39

migamit sa "Magadan" ug ang pipila ka karaang mga manuskrito sa asoy ni Marcos migamit usab sa "Magadan" o "Magdala" imbes nga Dalmanuta. Bisan pa niana, sanglit ang labing kasaligan nga mga manuskritong Grego migamit man sa Dalmanuta, imbes nga isipong sayop kini nga termino, mas maayo nga ipabilin ang Dalmanuta. Lagmit nga ang Dalmanuta maoy lain lamang nga ngalan sa Magadan, o tingali kini usa ka kasikbit nga dapit diin ang ngalan niini, bisan tuod wala kaayo gamita o wala kaayo mailhi, apan gipreserbar alang kanato diha sa Ebanghelyo ni Marcos.

DALPON. Usa sa napulo ka anak nga lalaki ni Haman.—Est 9:7, 10; tan-awa ang HAMAN.

DALUGDOG. Ang dahunog nga mosunod sa kilat. Tungod kini sa kalit nga pagsulbong sa hangin nga miinit gumikan sa maong pagpagawas sa koryente, nga nagpahinabo sa hangin nga kusog kaayong mopalayo gikan sa agianan sa kilat ug dayon mobalik sa naandang nahimutangan niini. —Job 28:26; 38:25.

Ang Hebreohanong berbo nga *ra·ʽam′* (nagkahulogang "dalugdog") usahay gihisgotan maylabot kang Jehova (1Sa 2:10; 2Sa 22:14; Sal 18:13), ang Usa kinsa sa popanahon migamit ug dalugdog sa pagtuman sa iyang kabubut-on. Pananglitan, sa panahon ni Samuel, giguliyang ni Jehova ang mga Filistehanon pinaagig dalugdog (Heb., *ra′ʽam*). (1Sa 7:10; itandi ang Isa 29:6.) Ang laing Hebreohanong pulong, *qohl,* nga usahay gihubad nga "dalugdog" (1Sa 12:17, 18, *ftn* sa *Rbi8*), sa paninugdan nagkahulogang "tingog."—Ex 32:18, 19; Deu 21:18; 1Ha 19:12.

Ang makalilisang nga dahunog sa dalugdog gilangkit sa tingog ni Jehova. (Job 37:4, 5; 40:9; Sal 29:3-9) Sa dihang ang pipila ka Hudiyo nakadungog kang Jehova nga misulti kang Jesus gikan sa langit, dihay nagkalainlaing opinyon kon kaha ang tingog maoy dalugdog o tingog sa usa ka manulonda. (Ju 12:28, 29; itandi ang Pin 6:1; 14:2; 19:6.) Ang dahunog sa dalugdog sagad maoy abanteng timailhan sa nagsingabot nga unos, ug ang "mga dalugdog" mahimong magpaila sa mga pasidaan sa Diyos, sama nianang sa Pinadayag 8:5; 10:3, 4; 16:18.

Alang sa mga Hudiyo nga didto sa tiilan sa Bukid sa Sinai, ang dalugdog nga ilang nadungog maoy usa ka pagpadayag sa presensiya sa Diyos. (Ex 19:16; itandi ang Pin 4:5; 11:19.) Kini nga hitabo o kaha ang pagpanguna sa Diyos sa Israel pinaagi sa usa ka haligi nga panganod (usa ka dapit sa dalugdog) mahimong mao ang gipasabot sa mga pulong sa salmista: "Gitubag ko [Jehova] ikaw sa tago nga dapit sa dalugdog."—Sal 81:7.

DALUGDOG, MGA ANAK SA. Tan-awa ang BOANERGES.

DALUNGGAN, IGDULUNGOG. Ang sangkap sa pandungog nga gidisenyo ug gilalang ni Jehova nga Diyos. (Sal 94:9; Pr 20:12) Ang dalunggan gilangkoban sa tulo ka bahin: ang panggawas nga dalunggan, ang tungatunga nga dalunggan, ug ang pangsulod nga dalunggan. Ang tungatunga nga dalunggan maoy usa ka gamay nga seksiyon sugod sa tambol sa dalunggan hangtod sa komplikadong mga alagianan nga naglangkob sa pangsulod nga dalunggan. Gawas pa sa gamit niini labot sa pandungog, ang pangsulod nga dalunggan may mga sangkap usab maylabot sa pagpanimbang ug sa paglihok. Ang paggamit sa duha ka dalunggan dakog ikatabang aron masayran sa usa ka tawo ang tinubdan ug direksiyon sa mga tingog.

Ang dalunggan sa tawo makadungog ug tingog gikan sa mga 20 hangtod sa 20,000 ka siklo kada segundo. Ang mga dalunggan sa daghang hayop sensitibo sa mga tunog nga taas ug tono nga dili madungog sa dalunggan sa tawo. Talagsaon ang katakos sa dalunggan nga makadungog sa lainlaing gikusgon sa tingog. Ang kinakusgang tingog nga arang madungog sa dalunggan sa tawo nga dili makadaot niini maoy duha ka milyon ka milyon ka pilo ang gikusgon kon itandi sa kinahinayang tingog nga arang madungog niini. Praktikal o mapuslanon ang limitasyon sa pagkasensitibo sa dalunggan sa tawo, kay kon ang mga dalunggan sobra pa ka sensitibo, kini makadungog bisan sa walay hunong nga mga paglihok sa mga molekula sa mga partikulo sa hangin.

Sanglit ang Magbubuhat sa dalunggan makadungog, ang Bibliya naghisgot kaniya ingong may mga dalunggan, sa simbolikong paagi. (Num 11:18; Sal 116:1, 2) Pinaagi niini nga simbolismo, gihulagway ni Jehova ang iyang kaugalingon ingong may mga dalunggan nga mamati sa mga pag-ampo, pangaliya, ug mga pagtuaw sa mga matarong. (Sal 10:17; 18:6; 34:15; 130:2; Isa 59:1; 1Pe 3:12) Bisan tuod siya namati sa mga pagbagulbol sa mga reklamador ug sa daotang mga pulong sa iyang mga kaaway (Num 11:1; 2Ha 19:28), siya dili mamati sa ilang mga tuaw sa kasakit sa dihang modangat kanila ang paghukom. (Eze 8:18) Bisan tuod ang idolong mga larawan adunay mga dalunggan nga gililok o gikulit diha kanila, siyempre, sila dili makabati ug sila walay gahom sa pagpatalinghog o sa pagtubag sa mga pag-ampo sa ilang mga magsisimba.—Sal 115:6.

Mahulagwayong Paggamit. Sa Bibliya ang pulong nga "dalunggan" o "igdulungog" gigamit nga kusganon kaayo diha sa mahulagwayong diwa ingong naglarawan sa bug-os nga proseso sa pag-

pamati. Ang termino gigamit labot sa katakos sa pagpamati ug dayon sa pagtimbangtimbang sa kamatuoran ug sa kahinungdanon sa gisulti. (Job 12:11; 34:3) Ang paggamit sa ekspresyong 'patalinghog,' 'ikiling ang imong igdulungog,' o "paminaw" nagpasabot sa pagpamati aron buhaton ang nadungog. (Sal 78:1; 86:6; Isa 51:4) Ang 'nabuksan ang igdulungog' nagkahulogang ang usa nakadawat ug pagsabot o katin-awan sa usa ka butang. (Isa 50:5) Ang ekspresyon nga 'buksan ang igdulungog' lagmit gipasukad sa kamatuoran nga, sa kayutaan sa Sidlakan, ang usa ka tawo magtukas sa iyang pandong aron mas tin-awng makadungog. Kini nga ekspresyon, ingon man ang prase nga 'magbutyag diha sa igdulungog,' nagtumong sa paghatag ug impormasyon sa pribado o sa pagbutyag sa sekreto o sa usa ka butang nga kanhi wala mahibaloi.—1Sa 9:15; 20:2, 12, 13; 2Sa 7:27.

Ang 'gipukaw nga igdulungog' nagtumong sa usa ka igdulungog o dalunggan nga gihimong atentibo. (Isa 50:4) Ang maong dalunggan lagmit iya sa usa ka tawo nga kanhi kauban sa mga "bungol [sa espirituwal nga paagi] bisan tuod sila adunay [literal nga] mga dalunggan." (Isa 43:8) Ang tawong matarong gihubit sa Bibliya ingong nagapamati sa Diyos apan nagsampong sa iyang dalunggan gikan sa pagkadaotan. (Isa 33:15) Sa susama, ang Gregong pulong alang sa 'patalinghog' lagmit nagkahulogan sa 'paghatag ug pagtagad, pagsabot, ug paglihok sumala niana,' sama sa giingon ni Jesu-Kristo: "Ang akong mga karnero magapatalinghog sa akong tingog" ug "dili gayod sila mosunod sa usa ka estranyo apan mokalagiw gikan kaniya, tungod kay wala sila makaila sa tingog sa mga estranyo."—Ju 10:27, 5.

Sa laing bahin, ang mga dalunggan sa mga masukihon gihisgotan ingong "maluya" (*KJ*) o "dili makadungog." (Isa 6:10; Buh 28:27) Ang maong daotan nga mga tawo gipakasama sa kobra nga nagasampong sa igdulungog niini, nga dili buot mamati sa tingog sa maglalamat.—Sal 58:4.

Si Jehova, pinaagi sa iyang mga alagad, naghisgot bahin sa mga gahian ug dili-masinugtanong mga Israelinhon ingong may 'mga dalunggan nga wala matuli.' (Jer 6:10; Buh 7:51) Kini samag natakpan sa usa ka butang nga nakababag sa pagpamati. Kini maoy mga dalunggan nga wala buksi ni Jehova, kinsa naghatag ug mga igdulungog nga makasabot ug masinugtanon ngadto niadtong nagapangita kaniya, apan nagtugot nga mabungol ang espirituwal nga pandungog niadtong mga dili masinugtanon. (Deu 29:4; Rom 11:8) Si apostol Pablo nagtagna nga moabot ang panahon nga ang pipila ka nag-angkong mga Kristohanon motalikod gikan sa matuod nga pagtuo, dili buot mamati sa kamatuoran sa Pulong sa Diyos, apan magtinguha nga "gitikon" ang ilang mga dalunggan pinaagi sa mga butang nga makapahimuot kanila, ug busa mamati sa mini nga mga magtutudlo. (2Ti 4:3, 4; 1Ti 4:1) Dugang pa, ang dalunggan sa usa ka tawo mahimong "mosanting" tungod sa pagkabati ug makapapugwat nga balita, ilabina ang balita sa katalagman.—1Sa 3:11; 2Ha 21:12; Jer 19:3.

Sa dihang si Saulo sa Tarso gibutaan pinaagi sa usa ka kahayag nga dili kinaiyanhon, ang mga tawo ba nga uban kaniya nakadungog sa tingog nga nadungog ni Saulo?

Ang usa ka pananglitan diin makita ang kalainan sa literal nga pagkadungog sa tingog ug ang pagkadungog uban ang pagsabot makaplagan diha sa asoy sa pagkakabig ni Saulo sa Tarso ug sa iyang pagsugilon niini sa ulahi. (Buh 9:3-8; 22:6-11) Ang asoy sa Buhat 9:7 nag-ingon nga ang mga tawo nga kauban ni Saulo nakadungog ug "usa ka tingog." (*KJ, NW*) Apan, sumala sa gitala sa Buhat 22:9, si Pablo (Saulo) miingon nga ang mga tawo nga uban kaniya wala makadungog sa tingog. Kon sabton nga tukma ang giingon sa duha ka teksto, kini walay panagsumpaki. Ang Gregong pulong alang sa "tingog" (*pho·ne′*) diha sa Buhat 9:7 maoy sa *genitive case* (*pho·nes′*) ug niining bersikuloha nagpasabot sa pagkadungog *sa* usa ka tingog —nakadungog sa tingog apan wala makasabot. Sa Buhat 22:9 ang *pho·ne′* maoy sa *accusative case* (*pho·nen′*): ang mga tawo "wala makadungog sa tingog"—nadungog nila ang tingog apan wala hisabti ang mga pulong, ang kahulogan; wala nila masabti kon unsa ang giingon ni Jesus ngadto kang Saulo, sama sa pagkasabot niini ni Saulo. (Buh 9:4) Kini nga kahibalo sa paggamit sa Bibliya niini nga ideya sa 'pagkadungog' diha sa duha ka diwa makatabang sa pagsulbad sa daw mga panagsumpaki.

Sa pagpahiluna-sa-katungdanan sa mga saserdote sa Israel, si Moises gisugo nga magkuha ug dugo sa laking karnero nga alang sa pagpahiluna-sa-katungdanan ug magbutang niini sa langodngod sa tuo nga dalunggan ni Aaron ug sa matag usa sa iyang mga anak nga lalaki, ingon man sa tuong kamot ug sa tuong tiil, nga nagpakitang kon unsay ilang napatalinghogan, ilang ginabuhat, ug ang ilang paagi sa paglakaw angayng magamhan sa kon unsay gihimo didto. (Lev 8:22-24) Sa susama, sa kahimtang sa nahinloang sanlahon, ang Balaod nag-ingon nga ang pipila ka bahin sa dugo sa laking karnero nga gihalad ingong halad-sa-sala, ingon man ang pipila ka bahin sa lana nga gihalad, ibutang sa saserdote nganha sa langodngod sa tuong dalunggan sa sanlahon. (Lev 14:14, 17, 25, 28)

Ang susama nga kahikayan makaplagan sa probisyon nga gihimo alang sa tawo nga nagtinguha nga magpabiling ulipon sa iyang agalon hangtod sa panahong walay tino. Niana nga kahimtang ang ulipon dad-on ngadto sa poste sa pultahan, ug ang iyang agalon magtusok sa iyang dalunggan pinaagig hilihod. Kining dayag nga timailhan, nga gihimo diha sa sangkap sa pandungog, tatawng naghulagway sa tinguha sa ulipon nga mopadayon sa pagsilbi nga masinugtanon sa iyang agalon.—Ex 21:5, 6.

Mahitungod sa dakong panginahanglan sa tawo nga magpatalinghog sa Diyos, nga nagkahulogan ug paghatag ug idlot nga pagtagad ug pagsunod sa iyang mga pulong sumala sa gilatid sa Bibliya, inay sa pagkakita sa Diyos ingon sa giinsistir sa uban, si R. C. Dentan nag-ingon: "Sa Bibliya, ang yawing pulong alang sa pagsanong sa tawo ngadto sa Diyos mao ang 'pagpatalinghog' imbes ang 'pagkakita' . . . Alang sa misteryosong mga relihiyon ang kinalabwang relihiyosong kasinatian mao ang 'pagkakita' sa diyos; apan diha sa Bibliya, diin ang pangunang relihiyosong tinamdan mao ang pagsunod sa pulong sa Diyos, ang gipasiugda mao ang 'pagpatalinghog' sa iyang tingog. Ang labing hinungdanon nga pormula sa relihiyon sa Israel nagsugod niining bahina: 'Pamati, Oh Israel.' 'Siya nga iya sa Diyos' dili ang mistiko nga nakakita ug panan-awon, kondili siya nga 'nagapatalinghog sa mga pulong sa Diyos' (Ju 8:47)."—*The Interpreter's Dictionary of the Bible,* giedit ni G. Buttrick, 1962, Tomo 2, p. 1; tan-awa ang PAGKABUNGOL.

DAMARIS. Usa ka babaye nga nakadungog sa pagdepensa ni Pablo didto sa Areopago (Bungtod ni Mars) sa Atenas ug nahimong usa ka magtutuo. (Buh 17:33, 34) Lagmit si Damaris dili usa ka Grego, tungod kay ang mga babaye sa katilingban sa mga taga-Atenas kasagarang naglain. Sanglit si Damaris mao lamang ang babaye nga ginganlan, siya lagmit ilado. Walay balidong pasukaranan sa paghinapos nga siya naminyo kang Dionisio tungod lamang kay ang duha dungang gihisgotan.

DAMASCO. Usa ka karaan ug iladong siyudad sa Sirya. Ang Damasco (presenteng-adlaw nga esh-Sham, o Dimashq) nahimutang sa tiilan sa Kabukiran sa Anti-Lebanon, ug anaa sa atbang niini ang haduol nga Desyerto sa Arabia-Sirya dapit sa S. (Aw 7:4) Sa HK sa siyudad, ang naputos sa niyebe nga Bukid sa Hermon may gihabogon nga 2,814 m (9,232 p), nga maoy utlanan sa habagatang tumoy sa Kabukiran sa Anti-Lebanon.

Ang mga bakilid luyo sa Damasco dapit sa K maoy umaw, apan ang bugnaw nga katubigan sa Suba sa Barada (ang Abana sa 2Ha 5:12) mibul-og agi sa usa ka lugot sa kabukiran ug miagos ngadto sa kapatagan nga nahimutangan sa siyudad. Unya ang irigasyon nakahimog lunhaw nga tubigang dapit nga mga 16 km (10 mi) ang gilapdon ug 48 km (30 mi) ang gitas-on. Kining dagayang abiyo sa tubig naghimo sa Damasco nga usa ka hinungdanong ruta kaniadto sa militar ug sa negosyo tali sa mga yuta sa sidlakang Mediteranyo, sa mga nasod sa Mesopotamia, ug sa Sidlakan. Ang laing hinungdan kon nganong moagi sa Damasco mao ang mga kabukiran sa Lebanon ug sa Anti-Lebanon, sanglit kini nahimong kinaiyanhong ali sa nagapanawng panon nga nagpaingon o naggikan sa kabaybayonan sa Mediteranyo.

Sa amihanan-kasadpan sa siyudad dihay kal-ang sa kabukiran sa Anti-Lebanon, ug sukad sa karaang mga panahon, kini nga agianan konektado ngadto sa dakong dalan agi sa Coele-Sirya (ang Beqaʽ) nga mitadlas paingon sa H ngadto sa Hazor, dayon milugsong ubay sa K nga bahin sa Dagat sa Galilea latas sa Kapatagan sa Megido paingon sa baybayon, ug mipadayon sa H latas sa Filistia ug hangtod sa Ehipto. Sa sidlakan sa kabukiran sa Anti-Lebanon, usa ka ruta ang mitadlas sa H gikan sa Damasco paingon sa Hazor ug sa A paingon sa Hamat, Aleppo, ug Carkemis. Ang laing iladong ruta, nga kasagarang gitawag ug Dakong Dalan sa Hari (itandi ang Num 21:22), mitadlas paingon sa H gikan sa Damasco, nga nagsubay daplin sa kapatagan ibabaw sa bukid sa S sa Jordan palugsong sa Pulang Dagat ug sa Peninsula sa Arabia. Kini mao ang mga dalan nga giagian sa mga kasundalohan sa Ehipto, Asirya, Babilonya, ug Persia. Sa lain pa nga direksiyon, ang mga nagapanawng panon nga paingon sa Mesopotamia moagi una sa Damasco sa S sa Tadmor ug gikan didto mopaingon sa rehiyon sa Euprates.

Ang kapatagan diin nahimutang ang Damasco maoy usa ka rehiyon sa patag ibabaw sa bukid nga mga 700 m (2,300 p) ang gihabogon ibabaw sa lebel sa dagat, ug ang siyudad nakapahimulos ug maayong klima nga may aberids nga temperatura nga nagkadaiya gikan sa mga 7°C. (45°F.) sa tingtugnaw ngadto sa 29°C. (84°F.) sa ting-init. Ang tabunok kaayong yuta nakapatunghag maayong mga prutasan sa olibo, igos, ug *apricot,* ingon man sa mabungahong kaumahan. Apan, ang kauswagan sa siyudad naggikan ilabina sa komersiyo ug usab tungod kay kini maoy kinaiyanhong sentro sa patigayon alang sa mga tigbalhinbalhin nga mga tribo. Ang Damasco gitawag ni manalagnang Ezequiel nga usa ka "magpapatigayon" sa Tiro, dayag nga nagpatigayon kini ug bino gikan sa silingang siyudad sa Helbon ug sa pulahong abohon nga balhibo sa karnero baylo sa ginamang mga butang nga gieksportar sa Tiro. (Eze 27:18) Ang "mga dalan" nga gitanyag ni Ben-hadad II kang Ahab did-

to sa Damasco maoy dayag nga alang sa pagtukod ug mga tindahan, o mga tiyanggihan, aron mapalambo ang pamatigayon ni Ahab nianang Siryanhong kaulohan.—1Ha 20:34.

Kasaysayan. Wala mahibaloi ang unang kasaysayan sa Damasco. Si Josephus (*Jewish Antiquities,* I, 145 [vi, 4]) nagpresentar sa naandang panghunahuna sa mga Hudiyo nga kini gitukod ni Uz, ang anak nga lalaki ni Aram ug apo ni Sem, bisan tuod may mga timailhan nga kining mga kaliwat ni Uz naggikan sa habagatan nga bahin. (Gen 10:21-23; tan-awa ang Uz Num. 4.) Lagmit si Abraham milabay o miagi sa Damasco sa iyang pagpaingon sa Yutang Saad. Si Eliezer, ang alagad sa walay anak nga si Abraham maoy "usa ka tawo sa Damasco." (Gen 15:2) Sa usa ka dapit sa A sa Damasco nga gitawag ug Hoba, gigukod ni Abraham ang misulong nga mga hari aron bawion ang iyang nabihag nga pag-umangkong lalaki nga si Lot.—Gen 14:1-16.

Nakigbatok sa Israel. Human niadto ang Damasco nawala gikan sa asoy sa Bibliya sa halos usa ka libo ka tuig, ug sa dihang kini gihisgotan pagusab kini maoy kaaway na sa nasod sa Israel. Niadtong panahona kini maoy sentro sa daghang Aramaeanhong mga gingharian sa Sirya. Sa dihang nakiggubat ug napildi ni David ang hari sa Zoba, "ang Sirya sa Damasco" mitabang sa mga napildi. Si David nagpildi usab kanila, nga nagpahimutang ug mga garison sa gingharian sa Damasco, ug naghimo sa Damasco nga tighatag ug tributo sa Israel. (2Sa 8:3-6; 1Cr 18:5, 6) Apan, sa panahon sa paghari ni Solomon, usa ka kagiw nga ginganlan ug Rezon gikan sa Aramaeanhong gingharian sa Zoba ang nagkontrolar sa Damasco, nga naghimo sa iyang kaugalingon ingong hari. Ang iyang kayugot batok sa Israel gipahungaw pinaagig pagpanghasi.—1Ha 11:23-25.

Si Haring Ben-hadad I sa Damasco, human mohimo una ug pakigsaad kang Baasa sa amihanang gingharian sa Israel, midapig kang Asa sa Juda (977-937 W.K.P.) ug misulong sa teritoryo sa iyang kaalyado kaniadto. (1Ha 15:18-20; 2Cr 16:2-4) Nangulo sa panag-abin sa 32 ka kaalyadong mga hari, ang iyang manununod nga si Ben-hadad II misulong usab sa amihanang gingharian sa Israel. Human niya maorganisar pag-usab ang iyang kasundalohan ubos sa 32 ka gobernador, mibalik siya sa pagsulong, apan siya nakaagom ug kapildihan sa maong duha ka higayon. (1Ha 20:1, 16-34) Bisag nadakpan sa ikaduhang pagsulong, siya gibuhian ni Haring Ahab (mga 940-920 W.K.P.) ug sa ulahi, sa gubat didto sa Ramot-gilead, siya nagmando sa iyang kasundalohan nga sakay sa mga karo aron makig-away batok sa nagtingob nga kasundalohan sa Juda ug Israel, nga nagpildi kanila ug nagpatay kang Ahab. (1Ha 22:29-37) Sa panahon sa paghari ni Jehoram sa Israel (mga 917-905 W.K.P.), si Ben-hadad II mihimog kataposang pagsulay aron sa pagsakop sa Samaria apan napildi sa milagrosong paagi.—2Ha 6:24; 7:6, 7.

Sa pagtuman sa sugo nga gihatag sa iyang gisundang manalagna nga si Elias, ang manalagna nga si Eliseo miadto sa Damasco ug gisultihan si Hazael nga siya mopuli kang Ben-hadad II ingong hari sa Sirya. (1Ha 19:15; 2Ha 8:7-13) Sa wala pa mamatay si Ben-hadad, ang Damasco mao ang dapit sa Sirya nga nahimong pangunang babag aron dili mapadako ang Imperyo sa Asirya, nga nagtinguha sa pagdominar sa mga kayutaan ubay sa Mediteranyo. Ingong usa ka hinungdanong sanga sa pangunang dalan gikan sa Mesopotamia paingon sa Mediteranyo, ang Damasco maoy usa ka pangunang puntirya. Nangulo sa panag-abin sa silingang mga gingharian, ang Damasco milampos sa pagsukol sa sunodsunod nga mga pag-atake ni Salmaneser III sa Asirya. Usa sa mga inskripsiyon ni Salmaneser nagrekord sa pag-agaw ni Hazael sa trono sa Sirya. Human sa usa ka dakong panagsangka, si Salmaneser nakigtigi kang Hazael didto sa Damasco ug naglikos sa siyudad, apan siya wala makailog niini.

Ingong hari sa Damasco, si Hazael nagpadayon sa iyang agresibong polisa batok sa Israel. (2Ha 10:32) Siya nagpadako sa gahom sa Damasco hangtod sa Filistehanong siyudad sa Gat ug misulong pa gani sa Juda, nga nakapahadlok kang Haring Jehoas (898-859 W.K.P.) mao nga ang hari sa Juda nagbayad ug dakong tributo aron luwason ang Jerusalem gikan sa pag-atake sa Sirya. (2Ha 12:17, 18; 13:3, 22; 2Cr 24:23, 24) Ubos sa manununod ni Hazael nga si Ben-hadad III, ang yugo sa Damasco natangtang gikan sa teritoryo sa Israel sa dihang gipahinabo ni Jehoas sa Israel (mga 859-845 W.K.P.) ang tulo ka kapildihan batok sa Sirya. (2Ha 13:24, 25) Unya gisulong ni Jeroboam II sa Israel (mga 844-804 W.K.P.) ang Sirya hangtod "sa pagsulod sa Hamat," ug 'nagpasig-uli sa Damasco ug sa Hamat ngadto sa Juda sa Israel.' (2Ha 14:23-28) Gisabot kini sa kadaghanan nga kini nga mga gingharian nahimong mga tighatag ug tributo, susama sa kahimtang niini ubos ni Solomon.—1Ha 4:21.

Mga paghukom ni Jehova batok sa Damasco. Apan, usa ka siglo sa ulahi gipakita pag-usab ang posisyon sa Damasco ingong "ang ulo sa Sirya." (Isa 7:8) Sa panahon sa paghari ni Haring Ahaz sa Juda (761-746 W.K.P.), si Rezin sa Damasco, sa pagpakig-abin kang Peka sa Israel, nangharos latas sa Juda hangtod sa Elat sa Gulpo sa ʽAqaba. Kini nakapahadlok pag-ayo kang Haring Ahaz mao nga siya nagpadalag hiphip kang Tiglat-pileser III sa

Asirya, nga naghangyo kaniya nga ipasimang ang pag-atake sa Sirya gikan sa Juda. Ang mga Asiryanhon miatake dayon sa Damasco, nag-ilog niini, nagpatay kang Rezin, ug nagdestiyero sa daghang taga-Damasco. (2Ha 16:5-9; 2Cr 28:5, 16) Sa ingon natuman ang mga tagna ni Jehova pinaagi ni Isaias ug Amos (Isa 8:4; 10:5, 8, 9; Am 1:3-5), apan si Ahaz, sa pagpaingon sa Damasco aron makigkita (ug lagmit magpasidungog) kang Tiglat-pileser, sa pagkawalay salabotan nagpahulad sa usa ka halaran sa bakak nga pagsimba nga iyang nakita didto sa Damasco, ug sa ulahi siya naghalad diha niana alang sa "mga diyos sa Damasco."—2Ha 16:10-13; 2Cr 28:23.

Ang Damasco wala na gayod mahimong hulga sa Israel human niadto. Bisag huyang ang puwersa sa kasundalohan, ang siyudad lagmit nakabaton ug kalig-on sa komersiyo ingon sa gipakita sa tagna ni Ezequiel. (Eze 27:18) Apan ang Damasco, nga kas-a gidayeg pag-ayo, gitagna usab ni Jeremias nga makaagom ug kasakitan ingong resulta sa daotang taho gikan sa Hamat ug Arpad sa amihanang Sirya, usa ka taho nga lagmit naghisgot labot sa mabangis nga pagsakop sa Aramaeanhong mga gingharian nga himoon sa misulong nga Babilonyanhong kasundalohan ni Nabucodonosor. (Jer 49:23-27) Ang Damasco, ang mutya sa desyerto, dili makalingkawas sa mga epekto niana nga pagpanakop. Sa gihapon ang Damasco sa ulahi gilakip sa mabug-at nga kapahayagan pinaagi sa manalagna ni Jehova nga si Zacarias, kansang tagna gisulat niadtong 518 W.K.P. Ang tagna lagmit natuman sa panahon ni Alejandrong Bantogan, kinsa miokupar sa Sirya ug Fenicia human sa iyang kadaogan sa Gubat sa Issus niadtong 333 W.K.P. —Zac 9:1-4.

Sulod sa Seleucid nga yugto, ang Damasco giilisdan sa Antioquia ingong kaulohan sa lalawigan sa Sirya. Si Haring Aretas III sa Nabataeanhong gingharian sa Arabia nag-ilog sa siyudad niadtong 85 W.K.P. Gisakop sa Roma ang tanang teritoryo sa Sirya niadtong 64-63 W.K.P., ug ang Damasco nagpadayon ingong usa ka Romanhong siyudad hangtod sa 33 K.P. Gitala kini ni Pliny (Romanong historyador sa unang siglo K.P.) ingong usa sa napulo ka orihinal nga mga siyudad sa Decapolis.

Sa unang siglo K.P. Sa dihang si Saulo sa Tarso nagpaingon sa Damasco tungod sa iyang kampanya sa paglutos sa mga Kristohanon, ang siyudad may daghang Hudiyohanong mga sinagoga. (Buh 9:1, 2) Dayag nga niadtong panahona kini maoy bahin pa sa dominyo sa Nabataeanhon nga si Haring Aretas IV ug gimandoan sa usa ka tinudlong gobernador. (2Co 11:32, 33) Human sa iyang pagkakabig, ang nabuta nga si Saulo gitultolan ngadto sa usa ka balay diha sa dalan nga gitawag ug Tul-id. (Tan-awa ang TUL-ID.) Sulod sa usa ka panahon, si Pablo (Saulo) misangyaw diha sa mga sinagoga sa Damasco, apan tungod sa laraw sa pagbuno kaniya kinahanglan nga siya moikyas sa panahon sa kagabhion agi sa usa ka gawang sa paril sa siyudad.—Buh 9:11, 17-25; 26:20; Gal 1:16, 17.

DAMASCO, TAGA- [Iya sa Damasco]. Ang mga molupyo sa Damasco. (2Co 11:32) Gigamit ni Pablo kini nga termino sa dihang iyang giasoy ang iyang lisod kaayong pag-ikyas gikan sa maong siyudad mga 20 ka tuig human kini mahitabo, ingon sa giasoy sa Buhat 9:23-25.

DAMGO. Ang mga hunahuna o mga handurawan sa usa ka tawo samtang natulog. Ang Kasulatan naghisgot ug mga damgo nga gikan sa Diyos (Num 12:6), kinaiyanhong mga damgo (Job 20:8), ug bakak nga mga damgo (Jer 29:8, 9) sama nianang nalangkit sa pagpanag-an.—Zac 10:2.

Mga Damgo Gikan sa Diyos. Ang mga damgo gikan sa Diyos nadawat sa mga alagad ni Jehova ug sa mga tawo nga wala magsimba kaniya. (1Ha 3:5; Huk 7:13, 14) Ang pipila niini naghatag ug mga pasidaan nga nagpanalipod sa iyang mga alagad, ug ang uban naghatag kanila ug giya. Busa, pinaagi sa usa ka damgo ang Diyos nagpasidaan kang Abimelek nga hari sa Gerar sa dili paghilabot kang Sara, nga tungod niana siya nagpabiling wala mahugawi. (Gen 20) Agig pagsunod sa 'pasidaan sa Diyos diha sa usa ka damgo,' ang mga astrologo nga miduaw kang Jesus wala mobalik ngadto sa mabunoon nga si Herodes. (Mat 2:11, 12) Ingong sanong sa sugo sa manulonda diha sa mga damgo, si Jose nagkuha kang Maria ingong iyang asawa ug mikalagiw usab uban kang Jesus ug Maria ngadto sa Ehipto. Sa ulahi tungod sa mga damgo nga gikan sa Diyos si Jose mipauli gikan sa Ehipto uban kanila ug mipuyo sa Nasaret aron matuman ang tagna, "Siya tawgon nga Nasaretnon." —Mat 1:18-25; 2:13-15, 19-23.

Ang ubang mga damgo gikan sa Diyos mipasalig sa iyang mga alagad bahin sa iyang pag-uyon o mitabang kanila sa pagsabot kon sa unsang paagi si Jehova nag-abag kanila. Sa dihang ang Diyos hapit nang mohimo ug usa ka pakigsaad kang Abram (Abraham), ang patriarka nahinanok ug ang dakong kangitngit midangat kaniya, ug dayon, mopatim-aw nga si Jehova namulong kaniya diha sa usa ka damgo. (Gen 15:12-16) Didto sa Luz (Bethel) gipadamgo sa Diyos si Jacob nga niana iyang nakita ang usa ka hagdanan nga miabot sa langit gikan sa yuta, sa ingon nagpasabot nga adunay komunikasyon uban sa langit. Ang mga manulonda misaka ug mikanaog niini, nga sa ibabaw niini dihay usa ka representasyon ni Jehova nga nagba-

rog, ug ang Diyos nagpahayag ug panalangin kang Jacob. (Gen 28:10-19; itandi ang Ju 1:51.) Pinaagi usab sa usa ka damgo nga ang Diyos, mga tuig sa ulahi, nagpakita sa iyang pag-uyon kang Jacob ug pinaagi sa usa ka manulonda siya naghatag kaniya ug sugo nga mopauli sa iyang yutang natawhan. —Gen 31:11-13.

Ingong usa ka batan-on, ang anak ni Jacob nga si Jose may mga damgo nga nagpaila nga siya nakabaton sa pag-uyon sa Diyos, ug kini usab nga mga damgo maoy matagnaon. Sa usa niini, siya ug ang iyang mga igsoon nagbangan sa tinapok nga mga lindog diha sa taliwala sa uma. Ang binangan ni Jose mibarog nga tul-id, ug ang mga binangan sa iyang mga igsoon mialirong ug miyukbo niini. Diha sa laing damgo, ang adlaw, bulan, ug ang 11 ka bituon miyukbo kaniya. (Gen 37:5-11) Kining duha ka damgo natuman sa dihang si Jacob ug ang iyang panimalay mibalhin ngadto sa Ehipto panahon sa usa ka grabeng gutom. Aron makabaton ug pagkaon, silang tanan nagdepende kang Jose, ang administrador sa pagkaon sa Ehipto nianang panahona.—Gen 42:1-3, 5-9.

Ang pipila ka damgo gikan sa Diyos nga nasinatian sa mga tawo nga wala magasimba kaniya maoy matagnaon usab. Sa Ehipto, samtang si Jose nabilanggo uban sa pangulo sa mga magtitiing ug sa pangulo sa mga panadero ni Paraon, kini nga mga tawo nagdamgog mga damgo nga gipahinabo sa Diyos nga ikapatin-aw ni Jose. Kini nga mga damgo nagkahulogan nga sa tulo ka adlaw ang pangulo sa mga magtitiing ibalik sa iyang katungdanan, samtang ang pangulo sa mga panadero pagapatyon. Kini nga mga panghitabo natuman tulo ka adlaw sa ulahi, sa adlawng natawhan ni Paraon. Sa ulahi kini nga mga damgo mao ang hinungdan nga si Jose nahatagag pagtagad ni Paraon ingong usa ka tawo nga adunay espiritu sa Diyos. —Gen 40.

Ang pasidaan ug tagna gilangkob diha sa duha ka damgo nga gidamgo ni Paraon sa usa lang ka gabii sa mga adlaw ni Jose. Diha sa unang damgo, iyang nakita ang pito ka tambok-ug-unod nga mga baka nga gikaon sa pito ka barot, yagpis-ug-unod nga mga baka. Diha sa ikaduhang damgo ni Paraon, dihay pito ka bus-ok ug maayo nga mga uhay nga mitubo diha sa usa ka lindog apan gilamoy sa pito ka kuyos, piyasot, gipagba sa hangin nga mga uhay. Si Jose, nga nagpasidungog sa hubad niini ngadto sa Diyos, tukmang nagpatin-aw nga ang duha ka damgo nagpunting sa pito ka tuig nga kadagaya nga pagasundan sa pito ka tuig nga gutom. (Gen 41) Sugo sa Diyos nga luwason ang daghan gikan sa gutom ug ilabina ang pagluwas sa kinabuhi sa mga kaliwat ni Abraham aron sa pagtuman sa iyang mga saad kang Abraham.—Gen 45:5-8.

Si Haring Nabucodonosor sa Babilonya adunay duha usab ka matagnaong mga damgo gikan sa Diyos. Ang usa niini maoy usa ka larawan nga metal nga ang ulo bulawan, ang dughan ug mga bukton plata, ang tiyan ug mga paa tumbaga, ang mga bitiis puthaw, ug ang mga tiil puthaw ug yutangkulonon. Ang usa ka bato nga gisapsap nga dili pinaagi sa mga kamot mihampak ug midugmok sa mga tiil niini ug mipusgay sa ubang mga bahin sa larawan. Si Daniel nagpaila kang Nabucodonosor ingong "ang ulo nga bulawan" ug nagpatin-aw nga ang Babilonya pulihan sa sunodsunod nga tawhanong mga gingharian. Sa kataposan, ang Diyos mismo magtukod ug usa ka Gingharian nga "dili gayod malumpag."—Dan 2:29-45.

Diha sa laing damgo gikan sa Diyos, nakita ni Nabucodonosor ang usa ka dako kaayong kahoy nga giputol, nga ang nahibiling tuod niini gipikitan ug "pikit nga puthaw ug tumbaga" hangtod nga molabay niini ang "pito ka panahon." Ingong katumanan sa gipatin-aw ni Daniel, ang nanghambog nga si Nabucodonosor (nga gisimbolohan sa kahoy nga giputol) nabuang, nga nagpabilin niana nga kahimtang hangtod nga milabay ang pito ka panahon, o mga tuig. Human niana siya miila sa pagkalabaw sa Diyos, ug kay naulian sa iyang hustong pangisip, siya gibalik sa iyang pagkahari.—Dan 4; tan-awa ang TINUDLONG MGA PANAHON SA MGA NASOD.

Si Daniel mismo nagdamgog usa ka damgo gikan kang Jehova nga niana siya nakakita ug upat ka dagko kaayong mga mananap nga migula gikan sa dagat, ug kini nga mga linalang naghawas sa tawhanong mga kagamhanan. (Dan 7:1, 3, 17; tan-awa ang MANANAP, SIMBOLIKO NGA MGA.) Nakita usab ni Daniel ang Karaan sa mga Adlaw, nga gikan kaniya ang "sama sa anak sa tawo" nakadawat ug malungtarong "pagmando ug dignidad ug gingharian."—Dan 7:13, 14.

Gitagna ni Joel nga ang pagbubo sa espiritu sa Diyos pagasundan sa mga ilhanan sama sa pagpanagna ug sa pagdamgog inspiradong mga damgo. (Joe 2:28) Adlaw kadto sa Pentekostes sa tuig 33 K.P. nga ang mga 120 ka tinun-an ni Jesu-Kristo nakadawat sa balaang espiritu ug nagsugod sa pagsulti ug nagkadaiyang mga pinulongan "bahin sa halangdong mga butang sa Diyos." (Buh 2:1-18) Sa ulahi, ang ubang mga magtutuo, lakip ang kanhing maglulutos nga si Saulo (Pablo), nakadawat sa balaang espiritu ug gitugahan ug milagrosong mga gasa. (Buh 8:17-19; 9:17; 10:44-46) Samtang didto sa Troas, si Pablo adunay panan-awon sa kagabhion o damgo nga naggiya kon asa siya ug ang iyang mga kaubanan mosangyaw sa "maayong balita." (Buh 16:9, 10) Sa walay duhaduha ang ubang mga tinun-an may mga damgo usab ubos

sa impluwensiya sa espiritu sa Diyos ingong katumanan sa mga pulong sa tagna ni Joel.

Sa dihang si Jesu-Kristo gitaral sa atubangan ni Poncio Pilato, ang asawa sa Romanong gobernador nagpadala kaniya niini nga mensahe bahin kang Jesus: "Ayaw panghilabot nianang tawong matarong, kay ako nag-antos sa labihan karong adlawa diha sa usa ka damgo tungod kaniya." (Mat 27:19) Dayag nga kadto nga damgo naggikan sa Diyos, ug kini magpasidaan gayod unta kang Pilato nga ang kaso ni Kristo hinungdanon gayod kaayo.

Kinaiyanhong mga Damgo. Ang kinaiyanhong mga damgo mahimong mamugna tungod sa pipila ka hunahuna o mga emosyon, mga pagbati o adlaw-adlaw nga mga kalihokan (kabalaka, pisikal nga kahimtang sa usa ka tawo, iyang buluhaton, ug uban pa). (Ecc 5:3) Kini nga mga damgo dili kaayo hinungdanon. (Sal 73:20) Ang usa ka gigutom nga tawo tingali magdamgo nga nagakaon ug ang usa nga giuhaw magdamgo nga nagainom, apan sila mahigmata nga wala matagbaw. Makasinati usab ug samang sayop nga paghanduraw ang tanang kanasoran nga "nakiggubat batok sa Bukid sa Zion."—Isa 29:7, 8.

Mahitungod sa paganong panglantaw bahin sa mga damgo, kini giingon: "Ang mga Babilonyanhon dako kaayo ug pagsalig sa mga damgo nga sa bisperas sa paghimog importanteng mga desisyon sila matulog diha sa mga templo, nga naglaom nga makadawat ug tambag. Ang mga Grego nga nagtinguha ug tambag alang sa maayong panglawas matulog diha sa mga ampoanan ni Aesculapius, ug ang mga Romano diha sa mga templo ni Serapis. Ang mga Ehiptohanon nagtagik ug komplikadong mga basahon alang sa hubad sa mga damgo." (*Harper's Bible Dictionary,* giedit ni M. ug J. L. Miller, 1961, p. 141) Apan ang maong mga batasan wala buhata taliwala sa matinumanong mga Hebreohanon ug sa unang mga Kristohanon. Ang Kasulatan nagpasidaan batok sa pagpangitag mga tilimad-on, sa kinaiyanhon man nga mga damgo o kaha sa nagkadaiyang mga panghitabo.—Deu 18:10-12; tan-awa ang PAGPANAG-AN.

Bakak nga mga Damgo. Gikondenar sa Bibliya ang bakak nga mga damgo. Sumala sa Balaod, ang usa ka bakakon nga magdadamgo nga nagaghat sa pagbuhat sa idolatriya kinahanglang patyon. (Deu 13:1-5) Usahay ang Diyos tingali mamulong ngadto sa iyang matuod nga mga manalagna pinaagig mga damgo (Num 12:6), apan siya maoy batok sa "mga manalagna sa bakak nga mga damgo," nga nagpahisalaag sa iyang katawhan gikan sa matuod nga pagsimba. (Jer 23:25-32; 27:9, 10) Ang mga tigpanag-an gihubit ingong nagsultig "mga damgo nga walay kapuslanan."—Zac 10:2.

Ang Bibliya naghisgot bahin sa mga damgo diha sa mahulagwayong diwa sa paghubit sa dili-diyosnong mga tawo nga naghugaw sa unod nga miyuhot sa Kristohanong kongregasyon. Si Judas nagpasidaan sa mga isigkamagtutuo batok sa maong mga tawo nga "nanagdamgo," kining mga tawhana mopatim-aw nga nagdamgo (naghunahuna) nga sila makalapas sa Pulong sa Diyos ug makahugaw sa unod diha sa kongregasyon ug bisan pa niana sila dili masilotan. Kini maoy sayop, tungod kay sila makaagom gayod sa dili-paborableng paghukom gikan sa Supremong Maghuhukom, si Jehova.—Jud 8; 1Co 6:9, 10, 18-20.

DAN [Maghuhukom].

1. Ang ika-5 sa 12 ka anak nga lalaki ni Jacob; natawo sa Padan-aram. (Gen 35:25, 26) Si Dan mao ang panganay sa iyang inahang si Bilha, ang sulugoong babaye sa iyang apuli nga agalong babaye nga si Raquel, nga mipuli alang kaniya ingong segundaryong asawa ni Jacob. Kini ang hinungdan kon nganong si Raquel misagop dayon sa bata ug nagtawag sa iyang ngalan nga Dan, nga nag-ingon: "Ang Diyos milihok ingong akong maghuhukom . . . mao nga siya naghatag kanako ug usa ka anak nga lalaki." (Gen 30:6) Ang ngalan sa pursosong igsoon ni Dan mao si Neptali. Sa panahong mibalhin si Jacob sa Ehipto, nga nagdala sa iyang tibuok nga panimalay, si Dan adunay anak nga lalaki nga ginganlag Husim (nga gitawag ug Suham sa Num 26:42). (Gen 46:7, 23, 26) Desisiyete ka tuig sa ulahi, sa dihang ang himalatyong si Jacob nagtawag sa iyang mga anak ngadto sa kiliran sa iyang higdaanan, si Dan nakabaton ug bugos legal nga posisyon duyog sa ubang 11 ka anak ingong mga pangulo sa mga banay sa 12 ka tribo sa Israel. Sa pagpanalangin kaniya, si Jacob miingon: "Si Dan maghukom sa iyang katawhan ingong usa sa mga tribo ni Israel. Si Dan mahimong ingon sa usa ka halas sa daplin sa dalan, usa ka bitin nga sungayan diha sa daplin sa alagianan, nga mopaak sa mga tikod sa kabayo aron nga ang nagasakay niini matikay-ang. Ako maghulat gayod sa kaluwasan gikan kanimo, Oh Jehova."—Gen 49:16-18.

2. Usa sa mga tribo sa Israel, nga ginganlan sumala sa ngalan sa ika-5 nga anak nga lalaki ni Jacob. Ang anak nga lalaki ni Dan nga si Husim gitawag usab ug Suham, ug ang mga Suhamnon mao lamang ang banay nga gitala alang sa tribo ni Dan. (Num 26:42) Sa pagsulod sa Ehipto, siya lamang ang anak ni Dan, apan mga duha ka siglo sa ulahi human makagawas gikan sa pagkaulipon, ang tribo mikabat sa gidaghanon nga 62,700 ka lalaki nga nag-edad ug 20 pataas. (Gen 46:23; Num 1:1, 38, 39) Mao kini ang ikaduha sa kinadaghanag sakop nga tribo nga ang panuigon sa mga lalaki ku-

walipikado nga magsundalo. Didto sa kamingawan, ang tribo ni Dan, nga ang pangulo mao si Ahiezer, giasayn sa kampo dapit sa A sa tabernakulo tupad sa mga tribo ni Aser ug Neptali. Panahon sa pagbalhin, ang tribo nagmartsa diha sa hinungdanon kaayong puwesto ingong mga magbalantay sa luyo, usa ka pasidungog sa ilang kaisog, pagkamaunongon, ug pagkakasaligan.—Num 2:25-31; 10:25.

Sa dihang gibahinbahin na ang Yutang Saad, nga ang naghawas sa Dan mao ang pangulong si Buki nga anak ni Jogli, kining triboha nakakuha sa usa sa kinagamyang mga teritoryo, bisan tuod kini mao gihapon ang ikaduha sa kinadaghanan. Apan ang ripa niini, ang ikapito, natunong sa maanindot kaayo nga yuta, daplin sa mga tribo ni Juda, Epraim, ug Benjamin, usa ka yuta nga nagsukad sa tabunok nga mga walog sa Sepela hangtod sa kapatagan sa kabaybayonan sa Mediteranyo. Apan tungod kay wala papahawaa ang eskuwater nga mga nasod, ingon sa gisugo ni Jehova, nag-antos pag-ayo ang Dan. (Num 26:43; 34:22; Jos 19:40-46; Huk 1:34) Kini ang hinungdan nga ang uban sa tribo namalhin ngadto sa amihanang tumoy sa Palestina ug nag-ilog sa siyudad sa Lesem, o Lais, ug nagtawag niini nga "Dan." (Jos 19:47, 48; Huk 18:11-31) Panahon niini nga kadaogan gikawat sa mga Danhanon ang linilok nga larawan sa usa ka tawong ginganlag Miqueas ug gihimo kini ingong ilang kaugalingong diyos, bisan tuod nga sa miaging katuigan gipili ang mga sakop sa Dan nga mobarog alang sa mga maldisyon didto sa Bukid sa Ebal, nga naglakip sa mga pulong nga "Tinunglo ang tawo nga maghimog linilok nga larawan o inumol nga estatwa, usa ka butang nga dulumtanan kang Jehova." (Deu 27:13-15) Tataw nga dili lakip ang tribo ni Dan niadtong mipaluyo kang Maghuhukom Barak batok sa kasundalohan ni Sisera. —Huk 5:17.

Sa kasaysayan sa Bibliya ilado ang pipila ka indibiduwal sa tribo ni Dan. Anaa si Oholiab, ang anak ni Ahisamak, nga gihatagan ug kaalam sa Diyos sa pagtabang kang Bezalel; siya usa ka tawong hanas kaayo nga tigborda ug maghahabol sa mahalong mga materyales alang sa mga kasangkapan sa tabernakulo. (Ex 31:1-6; 35:34, 35; 38:22, 23) Si Samson nga matinumanong alagad ni Jehova ingong maghuhukom sa Israel sulod sa 20 ka tuig nagtuman sa tagna ni Jacob sa dihang siya himalatyon na ("si Dan maghukom sa iyang katawhan") ug sa tagna ni Moises ("si Dan usa ka nating leyon"). (Gen 49:16; Deu 33:22; Huk 13:2, 24, 25; 15:20) Sa dihang si David nahimong hari, 28,600 ka Danhanon ang lakip sa iyang maunongong kasundalohan. Sa ulahi, si Azarel nga anak nga lalaki ni Jeroham gihisgotan ingong pangulong prinsipe sa tribo. (1Cr 12:35; 27:22) Ang inahan sa "hanas nga tawo" nga gipadala sa hari sa Tiro aron tabangan si Solomon sa pagtukod sa templo naggikan sa tribo ni Dan.—2Cr 2:13, 14.

3. Usa ka siyudad sa A nga tumoy sa Palestina. Sa wala pa kini mailog sa tribo ni Dan, gitawag kini sa paganong mga molupyo ingong Lesem o Lais. (Jos 19:47; Huk 18:7, 27) Gitukod pag-usab sa mga Danhanon ang nalaglag nga siyudad ug ginganlan kini ug "Dan sumala sa ngalan sa ilang amahan, si Dan." (Huk 18:28, 29) Apan, mga upat ka siglo una pa niana, ang siyudad gitawag sa ngalang Dan

Ang kagun-oban sa sangtuwaryo ug ang gihimo pag-usab nga halaran sa siyudad sa Dan. Dinhi sa amihanan duol sa tinubdan sa katubigan sa Jordan, si Jeroboam nagtukod ug ikaduhang sentro sa pagsimba sa nating baka

diha sa asoy sa paggukod ni Abraham kang Kedorlaomer ug sa iyang mga kaalyado “hangtod sa Dan.” (Gen 14:14) Dili malalis nga adunay ngalang Dan nga nagtumong sa usa ka tinong lugar sa panahon ni Abraham. Ang pagkapareho niining unang ngalan nianang ngalan sa katigulangan sa tribo ni Dan lagmit sulagma lamang o kaha tinultolan sa Diyos.

Ang ngalang Dan makaplagan usab diha sa Pentateuko sa Deuteronomio 34:1, diin apil kini sa mga tumoy sa teritoryo nga nakita ni Moises sa iyang kataposang pagtan-aw sa Yutang Saad gikan sa iyang gibarogan sa Bukid sa Nebo. Sanglit ang Dan nahimutang sa tiilan sa kabukiran sa Anti-Lebanon (ug dili layo gikan sa Bukid sa Hermon), kini lagmit nagkahulogan nga ang panan-aw ni Moises nakaabot hangtod sa maong gilay-on. Ang paggamit dinhi sa ngalang Dan mahimong pareho sa paggamit niini labot kang Abraham o mahimong tungod sa pagrekord ni Josue sa kataposang bahin sa maong basahon, nga naglakip sa mga panghitabo human sa kamatayon ni Moises.

Ang Dan nahimutang sa “ubos nga patag nga sakop sa Bet-rehob,” ug kining dapita, nga A sa katubigan sa Merom ug diha ra sa ubos sa Lebanon, maoy tabunok ug maanindot kaayo nga rehiyon, nga maayong pagkatubig. (Huk 18:28) Ang dapit gituohan nga mao ang Tell el-Qadi (Tel Dan), nga ang Arabiko nga ngalan nagkahulogang “Bungtod sa Maghuhukom,” sa ingon nagpreserbar sa kahulogan sa Hebreohanong “Dan.” Didto magtagbo ang duha ka tubod nga maoy tinubdan sa Nahr el-Leddan, nga mao ang kinadaghanag tubig sa mga sapa nga magtingob mga pipila ka milya sa unahan aron mahimong Suba sa Jordan. Ang siyudad nahimutang sa usa ka bungtod duol sa habagatang tiilan sa Bukid sa Hermon ug nagdungaw sa halapad nga Dal-as sa Hula. Maayo usab kaayo ang nahimutangan niini, sanglit nahimutang kini sa hinungdanong ruta sa negosyo taliwala sa Tiro ug Damasco.

Ang Dan nagtumong usab sa kinalay-ang A sa Israel ingon sa gipakita sa subsob nga paggamit sa ekspresyong “gikan sa Dan hangtod sa Beer-seba.” (Huk 20:1; 1Sa 3:20; 2Sa 3:10; 1Ha 4:25; 2Cr 30:5) Sa pagkatinuod, dihay uban pang mga lungsod sa A pa sa Dan, maingon nga dihay daghang lungsod sa H pa sa Beer-seba, apan dayag nga ang Dan mao ang siyudad nga hinungdanon kaayo sa A sama usab sa Beer-seba sa H. Tungod sa nahimutangan niini, natural lamang nga mao kini ang unang makaagom sa dihang ang yuta atakehon dapit sa A, sama sa pagsulong sa Siryanhon nga si Ben-hadad. (1Ha 15:20; 2Cr 16:4) Tinong mao kini ang gihisgotan sa matagnaong mga pulong ni Jeremias sa Jeremias 4:15; 8:16. Human sa pagkabahin sa gingharian, si Jeroboam naghimog mga bulawan nga nating baka didto sa Dan ug sa Bethel tungod sa iyang paningkamot sa pag-agni sa iyang mga sakop aron dili moadto sa templo sa Jerusalem.—1Ha 12:28-30; 2Ha 10:29.

DANA. Usa ka siyudad nga nahimutang sa bukirong rehiyon sa Juda. (Jos 15:49) Ang tukmang nahimutangan niini wala mahibaloi karong adlawa.

DANGAW. Usa ka sukod sa gitas-on o sa gisangkaron nga halos katumbas sa distansiya tali sa tumoy sa kumagko ug sa tumoy sa kumingking kon bukhon ang kamot. (Ex 28:16; 39:9; 1Sa 17:4; Eze 43:13) Ang duha ka dangaw katumbas sa usa ka maniko; ug ang tulo ka dapal katumbas sa usa ka dangaw. Adunay pamatuod nga ang maniko nga kasagarang gigamit sa mga Israelinhon maoy 44.5 sm (17.5 pul.) ang gitas-on. (Tan-awa ang MANIKO.) Busa, ang dangaw maoy 22.2 sm (8.75 pul.) ang gitas-on.

Sa dihang gipasiugda ang pagkadako ni Jehova, ang manalagna nga si Isaias nangutana: “Kinsay . . . nakakuha sa mga sukod sa kalangitan pinaagi lamang sa dangaw?”—Isa 40:12.

DANHANON. Tan-awa ang DAN Num. 2.

DANIEL [Ang Akong Maghuhukom Mao ang Diyos].

1. Ikaduhang anak nga lalaki ni David, nga natawo kaniya didto sa Hebron pinaagi kang Abigail. (1Cr 3:1) Gitawag siya ug Kileab sa 2 Samuel 3:3. Sa dihang gipatay ang panganay nga si Amnon, mahimong gibati niya nga siya maoy sunod nga mahimong hari human kang David, apan walay gihisgotan nga pagpangilog, nga nagpasabot nga iyang gitahod ang hinatag-sa-Diyos nga pagtudlo kang Solomon o kaha siya unang namatay kay sa iyang amahan.

2. Usa ka talagsaong manalagna ni Jehova sa tribo ni Juda. Ang magsusulat sa basahon nga nagdala sa iyang ngalan. Diyutay lang ang nasayran sa sayong bahin sa iyang kinabuhi, apan siya naghisgot nga siya gidala sa Babilonya, lagmit ingong usa ka tin-edyer nga prinsipe, lakip sa ubang mga kaliwat nga harianon ug sa mga hamili. (Dan 1:3-6) Kini maoy sa ikatulong tuig ni Jehoiakim (ingong hari nga tighatag ug tributo sa Babilonya), diin kini nga ikatulong tuig nagsugod sa tingpamulak sa 618 W.K.P. (Dan 1:1) Human sa makauulawng kamatayon ni Jehoiakim, si Jehoiakin nga iyang anak nga lalaki ang nagmando sulod sa pipila ka bulan sa wala pa mosurender. Sayo sa 617 W.K.P., si Jehoiakin ug ang ubang “kadagkoan,” maingon man ang batan-ong si Daniel (2Ha 24:15), gidalang bihag ni Nabucodonosor.

Ilalom sa Pagmando sa Babilonya. Samtang daghang destiyero ang gipapuyo daplin sa suba sa Kebar sa gawas sa siyudad sa Babilonya, si Daniel ug ang iyang tulo ka kauban gipili aron modawat ug linaing pagbansay sa mga sinulat ug sa pinulongan sa mga Caldeanhon aron sangkapan sila alang sa pag-alagad sa kagamhanan. Subay sa kostumbre, gihatagan sila ug Babilonyanhong mga ngalan, ang kang Daniel maoy Beltesazar, pinasukad sa ngalan sa diyos ni Nabucodonosor. (Dan 1:7; 4:8; tan-awa ang BELTESAZAR.) Kay dili buot mahugawan pinaagi sa mga pagkaon nga gitagana, nga tingali naglakip sa pipila nga gidili sa Moisesnong Balaod o nahugawan tungod sa paganong mga rituwal, siya mihangyo nga ang ilang pagkaon maoy mga utanon ug tubig lamang. Si Jehova nga Diyos naghatag kanila ug "kahibalo ug hait nga salabotan sa tanang sinulat ug kaalam; ug si Daniel adunay pagsabot sa tanang matang sa mga panan-awon ug sa mga damgo." (Dan 1:17) Gisusi sa hari human sa tulo ka tuig, sila nakaplagan nga "napulo ka pilo nga mas maayo kay sa tanang salamangkerong saserdote ug mga diwatahan nga diha sa tibuok niyang gingharian."—Dan 1:20.

Si Daniel nagpadayon sa pag-alagad sa palasyo hangtod nga napukan ang Babilonya. Sa Daniel kapitulo 1, bersikulo 19, gihisgotan nga ang iyang tulo ka kauban usab "nagpadayon sa pagbarog atubangan sa hari" (sa Babilonya). Wala hisgoti kon buhi pa ba sila ug padayong naghupot niana nga katungdanan hangtod nga napukan ang Babilonya, apan si Daniel buhi pa; ug human niini didto siya sa Persianhong palasyo hangtod sa labing menos ikatulong tuig ni Ciro.—Dan 10:1.

Mga damgo ni Nabucodonosor. Sa ikaduhang tuig ni Nabucodonosor (lagmit sukad sa pagkalumpag sa Jerusalem sa 607 W.K.P.), siya dihay usa ka damgo nga 'nakasamok sa iyang espiritu.' Sanglit ang tanang maalamon nga mga tawo wala makabutyag niini, si Daniel miatubang sa hari ug dili lamang kay nagbutyag kaniya sa damgo kondili, pinaagi sa pagpadayag sa Diyos, nagbadbad usab sa kahulogan niini, sa ingon nagluwas sa iyang kaugalingon ug sa ubang maalamong mga tawo gikan sa kamatayon. Kini nagtukmod kang Nabucodonosor sa paghimo kang Daniel nga "magmamando sa tanang sakop nga distrito sa Babilonya ug pangulong prepekto sa tanang maalamon nga mga tawo." (Dan 2:48) Ang iyang tulo ka kauban nakadawat ug hataas nga mga katungdanan sa gawas sa palasyo, samtang si Daniel nag-alagad sa palasyo sa hari.

Dili tino kon nganong si Daniel wala usab malangkit sa isyu sa integridad nga nasinatian sa iyang mga kauban nga si Sadrak, Mesak, ug Abednego, sa dihang sila gisugo nga simbahon ang bulawang larawan nga gipatindog didto sa Kapatagan sa Dura. (Dan 3) Ang Bibliya walay gisulti bahin niini. Ang binuhatan kanhi ni Daniel ingon man ang iyang pagkamaunongon sa ulahi ngadto sa Diyos bisan atubangan sa kapeligrohan sa kamatayon, sumala sa gihubit sa kapitulo 6, nagtaganag bug-os nga pasalig nga kon didto pa siya niadtong panahona, ug bisan unsa pay kahimtang, si Daniel dili mokompromiso pinaagi sa pagyukbo sa larawan. Dugang pa, gibutyag sa Pulong ni Jehova nga iyang giuyonan si Daniel ingong bug-os nga mahinalaron, ug kini nagtala kaniya uban kang Noe ug Job.—Eze 14:14, 20; Mat 24:15; Heb 11:32, 33.

Sa ulahi si Daniel nagbadbad sa kahulogan sa damgo ni Nabucodonosor maylabot sa dako kaayong kahoy nga giputol ug unya gitugotan nga manalingsing pag-usab, ingong naghawas mismo sa bantogang Babilonyanhong monarko (sa unang katumanan sa tagna). (Dan 4:20-22) Si Nabucodonosor mabuang sulod sa pito ka tuig ug dayon maulian sa hustong pangisip ug mahibalik kaniya ang gingharian. Gipamatud-an ni Nabucodonosor nga natuman nganha kaniya ang damgo nga naggikan sa Diyos kay iyang nakitang haom nga imantala ang panghitabo sa tibuok gingharian.—Dan 4:1, 2.

Mga panan-awon. Sa una ug ikatulong tuig ni Belsazar, si Daniel nakadawat ug duha ka panan-awon (Dan kap 7, 8) nga niana ang lainlaing mga mananap naghawas sa sunodsunod nga mga gahom sa kalibotan, nga mitultol sa panahon nga kini puwersadong pagagun-obon ug ang langitnong pagmando igahatag ngadto sa "sama sa anak sa tawo." (Dan 7:11-14) Dili matino kon si Daniel didto ba gayod sa Susan sa dihang iyang nadawat ang panan-awon nga gitala sa kapitulo 8, o iya bang nakita ang iyang kaugalingon diha sa panan-awon. Mopatim-aw nga sa katuigan human mamatay si Nabucodonosor wala na kaayo gamita si Daniel ingong magtatambag, kon gigamit man ugaling, mao nga ang rayna (tingali ang inahan nga rayna) kinahanglan pang magpahinumdom kang Belsazar bahin kang Daniel sa dihang walay maalamong tawo ang makabadbad sa kahulogan sa makahahadlok nga sinulat sa kamot diha sa bungbong sa palasyo panahon sa mapatuyangon ug mapasipalahong kombira ni Belsazar. Ingon sa gisaad, "ilang gimantala mahitungod [kang Daniel] nga siya mahimong ikatulo nga magmamando sa gingharian," si Nabonido ingong unang magmamando ug ang iyang anak nga lalaking si Belsazar ingong ikaduha. Nianang gabhiona mismo ang siyudad napukan ngadto sa mga Medianhon ug mga Persianhon, ug si Belsazar gipatay.—Dan 5:1, 10-31.

Ilalom sa Medo-Persianhong Pagmando. Panahon sa paghari ni Dario nga Medianhon, si Daniel maoy usa sa tulo ka hataas nga opisyal nga

gitudlo ibabaw sa 120 ka satrapa nga maoy magmando sa gingharian. Kay milabaw pag-ayo sa katungdanan diha sa kagamhanan tungod sa pabor sa Diyos, si Daniel hapit na untang ituboy ibabaw sa tibuok gingharian sa dihang ang ubang mga opisyal naglaraw sa pagpatay kaniya tungod sa kasina ug pangabugho. Ang balaod nga ilang giaghat sa hari nga ipakanaog kinahanglang maylabot sa pagsimba ni Daniel sa Diyos, kay gawas niini wala silay makitang sayop kaniya. Ang hari mapanagan-ong mipatuman sa balaod, nga, sumala sa kostumbre, dili na gayod mausab, apan iya gayong gipatambog si Daniel ngadto sa langob sa mga leyon. Tungod sa lig-ong integridad ug pagtuo ni Daniel, gipadala ni Jehova ang Iyang manulonda sa pagluwas kaniya gikan sa baba sa mga leyon. Dayon si Dario nagpahamtang ug hustisya batok sa mga nanagkunsabo, nga nagpapatay kanila pinaagi sa samang mga leyon.—Dan 6.

Sa unang tuig ni Dario, si Daniel nakasabot sa pagkaduol na sa kataposan sa 70 ka tuig nga pagkaawaaw sa Jerusalem, sumala sa mga sinulat ni Jeremias. (Jer 25:11, 12) Mapainubsanong giila ni Daniel ang mga sala sa iyang katawhan ug miampo nga pasidlakon unta ni Jehova ang Iyang nawong ibabaw sa biniyaang sangtuwaryo sa Jerusalem. (Dan 9:1, 2, 17) Siya gitugahan ug usa ka pinadayag pinaagi ni Gabriel, kinsa naghatag kaniya sa tagna bahin sa 70 ka semana nga nagpunting sa tuig sa pag-abot sa Mesiyas. Si Daniel buhi pa nga malipayong nakakita sa pagpamalik sa mga Hudiyo ilalom ni Zorobabel niadtong 537 W.K.P., apan wala hisgoti nga siya miuban kanila. Sa ikatulong tuig ni Ciro (536 W.K.P.), si Daniel gihatagan ug panan-awon sa usa ka manulonda kinsa, sa iyang misyon sa pagduaw kang Daniel, kinahanglang makig-away sa prinsipe sa Persia. Ang manulonda namulong aron ipadayag kon unsay ‘modangat sa katawhan ni Daniel sa kaulahiang bahin sa mga adlaw, tungod kay usa kini ka panan-awon nga alang pa sa mga adlaw nga moabot.’ (Dan 10:14) Sugod sa mga hari sa Persia, iyang gitala nga abante ang kasaysayan. Ang tagna nagpadayag nga ang talan-awon sa kalibotan pagagamhan sa duha ka pangunang magkaatbang nga politikanhong mga gahom, ginganlan nga “ang hari sa amihanan” ug “ang hari sa habagatan,” ug ang kahimtang magpadayon hangtod nga mobarog si Miguel, nga pagasundan sa usa ka dakong panahon sa kasakit.—Dan kap 11, 12.

Si Daniel lagmit wala na mabuhi ug dugay human sa ikatulong tuig ni Ciro. Kon siya usa ka tin-edyer sa panahon nga gidala sa Babilonya niadtong 617 W.K.P., siya halos 100 ka tuig na ang pangedaron sa dihang nadawat niya ang maong panan-awon nga gitala sa mga kapitulo 10 hangtod sa 12. Ang giingon sa manulonda ngadto kang Daniel, “Kon bahin kanimo, magpadayon ka hangtod sa kataposan; ug ikaw mopahulay, apan ikaw mobarog alang sa imong bahin sa kataposan sa mga adlaw,” lagmit nagpasabot nga ang iyang kinabuhi hapit nang matapos, uban ang pasalig nga siya pagabanhawon.—Dan 12:13.

Pagkamagsusulat ni Daniel. Si Daniel gihisgotan ni Kristo (Mat 24:15) ug mao usab ang gipunting diha sa Hebreohanon 11:33. Dili gayod kapamatud-an sa mga kritiko nga ang usa o kapin pang mga magsusulat sa ulahing kapanahonan sa mga Macabeo nalangkit sa pagsulat sa tanan o sa mga bahin sa kanonikal nga basahon ni Daniel. Bisan pa niana, tulo ka dugang sinulat nga gitawag nga “Ang Awit sa Tulo ka Balaang mga Anak,” “Si Susana ug ang mga Ansiyano,” ug “Ang Paglaglag Kang Bel ug sa Dragon” maoy Apokripal ug gisulat na sa ulahi. Kini ug ang ubang mga sinulat nga nag-ingong si Daniel mao ang magsusulat o nga nag-asoy nga siya adunay talagsaong mga abilidad o pagtulon-an maoy tinumotumo lamang, nga nasentro sa dakong kabantog ni Daniel, ug kini dili kasaligan.—Tan-awa ang APOKRIPA; usab ang DANIEL, BASAHON NI.

3. Usa ka saserdote sa Levihanong banay ni Itamar kinsa mikuyog kang Esdras sa Jerusalem niadtong 468 W.K.P. (Esd 8:2) Lagmit ang samang saserdote o iyang kaliwat ang mipirma sa kontrata sa pagsugid panahon sa pagkagobernador ni Nehemias (Neh 10:6), apan siya dili mao ra usab ang manalagnang si Daniel, kinsa gikan sa tribo ni Juda.—Dan 1:6.

DANIEL, BASAHON NI.

Usa ka basahon sa tagna diha sa Cebuano nga Bibliya nga gilakip sa dagkong mga manalagna, sunod dayon sa Ezequiel. Kini ang han-ay nga gisunod diha sa Gregong *Septuagint* ug sa Latin nga *Vulgate*. Sa Hebreohanong kanon, ang Daniel gilakip diha sa “Mga Sinulat” o “Hagiographa.”

Magsusulat. Ang pamatuod nga si Daniel mao ang magsusulat gipadayag sa basahon mismo. Kini nagtaho: “Sa unang tuig ni Belsazar nga hari sa Babilonya, si Daniel nakakita ug usa ka damgo ug mga panan-awon sa iyang ulo diha sa iyang higdaanan. Niadtong higayona iyang gisulat ang damgo. Ang kompletong asoy sa maong mga butang iyang gisaysay.” (Dan 7:1) Ang iyang pagkamagsusulat niini dayag usab gikan sa kamatuoran nga ang mga kapitulo 7 hangtod sa 12 gisulat diha sa unang persona o sa paggamit sa pronombre nga “ako.”

Ang mga kapitulo 1 hangtod sa 6 gisulat diha sa ikatulong persona, apan wala kini magpanghimakak sa pagkamagsusulat ni Daniel. Siya sama sa

MGA PANGUNANG PUNTO SA DANIEL

Mga tagna labot sa pagbangon ug pagkapukan sa tawhanong mga kagamhanan sugod sa karaang Babilonya hangtod nga ang Gingharian sa Diyos magadugmok niining tanan ug mopuli sa pagmando sa kalibotan

Gisulat ni Daniel, kinsa didto sa Babilonya sukad sa 617 W.K.P. hangtod human makabalik sa Jerusalem ang Hudiyong mga destiyero niadtong 537 W.K.P.

Si Daniel ug ang tulo niya ka kauban nagpasundayag ug integridad kang Jehova sa dihang nadestiyero sa Babilonya

Samtang giandam alang sa pag-alagad sa palasyo ni Nabucodonosor, sila midumili sa iyang bino ug lamiang mga pagkaon; gitugahan sila sa Diyos ug kahibalo ug halalom nga pagsabot (1:1-21)

Si Sadrak, Mesak, ug Abednego midumili sa pagduyog sa pagsimba sa dakong larawan ni Nabucodonosor; sila lig-on nga misulti sa nasukong hari nga sila dili mosimba sa iyang mga diyos; iya silang gipagapos ug gipatambog sa gipainit pagayo nga hudno; usa ka manulonda ang nagluwas kanila nga walay kadaot (3:1-30)

Ang nasina nga mga opisyal naglaraw batok kang Daniel; bisan pa sa mando nga nagdili niini, siya padayong nag-ampo sa iyang Diyos ug wala mosulay sa pagtago niana nga kamatuoran; siya gitambog ngadto sa gahong sa mga leyon; usa ka manulonda ang nagluwas kaniya nga walay kadaot (6:1-28)

Ang matagnaong mga damgo ug mga panan-awon nagpunting sa Gingharian sa Diyos diha sa mga kamot sa iyang Mesiyas

Dakong larawan nga gidugmok sa bato nga gisapsap dili pinaagig mga kamot gikan sa usa ka bukid; ang larawan naghulagway sa sunodsunod nga mga gahom sa kalibotan sugod sa Babilonya ug matapos sa dihang silang tanan dugmokon ug pulihan sa Gingharian sa Diyos (2:1-49)

Dakong kahoy nga giputol ug gipikitan sulod sa pito ka panahon; unang natuman sa dihang ang hari nabuang ug nagkinabuhi samag mananap sulod sa pito ka tuig, hangtod nga iyang naila nga ang Labing Hataas mao ang Magmamando sa gingharian sa mga tawo ug nga Iyang ihatag ang pagmando ngadto sa usa nga Iyang pilion (4:1-37)

Sinulat sa kamot nakita diha sa bungbong sa dihang si Belsazar migamit sa mga sudlanan gikan sa templo ni Jehova sa pagtagay alang sa iyang idolong mga diyos; si Daniel gipatawag, maisogong nagbadlong sa hari, nagpatin-aw sa sinulat, nagsulti kaniya nga ang iyang gingharian gihatag na ngadto sa mga Medianhon ug mga Persianhon (5:1-31)

Ang sunodsunod nga pagtungha sa mga gahom sa kalibotan gihulagway pinaagig leyon, oso, leopardo, makahahadlok nga mananap nga may napulo ka sungay, ingon man sa usa ka gamayng sungay gikan sa ulo sa ulahing mananap; dayon ang Karaan sa mga Adlaw naghatag sa pagmando ibabaw sa tanang katawhan ngadto sa usa nga sama sa anak sa tawo (7:1-28)

Ang laking karnero, laking kanding, ug ang gamayng sungay naghawas sa mga gahom sa kalibotan nga mopuli sa Babilonya; ang gamayng sungay misukol sa Prinsipe sa mga panon sa kalangitan, dayon nabali nga walay kamot nga mihimo niana (8:1-27)

Kapitoan ka semana (sa mga tuig); human sa 7 + 62 ka semana ang Mesiyas motungha ug human niana pagaputlon; ang pakigsaad (Abrahamiko) padayong ipatuman alang sa mga Hudiyo lamang sulod sa usa ka semana (9:1-27)

Panag-away tali sa hari sa amihanan ug hari sa habagatan, ang pagbarog ni Miguel ingong manluluwas, ug ang mga hitabo nga mosunod niini (10:1–12:13)

---

usa ka tigpaniid nga nagtaho kon unsay nagakahitabo kaniya ug sa uban. Ang laing magsusulat sa Bibliya, si Jeremias, subsob nga naghimo niini. (Tan-awa ang Jer 20:1-6; 21:1-3; ug ang kap 26, 36.) Labot pa, si Jeremias nagsulat usab diha sa unang persona.—Jer 1, 13, 15, 18; tan-awa ang DANIEL Num. 2.

Ang Dapit nga Nahitaboan ug Panahon sa Pagsulat. Ang dapit nga nahitaboan sa asoy sa basahon mao ang Babilonya, ug ang usa sa mga panan-awon diha niini maoy didto sa Susan daplin sa suba sa Ulai. Dili tin-aw kon si Daniel didto ba gayod sa Susan o kaha nakaabot didto pinaagi lamang sa panan-awon. Ang pagsulat nahuman niadtong 536 W.K.P., ug ang basahon nagkobre sa yugto sukad sa 618 hangtod sa mga 536 W.K.P. —Dan 8:1, 2.

Pagkatinuod. Ang pagkatinuod sa basahon ni Daniel gikuwestiyon sa pipila ka kritiko nga mipaluyo sa gituohan sa ikatulong-siglong pagano nga pilosopo ug kaaway sa Kristiyanidad, si Porphyry, kinsa nangatarongan nga ang basahon ni Daniel gipalsipikar sa usa ka Palestinong Hudiyo sa panahon ni Antiochus Epiphanes. Kini nga palsipikador, sumala sa iyang pangagpas, migamit sa nanglabay nga mga hitabo ug naghimo niini nga daw mga tagna. Apan, ang pagkatinuod sa basahon ni Daniel wala ra kaayo kuwestiyona sukad niadtong adlawa hangtod sa sayong bahin sa ika-18 nga siglo. Ang pagdawat mismo ni Jesu-Kristo sa tagna ni Daniel maoy mas labaw pang mahinungdanon nga ebidensiya sa pagkatinuod niini.—Mat 24:15; Dan 11:31.

Makasaysayanhon. Ubay-ubayng mga manuskrito sa mga bahin sa basahon ni Daniel ang nakaplagan sa mga langob didto sa Patayng Dagat. Ang kinaunahang manuskrito maoy sukad pa sa unang katunga sa unang siglo W.K.P.; ang basahon ni Daniel maoy dinawat nga bahin sa Kasulatan nianang panahona ug ilado kaayo sa mga Hudiyo nga tungod niana daghang kopya ang nahimo na gikan niana. Ang pag-ila niini ingong kanonikal nga basahon sa maong panahon gipaluyohan sa magsusulat sa Apokripal apan makasaysayanhong basahon sa Unang Macabeo (2:59, 60), nga naghisgot sa kaluwasan ni Daniel gikan sa langob sa mga leyon,

ug nianang sa tulo ka Hebreohanon gikan sa nagkalayo nga hudno.

Nabatonan usab nato ang testimonya sa Hudiyong historyador nga si Josephus, kinsa nag-ingon nga ang mga tagna ni Daniel gipakita ngadto kang Alejandrong Bantogan sa dihang siya misulod sa Jerusalem. Kini nahitabo sa mga 332 W.K.P., kapin sa 150 ka tuig sa wala pa ang yugto sa mga Macabeo. Si Josephus miingon labot sa hitabo: "Sa dihang ang basahon ni Daniel gipakita kaniya, nga niini siya miingon nga usa sa mga Grego ang molaglag sa imperyo sa mga Persianhon, siya nagtuo nga siya ang usa nga gipasabot." (*Jewish Antiquities,* XI, 337 [viii, 5]) Ang kasaysayan usab nagasoy nga si Alejandro naghatag ug dagkong pabor ngadto sa mga Hudiyo, ug gituohan nga tungod kini sa gipamulong ni Daniel bahin kaniya diha sa tagna.

Pinulongan. Ang Daniel 1:1–2:4a ug 8:1–12:13 gisulat diha sa Hebreohanon, samtang ang Daniel 2:4b–7:28 gisulat diha sa Aramaiko. Maylabot sa bokabularyo nga gigamit sa Aramaikong bahin sa Daniel, ang *The International Standard Bible Encyclopedia* (Tomo 1, p. 860) nag-ingon: "Sa dihang gisusi ang Aramaikong bokabularyo sa Daniel, 90 porsiyento niini mahimong kapamatud-an gilayon gikan sa Kasadpanhon nga Semitikanhong mga inskripsiyon, o mga papiro gikan sa ika-5 nga siglo W.K. o sa mas sayo pa. Ang nahibiling mga pulong nakaplagan diha sa mga tinubdan sama sa Nabatean o Palmyrene nga Aramaiko, nga mas ulahi pa kay sa ika-5 nga siglo W.K. Bisan tuod pinasukad sa teoriya posible nga kining gamayng nahibilin sa bokabularyo kalit nga nagsugod human sa ika-5 nga siglo W.K., posible usab nga mangatarongan pinasukad sa usa ka sinulat nga porma sa ikalimang siglo W.K. nga kini naggikan sa mas nauna pang binaba nga porma. Hinunoa, ang labing duol nga katin-awan mao nga ang nawalang napulo ka porsiyento naghawas lamang sa kal-ang diha sa atong presenteng kahibalo sa kahimtang sa pinulongan, nga niana kita masaligong makadahom nga mahibaloan ra sa paglabay sa panahon."—Giedit ni G. Bromiley, 1979.

Adunay pipila ka gitawag nga Persianhong mga pulong diha sa Daniel, apan tungod sa kanunayng pagpakiglabot sa mga Hudiyo uban sa mga Babilonyanhon, mga Medianhon, mga Persianhon, ug sa uban pa, kini dili talagsaon. Dugang pa, kadaghanan sa langyawng mga ngalan nga gigamit ni Daniel maoy mga ngalan sa mga opisyal, mga besti, legal nga mga termino, ug mga susama niana, nga niana lagmit walay haom nga katumbas nga mga termino diha sa Hebreohanon o Aramaiko sa maong panahon. Si Daniel nagsulat alang sa iyang katawhan nga ang kadaghanan anaa sa Babilonya, ug daghan ang nangatibulaag sa ubang mga dapit niining panahona. Busa, siya misulat diha sa pinulongan nga ilang masabtan.

Doktrina. Ang pipila ka kritiko mitutol tungod sa paghisgot ni Daniel sa pagkabanhaw. (Dan 12:13) Ilang gihunahuna nga kini maoy usa ka doktrina nga naugmad sa ulahi o gikuha gikan sa usa ka paganong pagtulon-an, apan ang paghisgot niini diha sa Daniel nahiuyon sa uban pang mga basahon sa Hebreohanong Kasulatan, nga naundan sa mga pahayag sa pagtuo sa pagkabanhaw. (Job 14:13, 15; Sal 16:10) Dugang pa, adunay aktuwal nga mga pananglitan sa pagkabanhaw. (1Ha 17:21, 22; 2Ha 4:22-37; 13:20, 21) Ug pinasukad sa dakong awtoridad ni apostol Pablo atong nabatonan ang pahayag nga si Abraham adunay pagtuo sa pagbangon sa mga patay (Heb 11:17-19) ug usab nga ang ubang matinumanong mga alagad sa Diyos sa karaang kapanahonan nanaglaom sa pagkabanhaw. (Heb 11:13, 35-40; Rom 4:16, 17) Si Jesus mismo miingon: "Apan ang mga patay pagabangonon ingon usab sa gibutyag ni Moises diha sa asoy bahin sa tunokong tanom, sa dihang gitawag niya si Jehova nga 'ang Diyos ni Abraham ug ang Diyos ni Isaac ug ang Diyos ni Jacob.'"—Luc 20:37.

Kadtong nangangkon nga ang basahon dili gayod matagnaon kondili gisulat human mahitabo ang mga hitabo kinahanglang mag-irog sa panahon sa pagsulat niini nga basahon saylo pa sa mga adlaw sa ministeryo ni Jesus sa yuta, kay ang ikasiyam nga kapitulo naundan man sa usa ka tagna bahin sa pagtungha ug paghalad sa Mesiyas. (Dan 9:25-27) Dugang pa, ang tagna nagpadayon ug nag-asoy sa kasaysayan sa mga gingharian nga magmando hangtod sa "panahon sa kataposan," sa dihang sila pagalaglagon sa Gingharian sa Diyos diha sa mga kamot sa iyang Mesiyas.—Dan 7:9-14, 25-27; 2:44; 11:35, 40.

Bili sa Basahon. Si Daniel talagsaon sa iyang pagrekord sa matagnaong mga yugto sa panahon: Ang 69 ka semana (sa mga tuig) sukad sa pagpagula sa mando sa pagtukod pag-usab sa Jerusalem hangtod sa pag-abot sa Mesiyas; ang mga mahitabo sulod sa ika-70 nga semana, ug ang kalaglagan sa Jerusalem nga mosunod human niana (Dan 9:24-27); ang "pito ka panahon," nga gitawag ni Jesus nga "ang tinudlong mga panahon sa mga nasod" ug nagpailang kini nagpadayon pa sa panahon nga dinhi siya sa yuta, nga ang kataposan niini mahitabo sa mas ulahi pa kaayo nga panahon (Dan 4:25; Luc 21:24); ang mga yugto nga 1,290, 1,335, ug 2,300 ka adlaw; ug ang "usa ka tinudlong panahon, tinudlong mga panahon ug katunga." Kining tanang tagna labot sa panahon hinungdanon aron masabtan ang mga pagpakiglabot sa Diyos sa iyang katawhan.—Dan 12:7, 11, 12; 8:14; tan-awa

ang TINUDLONG MGA PANAHON SA MGA NASOD; KAPITOAN KA SEMANA.

Si Daniel mihatag usab ug mga detalye bahin sa pagbangon ug sa pagkapukan sa mga gahom sa kalibotan sukad sa panahon sa karaang Babilonya hangtod sa panahon sa dihang ang Gingharian sa Diyos magdugmok niini sa walay kataposan. Ang tagna nagpunting sa Gingharian sa Diyos, diha sa mga kamot sa iyang tinudlo nga Hari ug sa iyang kauban nga "mga balaan," ingong ang kagamhanan nga magpadayon sa walay kataposan alang sa pagpanalangin sa tanan nga nagaalagad sa Diyos.—Dan 2:44; 7:13, 14, 27.

Ang inspiradong interpretasyon sa manulonda bahin sa tagna mahitungod sa mga mananap ingong naghawas sa mga gahom sa kalibotan (Dan 7:3-7, 17, 23; 8:20, 21) dako kaayog tabang sa pagsabot sa gisimbolohan sa mga mananap sa Pinadayag.—Pin 13:1-18; tan-awa ang MANANAP, SIMBOLIKO NGA MGA.

Ang pagrekord ni Daniel sa kaluwasan sa iyang tulo ka kauban gikan sa nagkalayo nga hudno tungod sa dili pagyukbo atubangan sa dakong larawan nga bulawan ni Nabucodonosor (Dan 3) maoy usa ka asoy nga nagpakitang ang mga magsisimba ni Jehova adunay legal nga katungod sa paghatag Kaniya ug bug-os nga pagkamahinalaron diha sa dominyo sa unang gahom sa kalibotan sa "mga panahon sa mga Hentil." Kini nakatabang usab sa mga Kristohanon sa pagsabot nga ang ilang pagpasakop sa labawng mga awtoridad, ingon sa gihisgotan sa Roma 13:1, maoy relatibo, nga nahiuyon usab sa gibuhat sa mga apostoles diha sa Buhat 4:19, 20 ug 5:29. Kini nagpalig-on sa mga Kristohanon bahin sa ilang baroganan sa neyutralidad labot sa mga kalihokan sa kanasoran, nga nagpadayag nga ang ilang neyutralidad posibleng magpahinabo kanilag kalisdanan, apan kon luwason man sila sa Diyos nianang higayona, o kaha tugotan man sila nga mamatay tungod sa ilang integridad, baroganan sa mga Kristohanon nga sila mosimba ug moalagad kang Jehova nga Diyos lamang.—Dan 3:16-18.

DAN-JAAN. Usa ka dapit nga kausa lang gihisgotan, diha sa ruta nga gisubay ni Joab sa dihang gihimo ang pagsenso nga gisugo ni David. (2Sa 24:1-6) Ang kahubitan niini daw nagpakita nga kini nahimutang sa kinatumyang A sa Israel, sanglit giingon nga sila mipaingon "sa Dan-jaan ug milibot sa Sidon." Ang paghisgot sa Beer-seba sa misunod nga bersikulo (2Sa 24:7) nagpahinumdom sa komon nga ekspresyong "gikan sa Beer-seba hangtod sa Dan," nga gigamit ni David sa pagsugo kang Joab maylabot sa pagsenso. (1Cr 21:2) Busa ang Dan-jaan lagmit nagtumong sa siyudad sa Dan o tingali sa usa ka dapit nga kasikbit nianang maong amihanang siyudad.—Itandi ang Huk 18:28, 29, diin ang Dan ug Sidon gihisgotan usab nga magkauban; tan-awa usab ang DAN Num. 3.

DAOTAN, KADAOTAN. Kanang moresulta sa kasakit, kasubo, o kagul-anan. Aron makuha ang hustong diwa niini diha sa Cebuano, ang lapad kaayog kahulogan nga Hebreohanong pulong nga *ra'* gihubad sa lainlaing paagi ingong "daotan," "nagkisdom," "maot," "makatalagmanon," 'grabe,' "dilimahinatagon," ug "masinahon," depende sa konteksto. (Gen 2:9; 40:7; 41:3; Deu 6:22; 28:35; Pr 23:6; 28:22) Ang Gregong pulong nga *ka·kos'* mahimong hubaron ingong usa ka butang nga (1) daotan sa moral ug (2) malaglagon; lakip sa mga hubad niini mao ang: "daotan," "sayop," "makadaot," "nagapangdaot." (Rom 7:19; 2Co 13:7; Col 3:5; Tit 1:12) Ang Hebreohanong berbo nga *qa·lal'* nagkahulogang "panghimaraot."—Tan-awa ang MALDISYON.

Sumala sa unang pagkagamit diha sa Kasulatan, ang pulong nga *ra'* mao ang kaatbang sa maayo. Si Adan gibaoran nga dili mokaon sa kahoy sa kahibalo sa maayo ug sa daotan (*ra'*) ug usab gipasidan-an sa mga sangpotanan sa pagkadili-masinugtanon. Busa, dayag nga gilatid sa Diyos ang sukdanan sa maayo ug sa daotan; dili katungod sa tawo nga mohimo niana nga bulag sa Diyos. Bisan tuod gilapas ni Adan ang dayag nga sugo sa Diyos, kini nga paglapas dili ikapasangil kang Jehova, "kay ang Diyos dili masulayan sa daotang mga butang [porma sa *ka·kos'*] ni siya mosulay kang bisan kinsa. Apan ang matag usa masulayan pinaagi sa pagkaganoy ug pagkahaylo sa iyang kaugalingong tinguha."—San 1:13, 14; Gen 2:16, 17; 3:17-19.

Ang Kahulogan sa Pagpadangat ni Jehova ug Kadaotan. Sa makataronganong paagi, si Jehova nagpadangat ug kadaotan o katalagman kang Adan tungod sa iyang pagkadili-masinugtanon. Busa, sa Kasulatan si Jehova gihisgotan ingong ang Maglalalang sa kadaotan o sa katalagman. (Isa 45:7; itandi ang *KJ*.) Ang iyang pagpahamtang ug silot tungod sa sala, nga mao, ang kamatayon, nahimong usa ka kadaotan o katalagman alang sa katawhan. Busa, ang daotan o kadaotan dili kanunayng parehog kahulogan sa pagbuhat ug sayop. Ang mga pananglitan sa mga kadaotan o katalagman nga gihimo ni Jehova mao ang Lunop sa adlaw ni Noe ug ang Napulo ka Hampak nga gipadangat sa Ehipto. Apan kini nga mga kadaotan dili sayop. Hinunoa, ang makataronganong pagpahamtang sa hustisya batok sa mga mamumuhat ug daotan nalangkit niining duha ka panghitabo. Apan, tungod sa iyang kaluoy, usahay si Jehova wala magpadangat sa gilaraw nga katalagman o kadaotan agig pagtuman sa iyang matarong nga

paghukom tungod sa paghinulsol sa mga nakasala. (Jon 3:10) Dugang pa, sa paghatag ug pasidaan, ang mga mamumuhat ug daotan, bisan pag dili takos, gihatagan ni Jehova ug mga kahigayonan sa pag-usab sa ilang dalan ug sa ingon padayong mabuhi.—Eze 33:11.

Paglikay sa Daotan. Sanglit si Jehova ang motino sa sukdanan sa maayo ug daotan, gikinahanglan sa usa ka tawo nga iyang bug-os sination ang maong sukdanan aron mahibalo kon unsang dalana ang angayng subayon. (Heb 5:14) Ang gugma sa salapi maoy usa sa daotan o makadaot nga mga butang nga pagalikayan. (1Ti 6:10) Dili maalamon nga mabalaka bahin sa materyal nga mga butang, kay sumala sa gisulti ni Jesus, "igo na sa matag adlaw ang iyang kaugalingong pagkadaotan [*ka·ki′a*]," buot ingnon, ang kalisdanan, o kasakitan, nga nalangkit sa mao nga adlaw. (Mat 6:34) Sa pagsul-ob sa bag-ong personalidad, ang "makadaot nga tinguha" maoy lakip sa mga butang nga pagahanawon. (Col 3:5) Maingon nga ang Yawa nagtental kang Jesus sa pagbuhat ug daotan, sa ingon usab makaplagan sa mga Kristohanon nga ang daotang mga hunahuna motungha o itanyag ngadto kanila. Apan aron dili madaldal sa sala sa dihang mahitabo kini, ang Kristohanon kinahanglang mosunod sa panig-ingnan ni Jesus ug maghiklin dayon sa maong kadaotan. (San 1:13-15; Mat 4:1-11; Flp 4:8) Bisan tuod tungod sa tawhanong pagkadili-hingpit ang usa ka Kristohanon kanunayng makigbugno sa makasasalang unod, sama ni Pablo, ug tingali makabuhat sa daotan nga dili niya buot buhaton, siya kinahanglang dili magpadaog sa unod kondili kinahanglang padayong makigbugno batok niini. (Rom 7:21; 8:8) Ang kapeligrohan sa dili pagkinabuhi sa matarong nga mga kinahanglanon sa Diyos tin-awng gipakita sa gipahayag ni Jesus bahin sa matinumanong ulipon. Ang labing grabe nga silot ipahamtang niana nga ulipon kon siya mapakyas sa pag-atiman sa mga responsibilidad nga gitugyan kaniya ug magbun-og pa gani sa iyang mga isigkaulipon.—Mat 24:48-51.

Ang Pag-antos sa Kristohanon sa Daotan. Ang Kasulatan wala magtugot sa Kristohanon sa pagbuhat ug daotan ngadto sa uban, o sa pagbalos ug daotan. Ang tambag sa Bibliya mao: "Ayaw balosi si bisan kinsa ug daotan tungod sa daotan." "Ayaw kamo pagpanimalos . . . 'Akoa ang panimalos; ako magabalos, nag-ingon si Jehova.'" "Ayaw pagpadaog sa daotan, kondili padayong daoga ang daotan pinaagi sa maayo." (Rom 12:17, 19, 21) Dugang pa, sa paghatag ug relatibong pagpasakop sa mga kagamhanan nga nagmando kanila, ang mga alagad sa Diyos kinahanglang dili makaplagan ingong mga mamumuhat ug daotan, kay ang maong mga kagamhanan, pinaagi sa ilang mga magmamando nga nagagamit sa ilang hinatag-sa-Diyos nga tanlag sa limitado o sa mas dakong gilapdon, molihok batok sa kadaotan subay sa balaod sa maong yuta ug sa tukmang paagi magagamit sa ilang awtoridad sa pagsilot sa mga mamumuhat ug daotan. (Rom 13:3, 4) Sa bisan unsang sayop nga paggamit sa ilang awtoridad sila manubag sa Supremong Maghuhukom. Pinaagi sa pag-antos sa daotan tungod sa pagkamatarong, ang Kristohanon nakig-ambit sa pribilehiyo sa pagpakigbahin sa paghimaya sa balaang ngalan sa Diyos.—1Pe 4:16.

DAPA. Tan-awa ang BALAY-TIPIGANAN.

DAPAL. Usa ka sukod sa gitas-on o sa gisangkaron nga susama sa gilapdon sa kamot diha sa punoan sa mga tudlo. Ang dapal gibanabana nga 7.4 sm (2.9 pul.); ang upat ka tudlo maoy katumbas sa usa ka dapal, ug ang unom ka dapal maoy katumbas sa usa ka maniko. (Ex 25:25; 37:12; 1Ha 7:26; 2Cr 4:5; Eze 40:5, 43; 43:13) Sumala sa Salmo 39:5, si David miingon: "Gihimo mo nga diyutay ang akong mga adlaw"; apan, diha sa Hebreohanon nga Masoretikong teksto "mga dapal lamang" ang makita. (*Ftn* sa *Rbi8*) Si Kristo Jesus migamit sa pulong nga "maniko" sa susamang paagi: "Kinsa ba kaninyoy makadugang ug usa ka maniko sa gitas-on sa iyang kinabuhi pinaagi sa pagkabalaka?" —Mat 6:27.

DAPAWONG TANOM. Usa ka matang sa mga tanom nga giringgiringon ug mga dahon nga kasagarang napuno sa makatunok nga mga balhibo nga may katol nga duga. Kon masaghiran, ang tumoy sa mga balhibo niini mabali, ug ang talinis nga mga tumoy motusok sa panit, maong ang duga mosulod sa samad. Labing menos upat ka matang sa dapawong mga tanom ang nailhan sa Palestina, ug ang labing komon niini mao ang dapawong tanom sa Roma (*Urtica pilulifera*), nga moabot sa gitas-ong 1.8 m (6 p) ug makaplagan ilabina diha sa gun-ob nga mga dapit.

Ang Hebreohanong mga termino nga *cha·rul′* (Pr 24:31; Sof 2:9) ug *qim·mohs′* (Isa 34:13; Os 9:6) nagtumong sa mga tanom nga motubo diha sa giabandonar nga mga kaumahan ug sa mga gun-ob nga dapit. Sa Job 30:7, ang paghisgot sa *cha·rul′* nagpasabot sa tag-as nga mga tanom. Ang laing Hebreohanong pulong nga *sir·padh′* ("sampinit," *KJ;* "dapawong tanom," *Ro; NW*) gitugbang sa mirto.—Isa 55:13.

Sa Proverbio 24:31 ang usa ka porma sa pulong nga *qim·mohs′* ("mga kudyapa," *AT;* "mga tunok," *KJ;* "mga bunglayon," *NW*) giisip sa pipila nga katumbas sa *cha·rul′.* Busa ang pipila ka eskolar nag-

hunahuna nga ang *qim·mohs′* nagtumong sa mga bunglayon sa katibuk-an; ang uban nagtuo nga ang *cha·rul′* tingali maoy usa ka komon nga pagtawag sa kupongkupong. Ang paghubad sa *cha·rul′* ingong "dapawong tanom" diha sa Job 30:7 gikuwestiyon usab sa pipila tungod kay ang mga tawo dili man sa kinabubut-on mopasilong ilalom sa dapawong mga tanom. Apan, sa walay tubig nga rehiyon ang mga tawo tingali mopahimulos sa landong sa tag-as nga dapawong mga tanom o tungod sa kagutom, manguha niining tanoma aron kaonon. Busa haom ra ang hubad.

DAPIT SA KALABERA. Tan-awa ang GOLGOTHA.

DARA, DARDA. Usa ka kaliwat ni Juda pinaagi kang Zera (1Cr 2:4, 6); ang iyang kaalam, bisan tuod dako, dili katumbas sa kaalam ni Solomon. —1Ha 4:31; tan-awa ang MAHOL.

DARIK. Usa ka Persianhong sensilyo nga bulawan nga motimbang ug 8.4 g ug busa karong adlawa mokantidad ug $94.50. Ang atubangang bahin sa darik nga gigamit ingong sensilyo sulod sa duha ka siglo sukad sa ulahing bahin sa ikaunom nga siglo W.K.P. adunay kinulit nga hulagway sa usa ka hari nga nagluhod ang usa ka tuhod, nga may bangkaw diha sa iyang tuong kamot ug usa ka pana sa iyang wala. Ang likod nga bahin sa sensilyo gimarkahan ug oblong nga marka. Sa 1 Cronicas 29:7 ang usa sa mga kantidad nga gigamit alang sa mga amot sa templo sa panahon sa paghari ni David maoy mga darik, bisan tuod ang Persianhong darik wala pa mahibaloi sa panahon ni David. Dayag nga ang magsusulat sa Mga Cronicas nag-ilis sa orihinal nga termino ngadto sa mga termino nga gigamit niadtong panahona ug pamilyar sa iyang mga magbabasa.—Esd 8:27.

Bulawang darik

DARIO. Sa rekord sa Bibliya, tulo ka hari ang migamit niini nga ngalan, ang usa maoy Medianhon, ang duha maoy mga Persianhon. Ang pipila naghunahuna nga posibleng ang "Dario," sa kahimtang ni Dario nga Medianhon, gigamit ingong usa ka titulo o ngalan sa trono inay nga usa ka personal nga ngalan.

1. Si Dario nga Medianhon, ang manununod sa gingharian sa Caldeanhong hari nga si Belsazar human masakop ang Babilonya sa kasundalohan ni Ciro nga Persianhon, nga niadtong panahona si Dario mga 62 anyos na ang pangedaron. (Dan 5: 30, 31) Siya dugang gipaila ingong "anak nga lalaki ni Ahasuero nga binhi sa mga Medianhon." —Dan 9:1.

Sa paggamit sa iyang awtoridad ingong magmamando, si Dario nagtudlog 120 ka satrapa aron sa pag-alagad sa tibuok gingharian, ug siya nagtudlo usab ug tulo ka hataas nga opisyal kinsa molihok alang sa mga intereses sa hari ug may hurisdiksiyon ibabaw sa mga satrapa. Ang pangunang katuyoan sa maong kahikayan lagmit maoy pinansiyal, sanglit ang pagpangolektag mga buhis ug mga tributo alang sa harianong mga kaha mao man ang usa sa pangunang mga trabaho sa mga satrapa. (Itandi ang Esd 4:13.) Ang usa ka membro sa tulo ka hataas nga opisyal nga gitudlo mao si Daniel, kinsa ilado kaayo kay sa ubang mga opisyal ug sa mga satrapa mao nga si Dario naghunahuna sa pagtudlo kaniya ingong primer ministro. Dayag nga tungod sa kasina ug tingali tungod usab sa gibati nila nga kayugot kay napugngan ang ilang korapsiyon ug pagpanikas tungod sa integridad ni Daniel, ang laing duha ka hataas nga opisyal, nga nakigkunsabo sa mga satrapa, naglaraw ug legal nga bitik. Miatubang sa hari ingong usa ka grupo, ilang gipresentar aron pirmahan sa hari ang usa ka mando, nga gipaboran kunohay sa enterong hugpong sa tanang taas ug ranggong mga opisyal sa kagamhanan (apan si Daniel wala hisgoti). Gididan niini nga mando ang 'pagpangaliya ngadto kang bisan kinsa nga diyos o tawo' gawas lamang kang Dario sulod sa 30 ka adlaw. Gilatid ingong silot nga ang maglalapas itambog ngadto sa gahong sa mga leyon. Gipalutaw niini nga mando nga sila hugot kunohayng midapig kang Dario, nga usa ka langyaw, sa iyang bag-ong nadawat nga posisyon ingong hari sa gingharian, ug gipalutaw usab niini nga gipakita sa mga opisyal sa kagamhanan, nga nagduso niini nga mando, ang ilang pagkamaunongon ug pagpaluyo kaniya.—Dan 6:1-3, 6-8.

Gipirmahan ni Dario ang mando ug wala madugay nakita niya ang dili maayong sangpotanan niini, usa nga mao gayoy nagbutyag kaniya sa nagpahiping katuyoan sa maong mando. Kay nagpadayon sa pag-ampo kang Jehova nga Diyos, si

Daniel, nga maoy unang milapas sa maong mando (itandi ang Buh 5:29), gitambog ngadto sa gahong sa mga leyon bisan pa sa sinserong mga paningkamot ni Dario sa pagpangitag paagi nga siya makalingkawas sa dili-mausab nga balaod. Gipahayag ni Dario ang pagsalig sa gahom sa Diyos ni Daniel sa pagluwas kaniya ug, human sa walay tulog nga gabii ug pagpuasa, siya nagdali ngadto sa gahong sa mga leyon ug nalipay sa pagkakita kang Daniel nga buhi ug wala maunsa. Dayon ang hari wala lamang magtambog sa mga magsusumbong ni Daniel ug sa ilang mga pamilya ngadto sa gahong sa mga leyon ingong balos nga hustisya apan nagluwat usab ug proklamasyon sa tibuok gingharian nga "sa matag dominyo sa akong gingharian, ang katawhan kinahanglang mangurog ug mahadlok atubangan sa Diyos ni Daniel."—Dan 6:9-27.

Ang makasaysayanhong mga rekord nagpakita nga, sukad pa sa karaang mga panahon, ang mga hari sa Mesopotamia gilantaw ingong mga diyos ug sila gisimba. Daghang komentarista ang naghunahuna nga may kalambigitan lamang sa pagsimba ang gidili nga 'mga pagpangaliya' nga gilatid diha sa mando ni Dario, ug wala magtumong sa ordinaryong mga hangyo. Ang paglungtad sa usa ka "gahong sa mga leyon" didto sa Babilonya nahiuyon sa pamatuod sa karaang mga inskripsiyon nga nagpakitang ang mga magmamando sa Sidlakan kanunayng naghupot ug mga koleksiyon sa ihalas nga mga hayop. Ang *Soncino Books of the Bible* (Daniel, Ezra and Nehemiah, p. 49) sa pagkomento bahin niini nag-ingon: "Ang mga Persianhon nabantog nga nakapanunod sa batasan sa mga hari sa Asirya sa paghupot niini nga mga hayop diha sa ilang mga buhianan ug mga hayop."—Giedit ni A. Cohen, London, 1951.

Human sa kapitulo 6 sa Daniel, ang bugtong higayon nga gihisgotan si Dario maoy may kalabotan sa mga panghitabo sa iyang "unang tuig" sa pagmando. Sulod nianang tuiga si Daniel "nakasabot" sa 70-ka-tuig nga kinutoban sa pagkaawaaw sa Juda ug nakadawat ug pinadayag labot sa 70 ka matagnaong mga semana ug sa pag-abot sa Mesiyas. (Dan 9:1, 2, 24-27) Ang manulonda nga nagpakita kang Daniel sa panan-awon nga naghulagway sa mga pagharongay sa "hari sa amihanan" ug sa "hari sa habagatan" nagbutyag usab nga una pa niana siya nag-alagad na ingong usa ka manulonda nga tigpalig-on ug dalangpanan panahon sa unang tuig sa paghari ni Dario nga Medianhon. (Dan 11:1, 6) Ang mga komentarista sa katibuk-an nakasabot nga ang manulonda naghatag niini nga pag-alagad kang Dario, apan lagmit gayod nga ang maong tabang gihatag kang Miguel, nga gihisgotan sa nag-unang bersikulo (Dan 10:21) nga nakig-away duyog niining partikular nga mensaherong manulonda. Busa dihay kooperasyon ug pagtinabangay sa mga manulonda sa pagpakig-away sa demonyo nga 'prinsipe sa Persia' kinsa naningkamot sa pagsanta sa katumanan sa mga katuyoan ni Jehova.—Dan 10:13, 14.

Pag-ila Kang Dario nga Medianhon. Wala pa sukad hisgoti si "Dario nga Medianhon" sa bisan unsang dili-Biblikanhon nga inskripsiyon, ni siya gihisgotan sa karaang sekular nga mga historyador sa wala pa si Josephus (Hudiyong historyador sa unang siglo K.P.). Kini nahimong pasukaranan o pasangil sa daghang kritiko sa pagtawag kang Dario nga Medianhon ingong usa ka tinumotumong tawo.

Ang pipila ka eskolar nag-ingon nga si Cambyses (II) gihimong "Hari sa Babilonya" sa iyang amahan nga si Ciro wala madugay human masakop ang Babilonya. Bisag si Cambyses dayag nga nahimong hawas sa iyang amahan tuigtuig panahon sa pista sa "Bag-ong Tuig" didto sa Babilonya, siya mopatim-awng nagpuyo sa Sippar sulod sa ubang bahin sa tuig. Ang panukiduki nga gipasukad sa pagtuon sa *cuneiform* nga mga sinulat nagpakitang si Cambyses wala gayod makabaton sa titulong "Hari sa Babilonya" hangtod sa Nisan 1 sa tuig 530 W.K.P., ug siya gihimong kauban ni Ciro sa pagmando, kinsa niadtong panahona nangandam sa pagpakiggubat nga misangpot sa iyang kamatayon. Ang mga giinsistir sa uban nga si Dario mao ang anak nga lalaki ni Ciro nga si Cambyses II dili gayod motakdo sa pangedaron ni Dario nga "mga kan-umag-duha ka tuig" sa dihang napukan ang Babilonya.—Dan 5:31.

Ang panglantaw nga ang Dario tingali maoy lain pang ngalan ni Ciro dili mohaom sa paghubit kang Dario ingong usa ka "Medianhon" ug "binhi sa mga Medianhon," diin kining ulahing ekspresyon nagpunting sa iyang amahan, si Ahasuero, ingong Medianhon. Si Ciro tinong gitawag nga "Persianhon," ug bisan tuod ang iyang inahan tingali Medianhon ingon sa gipangangkon sa pipila ka historyador, ang iyang amahan, sumala sa Silindro ni Ciro, mao si Cambyses I nga usa ka Persianhon.—Dan 9:1; 6:28.

Ang uban nagtuo nga si Dario mao ang "uyoan" ni Ciro, nga gipresentar sa Gregong historyador nga si Xenophon ingong "si Cyaxares, nga anak nga lalaki ni Astyages." Si Xenophon miasoy nga si Cyaxares mipuli sa trono ni Astyages, ang Medianhong hari, apan gihatag ni Cyaxares sa ulahi ang iyang anak nga babaye ug ang tibuok Media ngadto sa iyang pag-umangkong lalaki nga si Ciro. (*Cyropaedia,* I, v, 2; VIII, v, 19) Apan, si Herodotus ug Ctesias (Gregong mga historyador nga kadungandungan ni Xenophon) naghatag ug mga asoy nga kasukwahi nianang kang Xenophon, ug nag-

ingon si Herodotus nga si Astyages namatay nga walay anak. Ang Cronica ni Nabonido nagpakita kang Ciro nga nakabaton sa pagkahari ibabaw sa mga Medianhon pinaagi sa pagbihag kang Astyages. Dugang pa, kon ingnon nga si Dario mao si Cyaxares II, nagpasabot usab nga si Astyages mao diay si Ahasuero, sanglit si Dario nga Medianhon maoy "anak nga lalaki ni Ahasuero." (Dan 9:1) Busa kini nga panglantaw walay pamatuod.

Kinsa ba gayod diay si Dario nga Medianhon?

Karong bag-o lang, daghang reperensiya ang mipabor sa pag-ila kang Dario nga mao si Gubaru (nga sagad nailhan nga si Gobryas nga gihisgotan sa *Cyropaedia* ni Xenophon), kinsa nahimong gobernador sa Babilonya human masakop sa Medo-Persia ang maong siyudad. Sa panguna ang ebidensiya nga ilang gipresentar mao kining mosunod:

Ang karaang *cuneiform* nga sinulat nga nailhang Cronica ni Nabonido, sa pag-asoy sa pagkapukan sa Babilonya, nag-ingon nga si *Ugbaru* "ang gobernador sa Gutium ug ang kasundalohan ni Ciro misulod sa Babilonya nga walay panaggubat." Dayon, human iasoy ang pagsulod ni Ciro sa siyudad 17 ka adlaw sa ulahi, ang inskripsiyon nag-ingon nga si *Gubaru,* "ang iyang gobernador, nagtudlog (ubos nga) mga gobernador sa Babilonya." (*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. Pritchard, 1974, p. 306; itandi ang *Darius the Mede,* ni J. C. Whitcomb, 1959, p. 17.) Matikdi nga ang mga ngalan nga *"Ugbaru"* ug *"Gubaru"* dili pareho. Bisag kining mga ngalana susama nga tan-awon, diha sa *cuneiform* nga estilo sa pagsulat ang timaan sa unang silaba sa ngalan ni Ugbaru lahi nianang kang Gubaru. Ang Cronica nag-ingon nga si Ugbaru, nga gobernador sa Gutium, namatay sulod sa pipila ka semana human ang pagsakop. Ang ubang *cuneiform* nga mga sinulat nagpakita nga si Gubaru nagpadayong buhi ug nag-alagad sulod sa 14 ka tuig ingong gobernador dili lamang sa siyudad sa Babilonya kondili sa tibuok nga rehiyon sa Babilonya ingon man usab sa "Rehiyon sa unahan sa Suba," nga naglakip sa Sirya, Fenicia, ug Palestina hangtod sa utlanan sa Ehipto. Busa si Gubaru maoy magmamando sa usa ka rehiyon nga miabot hangtod sa bug-os nga gilapdon sa Fertile Crescent, nga sa panguna maoy pareho nga dapit nianang sa Imperyo sa Babilonya. Mahinumdoman nga si Dario nga Medianhon gihisgotan nga "gihimong hari sa gingharian sa mga Caldeanhon" (Dan 5:31; 9:1), apan dili ingong "hari sa Persia," ang naandang mga pulong nga gigamit sa paghisgot kang Haring Ciro. (Dan 10:1; Esd 1:1, 2; 3:7; 4:3) Busa ang rehiyon nga gimandoan ni Gubaru sa labing menos mopatim-aw nga mao ra ang rehiyon nga gimandoan ni Dario.

Sanglit si Gubaru wala gayod tawga nga "Dario," gihunahuna nga ang "Dario" maoy iyang titulo o ngalan sa trono. Si W. F. Albright nag-ingon: "Alang kanako daw dakog kalagmitan nga si Gobryas [Gubaru] naghari gayod ginamit ang ngalang 'Dario,' tingali usa ka karaan nga harianong titulo sa Iran, samtang wala si Ciro tungod sa iyang pagpanulong sa Sidlakan." (*Journal of Biblical Literature,* 1921, Tomo XL, p. 112, *ftn.* 19) Ingong tubag sa pagsupak nga ang mga papan nga *cuneiform* wala maghisgot kang Gubaru ingong "hari," kadtong nagpaluyo sa pag-ila kang Gubaru nga mao si Haring Dario nagpunting sa kamatuoran nga ang titulo nga hari wala usab ipadapat kang Belsazar diha sa mga papan nga *cuneiform,* apan ang *cuneiform* nga dokumento nga nailhan ingong "Bersong Asoy Bahin Kang Nabonido" tinong nag-ingon nga "gipiyal [ni Nabonido] ang pagkahari" ngadto sa iyang anak nga lalaki.

Nahiuyon niini, si Propesor Whitcomb nagpunting nga, sumala sa Cronica ni Nabonido, si *Gubaru,* ingong distritong gobernador ni Ciro, "nagtudlog . . . (distritong mga gobernador) sa Babilonya," sama usab sa gipakita sa Daniel 6:1, 2 nga si Dario "nagbutang sa gingharian ug usa ka gatos ug kawhaan ka satrapa." Busa si Whitcomb nagtuo nga si Gubaru, ingong usa ka gobernador ibabaw sa mga gobernador, lagmit gitawag nga hari niadtong ubos kaniya. (*Darius the Mede,* pp. 31-33) Ug, sa paghisgot sa halapad nga rehiyon nga gimandoan ni Gubaru (Gobryas), si A. T. Olmstead nag-ingon: "Ibabaw niining enterong halapad nga tabunok nga yuta, si Gobryas [Gubaru] halos nagmando ingong usa ka independenteng monarko."—*History of the Persian Empire,* 1948, p. 56.

Kaharmonya sa mga nahisgotan na, gituohan sa pipila ka eskolar nga lagmit si Dario nga Medianhon mao gayod ang usa ka gobernador nga nagmando ibabaw sa gingharian sa mga Caldeanhon apan ubos lamang ni Ciro, ang supremong monarko sa Imperyo sa Persia. Si A. T. Olmstead nag-ingon: "Sa iyang mga pagpakiglabot sa iyang Babilonyanhong mga sakop, si Ciro mao ang 'hari sa Babilonya, hari sa kayutaan.' Busa pinaagi sa pag-insistir nga ang karaang linya sa mga monarko nagpabiling wala mabugto, siya nag-ulog-ulog sa ilang garbo, ug nakaangkon sa ilang pagkamaunongon . . . Apan si Gobryas nga satrapa maoy naghawas sa harianong awtoridad human mobiya ang hari." (*History of the Persian Empire,* p. 71) Kadtong nagtuo nga ang Dario sa Bibliya maoy usa gayod ka luyoluyong magmamando mopunting sa

kamatuoran nga si Dario giingon nga *"nakadawat* sa gingharian" ug nga siya *"gihimong* hari sa gingharian sa mga Caldeanhon" ingong ebidensiya nga siya sa pagkatinuod ubos sa usa ka superyor nga monarko.—Dan 5:31; 9:1; itandi ang 7:27, diin ang "Supremong Usa," si Jehova nga Diyos, *naghatag* sa Gingharian ngadto sa "mga balaan."

Bisag sa daghang bahin ang impormasyong nabatonan labot kang Gubaru mopatim-aw nga susama nianang impormasyon nga nabatonan labot kang Dario, ug bisag si Dario lagmit nga usa ka gobernador ubos ni Ciro, sa gihapon ang maong pagila dili pa maisip nga konklusibo. Ang mga rekord sa kasaysayan wala magsugilon kanato sa nasyonalidad ni Gubaru ni sa iyang mga ginikanan aron ipakita nga siya usa ka "Medianhon" ug "anak nga lalaki ni Ahasuero." Kini wala magpakita nga siya nakabaton ug harianong awtoridad nga arang makahimog proklamasyon o mando nga sama sa gihubit sa Daniel 6:6-9. Dugang pa, ang rekord sa Bibliya daw nagpakita nga ang pagmando ni Dario sa Babilonya wala magdugay ug nga si Ciro human niadto mipuli sa pagkahari sa Babilonya, bisan tuod posible nga sila dungan nga nagmando ug nga si Daniel linaing naghisgot lamang sa tuig nga si Dario nahimong prominente sa Babilonya. (Dan 6:28; 9:1; 2Cr 36:20-23) Si Gubaru nagpabilin sa iyang posisyon sulod sa 14 ka tuig.

Kon nganong dili matino ang pag-ila sumala sa kasaysayan. Siyempre, ang kamatuoran sa asoy sa Bibliya wala mag-agad sa pamatuod sa sekular nga mga tinubdan. Ang daghang kaso diin ang mga indibiduwal o mga hitabo nga girekord sa Bibliya, nga kanhi gisalikway sa mga kritiko ingong 'dili makasaysayanhon,' napamatud-an sa ulahi nga makasaysayanhon gayod ug angayng manalipod sa estudyante sa Pulong sa Diyos batok sa hilabihang pagtagad sa makadaot nga kritisismo. (Tan-awa ang BELSAZAR; SARGON.) Ang gatosan ka libong mga papan nga *cuneiform* nga nakalotan sa Tungang Sidlakan sa gihapon nagtaganag dili gayod kompletong kasaysayan nga may nagkalainlaing mga kal-ang ug mga blangko. Labot sa ubang mga tinubdan, ang karaang sekular nga mga historyador diyutay na lamang, kansang mga kopya sa mga sinulat (sagad mga tipiktipik) napreserbar, nga ang kadaghanan niini gisulat diha sa Grego, ug kini layo nag usa, duha, o kapin pang mga siglo gikan sa mga hitabo sa basahon ni Daniel.

Apan, ang labing makapakombinsir nga katarongan sa kakulang ug impormasyon bahin kang Dario diha sa Babilonyanhong mga rekord gitagana diha mismo sa basahon ni Daniel. Kini nagpakita nga si Dario nagtudlo kang Daniel ngadto sa usa ka hataas nga posisyon sa kagamhanan, nga wala gayod kahimut-i sa ubang hataas nga mga opisyal. Ang ilang laraw batok kang Daniel wala molampos, ug gisilotan ni Dario ang mga magsusumbong ni Daniel ug ang ilang mga pamilya, nga lagmit nakapasuko sa nahibiling mga opisyal. Ang proklamasyon ni Dario nga nagbaod sa tanan diha sa tibuok gingharian nga 'mahadlok atubangan sa Diyos ni Daniel' sa walay duhaduha nakapahinabog tumang pagkadiskontento ug kayugot taliwala sa gamhanang mga klero sa Babilonya. Sanglit ang mga eskriba maoy ubos sa pagdumala sa maong mga klero, dili gayod katingad-an kon human niadto ang mga rekord gibag-o ug ang ebidensiya labot kaniya gipapas. Ang susamang mga buhat nahibaloang gihimo diha sa kasaysayan sa maong mga panahon.

Busa, ang *dual* nga pagmando sa Medo-Persia nga gipresentar sa Bibliya angayng hatagan ug hustong gibug-aton. (Dan 5:28; 8:3, 4, 20) Bisag ang sekular nga kasaysayan nagpasidungog pagayo kang Ciro ug sa mga Persianhon, ang rekord sa Bibliya nagpakita nga ang mga Medianhon nagpadayon diha sa usa ka kahikayan sa dayag nga panag-ubanay uban sa mga Persianhon, ug ang mga balaod nagpadayon nga iya "sa mga Medianhon ug sa mga Persianhon." (Dan 6:8; Est 1:19) Ang mga Medianhon dakog nahimo sa pagpukan sa Babilonya. (Isa 13:17-19) Matikdi usab nga si Jeremias (51:11) nagtagna nga ang "mga hari [plural] sa mga Medianhon" mahimong lakip sa mga tigatake sa Babilonya. Si Dario lagmit maoy usa gayod niini nga mga hari.

2. Si Dario Hystaspis, gitawag usab ug Dario nga Bantogan o Dario I (Persianhon). Siya gilantaw ingong usa sa talagsaong mga magmamando sa Imperyo sa Persia. Si Dario naghubit sa iyang kaugalingon ingong "anak nga lalaki ni Hystaspes, usa ka Achaemenid, usa ka Persianhon, anak nga lalaki sa usa ka Persianhon, usa ka Aryanhon, sa Aryanhon nga binhi." (*History of the Persian Empire,* pp. 122, 123) Busa siya miangkon nga harianon ug kaliwat nga naggikan sa samang katigulangan ni Ciro nga Bantogan, bisan tuod naggikan sa usa ka lahi nga sanga sa pamilya ni Ciro.

Human mamatay si Cambyses II niadtong 522 W.K.P. samtang siya mibalik gikan sa Ehipto, ang trono sa Persia giokupar sa mubo nga panahon sa iyang igsoong lalaki nga si Bardiya (o lagmit sa usa ka Mago nga ginganlan ug Gaumata). Uban sa tabang sa unom ka laing Persianhong mga hamili, gipatay ni Dario ang nag-okupar sa trono ug gikuha kini alang kaniya. Ang bersiyon ni Dario bahin niini gisulat diha sa tulo ka pinulongan sa dagkong mga inskripsiyon nga iyang gikulit diha sa titip nga mga pangpang sa Behistun, nga nag-atubang sa kapatagan nga gitadlasan sa pangunang ruta sa

mga magpapanaw gikan sa Baghdad paingon sa Tehran. Sumala sa inskripsiyon, si Gaumata maoy usa ka mangingilog sa trono, nga nagpakaaron-ingnong mao ang gipatay nga igsoong lalaki ni Cambyses. Ang kadaghanan sa modernong mga eskolar midawat niini nga asoy (nga gilakipan sa sublisubling mga pasalig ni Dario nga "kini tinuod ug dili bakak") ingong tinuod gayod, samtang ang uban nagtuo nga si Dario maoy usa ka "dakong bakakon" ug nga ang ebidensiya nagpakita kaniya nga mao ang aktuwal nga mangingilog sa trono. Bisan unsa pa ang kahimtang, giatubang ni Dario ang pag-alsa sa imperyo human maangkon ang pagkahari ug siya gituohang migugol ug duha ka tuig sa pagpukgo sa mga mag-aalsa sa tibuok gingharian. Ang Ehipto, nga nagsalikway sa Persianhong yugo, nailog pag-usab ni Dario niadtong mga 519-518 W.K.P. Human niadto iyang gipasangkad ang mga utlanan sa imperyo ngadto sa India sa S ug ngadto sa Trasia ug Macedonia sa K. Nailado usab siya sa iyang pagkaepisyente sa pag-organisar pag-usab sa pagdumala sa tibuok imperyo, sa pagmugna ug kodigo sa balaod sa imperyo nga gitawag ug Ordinansa sa Maayong mga Regulasyon, ug sa pagbukas pag-usab sa kanal nga nagkonektar sa Suba sa Nilo sa Ehipto ug sa Pulang Dagat.

Ilabina maylabot sa pagkatukod pag-usab sa templo sa Jerusalem nga si Dario Hystaspis nailado diha sa rekord sa Bibliya. Ang pundasyon sa templo gipahimutang niadtong 536 W.K.P., apan ang pagtukod pag-usab gidili niadtong 522 W.K.P. ug "padayon kadtong nahunong hangtod sa ikaduhang tuig sa paghari ni Dario" (520 W.K.P.). (Esd 4:4, 5, 24) Sulod niining tuiga nga ang mga manalagnang si Haggeo ug Zacarias nagdasig sa mga Hudiyo nga ipadayon ang pagtukod, ug gipadayon na usab ang buluhaton. (Esd 5:1, 2; Hag 1:1, 14, 15; Zac 1:1) Kini ang nakapaaghat kang Tatenai, ang gobernador nga naghawas sa mga intereses sa imperyo sa rehiyon sa K sa Euprates, ug sa ubang mga opisyal sa pagsusi ug sa pagpadalag usa ka sulat ngadto sa Persianhon nga si Haring Dario. Ang sulat nagpahibalo kaniya sa buluhaton sa pagtukod, nga gipangangkon sa mga Hudiyo nga legal ang proyekto, ug mihangyog pagsusi sa harianong mga tipiganan sa mga dokumento aron sa pagtino kon diha bay sinulat nga ebidensiya aron pamatudan ang maong pangangkon. (Esd 5:3-17) Ang Hudiyohanong deklarasyon nga nagpakita sa magkasukwahing mga buhat ni Nabucodonosor nga Caldeanhon, ingong maglalaglag sa templo, ug nianang kang Ciro nga Persianhon, nga maoy nagawtorisar sa pagtukod pag-usab niini, angay untang makapalipay ug makapahimuot kang Dario sanglit sa unang katuigan sa iyang paghari, kinahanglan niyang pukgoon ang duha ka pag-alsa sa mga rebelde diin ang matag usa niini migamit sa ngalang Nabucodonosor (gitawag ug Nabucodonosor III ug Nabucodonosor IV sa mga historyador), nga nangangkong mga anak nga lalaki ni Nabonido, ug naningkamot sa paghimo sa Babilonya nga independente sa Imperyo sa Persia.

Ang opisyal nga pagsusi sa mga rekord didto sa mga tipiganan sa mga dokumento sa Ecbatana, ang karaang kaulohan sa Media, nakakaplag sa dokumento nga gihimo ni Ciro. Busa si Dario nagpadalag mga mando kang Gobernador Tatenai nga siya ug ang ubang mga opisyal dili kay mohunong lamang sa pagpanghilabot sa buluhaton sa templo kondili motagana usab ug salapi nga gamiton sa pagtukod gikan sa "harianong tipiganan sa bahandi sa buhis sa unahan sa Suba," ingon man usab sa mga hayop ug ubang kinahanglanong mga suplay alang sa mga paghalad. Ang bisan kinsa nga molapas sa mando sa hari kinahanglang ilansang diha sa estaka ug ang iyang balay "himoong usa ka publikong kalibangan."—Esd 6:1-12.

Pinaagi niining opisyal nga pakigtambayayong ug pinaagi sa padayong pagdasig sa mga manalagna (Zac 7:1; 8:1-9, 20-23), ang buluhaton sa templo bug-os nga nahuman "sa ikatulong adlaw sa lunar nga bulang Adar, nga mao, sa ikaunom nga tuig sa paghari ni Dario" (Esd 6:13-15; sa Marso 6 sa 515 W.K.P.). Sanglit ang mga inskripsiyon ni Dario nagpakita nga siya maoy usa ka debotadong magsisimba ni Ahura Mazda, dayag nga ang iyang gibuhat, bisag nag-alagad sa katuyoan ni Jehova nga Diyos ug sa walay duhaduha nakabaton sa Iyang pagtultol, sa panguna gihimo tungod sa pagtahod sa pagkadili-mausab sa mga balaod sa Medo-Persia ug kaharmonya sa polisa sa kagamhanan ni Dario sa pagkamatinugoton, nga ang pamatuod niini makaplagan diha sa pipila sa iyang mga inskripsiyon.

Ulahing mga Pagsulong Batok sa Gresya. Sa hapit nang matapos ang siglo, ang nagkalainlaing Gregong mga siyudad sa Ionia mialsa batok sa pagmando sa Persia, ug bisan tuod ang ilang pag-alsa napukgo, si Dario determinado sa pagsilot sa Atenas ug Eretria tungod sa ilang pagtabang sa mirebeldeng mga siyudad. Kini misangpot sa Persianhong pagsulong sa Gresya, nga miresulta hinuon sa pagkapildi sa kasundalohan ni Dario sa gubat didto sa Maraton niadtong 490 W.K.P. Bisan tuod si Dario mihimog mainampingong pagpangandam alang sa dugang pagsulong sa Gresya, wala niya mahimo kini kay siya namatay niadtong 486 W.K.P. Siya gipulihan sa iyang anak nga lalaki nga si Jerjes.

3. Ang Nehemias 12:22 naghisgot sa pagrekord sa Levihanong mga pangulo sa mga balay sa amahan "sa mga adlaw ni Eliasib, si Joiada ug si

Johanan ug si Jadua . . . hangtod sa pagkahari ni Dario nga Persianhon." Sanglit si Eliasib mao ang hataas nga saserdote panahon sa pagbalik ni Nehemias sa Jerusalem (Neh 3:1) ug sanglit sa panahon sa ikaduhang pagduaw ni Nehemias nianang siyudara (human sa ika-32 nga tuig ni Artajerjes [443 W.K.P.]) si Joiada may minyong anak nga lalaki (Neh 13:28), lagmit nga ang "Dario" nga gihisgotan mao si Dario Ochus (nga gitawag usab ug Nothus), kinsa nagmando sukad sa 423 hangtod sa 405 W.K.P.

Ang usa ka sulat nga nakaplagang lakip sa Elephantine Papyri, nga gituohang nagsukad pa sa kataposang mga tuig sa ikalimang siglo W.K.P., naghisgot kang "Johanan" ingong hataas nga saserdote sa Jerusalem sa maong panahon.

DARKON. Usa ka tawo kansang mga kaliwat gihawasan taliwala sa "mga anak sa mga alagad ni Solomon" nga namalik kauban ni Zorobabel gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya.—Esd 2:1, 2, 55, 56; Neh 7:6, 7, 57, 58.

DARO. Tan-awa ang GALAMITON SA PAGPANGUMA.

DATAN. Anak nga lalaki ni Eliab sa tribo ni Ruben ug igsoon ni Abiram ug Nemuel. Si Datan ug Abiram mipaluyo kang Kore nga Levihanon sa iyang pagrebelde batok sa awtoridad ni Moises ug Aaron ug sa ingon naghagit sa mga saad ni Jehova sa dihang gitawag ang Ehipto ingong ang "yuta nga nagaagay sa gatas ug dugos." Tungod sa ilang pagrebelde, si Datan ug Abiram ingon man ang ilang mga panimalay nalaglag sa dihang ang yuta milamoy kanila.—Num 16:1-35; 26:7-11; Deu 11:6; Sal 106:17; tan-awa ang ABIRAM Num. 1.

DATILES. Ang bunga sa palma nga datiles (*Phoenix dactylifera*), usa ka kahoy nga komon sa Palestina. Ang mga datiles maoy linginon ug porma, undanon, tam-is, ug may usa lang ka liso.

Sa asoy sa Bibliya, dili direkta ang paghisgot sa datiles. Pananglitan, ang dalagang Sulamita naghubit sa itom nga mga hugpong sa buhok sa iyang hinigugmang magbalantay ingong susama sa "mga pungpong sa datiles" ("labong," *KJ;* Heb., *tal·tal·lim′;* 'bugway sa datiles,' *Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* ni L. Koehler ug W. Baumgartner, Leiden, 1958, p. 1030). Si Solomon nagpakasama sa barog sa Sulamita ngadto sa usa ka kahoyng palma ug sa iyang mga dughan ngadto sa "mga pungpong sa datiles" ("mga pungpong sa ubas," *KJ*) ug sa "mga pungango sa datiles" (Heb., *sansin·nim′;* tan-awa ang *Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* p. 662).—Aw 5:11; 7:7, 8; tan-awa ang PALMA, KAHOYNG.

DAVID [lagmit, Hinigugma]. Sa *Bag-ong Kalibotang Hubad* kining ngalana makita sa 1,079 ka beses sa Hebreohanong Kasulatan, lakip ang 75 ka beses diha sa mga superskripsiyon sa 73 ka salmo, ug 59 ka beses sa Kristohanon Gregong Kasulatan. Sa tanang tawo sa Hebreohanong Kasulatan, si Moises ug Abraham lamang ang mas subsob nga gihisgotan sa Kristohanong mga magsusulat sa Bibliya. Sa 1,138 ka dapit nga makita ang ngalang David, usa lamang ka indibiduwal ang gitumong, ang ikaduhang hari sa Israel, o ang usa kinsa usahay gilarawanan ni David: si "Jesu-Kristo, nga anak ni David."—Mat 1:1.

Kini nga magbalantay, maghohoni, magbabalak, sundalo, estadista, manalagna, ug hari prominente kaayo sa Hebreohanong Kasulatan. Siya maoy usa ka maisog nga manggugubat sa panggubatan nga miantos ilalom sa mga kalisdanan, usa ka pangulo ug komandante nga may talagsaon ug dili-matarog nga kaisog, apan mapainubsanon nga midawat sa iyang mga sayop ug naghinulsol sa iyang grabeng mga sala, usa ka tawo nga mabination ug maluluy-on, usa ka mahigugmaon sa kamatuoran ug pagkamatarong, ug labaw sa tanan, usa nga bug-os misalig sa iyang Diyos nga si Jehova.

Ang katigulangan ni David, nga usa ka kaliwat ni Boaz ug Ruth, masubay balik kang Perez ngadto kang Juda. (Ru 4:18-22; Mat 1:3-6) Kining kamanghoran sa walo ka anak nga lalaki ni Jese may duha usab ka igsoong babaye o mga igsoong babaye sa inahan. (1Sa 16:10, 11; 17:12; 1Cr 2:16) Usa sa mga igsoong lalaki ni David dayag nga namatay nga walay mga anak ug busa wala iapil diha sa ulahing mga talaan sa kagikan. (1Cr 2:13-16) Ang ngalan sa inahan ni David wala hisgoti. Ang pipila nagtuo nga si Nahas mao ang iyang inahan, apan mas posible nga si Nahas mao ang amahan sa mga igsoong babaye ni David sa inahan.—2Sa 17:25; tan-awa ang NAHAS Num. 2.

Ang Betlehem, nga nahimutang mga 9 km (5.5 mi) HHK sa Jerusalem, mao ang yutang natawhan ni David, ang lungsod nga gipuy-an sa iyang mga katigulangang si Jese, Obed, ug Boaz, ug kini usahay gitawag nga "siyudad ni David" (Luc 2:4, 11; Ju 7:42), apan kini lahi ra sa gitawag usab nga "Siyudad ni David," nga mao, ang Zion sa Jerusalem.—2Sa 5:7.

Ingong Usa ka Batan-on. Atong unang mahibalag si David samtang nag-atiman siya sa mga karnero sa iyang amahan sa usa ka kapatagan duol sa Betlehem, ug kini magpahinumdom kanato nga didto usab sa usa ka kapatagan duol sa Betlehem nga nahingangha ang mga magbalantay kapin sa usa ka milenyo sa ulahi tungod kay gipili sila nga makadungog sa pagpahibalo sa manulonda ni Jehova bahin sa pagkatawo ni Jesus. (Luc 2:8-14) Si

Samuel, nga gisugo sa Diyos sa pag-adto sa balay ni Jese aron sa pagdihog sa usa sa iyang mga anak nga lalaki nga mahimong umalabot nga hari, wala mopili sa pito ka magulang nga lalaki ni David, nga nag-ingon, "Si Jehova wala magpili kanila." Sa katapusan gipakuha si David gikan sa kapatagan. Dihay kahinam sa dihang siya misulod—"mapulapula, usa ka batan-ong lalaki nga nindot ug mga mata ug ambongan ang panagway"—kay hangtod niadtong higayona wala pay usa nga nasayod nganong miadto si Samuel. "Barog," gisugo ni Jehova si Samuel, "dihogi siya, kay mao kini siya!" Mao kini ang usa nga bahin kaniya si Jehova miingon, "Nakaplagan ko si David nga anak ni Jese, usa ka tawo nga gikahimut-an sa akong kasingkasing, nga maoy mobuhat sa tanang butang nga akong ginatinguha."—1Sa 16:1-13; 13:14; Buh 13:22.

Ang katuigan nga gigugol ni David ingong usa ka batan-ong magbalantay dunay dakong impluwensiya sa nahibiling bahin sa iyang kinabuhi. Ang iyang pagkinabuhi diha sa kapatagan nag-andam kaniya sa pagkinabuhi ingong usa ka kagiw sa dihang sa ulahing bahin sa iyang kinabuhi, siya mikalagiw tungod sa kapungot ni Saul. Nabatonan usab niya ang kabatid sa paglambuyog, ug iyang naugmad ang kamalahutayon, kaisog, ug kaandam sa paggukod ug pagluwas sa mga karnero nga nahimulag sa panon, nga dili managana sa pagpatay sa usa ka oso o leyon kon gikinahanglan.—1Sa 17:34-36.

Gawas sa iyang kaisog ingong usa ka manggugubat, si David mahinumdoman usab ingong usa ka batid nga manunugtog sa alpa ug ingong kompositor sa awit, mga abilidad nga tingali iyang nakat-onan sulod sa daghang oras nga iyang gigugol sa pag-atiman sa mga karnero. Nabantog usab si David sa paghimog bag-ong mga tulonggon. (2Cr 7:6; 29:26, 27; Am 6:5) Tungod sa gugma ni David kang Jehova, ang iyang mga liriko milabaw pa gayod kay sa kasagarang matang sa yanong kalingawan ug kini nahimong klasikal nga mga obra-maestra nga gipahinungod sa pagsimba ug pagdayeg kang Jehova. Ang mga superskripsiyon sa dili momenos 73 ka salmo nagpakita nga si David mao ang kompositor niini, apan adunay uban pang mga salmo sa ubang mga teksto nga gipahinungod gihapon kang David ingong mao ang kompositor niini. (Itandi ang Sal 2:1 sa Buh 4:25; ang Sal 95:7, 8 sa Heb 4:7.) Ang pipila, pananglitan ang Salmo 8, 19, 23, 29, lagmit nagpabanaag gayod sa mga kasinatian ni David ingong usa ka magbalantay.

Kining tanan nga pagbansay samtang nag-atiman sa mga karnero nag-andam kang David alang sa mas dakong papel sa pagkamagbalantay sa katawhan ni Jehova, ingon sa nahisulat: "Gipili [ni Jehova] si David nga iyang alagad ug gikuha siya gikan sa mga toril sa mga karnero. Gikan sa pagsunod sa mga karnero nga baye nga nagpasuso gidala niya siya aron mahimong magbalantay kang Jacob nga iyang katawhan ug kang Israel nga iyang panulondon." (Sal 78:70, 71; 2Sa 7:8) Apan, sa dihang unang gibiyaan ni David ang mga karnero sa iyang amahan, kadto dili tungod kay siya mopuli sa pagkahari. Hinuon, siya nag-alagad ingong maghohoni sa palasyo ubos sa rekomendasyon sa magtatambag ni Saul, kinsa naghubit kang David nga dili lamang "batid magpatokar" kondili usab ingong "usa ka maisog, gamhanan nga tawo ug usa ka manggugubat ug makinaadmanong manulti ug usa ka tawong maanindot ug panglawas, ug si Jehova nagauban kaniya." (1Sa 16:18) Busa si David nahimong usa ka manunugtog sa alpa alang sa nagmagul-anong si Saul, maingon man usab ingong iyang tigdala sa armadura.—1Sa 16:19-23.

Sa ulahi, sa mga katarongang wala ibutyag, si David mipauli sa balay sa iyang amahan sulod sa dili matinong yugto sa panahon. Sa dihang nagdalag mga pagkaon alang sa iyang mga igsoon sa kasundalohan ni Saul, nga niadtong tungora mihunong una sa pagpakig-away sa mga Filistehanon, siya nasuko sa pagkakita ug pagkadungog nga gitamay ni Goliat si Jehova. "Kinsa ba kining dili-tinuli nga Filistehanon nga siya naghagit man sa nagtalay nga kasundalohan sa buhi nga Diyos?" si David nangutana. (1Sa 17:26) "Si Jehova," siya midugang, "nga nagluwas kanako gikan sa kuyamas sa leyon ug gikan sa kuyamas sa oso, siya mao ang magluwas kanako gikan sa kamot niini nga Filistehanon." (1Sa 17:37) Sa dihang gitugotan, ang nagpatay sa leyon ug sa oso miasdang kang Goliat uban niini nga mga pulong: "Ako mianhi kanimo uban sa ngalan ni Jehova sa mga panon, ang Diyos sa mga talay sa kasundalohan sa Israel, nga imong gihagit." Kalit nga gilabay ni David ang bato diha sa iyang lambuyog ug gipukan ang bantogan nga kaaway. Unya pinaagi sa kaugalingong espada ni Goliat, si David nagpunggot sa iyang ulo, ug siya mibalik sa kampo nga dala ang mga tropeyo sa gubat, ang ulo ug ang espada sa higante.—1Sa 17:45-54; HULAGWAY, Tomo 1, p. 745.

Angayng matikdan nga ang *Septuagint,* sumala sa makita sa ikaupat nga siglong Grego nga manuskrito nga Vatican 1209, wala maglakip sa 1 Samuel 17:55 hangtod sa pulong nga "Filistehanon" sa 18:6a. Busa ang *Moffatt* nagbutang niining tanan sulod sa duha ka braket gawas sa kataposang bahin niining mga bersikuloha, nga nagtawag niini ingong "editoryal nga mga pagdugang o ulahi nga mga pagsal-ot." Hinunoa, adunay pamatuod nga nagpaluyo sa hubad sa Masoretikong teksto.

—Tan-awa ang SAMUEL, MGA BASAHON NI (Mga Seksiyon nga Dili Makita Diha sa Gregong *Septuagint*).

Ingong Usa ka Kagiw. (MAPA, Tomo 1, p. 746) Tungod niining kalit nga mga panghitabo, si David nga dili ilado didto sa kamingawan nahimong inila atubangan sa mga mata sa tibuok Israel. Kay gitudlo nga pangulo sa mga tawong manggugubat, si David gisugat inubanan sa pagsayaw ug pagmaya sa dihang mipauli siya gikan sa madaogong pagpakiggubat sa mga Filistehanon, ug ang popular nga awit sa maong adlaw mao kini, "Si Saul nakapatay sa iyang linibo, ug si David sa iyang tinagpulo ka libo." (1Sa 18:5-7) "Ang tibuok Israel ug Juda nahigugma kang David," ug ang kaugalingong anak ni Saul nga si Jonatan naghimo uban kaniya ug usa ka tibuok-kinabuhing pakigsaad sa ilang paghigugmaay ug paghigalaay, nga ang mga kaayohan niini nakaabot hangtod sa anak nga lalaki ni Jonatan nga si Mepiboset ug sa iyang apo nga lalaki nga si Mica.—1Sa 18:1-4, 16; 20:1-42; 23:18; 2Sa 9:1-13.

Kini nga popularidad nakapasina kang Saul, kinsa nagpadayon "sa pagtan-aw kang David nga matahapon sukad niadtong adlawa." Sa makaduha, samtang si David nagpatokar sama sa miaging mga adlaw, si Saul naglabay ug bangkaw aron ipaod si David sa bungbong, ug niining duha ka higayon si Jehova nagluwas kaniya. Misaad si Saul nga ihatag niya ang iyang anak nga babaye kang bisan kinsa nga makapatay kang Goliat, apan karon siya nagpanuko sa paghatag kaniya ngadto kang David. Sa kataposan, miuyon si Saul nga minyoan ang iyang ikaduhang anak nga babaye basta si David magdala kaniya ug "usa ka gatos ka yamis sa mga Filistehanon," usa ka dili-makataronganong kondisyon nga sa hunahuna ni Saul mosangpot sa kamatayon ni David. Apan, ang maisog nga si David nagdoble sa bugay, naghatag kang Saul ug 200 ka yamis, ug naminyo kang Mikal. Busa karon duha na ka anak ni Saul ang mahigugmaong nakigsaad kang David, mga kahimtang nga nakapasamot pa gayod sa pagdumot ni Saul kang David. (1Sa 18:9-29) Sa dihang nagpatokar na usab si David sa atubangan ni Saul, sa ikatulong higayon gitinguha sa hari nga ipaod si David sa bungbong. Sa kagabhion mikalagiw si David, ug nakita na lamang niya pag-usab si Saul ubos sa usa ka lahi ug talagsaon gayod nga mga kahimtang.—1Sa 19:10.

Sa misunod nga ubay-ubayng katuigan si David nagkinabuhi ingong usa ka kagiw, nga kanunayng mikalagiw sa lainlaing dapit, ug walay puas nga gigukod sa usa ka matig-a ug daotang hari nga determinado sa pagpatay kaniya. Si David unang midangop kang manalagnang Samuel didto sa Rama (1Sa 19:18-24), apan sa dihang kini dili na usa ka luwas nga tagoanan siya mipaingon sa Filistehanong siyudad sa Gat, nga mihapit sa Nob aron makigkita sa Hataas nga Saserdoteng si Ahimelek, diin iyang nakuha ang espada ni Goliat. (1Sa 21:1-9; 22:9-23; Mat 12:3, 4) Apan, pinaagi lamang sa pagtakoban sa iyang pagkahustog-pangisip, nga samag batang nagkuroskuros sa ganghaan ug nagpatabisay sa iyang laway diha sa iyang bungot, nga siya nakaikyas gikan sa Gat. (1Sa 21:10-15) Pinasukad niini nga kasinatian, gitagik ni David ang Salmo 34 ug 56. Unya siya mikalagiw ngadto sa langob sa Adulam, diin mitipon kaniya ang iyang pamilya ug ang mga 400 ka tawong timawa ug sinakit. Ang Salmo 57 o 142, o kining duha, lagmit nagpahinumdom sa iyang pag-estar niini nga langob. Si David kanunayng magbalhinbalhin—gikan didto paingon sa Mizpe sa Moab ug dayon balik sa lasang sa Heret sa Juda. (1Sa 22:1-5) Sa dihang nagpuyo sa Keila, nasayran niya nga si Saul nangandam sa pag-atake, nga tungod niana siya ug ang iyang mga tawo, nga niadtong tungora mga 600 ang gidaghanon, mibiya aron moadto sa Kamingawan sa Zip. Si Saul padayong migukod kaniya sa lainlaing mga dapit, gikan sa Kamingawan sa Zip sa Hores ngadto sa Kamingawan sa Maon. Sa dihang hapit na untang madakpan ni Saul ang iyang dakponon, miabot ang balita nga misulong ang mga Filistehanon, busa sa kasamtangan mihunong si Saul sa paggukod, nga tungod niana ang kagiw nakaikyas ngadto sa En-gedi. (1Sa 23:1-29) Ang matahom nga Mga Salmo nga nagdayeg kang Jehova tungod sa pagtaganag milagrosong kaluwasan (Sal 18, 59, 63, 70) natagik gikan niining samang mga kasinatian.

Sa En-gedi, si Saul misulod sa usa ka langob tungod sa sugo sa lawas. Si David, nga nagtago didto sa sulod sa langob, mihinok sa pagduol ug giputol ang sidsid sa besti ni Saul apan wala magpatay kaniya, nga nag-ingon nga imposible alang kaniya nga hilabtan ang hari, "kay siya mao ang dinihogan ni Jehova."—1Sa 24:1-22.

Human sa kamatayon ni Samuel. Human mamatay si Samuel, si David kagiw pa gihapon, nga nagpuyo sa Kamingawan sa Paran. (Tan-awa ang PARAN.) Siya ug ang iyang mga tawo nagpakitag kalulot kang Nabal, usa ka adunahang tigbuhig mga hayop kansang trabaho didto sa Carmelo, sa H sa Hebron, apan wala lamang sila panumbalinga niini nga ingrato. Ang kaabtik sa panghunahuna sa asawa ni Nabal nga si Abigail nakapugong sa kamot ni David sa pagpuo sa mga lalaki sa panimalay, apan si Nabal gihampak ni Jehova ug namatay. Busa giminyoan ni David ang nabalo nga si Abigail, mao nga karon, gawas pa kang Ahinoam nga taga-Jezreel, si David nakabaton ug lain pang asawa, si Abigail nga taga-Carmelo; sulod sa taas nga

panahon nga wala si David, gihatag ni Saul si Mikal ngadto sa laing lalaki.—1Sa 25:1-44; 27:3.

Sa ikaduhang higayon si David midangop sa Kamingawan sa Zip, ug padayon na usab siyang gipangita. Si Saul ug ang iyang 3,000 ka tawo gipakasama ni David niadtong nangita "sa usa ka pulgas, ingon sa usa ka tawo nga nagagukod ug langgam nga perdis ibabaw sa kabukiran." Usa ka gabii niana si David ug Abisai mihinok pagsulod sa kampo nga tulganan ni Saul ug gikuha ang iyang bangkaw ug tibod sa tubig. Buot patyon ni Abisai si Saul, apan giluwas ni David ang kinabuhi ni Saul sa ikaduhang higayon, nga nag-ingon nga sa panglantaw ni Jehova imposible alang kaniya nga bakyawon ang iyang kamot batok sa dinihogan sa Diyos. (1Sa 26:1-25) Mao kadto ang kataposang higayon nga nakita ni David ang iyang kaaway.

Si David mipuyo sa Ziklag sa Filistehanong teritoryo, nga wala maadto ni Saul sulod sa 16 ka bulan. Ubay-ubay sa gamhanang mga tawo mitalikod sa kasundalohan ni Saul ug mitipon sa mga kagiw sa Ziklag, nga tungod niana si David nakasulong sa mga lungsod sa mga kaaway sa Israel sa H, busa napanag-iya niya ang mga utlanan sa Juda ug nagpalig-on sa iyang umalabot nga katungdanan ingong hari. (1Sa 27:1-12; 1Cr 12:1-7, 19-22) Sa dihang ang mga Filistehanon nangandam sa pag-atake sa kasundalohan ni Saul, si Haring Akis, nga naghunahunang si David usa ka "lang-og taliwala sa iyang katawhang Israel," nagawhag kaniya sa pagkuyog. Hinunoa, gisalikway si David sa ubang magkaabin nga mga ginoo ingong risgo sa ilang kasegurohan. (1Sa 29:1-11) Sa gubat nga misangpot didto sa Bukid sa Gilboa, si Saul ug ang tulo sa iyang mga anak nga lalaki, lakip si Jonatan, namatay.—1Sa 31:1-7.

Sa kasamtangan, gipang-agawan ug gisunog sa mga Amalekanhon ang Ziklag, nga gibihag ang tanang babaye ug bata. Dihadiha ang kasundalohan ni David migukod, nakaapas sa mga bandido, ug nagbawi sa ilang mga asawa ug mga anak ug sa tanang manggad. (1Sa 30:1-31) Tulo ka adlaw sa ulahi, gidala sa usa ka Amalekanhon ang diadema ug pulseras ni Saul, nga malimbongong nanghambog nga siya ang nagpatay sa nasamdang hari ug naglaom nga siya makadawat ug ganti. Bisag siya namakak, gisugo ni David nga siya patyon tungod sa pag-angkon nga iyang 'gipatay ang dinihogan ni Jehova.'—2Sa 1:1-16; 1Sa 31:4, 5.

Ingong Hari. (MAPA, Tomo 1, p. 746) Ang makapasubong balita sa kamatayon ni Saul nakapaguol pag-ayo kang David. Siya naguol pag-ayo dili tungod kay namatay ang iyang pangunang kaaway kondili tungod kay namatay ang dinihogan ni Jehova. Sa pagbakho, si David nagtagik ug usa ka awit sa pagbangotan nga nag-ulohang "Ang Pana." Diha niini siya nagbalata kon ngano nga ang iyang labing grabe nga kaaway ug ang iyang labing suod nga higala dungan nga namatay sa gubat—"si Saul ug si Jonatan, ang mga hiligugmaon ug kahimut-anan panahon sa ilang kinabuhi, ug sa ilang kamatayon sila wala magkabulag."—2Sa 1:17-27.

Unya human niadto si David mibalhin sa Hebron, diin ang mga ansiyano sa Juda nagdihog kaniya ingong hari ibabaw sa ilang tribo niadtong 1077 W.K.P., sa dihang siya 30 anyos. Ang anak nga lalaki ni Saul nga si Is-boset gihimong hari sa ubang mga tribo. Apan mga duha ka tuig sa ulahi gipatay si Is-boset, ug ang mga nagpatay kaniya nagdala sa iyang ulo ngadto kang David nga naglaom nga sila makadawat ug ganti, apan sila gipatay usab sama sa nagpakaaron-ingnon nga nagpatay kang Saul. (2Sa 2:1-4, 8-10; 4:5-12) Kini naghatag ug higayon nga motipon sa Juda ang mga tribo nga hangtod niadtong tungora nagpaluyo sa anak nga lalaki ni Saul, ug sa ngadtongadto, ang kasundalohan nga may gidaghanong 340,822 nagtigom ug naghimo kang David nga hari sa tibuok Israel.—2Sa 5:1-3; 1Cr 11:1-3; 12:23-40.

Pagmando sa Jerusalem. Ubos sa sugo ni Jehova, si David nagmando sa Hebron sa pito ug tunga ka tuig sa wala pa ibalhin ang iyang kaulohan ngadto sa nailog nga Jebusihanong salipdanan, ang Jerusalem. Didto iyang gitukod ang Siyudad ni David sa Zion ug gipadayon ang pagmando sa laing 33 ka tuig. (2Sa 5:4-10; 1Cr 11:4-9; 2Cr 6:6) Samtang nagpuyo sa Hebron, si Haring David nagkuhag dugang pang mga asawa, nagkuhag balik kang Mikal, ug nanganak ug daghang anak nga lalaki ug babaye. (2Sa 3:2-5, 13-16; 1Cr 3:1-4) Human mobalhin sa Jerusalem, si David nakabaton pag dugang mga asawa ug mga puyopuyo kinsa, sa baylo, naghatag kaniya ug daghang anak.—2Sa 5:13-16; 1Cr 3:5-9; 14:3-7.

Sa dihang nakadungog ang mga Filistehanon nga si David mao na ang hari sa tibuok Israel, sila misulong aron sa pagpukan kaniya. Sama sa miagi (1Sa 23:2, 4, 10-12; 30:8), si David nagpakisayod kang Jehova kon siya ba makig-away batok kanila. "Tungas," mao ang tubag, ug gilampornas ni Jehova ang mga kaaway pinaagi sa dakong kalaglagan nga tungod niana gitawag ni David ang maong dapit nga Baal-perazim, nga nagkahulogang "Tag-iya sa mga Pagbungkag." Sa sunod nga engkuwentro, gibag-o ni Jehova ang estratehiya, ug siya nagsugo kang David nga libotan ug lipoton pag-atake ang mga Filistehanon.—2Sa 5:17-25; 1Cr 14:8-17.

Si David misulay sa pagdala sa arka sa pakigsaad ngadto sa Jerusalem, apan kini napakyas sa dihang si Uzah mihikap niini ug gipatay. (2Sa 6:2-10; 1Cr 13:1-14) Mga tulo ka bulan sa ulahi, uban ang mainampingong pagpangandam, lakip na ang

pagbalaan sa mga saserdote ug mga Levihanon ug sa pagseguro nga ang Arka pagapas-anon inay kay isakay sa karomata sama sa unang higayon, kini nadala sa Jerusalem. Si David, nga nagsul-ob ug yanong besti, nagpakita sa iyang kalipay ug kadasig niining dakong okasyon pinaagi sa 'paglukso-lukso ug pagsayaw sa atubangan ni Jehova.' Apan gisaway si David sa iyang asawa nga si Mikal, nga nag-ingon nga siya migawi "sama sa usa sa mga tawong kulangkulang." Tungod niining dili-makatarunganong pagreklamo, si Mikal "wala makabaton ug anak hangtod sa adlaw sa iyang kamatayon."—2Sa 6:11-23; 1Cr 15:1-29.

Gihikay usab ni David nga mapalambo pa ang pagsimba kang Jehova didto sa bag-ong dapit sa Arka pinaagi sa pagtudlo ug mga magbalantay-sa-ganghaan ug mga maghohoni ug sa pagtino nga anaa ang "mga halad-nga-sinunog . . . sa kanunay

TALAAN SA KAGIKAN NI DAVID

(Ang mga ngalan sa mga lalaki tanan dagko ug titik)

BOAZ **ug Ruth** (iyang asawa)
OBED
JESE

BANAY NI JESE

ELIAB (Elihu) · **SAMMAH** (Simea, Simei) · **RADAI** · **Zeruia** · **DAVID**
ABINADAB · **NETANEL** · **OZEM** · **-wala hinganli-** · **Abigail**

MGA PAG-UMANGKONG LALAKI NI DAVID

JEHONADAB · **ABISAI** · **JOAB** · **ASAHEL** · **AMASA**

MGA ASAWA NI DAVID

Mikal · **Ahinoam** · **Maaca** · **Abital** · **Bat-seba**
mga asawa, mga puyopuyo -wala hinganli- · **Abigail** · **Hagit** · **Egla**

MGA ANAK NI DAVID

AMNON · **ABSALOM** (Abisalom) · **Tamar** · **SEPATIAS**
DANIEL (Kileab) · **ADONIAS** · **ITREAM**

IBHAR · **NOGA** · **NEPEG** · **ELISAMA** · **ELIPELET**
ELISUA (Elisama) · **ELIPELET** (Elpelet) · **JAPIA** · **BEELIADA** (Eliada) · **JERIMOT**

-wala hinganli- · **SIMEA** (Samua) · **SOBAB** · **NATAN** · **SOLOMON** (Jedidias)

MARIA · ***JOSE***

buntag ug gabii." (1Cr 16:1-6, 37-43) Dugang pa, giplano ni David ang pagtukod ug usa ka templo nga palasyo nga ginama sa sedro aron butangan sa Arka, aron ilisdan ang tolda niini. Apan si David wala tugoti sa pagtukod sa balay, kay ang Diyos miingon: "Daghan kaayong dugo ang imong gipabanaw, ug ikaw nakigsangka ug dagkong mga gubat. Ikaw dili magtukod ug balay alang sa akong ngalan, tungod kay daghan kaayong dugo ang imong gipabanaw sa yuta sa akong atubangan." (1Cr 22:8; 28:3) Hinunoa, si Jehova naghimog pakigsaad kaniya nga ang pagkahari magpabilin sa walay kataposan diha sa iyang banay, ug maylabot niini nga pakigsaad ang Diyos nagpasalig kaniya nga ang iyang anak nga lalaking si Solomon, kansang ngalan maoy gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "pakigdait," mao ang magtukod sa templo.—2Sa 7:1-16, 25-29; 1Cr 17:1-27; 2Cr 6:7-9; Sal 89:3, 4, 35, 36.

Busa pinasukad niini nga pakigsaad sa gingharian nga gitugotan ni Jehova si David sa pagpalapad sa iyang teritoryo sa pagmando gikan sa suba sa Ehipto hangtod sa Euprates, nga nagtino sa iyang mga utlanan, nagpadayon sa pagpakigdait sa hari sa Tiro, nakiggubat ug nagpildi sa mga kaaway sa tanang dapit—sa mga Filistehanon, Siryanhon, Moabihanon, Edomhanon, Amalekanhon, ug Ammonhanon. (2Sa 8:1-14; 10:6-19; 1Ha 5:3; 1Cr 13:5; 14:1, 2; 18:1–20:8) Kining hinatag-sa-Diyos nga mga kadaogan naghimo kang David nga usa ka labing gamhanang magmamando. (1Cr 14:17) Hinunoa, kanunayng anaa sa hunahuna ni David nga wala niya mapanag-iya kini nga posisyon pinaagi sa pagpangdaog o pagpanunod kondili kini naggikan kang Jehova, kinsa nagpalingkod kaniya sa trono niining tipikal nga teokrasya.—1Cr 10:14; 29:10-13.

Mga sala mohatod ug kadaot. Panahon sa padayong pagpakiggubat batok sa mga Ammonhanon, nahitabo ang usa sa labing makapasubong mga panghitabo sa kinabuhi ni David. Kadtong tanan nagsugod sa dihang ang hari, sa pagkakita gikan sa atop sa matahom nga si Bat-seba nga naligo, naghunahuna ug daotang mga tinguha. (San 1:14, 15) Human masayod nga ang iyang bana nga si Urias atua sa panggubatan, gipakuha ni David ang maong babaye ngadto sa iyang palasyo, diin siya nakigdulog kaniya. Sa ulahi gipahibalo ang hari nga siya nagmabdos. Kay nahadlok nga si Bat-seba igatugyan ngadto sa mga maghuhukom ug patyon tungod sa imoral nga panggawi, si David nagpasugo dayon ngadto sa kasundalohan nga paadtoon kaniya si Urias sa Jerusalem, nga naglaom nga sa pagkagabii si Urias makigdulog sa iyang asawa. Apan bisan pag gihubog siya ni David, si Urias wala makigdulog kang Bat-seba. Kay desperado, gipabalik siya ni David ngadto sa panggubatan ug sekretong naghatag ug mga instruksiyon sa komandanteng si Joab nga ibutang si Urias sa kinaunhang talay sa pagpakiggubat, diin siya tinong mamatay. Ang maong laraw nagmalamposon. Si Urias namatay sa panggubatan, ang iyang asawang nabalo mituman sa naandang yugto sa pagbangotan, ug unya giminyoan ni David si Bat-seba una pa mahibalo ang mga katagilungsod sa iyang pagmabdos.—2Sa 11:1-27.

Apan, si Jehova nagtan-aw ug nagyagyag sa katibuk-an sa maong salawayong butang. Kon gitugotan pa ni Jehova nga ang maong kaso maylabot kang David ug Bat-seba husayon sa mga tawong maghuhukom ubos sa Moisesnong Balaod, silang duha nga mamumuhat ug daotan gipatay na unta, ug siyempre, ang wala pa matawong bata sa ilang pagpanapaw mamatay kauban sa inahan. (Deu 5:18; 22:22) Hinunoa, ang maong kaso gihusay ni Jehova mismo ug iyang gipakitaag kaluoy si David tungod sa pakigsaad sa Gingharian (2Sa 7:11-16), walay duhaduha tungod kay si David mismo nagpakitag kaluoy (1Sa 24:4-7; itandi ang San 2:13) ug tungod sa paghinulsol nga nakita sa Diyos sa mga mamumuhat ug daotan. (Sal 51:1-4) Apan wala sila makalingkawas sa tanang silot. Pinaagi sa baba sa manalagnang si Natan, si Jehova nagpahayag: "Ania, ako magpatungha ug katalagman batok kanimo gikan sa imong kaugalingong balay."—2Sa 12:1-12.

Ug kini natinuod. Ang anak sa pagpanapaw nga gipakatawo ni Bat-seba sa wala madugay namatay, bisan pag nagpuasa ug nagbangotan si David sulod sa pito ka adlaw sa dihang nasakit ang bata. (2Sa 12:15-23) Unya ang panganayng anak nga lalaki ni David nga si Amnon naglugos kang Tamar nga iyang igsoon sa amahan, ug human niana si Amnon gibuno sa igsoong lalaki ni Tamar, ug kini nakapaguol sa iyang amahan. (2Sa 13:1-33) Sa ulahi, si Absalom, ang ikatulo ug hinigugmang anak nga lalaki ni David, dili kay misulay lamang sa pag-agaw sa trono kondili dayag nga nagtamay ug publikong nagpakaulaw sa iyang amahan tungod sa iyang pagpakigdulog sa mga puyopuyo ni David. (2Sa 15:1–16:22) Sa kataposan, ang maong kaulawan migrabe pag-ayo sa dihang ang sibil nga gubat nagbanlod sa nasod sa usa ka panag-away sa anak batok sa amahan, ug kini misangpot sa kamatayon ni Absalom, nga sukwahi sa kagustohan ni David ug nakapaguol pag-ayo kaniya. (2Sa 17:1–18:33) Sa iyang pagkalagiw gikan kang Absalom, si David nagtagik sa Salmo 3, nga niini siya nagingon, "Iya ni Jehova ang kaluwasan."—Sal 3:8.

Apan bisan pa sa tanan niyang kasaypanan ug grabeng kasal-anan, kanunayng gipakita ni David ang hustong kahimtang sa kasingkasing pinaagi sa

paghinulsol ug pagpangayog pasaylo kang Jehova. Kini gipasundayag sa panghitabo labot kang Batseba, nga human niana gisulat ni David ang Salmo 51, nga nag-ingon, "Sa kasaypanan ako natawo . . . sa sala ako gipanamkon sa akong inahan." (Sal 51:5) Sa dihang giaghat siya ni Satanas sa pagsenso sa mga lalaki nga kuwalipikado sa pagkasundalo, mapainubsanon usab nga gisugid ni David ang iyang mga sala.—2Sa 24:1-17; 1Cr 21:1-17; 27:24; tan-awa ang PAGREHISTRO.

Pagpalit sa dapit nga gitukoran sa templo. Sa dihang nahunong na ang kamatay tungod sa sayop sa hari maylabot sa kataposang panghitabo nga gihisgotan, gipalit ni David ang giokanan ni Ornan ug, ingong usa ka halad kang Jehova, iyang gihalad ang baka uban sa balsa nga gigamit sa paggiok. Dinhi niining dapita sa ulahi gitukod ni Solomon ang halangdong templo. (2Sa 24:18-25; 1Cr 21:18-30; 2Cr 3:1) Diha kanunay sa kasingkasing ni David ang pagtukod sa maong templo, ug bisag wala tugoti sa pagtukod niana, gitugotan siya sa pag-organisar ug dakong pundok sa mga trabahante sa pagsapsap ug mga bato ug sa pagtigom ug mga materyales nga naglakip sa 100,000 ka talanton nga bulawan ($38,535,000,000) ug 1,000,000 ka talanton nga plata ($6,606,000,000), ug tumbaga ug puthaw nga wala na timbanga. (1Cr 22:2-16) Gikan sa iyang kaugalingong katigayonan si David miamot ug bulawan sa Opir ug dalisay nga plata nga nagkantidad ug kapin sa $1,202,000,000. Gitagana usab ni David ang mga plano sa arkitektura, nga nadawat pinaagi sa pagdasig, ug iyang giorganisar ang tinagpulo ka linibo nga Levihanon ngadto sa ilang daghang dibisyon sa pag-alagad, lakip ang dakong koro sa mga mag-aawit ug mga maghohoni.—1Cr 23:1–29:19; 2Cr 8:14; 23:18; 29:25; Esd 3:10.

Kataposan sa paghari. Sa kataposang mga adlaw sa kinabuhi ni David, ang 70-anyos nga hari nga naghigda na lamang sa iyang higdaanan, padayong nakaagom ug kadaotan sulod sa iyang pamilya. Ang iyang ikaupat nga anak nga lalaki, si Adonias, misulay sa paghimo sa iyang kaugalingon nga hari, nga walay kalibotan o pag-uyon ang iyang amahan ug labi pang seryoso, walay pag-uyon ni Jehova. Sa dihang nakaabot kining balitaa kang David, siya milihok dayon aron ang iyang anak nga lalaking si Solomon, nga pinili ni Jehova, opisyal nga matudlo ingong hari ug makalingkod sa trono. (1Ha 1:5-48; 1Cr 28:5; 29:20-25; 2Cr 1:8) Dayon gitambagan ni David si Solomon nga molakaw sa mga dalan ni Jehova, motuman sa iyang mga lagda ug mga sugo, molihok nga manggialamon sa tanang butang, ug unya siya magmalamposon.—1Ha 2:1-9.

Human sa 40-ka-tuig nga paghari, si David namatay ug gilubong sa Siyudad ni David, ug siya napamatud-ang takos iapil sa iladong talaan ni Pablo sa mga saksi nga naghupot ug talagsaong pagtuo. (1Ha 2:10, 11; 1Cr 29:26-30; Buh 13:36; Heb 11:32) Sa pagkutlo sa Salmo 110, si Jesus miingon nga gisulat kini ni David "pinaagi sa pagdasig." (Mat 22:43, 44; Mar 12:36) Kanunayng giila sa mga apostoles ug sa ubang mga magsusulat sa Bibliya si David ingong dinasig nga manalagna sa Diyos.—Itandi ang Sal 16:8 sa Buh 2:25; Sal 32:1, 2 sa Rom 4:6-8; Sal 41:9 sa Ju 13:18; Sal 69:22, 23 sa Rom 11:9, 10; Sal 69:25 ug 109:8 sa Buh 1:16, 20.

Malarawanon. Ang mga manalagna kanunayng naghisgot kang David ug sa iyang harianong banay, usahay maylabot sa kataposang mga hari sa Israel nga milingkod sa "trono ni David" (Jer 13:13; 22:2, 30; 29:16; 36:30) ug usahay sa matagnaong diwa. (Jer 17:25; 22:4; Am 9:11; Zac 12:7-12) Sa pipila ka Mesiyanikong mga tagna gihatag ang pagtagad sa pakigsaad ni Jehova sa gingharian uban kang David. Pananglitan, si Isaias miingon nga ang usa nga gitawag ug "Kahibulongang Magtatambag, Diyos nga Gamhanan, Amahang Walay Kataposan, Prinsipe sa Pakigdait" matukod nga ligon ibabaw "sa trono ni David" hangtod sa panahong walay tino. (Isa 9:6, 7; itandi usab ang 16:5.) Gipakasama ni Jeremias ang Mesiyas sa "usa ka matarong nga turok" nga 'patindogon ni Jehova alang kang David.' (Jer 23:5, 6; 33:15-17) Pinaagi kang Ezequiel, namulong si Jehova bahin sa Mesiyanikong Magbalantay ingong "akong alagad nga si David."—Eze 34:23, 24; 37:24, 25.

Sa dihang gisultihan si Maria nga siya makabaton ug anak nga lalaki nga pagatawgong Jesus, ang manulonda mipahayag nga "ihatag kaniya ni Jehova nga Diyos ang trono ni David nga iyang amahan." (Luc 1:32) Si "Jesu-Kristo, nga anak ni David," mao ang legal ug kinaiyanhong manununod sa trono ni David. (Mat 1:1, 17; Luc 3:23-31) Giingon ni Pablo nga si Jesus mao ang kaliwat ni David sumala sa unod. (Rom 1:3; 2Ti 2:8) Ang komon nga mga tawo nagtawag usab kang Jesus ingong ang "Anak ni David." (Mat 9:27; 12:23; 15:22; 21:9, 15; Mar 10:47, 48; Luc 18:38, 39) Hinungdanon ang pagtino niini, kay sumala sa giadmitir sa mga Pariseo, ang Mesiyas maoy anak ni David. (Mat 22:42) Ang nabanhawng si Jesus nagpamatuod usab niini, nga nag-ingon: "Ako, si Jesus, . . . mao ang gamot ug ang kaliwat ni David."—Pin 22:16; usab ang Pin 3:7; 5:5.

DAVID, SIYUDAD NI. Ang ngalan nga gihatag sa "salipdanan sa Zion" human kini mailog gikan sa mga Jebusihanon. (2Sa 5:6-9) Kini nga seksiyon gituohan nga mao ang lawis o tagaytay

nga milatas sa H gikan sa Bukid sa Moria. Busa kini nahimutang sa H sa templo nga gitukod sa ulahi ni Solomon. Karong adlawa kini maoy usa ka hiktin nga patag sa bukid diha sa habagatan, nga ubos ra kay sa Bukid sa Moria. Daghang pagpangubkob ang gihimo niining dapita, ilabina sa panahon sa paghari ni Emperador Hadrian ug sa pagtukod sa Romanhong siyudad sa Aelia Capitolina niadtong mga 135 K.P. Busa, dayag nga sa karaang mga panahon ang gihabogon niini susama gayod sa Bukid sa Moria, bisan tuod ubos gihapon kay sa nahimutangan sa templo.—MGA HULAGWAY, Tomo 1, p. 747, ug Tomo 2, p. 947.

Kining dapita haom kaayo ingong usa ka "salipdanan," sanglit protektado kini sa lawom nga mga walog diha sa tulo ka kiliran, sa K anaa ang Walog sa Tyropoeon, ug sa S ang Walog sa Kidron, nga sumpay sa Walog sa Hinnom sa habagatang tumoy sa lawis. (1Cr 11:7) Ang siyudad nanginahanglan ug dakong panalipod sa dapit lamang sa A, ug dinhi ang tagaytay mas misamot pa ka hiktin, mao nga lisod kaayo kining sulongon. Ang amihanang utlanan niining "Siyudad ni David" wala pa gayod matino, bisan tuod giingon sa pipila ka eskolar nga lagmit kini mao ang hiktin nga dapit nga gihisgotan sa itaas. Paglabay sa mga siglo, ang walog napuno pag-ayo sa mga linumpag, mao nga halos dili na mamatikdan ang maayong pagkapuwesto ug ang kalig-on niining dapita. Ang katibuk-ang gidak-on sa karaang Siyudad ni David gibanabana nga maoy 4 ngadto sa 6 ekt (10 ngadto sa 15 akre).

Diha sa Walog sa Kidron duol sa tiilan sa sidlakang kiliran sa lawis diin nahimutang ang salipdanan, adunay usa ka tubod nga gitawag ug Gihon. (1Ha 1:33) Ang arkeolohikanhong mga pagpangubkob nagpakita nga sa karaang kapanahonan dihay usa ka tunel nga konektado sa usa ka lungag nga gibangag diha sa bato aron kaagian paingon sa tubod mao nga dili na kinahanglang mogawas pa sa paril sa siyudad. Gihunahuna nga pinaagi sa pagkatkat niini nga tunel si Joab ug ang iyang mga tawo nakasulod sa salipdanan ug nailog kini.—2Sa 5:8; 1Cr 11:5, 6.

Ang ngalang "Siyudad ni David" namugna tungod sa pagtukod ni David sa iyang harianong puloy-anan didto, human siya magmando sa pito ug tunga ka tuig didto sa Hebron. Dinhi, uban sa mga amot gikan ni Hiram sa Tiro, ang "balay nga sedro" ni David gitukod. (2Sa 5:5, 9, 11; 7:2) Gisugo ni David nga dad-on ang arka sa pakigsaad gikan sa balay ni Obed-edom ngadto sa Siyudad ni David, diin ang iyang asawa nga si Mikal nakakita sa pagabot sa parada gikan sa bentana sa balay ni David. (2Sa 6:10-16; 1Cr 15:1, 29) Sa dihang siya namatay, ang hari gilubong didto sa siyudad, usa ka kostumbre nga gisunod sa ubang mga monarko sa linya ni David.—1Ha 2:10.

Sukad sa Paghari ni Solomon. Gibalhin ni Solomon ang Arka ngadto sa bag-ong natukod nga templo ibabaw sa mas halapad nga patag sa bukid dapit sa A sa Siyudad ni David. Ang ekspresyon nga ilang 'gidala patungas ang arka gikan sa Siyudad ni David' nagpakita nga ang templo nahimutang sa mas habog nga dapit, sanglit ang Bukid sa Moria mas habog kay sa habagatan nga lawis. (1Ha 8:1) Human minyoi ni Solomon ang anak nga babaye ni Paraon, kini iyang gidala sa Siyudad ni David. (1Ha 3:1) Apan, sa dihang natapos ang bag-ong puloy-anan nga mas duol sa templo, gibalhin ni Solomon ang iyang asawa gikan sa Siyudad ni David kay kini giisip nga balaan, sanglit didto gidala ang Arka. (1Ha 9:24; 2Cr 8:11) Si Solomon mihimog dugang pagpanukod didto sa Siyudad ni David, ug si Ezequias mihimog pagpang-ayo didto ingong pagpangandam sa pagsulong ni Senakerib nga Asiryanhon. (1Ha 11:27; 2Cr 32:5) Gipatipas usab ni Ezequias ang tubig sa tubod sa Gihon ug gipaagos kini ngadto sa K nga bahin sa Siyudad ni David, lagmit nga pinaagi sa tunel nga gikubkob diha sa dakong bato nga nadiskobrehang nagkonektar niana nga tubod ngadto sa Linaw sa Siloam sa HK nga bakilid sa maong lawis. (2Cr 32:30) Ang iyang anak nga lalaki ug manununod nga si Manases nagtukod ug panggawas nga paril ubay sa bakilid sa sidlakan atbang sa Walog sa Kidron.—2Cr 33:14.

Pinasukad sa mga teksto nga gihisgotan, dayag nga bisan tuod ang luna sa Jerusalem midako paglabay sa panahon, ang Siyudad ni David nagpabiling nalain nga seksiyon. Kini nahilain gihapon bisan pa human sila makabalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya, sanglit may pipila ka bahin sa siyudad nga gihisgotan maylabot sa mga trabahador nga nag-ayo sa mga paril sa siyudad. (Neh 3:15, 16) Ang "Hagdanan sa Siyudad ni David" mopatim-aw nga padulhog gikan sa habagatang tumoy sa siyudad. (Neh 12:37) Sa mga pagpangubkob niini nga dapit may nakaplagang nahibilin nga mga bahin sa maong hagdanan, ug may mga ang-ang nga gisapsap diha sa bato nga nagsukad gihapon sa bungtod niining dapita.

Diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan ang terminong "siyudad ni David" gigamit sa pagtumong sa Betlehem, ang dapit nga natawhan ni David ug ni Jesus.—Luc 2:4, 11; Ju 7:42; tan-awa ang JERUSALEM.

DAWA [Heb., *do'chan*]. Ang Hebreohanong pulong nga *do'chan* kasagarang gisabot nga nagtumong sa komon nga dawa (*Panicum miliaceum*), kon dili man ugaling lakip usab niini ang ubang

kokaamgid o parehong mga balili sama sa sorgum. Ang komon nga dawa nailhan tungod sa lagpad nga mga dahon niini ug sa balhiboon, tag-as kaayong nagsangang mga pungpong sa mga bulak, o hugpong sa mga liso niini. Ang mga lindog sa tanom sagad ilawog sa mga hayop, ug ang gagmayng mga liso niini, nga daghan diha sa matag pungpong sa bulak, gigamit gihapon karong adlawa didto sa Tungang Sidlakan alang sa paghimog tinapay, nga kasagarang isagol sa ubang pagkaong mga lugas. (Eze 4:9) Sa Isaias 28:25, ang Hebreohanong termino nga *soh·rah′* lagmit nagtumong usab sa dawa.

DAYANDAYAN, PAHIYAS. Usa ka butang nga isul-ob aron sa pag-adorno, pagpatahom, pagdayandayan, pagdugang sa katahom, ug sa paghimo sa usa ka tawo, o nianang iyang gihawasan, nga matahom o madanihon. Kini dili kanunayng hinungdanon, apan gituyo aron sa pagpatahom sa hitsura sa usa ka butang. Mahimong kini adunay maayo o malimbongon nga katuyoan. Ang mga dayandayan o mga pahiyas gigamit ilabina sa mga babaye apan gigamit usab sa mga lalaki; gigamit kini aron sa pagdayandayan sa mga bilding; usahay kini idayandayan sa mga hayop.

Ang Hebreohanong pulong alang sa "dayandayan" maoy *hadha·rah′,* dayag nga naggikan sa lintunganayng pulong nga *ha·dhar′,* nga nagkahulogang "dungog." (1Cr 16:29; Lam 5:12) Sa 1 Pedro 3:3 ang "dayandayan" mao ang hubad sa Gregong pulong nga *ko′smos,* nga sa ubang teksto gihubad nga "kalibotan." Ang susamang berbo nga *ko·sme′o* gihubad nga "makadayandayan."—Tit 2:10.

Ang Kasulatan wala magkondenar sa pisikal nga dayandayan kon kini himoon sa hustong paagi, ug kini nagrekomendar pag-ayo sa espirituwal nga dayandayan. Si Jehova gihubit ingong gibestihan sa kahayag ug gilibotan sa katahom. (Sal 104:1, 2; Eze 1:1, 4-28; Pin 4:2, 3) Dagaya niyang gidayandayanan ang iyang kalalangan pinaagi sa kolor, pagkadaiya, ug talagsaong katahom.—Luc 12:27, 28; Sal 139:14; 1Co 15:41.

Ang Biblikanhong mga paghisgot ug ang mga ebidensiya nga nakubkoban sa mga arkeologo nagbutyag nga dili lamang dihay kaikag sa pagdayandayan sukad pa sa karaan kaayong kapanahonan kondili usab dihay dakong katakos ug kabatid sa pagpatunghag mga dayandayan o mga pahiyas nga taas kaayog artistikanhong kalidad. Ang mga artesano maayo kaayong mohimog mga disenyo diha sa paghablon, pagborda, pagkulit sa kahoy ug garing, ug sa pagporma sa mga metal. Ang nahibiling mga bahin sa mga palasyo sa Asirya, Babilonya, Persia, ug sa siyudad sa Mari tanan naghatag ug ebidensiya sa magarbohon kaayong mga dayandayan, nga may dagkong mga dibuho diha sa mga bungbong sa sulod ug may maanindot kaayong pinaugdong mga kinulit nga naglarawan sa mga esena sa gubat, pagpangayam, ug sa mga kalihokan sa palasyo, aron sa pagdayandayan sa sulod ug gawas nga mga bungbong. Ang mga pultahan sa palasyo sagad gibutangan ug dagkong mga larawan sa dagkong mga mananap. Ang mga hulagway sa hari ug sa uban pa diha sa ilang mga linilok nagpadayag sa maanindot kaayong mga borda diha sa ilang mga besti. Bisan ang mga kasangkapan sa mga kabayo gidayandayanan pagayo ug mga borlas ug mga kinulit. (Itandi ang mga kulentas sa mga kamelyo sa mga Midianhon; Huk 8:21, 26.) Ang mga dibuho sa mga lubnganan naghatag ug pangunang tinubdan sa ebidensiya gikan sa Ehipto, bisan tuod ang ubang karaang mga butang sama sa mga trono, mga karo sa hari, ug ubang mga kasangkapan naglungtad pa gihapon.

Sa kapanahonan sa Bibliya ang pamanhonon ug ang pangasaw-onon magdayandayan sa ilang kaugalingon alang sa kombira sa kasal. Sa pagpangandam ang pangasaw-onon magsul-ob sa labing matahom nga sapot ug sa labing maanindot nga mga pahiyas nga iyang nabatonan aron moatubang sa iyang pamanhonon. (Sal 45:13, 14; Isa 61:10) Sa dihang nakigsulti si Jehova sa Jerusalem, gihubit niya kini sa mahulagwayong paagi ingong usa ka babaye nga iyang gisul-oban ug maanindot, mahalon nga sapot ug alahas apan migamit sa iyang katahom ug dayandayan sa pagkadili-matinumanon ingong usa ka pampam. (Eze 16:10-19) Ang manalagna ni Jehova nga si Oseas nagkondenar sa Israel tungod sa pagdayandayan sa iyang kaugalingon sa sayop nga katuyoan aron sa pagdani sa mga nahigugma pag-ayo kaniya ug sa pagpakig-ambit sa bakak nga pagsimba. (Os 2:13) Pinaagi sa iyang mga manalagna, gitagna ni Jehova ang pagpasig-uli sa Israel sa dihang siya mogula gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya ug magdayandayan pag-usab sa iyang kaugalingon aron ipahayag ang iyang kalipay ug kasadya.—Isa 52:1; Jer 31:4.

Ang templo sa Jerusalem ug ang mga bilding sa kagamhanan ni Solomon matahom nga nadayandayanan, nga nakapahimuot sa rayna sa Sheba. (1Ha kap 6, 7, 10) Ang templo nga gitukod pagusab ni Herodes maoy matahom kaayo nga edipisyo nga gidayandayanan sa maanindot nga mga bato ug sa gipahinungod nga mga butang. Apan gipakita ni Jesus nga kining materyal nga mga dayandayan walay kapuslanan sa dihang ang paghukom sa Diyos modangat sa Jerusalem tungod sa iyang pagkadili-matinumanon.—Luc 21:5, 6.

Ang basahon sa Mga Proverbio nagpakita nga kon ang dakong gidaghanon sa katawhan mopili sa pagpuyo ilalom sa pagmando sa usa ka hari ug sila magmalipayon, kini maoy usa ka bahin sa iyang

kalamposan. Kini maoy dayandayan alang kaniya, nga maghatag ug magdugang sa iyang kahalangdon ingong magmamando. (Pr 14:28) Si Jehova maoy ingon niana nga matang sa magmamando pinaagi sa iyang Mesiyanikong Gingharian.—Sal 22:27-31; Flp 2:10, 11.

Hebreohanon ug Kristohanon. Gihisgotan na kaniadto ang bahin sa alahas nga bulawang singsing sa ilong ug usab ang mga pulseras nga gihatag sa alagad ni Abraham ngadto kang Rebeca. (Gen 24:22, 30, 47, 53) Si Jose, sa dihang nahimong primer ministro ni Paraon, nakadawat ug usa ka kulentas nga bulawan ug sa kaugalingong igtitimbre nga singsing sa monarko. (Gen 41:41-43) Ang maong mga igtitimbre nga singsing, o mga timbre nga singsing, maoy komon sa tanang kayutaan sa Bibliya, nga sagad ikulentas sa liog ginamit ang usa ka kordon. (Itandi ang Gen 38:18.) Kini gigamit sa pagpirma sa ngalan o sa opisyal nga timbre sa usa ka tawo diha sa mga dokumento, ug kon ipadala sa laing tawo, magpaila kini kaniya ingong usa ka tinuod ug awtorisadong hawas sa tag-iya sa singsing.

Sa Pagpanggula, ang mga Israelinhon nakabaton ug daghang butang nga plata ug bulawan gikan sa mga Ehiptohanon, ug sa walay duhaduha gikan niini naggikan ang daghang barpin, ariyos, singsing, ug ubang mga butang nga ilang giamot alang sa pagpangandam sa tabernakulo, sama sa ilang sayop nga pag-amot ug bulawan nga mga ariyos alang sa paghimo ug usa ka idolong nating baka. (Ex 12:35, 36; 32:1-4; 35:20-24) Ang mga artesano nga batid sa pagpamuhat diha sa kahoy ug sa bilihong mga metal ug sa mga mutya ingon man sa paghablon ug sa pagborda daghan kaayong gipanghimo alang sa tabernakulo ug sa mga kasangkapan niini. (Ex 35:25-35) Ang ulahing templo ni Solomon gidayandayanan sa mas mahimayaong paagi. Ang mga gihaklap niini nga mga kahoyng sedro, maingon man ang mga pultahan niini nga kahoyng oleifero ug kahoyng junipero, gikulitan ug mga larawan nga pormag-tabayag nga mga dayandayan, mga girnalda nga bulak, mga kerubin, ug mga hulagway sa kahoyng palma ug gihaklapan ug bulawan; samtang ang duha ka haliging tumbaga sa atubangan sa tinukod adunay ginambat, kinadena, pormag mga granada, ug samag lirio nga pagkagama nga nagdayandayan sa mga ulo-ulo niini. (1Ha 6:18, 29, 35; 7:15-22) Si Solomon nagpakitag dakong pagpabili sa artistikanhong katahom, ug ang iyang dakong trono nga garing nga gihaklapan ug bulawan, nga may mga larawan sa leyon tupad sa isigkakilid sa matag patonganan sa bukton ug dugang 12 ka leyon diha sa unom ka ang-ang sa atubangan niini, maoy talagsaon sa karaang kalibotan.—1Ha 10:16-21.

Apan, ang Bibliya naghatag ug mas dakong pagtagad sa espirituwal nga katahom. Ang disiplina sa ginikanan maoy "matahom nga purongpurong" diha sa ulo sa usa ka tawo "ug maanindot nga kulentas" sa liog; ang kaalam maoy "usa ka matahom nga purongpurong"; ang "mga ngabil sa kahibalo maoy bililhong mga sudlanan" nga mas labaw pa kay sa bisan unsang bulawan nga mga plorera sa usa ka artesano; "ang usa ka pulong nga gisulti sa hustong panahon maoy sama sa mansanas nga bulawan diha sa linilok nga plata," ug "maoy usa ka ariyos nga bulawan, ug usa ka pahiyas sa talagsaong bulawan ang usa ka maalamong magbabadlong diha sa mapatalinghogong igdulungog." (Pr 1:9; 4:9; 20:15; 25:11, 12) Ang usa ka maanyag nga babaye nga kulang sa salabotan gipakasama sa "bulawang singsing sa ilong diha sa simod sa baboy."—Pr 11:22.

Tambag Alang sa mga Kristohanon Bahin sa Pagdayandayan sa Kaugalingon. Si Jesus ug ang iyang mga apostoles kanunayng nagtambag batok sa pagsalig sa pisikal nga mga butang ug sa pagpakaaron-ingnon pinaagi sa materyal nga dayandayan. Si apostol Pablo miingon nga ang Kristohanong mga babaye "magdayandayan sa ilang kaugalingon sa mahapsay nga sinina, uban ang pagkamakasaranganon ug maayong panghunahuna, dili pinaagi sa mga estilo sa pagsalapid sa buhok ug sa bulawan o sa mga perlas o sa mahalon kaayong sapot." (1Ti 2:9) Sa mga adlaw sa mga apostoles nabatasan taliwala sa kababayen-an niana nga katilingban sa Gregong kultura ang maartehong pag-estilo sa buhok ug uban pang mga pagdayandayan. Busa, haom kaayo ang tambag ni Pedro alang sa kababayen-an diha sa Kristohanong kongregasyon sa dili paghatag ug dakong pagtagad "sa panggawas nga pagsalapid sa buhok ug sa pagsul-ob ug mga pahiyas nga bulawan o sa pagsul-ob ug panggawas nga mga besti" apan ang ilang pagdayandayan himoong sama sa matinumanong kababayen-an sa kakaraanan, "diha sa natago nga pagkatawo sa kasingkasing pinaagi sa dili-madunot nga sapot sa malinawon ug malumong espiritu"!—1Pe 3:3-5.

Si apostol Pablo nagpasiugda nga ang Kristohanon, pinaagi sa maayong mga buhat sa pagkawalay-ikasaway sa iyang pagpanudlo, pagkaseryoso, maayong sinultihan, ug hustong panggawi sa tanan niyang paagi sa pagkinabuhi, nagdayandayan sa mga pagtulon-an sa Diyos, nga naghimo niining madanihon sa uban. (Tit 2:10) Niini nga espirituwal nga paagi, ang Kristohanong kongregasyon, ang pangasaw-onon ni Kristo, sa kataposan magpakita sa iyang bug-os nga katahom ngadto sa iyang bana nga si Jesu-Kristo. Sa susama siya gihubit sa Pinadayag 21:2 nga "giandam ingong usa

ka pangasaw-onon nga gidayandayanan alang sa iyang bana." Ang iyang espirituwal nga katahom maoy sukwahi gayod sa dayandayan sa Dakong Babilonya, nga gihisgotan ingong gidayandayanan ug materyal nga mga butang, ang bayad sa iyang pagpamampam.—Pin 18:16; tan-awa ang KOSMETIKO; BESTI; MUTYA UG BILILHONG BATO.

Pagdayandayan Diha sa Tagna. Tungod sa iyang panalangin sa Jerusalem, gipakasama ni Jehova kining kaulohan sa Juda ngadto sa usa ka babaye nga nagbesti ug mahalong mga besti, nga gidayandayanan pag-ayo ug gisul-oban ug daghan kaayong pahiyas. Ang pagkawala sa iyang espiritualidad ug ang iyang espirituwal nga pagpamampam uban sa kanasoran mao ang hinungdan nga siya gihukasan sa iyang mga dayandayan ug gibiyaan nga daw hubo. (Eze 16:2, 10-39) Ang maong paghukas nahitabo dili lamang sa espirituwal nga paagi kondili usab sa literal nga paagi samtang ang iyang dalo nga mga tigsakop nagkuha sa bahandi sa siyudad, lakip ang mga pulseras sa tiil, mga putong, pormag-bulan nga mga dayandayan, mga ariyos, mga pulseras, mga pandong, mga purong, mga kadena sa tiil, mga bangan sa dughan, "mga balay sa kalag" (lagmit nagtumong sa mga sudlanan sa pahumot), mga pahiyas nga kinhason nga mohugong (mga anting-anting), mga singsing sa tudlo ug sa ilong nga gisul-ob sa "mga anak nga babaye sa Zion." (Isa 3:16-26) Usa kana ka panahon sa pagbangotan, kay sa panahon sa pagbangotan, ang mga pahiyas kasagarang tangtangon.—Ex 33:4-6.

Apan, kon lukaton na ni Jehova ang Zion gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya, sa mahulagwayong paagi siya magtukod kaniya ug usa ka patukoranan nga sapiro, nga may mga pang-ibabawng salipdanan nga mga rubi ug mga ganghaan sa pulahong naggilakgilak nga mga bato, kini tungod sa pakigdait ug pagkamatarong nga iyang ipahinabo (Isa 54:7, 8, 11-14), ug siya pagasul-oban ug besti ug mga dayandayan o mga pahiyas sama sa usa ka pangasaw-onon. (Isa 49:14-18; itandi ang 61:10.) Kining ulahi nga paglarawan maoy kokaamgid sa paghubit sa Bag-ong Jerusalem nga may mga perlas nga mga ganghaan ug samag-mutya nga mga patukoranan, ug ang pagkaandam niini ingong "usa ka pangasaw-onon nga gidayandayanan alang sa iyang bana." (Pin 21:2, 9-21) Dugang pa, dayag nga ang mga dayandayan ug mga pahiyas nagtumong sa espirituwal nga mga hiyas ug sa mga panalangin nga mosangpot tungod sa paguyon ug pabor sa Diyos.

Sa kasukwahi, ang Dakong Babilonya, ang simbolikong babaye nga nakighilawas sa mga hari sa yuta, nagsul-ob ug harianong besti ug mga pahiyas ug nagkinabuhi sa makauulawng kaluho, apan pagahukasan sa tanan niyang maluhong mga dayandayan, huboan, ug laglagon. Mini ang iyang katahom, ug siya 'naghimaya sa iyang kaugalingon'; busa ang iyang mga dayandayan wala maghawas sa panalangin ug pabor sa Diyos apan, hinunoa, naghawas sa iyang mga pagpakaaron-ingnon ug sa mga benepisyo sa iyang pagpamampam nga naghatag kaniyag gahom ug bahandi.—Pin 17:3-5, 16; 18:7-20.

Tan-awa ang KADENILYA SA TIIL; LOBITOS; PULSERAS; BARPIN; ARIYOS; MUTYA UG BILILHONG BATO; KULENTAS; SINGSING SA ILONG; SINGSING.

DAYEG. Tan-awa ang PANALANGIN, DAYEG.

DEBIR [Kinasuloran; Kinaulahian].

1. Ang hari sa Eglon, usa sa upat ka gagmayng mga gingharian nga nakig-alyansa sa hari sa Jerusalem sa pag-atake sa siyudad sa Gabaon tungod sa pagpakigdait niini kang Josue. (Jos 10:1-5) Ang pagsurender sa Gabaon ngadto kang Josue nagpahinabog kahadlok, sanglit kini lagmit nagpahuyang sa bisan unsang hiniusang paningkamot sa pagpakiggubat sa Israel (Jos 9:1, 2) ug sa samang panahon posibleng nagpaarang kang Josue nga mas daling makasulod tali sa amihanan ug sa habagatang mga bahin sa Yutang Saad, nga tungod niana anam-anam nga nasakop ang yuta. Sa dihang gilikosan ang Gabaon, gitabangan kini sa kasundalohan ni Josue, ug inabagan sa mga milagro giparot ni Josue ang Canaanhong kasundalohan, ug si Debir ug ang ubang mga hari napugos sa pagtago sa usa ka langob. Dinhi sila natanggong hangtod nga gipatay sa ulahi.—Jos 10:6-27.

2. Usa ka harianong siyudad sa Canaan (Jos 10:38, 39), nga nailhan usab ingong Kiriat-seper ug Kiriat-sana. (Jos 15:15, 49; Huk 1:11) Kini anaa sa panulondon ni Juda apan nahimong usa ka Levihanong siyudad sa mga Kohatnon.—Jos 21:9, 15; 1Cr 6:54, 58.

Mopatim-awng dihay duha ka asoy sa unang pagsakop sa Israel sa Debir ingong bahin sa mga pagpakiggubat ni Josue. Ang unang asoy yanong nag-ingon nga gihurot pagpamatay ang katawhan sa Debir. (Jos 10:38, 39) Ang ikaduha, ang asoy sa Josue 11:21-23, lagmit maoy usa ka pagsubli sa samang pagsakop (sanglit ang bersikulo 18 naghisgot nga "sa daghang adlaw nakiggubat si Josue sa tanan niini nga mga hari"), samtang naghatag ug dugang impormasyon nga 'gilaglag ni Josue ang mga Anakim gikan sa Debir' ug sa ubang mga siyudad. Kining dugang impormasyon lagmit gilakip aron ipakita nga bisan ang tag-as nga mga Anakim, kinsa nakapahadlok sa mga kasingkasing sa mga espiya sa Israel kapin sa 40 ka tuig una pa niana (Num 13:28, 31-33; Deu 9:2), dili kay dilimabuntog.

Bisan pa niana, mopatim-aw nga ang mga Anakim nanimuyo pag-usab sa siyudad sa Debir, tingali naggikan sa Filistehanong kabaybayonan (Jos 11:22) samtang ang Israel temporaryong nagpabilin sa kampo niini sa Gilgal o nakiggubat didto sa A. (Jos 10:43–11:15) Bisan tuod ang unang mga pagpakiggubat ni Josue nakapukgo sa hiniusang pagsukol sa kasundalohan sa kaaway diha sa yuta sa Canaan, nga daling nagpukan sa tanang pangunang mga kuta, mopatim-aw nga kining matanga sa pagpakiggubat wala makahimo sa pag-establisar ug mga garison aron makontrolar ang mga dapit sa tanang nalaglag nga mga siyudad. Busa, ang ikaduhang pagsakop o "pagtibawas" sa Debir gihimo ni Otniel, kinsa, tungod kay nanguna sa pagsakop sa siyudad, gihatag kaniya ingong asawa si Aksa nga anak nga babaye sa beteranong manggugubat nga si Caleb.—Jos 15:13-19; Huk 1:11-15.

Dili gayod matino diha sa kasaysayan sa Israel kon kanus-a nahitabo kining ikaduhang pagsakop. Gibuksan ang basahon sa Mga Maghuhukom sa mga pulong nga *"human* sa kamatayon ni Josue," ug misunod dayon ang asoy sa pagsakop ni Caleb sa Debir. (Huk 1:11-15) Sumala sa pipila, kini nagpasabot nga gisakop sa Juda ang Debir human sa kamatayon ni Josue ug nga ang samang asoy nga makaplagan sa Josue 15:13-19 gidugang sa ulahi diha sa basahon nga nagdala sa ngalan ni Josue. Apan, giisip sa uban ang Maghuhukom 1:1 ingong usa lamang ka pormal nga introduksiyon aron ilangkit kini sa basahon ni Josue, nga nangatarongang imposible gayod nga si Caleb magpaabot pa ug daghang tuig hangtod nga mamatay si Josue sa dili pa niya hinginlan ang mga Anakim gikan sa yuta nga gisaad kaniya nga iyang mapanagiya. Busa, giisip nila nga ang asoy sa Mga Maghuhukom maoy pagsubli lamang nianang asoy sa Josue.

Lainlaing mga sugyot ang giduso sa mga eskolar sa Bibliya bahin sa nahimutangan sa Debir diha sa bukirong rehiyon sa Juda. Sa miagi gituohan nila nga kini mao ang Tell Beit Mirsim, mga 20 km (12 mi) sa KHK sa Hebron. Apan, karon kini gituohan nga mao ang Khirbet Rabud, mga 13 km (8 mi) sa HK sa Hebron.

Ang karaang ngalan sa Debir, ang Kiriat-seper (Jos 15:15; Huk 1:11), nagkahulogan nga "Lungsod sa Basahon." Tungod niini, gipangagpas sa pipila nga ang Debir mao ang sentro sa pagtuon bahin sa relihiyon ug sa balaod sa Canaan ug usa ka dapit diin gitipigan ang mga rekord sa publiko.

3. Usa ka dapit "sa ubos nga patag sa Akor" nga makita diha sa talaan sa mga utlanan sa Juda. (Jos 15:7) Bisan tuod ang tukmang nahimutangan niini wala mahibaloi karon, ang pipila ka geograpo nagtuo nga ang ngalan napreserbar diha sa ngalan sa Thogheret ed-Debr, sa HK sa Jerico, ug sa Wadi Debr, nga duolduol sa gituohang nahimutangan sa Walog sa Akor.

4. Usa ka dapit diha sa utlanan sa Gad didto sa Gilead. (Jos 13:26) Kini nga Debir sagad giisip nga mao ra ang Lo-debar, diin nahimutang ang pinuy-anan ni Makir (kinsa miabiabi kang Mepiboset ug, sa ulahi, kang David). (2Sa 9:4-6; 17:27-29) Gipangagpas sa pipila nga ang Debir sa Gad mao ang Umm ed-Dabar, 16 km (10 mi) sa H sa Dagat sa Galilea.

DEBORA [Putyokan].

1. Iwa ni Rebeca. Sa dihang mibiya si Rebeca sa panimalay sa iyang amahan nga si Betuel aron mobalhin sa Palestina ug maminyo kang Isaac, si Debora miuban kaniya. (Gen 24:59) Human sa pag-alagad sa daghang katuigan sa panimalay ni Isaac, si Debora nahimong sakop sa panimalay ni Jacob, tingali human mamatay si Rebeca. Dayag nga mga 125 ka tuig human maminyo si Rebeca kang Isaac, si Debora namatay ug gilubong ilalom sa usa ka dakong kahoy sa Bethel. Ang gingalan sa maong kahoy (Alon-bacut, nga nagkahulogang "Nagbuntaog nga Kahoy sa Paghilak") nagpakita nga pinangga kaayo siya ni Jacob ug sa iyang banay.—Gen 35:8.

2. Usa ka manalagnang babaye sa Israel; ang asawa ni Lapidot. (Huk 4:4) Walay ebidensiya nga si Lapidot ug Barak mao ra nga tawo, ingon sa gituohan sa pipila. Ang panag-uban ni Debora ug Barak maoy tungod lamang sa ilang komon nga interes sa pagpahigawas sa Israel gikan sa pagpanglupig sa mga Canaanhon. Si Debora nagpuyo ilalom sa kahoyng palma nga nahimutang sa bukirong rehiyon sa Epraim taliwala sa Rama ug Bethel; "ang mga anak sa Israel motungas ngadto kaniya alang sa hukom."—Huk 4:5.

Gigamit ni Jehova si Debora aron ipatawag si Barak gikan sa Kedes-neptali ug ipahibalo kaniya ang katuyoan sa Diyos nga gamiton ang 10,000 ka tawo sa pagpildi sa dakong panon sa kasundalohan sa Canaanhon nga si Haring Jabin ilalom sa iyang pangulo sa kasundalohan nga si Sisera. Gisaaran ni Jehova si Barak nga Iyang itugyan sa iyang kamot ang mga kaaway. Apan dugang pa niana, samtang iyang gitigom ang kasundalohan ug gidala sila ngadto sa Bukid sa Tabor, iyang gipangayo gayod ang presensiya ni Debora ingong hawas sa Diyos, bisag si Debora usa ka babaye. Si Debora andam nga mobiya sa iyang mas luwas nga dapit ug mokuyog kang Barak. Hinunoa, siya mitagna nga "ang butang nga makapatahom" sa kadaogan maiya sa usa ka babaye. Kining mga pulonga natuman sa dihang gipatay si Sisera sa babaye nga si Jael.—Huk 4:6-10, 17-22.

Si Debora ug Barak nagduyog sa pag-awit ug usa ka awit sa adlaw sa kadaogan. Ang usa ka bahin sa awit gisulat diha sa unang persona, nga nagpakita nga si Debora mao ang kompositor niini, sa bahin kon dili man ugaling sa kinatibuk-an. (Huk 5:7) Kostumbre sa mga babaye nga saulogon ang mga kadaogan uban sa awit ug pagsayaw. (Ex 15:20, 21; Huk 11:34; 1Sa 18:6, 7; Sal 68:11) Ang awit bug-os nga nagpasidungog ug nagdayeg kang Jehova tungod sa kadaogan alang sa iyang katawhan. Kini daghan ug gidugang sa asoy nga nag-una niini, ug aron makuha ang kinatibuk-ang larawan kinahanglan nga ang duha pagasusihon. Human sa paghubit sa pagkagamhanan ug pagkahalangdon ni Jehova ug sa paghinumdom sa kahimtang sa Israel una pa makig-away si Barak, gidayeg niini ang mga tribo nga misanong sa panawagan ug gisukmatan ang uban nga wala mosanong. Kini nagdugang ug tin-awng mga detalye mahitungod sa gubat ug sa kaparotan sa mga Canaanhon, sa maisogong buhat ni Jael sa pagpatay kang Sisera, ug sa kahigawad sa inahan ni Sisera, kinsa sa walay kapuslanan nagpaabot sa mga inagaw sa gubat ug sa mga ulipon sa Israel nga pagadad-on sa pagpauli human sa gilaomang kadaogan sa iyang anak nga si Sisera.—Huk 5.

DECAPOLIS [Napulo-ka-Siyudad nga Rehiyon]. Usa ka liga o panag-abin sa napulo ka siyudad (gikan sa Gregong *de′ka,* nga nagkahulogang "napulo," ug *po′lis,* "siyudad"). Kini nga ngalan nagtumong usab sa rehiyon diin didto nasentro ang kadaghanan niini nga mga siyudad.—Mat 4:25.

Human sa pagpanakop ni Alejandrong Bantogan niadtong mga 332 W.K.P., mitungha ang Gregong mga kolonya diha sa Sirya ug Palestina, nga mopatim-awng gipuy-an sa mga beteranong kasundalohan ni Alejandro ug human niadto gisundan pagpuyo sa mga lalin nga nagsultig-Grego. Sa daghang kahimtang kini nga mga kolonya natukod diha sa mga dapit nga kanhi maoy mga lungsod sa mga Hudiyo, samtang ang uban gitukod diha sa bag-ong naugmad nga mga dapit, ilabina sa S sa Suba sa Jordan. Kini milambo sa panahon sa pagmando sa mga Seleucid sa Sirya ug sa mga Ptolemy sa Ehipto, apan ang pagtungha sa Macabeo-Hudiyohanong estado (sugod niadtong mga 168 W.K.P.) nakadaot pag-ayo sa medyo independenteng kahimtang niini. Bisan tuod ang mga populasyon niini nga mga siyudad sa walay duhaduha naglakip sa daghang Hudiyo, sa gihapon kini nga mga siyudad maoy mga sentro sa Gregong kultura ug organisasyon ug busa sukwahi gayod sa mga gitinguha sa mga Macabeo. Sa dihang gisakop ug giorganisar pag-usab ni Pompey ang Palestina niadtong 63 W.K.P., kining Helenistikong mga siyudad gihatagan ug panalipod ug pinaboran nga kahimtang sa Roma. Kini gitugotan sa paggama ug kaugalingong sensilyong mga salapi ug gihatagag kagawasan nga makabaton ug kaugalingong pangagamhanan, bisan tuod kini sa gihapon gilaoman nga magmaunongon sa Roma ug sa kagamhanan sa lalawigan sa Sirya ug kinahanglan gihapong mobayad ug buhis ug motaganag mga lalaking paapilon sa pagsundalo.

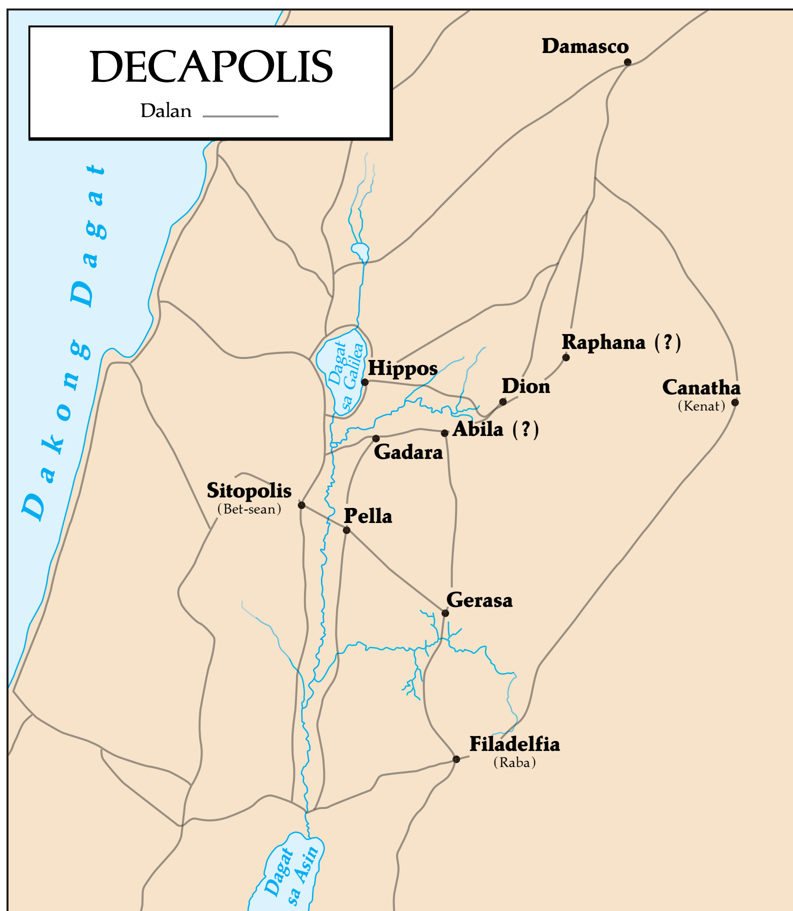
Pagkaugmad sa Liga. Lagmit sa panahon tali sa pagsakop ni Pompey ug sa kamatayon ni Herodes nga Bantogan (mga 1 W.K.P.) nga ang napulo niining Helenistikong mga siyudad mihimog usa ka panag-abin nga nailhan ingong Decapolis. Ang tumong niini nga panag-abin maoy aron mapatunhay ang komong interes sa suod nga mga relasyon sa negosyo ug usab aron sila adunay proteksiyon batok sa mga puwersa nga supak sa Helenistikong pagmando sulod sa Palestina o kaha batok sa agresibong tigbalhinbalhin nga mga tribo diha sa desyertong mga rehiyon sa S. Ang terminong "Decapolis" unang makita diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan ug diha sa mga sinulat ni Josephus ug Pliny nga Magulang (parehong nabuhi niadtong unang siglo K.P.). Si Pliny, bisag miadmitir nga niadtong panahona diha nay magkalahing opinyon labot niini, nagtala sa mosunod nga mga siyudad ingong lakip sa orihinal nga napulo: ang Damasco, Filadelfia, Raphana, Sitopolis, Gadara, Hippo (Hippos), Dion, Pella, Galasa (Gerasa), ug Canatha. (*Natural History,* V, XVI, 74) Sa tanan niini, ang Sitopolis (Bet-sean) lamang ang nahimutang sa K sa Jordan; tungod kay maayo kining pagkapuwesto diha sa Walog sa Esdraelon (Jezreel), kini nahimong usa ka hinungdanong agianan ngadto sa Kabaybayonan sa Mediteranyo ug sa mga dunggoanan. Ang Damasco, nga halayo dapit sa A sa Sirya, lagmit gilakip tungod sa kahinungdanon niini ingong sentro sa negosyo. Ang Filadelfia (karaang Raba, modernong ʽAmman) mao ang kinahabagatan sa napulo ka siyudad, nga mga 40 km (25 mi) lamang sa AS sa amihanang tumoy sa Patayng Dagat. Ang uban sa mga siyudad nahimutang sa tabunok nga rehiyon sa Gilead o sa silingang Basan. Ang kadaghanan niini gituohan nga nahimutang diha o duol sa pangunang mga dalan niana nga rehiyon. Ang Canatha lagmit mao ang Kenat sa Numeros 32:42.

Sa ikaduhang siglo K.P., gihisgotan ni Ptolemy ang 18 ka siyudad ingong nahimutang diha sa "Decapolis," nga lagmit nagpakitang kini nga ngalan gigamit sa katibuk-ang diwa ug nga nagkalainlain ang gidaghanon sa mga siyudad. Ang ubang mga eskolar naglakip sa Abila, nga gitala ni Ptolemy, inay sa Raphana ingong lakip sa orihinal nga napulo. Bisan pa niana, dayag nga ang rehiyon sa De-

capolis walay tinong mga utlanan ug nga ang hurisdiksiyon sa mga siyudad sa Decapolis wala magsakop sa tanang nataliwad-ang teritoryo apan sa sulod lamang sa distrito sa matag partikular nga siyudad.

Ministeryo ni Jesus ug ang Decapolis. Bisan tuod ang mga tawo gikan sa Decapolis maoy lakip sa mga panon nga mihugop aron sa pagpamati sa pagtulon-an ni Jesus didto sa Galilea (Mat 4:25), walay espesipikong gihisgotan nga siya migugol ug panahon sa bisan hain niining Helenistikong mga siyudad. Si Jesus mitaak gayod sa rehiyon sa Decapolis sa panahon sa iyang ministeryo sa Galilea sa dihang siya mitabok sa Dagat sa Galilea ug miadto sa yuta sa mga Gerasanhon (o mga Gadaranhon sumala sa Mat 8:28). (Mar 5:1) Apan dinhi, human niya hinginli ang mga demonyo ug gitugotan sila nga mosulod sa panon sa mga baboy, nga tungod niana kini nga panon nangamatay, ang katawhan gikan sa kasikbit nga siyudad ug kabanikahan miawhag kang Jesus nga "mopahawa sa ilang mga distrito." Busa siya mipahawa, samtang ang tawo nga napahigawas ni Jesus gikan sa pagkanagamhan sa demonyo mituman sa iyang gisugo nga mosangyaw sa iyang mga paryente, ug siya nagmantala sa mga buhat sa pagpang-ayo ni Jesus didto sa Decapolis. (Mar 5:2-20) Gituohan sa pipila ka eskolar nga tungod kay adunay panon sa mga baboy didto, kini maoy dugang ebidensiya nga nagpatigbabaw ang impluwensiya sa mga dili-Hudiyo niana nga rehiyon.

Human sa Paskuwa sa 32 K.P., ug sa nakabalik na gikan sa usa ka panaw didto sa mga rehiyon sa Tiro ug Sidon sa Fenicia, si Jesus mipaingon "sa dagat sa Galilea latas sa taliwala sa mga rehiyon sa Decapolis." (Mar 7:31) Diha sa usa ka dapit niini nga rehiyon giayo niya ang usa ka tawong bungol nga dili makasulti ug sa ulahi milagrosong nagpakaon sa usa ka panon sa katawhan nga mikabat ug 4,000.—Mar 7:32–8:9.

Ulahing Kasaysayan. Sumala kang Eusebius, sa wala pa ang kalaglagan sa Jerusalem niadtong 70 K.P., ang mga Kristohanon sa Judea mikalagiw ngadto sa siyudad sa Pella sa Decapolis sa bukirong rehiyon sa Gilead, sa ingon nagpatalinghog sa matagnaong pasidaan ni Jesus.—Luc 21:20, 21; *The Ecclesiastical History,* III, v, 3.

Tungod kay ang Decapolis lakip man sa mga siyudad sa Palestina nga misunod sa Helenistikong mga pamaagi, makita sa mga siyudad niini ang daghan kaayong ebidensiya sa pagsunod niini sa Gregong impluwensiya. Gituohan nga nakab-ot sa Decapolis ang kinapungkayang gahom niini sa ikaduhang siglo K.P., ug sa misunod nga siglo ang liga nagsugod na sa pagkabungkag. Ang dakong Gregong impluwensiya, ingon man ang kabahandianon sa mga siyudad sa Decapolis, makita diha sa talagsaong mga nahibiling bahin sa mga teatro, ampiteatro, templo, kaligoanan, agianan sa tubig,

ug ubang mga tinukod didto sa Gerasa (modernong Jarash) ug sa ubang mga siyudad.

DEDAN.

1. Usa ka Cusihanon diha sa linya ni Raama. (Gen 10:7; 1Cr 1:9) Ang iyang kaliwat mopatim-awng nanimuyo sa usa ka bahin sa Arabia.

2. Usa ka kaliwat ni Abraham pinaagi kang Joksan. (Gen 25:3; 1Cr 1:32) Ang mga Dedanhon nga naggikan kang Joksan mopatim-awng nanimuyo sa H ug sa HS sa Yutang Saad sa samang dapit diin gipadala ni Abraham ang tanan niyang mga anak kang Ketura.—Gen 25:6.

Sanglit ang duha ka banay sa mga Dedanhon (kadtong kang Raama ug kang Joksan) dayag nga namuyo sa mga bahin sa Arabia, mitungha ang pangutana kon kinsa nga Dedan ang gipasabot sa dihang kining ngalana makaplagan diha sa ulahing mga sinulat sa Bibliya. Hinunoa, ang paglangkit usahay kang Dedan ngadto sa ubang Semitikanhong mga katawhan sama sa Edom, Tema, ug Buz nagpaila sa Dedan nga naggikan kang Joksan. Pananglitan, ang Dedan gitala nga anaa sa usa ka tumoy sa Edom, kansang yuta hapit nang laglagon. (Eze 25:13) Ang Dedan, diha sa "desyertong kapatagan," giingnan usab nga mokalagiw gikan sa mga manunulong. Ang nagapanawng panon sa mga Dedanhon kinahanglang mopuyo sa kakahoyan, samtang ang Tema, nga latas sa iyang teritoryo sila mokalagiw, gisugo sa pagtaganag makaon ug mainom alang sa mga kagiw. (Isa 21:11-15; Jer 49:8) Sama sa Edom, ang Dedan sa kataposan mapugos usab sa pagtilaw sa kopa sa bino sa kasuko ni Jehova.—Jer 25:15, 21, 23.

Ang mga eskolar naglangkit sa Dedan sa tubigan nga dapit sa el-Ula, mga 120 km (75 mi) sa HK sa Taima.

Ang ubang mga paghisgot sa Dedan wala magpaila kon usa ba ka Hamitikanhon o Semitikanhong katawhan ang gipasabot. Pananglitan, ang Dedan gihisgotan sa Ezequiel 27:15, 20 ingong usa ka magpapatigayon sa Tiro. Ang Dedan may mahakogon usab nga interes sa gilaraw nga pagpangagaw ni Gog sa Magog batok sa katawhan sa Diyos.—Eze 38:13.

DEKALOGO. Tan-awa ang NAPULO KA PULONG.

DEKER [Pagdughang]. Amahan sa usa sa 12 ka luyoluyo ni Solomon. Ang anak nga lalaki ni Deker nagtagana ug pagkaon alang kang Solomon ug sa iyang panimalay usa ka bulan sulod sa usa ka tuig nga mopatim-awng gikan sa rehiyon sa habagatang Dan.—1Ha 4:7, 9.

DELAIAS [Si Jehova Nangandam [sa pagluwas]].

1. Usa ka Aaronikong saserdote sa panahon ni David nga gitudlo pinaagig ripa ingong pangulo sa ika-23 nga dibisyon sa mga saserdote.—1Cr 24:1, 5, 18.

2. Anak nga lalaki ni Semaias; usa sa mga prinsipe sa palasyo ni Haring Jehoiakim nga nakadungog sa pagbasa ni Baruk sa basahon nga gisulat ni Jeremias ug mopatim-aw nga human niadto nagtaho niini ngadto sa hari. Unya, sa dihang ang linukot nga basahon gibasa sa atubangan ni Jehoiakim, si Delaias ug ang duha pa ka laing prinsipe nangamuyo sa hari nga dili kini sunogon apan sila wala pamatii.—Jer 36:11-26.

3. Ang katigulangan sa pipila ka tawo nga nangadto sa Jerusalem uban kang Zorobabel niadtong 537 W.K.P. apan wala makapamatuod nga sila mga Israelinhon.—Esd 2:1, 59, 60; Neh 7:61, 62.

4. Anak nga lalaki ni Mehetabel ug ang amahan ni Semaias nga gisuholan ni Sanbalat ug Tobias sa paghulga kang Nehemias nga gobernador.—Neh 6:10-13.

5. Usa sa pito ka anak nga lalaki ni Elioenai; kaliwat ni David pinaagi kang Solomon.—1Cr 3:10, 24.

DELILA [lagmit, Nagbitaybitay]. Usa ka babaye nga nagpuyo sa bul-oganang walog sa Sorek. Si Delila gipaila sa asoy sa Bibliya sa hinapos sa 20-ka-tuig nga pagkamaghuhukom ni Samson ingong iyang hinigugma.—Huk 16:31.

Ang magkaabin nga mga ginoo sa mga Filistehanon, nga buot gayod mopatay kang Samson, sa tagsatagsa nagtanyag kang Delila ug 1,100 ka pirasong plata (kon mga siklo, $2,422) aron itug-an kanila kon diin naggikan ang talagsaong kusog ni Samson. Siya mitabang kanila pinaagi sa pagsukitsukit kang Samson kon unsay makapawala sa iyang kusog. Sa matag higayon nga si Samson motubag, isulti kini ni Delila ngadto sa mga Filistehanon ug tagoan niya sulod sa iyang balay ang Filistehanong mga manggugubat kinsa andam nga mopahimulos sa pagdakop kang Samson sa dihang siya mawad-an na sa iyang kusog. Human si Samson molimod sa tulo ka higayon, si Delila nagpadayon sa pagsamok kaniya ug "iyang gipugos siya pinaagi sa iyang mga pulong sa tanang panahon ug nagsigeg aghat kaniya, [nga tungod niana] ang iyang kalag nawad-ag pailob nga halos mamatay na." Human niana iyang gitug-anan siya bahin sa iyang pagka-Nazareo ug nga wala pay labaha nga midapat sa iyang ulo. Kay nakatino nga niining panahona gitug-anan na siya sa tinuod, siya nagpatawag sa magkaabin nga mga ginoo sa mga Filistehanon, ug sila miadto aron dad-on ang salapi ngadto kaniya. Samtang si Samson nakatulog diha sa tuhod ni Delila, giputol sa usa ka tig-alagad ang pito ka sinalapid nga buhok sa iyang ulo. Sa

pagkahigmata, nabatyagan ni Samson nga niadtong tungora ang iyang hinatag-sa-Diyos nga kusog nawala na. Gigunitan siya sa mga nagtagong mga Filistehanon, ilang gibutaan siya, ug gidala siya ingong binilanggo. (Huk 16:4-21) Si Delila wala na hisgoti diha sa asoy sa Bibliya.

Wala isulti sa Bibliya nga dihay seksuwal nga relasyon nga nahitabo tali kang Delila ug Samson o nga si Delila usa ka pampam. Ang pampam nga gihisgotan sa Maghuhukom 16:1, 2 dili mao si Delila. Kini nga pampam nagpuyo sa Gaza, samtang si Delila nagpuyo sa bul-oganang walog sa Sorek. Labot pa, ang mosunod nga ebidensiya nagpakita nga si Delila lagmit usa ka Israelinhon, dili usa ka Filistehanon: Sa dihang ang magkaabin nga mga ginoo nagbungat sa ilang tanyag, gihimo kadto pinasukad sa dakong kantidad sa salapi ug dili tungod sa patriotismo.—Huk 16:5.

DEMAS [lagmit pinamubo sa "Demetrio," nga nagkahulogang "Kang (Iya ni) Demeter"]. Usa kanhi ka isigkamagbubuhat ni apostol Pablo. Si Demas didto sa Roma kauban sa apostol sa panahon sa iyang unang pagkabilanggo didto, sanglit ang iyang mga pangomosta gilakip diha sa mga sulat ngadto sa mga taga-Colosas ug kang Filemon. (Col 4:14; Flm 24) Sa dihang si Pablo misulat kang Timoteo sa panahon sa iyang ikaduhang pagkabilanggo, si Demas mibiya sa apostol ug miadto sa Tesalonica, lagmit sa iyang kaugalingong lungsod. —2Ti 4:10.

Wala ibutyag ang tinuod nga hinungdan kon nganong si Demas mibiya kang Pablo 'tungod sa iyang gugma niining sistema sa mga butang.' Wala mosulti ang apostol kon si Demas nahimo bang apostata o magsusupak. Lagmit ang gugma ni Demas sa materyal nga mga butang ug sa kalibotanong mga kalingawan nahimong mas kusganon kay sa espirituwal nga mga butang. Tungod sa kahadlok nga basin siya patyon ingong martir uban kang Pablo, si Demas nangitag mas luwas nga dapit aron mapanalipdan ang iyang kinabuhi gikan niadtong sistemaha sa mga butang. Unsa man ugaling ang hinungdan, sa dihang wala moayo ang kahimtang, si Demas napakyas sa paggamit sa iyang talagsaong kahigayonan sa pagpalig-on sa iyang igsoong si Pablo.

DEMETRIO [Kang (Iya ni) Demeter [Gregong diyosa sa agrikultura]].

1. Usa ka platero sa siyudad sa Efeso sa Asia Minor nga maoy nagsugnib ug kagubot batok kang apostol Pablo ug sa iyang mga kauban sa hinapos nga pag-estar ni Pablo sa Efeso tali sa duha ug tulo ka tuig (mga 53-55 K.P.), sa panahon sa iyang ikatulong misyonaryong panaw. Ang pagsangyaw ni Pablo nagmalamposon sanglit daghan ang mitalikod gikan sa mga buhat sa salamangka ug nagsunog sa ilang mga basahon. Si Demetrio, nga nagdumalag mauswagong negosyo sa paghimog plata nga mga ampoanan alang sa diyosa nga si Artemis, nagsulsol sa mga artesano ug sa uban pa kay nahadlok nga basin siya mawad-an ug kinitaan tungod sa kalamposan ni Pablo sa paghimog mga tinun-an ni Kristo. Pinaagi sa iyang duha ka pangatarongan, ang posibleng pagkawala sa negosyo ug ang kapeligrohan nga mawad-an ug dungog ang templo ni Artemis, siya milampos sa pagpahinabog kaguliyang sa tibuok siyudad.

Human sa mga duha ka oras, napahunong ra sa kalihim sa siyudad ang kaguliyang; iyang giingon nga kon si Demetrio ug ang mga artesano may sumbong batok kang Pablo ug sa iyang mga kauban, may mga korte nga mohusay sa maong butang sa legal nga paagi ug nga tungod niining masamok nga demonstrasyon ang siyudad mahimong ikasumbong sa Romanhong kagamhanan ug pagalsa batok sa pamunoan. Dayon nahilom ang panon sa katawhan, gibuhian ang mga isigkamagbubuhat ni Pablo ug sila namiya sa teatro diin didto nahitabo ang makauulaw nga kagubot. Wala madugay human niadto si Pablo mipanaw paingon sa Macedonia.—Buh 19:18, 19, 23-41; 20:1.

2. Usa ka Kristohanon nga gidayeg ni apostol Juan diha sa iyang usa ka sulat ngadto kang Gayo, sa mga 98 K.P. Tingali si Demetrio ang nagdala sa sulat ngadto kang Gayo. Ang rekomendasyon ni Juan bahin kang Demetrio tingali maoy pagdasig kang Gayo nga ipakita ang pagkamaabiabihon ngadto kang Demetrio, sanglit mopatim-aw nga maoy kostumbre sa mga kongregasyon ang pagtaganag pagkaon ug puy-anan sa matinumanong mga igsoon nga mipanaw alang sa maayong balita.—3Ju 1, 12.

DEMONYO. Usa ka dili makita, daotan, espiritu nga linalang nga adunay labaw-tawhanong mga gahom. Ang komon nga Gregong pulong alang sa demonyo (*dai′mon*) makita kas-a lamang sa Kristohanon Gregong Kasulatan diha sa Mateo 8:31; sa ubang mga teksto ang pulong nga *dai·mo′ni·on* mao ang makita. Ang *pneu′ma,* nga Gregong pulong alang sa "espiritu," usahay gigamit sa pagtumong sa daotang mga espiritu, o mga demonyo. (Mat 8:16) Kini makita usab uban sa mga terminong "daotan," "mahugaw," "amang," ug "bungol." —Luc 7:21; Mat 10:1; Mar 9:17, 25; tan-awa ang ESPIRITU (Espiritung mga Persona).

Ang mga demonyo wala lalanga sa Diyos. Ang una nga mihimo sa iyang kaugalingon nga demonyo mao si Satanas nga Yawa (tan-awa ang SATANAS), kinsa nahimong magmamando sa ubang

manulondang mga anak sa Diyos nga mihimo usab sa ilang kaugalingon nga mga demonyo. (Mat 12: 24, 26) Sa adlaw ni Noe, ang masinupakong mga manulonda nagmateryalisar, nakigminyo sa mga babaye, nanganak ug mestisong mga anak nga nailhan ingong Nepilim (tan-awa ang NEPILIM), ug dayon naghukas sa ilang tawhanong mga lawas sa dihang miabot ang Lunop. (Gen 6:1-4) Apan, sa dihang mibalik sa dominyo sa mga espiritu, wala na nila mahupti pag-usab ang ilang dungganong orihinal nga pagkabutang, kay ang Judas 6 nag-ingon: "Ang mga manulonda nga wala magpadayon sa paghupot sa ilang orihinal nga pagkabutang apan mitalikod sa ilang nahiangay nga puloy-anang dapit iyang gitagana uban ang walay kataposang mga gapos ilalom sa naglugitom nga kangitngit alang sa paghukom sa dakong adlaw." (1Pe 3:19, 20) Busa diha niini nga kahimtang sa naglugitom nga espirituwal nga kangitngit nga sila karon nalimitahan sa ilang mga kalihokan. (2Pe 2:4) Bisan tuod dayag nga wala na sila tugoti nga makamateryalisar, sila aduna gihapoy dakong gahom ug impluwensiya ibabaw sa mga hunahuna ug mga kinabuhi sa mga tawo, nga gani adunay katakos sa pagsulod ug paggahom sa mga tawo ug mga hayop, ug ang mga kamatuoran nagpakita nga sila usab migamit ug dili-buhing mga butang sama sa mga balay, mga kahoy o mga larawan nga gigamit ingong panagang, ug mga anting-anting. —Mat 12:43-45; Luc 8:27-33; tan-awa ang PAGKA-NAGAMHAN SA DEMONYO.

Ang katuyoan nianang tanang demonyohanong kalihokan mao ang pagpaliso sa mga tawo gikan kang Jehova ug sa putli nga pagsimba sa Diyos. Busa, ang balaod ni Jehova hugot nga nagdili sa bisan unsang matang sa demonismo. (Deu 18:10-12) Bisan pa niana, ang sukihang Israel nahisalaag pag-ayo nga gani ilang gihalad ang ilang mga anak nga lalaki ug babaye ngadto sa mga demonyo. (Sal 106:37; Deu 32:17; 2Cr 11:15) Sa dihang si Jesus dinhi pa sa yuta kaylap kaayo ang impluwensiya sa mga demonyo, ug ang pipila sa iyang bantogang mga milagro naglakip sa paghingilin sa daotang mga espiritu gikan sa mga tawong nabiktima niini. (Mat 8:31, 32; 9:33, 34; Mar 1:39; 7:26-30; Luc 8:2; 13:32) Kining samang gahom gihatag usab ni Jesus ngadto sa 12 ka apostoles ug sa 70 nga iyang gipadala, aron nga sa ngalan ni Jesus mahinginlan usab nila ang mga demonyo.—Mat 10:8; Mar 3:14, 15; 6:13; Luc 9:1; 10:17.

Ang impluwensiya sa demonyo diha sa tawhanong mga kalihokan dayag usab karong adlawa. Tinuod gihapon nga "ang mga butang nga ginahalad sa mga nasod ilang ginahalad ngadto sa mga demonyo." (1Co 10:20) Diha sa kataposang basahon sa Bibliya, ang "pinadayag ni Jesu-Kristo, nga gihatag sa Diyos kaniya, aron ipakita sa iyang mga ulipon ang mga butang nga kinahanglang mahitabo sa dili-madugay," ang matagnaong pasidaan gihatag labot sa dobleng mga paningkamot sa mga demonyo dinhi sa yuta. (Pin 1:1) "Gitambog ang dakong dragon, ang orihinal nga halas, ang usa nga gitawag Yawa ug Satanas, nga nagpahisalaag sa tibuok gipuy-ang yuta; siya gitambog sa yuta, ug ang iyang mga manulonda [*mga demonyo*] gitambog uban kaniya. Tungod niini . . . alaot ang yuta ug ang dagat, tungod kay ang Yawa nanaog kaninyo, nga may dakong kasuko, kay nahibalo nga hamubo na lamang ang iyang panahon." (Pin 12:9, 12) Ang mahugaw, morag baki nga mga pahayag "sa pagkatinuod, maoy mga pahayag nga inspirado sa *mga demonyo* ug naghimog mga ilhanan, ug sila nangadto sa mga hari sa tibuok gipuy-ang yuta, aron sa pagtigom kanila ngadto sa gubat sa dakong adlaw sa Diyos nga Labing Gamhanan."—Pin 16:13, 14.

Busa, ang mga Kristohanon kinahanglang kusganong makigbisog batok niining dili-makitang daotang mga espiritu. Si Santiago, sa pagpangatarongan nga dili igo ang pagtuo lamang, nag-ingon: "Ikaw nagtuo nga adunay usa ka Diyos, dili ba? Maayo ang imong ginabuhat. Ug gani ang mga demonyo nagtuo man ug nagapangurog." (San 2:19) "Sa ulahing mga yugto sa panahon," nagpasidaan si Pablo, "adunay pipila nga mangahulog gikan sa pagtuo, nga magtagad sa nagpahisalaag nga inspiradong mga pulong ug mga pagtulon-an sa mga demonyo." (1Ti 4:1) Ang usa ka tawo dili mahimong mokaon sa lamesa ni Jehova ug sa samang panahon mokaon sa lamesa sa mga demonyo. (1Co 10:21) Busa, ang mga matinumanon kinahanglang kusganong makigbisog batok sa Yawa ug sa iyang mga demonyo, "batok sa mga magmamando sa kalibotan niini nga kangitngit, batok sa daotang mga puwersa nga espirituhanon sa langitnong mga dapit."—Efe 6:12.

Alang sa mga Grego nga gisangyawan ni Pablo, unsa ang mga demonyo?

Kini nga paggamit sa pulong nga "demonyo" maoy limitado ug espesipiko kon itandi sa mga ideya sa karaang mga pilosopo ug sa paagi sa paggamit niini nga pulong diha sa klasikal nga Grego. Niining bahina ang *Theological Dictionary of the New Testament,* nga giedit ni G. Kittel (Tomo II, p. 8) nag-ingon: "Ang kahulogan sa adh[etibong *dai·mo'ni·os*] nagpatin-aw pag-ayo sa linaing mga bahin sa Gr[egong] konsepto labot sa mga demonyo, kay kini nagpasabot nianang gawas sa tawhanong

kapasidad ug busa ikaingong naggikan sa mas hataas nga mga gahom, kini maayo man o daotan. Sa mga magsusulat una pa ang Kristohanong panahon ang [*to dai·mo′ni·on*] mahimong gamiton diha sa diwa nga nagkahulogang 'diyos.'" (Gihubad ug giedit ni G. Bromiley, 1971) Sa dihang nakiglantugi kang Pablo, ang pipila ka Epicureo ug Estoiko nga mga pilosopo mihinapos: "Siya daw usa ka magmamantala sa langyawng mga bathala [Gr., *dai·mo·ni′on*]."—Buh 17:18.

Sa dihang nakigsulti sa mga taga-Atenas, gigamit ni Pablo ang kombinasyon sa Gregong pulong nga *dai′mon* (*dei·si·dai·mo·ne·ste′rous*), nga nag-ingon: "Kamo daw mas mahadlokon sa mga bathala [Gr., *dei·si·dai·mo·ne·ste′rous;* sa Latin nga *Vulgate,* 'mas matuotuohon'] kay sa uban." (Buh 17:22) Nagkomento bahin niini nga pulong, si F. F. Bruce nag-ingon: "Ang konteksto maoy motino kon kining pulonga gamiton ba diha sa maayo o sa dili-maayong kahulogan niini. Sa pagkatinuod, kini sama ka lubog sa pulong nga 'relihiyoso,' ug dinhi tingali mas maayong hubaron nato kini ingong 'relihiyoso kaayo.' Apan ang hubad sa AV nga 'patuotuo' dili gayod sayop; alang kang Pablo ang ilang relihiyon sa dakong bahin maoy patuotuo, ingon man usab niana ang panglantaw sa mga Epicureo, bisan tuod sa laing mga pasikaranan, bahin sa relihiyon ni Pablo."—*The Acts of the Apostles,* 1970, p. 335.

Sa dihang nakigsulti kang Haring Herodes Agripa II, si Festo miingon nga ang mga Hudiyo adunay mga pakiglalis kang Pablo mahitungod sa ilang "pagsimba sa bathala [Gr., *dei·si·dai·mo·ni′as;* sa Latin nga *Vulgate,* 'patuotuo']." (Buh 25:19) Gihisgotan ni F. F. Bruce nga kining Gregong pulong "mahimong direktang hubaron nga 'patuotuo' (sama sa hubad sa AV). Makita ang adhetibo niini nga dili usab tin-aw diha sa [Buhat] 17:22."—*Commentary on the Book of the Acts,* 1971, p. 483.

Tan-awa ang PORMAG-KANDING NGA DEMONYO.

DENARIO. Usa ka Romanhong sensilyo nga plata nga motimbang ug mga 3.85 g ug busa mokantidad ug $0.74 karong adlawa. Kinulitan kini sa hulagway sa ulo ni Cesar ug mao ang "kuwarta nga ibayad sa buhis por ulo" nga gipangayo sa mga Romano gikan sa mga Hudiyo. (Mat 22:19-21) Sa mga adlaw sa yutan-ong ministeryo ni Jesus, ang mga mamumuo sa uma sagad nga makadawat ug usa ka denario alang sa 12-oras nga trabaho sa tibuok adlaw. (Mat 20:2) Busa, ang Pinadayag 6:6 naghulagway sa usa ka grabeng kahimtang sa dihang kini nag-ingon nga ang usa ka litrong trigo o tulo ka litrong sebada mokantidad ug usa ka denario (suhol sa tibuok adlaw).

Kon ang mahalon nga nardo nga gigamit ni Maria, nga igsoong babaye ni Lazaro, sa paghaplas kang Jesu-Kristo gikabaligya pa ug 300 ka denario (halos usa ka tuig nga suhol), dakodako untang kantidad sa salapi ang ikahulog sa kahon sa salapi nga gitipigan ni Judas Iskariote. Dili gayod ikatingala nga ang dili-matinud-anon nga si Judas Iskariote mitutol pag-ayo, sanglit dili man siya makapanguha bisan ug tipik niining dakong kantidad. —Ju 12:3-6; 13:29; Mar 14:3-11.

Ang dagway sa atubangan ug sa likod sa usa ka Romanhong denario. Sa wala, ulo ni Tiberio Cesar

Ang matinabangon nga Samarianhon sa sambingay ni Jesus migasto ug duha ka denario (suhol sa duha ka adlaw) aron tabangan ang wala-hiilhing estranyo, ug siya miingon nga andam siyang moabaga sa dugang pang galastohon alang sa estranyo. (Luc 10:33-35) Sa kasukwahi, diha sa usa sa mga sambingay ni Jesus nga nagpasiugda sa pagkamapasayloon, ang usa ka ulipon kansang 60,000,000-ka-denario nga utang gikanselar dili buot mopasaylo sa 100-ka-denario nga utang sa iyang isigkaulipon.—Mat 18:24-33.

DEPEKTO. Tan-awa ang LAMA.

DERBE. Usa ka "siyudad sa Licaonia" sa Asia Minor nga giduaw mismo ni apostol Pablo sa duha o tingali sa tulo ka higayon.

Lagmit sa wala pa ang tingtugnaw sa 47-48 K.P., panahon sa iyang unang misyonaryong panaw, si Pablo nakaabot sa Derbe human sa grabe nga pagbato didto sa kasikbit nga Listra. Sa Derbe, siya ug si Bernabe 'nagpahayag sa maayong balita' ug nakahimog "ubay-ubayng mga tinun-an," tingali naglakip kang "Gayo nga taga-Derbe," kinsa gihisgotan sa ulahi ingong kauban sa panaw sa apostol. Bisan tuod nga ang sekular nga kasaysayan nagpakita nga human sa 41 K.P. ang Derbe mao ang

siyudad nga anaa sa kinatumyang bahin sa sidlakan sa *politikanhong* lalawigan sa Galacia, ang paghubit ni Lucas niini ingong usa ka "siyudad sa Licaonia" dinhi niini nga asoy mopatim-awng maylabot sa kon diin kini nahimutang o kon unsay kultura niini. (Buh 14:6, 19-21; 20:4) Mga bulan sa ulahi, human sa konsilyo sa Jerusalem bahin sa pagtuli (mga 49 K.P.), ug samtang anaa sa iyang ikaduhang panaw, si Pablo mibalik sa Derbe. (Buh 15:36; 16:1) Bisan tuod wala hinganli, lagmit nga si Pablo mihapit usab sa Derbe sa iyang ikatulong misyonaryong panaw sa dihang iyang gipalig-on ang mga tinun-an sa "kayutaan sa Galacia." (Buh 18:23) Walay rekord nga si Pablo gilutos didto sa Derbe, ug wala niya hisgoti ang maong siyudad daghang tuig sa ulahi sa dihang siya miasoy sa iyang mga pag-antos sa ubang mga dapit nga kasikbit niini.—2Ti 3:11.

Ang Derbe mao karon ang Kerti Hüyük nga 21 km (13 mi) sa AAS sa Karaman (karaang Laranda) ug mga 100 km (62 mi) sa HS sa Konya (karaang Iconio). Kon gilakip ba paghisgot ang Derbe sa sulat ni Pablo "nganha sa mga kongregasyon sa Galacia," tan-awa ang GALACIA, SULAT NGADTO SA MGA TAGA-.—Gal 1:2.

DESYERTO. Tan-awa ang KAMINGAWAN.

DEUEL [Kahibalo sa Diyos; Nahibalo ang Diyos]. Ang usa kansang anak nga lalaki nga si Eliasap nag-alagad ingong pangulo sa tribo ni Gad panahon sa mga paglatagaw sa Israel didto sa kamingawan. (Num 1:14; 7:42, 47; 10:20) Sa Masoretikong teksto ug sa Syriac nga *Peshitta,* siya gitawag ug "Reuel" diha sa Numeros 2:14. Tingali tungod kini sa sayop sa magkokopya, sanglit ang Hebreohanong mga letra alang sa "D" ug "R" magkaamgid kaayo ug ang ngalang "Deuel," sa pagkatinuod, makita sa Numeros 2:14 diha sa Samarianhong *Pentateuch,* sa Latin nga *Vulgate,* ug sa kapin sa usa ka gatos ka Hebreohanong mga manuskrito.

DEUTERONOMIO. Ang Hebreohanong ngalan niining ikalimang basahon sa Pentateuko maoy *Deva·rim′* (Mga Pulong), nga gikuha gikan sa pangbukas nga prase diha sa Hebreohanong teksto. Ang ngalang "Deuteronomio" naggikan sa Gregong titulo sa *Septuagint* nga *Deu·te·ro·no′mi·on,* nga sa literal nagkahulogang "Ikaduhang Balaod; Pagsubli sa Balaod." Kini naggikan sa Gregong hubad sa usa ka Hebreohanong prase diha sa Deuteronomio 17:18, *mish·neh′ hat·toh·rah′,* nga hustong gihubad nga 'kopya sa balaod.'

Ang pagkatinuod sa Deuteronomio ingong usa ka basahon sa kanon sa Bibliya ug ang pagkamagsusulat ni Moises naestablisar pag-ayo tungod kay ang Deuteronomio kanunayng giisip sa mga Hudiyo ingong bahin sa Balaod ni Moises. Sa katibukan, ang ebidensiya sa pagkatinuod sa Deuteronomio maoy sama ra nianang sa laing upat ka basahon sa Pentateuko. (Tan-awa ang PENTATEUKO; usab ang mga basahon ubos sa tagsatagsa ka ngalan.) Si Jesus mao ang kinalabwang awtoridad nga magpamatuod sa pagkatinuod sa Deuteronomio, nga nagkutlo gikan niini sa tulo ka higayon agig pagsalikway sa mga tentasyon ni Satanas nga Yawa. (Mat 4:1-11; Deu 6:13, 16; 8:3) Dugang pa, gitubag ni Jesus ang pangutana kon unsa ang kinadak-an ug unang sugo pinaagi sa pagkutlo sa Deuteronomio 6:5. (Mar 12:30) Ug si Pablo nagkutlo gikan sa Deuteronomio 30:12-14; 32:35, 36.—Rom 10:6-8; Heb 10:30.

Ang panahon nga gikobrehan sa basahon sa Deuteronomio maoy halos kapin sa duha ka bulan sa tuig 1473 W.K.P. Kini gisulat didto sa Kapatagan sa Moab ug gilangkoban sa upat ka pakigpulong, usa ka awit, ug usa ka pagpanalangin ni Moises samtang ang Israel nagkampo sa mga utlanan sa Canaan una pa mosulod sa maong yuta.—Deu 1:3; Jos 1:11; 4:19.

Katuyoan. Bisan pa sa kahulogan sa ngalang Deuteronomio, kining basahona dili maoy ikaduhang balaod ni usa ka pagsubli sa tibuok Balaod apan hinunoa, usa ka pagpatin-aw niini, ingon sa gisulti sa Deuteronomio 1:5. Kini nag-awhag sa Israel nga magmatinumanon kang Jehova, nga naggamit sa kaliwatan sa 40-ka-tuig nga paglatagaw ingong usa ka pananglitan nga likayan. Si Moises nagpatin-aw ug nagpalapad sa pipila ka hinungdanong mga punto sa Balaod ug sa mga prinsipyo diha niini, nga naglantaw sa bag-o nga mga kahimtang sa Israel sa dihang sila mopuyo na nga permanente diha sa yuta. Iyang gipasibo ang pipila ka balaod ug naghatag ug dugang mga regulasyon mahitungod sa pagdumala sa kagamhanan diha sa ilang permanente na nga puy-anan didto sa Yutang Saad.

Sa pag-awhag kanila ug sa pagdasig kanila sa pagsulod ngadto niining pakigsaad nga ilang gihimo pag-usab uban kang Jehova pinaagi kang Moises, ang basahon sa Deuteronomio nagpasiugda pag-ayo sa kahibalo, pagtudlo, ug instruksiyon. Ang mga pulong nga "pagtudlo," "ginatudlo," ug "nagtudlo" mas sagad nga makita diha sa Deuteronomio kay sa Exodo, Levitico, o Numeros. Gipatin-aw ni Moises nga si Jehova nagatudlo sa Israel pinaagi sa pagpakaon kanila ug mana. (Deu 8:3) Iyang giingnan ang mga Israelinhon sa pagbutang sa balaod ni Jehova, sa mahulagwayong pagkasulti, ingong mga bugkos sa agtang taliwala sa ilang mga mata ug diha sa mga poste sa pultahan sa ilang mga balay ug sa ilang mga ganghaan. (6:8, 9) Iyang gisugo sila sa pagsilsil sa iyang balaod diha

sa ilang mga anak. (6:6, 7) Gihatag ang mga instruksiyon nga basahon ang Balaod sa matag ikapitong tuig, sa panahon sa (tinuig nga) Pista sa mga Balongbalong. (31:10-13) Gihatag ang linaing mga instruksiyon alang sa hari sa Israel sa umaabot. Siya kinahanglang mosulat ug usa ka kopya sa Balaod alang sa iyang kaugalingon ug basahon kini matag adlaw. (17:18-20) Sa matag higayon nga ang Israel makiggubat, ang mga saserdote magdasig sa katawhan sa pagbaton ug pagtuo ug kaisog ug magpasalig kanila sa kadaogan, kay si Jehova nga ilang Diyos magauban kanila. (20:1-4) Sa dihang sila mosulod na sa Yutang Saad, ilang bahinon ang mga tribo sa duha ka grupo, nga ang usa ka grupo diha sa Bukid sa Ebal ug ang lain diha sa Bukid sa Gerizim, ug dayon ilang basahon ang Balaod sa Diyos ngadto kanila.—27:11-26; itandi ang Jos 8:33-35.

Ang Gugma Gipasiugda. Ang gugma, kalulot, ug konsiderasyon gipasiugda usab diha sa Deuteronomio. Ang pulong mismo nga "gugma," nombre man o kaha usa ka berbo, makita kapin sa lima ka beses nga mas subsob diha sa Deuteronomio kay sa katibuk-ang gidaghanon nga makita kini diha sa Exodo, Levitico, ug Numeros. Dinhi atong makita usab ang kinadak-ang sugo, nga gihisgotan ni Jesus (Mat 22:36, 37), nga talagsaong gipahayag: "Higugmaon mo si Jehova nga imong Diyos sa

MGA PANGUNANG PUNTO SA DEUTERONOMIO

Mga pakigpulong nga nagpatin-aw sa mga bahin sa Balaod ug nag-awhag sa Israel sa paghigugma ug pagsunod kang Jehova didto sa yuta nga hapit na nilang pagasudlon

Gisulat ni Moises sa dayon nang pagsulod sa Israel sa Yutang Saad niadtong 1473 W.K.P.

Tambag aron sa paghinumdom sa nahimo ni Jehova ug sa pag-alagad kaniya lamang (1:1–4:49)

- Gipahinumdom ni Moises ang pagpadalag mga espiya, ang dili-matinuohon ug rebelyosong sanong sa ilang taho, ang panaad ni Jehova nga kadto nga kaliwatan mamatay sa kamingawan
- Kinahanglang dili hilabtan sa Israel ang mga anak ni Esau (naggikan sa igsoong lalaki ni Jacob) o ni Moab ug Ammon (kaliwat sa pag-umangkong lalaki ni Abraham nga si Lot); apan gihatag ni Jehova sa Israel ang yuta nga gipanag-iya sa Amorihanon nga si Haring Sihon ug Og, sa S sa Jordan
- Si Moises nangamuyo kang Jehova nga tugotan siyang motabok sa Jordan; apan hinuon, si Jehova nagsulti kaniya nga sugoon ug lig-onon si Josue sa pagpanguna sa nasod
- Si Moises nagpahinumdom sa nasod mahitungod sa nagdilaab nga kasuko ni Jehova batok kang Baal sa Peor; dili angayng malimot kon unsa ang ilang nasaksihan didto sa Horeb, dili gayod maghimo ug usa ka linilok nga larawan alang sa pagsimba; si Jehova, ang bugtong matuod nga Diyos, nagapangayo ug bug-os nga pagkamahinalaron

Pahimangno sa paghigugma kang Jehova ug sa pagsunod sa tanan niyang mga sugo (5:1–26:19)

- Gibatbat ni Moises ang paghatag sa Balaod didto sa Horeb, gisulti pag-usab ang Napulo ka Pulong, giawhag ang Israel sa pagbuhat ingon gayod sa gisugo ni Jehova
- Kinahanglang higugmaon si Jehova uban ang bug-os nga kasingkasing, kalag, ug kusog; ang mga balaod sa Diyos kinahanglang anaa kanunay sa ilang atubangan; kinahanglang ipatin-aw ngadto sa ilang mga anak ang katarongan sa mga regulasyon ni Jehova
- Pito ka nasod ang pagalaglagon gikan sa yuta, lakip sa ilang mga halaran ug mga larawan; walay pakig-alyansa sa kaminyoon uban kanila
- Dili gayod angayng kalimtan kon giunsa sila pag-atiman sa Diyos didto sa kamingawan aron ipaila kanila nga ang tawo mabuhi dili sa tinapay lamang kondili sa matag pulong gikan sa baba ni Jehova
- Kinahanglang hinumdoman kon giunsa nila paghagit si Jehova pinaagi sa paghimog inumol nga nating baka; karon kinahanglang mahadlok, moalagad, ug mounong kaniya; tumanon ang tibuok kasugoan
- Mga regulasyon nga pagatumanon didto sa Yutang Saad: Hanawon ang bakak nga relihiyon sa Canaan; mosimba didto sa dapit nga gipili ni Jehova; dili mokaon ug dugo; patyon ang mga apostata; mokaon ug hinlong pagkaon; maghatag kang Jehova ug ikapulo sa abot; magpakitag konsiderasyon sa mga kabos; saulogon ang tinuig nga mga kapistahan; tinguhaon ang hustisya; isalikway ang espiritismo; patalinghogan ang usa nga gipatindog ni Jehova ingong manalagna; tahoron ang mga timaan sa utlanan; hinloan ang yuta gikan sa pagkasad-an sa dugo; magpakita ug kaluoy; magpabiling hinlo gikan sa seksuwal nga imoralidad; ihatag ang unang mga bunga sa yuta ngadto kang Jehova; magpamatuod nga balaan ngadto kang Jehova

Mga panalangin tungod sa pagsunod kang Jehova, mga tunglo tungod sa pagkadili-masinugtanon (27:1–28:68)

- Human motabok ang nasod sa Jordan, ang Balaod kinahanglang isulat diha sa dagkong mga bato
- Mga tunglo tungod sa pagkadili-masinugtanon ipahayag didto sa Bukid sa Ebal
- Mga panalangin tungod sa pagkamasinugtanon sa tanang sugo ni Jehova ipahayag didto sa Bukid sa Gerizim

Pakigsaad gihimo didto sa Kapatagan sa Moab (29:1–30:20)

- Giasoy pag-usab ang pag-atiman ni Jehova didto sa Ehipto ug sulod sa 40-ka-tuig nga paglatagaw sa Israel didto sa kamingawan; nagpasidaan batok sa tig-a nga pagkadili-masinugtanon
- Nagtagna sa kaluoy ni Jehova alang niadtong nagahinulsol
- Gibutang sa ilang atubangan ang pagpili tali sa kinabuhi ug kamatayon; nag-awhag kanila nga pilion ang kinabuhi pinaagi sa paghigugma kang Jehova, pagpamati sa iyang tingog, ug pag-unong kaniya

Ang pagbalhin sa pagkapangulo ngadto kang Josue, ug ang kataposang mga pagpanalangin ni Moises (31:1–34:12)

- Si Josue gisugo nga manguna sa Israel
- Gitudloan ni Moises ang Israel ug usa ka awit nga mahimong saksi batok kanila sa dihang ilang talikdan si Jehova
- Gipanalanginan ni Moises ang mga tribo sa Israel, dayon siya namatay didto sa Bukid sa Nebo

bug-os mong kasingkasing ug sa bug-os mong kalag ug sa bug-os mong kusog." (Deu 6:5; tan-awa usab ang 10:12; 11:13.) Sublisubli nga gipahayag ni Jehova ang iyang gugma alang sa Israel. (7:7-9; 23:5; 33:3) Ang diwa mismo sa Deuteronomio nagpasiugda sa gugma ni Jehova alang sa iyang katawhan: "Kon ugmaron lang unta nila ang ilang kasingkasing sa pagkahadlok kanako ug sa pagtuman kanunay sa tanan kong kasugoan, aron maayo ang ilang dangatan ug sa ilang mga anak hangtod sa panahong walay tino!" (5:29) Sa pagkatinuod, sa daghang higayon atong makaplagan diha sa Deuteronomio ang mga ekspresyon sama sa "aron maayo ang imong dangatan" ug "aron ikaw magpadayong buhi."—4:40; 5:16; 6:3; 22:7; 30:19, 20.

Bisan tuod hapit nang makiggubat ang Israel aron sa pagsakop sa yuta, wala sayloi ni Jehova ang pagpakitag mahigugmaong konsiderasyon. Ang kadaogan dili kaayo hinungdanon o dinalian nga tungod niana himoon ang higpit kaayo nga mga sugo. Ang sinayoran nga lalaki dili paapilon. (Deu 20:7) Ang bag-ong naminyo nga lalaki dili paapilon sa gubat, aron ikapakita niya ang pagmahal sa iyang asawa ug makauban sa asawa ang iyang bana sulod sa usa ka tuig. (24:5) Kon ang usa ka tawo nagtanom ug parasan ug wala pa makakaon sa abot niini o nagtukod ug balay ug wala pa makainagurar niini, siya dili paapilon sa pagpakiggubat aron iyang kapahimuslan ang mga bunga sa iyang paghago.—20:5, 6.

Ang tin-aw nga mga detalye gihatag maylabot sa pagpakiggubat ug sa pagsakop sa yuta sa Canaan. Ang mga mahinadlokon papaulion, aron dili nila mapaluya usab ang mga kasingkasing sa ilang mga igsoon. (Deu 20:8) Ang mga siyudad sa espesipikong mga nasod sa Canaan nga bug-os ang pagkadaotan pagalaglagon gayod, apan ang mga siyudad nga wala malakip niining espesipikong mga nasod papilion nga mosurender o malaglag. Kon sila mosurender, sila ipailalom sa pinugos nga pagtrabaho, apan gilatid sa Balaod nga bisan ang mga ulipon angayng pakitaag kalulot, ug ang mga sugo niini nanalipod sa mga babaye aron dili among-amongan bisan diha sa mga siyudad nga nasakop tungod sa gubat. Labot sa mga siyudad nga dili mosurender, pamatyon ang tanang lalaki, ang mga bata lamang ug ang mga babaye nga wala pa makigrelasyon sa mga lalaki ang pagaluwason. (20:10-18; itandi ang Num 31:17, 18.) Sa pagtukod ug mga panglikos palibot sa usa ka siyudad, ang mga Israelinhon wala tugoti sa pagputol ug mga bungahoy.—Deu 20:19, 20.

Ang mga hayop gihatagan usab ug mahigugmaong konsiderasyon diha sa basahon sa Deuteronomio. Ang mga Israelinhon gidid-an sa pagkuha sa usa ka langgam nga anaa sa salag, sanglit kini dali rang madakpan tungod kay kini kinaiyanhon mang manalipod sa iyang mga kuyabog. Buhian kini, apan ang kuyabog mahimong kuhaon sa mga Israelinhon. Ang inahan sa ingon mahimong gawasnon sa pagpatungha ug dugang mga kuyabog. (Deu 22:6, 7) Dili parison pagyugo sa mag-uuma ang usa ka asno uban sa torong baka aron dili malisdan ang mas huyang nga hayop. (22:10) Ang torong baka dili pagabusalan samtang nagagiok sa lugas aron dili kini mag-antos sa kagutom samtang ang lugas anaa ra sa atubangan niini ug kini nagagamit sa kusog niini sa paggiok sa lugas.—25:4.

Ang konsiderasyon gipakita sa pamilyahanon ug katilingbanong kinabuhi. Ang panganayng anak nga lalaki makadawat sa dobleng bahin, siya man anak nga lalaki sa pinaborang asawa o dili. (Deu 21:15-17) Ang kaminyoon sa bayaw nga lalaki gipahayag sa unang higayon ingong usa ka balaod, ug ang mga silot gilatid aron kini adunay dakong puwersa. (25:5-10) Ang dili-limbongang mga timbangan ug mga sukod gilagda. (25:13-16) Ang bili sa kinabuhi gipasiugda pinaagi sa sugo sa pagbutang ug barandilya palibot sa atop sa usa ka balay. (22:8) Gipakita sa Balaod nga gihatagag konsiderasyon bisan ang usa ka mamumuhat ug daotan nga pagahampakon sanglit gibaod man niini ang paglimite sa hampak hangtod sa 40. (25:1-3) Kining tanang regulasyon naghatag ug dugang katin-awan sa Balaod, samtang kini nagpakita usab ug dakong konsiderasyon. Apan sa samang higayon mas estrikto kini.

Mga Pasidaan ug mga Balaod. Ang Deuteronomio puno sa mga pasidaan batok sa bakak nga pagsimba ug sa pagkadili-matinumanon maingon man sa mga instruksiyon kon unsaon sa pagdumala niini aron mapreserbar ang putli nga pagsimba. Ang tambag labot sa pagkabalaan maoy usa ka talagsaong butang diha sa Deuteronomio. Ang mga Israelinhon gitambagan nga dili makigminyo sa mga nasod sa palibot, tungod kay kini magsilbing hulga sa putling pagsimba ug sa pagkamaunongon kang Jehova. (Deu 7:3, 4) Sila gipasidan-an batok sa materyalismo ug pagpakamatarong-sa-kaugalingon. (8:11-18; 9:4-6) Ang kusganong mga balaod gihimo batok sa apostasya. Sila angayng magbantay sa ilang kaugalingon aron sila dili moliso ngadto sa ubang mga diyos. (11:16, 17) Sila gipasidan-an batok sa mini nga mga manalagna. Diha sa duha ka bahin niini nga basahon ang mga instruksiyon gihatag kon unsaon pag-ila ang usa ka mini nga manalagna ug kon unsaon sa pagpakiglabot kaniya. (13:1-5; 18:20-22) Bisan kon mahimong apostata ang usa ka membro sa pamilya, ang pamilya dili angayng maluoy kaniya kondili makigambit hinuon sa pagbato sa maong apostata hangtod nga siya mamatay.—13:6-11.

Ang mga siyudad sa Israel nga nahimong apostata pagalaglagon, ug walay bisan unsa nga ibilin alang sa personal nga kaayohan ni bisan kinsa. Ang siyudad dili na gayod pagatukoron pag-usab. (Deu 13:12-17) Ang mga delingkuwente nga dili makontrolar sa ilang mga ginikanan pagabatoon hangtod nga mamatay.—21:18-21.

Ang pagkabalaan ug ang kagawasan gikan sa pagkasad-an sa dugo gipasiugda diha sa balaod bahin sa paagi sa pag-atiman sa wala masulbad nga kaso sa pagbuno. (Deu 21:1-9) Sanglit gipakita man niini ang kasibot alang sa putling pagsimba, ang Deuteronomio naundan ug mga regulasyon bahin sa kon kinsa ang mahimong membro sa kongregasyon ni Jehova ug kon kanus-a siya mahimong membro. Ang anak sa gawas hangtod sa ikanapulo nga kaliwatan, mao man usab ang Moabihanon o Ammonhanon ug ang eunuko dili makasulod hangtod sa panahong walay tino. Apan, ang mga Ehiptohanon ug mga Edomhanon sa ikatulo nga kaliwatan puwedeng mahimong mga sakop sa kongregasyon.—23:1-8.

Ang Deuteronomio naglatid sa hudisyal nga kahikayan alang sa Israel sa dihang manimuyo na sa Yutang Saad. Kini naghisgot sa mga kuwalipikasyon alang sa mga maghuhukom ug sa kahikayan sa mga korte diha sa mga ganghaan sa siyudad, diin ang sangtuwaryo mao ang korte suprema sa yuta, kansang mga paghukom angayng pagasundon sa tibuok Israel.—Deu 16:18–17:13.

Ang Deuteronomio nagpasiugda sa posisyon ni Jehova ingong talagsaong Diyos (Deu 6:4), sa posisyon sa Israel ingong iyang talagsaong katawhan (4:7, 8), ug sa pagtukod sa usa ka dapit ingong sentro sa pagsimba (12:4-7). Kini nagtagna sa usa nga pagabangonon ingong manalagna sama kang Moises ug kinsa mosulti diha sa ngalan ni Jehova, ang usa nga kaniya ang tanan kinahanglang magpasakop.—18:18, 19.

DIADEMA. Tan-awa ang KORONA, PURONGPURONG.

DIAMANTE. Usa ka magilakon nga bililhong bato, ang kinagahian nga kinaiyanhong mineral nga nakaplagan sukad masukad ug lakip sa labing bililhon nga mga mutya. Bisan tuod kasagaran sa mga diamante walay kolor, ang pipila medyo dalag, berde, pula, kape, asul, ug itom. Ang kadaghanan sa wala pa matabas nga mga diamante maoy otso-kantos nga tin-aw o sihagon nga mga kristal ug halos lunlon nga karbon. Gituohan nga ang mga diamante naporma sa dugay na kaayong panahon sa dihang ang karbon sa yuta nailalom sa grabeng presyur ug kainit. Ang unang mga diamante nakaplagan diha sa mga salog sa mga sapa, apan sa modernong mga panahon kini sagad gimina gikan sa mga bato ilalom sa yuta.

Ang Hebreohanong pulong nga *sha·mir′* (nga kaduha gihubad nga "diamante," kausa ingong "batong ismeril" sa *NW*) dayag nga nalangkit sa Akadianhong pulong nga *ashmur,* nga nagkahulogang "ismeril." Ang pipila nagtuo nga ang *sha·mir′* mahimong mapadapat sa usa ka gahi kaayong mineral nga mahimong magtumong sa diamante o sa daghang gahi kaayong mga substansiya, sama sa *corundum* ug ismeril.

Si Jehova naghisgot sa mga diamante nga gigamit sa pagkudlit o pagkulit sa gahing mga materyales sa dihang miingon: "Ang sala sa Juda gisulat pinaagi sa usa ka dagang nga puthaw. Pinaagi sa tumoy sa diamante kini gikulit diha sa papan sa ilang kasingkasing, ug diha sa mga sungay sa ilang mga halaran." (Jer 17:1, 2) Ang balay sa Israel usab nahimong gahian ug tig-ag kasingkasing. Busa, si Jehova miingon kang Ezequiel: "Tan-awa! Gihimo ko ang imong nawong nga ingon kagahi sa ilang mga nawong ug ang imong agtang nga ingon kagahi sa ilang mga agtang. Gihimo ko ang imong agtang nga sama sa usa ka diamante, nga magahi pa kay sa santik." (Eze 3:7-9) Sa susama, tungod sa pagkagahian sa mga Hudiyo, si Jehova nagpahayag pinaagi kang Zacarias: "Ang ilang kasingkasing gihimo nilang ingon sa usa ka batong ismeril [Heb., *sha·mir′*] aron dili makatuman sa balaod ug sa mga pulong nga gipadala ni Jehova sa mga panon pinaagi sa iyang espiritu, pinaagi sa unang mga manalagna."—Zac 7:12; tan-awa ang MUTYA UG BILILHONG BATO.

DIBLA. Usa ka dapit nga gihisgotan ni Ezequiel (6:14) sa dihang iyang gitala ang tagna ni Jehova labot sa kalaglagan nga modangat sa yuta sa Israel ingong balos tungod sa idolatroso nga pagsimba niini. Walay karaang dapit nga nahibaloang nagbaton niining ngalana, ug busa, kadaghanan sa modernong mga eskolar nagtuo nga ang magkokopya nasayop sa pagsulat sa "Dibla" inay nga "Ribla," sanglit ang unang Hebreohanong letra alang sa "R" (ר) dali kaayong masaypan ingong ang Hebreohanong letra alang sa "D" (ד). Kon kini mao ang nahitabo, lagmit nga kini mao ang Ribla sa Bibliya (ang mga kagun-oban duol sa modernong Ribleh) diha sa Suba sa Orontes, "sa yuta sa Hamat" (2Ha 23:33), ug "ang kamingawan paingon sa Dibla [Ribla]" lagmit nagtumong sa batoon, lapad kaayong patag sa Desyerto sa Sirya nga nahimutang dapit sa H ug sa HS sa Ribla. Apan, ang pipila ka maghuhubad naghubad sa mga pulong ni Ezequiel nga "gikan sa kamingawan paingon sa Ribla." (*RS*) Sumala niini nga hubad, lagmit kini nagkahulogan nga ang paghukom ni Jehova modangat gikan "sa

kamingawan," ang gituohang habagatan nga utlanan sa Yutang Saad (Ex 23:31), hangtod sa rehiyon sa "Hamat" (gihawasan sa Ribla) sa halayong amihanan. (1Ha 8:65) Nan, ang paggamit ni Ezequiel sa maong prase maoy katumbas sa mas iladong prase nga "gikan sa Dan hangtod sa Beer-seba." —Huk 20:1; tan-awa ang RIBLA Num. 2.

DIBLAIM [Duha ka Tinapay sa Pinisa nga mga Igos]. Ginikanan sa asawa ni Oseas nga si Gomer. —Os 1:2, 3.

DIBON.

1. Usa ka siyudad sa S sa Patayng Dagat nga giagaw ni Sihon nga Amorihanon gikan sa mga Moabihanon apan sa ulahi giilog gikan kaniya sa Israel sa dihang ang mga Israelinhon ilalom ni Moises misulod sa maong yuta.—Num 21:25-30.

Ang karaang Dibon gituohan karon nga mao ang Dhiban, 5 km (3 mi) sa A sa Arnon, 21 km (13 mi) sa S sa Patayng Dagat. Niining dapita gihimo sa dili pa dugay ang makuting arkeolohikanhon nga mga pagsusi ug kini nailado ingong ang dapit diin nakaplagan ang bantog nga Bato sa Moab niadtong 1868. Ang mga pulong nga nahisulat niini nga bantayog, nga gipatindog ni Mesa nga hari sa Moab, gihubad sa pipila nga nagpaila sa Dibon ingong iyang kaulohang siyudad (lakip ang Qarhah) ug sa usa ka panahon nahimong "pangunang siyudad sa Moab."

Human gilayon sa unang pagsakop sa mga Israelinhon niining dapita, ang tribo ni Gad mipuyo didto ug "nagtukod [o, nagtukod pag-usab] sa Dibon," nga mopatim-awng nagngalan niini sa mas taas nga ngalang Dibon-gad, usa ka dapit nga gitala ingong usa sa mga gikampohan sa nasod. (Num 32:34; 33:45, 46) Bisan pa niana, ang Dibon giisip nga bahin sa panulondon ni Ruben. (Num 32:2, 3; Jos 13:8, 9, 15-17) Ang Dibon lagmit nga nag-antos ilalom sa napalig-on pag-usab nga gahom sa Moab panahon sa paghari ni Haring Eglon, hangtod nga kini nakabaton ug kahupayan tungod sa kadaogan ni Maghuhukom Ehud. (Huk 3:12-30) Si Mesa nga hari sa Moab mirebelde batok sa pagmando sa Israel daghang siglo sa ulahi, "sa pagkamatay gayod ni Ahab," sumala sa asoy sa Bibliya sa 2 Hari 3:4, 5. Ang Bibliya wala mag-asoy sa tukma kon unsa ka dugay kini nga pag-alsa, ug ingon sa gipanghambog ni Mesa diha sa Bato sa Moab, posible nga ubay-ubayng siyudad sa Israel ang nadugang niya ngadto sa "Qarhah" sa maong panahon. Hinunoa, sukwahi sa mahambogong inskripsiyon ni Mesa, ang rekord sa Kasulatan tin-awng nagpakita nga ang Moab bug-os nga napildi sa dihang ang kasundalohan niini nakiggubat batok sa naghiusa nga kasundalohan sa Israel, Juda, ug Edom.—2Ha 3:4-27.

Wala pay 200 ka tuig sa ulahi ang Dibon nahimo na usab nga usa ka siyudad sa Moab, ug batok niana si Isaias (15:2) nagbungat ug pahayag sa kaalaotan. Busa ang mga molupyo sa maong rehiyon sa matagnaong paagi gihisgotan ingong "mitungas ngadto sa Balay ug sa Dibon, ngadto sa hatag-as nga mga dapit," nga nagbangotan sa kalaglagan sa Moab.

Gihunahuna sa pipila ka eskolar nga si Isaias nagtumong sa pagpanghulga sa Asirya nga maoy hinungdan sa "pagdanguyngoy" diha sa "hatag-as nga mga dapit" duol sa Dibon; apan, walay rekord nga ang Asirya naglaglag niana nga rehiyon. Sa dihang ang alagad ni Jehova nga si Jeremias nagtagna mga usa ka gatos ka tuig sa ulahi nga ang Dibon 'mokanaog gikan sa himaya, ug molingkod sa kauhaw' (Jer 48:18), ang mas naunang tagna ni Isaias mopatim-awng wala pa matuman. Busa si Jeremias dayag nga nagpahayag pag-usab sa samang mensahe ug sa ingon naghimo sa tagna sa kaalaotan sa Moab nga tino gayod. Human mapukan ang Jerusalem niadtong 607 W.K.P., sa dihang bug-os nga gilaglag ni Nabucodonosor ang Moab, lagmit nga iyang gibiyaan ang mga lungsoranon sa Dibon, nga dili lamang 'giuhaw' sa kaluho sa kanhi niyang himaya kondili gibiyaan usab ingong ubos nga mga binihag, nga sa literal giuhaw sa tubig ug sa ubang komon nga mga panginahanglan.—Jer 25:9, 17-21.

Ang pagkakaplag sa dagkong mga tipiganan nga adunay talagsaong pagkapreserbar nga mga lugas sa Dibon, nga giisip nga sukad pa sa mga ulahing katunga nga bahin sa unang milenyo W.K.P., daw nagpamatuod sa panglantaw sa pipila nga ang rehiyon sa Dibon, nga hangtod karong adlawa maoy mabungahong dapit sa pagpanguma, lagmit kanhi mao ang tuboran sa pagkaon sa Palestina.

Giisip sa pipila ka komentarista nga ang Dibon mao ra usab ang Dimon nga gihisgotan sa Isaias 15:9.—Tan-awa ang DIMON.

2. Usa ka dapit sa Juda (Neh 11:25) nga gihunahuna sa pipila nga mao ra usab ang Dimona.—Jos 15:22; tan-awa ang DIMONA.

DIBON-GAD. Tan-awa ang DIBON Num. 1.

DIBORSIYO. Ang legal nga pagkabungkag sa kaminyoon. Busa kini mao ang pagkaputol sa bugkos sa kaminyoon tali sa bana ug asawa. Ang lainlaing mga termino sa orihinal nga pinulongan alang sa "diborsiyo" sa literal nagkahulogang "paghingilin" (Deu 22:19, *ftn* sa *Rbi8*), "pagpahigawas" o "pagbuhi" (Mat 1:19, *Int;* 19:3, *ftn* sa *Rbi8*), "pagabog; pagpapahawa" (Lev 22:13, *ftn* sa *Rbi8*), ug "pagputol."—Itandi ang Deu 24:1, 3, diin ang ekspresyon nga "sulat-pamatuod sa diborsiyo" sa literal nagkahulogang "usa ka basahon sa pagputol."

Sa dihang gikasal ni Jehova si Adan ug Eva, siya walay gihimong probisyon alang sa diborsiyo. Gitin-aw kini ni Jesu-Kristo sa dihang gitubag niya ang pangutana sa mga Pariseo: "Subay ba sa balaod nga ang usa ka lalaki makigdiborsiyo sa iyang asawa sa bisan unsang matang sa pasikaranan?" Gipakita ni Kristo nga katuyoan sa Diyos nga ang lalaki mobiya sa iyang amahan ug sa iyang inahan ug moipon sa iyang asawa, ug ang duha mahimong usa ka unod. Dayon si Jesus midugang: "Mao nga dili na sila duha, kondili usa ka unod. Busa, kon unsay gihiusa pagyugo sa Diyos ayaw ipabulag ni bisan kinsang tawo." (Mat 19:3-6; itandi ang Gen 2:22-24.) Dayon ang mga Pariseo nangutana: "Nan, nganong naglagda man si Moises nga maghatag kaniya ug sulat-pamatuod sa pagbulag ug sa pagdiborsiyo kaniya?" Sa pagtubag, si Kristo miingon: "Si Moises, tungod sa katig-a sa inyong kasingkasing, nagtugot kaninyo sa pagdiborsiyo sa inyong mga asawa, apan dili ingon niana ang kahimtang sukad sa sinugdan."—Mat 19:7, 8.

Bisan tuod ang diborsiyo gitugotan taliwala sa mga Israelinhon sa nagkalainlaing pasikaranan, si Jehova nga Diyos nagkontrolar niini diha sa iyang Balaod nga gihatag ngadto sa Israel pinaagi kang Moises. Ang Deuteronomio 24:1 mabasa: "Kon ang usa ka lalaki magkuhag babaye ug mangasawa kaniya, mahitabo usab nga kon ang iyang mga mata dili makakaplag ug kahimuot kaniya tungod kay iyang nakaplagan diha kaniya ang butang nga malaw-ay, siya magsulat usab ug sulat-pamatuod sa diborsiyo alang kaniya ug ibutang kini sa iyang kamot ug pabiyaon siya sa iyang balay." Kon unsa ang "butang nga malaw-ay" (sa literal, "ang pagkahubo sa usa ka butang") wala isulti nga espesipiko. Kini dili usa ka pagpanapaw sanglit gilatid sa balaod sa Diyos nga gihatag ngadto sa Israel nga kadtong sad-an sa pagpanapaw pagapatyon, dili lamang diborsiyohan. (Deu 22:22-24) Sa walay duhaduha, ang 'kalaw-ayan' nga maghatag sa Hebreohanong bana ug pasikaranan sa pagdiborsiyo sa iyang asawa naglangkit sa seryosong mga butang, tingali ang asawa nagpakitag hilabihang pagkawalay-pagtahod sa bana o nagpakaulaw sa iyang panimalay. Sanglit ang Balaod nag-ingon nga "higugmaon mo ang imong isigkatawo sama sa imong kaugalingon," dili-makataronganong isipon nga ang ginagmayng mga kasaypanan mahimong gamiton ingong pasangil sa pagdiborsiyo sa asawa ug dili ra manubag sa balaod.—Lev 19:18.

Sa mga adlaw ni Malaquias daghang Hudiyong mga bana ang nagmaluibon sa ilang mga asawa, nagdiborsiyo kanila sa bisan unsang matang sa mga pasikaranan, nagpapahawa sa mga asawa sa ilang pagkabatan-on, lagmit aron makaminyo ug mas batan-on, paganong mga babaye. Imbes nga ipatuman ang balaod sa Diyos, ang mga saserdote nagtugot niini, ug si Jehova wala gayod mahimuot niini. (Mal 2:10-16) Ang paggamit sa Hudiyong mga bana ug daghang pasikaranan sa pagdiborsiyo sa dihang si Jesu-Kristo dinhi pa sa yuta gipakita sa pangutana sa mga Pariseo ngadto kang Jesus: "Subay ba sa balaod nga ang usa ka lalaki makigdiborsiyo sa iyang asawa sa *bisan unsang matang* sa pasikaranan?"—Mat 19:3.

Taliwala sa mga Israelinhon naandan nga ang usa ka lalaki magbayad ug bugay alang sa babaye nga mahimo niyang asawa, ug siya giisip nga iyang kabtangan. Bisan tuod nakapahimulos sa daghang panalangin ug mga pribilehiyo, ang asawa naghupot ug mas ubos nga papel diha sa kaminyoon. Ang katungdanan sa asawa dugang gipakita diha sa Deuteronomio 24:1-4, nga nagpunting nga mahimong diborsiyohan sa bana ang iyang asawa apan walay giingon bahin sa asawa nga mahimong diborsiyohan niya ang iyang bana. Kay giisip nga kabtangan sa bana, ang asawa dili makadiborsiyo kaniya. Sa sekular nga kasaysayan, ang unang natala nga pananglitan diin ang usa ka babaye sa Israel misulay sa pagdiborsiyo sa iyang bana mao kadtong panghitabo diin si Salome nga igsoong babaye ni Haring Herodes nagpadalag dokumento sa diborsiyo ngadto sa iyang bana, ang gobernador sa Idumea, aron sa pagbungkag sa ilang kaminyoon. (*Jewish Antiquities,* XV, 259 [vii, 10]) Ang pamatuod nga ang maong lakang sa mga babaye sa pagpakigdiborsiyo nagsugod na sa dinhi pa si Jesus sa yuta o nga siya nakapanglantawng daan sa pagtungha niini gipaila sa mga pulong ni Kristo: "Kon ugaling ang usa ka babaye, human makigdiborsiyo sa iyang bana, magminyog lain, siya makapanapaw."—Mar 10:12.

Sulat-pamatuod sa Diborsiyo. Dili angayng hunahunaon pinasukad sa ulahing mga pag-abuso nga ang pagdiborsiyo nga gitugot sa sinugdan sa panahon ni Moises nagpasayon sa Israelinhong bana sa pagdiborsiyo sa iyang asawa. Aron makahimo niini, siya kinahanglang mohimog pormal nga mga lakang. Gikinahanglan nga mosulat ug usa ka dokumento, nga 'magsulat ug sulat-pamatuod sa diborsiyo alang kaniya.' Ang nakigdiborsiyong bana 'magbutang niini sa iyang kamot ug pabiyaon siya sa iyang balay.' (Deu 24:1) Bisag wala itagana sa Kasulatan ang dugang mga detalye bahin niini nga pamaagi, kining legal nga lakang dayag nga naglangkit ug mga konsultasyon uban sa awtorisadong mga lalaki, nga lagmit maningkamot una nga sila magkauliay. Ang panahon nga nalangkit sa pag-andam sa sulat-pamatuod ug pagpatuman sa diborsiyo sa legal nga paagi mohatag ug higayon sa bana nga palandongon ang iyang desisyon. Kinahanglang adunay pasikaranan

sa pagdiborsiyo, ug sa dihang tumanon ang maong regulasyon, kini sa makataronganong paagi mosanta sa pagdalidali sa pagpakigdiborsiyo. Busa, sa ingon maprotektahan usab ang mga katungod ug mga intereses sa asawa. Ang Kasulatan wala magbutyag kon unsay giingon sa "sulat-pamatuod sa diborsiyo."

Pagminyo Pag-usab sa Gidiborsiyohan nga mga Kapikas. Ang Deuteronomio 24:1-4 naglatid usab nga ang gidiborsiyohan nga babaye "mobiya sa iyang balay ug molakaw ug mahimong asawa sa laing lalaki," nga nagkahulogan nga siya mahimong magminyo pag-usab. Kini usab nagingon: "Kon ang ulahing lalaki magdumot kaniya ug magsulat ug sulat-pamatuod sa diborsiyo alang kaniya ug ibutang kini sa iyang kamot ug pabiyaon siya sa iyang balay, o kon mamatay ang ulahing lalaki nga nagkuha kaniya ingong iyang asawa, ang unang tag-iya kaniya nga nagpabiya kaniya dili tugotan sa pagkuha kaniyag balik aron mahimong iyang asawa human siya mahugawi; kay kana butang nga dulumtanan sa atubangan ni Jehova, ug ayaw dad-a sa pagpakasala ang yuta nga ihatag ni Jehova nga imong Diyos kanimo ingong panulondon." Ang unang bana gidid-an sa pagkuhag balik sa gidiborsiyohan nga asawa, tingali aron mapugngan ang bisan unsang laraw tali kaniya ug niining naminyo pag-usab nga asawa sa pagpugos kaniya sa pagdiborsiyo sa iyang ikaduhang bana o sa pagpatay sa iyang ikaduhang bana aron siya maminyo pag-usab sa iyang unang bana. Kon siya kuhaon ug balik sa iyang unang bana, mahugaw kini nga butang sa panan-aw sa Diyos; ang unang bana maghimo sa iyang kaugalingon nga buangbuang tungod kay iya nang gihinginlan siya ingong usa ka babaye nga kaniya iyang nakaplagan ang "butang nga malaw-ay" ug dayon, human nga siya naminyo sa laing tawo sumala sa balaod ug nahimong iyang asawa, kuhaon na pod niya kini pag-usab.

Walay duhaduha nga tungod kay ang orihinal nga bana dili makaminyo pag-usab sa iyang gidiborsiyohan nga asawa human nga siya mahimong asawa sa laing tawo, bisan kon ang maong tawo nagdiborsiyo kaniya o namatay, ang bana nga nagplanong makigdiborsiyo mamalandong una pag-ayo sa dili pa siya molihok sa pagtapos sa ilang kaminyoon. (Jer 3:1) Hinuon, walay gisulti sa Balaod nga nagdili kaniya sa pagminyo pag-usab sa iyang gidiborsiyohan nga asawa *kon siya wala magminyo pag-usab* human sa legal nga pagputol sa bugkos sa ilang kaminyoon.

Pagpapahawa sa Paganong mga Asawa. Sa wala pa mosulod ang mga Israelinhon sa Yutang Saad, sila gisultihan nga dili makig-alyansa sa kaminyoon uban sa paganong mga molupyo niini. (Deu 7:3, 4) Bisan pa niana, sa mga adlaw ni Esdras, ang mga Hudiyo nagkuhag langyaw nga mga asawa, ug sa pag-ampo ngadto sa Diyos, giila ni Esdras ang ilang pagkasad-an niining butanga. Ingong sanong sa iyang pag-awhag ug sa pag-ila sa ilang mga kasaypanan, ang mga lalaki sa Israel nga nagkuhag langyawng mga asawa nagpapahawa kanila "uban sa mga anak."—Esd 9:10–10:44.

Bisan pa niana, ang mga Kristohanon sa bisan unsa nga nasod (Mat 28:19) kinahanglang dili makigdiborsiyo sa ilang mga kapikas nga dili mga magsisimba ni Jehova, ni tinguhaon nila nga makigbulag gikan sa maong mga kapikas, ingon sa gipakita sa dinasig nga tambag ni Pablo. (1Co 7:10-28) Apan, kon bahin sa pagkuhag bag-ong asawa, ang mga Kristohanon gitambagan sa pagminyo "lamang diha sa Ginoo."—1Co 7:39.

Si Jose Nagplano nga Makigdiborsiyo. Samtang si Maria gikasaad sa kaminyoon kang Jose, apan wala pa sila mag-ipon, siya nakaplagan nga nagmabdos pinaagi sa balaang espiritu, ug ang asoy nag-ingon: "Hinunoa, si Jose nga iyang bana, tungod kay siya matarong ug dili buot nga siya mahimong usa ka talan-awon sa publiko, naghunahuna sa pagdiborsiyo kaniya sa tago." (Mat 1:18, 19) Sanglit sa maong panahon ang kasabotan sa pagminyo taliwala sa mga Hudiyo kinahanglang sundon, ang pulong "diborsiyo" hustong gigamit dinhi.

Kon ang usa ka sinayoran nga babaye mouyon nga makigrelasyon sa laing lalaki, siya batoon hangtod mamatay sama sa usa ka mananapaw nga babaye. (Deu 22:22-29) Sa mga kaso nga lagmit moresultag pagbato hangtod mamatay ang usa ka tawo, duha ka saksi ang gikinahanglan aron maestablisar ang iyang pagkasad-an. (Deu 17:6, 7) Dayag, si Jose walay mga saksi batok kang Maria. Si Maria nagmabdos, apan wala bug-os masabti ni Jose ang maong butang hangtod nga kini gipatinaw kaniya sa manulonda ni Jehova. (Mat 1:20, 21) Wala isulti kon ang 'pagdiborsiyo sa tago' nga iyang giplano naglakip ba sa paghatag ug sulat-pamatuod sa diborsiyo o dili; apan lagmit nga si Jose molihok uyon sa mga prinsipyo nga gilatid diha sa Deuteronomio 24:1-4, nga lagmit maghatag kang Maria ug sulat-pamatuod sa diborsiyo atubangan sa duha ka saksi aron mahusay ang mga butang sa legal nga paagi nga dili maghatag ug wala kinahanglana nga kaulawan kang Maria. Bisag wala ihatag ni Mateo ang matag detalye labot sa pamaagi nga buot sundon ni Jose, iyang gipakita gayod nga si Jose buot makiglabot kang Maria sa maluluy-ong paagi. Wala isipa si Jose nga tawong dili-matarong tungod niini, apan hinunoa, "tungod kay siya *matarong* ug dili buot nga siya mahimong usa ka talan-awon sa publiko," siya "naghunahuna sa pagdiborsiyo kaniya sa tago."—Mat 1:19.

Mga Kahimtang nga Makapugong sa Pagdiborsiyo sa Israel. Sumala sa balaod sa Diyos nga gihatag ngadto sa Israel, adunay mga kahimtang nga imposible ang pagdiborsiyo. Mahitabo tingali nga ang usa ka lalaki mangasawa, makigrelasyon kaniya, ug dayon magdumot kaniya. Lagmit manghimakak ang lalaki nga ang babaye dili na ulay sa dihang siya nakigminyo kaniya, sa ingon sayop nga nagsumbong kaniya sa makauulaw nga mga buhat ug nagdaot sa iyang reputasyon. Sa dihang ang mga ginikanan sa babaye makapatunghag pamatuod nga ang ilang anak nga babaye maoy usa ka ulay sa dihang siya nagminyo, ang mga tawo sa siyudad magdisiplina sa bakak nga magsusumbong. Sila magmulta kaniyag usa ka gatos ka siklo nga plata ($220), nga maghatag niini ngadto sa amahan sa babaye, ug ang babaye magpadayon ingong asawa sa maong lalaki, nga labot kaniya kini giingon: "Dili siya tugotang makigdiborsiyo kaniya sa tanan niyang mga adlaw." (Deu 22:13-19) Lain pa, kon madiskobrehan nga ang usa ka tawo nagsakmit ug usa ka ulay nga dili sinayoran ug nakigrelasyon kaniya, kini gilatid: "Ang lalaki nga nakigdulog kaniya kinahanglan usab nga maghatag sa amahan sa babaye ug kalim-an ka siklo nga plata [$110], ug siya mahimong asawa niya tungod kay siya nagpakaulaw kaniya. Dili siya tugotang makigdiborsiyo kaniya sa tanan niyang mga adlaw."—Deu 22:28, 29.

Unsa ang bugtong Kasulatanhong pasikaranan sa diborsiyo taliwala sa mga Kristohanon?

Si Jesu-Kristo, diha sa iyang Wali sa Bukid, nagingon: "Dugang pa kini giingon, 'Bisan kinsa nga makigdiborsiyo sa iyang asawa, pahataga siya kaniya ug usa ka sulat-pamatuod sa diborsiyo.' Apan, ako magaingon kaninyo nga ang matag usa nga nagdiborsiyo sa iyang asawa, gawas kon tungod sa pakighilawas, magladlad kaniya sa pagpanapaw, ug si bisan kinsa nga magminyo sa gidiborsiyohan nga babaye makapanapaw." (Mat 5:31, 32) Dugang pa, human sultihi ang mga Pariseo nga ang pagtugot ni Moises sa pagdiborsiyo sa ilang mga asawa dili mao ang kahikayan "sukad sa sinugdan," si Jesus miingon: "Ako magaingon kaninyo nga bisan kinsa nga makigdiborsiyo sa iyang asawa, gawas kon tungod sa pakighilawas, ug magminyog lain makapanapaw." (Mat 19:8, 9) Sa katibuk-an, adunay kalainan karong adlawa tali sa "mga makihilawason" ug "mga mananapaw." Sumala sa modernong paggamit, kadtong sad-an sa pakighilawas mao ang mga tawong dili-minyo nga kinabubut-ong nakigsekso sa usa ka tawo sa kaatbang nga sekso. Ang mga mananapaw maoy mga tawong minyo nga kinabubut-ong nakigsekso sa usa ka tawo sa kaatbang nga sekso nga dili nila legal nga kapikas sa kaminyoon. Apan, ingon sa gipakita sa artikulong PAKIGHILAWAS, ang terminong "pakighilawas" maoy usa ka hubad sa Gregong pulong nga *por·nei′a* ug naglakip sa tanang matang sa gidiling seksuwal nga mga relasyon gawas sa Kasulatanhong kaminyoon. Busa, ang mga pulong ni Jesus sa Mateo 5:32 ug 19:9 nagkahulogan nga ang bugtong pasikaranan sa diborsiyo nga magputol gayod sa bugkos sa kaminyoon mao ang *por·nei′a* nga nabuhat sa kapikas sa usa ka tawo. Ang sumusunod ni Kristo makapahimulos sa maong probisyon sa diborsiyo kon kini buot niya, ug kana nga diborsiyo magpahigawas kaniya aron makaminyo pagusab ngadto sa usa ka takos nga Kristohanon.—1Co 7:39.

Ang gidiling mga buhat sa sekso nga gihimo sa tawong minyo uban sa usa ka tawo nga kaparehog sekso (homoseksuwalidad) maoy mahugaw ug dulumtanan. Ang dili-mahinulsolong mga tawo nga sama niini dili makapanunod sa Gingharian sa Diyos. Mao man usab, ang bestialidad o pagpakigsekso uban sa hayop gihukman sa Kasulatan. (Lev 18:22, 23; Rom 1:24-27; 1Co 6:9, 10) Kining mahugaw kaayong mga buhat maoy lakip sa lapad ug kahulogan nga *por·nei′a.* Angay usab nga matikdan nga ubos sa Moisesnong Balaod ang homoseksuwalidad ug bestialidad adunay silot nga kamatayon, ug tungod niana ang inosenteng kapikas libreng makaminyo pag-usab.—Lev 20:13, 15, 16.

Gipasiugda ni Jesu-Kristo nga "ang matag usa nga magpadayon sa pagtan-aw sa usa ka babaye aron sa pagbaton ug kaibog kaniya nakapanapaw na uban kaniya diha sa iyang kasingkasing." (Mat 5:28) Apan wala moingon si Jesus nga kon unsay anaa sa kasingkasing, apan wala pa buhata, mahimong pasikaranan alang sa pagdiborsiyo. Ang mga pulong ni Kristo nagpakitang ang kasingkasing kinahanglang hinlo ug angay nga ang usa ka tawo dili maghambin ug dili-hustong mga hunahuna ug mga pangibog.—Flp 4:8; San 1:14, 15.

Ang rabbinikong balaod sa mga Hudiyo nagpasiugda sa katungdanan sa tawong minyo sa paghatag kon unsay nahiangay sa kaminyoon ug nagtugot sa bana sa pagdiborsiyo sa iyang asawa kon siya dili manganak. Bisan pa niana, ang Kasulatan wala maghatag sa mga Kristohanon ug katungod sa pagdiborsiyo sa ilang mga kapikas tungod niana nga hinungdan. Ang pagkaapuli sa daghang katuigan wala magtukmod kang Abraham sa pagdiborsiyo kang Sara, mao man usab sa mga kaso maylabot kang Isaac ug Rebeca, kang Jacob ug Raquel, o sa saserdoteng si Zacarias ug Elisabet.—Gen 11:30; 17:17; 25:19-26; 29:31; 30:1, 2, 22-25; Luc 1:5-7, 18, 24, 57.

Walay giingon ang Kasulatan nga magtugot sa usa ka Kristohanon sa pagdiborsiyo sa iyang kapikas tungod kay siya sa pisikal nga paagi dili makahatag sa kon unsay nahiangay sa kaminyoon, o nabuang o natakdan sa dili na mamaayo o grabeng sakit. Ang gugma nga kinahanglang ipakita sa mga Kristohanon magtukmod kaniya, dili sa pagdiborsiyo, kondili sa pagpakitag kaluoy sa maong kapikas. (Efe 5:28-31) Ang Bibliya wala usab maghatag ug katungod sa mga Kristohanon sa pagdiborsiyo sa ilang mga kapikas tungod kay magkalahi ug relihiyon; kini nagpakita hinuon nga pinaagi sa pagpabilin uban sa dili-magtutuo nga kapikas, mahimong makabig sa Kristohanon kini nga indibiduwal ngadto sa matuod nga pagtuo.—1Co 7:12-16; 1Pe 3:1-7.

Sa iyang Wali sa Bukid, si Jesus miingon nga "ang matag usa nga nagdiborsiyo sa iyang asawa, gawas kon tungod sa pakighilawas, magladlad kaniya sa pagpanapaw, ug si bisan kinsa nga magminyo sa gidiborsiyohan nga babaye makapanapaw." (Mat 5:32) Pinaagi niini, gipakita ni Kristo nga kon ang bana magdiborsiyo sa iyang asawa tungod sa mga katarongan gawas sa "pakighilawas" (*por·nei′a*), siya magladlad sa iyang asawa sa pagpanapaw sa umaabot. Mahitabo kini tungod kay ang dili mananapaw nga asawa wala pa mahimulag sa hustong paagi gikan sa iyang bana pinaagi sa maong diborsiyo ug walay kagawasan sa pagminyo sa laing lalaki ug makigrelasyon sa laing bana. Sa dihang si Kristo miingon nga si bisan kinsa nga "magminyo sa gidiborsiyohan nga babaye makapanapaw," siya naghisgot sa usa ka babaye nga gidiborsiyohan tungod sa ubang mga pasikaranan dili "tungod sa pakighilawas" (*por·nei′a*). Ang maong babaye, bisan tuod gidiborsiyohan sa legal nga paagi, dili diborsiyada sa Kasulatanhong paagi.

Si Marcos, sama kang Mateo (Mat 19:3-9), nagrekord sa gipahayag ni Jesus ngadto sa mga Pariseo labot sa diborsiyo ug nagkutlo kang Kristo nga nag-ingon: "Si bisan kinsa nga makigdiborsiyo sa iyang asawa ug magminyog lain makapanapaw batok kaniya, ug kon ugaling ang usa ka babaye, human makigdiborsiyo sa iyang bana, magminyog lain, siya makapanapaw." (Mar 10:11, 12) Ang samang pahayag gitala sa Lucas 16:18, nga mabasa: "Ang matag usa nga modiborsiyo sa iyang asawa ug magminyog lain makapanapaw, ug siya nga magminyog usa ka babaye nga diniborsiyohan sa bana makapanapaw." Kon sabton, kining mga bersikuloha daw nagdili sa tanang sumusunod ni Kristo sa pagdiborsiyo, o mahimong magpaila nga ang gidiborsiyohan nga tawo dili mahimong magminyo pag-usab gawas kon patay na ang gidiborsiyohan nga kapikas. Bisan pa niana, ang mga pulong ni Jesus nga girekord ni Marcos ug Lucas kinahanglang sabton sumala sa kahayag sa mas kompletong pahayag nga girekord ni Mateo. Iyang gilakip ang prase nga "gawas kon tungod sa pakighilawas" (Mat 19:9; tan-awa usab ang Mat 5:32), nga nagpakita nga ang gisulat ni Marcos ug Lucas sa pagkutlo kang Jesus bahin sa diborsiyo mapadapat kon ang hinungdan sa pagdiborsiyo maoy dili tungod sa "pakighilawas" (*por·nei′a*) nga nahimo sa dili-maunongong kapikas.

Apan, ang usa ka tawo wala obligaha sa Kasulatan sa pagdiborsiyo sa mananapaw apan mahinulsolon nga kapikas. Ang Kristohanong bana o asawa mahimong magpakitag kaluoy sa maong kahimtang, sama kang Oseas nga mopatim-awng nagkuhag balik sa iyang mananapawng asawa nga si Gomer ug sama kang Jehova nga nagpakitag kaluoy sa mahinulsolong Israel nga sad-an sa espirituwal nga pagpanapaw.—Os 3.

Gipasig-uli ang orihinal nga sukdanan sa Diyos. Tin-aw nga ang pahayag ni Jesu-Kristo nagpunting sa pagpasig-uli sa hataas nga sukdanan sa kaminyoon nga gilatid ni Jehova nga Diyos sa sinugdan, ug kini nagpakita nga kadtong mahimong mga tinun-an ni Jesus mosunod sa maong hataas nga sukdanan. Bisan tuod nga nianang panahona naglungtad pa gihapon ang mga pagtugot nga gitagana sa Moisesnong Balaod, kadtong mahimong tinuod nga mga tinun-an ni Jesus, nga nagbuhat sa kabubut-on sa iyang Amahan ug 'nagbuhat' o nagtuman sa mga pulong ni Jesus (Mat 7:21-29), dili na mogamit pa niana nga mga pagtugot aron ipakita ang "pagkatig-a sa kasingkasing" ngadto sa ilang mga kapikas sa kaminyoon. (Mat 19:8) Ingong tinuod nga mga tinun-an, dili nila lapason ang orihinal nga mga prinsipyo sa Diyos labot sa kaminyoon pinaagi sa pagdiborsiyo sa ilang mga kapikas tungod sa bisan unsang pasikaranan gawas sa espesipikong giingon ni Jesus, nga mao ang "pakighilawas" (*por·nei′a*).

Ang dili-minyong tawo nga makighilawas sa usa ka pampam maghimo sa iyang kaugalingon nga "usa ka lawas" uban niana nga tawo. Sa susamang paagi, ang mananapaw maghimo sa iyang kaugalingon nga "usa ka lawas," dili uban sa iyang legal nga asawa, kondili uban sa imoral nga tawo nga kaniya siya nakigsekso. Busa ang mananapaw nakasala dili lamang batok sa iyang kaugalingong unod kondili usab batok sa iyang legal nga asawa kinsa hangtod niadtong higayona nahimong "usa ka unod" uban kaniya. (1Co 6:16-18) Tungod niana, ang pagpanapaw nagtaganag tinuod nga pasikaranan sa pagbugto sa bugkos sa kaminyoon nga nahiuyon sa mga prinsipyo sa Diyos, ug kon naglungtad kana nga pasikaranan, ang himoon nga diborsiyo magpahinabo sa pormal ug kataposang pagkabungkag sa legal nga kaminyoon, nga mag-

pahigawas sa inosenteng kapikas aron makaminyo pag-usab nga may kadungganan.—Heb 13:4.

Mahulagwayong Diborsiyo. Ang relasyon sa kaminyoon gigamit sa simbolikong paagi diha sa Kasulatan. (Isa 54:1, 5, 6; 62:1-6) Gihisgotan usab ang simbolikong pagdiborsiyo, o paghingilin sa usa ka asawa.—Jer 3:8.

Ang gingharian sa Juda napukan ug ang Jerusalem gilaglag niadtong 607 W.K.P., ug ang mga molupyo sa yuta gibihag ngadto sa pagkadestiyero sa Babilonya. Katuigan una pa niana, pinaagi sa tagna si Jehova miingon sa mga Hudiyo nga niadtong panahona idestiyero pa: "Nan, hain ang sulat-pamatuod sa diborsiyo sa inyong inahan, kinsa akong gihinginlan?" (Isa 50:1) Ang ilang "inahan" o nasodnong organisasyon gipapahawa nga may matarong nga hinungdan, dili tungod kay si Jehova ang milapas sa iyang pakigsaad ug mihimog mga lakang sa pagdiborsiyo, kondili tungod sa kasaypanan sa nasod batok sa pakigsaad sa Balaod. Apan ang nahibilin sa mga Israelinhon naghinulsol ug miampo nga ipasig-uli ang relasyon uban kang Jehova ingong bana didto sa ilang yutang natawhan. Si Jehova, tungod sa iyang ngalan, nagpasig-uli sa iyang katawhan ngadto sa ilang yutang natawhan ingon sa gisaad, niadtong 537 W.K.P., sa kataposan sa 70 ka tuig nga pagkaawaaw.—Sal 137:1-9; tan-awa ang KAMINYOON.

DIBRI [lagmit, Daghag Pulong]. Usa ka Israelinhon sa tribo ni Dan kansang anak nga babaye nga si Selomit naminyo sa usa ka Ehiptohanon. Wala madugay human sa Pagpanggula gikan sa Ehipto, ang anak niini nga kaminyoon gibato hangtod mamatay tungod sa pagpasipala sa ngalan ni Jehova.—Lev 24:10-16, 23.

DIDRAKMA. Usa ka Gregong sensilyo nga plata nga adunay kantidad nga duha ka drakma, o $1.31 sumala sa kantidad karon. Ang mga Hudiyo nagbayad ug tinuig nga buhis sa templo nga duha ka drakma, o usa ka didrakma.—Mat 17:24, *ftn* sa *Rbi8.*

DIKLA. Usa ka kaliwat ni Sem pinaagi ni Joktan. (Gen 10:21, 26, 27; 1Cr 1:17, 20, 21) Nagtuo ang pipila ka eskolar nga ang iyang tribo nanimuyo sa habagatang Arabia. Hinunoa, dili gayod kini matino.

DILA. Ang sangkap sa lawas nga mahinungdanon kaayo sa pagtilaw ug sa pagsulti. Ang sagad nga gitawag ug lami maoy resulta sa mga reaksiyon sa mga sangkap sa pagtilaw (*taste buds*) ug *ingon man* sa alimyon nga mapanimahoan sa sentido sa pagpanimaho. Labi pang hinungdanon, ang dila usab gikinahanglan sa pagsulti tungod kay aron malitok ang mga pulong kinahanglang lihokon ang dila, nga mohimo niini nga abtik ug paspas kaayo.—Tan-awa ang BABA (Ang Alingagngag).

Sa paggamit niini sa Bibliya, ang "dila" sagad nga nagtumong sa "pinulongan," ug ingon niini ang pagkahubad diha sa Cebuano. (Gen 10:5; Deu 28:49; Isa 28:11; Buh 2:4; 19:6; 1Co 12:10; tan-awa ang PINULONGAN.) Usahay, kini usab nagtumong sa katawhan nga nagsulti sa usa ka pinulongan.—Isa 66:18; Pin 5:9; 7:9; 13:7.

Si Santiago nga igsoon ni Jesus sa inahan tinawng naghubit sa gahom nga gihuptan sa dila ug sa panginahanglan sa mga Kristohanon nga magamping pag-ayo aron kini magamit sa hustong paagi. Iyang gipunting nga ang dili pagbusal sa dila mahimong usa sa mga hinungdan nga mahimong walay kapuslanan ang pagsimba sa usa ka tawo. (San 1:26) Ang dila iyang gipakasama sa kalayo nga makasunog sa lasang. Ang wala mabusali nga dila mahimong maimpluwensiyahan sa makadaot nga mga puwersa ug makapahinabog hilabihang pagkadili-matarong nga makahugaw sa tibuok kinabuhi sa usa ka tawo. Sa espirituwal nga paagi, kini makahilo sa kaugalingon mismo ug sa ubang tawo. Kini dili mapaaghop pinaagi sa kaugalingong pagpaningkamot sa tawo; ni may si bisan kinsang dili-hingpit nga tawo nga dili gayod 'mapandol sa pulong.' (San 3:2-8) Apan ang pagpaaghop niining lisod kontrolahon nga sangkap sa dili-hingpit nga tawhanong unod dili imposible alang sa Kristohanon, kay pinaagi sa dili-takos nga kalulot ni Jehova pinaagi kang Kristo ang usa ka tawo makabusal sa iyang dila ug makausab sa iyang personalidad.—San 3:10-18; 1Pe 3:10; Col 3:9, 10; itandi ang Sal 34:13; 39:1.

Nahiuyon sa paghubit ni Santiago sa dila, ang magsusulat sa Proverbio nag-ingon nga ang pagkakalmado sa dila mahimong "usa ka kahoy sa kinabuhi." Sa laing bahin, ang kahiwian niana mahimong magkahulogan ug "pagkahugno sa espiritu"; ang kamatayon ug kinabuhi anaa sa gahom niini. (Pr 15:4; 18:21) "Ang malumo nga dila makabali ug bukog," sa pagkaagi nga ang usa ka tawo nga matig-a sama sa bukog mahimong malukmay pinaagig malumong tubag ug mohunong sa iyang katig-a ug pagsupak. (Pr 25:15) Gani, ang dila makaayo sa espirituwal nga paagi kon kini magasulti sa mga pulong sa Diyos. (Pr 12:18) "Ang tubag sa dila gikan ni Jehova," kay siya lamang ang makahatag sa hustong espirituwal nga mga pulong nga makapaayo. (Pr 16:1) Ang Kasulatan nagtagna sa espirituwal nga pagpang-ayo gikan sa ministeryo ni Jesus sa dihang siya nagpahayag sa mga pulong sa Diyos, 'nga nagbugkos sa mga may gun-ob nga kasingkasing.'—Isa 61:1.

Gipasiugda ni Jehova ang iyang panglantaw sa pagkadaotan sa bakakong dila, nga nagtala niini ingong usa sa pito ka butang nga iyang gidumtan, nga naglakip niini uban sa "mga kamot nga nagaula ug inosenteng dugo." (Pr 6:16-19) Si David naghubit sa daotan ingong nagasulay sa paglaglag sa alagad sa Diyos pinaagi sa 'dila nga gibaid sama sa usa ka espada,' apan siya miingon nga sa pagkatinuod tinoon sa Diyos nga sila masamdan, kay ang "ilang dila batok sa ilang kaugalingon mismo." (Sal 64:3, 7, 8) Si Jehova nagsaad sa iyang katawhan: "Ang matag dila nga mosulti batok kanimo sa paghukom imong pagahukman." (Isa 54:17) Kini makapahupay sa mga alagad sa Diyos, nga lig-ong nagsunod sa iyang balaod bisan tuod ang mga giisip nga maalamon sa kalibotan tingali mosulti ug dagkong mga butang ug moingon: "Pinaagi sa among dila kami modaog." (Sal 12:3-5) Tingali sila "nagdiwalwal sa dila" ug naghampak pinaagi sa dila (Isa 57:4; Jer 18:18), apan tino ang ilang kapakyasan.—Pr 10:31.

Si Jehova misaad nga ang mga dila nga kanhi nganga himoon niyang "magmaabtik sa pagsulti ug tin-aw nga mga butang" ug ang mga dila sa amang "mosinggit sa kasadya." (Isa 32:4; 35:6) Sa dihang si Jesus dinhi sa yuta, iyang giayo ang literal nga mga amang, o kadtong adunay depekto sa pagsulti. (Mar 7:33-37) Ang panahon moabot nga ang tanang dila magasultig husto nga mga butang, kay si Jehova nagpahayag nga ang tanang dila manaad ngadto kaniya. Si apostol Pablo nagbutyag nga kini pagahimoon pinaagi ni Jesu-Kristo, sa dihang siya miingon nga ang tanang dila "magaila sa dayag nga si Jesu-Kristo maoy Ginoo alang sa kahimayaan sa Diyos nga Amahan."—Flp 2:11; Isa 45:23; Rom 14:11.

Sa mahulagwayon, gihubit ni Jehova ang iyang kaugalingon ingong may dila nga iyang gamiton sa iyang kasuko, "sama sa nagalamoy nga kalayo." (Isa 30:27) Sa panahon sa Pentekostes, sa dihang gibubo ni Jesu-Kristo ang balaang espiritu sa 120 ka tinun-an nga nagtigom sa usa ka lawak sa Jerusalem, tin-aw nga napadayag ang maong espiritu pinaagi sa ilang pagsulti sa nagkalainlaing mga pinulongan ug pinaagi sa usa ka dila nga maorag kalayo nga nakitang mipatong sa matag usa kanila.—Buh 2:3, 4.

DILEAN. Usa ka Judeanhong siyudad diha sa Sepela. (Jos 15:20, 33, 38) Bisan tuod nga dili matino ang tukmang nahimutangan niini, ang pipila ka geograpo nagtuo nga kini mao ang Tell en-Najileh (Tel Nagila), mga 10 km (6 mi) sa HK sa Lakis.

DILI-MATARONG NGA MGA BAHANDI. Tan-awa ang BAHANDI.

DILI PAGPAKABANA. Tan-awa ang PAGPASAGAD, DILI PAGPAKABANA.

DILI-TAKOS NGA KALULOT. Tan-awa ang KALULOT.

DILI-TINUYO. Tan-awa ang AKSIDENTE, DILI-TINUYO.

DIMNA. Dayag nga mao ra usab ang Rimon (Jos 19:13) ug Rimono (1Cr 6:77), usa ka siyudad sa S nga utlanan sa teritoryo sa Zabulon nga gihatag ngadto sa Merarihanong mga Levihanon. (Jos 21:34, 35) Ang Dimna kasagarang gituohan nga mao ang modernong Rummana (Rimon) nga mga 10 km (6 mi) sa A sa Nasaret.

DIMON. Usa ka dapit nga gihisgotan sa pahayag ni Isaias labot sa kalaglagan sa Moab; tungod kay gipamatay ang mga Moabihanon, "napuno sa dugo" ang katubigan sa Dimon.—Isa 15:9.

Giisip sa pipila ka komentarista nga ang Dimon maoy laing porma sa Dibon (nga gihisgotan sa bersikulo 2 sa maong tagna), sanglit ang Dimon gigamit man sa paglitok nga may parehong tunog sa unang letra sa Hebreohanong pulong alang sa "dugo" (*dam*), sa ingon "Dimon napuno sa *dam.*" Kini nga panglantaw nahiuyon sa kamatuoran nga diha sa Linukot nga mga Basahon sa Patayng Dagat mabasa ang "Dibon" imbes nga "Dimon" dinhi sa bersikulo 9, ug nahiuyon usab kini sa gipamulong ni Jerome nga sa iyang panahon (mga 347-420 K.P.) ang duha ka ngalan baylobaylo nga gigamit.

Apan, giisip sa uban nga imposibleng ang ngalan nga Dibon gamiton sa duha ka lainlaing paagi diha sa usa ka mubo ra nga pahayag, ug sila usab miingon nga walay laing dapit nga kaduha hisgoti sa maong pahayag. Sila mipunting usab nga ang Dibon wala mahimutang duol sa usa ka dakong "katubigan," sanglit layolayo kini gikan sa kinadulang lugot, ang Arnon. Busa, sila nagtuo nga lagmit ang Dimon maoy resulta sa pag-usab sa magkokopya sa ngalan nga Madmen, nga gihisgotan diha sa paghukom ni Jeremias sa Moab (Jer 48:2), ug sagad nga gituohang mao ang Dimna, mga 4 km (2.5 mi) sa KAK sa Rabat-Moab, diha sa usa ka bukid nga nag-umbaw sa katubigan sa 'Ain el-Megheisil dapit sa HS.

Kining duha ka panglantaw maoy banabana lamang, apan mopatim-awng ingon sa gipakita sa konteksto kining ulahi mas katuohan sa pag-ingon nga kini maoy usa ka dapit nga duol sa katubigan.

DIMONA. Usa ka siyudad sa habagatan sa Juda duol sa utlanan sa Edom. (Jos 15:21, 22) Gituohan sa pipila nga kini mao ra usab ang "Dibon"

nga gihisgotan sa Nehemias 11:25, apan ang tukmang nahimutangan niini nagpabiling dili matino.

DINA [Hinukman [nga mao, naabsuwelto; nabindikar]]. Anak nga babaye ni Jacob pinaagi kang Lea. Si Dina lagmit sayis anyos na sa dihang mibalik si Jacob sa Canaan ug mipuyo sa Sucot, natawo siya sa Haran sa dihang nagpuyo didto ang iyang amahan.—Gen 30:21, 22, 25; 31:41.

Sa panahong si Jacob ug ang iyang pamilya nagpuyo sa tolda sa gawas sa siyudad sa Sekem, sa pagkadili-maalamon ang batan-ong si Dina magduawan sa mga babayeng Canaanhon didto. Sa usa niini nga pagduaw siya giamong-amongan ni Sekem nga anak sa Hivihanong pangulo nga si Hamor. Si Sekem nahigugma kaniya, ug si Dina nagpabilin sa iyang panimalay hangtod nga nanimalos ang iyang pursosong mga igsoon nga si Simeon ug Levi. (Gen 34:1-31) Ang pipila nangatarongan nga si Dina usa lamang ka bata sa dihang siya giamong-amongan. Apan, angayng hinumdoman nga sa wala pa makaadto sa Sekem, si Jacob nagtukod ug balay ug mga balongbalong sa Sucot, nga nagpakitang taudtaod na siyang nagpuyo didto. (Gen 33:17) Siya nagpalit ug usa ka luna sa yuta didto sa Sekem ug dayag nga siya nakapundar sa iyang pagpuyo didto sa igoigong panahon. Kining tanan, lakip sa kamatuoran nga si Sekem nahigugma kang Dina, ang "batan-ong babaye," nagpamatuod nga si Dina, bisan tuod batan-on pa, dili usa lamang ka bata sa dihang nakig-uban siya kang Sekem.—Gen 33:18, 19; 34:12.

Mga tuig sa ulahi, si Dina, lakip sa uban pa sa panimalay ni Jacob, miadto sa Ehipto tungod sa pagdapit ni Jose.—Gen 46:7, 15.

DINAPIT. Tan-awa ang PAGKAMAABIABIHON.

DINHABA. Ang siyudad ni Bela nga hari sa Edom. (Gen 36:32; 1Cr 1:43) Ang nahimutangan niini karong adlawa wala mahibaloi.

DINIHOGAN, PAGDIHOG. Ang Bibliya sagad nga naggamit sa Hebreohanong pulong nga *sukh* ug sa Gregong pulong nga *a·lei'pho* alang sa ordinaryong paghiso, o paghaplas ug lana. (Dan 10:3; Ru 3:3; Ju 11:2) Apan alang sa espesyal nga pagdihog ug lana, kini sagad nga naggamit sa Hebreohanong pulong nga *ma·shach',* nga niini naggikan ang pulong nga *ma·shi'ach* (Mesiyas), ug ang Gregong pulong nga *khri'o,* nga niini naggikan ang *khri·stos'* (Kristo). (Ex 30:30; Lev 4:5, *ftn* sa *Rbi8;* Luc 4:18; Buh 4:26) Kini nga kalainan gihuptan kanunay diha sa Hebreohanon ug sa Grego. Ang ubang mga bersiyon sa Bibliya wala maghupot niining tin-awng kalainan apan naghubad niining tanan nga mga pulong pinaagi sa usa lamang ka termino nga "dihog."

Paghaplas o Paghiso ug Lana. Sa kayutaan sa Tungang Sidlakan, naandan ang paghaplas ug lana diha sa lawas, ug lakip sa ubang mga butang, naprotektahan niini ang nadayag nga mga bahin sa lawas gikan sa naglagiting nga silaw sa adlaw. Ang lana motabang usab aron ang panit magpabiling lumoy. Ang lana sa olibo maoy gigamit sa kadaghanan, ug sagad nga kini dugangan ug pahumot. Naandang batasan ang paghaplas ug lana human maligo. (Ru 3:3; 2Sa 12:20) Si Ester gimasahe sulod sa unom ka bulan ginamit ang lana sa mira ug sa laing unom ka bulan ginamit ang lana sa balsamo sa wala pa siya ipresentar ngadto kang Haring Ahasuero. (Est 2:12) Ang lana ihaplas usab sa lawas agig pag-andam sa usa ka tawo alang sa paglubong.—Mar 14:8; Luc 23:56.

Sa dihang gipadala ni Jesus ang 12 ka apostoles nga tinagurha, ilang gihaplasan ug lana ang daghan nga ilang giayo. Ang pagkaayo sa balatian maoy dili tungod sa lana mismo, kondili tungod sa milagrosong pag-obra sa balaang espiritu sa Diyos. Ang lana, sanglit makaayo ug makapahupay, maoy simbolo sa pagkaayo ug kahupayan.—Mar 6:13; Luc 9:1; itandi ang Luc 10:34.

Ang paghiso ug lana sa ulo maoy ilhanan sa paguyon. (Sal 23:5) Ang mga pangulo sa Epraim mihimog paborableng aksiyon ngadto sa binihag nga mga sundalong Judeanhon pinaagi sa paghiso kanila ug sa pagpabalik kanila ngadto sa Jerico, ingon sa gitambag sa manalagnang si Oded. (2Cr 28:15) Si Jehova naghisgot nga wala nay makuhang lana nga ihaplas ingong ilhanan sa iyang kasuko. (Deu 28:40) Ang dili paghaplas ug lana diha sa lawas giisip nga usa ka ilhanan sa pagbangotan. (2Sa 14:2; Dan 10:2, 3) Ang paghiso ug lana sa ulo sa usa ka dinapit giisip nga usa ka buhat sa pagkamaabiabihon ug pagkamatinahoron, ingon sa gipakita sa mga pulong ni Jesus bahin sa usa ka babaye nga naghaplas sa iyang mga tiil ug pinahumotan nga lana.—Luc 7:38, 46.

Giingnan ni Jesus ang iyang mga tinun-an nga manghiso sa ilang mga ulo ug manghilam-os sa ilang mga nawong sa dihang magpuasa aron sila normal nga tan-awon, nga dili magpakaaron-ingnon nga balaan ug maghikaw-sa-kaugalingon maingon sa gihimo sa salingkapaw nga Hudiyong relihiyosong mga pangulo aron dayegon sa uban. —Mat 6:16, 17.

Gihisgotan ni Santiago ang espirituwal nga 'paghaplas ug lana' sa ngalan ni Jehova alang sa mga masakiton sa espirituwal ingong ang nahiangay nga paagi alang sa usa nga nanginahanglan ug espirituwal nga tabang. Dayag nga siya nagtumong bahin sa espirituwal nga sakit sa dihang siya miingon niining mga pulonga: "Magpatawag siyag mga ansiyano sa kongregasyon," dili mga doktor,

ug, “kon siya nakasala, siya pagapasayloon.” (San 5:13-16) Si Jesus mihimog espirituwal nga pagpadapat niini nga batasan sa dihang giingnan niya ang kongregasyon sa Laodicea nga “mopalit gikan kanako ug . . . banyos-sa-mata nga ihidhid sa imong mga mata aron ikaw makakita.”—Pin 3:18.

Pagdihog. Sa dihang ang usa ka tawo dihogan ug lana, ang lana ibubo sa iyang ulo ug pasagdang modaligdig sa iyang bungot ug sa kuwelyo sa iyang mga besti. (Sal 133:2) Sa kapanahonan sa kasaysayan sa Bibliya, ang mga Hebreohanon ug ang pipila ka dili-Hebreohanon nagdihog sa mga magmamando sa seremonyal nga paagi. Kini ang nagpamatuod sa ilang opisyal nga pagkatudlo sa katungdanan. (Huk 9:8, 15; 1Sa 9:16; 2Sa 19:10) Gidihogan ni Samuel si Saul ingong hari human ipaila sa Diyos nga si Saul mao ang iyang gipili. (1Sa 10:1) Si David gidihogan ingong hari sa tulo ka nagkalainlaing mga okasyon: kausa ni Samuel, unya sa mga tawo sa Juda, ug sa kataposan sa tanang tribo. (1Sa 16:13; 2Sa 2:4; 5:3) Gidihogan si Aaron human siya itudlo sa katungdanan ingong hataas nga saserdote. (Lev 8:12) Human niana, giwisikan ug igdidihog nga lana uban sa dugo sa mga halad ang mga besti ni Aaron ug sa iyang mga anak nga lalaki, apan si Aaron lamang ang gibuboan ug lana diha sa iyang ulo.—Lev 8:30.

Ang mga butang nga gipahinungod ingong sagrado gidihogan usab. Gikuha ni Jacob ang bato nga iyang giunlanan sa dihang siya nakadawat ug inspiradong damgo, gipahimutang kini ingong usa ka haligi, ug gidihogan kini, sa ingon naghimog timaan nga sagrado ang maong dapit; ug iyang gitawag ang maong dapit nga Bethel, nga nagkahulogang “Balay sa Diyos.” (Gen 28:18, 19) Wala madugay sa ulahi giila ni Jehova nga kining batoha gidihogan. (Gen 31:13) Didto sa kamingawan sa Sinai, ubos sa sugo ni Jehova gidihogan ni Moises ang tabernakulo ug ang mga kasangkapan niini, nga nagpakitang kini maoy gipahinungod, balaan nga mga butang.—Ex 30:26-28.

Dihay mga higayon nga ang usa ka tawo giisip nga dinihogan tungod kay siya gitudlo sa Diyos, bisan tuod wala buboi ug lana ang iyang ulo. Kini nga prinsipyo gipasundayag sa dihang gisugo ni Jehova si Elias nga dihogan si Hazael ingong hari sa Sirya, si Jehu ingong hari sa Israel, ug si Eliseo ingong manalagna puli kaniya. (1Ha 19:15, 16) Dayon ang rekord sa Kasulatan nagpakita nga ang usa sa mga anak nga lalaki sa mga manalagna nga kauban ni Eliseo nagdihog kang Jehu pinaagig literal nga lana, aron mahimong hari sa Israel. (2Ha 9:1-6) Apan walay rekord nga dihay nagdihog ug lana kang Hazael o kang Eliseo. Si Moises gitawag nga Kristo, o Dinihogan, bisan tuod wala dihogi ug lana, tungod kay si Moises gitudlo ni Jehova ingong iyang manalagna ug hawas, ang pangulo ug tigpagawas sa Israel. (Heb 11:24-26) Ang laing pananglitan mao ang Persianhong hari nga si Ciro, kinsa gitagna ni Isaias nga gamiton ni Jehova ingong Iyang dinihogan. (Isa 45:1) Si Ciro wala sa aktuwal dihogi ug lana sa usa sa mga hawas ni Jehova, apan tungod kay siya gitudlo ni Jehova nga mobuhat sa usa ka tinong buluhaton, siya ikaingon nga dinihogan.

Diha sa Balaod nga gihatag ni Jehova kang Moises, iyang gilatid kon unsay himoong igdidihog nga lana. Espesyal ang mga sangkap niini gikan sa piniling mga sambog—mira, humot nga kaningag, humot nga calamo, casia, ug lana sa olibo. (Ex 30:22-25) Kamatayon ang silot alang kang bisan kinsa nga maghimo niini nga sinakot ug gamiton alang sa bisan unsang ordinaryo o dili-awtorisadong katuyoan. (Ex 30:31-33) Kini mahulagwayong nagpasundayag sa kahinungdanon ug pagkasagrado sa pagkatudlo sa katungdanan nga gipamatud-an pinaagi sa pagdihog ug sagradong lana.

Sa pagtuman sa daghang tagna diha sa Hebreohanong Kasulatan, gipamatud-an ni Jesus nga Nasaretnon nga siya mao ang Dinihogan ni Jehova ug tukma nga tawgong Mesiyas, o Kristo, mga titulong nagbaton niini nga kahulogan. (Mat 1:16; Heb 1:8, 9) Imbes nga dihogan ug literal nga lana, siya gidihogan ug espiritu ni Jehova. (Mat 3:16) Pinaagi niini gitudlo siya ni Jehova ingong Hari, Manalagna, ug Hataas nga Saserdote, ug sa ingon gitawag siya nga Dinihogan ni Jehova. (Sal 2:2; Buh 3:20-26; 4:26, 27; Heb 5:5, 6) Sa iyang pinuy-anang lungsod sa Nasaret, giila ni Jesus kini nga pagdihog sa dihang iyang gipadapat sa iyang kaugalingon ang tagna sa Isaias 61:1, diin makita ang mga pulong: “Si Jehova nagdihog kanako.” (Luc 4:18) Diha sa Kasulatan si Jesu-Kristo lamang ang gidihogan alang sa tanang tulo ka katungdanan: manalagna, hataas nga saserdote, ug hari. Si Jesus gidihogan sa “lana sa kasadya labaw kay sa [iyang] mga kauban” (ang ubang mga hari sa linya ni David). Kini tungod kay siya gidihogan ni Jehova mismo, dili pinaagig lana kondili pinaagig balaang espiritu, dili alang sa yutan-ong pagkahari kondili alang sa langitnong pagkahari uban sa katungdanan ingong langitnong Hataas nga Saserdote.—Heb 1:9; Sal 45:7.

Sama kang Jesus, ang mga sumusunod sa iyang lakang nga inanak sa espiritu ug dinihogan sa balaang espiritu mahimong tawgong mga dinihogan. (2Co 1:21) Sama kang Aaron nga direktang gidihogan ingong pangulo sa mga saserdote, apan ang iyang indibiduwal nga mga anak nga lalaki wala buboi ug lana diha sa ilang mga ulo, si Jesus usab direktang gidihogan ni Jehova, ug ang iyang kong-

regasyon sa espirituwal nga mga igsoon gidihogan ingong grupo sa mga tawo pinaagi kang Jesu-Kristo. (Buh 2:1-4, 32, 33) Busa sila gitudlo sa Diyos nga mahimong mga hari ug mga saserdote kauban ni Jesu-Kristo didto sa mga langit. (2Co 5:5; Efe 1:13, 14; 1Pe 1:3, 4; Pin 20:6) Gipakita ni apostol Juan nga ang pagdihog pinaagi sa balaang espiritu nga nadawat sa mga Kristohanon nagtudlo kanila. (1Ju 2:27) Kini nagsugo ug nagkuwalipikar kanila alang sa ilang Kristohanong ministeryo sa bag-ong pakigsaad.—2Co 3:5, 6.

Si Jehova adunay dakong gugma ug kabalaka sa iyang mga dinihogan ug mainampingong nagbantay kanila. (1Cr 16:22; Sal 2:2, 5; 20:6; 105:15; Luc 18:7) Giila ni David nga ang Diyos mao ang nagpili ug nagtudlo sa Iyang mga dinihogan ug nga ang Diyos mao ang maghukom kanila. Ang usa ka tawo nga mobakyaw sa iyang kamot aron himoan ug kadaot ang mga dinihogan ni Jehova o si bisan kinsa nga iyang gitudlo makaagom sa kapungot ni Jehova.—1Sa 24:6; 26:11, 23; tan-awa ang KRISTO; PAGPAHILUNA-SA-KATUNGDANAN; HARI (Mga hawas nga gitudlo sa Diyos); MESIYAS.

DIONISIO [Kang (Iya ni) Dionysus [ang diyos sa bino]]. Usa ka taga-Areopago, o usa ka maghuhukom sa Atenyanhong Areopago, kinsa nakadungog sa depensa ni Pablo ug nahimong Kristohanon.—Buh 17:34; tan-awa ang AREOPAGO.

DIOTREFES [Gipakaon ni Zeus]. Usa ka tawo nga gihisgotan ni apostol Juan diha sa iyang sulat ngadto kang Gayo. Gawas pa sa pagkaambisyoso, pagkamapahitas-on, pagkadili-matinahoron sa apostolikanhong awtoridad, pagkarebelyoso, ug pagkadili-maabiabihon, si Diotrefes misulay sa pagbabag niadtong nagtinguha sa pagpakitag pagkamaabiabihon sa mga igsoon ug sa pagpalagpot kanila gikan sa kongregasyon.—3Ju 9, 10.

DIPAT. Usa ka kaliwat ni Noe pinaagi kang Japet ug Gomer; gitawag nga Ripat sa Latin nga *Vulgate,* sa Gregong *Septuagint,* ug sa mga 30 ka Hebreohanong mga manuskrito, maingon man sa Genesis 10:3. (1Cr 1:4-6, *ftn* sa *Rbi8*) Ang espeling nga "Dipat" nga makaplagan sa Masoretikong teksto sa 1 Cronicas 1:6 lagmit mitungha tungod sa sayop sa magkokopya, sanglit amgid kaayong tanawon ang Hebreohanong mga letra alang sa "R" (ר) ug sa "D" (ד).

DISAN [lagmit, *Antelope*]. Usa ka Seiranhon, usa ka sultan sa mga Horihanon sa yuta sa Edom. (Gen 36:20, 21; 1Cr 1:38) Ang Genesis 36:28 nagingon nga ang mga anak nga lalaki ni "Disan" mao si Uz ug Aran, samtang ang 1 Cronicas 1:42 diha sa Hebreohanon nga Masoretikong teksto, Gregong *Septuagint,* ug Syriac nga *Peshitta* naghisgot kang "Dison" ingong ilang katigulangan. Kining kalainan sa bokales, nga lagmit resulta sa sayop sa magkokopya, nasulbad diha sa daghang Iningles ug Cebuano nga mga hubad (*AS, KJ, JB, Le, NCV, NW, Ro, Yg*) pinaagi sa paggamit ug parehong hubad sa duha ka teksto, sama sa gihimo sa makuting rebisyon ni Clementino sa Latin nga *Vulgate.*

DISIPLINA. Ang Hebreohanong nombre nga *mu·sar′* ug ang berbo nga *ya·sar′* nagkahulogang "disiplina," "pagkastigo," "pagtul-id," "pagtambag." Sa Gregong *Septuagint* ug sa Kristohanon Gregong Kasulatan, ang katumbas nga nombreng *pai·dei′a* ug ang berbong *pai·deu′o* sa panguna maoy samag kahulogan. Gikuha gikan sa *pais,* nga nagkahulogang "bata," ang *pai·dei′a* pangunang nagtumong sa mga gikinahanglan aron sa pagmatuto sa mga bata—disiplina, instruksiyon, edukasyon, pagtul-id, pagkastigo.

Mga Tinubdan ug Katuyoan. Ingong kapahayagan sa iyang gugma, si Jehova nagdisiplina sa iyang katawhan. (Pr 3:11, 12) Siya naghatag kanilag instruksiyon nga magtul-id sa sayop nga mga panglantaw ug mag-umol sa ilang mga panghunahuna ug panggawi. Alang sa mga Israelinhon sa panahon ni Moises, ang disiplina naglakip sa ilang pagkasaksi sa mga pagpadayag bahin sa kabantog sa Diyos. Dihay mga pagpasundayag sa dili-hitupngan nga gahom sa dihang si Jehova nagpahamtang ug paghukom sa tanang diyos sa Ehipto, nagpagawas sa iyang katawhan, ug naglaglag sa Ehiptohanong kasundalohan didto sa Pulang Dagat. Dihay makalilisang nga mga paghukom nga gipahamtang batok sa dili-masinugtanong mga Israelinhon. Ug dihay milagrosong pagtaganag pagkaon ug tubig uban ang mga pagtulon-an bahin sa kahinungdanon sa pagbutang diha sa kasingkasing ug sa pagpadapat sa *tanan* nga gisulti ni Jehova. Kining tanan nga disiplina nagpaubos kanila ug nagpasiugda nganha kanila sa panginahanglan sa tukmang pagkahadlok kang Jehova, nga ipakita pinaagi sa pagtuo ug pagkamasinugtanon.—Deu 8:3-5; 11:2-7.

Sagad nga ang disiplina ni Jehova ipadangat pinaagi sa iyang mga hawas, sa tinudlong mga awtoridad. Ang usa ka Israelinhon nga binakak nga nagsumbong sa iyang asawa nga kuno dili ulay sa panahon sa pagminyo kinahanglang disiplinahon sa mga ansiyano nga nag-alagad ingong mga maghuhukom. (Deu 22:13-19) Ang mga ginikanan naghawas kang Jehova sa dihang sila tukmang magdisiplina sa ilang mga anak. Ug ang mga anak angay nga mosanong sa maong disiplina ingong pagpakita sa ginikananong gugma, nga gihimo alang sa ilang walay kataposang kaayohan. (Pr 1:8; 4:1, 13; 6:20-23; 13:1, 24; 15:5; 22:15; 23:13, 14; Efe

6:4) Sa Kristohanong kongregasyon, ang Pulong sa Diyos gigamit sa mga ansiyano sa pagtaganag disiplina—pahimangno, pagtul-id, pagbadlong. (2Ti 3:16) Ang katuyoan sa disiplina ni Jehova nga ipahamtang ngadto sa mga Kristohanon nga nakasala mao ang pagluwas kanila gikan sa pagpakasala ug ang pagpugong kanila nga mahilakip sa pagkahinukman nga ipahayag batok sa dili-diyosnong kalibotan. (1Co 11:32) Kay ulo sa Kristohanong kongregasyon, gitino ni Jesu-Kristo nga ikahatag ang gikinahanglang disiplina ingong kapahayagan sa iyang pagmahal.—Pin 3:14, 19.

Ang usa ka bug-at nga matang sa disiplina mao ang pagpalagpot gikan sa kongregasyon. Gihimo kini ni apostol Pablo sa dihang iyang gitugyan si Alejandro ug si Himeneo "kang Satanas." (1Ti 1:20) Kay giputol gikan sa kongregasyon, sila bahin na usab sa kalibotan nga ilalom sa paggahom ni Satanas.—1Co 5:5, 11-13.

Kon unsay tugotan ni Jehova nga modangat sa iyang mga alagad ingong paglutos, kini magsilbing disiplina, o pagbansay kanila, nga magpatungha sa tilinguhaong bunga nga pagkamatarong nga pahimuslan diha sa pakigdait human sa pagsulay. (Heb 12:4-11) Bisan ang Anak sa Diyos gisangkapan usab aron mahimong maluluy-on ug mabinationg hataas nga saserdote pinaagi sa mga pag-antos nga gitugotan sa iyang Amahan nga iyang maagoman.—Heb 4:15.

Mga Sangpotanan sa Pagsunod ug sa Dili Pagsunod. Ang mga daotan, ang mga buangbuang, o ang mga dunot sa moral nagpakita sa ilang pagdumot sa disiplina ni Jehova pinaagi sa bug-os nga pagsalikway niini. (Sal 50:16, 17; Pr 1:7) Ang daotang mga sangpotanan gikan sa maong kabuangan mao ang dugang pang disiplina, nga sa kasagaran hilabihan nga pagkastigo. Sumala sa giingon sa proverbio: "Ang disiplina sa mga buangbuang maoy kabuangan." (Pr 16:22) Mahimong ikapadangat nila sa ilang kaugalingon ang kakabos, kaulawan, sakit, ug bisan ang ahat nga kamatayon. Ang kasaysayan sa mga Israelinhon nag-ilustrar kon unsa ka dako ang kapildihan nga maagoman. Wala nila panumbalinga ingong disiplina ang pagsaway ug pagtul-id nga gipahayag pinaagi sa mga manalagna. Wala nila tagda ingong disiplina ang paghikaw ni Jehova sa iyang proteksiyon ug panalangin. Sa kataposan, ilang naagoman ang bug-at nga disiplina nga pasiunang gipahibalo—sila nasakop ug nadestiyero.—Jer 2:30; 5:3; 7:28; 17:23; 32:33; Os 7:12-16; 10:10; Sof 3:2.

Sa kasukwahi, ang pagdawat sa disiplina, inubanan sa tukmang kahadlok kang Jehova, maghimo sa usa nga maalamon, nga makagamit sa kahibalo sa hustong paagi, ug sa ingon matabangan nga makalikay sa daghang kasakit ug pag-antos. Sa dihang tumanon, ang disiplina nga mapabilhong gidawat makaamot sa pagpalugway sa presenteng kinabuhi sa usa ka tawo ug nagsaad ug dumalayong kaugmaon. Busa, husto gayod nga pabilhan pag-ayo ang disiplina.—Pr 8:10, 33-35; 10:17.

DISON [lagmit, *Antelope*]. Ang ngalan sa usa o lagmit sa duha ka magkalahi nga tawo diha sa mga talaan sa kagikan nga narekord sa Genesis 36:20-28 ug 1 Cronicas 1:38-42.

Diha sa Genesis 36:20, 21 (usab sa ber 29, 30) pito ka "anak nga lalaki ni Seir nga Horihanon" ang gitala ingong mga sultan, nga mao, si Lotan, Sobal, Zibeon, Anah, Dison, Ezer, ug Disan. Dayon, sa mga bersikulo 22 hangtod sa 28, ang matag usa sa pito ka sultan gitala uban sa iyang mga anak nga lalaki. Sa bersikulo 25 ang usa sa mga anak nga lalaki ni Anah ginganlan ug Dison. Ang pipila nagtuo nga kini nga Dison maoy apo ni Seir ug pag-umangkon ni Sultan Dison, nga nag-isip nga ang tanang pito ka sultan maoy "mga anak nga lalaki" ni Seir sumala sa eksaktong diwa sa pulong, nga mao, sa samang kaliwatan.

Apan, ang uban nagtuo nga ang asoy nagpresentar lamang sa pito ka sultan ingong *mga kaliwat* ni Seir, dili sa samang kaliwatan, sa ingon maoy "mga anak nga lalaki" sa halapad nga diwa niini. Busa sila nag-ingon nga ang Dison sa bersikulo 25 mao ra si Sultan Dison (Gen 36:21, 26) ug dili ang iyang pag-umangkon. Sumala niini nga panglantaw, bisan tuod anak nga lalaki ni Sultan Anah, si Dison gihisgotan lakip sa ubang unom ka sultan dili tungod kay ilang igsoon kondili tungod kay sila parehog katungdanan ingong usa ka sultan.

DISTRITO. Ang pulong nga "distrito" nagtumong sa usa ka administratibong dibisyon, usa ka rehiyon palibot sa usa ka siyudad, o usa ka rehiyon sulod sa tinong mga utlanan.

Sa dihang giorganisar ni Nehemias ang pagtukod pag-usab sa paril sa Jerusalem, siya nagpahat ug mga bahin ngadto sa mga pangulo, o mga "prinsipe," ug sa mga molupyo sa pipila ka "distrito." Kini nga mga distrito ginganlan sumala sa ngalan sa ilang pangunang siyudad, ug ang pipila niini (Jerusalem, Bet-zur, Keila) maoy doble. (Neh 3:9, 12, 14-18) Dayag nga mga subdibisyon kini sa Persianhong "sakop nga distrito," o "lalawigan," sa Juda. (Neh 1:3; *KJ, RS*) Ang Hebreohanong pulong nga gigamit alang niini nga mga distrito (*pe'lekh*) gikaingon nga naggikan sa Akadianhong pulong nga *pilku,* tingali nagpaila nga kini gimugna sa mga Babilonyanhon human sa pagkapukan sa Jerusalem.—Tan-awa ang SAKOP NGA DISTRITO.

Ang Hebreohanon nga terminong *kik·kar'* nagpasabot sa ideya sa usa ka butang nga lingin. Kini gigamit sa pagtumong sa usa ka "lingin nga tina-

pay" (Ex 29:23), usa ka "lingin nga taklob" nga tingga (Zac 5:7), usa ka "talanton" nga bulawan o plata (Ex 25:39; 1Ha 20:39), ug sa usa ka "distrito" o "dal-as" nga linginon ug porma.—Gen 13:10, *ftn* sa *Rbi8;* Neh 12:28.

Diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan, ang pulong nga *ho'ri·on* (kanunayng plural) sa literal nagtumong sa "mga utlanan" sa usa ka dapit (Buh 13:50; Mat 19:1), apan kini mahimong magtumong usab sa usa ka dapit nga maoy gipalibotan, nga mao, usa ka "distrito" o "rehiyon." (Mat 2:16; 15:22) Ang terminong *me·ris',* nga gigamit sa pagtumong sa "distrito" sa Macedonia diha sa Buhat 16:12, sa literal nagpasabot sa usa ka "bahin."—Itandi ang *Int;* Buh 8:21.

DISTRITO SA JORDAN. Ang halos lingin nga dal-as nga niana moagos ang Suba sa Jordan. Naglakip kini sa ubos nga bahin sa Walog sa Jordan, ingon sa makita sa dihang gihisgotan ang "Distrito sa Jordan" maylabot sa mga kalihokan ni Solomon sa paghulmag tumbaga taliwala sa Sucot ug Zaretan. (1Ha 7:46; 2Cr 4:17; itandi ang 2Sa 18:23.) Apan, ang "Distrito" daw miabot usab hangtod sa habagatang tumoy sa Patayng Dagat diin nahimutang ang "mga siyudad sa Distrito." (Gen 13:10-12) Busa dili lamang kay nag-okupar kini sa patag nga walog sa Jerico kondili nakaabot pa hangtod sa Zoar, ang siyudad diin didto mikalagiw si Lot ug ang iyang mga anak nga babaye. —Gen 19:17-25; Deu 34:3.

Ang panukiduki nga gihimo sa habagatang tumoy sa Patayng Dagat nagpakita nga ang dakong bahin sa yuta ubos sa naglawis nga yuta nga gitawag ug Lisan natabonan sa katubigan sa Dagat. Daghang eskolar ang nagtuo nga ang "mga siyudad sa Distrito" nalusbog sa tubig niini nga rehiyon. Kini kanhi maoy "maayong pagkatubig" ug sama sa "tanaman ni Jehova." (Gen 13:10) Dili lamang kay kini ang kahimtang kanhi sa rehiyon sa A sa Patayng Dagat, diin karong adlawa ang Kapatagan sa Moab ug ang tubigan nga dapit sa Jerico na lamang ang nagpabiling tabunok, kondili ingon usab niini ang habagatang bahin sa Distrito. Bisan karong adlawa ang patag nga kasikbit sa Lisan gihubit ingong "nagpabiling tubigan nga dapit" diin mahimong itanom ang sebada, trigo, datiles, ug mga paras. Ang rehiyon sa binanlas nga yuta sa Suba sa Zered, nga nagaagos ngadto sa habagatang tumoy sa Patayng Dagat gitawag usab ug "tabunok nga tubigang dapit."

DIWATAHAN. Ang Hebreohanong pulong nga *'ash·shaph'* (Aramaiko, *'a·shaph';* gihubad nga "mga astrologo," *KJ*) hustong gihubit nga "diwatahan, mananag-an, maglalamat." (*A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament,* ni Brown, Driver, ug Briggs, 1980, pp. 80, 1083; *Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* ni Koehler ug Baumgartner, Leiden, 1958, pp. 95, 1055) Ang pagdiwata nagpasabot sa "duyog nga pagpanaad" pinaagig pagpanumpa o pagsangpit, sama sa usa ka tawo nga solemneng motawag o mosangpit sa gitawag kuno nga mga espiritu sa mga patay. Ang usa ka matang sa mananag-an maoy "tigkonsulta sa mga patay," usa ka tawo nga mosulay sa pagtag-an ug pag-impluwensiya sa umaabot nga mga hitabo pinaagi sa pagpakigkomunikar sa mga patay.

Ang bisan unsang paagi sa giingong pagpakigkomunikar sa mga patay gihukman sa Diyos. "Ug kon sila magaingon kaninyo: 'Sangpit sa mga espiritista o kanilang adunay espiritu sa pagpanagna nga nagyamyam ug nagyagubyob,' dili ba ngadto man sa ilang Diyos nga ang bisan kinsang katawhan angayng mosangpit? Angay bang mosangpit sa mga patay alang sa mga buhi?" (Isa 8:19) Bisan tuod gidili sa Israel, ang "babayeng batid nga espiritista didto sa En-dor" nga giduaw sa dili-matinumanon nga si Haring Saul mao ang mikontak sa mga demonyo ingong usa ka diwatahan nga tigkonsulta sa mga patay.—1Sa 28:7; Lev 20:27.

Ang mga diwatahan midaghan ilabina taliwala sa mga Babilonyanhon. Si Daniel ug ang iyang tulo ka kauban nga nabihag didto sa Babilonya, human sa linaing tulo ka tuig nga pagtuon sa pinulongan sa mga Caldeanhon, napamatud-an nga "napulo ka pilo nga mas maayo [sa kaalam ug pagsabot] kay sa tanang salamangkerong saserdote ug mga diwatahan" diha sa gingharian.—Dan 1:3-20.

Mga walo ka tuig sa ulahi, gipatawag ni Nabucodonosor ang tanang matang sa mga mananag-an, dili lamang ang mga diwatahan, ug gimando nga ilang ibutyag una kaniya ang iyang damgo ug dayon ihatag ang hubad niini. (Dan 2:1-3, 27) Ang hari nagmatahapon kanila, kay siya miingon: "Ang bakak ug sayop nga pulong ang inyong gikasabotang isulti sa akong atubangan." Siya usab nahibalo gayod sa ilang paglanganlangan, kay naglaom nga mabag-o ang mga kahimtang. Busa, aron nga siya makabaton ug garantiya nga ang iyang maalamong mga tawo makahatag ug tinuod nga hubad sa iyang makalilisang nga panan-awon, si Nabucodonosor miinsistir nga ilang isugid una kaniya ang damgo. "Isugid kanako ang damgo," miingon ang hari, "ug akong mahibaloan nga kamo makapadayag sa hubad niini." (Dan 2:4-9) Sa dihang ang mga diwatahan ug ang ilang kaubang mga mananag-an napakyas sa pagpadayag sa tubag, ang hari masuk-anong nagmando nga patyon ang tanang maalamong mga tawo sa Babilonya. Apan, nahibaloan ni Daniel ang mando sa hari (nga maglakip unta kang Daniel ug sa iyang mga kauban), mao nga human 'ipadayag kaniya sa Diyos ang tinago,'

si Daniel nagdali sa pagsulti sa hari, nga wala mangangkon ug bisan unsang pasidungog alang sa iyang kaugalingon, kay siya miingon, "dili tungod kay nagbaton ako ug kaalam nga labaw kay sa uban nga buhi nga kining maong tinago gipadayag kanako."—Dan 2:19-30.

Mga dekada sa ulahi, nalisang si Belsazar tungod sa 'sinulat sa kamot diha sa bungbong' nga dili niya mabasa. Human "misinggit sa makusog nga dadon didto ang mga diwatahan, ang mga Caldeanhon ug ang mga astrologo," ang hari mitanyag ug dako kaayong ganti: "Bisan kinsa nga makabasa niini nga sinulat ug makapakita kanako sa hubad niini, siya pagabestihan sa purpura, uban sa kulentas nga bulawan diha sa iyang liog, ug ingong ikatulo sa gingharian siya magmando." (Dan 5:5-7) Kini nga mga diwatahan, duyog sa ubang espiritistikanhong mga mananag-an, wala makahubad, ug sa makausa pa ang Diyos ni Daniel nga si Jehova mao ang mihatag sa hubad.—Dan 5:8-29.

DIYOS. Ang bisan unsa nga ginasimba mahimong tawgong usa ka diyos, sanglit giila sa magsisimba nga kini may gahom nga mas dako kay kaniya ug gisimba kini. Puwede ganing himoon nga diyos sa usa ka tawo ang iyang tiyan. (Rom 16:18; Flp 3:18, 19) Ang Bibliya naghisgot ug daghang mga diyos (Sal 86:8; 1Co 8:5, 6), apan kini nagpakita nga ang mga diyos sa kanasoran maoy walaypulos nga mga diyos.—Sal 96:5; tan-awa ang DIYOS UG MGA DIYOSA, MGA.

Ang Hebreohanong mga Termino. Lakip sa Hebreohanong mga pulong nga gihubad nga "Diyos" mao ang *'El,* nga lagmit nagkahulogang "Usa nga Gamhanan; Usa nga Kusgan." (Gen 14:18) Kini gigamit sa pagtumong kang Jehova, sa ubang mga diyos, ug sa mga tawo. Kanunay usab kining gilakip sa paghimog personal nga mga ngalan, sama sa Eliseo (nagkahulogang "Ang Diyos Maoy Kaluwasan") ug Miguel ("Kinsa ang Sama sa Diyos?"). Sa pipila ka teksto ang *'El* makita uban sa tinong artikulo (*ha·'El',* sa literal, "ang Diyos") nga nagtumong kang Jehova, sa ingon nagpalahi kaniya gikan sa ubang mga diyos.—Gen 46:3; 2Sa 22:31; tan-awa ang apendise sa *Rbi8,* p. 1567.

Sa Isaias 9:6 si Jesu-Kristo matagnaong gitawag nga *'El Gib·bohr',* "Diyos nga Gamhanan" (dili *'El Shad·dai'* [Diyos nga Labing Gamhanan], nga gipadapat kang Jehova sa Genesis 17:1).

Ang plural nga *'e·lim'* gigamit sa pagtumong sa ubang mga diyos, sama sa Exodo 15:11 ("mga diyos"). Kini gigamit usab diha sa plural nga porma aron ipaila ang pagkahalangdon ug pagkahamili, sama sa Salmo 89:6: "Kinsa man ang makasama kang Jehova taliwala sa mga anak sa Diyos [*biveneh' 'E·lim'*]?" Ang paggamit sa plural nga porma sa pagtumong sa usa ka indibiduwal dinhi ug sa daghang uban pang mga teksto gipaluyohan sa paghubad sa *'E·lim'* pinaagi sa singular nga porma nga *The·os'* diha sa Gregong *Septuagint;* ingon man sa *Deus* diha sa Latin nga *Vulgate.*

Ang Hebreohanong pulong nga *'elo·him'* (mga diyos) mopatim-aw nga naggikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "magmakusganon." Ang *'elo·him'* mao ang plural sa *'eloh'ah* (diyos). Usahay kini nga plural nagtumong sa daghang diyos (Gen 31:30, 32; 35:2), apan mas sagad nga kini gigamit ingong plural nga nagpaila sa pagkahalangdon, dignidad, o pagkahamili. Ang *'elo·him'* gigamit sa Kasulatan sa pagtumong kang Jehova, sa mga manulonda, sa idolong mga diyos (singular ug plural), ug sa mga tawo.

Sa dihang gipadapat kang Jehova, ang *'Elo·him'* gigamit diha sa plural nga porma aron ipaila ang pagkahalangdon, dignidad, o pagkahamili. (Gen 1:1) Labot niini, si Aaron Ember misulat: "Ang pinulongan sa D[aang] T[ugon] bug-os nga nagsalikway sa ideya sa pagkaplural sa . . . [*'Elo·him'*] (nga gipadapat ngadto sa Diyos sa Israel) ug kini gipakita ilabina sa kamatuoran nga kini halos kanunayng gisabot nga usa ka *singular verbal predicate,* ug nagbaton ug *singular adjectival attribute.* . . . [Ang *'Elo·him'*] angayng ipatin-aw ingong usa ka *intensive plural,* nga nagpasabot sa *pagkadako* ug *pagkahalangdon,* nga katumbas sa Dakong Diyos." —*The American Journal of Semitic Languages and Literatures,* Tomo XXI, 1905, p. 208.

Ang titulong *'Elo·him'* nagpasiugda sa kusog ni Jehova ingong Maglalalang. Kini makita sa 35 ka higayon diha sa asoy sa paglalang, ug sa matag higayon niini, ang berbo nga naghubit sa iyang gisulti ug gibuhat anaa sa singular. (Gen 1:1–2:4) Anaa kaniya ang kabug-osan ug ang lintunganay sa walay-kinutobang mga puwersa.

Sa Salmo 8:5, ang mga manulonda gihisgotan usab ingong *'elo·him',* sama sa gipamatud-an sa pagkutlo ni Pablo sa maong teksto diha sa Hebreohanon 2:6-8. Sila gitawag nga *beneh' ha·'Elo·him',* "mga anak sa Diyos" (*KJ*); "mga anak sa matuod nga Diyos" (*NW*) diha sa Genesis 6:2, 4; Job 1:6; 2:1. Ang *Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* ni Koehler ug Baumgartner (1958), panid 134, nagingon: "(indibiduwal nga) balaang mga persona, mga diyos." Ug ang panid 51 nag-ingon: "ang (bugtong) mga diyos," ug gisitar niini ang Genesis 6:2; Job 1:6; 2:1; 38:7. Busa, sa Salmo 8:5 ang *'elohim'* gihubad nga "mga manulonda" (*LXX*); "mga samag-diyos" (*NW*).

Ang pulong nga *'elo·him'* gigamit usab sa dihang maghisgot sa idolong mga diyos. Usahay kining plural nga porma nagkahulogan lamang ug "mga diyos." (Ex 12:12; 20:23) Sa ubang mga higayon

kini maoy plural nga nagpaila sa pagkahamili ug usa lamang ka diyos (o diyosa) ang gitumong. Bisan pa niana, kini nga mga diyos tatawng dili mga trinidad.—1Sa 5:7b (Dagon); 1Ha 11:5 ("diyosa" nga si Astoret); Dan 1:2b (Marduk).

Sa Salmo 82:1, 6, ang *'elo·him'* gigamit labot sa mga tawo, sa tawhanong mga maghuhukom sa Israel. Si Jesus nagkutlo niini nga Salmo diha sa Juan 10:34, 35. Sila maoy mga diyos tungod sa ilang katungdanan ingong mga hawas ug mga tigpamaba ni Jehova. Sa susama si Moises giingnan nga siya magsilbing "Diyos" ngadto kang Aaron ug kang Paraon.—Ex 4:16, *ftn* sa *Rbi8;* 7:1.

Sa daghang teksto sa Kasulatan makaplagan usab nga ang *'Elo·him'* giunhan sa tinong artikulo nga *ha.* (Gen 5:22) Labot sa paggamit sa *ha·'Elo·him',* si F. Zorell miingon: "Sa Balaang Kasulatan ang *bugtong matuod nga Diyos,* si Jahve, mao gayod ang gipaila niini nga pulong; . . . 'Si Jahve mao ang [bugtong matuod nga] Diyos' Deu 4:35; 4:39; Jos 22:34; 2Sa 7:28; 1Ha 8:60 ubp."—*Lexicon Hebraicum Veteris Testamenti,* Roma, 1984, p. 54; mga braket iyaha.

Ang Gregong Termino. Ang sagad nga Gregong katumbas sa *'El* ug *'Elo·him'* diha sa hubad nga *Septuagint* ug ang pulong alang sa "Diyos" o "diyos" diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan mao ang *the·os'.*

Ang Matuod nga Diyos nga si Jehova. Ang matuod nga Diyos dili kay walay ngalan nga Diyos. Ang iyang ngalan maoy Jehova. (Deu 6:4; Sal 83:18) Siya mao ang Diyos tungod sa iyang pagkamaglalalang. (Gen 1:1; Pin 4:11) Ang matuod nga Diyos maoy tinuod (Ju 7:28), usa ka persona (Buh 3:19; Heb 9:24), ug dili kay walay-kinabuhing balaod sa kinaiyahan nga naglihok nga walay buhing maghahatag-balaod, dili kay usa ka puwersa nga naglihok pinaagig sunodsunod nga sulagmang mga panghitabo aron makapatunghag lainlaing mga butang. Ang 1956 nga edisyon sa *The Encyclopedia Americana* (Tomo XII, p. 743) nagkomento ubos sa ulohang "Diyos": "Sa Kristohanon, sa Mohamedano, ug sa Hudiyohanong diwa, ang Supremong Persona, ang Unang Nagpahinabo, ug sa katibuk-ang diwa, ingon sa pag-isip karong adlawa sa tibuok sibilisadong kalibotan, usa ka espirituhanong persona, naglungtad sa kaugalingon, walay kataposan ug bug-os nga may kagawasan ug makagagahom-sa-tanan, lahi sa mga butang nga iyang gilalang sa daghang matang, ug nga iyang gipapadayon sa paglungtad ug gikontrolar. Daw walay usa ka yugto sa kasaysayan diin ang katawhan walay gituohan nga usa ka labaw-kinaiyanhong tagmugna ug tagdumala sa uniberso."

Mga pamatuod sa paglungtad sa "Diyos nga buhi." Ang paglungtad sa Diyos napamatud-an pinaagi sa kahapsay, gahom, ug pagkakomplikado sa kalalangan, sa mga butang nga makita ug sa gagmay kaayong mga butang nga dili makita sa mga mata, ug pinaagi sa iyang mga pagpakiglabot sa iyang katawhan sa tibuok kasaysayan. Sa pagsusi diha sa gitawag nga Basahon sa Kalalangan sa Diyos, ang mga siyentipiko daghan ug nakat-onan. Ang usa ka tawo makakat-on lamang gikan sa usa ka basahon kon adunay makinaadmanong panghunahuna ug pagpangandam ang awtor niini nga basahon.

Lahi sa walay kinabuhing mga diyos sa kanasoran, si Jehova mao ang "Diyos nga buhi." (Jer 10:10; 2Co 6:16) Bisan diin adunay pamatuod sa iyang mga buhat ug sa iyang pagkadako. "Ang kalangitan nagapahayag sa himaya sa Diyos; ug ang kawanangan nagasaysay sa buhat sa iyang mga kamot." (Sal 19:1) Ang mga tawo walay katarongan nga ilimod ang Diyos, tungod kay "ang arang mahibaloan bahin sa Diyos dayag taliwala nila, kay kini gipadayag man sa Diyos kanila. Kay ang iyang dili-makita nga mga hiyas, nga mao ang iyang walay kataposang gahom ug pagka-Diyos, tin-awng makita sukad sa paglalang sa kalibotan padayon, tungod kay kini sila maila pinaagi sa mga butang nga gihimo, mao nga sila walay ikapangatarongan."—Rom 1:18-20.

Si Jehova nga Diyos gihubit diha sa Bibliya ingong buhi gikan sa panahong walay tino hangtod sa panahong walay tino, hangtod sa kahangtoran (Sal 90:2, 4; Pin 10:6), ug ingong Hari nga walay kataposan, dili-madunoton, dili-makita, ang bugtong matuod nga Diyos. (1Ti 1:17) Walay naglungtad nga diyos una kaniya.—Isa 43:10, 11.

Walay kataposan, apan daling duolon. Ang matuod nga Diyos maoy walay kataposan ug dili bug-os matukib sa hunahuna sa tawo. Ang linalang dili gayod makalaom nga makatumbas sa iyang Maglalalang o makasabot sa tanan Niyang mga hunahuna. (Rom 11:33-36) Apan Siya mahimong makaplagan ug maduol, ug Siya nagtagana sa iyang magsisimba sa tanan nga gikinahanglan alang sa kaayohan ug sa kalipay sa maong magsisimba. (Buh 17:26, 27; Sal 145:16) Anaa niya kanunay ang kinalabwang katakos ug ang pagkaandam sa paghatag ug maayong mga gasa ug mga regalo ngadto sa iyang mga linalang, sama sa nahisulat: "Ang matag maayong gasa ug matag hingpit nga regalo naggikan sa itaas, kay kini gikan sa Amahan sa langitnong mga kahayag, ug kaniya walay pagkausab sa pagbalhin sa landong." (San 1:17) Si Jehova kanunayng molihok sumala sa iyang matarong nga mga kahikayan, nga mobuhat sa tanang

butang subay sa balaod. (Rom 3:4, 23-26) Tungod niini, ang tanan niyang mga linalang bug-os nga makasalig kaniya, kay nahibalo nga siya kanunayng mosunod sa mga prinsipyo nga iyang giestablisar. Siya dili mausab (Mal 3:6), ug walay "pagkausab" sa iyang pagpadapat sa iyang mga prinsipyo. Siya walay pagpihigpihig (Deu 10:17, 18; Rom 2:11), ug imposible alang kaniya nga mamakak.—Num 23:16, 19; Tit 1:1, 2; Heb 6:17, 18.

Iyang mga hiyas. Ang matuod nga Diyos dili presente sa tanang dapit, kay siya gihisgotan nga adunay tinong dapit. (1Ha 8:49; Ju 16:28; Heb 9:24) Ang iyang trono atua sa langit. (Isa 66:1) Mahimo niya ang tanang butang, sanglit siya ang Diyos nga Labing Gamhanan. (Gen 17:1; Pin 16:14) "Ang tanang butang hubo ug binuksan sa mga mata niya," ug siya mao "ang Usa nga nagsulti sa kataposan sukad sa sinugdan." (Heb 4:13; Isa 46:10, 11; 1Sa 2:3) Ang iyang gahom ug kahibalo makaabot bisan diin, makaabot sa tanang bahin sa uniberso.—2Cr 16:9; Sal 139:7-12; Am 9:2-4.

Ang matuod nga Diyos maoy espiritu, dili unodnon (Ju 4:24; 2Co 3:17), bisan tuod usahay iyang gipakasama ang iyang panan-aw, gahom, ug uban pa ngadto sa mga sangkap sa tawo. Busa siya naghisgot nga mahulagwayon sa iyang "bukton" (Ex 6:6), sa iyang "mga mata," ug sa iyang "mga igdulungog" (Sal 34:15), ug iyang gipasiugda nga, sanglit siya ang Maglalalang sa tawhanong mga mata ug mga igdulungog, siya tinong makakita ug makadungog.—Sal 94:9.

Ang pipila sa pangunang mga hiyas sa Diyos mao ang gugma (1Ju 4:8), kaalam (Pr 2:6; Rom 11:33), hustisya (Deu 32:4; Luc 18:7, 8), ug gahom (Job 37:23; Luc 1:35). Siya mao ang Diyos sa kahusay ug kalinaw. (1Co 14:33) Siya bug-os nga balaan, hinlo ug putli (Isa 6:3; Hab 1:13; Pin 4:8); malipayon (1Ti 1:11); ug maluluy-on (Ex 34:6; Luc 6:36). Gihubit sa Kasulatan ang daghang uban pang mga hiyas sa Diyos.

Iyang posisyon. Si Jehova mao ang Supremong Soberano sa uniberso, ang Hari nga walay kataposan. (Sal 68:20; Dan 4:25, 35; Buh 4:24; 1Ti 1:17) Ang posisyon sa iyang trono mao ang kinatas-an sa tanan. (Eze 1:4-28; Dan 7:9-14; Pin 4:1-8) Siya mao ang Halangdon (Heb 1:3; 8:1), ang Halangdong Diyos, ang Halangdong Usa. (1Sa 4:8; Isa 33:21) Siya ang Tuboran sa tanang kinabuhi.—Job 33:4; Sal 36:9; Buh 17:24, 25.

Iyang pagkamatarong ug himaya. Ang matuod nga Diyos maoy matarong nga Diyos. (Sal 7:9) Siya ang mahimayaon nga Diyos. (Sal 29:3; Buh 7:2) Siya naghupot sa kahalangdon ibabaw sa tanan (Deu 33:26), nga gibestihan sa kahalangdon, kusog, ug dignidad. (Sal 93:1; 68:34; 104:1; 1Cr 16:27; Job 37:22; Sal 8:1) "Ang iyang buhat maoy dignidad ug kahalangdon." (Sal 111:3) Adunay himaya sa kahalangdon sa iyang Pagkahari. —Sal 145:11, 12.

Iyang katuyoan. Ang Diyos adunay katuyoan nga iyang pagatumanon ug dili mahimong pakyason. (Isa 46:10; 55:8-11) Ingon sa gipahayag sa Efeso 1:9, 10, katuyoan niya nga "tigomon pag-usab ang tanang butang diha kang Kristo, ang mga butang sa mga langit ug ang mga butang sa yuta." Pinaagi kang Kristo ang tanang intelihenteng mga linalang bug-os nga ipahiuyon sa Diyos. (Itandi ang Mat 6:9, 10.) Walay naglungtad una pa kang Jehova; busa siya ang kinaunahan nga naglungtad. (Isa 44:6) Ingong Maglalalang, siya naglungtad nga una kay sa tanang ubang mga diyos, ug 'wala nay mosunod pa kaniya,' tungod kay ang kanasoran dili makapatungha ug tinuod, buhi nga diyos nga makahimo sa pagpanagna. (Isa 43:10; 46:9, 10) Ingong ang Alfa ug ang Omega (Pin 22:13), siya ang usa ug ang bugtong Labing Gamhanang Diyos; iyang taposon nga malamposon ang isyu bahin sa pagka-Diyos, aron sa walay kataposan siya mabindikar ingong ang bugtong Labing Gamhanang Diyos. (Pin 1:8; 21:5, 6) Dili gayod niya kalimtan o talikdan ang iyang mga katuyoan o mga pakigsaad, nga naghimo kaniyang usa ka Diyos nga kasaligan ug maunongon.—Sal 105:8.

Usa ka Diyos nga nakigkomunikar. Kay nahigugma pag-ayo sa iyang mga linalang, ang Diyos naghatag kanilag dakong kahigayonan nga makaila kaniya ug sa iyang mga katuyoan. Ang iyang kaugalingong tingog nadungog sa mga tawo sa yuta sa tulo ka okasyon. (Mat 3:17; 17:5; Ju 12:28) Siya nakigkomunikar pinaagi sa mga manulonda (Luc 2:9-12; Buh 7:52, 53) ug pinaagi sa mga tawo nga iyang gihatagan ug mga pagtultol ug mga kapadayagan, sama kang Moises, ug ilabina pinaagi sa iyang Anak, si Jesu-Kristo. (Heb 1:1, 2; Pin 1:1) Pinaagi sa iyang sinulat nga Pulong siya nakigkomunikar sa iyang katawhan, sa ingon sila bug-os masangkapan ingong iyang mga alagad ug mga ministro, ug matultolan sila diha sa dalan sa kinabuhi.—2Pe 1:19-21; 2Ti 3:16, 17; Ju 17:3.

Gipalahi gikan sa mga diyos sa kanasoran. Ang matuod nga Diyos, ang Maglalalang sa mahimayaong langitnong mga butang, adunay himaya ug kasilaw nga dili arang masud-ong sa tawo, kay "walay tawo nga makakita [sa Diyos] ug mabuhi pa." (Ex 33:20) Ang mga manulonda lamang, ang espirituhanong mga linalang, ang adunay katakos nga makakita sa iyang nawong sa literal nga diwa. (Mat 18:10; Luc 1:19) Apan, wala niya hatagig ingon niana nga katakos ang mga tawo. Tungod sa mahigugmaong-kalulot iyang gipahinabo nga ang

mga tawo makakita sa iyang maayong mga hiyas pinaagi sa iyang Pulong, lakip ang kapadayagan bahin sa iyang kaugalingon pinaagi sa iyang Anak, si Kristo Jesus.—Mat 11:27; Ju 1:18; 14:9.

Diha sa basahon sa Pinadayag, ang Diyos naghatag kanatog ideya kon unsay epekto sa iyang presensiya. Dihay usa ka panan-awon ni apostol Juan nga sama rag aktuwal niyang nakita ang Diyos, tungod kay gibutyag niini ang epekto sa iyang pagkakita kaniya diha sa iyang trono. Ang Diyos dili sama ug dagway sa tawo, kay wala niya ibutyag ang iyang dagway ngadto sa tawo, sama sa giingon sa ulahi ni Juan: "Walay tawo nga nakakita sa Diyos sa bisan unsang panahon." (Ju 1:18) Hinunoa, ang Diyos gipakita nga sama sa pinasinaw kaayong mga mutya, bililhon, naggilakgilak, maanindot, nga makadani sa mata ug makabibihag kaayo. Siya "may panagway nga sama sa usa ka batong haspe ug sa usa ka bililhong pulag-bulok nga bato, ug ang trono gilibotan sa usa ka balangaw nga sama ug esmeralda tan-awon." (Pin 4:3) Busa, siya matahom ug maanindot tan-awon, nga tungod niana ang usa mahingangha pag-ayo. Libot sa iyang trono adunay dugang nga himaya ug dihay kalinaw ug kahilom; ang usa ka maanindot nga balangaw nga esmeralda nga iyang nakita nagpaila niana nga matang sa kalinaw nga magpahinumdom sa usa ka tawo sa makapahimuot nga kalinaw nga mobanos human sa usa ka bagyo.—Itandi ang Gen 9:12-16.

Busa, pagkalahi sa matuod nga Diyos gikan sa mga diyos sa kanasoran, kinsa sagad nga gihulagway ingong ngil-ad ug dagway, masuk-anon, mabangis, dili malukmay, walay kaluoy, dili-masabtan kon unsay ilang mga gusto ug mga dili gusto, makahahadlok ug tuman ka daotan, ug andam sa pagsakit sa yutan-ong mga linalang diha sa usa ka dapit sa nagdilaab nga kalayo.

Usa ka "Diyos nga nagapangayo ug bug-os nga pagkamahinalaron." "Bisan tuod adunay gipanagtawag nga mga 'diyos,' sa langit man o sa yuta, ingon nga adunay daghang 'diyos' ug daghang 'ginoo,' alang kanato sa pagkatinuod adunay usa lamang ka Diyos nga Amahan." (1Co 8:5, 6) Si Jehova mao ang Labing Gamhanan nga Diyos, ang bugtong matuod nga Diyos, ug siya makataronganong mangayo ug bug-os nga pagkamahinalaron. (Ex 20:5) Kinahanglan nga dili tugotan sa iyang mga alagad nga adunay mag-agaw sa hustong dapit sa Diyos diha sa ilang mga kasingkasing ug mga buhat. Iyang gipangayo sa iyang mga magsisimba nga simbahon siya uban sa espiritu ug sa kamatuoran. (Ju 4:24) Sila angayng mobarog uban ang matinahorong kataha diha kaniya lamang.—Isa 8:13; Heb 12:28, 29.

Lakip sa ubang mga gamhanan nga gitawag ug "mga diyos" diha sa Bibliya mao si Jesu-Kristo, nga mao "ang bugtong-gipanganak nga diyos." Apan siya tin-aw nga nag-ingon: "Si Jehova nga imong Diyos ang imong pagasimbahon, ug siya lamang ang imong pagahatagan ug sagradong pag-alagad." (Ju 1:18; Luc 4:8; Deu 10:20) Ang mga manulonda maoy mga linalang nga "samag-diyos," apan ang usa kanila nagsanta kang Juan sa pagsimba kaniya, nga nag-ingon: "Pagbantay! Ayaw kanag buhata! . . . Simbaha ang Diyos." (Sal 8:5; Heb 2:7; Pin 19:10) Ang gamhanang mga tawo taliwala sa mga Hebreohanon gitawag ug "mga diyos" (Sal 82:1-7); apan dili katuyoan sa Diyos nga simbahon ang bisan kinsang tawo. Sa dihang si Cornelio miyukbo kang Pedro, ang maong apostol nagsanta kaniya pinaagi sa pag-ingon, "Tindog; ako usa usab ka tawo." (Buh 10:25, 26) Tinong ang bakak nga mga diyos nga giimbento ug gimugna sa mga tawo sulod sa kasiglohan sukad sa rebelyon didto sa Eden dili pagasimbahon. Ang Moisesnong Balaod hugot nga nagpasidaan batok sa pagliso gikan kang Jehova ngadto kanila. (Ex 20:3-5) Si Jehova nga matuod nga Diyos dili motugot nga ang bakak, walay-pulos nga mga diyos makig-indig kaniya hangtod sa hangtod.—Jer 10:10, 11.

Human sa Milenyong Paghari ni Kristo, sa dihang mawagtang na niya ang tanang awtoridad ug gahom nga supak sa Diyos, iyang itugyan ang Gingharian ngadto sa iyang Diyos ug Amahan, kinsa nianang panahona mahimo nang "tanang butang ngadto sa tanan." (Rom 8:33; 1Co 15:23-28) Sa kataposan, ang tanang buhi moila sa pagkasoberano sa Diyos ug magadayeg sa iyang ngalan hangtod sa kahangtoran.—Sal 150; Flp 2:9-11; Pin 21:22-27; tan-awa ang JEHOVA.

DIYOS ANG DIYOS SA ISRAEL. Ang gingalan ni Jacob sa unang halaran nga iyang gitukod human siya mopauli gikan sa Haran.

Ingong resulta sa iyang pagpakigharong sa manulonda ni Jehova didto sa Peniel, si Jacob gihatagan sa ngalang Israel, ug human sa malinawong pagpakigkita sa iyang igsoon nga si Esau, siya mipuyo sa Sucot ug dayon sa Sekem. Dinhi gipalit niya ang usa ka luna sa yuta gikan sa mga anak ni Hamor ug gipatindog ang iyang tolda diha niini. (Gen 32:24-30; 33:1-4, 17-19) "Human niana siya nagpatindog didto ug usa ka halaran ug nagtawag niini nga Diyos ang Diyos sa Israel," o "Ang Diyos Mao ang Diyos sa Israel." (Gen 33:20) Sa pagpaila sa iyang kaugalingon sa iyang bag-ong ngalan nga Israel diha sa ngalan sa halaran, gipakita ni Jacob ang iyang pagdawat ug pagpabili sa maong ngalan ug sa luwas nga pagdala sa Diyos kaniya balik sa Yutang Saad. Ang maong ekspresyon kas-a lamang makita sa Kasulatan.

DIYOS NGA WALA MAILHI. Usa ka bahin sa inskripsiyon diha sa usa ka halaran nga nakita ni apostol Pablo samtang siya didto sa Atenas. Ang mga taga-Atenas nagpasundayag sa ilang kahadlok sa mga bathala pinaagi sa pagtukod ug daghang templo ug mga halaran. Gani ilang gipakadiyos bisan ang dili mga persona ug gipatindog ang mga halaran alang sa Kabantog, Pagkamakasaranganon, Enerhiya, Pangdani, ug Kaluoy. Kay nahadlok tingali nga ilang masayloan ang usa ka diyos ug sa ingon makaagom sa iyang kasuko, ang mga tawo sa Atenas nagpatindog ug usa ka halaran nga gisulatan sa mga pulong, "Alang sa Usa ka Diyos nga Wala Mailhi." Sa pagsugod sa iyang pakigpulong ngadto sa mga Estoiko, mga Epicureo, ug sa uban pa nga nagkatigom didto sa Areopago (Bungtod ni Mars), mataktikanhong gikuha ni Pablo ang ilang pagtagad ngadto niini nga halaran, nga nagsulti kanila nga mao kini ang Diyos nga iyang gisangyaw nga hangtod niadtong higayona wala nila mailhi.—Buh 17:18, 19, 22-34.

Gipamatud-an sa Gregong mga magsusulat nga si Philostratus (170?-245 K.P.) ug Pausanias (ikaduhang siglo K.P.) nga dihay mga halaran nga ingon niini didto sa Gresya. Si Pausanias naghisgot ug mga halaran sa "mga diyos nga ginganlag Wala Mailhi." (*Description of Greece,* Attica I, 4) Si Philostratus, diha sa iyang libro nga *The Life of Apollonius of Tyana* (VI, III), misulat: "Ang pagdayeg sa tanang diyos maoy pagpakita gayod ug kaalam ug pagkamakataronganon, ilabina didto sa Atenas, diin ang mga halaran gitukod aron sa pagpasidungog bisan sa mga diyos nga wala mailhi."

DIYOSNONG PAGKAMAHINALARON. Kini maoy halalom nga pagtahod, pagsimba, ug pag-alagad sa Diyos, uban ang pagkamaunongon ngadto sa iyang unibersohanong pagkasoberano. Ang Kasulatan naggamit sa Gregong pulong nga *eu·se′bei·a* ug sa kaamgid nga adhetibo, adberbo, ug berbo nga mga porma niini. Ang nombre niini sumala sa paggamit sa Bibliya mahimong hubaron sa literal ingong "hustong pagtahod" ug mapadapat sa halalom nga pagtahod o pagkamahinalaron ngadto sa usa nga tinuod nga balaan ug matarong. (Itandi ang 2Pe 1:6, *Int.*) Ang kaatbang sa "diyosnong pagkamahinalaron" mao ang "pagkadili-diyosnon" o "pagkawalay pagtahod" (Gr., *a·se′bei·a*).

Diha sa *Christian Words,* si Nigel Turner misulat: "Ang *eusebeia* usahay makita sa diwa nga nagpailag personal nga relihiyosong pagkamahinalaron diha sa modernong mga inskripsiyon . . . apan ang mas sagad nga kahulogan niini diha sa popular nga Grego sa Romanhong yugto maoy 'pagkamaunongon.' . . . Alang sa mga Kristohanon ang *eusebeia* mao ang kinalabwang matang sa *pagkamahinalaron* ngadto sa Diyos." (1981, p. 111) Ang paggamit sa Bibliya sa ekspresyon nga "diyosnong pagkamahinalaron" nagtumong sa pagkamahinalaron nga inubanan ug pagkamaunongon ngadto kang Jehova nga Diyos.

Ang kaamgid nga adhetibong *eu·se·bes′,* nga nagkahulogang "debotado; may diyosnong pagkamahinalaron," makita sa Buhat 10:2, 7; 2 Pedro 2:9. Sumala kang John A. H. Tittmann, ang *eu·sebes′* "nagpahayag sa maong halalom nga pagtahod alang sa Bathala pinaagi sa mga buhat, ilabina sa pagsimba sa Diyos; . . . siya mao [*eu·sebes′*] kadtong nagpakita sa maong pagkadebotado pinaagi sa iyang mga buhat."—*Remarks on the Synonyms of the New Testament,* Edinburgh, 1833, Tomo I, pp. 253, 254.

Ang berbong *eu·se·be′o* gigamit sa 1 Timoteo 5:4 maylabot sa panggawi sa mga anak o mga apo ngadto sa ilang nabalo nga mga inahan o mga apohang babaye. Ang *A Greek and English Lexicon of the New Testament,* ni Edward Robinson (1885, p. 307), nag-ingon nga ang *eu·se·be′o* mahimong magkahulogan sa pagkamatinahoron ngadto kang bisan kinsa. Tungod niini ang pipila ka hubad niining tekstoha mabasa: "Sila kinahanglang makakat-on una sa paghimo sa ilang katungdanan ngadto sa ilang kaugalingong mga pamilya." (*JB;* itandi ang *The New English Bible* ug *The Bible in Basic English.*) Apan ang Diyos mao ang Tagmugna sa kahikayan sa pamilya (Efe 3:14, 15), ug ang Bibliya nagpakasama sa panimalay sa Diyos ngadto sa usa ka pamilya. Busa, ang halalom nga pagtahod o diyosnong pagkamahinalaron diha sa mga relasyon sa pamilya sa Kristohanong panimalay sa pagkatinuod maoy halalom nga pagtahod ngadto sa Diyos ug pagkamasinugtanon sa mga sugo sa Diyos maylabot sa pamilya ug sa hustong panggawi sa mga membro niini. Ang hubad niini nga teksto, "Kon ang babayeng balo adunay mga anak o mga apo, patun-a una kini sila sa pagpakita sa diyosnong pagkamahinalaron diha sa ilang kaugalingong panimalay" (*NW*), nahiuyon niini nga pagsabot.

Ang 'Sagradong Tinago sa Diyosnong Pagkamahinalaron.' Ang pangunang panig-ingnan sa pagpakitag diyosnong pagkamahinalaron mao si Jesu-Kristo. Si apostol Pablo misulat ngadto kang Timoteo: "Sa pagkatinuod, dako gayod ang sagradong tinago niining diyosnong pagkamahinalaron: 'Siya gipadayag diha sa unod, gipahayag nga matarong diha sa espiritu, nagpakita sa mga manulonda, giwali taliwala sa kanasoran, gituohan dinhi sa kalibotan, gidawat sa itaas diha sa kahimayaan.'" (1Ti 3:16) Si Adan, ang tawong

hingpit, wala makahatag ug hingpit nga panig-ingnan sa diyosnong pagkamahinalaron. Walay usa sa iyang mga anak nga nangatawong dili hingpit ang makahimo niana. Kinsay arang nga makahimo niini? Ang pag-anhi sa Anak sa Diyos dinhi sa yuta ug ang iyang paghupot sa integridad mao ang tubag niini, nga nagbutyag sa katin-awan sa sagradong tinago. Siya mao ang usa nga angayng lantawon ni Timoteo alang sa hingpit nga panig-ingnan sa panggawi nga nagpasundayag ug diyosnong pagkamahinalaron.—1Ti 3:15.

Si Jesu-Kristo mao ang tawong nagpasundayag sa diyosnong pagkamahinalaron sa hingpit nga paagi, nga nagpamatuod nga ang tawong unodnon makapabilin sa paghupot sa pagkamahinalaron. Ilalom sa grabeng mga pagsulay hangtod gayod sa kataposan sa iyang yutan-ong pagkinabuhi, si Jesus "maunongon, walay sala, wala mahugawi, nahimulag sa mga makasasala." (Heb 7:26) Walay makaplagang depekto sa iyang integridad nga ikaakusar kaniya atubangan sa Diyos. Una pa sa iyang kamatayon siya miingon: "Gidaog ko na ang kalibotan," dugang pa, "Ang magmamando niining kalibotana nagsingabot na. Ug siya walay gahom kanako." (Ju 16:33; 14:30) Walay pagkadili-matarong nga makaplagan diha kaniya. Siya sa husto makaingon sa iyang mga kaaway: "Kinsa kaninyo ang magahukom kanako nga sad-an?" (Ju 8:46) Ang katin-awan sa "sagradong tinago niining diyosnong pagkamahinalaron" dako kaayo ug hinungdanon kaayo alang sa katawhan nga tungod niana kini kinahanglang imantala sa tibuok kalibotan. Si Jesu-Kristo mismo mao ang pasukaranan nga nahimong sumbanan sa diyosnong pagkamahinalaron ug panggawi sa Kristohanon diha sa kongregasyon.

Ang Pagbansay, Uban ang Pagkakontento, Hinungdanon. Ang Kristohanon nagkinahanglan ug hilabihan nga pagbansay aron makab-ot ang bug-os nga diyosnong pagkamahinalaron. Naglakip kini ug pag-antos sa pagsupak ug paglutos. (2Ti 3:12) Ang tumong o tinguha sa usa ka tawo sa pagbansay sa iyang kaugalingon dili mao ang pagkab-ot sa hinakog nga materyalistikong ganansiya. Apan adunay kaayohan alang sa usa ka tawo nga kontento na sa iyang kahimtang, nga nagpadayon sa diyosnong pagkamahinalaron inubanan sa pagkakontento. "Naghupot kini ug saad sa kinabuhi karon," nga mao, espirituwal nga kahimsog, katagbawan, kalipay, ug katuyoan sa pagkinabuhi. Naghupot usab kini ug saad sa kinabuhi "sa umaabot."—1Ti 4:7, 8; 6:6-8; itandi ang Pr 3:7, 8; 4:20-22.

Bisan tuod ang paglutos ug kalisdanan mahimong modangat sa usa ka tawo nga may diyosnong pagkamahinalaron, siya dili angayng mahadlok, tungod kay "si Jehova mahibalo kon unsaon pagluwas sa katawhan nga may diyosnong pagkamahinalaron gikan sa pagsulay." (2Pe 2:9) Si apostol Pedro nagtambag sa mga Kristohanon nga idugang sa ilang pagkamainantoson ang diyosnong pagkamahinalaron. (2Pe 1:5, 6) Siya nagtambag kanila nga sila angayng mailhan ingong mga tawo nga adunay "balaang mga buhat sa panggawi ug mga buhat sa diyosnong pagkamahinalaron" aron maluwas sa paghukom sa adlaw ni Jehova.—2Pe 3:7, 10, 11; 1Pe 4:18.

Ang Gahom sa Diyosnong Pagkamahinalaron. Ang tawong nangangkon nga nagbaton ug diyosnong pagkamahinalaron kinahanglang moila sa gahom niini sa pag-usab sa iyang personalidad ug kinahanglang matinud-anon ug tiunay sa pagsunod sa pagkadiyosnon. (1Ti 6:11; Efe 4:20-24) Siya kinahanglang moila nga ang Pulong sa Diyos mao ang Iyang paagi sa pagpahayag sa dalan sa diyosnong pagkamahinalaron, ug busa siya kinahanglang mopahiuyon sa mga prinsipyo niini. (Tit 1:1; 2Pe 1:3) Sanglit ang diyosnong pagkamahinalaron maoy alang sa Diyos mismo, ang iyang Pulong ug espiritu motabang sa usa ka tawo nga siya makaila, mahimong suod kang Jehova, ug mas pang mahisama kaniya—mahimong tigsundog o tigkopya kaniya. (Efe 5:1) Ang maong tawo magpabanaag nga labaw pa gayod sa maayong mga hiyas ni Jehova nga Diyos.—2Co 3:18.

Kon ang si bisan kinsa nga nangangkong nagalagad sa Diyos nagsalig sa iyang kaugalingong mga ideya inay nga mosunod sa Bibliya, ug kon ang iyang pagtulon-an wala 'mahiuyon sa diyosnong pagkamahinalaron,' nga tungod niana wala mapabanaag sa maong magtutudlo ang iyang pagkamahinalaron ngadto sa Diyos, siya 'nabuang.' (1Ti 6:3, 4) Si apostol Pablo nagpasidaan sa iyang mas batan-on nga kaubang ministro nga si Timoteo bahin sa mga dili-diyosnon nga nangangkong mahinalaron ngadto sa Diyos. Siya nagpasidaan kang Timoteo nga gamiton ang Pulong sa kamatuoran sa hustong paagi, nga magalikay sa mga sulting walay-pulos nga nagpasipala kon unsay balaan, aron nga si Timoteo dili mahilayo gikan sa dalan sa diyosnong pagkamahinalaron. Dayon iyang gipunting nga motungha ang mga tawong magabuhat sa tanang matang sa pagkadaotan, nga sa pagkasalingkapaw magbaton ug dagway sa diyosnong pagkamahinalaron apan magpanghimakak sa gahom niini. (2Ti 2:15, 16; 3:1-5) Sa susama gipakita usab ni Judas nga ang maong mga tawo walay tinuod nga pagtahod sa Diyos o pagkamahinalaron ngadto kaniya, walay pagtahod o pagpabili sa iyang dili-takos nga kalulot. Sila maoy mga tawong naggamit

sa pagkadiyosnon alang sa materyalistikanhon o mahilayong kaayohan. Ang ilang pagkasalingkapaw gipadayag diha sa ilang pagbatasan sa malaw-ayng panggawi.—Jud 4.

Unsa "ang misteryo niini nga kalapasan" nga gitumong ni Pablo?

Dinhi makaplagan ang laing misteryo, nga bug-os kabatok sa "sagradong tinago" ni Jehova. Kini mao "ang misteryo niini nga kalapasan." Kini usa ka misteryo alang sa matuod nga mga Kristohanon tungod kay sa adlaw ni apostol Pablo ang ilhanan sa "tawo sa kalapasan" wala pa sa tino maugmad ug wala pa mailhi sa dayag. Bisan human motungha ang maong "tawo," ang iyang ilhanan magpadayon nga misteryoso alang sa kadaghanan tungod kay ang iyang pagkadaotan pagahimoon ubos sa pagtakoban ug diha sa ngalan sa diyosnong pagkamahinalaron. Sa pagkatinuod, usa kini ka apostasya gikan sa tinuod nga diyosnong pagkamahinalaron. Si Pablo miingon nga "ang misteryo niini nga kalapasan" nagalihok na sa iyang adlaw, tungod kay dihay daotang impluwensiya sa Kristohanong kongregasyon nga sa ulahi mosangpot sa pagtungha niining apostatang matang. Sa kataposan, kini pagahanawon ni Jesu-Kristo inigpadayag sa iyang presensiya. Kini nga apostata, ang "tawo" nga gipalihok ni Satanas, magtuboy sa iyang kaugalingon "ibabaw sa tanang gitawag nga 'diyos' o sa usa nga ginasimba" (Gr., *se'ba·sma*). Busa, ingong instrumento ni Satanas, kining dakong magsusupak sa Diyos hilabihan ka malimbongon ug magpahinabog kalaglagan niadtong nagasunod sa mga buhat niini. Epektibo ang paglihok sa "tawo sa kalapasan" tungod kay ang iyang pagkadaotan gisul-oban kunohay ug diyosnong pagkamahinalaron.—2Te 2:3-12; itandi ang Mat 7:15, 21-23.

DIYOS SA SUWERTE, DIYOS SA KAPALARAN. Ang apostatang mga Hudiyo sa panahon ni Isaias nalangkit sa pagsimba sa "diyos sa Suwerte" (Heb., *gadh*) ug sa "diyos sa Kapalaran" (Heb., *meni'*). Ang mga magsisimba niini nga mga bathala nag-andam sa ilang atubangan ug usa ka lamesa nga may pagkaon ug ilimnon. Si Jehova miingon sa maong mga magsisimba nga siya magatugyan kanila sa kamatayon pinaagi sa espada.—Isa 65:11, 12.

Ang mga Asiryanhon ug mga Babilonyanhon sagad nga nag-andam ug pagkaon ug ilimnon alang sa ilang mga diyos. Ang mga tawo sa Haran mihimog mga panaad ug naglaom nga kini dawaton sa "Ginoo sa Suwerte." Sa iyang komento sa Isaias 65:11, si Jerome misulat nga "sa tanang siyudad, ug ilabina sa Ehipto ug Alejandria, dihay karaang idolatrosong kostumbre, nga sa kataposang adlaw sa kataposang bulan sa ilang tuig sila mag-andam ug usa ka lamesa nga puno sa nagkalainlaing mga pagkaon, ug usa ka kopa sa sinambogang matam-is nga bino, nga nagpaneguro ug suwerte sa pagkamabungahon sa milabay o kaha sa mosunod nga tuig."—*Corpus Christianorum, Series Latina, LXXIII A, S. Hieronymi presbyteri opera, Pars 1, 2A,* Turnhout, Belgium, 1963, p. 754.

DIYOS UG MGA DIYOSA, MGA. Ang mga bathala nga gisimba kaniadto ug ginasimba gihapon karon sa mga nasod maoy binuhat sa mga tawo, ang mga ginama sa dili-hingpit, "walay buot" nga mga tawo, kinsa 'naghimo sa himaya sa Diyos nga dili-madunoton nga sama sa larawan sa tawong madunoton ug sa mga langgam ug sa upat-ug-tiil nga mga linalang ug sa nagkamang nga mga linalang.' (Rom 1:21-23) Busa, dili ikatingala nga kini nga mga bathala nagpabanaag gayod sa mga kinaiyahan ug mga kahuyangan sa ilang dili-hingpit nga mga magsisimba. Ang usa ka Hebreohanong termino nga gigamit sa pagtumong sa mga idolo o sa bakak nga mga diyos sa literal nagkahulogang "walay-bili nga butang" o "walay-pulos nga butang."—Lev 19:4; Isa 2:20.

Ang Bibliya nagtawag kang Satanas nga Yawa ingong "ang diyos niini nga sistema sa mga butang." (2Co 4:4) Ang pamatuod nga si Satanas mao ang "diyos" nga gihisgotan niini nga teksto tinawng gipakita sa ulahi diha sa bersikulo 4 diin kini nagaingon nga kini nga diyos "nagbuta sa mga hunahuna sa mga dili-magtutuo." Sa Pinadayag 12:9 siya giingong "nagpahisalaag sa tibuok gipuy-ang yuta." Ang pagkontrolar ni Satanas sa presenteng sistema sa mga butang, lakip sa mga kagamhanan niini, gipakita sa dihang iyang gitanyag kang Jesus "ang tanang gingharian sa kalibotan" bugti sa "usa ka buhat sa pagsimba."—Mat 4:8, 9.

Ang pagsimba nga gihatag sa mga tawo ngadto sa ilang idolo nga mga diyos sa pagkatinuod maoy "ngadto sa mga demonyo, ug dili ngadto sa Diyos." (1Co 10:20; Sal 106:36, 37) Si Jehova nga Diyos nanginahanglag bug-os nga pagkamahinalaron. (Isa 42:8) Ang usa nga nagsimba ug idolo nga diyos naglimod sa matuod nga Diyos ug sa ingon nagalagad sa mga intereses sa pangunang Kaaway ni Jehova nga si Satanas ug sa iyang mga demonyo.

Bisan tuod ang Bibliya naghisgot ug ubay-ubay nga mga diyos ug mga diyosa sa karaang mga katawhan, dili kanunayng posible nga mailhan nga espesipiko ang maong mga diyos.

Gigikanan sa mga Diyos ug mga Diyosa. Ang talagsaong kaamgiran nga daling mamatikdan tali sa mga diyos ug mga diyosa sa karaang mga katawhan dili gayod ikaingon nga sulagma lamang. Mahitungod niini, si J. Garnier misulat: "Dili lamang ang mga Ehiptohanon, mga Caldeanhon, mga Fenicianhon, mga Grego ug mga Romano, kondili mao man usab ang mga Hindu, mga Budhista sa Tsina ug sa Tibet, ang mga Goth, mga Anglo-Saxon, mga Druid, mga Mexicano ug mga Peruviano, ang mga Aborigine sa Australia, ug bisan ang mga luog sa Kapuloan sa Habagatang Dagat, lagmit nagkuha gayod sa ilang relihiyosong mga ideya gikan sa usa ka komon nga tinubdan ug komon nga dapit. Sa bisan diin atong makaplagan ang labing makapahinganghang mga kaamgiran sa mga rituwal, seremonyas, kostumbre, tradisyon, ug sa mga ngalan ug mga relasyon sa ilang tagsatagsa ka diyos ug mga diyosa."—*The Worship of the Dead,* London, 1904, p. 3.

Ang ebidensiya sa Kasulatan nagpunting sa yuta sa Sinar ingong ang dapit nga natawhan sa bakak nga relihiyosong mga konsepto human sa Lunop. Sa walay duhaduha, ubos sa pagdumala ni Nimrod nga "usa ka gamhanang mangangayam nga supak kang Jehova," nagsugod ang pagtukod sa siyudad sa Babel ug sa torre niini, lagmit usa ka *ziggurat* aron gamiton alang sa bakak nga pagsimba. Kini nga proyekto sa pagtukod gihimo dili aron sa pagpasidungog kang Jehova nga Diyos kondili alang sa kaugalingong kahimayaan sa mga magtutukod, kinsa nagtinguha sa paghimog "bantog nga ngalan" alang sa ilang kaugalingon. Dugang pa, usa kadto ka direktang pagsupak sa katuyoan sa Diyos nga ang katawhan kinahanglang mokaylap sa yuta. Gipakyas sa Labing Gamhanan ang mga plano niini nga mga magtutukod pinaagi sa paglahugay sa ilang pinulongan. Kay wala na magkasinabot sa usag usa, sila sa kataposan mibiya sa pagtukod sa siyudad ug sila nagkatibulaag. (Gen 10:8-10; 11:2-9) Hinunoa, mopatim-awng si Nimrod nagpabilin didto sa Babel ug nagpadako sa iyang dominyo, ug nagtukod sa unang Imperyo sa Babilonya.—Gen 10:11, 12.

Kon bahin sa nagkatibulaag nga katawhan, bisan asa sila moadto ilang gidala ang ilang bakak nga relihiyon aron sundon kini ubos sa bag-ong mga paagi ug diha sa ilang bag-ong pinulongan ug bag-ong mga dapit. Ang katawhan nagkatibulaag sa mga adlaw ni Peleg, nga natawo mga usa ka siglo human sa Lunop ug namatay sa pangedarong 239. Sanglit si Noe ug ang iyang anak nga lalaking si Sem ulahing namatay kay kang Peleg, ang pagkatibulaag nahitabo sa usa ka panahon sa dihang ang mga kamatuoran bahin sa naunang mga panghitabo, sama sa Lunop, nahibaloan. (Gen 9:28; 10:25; 11:10-19) Sa usa ka bahin kini nga kahibalo nagpabilin gayod diha sa hunahuna sa natibulaag nga katawhan. Makita kini diha sa mitolohiya sa karaang mga tawo nga kokaamgid sa lainlaing mga bahin sa rekord sa Bibliya, apan kini giasoy sa tinuis ug politeistiko nga paagi. Ang mga leyenda naghubit sa pipila ka diyos ingong tigpatay ug mga halas; dugang pa, ang mga relihiyon sa daghang karaang katawhan naglakip sa pagsimba sa usa ka diyos nga nagsilbing tigpanalangin apan nakaagom ug mabangis nga kamatayon dinhi sa yuta ug unya nabuhi. Kini mahimong magpasabot nga ang maong diyos sa pagkatinuod usa ra diay ka tawong gipakadiyos ug sayop nga giisip nga mao ang 'sinaad nga binhi.' (Itandi ang Gen 3:15.) Ang mga sugilambong nag-asoy bahin sa paghigugmaay sa mga diyos ug sa yutan-ong mga babaye ug bahin sa bayanihong mga buhat sa ilang mestisong mga kaliwat. (Itandi ang Gen 6:1, 2, 4; Jud 6.) Halos walay nasod sa yuta nga walay leyenda bahin sa usa ka tibuok-yutang lunop, ug ang mga asoy bahin sa pagtukod sa torre makaplagan usab diha sa mga leyenda sa katawhan.

Babilonyanhong mga Bathala. Human sa kamatayon ni Nimrod, ang mga Babilonyanhon lagmit nagpasidungog gayod kaniya ingong mao ang nagpundar, ang magtutukod, ug ang unang hari sa ilang siyudad ug usab ingong ang organisador sa orihinal nga Imperyo sa Babilonya. Giasoy sa tradisyon nga si Nimrod nakaagom ug mabangis nga kamatayon. Sanglit ang diyos nga si Marduk (Merodak) giisip ingong ang magtutukod sa Babilonya, gituohan sa pipila nga si Marduk naghawas sa gipakadiyos nga si Nimrod. Apan ang mga opinyon sa mga eskolar bahin sa paglangkit sa mga bathala ngadto sa espesipikong mga tawo managkalahi kaayo.

Sa paglabay sa panahon, midaghan ang mga diyos sa unang Imperyo sa Babilonya. Kini nga pundok sa mga diyos sa ulahi nakabaton ug mga *triad* o trinidad sa mga diyos, o mga bathala. Usa sa maong *triad* gilangkoban ni Anu (ang diyos sa langit), ni Enlil (ang diyos sa yuta, hangin, ug bagyo), ug ni Ea (ang diyos nga nagdumala sa katubigan). Ang laing *triad* mao ang *triad* sa diyos-bulan nga si Sin, sa diyos-adlaw nga si Shamash, ug sa diyosa sa pertilidad nga si Ishtar, ang hinigugma o asawa ni Tamuz. (HULAGWAY, Tomo 2, p. 529) Gani ang mga Babilonyanhon aduna pay mga *triad* o trinidad sa mga yawa, sama sa *triad* ni Labartu, Labasu, ug Akhkhazu. Ang pagsimba sa langitnong mga butang nahimong kaylap (Isa 47:13), ug sa ulahi ang nagkalainlaing mga planeta gilangkit sa pipila ka bathala. Ang planetang Jupiter gituohang mao ang pangunang diyos sa Babilonya nga si Marduk; ang Venus mao si Ishtar, usa

ka diyosa sa gugma ug pertilidad; ang Saturn mao si Ninurta, usa ka diyos sa gubat ug pagpangayam ug patron sa agrikultura; ang Mercury mao si Nebo, usa ka diyos sa kaalam ug agrikultura; ang Mars mao si Nergal, usa ka diyos sa gubat ug kamatay ug ginoo sa kalibotan sa mga patay.

Ang mga siyudad sa karaang Babilonya sa ulahi nakabaton ug ilang kaugalingong linaing mga bathala nga tigbantay, nga daw susama sa "patron nga mga santos." Didto sa Ur ang bathala mao si Sin; sa Eridu, si Ea; sa Nippur, si Enlil; sa Cuta, si Nergal; sa Borsippa, si Nebo, ug sa siyudad sa Babilonya, si Marduk (Merodak). Sa dihang gihimo ni Hammurabi ang siyudad sa Babilonya nga kaulohan sa Babilonya, siyempre, misamot ang kahalangdon sa paboritong diyos sa siyudad nga si Marduk. Sa kataposan si Marduk nakaangkon sa pasidungog nga gihatag ngadto sa naunang mga diyos ug maoy mipuli kanila diha sa mga sugilambong sa Babilonya. Sa ulahing mga yugto ang iyang personal nga ngalang "Marduk" gipulihan sa titulong "Belu" ("Tag-iya"), maong sa kataposan siya kasagarang gitawag nga Bel. Ang iyang asawa gitawag nga Belit ("Agalong Babaye," labing hawod).—Tan-awa ang BEL; NEBO Num. 4.

Ang paghulagway bahin sa mga diyos ug mga diyosa diha sa karaang Babilonyanhong mga sinulat maoy usa lamang ka salamin sa makasasala ug may-kamatayon nga tawo. Kini nga mga asoy nag-ingon nga ang mga bathala nangatawo, nahigugma, nakabaton ug mga pamilya, nakig-away, ug gani nangamatay, sama kang Tamuz. Kay nalisang tungod sa Lunop, sila giingong 'nagtikubo sama sa mga iro.' Ang mga bathala gihulagway usab ingong dalo, kanunayng nagpahutak sa pagkaon, ug nagpatuyang ug inom hangtod nga nangahubog. Sila hilabihan ka bangis ug mapanimaslon ug suspetsoso sa usag usa. Dihay hilabihang mga panagdumtanay taliwala kanila. Agig pag-ilustrar: Si Tiamat, nga matinguhaon sa paglaglag sa ubang mga diyos, gibuntog ni Marduk kinsa nagpikas kaniya, nga naghimo sa langit ginamit ang katunga ug gigamit niya ang lain pang katunga sa pagtukod sa yuta. Si Eresh-Kigal, ang diyosa sa kalibotan sa mga patay, nagsugo kang Namtaru, ang diyos sa kamatay, sa pagbilanggo sa iyang igsoong babaye nga si Ishtar ug sa pagsakit kaniya pinaagi sa 60 ka kaalaotan.—Tan-awa ang NERGAL.

Ang mga nahisgotan naghatag ug pipila ka ideya kon unsa ang kahimtang sa dapit nga gibiyaan sa matinumanong si Abraham sa dihang siya migula gikan sa Caldeanhong siyudad sa Ur, nga niadtong tungora natuphan sa Babilonyanhong idolatriya. (Gen 11:31; 12:1; Jos 24:2, 14, 15) Kasiglohan sa ulahi, ang linibo ka binihag nga mga Hudiyo didto gidestiyero sa Babilonya, "usa ka yuta sa mga kinulit nga larawan" ug sa "makaluod nga mga idolo."—Jer 50:1, 2, 38; 2Ha kap 25.

Asiryanhong mga Bathala. Sa linangkob nga pagkasulti, ang mga diyos ug mga diyosa sa Asirya sama ra sa mga bathala sa Babilonya. Apan, ang usa ka bathala nga si Asur, ang pangunang diyos, daw makita lamang diha sa pundok sa mga diyos sa Asirya. Sanglit gikuha sa Asirya ang ngalan niini gikan kang Asur, gituohang kini nga diyos sa pagkatinuod mao ang anak nga lalaki ni Sem nga ginganlag Asur, nga gipakadiyos sa bakak nga mga magsisimba.—Gen 10:21, 22.

Dili sama sa Babilonyanhong si Marduk, kinsa gisimba usab sa Asirya apan kansang sentro sa pagsimba kanunayng nagpabilin sa siyudad sa Babilonya, ang sentro sa pagsimba kang Asur nabalhinbalhin sa dihang ang mga hari sa Asirya mipuyo sa opisyal nga puy-anan didto sa ubang mga siyudad. Dugang pa, ang mga sangtuwaryo ni Asur gitukod sa lainlaing mga dapit sa Asirya. Ang usa ka militaryong estandarte maoy pangunang simbolo ni Asur, ug kini gidala ngadto mismo sa kombate sa panggubatan. Ang pak-an nga lingin o *disk,* nga niana sagad makita ang larawan sa usa ka bungoton nga tawo, naghawas sa diyos nga si Asur. Usahay ang larawan sa tawo gipakita nga nagbitbit ug pana o mihunat aron sa pagpana. Ang laing larawan ni Asur nagpasabot ug konsepto sa *triad.* Dugang pa sa larawan sa tunga nga makita diha sa lingin, duha ka ulo sa tawo ang gipakita diha sa ibabaw sa mga pako, ug kini anaa sa isigkakilid sa larawan sa tunga.—Tan-awa ang HULAGWAY, Tomo 2, p. 529; ASIRYA; NISROK.

Ang mga destiyero sa napulo-ka-tribo nga gingharian sa amihanan nailalom sa maong mga Asiryanhon human mapukan ang Samaria niadtong 740 W.K.P. (2Ha 17:1-6) Sa ulahi, gitagna ni manalagnang Nahum ang pagkapukan sa Nineve (kaulohan sa Asirya) ug sa mga diyos niini, ug ang kalaglagan niini midangat niadtong 632 W.K.P.—Nah 1:1, 14.

Ehiptohanong mga Bathala. Makita diha sa mga diyos ug mga diyosa nga gisimba sa mga Ehiptohanon ang ebidensiya nga kini naimpluwensiyahan gayod sa Babilonya. Dihay mga *triad* o trinidad sa mga diyos ug gani tinagutlo pa ka *triad,* o "tinagsiyam" ka bathala. Usa sa popular nga mga *triad* gilangkoban ni Osiris, sa iyang asawang si Isis, ug sa ilang anak nga lalaking si Horus.—HULAGWAY, Tomo 2, p. 529.

Si Osiris mao ang labing popular sa Ehiptohanong mga diyos ug giisip ingong anak nga lalaki sa diyos-yuta nga si Geb ug sa diyosa-langit nga si Nut. Giingon nga si Osiris nahimong bana ni Isis ug

nagmando ingong hari sa Ehipto. Ang mga asoy sa mitolohiya nag-ingon nga si Osiris gipatay sa iyang igsoong lalaki nga si Set ug dayon nabuhi, ug nahimong maghuhukom ug hari sa mga patay. Ang relasyon ni Osiris ug Isis ug ang ilang tagsatagsa ka kinaiyahan susama kaayo sa relasyon ug mga kinaiyahan sa Babilonyanhong si Tamuz ug Ishtar. Busa, giisip sa daghang eskolar nga managsama ra sila.

Ang pagsimba sa inahan-ug-anak popular usab kaayo sa Ehipto. Si Isis sagad nga gihulagway nga nagkugos sa batang si Horus. Kini nga hulagway susama kaayo nianang sa Madonna ug bata nga usahay sa pagkawalay-hibangkaagan gisimba sa pipila sa Kakristiyanohan. (HULAGWAY, Tomo 2, p. 529) Sumala sa asoy bahin sa diyos nga si Horus, gituis niini ang Edenikong saad bahin sa binhi nga magsamad sa ulo sa halas. (Gen 3:15) Usahay si Horus gihulagway nga nagyatak ug mga buaya ug naghawid ug mga bitin ug mga tanga. Sumala sa usa ka asoy, sa dihang si Horus nanimalos sa kamatayon sa iyang amahan nga si Osiris, si Set, kinsa nagpatay kang Osiris, naghimo sa iyang kaugalingon nga usa ka halas.

Kanunayng makita diha sa Ehiptohanong mga eskultora ug mga dibuho ang sagradong simbolo, ang *crux ansata.* Kining gitawag nga simbolo sa kinabuhi maoy susama sa letrang "T" nga may linginong gunitanan diha sa ibabaw ug lagmit naghawas sa gihiusang mga sangkap sa pagsanay sa lalaki ug babaye. Ang Ehiptohanong mga bathala sagad gihubit nga naggunit sa *crux ansata.* —HULAGWAY, Tomo 2, p. 530.

Daghang linalang ang gisimba ingong sagrado sa mga Ehiptohanon. Kini naglakip sa torong baka, iring, bayeng baka, buaya, banog, baki, hippopotamus, langgam nga *ibis,* irong ihalas, leyon, laking karnero, bakukang, tanga, halas, buwitre, ug lobo. Hinuon, ang pipila niini sagrado lamang sa usa ka dapit sa Ehipto apan dili sagrado sa laing dapit, ug gani, tungod niini misangpot usahay ang pag-ulbo sa sibil nga mga gubat. Dili lamang kay ang mga hayop sagrado ngadto sa pipila ka diyos, kondili ang pipila niini giisip pa gani ingong mga inkarnasyon sa usa ka diyos o diyosa. Pananglitan, ang torong baka nga Apis giisip nga mao mismo ang inkarnasyon sa diyos nga si Osiris ug kini giisip usab nga naggikan sa diyos nga si Ptah.

Matod ni Herodotus (II, 65-67), ang usa ka tawo nga tinuyong nagpatay ug usa ka sagradong hayop pagapatyon; kon ang pagpatay sa hayop dili tinuyo, ang mga saserdote magpahamtang ug multa. Apan, ang makapatay ug usa ka langgam nga *ibis* o usa ka banog, tinuyo man o dili, pagapatyon, nga sagad himoon sa mapungtanong panon sa mga tawo. Sa dihang mamatay ang usa ka iring, ang tanan diha sa panimalay magkiskis sa ilang mga kilay, apan kon mamatay ang usa ka iro sila magkiskis sa ilang tibuok lawas. Ang sagradong mga hayop ipreserbar ug himoan ug kuntodo nga paglubong. Lakip sa gipreserbar nga mga hayop nga nakaplagan mao ang torong baka, iring, buaya, ug banog, sa paghisgot lamang ug pipila.

Ang mga asoy sa mitolohiya naghubit sa Ehiptohanong mga bathala ingong adunay tawhanong mga kahuyangon ug pagkadili-hingpit. Sila giingong nakasinati ug kagul-anan ug kalisang ug sa daghang higayon nameligro. Ang diyos nga si Osiris gipatay. Si Horus, sa pagkabata, giingong nakasinati ug mga kaul-ol sa sulod nga bahin sa iyang lawas, mga paglabad sa ulo, ug pagkalibag dugo ug namatay tungod kay gipaak sa tanga, apan dayon giingon nga nabuhi pag-usab. Si Isis gituohan nga nakaagom ug hubaghubag sa suso nga nagnana. Tungod sa pagkatigulang, giingon nga ang kusog sa diyos-adlaw nga si Ra nahanaw na ug ang laway nagtulo gikan sa iyang baba. Ang iyang kinabuhi nameligro human paaka sa halas nga hinimo ni Isis pinaagig salamangka, apan siya naulian ra tungod sa mga hurimhurim ni Isis. Si Sekhmet, usa ka diyosa nga naghawas sa malaglagong gahom sa adlaw, gihubit ingong uhaw sa dugo. Siya malipay nga mopatay ug mga tawo nga tungod niana giingon nga si Ra nahadlok kon unsay mahitabo sa tawhanong rasa. Aron maluwas ang katawhan gikan sa pagkapuo, si Ra nagkatag ug 7,000 ka tibod sa sambog nga serbesa ug prutas nga granada diha sa panggubatan. Kay naghunahunang kadto maoy dugo sa tawo, gitodahan kini pag-inom ni Sekhmet hangtod nga siya nahubog na kaayo ug wala na makapadayon sa iyang pagpamatay. Giingon nga gihubog ni Nephthys ang iyang igsoong lalaki nga si Osiris, ang bana sa iyang igsoong babaye nga si Isis, ug dayon siya nakigsekso kang Osiris. Ang mga diyos-adlaw nga si Tem ug Horus gihulagway ingong tigmasturbar.

Makaiikag, sa dihang gihimo ni Paraon si Jose nga ikaduhang magmamando sa yuta sa Ehipto, si Jose gituboy ibabaw sa mga magsisimba sa bakak nga mga diyos sa Ehipto.—Gen 41:37-44.

Ang Napulo ka Hampak. Pinaagi sa mga hampak nga gipadangat nganha sa mga Ehiptohanon, si Jehova nagpakaulaw ug nagpahamtang ug paghukom batok sa ilang mga diyos. (Ex 12:12; Num 33:4; MGA HULAGWAY, Tomo 2, p. 530) Ang unang hampak, ang paghimo sa Nilo ug sa tanang katubigan sa Ehipto ngadto sa dugo, nagpakaulaw sa diyos-Nilo nga si Hapi. Ang pagkamatay sa mga isda sa Nilo maoy usa usab ka insulto sa relihiyon sa Ehipto, kay ang pipila ka matang sa mga

isda gisimba ug gani gipreserbar pa. (Ex 7:19-21) Ang baki, nga gituohang simbolo sa pertilidad ug sa Ehiptohanong konsepto sa pagkabanhaw, giisip nga sagrado sa diyosa-baki nga si Heqt. Busa, ang hampak sa mga baki naghatag ug kaulawan niini nga diyosa. (Ex 8:5-14) Tungod sa ikatulong hampak, ang salamangkerong mga saserdote miila sa ilang kapildihan sa dihang ang abog wala nila mahimong mga tagnok pinaagi sa ilang tinagong mga kalaki. (Ex 8:16-19) Ang diyos nga si Thoth gipasidunggan nga maoy nagmugna sa salamangka o tinagong mga kalaki, apan bisan pa niana, kini nga diyos wala makatabang sa salamangkerong mga saserdote sa pagsundog sa ikatulong hampak.

Ang kalainan tali sa mga Ehiptohanon ug sa mga magsisimba sa matuod nga Diyos tin-awng makita sukad sa ikaupat nga hampak. Samtang ang mga panon sa langaw mihugpa sa mga balay sa mga Ehiptohanon, ang mga Israelinhon nga didto sa yuta sa Gosen wala maapektohi. (Ex 8:23, 24) Ang sunod nga hampak, ang kamatay nga midangat sa kahayopan, nagpakaulaw sa mga bathala sama sa diyosa-baka nga si Hathor, Apis, ug sa diyosa-langit nga si Nut, kinsa gipanamkon ingong usa ka baka nga may mga bituon nga gipatapot sa iyang tiyan. (Ex 9:1-6) Ang hampak sa mga hubag nagpakaulaw sa mga diyos ug mga diyosa nga gituohang nagbaton ug mga gahom sa pagpanambal, sama kang Thoth, Isis, ug Ptah. (Ex 9:8-11) Ang grabeng ulan nga yelo nagpakaulaw sa mga diyos nga giisip nga nagkontrolar sa kinaiyahan; pananglitan, kang Reshpu, kinsa mopatim-awng gituohan nga maoy nagkontrolar sa kilat, ug kang Thoth, kinsa giingong naggahom sa ulan ug dalugdog. (Ex 9:22-26) Ang hampak sa dulon nagpahinabo ug kapildihan sa mga diyos nga gituohang tinong makahatag ug dagayang ani, ug ang usa niini mao ang diyos sa pertilidad nga si Min, kinsa giisip ingong tigpanalipod sa mga pananom. (Ex 10:12-15) Lakip sa mga bathala nga napakaulawan tungod sa hampak nga kangitngit mao ang mga diyos-adlaw, sama kang Ra ug Horus, ug usab kang Thoth nga diyos sa bulan ug gituohan nga mao ang maghahan-ay sa adlaw, bulan, ug mga bituon.—Ex 10:21-23.

Ang kamatayon sa mga panganay naghatag ug kinadak-ang kaulawan sa Ehiptohanong mga diyos ug mga diyosa. (Ex 12:12) Ang mga magmamando sa Ehipto sa pagkatinuod nag-isip sa ilang kaugalingon ingong mga diyos, nga mga anak ni Ra, o Amon-Ra. Giingon nga si Ra, o Amon-Ra, nakigsekso sa rayna. Busa, ang anak nga lalaki nga natawo giisip ingong usa ka inkarnasyon nga diyos ug gipahinungod ngadto kang Ra, o Amon-Ra, didto sa iyang templo. Tungod niini, ikaingong ang kamatayon sa panganay ni Paraon nagkahulogan gayod ug kamatayon sa usa ka diyos. (Ex 12:29) Usa gayod kini ka dakong insulto sa relihiyon sa Ehipto, ug ang bug-os nga pagkawalay-mahimo sa tanang bathala nadayag diha sa ilang pagkawalay-katakos sa pagluwas sa panganay sa mga Ehiptohanon gikan sa kamatayon.—Tan-awa ang AMON Num. 4.

Canaanhong mga Bathala. Gipakita sa dili-Biblikanhong mga reperensiya nga ang diyos nga si El giisip ingong mao ang maglalalang ug soberano. Bisan tuod nga si El daw wala kaayo magtagad sa mga kalihokan sa yuta, siya sa daghang higayon gipakita nga giduol sa ubang mga bathala nga may mga hangyo. Si El gihulagway ingong usa ka rebelyosong anak nga nagpalagpot sa trono ug nagkapon sa iyang kaugalingong amahan, ug usab ingong usa ka mabangis nga tigpanlupig, mamumuno, ug mananapaw. Diha sa Ras Shamra nga mga teksto, si El gihisgotan ingong "amahan nga toro" ug gihulagway nga ubanon ang buhok ug ubanon ang bungot. Ang iyang asawa mao si Asera, kinsa giingong inahan sa mga diyos, samtang si El giisip ingong amahan sa mga diyos.

Apan, ang labing ilado sa Canaanhong mga diyos mao ang diyos sa pertilidad nga si Baal, usa ka bathala sa langit ug sa ulan ug bagyo. (Huk 2:12, 13) Diha sa Ras Shamra nga mga teksto, si Baal sagad gitawag nga anak nga lalaki ni Dagon, bisan tuod nga si El gihisgotan usab ingong iyang amahan. Ang igsoong babaye ni Baal nga si Anat gipakita nga nagtawag kang El ingong iyang amahan ug si El, sa baylo, nagtawag kaniya ingong iyang anak nga babaye. Busa, si Baal lagmit nga giisip ingong anak nga lalaki ni El, bisan tuod siya gilantaw usab ingong apong lalaki ni El. Gihulagway sa mga asoy sa mitolohiya nga si Baal miatake ug midaog batok kang Yamm, ang diyos nga nagbantay sa katubigan ug daw maoy paborito o pinalangga nga anak ni El. Apan napatay si Baal sa iyang pagpakig-away kang Mot, kinsa giisip ingong anak nga lalaki ni El ug mao ang diyos sa kamatayon ug kahulaw. Busa, ang Canaan, sama sa Babilonya, adunay diyos nga nakaagom ug mapintas nga kamatayon ug human niana nabuhi pag-usab.—Tan-awa ang BAAL Num. 4.

Si Anat, Asera, ug Astoret mao ang pangunang mga diyosa nga gihisgotan diha sa Ras Shamra nga mga teksto. Bisan pa niana, mopatim-aw nga halos managsama ang mga papel niini nga mga diyosa. Sa Sirya, diin didto nakaplagan ang Ras Shamra nga mga teksto, si Anat giisip ingong asawa ni Baal, sanglit siya, bisan tuod sublisubling gihisgotan ingong "dalaga," gipakita nga nakigsekso kang Baal. Apan ang rekord sa Kasulatan naghisgot lamang kang Astoret ug sa sagradong poste, o si Asera, maylabot kang Baal. Busa, si Asera ug

usab si Astoret giisip usahay ingong mga asawa ni Baal.—Huk 2:13; 3:7; 10:6; 1Sa 7:4; 12:10; 1Ha 18:19; tan-awa ang ASTORET; SAGRADONG HALIGI; SAGRADONG POSTE.

Gipakita sa mga paghisgot kang Anat diha sa Ras Shamra nga mga teksto nga ubos ang panglantaw sa mga Canaanhon sa mga bathala ug ingon gayod usab niini ang panglantaw sa mga Siryanhon. Si Anat gihubit ingong ang labing maanyag taliwala sa mga igsoong babaye ni Baal, apan hilabihan ka masuk-anon. Siya gihulagway nga nanghulga sa pagbuak sa bagolbagol sa iyang amahan nga si El ug ipaagay sa iyang ubanong buhok ang dugo ug sa iyang ubanong bungot ang nag-apol nga dugo kon si El dili mosunod sa iyang mga kagustohan. Sa laing higayon si Anat gipakita nga mipatay ug daghan. Siya nagsab-it ug mga ulo sa iyang likod ug nagtakin ug mga kamot sa iyang bakos, ug siya milusbog sa tagatuhod nga dugo ug sa tagahawak nga nag-apol nga dugo sa mga tawong maisog. Ang iyang kalipay sa maong pagulag dugo mabanaag sa mga pulong: "Ang iyang atay midako sa pagkatawa, ang iyang kasingkasing napuno sa kalipay."—*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. Pritchard, 1974, pp. 136, 137, 142, 152.

Ang hilabihan ka ngil-ad ug malaw-ay nga kinaiyahan sa Canaanhong pagsimba nagpasiugda sa pagkamatarong sa pagpahamtang sa Diyos ug kalaglagan nganha sa mga molupyo sa yuta. (Lev 18; Deu 9:3, 4) Apan, tungod kay wala tumana sa bugos sa mga Israelinhon ang gisugo sa Diyos, sa ngadtongadto sila nalit-agan sa malaw-ayng mga buhat nga nalangkit sa pagsimba sa Canaanhong mga diyos.—Sal 106:34-43; tan-awa usab ang CANAAN, CANAANHON Num. 2.

Mga Bathala sa Medo-Persia. Adunay mga timailhan nga ang mga hari sa Imperyo sa Medo-Persia maoy mga Zoroastrianhon. Bisan tuod dili kapamatud-an o ikapanghimakak nga si Ciro nga Bantogan misagop sa mga pagtulon-an ni Zoroaster, sukad sa panahon ni Dario I ang mga inskripsiyon sa mga monarko sublisubling naghisgot kang Ahura Mazda, ang pangunang bathala sa Zoroastrianismo. Si Dario I naghisgot kang Ahura Mazda ingong maglalalang sa langit, sa yuta, ug sa tawo, ug siya naglantaw niini nga diyos ingong ang usa nga naghatag kaniyag kaalam, pisikal nga kabatid, ug gingharian.

Gituohan sa Zoroastrianismo ang duha ka independente nga mga diyos, ang usa maayo ug ang lain daotan. Si Ahura Mazda giisip nga mao ang maglalalang sa tanang maayong mga butang, samtang si Angra Mainyu giisip nga mao ang maglalalang sa tanang daotan nga butang. Gituohan nga kining naulahi makahimo sa pagpahinabog mga linog, bagyo, balatian, ug kamatayon maingon man sa paghulhog ug kasamok ug gubat. Ang ubos-ubos nga mga espiritu gituohan nga motabang niining duha ka diyos sa pagpahinabo sa ilang mga kalihokan.

Ang simbolo sa diyos nga si Ahura Mazda maoy sama gayod sa larawan sa Asiryanhong si Asur, nga mao, usa ka lingin nga pak-an, nga gikan niana usahay mogula ang usa ka bungoton nga tawo nga may nagtuybo nga ikog sa langgam.

Si Ahura Mazda lagmit maoy bahin sa usa ka *triad.* Kini gipaila sa kamatuoran nga si Artajerjes Mnemon nangayog proteksiyon kang Ahura Mazda, Anahita (usa ka diyosa sa tubig ug sa pertilidad), ug kang Mithra (usa ka diyos sa kahayag), ug ang iyang pagtukod pag-usab sa Hall of Columns (lawak nga nahimutangan sa trono) didto sa Susa iyang gipasidungog sa tabang niining tulo ka bathala.

Ang ubay-ubayng mga eskolar naglangkit kang Anahita sa Babilonyanhong si Ishtar. Si E. O. James diha sa iyang basahon nga *The Cult of the Mother-Goddess* (1959, p. 94) nag-ingon: "Siya gisimba ingong 'ang Dakong Diyosa kansang ngalan maoy Mahal nga Ginang', ang 'gamhanan sa tanan nga imaculada o putling usa', nga nagputli 'sa binhi sa mga lalaki ug sa tagoangkan ug sa gatas sa mga babaye'. . . . Sa pagkatinuod, siya ang Iranianhong katumbas sa Siryanhong si Anat, sa Babilonyanhong si Inanna-Ishtar, sa Hitihanong diyosa sa Comana, ug sa Gregong si Aprodita."

Sumala sa Gregong historyador nga si Herodotus (I, 131), gisimba usab sa mga Persianhon ang mga elemento sa kinaiyahan ug ang langitnong mga butang. Siya misulat: "Labot sa mga batasan sa mga Persianhon, ako nakaila kanila nga ingon niini. Dili nila kostumbre nga maghimo ug magpatindog ug mga estatwa ug mga templo ug mga halaran, kondili kadtong nagbuhat niana giisip nilang buangbuang, ingon sa akong gihunahuna, tungod kay sila wala gayod magtuo nga ang mga diyos, ingon sa gituohan sa mga Grego, maoy sama sa dagway sa mga tawo; apan sila nagtawag sa langit nga Zeus, ug kaniya sila motanyag ug halad didto sa mga kinatumyan sa mga bukid; sila motanyag usab ug mga halad ngadto sa adlaw ug sa bulan ug sa yuta ug sa kalayo ug sa tubig ug sa mga hangin. Kini mao lamang ang mga diyos nga ilang gihalaran sukad pa sa sinugdan; ilang nakat-onan sa ulahi, ang paghalad ngadto sa 'langitnong' si Aprodita, gikan sa mga Asiryanhon ug mga Arabianhon. Siya gitawag sa mga Asiryanhon ingong si Mylitta, sa mga Arabianhon ingong si Alilat, sa mga Persianhon ingong si Mitra."

Ang Zend-Avesta, ang sagradong Zoroastrianhon nga mga sinulat, sa pagkatinuod naundan ug

mga pag-ampo ngadto sa kalayo, sa tubig, ug sa mga planeta ingon man ngadto sa kahayag sa adlaw, bulan, ug sa mga bituon. Ang kalayo gihisgotan gani ingong anak nga lalaki ni Ahura Mazda.

Bisan tuod siya lagmit usa ka Zoroastrianhon, si Haring Ciro ginganlan sa tagna sa Bibliya ingong ang usa nga tinudlo ni Jehova sa pagpukan sa Babilonya ug sa pagpagula sa nabihag nga mga Hudiyo. (Isa 44:26–45:7; itandi ang Pr 21:1.) Human malaglag ang Babilonya niadtong 539 W.K.P., ang mga Israelinhon nailalom sa mga Medo-Persianhon nga Zoroastrianhon.

Gresyanhong mga Bathala. Gipadayag sa usa ka pagtuon nga ang kinaiyahan sa mga diyos ug mga diyosa sa karaang Gresya naggikan sa Babilonya. Si Propesor George Rawlinson sa Unibersidad sa Oxford nag-ingon: "Ang tataw nga kaamgiran sa Caldeanhong sistema nianang sa Klasikal nga Mitolohiya daw takos hatagan ug partikular nga pagtagad. Kini nga kaamgiran kasagaran kaayo, ug amgid kaayo sa pipila ka bahin, nga dili maisip nga aksidente lamang ang maong kaamgiran. Diha sa mga Templo sa Gresya ug sa Roma, ug nianang sa Caldea, ang samang katibuk-ang pagkagrupo mamatikdan; ang samang pagkasunodsunod sa mga talaan sa kagikan dali nga masubay; ug sa pipila ka kahimtang bisan ang pamilyar nga mga ngalan ug mga titulo sa klasikal nga mga bathala tatawng nagpadayag ug nagpatin-aw nga kini naggikan sa Caldeanhong mga tinubdan. Wala gayoy duhaduha nga sa usa ka paagi o sa lain dihay komunikasyon sa mga tinuohan—ang pagpasa sa mga hunahuna sa mitolohiya ug mga ideya sa dugay na kaayong mga panahon, gikan sa mga baybayon sa Gulpo sa Persia ngadto sa kayutaan daplin sa Mediteranyo."—*The Seven Great Monarchies of the Ancient Eastern World,* 1885, Tomo I, pp. 71, 72.

Ang pagtuis sa pahayag sa Diyos labot sa gisaad nga binhi lagmit makita diha sa mga sugilanon sa mitolohiya nga nag-asoy bahin sa diyos nga si Apolo nga mipatay sa halas nga si Python, ug bahin sa bata nga si Hercules (ang anak nga lalaki ni Zeus ug sa yutan-ong babaye nga si Alcmene) nga mituok ug duha ka halas. Mitungha na usab ang pamilyar nga tema bahin sa usa ka diyos nga namatay ug dayon nabuhi pag-usab. Tuigtuig gihandom ang mapintas nga kamatayon ni Adonis ug ang iyang pagkabuhi; ang mga babaye mao ang ilabinang nagminatay tungod sa iyang kamatayon ug nagdalag mga larawan sa iyang lawas nga samag nagprosesyon panahon sa paglubong ug sa ulahi naglabay niini ngadto sa dagat o sa mga tubod. Si Dionysus o Bacchus mao ang laing bathala kansang mapintas nga kamatayon ug pagkabuhi pag-usab gihandom sa mga Grego; siya, sama kang Adonis, gituohan nga mao ang Babilonyanhon nga si Tamuz.

Ang mga sugilanon sa mitolohiya naghimo sa Gresyanhong mga diyos ug mga diyosa nga sama gayod sa mga lalaki ug mga babaye. Bisan tuod gituohan nga ang mga diyos mas dagko ug labaw sa mga tawo sa kaambongan ug kusog, ang ilang mga lawas gihulagway nga sama sa lawas sa mga tawo. Sanglit ang ilang kaugatan gituohang giagayan sa *"ichor"* o langitnong pluwido, imbes sa dugo, ang mga lawas sa mga bathala giisip nga dili madunot. Bisan pa niana, gituohan nga ang mga tawo, pinaagi sa ilang mga hinagiban, makapahamtang ug sakit nga mga samad nganha sa mga diyos. Apan, gikaingon nga ang mga samad kanunayng maalim ug nga ang mga diyos nagpabiling batan-on.

Sa dakong bahin, ang mga bathala sa mga Grego gihulagway nga mga imoral kaayo ug may tawhanong mga kahuyangan. Sila nag-awayay, nagbugnoay sa usag usa, ug gani nagkunsabo batok sa usag usa. Si Zeus, ang supremong diyos sa mga Grego, gikaingon nga nagpalagpot sa trono sa iyang kaugalingong amahan nga si Cronus. Una pa niini, si Cronus nagpalagpot sa trono ug usab nagkapon sa iyang amahan nga si Uranus. Si Uranus ug Cronus parehong gihulagway ingong mapintas nga mga amahan. Gitago dayon ni Uranus sa yuta ang iyang mga anak nga gipanganak sa iyang asawa nga si Gaea, nga wala gani magtugot kanila nga makakita sa kahayag. Sa laing bahin, gilamon ni Cronus ang mga batang gipanganak kaniya ni Rhea. Lakip sa dulumtanang mga buhat nga gibuhat sa pipila ka bathala mao ang pagpanapaw, pakighilawas, insesto, paglugos, pagpamakak, pagpangawat, paghuboghubog, ug pagbuno. Kadtong dili mauyonan sa usa ka diyos o diyosa gihulagway nga gisilotan sa labing mabangis nga paagi. Pananglitan, ang *satyr* (pormag-hayop nga diyos) nga si Marsyas, nga naghagit sa diyos nga si Apolo sa usa ka panagtigi sa musika, gigapos ni Apolo diha sa usa ka punoan sa kahoy ug gipanitan nga buhi. Ang diyosa nga si Artemis gikaingong naghimo sa mangangayam nga si Actaeon nga laking osa ug dayon nagpalapa kaniya sa iyang kaugalingong mga iro tungod kay si Actaeon nakakita sa iyang pagkahubo.

Siyempre, ang uban nagtuo nga kining mga sugilanon sa mitolohiya maoy mga handurawan lamang sa mga magbabalak. Apan bahin niini, niadtong ikalima nga siglo K.P. si Augustine misulat: "Bisan tuod sila nangatarongan nga kini nga mga sugilanon bahin sa ilang mga diyos dili tinuod, kondili mga minugna ug mga tumotumo lamang sa mga magbabalak, kini mahimong mas dulumta-

nan kon gitahod nimo ang kaputli sa imong relihiyon: ug sa dihang imong makita ang pagkadaotan sa yawa, aduna pa bay molabaw niini sa pagkamalipatlipaton ug sa pagkamalansison? Kay sa dihang butangbutangan ang matinud-anon ug takos nga magmamando sa usa ka nasod, dili ba ang pagbutangbutang mas daotan ug dili mapasaylo, sanglit ang kinabuhi niini nga magmamando nga gibutangbutangan mas hinlo ug mas maayo kay sa bisan unsa sa maong butang?" (*The City of God,* Basahon II, kap IX) Bisan pa niana, ang kabantog sa mga asoy sa mga magbabalak nga gidula diha sa Gregong entablado nagpakita nga ang kinabag-an wala mag-isip niini ingong pagbutangbutang apan nakauyon niini. Ang imoralidad sa mga diyos nagpakamatarong sa sayop nga mga buhat sa tawo ug kini gipaboran sa katawhan.—Tan-awa ang GRESYA, GREGO (Gregong Relihiyon).

Tungod sa ministeryo ni apostol Pablo nahibalag niya ang mga magsisimba sa Gresyanhong mga diyos nga si Zeus ug Hermes. (Buh 14:12, 13) Gipakita sa mga taga-Atenas ang ilang kahadlok sa mga bathala pinaagi sa pagtukod ug daghang mga templo ug mga halaran. (Buh 17:22-29) Ang hilabihang seksuwal nga imoralidad nga maoy bahin sa Gresyanhong pagsimba nakaapektar pa gani sa Kristohanong kongregasyon sa Corinto, nga tungod niana kinahanglang badlongon ni apostol Pablo ang maong kongregasyon.—1Co kap 5.

Romanhong mga Bathala. Ang relihiyon sa mga Romano naimpluwensiyahan pag-ayo sa mga Etruscanhon, usa ka katawhan nga sagad gituohang naggikan sa Asia Minor. Ang pagpanag-an tinong naglangkit sa relihiyon sa mga Etruscanhon nianang sa mga Babilonyanhon. Pananglitan, ang yutang-kulonon nga mga modelo nga pormag atay nga gigamit sa pagpanag-an nga nakaplagan sa Mesopotamia susama sa bronseng modelo nga pormag atay nga nakaplagan didto sa Piacenza sa rehiyon sa Emilia-Romagna, Italya. Busa, sa dihang gisagop sa mga Romano ang Etruscanhong mga bathala, ikaingon nga ilang napanunod ang kabilin nga naggikan sa Babilonya. (Tan-awa ang ASTROLOGO.) Ang Romanhong *triad* nga si Jupiter (ang supremong diyos, usa ka diyos sa langit ug kahayag), Juno (ang asawa ni Jupiter nga giisip ingong nagdumala sa mga butang nga nalangkit sa mga babaye), ug Minerva (usa ka diyosa nga nagdumala sa tanang produkto nga ginama sa kamot) maoy katumbas sa Etruscanhong si Tinia, Uni, ug Menrva.

Sa paglabay sa panahon, ang iladong mga diyos sa Grego nahilakip sa pundok sa Romanhong mga diyos, bisan tuod sila nailhan sa lahi nga mga ngalan. Dugang pa, ang mga bathala sa uban pang kayutaan gisagop sa mga Romano, lakip ang Persianhong si Mithras (kansang adlawng-natawhan gisaulog sa Disyembre 25) ug ang Frigiahanon nga diyosa sa pertilidad nga si Cybele ug ang Ehiptohanong si Isis, ug kining ulahing duha ka diyosa gituohan nga mao ang Babilonyanhong si Ishtar. Mao man usab, gipakadiyos ang Romanong mga emperador.

Si Saturno gisimba tungod sa paghatag ug panahon sa kauswagan sa Roma. Ang Saturnalia, nga sa sinugdan usa ra ka adlaw nga pista sa pagpasidungog kaniya, sa ulahi gihimong pito-ka-adlaw nga pagsaulog sa ulahing katunga nga bahin sa Disyembre. Makita sa maong okasyon ang hilabihang paghudyaka. Adunay pagbayloay ug mga regalo, sama sa mga prutas nga ginama sa talo ug mga kandila, ug ang mga monyeka nga ginama sa yutang-kulonon gihatag ilabina ngadto sa mga bata. Sa panahon sa pangilin, walay gipahamtang nga silot. Sirado ang mga eskuylahan ug mga korte tungod kay pista; bisan ang pagpakiggubat gihunong. Ang mga ulipon nagbayloay ug puwesto sa ilang mga agalon ug sila gihatagag kagawasan sa pagsulti, nga dili mahadlok nga silotan.

Ang unang mga Kristohanon midumili sa pagpakigbahin sa Romanhong pagsimba, ilabina sa pagsimba sa emperador, nga naghimo kanilang tumong sa mabangis nga paglutos. Sila lig-on sa ilang baroganan sa 'pagsugot sa Diyos ingong magmamando inay sa mga tawo,' nga midumili sa paghatag ngadto sa Romanong mga magmamando sa pagsimba nga iya lamang sa Diyos.—Buh 5:29; Mar 12:17; tan-awa ang ROMA (Relihiyon).

Ang Kalainan sa mga Diyos sa Kanasoran ug Kang Jehova. Karong adlawa ubay-ubay sa mga diyos nga gihisgotan sa Bibliya maoy mga ngalan na lamang. Bisan tuod ang ilang mga magsisimba usahay maghalad pa gani sa ilang mga anak ngadto kanila, ang bakak nga mga diyos dili makaluwas niadtong naglaom kanila alang sa tabang sa panahon sa panginahanglan. (2Ha 17:31) Busa, tungod sa iyang militaryong mga kalamposan, ang hari sa Asirya, pinaagi sa iyang tigpamaba nga si Rabsake, nanghambog: "Ang mga diyos sa mga nasod nakaluwas ba ang matag usa sa iyang kaugalingong yuta gikan sa kamot sa hari sa Asirya? Hain man ang mga diyos sa Hamat ug sa Arpad? Hain man ang mga diyos sa Separvaim, sa Hena ug sa Iva? Naluwas ba nila ang Samaria gikan sa akong kamot? Kinsa taliwala sa tanang diyos sa kayutaan ang nakaluwas sa ilang yuta gikan sa akong kamot, aron nga si Jehova magluwas sa Jerusalem gikan sa akong kamot?" (2Ha 18:28, 31-35) Apan dili sama niadtong bakak nga mga

diyos, wala pakyasa ni Jehova ang iyang katawhan. Sa usa lamang ka gabii gipatay sa manulonda ni Jehova ang 185,000 sa kampo sa mga Asiryanhon. Kay napaubos, ang hambogirong Asiryanhong monarko nga si Senakerib mipauli sa Nineve, ug sa ulahi gipatay sa duha sa iyang mga anak nga lalaki didto sa templo sa iyang diyos nga si Nisrok. (2Ha 19:17-19, 35-37) Sa pagkatinuod, "ang tanang diyos sa mga katawhan maoy walay-bili nga mga diyos; apan si Jehova, siya nagbuhat sa mga langit."—Sal 96:5.

Dili lamang kay ang bakak nga mga diyos adunay mga kinaiyahan nga susama sa mga nagbuhat kanila, kondili ang katawhan usab nahisama sa mga diyos nga ilang ginasimba. Sa pag-ilustrar: Si Haring Manases sa Juda maoy debotado sa bakak nga mga diyos ug nagpaagi pa gani sa iyang anak nga lalaki sa kalayo. Apan ang masibotong pagsunod ni Manases sa bakak nga pagsimba wala maghimo kaniya nga usa ka maayong hari. Hinuon, siya nahimong sama sa uhaw-sa-dugo nga mga bathala nga iyang gisimba, nga nag-ula ug hilabihan ka daghang inosenteng dugo. (2Ha 21:1-6, 16) Kasukwahi kaayo niini, ang mga magsisimba sa matuod nga Diyos naningkamot nga mahimong mga tigsundog sa ilang Hingpit nga Magbubuhat, nga nagpakitag bunga sa iyang espiritu: gugma, kalipay, pakigdait, hataas-nga-pailob, kalulot, pagkamaayo, pagtuo, kalumo, ug pagpugong-sa-kaugalingon.—Efe 5:1; Gal 5:22, 23.

DIZAHAB [lagmit, Dapit sa Bulawan]. Usa ka dapit sa S sa Suba sa Jordan nga gihisgotan duyog sa uban pang mga dapit aron mahibaloan kon diin si Moises nagpahayag sa iyang panamilit nga pakigpulong. Ang tukmang nahimutangan niini wala mahibaloi karong adlawa.—Deu 1:1.

DODAI. Tan-awa ang DODO Num. 2.

DODANIM. Sa Genesis 10:4 kini nga ngalan makita ingong ikaupat nga gitalang anak nga lalaki ni Javan. Sa Gregong *Septuagint* ug sa Samarianhong *Pentateuch* mabasa kini ingong "Rodanim." Ang "Rodanim" makaplagan usab sa Hebreohanon nga Masoretikong teksto sa 1 Cronicas 1:7, bisan tuod nga sa daghang Hebreohanong mga manuskrito, ingon man sa Syriac nga *Peshitta* ug sa Latin nga *Vulgate,* mabasa kini nga "Dodanim."—Tan-awa ang RODANIM.

DODAVAHU [lagmit, Hinigugma ni Jehova]. Usa ka tawo gikan sa Maresa kansang anak nga lalaki nga si Eliezer nagtagna nga mangaguba ang mga barko ni Jehosapat nga gipabuhat ingong pakigkombuya sa daotan nga si Haring Ahazias sa Israel.—2Cr 20:36, 37.

DODO [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "hinigugma"].

1. Usa ka katigulangan, lagmit ang apohang lalaki ni Maghuhukom Tola sa tribo ni Isacar.—Huk 10:1.

2. Usa ka kaliwat ni Benjamin pinaagi kang Ahohi. Ang anak nga lalaki ni Dodo nga si Eleasar maoy usa sa tulo ka gamhanang mga tawo ni David. (2Sa 23:9; 1Cr 11:12) Si Dodai (laing porma sa Dodo) nag-alagad, tingali ingong hawas lamang sa iyang anak nga si Eleasar, ingong pangulo sa dibisyon sa kasundalohan sa ikaduhang bulan.—1Cr 27:4.

3. Usa ka pumoluyo sa Betlehem kansang anak nga lalaking si Elhanan maoy usa sa gamhanang mga tawo ni David.—2Sa 23:24; 1Cr 11:26.

DOEG [lagmit, Mabalak-on; Nahadlok]. Usa ka Edomhanon nga nag-alagad ingong pangulong magbalantay sa kahayopan ni Haring Saul, usa ka sinaligang katungdanan sa pagdumala. (1Sa 21:7; 22:9) Dayag nga si Doeg maoy usa ka kinabig. Tungod kay "gihawiran sa atubangan ni Jehova" didto sa Nob, lagmit tungod sa usa ka panaad, kahugawan, o gikatahapan nga sanla, nakita ni Doeg ang Hataas nga Saserdoteng si Ahimelek nga naghatag kang David sa pasundayag nga tinapay ug sa espada ni Goliat. Sa ulahi, sa dihang namulong si Saul sa iyang mga alagad ug gipahayag nga siya nagtuong sila nagkunsabo batok kaniya, gibutyag ni Doeg kon unsay iyang nakita didto sa Nob. Human ipatawag ang hataas nga saserdote ug ang ubang mga saserdote sa Nob ug human mapangutana si Ahimelek, gisugo ni Saul ang mga magdadagan sa pagpatay sa mga saserdote. Sa dihang sila midumili, si Doeg, ubos sa sugo ni Saul, wala magpanagana sa pagpatay sa tanang 85 ka saserdote. Human niining daotang buhat, ang Nob gilaglag ni Doeg, nga gipamatay ang tanang mga molupyo niini, batan-on ug tigulang, maingon man ang kahayopan.—1Sa 22:6-20.

Ingon sa gipakita sa superskripsiyon sa Salmo 52, si David misulat bahin kang Doeg: "Mga kadaotan ang ginalaraw sa imong dila, binaid sama sa labaha, nga nagabuhat nga malimbongon. Gihigugma mo ang daotan labaw kay sa maayo, ang kabakakan labaw kay sa pagsulti sa pagkamatarong. Gihigugma mo ang tanang nagadaot nga mga pulong, Oh dila nga malimbongon."—Sal 52:2-4.

DOPKA [lagmit, Gipapahawa; Gitukmod]. Ang unang dapit nga gihunongan sa mga Israelinhon human mobiya sa Kamingawan sa Sin sa ilang pagpaingon sa Yutang Saad. (Num 33:12, 13) Wala ipakita sa Bibliya ang tukmang nahimutangan nii-

ni. Bisan pa niana, giisip sa daghang eskolar nga ang Dopka mao ang Ehiptohanong *Mafqat,* usa ka distrito nga gitawag nianang ngalana tungod sa turquesa nga gimina sukad pa sa karaang kapanahonan sa palibot sa Sarabit el-Khadim, mga 34 km (21 mi) sa S sa modernong-adlaw nga Abu Zanima sa Peninsula sa Sinai.

DOR. Usa sa mga siyudad sa Palestina nga nakig-alyansa sa Canaanhon nga si Haring Jabin sa Hazor aron sa pagpakiggubat kang Josue (Jos 11:1, 2) ug dali ra nga giparot. (Jos 11:12; 12:23) Bisan tuod ang Dor ug ang sakop nga mga lungsod niini nahimutang sa teritoryo sa Aser, kini gihatag ngadto sa tribo ni Manases apan wala nila mapapahawa ang nahibiling mga molupyo didto. (Jos 17:11-13; 1Cr 7:29) Sa ulahi ang teritoryo sa Dor, nga gidumala sa usa sa mga umagad nga lalaki ni Solomon, nagtagana ug pagkaon alang sa panimalay sa hari usa ka bulan sulod sa usa ka tuig.—1Ha 4:11.

Ang siyudad sa Dor sagad gituohan nga mao ang Khirbet el-Burj (Tel Dor), 13 km (8 mi) sa A sa Cesarea diha sa hataas ug hiktin nga patag daplin sa baybayon nga nag-ubay sa Dagat Mediteranyo. Ang pag-ingon nga kining dapita nahimutang diha sa patag daplin sa baybayon nakapatunghag pangutana bahin sa kahulogan sa gigamit kanunay nga mga pulong nga "mga tagaytay [gikan sa Heb. nga *na·phah′*] sa Dor." (Jos 11:2) Ang pipila ka eskolar nagtuo nga kini nagtumong sa mga pangpang nga naglumbay diha sa kadaghanang bahin sa baybayon niini nga rehiyon, sa ingon naglangkit sa Hebreohanong *na·phah′* sa terminong Arabiko nga *nafnaf,* nga nagkahulogang "pangpang." Ang uban nagtuo nga kini mao ang bungtorong mga bakilid nga nagsugod 3 km (2 mi) pailaya gikan sa Dor hangtod sa mga tayuktok sa Bukid sa Carmelo.

DORCAS [Gasela]. Usa ka Kristohanong babaye sa kongregasyon sa Jope nga tugob sa "maayong mga buhat ug mga gasa sa kaluoy," nga dayag nga lakip niini ang paghimog pang-ilalom ug panggawas nga mga besti alang sa kabos nga mga babayeng balo. (Buh 9:36, 39) Ang "Dorcas" maoy katumbas sa Aramaikong "Tabitha," ug kining duha ka ngalan parehong nagkahulogang "Gasela." Lagmit si Dorcas nailhan niining duha ka ngalan, kay kasagaran kaniadto sa mga Hudiyo, ilabina niadtong nagpuyo duol sa usa ka dunggoanan sama sa Jope nga may nagkasagol nga populasyon sa mga Hudiyo ug mga Hentil, ang pagbaton ug usa ka Hebreohanong ngalan ingon man Grego o Latin nga ngalan. O, lagmit gihubad ni Lucas ang maong ngalan alang sa kaayohan sa Hentil nga mga magbabasa. Si Dorcas lamang ang babaye nga gihisgotan sa Kasulatan nga gigamitan ug *feminine* nga porma sa pulong nga "tinun-an." Apan, kini wala magkahulogan nga siya nakabaton ug linaing katungdanan sa kongregasyon, kay sa pagkatinuod ang tanang Kristohanon maoy mga tinun-an ni Jesu-Kristo. (Mat 28:19, 20) Sa pagkamatay ni Dorcas niadtong 36 K.P. hilabihang nagbangotan ang mga babayeng balo nga hayan nakapahimulos gayod sa iyang pagkamaluloton, apan sanglit wala man hisgoti nga adunay bana nga nagmasulub-on, kini nagpakita nga si Dorcas dili minyo niadtong panahona.

Sa iyang pagkamatay ang mga tinun-an sa Jope nag-andam kaniya alang sa paglubong ug, sa pagkahibalo nga si Pedro didto sa Lida, mga 18 km (11 mi) sa HS sa Jope, ilang gipasugoan siya. Walay duhaduha nga sila nakadungog bahin sa pagayo didto ni Pedro sa paralisado nga si Eneas, ug kini lagmit ang naghatag kanila ug pasukaranan sa paghunahuna nga tingali mabanhaw sa apostol si Dorcas. Sa laing bahin, sila tingali midangop lamang kang Pedro alang sa paghupay.—Buh 9:32-38.

Sa pagsunod sa pamaagi sama niadtong gihimo ni Jesus sa pagbanhaw sa anak nga babaye ni Jairo (Mar 5:38-41; Luc 8:51-55), si Pedro, human nagpagawas sa tanan gikan sa itaas nga lawak, miampo ug dayon miingon: "Tabitha, bangon!" Gibuka ni Dorcas ang iyang mga mata, milingkod, ug migunit sa kamot ni Pedro aron motindog. Kini ang unang gitaho nga pagkabanhaw nga gibuhat sa usa ka apostol, nga misangpot sa daghan nga nahimong mga magtutuo sa tibuok Jope.—Buh 9:39-42.

DOTAN. Usa ka siyudad nga gihisgotan diha sa duha ka asoy sa Bibliya. Ang Dotan gituohan karon nga mao ang Tell Dothan (Tel Dotan), nga nahimutang diha sa usa ka gamayng samag dal-as nga patag ibabaw sa usa ka bungtod nga anaa taliwala sa kabungtoran sa Samaria ug sa Kabukiran sa Carmelo, 16 km (10 mi) sa AAS sa Samaria. —HULAGWAY, Tomo 1, p. 950.

Nakaplagan sa batan-ong si Jose ang iyang mga igsoong lalaki ug ang ilang panon sa kahayopan didto "sa Dotan." Gituohan nga lagmit sila didto sa A nianang siyudara, sa sibsibanan nga niana milatas ang dalan nga nagdugtong sa Gilead (S sa Jordan) ug sa kabaybayonan sa Mediteranyo ug sa Ehipto. Lagmit kini ang ruta nga gisubay sa "nagapanaw nga panon sa mga Ismaelinhon" nga nagpalit kang Jose.—Gen 37:17-36.

Kasiglohan sa ulahi ang hari sa Sirya nagpadala ug dakong panon sa kasundalohan ngadto sa Dotan aron sa pagdakop kang Eliseo. Dinhi ang nahadlok nga tig-alagad sa manalagna milagrosong

nakakita sa nagkalayong mga karong iggugubat sa Diyos diha sa "bukirong rehiyon . . . nga naglibot kang Eliseo," nga mao, lagmit sa mao ra usab nga bungtod nga nahimutangan sa Dotan o kaha sa kasikbit nga mga bungtod sa S, H, ug sa K sa Dotan. (2Ha 6:11-17) Ang mga Siryanhon, sa paglikos sa siyudad, lagmit mipuwesto usab niining naglibot nga kabungtoran, nga gikan niana sila "milugsong" sa dihang si Eliseo migula sa siyudad aron sugaton sila. Apan, ang kaawayng kasundalohan nahimong inutil sa dihang sila milagrosong gihampak pinaagi sa usa ka matang sa pagkabuta, ug lagmit gigamit ni Jehova ang mga manulonda sa paghimo niini.—2Ha 6:18, 19; itandi ang Gen 19:1, 10, 11.

DRAGON. Gikan sa Gregong pulong nga *dra′kon,* nga naghulagway sa usa ka makalilisang nga mangtas, usa ka samag-halas nga manunukob. Kini makaplagan sa 13 ka higayon diha sa Bibliya apan diha lamang sa simboliko kaayong basahon sa Pinadayag, ug kini naghawas kang Satanas nga Yawa. Siya ang "dakong dragon nga ang bulok samag kalayo, nga may pito ka ulo ug napulo ka sungay," nga may ikog nga nagbutad sa "ikatulo ka bahin sa mga bituon sa langit" sunod kaniya, ug kini sila unang nadaldal sa pagmateryalisar ingong mga tawo sa wala pa ang Lunop ug dayon nahimong mga demonyo. (Pin 12:3, 4; Jud 6) Uban niini nga mga demonyo, si Satanas nga Dragon gitambog gikan sa langit nganhi sa yuta. "Busa gitambog ang dakong dragon, ang orihinal nga halas, ang usa nga gitawag Yawa ug Satanas." (Pin 12:7-9) Niining gipaubos nga kahimtang iyang gilutos ang nahibilin sa "babaye" sa Diyos, kadtong may "buluhaton sa pagpamatuod."—Pin 12:13-17.

Ang samag-dragon nga si Satanas mao usab ang naghatag ug gahom ug dakong awtoridad ngadto sa simbolikong mapintas nga mananap nga may pito ka ulo ug napulo ka sungay, ug sa baylo, siya gisimba sa mga katawhan sa "tibuok nga yuta." (Pin 13:2-4) Diha sa panan-awon nakita usab ni Juan nga ang nagkalakala nga samag-baki nga "mga pahayag nga inspirado sa mga demonyo," nga nangadto sa "mga hari sa tibuok gipuy-ang yuta," naggikan sa baba sa Dragon, o ni Satanas, ingon man usab gikan sa mga baba sa "mapintas nga mananap" ug sa "mini nga manalagna." Kini mosangpot sa pagkatigom niini nga mga magmamando ug sa ilang mga tigpaluyo "ngadto sa gubat sa dakong adlaw sa Diyos nga Labing Gamhanan . . . sa dapit nga gitawag sa Hebreohanon ug Har–Magedon [Armagedon]." (Pin 16:13-16) Human niining kinadak-an sa tanang gubat, ang "manulonda" nga mokunsad gikan sa langit modakop sa "dragon, ang orihinal nga halas, nga mao ang Yawa ug Satanas," ug gaposon siya ug itanggong sa kahiladman sulod sa usa ka libo ka tuig.—Pin 20:1-3; tan-awa ang SATANAS.

DRAKMA. Usa ka Gregong sensilyo nga plata nga gigamit pa gihapon sa unang siglo K.P. (Luc 15:8, 9) Ang Attic nga drakma adunay hulagway sa ulo sa diyosa nga si Atena diha sa usa ka bahin ug usa ka bukaw sa pikas nga bahin. Sa panahon sa yutan-ong ministeryo ni Jesus, lagmit mius-os ang bili sa drakma ngadto sa mga 3.4 g ug busa karong adlawa mokantidad ug $0.65. Sa unang siglo K.P. giisip sa mga Grego nga ang drakma katumbas sa denario, apan opisyal nga gikalkulo sa Romanhong gobyerno ang kantidad sa drakma ingong treskuwarto lamang sa usa ka denario. Ang mga Hudiyo nagbayad ug tinuig nga buhis sa templo nga duha ka drakma (usa ka didrakma).—Mat 17:24.

Ang Gregong drakma nga plata dili angayng pakasaypon nga mao ang bulawang "drakma" (*darkemohn′*) sa Hebreohanong Kasulatan, usa ka sensilyo nga sagad katumbas sa Persianhong darik (8.4 g; $94.50 sumala sa kantidad karon).—Esd 2:69; Neh 7:70-72.

DRUSILA. Ang ikatulo ug kinamanghorang anak nga babaye ni Herodes Agripa I nga natawo sa mga 38 K.P.; igsoong babaye ni Agripa II, Bernice, ug Mariamne III. Ang ngalan sa iyang inahan maoy Cypros. Sa wala pa siya mag-edad ug sayis anyos, gihikay na ang iyang kaminyoon ngadto kang prinsipe Epiphanes sa Commagene, apan wala kini mahinayon tungod kay ang pamanhonon unta midumili sa pagdawat sa Judaismo. Ang usa ka hari sa Sirya, si Azizus sa Emesa, misugot sa kondisyon nga magpatuli, ug si Drusila nahimo niyang asawa sa edad nga 14. Tungod sa kanunayng pagdagmal ni Azizus kang Drusila ug kay naglagot nga siya gikasinahan sa iyang dili kaayo maanyag nga igsoong babaye nga si Bernice, si Drusila dali ra kaayong naaghat sa pagdiborsiyo kang Azizus nga sukwahi sa Hudiyohanong balaod ug nakigminyo kang Gobernador Felix niadtong mga 54 K.P. Lagmit didto siya sa dihang ang binilanggong si Pablo "namulong bahin sa pagkamatarong ug pagpugong-sa-kaugalingon ug sa paghukom nga moabot," nga maoy labing nakapasamok nga mga ulohan alang kang Gobernador Felix. Human sa duha ka tuig, sa dihang gitugyan ni Felix ang pagkagobernador ngadto kang Festo, iyang gibilin si Pablo nga ginapos aron "makabatog pabor sa mga Hudiyo," nga gihunahuna sa uban nga gibuhat aron pahimut-an ang iyang batan-ong asawa "kinsa usa ka Hudiyo." (Buh 24:24-27) Ang anak nga lalaki ni Drusila pinaagi kang Felix maoy laing Agripa, nga gitahong namatay sa kusog nga pagbuto sa Mount Vesuvius niadtong 79 K.P.

DUGHAN, SABAKAN. Ang dughan gigamit sa pagtumong sa mga suso; apan, kini nga termino sagad nga gigamit labot sa atubangang bahin sa lawas sa tawo (lalaki o babaye) taliwala sa liog ug sa tiyan. Ang duha ka Hebreohanong pulong nga nagtumong sa dughan sa tawo mao ang *shadh* ug *shodh.* (Aw 8:1; Job 24:9) Ang Gregong mga pulong alang sa dughan o suso maoy *ma·stos′* (Luc 11:27) ug *ste′thos.* (Pin 15:6) Ang dughan sa tawo gigamit diha sa Kasulatan aron ipakita ang kasuod ug pabor (Aw 1:13; Ju 13:25; 21:20); kahamtong (Aw 8:8, 10; Eze 16:7); katahom (Aw 4:5; 7:3, 7, 8); pakigsekso ("taliwala sa iyang mga dughan" [Os 2:2]; "mga dughan gipisil" [Eze 23:3, 21]); pertilidad (Gen 49:25; Os 9:14); kasadya ug kauswagan (Isa 60:16; 66:11). Ang 'pagpukpok sa mga dughan' o 'paglungi sa mga dughan' nagpasabot sa hilabihang kaulawan, kasakitan, ug kagul-anan. —Isa 32:12; Eze 23:34; Luc 18:13; 23:48.

Ang usa ka babaye nga nakadungog kang Jesus nga namulong mituaw: "Malipayon ang tagoangkan nga nagsabak kanimo ug ang mga suso nga imong gisusohan!" Sanglit tinguha sa matag babaye nga makabaton ug dungganong anak nga lalaki, ug kay gitinguha sa mga babayeng Hudiyo ang pribilehiyo nga mahimong inahan sa usa ka manalagna ug ilabina sa Mesiyas, tin-aw kon nganong kini nga babayeng Hudiyo nakabungat sa maong mga pulong. Apan ang tubag ni Jesus nga nagingong "Dili, hinuon, Malipayon kadtong nagapatalinghog sa pulong sa Diyos ug nagasunod niini!" nagpakita nga dili ang pagkasuod kang Jesus sa unodnong paagi ang hinungdanon; ang espirituwalidad mao ang hinungdanon. Tungod niini nga prinsipyo, dili angayng simbahon si Maria ingong inahan sa atong Ginoo.—Luc 11:27, 28.

Tungod sa pagkaduol na sa kalaglagan sa Jerusalem, nga maglakip sa grabeng pagpamatay sa mga molupyo niini, si Jesus miingon: "Tan-awa! ang mga adlaw moabot diin ang mga tawo moingon, 'Malipayon ang mga babayeng apuli, ug ang mga tagoangkan nga wala manganak ug ang mga suso nga wala masusohi!' "—Luc 23:29; itandi ang Jer 16:1-4.

Pinaagi sa paggamit ug laing termino, gipakita sa Hebreohanong Kasulatan ang kalainan sa dughan sa tawo ug sa dughan sa mga hayop, nga magkalahi usab sa anatomiya. Sa mga halad-sa-panagambit nga gihimo sa mga Israelinhon, ang dughan (Heb., *cha·zeh′*) sa ihalad nga hayop mao ang pahat sa saserdote ingong iyang pagkaon.—Lev 7:29-35; 10:14, 15.

Sabakan. Kining mahulagwayon nga pulong gigamit sa paagi nga susama gayod sa paggamit sa dughan, bisan tuod sagad nga kini nagtumong sa pilo diha sa ibabawng bahin sa taas nga besti, imbes nga sa dughan mismo. Ang sabakan gitawag sa Hebreohanon nga *chehq* (1Ha 1:2), *cho′tsen* (Neh 5:13), ug sa *dual form* sa *dadh* (Eze 23:3); sa Grego, *kol′pos.* (Ju 13:23) Ang usa nga gihigugma pag-ayo o gimahal ipahiluna duol sa dughan, sama sa pagkugos ni Noemi sa anak ni Ruth nga si Obed, sa pag-ila kaniya ingong legal nga manununod sa namatayng bana ni Noemi nga si Elimelek. (Ru 4:16) Maylabot sa batasan sa paglingkod nga naghirag panahon sa pagkaon, ang usa nga nagpahiluna duol sa sabakan sa lain maoy suod kaniya, sagad ingong pinaboran. (Ju 13:23) Si Jesus migamit niining komon nga batasan sa dihang gilarawan si Lazaro ingong anaa "sa sabakan ni Abraham," nga nagpasabot sa pag-uyon sa Diyos. (Luc 16:22, 23) Si apostol Juan naghubit kang Jesus ingong anaa "sa sabakan sa Amahan," ingong *suod* ni Jehova, ang usa nga makapatin-aw bahin sa Diyos sa mas bug-os gayod kay kang bisan kinsa.—Ju 1:18.

Ang besti nga gisul-ob sa mga Israelinhon sa mga panahon sa Bibliya medyo dako dapit sa dughan, mao nga diha sa mga pilo niini ikasulod sa usa ka tawo ang iyang kamot, salapi, o ubang mga butang ug gani ikasulod niini ang usa ka bata o usa ka nating karnero. (Ex 4:6, 7; Num 11:12; 2Sa 12:3) Si Jehova nag-ingon nga dad-on niya ang iyang mga nating karnero diha sa iyang sabakan, usa ka ilustrasyon bahin sa iyang malumong gugma ug kahangawa kanila. (Isa 40:11) Ang ekspresyong "asawa sa sabakan [sa usa]," sumala sa ubang mga hubad (*KJ; Ro; RS; AT*), mas tin-aw ug kahulogan kon hubaron nga "asawa nga gimahal mo sa imong sabakan" (*Kx*), "imong pinangga nga asawa." (*NW*) (Deu 13:6; 28:54) Usahay ang gitumong mao ang pakigsekso.—Gen 16:5; 2Sa 12:8.

Ang 'pagbalos nganha sa ilang sabakan' o 'pagsukod sa ilang suhol nganha sa ilang sabakan' maoy mga ekspresyon nga daling masabot kon kita nahibalo nga ang mga bulsa sa mga besti wala diha sa sayal o sa ubos nga bahin sa besti sama karong adlawa. (Isa 65:6, 7; Sal 79:12; Jer 32:18) Sa susama, ang mga ekspresyong 'paghambin sa pakaulaw diha sa sabakan,' 'pagpundok ug kalayo sa iyang sabakan,' 'pagdawat ug hiphip gikan sa sabakan' ug ang "hiphip diha sa sabakan" nagtumong sa paggamit sa ibabawng mga pilo sa besti. —Sal 89:50; Pr 6:27; 17:23; 21:14.

Sa usa ka sambingay, si Jesus nag-asoy bahin sa usa ka makililimos nga ginganlag Lazaro nga sa iyang pagkamatay gidala ngadto "sa sabakan ni Abraham," ug si Juan naghisgot nga si Jesus anaa "sa sabakan sa Amahan." (Luc 16:22, 23; Ju 1:18) Ang ekspresyon nga "sa sabakan" nagpasabot nga ang usa ka tawo naglingkod nga pahirag tapad sa laing tawo diha sa samang lingkoranan panahon sa pagpangaon.

Ang mga dinapit molingkod nga naghirag sa walang kiliran nga may unlan nga katukoran sa ilang wala nga siko, samtang ang tuong kamot libreng makalihoklihok. Sagad nga tulo ka tawo ang molingkod sa usa ka taas nga lingkoranan apan maigo usab ang lima. Ang ulo sa matag usa simpig o duol sa dughan, o sa sabakan, sa tawo nga anaa sa iyang luyo. Ang tawo nga walay gisandigan nga laing tawo sa iyang luyo giisip nga mao ang labing hataas ug ang tawo nga naglingkod sa iyang atubangan nga naghirag kaniya mao ang ikaduhang dungganon. Tungod sa pagkadug-ol sa mga dinapit sa usag usa, batasan kanhi nga ang managhigala palingkoron nga magsunod, sa ingon dali ra silang makahimog kompidensiyal nga panaghisgot kon buot nila. Ang paglingkod nga naghirag sa sabakan o dughan sa laing tawo diha sa usa ka kombira maoy pagkabaton gayod ug usa ka linaing pabor gikan sa maong tawo. Busa si apostol Juan, nga gihigugma pag-ayo ni Jesus, "naglingkod sa atubangan sa sabakan ni Jesus," ug sa maong kahimtang siya "misandig sa dughan ni Jesus" ug pribadong misukna kaniya ug pangutana panahon sa pagsaulog sa kataposang Paskuwa.—Ju 13:23, 25; 21:20.

Tungod niini si Juan, sa paghubit sa espesyal kaayong pabor nga napahimuslan ni Jesus, miingon nga si Jesus anaa "sa sabakan" sa iyang Amahan nga si Jehova. Sa susama, diha sa sambingay ni Jesus, si Lazaro gidala ngadto "sa sabakan" ni Abraham, nga nagpasabot nga sa kataposan kini nga makililimos nakadawat ug linaing pabor gikan sa usa nga labaw kaniya.—Tan-awa ang PAGPANGAON.

DUGO. Usa ka kahibulongan gayod nga pluwido nga mosirkular sa sistema sa kaugatan sa mga tawo ug sa kadaghanang mga hayop nga daghag selula; sa Hebreohanon, kini nga termino gitawag ug *dam,* ug sa Grego, kini gitawag ug *hai′ma.* Ang dugo mao ang nagdala sa sustansiya ug oksiheno ngadto sa tanang bahin sa lawas, nagkuha sa mga hugaw, ug nagdulag hinungdanong papel sa pagpanalipod sa lawas batok sa impeksiyon. Ang kemikal nga naglangkob sa dugo hilabihan ka komplikado nga daghan pa gihapon ang wala mahibaloi sa mga siyentipiko.

Sa Bibliya, ang kalag giingon nga anaa sa dugo tungod kay ang dugo suod nga nalangkit sa mga proseso sa kinabuhi. Ang Pulong sa Diyos nagingon: "Kay ang kalag sa unod anaa sa dugo, ug ako nagbutang niini diha sa halaran alang kaninyo aron sa paghimog pagtabon-sa-sala alang sa inyong mga kalag, tungod kay ang dugo ang nagahimog pagtabon-sa-sala pinaagi sa kalag nga anaa niana." (Lev 17:11) Tungod sa samang katarongan, apan sa mas direkta pa nga paglangkit, ang Bibliya nag-ingon: "Ang kalag sa matag matang sa unod mao ang dugo niini." (Lev 17:14) Tin-aw nga diha sa Pulong sa Diyos ang kinabuhi ug dugo giisip nga sagrado.

Paghunos sa Kinabuhi. Si Jehova mao ang tuboran sa kinabuhi. (Sal 36:9) Ang tawo dili makapasig-uli sa kinabuhi nga iyang gihunos. "Ang tanang kalag—sila akoa man," miingon si Jehova. (Eze 18:4) Busa, ang paghunos sa kinabuhi maoy pagkuha sa gipanag-iya ni Jehova. Ang tanang buhing butang adunay katuyoan ug dapit diha sa kalalangan sa Diyos. Walay tawo ang adunay katungod sa paghunos sa kinabuhi gawas kon kini gitugot sa Diyos ug sumala sa paagi nga iyang gisugo.

Human sa Lunop, si Noe ug ang iyang mga anak, ang mga katigulangan sa tanang tawo nga nabuhi karong adlawa, gisugo sa pagtahod sa kinabuhi, sa dugo sa isigkatawo. (Gen 9:1, 5, 6) Dugang pa, ang Diyos sa kamaluloton nagtugot kanila sa pagkaon sa unod sa hayop. Apan, kinahanglang ilhon nila nga ang kinabuhi sa bisan unsang hayop nga ilang ihawon aron kan-on iya sa Diyos, ug ipakita kana nga pag-ila pinaagi sa pagyabo sa dugo sa hayop sama sa pagyabo sa tubig diha sa yuta. Kini nahisama sa paghatag niini ug balik ngadto sa Diyos, nga wala mogamit niini alang sa kaugalingong mga katuyoan.—Deu 12:15, 16.

Ang tawo gihatagan ug katungod nga makapahimulos sa kinabuhi nga gihatag sa Diyos kaniya, ug si bisan kinsa nga maghikaw kaniya niana nga kinabuhi manubag ngadto sa Diyos. Kini gipakita sa dihang ang Diyos miingon sa mamumuno nga si Cain: "Ang dugo sa imong igsoon nagatuaw kanako gikan sa yuta." (Gen 4:10) Bisan ang usa ka tawo nga nagdumot sa iyang igsoon ug sa ingon nangandoy nga siya mamatay, o nagbutangbutang kaniya o bakak nga nanghimatuod batok kaniya ug busa nagpameligro sa iyang kinabuhi, mahimong sad-an labot sa dugo sa iyang isigkatawo.—Lev 19:16; Deu 19:18-21; 1Ju 3:15.

Tungod sa panglantaw sa Diyos bahin sa kabililhon sa kinabuhi, ang dugo sa gibuno nga tawo giingon nga naghugaw sa yuta, ug ang maong kahugawan mahinloan lamang pinaagi sa pag-ula sa dugo sa mamumuno. Pinasukad niini, ang Bibliya nagtugot sa silot nga kamatayon alang sa mamumuno pinaagi sa tinudlong awtoridad. (Num 35:33; Gen 9:5, 6) Sa karaang Israel, walay lukat nga dawaton aron ipahigawas ang tinuyong mamumuno gikan sa silot nga kamatayon.—Num 35:19-21, 31.

Bisan sa mga kaso diin wala masayri sa pag-usisa kon kinsa ang mamumuno, ang siyudad nga kinadul-an sa dapit diin nakaplagan ang patayng lawas giisip nga sad-an sa dugo. Aron mawala ang pagkasad-an sa dugo, angayng himoon sa respon-

sableng mga ansiyano ang pamaagi nga gilatid sa Diyos, ipangulipas ang bisan unsang pagkasad-an o kahibalo bahin sa pagbuno, ug kinahanglang mag-ampo alang sa kaluoy sa Diyos. (Deu 21:1-9) Kon ang dili-tinuyong mamumuno wala kaayo mabalaka sa nahitabong pagpatay ug wala sunda ang kahikayan sa Diyos aron siya mapanalipdan pinaagi sa pagkalagiw ngadto sa siyudad nga dalangpanan ug magpabilin didto, ang kinadul-ang paryente sa tawong namatay mao ang gitugotang manimalos ug obligado sa pagpatay kaniya aron mawala ang pagkasad-an sa dugo gikan sa yuta. —Num 35:26, 27; tan-awa ang TIGPANIMALOS SA DUGO.

Hustong Paggamit sa Dugo. Adunay usa lamang ka paggamit sa dugo nga gitugotan sa Diyos, kini mao ang paggamit sa dugo alang sa paghalad. Iyang gisugo nga kadtong nailalom sa Moisesnong Balaod maghalad ug mga hayop alang sa pagtabon-sa-sala. (Lev 17:10, 11) Nahiuyon usab sa Iyang kabubut-on nga itanyag sa Iyang Anak, si Jesu-Kristo, ang iyang hingpit nga tawhanong kinabuhi ingong usa ka halad alang sa mga sala. —Heb 10:5, 10.

Ang nagaluwas-kinabuhi nga kapadapatan sa dugo ni Kristo gihulagway sa nagkalainlaing paagi diha sa Hebreohanong Kasulatan. Panahon sa unang Paskuwa didto sa Ehipto, ang dugo nga gisablig diha sa ibabaw nga bahin sa pultahan ug diha sa mga poste sa pultahan sa Israelinhong mga balay nagpanalipod sa panganay diha sa sulod sa balay aron dili siya mamatay pinaagi sa kamot sa manulonda sa Diyos. (Ex 12:7, 22, 23; 1Co 5:7) Ang pakigsaad sa Balaod, nga may tipikal nga kinaiyahan sa pagkuha sa sala, gibalido pinaagi sa dugo sa mga hayop. (Ex 24:5-8) Ang nagkalainlaing halad nga dugo, ilabina kadtong gitanyag sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala, maoy alang sa pagtabon-sa-sala, nga naglandong sa tinuod nga pagwagtang sa sala pinaagi sa halad ni Kristo.—Lev 16:11, 15-18.

Ang legal nga gahom nga nabatonan sa dugo nga dalawaton sa panan-aw sa Diyos alang sa pagtabon-sa-sala giilustrar pinaagi sa pagyabo sa dugo diha sa tiilan sa halaran ug sa pagbutang niini diha sa mga sungay sa halaran. Ang pasikaranan sa kahikayan sa pagtabon-sa-sala anaa sa dugo, ug ang gahom (gihawasan sa mga sungay) sa kahikayan sa paghalad anaa sa dugo.—Lev 9:9; Heb 9:22; 1Co 1:18.

Ubos sa Kristohanong kahikayan, ang pagkasagrado sa dugo mas labaw pa gayod nga gipasiugda. Wala nay dugo sa mga hayop nga ihalad, kay kadto nga mga halad maoy landong lamang sa katinuoran, si Jesu-Kristo. (Col 2:17; Heb 10:1-4, 8-10) Ang hataas nga saserdote sa Israel magkuhag bahin sa dugo ug dad-on kini sulod sa Labing Balaan sa yutan-ong sangtuwaryo. (Lev 16:14) Apan si Jesu-Kristo ingong tinuod nga Hataas nga Saserdote misulod sa langit, dili uban sa iyang dugo nga gibubo na sa yuta (Ju 19:34), kondili uban sa bili sa iyang hingpit nga tawhanong kinabuhi nga gihawasan sa dugo. Wala mawagtang kaniya kini nga katungod sa kinabuhi tungod sa sala, apan nagpabilin kini kaniya ug iyang magamit alang sa pagtabon-sa-sala. (Heb 7:26; 8:3; 9:11, 12) Tungod niini nga mga katarongan, ang dugo ni Kristo mituaw alang sa mas maayong mga butang kay sa dugo sa matarong nga si Abel. Ang dugo sa hingpit nga halad sa Anak sa Diyos mao lamang ang makatuaw alang sa kaluoy, samtang ang dugo ni Abel ingon man ang dugo sa gimartir nga mga sumusunod ni Kristo mituaw alang sa panimalos. —Heb 12:24; Pin 6:9-11.

Ngadto kang kinsa gidili ang pagkaon ug dugo?

Human sa Lunop, si Noe ug ang iyang mga anak gitugotan na ni Jehova sa pagkaon ug unod sa hayop, apan sila hugot nga gidid-an sa pagkaon ug dugo. (Gen 9:1, 3, 4) Gilatid sa Diyos dinhi ang regulasyon nga mapadapat, dili lamang ngadto kang Noe ug sa iyang pamilya, kondili ngadto sa tanang katawhan sukad niadto, tungod kay ang tanang nabuhi human sa Lunop maoy mga kaliwat sa pamilya ni Noe.

Labot sa pagkapermanente niini nga pagdili, si Joseph Benson nag-ingon: "Angayng matikdan nga kining pagdili sa pagkaon ug dugo, nga gihatag kang Noe ug sa tanan niyang kaliwat ug gisubli ngadto sa mga Israelinhon diha sa labing solemneng paagi ubos sa Moisesnong kahikayan, sukad masukad wala bag-oha, apan, sa kasukwahi, giligon ubos sa Bag-ong Tugon, sa Buhat xv.; ug sa ingon gihimong obligasyon nga padayong tumanon."—*Notes* ni Benson, 1839, Tomo I, p. 43.

Ubos sa Moisesnong Balaod. Sa pakigsaad sa Balaod nga gihimo ni Jehova uban sa nasod sa Israel, iyang gilakip ang balaod nga gihatag kang Noe. Iyang gitin-aw nga ang "pagkasad-an sa dugo" maanaa kang bisan kinsa nga dili mosunod sa paagi nga gilatid sa balaod sa Diyos bisan sa pag-ihaw ug hayop. (Lev 17:3, 4) Ang dugo sa usa ka hayop nga giihaw aron kan-on kinahanglang iyabo sa yuta ug tabonan niini. (Lev 17:13, 14) Si bisan kinsa nga mokaon ug dugo sa *bisan unsang matang* sa unod 'pagaputlon gikan sa taliwala sa iyang katawhan.' Ang tinuyong mosupak niini nga balaod bahin sa pagkasagrado sa dugo "pagaputlon," buot ingnon, pagapatyon.—Lev 17:10; 7:26, 27; Num 15:30, 31.

Sa pagkomento sa Levitico 17:11, 12, ang *Cyclopædia* ni M'Clintock ug Strong (1882, Tomo I, p. 834) nag-ingon: "Kining higpit nga sugo dili lamang kay alang sa mga Israelinhon, kondili alang usab sa mga langyaw nga nagpuyo sa ilang taliwala. Ang silot nga ipahamtang sa mosupak niini mao ang 'pagputol gikan sa taliwala sa katawhan,' nga mopatim-awng nagtumong sa silot nga kamatayon (itandi ang Heb. x, 28), bisan tuod lisod ang pagtino kon kini ipahamtang ba pinaagi sa espada o pinaagi sa pagbato."

Sa Deuteronomio 14:21 ang hayop nga namatay rag iya o gilapa sa mabangis nga hayop gitugotang ibaligya ngadto sa langyaw nga pumoluyo o sa usa ka langyaw. Busa gipakita nga adunay kalainan ang dugo sa maong mga hayop ug ang dugo sa mga hayop nga giihaw sa usa ka tawo aron kan-on. (Itandi ang Lev 17:14-16.) Ang mga Israelinhon, ingon man ang langyawng mga pumoluyo nga midawat sa matuod nga pagsimba ug nailalom sa pakigsaad sa Balaod, obligado sa pagtuman sa hataas nga mga kinahanglanon sa maong Balaod. Ang katawhan sa tanang kanasoran nailalom sa sugo diha sa Genesis 9:3, 4, apan kadtong nailalom sa Balaod gituboy sa Diyos ngadto sa mas hataas nga sukdanan sa pagtuman sa maong sugo kay sa mga langyaw ug sa langyaw nga mga pumoluyo nga dili mga magsisimba ni Jehova.

Ubos sa Kristohanong kahikayan. Ang nagamandong lawas sa unang-siglo nga Kristohanong kongregasyon, ubos sa pagtultol sa balaang espiritu, nagbaod maylabot sa dugo. Ang ilang balaod nag-ingon: "Kay ang balaang espiritu ug kami nagkauyon nga dili magsangon ug dugang pang palas-anon kaninyo, gawas niining kinahanglanong mga butang, nga padayong magaayad sa mga butang nga gihalad ngadto sa mga idolo ug gikan sa dugo ug gikan sa mga butang nga naluok ug gikan sa pakighilawas. Kon kamo magpahilayo gayod niining mga butanga, mabulahan kamo. Maayong panglawas kaninyo!" (Buh 15:22, 28, 29) Ang pagdili naglakip sa unod nga aduna pay dugo ("mga butang nga naluok").

Kini nga mando sa bug-os gipasukad sa sugo sa Diyos sa dili pagkaon ug dugo, ingon sa gihatag kang Noe ug sa iyang mga anak ug busa, alang sa tanang katawhan. Niining bahina, makaplagan ang mosunod diha sa *The Chronology of Antient Kingdoms Amended,* ni Sir Isaac Newton (Dublin, 1728, p. 184): "Kining balaora [nga magaayad sa dugo] mas karaan pa kay sa mga adlaw ni *Moises,* sanglit gihatag kini ngadto kang *Noe* ug sa iyang mga anak, dugay na sa wala pa ang mga adlaw ni *Abraham:* ug busa sa dihang ang mga Apostol ug mga Ansiyano sa Konseho sa *Jerusalem* miingon nga ang mga Hentil wala obligaha nga magpatuli ug mosunod sa balaod ni *Moises,* wala nila ilakip kining balaod nga *magaayad sa dugo, ug gikan sa mga butang nga naluok,* sanglit mas una kini nga balaod sa Diyos, nga gipatuman dili lamang sa mga anak ni *Abraham,* kondili sa tanang nasod, samtang nag-uban sila pagpuyo sa *Sinar* ilalom sa pagmando ni *Noe:* ug ingon usab niini ang balaod nga *magaayad sa mga karne nga gihalad ngadto sa mga Idolo o bakak nga mga Diyos, ug gikan sa pakighilawas."*—Italiko iyaha.

Gisunod sukad pa sa panahon sa mga apostoles. Gipadala sa konseho sa Jerusalem ang desisyon niini ngadto sa Kristohanong mga kongregasyon aron pagasundon. (Buh 16:4) Mga pito ka tuig human ipagula sa konseho sa Jerusalem ang balaod, ang mga Kristohanon nagpadayon sa pagsunod sa "hukom nga sila gayod maglikay sa kon unsay gihalad ngadto sa mga idolo ingon man usab gikan sa dugo ug sa naluok ug gikan sa pakighilawas." (Buh 21:25) Ug kapin sa usa ka gatos ka tuig sa ulahi, niadtong 177 K.P., didto sa Lyons (karon anaa sa Pransiya), sa dihang giakusar sa relihiyosong mga kaaway nga gikaon kuno sa mga Kristohanon ang ilang mga anak, usa ka babaye nga ginganlan ug Biblis miingon: "Sa unsang paagi ang maong mga tawo mokaon sa ilang mga anak, nga gani gidid-an man sila sa pagkaon ug dugo bisan sa walay kabuot nga mga hayop?"—*The Ecclesiastical History,* ni Eusebius, V, I, 26.

Ang unang mga Kristohanon naglikay sa pagkaon sa bisan unsang matang sa dugo. Niining bahina si Tertullian (mga 155-human sa 220 K.P.) nag-ingon diha sa iyang basahon nga *Apology* (IX, 13, 14): "Mapakaulawan unta kamo atubangan sa mga Kristohanon, kay wala namo ilakip bisan ang dugo sa mga hayop diha sa among pagkaon. Tungod niana kami naglikay gikan sa mga butang nga naluok o nga namatay sa kaugalingon niini, aron kami sa bisan unsang paagi dili mahugawan sa dugo, bisan kon kini anaa sa karne. Sa kataposan, sa dihang kamo nagsulay sa mga Kristohanon, kamo nagtanyag kanila ug mga soriso nga puno sa dugo; siyempre, kamo nahibalo pag-ayo nga kini gidili taliwala kanila; apan buot ninyo nga sila molapas." Si Minucius Felix, usa ka Romanong abogado nga nabuhi hangtod sa mga 250 K.P., nagpasiugda sa samang punto, nga misulat: "Dili kami makaako sa pagtan-aw o bisan sa pagpamati bahin sa pagpatay sa usa ka tawo; giayran namo ang tawhanong dugo nga tungod niana diha sa among mga pagkaon among gilikayan ang dugo sa mga hayop nga gigamit ingong pagkaon."—*Octavius,* XXX, 6.

Nalangkit ang Integridad. Sukad sa panahon nga ang bag-ong pakigsaad giinagurahan pinaagi sa dugo ni Jesu-Kristo, ang mga Kristohanon miila sa nagahatag-kinabuhing bili niini nga dugo

pinaagi sa kahikayan ni Jehova ug pinaagi ni Jesus ingong ang dakong Hataas nga Saserdote kinsa “misulod, dili, dili pinaagi sa dugo sa mga kanding ug sa toreyong mga baka, kondili pinaagi sa iyang kaugalingong dugo, makausa alang sa tanang panahon ngadto sa balaang dapit ug nakabaton sa walay kataposang kaluwasan alang kanato.” Pinaagi sa pagtuo sa dugo ni Kristo, nahinloan sa mga Kristohanon ang ilang mga tanlag gikan sa patayng mga buhat aron sila makahatag ug sagradong pag-alagad ngadto sa buhing Diyos. Sila mabalak-on sa ilang pisikal nga kahimsog, apan sila mas labaw pa gayod nga mabalak-on sa ilang espirituwal nga kahimsog ug sa ilang baroganan atubangan sa ilang Maglalalang. Buot nilang mahuptan ang ilang integridad ngadto sa buhing Diyos, nga dili magalimod sa halad ni Jesus, nga dili mag-isip niini nga walay-bili, ug dili magyatak niini. Kay sila nagapangita, dili sa kinabuhi nga lumalabay, kondili sa kinabuhing walay kataposan. —Heb 9:12, 14, 15; 10:28, 29.

DUGOS, UDLAN. Ang dugos sa putyokan maoy tam-is, hagkot nga pluwido. Ang dugos gitawag sa Hebreohanong Kasulatan sa mga pulong nga *no′pheth* (nagaagay nga dugos, o dugos sa udlan) ug *devash′*. Kining ulahing pulong nagtumong dili lamang sa dugos sa putyokan kondili sa anibal usab sa mga prutas. (Lev 2:11, *ftn* sa *Rbi8*) Sa Gregong Kasulatan ang terminong *me′li* ang gigamit, lakip sa adhetibo nga *a′gri·os*, “ihalas,” sa pagtumong sa dugos sa ihalas nga mga putyokan.

Ang Udlan. Ang udlan maoy usa ka kahibulongang mugna sa inhenyeriya; makita niini ang dili-matupngan nga kaalam ug katakos sa Maglalalang sa pagbutang sa maong “inhenyeriya” ug kinaiyanhong katakos sa pagpanukod diha sa putyokan. Ang mga kuwartokuwarto sa udlan nga unom ug kilid kasudlan gayod ug daghan kaayong dugos nga gigamitan lang ug diyutayng talo, ang materyales nga gigamit sa paggama sa mga bungbong sa kuwartokuwarto sa udlan. Sa dihang himoon ang usa ka udlan, ang talo gam-on pinaagi sa espesyal nga mga glandula diha sa lawas sa putyokan. Kini mogula agi sa gagmitoyng mga buhobuho sa lawas, nga pormag gagmayng puti nga mga tipaktipak. Ginamit ang mga tiil niini, ihungit sa putyokan ang mga tipaktipak ngadto sa baba niini. Dayon usapon niini ang talo ug ibutang kini diha sa bahin sa udlan nga gigama. Ang kabaga sa mga bungbong sa udlan maoy un-tersiya lamang sa usa ka milimetro (1⁄80 pul.) apan makadaog ug 30 ka pilo kay sa ilang gibug-aton.

Ang mga putyokan magtukod sa ilang mga balay diha sa lainlaing mga dapit, lakip sa mga kahoy, mga bato, ug sa usa ka kahimtang, bisan diha sa patayng lawas sa usa ka hayop, nga dayag dili na bakag nga patayng lawas kondili nauga na sa adlaw. Mao kini ang patayng lawas sa hayop nga gikan niini si Samson mikaon ug dugos.—Huk 14: 8, 9.

Dugos. Ang dugos sa putyokan gihimo gikan sa tam-is nga duga sa mga bulak ug mga prutas. Sa dihang tigomon ang dugos ug ibutang kini sa udlan, may pipila ka kemikal gikan sa lawas sa putyokan ang madugang. Ang ubang tubig moalisngaw gikan sa tam-is nga duga, ug pinaagi sa mga kemikal ang tam-is nga duga mahimong dugos. Lainlain ang kolor ug ang lami sa dugos depende kon diin maggikan ang tam-is nga duga. Ang dugos dali rang hilison sa lawas ug mahimo dayong enerhiya.

Kadaghanan sa mga paghisgot sa Bibliya bahin sa dugos sa putyokan nagtumong sa dugos nga ihalas, sama sa gikaon ni Juan nga Tigbawtismo didto sa kamingawan. (Mat 3:1, 4) Ang pagkamakapalagsik sa dugos gipakita sa kahimtang sa anak nga lalaki ni Haring Saul nga si Jonatan kinsa, tungod kay gikapoy sa gubat, mitilaw ug dugos. Dihadiha ang iyang mga mata “midan-ag.” (1Sa 14:25-30) Kining makapalagsik nga pagkaon gitala nga lakip sa mga tagana nga gihatag sa Diyos alang sa iyang katawhan didto sa kamingawan. Didto, diin diyutay lamang ang kakahoyan, ang katawhan nakakuhag dugos nga kan-on “gikan sa dakong bato,” nga mao, gikan sa mga udlan nga gibalay sa mga putyokan diha sa batoon nga mga dapit.—Deu 32:13.

Masambingayong Paggamit. Ang makapaayong mga epekto sa dugos gitandi sa makapahimuot nga mga pulong ug sa kaalam, dili lamang tungod sa katam-is ug kalami niini kondili tungod usab kay kini makaayo sa panglawas. Ang kahimut-anang mga pulong makapahimsog sa espirituwal, maingon nga ang dugos maayo alang sa pisikal nga lawas. Ang magsusulat sa Mga Proverbio nag-ingon: “Ang kahimut-anan nga mga pulong maoy usa ka udlan, matam-is sa kalag ug makapaayo sa kabukogan.”—Pr 16:24; 24:13, 14.

Ang katam-is ug kalalim sa pagkaon ug dugos gigamit sa masambingayong paagi sa tibuok Kasulatan. Ang mga pananglitan makaplagan diha sa Ezequiel 3:2, 3 ug Pinadayag 10:9. Ang dugos sa udlan sagad gihisgotan, kay kini giisip nga mas lami, mas tam-is, ug mas sustansiyado kay sa dugos nga taudtaod nang nahanginan. Sa pagpasiugda sa kamaayo ug kaanindot sa mga pulong nga gisulti sa babayeng Sulamita, ang iyang hinigugmang magbalantay naghisgot niini ingong “dugos sa udlan” nga padayong nagatulo gikan sa mga ngabil sa Sulamita. (Aw 4:11) Ang hudisyal nga

mga hukom ni Jehova maayo kaayo, makapahimsog, ug mapuslanon nga tungod niana kini gani "matam-is pa kay sa dugos ug sa nagatulo nga dugos sa udlan." (Sal 19:9, 10) Ang iyang mga pulong 'mas lalim diha sa alingagngag kay sa dugos nga anaa sa baba.'—Sal 119:103.

Bisan tuod ang dugos makaayo, ang sobrang pagkaon niini makapasuka (Pr 25:16), ug kining pagkaon ug sobrang dugos gipakasama sa katawhan nga nangita sa ilang kaugalingong himaya. —Pr 25:27.

Ang Proverbio kapitulo 5 migamit sa katam-is sa dugos sa udlan aron iilustrar ang tentasyon sa pagbuhat ug seksuwal nga imoralidad nga mahimong ikapahinabo sa "usa ka estranyong babaye" pinaagi sa iyang pagpangahir sa usa ka lalaki ginamit ang iyang pagkamabihagon ug ang iyang maulog-ulogon nga mga pulong. Kini maoy usa ka maayong pasidaan alang sa mga Kristohanon karong adlawa. "Ang mga ngabil sa usa ka estranyong babaye nagatulo ingon sa udlan, ug ang iyang alingagngag mas tanglas pa kay sa lana. Apan ang sangpotanan gumikan kaniya ingon ka pait sa ajenjo; ingon ka hait sa espada nga duhay-sulab. Ang iyang mga tiil nagakanaog ngadto sa kamatayon," matod pa sa maalamong tawo. Ang iyang maulog-ulogon, samag-dugos nga mga pulong ug mga lihok nagatultol sa lalaki sa paghimo mismo sa imoral nga buhat mao nga "sa takulahaw lamang siya misunod kaniya, sama sa usa ka torong baka nga nagapadulong sa pagkaihaw."—Pr 5:3-5; 7:21, 22.

Dugos sa mga Prutas. Ang Hebreohanong pulong nga *devash′* mahimong magtumong usab sa duga, o anibal, sa mga prutas—mga igos, datiles, ug uban pa. Sagad ang konteksto maoy motabang sa mga magbabasa sa pagtino kon ang gipasabot mao ba ang dugos sa putyokan o dili. Dayag nga ang anibal sa mga prutas mao ang gidili nga ihalad sa ibabaw sa halaran diha sa Levitico 2:11, tungod kay kini dali nga moaslom. Ang pamatuod nga dili dugos sa putyokan ang gipasabot dinhi makita diha sa sunod nga bersikulo, nga naglakip sa gidiling "dugos" ingong unang mga bunga nga igatanyag kang Jehova. Sanglit ang kadaghanan sa dugos nga gigamit sa mga Israelinhon maoy dugos nga ihalas, dili-kultibado nga produkto, ang "dugos" nga gitanyag ingong mga unang bunga sa dihang giawhag ni Ezequias ang katawhan sa pagsuportar sa mga saserdote dayag nga maoy duga o anibal sa mga prutas.—2Cr 31:5.

Usa ka Yuta sa Gatas ug Dugos. Ang paglarawan sa Palestina ingong "usa ka yuta nga nagaagay sa gatas ug dugos," nga sagad gisubli sa Kasulatan, maoy haom, kay dili lamang ang yuta dagaya kaayo sa produkto sa mga putyokan kondili sa anibal usab sa mga prutas. (Ex 3:8; Lev 20:24; Deu 11:9; Jos 5:6) Ang anibal sa mga prutas dayag nga mao ang gihisgotan ingong panindа nga gibaylo sa mga baligya sa Tiro.—Eze 27:2, 17; tan-awa ang PUTYOKAN.

DUKE. Usa ka tawo nga gitudlo, gipalingkod sa katungdanan, gitugyanan ingong usa ka prinsipe o dakodako. Ang lima ka pangulo sa Midian, "ang mga duke ni Sihon," nga gitawag ug "mga hari sa Midian" sa Numeros 31:8, gipatay sa dihang ang Israel nanimalos sa mga Midianhon tungod sa panghitabo sa Baal sa Peor. (Jos 13:21) Ang mga pangulo sa mga kaaway sa katawhan sa Diyos gitawag ug "mga duke" ("mga prinsipe," *AT; KJ; RS*) sa Salmo 83:11. Ang Hebreohanong termino nga *na·sikh′* (duke) makita usab sa Ezequiel 32:30.

Ang usa ka Mesiyanikong tagna nag-ingon nga, sa dihang ang mga kaaway sa katawhan sa Diyos moanha batok kanila, patindogon ang "pito ka magbalantay, oo, walo ka duke gikan sa katawhan ["mga prinsipe sa katawhan," *KJ,* sa panaplin; *RS*]." Sanglit ang pito naghawas sa kabug-osan, ang "walo ka duke" dayag nga nagpasabot nga usa ka dakong gidaghanon sa mga tawong takos nga gitudlo ubos sa pagmando sa Mesiyas ang manguna sa katawhan ni Jehova.—Miq 5:5.

DULA. Sukad pa sa unang kasaysayan sa tawo diha nay kaikag sa paglipaylipay ug kalingawan. Si Jubal, sa ikapitong kaliwatan gikan kang Adan, giingon nga mao "ang mag-uugda sa tanan niadtong nagagamit sa alpa ug sa plawta." (Gen 4:21) Sa paglabay sa panahon, lagmit sa yugto human sa Lunop, ang mga dula namugna usab.

Ehipto ug Mesopotamia. Sa katag kaayo nga mga dapit sa Ehipto, Palestina, ug Mesopotamia, ang mga arkeologo nakakubkob ug nagkalainlaing samag-damahan nga mga papan, dayis, ug mga piyesa nga dulaan, nga ang pipila niini sukad pa niadtong kapanahonan sa wala pa si Abraham. Ang usa ka linilok gikan sa usa ka Ehiptohanong ganghaan sa templo naglarawan kang Ramses III nga nagdula ug susama sa dama uban sa usa sa iyang mga puyopuyo. Daghang dula ang migamit ug mga dayis ug mga *throw stick* aron matino ang sunod nga himoon.

Ang Ehiptohanong mga dibuho, gawas nga gilarawan ang pagsayaw ug ang pagpatugtog ug tulonggon, nagpakita ug mga talan-awon sa Ehiptohanong mga babaye nga nagdulag mga bola, nga nag-itsa ug nagsalo sa ubay-ubayng mga bola sa samang higayon. Ang ubang mga dula sa mga batan-on, sama nianang sa usa ka matang sa sangka, pagadulaon ingong grupo. Ang mga holin popular usab.

Israel. Walay direktang paghisgot diha sa Bibliya bahin sa mga dula taliwala sa mga Heb-

reohanon, apan adunay mga indikasyon sa lainlaing teksto bahin sa pipila ka matang sa kalingawan gawas pa sa musika, pag-awit, pagsayaw,

Samag-damahan nga papan gikan sa Ur

ug pag-estoryahanay. Ang Zacarias 8:5 naghisgot bahin sa mga bata nga nagdula sa mga plasa, ug ang pag-awit ug pagsayaw sa mga batang lalaki gihisgotan sa Job 21:11, 12. Sa panahon ni Jesus nahimong dula sa mga bata ang pagsundogsundog sa malipayon ug masulub-on nga mga okasyon. (Mat 11:16, 17) Sa mga pagpangubkob didto sa Palestina nakaplagan ang mga dulaan sa mga bata sama sa tilingtiling, mga pito, ug gagmayng mga kulon ug mga karo. Ang Job 41:5 tingali naghisgot sa pagbuhi ug anad nga mga langgam. Mopatim-aw nga nabatasan gayod usab ang mga pagtiro ginamit ang mga pana ug mga lambuyog. (1Sa 20:20-22, 35-40; Huk 20:16) Apan, ang maindigong mga dula nga ingon niini daw nabatasan lamang taliwala sa mga Hudiyo niadtong Heleniko nga yugto.

Ang mga pagtigmotigmo ug mga pagtag-antagan maoy popular sa Israel, sumala sa gipakita sa tigmo nga gihatag ni Samson ngadto sa mga Filistehanon.—Huk 14:12-14.

Gresya. Dungandungan sa panahon nga si Isaias nagsugod sa pagpanagna sa Juda, gisugdan sa mga Grego ang ilang nabantog nga mga sangka sa mga atleta sa Olimpiada agig pasidungog kang Zeus, sa tuig 776 W.K.P. Samtang ang mga dula sa Olympia nagpabilin nga maoy labing nabantog, may tulo ka uban pang Gregong mga lungsod nga nahimong iladong mga sangkaanan. Sa Isthmus duol sa Corinto gihimo ang Isthmianhong mga Dula, nga gipahinungod ingong sagrado ngadto kang Poseidon. Didto sa Delphi gihimo ang Pytianhong mga Dula, samtang ang Nemeanhong mga Dula, ingong pasidungog usab kang Zeus, gihimo duol sa Nemea.

Ang mga Dula sa Olimpiada gisaulog matag upat ka tuig ug dako kaayog relihiyosong kahulogan. Ang relihiyosong mga halad ug mga pagsimba sa kalayo sa Olimpiada maoy prominenteng mga bahin niini nga pangilin. Ang Isthmianhong mga Dula duol sa Corinto gihimo sa matag duha ka tuig.

Ang pangunang programa diha sa tanang sangka naglakip sa lumba sa dagan, dumog, boksing, paglabay ug *discus* ug salapang, lumba sa karo, ug uban pang mga dula. Ang mga sumasalmot mohimog panaad sa pagsunod sa estriktong napulo-ka-bulan nga eskedyul sa pagbansay, nga mogugol ug kinadak-ang bahin sa ilang panahon. Ang eskedyul sa pagbansay estriktong gidumala sa mga maghuhukom kinsa mopuyo kauban sa mga sumasalmot. Ang mga atleta sagad bansayon ilalom sa mga kahimtang nga mas lisod kay sa aktuwal nga sangka, kay ang mga maglulumba sa dagan butangan ug mga pabug-at diha sa ilang mga tiil ug ang mga boksidor sul-oban ug bug-at nga mga uniporme samtang nagbansay. Sagad gugolon ang daghang mga tuig sa pag-ugmad sa gikinahanglang mga kalidad aron mahimong mananaog diha sa mga dula. Ang ganti naglakip sa usa ka simpleng girnalda, o purongpurong nga mga dahon, diin ang ihalas nga olibo gigamit sa mga Dula sa Olimpiada, ang mga dahon sa aguho gigamit sa Isthmianhong mga Dula, ang lawrel diha sa Pytianhong mga Dula, ug ang ihalas nga *celery* diha sa Nemeanhong mga sangka. Ang ganti sagad ipakita diha sa dag-anan tapad sa reperi, nga nagdasig sa mga sumasalmot sa mga lumba sa dagan nga makigbisog sa ilang kaugalingon kutob sa maarangan samtang magatutok sa ganti. Apan, kon adunay mapakyas sa pagsubay sa mga lagda siya madiskuwalipikar. Sa dili pa kini himoon o sa pagkahuman niini, o sa dihang ginahimo kini, ang mga dula maoy topiko sa panaghisgot sa tanan. Ang mananaog nga mga atleta dayegon, himoong idolo, hatagan ug daghang regalo, ug pasidunggan pag-ayo. Ang Corinto mihatag sa mananaog nga mga atleta ug tibuok kinabuhi nga pensiyon.

Roma. Ang Romanhong mga dula lahi ra kaayo kay sa Gregong mga dula, kay ang ilang pangunang gipasiugda mao ang mga away sa gladyador ug ang ubang mga pasundayag nga hilabihan ka bangis. Ang mga sangka sa gladyador unang nagsugod sa ikatulong siglo W.K.P. ingong usa ka

relihiyosong serbisyo diha sa mga paglubong ug lagmit suod nga nalangkit sa karaang paganong mga rituwal diin ang mga magsisimba magsamad-samad sa ilang kaugalingon, nga magpabanaw sa ilang dugo ingong pasidungog sa ilang mga diyos o ingong pasidungog sa ilang mga patay. (1Ha 18:28; itandi ang pagdili sa maong mga buhat ngadto sa Israel diha sa Lev 19:28.) Ang Romanhong mga dula sa ulahi gipahinungod ngadto sa diyos nga si Saturno. Walay makalabaw kanila sa tumang kabangis ug pagkabanyaga. Si Emperador Trajan kas-a nagpasundayag ug mga dula nga gipilan sa 10,000 ka gladyador, nga ang kadaghanan kanila nakig-away hangtod sa kamatayon sa wala pa matapos ang pasundayag. Bisan ang pipila ka senador, pipila ka "hamili" nga mga babaye, ug usa ka emperador, si Commodus, misulod sa arena sa mga gladyador. Sukad sa panahon ni Nero daghan kaayong mga Kristohanon ang gipamatay niini nga mga pasundayag.

Ang Paganong mga Dula Gidala Ngadto sa Palestina. Panahon sa paghari ni Antiochus Epiphanes sa ikaduhang siglo W.K.P, ang mga Hudiyo nga naimpluwensiyahan sa Helenismo nagdala sa Gregong kultura ug mga sangka sa atleta ngadto sa Israel, ug may usa ka gimnasyum nga gitukod didto sa Jerusalem, sumala sa unang kapitulo sa Apokripal nga basahon sa Unang Macabeo. Giingon sa 2 Macabeo 4:12-15 nga bisan ang mga pari wala na magtagad sa ilang mga katungdanan aron makasalmot sa mga dula. Apan, ang uban hugot nga mitutol sa maong pagsagop sa paganong mga kostumbre.

Sa unang siglo W.K.P., si Herodes nga Bantogan nagtukod ug usa ka teatro didto sa Jerusalem, usa ka ampiteatro sa kapatagan, usab usa ka teatro ug ampiteatro didto sa Cesarea, ug siya nag-organisar ug mga dula sa matag lima ka tuig agig pasidungog kang Cesar. Gawas pa sa mga dumog, lumba sa karo, ug ubang mga sangka, iyang gipauso ang pipila ka sistema gikan sa Romanhong mga dula, nga nag-organisar ug mga away tali sa mapintas nga mga mananap o isangka ang maong mga mananap sa mga tawo nga gihukman sa kamatayon. Matod ni Josephus, tungod niini nagkunsabo ang nasukong mga Hudiyo aron patyon si Herodes, ugaling lang kini napakyas.—*Jewish Antiquities,* XV, 267-291 (viii, 1-4); XV, 331-341 (ix, 6).

Ang Kristohanong Panglantaw. Si Tertullian, nga usa ka magsusulat sa ikaduha ug ikatulong siglo K.P., nagbatbat sa baroganan sa unang mga Kristohanon maylabot sa kalingawan nga komon taliwala sa mga Romano pinaagi sa pag-ingon nga ang mga Kristohanon "wala makiglabot, sa sinultihan, panan-aw o pandungog, sa kabuangan sa sirkos, sa pagkawalay-ulaw sa teatro, sa kaluog sa pasundayag diha sa arena, sa kakawangan sa gimnasyum." Siya midugang: "Nganong mangasuko man mo namo, kon among gituohan nga adunay ubang mga kalipayan? . . . among gisalikway ang inyong gikahimut-an; ang among gikahimut-an wala makahatag kaninyo ug kalipay." (*Apology,* XXXVIII, 4, 5) Bahin sa pagbansay o pagdisiplina sa lawas sa katibuk-an, gisuma ni apostol Pablo ang Kristohanong tinamdan diha sa iyang tambag ngadto kang Timoteo sa 1 Timoteo 4:7-10.

Masambingayong Paggamit. Adunay pipila ka bahin sa mga dula nga tukmang gigamit ni Pablo ug Pedro aron iilustrar ang mga punto sa ilang pagpanudlo. Sukwahi sa ganti nga gitinguha sa mga sumasalmot sa Gregong mga dula, gipakita nga ang purongpurong nga gipakigbisogan nga mabatonan sa usa ka dinihogang Kristohanon dili ang usa ka malawos nga girnalda nga mga dahon kondili ang ganti nga walay-kamatayong kinabuhi. (1Pe 1:3, 4; 5:4) Kinahanglan siyang modagan uban ang determinasyon nga makuha ang ganti ug kinahanglang motutok nganha niini; ang paglingi sa likod makadaot. (1Co 9:24; Flp 3:13, 14) Siya kinahanglang makigsangka subay sa mga lagda sa usa ka maligdong nga kinabuhi aron dili madiskuwalipikar. (2Ti 2:5) Ang pagpugong sa kaugalingon, pagdisiplina sa kaugalingon, ug pagbansay, tanan hinungdanon. (1Co 9:25; 1Pe 5:10) Ang mga paningkamot sa Kristohanon kinahanglan nga maayong pagkapuntirya, nga magtinguha sa kadaogan, sama sa maayong pagkabansay nga boksidor nga dili mag-usik sa iyang mga suntok; hinuon ang tumong sa mga suntok sa mga Kristohanon maoy dili batok sa laing tawo, kondili sa mga butang, lakip nianang anaa sa sulod sa iyang kaugalingon, nga mahimong makapildi kaniya. (1Co 9:26, 27; 1Ti 6:12) Ang tanang makababag nga mga pabug-at ug ang makasabod nga sala tungod sa kakulang ug pagtuo kinahanglang tangtangon, maingon nga ang mga moapil sa lumba maghukas sa ilang sabal nga sapot. Ang Kristohanong maglulumba kinahanglang andam alang sa usa ka lumba nga nagkinahanglan ug paglahutay, dili kay kadiyot lang nga katulin.—Heb 12:1, 2.

Angayng matikdan nga diha sa Hebreohanon 12:1 gihisgotan ni Pablo ang usa ka bagang 'panganod sa mga saksi [Gr., *mar·ty'ron*] nga naglibot kanato.' Ang pamatuod nga wala siya magtumong sa usa lamang ka pundok sa mga tumatan-aw gipatin-aw sa mga kaundan sa nag-unang kapitulo nga gipunting ni Pablo pinaagi sa pag-ingon, "Busa, sanglit, . . . " Sa ingon, si Pablo nagdasig sa mga Kristohanon sa pagpadayon sa unahan diha sa lumba pinaagi sa paglantaw, dili lamang sa mga tumatan-aw, kondili sa maayong panig-ingnan sa uban kinsa mga magdadagan usab, ug ila-

binang nag-awhag sa mga Kristohanon sa pagtutok sa usa kinsa nahimo nang mananaog ug karon maoy ila nang Maghuhukom, si Kristo Jesus.

Ang ilustrasyon sa 1 Corinto 4:9 lagmit gikuha gikan sa Romanhong mga sangka, diin si Pablo ug ang iyang mga isigkaapostoles dinhi gitandi niadtong anaa sa kataposang sangka sa pasundayag diha sa arena—kay ang labing dugoon nga sangka kasagarang gigahin diha sa kataposang pasundayag, ug kadtong gipinig alang niini tinong mamatay. Lagmit nga ang susamang esena sa Romanhong mga dula mao usab ang gihisgotan sa Hebreohanon 10:32, 33. (Tan-awa ang TEATRO.) Sa pagkatinuod, si Pablo lagmit naladlad sa mga kapeligrohan sa Romanhong mga dula tungod sa iyang paghisgot diha sa 1 Corinto 15:32 maylabot sa 'pagpakigbugno sa mapintas nga mga mananap sa Efeso.' Gilantaw sa uban nga dili gayod makataronganong ang usa ka Romanong lungsoranon itahan atubangan sa mapintas nga mga mananap diha sa arena, ug gipangagpas nila nga kini nga ekspresyon gigamit sa mahulagwayong paagi sa pagtumong sa samag-mapintas nga mananap nga mga magsusupak didto sa Efeso. Apan, ang giingon ni Pablo sa 2 Corinto 1:8-10 mahitungod sa dako kaayong kapeligrohan nga iyang nasinatian sa distrito sa Asia, diin nahimutang ang Efeso, ug sa pagluwas sa Diyos kaniya gikan sa "ingon ka dakong butang sama sa kamatayon" tinong mas mohaom sa usa ka kasinatian uban sa literal nga mapintas nga mga mananap diha sa arena kay sa tawhanong pagsupak nga naagoman ni Pablo didto sa Efeso. (Buh 19:23-41) Busa lagmit nga usa kini sa ubay-ubayng 'mga pag-ungaw sa kamatayon' nga nasinatian ni Pablo panahon sa iyang ministeryo.—2Co 11:23; tan-awa ang KALINGAWAN.

DULANG, PALANGGANA. Ang Kasulatan wala maghatag ug detalyadong kahubitan sa mga dulang o palanggana nga gigamit sa karaang kapanahonan, apan kini nga mga sudlanan sagad nga gama sa yutang-kulonon, kahoy, o metal. Ang ubang matang sa mga dulang gigamit sa balay, sama niadtong lakip sa mga tagana nga gidala ngadto kang David ug sa mga tawo uban kaniya sa dihang sila mikalagiw gikan kang Absalom. (2Sa 17:27-29) Ang Hebreohanong pulong nga *saph* gigamit alang niini nga matang sa dulang. Kini nga pulong gigamit usab alang sa dulang nga gisudlan sa dugo sa halad sa Paskuwa sa mga Israelinhon didto sa Ehipto (Ex 12:22) ug gigamit usab alang sa mga dulang sa templo nga gidala ni Nabucodonosor ngadto sa Babilonya. (Jer 52:19) Kini nga pulong mahimong hubaron usab nga "panaksan," ug busa si Jehova gihulagway nga matagnaong nagingon: "Ania, himoon ko ang Jerusalem nga usa ka panaksan [*saph*] nga magpasarasay sa tanang katawhan sa tibuok palibot." (Zac 12:1, 2) Ang Gregong pulong nga *ni·pter′* gigamit sa pagtumong sa "palanggana" nga gigamit ni Jesus sa dihang iyang gihugasan ang mga tiil sa iyang mga tinun-an. —Ju 13:5; ikompara ang *Int.*

Gigamit sa Sangtuwaryo. Ang mga dulang gigamit usab alang sa sagradong mga katuyoan maylabot sa pagsimba kang Jehova didto sa tabernakulo ug sa ulahing mga templo. Maingon sa gisugo ni Jehova kang Moises, ang mga butang sa tabernakulo naglakip sa usa ka dakong dulang nga kinahanglang pun-on ug tubig. Kini maoy gama sa tumbaga, nga gipatong sa usa ka tungtonganan nga tumbaga, ug gibutang taliwala sa tolda nga tagboanan ug sa halaran aron ang hataas nga saserdote ug ang ubang mga saserdote adunay tubig nga ikahugas sa ilang mga kamot ug mga tiil sa dili pa mosulod sa tolda nga tagboanan o sa dili pa moalagad didto sa halaran. (Ex 30:17-21; 31:9; 40:30, 31) Kini nga dulang, nga gitawag nga palanggana ug hunawanan sa ubang mga hubad (*NCV; MBB*), gigama "pinaagi sa paggamit sa mga salamin sa mga alagad nga babaye nga naghimog organisadong pag-alagad sa ganghaan sa tolda nga tagboanan."—Ex 38:8.

Sumala sa Masoretikong teksto, walay espesipikong instruksiyon nga gihatag labot sa pagdala sa dulang sa tabernakulo. Hinunoa, ang Gregong *Septuagint* (nga nahiuyon sa karaang Samarianhong *Pentateuch*) nagdugang sa Numeros 4:14 niini nga mga pulong: "Ug sila magkuha ug panapton nga purpura ug tabonan ang dulang ug ang tungtonganan niini ug ibutang kini sa usa ka asul nga tabon nga panit ug ibutang [kini] sa mga yayongan."

Ang Hebreohanong pulong nga *ki·yohr′* (o *kiyor′*), nga nagkahulogang "dulang" o "palanggana" gigamit alang sa dulang sa tabernakulo. (Ex 35:16) Gigamit usab kini sa pagtumong sa napulo ka dulang nga gihimo ni Solomon aron gamiton sa templo, nga diha niana hugasan ang mga butang nga nalangkit sa halad-nga-sinunog.—2Cr 4:6, 14.

Ang matag usa sa napulo ka dulang (palanggana, *NCV*) nga tumbaga nga gihimo ni Hiram aron gamiton sa templo mosulod ug "kap-atan ka *bath* nga sukod," o mga 880 L (230 gal) nga tubig. Kon kini nga mga dulang porma ug kawa, nan kini tingali may diyametro nga 1.8 m (6 p). Siyempre, kon kini nag-ugdo ug nag-anam kagamay paingon sa ibabawng bahin, molahi na ang mga sukod niini, ug angayng matikdan nga ang Bibliya wala maghatag ug detalyadong impormasyon sa porma niini, bisan tuod kini nag-ingon nga "ang matag dulang upat ka maniko." Ang matag dulang gibutang diha sa upat-ug-ligid nga kareton nga may

mga dayandayan ug mga kinulit nga maayong pagkahimo, diin ang lima niini gibutang sa tuo ug ang lima sa wala nga bahin sa balay.—1Ha 7:27-39.

Ang laing dulang nga dako kaayo mao ang dakong dinayandayanan nga inumol nga dagatdagat nga gipatong sa 12 ka kinulit nga torong baka ug "gibutang sa tuong dapit, sa sidlakan, dapit sa habagatan" sa balay. Gipondo niana ang tubig nga gamiton sa mga saserdote. Kini maoy lingin, 10 ka maniko (4.5 m; 14.6 p) gikan sa ngilit ngadto sa pikas ngilit ug 5 ka maniko (2.2 m; 7.3 p) ang gihabogon.—2Cr 4:2-6, 10.

Mga Panaksan. Sama sa ubang mga sudlanan nga gihisgotan diha sa Kasulatan, ang mga panaksan gigama gikan sa yutang-kulonon, kahoy, o metal. Ang Hebreohanong termino nga *miz·raq′* nagtumong sa usa ka metal nga sudlanan nga dayag nga gigamit maylabot sa mga halad sa pagsimba. (Ex 27:3; Num 4:14; 7:13; 1Ha 7:50; 2Cr 4:8) Lakip sa mas dagkong mga panaksan nga gigamit sa mga pagpangaon mao ang *tsal·la′chath* ("panaksang pangbangkete"; Pr 26:15) ug ang *se′phel* ("dakong pangbangketeng panaksan"; Huk 5:25). Ang *gul·lah′* gigamit sa pagtumong sa usa ka "panaksan" (Zac 4:2), apan kini gihubad usab nga "pormag-panaksan" ug "lingin" sa paghubit sa mga ulo-ulo sa mga haligi nga nagbarog atubangan sa templo sa panahon ni Solomon. (1Ha 7:41) Ang duha ka Gregong termino alang sa mga panaksan mao ang *try′bli·on* ug *phi·a′le*. Ang *try′bli·on* nagtumong sa usa ka dili kaayo lawom nga panaksan nga gigamit ingong kan-anan (Mat 26:23), samtang ang *phi·a′le* nagtumong sa usa ka "panaksan" nga sagad gigamit alang sa paghalad ug likido nga mga halad.—Pin 16:2-17.

DULON. Usa ka matang sa mga apan-apan nga mubog mga antena o mga siwil, ilabina kadtong magpanon sa paglalin. Sa ubay-ubayng Hebreohanong mga pulong nga gihubad nga "dulon," mas subsob nga makita ang *'ar·beh′* ug gisabot nga kini nagtumong sa tiglalin nga dulon, ang insekto nga adulto na ug pak-an. (Lev 11:22, *ftn* sa *Rbi8*) Ang Hebreohanong pulong nga *ye′leq* nagtumong sa nagkamang, wala pay pako nga dulon, buot ingnon, lukton pa. (Sal 105:34, *ftn* sa *Rbi8;* Joe 1:4) Ang Hebreohanong termino nga *sol·'am′* nagtumong sa dulon nga makaon. (Lev 11:22) Ang panon sa dulon maoy gitumong sa Hebreohanong termino nga *goh·vai′*. (Am 7:1) Ang Gregong pulong nga *a·kris′* gihubad nga "dulon."—Mat 3:4; Pin 9:7.

Ang dulon may gitas-ong 5 sm (2 pul.) o kapin pa. Kini adunay duha ka paris nga pako, upat ka tiil nga gamiton sa paglakaw, ug duha ka mas tag-as nga igluluksong mga tiil nga dagkog paa. Ang lapad, sihag nga pangulahiang mga pako, kon dili molupad, itiklop sa ilalom sa baga nga pangunahang mga pako. Pinaagi sa igluluksong mga tiil niini, ang insekto makalukso nga labaw pa kaayo kay sa gitas-on sa lawas niini. (Tan-awa ang Job 39:20.) Diha sa Kasulatan, ang dulon gigamit usahay sa paghawas sa pagkadili-maihap.—Huk 6:5; 7:12; Jer 46:23; Nah 3:15, 17.

Usa ka "Mahinlo" nga Pagkaon. Ang Balaod nagklasipikar sa mga dulon ingong mahinlo nga pagkaon. (Lev 11:21, 22) Ngani, ang pagkaon ni Juan nga Tigbawtismo maoy mga dulon ug dugos. (Mat 3:4) Giingon nga kini nga mga insekto samag lami sa pasayan o kasag ug puno sa protina; ang mga dulon sa desyerto, sumala sa usa ka pagtuon nga gihimo didto sa Jerusalem, adunay 75 porsiyento nga protina. Karong adlawa, kon kini kan-on sa mga Arabo, kini sangagon, pabukalan, pritohon, o ibulad. Sagad ang mga tiil ug pako kuhaon.

Mga Hampak sa Dulon. Sa kapanahonan sa Bibliya ang hampak sa dulon maoy usa ka grabeng katalagman ug, usahay, usa ka kapahayagan sa paghukom ni Jehova, sama niadtong ikawalong hampak sa karaang Ehipto. (Ex 10:4-6, 12-19; Deu 28:38; 1Ha 8:37; 2Cr 6:28; Sal 78:46; 105:34) Ang mga dulon, nga gipadpad sa hangin, kalit nga moabot, apan ang tingog sa ilang pag-abot, nga gitandi sa Kasulatan nga sama sa kinagalkal sa mga karo ug sa pagpitipiti sa kalayo nga nagaut-ot sa dagami (Joe 1:4; 2:5, 25) giingon nga madungog sa gilay-ong mga 10 km (6 mi). Ang ilang paglupad nag-agad pag-ayo sa hangin, ug kon pauyon ang hangin, sila makalupad ug layo kaayo. Nakit-an pa gani sa mga tawong anaa sa dagat ang mga panon sa dulon kapin sa 1,600 km (1,000 mi) gikan sa kamad-an. Apan, ang kusog nga hangin makapadpad kanila ngadto sa tubig ug makapatay kanila. (Ex 10:13, 19) Ang epekto sa dakong panon sa mga dulon nga manglupad (nga moabot ug kapin sa 1,500 m [5,000 p] ang gihabogon) ikatandi sa usa ka panganod nga makasalipod sa kahayag sa adlaw.—Joe 2:10.

Ang usa ka paghugpa sa mga dulon makapahimo sa samag-paraisong yuta nga usa ka kamingawan, tungod kay sila kusog kaayong mokaon. (Joe 2:3) Ang usa ka tiglalin nga dulon makahurot sa usa ka adlaw ug pagkaon nga katumbas sa iyang gibug-aton; kana maoy katumbas sa 60 hangtod sa 100 ka pilo sa kon unsay makaon sa usa ka tawo. Dili lamang mga tanom ang ilang kan-on, kondili mokaon usab sila ug mga lino, delana, seda, ug panit, hasta gani ang barnis sa mga muwebles kon sila mosugok sa mga balay. Ang matag adlaw nga konsumo sa usa ka dakong panon sa mga dulon gi-

banabanang mokabat sa gidaghanong katumbas sa pagkaon nga mahurot sa usa ug tunga ka milyong mga tawo.

Ang usa ka panon sa mga dulon mosulong sama sa usa ka organisado kaayo, disiplinado nga kasundalohan, apan walay hari o pangulo, nga nagpamatuod sa ilang kinaiyanhong kaalam. (Pr 30:24, 27) Bisan tuod ug daghan ang mamatay kanila, padayon gihapon silang moatake. Ang mga pagdaob nga himoon aron sa pagpahunong kanila mapalong tungod sa mga patayng lawas sa mga dulon. Ang puno-ug-tubig nga mga diki dili magsilbi sa pagsumpo sa ilang pag-atake, kay kini usab mapuno sa ilang patayng mga lawas. (Joe 2:7-9) "Walay nailhang kinaiyanhon nga kaaway nga arang makapugong sa ilang malaglagon nga mga paglalin," sumala sa gisulat sa usa ka propesor sa zoolohiya. —*The New York Times Magazine,* "The Locust War," Mayo 22, 1960, p. 96.

Sa paghubit sa mga hampak sa dulon niining bag-o pa lang nga mga panahon, ang *Grzimek's Animal Life Encyclopedia* (1975, Tomo 2, pp. 109, 110) nagtaho: "Bisan karong adlawa didto sa Aprika ug sa ubang mga bahin sa kalibotan ang ubay-ubayng espisye sa mga apan-apan nga ugdo ug mga tutonlan nagpahinabog mga hampak nga sama sa ipahinabo sa mga dulon. Ang ilang popanahon nga pagsulbong sa gidaghanon ug ang ilang pagpanglalin ngadto sa daghang dapit nakapahinabog dakong kadaot sa mga pananom sa dili pa dugayng mga panahon. Niadtong 1873-1875 sa Uropa ug 1874-1877 sa T.B.A., ang pagdagsang hilabihan ka grabe. . . . Niadtong 1955, usa ka panon sa tiglalin nga mga dulon nga 250 km ang gitas-on ug 20 km ang gilapdon ang mihugpa sa habagatang Morocco. Sa makausa pa, niadtong 1961/62, dihay usa ka hampak didto nga dili gayod masumpo . . . Ingong resulta, sulod sa lima ka adlaw, ang mga dulon nakapahinabog kadaot nga mikabat ug kapin sa usa ka bilyon nga *franc* sa usa ka luna nga kapin sa 5000 ka kilometro kuwadrado. . . . Sa lima ka adlaw, ang mga tiglalin nga mga dulon nakahurot ug 7000 t nga kahel, nga katumbas sa 60,000 kg kada oras. Kini labaw pa sa tinuig nga konsumo sa tibuok nasod sa Pransiya."

Mahulagwayong Paggamit. Gipakita sa panukiduki nga ang gitas-on sa kinabuhi sa mga dulon maoy tali sa upat ug unom ka bulan. Busa, haom nga ang simbolikong mga dulon sa Pinadayag 9:5 giingon nga nagsakit sa katawhan sulod sa lima ka bulan, o sa kon unsay kasagarang gitas-on sa ilang kinabuhi.

Sa dihang gihubit ang kasundalohan sa Asirya, gihisgotan sa Nahum 3:16 ang pagluno sa mga dulon. Ang mga dulon kalima magluno hangtod mahimong adulto. Sa Nahum 3:17 ang Asiryanhong

Ang mga dulon makahurot ug katumbas sa 60 hangtod sa 100 ka pilo sa kon unsay makaon sa mga tawo

mga magbalantay ug ang mga tigrekluta nga mga opisyal gitandi sa mga dulon nga nagkampo diha sa toril nga mga bato panahon sa tingtugnaw apan mokalagiw sa dihang mosidlak na ang adlaw. Ang gipasabot tingali dinhi nga sa bugnawng panahon ang lawas sa mga insekto daw maminhod, nga tungod niana sila motago sa mga giwang sa mga paril hangtod nga sila mainitan sa kahayag sa adlaw, ug human niana sila molupad. Gitaho nga ayha pa sila makalupad kon ang ilang mga lawas makaabot na sa temperatura nga mga 21°C. (70°F.).

DULUMTANANG BUTANG. Usa ka butang nga dulumtanan, kasilagan, o makaluod. Diha sa mga pinulongan sa Bibliya kini nga ideya gipahayag sa nagkadaiyang mga pulong nga adunay lainlaing mga kahulogan nga susama sa Cebuanong mga pulong. Ang pulong nga *ta·'av'* (dumot) ug ang kaamgid nga pulong nga *toh·'e·vah'* (dulumtanang butang) makita sa mga 140 ka higayon diha sa Hebreohanong Kasulatan. Ang paggamit niini diha sa Bibliya nagpaila sa kusganong pagayad o pagsalikway sa mga butang o sa mga tawo nga naglapas sa pipila ka prinsipyo o wala makakab-ot sa tinong mga sukdanan nga gihuptan sa usa.

Busa sa Genesis 43:32 atong mabasa nga "usa ka dulumtanang butang" ("giayran," *KJ;* "gikasilagan," *AT*) alang sa mga Ehiptohanon nga makigpangaon sa mga Hebreohanon, ug sa Genesis 46:34 nga "ang matag tig-alima sa karnero maoy usa ka dulumtanang butang ["giayran," *KJ;* "gikasilagan," *AT*] sa Ehipto." Sumala ni G. Rawlinson, kini nga pag-ayad gipasukad sa pagtamay sa mga Ehiptohanon sa mga langyaw sa katibuk-an ug ilabina sa mga tig-alimag mga hayop. Lain pa, sa Exodo 8:25-27, atong makita nga si Moises, kay bug-os nasayod sa pagsimba sa mga Ehiptohanon sa pipila

ka hayop (ug ilabina sa baka) ingong sagrado, miinsistir nga tugotan ni Paraon ang mga Israelinhon sa pag-adto sa kamingawan aron himoon ang ilang mga halad tungod kay kini maoy "butang nga dulumtanan sa mga Ehiptohanon." (*Egypt and Babylon From Sacred and Profane Sources,* 1885, p. 182) Siyempre, ang maong Ehiptohanong mga sukdanan wala ilatid o uyoni ni Jehova nga Diyos.—Tanawa ang BUTANG NGA KASILAGAN.

Ang mismong gipahayag nga mga sukdanan, mga prinsipyo, ug mga kinahanglanon sa Diyos gipakita ingong mao ang tukmang pasukaranan sa pagdumot. (Lev 18:1-5; Deu 23:7) Busa, ang Salmo 14:1 nag-ingon: "Ang walay salabotan nag-ingon diha sa iyang kasingkasing: 'Walay Jehova.' Sila nagagawi sa ikadaot, sila nagagawi nga dulumtanan [usa ka porma sa *ta·'av'*] sa ilang binuhatan. Walay usa nga nagabuhat ug maayo." Busa, ang pagsusi sa mga teksto ginamit ang Hebreohanong mga pulong nga *ta·'av'* ug *toh·'e·vah'* naghatag ug pagsabot sa panghunahuna sa Diyos labot niining mga butanga. Gipakita usab niini kon nganong adunay dakong kalainan o dayag nga panagsumpaki tali sa baroganan o tinamdan sa pangisip niadtong nagsunod sa Pulong sa Diyos ug niadtong nagbalewala o nagsalikway niini aron palabihon ang ilang kaugalingong mga sukdanan o niadtong sa uban. —Pr 29:27.

Taliwala sa mga Canaanhon. Sa wala pa mosulod ang Israel sa Canaan, gipatin-aw ni Jehova kanila ang mga buhat ug mga kostumbre sa katawhan sa Canaan nga dulumtanan kaniya, ug kini kinahanglang ila usab nga pagadumtan. (Lev 18:26-30) Nangibabaw niini mao ang ilang pagbatasan sa idolatriya. Ang Diyos miingon: "Ang kinulit nga mga larawan sa ilang mga diyos inyong sunogon sa kalayo. Dili mo tinguhaon ang plata ug ang bulawan nga anaa kanila, ni kuhaon mo kini alang sa imong kaugalingon, aron dili ka malitagan niini; kay butang kini nga dulumtanan [*thoh·'avath'*] kang Jehova nga imong Diyos. Ug dili ka magpasulod sa imong balay ug usa ka dulumtanang butang [*thoh·'e·vah'*] ug mahimo nga usa ka butang nga gikatugyan sa kalaglagan nga sama niini. Kalud-an mo gayod kini sa bug-os ug kasilagan mo kini sa hingpit [*wetha·'ev' tetha·'aven'nu*], tungod kay kini gikatugyan ngadto sa kalaglagan." (Deu 7:25, 26) Ang si bisan kinsang Israelinhon nga sad-an sa paghimog mga larawan alang sa relihiyosong pagsimba pagatunglohon. (Deu 27:15) Bisag unsa pa ka maayo ang pagkagama niini, ang maong mga larawan angayng dumtan sa katawhan sa Diyos.—Eze 7:20; itandi ang Isa 44:18-20.

Ang ubang mga buhat sa mga Canaanhon nga angayng dumtan sa Israel mao ang mosunod: ang espiritismo lakip ang mga panagkatigom niini aron makigkomunikar sa mga patay, mga kalaki sa panglamat, pagpanag-an (Deu 18:9-12), paghalad sa mga anak diha sa kalayo ngadto sa ilang mga diyos (Deu 12:31; Jer 32:35; 2Ha 16:3), insesto o pagunay, sodomiya, ug pakigsekso sa hayop. (Lev 18:6, 22-30; 20:13) Walay duhaduha nga ang makaluod nga batasan sa sodomiya mao ang hinungdan sa kaestrikto sa balaod nga naglatid nga ang pagsul-ob sa besti sa kaatbang nga sekso maoy "dulumtanan." (Deu 22:5) Gibatasan usab sa mga Canaanhon ang "sagrado" nga pagpamampam sa lalaki ug babaye nga mga pampam sa templo, apan gidili ni Jehova ang pagdala sa "suhol sa usa ka pampam o ang bayad sa usa ka iro" ngadto sa iyang balay, "tungod kay dulumtanan kini."—Deu 23:17, 18; 1Ha 14:24.

Tungod niini ug sa ubang "giayran" o "dulumtanan" nga mga buhat, gimandoan ni Jehova nga Diyos ang Israel nga laglagon ang mga Canaanhon aron sila dili mahugawan sa bakak nga relihiyon. (Deu 20:17, 18) Ang si bisan kinsang Israelinhon nga nagabatasan sa samang mga butang o nagapaluyo sa maong apostasya makaagom gayod sa samang silot.—Deu 13:12-15; 17:2-7; Esd 9:1, 11-14.

Natakdan ang Israel. Sa ubang bahin sa Hebreohanong Kasulatan, ang *ta·'av'* ug *toh·'e·vah'* gigamit sa paghubit sa pagpanikas o pagpanglimbong sa negosyo (Deu 25:13-16; Pr 11:1; 20:10, 23), pagpamakak (Sal 5:6; 119:163; Pr 12:19, 22), pagpanapaw (Eze 33:26), panulis, kadalo, pagdaogdaog sa kabos (Eze 18:10-13), garbo, pag-ula ug inosenteng dugo, makadaot nga mga laraw, pagsaksig bakak, ug pagpahinabog panaglalis sa taliwala sa mga kaigsoonan; kining tanan gitawag nga "dulumtanan" sa Diyos.—Pr 3:32; 6:16-19; 11:20; 15:26; 24:9; 26:24-26.

Ang pagbatasan niining mga butanga maghimo usab sa pagsimba sa usa ka tawo nga dili dalawaton sa Diyos, nga tungod niana ang mga halad ug bisan ang mga pag-ampo sa maong tawo "dulumtanan" sa Diyos. (Pr 15:8, 9; 21:27; 28:9) Tungod niini, sa ulahi gitawag ni Jehova nga "dulumtanan" ang mga halad, insenso, ingon man ang mga kasaulogan sa apostatang mga Israelinhon maylabot sa bag-ong bulan ug sa Igpapahulay. (Isa 1:11-17) Siya nangutana kanila: "Mahimo bang adunay pagpangawat, pagbuno ug pagpanapaw ug pagpanumpa nga binakak ug paghimog gipaaso nga halad kang Baal ug pagsunod sa ubang mga diyos nga wala ninyo mailhi, ug moanhi ba gayod kamo ug mobarog sa akong atubangan niining balaya nga ginatawag sa akong ngalan, ug moingon ba gayod kamo, 'Kami gayod maluwas,' bisan pag nagbuhat niining tanang dulumtanang mga butang ["mga giayran," *KJ*]? Kining balaya nga gina-

tawag sa akong ngalan nahimo bang usa na lamang ka langob sa mga tulisan sa inyong mga mata?" (Jer 7:9-11) Sila wala na gayod maulaw o mobatig kaulawan sa ilang dulumtanang mga buhat.—Jer 6:15; 8:12.

Bisan tuod nga ang mga pangulo sa Israel, ang mga hari ug ang mga saserdote, nahimong sad-an niini nga mga buhat o mikonsentir niini (1Ha 21: 25, 26; 2Ha 21:2-12; 2Cr 28:1, 3; 33:2-6; 36:8, 14; Eze 8:6-17; 43:7, 8), ang matinumanong mga manalagna sa Diyos gisugo nga pahibaloon ang katawhan nga gidumtan ni Jehova ang ilang rebelyosong dalan ug pasidan-an sila bahin sa mga sangpotanan niini. (Eze 16:2, 51, 52; 20:4; 22:2; 23:36) Ang katawhan giawhag nga isalikway ang maong dulumtanang mga buhat ug mobalik sa mga lagda ug mga sukdanan sa panggawi nga iya sa Diyos. (Eze 14:6) Ang pagpadayon sa pagbuhat sa kon unsay gidumtan sa Diyos mosangpot lamang sa pagkabiniyaan ug kalaglagan. (Jer 44: 4, 22; Eze 6:11; 7:3-9; 11:21; 12:16; 33:29) Human sa pagkadestiyero, ang pipila mangaulaw sa ilang daotang mga dalan ug si Jehova magahatag kanila ug "usa ka bag-ong espiritu."—Eze 6:9; 11:18-21; 36:31.

Ang kasinatian ni Job nagpakita nga kadtong magahupot sa mga sukdanan sa Diyos mahimong biaybiayon (Job 30:9, 10) ug isalikway sa kanhing mga kaila (Job 19:19; Sal 88:8), tungod kay ang maong mga tawo 'nagdumot sa usa nga nagabadlong, ug ang nagsulti sa hingpit nga mga butang ilang gidumtan.' (Am 5:10) "Dulumtanan alang sa mga hungog ang pagpahilayo gikan sa daotan." (Pr 13:19) Apan gidumtan sa Diyos kadtong nagatuis sa iyang mga sukdanan tungod kay ilang gipahayag nga 'matarong ang usa nga daotan' ug 'daotan ang usa nga matarong.' (Pr 17:15) Siya nagsaad nga bug-os balit-aron sa umaabot ang mga kahimtang sa iyang mga alagad kinsa gidumtan sa ingon.—Isa 49:7; itandi ang Mat 5:10-12; 1Pe 3:16; 4:1-5.

Butang nga Makaluod. Ang Hebreohanong mga nombre nga *she'qets* (makaluod nga butang) ug *shiq·quts'* (dulumtanang butang) naggikan sa lintunganayng pulong nga *sha·qats',* nga gigamit sa diwa nga "pagakalud-an" (Lev 11:11, 13) ug, diha sa *causative form,* 'himoong makaluod.' (Lev 11:43; 20:25) Kini nga Hebreohanong mga termino nagpasabot nianang takos kasilagan kon lantawon pinasukad sa matuod nga pagsimba ni Jehova. Kini sagad nga gihubad sa mga pulong nga sama sa "dumot," "takos dumtan," o "dulumtanan" diha sa daghang hubad. Kini nagpatungha sa pamilyar nga ekspresyong "dulumtanan sa pagkabiniyaan." (Dan 11:31; 12:11, *KJ*) Ang mga magsusulat sa Ebanghelyo nga si Mateo ug Marcos migamit sa Gregong *bde'lyg·ma* sa paghubad sa Hebreohanong *shiq·quts'* (plural, *shiq·qu·tsim'*). (Dan 9:27; Mat 24:15; Mar 13:14) Kini nga Gregong termino sa panguna nagpasabot nianang nagpahinabog pagdumot.

Gidili sa Moisesnong Balaod ang pagkaon sa pipila ka linalang, nga nagtawag niini nga "mahugaw" ingong pagkaon (ug usab sa paghalad). Busa, *labot niini* ang maong linalang kinahanglang isipon nga "makaluod nga butang" ug ang bisan kinsang tawo nga mokaon niana (o mogamit niana sa paghalad) maghimo sa iyang kaugalingon nga "makaluod," sanglit pinaagi niana siya nagatamay sa mga sugo sa Diyos. (Lev 7:21; 11:10-13, 20-23, 41, 42; 20:25; Isa 66:17) Apan segun sa makita sa ubang mga teksto, ang gidili nga mga hayop dili angayng pagakalud-an sa katibuk-an. Pananglitan, bisan tuod "mahugaw" ingong pagkaon o halad, ang asno kanunayng gigamit sa mga Israelinhon nga sakyanan ug kargahanan sa mga luwan (Ex 23:4, 5; Mat 21:2-5); si Haring David adunay mga panon sa kamelyo, ug ang balhibo sa kamelyo gigamit nga besti (1Cr 27:30, 31; Mat 3:4); ug ang agila gigamit ingong haom nga metapora ug *simile* (pagtandi) aron ilarawan ang mapanalipdanong pag-atiman sa Diyos sa Israel panahon sa Pagpanggula. (Ex 19:4; Deu 32:9-12) Sa dihang gihanaw ang pakigsaad sa Balaod, natapos ang sugo nga isipon ang bisan unsa sa maong mga linalang ingong "makaluod" nga pagkaon.—Buh 10:9-15; 1Ti 4:1-5; tanawa ang HAYOP.

Samtang ang Hebreohanong *she'qets* gigamit lamang labot sa "mahugaw" nga mga hayop, ang pulong nga *shiq·quts'* pangunang gigamit labot sa mga idolo ug sa idolatrosong mga buhat. Sa panahon sa Pagpanggula, gisugo ni Jehova ang mga Israelinhon nga isalibay ang "dulumtanang mga butang" ug ang "makaluod nga mga idolo sa Ehipto," apan ang mga indibiduwal napakyas sa pagsugot, sa ingon nagpasipala sa ngalan sa Diyos. (Eze 20: 6-9) Sa pagpaingon sa Yutang Saad, ang Israel milatas taliwala sa paganong kanasoran ug nakita "ang ilang dulumtanang mga butang ug ang ilang makaluod nga mga idolo, kahoy ug bato, plata ug bulawan." Gisugo sila nga 'kalud-an sa bug-os' ang maong relihiyosong mga larawan ingong mga butang nga "gikatugyan ngadto sa kalaglagan," ug dili magpasulod niini ngadto sa ilang mga pinuyanan. (Deu 29:16-18; 7:26) Ang bakak nga mga diyos ug mga diyosa niini nga mga nasod, lakip si Milcom, o Molek, ingon man si Kemos ug Astoret, maoy 'dulumtanang mga butang' usab. (1Ha 11: 5, 7; 2Ha 23:13) Sa dihang gibuhat sa Israel ang maong idolatriya, kini usab nahimong dulumtanan sa mga mata sa Diyos, ug ang ulahing paghugaw sa templo pinaagig idolatrosong mga butang

nakapasuko pag-ayo sa Diyos, nga sa kataposan misangpot sa pagkalaglag sa maong nasod. (Jer 32:34, 35; Eze 7:20-22; Os 9:10) Busa, pinaagi sa "pagalagad sa kahoy ug bato," sila "nakighilawas" sa espirituwal nga paagi ug nagputol sa ilang komunikasyon sa Diyos.—Eze 20:30-32; itandi ang Jer 13:27.

Tungod sa kusganon ug maisog nga aksiyon sa pipila ka hari sa paghinlo sa yuta gikan sa idolatriya, dihay mga yugto nga gipanalanginan ang nasod. (2Ha 23:24; 2Cr 15:8-15) Gitin-aw sa Diyos nga pinaagi lamang sa bug-os nga paghinlo sa ilang kaugalingon gikan sa maong mga buhat nga ang mga Israelinhon makatino nga sila mahibalik gikan sa gitagnang pagkabihag ug mapasig-uli ingong iyang katawhan. (Eze 11:17-21) Sa susamang tagna, ang mga paghisgot kang David ingong hari niining nahinloang katawhan ug ingong ilang 'bugtong magbalantay' ug "pangulo hangtod sa panahong walay tino" tin-aw nga nagpunting sa usa ka mas dakong katumanan diha sa nasod sa espirituwal nga Israel, ang Kristohanong kongregasyon, ilalom sa dinihogang Manununod sa trono ni David, si Kristo Jesus.—Eze 37:21-25; itandi ang Luc 1:32; Ju 10:16.

Sa Nahum 3:6, ang tagna batok sa kaulohan sa Asirya, ang Nineve, nagtagna sa kataposan sa iyang politikal ug internasyonal nga mga pagpamampam ug nga si Jehova 'maglabay ug dulumtanang mga butang [Heb., *shiq·qu·tsim'*]' ngadto kaniya. Ang maong dulumtanang mga butang dayag nga nagtumong, dili sa idolatrosong mga butang, kondili sa mga butang nga sa katibuk-an mahugaw o gikasilagan, sama sa basura ug hugaw, nga pinaagi niana ang hakog nga siyudad nahimong talamayon sa mga mata sa tanan. (Nah 3:4-7) Ang namantsahan sa dugo ug dulumtanan nga mga butang nga pagakuhaon gikan sa mga ngipon sa Filistehanon (Zac 9:6, 7) lagmit may kalabotan sa paganong batasan sa pagkaon sa gihalad nga mga hayop uban sa dugo niini.—Itandi ang Eze 33:25.

Bisan tuod ang Hudiyong katawhan, ug ilabina ang ilang relihiyosong mga pangulo sa mga adlaw ni Jesus dinhi sa yuta, dayag nga estrikto sa paglikay sa bisan unsang butang nga nalangkit sa literal nga mga idolo, sila sa gihapon sad-an sa dulumtanang mga buhat sa pag-idolo sa kaugalingon, pagkadili-masinugtanon, pagkasalingkapaw, kadalo, ug kabakakan, ug si Jesus miingon nga, sama sa ilang mga katigulangan, sila naghimo sa templo nga "usa ka langob sa mga tulisan." (Mat 23:1-15, 23-28; Luc 16:14, 15; itandi ang Mat 21:13 ug Jer 7:11, 30.) Kining daotang kahimtang ug tinamdan sa kasingkasing mitultol ngadto sa ilang grabeng pagrebelde sa pagsalikway sa kaugalingong Anak sa Diyos, ug gipakita ni Jesus nga kini mosangpot sa ilang tino nga kalaglagan.—Mat 21:33-41; Luc 19:41-44.

'Ang Dulumtanang mga Butang nga Magpahinabog Pagkaawaaw o Kalaglagan.' Ang tagna ni Daniel naghisgot ug "dulumtanang mga butang" nga nalangkit sa pagkaawaaw o kalaglagan. (Dan 9:27) Sa katibuk-an gisunod lamang gikan sa unang Hudiyohanong tradisyon ang kasagarang panglantaw nga kini nga ekspresyon nagtumong sa pagpasipala sa templo ni Jehova didto sa Jerusalem nga gihimo sa Siryanhon nga si Haring Antiochus IV (Epiphanes) niadtong tuig 168 W.K.P. Kay naningkamot nga mahanaw ang pagsimba kang Jehova, si Antiochus nagtukod ug usa ka halaran ibabaw sa dakong halaran ni Jehova ug naghalad ibabaw niini ug baboy alang kang Zeus (Jupiter) sa Olympus. Ang usa ka ekspresyon nga sama nianang sa Daniel (nga naglangkit sa dulumtanang mga butang uban sa pagkaawaaw o kalaglagan) makita sa Apokripal nga basahon sa 1 Macabeo (1:54) nga giaplikar niini nga panghitabo.

Apan kini maoy interpretasyon lamang sa mga Hudiyo, ug dili usa ka inspiradong pagpadayag. Gipakita ni Kristo Jesus nga sayop kining maong panglantaw sa dihang siya nagpasidaan sa iyang mga tinun-an: "Busa, inigkakita ninyo sa dulumtanang butang nga magpahinabog kalaglagan, ingon sa gisulti ni Daniel nga manalagna, nga nagabarog diha sa usa ka balaang dapit, (pagamitag katakos sa pag-ila ang magbabasa,) nan silang anaa sa Judea pakalagiwa ngadto sa kabukiran." (Mat 24:15, 16) Kini nga mga pulong nagpakita nga ang "dulumtanang butang nga magpahinabog kalaglagan" wala pa mahitabo nianang tungora kondili umalabot pa.

Ang pagpasipala sa halaran sa templo nga gihimo sa mga pagano ilalom ni Antiochus, bisan tuod dulumtanan sa panan-aw sa Diyos, wala mosangpot sa kalaglagan—sa Jerusalem, sa templo, o sa Hudiyohanong nasod. Apan 33 ka tuig human sa kamatayon ni Jesus, ang mga Kristohanon 'nakakita gayod sa dulumtanang butang nga magpahinabog kalaglagan nga nagabarog diha sa usa ka balaang dapit.' (Mat 24:15) Niadtong 66 K.P. gilibotan sa pagano nga Romanhong kasundalohan ang "balaang siyudad" sa Jerusalem, nga niadtong tungora mao na ang sentro sa pag-alsa sa mga Hudiyo batok sa Roma. Busa, ang 'pagpahinabog kalaglagan' pinaagi sa dulumtanang butang nagkaduol na, ug kadto mao ang kataposang timailhan alang sa maalamong mga Kristohanon sa 'pagkalagiw ngadto sa kabukiran.' (Mat 4:5; 27:53; 24:15, 16; Luc 19:43, 44; 21:20-22) Human sa ilang pagkalagiw, ang kalaglagan sa siyudad ug sa nasod nahitabo, diin ang Jerusalem nalaglag sa tuig 70 K.P.,

ug ang kataposang salipdanan sa mga Hudiyo, ang Masada, nailog sa mga Romano niadtong 73 K.P. —Itandi ang Dan 9:25-27.

Dugang pang mga tagna bahin sa dulumtanang butang. Apan, angayng matikdan nga gilangkit sa Daniel 11:31-35 ug 12:9, 11 ang "dulumtanang butang nga magpahinabog kalaglagan" sa "panahon sa kataposan." Makataronganon nga ang pagtungha niining ulahing kapahayagan sa "dulumtanang butang nga magpahinabog kalaglagan" sa panahon sa kataposan angay nga sa katibuk-an susama usab nianang sa unang siglo K.P., bisan tuod kini dili lamang limitado sa yuta sa Israel.

Ang pagkalaglag sa Jerusalem niadtong 70 K.P. nagtapos sa "balaang dapit," ang Jerusalem, ang "balaang siyudad." (Mat 27:53) Apan, gipatagad kanato sa Kasulatan ang usa ka "langitnong Jerusalem," ang Mesiyanikong Gingharian, nga gihawasan dinhi sa yuta sa dinihogang mga Kristohanon. (Heb 12:22) Adunay uban usab nga binakak nga nangangkong naghawas sa maong Gingharian, ug ang Pinadayag kapitulo 17 nagpakita nga ang ilang relihiyosong kalihokan pagalaglagon sa "napulo ka sungay" (mga hari) sa usa ka simbolikong "mapintas nga mananap."

Dulumtanang mga Butang sa Dakong Babilonya. Diha sa matagnaong panan-awon sa Pinadayag 17, gihulagway ang simbolikong imoral nga babaye, ang Dakong Babilonya. Gitawag siya nga "inahan sa mga bigaon ug sa dulumtanang mga butang sa yuta." Siya nagkupot ug usa ka kopa nga bulawan nga 'puno sa dulumtanang mga butang sa iyang pagpakighilawas uban sa mga hari sa yuta.' Bisan tuod siya nag-ulog-ulog aron mabatonan ang pabor sa yutan-ong mga gingharian, nga nagsakay sa simbolikong mapintas nga mananap nga gilangkoban sa maong mga gingharian, ang panahon moabot ra sa dihang kini nga "mananap" dili na magpasakay kaniya, mosumbalik kaniya, ug bug-os maglaglag kaniya.—Tan-awa ang DAKONG BABILONYA.

Gipakita sa Pinadayag 21:9, 10, 27 nga ang mga tawo nga magpadayon sa pagbuhat ug "dulumtanang butang" dili gayod makasulod sa "Bag-ong Jerusalem," ang putli nga "pangasaw-onon" sa Kordero.

DULUMTANAN SA PAGKABINIYAAN.

Tan-awa ang DULUMTANANG BUTANG.

DUMA.

1. Ang ikaunom diha sa talaan sa 12 ka anak nga lalaki ni Ismael. Tungod sa kaminyoon sa iyang igsoong babaye nga si Mahalat, si Duma nahimong bayaw sa iyang ig-agaw-sa-amahan nga si Esau. Si Duma nahimo usab nga pangulo ug ulo sa usa ka banay, o nasod, ingong katumanan sa saad ni Jehova kang Abraham.—Gen 17:20; 25:14-16; 28:9; 1Cr 1:30.

Pinasukad sa iyang ngalan ginganlan ni Duma nga Ismaelinhon ang usa ka rehiyon sa A sa Arabia nga nahimutang sa tungatunga sa Yutang Saad ug sa H sa Babilonya. Ang maong ngalan gigamit gihapon sa tubigang dapit sa Dumat al-Ghandal (karon nailhang Al-Jawf). Ang Asiryanhon nga si Haring Senakerib naghisgot sa usa ka dapit nga ginganlag *Adummatu* nga "nahimutang sa desyerto." Si Esar-hadon nag-ingon nga nabuntog sa iyang amahan nga si Senakerib ang usa ka dapit nga ginganlag *Adumu.*

2. Usa ka siyudad nga gitala lakip niadtong gipahat alang sa tribo ni Juda human masakop ni Josue ang yuta. (Jos 15:52) Nahimutang kini sa bukirong rehiyon ug gituohang mao ang Khirbet Domeh ed-Deir (Duma), mga 15 km (9 mi) sa HK sa Hebron.

3. Sa Isaias 21:11 usa ka pahayag ang gihimo batok sa "Duma." Hinunoa, gihisgotan dayon ang "Seir," ug kini lagmit nagpakita nga ang mensahe gitumong batok sa Edom. (Gen 32:3) Ang Gregong *Septuagint* sa Isaias 21:11 nag-ingong "Idumea" (ang yuta sa mga Edomhanon) imbes nga "Duma."

DUNGOG, PASIDUNGOG.

Ang pangunang Hebreohanong termino nga nagpasabot ug "dungog o pasidungog" mao ang *ka·vohdh′,* nga sa literal nagkahulogang "kabug-at." (Itandi ang paggamit sa kaamgid nga mga termino diha sa 1Sa 4:18 ug 2Sa 14:26.) Busa ang usa ka tawo nga gipasidunggan giisip nga may gibug-aton o adunay bili. Sa Grego, ang nombre nga *ti·me′* nagkahulogan ug "dungog," "pagtamod," "bili," "pagkabililhon." Busa ang berbo nga *ti·ma′o* mahimong magkahulogan usab ug "gipresyohan" (Mat 27:9); ang nombre nga *ti·me′* mahimong magkahulogan nga "bili," "halin" (Mat 27:6; Buh 4:34); ug ang adhetibo nga *ti′mi·os* mahimong magkahulogan nga "tinamod," "minahal, o hinungdanon," ug "bililhon." —Buh 5:34; 20:24; 1Co 3:12.

Si Jehova nga Diyos ug ang Iyang Anak. Tungod sa iyang pagka-Maglalalang ug pagka-Soberano, si Jehova nga Diyos takos sa pasidungog, pagtamod o pagtahod. (1Ti 1:17; Heb 3:3, 4; Pin 4:9-11) Ang katawhan naghatag niini nga pasidungog pinaagi sa pagbuhat kon unsay makapahimuot sa iyang panan-aw, sama sa gibuhat kanunay sa iyang Anak. (Ju 8:29, 49) Samtang gipatuman pa ang pakigsaad sa Balaod, ang mga Israelinhon makapasidungog kang Jehova pinaagi sa pagtanyag sa ilang kinamaayohang mga halad.—Pr 3:9; Mal 1:6-8.

Ang pormalistiko lamang nga pagsunod sa panggawas nga mga paagi sa pagsimba dili mohatag ug tinuod nga pasidungog sa Labing Gamhanan. Kinahanglan usab ang tinuod nga gugma alang sa mga dalan ni Jehova ug kinasingkasing nga tinguha sa pagbuhat sa iyang kabubut-on. Wala kini taliwala sa relihiyosong mga pangulo sa Judaismo panahon sa yutan-ong ministeryo ni Jesus.—Mar 7:6; Isa 29:13.

Gipakita ni Jesu-Kristo ang hingpit nga panig-ingnan sa pagpasidungog sa iyang Amahan, nga sa bug-os nagtuman sa Iyang kabubut-on bisan hangtod sa pagtugyan sa iyang kinabuhi ingong halad. (Mat 26:39; Ju 10:17, 18) Tungod kay iyang gikalipay ang pagbuhat sa kabubut-on sa Amahan, ang iyang Amahan nagpasidungog kaniya pinaagi sa pag-ila kaniya ingong Iyang hinigugma ug inuyonang Anak. (2Pe 1:17; Mat 17:5) Human matapos ang yutan-ong kinabuhi ni Jesus, ang Diyos naghatag ug mas dako pang dungog ug dignidad sa iyang Anak kay sa nabatonan ni Jesus una pa siya mahimong tawo. (Flp 2:9-11) Gipakita sa kahimtang ni Jesu-Kristo kon sa unsang paagi pasidunggan sa Labing Hataas ang tanan nga nagpasidungog Kaniya, nga ilhon sila ingong Iyang inuyonang mga alagad ug dagayang magapanalangin kanila.—1Sa 2:30.

Sanglit si Jehova nga Diyos mao man ang nagbayaw pag-ayo sa iyang Anak, ang tanan nga modumili sa pag-ila kang Jesu-Kristo ingong ang walay-kamatayon nga Hari sa mga hari ug Ginoo sa mga ginoo wala magpasidungog sa Amahan. Tungod sa kon kinsa siya ug kon unsa ang iyang nalampos, ang Anak takos sa pasidungog ug maunongong pagpaluyo. (Ju 5:23; 1Ti 6:15, 16; Pin 5:11-13) Ang tanan nga nagtinguhang pasidunggan sa Anak ingong iyang inuyonang mga tinun-an kinahanglang mosundog sa iyang panig-ingnan ug matinumanong mosunod sa iyang pagtulon-an.—Rom 2:7, 10.

Ubang mga Tawo nga Pagapasidunggan. Samtang si Jehova nga Diyos ug ang iyang Anak takos sa kinalabwang pasidungog, adunay mga relasyon taliwala sa mga tawo nga nanginahanglan usab ug pasidungog. Ang mga anak kinahanglang magpasidungog sa ilang mga ginikanan pinaagi sa pagkamasinugtanon. (Deu 5:16; Efe 6:1, 2) Kon ang mga ginikanan nanginahanglan, ang ilang hamtong nga mga anak makapasidungog kanila pinaagi sa pagkaandam sa pagtaganag materyal nga tabang. (Mat 15:4-6; 1Ti 5:3, 4) Samtang ang bana magpasidungog sa iyang asawa pinaagi sa pagpakiglabot kaniya uban ang gugma ug dignidad, ang asawa magpasidungog sa iyang bana pinaagi sa pagpasakop ug pagpakitag halalom nga pagtahod. (1Pe 3:1-7) Ang mga ansiyano nga makugihon sa pagpanudlo kinahanglang hatagan ug "doble nga pasidungog," nga dayag nga naglakip sa materyal nga tabang. (1Ti 5:17, 18) Ang Kristohanong mga ulipon kinahanglang magpasidungog sa ilang mga agalon pinaagi sa matinahorong pagtuman sa mga buluhaton nga gipabuhat kanila. (1Ti 6:1, 2) Ang mga magmamando ug ang uban nga may awtoridad angayng hatagan ug pasidungog o pagtahod nga nahiangay sa ilang katungdanan. (Rom 13:7) Bisan pa sa ilang mga kahimtang sa kinabuhi, ang tanang matang sa tawo ingong bahin sa kalalangan sa Diyos takos nga pasidunggan.—1Pe 2:17.

Ang mga Kristohanon kinahanglang manguna sa pagpakitag pasidungog sa mga isigkamagtutuo. (Rom 12:10) Kini naglakip sa pagpangita dili sa kaugalingong kaayohan kondili nianang sa uban. (1Co 10:24) Nagkinahanglan kini ug pagkaandam sa pagbuhat sa ubos nga mga buluhaton. (Luc 22:26; Ju 13:12-17) Kining maayong espiritu padayong mahuptan pinaagi sa paghinumdom nga bilihon sa Diyos ang matag magtutuo ug nga gikinahanglan sa mga Kristohanon ang usag usa, sama nga ang matag sangkap sa tawhanong lawas nagdepende sa ubang mga bahin niini.—1Co 12:14-27.

Bisan tuod wala mag-apas ug pasidungog, ang mga Kristohanon angayng magmahunahunaon sa paghupot ug dungganong baroganan atubangan kang Jehova nga Diyos ug sa iyang Anak. Tungod niini kinahanglang magbantay sila batok sa makadaot nga mga kaubanan ug suklan ang mga tinguha sa makasasalang unod. Pinaagi lamang sa pagpabiling putli sa moral ug sa espirituwal nga ang usa ka tawo magpabiling usa ka dungganong sudlanan aron magamit sa Diyos. (1Te 4:3-8; 2Ti 2:20-22; Heb 13:4) Pinaagi lamang niini nga mahuptan ang tinuod nga kadungganan.

DUPA. Usa ka sukod nga gigamit sa pagsunda sa giladmon sa tubig. Ang dupa sagad nga giisip nga upat ka maniko (mga 1.8 m; 6 p) ug gibanabana nga katumbas sa distansiya tali sa isigkatumoy sa mga tudlo sa duha ka kamot sa usa ka tawo kon idupa niya kini. Sa tukmang paagi, ang Gregong pulong alang sa "dupa" (*or·gui·a′*) naggikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "pagtuyhad; pagkab-ot."—Buh 27:28, *ftn* sa *Rbi8.*

DURA. Ang kapatagan diin didto gipatindog ni Nabucodonosor ang larawan nga bulawan.—Dan 3:1.

Gihubit kini sa Bibliya nga "anaa sa sakop nga distrito sa Babilonya," ug busa dayag nga haduol ra sa maong siyudad. Tungod niini, gidawat sa pipila ka eskolar karon ang Tulul Dura, 10 km (6 mi)

sa HS sa Babilonya, nga lagmit mao ang nahimutangan niini taliwala sa daghang gituohang mga dapit. Ang mga kagun-oban sa usa ka bungdo sa uga nga tisa nga misukod ug 14 m (46 p) kuwadrado nadiskobrehan dinhi ug gituohan sa pipila nga mao ang gipatongan sa larawan nga gipabuhat ni Nabucodonosor. Bisan pa niana, ang Akadianhong termino nga *duru,* nga nagkahulogang "gipalibotan," "paril," o "pinarilang dapit," kanunay nga makita diha sa ngalan sa mga dapit sa Mesopotamia, nga tungod niini lisod ang pagtino kon diin gayod kini nahimutang karong panahona.

E

EBAL. Ang ikatulo nga ginganlang anak nga lalaki sa Horihanong sultan nga si Sobal nga naggikan kang Seir. (Gen 36:20, 23; 1Cr 1:40) Ang mga Horihanon nanimuyo sa Seir sa wala pa sila papahawaa ug laglaga sa mga anak ni Esau.—Deu 2:12.

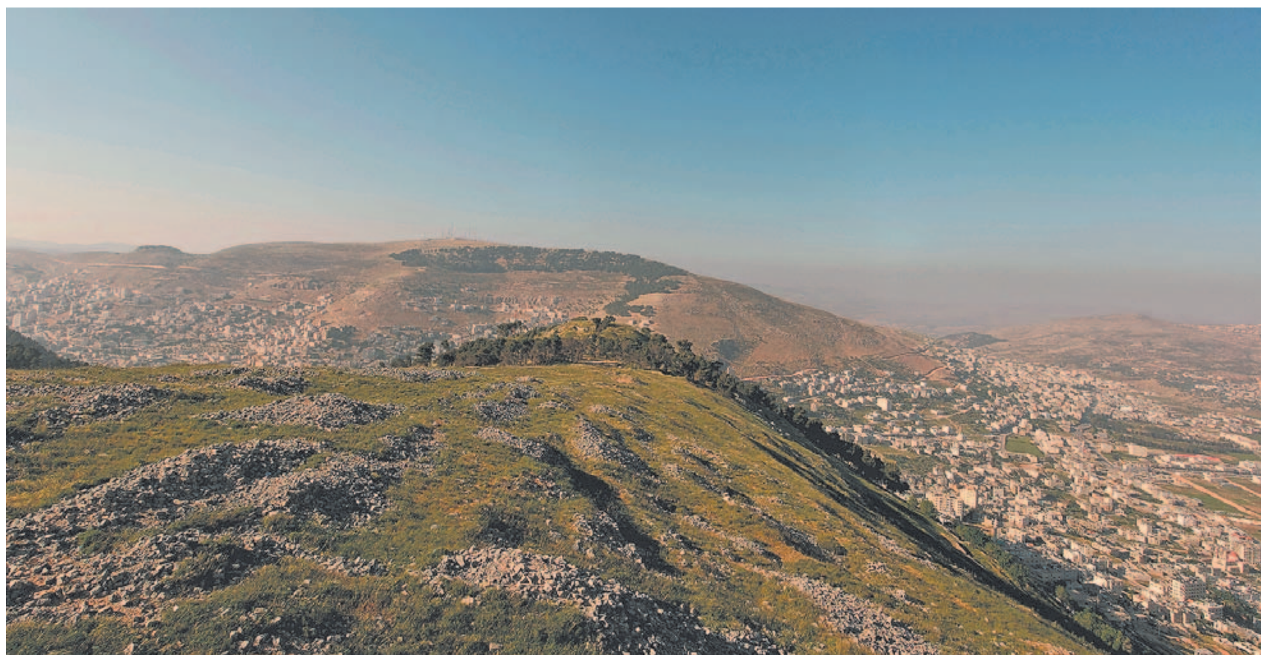
EBAL, BUKID SA. Usa ka bukid nga karon gituohan nga mao ang Jebel Eslamiyeh (Har ʽEval), nga nahimutang diha sa distrito sa Samaria. Ang Bukid sa Ebal maoy atbang sa Bukid sa Gerizim; kining mga bukira giulang sa maanindot, hiktin nga walog, ang Walog sa Sekem (Walog sa Nablus), nga maoy nahimutangan sa siyudad sa Nablus, dili halayo sa karaang Sekem. Ang ubos nga mga bakilid lamang niini ang adunay mga tanom sama sa mga paras ug mga kahoyng olibo, ang ibabawng mga bahin maoy umaw ug batoon. Sama sa ubang kabukiran sa Samaria, anapog ang ilalom nga bahin sa Ebal ug tisas ang ibabawng bahin niini. Kini nahimutang sa AS sa Bukid sa Gerizim ug may gihabogon nga kapin sa 900 m (3,000 p) ibabaw sa lebel sa Mediteranyo. Ang mga Bukid sa Ebal ug Gerizim nahimutang dapit sa K sa Suba sa Jordan. —Deu 11:29, 30.

Kon lantawon ang A gikan sa kinatayuktokan sa Ebal, makita sa usa ang mas dakong bahin sa yuta sa Galilea ug usab ang Bukid sa Hermon. Ang mga taluktok duol sa Jerusalem makita sa H ug ang Patag sa Saron ug ang Mediteranyo makita sa K. Sa S maabot sa panan-aw bisan ang Hauran tabok sa Jordan. Si Abram (Abraham) kas-a nagkampo diha sa walog tali niining duha ka bukid, duol sa dagkong mga kahoy sa More.—Gen 12:6.

Gisultihan ni Moises ang mga Israelinhon nga sa dihang dad-on sila ni Jehova ngadto sa yuta nga ilang panag-iyahon, 'ihatag gayod nila ang panalangin didto sa Bukid sa Gerizim ug ang maldisyon didto sa Bukid sa Ebal.' (Deu 11:29, 30) Siya nagsugo usab nga mopilig dagkong mga bato nga wala matabas, papution kini pinaagig apog, ug ipahimutang kini diha sa Bukid sa Ebal. Usa ka halaran ang kinahanglang tukoron didto, nga diha niana ihalad ang mga halad ngadto kang Jehova. Si Moises usab miingon, "Magsulat ka diha sa mga bato sa tanang pulong niini nga balaod, nga maghimo niini nga matin-aw."—Deu 27:1-8.

Human ang Israel motabok sa Jordan, ang mga tribo ni Ruben, Gad, Aser, Zabulon, Dan, ug Neptali kinahanglang "mobarog alang sa maldisyon didto sa Bukid sa Ebal," ug ang ubang mga tribo kinahanglang "mobarog aron sa pagpanalangin sa katawhan didto sa Bukid sa Gerizim." Niadtong panahona, gipahayag ang mga panalangin nga mapahimuslan niadtong mosunod sa balaod sa Diyos, ingon man ang mga tunglo o maldisyon nga maagoman niadtong mosupak sa iyang balaod. (Deu 27:12-14) Sa dihang gipahayag ang mga tunglo nga modangat tungod sa pagkadili-masinugtanon, ang tibuok katawhan kinahanglang moingon nga "Amen!" nga mao, "Hinaot unta!" aron ipakita ang ilang pag-uyon nga ang mga mamumuhat ug daotan takos sa tunglo.—Deu 27:15-26.

Human makadaog ang Israel didto sa Ai, gituman ni Josue ang gisugo ni Moises nga magtukod ug halaran alang kang Jehova didto sa Bukid sa Ebal. Diha sa mga bato (tingali, dili gayod mismo diha sa mga bato sa halaran) siya misulat ug "usa ka kopya sa balaod ni Moises nga iyang gisulat atubangan sa mga anak sa Israel." Dayon, atubangan sa nagkatigom nga kongregasyon sa Israel (lakip sa langyawng mga pumoluyo) ingon sa gisugo ni Moises, 'gibasa ni Josue sa makusog ang tanang pulong sa balaod, ang panalangin ug ang maldisyon, sumala sa tanang nahisulat sa basahon sa balaod.' Ang katunga sa kongregasyon nagbarog sa atubangan sa Bukid sa Ebal ug ang laing katunga nagbarog sa atubangan sa Bukid sa Gerizim, samtang ang arka sa pakigsaad ug ang mga Levihanon anaa sa taliwala sa duha ka pundok. (Jos 8:30-35) Tungod sa posisyon sa mga bakilid sa Bukid sa Ebal ug sa mga bakilid sa Bukid sa Gerizim, maayo kaayo ang lanog sa tingog alang niini nga okasyon. Angay usab nga matikdan nga kining mga butanga nahitabo duol sa kinapusoran sa yutang saad ug duol sa dapit diin gisaad ni Jehova kining yutaa

Usa ka hulagway gikan sa Bkd. sa Gerizim nga atbang sa Bkd. sa Ebal

ngadto sa katigulangan sa Israel nga si Abram (Abraham).—Gen 12:6, 7.

Ang Hudiyohanong tradisyon nag-ingon nga ang mga Levihanon, nga nagbarog taliwala sa mga Bukid sa Ebal ug Gerizim, miatubang sa Bukid sa Gerizim sa dihang gipahayag ang mga panalangin, nga niana ang mga tawo nga nagkatigom didto mitubag ug "Amen!" Unya giingon nga sila miatubang sa Bukid sa Ebal ug gipahayag ang usa sa mga tunglo, nga niana kadtong nagkatigom sa pikas bahin miingon nga "Amen!" Ang Kasulatan, hinunoa, wala maghisgot sa eksaktong paagi nga gisunod sa maong talagsaong okasyon.

Giingon sa Deuteronomio 27:4 nga ang mga bato patindogon didto sa Bukid sa "Gerizim" sumala sa Samarianhong *Pentateuch.* Apan, ang mabasa maoy "Ebal" sumala sa Masoretikong teksto, sa Latin nga *Vulgate,* sa Syriac nga *Peshitta,* ug sa Gregong *Septuagint.* Ang Josue 8:30-32 nagpakita nga didto sa Bukid sa Ebal si Josue nagpatindog sa mga bato nga diha niana gisulat ang "usa ka kopya sa balaod ni Moises."—Tan-awa ang GERIZIM, BUKID SA.

EBANO [Heb., *hov·nim′*]. Ang termino gituohan nga mapadapat sa kahoyng gikan sa *Diospyros ebenum* o sa susamang pamilya sa mga kahoy. Habog kining kahoya, nga yanog mga dahon ug pormag-kampanilya ang mga bulak. Ang gawas nga bahin sa kahoy maoy humokon ug puti, apan ang lubas, nga moabot sa kinadak-ang diyametro nga mga 0.5 m (2 p), maoy gahi kaayo, dasok ang grano, lig-on, ug itom o dagtom-kape ang kolor. Kini mahimong pasinawon pag-ayo. Tungod niini nga mga kalidad, kini maayo kaayong himoon nga mga muwebles, mga pang-adorno, ug ingong mga panghaklap sa garing. Gigamit usab kini sa mga pagano sa paghimog mga idolo alang sa pagsimba.

Ang ebano kas-a ra hisgoti sa Bibliya, sa Ezequiel 27:15, diin gipakita kini ingong baligya. Gituohan nga ang ebano ug ang garing nga gihisgotan sa maong teksto naggikan sa India o Sri Lanka, tingali tabok sa Dagat sa Arabia ug hangtod sa Pulang Dagat ug dayon gidala agi sa mamalang yuta, o kaha gikan sa Nubia sa AS sa Aprika. Gipabilhan kini pag-ayo sa karaang mga Ehiptohanon ug ang mga produkto nga gikan niini nakaplagan sa Ehiptohanong mga lubnganan.

EBED [Alagad; o, pinamubo sa Abdias, nga nagkahulogang "Alagad ni Jehova"].

1. Amahan ni Gaal nga maoy nanguna sa mga tag-iyag yuta sa Sekem sa ilang wala molampos nga pagrebelde batok kang Abimelek.—Huk 9:26, 29, 39-41.

2. Anak nga lalaki ni Jonatan. Si Ebed, inubanan sa 50 ka lalaki sa balay sa amahan ni Adin, mibalik uban kang Esdras ngadto sa Jerusalem gikan sa Babilonya.—Esd 8:6.

EBED-MELEK [Alagad sa Hari]. Usa ka Etiopianhong eunuko sa balay ni Haring Zedekias kinsa, pinaagi sa iyang gipakitang lihok, nagpasundayag nga siya bug-os miuyon sa buluhaton sa manalagna ni Jehova nga si Jeremias. Sa dihang ang mga prinsipe sa Juda bakak nga nag-akusar kang Jeremias sa pag-alsa batok sa pamunoan, gitugyan ni Zedekias ang manalagna ngadto sa ilang mga kamot. Gikuha dayon niini nga mga prinsipe si Jeremias ug gihulog siya ngadto sa lapokon nga atabay ni Malkias didto sa Sawang sa Guwardiya, aron siya mamatay didto nga walay pagkaon. (Jer 38:4-6) Sa pagkamaisogon, bisan pag nameligro siya tungod sa hilabihang pagdumot kang Jeremias ug sa iyang mensahe, atubangan sa katawhan giduol ni Ebed-melek ang hari nga naglingkod sa Ganghaan ni Benjamin ug didto nangamuyo siya alang kang Jeremias. Si Zedekias mauyonong misanong. Dayon si Ebed-melek, ubos sa sugo sa hari, nagdalag 30 ka tawo ngadto sa atabay ug nagtunton ug mga pisi uban ang dunot nga mga nuog ug mga panapton aron ibutang kini ni Jeremias sa iyang mga ilok aron siya mapagawas gikan sa atabay. (Jer 38:7-13) Lagmit gisugo ni Zedekias si Ebed-melek sa pag-uban ug 30 ka tawo, dili tungod kay gikinahanglan ang daghang tawo sa pagkuha kang Jeremias gikan sa atabay, kondili aron magmalamposon ang pagluwas kaniya bisan pa sa bisan unsang posibleng pagbabag nga himoon sa mga prinsipe o mga saserdote. Tungod niining matarong nga buhat alang sa manalagna sa Diyos, gipasaligan ni Jehova si Ebed-melek pinaagi kang Jeremias, nga siya dili mamatay panahon sa paglikos sa mga Babilonyanhon, hinunoa, tagan-an siya ug kaikyasan. —Jer 39:15-18; tan-awa ang EUNUKO.

EBENEZER [Bato sa Pagtabang].

1. Usa ka dapit diin sa haduol niini ang Israel kaduha napildi sa mga Filistehanon, nga tungod niini dili lamang kay napatay ang 34,000 ka Israelinhon, lakip kang Hopni ug Pinehas, kondili nailog usab sa kaaway ang arka sa pakigsaad. Ang taho bahin niining ulahing panghitabo maoy nakaingon sa hinanali nga kamatayon ni Eli nga saserdote. (1Sa 4:1-11, 17, 18; 5:1) Gipangagpas sa mga eskolar nga ang Ebenezer nahimutang sa Majdel Yaba, 4 km (2.5 mi) sa HS sa Apek diha sa Patag sa Saron (diin nagkampo ang mga Filistehanon).

2. Ang gingalan sa usa ka bato nga gipatindog ni Samuel kapin sa 20 ka tuig human sa mga panghitabo nga gihisgotan sa gisundan nga kapitulo, lagmit aron handomon ang kadaogan sa Israel batok sa mga Filistehanon pinaagi sa tabang sa Diyos. (1Sa 7:2, 12) Bisan tuod ug ang tukmang nahimutangan niini wala mahibaloi karong adlawa, lagmit nga kini maoy pipila ka milya ang gilay-on gikan sa HS sa Num. 1, "taliwala sa Mizpa ug sa Jesana."

EBER [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "paglabay (pagtabok)"; o, "sa pikas nga dapit [nga mao, sa atbang nga dapit]"]. Gawas nga personal nga ngalan sa lima ka lainlaing mga tawo sa Bibliya, ang "Eber" gigamit usab sa Numeros 24:24 sa pagtumong sa Hebreohanong rasa o kaha sa usa ka rehiyon. Ang Gregong *Septuagint,* Syriac nga *Peshitta,* ug ang Latin nga *Vulgate* naghubad dinhi sa "Eber" ingong "ang mga Hebreohanon." Apan, ang "Eber" dinhi hayan nagtumong sa yuta o sa katawhan sa 'pikas bahin' sa Euprates (gawas pa sa Asirya, nga gihisgotan sa samang bersikulo). Sa Hebreohanon ang ekspresyon alang sa "saylo sa Suba" (Heb., *'e′ver han·na·har′*) usahay gigamit sa pagtumong sa rehiyon sa K sa Euprates. (Neh 2:7, 9; 3:7) Sa 1 Hari 4:24 ang samang Hebreohanong ekspresyon gihubad nga "niining dapita sa Suba" (*NW*) o "kasadpan sa Euprates." (*RS*) Ang katumbas nga Aramaikong ekspresyon gigamit sa kinatibuk-an sa pagpaila sa rehiyon sa Sirya ug Palestina.—Esd 4:10, 11, 16, 17, 20; 5:3, 6; 6:6, 13.

1. Katigulangan ni Abraham; ang anak ni Sela ug ang amahan ni Peleg ug Joktan ug sa uban pang mga anak. Sa mga adlaw sa iyang anak nga si Peleg, kinsa namatay nga mas una pa kang Eber ug 191 ka tuig, "ang yuta nabahin." Kini lagmit nagtumong sa paglahugay ni Jehova sa pinulongan niadtong nagtukod sa Babel ug sa torre niini ubos sa mando ni Nimrod.—Gen 10:25; 11:14-19, 26.

Ang Genesis 10:21 naghisgot kang "Sem, ang katigulangan sa tanang anak ni Eber ["katigulangan sa tanang Hebreohanon," *AT, Mo*], nga igsoon ni Japet nga kinamagulangan." Dayag nga gitala dinhi si Eber nga suod kang Sem tungod sa dakong pagtagad nga gihatag sa Bibliya sa mga kaliwat ni Eber, ilabina sukad kang Abraham. Busa, gitumbok sa teksto nga ang mga kaliwat ni Sem dili lamang ang mga Hebreohanon, sumala sa gipatin-aw sa mosunod nga mga bersikulo. Ang mga kaliwat ni Eber pinaagi kang Joktan lagmit nanimuyo sa Arabia, samtang kadtong pinaagi kang Peleg nagpuyo sa Mesopotamia.

2. Usa ka Gadhanon nga nagpuyo sa Basan, usa ka kaliwat ni Abihail.—1Cr 5:11, 13, 14.

3. Usa ka Benjaminhon nga nailhan nga anak ni Elpaal.—1Cr 8:12.

4. Usa ka Benjaminhon nga pangulo nga gitala apil sa mga anak nga lalaki ni Sasak.—1Cr 8:22-25, 28.

5. Usa ka Levihanong saserdote; ang pangulo sa balay sa amahan ni Amok. Dayag nga si Eber maoy katalirongan sa Hataas nga Saserdoteng si Joiakim, ni Gobernador Nehemias, ug ni Esdras nga saserdote ug eskriba.—Neh 12:12, 20, 26.

EBEZ. Usa ka lungsod sa teritoryo sa Isacar. (Jos 19:17, 20) Ang nahimutangan niini wala mahibaloi.

EBIASAP. Tan-awa ang ABIASAP.

EBRON. Ang ngalan sa usa ka utlanang siyudad nga gipahat ngadto sa Aser. (Jos 19:24, 28) Sanglit sa daghang Hebreohanon nga mga manuskrito mabasa dinhi ang "Abdon," sa katibuk-an giisip sa kadaghanang eskolar nga ang "Ebron" maoy sayop nga espeling nianang ngalana.—Tan-awa ang ABDON Num. 5.

ECBATANA. Ang kaulohang siyudad sa karaang Media, sukad sa mga 700 W.K.P. Si Haring Ciro II sa Persia nag-ilog niini gikan kang Haring Astyages sa Media, ug human niadto ang mga Medianhon ug Persianhon naghugpong sa ilang kasundalohan ilalom ni Ciro. Gipaila sa Kasulatan nga ang Ecbatana maoy dapit nga anaa sa sakop nga distrito sa Media sa mga adlaw ni Haring Dario I (Hystaspis) sa Persia.—Esd 6:1, 2.

Ang "Ecbatana" mao ang hubad sa ngalan niini nga siyudad diha sa Esdras 6:2. Kini nga porma sa ngalan katumbas sa hubad sa Latin nga *Vulgate* ug makita usab diha sa Gregong teksto sa Apokripal nga mga sinulat nga gilakip sa ulahi diha sa *Septuagint.* Apan, ang Masoretikong teksto ug ang Syriac nga *Peshitta* naghatag sa ngalan nga "Achmetha." Ang unang Gregong mga magsusulat daw nagpadapat sa ngalang Ecbatana ngadto sa ubay-ubayng mga dapit. Bisan pa niana, nagkauyon ang kadaghanang eskolar karon nga ang Ecbatana nga giilog ni Ciro (ug nga gihisgotan sa Esd 6:2) mao ang modernong siyudad sa Hamadan, usa ka hinungdanong sentro sa komersiyo sa Iran nga nahimutang sa tiilan sa Bukid sa Alwand nga mga 290 km (180 mi) sa KHK sa Tehran. Ingon nga ang karaang Ecbatana maoy usa ka hinungdanong siyudad diha sa pangunang ruta nga gikan sa Mesopotamia paingon sa mga dapit sa halayong S, mao man usab ang modernong Hamadan gitadlasan sa nagkalainlaing mga dalan, sama nianang nagtadlas gikan sa Baghdad paingon sa Tehran.

Sa dihang ang pipila ka tinudlong mga opisyal sa Persia nagkuwestiyon sa legalidad sa gihimo sa mga Hudiyo nga pagtukod pag-usab sa templo sa adlaw ni Zorobabel, kini nga mga magsusupak nagpadalag sulat ngadto kang Haring Dario I sa Persia nga mihangyog kompirmasyon sa mando ni Ciro nga nag-awtorisar sa pagtukod pag-usab. (Esd 5:1-17) Gihimo ni Dario ang imbestigasyon, ug nakaplagan ang mando ni Ciro didto sa Ecbatana, sa ingon nag-establisar sa legalidad sa buluhatong pagtukod pag-usab sa templo. Ngani, si Dario nagpagula pa ug mando aron ipadayon ang buluhaton sa mga Hudiyo nga dili mababagan, ug gimandoan pa ang ilang mga magsusupak sa pagtagana kanila sa gikinahanglang mga materyales ug "sila mibuhat niana sa walay langan." Ang templo sa kataposan natapos "sa ikatulong adlaw sa lunar nga bulang Adar, nga mao, sa ikaunom nga tuig sa paghari ni Dario nga hari," o sa hapit na ang tingpamulak sa 515 W.K.P.—Esd 6:6-15.

ECCLESIASTES. Ang Hebreohanong ngalan nga *Qo·he'leth* (nga nagkahulogang "Magtitigom; Maghuhugpong; Magtitipon; Tigpatawag ug Tigom") haom nga naghubit sa papel sa hari diha sa teokratikanhong kagamhanan nga napahimuslan sa Israel. (Ecc 1:1, 12) Responsibilidad sa magmamando nga hiusahon ang dedikadong katawhan sa Diyos nga magmatinumanon sa ilang tinuod nga Hari ug Diyos. (1Ha 8:1-5, 41-43, 66) Tungod niana, ang usa ka hari matino nga maayo o daotan alang sa nasod kon siya nanguna sa nasod diha sa pagsimba kang Jehova o wala. (2Ha 16:1-4; 18:1-6) Ang magtitigom nga si Solomon dako nag nahimo sa pagtigom sa Israel ug sa ilang mga kaubanan, ang temporaryong mga pumoluyo, ngadto sa templo. Niini nga basahon siya naningkamot sa pagtigom sa katawhan sa Diyos gikan sa kawang ug walay pulos nga mga buhat niini nga kalibotan ngadto sa mga buhat nga bililhon sa Diyos kang kinsa sila napahinungod ingong usa ka nasod. Ang ngalan nga gigamit diha sa Cebuano nga mga Bibliya gikuha gikan sa hubad sa *Qo·he'leth* diha sa Gregong *Septuagint,* nga mao ang *Ek·kle·si·a·stes'* (Ecclesiastes), nga nagkahulogang "usa ka sakop sa *ecclesia* (kongregasyon; katigoman)."

Magsusulat. Dihay usa lamang ka "anak nga lalaki ni David," nga mao, si Solomon, kinsa "hari sa *Israel* sa Jerusalem" (Ecc 1:1, 12), kay ang mga hari human kang Solomon wala maghari sa tibuok Israel. Si Solomon mao ang hari nga nabantog kaayo tungod sa iyang talagsaong kaalam. (Ecc 1:16; 1Ha 4:29-34) Siya usa ka magtutukod. (Ecc 2:4-6; 1Ha 6:1; 7:1-8) Siya usa ka magtatagik sa mga proverbio. (Ecc 12:9; 1Ha 4:32) Si Solomon nabantog tungod sa iyang bahandi. (Ecc 2:4-9; 1Ha 9:17-19; 10:4-10, 14-29) Sanglit ang basahon naghisgot sa programa sa pagpanukod ni Solomon, lagmit kini gisulat gayod human nianang panahona apan sa wala pa siya "misugod sa pagbuhat kon unsay dao-

tan sa mga mata ni Jehova." (1Ha 11:6) Busa ang basahon gisulat sa wala pa ang 1000 W.K.P., didto sa Jerusalem. Ang pamatuod nga si Solomon mao gayod ang usa sa mga tawo nga labing takos nga mosulat niining basahona gipaluyohan sa kamatuoran nga siya dili lamang ang kinadatoan kondili lagmit mao ang usa sa labing makinaadmanong mga hari sa iyang adlaw; ang iyang mga tripulante

MGA PANGUNANG PUNTO SA ECCLESIASTES

Usa ka tataw nga kahubitan sa mga buhat nga kawang ug sa mga buhat nga mapuslanon

Gisulat ni Solomon sa ulahing bahin sa iyang paghari, human siya malangkit sa daghang pagpangagpas nga iyang gihubit

---

Walay pulos ang kinabuhi nga gideboto sa kawang nga mga pangagpas

Alang sa pisikal nga tawo ang tanan kakawangan; ang usa ka kaliwatan pulihan ug lain, ug bisan ang kinaiyanhon nga mga siklo maoy balikbalik lamang ug makapabudlay (1:1-11)

Ang nagauswag nga kaalam sa tawo mahimong moresulta sa nagauswag nga kasakit; ang baliko niini nga sistema dili na matul-id (1:12-18)

Ang pagdeboto sa kaugalingon sa pagpangitag kalipayan pinaagi sa materyalismo maoy samag paggukod sa hangin (2:1-11, 26)

Ang kaalam mas maayo pa kay sa kabuangan, apan ang maalamon ug ang hungog parehong mamatay ug makalimtan (2:12-16)

Ang paghago sa usa ka tawo sa tibuok niyang kinabuhi aron ibilin lamang ang tanan ngadto sa usa ka tawo nga lagmit dili magpabili niini—kini maoy katalagman (2:17-23)

Ang mga panghitabo sa yutan-ong kinabuhi sagad mahitabo ingong mga siklo, daghan niini ang dili makontrolar sa tawo (3:1-9)

Sa presenteng sistema, ang tanan (tawo ug mananap) sa katapusan mangamatay (3:18-22)

Daghang buhat sa pagpanglupig ang nahitabo, nga walay paglaom gikan sa panglantaw sa tawo (4:1-3)

Ang kahago ug kahanas tungod sa pag-indigay o aron lamang magtigom ug bahandi maoy kakawangan, ug ang tapolan nga tawo maoy hungog (4:4-8)

Ang kinabuhi sa usa ka magmamando mahimong kawang usab (4:13-16)

Ang pagtigom ug mga bahandi dili makahatag ug pagkakontento, hinunoa kini mahimong dili magpakatulog sa tag-iya niini; ug sa dihang siya mamatay iyang biyaan kining tanan (5:9-17)

Bisan tuod ang usa ka tawo adunay daghang katigayonan, ang mga kakulian—tingali sakit o usa ka wala matuman nga pangandoy—mahimong magpugong kaniya nga magmakontento (6:1-12)

Sa presenteng sistema, managsama ang dangatan sa matarong ug daotan—ang tanan mangamatay; busa, ang pipila nagpatuyang sa pagkadaotan (9:2, 3)

Ang kaalam dili kanunayng pabilhan kon kini naggikan sa usa ka tawo nga kabos (9:13-18)

Ang pagbuhat sa kabuangan maghatag ug daotang dungog sa usa ka tawo; kon kining dili-takos nga mga tawo maghupot ug awtoridad, kini peligroso alang kanila ug malisod alang sa uban (10:1-19)

Ang pagkabatan-on ug ang kinabaskogan nga yugto sa kinabuhi kakawangan; ang gidugayon sa kahimsog sa pagkabatan-on dili gayod matino (11:10)

Kon ang usa ka tawo wala magiyahi sa kinabuhi pinaagi sa kanunay nga paghinumdom sa Maglalalang, ang tanan kakawangan! (12:8)

Mga butang nga mapuslanon ug maghatag ug kahulogan sa kinabuhi sa usa ka tawo

Kalipayi ang mga bunga sa imong buhat, nga magaila niini ingong gasa gikan sa Diyos (2:24, 25; 5:18-20)

Ang mga buhat sa Diyos matahom tanan; atubangan sa mga tawo iyang gibutang ang paglaom nga mabuhi hangtod sa panahong walay tino (3:10-13)

Ang katibuk-ang dagan sa tawhanong kinabuhi nga naglungtad sumala sa pagtugot o katuyoan sa Diyos dili mausab sa tawo; busa hulata ang Diyos nga molihok ingong Maghuhukom sa iyang tinudlong panahon (3:14-17; 5:8)

Ang usa ka tawo nga mobuhat nga may kauban mas maayo kay sa mag-inusara (4:9-12)

Ang hustong pagkahadlok sa Diyos angayng magpalihok kanato sa pagpamati pag-ayo sa kon unsay iyang gikinahanglan kanato ug sa pagtuman sa bisan unsang panaad nga atong gihimo ngadto kaniya (5:1-7)

Pabilhi ang kahinungdanon sa usa ka maayong ngalan ug ang kamubo sa atong presenteng kinabuhi nga diha niana atong gipaningkamotang mabatonan kini, ang kaayohan sa pagpailob, ang labaw nga bili sa kaalam, ug ang panginahanglan sa pagdawat nga mapainubsanon sa kon unsay itugot sa Diyos (7:1-15)

Likayi ang paghingapin apan magpagiya sa pagkahadlok sa Diyos; ayaw pagkabalaka pag-ayo kon unsay isulti sa ubang mga tawo; isalikway ang lit-ag sa usa ka pampam (7:16-29)

Magmasinundanon sa balaod; bisan tuod ang mga tawo nagmando sa uban alang sa ilang kadaotan ug ang tawhanong hustisya luag ra, ayaw kini tugoting maghanaw sa imong kalipay sa kinabuhi; hinumdomi, mamaayo ang dangatan niadtong nahadlok sa matuod nga Diyos; ayaw pagdahom nga matugkad ang tanang katarongan sa kon unsa ang gihimo ug gitugotan sa Diyos nga mahitabo (8:1-17; 10:20)

Ang mga matarong ug mga maalamon anaa sa kamot sa matuod nga Diyos—dili mawala kanila ang ilang ganti; apan sa kamatayon ang usa ka tawo walay mahibaloan ug walay mabuhat, busa gamita ang imong kinabuhi karon diha sa paagi nga uyonan sa Diyos; pahimusli kini sa maayong mga paagi samtang nabatonan pa nimo kini (9:1, 4-12)

Pahimusli ang nahiangayng mga kahigayonan nga magmahinatagon, nga magbuhat ug maayo; ayaw tugoting ang mga kawalay katinoan sa kinabuhi magpugong sa imong kalihokan (11:1-8)

Batan-ong lalaki, pahimusli ang imong pagkabatan-on, apan ayaw kalimti nga ikaw may tulubagon sa Diyos tungod sa imong mga buhat; hinumdomi ang imong Dakong Maglalalang samtang ikaw batan-on pa, sa dili pa moabot ang kaluyahon tungod sa pagkatigulang, sa dili pa matapos ang kinabuhi (11:9; 12:1-7)

Ang labing mapuslanong mga sinulat mao kadtong nagpabanaag sa kaalam sa "usa ka magbalantay," si Jehova nga Diyos (12:9-12)

Kahadloki ang matuod nga Diyos ug tumana ang iyang mga sugo; iyang nakita ang tanan natong gibuhat, ug siya magdala sa atong mga buhat ngadto sa paghukom (12:13, 14)

ug mga magpapatigayon maingon man ang iyang bisitang mga dignitaryo maghatod ug balita ug kahibalo bahin sa katawhan sa ubang kayutaan. —1Ha 9:26-28; 10:23-25, 28, 29.

Pagkatinuod. Ang *Qo·he′leth,* o Ecclesiastes, gidawat ingong kanonikal sa Hudiyohanon ug Kristohanon nga mga simbahan. Kini nahiuyon sa ubang mga bahin sa Bibliya nga naghisgot sa samang mga ulohan. Pananglitan, kini nahiuyon sa Genesis nga ang tawo adunay lawas nga hinimo gikan sa abog sa yuta ug adunay espiritu o puwersa sa kinabuhi gikan sa Diyos ug gininhawa nga nagsustento niini. (Ecc 3:20, 21; 12:7; Gen 2:7; 7:22; Isa 42:5) Kini nahiuyon sa pagtulon-an sa Bibliya nga ang tawo gilalang sa Diyos nga matul-id apan kinabubut-ong mipili sa pagsupak sa Diyos. (Ecc 7:29; Gen 1:31; 3:17; Deu 32:4, 5) Kini miila sa Diyos ingong ang Maglalalang. (Ecc 12:1; Gen 1:1) Kini kaharmonya sa ubang bahin sa Bibliya kon bahin sa kahimtang sa mga patay. (Ecc 9:5, 10; Gen 3:19; Sal 6:5; 115:17; Ju 11:11-14; Rom 6:23) Kini kusganong nagpaluyo sa pagsimba ug pagkahadlok sa Diyos. Kini naggamit sa ekspresyon nga *ha·’Elohim′,* "ang matuod nga Diyos," sa 32 ka higayon. Ang katumbas sa ngalang Jehova niini nga basahon makaplagan diha sa Syriac nga *Peshitta* ug sa Hudiyohanong Targum diha sa Ecclesiastes 2:24. Bisan tuod ang pipila miingon nga ang basahon nagkasumpaki, kini tungod kay wala nila masabti nga ang basahon sa makadaghan nagbatbat sa naandang panglantaw ingong kasukwahi sa panglantaw nga nagpabanaag sa kaalam sa Diyos. (Itandi ang Ecc 1:18; 7:11, 12.) Busa angayng basahon kini uban ang tumong nga masabtan ang diwa niini ug angayng tagdon usab ang tema sa basahon.

EDAD, PANAHON. Ang edad mao ang panahon nga ang usa ka tawo nabuhi, nga sagad giihap pinaagi sa mga tuig, mga bulan, ug mga adlaw. Ang Hebreohanong *idiom* nga gigamit sa paghubit sa edad sa usa ka tawo mao ang "anak sa" daghan kaayong katuigan. Busa, si Jose sa literal giingong namatay nga "anak sa usa ka gatos ug napulo ka tuig," buot ingnon, "sa edad nga usa ka gatos ug napulo ka tuig." (Gen 50:26) Ang edad mahimong magtumong usab sa pagkahamtong. Ang Hebreohanong pulong nga *sehv* o *seh·vah′* (edad; pagkatigulang) naggikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "ubanon na" ug gihubad usab nga "pagkaubanon." (1Sa 12:2; Pr 20:29) Daghang Hebreohanong mga pulong maylabot sa pagkatigulang ug pagkaedaran naggikan sa nombre nga *za·qan′,* nga nagkahulogang "bungot." (Lev 19:27) Ang Gregong pulong nga *he·li·ki′a* sa panguna nagpasabot sa "gitas-on sa kinabuhi" o 'edad' sa usa ka indibiduwal apan mahimong magtumong usab sa "lawasnong pagtubo" o 'gidak-on' sa usa ka tawo. (Mat 6:27; Ju 9:21; Luc 2:52; 19:3) Diha sa Gregong Kasulatan makita usab ang *ge′ras* ("katigulangon"; Luc 1:36), *pre·sby′tes* ("tawong tigulang"; Flm 9), ug *pre·sby′tis* ('tigulang nga babaye'; Tit 2:3). Ang ulahing duha ka pulong maoy susama sa *pre·sby′te·ros,* nga nagkahulogang "tigulang nga lalaki; ansiyano."—Tan-awa ang ANSIYANO, TIGULANG NGA LALAKI.

Ubos sa Balaod, sa edad nga 20 anyos, ang mga lalaki kuwalipikado na sa pag-alagad ingong sundalo. (Num 1:3) Ang tawong buta sukad sa iyang pagkahimugso kinsa gihatagan ni Jesus ug panan-aw lagmit nagpangedaron ug labing menos 20 anyos, sanglit ang iyang mga ginikanan miingon ngadto sa nagsukitsukit kanila: "Pangutan-a ninyo siya. Siya edaran na. Angay nga mosulti siya alang sa iyang kaugalingon." (Ju 9:21, 23) Si Sara giingong 'lapas na sa panuigon [o edad]' sa pagpatunghag mga anak, kay siya niadtong tungora mga 90 anyos na.—Heb 11:11.

Adunay gitakdang edad alang niadtong kuwalipikado nga mag-alagad sa templo, ingon man gitakdang edad alang sa pag-undang sa obligadong pag-alagad. Ang pipila miingon nga magkasumpaki ang mga pahayag sa Numeros 4:3, 30, 31 ug 8:24-26, sanglit ang edad sa pagsugod sa pag-alagad sa mga Levihanon unang giingon nga gikan sa 30 anyos ug human niana giingong gikan sa 25 anyos. Hinunoa, mopatim-aw nga duha ka kategoriya sa pag-alagad ang nalangkit dinhi. Busa, gipresentar sa pipila ka rabbinikong mga tinubdan nga sa edad nga 25 ang usa ka Levihanon pasugdon sa pag-alagad sa tabernakulo apan mohimo sa gaan lamang nga mga buluhaton, ug dayon, sa pag-abot sa edad nga 30, siya mohimo na sa bug-at nga mga buluhaton. Ilang gipunting nga ang mga paghisgot sa "buluhaton" ug sa 'hago nga buluhaton ug sa buluhaton sa pagdala sa mga luwan' diha sa Numeros 4:3, 47 dili makita sa Numeros 8:24, diin ang gitakdang edad maoy 25. Gituohan usab sa uban nga kadtong nag-alagad gikan sa edad nga 30 anyos pataas nalangkit sa pagdala sa tabernakulo ug sa mga kasangkapan niini sa dihang kini ibalhin, samtang kadtong nag-alagad tali sa mga edad nga 25 ug 30 nag-alagad lamang sa dihang ang tabernakulo gitukod ug nagbarog na diha sa gikampohan. Kadtong mipabor sa panglantaw nga ang bug-at nga mga asaynment gihatag lamang sa pag-edad na ug 30 nangatarongan nga sa maong edad ang usa aduna nay mas dakong kusog, kahamtong sa pangisip, ug maayong pagpanghukom. Ang Gregong *Septuagint* mihatag sa edad nga 25 diha sa Numeros 4:3 ug 8:24. Sa adlaw ni David,

ang gitakdang edad gipaubsan ngadto sa 20 anyos alang sa pagsugod sa pag-alagad sa tabernakulo, nga sa ulahi kini gipulihan sa pag-alagad sa templo.—1Cr 23:24-32; itandi usab ang Esd 3:8.

Maylabot sa pagretiro gikan sa obligadong pag-alagad, kini himoon sa dihang ang mga Levihanon moedad ug 50. Ang gipahayag sa Numeros 8:25, 26 nagpakita nga niini nga pangedaron ang mga Levihanon mahimo pang moboluntaryo sa pagtabang niadtong kuwalipikado pa sa gitudlong mga katungdanan, apan sila dili na hatagan ug espesipikong asaynment ni sila may tulubagon sa paghimo sa maong buluhaton. Gituohan nga ang katarongan sa pagtakda ug edad alang sa pagretiro sa mga Levihanon gikan sa pag-alagad dili lang tungod sa ilang edad kondili aron malikayan usab nga modaghan pag-ayo ang mobuhat sa maong mga buluhaton. Kining gitakdang edad alang sa mga Levihanon wala ipadapat sa Aaronikong hataas nga saserdote, kay ang hataas nga saserdote mag-alagad sa iyang balaang katungdanan hangtod sa kamatayon kon siya makahimo pa sa pag-alagad. (Num 35:25) Si Aaron, ang unang hataas nga saserdote sa Israel, gipili alang niini nga pag-alagad sa dihang siya kapin na sa 80 anyos ug nag-alagad sa halos 40 ka tuig.—Ex 7:7; Num 33:39.

Ang Gregong "Aion." Ang "edad" o "panahon" mahimong magtumong usab sa usa ka yugto diha sa kasaysayan sa tawo, matino man ang petsa sa mga kinutoban niini o dili. Kini sagad gigamit sa paghubad sa Gregong pulong nga *ai·on′* (plural, *ai·o′nes*) diha sa pipila ka hubad. Ang Gregong mga leksikograpo nagpakita nga kining pulonga nagkahulogang *"yugto sa panahon* nga may tinong sinugdanan ug kinutoban, *linaing yugto, edad,"* ug usab "tibuok kinabuhi, kinabuhi," o "panahon, kaliwatan." Sanglit ang usa ka yugto sa panahon mahimong magsugod ug matapos o mahimong magpadayon hangtod sa kahangtoran, kini nagpasabot nga ang *ai·on′* mahimong magtumong sa usa ka yugto sa panahon nga walay kataposan, bisan tuod adunay sinugdanan. Busa, ingon sa girekord sa Marcos 3:29, si Jesus miingon nga ang nagpasipala batok sa balaang espiritu maoy sad-an sa 'walay kataposan [tibuok panahon, hangtod sa hangtod, dumalayon] nga sala,' o usa ka sala nga dili gayod papason sa umaabot nga panahon. Ang samang ekspresyon gigamit maylabot sa walay bunga nga kahoyng igos, diin ang "hangtod sa kahangtoran" diha sa Grego sa literal maoy "hangtod [alang] sa panahon." (Mat 21:19) Bahin kang Jesus, ang anghel naghatag sa saad nga "magamando siya ingon nga hari sa balay ni Jacob hangtod sa kahangtoran [sa literal, hangtod sa mga edad]."—Luc 1:33; tan-awa ang PANAHONG WALAY TINO.

Hinunoa, ang *ai·on′* mahimong magtumong usab ilabina sa dili mausab nga kahimtang sa mga butang o sa presente nga kahimtang sa mga panghitabo o sa mga kinaiyahan nga nagpaila sa usa ka yugto sa panahon inay nga nagtumong lamang sa panahon. Ingon sa gipahayag ni R. C. Trench diha sa *Synonyms of the New Testament* (London, 1961, p. 203): "Sanglit nagtumong man sa panahon, kini sa pagkakaron nagpasabot sa tanang butang nga naglungtad sa kalibotan ubos sa mga kahimtang sa panahon; . . . ug dayon, sa moral nga diwa, sa dagan ug lakat sa mga panghitabo niining kalibotana."—Tan-awa ang SISTEMA SA MGA BUTANG; KALIBOTAN.

EDEN [Kahimuot].

1. Usa ka rehiyon diin ang Maglalalang naghimo ug usa ka samag-tanaman nga parke ingong orihinal nga puloy-anan sa unang tawhanong paris. Ang mga pulong nga ang tanaman didto "sa Eden, sa dapit sa sidlakan," dayag nga nagpakita nga ang tanaman nag-okupar ug usa lamang ka bahin sa rehiyon nga gitawag ug Eden. (Gen 2:8) Apan, human niadto ang tanaman gitawag ug "tanaman sa Eden" (Gen 2:15) ug, sa ulahing mga teksto, kini gihisgotan nga "Eden, ang tanaman sa Diyos" (Eze 28:13), ug ingong "tanaman ni Jehova."—Isa 51:3.

Ang Gregong pulong nga *pa·ra′dei·sos* maoy hubad sa *Septuagint* sa Hebreohanong pulong alang sa "tanaman" (*gan*). Dinhi naggikan ang atong paglangkit sa Cebuanong pulong nga "paraiso" uban sa tanaman sa Eden.

Ang Genesis 2:15 nag-ingon nga ang "Diyos nagkuha sa tawo ug nagpahiluna kaniya sa tanaman sa Eden." Bisan tuod kini daw nagpakita nga ang paglalang sa tawo nahitabo didto sa gawas sa tanaman, sa yano mahimong kini nagtumong nga ang tawo 'gikuha' sa Diyos sa diwa nga iyang giumol ug gilalang siya gikan sa yutan-ong mga elemento, dayon gipapuyo siya sa sinugdan diha sa tanaman diin siya nakabaton ug kinabuhi. Ang pagtikad ug pag-atiman sa tanaman maoy buluhaton sa tawo. Ang mga kahoy ug mga tanom sa Eden naglakip sa tanan nianang naghatag ug matahom nga talan-awon ingon man nianang nagtaganag nagkadaiyang pagkaon. (Gen 2:9, 15) Kini nga kamatuoran nagpakita lamang nga ang tanaman nagkobre ug dakodakong luna.

Sa tanaman dihay daghan kaayong matang sa mga hayop. Gidala sa Diyos kang Adan "ang tanang anad nga mga hayop ug ang nagalupad nga mga linalang sa kalangitan ug ang tanang ihalas nga mga mananap sa kapatagan," ug gitugyan kang Adan ang pagngalan niini ingong usa sa iyang kinaunhan nga mga buluhaton. (Gen 2:19, 20) Ang yuta sa Eden gitubigan pinaagi sa mga

tubig sa suba nga "migula gikan sa Eden." (Gen 2:10) Tungod kay ang tawo hubo mahimong ikaingon nga ang klima kasarangan ug maayo kaayo. —Gen 2:25.

Unsa ang gidili nga bunga didto sa Eden?

Makaplagan sa Eden ang tanang bungahoy nga makaon sa tawo "hangtod sa pagkatagbaw." (Gen 2:16) Apan ang usa ka kahoy, ang kahoy "sa kahibalo sa maayo ug sa daotan," gidili alang sa tawhanong paris. Gikutlo ni Eva ang pagdili ni Jehova nga giingon ngadto sa iyang bana nga naglakip bisan sa 'paghikap' sa kahoy, nga mosangpot sa silot nga kamatayon gumikan sa kawalay pagtahod ug paglapas sa balaod sa Diyos. (Gen 2:17; 3:3) Gisulayan sa pagpatin-aw sa tradisyonal nga mga pagtulon-an ang gidiling bunga sa nagkalainlaing paagi: ingong simbolo sa seksuwal nga pakigrelasyon, nga gilarawanan sa usa ka "mansanas"; ingong naghawas sa pagkahibalo sa maayo ug sa daotan; ug ingong kahibalo nga makab-ot sa dihang modangat sa pagkahamtong ug pinaagi usab sa kasinatian, nga ang maong kahibalo mahimong gamiton sa maayo ug sa daotan. Apan, tungod sa sugo sa Maglalalang nga "magmabungahon ug magdaghan kamo ug pun-a ang yuta" (Gen 1:28), ang seksuwal nga pakigrelasyon dili gayod mao ang gihawasan sa bunga sa kahoy, kay unsa pa may laing paagi aron matuman ang pagsanay ug pagdaghan? Ang yanong katakos sa pag-ila sa maayo ug sa daotan ilabinang dili usab mao ang gipasabot, kay aron matuman ang sugo sa Diyos kinahanglang magamit sa tawong walay sala ang maong katakos sa pag-ila sa maayo ug daotan. Wala usab ipasabot dinhi ang kahibalo nga makab-ot sa dihang modangat sa pagkahamtong, kay dili sala sa tawo nga makadangat niini nga kahimtang, ni makataronganon nga obligahon siya sa iyang Maglalalang nga magpabilin sa dili-hamtong nga kahimtang.

Kon unsa kadto nga matang sa kahoy, walay gihisgotan ang Kasulatan. Apan mopatim-aw nga ang kahoy sa kahibalo sa maayo ug sa daotan nagsimbolo sa katungod o awtoridad nga iya sa Maglalalang sa tawo, aron ipaila sa iyang mga linalang kon unsay "maayo" ug kon unsay "daotan," ug human niana tukmang ipasunod kon unsay gipahayag nga maayo ug sa pagdili kon unsay gipahayag nga daotan aron magpabiling inuyonan sa Diyos ingong ang Soberanong Magmamando. (Tan-awa ang KAHOY.) Ang pagdili ug ang misunod nga pagpahayag sa silot nga gipahamtang ngadto sa dili-masinugtanong paris nagpasiugda sa kamatuoran nga ang orihinal nga sala mao ang *buhat sa pagkadili-masinugtanon* sa pagkaon sa gidiling bunga. —Gen 3:3.

Bisan tuod ang pipila ka modernong mga kritiko mosupak tingali sa pagkayano sa Edenikong asoy, tataw gayod nga ang aktuwal nga mga kahimtang naghimo sa usa ka yanong pagsulay nga haom kaayo. Ang kinabuhi sa bag-ong linalang nga lalaki ug babaye maoy yano, dili komplikado ug wala mabug-ati sa daghan kaayong problema, malisod nga mga kahimtang, ug kalibog nga midangat sa tawhanong rasa tungod sa ilang pagkadili-masinugtanon sa Diyos. Bisan pa sa pagkayano niini, kini nga pagsulay sa laktod ug dalayegong paagi nagpahayag sa unibersohanong kamatuoran sa pagkasoberano sa Diyos ingon man sa pagdepende sa tawo sa Diyos ug sa iyang obligasyon ngadto Kaniya. Ug ikaingon gayod nga, bisan tuod yano, ang asoy sa mga panghitabo sa Eden mas halangdon kay sa mga teoriya nga nag-ingon nga ang kasaysayan sa tawo nagsugod, dili diha sa usa ka tanaman, kondili diha sa usa ka langob, ug naghulagway kaniya ingong luog ug walay moral nga pagbati. Ang pagkayano sa pagsulay didto sa Eden nag-ilustrar sa prinsipyo nga gipahayag sa Anak sa Diyos mga milenyo sa ulahi, nga "ang tawo nga kasaligan sa labing gamay kasaligan usab sa dako, ug ang tawo nga dili-matarong sa gamay dili-matarong usab sa dako."—Luc 16:10.

Apan, ang pagbutang niining gidili nga kahoy diha sa Eden dayag nga dili aron magsilbing usa ka tunok sa unod alang sa tawhanong paris, ni kadto gibutang aron sa pagpatunghag usa ka isyu, o magsilbing ulohan sa panaglalis. Kon si Adan ug Eva miila pa sa kabubut-on sa Diyos sa maong butang ug mitahod sa iyang mga instruksiyon, ang ilang tanamang puloy-anan motunhay unta nga wala madaot ingong usa ka dapit sa kahimuot ug kalipay. Ang rekord nagpakita nga ang isyu ug panaglalis bahin sa kahoy, lakip sa tentasyon sa paglapas sa sugo sa Diyos, gipahinabo sa Kaaway sa Diyos nganha sa katawhan. (Gen 3:1-6; itandi ang Pin 12:9.) Tungod kay sayop nga gigamit ni Adan ug Eva ang ilang kagawasan sa pagpili pinaagi sa pagrebelde batok sa katungod sa pagkasoberano sa Diyos, nawala kanila ang Paraiso ug ang pagkabulahan nga nalangkit niini. Ang mas grabe pa nga sangpotanan, nawad-an sila sa kahigayonan nga makakaon sa usa pa ka kahoy taliwala sa Eden, ang kahoy nga naghawas sa pribilehiyo nga mabuhing walay kataposan. Busa ang asoy nag-ingon nga 'gipapahawa ni Jehova ang tawo ug gibutang sa sidlakan sa tanaman sa Eden ang mga kerubin ug ang nagdilaab nga sulab sa espada nga nagpadayon sa pagtuyok aron sa pagbantay sa dalan paingon sa kahoy sa kinabuhi.'—Gen 3:22-24.

Nahimutangan sa Eden. Ang orihinal nga nahimutangan sa tanaman sa Eden maoy pangagpas lamang. Ang pangunang paagi nga mailhan ang geograpikanhong nahimutangan niini mao ang gihubit sa Bibliya bahin sa suba "nga migula gikan sa Eden," diin human niana kini nabahin sa upat ka "sanga," nga mao ang mga suba nga ginganlan ug Euprates, Hidekel, Pison, ug Gihon. (Gen 2:10-14) Ang Euprates (Heb., *Perath′*) ilado kaayo, ug ang "Hidekel" mao ang ngalan nga gigamit alang sa Tigris diha sa karaang mga inskripsiyon. (Itandi usab ang Dan 10:4.) Apan, ang laing duha ka suba, ang Pison ug ang Gihon, wala masayri.—Tan-awa ang CUS Num. 2; HAVILA Num. 1.

Ang pipila, sama kang Calvin ug Delitzsch, nangatarongan pabor sa ideya nga ang Eden nahimutang sa usa ka dapit duol sa ulohan sa Gulpo sa Persia sa Ubos nga Mesopotamia, duol sa dapit diin nagkadug-ol ang Tigris ug Euprates. Ilang gituohan nga ang Pison ug Gihon maoy mga sapa taliwala niini nga mga suba. Apan, kini magkahulogan nga kini nga mga sapa nagaagos ngadto sa usa ka suba, inay nga mga suba mismo nga naggikan sa orihinal nga tinubdan. Hinunoa, ang Hebreohanong teksto nagtumong sa usa ka dapit sa bukirong rehiyon sa A sa kapatagan sa Mesopotamia, ang dapit diin naggikan ang presenteng mga tinubdan sa mga suba sa Euprates ug Tigris. Busa ang *The Anchor Bible* (1964), diha sa mga nota niini sa Genesis 2:10, nag-ingon: "Sa Heb[reohanon] ang bokana sa suba gitawag ug 'tumoy' (Jos xv 5, xviii 19); busa ang plural sa *ro's,* 'ulo,' magtumong gayod dinhi sa ibabaw sa suba. . . . Kining ulahing paggamit gipamatud-an pag-ayo sa kaamgid nga Ak[adianhon] nga pulong nga *resu."* Ang kamatuoran nga ang Euprates ug ang Tigris sa pagkakaron wala na magagikan sa usa ka tinubdan, ingon man ang pagkadili-matino sa lokasyon sa mga suba sa Pison ug Gihon, lagmit maoy tungod sa mga epekto sa Lunop sa panahon ni Noe, nga sa walay duhaduha nakapausab pag-ayo sa topograpiya sa yuta, nga nakapuno sa mga giagosan sa pipila ka suba ug nakahimog uban pang mga suba.

Ang tradisyonal nga nahimutangan sa tanaman sa Eden dugay nang gituohan nga anaa sa usa ka bukirong dapit nga mga 225 km (140 mi) sa HK sa Bukid sa Ararat ug pipila ka kilometro sa H sa Lanaw sa Van, sa sidlakang bahin sa modernong Turkey. Ang Eden lagmit gilibotan sa usa ka kinaiyanhong ali, sama sa mga bukid, tungod kay ang mga kerubin giingon nga nagbarog diha lamang sa S sa tanaman, diin didto migula si Adan ug Eva.—Gen 3:24.

Human hinginli si Adan gikan sa tanaman nga paraiso, kay walay usa nga 'nagtikad niini ug nagatiman niini,' atong ikaingon nga kini milabong na lamang pag-ayo sa kinaiyanhong paagi ug ang mga hayop na lamang ang nagpuyo sa sulod niini hangtod nga kini nahanaw tungod sa nagbul-og nga mga tubig sa Lunop, nga ang nahimutangan niini dili na makita sa tawo gawas sa balaang rekord bahin sa paglungtad niini.—Gen 2:15.

2. Usa ka dapit nga gihisgotang uban sa Haran ug Cane ingong usa ka sentro sa pamatigayon uban sa Tiro, nga nag-espesyalisar sa paggama sa maanindot nga mga besti, alpombra, ug pisi. (Eze 27:23, 24) Gituohan nga pinamubo kini sa ngalang Bet-eden nga gihisgotan sa Amos 1:5. Ang "mga anak sa Eden" maoy lakip sa ubang mga molupyo diha sa mga dapit nga giparot sa Asiryanhong kasundalohan (2Ha 19:12; Isa 37:12), ug giisip sa pipila kini nga Eden (Bet-eden) nga mao ang gamayng distrito sa Bit-adini nga nahimutang ubay sa tungatunga sa Suba sa Euprates.—Tan-awa ang BET-EDEN.

3. Usa sa mga Levihanon kinsa misanong sa panawagan ni Haring Ezequias alang sa reporma; human niadto siya gitudlo sa pagtrabaho ilalom ni Kore, "ang magbalantay-sa-ganghaan dapit sa sidlakan," sa pag-apod-apod sa balaang mga amot taliwala sa mga dibisyon sa mga saserdote.—2Cr 29:12; 31:14, 15.

EDER.

1. Usa ka kaliwat ni Berias sa tribo ni Benjamin nga mipuyo sa Jerusalem.—1Cr 8:1, 15, 16, 28.

2. Usa ka kaliwat ni Musi sa Levihanong banay ni Merari, gitudlo sa usa ka pag-alagad sa panahon ni David.—1Cr 23:21, 23-25; 24:30.

3. Usa ka siyudad sa habagatang bahin sa Juda. (Jos 15:21) Sanglit ang kataposang duha ka Hebreohanong mga konsonante sa ngalang Eder kon bayloon maoy sama sa Hebreohanong mga konsonante sa ngalang Arad, ug sanglit ang *Septuagint* (Vatican Manuscript Num. 1209) naggamit sa ngalang "Ara" inay sa ngalang "Eder" niini nga teksto, gituohan sa kadaghanang eskolar nga ang Eder mao ra ang Arad (Tel ʽArad), mga 28 km (17 mi) sa S sa Beer-seba.

4. [Panon]. Usa ka torre duol sa dapit diin nagpatindog si Jacob (Israel) sa iyang tolda human sa kamatayon ni Raquel. Bisan tuod ang tukmang nahimutangan niini wala mahibaloi, lagmit nahimutang kini tali sa Betlehem ug Hebron. Ang ngalang Eder nagpaila nga nahimo kining silonganan sa mga magbalantay ug nagsilbing bantayanang torre diin ilang malantaw ang ilang mga panon sa kahayopan. (Gen 35:19, 21, 27) Samtang si Jacob nagpatindog ug tolda dinhi, ang iyang anak nga lalaki nga si Ruben 'naghugaw sa higdaanan ni

Jacob,' pinaagi sa pagpakigrelasyon sa puyopuyo ni Jacob nga si Bilha.—Gen 35:22; 49:3, 4.

Ang samang Hebreohanong ekspresyon nga gihubad dinhi nga "torre sa Eder" (*migh·dal-'e'dher*) gigamit ni Miqueas (4:8) sa dihang siya naghisgot sa "torre sa panon." Kini nga ekspresyon lagmit nagtumong sa ngalan sa gikampohang dapit ni Jacob ug gigamit maylabot sa pagpasig-uli sa "nagtakiang" nga katawhan ni Jehova. (Miq 4:7) Kay napasig-uli ang "Zion," sila malantawan diha sa lantawanang "torre" ug sa ingon mabantayan batok sa dugang kapeligrohan. Ang maong ilustrasyon kaharmonya sa ubang mga pagtandi diha sa tagna ni Miqueas; siya naghisgot sa Mesiyas ingong ang usa nga "magbantay" (Miq 5:2-4) ug ang katawhan ni Jehova ingong ang 'panon sa panulondon sa Diyos.'—Miq 7:14.

EDOM [Pula], **EDOMHANON.** Ang Edom mao ang ikaduhang ngalan o angga nga gihatag kang Esau nga kaluha ni Jacob. (Gen 36:1) Kini ang gingalan kaniya tungod sa iyang pagbaligya sa iyang katungod sa pagkapanganay baylo sa *pula* nga linat-an. (Gen 25:30-34) Sa pagkatawo ni Esau siya pula kaayo (Gen 25:25), ug ingon usab niini ang kolor sa mga bahin sa yuta diin sa ulahi iyang gipuy-an ug sa iyang mga kaliwat.

Seir ug Edom. Sa usa ka panahon sulod sa 20 ka tuig nga pag-estar ni Jacob sa Haran, si Esau (Edom) nakapundar na sa iyang kaugalingon didto sa yuta sa Seir, "ang yuta sa Edom." (Gen 32:3) Busa, bisan sa wala pa mamatay ang iyang amahan (Gen 35:29), lagmit si Esau nagsugod na sa pagtuman sa matagnaong panalangin ni Isaac, nga wala na magtagad sa tabunok nga mga yuta sa palibot sa Hebron ug, sa walay duhaduha, nagsugod na sa 'pagkinabuhi pinaagi sa iyang espada,' uban sa 400 ka tawo ilalom sa iyang pagmando. (Gen 27: 39, 40; 32:6, 8) Apan, ang rekord nagpakita nga siya didto gihapon nagpuyo o nagkampo sa dapit sa Hebron, nga wala mobalhin sa bug-os ngadto sa bukirong rehiyon sa Seir hangtod human sa pagkamatay sa iyang amahan (1738 W.K.P.). Niadtong panahona ang iyang pamilya midako na ug ang iyang kabtangan daghan na.—Gen 36:6-8.

Ang yuta sa Seir kanhi gidominar sa mga Horihanon (Gen 14:6; 36:20-30), apan ang mga anak ni Esau nagpapahawa sa mga sultan nga Horihanon ug nag-ilog sa rehiyon. (Deu 2:12) Human niadto ang yuta nailhan na ingong yuta sa Edom, bisan ug ang daang ngalan nga Seir gigamit pa gihapon. —Num 24:18.

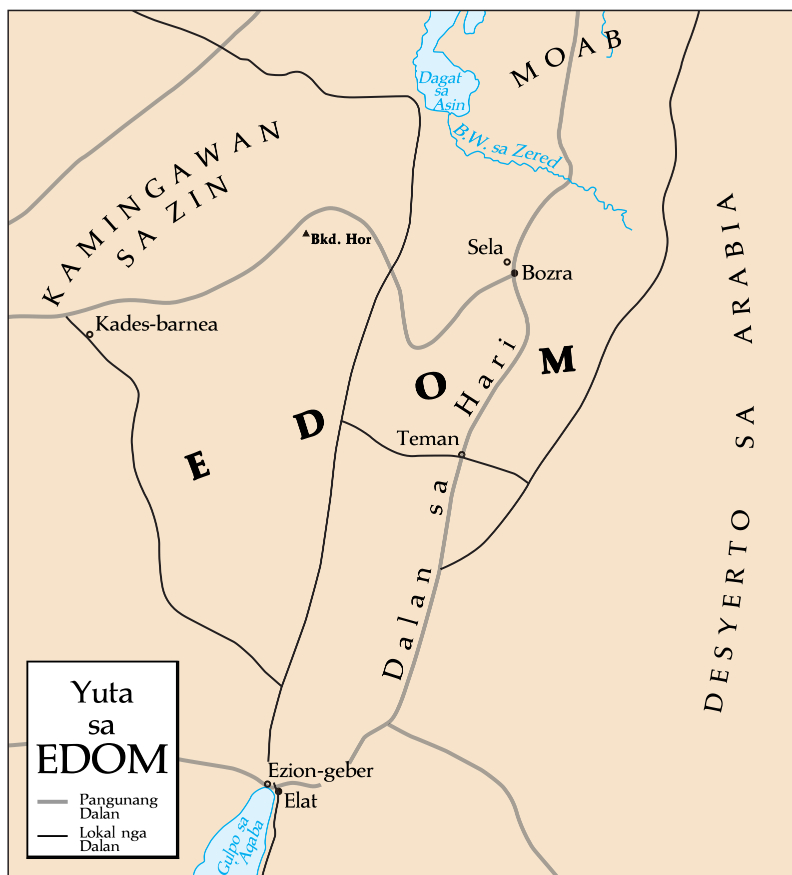
Geograpikanhong Dagway. Ang teritoryo sa Edom miabot ug mga 160 km (100 mi) gikan sa utlanan niini nga mao ang Moab sa A, gikan sa bul-oganang walog sa Zered, hangtod sa Elat (Elot) sa Gulpo sa 'Aqaba sa H. (Deu 2:1-8, 13, 14; 1Ha 9:26) Dapit sa S, ang Edomhanong dominyo lagmit miabot hangtod sa kilid sa Desyerto sa Arabia, samtang sa K kini nakaabot latas sa Araba ngadto sa Kamingawan sa Zin ug milikos sa rehiyon sa habog nga kayutaan sa Negeb gikan sa HK nga tumoy sa Dagat sa Asin ngadto sa Kades-barnea. Busa ang kasadpang bahin sa Edom nahimong HS nga utlanan sa teritoryo sa Juda.—Jos 15:1; itandi ang Num 34:3.

Apan, ang kinapusoran gayod sa teritoryo sa Edom nahimutang sa S sa Araba, kay dinhi ang habog nga kabukiran, nga ang pipila moabot ug 1,700 m (5,600 p), makasinatig ulan. Kini tungod kay ang yuta sa K sa Araba, ang Negeb, mas ubos, nga tungod niini ang nahibiling mga panganod sa bagyo sa Mediteranyo moagi sa ibabaw ug moabot sa mas habog nga kabukiran sa Edom, diin kini mopatulo sa nahibiling yamog niini. Busa, ang arkeolohikanhong mga pagsusi nagpakita ug usa ka lumbay sa karaang mga kabalangayan ug mga kuta ubay sa usa ka hiktin nga luna sa yutang tikaronon ibabaw sa kinahabogang bahin sa taas nga patag sa kabukiran, apan kini dili na makita sa dihang ang usa mopadayon ngadto sa H paingon sa Gulpo sa 'Aqaba. Ang modernong Tafileh, mga 30 km (19 mi) sa H sa Patayng Dagat (sa Asin), adunay dagkong luna sa kaolibohan, bisan tuod nga kini tungod gayod sa tubig nga miagos gikan sa walo ka maayong tuboran, mga 28 sm (11 pul.) lamang nga ulan ang naipon kada tuig.

Bisan tuod gamay ra ang tabunok nga yuta, kining gansangon nga bukirong rehiyon may bilihong mga deposito nga tumbaga ug puthaw; ang pagmina ug ang pagtunaw aron malunsay ang gimina gihimo sa palibot sa modernong Feinan, mga 48 km (30 mi) sa H sa Patayng Dagat. May ebidensiya usab nga dihay dakong karaan nga lasang sa kahoyng aguho.

Uyon sa gihisgotan, si Moises, sa dihang nagpadala ug mga mensahero ngadto sa hari sa Edom, naghisgot sa nahimutangan sa mga Israelinhon didto sa Kades-barnea ingong anaa sa "kinatumyan sa imong teritoryo," ug sa dihang mihangyo alang sa usa ka malinawong pag-agi sa teritoryo sa Edom, si Moises naghisgot sa ilang kaumahan, kaparasan, ug mga atabay.—Num 20:14-17.

Estratehikong Posisyon. Si Moises nangayog pagtugot alang sa Israel nga makapanaw "sa dalan sa hari" agi sa Edom. (Num 20:17) Kini nga dalan, kasagarang gitawag nga Dakong Dalan sa Hari, lagmit nagsukad sa Gulpo sa 'Aqaba hangtod sa Damasco sa Sirya, subay sa kilid sa kapatagan ibabaw sa habog nga mga bukid nga naglumbay sa S nga bahin sa Araba sa dihang motabok agi sa Edom. Ubay niini makaplagan ang dagkong

mga siyudad sa Edom. (Gen 36:33; 2Ha 14:7) May ruta usab paingon sa S gikan sa Negeb agi sa Maʽan sa kilid sa Desyerto sa Arabia ug konektado sa laing ruta nga paingon sa A ug sa H. Dinhi niini nga mga dalan moagi ang daghang kargamento gikan sa Ehipto, Arabia, Sirya, ug Mesopotamia. Ang mga bayad nga gikolekta gikan sa mga panon sa kamelyo o asno nga moagi sa mga dalan lagmit gayod nga nakaamot ug dako sa bahandi sa Edom. Ang lapoy nga mga magpapanaw sa desyerto lagmit nga nagbayad usab alang sa pagkaon ug kasakan pag-abot sa Edom.

Ang titip nga bakilid, o pangpang sa patag ibabaw sa bukid, nga atbang sa Araba nagtaganag pangunang salipdanan ug malig-ong proteksiyon sa Edom gikan niana nga direksiyon. Ang lawom nga dal-og sa bul-oganang walog sa Zered nakapugong sa pagsulong gikan sa Moab. (Apan, matikdi ang Am 2:1.) Ang lumbay sa mga kuta nga nagatubang sa desyerto sa mas daling atakehon nga S, nagtaganag depensa batok sa mga Midianhon ug uban pang tigbalhinbalhin nga mga tribo. Dugang pa, ang mga kal-ang sa mga bukid ug sa mga patag ibabaw sa bukid sagad nga adunay dili makatkat nga pulang mga pangpang nga *sandstone* sa matag kilid nga nahimong dili matabok nga mga lugot. Tungod niini ang tagna ni Jehova pinaagi kang Jeremias naghisgot sa mga Edomhanon nga masaligong "nagpuyo sa mga tagoanan sa pangpang, nga naghupot sa kahitasan sa bungtod," ug sama sa usa ka agila diha sa salag niini.—Jer 49:7, 16.

Ang Katawhan sa Edom. Ang mga Edomhanon ingong mga kaliwat ni Esau sa panguna maoy usa ka Semitikanhong rasa, apan tatawng may kagikang Hamitikanhon. Kini tungod kay duha sa mga asawa ni Esau naggikan sa Hamitikanhong banay sa mga Canaanhon (Hitihanon ug Hivihanon); usa lamang ka asawa nga ginganlan ang may dugong Semitikanhon, pinaagi sa anak nga lalaki ni Abraham nga si Ismael. (Gen 36:2, 3) Kon, ingon sa gituohan sa pipila ka eskolar, ang ngalang Horihanon nagkahulogan lamang nga "tigpuyo sa langob," ang Hivihanong asawa ni Esau nga si Oholibama, ang anak nga babaye ni Anah, lagmit naggikan sa mga Horihanon nga nagpuyo sa Seir. (Itandi ang Gen 36:2, 20, 24, 25.) Bisan pa niana, ang mga Edomhanon, sama sa mga kaliwat ni Lot nga mga Moabihanon ug mga Ammonhanon (matikdi ang Dan 11:41), maoy kadugo sa mga Israelinhon ug sa sinugdan sila nagtuman usab sa pagtuli. (Jer 9:25, 26; itandi ang Eze 32:29.) Gitawag sila ni Jehova nga "mga igsoon" sa Israel, ug ang mga katungod sa mga Edomhanon sa yuta kinahanglang dili lapason sa mga Israelinhon nga nagpanaw agi sa kamingawan, sanglit si Jehova naghatag sa mga kaliwat ni Edom sa Bukid sa Seir ingong panag-iya.—Deu 2:1-8.

Sa sinugdan gihimong mga teritoryo nga gipangulohan sa mga sultan, ang mga tribo sa Edom sa ulahi giorganisar ubos sa usa ka gingharian. Ang

harianong linya sa pagpuli sa trono nagpakita nga ang mga hari naggikan sa lainlaing tribo o sa mga teritoryo nga gipangulohan sa mga sultan, busa ang pagpanunod sa trono dili pinasukad sa linya sa banay. (Gen 36:15-19, 31-43) Giisip sa pipila ka kritiko nga ang paghisgot sa Genesis 36:31 sa mga magmamandong Edomhanon ingong "ang mga hari nga naghari sa yuta sa Edom sa wala pay hari nga naghari sa mga anak sa Israel" maoy sayop o gisal-ot lamang sa ulahi. Apan, dili ingon niana ang nahitabo sanglit si Moises, ang nagrekord sa Genesis, dayag nga nasayod na sa saad sa Diyos ngadto kang Jacob (Israel) nga ang 'mga hari mogula gikan sa iyang balat-ang.' (Gen 35:11) Si Moises mismo mitagna nga ang Israel sa kataposan makabaton ug hari.—Deu 28:36.

Ang Gregong *Septuagint* may gidugang sa Job 42:17 nga nagpaila kang Job nga mao si Jobab, ang Edomhanong hari sa Genesis 36:33. Apan, si Job maoy gikan sa yuta sa Uz, usa ka ngalan nga unang gingalan ngadto sa usa ka tribo nga Aramaeanhon ug gingalan pag-usab sa kaliwat ni Nahor nga Aramaeanhon. (Job 1:1; itandi ang Gen 10:23; 22:20, 21.) Ang Lamentaciones 4:21 naghisgot kang Edom ingong "nagpuyo sa yuta sa Uz," apan kini nga teksto, nga gisulat daghang siglo human sa panahong lagmit nabuhi si Job, wala magingon nga ang Uz mao ra ang Edom, ilabina nga sa Jeremias 25:20, 21, 'ang mga hari sa yuta sa Uz' maoy lahi sa Edom. Ang teksto lagmit nagpakita hinuon nga midako pa ang dominyo sa Edom. —Tan-awa ang UZ Num. 4.

Malagmit nga ang usa sa tulo ka "higala" nga miduaw ug misaway kang Job sa iyang pagkasakit maoy usa ka Edomhanon, nga mao, si Elipaz nga Temanhon. (Job 2:11; itandi ang Gen 36:11, 34.) Ang Teman gipaila sa Jeremias 49:7 ingong sentro sa Edomhanong kaalam, ug ang kanunayng pakigkontak ug komunikasyon sa mga Edomhanon sa mga magpapanaw nga gikan sa Sidlakan lagmit nakaamot sa ilang kabantog sa kaalam.

Gikan sa Pagpanggula Hangtod sa Kataposan sa Kasaysayan sa Juda. Ang kalaglagan sa kasundalohan ni Paraon ug ang milagrosong kaluwasan sa Israel sa Pulang Dagat nakaapekto sa Edom, ingon man sa tanang rehiyon sa Canaan ug sa palibot niini. (Ex 15:14, 15) Sa kamingawan sa Peninsula sa Sinai, ang unang pagpakiggubat batok sa Israel naggikan sa halayong Edomhanong tribo, ang mga Amalekanhon, nga usa ka tinubdan sa kasamok sa Israel sa tibuok nilang kasaysayan. (Ex 17:8-16; itandi ang Gen 36:12, 16; tan-awa ang AMALEK, AMALEKANHON.) Sa kataposan sa yugto sa paglatagaw, ang matinahorong hangyo ni Moises alang sa panalipod sa paglatas sa Dakong Dalan sa Hari agi sa Edom gidumilian, ug ang wala hingan-li nga hari sa Edom nagtigom ug kusganong pundok sa kasundalohan aron babagan ang pagsulod sa mga Israelinhon. (Num 20:14-21) Busa, human sa kamatayon ni Aaron didto sa Bukid sa Hor duol sa utlanan sa Edom (Num 20:22-29), ang Israel namidpid sa kinapusoran sa Edom, nagkampo duol sa bul-oganang walog sa Zered, ug human niana mipanaw sa A saylo sa sidlakang utlanan sa Moab. —Num 21:4, 10-13; Huk 11:18; itandi ang Deu 2:26-29.

Sa balaknong panalangin nga gipahayag ni Moises sa Israel sa wala pa siya mamatay, iyang gihubit si Jehova nga Diyos nga 'naggikan sa Sinai,' nga 'mikidlap gikan sa Seir [Edom],' ug 'midan-ag gikan sa kabukiran sa Paran.' Ang susama nga paghubit makaplagan diha sa awit ni Barak ug Debora ug sa tagna ni Habacuc. (Deu 33:2; Huk 5:4, 5; Hab 3:3, 4) Busa kining matagnaon nga paghulagway nag-andam sa arena, o teatro, nga niana si Jehova nagpadayag sa iyang kaugalingon ngadto sa iyang bag-ong naporma nga nasod, nga nagbanwag kanila sama sa kidlap sa kahayag nga nagsidlak ibabaw sa mga tumoy sa kabukiran.

Ang Israel gisugo nga dili masilag sa usa ka Edomhanon, 'kay siya iyang igsoon.' (Deu 23:7, 8) Bisan pa niana, dili lamang ang agresibong tribo sa mga Amalekanhon, kondili ang Edom sa katibukan nakigbatok sa Israel. Si Saul nagmalamposon sa pagpakiggubat kanila. (1Sa 14:47, 48) Hinunoa, gitudlo ni Saul ang usa ka Edomhanon nga si Doeg ingong pangulo sa iyang mga magbalantay sa kahayopan, ug kining tawhana nahimong impormer ni Saul batok kang David. Sa dihang ang mga tawo ni Saul nagdumili sa pag-atake sa mga saserdote sa Nob, si Saul migamit kang Doeg sa paghimo sa pinakyaw nga pagpatay.—1Sa 21:7; 22:9-18.

Si David, ingong hari, nakahimog dakong kadaogan batok sa mga Edomhanon didto sa Walog sa Asin. (2Sa 8:13; tan-awa ang ASIN, WALOG SA.) Bisan wala isulti kon unsay nakaingon sa gubat, walay duhaduha nga ang pagsulong sa mga Edomhanon maoy hinungdan niini, tingali tungod kay ang mga Edomhanon nagtuo nga ang mga pagsulong ni David sa Sirya naghimo sa habagatang bahin sa iyang gingharian nga daling atakehon. Sa 1 Cronicas 18:12 ug sa superskripsiyon sa Salmo 60, si Abisai ug Joab gihubit nga maoy nagsakop sa mga Edomhanon. Sanglit si David mao ang pangulong komandante ug si Joab mao ang iyang pangunang heneral, samtang si Abisai maoy komandante sa dibisyon ubos ni Joab, masabtan kon nganong ang mga asoy magkalahi sa paghatag ug pasidungog sa kadaogan, depende sa punto-debistang gihuptan, sama sa kahimtang sa modernong mga panahon. Sa susama ang magkalahing gidaghanon nga giasoy niini nga mga teksto maoy lagmit tungod sa

partikular nga panglantaw sa nag-asoy bahin sa lainlaing aspekto o mga kalihokan sa gubat. (Itandi ang 1Ha 11:15, 16.) Hinunoa, si David nagbutang ug mga garison sa kasundalohang Israelinhon sa tibuok Edom, ug ang nahibiling katawhan sa Edom nahimong sakop sa Israel. (2Sa 8:14; 1Cr 18:13) Niadtong panahona ang "yugo" ni Jacob nahimong pabug-at sa liog ni Edom (Esau).—Gen 27:40; itandi ang Num 24:18.

Si Solomon, kinsa nagminyo ug Edomhanong mga babaye (1Ha 11:1), nagpahimulos sa paggahom sa Israel sa Edomhanong mga siyudad daplin sa baybayon sa Pulang Dagat, ang Elot (Elat) ug Ezion-geber, aron tukoron ang negosyo sa pagpanghimog mga barko. (1Ha 9:26; 2Cr 8:17, 18) Ang nagkadiyutay nga gidaghanon sa mga kalalakin-an sa Edom wala makatangtang sa yugo sa Israel, bisan pag ang usa nga nakaikyas nga may dugong harianon, si Hadad, nanguna sa usa ka kalihokan sa pagsukol.—1Ha 11:14-22.

Dili matino kon nagpadayon ba kini nga kahimtang sulod sa tibuok nga siglo human sa unang pagsakop ni David. Ang pag-atake sa "mga anak sa Ammon, ug Moab ug sa bukirong rehiyon sa Seir [Edom]" (2Cr 20:1, 2, 10, 22) basin nahitabo sa wala pa ang hiniusang pagsulong sa mga Judeanhon, Israelinhon, ug Edomhanong kasundalohan batok sa Moab. (2Ha 3:5-9; tan-awa ang MOAB, MOABIHANON.) Ang Edom lagmit nga nahimong bahin niining duha ka tinagutlong alyansa, nga unang nakig-away sa usa ka kiliran ug unya sa laing kiliran. Giingon usab nga sa usa ka panahon sa paghari ni Jehosapat ang Edom walay hari; ang yuta gimandoan sa usa ka luyoluyo, kinsa dayag nga may tulubagon sa Judeanhong trono, busa ang Juda makaadto sa Gulpo sa ʽAqaba ug sa pantalan o mga pantalan niini nga walay kababagan. (1Ha 22:47, 48) Mahitungod sa pagsulong batok sa Moab, ang gitagnang pagbaha sa kanhi mala nga bul-oganang walog diin nagkampo ang nag-alyansa nga kasundalohan lagmit nahitabo tungod sa usa ka kusog nga bagyo diha sa desyerto sa mas habog nga patag ibabaw sa bukid. Ang maong mga bagyo sa modernong mga panahon makapatunghag mga bul-og sa tubig nga mobuhagay ngadto sa mga lugot paingon sa Araba. O ang tubig lagmit nga mitungha tungod lamang sa milagro.—2Ha 3:16-23.

Ang Edom mialsa ug nagtangtang sa Judeanhong yugo sa panahon sa paghari sa anak nga lalaki ni Jehosapat nga si Jehoram ug nagtukod pagusab sa kaugalingon niining monarkiya. Bisan ug si Jehoram nakadaog sa pagpakiggubat batok kanila, ang mga Edomhanon nagpadayon sa pag-alsa. (2Ha 8:20-22; 2Cr 21:8-10) Sa unang katunga sa paghari ni Amazias (858-830 W.K.P.), ang Walog sa Asin mao na usab ang dapit diin napildi ang kasundalohan sa Edom, ug nailog ni Amazias ang dakong Edomhanong siyudad sa Sela, hinunoa, siya nalit-agan sa pagsimba sa walay gahom nga bakak nga mga diyos sa Edom. (2Ha 14:7; 2Cr 25:11-20) Ang iyang anak nga lalaki, si Uzzias (Azarias), nagpasig-uli sa Elat ubos sa Judeanhong gahom. —2Ha 14:21, 22.

Sa usa ka pagsulong batok sa Juda sa panahon sa paghari ni Ahaz (761-746 W.K.P.), gibalik sa Sirya ang pantalan sa Elat sa Pulang Dagat ngadto sa mga kamot sa Edom. (2Ha 16:5, 6) Ang mga Edomhanon, nga nahigawas sa dominyo sa Juda, miduyog sa ubang kanasoran lakip sa Asirya sa mga pagsulong batok sa Juda.—2Cr 28:16-20; itandi ang Sal 83:4-8.

Walay sinulat nga mga rekord nga nakaplagan gikan sa Edomhanong mga tinubdan. Apan, ang sekular nga mga rekord sa ubang nasod naghisgot bahin kanila. Usa ka Ehiptohanong papiro nga giisip nga naglungtad sa ikaduhang milenyo W.K.P. naghisgot sa mga tribong Bedouin gikan sa Edom nga misulod sa rehiyon sa Delta aron mangita ug sibsibanan sa ilang mga baka. Ang mga Paraon nga si Merneptah ug Ramses III nangangkon nga sila migahom sa Edom, sama sa Asiryanhong monarko nga si Adad-nirari III. Sa usa ka panahon human niining ulahing hari, si Tiglat-pileser III (usa ka katalirongan ni Ahaz) nanghambog nga nakadawat ug tributo gikan kang "Kaushmalaku sa Edom," samtang si Esar-hadon, ang manununod ni Senakerib, nagtala kang "Qaushgabri" ingong usa ka Edomhanong basalyo nga hari.—*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. Pritchard, 1974, pp. 282, 291.

Ang Edom Diha sa Tagna. Sukad pa sa pagmando ni Haring Uzzias, ang mga manalagnang si Joel ug Amos nagpahayag na sa positibong paghukom ni Jehova sa Edom tungod sa iyang gipakitang walay puas nga kasuko batok sa Israel pinaagi sa walay kokaluoy nga paggamit sa espada. (Am 1:6, 11, 12) Ang Edom, tungod sa mabangis nga pagpakigbatok sa gipakigsaaran nga katawhan ni Jehova, nawad-an sa katungod sa yuta nga iyang gipanag-iya pinaagi sa sugo sa Diyos. (Joe 3:19; Am 9:11, 12) Gitino sa mga Edomhanon ang ilang kalaglagan sa dihang ang mga Babilonyanhon nagsakop sa Juda ug Jerusalem niadtong 607 W.K.P. Ang kasilag sa mga Edomhanon tatawng napadayag sa dihang sila naghulhog sa mga manggugunob sa Jerusalem (Sal 137:7), nalipay sa daotang gidangatan sa Juda, ug tungod sa ilang pagdumot ug tinguha nga makapanimalos gitugyan nila ang mga nakaikyas nga Judeanhon aron pamatyon sa mga Babilonyanhon. Sila miduyog sa ubang silingan nga mga katawhan sa pag-agaw sa yuta, ug

sila naglaraw sa pag-ilog sa biniyaang nasod sa Juda ug Israel, nga namulong nga mapasigarbohon batok kang Jehova. Tungod niini, gisugo ni Jehova ang iyang mga manalagnang si Jeremias, Ezequiel, ug Abdias sa pagpahibalo sa Edom nga daklit lamang ang paglipay niini ug ang nahitabo sa Juda maagoman usab sa Edom. (Lam 4:21, 22; Eze 25:12-14; 35:1-15; 36:3-5; Abd 1-16) Sumala sa naunang gitagna ni manalagnang Isaias, ang tiggamit ug espadang mga Edomhanon mailalom sa kaugalingong espada sa hustisya ug paghukom ni Jehova, ang tanang matang, dagko ug gagmay, mahimong samag gihalad nga mga hayop nga gitugyan sa kalaglagan.—Isa 34:5-8.

Ang Edom mahisama sa Sodoma ug Gomora, dili na pagapuy-an sa tanang panahon. (Jer 49:7-22; itandi ang Isa 34:9-15.) Angay sa kasilag ni Jehova, ang Edom pagatawgong "ang teritoryo sa pagkadaotan" ug "ang katawhan nga mahukmanong gisaway ni Jehova hangtod sa panahong walay tino." (Mal 1:1-5) Busa ang Edom dayag nga naglarawan sa matig-ang mga kaaway sa gipakigsaaran nga katawhan sa Diyos diha sa Isaias 63:1-6, diin ang Manggugubat sa Diyos nga may mga besting namantsahan sa dugo kinsa nagtamaktamak sa pug-anan sa bino sa panimalos sa Diyos haom nga gihubit ingong naggikan sa Edom (nga nagkahulogang "Pula") ug gikan sa labing prominenteng Edomhanon nga siyudad sa Bozra (lagmit nga mihimog gamayng kausaban sa Hebreohanong pulong nga *ba·tsir'*, nga nagkahulogang "pagpamupo sa ubas").—Itandi ang Pin 14:14-20; 19:11-16.

Ulahing Kasaysayan ug Pagkahanaw. Ang hari sa Edom gipasidan-an pinaagi sa manalagna ni Jehova nga si Jeremias sa pagbutang sa iyang liog ilalom sa yugo ni Nabucodonosor, ang hari sa Babilonya. (Jer 27:1-7) Wala irekord kon unsa ang aktuwal nga gihimo sa mga Edomhanon maylabot niini. Hinunoa, human sa kalaglagan sa Jerusalem niadtong 607 W.K.P., ang pipila ka destiyero nga Judeanhon temporaryo nga midangop sa Edom. Unya, human mobiya ang Babilonyanhong kasundalohan, kini nga mga kagiw mibalik sa ilang yuta ug sa kataposan mikalagiw ngadto sa Ehipto. (Jer 40:11, 12; 43:5-7) Sa dili madugay moabot ang panahon nga ang Edom bug-os paimnon gikan sa kopa sa kapungot ni Jehova. (Jer 25:15-17, 21) Kini nahitabo sa tungatunga sa ikaunom nga siglo W.K.P., ubos sa Babilonyanhong hari nga si Nabonido. Sumala kang C. J. Gadd, usa ka eskolar sa Babilonyanhong kasaysayan ug literatura, ang kasundalohan ni Nabonido nga nagsakop sa Edom ug Tema naglakip ug mga sundalong Hudiyo. Nagkomento bahin niini, si John Lindsay misulat: "Busa, labing menos sa usa ka bahin, ang mga pulong sa manalagna natuman sa dihang siya misulat bahin kang Yahweh nga nag-ingon 'Ako manimalos sa Edom *pinaagi sa kamot sa akong katawhang Israel'* (Ezeq. 25.14). Adunay dili-bug-os nga katumanan usab ang mga pulong ni Abdias kinsa nagingon nga ang mga 'kaalyado', 'kaabin', 'sinaligang mga higala' sa Edom 'manglimbong', 'modaog batok' ug 'maglit-ag' kanila. Dinhi atong makita ang paghisgot sa mga Babilonyanhon nga, bisan tuod sa mga adlaw ni Nabucodonosor sila kinabubutong nagtugot kanila nga makabaton ug bahin sa kapildihan sa Juda, apan ilalom ni Nabonido sila bug-os nga nagsumpo sa mga ambisyon labot sa komersiyo ug patigayon sa Edom (itandi ang Abd. 1 ug 7)."—*Palestine Exploration Quarterly,* London, 1976, p. 39.

Ang basahon ni Malaquias, nga gisulat mga 100 ka tuig human sa pagsulong ni Nabonido sa Edom, nag-asoy nga ang Diyos naghimo na sa 'mga bukid sa Edom nga usa ka awaaw ug ang iyang panulondon gihatag sa mga iro nga ihalas sa kamingawan.' (Mal 1:3) Ang mga Edomhanon naglaom sa pagbalik ug sa pagtukod pag-usab sa ilang nagun-ob nga mga dapit, apan dili sila magmalamposon.—Mal 1:4.

Sa ikaupat nga siglo W.K.P. ang mga Nabataeanhon mao ang nanimuyo sa teritoryo sa Edom, ug ang mga Edomhanon wala na gayod makabalik. Hinunoa, sila namuyo sa Negeb sa H sa Juda. Ang mga Edomhanon mibalhin ngadto A sa Hebron, ug sa kataposan ang habagatang bahin sa Juda gitawag nga Idumea. Sumala kang Josephus, si John Hyrcanus I nagsakop kanila tali sa mga 130 ug 120 W.K.P. ug nagpugos kanila sa pagdawat sa Judaismo. (*Jewish Antiquities,* XIII, 257, 258 [ix, 1]; XV, 253, 254 [vii, 9]) Human niadto sila sa ngadtongadto nahimong bahin sa mga Hudiyo, ug human sa paglaglag sa Jerusalem pinaagi sa Roma niadtong 70 K.P., sila wala na maglungtad ingong usa ka katawhan.—Abd 10, 18; tan-awa ang IDUMEA.

EDREI.

1. Usa ka harianong siyudad ni Og nga hari sa Basan. (Jos 12:4; 13:12) Human pildiha si Sihon nga Amorihanon, ang Israelinhong kasundalohan ubos sa pagtultol ni Moises "mitungas," nga mao, mipaingon sa amihanan, hangtod nga ilang naengkwentro ang kasundalohan ni Og sa "gubat sa Edrei," lagmit didto sa habagatang utlanan sa Basan. Bisan tuod si Og mao ang kataposan sa samag higanteng Repaim ug lagmit inubanan sa usa ka lisod buntogon nga kasundalohan, ang mga Israelinhon, nga gidasig ni Jehova nga dili mahadlok, nagpapas kang Og, sa iyang mga anak nga lalaki, ug sa iyang katawhan, ug dayon nanag-iya sa iyang teritoryo. (Num 21:33-35; Deu 3:1-10) Ang siyudad sa ulahi gihatag ngadto sa mga anak ni

Manases ingong bahin sa panulondon niini. (Jos 13:31) Ang Edrei gituohan sa kadaghanan nga mao ang presenteng-adlaw nga siyudad sa Derʽa nga mga 50 km (31 mi) sa SHS sa habagatang tumoy sa Dagat sa Galilea, duol sa Yarmuk. Lakip sa mga kagun-oban didto mao ang usa ka siyudad nga wala pa bug-os makubkob, ug kini nga siyudad gitukod diha sa bato ilalom sa usa ka siyudad nga anaa sa ibabaw niini.

2. Usa ka kinutaang siyudad sa Neptali. (Jos 19:32, 35, 37) Kini giisip nga mao ang modernong Tell Khureibeh, mga 7 km (4 mi) sa AAK sa Hazor.

EDUKASYON. Ang pagpaambit o pagbaton ug kahibalo ug kabatid. Ang edukasyon mabatonan pinaagi sa (1) pagpatin-aw ug pagsubli; (2) disiplina ug pagbansay nga gihatag sa mahigugmaong paagi (Pr 1:7; Heb 12:5, 6); (3) personal nga obserbasyon (Sal 19:1-3; Ecc 1:12-14); (4) pagbadlong (Sal 141:5; Pr 9:8; 17:10).

Si Jehova nga Diyos mao ang dakong Edukador ug Instruktor, nga kaniya walay katumbas. (Job 36:22; Sal 71:17; Isa 30:20) Ang yutan-ong anak sa Diyos nga si Adan gilalang nga may katakos sa pagsultig pinulongan. (Gen 2:19, 20, 23) Siya nakadawat ug instruksiyon bahin sa paglalang (Gen kap 1, 2) ug sa mga gikinahanglan sa Diyos kaniya.—Gen 1:28-30; 2:15-17.

Sa Katilingban sa mga Patriarka. Sa tibuok Bibliya ang pamilya mao ang pangunang yunit sa pagpaambit sa edukasyon. Sa kinasayohang katilingban ang amahan mao ang ulo sa pamilya ug sa panimalay, nga lagmit usab usa ka dakong komunidad, sama nianang kang Abraham. Ang ulo sa pamilya mao ang may responsibilidad sa pagtudlo sa iyang panimalay. (Gen 18:19) Ang maayong pagbansay nga makita diha kang Jose nagpaila nga si Isaac ug Jacob misunod sa ilang amahan nga si Abraham sa pagtudlo sa ilang mga anak. (Gen 39:4, 6, 22; 41:40, 41) Si Job sa yuta sa Uz, usa ka layong paryente ni Abraham, sinati sa siyensiya ug sa industriyal nga mga kaugmaran sa iyang adlaw, ug siya gitudloan ni Jehova bahin sa pipila ka butang sa kinaiyahan.—Job 9:1, 9; kap 28, 38-41.

Sa samang higayon dihay dakong kahibalo sa Ehipto bahin sa astronomiya, matematika, geometriya, arkitektura, konstruksiyon, ug sa uban pang mga kabatid ug mga siyensiya. Si Moises, gawas nga giedukar sa iyang inahan sa pagsimba kang Jehova (Ex 2:7-10), "natudloan sa tanang kaalam sa mga Ehiptohanon. Sa pagkatinuod, siya gamhanan sa iyang mga pulong ug mga buhat." (Buh 7:22) Ang mga Israelinhon, bisan tuod sila mga ulipon sa Ehipto, makamaong mobasa ug mosulat ug nakahimo sa pagtudlo sa ilang mga anak. Sa wala pa sila mosulod sa Yutang Saad, sila sa mahulagwayong paagi gisugo nga isulat ang mga sugo sa Diyos ibabaw sa mga haligi sa pultahan sa ilang mga balay ug sa ilang mga ganghaan, ug ilang pagatudloan ang ilang mga anak sa balaod sa Diyos. Siyempre, kini himoon diha sa Hebreohanong pinulongan.—Deu 6:6-9; itandi ang Deu 27:3; Jos 8:32.

Edukasyon Ilalom sa Balaod Una pa ang Pagkadestiyero. Ang mga ginikanan mao gihapon ang pangunang mga edukador, nga responsable sa pagtudlo sa ilang mga anak. (Ex 12:26, 27; Deu 4:9; 6:7, 20, 21; 11:19-21) Ang espirituwal, moral, ug mental nga edukasyon sukad sa pagkabata giisip sa mga Hudiyo sukad sa sinugdanan pa gayod sa ilang kasaysayan ingong usa sa pangunang mga katungdanan sa mga ginikanan. Ang amahan ni Samson, si Manoa, nag-ampo nga giyahan kon unsaon sa pagbansay sa iyang anak. (Huk 13:8) Ang amahan mao ang pangunang instruktor, apan ang inahan motudlo usab, ilabina sa pagdasig sa anak sa pagsunod sa instruksiyon ug disiplina sa amahan. (Pr 1:8; 4:1; 31:26, 27) Nasayod ang mga ginikanan nga kon bansayon ang mga anak sa hustong panggawi samtang bata pa, sila dili mobulag gikan niini bisan sa ulahing katuigan.—Pr 22:6.

Ang mga anak angay nga motahod pag-ayo sa ilang mga ginikanan. Ang bunal, o awtoridad, sa ginikanan hugot nga ipatuman. (Pr 22:15) Kini gamiton uban sa gugma, apan bug-at ang disiplina alang sa dili-masinugtanong anak, mao nga usahay magkahulogan kini sa paggamit ug literal nga bunal. (Pr 13:24; 23:13, 14) Ang usa ka anak nga nagtunglo o naghampak sa iyang mga ginikanan mahimong patyon. (Lev 20:9; Ex 21:15) Ang dako na nga anak nga dili na gayod mapanton ang pagkasukihan pagabatoon. (Deu 21:18-21) Sa pagkatinuod, ang unang sugo nga may saad mao ang ikalima sa Napulo ka Sugo: "Pasidunggi ang imong amahan ug ang imong inahan, . . . aron molugway ang imong mga adlaw ug maayo ang imong dangatan sa yuta nga ihatag kanimo ni Jehova nga imong Diyos."—Deu 5:16; Efe 6:2, 3.

Ang edukasyon nga ihatag sa mga ginikanan angayng regular ug walay-hunong, diha sa balay, sa trabaho, o sa dihang mopanaw, ug kini dili lamang pinaagig mga pulong ug disiplina kondili pinaagig panig-ingnan usab, sanglit ang balaod sa Diyos magatudlo sa mga ginikanan sa tanan nilang mga kalihokan sa kinabuhi. Ang pagtambong sa mga pista didto sa Jerusalem tulo ka higayon sa usa ka tuig nagtagana ug edukasyon sa geograpiya, ug sa samang higayon kini nagpasinati sa bata sa iyang mga katagilungsod gikan sa tibuok yuta sa Israel.—Deu 16:16.

Gawas pa sa edukasyon bahin sa relihiyosong pagtulon-an, ang batan-ong mga lalaki tudloan usab sa sekular nga trabaho sa ilang amahan o sa

usa ka trabaho nga kapangabuhian. Si Bezalel ug Oholiab, batid nga mga artesano, gihimong takos sa espiritu sa Diyos aron makatudlo sa uban panahon sa pagtukod sa tabernakulo didto sa kamingawan. (Ex 35:34) Ang batan-ong mga babaye diha sa panimalay tudloan sa mga buluhaton sa usa ka asawa, ug kini nga mga batan-on nga mahimong mga asawa sa umaabot bansayon sa pagpakitag dakong pagtahod sa ila unyang mga bana, sama sa panig-ingnan nga gipakita ni Sara. (Gen 18:12; 1Pe 3:5, 6) Ang maayong asawa daghan ug abilidad, kalamposan, ug mga kaakohan, maingon sa gihubit sa Proverbio kapitulo 31.

Mopatim-aw nga ang mga batang lalaki ug babaye parehong gibansay sa musika. Dihay babaye nga mga maghohoni ug mga mag-aawit. (1Sa 18:6, 7) Taliwala sa mga lalaking Levihanon dihay mga kompositor sa mga awit ug mga balak, mga maghohoni, ug mga mag-aawit.—Sal 87:Sup; 88:Sup; 1Cr 25.

Gigahin usab sa Diyos ang tibuok tribo ni Levi alang sa pagtudlo sa relihiyosong mga pagtulonan. Ang pagkasaserdote gisugdan sa pagpatuman niadtong 1512 W.K.P. Ang usa sa pangunang mga buluhaton niini mao ang pag-edukar sa katawhan diha sa balaod sa Diyos. Si Moises nga Levihanon ingong tigpataliwala, siyempre, maoy usa ka instruktor sa katawhan sa balaod sa Diyos (Ex 18:16, 20; 24:12), ug ang mga saserdote, uban sa dili-saserdoteng mga Levihanon, gisangonan sa responsibilidad sa pagtino nga ang katawhan nakasabot sa tanang regulasyon nga gipamulong ni Jehova pinaagi kang Moises. (Lev 10:11; 14:57; Deu 17:10, 11; 2Cr 15:3; 35:3) Ang mga Levihanon kinahanglan nga mobasa sa Balaod ngadto sa katawhan. Kini gihimo diha sa publiko alang sa tanang katawhan sa panahon sa Pista sa mga Balongbalong sa tuig nga Igpapahulay, ug dinhi walay pagpinig segun sa edad o sekso, apan ang tanang katawhan, tigulang ug batan-on, lakip na ang langyawng pumoluyo sulod sa mga ganghaan ug ang tanan nga makahimo na sa pagsabot, duyog nga magtigom aron mamati sa pagbasa. (Deu 31:9-13) Si Haring Jehosapat, sa ikatulo nga tuig sa iyang paghari, nagsugod ug usa ka kampanya sa pagpanudlo sa Juda, nga nagpadala sa mga prinsipe, mga saserdote, ug mga Levihanon sa palibot sa tibuok Juda aron magtudlo sa katawhan sa balaod sa Diyos.—2Cr 17:9.

Ang usa ka dakong bahin sa Hebreohanong Kasulatan gilangkoban sa mga balak, nga sa natad sa edukasyon, maoy usa ka epektibong tabang sa paghinumdom. Ang Hebreohanong mga balak wala ipahayag pinaagig mga garay kondili pinaagig kaamgiran sa ideya, ritmo sa ideya. Ang gamhanang mga metapora gigamit usab; kini gipasukad sa kinaiyanhong kalalangan, mga butang nga pamilyar sa tanan, bisan sa mga bata. Gigamit ang alpabeto nga mga akrostiko, nga niana ang mga letra nga maoy sinugdanan sa mga bersikulo gihan-ay sumala sa pagkasunodsunod niini diha sa alpabeto. (Sal 25, 34, 37, 111, 112, 119; Pr 31: 10-31; Lam 1-4) Usahay ubay-ubayng bersikulo ang magsugod sa samang letra; pananglitan, diha sa ika-119 nga Salmo walo ka linya ang nagsugod sa Hebreohanon nga letrang *'a'leph,* walo sa *behth,* ug uban pa, aron makompleto ang 176 ka linya alang sa 22 ka letra sa Hebreohanong alpabeto.

Human sa Pagpasig-uli. Human makabalik gikan sa Babilonya ug sa pagtukod pag-usab sa templo, ang kinadak-ang panginahanglan mao ang pag-edukar sa katawhan sa tinuod nga pagsimba. Ang eskribang si Esdras maoy usa ka tawong makinaadmanon ug usa ka magkokopya sa Bibliya. (Esd 7:1, 6) Si Esdras nagtigom ug daghang rekord, ug nagkopya ug nakig-ambit sa paghan-ay sa kanon sa Hebreohanong Kasulatan. Dugang pa, gihimo niya ang usa ka katibuk-ang pag-edukar sa nasod sa Israel sa balaod sa Diyos. Sa paghimo niini, iyang gituman ang iyang mga katungdanan ingong usa ka Levihanong saserdote. (Esd 7:11, 12, 25) Iyang giorganisar ang mga saserdote ug mga Levihanon nga nakabalik gikan sa Babilonya, aron buhaton ang edukasyonal nga programa sa pagpasig-uli sa tinuod nga pagsimba alang sa nahibalik nga mga Israelinhon ug sa ilang mga anak. (Neh 8:4-9) Ang Hebreohanon nga mga magkokopya o mga eskriba (Sopherim) maoy mga lalaki nga edukado sa Balaod, ug bisan tuod dili tanan kanila mga Levihanon, sila nahimong ilado kaayo diha sa pagtudlo sa katawhan. Apan, sa paglabay sa panahon ilang gilakip ang daghang tradisyon ug gidaot ang tinuod nga pagtulon-an sa Pulong sa Diyos.—Tan-awa ang ESKRIBA.

Edukasyon sa Unang Siglo K.P. Ang mga ginikanan nagpadayong mao ang pangunang may kaakohan sa pag-edukar sa ilang mga anak, ilabina sa ilang sayong edukasyon. (2Ti 1:5; 3:14, 15) Nabasa nato nga si Jesus gimatuto didto sa Nasaret sa iyang amaama ug sa iyang inahan ug siya nagpadayon sa pagdako ug sa pagkakusganon, nga napuno sa kaalam. Sa edad nga 12 nahingangha kaniya ang mga magtutudlo didto sa templo sa iyang pagsabot ug sa iyang mga tubag. (Luc 2:41, 46-52) Ang mga eskriba nagpadayon nga mao ang pangulong mga edukador sa publiko ug sa mga tunghaan nga gitukod diha sa mga sinagoga. (Tan-awa ang SINAGOGA.) Gitudlo ang pisikal nga siyensiya ingon man ang Balaod ug ang rabbinikong mga pagtulon-an nga gidugang nganha sa Balaod. Ang mga ginikanan gisugo usab nga tudloan ug trabaho ang ilang mga anak.

Si Jesus mao ang *labing maayo* nga magtutudlo. Bisan taliwala sa iyang mga katalirongan siya giila ingong usa ka magtutudlo nga may talagsaong impluwensiya ug popularidad. Ang iyang mga tinunan nagtawag kaniya nga "Rabbi," nga nagkahulogang "Magtutudlo" o "Instruktor." (Mar 9:5; tan-awa ang RABBI.) Dihay higayon nga bisan ang iyang mga kaaway miila sa iyang kamaayo manulti, ug sa usa ka higayon ang mga polis nga gipadala sa mga Pariseo aron sa pagdakop kaniya, sa dihang gisukna kon nganong mibalik silang walay-dala, mitubag: "Wala pa gayoy laing tawo nga nakasulti ug sama niini."—Ju 7:46; Luc 20:39, 40; Mar 12:32, 34.

Una sa tanan, sama sa iyang giingon, si Jesus wala magsulti sa iyang kaugalingong pagbuot apan mianhi sa ngalan sa iyang Amahan ug misulti sa mga butang nga iyang nakat-onan gikan sa iyang Amahan. (Ju 5:19, 30, 43; 6:38; 10:25) Siya suod kang Jehova nga Diyos, ingon nga iyang bugtong nga Anak gikan sa langit, ug tungod niana siya ang labing maayong magtutudlo bahin sa mga kinaiya, mga buhat, ug mga katuyoan sa iyang Amahan. (Mat 11:27) Iyang nabatonan usab ang lain pang mahinungdanon kaayong kuwalipikasyon alang sa usa ka maayong magtutudlo sa pagkaagi nga siya nahigugma niadtong iyang gitudloan. (Mar 10:21; Ju 13:1, 34; 15:9, 12) Pipila lamang ka magtutudlo ang nahigugma pag-ayo sa ilang mga tinun-an nga andam ihatag ang ilang mga kinabuhi alang kanila, sama sa gihimo ni Jesus. (Ju 15:13) Siya nakasabot sa mga panghunahuna sa iyang mga mamiminaw. (Ju 2:25) Siya adunay halalom nga pagsabot. (Luc 6:8) Siya wala gayoy hakog nga mga tinguha sa iyang pagpanudlo, kay siya walay sala. (Heb 7:26) Wala siya magtudlo pinaagi sa pilosopikanhong mga pulong sa mga eskriba apan migamit ug mga sambingay nga naglangkit sa adlaw-adlaw nga mga butang. Tungod niana ang iyang mga pagtulon-an masabtan gihapon karong adlawa. Ang iyang pagpanudlo puno sa mga sambingay.—Tan-awa ang SAMBINGAY.

Ang pagpanudlo ni Jesus naglakip sa pagbadlong ug sa disiplina. (Mar 8:33) Siya nagtudlo pinaagi sa panig-ingnan ingon man sa pulong; busa siya personal nga mihimog makugihong kampanya sa pagsangyaw ug sa pagpanudlo. Ang iyang sinultihan adunay awtoridad nga dili hitupngan ni bisan kinsa nga mga eskriba; kini dinuyogan sa balaang espiritu sa Diyos, nga nagpamatuod nga may langitnong pagpaluyo ang iyang mga pagpanudlo, mao nga siya, pinaagi sa awtoridad ug gahom, makamando sa mga demonyo sa paggula gikan niadtong ilang gigamhan. (Mar 1:27; Luc 4:36) Siya maisog ug walay kahadlok sa pagsaway sa bakak nga mga magtutudlo nga nagbabag sa uban gikan sa pagpamati sa iyang mga pagtulon-an.—Mat 23.

Ang Edukasyon ug ang Kristohanong Kongregasyon. Ang mga tinun-an ni Jesus misunod sa iyang mga lakang sa Kristohanong buluhaton sa pagpanudlo ug nakabaton ug kalamposan nga sama sa iyaha. Dili lamang sila *nagwali* sa maayong balita sa Gingharian sa Diyos sa tanang dapit kondili *nagtudlo* usab niadtong kinsa namati. (Buh 2:42) Sila maisog ug namulong nga may awtoridad sama kang Jesus. (Buh 4:13, 19, 20; 5:29) Ang espiritu sa Diyos naghatag kanilag gahom ug nagpamatuod sa pag-uyon sa Diyos sa ilang pagpanudlo. Sila nanudlo didto sa templo, sa mga sinagoga, ug sa balay ug balay. (Buh 5:16, 21; 13:14-16; 20:20) Sila nakigtigom uban sa isigka-Kristohanon aron sa pagtudlo ug pagdasig sa usag usa ngadto sa paghigugma ug sa maayong mga buhat.—Buh 20:7, 8; Heb 10:24, 25.

Gihubit ni apostol Pablo ang lainlaing mga katungdanan ug mga buluhaton diha sa kongregasyon nga gihuptan sa hamtong nga mga lalaki, nga lakip kanila ang mga magtutudlo. Iyang gipakita nga ang katuyoan sa tanan niini nga mga buluhaton mao ang pag-edukar, aron sa pagbansay sa mga balaan, alang sa ministeryal nga buluhaton, alang sa pagpalig-on sa lawas ni Kristo. (Efe 4:11-16) Ang usa ka regular nga programa sa edukasyon sa Pulong sa Diyos gihimo sa kongregasyon, ingon sa gilatid sa 1 Corinto kapitulo 14. Ang tanang membro sa Kristohanong kongregasyon, bisan ang mga babaye, angay nga mahimong mga magtutudlo; sila kinahanglang mohimog mga tinun-an sa katawhan sa kalibotan. (Buh 18:26; Heb 5:12; Rom 12:7) Apan sulod sa kongregasyon ang hamtong nga mga lalaki maoy gitudlo sa pagdumala, sama pananglitan, ni Timoteo ug Tito. (1Ti 2:12) Ang maong mga lalaki kinahanglang kuwalipikado sa pagtudlo sa kongregasyon ug sa pagtul-id sa mga butang nga hiwi. Sila mag-amping gayod pag-ayo nga ang ilang gitudlo maoy tukma ug makapahimsog.—1Ti 4:16; 2Ti 4:2, 3; Tit 2:1.

Ang Bibliya wala kaayo maghisgot mahitungod sa pisikal nga edukasyon, gawas sa gitambag ni apostol Pablo: "Kay ang lawasnong pagbansay may diyutayng kapuslanan; apan ang diyosnong pagkamahinalaron mapuslanon sa tanang butang, kay naghupot kini ug saad sa kinabuhi karon ug sa umaabot." (1Ti 4:8) Apan, ang pisikal nga paghago gikinahanglan diha sa makugihong pagsangyaw ug pagpanudlo nga maoy gidasig. Si Jesus kanunay nga nagbaktas. Ingon usab niana ang gihimo sa iyang mga tinun-an; pananglitan, ang ministeryo ni Pablo naglakip sa daghang pagpanaw, nga sa maong panahon nagpasabot ug daghang pagbaktas.

Ang Bibliya wala kaayo maghisgot bahin sa sekular nga edukasyon. Kini nagpasidaan sa mga

Kristohanon sa dili paglangkit sa ilang kaugalingon sa mga pilosopiya sa mga tawo ni sa paggugol ug panahon sa pagtuki sa binuang ug walay-pulos nga mga pangutana. Kini kusganong nagtambag batok sa mental nga pakiglangkit uban niadtong wala motuo sa Diyos ug sa iyang Pulong. (1Ti 6:20, 21; 1Co 2:13; 3:18-20; Col 2:8; Tit 3:9; 1:14; 2Ti 2:16; Rom 16:17) Ang mga Kristohanon miila nga sila obligado atubangan sa Diyos sa pagtagana sa igong panginahanglan sa ilang mga pamilya. Aron mahimo nila kini, sagad gikinahanglan ang usa ka matang sa edukasyon ug pagbansay nga magpaarang kanila nga makabaton ug sekular nga trabaho. (1Ti 5:8) Apan gikan sa kasaysayan sa unang Kristiyanidad atong nakaplagan nga, sa panguna, sila interesado sa bisan unsang lehitimong paagi nga "ang maayong balita" ikasangyaw, aron sila ug ang tanan nga mamati kanila maedukar sa Bibliya. (1Co 9:16) Sama sa giingon ni Propesor E. J. Goodspeed, diha sa *Christianity Goes to Press,* (1940, p. 111):

"Sukad nga ang mga Kristohanon nakaamgo sa posibilidad sa pagpatik ug mga publikasyon aron sa pagpakaylap sa ilang ebanghelyo sa tibuok kalibotan, sila migamit niini sa bug-os, dili lamang sa pagpatik ug bag-ong mga basahon apan sa pagpangitag daang mga basahon aron ipatik, ug ang ilang kadasig sa pagpatik nagpadayon. Sayop hunahunaon nga kini nagsugod sa dihang nadiskobre ang pag-imprenta; naandan na sa mga Kristohanon ang pagpatik sukad pa sa A.D. 70, ug misamot pa kini sa dihang ilang nakita nga kini nga pamaagi malamposon. Bisan ang mga pagsulong sa mga barbaro ug ang Mangiob nga Katuigan wala makasanta niini. Ug kining tanan maoy ebidensiya sa dakong kadasig nga nagpaila sa katibuk-an sa unang Kristohanong kinabuhi, nga nagtinguha dili lamang pinaagi sa buhat ug sa pulong kondili pinaagi sa labing bag-o nga mga pamaagi sa pagpatik aron madala ang ebanghelyo, sa katibuk-an gayod niini, ngadto sa tanang katawhan."—Tan-awa ang ESKUYLAHAN; MAGTUTUDLO, PAGPANUDLO ("Ang Balaod Nahimong Atong Magtutudlo").

EFESO. Usa kanhi ka adunahang siyudad ug hinungdanong sentro sa relihiyon ug sa komersiyo diha sa K nga baybayon sa Asia Minor, halos atbang sa pulo sa Samos. Ang Efeso gitukod diha sa mga bakilid ug sa tiilan sa ubay-ubayng kabungtoran, nga ang panguna niini mao ang Bukid sa Pion ug Bukid sa Koressos. Kini nga dunggoanan nahimutang diha sa pangunang ruta sa negosyo gikan sa Roma hangtod sa mga dapit sa Sidlakan. Tungod sa lokasyon niini nga duol sa bokana sa Suba sa Cayster, nga kasikbit sa mga dal-as sa suba sa Gediz (karaang Hermus) ug sa Menderes (karaang Maeander), ang siyudad nahimong sentro sa mga ruta sa negosyo agi sa yuta diha sa Asia Minor. Ang mga dalan nagdugtong sa Efeso sa pangunang mga siyudad sa distrito sa Asia.

Ang mga sinulat sa unang-siglo nga Romanong awtor nga si Pliny nga Magulang ug sa karaang Gregong geograpo nga si Strabo nagpasiugda sa panghunahuna nga sa usa ka panahon ang gulpo sa Dagat Aegean miabot hangtod sa Efeso apan ang baybayon inanayng misangkad paingon sa dagat, tungod kay sa pagkakaron ang mga kagunoban sa siyudad atua nahimutang daghang kilometros pailaya. Bisan pa niana, ang tigpangubkob nga si J. T. Wood, pinasukad sa iyang mga nakaplagan didto sa Efeso, mihinapos nga ang siyudad kanhi nahimutang nga 6.5 km (4 mi) gikan sa Dagat Aegean. Kon husto kini, nan ang mga barko sa panahon ni Pablo moagi sa bokana sa Suba sa Cayster paingon sa ilayang dunggoanan nga padayong malawigan pinaagi sa kanunayng pagkalot. Apan, latas sa kasiglohan ang dunggoanan ug ang bokana sa suba napuno sa mga binanlas sa Cayster.

Templo ni Artemis. Ang labing talagsaong tinukod diha sa siyudad mao ang templo ni Artemis, nga giisip kanhi nga usa sa pito ka katingalahan sa kalibotan. Ang templo nga naglungtad sa unang siglo K.P., sa dihang miduaw si apostol Pablo sa Efeso, gitukod pag-usab sumala sa plano sa unang Ionikong templo nga giingong gisunog ni Herostratus niadtong 356 W.K.P.

Sumala sa mga pagpangubkob diha sa dapit sa ulahing katunga nga bahin sa ika-19 nga siglo, ang templo gitukod diha sa usa ka plataporma nga mga 73 m (240 p) ang gilapdon ug 127 m (418 p) ang gitas-on. Ang templo mismo maoy mga 50 m (164 p) ang gilapdon ug 105 m (343 p) ang gitas-on. Kini adunay 100 ka marmol nga mga haligi, nga ang matag usa may gihabogong halos 17 m (55 p). Ang mga haligi misukod ug 1.8 m (6 p) ang diyametro sa tiilan niini ug ang pipila niini kinulitan hangtod sa gihabogon nga mga 6 m (20 p). Ang sulod nga sangtuwaryo sa templo maoy mga 21 m (70 p) ang gilapdon ug 32 m (105 p) ang gitas-on. Ang halaran sa sulod sa sangtuwaryo maoy mga 6 m (20 p) kuwadrado, ug ang larawan ni Artemis lagmit nagbarog sa luyo mismo niini nga halaran.

Ang mga tipak nga nakaplagan didto nagpakita nga ang dan-ag nga mga bulok ug mga kinulit nakapatahom sa templo. Ang lagpad, puti nga mga tisa nga marmol ang gihaklap sa atop. Gituohan nga inay nga argamasa, bulawan ang gigamit diha sa mga dinugtongan sa mga bloke nga marmol.

Estadyum; Teatro. Mga 1.5 km (1 mi) sa HK sa templo ni Artemis mao ang usa ka estadyum nga gitukod pag-usab ubos sa pagmando ni

Kinulit nga nagpakita sa mga lalaki nga nakigbugno sa mapintas nga mga mananap, lagmit diha sa estadyum sa Efeso

Nero (54-68 K.P.). Lagmit kini mao ang dapit alang sa mga panagsangka sa mga atleta ug lagmit sa mga bugno usab sa mga gladyador. Kon sabton nga literal ang mga pulong ni apostol Pablo sa 1 Corinto 15:32 nga naghisgot sa pagpakigbugno sa mapintas nga mga mananap sa Efeso, tingali kinahanglang depensahan niya ang iyang kaugalingon batok sa mapintas nga mga mananap diha niini nga estadyum.

Ang teatro diin nagkagubot ang mga taga-Efeso tungod sa hulhog ni Demetrio maoy halos 800 m (0.5 mi) lamang sa H sa estadyum. Kini nga teatro nahimutang sulod sa hulpa nga dapit sa Bkd. sa Pion. (Buh 19:23-41) Ang atubangan niini gidayandayanan ug mga haligi, mga butanganan sa larawan, ug maanindot nga mga kinulit. Ang marmol nga mga lingkoranan sa mga tumatan-aw giporma nga samag katunga sa sirkulo nga may 66 ka lumbay; nga gibanabana nga makapalingkod kini ug mga 25,000 ka tawo. Ang lanog sa tingog diha sa teatro maayo kaayo. Bisan karong adlawa, ang pulong nga isulti sa hinayng tingog gikan sa nahimutangan sa entablado madungog didto sa kinatas-ang mga lingkoranan. —HULAGWAY, Tomo 2, p. 748.

Atubangan sa teatro mao ang halapad nga gibaldosahan ug marmol nga dalan nga deretso sa dunggoanan. Kini nga dalan maoy halos 0.5 km (0.3 mi) ang gitas-on ug mga 11 m (36 p) ang gilapdon. Ang mga portiko nga 4.5 m (15 p) ang gilay-on gikan sa usag usa gilumbay diha sa masigkakilid niini nga dalan, ug sa luyo niini mao ang mga tindahan ug ang ubang mga tinukod. Adunay dakong ganghaan sa matag tumoy sa dalan.

Ministeryo ni Pablo sa Efeso. Lagmit nga niadtong 52 K.P. si apostol Pablo kauban ni Aquila ug Priscila miabot sa Efeso, ang sentro sa karaang kalibotan. Miadto gilayon si Pablo sa sinagoga sa mga Hudiyo aron sa pagsangyaw. Apan, bisan tuod nga gihangyo nga magpabilin pa, ang apostol mibiya sa Efeso, nga nag-ingon nga siya mobalik ra kon kabubut-on ni Jehova. (Buh 18:18-21) Si Aquila ug Priscila, kinsa nagpabilin sa Efeso, nakahimamat kang Apolos, usa ka Hudiyo gikan sa Alejandria, Ehipto, kinsa nasinati lamang sa bawtismo ni Juan, ug ilang "gipatin-aw kaniya ang dalan sa Diyos sa mas husto nga paagi."—Buh 18:24-26.

Sa dihang si Pablo mibalik sa Efeso, lagmit sa tingtugnaw sa 52/53 K.P., iyang nahimamat ang ubay-ubayng mga tawo nga nabawtismohan sa bawtismo ni Juan. Sa dihang iyang gipatin-aw ang mahitungod sa bawtismo ngadto kanila, sila gibawtismohan pag-usab. (Buh 19:1-7) Niining higayona si Pablo nanudlo diha sa sinagoga sa mga Hudiyo sulod sa tulo ka bulan. Apan sa dihang mitungha ang pagsupak, siya mibalhin didto sa awditoryum sa eskuylahan sa Tirano kauban niadtong nahimong mga magtutuo; didto siya mihatag ug pakigpulong kada adlaw sulod sa duha ka tuig. (Buh 19:8-10) Dugang pa, malukpanong misangyaw si Pablo gikan sa balay ug balay. —Buh 20:20, 21.

Tungod sa pagsangyaw ni Pablo nga inubanan sa milagrosong mga pagpang-ayo ug paghingilin sa mga demonyo, ang daghang taga-Efeso nahimong mga magtutuo. Lain pa, ang wala molampos nga pagsulay sa paghingilin ug mga demonyo sa pito ka anak nga lalaki sa usa ka Hudiyong pangulo nga saserdote nga ginganlan ug Esceva nakapukaw ug dakong kaikag. Ang kanhing mga tiggamit ug mga kalaki sa salamangka nagsunog sa ilang mga basahon diha sa publiko, nga may katibuk-ang kantidad nga 50,000 ka pirasong plata (kon denario, $37,200). (Buh 19:11-20) Ang Efeso nabantog kaayo sa mga kalaki sa salamangka nga tungod niana ang Grego ug Romanong mga magsusulat nagtawag sa mga basahon o mga linukot nga naundan ug mga orasyon ug mga

hurimhurim ingong "mga sinulat sa mga taga-Efeso."

Sanglit daghang taga-Efeso ang misalikway sa pagsimba kang Artemis, gipunting sa platero nga si Demetrio ngadto sa iyang kaubang mga artesano nga ang pagsangyaw ni Pablo nagpameligro sa ilang pangita ug nagpameligro usab sa ilang pagsimba kang Artemis. Ang nangasuko nga mga platero misinggit: "Bantogan si Artemis sa mga taga-Efeso!" Ang siyudad napuno sa kaguliyang, nga misangpot sa duha ka oras nga kagubot diha sa teatro nga makapasulod ug mga 25,000 ka tumatan-aw.—Buh 19:23-41.

Human niini, si Pablo mibiya sa Efeso. Sa ulahi, gikan sa Mileto siya nagpatawag sa mga ansiyano sa kongregasyon sa Efeso, nag-asoy sa iyang kaugalingong ministeryo sa distrito sa Asia, ug naghatag kanila ug mga instruksiyon sa pag-atiman sa ilang mga katungdanan. (Buh 20:1, 17-38) Ang iyang paghisgot nianang higayona nga siya migugol ug "tulo ka tuig" sa Efeso angayng isipon nga usa ka gitibuok nga numero.—Buh 20:31; itandi ang Buh 19:8, 10.

Sa paglabay sa katuigan, milahutay gayod ang mga Kristohanon sa Efeso. Bisan pa niana, ang pipila nawad-an sa gugma nga ilang nabatonan sa sinugdan.—Pin 2:1-6; tan-awa ang ARTEMIS; DEMETRIO Num. 1; EFESO, SULAT NGADTO SA MGA TAGA-.

EFESO, SULAT NGADTO SA MGA TAGA-. Usa ka basahon sa Kristohanon Gregong Kasulatan, nga gisulat sa mga 60-61 K.P. ni apostol Pablo sa panahon sa iyang pagkabilanggo sa Roma. (Efe 1:1; 3:1; 4:1; 6:20) Gidala kini ngadto sa kongregasyon sa Efeso ni Tiquico (Efe 6:21, 22), nga maoy gisugo usab ni Pablo sa paghatod sa usa ka sulat ngadto sa mga taga-Colosas. (Col 4:7-9) Sanglit ang sulat ngadto sa mga taga-Colosas gisulat sa halos samang panahon nga si Pablo misulat ngadto sa mga Kristohanon sa Efeso, adunay daghang kaamgiran tali sa sulat ngadto sa mga taga-Efeso ug sa sulat ngadto sa mga taga-Colosas. Sumala kang Charles Smith Lewis, "sa 155 ka bersikulo sa sulat ngadto sa mga taga-Efe[so], 78 ang makaplagan diha sa sulat ngadto sa mga taga-Col[osas] nga adunay mga kaamgiran sa lainlaing paagi." (*The International Standard Bible Encyclopaedia,* giedit ni J. Orr, 1960, Tomo II, p. 959) Walay duhaduha nga ang mga kahimtang sa Colosas daw susama nianang sa Efeso, ug nakita ni Pablo nga maayong hatagan sila ug samang matang sa tambag.

Kon Nganong Haom sa mga Kristohanon sa Efeso. Ang usa ka Chester Beatty nga papiro (P^{46}) ingon man ang orihinal nga mga hubad sa Vatican Manuscript Num. 1209 ug ang Sinaitic Manuscript wala maglakip sa mga pulong nga "sa Efeso" sa kapitulo 1, bersikulo 1. Apan, ang maong mga pulong makaplagan sa ubang mga manuskrito ug sa tanang karaang mga bersiyon. Dugang pa, ang unang mga magsusulat sa simbahan midawat niini ingong ang sulat ngadto sa mga taga-Efeso. Bisan tuod ang pipila naghunahuna niini nga mao ang sulat nga gihisgotang gipadala ngadto sa Laodicea (Col 4:16), angayng matikdan nga walay karaang mga manuskrito ang naundan sa mga pulong nga "ngadto sa Laodicea," ug ang Efeso mao lamang ang siyudad nga gihisgotan dinhi sa bisan unsang mga manuskrito niini nga sulat.

Tambag bahin sa materyalismo. Dugang pa, ang pagsusi sa mga kaundan sa sulat ngadto sa mga taga-Efeso nagpaila nga diha sa hunahuna ni Pablo ang mga Kristohanon sa Efeso; ug ilabinang tukma ang iyang tambag, tungod sa mga kahimtang nga kaylap didto sa Efeso, ang labing ilado nga siyudad sa Romanhong lalawigan sa Asia. Pananglitan, nailado ang Efeso nga usa ka adunahan kaayong siyudad, ug ang tendensiya mao nga lantawon ang kalibotanong mga bahandi ingong labing hinungdanong butang. Apan diha sa iyang sulat gipasiugda ni Pablo ang tinuod nga bahandi—ang "bahandi sa iyang dili-takos nga kalulot," "ang mahimayaong bahandi" nga giandam sa Diyos ingong panulondon alang sa mga balaan, "ang naghingapin nga bahandi sa iyang dili-takos nga kalulot," ang "dili-matugkad nga bahandi ni Kristo," ug 'ang bahandi sa himaya sa Diyos.' (Efe 1:7, 18; 2:7; 3:8, 16) Kini makatabang sa mga Kristohanon sa Efeso nga makabaton ug hustong panglantaw sa mga bahandi.

Paghanaw sa imoralidad. Ang Efeso maoy usa ka siyudad usab nga ilado sa pagkamapatuyangon ug haluag nga panggawi, sa grabeng imoralidad niini. Busa, gipasiugda gayod kini ni apostol Pablo ingong usa sa mga kinaiya sa daang pagkatawo ug miingon nga ang mga Kristohanon kinahanglang maghukas nianang daang pagkatawo ug isul-ob ang "bag-ong pagkatawo." Tungod sa malaw-ay nga kahimtang sa moral didto sa Efeso, ang mga lungsoranon sagad nga maghisgot bahin sa seksuwal nga kahilayan, dili aron sa pagkondenar niini, kondili aron sa pagkalipay gayod niini; ug ang mga Kristohanon, nagtambag si Pablo, dili angayng mahisama sa maong mga tawo, nga mahimuot sa paghisgot sa pakighilawas ug sa pag-asoy ug malaw-ay nga mga pasiaw.—Efe 4:20-24; 5:3-5.

Magkalahi nga mga templo. Ang ilustrasyon ni Pablo bahin sa usa ka espirituwal nga templo haom usab kaayo alang sa Kristohanong

kongregasyon nga nagpuyo diha sa landong sa halangdon nga paganong templo ni Artemis, nga giila ingong usa sa pito ka katingalahan sa karaang kalibotan. Samtang 'ang tibuok distrito sa Asia ug ang gipuy-ang yuta' nagsimba kang Artemis ug nagtamod pag-ayo sa bantog nga templo didto sa Efeso, ang dinihogang mga Kristohanon naglangkob sa "usa ka balaang templo," diin si Jehova nagpuyo pinaagi sa iyang espiritu.—Buh 19:27; Efe 2:21.

Tungod kay ang templo ni Artemis maoy usa ka sangtuwaryo, gidasig ang pagbuhat ug mga krimen ug midaghan ang mga kriminal sa Efeso. Walay usa diha sa usa ka tinong dapit palibot sa mga paril niini ang mahimong dakpon tungod sa bisan unsang krimen. Tungod niini dihay balangay sa mga kawatan, mga mamumuno, ug mga susama niini sa palibot sa templo. Busa, tukma gayod ang mga pulong ni Pablo bahin sa pagpangawat, duyog sa mapangdaot nga kayugot, sininggitay, ug paghimog kadaot.—Efe 4:25-32.

Pagbuhat sa demonismo. Ang Efeso mao ang sentro sa tanang matang sa demonismo. Ngani, ang siyudad nailado sa tibuok kalibotan tungod sa daghang porma sa salamangka niini. Ang mga demonyo niadtong panahona ilabinang aktibo didto sa Efeso, ug sa walay duhaduha aron makunhoran ang impluwensiya sa salamangka ug pagpamarang ug aron sa pagtabang sa matarong ug kasingkasing nga mga taga-Efeso nga makalingkawas gikan niining mga buhat sa demonyo, si Pablo mihimog mga milagro pinaagi sa espiritu sa Diyos; naglakip gani kini sa paghingilin sa daotang mga espiritu.—Buh 19:11, 12.

Nagpakita kon unsa ka tugob ang Efeso sa salamangka ug kon unsa ka tukma ang tambag ni Pablo sa pagpakigbatok sa daotang mga espiritu mao ang mosunod nga mga punto:

"Ang mga letra sa Efeso" nailado kanhi sa tibuok kalibotan. "Kini daw gilangkoban sa pipila ka kombinasyon sa mga letra o mga pulong, nga, kon litokon uban ang pipila ka tonada, gituohang epektibo sa paghingilin sa mga sakit, o daotang

MGA PANGUNANG PUNTO SA EFESO

Usa ka sulat nga naghatag ug pagtagad sa usa ka pagdumala nga mosangpot sa kalinaw ug panaghiusa uban sa Diyos pinaagi ni Jesu-Kristo

Samtang siya usa ka binilanggo didto sa Roma, si Pablo misulat niini nga sulat ngadto sa kongregasyon sa Efeso, usa ka dunggoanan nga siyudad sa K nga baybayon sa Asia Minor

---

Ang katuyoan sa Diyos sa pagpahinabog kalinaw ug panaghiusa pinaagi ni Jesu-Kristo

- Sanglit nagpahayag ug dakong dili-takos nga kalulot, gimbut-an daan sa Diyos nga ang pipila ka tawo sagopon ingong iyang mga anak pinaagi ni Jesu-Kristo (1:1-7)
- Gilaraw sa Diyos ang usa ka pagdumala (usa ka paagi sa pagdumala sa mga kalihokan sa iyang panimalay) nga pinaagi niini iyang hiusahon uban kaniya pinaagi ni Kristo kadtong mga pinili nga mahiuban sa langit ug kadtong mabuhi dinhi sa yuta (1:8-14)
- Si Pablo nag-ampo nga unta ang mga taga-Efeso makasabot ug magpabili gayod sa kahibulongang tagana nga gihatag sa Diyos alang kanila pinaagi ni Kristo (1:15-23; 3:14-21)
- Kadtong gihatagan ug halangdong mga buluhaton maylabot kang Kristo maoy patay kanhi tungod sa sala; ang ilang kaluwasan maoy gasa sa Diyos, dili bayad tungod sa mga buhat (2:1-10)
- Pinaagi kang Kristo, ang Balaod gihanaw ug gipahiluna ang pasikaranan aron ang mga Hudiyo ug mga Hentil mahimong usa ka lawas, mga sakop sa panimalay sa Diyos, usa ka templo nga kapuy-an sa Diyos pinaagi sa espiritu (2:11–3:7)
- Ang mga pagpakiglabot sa Diyos uban sa kongregasyon nagpadayag, bisan niadtong anaa sa langitnong mga dapit, sa pagkadaiya sa iyang kaalam (3:8-13)
- Ang makapahiusang mga butang gitagana sa Diyos: usa ka espirituwal nga lawas nga naglangkob sa kongregasyon, usa ka balaang espiritu, usa ka paglaom, usa ka Ginoong Jesu-Kristo, usa ka pagtuo, usa ka bawtismo, usa ka Diyos ug Amahan (4:1-6)
- Ang mga gasa nga mga lalaki nga gitagana ni Kristo nakatabang sa tanan aron mahuptan ang pagkausa sa pagtuo; ang tibuok lawas, ubos sa iyang pagkaulo, naglihok nga nagtinambayayongay tungod sa pagsulti ug kamatuoran ug sa pagpasundayag ug gugma (4:7-16)

Isul-ob ang bag-ong pagkatawo, nga kaharmonya sa pagtulon-an ug panig-ingnan ni Kristo

- Dili ang mga nasod kondili si Kristo ang panig-ingnan nga pagasundon; ang pagbuhat niana nagkinahanglan ug bag-ong pagkatawo (4:17-32)
- Sundoga ang Diyos; ipasundayag ang matang sa gugma nga gipasundayag ni Kristo (5:1, 2)
- Likayi ang malaw-ay nga sinultihan ug panggawi; lakaw ingong mga anak sa kahayag (5:3-14)
- Palita ang panahon; gamita kini sa pagdayeg kang Jehova (5:15-20)
- Uban ang halalom nga pagtahod kang Kristo, ipasundayag ang hustong pagpasakop ngadto sa mga bana, mga ginikanan, mga agalon; ipakita ang mahigugmaong konsiderasyon niadtong gipiyal kaninyo (5:21–6:9)

Isul-ob ang kompletong espirituwal nga armadura aron makabarog nga malig-on batok sa malansisong mga buhat sa Yawa

- Kita adunay pakigbugno batok sa daotang mga puwersa nga espirituhanon; ang tabang sa Diyos mopaarang kanato sa pagsukol niining mga tigbungkag sa kalinaw ug panaghiusa (6:10-13)
- Ang espirituwal nga armadura gikan sa Diyos motaganag bug-os nga panalipod; gamita kini pag-ayo ug pag-ampo nga matinuoron, nga maglakip sa tanang balaan diha sa inyong mga pangamuyo (6:14-24)

mga espiritu; o nga, kon isulat diha sa pergamino ug isul-ob, gituohan nga magsilbing mga *panagang,* o mga anting-anting, aron mopanalipod batok sa daotang mga espiritu, o sa kapeligrohan. Busa si Plutarch (Simpos. 7) miingon, 'ang mga salamangkero nagpugos niadtong gigamhan sa demonyo sa pagsumay ug paglitok *sa mga letra sa Efeso,* diha sa tinong pagkasunodsunod, sa ilang kaugalingon mismo.'"—*Notes, Explanatory and Practical, on the Acts of the Apostles,* ni A. Barnes, 1858, p. 264.

Ang mga inskripsiyon nga nakaplagan didto sa mga kagun-oban sa Efeso nagpakita sa hilabihang kangitngit sa kaisipan nga niana nagkinabuhi ang mga taga-Efeso ug maoy hinungdan nga si apostol Pablo nagsulat sa mga Kristohanon nianang siyudara nga "dili na magpadayon sa paglakaw sama sa paglakaw usab sa kanasoran diha sa pagkawalay-pulos sa ilang mga kaisipan, samtang sila anaa sa kangitngit sa kaisipan." (Efe 4:17, 18) Ang mga inskripsiyon diha sa mga bungbong ug sa mga tinukod nagpakita nga ang mga kinabuhi sa katawhan gigamhan sa mga patuotuo, pagpanag-an, ug sa pagpangitag mga tilimad-on.

Tungod sa pagsangyaw ni Pablo, sa milagrosong mga buhat nga iyang gihimo, ug sa kapildihan sa naghingilin-ug-demonyo nga mga Hudiyo, daghan sa mga taga-Efeso ang nahimong mga Kristohanon. Walay duhaduha daghan niining mga tawhana ang nalangkit sa pipila ka matang sa mga buhat sa salamangka, kay ang asoy sa Bibliya nag-ingon: "Ubay-ubay niadtong nanaggamit ug mga kalaki sa salamangka nagtapok sa ilang mga basahon ug nagsunog niini atubangan sa tanan. Ug ilang gikuwenta sa tingob ang bili niini ug ilang nakaplagan nga kini mikabat ug kalim-an ka libo ka pirasong plata [kon denario, $37,200]." (Buh 19:19) Tungod sa maong pagkakaylap sa salamangka didto sa Efeso ug sa pagbatasan sa daghang porma sa demonismo, tukma gayod nga gihatagan ni Pablo ang mga Kristohanon sa Efeso ug maayong tambag bahin sa pagpakigbatok sa daotan nga espirituhanong mga puwersa pinaagi sa pagsul-ob sa "kompletong armadura gikan sa Diyos." Walay duhaduha nga ang pipila niadtong mibiya gikan sa buhat sa salamangka pagahasion sa mga demonyo, ug ang tambag ni Pablo makatabang kanila sa pagsukol sa daotang mga espiritu. Angayng matikdan nga ang pagsunog niini nga mga basahon nga nalangkit sa demonismo maoy usa sa unang mga lakang nga gihimo niadtong unang mga Kristohanon, nga naghatag ug sumbanan karong adlawa alang niadtong buot makalingkawas sa impluwensiya o pagpanghasi sa demonyo.—Efe 6:11, 12.

Ang papel ni Kristo. Tungod sa mahimayaong paglaom nga gibutang sa ilang atubangan ingong kaubang mga manununod ni Kristo, haom gayod nga si Pablo misulat usab sa mga Kristohanon sa Efeso nga si Kristo gibangon "nga labaw kaayo sa tanang kagamhanan ug awtoridad ug gahom ug pagkaginoo ug sa tanang ngalan nga gingalan, dili lamang niini nga sistema sa mga butang, kondili usab nianang sa umaabot." (Efe 1:21) Niini nga sulat gipaabot ni Pablo sa kinalabwang pagkahalangdon ang paghubit niya sa binayaw nga posisyon ni Jesu-Kristo ug sa gasa sa dili-takos nga kalulot sa Diyos uban ang gugma, kaalam, ug kaluoy ngadto niadtong gidala sa pagpakighiusa kanila. Ang paghubit sa paagi diin ang tanang butang sa langit ug sa yuta mahiusa ubos ni Kristo ug ang pagdala sa mga Hudiyo ug mga Hentil ngadto sa kongregasyon ingong "usa ka bag-ong tawo" mao ang bug-os nga katin-awan nga makaplagan sa Bibliya bahin sa "sagradong tinago" sa Diyos, nga gipadayag diha sa maayong balita labot kang Kristo.—Efe 2:15.

EFFATHA. Usa ka Semitikanhong ekspresyon nga nagkahulogang "mabuksan ka." Gigamit kini ni Jesus sa dihang iyang giayo ang usa ka tawong bungol nga may kabilinggan sa pagsulti.—Mar 7:32-34.

EGLA [Batang Baka; Nating Baka]. Ang inahan sa ikaunom nga anak nga lalaki ni Haring David nga si Itream, natawo kaniya didto sa Hebron. —2Sa 3:5; 1Cr 3:3.

EGLAIM. Dayag nga usa sa kinatumyang mga dapit sa Moab nga, sumala sa Isaias 15:1, 8, gitakdang 'motiyabaw' tungod sa pagkalaglag sa maong nasod. Ang tukmang nahimutangan niining karaang dapit dili matino. Hinunoa, ang ngalang Eglaim ug ang susamang ngalan, ang Agallim, nga gihisgotan ni Eusebius (*Onomasticon,* 36, 19-21) nga mga 12 km (7.5 mi) sa H sa Rabat-Moab, lagmit napreserbar gihapon diha sa ngalan sa Rujm el-Jilimeh sa maong dapit o sa Khirbet Jeljul, usa ka dapit nga sukad pa sa Nabataeanhon-Romanhong kapanahonan, nga nahimutang 7 km (4 mi) pahabagatan. Si Yohanan Aharoni nagsugyot nga lagmit mao kini ang Mazraʽ, usa ka tubigan nga dapit sa AS sa Peninsula sa Lisan.

EGLAT-SELISIYA [lagmit, Ikatulong Eglat]. Usa ka termino nga gigamit ni Isaias (15:5) ug ni Jeremias (48:34) sa ilang mga pahayag sa kaalaotan batok sa Moab, lagmit nagtumong sa usa ka dapit nianang nasora. May pipila nga nagtuong dihay tulo ka magkadug-ol nga mga lungsod nga pareho ug ngalan diha sa usa lamang ka dapit, ug

nga ang ikatulo ("ang ikatulong Eglat," *AT*) mao ang gitumong sa mga pahayag sa mga manalagna. Ang tukmang nahimutangan sa maong mga dapit wala gayod matino.

Apan, daghang eskolar ang nagtuo nga ang Hebreohanong mga pulong (*ʽegh·lathʹ sheli·shi·yahʹ*) dili angayng hatagag katumbas nga propio nombre. Ilang giisip kini ingong usa ka simbolikong ekspresyon ug hubaron kini ingong "usa ka nating baka nga tulo ka tuig ang kagulangon." (*Dy, JP;* tan-awa ang *KJ, Ro.*) Niini nga kahimtang, ang mga manalagna lagmit nagtandi sa napukan nga Moab ngadto sa usa ka kusgan, batanon, hinuon hingkod na nga baka, apan gikan niini ang nadungog lamang mao ang makaluluoy nga 'pag-inga' sa tumang kasakit.

EGLON [Gamay nga Nating Baka].

1. Usa ka hari sa Moab sa mga adlaw sa mga Maghuhukom, kinsa naglupig sa Israel sulod sa 18 ka tuig, "tungod kay ilang gibuhat ang daotan sa mga mata ni Jehova." (Huk 3:12-25) Si Eglon maoy nangulo sa panag-abin sa Moab, Ammon, ug Amalek sa ilang pag-atake sa Israel. Siya napukan sa dihang ang walhon nga si Ehud, human ihatag ang naandang tributo, miingon: "Aduna akoy sekretong pulong alang kanimo, Oh hari." Sa dihang nag-inusara didto sa iyang mabugnaw nga lawak ibabaw sa lapad nga atop sa iyang palasyo, si Eglon, human papahawaa ang iyang mga tig-alagad, mitindog gikan sa iyang trono aron paminawon ang giingon ni Ehud nga "pulong sa Diyos." Dayon giduslak ni Ehud ngadto sa tambok kaayong tiyan ni Eglon ang usa ka espada nga duhay-sulab mao nga "ang puloan midulot usab uban sa sulab," ug "migula ang hugaw." Bahin sa Maghuhukom 3:22, ang *Commentary* ni Clarke nag-ingon: "Mahimong ang mga hugaw migula agi sa samad, o kaha siya nakalibang sa kinaiyanhong paagi tungod sa *kalisang* ug *tumang kasakit."*

2. Usa ka harianong siyudad sa Canaan kansang hari miduyog sa panag-abin batok sa Gabaon sa dihang ang maong siyudad nakigdait kang Josue ug sa Israel. Gipatay ni Josue ang lima ka hari nga nalangkit, gibitay sila diha sa mga estaka, ug sa ulahi gisakop ang Eglon, gilaglag ang mga molupyo niini. (Jos 10:1-5, 22-27, 34, 35; 12:12) Human niadto kini gilakip sa teritoryo sa tribo ni Juda. (Jos 15:39) Ang orihinal nga dapit gituohang makaplagan didto sa Tell el-Hesi, mga 25 km (16 mi) sa SAS sa Gaza, ug mga 11 km (7 mi) sa K sa Lakis, ug busa duol sa ngilit sa Kapatagan sa Filistia. Apan, ang karaang ngalan napreserbar pinaagi sa mga kagun-oban sa Khirbet ʽAjlan, pipila ka milya pa ang gilay-on.

EHI. Tan-awa ang AHIRAM.

EHIPTO, BUL-OGANANG WALOG SA. Usa ka hataas nga lugot nga nagsilbing timaan sa gimbut-an sa Diyos nga utlanan sa HK sa Yutang Saad, nga mao, ang "yuta sa Canaan." (Num 34:2, 5; 1Ha 8:65; Isa 27:12) Bisan tuod kini nga bul-oganang walog wala mahimutang sa Ehipto, ang pagmando sa maong nasod lagmit nakaabot nianang dapita, tingali sulod sa pipila ka yugto, hangtod niadtong tungora. (2Ha 24:7) Ang gipamubong ekspresyon nga "bul-oganang walog," gigamit sa paghubit sa mga utlanan sa yuta sa Israel diha sa panan-awon ni Ezequiel, lagmit nga nagtumong niining samang lugot.—Eze 47:19; 48:28.

Ang bul-oganang walog sa Ehipto sagad gituohan nga mao ang Wadi el-ʽArish, nga nagsugod kapin sa 200 km (125 mi) pailaya sa Peninsula sa Sinai duol sa Jebel et-Tih. Mitadlas kini sa A hangtod nga nakaabot sa Dagat Mediteranyo sa lungsod sa el-ʽArish (Rhinocolura), mga 150 km (90 mi) sa S sa Port Said. Sa ting-init kini maoy usa lamang ka ugang yuta. Apan, sa panahon sa ting-ulan sa dihang agosan kini sa daghang sapa, ang Wadi el-ʽArish mahimong usa ka nagbul-og nga suba nga ang mga tampi niini lapawan sa tubig, lukahon gani ang mga kahoy ug banlason kini sa kusog nga bul-og niini. Lagmit mao kini ang hinungdan kon nganong gitawag kini nga *"suba* sa Ehipto" diha sa mga talaan sa utlanan sa Yutang Saad sa Genesis 15:18.—Apan, tan-awa ang SIHOR.

EHIPTO, EHIPTOHANON. Ang Ehipto ug ang mga molupyo niini gihisgotan diha sa Bibliya kapin sa 700 ka beses. Sa Hebreohanong Kasulatan, ang Ehipto kasagarang gitawag sa ngalang Mizraim (*Mits·raʹyim*) (itandi ang Gen 50:11), nga dayag nga nagpasabot sa pagkadungganon o pagkadaghan sa mga kaliwat sa anak nga lalaki ni Ham sa maong rehiyon. (Gen 10:6) Bisan karong adlawa gigamit sa mga Arabo ang ngalang *Misr* sa pagtumong sa Ehipto. Sa pipila ka salmo kini gitawag nga "yuta sa Ham."—Sal 105:23, 27; 106:21, 22.

Mga Utlanan ug Geograpiya Niini. (MAPA, Tomo 1, p. 531) Sa karaan ug sa modernong kapanahonan, ang Ehipto milungtad tungod sa Suba sa Nilo, nga ang tabunok nga walog niini maoy samag hataas, hiktin nga berdeng ribon latas sa ugang desyerto nga mga rehiyon sa amihanan-sidlakang Aprika. Ang "Ubos nga Ehipto" naglakip sa halapad nga rehiyon sa Delta diin nagsangasanga ang tubig sa Nilo sa dili pa moagos ngadto sa Dagat Mediteranyo, nga sa usa ka panahon miagos sa labing menos lima ka lainlaing mga sanga, apan karong adlawa sa duha na lamang. Gikan sa dapit nga magbulag ang agos sa tubig sa Nilo (diha sa

rehiyon sa modernong Cairo) paingon sa kabaybayonan, adunay gilay-on nga mga 160 km (100 mi). Ang dapit sa karaang Heliopolis (On sa Bibliya) makaplagan duol sa A sa Cairo, samtang pipila ka milya sa H sa Cairo nahimutang ang Mempis (kasagarang gitawag ug Nop diha sa Bibliya). (Gen 46:20; Jer 46:19; Os 9:6) Sa H sa Mempis nagsugod ang rehiyon sa "Ibabaw nga Ehipto," nga moabot sa walog hangtod sa unang busay sa Nilo didto sa Aswan (karaang Syene), ug may gilay-ong mga 960 km (600 mi). Apan, gihunahuna sa daghang eskolar nga mas haom ang pagtawag sa amihanang bahin niining dapita ingong "Tungang Ehipto." Niining tibuok nga rehiyon (sa Tunga ug Ibabaw nga Ehipto) ang halapad nga Walog sa Nilo talagsa rang molapas ug kapin sa 20 km (12 mi) ang gilapdon, ug ang isigkakilid niini mga pangpang nga anapog ug *sandstone,* nga mao ang nahimong daplin nga bahin sa desyerto.

Saylo sa unang busay nahimutang ang karaang Etiopia, mao nga ang Ehipto gikaingon nga nakaabot "gikan sa Migdol [dayag nga usa ka dapit sa AS sa Ehipto] ngadto sa Syene ug hangtod sa utlanan sa Etiopia." (Eze 29:10) Bisan tuod ang Hebreohanong pulong nga *Mits·ra'yim* kanunayng gigamit sa pagtumong sa tibuok yuta sa Ehipto, daghang eskolar nagtuo nga sa pipila ka kahimtang kini nagtumong sa Ubos nga Ehipto, ug tingali sa Tungang Ehipto, nga ang Ibabaw nga Ehipto gitawag ug "Patros." Ang paghisgot sa 'Ehipto [Mizraim], Patros, ug Cus' sa Isaias 11:11 maoy pareho sa susamang geograpikanhong han-ay diha sa usa ka inskripsiyon sa Asiryanhon nga si Haring Esarhadon, kinsa nagtala sa mga rehiyon sa 'Musur, Paturisi, ug Kusu' nga lakip sa iyang imperyo. —*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. Pritchard, 1974, p. 290.

Gilibotan sa Dagat Mediteranyo sa A ug sa unang busay sa Nilo ug sa Nubia-Etiopia sa H, ang Ehipto natung-an sa Desyerto sa Libya (bahin sa Sahara) sa K ug sa Desyerto sa Pulang Dagat sa S. Busa, sa kinadak-ang bahin, kini nahimulag gikan sa impluwensiya sa gawas ug napanalipdan nga dili masulong. Apan, ang hiktin nga yuta sa Sinai sa AS misumpay sa kontinente sa Asia (1Sa 15:7; 27:8); ug niini nga lawis moagi ang nagapanawng panon sa mga magpapatigayon (Gen 37:25), mga lalin, ug sa ulahi, ang nagapanulong nga kasundalohan. Ang "bul-oganang walog sa Ehipto," nga sagad gituohan nga mao ang Wadi el-'Arish sa Peninsula sa Sinai, dayag nga nagtimaan sa AS nga tumoy sa naestablisar nga dominyo sa Ehipto. (2Ha 24:7) Saylo niini mao ang Canaan. (Jos 15:4) Sa desyerto sa K sa Nilo, dihay labing menos lima ka tubigan nga dapit nga nahimong bahin sa gingharian sa Ehipto. Ang dakong tubigan nga dapit sa Faiyum, mga 72 km (45 mi) sa HK sa karaang Mempis, natagan-an ug tubig gikan sa Nilo pinaagi sa usa ka kanal.

Ekonomiya nagdepende sa Nilo. Bisan tuod karong adlawa ang desyertong mga rehiyon nga ubay sa Walog sa Nilo diyutay ra o walay mga tanom nga makasustento sa kinabuhi sa mga hayop, may ebidensiya nga sa karaang kapanahonan dihay ihalas nga mga hayop nga gipangayam sa mga Ehiptohanon diha sa mga lugot, o sa mga bul-oganang walog. Bisan pa niana, nihit gayod ang ulan ug karong adlawa diyutay ra kaayo (tingali moulan sa Cairo ug 5 sm [2 pul.] matag tuig). Busa ang kinabuhi sa Ehipto nagdepende sa katubigan sa Nilo.

Ang mga tuboran sa Nilo naggikan sa kabukiran sa Etiopia ug sa kanait nga kayutaan. Dinhi ang panapanahon nga pag-ulan igo na nga magpadako sa bul-og sa suba, nga makapabaha sa mga tampi niini didto sa Ehipto kada tuig sulod sa mga bulan sa Hulyo hangtod sa Septiyembre. (Itandi ang Am 8:8; 9:5.) Dili lang kay nagtagana kini ug tubig alang sa mga kanal sa irigasyon ug sa mga dal-as kondili nagdala usab kini ug bililhong mga binanlas aron sa pagpatambok sa yuta. Tabunok kaayo ang Walog sa Nilo, ug maingon man ang Delta, nga tungod niana ang maayong pagkatubig nga rehiyon sa Sodoma ug Gomora nga nakita ni Lot gipakasama sa "tanaman ni Jehova, sama sa yuta sa Ehipto." (Gen 13:10) Apan, dili pareho ang gidakon sa mga pagbaha; kon hinay ang pagbaha, ang produksiyon dili igo ug mahitabo ang gutom. (Gen 41:29-31) Ang dili gayod pagbaha sa Nilo mosangpot sa grabe kaayong katalagman, nga maghimo sa yuta nga umaw ug awaaw.—Isa 19:5-7; Eze 29:10-12.

Mga produkto. Dagaya sa agrikultura, ang pangunang mga abot sa Ehipto mao ang sebada, trigo, espelta (usa ka matang sa trigo), ug lino (nga gikan niini gam-on ang pino nga lino ug ieksportar ngadto sa daghang kayutaan). (Ex 9:31, 32; Pr 7:16) Dihay mga parasan ug datiles, igos, ug mga kahoyng granada; mga utanon nga nagtagana ug nagkalainlaing mga produkto, lakip ang mga pepino, sandiya, puerro, sibuyas, ug ahos. (Gen 40:9-11; Num 11:5; 20:5) Ang paghisgot sa 'pagpatubig sa yuta pinaagi sa tiil sa usa ka tawo' (Deu 11:10) gisabot sa pipila ka eskolar nga nagtumong sa paggamit ug ruyda-pangtubig nga gipatuyok pinaagi sa tiil. Lagmit nagtumong usab kini sa paggamit sa tiil aron sa pag-abli ug pagsira sa mga kanal diin moagos ang tubig sa irigasyon.

Sa dihang modangat ang gutom sa kasikbit nga kayutaan, ang katawhan sagad modangop sa mabungahong Ehipto, sama sa gihimo ni Abraham

sayo sa ikaduhang milenyo W.K.P. (Gen 12:10) Sa ngadtongadto ang Ehipto nahimong kamalig alang sa kadaghanang dapit sa Mediteranyo. Ang barko nga gikan sa Alejandria, Ehipto, nga gisakyan ni Pablo didto sa Mira niadtong unang siglo K.P. maoy kargahanan ug mga lugas nga mibiyahe padulong sa Italya.—Buh 27:5, 6, 38.

Ang laing hinungdanong produkto nga gieksportar sa Ehipto mao ang papiro, ang mga tangbo nga nanubo diha sa daghang kalamakan sa Delta (Ex 2:3; itandi ang Job 8:11) ug maoy gigamit sa paggamag mga sulatanan. Apan kay kulang ug kalasangan, ang Ehipto kinahanglang mopalit ug mga kahoy gikan sa Fenicia, ilabina ang sedro gikan sa dunggoanan nga mga siyudad sama sa Tiro, diin mahal ang daghag-bulok nga mga lino sa Ehipto. (Eze 27:7) Ang mga templo ug mga monyumento sa Ehipto maoy hinimo sa granito ug ubang humokon nga mga bato, sama sa anapog, nga daghan kaayo sa kabungtoran diha sa kilid sa Walog sa Nilo. Ang ordinaryong mga balay ug ingon man ang mga palasyo maoy hinimo sa lapok nga tisa (ang kasagarang materyal nga gamiton sa pagtukod ug mga bilding). Ang mga minahan sa Ehipto diha sa kabungtoran ubay sa Pulang Dagat (maingon man sa tibuok Peninsula sa Sinai) nagtaganag bulawan ug tumbaga; ang mga produkto nga bronse nga ginama gikan niini nga mga tumbaga gieksportar usab.—Gen 13:1, 2; Sal 68:31.

Ang pagpamuhig kahayopan dakog gikatabang sa ekonomiya sa Ehipto; si Abraham nakapanagiyag mga karnero ug mga baka samtang nagpuyo didto, maingon man usab sa mga mananap nga luwanan sama sa mga asno ug mga kamelyo. (Gen 12:16; Ex 9:3) Ang mga kabayo gihisgotan sa panahon sa administrasyon ni Jose sa Ehipto (1737-1657 W.K.P.) ug kasagarang gituohan nga unang gidala gikan sa Asia. (Gen 47:17; 50:9) Lagmit nga una kining nabatonan pinaagi sa negosyo o nailog sa dihang misulong ang mga Ehiptohanon sa kayutaan sa AS. Sa panahon ni Solomon, ang mga kabayo sa Ehipto daghan na ug gipabilhan pag-ayo ingong usa ka hinungdanong baligya (lakip ang mga karo sa Ehipto) diha sa merkado sa kalibotan. —1Ha 10:28, 29.

Adunay daghang langgam nga mandadagit ug mga langgam nga kumakaon ug hugaw sama sa mga buwitre, mga banog, ug mga agila, maingon man ang daghang langgam sa tubig, lakip na ang *ibis* ug ang talabong. Ang Nilo abunda sa isda (Isa 19:8), ug komon ang mga hippopotamus ug mga buaya. (Itandi ang simbolikong mga pulong sa Eze 29:2-5.) Ang desyertong mga rehiyon gipuy-an sa mga irong ihalas, lobo, *hyena,* ug mga leyon maingon man sa nagkadaiyang matang sa mga bitin ug ubang mga reptilya.

Ang Katawhan. Ang mga tawo sa Ehipto maoy mga Hamihanon, nga dayag nga sa sinugdan naggikan sa anak nga lalaki ni Ham nga si Mizraim. (Gen 10:6) Human sa pagkatibulaag didto sa Babel (Gen 11:8, 9), daghan sa mga kaliwat ni Mizraim, sama sa mga Ludim, Anamim, Lehabim, Naptuhim, ug Patrusim, lagmit milalin ngadto sa A nga Aprika. (Gen 10:6, 13, 14) Sumala sa nahisgotan na, ang Patros (singular sa Patrusim) nagtumong sa Ibabaw nga Ehipto, ug may pipila ka ebidensiya nga ang mga Naptuhim nagpuyo didto sa rehiyon sa Delta sa Ehipto.

Ang nagpaluyo sa panghunahuna nga malagmit dihay katawhan nga gilangkoban sa nagkalainlaing tribo sa banay mao ang kamatuoran nga ang yuta sa kanhiayng panahon nabahin ngadto sa daghang seksiyon (sa ulahi gitawag ug mga *nome* o lalawigan) ug nga kini nga mga dibisyon nagpadayon sa paglungtad ug nahimong bahin sa gambalay sa kagamhanan human mahiusa ang nasod ilalom sa usa ka pangunang magmamando, ngani, hangtod sa pagkapukan sa imperyo. Sa katibuk-an dihay 42 ka *nome* ang nailhan, 20 sa Ubos nga Ehipto ug 22 sa Ibabaw nga Ehipto. Ang padayong pagpalahi nga gihimo tali sa Ibabaw ug sa Ubos nga Ehipto latas sa kasaysayan sa Ehipto, bisan tuod tingali may kalabotan sa mga panagkalahi sa geograpiya, hayan nagpunting usab sa tribonhong pagkabahinbahin sa sinugdan. Sa dihang mihuyang ang sentral nga kagamhanan, ang nasod nasiak ngadto niining duha ka dagkong seksiyon o gani nagkabulagbulag ngadto sa daghang gagmay nga mga gingharian diha sa nagkadaiyang mga *nome.*

Pinasukad sa karaang mga dibuho ug sa gipreserbar usab nga mga patayng lawas, ang unang mga Ehiptohanon gihubit sa katibuk-an ingong mugbo ug barog, yagpis, ug bisan tuod dili Negro, sila itomon ug pamanit. Hinuon, lainlain ang makita diha sa karaang mga dibuho ug mga eskultora.

Pinulongan. Ang modernong mga eskolar mipalabi sa pagklasipikar sa Ehiptohanong pinulongan pinaagi sa mga terminong "Semito-Hamitikanhon." Bisan tuod ang pinulongan sa paninugdan maoy Hamitikanhon, giingon nga may daghang samang mga punto sa gramatika niini ug nianang sa Semitikanhong mga pinulongan, maingon man pipila ka kaamgiran sa bokabularyo. Bisan pa sa maong dayag nga mga kalangkitan, giila nga ang "Ehiptohanon lahi ra kaayo kay sa tanang Semitikanhong mga pinulongan sama ra nga ang bisan hain niini nga pinulongan magkalahi kay sa uban, ug basta ang kalangkitan niini sa Aprikanhong pinulongan dili pa kaayo bug-os nga matino, ang Ehiptohanong pinulongan iklasipikar nga lahi gayod sa Semitikanhong mga pinulongan."

(*Egyptian Grammar,* ni A. Gardiner, London, 1957, p. 3) Sa dihang nagtakoban gikan sa iyang mga igsoon, si Jose nakigsulti kanila pinaagi sa usa ka Ehiptohanong tighubad.—Gen 42:23.

Bisan pa niana, daghang hinungdan ang nagpalisod kaayo sa paghimog tinong panghinapos kon unsa gayod ang labing unang mga porma sa pinulongan nga gigamit sa Ehipto. Usa niini mao ang Ehiptohanong sistema sa pagsulat. Ang karaang mga inskripsiyon naggamit ug mga hulagway nga simbolo (mga larawan sa mga hayop, langgam, tanom, o ubang mga butang) lakip ang pipila ka geometrikong mga porma, usa ka sistema sa pagsulat nga gitawag sa mga Grego nga mga *hieroglyphic.* Bisan tuod ang pipila ka simbolo sa ulahi nagrepresentar sa mga silaba, kini gigamit lamang aron idugang sa mga *hieroglyphic* ug dili gayod ingong kapuli niini. Dugang pa, ang eksaktong mga paglitok sa maong mga silaba wala masayri karong adlawa. Ang pipila ka tabang mabatonan gikan sa mga paghisgot bahin sa Ehipto diha sa pipila ka sinulat nga *cuneiform* sukad pa sa tungang bahin sa ikaduhang milenyo W.K.P. Ang Gregong mga kopya sa Ehiptohanong mga ngalan ug sa ubang mga pulong nga sukad pa niadtong mga ikaunom nga siglo K.P., ug ang Aramaikong mga kopya sukad pa niadtong mga usa ka siglo sa ulahi, naghatag usab ug pipila ka ideya bahin sa espeling sa Ehiptohanong mga pulong nga gikopya. Apan ang pagmugna pag-usab sa paagi sa paglitok sa karaang Ehiptohanong pinulongan pangunang gipasukad gihapon sa *Coptic,* ang porma sa Ehiptohanong pinulongan nga gigamit sukad sa ikatulong siglo K.P. Busa, ang orihinal nga gambalay sa karaang bokabularyo diha sa labing unang porma niini, ilabina sa wala pa ang yugto sa pag-estar sa mga Israelinhon didto sa Ehipto, mabanabana lamang. Pananglitan, tan-awa ang NO, NO-AMON.

Dugang pa, ang kahibalo bahin sa ubang karaang Hamitikanhong mga pinulongan sa Aprika limitado kaayo karong adlawa, nga tungod niana lisod kaayo ang pagtino sa kalangkitan sa Ehiptohanong pinulongan ngadto niini. Walay mga inskripsiyon sa dili-Ehiptohanon nga Aprikanhong mga pinulongan ang nasayran nga mas una pa kay sa sinugdanan sa Komong Panahon. Ang mga kamatuoran nagpaluyo sa asoy sa Bibliya bahin sa paglahugay sa pinulongan, ug daw mopatim-aw nga ang unang mga Ehiptohanon, nga mga kaliwat ni Ham pinaagi kang Mizraim, nagsultig pinulongan nga bulag ug lahi sa Semitikanhong mga pinulongan.

Ang *hieroglyphic* nga paagi sa pagsulat gigamit ilabina alang sa mga inskripsiyon sa mga monyumento ug sa mga dibuho sa paril, diin ang mga simbolo gidibuho nga detalyado kaayo. Bisan tuod padayon kining gigamit hangtod sa sinugdanan sa Komong Panahon, ilabina alang sa relihiyosong mga sinulat, ang dili kaayo komplikado nga paagi sa pagsulat nga naggamit ug mas simple, pinakatay nga porma naimbento sa sayong panahon sa mga eskriba nga nagsulat ginamit ang tinta diha sa panit ug papiro. Kini gitawag ug *hieratic,* ug gisundan sa usa ka paagi sa pagsulat nga mas pinakatay nga gitawag ug *demotic,* ilabina sukad sa ginganlan nga "Ikakawhaag-unom nga Dinastiya" (ikapito ug ikaunom nga siglo W.K.P.). Ang Ehiptohanong mga sinulat ayha pa malamposong nahubad human madiskobrehi ang Bato sa Rosetta niadtong 1799. Kini nga inskripsiyon, nga anaa karon sa British Museum, naundan ug dekreto nga nagpasidungog kang Ptolemy V (Epiphanes) ug sukad pa sa 196 W.K.P. Ang sinulat maoy diha sa Ehiptohanong *hieroglyphic, demotic,* ug Grego, ug ang Gregong sinulat maoy nahimong yawi aron mabadbad ang Ehiptohanong pinulongan.

Relihiyon. Ang Ehipto relihiyoso kaayong nasod nga napuno sa pagsimba sa daghang diyos. Ang matag siyudad ug lungsod adunay iyang kaugalingong lokal nga bathala, nga nagbaton sa titulong "Ginoo sa Siyudad." Usa ka talaan nga nakap-

Estatwa ni Amon ingong laking karnero uban ni Paraon Taharqa* (*Tirhaka*)*; kini nagsimbolo sa panalipod sa diyos sa magmamando

lagan sa lubnganan ni Thutmose III may mga ngalan sa mga 740 ka diyos. (Ex 12:12) Sagad ang diyos gilarawan ingong diyos nga naminyo sa usa ka diyosa ug nanganak kaniyag usa ka anak nga lalaki, "sa ingon nahimong balaan nga *triad* o trinidad nga niini ang amahan dili kanunayng mao ang pangulo, nga usahay kontento na sa pagkahimong prinsipe, samtang ang pangunang bathala sa maong lugar nagpabilin nga mao ang diyosa." (*New Larousse Encyclopedia of Mythology,* 1968, p. 10) Ang matag usa sa pangunang mga diyos nagpuyo sa templo nga dili bukas sa publiko. Ang diyos gisimba sa mga saserdote nga maoy mopukaw kaniya kada buntag pinaagig himno, magligo kaniya, mag-ilis kaniya ug besti, "magpakaon" kaniya, ug maghatag kaniya ug ubang mga serbisyo. (Itandi ang Sal 121:3, 4; Isa 40:28.) Tungod niini ang mga saserdote lagmit giisip nga nag-alagad ingong mga hawas sa Paraon, kinsa gituohan nga usa ka buhing diyos, ang anak sa diyos nga si Ra. Kini nga kahimtang nagpasiugda gayod sa kaisog nga gipakita ni Moises ug Aaron sa pag-atubang kang Paraon aron ipahibalo kaniya ang sugo sa matuod nga Diyos ug maingon man naghatag ug katin-awan sa matamayong tubag ni Paraon, "Kinsa ba si Jehova, aron ako mamati sa iyang tingog?"—Ex 5:2.

Bisan pa sa daghan kaayong arkeolohikanhong mga butang nga nakubkoban sama sa mga templo, estatwa, relihiyosong mga dibuho, ug mga sinulat diha sa Ehipto, diyutay ra ang nasayran bahin sa aktuwal nga *mga tinuohan* sa mga Ehiptohanon. Ang relihiyosong mga sinulat nagpresentar ug hilabihan ka dili-kasaligan ug dili-kompleto nga larawan, nga sa katibuk-an nagtangtang ug sama ka daghan sa ilang gidugang o mas daghan pa gani. Ang kadaghanan sa pagsabot sa kinaiyahan sa ilang mga diyos ug mga panggawi gipasukad sa pangagpas o sa impormasyon nga gihatag sa Gregong mga magsusulat sama kang Herodotus ug Plutarch.

Ang hampak ni Jehova nga kamatay sa mga hayop sa Ehipto nagpakaulaw sa ilang diyos nga si Apis, nga gilarawanan sa usa ka torong baka

Apan, ang kakulang sa panaghiusa sa tinuohan maoy dayag samtang ang mga panagkalahi sa matag rehiyon nagpadayon sa tibuok kasaysayan sa Ehipto ug miresultag makapalibog nga kutay sa mga leyenda ug mga sugilambong, nga sagad nagkasumpaki. Pananglitan, ang diyos nga si Ra, nailhan ilalom sa 75 ka lainlaing mga ngalan ug mga dagway. Kon itandi, pipila lamang sa ginatos ka bathala ang tinuoray nga gisimba sa nasod. Ang labing popular taliwala niini mao ang trinidad o *triad* ni Osiris, Isis (iyang asawa), ug ni Horus (iyang anak nga lalaki). Unya anaa ang "kosmiko" nga mga diyos nga gipangulohan ni Ra, ang diyos-adlaw, ug lakip ang mga diyos sa bulan, langit, hangin, yuta, sa suba sa Nilo, ug uban pa. Sa Thebes (No sa Bibliya) ang diyos nga si Amon maoy labing prominente ug sa ngadtongadto napasidunggan sa titulo nga "hari sa mga diyos" ilalom sa ngalan nga Amon-Ra. (Jer 46:25) Sa mga panahon sa pista (Jer 46:17), ang mga diyos iparada latas sa mga dalan sa siyudad. Pananglitan, sa dihang ang imahen ni Ra dad-on sa iyang mga saserdote diha sa usa ka relihiyosong prosesyon, seguradohon sa mga tawo nga sila anaa nianang higayona, kay naglaom nga makabaton ug kaayohan pinaagi niana. Kay nagtuo nga ang ila lamang pagkaatua didto maoy usa ka pagtuman sa ilang relihiyosong obligasyon, gibati sa mga Ehiptohanon nga si Ra, sa baylo, obligado nga padayong magpalambo kanila. Sila modangop lamang kaniya alang sa materyal nga mga panalangin ug kauswagan, nga wala gayod mangayo ug bisan unsang butang nga espirituwal. Adunay daghang kaamgiran tali sa pangunang mga diyos sa Ehipto ug sa mga diyos sa Babilonya, nga ang ebidensiya nagpamatuod nga ang Babilonya maoy tinubdan ug ang Ehipto maoy tigdawat o tigpatunhay.—Tan-awa ang DIYOS UG MGA DIYOSA, MGA.

Kining pagsimba sa daghang diyos wala makahatag ug kaayohan o kadasig sa mga Ehiptohanon. Sumala sa naobserbahan sa *Encyclopædia Britannica* (1959, Tomo 8, p. 53): "Ang kahibulongang mga misteryo, nga sektretong nagbaton ug halalom nga mga kamatuoran, gihatag kanila sa klasikal ug modernong imahinasyon. Siyempre, sila may mga misteryo sama sa Ashantis o Ibos [Aprikanhong mga tribo]. Hinunoa, sayop ang paghunahuna nga kining mga misteryoha naundan ug kamatuoran, ug nga adunay sekreto nga 'pagtuo' diha niini." Sa pagkatinuod, ang mabatonang

ebidensiya nagpakita nga ang salamangka ug karaan nga patuotuo mao ang paninugdang mga elemento sa pagsimba sa mga Ehiptohanon. (Gen 41:8) Ang salamangka ilang gigamit sa pagpanalipod batok sa sakit; bantog ang espiritismo, lakip ang daghang "maglalamat," "espiritista," ug "tigpanag-an sa mga hitabo." (Isa 19:3) Ang mga habak ug "pang-suwerte" nga mga anting-anting ginasul-ob, ug ang mga orasyon ginasulat diha sa mga tipik sa papiro ug gikulentas. (Itandi ang Deu 18:10, 11.) Sa dihang si Moises ug Aaron mihimog kahibulongang mga buhat pinaagi sa gahom sa Diyos, ang salamangkerong mga saserdote ug mga barangan sa mga palasyo ni Paraon nagsundog sa maong mga buhat pinaagi sa mga kalaki sa salamangka hangtod nga sila napugos sa pagdawat sa ilang kapakyasan.—Ex 7:11, 22; 8:7, 18, 19.

Pagsimba sa mga hayop. Kining matuotuohong pagsimba nakadaldal sa mga Ehiptohanon nga batasanon pagbuhat ang usa ka labing mahugawng idolatriya nga naglakip sa pagsimba sa mga hayop. (Itandi ang Rom 1:22, 23.) Daghan sa labing prominenteng mga diyos kanunayng gihulagway ingong usa ka tawo nga may ulo sa usa ka hayop o langgam. Busa ang diyos nga si Horus gilarawan nga may ulo sa usa ka banog; si Thoth gilarawan nga may ulo sa usa ka *ibis* o kaha may ulo sa usa ka aliwas. Sa pipila ka kahimtang ang diyos giisip nga aktuwal nga nagmateryalisar ingong hayop, ingon sa torong mga baka nga Apis. Ang buhi nga torong baka nga Apis, nga giisip ingong nagmateryalisar nga diyos nga si Osiris, gitipigan diha sa usa ka templo ug sa pagkamatay gihatagan ug maluho nga paglubong. Tungod sa pagtuo nga ang pipila ka hayop, sama sa mga iring, unggoy, buaya, irong ihalas, ug lainlaing mga langgam, maoy sagrado tungod kay nalangkit kini sa pipila ka diyos, ang mga Ehiptohanon literal nga nagpreserbar sa pataying lawas sa ginatos ka libo sa maong mga linalang, nga naglubong niini diha sa espesyal nga mga sementeryo.

Nganong miinsistir si Moises nga ang mga halad sa Israel maoy "dulumtanan sa mga Ehiptohanon"?

Ang kamatuoran nga daghan kaayong nagkalainlaing mga hayop nga ginasimba sa usa ka bahin sa Ehipto o sa ubang dapit dayag nga maoy nakahatag ug puwersa ug kabug-at sa paginsistir ni Moises nga ang Israel tugotan sa pagadto sa kamingawan aron sa pagtanyag sa ilang mga halad, nga nag-ingon kang Paraon: "Kon pananglit kami maghalad sa butang nga dulumtanan sa mga Ehiptohanon atubangan sa ilang mga mata; dili kaha sila magbato kanamo?" (Ex 8:26, 27) Mopatim-aw nga ang kadaghanan sa

Ang higanteng Sphinx daw nagbantay atubangan sa mga piramide sa Giza

Higanteng mga estatwa sa Abu Simbel, ang tanan nagpasidungog kang Ramses II

mga halad nga gihalad sa Israel sa ulahi nakapasuko gayod sa mga Ehiptohanon. (Sa Ehipto ang diyos-adlaw nga si Ra usahay gilarawan ingong nati nga gipanganak sa usa ka langitnong baka.) Sa laing bahin, sumala sa gipakita ilalom sa DIYOS UG MGA DIYOSA, MGA, pinaagi sa Napulo ka Hampak sa Ehipto, si Jehova nagpahamtang ug mga paghukom "sa tanang diyos sa Ehipto," nga nagpaagom ug dakong kaulawan kanila samtang naghimo sa iyang kaugalingong ngalan nga mailhan sa tibuok yuta. —Ex 12:12.

Ang nasod sa Israel wala sa bug-os makaikyas sa kahugawan sa maong bakak nga pagsimba panahon sa duha niini ka siglo nga pag-estar sa Ehipto (Jos 24:14), ug kini sa walay duhaduha maoy tungod gayod sa sayop nga mga tinamdan nga ilang gipakita sa sayong bahin sa ilang panaw sa Pagpanggula. Bisan tuod gisugo ni Jehova ang mga Israelinhon nga isalibay ang "makaluod nga mga idolo sa Ehipto," sila napakyas sa pagbuhat niana. (Eze 20:7, 8; 23:3, 4, 8) Ang paghimo ug usa ka bulawang nating baka aron simbahon didto sa kamingawan lagmit nagpabanaag sa Ehiptohanong pagsimba sa hayop nga nakaimpluwensiya sa pipila ka Israelinhon. (Ex 32:1-8; Buh 7:39-41) Sa wala pa makasulod ang Israel sa Yutang Saad, si Jehova sa makausa pa naghatag ug tin-awng pasidaan batok sa pagkalangkit sa bisan unsang hayop o sa bisan unsang "kosmiko" nga mga butang diha sa pagsimba sa Israel Kaniya. (Deu 4:15-20) Bisan pa niana, ang pagsimba sa hayop mitungha na usab mga kasiglohan sa ulahi sa dihang si Jeroboam, kinsa bag-o lang nakabalik gikan sa Ehipto, naghimo ug duha ka bulawang nating baka aron simbahon sa dihang siya nahimong hari sa amihanang gingharian sa Israel. (1Ha 12:2, 28, 29) Angayng matikdan nga ang inspiradong Kasulatan nga girekord ni Moises bug-os nahigawas gikan sa bisan unsang kahugawan sa maong Ehiptohanong idolatriya ug patuotuo.

Kulang sa espirituwal ug moral nga mga hiyas. Gituohan sa pipila ka eskolar nga ang bisan unsang konsepto bahin sa sala nga gipadayag diha sa pipila ka Ehiptohanong relihiyoso nga mga sinulat maoy ulahing resulta sa Semitikanhong impluwensiya. Bisan pa niana, ang pagsugid sa sala kanunayng may negatibong diwa, sumala sa gikomento sa *Encyclopædia Britannica* (1959, Tomo 8, p. 56): "Sa dihang [ang Ehiptohanon] mosugid sa iyang sala siya dili moingon nga 'Ako sad-an'; siya moingon 'Ako dili sad-an.' Ang iyang pagsugid maoy negatibo, ug ang *onus probandi* [ang kabugat sa pamatuod] nahisandig sa iyang mga maghuhukom, kinsa, sumala sa mga papiro sa paglubong, kanunayng mohatag ug paghukom pabor kaniya —o sa bisan unsang paagi gilaoman ug gidahom nga sila mohimo niana." (Itandi ang Sal 51:1-5.) Ang karaang relihiyon sa Ehipto mopatim-aw nga sa dakong bahin maoy mga seremonyas ug mga panglamat lamang, nga gidisenyo aron makab-ot ang gitinguhang resulta pinaagi sa tabang sa usa o kapin pa sa ilang daghang diyos.

Bisan tuod gipangangkon nga naglungtad ang usa ka matang sa pagsimba sa usa lang ka diyos panahon sa mga paghari ni Paraon Amenhotep III ug Amenhotep IV (Akhenaton), sa dihang ang diyos-adlaw nga si Aton halos mao na lang ang

gisimba, kadto maoy dili tinuod nga monoteismo (pagsimbag usa lang ka diyos). Ang Paraon mismo padayong ginasimba ingong usa ka diyos. Ug bisan hangtod niining yugtoa walay etikal nga hiyas ang Ehiptohanon nga relihiyosong mga sinulat, ang mga himno alang sa diyos-adlaw nga si Aton nagdayeg lamang kaniya tungod sa iyang nagahatag-kinabuhi nga kainit apan nagpabiling walay gipahayag nga bisan unsang pagdayeg o pagpabili alang sa bisan unsang espirituwal o moral nga mga hiyas. Nan, bug-os walay pasukaranan ang bisan unsang pagtuo nga ang pagsimba sa usa lang ka Diyos diha sa mga sinulat ni Moises nagsumikad sa Ehiptohanong impluwensiya.

Pagtuo bahin sa mga patay. Ang nabantog kaayo sa Ehiptohanong relihiyon mao ang kabalaka alang sa mga patay ug ang pagkalinga sa pagtino sa kaayohan ug kalipay sa usa ka tawo human sa "kausaban" sa kamatayon. Ang pagtuo sa reinkarnasyon o pagbalhinbalhin sa kalag maoy kaylap kaayo nga doktrina. Ang kalag gituohan nga imortal; bisan pa niana, gituohan usab nga ang tawhanong lawas kinahanglang ipreserbar aron ang kalag mobalik ug mogamit niini sa popanahon. Tungod niini nga pagtuo, ang mga Ehiptohanon nagembalsamar sa ilang mga patay. Ang lubnganan diin gipahiluna ang gipreserbar nga patayng lawas giisip nga "balay" sa namatay. Ang mga piramide mao ang dagkong pinuy-anan alang sa mga harianon nga namatay. Ang mga kinahanglanon ug mga kaluho sa kinabuhi, lakip ang mga alahas, sapot, muwebles, ug mga abiyo nga pagkaon, gitipigan diha sa mga lubnganan alang sa umalabot nga panginahanglan sa mga patay, uban ang mga sinulat nga mga orasyon ug mga panagang (sama sa "Book of the Dead" [Basahon sa mga Patay]) aron mapanalipdan ang mitaliwan gikan sa daotang mga espiritu. (HULAGWAY, Tomo 1, p. 533) Apan, kini nga mga orasyon wala gani makapanalipod kanila batok sa mga kawatan nga sa ulahi naglungkab sa halos tanang dagkong mga lubnganan.

Bisan tuod ang mga lawas ni Jacob ug Jose giembalsamar, sa kaso ni Jacob kini maoy aron lamang mapreserbar ang iyang lawas hangtod nga kini ikabalhin ngadto sa usa ka lubnganan sa Yutang Saad ingong kapahayagan sa ilang pagtuo. Ilabina sa kaso ni Jose, ang pag-embalsamar lagmit gihimo sa mga Ehiptohanon ingong kapahayagan sa pagtahod ug pasidungog.—Gen 47:29-31; 50:2-14, 24-26.

Ehiptohanong Kinabuhi ug Kultura. Dugay nang giingon sa mga eskolar nga ang Ehipto mao ang 'labing karaang sibilisasyon' ug tinubdan sa daghang labing sayo nga mga imbensiyon ug kauswagan sa tawo. Apan, dili pa dugay, ang natigom nga ebidensiya nagpunting sa Mesopotamia ingong mao ang gigikanan sa sibilisasyon. Ang pipila ka Ehiptohanong mga pamaagi sa arkitektura, ang paggamit sa ligid, tingali ang paninugdang mga prinsipyo sa ilang sinulat pinaagi sa mga larawan, ug ilabina ang hinungdanong mga bahin sa Ehiptohanong relihiyon gituohan nga ang tanan naggikan sa Mesopotamia. Aw, kini nahiuyon sa rekord sa Bibliya bahin sa pagkatibulaag sa katawhan human sa Lunop.

Ang labing bantog nga mga kalamposan sa Ehiptohanong *arkitektura* mao ang mga piramide nga gitukod sa Giza ni Paraon Khufu (Cheops), Khafre, ug Menkure sa ginganlan nga "Ikaupat nga Dinastiya." Ang kinadak-an mao ang gitukod ni Khufu nga may pundasyon nga moabot ug mga 5.3 ekt (13 akre), nga may gihabogon nga mga 137 m (450 p) (ang katumbas sa usa ka modernong 40-andana nga bilding). Gibanabana nga gigamit ang 2,300,000 ka bloke nga bato, nga nag-aberids ug 2.3 ka metriko tonelada ang matag usa. Ang mga bloke giporma pag-ayo nga tungod niana mohaom kini bisan sa gintang nga pipila lang ka milimetro. Gitukod usab ang dagkong mga templo; ang usa niini didto sa Karnak, sa Thebes (No sa Bibliya; Jer 46:25; Eze 30:14-16) mao ang kinadak-ang estruktura nga mga haligi nga sukad gitukod sa tawo.

Ang *pagtuli* maoy usa ka naandang batasan sa mga Ehiptohanon sukad pa sa kakaraanan, ug ang Bibliya nagtala kanila lakip sa ubang tinuling mga katawhan.—Jer 9:25, 26.

Ang *edukasyon* daw pangunang mabatonan diha sa mga tunghaan sa mga eskriba nga gidumala sa mga saserdote. Gawas nga eksperto sa Ehiptohanong mga sinulat, ang mga eskriba sa hari bug-os sinati usab sa Aramaikong *cuneiform;* sa tungatunga sa ikaduhang milenyo W.K.P. ang mga sakop nga magmamando sa Sirya ug Palestina kanunay nang nakigkomunikar sa kaulohan sa Ehipto ginamit ang Aramaiko. Naugmad na pag-ayo ang Ehiptohanong matematika aron mahimo ang dagkong kalamposan sa pagpanukod nga nahisgotan na, ug ang mga kahibalo sa mga prinsipyo sa geometriya ug algebra nabatonan na usab. Angayng matikdan nga "si Moises natudloan sa tanang kaalam sa mga Ehiptohanon." (Buh 7:22) Bisan tuod nga daghan ang bakak nga kaalam sa Ehipto, dihay mabatonan usab nga pipila ka mapuslanong kahibalo.

Ang *kagamhanan ug balaod* nasentro sa hari o Paraon, nga giisip nga usa ka diyos diha sa tawhanong dagway. Siya nagmando sa yuta pinaagi sa mga luyoluyo, o mga ministro, ug pinaagi sa *feudal* nga mga pangulo, kansang gahom kaindig nianang

sa hari sa panahon nga huyang ang hari. Lagmit kining *feudal* nga mga pangulo sa pagkatinuod giisip nga mga hari niadtong ilalom sa ilang dominyo, sa ingon nagpamatuod sa gihisgotan sa Bibliya nga "mga hari [plural] sa Ehipto" sa dihang nagtumong sa espesipikong mga panahon. (2Ha 7:6; Jer 46:25) Human sakopa sa Ehipto ang Nubia-Etiopia sa H, ang maong rehiyon gimandoan sa usa ka gobernador nga gitawag nga "anak sa hari sa Cus," ug may ebidensiya nga dihay usa usab ka Ehiptohanong gobernador didto sa Fenicia.

Walay aktuwal nga kodigo sa balaod nga nasayrang naggikan sa Ehipto; naglungtad ang mga balaod apan kini maoy mando lamang sa hari, sama niadtong mando ni Paraon nga pahimoon ug mga tisa ang mga Israelinhon ug ang sugo nga lumsan ang tanang bag-ong natawo nga batang lalaki nga Israelinhon. (Ex 1:8-22; 5:6-18; itandi ang Gen 41:44.) Gipabuhisan ang tanang abot sa mga tagiyag yuta, ug mopatim-aw nga kini nagsugod sa adlaw ni Jose, sa dihang ang tibuok yuta, gawas sa yuta sa mga saserdote, napanag-iya ni Paraon. (Gen 47:20-26) Ang mga buhis naglakip dili lamang sa mga bahin sa abot o sa kahayopan kondili sa trabaho usab alang sa mga proyekto sa kagamhanan ug sa serbisyo militar. Ang mga silot tungod sa mga krimen naglakip sa pagputol sa ilong, pagdestiyero aron magtrabaho sa mga minahan, pagbunal, pagbilanggo, ug kamatayon, nga sagad pinaagi sa pagpunggot sa ulo.—Gen 39:20; 40:1-3, 16-22.

Ang mga kostumbre sa *kaminyoon* nagtugot sa poligamiya ug kaminyoon tali sa mga igsoong lalaki ug babaye, kining ulahing batasan makita sa pipila ka dapit sa Ehipto hangtod sa ikaduhang siglo K.P. May pipila ka Paraon nga nahibaloang nakigminyo sa ilang mga igsoong babaye, lagmit tungod kay walay ubang mga babaye nga giisip nga sagrado aron makig-ipon sa usa ka "buhing diyos." Ang Balaod nga gihatag sa Israel human sila mobiya sa Ehipto nagdili sa insesto nga kaminyoon, nga nag-ingon, "Ang binuhatan sa yuta sa Ehipto . . . dili kamo magbuhat; [ni] ang binuhatan sa yuta sa Canaan."—Lev 18:3, 6-16.

Ang karaang Ehiptohanong kahibalo bahin sa *medisina* kanunayng gipresentar ingong siyentipikanhon ug abante kaayo. Bisan tuod nga diha nay pipila ka kahibalo bahin sa anatomiya ug ang pipila ka simpleng mga pamaagi sa operasyon naugmad ug narekord, nadayag usab ang dakong pagkawalay-hibangkaagan. Busa, bisan tuod nga ang usa ka Ehiptohanong sinulat diha sa papiro naghisgot bahin sa kasingkasing ingong nakonektar ngadto sa tanang bahin sa lawas pinaagi sa mga kaugatan, ang samang sinulat naghisgot sa kaugatan ingong maoy agianan, dili sa dugo, kondili sa hangin, tubig, binhi sa lalaki, ug sip-on. Dili lamang kay daghan ang wala masabti sa mga pagobra sa buhing lawas, kondili ang medikal nga mga sinulat napuno sa salamangka ug patuotuo; ang mga anting-anting ug mga orasyon naglangkob ug dakong bahin sa impormasyon. Ang mga tambal naglakip dili lamang sa makaayong mga hilba ug mga tanom kondili nagreseta usab ug mga sambog sama sa dugo sa mga ilaga, ihi, o tai sa mga langaw, diin, duyog sa mga orasyon, "gituohan nga makahingilin sa demonyo gikan sa lawas sa tawo uban ang tumang kasilag." (*History of Mankind,* ni J. Hawkes ug Sir Leonard Woolley, 1963, Tomo I, p. 695) Ang maong kakulang sa pagsabot tingali maoy nakaingon sa pipila ka 'makahahadlok nga mga sakit sa Ehipto,' lagmit lakip ang *elephantiasis,* pagkalibag dugo, buti, epidemya sa *bubonic, ophthalmia,* ug ubang mga balatian; ang Israel napanalipdan gikan niini tungod sa bug-os nga pagkamasinugtanon. (Deu 7:15; itandi ang Deu 28:27, 58-60; Am 4:10.) Ang mga pamaagi sa paghinlo nga gibaod sa mga Israelinhon human sa Pagpanggula dako kaayog kalainan kon itandi sa daghang batasan nga gihubit sa Ehiptohanong mga teksto. —Lev 11:32-40; tan-awa ang SAKIT UG PAGTAMBAL.

Ang mga *negosyo* sa Ehipto naglakip sa kasagarang matang: paggamag sudlanang mga kulonon, paghablon, pagpanalsal ug metal, paghimog mga alahas ug mga anting-anting, ug daghang uban pang mga kahanas. (Isa 19:1, 9, 10) Sa mga tungatunga sa ikaduhang milenyo W.K.P., ang Ehipto nahimong sentro sa paggamag mga bildo.—Itandi ang Job 28:17.

Ang *transportasyon* sulod sa nasod nasentro sa Suba sa Nilo. Ang kusog nga hangin gikan sa A nakatabang niadtong molawig nga mga sakayan sa pagsungsong paibabaw sa suba, samtang kadtong mga sakayan nga molawig gikan sa H madala sa sulog sa suba paubos. Gawas pa niining "dakong dalan," dihay mga kanal ug pipila ka agianan, pananglitan, paingon sa Canaan.

Ang internasyonal nga negosyo gihimo kauban sa ubang Aprikanhong mga nasod pinaagi sa nagapanaw nga panon ug pinaagi sa mga barko agi sa Pulang Dagat, samtang ang dagkong Ehiptohanong mga galera magdalag mga kargamento ug mga pasahero ngadto sa daghang pantalan sa sidlakan sa Dagat Mediteranyo.

Ang *besti* sa mga Ehiptohanon maoy yano. Ang mga lalaki sa dakong bahin sa sayong kasaysayan magsul-ob lamang ug usa ka matang sa ipron, nga may mga pilo sa atubangan; sa ulahi ang mga kabos na lamang ang walay gisul-ob nga sapot sa

ibabaw nga bahin sa lawas. Ang mga babaye magsul-ob ug tag-as, hugot nga kamisola nga may mga estrap sa abaga, nga ang maong besti kasagaran nga ginama sa pino nga lino. Naandan ang paglakaw nga magtiniil, usa ka posibleng hinungdan sa pagkaylap sa pipila ka sakit.

Makita diha sa Ehiptohanong mga dibuho nga ang mga lalaki mubog tupi o upaw, ug binalbasan. (Gen 41:14) Komon na ang paggamit ug pangpaanyag taliwala sa mga babaye.

Ang mga *balay* sa mga Ehiptohanon nagkadaiya, gikan sa yanong mga payag sa mga kabos hangtod sa hamugaway nga mga mansiyon sa mga adunahan nga may kaugalingong mga tanaman, prutasan, ug mga linaw sa palibot. Sanglit si Potipar nag-alagad ingong opisyal ni Paraon, ang iyang balay lagmit nga usa ka matahom nga mansiyon. (Gen 39:1, 4-6) Nagkadaiya ang mga *muwebles,* gikan sa yanong mga bangko hangtod sa maanindot kaayong mga lingkoranan ug mga higdaanan. Ang mga balay nga dili kaayo dagko gitukod palibot sa hawan nga mga sawang. (Itandi ang Ex 8:3, 13.) Ang pagmasa ug harina ug paglutog pagkaon sagad himoon diha sa sawang. Ang *pagkaon* alang sa kadaghanang mga Ehiptohanon lagmit maoy tinapay nga sebada, utanon, isda (nga abunda ug barato; Num 11:5), ug serbesa, ang komon nga ilimnon. Kadtong makaarang, magdugang ug nagkadaiyang mga karne sa ilang pagkaon.—Ex 16:3.

Ang Ehiptohanong mga *sundalo* migamit sa kasagarang mga hinagiban sa maong panahon: pana ug udyong, bangkaw o salapang, batuta, atsa, ug baraw. Ang mga karo hinungdanon kaayo sa ilang pagpakiggubat. Bisan tuod nga ang mga armadura sa lawas daw wala kaayo gamita sa sayosayong panahon, sa ulahi gigamit na kini sama sa mga helmet, nga kasagarang gidayandayanan ug balhibo sa langgam. Busa, ang tagna ni Jeremias (46:2-4) naghatag ug tukmang paghubit bahin sa Ehiptohanong kasundalohan sa ikapitong siglo W.K.P. Ang kadaghanan sa kasundalohan daw nalangkoban sa mga girekluta gikan sa katawhan; sa mas ulahing panahon ang mersenaryong kasundalohan gikan sa ubang kanasoran kanunayng gipaapil. —Jer 46:7-9.

Kasaysayan. Ang Ehiptohanong kasaysayan gikan sa sekular nga mga tinubdan dili kaayo tino, ilabina sa mas sayong mga yugto.—Tan-awa ang KRONOLOHIYA (Ehiptohanong Kronolohiya).

Pagduaw ni Abraham. Human sa Lunop (2370-2369 W.K.P.) ug sa misunod nga pagkabahinbahin sa katawhan sa Babel, ang mga Hamihanon miokupar sa Ehipto. Sa panahon (tali sa 1943 W.K.P. ug 1932 W.K.P.) nga ang gutom nagpugos kang Abraham (Abram) sa pagbiya sa Canaan ug sa pag-adto sa Ehipto, dihay usa ka gingharian nga gimandoan sa usa ka Paraon (wala nganli sa Bibliya).—Gen 12:4, 14, 15; 16:16.

Ang Ehipto lagmit madinawaton sa mga langyaw, ug mopatim-aw nga dili mabatokon sa nagbalhinbalhin nga si Abraham, usa nga tigpuyo sa tolda. Apan ang kahadlok ni Abraham nga siya patyon tungod sa iyang matahom nga asawa dayag nga nagpakita sa ubos nga moralidad sa Ehipto. (Gen 12:11-13) Ang mga hampak nga gipadangat kang Paraon tungod sa iyang pagdala kang Sara ngadto sa iyang balay epektibo ug miresulta sa pagpapahawa kang Abraham gikan sa nasod; sa dihang siya mibiya, iyang gidala dili lamang ang iyang asawa kondili ang iyang midaghang kabtangan usab. (Gen 12:15-20; 13:1, 2) Tingali ang sulugoong babaye ni Sara nga si Agar nabatonan ni Abraham panahon sa iyang pag-estar sa Ehipto. (Gen 16:1) Si Agar nahimong inahan sa anak nga lalaki ni Abraham nga si Ismael (1932 W.K.P.), ug sa pagdako, si Ismael naminyo sa usa ka babaye gikan sa Ehipto, ang yutang natawhan sa iyang inahan. (Gen 16:3, 4, 15, 16; 21:21) Busa, ang mga Ismaelinhon ingong usa ka rasa sa sinugdan maoy mga Ehiptohanon, ug usahay sila nakaabot sa pagkampo duol sa utlanan sa Ehipto.—Gen 25:13-18.

Ang ikaduhang gutom naghimo na usab sa Ehipto nga usa ka dapit nga dalangpanan, apan karon (human sa 1843 W.K.P., ang tuig sa pagkamatay ni Abraham) gisugo ni Jehova si Isaac nga dili gayod mobalhin nianang yutaa.—Gen 26:1, 2.

Si Jose didto sa Ehipto. Unya, duolan sa duha ka siglo human sa pag-estar ni Abraham sa Ehipto, ang batan-ong anak nga lalaki ni Jacob nga si Jose gibaligya ngadto sa nagapanawng panon sa mga Midianhon-Ismaelinhon ug gibaligya pagusab didto sa Ehipto ngadto sa usa ka opisyal sa palasyo ni Paraon (1750 W.K.P.). (Gen 37:25-28, 36) Ingon sa gipahayag ni Jose ngadto sa iyang mga igsoon, kini gitugotan sa Diyos aron sa pag-andam sa dalan sa pagtipig nga buhi sa banay ni Jacob sulod sa panahon sa grabeng gutom. (Gen 45:5-8) Ang taho bahin sa dagkong mga panghitabo sa kinabuhi ni Jose naghatag gayod ug tukmang larawan bahin sa Ehipto. (Tan-awa ang JOSE Num. 1.) Ang mga titulo sa mga opisyal, kostumbre, besti, paggamit sa salamangka, ug daghan pang mga detalye nga gihubit mapamatud-an pinaagi sa mga impormasyon nga mabatonan gikan sa mga monyumento, larawan, ug mga sinulat sa Ehipto. Pananglitan, ang paghimo kang Jose ingong usa ka gobernador sa Ehipto (Gen 41:42), nahiuyon sa pamaagi nga gilarawan diha sa mga inskripsiyon

ug sa mga dibuho sa paril sa Ehipto.—Gen kap 45-47.

Ang pag-ayad sa mga Ehiptohanon sa pagpakigpangaon sa mga Hebreohanon, sama sa pagpangaon nga gihikay ni Jose alang sa iyang mga igsoon, lagmit maoy tungod sa relihiyoso o rasanhong garbo ug pagpihig, o lagmit may kalabotan kadto sa ilang pagtamay sa mga magbalantay sa kahayopan. (Gen 43:31, 32; 46:31-34) Kining ulahing tinamdan, lagmit maoy tungod sa sosyal nga sistema sa mga Ehiptohanon, diin ang mga magbalantay sa kahayopan giklasipikar nga duol sa kinaubsan nga hut-ong sa katilingban; o lagmit tungod sa limitadong yuta nga tikaron, ilang giayran kadtong nangitag kasibsiban sa ilang mga panon sa mga hayop.

"Yugto sa mga Hyksos." Daghang komentarista ang nagbutang sa petsa sa pagsulod ni Jose ngadto sa Ehipto ug nianang sa iyang amahan ug sa iyang banay diha sa nailhan pag-ayong Yugto sa mga Hyksos. Apan, sumala sa komento ni Merrill Unger (*Archaeology and the Old Testament,* 1964, p. 134): "Ikasubo, [kining yugtoa] maoy usa ka dakong tanghaga sa Ehipto, ug ang pagpanakop sa mga Hyksos dili kaayo bug-os masabtan."

Ang ubang mga eskolar nagpetsa sa yugto sa mga Hyksos sa "Ikanapulog-tulo hangtod sa Ikanapulog-pito nga mga Dinastiya" nga may 200-ka-tuig nga pagmando; ang uban nagpetsa niini nga yugto sa "Ikanapulog-lima ug Ikanapulog-unom nga mga Dinastiya" sulod sa usa ka siglo ug tunga o sa usa lamang ka siglo. Ang ngalang Hyksos gisabot sa pipila nga nagkahulogang "Magbalantay nga mga Hari," ug sa uban ingong "Mga Magmamando sa Langyawng Kayutaan." Ang mga pangagpas bahin sa ilang rasa o nasyonalidad mas nagkadaiya, nga gisugyot lakip niini ang mga Indo-Uropanhon gikan sa Caucasus o bisan sa Sentral Asia, mga Hitihanon, Siryanhon-Palestinianhong mga magmamando (mga Canaanhon o Amorihanon), ug Arabianhong mga tribo.

Gihulagway sa pipila ka arkeologo ang "pagpanakop sa mga Hyksos" sa Ehipto ingong mga panon sa amihanan nga malukpanong nagapangdaog latas sa Palestina ug Ehipto pinaagi sa matulin nga mga karo, samtang ang uban nagtumong niini ingong hinayhinay nga pagpangdaog, nga mao, usa ka inanay nga pagsulod sa mga tigbalhinbalhin o dili-bug-os nga mga tigbalhinbalhin kinsa hinayhinayng nagkontrolar sa nasod sa matag dapit niini sulod sa usa ka panahon o pinaagi sa usa ka kalit nga kudeta nga naghimo sa ilang kaugalingon nga pangulo sa naglungtad nga kagamhanan. Diha sa basahon nga *The World of the Past* (Bahin V, 1963, p. 444) si arkeologo Jacquetta Hawkes nagpahayag: "Wala na hunahunaa nga ang Hyksos nga mga magmamando . . . naghawas sa pagsulong sa usa ka nagapangdaog nga panon sa mga taga-Asia. Ang ngalan daw nagkahulogang Mga Magmamando sa Kabukiran, ug sila maoy mga naglatagaw nga mga grupo sa mga Semihanon kinsa dugay nang miabot sa Ehipto aron sa pagnegosyo ug sa uban pang makigdaiton nga mga katuyoan." Bisan tuod mao kini ang hunahuna sa kadaghanan karong adlawa, malisod gihapon ipatin-aw kon sa unsang paagi ang "naglatagaw nga mga grupo" nakagahom sa yuta sa Ehipto, ilabina nga ang "Ikanapulog-duha nga Dinastiya," una pa niini nga yugto, giisip nga maoy naghatod sa nasod sa kinatayuktokan nga gahom niini.

Sumala sa giingon sa *The Encyclopedia Americana* (1956, Tomo 14, p. 595): "Ang bugtong detalyadong asoy bahin kanila [ang mga Hyksos], taliwala sa karaang magsusulat, mao ang dili-kasaligang asoy sa usa ka nawalang sinulat ni Manetho, nga gihisgotan ni Josephus diha sa iyang tubag kang Apion." Ang mga pamulong nga giingon ni Josephus nga iya ni Manetho mao ang tinubdan sa ngalang Hyksos. Makaiikag, si Josephus, nga nangangkon nga nagkutlo kang Manetho pulong por pulong, naghisgot sa asoy ni Manetho nga direktang naglangkit sa mga Hyksos ngadto sa mga Israelinhon. Si Josephus, daw midawat niini nga paglangkit apan hugot nga miergo batok sa daghang detalye bahin sa asoy. Daw iyang gipalabi ang hubad sa Hyksos ingong "binihag nga mga magbalantay sa kahayopan" inay nga "mga haring-magbalantay." Si Manetho, matod ni Josephus, naghisgot sa mga Hyksos ingong nagsakop sa Ehipto nga wala makiggubat, naggun-ob sa mga siyudad ug sa "mga templo sa mga diyos," ug nagpamatay ug nanglaglag. Sila gihulagway nga nagpuyo sa rehiyon sa Delta. Sa kataposan, giingon nga ang mga Ehiptohanon nakabangon, nakigaway sa usa ka dugay ug mangilngig nga gubat nga may 480,000 ka lalaki, naglikos sa mga Hyksos sa ilang pangunang siyudad sa Avaris ug dayon sa talagsaong paagi, nagkasabot nga sila tugotan nga mobiya sa nasod nga dili unsaon dala ang ilang mga banay ug mga kabtangan, nga tungod niana sila nangadto sa Judea ug nagtukod sa Jerusalem.—*Against Apion,* I, 73-105 (14-16); 223-232 (25, 26).

Diha sa mga sinulat nga gisulat sa samang panahon, ang mga ngalan niini nga mga magmamando giunhan sa mga titulo sama sa "Maayong Diyos," "Anak nga Lalaki ni Reʽ," o *Hik-khoswet,* "Magmamando sa Langyawng Kayutaan." Ang terminong "Hyksos" dayag nga naggikan niining ulahing

titulo. Ang Ehiptohanong mga dokumento human gilayon sa ilang pagmando nagtawag kanila nga mga taga-Asia. Bahin niining yugtoa sa Ehiptohanong kasaysayan, si C. E. DeVries miingon: "Sa pagsulay sa paglangkit sa sekular nga kasaysayan uban sa biblikanhong impormasyon, gipakasama sa pipila ka eskolar ang pagpalagpot sa mga Hyksos gikan sa Ehipto ngadto sa Pagpanggula sa mga Israelinhon, apan ang kronolohiya wala magpaluyo niini nga ideya, ug ang uban pang mga hinungdan naghimo niini nga pangagpas nga dili makataronganon. . . . Ang gigikanan sa mga Hyksos dili tino; sila naggikan sa usa ka dapit sa Asia ug sa dakong bahin nagbatog Semitikanhong mga ngalan." —*The International Standard Bible Encyclopedia,* giedit ni G. Bromiley, 1982, Tomo 2, p. 787.

Sanglit ang pagtuboy kang Jose diha sa gahom ug ang mga kaayohan nga gihatag niini sa Israel maoy tungod sa tabang sa Diyos, dili na kinahanglan nga mangita pag laing rason pinaagi sa mahigalaong "Mga Magbalantay nga Hari." (Gen 45:7-9) Apan posible nga ang asoy ni Manetho, ang pasukaranan sa ideya bahin sa mga "Hyksos," nagrepresentar lamang sa tinuis nga tradisyon, usa nga naugmad sa mas sayong mga paningkamot sa mga Ehiptohanon aron sa paglilong kon unsa ang nahitabo diha sa ilang yuta panahon sa pag-estar sa mga Israelinhon sa Ehipto. Ang dako kaayong epekto diha sa nasod tungod sa paghupot ni Jose sa katungdanan ingong hawas nga magmamando (Gen 41:39-46; 45:26); ang dakong kausaban nga gikahatag sa iyang administrasyon, nga miresulta sa pagbaligya sa mga Ehiptohanon sa ilang yuta ug bisan gani sa ilang kaugalingon ngadto kang Paraon (Gen 47:13-20); ang 20-porsiyento nga buhis gikan sa ilang abot nga ilang gibayad human niana (Gen 47:21-26); ang 215 ka tuig nga pagpuyo sa mga Israelinhon didto sa Gosen, nga sa ngadtongadto sila milabaw pa kay sa mga lumad nga katawhan diha sa gidaghanon ug sa kusog, sumala sa gipahayag ni Paraon (Ex 1:7-10, 12, 20); ang Napulo ka Hampak ug ang kadaot nga ilang nahiagoman dili lamang sa ekonomiya sa Ehipto kondili ilabina gayod sa ilang relihiyosong mga tinuohan ug sa kadungganan sa ilang mga saserdote (Ex 10:7; 11:1-3; 12:12, 13); ang Pagpanggula sa Israel human mamatay ang tanang panganay sa Ehipto ug dayon ang kalaglagan sa hamiling Ehiptohanong kasundalohan didto sa Pulang Dagat (Ex 12:2-38; 14:1-28)—kining tanan nagkinahanglan gayod ug minamaomao nga pagpatin-aw sa Ehiptohanong mga opisyal.

Angayng hinumdoman nga ang pagrekord sa kasaysayan sa Ehipto, maingon man sa daghang kayutaan sa Tungang Sidlakan, nalangkit gayod sa mga saserdote, nga ilalom sa ilang pagtudlo nabansay ang mga eskriba. Posible gayod nga ang pipila ka pahayag sa tigpropaganda inimbento aron ipatin-aw ang kapakyasan sa mga diyos sa Ehipto sa pagpugong sa katalagman nga gipahinabo ni Jehova nga Diyos batok sa Ehipto ug sa katawhan niini. Ang kasaysayan, bisan ang dili pa dugayng kasaysayan, nagtala ug daghang panghitabo diin gituis pag-ayo sa maong mga propaganda ang mga kamatuoran mao nga ang mga gilupigan gihulagway ingong mao ang mga manlulupig, ug ang inosenteng mga biktima gihulagway ingong mao ang peligroso ug mabangis nga mga manghahasi. Ang asoy ni Manetho (kapin sa usa ka libo ka tuig human sa Pagpanggula), kon natipigan ni Josephus nga may pagkatukma, lagmit nag-asoy sa tinuis nga tradisyon nga gipasa sa misunod nga mga kaliwatan sa mga Ehiptohanon aron ipatin-aw ang paninugdang mga panghitabo sa tinuod nga asoy sa Bibliya mahitungod sa Israel didto sa Ehipto.—Tan-awa ang PAGPANGGULA (Ang Pagkatinuod sa Asoy sa Pagpanggula).

Pagkaulipon sa Israel. Sanglit wala nganli sa Bibliya ang Paraon nga nagsugod sa paglupig sa mga Israelinhon (Ex 1:8-22) ni ang Paraon nga giatubang ni Moises ug Aaron ug sa iyang paghari nahitabo ang Pagpanggula (Ex 2:23; 5:1), ug sanglit kining mga hitaboa tinuyong wala ilakip sa Ehiptohanong mga rekord o kaha gihanaw na, imposible nga ibutang kini nga mga panghitabo sa bisan unsang espesipikong dinastiya ni sa paghari sa bisan unsang partikular nga Paraon sa sekular nga kasaysayan. Si Ramses (Rameses) II (sa "Ikanapulog-siyam nga Dinastiya") sagad nga gituohan ingong mao ang malupigong Paraon tungod sa paghisgot sa pagtukod sa mga siyudad sa Pitom ug Raamses sa Israelinhong mga mamumuo. (Ex 1:11) Gituohan nga kini nga mga siyudad natukod panahon sa paghari ni Ramses II. Sa *Archaeology and the Old Testament* (p. 149) si Merrill Unger mikomento: "Tungod sa iladong batasan ni Raamses II sa pagpangagaw ug kalamposan nga gihimo sa iyang mga gisundan, kini nga mga dapit lagmit gitukod lamang pag-usab o gipadako lamang niya." Sa pagkatinuod ang ngalang "Rameses" daw nagtumong sa tibuok nga distrito nga naglungtad na sa panahon ni Jose.—Gen 47:11.

Tungod sa pagluwas nga gihimo sa Diyos pinaagi kang Moises, ang nasod sa Israel napahigawas gikan sa "balay sa mga ulipon" ug sa "hudno nga puthaw," ingon sa padayong pagtawag sa Ehipto sa mga magsusulat sa Bibliya. (Ex 13:3; Deu 4:20; Jer 11:4; Miq 6:4) Kap-atan ka tuig sa ulahi ang Israel nagsugod sa pagsakop sa Canaan. Dihay paningkamot sa paglangkit niining Biblikanhong

panghitabo sa kahimtang nga gihubit diha sa gitawag nga mga Papan sa Amarna, nga nakaplagan sa Tell el-Amarna didto sa Nilo, mga 270 km (170 mi) sa H sa Cairo. Ang 379 ka papan maoy mga sulat sa nagkalainlaing Canaanhon ug Siryanhon nga mga magmamando (lakip niadtong sa Hebron, Jerusalem, ug Lakis), daghan niini naundan sa mga reklamo ngadto sa nagmandong Paraon (nailhan sa kadaghanan nga si Akhenaton) bahin sa pagpanulong ug pagpangagaw sa "mga Habiru" (*'apiru*). Bisan tuod ang pipila ka eskolar misulay sa pag-ila sa "mga Habiru" ingong mao ang mga Hebreohanon, o mga Israelinhon, ang mga kaundan sa mismong mga sulat wala magbutyag niini. Gipakita niini nga ang mga Habiru maoy mga manunulong lamang, nga usahay nakig-abin sa pipila ka Canaanhong mga magmamando sa panagbangi sulod sa mga siyudad ug mga rehiyon. Usa sa mga lungsod nga gihasi sa mga Habiru mao ang Byblos sa amihanang Lebanon, nga dili maabot sa mga pag-atake sa mga Israelinhon. Dugang pa, wala kini maghatag ug larawan nga nagtandi sa dagkong mga gubat ug kadaogan sa pagsakop sa mga Israelinhon sa Canaan human sa Pagpanggula.—Tan-awa ang HEBREOHANON, I (Ang "mga Habiru").

Ang pag-estar sa Israel didto sa Ehipto nasilsil pag-ayo sa handomanan sa nasod, ug ang ilang milagrosong kagawasan gikan sa maong yuta kanunayng ginahandom ingong talagsaong pamatuod sa pagka-Diyos ni Jehova. (Ex 19:4; Lev 22:32, 33; Deu 4:32-36; 2Ha 17:36; Heb 11:23-29) Busa may gipamulong nga "Ako mao si Jehova nga imong Diyos sukad pa sa yuta sa Ehipto." (Os 13:4; itandi ang Lev 11:45.) Walay usa ka kahimtang o panghitabo nga nakalabaw niini hangtod nga ang ilang pagkagawas gikan sa Babilonya naghatag kanila ug dugang pamatuod sa gahom ni Jehova sa pagluwas. (Jer 16:14, 15) Ang ilang kasinatian didto sa Ehipto gisulat diha sa Balaod nga gihatag kanila (Ex 20:2, 3; Deu 5:12-15); kini maoy pasukaranan sa pista sa Paskuwa (Ex 12:1-27; Deu 16:1-3); nahimo nilang giya sa ilang mga pakiglabot sa langyawng mga pumoluyo (Ex 22:21; Lev 19:33, 34) ug sa kabos nga mga tawo nga nagbaligya sa ilang kaugalingon sa pagkaulipon (Lev 25:39-43, 55; Deu 15:12-15); nagtaganag legal nga pasukaranan sa pagpili ug pagbalaan sa tribo ni Levi alang sa pag-alagad sa sangtuwaryo (Num 3:11-13). Tungod sa langyawng pagpuyo sa Israel didto sa Ehipto, ang mga Ehiptohanon nga nakakab-ot sa partikular nga mga kinahanglanon mahimong dawaton sa kongregasyon sa Israel. (Deu 23:7, 8) Ang mga gingharian sa Canaan ug ang katawhan sa kasikbit nga kayutaan mibatig kalisang ug kahadlok tungod sa mga taho nga ilang nadungog bahin sa gahom sa Diyos nga gipasundayag batok sa Ehipto, nga naghatag ug kahigayonan sa pagpanakop sa Israel (Ex 18:1, 10, 11; Deu 7:17-20; Jos 2:10, 11; 9:9) ug kini ginahandom sulod sa daghang kasiglohan human niadto. (1Sa 4:7, 8) Sa tibuok nilang kasaysayan, ang tibuok nasod sa Israel miawit bahin niining mga hitaboa diha sa ilang mga awit.—Sal 78:43-51; Sal 105 ug 106; 136:10-15.

Human masakop sa Israel ang Canaan. Ayha pa sa paghari ni Paraon Merneptah, anak nga lalaki ni Ramses II (sa ulahing bahin sa "Ikanapulog-siyam nga Dinastiya"), nga dihay direktang paghisgot sa mga Ehiptohanon bahin sa Israel; ngani, mao lamang kini ang direktang paghisgot kanila ingong usa ka katawhan nga nakaplagan sukad masukad sa karaang Ehiptohanong mga rekord. Diha sa usa ka bantayog sa kadaogan, gipanghambog ni Merneptah ang mga kapildihan nga iyang gipahamtang sa lainlaing mga siyudad sa Canaan ug dayon nangangkon: "Ang Israel gihimong awaaw, ang iyang binhi wala na." Bisan tuod kini tingali maoy pagpanghambog lamang, dayag nga kini nagpamatuod nga ang Israel naestablisar na nianang higayona sa Canaan.

Walay gitaho nga pakiglabot ang Israel sa Ehipto sulod sa yugto sa mga Maghuhukom o panahon sa mga paghari ni Saul ug David, gawas sa paghisgot sa panagsangka tali sa usa sa mga manggugubat ni David ug sa usa ka Ehiptohanon nga "talagsaon ang gidak-on." (2Sa 23:21) Panahon sa paghari ni Solomon (1037-998 W.K.P.), ingon niana ang relasyon tali sa duha ka nasod nga tungod niana si Solomon nakahimog pakig-alyansa sa kaminyoon uban kang Paraon, nga nagkuha sa iyang anak nga babaye ingong asawa. (1Ha 3:1) Wala hisgoti kon kanus-a sakopa niining wala-mailhing Paraon ang Gezer, nga niadtong panahona maoy iyang gihatag sa iyang anak nga babaye ingong panamilit nga gasa sa kasal, o bugay. (1Ha 9:16) Si Solomon nakignegosyo usab sa Ehipto, nga namalit ug mga kabayo ug mga ginama-sa-Ehipto nga mga karo.—2Cr 1:16, 17.

Apan, ang Ehipto maoy tagoanan sa pipila ka kaaway sa mga hari sa Jerusalem. Si Hadad nga Edomhanon miikyas ngadto sa Ehipto human malaglag ni David ang Edom. Bisan tuod usa ka Semihanon, si Hadad gipasidunggan ni Paraon pinaagi sa paghatag kaniyag balay, pagkaon, ug yuta; siya naminyo sa harianong banay, ug ang iyang anak, si Genubat, giisip nga usa ka anak nga lalaki ni Paraon. (1Ha 11:14-22) Sa ulahi si Jeroboam, kinsa nahimong hari sa amihanang gingharian sa Israel human mamatay si Solomon, midangop usab sulod

sa usa ka panahon didto sa Ehipto sa paghari ni Sisak.—1Ha 11:40.

Si Sisak (nailhan nga Sheshonk I diha sa Ehiptohanong mga rekord) nagtukod ug usa ka Libyanhong dinastiya sa mga Paraon (ang "Ikakawhaag-duha nga Dinastiya"), nga ang kaulohan niini nahimutang sa Bubastis sa sidlakang rehiyon sa Delta. Sa ikalimang tuig sa paghari sa anak nga lalaki ni Solomon nga si Rehoboam (993 W.K.P.), gisulong ni Sisak ang Juda pinaagi sa usa ka gamhanang puwersa sa mga karo, mangangabayo, ug sa mga sundalong nagbaktas lakip sa mga Libyanhon ug mga Etiopianhon; iyang nailog ang daghang siyudad ug gani naghulga sa Jerusalem. Tungod sa kaluoy ni Jehova, wala malaglag ang Jerusalem, apan ang dakong bahandi niini gitugyan ngadto kang Sisak. (1Ha 14:25, 26; 2Cr 12:2-9) Usa ka linilok diha sa paril sa templo sa Karnak naglarawan sa pagpakiggubat ni Sisak ug nagtala sa daghang siyudad sa Israel ug Juda nga nailog.

Si Zera nga Etiopianhon, nga nangulo sa usa ka milyong Etiopianhon ug Libyanhong kasundalohan batok kang Haring Asa sa Juda (967 W.K.P.), lagmit nagsugod sa iyang pagmartsa gikan sa Ehipto. Ang iyang kasundalohan, nga nagtigom didto sa walog sa Zepata sa HK sa Jerusalem, nakaagom sa bug-os nga kapildihan.—2Cr 14:9-13; 16:8.

Ang Juda ug Israel nakatagamtam ug kalinaw gikan sa Ehiptohanong pag-atake sulod sa laing duha ka siglo. Ang Ehipto lagmit nakasinatig dakong kagubot niining yugtoa, uban sa pipila ka dinastiya nga nagmando usab nianang panahona. Sa kasamtangan, ang Asirya mitumaw ingong mao ang dominanteng gahom sa kalibotan. Si Oseas, ang kataposang hari sa napulo-ka-tribo nga gingharian sa Israel (mga 758-740 W.K.P.), nahimong sakop sa Asirya ug dayon misulay sa pagbali sa yugo sa Asirya pinaagi sa pagpakigkunsabo kang Haring So sa Ehipto. Ang maong paningkamot napakyas, ug ang amihanang gingharian sa Israel sa wala madugay napukan sa Asirya.—2Ha 17:4.

Ang Ehipto daw nailalom sa dakong pagdominar sa Nubianhon-Etiopianhong mga elemento niining higayona, nga ang "Ikakawhaag-lima nga Dinastiya" giisip ingong Etiopianhon. Si Rabsake, ang mapasiatabon nga opisyal sa Asiryanhon nga si Haring Senakerib, nag-ingon sa katawhan sa siyudad sa Jerusalem nga ang pagsalig sa Ehipto alang sa tabang maoy pagsalig sa usa ka "gupok nga tangbo." (2Ha 18:19-21, 24) Si Haring Tirhaka sa Etiopia, kinsa mimartsa ngadto sa Canaan niadtong panahona (732 W.K.P.) ug temporaryong nagpalinga sa atensiyon ug sa kasundalohan sa Asirya, gituohan sa kadaghanan nga mao ang Etiopianhong magmamando sa Ehipto nga si Paraon Taharqa. (2Ha 19:8-10) Daw kini gipamatud-an sa unang tagna ni Isaias (Isa 7:18, 19) nga "taghoyan [ni Jehova] ang mga langaw nga anaa sa kinatumyan sa mga kasapaan sa Nilo sa Ehipto ug ang mga putyokan nga anaa sa yuta sa Asirya," nga miresulta sa panagbangi sa duha ka gahom didto sa yuta sa Juda ug nagpailalom sa maong yuta sa dobleng kapit-osan. Sumala sa naobserbahan ni Franz Delitzsch: "Ang mga simbolo usab nagkahulogan sa kinaiya sa duha ka nasod: ang langaw nagtumong sa [lamakon nga] Ehipto nga may nagpanon nga mga insekto . . . ug ang putyokan nagtumong sa mas bukiron ug lasangon nga Asirya."—*Commentary on the Old Testament,* 1973, Tomo VII, Isaiah, p. 223.

Si Isaias lagmit nagtagna sa magubot nga kahimtang sa Ehipto sulod sa ulahing bahin sa ikawalo ug sa sayong bahin sa ikapitong siglo W.K.P. diha sa iyang pahayag batok sa Ehipto. (Isa 19) Iyang gihulagway ang sibil nga gubat ug pagkabahinbahin, uban ang panag-away sa "siyudad batok siyudad, gingharian batok gingharian" didto sa Ehipto. (Isa 19:2, 13, 14) Ang modernong mga historyador nakakaplag ug ebidensiya sa mga dinastiya nga nagmando sa samang higayon sa lainlaing dapit sa maong nasod nianang panahona. Ang mapahitas-ong "kaalam" sa Ehipto lakip ang iyang 'walay-bili nga mga diyos ug mga maglalamat' wala makapanalipod kaniya nga dili ikatugyan ngadto "sa kamot sa usa ka mabangis nga agalon."—Isa 19:3, 4.

Pagsulong sa Asirya. Ang Asiryanhon nga si Haring Esar-hadon (katalirongan ni Haring Manases sa Juda [716-662 W.K.P.]) misulong sa Ehipto, nagsakop sa Mempis sa Ubos nga Ehipto ug nagdestiyero sa daghan. Ang nagamandong Paraon nianang panahona dayag nga mao gihapon si Taharqa (Tirhaka).

Si Ashurbanipal mibalik sa pag-atake ug nag-agaw sa siyudad sa Thebes (No-amon sa Bibliya) sa Ibabaw nga Ehipto, diin nahimutang ang labing dakong bahandi sa templo sa Ehipto. Sa makausa pa, gipakita sa Bibliya nga nalangkit ang Etiopianhon, Libyanhon, ug uban pang Aprikanhong katawhan.—Nah 3:8-10.

Ang Asiryanhong mga garison sa ulahi gikuha gikan sa Ehipto, ug ang nasod nakabaton pag-usab sa pipila ka kalamboan ug gahom nga nahuptan niini sa sinugdan. Sa dihang napukan ang Asirya ngadto sa mga taga-Media ug taga-Babilonya, ang Ehipto nakabaton ug igong kusog (uban ang tabang sa mersenaryong kasundalohan) aron sa pagtabang sa Asiryanhong hari. Si Paraon Neko (II) nangulo sa Ehiptohanong kasundalohan apan, sa pagpaingon didto, giatubang siya sa Judeanhong

kasundalohan ni Haring Josias didto sa Megido ug, supak sa iyang kabubut-on, napugos sa pagpakiggubat; siya nagpildi sa Juda ug nagpahinabo sa kamatayon ni Josias. (2Ha 23:29; 2Cr 35:20-24) Tulo ka bulan sa ulahi (sa 628 W.K.P.) si Neko nagtangtang sa anak nga lalaki ug manununod ni Josias nga si Jehoahaz gikan sa trono sa Juda ug nagpuli kaniya sa iyang igsoong lalaki nga si Eliakim (giilisdan ug ngalan nga Jehoiakim), nga nagbihag kang Jehoahaz ngadto sa Ehipto. (2Ha 23:31-35; 2Cr 36:1-4; itandi ang Eze 19:1-4.) Ang Juda karon maghatagan na ug tributo sa Ehipto, nga nagbayad ug pasiunang kantidad nga katumbas sa halos $1,046,000. Niining higayona si manalagnang Uriyas kawang nga mikalagiw ngadto sa Ehipto.—Jer 26:21-23.

Gipildi ni Nabucodonosor. Apan ang tinguha sa Ehipto nga maestablisar pag-usab ang Ehiptohanong pagkontrolar sa Sirya ug Palestina maoy lumalabay lamang; ang Ehipto gitakda nga moinom sa mapait nga kopa sa kapildihan, sumala sa tagna ni Jehova nga gipahayag na ni Jeremias (25:17-19). Ang pagkapukan sa Ehipto nagsugod pinaagi sa bug-os nga kapildihan niini didto sa Carkemis duol sa Suba sa Euprates pinaagi sa mga Babilonyanhon ilalom ni Nabucodonosor ingong manununod nga prinsipe niadtong 625 W.K.P., usa ka panghitabo nga gihubit sa Jeremias 46:2-10 maingon man diha sa usa ka Babilonyanhong cronica.

Si Nabucodonosor, nga nianang higayona nahimong hari sa Babilonya, nag-ilog sa Sirya ug Palestina, ug ang Juda nahimong sakop nga estado sa Babilonya. (2Ha 24:1) Ang Ehipto mihimog katapusang lakang aron magpabiling usa ka gahom diha sa Asia. Usa ka puwersa militar ni Paraon (ang iyang ngalan wala hisgoti diha sa Bibliya) migula gikan sa Ehipto ingong tubag sa hangyo ni Haring Zedekias alang sa militaryong tabang sa iyang pag-alsa batok sa Babilonya niadtong 609-607 W.K.P. Kay temporaryo lamang nga nakapahunong sa paglikos sa mga Babilonyanhon, ang kasundalohan sa Ehipto napugos sa pagsibog, ug ang Jerusalem gibiyaan nga nalaglag.—Jer 37:5-7; Eze 17:15-18.

Bisan pa sa kusganong pasidaan ni Jeremias (Jer 42:7-22), ang nahibilin sa katawhan sa Juda mikalagiw ngadto sa Ehipto ingong dalangpanan, ug dayag nga miduyog sa mga Hudiyo nga didto na sa maong yuta. (Jer 24:1, 8-10) Ang mga dapit nga espesipikong gihisgotan nga didto sila mipuyo mao ang Tapanhes, lagmit usa ka kuta nga siyudad sa rehiyon sa Delta (Jer 43:7-9); Migdol; ug Nop, nga giisip nga mao ra usab ang Mempis, usa ka sayong kaulohan sa Ubos nga Ehipto (Jer 44:1; Eze 30:13). Busa, "ang pinulongan sa Canaan" (dayag nga mao ang Hebreohanon) karon gigamit na didto sa Ehipto niini nga mga kagiw. (Isa 19:18) Sila, sa dakong binuang, nagbuhat na usab didto sa Ehipto ug idolatroso kaayong mga buhat nga tungod niana gihukman ni Jehova ang Juda. (Jer 44:2-25) Apan ang katumanan sa mga tagna ni Jehova midangat sa Israelinhong mga kagiw sa dihang si Nabucodonosor misulong batok sa Ehipto ug nagsakop sa yuta.—Jer 43:8-13; 46:13-26.

Usa ka Babilonyanhong sinulat, nga pinetsahan sa ika-37 nga tuig ni Nabucodonosor (588 W.K.P.), nakaplagan nga naghisgot sa usa ka pagpakiggubat batok sa Ehipto. Dili ikasulti kon kini nalangkit ba sa orihinal nga pagsakop o sa misunod nga militaryong aksiyon. Bisan pa niana, naangkon ni Nabucodonosor ang bahandi sa Ehipto ingong bayad kaniya tungod sa iyang pagpakiggubat agig pagpahamtang sa paghukom ni Jehova batok sa Tiro, usa ka magsusupak sa katawhan sa Diyos.—Eze 29:18-20; 30:10-12.

Sa Ezequiel 29:1-16 gitagna ang pagkaawaaw sa Ehipto, nga molungtad ug 40 ka tuig. Lagmit kini midangat human masakop ni Nabucodonosor ang Ehipto. Bisan tuod nga ang pipila ka komentarista naghisgot sa paghari ni Amasis (Ahmose) II, ang manununod ni Hopra, nga nagmalamboon pag-ayo sulod sa kapin sa 40 ka tuig, ilang gihimo kini pinasukad sa testimonya ni Herodotus, kinsa miduaw sa Ehipto kapin sa usa ka tuig sa ulahi. Apan sumala sa *Encyclopædia Britannica* (1959, Tomo 8, p. 62) nga nagkomento sa asoy ni Herodotus bahin niini nga yugto (ang "Saitiko nga Yugto"): "Ang iyang mga pulong napamatud-ang dili bug-os nga kasaligan kon kini susihon pinasukad sa pipila lang ka lokal nga ebidensiya." Ang *Commentary* sa Bibliya ni F. C. Cook, human makamatikod nga si Herodotus wala gani maghisgot sa pag-atake ni Nabucodonosor sa Ehipto, nag-ingon: "Ilado na nga si Herodotus, bisan tuod siya matinumanong nagtala sa tanan nga iyang nadungog ug nakita didto sa Ehipto, nakakuha sa iyang impormasyon bahin sa nangaging kasaysayan gikan sa Ehiptohanong mga saserdote, kansang mga asoy iyang gisagop uban ang pagkamatuotuohon. . . . Ang tibuok nga asoy [ni Herodotus] mahitungod kang Apries [Hopra] ug Amasis nasagolan sa hilabihan nga panagsumpaki ug puno sa leyenda nga tungod niana kami tingali magpanuko gayod sa pagsagop niini ingong tinuod nga kasaysayan. Dili gayod ikatingala nga ang mga saserdote maningkamot sa paglilong sa kaulawan sa nasod nga kini nailalom sa langyawng yugo." (Nota B., p. 132) Busa, bisan tuod nga ang sekular nga kasaysayan wala maghatag ug tin-awng ebidensiya sa katumanan sa

tagna, kita makasalig sa pagkatukma sa rekord sa Bibliya.

Ilalom sa Persianhong pagmando. Ang Ehipto sa ulahi mipaluyo sa Babilonya batok sa nagkadakong gahom sa Medo-Persia. Apan sa 525 W.K.P., ang yuta gisakop ni Cambyses II, anak nga lalaki ni Ciro nga Bantogan, ug sa ingon nailalom sa pagmando sa Persianhong imperyo. (Isa 43:3) Bisan tuod daghang Hudiyo ang mibiya sa Ehipto aron mobalik sa ilang yutang natawhan (Isa 11:11-16; Os 11:11; Zac 10:10, 11), ang uban nagpabilin sa Ehipto. Busa dihay usa ka kolonya sa mga Hudiyo sa Elephantine (Ehiptohanon, *Yeb*), nga usa ka pulo sa Nilo duol sa Aswan, mga 690 km (430 mi) sa H sa Cairo. Usa ka hinungdanong kaplag sa mga papiro ang nagpadayag sa mga kahimtang nga nahitabo didto sulod sa ikalimang siglo W.K.P., sa mga panahon sa dihang si Esdras ug Nehemias aktibo didto sa Jerusalem. Kini nga mga dokumento, diha sa Aramaiko, may ngalan ni Sanbalat sa Samaria (Neh 4:1, 2) ug ni Johanan nga hataas nga saserdote. (Neh 12:22) Makapaikag mao ang usa ka opisyal nga mando nga gipagula panahon sa paghari ni Dario II (423-405 W.K.P.) nga "ang pista sa mga tinapay nga walay igpapatubo" (Ex 12:17; 13:3, 6, 7) pagasaulogon niini nga kolonya. Angayng matikdan usab ang subsob nga paggamit sa ngalang *Yahu,* usa ka porma sa ngalang Jehova (o Yahweh; itandi ang Isa 19:18), bisan tuod adunay daghang ebidensiya usab sa tinong pagyuhot sa paganong pagsimba.

Ilalom sa Grego ug Romanhon nga pagmando. Ang Ehipto padayong nailalom sa Persianhong pagmando hangtod sa pagpanakop ni Alejandrong Bantogan niadtong 332 W.K.P., nga nagpahigawas unta sa Ehipto gikan sa yugo sa Persia apan bug-os nga nagtapos sa pagmando sa lumad nga mga Paraon. Ang gamhanang Ehipto sa pagkatinuod nahimong "usa ka gingharian nga ubos."—Eze 29:14, 15.

Panahon sa paghari ni Alejandro natukod ang siyudad sa Alejandria, ug human siya mamatay ang nasod gimandoan sa mga Ptolemy. Niadtong 312 W.K.P., giilog ni Ptolemy I ang Jerusalem, ug ang Juda nahimong lalawigan sa mga Ptolemy sa Ehipto hangtod sa 198 W.K.P. Unya, sa usa ka dugay nga pagpakigbugno batok sa Seleucid nga Imperyo didto sa Sirya, sa kataposan nahunong ang pagkontrolar sa Ehipto sa Palestina sa dihang ang Siryanhon nga si Haring Antiochus III nagpildi sa kasundalohan ni Ptolemy V. Human niadto ang Ehipto inanayng nailalom sa impluwensiya sa Roma. Niadtong 31 W.K.P., sa gubat sa Actium, gibiyaan ni Cleopatra ang panon sa mga barko sa iyang Romanong hinigugma nga si Mark Antony, kinsa gipildi ni Octavius nga apo sa igsoon ni Julio Cesar. Si Octavius nagpadayon sa pagsakop sa Ehipto niadtong 30 W.K.P., ug kini nahimong Romanhong lalawigan. Dinhi niini nga Romanhong lalawigan nga si Jose ug Maria mikalagiw dala ang batang si Jesus aron makaikyas sa pagpamatay nga gisugo ni Herodes, ug mibalik human mamatay si Herodes, sa ingon natuman ang mga pulong ni Oseas, "gikan sa Ehipto gitawag ko ang akong anak."—Mat 2:13-15; Os 11:1; itandi ang Ex 4:22, 23.

Ang "Ehiptohanon" nga mag-aalsa nga nasaypan sa komandante militar sa Jerusalem nga mao si Pablo lagmit mao ra usab ang gihisgotan ni Josephus. (*The Jewish War,* II, 254-263 [xiii, 3-5]) Ang iyang pag-alsa giingon nga nahitabo panahon sa paghari ni Nero ug sa pagkaprokurador ni Felix sa Judea, mga kahimtang nga mosibo sa asoy sa Buhat 21:37-39; 23:23, 24.

Ang ikaduhang kalaglagan sa Jerusalem pinaagi sa mga Romano niadtong 70 K.P., naghatag ug dugang katumanan sa Deuteronomio 28:68, sanglit daghang Hudiyo nga nagpabiling buhi ang gidala ngadto sa Ehipto ingong mga ulipon.—*The Jewish War,* VI, 418 (ix, 2).

Ubang Matagnaon ug Simbolikong mga Paghisgot. Ang daghang paghisgot bahin sa Ehipto maoy mga kapahayagan sa paghukom nga gipahayag diha sa simbolikong pinulongan. (Eze 29:1-7; 32:1-32) Alang sa mga Israelinhon, ang Ehipto naghawas sa militaryong kusog ug gahom pinaagi sa politikal nga pakig-alyansa, mao nga ang pagsalig sa Ehipto nagsimbolo sa pagsalig sa tawhanong gahom inay kang Jehova. (Isa 31:1-3) Apan, sa Isaias 30:1-7, gipakita ni Jehova nga ang gahom sa Ehipto maoy panggawas lamang ug dili tinuod, nga nagtawag niini nga "Rahab—sila alang sa paglingkod nga walay lihok ["si Rahab nga walay gihimo," *JB*]." (Itandi ang Sal 87:4; Isa 51:9, 10.) Apan duyog sa daghang paghukom, dihay mga saad nga daghan gikan sa "Ehipto" makaila ra kang Jehova, hangtod nga kini ikaingon: "Bulahan ang akong katawhan, ang Ehipto."—Isa 19:19-25; 45:14.

Gihisgotan ang Ehipto ingong bahin sa gingharian sa simbolikong "hari sa habagatan." (Dan 11:5, 8, 42, 43) Sa Pinadayag 11:8 ang dili-matinumanong Jerusalem, diin gilansang ang Ginoong Jesu-Kristo, "sa espirituwal nga diwa" gitawag ug Ehipto. Haom kini sa dihang atong tagdon nga ang dili-matinumanong Jerusalem sa relihiyosong paagi naglupig ug nag-ulipon sa mga Hudiyo. Dugang pa, ang unang mga halad sa Paskuwa gipatay didto sa Ehipto, samtang ang antitipikal nga Kordero

sa Paskuwa, si Jesu-Kristo, gipatay didto sa Jerusalem.—Ju 1:29, 36; 1Co 5:7; 1Pe 1:19.

Bililhong mga Kaplag nga Papiro. Ang talagsaong uga nga yuta sa Ehipto nagpaposible nga mapreserbar ang mga manuskritong papiro, nga kon diha sa mas umogong mga klima, madaot na unta. Sukad sa ulahing bahin sa ika-19 nga siglo, daghang papiro ang nakaplagan didto, lakip ang daghang Biblikanhong papiro, sama sa Chester Beatty nga koleksiyon. Kini nagtagana ug linaing hinungdanon nga mga kalangkitan tali sa orihinal nga mga sinulat sa Balaang Kasulatan ug sa ulahing mga kopya sa *vellum* nga manuskrito.

EHUD.

1. Usa ka kaliwat ni Jediael sa tribo ni Benjamin, pinaagi kang Bilhan; usa ka maisog, gamhanang tawo.—1Cr 7:6, 10, 11.

2. Anak nga lalaki ni Gera sa tribo ni Benjamin (Huk 3:15), si Ehud gipili sa Diyos aron sa pagluwas sa nasod gikan sa 18-ka-tuig nga pagkaulipon kang Haring Eglon sa Moab, usa ka pagpanglupig nga gitugotan sa Diyos tungod kay "ilang gibuhat ang daotan sa mga mata ni Jehova."—Huk 3:12-14.

Sa dihang ang mga Israelinhon mituaw kang Jehova alang sa tabang, ang Diyos nagpatindog ug "usa ka manluluwas" nga mao si Ehud. Sa ulahi, ang mga Israelinhon nagpadalag tributo o buhis ngadto kang Eglon pinaagi kang Ehud, kinsa naghimo ug duhay-sulab nga espada alang sa iyang kaugalingon, "nga ang gitas-on usa ka maniko [Heb., *go′medh*]," usa ka sukod sa gitas-on nga dili matino niining partikular nga kahimtang. Ang pipila nagtuo nga usa kini ka mubong maniko nga mga 38 sm (15 pulgadas). Si Ehud walhon, o sa literal, "usa ka tawo nga natakpan (napugngan) ang tuong kamot." Apan wala kini magpasabot nga si Ehud depektosog kamot, sanglit kining Hebreohanon nga ekspresyon gigamit man maylabot sa 700 ka Benjaminhong manggugubat, kinsa wala gayoy pisikal nga depekto apan mga "walhon" ug dayag nga hanas nga makagamit sa ilang duha ka kamot. (Huk 3:15, 16, *ftn* sa *Rbi8;* 20:16; itandi ang 1Cr 12:2.) Ang Bibliya wala maghisgot sa espesipiko nga si Ehud hanas nga makagamit sa iyang duha ka kamot, bisan tuod posible kana. Bisan pa niana, kay walhon, iyang gitakin ang iyang espada diha sa ilalom sa iyang besti sa tuo niya nga paa.

Human sa paghatag sa tributo, gipalakaw ni Ehud ang nagdala sa tributo apan siya mibalik sa mga kubkobanan sa bato didto sa Gilgal. Si Ehud miadto kang Eglon samtang ang Moabihanong hari naglingkod didto sa iyang lawak-sa-atop, ug siya miingon kaniya: "Aduna akoy pulong sa Diyos alang kanimo." Kay interesado, si Eglon mitindog gikan sa iyang trono. Niana, si Ehud "pinaagi sa iyang walang kamot mibakyaw ug mihulbot sa espada gikan sa iyang tuo nga paa," ug miduslak niini ngadto sa nagbuy-on nga tiyan ni Eglon, nga tungod niana "ang puloan midulot usab uban sa sulab mao nga ang sulab natabonan sa tambok." Ang usa ka tuohon nga tawo lagmit mohulbot sa iyang espada gikan sa walang kiliran sa iyang lawas. Busa wala gayod magdahom si Eglon nga si Ehud mohulbot ug espada gikan sa tuong paa, ginamit ang iyang walang kamot. Sanglit ang kaaway nga magmamando patay na, si Ehud miikyas agi sa bangag alang sa hangin, human sirad-i ug trangkahi ang mga pultahan sa lawak-sa-atop sa iyang luyo. Sa dihang giablihan na sa mga alagad ni Eglon ang mga pultahan, nadiskobrehan nila nga ang "ilang ginoo nagbuy-od nga patay na diha sa yuta!"—Huk 3:15-25.

Si Ehud, kay nakaikyas na ngadto sa bukirong rehiyon sa Epraim, nagtigom ug Israelinhong kasundalohan, nga nag-ingon kanila: "Sunod kanako, tungod kay si Jehova nagtugyan na sa inyong mga kaaway, ang mga Moabihanon, nganha sa inyong kamot." Human mailog ang tabokanan nga bahin sa Jordan, napugngan sa mga Israelinhon ang pagsibog sa mga Moabihanon ngadto sa ilang yutang natawhan. Walay duhaduha nga nawad-an sa kadasig tungod sa pagkamatay sa ilang hari, 10,000 ka Moabihanon ang gipatay sa mga Israelinhon, "ang matag baskog ug ang matag maisog nga lalaki; ug walay bisan usa nga nakaikyas." Sanglit nabuntog na ang Moab ilalom sa kamot sa Israel ug sa pagpangulo ni Ehud, "ang yuta wala nay kasamok pa sulod sa kawaloan ka tuig."—Huk 3:26-30.

Si Ehud wala tawga sa espesipiko nga "Maghuhukom Ehud"; hinuon siya gitawag nga "usa ka manluluwas." (Huk 3:15) Apan si Otniel gitawag nga "usa ka manluluwas" ug usa ka "maghuhukom" (Huk 3:9, 10), ug ang yugto mao ang panahon sa mga Maghuhukom. Busa dayag nga si Ehud giisip dili lamang nga "usa ka manluluwas" kondili usa ka maghuhukom usab.

3. Usa ka ngalan nga makita nga lakip sa mga kaliwat ni Benjamin sa 1 Cronicas 8:1, 6.

EKER [Membro [sa banay]]. Usa ka anak nga lalaki ni Ram nga panganay ni Jerameel, sa tribo ni Juda.—1Cr 2:4, 5, 9, 25, 27.

EKRON. Usa ka pangunang Filistehanon nga siyudad, lagmit ang sentro sa pangagamhanan sa usa sa ilang lima ka magkaabin nga mga ginoo sa halayong amihanan. (Jos 13:3) Ang eksaktong nahimutangan niini dili matino, apan kasagarang gituohan nga kini mao ang Khirbet el-Muqanna‘ (Tel Miqne), mga 18 km (11 mi) sa S sa Asdod.

Nadiskobrehan sa dili pa dugayng pagpangubkob didto ang kinadak-ang siyudad sa panahon niini ug maoy gipaboran karon ingong mao ang dapit sa Ekron.

Ang kasaysayan sa Ekron maoy kasaysayan sa kanunayng pag-ilis-ilis ug pagmando. Ang pagpanakop ni Josue wala maglakip sa Ekron. Hangtod sa ulahing panahon lamang nga kini nasakop sa mga Judeanhon. (Jos 13:2, 3; Huk 1:18) Sa unang pagbahinbahin sa Yutang Saad, ang Ekron mao ang utlanan tali sa Juda ug Dan apan anaa sa sulod sa tribo ni Juda. (Jos 15:1, 11, 45, 46; 19:40-43) Sa dihang nailog sa mga Filistehanon ang arka sa pakigsaad, ang Ekron ilang napanag-iya pag-usab. Ang pagkaatua sa Arka nakapatungha ug "makamatay nga kaguliyang" niini nga siyudad, ug gikan sa Ekron nga sa kataposan ang Arka gipadala ug balik ngadto sa mga Hudiyo. (1Sa 5:10-12; 6:16, 17) Human sa laing yugto nga nailalom sa pagkontrolar sa mga Israelinhon, ang mga Filistehanon mopatim-awng mao na usab ang nanag-iya sa Ekron sa panahon nga gipatay ni David si Goliat. (1Sa 7:14; 17:52) Sa sayong bahin sa ikanapulong siglo W.K.P. si Paraon Sisak sa Ehipto nangangkon nga nag-ilog sa Ekron. Mga duha ka siglo sa ulahi, sumala sa mga talaan sa kasaysayan ni Senakerib, si Haring Padi sa Ekron maoy maunongon sa mga Asiryanhon.

EL. Tan-awa ang DIYOS.

ELA [lagmit, Diyos]. Amahan ni Simei, usa sa 12 ka luyoluyo ni Solomon nga nagtagana ug pagkaon alang sa hari ug sa iyang panimalay.—1Ha 4:7, 18.

ELAH.

[1-5: nalangkit sa Heb. nga *'El,* "Diyos"]

1. Usa ka Edomhanong sultan nga lagmit nagpuyo sa balangay sa Elat.—Gen 36:40, 41, 43; 1Cr 1:52; tan-awa ang ELAT, ELOT; TIMNA Num. 3.

2. Usa ka anak nga lalaki ni Caleb nga espiya; amahan ni Kenaz sa tribo ni Juda.—1Cr 4:15.

3. Ikaupat nga hari sa napulo-ka-tribo nga amihanang gingharian sa Israel. Si Elah milingkod sa trono niadtong mga 952 W.K.P. sa dihang namatay ang iyang amahan nga si Baasa ug nagmando sa Tirza sa mga duha ka tuig. (1Ha 16:8) Samtang nahubog si Elah, si Zimri, nga pangulo sa katunga sa mga karo, nagpatay kaniya aron maangkon ang pagkahari ug dayon nagpatay sa tibuok panimalay ni Baasa, sa ingon nagtuman sa tagna ni Jehova.—1Ha 16:1-14.

4. Amahan ni Haring Oseas, ang kataposang monarko sa amihanang gingharian.—2Ha 15:30; 17:1; 18:1, 9.

5. Usa ka kaliwat ni Benjamin nga nagpuyo sa Jerusalem.—1Cr 9:3, 7, 8.

Unsang matanga sa dapit nga si David nakigharong kang Goliat?

---

6. [Dakong Kahoy]. Usa ka ubos nga patag o walog nga lagmit ginganlan sa ingon tungod sa usa ka dako kaayong kahoy nga makaplagan didto. Ang "ubos nga patag sa Elah" mao ang dapit nga gisangkaan tali sa mga Israelinhon ug sa mga Filistehanon nga gipangunahan ni Goliat. (1Sa 17:2, 19; 21:9) Sagad nga gituohang kini mao ang tabunok nga Wadi es-Sant, usa sa pangunang mga lugot nga nagsukad sa kapatagan sa Filistia hangtod sa Sepela ngadto sa bukirong mga rehiyon sa Juda, nga milatas taliwala sa gituohang nahimutangan sa Azeka ug Socoh. (1Sa 17:1) Busa kini nahimutang mga 25 km (15 mi) sa HK sa Jerusalem. Ang daghag tubig nga patag maoy mga tunga sa kilometro (0.25 mi) ang gilapdon ug halos pareho ra ang lebel sa yuta niini. Ang magkaaway nga kasundalohan nag-atbangay niini nga walog, nga ang matag kasundalohan maayong pagkapuwesto diha sa kiliran sa bukid, lagmit ang mga Filistehanon diha sa H ug ang mga Israelinhon diha sa A o sa AS. Diha sa ubos nga patag milatas ang "buloganang walog," lagmit ang naughan nga sapa nga makaplagan gihapon didto. (1Sa 17:40) Tingali ang usa sa mga hinungdan nga nalangan sulod sa "kap-atan ka adlaw" ang magkaatbang nga kasundalohan maoy tungod kay mahimutang sa dili maayong posisyon ang bisan hain kanila kon motabok sa bul-oganang walog ug dayon motungas batok sa kaawayng kasundalohan sa atbang nga kiliran sa bukid. (1Sa 17:16) Si David mipili ug lima ka hamis nga mga bato gikan sa bul-oganang walog sa dihang siya mitabok aron makigharong kang Goliat. Human sa kadaogan ni David, ang naparot nga kasundalohang Filistehanon mikalagiw palugsong sa walog paingon sa kapatagan sa Filistia ug sa mga siyudad sa Gat ug Ekron.—1Sa 17:52.

ELAM.

1. Usa sa lima ka anak nga lalaki ni Sem nga kanila naggikan ang "mga banay, sumala sa ilang mga pinulongan, diha sa ilang mga yuta, sumala sa ilang mga nasod." (Gen 10:22, 31; 1Cr 1:17) Ang mga ngalan sa mga anak nga lalaki ni Elam wala ipaila; apan, ang iyang ngalan nagtumong sa usa ka katawhan ug sa usa ka rehiyon sa HS nga utlanan sa Mesopotamia.

Sa kasaysayan, ang ngalang Elam gipadapat sa usa ka dapit nga karon gitawag ug Khuzestan sa HK sa Iran. Naglakip kini sa tabunok nga patag sa

sidlakang bahin sa ubos nga Walog sa Tigris, nga gitubigan sa mga suba sa Karun ug Karkheh, ug dayag nga miabot ngadto sa bukirong mga rehiyon nga maoy utlanan niini nga patag sa A ug sa S, bisan tuod nga dili kaayo tino kining duha ka utlanan. Usa ka rehiyon nga gitawag ug Anshan ang gituohan nga nahimutang niining bukirong mga rehiyon ug gipakita diha sa mga inskripsiyon ingong bahin sa Elam sukad pa sa unang panahon. Busa, ang Elam nga nahimutang sa kinalay-an nga bahin sa sidlakang tumoy sa Fertile Crescent daw anaa sa utlanan, ingong usa sa mga rehiyon diin ang teritoryo gipuy-an ug bug-os nga gigamhan sa Semitikanhong mga rasa nga nasagolan sa mga rasa nga naggikan sa ubang mga anak ni Noe, ilabina sa Japetikanhong linya sa kaliwat.

Ang yuta sa Elam gitawag ug *elamtu* sa mga Asiryanhon ug mga Babilonyanhon ug Elymais sa klasikal nga Gregong mga magsusulat, kinsa usahay nagtawag usab niana nga "Susiana" subay sa ngalan sa siyudad nga Susa, o Susan, nga sa usa ka panahon dayag nga mao ang kaulohan sa Elam. Ilalom sa Imperyo sa Persia, ang Susa (Susan) maoy usa ka harianong siyudad. (Neh 1:1; Est 1:2) Nahimutang kini sa mga ruta sa negosyo nga nagpaingon sa HS ug hangtod usab sa patag ibabaw sa bukid sa Iran. Ang mga paningkamot sa pagkontrolar niini nga mga ruta naghimo sa Elam nga tumong sa kanunayng pagsulong sa mga magmamando sa Asirya ug Babilonya.

Pinulongan. Sa paghisgot sa Elam, ang mga reperensiya sa katibuk-an nangangkon nga ang magsusulat sa Genesis nagtala sa Elam ubos kang Sem pinasukad sa politika o sa geograpiya sanglit, matod nila, ang katawhan sa Elam dili mga Semitikanhon. Kini nga panglantaw ilang gipasukad sa pangangkon nga ang pinulongan sa mga Elamihanon dili Semitikanhon. Apan, ang pagsusi nagpadayag nga ang kinaunahan nga mga inskripsiyon nga nakaplagan sa geograpikanhong rehiyon nga gitawag ug Elam maoy "mga talaan lamang sa mga butang nga mahulagwayong gitala diha sa mga papan nga kulonon nga may mga numero sa matag usa tapad niini, nga gipaila sa yanong sistema sa mga badlis, sirkulo ug katungang mga sirkulo . . . ang mga kaundan niini sa maong panahon maoy bug-os ekonomikanhon o administratibo." (*Semitic Writing,* ni G. R. Driver, London, 1976, pp. 2, 3) Kini nga mga inskripsiyon makataronganong tawgon nga "Elamihanon" tungod lamang kay kini nakaplagan *sa teritoryo* sa Elam.

Busa, ang gibug-aton sa argumento niadtong misupak sa paglakip sa Elam taliwala sa Semitikanhong katawhan bug-os nga nag-agad sa ulahing mga inskripsiyon nga *cuneiform,* nga gipetsahan sulod sa ikaduhang milenyo W.K.P., maingon man diha sa Behistun nga monyumento (sa ikaunom nga siglo W.K.P.), nga naundan ug susamang mga teksto diha sa Karaang Persianhon, Akadianhon, ug "Elamihanon." Ang mga inskripsiyon nga *cuneiform* nga gituohang iya sa mga Elamihanon gikaingon nga maoy pinulongan nga *agglutinative* o kinombinar (diin ang lintunganayng mga pulong gikombinar aron mahimong usa ka pulong, sa ingon gipalahi gikan sa pinulongan nga *inflectional* o mausab-usab ang porma). Ang mga nagtuon sa pinulongan wala molampos sa paglangkit niining "Elamihanon" nga pinulongan ngadto sa lain pang nailhan nga pinulongan.

Sa pagtimbangtimbang sa nahisgotang impormasyon, angayng hinumdoman gayod nga ang geograpikanhong rehiyon diin sa ulahi didto mipuyo ang mga kaliwat ni Elam mahimong giokupar usab sa ubang katawhan sa wala pa o bisan sa panahon nga nanimuyo na didto ang mga Elamihanon, sama sa unang dili-Semitikanhong mga Sumerianhon nga nanimuyo sa Babilonya. Ang *Encyclopædia Britannica* (1959, Tomo 8, p. 118) nag-ingon: "Ang tibuok nasod [gitawag ug Elam] giokupar sa nagkalainlaing tribo, nga ang kadaghanan nagsultig *agglutinative* nga mga diyalekto, *bisan tuod nga ang kasadpang mga distrito giokupar sa mga Semihanon."*—Italiko amoa; MAPA ug TSART, Tomo 1, p. 329.

Ang mga inskripsiyon nga *cuneiform* nga nakaplagan sa rehiyon sa Elam wala magpamatuod nga ang tinuod nga mga Elamihanon sa orihinal maoy dili-Semitikanhon. Kini makita gikan sa daghang karaang mga pananglitan sa kasaysayan nga ikasitar bahin sa katawhan nga misagop ug pinulongan nga dili ilaha tungod sa pagdominar o pagsulod sa mga langyaw. Adunay mga pananglitan usab sa karaang katawhan nga dungang naggamit sa laing pinulongan uban sa ilang kaugalingong pinulongan tungod sa komersiyal ug internasyonal nga mga katuyoan, sama sa Aramaiko nga nahimong komong pinulongan nga gigamit sa daghang katawhan. Ang "mga Hitihanon" sa Karatepe misulat ug mga inskripsiyon sa duha ka pinulongan (lagmit sa ikawalong siglo W.K.P.) sa "Hitihanon" nga *hieroglyphic* ug sa karaang Fenicianhon. Mga 30,000 ka papan nga kulonon sa panahon ni Haring Dario I sa Persia ang nakaplagan didto sa Persepolis, usa ka harianong siyudad sa Persia. Kini sa panguna gisulat diha sa pinulongan nga gitawag ug "Elamihanon." Bisan pa niana ang Persepolis dili matawag nga usa ka Elamihanong siyudad.

Dugang nagpakita nga dili maalamon ang paghunahuna nga ang talaan sa mga nasod diha sa Genesis kapitulo 10 maoy bug-os nga geograpikanhon, ug dili sa pagkatinuod sumala sa kagikan, mao ang ebidensiya diha sa pormang mga eskultora

nga gikulit alang sa Elamihanong mga hari ug gipetsahan sa mga arkeologo balik pa sa panahon ni Sargon I (kansang pagmando ilang gipetsahan sa ulahing bahin sa ikatulong milenyo). Kini nga mga eskultora dili lamang nagpakita sa pormang tipikal nga mga larawang Akadianhon (*Semitikanhon* nga Asiro-Babilonyanhon) kondili nagpakita usab ug Akadianhong mga inskripsiyon.—*The Illustrated Bible Dictionary,* giedit ni J. D. Douglas, 1980, Tomo 1, p. 433.

Kasaysayan. Ang unang paghisgot sa Bibliya sa Elam ingong nasod maoy sa panahon ni Abraham (2018-1843 W.K.P.) sa dihang si Kedorlaomer nga "hari sa Elam" miasdang kauban sa magkaalyadong mga hari batok sa Canaanhong magkaabin nga mga hari didto sa rehiyon sa Patayng Dagat. (Gen 14:1-3) Si Kedorlaomer gipakita ingong pangulo sa panag-alyansa ug nakabaton ug gahom ibabaw sa Canaanhong mga hari, nga niadtong higayona iyang gipahamtangan ug silot. (Gen 14:4-17) Ang maong pagpakiggubat, nga nagkinahanglan ug idabuweltang panaw nga tingali 3,200 km (2,000 mi), dili talagsaon alang sa mga hari sa Mesopotamia bisan nianang karaan nga panahon. Ang sekular nga kasaysayan nagpamatuod nga sa sayong bahin sa ikaduhang milenyo W.K.P. dihay yugto sa Elamihanong pagmando sa rehiyon sa Mesopotamia. Ang Elamihanong opisyal nga ginganlan ug Kudur-Mabuk kinsa malamposong miokupar sa prominenteng siyudad sa Larsa (ubay sa Euprates sa amihanan sa Ur) nagtudlo sa iyang anak nga lalaki nga si Warad-Sin ingong hari didto. Mamatikdan nga ang Warad-Sin ug Rim-Sin (igsoong lalaki ni Warad-Sin nga mipuli kaniya ingong hari) maoy pulos Semitikanhon nga mga ngalan, nga dugang nagpamatuod nga ang Elam maoy Semitikanhon.

Kining yugtoa sa Elamihanong pagmando sa Babilonya naputol ug nahunong pinaagi ni Hammurabi, ug human lamang sa ulahing bahin sa ikaduhang milenyo W.K.P. nga nabuntog sa Elam ang Babilonya ug nakahupot pag-usab sa gahom sulod sa pipila ka siglo. Gituohan nga niining panahona ang bantayog nga gisulatan sa iladong Kodigo ni Hammurabi gidala gikan sa Babilonya ngadto sa Susa, diin nadiskobrehan kini sa modernong mga arkeologo.

Ang gahom sa Elam nakunhoran na usab pinaagi ni Nabucodonosor I (dili ang Nabucodonosor kinsa, sa ubay-ubayng siglo sa ulahi, naglaglag sa Jerusalem), apan kini padayong nalangkit sa pakigbisogay sa gahom tali sa Asirya ug Babilonya hangtod nga sa kataposan ang kasundalohan sa mga Elamihanon napildi sa mga emperador sa Asirya nga si Senakerib ug Ashurbanipal (Asenapar), nga nagbalhin sa pipila ka katawhan niini ngadto sa mga siyudad sa Samaria (Esd 4:8-10), ug ang Israelinhong mga binihag gidestiyero sa Elam. (Isa 11:11) Ang mga inskripsiyon sa Asiryanhong mga emperador tatawng naghubit niining pagsakop sa Elam.

Human mapukan ang Imperyo sa Asirya, ang Elam mopatim-aw nga nailalom sa Japetikanhon (Aryanhon) nga pagkontrolar. Ang mga Medianhon ug mga Persianhon gituohan nga mikaylap ngadto sa rehiyon sa patag ibabaw sa bukid sa Iran sa ubay-ubayng siglo nga mas sayo pa, ug ubos ni Cyaxares, ang mga Medianhon nakig-away kauban sa mga Babilonyanhon sa paglumpag sa Nineve nga kaulohan sa Asirya. Ang Daniel 8:2 daw nagpakita nga ang Elam human niadto nahimong distrito sa Babilonya. Bisan unsa man ang dihadihang mga epekto nganha sa Elam gumikan sa pagkalumpag sa Asirya, ang mga Persianhon dayag nga milampos sa pag-ilog sa rehiyon nga gitawag ug Anshan gikan sa Elam, sanglit ang tanang Persianhong mga magmamando nga sila si Teispes, Ciro I, Cambyses, ug Ciro II gitawag man sa titulong "Hari sa Anshan." Bisag giisip sa pipila nga ang pagsakop sa Anshan maoy katumanan sa tagna ni Jeremias labot sa Elam (Jer 49:34-39), ang kadaghanang eskolar nagpetsa sa pagsakop sa Anshan pinaagi ni Teispes sa daghang katuigan una pa ipahayag ang tagna niadtong mga 617 W.K.P.

Ang pasidaan ni Isaias sa Isaias 22:4-6 nagtagna nga ang mga magpapana sa Elam mahilakip niadtong moatake sa Juda ug Jerusalem. Ang mga Elamihanon gitagna usab nga mahiusa sa Media sa pagpangagaw sa Babilonya (539 W.K.P.), ang Media sa maong panahon maoy ubos sa pagmando sa Persianhon nga si Ciro II, nga "Hari sa Anshan." (Isa 21:2) Busa ang mga Elamihanon nakaamot sa pagpagula sa Israel gikan sa pagkadestiyero, apan sanglit sila nahilinya nga kauban sa mga kaaway sa katawhan sa Diyos sa nagkalainlaing panahon, ang Elam duyog sa ubang mga nasod, paimnon sa kopa sa kapungot sa Diyos ug mokanaog sa Sheol sa takdang panahon.—Jer 25:17, 25-29; Eze 32:24.

Sa adlaw sa Pentekostes, 33 K.P., ang mga Elamihanon maoy lakip sa libolibong nakadungog sa mensahe nga gipahayag sa mga tinunan diha sa pinulongan nga gigamit niadtong panahona sa Elam. (Buh 2:8, 9) Apan, ingong usa ka nasod ug katawhan sila sukad niadto nahanaw ingon sa gitagna sa Jeremias 49:34-39.

2. Usa ka Levihanong magbalantay-sa-ganghaan sa panahon sa paghari ni David ug usa ka anak nga lalaki ni Meselemias sa banay sa mga Korehanon.—1Cr 25:1; 26:1-3.

3. Usa ka anak nga lalaki ni Sasak ug pangulo sa tribo ni Benjamin.—1Cr 8:24, 25, 28.

4. Katigulangan sa usa ka Israelinhong banay nga kaniya may 1,254 ka kaliwat nga namalik gikan sa Babilonya kauban ni Zorobabel (Esd 2:1, 2, 7; Neh 7:12) ug sa ulahing panon sa 71 ka lalaki nga miuban kang Esdras. (Esd 8:7) Ang pipila sa iyang mga kaliwat maoy lakip niadtong miuyon sa pagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa (Esd 10:19, 26), ug usa ka hawas gikan sa maong banay ang mipirma sa pakigsaad sa panahon ni Nehemias.—Neh 10:1, 14.

5. Usa ka tawo nga gitawag nga "laing Elam," usa usab ka pangulo sa banay nga may samang gidaghanon sa mga kaliwat nga 1,254, nga miduyog sa pundok ni Zorobabel sa pagpauli ngadto sa Juda. —Esd 2:31; Neh 7:34.

6. Usa ka Levihanon nga presente sa dihang giinagurahan ni Nehemias ang paril sa Jerusalem. —Neh 12:27, 42.

ELAMIHANON. Tan-awa ang ELAM Num. 1.

ELASA [Ang Diyos Naghimo]. Ang anak nga lalaki ni Sapan kinsa, uban ni Gemarias, gisugo ni Zedekias ngadto kang Nabucodonosor sa Babilonya. Ang manalagnang si Jeremias nianang higayona nagpadala sa iyang sulat ngadto sa mga destiyero sa Babilonya pinaagi sa kamot ni Elasa ug ni Gemarias.—Jer 29:1-3.

ELASAR. Usa ka gingharian o siyudad nga giharian ni Ariok sa panahon ni Abraham ug Lot. (Gen 14:1) Si Haring Ariok sa Elasar miduyog sa kasundalohan ni Haring Amrapel sa Sinar, Kedorlaomer sa Elam, ug Tidal sa Goiim sa pagpakiggubat sa mga hari sa mirebelde nga mga siyudad-estado (Sodoma, Gomora, Adma, Zeboiim, ug Bela, o Zoar) sa Ubos nga Patag sa Sidim, o sa Dagat sa Asin. Giparot ang mga rebelde, ug si Lot, nga niadtong panahona nagpuyo sa Sodoma, gibihag ug gidala paingon sa A. Apan, si Abram (Abraham), kauban ni Mamre, Aner, ug Escol nga iyang mga kaabin, nakaapas sa nag-usa nga kasundalohan sa upat ka hari didto sa Dan. Didto siya nagpakalagiw kanila, nga nagluwas kang Lot ug sa katawhan ug nagbawi sa mga manggad.—Gen 14:1-16, 24.

Ang tinong paglangkit sa karaang Elasar uban sa nailhan karon nga dapit naghatag gihapon ug problema sa mga tigdukiduki.

ELAT [lagmit, Laking Karnero; o, Dapit sa Laking Karnero], **ELOT** [plural]). Usa ka dapit nga unang gihisgotan ni Moises sa iyang pag-asoy pag-usab sa 40 ka tuig nga panaw sa mga Israelinhon latas sa kamingawan. (Deu 2:8) Ang Elat gihisgotan duyog sa Ezion-geber ug kini nahimutang daplin sa "baybayon sa Pulang Dagat sa yuta sa Edom." (1Ha 9:26) Kini nagtumong sa usa ka dapit diha sa AS nga sanga sa Pulang Dagat nga nailhan ingong Gulpo sa ʽAqaba. Ang mga eskolar miuyon gayod kang Jerome, sa ikaupat ug ikalimang siglo K.P., kinsa nagtuo nga ang Elat mao ang siyudad nga nailhan niadto ingong Aila, nga nalangkit sa mga Nabataeanhon. Kini magpasabot nga ang Elat nahimutang diha sa o duol sa presenteng-adlaw nga Arabianhong siyudad sa ʽAqaba nga nahimutang sa AS nga bahin sa gulpo (ang modernong Hudiyohanong siyudad nga gitawag ug Elat nahimutang sa AK nga bahin).

Ang Elat maoy bahin sa Edomhanong teritoryo sa dihang ang mga Israelinhon milatas sa maong rehiyon sa ilang pagpaingon sa Canaan. Ang mga timbre nga adunay Edomhanon nga ngalang "Qosʽanal, alagad sa hari," nga gipetsahan sa mga arkeologo ingong sukad pa sa ikapitong siglo W.K.P. nakaplagan diha sa maong dapit sa Elat.

Ingong resulta sa pagsakop ni David sa Edom, ang Elat ug ang silingan nga Ezion-geber lagmit nailalom sa pagkontrolar sa Juda (2Sa 8:13, 14), ug kini gihisgotan maylabot sa mga kalihokan ni Solomon sa paghimog mga barko. (1Ha 9:26; 2Cr 8:17) Ang kamatuoran nga ang Ezion-geber gihisgotan nga "duol sa Elot" lagmit nagpaila nga ang Elat (Elot) mao ang mas ilado sa duha ka dapit sa maong panahon.

Ang Elat lagmit nga nakontrolar pag-usab sa Edom sa panahon sa paghari ni Jehoram sa Juda. (2Ha 8:20-22) Sa misunod nga siglo ang siyudad napasig-uli sa Juda ug gitukod pag-usab ni Haring Uzzias (Azarias). (2Ha 14:21, 22; 2Cr 26:1, 2) Unya, sa panahon sa pagmando ni Ahaz (761-746 W.K.P.), giilog kini sa mga Siryanhon gikan sa Juda ug giokupar pag-usab sa mga Edomhanon, human niadto kini wala na gayod mahibalik sa mga Judeanhon. (2Ha 16:6) Ang mabasa dinhi sa Masoretikong teksto maoy "Sirya" o "Aram" (Heb., *'Aram'*) inay nga "Edom" (*'Edhohm'*). Apan, ang kadaghanang modernong mga eskolar midawat sa ulahing hubad, diha sa panaplin, kay nagtuo nga nasaypan sa magkokopya ang Hebreohanong letra nga *da'leth* (ד) sa amgid ug porma nga letrang *rehsh* (ר).

Sanglit usa ka tubigan nga dapit, ang Elat nahimong usa ka ruta nga hunonganan sa nagapanawng mga panon nga naggikan sa H sa Arabia paingon sa Ehipto, Canaan, o Damasco. Duyog sa Ezion-geber, kini nahimutang usab sa agianan sa "mga barko sa Tarsis" nga naglawig sa katubigan paingon ug gikan sa Arabia, Sidlakang Aprika, ug lagmit sa India. (1Ha 10:22; 9:26, 27) Ang Aramaikong mga sinulat, sama sa resibo sa inangkat nga bino sukad pa sa panahon sa Imperyo sa Persia, nakaplagan sa maong dapit, ug may

nakaplagan usab nga mga nahibilin sa taas ug kalidad nga mga gamit nga kulonon nga may estilo sa Gresya, nga lagmit dad-on unta ngadto sa Arabia.

EL-BERIT. Tan-awa ang BAAL-BERIT.

EL-BETHEL [Ang Diyos sa Bethel]. Ang gingalan ni Jacob sa dapit diin siya nagpatindog ug halaran ingong pagtuman sa sugo sa Diyos. (Gen 35:1, 7) Giisip sa pipila ka eskolar nga "Ang Diyos sa Bethel" dili haom nga ngalan alang sa usa ka dapit, ug miingon nga sa Gregong *Septuagint,* Latin nga *Vulgate,* Syriac nga *Peshitta,* ug sa Arabiko nga mga bersiyon ang sinugdanan nga "El" gitangtang. Apan, angayng hinumdoman nga ang dapit nga naglibot sa Bethel dakog kahulogan alang kang Jacob. Dinhi niining dapita kapin sa 20 tuig una pa niana nga ang Diyos nagpadayag sa iyang kaugalingon ngadto kang Jacob diha sa usa ka damgo, nga nagsaad sa pagpanalipod kaniya. Nianang higayona ang patriarka natukmod sa pag-ingon, "Sa pagkatinuod si Jehova ania niining dapita." (Gen 28:10-22) Tungod niini, sa dihang sa ulahi iyang ginganlan ang nahimutangan sa halaran, si Jacob nakaingon, 'Ang Diyos ania sa Bethel.'—Itandi ang Gen 33:20.

ELDAA [lagmit, Kahibalo sa Diyos; Nahibalo ang Diyos]. Anak nga lalaki ni Midian nga ikaupat nga ginganlan nga anak ni Abraham pinaagi kang Ketura.—Gen 25:1, 2, 4; 1Cr 1:33.

ELDAD [lagmit, Ang Diyos Nahigugma]. Usa sa 70 ka ansiyano nga gipili ni Moises nga motabang kaniya sa pagpas-an sa luwan sa mga tawo. Tungod sa pagbagulbol sa nagkasagol nga panon sa katawhan ug usab sa mga Israelinhon mahitungod sa mana ug sa kawalay karne nga makaon, si Moises mituaw nga ang luwan bug-at ra kaayo alang kaniya nga mag-inusara. Busa si Jehova nagsugo kang Moises sa pagtigom ug 70 ka ansiyano ug dad-on sila ngadto sa tolda nga tagboanan. Hinunoa, duha niini nga mga ansiyano, si Eldad ug Medad, wala moadto sa tolda nga tagboanan apan, sa walay duhaduha tungod sa makataronganong hinungdan, nagpabilin sa kampo. Niadtong tungora si Jehova mikuha ug bahin sa espiritu nga diha kang Moises ug gibutang kini sa mga ansiyano; ug kini sila nanagna. Ang espiritu mikunsad usab kang Eldad ug Medad, ug sila migawi ingong mga manalagna sa kampo. Gitaho kini kang Moises, ug sa dihang si Josue, nga nangabugho alang kang Moises, mihangyo nga iyang pugngan sila, si Moises mitubag: "Ayaw, nanghinaot ako nga ang tanang katawhan ni Jehova mga manalagna, tungod kay si Jehova magabutang sa iyang espiritu diha kanila!"—Num 11:13-29.

ELEAD [Ang Diyos Nagpamatuod]. Lagmit, anak nga lalaki ni Epraim nga gipatay sa mga tawo sa Gat kauban sa iyang igsoong lalaki nga si Ezer "tungod kay sila milugsong aron kuhaon ang ilang kahayopan."—1Cr 7:20, 21; tan-awa ang EPRAIM Num. 1.

ELEADA [Ang Diyos Nagdayandayan sa Iyang Kaugalingon]. Usa sa mga kaliwat ni Epraim.—1Cr 7:20.

ELEALE. Usa ka dapit nga kanunayng gihisgotan uban sa Hesbon ug nahimutang sa sibsibanang dapit sa S sa Jordan. Ang tribo ni Ruben "nagtukod" (o nagtukod pag-usab) sa siyudad wala madugay human kini mailog. (Num 32:3-5, 37) Kasiglohan sa ulahi, sa dihang kini nailalom sa pagmando sa Moab, si Isaias ug Jeremias nagtagna nga ang Eleale 'mosinggit' tungod sa pagkapukan sa maong nasod. (Isa 15:4; 16:9; Jer 48:34) Kasagarang giisip nga kini nahimutang sa usa ka bungtod didto sa el-'Al, mga 3 km (2 mi) sa AS sa Hesbon.

ELEASA [Ang Diyos Naghimo].

1. Anak nga lalaki ni Helez ug amahan ni Sismai, usa ka kaliwat ni Juda pinaagi kang Jerameel. Si Jarha, usa ka Ehiptohanong ulipon nga naminyo sa anak nga babaye sa iyang agalon nga si Sesan, maoy usa sa mga katigulangan ni Eleasa.—1Cr 2:33, 34, 39, 40.

2. Usa ka kaliwat ni Jonatan nga anak nga lalaki ni Haring Saul.—1Cr 8:33-37; 9:39-43.

3. Usa ka saserdote sa "mga anak ni Pasur" nga lakip niadtong namati sa awhag ni Esdras sa pagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa.—Esd 2:36, 38; 10:22, 44.

ELEASAR [Ang Diyos Nagtabang].

1. Ang ikatulong ginganlan nga anak nga lalaki sa Hataas nga Saserdoteng si Aaron pinaagi sa iyang asawa nga si Eliseba. Si Eleasar gikan sa banay ni Kohat nga anak ni Levi. (Ex 6:16, 18, 20, 23; Num 3:2) Si Aaron ug ang iyang mga anak, si Nadab, Abihu, Eleasar, ug Itamar, maoy naglangkob sa pagkasaserdote sa Israel sa panahon nga gipahiluna kini ni Moises.—Lev 8.

Sa ikaduhang tuig human mobiya sa Ehipto, sa dihang natukod na ang tabernakulo, si Eleasar gihisgotan ingong pangulo sa mga Levihanon. (Num 1:1; 3:32) Labing menos 30 anyos siya niadtong panahona, sanglit nangatungdanan na siya ingong saserdote.—Num 4:3.

Si Eleasar usa niadtong kapin sa 20 anyos ang edad nga mibiya sa Ehipto ug nakasulod usab sa Yutang Saad. Kay gikan sa tribo ni Levi, siya dili apil sa paghukom nga gipahayag sa Diyos batok sa ubang 12 ka tribo, nga walay usa kanila gikan sa

20 anyos pataas ang makasulod sa Yutang Saad, gawas lamang kang Josue ug Caleb. Ang tribo ni Levi walay hawas taliwala sa 12 ka espiya, nga 10 niini nagdala ug daotang taho, ug dayag nga ang mga Levihanon dili apil sa walay pagtuo, rebelyoso nga pagbagulbol batok kang Jehova.—Num 13:4-16; 14:26-30.

Wala madugay human sa pagpahinungod sa tabernakulo ug sa pagkonsagrar kang Aaron ug sa iyang mga anak alang sa pagkasaserdote (Lev 8), si Nadab ug Abihu naghalad ug ginadili nga kalayo ngadto kang Jehova ug sila gipatay pinaagi sa kalayo nga naggikan kang Jehova. (Lev 10:1, 2; Num 3:2-4) Si Aaron, uban sa iyang duha ka matinumanong mga anak nga si Eleasar ug Itamar, nagpadayon sa pagkasaserdote. Sa dihang nabahin ang mga katungdanan sa pag-atiman sa sangtuwaryo, gidumala ni Eleasar ang tabernakulo ug ang mga galamiton niini, ang makanunayong halad-ngalugas, lana, ug insenso. (Num 4:16) Sa pagsunod sa sugo ni Jehova, gikuha ni Eleasar ang tumbaga nga mga insensaryo nga gigamit ni Kore ug sa uban nga miabin kaniya (walay usa kanila nga saserdote) sa paghalad ug insenso kang Jehova aron mopuli sa mga katungdanan sa saserdote. Kini gihimong nigpis nga metal nga mga palid nga gihaklap sa halaran. (Num 16:37-40) Si Eleasar ang nagdumala sa halad-sa-sala pinaagig mapulang nating baka nga magtaganag abo nga gamiton sa paghinlo sa pipila ka kahugawan.—Num 19:2, 3, 9; Heb 9:13.

Human makiggubat ang mga Israelinhon aron silotan ang mga Midianhon tungod sa panghitabo sa Peor, didto si Eleasar aron motabang sa pagbahin sa mga inagaw nga nakuha gikan sa mga Midianhon ug sa pagpahayag sa lagda sa Diyos mahitungod sa mga butang nga naagaw.—Num 31:6, 21-41.

Si Pinehas, nga anak nga lalaki ni Eleasar pinaagi sa usa sa mga anak nga babaye ni Putiel, gigantihan ni Jehova pinaagig pakigsaad sa pakigdait tungod sa iyang masibotong paglihok alang sa putli nga pagsimba dihang ang Israel nakasala labot sa Baal sa Peor. Kini mahimong isipon nga dugang pa sa pakigsaad alang sa pagkasaserdote nga gihimo ni Jehova uban sa tribo ni Levi.—Num 25:1-13; Ex 6:25.

Nahimong Hataas nga Saserdote. Sa ika-40 nga tuig sa pagpanaw sa kamingawan, sa pagkamatay ni Aaron sa edad nga 123 anyos, si Eleasar, nga mga 70 anyos niadtong tungora, nahimong hataas nga saserdote. (Num 33:37-39) Busa, si Eleasar mao ang unang hataas nga saserdote sa Israel nga nangatungdanan didto sa Yutang Saad sa dihang misulod sila niini mga walo ka bulan sa ulahi. (Num 20:25-28; Deu 10:6; Jos 4:19) Sa atubangan ni Eleazar kinahanglang mobarog si Josue aron itudlo nga manununod ni Moises, ug si Eleasar padayong magpaluyo sa pagkatudlo ni Josue ug magpasa kaniya sa mga desisyon ni Jehova labot sa hinungdanong mga pangutana sumala sa hukom sa Urim ug sa Tumim. (Num 27:18-23) Si Eleasar kauban usab ni Josue sa pagbahinbahin sa Yutang Saad human masakop ang Canaan.—Jos 14:1; 21:1-3.

Pangulo sa Pangunang Saserdotehanon nga Banay. Ang tukmang panahon sa pagkamatay ni Eleasar wala iasoy sa Kasulatan, apan lagmit duol ra kini sa panahon sa pagkamatay ni Josue. Si Eleasar gipulihan sa iyang anak nga lalaking si Pinehas. (Jos 24:29, 30, 33; Huk 20:27, 28) Si Eleasar nagpakitag kasibot alang sa matuod nga pagsimba kang Jehova ug dungganong nagdumala sa pagkasaserdote sa tanan niyang mga adlaw. Ang Hudiyohanong tradisyon nagtuo nga sa dihang ang tabernakulo didto pa sa Shilo, dihay 16 ka grupo sa mga saserdote, 8 sa banay ni Eleasar ug 8 sa banay sa iyang igsoon nga si Itamar. Hinunoa, sa panahon ni David mas daghan ang mga lalaki nga pangulo sa banay ni Eleasar kay sa banay ni Itamar. Busa naghimo si David ug 16 ka saserdotehanong dibisyon sa banay ni Eleasar ug 8 sa banay ni Itamar, nga may katibuk-ang 24 ka dibisyon nga nag-alagad nga turnoturno didto sa templo sa ulahi.—1Cr 24:1-4.

2. Anak nga lalaki ni Abinadab nga gibalaan aron sa pagbantay sa sagradong Arka nga gidala ngadto sa balay sa iyang amahan sa siyudad sa Kiriat-jearim, human kini ibalik sa mga Filistehanon. —1Sa 7:1, 2.

3. Anak nga lalaki ni Dodo nga Ahohihanon; usa sa tulo ka talagsaong gamhanan nga mga tawo ni David. Sa Pas-damim, sa pagpakiggubat uban ni David, gipaila ni Eleasar ang iyang katakos pinaagig pagbarog diha sa usa ka luna nga puno sa sebada ug nag-inusarang gipatay ang mga Filistehanon, "mao nga si Jehova nagluwas pinaagi sa usa ka dakong kaluwasan."—1Cr 11:12-14; 2Sa 23:9, 10.

4. Anak nga lalaki ni Mali nga Merarihanon sa tribo ni Levi. Si Eleasar walay mga anak nga lalaki apan mga babaye lamang. Busa, ang mga anak nga lalaki ni Kis, nga ilang mga ig-agaw, nangasawa kanila.—1Cr 23:21, 22.

5. Anak nga lalaki sa usa ka Pinehas, nga gihisgotan nga mitabang kang Meremot nga saserdote sa dihang, sa ikaupat nga adlaw sukad sa pag-abot ni Esdras sa Jerusalem, ang plata ug ang bulawan ug ang mga galamiton sa templo gitimbang.—Esd 8:29, 32, 33.

6. Usa ka kaliwat ni Paros nga apil niadtong nangasawa ug mga langyaw apan namati sa tambag ni Esdras sa paghingilin kanila.—Esd 10:25, 44.

7. Usa ka saserdoteng Levihanon sa parada nga gihikay ni Nehemias sa inagurasyon sa pagtukod pag-usab sa paril sa Jerusalem.—Neh 12:42.

8. Usa ka katigulangan sa amaama ni Jesus nga si Jose.—Mat 1:15.

ELHANAN [Ang Diyos Nagpakitag Pabor; Ang Diyos Mapuangoron].

1. Ang anak nga lalaki ni Jair kinsa, sa pagpakiggubat sa mga Filistehanon, nagpatay kang Lami nga igsoong lalaki ni Goliat nga Gitihanon. (1Cr 20:5) Sa 2 Samuel 21:19 si Elhanan gitawag nga "anak nga lalaki ni Jaare-oregim nga taga-Betlehem," ug giingon nga siya nagpatay kang Goliat. Apan, gituohan sa daghang eskolar nga ang orihinal nga mabasa sa 2 Samuel 21:19 maoy pareho sa 1 Cronicas 20:5, nga mitungha ang kalainan sa duha ka teksto tungod sa sayop sa magkokopya. —Tan-awa ang JAARE-OREGIM; LAMI.

2. Anak nga lalaki ni Dodo sa Betlehem; usa sa mga gamhanang tawo ni David.—2Sa 23:24; 1Cr 11:26.

ELI, I [Mikayab; Misaka]. Usa ka hataas nga saserdote sa Israel; kaliwat ni Itamar nga ikaupat sa ginganlang anak ni Aaron. (Itandi ang 2Sa 8:17; 1Ha 2:27; 1Cr 24:3; Ex 6:23.) Ingong hataas nga saserdote, si Eli naghukom sa Israel sulod sa 40 ka tuig. Si Samuel nahimong manalagna sa buhi pa si Eli. (1Sa 4:18; 3:10-13, 19-21) Ang adlaw ni Eli nahimong panahon sa espirituwal nga gutom sa Israel, kay ang "pulong gikan kang Jehova talagsa ra niadtong mga adlawa; walay panan-awon nga gipakaylap."—1Sa 3:1.

Ang unang daklit nga paghisgot bahin kang Eli mabasa sa kapitulo 1 sa Unang Samuel. Si Eli naglingkod sa gawas duol sa poste sa pultahan sa tabernakulo ug nagbadlong sa matarong nga si Ana, kinsa iyang gituohan nga hubog, apan ang tinuod siya padayong nag-ampo kang Jehova sa atubangan sa tabernakulo. Sa dihang mitubag si Ana nga siya dili hubog kondili siya nagpahungaw lamang sa kadaghan sa iyang kabalaka ug kahasol, gipalakaw siya ni Eli sa kalinaw. Gitubag ni Jehova ang pag-ampo ni Ana, ug siya nanganak ug usa ka anak nga lalaki nga iyang ginganlan ug Samuel. Sa dihang siya nalutas na, agig pagtuman sa iyang panaad, si Ana nagtugyan kaniya sa pag-alagad sa tabernakulo.—1Sa 1:9-18, 20, 24, 28; 2:11, 18.

Lugak sa Pagdisiplina sa mga Anak. Ingong amahan ug hataas nga saserdote sa Israel, si Eli lugak sa pagpadapat sa disiplina ni Jehova. Ang iyang duha ka anak nga lalaki nga si Hopni ug Pinehas nag-alagad ingong nagdumalang mga saserdote, apan sila maoy "mga tawong walay-silbi," nga interesado lamang sa pagtagbaw sa ilang tiyan ug sa mahugaw nga seksuwal nga mga tinguha. Sila dili kontento sa bahin sa halad nga gilatid sa balaod sa Diyos alang kanila, ug gani nagsilbi sa ilang kaugalingon nga una kang Jehova pinaagi sa pagsugo sa tig-alagad sa pagpangayog hilaw nga karne gikan sa naghalad sa dili pa paasohon ang tambok diha sa halaran. Ang dalo, mahilayong mga anak ni Eli naggamit sa ilang posisyon sa tolda nga tagboanan aron buhaton ang ilang bisyo ug ang pagpangawat nga nakadaot sa putling pagsimba ni Jehova. Bisan ug ang iyang daotang mga anak nakighilawas sa mga babaye nga nag-alagad sa ganghaan sa tabernakulo, wala sila palagpota ni Eli gikan sa ilang katungdanan kondili gibadlong lamang nga maluluton. Si Eli nagpadayon sa pagpasidungog sa iyang mga anak labaw kay kang Jehova.—1Sa 2:12-17, 22-25, 29.

Paglabay sa panahon, usa ka manalagna sa Diyos ang miabot nga may makalilisang nga mensahe sa pasidaan: Pagaputlon ang gahom ug ang impluwensiya sa balay ni Eli, nga tungod niana walay usa ka tawong tigulang diha sa iyang balay. Ang iyang daotang mga anak gitakdang mamatay sa usa lamang ka adlaw. (1Sa 2:27-36) Pinaagi lamang sa batang si Samuel, gikompirmar pag-usab ni Jehova ang iyang grabeng paghukom batok sa balay ni Eli. (1Sa 3:11-14) Nahadlok si Samuel nga ipahayag ang mensahe, apan gipahayag kini tungod sa hangyo ni Eli. Unya mapainubsanong midawat si Eli, nga nag-ingon: "Si Jehova kadto. Kon unsa ang maayo sa iyang mga mata ipabuhat kaniya."—1Sa 3:15-18.

Gihukman ni Jehova ang Iyang Balay. Ang balos moabot sumala sa pulong sa Diyos. Ang Israel namatyan ug 4,000 ka tawo sa pagpakiggubat batok sa mga Filistehanon. Ang mga Israelinhon nakahukom sa pagkuha sa Arka gikan sa Shilo ug sa pagdala niini ngadto sa kampo, nga naghunahunang kini ang makaluwas kanila gikan sa ilang mga kaaway. Apan nakigbisog pa gayod ang mga Filistehanon sa ilang pagpakiggubat. Katloan ka libo ka Israelinhon ang namatay. Nailog ang Arka. Si Hopni ug Pinehas, nga didto uban sa Arka, namatay. Usa ka Benjaminhon nagdali gikan sa panggubatan aron itaho kini kang Eli. Kay buta ug maluya na, ang 98-anyos nga si Eli naglingkod sa lingkoranan daplin sa dalan, ang iyang kasing-kasing nangurog tungod sa Arka. Sa pagkadungog nga ang Arka nailog, si Eli natikay-ang ug namatay tungod sa pagkabali sa iyang liog.—1Sa 4:2-18.

Laing silot ang midangat sa banay ni Eli pinaagi sa mga kamot ni Haring Saul, kinsa sa walay kokaluoy nagsugo sa pagpatay sa mga saserdote sa Nob, ang mga kaliwat ni Eli pinaagi sa anak nga lalaki ni Pinehas nga si Ahitub. (1Sa 14:3; 22:11, 18) Si Abiatar lamang nga anak nga lalaki ni Ahimelek ang nakaikyas sa pagpamatay ug nagpadayon sa pag-alagad ingong saserdote sa tibuok yugto sa paghari ni David. (1Sa 22:20; 2Sa 19:11) Apan, si Abiatar gitangtang ni Solomon sa pagkasaserdote tungod sa pagtabang sa rebelyoso ug nakigkunsabo nga si Adonias. (1Ha 1:7; 2:26, 27) Busa natuman ang paghukom ni Jehova sa balay ni Eli, ug ang iyang mga kaliwat gipalagpot gikan sa hataas nga pagkasaserdote hangtod sa hangtod.—1Sa 3:13, 14.

ELI, II. Sa dihang himalatyon na si Jesus diha sa estaka sa pagsakit, sa mga ikasiyam nga takna, o mga alas 3:00 s.h., siya mipatugbaw: *"E′li, E′li, la′ma sa·bach·tha′ni?"* ("Diyos ko, Diyos ko, nganong gitalikdan mo ako?") (Mat 27:46; Mar 15:34) Ang mga tumatan-aw naghunahuna nga iyang gitawag si Elias. Tingali ilang nasaypan sa pagsabot ang mga pulong ni Jesus tungod kay ang iyang pagsulti dili klaro gumikan sa iyang hilabihang pag-antos o tungod kay ang iyang diyalekto lahi sa ilaha. (Mat 27:47; Mar 15:35) Pinaagi sa pagtawag ngadto sa iyang langitnong Amahan, nga nag-ila kaniya ingong iyang Diyos, gituman ni Jesus ang Salmo 22:1.

ELIAB [Ang Akong Diyos Maoy Amahan].

1. Anak nga lalaki ni Helon sa tribo ni Zabulon; usa sa 12 ka pangulo nga gitudlo ni Jehova aron motabang kang Moises ug Aaron sa pag-ihap sa mga anak nga lalaki sa Israel nga magsundalo. (Num 1:1-4, 9, 16) Si Eliab mao ang nangulo sa panon sa iyang tribo, nga lakip sa tulo-ka-tribo nga dibisyon sa kampo sa Juda. (Num 2:3, 7; 10:14-16) Dugang pa sa pagpakig-ambit sa ginurupo nga paghalad nga gihimo sa mga pangulo human sa pagpatindog sa tabernakulo, ang pangulong si Eliab human niana naghalad ug kaugalingon niyang halad sa ikatulong adlaw alang sa inagurasyon sa halaran.—Num 7:1-3, 10, 11, 24-29.

2. Anak nga lalaki ni Palu sa tribo ni Ruben; amahan ni Nemuel. Ang ubang mga anak nga lalaki ni Eliab nga si Datan ug Abiram misuportar kang Kore sa iyang pagrebelde batok kang Moises ug gilamoy kauban sa ilang mga panimalay pinaagi sa milagrosong pagbuka sa yuta.—Num 16:1, 12; 26:8-10; Deu 11:6.

3. Usa ka Levihanon sa banay sa mga Kohatnon ug usa ka katigulangan ni Samuel nga manalagna. (1Cr 6:22, 27, 28, 33, 34) Ginganlan siya ug Eliel sa 1 Cronicas 6:34 ug Elihu sa 1 Samuel 1:1.

4. Ang panganay ni Jese nga amahan ni Haring David. (1Sa 17:13; 1Cr 2:13) Nakadayeg pag-ayo si Samuel sa panagway ug gitas-on ni Eliab nga tungod niana iyang gihunahuna nga siya mao ang gipili sa Diyos nga mahimong hari. Apan, gisalikway ni Jehova si Eliab ug gipili si David.—1Sa 16:6-12.

Si Eliab, Abinadab, ug Sammah, nga tulo ka kamagulangang anak nga lalaki ni Jese, kauban sa kasundalohan ni Saul sa dihang gihagit sa Filistehanong bantogang manggugubat nga si Goliat ang mga tawo sa Israel. Sa wala madugay, una pa mobalik si Goliat gikan sa talay sa kasundalohan sa mga Filistehanon aron sa pagtamay sa Israel, si David nga gisugo sa iyang amahan miabot nga nagdalag mga pagkaon alang sa iyang tulo ka igsoong lalaki. Kay nasuko pag-ayo sa pagpangutana ni David sa Israelinhong mga manggugubat bahin sa ganti nga madawat sa usa nga makapatay kang Goliat, gikasab-an pag-ayo ni Eliab si David, nga nag-ingon nga siya nagpasagad sa iyang pag-atiman sa iyang katungdanan sa pagkamagbalantay ug nag-akusar kaniya nga siya mapangahason ug may daotang kasingkasing. (Kini nga asoy bahin sa pagsugo kang David ug sa kasuko ni Eliab wala ilakip sa Vatican Manuscript Num. 1209.)—1Sa 17:13, 17, 26-28.

Sa ulahi pa gayod, mopatim-aw nga ang anak nga lalaki ni David nga si Jerimot naminyo kang Abihail nga anak nga babaye ni Eliab.—2Cr 11:18.

5. Usa sa mga Gadhanon nga mitipon kang David samtang siya ilalom pa sa mga pagpig-ot tungod kang Haring Saul. Ang mga Gadhanon gihubit ingong "maisog, mga tawong gamhanan," nga ang labing ubos maoy katumbas sa usa ka gatos, ug ang labing dako maoy katumbas sa usa ka libo.—1Cr 12:1, 8, 9, 14.

6. Usa ka Levihanong maghohoni sa ikaduhang dibisyon nga mitabang sa pagtugtog sa dihang gipabalhin ni Haring David ang arka ni Jehova ngadto sa Jerusalem gikan sa balay ni Obed-edom.—1Cr 15:18, 20, 25; 16:5.

ELIABA [Ang Diyos Nagtago]. Usa ka Saalbonhon; usa sa gamhanang mga tawo ni David.—2Sa 23:32; 1Cr 11:33.

ELIADA [Ang Diyos Nahibalo].

1. Usa ka anak nga lalaki ni David nga natawo sa Jerusalem. (2Sa 5:13-16; 1Cr 3:5-8) Gitawag ug Beeliada sa 1 Cronicas 14:7.

2. Ang amahan sa usa ka magsusukol ni Solomon nga ginganlag Rezon.—1Ha 11:23.

3. Usa ka Benjaminhong opisyal sa kasundalohan nga nangulo sa 200,000 ka magpapana panahon sa paghari ni Jehosapat.—2Cr 17:12, 17.

ELIAKIM [Ang Akong Diyos Nagbangon].

1. Anak nga lalaki ni Hilkias; pangulong administrador sa mga kalihokan sa balay ni Ezequias nga hari sa Juda sa dihang gisulong ang Juda sa Asiryanhong hari nga si Senakerib niadtong 732 W.K.P.

Samtang si Sebna mao pa ang "nagdumala sa balay," gitagna ni manalagnang Isaias nga siya tangtangon gikan niini nga katungdanan ug pulihan ni Eliakim, kinsa gitawag ni Jehova nga "akong alagad." Ang pagpuli pagahimoon pinaagi sa pagsul-ob kang Eliakim sa opisyal nga taas nga besti ug paha ni Sebna. Dugang pa, "ang yawi sa balay ni David" igabutang sa abaga ni Eliakim, nga nagpasabot nga siya maoy piyalan sa pagdumala sa mga lawak sa hari ug sa awtoridad sa paghukom kon kinsa ang mahimong dawaton sa pag-alagad sa hari.—Isa 22:15-24.

Kay naghupot niining opisyal nga katungdanan, si Eliakim, si Sebna nga sekretaryo, ug si Joa, lagmit ang tigtala, migula aron makigsulti kang Rabsake, kinsa miadto sa Jerusalem uban ang dakong pundok sa kasundalohan aron pasurenderon ang siyudad. Unya, nga ginisi ang mga besti, silang tulo nagtaho sa mga pulong sa tigpamaba ni Senakerib ngadto kang Haring Ezequias, nga sa baylo nagsugo kang Eliakim, Sebna, ug sa mga ansiyano sa mga saserdote nga moadto kang Isaias aron magpakisayod kang Jehova.—Isa 36:11, 22; 37:1, 2; 2Ha 18:17, 18, 26, 36, 37; 19:1, 2.

2. Hari sa Juda (628-618 W.K.P.) kinsa gibutang ni Paraon Neko sa trono ug giilisdan ang iyang ngalan ug Jehoiakim. Si Eliakim maoy anak nga lalaki ni Haring Josias.—2Ha 23:34; tan-awa ang JEHOIAKIM.

3. Usa sa Levihanong mga saserdote nga nagdala ug mga trompeta kinsa apil sa parada nga gihikay ni Nehemias panahon sa inagurasyon sa pagtukod pag-usab sa paril sa Jerusalem.—Neh 12:31, 41.

4. Usa ka katigulangan ni Jose nga amaama ni Jesus.—Mat 1:13.

5. Usa ka katigulangan ni Maria nga yutan-ong inahan ni Jesus.—Luc 3:30.

ELIAM [Diyos sa Katawhan].

1. Amahan ni Bat-seba. (2Sa 11:3) Gitawag ug Amiel sa 1 Cronicas 3:5.

2. Usa sa gamhanang mga tawo ni David; anak nga lalaki ni Ahitopel. (2Sa 23:34) Lagmit nga siya ra usab ang Num. 1, nga tungod niana si Bat-seba maoy apong babaye ni Ahitopel.

ELIAS [Ang Akong Diyos Mao si Jehova].

1. Usa sa pangunang mga manalagna sa Israel. Lagmit ang iyang balay maoy didto sa Tisbe, nga gituohan sa pipila nga usa ka balangay sa yuta sa Gilead, sa S sa Suba sa Jordan. (1Ha 17:1) Nagsugod siya sa iyang dugayng karera ingong manalagna sa Israel sa panahon sa pagmando ni Haring Ahab, kinsa nagsugod sa pagmando sa mga 940 W.K.P., ug nagpadayon sa panahon sa paghari sa anak nga lalaki ni Ahab nga si Ahazias (nagsugod sa mga 919 W.K.P.). (1Ha 22:51) Ang kataposang higayon nga gihisgotan siya nga nagalagad ingong manalagna (niining panahona alang sa Juda) maoy sa hinapos sa walo-ka-tuig nga pagmando ni Haring Jehoram sa Juda, ug ang maong pagmando nagsugod niadtong 913 W.K.P.—2Cr 21:12-15; 2Ha 8:16.

Pinaagi ni Elias, si Jehova nagpalig-on sa matuod nga pagsimba sa panahong ang espirituwal ug moral nga kondisyon sa Israel mius-os ngadto sa makapabalakang ubos nga kahimtang. Si Haring Ahab nga anak nga lalaki ni Omri nagpadayon sa pagsimba sa nating baka nga gitukod ni Jeroboam, ug mas daotan pa niini, nagminyo siya kang Jezebel nga anak nga babaye sa hari sa Sidon nga si Etbaal. Ubos sa iyang impluwensiya, gipadako pagayo ni Ahab ang iyang mga sala nga labaw sa tanang nangaging mga hari sa Israel pinaagi sa pagduso sa pagsimba kang Baal sa hilabihan gayod. Ang mga saserdote ug mga manalagna ni Baal midaghan, ug ang kadunotan miabot sa kinatayuktokan. Ang pagdumot ni Jezebel kang Jehova maoy nakaingon sa paglutos ug pagpatay sa mga manalagna; sila napugos sa pagtago sa mga langob.—1Ha 16:30-33; 18:13.

Gitagan-an ug Pagkaon sa mga Uwak. Si Elias unang gihisgotan diha sa asoy sa dihang gipadala siya ni Jehova aron ipahibalo ang pagkastigo sa Israel tungod sa ilang mga sala. Ang iyang unang gipahayag nga mga pulong mao: "Ingon nga buhi si Jehova nga Diyos sa Israel nga sa atubangan niya ako nagabarog." Si Elias nag-ingon nga si Jehova ang buhing Diyos sa Israel nagsugo nga walay ulan o yamog nga modangat sulod sa usa ka yugto sa mga tuig, gawas kon pinaagi sa pulong ni Elias. Kini nga yugto maoy tulo ka tuig ug unom ka bulan. (1Ha 17:1; San 5:17) Human niini nga pahibalo si Jehova nagsugo kang Elias sa pagadto sa bul-oganang walog sa Kerit sa S sa Jordan sa teritoryo sa tribo ni Gad. Dinhi, sa milagrosong paagi, ang mga uwak nagdalag pagkaon alang kaniya. Siya miinom ug tubig gikan sa bul-oganang walog, nga sa gitakdang panahon mamad-an tungod sa hulaw. Si Jehova nagpadayon sa pagtultol kaniya, nagpaadto kaniya sa gawas sa teritoryo sa Israel ngadto sa Zarepta, usa ka Fenicianhong lungsod nga sakop sa Sidon niadtong panahona. Dinhi, duol sa siyudad sa Sidon, diin nagmando si Etbaal nga ugangang lalaki ni Haring Ahab (1Ha

16:31), nahimamat ni Elias ang usa ka babayeng balo nga naghikay sa kataposang pagkaon alang kaniya ug sa iyang anak nga lalaki pinaagi sa ilang kataposang diyutayng harina ug lana. Si Elias naghangyo ug tinapay, nga nagsaad nga tagan-an siya ni Jehova sa panahon sa hulaw. Tungod kay siya miila kaniya ingong tawo sa Diyos, siya misugot ug gipanalanginan. (Itandi ang Mat 10:41, 42.) Sa panahon sa pag-estar ni Elias sa iyang balay ang anak nga lalaki sa balo namatay. Si Elias nag-ampo sa Diyos, kinsa nagpabalik sa iyang kinabuhi, ang unang gitala nga pagkabanhaw ug ang ikatulo sa walo ka milagro ni Elias.—1Ha 17.

Giunsa pagsilsil ni Elias sa Israel nga si Jehova mao gayod ang matuod nga Diyos?

Sa kasamtangan, si Ahab wala magmalamposon sa pagpangita kang Elias sa tanang dapit, nga sa walay duhaduha aron sa pagpatay kaniya. (1Ha 18:10) Sa kataposan gisugo sa Diyos si Elias nga magpakita kang Ahab. Si Elias nakigtagbo kang Ahab ug naghangyo nga makigkita sa 450 ka manalagna ni Baal ug sa 400 ka manalagna sa sagradong poste (Asera). Si Ahab nagpatigom sa mga manalagna didto sa Bukid sa Carmelo, nga dili layo gikan sa Dagat Mediteranyo. (HULAGWAY, Tomo 1, p. 950) Si Elias niining higayona, atubangan sa katawhan, nagsugyot ug usa ka pagsulay aron pamatud-an kon kinsa ang matuod nga Diyos nga pagasundon. Ang diyos nga motubag pinaagi sa pag-ut-ot sa baka nga ihalad kaniya mao ang ilhon sa tanan. Kay gihunahuna nga kini makataronganon, miuyon ang katawhan. Unang gisangpit si Baal, apan wala motubag. Walay kalayo, walay pamatuod nga si Baal maoy usa ka buhing diyos, bisag ang iyang mga manalagna nagpadayon sa pag-ampo kaniya, oo, nagsamad pa gani sa ilang kaugalingon sumala sa ilang rituwal. Sila nagkiangkiang palibot sa halaran sa daghang takna ilalom sa naglagiting nga kainit sa adlaw samtang si Elias walay kokaluoy nga nagyagayaga kanila, nga nagpasamot sa ilang pagkatarantar.—1Ha 18:18-29.

Karon turno na ni Elias. Gigamit ang 12 ka bato, iyang giayo ang usa ka halaran nga nalumpag, lagmit tungod sa sugo ni Jezebel. Dayon gisugo niya ang katawhan nga bas-on sa tubig ang halad ug ang halaran sa tulo ka higayon; bisan ang kanal palibot sa halaran nga naglibot sa luna nga tingali 32 m (103 p) kuwadrado napuno sa tubig. (1Ha 18:30-35) Sa hapit na ang panahon sa adlaw-adlaw nga paghalad sa halad-nga-lugas sa gabii, si Elias nag-ampo kas-a kang Jehova, kinsa nagpadala ug kalayo gikan sa mga langit sa pag-ut-ot dili lamang sa halad kondili usab sa mga kahoy, sa mga bato sa halaran, ug sa tubig diha sa kanal. (1Ha 18:36-38) Ang katawhan nga nakakita niini miyukbo ug miingon: "Si Jehova mao ang matuod nga Diyos! Si Jehova mao ang matuod nga Diyos!" Dayon gipapatay ni Elias ang tanang 450 ka manalagna ni Baal didto sa bul-oganang walog sa Kison. Sa pagtubag sa pag-ampo ni Elias, gipahunong ni Jehova ang hulaw pinaagi sa pagpabundak sa ulan. Pinaagi sa gahom ni Jehova si Elias niadtong higayona midagan nga nag-una sa karo ni Ahab, tingali mga 30 km (19 mi) ang gilay-on paingon sa Jezreel.—1Ha 18:39-46.

Mikalagiw Gikan Kang Jezebel. Sa dihang gipahibalo bahin sa kamatayon sa iyang mga manalagna ni Baal, si Rayna Jezebel nanumpa sa pagpatay kang Elias. Tungod sa kahadlok mikalagiw si Elias mga 150 km (95 mi) pahabagatan-kasadpan paingon sa Beer-seba, hangtod sa K sa ubos sa Patayng Dagat. (MAPA, Tomo 1, p. 949) Nagbiya sa iyang tig-alagad didto, mipalayo pa siya ngadto sa kamingawan nga nag-ampo nga mamatay. Dinhi ang manulonda ni Jehova nagpakita kaniya, aron sa pag-andam kaniya alang sa halayo nga panaw paingon sa "bukid sa matuod nga Diyos," sa Horeb (Sinai). Gipalig-on sulod sa 40-ka-adlaw nga panaw pinaagi sa iyang gikaon niadtong higayona, siya nakapanaw sa gilay-ong kapin sa 300 km (190 mi). Sa Horeb, si Jehova nakigsulti kaniya human sa makalilisang nga pagpasundayag sa gahom diha sa hangin, sa linog, ug sa kalayo. Si Jehova wala diha niana nga mga pasundayag; dili siya usa ka diyos sa kinaiyahan, o kinaiyanhong mga puwersa nga gipersonipikar lamang. Kining kinaiyanhong mga puwersa maoy kapahayagan lamang sa iyang aktibong gahom, dili si Jehova mismo. Ang Labing Gamhanan nagpakita kang Elias nga siya aduna pay buluhaton nga pagabuhaton ingong usa ka manalagna. Gitul-id ni Jehova ang kaisipan ni Elias nga nagtuong siya na lamang ang magsisimba sa matuod nga Diyos diha sa Israel pinaagi sa pagpakita nga aduna pay 7,000 nga wala moyukbo kang Baal. Siya nagpadala pagbalik kang Elias ngadto sa iyang asaynment, nga nagngalan sa tulo ka tawo nga pagadihogan, o sugoon, aron sa pagbuhat sa buluhaton ni Jehova: si Hazael ingong hari sa Sirya, si Jehu ingong hari sa Israel, ug si Eliseo ingong iyang manununod.—1Ha 19:1-18.

Nagtudlo Kang Eliseo Ingong Manununod. Unya si Elias mipanaw paingon sa lungsod nga natawhan ni Eliseo, sa Abel-mehola. Sa dihang nakaplagan ni Elias si Eliseo nga nagdaro diha sa uma, iyang gisul-ob kaniya ang iyang opisyal nga besti, nga nagpaila sa pagtudlo, o pagdihog. Si Eliseo suod nga misunod kang Elias sukad

niadtong higayona ingong iyang tig-alagad. Siya sa walay duhaduha kauban ni Elias sa laing higayon aron managna batok kang Ahab. Ang hakog nga hari nga nagsimba kang Baal ilegal nga nag-ilog sa usa ka parasan, ang panulondon ni Nabot nga Jezreelinhon, pinaagi sa pagtugot sa iyang asawa nga si Jezebel sa paggamit ug bakak nga mga sumbong, bakak nga mga saksi, ug dili matarong nga mga maghuhukom aron mabuno si Nabot. Si Elias nakigkita kang Ahab didto sa parasan ug nagsulti kang Ahab nga ang iyang dugo pagatilaan sa mga iro diha sa samang dapit nga kini nagtila sa dugo ni Nabot. Siya nagpahibalo usab nga ang samang hitabo modangat kang Jezebel.—1Ha 19:19; 21:1-26.

Mga tulo ka tuig sa ulahi si Ahab namatay sa gubat. Ang iyang karong iggugubat gihugasan didto sa linaw sa Samaria, ug ang mga iro nagtila sa iyang dugo. Apan, ang pagpatay kang Jezebel gidangtan pa tingalig mga 15 ka tuig sa ulahi. Si Ahab gipulihan sa iyang anak nga lalaki nga si Ahazias. Kini nga hari nagsunod sa daotang mga lakang sa iyang amahan, kay sa dihang siya naangol tungod sa usa ka aksidente siya miliso sa bakak nga diyos nga si Baal-zebub, ang diyos sa Ekron, aron sa pagpakisayod labot sa sangpotanan sa iyang sakit. Si Elias nagpahibalo kaniya sa pulong ni Jehova nga tungod niana siya tinong mamatay. Sa dihang si Ahazias nagpadalag tulo ka sunodsunod nga pundok sa pagkuha kang Elias, nga ang matag pundok gilangkoban ug usa ka pangulo nga may 50 ka tawo, ang manalagna nagpakanaog ug kalayo gikan sa mga langit aron sa paglaglag sa unang duha ka pundok, apan tungod sa pangamuyo sa pangulo sa ikatulong pundok, si Elias miuban kaniya aron personal nga ipahayag ang paghukom batok kang Ahazias.—1Ha 22:1, 37, 38; 2Ha 1:1-17.

Si Eliseo Mipuli Kaniya. Nahiuyon sa pagtudlo ni Elias kang Eliseo ingong manalagna katuigan una pa niana, miabot ang panahon nga kinahanglang ibalhin na ni Elias ang kupo sa pagkamanalagna ngadto kang Eliseo, kinsa nabansay na pag-ayo. Nahitabo kini panahon sa pagmando sa manununod ni Ahazias, ang iyang igsoong lalaki nga si Jehoram sa Israel. Niadtong panahona si Elias miadto sa Bethel, gikan didto mipaingon sa Jerico ug milugsong sa Jordan, ug si Eliseo uban gayod kaniya niining tibuok nga panaw. Didto gigantihan si Eliseo tungod sa iyang pagkamatinumanon pinaagi sa pagkakita sa usa ka nagkalayong karo nga iggugubat ug sa nagkalayong mga kabayo ug kang Elias nga mikayab diha sa usa ka alimpulos ngadto sa mga langit. Gikuha ni Eliseo ang opisyal nga besti ni Elias nga nahulog gikan kaniya, ug naangkon niya ang "duha ka bahin" (sama sa bahin sa panganayng anak nga lalaki) sa espiritu ni Elias, usa ka espiritu sa kaisog ug sa pagkahimong "bug-os nangabugho alang kang Jehova nga Diyos sa mga panon."—2Ha 2:1-13; 1Ha 19:10, 14; itandi ang Deu 21:17.

Si Elias wala mamatay niining higayona, ni miadto siya sa dili-makitang dominyo sa mga espiritu, apan siya gibalhin sa laing buluhaton sa pagpanagna. (Ju 3:13) Posible gayod kini sanglit si Eliseo wala man mohimog bisan unsang yugto sa pagbalata alang sa iyang agalon. Daghang tuig human sa iyang pagkayab diha sa alimpulos, si Elias buhi pa gihapon ug aktibo ingong manalagna, niining higayona ngadto sa hari sa Juda. Tungod sa daotang dalan nga gisubay ni Haring Jehoram sa Juda, si Elias nagsulat kaniya nga nagpahayag sa paghukom ni Jehova, nga natuman wala madugay human niadto.—2Cr 21:12-15; tan-awa ang LANGIT (Pagkayab Ngadto sa Langit).

Mga Milagro. Walo ka milagro ang gipasidungog kang Elias diha sa asoy sa Bibliya. Kini mao: (1) pagtak-op sa langit aron dili moulan, (2) padayong suplay sa harina ug lana sa babayeng balo sa Zarepta, (3) pagbanhaw sa anak nga lalaki sa babayeng balo, (4) pagpakanaog ug kalayo gikan sa langit ingong tubag sa pag-ampo, (5) pagpaulan aron matapos ang hulaw ingong tubag sa pag-ampo, (6) pagpakanaog ug kalayo nganha sa kapitan ni Haring Ahazias ug sa iyang 50 ka tawo, (7) pagpakanaog ug kalayo nganha sa ikaduhang kapitan ug sa iyang 50 ka tawo, ug (8) pagbahin sa Suba sa Jordan pinaagi sa paghapak niini sa iyang opisyal nga besti. Ang iyang pagkayab sa mga langit milagroso usab, apan kini nahitabo ingong direktang buhat sa Diyos, dili tungod sa pag-ampo o pahayag ni Elias.

Si Elias maoy usa ka gamhanang manlalaban sa matuod nga pagsimba ni Jehova. Siya nakahimog dakong malaglagong buhat batok sa Baalismo sa Israel; ang buluhaton nga iyang gisugdan gipadayon ni Eliseo, ug ang pagpatay kang Jezebel ug ang paglaglag sa mahugaw nga Baalismo sa mga taga-Sidon gibuhat ni Jehu. Sa adlaw ni Elias 7,000, lakip kang Abdias nga tigdumala sa panimalay ni Ahab, ang nakaplagang matinumanon kang Jehova; sa walay duhaduha ang pipila kanila gipalig-on gayod ni Elias. Gitudlo ni Elias si Eliseo ingong iyang manununod, apan ang pagdihog kang Hazael ug kang Jehu gitugyan ngadto kang Eliseo.

Sa walay duhaduha si Elias ang gipunting ni apostol Pablo sa dihang siya naghisgot "kang Samuel ug sa ubang mga manalagna, nga tungod sa pagtuo . . . nagpatunhay sa pagkamatarong . . . Ang mga babaye midawat sa ilang mga patay pi-

naagi sa pagkabanhaw." Busa siya maoy lakip sa "panganod" sa matinumanong mga saksi sa karaang panahon. (Heb 11:32-35; 12:1) Ang tinun-an nga si Santiago nagpunting kang Elias ingong pamatuod sa pagkaepektibo sa mga pag-ampo sa "usa ka tawo nga may pagbati nga sama kanato," kinsa sa pagkamatarong nag-alagad sa Diyos. —San 5:16-18.

Buluhatong Matagnaon sa mga Butang nga Moabot. Mga 450 ka tuig human sa panahon ni Elias, si Malaquias nagtagna nga si Elias nga manalagna motungha sa "dili pa moabot ang dako ug makalilisang nga adlaw ni Jehova." (Mal 4:5, 6) Ang mga Hudiyo sa adlaw ni Jesus nagpaabot sa pagtungha ni Elias aron matuman kining tagnaa. (Mat 17:10) Ang uban nagtuo nga si Jesus mao si Elias. (Mat 16:14) Si Juan nga Tigbawtismo, nga nagsul-ob ug besti nga balhibo ug bakos nga panit sa iyang hawak sama sa gibuhat ni Elias, miingon usab nga siya dili si Elias. (2Ha 1:8; Mat 3:4; Ju 1:21) Ang manulonda wala magsulti kang Zacarias nga amahan ni Juan, nga si Juan mao si Elias, apan siya makabaton "sa espiritu ug gahom ni Elias . . . aron sa pag-andam alang kang Jehova ug usa ka katawhan nga inandam." (Luc 1:17) Gipakita ni Jesus nga gibuhat ni Juan ang maong buluhaton apan wala ilha sa mga Hudiyo. (Mat 17:11-13) Human mamatay si Juan, si Elias uban kang Moises nagpakita diha sa panan-awon panahon sa pagkausab sa dagway ni Jesus, nga nagpaila nga aduna pay mahitabo nga gihawasan sa buluhaton nga gibuhat ni Elias.—Mar 9:1-8.

2. Usa ka anak nga lalaki sa Benjaminhong si Jeroham; usa ka molupyo sa Jerusalem ug pangulo sa iyang balay.—1Cr 8:1, 27, 28.

3. Usa ka Levihanong saserdote "sa mga anak nga lalaki ni Harim" (1Cr 24:8; Esd 2:1, 2, 39) nga lakip niadtong mituman sa tambag ni Esdras sa pagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa. —Esd 10:21, 44.

4. Usa ka kaliwat ni Elam nga lakip niadtong mituman sa tambag ni Esdras sa pagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa.—Esd 10:26, 44.

ELIASAP [Ang Diyos Nagdugang (Nagpauswag)].

1. Anak nga lalaki ni Deuel (o Reuel) sa tribo ni Gad; usa sa 12 ka pangulo nga gipili ni Jehova sa pagtabang kang Moises ug Aaron sa pag-ihap sa mga lalaki nga mosulod sa pagkasundalo. (Num 1:1-4, 14; 2:14) Si Eliasap mao ang nangulo sa kasundalohan sa iyang tribo, nga maoy bahin sa tulo-ka-tribo nga dibisyon sa kampo ni Ruben. (Num 2:10-15; 10:18-20) Dugang pa sa pagpakig-ambit sa ginurupo nga paghalad nga gihimo sa mga pangulo human sa pagpatindog sa tabernakulo, si Eliasap naghalad usab sa iyang kaugalingong halad sa ikaunom nga adlaw alang sa inagurasyon sa halaran.—Num 7:1, 2, 10, 42-47.

2. Anak nga lalaki ni Lael ug pangulo sa balay sa amahan sa mga Gersonhon. Ubos sa pagtultol ni Eliasap, gidala sa mga Gersonhon ang mga tabon sa tolda ug ang tabil sa ganghaan sa tabernakulo, ang tabil sa ganghaan sa sawang ug ang mga kortina sa sawang maingon man ang mga pisi sa tolda.—Num 3:21-26.

ELIASIB [Ang Akong Diyos Nagbalik (Nagdala Pag-usab)].

1. Usa ka Levihanon gikan sa mga anak nga lalaki ni Aaron nga natungnan sa ripa sa ika-11 nga saserdotehanong dibisyon sa panahon ni David. —1Cr 24:1, 5, 6, 12.

2. Amahan sa usa ka Jehohanan.—Esd 10:6.

3. Usa ka Levihanon nga mag-aawit sa templo nga lakip niadtong nagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa sa panahon ni Esdras.—Esd 10: 16, 17, 23, 24, 44.

4. Kaliwat ni Zatu nga lakip usab sa mga lalaking nagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa.—Esd 10:16, 17, 27, 44.

5. Kaliwat ni Bani nga lakip usab niadtong nagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa.—Esd 10:16, 17, 34, 36, 44.

6. Apo nga lalaki ni Jesua, kinsa mibalik uban kang Zorobabel gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya. Si Eliasib maoy hataas nga saserdote sa mga adlaw ni Nehemias ug nakig-ambit sa uban pang mga saserdote sa pagtukod pag-usab sa Ganghaan sa Karnero sa paril sa Jerusalem. (Neh 12:1, 10; 3:1) Sa dihang wala si Nehemias, gihugawan ni Eliasib ang templo pinaagi sa paghimo ug usa ka lawak-kan-anan diha sa sawang sa templo alang sa iyang paryente nga si Tobias nga Ammonhanon. Apan, sa iyang pagbalik, gisalibay ni Nehemias ang muwebles ni Tobias ug gipahinloan ang mga lawak-kan-anan. Giabog usab ni Nehemias ang usa sa mga anak nga lalaki ni Joiada nga anak nga lalaki ni Eliasib tungod sa iyang pagpakigminyo sa anak nga babaye ni Sanbalat nga Horonhon.—Neh 13:4, 5, 7-9, 28.

7. Anak nga lalaki ni Elioenai, usa ka kaliwat ni Haring David.—1Cr 3:1, 5, 10, 24.

ELIATA [Ang Akong Diyos Miabot]. Usa ka anak nga lalaki ni Heman kinsa, panahon sa pagmando ni Haring David, gitudlo pinaagig ripa nga mahimong usa ka maghohoni sa ika-20 nga pundok nga tig-alagad sa balay ni Jehova.—1Cr 25: 1, 4-6, 9, 27.

ELIDAD [Ang Akong Diyos Nahigugma]. Usa ka pangulong Benjaminhon, ang anak nga lalaki ni Kislon; tungod sa sugo ni Jehova, siya gitudlo nga direktang moapil sa pagbahinbahin sa Yutang Saad taliwala sa mga Israelinhon.—Num 34:17, 18, 21, 29.

ELIEHO-ENAI [Ang Akong mga Mata Nagatan-aw Kang Jehova].

1. Usa ka magbalantay-sa-ganghaan sa mga Korehanon nga gitudlo ni David; ang ikapitong anak nga lalaki ni Meselemias sa tribo ni Levi.—1Cr 26:1-3.

2. Ang anak nga lalaki ni Zeraias kinsa, inubanan sa 200 ka lalaki sa balay sa amahan ni Pahatmoab, mibalik gikan sa Babilonya ngadto sa Jerusalem uban kang Esdras.—Esd 8:1, 4.

ELIEL [Ang Akong Diyos Maoy Diyos].

1. Usa sa mga pangulo sa katunga nga tribo ni Manases. Sama sa ubang mga pangulo, si Eliel maoy usa ka maisog, gamhanang tawo, ug lalaking bantogan.—1Cr 5:24.

2. Usa ka Levihanon sa banay sa mga Kohatnon ug katigulangan sa manalagnang si Samuel. (1Cr 6:33, 34) Dayag nga gitawag siya nga Elihu sa 1 Samuel 1:1 ug Eliab sa 1 Cronicas 6:27.

3. Usa ka kaliwat ni Simei sa tribo ni Benjamin.—1Cr 8:1, 20, 21.

4. Usa ka kaliwat ni Sasak sa tribo ni Benjamin.—1Cr 8:1, 22, 25.

5. Usa ka Mahavihanon, usa sa mga tawong gamhanan ni David.—1Cr 11:26, 46.

6. Usa pa sa mga tawong gamhanan ni David.—1Cr 11:26, 47.

7. Usa ka Gadhanon, usa sa mga matulin, maisog, gamhanang mga tawo nga mibulag dapig kang David samtang siya ilalom pa sa mga pagpigot ni Haring Saul. Ang labing ubos niining mga Gadhanon gihubit nga katumbas sa usa ka gatos, ug ang labing dako maoy katumbas sa usa ka libo.—1Cr 12:1, 8, 11, 14.

8. Anak nga lalaki ni Hebron; usa sa mga pangulong Levihanon nga gipili ni David nga modala sa Arka ngadto sa Jerusalem.—1Cr 15:9, 11, 12.

9. Usa ka Levihanong komisyonado sa kiliran ni Conanias, kinsa mao ang tinugyanan "sa amot ug sa ikapulo ug sa balaang mga butang" sa mga adlaw ni Haring Ezequias.—2Cr 31:11-13.

ELIENAI [pinamubo sa Elieho-enai]. Usa ka kaliwat ni Simei sa tribo ni Benjamin nga nagpuyo sa Jerusalem.—1Cr 8:1, 20, 21, 28.

ELIEZER [Ang Akong Diyos Maoy Magtatabang].

1. Usa ka tawong taga-Damasco ug mopatimawng manununod unta sa walay-anak nga si Abraham. Gitawag siya ni Abraham nga "usa ka anak nga lalaki sa akong panimalay." (Gen 15:2, 3) Ang arkeolohikanhong mga kaplag, sama sa mga papan gikan sa Nuzi, nagpatin-aw nganong giisip ni Abraham si Eliezer nga iyang manununod. Kasagaran ang walay-anak nga mga magtiayon mosagop ug anak nga lalaki nga moatiman kanila sa pagkatigulang ug magpalubong kanila inigkamatay, ug human niana makapanunod sa katigayonan. Apan, gilatid usab nga kon manganak silag usa ka anak nga lalaki human magsagop, ang tinuod nga anak mao ang mahimong pangunang manununod.

Lagmit si Eliezer mao ang gihisgotan nga kinamagulangang alagad ni Abraham ug tigdumala sa iyang panimalay, nga gisugo ni Abraham ngadto sa panimalay ni Nahor sa ibabawng Mesopotamia aron sa pagkuhag asawa alang kang Isaac. Sama sa iyang agalong si Abraham, si Eliezer midangop kang Jehova alang sa giya ug miila sa Iyang pagtultol.—Gen 24:2, 4, 12-14, 56.

2. Ang manghod sa duha ka anak nga lalaki ni Moises, nga ginganlag Eliezer ni Moises tungod kay ang Diyos maoy iyang magtatabang sa pagluwas kang Moises gikan sa espada ni Paraon. (Ex 18:4) Si Eliezer adunay usa lamang ka anak nga lalaki, si Rehabias, nga pinaagi kaniya naggikan ang daghang kaliwat. Sa adlaw ni David usa niini nga mga kaliwat, si Selomot, kauban sa iyang mga igsoong lalaki, gitudlo sa pagdumala sa tanang butang nga gibalaan.—1Cr 23:17; 26:25, 26, 28.

3. Usa ka anak nga lalaki ni Beker ug kaliwat ni Benjamin.—1Cr 7:6, 8.

4. Usa sa pito ka saserdote nga nagpalanog sa mga trompeta atubangan sa arka ni Jehova sa dihang gidala kini ni David ngadto sa Jerusalem gikan sa balay ni Obed-edom.—1Cr 15:24.

5. Anak nga lalaki ni Zikri ug pangulo sa tribo ni Ruben panahon sa paghari ni David.—1Cr 27:16.

6. Anak nga lalaki ni Dodavahu sa Maresa; usa ka manalagna nga nagtagna nga si Jehova magagun-ob sa mga buhat ni Haring Jehosapat tungod sa iyang pakigkombuya sa daotan nga si Haring Ahazias sa pagbuhat ug mga barko.—2Cr 20:35-37; 1Ha 22:48.

7. Usa sa mga pangulo sa mga destiyero nga namalik sa Jerusalem uban kang Esdras.—Esd 8:16.

8. Usa ka saserdote sa "mga anak nga lalaki ni Jesua" nga apil niadtong misunod sa tambag ni Esdras ug misaad sa pagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa.—Esd 10:18, 19.

9. Usa ka Levihanon nga apil sa mga lalaking nagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa, nga misunod sa tambag ni Esdras.—Esd 10:23, 44.

10. Usa ka kaliwat ni Harim nga apil niadtong nagpatalinghog sa pulong ni Esdras sa pagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa.—Esd 10:31, 44.

11. Usa ka katigulangan sa yutan-ong inahan ni Jesus nga si Maria.—Luc 3:29.

ELIHOREP [lagmit, Diyos sa Tingtugnaw]. Usa ka anak nga lalaki ni Sisa kinsa, kauban ni Ahias nga iyang igsoong lalaki, nag-alagad ingong sekretaryo ni Haring Solomon.—1Ha 4:1-3.

ELIHU [Siya ang Akong Diyos].

1. "Anak nga lalaki ni Barakel nga Buzihanon sa banay ni Ram." Ingong kaliwat ni Buz, dayag nga si Elihu maoy layo nga paryente ni Abraham. (Job 32:1, 2, 6; Gen 22:20, 21) Lagmit nga naminaw pag-ayo si Elihu sa tibuok nga debate tali kang Job ug sa iyang tulo kunohay ka maghuhupay. Apan, agig pagtahod tungod sa ilang panuigon, siya nagpakahilom hangtod nga natapos ang tanan sa pagsulti. Bisag gitawag si Elihu sa modernong mga kritiko ingong tabian, nga nagingon nga ang iyang mga pakigpulong makapuol tungod sa kataas, ang mga pulong ni Elihu dili kay naggikan sa usa ka batan-on nga walay tahod. Siya bug-os nasayod nga ang kaalam dili kay iya lamang sa mga tigulang, kondili ang espiritu sa Diyos mao ang naghimo sa usa nga tinuod nga maalamon. Busa, si Elihu misalig pag-ayo sa espiritu sa Diyos. Sa ingon siya tukmang nakasabot nga napakyas si Job sa pagsabot nga ang pagbindikar kang Jehova nga Diyos labi pang hinungdanon kay sa pagbindikar kang bisan kinsang tawo ug ang tulo ka higala ni Job nagpahayag gayod nga daotan ang Diyos.—Job 32:2-9, 18.

Si Elihu walay pinalabi, ug wala mogamit ug maulog-ulogong titulo alang kang bisan kinsa. Iyang giila nga siya, sama kang Job, hinimo sa yutangkulonon ug ang Labing Gamhanan mao ang iyang Maglalalang. Dili tuyo ni Elihu nga hadlokon si Job apan namulong kaniya ingong usa ka tinuod nga higala, nga nagtawag kang Job sa iyang ngalan, butang nga wala buhata ni Elipaz, Bildad, o Zopar.—Job 32:21, 22; 33:1, 6.

Sa tanang bahin gibayaw ni Elihu ang posisyon sa matuod nga Diyos: Ang Labing Gamhanan matarong ug moganti sa matag usa sumala sa iyang panggawi. Siya mohukom nga walay pagpalabi ug bug-os nasayod sa binuhatan sa mga tawo. Ang Diyos mamati sa pagtuaw sa mga sinakit. Siya usa ka Magtutudlo nga maghimo sa mga tawo nga mas maalamon kay sa kahayopan. Bakak lamang ang dili pamatian sa Diyos, ug busa gidasig ni Elihu si Job sa paghulat Kaniya. Dugang pa, gipasaligan ni Elihu si Job nga ang Diyos nag-uban kaniya ug dili Niya tipigang buhi ang mga daotan, apan kadtong nag-alagad Kaniya "matapos nila ang ilang mga adlaw diha sa kon unsay maayo." (Job 36:11) Dayon gitambagan si Job nga bayawon ang mga buhat sa Diyos, ang dakong Magtatagana, kinsa dagayang nagahatag ug pagkaon. Giawhag ni Elihu si Job sa pagtagad sa dagkong mga butang nga nahimo sa Diyos ug sa Iyang pagkontrolar sa kinaiyanhong mga puwersa, nga nagdasig kang Job nga "magmatinagdanon sa katingalahang mga buhat sa Diyos." (Job 37:14) Si Elihu mihinapos pinaagi sa hamiling mga pulong, nga nag-ingon mahitungod sa Labing Gamhanan: "Siya binayaw sa gahom, ug ang hustisya ug ang dagayang pagkamatarong dili niya pagatamayon. Busa ang mga tawo angay nga mahadlok kaniya."—Job 37:23, 24; kap 34-37.

Pinaagi lamang sa espiritu sa Diyos nga si Elihu tukmang nakatino sa mga butang ug nakasulti sa mga pulong nga natuman nganha kang Job sa dihang siya napasig-uli: "Luwasa siya gikan sa pagkahulog sa gahong! Ako nakakaplag ug usa ka lukat! Mabag-o ang iyang unod labi pa kay sa pagkabatan-on; mahibalik siya sa mga adlaw sa kabaskog sa iyang pagkabatan-on."—Job 33:24, 25.

2. Katigulangan sa manalagnang si Samuel; ang anak nga lalaki ni Tohu. (1Sa 1:1) Dayag nga si Elihu gitawag usab ug Eliab ug Eliel.—1Cr 6:27, 34.

3. Gituohan nga mao ang kamagulangang igsoon ni Haring David nga si Eliab; nahimong prinsipe sa tribo ni Juda.—1Cr 27:18, 22; itandi ang 1Sa 16:6; tan-awa ang ELIAB Num. 4.

4. Usa sa pito ka pangulo sa linibo nga sakop ni Manases ug mitalikod dapig kang David sa Ziklag.—1Cr 12:20.

5. Usa ka Korehanon sa banay ni Obed-edom nga usa ka magbalantay-sa-ganghaan sa balay sa Diyos, nga gitudlo sa panahon sa paghari ni David.—1Cr 26:1, 4, 7, 8.

ELIKA. Usa sa gamhanang mga tawo ni David, dayag nga gikan sa lungsod sa Harod.—2Sa 23:25.

ELIM [Dagkong mga Kahoy]. Ang ikaduhang dapit nga gikampohan sa mga Israelinhon human motabok sa Pulang Dagat. (Ex 15:27; 16:1; Num 33:9, 10) Bisan tuod ang tukmang nahimutangan niini dili matino, sagad nga kini gituohang mao ang Wadi Gharandel sa Peninsula sa Sinai, mga 88 km (55 mi) sa HHS sa Suez. Sama sa Elim sa Bibliya, nga adunay "napulog-duha ka tubod sa tubig ug kapitoan ka kahoyng palma," kining modernong lugar ilado kaayo nga tubigang dapit nga may katanoman ug mga palma.

ELIMAS [Barangan]. Ang ngalan sa propesyon o titulo sa "usa ka tawo, usa ka barangan, usa ka mini nga manalagna," nga ginganlan ug Bar-Jesus, usa ka Hudiyo nga nagpuyo sa pulo sa Cipro sa unang siglo K.P. (Buh 13:6-8) Sa dihang si Lucas nag-ingon nga "barangan . . . maoy hubad sa iyang ngalan," ang gitumong mao ang gigamit niini nga ngalang Elimas, dili ang Bar-Jesus. Naandan sa mga Hudiyo niadtong panahona ang pagpakigbahin sa mga kalaki sa salamangka ug sa pagpamarang ug, kon nagpuyo sa Gregong katilingban, naandan usab ang pagbaton ug usa ka Gregong ngalan.—Buh 8:9-11; 19:17-19; tan-awa ang BAR-JESUS.

ELIMELEK [Ang Akong Diyos Maoy Hari]. Usa ka tawo sa Betlehem kinsa, uban sa iyang asawa nga si Noemi ug sa ilang duha ka anak nga lalaki nga si Malon ug Kilion, mibiya sa Juda tungod sa usa ka gutom sa mga adlaw sa mga Maghuhukom ug mipuyo ingong langyaw sa Moab, diin didto siya namatay.—Ru 1:1-3.

ELIOENAI [pinamubo sa Elieho-enai].

1. Usa ka anak nga lalaki ni Nearias ug kaliwat ni Haring Solomon. Si Elioenai mao ang amahan ni Hodavia, Eliasib, Pelaias, Akub, Johanan, Delaias, ug Anani.—1Cr 3:10, 23, 24.

2. Usa ka pangulo sa tribo ni Simeon.—1Cr 4: 24, 36-38.

3. Usa ka anak nga lalaki ni Beker ug kaliwat ni Benjamin.—1Cr 7:6, 8.

4. Usa ka saserdote sa "mga anak ni Pasur" nga lakip niadtong namati sa awhag ni Esdras sa pagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa.—Esd 2:36, 38; 10:18, 19, 22.

5. Usa ka kaliwat ni Zatu. Si Elioenai maoy lakip niadtong nagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa sa panahon ni Esdras.—Esd 10:27, 44.

6. Usa sa mga saserdote nga may mga trompeta nga didto sa parada nga gihikay ni Nehemias sa panahon sa inagurasyon sa paril sa Jerusalem. —Neh 12:27, 31, 40, 41.

ELIPAL [lagmit, Ang Akong Diyos Nagpataliwala]. Ang anak nga lalaki ni Ur nga gitala lakip sa gamhanang mga tawo sa kasundalohan ni David. Si Elipal tingali mao ang Elipelet sa 2 Samuel 23:34.—1Cr 11:26, 35.

ELIPAZ.

1. Panganay nga anak nga lalaki ni Esau, pinaagi sa iyang Canaanhong asawa nga si Ada. Unom o pito sa mga anak nga lalaki ni Elipaz, lakip kang Teman, Omar, ug Amalek, nahimong mga sultan sa Edomhanong mga tribo.—Gen 36:4, 10-12, 15, 16; 1Cr 1:35, 36; tan-awa ang SULTAN.

2. Usa sa tulo ka higala ni Job. (Job 2:11) Usa ka Temanhon, lagmit siya maoy kaliwat sa Num. 1, busa usa ka kaliwat ni Abraham ug layong paryente ni Job. Siya ug ang iyang mga kaliwat nagpasigarbo sa ilang kaalam. (Jer 49:7) Sa tulo ka "maghuhupay," mopatim-awng si Elipaz mao ang labing prominente ug impluwensiyado, nga nagpaila usab nga lagmit siya ang kamagulangan. Siya mao ang unang namulong sa tulo ka hugnang debate, ug mas taas ang iyang mga pakigpulong.

Ingon niini ang pangatarongan ni Elipaz sa iyang unang pakigpulong: "Kinsa ba ang walay sala nga nawagtang sukad? Ug diin ba nga ang matul-id napapha sukad?" Busa, siya mihinapos nga si Job nakabuhat gayod ug daotan nga takos silotan sa Diyos. (Job kap 4, 5) Sa iyang ikaduha nga grabeng pagsaway gibiaybiay ni Elipaz ang kaalam ni Job: "Ang tawong maalamon motubag ba pinaagi sa kawang nga kahibalo, o pun-on ba niya ang iyang tiyan sa hangin nga timog? . . . Unsa may imong nasabtan nga wala usab kanamo?" Gipasabot ni Elipaz nga si Job "nagpakita sa iyang kaugalingon nga labaw" kay "sa Labing Gamhanan." Sa pagtapos sa iyang ikaduhang walay pasukaranang akusasyon batok sa maayong mga hiyas ni Job, ang Edomhanon naghubit kang Job ingong usa ka apostata, nga nagpuyo sa mga tolda sa panghiphip, usa ka tawo nga puno sa panglimbong. (Job 15) Sa kataposan gisakit ni Elipaz si Job sa ikatulong higayon, nga bakak nga nag-akusar kaniya sa tanang matang sa salaod—pagpangilkil, paghikaw sa tubig ug tinapay gikan sa mga kabos, ug pagdaogdaog sa mga babayeng balo ug mga ilo.—Job 22.

Human sa ikaduhang pangatake ni Elipaz si Job maayong mitubag: "Kamong tanan maoy samokan nga mga maghuhupay! Aduna bay kataposan sa kawang nga mga pulong?" (Job 16:2, 3) Pagkahuman sa mga debate si Jehova mismo miingon kang Elipaz: "Miinit ang akong kasuko batok kanimo ug sa imong duha ka higala, kay kamo wala mosulti sa tinuod mahitungod kanako ingon sa akong alagad nga si Job." Giingnan si Elipaz nga sila kinahanglang magtanyag ug halad ug unya si Job mag-ampo alang kanila.—Job 42:7-9.

ELIPELEHU [lagmit, Hinaot ang Diyos Magpalahi Kaniya]. Usa ka Levihanong maghohoni sa ikaduhang dibisyon nga nag-alagad ingong usa sa mga tagdumala sa pagpatugtog sa alpa sa dihang gibalhin ang sagradong Arka gikan sa balay ni Obed-edom ngadto sa Jerusalem.—1Cr 15:17, 18, 21.

ELIPELET [Ang Akong Diyos Maoy Kaikyasan; Diyos sa Pag-ikyas].

1. Anak nga lalaki ni Ahasbai; usa sa gamhanang mga tawo ni David. (2Sa 23:34) Si Elipelet lagmit mao ang Elipal sa 1 Cronicas 11:35.

2. Usa ka anak nga lalaki nga natawo kang David didto sa Jerusalem (1Cr 3:5, 6), gitawag usab ug Elpelet sa 1 Cronicas 14:5.

3. Ang kataposang ginganlang anak nga lalaki ni David nga natawo didto sa Jerusalem. (2Sa 5:16; 1Cr 3:8; 14:7) Ang mga komentarista, nga wala mag-isip nga ang pagsubli niining ngalana diha sa asoy sa Cronicas ingong sayop sa magkokopya, nagtuo nga kining ikaduhang Elipelet natawo human mamatay ang unang anak nga lalaki nga nagbaton sa samang ngalan.

4. Ang ikatulong anak nga lalaki ni Esek, usa ka kaliwat ni Haring Saul.—1Cr 8:33, 39.

5. Usa ka kaliwat ni Adonikam nga mibalik uban kang Esdras ngadto sa Jerusalem gikan sa Babilonya.—Esd 8:1, 13.

6. Usa ka tawong gitala lakip niadtong nagkuhag langyawng mga asawa apan kinsa, agig pagtuman sa tambag ni Esdras, nagpapahawa kanila.—Esd 10:33, 44.

ELISA. Anak nga lalaki ni Javan ug pangulo sa banay nga gikan kaniya "ang katawhan sa kapuloan sa mga nasod mikaylap." (Gen 10:4, 5; 1Cr 1:7) Ang laing bugtong paghisgot sa Bibliya sa Elisa maoy diha sa awit sa pagbangotan nga gipatugbaw batok sa Tiro, diin kini makita ingong ngalan sa usa ka yuta o rehiyon nga nakignegosyo sa Tiro. Ang Tiro gilarawan ingong mahulagwayong barko, nga gisangkapan sa daghang nasod, uban "sa mga pulo sa Elisa" nga nagtagana ug "asul nga hilo ug balhibo sa karnero nga tininag morado" ingong tabon sa andana sa barko (tingali usa ka matang sa trapal nga gigamit nga salimbong gikan sa kainit sa adlaw ug sa ulan).—Eze 27:1-7.

Gigamit sa unang-siglo nga Hudiyong historyador nga si Josephus ang ngalan nga Halisas (Elisa) alang sa mga Halisaen (mga Aeolianhon), usa sa gigikanang mga sanga sa katawhang Grego. (*Jewish Antiquities,* I, 127 [vi, 1]) Sa panahon ni Ezequiel ang ngalang Aeolis nagtumong sa gamayng bahin lamang sa K nga baybayon sa Asia Minor. Ang kaamgid sa ngalan nga Elisa nailado diha sa distrito sa Elis sa AK nga baybayon sa Peloponnesus (ang habagatang peninsula sa Gresya). Ang mga Grego nabantog usab nga nagtukod ug mga kolonya sa habagatang Italya ug sa pulo sa Sicilia, ug ang Aramaikong Targum sa pagkomento sa Ezequiel 27:7 nagpaila sa Elisa ingong "ang lalawigan sa Italya." Ang bisan hain niini nga mga dapit mohaom sa asoy ni Ezequiel sa diwa nga kini maoy mga rehiyon nga daghag purpura nga tina nga gipakahamili pag-ayo, apan dili matino kon kining mga dapita nalangkit sa Elisa, gawas lamang nga ang gibug-aton sa ebidensiya nagpunting sa Gresya inay sa Amihanang Aprika o sa Cipro. Makataronganon usab nga ang mga kaliwat ni Elisa lagmit wala magpondo sa usa ka dapit apan latas sa kasiglohan ang rehiyon nga ilang gipuy-an mahimong nausab o midako ug ang ngalan nga Elisa sa ingon hayan gigamit alang sa nagkalainlaing mga dapit sa nagkalainlaing mga panahon.

ELISABET [Gr., *E·lei·sa'bet* gikan sa Heb., *'E·li·she'va',* nga nagkahulogang "Ang Akong Diyos Maoy Dagaya; Diyos sa Kadagaya"]. Ang mahinadlokon-sa-Diyos nga asawa sa saserdote nga si Zacarias ug ang inahan ni Juan nga Tigbawtismo. Si Elisabet maoy kaliwat sa saserdotehanong banay ni Aaron nga Levihanon. Siya ug ang iyang bana taas nag panuigon sa dihang ang manulonda nga si Gabriel nagpakita kang Zacarias diha sa Balaan nga dapit sa templo ug nagpahibalo nga si Elisabet manganak ug usa ka anak nga lalaki nga pagatawgon ug Juan. Sa dihang nagmabdos, si Elisabet naglain sa iyang kaugalingon sulod sa lima ka bulan. Sa ikaunom nga bulan sa iyang pagmabdos siya giduaw sa iyang paryente nga si Maria. Sa maong okasyon ang wala pa mahimugso nga si Juan miulpot sulod sa tagoangkan sa iyang inahan, ug si Elisabet, nga napuno sa balaang espiritu, nagdayeg kang Maria ug sa bunga sa iyang tagoangkan, nga nagtawag kaniya nga "ang inahan sa akong Ginoo."—Luc 1:5-7, 11-13, 24, 39-43.

ELISAMA [Ang Akong Diyos Namati (Nagpatalinghog)].

1. Anak nga lalaki ni Amihud sa tribo ni Epraim; apohan ni Josue. (Num 1:10; 2:18; 1Cr 7:26, 27) Si Elisama maoy usa sa 12 ka pangulo nga gitudlo ni Jehova aron motabang kang Moises ug Aaron sa pagrehistro sa mga anak nga lalaki sa Israel nga magsundalo. Siya nangulo usab sa panon sa iyang tribo. (Num 1:1-4, 17; 2:18; 10:22) Gawas pa sa pagpakig-ambit sa ginurupo nga paghalad nga gihimo sa mga pangulo human sa pagpatindog sa tabernakulo, si Elisama human niana naghalad ug kaugalingon niyang halad sa ikapitong adlaw alang sa inagurasyon sa halaran.—Num 7:1, 2, 5, 10, 11, 48-53.

2. Anak nga lalaki ni Jekamias sa tribo ni Juda.—1Cr 2:3, 41.

3. Usa ka anak nga lalaki nga natawo kang David didto sa Jerusalem. Kini nga Elisama gitala ingong Elisua sa 2 Samuel 5:15, sa 1 Cronicas 14:5, ug sa duha ka Hebreohanong manuskrito sa 1 Cronicas 3:6. Giisip sa kadaghanan nga ang Elisua mao ang eksaktong ngalan, sanglit ang ngalang Elisama

milutaw pag-usab sa 1 Cronicas 3:8 ug busa mahimong sayon rang nakayuhot sa bersikulo 6 tungod sa sayop sa magkokopya. Hinunoa, sanglit ang Hebreohanon nga Masoretikong teksto, ang Gregong *Septuagint,* ang Syriac nga *Peshitta,* ug ang Latin nga *Vulgate* naggamit sa ngalang "Elisama" sa 1 Cronicas 3:6, kini nga porma sa ngalan gipabilin sa *Bag-ong Kalibotang Hubad* maingon man sa ubang mga hubad.

4. Laing anak nga lalaki nga natawo kang David didto sa Jerusalem.—2Sa 5:16; 1Cr 3:8; 14:7.

5. Usa ka saserdote sa mga adlaw ni Haring Jehosapat kinsa, duyog sa ubang mga Levihanon ug mga prinsipe, "nagpadayon sa paglibot sa tanang siyudad sa Juda ug sa pagpanudlo taliwala sa katawhan."—2Cr 17:1, 7-9.

6. Usa ka sekretaryo sa palasyo ni Haring Jehoiakim.—Jer 36:12, 20, 21.

7. Apohang lalaki ni Ismael nga nagpatay sa Hudiyong gobernador nga si Gedalias.—2Ha 25:25; Jer 41:1-3.

ELISAPAT [Ang Akong Diyos Naghukom]. Usa sa mga pangulo sa ginatos nga kaniya naghimo ug pakigsaad si Jehoiada nga saserdote ug human niadto usa sa gipadala ngadto sa tibuok Juda aron sa pagtigom sa mga Levihanon ug sa mga pangulo sa mga balay sa mga amahan sa Israel. (2Cr 23:1, 2) Gipaluyohan ni Elisapat si Jehoiada sa pagpanalipod sa pagkahari ni Jehoas nga mao ang may katungod nga manununod sa trono ug sa pagpalagpot sa mangingilog nga si Atalia.

ELISEBA [Ang Akong Diyos Maoy Dagaya; Diyos sa Kadagaya]. Ang anak nga babaye ni Aminadab ug asawa ni Aaron nga igsoong lalaki ni Moises. Si Eliseba ug si Aaron nanganak kang Nadab, Abihu, Eleasar, ug Itamar. Ang iyang igsoong lalaki nga si Nason maoy pangulo sa mga anak ni Juda.—Ex 6:23; Num 2:3.

ELISEO [Ang Diyos Maoy Kaluwasan]. Ang anak nga lalaki ni Sapat ug usa ka manalagna ni Jehova sa ikanapulo ug ikasiyam nga siglo W.K.P.; manununod sa manalagnang si Elias. Gitultolan ni Jehova si Elias aron dihogan si Eliseo nga taga-Abel-mehola. Sa dihang nakaplagan ni Elias si Eliseo nga nagdaro, iyang gisul-ob kaniya ang iyang opisyal nga besti, nga nagpaila sa pagkatudlo kaniya. (1Ha 19:16) Si Eliseo nagdaro diha sa ulahi sa 12 ka parisan nga torong baka, ug siya ang "ikanapulog-duha" nga nagdaro. Makaiikag nga sa ika-19 nga siglo si William Thomson diha sa *The Land and the Book* (1887, p. 144) nagtaho nga maoy batasan sa mga Arabo nga magtinabangay sa pagtrabaho ginamit ang ilang gagmayng mga daro, ug ang usa ka magpupugas dali rang makapugas sa tanan nga ilang gidarohan sa tibuok adlaw. Si Eliseo nga diha sa kinaulahian sa grupo, makahimo sa paghunong nga dili mabalda ang trabaho sa uban. Ang kamatuoran nga iyang gihalad ang usa ka parisan sa mga torong baka ug gihimong sugnod ang mga galamiton niini nagpamatuod sa pagkadili-langayan, pagkadeterminado, ug pagpabili ni Eliseo sa pagdapit ni Jehova. Human makaandam ug pagkaon, mibiya dayon si Eliseo aron mosunod kang Elias.—1Ha 19:19-21.

Tingali sulod sa unom ka tuig si Eliseo nagsilbing tig-alagad ni Elias. Si Elias nag-alagad ingong pangulong manalagna, ug si Eliseo suod nga nag-alagad uban kaniya, nga nailhan ingong maoy 'mobubo ug tubig sa mga kamot ni Elias' sa dihang hugasan ni Elias ang iyang mga kamot.—2Ha 2:3-5; 3:11.

Si Eliseo, sukad nga siya miduyog kang Elias, nanagna didto sa Israel panahon sa paghari nila Haring Ahab, Ahazias, Jehoram, Jehu, ug hangtod sa paghari ni Jehoas. Ang nagmando niadtong tungora sa Juda mao si Jehosapat, Jehoram, Ahazias, Atalia, Jehoas, ug lagmit, si Amazias. Si Eliseo nakagugol ug mga 60 ka tuig sa pag-alagad nga naginusara human mobiya si Elias.—MAPA, Tomo 1, p. 949.

Mopatim-aw nga dili ang tanang rekord sa buluhaton ni Eliseo sa pagpanagna diha sa Ikaduhang Hari hinan-ay nga kronolohikanhon. Pananglitan, sa kapitulo 5, si Gehazi gihampak sa sanla, nga nagpahilayo kaniya gikan sa katilingban. Apan, sa kapitulo 8, siya nakigsulti sa mahigalaong paagi kang Jehoram sa Israel. Dugang pa, ang kamatayon ni Haring Jehoas sa Israel girekord sa kapitulo 13, apan kini gisundan sa rekord sa iyang katapusang pagpakigkita kang Eliseo. (2Ha 13:12-21) Sa pipila ka bahin sa asoy, ang mga buluhaton ug ang mga milagro ni Eliseo daw gihan-ay sumala sa ilang matang o pagkaamgid, pananglitan: (1) mga butang nga naghisgot alang sa kaayohan sa mga manalagna ug sa indibiduwal nga mga tawo (2Ha 4:1–6:7), dayon (2) mga butang nga may kalabotan sa nasod ug sa hari.—2Ha 6:8–7:20.

Mipuli Kang Elias. Ang buluhaton ni Eliseo ingong manununod ni Elias nagsugod niadtong mga 917 W.K.P. o wala madugay human niadto, sa dihang mikayab si Elias pinaagi sa usa ka alimpulos ngadto sa mga langit. (2Ha 1:17; 2:1, 11, 12) Sa wala pa mobiya si Elias, si Eliseo nangayo kaniya ug "duha ka bahin sa [iyang] espiritu," nga mao, usa ka dobleng bahin, nga maoy ihatag alang sa panganayng anak nga lalaki. Nabatonan niya kini nga katungdanan tungod sa iyang opis-

yal nga pagkatudlo ingong manununod ni Elias sa dihang gisul-ob ni Elias ang iyang opisyal nga besti ngadto kaniya. (2Ha 2:9) Si Elias, kay nakasabot nga dili siya ang makahatag niini, misulti kang Eliseo nga, sa dihang iyang makita si Elias nga kuhaon gikan kaniya, ang iyang gitinguha ihatag. Gikompirmar kini ni Jehova pinaagi sa pagtugot kang Eliseo nga makakita kang Elias nga mikayab sa langit pinaagi sa alimpulos. Sa dihang mibiya si Elias, ang iyang kupo, ang iyang opisyal nga besti, nahulog gikan kaniya. Gipunit kini ni Eliseo, sa ingon nagpaila sa iyang kaugalingon ingong manununod ni Elias. Didto sa daplin sa Suba sa Jordan, gipakita ni Jehova nga siya nagauban kang Eliseo sa dihang sa milagrosong paagi iyang gibahin ang katubigan sa Jordan sa dihang gihampak kini ni Eliseo pinaagi sa opisyal nga besti.—2Ha 2:9-15.

Sa dihang siya nakatabok sa Jordan, si Eliseo mibalik sa grupo sa mga anak nga lalaki sa mga manalagna sa Jerico. Ang dugang kalig-onan nga si Eliseo mao ang pangulo sa pundok sa mga manalagna sa Diyos mao ang iyang pag-ayo sa suplay sa tubig sa siyudad sa Jerico, nga kanhi dili maayo ug nagpahinabog pagkakuha sa mga gisabak. Miadto sa tinubdan sa tubig, siya nagsabulak niini ug asin gikan sa gamayng bag-o nga panaksan, ug "ang tubig nagpadayong naayo hangtod niining adlawa."—2Ha 2:19-22.

Gikan sa Jerico, si Eliseo mitungas sa Bethel, mga 900 m (3,000 p) ibabaw sa lebel sa dagat, diin siya miduaw kanhi sa usa ka grupo sa mga anak nga lalaki sa mga manalagna uban kang Elias. (2Ha 2:3) Diha sa dalan, usa ka pundok sa delingkuwenteng kabataan migula ug nagpasipala pag-ayo kaniya ug sa iyang katungdanan ingong usa ka manalagna. "Tungas, upaw! Tungas, upaw!" sila nagyagayaga. Buot nilang ipasabot nga mopadayon siya sa pagtungas ngadto sa Bethel o kaha mahanaw gikan sa yuta ingon sa gituohan nilang gihimo ni Elias. (2Ha 2:11) Aron tudloan kining mga bataa ug ang ilang mga ginikanan sa pagtahod sa mga manalagna ni Jehova, siya milingi ug gipanghimaraot sila sa ngalan ni Jehova. Dihadiha ang duha ka bayeng oso nanggula gikan sa kakahoyan ug nagkuniskunis sa 42 kanila.—2Ha 2:23, 24.

Si Haring Jehoram sa Israel, Haring Jehosapat sa Juda, ug ang hari sa Edom natanggong sa kamingawan nga walay tubig panahon sa usa ka panaw aron sa pagsumpo sa pag-alsa ni Haring Mesa sa Moab (kinsa maoy nagtukod sa gitawag nga Bato sa Moab). Si Haring Jehosapat nagpatawag ug manalagna sa Diyos. Dili alang sa kaayohan ni Jehoram, apan tungod sa pagtahod kang Jehosapat, kinsa giuyonan ni Jehova, si Eliseo nagpatawag ug usa ka manunugtog sa kinuldasan nga tulonggon, aron nga ubos sa gahom sa musika siya unta makadawat ug pag-inspirar gikan kang Jehova. (Itandi ang 1Sa 10:5, 6.) Gipakalot ni Eliseo ang katawhan ug mga kanal. Pagkaugma kini napuno sa tubig. Sa dihang ang adlaw sa sayong kabuntagon misidlak ibabaw sa tubig sa mga kanal, nahimo kining daw sama sa dugo ngadto sa mga Moabihanon. Kay naghunahuna nga ang Israel ug ang ilang mga kaabin nangamatay tungod kay nag-unay, ang mga Moabihanon milihok dayon aron sa pagkuha sa agawonon. Apan sa ilang dakong kakurat ang Israel nanindog ug nagpildi kanila. (2Ha 3:4-27) Kini nahitabo tali niadtong 917 ug 913 W.K.P.

Usa ka serye sa mga milagro nga naglangkit sa mga hitabo sulod sa panimalay makita karon diha sa rekord ni Eliseo. Usa ka babayeng balo sa kanhing mga anak nga lalaki sa mga manalagna anaa sa dakong panginahanglan. Sa milagrosong paagi gipadaghan ni Eliseo ang iyang diyutayng suplay sa lana ug giluwas ang iyang mga anak aron dili mahimong mga ulipon ngadto sa iyang tigpautang. (2Ha 4:1-7) Kini nga milagro maoy sama sa ikaduhang milagro ni Elias, diin iyang gipadaghan ang harina ug ang lana sa babayeng balo sa Zarepta.—1Ha 17:8-16.

Didto sa Sunem sa Walog sa Jezreel, usa ka inilang babaye nagpakita ug talagsaong pagkamaabiabihon ngadto kang Eliseo tungod kay giila niya siya ingong "usa ka balaang tawo sa Diyos," nga nagtagana pa gani ug usa ka lawak alang kaniya kay siya kanunay man nga moagi sa iyang balay. Tungod sa iyang kamaluloton gisaaran siya ni Eliseo ug usa ka anak nga lalaki, bisan tuod nianang tungora tigulang na ang iyang bana. Ingong katumanan sa iyang saad, natawo ang usa ka anak nga lalaki mga usa ka tuig sa ulahi, apan siya namatay samtang bata pa. Niadtong tungora gihimo ni Eliseo ang una niyang pagbanhaw, gibuhi pag-usab ang batang lalaki ingon sa gibuhat ni Elias sa dihang iyang gibanhaw ang anak nga lalaki sa babayeng balo sa Zarepta. (2Ha 4:8-37; 1Ha 17:17-24) Tungod sa iyang gipakitang kamaluloton sa manalagna sa Diyos, siya tugob nga gigantihan.—Itandi ang Mat 10:41.

Si Eliseo mibalik sa Gilgal sa A sa Bethel didto sa kabukiran, ngadto sa mga anak nga lalaki sa mga manalagna. Dihay gutom nianang panahona. Samtang gihikay ang usa ka sinabaw, may usa ka tawo nga wala tuyoang naglunod diha niana ug makahilong mga tabayag. Dihadiha, sa dihang gitilawan ang sinabaw, sila misinggit: "Adunay kamatayon sa kulon, Oh tawo sa matuod nga Diyos." Sanglit

dili maayo nga mag-usik ug pagkaon panahon sa gutom, gisugo sila ni Eliseo nga mangitag harina, gilunod kini sa kulon ug naghimo sa sinabaw nga makaon mao nga "walay makadaot diha sa sulod sa kulon."—2Ha 4:38-41.

Sa malisod nga mga panahon sa gutom, usa ka matinumanong nahibilin sa Israelinhong mga magsisimba nga wala gayod moyukbo kang Baal nagpabili sa mga paningkamot sa mga manalagna ni Jehova ug nagtagana kanila ug materyal nga pagkaon. Sa dihang gidala sa usa ka tawo ang 20 ka tinapay nga sebada ug mga lugas, gisugo ni Eliseo nga kining gamayng suplay ipakaon sa tanan. Apan dihay 100 ka tawo sa "mga anak nga lalaki sa mga manalagna" nga pakan-on. Bisan pa sa mga pagduhaduha sa usa nga nagsilbi niini, ang tanan nakakaon ug nangabusog, ug human niana diha pay mga salin.—2Ha 4:42-44; itandi ang Mar 6:35-44.

Nag-ayo Kang Naaman. Panahon sa iyang paghari, si Haring Ben-hadad II sa Sirya nagpadala sa iyang tinahod kaayong pangulo sa kasundalohan nga si Naaman, usa ka sanlahon, ngadto sa hari sa Israel aron mamaayo sa iyang sanla. Kining maisog nga tawo, bisag sanlahon, nagluwas sa Sirya. Dayag nga ang pagkasanlahon ni Naaman wala makababag kaniya sa paghupot sa maong hataas nga katungdanan sa Sirya, apan siya matangtangan sa maong katungdanan kon siya didto pa sa Israel. (Lev 13:46) Gipadala ni Haring Ben-hadad si Naaman tungod sa pagpamatuod sa usa ka batang babaye nga Israelinhon nga usa ka binihag ug nag-alagad sa balay ni Naaman. Kining batang babaye misalig kang Jehova ug misugilon sa iyang agalong babaye bahin sa manalagna ni Jehova sa Israel nga si Eliseo. Ang hari sa Israel nakaseguro nga si Ben-hadad buot makig-away kaniya, kay siya miingon: "Diyos ba ako, aron sa pagpatay ug sa pagpabuhi?" Si Eliseo, sa pagkadungog sa kagul-anan sa hari, misulti sa hari, "Palihog, paanhia siya kanako aron siya mahibalo nga adunay usa ka manalagna sa Israel."—2Ha 5:1-8.

Si Eliseo wala mogula aron makigkita kang Naaman, apan siya nagpadalag mga instruksiyon pinaagi sa iyang tig-alagad nga pakaligoon si Naaman sa makapito sa Suba sa Jordan. Sa sinugdan kini nakapasuko kang Naaman, apan sa kataposan siya nagmapainubsanon sa pagtuman sa maong simpleng paagi sa pag-ayo ug nahinlo. Si Naaman mibalik ngadto kang Eliseo ug nanumpa nga sukad niadto nga higayon siya mag-alagad nga matinumanon kang Jehova nga Diyos sa Israel. Siya nagdala ug yuta sa Israel sa iyang pagpauli, ang "luwan sa usa ka paris nga mula," nga diha niini siya maghalad kang Jehova, ug sa walay duhaduha motan-aw nga patumong sa templo sa Jerusalem. Ingong usa ka opisyal sa hari sa Sirya buhaton niya ang iyang buluhaton, nga naglakip sa pag-uban sa hari ngadto sa balay sa bakak nga diyos nga si Rimon. Tungod kay siya ang nag-agak sa hari, siya kinahanglang moyukbo uban sa hari, apan siya miingon nga siya dili na mosimba kang Rimon. Siya magabuhat, dili sa usa ka relihiyosong katungdanan, kondili sa iyang katungdanan lamang sa pag-alagad sa hari. Gitanyagan niya ug gasa si Eliseo, apan kini wala dawata. Kini uyon sa prinsipyo nga ang milagro maoy pinaagi sa gahom ni Jehova, dili sa iyang kaugalingon, ug dili siya manapi sa katungdanan nga gihatag kaniya ni Jehova.—2Ha 5:9-19; itandi ang Mat 10:8.

Si Gehazi nga tig-alagad ni Eliseo, nga dalo alang sa hakog nga ganansiya, miagpas kang Naaman ug nangayo ug pipila sa mga gasa nga gibalibaran ni Eliseo. Nga namakak, iyang gililong ang maong butang gikan kang Eliseo. Ingong nahiangayng silot, giingnan siya ni Eliseo, "ang sanla ni Naaman motapot kanimo ug sa imong kaliwat hangtod sa panahong walay tino."—2Ha 5:20-27.

Miabot ang panahon nga ang mga anak nga lalaki sa mga manalagna nga gipakig-ubanan ni Eliseo kinahanglang mobalhin ngadto sa mas luag nga mga puloy-anan. Didto sila sa Suba sa Jordan nga namutol ug himoonong mga sagbayan alang sa ilang bag-ong balay. Usa sa mga manalagna naggamit ug atsa nga hinulaman, ug ang ulo sa atsa nahuso ug nahulog sa tubig. Si Eliseo, nga dayag nga nabalaka sa kaulawan nga modangat unya sa mga manalagna, nag-itsa ug usa ka pirasong kahoy ngadto sa tubig nga gikahulgan sa atsa, ug ang ulo sa atsa milutaw. Busa si Jehova nagpamatuod nga siya nagpaluyo sa iyang mga manalagna.—2Ha 6:1-7.

Ang Israel Giluwas Gikan sa Sirya. Panahon sa paghari ni Haring Jehoram sa Israel, ang Sirya naglaraw sa paghimog kalit nga pag-atake batok sa Israel. Sa makadaghang higayon ang mga plano ni Ben-hadad II gipakyas ni Eliseo, kinsa nagbutyag ngadto kang Haring Jehoram sa tanang lihok sa mga Siryanhon. Sa sinugdan nagtuo si Ben-hadad nga adunay maluibon sa iyang kampo. Apan sa dihang iyang nadiskobrehan ang tinuod nga hinungdan sa iyang suliran, siya nagpadala ug kasundalohan ngadto sa Dotan, gipalibotan kini sa mga kabayo ug mga karo nga iggugubat aron dakpon si Eliseo. (HULAGWAY, Tomo 1, p. 950) Nahadlok ang tig-alagad ni Eliseo, apan nag-ampo si Eliseo sa Diyos nga buksan ang mga mata sa tig-alagad, "ug, tan-awa! ang bukirong rehiyon napuno sa mga kabayo ug sa mga karong iggugubat nga kalayo nga naglibot kang Eliseo." Karon, sa dihang

ang Siryanhong kasundalohan nagkaduol, si Eliseo nag-ampo alang sa kasukwahi nga milagro, "Palihog, hampaka sa pagkabuta kining nasora." Si Eliseo miingon sa mga Siryanhon, "Sunod kamo kanako," apan dili niya sila tultolan pinaagi sa kamot, nga nagpasabot nga kadto maoy mental inay nga pisikal nga pagkabuta. Wala sila makaila kang Eliseo, kinsa ilang giadto aron kuhaon, ni nasayod sila kon asa niya sila dad-a.—2Ha 6:8-19.

Unsang matanga sa pagkabuta ang gihampak ni Jehova sa mga Siryanhon nga misulay sa pagdakop kang Eliseo?

Labot niining matanga sa pagkabuta, si William James, sa iyang *Principles of Psychology* (1981, Tomo 1, p. 59), miingon: "Ang labing talagsaong epekto sa pagkadaot sa cortex mao ang *mental nga pagkabuta.* Wala gayod kini magtumong sa pagkadili-makakita sa mga butang apan sa *pagkawalay-katakos sa pag-ila niini*. Sa sikolohiya, kini nagkahulogan sa *pagkawala sa katakos sa paglangkit* tali sa mga butang nga nakita sa mata ug kon unsa kini sila; ug mahitabo gayod kini kon adunay depekto diha sa mga agianan tali sa mga sentro sa panan-aw ug sa mga sentro alang sa ubang mga ideya."

Sa dihang nadala na ang mga Siryanhon didto sa Samaria, si Eliseo nag-ampo nga buksan ni Jehova ang ilang mga mata, ug naamgohan sa mga Siryanhon nga sila didto gayod sa kinatung-an sa Samaria sa atubangan mismo ni Haring Jehoram. Si Eliseo nagpakitag pagtuo sa gahom ni Jehova ug wala gayoy gihambin nga pagdumot sa dihang iyang gipugngan ang hari sa Israel sa pagpatay sa mga Siryanhon, kay siya miingon nga sila samag mga binihag sa gubat. Iyang gisultihan ang hari nga pakan-on sila, ug sila gihikayan ug kombira ug gipapauli. Ang resulta mao: "Bisag kausa ang pundok sa mga bandido sa mga Siryanhon wala na moadto pag-usab sa yuta sa Israel."—2Ha 6:20-23.

Apan sa ulahi, si Ben-hadad II misulong dili pinaagi sa panagsang mga pagpangagaw kondili pinaagig puwersa ug paglikos sa Samaria. Ang paglikos grabe kaayo nga gani usa ka panghitabo ang gitaho ngadto sa hari diin gikaon sa usa ka babaye ang iyang kaugalingong anak. Ingong anak ni Ahab, ang "anak nga lalaki sa usa ka mamumuno," si Haring Jehoram nanumpa sa pagpatay kang Eliseo. Apan wala matuman ang maong hininayak nga panumpa. Pag-abot sa balay sa manalagna uban sa iyang luyoluyo sa komandante, gipahayag ni Jehoram nga nawad-an siya sa tanang paglaom nga tabangan ni Jehova. Gipasaligan ni Eliseo ang hari nga ang mga suplay sa pagkaon modagaya sa pagkasunod adlaw. Gitamay sa luyoluyo sa komandante sa hari kini nga panagna, nga tungod niana si Eliseo miingon kaniya: "Ania, imong makita kini sa imong kaugalingong mga mata, apan ikaw dili makakaon gikan niini." Pinaagi sa usa ka dinahunog nga gipadungog ni Jehova diha sa kampo sa mga Siryanhon, nagtuo sila nga ang usa ka dakong panon sa kasundalohan sa nag-anib nga kanasoran misulong batok kanila, ug sila nangalagiw, nga gibiyaan ang tibuok kampo lakip ang tanang suplay nga pagkaon niini. Pagkasayod sa hari sa pagpamiya sa mga Siryanhon, iyang giasayn ang luyoluyo sa komandante nga maoy mobantay sa ganghaan sa Samaria, ug didto siya namatay nga giyatakyatakan sa dihang ang gipanggutom nga panon sa mga Israelinhon mihasmag aron sa pagpangagaw sa kampo. Iyang nakita ang pagkaon apan wala siya makakaon niini.—2Ha 6:24–7:20.

Si Hazael, Jehu, Ginganlan Ingong mga Hari. Iliso nato karon ang atong pagtagad sa Damasco sa Sirya, diin si Haring Ben-hadad II naghigda nga himalatyon. Ang sinugo sa hari nga si Hazael misugat kang Eliseo ug nagpakisayod kon ang iyang agalon maulian pa ba. Milihok ang espiritu ni Jehova ug nagpaarang kang Eliseo nga makita ang makapasubong kahimtang, nga nakapaguol kang Eliseo: Si Hazael nga malipotong mopuli kang Ben-hadad magpahamtang unya ug hilabihang kadaot sa Israel, apan usa kini ka matarong nga paghukom gikan kang Jehova tungod sa ilang mga sala. Iyang giingnan si Hazael nga sultihan si Ben-hadad: "'Ikaw tinong maulian,' ug gipakita ni Jehova kanako nga siya tinong mamatay." Gitaho ni Hazael ang unang bahin pinaagi sa mga pulong apan ang ikaduhang bahin pinaagi sa mga buhat, nga gituok ang hari pinaagig basa nga kobrekama ug giilog ang trono sa Sirya.—2Ha 8:7-15.

Aduna pay wala mahuman nga buluhaton si Elias nga buhaton ni Eliseo, nga mao, ang pagdihog kang Jehu ingong tigpahamtang ug silot sa Diyos batok sa daotang balay ni Ahab. (2Ha 9:1-10) Gibuhat niya kini kapin sa 18 ka tuig human ihatag ni Jehova ang sugo kang Elias. Nakita ni Eliseo ang katumanan sa mga tagna sa 1 Hari 19:15-17 ug 21:21-24.

Sa panahon nga gidihogan si Jehu, si Jehoram nagmando sa Israel ug si Ahazias nga iyang pag-umangkon nagmando sa Juda. Ang Siryanhong si Hazael hilabihang nagsakit sa Israel panahon sa iyang pagmando, nga nagsamad kang Jehoram sa gubat sa Ramot-gilead. (2Ha 9:15) Si Jehu wala maglangan ug panahon sa pagbuhat sa gisugo kaniya sa pagpapas sa daotang balay ni Ahab, nga walay ibilin nga buhi. (2Ha 10:11) Siya miadto una

kang Haring Jehoram sa Israel, nga nagpaayo nianang tungora didto sa Jezreel. Ingong katumanan sa tagna ni Elias, si Jehoram gisugat sa gawas sa siyudad ug gipatay ug gilabay sa usa ka luna sa yuta ni Nabot nga Jezreelinhon. (2Ha 9:16, 21-26) Sa pagsulod sa Jezreel, gipatay ni Jehu ang daotang si Jezebel, ang inahan ni Jehoram sa Israel ug apohang babaye ni Ahazias sa Juda. Ilubong unta siya ni Jehu, apan gitino ni Jehova nga ang iyang unodnong mga bahin kan-on sa mga iro ingon sa gitagna sa iyang manalagna nga si Elias, aron wala siyay lubnganan sa paghandom kaniya. (2Ha 9:30-37) Ang 70 ka anak nga lalaki ni Ahab gipunggotan sa ulo. Si Ahazias, apo nga lalaki ni Ahab, gipatay (2Ha 10:1-9; 9:27, 28), ug ang 42 ka igsoong lalaki ni Ahazias gipamatay pinaagi sa espada ni Jehu.—2Ha 10:12-14; 1Ha 21:17-24.

Gilaglag ang Pagsimba Kang Baal. Sa pagpadayon sa iyang pagsakay hangtod sa Samaria nga kaulohang siyudad, nahibalag ni Jehu si Jehonadab, kinsa bug-os nga misuportar sa iyang paglaglag sa pagsimba kang Baal, ug ang duha misakay paingon sa Samaria aron tinoon ang katapusang hampak nga bug-os maghanaw sa Baalismo gikan sa Israel. Pinaagi sa usa ka estratehiya, gipatigom ni Jehu ang tanang magsisimba ni Baal ngadto sa balay ni Baal ug gipasul-ob ug mga besti ingong ilhanan. Ang balay napuno pag-ayo, ug walay mga magsisimba ni Jehova nga uban kanila. Gihatag ni Jehu ang sugo, ug gipamatay sa iyang mga tawo ang tanang magsisimba ni Baal, gigun-ob ang ilang sagradong mga haligi ug gitumpag ang balay ni Baal, ug gihimo ang maong dapit ingong mga kalibangan.—2Ha 10:15-27.

Busa, gitapos ni Eliseo ang buluhaton nga gisugdan ni Elias. Nahanaw ang pagsimba kang Baal sa Israel. Si Eliseo wala makasinatig pagsakgaw ngadto sa mga langit pinaagi sa usa ka alimpulos aron dad-on ngadto sa laing dapit sa wala pa mamatay, sama kang Elias. Panahon sa paghari ni Haring Jehoas sa Israel, si Eliseo namatay sa usa ka kinaiyanhong kamatayon. Samtang himalatyon siya, ang Israel gisamok pag-usab sa Sirya. Si Haring Jehoas miadto kang Eliseo ug dayag nga mihangyo alang sa militaryong tabang batok sa mga Siryanhon sa dihang siya miingon kang Eliseo pinaagi niining mga pulonga: "Amahan ko, amahan ko, ang karo nga iggugubat sa Israel ug ang iyang mga mangangabayo!" Ubos sa hangyo ni Eliseo, gibunal ni Jehoas sa yuta ang iyang mga pana. Apan sa dihang iyang gihimo kini nga kulang sa tinuod nga kasibot, nga tulo lamang ka higayon, giingnan siya ni Eliseo nga ingong sangpotanan siya hatagan lamang ug tulo ka kadaogan batok sa Sirya. Kini natuman.—2Ha 13:14-19, 25.

Nalampos ang Buluhaton. Pinaagi sa espiritu sa Diyos nganha kang Eliseo, nakahimo siya ug 15 ka milagro hangtod niadtong tungora. Apan bisan human sa iyang kamatayon gigamit siya ni Jehova alang sa ika-16 nga milagro. Si Eliseo nagmatinumanon hangtod sa iyang kamatayon, nga inuyonan sa Diyos. Ang rekord nag-asoy nga human ilubong si Eliseo, may laing tawo nga gilubong sa dihang ang pundok sa mga bandidong Moabihanon miabot. Tungod niana kining tawo nga namatay giitsa na lang sa mga naglubong ngadto sa lubnganan ni Eliseo ug sila nangalagiw. Sa dihang kini midapat sa mga bukog ni Eliseo, ang tawo nabuhi ug mitindog.—2Ha 13:20, 21.

Gitawag ni Jesus si Eliseo nga usa ka manalagna sa Lucas 4:27, ug walay duhaduha nga siya ang gipasabot duyog kang Elias sa Hebreohanon 11:35, nga parehong naghimog pagpamanhaw. Si Elias nagbuhat sa iyang buluhatong pagpanagna sa dihang ang Israel natuphan sa pagsimba kang Baal, ug kini nagkinahanglan ug kasibot alang sa matuod nga pagsimba. Nahimo niya ang usa ka dakong buluhaton sa pagpabalik sa kasingkasing sa kadaghanan ngadto kang Jehova. Mipuyo si Eliseo sa dapit nga gibiyaan ni Elias, ug bisan tuod nga ang iyang ministeryo mas malinawon, gitino niya nga ang buluhaton nga gisugdan ni Elias bug-os nga matuman, ug buhi pa siya nga nakakita sa kalamposan niini. Gipasidungog kaniya ang 16 ka milagro samtang ang kang Elias 8. Sama kang Elias, gipakita niya ang dakong kasibot alang sa ngalan ni Jehova ug sa matuod nga pagsimba. Siya nagpakita ug pailob, gugma, ug kalulot ug bisan pa niana siya malig-on kaayo sa dihang nalangkit ang ngalan ni Jehova; wala siya magpanuko sa pagpahayag sa paghukom sa Diyos batok sa mga daotan. Siya nakaangkon ug dapit taliwala sa "ingon kabagang panganod sa mga saksi" nga gihisgotan sa Hebreohanon 12:1.

ELISUA [Ang Diyos Maoy Kaluwasan]. Usa sa mga anak nga lalaki nga natawo kang Haring David didto sa Jerusalem. (2Sa 5:15; 1Cr 14:5) Si Elisua gitawag ug Elisama sa 1 Cronicas 3:6.—Tanawa ang ELISAMA Num. 3.

ELIUD [gikan sa Heb., nga nagkahulogang "Ang Akong Diyos Maoy Dignidad; Diyos sa Dignidad"]. Usa ka katigulangan sa amaama ni Jesus nga si Jose.—Mat 1:15, 16.

ELIZAPAN, ELZAPAN [Ang (Akong) Diyos Nagtago (Nagtipig)].

1. Ang anak nga lalaki ni Uziel nga uyoan ni Aaron, kinsa, kauban sa iyang igsoong lalaki nga si Misael, ubos sa sugo ni Moises, nagdala sa lawas ni Nadab ug Abihu ngadto sa gawas sa kampo. (Ex

6:22; Lev 10:4; Num 3:30) Si Elizapan mao ang katigulangan nga pangulo sa usa ka Levihanong banay, nga ang mga membro niini espesipikong gihisgotan sa Bibliya nga nag-alagad sa panahon sa paghari ni David ug Ezequias.—1Cr 15:8; 2Cr 29:13.

2. Ang anak nga lalaki ni Parnak ug ang pangulo sa mga anak nga lalaki ni Zabulon kinsa lakip niadtong gitudlo ubos sa direksiyon ni Jehova sa pagbahinbahin sa Yutang Saad ingong mga pahat nga panulondon.—Num 34:25.

ELIZUR [Ang Akong Diyos Maoy Usa ka Bato]. Anak nga lalaki ni Sedeur sa tribo ni Ruben; usa sa 12 ka pangulo nga mitabang kang Moises ug Aaron sa pag-ihap sa mga anak sa Israel. (Num 1:1-3, 5, 17; 2:10; 10:18) Dugang pa sa pagpakig-ambit sa ginurupo nga paghalad nga gihimo sa mga pangulo human sa pagpatindog sa tabernakulo, si Elizur naghalad ug kaugalingon niyang halad sa ikaupat nga adlaw alang sa inagurasyon sa halaran.—Num 7:1, 2, 10, 30-35.

ELKANA [Ang Diyos Nagpatungha].

1. Usa ka Levihanon, anak nga lalaki sa rebelyosong si Kore; siya ug ang iyang mga igsoong lalaki, si Asir ug Abiasap, wala makaagom sa gidangatan sa ilang amahan. (Ex 6:24; Num 26:11) Lagmit siya mao ang Elkana nga gihisgotan sa 1 Cronicas 6:23.

2. Ang ikaduha sa upat ka Levihanon nga Kohatnon nga ginganlag Elkana ug gitala sa Cronicas. Siya gipaila ingong amahan ni Amasai ug Ahimot, ug mopatim-aw nga siya mao ang anak nga lalaki ni Joel.—1Cr 6:25, 36.

3. Ang ikatulo sa mga Levihanon sa itaas; lagmit mao ang anak nga lalaki ni Mahat.—1Cr 6: 26, 35.

4. Ang anak nga lalaki ni Jeroham ug amahan ni Samuel nga manalagna, maingon man sa ubang mga anak nga lalaki ug mga anak nga babaye. Si Elkana usa ka pumoluyo sa Rama sa bukirong rehiyon sa Epraim. Busa siya gitawag ug Epraimnon, bisan tuod siya usa ka Levihanon sa talaan sa kagikan. (1Sa 1:1; 1Cr 6:27, 33, 34) Nabatasan ni Elkana nga moadto sa Shilo tuigtuig "aron sa pagyukbo ug sa paghalad kang Jehova." Siya dunay duha ka asawa, si Ana ug Penina. Bisag si Ana nagpabiling apuli, gihigugma siya ni Elkana ug gihupay siya sa iyang pagkaapuli. Sa ulahi, ingong tubag sa pag-ampo ni Ana, gipanalanginan sila ni Jehova pinaagi sa pagkatawo ni Samuel ug sa ulahi pa gayod sa tulo ka anak nga lalaki ug duha ka anak nga babaye.—1Sa 1:2, 3, 5, 8, 19; 2:21.

5. Usa ka Levihanong katigulangan sa usa ka Berekias.—1Cr 9:16.

6. Usa sa mga Korehanon nga dayag nga nagpuyo sa teritoryo sa Benjamin ug kinsa "miadto kang David sa Ziklag samtang siya ilalom pa sa mga pagpig-ot tungod kang Saul."—1Cr 12:1, 2, 6.

7. Usa sa mga magbalantay-sa-ganghaan sa Arka sa dihang gipabalhin kini ni David ngadto sa Jerusalem gikan sa balay ni Obed-edom; lagmit mao ra usab ang Num. 6.—1Cr 15:23, 25.

8. Usa ka opisyal nga nag-okupar ug katungdanan sunod kang Haring Ahaz sa Juda ug kinsa gipatay ni Zikri, usa ka gamhanang tawo sa Epraim, sa dihang si Peka nga hari sa Israel misulong sa Juda.—2Cr 28:6, 7.

ELKOS, TAGA- [Iya sa Elkos]. Usa ka molupyo sa Elkos. Si Nahum lamang nga manalagna ang gitawag ug "taga-Elkos." (Nah 1:1) Ang pipila nagtuo nga ang Elkos nahimutang sa Galilea. Apan, si Nahum lagmit nga didto sa Juda sa panahon nga iyang gisulat ang basahon nga nagdala sa iyang ngalan. (Nah 1:15) Kon mao, ang gisugyot nga dapit sa Juda, ang Beit Jibrin (Bet Guvrin), nga mga 6 km (3.5 mi) sa AS sa Lakis, lagmit mao ang Elkos. Apan, ang nahimutangan niini nagpabiling dili tino.

ELMADAM. Usa ka katigulangan sa yutanong inahan ni Jesus nga si Maria.—Luc 3:28.

ELNAAM [Ang Diyos Maoy Kahimuot; Diyos sa Kahimuot]. Ang amahan ni Jeribai ug Josavia nga duha ka gamhanang mga tawo sa kasundalohan ni David.—1Cr 11:46.

ELNATAN [Ang Diyos Naghatag].

1. Ang amahan sa inahan ni Haring Jehoiakin nga si Nehusta. (2Ha 24:8) Lagmit siya mao ang Elnatan nga gipaila ingong "anak nga lalaki ni Akbor" kinsa gipadala ni Haring Jehoiakim ngadto sa Ehipto aron dad-on ug balik ang manalagnang si Uriyas. (Jer 26:22, 23) Makaiikag, usa sa Mga Sulat sa Lakis nga pinetsahan gikan niini nga yugto naghisgot sa ngalang Elnatan, nga nag-ingon: "Ang komandante sa kasundalohan, si Conias nga anak nga lalaki ni Elnatan, milugsong aron moadto sa Ehipto."—*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. Pritchard, 1974, p. 322.

2, 3, 4. Tulo ka tawo nga may ngalang Elnatan ang gihisgotan sa basahon ni Esdras. Ang duha gitawag ingong "mga pangulo" ug ang usa ingong magtutudlo. Didto sa suba sa Ahava, sa wala pa mopanaw ngadto sa Jerusalem, gisugo sila ni Esdras sa paghangyo kang Ido ug sa mga Netinim sa Casipia nga magtagana gikan sa ilang taliwala ug mga alagad alang sa balay sa Diyos, nga niini misanong ang mga Levihanon ug mga Netinim.—Esd 8:15-20.

ELOHIM. Tan-awa ang DIYOS.

ELON [lagmit, Dakong Kahoy].

1. Usa ka Hitihanon kansang anak nga babaye nahimong "tinubdan sa kapaitan" ni Isaac ug Rebeca ingong asawa sa ilang anak nga si Esau.—Gen 26:34, 35; 27:46; 28:8; 36:2.

2. Ang ikaduha sa tulo ka anak nga lalaki ni Zabulon. Lakip siya sa mga membro sa panimalay sa iyang apohan nga si Jacob nga miadto sa Ehipto. Siya usab ang pangulo sa banay sa mga Elonhon. —Gen 46:14; Num 26:26.

3. Usa ka Zabulonhon nga maghuhukom sa Israel. Human sa napulo ka tuig nga pagkamaghuhukom ilang gilubong siya sa Aijalon sa teritoryo sa Zabulon.—Huk 12:11, 12.

4. Usa ka lungsod sa tribo ni Dan nga gitala taliwala sa Itla ug Timnah. (Jos 19:42, 43) Ang nahimutangan niini dili matino.

ELON-BET-HANAN [lagmit, Dakong Kahoy sa Balay ni Hanan]. Usa ka siyudad nga gihisgotan sa 1 Hari 4:9 nga nahimong bahin sa usa sa mga distrito nga nagtaganag pagkaon ni Solomon. Ang pipila ka eskolar nagtuo nga kini lagmit mao ra usab ang Elon.—Tan-awa ang ELON Num. 4.

ELONHON [Kang (Iya ni) Elon]. Usa ka banay nga naggikan kang Elon nga anak nga lalaki ni Zabulon.—Num 26:26.

ELOT. Tan-awa ang ELAT, ELOT.

ELPAAL [Diyos sa Kalihokan; Ang Diyos Naghimo]. Usa ka kaliwat ni Benjamin; usa ka anak nga lalaki ni Saharaim pinaagi sa iyang asawang si Husim.—1Cr 8:1, 8, 11, 12.

EL-PARAN [Dakong Kahoy sa Paran]. Lagmit ang kinalay-ang dapit sa habagatan nga naabot ni Kedorlaomer ug sa iyang mga kaalyado sa ilang pagsulong sa Canaan. (Gen 14:5, 6) Sanglit gihubit kini nga "diha sa kamingawan" o, "diha sa utlanan sa kamingawan" (*RS*), mopatim-awng kini nahimutang sa sidlakang daplin sa "kamingawan sa Paran." (Gen 21:21) Giisip sa pipila ka eskolar nga ang El-paran maoy usa ka karaang ngalan sa Elat.

ELPELET. Tan-awa ang ELIPELET Num. 2.

ELTEKE(H). Usa ka siyudad sa Dan (Jos 19:44) nga gihatag, lakip sa mga sibsibanan niini, ngadto sa Kohatnong mga Levihanon. (Jos 21:20, 23) Diha sa Prisma ni Taylor, si Haring Senakerib sa Asirya (usa ka katalirongan ni Ezequias, 745-717 W.K.P.) nanghambog nga siya "naglikos, nag-ilog, ug nangagaw sa Eltekeh [Asiryanhon, *Altaqu*]" human pildiha ang Ehiptohanon ug Etiopianhong kasundalohan "diha sa patag sa Eltekeh."

Gihunahuna kanhi sa kadaghanang eskolar nga ang Eltekeh nahimutang sa Khirbet el-Muqanna' (Tel Miqne), 36 km (22 mi) sa K sa Jerusalem. Apan, ingong resulta sa dili pa dugayng mga pagpangubkob, kanang dapita gituohan nga mao ang Ekron sa Bibliya. Busa, bisan tuod dili matino ang nahimutangan niini karon, ang pipila nagtuo nga ang Eltekeh lagmit nahimutang sa Tell esh-Shallaf (Tel Shalaf), 18 km (11 mi) sa AS sa Asdod.

ELTEKON. Usa ka siyudad sa bukirong rehiyon sa Juda. (Jos 15:20, 48, 59) Bisan tuod ang tukmang nahimutangan sa Eltekon wala mahibaloi karon, ang pipila nagtuo nga kini lagmit mao ang Khirbet ed-Deir, mga 10 km (6 mi) sa K sa Betlehem.

ELTOLAD. Usa ka siyudad nga nahimutang sa habagatang bahin sa teritoryo sa tribo ni Juda, paingon sa utlanan sa Edom (Jos 15:21, 30), nga gitawag usab ug Tolad sa 1 Cronicas 4:29. Ang Eltolad maoy usa sa mga siyudad sa Juda nga gipahat ngadto sa mga Simeonhon ingong ilang panulondon. (Jos 19:1, 4) Ingon sa gipakita sa 1 Cronicas 4:24-31, mao kini ang mga siyudad sa mga Simeonhon hangtod sa panahon sa paghari ni David.

ELUL. Ang ngalan sa ika-6 nga lunar nga bulan sa sagradong kalendaryo sa mga Hudiyo human sa pagkadestiyero, apan ang ika-12 nga bulan sa sekular nga kalendaryo, nga katumbas sa bahin sa Agosto ug bahin sa Septiyembre. Ang kahulogan niini nga ngalan dili matino.

Niining kataposang bulan sa ting-init, ang mga datiles hinog na, sama sa pangunang pananom nga mga igos. Ang katibuk-ang pag-ani sa mga ubas himoon, ug sa kataposan sa bulan adunay dagayang bag-ong bino.—Lev 26:5; Num 13:23; Jer 8:13.

Sa bulan sa Elul natapos ni Nehemias ang 52-ka-adlaw nga proyekto sa pagtukod pag-usab sa mga paril sa Jerusalem. (Neh 6:15) Sa ubang mga teksto sa Kasulatan ang bulan sa Elul gihisgotan lamang nga ikaunom nga bulan.—1Cr 27:9; Eze 8:1; Hag 1:1, 15.

Ang mga talaan nga giandam ni Parker ug Dubberstein, diha sa *Babylonian Chronology, 626 B.C.–A.D. 75* (1971, pp. 27-47), nagpakita nga ang bulan sa Elul sal-angsal-ang nga gigamit sa mga Babilonyanhon ingong *intercalary* o isal-ot nga bulan uban sa bulan sa Adar.

ELUZAI [Ang Diyos Maoy Akong Kusog]. Usa sa gamhanang mga tawong Benjaminhon nga hanas makagamit sa ilang duha ka kamot kinsa mi-

duyog kang David didto sa Ziklag samtang siya ilalom pa sa mga pagpig-ot tungod kang Haring Saul. —1Cr 12:1-5.

ELZABAD [Ang Diyos Naggasa].

1. Usa sa tulin modagan ug maisog nga gamhanang tawo sa tribo ni Gad nga mianib kang David didto sa kamingawan samtang siya ilalom pa sa mga pagpig-ot tungod kang Haring Saul. Ang labing ubos niini nga mga Gadhanon gihubit ingong katumbas sa usa ka gatos ug ang labing dako katumbas sa usa ka libo.—1Cr 12:1, 8, 12, 14.

2. Usa ka Levihanon sa banay sa mga Korehanon; anak nga lalaki ni Semaias ug apo ni Obed-edom. Usa ka tawong may katakos, si Elzabad nag-alagad sa dibisyon sa mga magbalantay-sa-ganghaan sa adlaw ni Haring David.—1Cr 26:1, 4, 6-8, 12, 15, 19.

ELZAPAN. Tan-awa ang ELIZAPAN, ELZAPAN.

EMBAHADOR. Sa Biblikanhong paggamit, usa kini ka opisyal nga hawas nga ipadala sa usa ka magmamando sa espesyal nga okasyon alang sa usa ka espesipikong katuyoan. Ang tigulang, hamtong nga mga lalaki maoy kasagarang nag-alagad niini nga kapasidad. Busa, ang Gregong mga pulong nga *pre·sbeu'o* ("nahimong usa ka embahador" [Efe 6:20]; 'mahimong usa ka embahador' [2Co 5:20]) ug *pre·sbei'a* ("hugpong sa mga embahador" [Luc 14:32]) pulos kaamgid sa pulong nga *pre·sby'te·ros,* nga nagkahulogang "ansiyano." —Buh 11:30; Pin 4:4.

Si Jesu-Kristo miabot ingong "apostol" o "pinadala" ni Jehova nga Diyos. Siya mao ang "naghatag ug kahayag nganha sa kinabuhi ug sa pagkadilimadunoton pinaagi sa maayong balita."—Heb 3:1; 2Ti 1:10.

Human si Kristo mabanhaw ug mikayab sa langit ug wala na sa yuta ingong usa ka tawo, ang iyang matinumanong mga sumusunod maoy gitudlo sa pag-alagad puli kaniya, nga "kapuli ni Kristo" ingong mga embahador sa Diyos. Si Pablo espesipikong naghisgot sa iyang katungdanan ingong embahador. (2Co 5:18-20) Siya, sama sa tanan nga dinihogang mga sumusunod ni Jesu-Kristo, gipadala ngadto sa kanasoran ug sa katawhan nga nahimulag gikan kang Jehova nga Diyos, ang Supremong Soberano—mga embahador ngadto sa usa ka kalibotan nga walay pakigdait sa Diyos. (Ju 14:30; 15:18, 19; San 4:4) Ingong usa ka embahador, si Pablo nagdalag mensahe sa pagpasig-uli ngadto sa Diyos pinaagi ni Kristo ug busa naghisgot sa iyang kaugalingon samtang nabilanggo ingong "usa ka embahador nga kinadenahan." (Efe 6:20) Ang iyang pagkakinadenahan maoy pamatuod sa pagkamabatokon niining kalibotana ngadto sa Diyos, kang Kristo, ug sa Mesiyanikong Gingharian nga kagamhanan, kay ang mga embahador sukad pa kaniadto giisip nga dili angayng pasipadan. Madayag ang hilabihang pagkamabatokon ug mga panginsulto sa mga nasod sa dihang ilang pasipad-an ang mga embahador nga gipadala aron sa paghawas sa Gingharian sa Diyos ubos ni Kristo.

Sa pagtuman sa iyang papel ingong usa ka embahador, gitahod ni Pablo ang mga balaod sa yuta apan nagpabiling bug-os nga neyutral labot sa politikanhon ug militaryong mga kalihokan sa kalibotan. Nahiuyon kini sa prinsipyo nga ang mga embahador sa mga kagamhanan sa kalibotan kinahanglang mosunod sa balaod apan dili obligadong magmaunongon sa nasod nga gipadalhan kanila.

Sama kang apostol Pablo, ang tanang matinumanon, dinihogan, inanak-sa-espiritung mga sumusunod ni Kristo, nga may langitnong pagkalungsoranon, maoy "mga embahador kapuli ni Kristo." —2Co 5:20; Flp 3:20.

Kon giunsa pagdawat sa usa ka tawo kini nga mga embahador sa Diyos mao ang magtino kon sa unsang paagi ang Diyos makiglabot usab kaniya. Gihatag ni Jesu-Kristo ang prinsipyo diha sa iyang sambingay bahin sa usa ka tawo nga tag-iyag parasan ug nga nagpadala una sa iyang mga ulipon, dayon sa iyang anak nga lalaki, ingong iyang mga hawas. Ang mga magtitikad niini nga parasan mabangisong nag-among-among sa maong mga ulipon ug nagpatay sa anak sa tag-iya. Tungod niini, ang tag-iya sa parasan nagpatay sa salbahis nga mga magtitikad. (Mat 21:33-41) Si Jesus naghatag ug laing sambingay bahin sa usa ka hari kansang mga ulipon gipatay samtang nag-alagad ingong mga mensahero nga nag-imbitar sa mga dinapit ngadto sa usa ka kombira sa kasal. Kadtong nagbuhat nianang mga butanga ngadto sa iyang mga hawas giisip nga mga kaaway sa hari. (Mat 22:2-7) Tin-awng gipahayag ni Jesus ang prinsipyo sa dihang siya miingon: "Siya nga magadawat kang bisan kinsa nga akong ipadala magadawat usab kanako. Sa ingon usab siya nga magadawat kanako, magadawat usab kaniya nga nagpadala kanako."—Ju 13:20; tan-awa usab ang Mat 23:34, 35; 25:34-46.

Gigamit usab ni Jesus ang buluhaton sa usa ka embahador ingong tigpasiugdag pakigdait sa pag-ilustrar sa atong indibiduwal nga panginahanglan nga makigdait kang Jehova nga Diyos ug mobiya sa tanang butang aron mosunod sa mga lakang sa iyang Anak aron mabatonan ang pabor sa Diyos ug ang kinabuhing walay kataposan. (Luc 14:31-33) Sa kasukwahi, giilustrar niya ang kabuangan sa pagpakig-uban niadtong nagpadalag mga embahador aron sa pagsupak sa usa nga gihatagan sa Diyos ug harianong gahom. (Luc 19:12-14, 27) Ang

mga Gabaonhon maoy maayong panig-ingnan sa paghimog mataktikanhon, malamposong buhat sa pagpakigdait.—Jos 9:3-15, 22-27.

Mga Sinugo sa Wala Pa ang Kristohanong Panahon. Sa wala pa ang Kristohanong panahon, wala pay opisyal nga katungdanan sa kagamhanan nga katugbang sa modernong-adlaw nga embahador. Wala pay residenteng opisyal nga naghawas sa usa ka langyawng kagamhanan. Busa, ang mga terminong "mensahero" (Heb., *mal·'akh'*) ug "sinugo" (Heb., *tsir*) mas tukmang naghubit sa ilang mga katungdanan sa kapanahonan sa Bibliya. Apan, ang ilang ranggo ug posisyon sa daghang bahin kaamgid nianang gihuptan sa mga embahador, ug ang pipila niini pagahisgotan dinhi. Ang maong mga tawo maoy opisyal nga mga hawas nga nagdalag mga mensahe tali sa mga kagamhanan ug sa indibiduwal nga mga magmamando.

Dili sama sa modernong-adlaw nga mga embahador, ang karaang mga sinugo o mga mensahero wala magpuyo sa mga kaulohan sa langyawng mga nasod apan ipadala lamang sa espesyal nga mga okasyon alang sa espesipikong mga katuyoan. Sagad sila maoy mga tawo nga tag-as ug ranggo (2Ha 18:17, 18) ug ang ilang katungdanan gitahod pag-ayo. Busa, sila dili gayod pasipad-an sa dihang moduaw sa ubang mga magmamando.

Ang pagtratar nga gihatag ngadto sa mga mensahero o sinugo sa usa ka magmamando giisip nga mao ang pagtratar nga gihatag ngadto sa magmamando ug sa iyang kagamhanan. Busa, sa dihang si Rahab nagpakitag pabor sa mga mensahero nga gipadala ni Josue ingong mga espiya ngadto sa Jerico, iyang gibuhat kadto tungod kay iyang giila nga si Jehova mao ang Diyos ug Hari sa Israel. Si Jehova, pinaagi kang Josue, nagpakita kaniya ug pabor sumala sa iyang gibuhat. (Jos 6:17; Heb 11:31) Usa ka grabeng paglapas sa naandang internasyonal nga kostumbre sa pagtahod sa mga sinugo ang gibuhat ni Hanun nga hari sa Ammon, kinsa gipadad-an ni Haring David ug pipila ka alagad ingong timaan sa pagpakighigala. Ang hari sa Ammon namati sa iyang mga prinsipe, nga sayop nga nagtawag sa mga mensahero ingong mga espiya, ug iyang gipakaulawan sa dayag ang mga mensahero, nga nagpakita sa iyang kawalay pagtahod kang David ug sa iyang kagamhanan. Kini nga pagpakaulaw misangpot sa gubat.—2Sa 10:2–11:1; 12:26-31.

Inay sa pagpalagpot sa usa ka embahador, nga maoy buhaton sa mga nasod karong adlawa sa dihang mabungkag ang diplomatikong mga relasyon, ang katawhan sa karaang kapanahonan nagpadalag mga mensahero o sinugo, ingong ilang mga tigpamaba sa panahon sa kalisdanan aron mahibalik ang malinawong mga relasyon. Si Isaias nagtawag kanila nga "mga mensahero sa pakigdait." (Isa 33:7) Si Ezequias nagpadalag pangamuyo sa pakigdait ngadto kang Senakerib nga hari sa Asirya. Bisan tuod nga si Senakerib naghulga sa kinutaang mga siyudad sa Juda, ang mga mensahero gihatagag kagawasan sa mga Asiryanhon nga makaagi tungod kay sila mga sinugo ni Ezequias. (2Ha 18:13-15) Ang laing pananglitan nga sama niini mabasa diha sa rekord bahin kang Jepte, usa ka maghuhukom sa Israel. Pinaagi sa mga mensahero siya nagpadalag sulat ngadto sa hari sa mga Ammonhanon aron ipatin-aw ang sayop nga nahimo niining haria ug aron sa paghusay sa usa ka panagbangi bahin sa mga katungod sa teritoryo. Kon posible, si Jepte, pinaagi sa iyang mga sinugo, makasulbad sa maong butang nga walay pagpakiggubat. Kini nga mga mensahero gitugotan sa pag-agi ngadto-nganhi sa magkaatbang nga kasundalohan nga walay kababagan.—Huk 11:12-28; tan-awa ang MENSAHERO.

EMEK-KEZIZ [Ubos nga Patag sa Pagputol]. Usa ka siyudad sa Benjamin. (Jos 18:21) Ang tukmang nahimutangan sa Emek-keziz wala mahibaloi karong adlawa. Ang kahulogan sa ngalan niini ug ang paghisgot niini uban sa Jerico, Bet-hogla, ug Bet-araba diha sa Walog sa Jordan lagmit nagpasabot nga kini nahimutang sa maong dapit.

EMIM [Makalilisang nga mga Butang]. Usa ka tribo o katawhan nga nagpuyo sa teritoryo sa S sa Patayng Dagat. Sila gihubit nga dagko, daghan, ug tag-as "sama sa mga Anakim." (Deu 2:10) Ang pagtandi kanila sa mga anak ni Anak nagpakita nga ang mga Emim maoy samag mga higante ug mabangis, kay si Moises nag-ingon sa Israel: "Ikaw . . . nakadungog nga giingon, 'Kinsay lig-ong makabarog atubangan sa mga anak ni Anak?'" (Deu 9:2) Ang gigikanan sa mga Emim dili mapiho, bisan tuod gihunahuna sa pipila nga sila maoy kaliwat sa mga Repaim.

Sa panahon ni Abraham, ang Elamihanong hari nga si Kedorlaomer nagpildi sa mga Emim didto sa Saveh-kiriataim. (Gen 14:5) Lagmit nga ang mga Emim nagpadayon sa pagpuyo sa ilang yuta sa S sa Patayng Dagat sulod sa pipila ka panahon human niini, sanglit ang Bibliya naghisgot nga sila sa kataposan gipapahawa sa mga Moabihanon. Gigamit usab sa mga Moabihanon ang ngalang Emim sa pagtumong sa mga Repaim.—Deu 2:11.

EMMANUEL [Ang Diyos Nagauban Kanato]. Usa ka ngalan nga unang gihisgotan ni manalagnang Isaias (7:14; 8:8) sa panahon sa paghari ni Ahaz (761-746 W.K.P.). Sa Mateo 1:23, ang bugtong laing teksto diin kini makita, ang Emmanuel

maoy usa ka ngalan ug titulo nga gipadapat kang Kristo nga Mesiyas.

Tungod sa mga kahimtang nga niana gihatag ang tagna, ang mga komentarista sa Bibliya nangitag usa ka "Emmanuel" sa adlaw ni Isaias, usa nga niadtong panahona tukma nga mahimong usa ka ilhanan nga 'ang Diyos nagauban kanila.' Nianang ikawalong siglo W.K.P., si Peka ug Rezin, ang mga hari sa Israel ug Sirya, determinado sa pagpukan kang Ahaz, ang hari sa Juda, aron sa pagpalingkod sa anak nga lalaki ni Tabeel diha sa iyang trono. (Isa 7:1-6) Apan, si Jehova nahinumdom sa iyang pakigsaad sa gingharian uban kang David, ang katigulangan ni Ahaz, ug nagpadala sa iyang manalagna uban niining makapadasig nga mensahe:

"Pamati, palihog, Oh balay ni David. . . . Si Jehova maghatag kaninyo ug usa ka ilhanan: Tan-awa! Ang usa ka dalaga magmabdos, ug siya manganak ug usa ka anak nga lalaki, ug iyang pagatawgon ang iyang ngalan nga Emmanuel. Mantekilya ug dugos maoy iyang kaonon sa panahon nga siya mahibalo na kon unsaon pagsalikway sa daotan ug sa pagpili sa maayo. Kay sa dili pa mahibalo ang maong bata kon unsaon pagsalikway sa daotan ug sa pagpili sa maayo, ang yuta nianang duha ka hari nga imong gikalisangan sa hilabihan mabiyaan sa bug-os."—Isa 7:13-16.

Dayon, human sa pagsulti bahin sa pagkatawo sa ikaduhang anak nga lalaki ni Isaias nga si Maher-salal-has-baz, ang tagna sunod nga naghubit kon sa unsang paagi mahanaw ang hulga batok sa Juda. Samag dili-mapugngang baha, ang mga Asiryanhon bug-os nga mosalanap sa Sirya ug sa amihanang gingharian sa Israel, nga dili mohunong hangtod nga sila peligrosong mokaylap sa tibuok yuta sa Juda, gani "molukop sa gilapdon sa imong yuta, Oh Emmanuel!" Dayon, pinaagig matahom nga balak, si manalagnang Isaias nagpasidaan sa tanan nga misupak kang Jehova: Kon ikaw magbakos sa imong kaugalingon alang sa gubat, kon ikaw magmugna ug usa ka laraw, kon ikaw mosulti ug usa ka pulong batok kang Jehova—"kini dili mobarog, kay *ang Diyos uban kanamo* [Emmanuel]!"—Isa 8:5-10.

Gituohan sa pipila nga ang naglarawan kang "Emmanuel" niadtong higayona mao ang ikatulong anak nga lalaki ni Isaias, nga lagmit anak sa usa ka Hudiyong dalaga nga tingali nahimong ikaduhang asawa sa manalagna. Ang pipila ka Hudiyong mga komentarista misulay sa pagpadapat sa tagna ngadto sa pagkatawo sa anak nga lalaki ni Ahaz nga si Ezequias. Apan, kini imposible sanglit ang tagna gipamulong panahon sa paghari ni Ahaz (Isa 7:1), nga naghimo kang Ezequias nga labing menos siyam ka tuig ang pangedaron niadtong higayona.—2Ha 16:2; 18:1, 2.

Ang laing posibilidad mao ang ikaduhang anak nga lalaki ni Isaias, nga gihisgotan sa sunod nga kapitulo, si Maher-salal-has-baz, nga bahin kaniya giingon: "Sa dili pa ang bata makakat-on pagtawag, 'Amahan ko!' ug 'Inahan ko!' kuhaon sa usa ang mga bahandi sa Damasco ug ang mga inagaw sa gubat sa Samaria atubangan sa hari sa Asirya." (Isa 8:1-4) Nagpalanog gayod kini sa kon unsay giingon bahin kang Emmanuel: "Sa dili pa mahibalo ang maong bata kon unsaon pagsalikway sa daotan ug sa pagpili sa maayo, ang yuta nianang duha ka hari [sa Damasco ug Samaria] nga imong gikalisangan sa hilabihan mabiyaan sa bug-os." (Isa 7:16) Lain pa, ang pagkatawo sa ikaduhang anak nga lalaki ni Isaias gihubit nga susama kaayo sa dugang pang tagna maylabot kang Emmanuel ug, sanglit si Emmanuel mahimong usa ka "ilhanan," si Isaias usab miingon: "Ako ug ang mga anak nga gihatag ni Jehova kanako maoy ingon sa *mga ilhanan."*—Isa 7:14; 8:18.

Ang pangunang hinungdan nganong gitutolan ang ikaduhang anak nga lalaki ni Isaias ingong ang Emmanuel sa adlaw ni Ahaz maoy tungod sa mga katarongan nga ang asawa ni Isaias gihisgotan ingong "manalagnang babaye," dili "usa ka dalaga," ug tungod usab kay siya nanganak na sa panganay ni Isaias nga si Sear-jasub, busa dili na usa ka "dalaga." (Isa 7:3; 8:3) Hinunoa, angayng matikdan nga ang Hebreohanong pulong nga gihubad dinhi nga "dalaga" dili *bethu·lah',* nga espesipikong nagkahulogang "ulay," kondili *'al·mah',* nga sa mas lapad nga diwa nagtumong sa usa ka batan-ong babaye, nga mahimong usa ka dalagang ulay o kaha usa ka babaye nga bag-o pang naminyo. Ang *'al·mah'* nga usa ka komon nga nombre makita usab diha sa unom pa ka laing mga teksto, nga kapin sa usa niini ang espesipikong naghisgot ug mga dalagang ulay.—Gen 24:43 (itandi ang ber 16); Ex 2:8; Sal 68:25; Pr 30:19; Aw 1:3; 6:8.

Siyempre, ang bug-os ug kompletong pag-ila bahin kang Emmanuel makita diha sa katungdanan ug personahe ni Ginoong Jesu-Kristo. Busa, ang paggamit sa Hebreohanong pulong nga *'al·mah'* diha sa tagna motugot sa pagsabot kon kinsa ang persona nga naglarawan (kon kini maoy batan-ong asawa ni Ahaz o ni Isaias) ug ang persona nga gilarawanan (ang sinayoran ug ulay pa nga si Maria). Bahin kang Maria, walay pagduhaduha bahin sa iyang pagkaulay sa dihang siya 'nagmabdos pinaagi sa balaang espiritu,' kay girekord ni Mateo ug Lucas kining makasaysayanhong kamatuoran. (Mat 1:18-25; Luc 1:30-35) "Kining tanan sa pagkatinuod nahitabo aron matuman ang gisulti ni Jehova pinaagi sa iyang manalagna," matod ni Mateo. Kadto maoy usa ka *ilhanan* nga nagpaila sa dugay nang gipaabot nga Mesiyas. Busa, kaharmonya

niini nga kamatuoran, ang Ebanghelyo ni Mateo (nga nagkutlo sa Isa 7:14) migamit sa Gregong pulong *par·theʹnos,* nga nagkahulogang "ulay," sa paghubad sa *ʽal·mahʹ,* nga nag-ingon: "Tan-awa! Ang ulay [*par·theʹnos*] magmabdos ug manganak ug usa ka anak nga lalaki, ug ilang pagatawgon ang iyang ngalan nga Emmanuel." (Mat 1:22, 23) Dili gayod kini binuotbuot nga pag-usab o pagtuis sa teksto. Kapin sa usa ka siglo una pa niana, ang Hudiyong mga maghuhubad sa Gregong *Septuagint* migamit usab sa *par·theʹnos* sa paghubad sa Isaias 7:14.

Kini nga pag-ila nga si Jesu-Kristo mao si Emmanuel wala magkahulogan nga siya mao ang nagpakatawo nga Diyos, 'ang Diyos diha sa unod,' diin ang mga tigpaluyo sa pagtulon-an sa Trinidad nangangkon nga kini mao ang gipasabot sa kahulogan sa Emmanuel, nga mao, "Ang Diyos Nagauban Kanato." Nahimong batasan taliwala sa mga Hudiyo ang paglakip sa pulong nga "Diyos," bisan sa "Jehova," diha sa Hebreohanong mga ngalan. Bisan karong adlawa ang Emmanuel maoy personal nga ngalan sa daghang tawo, walay usa kanila ang inkarnasyon sa Diyos.

Kon ugaling may panagsumpaki tali sa mga instruksiyon sa manulonda ngadto kang Maria ("pagatawgon mo ang iyang ngalan nga Jesus") ug sa tagna ni Isaias ("iyang pagatawgon ang iyang ngalan nga Emmanuel"), angayng hinumdoman nga ang Mesiyas pagatawgon usab sa uban pang mga ngalan. (Luc 1:31; Isa 7:14) Pananglitan, ang Isaias 9:6 nag-ingon bahin kaniya: "Ang iyang ngalan pagatawgon nga Kahibulongang Magtatambag, Diyos nga Gamhanan, Amahang Walay Kataposan, Prinsipe sa Pakigdait." Apan walay usa niining mga ngalana ang gingalan ngadto sa panganay ni Maria ingong personal nga mga ngalan, ni niadtong siya masuso pa o sa panahon sa iyang ministeryo. Hinunoa, kining tanan maoy matagnaong mga titulo ug ngalan nga pinaagi niini mailhan ang Mesiyas. Bug-os nga gituman ni Jesus ang kahulogan niini nga mga ngalan, ug mao kana ang diwa sa paghatag niini sa matagnaong paagi, aron ipakita ang iyang mga hiyas ug ang iyang dungganong mga katungdanan nga iyang tumanon alang niadtong tanan nga modawat kaniya ingong Mesiyas. Mao man usab ang iyang titulong Emmanuel. Siya nagkinabuhi ug nagtuman sa kahulogan niini.

Ang mga magsisimba ni Jehova kanunayng nagtinguha nga ang Diyos magauban kanila, modapig kanila, magapaluyo kanila sa ilang mga buluhaton, ug siya kanunayng nagapasalig kanila nga siya nagahimo niana, nga usahay naghatag kanilag mga ilhanan alang niini. (Gen 28:10-20; Ex 3:12; Jos 1:5, 9; 5:13–6:2; Sal 46:5-7; Jer 1:19) Kon karong adlawa nagpabiling dili matino kon kinsa si Emmanuel sa mga adlaw ni Ahaz, lagmit nga gimbut-an kini ni Jehova aron ang pagtagad sa ulahing mga kaliwatan masentro lamang sa Dakong Emmanuel, sa dihang siya magpakita na ingong usa ka ilhanan gikan sa langit. Sa pag-abot sa iyang hinigugmang Anak dinhi sa yuta ingong ang gisaad nga Mesiyanikong "binhi" (Gen 3:15) ug ang lehitimong manununod sa trono ni David, gihatag ni Jehova ang iyang kinadak-ang ilhanan nga wala niya pasagdi ang katawhan o ang iyang pakigsaad sa Gingharian. Busa, ang titulo ug ngalan nga Emmanuel maoy ilabinang haom kang Kristo, tungod kay ang iyang presensiya mao gayoy usa ka ilhanan gikan sa langit. Ug pinaagi niining pangunang hawas ni Jehova taliwala sa katawhan, si Mateo pinaagig pag-inspirar sa pagkatinuod nakaingon, "Ang Diyos Nagauban Kanato."

EMMAUS. Ang balangay nga gipadulngan ni Cleopas ug sa iyang kaubang tinun-an sa dihang sila gikuyogan sa nagmateryalisar nga si Jesu-Kristo sa adlaw sa iyang pagkabanhaw. Apan, ayha pa sila nakaila kang Jesus sa dihang sila nakaabot na sa Emmaus ug si Jesus "naghirag sa kan-anan kauban nila." Human sa pagkawala ni Jesus ang duha ka tinun-an mibalik sa Jerusalem nianang gabhiona mismo. (Luc 24:13-33) Si Lucas nag-ingon nga ang maong balangay maoy 'kanuman ka *stadia'* (7.5 ka Romanhong milya [11 km; 7 mi]) gikan sa Jerusalem.

Apan, ang nahimutangan karon sa Emmaus dili matino ug ubay-ubayng mga dapit ang gisugyot. Ang labing prominente niini mao ang ʽImwas nga nahimutang duol sa dalan paingon sa Tel Aviv-Yafo. Apan ang ʽImwas maoy mga 175 ka *stadia* (32 km; 20 mi) sa KAK sa maong siyudad, halos tulo ka pilo ang gilay-on sa gihisgotan ni Lucas. Ang laing gisugyot nga dapit, ang Qalunyah (Mevasseret Ziyyon), nga nahimutang duol sa pangunang dalan paingon sa Tel Aviv-Yafo ug gidawat sa pipila nga mao ang Ammaous nga gihisgotan ni Josephus, maoy mga 35 ka *stadia* (6.5 km; 4 mi) gikan sa Jerusalem ug busa duol ra kaayo aron mohaom sa girekord ni Lucas. Busa, gipalabi sa pipila nga ang Emmaus mao ang El-Qubeiba, diha sa mas amihanan nga bahin sa Romanhong dalan kay sa ubang gisugyot nga mga dapit. Dinhi may nakaplagang mga nahibilin nga gituohang sukad pa sa yugto sa Gregong Kasulatan. Ang lokasyon nga mga 60 ka *stadia* (11 km; 7 mi) sa AK sa Jerusalem, mopaluyo sa panglantaw nga tingali mao kini ang balangay diha sa Bibliya. Bisan pa niana, ang tukmang lokasyon niini imposibleng matino niining panahona.

ENAIM [lagmit, Duha ka Tuboran; Duha ka Tubod]. Usa ka dapit nga duol niana si Tamar, nga nagtakoban ingong usa ka pampam, nakigrelasyon kang Juda, nga tungod niana natawo ni Perez ug Zera. (Gen 38:14-16, 21, 29, 30) Ang Enaim lagmit nga nahimutang tali sa Adulam ug Timnah. (Gen 38:12) Bisan tuod giisip sa pipila ka geograpo nga kini mao ra usab ang Enam sa Sepela (Jos 15:34), ang tukmang nahimutangan niini wala mahibaloi karong adlawa.

ENAM [nalangkit sa *ʽaʹyin,* "tuboran; tubod"]. Usa ka siyudad diha sa Sepela sa Juda. (Jos 15:33, 34) Bisan tuod ang tukmang nahimutangan sa Enam wala mahibaloi karong adlawa, ang pipila ka geograpo nag-isip niini nga mao ra ang Enaim nga gihisgotan sa Genesis 38:14, 21.

ENAN [nalangkit sa *ʽaʹyin,* "tuboran; tubod"]. Ang amahan ni Ahira nga pangulo sa tribo ni Neptali sa adlaw ni Moises.—Num 1:15; 2:29; 7:78, 83; 10:27.

EN-DOR [lagmit, Tuboran (Tubod) sa Kaliwatan]. Usa ka siyudad sa kapatagan nga nahimutang sa teritoryo sa Isacar apan gipahat ngadto sa mga anak ni Manases. Ang mga Canaanhon didto wala sa bug-os papahawaa apan gipailalom sa pinugos nga trabaho. (Jos 17:11-13) Ang En-dor kasagarang gituohan nga mao ang Khirbet Safsafeh (Horvat Zafzafot), mga 11 km (7 mi) sa HS sa Nasaret.

Sa Salmo 83:9, 10, ang En-dor gihisgotan labot sa kadaogan ni Jehova batok kang Sisera. Bisag wala hisgoti sa asoy sa gubat diha sa Maghuhukom kapitulo 4 ug 5, dayag nga kini nahimutang pipila lamang ka milya sa H sa Bukid sa Tabor, nga gikan didto milugsong ang kasundalohan ni Barak. (Huk 4:6, 12) Didto usab sa katibuk-ang rehiyon sa Taanak ug Megido ug sa bul-oganang walog sa Kison, nga ang kasundalohan ni Sisera gipatibulaag sa milagrosong paagi. (Jos 17:11; Huk 5:19) Busa, dayag nga ang ubang bahin sa panaggubat nakaabot hangtod sa En-dor, ug ang salmista, nga sinati kaayo sa makasaysayanhon ug geograpikanhong mga detalye, nakaingon nga didto sa En-dor daghan sa nangalagiw nga mga Canaanhon ang gipamatay.

Ang En-dor mas nailado ingong dapit nga si Haring Saul mikonsulta sa usa ka "babayeng batid nga espiritista" sa wala pa mapildi ang Israel sa mga kamot sa mga Filistehanon.—1Sa 28:7; 31:1-13.

ENEAS [Dinayeg]. Usa ka tawo nga nagpuyo sa Lida, usa ka dapit nga sikbit sa Patag sa Saron, nga giayo ni Pedro human maparalisar sulod sa walo ka tuig.—Buh 9:32-35.

EN-EGLAIM [Tuboran (Tubod) sa Duha ka Nating Baka]. Diha sa simbolikong panan-awon nga gihatag kang Ezequiel, ang daghag-asin nga katubigan sa Patayng Dagat "mamaayo" ug ang mga mangingisda mobarog sa kabaybayonan niini gikan sa En-gedi hangtod sa En-eglaim. (Eze 47:8-10) Ang ngalan mismo nagpakita nga ang maong dapit duol sa usa ka tubod. Ang kadaghanang eskolar nagtuo nga ang En-eglaim mao ang ʽAin Feshka, duol sa AK nga tumoy sa Patayng Dagat. Ang ʽAin Feshka ug, gikan niini mga 29 km (18 mi) dapit sa H, ang ʽAin Jidi (nga nagpatunhay sa ngalang En-gedi) mao ang duha ka pangunang tubigan nga mga dapit sa kasadpang baybayon sa Patayng Dagat. Sa laing bahin, ang uban nagsugyot sa usa ka dapit sa HS nga baybayon sa Patayng Dagat, duol sa Zoar. Pinasukad sa karaang sinulat nga mga dokumento, nga nagtumong sa distrito sa ʽAgaltain, si Y. Yadin nanghinapos nga "dayag nga kining 'distrito sa ʽAgaltain' mao ang habagatan-sidlakang bahin sa Patayng Dagat . . . Kon dunay kalangkitan tali sa ʽAgaltain ug En-eglaim diha sa tagna ni Ezequiel labot sa Patayng Dagat (Ezeq. 47:10: 'ug mahitabo nga ang mga mangingisda mobarog diha niana gikan sa En-gedi bisan hangtod sa En-eglaim') —ang interpretasyon niining tekstoha angay nga ang Dagat mamaayo gikan sa usa ka baybayon ngadto sa pikas nga baybayon—usa ka buhi ug tinaw kaayo nga larawan. Dili na kinahanglang pangitaon pa ang En-eglaim sa kasadpang baybayon (gisugyot sa dili pa dugay nga kini mao ang Ain-Feshkha), sanglit kini nga pagsabot maglimite sa matagnaong panan-awon ngadto na lamang sa kasadpang baybayon."—*Israel Exploration Journal,* Jerusalem, 1962, Tomo 12, pp. 250, 251.

ENELDO [Gr., *aʹne·thon*]. Ang modernong mga leksikograpo nagkauyon nga ang tanom nga gipasabot sa Gregong termino nga *aʹne·thon* mao ang eneldo (*Anethum graveolens*) inay nga ang anis (Gr., *anʹne·son*), sama sa makita diha sa mas karaang mga hubad (*KJ, Dy*). Karong adlawa mas komon nga gitanom sa rehiyon sa Palestina ang eneldo kay sa anis, ug adunay ebidensiya nga kini gitanom sukad pa sa karaang kapanahonan didto sa Tungang Sidlakan, ingon man usab sa mga Grego ug mga Romano. Ang eneldo maoy lakip sa mga tanom nga makutihong gihatag sa salingkapawng mga Pariseo ingong ikapulo, samtang sila napakyas sa pagtagad sa mas bug-at nga mga butang sa Balaod. (Mat 23:23) Ang Hudiyohanong Mishnah (*Maʽaserot* 4:5) naglatid nga dili lamang ang mga liso kondili usab ang tanom ug ang mga bunga sa eneldo ang pangayoan ug ikapulo.

Kini nga tanom maoy samag bunglayon, nga kaamgid sa anis, ug adunay gitas-on nga mga 0.5 m

(2 p) nga may samag-gihay, lunlon berde nga mga dahon ug may hugpong sa gagmay, dalag nga mga bulak. Gitanom kini tungod sa humot nga mga liso niini, nga mas gipabilhan pag-ayo ingong panimpla sa mga pagkaon ug ingong tambal usab sa mga sakit sa tiyan.

EN-GANIM [Tuboran (o, Tubod) sa mga Tanaman].

1. Usa ka Judeanhong siyudad sa Sepela, o ubos nga kayutaan, nga gihisgotan diha sa samang grupo uban sa Adulam sa Josue 15:33-35. Lagmit nga ang nahimutangan niini maoy sa modernong Beit Jimal nga mga 2.5 km (1.5 mi) sa H sa Bet-semes, o sa usa ka dapit nga duol niini. Ang Umm Jina, nga nahimutang mga 1 km (0.5 mi) sa K sa Bet-semes, maoy gisugyot sa pipila nga mao ang nahimutangan niini, apan lagmit nga dili, tungod kay walay tuboran nga makaplagan didto.

2. Usa ka siyudad nga nahimutang sa yuta nga napanunod sa tribo ni Isacar. (Jos 19:17, 21) Lagmit nga kini ang siyudad nga gitawag ni Josephus ug Ginae. Karong adlawa kini gituohan nga mao ang Jenin, usa ka lungsod sa H nga tumoy sa Walog sa Jezreel, nga nahimutang mga 18 km (11 mi) sa HS sa Megido ug 8 km (5 mi) sa AS sa Dotan, diha sa pangunang dalan gikan sa Jerusalem paingon sa Nasaret. Ang Jenin gilibotan sa mga prutasan ug mga tanaman ug adunay usa ka tubod, mga kahubitan nga mohaom sa kahulogan sa ngalang Enganim.

Ang En-ganim, uban sa mga sibsibanan niini, gihatag ngadto sa mga anak nga lalaki ni Gerson ingong usa ka Levihanong siyudad. (Jos 21:27-29) Sa 1 Cronicas 6:73 kini dayag nga gitawag ug Anem.

EN-GEDI [Tuboran (Tubod) sa Nating Kanding]. Ang ngalan sa usa ka siyudad ug sa naglibot nga kamingawan sa teritoryo sa Juda. (Jos 15:62; 1Sa 24:1) Ang siyudad sagad gituohan nga mao ang Tell Jurn (Tel Goren), nga duol sa modernong balangay sa ʽEn Gedi, mga 37 km (23 mi) sa HHS sa Jerusalem sa baybayon sa Patayng Dagat.

Gihisgotan sa dalagang Sulamita ang pagkamabungahon sa rehiyon, nga naghisgot sa "usa ka pungpong sa henna, taliwala sa mga parasan sa En-gedi." (Aw 1:14) Apan, kini maoy lakbit nga paghubit lamang sa daghang katanoman nga milambo didto bisan hangtod karong adlawa. Ang nahimutangan sa En-gedi sa hulpa nga rehiyon sa Patayng Dagat maoy maayong dapit nga tuboan sa semi-tropikanhong katanoman, mga palma ug balsamo, dugang pa sa nagkalainlaing mga prutas, nga naghimo sa En-gedi nga usa ka tubigang dapit nga lahi sa kasikbit nga umaw kaayong Kamingawan sa Juda.—Tan-awa ang JUDA, KAMINGAWAN SA.

Dili lamang tungod sa dagayang katanoman niini kondili tungod usab sa pagkalisod adtoon niining rehiyona nga ang En-gedi nahimong luwas nga tagoanan ni David sa dihang siya ginukod pa ni Haring Saul. Mao nga ang Bibliya naghisgot sa pipila ka "dapit nga lisod adtoon sa En-gedi." (1Sa 23:29) Ingon usab niini ang paghulagway sa modernong-adlaw nga mga bisita sa peligroso ug titip kaayong batoon nga mga agianan nianang dapita. Ang kalisod sa mga bahin sa agianan niini gipakita usab sa mga paghisgot sa "hubo nga mga bato sa mga kanding sa bukid." (1Sa 24:2) Giisip sa pipila ka eskolar nga kini usa ka ngalan sa dapit, "Mga Bato sa Ihalas nga mga Kanding" (*AT, JB, RS*), nga nagtumong sa pipila ka espesipikong mga dapit diin ang mga kanding lagmit nagkatapok, sama sa ginahimo niini bisan sa modernong mga panahon didto sa rehiyon sa En-gedi. Apan, giisip sa uban kining terminoha ingong prase nga naghubit lamang sa gipuy-an sa mga kanding, gansangon, pormag-kono nga mga bukid ug mga tagaytay niana nga rehiyon. Ang mga bato sa En-gedi maoy samag-udlan nga may dagkong mga langob. Si David ug ang iyang mga tawo lagmit nagtago sa usa niini nga mga langob. (1Sa 24:3) Ang pipila nagtuo nga ang "mga toril nga bato sa karnero" diin didto mihapit si Saul lagmit nagtumong niini nga mga langob, nga may gansangong paril nga gitukod sa atubangan ingong salipod gikan sa dili maayong panahon.—1Sa 24:2-10.

Ang nagkahiusang kasundalohan sa Ammon, Moab, ug sa bukirong rehiyon sa Seir misulong sa Juda sa mga adlaw ni Haring Jehosapat agi sa "Hazazon-tamar, buot ingnon, En-gedi." (2Cr 20:2; tan-awa ang HAZAZON-TAMAR.) Sa panan-awon ni Ezequiel labot sa 'naayo' nga tubig sa dagat, ang mga mangingisda gitagna nga mobarog "gikan sa En-gedi bisan hangtod sa En-eglaim."—Eze 47:8-10.

EN-HADA [Bugnaw Kaayo (Kamig) nga Tuboran (Tubod)]. Usa ka siyudad sa Isacar, lagmit duol sa En-ganim. (Jos 19:17, 21) Gituohan sa kadaghanan nga kini mao ang el-Hadetheh (Tel ʽEn Hadda), 9 km (5.5 mi) sa S sa Bukid sa Tabor.

EN-HAKORE [Tuboran (o, Tubod) sa Usa nga Nagtawag]. Usa ka tubod sa Lehi. (Huk 15:19) Kini ginganlan niining ngalana sa dihang si Samson, nga giuhaw human makapatay ug usa ka libo ka tawo, 'misangpit kang Jehova' aron mangayog tubig ug ang tubod gitagana sa milagrosong paagi. —Huk 15:14-18.

EN-HAZOR [Tuboran (Tubod) sa Hazor]. Usa ka kinutaang siyudad sa tribo ni Neptali. (Jos 19:32, 35, 37) Gituohan sa pipila nga kini mao ang Khirbet Hazireh, 16 km (10 mi) sa K sa Kedes.

EN-MISPAT [Tuboran (o, Tubod) sa Paghukom]. Laing ngalan sa Kades.—Gen 14:7; tan-awa ang KADES, KADES-BARNEA.

ENOC [Usa nga Gibansay; Giinagurahan [nga mao, gipahinungod, gisugdan]].

1. Anak ni Cain ug amahan ni Irad. Si Enoc natawo sa yuta sa Pagkakagiw human patya ni Cain ang iyang igsoong si Abel.—Gen 4:17, 18.

2. Ang anak nga natawo kang Jared sa edad nga 162; ang ikapitong tawo sa linya sa kaliwatan gikan kang Adan. Gawas kang Matusalem, nga natawo kaniya sa dihang siya nagpanuigon ug 65, si Enoc adunay ubang mga anak nga lalaki ug babaye. Si Enoc maoy usa "sa ingon kabagang panganod sa mga saksi" nga talagsaong panig-ingnan sa pagtuo sa karaang panahon. "Si Enoc nagpadayon sa paglakaw uban sa matuod nga Diyos." (Gen 5:18, 21-24; Heb 11:5; 12:1) Ingong usa ka manalagna ni Jehova, iyang gitagna ang pag-abot sa Diyos uban sa Iyang balaang mga tinagpulo ka libo aron sa pagpahamtang ug paghukom batok sa mga dili-diyosnon. (Jud 14, 15) Malagmit gilutos siya tungod sa iyang pagpanagna. Apan, wala motugot ang Diyos nga patyon si Enoc sa mga magsusupak. Hinunoa, "gikuha siya" ni Jehova, nga mao, gipamubo ang iyang kinabuhi sa panuigong 365, usa ka panuigon nga mas ubos kaayo kon itandi sa kadaghanan sa iyang mga katalirongan. Si Enoc "gilalin aron dili makaagom ug kamatayon," nga lagmit nagkahulogan nga gipahinabo sa Diyos nga siya mapunawan samtang nakakitag panan-awon ug dayon nagtapos sa kinabuhi ni Enoc samtang siya gipunawan aron dili niya masinati ang *kahapdos* sa kamatayon. (Gen 5:24; Heb 11:5, 13) Hinunoa, siya wala dad-a ngadto sa langit, sumala sa tin-awng gipahayag ni Jesus sa Juan 3:13. Mopatim-aw nga, sama sa nahitabo sa lawas ni Moises, gihipos ni Jehova ang lawas ni Enoc, kay "wala na siya hikaplagi."—Deu 34:5, 6; Jud 9.

Si Enoc dili mao ang magsusulat sa "Basahon ni Enoc." Kini dili inspirado, apokripal nga basahon nga gisulat daghang siglo sa ulahi, malagmit panahon sa ikaduha ug unang siglo W.K.P.

3. Ang unang siyudad nga gihisgotan sa Bibliya. Si Cain nagtukod niining siyudara didto sa yuta sa Pagkakagiw sa S sa Eden, nga nagtawag niini sumala sa ngalan sa iyang anak nga si Enoc.—Gen 4:17.

ENON. Usa ka dapit nga may "daghang tubig," diin si Juan nga Tigbawtismo namawtismo human sa Paskuwa sa 30 K.P. (Ju 3:23) Haduol kini sa lagmit mas ilado nga dapit nga ginganlan ug Salim. Ang tukmang nahimutangan niining mga dapita dili matino; apan, si Eusebius nga obispo sa Cesarea nga nagkinabuhi niadtong ikatulo ug ikaupat nga siglo K.P., nagpunting sa usa ka dapit sa Walog sa Jordan nga mga 8 ka Romanhong milya (12 km; 7.5 mi) sa H sa Bet-sean. Niini nga dapit nahimutang ang Tell Ridgha (Tel Shalem), nga gituohang lagmit mao ang Salim. Sa haduol adunay ubay-ubayng mga tubod nga hayan mohaom sa gihubit ni Eusebius bahin sa dapit nga gitawag ug Enon.

ENOS [Tawong May-Kamatayon]. Ang anak nga lalaki ni Set, nga natawo kaniya sa panuigon nga 105. Si Enos nag-edad ug 90 sa dihang nanganak kang Kenan, ug siya nabuhi sulod sa 905 ka tuig. (Gen 5:6-11) Ang iyang ngalan natala usab sa talaan sa mga kagikan sa 1 Cronicas 1:1 ug Lucas 3:38. Sa iyang adlaw "gisugdan ang pagtawag sa ngalan ni Jehova." (Gen 4:26) Dayag nga dili kini pagtawag sa ngalan ni Jehova diha sa pagtuo ug putling pagsimba sama sa gibuhat ni Abel kapin na sa 105 ka tuig sa wala pa matawo si Enos. Miergo ang pipila ka Hebreohanong mga eskolar nga ang teksto angayng basahon nga "gisugdan pagpasipala," o "dayon ang pagpasipala nagsugod." Naghisgot sa adlaw ni Enos, ang Jerusalem Targum nag-ingon: "Mao kanang kaliwatana nga sa ilang mga adlaw sila nagsugod sa pagpakasala, ug sa paghimog mga idolo alang sa ilang kaugalingon, ug nagbansag sa ilang mga idolo sumala sa ngalan sa Pulong sa Ginoo." Ang mga tawo tingali naggamit sa ngalan ni Jehova alang sa ilang kaugalingon o sa ubang mga tawo nga pinaagi kanila nagpakaaron-ingnon silang miduol sa Diyos diha sa pagsimba; o kaha naggamit sa iyang ngalan alang sa mga idolo.

EN-RIMON [Tuboran (o, Tubod) sa Kahoyng Granada]. Usa ka siyudad sa Juda nga gihisgotan human sa pagkadestiyero nga gipuy-an sa mga anak sa Juda. (Neh 11:25, 29) Ang ngalan niini maoy kombinasyon sa Ain ug Rimon, nga gihisgotan sa Josue 15:32 ug 19:7 ug 1 Cronicas 4:32. Karong adlawa kini sagad nga gituohang mao ang Khirbet Umm er-Ramamin, mga 15 km (9 mi) sa A sa Beer-seba.

EN-ROGEL [Tuboran (Tubod) sa Rogel (Tiilan)]. Usa ka tubod o atabay duol sa Jerusalem nga nagsilbing timaan sa utlanan tali sa Juda ug Benjamin. (Jos 15:7; 18:16) Ang mga espiya ni David nga si Jonatan ug Ahimaaz nagpaabot ug mga taho didto sa En-rogel maylabot sa pagrebelde ni Absalom. (2Sa 17:17) Duol dinhi ang laing rebelyosong anak nga lalaki ni David nga si Adonias sa ulahi naghimog kombira aron makakuhag pagpaluyo sa iyang pag-ilog sa trono.—1Ha 1:9.

Giuyonan sa kadaghanan nga ang En-rogel katumbas sa modernong Bir Ayyub, o atabay ni Job. Nahimutang kini sa H sa HS nga eskina sa paril sa Jerusalem, diha sa tiilan sa kasadpang tampi sa

Walog sa Kidron nga mga 100 m (330 p) sa H gikan sa dapit diin kini misumpay sa Walog sa Hinnom. Ang giladmon sa atabay miabot hangtod sa usa ka sapasapa o tubod sa ilalom sa yuta, nga tungod niana human sa usa ka pag-ulan, usahay mobugwak kinig kusog nga magpataas sa lebel sa tubig hangtod sa ibabaw niini.

EN-SEMES [Tuboran (o, Tubod) sa Adlaw]. Usa ka dapit diha sa utlanan taliwala sa panulondong mga teritoryo sa Benjamin ug Juda. (Jos 15:1, 7; 18:11, 17) Gituohan sa kadaghanan nga kini mao ang ʽAin el-Hod, mga 3 km (2 mi) sa S sa Patukoranan sa Templo didto sa Jerusalem, ang kataposang tubod nga makaplagan diha sa dalan sa Jerusalem paingon sa Jerico una pa makaabot sa Walog sa Jordan.

EN-TAPUA [Tuboran (o, Tubod) sa (Kahoyng) Mansanas]. Usa ka tubod duol sa siyudad sa Tapua, nga gigamit ingong timaan sa utlanan tali sa panulondon sa tribo ni Manases ug nianang kang Epraim. (Jos 17:7) Ang ngalan mahimong gigamit usab alang sa siyudad sa Tapua mismo. (Jos 17:8) Gituohan sa pipila nga ang En-Tapua mao ang usa ka tubod duol sa siyudad sa Yasuf, dapit sa H diin nahimutang ang Tell Sheikh Abu Zarad, ang gituohang nahimutangan sa Tapua.

EPA [lagmit, Kadulom].

1. Usa ka anak nga lalaki ni Midian ug apo ni Abraham ug Ketura. (Gen 25:1, 2, 4; 1Cr 1:32, 33) Ang mga kaliwat ni Epa lagmit daghan kaayog mga kamelyo.—Isa 60:6.

2. Puyopuyo ni Caleb nga nanganak kaniyag tulo ka anak nga lalaki, si Haran, Moza, ug Gazez. Si Gazez lagmit apo imbes nga anak.—1Cr 2:46.

3. Anak nga lalaki ni Jadai sa tribo ni Juda. —1Cr 2:3, 47.

EPAFRAS [pinamubo sa Epafrodito]. Usa ka matinumanong ministro ni Kristo kinsa, pinaagi sa pagsangyaw sa maayong balita, nagpahibalo sa mga taga-Colosas sa dili-takos nga kalulot sa Diyos ug busa lagmit nakatabang gayod ug dako sa pagpundar sa kongregasyon sa Colosas. Sa panahon sa unang pagkabilanggo ni Pablo, si Epafras miadto sa Roma, nga nagdalag makapadasig nga taho maylabot sa gugma ug kalig-on sa kongregasyon sa Colosas. (Col 1:4-8) Dayag nga nagpabilin siya sa Roma, labing menos sulod sa usa ka yugto sa panahon, sanglit si Pablo, sa pagsulat sa iyang sulat ngadto sa mga taga-Colosas, naglakip sa mga pangomosta ni Epafras ug nagpasalig kanila nga kini nga ulipon ni Jesu-Kristo kanunayng nanlimbasog sa iyang kaugalingon "alang kaninyo sa iyang mga pag-ampo, aron kamo sa kataposan makabarog nga bug-os ug may hugot nga pagtuo sa bug-os nga kabubut-on sa Diyos." Ingon sa gipamatud-an ni Pablo, kining hinigugmang isigkaulipon naningkamot usab pag-ayo alang sa mga igsoon sa Laodicea ug sa Hierapolis. (Col 4:12, 13) Unya, sa pagsulat usab ngadto kang Filemon, gipaabot ni Pablo ang mga pangomosta ni Epafras ug gihisgotan siya ingong "akong isigkabinilanggo nga nahiusa kang Kristo." (Flm 23) Si Epafras dili angayng pakasaypon nga mao si Epafrodito nga taga-Filipos.

EPAFRODITO [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "nagbula"]. Usa ka kasaligang membro sa kongregasyon sa Filipos, Macedonia, kinsa gipadala nga may gasa ngadto kang Pablo, nga nianang panahona nabilanggo sa Roma (mga 59-61 K.P.). (Flp 2:25; 4:18) Samtang didto sa Roma, si Epafrodito 'nasakit nga nag-ungaw sa kamatayon; apan ang Diyos naluoy kaniya.' Ang balita bahin sa iyang pagkasakit nakaabot sa mga taga-Filipos ug sila, tingali, mabalak-ong nagpakisayod. Sanglit si Epafrodito nangandoy nga makigkita sa mga taga-Filipos ug naguol nga sila nasayod bahin sa iyang pagkasakit, gihunahuna ni Pablo nga maayong ipadala gilayon pagbalik si Epafrodito inigkaayo niya ug gitugyanan siya sa iyang sulat ngadto sa kongregasyon sa Filipos. Gidasig ni Pablo ang mga igsoon nga ihatag kang Epafrodito "ang naandang pagdawat diha sa Ginoo" ug 'mahalon kanunay ang ingon nianang matanga sa mga tawo.' Tungod sa buluhaton sa Ginoo, si Epafrodito nagladlad sa iyang kaugalingon sa kapeligrohan ug nag-ungaw sa kamatayon. (Flp 2:25-30) Si Epafrodito dili angayng pakasaypon nga mao si Epafras nga taga-Colosas.

EPAI [Naglupad nga Linalang]. Usa ka Netopahanon (Jer 40:8) sa tribo ni Juda (1Cr 2:50-54) kansang mga anak nga lalaki maoy lakip sa mga pangulo sa kasundalohan nga wala idestiyero ngadto sa Babilonya niadtong 607 W.K.P. Ang mga anak ni Epai ug ang ubang mga pangulo sa kasundalohan ug ang ilang mga tawo miadto kang Gedalias sa Mizpa ug siya, sa baylo, nanumpa kanila nga mamaayo ang ilang dangatan. (Jer 40:7-9) Dayag nga gibuno ni Ismael ang mga anak ni Epai sa dihang iyang gipatay si Gedalias.—Jer 41:3.

EPENETO [Dinayeg]. Usa ka Kristohanon sa kongregasyon sa Roma nga ginganlan ni Pablo ug personal niyang gipangomosta diha sa iyang sulat. (Rom 16:5) Si Epeneto gitawag nga "unang bunga sa Asia." Lagmit siya personal nga nakontak ni Pablo, sanglit ang panimalay ni Estefanas gitawag usab ingong "ang unang bunga sa Acaya," ug si Pablo ang nagbawtismo niini nga panimalay.—1Co 1:16; 16:15.

EPER [Nati [nga laking osa]].

1. Ang ikaduhang ginganlang anak nga lalaki ni Midian; apo ni Abraham pinaagi sa iyang asawa nga si Ketura.—Gen 25:2, 4; 1Cr 1:33.

2. Usa ka lalaki sa tribo ni Juda; ang ikatulong ginganlang anak nga lalaki ni Ezra.—1Cr 4:1, 17.

3. Usa sa pito ka pangulo sa katunga nga tribo ni Manases. Kini nga mga pangulo sa banay gihubit nga maisog, gamhanang mga tawo. Ang ilang mga kaliwat dili matinumanon sa Diyos, ug busa gitugotan ni Jehova nga idestiyero sila sa hari sa Asirya.—1Cr 5:23-26.

EPES-DAMIM. Ang dapit nga gikampohan sa mga Filistehanon tali sa Socoh ug Azeka, nga gikan niana migula si Goliat aron sa pagyubit sa talay sa kasundalohan sa Israel. (1Sa 17:1, 4-10) Ang Epes-damim lagmit mao ra usab ang Pas-damim nga gihisgotan sa 1 Cronicas 11:13. Ang nahimutangan niini dili matino karong adlawa.

EPHAH. Usa ka sukod sa butang nga mala nga katumbas sa napulo ka *omer* (Ex 16:36) o ikanapulo sa usa ka *homer.* Ang *ephah* katumbas sa *bath* nga sukod sa butang nga likido ug busa gibanabana nga 22 L. (Eze 45:11) Sa Kasulatan, ang *"ephah"* gigamit labot sa gidaghanon sa harina (Lev 5:11), sebada (Ru 2:17), sinangag nga lugas (1Sa 17:17), ug trigo (Eze 45:13). Kini nga termino nagtumong usab sa sudlanan nga gigamit sa pagsukod sa usa ka *ephah.* (Lev 19:36; Am 8:5) Ang Zacarias 5:6-11 naghisgot sa usa ka sudlanan nga *ephah* nga may lingin nga taklob nga tingga, nga niana gisulod ang babaye nga gitawag ug "Pagkadaotan."

EPICUREO. Ang mga sumusunod sa Gregong pilosopo nga si Epicurus (341-270 W.K.P.).

Ang pilosopiya nga giugda ni Epicurus milambo sulod sa pito ka siglo. Kini nasentro sa ideya nga ang kalipay sa usa ka tawo mao ang bugtong o pangunang makaayo sa kinabuhi. Busa, si Epicurus nag-awhag sa pagkinabuhi sa paagi nga mabatonan ang kinadak-ang kalipay nga posible sa panahon sa tibuok nga pagkinabuhi sa usa ka tawo, apan himoon kini nga makasaranganon aron malikayan ang pag-antos nga maagoman tungod sa pagpatuyang sa maong kalipayan. Gipasiugda niini ang mental nga mga kalipayan inay ang pisikal nga mga kalipayan. Busa, sumala ni Epicurus, mas mahinungdanon kon *kinsa* ang kauban sa usa ka tawo sa pagpangaon kay sa kon *unsa* ang gikaon. Ang wala kinahanglana ug ilabina ang dili kinaiyanhong mga tinguha kinahanglang pugngan. Sanglit ang kinaadman, kultura, ug sibilisasyon ingon man ang sosyal ug politikal nga mga kalangkitan makapatunghag mga tinguha nga lisod tagbawon ug busa makatugaw sa kalinaw sa hunahuna, kini wala idasig. Ang kahibalo tinguhaon lamang aron ang usa ka tawo mahigawas gikan sa relihiyosong mga kahadlok ug mga patuotuo, ug ang duha ka pangunang mga kahadlok nga angayng wad-on mao ang kahadlok sa mga diyos ug sa kamatayon. Kay gilantaw ang kaminyoon ug ang mga butang nga nalangkit niini ingong hulga sa kalinaw sa hunahuna sa usa ka tawo, si Epicurus nagpabiling ulitawo apan wala magdili sa iyang mga sumusunod sa pagminyo.

Kini nga pilosopiya nailhan nga wala gayoy prinsipyo. Ang paglapas sa balaod gidili tungod lamang sa kaulawan nga nalangkit kon masakpan ug sa silot nga lagmit ipahamtang tungod niini. Ang pagkahadlok nga masakpan o masilotan magpawala sa kalipay, ug tungod niini ang tinagong pagbuhat ug kasal-anan dili gayod maalamon. Alang sa mga Epicureo, ang pagbinuotan walay bili ug mapuslanon lamang kon kini makaamot sa pagbaton ug kalipay. Ang pagbalos sa paghimog maayo giawhag dili tungod kay kini husto ug dalayegon, kondili tungod kay kini mapuslanon. Ang pagpakighigala gipasukad sa samang hinakog nga tinguha, nga mao, sa kalipay nga mabatonan sa nakighigala. Bisan tuod ang pagpangagpas sa kalipayan mao ang sentro niini nga pilosopiya, sa kasukwahi gihisgotan ni Epicurus ang kinabuhi ingong usa ka "mapait nga gasa."

Ang mga Epicureo nagtuo nga adunay mga diyos, apan sila, sama sa tanang ubang butang, maoy gama sa mga atomo, apan mas nindot nga matang. Ilang gihunahuna nga ang mga diyos halayo ra kaayo gikan sa yuta mao nga sila walay kaikag kon unsay gibuhat sa tawo; busa walay kaayohan ang pag-ampo o paghalad ngadto kanila. Ang mga diyos, sumala sa ilang gituohan, wala maglalang sa uniberso, ni sila magpahamtang ug silot o magpanalangin kang bisan kinsa, apan sila malipayon kaayo, ug kini mao ang tumong nga angayng kaboton sa panahon sa tibuok nga pagkinabuhi sa usa ka tawo. Apan, ang mga Epicureo nangatarongan nga ang mga diyos dili makatabang kang bisan kinsa labot niini, nga ang kinabuhi milungtad lamang nga sulagma diha sa uniberso nga sulagma usab nga mitungha, ug nga ang kamatayon magtapos sa tanan, nga magpahigawas sa usa ka tawo gikan sa urom sa kinabuhi. Bisan tuod gituohan nga ang tawo adunay kalag, ang kalag gihunahuna nga gilangkoban sa mga atomo nga mahilis inigkamatay sa lawas, sama sa tubig nga mayabo gikan sa pitsel nga nabuak.

Tungod niana, masabtan gayod kon nganong ang mga pilosopo nga Epicureo maoy lakip niadtong nakiglalis kang Pablo didto sa tiyanggihan sa Atenas ug kinsa miingon: "Unsay buot isulti niini nga witwitan?" "Siya daw usa ka magmamantala sa

langyawng mga bathala." (Buh 17:17, 18) Ang pilosopiya sa mga Epicureo, uban sa ideya niini nga "mangaon kita ug manginom, kay ugma kita mangamatay," nagsalikway sa paglaom sa pagkabanhaw nga gitudlo sa mga Kristohanon diha sa ilang ministeryo.—1Co 15:32.

EPLAL [lagmit, Tigpataliwala]. Ang anak nga lalaki ni Zabad sa banay ni Jerameel ug ang amahan ni Obed. Si Eplal maoy usa ka kaliwat ni Perez, usa ka anak nga lalaki ni Juda pinaagi kang Tamar. Ang iyang apohan-sa-lapalapa mao si Jarha, usa ka alagad nga Ehiptohanon sa panimalay ni Sesan. Gihatag kang Jarha ang anak nga babaye ni Sesan ingong asawa.—1Cr 2:4, 5, 9, 25, 34-37.

EPOD, I. Usa ka besti sa saserdote. Ang linaing epod nga isul-ob sa hataas nga saserdote gihubit nga detalyado diha sa mga instruksiyon sa Diyos ngadto kang Moises. (HULAGWAY, Tomo 1, p. 539) Lagmit nga kini maoy usa ka samag-ipron nga besti, gama sa "bulawan, asul nga hilo ug balhibo sa karnero nga tininag morado, hilo nga sanag-pula gikan sa *coccus* ug pinong lino nga linubid, nga gama sa usa ka tigborda." Kini adunay atubangan ug luyo nga mga bahin nga gidugtong. Usa ka bakos sa samang materyales "anaa" niini, tingali gitaod diha sa epod, aron sa pagpahugot niini libot sa hawak. Diha sa mga enggaste nga bulawan ibabaw sa mga sul-otan sa abaga adunay duha ka batong *onyx,* ang matag usa gikulitan sa mga ngalan sa unom ka anak nga lalaki ni Israel. Gikan sa mga enggaste nga bulawan niini nga mga bato nagbitay ang tabon sa dughan, nga gitaod pinaagig mga kadena nga bulawan nga samag pisi. Gikan sa ubos nga mga kanto sa tabon sa dughan ang asul nga hilo gisul-ot sa mga argolya nga bulawan nga gitaod sa ubos nga tumoy sa mga sul-otan sa abaga sa epod sa ibabaw mismo sa bakos. Ang epod lagmit nga misaylog diyutay sa hawak, apan tingali dili hangtod sa tuhod.—Ex 28:6-14, 22-28.

Ang epod isul-ob sa hataas nga saserdote sapaw sa asul nga kupo nga walay bukton, gitawag ug 'kupo sa epod,' nga isapaw usab sa taas nga besti nga lino. (Ex 29:5) Kini nga epod dili isul-ob sa tanang higayon. Kon kinahanglan nga magpakisayod kang Jehova bahin sa usa ka mahinungdanong butang alang sa nasod, ang hataas nga saserdote magsul-ob sa epod ug sa tabon sa dughan nga gibutangan sa Urim ug sa Tumim. (Num 27:21; 1Sa 28:6; Esd 2:63) Sa tinuig nga Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala, human magtanyag sa mga halad-sa-sala, ang hataas nga saserdote maligo ug mag-ilis ug mga besti, nga maghukas sa lunsayng puti nga mga besti ug lagmit nga magsul-ob sa iyang maanindot nga mga besti, lakip sa epod, una pa motanyag sa mga halad-nga-sinunog.—Lev 16:23-25.

Ang epod nga gidala ni Abiatar nga saserdote gikan sa sangtuwaryo sa Nob ngadto sa kampo ni David lagmit nga mao ang epod sa hataas nga saserdote, sanglit gipatay ni Doeg ang amahan ni Abiatar, ang Hataas nga Saserdoteng si Ahimelek, ug ang luyoluyong mga saserdote nga uban kaniya. (1Sa 22:16-20; 23:6) Gipadala ni David kang Abiatar ang epod ngadto kaniya aron siya magpakisayod kang Jehova kon unsay angayng himoon.—1Sa 23:9-12; 30:7, 8.

Ang mga Epod sa Luyoluyong mga Saserdote. Ang luyoluyong mga saserdote nagsul-ob usab ug mga epod, bisan tuod nga ang epod lamang sa hataas nga saserdote ang espesipikong gihisgotan ug gihubit diha sa mga instruksiyon ni Jehova alang sa paghimog mga besti sa saserdote. Ang "mga tag-as nga besti," "mga paha," "mga turong," ug "mga purol" lamang ang espesipikong gihisgotan alang sa mga anak nga lalaki ni Aaron, nga nag-alagad ingong luyoluyong mga saserdote ilalom ni Aaron. (Ex 28:40-43) Ang pagsul-ob ug epod sa luyoluyong mga saserdote daw ulahi na nga gibuhat. Si Samuel, bisan tuod dili usa ka luyoluyong saserdote, misul-ob ug epod sa batan-on pa samtang nag-alagad kang Jehova didto sa sangtuwaryo (1Sa 2:18), sama sa 85 ka saserdote nga gipatay ni Doeg ubos sa sugo ni Haring Saul. (1Sa 22:18) Kini nga mga epod lagmit nagpaila sa pagkasaserdote sa mga nagsul-ob niini imbes ingong butang nga gilatid sa Balaod nga gamiton sa dihang mobuhat sa ilang opisyal nga mga katungdanan. Ang epod sa luyoluyong saserdote lagmit nga samag porma sa epod sa hataas nga saserdote apan hinimo sa lubos puti nga panapton, dili binordahan, ug ang lino nga gigamit sa paghimo niini dili samag kalidad sa lino sa epod sa hataas nga saserdote. Ang Hebreohanong pulong alang sa "lino" nga gigamit sa paghubit sa epod nga gisul-ob sa batan-ong si Samuel ug sa 85 ka saserdote mao ang *badh,* samtang *shesh,* "pinong lino," mao ang pulong nga gigamit alang sa epod sa hataas nga saserdote. —Ex 28:6; 1Sa 2:18; 22:18.

Sa dihang ang arka sa pakigsaad gidala ngadto sa Jerusalem aron ibutang sa Bukid sa Zion duol sa iyang balay, si David, nga nagsul-ob ug kupo nga walay bukton nga ginama sa pinong panapton, nagsapaw ug epod nga lino niini nga besti samtang siya misayaw sa atubangan ni Jehova sa pagsaulog niining malipayon nga okasyon.—2Sa 6:14; 1Cr 15:27.

Ang Epod nga Gihimo ni Gideon. Human mapildi ni Gideon ang mga Midianhon gigamit niya ang inagaw nga bulawan sa paghimo ug usa ka epod. (Huk 8:26, 27) Ang pipila misupak niini nga asoy tungod kay ang 1,700 ka siklo (19.4 kg; 52 lb t)

nga bulawan sobra ra kaayo sa gikinahanglan sa paghimog usa ka epod. Adunay pangagpas nga si Gideon naghimo usab ug usa ka larawan nga bulawan. Apan ang pulong nga "epod" wala magtumong sa usa ka larawan. Si Gideon maoy usa ka tawo nga may pagtuo sa Diyos. Dili niya buhaton ang gibuhat ni Jeroboam sa ulahi sa dihang siya nanguna sa napulo ka tribo sa pagsimba sa mga larawan sa nating baka. Gipakita ni Gideon ang iyang tinamdan sa pagsimba kang Jehova sa dihang gihatagan siyag kahigayonan sa pagtukod ug dinastiya sa pagmando ibabaw sa Israel. Siya midumili sa tanyag, nga nag-ingon: "Si Jehova mao ang maghari kaninyo." (Huk 8:22, 23) Lagmit nga kadaghanan sa bulawan gigamit sa *pagbayad* alang sa mga mutya, ug sa uban pa, nga mahimong gigamit diha sa epod. Labot sa bili sa epod ni Gideon, lagmit nga mikabat gayod kini sa bili nga gihisgotan ($218,365 sa modernong kantidad), ilabina kon bililhong mga mutya ang gigamit sa pagdayandayan niini.

Bisan pa sa maayong mga intensiyon ni Gideon sa paghandom sa kadaogan nga gihatag ni Jehova sa Israel ug sa pagpasidungog sa Diyos, ang epod 'nagsilbing lit-ag kang Gideon ug sa tibuok niyang panimalay,' tungod kay ang mga Israelinhon nakahimog espirituwal nga imoralidad pinaagi sa pagsimba niini. (Huk 8:27) Apan, ang Bibliya wala mag-ingon nga si Gideon misimba niini; sa kasukwahi, siya espesipikong ginganlan ni apostol Pablo ingong usa sa 'bagang panganod' sa matinumanong una-Kristohanong mga saksi ni Jehova.—Heb 11:32; 12:1.

Idolatrosong Paggamit. Ang usa ka pananglitan sa paggamit sa epod sa idolatrosong pagsimba makaplagan sa Maghuhukom kapitulo 17 ug 18. Ang epod, nga gihimo sa usa ka Epraimnon, unang gigamit sa usa sa iyang mga anak nga lalaki nga mialagad ingong saserdote atubangan sa usa ka kinulit nga larawan, dayon sa usa ka Levihanong kaliwat ni Moises kinsa, bisan tuod dili sakop sa saserdotehanong banay ni Aaron, mialagad ingong saserdote. Sa kataposan ang epod ug ang larawan nahiadto sa mga kamot sa mga tawo sa tribo ni Dan, nga taliwala kanila gipadayon niini nga Levihanon ug sa iyang mga anak nga lalaki sunod kaniya kining idolatrosong buluhaton didto sa siyudad sa Dan sa tanang adlaw nga ang balay sa Diyos didto pa sa Shilo.

EPOD, II. Ang amahan ni Haniel, kinsa mao ang pangulo sa tribo ni Manases nga tungod sa sugo ni Jehova gitudlo ingong usa sa mga responsable sa pagbahinbahin sa yuta sa Canaan ingong mga pahat nga panulondon.—Num 34:16, 18, 23, 29.

EPRAIM [Doble ka Mabungahon].

1. Anak nga lalaki ni Jose pinaagi sa iyang asawang si Asenat, ang anak nga babaye ni Potipera nga saserdote sa On. Si Epraim, ang manghod ni Manases, natawo sa Ehipto sa wala pa magsugod ang pito-ka-tuig nga gutom. Ang ngalang Epraim gingalan kaniya sa iyang amahan "tungod kay, sa pagkutlo [kang Jose], 'Ang Diyos naghimo kanako nga mabungahon diha sa yuta sa akong pagkaalaot.' "—Gen 41:50-52.

Sa dihang siya himalatyon na, si Jacob, sa diwa, nagsagop sa iyang mga apo nga si Epraim ug Manases ug naghimo kanila nga sama sa iyang kaugalingong mga anak. (Gen 48:5) Ang ilang amahan nga si Jose, nga nakadawat ug katungod ingong panganay taliwala sa mga anak ni Jacob, nakadawat ug duha ka bahin sa panulondon sa iyang amahan pinaagi sa panulondon sa tribo ni Epraim ug Manases. (1Cr 5:1; itandi ang Gen 48:21, 22; Deu 21:17; Jos 14:4.) Sa pagpanalangin kang Epraim ug Manases, ang patriarka nga si Jacob nagpalabi kang Epraim ug matagnaong nagpaila nga siya mahimong mas dako.—Gen 48:13-20.

Ang 1 Cronicas 7:20-27 nagtagana ug talaan sa kagikan sa mga anak ni Epraim ug sa ulahing mga kaliwatan hangtod kang Josue, kinsa nanguna sa mga Israelinhon ngadto sa Yutang Saad. Si Ezer ug Elead, nga lagmit mga anak ni Epraim, gipatay sa mga tawo sa Gat. Sa paglabay sa panahon human mamatay kini nga mga anak, si Epraim nanganak kang Beria.

2. Ang ngalang Epraim gigamit usab sa pagtumong sa tribo nga naggikan kaniya. Mga usa ka tuig human sa Pagpanggula gikan sa Ehipto, ang 40,500 ka lalaking manggugubat sa Epraim gikan sa 20 anyos pataas milabaw ug 8,300 sa gidaghanon kay sa mga tawong lig-on ug lawas sa Manases. (Num 1:1-3, 32-35) Ugaling, sa kataposan sa 40 ka tuig nga paglatagaw sa kamingawan, ang narehistro nga mga lalaki sa Epraim mikabat na lamang ug 32,500, o 20,200 nga menos kay niadtong iya sa Manases. (Num 26:34, 37) Bisan pa niana, gitagna nga ang Epraim mahimong mas dako. Si Moises, sa dihang nagpanalangin sa mga Israelinhon, matagnaong naghisgot sa "tinagpulo ka linibo ni Epraim," apan naghisgot lamang sa "linibo ni Manases."—Deu 33:17.

Sa kamingawan, ang mga Epraimnon, pinaagi kang Elisama nga nag-alagad ingong pangulo, gitudlo nga magkampo sa K nga bahin sa tabernakulo, uban sa mga tribo ni Manases ug Benjamin. Kining tulo-ka-tribo nga dibisyon maoy ikatulo sa han-ay sa pagmartsa.—Num 2:18-24.

Teritoryo sa Tribo. Ang teritoryo nga gihatag alang sa tribo ni Epraim nag-okupar sa sentro nga bahin sa Canaan, K sa Jordan. Ang tribo usab

may sakop nga mga siyudad sa teritoryo sa Manases. Sa A, ang utlanan sa Epraim mao ang Manases, ug sa H, mao ang Benjamin ug Dan. (Jos 16:1-9) Kini nga rehiyon, bisag kabukiran ug kabungtoran, gipanalanginag dagaya ug tabunok nga yuta ug, sa karaang panahon, baga ug kalasangan. (Jos 17:15, 17, 18) Ang pangulo nga si Kemuel nag-alagad ingong tinudlo sa Diyos nga hawas sa Epraim sa pagbahinbahin sa Yutang Saad ingong mga pahat nga panulondon.—Num 34:18, 24.

Didto sa Shilo, sa Epraim, gipahimutang ang tabernakulo. (Jos 18:1) Gawas pa sa Sekem, nga usa ka siyudad nga dalangpanan, daghan pang ubang Levihanon nga mga siyudad ang nahimutang usab sa teritoryo sa Epraim. (Jos 21:20-22; 1Cr 6:66-69) Gikan sa usa niining Levihanong mga siyudad, ang Gezer, ang mga Epraimnon wala mag-abog sa mga Canaanhon, apan ilang gipailalom sila sa pinugos nga trabaho ingong ulipon.—Jos 16:10; Huk 1:29.

Ang Epraim Sukad Kang Josue Hangtod Kang David. Nahitabo sa teritoryo sa Epraim ang daghang talagsaong mga hitabo. Sa Sekem, ang manununod ni Moises, ang Epraimnon nga si Josue, nagtigom sa mga tribo sa Israel ug naghangyo kanila sa pag-alagad kang Jehova nga matinumanon. (Jos 24:1, 14, 15) Lain pa, dinhi sa Sekem, gilubong sa kataposan ang mga bukog ni Jose, ug si Josue ug ang anak nga lalaki ni Aaron nga si Eleasar gilubong sa bukirong rehiyon sa Epraim. (Jos 24:29-33) Sa ulahi, ang Benjaminhon nga si Maghuhukom Ehud nagtigom sa mga Israelinhon didto sa bukirong rehiyon sa Epraim sa pagpakig-away batok sa mga Moabihanon. (Huk 3:26-30) Human sa kamatayon ni Ehud ang manalagnang si Debora, gikan sa iyang pinuy-anan sa bukirong rehiyon sa Epraim, nagpadala kang Barak nga gitudlo ni Jehova sa pagluwas sa Israel gikan sa malupigon nga si Haring Jabin. Sa awit sa kadaogan ni Barak ug Debora, ang Epraim mao ang unang tribo nga gihisgotan. (Huk 4:1-7; 5:14) Sa ulahing panahon, si Tola sa tribo ni Isacar naghukom sa Israel sulod sa 23 ka tuig samtang nagpuyo sa Samir sa bukirong rehiyon sa Epraim. (Huk 10:1, 2) Ang manalagnang si Samuel sa tribo ni Levi natawo sa Rama sa bukirong rehiyon sa Epraim, ug didto siya nagtukod sa iyang balay sa dihang adulto na siya.—1Sa 1:1, 2, 19, 20; 7:15-17.

Tungod sa garbo ug naghingaping tinguha sa kabantog, ang mga Epraimnon nakasinatig grabeng kalisdanan sa ilang relasyon sa ubang mga tribo. Sukad pa sa panahon sa mga maghuhukom kini nga kinaiya gipakita na. Pananglitan, ang mga Epraimnon nakiglalis kang Gideon kay wala sila ipatawag daan sa dihang nakig-away batok sa Midian. Ugaling, nalikayan ang panag-away tungod sa pagkamataktikanhon ni Gideon niadtong higayona. (Huk 8:1-3) Sa ulahi, bisan tuod sa miagi misalikway sa kahigayonan sa pagtabang kang Jepte, ang mga Epraimnon nayugot sa dihang sila wala ipatawag aron sa pagpakig-away batok sa mga Ammonhanon. Nakiggubat sila kang Jepte ug nakaagom ug makauulaw nga kapildihan; linibo ang nangamatay didto sa tabokanang bahin sa Jordan, diin sila nailhan nga mga Epraimnon tungod sa ilang paglitok sa kontrasenyas nga "Shibboleth" ingong "Sibboleth."—Huk 12:1-6; tan-awa usab ang 2Cr 25:10.

Human sa kamatayon ni Haring Saul, 20,800 ka tawo sa Epraim ang lakip niadtong miadto sa Hebron aron ihatag ang pagkahari kang David.—1Cr 12:23, 30.

Pangunang Tribo sa Amihanang Gingharian. Sukad nga nabahin ang gingharian sa panahon sa pagmando ni Rehoboam, ang Epraim, ingong ang labing prominente ug impluwensiyadong tribo sa amihanang gingharian, nakahimog dili maayong ngalan sa kaugalingon niini. (Os 13:1) Ang unang hari, ang Epraimnong si Jeroboam, nagtukod sa pagsimba sa baka sa Dan ug Bethel. (1Ha 11:26; 12:25-30) Kining pagkahitumpawak sa idolatriya wala gayod tul-ira.

Ingong pangunang tribo sa amihanang gingharian, ang Epraim naghawas sa tibuok napulo-ka-tribong gingharian. (2Cr 25:7; Jer 7:15) Busa ang mga manalagna nga si Oseas ug Isaias nagpunting sa ilang kusganong mga pagsaway batok sa Epraim. Gisaway ni Oseas ang Epraim tungod sa pagpakig-uban niini sa mga nasod, pagkat-on sa ilang mga buhat, ug pag-alagad sa ilang mga idolo. Iyang gitandi ang Epraim sa usa ka lingin nga tinapay nga wala baliha, nga naluto o napaig pa gani ang ilalom apan hilaw ang ibabaw. (Os 7:8; itandi ang Sal 106:35, 36; Os 4:17; 12:14.) Bisag nakuhaag kusog tungod sa mga estranyo, ang Epraim, imbes nga mobalik kang Jehova, midangop sa Ehipto alang sa tabang ug mihimog pakigsaad uban sa Asirya. Busa ang Epraim nahisama sa usa ka walay buot nga salampati nga dili makalingkawas kay nasikop sa pukot.—Os 7:9-12; 8:9; itandi ang 2Ha 17:4; Os 12:1.

Ang manalagna nga si Isaias naghisgot mismo sa 'garbosong mga palahubog sa Epraim.' Ang ilang pagbulag gikan sa gingharian sa Juda ug ang ilang pagpakig-alyado sa Sirya ug sa ubang mga nasod nakaapektar kanila sama sa makahubog nga ilimnon. Apan, modangat kanila ang katalagman.—Isa 7:1, 2, 5-9, 17; 9:9-12; 17:3; 28:1-3.

Bisan pa niana, gitagna usab sa mga manalagna ni Jehova nga mahanaw ang espiritu sa pangabugho ug pagkamabatokon nga naglungtad tali sa Epraim (ang napulo-ka-tribong gingharian)

ug Juda (ang duha-ka-tribong gingharian). (Isa 11:13; Jer 31:6) Ang Juda ug Epraim mahiusa, ug ang Epraim mahibalik sa pag-uyon sa Diyos.—Jer 31:18-20; 50:19; Eze 37:16-19; Zac 10:7.

Bisag ang tribo ni Epraim nakahimog dili maayong rekord, ang pipila ka indibiduwal nga sakop niana nga tribo misubay sa matarong nga dalan. Pananglitan, sa panahon sa pagmando ni Haring Asa sa Juda, daghang Epraimnon ang midapig kaniya sa dihang ilang nakita nga si Jehova nag-uban kaniya. (2Cr 15:9) Sa ulahi, ang mga Epraimnon didto usab sa Jerusalem aron sa pagsaulog sa Paskuwa sa unang tuig sa pagmando ni Ezequias ug human niana nakigbahin sa paglaglag sa mga butang nga nalangkit sa idolatriya. (2Cr 30:18; 31:1) Ugaling, sa dihang gidapit ni Ezequias ang mga Israelinhon gikan sa A aron motambong sa Paskuwa, ang iyang mga magdadagan giyagayagaan ug giyubit sa kadaghanan sa Epraim, Manases, ug Zabulon. Ang garbo maoy nagpugong kanila nga magpaubos sa ilang kaugalingon ug molugsong sa Jerusalem alang sa Paskuwa.—2Cr 30:10, 11.

3. Usa ka siyudad nga giisip sa kadaghanan nga mao ra ang Eprain nga nailog ni Abias nga hari sa Juda gikan kang Jeroboam nga hari sa Israel. (2Cr 13:19) Sa unang siglo K.P., sa dihang ang relihiyosong mga lider nagsabotsabot sa pagpatay kaniya, si Jesu-Kristo, uban sa iyang mga tinun-an, miadto sa Epraim sa dapit nga duol sa kamingawan. (Ju 11:53, 54) Ang dapit nga kasagarang gituohan alang niini nga siyudad mao ang balangay sa et-Taiyiba, mga 6 km (3.5 mi) sa SAS sa Bethel ug 3 km (2 mi) sa SHS sa gituohan nga lokasyon sa Baal-hazor. (2Sa 13:23) Sumala sa Hudiyong historyador nga si Josephus, gibuntog sa Romanong heneral nga si Vespasian ang Epraim panahon sa iyang pagmartsa batok sa Jerusalem.—*The Jewish War,* IV, 551 (ix, 9).

4. "Ang kalasangan sa Epraim" maoy usa ka dapit sa S nga bahin sa Jordan diin ang kasundalohan ni Haring David nakig-away sa kasundalohan sa iyang rebelyosong anak nga si Absalom. (2Sa 18:6-8) Ang aktuwal nga dapit sa kalasangan sa Epraim sa yuta sa Gilead wala mahibaloi, apan lagmit nahimutang kini sa kasilinganan sa Mahanaim.—2Sa 17:22, 24, 26.

EPRAIM, GANGHAAN NI. Tan-awa ang GANGHAAN.

EPRAIMNON. Tan-awa ang EPRAIM Num. 2.

EPRAIN. Usa ka siyudad nga nailog ni Haring Abias sa Juda sa iyang pagpakiggubat kang Jeroboam sa Israel. (2Cr 13:19) Dayag nga kini nahimutang sa teritoryo sa tribo ni Epraim ug mopatim-aw nga mao ra usab ang siyudad sa Epraim nga gihisgotan sa 2 Samuel 13:23 ug usab sa Juan 11:54.—Tan-awa ang EPRAIM Num. 3.

EPRAT [Pagkamabungahon]. Usa ka pinamubo sa Eprata.

EPRATA [Pagkamabungahon].

1. Ang asawa ni Caleb (Kelubai) nga anak nga lalaki ni Hesron sa tribo ni Juda. Siya naminyo kang Caleb samtang sila naulipon pa sa Ehipto, human sa kamatayon sa asawa ni Caleb nga si Azuba. Si Eprata nahimong inahan ni Hur ug sa ulahi nahimong apohan-sa-tuhod ni Bezalel, ang batid nga artesano nga ilado kaayo sa pagtukod sa tabernakulo.—1Cr 2:9, 19, 50; 4:4; Ex 35:30-35.

2. Lagmit ang unang ngalan sa Betlehem o usa ka ngalan nga gigamit sa dapit nga palibot niini. Ang mga ngalan nga Betlehem ug Eprata duyog nga gigamit sa ubay-ubayng mga teksto. Ang asoy bahin sa kamatayon ni Raquel nag-ingon nga siya gilubong "samtang nagpaingon sila sa Eprat [Eprata], buot ingnon, Betlehem." (Gen 35:16, 19; 48:7) Ang mga sakop sa banay ni Elimelek gitawag ug "mga Epratahanon gikan sa Betlehem," ug didto sa Betlehem mibalik ang iyang nabalong asawa nga si Noemi gikan sa Moab. (Ru 1:2, 19) Ang panalangin nga gilitok alang kang Boaz sa panahon sa iyang kaminyoon kang Ruth maoy aron siya mahimong "tinamod sa Eprata ug mahimong inila sa Betlehem." (Ru 4:11) Ug sa kataposan, sa tagna labot sa pagkatawo sa Mesiyas, ang mga ngalan gikombinar ingong "Betlehem Eprata." (Miq 5:2) Tungod niini mopatim-aw nga ang paghisgot sa Eprata diha sa Salmo 132:6, nga naghisgot labot sa kabalaka ni David alang sa arka sa pakigsaad, mapadapat usab ngadto niining pinuy-anang lungsod ni David.—Tan-awa ang BETLEHEM Num. 1.

EPRATAHANON.

1. Usa ka molupyo sa Betlehem, o Eprata.—Ru 1:2; 1Sa 17:12.

2. Sa Hebreohanon ang samang pulong nagtumong usab sa usa ka membro sa tribo ni Epraim (Huk 12:5; 1Ha 11:26) o sa usa nga nagpuyo sa Epraim, sama sa talaan sa kagikan sa Levihanong si Elkana. (1Sa 1:1) Ang *King James Version* naghubad sa Hebreohanong pulong niining duha ka teksto ingong "Epratahanon."

EPRON.

1. [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "nati [nga laking osa]"]. Usa ka Hitihanong anak nga lalaki ni Zohar nga nakapanag-iyag yuta sa Makpela atubangan sa Mamre, nga mao, sa Hebron. Gipalit ni Abraham kining yutaa gikan kang Epron, apil ang langob nga diha niini, ingong lubnganan sa iyang asawang si Sara. (Gen 23:3-20)

Nagbayad si Abraham ug 400 ka siklong plata (mga $880) alang niini nga lubnganan sa pamilya, apan bisag milabay na ang mga kaliwatan human niadto gitawag gihapon kini ug "yuta ni Epron."—Gen 25:9; 49:29, 30; 50:13.

2. [Dapit sa Abog]. Usa ka tagaytay nga nahimutang taliwala sa Neptoa ug Kiriat-jearim. (Jos 15:9) Diha kini sa amihanang utlanan sa tribo ni Juda.

3. Ang "Epron" makaplagan sa 2 Cronicas 13:19 sa Masoretikong teksto ug sa Gregong *Septuagint* ug sa uban pang mga bersiyon; apan, ang mabasa sa panaplin sa Masoretikong teksto maoy "Eprain."—Tan-awa ang EPRAIN.

ER [Nahigmata; Mibangon].

1. Panganayng anak nga lalaki ni Juda pinaagi sa iyang Canaanhong asawa. Ang iyang amahan nagkuha kang Tamar ingong asawa alang kaniya, apan, tungod kay si Er daotan man sa mga mata sa Diyos, gipatay siya ni Jehova sa wala pa siya makapatunghag anak.—Gen 38:1-7; 46:12.

2. Usa ka anak nga lalaki ni Sela nga ikatulong anak nga lalaki ni Juda pinaagi sa iyang Canaanhong asawa.—Gen 38:2-5; 1Cr 4:21.

3. Usa ka katigulangan ni Jesu-Kristo; ang anak nga lalaki ni Jesus (Jose[s]) ug ang amahan ni Elmadam.—Luc 3:28.

ERAN [Usa nga Nahigmata; Usa nga Mibangon], **ERANHON.** Si Eran mao ang anak nga lalaki ni Sutela nga anak nga lalaki ni Epraim ug ang katigulangan sa mga Eranhon.—Num 26:35, 36.

ERASTO [Hinigugma; Hiligugmaon].

1. Usa ka Kristohanon nga nag-alagad kang Pablo sa iyang ikatulong misyonaryong panaw ug kinsa gipadala ni Pablo uban kang Timoteo gikan sa Asia ngadto sa Macedonia. (Buh 19:22) Lagmit nga siya ang Erasto nga nagpabilin didto sa Corinto sa panahong gisulat ni Pablo ang iyang ikaduhang sulat ngadto kang Timoteo.—2Ti 4:20.

2. Ang piniyalan sa siyudad sa Corinto kansang mga pangomosta giapil ni Pablo diha sa iyang sulat ngadto sa mga taga-Roma. (Rom 16:23) Sa panahon sa mga pagpangubkob didto sa Corinto niadtong 1929 si Propesor T. L. Shear nakakaplag ug binakbakan nga luna nga adunay inskripsiyon sa Latin, nga mabasa: "Si Erasto, nga prokurador [ug] aedile, nagpahimo niining binakbakan nga luna pinaagi sa iyang kaugalingong gasto." Bisan tuod ug wala mahibaloi kon mao ba kini nga Erasto ang gihisgotan ni Pablo, ang binakbakan nga luna gituohan nga naglungtad sa unang siglo K.P. Gituohan nga ang piniyalan sa siyudad mao usab ang kauban ni Pablo sa panaw (tan-awa ang Num. 1). Apan, sanglit malisod man alang kang Erasto ang pag-uban kang Pablo ug sa samang higayon magatiman sa iyang mga buluhaton ingong piniyalan sa siyudad, kadtong nagtuo niini sagad mihinapos nga si Erasto nakahupot niining opisyal nga posisyon sa mas una pa nga panahon ug busa si Pablo nagtawag kaniya pinaagi niini nga titulo.

EREK. Usa sa upat ka siyudad nga naglangkob sa 'sinugdan sa gingharian ni Nimrod' sa yuta sa Sinar. (Gen 10:10) Ang Erek karong adlawa maoy usa na lamang ka hut-ong sa mga bungdo diha sa dapit nga gitawag sa mga Arabo nga Warka ug nailhan nga Uruk sa karaang mga Akadianhon sa Mesopotamia. Nahimutang kini mga 177 km (110 mi) sa HS sa Babilonya sa K nga tampi sa karaang giagosan sa Euprates (ang Shatt-ek-Kar), o mga 6 km (3.5 mi) sa S sa presenteng giagosan sa maong suba. Ang usa ka karaang *ziggurat* nadiskobrehan didto, uban sa daghang bungdo ug mga lungon nga daw nagpaila nga ang Erek kanhi maoy usa ka lubnganan sa mga hari sa Asirya.

Ang mga molupyo sa Erek ("Arkevihanon," *KJ*) maoy lakip sa katawhan nga gibalhin ngadto sa Samaria ni Emperador Asenapar sa Asirya.—Esd 4:9, 10.

ERI [Usa nga Nahigmata; Usa nga Mibangon], **ERIHANON.** Ang ikalimang ginganlan nga anak nga lalaki ni Gad ug katigulangan sa mga Erihanon.—Gen 46:16; Num 26:16.

ESAN [lagmit, Usa nga Nagsuportar sa Iyang Kaugalingon]. Usa ka siyudad sa bukirong rehiyon sa Juda. (Jos 15:20, 48, 52) Bisan tuod wala mahibaloi ang tukmang nahimutangan niini, tungod sa paghubad niini sa Gregong *Septuagint* (Vatican MS. 1209) nga "Soma" ang pipila ka eskolar nagtuo nga kini mao ang Khirbet Samʽa (Horvat 'esh-Shamʽah), mga 15 km (9 mi) sa HHK sa Jerusalem.

ESAR-HADON [gikan sa Asiryanhon, nga nagkahulogang "Si Asur Naghatag ug Usa ka Igsoong Lalaki"]. Usa ka manghod nga anak nga lalaki ug manununod ni Senakerib nga hari sa Asirya. Sa usa sa iyang mga inskripsiyon si Esar-hadon nagpamatuod sa Kasulatanhong asoy bahin sa kamatayon sa iyang amahan (Isa 37:37, 38), nga nag-ingon: "Usa ka lig-ong determinasyon ang 'midangat' sa akong mga igsoon. Ilang gibiyaan ang mga diyos ug miliso sa ilang mapintas nga mga buhat, nga naglaraw ug daotan. . . . Aron maangkon ang pagkahari ilang gipatay si Senakerib, ang ilang amahan."—*Ancient Records of Assyria and Babylonia,* ni D. Luckenbill, 1927, Tomo II, pp. 200, 201.

Sa wala pa mamatay ang iyang amahan, si Esar-hadon miingon nga siya napili na ingong dayag nga manununod, ug lagmit siya nag-ala-

gad na ingong gobernador sa Babilonya sa wala pa mahimong hari sa Asirya. Human sa pagpatay sa iyang amahan, gisugilon ni Esar-hadon nga gigukod niya ang mga mamumuno ngadto sa Armenia ("ang yuta sa Ararat," 2Ha 19:37), diin iyang gipildi sila. Ang iyang opisyal nga paghari giisip nga milungtad sa 12 ka tuig.

Sayo sa iyang paghari gisugdan ni Esar-hadon ang pagpasig-uli sa Babilonya, nga gilaglag ni Senakerib. Gipasig-uli ang templo sa Esagila ug, bahin sa siyudad mismo, si Esar-hadon nag-ingon: "Ang Babilonya . . . akong gitukod pag-usab, akong gipadak-an, akong gipatas-an, akong gihimong halangdon."—*Ancient Records of Assyria and Babylonia,* Tomo II, p. 244.

Ang iyang mga rekord nag-asoy sa mga pagpakiggubat batok sa mga *Gimirrai* o mga Cimerianhon, nga gituohan nga mao ang mga kaliwat ni Gomer. (Itandi ang Gen 10:2; Eze 38:6.) Iyang giagawan usab ang siyudad sa Sidon, gitukod ang usa ka bag-ong siyudad sa kanait nga dapit, nga iyang ginganlan ug Kar-Esarhadon. Sa usa sa iyang mga inskripsiyon iyang gitala ang mga 20 ka basalyo nga mga hari, lakip kang Manases sa Juda (*Menasi* nga hari sa *Yaudi*).

Ang Asiryanhon nga si Haring Esar-hadon, kinsa dakog nahimo sa pagpapuyo pag-usab ug mga langyaw diha sa Samaria

Ang rekord sa 2 Cronicas 33:10-13 nagpakita nga si Manases gidakop sa "mga pangulo sa kasundalohan nga iya sa hari sa Asirya" ug gidala ngadto sa Babilonya. Sa miagi, gituohan sa pipila nga kining paghisgot sa Babilonya maoy sayop, nga nag-isip sa Nineve nga mao ang dapit nga gidadan kang Manases. Hinuon, sa ato nang nakita, si Esar-hadon, kansang mga inskripsiyon nagpakita nga siya maoy katalirongan ni Manases, nagtukod pag-usab sa Babilonya ug giingon nga "dili kaayo interesado kay sa ubang Asiryanhong hari sa pagpatahom sa iyang kaulohan, ang Nineve." (*The Interpreter's Dictionary of the Bible,* giedit ni G. Buttrick, 1962, Tomo 2, p. 125) Kon ang pagdakop kang Manases nahitabo sa panahon sa paghari ni Esar-hadon, kini dili kasumpaki sa pagdala kaniya ngadto sa Babilonya, nga bahin sa iyang pagkapasig-uli nagpasigarbo pag-ayo si Esar-hadon. Apan, angayng matikdan nga ang anak nga lalaki ni Esar-hadon nga si Ashurbanipal naghisgot usab kang Manases ingong tighatag ug tributo panahon sa iyang paghari.

Ang "Kan-umag-lima ka Tuig." Sa panahon sa pagtukod pag-usab sa templo sa Jerusalem ang pipila ka dili-Israelinhong mga molupyo sa yuta naghisgot nga gidala sila ngadto sa Samaria ni "Esar-hadon nga hari sa Asirya." (Esd 4:2) Ang asoy nga ang mga Asiryanhon nagpadayon paglalin sa katawhan ngadto ug gikan sa Samaria hangtod sa iyang paghari, giisip sa pipila nga makatabang kini sa pagsabot bahin sa yugto sa "kan-umag-lima ka tuig" nga gihisgotan sa Isaias 7:8 maylabot sa paglaglag sa Epraim (lakip sa kaulohan niini sa Samaria). Ang kal-ang sa panahon sukad sa paghari ni Tiglat-pileser III (kinsa maoy nagsugod sa pagdestiyero sa katawhan gikan sa amihanang gingharian sa Israel wala madugay human sa tagna ni Isaias) hangtod sa paghari ni Esar-hadon motugot sa maong 65-ka-tuig nga yugto hangtod sa bug-os nga 'paggupok' sa Epraim "aron dili mahimong usa ka katawhan."

Pagsakop sa Ehipto. Ang talagsaong militaryong kalamposan ni Esar-hadon mao ang pagsakop sa Ehipto, nga nagbuntog sa Ehiptohanong kasundalohan ilalom sa Etiopianhong magmamando nga si Tirhaka (nga gihisgotan nga "hari sa Etiopia" sa 2Ha 19:9) ug nag-ilog sa siyudad sa Mempis. Tungod niana gidugang ni Esar-hadon sa iyang daghang titulo ang "Hari sa mga hari sa Ehipto."

Bisan pag giorganisar ni Esar-hadon ang Ehipto ingong mga distrito ug gitudlo ang Asiryanhong mga gobernador ibabaw sa mga prinsipe niini nga mga distrito, sulod sa duha ka tuig nahitabo ang pag-alsa. Ang Asiryanhong hari nangandam sa ikaduhang pagpakiggubat aron sa pagpukgo sa rebelyon, apan siya namatay sa Haran samtang nagpaingon didto. Diha sa iyang mga inskripsiyon si

Esar-hadon miingon: “Ako gamhanan, ako gamhanan sa ngatanan, ako usa ka bayani, ako dako kaayo, ako hilabihan ka dako.” (*Ancient Records of Assyria and Babylonia,* Tomo II, p. 226) Bisan pa niana, sama sa tanang dili hingpit nga mga tawo, siya gipakita nga ulipon gihapon sa pagmando ni Haring Sala ug Kamatayon, kinsa karon maoy nanag-iya kaniya.—Itandi ang Sal 146:3, 4; Ecc 9:4; Rom 5:21.

Sa wala pa siya mamatay si Esar-hadon naghimog kahikayan aron matino ang hapsay nga pagpuli sa trono pinaagi sa pagproklamar sa iyang anak nga lalaking si Ashurbanipal ingong manununod nga prinsipe, samtang nagtudlo sa laing anak nga lalaki, si Shamash-shum-u-kin nga mahimong hari sa Babilonya. Busa, sa pagkamatay ni Esar-hadon, si Ashurbanipal nahimong sunod nga monarko sa Asirya.

ESAU [Balhiboon]. Ang panganay ni Isaac ug Rebeca; ang kaluha ni Jacob ug ang katigulangan sa mga Edomhanon. Ginganlan siyag Esau tungod kay balhiboon kaayo siya sa dihang natawo, apan ginganlan siyag Edom (nagkahulogang “Pula”) gumikan sa *pula* nga linat-ang lentihas nga baylo niini iyang gibaligya ang iyang katungod sa pagkapanganay.—Gen 25:25, 26, 30.

Bisan sa wala pa matawo ang kaluha niadtong 1858 W.K.P., sa dihang nagpanuigon si Isaac ug 60, ang mga bata nagbugnoay na sulod sa tagoangkan sa ilang inahan. Sa pagtubag sa pangutana ni Rebeca mahitungod sa kahulogan niini, gipadayag ni Jehova kaniya nga duha ka nasodnong pundok ang magbulag gikan sa iyang kahiladmang mga bahin ug nga ang magulang mag-alagad sa manghod.—Gen 25:22, 23.

Pagtamay sa Espirituwal nga mga Butang. Si Esau nahimong batid ug arisgadong mangangayam, “usa ka mapintas nga tawo.” Dili sama sa iyang igsoon, ang “walay-ikasaway” nga si Jacob, si Esau unodnon ug hunahuna ug materyalistiko. (Gen 25:27) Apan si Isaac nahigugma kang Esau, “kay nagkahulogan kini ug inayaman diha sa iyang baba.”—Gen 25:28.

Usa ka adlaw niana si Esau, nga gikapoy ug gigutom, miabot gikan sa kapatagan samtang si Jacob nagluto ug linat-an. Ingong tubag sa hangyo ni Esau, “Pagdali, palihog, pakan-a ako sa pula —kanang pula diha,” giingnan siya ni Jacob nga ibaligya ang iyang katungod sa pagkapanganay. Kay wala magpabili sa sagradong mga butang, nga mao, ang saad ni Jehova kang Abraham maylabot sa binhi nga pinaagi niini ang tanang kanasoran sa yuta magapanalangin sa ilang kaugalingon, si Esau, pinaagig panumpa, mahinaykong nagbaligya ngadto kang Jacob sa iyang katungod sa pagkapanganay baylo sa usa ka pagkaon nga linat-ang lentihas ug sa tinapay. Tungod sa pagtamay sa katungod sa pagkapanganay, nga nag-isip niini nga gamayg bili, gipakita ni Esau ang pagkawala gayoy pagtuo. Lagmit dili niya buot makaagom sa katumanan sa pulong sa Diyos mahitungod sa binhi ni Abraham: “Ang imong binhi mahimong langyawng pumoluyo sa usa ka yuta nga dili ilaha, ug sila magaalagad kanila, ug kini sila tinong magapaantos kanila sulod sa upat ka gatos ka tuig.”—Gen 15:13; 25:29-34; Heb 12:16.

Sa nagpanuigon ug 40, si Esau nagkinaugalingon pagminyo. Sa iyang kabubut-on siya nahimong poligamista, ug dili sama sa iyang amahang si Isaac, nga nagtugot nga hikayon sa iyang amahang si Abraham ang pagpangitag asawa gikan sa mga magsisimba ni Jehova, si Esau nagkuhag duha ka paganong Hitihanon nga mga babaye, si Judit (Oholibama?) ug si Basemat (Ada?), ingong mga asawa. Kining mga babayhana nahimong tinubdan sa kapaitan sa espiritu ni Isaac ug Rebeca.—Gen 26:34, 35; 36:2; 24:1-4, 50, 51; tan-awa ang BASEMAT Num. 1; JUDIT.

Paghatag sa Panalangin Kang Jacob. Sa pagkatigulang na ni Isaac gitinguha niyang hatagag panalangin ang iyang magulang nga anak nga si Esau. Una gisugo ni Isaac si Esau sa pagpangayam ug sa pagluto ug lamiang pagkaon alang kaniya. Gibuhat kini ni Esau nga naghunahunang makadawat sa panalangin ingong panganay, bisan tuod dili na siya takos sa maong panalangin tungod kay iya nang gibaligya ang iyang katungod sa pagkapanganay. Sa ingon, buot niyang bungkagon ang iyang gipanumpaang pakigsaad sa dihang iyang gibaligya ang iyang katungod sa pagkapanganay. Kay nasayod sa giingon ni Jehova kaniya sa wala pa ipanganak ang iyang kaluha, nangilabot si Rebeca, nga nagtambag kang Jacob nga ipresentar niya ang iyang kaugalingon ingong si Esau atubangan sa iyang amahan ug sa ingon makabaton sa panalangin nga nahiangay kaniya. Sa dihang gipresentar niya ang iyang kaugalingon atubangan sa iyang buta nga amahan, nagsul-ob si Jacob ug mga sapot ni Esau, nagbutang ug mga panit sa mga nating kanding diha sa iyang mga kamot ug diha sa walay-balhibo nga bahin sa iyang liog. Busa, si Isaac wala makaila kaniya.—Gen 25:23; 27:1-23.

Wala madugay human panalangini ni Isaac si Jacob miabot si Esau gikan sa pagpangayam ug nagluto ug lamiang pagkaon alang sa iyang amahan. Sa pag-atubang niya sa iyang amahan aron modawat sa panalangin sa malimbongong paagi ug sa pagkasayod nga gipanalanginan na ni Isaac si Jacob, “si Esau mituaw sa hilabihan kakusog ug kapait.” Sa pagkamatinuoron, apan uban ang hakog

nga motibo, siya nangayog panalangin gikan sa iyang amahan, apan bisan pag siya mihilak wala mausab ang hunahuna ni Isaac ug wala niya bakwia ang panalangin nga iyang gipahayag kang Jacob. Malagmit nga nasabtan ni Isaac ang pagtultol ni Jehova bahin sa maong butang. Unya siya miingon kang Esau: "Tan-awa, halayo sa tabunok nga mga yuta makaplagan ang imong puloy-anan, ug halayo sa yamog sa kalangitan sa itaas. Ug pinaagi sa imong espada ikaw mabuhi, ug sa imong igsoon ikaw mag-alagad. Apan tinong mahitabo nga, sa dihang ikaw dili na mahimutang, ikaw gayod magabali sa iyang yugo gikan sa imong liog." —Gen 25:33; 27:30-40; Heb 12:17.

Nasayod si Esau nga may katungod si Jacob sa panalangin tungod kay iyang napanag-iya ang katungod sa pagkapanganay sa legal nga paagi. (Ang arkeolohikanhong ebidensiya nagpamatuod nga kostumbre taliwala sa karaang mga tawo sa Tungang Sidlakan nga ibaylo ang katungod sa pagkapanganay alang sa usa ka materyal nga butang. Pananglitan, usa ka sinulat gikan sa Nuzi nag-asoy sa usa ka igsoon nga nakadawat ug tulo ka karnero baylo sa iyang bahin sa panulondon.) Apan si Esau, sama kang Cain, naghambin ug kayugot sa iyang igsoong si Jacob ug naghulat ug kahigayonan sa pagpatay kaniya. Busa, sa pagkasayod niini, gitambagan ni Rebeca si Jacob nga mokalagiw ngadto sa iyang igsoon nga si Laban didto sa Haran. Sa dihang gihangyo ang pag-uyon ni Isaac alang niining butanga, sa pagkamaluloton wala niya ibutyag kang Isaac ang plano ni Esau nga pagbuno apan iyang gipahayag ang iyang mga pagbati kon sa unsang paagi siya maapektohan kon si Jacob mangasawa ug sama sa mga anak nga babaye ni Het. Dihadiha si Isaac nagpatawag kang Jacob, nagpanalangin kaniya, ug nagsugo kaniya sa pagadto sa Padan-aram ngadto sa mga paryente ni Rebeca aron makabatog asawa. Sa pagkasayod ni Esau niini, siya naaghat sa pagkuhag ikatulong asawa, si Mahalat (Basemat?) nga anak nga babaye ni Ismael nga anak ni Abraham.—Gen 27:41–28:9; 36:3; tan-awa ang BASEMAT Num. 2.

Ulahing mga Panghitabo. Sulod sa 20 ka tuig nga wala si Jacob, si Esau nagsugod pagpundar ug kapanginabuhian sa Seir, ang yuta sa Edom. (Gen 32:3; Jos 24:4) Mopatim-aw nga milabay pa ang pipila ka tuig una pa siya bug-os nga mibalhin, nga nagdala sa iyang pamilya ug sa tanan niyang mga kabtangan didto sa Seir. (Gen 36:6-8) Sa dihang mibalik si Jacob sa Canaan, siya nahadlok pag-ayo sa pagkadawat ug taho gikan sa mga mensahero nga iyang gisugo nga si Esau, kauban sa 400 ka tawo, nagpaingon sa pagsugat kaniya. Ang hinungdan sa pag-adto ni Esau uban sa usa ka pundok sa 400 ka tawo lagmit aron ipasigarbo sa iyang igsoon ang iyang labaw nga puwersa o kaha aron ipakita nga siya usa ka gamhanang pangulo. Si Jacob, human makaampo kang Jehova, nagpadalag daghang gasa nga kapin sa 550 ka hayop. Sa pagkakita kang Esau, sa pagkamapainubsanon, si Jacob "miyukbo sa yuta sa makapito hangtod nga nahiduol siya sa iyang igsoon." Unya si Esau midagan sa pagsugat kaniya, migakos kang Jacob, mihalog sa iyang liog, ug mihalok kaniya. Silang duha nanghilak. Sa sinugdan nagdumili si Esau sa pagdawat sa gasa nga mga hayop ni Jacob, nga nagingon: "Ako may daghan kaayo, igsoon ko. Ipapadayon nga imoha ang imoha." Apan, tungod sa pagpamugos ni Jacob, gidawat ra ni Esau ang gasa. Unya siya mitanyag nga ubanan si Jacob, apan ang iyang igsoon mataktikanhong mibalibad niini maingon man sa ulahing tanyag ni Esau sa paghatag ug pipila ka tawo ilalom sa pagbuot ni Jacob, lagmit isip proteksiyon. Human niadto si Esau ug ang iyang mga tawo namiya ug namalik sa Seir. Gihisgotan sa rekord sa Bibliya nga, mga 23 ka tuig sa ulahi, pagkamatay ni Isaac, si Esau ug Jacob naglubong sa ilang amahan.—Gen 32:6, 7, 10-15; 33:1-3, 8, 9, 11-16; 35:29.

Gipasundayag ang mga Prinsipyo sa Diyos. Ang personalidad ni Esau tin-awng nagpakita nga ang pagpili kang Jacob ingong katigulangan sa sinaad nga Binhi dili buotbuot lamang nga pagpili o dili-makataronganong paboritismo sa bahin ni Jehova nga Diyos. Ang kawalay-pagpabili ni Esau sa espirituwal nga mga butang, inubanan sa iyang dakong hilig sa pagtagbaw sa unodnong mga tinguha, naghimo kang Esau nga dili angayan nga mahiapil sa direktang linya sa sinaad nga Binhi. Busa, mao kini ang mga pulong ni Jehova pinaagi sa iyang manalagnang si Malaquias: "Apan gihigugma ko si Jacob, ug gidumtan ko si Esau." Wala ilakip si Esau taliwala sa matinumanong panganod sa mga saksi nga gitala sa Hebreohanon, kapitulo 11, sa dihang si Pablo nag-ingon: "Tungod sa pagtuo si Abraham . . . mipuyo sa mga tolda uban kang Isaac ug kang Jacob, ang kauban niyang mga manununod sa mao ra nga saad."—Mal 1:2, 3; Heb 11:8, 9; 12:1.

Ang pagpili ni Jehova kang Jacob inay kang Esau nagpakita nga ang pagpili sa Diyos wala magdepende sa pagbuot sa tawo. Gigamit ni apostol Pablo kini nga panghitabo aron ipakita nga ang tinuod nga mga anak ni Abraham dili lamang niadtong naggikan sa unodnong kaliwat, ni niadtong nag-agad sa ilang mga binuhatan, kondili niadtong adunay pagtuo nga sama sa kang Abraham. —Rom 9:6-12.

Si Esau nahimong usa ka pasidaang panig-ingnan alang sa mga Kristohanon aron dili sila mahimong sad-an, sama kang Esau nga materyalistiko,

tungod sa kawalay-pagpabili sa sagrado o espiritual nga mga butang.—Heb 12:16; tan-awa ang EDOM, EDOMHANON.

ESBAAL. Tan-awa ang IS-BOSET.

ESBAN. Ang ikaduha nga ginganlang anak nga lalaki ni Sultan Dison; usa ka kaliwat ni Seir nga Horihanon. Ang mga Horihanon mao ang mga molupyo sa yuta sa Seir sa wala pa ang mga anak ni Esau magpapahawa ug maglaglag kanila.—Gen 36:20, 26; 1Cr 1:38, 41; Deu 2:12.

ESCEVA. Usa ka Hudiyong "pangulo nga saserdote." Ang iyang pito ka anak nga lalaki maoy lakip sa "nanaglibod nga mga Hudiyo nga nanghingilin ug mga demonyo." Sa usa ka hitabo, sa siyudad sa Efeso, sila misulay sa paghingilin sa usa ka demonyo pinaagi sa pag-ingon, 'Ako ugdang nga nagmando kanimo pinaagi ni Jesus nga ginawali ni Pablo.' Ang daotang espiritu misanong pinaagi sa pag-ingon: "Ako nakaila kang Jesus ug ako nasinati kang Pablo; apan kinsa man kamo?" Unya giluksohan sa tawong gisudlan sa espiritu ang pito ka anak nga lalaki ni Esceva ug giabog sila pagawas sa balay nga hubo ug samdan. Tungod niini napadako o nabayaw ang ngalan sa Ginoo ug daghan ang namati sa maayong balita nga gisangyaw ni Pablo.—Buh 19:13-20.

Wala maghisgot ang ubang teksto ug Hudiyong saserdote nga ginganlan ug Esceva, gawas kon ang Esceva maoy Latin nga ngalan sa usa ka saserdote nga sa laing paagi nailhan sa usa ka Hebreohanong ngalan.

ESCOL [Bugway [sa mga Ubas]].

1. Usa ka igsoong lalaki ni Aner ug Mamre nga Amorihanon. (Gen 14:13) Si Escol ug ang iyang mga igsoong lalaki maoy mga kaabin ni Abraham sa pagpildi sa nag-abin nga mga hari sa Sidlakan.—Gen 14:14, 24; tan-awa ang ANER Num. 1.

2. Usa ka lugot o bul-oganang walog, lagmit nga nahimutang duol sa A sa Hebron. Gikan niining waloga nga ang Israelinhong mga espiya nagdalag usa ka dakong bugway sa mga ubas, ug ang mga parasan niining dapita ilado gihapon tungod sa maayong kalidad sa mga ubas niini. (Num 13:23, 24; 32:9; Deu 1:24) Kining ngalana lagmit nga namugna tungod niining hitaboa sa panahon sa pagpangespiya.

ESDRAELON. Tan-awa ang JEZREEL, JEZREELINHON Num. 5.

ESDRAS [Tabang].

1. Usa ka Aaronikong saserdote, kaliwat ni Eleasar ug Pinehas, eskolar, ekspertong magkokopya ug magtutudlo sa Balaod, batid sa Hebreohanon ug Aramaiko. Si Esdras may tinuod nga kasibot alang sa putling pagsimba ug "nakaandam sa iyang kasingkasing sa pagkonsulta sa balaod ni Jehova ug sa pagbuhat niini ug sa pagtudlo sa Israel sa regulasyon ug sa hustisya." (Esd 7:1-6, 10) Dugang pa sa pagsulat sa basahon nga nagdala sa iyang ngalan, lagmit nga gisulat ni Esdras ang duha ka basahon sa Mga Cronicas, ug gipasidunggan siya sa Hudiyohanong tradisyon nga maoy nagsugod sa paghipos ug paghimog katalogo sa mga basahon sa Hebreohanong Kasulatan. Dugang pa, si Esdras maoy usa ka talagsaong tigpanukiduki, nga nagkutlo ug mga 20 ka tinubdan sa impormasyon diha sa duha ka basahon sa Mga Cronicas. Sanglit daghang Hudiyo ang nagkatibulaag sa lainlaing mga dapit sa adlaw ni Esdras, kinahanglang himoon ang daghang kopya sa Hebreohanong Kasulatan, ug lagmit nanguna si Esdras niining buluhatona.

Walay mga detalye nga gihatag sa Bibliya bahin sa sayong kinabuhi ni Esdras. Siya nagpuyo sa Babilonya. Siya naggikan sa usa ka banay sa hataas nga mga saserdote apan dili gikan sa usa ka kaliwat nga naghupot gilayon sa katungdanan sa hataas nga pagkasaserdote human sa pagbalik gikan sa pagkadestiyero niadtong 537 W.K.P. Ang katapusan sa mga katigulangan ni Esdras nga nakahupot sa maong katungdanan mao si Seraias, kinsa maoy hataas nga saserdote sa mga adlaw ni Haring Zedekias sa Juda. Kini nga Seraias gipatay ni Nabucodonosor panahon sa pag-ilog sa Jerusalem niadtong 607 W.K.P. (Esd 7:1, 6; 2Ha 25:18, 21) Sa Babilonya gitahod pa gihapon sa mga Hudiyo ang pagkasaserdote ug busa nailhan gihapon ang ilang saserdotehanong mga banay. Dugang pa, ang pagkaorganisar sa komunidad sa mga Hudiyo, diin ang mga ansiyano maoy mga pangulo, nagpadayon pa gihapon. (Eze 20:1) Sama kang Esdras mismo, ang banay ni Esdras lagmit interesado nga makita si Esdras nga masangkapan sa kahibalo sa balaod sa Diyos. Busa siya edukado kaayo.

Kon, ingon sa gituohan sa pipila ka eskolar, ang usa ka tawo dili mahimong usa ka eskriba basta dili moabot sa pangedarong 30, si Esdras lagmit kapin na sa 30 anyos niadtong 468 W.K.P. sa dihang siya miadto sa Jerusalem. Siya sa walay duhaduha nabuhi sa panahon sa pagmando ni Ahasuero, sa panahon ni Mardokeo ug Ester, sa panahon nga migula ang sugo sa pagpuo sa mga Hudiyo sa tibuok Persianhong Imperyo. Dihay daghang Hudiyo nga nagpuyo sa Babilonya, busa kining nasodnon nga krisis dili gayod malimtan ni Esdras, nga nagpalig-on kaniya sa pagtuo bahin sa pag-atiman ug sa pagluwas ni Jehova sa iyang katawhan ug nagsilbing pagbansay,

naghimo kaniya nga hamtong sa paghukom ug sa katakos aron molampos ang dakong buluhaton nga gitagana kaniya sa ulahi.—Esd 1:1; 3:7, 12, 13; 8:9; 9:1.

Pag-adto sa Jerusalem. Kadto maoy sa 468 W.K.P., 69 ka tuig human mobalik ang matinumanong mga Hudiyong nahibilin gikan sa Babilonya ilalom sa pagpangulo ni Zorobabel, nga ang Persianhong hari nga si Artajerjes Longimanus naghatag kang Esdras sa "tanan niyang gipangayo" maylabot sa pag-adto sa Jerusalem ug sa pagpalambo sa putling pagsimba didto. Sumala sa opisyal nga sulat sa hari, kadtong mga Israelinhon nga buot mouban kang Esdras ngadto sa Jerusalem makahimo niana.—Esd 7:1, 6, 12, 13.

Bisan sa adlaw ni Esdras, nganong ang mga Hudiyo nga mibiya sa Babilonya nagkinahanglag lig-ong pagtuo?

Daghan sa mga Hudiyo hamugaway na ang pagkinabuhi sa Babilonya, ug ang mga kalaoman didto sa Jerusalem dili madanihon labot sa materyal. Diyutay ra ang nagpuyo sa Jerusalem. Ang maayong pagsugod sa mga Hudiyo ilalom ni Zorobabel daw nag-anam ug kahuyang. Usa ka komentarista, si Dean Stanley, nag-ingon: "Diyutay ra ang nagpuyo sa Jerusalem, ug daw nahunong ang paguswag sa buluhaton nga gisugdan sa unang mga pumoluyo. . . . Tungod ba kaha sa orihinal nga kahuyangan sa nagkadakong kabalangayan o kaha sa bag-ong pag-atake gikan sa naglibot nga mga tribo, nga niini kita walay tin-awng impormasyon, tino nga ang mga paril sa Jerusalem wala pa gihapon mahuman; dihay dagkong mga gawang niini diin ang mga ganghaan nangasunog ug wala ayoha; ang mga kagun-oban niini nagpasad diha sa kadaplinan sa batoong kabungtoran niini; ang Templo, bisag natapos na, diyutay pa gihapon ang mga muwebles ug kulang ang mga dayandayan niini." (*Ezra and Nehemiah: Their Lives and Times,* ni George Rawlinson, London, 1890, pp. 21, 22) Busa ang pagbalik ngadto sa Jerusalem nagkahulogan sa pagkawala sa trabaho, pagkabungkag sa mga relasyon, pagsalikway sa daw komportable nga pagkinabuhi, ug sa pagtukod ug usa ka bag-ong kinabuhi sa usa ka halayong yuta ilalom sa mga kahimtang nga masulayon, malisod, ug lagmit peligroso, dugang pa sa halayo ug makuyaw nga panaw, sanglit daghang tribo nga Arabo ug ubang mga kaaway ang hayan masugatan. Nagkinahanglan kadto ug kasibot alang sa matuod nga pagsimba, pagtuo kang Jehova, ug kaisog aron makahimo sa pagpanaw. Mga 1,500 ka lalaki lamang ug ang ilang mga banay ang nakaplagan nga interesado ug makaarang sa pag-adto, tingali tanantanan mga 6,000 o kapin pa. Malisod ang buluhaton ni Esdras ingong ilang pangulo. Apan ang kanhing paagi sa pagkinabuhi ni Esdras nag-andam kaniya, ug siya nagpalig-on sa iyang kaugalingon sumala sa kamot ni Jehova nga nag-uban kaniya.—Esd 7: 10, 28; 8:1-14.

Si Jehova nga Diyos nagtagana sa gikinahanglan kaayong materyal nga tabang, kay ang pinansiyal nga kahimtang sa Jerusalem dili maayo ug ang bahandi niadtong mopanaw uban kang Esdras limitado lamang. Si Haring Artajerjes ug ang iyang pito ka magtatambag napalihok sa paghatag ug boluntaryong kontribusyon aron magamit sa pagpalit ug mga hayop nga ihalad ug sa ilang mga halad-nga-lugas ug halad-nga-ilimnon. Dugang pa, giawtorisahan si Esdras sa pagdawat ug mga kontribusyon alang niini nga katuyoan didto sa sakop nga mga distrito sa Babilonya. Kon adunay mga sobra sa pondo, si Esdras ug kadtong uban kaniya makadesisyon kon unsaon sa paggamit niini sa labing maayong paagi. Ang mga sudlanan alang sa pag-alagad sa templo ihatod nga kompleto sa Jerusalem. Kon gikinahanglan, mahimong kuhaon ang dugang pondo gikan sa tipiganan sa bahandi sa hari. Ang mga mamahandi sa unahan sa Suba gipahibalo nga si Esdras makapangayo gikan kanila ug plata, trigo, bino, ug lana sa usa ka tinong gidaghanon, ug asin nga walay sukod, ug nga ang iyang hangyo igahatag sa walay langan. Dugang pa, ang mga saserdote ug ang mga nagtrabaho sa templo libre sa buhis. Labot pa, si Esdras gihatagag kagahom sa pagtudlog mga mahistrado ug mga maghuhukom, ug ang paghukom ipahamtang kang bisan kinsa nga dili motuman sa balaod sa Diyos ug sa balaod sa hari, "alang ba sa kamatayon o sa paghingilin, o alang sa multa nga salapi o sa pagkabilanggo."—Esd 7:11-26.

Kay giila ang pagtultol ni Jehova bahin niini, dihadiha gituman ni Esdras ang iyang komisyon. Iyang gitigom ang mga Israelinhon didto sa tampi sa suba sa Ahava, diin siya naghimog tulo-ka-adlaw nga pagsusi sa katawhan. Dinhi iyang nakaplagan nga bisag may pipila ka saserdote nga kauban nila, walay usa sa dili-saserdoteng mga Levihanon ang nagboluntaryo, ug gikinahanglan kaayo sila alang sa pag-alagad sa templo. Niining tungora gipakita ni Esdras ang iyang mga katakos ingong usa ka pangulo. Wala mahadlok sa kahimtang, dihadiha siya nagpadala ug opisyal nga mga hawas ngadto sa mga Hudiyo sa Casipia. Maayo ang ilang pagsanong, nga nagtaganag 38 ka Levihanon ug 220 ka Netinim. Uban sa ilang mga banay, sa walay duhaduha kini nakapadaghan sa kaubanan ni Esdras ngadto sa kapin sa 7,000.—Esd 7:27, 28; 8:15-20.

Unya gimantala ni Esdras ang usa ka pagpuasa aron ipakisayod kang Jehova ang hustong dalan. Bisan tuod nga ang iyang panon magdalag dakong bahandi, dili buot ni Esdras nga mapakaulawan bisan gamay ang ngalan ni Jehova pinaagi sa pagpangayo ug usa ka grupo nga manalipod kanila human niya ikapahayag ngadto sa hari ang iyang bug-os nga pagtuo sa proteksiyon ni Jehova alang sa iyang mga alagad. Human mangamuyo sa Diyos, iyang gitawag ang 12 ka tawo gikan sa mga pangulo sa mga saserdote, gitimbang pagayo ngadto kanila ang amot, nga sumala sa modernong adlaw nga katumbas, dayag nga nagkantidad ug kapin sa $43,000,000, ug gipiyal kini ngadto kanila.—Esd 8:21-30.

Ang kamot ni Jehova nag-uban gayod kang Esdras ug sa iyang mga kauban, nga nagpanalipod kanila gikan sa "kaaway diha sa dalan," mao nga sila nakaabot sa Jerusalem nga luwas. (Esd 8:22) Nailhan dayon siya sa mga saserdote ug mga Levihanon nga nag-alagad sa templo, kinsa maoy iyang gitugyanan sa bahandi nga iyang gidala. —Esd 8:31-34.

Giawhag ang Israel sa Pagpapahawa sa Langyawng mga Asawa. Human motanyag ug mga halad didto sa templo, nasayran ni Esdras gikan sa mga prinsipe nga daghan sa katawhan, mga saserdote, ug mga Levihanon nga nagpuyo sa yuta ang nagkuhag langyawng mga asawa. Sa pagkadungog niini, gigisi ni Esdras ang iyang besti ug ang iyang kupo nga walay bukton, gilarot ang pipila ka buhok sa iyang ulo ug sa iyang bungot, ug nagpadayon sa paglingkod nga nahiugnok hangtod sa halad-nga-lugas sa kagabhion. Unya, miluhod ug mibayaw sa iyang mga kamot ngadto kang Jehova, ug atubangan sa nagkatigom nga mga Israelinhon, siya mihimog publikong pagsugid sa mga sala sa iyang katawhan, sugod sa mga adlaw sa ilang katigulangan.—Esd 8:35–10:1.

Human niana, si Secanias, nga namulong alang sa katawhan, nagrekomendar nga maghimo sila ug usa ka pakigsaad kang Jehova sa pagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa ug sa mga anak nga natawo kanila, ug dayon siya miingon kang Esdras: "Tindog, kay ang butang gisangon kanimo, ug kami anaa uban kanimo. Magmakusganon ka ug lihok." Busa, ang katawhan gipapanumpa ni Esdras, ug gipahibalo ang tanang kanhing mga destiyero sa pag-adto nga tingob ngadto sa Jerusalem sulod sa tulo ka adlaw aron tul-iron kini nga sayop. Nianang higayona gitambagan ni Esdras ang mga nagkatigom sa pagsugid sa ilang sala ngadto kang Jehova ug sa pagbulag sa ilang langyawng mga asawa. Apan, tungod sa kadaghan sa mga tawo nga nalangkit niini nga kalapasan, dili posible nga maatiman ang tanang butang dihadiha, apan sa inanay, sa yugto nga mga tulo ka bulan, ang kahugawan napapha.—Esd 10:2-17.

Uban Kang Nehemias. Dili matino kon si Esdras nagpabilin ba sa Jerusalem o mibalik sa Babilonya. Apan ang dili maayong mga kahimtang nga midangat sa siyudad, uban sa kahugawan nga nakaapektar sa mga saserdote, daw nagpakita nga wala siya nianang panahona. Lagmit nga gipabalik siya ni Nehemias human matukod pag-usab ang mga paril sa Jerusalem. Apan, atong makita nga mitungha na usab siya sa esena diin gipakita siya nga nagbasa sa Balaod ngadto sa nagkatigom nga katawhan ug nagpanudlo kanila. Sa ikaduhang adlaw sa maong asembliya ang mga pangulo sa katawhan naghimog linaing panagkatigom uban kang Esdras aron sa pagbaton ug hait nga salabotan bahin sa Balaod. Ang Pista sa mga Balongbalong gisaulog uban ang pagmaya. Human sa walo ka adlaw nga pagsaulog, ang Tisri 24 gihimong adlaw sa pagpuasa ug sa pagsugid sa ilang mga sala, uban ang pag-ampo. Ilalom sa maayong pagpanguna ug pagtultol ni Esdras ug Nehemias, gihimo ang usa ka "kasaligang kontrata," nianang panahona dili pinaagig binaba, apan pinaagig sinulat, nga gipamatud-an pinaagig timbre sa mga prinsipe, mga Levihanon, ug mga saserdote.—Neh 8:1-9, 13-18; kap 9.

Mga Sinulat. Ang mga basahon sa Bibliya sa Mga Cronicas maingon man ang basahon nga nagdala sa ngalan ni Esdras nagpamatuod nga si Esdras kugihan kaayo nga tigpanukiduki, nga adunay pagsabot tali sa nagkadaiyang mga bersiyon sa mga kopya sa Balaod nga naglungtad nianang panahona. Siya nagpakitag talagsaong kasibot sa pagsusi sa opisyal nga mga dokumento sa iyang nasod, ug dayag nga tungod sa iyang mga paningkamot atong nabatonan ang tukmang mga rekord nga gihatag kanato sa Mga Cronicas. Hinunoa, angay natong hinumdoman nga nagalihok kaniya ang espiritu sa Diyos ug nga ang Diyos naggiya kaniya aron mapreserbar ang dakong bahin sa kasaysayan sa Israel alang sa atong kaayohan.

Ang kasibot ni Esdras alang sa pagkamatarong, ang iyang mainampoong pagsalig kang Jehova, ang iyang pagkamatinumanon sa pagpanudlo sa balaod sa Diyos ngadto sa Israel, ug ang iyang kakugi sa pagpalambo sa matuod nga pagsimba naghimo kaniya, ingong usa sa 'mabagang panganod sa mga saksi,' nga usa ka maayong panig-ingnan nga takos pagasundogon.—Heb 12:1.

2. Usa ka saserdote nga mibalik sa Jerusalem uban kang Zorobabel gikan sa Babilonya niadtong 537 W.K.P.—Neh 12:1, 13.

ESDRAS, BASAHON NI. Usa ka rekord nga nagpakita kon sa unsang paagi si Jehova nagtuman sa iyang mga saad sa pagpasig-uli sa Israel gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya ug sa pagtukod pag-usab sa matuod nga pagsimba didto sa Jerusalem. Nalakip niini mao ang mga mando sa emperador sa pagpasig-uli sa pagsimba kang Jehova taliwala sa mga Hudiyo human sa 70-ka-tuig nga pagkabiniyaan sa Jerusalem ug ang asoy sa buluhaton nga gihimo, bisan pa sa mga kababagan, aron sa pagpalampos niini. Si Esdras mitapot pag-ayo sa gihisgotang katuyoan sa tibuok nga basahon. Mopatim-aw nga kini mao ang hinungdan nga wala ilakip ang nahitabo sulod sa pipila ka kal-ang sa panahon, sama nianang tali sa mga kapitulo 6 ug 7 niini nga basahon, kay ang magsusulat wala mosulay sa paghatag ug kompleto nga makasaysayanhong asoy bahin sa mga panahon.

Magsusulat. Si Esdras, ingong usa ka saserdote, eskolar, batid nga magkokopya, ug tawo nga "nakaandam sa iyang kasingkasing . . . sa pagtudlo sa Israel sa regulasyon ug sa hustisya" ug sa pagtul-id sa mga butang nga nakulang diha sa pagsimba kang Jehova nga gihimo taliwala sa nahibalik nga mga Israelinhon, mao gayod ang kuwalipikado sa pagsulat sa basahon nga nagdala sa iyang ngalan. Ang harianong gahom nga gihatag kaniya sa hari sa Persia naghatag kaniyag dugang katarongan ug awtoridad sa paghimo sa gikinahanglang panukiduki, ug makataronganon alang sa maong tawo sa pagsulat ug usa ka rekord niining hinungdanong bahin sa kasaysayan sa iyang nasod. (Esd 7:6, 10, 25, 26) Busa, ang basahon matinud-anon sa paggamit niini sa unang persona alang sa magsusulat gikan sa kapitulo 7, bersikulo 27, hangtod sa kapitulo 9. Ang kadaghanang eskolar nagkauyon nga gipadayon pag-asoy sa basahon ni Esdras ang kasaysayan nga gihisgotan sa Mga Cronicas, ingon sa gipakita sa pagtandi sa 2 Cronicas 36:22, 23 sa Esdras 1:1-3. Sa makausa pa kini nagpunting kang Esdras nga mao ang magsusulat. Ang Hudiyohanong tradisyon sa susama nagpasidungog kang Esdras ingong mao ang magsusulat.

Pagkatinuod. Ang basahon ni Esdras gilakip diha sa Hebreohanong kanon. Sa sinugdan gikombinar kini sa Nehemias aron mahimong usa ka linukot nga basahon. Ang Babilonyanhong Talmud (*Bava Batra* 14*b*) misunod niini nga tradisyon, apan sukad sa ika-16 nga siglo, ang pinatik nga Hebreohanong mga Bibliya nagbutang ug timaan sa pagbahin, bisan tuod ilang giihap ang duha ka basahon ingong usa diha sa katibuk-ang gidaghanon sa mga basahon sa Hebreohanong Kasulatan. Ang *Douay Version* migamit sa mga ngalang Una ug Ikaduhang Esdras, nga nagsunod sa Gregong porma sa espeling. Apan, kini naghisgot nga ang ikaduhang basahon nailhan usab ingong Nehemias. Adunay apokripal nga basahon diha sa Grego nga gitawag ug Esdras III. Kini gilangkoban ug mga

MGA PANGUNANG PUNTO SA ESDRAS

Ang pagtukod pag-usab sa templo sa Jerusalem ug ang pagpasig-uli sa matuod nga pagsimba didto human sa pagkadestiyero sa Babilonya

Nagkobre sa yugto nga mga 70 ka tuig human sa pagbalik sa mga Hudiyo gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya

---

Si Ciro nagpagula ug mando alang sa kagawasan, ug ang nahibilin sa Hudiyong mga destiyero namalik sa Jerusalem (niadtong 537 W.K.P.) aron sa pagtukod pag-usab sa templo (1:1–3:6)

Pagtukod pag-usab sa templo (3:7–6:22)

- Ang pundasyon gipahimutang sa ikaduha nga tuig sukad sa pagbalik gikan sa pagkadestiyero
- Ang mga kaaway balikbalik nga nagbalda sa pagtukod pag-usab sa templo ug sa kataposan milampos sa pagpahunong sa buluhaton hangtod nga ang mga manalagnang si Zacarias ug Haggeo, sa ikaduha nga tuig ni Dario I (520 W.K.P.), nagdasig sa katawhan sa pagpadayon sa pagtukod
- Usa ka opisyal nga pagsusi sa Persianhong mga rekord didto sa Babilonya ug Ecbatana nagpadayag nga ang pagtukod pag-usab sa templo giawtorisahan ni Ciro, busa gimando ni Dario I nga ang buluhaton ipadayon nga walay pagbabag, nga naglatid ug silot nga kamatayon alang sa mga molapas
- Sa ikaunom nga tuig ni Dario I (515 W.K.P.), nahuman ang pagtukod sa templo, ug human niana ang tinukod giinagurahan ug ang Paskuwa gisaulog

Si Esdras miadto sa Jerusalem (niadtong 468 W.K.P.) dala ang mga gasa alang sa templo ug aron sa pagtudlo ug mga maghuhukom (7:1–8:36)

- Ang maong pagpanaw gitugotan sa Persianhong monarko nga si Artajerjes (Longimanus)
- Si Esdras ug ang mga 1,500 ka lalaki, gawas pa sa 258 ka Levihanon ug mga Netinim gikan sa Casipia, mibiya gikan sa usa ka dapit nga ilang gitigoman didto sa suba sa Ahava dala ang bulawan, plata, ug mga galamiton alang sa templo; sila miabot sa Jerusalem kapin sa tulo ug tunga ka bulan sa ulahi

Ang paghinlo sa Israel, lakip sa mga saserdote (9:1–10:44)

- Sa pagkasayod sa kahugawan tungod sa pagpakigminyo sa langyawng mga babaye, si Esdras mihimog publikong pagsugid sa mga sala diha sa pag-ampo kang Jehova
- Si Secanias miila sa sala ug misugyot sa paghimog usa ka pakigsaad sa pagpapahawa sa langyawng mga asawa ug sa ilang mga anak
- Ang tanang kanhing mga destiyero gisugo sa pagtigom didto sa Jerusalem; dayon ang usa ka desisyon gihimo nga anam-anamon pag-imbestigar sa mga prinsipe ang tagsatagsa ka kaso sa kahugawan
- Gihimo sa mga saserdote, mga Levihanon, ug sa uban pang mga lalaki ang paghingilin sa ilang langyawng mga asawa ug mga anak

asoy gikan sa Ikaduhang Cronicas, Esdras, ug Nehemias ingon man sa pipila ka popular nga mga leyenda; usab adunay basahon nga gitawag kunohay ug Esdras IV.

Ang mas dakong bahin sa Esdras gisulat diha sa Hebreohanon. Apan ang dakodako nga bahin diha sa Aramaiko, sanglit si Esdras nagkopya gikan sa publikong mga rekord ug sa opisyal nga mga dokumento. Kini naglakip sa mga kopya sa mga sulat nga gipadala ngadto sa Persianhong mga hari pinaagi sa mga opisyal sa "unahan sa Suba [sa Euprates]" ug sa harianong mga tubag ug mga mando nga nagsugo niini nga mga opisyal. Dugang pa, si Esdras nagtaganag mubo nga kasaysayan nga naglangkit niini nga mga dokumento. Ang Aramaiko mao ang diplomatikong pinulongan ug gigamit sa internasyonal nga komersiyo sa adlaw ni Esdras. Ang Aramaikong mga bahin makaplagan sa mga kapitulo 4 hangtod sa 7. Ang pipila sa impormasyon ni Esdras gikopya gikan sa Hudiyohanong tipiganan sa mga dokumento, ug siyempre kini nga bahin maoy diha sa Hebreohanon. Kini nga mga kamatuoran nagpalig-on usab sa argumento sa pagkatinuod sa asoy ni Esdras.

Ang Esdras 7:23-26 nagrekord nga ang Persianhong kagamhanan miuyon sa Balaod ni Moises nga mapadapat sa mga Hudiyo ug ang mga Persianhon sa ingon nakatabang sa pagpasig-uli sa matuod nga pagsimba. Ang mga paghisgot ni Esdras sa Persianhong mga hari naghan-ay kanila sa tukmang pagkasunodsunod. Karong adlawa ang kadaghanan sa mga eskolar midawat sa pagkatukma sa basahon, ang *The New Westminster Dictionary of the Bible* prangkang nag-ingon nga "dili gayod kaduhaduhaan ang pagkakasaligan sa makasaysayanhong mga kaundan." (Giedit ni H. Gehman, 1970, p. 291) Busa, ang rekord diha sa basahon maoy kasaligan, ug si Esdras maoy usa ka tawo sa kasaysayan.

Panahon ug Diin Nahitabo. Ang basahon ni Esdras gisulat sa mga 460 W.K.P., uban sa mga basahon sa Mga Cronicas. Si Esdras nagsugod pinaagi sa pag-asoy sa mando ni Ciro sa pagpasig-uli sa mga Hudiyo gikan sa Babilonya. Kadto maoy sa unang tuig ni Ciro nga kining Persianhong hari nagluwat ug proklamasyon sa pagpasig-uli. (Esd 1:1) Ang Juda ug Jerusalem nawad-an sa mga pumoluyo, sa tinghunlak sa 607 W.K.P., sa dihang kadtong gibilin ni Nabucodonosor mibalhin ngadto sa Ehipto. Ang ika-70 nga tuig sa pagkabiniyaan sa Jerusalem, ang kataposang gipatuman nga igpapahulay sa yuta, natapos sa tinghunlak sa 537 W.K.P. Ang mando ni Ciro lagmit gayod nga gipagula sa ulahing bahin sa 538 W.K.P. o sa sayong bahin sa 537 tungod sa duha ka katarongan. Ang pagkabiniyaan kinahanglang magpadayon hangtod matapos ang ika-70 nga tuig, ug ang gipahigawas nga mga Israelinhon dili dahomon nga mopanaw sa ulanon nga tingtugnaw, nga mao unta ang mahitabo kon ang mando gipagula pa pipila ka bulan una pa niana. Lagmit kini gipagula sa sayong bahin sa tingpamulak sa 537 W.K.P. aron nga mahatagan ug higayon ang mga Hudiyo nga makapanaw sa panahon sa ting-init, moabot sa Jerusalem, ug tukoron ang halaran sa unang adlaw sa ikapitong bulan (Tisri) sa tuig 537 W.K.P., Septiyembre 29 sumala sa Gregorian nga kalendaryo.—Esd 3:2-6.

Human hubita ang Paskuwa ug ang Pista sa mga Tinapay nga Walay Igpapatubo nga gisaulog human makompleto ang templo niadtong 515 W.K.P., gilaktawan ni Esdras ang misunod nga yugto sa panahon hangtod sa ikapitong tuig sa paghari ni Artajerjes, ang hari sa Persia, niadtong 468 W.K.P., sa dihang si Esdras personal nga gihisgotan diha sa asoy. Si Esdras migamit sa unang persona gikan sa kapitulo 7, bersikulo 27, hangtod sa kapitulo 9 apan migamit sa ikatulong persona sa kapitulo 10, nga wala maghisgot sa iyang kaugalingon aron hatagan ug bug-os nga pagtagad ang mga kalihokan sa mga prinsipe, mga saserdote, mga Levihanon, ug sa uban pa niadtong nahibalik, ilabina sa pagtul-id sa kahimtang niadtong nagminyo ug langyaw nga mga asawa.

ESEK.

1. [lagmit, Milihok nga Mapintason]. Usa ka kaliwat ni Haring Saul. Ang rekord sa Kasulatan naghisgot nga kini nga Benjaminhon may tulo ka anak nga lalaki ug nga ang mga anak sa iyang panganay nga si Ulam maoy "maisog, gamhanang mga tawo, naggamit sa pana, ug may daghang anak nga lalaki ug mga apo nga lalaki, usa ka gatos ug kalim-an."—1Cr 8:1, 33, 39, 40.

2. [Panaglalis]. Usa ka atabay sa presko nga tubig nga gikalot sa mga alagad ni Isaac didto sa buloganang walog sa Gerar. (Gen 26:20) Apan, ang Filistehanong mga magbalantay sa kahayopan nianang dapita nag-angkon sa atabay nga ilaha, ug ang miresultang 'panag-away' tali sa duha ka pundok maoy gibasehan sa ngalan niining dapita. (Gen 26:12-20) Ang tukmang nahimutangan niini wala mahibaloi karong adlawa.

ESKRIBA. Usa ka sekretaryo o magkokopya sa Kasulatan; sa ulahi, usa ka tawo nga batid sa Balaod. Ang Hebreohanong pulong nga *so·pher′,* nga naggikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "ihap," gihubad nga "sekretaryo," "eskriba," "magkokopya"; ug ang Gregong pulong nga *gram·ma·teus′* gihubad nga "eskriba" ug "magtutudlo sa publiko." Kini nga termino nagtumong sa usa ka tawong adunay kinaadman. Sa tribo ni Zabulon

adunay mga nagbaton "sa kasangkapan sa usa ka eskriba" alang sa pag-ihap ug pagtala sa kasundalohan. (Huk 5:14; itandi ang 2Ha 25:19; 2Cr 26:11.) Adunay mga eskriba, o mga sekretaryo, alang sa templo. (2Cr 34:9, 13) Ang sekretaryo ni Haring Jehoas miduyog sa hataas nga saserdote sa pag-ihap sa salapi nga giamot ug dayon gihatag kini ngadto sa mga tigbayad sa mga suhol sa mga nagtrabaho sa pag-ayo sa templo. (2Ha 12:10-12) Si Baruk misulat sa gidiktar kaniya sa manalagnang si Jeremias. (Jer 36:32) Ang mga sekretaryo ni Haring Ahasuero sa Persia nagtrabaho ubos sa pagdumala ni Haman sa dihang gisulat ang sugo sa paglaglag sa mga Hudiyo, ug ubos sa pagdumala ni Mardokeo sa dihang ang kontra-sugo gipadala.—Est 3:12; 8:9.

Ang Ehiptohanong eskriba sagad nga usa ka tawo sa ubos nga hut-ong sa katilingban apan intelihente ug edukado. Dala niya ang iyang kagamitan, nga usa ka paleta nga may mga lungag nga butanganan ug tinta nga nagkalainlain ang kolor, usa ka sudlanan ug tubig, ug usa ka kaha nga sudlanan sa brutsa nga tangbo. Sinati siya sa mga pormang sulatanan nga gigamit alang sa legal ug sa negosyo. Bayran siya tungod sa pagpil-ap sa maong mga porma, pagsulat sa mga idiktar kaniya, ug uban pa.

Sa Babilonya ang eskriba giisip nga propesyonal. Ang iyang mga serbisyo gikinahanglan gayod, sanglit ang balaod naglatid nga ang mga transaksiyon sa negosyo kinahanglang isulat, pirmahan sa hustong paagi sa mga partido nga nagkontrata ug pamatud-an sa mga saksi. Ang sekretaryo molingkod duol sa ganghaan sa siyudad, diin ang kadaghanan sa mga negosyo himoon, nga may dalang igsusulat ug minasa nga yutang-kulonon, siya andam nga magpabayad sa iyang serbisyo sa dihang gikinahanglan. Ang mga eskriba magtala sa mga transaksiyon sa negosyo, mosulat ug mga sulat, mag-andam ug mga dokumento, mag-atiman sa mga rekord sa templo, ug mohimog uban pang klerikal nga mga buluhaton.

Ang Hebreohanong mga eskriba nag-alagad ingong mga notaryo publiko, nag-andam ug mga dokumento sa diborsiyo, ug nagtala sa uban pang mga transaksiyon. Sa ulahing mga panahon sila wala nay tinong bayad, busa ang usa mahimong makigsabot nang daan kanila alang sa bayad. Sagad nga ang usa sa mga partido sa transaksiyon ang mobayad, apan usahay ang duha ka partido parehong mobayad niini. Si Ezequiel, diha sa iyang panan-awon, nakakita ug usa ka tawo nga may tintiro sa tigtala nga naghimog pagpangmarka.—Eze 9:3, 4.

Mga Magkokopya sa Kasulatan. Sukad sa mga adlaw ni Esdras nga saserdote unang nailado ang mga eskriba (*soh·pherim′,* "Sopherim") ingong usa ka lahi nga grupo. Sila maoy mga magkokopya sa Hebreohanong Kasulatan, nga maampingon kaayo sa ilang buluhaton ug nahadlok nga masayop. Sa paglabay sa panahon sila nahimong hilabihan ka makutihon, nga dili lamang ang gikopya nga mga pulong ang giihap kondili ang mga letra usab. Hangtod sa mga siglo human si Kristo mianhi sa yuta, ang sinulat nga Hebreohanon gilangkoban lamang sa mga konsonante, ug kon dunay masaylo-an o madugang bisan usa lamang ka letra sagad nga kini makausab na sa kahulugan sa pulong. Kon ilang makita ang bisan gamay kaayong sayop, sama pananglitan sa dili-tukmang pagkasulat sa usa ka letra, ang enterong seksiyon sa linukot isalikway na ingong dili angay nga gamiton sa sinagoga. Kana nga seksiyon tangtangon ug ilisdan sa bag-o ug walay sayop nga kopya. Basahon nila sa makusog ang matag pulong una pa isulat. Ang pagsulat bisan sa usa ka pulong nga sinag-ulo giisip nga usa ka dakong sala. Bisan pa niana, hinayhinay nga nakahuyot ang dili makataronganong mga batasan. Giingon nga ang relihiyosong mga eskriba mainampoong magpahid sa ilang pluma una pa isulat ang pulong nga *'Elo·him′* (Diyos) o *'Adho·nai′* (Soberanong Ginoo).

Apan, bisan pa niining hilabihan nga pagamping aron malikayan ang wala-tuyoang mga sayop, sa paglabay sa panahon ang mga Sopherim nagbuotbuot na sa paghimog mga kausaban sa teksto. Diha sa 134 ka teksto ang mga Sopherim nag-usab sa karaang Hebreohanong teksto aron mabasa nga *'Adho·nai′* imbes nga *YHWH.* Sa ubang mga teksto ang *'Elo·him′* mao ang pulong nga gigamit ingong kapuli. Ang kadaghanan sa mga kausaban gihimo sa mga Sopherim tungod sa patuotuo labot sa ngalan sa Diyos ug aron malikayan ang antropomorpismo, buot ingnon, pagpadapat sa mga kinaiya sa tawo ngadto sa Diyos. (Tan-awa ang JEHOVA [Ang patuotuo nagtago sa ngalan].) Ang mga Masorete, nga maoy pagtawag sa mga magkokopya kasiglohan human sa mga adlaw ni Jesus dinhi sa yuta, nakamatikod sa mga kausaban nga gihimo sa unang mga Sopherim, ug nagtala niini diha sa panaplin o sa kataposan sa Hebreohanong teksto. Kini nga mga nota sa panaplin gitawag ug Masora. Sa 15 ka teksto diha sa Hebreohanong teksto, ang pipila ka letra o pulong gimarkahan sa mga Sopherim pinaagig talagsaong mga tulbok. Ang kahulogan niining talagsaong mga tulbok gilantugian.

Diha sa sumbanang Hebreohanong mga manuskrito, ang Masora, nga mao, ang gagmayng sinulat diha sa mga panaplin sa panid o sa kataposan sa teksto, adunay usa ka nota sa atbang sa pipila ka Hebreohanong mga teksto nga mabasa: "Kini maoy usa sa napulog-walo ka Kausaban nga

gihimo sa mga Sopherim," o ang susama niana nga mga pulong. Kini nga mga kausaban dayag nga gihimo tungod kay ang orihinal nga mga pulong sa Hebreohanong teksto daw walay pagtahod kang Jehova nga Diyos o sa iyang yutan-ong mga hawas. Bisan unsa pa ka maayo ang ilang tumong, kini maoy dili-makataronganong pag-usab sa Pulong sa Diyos. Alang sa talaan sa mga kausaban nga gihimo sa mga Sopherim, tan-awa ang apendise sa *New World Translation* (*Rbi8*), panid 1569.

Ang mga Eskriba Ingong mga Magtutudlo sa Balaod. Sa sinugdan ang mga saserdote nagalagad ingong mga eskriba. (Esd 7:1-6) Apan gipasiugda pag-ayo ang panginahanglan alang sa matag Hudiyo nga makabaton ug kahibalo sa Balaod. Busa kadtong nagtuon ug nakabaton ug dakong kahibalo gitamod, ug kini nga mga eskolar sa ngadtongadto nahimong usa ka independenteng grupo, nga ang kadaghanan dili mga saserdote. Busa sa panahon nga si Jesus mianhi sa yuta, ang pulong nga "mga eskriba" nagpaila sa usa ka hut-ong sa mga lalaki nga batid sa Balaod. Ang sistematikong pagtuon sa Balaod ug ang pagpatin-aw niini gihimo nilang propesyon. Dayag nga lakip sila sa mga magtutudlo sa Balaod, ang mga batid sa Balaod. (Luc 5:17; 11:45) Sila sagad nga nalangkit sa relihiyosong sekta sa mga Pariseo, sanglit gidawat niini nga pundok ang mga interpretasyon o "mga tradisyon" sa mga eskriba nga sa paglabay sa panahon nahimong makalibog, makuti, ug teknikal nga mga regulasyon. Ang ekspresyon nga 'mga eskriba sa mga Pariseo' makita sa daghang higayon diha sa Kasulatan. (Mar 2:16; Luc 5:30; Buh 23:9) Kini lagmit nagpasabot nga ang pipila ka eskriba maoy mga Saduseo, nga nagtuo lamang sa *sinulat* nga Balaod. Ang mga eskriba sa mga Pariseo madasigong nagdepensa sa Balaod, apan nangupot usab sa mga tradisyon nga namugna, ug sila naggahom sa kaisipan sa katawhan nga mas labi pa kay sa mga saserdote. Sa panguna, ang mga eskriba makaplagan didto sa Jerusalem, apan sila makita usab sa tibuok Palestina ug sa ubang kayutaan taliwala sa mga Hudiyo nga Natibulaag.—Mat 15:1; Mar 3:22; itandi ang Luc 5:17.

Ang mga eskriba gitamod sa katawhan ug gitawag nga "Rabbi" (Gr., *rhab·bei′,* "Akong bantogan; Akong hamili"; gikan sa Heb. nga *rav,* nga nagkahulogang "daghan," "bantogan"; usa ka titulo sa pagtahod nga maoy pagtawag sa mga magtutudlo). Kini nga termino gipadapat kang Kristo sa ubay-ubayng mga teksto diha sa Kasulatan. Sa Juan 1:38 kini gihubad nga nagkahulogang "Magtutudlo." Sa pagkatinuod, si Jesus mao ang magtutudlo sa iyang mga tinun-an, apan sa Mateo 23:8 iyang gidid-an sila sa pagtinguha sa maong titulo o sa pagpatawag niana nga titulo, sama sa gihimo sa mga eskriba. (Mat 23:2, 6, 7) Ang mga eskriba sa mga Hudiyo uban sa mga Pariseo kusganong gisaway ni Jesus tungod kay ilang gidugangan ang Balaod ug naghimog mga lutsanan aron makaipsot sa Balaod, mao nga siya miingon kanila: "Gihimo ninyo nga walay pulos ang pulong sa Diyos tungod sa inyong tradisyon." Iyang gipunting ang usa ka pananglitan niini: Ang usa ka tawo nga angay untang motabang sa iyang amahan o inahan ilang tugotan nga modumili sa pagbuhat niana—pinaagi sa pag-angkon nga ang butang o kabtangan nga iyang nabatonan nga pinaagi niana iyang matabangan ang iyang mga ginikanan maoy usa ka gasa nga gipahinungod ngadto sa Diyos.—Mat 15:1-9; Mar 7:10-13; tan-awa ang KORBAN.

Gipahayag ni Jesus nga ang mga eskriba, sama sa mga Pariseo, nagdugang ug daghang butang, nga naghimo sa Balaod nga lisod sundon sa katawhan, nga nagpabug-at sa katawhan. Dugang pa, ingong usa ka hut-ong, sila walay tiunay nga gugma sa katawhan ni sila nagtinguha sa pagtabang kanila, nga dili gani buot mogamit sa usa ka tudlo aron mapagaan ang mga palas-anon sa katawhan. Gusto nila ang mga pagdayeg gikan sa mga tawo ug ang dungganong mga titulo. Ang ilang relihiyon maoy sa panggawas lamang, usa ka rituwal, ug sila mga salingkapaw. Gipakita ni Jesus kon sa unsang paagi ang ilang tinamdan ug mga binuhatan nagpalisod kanila sa pagpakabaton sa pag-uyon sa Diyos, nga nag-ingon kanila: "Mga halas, kaliwat sa mga bitin, unsaon ninyo pagkalagiw gikan sa paghukom sa Gehenna?" (Mat 23:1-33) Ang mga eskriba dakog tulubagon, sanglit sila nahibalo sa Balaod. Apan ilang gikuha ang yawi sa kahibalo. Wala sila makontento sa dili pag-ila kang Jesus, kinsa gipamatud-an sa ilang mga kopya sa Kasulatan, apan sila nagdugang sa ilang pagkasalawayon pinaagi sa pagpakigbisog nga mababagan ang si bisan kinsa sa pag-ila kaniya, oo, sa pagpamati kang Jesus.—Luc 11:52; Mat 23:13; Ju 5:39; 1Te 2:14-16.

Labot sa ilang katungdanan, ang mga eskriba dili lamang kay "mga rabbi" nga responsable sa pagpalambo sa Balaod pinasukad sa teoriya ug sa pagtudlo sa Balaod apan sila usab adunay hudisyal nga awtoridad, nga magpahayag ug sentensiya diha sa mga hukmanan. Adunay mga eskriba sa Hudiyohanong hataas nga korte, ang Sanhedrin. (Mat 26:57; Mar 15:1) Dili sila angayng magpabayad baylo sa paghukom, tungod kay ang Balaod nagdili sa mga gasa o mga hiphip. Ang pipila sa mga rabbi lagmit nakapanunod ug bahandi; halos ang tanan adunay trabaho nga ilang ikapasigarbo, nga tungod niana sila makasuportar sa ilang kaugalingon gawas pa sa ilang rabbinikong katungdanan. Bisan tuod sila dili angayng modawat ug bisan un-

sang bayad sa buluhaton ingong mga maghuhukom, sila lagmit nagdahom ug nakadawat ug bayad tungod sa pagtudlo sa Balaod. Kini masabot gikan sa mga pulong nga gisulti ni Jesus sa dihang siya nagpasidaan sa mga panon sa katawhan bahin sa kadalo sa mga eskriba, usab sa dihang siya naghisgot bahin sa sinuholang tawo nga wala mag-atiman sa mga karnero. (Mar 12:37-40; Ju 10:12, 13) Si Pedro nagpasidaan sa Kristohanong mga magbalantay nga dili gamiton ang ilang mga katungdanan aron makabaton ug materyal nga mga bentaha.—1Pe 5:2, 3.

Mga Magkokopya sa Kristohanon Gregong Kasulatan. Sa sulat ni apostol Pablo ngadto sa mga taga-Colosas, siya nagsugo nga ang maong sulat basahon didto sa kongregasyon sa mga taga-Laodicea ug ang sulat ngadto sa mga taga-Laodicea basahon sa mga taga-Colosas. (Col 4:16) Walay duhaduha nga ang tanang kongregasyon nagtinguha sa pagbasa sa tanang sulat ngadto sa mga kongregasyon nga gikan sa mga apostoles ug sa ilang mga isigkamembro sa Kristohanong nagamandong lawas, ug busa gihimo ang mga kopya aron konsultahon sa ulahi ug aron kini mahatagan ug mas kaylap nga sirkulasyon. Ang karaang mga koleksiyon sa mga sulat ni Pablo (mga kopya sa mga orihinal) nagpamatuod nga dihay daghang pagkopya ug pagpatik niini.

Ang maghuhubad sa Bibliya nga si Jerome sa ikaupat nga siglo ug si Origen sa ikatulong siglo K.P. nag-ingon nga si Mateo misulat sa iyang Ebanghelyo diha sa Hebreohanon. Kini pangunang gitumong sa mga Hudiyo. Apan dihay daghang Hudiyo nga naimpluwensiyahan sa Helenismo taliwala sa mga Natibulaag; busa lagmit nga sa ulahi si Mateo mismo ang naghubad sa iyang Ebanghelyo ngadto sa Grego. Gisulat ni Marcos ang iyang Ebanghelyo nga panguna alang sa Hentil nga mga magbabasa, maingon sa gipaila sa iyang mga pagpatin-aw sa Hudiyohanong mga batasan ug mga pagtulon-an, sa iyang mga hubad sa pipila ka ekspresyon nga dili masabtan sa mga magbabasa nga Romano, ug sa uban pang mga pagpatin-aw. Ang mga Ebanghelyo ni Mateo ug Marcos parehong gisulat alang sa kaylap nga sirkulasyon, ug sumala sa panginahanglan, daghang kopya ang gihimo ug giapod-apod.

Ang Kristohanong mga magkokopya sagad dili mga propesyonal, apan tungod kay may pagtahod ug lalom nga pagtamod sa bili sa inspirado nga Kristohanong mga sinulat, ilang gikopya kini nga maampingon. Ang usa ka pananglitan sa gama niining unang Kristohanong mga magkokopya mao ang labing karaang naglungtad nga tipik sa Kristohanon Gregong Kasulatan, ang Papyrus Rylands Num. 457. Nga may sulat sa atubangan ug sa luyo, kini gilangkoban lamang ug mga 100 ka letra (mga karakter) sa Grego ug gipetsahan nga niadto pang unang katunga sa ikaduhang siglo K.P. (HULAGWAY, Tomo 1, p. 323) Bisan tuod ordinaryo lamang ang impresyon labot niini ug wala mangangkon nga usa ka maayong sinulat, kini maoy usa ka basahon nga maampingong ginama. Makaiikag, kini nga tipik maoy gikan sa usa ka *codex* nga lagmit nga gilangkoban gayod sa tibuok Ebanghelyo ni Juan, o sa mga 66 ka dahon, nga mga 132 ka panid ang tanan.

Ang nagbaton ug mas bug-os nga pamatuod, apan sa ulahi nang mga petsa, mao ang Chester Beatty Biblical Papyri. Kini gilangkoban sa mga bahin sa 11 ka Gregong mga *codex,* nga gigama tali sa ikaduha ug ikaupat nga siglo K.P. Kini gilangkoban sa mga bahin sa 9 ka Hebreohanon ug 15 ka Kristohanong mga basahon sa Bibliya. Kini maoy usa ka maayong pananglitan sanglit naundan kini sa nagkalainlaing mga estilo sa pagsulat. Adunay usa ka *codex* nga giingong "gama sa usa ka batid nga propesyonal nga eskriba." Mahitungod sa laing *codex* kini giingon: "Ang pagkasulat husto gayod, ug bisan tuod walay mga pagpangangkon nga nindot ang pagkasulat niini, kini maoy gama sa usa ka hanas nga eskriba." Ug bahin sa lain pa, "Ang sinulatan dili nindot, apan sa katibukan husto."—*The Chester Beatty Biblical Papyri: Descriptions and Texts of Twelve Manuscripts on Papyrus of the Greek Bible,* ni Frederic Kenyon, London, 1933, Fasciculus I, Katibuk-ang Introduksiyon, p. 14; 1933, Fasciculus II, Ang mga Ebanghelyo ug Mga Buhat, Teksto, p. ix; 1936, Fasciculus III, Pinadayag, Pasiuna.

Apan, ang mas importante pa niini nga mga kinaiyahan mao ang butang nga ilang gihisgotan. Sa panguna kini nagpaluyo sa ikaupat nga siglo nga mga manuskritong *vellum* nga gitawag ug "Mga Neyutral," nga gipasidunggan pag-ayo sa mga eskolar sa mga teksto nga si Westcott ug Hort; lakip niini mao ang Vatican Num. 1209 ug ang Sinaiticus. Dugang pa, kini wala maglakip sa tatawng mga gisukip nga makaplagan sa pipila ka manuskritong *vellum* nga gitawag, tingali sa sayop nga paagi, nga "Kasadpanhon."

Adunay nahibilin nga linibong mga manuskrito ilabina sukad pa sa ikaupat nga siglo K.P. Nakita sa mga eskolar nga mainampingong nagtuon ug nagtandi niini nga mga manuskrito nga ang mga magkokopya nag-amping pag-ayo. Ang pipila niini nga mga eskolar mihimog mga rebisyon o mga paghan-ay pag-usab pinasukad niini nga mga pagtandi. Ang maong mga rebisyon nahimong sumbanan nga mga teksto alang sa atong moderno nga mga hubad. Ang mga eskolar nga si Westcott ug Hort nag-ingon nga "ang gidaghanon sa

ikaingong mahinungdanon nga kalainan maoy gamay lamang kaayo nga bahin sa kinatibuk-ang gagmayng mga kalainan, ug dili gayod mokapin sa ikausa-ka-libo nga bahin sa katibuk-ang teksto." (*The New Testament in the Original Greek,* Graz, 1974, Tomo II, p. 2) Si Sir Frederic Kenyon miingon mahitungod sa Chester Beatty Papyri: "Ang una ug labing bililhong konklusyon nga makuha gikan sa pagsusi niini mao ang makapatagbaw nga konklusyon nga kini nagpamatuod sa pagkakasaligan sa naglungtad nga mga teksto. Walay tataw o dakong kalainan nga gipakita diha sa Daan man o sa Bagong Tugon. Walay dagkong mga pagtangtang o mga pagdugang sa mga teksto, ug walay mga kalainan nga nakaapekto sa mahinungdanong mga kamatuoran o mga doktrina. Ang mga kalainan sa teksto nakaapekto sa gagmay rang mga butang, sama sa pagkahan-ay sa mga pulong o sa eksaktong mga pulong nga gigamit."—Fasciculus I, Katibuk-ang Introduksiyon, p. 15.

Tungod sa daghang katarongan, karong adlawa diyutay na lamang ang nahibilin sa kinaunahang mga kopya sa mga magkokopya. Daghan sa ilang mga kopya sa Kasulatan ang gisunog sa dihang ang mga Kristohanon gilutos didto sa Roma. Daghan ang nadaot tungod sa kanunay nga paggamit. Labot pa, ang init, umog nga klima sa pipila ka dapit nagpadali sa pagkadunot niini. Dugang pa, sa dihang giilisdan sa mga propesyonal nga mga eskriba sa ikaupat nga siglo K.P. ang papiro nga mga manuskrito pinaagig mga kopya nga *vellum,* mipatim-awng dili na kinahanglang tipigan pa ang daang mga kopya nga papiro.

Ang tinta nga gigamit sa mga magkokopya sa pagsulat maoy sinagol nga anuos ug tagok nga samag keyk ang porma ug sagolan ug tubig sa dihang gamiton. Ang pluma maoy gama sa tangbo. Ang tumoy niini, sa dihang ihumol sa tubig, mahimong samag brutsa. Ang pagsulat gihimo diha sa panit ug sa papiro nga linukot; sa ulahi diha sa *codex* nga mga palid nga kon tahion sagad may hapin nga kahoy.

ESKUYLAHAN. Usa ka institusyon nga nagtaganag pagtudlo. Ang pulong nga "eskuylahan" naggikan sa Gregong pulong nga *skho·le′,* nga sa paninugdan nagkahulogang "libreng panahon"; ug sa gigamitan sa maong libreng panahon—panaghisgot, diskurso, pagtuon, pagkat-on.

Ang Maglalalang nagsangon sa responsibilidad nganha sa mga ginikanan sa pagtudlo sa ilang mga anak sa tinuod nga kahulogan sa kinabuhi, sa pisikal nga kinabuhi maingon man sa espirituwal nga kinabuhi. Sa karaang Israel, gipinig usab niya ang tribo ni Levi aron sa pagtaganag relihiyosong edukasyon.—Tan-awa ang EDUKASYON.

Sa ulahing panahon, namugna ang mga dapit sa hataas nga relihiyosong edukasyon taliwala sa mga Hudiyo. Pananglitan, si Saulo (Pablo) nakaeskuyla sa tiilan ni Gamaliel. Gikuwestiyon sa mga Hudiyo ang mga kuwalipikasyon ni bisan kinsa nga nagangkong nagtudlo sa balaod sa Diyos kon siya wala makaeskuyla sa ilang mga eskuylahan.—Buh 22:3; Ju 7:15.

Sa dihang didto siya sa Efeso, si Pablo naghatag ug mga pakigpulong diha sa sinagoga sulod sa tulo ka bulan, kay ang mga sinagoga maoy mga dapit sa pagtudlo. Apan sa dihang ang pipila kusganong misupak sa maayong balita, gidala ni Pablo ang mga tinun-an ngadto sa awditoryum sa eskuylahan sa Tirano, diin siya sa matag adlaw mihatag ug mga pakigpulong sulod sa duha ka tuig. Walay mga detalye nga gihatag kon unsay katuyoan nga gitukod ang maong eskuylahan, apan si Pablo dayag nga libreng makagamit sa maong mga pasilidad, tingali sa ubay-ubayng mga oras matag adlaw.—Buh 19:8-10, *ftn* sa *Rbi8.*

Ang mga dapit nga tigomanan sa Kristohanong kongregasyon nagsilbing mga eskuylahan diin hisgotan ang mga linukot nga basahon sa Hebreohanong Kasulatan maingon man ang mga sinulat sa mga apostoles ug sa ilang mga kauban. Pipila lang sa mga Kristohanon ang nakahupot sa tanang Hebreohanong mga linukot nga basahon o mga kopya sa tanang Kristohanong mga sulat. Ang mga panagkatigom naghatag ug kahigayonan alang sa bug-os nga pagsusi ug paghisgot niini. (Col 4:16) Ang kabos nga mga Kristohanon nga walay laing sulatanan lagmit nagsulat sa mga teksto sa Bibliya alang sa personal nga pagtuon ug paggamit, diha sa mga *ostracon,* o mga bika. Sa dihang ilang madungog ang Kasulatan nga basahon o makabasa sa mga linukot nga basahon panahon sa panagkatigom, mahimo nilang kopyahon kini diha sa mga bika ginamit ang tinta. Sa samang higayon ang pagtuon diha sa balay alang sa tibuok pamilya nagpadayon nga usa ka hinungdanong bahin sa Kristohanong edukasyon. (Efe 6:4; 1Co 14:35) Wala gayoy bulag nga tunghaan alang sa mga bata, sama sa "Sunday school" karong adlawa, nga giawtorisahan o gihimo sa mga Hudiyo o sa Kristohanong mga apostoles.

ESLI. Usa ka katigulangan ni Kristo human sa pagkadestiyero; ang anak ni Nagai ug ang amahan ni Nahum.—Luc 3:25.

ESMERALDA. Usa ka bililhon, magilakon, ug sihag nga mutya nga usa ka matang sa berilo. Ang esmeralda gilangkoban sa *silicate* sa aluminum ug *beryllium* ug may diyutayng kromyo nga naghatag sa berdeng kolor niini. Kini mas gahig diyutay

kay sa kuwarso ug kasagarang makaplagan ingong mga tibugol o unom-ug-kilid nga mga kristal.

Ang mga esmeralda nailhan na sa unang mga Ehiptohanon nga nagkuha niini gikan sa Ibabaw nga Ehipto. Malagmit lakip kini sa bililhong mga butang nga nadawat gikan sa mga Ehiptohanon sa dihang hapit nang mobiya ang mga Israelinhon gikan sa Ehipto. (Ex 12:35, 36) Sa ulahi, ang usa ka esmeralda (Heb., *ba·re′qeth*) gitaod ingong ikatulong bato sa unang laray sa mga bato diha sa "tabon sa dughan sa paghukom" sa hataas nga saserdote. (Ex 28:2, 15, 17, 21; 39:10) Ang hari sa Tiro gihulagway nga nagsul-ob ug tabon nga nalukop sa "tanang bililhon nga bato," lakip ang esmeralda, diha sa matagnaong awit sa pagbangotan nga gipatugbaw ni Ezequiel.—Eze 28:12, 13.

Si apostol Juan, diha sa iyang panan-awon bahin sa langitnong trono ni Jehova, migamit sa esmeralda aron sa paghubit sa balangaw nga 'naglibot sa trono.' (Pin 4:1-3) Sa dihang nakita ni Juan ang "balaang siyudad, ang Bag-ong Jerusalem," iyang nakita nga "ang mga patukoranan sa paril sa siyudad gidayandayanan sa tanang matang sa bililhong bato," nga ang ikaupat mao ang esmeralda (Gr., *sma′ra·gdos*).—Pin 21:2, 10, 19.

ESPADA. Tan-awa ang HINAGIBAN, ARMADURA.

ESPANYA. Usa ka nasod nga nahimutang sa Peninsula sa Iberia sa HK sa Uropa. Human makaduaw sa Romanong mga Kristohanon, si apostol Pablo naglaom nga pagikanon ngadto sa Espanya sa iyang mga isigkamagtutuo sa Roma. (Rom 15: 23, 24, 28) Dili tino kon nakaabot ba gayod ang apostol sa Espanya. Apan, si Clemente sa Roma nag-ingon (mga 95 K.P.) nga si Pablo nakaabot "sa kinatumyan sa kasadpan," nga lagmit naglakip sa Espanya. (*The Ante-Nicene Fathers,* Tomo I, p. 6, "The First Epistle of Clement to the Corinthians," kap. V) Kon nakaabot siya sa maong yuta, ang pagduaw lagmit nahitabo tali sa pagpagula kang Pablo gikan sa iyang unang pagkabilanggo sa Roma (mga 61 K.P.) ug sa iyang pagkabilanggo pag-usab didto niadtong mga 65 K.P. Sa maong panahon ang Espanya nailalom sa pagmando sa Roma. Gituohan sa uban nga ang Tarsis mao ang habagatang bahin sa Espanya.—Tan-awa ang TARSIS Num. 4.

ESPELTA [Heb., *kus·se′meth*]. Usa ka ubos nga matang sa trigo, nga ang mga lugas dili daling matangtang gikan sa tipaka niini. Sa karaang panahon ang espelta (*Triticum spelta*) gitanom didto sa Ehipto (Ex 9:32), nga sumala sa Gregong historyador nga si Herodotus (II, 36, 77), kini gihimong tinapay. (Tan-awa ang Eze 4:9.) Lagmit nga gitanom kini sa mga Israelinhon ingong utlanan palibot sa ilang kaumahan nga magsilbing koral.—Isa 28:25.

ESPIRITISMO. Ang pagtuo o doktrina nga ang mga espiritu sa mga tawong patay, nga nagpadayon sa paglungtad human mamatay ang pisikal nga lawas, makakomunikar sa mga buhi, ilabina pinaagi sa usa ka tawo (usa ka espiritista) nga daling mailalom sa ilang impluwensiya. Ang Bibliya ug ang sekular nga kasaysayan nagbutyag nga ang espiritismo naglungtad na sukad pa sa unang kapanahonan. Ang relihiyon sa Ehipto natugob niini. (Isa 19:3) Ug ang relihiyon sa Babilonya (ang siyudad nga mao usab ang pangunang relihiyosong sentro sa Asirya) maoy espiritistikanhon. —Isa 47:12, 13.

Ang Gregong pulong alang sa "espiritismo" maoy *phar·ma·ki′a.* Ang *Vine's Expository Dictionary of Old and New Testament Words* (1981, Tomo 4, pp. 51, 52) nag-ingon labot niini nga pulong: "[Ceb., parmasya, ubp.] sa panguna nagpasabot sa paggamit ug medisina, mga droga, mga kalaki; dayon, paghilo; dayon, pamarang, Gal. 5:20, R.V., 'pamarang' (A.V., 'pang-ungo'), nga gihisgotan ingong usa sa 'mga buhat sa unod.' Tan-awa usab ang Pin. 9:21; 18:23. Sa Sept[uagint], ang Ex. 7:11, 22; 8:7, 18; Isa. 47:9, 12. Sa pagpamarang, ang paggamit ug mga droga, isog man kini o dili, sagad inubanag mga pagyamyam ug mga pangamuyo ngadto sa okultong mga gahom, lakip ang nagkalainlaing mga anting-anting, mga panagang, ubp., nga kuno gidisenyo aron ang mikonsulta o pasyente mahilayo sa mga demonyo ug makalikay sa gahom niini, apan sa pagkatinuod kini gihimo aron ang mikonsulta mobilib sa misteryosong mga kalaki ug mga gahom sa barangan."

Tinubdan Niini. Ang usa ka pangunang bahin sa espiritismo mao ang giingong pagpakigkomunikar sa mga patay. Sanglit ang mga patay "walay nahibaloan nga bisan unsa," ang pagpakigkomunikar sa mga tawong patay imposible gayod. (Ecc 9:5) Ang balaod sa Diyos sa Israel nagdili sa usa ka tawo sa pagpakisayod sa mga patay ug naghimo sa buhat nga espiritismo nga usa ka sala nga may silot nga kamatayon. (Lev 19:31; 20:6, 27; Deu 18:9-12; itandi ang Isa 8:19.) Ug sa Kristohanon Gregong Kasulatan gipahayag nga kadtong nagbuhat sa espiritismo "dili makapanunod sa gingharian sa Diyos." (Gal 5:20, 21; Pin 21:8) Busa, makataronganon nga ang bisan unsang pangangkon sa pagpakigkomunikar sa mga tawong patay, kon dili man tinuyo nga namakak ang usa nga nangangkon niini, naggikan gayod sa usa ka daotang tinubdan, usa ka tinubdan nga batok kang Jehova nga Diyos.

Tataw nga gipakita sa Bibliya nga ang daotang mga espiritu, ang mga demonyo, mao ang daotan

nga tinubdan. (Tan-awa ang DEMONYO; PAGKANAGAMHAN SA DEMONYO.) Ang usa ka pananglitan mao ang "usa ka sulugoong babaye" sa siyudad sa Filipos. Nakahatag siya ug dakong kinitaan sa iyang mga agalon pinaagi sa "pagpanag-an," usa sa mga butang nga nalangkit sa espiritismo. (Deu 18:11) Ang asoy tin-awng nag-ingon nga dili ang Diyos ang tinubdan sa iyang mga pagpanag-an kondili ang "usa ka demonyo sa pagpanag-an," usa ka daotang espiritu. Busa, sa dihang gipagula ni apostol Pablo ang daotang espiritu, kini nga babaye nawad-an sa iyang mga gahom sa pagpanagan. (Buh 16:16-19) Maylabot sa Gregong ekspresyon nga *py'tho·na,* nga gihubad dinhi nga "usa ka demonyo sa pagpanag-an," ang *Vine's Expository Dictionary of Old and New Testament Words* (Tomo 1, p. 328) nag-ingon: "Ang Python sa Gregong mitolohiya mao ang ngalan sa Pytianhong halas o dragon, nga nagpuyo sa Pytho, sa tiilan sa bukid sa Parnassus, nga nagbantay sa orakulo sa Delphi, ug gipatay ni Apollo. Sa ingon ang ngalan gibalhin ngadto kang Apollo mismo. Sa ulahi kini nga pulong gipadapat ngadto sa mga mananag-an, nga giisip nga giinspirar ni Apollo. Sanglit ang mga demonyo maoy mga ahente nga nag-inspirar sa idolatriya, I Cor. 10:20, ang batan-ong babaye sa Buhat 16:16 gigamhan sa usa ka demonyo nga nagpalihok sa kulto ni Apollo, ug busa adunay 'usa ka espiritu sa pagpanag-an.'"

Sa Israel. Bisan tuod ang Diyos naglatid ug estriktong balaod batok sa espiritismo, sa popanahon ang mga espiritista mitumaw sa yuta sa Israel. Lagmit sila maoy mga langyaw nga mianha sa yuta sa Israel o ang pipila niadtong nakalingkawas sa kalaglagan nga gipahinabo sa mga Israelinhon. Giwagtang sila ni Haring Saul gikan sa yuta sa Israel panahon sa iyang paghari, apan dayag nga sa hinapos sa iyang pagmando ang pipila ka espiritista mibalik sa ilang buhat. Gipakita ni Saul nga siya halayo na kaayo sa Diyos sa dihang siya mikonsulta sa "babayeng batid nga espiritista didto sa Endor."—1Sa 28:3, 7-10.

Ang pagduaw ni Haring Saul sa usa ka espiritista. Sa dihang si Saul miadto sa espiritista, ang espiritu ni Jehova taudtaod nang gikuha gikan kaniya, ug gani, ang Diyos wala na motubag sa iyang mga pagpakisayod pinaagig mga damgo o pinaagi sa Urim (nga gigamit sa hataas nga saserdote) o pinaagi sa mga manalagna. (1Sa 28:6) Ang Diyos wala na makiglabot kaniya; ug ang manalagna sa Diyos nga si Samuel wala na makigkita kang Saul sulod sa taas nga yugto sa panahon, sukad niadtong wala pa madihogi si David ingong hari. Busa dili gayod makataronganong hunahunaon nga si Samuel, bisag buhi pa, moadto niadtong higayona aron hatagan ug tambag si Saul. Ug tino nga dili gayod ipahinabo sa Diyos nga si Samuel, kinsa wala na niya ipadala ngadto kang Saul una pa sa iyang kamatayon, mobalik gikan sa mga patay aron makigsulti kang Saul.—1Sa 15:35.

Ang nagpakita nga si Jehova wala gayod mouyon o mokooperar sa gibuhat ni Saul mao ang iyang gipamulong sa ulahi pinaagi kang Isaias: "Ug kon sila magaingon kaninyo: 'Sangpit sa mga espiritista o kanilang adunay espiritu sa pagpanagna nga nagyamyam ug nagyagubyob,' dili ba ngadto man sa ilang Diyos nga ang bisan kinsang katawhan angayng mosangpit? Angay bang mosangpit sa mga patay alang sa mga buhi? Ngadto sa balaod ug ngadto sa pamatuod!"—Isa 8:19, 20.

Busa, sa dihang ang asoy mabasa: "Sa pagkakita sa babaye kang 'Samuel' siya misinggit sa kinatasan sa iyang tingog," kini dayag nga nag-asoy sa hitabo *ingon sa nakita sa espiritista,* kinsa gilimbongan sa espiritu nga nagpakaaron-ingnong si Samuel. (1Sa 28:12) Labot kang Saul mismo, ang prinsipyo nga gipahayag ni apostol Pablo mapadapat: "Sanglit sila wala mouyon nga ilhon ang Diyos sumala sa tukmang kahibalo, ang Diyos nagtugyan kanila ngadto sa dili-inuyonan nga kahimtang sa panghunahuna, sa pagbuhat sa mga butang nga dili angay . . . Bisan tuod sila nahibalo pag-ayo sa matarong nga mando sa Diyos, nga kadtong nagbuhat sa maong mga butang takos sa kamatayon, dili lamang sila nagpadayon sa pagbuhat niini kondili nagauyon usab niadtong nagbuhat niini."—Rom 1:28-32.

Ang *Commentary on the Old Testament,* ni C. F. Keil ug F. Delitzsch (1973, Tomo II, First Samuel, p. 265), nagpunting sa Gregong *Septuagint* diha sa 1 Cronicas 10:13, nga nagdugang sa mga pulong nga "ug si Samuel nga manalagna mitubag kaniya." (Bagster) Ang *Commentary* misuportar sa panglantaw nga gipasabot niining dili-inspiradong mga pulong diha sa *Septuagint,* apan kini midugang: "Bisan pa niana ang mga amahan, mga repormador, ug ang unang Kristohanong mga teologo, gawas lamang sa pipila, nagtuo nga ang tinuod nga Samuel wala magpakita, apan kadto maoy hinanduraw lamang. Sumala sa pagpatin-aw nga gihatag ni Ephraem Syrus, ang morag dagway ni Samuel gipresentar ngadto sa mata ni Saul pinaagig mga kalaki sa demonyo. Si Luther ug Calvin misagop sa samang panglantaw, ug ang unang Protestanteng mga teologo misunod kanila sa pagisip nga ang pigurang nagpakita maoy usa lamang ka ilusyon nga minugna sa yawa, usa ka pantasma, o ilusyon nga minugna sa yawa nga samag dagway ni Samuel, ug ang pahayag ni Samuel maoy usa ka yawan-ong kapadayagan nga gitugotan sa

Diyos, nga niana ang kamatuoran gisagolag kabakakan."

Diha sa usa ka nota o *footnote* (Unang Samuel, pp. 265, 266), kini nga *Commentary* nag-ingon: "Busa si Luther nag-ingon . . . 'Ang pagpatungha kang Samuel pinaagi sa usa ka tigpanag-an o ungo, sa 1 Sam. xxviii. 11, 12, tinong usa lamang ka ilusyon nga minugna sa yawa; dili lamang tungod kay ang Kasulatan nag-ingon nga kini gipatungha sa usa ka babaye nga puno sa mga yawa (kay kinsay makatuo nga ang mga kalag sa mga magtutuo, nga anaa sa kamot sa Diyos, . . . nailalom sa gahom sa yawa, ug sa yanong mga tawo?), kondili tungod usab kay kini dayag nga supak sa sugo sa Diyos nga si Saul ug ang babaye magpakisayod sa patay. Ang Espiritu Santo walay mahimo batok niini sa iyang kaugalingon, ni Siya makatabang niadtong molihok batok niini.' Giisip usab ni Calvin nga ang pigurang nagpakita maoy usa lamang ka ilusyon . . . : Siya nag-ingon, 'Tino nga dili gayod kadto si Samuel, kay ang Diyos dili motugot nga ang Iyang mga manalagna mailalom sa maong yawanong pagpakigkomunikar. Kay dinhi ang usa ka babayeng barangan nagtawag sa patay gikan sa lubnganan. May si bisan kinsa bang maghunahuna nga buot sa Diyos nga ang Iyang manalagna maladlad sa maong dili-kahimut-anang buhat; nga samag ang yawa may gahom ibabaw sa mga lawas ug mga kalag sa mga santos nga anaa sa Iyang pag-atiman? Ang mga kalag sa mga santos giingong mopahulay . . . diha sa Diyos, nga maghulat sa ilang malipayong pagkabanhaw. Gawas pa, katuohan ba nga gidala ni Samuel ang iyang kupo didto sa lubnganan? Tungod niining tanang katarongan, mopatim-aw nga ang pigurang nagpakita dayag nga ilusyon lamang, ug ang mga sentido sa babaye nalimbongan pag-ayo, nga tungod niana iyang gihunahuna nga iyang nakita si Samuel, samtang sa pagkatinuod kadto dili siya.' Ang unang ortodoksong mga teologo nakiglalis usab sa katinuoran sa pagpakita sa mitaliwan nang si Samuel tungod sa samang mga katarongan."

Ang Gahom ni Jesus Ibabaw sa mga Demonyo. Sa dihang si Jesus dinhi pa sa yuta, iyang gipamatud-an nga siya mao ang Mesiyas, ang Dinihogan sa Diyos, pinaagi sa paghingilin sa mga demonyo gikan sa mga tawong gigamhan niini. Gihimo niya kini nga walay linaing rituwal o pagpakigkomunikar sa espiritu o sa bisan unsang matang sa salamangka. Iyang gimandoan lamang ang mga demonyo sa paggula, ug sila misugot sa iyang tingog. Bisan tuod dili buot nga mogula, ang mga demonyo napugos sa pag-ila sa iyang awtoridad (Mat 8:29-34; Mar 5:7-13; Luc 8:28-33), maingon nga si Satanas miila sa awtoridad ni Jehova sa dihang si Jehova nagtugot kaniya sa pagsakit kang Job ingong pagsulay apan nagbaod kang Satanas nga dili patyon si Job. (Job 2:6, 7) Dugang pa, si Jesus mihimo niini nga buhat nga walay bayad.—Mat 8:16, 28-32; Mar 1:34; 3:11, 12; Luc 4:41.

Gitubag ang bakak nga akusasyon sa mga Pariseo. Human sa usa sa maong mga pagpangayo ni Jesus, ang iyang mga kaaway, ang mga Pariseo, miakusar: "Kining tawhana dili maghingilin sa mga demonyo gawas nga pinaagi kang Beelzebub, ang magmamando sa mga demonyo." Apan, ang asoy nag-ingon: "Kay nahibalo sa ilang mga hunahuna, siya miingon kanila: 'Ang matag gingharian nga nabahin batok sa iyang kaugalingon modangat sa pagkalaglag, ug ang matag siyudad o balay nga nabahin batok sa iyang kaugalingon dili makabarog. Sa samang paagi, kon si Satanas maghingilin kang Satanas, siya nabahin batok sa iyang kaugalingon; nan, unsaon man pagbarog sa iyang gingharian? Dugang pa, kon ako maghingilin sa mga demonyo pinaagi kang Beelzebub, pinaagi ni kinsa nga hinginlan sila sa inyong mga anak? Kini ang hinungdan nga sila mahimong mga maghuhukom kaninyo.' "—Mat 12:22-27.

Ang mga Pariseo napugos sa pagdawat nga ang labaw-tawhanong nga gahom gikinahanglan aron sa paghingilin sa mga demonyo. Apan buot nila nga ang mga tawo dili motuo kang Jesus. Busa ilang giingon nga ang iyang gahom gikan sa Yawa. Dayon gipasiugda ni Jesus ang mga sangpotanan sa ilang argumento pinaagi sa pagpakita kon unsa ang lohikal nga sangpotanan nga ipatungha sa maong argumento. Siya mitubag nga kon siya ahente sa Yawa, nga nagbungkag sa gibuhat ni Satanas, nan si Satanas sa pagkatinuod nagbuhat batok sa iyang kaugalingon (nga dili buhaton ni bisan kinsang tawhanon nga hari) ug sa dili madugay mapukan. Dugang pa, iyang gihisgotan ang ilang "mga anak," o mga tinun-an, nga nangangkon usab nga naghingilin ug mga demonyo. Kon ang argumento sa mga Pariseo tinuod, nga ang mga naghingilin ug mga demonyo nagbuhat niini pinaagi sa gahom ni Satanas, nan ang ilang kaugalingong mga tinun-an nagbuhat ilalom niini nga gahom, usa ka butang nga dili gayod dawaton sa mga Pariseo. Busa, si Jesus miingon nga ang ilang kaugalingong "mga anak" maoy mga maghuhukom nga maghukom kanila ug sa ilang argumento. Dayon si Jesus miingon: "Apan kon pinaagi sa espiritu sa Diyos nga ako maghingilin sa mga demonyo, ang gingharian sa Diyos sa pagkatinuod nahidangat na kaninyo."—Mat 12:28.

Gipalig-on ni Jesus ang iyang argumento pinaagi sa pagpunting nga walay si bisan kinsang makasulod sa balay sa usa ka tawong kusgan (si Satanas) ug sakmiton ang iyang mga kabtangan gawas

kon siya may katakos sa paggapos sa tawong kusgan. Tungod sa bakak nga akusasyon nga gihimo sa mga Pariseo, gihatag ang pasidaan labot sa sala batok sa balaang espiritu, sanglit maoy pinaagi sa espiritu sa Diyos nga si Jesus naghingilin sa mga demonyo, ug sa pagsulti batok niini nga buhat, ang mga Pariseo wala lamang magpahayag ug pagdumot kang Jesus apan nagsulti usab batok sa tatawng pagpasundayag sa balaang espiritu sa Diyos.—Mat 12:29-32.

Ang gisulti ni Jesu-Kristo bahin sa paghingilin ug mga demonyo dili angayng sabton nga ang "mga anak" sa mga Pariseo ug ang uban pa nga nangangkong naghingilin ug mga demonyo mao gayoy mga instrumento sa Diyos. Gihisgotan ni Jesus ang mga tawo nga mosukna: "Ginoo, Ginoo, wala ba kami managna sa imong ngalan, ug naghingilin sa mga demonyo sa imong ngalan, ug naghimog daghang gamhanang mga buhat sa imong ngalan?" Apan ang iyang tubag ngadto kanila mao: "Wala gayod ako makaila kaninyo! Pahilayo gikan kanako, kamong mga mamumuhat sa kalapasan." (Mat 7:22, 23) Sanglit dili tinuod nga mga tinun-an ni Jesu-Kristo, ang maong mga mamumuhat ug kalapasan maoy mga anak sa Yawa. (Itandi ang Ju 8:44; 1Ju 3:10.) Busa, ang ilang pagpangangkon sa paghingilin ug mga demonyo maoy, dili ingong mga instrumento sa Diyos, kondili ingong mga ahente sa Yawa. Sa paggamit sa mga tawo ingong mga tigpagawas ug demonyo, gani nagbuhat niana pinaagi sa ngalan ni Jesus (itandi ang gisulayan paghimo sa pito ka anak nga lalaki ni Esceva diha sa Buh 19:13-16), si Satanas wala mabahin batok sa iyang kaugalingon. Hinuon, pinaagi niining daw maayong buhat sa pagbungkag sa paggahom sa demonyo, si Satanas naghimo sa iyang kaugalingon nga "usa ka manulonda sa kahayag," nga tungod niana nagpalambo sa iyang gahom ug impluwensiya ibabaw sa mga nalimbongan.—2Co 11:14.

"Siya nga dili batok kanato maoy dapig kanato." Sa usa ka okasyon si apostol Juan miingon kang Jesus: "Magtutudlo, among nakita ang usa ka tawo nga naghingilin sa mga demonyo pinaagi sa paggamit sa imong ngalan ug gisulayan namo ang pagpugong kaniya, sanglit wala siya magakuyog kanato." Kining tawhana dayag nga nagmalamposon sa paghingilin ug mga demonyo, kay si Jesus miingon: "Walay usa nga mohimog gamhanang mga buhat pinasukad sa akong ngalan ang makahimo dayon sa pagpasipala batok kanako." Busa si Jesus nagsugo nga dili nila pugngan siya, "kay siya nga dili batok kanato maoy dapig kanato." (Mar 9:38-40) Dili tanan nga mituo kang Jesus personal nga mikuyog kaniya ug sa iyang mga apostoles diha sa ilang ministeryo. Nianang panahona ang pakigsaad sa Balaod gipatuman pa, pinaagi sa kabubut-on sa Diyos, ug ang Diyos pinaagi kang Jesu-Kristo wala pa mag-inagurar sa bag-ong pakigsaad ug sa pagsugod sa Kristohanong kongregasyon sa mga tinawag. Sukad lamang niadtong Pentekostes sa 33 K.P., human nga si Jesus pinaagi sa iyang halad naghanaw sa Balaod, nga ang bisan kinsang nag-alagad diha sa ngalan ni Kristo kinahanglang makig-uban niini nga kongregasyon, diin ang mga membro niini gibawtismohan ngadto kang Kristo. (Buh 2:38-42, 47; Rom 6:3) Dayon, inay makiglabot uban sa unodnong nasod sa Israel ingon sa iyang gibuhat hangtod niadtong higayona, ang Diyos miila sa Kristohanong kongregasyon ingong iyang "balaang nasod."—1Pe 2:9; 1Co 12:13.

Usa ka Buhat sa Unod. Bisan tuod hunahunaon tingali sa mga nagbuhat ug espiritismo nga kini maoy usa ka 'espirituwal nga buhat,' ang Pulong sa Diyos nagtawag niini, dili ingong usa ka buhat sa espiritu o bahin sa bunga niini, kondili usa ka buhat sa unod. Matikdi ang dulumtanang mga butang nga niana kini gilakip: "pakighilawas, kahugawan, malaw-ayng panggawi, idolatriya, pagbuhat sa espiritismo [sa literal, paggamit ug droga], mga pagdumtanay, panag-away, pangabugho, mga pagsinta sa kasuko, mga pakigtigi, mga pagkabahinbahin, mga sekta, mga kasina, mga paghuboghubog, mga hudyaka, ug mga butang nga sama niini." Kini makadani sa mga tinguha sa makasasalang unod, dili sa mga butang sa espiritu, ug ang apostol nagpasidaan nga "kadtong nagabuhat sa maong mga butang dili makapanunod sa gingharian sa Diyos."—Gal 5:19-21, *Int.*

Ang mga nagabuhat niini laglagon sa walay kataposan. Mahitungod sa Dakong Babilonya nga igatambog sa dagat ug dili na gayod igkita pa pag-usab, ang usa sa mga sala nga giakusar batok kaniya mao ang gipahayag sa Pinadayag: "Ang tanang kanasoran nahisalaag tungod sa imong espiritistikanhong mga buhat." (Pin 18:23) Maylabot sa walay kataposang kalaglagan niadtong nagbuhat sa espiritismo, ang Pinadayag nag-ingon: "Bahin sa mga talawan ug niadtong mga walay pagtuo ug niadtong mga dulumtanan tungod sa ilang kahugawan ug sa mga mamumuno ug mga makihilawason ug niadtong nanagbuhat sa espiritismo [sa literal, mga tigdroga] ug mga tigsimbag idolo ug sa tanang bakakon, ang ilang bahin mao unya ang linaw nga nagdilaab sa kalayo ug asupre. Kini mao ang ikaduhang kamatayon."—Pin 21:8, *Int.*

Ang Kalaki sa Salamangka, Usa ka Buhat nga Nalangkit sa Espiritismo. Nalangkit sa espiritismo ang kalaki sa salamangka. Sa Efeso daghan ang mituo sa pagsangyaw ni Pablo, ug "ubay-ubay niadtong nanaggamit ug mga kalaki sa

salamangka nagtapok sa ilang mga basahon ug nagsunog niini atubangan sa tanan." (Buh 19:19) Ang Gregong pulong alang sa "mga kalaki sa salamangka" mao ang *pe·ri′er·ga,* "mga katingad-an," sa literal, "mga butang nga anaa sa palibot sa trabaho," ug busa dili gayod angay, nga mao, mga kalaki niadtong nag-usisa sa gidiling mga butang uban sa tabang sa daotang mga espiritu.—*Int; Vine's Expository Dictionary of Old and New Testament Words,* Tomo 1, p. 261.

Usa ka Tagna Batok sa Jerusalem. Sa usa ka pahayag batok sa Jerusalem tungod sa pagkadili-matinumanon niini, si Jehova miingon: "Ug ikaw mahimong ubos mao nga ikaw mosulti gikan sa yuta mismo, ug ingong gikan sa abog ang imong sulti mohinay. Ug sama sa usa ka espiritista ang imong tingog mahimong gikan mismo sa yuta, ug gikan sa abog ikaw magyamyam sa imong pulong." (Isa 29:4) Kini nagpunting sa panahon sa dihang ang mga kaaway motungas batok sa Jerusalem ug ipaubos siya pag-ayo, nga daw gidugmok diha sa yuta. Busa, ang gipamulong sa mga molupyo sa Jerusalem nagsumikad sa ilang pagkanapaubos. Kini susamag ang usa ka espiritista misulti sa paagi nga mopatim-awng ang hinay, dili-klaro, ubos, hagawhaw, ug luya nga tingog daw nagagikan sa abog sa yuta. Apan, ingon sa gipakita sa Isaias 29:5-8, ang Jerusalem pagaluwason.

ESPIRITU. Ang Gregong pulong nga *pneu′ma* (espiritu) naggikan sa *pne′o,* nga nagkahulogang "pagginhawa o paghuyop," ug ang Hebreohanong pulong nga *ru′ach* (espiritu) gituohang naggikan sa lintunganayng pulong nga may samang kahulogan. Busa, ang *ru′ach* ug *pneu′ma* pangunang nagkahulogang "gininhawa" apan adunay dugang pang mga kahulogan gawas pa nianang pangunang diwa. (Itandi ang Hab 2:19; Pin 13:15.) Kini usab mahimong magkahulogan nga *hangin; kusog* diha sa buhing mga linalang; *espiritu sa usa ka tawo; espiritung mga persona,* lakip na ang Diyos ug ang iyang linalang nga mga manulonda; ug *aktibong puwersa sa Diyos,* o *balaang espiritu.* (Itandi ang *Lexicon in Veteris Testamenti Libros* ni Koehler ug Baumgartner, Leiden, 1958, pp. 877-879; *Hebrew and English Lexicon of the Old Testament* ni Brown, Driver, ug Briggs, 1980, pp. 924-926; *Theological Dictionary of the New Testament,* giedit ni G. Friedrich, gihubad ni G. Bromiley, 1971, Tomo VI, pp. 332-451.) Kining tanang kahulogan magkapareho sa usa ka butang: Kining tanan nagtumong nianang dili makita sa tawhanong panan-aw ug nga nagpamatuod bahin sa nagalihok nga puwersa. Ang maong dili-makitang puwersa makaarang sa pagpatunghag makita nga mga sangpotanan.

Ang laing Hebreohanong pulong, ang *neshamah′* (Gen 2:7), nagkahulogan usab nga "gininhawa," apan mas limitado ang kahulogan niini kay sa *ru′ach.* Ang Gregong *pno·e′* may susamang limitado nga diwa (Buh 17:25) ug gigamit sa mga maghuhubad sa *Septuagint* sa paghubad sa *neshamah′.*

Hangin. Tagda una ang diwa nga tingali maoy labing sayon nga sabton. Diha sa daghang kahimtang ang konteksto nagpakita sa *ru′ach* nga nagkahulogang "hangin," sama sa "hangin nga timog" (Ex 10:13), "sa upat ka hangin." (Zac 2:6) Ang paghisgot sa mga butang sama sa panganod, unos, sa paghuyop sa tahop o sa mga butang nga susama niini nga makita diha sa konteksto sagad nga nagpadayag niini nga diwa. (Num 11:31; 1Ha 18:45; 19:11; Job 21:18) Tungod kay ang upat ka hangin gigamit sa pagpasabot sa upat ka direksiyon—sidlakan, kasadpan, amihanan, ug habagatan—ang *ru′ach* mahimong hubaron usahay ingong "direksiyon" o "kiliran."—1Cr 9:24; Jer 49:36; 52:23; Eze 42:16-20.

Ang Job 41:15, 16 naghisgot sa sunson kaayong mga himbis sa Leviatan nga "ang hangin [*weru′ach*] dili gani makasulod sa taliwala kanila." Dinhi usab ang *ru′ach* naghawas sa hangin *nga nagalihok,* dili lamang sa hangin nga nagpondo o wala magalihok. Busa anaa ang ideya sa usa ka *dili-makitang puwersa,* ang pangunang kinaiyahan sa Hebreohanong *ru′ach.*

Dayag nga ang bugtong teksto diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan diin gigamit ang *pneu′ma* sa diwa nga "hangin" maoy sa Juan 3:8.

Dili makontrolar sa tawo ang hangin; dili niya kini magiyahan, matultolan, mapugngan, o mapanag-iya. Tungod niini, ang "hangin [*ru′ach*]" sagad naghawas alang nianang dili makontrolar o dili makab-ot sa tawo—idlas, lumalabay, kawang, walay tinuod nga kaayohan. (Itandi ang Job 6:26; 7:7; 8:2; 16:3; Pr 11:29; 27:15, 16; 30:4; Ecc 1:14, 17; 2:11; Isa 26:18; 41:29.) Alang sa bug-os nga paghisgot niini nga aspekto, tan-awa ang HANGIN.

Espiritung mga Persona. Ang Diyos dili makita sa tawhanong mga mata (Ex 33:20; Ju 1:18; 1Ti 1:17), ug siya buhi ug naggamit ug dili-malabwan nga puwersa sa tibuok uniberso. (2Co 3:3; Isa 40:25-31) Si Kristo Jesus miingon: "Ang Diyos maoy Espiritu [*Pneu′ma*]." Ang apostol misulat: "Karon si Jehova mao ang Espiritu." (Ju 4:24; 2Co 3:17, 18) Ang templo nga gitukod diha kang Kristo ingong patukoranang bato nga pamag-ang maoy "usa ka dapit nga puloy-anan sa Diyos pinaagi sa espiritu."—Efe 2:22.

Kini wala magpasabot nga ang Diyos dili persona, walay-lawas nga puwersa sama sa hangin. Ang

Kasulatan tin-awng nagpamatuod sa iyang pagkapersona; siya usab adunay puloy-anan mao nga si Kristo miingon nga siya ‘moadto sa iyang Amahan,’ aron “moatubang sa persona sa Diyos [sa literal, “nawong sa Diyos”] alang kanato.”—Ju 16:28; Heb 9:24; itandi ang 1Ha 8:43; Sal 11:4; 113:5, 6; tan-awa ang JEHOVA (Ang Persona nga Gipaila sa Ngalan).

Ang ekspresyon nga “akong espiritu” (*ru·chi′*) nga gigamit sa Diyos sa Genesis 6:3 mahimong magkahulogang “Ako ang Espiritu,” sama sa iyang paggamit sa “akong kalag” (*naph·shi′*) nga may diwa nga “Ako ang persona,” o “akong persona.” (Isa 1:14; tan-awa ang KALAG [Ang Diyos Ingong Nagbaton ug Kalag].) Pinaagi niana iyang gitandi ang iyang langitnong espirituhanon nga kahimtang uban nianang sa yutan-on, unodnon nga tawo.

Ang Anak sa Diyos. Ang “bugtong nga anak” sa Diyos, ang Pulong, maoy usa ka espiritung persona sama sa iyang Amahan, sa ingon “naglungtad diha sa dagway sa Diyos” (Flp 2:5-8), apan sa ulahi “nahimong unod,” nga mipuyo taliwala sa katawhan ingong ang tawo nga si Jesus. (Ju 1:1, 14) Sa pagbug-os sa iyang pagkinabuhi sa yuta, siya “gipatay diha sa unod, apan gibuhi diha sa espiritu.” (1Pe 3:18) Gibanhaw siya sa iyang Amahan, gihatag ang hangyo sa iyang Anak nga siya himayaon uban sa Amahan sa himaya nga iyang nabatonan sa wala pa siya mahimong tawo (Ju 17:4, 5), ug gihimo siya sa Diyos ingong “nagahatag-kinabuhi nga espiritu.” (1Co 15:45) Busa ang Anak nahimo na usab nga dili makita sa tawhanong panan-aw, nga nagpuyo “sa kahayag nga dili-maduol, nga kaniya walay tawo nga nakakita o makakita.”—1Ti 6:14-16.

Ang ubang espiritung mga linalang. Ang mga manulonda gipaila pinaagi sa mga termino nga *ru′ach* ug *pneu′ma* diha sa daghang teksto. (1Ha 22:21, 22; Eze 3:12, 14; 8:3; 11:1, 24; 43:5; Buh 23:8, 9; 1Pe 3:19, 20) Diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan, ang kadaghanan niana nga mga paghisgot maoy ngadto sa daotang espiritung mga linalang, ang mga demonyo.—Mat 8:16; 10:1; 12:43-45; Mar 1:23-27; 3:11, 12, 30.

Ang Salmo 104:4 nag-ingon nga ang Diyos naghimo “sa iyang mga manulonda nga mga espiritu, sa iyang mga alagad nga nagalamoy nga kalayo.” Ang ubang mga hubad naghubad niini: “Kinsa naghimo sa hangin nga imong mga mensahero, sa kalayo ug sa dilaab nga imong mga ministro,” o sa susama niana. (*RS, JP, AT, JB*) Ang maong paghubad sa Hebreohanong teksto dili sayop (itandi ang Sal 148:8); apan, ang pagkutlo ni apostol Pablo sa teksto (Heb 1:7) mihaom nianang sa Gregong *Septuagint* ug nahiuyon sa hubad nga unang gihatag. (Diha sa Gregong teksto sa Hebreohanon 1:7, ang tinong artikulo [*tous*] gigamit una pa sa “mga manulonda,” dili una pa sa “mga espiritu [*pneu′mata*],” nga naghimo sa mga manulonda nga mao ang ulohan nga gihisgotan.) Ang *Barnes′ Notes on the New Testament* (1974) nag-ingon: “Mahimong dahomon nga [si Pablo], kinsa gibansay diha sa kahibalo sa Hebreohanong pinulongan, adunay maayong kahigayonan nga mahibalo sa tukmang pagkatagik niini [nagtumong sa Salmo 104:4] kay kanato; ug tino gayod, nga iyang gamiton ang maong teksto *diha sa usa ka argumento* sumala sa sagad nga pagsabot niini niadtong iyang gisulatan —nga mao, ngadto niadtong pamilyar sa Hebreohanong pinulongan ug literatura.”—Itandi ang Heb 1:14.

Ang mga manulonda sa Diyos, bisan tuod makahimo sa pagmateryalisar ingong mga tawo ug magpakita sa mga tawo, sa kinaiyanhon maoy dili materyal o unodnon, busa dili makita. Sila buhi ug makahimo sa paggamit ug dakong puwersa, ug busa ang mga termino nga *ru′ach* ug *pneu′ma* tukma nga naghubit kanila.

Ang Efeso 6:12 naghisgot bahin sa mga Kristohanon nga nakigdumog, “dili batok sa dugo ug unod, kondili batok sa mga kagamhanan, batok sa mga awtoridad, batok sa mga magmamando sa kalibotan niini nga kangitngit, batok sa daotang mga puwersa nga espirituhanon sa langitnong mga dapit.” Ang ulahing bahin sa teksto diha sa Grego sa literal mabasa: “Ngadto sa espirituwal (nga mga butang) [Gr., *pneu·ma·ti·ka′*] sa pagkadaotan didto sa langitnong [mga dapit].” Ang kadaghanan sa modernong mga hubad miila nga ang gitumong dinhi maoy dili lamang usa ka butang nga abstrakto o dili matukib, “espirituwal nga pagkadaotan” (*KJ*), kondili nagtumong sa pagkadaotan nga gibuhat sa espiritung *mga persona.* Tungod niana, kita adunay mga hubad sama sa: “ang daotang espiritung mga puwersa sa kahitas-an” (*AT*), “ang espirituwal nga mga panon sa pagkadaotan didto sa langitnong mga dapit” (*RS*), “ang daotang espirituwal nga panon sa kalangitan” (*JB*), “ang labawtawhanong daotan nga mga puwersa sa kalangitan” (*NE*).

Aktibong Puwersa sa Diyos; Balaang Espiritu. Ang kadaghanang teksto diin makita ang mga pulong nga *ru′ach* ug *pneu′ma* nagpasabot sa espiritu sa Diyos, sa iyang aktibong puwersa, sa iyang balaang espiritu.

Dili usa ka persona. Sukad lamang niadtong ikaupat nga siglo K.P. nga ang balaang espiritu ingong usa ka persona ug bahin sa “pagka-Diyos” nahimong opisyal nga pagtulon-an sa simbahan.

Ang unang "mga amahan" sa simbahan wala magtudlo niana; si Justin Martyr sa ikaduhang siglo K.P. nagtudlo nga ang balaang espiritu maoy usa ka 'impluwensiya o paagi sa paglihok ni Bathala'; si Hippolytus nag-ingon usab nga walay personalidad ang balaang espiritu. Ang Kasulatan nagkahiusa sa pagpakita nga ang balaang espiritu sa Diyos dili usa ka persona kondili *aktibong puwersa* sa Diyos nga pinaagi niana siya nagpalampos sa iyang katuyoan ug nagpatuman sa iyang kabubut-on.

Lagmit unang mamatikdan nga ang mga pulong nga "sa langit, ang Amahan, ang Pulong, ug ang Espiritu Santo: ug kining tulo maoy usa lamang" (*KJ*) nga makaplagan diha sa mas karaang mga hubad sa 1 Juan 5:7 maoy sayop ug gidugang nganha sa orihinal nga teksto. Ang usa ka nota o *footnote* sa *The Jerusalem Bible,* usa ka Katolikong hubad, nag-ingon nga kining mga pulonga "dili makita diha sa bisan unsang unang Gregong MSS [mga manuskrito], o sa bisan unsang unang mga hubad, o sa kinamaayohang MSS sa Vulg[ate] mismo." Ang maong mini nga teksto gisubay nga detalyado sa *A Textual Commentary on the Greek New Testament,* ni Bruce Metzger (1975, pp. 716-718). Kini nag-ingon nga ang teksto unang makita diha sa usa ka sinulat nga nag-ulohang *Liber Apologeticus,* sa ikaupat nga siglo, ug nga kini makita diha sa Karaang Latin ug Vulgate nga mga manuskrito sa Kasulatan sugod sa ikaunom nga siglo. Ang modernong mga hubad sa katibuk-an, sa Katoliko ug Protestante, wala maglakip niini diha sa pangunang teksto tungod kay nailhan kini nga sayop.—*RS, NE, NAB.*

Ang pagpersonipikar sa usa ka butang wala mapasabot nga kini persona. Tinuod nga si Jesus naghisgot sa balaang espiritu ingong usa ka "magtatabang" ug naghisgot bahin sa maong magtatabang ingong 'nagtudlo,' 'nagpamatuod,' 'naghatag ug ebidensiya,' 'nagtultol,' 'nagsulti,' 'nakadungog,' ug 'nagdawat.' Sa paghimo niini, ang orihinal nga Grego usahay nagpakita kang Jesus nga naggamit ug personal nga *masculine* nga pronombre alang sa maong "magtatabang" (*paraclete*). (Itandi ang Ju 14:16, 17, 26; 15:26; 16:7-15.) Bisan pa niana, komon diha sa Kasulatan nga ipersonipikar ang usa ka butang nga dili persona. Ang kaalam gipersonipikar diha sa basahon sa Mga Proverbio (1:20-33; 8:1-36); ug gigamit ang *feminine* nga pronombre alang niini diha sa orihinal nga Hebreohanon, ingon sa makita usab diha sa daghang Iningles nga mga hubad. (*KJ, RS, JP, AT*) Ang kaalam gipersonipikar diha sa Mateo 11:19 ug Lucas 7:35, diin kini gihubit usab ingong adunay "mga buhat" ug 'mga anak.' Gipersonipikar ni apostol Pablo ang sala ug kamatayon ug usab ang dili-takos nga kalulot ingong "mga hari." (Rom 5:14, 17, 21; 6:12) Siya naghisgot sa sala ingong "giaghat," 'nagpatunghag hakog nga pangibog,' "nagdaldal," ug "nagpatay." (Rom 7:8-11) Apan tataw nga wala ipasabot ni Pablo nga ang sala usa gayod ka persona.

Busa, sama sa asoy ni Juan bahin sa mga pulong ni Jesus labot sa balaang espiritu, ang iyang mga pulong kinahanglang sabton pinasukad sa konteksto. Gipersonipikar ni Jesus ang balaang espiritu sa dihang naghisgot niini ingong usa ka "magtatabang" (nga sa Grego mao ang *masculine substantive* nga *pa·ra'kle·tos*). Busa, husto ang paggamit ni Juan sa mga pulong ni Jesus nga nagpunting sa papel sa espiritu ingong "magtatabang" pinaagi sa paggamit sa mga *masculine personal pronoun.* Sa laing bahin, diha sa samang konteksto, sa dihang gigamit ang Gregong *pneu'ma,* gigamit ni Juan ang *neuter pronoun* sa pagtumong sa balaang espiritu, kay ang *pneu'ma* mismo maoy *neuter.* Busa, ang paggamit ni Juan sa *masculine personal pronoun* maylabot sa *pa·ra'kle·tos* maoy pananglitan sa pagsunod sa mga lagda sa gramatika ug dili usa ka pagpahayag ug doktrina.—Ju 14:16, 17; 16:7, 8.

Walay personal nga ngalan. Sanglit ang Diyos maoy Espiritu ug balaan ug sanglit ang tanan niyang matinumanong manulonda nga mga anak maoy mga espiritu ug balaan, dayag nga kon ang "balaang espiritu" maoy usa ka persona, makataronganon gayod nga diha sa Kasulatan kining maong espiritung *persona* ipalahi ug ipaila gikan niining tanang ubang 'balaang mga espiritu.' Mahimong dahomon nga lagmit gamitan gayod kini ug usa ka tinong artikulo diha sa tanang kahimtang diin kini wala tawga nga "balaang espiritu sa Diyos" o wala gamita diha sa ubang susama nga ekspresyon. Kini lagmit magpalahi niini ingong ANG Balaang Espiritu. Apan sa kasukwahi, diha sa daghang teksto, ang ekspresyong "balaang espiritu" makita diha sa orihinal nga Grego nga walay artikulo, nga nagpaila nga kini dili persona.—Itandi ang Buh 6:3, 5; 7:55; 8:15, 17, 19; 9:17; 11:24; 13:9, 52; 19:2; Rom 9:1; 14:17; 15:13, 16, 19; 1Co 12:3; Heb 2:4; 6:4; 2Pe 1:21; Jud 20, *Int* ug ang ubang mga hubad nga *interlinear.*

Kon sa unsang paagi mabawtismohan sa "ngalan" niini. Sa Mateo 28:19 gihisgotan ang "ngalan sa Amahan ug sa Anak ug sa balaang espiritu." Ang usa ka "ngalan" mahimong magpasabot sa usa ka butang gawas sa personal nga ngalan. Sa Cebuano, sa dihang kita moingon, "sa ngalan sa balaod," kita wala maghisgot sa maong butang ingong persona. Pinaagi sa paggamit sa "ngalan" diha niini nga ekspresyon, kita nagpasabot sa 'kon unsay gibarogan sa balaod o sa awtoridad niini.'

Ingon usab niini ang diwa sa Gregong termino alang sa "ngalan" (*o′no·ma*). Busa, samtang ang ubang mga hubad (*KJ, AS*) literal nga misunod sa Gregong teksto sa Mateo 10:41 ug nag-ingon nga ang usa nga "nagdawat sa usa ka manalagna *sa ngalan sa* usa ka manalagna, makadawat sa ganti sa usa ka manalagna; ug siya nga nagdawat sa tawong matarong *sa ngalan sa* usa ka tawong matarong, makadawat sa ganti sa tawong matarong," ang mas daghang modernong mga hubad nag-ingon nga, "nagdawat sa usa ka manalagna *tungod kay siya* usa ka manalagna" ug "nagdawat sa tawong matarong *tungod kay siya* usa ka tawong matarong," o susama niana. (*RS, AT, JB, NW*) Busa, ang *Word Pictures in the New Testament* ni Robertson (1930, Tomo I, p. 245) nag-ingon bahin sa Mateo 28:19: "Ang paggamit sa ngalan (*onoma*) dinhi maoy komon nga paggamit diha sa Septuagint ug sa papiro alang sa gahom o awtoridad." Busa ang bawtismo 'sa ngalan sa balaang espiritu' nagpasabot sa pag-ila sa maong espiritu nga kini naggikan sa Diyos ug nga kini nagalihok sumala sa kabubut-on sa Diyos.

Ubang ebidensiya sa pagkadili-persona niini. Ang dugang ebidensiya sa pagkadili-persona sa balaang espiritu mao ang paagi sa paggamit niini kauban sa ubang dili-persona nga mga butang, sama sa tubig ug sa kalayo (Mat 3:11; Mar 1:8); ug ang mga Kristohanon gihisgotan nga gibawtismohan "sa balaang espiritu." (Buh 1:5; 11:16) Ang mga tawo giawhag nga "magmapuno sa espiritu" inay nga sa bino. (Efe 5:18) Ingon man usab, ang mga tawo gihisgotan nga 'napuno' niini uban sa mga hiyas sama sa kaalam ug sa pagtuo (Buh 6:3, 5; 11:24) o sa kalipay (Buh 13:52); ug ang balaang espiritu gisal-ot o gipataliwad-an sa daghang ingon niana nga mga hiyas diha sa 2 Corinto 6:6. Lagmit nga dili gayod himoon ang maong mga ekspresyon kon ang balaang espiritu maoy usa ka balaang persona. Labot sa 'pagpamatuod' sa espiritu (Buh 5:32; 20:23), mamatikdan nga ingon usab niana ang giingon labot sa tubig ug sa dugo diha sa 1 Juan 5:6-8. Bisan tuod ang ubang mga teksto naghisgot sa espiritu ingong "nagpamatuod," 'namulong,' o 'misulti,' ang ubang mga teksto nagpatin-aw nga kini namulong pinaagi sa mga tawo, sanglit kini wala may kaugalingong tingog. (Itandi ang Heb 3:7; 10:15-17; Sal 95:7; Jer 31:33, 34; Buh 19:2-6; 21:4; 28:25.) Busa mahimong ikatandi kini sa mga balod sa radyo nga makapasa ug mensahe gikan sa usa ka tawo nga nagsulti ginamit ang usa ka mikropono ug tungod niana ang iyang tingog madungog sa mga tawo sa halayo, nga samag siya 'namulong' sa mensahe pinaagig trompa sa radyo. Ang Diyos, pinaagi sa iyang espiritu, nagpasa sa iyang mga mensahe ug nagkomunikar sa iyang kabubut-on ngadto sa mga hunahuna ug mga kasingkasing sa iyang mga alagad sa yuta, kinsa, sa baylo, nagsulti niini nga mensahe ngadto sa uban pa.

Gipalahi gikan sa "gahom." Busa, ang *ru′ach* ug *pneu′ma,* sa dihang gamiton labot sa balaang espiritu sa Diyos, nagpunting sa dili-makitang aktibong puwersa sa Diyos nga pinaagi niana iyang gipalampos ang iyang katuyoan ug kabubut-on. Kini maoy "balaan" tungod kay kini naggikan Kaniya, dili gikan sa yutan-ong tinubdan, ug nahigawas kini gikan sa tanang kadunotan ingong ang "espiritu sa pagkabalaan." (Rom 1:4) Dili kini ang "gahom" ni Jehova, kay ang pulong "gahom" mao ang mas tukmang hubad alang sa ubang mga termino sa orihinal nga mga pinulongan (Heb., *ko′ach;* Gr., *dy′na·mis*). Ang *ru′ach* ug *pneu′ma* gigamit nga nalangkit pag-ayo o katumbas pa gani niining mga terminoha nga nagkahulogang "gahom," nga nagpakitang adunay kinaiyanhong kalangkitan tali niini ug bisan pa niana may tinong kalainan. (Miq 3:8; Zac 4:6; Luc 1:17, 35; Buh 10:38) Sa panguna, ang "gahom" mao ang katakos o kapasidad sa pagbuhat sa mga butang ug kini mahimong magpondo, dili maglihok, o dili-aktibong magpuyo sa usa ka persona o sa usa ka butang. Ang "puwersa," sa laing bahin, mas espesipikong naghubit sa enerhiya nga *gigamit* ug *gipalihok* diha sa mga persona o sa mga butang, ug mahimong hubiton ingong "usa ka impluwensiya nga mopatungha o nga makapatunghag lihok, o kausaban sa paglihok." Ang "gahom" mahimong itandi sa enerhiya nga napondo diha sa usa ka baterya, samtang ang "puwersa" mahimong itandi sa koryente nga mogula gikan sa maong baterya. Nan, ang "puwersa," mas tukmang naghawas sa diwa sa Hebreohanon ug Gregong mga termino nga nagtumong sa espiritu sa Diyos, ug kini makita pinaagi sa pagtagad sa Kasulatan.

Ang Paggamit Niini sa Paglalang. Gilalang ni Jehova nga Diyos ang materyal nga uniberso pinaagi sa iyang espiritu, o aktibong puwersa. Labot sa unang mga bahin sa pag-umol sa planetang Yuta, ang rekord nag-ingon nga "ang aktibong puwersa sa Diyos [o "espiritu" (*ru′ach*)] naglihok ngadto-nganhi ibabaw sa nawong sa mga tubig." (Gen 1:2) Ang Salmo 33:6 nag-ingon: "Pinaagi sa pulong ni Jehova nabuhat ang mga langit, ug ang tanan nilang panon pinaagi sa espiritu sa iyang baba." Sama sa kusganong gininhawa, ang espiritu sa Diyos mahimong ipadala aron sa pagpatunghag epekto bisan tuod walay pisikal nga kontak sa butang nga gipalihok niini. (Itandi ang Ex 15:8, 10.) Maingon nga ang tawhanong artesano mogamit sa puwersa sa iyang mga kamot ug mga tudlo sa pag-

patunghag mga butang, ang Diyos nagagamit sa iyang espiritu. Busa ang maong espiritu gihisgotan usab ingong "kamot" o "mga tudlo" sa Diyos. —Itandi ang Sal 8:3; 19:1; ang Mat 12:28 sa Luc 11:20.

Ang modernong siyensiya naghisgot sa materya ingong organisadong enerhiya, sama sa hugpong sa enerhiya, ug miila nga "ang materya mausab ngadto sa enerhiya ug ang enerhiya ngadto sa materya." (*The World Book Encyclopedia,* 1987, Tomo 13, p. 246) Ang gidak-on sa uniberso nga nasuhid na sa tawo pinaagi sa iyang mga teleskopyo naghatag ug diyutayng konsepto bahin sa dilimahurot nga tinubdan sa enerhiya nga makaplagan kang Jehova nga Diyos. Sama sa gisulat sa manalagna: "Kinsay nakakuha sa mga sukod sa espiritu ni Jehova?"—Isa 40:12, 13, 25, 26.

Tinubdan sa kinabuhi, mga gahom sa pagsanay. Dili lamang ang walay-kinabuhing kalalangan kondili ang tanang buhing kalalangan naglungtad usab ug may kinabuhi tungod sa paglihok sa espiritu ni Jehova nga maoy nagpatungha sa orihinal nga buhing mga linalang nga pinaagi niini milungtad ang tanang buhing mga linalang karong adlawa. (Itandi ang Job 33:4; tan-awa ang seksiyon niini nga artikulo ubos sa "Gininhawa; Gininhawa sa Kinabuhi; Puwersa sa Kinabuhi.") Gigamit ni Jehova ang iyang balaang espiritu aron buhion pagusab ang mga gahom sa pagsanay ni Abraham ug Sara, ug busa si Isaac ikaingon nga "natawo sa paagi sa espiritu." (Gal 4:28, 29) Pinaagi sa iyang espiritu gibalhin usab sa Diyos ang kinabuhi sa iyang Anak gikan sa langit nganhi sa yuta, nga nagpahinabo nga manamkon ang Hudiyong ulay nga si Maria.—Mat 1:18, 20; Luc 1:35.

Ang Espiritu Gigamit Alang sa mga Alagad sa Diyos. Ang usa ka pangunang paglihok sa espiritu sa Diyos nalangkit sa katakos niini sa pagpahibalo, sa paglamdag, sa pagbutyag sa mga butang. Busa si David nakaampo: "Tudloi ako sa pagbuhat sa imong kabubut-on, kay ikaw mao ang akong Diyos. Ang imong espiritu maayo; tultolan unta ako niini diha sa yuta sa katul-iran." (Sal 143:10) Mas una pa niini, si Jose naghubad sa matagnaong mga damgo ni Paraon, nga nakahimo niana tungod sa tabang sa Diyos. Nakita sa Ehiptohanong magmamando ang paglihok sa espiritu sa Diyos diha kaniya. (Gen 41:16, 25-39) Kining naglamdag nga gahom sa espiritu ilabinang makita diha sa tagna. Ang tagna, ingon sa gipakita sa apostol, wala maggikan sa tawhanong interpretasyon sa mga kahimtang ug mga hitabo; dili kini resulta sa pipila ka kinaiyanhong katakos sa mga manalagna aron ipatin-aw ang kahulogan ug kahinungdanon niini o sa pagtagna sa kahimtang sa umaabot nga mga hitabo. Hinunoa, ang maong mga tawo "giagak sa balaang espiritu"—gipadala, gipalihok, ug gigiyahan sa aktibong puwersa sa Diyos. (2Pe 1:20, 21; 2Sa 23:2; Zac 7:12; Luc 1:67; 2:25-35; Buh 1:16; 28:25; tan-awa ang TAGNA; MANALAGNA.) Busa, usab, ang tibuok inspiradong Kasulatan maoy "inspirado sa Diyos," nga naghubad sa Gregong *the·o′pneu·stos,* nga nagkahulogan sa literal ingong "gihuypan sa Diyos." (2Ti 3:16) Ang espiritu milihok sa nagkadaiyang mga paagi sa pagpakigkomunikar sa maong mga tawo ug sa pagtultol kanila, nga sa pipila ka kahimtang nagpahinabo kanila nga makakitag mga panan-awon o mga damgo (Eze 37:1; Joe 2:28, 29; Pin 4:1, 2; 17:3; 21:10), apan sa tanang kahimtang nagalihok diha sa ilang mga hunahuna ug mga kasingkasing aron sa pagdasig ug paggiya kanila sumala sa katuyoan sa Diyos.—Dan 7:1; Buh 16:9, 10; Pin 1:10, 11; tanawa ang PAGDASIG, PAG-INSPIRAR.

Busa, ang espiritu sa Diyos dili lamang mohatag ug kapadayagan ug pagsabot bahin sa kabubut-on sa Diyos kondili magpalihok usab sa iyang mga alagad aron sa pagtuman sa mga butang nga nahiuyon sa maong kabubut-on. Ang maong espiritu nagsilbi ingong puwersa nga nagpalihok ug nagtukmod kanila, sama sa giingon ni Marcos nga ang espiritu "nagtukmod" kang Jesus nga moadto sa kamingawan human sa iyang bawtismo. (Mar 1:12; itandi ang Luc 4:1.) Kini nahisamag "kalayo" sa sulod nila, nga pinaagi sa maong puwersa sila "magmainiton" (1Te 5:19; Buh 18:25; Rom 12:11), sa usa ka diwa 'nagpatunghag alisngaw' o presyon diha kanila aron sa pagbuhat sa usa ka buluhaton. (Itandi ang Job 32:8, 18-20; 2Ti 1:6, 7.) Nadawat nila ang "gahom sa espiritu," o "gahom pinaagi sa iyang espiritu." (Luc 2:27; Efe 3:16; itandi ang Miq 3:8.) Bisan pa niana dili kini usa lamang ka walay panimuot, buta nga panukbil, kay ang ilang mga hunahuna ug mga kasingkasing naapektohan usab mao nga sila makinaadmanong nakigtambayayong sa aktibong puwersa nga gihatag kanila. Busa ang apostol nakaingon niadtong nakadawat sa gasa sa pagpanagna diha sa Kristohanong kongregasyon nga "ang mga gasa sa espiritu sa mga manalagna pagakontrolahon sa mga manalagna," aron mahuptan ang kahapsay.—1Co 14:31-33.

Nagkadaiyang mga paglihok. Maingon nga ang koryente mahimong gamiton sa pagpalampos sa daghang nagkadaiyang mga butang, mao man usab ang espiritu sa Diyos gigamit sa pagsugo ug sa pagpaarang sa mga tawo sa pagbuhat sa daghang nagkadaiyang mga butang. (Isa 48:16; 61: 1-3) Ingon sa gisulat ni Pablo bahin sa milagrosong mga gasa sa espiritu sa iyang adlaw: "Karon adunay nagkadaiyang mga gasa, apan adunay mao ra nga espiritu; ug adunay nagkadaiyang mga

pag-alagad, apan adunay mao ra nga Ginoo; ug adunay nagkadaiyang mga pagpalihok, apan mao ra nga Diyos nga naghimo sa tanang pagpalihok diha sa tanang tawo. Apan ang pagpadayag sa espiritu gihatag sa matag usa alang sa mapuslanong katuyoan."—1Co 12:4-7.

Ang espiritu adunay puwersa o kapasidad nga makahimo sa usa nga takos; kini makahimo sa mga tawo nga takos alang sa buluhaton o sa katungdanan. Bisan tuod si Bezalel ug Oholiab lagmit may kahibalo na sa pangamot nga mga buhat sa wala pa sila itudlo sa paghimog mga kasangkapan sa tabernakulo ug sa mga besti sa mga saserdote, ang espiritu sa Diyos 'nagpuno kanila sa kaalam, pagsabot, ug kahibalo' aron ang buluhaton mahimong himoon sumala sa gilaraw. Kini nagpadako sa bisan unsang kinaiyanhong mga katakos ug sa naangkon na nila nga kahibalo, ug kini nagpaarang kanila sa pagtudlo sa uban. (Ex 31:1-11; 35:30-35) Ang mga plano sa arkitektura sa ulahing templo gihatag kang David pinaagi sa pag-inspirar, sa ato pa, pinaagi sa paglihok sa espiritu sa Diyos, sa ingon nagpaarang kang David sa paghimog dakong buluhaton sa pagpangandam alang sa proyekto. —1Cr 28:12.

Ang espiritu sa Diyos nagpalihok kang Moises sa pagpanagna ug sa paghimog milagrosong mga buhat, ingon man sa pagpanguna sa nasod ug sa paglihok ingong maghuhukom niini, sa ingon naglandong sa umaabot nga papel ni Kristo Jesus. (Isa 63:11-13; Buh 3:20-23) Apan, si Moises ingong tawong dili-hingpit nabug-atan sa luwan sa iyang responsibilidad, ug ang Diyos 'nagkuha ug bahin sa espiritu nga diha kang Moises ug gibutang kini sa matag usa sa 70 ka ansiyano' aron sila makatabang sa pagdala sa luwan. (Num 11:11-17, 24-30) Ang espiritu usab milihok diha kang David sukad sa panahon sa pagdihog kaniya ni Samuel, nga nagtultol ug nag-andam kaniya alang sa iyang umaabot nga pagkahari.—1Sa 16:13.

Si Josue "napuno sa espiritu sa kaalam" ingong manununod ni Moises. Apan ang espiritu wala magpatungha kaniyag katakos sa pagpanagna ug paghimog milagrosong mga buhat nga sama sa nabatonan ni Moises. (Deu 34:9-12) Bisan pa niana, kini nagpaarang kang Josue sa pagpanguna sa Israel sa pagpakiggubat nga miresulta sa pagsakop sa Canaan. Sa susama, ang espiritu ni Jehova "milimin" sa ubang mga lalaki, nga "nagpalihok" kanila ingong mga manggugubat alang sa katawhan sa Diyos, mga manggugubat nga sama kang Otniel, Gideon, Jepte, ug Samson.—Huk 3:9, 10; 6:34; 11:29; 13:24, 25; 14:5, 6, 19; 15:14.

Ang espiritu sa Diyos nagpalihok sa mga lalaki nga ipahayag ang iyang mensahe sa kamatuoran nga maisogon ug walay kokahadlok atubangan sa mga magsusupak ug sa kapeligrohan sa ilang mga kinabuhi.—Miq 3:8.

Ang 'pagbubo' niini diha sa iyang katawhan maoy pamatuod sa iyang pag-uyon, ug kini miresulta sa mga panalangin ug naghimo kanila nga malamposon.—Eze 39:29; Isa 44:3, 4.

Paghukom ug pagpahamtang sa hukom. Pinaagi sa iyang espiritu ang Diyos naghukom sa mga tawo ug mga nasod; siya nagtuman usab sa iyang mga mando sa paghukom—nga nagsilot o naglaglag. (Isa 30:27, 28; 59:18, 19) Sa maong mga kahimtang, ang *ru'ach* mahimong haom nga hubaron nga "bulhot o huros," sama sa dihang si Jehova misulti nga 'nagpahuros [*ru'ach*] sa unos' tungod sa iyang kaaligutgot. (Eze 13:11, 13; itandi ang Isa 25:4; 27:8.) Ang espiritu sa Diyos makaabot bisan diin, nga molihok nga pabor o batok niadtong iyang hatagan ug pagtagad.—Sal 139:7-12.

Sa Pinadayag 1:4 ang "pito ka espiritu" sa Diyos gihisgotan nga anaa sa atubangan sa iyang trono, ug human niana gihatag ang pito ka mensahe, nga ang matag usa gitapos pinaagi sa pag-awhag nga "magpatalinghog sa ginaingon sa espiritu ngadto sa mga kongregasyon." (Pin 2:7, 11, 17, 29; 3:6, 13, 22) Kini nga mga mensahe naundan sa nagasusisa-kasingkasing nga mga pahayag sa paghukom ug sa mga saad sa ganti tungod sa pagkamatinumanon. Ang Anak sa Diyos gipakita nga nakabaton niining "pito ka espiritu sa Diyos" (Pin 3:1); ug kini gihisgotan ingong "pito ka lampara sa kalayo" (Pin 4:5), ug usab ingong pito ka mata sa kordero nga gipatay, "kansang mga mata mao ang pito ka espiritu sa Diyos nga gipadala sa tibuok yuta." (Pin 5:6) Sanglit ang pito gigamit nga naghawas sa pagkabug-os diha sa ubang matagnaong mga teksto (tan-awa ang NUMERO), mopatim-aw nga kining pito ka espiritu naghulagway sa bug-os nga aktibong kapasidad sa pag-obserbar, pagsabot, o sa pagmatikod sa hinimayang si Jesu-Kristo, ang Kordero sa Diyos, nga nagpaarang kaniya sa pagsusi sa tibuok yuta.

Ang Pulong sa Diyos mao ang "espada" sa espiritu (Efe 6:17) nga magpadayag kon unsa gayod ang usa ka tawo, magladlad sa natagong mga hiyas o mga tinamdan sa kasingkasing ug magpahinabo kaniya nga malukmay ang iyang kasingkasing ug magpahiuyon sa kabubut-on sa Diyos nga gipahayag sa Iyang Pulong o kaha magpatig-a sa iyang kasingkasing sa pagrebelde. (Itandi ang Heb 4:11-13; Isa 6:9, 10; 66:2, 5.) Busa ang Pulong sa Diyos adunay kusganong bahin sa pagtagna ug grabeng paghukom, ug sanglit ang pulong o mensahe sa Diyos kinahanglang ipatuman, ang katumanan sa maong pulong nagpatunghag paglihok sama ni-

anang sa kalayo sa pagsunog sa uhot ug sama nianang sa usa ka maso sa pagpusgay sa dakong bato. (Jer 23:28, 29) Si Kristo Jesus, ingong pangunang Tigpamaba sa Diyos, ingong "Ang Pulong sa Diyos," nagpahayag sa mga mensahe sa paghukom sa Diyos ug giawtorisahan nga imando ang pagpahamtang sa maong mga paghukom nganha sa mga hinukman. Kini sa walay duhaduha mao ang gipasabot sa mga paghisgot sa iyang pagwagtang sa mga kaaway sa Diyos "pinaagi sa espiritu [aktibong puwersa] sa iyang baba."—Itandi ang 2Te 2:8; Isa 11:3, 4; Pin 19:13-16, 21.

Ang espiritu sa Diyos milihok ingong "magtatabang" alang sa kongregasyon. Ingon sa iyang gisaad, si Jesus sa iyang pagkayab sa langit mihangyo sa iyang Amahan ug balaang espiritu, o aktibong puwersa sa Diyos, ug siya gihatagan ug awtoridad sa paggamit niini nga espiritu. Iyang "gibubo" kini diha sa iyang matinumanong mga tinun-an sa adlaw sa Pentekostes, nga padayong nagbuhat niana human niadto alang kanilang miliso sa Diyos pinaagi sa iyang Anak. (Ju 14:16, 17, 26; 15:26; 16:7; Buh 1:4, 5; 2:1-4, 14-18, 32, 33, 38) Ingon nga sila nabawtismohan sa tubig, karon silang tanan 'nabawtismohan ngadto sa usa ka lawas' pinaagi sa maong usa ka espiritu, nga gituslob diha niana, pagaingnon pa, nga sama sa usa ka pirasong puthaw nga mahimong ituslob sa usa ka *magnetic field* ug sa ingon makabaton ug magnetikong puwersa. (1Co 12:12, 13; itandi ang Mar 1:8; Buh 1:5.) Bisan tuod ang espiritu sa Diyos naglihok na diha sa mga tinun-an kanhi, ingon sa gipamatud-an sa ilang paghingilin ug mga demonyo (itandi ang Mat 12:28; Mar 3:14, 15), kini karon naglihok diha kanila sa gipadako ug mas malukpanong paagi ug diha sa bag-ong mga paagi nga wala pa sukad masinatii.—Itandi ang Ju 7:39.

Ingong ang Mesiyanikong Hari, si Kristo Jesus nakabaton 'sa espiritu sa kaalam ug sa pagsabot, sa espiritu sa tambag ug sa pagkagamhanan, sa espiritu sa kahibalo ug sa pagkahadlok kang Jehova.' (Isa 11:1, 2; 42:1-4; Mat 12:18-21) Kini nga puwersa alang sa pagkamatarong gipadayag sa iyang paggamit sa aktibong puwersa o espiritu sa Diyos sa pagtultol sa Kristohanong kongregasyon sa yuta, nga pinaagi sa pagtudlo sa Diyos, si Jesus mao ang Ulo, Tag-iya, ug Ginoo niini. (Col 1:18; Jud 4) Ingong usa ka "magtatabang," ang maong espiritu naghatag kanila karon ug napauswag nga pagsabot sa kabubut-on ug katuyoan sa Diyos ug nagbukas sa matagnaong Pulong sa Diyos ngadto kanila. (1Co 2:10-16; Col 1:9, 10; Heb 9:8-10) Sila gipalihok sa pag-alagad ingong mga saksi sa tibuok yuta (Luc 24:49; Buh 1:8; Efe 3:5, 6); sila gihatagan ug milagrosong 'mga gasa sa espiritu,' nga nagpaarang kanila sa pagsulti ug langyawng mga pinulongan, pagpanagna, pagpang-ayo, ug paghimo sa ubang mga buluhaton nga magpadali sa ilang pagmantala sa maayong balita ug nagsilbing pamatuod sa pagsugo ug sa pagpaluyo sa Diyos kanila.—Rom 15:18, 19; 1Co 12:4-11; 14:1, 2, 12-16; itandi ang Isa 59:21; tan-awa ang GASA GIKAN SA DIYOS (Mga Gasa sa Espiritu).

Ingong Magtatan-aw sa kongregasyon, gigamit ni Jesus ang espiritu sa pagdumala—nagtultol sa pagpili sa mga lalaki alang sa linaing mga buluhaton ug sa pag-alagad sa pagkamagtatan-aw, pagpanudlo, ug sa "pagpasibo ug balik" sa kongregasyon. (Buh 13:2-4; 20:28; Efe 4:11, 12) Siya nagpalihok kanila, ingon man nagpugong kanila, nga nagpakita kon diin isentro ang ilang mga paningkamot sa ministeryo (Buh 16:6-10; 20:22), ug naghimo kanila nga epektibo ingong mga magsusulat sa 'mga sulat ni Kristo, nga gikudlit pinaagi sa espiritu sa Diyos diha sa unodnong mga papan, sa tawhanong mga kasingkasing.' (2Co 3:2, 3; 1Te 1:5) Ingon sa gisaad, ang espiritu nagpalagsik sa ilang mga panumdoman, nagpalihok sa ilang mga gahom sa panghunahuna, ug naghatag kanilag kaisog sa pagpamatuod bisan atubangan sa mga magmamando.—Itandi ang Mat 10:18-20; Ju 14:26; Buh 4:5-8, 13, 31; 6:8-10.

Ingong "buhing mga bato," sila gihimong espirituwal nga templo nga gipasukad kang Kristo, nga pinaagi niana gihimo ang "espirituwal nga mga halad" (1Pe 2:4-6; Rom 15:15, 16) ug giawit ang espirituwal nga mga awit (Efe 5:18, 19) ug nga diha niana mipuyo ang Diyos pinaagi sa espiritu. (1Co 3:16; 6:19, 20; Efe 2:20-22; itandi ang Hag 2:5.) Ang espiritu sa Diyos maoy kusganon kaayong puwersa sa paghiusa, ug samtang tugotan kini sa mga Kristohanon nga gawasnong magalihok sa ilang taliwala, kini magpahiusa kanila nga malinawon diha sa mga bugkos sa gugma ug pagkamahinalaron ngadto sa Diyos, sa iyang Anak, ug sa usag usa. (Efe 4:3-6; 1Ju 3:23, 24; 4:12, 13; itandi ang 1Cr 12:18.) Ang gasa sa espiritu wala magsangkap kanila alang sa pisikal nga mga buluhaton, sama sa pagsangkap niini kang Bezalel ug sa uban pa nga naggama ug naghimo sa materyal nga tinukod ug kasangkapan, apan kini nagsangkap kanila alang sa espirituwal nga mga buluhaton sa pagpanudlo, pagtultol, pag-alagad ingong magbalantay, ug sa pagpanambag. Ang espirituwal nga templo nga ilang nahimo gidayandayanan sa maanindot nga bunga sa espiritu sa Diyos, ug ang maong bunga sa "gugma, kalipay, pakigdait, hataas-nga-pailob, kalulot, pagkamaayo, pagtuo," ug ang susama niini nga mga hiyas maoy pamatuod nga ang espiritu sa Diyos nagalihok gayod diha ug sa taliwala kanila. (Gal 5:22, 23; itandi ang Luc 10:21; Rom 14:17.) Kini mao ang paninugdan ug pangunang

butang nga nagpatunghag kahapsay ug epektibong pagtultol taliwala kanila. (Gal 5:24-26; 6:1; Buh 6:1-7; itandi ang Eze 36:26, 27.) Sila nagpailalom sa ilang kaugalingon sa 'balaod sa espiritu,' usa ka epektibong puwersa alang sa pagkamatarong nga naglihok aron malikayan ang mga buhat nga kinaiyanhon sa makasasalang unod. (Rom 8:2; Gal 5:16-21; Jud 19-21) Ang ilang pagsalig maoy sa espiritu sa Diyos nga naglihok diha kanila, dili sa unodnong mga katakos o kagikan.—1Co 2:1-5; Efe 3:14-17; Flp 3:1-8.

Sa dihang mibangon ang mga isyu, ang balaang espiritu mitabang sa pagkab-ot sa usa ka desisyon, sama sa isyu sa pagtuli nga gidesisyonan sa nagamandong lawas o konsilyo sa mga apostoles ug mga ansiyano sa Jerusalem. Giasoy ni Pedro ang mahitungod sa espiritu nga gituga sa dili-tinuling mga katawhan sa kanasoran; giasoy ni Pablo ug Bernabe ang mga paglihok sa espiritu diha sa ilang ministeryo taliwala sa maong mga tawo; ug si Santiago, nga sa walay duhaduha gitabangan sa balaang espiritu sa iyang paghinumdom sa Kasulatan, naghatag ug pagtagad sa inspiradong tagna ni Amos nga nagtagna nga ang katawhan sa kanasoran pagatawgon sa ngalan sa Diyos. Busa ang tanang panukmod o pagduso sa balaang espiritu sa Diyos nagpunting sa usa ka direksiyon, ug busa, agig pag-ila niini, sa dihang misulat ug sulat nga nagpahibalo sa ilang desisyon, kini nga lawas o konsilyo miingon: "Kay ang balaang espiritu ug kami nagkauyon nga dili magsangon ug dugang pang palas-anon kaninyo, gawas niining kinahanglanong mga butang."—Buh 15:1-29.

Nagdihog, nagpatungha, naghatag ug 'espirituwal nga kinabuhi.' Maingon nga si Jesus gidihogan sa Diyos pinaagi sa iyang balaang espiritu sa panahon sa pagbawtismo kang Jesus (Mar 1:10; Luc 3:22; 4:18; Buh 10:38), siya usab karon nagdihog sa mga tinun-an ni Jesus. Kining pagdihog pinaagi sa espiritu maoy usa ka "timaan" alang kanila sa langitnong panulondon nga ngadto niana sila gitawag (2Co 1:21, 22; 5:1, 5; Efe 1:13, 14), ug kini nagpamatuod kanila nga sila maoy mga 'inanak' o gipanganak sa Diyos aron mahimong iyang mga anak nga gisaaran nga makabaton ug espirituhanong kinabuhi sa mga langit. (Ju 3:5-8; Rom 8:14-17, 23; Tit 3:5; Heb 6:4, 5) Sila gihinloan, gibalaan, ug gipahayag nga matarong "sa ngalan sa atong Ginoong Jesu-Kristo ug sa espiritu sa atong Diyos," nga pinaagi niana nga espiritu si Jesus nahimong kuwalipikado sa pagtagana sa halad lukat ug mahimong hataas nga saserdote sa Diyos.—1Co 6:11; 2Te 2:13; Heb 9:14; 1Pe 1:1, 2.

Tungod niining langitnong pagkatinawag ug panulondon, ang dinihogan sa espiritung mga sumusunod ni Jesus adunay espirituwal nga kinabuhi, bisan tuod nagkinabuhi pa ingong dili-hingpit, unodnong mga linalang. Dayag nga mao kini ang gihisgotan sa apostol sa dihang nagtandi sa yutanong mga amahan kang Jehova nga Diyos, ang "Amahan sa atong espirituwal nga kinabuhi [sa literal, "Amahan sa mga espiritu"]." (Heb 12:9; itandi ang bersikulo 23.) Ingong kaubang mga manununod ni Kristo, nga gitakdang banhawon gikan sa kamatayon ngadto sa espirituhanong lawas nga nagdala sa iyang langitnong dagway, sila angayng magkinabuhi sa yuta ingong "usa ka espiritu" nga nahiusa kaniya ingong ilang Ulo, ug dili tugotan ang mga pangibog o imoral nga mga kiling sa unod magkontrolar kanila, nga lagmit mosangpot pa gani sa ilang pagkahimong "usa ka unod" uban sa usa ka pampam.—1Co 6:15-18; 15:44-49; Rom 8:5-17.

Pagbaton ug paghupot sa espiritu sa Diyos. Ang balaang espiritu mao ang "walay bayad nga gasa" sa Diyos, nga mangayaon niyang ihatag ngadto niadtong tim-os nga nagapangita ug naghangyo niini. (Buh 2:38; Luc 11:9-13) Ang usa ka matarong nga kasingkasing mao ang pangunang gikinahanglan (Buh 15:8), apan gikinahanglan usab ang kahibalo ug pagpahiuyon sa mga kinahanglanon sa Diyos. (Itandi ang Buh 5:32; 19:2-6.) Inigkadawat niini, ang Kristohanon angayng dili 'magpaguol' sa espiritu sa Diyos pinaagi sa dili pagtagad niini (Efe 4:30; itandi ang Isa 63:10), sa pagsubay sa dalan nga sukwahi sa pagtultol niini, sa pagsentro sa kasingkasing sa mga tumong nga sukwahi sa gipunting ug sa giaghat niini, sa pagsalikway sa inspiradong Pulong sa Diyos ug sa tambag niini ug sa dili pagpadapat niini diha sa kinabuhi. (Buh 7:51-53; 1Te 4:8; itandi ang Isa 30:1, 2.) Tungod sa pagkasalingkapaw ang usa ka tawo makahimo sa 'pagpamakak' sa balaang espiritu nga pinaagi niana gitultolan ni Kristo ang kongregasyon, ug kadtong 'mosulay' sa gahom niini nianang paagiha nagasubay sa usa ka makatalagmanong dalan. (Buh 5:1-11; itandi ang Rom 9:1.) Ang tinuyong pagsupak ug pag-alsa batok sa dayag nga kapahayagan sa espiritu sa Diyos mahimong magkahulogan ug pagpasipala batok niana nga espiritu, usa ka sala nga dili mapasaylo.—Mat 12:31, 32; Mar 3:29, 30; itandi ang Heb 10:26-31.

Gininhawa; Gininhawa sa Kinabuhi; Puwersa sa Kinabuhi. Ang asoy sa paglalang sa tawo nag-ingon nga giumol sa Diyos ang tawo gikan sa abog sa yuta ug "gihuypan [porma sa *naphach'*] ang mga buho sa iyang ilong sa gininhawa [porma sa *nesha·mah'*] sa kinabuhi, ug ang tawo nahimong buhing kalag [*ne'phesh*]." (Gen 2:7; tanawa ang KALAG.) Ang *ne'phesh* mahimong hubaron sa literal ingong "usa ka tigginhawa," nga mao, "usa ka nagaginhawa nga linalang," tawo

man o hayop. Ang *nesha·mah′* sa pagkatinuod gigamit nga nagkahulogang "nagaginhawa nga butang [o linalang]" ug tungod niana kini gigamit nga halos parehog kahulogan sa *ne′phesh,* "kalag." (Itandi ang Deu 20:16; Jos 10:39, 40; 11:11; 1Ha 15:29.) Ang rekord sa Genesis 2:7 naggamit sa *nesha·mah′* sa paghubit sa pagpahinabo sa Diyos nga makabaton ug kinabuhi ang lawas ni Adan mao nga kini nahimong usa ka "buhing kalag." Apan, ang ubang mga teksto nagpakita nga labaw pa ang nalangkit kay sa yanong pagginhawa, nga mao, labaw pa kay sa pagpasulod ug hangin ngadto sa mga baga ug sa pagpagula ug hangin gikan niana. Busa, sa Genesis 7:22, sa paghubit sa kalaglagan sa kinabuhi sa tawo ug sa hayop nga didto sa gawas sa arka panahon sa Lunop, atong mabasa: "Ang tanan nga niana ang gininhawa [porma sa *nesha·mah′*] sa puwersa [o, "espiritu" (*ru′ach*)] sa kinabuhi aktibo diha sa mga buho sa ilong niini, nga mao, ang tanan nga diha sa mamalang yuta, nangamatay." Busa, ang *nesha·mah′,* "gininhawa," direktang nalangkit sa *ru′ach,* nga dinhi gihubit ingong espiritu, o puwersa sa kinabuhi, nga aktibo diha sa tanang buhing mga linalang—mga kalag nga tawo ug hayop.

Sama sa giingon sa *Theological Dictionary of the New Testament* (Tomo VI, p. 336): "Ang gininhawa mamatikdan lamang pinaagi sa paglihok [sama sa paglihok sa dughan o sa pagdako sa mga buho sa ilong], ug kini usab usa ka ilhanan, kahimtang ug tigpalihok sa kinabuhi, nga ilabinang nalangkit sa pagginhawa." Busa, ang *nesha·mah′,* o "gininhawa," maoy produkto sa *ru′ach,* o puwersa sa kinabuhi, ug usab maoy pangunang paagi nga mapatunhay ang puwersa sa kinabuhi diha sa buhing mga linalang. Pananglitan, nahibaloan gikan sa siyentipikanhong mga pagtuon nga ang kinabuhi anaa sa matag usa ka selula sa usa ka gatos ka trilyong selula sa lawas sa tawo ug nga, bisan tuod linibo ka milyong selula ang mamatay kada minuto, ang kanunayng paggama ug bag-ong mga selula nagpadayon. Ang puwersa sa kinabuhi nga naglihok sa tanang buhing mga selula nag-agad sa oksiheno nga ipasulod ngadto sa lawas pinaagi sa pagginhawa, nga ang maong oksiheno dalhon ngadto sa tanang selula pinaagi sa dugo. Kon walay oksiheno, ang pipila ka selula mamatay human sa pipila ka minuto ug ang uban human sa mas taastaas nga yugto. Bisan tuod ang usa ka tawo makaagwanta nga dili moginhawa sulod sa pipila ka minuto ug makapabiling buhi, kon wala ang *puwersa sa kinabuhi* diha sa iyang mga selula siya mamatay nga dili na arang mabuhi pa pinaagig tawhanong katakos. Ang Hebreohanong Kasulatan, nga inspirado sa Tigdisenyo ug Maglalalang sa tawo, dayag nga naggamit sa *ru′ach* sa pagtumong niining hinungdanong puwersa nga mao mismo ang kinaiyahan sa kinabuhi, ug sa *nesha·mah′* sa paghawas sa pagginhawa nga nagpatunhay niini.

Tungod kay ang pagginhawa nalangkit gayod sa kinabuhi, ang *nesha·mah′* ug *ru′ach* gigamit sa tatawng kaamgid nga diwa diha sa nagkalainlaing mga teksto. Gibungat ni Job ang iyang determinasyon sa paglikay sa pagkadili-matarong "samtang bug-os pa ang akong gininhawa [porma sa *nesha·mah′*] sulod kanako, ug ang espiritu [*weru′ach*] sa Diyos ania sa mga buho sa akong ilong." (Job 27:3-5) Si Elihu miingon: "Kon ang espiritu [porma sa *ru′ach*] ug gininhawa [porma sa *nesha·mah′*] niana niya iyang [Diyos] tigomon nganha sa iyang kaugalingon, ang tanang unod mabugtoan sa gininhawa, ug ang yutan-ong tawo mobalik sa abog." (Job 34:14, 15) Sa susama, ang Salmo 104:29 nag-ingon bahin sa mga linalang sa yuta, sa tawo ug hayop: "Kon kuhaon mo [Diyos] ang ilang espiritu, mabugtoan sila ug gininhawa, ug mobalik sila ngadto sa abog." Sa Isaias 42:5 si Jehova gihisgotan ingong "ang Usa nga nagpahimutang sa yuta ug sa abot niini, ang Usa nga naghatag ug gininhawa ngadto sa katawhan ibabaw niini, ug espiritu ngadto niadtong naglakaw diha niana." Ang gininhawa (*nesha·mah′*) nagsustento sa ilang paglungtad; ang espiritu (*ru′ach*) naghatag ug kusog ug mao ang puwersa sa kinabuhi nga naghimo sa tawo ingong usa ka buhing linalang, nga molihok, molakaw, ug mabuhi nga aktibo. (Itandi ang Buh 17:28.) Siya dili sama sa walay kinabuhi, walay gininhawa, dili-buhing mga idolo nga ginama sa tawo.—Sal 135:15, 17; Jer 10:14; 51:17; Hab 2:19.

Bisan tuod ang *nesha·mah′* (gininhawa) ug *ru′ach* (espiritu; aktibong puwersa; puwersa sa kinabuhi) usahay gigamit sa susama nga diwa, kini dili pareho. Tinuod, ang "espiritu" o *ru′ach* usahay gihisgotan nga daw mao ang gininhawa (*nesha·mah′*) mismo, apan nahimo kining ingon tungod kay ang pagginhawa mao ang pangunang makita nga ebidensiya sa puwersa sa kinabuhi sa lawas sa tawo.—Job 9:18; 19:17; 27:3.

Busa sa Ezequiel 37:1-10 ang simbolikong panan-awon bahin sa walog sa uga nga mga bukog gihulagway, ug ang mga bukog nagtapo, nga gitabonan sa mga ugat, unod, ug panit, apan "kon mahitungod sa gininhawa [*weru′ach*], kini wala kanila." Gisultihan si Ezequiel sa pagpanagna ngadto "sa hangin [*ha·ru′ach*]," nga nag-ingon, "Gikan sa upat ka hangin [porma sa *ru′ach*] umanhi ka, Oh hangin, ug huypi kining pinatayng mga tawo, aron sila mangabuhi." Ang paghisgot sa *upat* ka hangin nagpakita nga ang hangin mao ang tukmang hubad alang sa *ru′ach* niini nga teksto. Apan, sa dihang kini nga "hangin," nga maoy usa

lamang ka hangin nga nagalihok, misulod sa mga buho sa ilong sa patay nga mga tawo diha sa panan-awon, kini nahimong "gininhawa," nga maoy hangin usab nga nagalihok. Busa, ang hubad sa *ru'ach* ingong "gininhawa" niini nga bahin sa asoy (ber 10) mas tukma usab kay sa "espiritu" o "puwersa sa kinabuhi." Mahimong nakita usab ni Ezequiel ang mga lawas nga misugod sa pagginhawa, bisan tuod dili niya makita ang puwersa sa kinabuhi, o espiritu, nga naghatag ug kusog sa ilang mga lawas. Sumala sa gipakita sa mga bersikulo 11-14, kini nga panan-awon maoy simboliko maylabot sa espirituwal (dili pisikal) nga pagkabuhi pag-usab sa katawhan sa Israel kinsa sulod sa usa ka panahon nahimong patay sa espirituwal tungod sa ilang pagkadestiyero sa Babilonya. Sanglit sila buhi na sa pisikal ug nagaginhawa, makataronganong hubaron ang *ru'ach* ingong "espiritu" diha sa bersikulo 14, diin ang Diyos nag-ingon nga iyang ibutang ang 'iyang espiritu' sa iyang katawhan aron sila mabuhi, sa espirituwal nga pagkasulti.

Ang usa ka susamang simbolikong panan-awon gihatag diha sa Pinadayag kapitulo 11. Gihubit ang kahimtang bahin sa "duha ka saksi" nga gipatay ug kansang mga patayng lawas gipasagdang magbuy-od diha sa dalan sulod sa tulo ka adlaw ug tunga. Dayon "ang espiritu [o gininhawa, *pneu'ma*] sa kinabuhi gikan sa Diyos misulod kanila, ug sila nanindog." (Pin 11:1-11) Kini nga panan-awon sa makausa pa naggamit sa usa ka pisikal nga katinuoran aron sa paghulagway sa usa ka espirituwal nga pagkabuhi pag-usab. Gipakita usab niini nga ang Gregong pulong nga *pneu'ma,* sama sa Hebreohanong pulong nga *ru'ach,* mahimong maghawas sa nagahatag-kinabuhi nga puwersa gikan sa Diyos nga makapabuhi sa tawhanong kalag o tawo. Sumala sa giingon sa Santiago 2:26: "Patay ang lawas nga walay espiritu [*pneu'ma·tos*]."—*Int.*

Busa, sa dihang gilalang sa Diyos ang tawo didto sa Eden ug gihuypan ang mga buho sa iyang ilong sa "gininhawa [porma sa *nesha·mah'*] sa kinabuhi," dayag nga, gawas pa sa pagbutang ug hangin diha sa mga baga sa tawo, gipahinabo sa Diyos nga ang puwersa sa kinabuhi, o espiritu (*ru'ach*), makapabuhi sa tanang selula sa lawas ni Adan.—Gen 2:7; itandi ang Sal 104:30; Buh 17:25.

Kini nga puwersa sa kinabuhi ipasa gikan sa mga ginikanan ngadto sa mga anak pinaagi sa pagpanamkon. Sanglit si Jehova mao ang orihinal nga Tuboran niini nga puwersa sa kinabuhi sa tawo, ug ang Awtor sa proseso sa pagpatungha ug anak, ang kinabuhi sa usa ka tawo haom nga ipasidungog Kaniya, bisan tuod wala mabatoni nga direkta kondili sa dili-direktang paagi pinaagi sa mga ginikanan sa usa ka tawo.—Itandi ang Job 10:9-12; Sal 139:13-16; Ecc 11:5.

Ang puwersa sa kinabuhi, o espiritu, dili persona. Sumala sa gipakita, ang Kasulatan naghisgot sa *ru'ach,* o puwersa sa kinabuhi, nga dili lamang anaa sa mga tawo kondili anaa usab sa mga hayop. (Gen 6:17; 7:15, 22) Ang Ecclesiastes 3:18-22 nagpakita nga ang tawo mamatay sa samang paagi ingon sa mga mananap, kay "silang tanan adunay usa lamang ka espiritu [*weru'ach*], mao nga dili labaw ang tawo sa mananap," sa ato pa, maylabot sa puwersa sa kinabuhi nga parehong nabatonan nila. Tungod niini, dayag nga ang "espiritu," o puwersa sa kinabuhi (*ru'ach*), sumala sa pagkagamit niini nga diwa maoy dili persona. Ingong ilustrasyon, ang usa mahimong magtandi niini sa laing dili-makita nga puwersa, ang elektrisidad, nga mahimong gamiton sa pagpaandar sa lainlaing matang sa makina—nga mopainit sa sug-angan, mopatuyok sa bentilador aron sa pagpatunghag hangin, mopaandar sa kompiyuter aron sa pagsulbad sa mga problema, mopasalida ug mopatingog sa telebisyon—apan ang koryente niini dili gayod maghupot ug bisan unsa sa mga kinaiyahan nga iya sa mga makina diin kini nagaobra o nagalihok.

Busa, ang Salmo 146:3, 4 miingon nga sa dihang 'mogula ang espiritu [porma sa *ru'ach*] sa tawo, mobalik siya sa iyang yuta; nianang adlawa *mahanaw ang iyang mga hunahuna.'* Ang espiritu, o puwersa sa kinabuhi, nga nagalihok diha sa mga selula sa lawas sa tawo dili maghupot ug bisan unsa sa mga kinaiyahan nga iya sa mga selula, sama sa mga selula sa utok ug sa papel nga gidula niini diha sa panghunahuna. Kon ang espiritu, o puwersa sa kinabuhi (*ru'ach; pneu'ma*), persona man ugaling, nan kini nagkahulogan nga ang mga anak sa pipila ka babaye nga gibanhaw sa mga manalagnang si Elias ug Eliseo aduna gayoy panimuot sa yugto nga sila namatay. Mao man usab si Lazaro, nga gibanhaw mga upat ka adlaw human sa iyang kamatayon. (1Ha 17:17-23; 2Ha 4:32-37; Ju 11:38-44) Kon mao kini ang kahimtang, makataronganon nga sila mahinumdom gayod unta sa ilang pagkaadunay panimuot sulod sa maong yugto ug sa dihang nabanhaw, mohubit unta niini ug mosugilon bahin niini. Walay gipakita nga ang bisan kinsa kanila mihimo niini. Busa, ang personalidad sa patay nga tawo dili na magpadayon sa paglungtad diha sa puwersa sa kinabuhi, o espiritu, nga mohunong sa pag-obra diha sa mga selula sa patayng lawas sa tawo.

Ang Ecclesiastes 12:7 nag-ingon nga sa kamatayon ang lawas sa tawo mobalik sa abog, "ug ang espiritu mobalik sa matuod nga Diyos nga maoy naghatag niini." Ang tawo mismo wala gayod mahiadto sa langit uban sa Diyos; nan ang "mobalik"

sa Diyos mao ang kusog o puwersa sa kinabuhi nga nakapabuhi sa tawo.

Tungod kay dili persona ang puwersa sa kinabuhi, o espiritu, nga makaplagan diha sa tawo (sama sa makaplagan usab diha sa linalang nga mga hayop), dayag nga ang gipahayag ni David diha sa Salmo 31:5, nga gikutlo ni Jesus sa panahon sa iyang kamatayon (Luc 23:46), "Sa imong kamot itugyan ko ang akong espiritu," nagkahulogan nga ang Diyos gitawag aron sa pagbantay o sa pag-atiman sa iyang puwersa sa kinabuhi. (Itandi ang Buh 7:59.) Dili kinahanglang adunay aktuwal ug literal nga pagpanaw sa usa ka puwersa gikan niini nga planeta ngadto sa langitnong presensiya sa Diyos. Maingon nga ang mahumot nga alimyon sa mga halad nga hayop gihisgotan ingong 'napanimahoan' sa Diyos (Gen 8:20, 21), bisan tuod nga ang maong alimyon dayag nga nagpabilin ra diha sa palibot sa yuta, sa susama ang Diyos usab 'makatigom,' o makadawat ingong gitugyan kaniya, sa espiritu o puwersa sa kinabuhi sa mahulagwayong diwa, sa ato pa, walay bisan unsang literal nga pagpanaw sa hinungdanong puwersa gikan sa yuta. (Job 34:14; Luc 23:46) Nan, ang pagtugyan sa usa ka tawo sa iyang espiritu tatawng nagkahulogan nga iyang gibutang ang iyang paglaom sa Diyos alang sa umalabot nga pagpasig-uli sa maong puwersa sa kinabuhi nganha kaniya pinaagi sa pagkabanhaw.—Itandi ang Num 16:22; 27:16; Job 12:10; Sal 104:29, 30.

Nagapalihok nga Kiling sa Panghunahuna. Ang *ru'ach* ug *pneu'ma* gigamit sa pagpaila sa puwersa nga nagpahinabo sa usa ka tawo sa pagpasundayag ug tinamdan, disposisyon, o emosyon o sa paghimog aksiyon o buhat. Bisan tuod nga ang maong puwersa sa sulod sa tawo dili makita, kini nagpatunghag makitang mga epekto. Kini nga paggamit sa Hebreohanon ug Gregong mga termino nga gihubad nga "espiritu" ug pangunang nalangkit sa gininhawa o sa hangin nga naglihok maoy susama kaayo sa Cebuano nga mga ekspresyon. Busa, kita maghisgot bahin sa usa ka tawo nga 'hanginon,' o nagpakitag 'kalmadong espiritu' o 'adunay daotang espiritu.' Kita maghisgot bahin sa 'pagpahugno sa espiritu sa usa ka tawo,' sa diwa nga siya gipaluya ug gipahigawad. Maylabot sa pagpadapat ngadto sa usa ka pundok sa mga tawo ug sa nagpatigbabaw nga puwersa nga nagpalihok kanila, kita mahimong maghisgot sa 'pagduyog sa espiritu sa okasyon,' o kita mahimong maghisgot sa 'magubtanong espiritu' nga nag-impluwensiya kanila. Sa simbolikong paagi kita maghisgot sa usa ka 'espiritu sa pagkadiskontento' o sa 'hangin sa kausaban ug rebolusyon nga mihuros sa usa ka nasod.' Niining tanan, ang atong gipasabot mao ang dili makita ug nagalihok nga puwersa nga anaa sa mga tawo, nga nagpalihok kanila sa pagsulti ug sa pagbuhat ingon sa ilang gihimo.

Sa susama, mabasa nato ang bahin sa "kapaitan sa espiritu" ni Isaac ug Rebeca tungod sa pagminyo ni Esau sa Hitihanon nga mga babaye (Gen 26:34, 35) ug bahin sa kasubo sa espiritu nga nangibabaw kang Ahab, nga tungod niini siya nawad-an ug gana nga mokaon. (1Ha 21:5) Ang usa ka "espiritu sa pangabugho" makaaghat sa usa ka tawo sa paglantaw sa iyang asawa uban ang katahap, nga magpasaka pa gani ug mga sumbong sa pagpanapaw batok kaniya.—Num 5:14, 30.

Ang pangunang kahulogan sa puwersa nga nagpalihok ug "nagtukmod" o "nag-aghat" sa mga lihok ug sinultihan sa usa ka tawo makita usab sa paghisgot kang Josue ingong "usa ka tawo nga may espiritu" (Num 27:18), ug kang Caleb ingong nagpasundayag ug "lahi nga espiritu" gikan nianang sa kadaghanan sa mga Israelinhon nga nangahadlok sa daotang taho sa napulo ka espiya. (Num 14:24) Si Elias maoy usa ka tawo nga tugob sa panukmod ug puwersa sa iyang masibotong pag-alagad sa Diyos, ug si Eliseo nangayog duha ka bahin sa espiritu ni Elias ingong iyang manununod. (2Ha 2:9, 15) Si Juan nga Tigbawtismo nagpasundayag sa samang kusganon nga panukmod ug hilabihang kasibot nga gipakita ni Elias, ug tungod niini si Juan adunay gamhanang impluwensiya sa iyang mga mamiminaw; busa ikaingon nga siya miabot "uban sa espiritu ug gahom ni Elias." (Luc 1:17) Sa kasukwahi, ang bahandi ug kaalam ni Solomon nakapahingangha kaayo sa rayna sa Sheba nga tungod niana "wala nay espiritu diha kaniya." (1Ha 10:4, 5) Niining samang paninugdang kahulogan, ang espiritu sa usa ka tawo mahimong 'mapalihok' (1Cr 5:26; Esd 1:1, 5; Hag 1:14; itandi ang Ecc 10:4), 'masamok' o 'malagot' (Gen 41:8; Dan 2:1, 3; Buh 17:16), 'mapuypoy' (Huk 8:3), 'masakit,' 'maluya' (Job 7:11; Sal 142:2, 3; itandi ang Ju 11:33; 13:21), mahimong 'mabuhi pag-usab' o 'mapaligon' (Gen 45:27, 28; Isa 57:15, 16; 1Co 16:17, 18; 2Co 7:13; itandi ang 2Co 2:13).

Kasingkasing ug espiritu. Ang kasingkasing sagad nalangkit sa espiritu, nga nagpakita sa usa ka tinong relasyon. Sanglit ang mahulagwayong kasingkasing gipakita nga may katakos sa paghunahuna ug pagdasig, ug mahimong suod nga ikalangkit sa mga emosyon ug pagbati (tan-awa ang KASINGKASING), kini dayag nga adunay dakong bahin sa pagkaugmad sa espiritu (ang nangibabaw nga kiling sa panghunahuna) nga gipakita sa usa ka tawo. Duyog nga gihisgotan sa Exodo 35:21 ang kasingkasing ug espiritu nga nag-ingon nga "ang matag usa kansang kasingkasing nagtukmod kaniya, . . . ang matag usa kansang espiritu nagdasig kaniya," nagdalag mga amot alang sa pagtukod sa

tabernakulo. Sa baylo, sa pagkasayod bahin sa gamhanang mga buhat ni Jehova alang sa Israel, ang 'mga kasingkasing sa mga Canaanhon nangatunaw ug walay kaisog o espiritu nga mipadayag taliwala kanila,' sa ato pa, walay pangaghat sa paghimog aksiyon batok sa Israelinhong kasundalohan. (Jos 2:11; 5:1; itandi ang Eze 21:7.) Gihisgotan usab ang bahin sa 'kasakit sa kasingkasing ug pagkahugno sa espiritu' (Isa 65:14) o ang susamang mga ekspresyon. (Itandi ang Sal 34:18; 143:4, 7; Pr 15:13.) Dayag nga tungod sa gamhanang impluwensiya sa nagalihok nga puwersa sa hunahuna, si Pablo nagtambag: "Magbag-o kamo diha sa puwersa nga nagpalihok [porma sa *pneu'ma*] sa inyong kaisipan, ug magsul-ob sa bag-ong pagkatawo nga gilalang sumala sa kabubut-on sa Diyos sa matuod nga pagkamatarong ug pagkamaunongon."—Efe 4:23, 24.

Kusganong gipasiugda ang pagkahinungdanon sa pagkontrolar sa espiritu sa usa ka tawo. "Ang tawo nga walay pagpugong sa iyang espiritu maoy ingon sa siyudad nga nalusotan, nga walay paril." (Pr 25:28) Sa dihang masuko, ang usa ka tawo mahimong molihok ingon sa usa ka hungog nga mahinaykon nga 'nagpagula sa tibuok niyang espiritu,' samtang ang maalamon "nagpakalma niini hangtod sa kataposan." (Pr 29:11; itandi ang 14:29, 30.) Gitugotan ni Moises nga siya masuko pagayo sa dihang ang mga Israelinhon 'nagpayugot sa iyang espiritu' sa usa ka higayon, ug "nagpahinayak siya sa pagsulti pinaagi sa iyang mga ngabil," nga nakadaot mismo kaniya. (Sal 106:32, 33) Busa, "siya nga mahinay sa kasuko mas maayo pa kay sa tawong gamhanan, ug siya nga nagapugong sa iyang espiritu kay niadtong nagbihag sa usa ka siyudad." (Pr 16:32) Ang pagkamapainubsanon mahinungdanon alang niini (Pr 16:18, 19; Ecc 7:8, 9), ug ang usa nga "mapainubsanon sa espiritu makahupot ug himaya." (Pr 29:23) Ang kahibalo ug ang katakos sa pag-ila makahimo sa usa ka tawo nga 'mabugnaw sa espiritu,' sa pagpugong sa iyang dila. (Pr 17:27; 15:4) Si Jehova "nagatimbang sa mga espiritu" ug nagahukom niadtong wala 'magbantay sa ilang kaugalingon labot sa ilang espiritu.'—Pr 16:2; Mal 2:14-16.

Espiritu nga gipakita sa usa ka pundok sa mga tawo. Maingon nga ang usa ka indibiduwal mahimong magpakitag usa ka espiritu, ang usa ka grupo o pundok sa katawhan mahimong magpasundayag usab ug usa ka espiritu, usa ka nangibabaw nga kiling sa panghunahuna. (Gal 6:18; 1Te 5:23) Ang Kristohanong kongregasyon kinahanglang mahiusa sa espiritu, nga nagpabanaag sa espiritu sa ilang Ulo, si Kristo Jesus.—2Co 11:4; Flp 1:27; itandi ang 2Co 12:18; Flp 2:19-21.

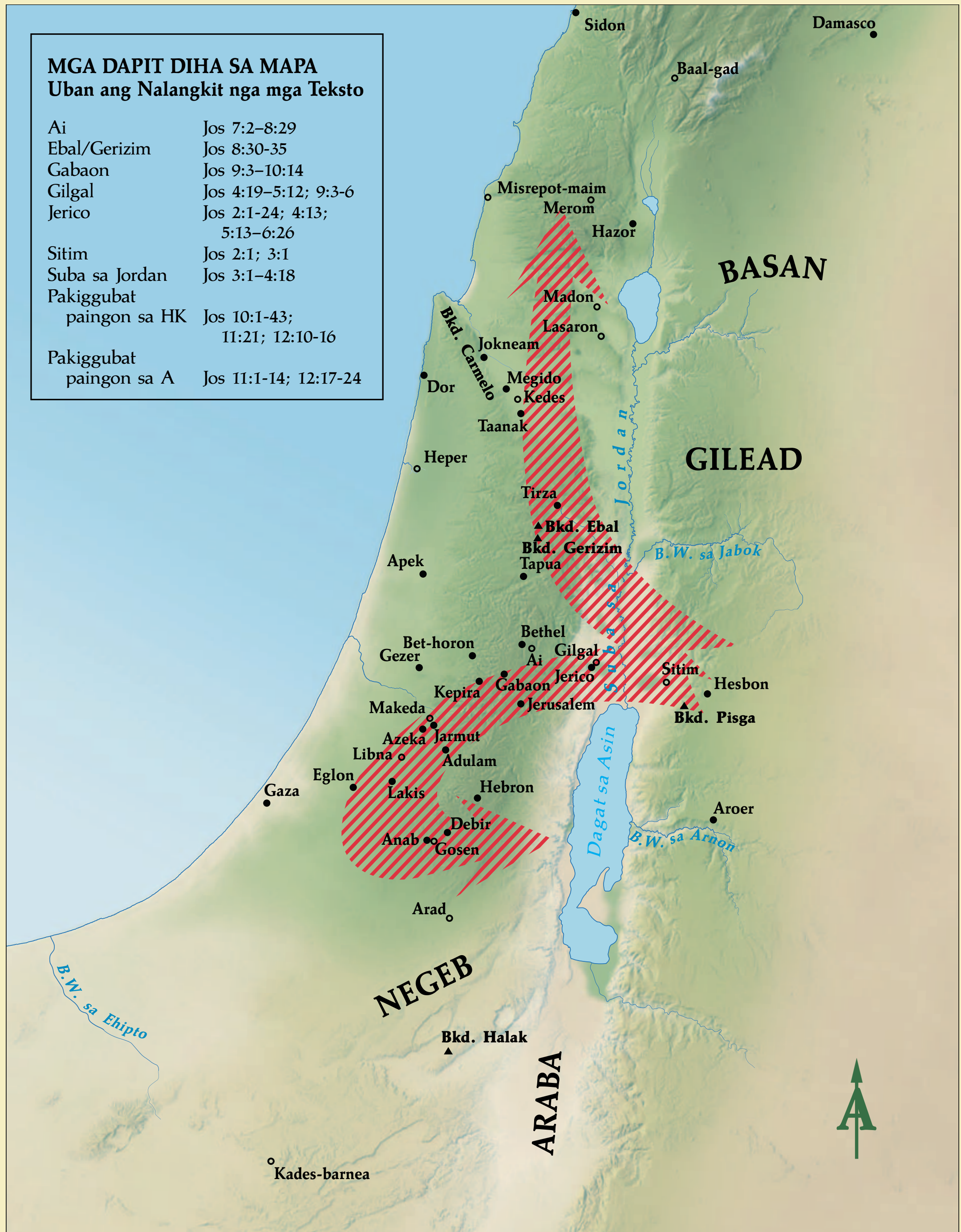
Si Pablo naghisgot sa "espiritu sa kalibotan" nga sukwahi sa espiritu sa Diyos. (1Co 2:12) Ubos sa pagkontrolar sa Kaaway sa Diyos (1Ju 5:19), ang kalibotan nagpakita ug espiritu nga nagpahimuot sa mga tinguha sa makasasalang unod, sa pagkahakog, nga nagpahinabog pakig-away sa Diyos. (Efe 2:1-3; San 4:5) Sama sa dili-matinumanong Israel, ang hugaw nga panukmod sa kalibotan nagpasiugda sa pakighilawas, sa pisikal man o espirituwal, uban sa idolatriya.—Os 4:12, 13; 5:4; Zac 13:2; itandi ang 2Co 7:1.

ESPIYA. Mga tawo nga mokuhag impormasyon pinaagi sa sekretong pag-obserbar. Gikan sa gikampohan sa Israel sa Kamingawan sa Paran, niadtong 1512 W.K.P., si Moises nagpadala ug 12 ka pangulo (naghawas sa tanang tribo gawas sa tribo ni Levi) sa pagsusi sa yuta sa Canaan. Kini gitugotan ni Jehova tungod sa hangyo sa mga Israelinhon, nga nag-ingon: "Magpadala kita ug mga tawo una kanato aron masusi nila ang yuta alang kanato ug magbalita kanato mahitungod sa dalan nga atong pagaagian ug sa mga siyudad nga atong pagaadtoan." (Deu 1:22, 23) Lagmit nga nagbulagbulag nga tinagurha, sila mipanaw latas sa yuta hangtod sa A "sa pagsulod sa Hamat" ug sa K paingon sa dagat. (Num 13:21; tan-awa ang HAMAT, HAMATIHANON.) Sa pagbalik, bisan tuod ang tanan nagkauyon nga ang yuta tinuod gayod nga "nagaagay sa gatas ug dugos," napulo sa mga espiya ang mihatag ug taho nga nagpakitag kawalay pagtuo nga nakapahadlok sa mga Israelinhon. Si Josue ug Caleb lamang ang midasig kanila sa pag-adto sa yuta ug sa pagpanag-iya niini. Tungod sa kawalay pagtuo sa Israel nga naimpluwensiyahan sa daotang taho, ang Diyos naghukom nga ang tanang lalaki nga 20 anyos pataas mamatay sa kamingawan sulod sa 40-ka-tuig nga yugto sa paglatagaw. Si Josue ug Caleb wala ilakip kanila, ug ang tribo ni Levi wala iapil.—Num 13:1-33; 14:6-38; Deu 1:24-40.

Si Josue nagpadalag duha ka espiya tabok sa Jordan aron mangespiya sa Jerico niadtong 1473 W.K.P. Si Rahab nga pampam mitabang sa mga espiya ug naluwas uban ang iyang panimalay sa dihang ang Jerico napukan. (Jos 2:1-24; 6:1, 22-25; Heb 11:31) Ang ubang mga pananglitan sa pagpangespiya gihisgotan sa Maghuhukom 1:22-26; 18:1-10, 14, 17; 1 Samuel 26:4. Ang mga mensahero ni David ngadto kang Haring Hanun sa Ammon giakusahan nga mga espiya ug gipanamastamasan. (2Sa 10:1-7) Si Absalom nagpadalag mga espiya sa tibuok Israel, dili aron sa pagkuhag impormasyon alang sa iyang pakigkunsabo batok kang David kondili aron sa pagkuhag tigpaluyo alang sa iyang subersibong kawsa.—2Sa 15:10-12.

[*Gipadayon sa panid 753*]

Ang Pagsakop sa mga Israelinhon sa Yutang Saad

Mga Nasod nga Nag-okupar sa Yuta nga Gihatag sa Diyos Ngadto sa Israel

SA DIHANG gihatag ni Jehova sa Israel ang yuta nga iyang gisaad kang Abraham, ang mga nasod nga daotan sa moral maoy nag-okupar niana. Prangka nga gitaho sa Bibliya nga gimando sa Diyos nga laglagon ang maong daotang mga nasod, ug iyang gitudlo ang mga Israelinhon ingong mga tigpahamtang ug silot. (Deu 7:2) Gisaway kini sa daghang kritiko. Ang uban mapainubsanong miila nga dili gayod angayan ang dili-hingpit nga mga tawo nga mobarog ingong mga maghuhukom sa Diyos. (Itandi ang Eze 18:29.) Ilang gitinguha nga masabtan ang mga pamaagi sa Diyos. Unsay ilang nakat-onan?

Tin-awng gipasundayag niini nga rekord nga ang tanang katawhan manubag sa Maglalalang sa katawhan, si Jehova nga Diyos, sila may pagtuo man kaniya o wala. Gipakita niini nga ang Diyos mapailobon apan wala usab magpakabuta sa kasaypanan. (Gen 15:16) Tin-awng gipakita niini nga gitugyan ni Jehova sa mga ginikanan ang responsibilidad alang sa ilang mga anak; wala niya ipahigawas ang mga ginikanan niini nga responsibilidad ug sa ingon nagtugot kanilang mobati nga ang ilang mga buhat nag-apektar lamang sa ilang kaugalingon. (Deu 30:19; Jos 10:40) Gipakita usab niini nga ang tanang motalikod sa ilang daotang dalan ug mosimba kang Jehova makalingkawas sa kalaglagan.—Jos 6:25; 9:3–10:11.

Tin-awng gipaila sa Bibliya ang daotang mga buhat nga gibuhat sa mga molupyo sa Canaan. Ang *Halley's Bible Handbook* (1964, p. 161) mihinapos: "Ang mga arkeologo nga nagkalot sa mga kagun-oban sa mga siyudad sa Canaan nahibulong kon nganong sila wala dayon laglaga sa Diyos." Ang leksiyon tin-aw: Dili tugotan ni Jehova nga magpadayon sa walay kataposan ang pagkadaotan.

Kon Nganong Sila Gilaglag

Moral nga kadunotan. (*Lev 18:3-25*)

Espiritistikanhong mga buhat. (*Deu 18:9-12*)

Makauulawng idolatriya. (*Ex 23:23, 24; 34:11-16; Deu 7:1-5; 1Ha 21:26*)

Ang mga bantayog ni Tanit ug Baal, uban sa estatwa ni Tanit (ang katumbas ni Astoret); nakalotan sa usa ka sementeryo duol sa Cartago (Tunisia, Amihanang Aprika)

Ang sementeryo diin nakaplagan ang mga bukog sa linibong kabataan nga gihalad ngadto sa diyosa nga si Tanit. Ang mga marinero nga taga-Fenicia (Canaanhon) mao ang nagdala dinhi niining mapintas nga relihiyosong mga rituwal. Ang maong makapasubo nga dapit nagsilbing usa ka monyumento sa pagkadaotan sa mga Canaanhon

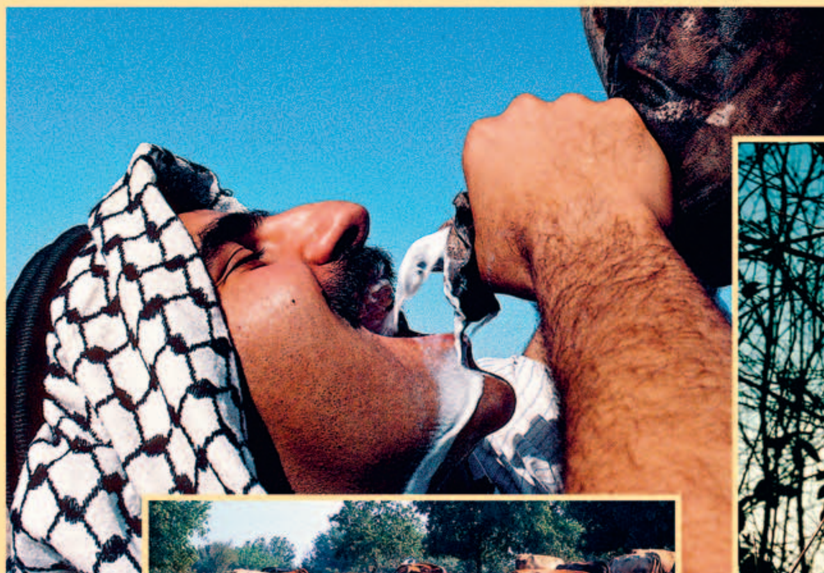
Ang Yuta nga Gihatag sa Diyos Ngadto sa Israel

ANG yuta nga gihatag sa Diyos ngadto sa Israel maoy usa gayod ka maayong yuta. Sa dihang si Moises nagpadalag mga espiya nga nag-una sa nasod aron suhiron ang Yutang Saad ug aron makakuhag pipila gikan sa mga abot niini, sila mipauli nga nagdalag mga igos, mga granada, ug usa ka bugway sa ubas nga dako kaayo mao nga duha ka tawo ang nagpas-an niini pinaagig yayongan! Bisan tuod sa kahadlok sila miatras gumikan sa kakulang ug pagtuo, sila mitaho: Ang yuta "sa pagkatinuod nagaagay sa gatas ug dugos."—Num 13: 23, 27.

Sa wala pa sila sa kataposan mosulod sa yuta, ang tigpamaba ni Jehova nagpasalig sa katawhan: "Si Jehova nga imong Diyos magdala kanimo ngadto sa usa ka maayong yuta, usa ka yuta sa bul-oganang mga walog sa tubig, sa mga tubod ug sa halawom nga katubigan nga nagaagay diha sa patag sa walog ug sa bukirong rehiyon, usa ka yuta sa trigo ug sebada ug sa mga paras ug sa mga igos ug sa mga granada, usa ka yuta sa lana nga olibo ug sa dugos . . . diin dili ka makulangan sa bisan unsa, usa ka yuta diin ang mga bato puthaw ug gikan sa mga bukid ikaw magmina ug tumbaga." (Deu 8:7-9) Hangtod karong adlawa, ang yuta padayong namunga nga madagayaon.

Ang katahom ug kaanindot nianang karaan nga yutang saad makapainteres kanato karong adlawa. Ngano? Tungod kay ang Mesiyanikong mga tagna naggamit sa kadagaya nga gipanalangin ni Jehova sa karaang Israel aron iilustrar kon unsa ang buhaton sa Diyos alang sa tanang katawhan ilalom sa pagmando ni Jesu-Kristo, ang "Prinsipe sa Pakigdait."—Isa 9:6; Sal 67: 4-7; 72:16.

Kini maoy usa ka yuta nga nagaagay sa gatas . . .

. . . ug usa ka dapit nga dagaya sa ihalas nga dugos

Kini maoy usa ka natubigan
pag-ayo nga yuta

Nakaplagan nila nga
kini maoy usa ka yuta sa trigo . . .

. . . ug gikan sa
kaumahan niini sila
nag-ani ug sebada

Ang mga parasan niini namungag daghang ubas—ug gikan niini gihimo ang bino nga nagpalipay sa ilang mga kasingkasing

Gikan sa mga granada gihimo ang makarepreskong ilimnon

Ang kahoyng igos, nga gipabilhan tungod sa lamiang mga bunga niini, nahimong simbolo sa malinawon, mauswagong mga kahimtang

Ang mga kahoyng olibo nagpatunghag lana—ang makuhang lana gikan sa usa ka kahoy igo na alang sa tibuok pamilya

Mga Maghuhukom Nagluwas sa Israel Gikan sa Pagpanglupig

ANG basahon sa Mga Maghuhukom maoy usa ka kulbahinam nga rekord sa mga kalamposan sa mga tawong may pagtuo nga gitudlo ni Jehova aron sa pagluwas sa Israel gikan sa pagpanglupig. Ang mga nanglupig naggikan sa lainlaing mga dapit; dili kanunayng pareho ang mga dapit diin nag-alagad ang mga Maghuhukom. Apan, bisan unsa pa ka gamhanan ang kaaway, sa dihang ang Israel mapainubsanong maghinulsol sa ilang daotang mga binuhatan ug mosalig gayod kang Jehova, ang Maghuhukom magluwas kanila. Kini nga basahon sa Bibliya naghatag kanato ug pasiunang talan-awon sa mas dakong kaluwasan nga itagana sa Diyos alang sa iyang mga alagad pinaagi sa iyang Anak.

Mga Maghuhukom ug ang Ilang mga Kalamposan

Abdon	Huk 12:13-15
Barak	Huk 4:1–5:31
Ehud	Huk 3:12-30
Elon	Huk 12:11, 12
Gideon	Huk 6:1–8:35
Ibzan	Huk 12:8-10
Jair	Huk 10:3-5
Jepte	Huk 10:6–12:7
Otniel	Huk 3:7-11
Samgar	Huk 3:31
Samson	Huk 13:1–16:31
Tola	Huk 10:1, 2

Teritoryo sa mga Tribo sa Israel

Si Jehova mismo ang naglatid sa mga utlanan sa Yutang Saad. Naghatag usab siya ug mga direksiyon labot sa pagbahinbahin sa yuta alang sa mga tribo sa Israel. Ang mga banay gihatagan ug espesipikong mga pahat sa yuta, ug kini nga mga pahat gipanalipdan alang sa umaabot nga mga kaliwatan. Ang gihimo ni Jehova sa karaang Israel nagpasundayag sa iyang katungod ingong soberano sa pagpahat ug yuta alang sa mga tawo diha sa paagi nga matuman ang iyang katuyoan.—Sal 24:1.

SI David nga anak nga lalaki ni Jese maoy usa ka talagsaong maghohoni, magbabalak, manggugubat, ug estadista. Apan ang pagkaprominente ni David diha sa Kasulatan maoy tungod gayod sa iyang relasyon sa Diyos. Si Jehova nagtawag kaniya nga "usa ka tawo nga gikahimutan sa akong kasingkasing."—Buh 13:22; 1Sa 13:14.

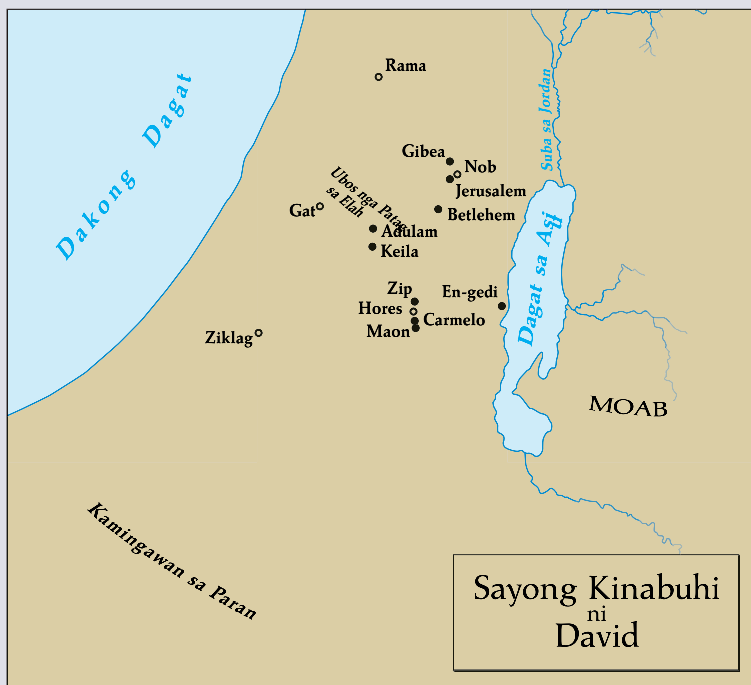
Gipili sa Diyos si David ingong umalabot nga hari sa Israel sa dihang siya usa pa lamang ka batan-ong magbalantay. Wala madugay human niadto, uban sa bug-os nga pagsalig kang Jehova, si David maisogong miatubang ug mipatay sa Filistehanong higante nga si Goliat, ingon sa gilarawan dinhi. Hinunoa, si Haring Saul nasina sa nagkadakong kabantog ni David, ug si David napugos sa pagkinabuhi ingong kagiw. Sulod niining masulayong panahon si David nagtagik sa daghang kinasingkasing nga mga salmo, nga naghatag ug kahupayan sa mga magbabasa sa Bibliya bisan hangtod karong adlawa.

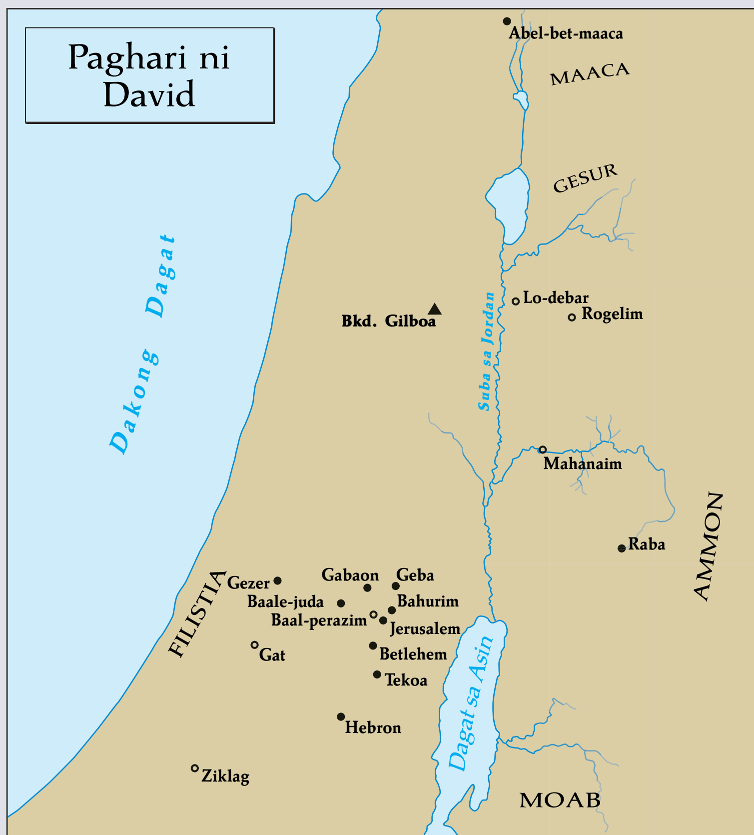
Sa dihang nahimo na siyang hari, si David nakigbahin sa makasaysayanhong mga panghitabo sa nasod: ang mga utlanan sa Israel gipasangkko hangtod sa ilang gisaad nga mga kinutoban. Ang arka sa pakigsaad gidala sa Jerusalem. Gilatid ang mga plano alang sa usa ka mahimayaong templo ni Jehova. Labi pang hinungdanon mao ang pakigsaad sa Diyos kang David sa pagbangon ug usa ka permanenteng magmamando diha sa iyang harianong linya. (2Sa 7:12-16) Kini nga pakigsaad nagpunting sa tibuok-yuta nga pagmando ni Jesu-Kristo.—Rom 1:3; Luc 1:32.

MGA DAPIT DIHA SA MAPA
Uban ang Nalangkit nga mga Teksto

Adulam	1Sa 22:1-5
Betlehem	1Sa 16:1-13, 18, 19
Carmelo	1Sa 25:2-42
Elah (Ubos nga Patag)	1Sa 17:2-52
En-gedi	1Sa 24:1-22
Gat	1Sa 17:4, 52; 21:10-15; 27:2-4
Gibea	1Sa 22:6-18
Hores	1Sa 23:15-18
Jerusalem	1Sa 17:54
Keila	1Sa 23:1-13
Maon	1Sa 23:24-28; 25:2
Moab	1Sa 22:3, 4
Nob	1Sa 21:1-9; 22:18, 19
Paran (Kamingawan)	1Sa 25:1
Rama	1Sa 19:18-24; 28:3
Ziklag	1Sa 27:5–28:2; 30:1-8, 26; 2Sa 1:1-16
Zip (Kamingawan)	1Sa 23:14, 15, 19-24; 26:1-25

MGA DAPIT DIHA SA MAPA
Uban ang Nalangkit nga mga Teksto

Abel-bet-maaca	2Sa 20:14-22
Ammon	2Sa 10:1-14; 12:26-31
Baale-juda	2Sa 6:2-4
Baal-perazim	1Cr 14:8-12
Bahurim	2Sa 3:13-16; 16:5-13
Betlehem	1Cr 11:16-19
Gabaon	2Sa 2:12-17; 20:8-10
Gat	1Cr 18:1; 20:5-8
Geba	2Sa 5:22-25
Gesur	2Sa 3:3; 13:37, 38
Gezer	2Sa 5:22-25
Gilboa (Bkd.)	1Cr 10:1-6
Hebron	2Sa 2:1-4, 11; 3:2-5, 12, 20-27, 32; 4:8-12; 5:1-5; 15:7-10; 1Cr 12:23-40
Jerusalem	2Sa 5:5-10, 13-16; 11:1–12:14; 15:13-17; 1Cr 15:1–17:27; 21:16-28
Lo-debar	2Sa 9:1-5
Maaca	2Sa 10:6-8
Mahanaim	2Sa 2:8-10; 17:24-29
Moab	1Cr 18:2
Raba	2Sa 11:1, 14-25; 12:26-31
Rogelim	2Sa 19:31, 32
Tekoa	2Sa 14:1-4
Ziklag	2Sa 1:1-16

Kamingawan sa Juda. Pinaagi sa pagtago sa mga langob ug mga yungib niining mga dapita, si David nakaikyas kang Haring Saul

Usa ka dalan sa karaang Hebron, ang siyudad diin gidihogan si David ingong hari sa mga tawo sa Juda

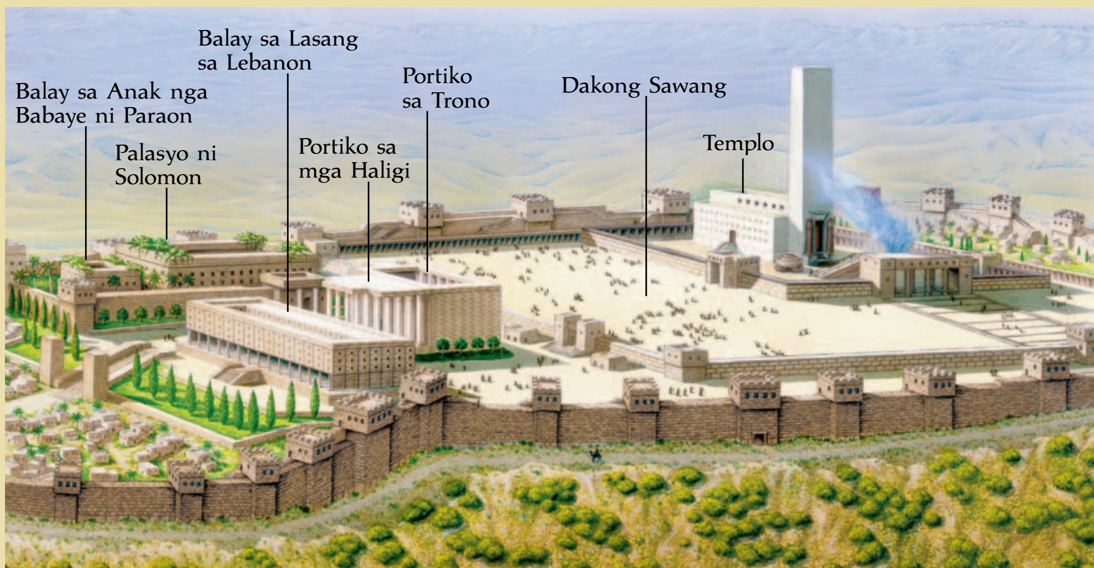

Siyudad ni David (sa habagatan sa Patukoranan sa Templo) sumala sa makita karong adlawa; dinhi si David nagmando ingong hari sulod sa 33 ka tuig

ANG paghari ni Haring Solomon naghatag kanato ug matagnaong pasiklap sa umaabot. Panahon sa iyang harianong pagmando ang Israel nakaabot sa kinatayuktokan niini kon bahin sa bahandi ug himaya. Si Solomon maoy usa ka maalamong hari ug batid nga organisador. Gitukod niya ang usa ka halangdong templo alang kang Jehova, lainlaing mga bilding sa kagamhanan, ug usa ka harianong palasyo, ingon sa gipakita sa ubos. Giestablisar niya ang administratibong mga distrito nga nagrelibohay sa pagtagana ug nagkadaiyang pagkaon alang sa panimalay sa hari sa bisan unsang panahon.

Ang pagmando ni Solomon maoy usa ka panahon sa tinuod nga kalinaw ug kasegurohan. Kini naglandong gayod sa malinawong paghari sa Mesiyas, kinsa 'aduna unyay mga sakop gikan sa usa ka dagat ngadto sa laing dagat ug gikan sa Suba [sa Euprates] hangtod sa mga kinatumyan sa yuta.'—Sal 72:8.

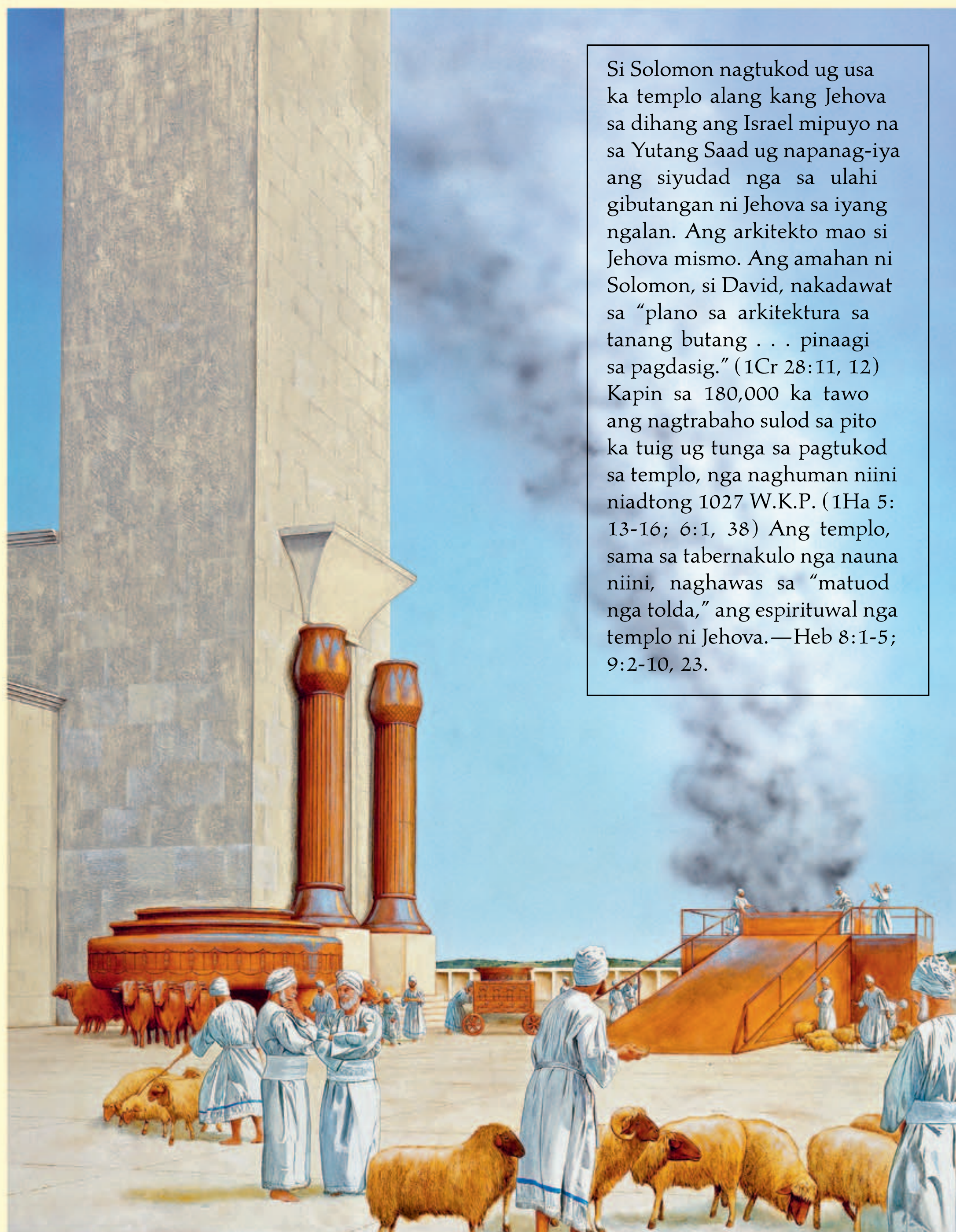

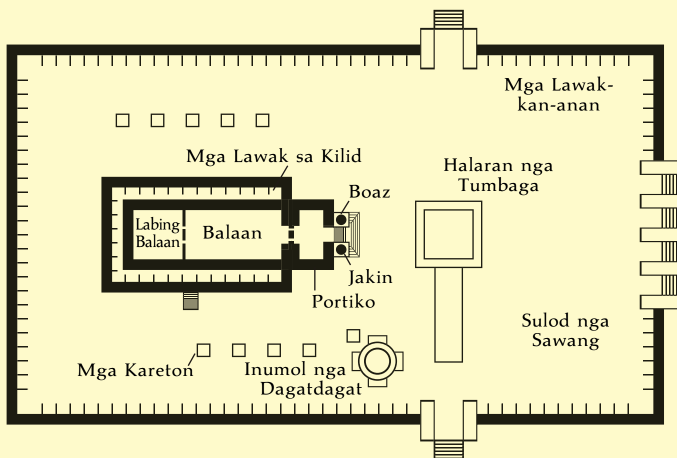
Panahon sa paghari ni Solomon, ang Juda ug Israel nagpuyo sa kasegurohan—sa malarawanong pagkasulti, ang matag usa ilalom sa iyang kaugalingong paras ug ilalom sa iyang kaugalingong kahoyng igos (1Ha 4:25)

Bisan ang mga magmamando sa ubang kayutaan miadto aron sa pagpaminaw sa iyang kaalam (1Ha 4:34; 10:1)

Ang Templo nga Gitukod ni Solomon

Si Solomon nagtukod ug usa ka templo alang kang Jehova sa dihang ang Israel mipuyo na sa Yutang Saad ug napanag-iya ang siyudad nga sa ulahi gibutangan ni Jehova sa iyang ngalan. Ang arkitekto mao si Jehova mismo. Ang amahan ni Solomon, si David, nakadawat sa "plano sa arkitektura sa tanang butang . . . pinaagi sa pagdasig." (1Cr 28:11, 12) Kapin sa 180,000 ka tawo ang nagtrabaho sulod sa pito ka tuig ug tunga sa pagtukod sa templo, nga naghuman niini niadtong 1027 W.K.P. (1Ha 5:13-16; 6:1, 38) Ang templo, sama sa tabernakulo nga nauna niini, naghawas sa "matuod nga tolda," ang espirituwal nga templo ni Jehova.—Heb 8:1-5; 9:2-10, 23.

Ang *ground plan* o plano sa katukoran (sa wala) sa templo ug ang sulod nga sawang. Ang dagway sa sulod sa templo (sa ubos) naghatag kanatog ideya sa katahom niining halangdong tinukod. Ang mga bungbong sa sulod maoy hinimo sa sedro nga gikulitan ug mga kerubin, mga kahoyng palma, ug mga bulak; ang mga bungbong ug kisame gihaklapan ug bulawan ug giadornohan ug mga mutya

Siyudad sa Jerusalem (David/Solomon)

ANG karaang Jerusalem mao ang dapit nga gipili ni Jehova nga maanaa ang iyang ngalan. (2Cr 6:6) Kini nahimong sentro sa putling pagsimba ug sa pangagamhanan sa Israel. Ang mga hari nga nagmando sa Jerusalem gikaingon nga naglingkod "sa trono ni Jehova."—1Cr 29:23.

Giilog ni Haring David ang salipdanan sa Bukid sa Zion gikan sa mga Jebusihanon ug gihimo kini nga iyang kaulohan. Gipadako ni Solomon ang siyudad ug gipalig-on kini hangtod sa kinapungkayan sa himaya niini, gitukoran kini ug usa ka halangdong templo ug maanindot nga mga bilding sa kagamhanan sa ibabaw sa Bukid sa Moria ug sa mga bakilid niini. Ang Jerusalem maoy usa ka siyudad nga suod nga nalangkit sa ngalan ni Jehova.

Kini makatabang kanato sa pagsabot kon nganong ang Jerusalem gihatagan ug dakong kadungganan diha sa tagna sa Bibliya. Kini nagsilbing usa ka tukmang simbolo sa langitnong bahin sa organisasyon ni Jehova ug sa iyang Mesiyanikong Gingharian diha sa mga kamot ni Jesu-Kristo.

Mga Numero Diha sa Mapa

(1) Ang Templo. (2) Dakong Sawang. (3) Portiko sa Trono. (4) Portiko sa mga Haligi. (5) Balay sa Lasang sa Lebanon. (6) Palasyo ni Solomon. (7) Balay sa Anak nga Babaye ni Paraon. (8) Hagdanan Paingon sa Sawang sa Templo. (9) Palasyo ni David. (10) Tolda Alang sa Arka. (11) Ganghaan sa Tubig. (12) Ganghaan sa Tuboran. (13) Ganghaan sa Kasadpan. (14) Ganghaan sa Karnero. (15) Ganghaan sa Pag-usisa. (16) Ganghaan sa Kabayo.

Si apostol Pablo misulat bahin sa iyang pagduaw sa Jerusalem uban ni Bernabe ug Tito, nga nag-ingon nga niadtong panahona dihay "mini nga mga igsoong gipasulod sa hilom, nga miyuhot aron mangespiya sa among kagawasan nga among nabatonan nga nahiusa kang Kristo Jesus."—Gal 2:1-5.

ESPONGHA. Ang kusog mosuhop, hunit, maunat-unat nga kalabera sa usa ka hayop sa dagat nga kasagarang makaplagan sa katubigan sa sidlakang Dagat Mediteranyo ug sa ubang mga dapit. Ang mga espongha lagmit mabatonan (niadtong unang panahon sama karong adlawa) sa mga tigsalom nga manomanong magkuha niini gikan sa mga bato sa ilawom sa katubigan. Human kini nga hayop mamatay ug madunot sulod sa kalabera niini, ang espongha hugasan pag-ayo hangtod nga ang kalabera na lang ang mahibilin.

Tungod kay kini kusog mosuhop ug mopagawas ug mga likido, kini himalitan kaayo sa karaang kapanahonan. Samtang si Jesu-Kristo gibitay diha sa estaka sa pagsakit, siya gihatagan ug aslom nga bino nga gipatuhop sa usa ka espongha nga gibutang sa tumoy sa usa ka tangbo.—Mat 27:48; Mar 15:36; Ju 19:29.

ESTACTE. Ang mga tinulo nga estacte (Heb., *na·taph′*) maoy lakip sa mga sambog sa insenso nga alang lamang sa sagradong paggamit. (Ex 30:34) Ang kaamgid nga berbo niini nagkahulogang "motulo." (Huk 5:4) Ang Gregong *Septuagint* naghubad niining pulonga nga *sta·kte′,* nga nagkahulogang "lana sa mira," gikan sa Gregong berbo nga *sta′zo,* "motulo." Busa ang Hebreohanon ug Grego nga mga termino nagpaila nga kini maoy usa ka balsamo nga mitulo gikan sa salongon nga mga kahoy. Ang Latin nga *Vulgate* naghubad niining pulonga nga *stacte.*

Dili matino kon unsang espesipiko nga kahoy ang nagpatunghag estacte. Lakip sa gituohang mga tinubdan niini mao ang Sidlakanhong kahoy nga tam-is ug tagok (*Liquidambar orientalis*) ug ang kahoykahoy nga *mastic pistacia* (*Pistacia lentiscus*).

ESTADIO. Ang gihubad nga Gregong pulong (*sta′di·on*) nagtumong sa sukod sa gitas-on o sa gisangkaron sa usa ka butang nga katumbas sa 185 m (625 Romanhong p; 606.75 Ingles nga p) o ⅛ sa Romanhong milya. (Ang Romanhong milya maoy katumbas sa 1,479.5 m; 4,854 p.) (Pin 14:20; 21:16) Kini mao ang gibanabanang gitas-on sa Attic ug sa Romanhong estadyum. Lahi kini sa modernong estadio nga 201 m (660 p). Sa 1 Corinto 9:24 ang terminong *sta′di·on* (estadyum) gihubad nga "lumba," sanglit ang gitas-on sa Gregong lumbaanan maoy usa ka estadyum. Apan, ang estadyum nga lumbaanan sa Olimpiada sa aktuwal maoy 192 m (630 p).

ESTAKA SA PAGSAKIT. Usa ka instrumento sama niadtong gikamatyan ni Jesu-Kristo pinaagi sa paglansang. (Mat 27:32-40; Mar 15:21-30; Luc 23:26; Ju 19:17-19, 25) Sa klasikal nga Grego ang pulong (*stau·ros′*) nga gihubad nga "estaka sa pagsakit" diha sa *Bag-ong Kalibotang Hubad* pangunang nagtumong sa usa ka tul-id nga estaka, o usok, ug walay ebidensiya nga ang mga magsusulat sa Kristohanon Gregong Kasulatan migamit niini aron ipasabot ang usa ka estaka nga may balabag.—Tan-awa ang PAGLANSANG; *Int,* pp. 1149-1151.

Ang librong *The Non-Christian Cross,* ni John Denham Parsons, nag-ingon: "Walay bisan usa ka tudling-pulong diha sa daghang sinulat nga naglangkob sa Bag-ong Tugon, nga, diha sa orihinal nga Grego, nagpakitag bisan dili-direktang ebidensiya nga ikaingong ang stauros nga gigamit sa kaso ni Jesus maoy lahi kay sa ordinaryong stauros; ilabinang dili ikaingon nga kini naglangkob, dili sa usa ka pirasong kahoy, kondili sa duha ka pirasong kahoy nga gilansang nga nagkuros. . . . Usa ka dakong sayop gayod sa atong mga magtutudlo nga hubaron ang pulong nga stauros ingong 'krus' sa dihang maghubad sa Gregong mga dokumento sa Simbahan ngadto sa atong lumad nga pinulongan, ug paluyohan kana nga buhat pinaagi sa pagbutang ug 'krus' diha sa atong mga leksikon ingong mao ang kahulogan sa stauros nga walay pagpatin-aw pag-ayo nga kana dili gayod mao ang pangunang kahulogan sa maong pulong sa mga adlaw sa mga Apostoles, ug wala mahimong pangunang kahulogan niini bisan hangtod sa dugayng panahon human niana, ug kini nakabaton lamang ug kahulogan nga ingon niana, kon ugaling nakabaton man gayod, tungod lamang kay, bisan ug walay nagapaluyong ebidensiya, sa usa ka katarongan ug sa lain gituohan nga ang partikular nga stauros nga diha niana gipatay si Jesus maoy ingon niana ug porma."—London, 1896, pp. 23, 24.

Kon Nganong si Jesus Kinahanglang Mamatay Diha sa Estaka. Sa panahon nga si Jehova nga Diyos mihatag sa iyang balaod ngadto sa mga Israelinhon, sila nag-obligar sa ilang kaugalingon sa pagsunod sa mga gipangayo niini. (Ex 24:3) Apan, ingong mga kaliwat sa makasasalang si Adan, dili sila makahimo sa pagsunod niini sa hingpit nga paagi. Tungod niini sila nailalom sa tunglo sa Balaod. Aron mahanaw kining linaing tunglo gikan kanila, si Jesus kinahanglang bitayon diha sa estaka sama sa usa ka tinunglong kriminal. Mahitungod niini si apostol Pablo misulat: "Ang tanan nga nagasalig sa mga buhat sa balaod

nailalom sa tunglo; kay nahisulat: 'Tinunglo ang matag usa nga wala magpabilin sa tanang butang nga nahisulat diha sa linukot nga basahon sa Balaod aron sa pagbuhat niini.' . . . Pinaagi sa pagpalit, gipagawas kita ni Kristo gikan sa tunglo sa Balaod pinaagi sa pagkahimong tinunglo inay nga kita, tungod kay kini nahisulat: 'Tinunglo ang matag tawo nga gibitay sa estaka.' "—Gal 3:10-13.

Mahulagwayong Paggamit. Ang "estaka sa pagsakit" usahay nagpasabot sa mga pag-antos, kaulaw, o pagsakit nga nasinatian tungod sa pagkahimong sumusunod ni Jesu-Kristo. Matod pa ni Jesus: "Si bisan kinsa nga dili magadawat sa iyang estaka sa pagsakit ug magasunod kanako dili-takos kanako." (Mat 10:38; 16:24; Mar 8:34; Luc 9:23; 14:27) Ang ekspresyong "estaka sa pagsakit" gigamit usab sa samang paagi sa paghawas sa kamatayon ni Jesus diha sa estaka, nga tungod niana posible ang pagkatubos gikan sa sala ug ang pagkapasig-uli ngadto sa Diyos.—1Co 1:17, 18.

Ang kamatayon ni Jesus diha sa estaka sa pagsakit mao ang pasikaranan sa paghanaw sa Balaod, nga maoy nagpahimulag sa mga Hudiyo gikan sa mga dili-Hudiyo. Busa, pinaagi sa pagdawat sa pagpasig-uli nga gipaposible tungod sa kamatayon ni Jesus, ang mga Hudiyo ug mga dili-Hudiyo mahimo nang "usa ka lawas ngadto sa Diyos pinaagi sa estaka sa pagsakit." (Efe 2:11-16; Col 1:20; 2:13, 14) Kini nahimong usa ka bato nga kapandolan alang sa daghang mga Hudiyo, sanglit sila miinsistir nga ang pagtuli ug ang padayong pagtuman sa Moisesnong Balaod mahinungdanon aron makabaton ug pag-uyon sa Diyos. Tungod niana si apostol Pablo misulat: "Mga igsoon, kon ako nagwali pa gihapon ug pagtuli, nganong ginalutos pa man gihapon ako? Kon mao, sa pagkatinuod, ang kapandolan sa estaka sa pagsakit nahanaw na." (Gal 5:11) "Silang tanan nga buot mohimog maanindot nga dagway diha sa unod mao ang nagpugos kaninyo sa pagpatuli, aron lamang sila dili lutoson tungod sa estaka sa pagsakit ni Kristo, si Jesus. Dili gayod unta mahitabo nga ako manghambog, gawas lamang sa estaka sa pagsakit sa atong Ginoong Jesu-Kristo, nga pinaagi kaniya ang kalibotan nalansang nganhi kanako ug ako ngadto sa kalibotan." (Gal 6: 12, 14) Tungod sa pagsugid sa kamatayon ni Jesus diha sa estaka sa pagsakit nga maoy bugtong pasikaranan alang sa pagbaton ug kaluwasan, si Pablo gilutos sa mga Hudiyo. Ingong resulta niini nga pagsugid, alang sa apostol ang kalibotan daw samag gilansang, gihukman, o namatay, samtang ang kalibotan naglantaw kaniya uban ang pagdumot, ingong usa ka kriminal nga gilansang diha sa estaka.

Ang mga tawo nga midawat sa Kristiyanidad apan sa ulahi miliso ngadto sa usa ka imoral nga paagi sa pagkinabuhi nagpamatuod sa ilang kaugalingon nga "mga kaaway sa estaka sa pagsakit ni Kristo." (Flp 3:18, 19) Ang ilang mga buhat nagpasundayag nga sila walay pagpabili sa mga kaayohan nga miresulta tungod sa kamatayon ni Jesus diha sa estaka sa pagsakit. Sila "nagyatak sa Anak sa Diyos" ug 'nag-isip nga ordinaryog bili ang dugo sa pakigsaad nga pinaagi niini gibalaan sila.'—Heb 10:29.

ESTAOL [lagmit, Dapit sa Pagpakisayod [sa Diyos]]. Usa ka siyudad diha sa Sepela nga gipahat ngadto sa Juda. (Jos 15:20, 33) Sa ulahi gitala kini nga usa ka lungsod sa utlanan sa Dan. (Jos 19:40, 41) Si Maghuhukom Samson unang gipalihok sa espiritu ni Jehova niining dapita, ug sa dihang siya namatay siya gilubong dinhi. (Huk 13:25; 16:31) Ang 5 ka Danhanon nga nangespiya sa Lais ug ang 600 nga miilog niini human niadto naggikan sa Estaol ug Zora.—Huk 18:1, 2, 7, 11, 27.

Kasagarang gituohan sa mga eskolar nga ang Estaol mao ang dili-bug-os naokupar nga presenteng-adlaw nga dapit sa Eshwaʽ (Eshta'ol). Nahimutang kini sa ibabaw sa usa ka patag nga bato nga mga 21 km (13 mi) sa K sa Jerusalem.

ESTAOLINHON [Taga- (Iya sa) Estaol]. Ang Judeanhong mga molupyo sa Estaol nga naggikan kang Sobal pinaagi sa mga banay ni Kiriat-jearim. —1Cr 2:53.

ESTAQUIS [Uhay]. Usa ka membro sa Kristohanong kongregasyon sa Roma sa mga 56 K.P. nga kaniya naghisgot si Pablo ingong 'akong hinigugma' ug kaniya siya nagpadala ug mga pangomosta.—Rom 16:9.

ESTATERO. Usa ka plata nga sensilyo nga gibayad para sa buhis sa templo alang kang Jesus ug sa iyang apostol nga si Pedro. Katumbas kini sa upat ka drakma, nga katumbas usab sa mga upat ka adlaw nga suhol sa maong panahon. (Mat 17:24, 27) Daghang eskolar nagtuo nga kini mao ang tetradrakma nga gigama didto sa Antioquia, Sirya, o didto sa Tiro. Ang tetradrakma sa Tiro, nga halos susama kadako sa tunga sa dolyar nga sensilyo sa Tinipong Bansa, adunay kinulit nga ulo sa diyos nga si Melkart diha sa atubangang bahin niini, ug sa likod nga bahin niini mao ang usa ka agila nga nagbatog diha sa timon sa barko, ug may inskripsiyon nga mabasang "Ang Tiro nga Balaan ug Dili Mabuntog." Ang dagway ni Emperador Agusto makita diha sa tetradrakma sa Antioquia.

ESTEBAN [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "purongpurong; dayandayang lukong"]. Ang unang Kristohanong martir. Bisag Grego ang iyang ngalan, siya maoy usa sa mga

matinumanon nga Hudiyong nahibilin nga midawat ug misunod sa Mesiyas.—Buh 7:2.

Iyang Pagkatudlo sa Usa ka Linaing Ministeryo. Ang ngalan ni Esteban unang mitungha diha sa asoy sa Bibliya maylabot sa pagkatudlo sa mga lalaki alang sa linaing mga kaakohan sa pag-alagad diha sa Kristohanong kongregasyon sa Jerusalem. Ang asoy mabasa: "Karon niadtong mga adlawa, sa nagkadaghan ang mga tinun-an, dihay pagbagulbol sa nagsultig-Grego nga mga Hudiyo batok sa nagsultig-Hebreohanon nga mga Hudiyo, tungod kay ang ilang mga babayeng balo nataligam-an man sa adlaw-adlaw nga pagpang-apod-apod." Nakita sa mga apostoles nga angayng tagdon kining mga butanga, ug ilang gisugo ang kongregasyon: "Busa, mga igsoon, pangita ug pito ka lalaki sa inyong taliwala nga napanghimatud-ang maayo, puno sa espiritu ug kaalam, aron among itudlo sila ibabaw niining hinungdanong atimanonon." Dayon kining kuwalipikadong mga lalaki gipili ug gitudlo sa mga apostoles.—Buh 6:1-6.

Busa natudlo si Esteban sa usa ka ministeryo sa linaing paagi. Siya ug ang unom pa nga gitudlo ibabaw "niining hinungdanong atimanonon," sa pag-apod-apod ug mga suplay sa pagkaon, lagmit maoy mga ansiyano na, o mga magtatan-aw. Kini nga mga lalaki maoy "puno sa espiritu ug kaalam," nga gikinahanglan niining partikular nga emerhensiya, kay kini naglangkit dili lamang sa pag-apod-apod sa mga suplay sa pagkaon (lagmit sa mga lugas ug sa ubang pangunang mga kinahanglanon) kondili sa pagdumala usab. Ang buluhaton niini nga mga lalaki lagmit naglakip sa pagpamalit, paghupot ug mga talaan, ug uban pa. Busa, bisan tuod ang maong buluhaton, kon dili ra kaayo bug-at o ubos sa ubang mga kahimtang, mahimong ipadumala tingali sa usa ka *di·aʹko·nos,* usa ka "ministeryal nga alagad," dili sa usa ka magtatan-aw, o ansiyano, ang kahimtang dinhi seryoso, nga may suliran ug mga panaglalisay nga nahitabo na diha sa kongregasyon. Busa gikinahanglan niini ang mga lalaking may maayong panghukom, maalamon, masinaboton, ug may kasinatian. Ang depensa ni Esteban atubangan sa Sanhedrin nagpakita sa iyang mga kuwalipikasyon.

Samtang nag-atiman niining tinudlong ministeryal nga mga buluhaton, masibotong gipadayon ni Esteban ang iyang Kristohanong pagsangyaw. Ang tigtala sa kasaysayan nga si Lucas nagtaho nga "si Esteban, nga puno sa pagkamapuangoron ug gahom," ug "naghimog dagkong mga tilimadon ug mga ilhanan taliwala sa katawhan," hilabihang gisupak sa mga Hudiyo nga sakop sa gitawag ug Sinagoga sa mga Tawong Gipagawas ug sa uban nga gikan sa Asia ug Aprika. Apan si Esteban namulong nga puno sa kaalam ug espiritu mao nga sila wala makasugakod batok kaniya. Sama sa gibuhat kang Jesus, ang mga kaaway hilom nga nagpatunghag bakakon nga mga saksi aron isumbong ug pagpasipala si Esteban atubangan sa Sanhedrin.—Tan-awa ang TAWONG GIPAGAWAS, TAWONG GAWASNON.

Iyang Depensa Atubangan sa Sanhedrin. Maisogong giasoy ni Esteban ang mga pagpakiglabot sa Diyos sa mga Hebreohanon sukad sa panahon sa ilang katigulangang si Abraham, ug siya mihinapos uban ang kusganong mga akusasyon batok sa iyang mamiminaw nga mga pangulo sa relihiyon. Samtang sila nasakitan pag-ayo sa kasingkasing tungod sa pagkatinuod sa mga akusasyon ug nagpakagot sa ilang mga ngipon batok kaniya, si Esteban gipaboran sa Diyos pinaagi sa usa ka panan-awon bahin sa himaya sa Diyos ug kang Jesus nga nagbarog sa tuong kamot sa Diyos. Sa iyang paghubit sa panan-awon, ang katigoman naninggit ug nagdungan sa paghasmag kaniya ug nag-abog kaniya sa gawas sa siyudad. Dayon, nagpahiluna sa ilang mga besti diha sa tiilan ni Saulo, ilang gibato si Esteban hangtod nga namatay. Sa hapit nang 'matulog sa kamatayon,' si Esteban miampo: "Jehova, ayaw idat-og kanila kining salaa." Miabot ang pipila ka masimbahong mga tawo ug naglubong kaniya ug nagminatay tungod sa iyang kamatayon. Ang dakong paglutos miulbo batok sa mga Kristohanon, nga nagpatibulaag kanila (bisan tuod ang mga apostoles nagpabilin ra sa Jerusalem) ug miresulta sa pagkaylap sa maayong balita.—Buh 6:8–8:2; 11:19; 22:20.

Ang asoy ni Esteban nga gipahayag sa atubangan sa Sanhedrin naglakip sa daghang kamatuoran mahitungod sa Hudiyohanong kasaysayan nga dili makita diha sa Hebreohanong Kasulatan: Ang Ehiptohanong edukasyon ni Moises, ang iyang pangedarong 40 sa dihang siya mikalagiw sa Ehipto, ang 40-ka-tuig nga gidugayon sa iyang pag-estar sa Midian sa wala pa mobalik sa Ehipto, ug ang papel sa mga manulonda sa paghatag sa Moisesnong Balaod.—Buh 7:22, 23, 30, 32, 38.

Si Esteban mao ang unang nagpamatuod nga iyang nakita, diha sa usa ka linaing panan-awon, si Jesus nga mibalik ngadto sa langit ug diha sa tuong kamot sa Diyos, ingon sa gitagna sa Salmo 110:1.—Buh 7:55, 56.

ESTEFANAS [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "purongpurong; dayandayang lukong"]. Usa sa hamtong nga mga membro sa kongregasyon sa Corinto, ang kaulohan sa Romanhong lalawigan sa Acaya sa habagatan sa

Gresya. Si Pablo personal nga nagbawtismo sa panimalay ni Estefanas ingong mga "unang bunga" sa iyang ministeryo sa maong lalawigan. (1Co 1:16; 16:15) Mga lima ka tuig sa ulahi, sa mga 55 K.P., si Estefanas, duyog sa duha ka ubang igsoon gikan sa Corinto, miduaw kang Pablo sa Efeso, ug lagmit pinaagi kanila nga si Pablo nahibalo sa makapasubong mga kahimtang nga iyang gisulat diha sa iyang unang kanonikal nga sulat ngadto sa mga taga-Corinto. (1Co 1:11; 5:1; 11:18) Dugang pa, lagmit pinaagi usab sa ilang mga kamot nga kining sulata gipadala ngadto sa Corinto. —1Co 16:17.

ESTEMOA, ESTEMO [lagmit, Dapit sa Pagpatalinghog [nga mao, sa pulong sa Diyos]].

1. Anak nga lalaki ni Isba o, lagmit, usa ka lungsod sa Juda nga daghan sa mga molupyo niini naggikan kang Isba.—1Cr 4:17.

2. Usa ka Maacatnon ug kaliwat ni Hodias. —1Cr 4:19.

3. Usa ka lungsod sa bukirong rehiyon sa Juda, gitawag usab ug Estemo. Bisan ug sa sinugdan kini gihatag ngadto sa Juda, human niadto kini gipahat, lakip sa mga sibsibanan niini, ngadto sa mga Levihanon. (Jos 15:50; 21:14; 1Cr 6:57) Kini maoy katumbas sa modernong balangay sa es Samuʽ (Eshtemoaʽ), nga nahimutang nga mga 15 km (9 mi) sa HHK sa Hebron. Tingali kini mao ra usab ang Num. 1.

Ang Estemoa maoy usa sa mga dapit nga nagkanunayan si David ingong usa ka kagiw, ug human sa iyang kadaogan batok sa bandido nga mga Amalekanhon, siya nagpadalag usa ka gasa gikan sa mga inagaw ngadto sa iyang mga higala didto. —1Sa 30:26-28.

ESTER. Usa ka ilo nga Hudiyong dalaga sa tribo ni Benjamin kansang Hebreohanong ngalan maoy Hadassa (nga nagkahulogang "Mirto"); usa ka kaliwat taliwala niadtong gipapahawa gikan sa Jerusalem uban ni Haring Jehoiakin (Jeconias) niadtong 617 W.K.P. (Est 2:5-7) Siya maoy anak nga babaye ni Abihail nga uyoan ni Mardokeo. (Est 2:15) Ang iyang magbalantay mao ang iyang magulang nga ig-agaw nga si Mardokeo, usa sa 'mga alagad sa hari nga diha sa ganghaan sa hari' sa palasyo sa Susan sa panahon sa paghari sa Persianhong hari nga si Ahasuero (Jerjes I, sa ikalimang siglo W.K.P.). (Est 2:7; 3:2) Human papahawaa ni Ahasuero ang iyang rayna nga si Vasti tungod sa pagkadili-masinugtanon, siya nagsugo nga tigomon ang tanang matahom nga mga ulay alang sa usa ka yugto sa espesyal nga pagmasahe ug pagpatahom, aron ang hari magpili ug ipuli kang Vasti ingong rayna. Si Ester maoy usa sa gidala ngadto sa balay sa hari ug gipaatiman kang Hegai nga magbalantay sa mga babaye. Ubos sa sugo ni Mardokeo, iyang gililong nga siya usa ka Hudiyo. (Est 2:8, 10) Si Ester gipili ingong rayna sa ikapitong tuig sa paghari ni Ahasuero. (Est 2: 16, 17) Sa tibuok panahon, siya kanunayng nakigkomunikar kang Mardokeo, nga nagsunod sa iyang tambag. Siya namulong ngadto sa hari sa ngalan ni Mardokeo sa dihang nadiskobrehan ni Mardokeo ang usa ka laraw batok sa hari.—Est 2: 20, 22.

Sa ika-12 nga tuig ni Ahasuero, si Haman nga Agagihanon, kinsa mao ang primer ministro, naglaraw sa paglaglag sa tanang Hudiyo sa 127 ka sakop nga mga distrito sa imperyo. Siya nakadawat ug awtorisasyon gikan sa hari sa pagpagula ug mando aron ipatuman kini. (Est 3:7-13) Sa paglihok subay sa impormasyon ug tambag ni Mardokeo, gibutyag ni Ester ngadto sa hari ang daotang katuyoan sa laraw ni Haman. Ang reaksiyon ni Haman nakadugang sa kasuko sa hari, ug si Haman gibitay. (Est 4:7–7:10) Ang hari, tungod sa hangyo ni Ester, nagpagula ug ikaduhang mando nga nag-awtorisar sa mga Hudiyo sa pagpakig-away aron sa pagluwas sa ilang kinabuhi sa adlaw nga gitakda nga sila pamatyon. (Est 8:3-14) Tungod sa sugo sa hari ug tungod sa kahadlok kang Mardokeo, kinsa mipuli kang Haman ingong primer ministro, ang mga gobernador ug mga opisyal sa imperyo mitabang sa mga Hudiyo aron mabatonan ang bug-os nga kadaogan batok sa ilang mga kaaway. (Est 9) Ang mga instruksiyon ni Mardokeo, nga gipamatud-an ni Ester, nagsugo sa mga Hudiyo nga saulogon ang Pista sa Purim matag tuig, usa ka kostumbre nga gisunod hangtod niining adlawa.—Est 9:20, 21, 29.

Bisan tuod ang basahon ni Ester wala maghisgot sa ngalan sa Diyos, dayag nga makita sa mga buhat ni Mardokeo ug Ester nga silang duha maoy matinumanong mga alagad sa matuod nga Diyos nga si Jehova. Si Ester nagpakitag mga hiyas sa usa nga nagasalig sa balaod sa Diyos. Siya "nindot ug lawas ug matahom sa panagway" (Est 2:7), apan labing mahinungdanon mao nga siya nagpasundayag sa dayandayan sa "natago nga pagkatawo sa kasingkasing pinaagi sa dili-madunot nga sapot sa malinawon ug malumong espiritu." (1Pe 3:4) Busa siya nakabaton sa pabor ni Hegai, ang magbalantay sa mga babaye, ingon man sa hari mismo. Wala niya isipa nga mas mahinungdanon ang maanindot nga dayandayan ug, uyon niana, "wala siyay laing gihangyo gawas sa kon unsay gihisgotan ni Hegai." (Est 2:15) Siya nagpakitag talagsaong taktika ug pagpugong sa kaugalingon. Siya mapinasakopon sa iyang bana nga si Ahasue-

ro, nga miduol kaniya nga mataktikanhon ug matinahoron sa dihang ang iyang kinabuhi ug ang kinabuhi sa iyang katawhan nameligro. Siya nagpakahilom kon maalamon ang paghimo niini apan namulong nga maisogon ug walay kokahadlok kon kini gikinahanglan ug diha sa hustong panahon. (Est 2:10; 7:3-6) Iyang gidawat ang tambag gikan sa iyang hamtong nga ig-agaw nga si Mardokeo, bisan pag ang pagsunod niana nagpameligro sa iyang kinabuhi. (Est 4:12-16) Ang iyang gugma ug pagkamaunongon alang sa iyang katawhang mga Hudiyo, nga usab maoy katawhang gipakigsaaran sa Diyos, gipasundayag sa dihang siya milihok alang sa ilang kaayohan.—Tan-awa ang MARDOKEO Num. 2.

ESTER, BASAHON NI. Usa ka basahon sa Hebreohanong Kasulatan, nga ang titulo niini gikuha gikan sa ngalan sa pangunang karakter niini, bisan tuod ang ubang mga kopya sa Latin nga *Vulgate* nagtawag niini nga "Ahasuero" pinasukad sa Persianhong hari nga gihisgotan sa makadaghan diha sa asoy. Ang mga Hudiyo nagtawag niini nga *Meghil·lath' 'Es·ter'* o sa yano ang *Meghil·lah',* nga nagkahulogang "linukot nga basahon," tungod kay alang kanila kini mismo maoy usa ka bililhon kaayo nga linukot nga basahon.

Ang Magsusulat sa Basahon. Ang Kasulatan wala maghisgot kon kinsa ang nagsulat sa basahon ni Ester. Giingon sa pipila ka eskolar nga kini nga basahon iya ni Esdras, apan ang gibugaton sa ebidensiya nagpunting kang Mardokeo. Si Mardokeo anaa sa kahimtang nga masayod sa tanang gagmayng mga detalye nga gihisgotan diha sa asoy bahin sa iyang personal nga mga kabalaka ug kang Ester, sa mga gibuhat sa mga sakop sa pamilya ni Haman, ug ilabina kon unsay nahitabo didto sa kastilyo sa Susan. Human sa pagtuboy kaniya ingong primer ministro sa Persianhong kagamhanan siya adunay awtoridad nga makabasa sa opisyal nga mga dokumento nga gihisgotan diha sa asoy, ug sama kang Daniel, Esdras, ug Nehemias nga nahimong mga opisyal sa kagamhanan sa Persia sulod sa ubang mga yugto sa panahon ug misulat ug mga basahon sa Bibliya nga naghubit sa relasyon sa mga Hudiyo uban niana nga gahom sa kalibotan, si Mardokeo usab

MGA PANGUNANG PUNTO SA ESTER

Usa ka tin-aw kaayo nga asoy kon sa unsang paagi si Ester, nga giniyahan sa iyang mas magulang nga ig-agawng si Mardokeo, gigamit sa Diyos sa pagluwas sa mga Hudiyo gikan sa pagkapuo

Dayag nga gisulat ni Mardokeo, ug nagkobre sa 493 hangtod sa mga 475 W.K.P.

Si Ester nahimong rayna sa Susan

Sa dihang si Haring Ahasuero (dayag nga si Jerjes I) nagpatawag kang Rayna Vasti panahon sa usa ka bangkete sa hari aron iyang ikapasigarbo ang kaanyag sa rayna, siya nagdumili gayod sa pag-adto; gitangtang siya sa hari sa pagkarayna (1:1-22)

Si Ester gipili taliwala sa tanang uban pang matahom nga mga ulay sa gingharian ug gihimong rayna; tungod sa sugo ni Mardokeo, wala niya ipadayag nga siya usa ka Hudiyo (2:1-20)

Si Haman nakigkunsabo aron puohon ang mga Hudiyo, apan nabalit-ad ang kahimtang

Si Haman nga Agagihanon gibayaw sa hari ibabaw sa tanang uban pang mga prinsipe, apan si Mardokeo midumili sa pagyukbo kaniya (3:1-4)

Kay nasuko tungod sa pagdumili ni Mardokeo, gilaraw ni Haman nga puohon ang tanang Hudiyo sulod sa imperyo; ang hari naaghat sa pag-uyon, ang petsa gitakda, ug ang mando gipagula (3:5-15)

Gisugo ni Mardokeo si Ester nga personal nga mangaliyupo sa hari, bisan tuod mahimong mameligro ang iyang kinabuhi tungod sa pagpakig-atubang sa hari nga wala dapita (4:1-17)

Si Ester paborableng gidawat sa hari; iyang gidapit ang hari ug si Haman sa usa ka bangkete; dayon iyang gihangyo nga sila mobalik pagkasunod adlaw para sa laing bangkete (5:1-8)

Apan, nahugno ang kalipay ni Haman tungod kay si Mardokeo midumili na usab sa pagyukbo kaniya, busa si Haman nagpatindog ug usa ka habog kaayo nga estaka ug naglaraw sa pag-aghat sa hari sa pagbitay kang Mardokeo diha niana sa dili pa himoon ang bangkete pagkasunod adlaw (5:9-14)

Nianang gabhiona, sa dihang dili makatulog ang hari, iyang gipabasa ang mga rekord ngadto kaniya, ug iyang nasayran nga si Mardokeo wala mahatagig ganti sa iyang pagpahibalo sa laraw nga pagpatay sa hari; sa dihang miabot si Haman pagkabuntag, ang hari nangutana kaniya kon unsay angayng buhaton sa pagpasidungog sa usa ka tawo nga gikahimut-an sa hari; kay naghunahuna nga siya ang maong tawo, si Haman naghatag ug hinobra nga mga sugyot; dayon si Haman mismo ang gisugo nga buhaton ang maong pasidungog sa publiko ngadto kang Mardokeo (6:1-13; 2:21-23)

Didto sa bangkete niadtong adlawa, gibutyag ni Ester ngadto sa hari nga si Haman nagbaligya kaniya ug sa iyang katawhan aron laglagon; tungod sa kasuko, ang hari nagsugo nga si Haman bitayon sa estaka nga iya mismong gipatindog alang kang Mardokeo (6:14–7:10)

Gituboy sa taas nga puwesto si Mardokeo, ug naluwas ang mga Hudiyo

Gihatag kang Mardokeo ang igtitimbre nga singsing sa hari nga gikuha gikan kang Haman (8:1, 2)

Ubos sa pag-uyon sa hari, usa ka mando ang gipagula nga nagtugot sa mga Hudiyo sa pagdepensa sa ilang kaugalingon ug sa pagpatay sa ilang mga kaaway sa adlaw nga gitakda alang sa pagpamatay mismo kanila; linibo nga mga kaaway sa mga Hudiyo ang gipamatay (8:3–9:19)

Gimando nga kini nga kaluwasan handomon kada tuig (9:20-32)

Si Mardokeo nahimong ikaduha sa hari ug naningkamot alang sa kaayohan sa iyang katawhan (10:1-3)

lagmit mao gayod ang misulat sa basahon ni Ester pinaagi sa panalangin ni Jehova.

Makasaysayanhong mga Kahimtang. Ang asoy nagpunting sa panahon sa mga panghitabo niini sulod sa paghari ni Ahasuero nga nagmando samtang ang Persianhong Imperyo mikaylap gikan sa India hangtod sa Etiopia ug naglakip sa 127 ka lalawigan o sakop nga mga distrito. (Est 1:1) Kini nga mga kamatuoran ug ang paglakip niini ni Esdras diha sa kanon nagpunting sa gikobrehan niini panahon sa paghari sa usa sa mosunod nga tulo ka hari nga nailhan sa sekular nga kasaysayan: Si Dario I nga Persianhon, si Jerjes I, ug si Artajerjes Longimanus. Apan, si Dario I ug Artajerjes Longimanus nailhan nga mipabor sa mga Hudiyo una pa ang ika-12 nga tuig sa ilang mga paghari, nga dili mohaom kang Ahasuero sa basahon, sanglit mopatim-aw nga siya dili kaayo sinati sa mga Hudiyo ug sa ilang relihiyon, ni siya nakiling sa pagpabor kanila. Busa, ang Ahasuero sa basahon ni Ester gituohan nga mao si Jerjes I, ang anak nga lalaki sa Persianhong hari nga si Dario nga Bantogan. Gani, gihulipan sa ubang mga hubad (*AT, Mo*) ug "Jerjes" ang "Ahasuero" diha sa teksto.

Diha sa basahon ni Ester ang mga tuig sa paghari niining haria lagmit nga giihap sukad sa pagmando niya kauban sa iyang amahan nga si Dario nga Bantogan. Tungod kay ang unang mga panghitabo nga giasoy diha sa basahon ni Ester nahitabo sa ikatulong tuig sa iyang paghari ug ang ubang bahin sa asoy nagkobre sa nahibiling bahin sa iyang paghari, ang basahon dayag nga nagkobre sa yugto sukad sa 493 W.K.P. hangtod sa mga 475 W.K.P.—Tan-awa ang PERSIA, PERSIANHON (Ang Paghari ni Jerjes ug ni Artajerjes).

Ang basahon ni Ester gisulat human sa ika-12 nga tuig ni Jerjes ug dayag nga sa pagkatapos sa paghari ni Jerjes (mga 475 W.K.P.). Ang tin-awng estilo sa pagsulat sa basahon nagpasabot nga ang magsusulat niini maoy usa ka saksing-nakakita. Dugang pa, ang kusganong pamatuod nga ang magsusulat adunay awtoridad nga makabasa sa mga dokumento sa kagamhanan (Est 10:2) naghatag niini ug dakong posibilidad nga ang basahon gisulat didto sa Susan sa lalawigan sa Elam, nga kaniadto bahin sa Persia. Ang Persianhon ug Caldeanhon nga mga pulong niini nga gisagolan ug Hebreohanon mohaom sa gihisgotan nga panahon sa pagsulat niini maingon man sa yuta sa Persia ingong maoy dapit sa pagsulat.

Lagmit gidala ni Esdras ang basahon gikan sa Babilonya ngadto sa Jerusalem niadtong 468 W.K.P., kay ang Dakong Sinagoga sa Jerusalem naglakip niini diha sa kanon sa wala pa matapos ang yugto niini niadtong mga 300 W.K.P.

Pagkatinuod ug Pagkakanonikal. Ang pagkakanonikal sa basahon ni Ester giduhaduhaan sa pipila tungod kay kini wala kutloa o hisgoti diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan. Apan kini dili konklusibo nga pagtutol, kay ingon usab niini ang mga kahimtang sa ubang mga basahon nga ang pagkakanonikal naestablisar pag-ayo, sama sa Esdras ug Ecclesiastes. Si Melito sa Sardis, si Gregory sa Nazianzus, ug si Athanasius maoy apil niadtong wala maglakip niini gikan sa ilang mga listahan sa kanonikal nga mga basahon. Apan, si Jerome, Augustine, ug Origen naghisgot sa ngalan niini nga basahon. Kini anaa sa Chester Beatty nga koleksiyon, diin ang mga basahon ni Ezequiel, Daniel, ug Ester makaplagan diha sa usa ka *codex,* nga lagmit gihipos sa unang katunga nga bahin sa ikatulong siglo K.P. Ang awtoridad niini daw wala duhaduhai sa mga Hudiyo o sa unang mga Kristohanon sa katibuk-an. Diha sa ilang mga Bibliya ang mga Hudiyo kasagarang nagbutang niini lakip sa Hagiographa (ang Mga Sinulat) tali sa Ecclesiastes ug Daniel.

Ang apokripal nga mga dinugang sa ulahi gisalot diha sa basahon. Gituohan sa pipila ka eskolar nga kini nagsukad pa niadtong mga 100 W.K.P., mga 300 ka tuig human maestablisar ang kanon sa Hebreohanong Kasulatan, sumala sa tradisyonal nga panglantaw.

Ang basahon ni Ester giingong naghingapin sa paghisgot sa usa ka bangkete nga milungtad ug 180 ka adlaw sa ikatulo nga tuig sa paghari ni Ahasuero. (Est 1:3, 4) Apan, giingon nga ang maong dugay nga kombira gihimo aron maabiabi ang daghang opisyal gikan sa daghang lalawigan kinsa, tungod sa ilang mga katungdanan, dili dungan nga makatambong niini sa samang panahon. Sa pagkatinuod, ang teksto wala moingon nga ang bangkete milungtad sa ingon niana nga gidugayon, hinunoa ang hari nagpakita kanila sa mga bahandi ug himaya sa iyang gingharian sulod sa 180 ka adlaw. Ang usa ka bangkete gihisgotan diha sa 1:3 ug 1:5. Lagmit nga dili duha ka bangkete ang gipasabot, kondili ang pito-ka-adlaw nga bangkete alang sa tanan diha sa kastilyo sa kataposan sa dakong panagkatigom mao ang gitumong diha sa bersikulo 3. —*Commentary on the Old Testament,* ni C. Keil ug F. Delitzsch, 1973, Tomo III, Esther, pp. 322-324.

Tungod kay ang basahon wala maghisgot nga direkta bahin sa Diyos, ang uban nag-ingon nga ang basahon dili relihiyoso. Bisan pa niana, kini naghisgot bahin sa pagpuasa ug usa ka "pagtuaw alang sa tabang" nga gihimo sa mga Hudiyo, nga nagpasabot ug pag-ampo. (Est 4:3, 16; 9:31) Dugang pa, adunay timailhan sa pagmaniobra sa Diyos sa mga panghitabo maylabot sa pagkawala-mahikatulog

sa hari sa nahiangayng panahon (6:1) ug sa posibleng paghisgot sa katuyoan sa Diyos bahin sa pagkarayna ni Ester. (4:14) Dugang pa, ang kamatuoran nga si Mardokeo hugot nga midumili sa pagyukbo sa atubangan sa kaaway sa Diyos nga si Haman, kinsa ingong usa ka Agagihanon lagmit usa ka Amalekanhon nga harianog kagikan, maoy pamatuod nga si Jehova ang gisimba ni Mardokeo. —3:1-6; Ex 17:14.

Pamatuod sa kasaysayan ug arkeolohiya. Ang makasaysayanhon ug arkeolohikanhon nga mga kaplag naghatag ug dugang pamatuod sa pagkatinuod sa basahon ni Ester. Ang pipila ka panaglitan igo na. Ang paagi sa pagpasidungog sa mga Persianhon sa usa ka tawo gihubit nga tinuod. (Est 6:8) Ang puti ug ang asul (o bayolet) maoy harianong Persianhon nga mga bulok. Sa Ester 8:15 atong mabasa nga si Mardokeo nagsul-ob ug "harianong sapot nga asul ug lino" ug usa ka kupo nga morado.

Si Ester "mibarog sa sulod nga sawang sa balay sa hari atbang sa balay sa hari, samtang ang hari naglingkod sa iyang harianong trono didto sa harianong balay atbang sa ganghaan sa balay. Ug nahitabo nga, sa pagkakita gayod sa hari kang Ester nga rayna nga nagbarog sa sawang, siya nakabaton ug pabor sa iyang mga mata." (Est 5:1, 2) Ang mga pagpangubkob nagpadayag nga tukma ang gihubit nga mga detalye. Dihay usa ka agianan gikan sa Balay sa mga Babaye paingon sa sulod nga sawang, ug sa kilid sa sawang atbang sa agianan mao ang hawanan o lawak sa trono sa palasyo. Ang trono nahimutang sa taliwala sa layolayo nga bungbong, ug gikan niini nga bantaaw nga dapit ang hari mahimong makadungaw sa tabil nga nagsalipod ug makakita sa rayna nga naghulat nga atubangon sa hari. Ang dugang mga detalye sa basahon nagpakita nga ang magsusulat sinati kaayo sa palasyo. Dayag nga ang mga pagtutol sa basahon nga kini kuno dili makasaysayanhon ug dili tukma kon bahin sa Persianhon nga mga batasan ug mga kostumbre walay basehanan.

Ang lig-on kaayo nga ebidensiya sa pagkatinuod sa basahon mao ang Pista sa Purim, o mga Ripa, nga gisaulog sa mga Hudiyo hangtod niining adlawa; sa panahon niini nga anibersaryo ang tibuok nga basahon pagabasahon diha sa ilang mga sinagoga. Ang usa ka inskripsiyon nga *cuneiform* nga dayag nga gikan sa Borsippa giingong naghisgot sa usa ka Persianhong opisyal nga ginganlag *Mardukâ* (Mardokeo?) nga didto sa Susa (Susan) sa pagkatapos sa paghari ni Dario I o sa pagsugod sa paghari ni Jerjes I.—*Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft,* 1940/41, Tomo 58, pp. 243, 244; 1942/43, Tomo 59, p. 219.

Ang basahon ni Ester bug-os nga nahiuyon sa ubang bahin sa Kasulatan ug nagsangkap sa mga asoy ni Esdras ug Nehemias pinaagi sa pag-asoy kon unsay nahitabo sa nadestiyerong katawhan sa Diyos didto sa Persia. Sama sa tibuok Kasulatan, kini gisulat aron sa paghatag ug pagdasig, paghupay, ug pagtudlo kanato.—Rom 15:4.

ESTOIKO. Ang mga pilosopo nga nahibalag ni Pablo sa dihang siya nagsangyaw sa tiyanggihan sa Atenas. Bisan tuod ang ilang mga panglantaw medyo nausab sa paglabay sa panahon, sa panguna ang mga Estoiko nagtuo nga ang butang ug puwersa (kining naulahi usahay gitawag nga giya, katarongan, o Diyos) mao ang paninugdang mga prinsipyo sa uniberso. Alang sa mga Estoiko ang tanang butang, bisan ang mga bisyo ug kaligdong, maoy pisikal. Kay wala magtuo sa Diyos ingong Persona, ilang gituohan nga ang tanang butang maoy bahin sa usa ka dili-persona nga bathala ug ang tawhanong kalag naggikan sa maong tinubdan. Kay naghunahuna nga ang kalag magpabiling buhi sa dihang mamatay ang lawas, ang pipila ka Estoiko nagtuo nga kini sa kapulihay malaglag uban sa uniberso; ang uban nagtuo nga sa katapusan kini mahiusa pag-usab sa maong bathala. Ang mga Estoiko nagtuo nga aron makab-ot ang kinatas-ang tumong, nga mao ang kalipay, kinahanglang gamiton sa tawo ang iyang pangatarongan aron makasabot ug makapahiuyon sa mga balaod nga nagmando sa uniberso. Busa alang kanila ang pagpangagpas sa usa ka maligdong nga pagkinabuhi nagkahulogan sa 'pagsunod sa kinaiyahan.' Ang tinuod nga maalamong tawo, sa ilang hunahuna, dili magtagad sa kasakit o kalipay, dili magdepende sa bahandi o kakabos ug sa susamang butang. Ilang gihunahuna nga ang kapalaran mao ang nagmando sa tawhanong mga kalihokan, ug kon ang mga suliran daw dili na mabangbang, ang pagtubok giisip nga dalawaton.

Si Zeno sa Citium, Cipro, human makig-uban sa mga Cynic sulod sa usa ka panahon, nagpundar niining laing tunghaan sa pilosopiya niadtong mga 300 W.K.P. Ang iyang mga tinun-an nakabaton sa ngalan nga mga Estoiko gikan sa Stoa Poikile, ang pinintalang portiko sa Atenas diin siya nagtudlo. Ang pilosopiya sa mga Estoiko mas naugmad pa ilabina ni Cleanthes ug Chrysippus ug kaylap nga gidawat taliwala sa mga Grego ug mga Romano, ug ang mga sumusunod niini naglakip kang Seneca, Epictetus, ug sa Romanong emperador nga si Marcus Aurelius. Kini milambo hangtod sa mga 300 K.P.

Sama sa mga Epicureo, ang mga Estoiko wala motuo sa pagkabanhaw ingon sa gitudlo sa mga Kristohanon. Busa, sa dihang gimantala ni Pablo

ang maayong balita mahitungod kang Jesus ug sa pagkabanhaw, ilang gitawag siya nga "witwitan" ug miingon nga siya daw "usa ka magmamantala sa langyawng mga bathala." Sa ulahi, kay gidala sa Areopago, si Pablo mikutlo sa mga sinulat sa mga Estoiko nga si Aratus sa Cilicia (diha sa iyang *Phænomena*) ug Cleanthes (diha sa *Hymn to Zeus*), nga nag-ingon: "Kay pinaagi [sa Diyos] kita adunay kinabuhi ug naglihok ug naglungtad, ingon usab gayod sa gisulti sa pipila ka magbabalak sa inyong taliwala, 'Kay kita usab iyang kaliwat.' "—Buh 17:17-19, 22, 28.

ESTON. Anak nga lalaki ni Mehir; kaliwat ni Kelub sa tribo ni Juda.—1Cr 4:1, 11, 12.

ESTORAKE [Heb., *liv·neh'*]. Ang ngalan niini nga tanom diha sa Hebreohanon nagkahulogang "puti," ug ang susamang Arabikong pulong nga *lubna* gigamit alang sa kahoyng estorake (*Styrax officinalis*). Ang estorake motubo ingong usa ka taas nga kahoykahoy o gamayng kahoy, nga usahay mokapin sa 6 m (20 p) ang gitas-on. Daghan kini sa Sirya, diin kini gihimong mga sungkod ni Jacob (Gen 30:37), ug sa tibuok Palestina, nga sagad motubo diha sa ugang mga bakilid ug batoong mga dapit, diin gipabilhan ang landong niini. (Os 4:13) Ang linginon nga mga dahon niini, nga motubo diha sa tag-as ug lutay nga mga sanga, maoy berde sa ibabaw apan puti sa ilalom nga sama sa balhibo sa karnero. Ang matahom nga mga bulak nga puti ang mga gihay ug ang kahumot niini susama gayod sa mga bulak sa kahel.

ESTRANYO. Tan-awa ang LANGYAW NGA PUMOLUYO.

ETAM.

1. Ang gitala ni Moises nga ikaduhang dapit nga gikampohan sa dihang migula ang Israel gikan sa Ehipto. (Ex 13:20; Num 33:3-7) Didto sa Etam, "sa daplin sa kamingawan," nga ang mga Israelinhon nag-usab sa ilang direksiyon, "mibalik" ngadto sa Pihahirot, diin didto sila mitabok sa dagat. (Num 33:7, 8) Kini nagpakita nga ang Etam mao unta ang dapit nga ilang gawasan gikan sa Ehipto kon wala pa tultoli sa Diyos ang mga Israelinhon sa pag-usab sa ilang dalan.

Tungod niini nga pagbalik giisip ni Paraon nga ang mga Israelinhon 'nahisalaag diha sa kamingawan' ug kini nakaaghat kaniya sa paggukod kanila. Kini mitultol sa pagpahamtang sa Diyos ug paghukom sa mga Ehiptohanon didto sa Pulang Dagat.—Ex 14:1-4.

Gipangangkon sa pipila ka eskolar nga ang Etam nahimutang sa sidlakang tumoy sa Wadi Tumilat, sa A sa Bitter Lakes. Apan, kini tungod kay ang Hebreohanong Etam (*'E·tham'*) ilang gilangkit sa Karaang Ehiptohanon nga pulong alang sa kuta (*htm*). Bisan pag husto ang maong paglangkit, adunay daghang dapit nga gipadapat ang maong Ehiptohanong ngalan. Sanglit ang Etam wala diha sa amihanang ruta pagawas sa Ehipto, nga motultol unta "agi sa yuta sa mga Filistehanon" (Ex 13:17), ikaingon lamang nga kini nahimutang sa usa ka dapit nga A sa Pulang Dagat ug dayag nga anaa sa utlanan sa rehiyon sa kamingawan nga nagporma sa AK nga bahin sa Peninsula sa Sinai.

Ang pagtandi sa Numeros 33:8 sa Exodo 15:22 nagpakita nga ang rehiyon sa kamingawan duol sa Etam lagmit mao ang "kamingawan sa Sur." O, kon kini nga mga ngalan dili mabaylobaylo, nan, depende kon unsang rehiyona ang mas dako, ang kamingawan sa Etam lagmit naglakip nianang sa Sur o dili kaha ang Etam mismo maoy bahin sa kamingawan sa Sur.—Tan-awa ang SUR.

2. [Dapit sa mga Langgam nga Mandadagit]. Usa ka balangay sa mga Simeonhon sulod sa teritoryo sa Juda. (1Cr 4:24, 32) Ang nahimutangan niini dili matino, bisan tuod gihunahuna kini sa pipila nga mao ang Tell ʽEitum (Tel ʽAitun), nga nahimutang sa sentro sa teritoryo sa Juda nga mga 44 km (27 mi) sa K sa En-gedi ug may samang gilay-on sa HK sa Jerusalem.

3. Ang dakong bato sa Etam, diin didto mipuyo si Samson human sunoga ang kaumahan sa mga Filistehanon. Gikan niining dakong bato, gikuha siya sa 3,000 ka tawo sa Juda, misugot nga gaposon, ug gitugyan siya ngadto sa mga Filistehanon. (Huk 15:8-13) Bisan tuod dili matino ang nahimutangan sa dakong bato sa Etam, ang kalangkitan niini sa lungsod (ang Num. 4) dili bug-os nga ikasalindot. Apan, mga 4 km (2.5 mi) lamang sa SHS sa gituohang dapit sa gipuy-ang lungsod ni Samson sa Zora (Huk 13:2) mao ang ʽAraq Ismaʽin, usa ka nag-inusara nga dakong bato nga may habog nga langob nga tataw kaayo ang Sepela sa ubos. Haom sa kahulogan sa ngalan, lagmit kini ang nahimutangan sa dakong bato sa Etam.

4. Usa ka lungsod sa Juda nga lagmit nahimutang sa Khirbet el-Khokh, diha sa usa ka bungtod nga mga 2.5 km (1.5 mi) sa HK sa Betlehem. Lagmit ang Etam ug Betlehem gipuy-an sa suod nga mga paryente. (1Cr 4:3, 4; tan-awa ang ATROT-BET-JOAB.) Sumala kang Josephus, si Haring Solomon sagad nga mosakay ug karo mabuntag gikan sa Jerusalem nga mga 13 km (8 mi) paingon sa Etan (Etam), diin didto may mga tanaman ug mga sapa. (*Jewish Antiquities,* VIII, 186 [vii, 3]) Ang Etam gitukod pag-usab ug gipalig-on sa manununod ni Solomon nga si Rehoboam. (2Cr 11:5, 6) Sumala sa Talmud, usa ka agianan sa tubig ang nagdugtong

sa Jerusalem sa usa ka tubod sa K sa Etam.—Babilonyanhong Talmud, *Yoma* 31*a;* Talmud sa Palestina (Jerusalem), *Yoma* 41*a.*

ETAN [Malungtaron; Padayong Nag-agos].

1. Usa sa upat ka tawo kansang kaalam, bisan tuod dako, nalabwan ni Solomon. (1Ha 4:31) Kini nga Etan hayan mao ang magsusulat sa Salmo 89, sanglit ang superskripsiyon nagpaila kang Etan nga Ezrahanon ingong magsusulat niini. Sa 1 Cronicas 2:6, si Etan, Heman, Calcol, ug Dara tanan gihisgotan ingong mga anak nga lalaki ni Zera sa tribo ni Juda ug lagmit mao rang mga tawhana nga gihisgotan sa Unang Hari. Si Etan gitawag nga maoy amahan ni Azarias.—1Cr 2:8; tan-awa ang EZRAHANON.

2. Ang amahan ni Adaia ug ang anak nga lalaki ni Zima, usa ka Levihanon sa banay ni Gersom.—1Cr 6:41-43.

3. Usa ka anak nga lalaki ni Kisi (1Cr 6:44) o Kusaias (1Cr 15:17), usa ka Levihanon sa banay ni Merari. Si Etan maoy usa ka mag-aawit ug manunugtog sa piyangpiyang. (1Cr 15:19) Tungod sa iyang suod nga pagpakig-uban kang Heman, gituohan nga si Etan mao ang Jedutun nga gitudlo ni David sa pag-alagad sa tabernakulo didto sa Gabaon ug ang iyang ngalan nga Etan giilisdan ug Jedutun human siya itudlo. (Itandi ang 1Cr 15:17, 19 sa 1Cr 16:39-41 ug 25:1.)—Tan-awa ang JEDUTUN Num. 1.

ETANIM [lagmit, Malungtaron [nga Kasapaan]; Padayong Nag-agos [nga Kasapaan]]. Kini mao ang ikapitong lunar nga bulan sa sagradong kalendaryo sa mga Israelinhon, apan mao ang unang bulan sa sekular nga kalendaryo. (1Ha 8:2) Kini katumbas sa bahin sa Septiyembre ug bahin sa Oktubre. Human sa pagkadestiyero didto sa Babilonya kini gitawag ug Tisri, usa ka ngalan nga dili makita sa rekord sa Bibliya apan makaplagan diha sa mga sinulat human sa pagkadestiyero.

Sa paghisgot sa pista nga nagsugod sa ika-15 nga adlaw niini nga bulan (o sa mga unang bahin sa Oktubre), ang historyador nga si Josephus misulat: "Sa ikanapulog-lima niining bulana, diin mosugod na ang tingtugnaw, si Moises nagsugo sa matag pamilya nga ayohon ang mga tolda, ingong panagana sa katugnaw ug ingong panalipod batok sa daotang panahon sa tuig."—*Jewish Antiquities,* III, 244 (x, 4).

Pagsugod sa Agrikultural nga Tuig. Bisan tuod ang Abib (o Nisan) nahimong ang unang bulan sa tuig diha sa sagradong kalendaryo sa mga Hudiyo human sa Pagpanggula gikan sa Ehipto, ang Etanim padayong giisip nga ang unang bulan diha sa sekular o agrikultural nga diwa. Niini nga bulan, halos ang tanang pagpangani nakompleto na, nga nagtimaan sa pagkatapos sa agrikultural nga tuig. Ang sayong mga ulan nga mobundak human niana magpahumok sa yuta alang sa pagdaro nga mosunod ug kana magpaila sa pagsugod sa bag-ong agrikultural nga mga buluhaton. Gitawag ni Jehova ang Etanim ingong lisoanang yugto sa tuig sa dihang naghisgot sa pista sa pagpanghipos sa mga abot ingong "sa hinapos sa tuig" ug "sa pagbanos sa tuig." (Ex 23:16; 34:22) Makapaikag usab nga dili sa bulan sa Abib kondili niini nga bulan sa Etanim nga ang tuig sa Tinghugyaw nagsugod.—Lev 25:8-12.

Ang ulahing ngalan nga gihatag niini nga bulan, ang Tisri, nagkahulogang "Pagsugod sa Tuig," ug ang Tisri 1 padayong gisaulog sa mga Hudiyo ingon nga ilang Adlaw sa Bag-ong Tuig o Rosh Hashanah ("Ulo sa Tuig").

Bulan sa Pista. Ang Etanim maoy bulan usab sa mga pista. Ang unang adlaw mao ang "adlaw sa pagbudyong sa trompeta." (Lev 23:24; Num 29:1) Sanglit ang matag bag-ong bulan sa naandan ipahibalo pinaagig pagbudyong sa trompeta, lagmit nga kining adlawa maoy adlaw sa dugang pa o daghan kaayo nga mga pagbudyong. (Num 10:10) Sa ika-10 sa Etanim ang tinuig nga Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala gisaulog. (Lev 16:29, 30; 23:27; Num 29:7) Sugod sa ika-15 hangtod sa ika-21 nga adlaw gihimo ang Pista sa mga Balongbalong, o Pista sa Pagpanghipos sa mga Abot, nga sundan sa ika-22 nga adlaw sa solemneng panagkatigom. (Lev 23:34-36) Busa, ang dakong bahin sa bulan sa Etanim gigahin alang niini nga mga panahon sa kapistahan.

Mga Panghitabo Panahon sa Etanim. Sanglit ang Bibliya, sukad sa unang basahon niini, nagpresentar ug kronolohikanhong impormasyon, ug sanglit ang unang paghisgot sa mga tuig sa kinabuhi maoy labot sa kinabuhi ni Adan, mopatim-aw nga ang karaang paggamit sa bulan nga gitawag ug Etanim ingon nga unang bulan sa tuig maghatag ug pasukaranan sa pagtuo nga ang pagsugod sa kinabuhi ni Adan maoy niining bulana. (Gen 5:1-5) Diha sa unang adlaw sa unang bulan (sa ulahi gitawag ug Etanim) nga si Noe, human makagugol ug kapin sa napulo ka bulan sulod sa arka, nagkuha sa tabon sa arka ug iyang nakita nga ang tubig sa lunop mihubas na gikan sa yuta. (Gen 8:13) Kapin sa 1,300 ka tuig sa ulahi giinagurahan ni Solomon ang nahuman nga templo didto sa Jerusalem sa bulan sa Etanim. (1Ha 8:2; 2Cr 5:3) Human sa kalaglagan sa Jerusalem niadtong 607 W.K.P., ang pagpatay kang Gobernador Gedalias ug ang misunod nga pagkalagiw ngadto sa

Ehipto sa nahibiling mga Israelinhon sa bulan sa Etanim nagtimaan sa bug-os nga pagkabiniyaan sa Juda. (2Ha 25:25, 26; Jer 41:1, 2) Kini nga mga panghitabo nalakip sa mga hinungdan kon nganong gihimo ang "puasa sa ikapito ka bulan" nga gihisgotan sa Zacarias 8:19. Kapitoan ka tuig sa ulahi, niining bulana usab, ang gipagula nga Israelinhong mga destiyero nakabalik na gikan sa Babilonya aron sugdan ang pagtukod pag-usab sa templo sa Jerusalem.—Esd 3:1, 6.

Ang ebidensiya nagpakita usab nga ang pagkatawo ni Jesus, ingon man ang bawtismo ug pagdihog kaniya, nahitabo niining bulana.—Tan-awa ang JESU-KRISTO.

ETBAAL [Uban Kang Baal]. Hari sa mga taga-Sidon, ang amahan ni Jezebel nga asawa ni Haring Ahab. (1Ha 16:31) Pinaagi sa pagpaasawa sa iyang anak nga babaye kang Ahab, si Etbaal nakahimog politikanhong pakig-alyansa uban kaniya. Si Etbaal lagmit mao ang Ithobal nga gihisgotan ni Josephus sa iyang pagkutlo sa historyador nga si Menander ingong saserdote sa diyosa nga si Astarte (Astoret). Kini nga saserdote nahimong hari pinaagi sa pagbuno kang Phelles, usa ka kaliwat ni Hiram nga hari sa Tiro nga kaniya si Solomon may mga pagpakiglabot mahitungod sa pagtukod sa templo. Si Etbaal gituohan nga 32 ka tuig nga nagmando sulod sa 48 ka tuig sa iyang kinabuhi. (*Against Apion,* I, 123 [18]) Ang timaan nga iyang gipadako ang komersiyo sa panahon sa iyang paghari mao ang paghisgot ni Menander sa pagtukod ni Etbaal sa Auza sa Libya. Gihisgotan usab ni Menander nga ang usa ka tuig nga hulaw nahitabo sa paghari ni Etbaal.—*Jewish Antiquities,* VIII, 324 (xiii, 2).

ETER. Usa ka siyudad sa Sepela diha sa teritoryo sa Juda, apan gipahat ngadto kang Simeon. (Jos 15:33, 42; 19:1-9) Karong adlawa gituohan sa kadaghanan nga mao kini ang Khirbet el-ʽAter (Tel ʽEter), mga 1.5 km (1 mi) sa AK sa Beit Jibrin (Eleutheropolis; Bet Guvrin). Ang asoy sa Josue 19:7 maoy halos managsama sa asoy sa 1 Cronicas 4:32, ug niining ulahing teksto ang Eter mopatimawng gihisgotan ingong Token.

Giisip sa pipila ka reperensiyang mga basahon nga dihay duha ka Eter, nga ang narekord sa Josue 15:42 nahimutang tali sa Libna ug Maresah (sa Khirbet el-ʽAter, nga gihisgotan sa itaas), ug ang lain, nga narekord sa Josue 19:7, nahimutang duol sa Ziklag dapit sa H. Bisan tuod ang ubang mga lungsod nga gihisgotan sa Josue 19:7 pulos nahimutang sa H ug daghan sa mga lungsod nga gihisgotan sa Josue 15:42 nahimutang dapit sa A, angayng matikdan nga niining duha ka teksto ang lungsod sa Asan gihisgotan, busa lisod matino kon asa gayod nahimutang ang Eter.

ETIOPIA [Gr., *Ai·thi·o·pi'a,* "Rehiyon sa Nasunog nga mga Nawong"], **ETIOPIANHON.** Ang Etiopia mao ang ngalan nga gigamit sa karaang mga Grego alang sa rehiyon sa Aprika sa H sa Ehipto. Busa kini sa katibuk-an katumbas sa Hebreohanong "Cus," nga pangunang naglakip sa amihanang katunga sa presenteng Sudan ug sa kinahabagatang bahin sa modernong Ehipto. Sa mga tekstong Ehiptohanon kini nga rehiyon nailhan usab sa ngalang Keesh. Sa dihang gihimo ang hubad nga *Septuagint,* ang mga maghuhubad migamit sa Gregong "Etiopia" sa paghubad sa Hebreohanong "Cus" sa duha ka teksto lamang. (Gen 10:6-8; 1Cr 1:8-10) Ang *King James Version* misunod niini nga hubad diha sa tanang teksto gawas lamang sa Isaias 11:11, diin gigamit niini ang "Cus" imbes nga "Etiopia"; ang *Revised Standard Version* misunod usab sa *Septuagint* gawas lamang sa Genesis 2:13 ug Ezequiel 38:5. Ang ubang mga hubad (*NW, JB*) mipalabi sa paggamit sa Cus diha sa uban pang mga teksto diin wala tinoa pinasukad sa konteksto kon kini mao ba ang karaang Etiopia. Ang ngalan nga Cus mahimong magtumong usab sa katawhan sa Arabia.—Tan-awa ang CUS Num. 2; CUSIHANON.

Ang dapit nga sa orihinal gitawag ug Etiopia gilangkoban karon sa ugahon nga kapatagan sa A, mga patag nga walay mga kahoy ug mga bukid nga patag ang ibabaw diha sa sentral nga rehiyon, ug sa tropikanhong lasang dapit sa H. Ang kanhing mga kaulohan sa karaang Etiopia mao ang Napata ug Meroë. Ang Meroë mao ang sentro sa usa ka gingharian nga ang katungod sa pagkahari gihuptan sa kaliwat sa babaye imbes sa kaliwat sa lalaki. Busa sa inahan nga rayna maggikan ang katungod sa trono sa iyang harianong anak nga lalaki, ug may mga panahon nga siya mao ang magmamando sa yuta. Ang ngalang Candace gihisgotan sa mga magsusulat nga Grego ug Latino ingong titulo nga gigamit sa ubay-ubayng rayna nga Etiopianhon, nga hayan naglakip sa usa nga gihisgotan sa Buhat 8:27.

Sa unsang diwa nga ang Etiopianhon nga gisangyawan ni Felipe maoy usa ka eunuko?

Ang Etiopianhong eunuko nga 'tinugyanan sa mga bahandi' ni Rayna Candace ug gisangyawan ni Felipe, dayag nga usa ka tinuling kinabig nga Hudiyo. (Buh 8:27-39) Busa wala siya isipa nga usa ka Hentil ug sa ingon wala mauna kang Cornelio

ingong unang dili-tinuling Hentil nga nakabig sa Kristiyanidad. (Buh 10) Aron ang Etiopianhon makapakigbahin sa pagsimba diha sa templo sa Jerusalem kinahanglang siya nakabig na sa Hudiyohanong relihiyon ug natuli. (Ex 12:48, 49; Lev 24:22) Tungod sa Moisesnong Balaod nga nagdili sa pagpasulod sa mga tawong kinapon diha sa kongregasyon sa Israel (Deu 23:1), dayag nga ang Etiopianhon dili eunuko sa unodnon nga diwa. Ang Hebreohanong pulong alang sa "eunuko" (*sa·ris′*) sa lapad o sa linaing diwa nagkahulogan usab nga usa ka opisyal, sama sa Genesis 39:1, diin ang opisyal ni Paraon nga si Potipar, nga usa ka tawong minyo, gitawag nga *sa·ris′.* Kon ang opisyal nga Etiopianhon maoy eunuko gayod, dili siya mahimong usa ka kinabig, ug kon dili usa ka kinabig, si Felipe dili unta magbawtismo kaniya, sanglit ang maayong balita wala pa man sugdi pagpaabot ngadto sa dili-tinuling mga Hentil.

Ang Etiopia (Cus) mao ang usa sa mga yuta nga niana ang mga Hudiyong destiyero natibulaag human masakop sa Babilonya ang Juda. (Isa 11:11) Busa, kining Etiopianhong opisyal lagmit nakiguban na sa mga Hudiyo sa iyang dapit o tingali sa Ehipto, diin daghang mga Hudiyo ang nanimuyo. Ang iyang kopya sa linukot nga basahon ni Isaias lagmit usa ka kopya sa Gregong *Septuagint,* orihinal nga hinimo sa Alejandria, Ehipto. Sanglit sa usa ka bahin ang gingharian sa Etiopia naimpluwensiyahan sa Helenismo sukad sa panahon ni Ptolemy II (308-246 W.K.P.), dili ikahibulong kon kini nga opisyal makamaong mobasa ug Gregong pinulongan. Ang pagkahimo niyang kinabig nga Hudiyo ug ang pagkakabig niya sa Kristiyanidad human niana maoy katumanan sa Salmo 68:31.

Pinulongan nga Etiopianhon. Ang orihinal nga pinulongan sa Etiopia dili matino; sa kataposan sa ikawalong siglo W.K.P. ang Ehiptohanong *hieroglyphic* nga sistema sa pagsulat maoy gigamit alang sa opisyal nga mga inskripsiyon sa Etiopia. Usa ka lumad nga pinulongan ug estilo sa pagsulat nga gitawag ug Meroitiko nailhan sukad sa siglo sa wala pa magsugod ang Komong Panahon ug sa mga kasiglohan human niana. Ang pinulongan nga gitawag ug Etiopianhon mao ang lumad nga pinulongan sa Komong Panahon hangtod sa ika-14 nga siglo. Semitikanhon ang gigikanan niini sama sa pinulongan karon sa modernong Etiopia nga gitawag ug Amharic.

ET-KAZIN. Usa ka dapit nga nagsilbing timaan sa utlanan sa Zabulon. (Jos 19:10, 13) Bisag ang tukmang nahimutangan niini wala masayri karong adlawa, gituohan sa pipila nga lagmit mao kini ang modernong Kafr Kanna nga mga 20 km (12 mi) sa K sa Dagat sa Galilea.

ETNAN [Suhol, Gasa]. Usa ka anak nga lalaki ni Ashur pinaagi sa iyang asawang si Hela. Si Etnan naggikan sa tribo ni Juda ug sa banay ni Hesron.—1Cr 2:3-5, 9, 24; 4:5, 7.

ETNI [Suhol, Gasa]. Usa ka kaliwat ni Levi pinaagi sa iyang anak nga lalaki nga si Gersom; ang anak nga lalaki ni Zera ug ang katigulangan sa maghohoni nga si Asap.—1Cr 6:39-43.

EUBULO [lagmit, Maayong Tambag]. Usa sa Kristohanong mga igsoong lalaki nga didto sa Roma sa panahon sa kataposang pagkabilanggo ni apostol Pablo ug kinsa gihisgotan nga nagpadala ug mga pangomosta ngadto kang Timoteo.—2Ti 4:21.

EUNICE [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "pagdaog"]. Usa ka magtutuong babaye nga Hudiyo, ang anak ni Loida. Siya ang asawa sa usa ka dili-magtutuong Grego ug ang inahan ni Timoteo. (Buh 16:1) Lagmit nahibalag gayod ni apostol Pablo si Eunice didto sa Listra sa Asia Minor panahon sa iyang unang misyonaryong panaw ug unya, ingong resulta sa iyang pagsangyaw, siya ug ang iyang inahan nga si Loida nahimong mga Kristohanon. (Buh 14:4-18) "Walay pagkasalingkapaw" ang pagtuo ni Eunice. (2Ti 1:5) Bisag naminyo sa usa ka paganong bana, siya maoy maayong panig-ingnan sa pagtudlo sa iyang anak nga lalaking si Timoteo "sa balaang mga sinulat" sukad pa sa iyang "pagkamasuso," ug sa dihang si Eunice nahimong Kristohanon, siya sa walay duhaduha nagtudlo kaniya subay niana. (2Ti 3:15) Sanglit Grego ang bana ni Eunice, si Timoteo wala ipatuli sa iyang mga ginikanan.—Buh 16:3.

EUNUKO. Sa dihang gamiton sa literal nga diwa, ang Hebreohanong pulong nga *sa·ris′* ug ang Gregong pulong nga *eu·nou′khos* mapadapat sa usa ka tawong lalaki nga gikapnan. Kining matanga sa mga tawo ang gitudlo diha sa palasyo sa hari ingong mga tig-alagad o tig-atiman sa rayna, sa ubang mga asawa sa hari, ug sa mga babaye. (Est 2:3, 12-15; 4:4-6, 9) Tungod sa ilang kasuod sa panimalay sa hari, ang mga eunuko nga may abilidad sagad gihatagan ug hataas nga posisyon. Sa lapad nga diwa ang termino nagtumong usab kang bisan kinsa nga opisyal nga gitudlo alang sa mga buluhaton diha sa palasyo sa hari, nga wala magpasabot nga kining mga tawhana literal nga mga eunuko.

Ubos sa pakigsaad sa Balaod, ang usa ka eunuko wala tugoti nga mahimong bahin sa kongregasyon sa katawhan sa Diyos. (Deu 23:1) Busa, walay timailhan nga adunay mga Israelinhon o langyawng mga pumoluyo nga gihimong mga eunuko aron mag-alagad sa palasyo sa mga hari sa Israel. Ubos

sa Balaod, ang mga ulipon kinahanglang pagatulion, dili kapnan. Bisan pa niana, nahimong kostumbre sa paganong kanasoran sa Sidlakan nga himoong mga eunuko ang pipila ka kabataan nga nabihag sa gubat.

Ang opisyal sa palasyo nga tinugyanan sa mga bahandi sa rayna sa Etiopia ug gisangyawan ni Felipe gitawag ug eunuko. Usa siya ka kinabig sa Hudiyohanong relihiyon nga miadto sa Jerusalem aron sa pagsimba sa Diyos. Apan sanglit ang tawong gikapnan dili man makasulod sa kongregasyon sa Israel sumala sa Balaod, ang terminong *eunou′khos* dinhi dili mapadapat sa literal nga diwa kondili sa diwa niini nga "opisyal sa palasyo." (Buh 8:26-39; Deu 23:1) Si Ebed-melek nga Etiopianhon kinsa nagluwas sa manalagnang si Jeremias nga gibilanggo didto sa atabay, maoy usa ka eunuko sa palasyo ni Haring Zedekias. Mopatim-aw nga ang termino dinhi mapadapat usab sa kasagarang diwa ingong opisyal. Si Ebed-melek daw usa ka tawong may awtoridad. Siya direktang mihangyo kang Haring Zedekias aron sa pagluwas kang Jeremias ug gitugyanan siya sa pagdumala sa 30 ka tawo aron himoon ang pagluwas.—Jer 38:7-13.

Makapahupay, si Jehova nagtagna labot sa panahon sa dihang ang mga eunuko iyang pagadawaton ingong iyang mga alagad ug, kon magmasinugtanon, makabaton ug ngalan nga mas maayo kay sa mga anak nga lalaki ug mga anak nga babaye. Tungod sa paghanaw sa Balaod pinaagi ni Jesu-Kristo, ang tanang magpasundayag ug pagtuo, bisan unsa ang ilang kanhing ranggo o kahimtang, mahimong espirituwal nga mga anak sa Diyos. Ang unodnong mga kalainan gihanaw na.—Isa 56:4, 5; Ju 1:12; 1Co 7:24; 2Co 5:16.

Si Jesu-Kristo naghisgot ug tulo ka matang sa mga eunuko diha sa Mateo 19:12, nga nag-ingon: "Kay adunay mga eunuko nga natawong ingon niana gikan pa sa tagoangkan sa ilang inahan, ug adunay mga eunuko nga gihimong eunuko sa mga tawo, ug adunay mga eunuko nga naghimo sa ilang kaugalingon nga mga eunuko tungod sa gingharian sa mga langit. Siya nga makahatag ug luna alang niini magahatag ug luna niini." Kadtong giingong "naghimo sa ilang kaugalingon nga mga eunuko" tungod sa gingharian mao kadtong nagpasundayag ug pagpugong-sa-kaugalingon aron magamit ang ilang kaugalingon sa pag-alagad sa Diyos. Si apostol Pablo nagrekomendar niini ingong "mas maayo" nga dalan alang sa mga Kristohanon nga wala "mag-uros-uros sa pangibog." Siya miingon nga kini sila makaalagad sa Ginoo nga mas mapadayonon nga "walay pagkalinga." (1Co 7:9, 29-38) Ang maong "mga eunuko" dili mga tawo nga nagpakapon o gikapnan sa pisikal nga diwa; hinunoa, kining mga tawhana kinabubut-ong nagpabilin sa kahimtang nga tagsaanon. Ang Bibliya wala magrekomendar ug panaad sa selibasiya, ug ang 'pagdili sa pagminyo' gihukman nga usa sa mga ilhanan sa apostasya. Gani, ang pipila sa mga apostoles maoy mga tawong minyo.—1Ti 4:1-3; 1Co 9:5; Mat 8:14; Mar 1:30; Luc 4:38; tan-awa ang OPISYAL SA PALASYO.

EUODIA [Maayong Paagi; Nagauswag]. Usa ka babaye sa Kristohanong kongregasyon sa Filipos kinsa nanlimbasog kiliran sa kiliran uban kang apostol Pablo ug sa uban pa "diha sa maayong balita." Lagmit nga nalisdan si Euodia sa pagsulbad sa suliran nga mitungha tali kaniya ug kang Sintique, ug si Pablo nagtambag niining duha ka Kristohanong babaye "sa pagbaton ug samang kaisipan diha sa Ginoo."—Flp 4:2, 3.

EUPRATES. Ang kinatas-an ug labing hinungdanong suba sa HK sa Asia, gitawag ug Firat Nehri sa mga Turko, usa ka ngalan nga amgid kaayo sa Hebreohanong *Perath′* ug sa Karaang Persianhon nga *Ufratu.* Unang gihisgotan kini sa Genesis 2:14 nga usa sa upat ka suba nga ang tinubdan niini kanhi didto sa Eden.

Utlanan sa Gipahat nga Teritoryo sa Israel. Sumala sa gisulti sa Diyos kang Abraham siya nakigsaad aron ihatag ngadto sa binhi ni Abraham ang yuta "gikan sa suba sa Ehipto hangtod sa dakong suba, ang suba sa Euprates." (Gen 15:18) Kining saara gisulti pag-usab ngadto sa nasod sa Israel. (Ex 23:31; Deu 1:7, 8; 11:24; Jos 1:4) Ang 1 Cronicas 5:9 nag-ingon nga ang pipila ka kaliwat ni Ruben sa panahong wala pa maghari si David nagpalapad sa ilang gipuy-an "hangtod sa dapit nga ang usa mosulod sa kamingawan sa may suba sa Euprates." Apan, sanglit ang Euprates maoy 800 km (500 mi) ang gilay-on, sa dihang mopanaw sa "sidlakan sa Gilead" (1Cr 5:10), kini nagpasabot lamang nga ang mga Rubenhon nagpalapad sa ilang teritoryo sa S sa Gilead ngadto sa daplin sa Desyerto sa Sirya, ug kini nga desyerto nakaabot hangtod sa Euprates. (Ang mabasa sa *RS,* "hangtod sa pagsulod sa desyerto niini nga kiliran sa Euprates"; *JB,* "sa pagsugod sa desyerto nga mosangko ngadto sa suba sa Euprates.") Busa mopatim-aw nga ang saad ni Jehova unang natuman sa bug-os sa panahon sa paghari ni David ug Solomon sa dihang ang mga utlanan sa dominyo sa Israel naglakip sa Aramaeanhong gingharian sa Zoba ug busa nakaabot sa mga tampi sa Euprates, lagmit ubay sa bahin nga molatas sa amihanang Sirya. (2Sa 8:3; 1Ha 4:21; 1Cr 18:3-8; 2Cr 9:26) Tungod sa pagkailado na niini, sagad gitawag na lamang kini nga "Suba."—Jos 24:2, 15; Sal 72:8.

Mga Tinubdan ug Agosanan. Mga 2,700 km (1,700 mi) ang gitas-on, ang Euprates adunay duha ka pangunang tinubdan. Ang usa, nailhan nga Kara Su, naggikan sa AS sa Turkey nga mga 100 km (60 mi) gikan sa HS nga bahin sa Itom nga Dagat. Ang lain, ang Murat Nehri, adunay mga tinubdan nga naggikan sa mga tungatunga tali sa Lanaw sa Van ug sa Bukid sa Ararat. Kapin kon kulang sa tungatunga tali sa duha ka suba nahimutang ang walog sa Suba sa Araks, nga gituohan sa pipila nga mao ang Suba sa Gihon sa Genesis 2:13. Ang mga sapa sa Kara Su ug sa Murat Nehri nagaagos sa halos samang direksiyon pakasadpan hangtod nga kini magtingob duol sa siyudad sa Keban, sa gihabogon nga mga 610 m (2,000 p) ibabaw sa lebel sa dagat.

Gikan niining dapita, ang mga sapa nga nag-abot nahimong suba sa Euprates. Human moagos sa mga 640 km (400 mi) latas sa bukirong yuta gikan sa unang mga tinubdan niini sa Murat Nehri, ang suba karon moliko pahabagatan sa gilay-on nga mga 480 km (300 mi), diin ang agos niini moambak sa lainlaing mga busay ug mahimong sulog nga mga suba, hangtod nga kini sa kataposan moagos sa patag sa Sirya duol sa nahimutangan sa karaang Carkemis.

Tabokanang bahin sa Carkemis. Gibantayan sa Carkemis ang pangunang tabokanang dapit nga gigamit sa mga sundalo o sa nagapanawng mga panon nga motabok gikan sa A sa Mesopotamia ngadto sa A sa Sirya. Ang Carkemis maoy pangunang kuta nga siyudad nga sa ulahi nailalom sa pagkontrolar sa mga Asiryanhon. (Isa 10:5-9) Giilog ni Paraon Neko ang siyudad niadtong mga 629 W.K.P., nga nakiggubat sa kasundalohan ni Josias didto sa Megido ug nagpatay sa maong hari sa Juda samtang nagpaingon didto. (2Ha 23:29; 2Cr 35:20-24) Tali sa tulo ug upat ka tuig sa ulahi (625 W.K.P.) ang kasundalohan ni Nabucodonosor mitabok sa Euprates ug nagpildi sa mga Ehiptohanon didto sa Carkemis, nga maoy sinugdanan sa bug-os nga pagkahanaw sa pagmando sa Ehipto sa Sirya-Palestina.—Jer 46:2, 6, 10; 2Ha 24:7.

Gikan sa Carkemis ngadto sa Gulpo sa Persia. Ang Euprates nga duol sa Carkemis maoy mga 160 km (100 mi) lamang gikan sa Dagat Mediteranyo; apan, ang suba human niana moliko ug moagos ngadto sa HS paingon sa Gulpo sa Persia sa gilay-ong kapin sa 1,100 km (680 mi). Ang "tunga" nga bahin sa Euprates maoy gikan sa Carkemis hangtod sa siyudad sa Hit, sa rehiyon nga may mga gahong sa aspalto, nga ang agos niini midako tungod sa katubigan sa mga suba sa Balikh ug Khabur. Ubos sa Hit ang suba moagos latas sa tabunok nga patag sa Mesopotamia, ug mga 80 km (50 mi) sa ubos sa Hit, sa kasilinganan sa Baghdad, kini moagos ug mga 40 km (25 mi) duol sa Suba sa Tigris. Niining ubos nga bahin sa Euprates, ang suba mokanap diha sa halapad nga kalamakan ug diha sa naguba nga mga kanal, ug mohinay na ang pag-agos niini.

Ang Euprates ug Tigris sa kataposan mag-abot duol sa Basra, ug gikan niini nga dapit hangtod sa Gulpo sa Persia, ang suba nailhan nga Shatt-al-Arab. Sumala kang Pliny ug sa ubang karaang mga historyador, ang Euprates sa sinugdan adunay kaugalingong agosanan ngadto sa dagat nga bulag nianang sa Tigris. (*Natural History,* VI, XXVI, 128-131) Kasagarang gituohan nga ang napondo nga yutang binanlas sa duha ka suba nahimong rehiyon sa binanlas nga yuta sa ulohan sa Gulpo sa Persia ug ang orihinal nga baybayon midako pa dapit sa A, tingali nakaabot ngadto sa karaang siyudad sa Ur sa mga Caldeanhon, ang unang pinuyanan ni Abraham.

Ang katubigan sa Euprates moabot sa kinaubsan nga lebel niini sa panahon sa Septiyembre ug dayon moanam pagdako hangtod sa Mayo, sa dihang maabot ang normal nga lebel niini. Tungod sa natunawng mga niyebe, mahitabo ang mga pagbaha sa tingpamulak. Ang tinuig nga paglapaw sa Euprates ug Tigris sa walay duhaduha mao ang gibasehan sa paghubit ni Isaias sa Babilonya ingong ang "kamingawan sa dagat." (Isa 21:1, 2) Kini nga pagbaha nakontrolar sa karaang mga panahon pinaagi sa mga diki ug mga agosanan nga nagpatipas sa mga tubig ngadto sa mga kanal sa irigasyon ug sa mga dal-as. Kini nga mga kanal nahimong sistema sa irigasyon taliwala sa Euprates ug Tigris nga tungod niana mabungahon ang dakong bahin sa ubos nga Babilonya. Latas sa kasiglohan ang mga kanal sa katibuk-an naalihan ug nasampongan, nga tungod niini nagkamenos ang abot sa pagpanguma; ang pagdaghan sa asin diha sa yuta tungod sa tubig sa irigasyon inanayng nakapaumaw usab sa kanhi tabunok nga walog.

Dagkong mga Siyudad. Ubay sa mga tampi sa Euprates nahimutang ang daghang karaang mga siyudad, lakip ang Ur, Erek, Kis, ug Babilonya. Ang agosanan sa suba lagmit nga nabalhin dapit sa K mao nga ang kadaghanan sa karaang mga dapit nahimutang karon sa ubay-ubayng milya sa S niana.

Ang dakong siyudad sa Babilonya sa sinugdan gitukod aron molukop sa isigkakilid sa Euprates, ug ang katubigan sa suba gigamit aron mahimong lalom nga mga trinseras nga nagalibot sa siyudad ug usab aron mahimong sistema sa mga kanal sulod sa mga paril sa siyudad. Sa panahong napukan ang

Babilonya niadtong 539 W.K.P., gipasimang ni Ciro ang katubigan sa Euprates aron ang iyang kasundalohan makalatas sa salog sa suba ngadto sa walay-kalibotan nga siyudad. Busa, 'mihubas' ang katubigan sa Euprates. (Isa 44:27, 28; 45:1) Sa simbolikong paagi, ang samang butang gitagna nga mahitabo ingong resulta sa pagbubo sa "panaksan" sa ikaunom nga manulonda diha sa "dakong suba sa Euprates," ingon sa gihubit sa Pinadayag 16:12. Ang misunod nga kapitulo naghubit sa kalaglagan sa simbolikong "Dakong Babilonya," nga gikaingon nga "naglingkod ibabaw sa daghang katubigan," nga naglarawan sa "mga katawhan ug mga panon sa katawhan ug kanasoran ug mga pinulongan." —Pin 17:1, 5, 15-18.

Usa ka Utlanan; Giduaw ni Jeremias. Sanglit ang Suba sa Euprates nagsilbing amihanang utlanan sa giawayan nga rehiyon sa Palestina ug Sirya, nga tungod niana naggubatay ang Ehipto ug Babilonya, sa ingon sa panahon sa Imperyo sa Persia kini nagsilbing ulang tali sa Sidlakan ug Kasadpan, ingon sa gipakita sa ekspresyon nga "sa unahan sa Suba." (Esd 4:10, 11; 5:3; 6:6; Neh 2:7) Sa ulahi ang Euprates nahimo usab nga sidlakang utlanan sa Imperyo sa Roma.

Gilalisan ang teksto sa Jeremias 13:1-7 tungod kay kini naghisgot sa usa ka panaw ni Jeremias gikan sa Jerusalem ngadto sa suba sa Euprates, nga bisag moagi sa kinadul-ang dapit niini nga may igoigong gilay-on gikan sa H sa Carkemis, mokabat ug kapin sa 500 km (300 mi) ang usa ka panaw, ug ang teksto nagpakita nga lagmit siya kaduha mipanaw (bisan tuod wala isulti ang panahon tali sa maong mga panaw). Ang usa ka hubad sa Jewish Publication Society migamit lamang dinhi ug katumbas nga espeling nga "Perath" alang sa Hebreohanong pulong, ug ang pipila nagsugyot nga ang maong paghisgot wala magtumong sa Euprates apan ngadto sa lungsod sa Para (Jos 18:23), duol sa Anatot, pipila ka milya gikan sa Jerusalem. Apan, ang pagsubli sa ngalang *Perath'* (Euprates) sa upat ka beses diha sa asoy lagmit nagpakita nga ang dapit nga ginganlan may hinungdanong kalangkitan sa matagnaong larawan nga giakto, samtang ang hilit nga balangay sa Para daw wala gayoy bisan unsang kahulogan sa maong hitabo. Bisan tuod ang pipila nag-ingon nga ang Hebreohanong pulong nga *na·har'* (suba) wala gamita maylabot sa *Perath'* niini nga teksto, angayng matikdan nga wala usab kini gamita diha sa Jeremias 51:63, bisan pa niana kini nga teksto tin-aw nga nagtumong sa Suba sa Euprates. Busa, mopatim-aw nga walay lig-ong katarongan nga isipong ang asoy sa Jeremias 13:1-7 naghisgot sa laing suba gawas sa Suba sa Euprates.

Lagmit nga ang pagtago ni Jeremias sa bakos duol sa suba gihimo diha mismo sa rehiyon sa Euprates nga gitabokan sa Babilonyanhong kasundalohan ubos kang Nabucodonosor sa ilang pagsulong nga sa ulahi mitultol sa pagkalaglag sa Juda ug Jerusalem. Bisan pa niana, ang panaw, o lagmit ang duha ka panaw ni Jeremias paingon sa Euprates dayag nga naghatag gayod ug igong gibugaton sa pasidaang mensahe nga gipaabot ngadto sa dunot-sa-espirituwal nga katawhan sa gingharian sa Juda.—Itandi ang Jer 2:18, 19.

EUROAQUILO. Usa ka unos nga dumagsa nga mihapak sa barko nga gisakyan ni Pablo sa iyang paglawig gikan sa Maayong mga Dunggoanan paingon sa Fenice, usa ka dunggoanan sa habagatang baybayon sa Creta. (Buh 27:14) Kini nga hangin, nga nailhan sa mga marinero sa Mediteranyo ingong *gregale,* mao ang labing kusog nga hangin diha sa maong dagat ug peligroso kaayo sa usa ka barko nga may dagkong mga layag, nga daling magpatiklaob niini sa panahon nga mohapak kini nga bagyo. Tungod niini, sa dihang ang sakayan dili na makasungsong sa hangin, ang mga marinero, nga nangahadlok nga masangad sa mga huyonghuyong sa amihanang baybayon sa Aprika, 'nag-ariya sa mga kagamitan sa barko ug mao nga gipadpad sila.' (Buh 27:15-17) Ang lima ka matang sa *gregale* nga nailhan sa mga meteorologo namugna tungod sa ubos-ug-presyur nga mga dapit sa ibabaw sa Libya o sa Gulpo sa Gabes, nga nagahigop sa kusog nga hangin gikan sa Gresya. Ang mga hubad sa Bibliya nga gipasukad sa Gidawat nga Teksto, sama sa *King James Version,* nagtawag niining hangina nga "Euroclydon" (gikan sa *eu'ros* [habagatan-sidlakan o sidlakan nga hangin] ug *kly'don* [pagdako sa dagat]). Bisan pa niana, ang pulong nga *Eu·ra·ky'lon,* nga gihubad nga "Euroaquilo" (gikan sa Latin nga *eurus* [sidlakan (o habagatan-sidlakan) nga hangin] ug *aquilo* [hangin nga amihan]), makaplagan sa pipila ka labing maayong mga manuskrito. Ang "Euroaquilo" maoy mas maayong hubad, sanglit kini nagpaila sa hangin nga naggikan sa SAS.

EUTIKO [Bulahan; Malamposon]. Usa ka batan-ong lalaki sa Troas nga mao ang kataposang gitaho sa Kasulatan nga sa milagrosong paagi nabuhi pag-usab. Sa pagduaw ni Pablo sa Troas sa iyang ikatulong misyonaryong panaw, iyang gitaas ang iyang pakigpulong alang sa mga igsoon hangtod sa tungang-gabii. Kay gidaog sa kakapoy ug lagmit nga tungod sa kainit sa daghang lampara ug sa kahuot sa lawak sa itaas, si Eutiko nahikatulog pagayo ug nahulog gikan sa bentana sa ikatulong andana. Ang mananambal nga si Lucas, nga magsusulat sa Mga Buhat ug lagmit usa ka saksing-

nakakita sa nahitabo, nagtaho nga si Eutiko dili lamang kay nawad-an sa panimuot apan "gialsa nga patay na." Sa pagsunod sa pamaagi nga sama niadtong kang Eliseo sa pagbanhaw sa anak nga lalaki sa Sunaminhon, si Pablo miubo kang Eutiko ug migakos kaniya. Ang mga pulong ni Pablo, "Hunong na kamo sa pagkaguliyang, kay ang iyang kalag anaa kaniya," nagpasabot nga napasig-uli ang kinabuhi ni Eutiko.—Buh 20:7-12; tan-awa usab ang 2Ha 4:34.

EVA [Usa nga Buhi; lagmit nalangkit sa Heb. nga berbong *cha·yah′,* "buhi"]. Ang unang babaye ug ang kataposang gihisgotan sa yutan-ong mga buhat sa Diyos sa paglalang.

Si Jehova nga Maglalalang nasayod nga dili maayo alang sa lalaki nga magpadayon nga maginusara. Bisan pa niana, sa wala pa lalanga ang babaye, gidala sa Diyos ngadto sa lalaki ang nagkadaiyang mga mananap sa yuta ug ang naglupad nga mga linalang. Si Adan nagngalan kanila apan wala siyay nakitang katabang taliwala kanila. Mao nga niadtong higayona gipahinanok ni Jehova si Adan, gikuha ang usa ka gusok sa iyang kilid, ug human tak-opi ang unod, gihimong babaye ang gusok nga iyang gikuha gikan sa lalaki. Kay tinong nasayod pinaagi sa direktang pagpadayag gikan sa Diyos nga iyang Maglalalang ug Amahan kon sa unsang paagi gilalang ang babaye, si Adan nalipay sa pagdawat kaniya ingong iyang asawa, nga nagingon: "Kini sa kataposan bukog sa akong mga bukog ug unod sa akong unod," maingon nga kini tinaw sa iyang kaamgohan. Ingong iyang katimbang gitawag ni Adan ang iyang asawa nga *′ish·shah′* (babaye, o, sa literal, tawo nga babaye), "tungod kay gikan sa lalaki kini siya gikuha." (Gen 2:18-23) Human niana gipahayag sa Diyos ang iyang inamahang panalangin alang kanilang duha: "Magmabungahon ug magdaghan kamo ug pun-a ang yuta ug gamhi kini." Ilang pagabut-an usab ang linalang nga mga hayop. (Gen 1:28) Ingong buhat sa mga kamot sa Diyos, ang babaye haom gayod nga mahimong katimbang sa iyang bana nga si Adan ug usab mahimong inahan.

Paglimbong ug Pagkadili-masinugtanon. Usa ka adlaw niana, samtang dili kauban sa iyang bana, ang babaye nahiduol sa kahoy sa kahibalo sa maayo ug daotan. Didto ang usa ka mabinantayon, ubos nga halas, nga gigamit ingong makitang tigpamaba sa usa ka dili-makitang espiritu, daw inosenteng nangutana: "Tinuod ba nga miingon ang Diyos nga dili gayod kamo makakaon gikan sa tanang kahoy sa tanaman?" Ang babaye hustong mitubag, nga sa walay duhaduha natudloan gayod sa iyang bana isip iyang ulo, kinsa usa ra ka unod kauban niya. Apan sa dihang ang halas misupak sa Diyos ug miingon nga ang paglapas sa sugo sa Diyos moresulta sa pagkahimong sama sa Diyos, nga nahibalo sa maayo ug daotan, ang babaye misugod pagtan-aw sa kahoy gikan sa lahi nga punto-debista. Aw, "ang kahoy maayong kan-on ug . . . takos pangandoyon sa mga mata, oo, ang kahoy tilinguhaong tan-awon." Dugang pa, ang halas nag-ingon nga mahisama siya sa Diyos kon siya mokaon. (Itandi ang 1Ju 2:16.) Kay bug-os nga nalimbongan sa halas ug uban ang kusganong tinguha nga makabaton sa gilaomang mga butang nga nalangkit sa pagkaon sa gidiling bunga, siya nahimong maglalapas sa balaod sa Diyos. (1Ti 2:14) Tungod niana, siya karon miadto sa iyang bana ug midani kaniya sa pagduyog kaniya sa pagsupak sa Diyos. Si Adan nagpatalinghog sa tingog sa iyang asawa.—Gen 3:1-6.

Ang dihadiha nga epekto sa ilang paglapas mao ang kaulaw. Mao nga naggamit silag mga dahon sa igos aron himoong mga tapis sa ilang balat-ang. Si Adan ug ang iyang asawa nanago taliwala sa mga kahoy sa tanaman sa pagkadungog nila sa tingog ni Jehova. Sa dihang direktang gipangutana sa Diyos kon unsa ang iyang nahimo, ang babaye miingon nga siya mikaon tungod kay nalimbongan siya sa halas. Sa pagpahayag ug silot kaniya, gipaila ni Jehova nga ang pagmabdos ug ang pagpanganak pagaubanan ug dugang nga kasakit; siya mangandoy sa iyang bana, ug siya magagahom kaniya.—Gen 3:7-13, 16.

Human sa ilang paglapas sa balaod sa Diyos, gihisgotan nga si Adan nagngalan sa iyang asawa nga Eva, "tungod kay siya ang mahimong inahan sa tanang tawo nga buhi." (Gen 3:20) Sa wala pa palayasa si Adan ug Eva sa tanaman sa Eden aron sagubangon ang mga kalisdanan sa usa ka tinunglong yuta, si Jehova nagpakitag dili-takos nga kalulot kanila pinaagi sa pagtagana kanilang duha ug hatag-as nga mga besti nga panit.—Gen 3:21.

Husto ba si Eva sa pag-ingon nga siya nakapatungha sa iyang anak nga si Cain pinaagi "sa tabang ni Jehova"?

Sa pagkatawo sa iyang unang anak nga si Cain, sa gawas sa Paraiso, si Eva mipatugbaw: "Nakapatungha ako ug usa ka lalaki sa tabang ni Jehova." (Gen 4:1) Si Eva ang unang gihisgotan nga migamit sa ngalan sa Diyos, nga nagpakitang ang ngalan ni Jehova nailhan sa unang mga tawo. Sa ulahi nanganak siya kang Abel ug sa uban pang mga anak nga lalaki ug babaye. Sa dihang si Adan nag-edad ug 130, si Eva nanganak ug usa ka anak nga lalaki nga iyang ginganlag Set, nga nag-ingon: "Ang Diyos nagpili ug laing binhi alang kanako puli

kang Abel, tungod kay si Cain nagpatay man kaniya." Haom nga ikapahayag niya ang iyang gibati ingon sa iyang gihimo sa pagkatawo ni Cain ug Set, sanglit ang Diyos naghatag kaniya ug kang Adan sa ilang mga gahom sa pagsanay, ug tungod sa dili-takos nga kalulot sa Diyos nga wala dayon siya patya sa dihang iyang gilapas ang sugo sa Diyos, nakahimo siya sa pagpanganak. Human manganak kang Set ang rekord sa Genesis bahin kang Eva natapos.—Gen 4:25; 5:3, 4.

Usa ka Tinuod nga Persona. Si Jesu-Kristo mismo nagpamatuod nga si Eva tinuod nga nabuhi ug dili usa ka tumotumo nga persona. Sa dihang gipangutana sa mga Pariseo bahin sa diborsiyo, gipunting ni Jesus ang pagtagad sa asoy sa Genesis bahin sa paglalang sa lalaki ug babaye. (Mat 19:3-6) Dugang pa, anaa ang mga pulong ni Pablo ngadto sa mga taga-Corinto, nga nagpahayag ug kahadlok nga basin ang ilang mga kaisipan pagapahisalaagon, "ingon nga ang halas nagdaldal kang Eva pinaagi sa lipatlipat niini." (2Co 11:3) Dayon, sa paghisgot sa nahiangayng dapit sa babaye diha sa Kristohanong kongregasyon, gipresentar ni Pablo ang hinungdan sa dili pagtugot sa "usa ka babaye nga magtudlo, o magbuot sa lalaki," tungod kay si Adan ang unang giumol, ug siya wala malimbongi, "kondili ang babaye mao ang bug-os nga nalimbongan ug nahimong malinapason."—1Ti 2:12-14.

EVI. Usa sa lima ka hari o mga pangulo sa Midian kinsa gipatay sa dihang nakig-away ang kasundalohan sa Israel ilalom ni Moises aron ipahamtang ang panimalos ni Jehova batok sa Midian tungod sa paghaylo sa Israel nga mosimba sa Baal sa Peor. Kining mga haria sa Midian maoy mga duke, mga kaalyado, o mga basalyo ni Sihon nga hari sa mga Amorihanon. Ang ilang teritoryo gihatag ngadto sa tribo ni Ruben.—Num 25:17, 18; 31:8; Jos 13:15, 21.

EVIL-MERODAK [gikan sa Babilonyanhon, nga nagkahulogang "Magsisimba ni Marduk"]. Ang Babilonyanhong hari nga mipuli kang Nabucodonosor sa trono niadtong 581 W.K.P. Sa tuig sa iyang pagkahari, gipakitaan ug kalulot ni Evil-merodak si Jehoiakin nga hari sa Juda pinaagi sa pagpagawas kaniya gikan sa bilanggoan. Kadto maoy sa ika-37 nga tuig sa pagkadestiyero ni Jehoiakin sa Babilonya. Gihatagan siyag pabor ni Evil-merodak nga labaw sa tanang ubang mga hari nga nabihag sa Babilonya. (2Ha 25:27-30; Jer 52:31-34) Si Josephus miingon nga gilantaw ni Evil-merodak si Jehoiakin ingong usa sa iyang labing suod nga mga higala.

Adunay arkeolohikanhong pamatuod usab labot kang Evil-merodak (Awil-Marduk, Amil-Marduk). Pananglitan, ang usa ka inskripsiyon nga diha sa usa ka plorera nga nakaplagan duol sa Susa mabasa: "Ang palasyo ni Amil-Marduk, Hari sa Babilonya, anak nga lalaki ni Nabucodonosor, Hari sa Babilonya." (*Mémoires de la mission archéologique de Susiane,* ni V. Scheil, Paris, 1913, Tomo XIV) Si Berossus, nga gikutlo ni Josephus, miingon nga siya naghari ug duha ka tuig. Si Josephus mismo miingon nga siya naghari ug 18 ka tuig. Gituohan nga namatay ingong resulta sa usa ka laraw, si Evil-merodak gipulihan ni Neriglissar (Nergal-sarezer). Walay kasaligang kompirmasyon niini nga mga detalye.

EXODO, BASAHON SA. Ang ikaduhang linukot nga basahon sa Pentateuko, gitawag usab nga Ikaduhang Basahon ni Moises. Nailhan kini sa Hebreohanon ingong *Shemohth′,* "Mga Ngalan," gikan sa pangbukas nga prase niini nga, *We'el′leh shemohth′,* "Karon kini ang mga ngalan." Ang "Exodo" mao ang Latin nga katumbas sa Gregong pulong niini; kini nagkahulogang "Paggula; Pagbiya," nga mao, sa mga Israelinhon gikan sa Ehipto.

Kini nga basahon dayag nga sumpay sa Genesis, nga nagsugod sa ekspresyon nga "Karon" (sa literal, "Ug") ug dayon nagtala pag-usab sa mga ngalan sa mga anak nga lalaki ni Jacob nga gikuha gikan sa mas kompleto nga rekord sa Genesis 46:8-27. Ang Exodo gisulat niadtong 1512 W.K.P., usa ka tuig human nga ang mga Israelinhon mibiya gikan sa Ehipto ug nagkampo sa kamingawan sa Sinai. Ang basahon nagkobre sa yugto nga 145 ka tuig, sukad sa kamatayon ni Jose niadtong 1657 W.K.P. hangtod sa pagtukod sa tabernakulo niadtong 1512 W.K.P.

Magsusulat. Ang pagkamagsusulat ni Moises sa Exodo wala gayod duhaduhai sa mga Hudiyo. Ang mga ekspresyong Ehiptohanon nga gigamit nagpaila sa usa ka magsusulat nga nabuhi sa maong mga panahon, ug dili sa usa ka Hudiyo nga natawo sa ulahi.

Pagkatukma, Pagkatinuod. Mahitungod sa magsusulat sa Exodo "masabtan nga siya sinati gayod sa Karaang Ehipto. Ang baroganan sa mga Ehiptohanon labot sa mga langyaw—ang ilang pagkabulag gikan kanila, bisan pa niana gitugotan sila diha sa ilang nasod, ang ilang talagsaong pagdumot sa *mga magbalantay sa mga hayop,* ang ilang katahap sa mga estranyo gikan sa Palestina ingong *mga espiya*—ang ilang kagamhanan, ang kalig-on niini, ang gahom sa Hari, ang impluwensiya sa mga Saserdote, ang dagkong mga pagpanukod, ang pagpatrabaho sa mga langyaw diha sa ilang pagpanukod, ang paggamit ug mga tisa, . . . ug sa mga tisa nga may uhot diha niana, . . . ang mga tigpatrabaho, ang pag-embalsamar sa patayng mga lawas, ang misunod nga pag-importar

ug mga yerbang-paalimyon, . . . ang grabeng mga pagbangotan, . . . ang pagpakiggubat pinaagig mga kabayo ug mga karo . . .—kini ang pipila sa daghang mga punto nga makita nga nagpaila sa pagkasinati kaayo sa awtor sa Pentateuko sa Ehiptohanong mga batasan ug mga kostumbre."—*The Historical Evidences of the Truth of the Scripture Records,* ni George Rawlinson, 1862, pp. 290, 291.

Ang asoy sa pagkaligo sa anak nga babaye ni Paraon didto sa Nilo gilalisan (Ex 2:5), apan si Herodotus (II, 35) nag-ingon (maingon sa gipakita usab sa karaang mga monyumento) nga sa karaang Ehipto ang mga babaye dili pinugngan. Dugang pa, ang mga Ehiptohanon nagtuo nga adunay talagsaong birtud ang katubigan sa Nilo. May mga panahon nga si Paraon miadto sa suba aron sa pagsimba. Dinhi siya gitagbo ni Moises labing menos duha ka higayon sa panahon sa Napulo ka Hampak. —Ex 7:15; 8:20.

Kon bahin sa temporaryong pagpuyo sa mga Israelinhon didto sa Ehipto, walay makitang ebidensiya diha sa mga monyumento niini. Kini dili ikatingala tungod kay ang usa ka pagtuon labot sa mga monyumento didto nagpadayag nga ang mga Ehiptohanon wala magtala sa mga butang nga makadaot sa ilang dungog. Hinunoa, ang mas kusganong pamatuod kay sa ebidensiya nga makaplagan diha sa mga monyumento mao ang pagsaulog sa mga Hudiyo sa Paskuwa, nga sa tibuok nilang kasaysayan ilang gihandom ang Pagpanggula pinaagi niana nga kasaulogan.

Adunay lig-ong pasukaranan sa pagdawat sa pagkatukma sa kasaysayan ug sa katibuk-ang asoy nga gihatag sa Exodo. Sumala kang Westcott ug Hort, si Jesus ug ang mga magsusulat sa Kristohanon Gregong Kasulatan nagkutlo o naghisgot sa Exodo kapin sa 100 ka higayon. Ang integridad sa magsusulat nga si Moises nagpamatuod sa

MGA PANGUNANG PUNTO SA EXODO

Ang rekord kon sa unsang paagi si Jehova nagluwas sa Israel gikan sa malupigong pagkaulipon didto sa Ehipto ug nag-organisar kanila ingong usa ka teokratikanhong nasod

Gisulat ni Moises sa 1512 W.K.P., mga usa ka tuig human ang Israel mibiya sa Ehipto

---

Ang Israel nakaagom ug malupigong pagkaulipon didto sa Ehipto (1:1–3:1)

- Pinaagi sa mando sa hari ang mga Israelinhon giulipon nga malupigon; gimando nga inigkahimugso patyon ang tanan nilang mga anak nga lalaki
- Gisagop si Moises sa anak nga babaye ni Paraon ug busa nakalingkawas sa kamatayon, apan siya gimatuto sa iyang kaugalingong inahan
- Gipatay ni Moises ang usa ka malupigon nga Ehiptohanon, mikalagiw ngadto sa Midian, nahimong magbalantay sa kahayopan didto

Giluwas ni Jehova ang Israel pinaagi sa kamot ni Moises (3:2–15:21)

- Didto sa nagdilaab nga tanom si Moises gitudlo ingong manluluwas, sa pagsulti ug sa pagbuhat pinaagi sa ngalan ni Jehova
- Mibalik sa Ehipto; uban kang Aaron, siya miatubang kang Paraon, misulti kaniya nga si Jehova nagsugo sa pagpalakat sa Israel aron mosimba Kaniya didto sa kamingawan; si Paraon midumili ug nagpasamot sa pagpanglupig
- Gisubli ni Jehova ang saad sa pagluwas sa Israel ug sa paghatag kanila sa yuta sa Canaan, sa ingon nagpalalom sa ilang pagpabili sa iyang ngalang Jehova
- Ang Napulo ka Hampak nga gipahibalo ni Moises ug Aaron midangat sa Ehipto; human sa unang tulo ka hampak, ang mga Ehiptohanon na lamang ang nakaagom sa mga hampak; sa ikanapulo, ang tanang panganay nga mga lalaki sa mga Ehiptohanon ug sa ilang mga hayop namatay, samtang ang Israel nagsaulog sa Paskuwa
- Ginamit ang usa ka haligi nga panganod sa maadlaw ug usa ka haligi nga kalayo sa magabii, si Jehova nagtultol sa Israel sa paggula sa Ehipto; siya nagbukas sa Pulang Dagat aron sila makalabang sa malang yuta, dayon naglumos kang Paraon ug sa iyang kasundalohan sa dihang sila milabang sa salog sa dagat sa paggukod kanila

Giorganisar ni Jehova ang Israel ingong teokratikanhong nasod (15:22–40:38)

- Gitagan-an ug mainom nga tubig ingon man karne ug mana ang Israel didto sa kamingawan; maylabot sa tagana nga mana, gisugdan sa pagsaulog ang Igpapahulay
- Tungod sa sugyot ni Jetro, si Moises nagpili ug takos nga mga lalaki sa pag-alagad ingong mga pangulo, nga motabang sa buluhaton sa paghukom
- Didto sa Bukid sa Sinai, si Jehova nagdapit sa nasod sa paghimog pakigsaad uban kaniya; sila kinabubut-ong miuyon; si Jehova nagpakitag makalilisang nga pagpasundayag sa iyang himaya
- Ang Napulo ka Sugo ug ang ubang mga balaod nga gihatag pinaagi kang Moises naglatid sa mga gikinahanglan ni Jehova sa Israel
- Ang pakigsaad sa Balaod gihimo pinaagig dugo sa halad nga mga hayop; ang katawhan miingon, "Kami andam nga mobuhat ug magmasinugtanon sa tanang gisulti ni Jehova"
- Gihatag sa Diyos ang mga instruksiyon sa pagtukod sa tabernakulo ug sa kasangkapan niini, ingon man sa paghimo sa mga besti sa mga saserdote ug sa pagpahiluna-sa-katungdanan sa mga saserdote
- Samtang si Moises didto sa Bukid sa Sinai, ang katawhan misimba sa usa ka bulawang nating baka; gipusgay ni Moises ang mga papan nga bato nga gihatag sa Diyos kaniya; nagmaunongon ang mga Levihanon; mga 3,000 ka tigsimbag idolo ang gipamatay
- Nakita ni Moises ang pagpasundayag sa himaya ni Jehova, nabatian ang pagpahayag sa Diyos sa Iyang ngalan
- Pinaagig kinabubut-ong mga halad nga materyales, natukod ang tabernakulo ug ang mga kagamitan niini; ang tabernakulo natukod niadtong Nisan 1, 1512 W.K.P., ug gipakita ni Jehova ang iyang pag-uyon

pagkatinuod niini nga basahon. Iyang giasoy nga walay lipodlipod ang iyang kaugalingong mga kahuyangan, ang iyang pagpanuko, ug ang iyang mga sayop, nga wala magpasidungog sa iyang kaugalingon maylabot sa mga milagro, sa pagpangunа, ug sa pag-organisar, bisan tuod siya giila nga bantogan sa mga Ehiptohanon ug, labaw sa tanan, gitahod pag-ayo sa Israel.—Ex 11:3; 3:10-12; 4:10-16.

Dayag nga gipanalipdan sa Diyos ang temporaryong pagpuyo sa Israel didto sa Ehipto ug ang ilang Pagpanggula. Wala nay mas haom nga dapit alang sa kusog nga pagtubo sa Israel aron mahimong usa ka gamhanang nasod. Kon sila nagpabilin pa didto sa Canaan, sila seguradong gubaton sa Canaanhong mga molupyo. Apan kay nagpuyo sulod sa teritoryo sa unang gahom sa kalibotan sa panahon sa kinatayuktokan niini, sila napanalipdan sa gahom niini. Sila nagpuyo sa labing maayong bahin sa yuta, nga nakaamot sa ilang kahimsog ug kamabungahon, ingon man sa ilang pag-uswag sa kinaadman sa pipila ka sukod.

Apan ang ilang kahimtang sa Ehipto dili maayo alang sa moral ug espirituwal nga pagtubo; ni kini haom sa paghimo kanilang usa ka nasod ilalom sa teokratikanhong pagmando, nga may naghalad ug nanudlo nga mga saserdote. Dugang pa, ang saad sa Diyos sa paghatag sa binhi ni Abraham sa yuta sa Canaan kinahanglang matuman, ug ang panahon sa Diyos alang niini miabot na. Ang Israel himoong usa ka dakong nasod diin si Jehova ang Hari niini. Giasoy sa basahon sa Exodo ang pagpalampos ni Jehova niini nga katuyoan.—Ex 15:13-21.

Linukot nga mga Basahon sa Patayng Dagat. Lakip sa mga manuskrito nga nakaplagan sa Patayng Dagat, 15 ang naundan sa mga tipik sa basahon sa Exodo. Ang usa ka tipik (4QEx^{f}) gituohang sukad pa sa mga 250 W.K.P. Duha sa mga tipik, gituohan nga sukad pa sa ikaduha o ikatulong siglo W.K.P., gisulat diha sa karaang Hebreohanong mga karakter nga gigamit sa wala pa ang pagkadestiyero didto sa Babilonya.

EZBAI. Ang amahan ni Naarai, usa sa gamhanang mga tawo sa kasundalohan ni Haring David. —1Cr 11:26, 37.

EZBON.

1. Anak nga lalaki ni Gad ug apo ni Jacob. (Gen 46:16) Ang samang asoy sa Numeros 26:16 nagtala kang Ozni nga katigulangan sa mga Oznihanon inay nga kang Ezbon, nga nagpakitang kining duha ka ngalan nagtumong sa mao ra nga tawo.

2. Usa ka anak nga lalaki ni Bela ug kaliwat ni Benjamin. Si Ezbon gitawag nga usa sa “mga pangulo sa balay sa ilang katigulangan, maisog, gamhanang mga tawo.”—1Cr 7:6, 7.

EZEM. Usa ka dapit sa Juda nga gihatag ngadto sa tribo ni Simeon ingong sakop nga siyudad. (Jos 15:21, 29; 19:1, 3; 1Cr 4:24, 28, 29) Gituohan sa pipila ka eskolar nga mao kini ang Umm el-ʽAzem, mga 25 km (16 mi) sa HHS sa Beer-seba.

EZEQUIAS [Si Jehova Nagpalig-on].

1. Hari sa Juda, 745-717 W.K.P. Lagmit nga siya nahimong hari sa dihang namatay ang iyang amahan nga si Ahaz, niadtong “ikatulo ka tuig ni Oseas” nga hari sa Israel (tingali nagkahulogan nga ikatulong tuig ni Oseas ingong hari nga tighatag ug tributo ubos sa pagmando ni Tiglat-pileser III), kon iphon ang iyang opisyal nga paghari sukad sa Nisan sa pagkasunod nga tuig (745 W.K.P.). (2Ha 18:1) Ang mga manalagna sa panahon sa paghari ni Ezequias mao si Isaias, Oseas, ug Miqueas. (Isa 1:1; Os 1:1; Miq 1:1) Si Ezequias maoy talagsaon ingong usa ka hari nga “nagpadayon sa pag-unong kang Jehova,” nga nagbuhat kon unsay matarong sa mga mata ni Jehova ug nagsunod sa iyang mga sugo. Sukad sa iyang paghari siya masiboton sa pagpalambo sa matuod nga pagsimba, dili lamang sa Juda kondili sa tibuok teritoryo sa Israel. Sa pagsubay sa mga dalan ni Jehova ingon sa gibuhat ni David nga iyang katigulangan, ikaingon bahin kang Ezequias nga “sunod kaniya walay usa nga sama kaniya taliwala sa tanang hari sa Juda, bisan kadtong nahiuna kaniya.” Tungod niini “si Jehova nag-uban kaniya.”—2Ha 18:3-7.

Tinampo nga mga Sinulat. Si Ezequias ilado usab tungod sa iyang kaikag sa paghugpong sa pipila sa Mga Proverbio ni Solomon, kay ang introduksiyon sa lindog nga nailhan karon nga kapitulo 25 hangtod sa 29 sa Mga Proverbio mabasa: “Kini usab mao ang mga proverbio ni Solomon nga gikopya sa mga tawo ni Ezequias nga hari sa Juda.” (Pr 25:1) Iyang gisulat ang awit sa pagpasalamat nga girekord sa Isaias 38:10-20 human siya ayoha ni Jehova sa iyang makamatayng sakit. Diha niini siya naghisgot sa “akong mga piniling alawiton sa kuwerdas.” (Ber 20) Ang pipila nagtuo nga gisulat ni Ezequias ang Salmo 119. Kon kini tinuod, kini nga salmo lagmit gisulat sa dihang prinsipe pa si Ezequias ug dili pa hari.

Ang Kahimtang sa Paglingkod ni Ezequias sa Trono. Sa dihang si Ezequias milingkod sa trono, ang gingharian sa Juda nawad-an sa pag-uyon sa Diyos, kay si Ahaz nga amahan ni Ezequias nakahimog daghang dulumtanang mga buhat sa atubangan ni Jehova ug mitugot nga magpadayon ang pagsimba sa bakak nga mga diyos sa Juda. Busa, gitugotan ni Jehova nga ang yuta mag-antos diha sa mga kamot sa mga kaaway niini, ilabina sa ikaduhang gahom sa kalibotan, ang Asirya. Gipanguha ni Ahaz ang mga bu-

tang sa templo ug sa palasyo aron hiphipan ang hari sa Asirya. Ang nakagrabe pa gayod, iyang giputolputol ang mga galamiton sa templo, gisirhan ang mga pultahan niini, ug siya naghimog mga halaran alang sa iyang kaugalingon "sa matag suok sa Jerusalem," nga naghalad ngadto sa ubang mga diyos. Pinaagi sa pagpakig-alyansa, gipailalom ni Ahaz ang iyang gingharian sa proteksiyon sa hari sa Asirya panahon sa iyang paghari. (2Ha 16:7-9; 2Cr 28:24, 25) Apan si Ezequias, sa sayong bahin sa iyang paghari, "misukol batok sa hari sa Asirya."—2Ha 18:7.

Sa paglingkod ni Ezequias sa trono sa Juda, ang napulo-ka-tribong gingharian sa Israel sa amihanan mas grabe pa ganig kahimtang. Tungod sa grabeng mga sala sa Israel, gitugotan ni Jehova nga sila makaagom ug hilabihang kalisdanan, mahimong tighatag ug tributo sa Asirya, ug dili magdugay lamyon sa Asirya ang Israel ug idestiyero ang iyang katawhan.—2Ha 17:5-23.

Ang Iyang Kasibot Alang sa Matuod nga Pagsimba. Gipasundayag gilayon ni Ezequias ang iyang kasibot alang sa pagsimba kang Jehova sa dihang milingkod siya sa trono sa panuigong 25 anyos. Ang una niyang gibuhat mao ang pagbukas pag-usab ug ang pag-ayo sa templo. Unya, gitigom ang mga saserdote ug mga Levihanon, siya miingon kanila: "Duol sa akong kasingkasing ang paghimo ug usa ka pakigsaad kang Jehova nga Diyos sa Israel." Usa kini ka pakigsaad sa pagkamatinumanon, nga maorag ang pakigsaad sa Balaod, nga padayong gipatuman apan wala tagda, giinagurahan pag-usab sa Juda. Uban sa dakong kahago iyang giorganisar ang mga Levihanon sa ilang mga buluhaton, ug iyang giorganisar pag-usab ang mga kahikayan sa tulonggon ug sa mga awit sa pagdayeg. Kadto maoy Nisan, ang bulan nga pagasaulogon ang Paskuwa, apan mahugaw ang templo ug ang mga saserdote ug ang mga Levihanon. Sa ika-16 nga adlaw sa Nisan, ang templo gihinloan ug ang mga galamiton niini gipasig-uli. Unya ang usa ka linaing pagtabon-sa-sala kinahanglang himoon sa tibuok Israel. Una, ang mga prinsipe nagdalag mga halad, mga halad-sa-sala alang sa gingharian, sa sangtuwaryo, ug sa katawhan, nga gisundan sa linibo ka halad-nga-sinunog gikan sa katawhan.—2Cr 29:1-36.

Sanglit ang kahugawan sa katawhan maoy nakapugong sa ilang pagsaulog sa Paskuwa sa naandang panahon, gipadapat ni Ezequias ang balaod nga nagtugot niadtong mahugaw sa pagsaulog sa Paskuwa usa ka bulan sa ulahi. Iyang gipatawag dili lamang ang Juda kondili ang Israel usab pinaagi sa mga sulat nga gipadala sa mga magdadagan sa tibuok yuta gikan sa Beer-seba hangtod sa Dan. Ang mga magdadagan giyubit sa kadaghanan; apan may mga indibiduwal, ilabina gikan sa Aser, Manases, ug Zabulon, nga mapainubsanong miadto, ug mitambong usab ang pipila nga gikan sa Epraim ug Isacar. Gawas pa niini, didto usab ang daghang dili-Israelinhon nga mga magsisimba ni Jehova. Lagmit usa gayod ka dakong hagit ang pagtambong alang niadtong sakop sa amihanang gingharian kinsa mibarog dapig sa matuod nga pagsimba. Sila, sama sa mga mensahero, makaagom ug mga pagsupak ug pagbiaybiay, sanglit ang napulo-ka-tribong gingharian naglunang sa kadunotan, naunlod sa bakak nga pagsimba ug gihasi sa mga Asiryanhon.—2Cr 30:1-20; Num 9:10-13.

Human sa Paskuwa, ang Pista sa mga Tinapay nga Walay Igpapatubo gisaulog sulod sa pito ka adlaw uban ang kalipay nga tungod niana ang tibuok kongregasyon nakahukom sa pagpalugway niini ug pito pa ka adlaw. Bisan pa sa maong peligrosong mga panahon mipatigbabaw ang panalangin ni Jehova mao nga "dihay dakong pagmaya sa Jerusalem, kay sukad sa mga adlaw ni Solomon nga anak ni David nga hari sa Israel walay sama niini sa Jerusalem."—2Cr 30:21-27.

Makita sa mosunod nga kini maoy usa ka tinuod nga pagpasig-uli ug pagbuhi pag-usab sa matuod nga pagsimba ug dili lamang usa ka lumalabayng emosyonal nga panagkatigom. Sa wala pa sila mopauli sa ilaha, ang mga nagsaulog nanggula ug ilang gidugmok ang sagradong mga haligi, gitumpag ang hatag-as nga mga dapit ug ang mga halaran, ug gipamutol ang sagradong mga poste sa tibuok Juda ug Benjamin ug bisan sa Epraim ug Manases. (2Cr 31:1) Gipakita ni Ezequias ang panig-ingnan pinaagi sa paggupok sa halas nga tumbaga nga gihimo ni Moises, tungod kay ang katawhan naghimo niini nga usa ka idolo, ug naghimog gipaaso nga halad alang niini. (2Ha 18:4) Human sa dakong pista, gitino ni Ezequias nga magpadayon ang matuod nga pagsimba pinaagi sa pag-organisar sa mga dibisyon sa mga saserdote ug sa paghikay nga masuportahan ang mga buluhaton sa templo; siya nagpahimangno sa pagsunod sa Balaod labot sa mga ikapulo ug sa pag-amot sa unang mga bunga ngadto sa mga Levihanon ug sa mga saserdote, nga niini bug-os kasingkasing nga misanong ang katawhan.—2Cr 31:2-12.

Midako ang Pagpit-os sa mga Asiryanhon. Sulod niadtong mabudlayong mga panahon, sa dihang ang mga Asiryanhon mihimog malukpanong pagpangdaog, si Ezequias misalig kang Jehova nga Diyos sa Israel. Siya mirebelde sa hari sa Asirya ug nagpukan sa Filistehanong mga siyudad, nga dayag nahimong mga kaalyado sa Asirya.—2Ha 18: 7, 8.

Sa ikaupat nga tuig ni Ezequias (742 W.K.P.), ang Samaria gisugdan paglikos ni Salmaneser nga hari sa Asirya. Sa ikaunom nga tuig ni Ezequias (740 W.K.P.) nailog ang Samaria. Ang katawhan sa napulo-ka-tribong gingharian gihinginlan, ug ang mga Asiryanhon nagbalhin sa ubang mga tawo aron maoy mopuyo sa yuta. (2Ha 18:9-12) Kini nakapahimo sa gingharian sa Juda, nga naghawas sa teokratikanhong kagamhanan sa Diyos ug sa matuod nga pagsimba, nga samag usa ka gamayng pulo nga gilibotan sa mabatokong mga kaaway.

Si Senakerib, ang anak nga lalaki ni Sargon II, nangambisyon nga idugang ang pagsakop sa Jerusalem sa iyang mga tropeyo sa gubat, ilabina tungod kay si Ezequias mibulag na sa pagpakig-alyansa sa Asirya nga gihimo sa iyang amahan nga si Haring Ahaz. Sa ika-14 nga tuig sa paghari ni Ezequias (732 W.K.P.), si Senakerib "mitungas batok sa tanang kinutaang mga siyudad sa Juda ug miilog kanila." Gisubornohan ni Ezequias si Senakerib aron luwason ang nameligrong siyudad sa Jerusalem, nga tungod niini si Senakerib nangayo ug dakong kantidad nga 300 ka talanton nga plata (mga $1,982,000) ug 30 ka talanton nga bulawan (mga $11,560,000). Aron mabayran kini nga kantidad, naobligar si Ezequias sa paghatag sa tanang plata nga makaplagan sa templo ug sa tipiganan ug bahandi sa hari, gawas pa sa bililhong mga metal nga gihaklap ni Ezequias sa mga pultahan ug poste sa templo. Kini nakapahimuot sa hari sa Asirya, apan sa temporaryo lamang. —2Ha 18:13-16.

Mga Buluhatong Pagpanukod ug Inhenyeriya. Sa taliabot nga pag-atake sa hakog nga si Senakerib, si Ezequias nagpakitag kaalam ug militaryong estratehiya. Iyang gitak-opan ang tanang tuboran ug tinubdan sa tubig sa gawas sa Jerusalem aron nga kon mahitabo ang paglikos, ang mga Asiryanhon makabsan ug suplay sa tubig. Gipalig-on niya ang mga kuta sa siyudad ug "naghimog daghang udyong ug mga taming." Apan ang iyang pagsalig wala diha niining militaryong kasangkapan, kay sa dihang iyang gitigom ang mga pangulo sa kasundalohan ug ang katawhan, iyang gidasig sila, nga nag-ingon: "Magmaisogon ug magmakusganon kamo. Ayaw kahadlok ni malisang tungod sa hari sa Asirya ug gumikan sa tibuok panon sa katawhan nga uban kaniya; kay adunay mas daghan nga uban kanato kay nianang uban kaniya. Uban kaniya anaa ang usa ka bukton nga unod, apan uban kanato anaa si Jehova nga atong Diyos aron sa pagtabang kanato ug sa pagpakig-away sa atong mga gubat."—2Cr 32:1-8.

Usa sa talagsaong mga obra sa inhenyeriya sa karaang kapanahonan mao ang agianag tubig ni Ezequias. Kini miagos nga palikoliko gikan sa atabay sa Gihon, sa S sa amihanang bahin sa Siyudad ni David, nga miabot ug mga 533 m (1,749 p) paingon sa Linaw sa Siloam sa Walog sa Tyropoeon ubos sa Siyudad ni David apan sulod sa bag-ong paril nga gidugang sa habagatang bahin sa siyudad. (2Ha 20:20; 2Cr 32:30) Usa ka inskripsiyon sa karaang Hebreohanong mga karakter ang nakaplagan sa mga arkeologo diha sa paril sa hiktin nga tunel, nga may aberids nga gitas-ong 1.8 m (6 p). Ang inskripsiyon mabasa sa bahin: "Ug mao kini ang paagi sa pagbangag niini:—Samtang [. . .] (duna) pay [. . .] (mga) atsa, ang matag tawo atbang sa iyang isigkatawo, ug samtang duna pay tulo ka maniko nga bangagon, [dihay nadunggan] nga tingog sa usa ka tawong nanawag sa iyang isigkatawo, kay dunay *panag-ambihas* diha sa bato sa tuo [ug sa wala]. Ug sa dihang ang buslot sa tunel nag-abot na, ang mga tigkubkob nagsapsap (sa bato), ang matag tawo atbang sa iyang isigkatawo, atsa atbang sa atsa; ug ang tubig mibuhagay gikan sa tubod ngadto sa pondohanag tubig nga 1,200 ka maniko, ug ang gihabogon sa bato nga lapaw sa (mga) ulo sa mga tigkubkob maoy 100 ka maniko." (*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. B. Pritchard, 1974, p. 321) Busa ang tunel gibangag diha sa bato gikan sa isigkatumoy, nga nagtagbo sa kinatung-an—usa gayod ka kalamposan sa inhenyeriya.

Kapakyasan ni Senakerib sa Jerusalem. Ingon sa gidahom ni Ezequias, si Senakerib mihukom sa pag-atake sa Jerusalem. Samtang si Senakerib miuban sa iyang kasundalohan sa paglikos sa malig-on nga kinutaang siyudad sa Lakis, gipadala niya ang usa ka bahin sa iyang kasundalohan duyog sa tinudlong mga pangulo sa kasundalohan aron pasurenderon ang Jerusalem. Ang tigpamaba sa grupo mao si Rabsake (dili ngalan sa maong tawo, kondili iyang titulo sa militar), kinsa larinong mosulti ug Hebreohanon. Sa makusog nga tingog gibiaybiay niya si Ezequias ug gitamay si Jehova, ug nanghambog nga si Jehova dili makaluwas sa Jerusalem sama sa mga diyos sa ubang kanasoran nga wala makaluwas sa kayutaan sa mga magsisimba niini gikan sa hari sa Asirya.—2Ha 18:13-35; 2Cr 32:9-15; Isa 36:2-20.

Naguol pag-ayo si Ezequias apan nagpadayon siya sa pagsalig kang Jehova ug nangamuyo kaniya didto sa templo, ug nagpadala usab sa pipila ka pangulo sa katawhan ngadto sa manalagnang si Isaias. Ang tubag ni Isaias gikan kang Jehova mao, nga si Senakerib makadungog ug usa ka taho ug mopauli sa iyang yuta, diin sa kapulihay siya pagapatyon. (2Ha 19:1-7; Isa 37:1-7) Niining tungora si Senakerib mibiya gikan sa Lakis ug miadto sa Libna, diin iyang nadunggan nga si Tirhaka nga hari sa Etiopia migula aron makig-away batok kaniya.

Bisan pa niana, pinaagi sa iyang mensahero si Senakerib nagpadalag mga sulat ngadto kang Ezequias ug nagpadayon sa iyang mga panghulga ug pagtamay kang Jehova nga Diyos sa Israel. Sa pagkadawat sa maong matamayon kaayo nga mga sulat, gibuklad kini ni Ezequias sa atubangan ni Jehova, kinsa mitubag pag-usab pinaagi ni Isaias, nga sa baylo nagtamay kang Senakerib ug nagpasalig nga ang mga Asiryanhon dili makasulod sa Jerusalem. Si Jehova miingon: "Panalipdan ko gayod kini nga siyudad aron sa pagluwas niini tungod sa akong kaugalingon ug tungod kang David nga akong alagad."—2Ha 19:8-34; Isa 37:8-35.

Sa pagkagabii gipadala ni Jehova ang iyang manulonda, kinsa naglaglag sa 185,000 sa kinamaayohang mga manggugubat sa panon ni Senakerib, "ang matag maisog, gamhanang tawo ug pangulo ug hepe sa kampo sa hari sa Asirya, mao nga siya mipauli uban sa nawong nga maulawon ngadto sa iyang kaugalingong yuta." Busa ang paghulga ni Senakerib sa Jerusalem bug-os nahanaw. Sa ulahi "nahitabo nga samtang siya nagyukbo diha sa balay ni Nisrok nga iyang diyos, si Adramelek ug si Sarezer, iyang kaugalingong mga anak nga lalaki, mitigbas kaniya pinaagi sa espada."—2Cr 32:21; Isa 37:36-38.

Nadiskobrehan ang mga inskripsiyon nga naghubit sa pagpildi ni Senakerib sa Etiopianhong kasundalohan. Kini nag-ingon: "Labot kang Ezequias nga Hudiyo, siya wala magpasakop sa akong yugo, gilikosan ko ang 46 sa iyang malig-ong mga siyudad . . . ug gibuntog (kini) . . . Siya mismo akong gibilanggo didto sa Jerusalem, nga iyang harianong puloy-anan, sama sa usa ka langgam diha sa halwa." (*Ancient Near Eastern Texts,* p. 288) Wala niya angkona nga iyang nailog ang siyudad. Gisuportahan niini ang asoy sa Bibliya bahin sa pagalsa ni Ezequias batok sa Asirya ug ang pagkapakyas ni Senakerib sa pag-ilog sa Jerusalem. Sumala sa naandang ginahimo sa paganong mga hari diha sa ilang mga inskripsiyon, aron sa pagbayaw sa ilang kaugalingon, diha niini nga inskripsiyon gipadak-an ni Senakerib ang kantidad sa plata nga gibayad ni Ezequias, ingong 800 ka talanton, nga kasukwahi sa giingon sa Bibliya nga 300.

Milagrosong Paglugway sa Kinabuhi ni Ezequias. Sulod sa panahon sa mga panghulga ni Senakerib batok sa Jerusalem, si Ezequias natakboyan ug grabeng mga hubag. Siya gisugo ni manalagnang Isaias nga hikayon ang iyang mga kalihokan ingong pagpangandam sa iyang kamatayon. Niadtong panahona si Ezequias wala pay anak nga lalaki, ug busa mopatim-aw nga ang harianong linya sa kaliwat ni David nameligrong maputol. Si Ezequias kinasingkasing nga nag-ampo kang Jehova, uban sa mga luha, nga tungod niini gipadalag balik ni Jehova si Isaias aron pahibaloon si Ezequias nga dugangan ug 15 ka tuig ang iyang kinabuhi. Gihatag ang usa ka milagrosong ilhanan, ang anino sa adlaw mosibog ug napulo ka ang-ang diha sa "hagdanan ni Ahaz." (Tan-awa ang ADLAW, I.) Sa ikatulo nga tuig human niadto, si Ezequias nakabaton ug usa ka anak nga lalaki nga gitawag ug Manases, kinsa sa ulahi mipuli kaniya sa trono. —2Ha 20:1-11, 21; 21:1; Isa 38:1-8, 21.

Ang Sayop ug ang Paghinulsol ni Ezequias. Ang rekord sa Kasulatan nag-ingon nga "sumala sa kaayohan nga gihimo kaniya, si Ezequias walay gibalos, kay ang iyang kasingkasing nagmapahitason ug dihay kasuko batok kaniya ug batok sa Juda ug Jerusalem." (2Cr 32:25) Wala isulti sa Bibliya kon kini nga pagkamapahitas-on may kalabotan ba o wala sa iyang dili-maalamong gibuhat sa pagpakita sa tanang bahandi sa iyang balay ug sa tibuok niyang gingharian ngadto sa mga mensahero sa Babilonyanhong hari nga si Berodak-baladan (Merodak-baladan) kinsa gipadala ngadto kang Ezequias human siya maulii sa iyang sakit. Lagmit gipakita ni Ezequias kadtong tanan nga bahandi aron mahaylo ang hari sa Babilonya ingong usa ka posibleng kaalyado batok sa hari sa Asirya. Siyempre, kini nakapapukaw sa kahakog sa mga Babilonyanhon. Supak ang manalagnang si Isaias sa bisan unsang pakig-alyansa o pagsalig sa Babilonya nga dugay nang kaaway sa Diyos. Sa dihang nadungog ni Isaias kon giunsa ni Ezequias pagtagad ang Babilonyanhong mga mensahero, iyang gipahayag ang dinasig nga tagna gikan kang Jehova nga sa ulahi dad-on sa mga Babilonyanhon ang tanang butang ngadto sa Babilonya, lakip ang pipila ka kaliwat ni Ezequias. Hinunoa, si Ezequias nagpaubos sa iyang kaugalingon ug ang Diyos malulotong nagtugot nga ang katalagman dili modangat sa iyang mga adlaw.—2Ha 20:12-19; 2Cr 32:26, 31; Isa 39:1-8.

Sa mga adlaw ni manalagnang Jeremias, ang pipila sa mga pangulo sa katawhan sa Jerusalem midayeg kang Ezequias tungod sa iyang paghatag ug pagtagad kang Miqueas sa Moreset, ang manalagna ni Jehova.—Jer 26:17-19.

2. Usa ka katigulangan ni manalagnang Sofonias, lagmit si Haring Ezequias.—Sof 1:1.

3. Usa ka tawo sa Israel kansang mga kaliwat namalik uban kang Zorobabel gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya. Lagmit nga siya dili mao si Haring Ezequias. (Esd 2:1, 2, 16; Neh 7:6, 7, 21) Tingali usa ka kaliwat niini nga Ezequias mao ang usa sa mga pangulo sa katawhan nga nagpamatuod pinaagi sa timbre sa "kasaligang kontrata" sa adlaw ni Nehemias.—Neh 9:38; 10:1, 14, 17.

EZEQUIEL [Ang Diyos Nagpalig-on]. Ang anak nga lalaki ni Buzi nga usa ka saserdote. Usa siya sa mga binihag nga gidala ni Nabucodonosor ngadto sa Babilonya kauban ni Jehoiakin niadtong 617 W.K.P. Ang iyang unang mga panan-awon sa Diyos midangat kaniya niadtong "ikakatloan ka tuig, sa ikaupat ka bulan, sa ikalima ka adlaw sa bulan," sa "ikalima ka tuig sa pagkadestiyero ni Haring Jehoiakin." Siya nanagna ngadto sa mga Hudiyo nga nagpuyo daplin sa suba sa Kebar, nga gituohan sa pipila ka modernong eskolar nga maoy usa sa dagkong mga kanal o sapasapa sa Babilonya. 'Ang ikakatloan ka tuig' lagmit nagtumong sa pangedaron ni Ezequiel. Siya nagsugod sa iyang mga buluhaton ingong usa ka manalagna nianang panahona.—Eze 1:1-3.

Kay naggikan sa usa ka saserdotehanong banay, walay duhaduha nga sinati kaayo siya sa templo, sa mga kahikayan niini, ug sa tanang kalihokan nga ginabuhat diha niana ug siya batid kaayo sa Balaod. Lagmit sinati usab kaayo si Ezequiel kang Jeremias ug sa iyang mga tagna, tungod kay si Jeremias usa ka manalagna sa Jerusalem sa dihang batan-on pa si Ezequiel. Dugang pa, si Ezequiel nakapahimulos usab sa kahigayonan sa pagpuyo sa Juda sulod sa usa ka panahon sa paghari sa matarong nga si Haring Josias, kinsa naggun-ob sa mga halaran ni Baal ug sa kinulit nga mga larawan, nagsugod sa pag-ayo sa templo, ug nagpadako sa iyang repormasyon alang sa putling pagsimba diha sa Juda sa dihang ang basahon sa Balaod (dayag ang orihinal nga sinulat ni Moises) nakaplagan sa templo.—2Cr 34.

Sa wala pa laglaga sa Babilonya ang Jerusalem, unsang estratehikong mga dapit ang gibutangan ni Jehova sa iyang mga manalagna?

Nagkinabuhi si Ezequiel ingong usa ka manalagna sa panahon usab ni Jeremias ug Daniel. Si Jeremias nag-alagad ingong manalagna sa Diyos ngadto sa mga Hudiyo sa Jerusalem ug Juda, nga nakigkita sa daotang mga hari sa Juda. Si Daniel, kinsa didto sa palasyo sa Babilonya ug sa ulahi sa Medo-Persia, gihatagan ug mga tagna mahitungod sa sunodsunod nga mga gahom sa kalibotan ug sa ilang pagkapukan pinaagi sa Gingharian sa Diyos. Nag-alagad si Ezequiel taliwala sa katawhang Hudiyo ug sa ilang mga pangulo didto sa Babilonya ug nagpadayon sa buluhaton sa mga manalagna didto. Busa, samtang ang mga Hudiyo sa Jerusalem nakabenepisyo sa templo uban sa hataas nga saserdote niini ug sa saserdoteng manalagna nga si Jeremias, kadtong didto sa Babilonya wala pasagdi ni Jehova. Si Ezequiel mao ang manalagna sa Diyos alang kanila, ug bisan tuod wala mohimog mga paghalad, siya atua didto ingong usa ka magtatambag ug magtutudlo sa balaod sa Diyos.

Adunay suod usab nga kalabotan tali sa buluhatong pagpanagna ni Jeremias ug Ezequiel, gipanghimakak ug gipaningkamotan nilang duha nga mahanaw gikan sa mga hunahuna sa mga Hudiyo sa Jerusalem ug sa Babilonya ang ideya nga ipadangat sa Diyos ang sayong pagkatapos sa Babilonyanhong pagmando ug nga dili mapukan ang Jerusalem. Si Jeremias aktuwal nga nagpadalag sulat ngadto sa mga binihag sa yuta sa Babilonya, nga nagsulti kanila nga mopuyo ug magmadaiton diha sa Babilonya tungod kay kinahanglan pang molabay ang 70-ka-tuig nga yugto una pa sila ipahigawas. Sa walay duhaduha nakadungog si Ezequiel sa mga pulong niining sulata. Dugang pa, tingali nadunggan niya ang pagbasa sa basahon nga gipadala ni Jeremias sa ulahi nga nagtagna sa pagkapukan sa Babilonya. —Jer 29; 51:59-64.

Nanagna Ngadto sa Usa ka "Gahian" nga Katawhan. Ang mga binihag sa Babilonya anaa sa mas maayong kahimtang sa atubangan ni Jehova kay sa mga Hudiyo nga nahibilin sa Juda, ingon sa giilustrar sa mga bukag sa maayo ug daot nga mga igos nga nakita ni Jeremias. (Jer 24) Apan bisan pa niana, dili sayon ang tahas nga giatubang ni Ezequiel, tungod kay ang binihag nga mga Israelinhon maoy bahin usab sa balay nga masuklanon. Ingon sa gisulti kang Ezequiel, kadto maoy taliwala sa "mga gahian ug mga butang nga nagatusok kanimo ug ikaw nagapuyo taliwala sa mga tanga." (Eze 2:6) Ubos sa sugo ni Jehova siya mipuyo uban sa mga destiyero sa Tel-abib daplin sa suba sa Kebar. (Eze 3:4, 15) Bisag destiyero ang mga Hudiyo, sila nagpuyo sa ilang kaugalingong mga balay. (Jer 29:5) Sa pipila ka paagi, sila nakapadayon gihapon sa pag-organisar alang sa pagsimba. Ang mga ansiyano sa Juda nakaduaw kang Ezequiel sa makadaghan. (Eze 8:1; 14:1; 20:1) Bisag miabot na ang panahon alang sa pagpasig-uli sa pagkatapos sa 70 ka tuig, daghan niini nga mga Hudiyo ang dili buot mobiya sa Babilonya.

Usa sa mga katarongan nganong walay tinguha ang pipila ka Hudiyo didto sa Babilonya nga mobalik maoy tungod tingali sa materyalismo. Ang mga tipiganan sa mga dokumento sa usa ka dakong balay sa negosyo, ang "Murashu ug mga Anak," nakubkoban sa usa ka Amerikanhong ekspedisyon didto sa dapit sa kanal sa Euprates duol sa Nippur, nga gituohan sa pipila ka eskolar nga duol sa Kebar. Ang mga inskripsiyon nga nakaplagan didto adunay mga ngalan sa daghang Hudiyo, nga nagpakita nga ang mga Israelinhon maayo gayod ang pagkabutang ug ubay-ubay kanila ang nalangkit sa mga pamatigayon sa Babilonya.

Pagkamatay sa Asawa. Giingon ni Ezequiel nga nadawat niya ang iyang buluhaton sa daplin sa suba sa Kebar sa ikalimang tuig sa pagkadestiyero ni Haring Jehoiakin (o sa 613 W.K.P.) Siya nanagna labing menos 22 ka tuig hangtod sa mga 591 W.K.P., kay ang iyang kataposan nga pinetsahang tagna maoy sa ika-27 nga tuig sa pagkadestiyero. (Eze 29:17) Dayag nga si Ezequiel naminyo nga malipayon. Unya si Jehova miingon kaniya: "Anak sa tawo, ania, kuhaon ko ang butang nga tilinguhaon sa imong mga mata gikan kanimo pinaagi sa usa ka hampak." (Eze 24:16) Ang iyang asawa tingali wala magmaunongon kaniya o kang Jehova, apan bisan unsa pa ang hinungdan sa iyang kamatayon, gisugo si Ezequiel nga dili magbakho, kondili manghupaw nga walay mga pulong. Giingnan si Ezequiel nga magsul-ob sa iyang purong ug dili magpakitag bisan unsang ilhanan o mga ebidensiya sa pagbangotan. Kining tanan sa pagkatinuod maoy ingong usa ka ilhanan alang sa mga Israelinhon nga nabihag didto sa Babilonya, nga si Jehova magpasipala sa iyang sangtuwaryo nga gipasigarbo sa mga Israelinhon, ug nga, sukwahi sa ilang gilaoman, ang Jerusalem pagalaglagon.—Eze 24:17-27.

Usa ka "Tigbantay." Sa paagi nga susama nianang kang Isaias, si Ezequiel nakadawat sa iyang buluhaton sa pagpanagna. Gihatagan siyag katingalahan nga panan-awon bahin kang Jehova nga naglingkod sa iyang trono uban sa buhing mga linalang nga may upat ka nawong ug mga pako, inubanan sa mga ligid sulod sa mga ligid, nga monunot uban sa buhing mga linalang. Dayon si Jehova namulong, nga nagtawag kang Ezequiel ingong "anak sa tawo," aron sa pagpahinumdom sa manalagna nga siya usa lamang ka yutan-ong tawo. (Eze kap 1, 2; itandi ang Isa 6.) Gipadala siya ingong usa ka tigbantay ngadto sa balay sa Israel aron pasidan-an sila bahin sa ilang daotang dalan. Bisan tuod sila matig-a kaayog kasingkasing, ang maong pasidaan gikinahanglan gihapon aron sila masayod nga si Jehova may manalagna sa ilang taliwala. Bisan pag sila dili buot mamati, kon siya mapakyas sa pagpasidaan kanila pinaagi sa mga pulong nga gihatag ni Jehova kaniya, siya ang manubag sa ilang kinabuhi—siya mahimong sad-an sa dugo.—Eze 3:7, 17, 18; 2:4, 5; 33:2-9.

Mga Paglarawan ug mga Ilustrasyon. Si Ezequiel subsob nanagna pinaagig mga paglarawan, sa paghimog simbolikong mga aksiyon, maingon man pinaagi sa mga panan-awon, simbolikong mga paglarawan, o mga sambingay. Ang usa ka talagsaong simbolismo mao ang 390- ug 40-ka-adlaw nga paglarawan sa paglikos sa Jerusalem, nga naundan ug hinungdanong tagna labot sa panahon. Nagkinahanglan kini ug pagkamasinugtanon, pailob, ug dakong pagtuo aron matuman kining mahulagwayong pasidaan ngadto sa walay-pagtuo, mabiaybiayon nga katawhan. Panahon sa paglikos sa Jerusalem, giliso ni Ezequiel ang iyang pagtagad sa pagpanagna ngadto sa paganong kanasoran nga nagdumot sa Israel ug nakig-ambit ug nagmaya sa pagkapukan sa Israel; iyang gihubit ang silot nga ipadangat ni Jehova kanila. Human sa pagkapukan sa Jerusalem nausab ang tono sa panagna ni Ezequiel. Human sa usa ka kusganong paghukom batok sa dalo nga mga magbalantay sa Israel ug sa Seir, gipunting niya ang iyang mga pagpanagna sa pagpalig-on sa pagtuo sa saad sa Diyos nga ang Israel ipasig-uli, tigomon pag-usab, ug hiusahon, ug nga ang mahimayaong pagkamagbalantay sa "alagad [ni Jehova] nga si David" magpanalangin kanila hangtod sa panahong walay tino ilalom sa usa ka pakigsaad sa pakigdait. (Eze 37) Dayon gihatag ni Ezequiel ang usa ka detalyadong paghubit sa natukod pag-usab nga templo, nga gihatag ni Jehova kaniya nga daw usa ka "hinulad nga plano." Kining templo nga nakita sa panan-awon maoy matagnaon labot sa usa ka butang sa halayong umaabot, kay wala pay ingon niana nga templo ang natukod sukad.—Eze 40-48.

Mga Kaamgiran sa Buluhaton ni Jesu-Kristo. Adunay mga kaamgiran sa buluhaton ni Ezequiel ug ni Jesus. Si Ezequiel ug si Jesus kinahanglang moatubang sa usa ka dili-matinagdanon, matig-ag kasingkasing nga katawhan dala ang usa ka mensahe sa paghukom, nga lakip ang usa ka mensahe sa paglaom alang niadtong motalikod gikan sa ilang daotang dalan. Gisultihan si Ezequiel nga ang katawhan moduol ug maminaw sa iyang mga pulong, apan dili mosanong ang ilang kasingkasing. (Eze 33:30-32) Sa samang paagi, daghang katawhan ang miduol aron sa pagpaminaw kang Jesus, apan diyutay lamang ang mapabilhong misanong sa iyang mga pagpanudlo. Si Ezequiel misangyaw ngadto sa mga binihag sa Babilonya. Gipahayag ni Jesus ang iyang buluhaton sa pagwali ug kagawasan ngadto sa mga binihag; (Luc 4:18) tin-aw niyang gipahayag sa mga Hudiyo nga sila anaa sa espirituwal nga pagkabinihag ug nagkinahanglag kagawasan, nga niana siya gipadala aron itagana ang maong kagawasan. (Ju 8:31-36) Sama kang Ezequiel, wala gayod siya molihok ingong usa ka magbabadlong sa mga Hudiyo pinaagi sa iyang kaugalingong mga pulong, apan siya namulong kon unsay giingon ni Jehova nga iyang isulti.—Ju 5:19, 30.

Paglaom ni Ezequiel. Si Ezequiel matinumanon sa Diyos, nga nagtuman sa tanang gihatag nga sugo, bisan pag malisod ang iyang buluhaton. Siya maoy usa sa mga manalagna nga nakalahutay pinaagi sa pagtuo ug kinsa "nagtinguha sa usa ka mas maayong dapit, nga mao, usa nga iya sa langit." (Heb 11:16) Bisan tuod dili sakop sa grupo nga naglangkob sa Gingharian sa langit (Mat 11:11), si Ezequiel nagpaabot sa panahon sa pagkatukod sa

Mesiyanikong Gingharian ug sa takdang panahon makadawat, pinaagi sa pagkabanhaw, sa katumanan sa saad sa Diyos ug sa panalangin sa Mesiyanikong pagmando. (Heb 11:39, 40) Si Ezequiel maoy talagsaon sa kakugi, kaisog, pagkamasinugtanon, ug kasibot alang sa pagsimba sa Diyos.

EZEQUIEL, BASAHON NI. Kining talagsaong basahon ginganlan sumala sa ngalan sa manalagna nga misulat niini. Si Ezequiel nga anak nga lalaki ni Buzi, nga usa ka saserdote, lagmit nakahuman sa pagsulat niining basahona didto sa Babilonya niadtong tuig 591 W.K.P. Kini nagkobre ug yugto nga mga 22 ka tuig, sukad sa 613 hangtod sa mga 591 W.K.P.—Eze 1:1-3; 29:17.

Ang basahon ni Ezequiel talagsaon kaayo tungod kay naundan kini sa mga panan-awon, mga pagtandi, ug mga sambingay, ug ilabina sa simbolikong mga aksiyon, sama sa dihang si Ezequiel giingnan sa Diyos sa pagkulit ug larawan sa Jerusalem diha sa usa ka tisa ug dayon mohimog paglikos niini kunohay ingong ilhanan ngadto sa Israel. (Eze 4:1-17) Ang uban pang simbolikong mga aksiyon mao ang paghiusa sa duha ka pudlos, nga naghawas sa duha ka balay sa Israel (37:15-23), ug ang pagbangag ni Ezequiel sa paril ug paggula gikan niini nga nagpasan sa iyang mga dad-onon, nga naghawas sa pagkabihag sa Jerusalem. (12:3-13) Ang ilustrasyon bahin kang Ohola ug Oholiba mao ang usa sa tin-aw kaayong mga sambingay niini nga basahon. (Kap 23) Ang laing makaiikag nga bahin sa basahon ni Ezequiel mao ang maampingong paghatag ni Ezequiel sa petsa sa iyang mga tagna, nga naghatag dili lamang sa tuig sa pagkadestiyero ni Haring Jehoiakin apan usab sa bulan ug sa adlaw sa bulan.—1:1, 2; 29:1; 30:20; 31:1; 32:1; 40:1.

Pagkatinuod. Ang pamatuod sa pagkatinuod sa basahon makita diha sa katumanan sa mga tagna niini. (Alang sa mga pananglitan tan-awa ang AMMONHANON; EDOM, EDOMHANON; TIRO.) Ang dugang nagpamatuod sa pagkatinuod niini nga basahon mao ang arkeolohiya. Ang iladong Amerikanong arkeologo nga si W. F. Albright misulat: "Ang arkeolohikanhong impormasyon . . . nagpasundayag sa pagkaorihinal gayod sa mga Basahon ni Jeremias ug Ezequiel, Esdras ug Nehemias nga dili kaduhaduhaan; gipamatud-an niini ang tradisyonal nga larawan sa mga panghitabo, ingon man ang pagkasunodsunod niini."—*The Bible After Twenty Years of Archeology* (*1932-1952*), 1954, p. 547.

Ang pagkatinuod sa basahon ni Ezequiel gipaluyohan sa pagkaharmonya niini sa ubang mga basahon sa Bibliya. Bisan tuod kini wala kutloa o direktang gihisgotan ni bisan kinsang magsusulat sa Kristohanon Gregong Kasulatan, apan kanunay nga gihisgotan ang pipila sa mga asoy niini ug ang susama nga mga ekspresyon. Si Ezequiel ug si Jesus naghisgot sa pagkalaya sa usa ka lunhaw nga kahoy. (Eze 17:24; Luc 23:31) Si Ezequiel ug si Jesus parehong naghisgot bahin sa usa ka paghukom alang sa katawhan ingong mga karnero ug mga kanding. (Eze 34:17; Mat 25:32, 33) Ang basahon sa Pinadayag naggamit ug daghang ilustrasyon nga sama nianang anaa sa Ezequiel.—Itandi ang Eze 1:28 sa Pin 4:3; ang Eze 10:3, 4 sa Pin 15:8; ang Eze 12:25 sa Pin 10:6; ang Eze 37:10 sa Pin 11:11.

Makaiikag nga lakip sa Chester Beatty nga Gregong mga papiro sa Bibliya mao ang usa ka *codex* nga naundan, lakip sa ubang mga bahin sa Bibliya, sa Ezequiel, Daniel, ug Ester. Kining tanan makaplagan sa usa lamang ka *codex,* nga lagmit sa sinugdan naundan ug 118 ka dahon. Usa kini ka kopya nga gisulat sa duha ka eskriba, lagmit sa unang katunga nga bahin sa ikatulong siglo, nga nagpakitang kasaligan gayod ang basahon ni Ezequiel nga midangat kanato.

Sanglit katalirongan ni Ezequiel si Jeremias, ang ilang mga tagna adunay daghang kaamgiran. (Itandi ang Eze 18:2 sa Jer 31:29; ang Eze 24:3 sa Jer 1:13; ang Eze 34:2 sa Jer 23:1.) Si Daniel ug Ezequiel, nga nagkinabuhi usab sa samang panahon, migamit ug magkaamgid nga mga ekspresyon diha sa ilang mga sinulat. Si Ezequiel, samtang gigapos ug mga pisi, mitagna bahin sa gingharian sa Juda ug naglatid sa "usa ka adlaw alang sa usa ka tuig," diin ang matag adlaw sa tagna katumbas sa usa ka tuig diha sa katumanan niini. (Eze 4:4-8) Gihisgotan ni Daniel ang usa ka tuod nga may pikit, nga usa ka tagna mahitungod sa Gingharian, ug iyang gibutyag ang yugto sa panahon hangtod nga tangtangon ang mga pikit. (Dan 4:23) Ang laing tagna ni Daniel bahin sa panahon mao ang 70 ka semana may kalabotan sa pag-abot sa Mesiyas nga Pangulo, nga naggamit usab ug usa ka adlaw aron magsimbolo sa usa ka tuig diha sa katumanan niini.—Dan 9:24-27.

Paghan-ay sa Impormasyon. Sa kinadak-ang bahin, ang mga tagna ug mga panan-awon ni Ezequiel gihan-ay nga kronolohikanhon ingon man pinasukad sa topiko. Ang upat ka bersikulo sa kapitulo 29:17-20 wala ihan-ay subay sa kronolohikanhong pagkasunodsunod niini (itandi ang Eze 29:1; 30:20), apan pinasukad sa topiko nga gihisgotan, kini lakip gayod uban sa tagna batok sa Ehipto. Hangtod sa ikanapulo nga bulan sa ikasiyam nga tuig sa unang pagkadestiyero, ang kinauyokan nga tema nga diha niini nasentro ang mga tagna ni Ezequiel mao ang bug-os nga pagkapukan ug pagkalaglag sa Jerusalem, nga may lakbit lamang nga mga paghisgot sa pagpasig-uli. Mao kana ang diwa sa unang 24 ka kapitulo. Sa panahon sa paglikos sa Jerusalem, ang pangunang gihatagan ug pagtagad sa manalagna mao ang pagpahayag ug mga kaalaotan sa pagano nga mga nasod nga nakita nang daan ni Jehova nga Diyos ingong nagmaya tungod sa pag-

MGA PANGUNANG PUNTO SA EZEQUIEL

Mga tagna bahin sa paglaglag sa Jerusalem pinaagi sa Babilonya ug sa pagpasig-uli sa matinumanong nahibilin. Ang pangunang tema mao nga ang katawhan "makaila gayod nga ako mao si Jehova"

Gisulat didto sa Babilonya—kadaghanan niini gisulat panahon sa unom ka tuig sa wala pa malaglag ang Jerusalem niadtong 607 W.K.P., ug ang pipila ka bahin niini, niadtong mga 591 W.K.P.

Gitudlo ni Jehova si Ezequiel (usa ka destiyero niadtong panahona sa Babilonya) ingong tigbantay (1:1–3:27)

- Gihatagan ug makalilisang nga panan-awon bahin sa himaya ni Jehova, uban sa mga kerubin nga may upat ka nawong ug inubanan sa mga ligid nga may mga yantas nga puno sa mga mata
- Seryosong responsibilidad ingong tigbantay

Pasidaang mga tagna batok sa dili-matinumanong Juda ug Jerusalem (4:1–24:27)

- Si Ezequiel gisugo nga ipasundayag ang moabot nga paglikos sa Jerusalem pinaagi sa paghigda sa iyang wala nga kilid atubangan sa usa ka kinulitan nga tisa sulod sa 390 ka adlaw ug sa iyang tuo nga kilid sa 40 ka adlaw, samtang diyutay lamang ang kaonon ug imnon
- Ang yuta, lakip ang mga dapit nga gigamit alang sa idolatriya, pagalaglagon; ang dili-matinumanong katawhan mahanaw, nga may pipila nga maluwas; dili ang bulawan ni ang plata makataganag kaikyasan
- Tungod kay ang idolatrosong mga buhat gihimo diha sa templo, si Jehova mihukom sa pagpahayag sa iyang kaaligutgot, nga dili magpakitag kaluoy; kadto lamang gimarkahan sa sekretaryo nga nagbestig lino ang palingkawason
- Ang pagkalagiw ni Haring Zedekias ug sa katawhan gihulagway ni Ezequiel pinaagi sa iyang pagdala sa gawas sa iyang dad-onon agi sa lutsanan nga gibangag diha sa paril
- Ang paghukom ni Jehova batok sa mini nga mga manalagnang lalaki ug babaye
- Ang tigmo bahin sa agila ug paras nagpakita sa mapait nga mga sangpotanan tungod kay midangop ang katawhan ngadto sa Ehipto alang sa tabang
- Ang paghukom ni Jehova maoy sumala sa binuhatan sa matag usa ug dili kay tungod lamang sa mga sala sa mga amahan, ingon sa sayop nga gipangangkon
- Ang korona sa daotang si Zedekias pagatangtangon, ug ang harianong pagmando sa linya ni David mahunong hangtod nga moabot ang Usa nga may legal nga katungod
- Ang dili-matinumanong Samaria ug Jerusalem gilarawan ingong duha ka pampam, si Ohola ug Oholiba; ang Jerusalem makadawat ug grabeng pagtratar gikan sa iyang kanhing mga hinigugma
- Ang gilikosan nga Jerusalem gitandi sa gipainit nga kulon, ug ang mga molupyo gitandi sa karne nga anaa sa sulod niini

Mga tagna batok sa naglibot nga mga nasod, ug nakita daan ni Jehova nga ang pipila niini kanila nagmaya tungod sa pagkapukan sa Jerusalem (25:1–32:32)

- Ang Ammon, Moab, Edom, ug Filistia pagalaglagon
- Ang Tiro pagalikosan ni Nabucodonosor ug sa ulahi mahimong biniyaang dapit; ang kalaglagan gipakasama sa pagkalunod sa usa ka maanindot nga barko uban sa mga kargamento niini; ang dinastiya sa Tiro matapos tungod sa pagkamapahitas-on ug pagkamaluibon niini
- Ang Ehipto pagaagawan ni Nabucodonosor bugti sa iyang mga serbisyo ingong tigpahamtang sa paghukom sa Diyos batok sa Tiro; si Paraon ug ang iyang panon gipakasama sa usa ka sedro nga pagaputlon

Mga tagna sa pagluwas ug pagpasig-uli sa katawhan sa Diyos (33:1–48:35)

- Tigomon pag-usab ni Jehova ang iyang katawhan, ang iyang mga karnero, ug magbangon sa iyang alagad nga si David ingong ilang magbalantay
- Samtang ang Edom pagalaglagon, ang yuta sa Israel molambo sama sa tanaman sa Eden
- Ingong mga destiyero sa Babilonya, ang mga Israelinhon nahisama sa uga, walay-kinabuhi nga mga bukog, apan sila bangonon ngadto sa kinabuhi
- Ang paghiusa sa duha ka pudlos, ang usa naghawas kang Jose ug ang usa kang Juda, nag-ilustrar sa paghiusa pagusab sa nadestiyerong katawhan ubos sa alagad sa Diyos nga si David
- Ang napasig-uling katawhan ni Jehova sulngon ni Gog, apan si Jehova nagsaad sa pagpanalipod kanila ug sa paglaglag sa puwersa ni Gog
- Si Ezequiel gihatagan ug panan-awon sa usa ka templo ug sa mga bahin niini; usa ka sapa nagaagos gikan sa templo paingon sa Patayng Dagat, diin ang katubigan naayo ug ang pagpangisda milambo; ang mga kahoy ubay sa mga tampi sa sapa nagpatunghag makaon nga mga bunga ug makaayo nga mga dahon
- Ang mga pahat nga yuta gilatid; gihubit ang siyudad nga "Si Jehova Anaa Diha"

kapukan sa Jerusalem. Human makadangat ang balita nga ang Jerusalem napukan, gipalanog sa manalagna ang mahimayaong pagpasig-uli, nga maoy nagpatigbabawng tema sa tibuok nahibiling bahin sa basahon.—33:20, 21.

Ang basahon ni Ezequiel nagpadayag nga ang bakak nga relihiyon sa Babilonya nakasulod sa templo ni Jehova, ilabina pinaagi sa pagsimba sa Babilonyanhong diyos nga si Tamuz. (Eze 8:13, 14) Gawas pa sa maong dulumtanang bakak nga pagsimba didto mismo sa templo ni Jehova, gipuno sa apostatang mga Hudiyo ang yuta sa Juda sa kapintasan. Busa, dili ikatingala nga sa iyang panan-awon nadungog ni Ezequiel ang panawagan alang sa mga tigpahamtang ug silot ni Jehova nga moabot dala ang ilang mga hinagiban sa pagpusgay ug sa pagbarog tapad sa halaran sa sulod nga sawang sa templo. Dayon gisugo sila ni Jehova nga moadto sa taliwala sa dilimatinumanong Jerusalem ug pamatyon ang matag usa nga walay marka ingong magsisimba ni Jehova: "Ang tigulang nga lalaki, ang batan-ong lalaki ug ang ulay ug ang gamayng bata ug ang mga babaye kinahanglang inyong patyon—hangtod nga malaglag. Apan ayaw pagduol kang bisan kinsa nga

kaniya anaa ang marka, ug kinahanglang magsugod kamo sa akong sangtuwaryo.” (9:6) Gitaho ni Ezequiel nga ang mga tigpahamtang ug silot ni Jehova nagsugod pinaagi sa pagpatay una sa 70 ka ansiyano nga nagsimba sa idolatrosong mga linilok diha sa paril sa usa ka lawak sa sulod nga sawang. Ang tanang babaye nga naglingkod sa ganghaan, nga nanaghilak tungod sa Babilonyanhong diyos nga si Tamuz, ug ang mga apostata nga nagsimba sa adlaw didto sa portiko sa templo gipamatay usab. (8:7–9:8) Ang panan-awon ni Ezequiel maoy usa ka pasiunang talan-awon kon unsay hapit nang mahitabo sa Jerusalem sa dihang paimnon kini ni Jehova sa kopa sa bino sa Iyang kasuko gikan sa Iyang kamot pinaagi sa Iyang alagad nga tigpahamtang ug silot, si Haring Nabucodonosor, ug sa iyang kasundalohan.—Jer 25:9, 15-18.

Ang mga tagna ni Ezequiel sa pagpasig-uli nakahupay gayod sa nadestiyerong mga Hudiyo. Sa ika-25 nga tuig sa iyang pagkadestiyero (593 W.K.P.) si Ezequiel nakakitag talagsaong panan-awon sa usa ka bag-ong templo ni Jehova, nga ang hulad niini naggikan mismo kang Jehova nga Diyos, ug sa usa ka kasikbit nga siyudad nga gitawag ug Jehova-Sammah, nga nagkahulogang “Si Jehova Anaa Diha.” (Eze 40:1–48:35) Taliwala sa usa ka yuta nga puno sa paganong idolatriya, kini nagpalig-on sa paglaom sa naghinulsol nga mga destiyerong Hudiyo nga makasimba pag-usab sa matuod nga Diyos, si Jehova, diha sa iyang templo.

Ang tagna ni Ezequiel nagpasiugda sa tema sa Bibliya, ang pagbindikar sa soberanya ni Jehova ug ang pagbalaan sa iyang ngalan pinaagi sa Mesiyanikong Gingharian. Gipunting niini nga bisan tuod gitugotan sa Diyos ang taas nga yugto nga walay naglingkod sa trono ni David, ang Diyos wala motalikod sa iyang pakigsaad uban kang David alang sa usa ka gingharian. Ang Gingharian ihatag ngadto sa Usa nga may legal nga katungod. Busa gipunting ni Ezequiel ngadto sa mga Hudiyo, sama kang Daniel, ang paglaom sa Mesiyas. (Eze 21:27; 37:22, 24, 25) Gipahinabo ni Jehova nga isulti ni Ezequiel sa kapin sa 60 ka higayon nga ang katawhan ‘makaila nga ako mao si Jehova.’ Gibayaw ni Ezequiel ang halandomong ngalan sa Diyos pinaagi sa paggamit sa ekspresyon nga “Soberanong Ginoong Jehova” sa 217 ka higayon.—Eze 2:4, *ftn* sa *Rbi8.*

EZER.

1. [Iagmit, Pagtigom]. Usa sa mga sultan nga Horihanon sa yuta sa Seir. (Gen 36:20, 21, 30) Sa ulahi ang mga Horihanon gipapahawa ug gilaglag sa mga anak ni Esau. (Deu 2:22) Ang ngalang Ezer niini nga mga teksto lagmit nagkahulogang “Pagtigom,” tungod sa kalainan sa espeling sa orihinal nga Hebreohanon. Sa 1 Cronicas 1:38 sayop ang espeling niini ingong “Ezar” diha sa daghang modernong mga edisyon sa *King James Version,* bisan tuod husto kini sa 1611 nga edisyon ingon man sa ubang mas sayo nga mga edisyon.

[2-6: Tabang]

2. Lagmit usa ka anak nga lalaki ni Epraim kinsa kauban sa iyang igsoong lalaki nga si Elead gipatay sa mga tawo sa Gat “tungod kay sila milugsong aron kuhaon ang ilang kahayopan.”—1Cr 7:20, 21.

3. Usa ka anak nga lalaki ni Hur sa tribo ni Juda, ug ang “amahan” ni Husa. Ang Husa mahimong magtumong sa usa ka tawo o usa ka lungsod sa Juda.—1Cr 4:1, 4; tan-awa ang HUSA.

4. Ang pangulo sa 11 ka maisog nga mga Gadhanon nga midapig kang David didto sa kamingawan samtang siya ilalom pa sa mga pagpig-ot tungod kang Saul. Ingong pangulo, dayag nga si Ezer mao ang labing dako ug busa maoy “katumbas sa usa ka libo.”—1Cr 12:1, 8, 9, 14.

5. Ang anak nga lalaki ni Jesua, usa ka prinsipe sa Mizpa, nga nakig-ambit sa pag-ayo sa usa ka bahin sa paril sa Jerusalem ubos sa pagdumala ni Nehemias niadtong 455 W.K.P.—Neh 3:19.

6. Usa sa mga saserdote nga miapil sa parada nga gihikay ni Nehemias sa panahon sa inagurasyon sa gitukod pag-usab nga paril sa Jerusalem niadtong 455 W.K.P.—Neh 12:31, 41, 42.

EZION-GEBER. Usa ka dapit nga unang gihisgotan ingong kampo sa mga Israelinhon sa naghinapos ang 40 ka tuig nga paglatagaw sa nasod didto sa kamingawan. Ang sunod nga dapit nga gikampohan maoy didto sa Kades sa kamingawan sa Zin. (Num 33:35, 36) Gikan sa Kades ilang gihangyo ang hari sa Edom nga tugotan sila nga moagi sa iyang yuta, apan kini gidumilian. (Num 20:14-22) Sumala sa giasoy ni Moises sa ulahi: “Busa giagian nato ang atong mga igsoon, ang mga anak ni Esau, nga namuyo sa Seir, gikan sa dalan sa Araba, gikan sa Elat ug gikan sa Ezion-geber.” (Deu 2:8) Ang Elat (Elot) ug Ezion-geber gipakita sa ubang teksto nga nahimutang daplin sa Pulang Dagat, lagmit nga diha sa ulohan sa Gulpo sa ʽAqaba, sa AS nga sanga sa Pulang Dagat.—1Ha 9:26; 2Cr 8:17.

Nahiuyon sa Deuteronomio 2:8, ang naunang asoy sa Numeros 21:4 naghubit sa mga Israelinhon ingong ‘nagpanaw gikan sa Bukid sa Hor [diin namatay si Aaron] agi sa dalan sa Pulang Dagat nga milibot sa yuta sa Edom.’ Gituohan sa pipila ka eskolar nga ang mga Israelinhon, human mobiya sa Bukid sa Hor, mipanaw paingon sa habagatang tumoy sa Patayng Dagat ug mitungas sa bul-oganang walog sa Zered (ang utlanan tali sa Edom ug Moab). Apan, daghang komentarista ang nagtuo nga ang gihisgotang mga teksto nagpakita ug mas tuyok nga ruta aron sila dili makaagi sa kinapusoran sa teritoryo sa Edom, usa ka ruta nga motultol kanila pabalik

"agi sa dalan sa Pulang Dagat" ug busa paingon sa rehiyon sa Ezion-geber. Sila nagsugyot nga ang ruta nga gisubay nagdala sa mga Israelinhon sa H paingon sa Gulpo sa ʽAqaba, ug nga, sa pag-abot sa usa ka dapit sa A sa Ezion-geber, lagmit sila miliso paingon sa AS latas sa Wadi Yatm, sa ingon namidpid sa habagatang tumoy sa kabukiran sa habagatan sa Edom.

Sa Panahon sa Paghari ni Solomon. Gihisgotan pag-usab ang Ezion-geber kapin sa 400 ka tuig sa ulahi, sa paghari ni Solomon (1037-998 W.K.P.). Niini nga lokasyon sa gulpo, si Solomon may panon sa mga barko nga gipahimo ug gipalawig, nga gidumala sa Fenicianhon ug Judeanhon nga mga tripulante. Ang Fenicianhon nga si Haring Hiram sa Tiro, nga aktibo usab kaayo sa negosyo sa mga barko, mitabang kang Solomon niini nga proyekto. (1Ha 9:26-28; 10:11) Duolan sa usa ka siglo sa ulahi, si Haring Jehosapat (936-mga 911 W.K.P.) naningkamot nga ipadayon kini nga industriya sa mga barko nga nagsukad sa Ezion-geber, apan siya napakyas, kay ingon sa gitagna ni Jehova ang iyang mga barko nangaguba.—1Ha 22:48, 49; 2Cr 20:36, 37.

Angayng matikdan nga sa kahimtang ni Solomon ug nianang kang Jehosapat, ang pipila sa mga barko gihimo aron molawig dili lamang ngadto sa Opir kondili ngadto usab sa Tarsis. (2Cr 9:21; 20:36, 37) Sanglit lig-on ang ebidensiya nga ang Tarsis nahimutang sa Espanya, ang pipila nagduhaduha kon makahimo ba ang maong mga barko sa paglawig gikan sa Ezion-geber sa karaang mga panahon. Bahin niini, tan-awa ang artikulong TARSIS Num. 4, diin gihisgotan ang posibilidad nga dihay usa ka kanal gikan sa Nilo paingon sa Pulang Dagat. Ang maong kanal lagmit magpatin-aw usab kon sa unsang paagi si Haring Hiram nakapadala dili lamang sa mga tawo kondili sa "mga barko" ngadto sa Ezion-geber ug Elot (Elat) aron gamiton ni Solomon. (2Cr 8:17, 18) Sa laing bahin, gisugyot usab nga kini nga mga barko gipadala ngadto sa usa ka dapit sa baybayon sa Filistia, gibungkag, ug gidala agi sa mamala nga yuta ngadto sa Gulpo sa ʽAqaba, diin didto kini gihimo pag-usab. Kadtong nagtuo nga ingon niini ang gihimo miingon nga kadtong miapil sa Krusada sa ulahi mihimo usab sa samang paagi. Kon ang pagbiyahe pinaagi man sa usa ka kanal sa Nilo paingon sa Pulang Dagat o pinaagi sa usa ka ruta agi sa mamala nga yuta, lagmit nga ang mga kahoy naggikan sa kalasangan sa laing dapit, sanglit ang rehiyon palibot sa Ezion-geber may mga tanom nga palma apan walay mga kahoy nga angayan alang sa paghimog mga barko.

Nahimutangan. Dili gayod matino kon diin nahimutang ang Ezion-geber. Gidawat sa kadaghanang eskolar nga ang labing dakong posibilidad sa nahimutangan niini mao ang Tell el-Kheleifeh (ʽEzyon Gever), mga 500 m (1,600 p) gikan sa Gulpo sa ʽAqaba ug kapin sa 3 km (2 mi) sa AK sa modernong siyudad sa ʽAqaba. Sa mga pagpangubkob didto, dihay nakaplagang mga butang sukad pa sa panahon sa lima ka pangunang yugto sa pagpanakop, nga ang labing karaan niini gituohan nga sukad pa sa panahon ni Solomon. Bisan pa niana, ang mga arkeologo wala makakaplag ug mga butang nga ilang mapetsahan ug saylo pa nianang yugtoa, busa walay mga butang nga nakaplagan nga sukad pa sa panahon sa Pagpanggula. Tungod niini ang pipila nanghinapos nga ang Ezion-geber sa adlaw ni Moises maoy lahi nga dapit, o kaha, tungod kay ang karaang mga tinukod maoy hinimo lamang sa mga tisa nga gama sa lapok, ang unang balangay natunas na, nga walay nahibilin nga bisan unsang timailhan.

Tipiganan. Ang mga tigkubkob sa Tell el-Kheleifeh nakakaplag ug mga nahibilin sa ganghaan sa usa ka dakong siyudad ug usab usa ka tinukod nga ikaingon gayod nga maoy sentro sa usa ka dakong minahan sa tumbaga ug sa industriya sa pagtunaw ug metal; ilang gituohan nga si Haring Solomon ang nagpahimo niini. Dili pa dugay gidawat nga sayop kini nga pagtuo, ug bisan tuod nga ang pagtunaw ug tumbaga lagmit gibuhat nianang dapita, ang mga arkeologo karon nagtuo nga ang maong tinukod sa walay duhaduha maoy usa ka tipiganan. Ang maong gipalig-on nga tipiganan maoy kombenyente niining dapita diin nag-abot ang hinungdanong mga ruta sa negosyo sa dagat man ug sa yuta, aron tipigan ang bulawan, mahalong mga bato, ug kahoyng algum gikan sa Opir hangtod nga kini dalhon pinaagi sa nagapanawng mga panon ngadto sa destinasyon niini. (1Ha 9:26; 10:11, 12) Alang sa dugang mga detalye niining dapita, tan-awa ang ARKEOLOHIYA (Palestina ug Sirya).

EZNIHANON. Tan-awa ang JOSEB-BASEBET.

EZRA [Tabang]. Usa ka ngalan nga makita diha sa talaan sa mga kaliwat ni Juda. Si Jeter, Mered, Eper, ug Jalon gipaila ingong mga anak nga lalaki ni Ezra.—1Cr 4:1, 17.

EZRAHANON [Lumad]. Usa ka ngalan nga gipadapat kang Etan (1Ha 4:31; Sal 89:Sup) ug Heman (Sal 88:Sup), nga parehong nabantog tungod sa ilang kaalam. Si Etan ug Heman gipaila diha sa 1 Cronicas 2:3-6 ingong mga kaliwat ni Juda pinaagi kang Zera. Busa ang ngalang "Ezrahanon" lagmit nga laing pulong alang sa "Zerahanon." (Num 26:20) Ang Targum ni Jonathan naghubad sa "Ezrahanon" ingong "anak nga lalaki ni Zera."

EZRI [Akong Tabang]. Anak nga lalaki ni Kelub ug nagdumala sa mga magtitikad sa umahan sa hari panahon sa paghari ni David.—1Cr 27:26.

F

FANUEL [gikan sa Heb. nga "Penuel," nga nagkahulogang "Nawong sa Diyos"]. Usa ka kaliwat ni Aser, kansang anak nga babayeng si Ana maoy usa ka manalagna diha sa templo sa Jerusalem sa dihang si Jesus gidala ni Jose ug Maria didto.—Luc 2:36.

FEBE [Putli; Hayag; Dan-ag]. Usa ka Kristohanon nga igsoong babaye sa unang-siglong kongregasyon sa Cencrea. Sa sulat ni Pablo ngadto sa mga Kristohanon sa Roma, iyang "girekomendar" kini nga igsoong babaye ngadto kanila ug giawhag sila sa paghatag kaniya ug gikinahanglang tabang ingong "maoy usa ka tigpanalipod sa daghan, oo, kanako mismo." (Rom 16:1, 2) Tingali si Febe mao ang naghatod sa sulat ni Pablo sa Roma o kaha miuban sa usa nga naghatod niini.

Gitawag ni Pablo si Febe ingong "usa ka ministro sa kongregasyon sa Cencrea." Kini nagbangon ug pangutana maylabot sa diwa sa terminong *di·a'ko·nos* (ministro) nga gigamit dinhi. Giisip sa pipila ka maghuhubad ang termino diha sa opisyal nga diwa ug busa gihubad kini nga "diakonisa." (*RS, JB*). Apan walay gihimong probisyon sa Kasulatan nga ang mga babaye mahimong ministeryal nga mga alagad. Ang hubad ni Goodspeed nag-isip sa termino sa linangkob nga diwa ug naghubad niini ingong "katabang." Apan, dayag nga ang gitumong ni Pablo maoy may kalabotan sa pagpakaylap sa maayong balita, ang Kristohanong ministeryo, ug iyang gihisgotan si Febe ingong usa ka babayeng ministro nga nakig-uban sa kongregasyon sa Cencrea.—Itandi ang Buh 2:17, 18.

Si Febe nag-alagad ingong "usa ka tigpanalipod sa daghan." Ang terminong gihubad nga "tigpanalipod" (*pro·sta'tis*) adunay paninugdang diwa nga "babayeng tigpanalipod" o "tig-abag," busa kini nagpasabot dili lamang sa usa ka malulotong pagtagad kondili sa pagtabang sa uban nga nanginahanglan. Mahimo usab nga hubaron kini ingong "babayeng tigpaluyo." Ang pagkagawasnon ni Febe sa pagpanaw ug sa paghatag ug talagsaong pagalagad sa kongregasyon tingali nagpakita nga siya maoy usa ka babayeng balo ug lagmit nga siya arangan. Busa, hayan anaa siya sa kahimtang sa paggamit sa iyang impluwensiya diha sa komunidad alang sa mga Kristohanon nga giakusar sa sayop nga paagi, nga nanalipod kanila niini nga paagi; o tingali siya nagtagana ug kadangpan alang kanila sa panahon sa kapeligrohan, nga nagsilbing usa ka babayeng tigpanalipod. Ang rekord wala maghatag ug mga detalye.

FELIPE [nagkahulogang "Mahiligon sa mga Kabayo; Mahigugmaon sa Kabayo"].

1. Usa sa kinaunahang mga tinun-an nga lakip sa 12 ka apostoles ni Jesu-Kristo. Diha sa mga asoy sa Ebanghelyo ni Mateo, Marcos, ug Lucas, ang ngalan ni Felipe gihisgotan diha lamang sa mga talaan sa mga apostoles. (Mat 10:3; Mar 3:18; Luc 6:14) Ang asoy lamang ni Juan ang naghatag ug pipila ka detalyadong impormasyon bahin kaniya.

Si Felipe naggikan usab sa samang lungsod nga natawhan ni Pedro ug Andres, nga mao, ang Betsaida, sa A nga baybayon sa Dagat sa Galilea. Sa pagkadungog sa pagdapit ni Jesus nga "Mahimong akong sumusunod," gihimo ni Felipe ang sama sa gihimo ni Andres usa ka adlaw una pa niana. Gipangita ni Andres ang iyang igsoong lalaki nga si Simon (Pedro) ug gidala siya ngadto kang Jesus, ug gihimo kini ni Felipe niining higayona ngadto kang Natanael (Bartolome), nga nag-ingon: "Nakaplagan namo ang usa nga bahin kaniya si Moises, diha sa Balaod, ug ang mga Manalagna misulat, si Jesus, nga anak ni Jose, nga taga-Nasaret. . . . Dali ug tanawa." (Ju 1:40, 41, 43-49) Ang mga pulong nga "nakaplagan ni Jesus si Felipe" lagmit nagpasabot nga nagkaila na sila sa miagi, ingon sa gipakita sa gipamulong ni Felipe kang Natanael, sanglit gihisgotan man ni Felipe ang ngalan ni Jesus, ang iyang pamilya, ug ang iyang pinuy-anan. Wala isulti kon ig-unsa sila ni Felipe ug Natanael (Bartolome) gawas sa ilang panaghigalaay, apan diha sa mga talaan sa Bibliya sila sagad gitala nga magkauban, gawas lamang sa Buhat 1:13.

Sa madaogong pagsulod ni Jesus sa Jerusalem lima ka adlaw sa wala pa ang Paskuwa sa 33 K.P. (Mar 11:7-11), ang pipila ka Grego buot makigkita kang Jesus. Gihangyo nila si Felipe nga ipailaila sila, lagmit wala mataha sa apostol tungod sa iyang Gregong ngalan, o tingali tungod kay siya lamang ang diha niadtong higayona aron mahangyo. Bisan pa niana, dayag nga gibati ni Felipe nga siya dili takos sa pagtuman sa hangyo niini nga mga Grego (tingali mga kinabig). Siya mikonsulta una kang Andres, nga sa ubang teksto gihisgotan nga kauban niya (Ju 6:7, 8) ug kinsa tingali mas suod kang Jesus. (Itandi ang Mar 13:3.) Gipresentar nilang duha ang hangyo, dili ang mga naghangyo, aron tagdon ni Jesus. (Ju 12:20-22) Kining maalamon, daw mainampingon nga tinamdan mabanaag sa tubag ni Felipe sa pangutana ni Jesus bahin sa pagpakaon sa panon sa katawhan ug bisan sa iyang hangyo (nga gihimo human sa medyo prangkang mga pangutana ni Pedro ug Tomas) sa

dihang siya miingon: “Ipakita kanamo ang Amahan, ug kini igo na alang kanamo.” (Ju 6:5-7; 13:36, 37; 14:5-9) Ang iyang mataktikanhong pamaagi lahi gayod sa pagkawalay-lipudlipod ug pagkaprangka ni Pedro, ug busa ang mubo nga mga asoy maylabot kang Felipe nagbutyag bahin sa nagkadaiyang personalidad nga makita diha sa piniling mga apostoles ni Jesus.

Tungod sa iyang suod nga pagpakig-uban kang Natanael (Bartolome) ug sa mga anak nga lalaki ni Zebedeo, si Felipe tingali mao ang usa sa duha ka wala hinganling mga tinun-an nga didto sa baybayon sa Dagat sa Galilea sa dihang nagpakita ang nabanhaw nga si Jesus.—Ju 21:2.

2. Usa ka tig-ebanghelyo ug misyonaryo sa unang siglo. Duyog kang Esteban, si Felipe maoy lakip sa pito ka lalaki nga “napanghimatud-ang maayo, puno sa espiritu ug kaalam” nga gipili alang sa walay-pinalabing pag-apod-apod ug pagkaon taliwala sa nagsultig-Grego ug nagsultig-Hebreohanon nga Kristohanong mga babayeng balo sa Jerusalem. (Buh 6:1-6) Ang asoy sa kalihokan ni Felipe (usab nianang kang Esteban) human matapos kining linaing pag-alagad nagpamatuod nga ang mga lalaki nga naglangkob niining piniling grupo nga nagdumala adunay hataas nga kalidad sa espirituwal, kay gibuhat ni Felipe ang buluhaton nga sama nianang gibuhat ni apostol Pablo, bisan tuod sa limitadong gilapdon.

Sa dihang ang paglutos nakapatibulaag sa tanan gawas sa mga apostoles, kinsa nagpabilin sa Jerusalem, si Felipe miadto sa Samaria; didto gipahayag niya ang maayong balita sa Gingharian ug, pinaagi sa milagrosong gahom sa balaang espiritu, naghingilin ug mga demonyo ug nag-ayo sa mga paralisado ug mga bakol. Kay nalipay pag-ayo, daghan ang midawat sa mensahe ug nabawtismohan, lakip sa usa ka Simon nga kanhi naggamit ug mga kalaki sa salamangka. (Buh 8:4-13) Busa sa dihang ang mga apostoles “nakadungog nga ang Samaria midawat sa pulong sa Diyos, ilang gipadala si Pedro ug si Juan ngadto kanila,” aron kining bawtismadong mga magtutuo makadawat ug libreng gasa sa balaang espiritu.—Buh 8:14-17.

Dayon si Felipe gitultolan sa balaang espiritu ni Jehova sa pagsugat sa Etiopianhong eunuko diha sa dalan paingon sa Gaza, ug didto, sa mubo nga panahon, kining “tawong anaa sa gahom ilalom ni Candace nga rayna sa mga Etiopianhon” nagbutang ug pagtuo kang Jesus ug naghangyo kang Felipe sa pagbawtismo kaniya. (Buh 8:26-38) Gikan didto siya mipaingon sa Asdod ug mipadayon ngadto sa Cesarea, nga ‘nagpahayag sa maayong balita sa tanang siyudad’ nga iyang maagian. (Buh 8:39, 40) Gipakita niining mubong mga asoy ang buluhaton sa usa ka “tig-ebanghelyo.”—Buh 21:8.

Dinhi niining internasyonal nga kinasang-ang dalan sa Cesarea mga 20 ka tuig sa ulahi nga si Felipe nakaplagan nga aktibo pa gihapon sa ministeryo, ug giila gihapon ingong “usa sa pito ka tawo” nga gitudlo sa mga apostoles. Ingon sa gitaho ni Lucas, sa dihang siya ug si Pablo miestar sa balay ni Felipe sa usa ka panahon, sa mga tuig 56 K.P., “kining tawhana [si Felipe] may upat ka anak nga babaye, mga ulay, nga nanagna.” (Buh 21:8-10) Sanglit kining upat ka anak nga babaye may husto nang pangedaron aron makigbahin sa pagpanagna, kini tingali magpasabot nga si Felipe minyo na sa panahon sa iyang mas naunang kalihokan.

3. Ang bana ni Herodias ug amahan ni Salome. Siya nagpuyo sa Roma sa panahong ang iyang nanapaw nga asawa mibulag kaniya aron mahimong asawa sa iyang igsoon-sa-amahan nga si Herodes Antipas. (Mat 14:3, 4; Mar 6:17, 18; Luc 3:19, 20) Si Felipe maoy anak nga lalaki ni Herodes nga Bantogan pinaagi sa iyang ikatulong asawa nga si Mariamne II nga anak nga babaye sa hataas nga saserdoteng si Simon. Busa, siya mestisong Hudiyo ug Idumeano.—Tan-awa ang HERODES Num. 5.

4. Ang magmamando sa distrito sa Iturea ug Trakonite sa panahong nagsugod si Juan nga Tigbawtismo sa iyang ministeryo sa “ikanapulog-lima ka tuig sa paghari ni Tiberio Cesar,” niadtong 29 K.P. (Luc 3:1-3) Si Felipe maoy anak nga lalaki ni Herodes nga Bantogan pinaagi kang Cleopatra sa Jerusalem ug busa, igsoon-sa-amahan ni Herodes Antipas, Arquelao, ug ni Felipe Num. 3.—Tan-awa ang HERODES Num. 6.

FELIX [gikan sa Lat., Malipayon]. Ang prokurador sa Romanhong lalawigan sa Judea kinsa nagbilanggo kang Pablo sulod sa duha ka tuig human sa kataposang pagduaw ni Pablo sa Jerusalem sa mga 56 K.P. Gipakita ni Tacitus nga si Felix duyog nga nangatungdanan uban kang Cumanus ingong prokurador sulod sa daghang katuigan ug human niana ingong bugtong nga prokurador sa Judea. (*The Annals,* XII, LIV) Wala hisgoti ni Josephus nga si Felix nangatungdanan sa samang panahon uban kang Cumanus, ug tungod niana ang kadaghanang eskolar nag-ingon nga si Felix nagsugod sa pag-alagad ingong prokurador niadtong 52 K.P. (*Jewish Antiquities,* XX, 137 [vii, 1]; *The Jewish War,* II, 247, 248 [xii, 8]) Bisan pa niana, tungod sa daghang katuigan sa pag-alagad ni Felix, si Pablo nakaingon bahin kaniya: “Sulod na karon sa daghang katuigan ikaw mao ang maghuhukom niining nasora.”—Buh 24:10.

Ang sekular nga mga historyador nag-ingon nga si Felix maoy usa ka ulipon kanhi, nga ang iyang ngalan maoy Antonius, nga siya ug ang iyang igsoong si Pallas gihatagan ni Emperador Claudio sa

ilang kagawasan, ug nga siya maoy usa ka mabangis ug imoral nga opisyal. Gihubit siya ni Tacitus ingong usa nga "nagbuhat sa tanang matang sa kabangis ug kaulag, nga naggamit sa gahom sa hari uban ang tanang kinaiyahan sa usa ka ulipon." (*The Histories,* V, IX) Giingon nga siya maoy nagpapatay sa Hataas nga Saserdoteng si Jonatan. Si Suetonius nag-ingon nga si Felix nahimong bana sa tulo ka rayna. (*The Lives of the Caesars,* Claudius, XXVIII) Ang maong kahubitan nahiuyon sa atong nasayran bahin kang Felix diha sa Bibliya.

Human dakpa si Pablo, si Claudio Lisias, ang Romanong komandante militar, kay nahadlok sa seguridad sa iyang binilanggo kon tugotang magpabilin sa Jerusalem, nagdali pagdala sa apostol nga binantayan pag-ayo ngadto sa Cesarea, nga "nagsugo sa mga magsusumbong nga mosulti batok kaniya" atubangan kang Felix. (Buh 23:23-30) Lima ka adlaw sa ulahi, ang Hataas nga Saserdoteng si Ananias, ang usa ka Tertulo, ug ang uban pa milugsong gikan sa Jerusalem dala ang dilimakataronganong mga sumbong batok kang Pablo. Si Felix mao ang nagdumala sa husay, nga naglangaylangay sa paghukom. Siya mimando nga itener si Pablo, apan luagan ug diyutay ang pagbantay kaniya, ug nga walay usa sa kaubanan ni Pablo ang did-an sa pag-atiman kaniya.—Buh 24:1-23.

Sa ulahi "gipasugoan [ni Felix] si Pablo ug siya namati kaniya bahin sa pagtuo kang Kristo Jesus." Mao kadtong higayona, lagmit nga diha usab ang asawa ni Felix nga si Drusila, nga si Pablo "namulong bahin sa pagkamatarong ug pagpugong-sakaugalingon ug sa paghukom nga moabot." Sa pagkadungog niining mga butanga "si Felix nalisang" ug gisultihan ang apostol: "Sa pagkakaron lakaw una, apan kon makahigayon na ako pasugoan ko ra ikaw pag-usab." Sulod sa yugto nga duha ka tuig, si Felix subsob nga nagpasugo ug nakigkabildo kang Pablo, nga naglaom nga si Pablo maghatag kaniya ug salapi ingong hiphip alang sa iyang kagawasan, apan kini nakawang lamang.—Buh 24:24-27.

Gikayugtan pag-ayo sa mga Hudiyo ang administrasyon ni Felix. Lagmit niadtong 58 K.P. nga "gipulihan si Felix ni Porcio Festo; ug tungod kay si Felix nagtinguha man nga makabatog pabor sa mga Hudiyo, siya nagbilin kang Pablo nga ginapos." (Buh 24:27) Apan, kining gibuhat ni Felix wala makaalim sa mga samad nga iyang nahimo sa mga Hudiyo; ni nakapugong kini kanila sa pagpadala ug delegasyon ngadto sa Roma aron isangat ang ilang kaso batok kaniya. Ang iyang pagkalingkawas sa silot human gipabalik ngadto sa Roma maoy tungod lamang sa pinaborang posisyon ug impluwensiya nga nabatonan sa iyang igsoong si Pallas uban kang Nero.

FENICE [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "kahoyng palma"]. "Usa ka dunggoanan sa Creta." (Buh 27:12) Ang sakayan nga kargahanag lugas nga gisakyan ni Pablo ingong usa ka binilanggo paingon sa Roma misulay sa paglawig gikan sa Maayong mga Dunggoanan paingon sa Fenice aron mopondo sa panahon sa tingtugnaw. Kay gikusokuso sa usa ka unos, kini nalunod didto sa pulo sa Malta.—Buh 27:13–28:1.

Mahitungod sa lokasyon sa Fenice, ang asoy sa Mga Buhat nag-ingon lamang nga kini diha sa K sa Maayong mga Dunggoanan, sa H nga kiliran sa Creta, ug nga hilwas didto nga mopondo sa panahon sa tingtugnaw. Busa duha ka dapit ang gisugyot. Ang usa mao ang Loutro sa S nga kiliran sa usa ka punta, mga 65 km (40 mi) sa K sa Maayong mga Dunggoanan, ug ang lain mao ang Phineka, sa pikas nga kiliran niini nga punta. Ang literal nga Gregong teksto naghubit sa dunggoanan sa Fenice ingong "nagtan-aw sa ubos [*ka·ta'*] sa habagatan-kasadpang hangin ug sa ubos [*ka·ta'*] sa amihanan-kasadpang hangin." Gisabot kini sa mga eskolar nga mipabor sa Loutro nga nagkahulogang pagtan-aw "paingon" o "ngadto" (*ka·ta'*) sa direksiyon diin nagahuros ang HK ug AK nga hangin. (Buh 27:12, *ftn* sa *Rbi8*) Tungod niini nga pagsabot, ang dunggoanan giingong bukas 'paingon sa AS ug sa HS' (*RS, NW*), usa ka kahubitan nga mohaom sa dakong agianan nga pormag katunga sa sirkulo pasulod sa dunggoanan sa Loutro. Tungod sa porma niini, ang Phineka wala karon gamita ingong dunggoanan, bisan tuod ang kausaban sa kasikbit nga mga dapit nakaapekto sa porma niini. Apan, ang Phineka may duha ka gagmay nga mga luok, ang usa *nag-atubang* sa HK ug ang lain sa AK. Busa, gisabot niadtong mipabor niining dapita nga ang ekspresyong "nagtan-aw sa ubos" nagkahulogang nag-atubang sa direksiyon diin ang hangin *naggikan* imbes nga sa dapit diin kini mohuros.

FENICIA [lagmit gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "kahoyng palma"]. Kini ang hikting luna sa yuta nga buyon sa sidlakang kabaybayonan sa Mediteranyo tali sa Sirya ug Israel diin ang utlanan sa S mao ang Kabukiran sa Lebanon. Halos katumbas kini sa modernong nasod sa Lebanon. Sulod sa daghang katuigan ang pangunang siyudad sa karaang Fenicia mao ang Sidon, apan sa ulahi kini nalabwan sa kadungganon sa Tiro, usa ka siyudad nga gitukod sa usa ka kolonya gikan sa Sidon.—Tan-awa ang SIDON, TAGA-SIDON; TIRO.

Geograpikanhong Dagway. Ang kapatagan daplin sa baybayon niining taas, hiktin nga nasod gisal-angsal-angan sa pipila ka dapit sa bungtorong mga tiilan sa kabukiran nga miabot hang-

tod sa daplin sa dagat. Ang kapatagan natubigan pag-ayo sa daghang sapa nga naggikan sa kabukiran nga maoy nahimong kinaiyanhong utlanan diha sa sidlakang utlanan niini. Dinhi adunay ubay-ubayng mga bukid nga kapin sa 3,000 m (10,000 p) ang gihabogon, nga ang kinahabogan maoy kapin sa 3,350 m (11,000 p), ug ang mga taluktok niini naputos sa niyebe sa halos tibuok tuig. Dihay panahon nga ang dakong bahin sa maong yuta nalukop sa dakong kalasangan ug sa lainlaing matang sa prutasan—sedro ug aguho ingon man ang robles, *beech,* mulberi, igos, olibo, ug palma nga datiles.

Ang Sinugdanan ug ang Ngalan. Ang kasaysayan sa mga Fenicianhon nagsugod human sa Lunop pinaagi sa apo ni Noe nga si Canaan, usa ka anak nga lalaki ni Ham. Si Canaan mao ang katigulangan sa 11 ka tribo, nga ang usa niini, ang mga taga-Sidon, maoy mga kaliwat ni Sidon nga panganay ni Canaan. (Gen 10:15-18; 1Cr 1:13-16) Busa ang mga taga-Sidon maoy mga Canaanhon. (Jos 13:4-6; Huk 10:12) Sila mismo ug ang uban pa nagtawag sa ilang yuta nga Canaan. Diha sa usa ka sensilyo sa panahon ni Antiochus Epiphanes, ang Sirofenicianhong siyudad sa Laodicea gihubit ingong "inahan nga siyudad sa Canaan."

Hinunoa, sa ulahi ang mga Grego mipalabi sa pagtawag niining Canaanhong mga taga-Sidon pinaagi sa laing termino, mga Fenicianhon. Kini ang hinungdan nganong ang mga ngalang Canaanhon, taga-Sidon, ug Fenicianhon usahay gigamit nga baylobaylo alang sa mao ra nga katawhan. Pananglitan, sa tagna ni Isaias, ang Fenicia gitawag nga "Canaan."—Isa 23:11; *JP; RS; ftn* sa *Rbi8.*

Yuta sa Marinerong mga Magpapatigayon. Ang mga Fenicianhon maoy lakip sa bantogang mga marinero sa karaang kalibotan. Ang ilang mga barko kasaligan kaayo tungod sa gidak-on niini. Taas ang dulong ug ulin niini, lapad ang hawakan, ug mahimong palawigon pinaagig layag ug bugsay. (Eze 27:3-7) Ang mga barko sa Fenicia mao ang gigamit sa kadaghanang negosyo sa Mediteranyo. Sa ika-11 nga siglo W.K.P., si Solomon nagpatrabaho sa Fenicianhong "mga alagad ni Hiram" aron mokuyog sa iyang mga barko paingon sa Tarsis (Espanya). (2Cr 9:21) Ang Fenicianhong mga tripulante gigamit usab diha sa panon sa mga barko ni Solomon nga gipalawig gikan sa Ezion-geber paingon sa Opir. (1Ha 9:26-28; 10:11) Sa ikapitong siglo W.K.P., ang Fenicianhong mga barko naglawig pa gihapon paingon sa Tarsis ug sa pagbalik kini nagdalag plata, puthaw, lata, ug tingga. —Eze 27:12.

Mga Kabatid ug mga Ginama. Ang mga platero nga Fenicianhon batid sa paghulma, pagsalsal, ug sa pagkulit ug mga butang nga bulawan ug plata. Ang ubang mga artesano eksperto sa pagkulit sa kahoy ug sa garing, paggamag mga galamiton nga hinimo sa bildo, paghablon sa delana ug sa lino, ug sa pagtinag panapton. Ang Fenicia nailhan ilabina tungod sa industriya niini sa tina nga purpura. Ang mga besting *royal* o *Tyrian* nga purpura mao ang kinamahalan, kay linibong *murex,* mga kinhason, nga matag usa niini mopagula lamang ug usa ka tulo sa tina, ang gikinahanglan alang sa pipila ka yarda nga panapton. Ang tina lainlain ug kolor, depende kon diing baybayon sa Mediteranyo makaplagan ang kinhason, ug tungod niini, gawas pa sa talagsaong kabatid sa mga Fenicianhon nga eksperto sa tina nga usahay mohimog duha o tulo ka proseso sa pagtina, mahimo ang daghang lainlaing mahalon nga mga panapton nga gitinguha sa mga halangdon ug mga hamili.—Eze 27:2, 7, 24.

Sa panahon ni David ug Solomon, ang mga Fenicianhon nabantog ingong mga magtatabas ug mga bato nga gigamit sa pagpanukod ug ingong mga mamumutol ug mga kahoy nga batid sa pagpamutol sa dagko kaayong mga kahoy gikan sa ilang kalasangan.—2Sa 5:11; 1Ha 5:1, 6-10, 18; 9:11; 1Cr 14:1.

Relihiyon. Ingong mga Canaanhon, ang mga Fenicianhon nagsunod sa usa ka daotan kaayong relihiyon nga nakasentro sa diyos sa pertilidad nga si Baal; kini naglakip sa sodomiya, pakigsekso sa hayop, ug seremonyal nga pagpamampam, ingon man sa dulumtanang rituwal sa paghalad ug bata. (Tan-awa ang HULAGWAY, Tomo 1, p. 739; CANAAN, CANAANHON Num. 2 [Gisakop sa Israel ang Canaan].) Ang Fenicianhong siyudad sa Baalbek (mga 65 km [40 mi] sa AS sa Beirut) nahimong usa sa dagkong mga sentro sa pagsimba sa daghang diyos sa karaang kalibotan; sa Romanhong kapanahonan dagkong mga templo alang sa lainlaing mga diyos ug mga diyosa ang gitukod didto, ug ang mga kagun-oban niini makita karong adlawa.

Sa tingpamulak sa 31 K.P., ang pipila ka pumoluyo sa Fenicia nagpasundayag ug pagtuo pinaagi sa pagpanaw pailaya ngadto sa Galilea aron mamati kang Jesus ug aron mamaayo sa ilang mga sakit. (Mar 3:7-10; Luc 6:17) Usa ka tuig o kapin pa sa ulahi, si Jesus miduaw sa kapatagan daplin sa baybayon sa Fenicia ug nakadayeg kaayo sa pagtuo sa usa ka babayeng lungsoranon sa Sirofenicia nga nagpuyo didto mao nga iyang milagrosong giayo ang iyang anak nga babaye nga gigamhan sa demonyo.—Mat 15:21-28; Mar 7:24-31.

Sa dihang nahitabo ang paglutos sa Judea human sa pagkamatay ni Esteban ingong martir, ang pipila sa mga Kristohanon mikalagiw ngadto sa Fenicia. Didto, sa pipila ka panahon, sila nagmantala sa maayong balita ngadto sa mga Hudiyo lamang.

Apan human makombertir si Cornelio, ang mga kongregasyon nga sagol mga Hudiyo ug mga dili-Hudiyo naporma diha sa kabaybayonan sa Fenicia ingon man sa ubang mga bahin sa Imperyo sa Roma. Si apostol Pablo miduaw sa pipila niini nga mga kongregasyon sa Fenicia sa panahon sa iyang mga pagpanaw; ang kataposang narekord nga pagduaw sa mga magtutuo didto maoy sa Sidon sa dihang siya nagpaingon sa Roma ingong usa ka binilanggo niadtong mga 58 K.P.—Buh 11:19; 15:3; 21:1-7; 27:1-3.

FESTO [gikan sa Lat., Masadyaon; Malipayon]. Gobernador sa Romanhong lalawigan sa Judea human pabalika si Felix ngadto sa Roma. (Buh 24:27) Wala sa tino mahibaloi ang tuig niini nga pag-ilis sa mga gobernador; ang mga tinubdan sa impormasyon mao lamang ang Bibliya ug si Josephus, ug walay usa niini ang naghisgot kon tungod ba kini sa pagtudlo ni Nero. Dihay duha ka pundok sa mga kritiko, ang usa nagpamatuod nga miabot si Porcio Festo sa Judea niadtong 54 K.P., ug ang lain nag-ingon nga siya miabot niadtong 61. Ang mga historyador daw mipabor sa panahon tali sa 58 ug 61 K.P. Ang tuig nga 58 K.P., sumala sa gitumbok sa *Analytical Concordance to the Bible* ni Young (p. 342), lagmit nga mao gayod ang petsa sa paglingkod ni Festo ingong gobernador sa Judea.

Tulo ka adlaw human moabot si Festo didto sa Cesarea siya mipanaw ngadto sa Jerusalem, dayag nga aron masinati siya sa mga problema sa katawhan nga iyang mandoan. Si Pablo didto sa Cesarea, gibilin ingong binilanggo panahon sa administrasyon ni Felix. Ang pangulong mga saserdote sa mga Hudiyo ug ang kadagkoan sa mga tawo wala maglangan ug panahon sa paghangyo nga siya dad-on sa Jerusalem, kay sila nagtinguha sa pagbanhig ug sa pagpatay kaniya diha sa dalan. Apan, si Festo nakahukom sa paghusay pag-usab kang Pablo ug nagmando sa mga magsusumbong sa pag-atubang sa iyang lingkoranan-sa-paghukom didto sa Cesarea. Human sa "husay" kombinsido si Festo nga inosente si Pablo ug sa ulahi misugid ngadto kang Haring Agripa II: "Akong naila nga siya walay nahimong bisan unsa nga takos sa kamatayon." (Buh 25:25) Una pa niana, kay "nagtinguhang makabaton sa pabor sa mga Hudiyo," si Festo nangutana kon si Pablo moboluntaryo ba sa pag-adto sa Jerusalem aron husayon. (Buh 25:9) Apan, si Pablo mitubag: "Walay tawo nga makatugyan kanako ngadto kanila ingong pabor. Ako moapelar kang Cesar!"—Buh 25:11.

Karon si Festo nag-atubang na usab ug usa ka bag-ong problema. Sa pagsaysay kang Agripa nga siya nagsugo nga ipadala kini nga binilanggo ngadto sa Roma, apan walay mga sumbong nga ikasang-at batok kaniya, si Festo miingon: "Daw dili-makataronganon nga ipadala ko ang usa ka binilanggo ug dili usab ipaila ang mga sumbong batok kaniya." (Buh 25:27) Si Agripa mitanyag sa paghusay kang Pablo aron masulbad ang suliran. Sa iyang depensa, si Pablo mihatag ug makapakombinsir ug puwersadong pahayag nga tungod niana si Festo nakaingon: "Ikaw nabuang, Pablo! Ang imong daghang nakat-onan maoy nakapabuang kanimo!" (Buh 26:24) Dayon si Pablo miliso ngadto kang Agripa uban ang usa ka kusganong pangdani, nga tungod niana mikomento si Agripa: "Sa mubong panahon makombinsir mo ako nga mahimong Kristohanon." (Buh 26:28) Sa ulahi si Agripa miingon kang Festo: "Kining tawhana mabuhian unta kon wala pa siya moapelar kang Cesar." Kini nga desisyon mao gayoy pagbuot sa Diyos, kay ang Ginoo nagbutyag na daan kang Pablo: "Magmaisogon! . . . usab ikaw kinahanglang magpamatuod sa Roma."—Buh 23:11; 26:32.

Kon itandi sa malupigong administrasyon ni Felix, ang kang Festo giisip nga maoy maarangarang sa katibuk-an. Iyang nasumpo ang teroristang mga bandido nga nailhang Mga Mamumuno, o *Sicarii* (magbabarawng mga lalaki), ug sa ubang mga paagi nagpatuman sa Romanhong balaod. Apan, ang usa ka mando ni Festo gibaliktad human kini giapelar ngadto sa Roma. Si Agripa nagtukod sa iyang lawak-kan-anan nga gikan niini malantaw ang nahimutangan sa sagradong templo, nga tungod niana ang mga Hudiyo nagtukod ug paril aron ang templo dili makita. Gimando ni Festo nga ang paril tangtangon tungod kay kini nakasalipod sa panan-aw sa kasundalohan, apan sa dihang giapelar ang kaso ngadto sa Roma ang paril gitugotan nga magpabilin. Si Festo namatay nga nangatungdanan pa ug gipulihan ni Albinus.

FIGELO. Usa ka tawo nga gikan sa distrito sa Asia nga "nagpahilayo" kang Pablo.—2Ti 1:15; tanawa ang ASIA.

FILADELFIA [Inigsoong Pagbati]. Usa ka siyudad sa K sa Asia Minor nga adunay Kristohanong kongregasyon nga gipadad-an ug usa sa pito ka sulat diha sa Pinadayag. (Pin 1:11; 3:7-13) Ang Lydianhon nga siyudad sa Filadelfia nahimutang sa usa ka patag ibabaw sa bukid sa H sa Suba sa Cogamis, mga 45 km (28 mi) sa HS sa Sardis ug 80 km (50 mi) sa AK sa Laodicea. Gitukod kini niadtong ikaduhang siglo W.K.P. ni Eumenes II, ang hari sa Pergamo, o sa iyang igsoong lalaki nga si Attalus II (Filadelfus), kansang ngalan maoy gingalan sa siyudad. Ang siyudad nahimutang sa ulohan sa halapad nga walog nga mitadlas sa Sardis hangtod sa Smirna (modernong Izmir) diha sa daplin sa baybayon. Ang mga dalan nagdugtong

niini sa kabaybayonan, nga ang Pergamo dapit sa A, ug ang Laodicea dapit sa HS. Ang siyudad nagsilbing ganghaan paingon sa sentro sa Frigia.

Ang Filadelfia maoy mauswagong sentro sa paghimog bino, ug ang pangunang bathala niini mao si Dionysus nga diyos sa bino. Ang maong dapit kanunay nga makasinati ug mga linog, nga ang usa niini migun-ob sa Filadelfia niadtong 17 K.P. Tungod sa pinansiyal nga tabang sa Roma, ang siyudad natukod pag-usab ug misagop sa ngalan nga Neocesarea (Bag-ong Cesarea) ug, sa ulahing yugto, Flavia. Kining dapita karong adlawa maoy nahimutangan sa modernong Alasehir. Ang karaang siyudad maoy usa ka sentro nga gikan niini ang Helenismo o Gregong kultura mikaylap sa Asia Minor.

Dayag nga may mga Hudiyo didto sanglit ang Pinadayag 3:9 naghisgot 'niadtong gikan sa sinagoga ni Satanas nga nag-ingon nga sila mga Hudiyo.' Lagmit nga sila ang nakigbatok sa matinumanong mga Kristohanon diha sa siyudad pinaagi sa pagkabig ug balik sa mga Kristohanon nga Hudiyo ug kagikan o sa pagkombinsir kanila nga magpabilin o mosunod pag-usab sa pipila ka tulumanon sa Moisesnong Balaod. Ang maong lakang wala molampos. Gidayeg ni Jesus ang mga Kristohanon tungod sa ilang pagkamalahutayon. Iyang gidasig sila nga 'mangupot pag-ayo.'—Pin 3:9-11.

Bahin sa Filadelfia sa Decapolis, tan-awa ang RABA Num. 1.

FILEMON [Mahigugmaon]. Usa ka Kristohanon nga tag-iyag ulipon nga nakig-uban sa kongregasyon sa Colosas. Ang iyang balay nga nahimutang niini nga siyudad sa habagatan-kasadpan sa Asia Minor nagsilbing usa ka tigomanan sa kongregasyon didto. Si Filemon nahimong tuboran sa kahayahay sa mga isigka-Kristohanon ug usa ka panig-ingnan sa pagtuo ug gugma. Giisip siya ni apostol Pablo nga usa ka hinigugmang isigkamagbubuhat. (Flm 1, 2, 5-7; itandi ang Col 4:9 sa Flm 10-12.) Ang tinguha ni Pablo nga moestar uban kang Filemon nagpakita gayod nga maabiabihon kining tawhana.—Flm 22; itandi ang Buh 16:14, 15.

Si Apia ug Arquipo lagmit maoy mga membro sa panimalay ni Filemon, sanglit gihisgotan sila diha sa personal nga sulat ni Pablo ngadto kang Filemon. Si Apia tingali mao ang asawa ni Filemon, ug si Arquipo tingali mao ang iyang anak nga lalaki.—Flm 2.

Mopatim-aw nga si Filemon nahimong Kristohanon pinaagi sa mga paningkamot ni Pablo. (Flm 19) Apan, sanglit si Pablo wala magwali sa Colosas mismo (Col 2:1), si Filemon tingali nakakat-on sa Kristiyanidad ingong resulta sa duha ka tuig nga kalihokan sa apostol didto sa Efeso, sa dihang "ang tanang nagpuyo sa distrito sa Asia [nga naglakip sa Colosas] nakadungog sa pulong sa Ginoo."—Buh 19:10.

Sa usa ka panahon sa wala pa madawat ang sulat ni Pablo, gilayasan si Filemon sa iyang ulipong si Onesimo. Kining milayas nga ulipon lagmit nga nangawat ug salapi gikan sa iyang agalon aron iplete sa iyang pagbiyahe paingon sa Roma, diin sa ulahi nahibalag niya si Pablo ug nahimong usa ka Kristohanon.—Flm 10, 11, 18, 19; tan-awa ang ULIPON.

FILEMON, SULAT KANG. Usa ka sulat nga gisulat mismo ni apostol Pablo ug pangunang gisulat alang kang Filemon. (Flm 1, 2, 19) Lagmit gayod nga kini gisulat human magsugod ang unang pagkabilanggo ni Pablo didto sa Roma (lagmit sa mga 60-61 K.P.), kay ang apostol naglaom nga siya "hatagag kagawasan."—Ber 22; tan-awa ang ONESIMO; FILEMON.

Ang katuyoan sa apostol sa pagsulat niini nga sulat maoy aron sa pagdasig kang Filemon nga malulotong dawaton pagbalik ang iyang milayas nga ulipon nga si Onesimo. Inay nga gamiton ang iyang awtoridad ingong apostol sa pagsugo kaniya nga buhaton kana, nangamuyo si Pablo pinasukad sa gugma ug personal nga panaghigala.

MGA PANGUNANG PUNTO SA FILEMON

Usa ka sulat nga nagdasig nga ang gugma ug kaluoy ipakita ngadto sa milayas nga ulipon nga nahimong Kristohanon

Gisulat niadtong mga 60-61 K.P. samtang si Pablo nabilanggo sa Roma

Komendasyon kang Filemon tungod sa iyang gugma ug pagtuo (ber 1-7)

- Si Filemon gitawag ni Pablo ingong usa nga hinigugma ug isigkamagbubuhat
- Ang mga taho bahin sa gugma ug pagtuo ni Filemon nagtukmod kang Pablo sa pagpasalamat sa Diyos ug naghatag sa apostol ug tumang kalipay ug kahupayan

Gipadalag balik ni Pablo si Onesimo ingong "labaw pa kay sa usa ka ulipon" (ber 8-25)

- Ang nabilanggong si Pablo mihangyo pinasukad sa gugma alang sa milayas nga ulipong si Onesimo, kinsa nahimong Kristohanon tungod sa iyang pagpakig-uban kang Pablo
- Tungod kay si Onesimo mapuslanon sa pag-alagad kaniya, gusto siyang hawiran ni Pablo; apan gipadala siyag balik sa apostol sanglit dili siya buot mohimo ug bisan unsa nga walay pagtugot ni Filemon
- Giawhag ni Pablo si Filemon nga dawaton si Onesimo ingong usa ka igsoon, nga samag siya ang apostol mismo, ug gipahayag ni Pablo ang iyang pagsalig nga himoon kini ni Filemon nga mas labaw pa gani kay sa iyang gihangyo

(Flm 8, 9, 17) Kay nakaila kang Filemon ingong usa ka tawo sa pagtuo ug gugma, si Pablo masaligon nga siya magadawat pagbalik sa iyang kanhing walay pulos apan karon Kristohanon na nga ulipon, nga sama sa iyang himoong pagdawat sa apostol mismo. (Ber 10, 11, 21) Kini ilabinang makaiikag, sanglit si Filemon adunay legal nga katungod sa pagpahamtang ug grabe nga silot kang Onesimo.

Gawas sa pagtagana ug aktuwal nga panig-ingnan nga nag-ilustrar sa katahom sa Kristohanong kalulot, pagpasaylo, ug kaluoy, ang sulat nagsugilon kanato bahin sa unang mga Kristohanon. Sila nagtigom diha sa pribadong mga balay, nagtawag sa usag usa nga "igsoon[g lalaki]" ug "igsoong babaye" (Flm 1, 2, 20), nag-ampo alang sa usag usa (ber 4, 22), ug nadasig tungod sa pagtuo ug gugma nga gipasundayag sa mga isigkamagtutuo (ber 4-7).

FILETO [Hinigugma; Takos sa Paghigugma]. Usa ka apostata sa Kristiyanidad sa unang siglo kinsa gihisgotan ni Pablo uban ni Himeneo; gihubit ni Pablo si Fileto ug Himeneo ingong bakak nga mga magtutudlo mahitungod sa pagkabanhaw ug ingong mga tigdaot sa pagtuo.—2Ti 2:17, 18.

FILIPOS. Sa panahon sa ikaduhang misyonaryong panaw ni apostol Pablo, kini nga siyudad mao "ang pangunang [o, unang] siyudad sa distrito sa Macedonia," apan mopatim-awng dili mao ang kaulohan niini. Kini nahimutang sa sidlakang bahin sa maong distrito, sa A nga tumoy sa Dagat Aegean, nga dili layo gikan sa distrito sa Trasia. Si Pablo, nga miadto didto sakay sa usa ka barko gikan sa Troas, midunggo sa dunggoanang lungsod sa Filipos, ang Neapolis, ug mipanaw ug mga 15 km (9.5 mi) sa AK subay sa *Via Egnatia,* o Dalan sa Egnatia, ang iladong dalan sa komersiyo ug militar gikan sa Asia paingon sa Roma, nga milatas sa usa ka agianan sa bukid nga mga 500 m (1,600 p) ibabaw sa lebel sa dagat ug palugsong ngadto sa Patag sa Filipos.—Buh 16:11, 12.

Ang siyudad nahimutang ibabaw sa usa ka bungtod nga mituybo gikan niini nga patag, duol sa suba sa Gangites. Sa H may usa ka lapad nga kalamakan. Ang *acropolis* o kinutaang bahin sa Filipos nahimutang ibabaw sa usa ka dakong bato sa AS nga bahin sa siyudad. Makita sa mga pagpangubkob sa mga kagun-oban nga ang Dalan sa Egnatia milatas sa taliwala sa siyudad ug nga sa kilid niini dihay usa ka publikong hawanan nga igoigo ang gidak-on. Ang Ampipolis, nga giadtoan ni Pablo human mobiya sa Filipos, lagmit mao ang kaulohan sa distrito; kini nahimutang nga mga 50 km (30 mi) sa HK sa Filipos. Gikan sa Ampipolis, si Pablo mipaingon sa HK nga mga 35 km (22 mi) ngadto sa Apolonia ug gikan didto miadto sa Tesalonica nga mga 45 km (28 mi) dapit sa K, diin siya miestar ug mga tulo ka semana una pa mopaingon sa HK agi sa Berea aron mosakay ug barko paingon sa Atenas.

Kasaysayan. Sa sinugdan ang Filipos gitawag nga Crenides (Krenides). Si Felipe II sa Macedon (amahan ni Alejandrong Bantogan) nag-ilog sa siyudad gikan sa mga Trasianhon niadtong mga tungatunga sa ikaupat nga siglo W.K.P. ug nagngalan niini sumala sa iyang ngalan. Sa maong dapit dihay mga minahan nga daghan ug bulawan, ug ang bulawang mga sensilyo giisyu nga may ngalan ni Felipe. Niadtong mga 168 W.K.P. ang Romanong konsul nga si Lucius Aemilius Paulus nagpildi kang Perseus, ang kataposan sa Macedonianhong mga hari, ug nag-ilog sa Filipos ug sa naglibot nga teritoryo. Niadtong 146 W.K.P. ang tibuok Macedonia gihiusa ingong usa ka Romanhong lalawigan. Ang gubat diin si Octavian ug Mark Antony nagpildi sa kasundalohan ni Brutus ug Gaius Cassius Longinus, ang mga mamumuno ni Julio Cesar, didto nahitabo sa Patag sa Filipos (niadtong 42 W.K.P.). Human niadto, ingong handomanan sa iyang dakong kadaogan, gihimo ni Octavian ang Filipos nga usa ka Romanhong "kolonya." (Buh 16:12) Pipila ka tuig sa ulahi, sa dihang si Octavian gihimong Cesar Agusto sa Romanhong senado, iyang gitawag ang lungsod nga *Colonia Augusta Julia Philippensis.*

Tungod sa paghimo niini nga usa ka Romanhong kolonya, ang siyudad wala na pabayra ug mga buhis ug gihatagan kini ug ubang mga pribilehiyo, nga tingali lakip niini ang paghupot sa mga molupyo ug usa ka segundaryong matang sa Romanong pagkalungsoranon. Busa ang mga lungsoranon mas nagpakitag pagkamaunongon ug pagbati ngadto sa Roma. Tingali kini ang hinungdan kon nganong ang mga agalon sa batang babaye diin diha kaniya gipagula ni apostol Pablo ang usa ka demonyo sa pagpanag-an nagpasiugda niini nga punto atubangan sa mga mahistrado labot sa ilang akusasyon batok kang Pablo ug Silas pinaagi sa pag-ingon, "Kita *mga Romano."* (Buh 16:16-24) Busa nasabtan usab gayod sa mga Kristohanon sa Filipos sa dihang si Pablo misulat sa ulahi nga nag-awhag kanila nga "magagawi ingong mga lungsoranon" nga takos sa maayong balita labot kang Kristo, ug nagpahinumdom kanila nga "ang atong pagkalungsoranon nagalungtad sa mga langit," tungod kay ang kalibotanon, Romanong pagkalungsoranon gipabilhan pag-ayo sa Filipos, gani usa ka butang nga ikapanghambog.—Flp 1:27; 3:20, *Int.*

Pagduaw ni Pablo. Ang Filipos mao ang unang siyudad sa Uropa nga nakadungog sa pagwali ni Pablo sa maayong balita, niadtong mga

50 K.P., sa panahon sa iyang ikaduhang misyonaryong panaw. Siya miadto didto agig pagsunod sa awhag diha sa usa ka panan-awon sa kagabhion didto sa Troas sa Asia Minor, nga niini ang usa ka tawong Macedonianhon nangaliyupo kaniya: "Dali ngari sa Macedonia ug tabangi kami." (Buh 16:8-10) Si Pablo ug ang iyang mga kaubanan, dayag nga lakip si Lucas nga maoy ilang tigtala sa mga panghitabo, miestar didto ug ubay-ubayng mga adlaw, ug sa panahon sa Igpapahulay sila "nangadto sa gawas sa ganghaan daplin sa suba," diin giasoy ni Lucas, "among gihunahuna nga may dapit nga ampoanan." Gihunahuna sa pipila nga walay sinagoga sa Filipos, tungod kay kini nga siyudad sentro sa militar—ug ang mga Hudiyo didto basin gidid-an nga magtigom sulod sa siyudad alang sa pagsimba. Sa bisan unsa nga kahimtang, si Pablo nakigsulti sa kababayen-an nga nagkatigom didto ug nakakaplag ug usa nga ginganlan ug Lydia, usa ka magsisimba sa Diyos, nga 'nagbukas pag-ayo sa iyang kasingkasing aron maminaw sa mga butang nga gisulti ni Pablo.' Siya ug ang iyang panimalay nabawtismohan, ug hilabihan ang iyang pagpabili ug pagkamaabiabihon nga tungod niini 'gipugos gayod niya si Pablo ug ang iyang mga kaubanan nga moestar' sa iyang balay.—Buh 16:11-15.

Apan karon, human mosanong sa panawagan nga moadto sa Macedonia, si Pablo nakaagom ug paglutos dinhi niining una nga siyudad, niining higayona dili gikan sa mga Hudiyo, sama sa naagoman niya sa Galacia. Gipaboran sa mga mahistrado sa siyudad ang bakak nga mga sumbong sa mga tag-iya sa gidemonyohan nga batang babaye. Nawad-an sila sa ilang kita tungod kay siya dili na makapanag-an, nga gikan niana sila nakakuwarta pag-ayo. Si Pablo ug Silas gigarote, sila gibalhog sa bilanggoan, ug ang ilang mga tiil gipahuot diha sa mga sepohan.—Buh 16:16-24.

Apan, pagkatungang gabii, samtang sila nagampo ug nagdayeg sa Diyos pinaagig awit nga nadungog sa ubang mga binilanggo, usa ka milagro ang nahitabo. Usa ka linog ang nagpahinabo nga matangtang ang gapos sa mga binilanggo ug mabuksan ang mga pultahan. Ang magbalantay sa bilanggoan, nga nahibalong siya silotan sa kamatayon kon makaikyas ang mga binilanggo nga iyang gibantayan, hapit nang magpakamatay sa dihang si Pablo misinggit: "Ayaw unsaa ang imong kaugalingon, kay ania ra kaming tanan!" Dayon ang magbalantay sa bilanggoan ug ang iyang panimalay namati kang Pablo ug Silas, nagtambal sa ilang mga labod, ug nahimong bawtismadong mga magtutuo.—Buh 16:25-34; HULAGWAY, Tomo 2, p. 749.

Pagkabuntag, tingali nakadungog sa milagro nga nahitabo, ang mga mahistrado sa siyudad nagsugo sa magbalantay sa bilanggoan nga buhian si Pablo. Apan si Pablo mas interesado sa pagbindikar, pagdepensa, ug sa pag-establisar sa legal nga paagi sa maayong balita kay sa dihadiha nga pagpagawas kaniya. Wala siya mouyon sa bisan unsang sekreto nga pagpagawas aron lamang dili maulawan ang mga mahistrado. Gipunting niya ang iyang pagkalungsoranon sa Roma ug ang pagbunal kaniya ug kang Silas *diha sa publiko,* nga wala pa kahukmi. Kinahanglang moangkon sila sa dayag nga sila ang milapas sa balaod, ug dili gayod ang mga Kristohanon. Sa pagkadungog nga si Pablo ug Silas maoy mga Romano, ang mga mahistrado nangahadlok ug sila personal nga miadto ug "nangaliyupo kanila," nagpagula kanila, ug naghangyo kanila nga mobiya sa siyudad.—Buh 16:35-40.

Bisan pa niana, si Pablo nakatukod ug usa ka maayong kongregasyon sa Filipos, usa ka kongregasyon nga gimahal niya kanunay. Ang ilang gugma kaniya gipasundayag pinaagi sa ilang kahangawa ug pagtagana sa iyang panginahanglan, bisan didto na siya sa laing dapit. (Flp 4:16) Giduaw pagusab ni Pablo ang Filipos sa panahon sa iyang ikatulong misyonaryong panaw, lagmit sa ikatulong higayon, human siya makagawas sa iyang unang pagkabilanggo sa Roma.—Buh 20:1, 2, 6; Flp 1:19; 2:24.

FILIPOS, SULAT NGADTO SA MGA TAGA-. Usa ka basahon sa Kristohanon Gregong Kasulatan nga gisulat ni apostol Pablo ngadto sa kongregasyon sa siyudad sa Filipos sa lalawigan sa Macedonia, usa ka kongregasyon nga gitukod ni Pablo niadtong mga 50 K.P., sa panahon sa iyang ikaduhang misyonaryong panaw.

Kon Kanus-a ug Diin Gisulat. Ang kaundan sa sulat mismo nagpamatuod nga kini gisulat sa panahon sa unang pagkabilanggo ni Pablo didto sa Roma. Niini siya naghisgot bahin sa "tanang Praetorianong Guwardiya" nga nahibalo sa hinungdan sa iyang pagkabilanggo, ug siya nagpadalag mga pangomosta gikan "kanilang sa panimalay ni Cesar." (Flp 1:13; 4:22) Ang unang pagkabilanggo ni Pablo sa Roma kasagarang giisip nga nahitabo sa mga 59-61 K.P. Pipila ka butang ang nahitabo tali sa pag-abot ni Pablo didto sa Roma ug sa iyang desisyon nga mosulat ngadto sa mga taga-Filipos. Si Epafrodito mibiyahe gikan sa Filipos, miabag kang Pablo, ug unya grabeng nagkasakit. Ang mga taga-Filipos, mga 1,000 km (600 mi) ang gilay-on, nakabalita sa iyang pagkasakit. Karon si Epafrodito naulian na, ug gipadala siyag balik ni Pablo nga dala kini nga sulat. Busa ang sulat gihimo niadtong mga 60 o 61 K.P.

Ang Kahimtang ug mga Hinungdan sa Pagsulat. Ang kongregasyon sa Filipos nagpakitag dakong gugma ug pagtamod kang Pablo. Wala

madugay human sa iyang pagduaw kanila, ang kongregasyon nagpadala ngadto kaniya ug daghang materyal nga mga tagana sa dihang siya miestar ug pipila ka semana sa kasikbit nga Tesalonica. (Flp 4:15, 16) Sa ulahi, sa dihang ang mga igsoon sa Jerusalem nakaagom ug usa ka yugto sa grabeng paglutos ug nanginahanglan ug materyal nga tabang, ang mga Kristohanon sa Filipos, bisan mga kabos kaayo ug nakaagom pa ug dakong pagsulay tungod sa mga kasakitan, andam gihapon nga moamot bisan labaw sa ilang maarangan. Gipabilhan pag-ayo ni Pablo ang ilang maayong tinamdan nga tungod niana gihisgotan niya sila ingong usa ka panig-ingnan sa ubang mga kongregasyon. (2Co 8:1-6) Sila usab aktibo kaayo ug puliki sa pagsangyaw sa maayong balita, busa mopatim-aw nga sila wala kaayoy komunikasyon ni Pablo sa usa ka yugto sa panahon. Apan karon, sa iyang panginahanglan samtang nabilanggo, dili lang kay sila nagpadala ug materyal nga mga gasa maong si Pablo nakabaton ug kadagaya kondili nagpadala usab sa ilang kaugalingong sinugo nga si Epafrodito, usa ka tawo nga mapuslanon ngadto kanila. Kining masibotong igsoon maisogong nagtabang kang Pablo, nga nagpameligro pa gani sa iyang kaugalingong kinabuhi. Tungod niana, siya gidayeg pag-ayo ni Pablo diha sa kongregasyon. —Flp 2:25-30; 4:18.

Si Pablo nagpahayag ug pagsalig nga, uyon sa ilang mga pag-ampo, siya makagawas gikan niini nga pagkabilanggo ug makaduaw kanila pag-usab. (Flp 1:19; 2:24) Siya nasayod nga ang iyang pagpadayon nga buhi maoy mapuslanon kanila, bisan tuod nga siya naghinamhinam nga moabot ang panahon nga siya dawaton na ni Kristo aron mahiuban kaniya. (Flp 1:21-25; itandi ang Ju 14:3.) Sa kasamtangan, siya naglaom nga ipadala si Timoteo, nga labaw kang bisan kinsa, tiunay nga nahingawa alang sa ilang mga kaayohan.—Flp 2:19-23.

Ang sulat nagpabanaag ug gugma. Wala gayod ihikaw ni Pablo ang pagdayeg kon gikinahanglan, ni siya nagdumili sa paghatag ug gikinahanglang pagbadlong, apan niini nga kahimtang ang pagdasig mao ang gikinahanglan. Ang kongregasyon adunay mga kaatbang o mga magsusupak, "mga mamumuhat ug kadaot," kinsa gustong manghambog sa unodnong mga relasyon ug sa pagkatinuli sa unod, apan mopatim-aw nga ang mga igso-

MGA PANGUNANG PUNTO SA FILIPOS

Usa ka sulat nga nagpaaninag sa linaing bugkos sa gugma nga naglungtad tali kang Pablo ug sa mga Kristohanon sa Filipos

Gisulat ni Pablo niadtong mga 60-61 K.P. samtang nabilanggo sa Roma

---

Ang gugma ni Pablo alang sa mga igsoon ug ang iyang pagpabili sa ilang pagkamanggihatagon

- Gipasalamatan ni Pablo ang Diyos tungod kay ang mga taga-Filipos nakatampo sa pagpauswag sa maayong balita. Gumikan sa iyang halalom nga pagmahal alang kanila, siya nag-ampo nga ang ilang gugma molambo pa ug nga ilang tinoon ang mas hinungdanong mga butang (1:3-11)
- Si Pablo nahingawa sa kaayohan sa mga taga-Filipos; siya naglaom nga ipadala ngadto kanila si Timoteo, kinsa iyang girekomendar pag-ayo; siya masaligon nga siya mismo makaduaw usab kanila sa dili madugay (2:19-24)
- Aron pasaligan ang mga igsoon mahitungod sa kahimtang ni Epafrodito, kinsa nadunggan sa mga taga-Filipos nga nagmasakiton pag-ayo, gipadala ni Pablo ngadto kanila kining maunongong alagad nga ilang gitudlo sa pag-alagad kang Pablo (2:25-30)
- Bisan tuod si Pablo nagmakontento diha sa tanang kahimtang tungod sa kusog nga gihatag kaniya gikan sa itaas, iyang gidayeg pag-ayo ang mga taga-Filipos sa ilang pagkamanggihatagon (4:10-19)

Mga resulta sa pagkabilanggo ni Pablo

- Ang pagkabilanggo ni Pablo mitultol sa pag-uswag sa maayong balita; ang iyang kahimtang nahibaloan pag-ayo taliwala sa Praetorianong Guwardiya, ug kadaghanan sa mga igsoon nagpakita ug dugang kaisog sa pagsulti nga walay kahadlok sa pulong sa Diyos (1:12-14)
- Ang pipila nagwali nga may maayong motibo, ang uban may daotang motibo—bisan hain man niana, si Kristo ginasangyaw; buhi man si Pablo o mamatay, himayaon niya si Kristo; apan iyang gibati nga siya mabuhi pa aron sa pag-alagad sa mga taga-Filipos (1:15-26)

Makapalig-ong tambag may kalabotan sa tinamdan ug panggawi

- Magagawi sa paaging takos sa maayong balita, nga dili mahadlok sa mga kaaway; ang mga kaatbang o mga magsusupak pagalaglagon, samtang ang mga magtutuo makabaton ug kaluwasan (1:27-30)
- Ipakita ang tinamdan sa pangisip nga sama nianang kang Kristo pinaagi sa pagkamapainubsanon ug dili matinguhaon sa kaugalingong kaayohan lamang (2:1-11)
- Ingong mga anak nga walay ikasaway, sidlak ingong mga magbabanwag taliwala sa usa ka hiwi nga kaliwatan, "nga nagpadayon sa pagpangupot nga hugot sa pulong sa kinabuhi" (2:12-16)
- Pagbantay batok niadtong nagpasiugda sa pagkatinuli; ang pagsalig sa usa ka Kristohanon anaa kang Kristo, dili sa pagkatinuli sa unod (3:1-3)
- Kon bahin sa unodnong kuwalipikasyon, nabatonan ni Pablo ang kinatas-ang luna, apan iyang giisip kining tanan ingong basura tungod sa "pagkalabaw ug bili sa kahibalo ni Kristo"; siya nangagpas sa tumong alang sa ganti ug nag-awhag sa uban nga mobuhat sa ingon (3:4-21)
- Padayon sa pagmaya diha sa Ginoo; ipakita ang pagkamakataronganon ug itugyan ang mga kabalaka ngadto sa Diyos pinaagi sa pag-ampo; pun-a ang kaisipan sa maayong mga hunahuna (4:4-9)

on wala kaayo maapektohi o masamok. (Flp 3:2) Busa dili kinahanglang mohatag si Pablo ug kusganong argumento ug pagbadlong nga sama niadtong iyang mga sulat ngadto sa mga kongregasyon sa Galacia ug Corinto. Ang bugtong pagtul-id nga gihimo mao ang iyang pag-awhag nga magkahiusa si Euodia ug Sintique. Sa tibuok sulat siya nagdasig sa kongregasyon sa Filipos nga magpadayon sa ilang maayong dalan—sa pagbaton ug mas labaw nga katakos sa pag-ila ug sa pagpangupot pag-ayo sa Pulong sa kinabuhi, sa usa ka mas malig-ong pagtuo, ug sa paglaom sa ganti nga moabot.

Adunay daghang maayo nga mga prinsipyo nga gipahayag diha sa sulat nga nagtaganag giya ug pagdasig sa tanang Kristohanon. Ang pipila niini mao ang:

Kapitulo ug bersikulo	Prinsipyo
1:9, 10	Tinoa ang mas hinungdanong mga butang aron dili makapandol sa uban labot sa bisan unsang butang
1:15-18	Kita mahimong magmaya bisan pag ang mga kaaway sa kamatuoran mosulti nga mabatokon bahin niini, kay pinaagi niini nasangyaw hinuon ang kamatuoran
1:19	Ang pag-ampo sa mga alagad sa Diyos epektibo
1:27, 28	Ang panaghiusa ug kaisog sa mga Kristohanon atubangan sa ilang mga kaatbang o mga magsusupak maoy pamatuod gikan sa Diyos nga siya moluwas sa iyang mga alagad ug molaglag sa iyang mga kaaway
2:5-11	Ang pagpaubos mosangpot sa pagbayaw gikan sa Diyos
2:27	Pasalamatan ang Diyos tungod sa iyang kaluoy sa dihang ang usa sa iyang matinumanong mga alagad maulian sa sakit
3:16	Unsa mang pag-uswag nga nahimo sa Kristohanon, siya kinahanglang magpadayon sa paglakaw nga mahusay niining samang rutina aron madawat ang ganti
3:20	Ang mga Kristohanon kinahanglang molantaw sa mga langit, diin atua didto ang ilang pagkalungsoranon, dili sa yutan-ong mga relasyon
4:6, 7	Ayaw kabalaka; sa tanang kahimtang ipahibalo sa Diyos ang inyong mga pangaliya, ug siya magahatag ug kalinaw nga magbantay sa inyong kasingkasing ug mga gahom sa pangisip
4:8	Palandonga sa tanang higayon ang matarong ug dalayegong mga butang

FILISTIA, FILISTEHANON. Nagkobre sa usa ka luna gikan sa usa ka dapit duol sa Jope sa A hangtod sa Gaza sa H, ang Filistia may gitas-ong mga 80 km (50 mi) ubay sa Dagat Mediteranyo (Ex 23:31) ug miabot ug mga 24 km (15 mi) pailaya. Dayag nga ang "dagat sa mga Filistehanon" nagtumong sa bahin sa Mediteranyo nga maoy utlanan sa baybayon sa Filistia. Ang mga bungdo sa pinadpad nga balas ubay sa baybayon nakaabot sa yuta sa igoigong gilay-on, usahay moabot ug mga 6 km (3.5 mi). Gawas pa niini, ang rehiyon maoy tabunok ug nagpatunghag mga tanom nga lugason, kaolibohan, ug mga bungahoy.

Sulod sa dakong bahin sa yugto sa Hebreohanong Kasulatan, giokupar sa mga Filistehanon ang patag daplin sa baybayon ug sila maoy lakip sa dayag nga mga kaaway sa Israel. (Isa 9:12; 11:14) Usa ka dili-tinuli (2Sa 1:20), daghag-diyos nga katawhan (Huk 16:23; 2Ha 1:2; tan-awa ang BAAL-ZEBUB; DAGON), ang mga Filistehanon matuotuohong mokonsulta sa ilang mga saserdote ug mga tigpanagan aron makahimog mga desisyon. (1Sa 6:2; itandi ang Isa 2:6.) Ug ang ilang mga manggugubat, sa dihang moadto sa pagpakiggubat, magdalag mga idolo sa ilang mga diyos. (2Sa 5:21) Sulod sa ilang yuta, nga nailhan ingong Filistia (Ex 15:14; Sal 60:8; 87:4; 108:9; Isa 14:29, 31), nahimutang ang mga siyudad sa Gaza, Askelon, Asdod, Ekron, ug Gat. Sa kasiglohan ang matag usa niini nga mga siyudad gimandoan sa usa ka kaabin nga ginoo. —Jos 13:3; 1Sa 29:7; tan-awa ang MAGKAABIN NGA MGA GINOO.

Kasaysayan. Ang pulo sa Creta (sagad gituohan nga mao ra ang Captor), bisan tuod dili gayod ang orihinal nga pinuy-anan sa mga Filistehanon, mao ang dapit nga gikan niana sila milalin ngadto sa kabaybayonan sa Canaan. (Jer 47:4; Am 9:7; tan-awa ang CAPTOR; CRETA.) Dili matino kon kanus-a nagsugod kini nga paglalin. Apan, sukad pa sa panahon ni Abraham ug sa iyang anak nga si Isaac, ang mga Filistehanon nagpuyo na sa Gerar sa habagatan sa Canaan. Sila may hari, si Abimelek, ug may kasundalohan nga ubos sa pagmando sa usa nga ginganlan ug Picol.—Gen 20:1, 2; 21:32-34; 26:1-18; tan-awa ang ABIMELEK Num. 1 ug 2.

Ang pipila misupak sa mga paghisgot sa Genesis nga ang Canaan mao ang pinuy-anan sa mga Filistehanon, nga nangatarongang ang mga Filistehanon wala mopuyo didto hangtod sa ika-12 nga siglo W.K.P. Apan kini nga pagsupak walay lig-ong pasukaranan. Ang *New Bible Dictionary* nga giedit ni J. Douglas (1985, p. 933) nag-ingon: "Sanglit ang mga Filistehanon wala hisgoti diha sa sekular nga mga inskripsiyon hangtod sa ika-12 nga siglo WK, ug walay arkeolohikanhong mga kaplag nga naglangkit kanila nga makaplagan una pa niining panahona, daghang komentarista ang nagsalikway sa mga paghisgot kanila sa panahon sa mga patriarka ingong dili uyon sa kronolohiya." Apan, aron ipakita nga ang maong ideya dili husto, gihisgotan ang ebidensiya nga dihay dakong pag-uswag sa negosyong Aegeanhon sukad pa niadtong mga ika-20

nga siglo W.K.P. Gipakita nga bisag ang usa ka partikular nga grupo wala hisgoti diha sa mga inskripsiyon sa ubang mga nasod tungod kay kini dili prominente, wala kini magpasabot nga ang maong grupo wala maglungtad. Ang nakab-ot nga konklusyon sa *New Bible Dictionary* mao: "Walay katarongan nga ang gagmayng grupo sa mga Filistehanon dili lakip sa unang Aegeanhong mga negosyante tungod lamang kay sila dili prominente, maong sila dili mamatikdan sa mas dagkong mga estado."

Sa dihang mibiya ang Israel sa Ehipto niadtong 1513 W.K.P., wala dad-a ni Jehova ang mga Israelinhon agi sa Filistia (ang labing laktod nga dalan gikan sa Ehipto paingon sa Yutang Saad), kay basig sila mawad-an ug kadasig tungod kay sila makiggubat dayon ug makahukom nga mobalik na lang sa Ehipto. (Ex 13:17) Lagmit dili isipon sa mga Filistehanon nga ang nagsingabot nga milyonmilyong Israelinhon maoy mga langyaw lamang nga moagi diha sa ilang yuta. Sila niadtong panahona nahiluna na nga katawhan, samtang ang rehiyon sa Sinai diin gidala ni Jehova ang Israel maoy sa dakong bahin gipuy-an pa sa tigbalhinbalhin nga mga tribo, ug daghang mga rehiyon niini nga wala pa mapuy-i ang mahimong agian sa Israel diin sila dili makaengkuwentro ug dihadiha nga panaggubat.

Sa panahon nga ang tigulang nga si Josue nagbahinbahin sa yuta sa K sa Jordan, ang mga teritoryo sa mga Filistehanon wala pa gihapon matandog sa pagpanakop. (Jos 13:2, 3) Apan sa ulahi ang mga tawo sa Juda nag-ilog sa tulo ka pangunang siyudad sa mga Filistehanon, ang Gaza, Askelon, ug Ekron. Bisan pa niana, dili kini bug-os nga kadaogan, kay ang Juda "wala makapapahawa sa mga molupyo sa ubos nga patag, tungod kay sila may mga karong iggugubat nga tinaoran ug puthawng mga sanggot."—Huk 1:18, 19.

Sa panahon sa mga Maghuhukom. Sulod sa katuigan human niadto, ang pagpabilin sa mga Filistehanon ug sa ubang katawhan diha sa Canaan nagsilbing pagsulay sa pagkamasinugtanon sa Israel kang Jehova. (Huk 3:3, 4) Sa makadaghan sila napakyas niini nga pagsulay tungod sa ilang pagsagop sa bakak nga pagsimba. Busa gitugyan ni Jehova ang mga Israelinhon ngadto sa ilang mga kaaway, lakip sa mga Filistehanon. (Huk 10:6-8) Apan sa dihang sila mituaw kaniya alang sa tabang, siya maluluy-ong nagpatindog ug mga maghuhukom aron sa pagluwas kanila. (Huk 2:18) Usa niini nga mga maghuhukom, si Samgar, nagpatay ug 600 ka Filistehanon ginamit lamang ang usa ka igtutugsok sa baka. (Huk 3:31) Katuigan sa ulahi, ingon sa gitagna sa wala pa siya mahimugso, si Samson 'nanguna sa pagluwas sa Israel gikan sa kamot sa mga Filistehanon.' (Huk 13:1-5) Ang ebidensiya sa kadako sa paggahom sa mga Filistehanon sa sayong bahin sa pagkamaghuhukom ni Samson makita sa pagkaagi nga, aron malikayan ang kasamok, ang mga tawo sa Juda sa usa ka higayon nagtugyan gani kang Samson ngadto kanila.—Huk 15:9-14.

Ang manalagnang si Samuel nakasaksi sa pagdaogdaog nga gihimo sa mga Filistehanon ug siya mitabang usab sa pagpildi kanila. Samtang siya nag-alagad sa tabernakulo sa Shilo sa kataposang bahin sa pagkamaghuhukom sa Hataas nga Saserdoteng si Eli, ang mga Filistehanon nagpatay sa mga 4,000 ka Israelinhon sa dapit sa Apek ug Ebenezer. Unya ang mga Israelinhon nagdala sa sagradong Arka ngadto sa panggubatan, nga naghunahuna nga kini mohatag kanilag kadaogan. Gipangusgan sa mga Filistehanon ang ilang pagpakiggubat. Katloan ka libo ka Israelinhon ang napatay, ug nailog ang Arka. (1Sa 4:1-11) Ang mga Filistehanon nagdala sa Arka ngadto sa templo sa ilang diyos nga si Dagon didto sa Asdod. Duha ka higayon nga nahiumod ang nawong niini nga diyos. Sa ikaduhang higayon ang idolo mismo naputolputol. (1Sa 5:1-5) Unya ang Arka gipadala ngadto sa lainlaing siyudad sa mga Filistehanon. Sa bisan diin nga siyudad nga kini gidala, dihay kaguliyang ug kamatay. (1Sa 5:6-12) Sa kataposan, pito ka bulan human kini mailog, ang Arka gibalik ngadto sa Israel.—1Sa 6:1-21.

Mga 20 ka tuig sa ulahi (1Sa 7:2), ang mga Filistehanon miasdang batok sa mga Israelinhon nga nagtigom sa Mizpa alang sa pagsimba tungod sa sugo ni Samuel. Niining higayona gipaguliyang ni Jehova ang mga Filistehanon, nga nagpaarang sa iyang katawhan sa pagbuntog kanila. Sa ulahi, "ang mga siyudad nga nakuha sa mga Filistehanon gikan sa Israel nahibalik sa Israel gikan sa Ekron hangtod sa Gat."—1Sa 7:5-14.

Paghari ni Saul hangtod sa pagsakop ni David. Apan, kini wala magpahunong sa mga kalisod nga giantos sa Israel tungod sa mga Filistehanon. (1Sa 9:16; 14:47) Mopatim-aw nga sa wala pa maghari si Saul sila nakatukod na ug mga garison diha sa teritoryo sa Israel. (Itandi ang 1Sa 10:5; 13:1-3.) Ang mga Filistehanon kusganon gayod nga nagdili sa mga Israelinhon sa pagbaton ug kaugalingong mga mananalsal, sa ingon nagpugong kanila sa paghimog mga hinagiban. Kini nagpugos usab sa mga Israelinhon sa pag-adto kanila aron magpabaid sa ilang mga kasangkapan sa pagpanguma. (1Sa 13:19-22) Ang kahimtang grabe kaayo nga bisan gani ang mga Hebreohanon midapig sa mga Filistehanon batok sa mga isigka-Israelinhon. (1Sa 14:21) Bisan pa niana, pinaagi sa tabang ni Jehova, sa unang dakong pagpakiggubat ni Saul

batok sa mga Filistehanon ang Israel nagpukan kanila gikan sa Mikmas hangtod sa Aijalon.—1Sa 13:1–14:31; tan-awa ang MIKMAS.

Sa ulahi, sa dihang nakabawi na gikan niini nga kapildihan, ang mga Filistehanon nagtigom sa ilang kasundalohan aron sa pagpakiggubat sa Israel. Ang duha ka panon sa kasundalohan nagpahimutang diha sa magkaatbang nga kiliran sa Ubos nga Patag sa Elah, didto sa Juda. Buntag ug gabii, sulod sa 40 ka adlaw, ang manggugubat nga si Goliat migula gikan sa kampo sa mga Filistehanon ug naghagit sa Israel sa pagpadalag usa ka tawo nga makig-away kaniya. (1Sa 17:1-10, 16) Kini nga hagit gitubag sa magbalantay sa karnero nga si David, kinsa nagpukan kang Goliat pinaagi sa usa ka bato gikan sa iyang lambuyog ug naggamit sa kaugalingong espada ni Goliat sa pagpatay kaniya. (1Sa 17:48-51) Unya ang mga Israelinhon migukod sa nangalagiw nga mga Filistehanon, nagpukan kanila hangtod sa mga siyudad sa Gat ug Ekron. —1Sa 17:52, 53.

Human niadto si David nagpadayon sa pagpakiggubat nga malamposon batok sa mga Filistehanon. Inigpauli niya gikan sa pagpakiggubat, ang mga babaye, ingong pagsaulog sa kadaogan, moingon: "Si Saul nakapatay sa iyang linibo, ug si David sa iyang tinagpulo ka libo." (1Sa 18:5-7; tan-awa usab ang 1Sa 18:25-27, 30; 19:8.) Kini misangpot sa pagpangabugho ni Saul kang David, nga sa kataposan miresulta sa pagkalagiw ni David aron sa pagluwas sa iyang kinabuhi. Siya mikalagiw ngadto sa Filistehanong siyudad sa Gat. (1Sa 18:8, 9; 20:33; 21:10) Didto ang mga alagad ni Haring Akis daw nagtinguha sa pagpatay kang David. Apan pinaagi sa pagpakaaron-ingnon nga siya nabuang, siya nakabiya sa siyudad nga wala maunsa. (1Sa 21:10-15) Wala madugay human niadto si David, bisag gigukod pa gihapon ni Saul, nagluwas sa Judeanhong siyudad sa Keila gikan sa Filistehanong mga manginngilog. (1Sa 23:1-12) Ang pagsulong sa mga Filistehanon sa teritoryo sa Israel sa ulahi nagpugos kang Saul nga mohunong una sa paggukod kang David.—1Sa 23:27, 28; 24:1, 2.

Tungod kay padayon nga gipangita ni Saul, si David mihukom pag-usab nga modangop sa Filistehanong teritoryo. Gidawat nga may pag-uyon ni Haring Akis sa Gat, gihatag kang David ang siyudad sa Ziklag. (1Sa 27:1-6) Usa o duha ka tuig sa ulahi, sa dihang ang mga Filistehanon nangandam sa pagpakiggubat batok sa kasundalohan ni Saul, si Haring Akis, kay nagtuo nga si David nahimong "lang-og taliwala sa iyang katawhang Israel," nagdapit kaniya nga mouban sa pagpakiggubat. Apan ang ubang magkaabin nga mga ginoo sa mga Filistehanon walay pagsalig kang David, ug sa ilang pagpamugos, siya ug ang iyang mga tawo mibalik sa Filistia. Sa misunod nga pagpakiggubat batok sa Israel, ang mga Filistehanon bug-os nga nagmadaogon ug ilang napatay si Saul ug ang tulo sa iyang mga anak nga lalaki.—1Sa 27:12; 28:1-5; 29:1-11; 31:1-13; 1Cr 10:1-10, 13; 12:19.

Sa dihang si David sa kataposan gidihogan ingong hari sa tibuok Israel, ang mga Filistehanon misulong sa Ubos nga Patag sa Repaim (sa HK sa Jerusalem) apan nakaagom ug makauulaw nga kapildihan. (2Sa 5:17-21; 1Cr 14:8-12) Ang misunod nga opensiba sa mga Filistehanon miresulta na usab ug kadaogan sa Israel. (2Sa 5:22-25; 1Cr 14:13-16) Sulod sa iyang paghari gisangka ni David ang daghang uban pang mga pagpakiggubat batok sa mga Filistehanon ug milampos sa pagbuntog kanila. Ugaling, sa usa niana ka higayon siya hapit mawad-i sa iyang kinabuhi.—2Sa 8:1; 21:15-22; 1Cr 18:1; 20:4-8.

Sukad sa paghari ni Solomon. Sulod sa daghang katuigan human niana walay rekord sa pagpakiggubat batok sa mga Filistehanon. Ang anak nga lalaki ni David nga si Solomon nakapahimulos ug malinawong paghari (1037-998 W.K.P.), ug ang iyang pagmando miabot hangtod sa Filistehanong siyudad sa Gaza.—1Ha 4:21-25; 2Cr 9:26.

Mga 20 ka tuig human motungha ang napulo-ka-tribong gingharian, giokupar sa mga Filistehanon ang Gibeton, usa ka siyudad sa Dan. Samtang naningkamot nga mailog ang siyudad, si Haring Nadab sa Israel gipatay ni Baasa, kinsa mipuli kaniya sa paghari. (Jos 19:40, 44; 1Ha 15:27, 28) Ang Gibeton ubos gihapon sa pagmando sa mga Filistehanon sulod sa mga 24 ka tuig sa ulahi sa dihang si Omri, ang pangulo sa kasundalohan sa Israel, nagkampo batok niini.—1Ha 16:15-17.

Samtang naghari si Jehosapat (936-mga 911 W.K.P.), ang mga Filistehanon dayag nga nailalom kaniya, kay sila nagdalag mga gasa ug tributo. (2Cr 17:11) Apan, sa panahon sa pagmando sa iyang anak nga lalaki nga si Jehoram, ang mga Filistehanon ug ang mga Arabo misulong sa Juda ug nanguhag daghang inagaw gikan sa Jerusalem. Gibihag usab nila ang mga asawa ug mga anak nga lalaki ni Jehoram—ang tanan gawas sa kinamanghoran nga si Jehoahaz. (2Cr 21:16, 17) Mga dekada sa ulahi, ang Judeanhon nga si Haring Uzzias malamposong nakiggubat batok sa mga Filistehanon, nga nag-ilog sa Gat, Jabne, ug Asdod. Siya nagtukod pa gani ug mga siyudad diha sa Filistehanong teritoryo. (2Cr 26:6-8) Apan, sa paghari ni Ahaz nga apong lalaki ni Uzzias, ang mga Filistehanon nag-ilog ug mipuyo sa daghang Israelinhong mga siyudad gikan sa Negeb hangtod sa amihanang utlanan sa gingharian sa Juda. (2Cr 28:18) Ang anak nga lalaki ni Ahaz nga si Ezequias, ingong

katumanan sa tagna nga gipahayag ni manalagnang Isaias (14:28, 29), nagpukan sa mga Filistehanon hangtod sa Gaza.—2Ha 18:8.

Matagnaong mga Paghisgot. Ang tagna ni Joel nagpakita nga tungod sa ilang pagbaligya sa "mga anak sa Juda" ug sa "mga anak sa Jerusalem" ngadto sa "mga anak sa mga Grego," ang mga Filistehanon makasinati ug samang pagtratar. (Joe 3:4-8) Sanglit ang mga pulong ni manalagnang Joel mopatim-aw nga gisulat sa mga ikasiyam nga siglo W.K.P., ang mga kapildihan sa mga Filistehanon sa mga kamot ni Uzzias (2Cr 26:6-8) ug Ezequias (2Ha 18:8) maoy lakip sa katumanan niini nga tagna.

Apan, ang mas dakong katumanan miabot human mamalik ang mga Israelinhon gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya. Ang komentarista nga si C. F. Keil nag-ingon: "Si Alejandrong Bantogan ug ang iyang mga manununod nagpagawas gikan sa ilang yuta sa daghang Hudiyong mga binilanggo sa gubat (itandi ang saad ni Haring Demetrio kang Jonatan, 'Akong pagawason ang mga Judeanhon nga nahimong mga binilanggo, ug gihimong mga ulipon sa among yuta,' Josephus, *Ant.* xiii. 2, 3), ug may mga bahin sa yuta sa Filistia ug Fenicia nga nailalom sa mga Hudiyo sulod sa usa ka panahon." (*Commentary on the Old Testament,* 1973, Tomo X, Joel, p. 224) (Itandi ang Abd 19, 20.) Lain pa, giilog ni Alejandrong Bantogan ang Filistehanong siyudad sa Gaza. Daghan sa mga molupyo ang gipatay, ug ang mga nakalingkawas gibaligya ngadto sa pagkaulipon. Gipunting usab sa ubay-ubay pang mga tagna ang pagpahamtang sa panimalos ni Jehova batok sa mga Filistehanon.—Isa 14:31; Jer 25:9, 20; 47:1-7; Eze 25:15, 16; Am 1:6-8; Sof 2:5; Zac 9:5-7; alang sa mga detalye tan-awa ang ASDOD; ASKELON; EKRON; GAT; GAZA Num. 1.

Sa Ezequiel 16:27, "ang mga anak nga babaye sa mga Filistehanon" gihulagway ingong naulawan tungod sa malaw-ayng panggawi sa Jerusalem. (Eze 16:2) Mopatim-awng tungod kini sa walay katumbas nga pagkadili-matinumanon sa Jerusalem ngadto sa iyang Diyos nga si Jehova, kay ang mga Filistehanon ug ang ubang katawhan hugot nga nangupot sa pagsimba sa ilang bakak nga mga diyos.—Itandi ang Jer 2:10, 11.

FILOLOGO [Mahigugmaon sa mga Pulong (Pagtuon)]. Usa ka Kristohanon nga gipangomosta ni Pablo sa iyang sulat ngadto sa mga taga-Roma. (Rom 16:15) Ang samang ngalan makaplagan diha sa mga inskripsiyon nga nalangkit sa panimalay ni Cesar.

FLEGONTE [Nagdilaab]. Usa sa mga Kristohanon sa Roma nga gipangomosta ni Pablo diha sa iyang sulat.—Rom 16:14.

FORTUNATO [gikan sa Lat., Bulahan; Mauswagon]. Usa sa hamtong nga mga membro sa kongregasyon sa Corinto kinsa, uban ni Estefanas ug Acaico, miduaw kang Pablo didto sa Efeso. (1Co 16:8, 17, 18) Gikan niining maong mga lalaki nga hayan nasayran ni Pablo ang makapatugaw nga mga kahimtang nga labot niini siya misulat, ug lagmit nga sila mao ang naghatod sa unang kanonikal nga sulat ni Pablo ngadto sa mga taga-Corinto.—1Co 1:11; 5:1; 11:18.

FRESNO. Ang ngalan sa usa ka kahoy (Heb., *tidh·har′*) nga kaduha makita sa Hebreohanong Kasulatan, sa Isaias 41:19 ug 60:13. Diha sa unang teksto gihisgotan kini lakip sa mga kahoy sama sa junipero ug sipres, nga mabuhi diha sa desyertong kapatagan ilalom unya sa gitagnang mga kahimtang diha sa paraiso, ug diha sa ikaduhang teksto kini gihisgotan lakip sa samang mga kahoy ingong bahin sa "himaya sa Lebanon." Dili matino kon unsa gayod nga kahoy ang gitumong sa Hebreohanong pulong niini, apan adunay ebidensiya nga nagpunting nga mao kini ang kahoyng fresno.—Tan-awa ang *Theologische Literaturzeitung,* Leipzig, 1926, p. 216.

Adunay duha ka matang sa fresno, ang *Fraxinus ornus* ug ang *Fraxinus oxycarpa,* nga makaplagan ubay sa mga suba ug mga sapa sa kabukiran sa Lebanon ug sa ibabaw nga bahin sa Palestina, bisan tuod dili sa katibuk-ang Palestina. Kini nga kahoy angayan nga mahimong bahin sa "himaya sa Lebanon," kay usa kini ka dako nga kahoy nga motubo hangtod sa 15 m (50 p) ang gitas-on. Kini adunay hayag-berde nga mga dahon ug abohon ug kolor nga gagmayng mga sanga. Bisan tuod sa botanika kini kapamilya sa olibo, ang fresno lahi sa olibo tungod kay ang mga dahon niini madagdag sa matag tinghunlak.

FRIGIA. Usa ka dapit o rehiyon sa sentral nga Asia Minor. Ang geograpikanhong mga utlanan sa Frigia nabag-obag-o pag-ayo latas sa katuigan, busa lisod matino ang dapit nga sakop niini gawas kon ang usa magtumbok sa usa ka espesipikong yugto. Sa unang siglo ang "Frigia" maoy usa ka ilaya diha sa Romanhong mga lalawigan sa Galacia ug Asia, nga nagkobre sa kapatagan ibabaw sa bukid sa A sa Kabukiran sa Taurus, gikan sa Suba sa Halys sa S hangtod sa ibabaw nga mga walog sa suba sa Hermus ug Meander sa K. Si apostol Pablo mipanaw latas sa pipila ka dapit sa Frigia, lagmit sa duha sa iyang mga panaw.—Buh 16:6; 18:23; 19:1.

Sagad gituohan nga ang mga Frigiahanon mibiyahe gikan sa Trasia sa naghinapos ang ikaduhang milenyo W.K.P. ug nagkontrolar sa kinadak-

ang bahin sa sentral ug kasadpang Asia Minor sa A sa Kabukiran sa Taurus, gikan sa Suba sa Halys hangtod sa Dagat Aegean. Gipakita sa arkeolohikanhong ebidensiya nga ang Gordium mao ang ilang kaulohan ug si Haring Midas maoy usa sa ilang prominenteng mga magmamando. Ang usa ka talagsaong bahin sa relihiyon sa katawhan sa Frigia sa unang panahon mao ang pagsimba sa usa ka inahan-diyosa (si Rhea Cybele).

Ang kasadpang bahin sa Frigia nailalom sa pagkontrolar sa Attalid nga mga hari sa Pergamo. Kini nga gingharian nahimong Romanhong lalawigan sa Asia, apan ang HS nga bahin sagad gitawag nga Frigia sa Asia. (Tan-awa ang ASIA.) Ang hari sa Galacia nagmando sa mas sidlakang seksiyon sa Frigia, ug sa ulahi kini nahimong usa ka bahin sa Romanhong lalawigan sa Galacia. Kining sidlakang seksiyon usahay gitawag nga Frigia sa Galacia; nahimutang kini sa A sa Pisidia ug sa AK sa Licaonia. Depende sa panglantaw sa magsusulat ug sa yugto nga nalangkit, ang Antioquia ug Iconio mahimong tawgon nga mga siyudad sa Frigia, bisan tuod ang Antioquia sagad gituohan nga anaa sa Pisidia, ug ang Iconio anaa sa Licaonia.—Buh 13:14; tan-awa ang ANTIOQUIA Num. 2; ICONIO.

Ang populasyon sa Frigia naglakip sa daghang Hudiyo, tungod kini sa pagdasig sa Seleucid nga mga magmamando sa Sirya sa pagpapuyo kanila didto. Matod ni Josephus, si Antiochus III (223-187 W.K.P.) naglalin sa "duha ka libong banay sa mga Hudiyo uban sa ilang mga butang gikan sa Mesopotamia ug Babilonya" ngadto sa Lydia ug Frigia aron molinaw ang mga kahimtang taliwala sa mga mag-aalsa didto. (*Jewish Antiquities,* XII, 149 [iii, 4]) Ug ang mga Hudiyo dayag nga padayong midaghan sa Asia Minor ubos sa pagmando sa mga Romano. Panahon sa Pentekostes sa 33 K.P., didto sa Jerusalem ang mga Hudiyo gikan sa "distrito sa Asia, ug Frigia ug Pamfilia."—Buh 2:9, 10.

Sa iyang ikaduhang misyonaryong panaw, si Pablo ug ang iyang mga kauban, nga milatas sa AK sa Cilicia ug Licaonia, 'milibot sa Frigia ug sa yuta sa Galacia, tungod kay sila gidid-an sa balaang espiritu nga isulti ang pulong didto sa distrito sa Asia.' (Buh 15:41; 16:1-6) Busa sila miadto sa sidlakang bahin sa karaang Frigia (nga sa panahon ni Pablo mao ang Frigia sa Galacia), apan inay nga mopadayon sa K latas sa lalawigan sa Asia (nga dinhi nahimutang ang Frigia sa Asia), sila miadto sa A paingon sa lalawigan sa Bitinia ug dayon sa K paingon sa Troas.

Sa ikatulong panaw ni Pablo siya nakaabot sa Frigia sa Galacia ug sa Frigia sa Asia. Siya mibiya sa Antioquia sa Pisidia ug "miadto sa lainlaing dapit sa tibuok kayutaan sa Galacia ug Frigia." (Buh 18:23) Ang asoy nag-ingon usab nga siya "milatas sa ilayang mga dapit ug milugsong ngadto sa Efeso" sa Kabaybayonan sa Aegean. (Buh 19:1) Mopatim-aw nga siya wala mopanaw agi sa dakong dalan paingon sa Efeso, nga moagi sa walog sa Suba sa Lycus ug sa Frigiahanon nga mga siyudad sa Laodicea, Colosas, ug Hierapolis (Col 2:1; 4:13), apan hinuon miagi sa mas laktod nga ruta nga tingali dapit sa A.—Tan-awa ang COLOSAS.

G

GAAL [lagmit, Pagkasilag; Nasilag]. Ang anak nga lalaki ni Ebed kinsa, uban sa iyang mga igsoon, miadto sa Sekem ug nakuha niya ang pagsalig sa mga tag-iyag yuta didto. (Huk 9:26) Kini nga mga tag-iyag yuta nagsuportar kanhi kang Abimelek sa pagpatay sa mga anak ni Jerubaal (Gideon) ug dayon sa paghimo kaniya nga ilang hari. (Huk 9:1-6) Dayag nga gihimo ni Abimelek si Zebul ingong residente nga prinsipe sa Sekem, samtang siya mismo nagpuyo didto sa Aruma. Wala madugay, usa ka daotang espiritu ang mitungha o namugna tali kang Abimelek ug sa mga tag-iyag yuta sa Sekem. Busa si Gaal ug ang iyang mga igsoon nagsiba sa mga tawo sa siyudad sa pag-alsa batok kang Abimelek. Pagkadungog niini ni Zebul, dihadiha gibalitaan niya si Abimelek, ug nagsugyot kon unsaon pagsagubang ang suliran nga mitungha. Si Gaal ug kadtong uban kaniya napildi sa misunod nga pakiggubat batok kang Haring Abimelek ug siya mikalagiw balik ngadto sa siyudad. Sa kataposan si Zebul nag-abog kang Gaal ug sa iyang mga igsoon gikan sa Sekem.—Huk 9:22-41.

GAAS [lagmit, Pagtay-og; Gitay-og]. Ang ngalan sa usa ka bungtod diha sa bukirong rehiyon sa Epraim, sa H sa Timnat-heres (o Timnat-sera). (Jos 24:30; Huk 2:9) Ang mga bul-oganang walog sa Gaas nga gihisgotan sa 2 Samuel 23:30 ug sa 1 Cronicas 11:32 lagmit nagtumong sa mga dal-og nga kasikbit niana nga bungtod.

GABAI. Usa ka Benjaminhong pangulo sa sakop nga distrito kansang ngalan makita diha sa usa ka talaan niadtong namuyo sa Jerusalem sa adlaw ni Nehemias.—Neh 11:3, 7, 8.

GABAON [Bungtod nga Dapit], **GABAONHON.** Ang siyudad sa Gabaon karong adlawa gituohan nga mao ang el-Jib, mga 9.5 km (6 mi) sa AAK sa Patukoranan sa Templo didto sa Jerusalem. Nakaplagan didto ang daghang kuptanan sa banga nga kulonon nga may ngalang Gabaon nga gisulat sa karaang Hebreohanong mga karakter. Kini nahimutang sa usa ka bungtod nga may gihabogong mga 60 m (200 p) ibabaw sa naglibot nga kapatagan, ug ang karaang nahimutangan niini nagkobre sa luna nga mga 6.5 ekt (16 akre).

Sa dili pa dugayng katuigan gihimo niining dapita ang arkeolohikanhong mga pagpangalot. Ang mga tigkubkob nakadiskobre ug usa ka 51-m (167 p) nga tunel nga gibangag latas sa gahi kaayong bato. Kini nga tunel kanhi gibanwagan pinaagi sa mga lampara nga gibutang diha sa mga tungtonganan nga gikubkob sa mga kilid niini nga parehog gilay-on sa usag usa. Agi sa 93 ka ang-ang nga gitibhang diha sa bato, ang tunel nga naggikan sa sulod sa Gabaon maoy paingon sa usa ka hinimo nga langob nga pondohanag tubig nga giagosan sa usa ka tubod nga mga 25 m (82 p) ubos sa paril sa siyudad. Pinaagi niini ang mga Gabaonhon adunay luwas nga suplay sa tubig bisan sa panahon sa paglikos. Ang mga tigkubkob usab nakadiskobre ug usa ka lingin nga lungag, o linaw, nga gikalot gikan sa bato nga may diyametro nga 11.3 m (37 p). Dihay usa ka paliyok nga hagdanan, nga may mga ang-ang nga mosukod ug mga 1.5 m (5 p) ang gilapdon nga nagpadulong sa ubos nga direksiyon paingon sa tuo palibot sa kilid sa lungag. Gikan sa ubos sa lungag, sa giladmon nga 10.8 m (35.4 p), ang mga ang-ang nagpadayon pa ug 13.6 m (44.6 p) latas sa gitunel nga hagdanan paingon sa usa ka lawak nga pondohanan ug tubig. Dili matino kon kini nga lungag, o linaw, mao ang "linaw sa Gabaon" diha sa Bibliya.—2Sa 2:13.

Mga Pagpakiglabot Kang Josue. Sa panahon ni Josue ang Gabaon gipuy-an sa mga Hivihanon, usa sa pito ka nasod sa Canaan nga laglagonon. (Deu 7:1, 2; Jos 9:3-7) Ang mga Gabaonhon gitawag usab nga mga Amorihanon, sanglit kini nga ngalan mopatim-awng gigamit usahay sa pagtumong sa tanang Canaanhon. (2Sa 21:2; itandi ang Gen 10:15-18; 15:16.) Dili sama sa ubang mga Canaanhon, naamgohan sa mga Gabaonhon nga bisan pa sa ilang militaryong kusog ug sa kadako sa ilang siyudad, ang ilang pagsukol mapakyas tungod kay si Jehova ang nakig-away alang sa Israel. Busa, human malaglag ang Jerico ug Ai, ang mga tawo sa Gabaon, nga lagmit naghawas usab sa tulo ka ubang Hivihanong mga siyudad sa Kepira, Beerot, ug Kiriat-jearim (Jos 9:17), nagpada-

Modernong-adlaw nga Gabaon. Ang karaang mga Gabaonhon nahibalo nga si Jehova ang nakig-away alang sa Israel, busa sila nakigdait. Ang tabernakulo nahimutang dinhi sa wala pa kini ipabalhin ni Solomon ngadto sa Jerusalem

lag delegasyon ngadto kang Josue didto sa Gilgal aron makigdait. Ang Gabaonhong mga embahador —nagsul-ob ug dunot nga mga besti ug mga sandalyas ug nagdalag nabusisi nga mga panit nga sudlanag bino, dunot nga mga sako, ug uga, dugmok nga mga tinapay—nagpakaaron-ingnon nga naggikan sa halayong yuta, busa dili lakip sa mga nasod nga sakopon sa Israel. Gidawat nila nga ang gidangatan sa Ehipto ug sa Amorihanong mga hari nga si Sihon ug Og maoy tungod sa kamot ni Jehova. Apan sa pagkamaalamon wala nila hisgoti ang nahitabo sa Jerico ug Ai, sanglit ang maong balita wala pa makaabot sa ilang "halayo kaayong yuta" una pa sa ilang gipatuo nga paggikan. Gisusi ug gidawat sa mga hawas sa Israel ang ebidensiya ug gihimo ang usa ka pakigsaad uban kanila nga nagtugot kanila nga mabuhi.—Jos 9:3-15.

Wala madugay human niadto, ang lansis nadiskobrehan. Apan ang pakigsaad angayng tumanon; ang paglapas niana magpaduhaduha sa pagkakasaligan sa Israel ug maghimo sa ngalan ni Jehova nga talamayon taliwala sa ubang mga nasod. Sa dihang gisudyaan ni Josue ang mga Gabaonhon tungod sa ilang pagkamalansison, sa makausa pa ilang gidawat ang pagpakiglabot ni Jehova sa Israel ug unya mihangyo sa iyang kaluoy, nga nagingon: "Karon ania kami, sa imong kamot. Sumala sa kon unsay maayo ug matarong sa imong mga mata nga pagabuhaton kanamo, buhata." Dayon sila gihimong mga mangangahoy ug mga magkakalos ug tubig alang sa katigoman ug sa halaran ni Jehova.—Jos 9:16-27.

Bisan tuod si Josue ug ang ubang mga pangulo gilansisan aron mohimog pakigsaad sa mga Gabaonhon, dayag nga kini nahiuyon sa kabubuton ni Jehova. (Jos 11:19) Ingong pamatuod niini, sa dihang ang lima ka Amorihanong mga hari nagtinguha sa paglaglag sa mga Gabaonhon, si Jehova nagpanalangin sa gihimo sa Israel nga pagluwas; nagpaulan pa siyag dagkong mga ulan nga yelo nganha sa mga kaaway ug milagrosong nagpalugway sa kahayag sa adlaw alang niini nga gubat. (Jos 10:1-14) Lain pa, sa pagtinguha nga makahimog pakigsaad sa pakigdait uban sa Israel ug sa paghangyo kang Josue ug tabang sa dihang gihulga, ang mga Gabaonhon nagpakitag pagtuo sa katakos ni Jehova sa pagtuman sa iyang pulong ug sa paghatag ug kaluwasan, usa ka pagtuo nga tungod niana si Rahab sa Jerico gikomendahan ug nga misangpot sa iyang kaluwasan ug sa iyang panimalay. Dugang pa, ang mga Gabaonhon nagpakitag tukmang kahadlok sa Diyos sa Israel.—Itandi ang Jos 2:9-14; 9:9-11, 24; 10:6; Heb 11:31.

Ubos sa Pagkontrolar sa Israel. Ang Gabaon human niadto nahimong usa sa mga siyudad nga sakop sa teritoryo sa Benjamin nga gihatag ngadto sa Aaronikong mga saserdote. (Jos 18:21, 25; 21:17-19) Ang Benjaminhong si Jeiel lagmit maoy "amahan," o nagpundar, sa usa ka banay didto. (1Cr 8:29; 9:35) Ang usa sa gamhanang mga tawo ni David, si Ismaias, maoy usa ka Gabaonhon (1Cr 12:1, 4), ug ang mini nga manalagna nga si Hananias, usa ka katalirongan ni Jeremias, maoy gikan sa Gabaon.—Jer 28:1.

Sa ika-11 nga siglo W.K.P., ang Gabaon ug ang kasilinganan niini nakasaksi sa usa ka panag-away tali sa kasundalohan ni Is-boset ubos sa pagmando ni Abner ug sa kasundalohan ni David ubos sa pagpanguna ni Joab. Sa sinugdan, aron gayod masulbad ang isyu kon kinsay mahimong hari sa tibuok Israel, gipasangka ang 12 ka tawo sa matag pundok. Apan walay nahimong desisyon pinaagi niini, kay nagdinuslakay ang matag usa ka manggugubat ginamit ang espada mao nga nangamatay ang tanang 24. Human niadto, miulbo ang mapintas nga panag-away, ug si Abner namatyan ug mga sundalo nga 18 ka pilo ang gidaghanon kay sa kang Joab. Sa katibuk-an dihay nangamatay nga 380, lakip ang igsoong lalaki ni Joab nga si Asahel nga gipatay ni Abner. (2Sa 2:12-31) Agig panimalos tungod kang Asahel, gibuno ni Joab si Abner sa ulahi. (2Sa 3:27, 30) Pipila ka panahon human niini, duol sa dakong bato sa Gabaon, gipatay usab ni Joab ang iyang ig-agaw nga si Amasa nga pagumangkon ni David, kinsa gitudlo ni David ingong pangulo sa kasundalohan.—2Sa 20:8-10.

Latas sa kasiglohan, ang orihinal nga mga Gabaonhon nagpadayon sa paglungtad ingong usa ka katawhan, bisan tuod nga si Haring Saul naglaraw sa paglaglag kanila. Bisan pa niana, ang mga Gabaonhon mapailobong nagpaabot kang Jehova nga ibutyag ang inhustisya. Gibutyag kini ni Jehova pinaagi sa tulo ka tuig nga gutom sa panahon sa paghari ni David. Sa pagpakisayod kang Jehova ug sa pagkahibalo nga nalangkit ang pagkasad-an sa dugo, gipangutana ni David ang mga Gabaonhon aron matino kon unsay angayng buhaton aron makahimog pagtabon-sa-sala. Ang mga Gabaonhon tukmang mitubag nga kini wala maglangkit ug "plata o bulawan," tungod kay sumala sa Balaod walay lukat nga mahimong dawaton alang sa usa ka mamumuno. (Num 35:30, 31) Nahibalo usab sila nga dili nila mahimong patyon ang usa ka tawo kon walay legal nga awtorisasyon. Busa, ayha pa sila mihangyo nga ang pito ka "anak nga lalaki" ni Saul itugyan ngadto kanila human nga si David makapangutanag dugang. Ang kamatuoran nga si Saul ug ang iyang panimalay sad-an sa dugo nagpakita nga, bisan tuod si Saul lagmit maoy nanguna sa pagbuno, ang mga "anak nga lalaki" ni Saul lagmit nakigbahin niana sa direkta o sa dili-direkta nga paagi. (2Sa 21:1-9) Kini nga hitabo dili maoy

usa ka pananglitan sa mga anak nga nangamatay tungod sa kasal-anan sa ilang mga amahan (Deu 24:16) kondili naglangkit kini sa pagpahamtang ug hustisya ingong balos nga nahiuyon sa balaod nga “kalag alang sa kalag.”—Deu 19:21.

Sa panahon ni David, ang tabernakulo gibalhin ngadto sa Gabaon. (1Cr 16:39; 21:29, 30) Si Solomon nagtanyag didto ug mga halad sa unang mga tuig sa iyang paghari. Didto usab sa Gabaon nga si Jehova nagpakita kaniya pinaagi sa usa ka damgo, nga nagdapit kaniya nga mangayog bisan unsa nga iyang gitinguha.—1Ha 3:4, 5; 9:1, 2; 2Cr 1:3, 6, 13.

Katuigan sa ulahi, ang manalagna nga si Isaias (28:21, 22), sa pagtagna sa katingalahan ug talagsaong buhat ni Jehova sa pag-atake batok sa iyang kaugalingong katawhan, nagpakasama niini sa nahitabo didto sa Ubos nga Patag sa Gabaon. Lagmit kini nagpunting sa hinatag-sa-Diyos nga kadaogan ni David batok sa mga Filistehanon (1Cr 14:16), kon dili man ugaling nagtumong usab sa mas naunang kapildihan sa magkaabing mga Amorihanon sa panahon ni Josue. (Jos 10:5, 6, 10-14) Ang tagna natuman niadtong 607 W.K.P., sa dihang gitugotan ni Jehova ang mga Babilonyanhon sa paglaglag sa Jerusalem ug sa templo niini.

Didto sa Mizpa, wala madugay human sa gitagnang kalaglagan, gibuno ni Ismael si Gedalias, ang gobernador nga gitudlo ni Nabucodonosor nga hari sa Babilonya. Ang mamumuno ug ang iyang mga tawo nagbihag usab sa nahibiling katawhan sa Mizpa. Apan si Johanan, uban sa iyang mga tawo, nakaapas kang Ismael didto sa daplin sa dagayang katubigan sa Gabaon ug nabawi ang mga nabihag. —Jer 41:2, 3, 10-16.

Ang mga tawo sa Gabaon maoy lakip niadtong namalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya niadtong 537 W.K.P., ug ang pipila sa ulahi nakigbahin sa pag-ayo sa paril sa Jerusalem.—Neh 3:7; 7: 6, 7, 25.

GABAS. Usa ka himan nga gigamit sa pagputol o pagtabas nga ang ohas may mga ngipon ug may usa o duha ka kuptanan. Ang kanhing mga gabas dili makatabas sa duha ka direksiyon; ang uban gidisenyo nga makatabas nga paatras lang; ang uban, paabante. Ang kadaghanan sa mga gabas sa Ehipto maoy gama sa bronse ug sagad ang mga ngipon naghandag paingon sa kuptanan. Kini nga gabas makatabas nga paatras. Ang ohas niini isuksok diha sa kuptanan o itaod nganha niini pinaagig higot nga panit. Ang duhay-kuptanan nga mga gabas nga puthaw ang mga ohas maoy gigamit sa mga Asiryanhon. Ang Hebreohanong mga panday migamit sa gabas sa pagtabas ug kahoy, ug ang ilang mga kantero migamit ug mga gabas nga makatabas ug bato.—Isa 10:15; 1Ha 7:9.

Gipatrabaho ni David ang nabihag nga mga Ammonhanon sa pagpanggabas ug mga bato. (2Sa 12:29-31) Ang ilang mga himan naglakip sa “mga atsa,” o, sa literal, “mga gabas sa bato,” sumala sa Masoretikong teksto sa 1 Cronicas 20:3. Sa ubang mga kahimtang mopatim-aw nga ang mga gabas nga may ohas nga tumbaga ug may mga ngipon nga bato maoy gigamit sa pagtabas ug bato. Apan lagmit nga usahay butangan ug igpahait sama sa pinulpog nga ismeril ang sulab sa gabas nga tumbaga o bronse aron mas dali ang pagtabas sa bato.

Ang paglutos sa matinumanong mga saksi ni Jehova sa wala pa ang panahon sa mga Kristohanon usahay pintas kaayo nga ang uban kanila gipatay pa gani pinaagi sa ‘pagputol pinaagig gabas.’ (Heb 11:37, 38) Sumala sa tradisyon, si Isaias gipapatay sa daotan nga si Haring Manases pinaagi sa maong hilabihan kasakit nga paagi, bisan tuod ang Kasulatan wala mag-ingon niana.

GABBATHA. Tan-awa ang SALOG NGA BATO.

GABII, KAGABHION. Ang yugto sa kangitngit gikan sa pagsalop sa adlaw hangtod sa pagsubang sa adlaw ginganlan ni Jehova nga Diyos ingong “Gabii.” (Gen 1:5, 14) Tali sa pagsalop sa adlaw ug sa aktuwal nga kangitngit adunay usa ka mubong yugto sa pagkilumkilom sa dihang madayag na ang mga bituon. Kini nga panahon gitawag sa mga Hebreohanon nga *ne′sheph* ug dayag nga mao ang panahon nga gipasabot sa ekspresyon nga “taliwala sa duha ka gabii” nga makaplagan sa Exodo 12:6. (Pr 7:9) Sa susama, sa kataposan sa kangitngit sa kagabhion adunay pagbanagbanag sa kabuntagon, ug kini gitawag usab sa parehong Hebreohanong pulong. Busa, ang magsusulat sa Salmo 119:147 miingon: “Ako misayo ug bangon sa pagbanagbanag sa kabuntagon.”

Paagi sa mga Hebreohanon sa Pagbahin sa Kagabhion. Ang mga Hebreohanon nagbahin sa gabii ngadto sa mga yugto sa pagbantay. “Sa dihang mahinumdom ako kanimo sa akong higdaanan, panahon sa mga pagbantay sa gabii mamalandong ako kanimo.” (Sal 63:6) Sanglit ang Maghuhukom 7:19 naghisgot sa usa ka “tungang gabii nga pagbantay,” daw kini nagpakita nga adunay tulo ka pagbantay sa unang kapanahonan. Mopatim-aw nga ang matag pagbantay naglangkob ug un-tersiya sa panahon tali sa pagsalop sa adlaw ug sa pagsubang sa adlaw, o mga upat ka oras ang matag pagbantay, depende sa panahon sa tuig. Busa ang unang pagbantay magsugod sa mga alas 6:00 s.h. hangtod sa alas 10:00 s.g. Ang “tungang gabii nga pagbantay” magsugod sa mga alas 10:00 s.g. ug hangtod sa mga alas 2:00 s.b. Kini maoy tukmang panahon alang kang Gideon sa

paghimog kalit nga pag-atake sa Midianhong kampo. Ang ikatulong pagbantay gitawag nga "pagbantay sa kabuntagon," nga magsugod sa mga alas 2:00 s.b. hangtod sa pagsubang sa adlaw. Sa panahon niini nga pagbantay sa kabuntagon nga gipahinabo ni Jehova nga ang migukod nga Ehiptohanong kasundalohan magkalisodlisod pag-ayo sa ilang paningkamot nga makatabok sa Pulang Dagat.—Ex 14:24-28; tan-awa usab ang 1Sa 11:11.

Paagi sa mga Romanhon sa Pagbahin sa Kagabhion. Lagmit sa panahon sa pagmando sa Roma, gisundog sa mga Hudiyo ang Grego ug Romanhong batasan labot sa upat ka yugto sa pagbantay sa gabii. Dayag nga si Jesus naghisgot niining upat ka pagbahin sa dihang siya miingon: "Busa magpadayon sa pagbantay, kay kamo wala mahibalo kon kanus-a moabot ang agalon sa balay, kon sa gabii ba o sa tungang-gabii o sa tingtugaok sa manok o sayo sa buntag." (Mar 13:35) Ang yugto sa pagbantay "sa gabii" magsugod sa pagsalop sa adlaw hangtod sa mga alas 9:00 s.g. Ang ikaduhang pagbantay, nga gitawag nga "tungang-gabii," magsugod sa mga alas 9:00 s.g. ug matapos sa tungang gabii. (Luc 12:38) Ang "tingtugaok sa manok" maoy gikan sa tungang gabii hangtod sa mga alas 3:00 s.b. Lagmit nga niining panahona nahitabo ang mga pagtuktugaok sa manok nga gihisgotan sa Marcos 14:30. (Tan-awa ang PAGTUKTUGAOK SA MANOK.) Sa kataposan, ang ikaupat nga pagbantay, ang "sayo sa buntag," maoy gikan sa alas 3:00 s.b. hangtod sa pagsubang sa adlaw.—Mat 14:25; Mar 6:48.

Sa usa ka higayon gihisgotan ang usa ka espesipikong takna nga 12 ka oras nga naglangkob sa tibuok yugto sa kagabhion. Ang Buhat 23:23 naghisgot kanato nga sa "ikatulong takna," o mga alas 9:00 s.g., nga ang komandante militar nagsugo sa mga sundalo sa pagdala kang Pablo gikan sa Jerusalem paingon sa Cesarea.

Bisan tuod ang mga Hudiyo nagsugod sa ilang bag-ong adlaw sa pagsalop sa adlaw, sumala sa Romanhong kostumbre ang tungang gabii mao ang tinong yugto sa pagtapos ug sa pagsugod sa usa ka adlaw. Pinaagi niini malikayan ang suliran nga moresulta gumikan sa pagtaas ug pagmubo sa mga takna panahon sa adlaw tungod sa lainlaing yugto sa panahon (sama sa mahitabo kon sugdan pag-ihap ang adlaw inigsalop niini) ug mabahin usab nila ang adlaw sa duha ka parehong 12-oras nga mga yugto sa tanang panahon sa tuig. Kini mao ang nabatasan sa kadaghanang mga nasod karong adlawa.

Mahulagwayong Paggamit. Ang pulong nga "gabii" gigamit usahay sa mahulagwayon, o simboliko, nga diwa diha sa Bibliya. Sa Juan 9:4 gihisgotan ni Jesus ang 'nagsingabot nga gabii sa dihang wala nay tawo nga makabuhat pa.' Gitumong ni Jesus dinhi ang panahon sa paghukom ug paglansang kaniya, ug sa iyang kamatayon, sa dihang siya dili na makahimo sa mga buhat sa iyang amahan.—Tan-awa ang Ecc 9:10; Job 10:21, 22.

Sa Roma 13:11, 12, "ang kagabhion" dayag nga nagtumong sa usa ka yugto sa kangitngit nga gipahinabo sa Kaaway sa Diyos, nga gitakdang taposon ni Kristo Jesus ug sa iyang paghari. (Tan-awa ang Efe 6:12, 13; Col 1:13, 14.) Sa 1 Tesalonica 5:1-11 ang mga alagad sa Diyos nga nalamdagan sa iyang kamatuoran gipalahi sa mga tawo sa kalibotan nga wala malamdagi. Ang ilang paagi sa pagkinabuhi nagpakita nga sila maoy "mga anak sa kahayag ug mga anak sa adlaw. [Sila] dili iya sa kagabhion ni sa kangitngit." (Tan-awa ang Ju 8:12; 12:36, 46; 1Pe 2:9; 2Co 6:14.) Ang samang paggamit makaplagan usab sa Miqueas 3:6, diin giingnan sa manalagna kadtong misalikway sa matuod nga paggiya sa Diyos: "Busa mainyo ang kagabhion, mao nga walay panan-awon; ug mainyo ang kangitngit, aron walay pagpanag-an. Ug ang adlaw mosalop diha sa mga manalagna, ug ang adlaw mongitngit ibabaw kanila."—Itandi ang Ju 3:19-21.

Ang gabii gigamit usab sa paghawas, sa katibukan, sa panahon sa kalisdanan, sanglit sa kangiob ug kadulom sa kagabhion nga ang mapintas nga mga mananap magsuroysuroy, sa dihang ang kasundalohan mohimog kalit nga mga pag-atake, sa dihang ang mga kawatan mohinok sa pagsulod, ug sa dihang ang ubang daotang mga buhat pagahimoon. (Sal 91:5, 6; 104:20, 21; Isa 21:4, 8, 9; Dan 5:25-31; Abd 5) Pinasukad niining nagkalainlaing mahulagwayong mga diwa nga angayng sabton nato ang mga teksto sa Pinadayag 21:2, 25 ug 22:5, diin kita gipasaligan nga sa "Bag-ong Jerusalem" "wala na unyay gabii."

GABON. Mga partikulo sa tubig nga nag-utaw-utaw sa kahanginan; kini sama sa alindahaw. Sa dihang ang init ug umogon nga hangin mosaka gikan sa yuta ug mobugnaw sa temperatura nga gitawag ug *dew point* (ang temperatura sa pagkahimong yamog), ang umog manibuok tungod kay ang bugnawng hangin dili makahawid ug daghang tubig sama sa init nga hangin. Kon kini manibuok duol sa yuta, kini tawgon nga gabon; apan kon kini manibuok diha sa kahanginan sa itaas, kini tawgon nga panganod. (Sal 135:7; Pr 25:14; Jer 10:13; 51:16) Ang umog nga manibuok diha sa bugnawng mga butang, sama sa yuta o sa katanoman (sagad sa gabii), tawgon nga yamog. (Ex 16:13, 14; Huk 6:36-40; tan-awa ang YAMOG.) Sa laing bahin, ang gabon sa kahanginan maoy mga partikulo sa umog nga gipadpad sa hangin nga medyo mas dagko kay

sa mga partikulo sa gabon sa yuta, apan mas gagmay kay sa mga tinulo sa ulan.

Ang balaknong paghubit sa Bibliya labot niining pisikal nga mga proseso nahiuyon sa siyentipikanhong mga kaplag. Gisulti ni Elihu kon sa unsang paagi si Jehova, ang Tinubdan sa tanang kainit ug enerhiya, nagpasaka una sa umog gikan sa yuta ug dayon nagpahinabo niini nga inanayng motaligsik ug mahulog ingong ulan ug gabon (Heb., *'edh*), nga samag gisala.—Job 36:27, 28.

Diha sa asoy sa Genesis bahin sa mga kahimtang dinhi sa yuta panahon sa usa ka yugto sa "mga adlaw" sa paglalang makaplagan ang bugtong laing paghisgot sa Hebreohanong pulong nga *'edh* (gabon). "Si Jehova nga Diyos wala pa magpaulan diha sa yuta . . . Apan dihay gabon nga mialisngaw gikan sa yuta [lakip sa mga sapa, mga lanaw, ug kadagatan] ug gitubigan niini ang tibuok nawong sa yuta." (Gen 2:5, 6) Hinunoa, gisabot sa mga maghuhubad sa karaang mga bersiyon (*LXX, Vg, Sy*) nga kini nagtumong dili sa gabon, apan sa usa ka tuboran, nga nagtuo nga ang yuta gitubigan pinaagi sa tab-ang nga tubig nga nagaagos sa ilalom sa yuta.

Mahulagwayong Paggamit. Sa siyudad sa Pafos sa pulo sa Cipro, si Bar-Jesus (Elimas) nga usa ka barangan ug mini nga manalagna misupak kang Pablo sa dihang nakigsulti ang apostol sa prokonsul nga si Sergio Paulo. Giingnan siya ni Pablo nga ang kamot ni Jehova maoy batok kaniya ug siya mabuta sulod sa usa ka yugto sa panahon. "Dihadiha usa ka mabagang gabon ug kangitngit ang mitakyap kaniya." Lagmit ang iyang panan-aw migabon, o mihalap, nga gisundan dayon sa tumang kangitngit. Sa paghubit sa hitabo, ang doktor nga si Lucas migamit sa Gregong medikal nga termino nga *a·khlys'* (baga nga gabon).—Buh 13:4-11.

Si apostol Pedro, sa iyang pagpasidaan batok sa mini nga mga magtutudlo ug sa posibleng mga tigdaot sa Kristiyanidad nga mahimong hinok nga moyuhot sa Kristohanong kongregasyon, miingon: "Sila maoy mga tuboran nga walay tubig, ug mga gabon nga gipalid sa kusog nga bagyo, ug alang kanila gitagana ang naglugitom nga kangitngit." Ang mga magpapanaw sa Tungang Sidlakan sinati kaayo sa bationg kahigawad sa dihang moadto sa usa ka tuboran o atabay nga naglaom nga makakuhag makarepreskong tubig, apan makakaplag lamang niini nga nahubsan. Sa Palestina, sa bulan sa Agosto, adunay panagsang *cirrostratus* nga mga panganod gikan sa K nga wala magdalag ulan. Ang usa ka mag-uuma nga naglaom nga mabisbisan ang iyang mga pananom niining hugpong sa nipis ug samag-gabon nga mga panganod mahigawad gayod. Ingon usab niini ang kahimtang niining mini nga mga magtutudlo, kining imoral nga mga tawo, sama sa dugang pang giingon ni Pedro: "Kay sila nagsultig *hinambog nga mga pulong nga walay kapuslanan,* ug pinaagi sa mga tinguha sa unod ug pinaagi sa malaw-ayng mga pamatasan sila naghaylo kanilang bag-o pang nakalingkawas gikan sa mga tawo nga nagagawi diha sa kasaypanan. Samtang sila nagsaad kanila ug kagawasan, sila mismo maoy mga ulipon sa pagkadunot."—2Pe 2:1, 17-19.

Ang mga Kristohanon gipahinumdoman sa paghatag ug pagtagad kang Jehova sa tanan nilang mga plano, nga dili manghambog sa ilang pagabuhaton, kondili angayng hinumdoman nga ang kinabuhi niining sistema sa mga butang maoy lumalabay ug walay kasegurohan, tungod kay sila sama sa gabon nga dali rang mahanaw.—San 4:14; tanawa ang PANGANOD.

GABRIEL [Usa nga Lig-on ug Lawas nga Iya sa Diyos]. Ang bugtong balaan nga manulonda nga ginganlan sa Bibliya gawas pa kang Miguel; ang bugtong nagmateryalisar nga manulonda nga nagpaila sa iyang ngalan. Duha ka higayon nga nagpakita si Gabriel kang Daniel: ang una, duol sa Suba sa Ulai "sa ikatulo ka tuig sa paghari ni Belsazar" aron ipatin-aw kang Daniel ang panan-awon maylabot sa laking kanding ug sa laking karnero (Dan 8:1, 15-26); ug ang ikaduha, "sa unang tuig ni Dario" nga Medianhon, aron ipahayag ang tagna maylabot sa "kapitoan ka semana." (Dan 9:1, 20-27) Ngadto kang Zacarias nga saserdote, si Gabriel nagdalag maayong balita nga siya ug ang iyang edarang asawa nga si Elisabet makabaton ug usa ka anak nga lalaki, si Juan (nga Tigbawtismo). (Luc 1:11-20) Ngadto kang Maria, ang babayeng ulay nga sinayoran kang Jose, si Gabriel miingon: "Maayong adlaw, usa nga pinaboran kaayo, si Jehova nagauban kanimo." Dayon iyang gisulti kaniya nga siya manganak ug usa ka anak nga lalaki, si Jesus —siya "pagatawgong Anak sa Labing Hataas; ug ihatag kaniya ni Jehova nga Diyos ang trono ni David nga iyang amahan, . . . ug walay pagkatapos ang iyang gingharian."—Luc 1:26-38.

Sumala sa rekord sa Bibliya atong nahibaloan nga si Gabriel maoy usa ka linalang nga manulonda nga taas ug ranggo ug suod nga nalangkit sa langitnong korte, ang usa "nga nagtindog duol sa atubangan sa Diyos"; nga siya mao ang usa nga "gipadala" sa Diyos aron ipahayag ang linaing mga mensahe alang sa mga alagad ni Jehova dinhi sa yuta (Luc 1:19, 26); nga ang iyang personal nga dagway o materyalisadong lawas, nga haom sa kahulogan sa iyang ngalan, maoy "sama sa usa ka tawo nga lig-on ug lawas."—Dan 8:15.

GAD [Bulahan].

1. Anak nga lalaki ni Jacob pinaagi sa sulugoong babaye ni Lea nga si Zilpa, nga nanganak usab kang Aser nga manghod ni Gad. Sa pagkatawo niya sa Padan-aram niadtong mga 1770 W.K.P., si Lea mipatugbaw: "Pagkabulahan!"; busa naggikan niini ang ngalang Gad. (Gen 30:9-13; 35:26) Miuban si Gad sa iyang mga igsoon sa duha ka panaw ngadto sa Ehipto aron sa pagpalit ug mga lugas gikan kang Jose. (Gen 42:3; 43:15) Siya maoy mga 42 anyos sa dihang siya ug ang iyang pamilya mibalhin sa Ehipto uban sa iyang amahan nga si Jacob niadtong 1728 W.K.P. (Gen 46:6, 7, 16) Desisiyete ka tuig sa ulahi, sa dihang si Jacob hapit nang mamatay, siya nagpanalangin sa iyang 12 ka anak nga lalaki, nga nag-ingon labot kang Gad: "Kon bahin kang Gad, usa ka pundok sa mga bandido mosulong kaniya, apan siya mosulong sa kinaluyohang bahin."—Gen 49:1, 2, 19.

2. Ang tribo nga naggikan sa pito ka anak nga lalaki ni Gad. Ang mga manggugubat sa tribo mikabat ug 45,650 sa ikaduhang tuig human sa Pagpanggula gikan sa Ehipto. (Gen 46:16; Num 1:1-3, 24, 25) Ang Gad lakip sa tulo-ka-tribo nga dibisyon uban sa tribo ni Ruben ug Simeon. Nahimutang ang ilang kampo sa H sa tabernakulo. (Num 2:10-16) Sa pagmartsa, ang dibisyon sa Juda mao ang nag-una, nga gisundan sa mga Levihanon nga naggikan sa mga banay ni Gerson ug Merari nga nagdala sa tabernakulo, ug sunod kanila mao ang dibisyon nga apil ang tribo ni Gad. Si Eliasap nga anak ni Deuel mao ang pangulo sa ilang kasundalohan. (Num 10:14-20) Sa pagkatapos sa panaw sa kamingawan, ang mga manggugubat sa Gad mikabat na lamang ug 40,500, nga mius-os ug 5,150. —Num 26:15-18.

Teritoryo. Ang mga tawo sa tribo ni Gad misunod sa trabaho sa ilang mga amahan ingong tigbuhig mga hayop. (Gen 46:32) Tungod niini, ilang gihangyo nga ihatag kanila ingong pahat nga teritoryo ang yuta nga buhianag mga baka sa S sa Jordan. Miuyon si Moises pinaagi sa paghatag niini nga teritoryo ngadto kang Gad, Ruben, ug sa katunga sa tribo ni Manases, nga nakapanag-iya usab ug daghang kahayopan. Apan, miingon si Moises nga kini ilalom sa kondisyon nga kining mga triboha motabang sa ubang tribo sa pagbuntog sa teritoryo sa K sa Jordan. Sila miuyon nga kini ilang buhaton, ug human tukora ang mga toril nga bato alang sa ilang kahayopan ug ang mga siyudad alang sa ilang kabataan, sila mihatag sa gipangayong gidaghanon sa mga manggugubat nga motabok sa Jordan aron sa pag-ilog sa yuta. (Num 32:1-36; Jos 4:12, 13) Ang teritoryo sa Gad giokupar kanhi sa mga Amorihanon, nga gipildi sa mga Israelinhon ilalom sa pagpanguna ni Moises.—Num 32:33; Deu 2:31-36; 3:8-20.

Ang yutang giokupar sa Gad gilangkoban sa ubos nga kapatagan ubay sa dakong bahin sa S nga tampi sa Suba sa Jordan, sa H duol sa Patayng Dagat, ug sa A duol sa Dagat sa Kineret. Ang teritoryo sa Gad miabot usab sa kapatagan ibabaw sa bukid, lakip sa bul-oganang walog sa Jabok. Busa, ang dakong bahin sa Gilead nahilakip sa pahat sa tribo ni Gad. (Deu 3:12, 13) Ang utlanan sa Gad sa A mao ang Manases ug sa H mao ang Ruben.—Jos 13:24-28.

Human sakopa ang yuta, ang Gad gihatagan ni Josue ug bahin sa inagaw ug dayon gipapauli sila. Unya miduyog ang Gad sa Ruben ug Manases sa pagtukod ug usa ka dakong halaran daplin sa Jordan. Ang ubang mga tribo naalarma bahin niini apan mikalma ra sa dihang gipatin-aw nga ilang gitukod kini nga halaran ingong usa ka saksi nga sila, sama sa mga tribo sa K sa Jordan, mosimba lamang kang Jehova. Ang halaran nagsilbing garantiya nga walay panagkabahin tali sa mga tribo sa S ug sa K sa Jordan.—Jos 22:1-34.

Kining tanang butang nahiuyon sa panalangin ni Jacob kang Gad: "Kon bahin kang Gad, usa ka pundok sa mga bandido mosulong kaniya, apan siya mosulong sa kinaluyohang bahin." (Gen 49:19) Wala mahadlok kini nga tribo nga ang usa ka bahin (sa S) sa ilang utlanan daling maatake sa mga pundok sa mga bandido. Wala nila pilia nga mopuyo sa sidlakang kabukiran aron lang makalikay sa pagpakig-away alang sa yuta sa Canaan. Ang panugon ni Jacob kang Gad nagsilbing usa ka sugo sa pagsukol nga masaligon batok sa mga bandido nga moatake kaniya ug molapas sa iyang mga utlanan. Labot pa, gisulong sa mga Gadhanon ang mga manunulong, gipakalagiw kini, ug dayon gigukod sa mga Gadhanon ang kinaluyohang bahin niini.

Naghisgot usab si Moises sa maayong mga hiyas ni Gad sa dihang siya miingon: "Bulahan siya nga nagapadako sa mga utlanan ni Gad. Ingon sa usa ka leyon siya magapuyo, ug iyang kuniskunison ang bukton, oo, ang alimpulo. Ug iyang kuhaon ang unang bahin alang kaniya, kay didto gitagana ang pahat sa usa ka maghahatag-lagda. Ug ang mga pangulo sa katawhan magtigom pagtingob. Ang pagkamatarong ni Jehova iya gayod nga pagatumanon ug ang iyang hudisyal nga mga hukom diha sa Israel."—Deu 33:20, 21.

Ang Ramot sa Gilead, sa teritoryo sa Gad, maoy usa sa mga siyudad nga dalangpanan nga gitudlo ni Moises. (Deu 4:41-43) Ang ubang Levihanong mga siyudad sa ilang teritoryo mao ang Mahanaim, Hesbon, ug Jazer. (Jos 21:38, 39) Ang siyudad

sa Dibon, diin nakaplagan ang nabantog nga Bato sa Moab niadtong 1868 K.P., maoy usa sa ubay-ubayng mga siyudad nga gitukod pag-usab sa mga Gadhanon sa dihang nailog nila ang teritoryo. —Num 32:1-5, 34, 35.

Ang Gad Nagpaluyo kang David. Sa dihang si David nailalom sa mga pagpig-ot tungod kang Saul, daghang pangulo sa kasundalohan sa mga anak ni Gad ang mitabok sa nagbahang Suba sa Jordan aron sa pagdapig kaniya didto sa Ziklag sa Juda. Sila gihubit ingong "maisog, mga tawong gamhanan, mga sundalo alang sa gubat, nga kanunayng nag-andam sa dakong taming ug sa bangkaw, kansang mga nawong maoy mga nawong sa leyon, ug sila sama sa mga gasela sa katulin ibabaw sa kabukiran. . . . Ang labing ubos maoy katumbas sa usa ka gatos, ug ang labing dako maoy katumbas sa usa ka libo." (1Cr 12: 1, 8-15) Sa ilang pagpakig-away sa mga Hagrihanon ug sa mga kaalyado niini, kini ang giingon bahin kanila (lakip kang Ruben ug Manases): "Sa Diyos sila mitawag alang sa tabang diha sa panggubatan, ug siya mitugot nga pangaliyupoan sa ilang pabor tungod kay sila misalig kaniya." Ingong resulta, daghan kaayong mga binihag ug kahayopan ang ilang naagaw.—1Cr 5:18-22.

Misunod Kang Jeroboam. Sa dihang nabahin ang gingharian, ang tribo ni Gad mipaluyo sa amihanang pundok ilalom ni Jeroboam. Katuigan sa ulahi, sa adlaw ni Jehu, sa dihang "si Jehova misugod sa pagbulagbulag sa Israel," ang walay depensang dapit sa sidlakang utlanan sa Gad nahimong bahin sa panggubatan tali sa amihanang gingharian sa Israel ug Sirya. (2Ha 10:32, 33) Sa kataposan, si Tiglat-pileser III, nga hari sa Asirya, nagparot sa Gad ug nagbihag sa mga molupyo niini. Tungod niini napanag-iya sa mga Ammonhanon kini nga teritoryo.—2Ha 15:29; 1Cr 5:26; Jer 49:1.

Sa matagnaong panan-awon ni Ezequiel sa pagbahin sa yuta, ang pahat nga gihatag kang Gad mao ang tumoy sa H. (Eze 48:27, 28) Sa listahan sa mga tribo sa Israel sa Pinadayag kapitulo 7, ikatulo ang Gad.

3. Usa ka manalagna ug bisyonaryo. Siya nagtambag kang David nga mobalik sa Juda, sa dihang siya nagpuyo sa "lisod adtoon nga dapit" sa langob sa Adulam ingong kagiw gikan kang Saul. (1Sa 22:1-5) Sa dihang mapangahasong nagsenso si David sa ulahing bahin sa iyang paghari, pinaagi ni Gad gipapili ni Jehova si David ug usa sa tulo ka silot. Sa ulahi gitambagan ni Gad si David nga magtukod ug halaran alang kang Jehova sa giokanan ni Arauna (Ornan). (2Sa 24:10-19; 1Cr 21:9-19) Si Gad nakaamot sa pag-organisar sa mga maghohoni sa sangtuwaryo. (2Cr 29:25) Si Natan ug Gad mao ang gipasidunggan sa kadaghanan nga maoy nagkompleto sa Unang Samuel ug sa pagsulat sa tibuok Ikaduhang Samuel.—1Cr 29:29.

GADARANHON [Taga- (Iya sa) Gadara]. Ang ngalan nagtumong sa mga molupyo sa usa ka dapit diin gihinginlan ni Kristo Jesus ang mga demonyo gikan sa duha ka tawo. Sumala sa giisip nga labing maayong ebidensiya sa manuskrito nga mabatonan, si Mateo sa orihinal migamit sa "yuta sa mga Gadaranhon," samtang si Marcos ug Lucas, sa pag-asoy niini nga hitabo, migamit sa "yuta sa mga Gerasanhon."—Mat 8:28; Mar 5:1; Luc 8:26.

Ang duha ka yuta gipakita nga nahimutang "sa pikas nga bahin," nga mao, sa S nga kiliran sa Dagat sa Galilea. Ang terminong "yuta sa mga Gadaranhon" lagmit nagtumong sa distrito palibot sa siyudad sa Gadara (modernong Umm Qeis), nga nahimutang mga 10 km (6 mi) sa HS sa Dagat sa Galilea. Sagad makita sa mga sensilyo sa Gadara ang hulagway sa usa ka barko, nga nagpakitang ang teritoryo niini lagmit miabot sa Dagat sa Galilea ug busa mahimong naglakip sa usa ka bahin sa "yuta sa mga Gerasanhon," dapit sa S niana nga dagat. Ang uban naglangkit sa "yuta sa mga Gerasanhon" sa rehiyon nga naglibot sa Kursi, usa ka lungsod nga giila ni Origen ug Eusebius ingong Gergesa. Kini anaa sa S nga kabaybayonan sa Dagat sa Galilea, nga mga 20 km (12 mi) sa A sa Gadara. Haom kini sa geograpikanhong mga detalye sa asoy. Ang uban naglangkit niini sa dakong distrito nga ang sentro mao ang siyudad sa Gerasa (Jarash) nga mga 55 km (34 mi) sa HHS sa Dagat sa Galilea ug nagsugyot nga kini miabot sa S niana nga lanaw ug naglakip sa "yuta sa mga Gadaranhon." Sa bisan unsa nga kahimtang, ang asoy ni Mateo dili gayod mosumpaki sa mga asoy ni Marcos ug Lucas.

Duol sa wala-hinganling siyudad sa yuta sa mga Gadaranhon, nahibalag ni Jesu-Kristo ang duha ka tawong gigamhan-sa-demonyo nga talagsaon ang kabangis. Kini sila nagpuyo taliwala sa mga lubnganan, nga mao, ang mga lubnganan nga gikubkob diha sa mga bato o ang kinaiyanhong mga langob nga gihimong mga lubnganan. Si Jesus, sa paghingilin sa mga demonyo, nagtugot kanila nga mosulod sa dakong panon sa mga baboy nga mihaguros pagdulhog ngadto sa pangpang ug nangalumos sa Dagat sa Galilea. Nakapabalaka kaayo kini sa lokal nga mga molupyo mao nga sila mihangyo kang Jesus nga mopahawa gikan sa maong dapit. —Mat 8:28-34.

Bisan tuod si Mateo naghisgot ug duha ka tawo, si Marcos (5:2) ug Lucas (8:27) naghatag ug pagtagad sa usa lamang ka tawo, sa walay duhaduha tungod kay mas talagsaon ang iyang kahimtang.

Lagmit nga siya mas bangis ug nag-antos nga mas dugay ilalom sa gahom sa demonyo kay sa iyang kauban; apan human niana tingali siya lamang ang buot mokuyog sa Anak sa Diyos. Wala siya tugoti ni Jesus nga mokuyog, hinunoa gisugo siya nga imantala ang gibuhat sa Diyos kaniya.

Lahi kini sa sagad nga isugo ni Jesus nga dili imantala ang iyang mga milagro. Inay tinguhaon ang mapasiatabong publisidad ug nga mohinapos ang mga tawo pinasukad sa makapahinganghang mga taho, lagmit nga buot ni Jesus nga ang mga tawo mohukom pinasukad sa malig-ong ebidensiya nga siya mao gayod ang Kristo. Nagtuman usab kini sa matagnaong mga pulong nga gisulti pinaagi ni Isaias: "Siya dili makiglantugi, ni mosinggit, ni adunay makadungog sa iyang tingog diha sa halapad nga kadalanan." (Mat 12:15-21; Isa 42:1-4) Bisan pa niana, kining lahi nga instruksiyon ngadto sa kanhi gigamhan-sa-demonyo maoy nahiangay. Siya makapamatuod taliwala sa katawhan nga limitado lamang ang kontak sa Anak sa Diyos, ilabina tungod kay si Jesus gihangyo nga mobiya. Ang presensiya sa maong tawo magpamatuod bahin sa gahom ni Jesus sa pagbuhat ug maayo, nga mopanghimakak sa bisan unsang dili-maayong taho nga lagmit gipakaylap tungod sa pagkamatay sa panon sa mga baboy.—Mar 5:1-20; Luc 8:26-39; tan-awa ang BABOY.

GADDI [lagmit gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "pagkabulahan"]. Anak nga lalaki ni Susi sa tribo ni Manases; usa sa 12 ka pangulo nga gipadala ni Moises gikan sa kamingawan sa Paran aron sa pagpangespiya sa yuta sa Canaan.—Num 13:2, 3, 11.

GADHANON. Tan-awa ang GAD Num. 2.

GADI [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "pagkabulahan"]. Amahan ni Haring Menahem sa Israel.—2Ha 15:14, 17.

GADIEL [Pagkabulahan nga Iya sa [gikan sa] Diyos]. Anak nga lalaki ni Sodi sa tribo ni Zabulon; usa sa 12 ka pangulo nga gipadala ni Moises gikan sa kamingawan sa Paran aron sa pagpangespiya sa yuta sa Canaan.—Num 13:2, 3, 10.

GAHAM. Usa ka anak nga lalaki sa igsoong lalaki ni Abraham nga si Nahor pinaagi sa iyang puyopuyo nga si Reuma.—Gen 22:23, 24.

GAHAR. Usa ka Netinim nga pangulo sa banay, nga pipila sa iyang mga kaliwat namalik kauban ni Zorobabel gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya niadtong 537 W.K.P.—Esd 2:1, 2, 43, 47; Neh 7:49.

GAHOM, GAMHANANG MGA BUHAT. Ang gahom mao ang katakos sa paghimog mga buhat, ang kapasidad sa pagpalampos sa mga butang, sa pagbuhat sa buluhaton; ingon man usab, ang awtoridad o impluwensiya tungod sa nabatonang mga katakos o posisyon. Ang Hebreohanong pulong nga *ko'ach* gihubad nga "gahom"; ang *gevu·rah',* "kagahom o pagkagamhanan"; ug ang *'oz,* "kusog o kalig-on." Ang Gregong pulong nga *dy'na·mis* gihubad nga "gahom" ug "gamhanang mga buhat," sumala sa kon unsay haom sa konteksto.

Sa pagkatapos sa ikaunom nga "adlaw" sa paglalang, ang Diyos 'mipahulay gikan sa tanan niyang buhat nga iyang gilalang aron himoon.' (Gen 2:2, 3) Siya mipahulay gikan *niini nga mga buhat sa paglalang,* apan ang iyang gahom wala sukad mahimong dili-aktibo o walay gibuhat. Kapin sa 4,000 ka tuig human sa pagkatapos sa yutan-ong paglalang, ang iyang Anak miingon: "Ang akong Amahan nagpadayon sa pagbuhat hangtod karon, ug ako nagpadayon sa pagbuhat." (Ju 5:17) Dili lamang si Jehova aktibo maylabot sa dominyo sa mga espiritu; ang rekord sa Bibliya nag-asoy sa iyang mga pagpadayag sa gahom ug sa iyang gamhanang mga buhat alang sa katawhan. Bisan tuod usahay siya "naghilom . . . nagpadayon sa pagpugong-sa-kaugalingon," sa dihang moabot ang iyang gitakdang panahon sa paghimog aksiyon siya molihok nga kusganon kaayo uban ang "bug-os nga gahom."—Isa 42:13, 14; itandi ang Sal 80:2; Isa 63:15.

Ang "buhat" nagpasabot sa kalihokang may katuyoan. Ang mga buhat ni Jehova dili kay walay-panagkahiusa, walay kalangkitan, o pinasagad nga pagpakita sa gahom kondili maoy organisado, makahuloganong mga buhat nga may tinong katuyoan. Bisan tuod ang iyang gahom maoy nagsustento sa uniberso ug sa buhing mga linalang diha niini (Sal 136:25; 148:2-6; Mat 5:45), si Jehova dili sama sa usa ka dili-persona nga planta sa koryente; ang iyang mga buhat nagpamatuod nga siya maoy usa ka persona ug usa ka Diyos nga may katuyoan. Siya usab maoy usa ka makasaysayanhong Diyos, sanglit siya maalamong nangilabot sa tawhanong mga kalihokan sa tinong mga yugto sa kasaysayan, sa espesipikong mga dapit, ug sa partikular nga mga tawo o mga katawhan. Ingong ang "buhi ug matuod nga Diyos" (1Te 1:9; Jos 3:10; Jer 10:10), iyang gipakita nga siya nahibalo sa tanan nga nagakahitabo sa uniberso, milihok sumala sa kon unsay nahitabo, ingon man mihimog kinabubut-ong lakang sa pagpalampos sa iyang katuyoan.

Sa matag kahimtang, ang lainlaing mga paagi sa pagpadayag sa iyang gahom maoy kaharmonya sa

iyang pagkamatarong (Sal 98:1, 2; 111:2, 3, 7; Isa 5:16); kining tanan nakahatag ug kalamdagan sa iyang mga linalang. Sa usa ka bahin kini nagpakita nga ang pagkahadlok kaniya maoy "angay," kay siya usa ka Diyos nga "nagapangayo ug bug-os nga pagkamahinalaron" ug 'usa ka nagaut-ot nga kalayo' batok niadtong nagabatasan sa pagbuhat ug daotan, nga tungod niana "makahahadlok nga mahulog ngadto sa mga kamot sa buhing Diyos." (Jer 10:6, 7; Ex 20:5; Heb 10:26-31; 12:28, 29) Siya dili kalimbongan.—Ex 8:29.

Sa laing bahin, ang paggamit niya sa iyang gahom mas nadayag sa kahibulongan pang paagi pinaagi sa pagganti sa mga matarong-ug-kasingkasing nga mga tawo nga tim-os nga nangita kaniya, nga nagpalig-on kanila sa pagbuhat sa tinudlo ug kinahanglanong mga buluhaton (Sal 84:5-7; Isa 40:29-31) ingon man sa paglahutay ubos sa kapit-os (Sal 46:1; Isa 25:4), nagtagana ug nagsustento kanila (Sal 145:14-16), nagpanalipod, nagluwas, ug nagpahigawas kanila sa mga panahon sa kapeligrohan ug pagsulong. (Sal 20:6, 7) "Ang iyang mga mata nagalibotlibot sa tibuok nga yuta aron ipakita ang iyang kusog alang niadtong kansang kasingkasing maoy bug-os alang kaniya." (2Cr 16:9) Kadtong nakaila kaniya nag-isip sa iyang ngalan ingong "usa ka malig-ong torre" nga ilang kadangpan. (Pr 18:10; Sal 91:1-8) Ang pagkahibalo sa iyang gamhanang mga buhat nagpasalig nga siya magpatalinghog sa mga pag-ampo sa iyang masaligong mga alagad ug siya makahimo sa pagtubag, kon gikinahanglan, uban sa "makalilisang nga mga butang diha sa pagkamatarong." (Sal 65:2, 5) Sa mahulagwayong diwa, siya "haduol" ug busa daling makatubag.—Sal 145:18, 19; Jud 24, 25.

Ang Gahom Makita Diha sa Paglalang. Makita sa mga tawo ang ebidensiya sa gahom diha sa tanang pisikal nga kalalangan, diha sa dagko kaayo ug dili-maihap nga mga bituon (itandi ang Job 38:31-33) ingon man diha sa tanang yutan-ong mga butang. Ang yuta mismo gihisgotan ingong adunay gahom (Gen 4:12), nga nagpatunghag pagkaon nga makahatag ug kusog (1Sa 28:22), ug ang gahom makita diha sa tanang buhing mga butang—mga tanom, mga hayop, ug tawo. Sa modernong kapanahonan ang dako kaayong puwersa nga anaa bisan sa gagmay kaayong mga elemento sa atomo nga naglangkob sa tanang materya nahibal-an usab kaayo. Usahay tawgon sa mga siyentipiko ang materya nga organisadong enerhiya.

Sa tibuok Kasulatan ang gahom ug ang "dinamikong kusog" sa Diyos ingong ang Magbubuhat sa langit ug sa yuta sublisubling gipasiugda. (Isa 40:25, 26; Jer 10:12; 32:17) Ang mismong termino alang sa "Diyos" diha sa Hebreohanon (*'El*) lagmit adunay lintunganayng kahulogan nga "gamhanan" o "kusganon." (Itandi ang paggamit niini nga termino diha sa Gen 31:29 sa ekspresyong "gahom [*'el*] sa akong kamot.")

Ang Panginahanglan sa Linaing Pagpasundayag sa Gahom. Ang unang tawo nasayod nga si Jehova nga Diyos maoy iyang Maglalalang, ang iyang bugtong Ginikanan ug Maghahatag-Kinabuhi. Ang Diyos naghatag sa tawo ug igong gahom, sa intelektuwal ug sa pisikal, ug nagahatag kaniya ug buluhaton nga pagabuhaton. (Gen 1:26-28; 2:15) Ang paggamit sa maong gahom kinahanglang kaharmonya sa kabubut-on sa iyang Maglalalang ug busa pagagamhan sa ubang hinatag nga mga hiyas sa Diyos, sama sa kaalam, hustisya, ug gugma.

Ang pagrebelde didto sa Eden naghagit sa pagkasoberano sa Diyos. Bisan pag sa panguna kini maoy usa ka moral nga isyu, kini nakaaghat sa Diyos sa paggamit sa iyang gahom sa linaing mga paagi. (Tan-awa ang JEHOVA [Ang kinalabwang isyu maoy usa ka moral nga isyu].) Ang pagrebelde gisugniban sa usa ka espiritung anak sa Diyos nga tungod niana siya nahimong magsusupak o magsusukol (Heb., *sa·tan'*) sa Diyos. Si Jehova milihok alang sa maong kahimtang, nga naghukom sa mga rebelde. Ang iyang paghingilin sa tawhanong paris gikan sa Eden ug ang pagbutang sa iyang maunongong espiritung mga linalang diha sa ganghaan sa tanaman maoy usa ka pagpasundayag sa iyang gahom ingong Diyos. (Gen 3:4, 5, 19, 22-24) Ang pulong ni Jehova napamatudan nga dili kay walay-mahimo, huyang, o mausab-usab, kondili puno sa gahom, ug dili kapugngan ang katumanan niini. (Itandi ang Jer 23:29.) Ingong Soberanong Diyos, siya andam ug makahimo sa pagtuman sa iyang pulong pinaagi sa iyang bug-os nga awtoridad.

Kay tino ang iyang katuyoan, si Jehova kanunayng milihok alang sa katumanan niini. (Gen 3:15; Efe 1:8-11) Sa iyang takdang panahon siya magtapos sa tanang pagrebelde dinhi sa yuta, magadugmok sa orihinal nga rebeldeng espiritu ug niadtong nakig-abin kaniya sama sa usa nga nagadugmok sa ulo sa usa ka halas. (Itandi ang Rom 16:20.) Bisan tuod nga nagtugot sa iyang espiritung Kaaway sa pagpadayon sulod sa usa ka panahon ug sa pagpaningkamot nga magmalamposon ang iyang hagit, dili isurender ni Jehova ang iyang pagkasoberano. Sa paggamit sa iyang lehitimong awtoridad, siya magaganti o magasilot sa dihang iyang nakitang kini angayan, ug magahukom sa mga tawo sumala sa ilang mga binuha-

tan. (Ex 34:6, 7; Jer 32:17-19) Dugang pa, siya magagamit sa iyang gahom sa pagpamatuod sa mga kredensiyal niadtong iyang gitudlo ingong iyang mga hawas dinhi sa yuta. Pinaagi sa pagpasundayag sa iyang gahom, iyang pamatud-an ang pagkatinuod sa mga mensahe nga ilang gipahayag.

Kini maoy kalulot sa Diyos. Busa gihatag ni Jehova ngadto sa mga tawo ang pamatuod nga siya, ug wala nay lain, mao ang matuod nga Diyos; iyang gihatag ang pamatuod nga siya takos sa kahadlok, pagtahod, pagsalig, pagdayeg, ug gugma sa iyang intelihenteng mga linalang. (Sal 31:24; 86:16, 17; Isa 41:10-13) Latas sa kasiglohan, si Jehova sublisubling nagpasalig sa iyang mga alagad nga ang iyang gahom wala makunhori, ang iyang "kamot" dili "mubo," ug ang iyang "dalunggan" dili bug-at kaayo nga kini dili na makadungog. (Num 11:23; Isa 40:28; 50:2; 59:1) Labawng hinungdanon, kini nga mga pagpasundayag sa gahom nagpadako sa ngalan ni Jehova. Ang paggamit niya sa iyang gahom nagbayaw kaniya, kini wala magpaubos kaniya, wala magduhig sa iyang kadungganan; hinunoa, pinaagi niini siya naghimo ug "usa ka matahom nga ngalan" alang sa iyang kaugalingon.—Job 36:22, 23; 37:23, 24; Isa 63:12-14.

Sa Wala pa ug sa Panahon sa Tibuok-yutang Lunop. Sa yugto sa wala pa ang Lunop, ang mga tawo adunay daghang ebidensiya bahin sa gahom sa Diyos. Sila nasayod nga ang dalan pabalik ngadto sa Eden dili mahimong agian, nga gibantayan sa gamhanang espiritu nga mga linalang. Gipakita sa Diyos nga siya nasayod sa kon unsay nahitabo, giuyonan ang halad ni Abel, gipahayag ang paghukom sa iyang mamumunong igsoon nga si Cain, apan gipasidan-an ang mga tawo nga dili patyon si Cain.—Gen 3:24; 4:2-15.

Mga 1,400 ka tuig sa ulahi, ang yuta napuno sa pagkadaotan ug kapintasan. (Gen 6:1-5, 11, 12) Ang Diyos wala mahimuot niini nga kahimtang. Human maghatag ug pasidaan pinaagi sa iyang alagad nga si Noe, kusganon niyang gipamatud-an pinaagi sa usa ka tibuok-yutang Lunop nga dili niya tugotang ang yuta gun-obon sa daotang mga tawo. Wala niya gamita ang iyang gahom aron pugson sila sa pagsimba kaniya apan, pinaagi sa buluhaton ni Noe ingong "magwawali sa pagkamatarong," gihatagan sila ug kahigayonan nga magbag-o. Sa samang panahon iyang gipakita ang iyang katakos sa pagpahigawas sa matarong-ug-kasingkasing nga mga tawo gikan sa daotang mga kahimtang. (2Pe 2:4, 5, 9) Maingon nga ang iyang paghukom kalit nga midangat batok sa mga daotan ug ang iyang paglaglag kanila wala "mahitagpilaw" apan nagpapha kanila sulod sa yugtong 40 ka adlaw, siya mobuhat usab sa susamang mga paagi sa umalabot.—2Pe 2:3; Gen 7:17-23; Mat 24:37-39.

Hagit sa Bakak nga mga Diyos sa Yugto Human sa Lunop. Ang Kasulatan ug ang karaang sekular nga mga rekord parehong nagbutyag sa pagtipas sa mga tawo gikan sa pagsimba sa matuod nga Diyos sa yugto human sa Lunop. Adunay lig-ong ebidensiya nga si Nimrod, nga "nagpadayag sa iyang kaugalingon nga usa ka gamhanang mangangayam nga supak kang Jehova," nakaamot ug dako labot niini; ug adunay ebidensiya nga nagpunting sa Babel (Babilonya) ingong ang pangunang dapit diin naugmad ang bakak nga pagsimba. (Gen 10:8-12; 11:1-4, 9; tan-awa ang BABEL; BABILONYA Num. 1; DIYOS UG MGA DIYOSA, MGA.) Ang proyekto sa pagtukod ug torre didto sa Babel maoy usa ka pagpasundayag sa tawhanong gahom ug katakos, nga independente sa Diyos, ug wala niya awtorisahi. Ang tuyo niadto maoy aron mapasidunggan ug mapabantog ang mga magtutukod niini, dili ang Diyos. Ug, ingon sa nakita sa Diyos, kini maoy sinugdanan lamang. Kini mahimong motultol sa sunodsunod nga ambisyosong mga proyekto nga magpahilayo pa gayod sa mga tawo gikan sa matuod nga Diyos, nga maghagit kaniya ug sa iyang katuyoan alang niini nga planeta ug alang sa tawhanong rasa. Sa makausa pa, nangilabot ang Diyos, ug gipahunong ang proyekto pinaagi sa paglahugay niya sa pinulongan sa tawo, nga tungod niana ang mga tawo nagkatibulaag sa tibuok yuta.—Gen 11:5-9.

"Mga diyos sa kinaiyahan" batok sa tinuod nga Diyos. Ang karaang mga dokumento gikan sa Babilonya ug gikan sa mga dapit nga gilalinan sa mga tawo nagpakita nga ang pagsimba sa "mga diyos sa kinaiyahan" (sama sa Babilonyanhong diyos-adlaw nga si Shamash ug sa Canaanhong diyos sa pertilidad nga si Baal) nabantog kaayo niadtong unang kapanahonan. Nalangkit sa mga hunahuna sa mga tawo nga ang "mga diyos sa kinaiyahan" magpasundayag ug gahom sumala sa yugto o siklo niini, sama sa matag adlaw nga pagdan-ag sa mga bidlisiw sa adlaw, sa mga panahon nga namugna tungod sa mga *solstice* ug mga *equinox* (nga nagpatunghag ting-init ug tingtugnaw, tingpamulak ug tinghunlak), sa mga hangin ug mga bagyo, sa pag-ulan ug sa epekto niini sa pagkamabungahon sa yuta sa panahon sa pagpugas ug sa pag-ani, ug sa susamang mga ebidensiya sa gahom. Kini nga mga puwersa walay personalidad. Busa pinaagi sa ilang kaugalingong paghanduraw ang mga tawo naghatag ug personalidad sa ilang mga diyos. Ang mga personalidad nga namugna diha sa ilang hunahuna

bahin sa ilang mga diyos kasagaran maoy binuot-buot; kini sila walay tinong katuyoan, mahugaw sa moral, ug dili takos sa pagsimba ug pag-alagad.

Apan ang makitang mga langit ug yuta naghatag ug tin-awng pamatuod bahin sa labawng Tuboran sa gahom nga nagpatungha niining tanan nga puwersa nga may kahikayan, magkalambigit ug organisado, nga naghatag ug dili-ikalimod nga ebidensiya maylabot sa intelihenteng katuyoan. Ngadto sa maong Tuboran gihatag ang pagdayeg: "Takos ikaw, Jehova, nga among Diyos, nga modawat sa himaya ug sa dungog ug sa gahom, tungod kay imong gilalang ang tanang butang, ug tungod sa imong kabubut-on sila milungtad ug nalalang." (Pin 4:11) Si Jehova dili usa ka Diyos nga gigamhan o gilimitehan sa langitnon ug yutan-ong mga siklo. Ni ang iyang mga pagpasundayag sa gahom maoy madalidalion, mabalhinon, o nagkasumpaki. Sa matag kahimtang kini nagbutyag bahin sa iyang personalidad, sa iyang mga sukdanan, ug sa iyang katuyoan. Ang *Theological Dictionary of the New Testament,* nga giedit ni G. Kittel, sa paghisgot sa panglantaw bahin sa Diyos nga makaplagan diha sa Hebreohanong Kasulatan, nagkomento nga "ang hinungdanon ug nagpatigbabaw nga bahin dili mao ang puwersa o gahom kondili ang kabubut-on nga ipalampos ug ipatuman niini nga gahom. Kini mao gayod ang importante sa bisan asa nga bahin."—Gihubad ug giedit ni G. Bromiley, 1971, Tomo II, p. 291.

Ang pagsimba sa mga Israelinhon sa maong "mga diyos sa kinaiyahan" maoy usa ka apostasya, pagpukgo sa kamatuoran baylo sa bakak, dili makataronganong pagsimba sa linalang inay sa Usa nga naglalang niini; mao kini ang giingon sa apostol diha sa Roma 1:18-25. Bisan tuod dili makita, gipadayag ni Jehova nga Diyos ang iyang mga hiyas taliwala sa mga tawo, kay matod pa ni Pablo, kini "tin-awng makita sukad sa paglalang sa kalibotan padayon, tungod kay kini sila maila pinaagi sa mga butang nga gihimo, mao nga sila walay ikapangatarongan."

Talagsaon ang pagkontrolar sa Diyos sa kinaiyanhong mga puwersa. Aron pamatud-an ang iyang kaugalingon nga matuod nga Diyos, makataronganon gayong dahomon nga ipasundayag ni Jehova ang iyang pagkontrolar sa linalang nga mga puwersa, nga maghimo niana sa paagi nga maglangkit sa iyang ngalan sa talagsaong paagi. (Sal 135:5, 6) Sanglit ang adlaw, bulan, mga planeta, ug mga bituon nagsunod sa ilang naandang mga agianan, sanglit ang mga kahimtang sa atmospera sa yuta (nga nagpatunghag hangin, ulan, ug ubang mga puwersa) nagsunod sa mga balaod nga naggahom kanila, sanglit ang mga dulon magpanon ug ang mga langgam molalin, nan kini ug ang daghang uban pang naandang mga kalihokan dili igo aron sa pagbalaan sa ngalan sa Diyos atubangan sa pagsupak ug sa bakak nga pagsimba.

Bisan pa niana, si Jehova nga Diyos makasugo sa kinaiyanhong kalalangan ug mga elemento sa pagpamatuod sa iyang pagka-Diyos pinaagi sa paggamit niini sa pagtuman sa espesipikong mga katuyoan saylo sa ordinaryong pag-obra niini, sagad sa espesipikong gitakda nga panahon. Bisan sa dihang ang mga panghitabo, sama sa hulaw, bagyo, o susamang kahimtang sa panahon, maoy dili talagsaon, ang pagtuman niini sa tagna ni Jehova nagpahimo niini nga talagsaon. (Itandi ang 1Ha 17:1; 18:1, 2, 41-45.) Hinunoa, sa kadaghanang mga kahimtang kini nga mga panghitabo maoy talagsaon, tingali tungod sa gidak-on ug gikusgon niini, (Ex 9:24) o kaha tungod kay kini nahitabo sa dili-ordinaryong paagi, gani wala pa sukad madunggi, o nahitabo sa dili normal nga panahon.—Ex 34:10; 1Sa 12:16-18.

Sa susama, ang pagkahimugso sa usa ka bata maoy ordinaryong butang. Apan ang pagkahimugso sa usa ka bata gikan sa usa ka babaye nga baog sa tibuok niyang kinabuhi ug saylo na sa pangedaron nga makapanganak (sama sa kahimtang ni Sara) maoy talagsaon. (Gen 18:10, 11; 21:1, 2) Kini nagpamatuod sa pagpangilabot sa Diyos. Ang kamatayon maoy usa usab ka komon nga panghitabo. Apan sa dihang ang kamatayon midangat sumala sa gitagnang panahon o gipahibalo nang daan lakip sa hinungdan nga wala mahibaloi, kini maoy talagsaon, nga ikaingon lamang nga buhat sa Diyos. (1Sa 2:34; 2Ha 7:1, 2, 20; Jer 28:16, 17) Kining tanang butang nagpamatuod kang Jehova ingong ang matuod nga Diyos, ug ang "mga diyos sa kinaiyahan" ingong "walay-bili nga mga diyos."—Sal 96:5.

Si Jehova Nagpamatuod sa Iyang Kaugalingon nga Diyos Kang Abraham. Si Abraham ug ang iyang inuyonan nga mga kaliwat nga si Isaac ug Jacob nakaila sa Diyos ingong Labing Gamhanan. (Ex 6:3) Ingong ilang "taming," siya nagpanalipod kanila ug sa ilang mga pamilya gikan sa mga gamhanan sa yuta. (Gen 12:14-20; 14:13-20; 15:1; 20:1-18; 26:26-29; Sal 105:7-15) Ang pagkatawo ni Isaac gikan sa tigulang na nga mga ginikanan nagpasundayag nga walay butang nga "talagsaon kaayo alang kang Jehova." (Gen 18:14; 21:1-3) Ang Diyos nagpauswag sa iyang mga alagad; siya nagsustento kanila sa mga panahon sa gutom. (Gen 12:10; 13:1, 2; 26:1-6, 12, 16; 31:4-13) Ingong "ang Maghuhukom sa tibuok yuta," si Jehova nagpahamtang ug silot batok

sa daotang mga siyudad sa Sodoma ug Gomora, samtang nagluwas sa matinumanong si Lot ug sa iyang mga anak nga babaye, nga nagbuhat niana tungod kang Abraham nga iyang higala. (Gen 18:25; 19:27-29; San 2:23) Adunay maayong katarongan nga kining mga tawhana nagbaton ug ligong pagtuo dili lamang tungod kay ang Diyos buhi kondili tungod kay siya usab mao ang gamhanang "tigganti sa mga matinuorong nagapangita kaniya." (Heb 11:6) Si Abraham, sa dihang gisugo nga ihalad ang iyang hinigugmang anak, adunay lig-ong pasukaranan sa pagsalig sa katakos sa Diyos sa pagbanhaw kang Isaac gikan sa mga patay.—Heb 11:17-19; Gen 17:7, 8.

Nagpamatuod nga Diyos Ngadto sa Israel. Ngadto sa nasod sa Israel didto sa Ehipto, si Jehova misaad: "Ako gayod mahimong inyong Diyos; ug kamo makaila gayod nga ako si Jehova nga inyong Diyos." (Ex 6:6, 7) Si Paraon misalig sa gahom sa mga diyos ug mga diyosa sa Ehipto sa pag-alkontra sa mga buhat ni Jehova. Gituyo sa Diyos nga tugotan si Paraon nga magpadayon sa iyang pagkamasukihon sulod sa usa ka panahon. Kini nga pagtugot gihimo aron nga si Jehova 'makapakita sa iyang gahom ug aron ang iyang ngalan ikapahayag sa tibuok yuta.' (Ex 9:13-16; 7:3-5) Kini nagtugot sa pagpadaghan sa "mga ilhanan" ug "mga milagro" sa Diyos (Sal 105:27), sa pagpahinabo sa napulo ka hampak nga nagpasundayag sa gahom sa Maglalalang ibabaw sa tubig, kahayag sa adlaw, mga insekto, mga hayop, ug sa mga lawas sa tawo.—Ex 7-12.

Pinaagi niini, si Jehova nagpamatuod nga siya lahi gikan sa "mga diyos sa kinaiyahan." Kini nga mga hampak, lakip ang kangitngit, bagyo, ulan nga yelo, mabagang duot sa mga dulon, ug ang susamang mga panghitabo, gitagna ug midangat sumala gayod sa gidetalye. Kini nga mga hitabo dili kay naatol o sulagma lamang. Ang mga pasidaan naghatag ug kahigayonan niadtong nagpatalinghog niini nga makaikyas sa mga hampak. (Ex 9:18-21; 12:1-13) Ang Diyos mahimong makapili kon kinsa ang maapektohan sa mga hampak, nga ipahinabong adunay espesipikong dapit nga dili malakip sa hampak, sa ingon mailhan kon kinsa ang iyang inuyonan nga mga alagad. (Ex 8:22, 23; 9:3-7, 26) Mahimo niyang sugdan ug pahunongon ang mga hampak sumala sa iyang pagbuot. (Ex 8:8-11; 9:29) Bisan tuod nga ang salamangkerong mga saserdote ni Paraon mopatim-awng nakasundog sa unang duha ka hampak (tingali nagpasidungog pa gani niini sa ilang Ehiptohanong mga bathala), ang ilang mga tinagong kalaki sa ulahi wala na mosaler, ug sila napugos sa pag-ila sa "tudlo sa Diyos" sa dihang gipahamtang ang ikatulong hampak. (Ex 7:22; 8:6, 7, 16-19) Sila dili makahimo sa pagpahunong sa mga hampak ug sila mismo gitakboyan niini.—Ex 9:11.

Si Jehova 'nagpamatuod sa iyang kaugalingon nga Diyos ngadto sa Israel' ug 'haduol kanila' pinaagi sa pagbawi kanila pinaagi sa "tinuy-od nga bukton ug sa dagkong mga paghukom." (Ex 6:6, 7; Deu 4:7) Human sa pagkalaglag sa kasundalohan ni Paraon didto sa Pulang Dagat, ang katawhan sa Israel "nangahadlok kang Jehova ug nagbutang ug pagtuo kang Jehova ug kang Moises nga iyang alagad."—Ex 14:31.

Pag-establisar sa pakigsaad sa Balaod. Sa wala pa maestablisar ang pakigsaad sa Balaod uban sa Israel, si Jehova mihimog mga milagro, nga nagtaganag tubig ug pagkaon alang sa minilyon nga nianang panahona anaa na sa desyertong rehiyon sa Sinai ug naghatag ug kadaogan batok sa mga miatake kanila. (Ex 15:22-25; 16:11-15; 17:5-16) Sa dapit nga gitudlo nang daan, sa Bukid sa Sinai, gipasundayag ni Jehova sa makalilisang nga paagi ang iyang katakos sa pagkontrolar sa linalang nga yutan-ong mga puwersa. (Ex 19:16-19; itandi ang Heb 12:18-21.) Ang nasod angay gayod nga moila sa Diyos ingong Tuboran sa pakigsaad ug modawat sa mga kondisyon niini uban ang halalom nga pagtahod. (Deu 4:32-36, 39) Ang talagsaong paggamit ni Jehova kang Moises naghatag usab ug tinuod nga basehanan aron dawaton gayod sa katawhan ang Pentateuko, ang unang bahin sa Sagradong Kasulatan nga gisulat mismo ni Moises, ingong giinspirar sa Diyos. (Itandi ang Deu 34:10-12; Jos 1:7, 8.) Sa dihang gikuwestiyon ang awtoridad sa Aaronikong pagkasaserdote, si Jehova mihatag ug dugang makitang pamatuod.—Num kap 16, 17.

Pagsakop sa Canaan. Ang pagsakop sa pito ka nasod sa Canaan, nga "mas daghag-molupyo ug mas gamhanan" kay sa Israel (Deu 7:1, 2), dugang nagpamatuod sa pagka-Diyos ni Jehova. (Jos 23:3, 8-11) Ang iyang kabantog nabaniog (Ex 9:16; Jer 32:20, 21), ug ang ilang mga magsusupak naluya tungod sa ilang 'kalisang ug kahadlok' sa Israel ingong iyang katawhan. (Deu 11:25; Ex 15:14-17) Busa kadtong nagasupak labi pa gayong sad-an, tungod kay ilang nakita nga kini sila maoy katawhan sa matuod nga Diyos; ang pagpakig-away kanila maoy pagpakig-away sa Diyos. Ang pipila ka Canaanhon maalamong miila sa pagkalabaw ni Jehova kay sa ilang idolong mga diyos, sama sa gihimo sa uban kanhi, ug ilang gitinguha ang iyang pag-uyon.—Jos 2:1, 9-13.

Adlaw ug bulan wala molihok. Sa paglihok dapig sa gilikosan nga mga Gabaonhon, mga Canaanhon nga nagbaton ug pagtuo kaniya, gipalugway ni Jehova ang pag-atake sa Israel batok sa

naglikos nga kasundalohan pinaagi sa pagpapondo sa adlaw ug bulan sa mga nahimutangan niini sumala sa panan-aw niadtong diha sa panggubatan, nga wala magpasalop sa adlaw sa gidugayon nga halos usa ka adlaw. (Jos 10:1-14) Bisan tuod nga mahimong magkahulogan kini sa paghunong sa pagtuyok sa planetang yuta, mahimong gipahinabo usab kini sa laing paagi, sama sa pagpatipas sa mga bidlisiw sa kahayag sa adlaw ug sa bulan aron mapatungha ang samang epekto. Bisan unsa man ang gigamit nga pamaagi, kini nagpasundayag pag-usab nga "ang tanang butang nga gikahimut-an ni Jehova sa pagbuhat iyang gibuhat sa kalangitan ug sa yuta, sa kadagatan ug sa tanang halawom nga katubigan." (Sal 135:6) Ingon sa gisulat sa ulahi ni apostol Pablo: "Ang matag balay adunay nagtukod, apan siya nga nagtukod sa tanang butang mao ang Diyos." (Heb 3:4) Gibuhat ni Jehova ang sumala sa iyang gikahimut-ang tukoron, nga nagagamit niini sumala sa iyang gusto, sama sa buhaton sa usa ka tawong nagtukod ug balay.—Itandi ang 2Ha 20:8-11.

Sa misunod nga upat ka siglo, latas sa yugto sa mga Maghuhukom, si Jehova padayong nagpaluyo sa mga Israelinhon sa dihang sila nagmaunongon Kaniya ug wala magpaluyo kanila sa dihang sila miliso ngadto sa ubang mga diyos.—Huk 6:11-22, 36-40; 4:14-16; 5:31; 14:3, 4, 6, 19; 15:14; 16:15-21, 23-30.

Ubos sa Israelinhong monarkiya. Sulod sa 510 ka tuig sa Israelinhong monarkiya, ang gamhanang "bukton" ug mapanalipdanong "kamot" ni Jehova kanunayng nagpukgo sa gamhanang mga manunulong, nagpaguliyang ug nagpatibulaag sa ilang mga kasundalohan, ug nagpakalagiw kanila balik sa ilang mga teritoryong gipuy-an. Kining mga nasora nagsimba dili lamang sa "mga diyos sa kinaiyahan" kondili usab sa mga diyos (ug mga diyosa) sa gubat. Sa pipila ka kahimtang ang pangulo sa nasod gilantaw mismo ingong usa ka diyos. Sanglit sila buot man gayod nga makiggubat sa iyang katawhan, gipakita na usab ni Jehova ang iyang kaugalingon ingong usa ka "kusganong lalaki sa panggubatan," usa ka 'mahimayaong Hari, gamhanan sa gubat.' (Ex 15:3; Sal 24:7-10; Isa 59:17-19) Busa, siya nakigsangka kanila diha sa bisan unsang dapit, migamit ug estratehiya sa gubat nga nakalupig sa ilang hambogirong mga heneral, ug nagbuntog sa mga manggugubat sa daghang nasod maingon man sa ilang mga talagsaong mga kasangkapan sa gubat. (2Sa 5:22-25; 10:18; 1Ha 20:23-30; 2Cr 14:9-12) Sa tukma kaayong paagi mahimo niyang ibutyag ngadto sa iyang katawhan ang sekretong mga plano sa ilang kaaway sa gubat nga maorag adunay elektronikong mga himan sa pagpamati nga gitaod diha sa ilang mga palasyo. (2Ha 6:8-12) Usahay siya nagpalig-on sa iyang katawhan sa pagpakiggubat; sa ubang mga higayon siya nakabaton ug mga kadaogan bisan wala makig-away ang iyang katawhan. (2Ha 7:6, 7; 2Cr 20:15, 17, 22, 24, 29) Niining tanan, gipakaulawan ni Jehova ang mga diyos sa gubat sa mga nasod, ug gipadayag sila ingong walay mahimo, bakak nga mga diyos.—Isa 41:21-24; Jer 10:10-15; 43:10-13.

Sa pagkadestiyero ug sa pagkapasig-uli. Bisan tuod gitugotan ni Jehova nga madestiyero ang iyang nasod, nga ang amihanang gingharian gisakop sa Asirya ug ang gingharian sa Juda gilaglag sa Babilonya, iyang gipreserbar ang linya ni David ingong pagtuman sa iyang pakigsaad kang David alang sa usa ka walay kataposang gingharian. (Sal 89:3, 4, 35-37) Sa yugto sa pagkadestiyero, iya usab nga gipabiling buhi ang pagtuo sa iyang katawhan, nga naggamit kang Daniel ug sa uban pa sa katingalahang mga paagi, nga nagahimog milagrosong mga buhat nga nakaaghat bisan sa mga magmamando sa kalibotan nga mapainubsanong moila sa iyang gahom. (Dan 3:19-29; 4:34-37; 6:16-23) Sa pagkapukan sa gamhanang Babilonya, si Jehova nagpasundayag pag-usab sa iyang talagsaong pagka-Diyos, nagyagyag sa pagkadili-tinuod sa paganong mga diyos, ug nagpakaulaw kanila. Ang iyang katawhan maoy mga saksi niini. (Isa 41:21-29; 43:10-15; 46:1, 2, 5-7) Iyang gimaniobra ang mga hari sa Persia nga molihok alang sa Israel, nga nagpahigawas sa iyang katawhan ug nagpabalik kanila ngadto sa ilang yutang natawhan, nga nagpaarang kanila sa pagtukod pag-usab sa templo ug sa ulahi sa siyudad sa Jerusalem. (Esd 1:1-4; 7:6, 27, 28; Neh 1:11; 2:1-8) Makataronganon lamang nga maulaw si Esdras nga mohangyo sa hari sa Persia ug militaryong proteksiyon alang sa iyang mga kaubanan, bisan pag sila nagdalag kargamento nga tanantanan dayag nga mobalor ug kapin sa $43,000,000. Si Jehova nagbantay kanila panahon sa ilang panaw paingon sa Jerusalem ingong tubag sa ilang pagampo.—Esd 8:21-27.

Sa yugto tali sa pagkahuman sa pagsulat sa kataposang bahin sa Hebreohanong Kasulatan sa Bibliya ug sa pagkahimugso sa Anak sa Diyos dinhi sa yuta, ang gahom sa Diyos aktibo gayod aron tinong mapreserbar ang nasod sa Israel, ang kaulohang siyudad niini nga Jerusalem, ang silingang lungsod nga Betlehem, ang templo lakip sa mga saserdote niini, ug ang ubang bahin sa Hudiyohanong sistema. Kay kinahanglang anaa kining tanan aron matuman ang tagna bahin kang Kristo Jesus ug sa iyang buluhaton. Ang kasaysayan

nag-asoy bahin sa mga paningkamot nga bug-os pulihan ang Hudiyohanong sistema sa mga butang pinaagig Helenisasyon, nga mao, pinaagi sa pagpuli niini ug Gresyanhong paagi sa pagsimba. Apan kini napakyas ra.—Tan-awa ang GRESYA, GREGO (Epekto sa Helenisasyon Ngadto sa mga Hudiyo).

"Si Kristo ang Gahom sa Diyos." Gikan sa milagrosong pagkahimugso ni Jesus, ang gahom sa Diyos gipasundayag nganha ug pinaagi kaniya nga wala pa mahimo sukad masukad. Sama sa salmista, siya nahimong "sama sa usa ka milagro alang sa daghang tawo." (Sal 71:7) Si Jesus ug ang iyang mga tinun-an, sama kang Isaias ug sa iyang mga anak, maoy "ingon sa mga ilhanan ug ingon sa mga milagro sa Israel gikan kang Jehova sa mga panon," nga nagpaila kon unsay mahitabo sa umaabot ug nagbutyag sa katuyoan sa Diyos. (Isa 8:18; Heb 2:13; itandi ang Luc 2:10-14.) Ang gamhanang mga buhat sa Diyos sulod sa linibo ka katuigan nangatuman ug nagmalamposon diha kang Jesus. Makataronganon gayod nga ang apostol makaingon bahin kang Jesus ingong mao "ang gahom sa Diyos ug ang kaalam sa Diyos."—1Co 1:24.

Si Jesus napamatud-ang mao ang dugay nang gipaabot nga Mesiyas, ang Dinihogan ni Jehova, nga gitagnang magpadayag sa 'espiritu sa pagkagamhanan.' (Isa 11:1-5) Tungod niana, angayng dahomon nga siya adunay kusganong pamatuod sa pagpaluyo niana nga kamatuoran. (Miq 5:2-5; itandi ang Ju 7:31.) Sa pagkahimugso pa lang ni Jesus gikan sa usa ka ulay nga babayeng Hudiyo, ang Diyos nagpamatuod na bahin sa iyang Anak. (Luc 1:35-37) Kini nga pagkahimugso dili lamang usa ka talagsaong pagpasundayag sa gahom sa Diyos kondili maoy alang sa tino kaayong mga katuyoan. Kini nagtagana ug usa ka hingpit nga tawo, ang 'ikaduhang Adan,' ang usa nga makabalaan sa ngalan sa iyang Amahan, makapapas sa pasipala nga gipatungha sa unang tawhanon nga anak batok nianang ngalana, ug sa ingon magpanghimakak sa hagit ni Satanas; dugang pa, ang hingpit nga si Jesus magtaganag legal nga pasukaranan sa paglukat sa masinugtanong katawhan gikan sa paghawid ni Haring Sala ug ni Haring Kamatayon. (1Co 15:45-47; Heb 2:14, 15; Rom 5:18-21; tan-awa ang LUKAT, MANLULUKAT.) Ug kining hingpit nga kaliwat ni David mahimong manununod sa usa ka walay kataposang Gingharian.—Luc 1:31-33.

Ang pagdihog kang Jesus sa espiritu sa Diyos maoy inubanan sa gahom sa Diyos. (Buh 10:38) Si Moises maoy "gamhanan sa iyang mga pulong ug mga buhat." Ingong 'manalagna nga mas dako kay kang Moises,' si Jesus nagbaton ug labaw pa gayod nga mga kredensiyal. (Deu 34:10-12; Buh 7:22; Luc 24:19; Ju 6:14) Tukma nga siya 'nanudlo nga may awtoridad.' (Mat 7:28, 29) Busa, maingon nga gipahinabo sa Diyos nga tuohan si Moises, Josue, ug ang uban pa, siya usab naghatag ug lig-ong pasukaranan nga tuohan ang iyang Anak. (Mat 11:2-6; Ju 6:29) Si Jesus wala magpasidungog sa iyang kaugalingon, nga kanunayng miila sa Diyos nga mao ang Tuboran sa iyang gamhanang mga buhat. (Ju 5:19, 26; 7:28, 29; 9:3, 4; 14:10) Ang matinud-anong mga tawo miila sa "halangdong gahom sa Diyos" nga gipasundayag pinaagi kaniya.—Luc 9:43; 19:37; Ju 3:2; 9:28-33; itandi ang Luc 1:68; 7:16.

Unsay kahulogan sa mga milagro ni Jesus?

Ang mga gihimo ni Jesus nagpamatuod sa interes sa Diyos sa katawhan, nga maoy ebidensiya sa kon unsay pagahimoon sa Diyos sa umaabot alang sa tanang nahigugma sa pagkamatarong. Sa dakong bahin ang gamhanang mga buhat ni Jesus maoy maylabot sa mga suliran sa katawhan, nga ang panguna ug labing hinungdanon niining tanan mao ang sala, lakip sa tanang makadaot nga mga epekto niini. Ang sakit ug kamatayon maoy mga epekto sa sala, ug ang katakos ni Jesus sa pag-ayo sa tanang matang sa sakit (Mat 8:14, 15; Luc 6:19; 17:11-14; 8:43-48) ug bisan sa pagbanhaw sa patay (Mat 9:23-25; Luc 7:14, 15; Ju 11:39-44) nagpamatuod nga siya mao ang tinudlong galamiton sa Diyos sa pagpahigawas sa katawhan gikan sa sala ug sa silot niini. (Itandi ang Mar 2:5-12.) Labaw pa gayod kay sa mana nga gikaon sa Israel didto sa kamingawan, si Jesus mao ang "tinuod nga tinapay nga gikan sa langit," "ang tinapay sa kinabuhi." (Ju 6:31-35, 48-51) Siya nagdala, dili sa literal nga tubig gikan sa usa ka bato, kondili sa "buhing tubig," ang "tubig sa kinabuhi." —Ju 7:37, 38; Pin 22:17; itandi ang Ju 4:13, 14.

Ang iyang gamhanang mga buhat nagsilbing mga ilhanan usab alang sa ubang mga panalangin nga hapit nang moabot pinaagi sa iyang harianong pagmando. Bisan tuod si Eliseo nagpakaon sa 100 ka tawo pinaagi lamang sa 20 ka tinapay ug mga lugas, si Jesus nagpakaon sa linibo pinaagi sa paggamit ug mas diyutay pa gayod nga pagkaon. (2Ha 4:42-44; Mat 14:19-21; 15:32-38) Gihimong tam-is ni Moises ug Eliseo ang mapait o makahilong tubig. Gihimo ni Jesus ang ordinaryong tubig nga maayong bino aron makaamot sa paglipaylipay sa usa ka kombira sa kasal. (Ex 15:22-25; 2Ha 2:21, 22; Ju 2:1-11) Busa, ang iyang pagmando magpahigawas gayod sa tanan niyang ginsakpan gikan sa kagutmanan, nga

magtaganag makapalipayng ‘bangkete alang sa tanang katawhan.’ (Isa 25:6) Ang iyang katakos sa paghimo sa mga paghago sa mga tawo nga magmabungahon gayod, sama sa iyang gihimo maylabot sa mga paghago sa iyang mga tinun-an sa pagpangisda, nagpasalig nga ubos sa panalangin sa iyang Gingharian ang mga tawo dili mahimong kakha-tuka.—Luc 5:4-9; itandi ang Ju 21:3-7.

Mas hinungdanon, kining tanan nalangkit sa espirituwal nga mga butang. Maingon nga gipahinabo ni Jesus nga makakita, makasulti, ug mahimong himsog sa espirituwal nga paagi ang espirituwal nga buta, amang, ug masakiton, iya usab nga gipahinabo ug gipasalig ang kalipay maylabot sa dagayang espirituwal nga pagkaon ug ilimnon ug gigarantiya nga magmabungahon ang ministeryo sa iyang mga tinun-an. (Itandi ang Luc 5:10, 11; Ju 6:35, 36.) Ang iyang milagrosong pagtagbaw sa pisikal nga mga panginahanglan sa katawhan sa pipila ka higayon sa panguna maoy alang sa pagpalig-on sa pagtuo. Ang maong mga butang dili angayng mao lamang ang tinguhaon. (Itandi ang Ju 6:25-27.) Ang Gingharian ug ang pagkamatarong sa Diyos, dili ang pagkaon ug ilimnon, mao ang kinahanglang unahon sa pagpangita. (Mat 6:31-33) Gipakita ni Jesus ang panigingnan bahin niini pinaagi sa iyang pagdumili nga himoon ang mga bato nga mga tinapay alang sa iyang kaugalingon.—Mat 4:1-3.

Espirituwal nga kagawasan. Ang nasod sa Israel nakaatubang nag gamhanang mga manggugubat, apan ang gahom sa Diyos pinaagi sa iyang Anak gigamit batok sa mga kaaway nga mas gamhanan kay sa tawhanon lamang nga kasundalohan. Si Jesus mao ang Tigpagawas (Luc 1:69-74) nga nagtaganag kagawasan gikan sa pangunang tinubdan sa pagpanglupig, si Satanas ug ang iyang mga demonyo. (Heb 2:14, 15) Dili lamang personal nga gipahigawas ni Jesus ang daghang tawo gikan sa pagkanagamhan sa demonyo (Luc 4:33-36) kondili pinaagi sa iyang gamhanang mga pulong sa kamatuoran bug-os niyang gibuksan ang mga ganghaan sa kagawasan alang niadtong buot mahigawas gikan sa mabug-at nga mga palas-anon ug pagkaulipon nga gipahamtang kanila sa bakak nga relihiyon. (Mat 23:4; Luc 4:18; Ju 8:31, 32) Pinaagi sa iyang pagkamatinumanon ug paghupot sa integridad iyang gidaog, dili lamang ang usa ka siyudad o usa ka imperyo, kondili “ang kalibotan.”—Ju 14:30; 16:33.

Relatibong bili sa milagrosong mga buhat. Bisan tuod pangunang gipasiugda ni Jesus ang mga kamatuoran nga iyang gimantala, iyang gipakita nga ang iyang gamhanang mga buhat adunay relatibong bili, nga kanunayng naghatag ug pagtagad niini ingong nagpamatuod sa iyang buluhaton ug mensahe. Ang bili niini nahasentro sa pagtuman sa mga tagna. (Ju 5:36-39, 46, 47; 10:24-27, 31-38; 14:11; 20:27-29) Kadtong nakakita sa maong mga buhat nailalom sa linaing responsibilidad. (Mat 11:20-24; Ju 15:24) Ingon sa gisulti ni Pedro sa ulahi ngadto sa mga panon sa katawhan panahon sa Pentekostes, si Jesus maoy “usa ka tawo nga dayag nga gipakita sa Diyos kaninyo pinaagi sa gamhanang mga buhat ug mga tilimad-on ug mga ilhanan nga gibuhat sa Diyos pinaagi kaniya sa inyong taliwala, sumala gayod sa inyong nahibaloan.” (Buh 2:22) Kini nga mga ebidensiya sa gahom sa Diyos nagpakita nga ang Gingharian sa Diyos “nahidangat” na kanila.—Mat 12:28, 31, 32.

Pinaagi sa talagsaong paggamit sa Diyos sa iyang Anak, ang ‘mga pangatarongan sa daghang kasingkasing nabutyag.’ (Luc 2:34, 35) Ilang nakita ang pagpasundayag sa “bukton ni Jehova,” apan gipalabi sa kadaghanan nga hatagan ug laing pagsabot ang mga panghitabo nga ilang nakita o gitugotan ang hakog nga mga intereses nga maoy mopugong kanila sa paglihok kaharmonya sa “ilhanan” nga ilang nakita. (Ju 12:37-43; 11:45-48) Buot sa daghan nga makabaton ug personal nga mga benepisyo gikan sa gahom sa Diyos apan dili tinuod nga gigutom sa kamatuoran ug pagkamatarong. Ang ilang mga kasingkasing wala matandog sa pagkamabination ug pagkamaluloton nga maoy nakaaghat sa pagpasundayag ni Jesus sa iyang daghang gamhanan nga mga buhat (itandi ang Luc 1:78; Mat 9:35, 36; 15:32-37; 20:34; Mar 1:40, 41; Luc 7:11-15 sa Luc 14:1-6; Mar 3:1-6), nga ang maong pagkamabination nagpabanaag sa pagkamabination sa iyang Amahan. —Mar 5:18, 19.

Responsableng paggamit sa gahom. Kanunayng gigamit ni Jesus ang iyang gahom sa responsableng paagi, nga wala maggamit niini aron lang magpasikat. Ang iyang pagtunglo sa walaybunga nga kahoyng igos dayag nga adunay simbolikong kahulogan. (Mar 11:12-14; itandi ang Mat 7:19, 20; 21:42, 43; Luc 13:6-9.) Si Jesus midumili nga mohimog walay pulos nga mga pagpasundayag sa iyang gahom ingon sa gisugyot ni Satanas. Sa dihang siya milakaw ibabaw sa tubig, kadto maoy tungod kay siya moadto sa laing dapit ug walay kasakyan nianang atrasado nga takna, butang nga lahi ra kaayo sa pag-ambak gikan sa ibabawng bahin sa paril sa templo nga sama rag naghikog. (Mat 4:5-7; Mar 6:45-50) Nakawang ang daotag-motibo nga pagkamausisaon ni Herodes sa dihang si Jesus midumili sa pagpasundayag sa iyang gahom alang kaniya. (Luc 23:8) Una pa nia-

na si Jesus midumili sa gihangyo sa mga Pariseo ug mga Saduseo nga magpakitag "usa ka ilhanan gikan sa langit," dayag nga mihangyo niana dili tungod kay aron mapalig-on ang ilang pagtuo sa katumanan sa Pulong sa Diyos kondili aron mababagan ang pagbaton sa maong pagtuo. Ang ilang motibo maoy daotan.—Mat 16:1-4; itandi ang 15:1-6; 22:23, 29.

Sa susama, ang kawalay pagtuo didto sa Nasaret nagpugong kaniya sa paghimog daghang gamhanang mga buhat didto, dayag nga dili tungod kay kulang siya sa gahom kondili tungod kay ang mga kahimtang wala magkinahanglan niana, wala magtugot nga himoon kana. Ang gahom sa Diyos dili angayng usikan ngadto niining mga maduhaduhaon nga walay pagsanong. (Mar 6:1-6; itandi ang Mat 10:14; Luc 16:29-31.) Ang pamatuod nga ang pagtuo sa uban dili mao ang bug-os nga kinahanglanon aron himoon ni Jesus ang milagrosong mga buhat makita sa iyang pag-ayo sa naputol nga dalunggan sa ulipon sa hataas nga saserdote, nga kauban sa panon nga nangabot aron sa pagdakop kang Jesus.—Luc 22:50, 51.

Ang pagkabanhaw ni Jesu-Kristo gikan sa mga patay ngadto sa espirituhanong kinabuhi mao ang kinalabwang pagpasundayag sa gahom sa Diyos sukad masukad. Kon wala kini, ang Kristohanong pagtuo mahimong "kawang," ug ang iyang mga sumusunod mahimong 'mao ang labing makaluluoy taliwala sa tanang tawo.' (1Co 15:12-19) Kini nga buhat mao ang kanunay gayong giasoy sa mga tinun-an ni Jesus ug ang bugtong kinalabwang butang sa pagpalig-on sa pagtuo. Ang gilayon dili babag sa paggamit ni Jesus sa iyang gahom samtang dinhi pa sa yuta (Mat 8:5-13; Ju 4:46-53), ug niadtong Pentekostes, gikan sa iyang langitnong posisyon, si Jesus nagdihog sa iyang mga sumusunod pinaagi sa espiritu sa Diyos, nga nagpaarang kanila sa paghimog gamhanang mga buhat bisan ug wala na siya. Busa iyang gilig-on ang ilang pagpamatuod maylabot sa iyang pagkabanhaw (Buh 4:33; Heb 2:3, 4) ug gipamatud-an usab nga sila maoy inuyonang katawhan sa Diyos, ang iyang kongregasyon.—Buh 2:1-4, 14-36, 43; 3:11-18.

Ang kamatayon sa iyang Anak ingong tawo wala makapamubo sa kamot ni Jehova, ingon sa gipamatud-an sa daghang mga milagro, mga ilhanan, ug mga tilimad-on nga gihimo sa mga apostoles ug sa uban pa. (Buh 4:29, 30; 6:8; 14:3; 19:11, 12) Ang gamhanang mga buhat nga ilang gihimo maoy sama sa gihimo sa ilang Agalon, sama sa pag-ayo sa mga bakol (Buh 3:1-9; 14:8-10) ug mga masakiton (Buh 5:12-16; 28:7-9), sa pagbanhaw sa mga patay (Buh 9:36-41; 20:9-11), sa paghingilin sa mga demonyo (Buh 8:6, 7; 16:16-18), nga nagahimo niana nga wala magtinguhag personal nga kaayohan o pasidungog alang sa ilang kaugalingon. (Buh 3:12; 8:9-24; 13:15-17) Pinaagi kanila ang Diyos nagpahayag ug mga paghukom batok sa mga mamumuhat ug daotan, sama gayod sa iyang gihimo kaniadto pinaagi sa unang mga manalagna, nga naghatag kaniya ug sa iyang mga hawas ug nahiangayng pagtahod. (Buh 5:1-11; 13:8-12) Sila gihatagan ug bag-ong mga katakos, sama sa katakos sa pagsulti ug langyawng mga pinulongan ug sa paghubad niini. Kini maoy alang usab sa usa ka "mapuslanong katuyoan," tungod kay sa dili madugay ilang ipakaylap ang buluhatong pagwali sa gawas sa Israel, nga magmantala sa katingalahang mga buhat ni Jehova taliwala sa kanasoran.—1Co 12:4-11; Sal 96:3, 7.

Si Jehova nga Diyos naghimo usab ug uban pang gamhanang mga butang, nga nagbukas sa 'mga pultahan' sa kahigayonan alang kanila sa pagwali sa pipila ka teritoryo, nga nagpanalipod kanila batok niadtong buot nga magpahunong sa ilang buluhaton sa pagministeryo, nga nagtultol sa ilang kalihokan, nga nagbuhat niana sa mga paagi nga kasagarang wala mamatikdi sa publiko. —Buh 5:17-20; 8:26-29, 39, 40; 9:1-8; 10:19-22, 44-48; 12:6-11; 13:2; 16:6-10, 25-33; 18:9, 10; 1Co 16:8, 9.

Gitagna nga ang milagrosong mga katakos nga gituga sa espiritu ngadto sa mga apostoles, ug gipasa nila ngadto sa uban, molungtad lamang sulod sa yugto nga "bata" pa ang Kristohanong kongregasyon, ug human niana kini matapos ra. (1Co 13:8-11; tan-awa ang GASA GIKAN SA DIYOS [Mga Gasa sa Espiritu].) Ang *Cyclopædia* ni M'Clintock ug Strong (Tomo VI, p. 320) nag-ingon nga maoy "usa ka dili-malalis nga pahayag nga sulod sa unang usa ka gatos ka tuig human sa kamatayon sa mga apostoles kita diyutay na lang o wala nay nadungog bahin sa paghimog mga milagro sa unang mga Kristohanon." Bisan pa niana, si Jesus ug ang iyang mga apostoles nagpasidaan labot sa malimbongon nga gamhanang mga buhat sa umaabot nga pagahimoon sa mga apostata ug usab sa usa ka simbolikong mapintas nga mananap, nga mga kaaway sa Diyos.—Mat 7:21-23; 24:23-25; 2Te 2:9, 10; Pin 13:11-13; tan-awa ang MANANAP, SIMBOLIKO NGA MGA.

Ang mga kapahayagan sa gahom sa Diyos misangko sa kinatayuktokan niini panahon sa pagkatukod sa iyang Gingharian pinaagi ni Kristo Jesus ug sa mga buhat sa pagpanghukom nga moresulta tungod niana nga hitabo.

Tan-awa ang PUN-ON ANG KAMOT SA GAHOM.

GAHONG. Usa ka lawom o unlod nga dapit, kinaiyanhon man o hinimo. Ang mga gahong sa aspalto diin nangahulog ang mga hari sa Sodoma ug Gomora dayag nga maoy kinaiyanhong unlod nga mga dapit sa maong lugar (Gen 14:10); samtang ang gahong diin gihulog si Jose sa iyang mga igsoon maoy hinimo sa tawo nga gahong-sa-tubig. (Gen 37:20-29) Ang duha ka pangunang Hebreohanong mga pulong alang sa gahong mao ang *bohr* (nagkahulogan usab nga "gahong-sa-tubig" o "biawan") ug *sha'chath.*

Ang Hebreohanong pulong nga *she'ohl'* gihubad nga "gahong" sa tulo ka higayon diha sa *King James Version.* (Num 16:30, 33; Job 17:16) Apan, ang Sheol sa pagkatinuod nagpunting sa komon nga lubnganan sa katawhan inay sa usa ka indibiduwal nga lubnganan. Sa Job 17:13-16 atong makaplagan ang Sheol ug ang gahong (Heb., *sha'chath*) nga susamang gigamit ni Job ingong mga dapit sa kangitngit ug sa abog. Sa susama, ang pag-ampo ni David ngadto sa Diyos diha sa Salmo 30:3 nag-ingon: "Oh Jehova, ikaw naghaw-as sa akong kalag gikan sa Sheol; ikaw nagtipig kanako nga buhi, aron dili ako makakanaog sa gahong." Sa Salmo 88:3-5 gihisgotan ang Sheol, ang gahong, ug ang lubnganan nga managsunod.—Tan-awa usab ang Job 33:18-30; Sal 30:3, 9; 49:7-10, 15; 88:6; 143:7; Pr 1:12; Isa 14:9-15; 38:17, 18; 51:14; tan-awa ang LUBNGANAN, PAGLUBONG; SHEOL.

Gigamit usab ni Jonas ang gihisgotan nga pulong alang sa "gahong" sa mahulagwayong diwa sa dihang iyang gitandi ang sulod sa isda ngadto "sa tiyan sa Sheol" ingon man usab "sa gahong." (Jon 2:2, 6) Ang maong paglangkit sa gahong uban sa kamatayon ug sa lubnganan maoy kinaiyanhon tungod kay usa ka karaang kostumbre ang paggamit o ang pagkalot ug gahong ingong usa ka lubnganan.

Ang mga gahong dayag nga gigamit ingong pangbitik o panglit-ag sa usa ka kaaway o pangdakop sa mga hayop, ug busa gigamit sa mahulagwayong diwa sa paghawas sa peligrosong mga kahimtang o daotang mga laraw nga makapasamok sa mga alagad sa Diyos. (Sal 7:15; 40:2; 57:6; Pr 26:27; 28:10; Jer 18:20, 22) Usahay ang mga gahong butangag pukot aron masikop ang mga biktima diha niana. (Sal 35:7, 8) Sumala sa Balaod, kon ang binuhing hayop mahulog ngadto sa kinalot nga gahong ug mamatay, kinahanglang bayran sa tag-iya sa gahong ang tag-iya sa hayop.—Ex 21:33, 34.

Ang usa ka pampam ug "ang baba sa usa ka estranyong babaye" gihisgotan ingong "usa ka halawom nga gahong." Tungod kini kay ang usa ka pampam, nga sagad pinaagi sa madanihong sinultihan, maglit-ag sa mga lalaki nga makigrelasyon kaniya.—Pr 22:14; 23:27.

Ang mga biawan nga gigamit sa mga Hebreohanon ug sa ubang mga taga-Sidlakan aron pondohan ug tubig sa paninugdan maoy kinalot nga mga gahong. Kini sila sagad giporma nga samag botelya; ang baba kasagarang hiktin, nga 0.3 m (1 p) lamang o kapin pa ang gilapdon alang sa unang usa ka metro (3 p) niini paubos, ug dayon ang mas ubos nga bahin mas dako nga linginon ug porma. —Tan-awa ang BIAWAN.

Ang Gregong pulong nga *phre'ar,* "gahong," diha sa ekspresyong "gahong sa kahiladman" sa Pinadayag 9:1, 2, mao ang susamang pulong nga gigamit ni Juan diha sa iyang asoy sa Ebanghelyo sa paghubit sa "atabay" didto sa tuboran ni Jacob diin nahimamat ni Jesus ang babayeng Samarianhon. (Ju 4:11, 12) Ang *phre'ar* sa labing yano nga kahulogan niini nagtumong sa ingon niana nga atabay o gahong nga gikalot diha sa yuta; apan, kini lagmit gigamit sa pagtumong sa bisan unsang gahong o kahiladman, lakip na ang dili matugkad nga kahiladman nga gikan niana nanggula ang mga dulon diha sa Pinadayag. (Pin 9:3; tan-awa ang KAHILADMAN.) Ang Gregong pulong nga *bo'thy·nos,* nga gihubad nga "gahong," mahimong magkahulogan usab nga "kanal." (Mat 12:11; 15:14, *ftn* sa *Rbi8;* Luc 6:39) Si Pedro, sa 2 Pedro 2:4, naghisgot sa demonyong mga manulonda ingong gitanggong diha sa "mga gahong [Gr., *sei·rois'*] sa naglugitom nga kangitngit."—Tan-awa ang TARTARO.

Tan-awa usab ang GAHONG SA MGA LEYON.

GAHONG SA MGA LEYON. Ang dapit diin didto gitambog ang manalagnang si Daniel aron mamatay. Apan sa ulahi siya gikuha gikan didto nga wala maunsa, sanglit gipanalipdan man sa mga manulonda. (Dan 6:7, 12, 13, 16-24) Kini nga gahong adunay baba nga mahimong tabonan ug bato. (Dan 6:17) Dayag nga kini maoy usa ka dapit nga lawom o anaa sa ilawom sa yuta, kay si Daniel "gihaw-as gikan sa gahong."—Dan 6:23.

GALAB. Tan-awa ang GALAMITON SA PAGPANGUMA.

GALACIA. Ang Romanhong lalawigan nga nag-okupar sa tungang bahin sa nailhan karon nga Asia Minor. Ang utlanan niini mao ang ubang mga lalawigan sa Roma—ang utlanan sa usa ka bahin niini mao ang Capadocia sa S, Bitinia ug Ponto sa A, Asia sa K, ug Pamfilia sa H. (1Pe 1:1) Kining sentrong patag ibabaw sa bukid nga rehiyon nahimutang taliwala sa Kabukiran sa Taurus sa H ug sa kabukiran sa Paphlagonia sa A. Sa tungang amihanan nga bahin niini mao ang siyudad sa Ancyra, nga gitawag karon ug Ankara, ang kaulohan sa Turkey. Ug agi niining dapita moagos ang tungatungang bahin sa Suba sa Halys (ang modernong Ki-

zil Irmak) ug ang ibabaw nga bahin sa Suba sa Sangarius (Sakarya), nga parehong moagos ngadto sa Itom nga Dagat. Ang kasaysayan niini nga rehiyon (400 ug kapin pa nga katuigan, sukad sa ikatulong siglo W.K.P.) nagpakita nga dihay daghang kausaban sa mga utlanan ug mga politikanhong kalangkitan niining estratehikong dapit.

Mopatim-aw nga niadtong mga 278-277 W.K.P. ang daghang Indo-Uropanhong katawhan nga nailhang mga Celt, o Galli, gikan sa Gaul, kinsa gitawag sa mga Grego nga *Ga·la′tai* (mao nga ang rehiyon gitawag niining ngalana), mibalhin tabok sa Bosporus ug nanimuyo niining dapita. Giuban nila ang ilang mga asawa ug mga anak ug tingali gilikayan ang pagpakigminyo uban sa mga tawo nga nanimuyo na didto, niining paagiha napatunhay ang ilang rasanhong kinaiyahan latas sa kasiglohan. Ang ilang kataposang hari nga si Amyntas namatay niadtong 25 W.K.P., ug kadto maoy sa panahon sa iyang pagmando ingong hari nga kontrolado sa Imperyo sa Roma ug nga human niadto ang dapit nga gitawag ug Galacia gipadako nga nagsakop sa mga bahin sa Licaonia, Pisidia, Paphlagonia, Ponto, ug Frigia. Kining gipadak-an na nga Galacia mao ang giduaw ni apostol Pablo ug sa ubang nagasangyaw nga mga Kristohanon sa unang siglo K.P. ug didto ilang nakaplagan ang mga tawo nga gustong maorganisar ingong Kristohanong mga kongregasyon.—Buh 18:23; 1Co 16:1.

Si Pablo ug Pedro nagpadalag mga sulat ngadto sa Kristohanong mga kongregasyon nga nahimutang sa lalawigan sa Galacia. (Gal 1:1, 2; 1Pe 1:1) Wala hisgoti kon mao usab kini ang mga kongregasyon nga gitukod ni Pablo ug Bernabe. Niana nga panaw agi sa Galacia, si Pablo ug Bernabe miduaw sa mga siyudad sa Galacia sama sa Antioquia sa Pisidia, Iconio, Listra, ug Derbe (Buh 13:14, 51; 14: 1, 5, 6), ug sa dihang sila mibalik ngadto sa mga igsoon sa Antioquia sa Sirya ilang giasoy kon sa unsang paagi niining mga dapita ug sa ubang mga dapit 'gibuksan sa Diyos ngadto sa kanasoran ang pultahan sa pagtuo.' (Buh 14:27) Ang usa nila ka kasinatian didto sa Listra maoy talagsaon kaayo. Giayo ni Pablo ang usa ka tawong bakol nga wala pa gayod makalakaw sukad sa iyang pagkabata, ug kalit nga ang panon sa katawhan misinggit diha sa ilang lumad nga pinulongang Licaonianhon: "Ang mga diyos nahimong sama sa mga tawo ug nanaog nganhi kanato!" Ilang gitawag si Bernabe nga Zeus ug si Pablo gituohan nila nga mao si Hermes. Halos dili mapugngan ni Pablo ug Bernabe ang naninggit nga panon sa katawhan sa paghalad ngadto kanila nga maorag sila maoy mga diyos.—Buh 14:8-18.

Ang mga binhi sa Kristiyanidad nga gipugas taliwala sa mga taga-Galacia nagpatunghag maayong mga bunga. Naggikan sa ilang taliwala ang mga tinun-an sama kang Timoteo ug Gayo. (Buh 16:1; 20:4) Gihatag ni Pablo ngadto sa mga kongregasyon sa Galacia ang mga instruksiyon bahin sa paggahin ug mga amot alang sa mga kabos ug sa mga nanginahanglan nga iya sa Ginoo.—1Co 16: 1, 2; Gal 2:10.

GALACIA, SULAT NGADTO SA MGA TAGA-. Ang inspiradong sulat nga gisulat ni apostol Pablo diha sa pinulongang Grego ngadto "sa mga kongregasyon sa Galacia."—Gal 1:1, 2.

Magsusulat. Ang pasiunang tudling-pulong nagpaila kang Pablo ingong mao ang magsusulat niini nga basahon. (Gal 1:1) Dugang pa, ang iyang ngalan gigamit pag-usab diha sa teksto, ug iyang gihisgotan ang iyang kaugalingon diha sa unang persona. (5:2) Ang usa ka bahin sa sulat, nga usa ka awtobiograpiya o kaugalingong asoy sa kasaysayan sa kinabuhi, naghisgot bahin sa pagkakabig ni Pablo ug usab sa pipila sa iyang ubang mga kasinatian. Ang paghisgot sa iyang sakit sa unod (4:13, 15) nahiuyon sa mga ekspresyon nga daw may kalangkitan niini nga sakit diha sa ubang mga basahon sa Bibliya. (2Co 12:7; Buh 23:1-5) Ang ubang mga sulat ni Pablo sagad nga gisulat sa usa ka sekretaryo, apan kini, siya miingon, gisulat pinaagi sa iyang "kaugalingong kamot." (Gal 6:11) Halos sa tanan niyang ubang mga sinulat, siya nagpadala sa iyang kaugalingong mga pangomosta ug sa mga pangomosta sa iyang mga kauban, apan niini nga sulat wala niya kana himoa. Kon ang magsusulat sa sulat ngadto sa mga taga-Galacia usa pa ka impostor, lagmit gayod nga siya magngalan unta ug usa ka sekretaryo ug magpadala usab ug mga pangomosta, sama sa sagad nga gihimo ni Pablo. Busa ang paagi sa pagpahayag sa magsusulat ug ang iyang matinud-anon ug prangka nga estilo nagpamatuod sa pagkatinuod niini nga sulat. Dili makataronganong hunahunaon nga kini maoy gamagama lamang.

Ang sulat sagad nga wala duhaduhai ingong sulat ni Pablo gawas niadtong misulay sa pagsalikway kang Pablo ingong magsusulat sa tanang uban pang mga sulat nga sagad gipasidungog kaniya ingong iyang sinulat. Lakip sa sekular nga mga ebidensiya nga nagpaluyo nga si Pablo ang magsusulat niana mao ang usa ka pagkutlo nga gihimo ni Irenaeus (mga 180 K.P.) gikan sa sulat ngadto sa mga taga-Galacia ug nag-ingong kini gikan kang Pablo.

Kang Kinsa Gipadala. Dugay nang gilalisan kon unsa nga mga kongregasyon ang lakip sa "mga kongregasyon sa Galacia" (Gal 1:2) nga gipadadan sa sulat. Sa pagpaluyo sa pangatarongan nga kini maoy wala-nganli nga mga kongregasyon sa

amihanang bahin sa lalawigan sa Galacia, giingon nga ang katawhan nga nagpuyo niining dapita maoy etniko nga mga taga-Galacia, samtang kadtong didto sa H maoy dili. Apan, sagad nga gigamit ni Pablo diha sa iyang mga sinulat ang opisyal nga Romanhong mga ngalan sa mga lalawigan, ug ang lalawigan sa Galacia sa iyang panahon naglakip sa habagatang Licaonianhon nga mga siyudad sa Iconio, Listra, ug Derbe ingon man sa siyudad sa Antioquia sa Pisidia. Sa tanan niini nga mga siyudad giorganisar ni Pablo ang Kristohanong mga kongregasyon sa iyang unang panaw sa pag-ebanghelyo sa dihang siya gikuyogan ni Bernabe. Ang mga kongregasyon sa mga siyudad sa Iconio, Listra, Derbe, ug Antioquia sa Pisidia mao gayod ang gipadad-an niini nga sulat, tungod kay gihisgotan niini nga sulat si Bernabe, usa nga dayag nga nailhan niadtong gisulatan ni Pablo. (2:1, 9, 13) Walay timailhan sa ubang teksto sa Kasulatan nga si Bernabe nailhan sa mga Kristohanon sa amihanang bahin sa Galacia o nga si Pablo mihimog mga panaw latas sa maong teritoryo.

Ang gipatugbaw ni Pablo nga, "Oh walay salabotan nga mga taga-Galacia," wala magpamatuod nga siya nagtumong lamang sa usa ka etnikong katawhan nga naggikan sa kaliwat nga Gallic sa amihanang bahin sa Galacia. (Gal 3:1) Hinunoa, si Pablo nagbadlong sa pipila diha sa mga kongregasyon didto tungod kay sila mitugot nga maimpluwensiyahan sa mga magtutuo sa Judaismo sa ilang taliwala, mga Hudiyo nga misulay sa pag-establisar sa ilang kaugalingong pagkamatarong pinaagi sa Moisesnong kahikayan puli sa 'pagkamatarong tungod sa pagtuo' nga gitagana sa bag-ong pakigsaad. (2:15–3:14; 4:9, 10) Labot sa rasa, ang "mga kongregasyon sa Galacia" (1:2) nga gisulatan ni Pablo maoy nagkasagol nga mga Hudiyo ug mga dili-Hudiyo, ug ang naulahi maoy tinuli nga mga kinabig ug dili-tinuli nga mga Hentil, ug walay duhaduha nga ang pipila maoy gikan sa kaliwat nga Celtic. (Buh 13:14, 43; 16:1; Gal 5:2) Silang tanan sa katibuk-an, gitawag nga mga Kristohanon sa Galacia tungod kay ang dapit nga ilang gipuy-an gitawag man ug Galacia. Ang katibuk-ang diwa sa sulat nagpakita nga si Pablo nagsulat ngadto sa mga nailhan na niya pag-ayo sa habagatang bahin niini nga Romanhong lalawigan, dili ngadto sa mga dili gayod niya kaila nga nagpuyo sa amihanang bahin, nga dayag wala gayod niya maduaw.

Panahon sa Pagsulat. Ang yugto nga gikobrehan sa basahon maoy dili matino ang gidugayon, apan ang panahon sa pagsulat gibanabana nga tali sa mga 50 ug 52 K.P. Masabtan diha sa Galacia 4:13, nga si Pablo labing menos nakaduaw kaduha sa mga taga-Galacia una pa niya himoa ang maong sulat. Ang mga kapitulo 13 ug 14 sa Mga Buhat sa mga Apostoles naghubit sa usa ka pagduaw ni Pablo ug Bernabe ngadto sa habagatang mga siyudad sa Galacia niadtong mga 47 hangtod sa 48 K.P. Unya, human sa panagkatigom mahitungod sa pagtuli didto sa Jerusalem, mga 49 K.P., si Pablo, uban kang Silas, mibalik sa Derbe ug Listra sa Galacia ug ngadto sa ubang mga siyudad diin si Pablo ug Bernabe 'nagmantala sa pulong ni Jehova' (Buh 15:36–16:1) sa unang pagpanaw. Lagmit nga human niini, samtang si Pablo didto sa laing dapit sa iyang ikaduhang misyonaryong pagpanaw, o kaha balik sa iyang paulianan, ang Antioquia sa Sirya, nga siya nakadawat ug balita nga nakapaaghat kaniya sa pagsulat ngadto sa "mga kongregasyon sa Galacia."

Kon kini maoy sa panahon sa iyang usa ka tuig ug tunga nga pag-estar didto sa Corinto (Buh 18: 1, 11) nga gisulat ni Pablo kining sulata, nan lagmit nga kini gisulat tali sa tinghunlak sa 50 ug sa tingpamulak sa 52 K.P., ang samang yugto nga siya misulat sa iyang kanonikal nga mga sulat ngadto sa mga taga-Tesalonica.

Kon kini gisulat sa panahon sa iyang paghapit sa Efeso o human siya makabalik ngadto sa Antioquia sa Sirya ug "nakapalabay na ug pipila ka panahon didto" (Buh 18:22, 23), kini lagmit gisulat niadtong mga 52 K.P. Apan lagmit nga dili sa Efeso kini gisulat, tungod kay kadiyot lamang siya nga miestar didto ug tungod kay kon ugaling si Pablo duol ra kaayo sa dihang iyang nadunggan ang pagtipas sa uban didto sa Galacia, madahom nga siya personal unta nga moduaw sa mga igsoon o kaha ipatin-aw diha sa iyang sulat kon nganong dili siya makaduaw sa maong panahon.

Ang giingon sa iyang sulat bahin sa mga taga-Galacia nga sila 'dali ra kaayong napahilayo gikan sa Usa nga nagtawag kanila' (Gal 1:6) mahimong magpaila nga ang sulat gisulat wala madugay human nga si Pablo miduaw sa mga taga-Galacia. Apan bisan pag ang pagsulat wala himoa una pa sa 52 K.P. didto sa Antioquia sa Sirya, sa gihapon daw sayo ra kaayo nga nahitabo ang maong pagtipas.

Pagkakanonikal. Ang unang ebidensiya sa pagkakanonikal sa basahon makita diha sa Muratorian Fragment ug diha sa mga sinulat ni Irenaeus, Clemente sa Alejandria, Tertullian, ug Origen. Kini nga mga tawo naghisgot sa ngalan niini nga basahon uban sa kadaghanan o sa tanang uban pang 26 ka basahon sa Kristohanon Gregong Kasulatan. Gihisgotan ang ngalan niini nga basahon diha sa pinamubo nga kanon ni Marcion ug gani gihisgotan usab ni Celsus, nga usa ka kaaway sa Kristiyanidad. Ang tanang ilado nga mga talaan sa mga basahon diha sa kanon sa inspiradong Kasulatan, labing menos hangtod sa panahon sa Ikatulong Konsilyo sa Cartago, niadtong 397 K.P., nagla-

kip sa basahon sa mga taga-Galacia. Atong makita nga kini gipreserbar karon, uban sa walo ka uban pang inspirado nga mga sulat ni Pablo, diha sa Chester Beatty Papyrus Num. 2 (P^{46}), nga usa ka manuskrito nga gituohang sa mga 200 K.P. Kini nagpamatuod nga ang unang mga Kristohanon midawat sa basahon sa mga taga-Galacia ingong usa sa mga sulat ni Pablo. Ang ubang karaan nga mga manuskrito, sama sa Sinaitic, Alexandrine, Vatican Num. 1209, Codex Ephraemi rescriptus, ug Codex Claromontanus, ingon man ang Syriac nga *Peshitta,* naglakip usab sa basahon sa mga taga-Galacia. Dugang pa, kini bug-os nga nahiuyon sa ubang mga sinulat ni Pablo ug sa ubang bahin sa Kasulatan nga gikan niana kini kanunayng nagkutlo.

Mga Sirkumstansiya nga Nalangkit sa Sulat. Ang sulat nagpabanaag sa daghang batasan sa katawhan sa Galacia sa panahon ni Pablo. Ang Gallic nga mga Celt gikan sa A nagsakop sa rehiyon sa ikatulong siglo W.K.P., ug busa ang Celtic nga impluwensiya maoy kusganon sa maong yuta. Ang mga Celt, o mga Gaul, giisip nga mabangis, luog nga katawhan, ug giingong sila naghalad sa ilang mga binilanggo sa gubat ingong mga halad nga tawo. Sila gihubit usab diha sa Romanhong literatura ingong emosyonal kaayo, matuotuohon nga katawhan, masinundanon sa daghang rituwal, ug kini nga relihiyosong batasan lagmit nga nagimpluwensiya kanila sa pagsalikway sa matang sa pagsimba nga walay rituwal sama sa Kristiyanidad.

Bisan pa niana, ang mga kongregasyon sa Galacia lagmit naglakip sa daghan nga kanhi mga pagano sama kanila, ingon man sa daghang kinabig gikan sa Judaismo nga wala sa bug-os mohunong sa makutihong pagsunod sa mga seremonyas ug sa ubang mga obligasyon sa Moisesnong Balaod. Ang mahuyang, mabalhinong batasan sa mga taga-Galacia nga kaliwat ug Celtic, magpatin-aw kon nganong sa usa ka panahon ang pipila diha sa mga kongregasyon sa Galacia madasigon alang sa

MGA PANGUNANG PUNTO SA GALACIA

Usa ka sulat nga nagpasiugda sa pagpabili sa kagawasan nga nabatonan sa matuod nga mga Kristohanon pinaagi ni Jesu-Kristo

Gisulat usa ka tuig o tingali ubay-ubayng katuigan human nga ang mga taga-Galacia gipahibalo bahin sa desisyon sa nagamandong lawas nga ang pagtuli dili kinahanglanon sa mga Kristohanon

---

Gidepensahan ni Pablo ang iyang pagkaapostol

Ang pagkaapostol ni Pablo wala maggikan sa tawo kondili pinaagig pagtudlo gikan ni Jesu-Kristo ug sa Amahan; wala siya mokonsulta sa mga apostoles sa Jerusalem una siya magsugod sa pagpahayag sa maayong balita; tulo pa ka tuig sa ulahi nga siya daklit nga miduaw kang Cefas ug Santiago (1:1, 13-24)

Ang maayong balita nga iyang gimantala iyang nadawat, dili gikan sa mga tawo, kondili pinaagig pagpadayag gikan kang Jesu-Kristo (1:10-12)

Tungod sa usa ka pagpadayag, si Pablo, uban kang Bernabe ug Tito, miadto sa Jerusalem labot sa isyu bahin sa pagtuli; wala siyay nahibaloan nga bag-o gikan kang Santiago, Pedro, ug Juan, apan sila miila nga siya gitugahan aron mahimong apostol sa mga nasod (2:1-10)

Didto sa Antioquia, sa dihang si Pedro sayop nga mibulag gikan sa dili-Hudiyong mga magtutuo kay nahadlok sa pipila ka igsoong miduaw gikan sa Jerusalem, si Pablo nagbadlong kaniya (2:11-14)

Ang usa ka tawo ikapahayag nga matarong pinaagi lamang sa pagtuo kang Kristo, dili pinaagi sa mga buhat sa balaod

Kon ang usa ka tawo ikapahayag nga matarong pinaagi sa mga buhat sa balaod, ang kamatayon ni Kristo wala na unta kinahanglana (2:15-21)

Ang mga taga-Galacia nakadawat sa espiritu sa Diyos tungod sa ilang pagsanong nga may pagtuo sa maayong balita, dili tungod sa mga buhat sa balaod (3:1-5)

Ang tinuod nga mga anak ni Abraham mao kadtong may pagtuo nga sama sa iyaha (3:6-9, 26-29)

Tungod kay dili hingpit nga makatuman sa Balaod, kadtong nagtinguha sa pagpamatuod sa ilang kaugalingon nga matarong pinaagi sa mga buhat sa Balaod nailalom sa usa ka tunglo (3:10-14)

Ang Balaod wala magpaimbalido sa saad nga nalangkit sa Abrahamikong pakigsaad, apan kini nagpadayag sa mga kalapasan ug nagsilbing magtutudlo nga nagatultol ngadto kang Kristo (3:15-25)

Barog nga malig-on diha sa Kristohanong kagawasan

Si Jesu-Kristo, pinaagi sa iyang kamatayon, naghatag kagawasan niadtong nailalom sa balaod, nga nagpaposible kanila nga mahimong mga anak sa Diyos (4:1-7)

Ang pagbalik ngadto sa usa ka kahikayan sa pagsaulog sa mga adlaw, mga bulan, mga yugto sa panahon, ug mga tuig maoy pagbalik ngadto sa pagkaulipon ug pagkahimong sama sa kahimtang ni Ismael, nga anak nga lalaki sa sulugoong babaye nga si Agar; uban sa iyang inahan siya gipapahawa gikan sa panimalay ni Abraham (4:8-31)

Kay napagawas na gikan sa sala ug wala na magapos sa Balaod, kinahanglang mosukol sila kang bisan kinsa nga moaghat kanila sa pagdawat sa yugo sa pagkaulipon (1:6-9; 5:1-12; 6:12-16)

Ayaw abusohi ang imong kagawasan apan sunda ang impluwensiya sa espiritu sa Diyos, nga magpadayag sa bunga niini diha sa imong kinabuhi ug maglikay sa mga buhat sa unod (5:13-26)

Ipasibo pag-usab diha sa espiritu sa kalumo ang bisan kinsa nga nakahimog sayop nga lakang; apan ang matag usa obligado nga magpas-an sa ilang kaugalingong luwan sa responsibilidad (6:1-5)

kamatuoran sa Diyos ug sa daklit nga panahon sa ulahi nahimong sayon nga tukbonon sa mga kaaway sa kamatuoran kinsa pursigido sa pagsunod sa Balaod ug kinsa miinsistir nga ang pagtuli ug uban pang mga kinahanglanon sa Balaod gikinahanglan alang sa kaluwasan.

Ang mga magtutuo sa Judaismo, nga mahimong maoy itawag niini nga mga kaaway sa kamatuoran, dayag nga naghimo pa gihapon sa pagtuli nga usa ka isyu bisan pag kining butanga human na tagda sa mga apostoles ug sa ubang mga ansiyano sa Jerusalem. Tingali usab, ang pipila ka Kristohanon sa Galacia nagpasignunot sa ubos nga moral nga mga sukdanan sa katawhan, ingon sa masabtan sa mensahe diha sa sulat gikan sa kapitulo 5, bersikulo 13, hangtod sa kataposan. Bisan pa niana, sa dihang nakaabot sa apostol ang balita bahin sa ilang pagtipas, siya naaghat sa pagsulat niini nga sulat nga adunay prangkang tambag ug kusganong pagdasig. Dayag nga ang direktang katuyoan sa iyang pagsulat mao ang pagpamatuod sa iyang pagkaapostol, pagsumpo sa bakak nga mga pagtulon-an sa mga magtutuo sa Judaismo, ug ang pagpalig-on sa mga igsoon sa mga kongregasyon sa Galacia.

Ang mga magtutuo sa Judaismo maoy malansison ug dili-sinsero. (Buh 15:1; Gal 2:4) Kining bakak nga mga magtutudlo nga misupak kang Pablo ug nagsalikway sa iyang posisyon ingong usa ka apostol nangangkon nga naghawas sa kongregasyon sa Jerusalem. Buot nila nga ang mga Kristohanon magpatuli, apan wala nila tinguhaa ang labawng kaayohan sa mga taga-Galacia, hinunoa, aron ang mga magtutuo sa Judaismo makahimog mga butang nga makapahimuot sa mga Hudiyo ug aron kini sila dili makahimog grabeng pagsupak. Ang mga magtutuo sa Judaismo dili buot nga mag-antos ug paglutos tungod kang Kristo.—Gal 6:12, 13.

Aron matuman ang ilang tumong, sila nangangkon nga ang buluhaton ni Pablo dili direkta nga gihatag kaniya, nga kini gikan lamang sa pipila ka tawo nga ilado diha sa Kristohanong kongregasyon—dili gikan kang Kristo Jesus mismo. (Gal 1:11, 12, 15-20) Buot nila nga ang mga taga-Galacia mosunod kanila (4:17), ug aron wad-on ang impluwensiya ni Pablo, ilang gipatuo una nga siya dili usa ka apostol. Dayag nga sila nangangkon nga sa dihang gibati ni Pablo nga kini mapuslanon alang kaniya, siya nagwali ug pagtuli. (1:10; 5:11) Misulay sila sa paghimog usa ka relihiyon nga sagol Kristiyanidad ug Judaismo, nga wala manghimakak nga direkta kang Kristo apan nangatarongan nga ang pagtuli mapuslanon sa mga taga-Galacia, nga kini makapauswag kanila diha sa Kristiyanidad, ug nga, dugang pa, pinaagi niini sila mahimong mga anak ni Abraham, kang kinsa ang pakigsaad sa pagtuli gihatag sa sinugdan.—3:7.

Bug-os nga gipanghimakak ni Pablo ang mga gipangangkon niining bakak nga mga Kristohanon ug gipalig-on ang mga igsoon sa Galacia aron sila makabarog nga malig-on diha kang Kristo. Makapadasig nga makita nga ang mga kongregasyon sa Galacia nagpabiling maunongon kang Kristo ug mibarog ingong mga haligi sa kamatuoran. Si apostol Pablo miduaw kanila panahon sa iyang ikatulong misyonaryong panaw (Buh 18:23), ug si apostol Pedro nagpadala sa iyang unang sulat ngadto sa mga taga-Galacia, lakip sa uban pa.—1Pe 1:1.

GALAL [Pagligid; Naligid].

1. Usa ka Levihanon nga mibalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya.—1Cr 9:14, 15.

2. Usa ka Levihanon nga gipaila ingong "anak nga lalaki ni Jedutun."—1Cr 9:14, 16; Neh 11:17.

GALAMITON. Ang Hebreohanong termino nga *keli′* lapad kaayog kapadapatan ug mahimong magtumong sa mga butang (Gen 24:53; Ex 3:22; Lev 13:49, 52, 57-59; 15:4, 6), mga galamiton (Gen 27:3; 49:5; Ex 25:39; 27:3, 19; 30:27, 28; 31:7-9), mga manggad (Gen 31:37), mga sudlanan (Gen 42:25; 43:11; Lev 6:28; 11:32-34), kasangkapan (Gen 45:20; Ex 25:9), sapot (Deu 22:5), mga hinagiban (Huk 9:54; 18:11, 16, 17), mga bagahe (1Sa 10:22; 17:22), mga puntil (1Sa 17:40, 49), lawas (1Sa 21:5), mga himan (1Ha 6:7), ug mga tulonggon (1Cr 15:16).

Sagad ang *keli′* nagtumong sa nagkalainlaing mga galamiton nga gigamit may kalabotan sa sangtuwaryo. Kini nga mga galamiton naglakip sa mga butang sama sa mga pinggan, pitsil, pala, panaksan, tenedor, insensaryo, igpapalong, kimpit, dulang, ug mga kopa. (Ex 25:29, 30, 39; 27:3, 19; 37:16, 23; 38:3; 1Ha 7:40-50; 2Cr 4:11-22) Sanglit gigamit sa sagradong katuyoan, kini nga mga galamiton maoy "balaan." (1Ha 8:4) Busa, tungod kay ang mga Hudiyo nga mibiya sa Babilonya niadtong 537 W.K.P. nakapribilehiyo sa pagdala sa sagradong mga galamiton nga gikuha ni Haring Nabucodonosor gikan sa Jerusalem, sila kinahanglang maghinlo sa ilang kaugalingon sa relihiyoso ug sa moral nga paagi. Ang matagnaong sugo mapadapat kanila: "Pahilayo, pahilayo, gula gikan [sa Babilonya], ayaw paghikap ug mahugaw; gula gikan sa iyang taliwala, pagpabilin kamong hinlo, kamo nga nagdala sa mga galamiton ni Jehova." (Isa 52:11) Gikinahanglan niini ang labaw pa kay sa panggawas nga kahinlo sa seremonyal nga paagi. Gikinahanglan niini ang kahinlo sa kasingkasing. Si apostol Pablo, sa dihang nagsulat ngadto sa mga taga-Corinto, naggamit sa mga pulong sa Isaias

52:11 aron ipakita nga ang mga Kristohanon kinahanglan usab nga molikay gikan sa kahugawan sa unod ug espiritu.—2Co 6:14-18; 7:1.

Ang magtutukod sa Kristiyanidad, si Jesu-Kristo, naghatag ug panig-ingnan bahin niini pinaagi sa pagpabiling "maunongon, walay sala, wala mahugawi, nahimulag sa mga makasasala." (Heb 7:26) Samtang dinhi pa sa yuta iyang gipakita ang kadasig aron magpabiling balaan ang templo ni Jehova, sama sa paghinlo niya niini gikan sa komersiyalismo sa duha ka higayon. (Ju 2:13-25; Mat 21:12, 13; Mar 11:15-17; Luc 19:45, 46) Maylabot sa ikaduhang paghinlo sa templo, gitaho ni Marcos nga si Jesus wala 'magtugot nga dunay magdalag galamiton agi sa templo.' (Mar 11:16) Busa dayag nga wala tugoti ni Jesus nga pakamenoson ni bisan kinsa ang pagkabalaan sa sawang sa templo pinaagi sa paghimo niini nga laktoranan sa dihang magdala ug mga butang ngadto sa ubang dapit sa Jerusalem.

GALAMITON SA PAGLUTO. Tan-awa ang PAGLUTO, GALAMITON SA PAGLUTO.

GALAMITON SA PAGPANGUMA. Bisan tuod ang Bibliya naghisgot sa nagkalainlaing mga buluhaton sa pagpanguma, ang mga galamiton nga gigamit sa pagtikad sa yuta wala hubita nga detalyado. Bisan pa niana, ang mga hulagway sa mga galamiton sa pagpanguma diha sa Ehiptohanong mga monyumento ingon man ang mga karaang galamiton nga nakaplagan sa Ehipto ug Palestina nakadugang usab sa pagpaluyo sa rekord sa Bibliya. Dugang pa, adunay dakong kaamgiran niini tali sa yanong mga galamiton sa pagpanguma nga gigamit gihapon sa pipila ka dapit sa Ehipto ug Palestina.

Ang *mga kahig* nga gigamit sa pagpalid (Isa 30:24; Jer 15:7), sama sa gigamit sa dili pa dugayng kapanahonan, lagmit nga gama sa kahoy ug may bawog nga mga ngipon.

Ang *karas* wala hisgoti sa Bibliya, apan ang pagkaras diha sa pagpanguma gihisgotan ingong lahi kay sa pagdaro. (Job 39:10; Isa 28:24; Os 10:11) Ang pangunang gamit sa modernong karas mao ang pagdugmok ug pagpatag sa yuta, bisan tuod kini gigamit usab sa pagtabon sa binhi ug sa pagkaras sa mga sagbot. Sa karaang panahon, lagmit ang usa ka tabla nga gibutangan ug pabug-at o usa ka gansangong troso guyoron diha sa gidaro nga yuta aron madugmok ang nagtibugol nga mga yuta ug mapatag kini.

Ang *mga sarol* gigamit aron mahinloan ang yuta sa mga sagbot ug tingali aron usab sa pagbungkag sa nagtibugol nga mga yuta. Ang pipila ka matagnaong mga teksto espesipikong naghisgot sa paggamit ug mga sarol diha sa parasan.—Isa 5:5, 6; 7:23-25.

Ang *mga piko* lagmit nga gigamit sa pagbugwal ug sa pagdugmok sa yuta. Sa adlaw ni Saul, lakip kini sa mga himan nga gidala sa mga Israelinhon ngadto sa mga Filistehanon aron ipabaid. (1Sa 13:20, 21) Dihay nakaplagan nga bronse ug puthaw nga mga piko, nga susama sa modernong igbubugwal nga sarol.

Ang yanong *daro* nga kahoy nga gigamit pa gihapon sa pipila ka dapit sa kayutaan sa Bibliya nausab ug diyutay latas sa kasiglohan, ingon sa dayag nga makita sa pagtandi sa mga hulad sa mga daro diha sa karaang mga monyumento ug bisan diha sa mga papan nga yutang-kulonon. Kini nga daro walay mga ligid ni kini gidisenyo sa pagbalitad sa yuta diha sa tudling; kini gigamit lamang sa mabaw nga pagdaro sa yuta sa giladmon nga mga 8 o 10 sm (3 o 4 pul.). Kini ginama sa kahoy gawas lamang sa metal nga punta niini. (Itandi ang 1Sa 13:20; 1Ha 19:19, 21; Isa 2:4.) Ang kahoy nga gitaoran sa punta sa daro mao ang dakodakong bahin sa daro. Ang tumbaga ug bronse nga mga punta sa daro (mga tumoy sa daro mismo) nga nakaplagan sa mga pagpangubkob didto sa Israel kasagaran mga gibang na tungod sa kanunayng paggamit.—Tan-awa ang PAGDARO.

Ang *mga galab* espesipikong gihisgotan sa Bibliya maylabot sa pagpul-ong sa paras. (Isa 18:5) Sanglit ang Kasulatan naghisgot sa paghimo sa mga bangkaw ingong mga galab ug sa mga galab ingong mga bangkaw, kini nga himan lagmit may usa ka hait nga sulab nga samag kutsilyo nga gipahaom sa usa ka puloan ug tingali susama sa sanggot.—Isa 2:4; Joe 3:10.

Ang laing matang sa galab pangunang gigamit sa pag-ani sa nagbarog nga uhay, bisan tuod ang Bibliya naghisgot usab nga gigamit kini nga galab sa pag-ani sa paras. (Joe 3:13; Pin 14:18) Ang mga galab nga nakaplagan didto sa Israel maoy medyo bawog. Ang pipila niini may mga ngipon-ngipon nga mga santik nga gisuksok diha sa usa ka bayanang kahoy o bukog ug gibulitag aspalto. Dihay nakaplagan usab nga puthaw nga mga sulab sa galab, ug kini gipahaom sa usa ka puloan pinaagig mga rematse, diladila, o suksokanan.

Ang *balsa sa paggiok* gidisenyo aron sa paglain sa mga lugas gikan sa mga uhay. Ang galamiton nga gigamit sa karaang kapanahonan lagmit nga susama sa duha ka matang nga gigamit pa gihapon sa pipila ka dapit sa kayutaan sa Bibliya karong adlawa. Ang usa ka matang niini maoy gama sa mga tabla nga gipangtapot ug gibawog ang atubangan. Ang ilalom niini gitaoran ug hait nga mga bato o mga kutsilyo. (Itandi ang 1Cr 21:23; Job 41:30; Isa 41:15.) Ang mogamit niini mosakay sa

balsa aron magpabug-at niini. Ang laing matang adunay lingkoranan alang sa mosakay niini ug kini mubo, kuwatro-kantos nga karomata. Duha o tulo ka nagtuyok nga mga pangligis nga may mga tinabas nga puthaw ang gitaod diha niini.—Itandi ang Isa 28:27, 28.

Ang *igpapalid nga mga pala,* nga lagmit gama sa kahoy, gigamit sa pag-itsa sa giniok nga lugas ngadto sa hangin aron mapadpad ang uhot ug tahop.—Mat 3:12.

GALBANUM. Usa ka dalagon o kapehon nga salong nga naggikan sa pipila ka tanom sa Asia nga kapamilya sa karot, o *parsley.* Dili matino ang eksaktong matang sa tanom nga nagpatunghag galbanum nga gigamit sa mga Israelinhon.

Ang samag gatas nga duga nga mogahi aron mahimong galbanum mogawas rag iya gikan sa lindog sa tanom o kaha motulo pinaagig pagsamad sa lindog. Ang galbanum maoy usa sa mga sambog sa insenso nga gilatid alang sa linain nga paggamit diha sa sangtuwaryo. (Ex 30:34-38) Sa dihang sunogon nga walay sambog giingon nga kini baho, apan kon ang galbanum isagol sa ubang humot nga mga substansiya, kini magpahumot pa ug magpadugay sa alimyon niini nga mga substansiya.

GALEED [Tapok nga Saksi]. Ang dapit sa bukirong rehiyon sa Gilead sa S sa Jordan diin ang mga patriarka nga si Jacob ug Laban naghimog pakigsaad. (Gen 31:43-48) Ang ulahing ngalan niini nga rehiyon, ang "Gilead," lagmit nga gikuha gikan sa "Galeed," ang ngalan nga sa orihinal gingalan sa dapit nga gihimoan niini nga pakigsaad niadtong mga 1761 W.K.P.

Agig pagsunod sa pagtultol sa Diyos, ug wala magpahibalo, si Jacob mibiya sa Padan-aram ug sa pag-alagad kang Laban, kinsa iyang uyoan ug iyang ugangang lalaki. (Gen 28:2) Dala ang tanan niyang kabtangan, ug uban sa iyang mga asawa ug mga anak, si Jacob mitabok sa Suba sa Euprates ug mipaingon sa yuta sa Canaan. Human sa tulo ka adlaw, si Laban, nga inubanan sa iyang "mga igsoong lalaki," migukod sa gilay-on nga pito ka adlaw nga panaw, ug sa kataposan nakaapas sa nagapanawng panon ni Jacob didto sa kabukiran sa Gilead sa A sa bul-oganang walog sa Jabok.—Gen 31:17-25.

Malinawon nga naghusay sa mga butang nga ilang gilalisan, si Jacob ug Laban naghimog pakigsaad sa usag usa. Tungod niini, si Jacob nagpatindog ug usa ka haligi nga bato ug nagsugo sa iyang "mga igsoong lalaki" nga mohimog usa ka tapok sa mga bato, tingali giporma nga usa ka lamesa, diin didto gikaon ang pagkaon sa pakigsaad. Human niadto, gitawag ni Laban ang maong dapit pinasukad niini nga tapok sa mga bato, nga ginganlan kini sa Aramaiko (Siryanhon) nga ngalang "Jegar-sahaduta," apan gitawag kini ni Jacob sa Hebreohanong katumbas nga "Galeed." Si Laban miingon: "Kini nga tapok [Heb., *gal*] maoy usa ka saksi [Heb., *'edh*] tali kanako ug kanimo karong adlawa." (Gen 31:44-48) Ang tapok sa mga bato (ug ang haligi nga bato) nagsilbing usa ka saksi alang sa tanang molabay didto. Kini sama sa giingon sa bersikulo 49, "Ang Bantayanang Torre [Heb., *mits·pah'*]," nga nagpamatuod nga si Jacob ug Laban nagkauyon nga ipreserbar ang kalinaw taliwala ug sulod sa ilang tagsatagsa ka banay. (Gen 31:50-53) Sa ulahing mga okasyon ang mga bato gigamit sa samang paagi ingong hilom nga mga saksi.—Jos 4:4-7; 24:25-27.

GALILEA [Rehiyon; Sirkito [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "giligid; giligid palayo"]], **GALILEANHON.** Ang unang paghisgot sa Galilea diha sa Bibliya nagpaila niini ingong usa ka distrito sa bukirong rehiyon sa Neptali, diin nahimutang ang Kedes nga usa ka siyudad nga dalangpanan. (Jos 20:7) Lagmit sa panahon ni Isaias, kon dili man una pa niini, ang Galilea naglakip sa teritoryo sa Zabulon. Tingali daghang dili-Israelinhon ang nanimuyo sa Galilea; mao nga mitungha ang ekspresyon nga "Galilea sa mga nasod." (Isa 9:1) Ang pipila ka eskolar nagtuo nga ang 20 ka siyudad sa Galilea nga gitanyag ni Haring Solomon kang Hiram nga hari sa Tiro lagmit gipuy-an sa mga pagano. (1Ha 9:10-13; tan-awa ang CABUL Num. 2.) Si Tiglat-pileser III nga hari sa Asirya nagsakop sa Galilea sa panahon sa paghari ni Peka nga hari sa Israel (sa ikawalong siglo W.K.P.).—2Ha 15:29.

Mga Utlanan. (MAPA, Tomo 2, p. 738) Latas sa katuigan, ang mga utlanan sa teritoryo sa Galilea nausab-usab. Ang kinadak-an niini maoy mga 100 por 50 km (60 por 30 mi) ug naglakip sa karaang mga teritoryo sa mga tribo ni Aser, Isacar, Neptali, ug Zabulon. Apan, sa panahon sa yutanong ministeryo ni Jesu-Kristo, ang Galilea, samtang nailalom sa hurisdiksiyon ni Herodes Antipas (Luc 3:1), miabot lamang ug mga 40 km (25 mi) gikan sa S ngadto sa K ug mga 60 km (37 mi) gikan sa A ngadto sa H.

Sa H nahimutang ang Samaria, ang habagatang utlanan sa Galilea nga miabot gikan sa tiilan sa Bukid sa Carmelo ubay sa Walog sa Jezreel (Esdraelon) ngadto sa Sitopolis (Bet-sean) ug dayon ngadto sa Jordan. Sumala kang Josephus, ang Suba sa Jordan, uban sa Dagat sa Galilea ug sa Lanaw sa Hula (nga karon halos hubas na), maoy naglangkob sa utlanan sa sidlakan, apan dihay mga dapit ti-

ngali nga ang maong utlanan dili kaayo tukma. Ang teritoryo sa Tiro, nga nakaabot sa ubos sa karaang siyudad sa Kedes (Kedasa, Cydasa), mao ang utlanan sa Galilea sa A. (*The Jewish War,* III, 35-40 [iii, 1]; II, 459 [xviii, 1]; IV, 104, 105 [ii, 3]) Sa K nahimutang ang teritoryo sa Tolemaida (Aco) ug ang Bukid sa Carmelo.

Kining amihanan nga Romanhong lalawigan sa Palestina sa K sa Jordan dugang pa nga nabahin ingong Ibabaw ug Ubos nga Galilea. Ang utlanan tali niining duha ka Galilea miabot gikan sa Tiberias sa K nga tampi sa Dagat sa Galilea ngadto sa usa ka dapit sa kasilinganan sa Tolemaida.—*The Jewish War,* III, 35 (iii, 1).

Geograpikanhong mga Kinaiyahan. Sa unang siglo K.P., sa wala pa makiggubat sa Roma, dasok ang populasyon sa Galilea ug nakatagamtam kini ug dakong kauswagan. Dihay malamboon nga industriya sa pangisda sa Dagat sa Galilea. Ang ubang mga trabaho naglakip sa paghabol, pagtabas ug mga bato, paghimog mga sakayan, ug paghimog mga kagamitan nga kulonon. Ang Hudiyong historyador nga si Josephus miingon nga dihay 204 ka siyudad ug mga balangay sa Galilea, nga ang kinagamyan niini may gidaghanon nga kapin sa 15,000 ka molupyo. Kon kini nga testimonya dili paghingapin, ingon sa gituohan sa daghan, kini nagpasabot nga ang Galilea may populasyon nga mga tulo ka milyon.—*The Life,* 235 (45); *The Jewish War,* III, 43 (iii, 2).

Ang Galilea gipanalanginan ug daghang tubod ug tabunok nga yuta. Busa ang pangunang trabaho sa mga Galileanhon lagmit maoy pagpanguma. Karong adlawa gitanom didto ang daghang matang sa mga utanon, ingon man usab sa trigo, sebada, igos, dawa, tagom, olibo, humay, tubo, kahel, peras, ug *apricot.* Ang Galilea kanhi puno sa kakahoyan. Lakip sa lainlaing matang sa mga kahoy nga makaplagan gihapon didto mao ang sedro, sipres, *fir,* robles, adelpa, palma, aguho, sikomoro, ug *walnut.*

Lahi kaayo ang klima ug ang geograpikanhong mga kinaiyahan sa Galilea. Ang habog nga mga bukid maoy bugnaw, ang kabaybayonan kasarangan ug temperatura, ug ang Walog sa Jordan maoy init. Ang Ubos nga Galilea miunlod ug mga 210 m (689 p) ubos sa lebel sa dagat duol sa Dagat sa Galilea ug ang kinahabogan niini mao ang Bukid sa Tabor, nga may gihabogon nga 562 m (1,844 p). (HULAGWAY, Tomo 1, p. 334) Apan, ang kabungtoran ug kabukiran sa Ibabaw nga Galilea may gihabogon nga gikan sa 460 m (1,500 p) ngadto sa 1,208 m (3,963 p).

Katawhan sa Galilea. Ingong usa ka grupo, ang mga Hudiyo sa Galilea lahi kay sa mga Hudiyo sa Judea. Sumala sa testimonya sa mga rabbi sa karaang panahon, ang mga Galileanhon dakog pagtamod sa reputasyon, samtang ang mga Judeanhon naghatag ug dakong pagtagad sa salapi kay sa usa ka maayong ngalan. Sa katibuk-an ang mga Galileanhon dili kaayo estrikto sa pagsunod sa mga tradisyon ingon sa mga Judeanhon. Diha sa Talmud (*Megillah* 75*a*), ang mga Galileanhon gisumbong ingong wala magasunod sa tradisyon. Niining bahina angayng matikdan nga ang mga Pariseo ug mga eskriba nga gikan sa Jerusalem, dili gikan sa Galilea, ang naghimog isyu tungod kay wala sunda sa mga tinun-an ni Jesus ang tradisyon sa pagpanghunaw.—Mar 7:1, 5.

Sanglit ang Sanhedrin ug ang templo atua sa Jerusalem, walay duhaduha nga daghang magtutudlo sa Balaod ang makaplagan didto; busa may Hudiyohanong panultihon nga nag-ingon: "Adto sa amihanan [sa Galilea] alang sa bahandi, adto sa habagatan [sa Judea] alang sa kaalam." Apan kini wala magpasabot nga ang mga Galileanhon wala gayoy hibangkaagan. Sa mga siyudad ug mga balangay sa Galilea dihay mga magtutudlo sa Balaod ug mga sinagoga. Ang mga sinagoga maoy mga sentro sa edukasyon. (Luc 5:17) Apan lagmit nga giisip sa pangulong mga saserdote ug mga Pariseo sa Jerusalem ang ilang kaugalingon nga labaw kay sa ordinaryong mga Galileanhon ug giisip sila nga walay hibangkaagan sa Balaod. Pananglitan, sa dihang si Nicodemo nangatarongan agig pagdepensa kang Jesu-Kristo, ang mga Pariseo mitubag: "Gikan ka ba usab sa Galilea? Susiha ug makita mo nga walay manalagna nga pagabangonon gikan sa Galilea." (Ju 7:45-52) Busa sila wala manumbaling sa katumanan sa tagna ni Isaias labot sa pagsangyaw sa Mesiyas.—Isa 9:1, 2; Mat 4:13-17.

Ang pipila nag-ingon nga tungod sa langyawng impluwensiya lahi ug linitokan ang mga Galileanhon. Dili gayod ikahibulong nga daling mailhan ang mga Galileanhon tungod sa ilang sinultihan (Mat 26:73), ilabina nga ang rehiyon sa Samaria nagbulag sa Galilea gikan sa Judea. Bisan karong adlawa, sa daghang dapit sa yuta, ang mga tawo daling mailhan tungod sa ilang linitokan sa ilang rehiyon. Lain pa, taliwala sa mga tribo sa Israel ang lahing linitokan naglungtad na sa kasiglohan nga miagi. Ang talagsaong pananglitan niini mao ang mga Epraimnon sa adlaw ni Jepte nga dili tukmang makalitok sa kontrasenyas nga "Shibboleth." —Huk 12:5, 6.

Ministeryo ni Jesus sa Galilea. Ang Galilea mao ang dapit sa daghang talagsaong mga hitabo sa kinabuhi ni Jesus sa yuta. Ang mga siyudad sa Galilea, ang Betsaida, Cana, Capernaum, Corasin, Nain, ug Nasaret, ingon man ang mga rehiyon sa Magadan, espesipikong gihisgotan maylabot sa iyang buluhaton. (Mat 11:20-23; 15:39; Luc 4:16;

7:11; Ju 2:11; tan-awa ang BETSAIDA.) Ang dakong bahin sa iyang yutan-ong kinabuhi gigugol ni Jesus sa siyudad sa Nasaret sa Galilea. (Mat 2:21-23; Luc 2:51, 52) Sa usa ka kombira sa kasal sa Cana, iyang gihimo ang iyang unang milagro pinaagi sa paghimo sa tubig nga labing maayong bino. (Ju 2:1-11) Human dakpa si Juan nga Tigbawtismo, si Jesus mibiya sa Judea paingon sa Galilea ug misugod sa pagmantala: "Paghinulsol kamo, kay ang gingharian sa mga langit haduol na." (Mat 4:12-17) Samtang mipanaw si Jesus sa tibuok Galilea, siya nagtudlo diha sa lainlaing mga sinagoga. Sa paglabay sa panahon siya nakaabot sa iyang pinuy-anang lungsod, ang Nasaret, diin sa adlaw nga Igpapahulay, iyang gibasa ang iyang buluhaton diha sa Isaias kapitulo 61. Bisan tuod kadtong didto sa sinagoga nakadayeg sa sinugdan, apan sa dihang gitandi sila ni Jesus sa mga Israelinhon sa mga adlaw ni manalagnang Elias ug Eliseo, kini nga mga tawo sa sinagoga nangasuko, ug andam sila sa pagpatay kaniya.—Luc 4:14-30.

Human niadto si Jesus miadto sa Capernaum, "usa ka siyudad sa Galilea," ug naghimo niini nga iyang pinuy-anan. Lagmit duol sa Capernaum iyang gitawag si Andres, Pedro, Santiago, ug Juan nga mahimong mga mangingisda ug mga tawo. (Luc 4:31; Mat 4:13-22) Inubanan niining upat ka tinun-an, gisugdan ni Jesus ang dakong panaw sa pagsangyaw sa Galilea. Samtang gihimo niya ang iyang mga buluhaton sa pagpanudlo ug paghimog gamhanang mga buhat, gitawag ni Jesus si Mateo gikan sa buhatan sa buhis didto sa Capernaum aron mahimong iyang sumusunod. (Mat 4:23-25; 9:1-9) Sa ulahi, sa usa ka bukid duol sa Capernaum, iyang gipili ang 12 ka apostoles. Gawas kang Judas Iskariote, silang tanan pulos mga Galileanhon. Duol usab sa Capernaum, gipahayag ni Jesus ang Wali sa Bukid. (Luc 6:12-49; 7:1) Sa siyudad sa Nain sa Galilea, iyang gibanhaw ang bugtong anak nga lalaki sa usa ka babayeng balo. (Luc 7:11-17) Sa ulahing panaw sa pagsangyaw, giduaw pag-usab ni Jesus ang Nasaret apan siya gisalikway gihapon. (Mat 13:54-58) Sa Capernaum, sa hapit na ang Paskuwa niadtong 32 K.P., lagmit sa panahon sa iyang kataposang malukpanon nga pagkobre sa teritoryo sa Galilea, daghan sa mga tinun-an nga nangapandol sa mga pulong ni Jesus bahin sa 'pagkaon sa iyang unod ug sa pag-inom sa iyang dugo' ang mitalikod sa Anak sa Diyos.—Ju 6:22-71.

Bisan tuod ang sinoptiko o unang tulo ka Ebanghelyo naghisgot ilabina sa ministeryo ni Jesus sa Galilea, sayop ang giisip sa uban nga ang Anak sa Diyos wala magtagad sa Judea. Angayng matikdan nga napukaw ang unang interes sa mga Galileanhon kang Jesus tungod kay ilang nakita ang iyang gibuhat didto sa Jerusalem. (Ju 4:45) Apan lagmit nga dakong bahin sa buluhaton ni Jesus ang gideboto didto sa Galilea tungod kay ang mga Galileanhon mas daling misanong kay sa mga Judeanhon. Gipamatud-an kini sa kamatuoran nga ang unang mga tinun-an nga nakadawat sa balaang espiritu sa Diyos maoy mga Galileanhon, nga miabot ug mga 120 ang gidaghanon. (Buh 1:15; 2:1-7) Ang pagkontrolar ug impluwensiya sa Hudiyong relihiyosong mga pangulo dili ingon ka dako taliwala sa mga Galileanhon kay sa taliwala sa mga Judeanhon. (Itandi ang Luc 11:52; Ju 7:47-52; 12:42, 43.) Ang uban nag-ingon nga ang dakong bahin sa panon sa katawhan nga naninggit sa pagpatay kang Jesus maoy mga Judeanhon (Mat 27:20-23), samtang ang dakong bahin niadtong sa miagi miabiba kang Jesus ingong hari lagmit maoy mga Galileanhon. (Mat 21:6-11) Ang presensiya sa daghang Galileanhon ug sa ubang dili mga Judeanhon sa panahon sa Paskuwa nakaamot usab sa kahadlok sa mga lider sa Jerusalem nga dakpon si Jesus sa adlawng dako basin 'mahitabo ang kaguliyang.'—Mat 26:3-5.

GALILEA, DAGAT SA. Usa ka tab-ang nga lanaw sa ilaya sa A sa Palestina nga gitawag usab ug Dagat sa Kineret (Num 34:11), Lanaw sa Genesaret (Luc 5:1), ug Dagat sa Tiberias (Ju 6:1). (Ang Gregong pulong nga gihubad nga "dagat" nagpasabot usab nga "lanaw.")—MAPA, Tomo 2, p. 740; MGA HULAGWAY, Tomo 1, p. 336, ug Tomo 2, p. 740.

Gidak-on ug Topograpiya sa Dapit. Ang Dagat sa Galilea nahimutang sa aberids nga 210 m (700 p) ubos sa lebel sa Dagat Mediteranyo ug maoy bahin sa Rift Valley sa Jordan. Ang kinalaloman nga tubig niini maoy mga 48 m (157 p). Gikan sa A ngadto sa H, kini nga katubigan may gibanabanang gitas-on nga 21 km (13 mi), ug ang kinalapdang bahin niini maoy mga 12 km (7.5 mi). Depende sa panahon, ang tin-awng katubigan sa Dagat sa Galilea nagkadaiya ang bulok gikan sa berde ngadto sa asul, ug ang kasarangang temperatura sa tubig maoy gikan sa 14°C. (57°F.) sa Pebrero hangtod sa 30°C. (86°F.) sa Agosto. Kini nga lanaw pangunang giagosan sa Suba sa Jordan.

Ang salog sa Dagat sa Galilea kaamgid sa usa ka dakong dulang. Nagtuybo sa kabaybayonan niini dapit sa S ang titip nga kabukiran nga anapog nga nataklapan ug laba, nga may gihabogong mga 610 m (2,000 p). Apan dapit sa K, dili ra kaayo titip ang kabukiran. Ang Dagat sa Galilea halos gilibotan sa kabungtoran ug kabukiran, gawas lamang sa kapatagan palibot sa Jordan, nga mao, ang mga dapit diin ang suba moagos ngadto sa lanaw sa A nga tumoy ug diin kini mopadayon pag-agos dapit sa HK. Ang dapit sa A maoy nahimutangan sa daghang dagkong mga bato nga basalto. Dili hala-

yo sa H sa siyudad sa Tiberias sa K nga baybayon, adunay init nga mga tubod nga may asupre nga gibantog tungod sa mga kalidad niini nga makaayo sa panglawas. Usa sa pito ka tubod didto may temperatura nga 58°C. (136°F.).

Klima. Ang init nga klima palibot sa Dagat sa Galilea angayan sa pagtubo sa tropikanhong mga tanom, lakip ang tunokon nga lotus, palma, ug mga tanom nga tagom. Ang mga pawikan, bao, uwang, ug mga bukto makaplagan sa kabaybayonan sa lanaw. Daghan usab ang mga langgam ug mga isda. Sa ika-19 nga siglo, ang eksperto nga nagtuon sa mga hayop nga si H. B. Tristram miingon: "Ang bagang duot sa mga isda sa Dagat sa Galilea dili gayod katuohan niadtong wala makakita niini. Sagad nga gikobrehan niining duot sa mga isda ang usa ka akre o kapin pa nga luna sa katubigan, ug ang mga isda, samtang hinayhinay kining moaginod ingong panon, magpunsisok pag-ayo, nga ang mga silik niini sa likod makita na ibabaw sa katubigan, nga kon tan-awon sa halayo kaamgid sa kusog nga pagpangatagak sa ulan diha sa ibabaw sa katubigan."—*The Natural History of the Bible,* 1889, p. 285.

Ang kalit nga mga unos, sama niadtong nasinati ni Jesu-Kristo ug sa iyang mga tinun-an, maoy kasagaran. (Mat 8:24; 14:24) Tungod kay ubos ang Dagat sa Galilea, ang temperatura sa hangin mas init didto kay sa naglibot nga mga patag ibabaw sa bukid ug sa kabukiran. Kini ang hinungdan sa mga unos. Lain pa, ang kusog nga hangin mohuros sa Walog sa Jordan gikan sa naputos sa niyebe nga Bukid sa Hermon, nga dili ra halayo dapit sa A.

Sa unang siglo K.P., dasok sa mga tawo ang kabaybayonan niini nga lanaw. Apan karong adlawa, sa siyam ka siyudad nga gihisgotan ni Josephus nga anaa sa daplin sa Dagat sa Galilea, ang Tiberias na lamang ang nagpabilin.

Ministeryo ni Jesus Niini nga Dapit. Kini nga katubigan gihisgotan kanunay diha sa yutan-ong ministeryo ni Jesus. Sa daghang higayon, ang Anak sa Diyos, nga nagsakay sa usa ka sakayan, namulong ngadto sa dakong panon sa katawhan nga nagkatigom diha sa halapad, daghag gagmayng bato nga baybayon niini. (Mar 3:9; 4:1; Luc 5:1-3) Sa usa niini nga mga okasyon iyang milagrosong gipahinabo nga makakuha ug daghang isda ang iyang mga tinun-an ug giawhag si Pedro, Andres, Santiago, ug Juan nga mahimong "mga mangingisda ug mga tawo." (Mat 4:18-22; Luc 5:4-11) Diha sa kasikbit nga mga dapit sa Dagat sa Galilea, gihimo ni Jesus ang daghang gamhanang mga buhat. Iyang giayo ang mga masakiton, gihinginlan ang mga demonyo (Mar 3:7-12), gipakalma ang hangin ug ang dagat (Mar 4:35-41), ug milakaw ibabaw sa katubigan (Ju 6:16-21); kas-a, iyang milagrosong gipakaon ang kapin sa 5,000 ka tawo, ug sa lain nga higayon iyang gipakaon ang kapin sa 4,000 ka tawo, nga sa matag higayon pinaagi lamang sa pipila ka tinapay ug pipila ka isda. (Mat 14:14-21; 15:29, 34-38) Makataronganon gayod nga gihukman ni Jesus ang tulo ka siyudad nianang dapita, ang Corasin, Betsaida, ug Capernaum, tungod sa pagpabiling dili masanongon bisan pa sa daghang gamhanang mga buhat nga nasaksihan sa mga molupyo niini.—Mat 11:20-24.

Human sa iyang pagkabanhaw, si Jesus nagpakita ngadto sa pipila sa iyang mga tinun-an sa daplin sa Dagat sa Galilea ug iyang gipahinabo nga sila, sa ikaduhang higayon, milagrosong makakuha ug daghang isda. Unya iyang gipasiugda ang kahinungdanon sa pagpakaon sa iyang mga karnero. —Ju 21:1, 4-19.

GALIM [Mga Tapok]. Ang dapit nga gipuy-an ni Palti, nga kaniya gihatag ni Saul ang iyang anak nga babaye nga si Mikal ingong iyang asawa human mahimong kagiw si David. (1Sa 25:44) Lagmit nga kini mao ra usab ang Galim kansang mga molupyo, kasiglohan sa ulahi, misinggit sa pagminatay tungod sa nagkaduol nga kasundalohan sa Asirya ilalom ni Senakerib. (Isa 10:24, 30) Ang pipila ka eskolar nagtuo nga ang Galim mao ang Khirbet Kakul (Horvat Kaʽkul), mga 4.5 km (3 mi) sa AAS sa Patukoranan sa Templo.

GALINGAN. Usa ka yanong kasangkapan nga sagad gilangkoban sa duha ka bato (ang usa gipatong sa lain), nga sa tunga niini ligison ang nagkalainlaing mga lugas aron mahimong harina. Mahimong lubkon ang mga lugas gamit ang alho ug lusong, ligison kini diha sa usa ka lapad nga bato gamit ang bato nga naa sa ibabaw, o kaha galingon kini pinaagig demano nga galingan nga patuyokon (*rotary mill*) o iduso-duso (*lever mill*). Ang maong mga kasangkapan gigamit na sukad pa sa unang mga panahon sa mga patriarka, kay ang asawa ni Abraham nga si Sara naghimog lingin nga mga tinapay ginamit ang "pinong harina." (Gen 18:6) Didto sa kamingawan, gigaling sa mga Israelinhon ang gitagana sa Diyos nga mana pinaagi sa "mga galingan nga demano o gilubok sa lusong."—Num 11: 7, 8; tan-awa ang LUSONG.

Ang tinapay sagad lutoon kada adlaw, ug ang matag banay sagad nga adunay kaugalingong galingan nga demano. Ang paggaling sa lugas aron himoong harina maoy kasagarang buluhaton sa mga babaye kada adlaw diha sa panimalay. (Mat 24:41; Job 31:10; Ex 11:5; Isa 47:1, 2) Sila mobangon sayo sa buntag aron andamon ang harina nga gikinahanglan alang sa lutoong tinapay sa maong adlaw. Ang tingog sa mga galingan nga demano gihisgotan sa Bibliya ingong simbolo sa naandang malinawon nga mga kahimtang. Sa kasukwahi, ang pagkabiniyaan ug pagkaawaaw gipaila sa dihang "ang

tingog sa galingan nga demano" dili na madungog. —Jer 25:10, 11; Pin 18:21, 22; itandi ang Ecc 12: 3, 4.

Ang komon nga galingang demano sa karaang Israel mao ang galingan nga pormag montura sa kabayo. Kini may duha ka giporma nga bato, nga ang ilalom nga bato mas taas ug ang ibabaw mas mubo. (Deu 24:6; Job 41:24) Ang tiggaling moluhod sa likod niini, nga ang duha ka kamot maggunit sa ibabaw nga bato, ug iya kining ibag-idbag-id sa ubos nga bato aron mapulpog ang mga lugas. Ang ubang pang-ilalom nga bato giposisyon nga layolayo sa tiggaling aron mas makapangusog siya. Sa ulahi, gigamit na ang galingan nga iduso-duso (*lever mill*) ug galingan nga patuyokon (*rotary mill*). Kining duha ka galingan dunay lungag sa tunga sa ibabaw nga bato nga maoy butangan sa lugas. Ang iduso-duso nga galingan rektanggulo o kuwadrado, nga may dako nga pang-ilalom nga bato diin iduso-duso ang mas gamay nga bato pinaagig handol nga gitaod sa pang-ibabaw nga bato. Usahay ipatong kini aron ang usa puwedeng magbarog samtang maggaling. Ang patuyokon nga galingan dunay duha ka lingin nga bato, nga dunay tarugo diha sa tunga nga maoy tuyokanan sa pang-ibabaw nga bato. Ang pang-ibabaw nga bato lupyak, nga gituyo aron mohaom ug matuyoktuyok diha sa ugdo nga bahin sa pang-ilalom nga bato, ug tungod niana ang ginaling nga lugas mangahulog sa kilid sa galingan. Hangtod karon, gigamit gihapon ni. Karon, ang bug-at nga pang-ilalom nga bato sagad gama sa basalto ug mga 46 sm (18 pul.) ang diyametro ug 5 ngadto sa 10 sm (2 ngadto sa 4 pul.) ang gibag-on.

Sagad nga duha ka babaye ang mogamit niining matanga sa galingan nga demano. (Luc 17:35) Sila mag-atbang sa paglingkod, ang matag usa mogunit sa gunitanan aron patuyokon ang pang-ibabaw nga bato. Sa iyang usa ka kamot, ang usa ka babaye maglunod ug usa ka pudyot sa lugas nga galingon diha sa lungag sa pang-ibabaw nga bato, samtang ang usa ka kamot sa laing babaye magtigom sa harina sa dihang kini mogawas gikan sa kilid sa galingan ug mahulog ngadto sa sudlanan o sa panapton nga gihanig sa ilalom sa galingan.

Sanglit ang tinapay sagad lutoon kada adlaw ug ang lugas kanunayng galingon aron himoong harina, ang balaod sa Diyos ngadto sa Israel maluluyong nagdili sa pagsakmit sa galingan nga demano sa usa ka tawo o sa pang-ibabaw nga bato niini ingong garantiya. Ang tinapay sa pamilya sa adlaw-adlaw nag-agad sa galingan nga demano. Busa, ang pagsakmit niini o sa pang-ibabaw nga bato niini nagkahulogan sa pagsakmit sa "kalag" o sa "panginabuhian."—Deu 24:6, *ftn* sa *Rbi8.*

Ang mas dagkong mga galingan gihisgotan usab sa Kasulatan. Gihisgotan ni Jesu-Kristo ang "galingan nga bato sama nianang ginabiyo sa asno." (Mat 18:6) Lagmit susama ni sa galingan nga pinugos nga gipabiyo sa mga Filistehanon sa gibutaan nga si Samson sa dihang "siya nahimong usa ka tiggaling didto sa bilanggoan," pero ang uban naghunahuna nga galingan kadto nga pormag montura sa kabayo.—Huk 16:21.

Sa Pinadayag, ang kalit ug kataposang kalaglagan sa Dakong Babilonya gipakasama sa pagtambog ug "bato nga sama sa usa ka dakong galingan nga bato" ngadto sa dagat.—Pin 18:21.

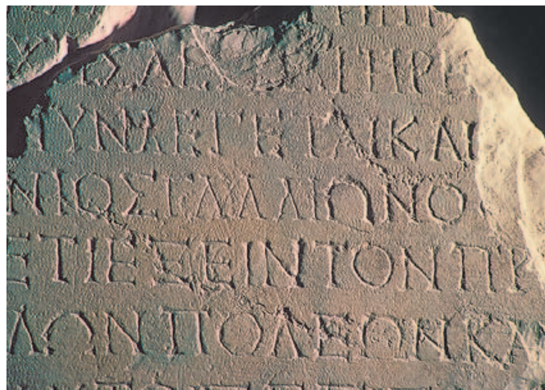
GALINGAN NGA BATO. Tan-awa ang GALINGAN.

GALINGAN NGA DEMANO. Tan-awa ang GALINGAN.

GALIO. Ang prokonsul sa Acaya nga atubangan sa iyang hukmanan ang mga Hudiyo nagakusar kang Pablo sa pagdaldal sa mga tawo ngadto sa laing tinuohan sa pagsimba sa Diyos. Gidismis ni Galio ang kaso tungod kay walay nalangkit niini nga paglapas sa Romanhong balaod. Tungod niini, ang panon sa katawhan nagbun-og kang Sostenes nga maoy nagadumalang opisyal sa sinagoga, apan si Galio wala gihapon mangilabot niini.—Buh 18:12-17.

Sumala sa sekular nga mga tinubdan, si Galio natawo sa Cordova, Espanya, sa pagsugod sa unang siglo K.P. Siya mao ang anak nga lalaki sa orador nga si Seneca ug ang magulang nga igsoon ni Seneca nga pilosopo. Ang orihinal nga ngalan ni Galio maoy Lucius Annaeus Novatus. Apan sa dihang siya gisagop sa orador nga si Lucius Junius Galio, iyang gigamit ang ngalan sa nagsagop kaniya.

Ang usa ka inskripsiyon gikan sa Delphi makatabang sa pagtino sa petsa sa pagkaprokonsul ni Galio sa Acaya. (Buh 18:12) Tungod kay mga tipik na

***Bahin sa usa ka inskripsiyon nga makita ang ngalan ni Galio* (ΓΑΛΛΙΩΝ)**

lamang kini, ang inskripsiyon kinahanglang balayon pag-usab, apan kini tin-awng naundan sa ngalan ni "[Lucius Ju]nius Galio, . . . prokonsul." Ang mga historyador sa katibuk-an nagkauyon nga ang inskripsiyon maoy usa ka sulat gikan kang Emperador Claudio Cesar ug nga ang numero 26 nga makaplagan diha niana nagpasabot sa pagdawat ni Claudio sa pasidungog ingong emperador sa ika-26 nga higayon. (Si Claudio mao ang nagpasig-uli sa Acaya ingong bulag nga lalawigan nga ilalom sa pagdumala sa senado ug busa adunay usa ka prokonsul.) Lagmit nga kini nga sulat gisulat sa unang katunga sa 52 K.P., kay ang ubang mga inskripsiyon nagpakita nga si Claudio gipasidunggan ingong emperador sa ika-27 nga higayon una pa ang Agosto 1, 52 K.P. Ang usa ka Carianhon nga inskripsiyon ug ang usa ka inskripsiyon diha sa agianag tubig nga gitawag ug Aqua Claudia sa Roma nagpetsa sa ika-26 ug ika-27 nga pagpasidungog sa pagkaemperador ni Claudio sulod sa tuig sa iyang ika-12 nga yugto sa paghupot sa tribunal nga gahom. Kining ika-12 nga yugto sa iyang paghupot sa tribunal nga gahom maoy katumbas sa Enero 25, 52 K.P., hangtod sa Enero 24, 53 K.P. Busa mopatim-aw nga ang pagkaprokonsul ni Galio sa Acaya (usa ka katungdanan nga kasagarang molungtad ug usa ka tuig, nga magsugod sa ting-init) nagsugod sa ting-init sa 51 K.P. hangtod sa ting-init sa 52 K.P., bisan tuod nga ang pipila ka eskolar mipabor sa 52-53 K.P.

GAMALIEL [lagmit, Ganti (Nahiangayng Pagtagad) Gikan sa Diyos].

1. Ang anak nga lalaki ni Pedazur sa tribo ni Manases, ug ang pangulo sa iyang tribo. (Num 1:10, 16) Si Gamaliel maoy usa sa 12 ka pangulo nga gitudlo ni Jehova aron motabang kang Moises ug Aaron sa pag-ihap sa mga anak sa Israel, gikan sa 20 anyos pataas, alang sa pagsundalo. (Num 1:1-4, 10) Siya ang nangulo sa panon sa iyang tribo, nga maoy bahin sa tulo-ka-tribo nga dibisyon sa kampo ni Epraim. (Num 2:18, 20; 10:23) Human sa pagpatindog sa tabernakulo, ang mga pangulo mitanyag sa ilang mga halad nga gisugo ni Jehova aron magamit sa pag-alagad sa tolda nga tagboanan. Si Gamaliel mitanyag usab ug halad sa ikawalong adlaw alang sa inagurasyon sa halaran. —Num 7:1-5, 10, 11, 54-59.

2. Usa ka membro sa Sanhedrin, usa ka Pariseo, ug usa ka magtutudlo sa Balaod, nga sa iyang tiilan natudloan si apostol Pablo sumala sa pagkaestrikto sa Balaod sa katigulangan. (Buh 5:34; 22:3) Gituohan sa kadaghanan nga si Gamaliel mao ra si Gamaliel nga Tigulang. Si Gamaliel nga Tigulang gitamod pag-ayo ingong mao ang unang gihatagan sa titulong "Rabban." Kining dungganon nga titulo mas labaw pa gani kay sa "Rabbi." Mahitungod kaniya ang Mishnah (*Sotah* 9:15) nag-ingon: "Sa dihang namatay si Rabban Gamaliel nga Tigulang, ang himaya sa Balaod natapos ug ang kaputli ug pagdili-sa-kaugalingon nahanaw." (Gihubad ni H. Danby) Dayag nga si Gamaliel makataronganon ug dili panatiko sa iyang mga panglantaw, ingon sa gipakita sa tambag nga iyang gihatag sa panahon nga gidala si Pedro ug ang ubang mga apostoles atubangan sa Sanhedrin. Pinaagi sa pagpunting sa mga hitabo sa nangagi, gipakita ni Gamaliel nga maalamon nga dili manghilabot sa buluhaton sa mga apostoles ug dayon midugang: "Kon kining larawa o kining buhata gikan man sa mga tawo, kini mapukan; apan kon kini gikan sa Diyos, kamo dili makahimo sa pagpukan kanila . . . basin baya hinuon nga makaplagan kamo nga mga kaaway diay sa Diyos."—Buh 5:34-39.

GAMHANANG MGA BUHAT. Tan-awa ang GAHOM, GAMHANANG MGA BUHAT.

GAMUL [lagmit, Usa nga Gilutas (o, Usa nga Nakadawat ug Nahiangayng Pagtagad)]. Usa ka Aaronikong saserdote sa panahon ni David kinsa gipili pinaagig ripa aron sa pag-alagad ingong pangulo sa ika-22 nga dibisyon sa mga saserdote maylabot sa pag-alagad sa sangtuwaryo.—1Cr 24:1-3, 5, 17.

GAMUSA [Heb., *ze'mer*]. Usa ka gamayng *antelope* nga samag kanding nga mailhan pinaagi sa sungay niini nga samag kaw-it ug kini nabantog sa kaabtik ug sa pagkadili daling matumba diha sa habog kaayong mga lugar. Ang hingkod nga laki may gitas-on nga 80 sm (32 pul.) hangtod sa abaga niini ug motimbang ug kapin sa 30 kg (66 lb). Sa ting-init, ang balhibo sa gamusa maoy kapehon ug kolor nga modagtom inig-abot sa tingtugnaw. Ang gamusa gitala nga lakip sa mga hayop nga mahimong kan-on, sumala sa gilatid sa Balaod. —Deu 14:5.

Dili matino kon unsang hayopa ang gipasabot sa Hebreohanong pulong nga *ze'mer,* nga gihubad sa lainlaing paagi nga "gamusa" (*KJ, AS, ER, NW, Yg*), "kanding sa bukid" (*La*), "karnero sa bukid" (*AT, JB, Mo, Ro*), *"antelope"* (*Le*), ug gihatagan lamang ug katumbas nga espeling nga *"zemer"* (*Kx*). Ang lintunganayng pulong sa Hebreohanon diin gikuha ang pulong nga *ze'mer* giisip nga amgid sa Arabikong pulong nga *zamara* (lukso; kalagiw), nga nagpasabot sa usa ka tiglumpat, tiglukso nga hayop, busa sama sa usa ka gasela. Ang pipila ka zoologo nag-ingon nga ang gamusa (*Rupicapra rupicapra*) dili makita sa Palestina. Bisan pa niana, ang mga lumad nga matang niini nga hayop makaplagan sa kabukiran sa Carpathia ug sa Caucasus, busa adunay posibilidad nga sa usa ka panahon dihay usa ka matang sa gamusa sa kabukiran sa Lebanon.

GANGHAAN. Ang Bibliya naghisgot sa nagkalainlaing matang sa mga ganghaan: (1) mga ganghaan sa kampo (Ex 32:26, 27), (2) mga ganghaan sa siyudad (Jer 37:13), (3) ganghaan sa sawang sa tabernakulo (Ex 38:18), (4) "mga ganghaan sa Kastilyo nga bahin sa balay" (Neh 2:8), (5) mga ganghaan sa templo (Buh 3:10), ug (6) ganghaan sa usa ka balay (Buh 12:13, 14).

Konstruksiyon. Sagad diyutay lamang ang mga ganghaan sa mga siyudad kon posible; ang ubang siyudad may usa lamang ka ganghaan, sanglit kini maoy daling atakehon nga bahin sa ilang mga kuta. Siyempre, kon adunay mga paril sa sulod ug sa gawas, adunay mga ganghaan sa matag paril. Sa unang panahon pormag L ang mga ganghaan aron mapugngan ang pagsulod sa mga kaaway. Sa ulahi, sa dihang gigamit ang mga karo (sa mga ika-18 nga siglo W.K.P.), ang mga ganghaan sa siyudad adunay tul-id ug deretso nga agianan. Diha sa pipila ka nadiskobrehang mga kagun-oban, ang ganghaan sa siyudad maoy usa ka agianan pasulod nga may kuwadradong mga torre sa matag kilid paingon sa usa ka ganghaan nga mga 15 ngadto sa 20 m (49 ngadto sa 66 p) ang gitas-on. Sa agianan sulod sa ganghaan may gitukod nga unom ka batong mga haligi sa matag kilid, nga nagpahiktin sa agianan sa tulo ka hugna. Sa ubang mga kahimtang may duha o tulo ka pultahan alang niining tag-as nga mga ganghaan. Ang mga lawaklawak sulod sa mga ganghaan gigamit ingong mga lawak bantayanan. Diha sa panan-awon ni Ezequiel sa templo, ang mga ganghaan adunay mga lawak bantayanan. (Eze 40:6, 7, 10, 20, 21, 28, 29, 32-36) Ang pipila ka ganghaan may atop, ug ang uban may mga andana, sanglit may nakit-an nga mga hagdanan sa sulod. —Itandi ang 2Sa 18:24, 33.

Ang karaang kuta nga mga siyudad nadiskobrehan nga may gagmayng mga pultahan, o mga ganghaan sa kiliran. Kini usahay anaa sa tiilan sa kuta ug nagpadali sa pag-agi sa mga molupyo sa siyudad sa panahon nga walay gubat. Sa panahon sa paglikos, kini dayag nga gigamit ingong mga agianan nga niana ang mga tigdepensa mogula sa pagatake sa mga naglikos ug sa samang higayon madepensahan sa ilang kaubang mga sundalo diha sa mga paril.

Ang mga pultahan sa mga ganghaan sa siyudad sagad ginama sa tabla nga hinaklapan ug metal; kay kondili dali kining masunog sa mga kaaway. Ang pipila ginama sa puthaw, sama sa ganghaan sa mga adlaw sa mga apostoles. (Buh 12:10) Ang mga ganghaan sa Babilonya giingon nga may mga pultahan nga tumbaga ug mga trangka nga puthaw. (Isa 45:2; itandi ang Sal 107:2, 16.) Ang ubang mga ganghaan dayag nga gitrangkahan ug kahoyng mga trangka. (Nah 3:13) Sa adlaw ni Solomon, sa rehiyon sa Argob didto sa Basan, dihay "kan-uman ka dagkong siyudad nga may paril ug balabag nga tumbaga." (1Ha 4:13) Ang pipila ka lungsod sa Sirya nakaplagan nga may tag-usa ka dagkong palid nga mga pultahan nga bato nga mga 3 m (10 p) ang gitas-on, nga malisoliso pinaagi sa mga tuyokanan niini sa itaas ug sa ubos. Tungod niini, ang pag-alsa ni Samson sa mga pultahan sa ganghaan sa Gaza lakip ang duha ka poste niini sa kilid ug ang trangka ug ang pagdala niini ngadto sa tumoy "sa bukid nga anaa sa atubangan sa Hebron," dili gayod lalim nga butang nga buhaton. Siyempre, kadto nalampos tungod sa gahom sa espiritu ni Jehova.—Huk 16:3.

Gamit. Ang "mga ganghaan" sa siyudad mahimong magtumong sa siyudad mismo, sanglit ang dakong bahin sa opisyal nga buluhaton gihimo diha sa mga ganghaan ug diha usab girekord ang mga transaksiyon (Deu 16:11, 14, *ftn* sa *Rbi8;* Ru 4:10; Sal 87:2; 122:2); ug diha sa kaulohan, ang buluhaton sagad gihimo diha sa ganghaan sa mga tugkaran sa palasyo. (Est 3:2, 3; 5:9, 13; 6:10, 12) Sa dihang ang mga ganghaan ug mga agianan sa siyudad mahimong biniyaan, mahanaw usab ang himaya niini. (Isa 3:26; 14:31; Jer 14:2; Lam 1:4) Ang mga ganghaan maoy mga dapit diin ang mga naglikos mohimog kusganong mga paningkamot aron makasulod. Sa dihang makontrolar kini, sila makasulod na sa siyudad. Ug busa, ang 'pagpanag-iya sa mga ganghaan' sa siyudad maoy pagpanagiya sa siyudad mismo. (Gen 22:17; 24:60) Sa dihang sila nakalusot sa paril sa Jerusalem, ang mga prinsipe sa hari sa Babilonya nagsugo gikan sa usa sa mga ganghaan sa siyudad nga ipadayon ang pagsakop sa siyudad.—Jer 39:2, 3.

Ang mga ganghaan maoy mga sentro sa publikong katigoman ug publikong kinabuhi. Ang halapad nga mga dapit, sama sa plasa atubangan sa Ganghaan sa Tubig sa Jerusalem, sagad gihimo duol sa mga ganghaan. (Neh 8:1) Ang mga ganghaan maoy mga sentro sa mga balita sa siyudad dili lamang tungod sa pag-abot sa mga magpapanaw ug mga magpapatigayon kondili usab tungod kay halos ang tanang mamumuo, ilabina kadtong nagtrabaho sa mga kaumahan, mosulod ug mogawas sa ganghaan kada adlaw. Busa ang ganghaan maoy dapit aron mahimamat ang ubang mga tawo. (Ru 4:1; 2Sa 15:2) Ang mga tiyanggihan nahimutang didto, gani ang ubang mga ganghaan sa Jerusalem ginganlan sumala sa mga palaliton nga gibaligya didto (pananglitan, ang Ganghaan sa Isda). —Neh 3:3.

Diha sa mga ganghaan sa siyudad ang mga ansiyano sa siyudad molingkod aron sa paghukom. (Deu 16:18; 21:18-20; 22:15; 25:7) Bisan ang mga

hari usahay magpatawag ug tigom o molingkod sa paghukom didto. (2Sa 19:8; 1Ha 22:10; Jer 38:7) Tungod kay ang mga maghuhukom, prominenteng mga tawo sa siyudad, mga magpapatigayon, mga negosyante, ug igoigong gidaghanon sa mga tawo sagad anaa man sa ganghaan, ang mga manalagna sagad moadto didto aron magmantala. Ang ilang mga mensahe nga ipahayag didto mas daling mokaylap. (1Ha 22:10; Jer 17:19) Ang ubang hinungdanong mga pahibalo ug opisyal nga mga pahayag gihimo usab didto. (2Cr 32:6-8) Didto sa plasa atubangan sa Ganghaan sa Tubig gibasa ni Esdras ang Balaod. (Neh 8:1-3) Ang kaalam gihulagway ingong nagasinggit diha sa mga agianan sa mga ganghaan aron ang tanang anaa sa siyudad mahibalo sa tambag niini. (Pr 1:20, 21; 8:1-3) Sanglit ang ganghaan maoy sentro sa mga balita, mahibaloan didto ang maayo o daotang mga buhat sa mga molupyo sa siyudad.—Pr 31:31.

Gituohan nga nabatasan sa mga pagano ang paghimog mga halad diha sa mga ganghaan sa siyudad. (Buh 14:13) Kining daotang batasan naugmad sa Juda apan gitul-id ni Haring Josias.—2Ha 23:8.

Kadtong gihukman sa mga maghuhukom nga takos sa kamatayon gidala sa gawas sa mga ganghaan sa siyudad aron patyon. (1Ha 21:10-13; Buh 7:58) Ang mga pataying lawas sa gihalad nga mga hayop alang sa pagtabon-sa-sala sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala gidala sa gawas sa siyudad ug gisunog. (Lev 16:27, 28) Busa si Jesu-Kristo, ang halad-sa-sala alang sa pagtabon-sa-sala sa katawhan, gipatay sa gawas sa ganghaan sa Jerusalem.—Heb 13:11, 12.

Tungod sa hinungdanong mga gamit sa mga ganghaan sa siyudad, usa ka kadungganan nga molingkod kauban sa mga ansiyano sa yuta diha sa mga ganghaan. (Job 29:7; Pr 31:23) Ang maong katungdanan maoy dili alang sa usa ka buangbuang. (Pr 24:7) Sa dihang gilutos si David, giisip niya nga usa ka seryosong butang ang gihimo niadtong naglingkod sa mga ganghaan nga naghulohisgot bahin kaniya, ilabina sa dili paborableng paagi. (Sal 69:12) Ang 'pagdaogdaog sa sinakit diha sa ganghaan' nagtumong sa hudisyal nga korapsiyon, sanglit didto gihusay ang legal nga mga kaso. (Job 5:4; Pr 22:22; Am 5:12) Ang 'pagdumot sa nagabadlong diha sa ganghaan' nagpasabot sa pagdumot sa maghuhukom nga nagabadlong o nagahukom. (Am 5:10) Kadtong 'nagbutang ug paon alang sa usa nga nagbadlong diha sa ganghaan' maoy mga tawo nga pinaagi sa paghiphip o ubang mga pagpit-os naningkamot sa paghaylo sa mga maghuhukom nga tuison ang paghukom o nagtinguha sa paglit-ag sa usa ka manalagna nga lagmit mibarog diha sa ganghaan aron sa pagbadlong kanila. —Isa 29:19-21.

Mga Ganghaan sa Kampo Didto sa Kamingawan. Ang 'mga ganghaan' sa kampo sa Israel maoy mga agianan pasulod sa kampo. Walay duhaduha nga kini gibantayan pag-ayo. Ang tabernakulo nahimutang sa tunga sa kampo, nga duol niini nagkampo ang mga Levihanon; ug ang 12 ka tribo, tulo ka tribo sa matag kiliran, nahimutang didto sa igoigo nga gilay-on. Kini nga kahikayan nakapanalipod pag-ayo sa kampo.—Ex 32:26, 27; Num 3; tan-awa ang MAGBALANTAY-SA-GANGHAAN.

Mga Ganghaan sa Jerusalem. Sa paghisgot sa mga ganghaan sa Jerusalem, maayong hinumdoman nga, sukad sa panahon nga kini nailog ni David, ang siyudad giugmad ug gipadako, mao nga gitukod ang ubay-ubayng mga paril o ang dugang nga mga bahin sa mga paril. Atong hisgotan lamang dinhi ang mga ganghaan nga gihisgotan sa basahon ni Nehemias, nga naghatag kanato ug labing bug-os nga kahubitan o talaan. Ang mga ganghaan nga gihisgotan sa rekord ni Nehemias maoy mga ganghaan nga diha na sa paril nga gitukod una pa ang ikawalong siglo W.K.P. ug sa naglibot nga paril sa "ikaduhang seksiyon." (2Ha 22:14; 2Cr 34:22; Sof 1:10) Ang "ikaduhang seksiyon" mao ang amihanang bahin sa siyudad nga ang utlanan niini sa K ug sa usa ka bahin sa A mao ang paril ni Ezequias (2Cr 32:5) ug nga gisumpay sa paril ni Manases, nga nagpadayon hangtod sa AS ug sa S. (2Cr 33:14) Kini maoy sa A sa naunang siyudad ug paril, apan dayag nga kini wala makaabot hangtod sa K sa naunang paril.

Ang paril ni Nehemias. Sa iyang asoy bahin sa pagtukod pag-usab sa paril sa siyudad (Neh 3), si Nehemias nagsugod sa Ganghaan sa Karnero ug nagpadayon sa pagtukod paingon sa wala. Sundon nato kining maong paagi diha sa atong talaan sa ubos, nga isal-ot ang mga ganghaan nga wala hisgoti diha sa asoy sa pagtukod pag-usab apan ginganlan diha sa paghubit sa parada sa inagurasyon (Neh 12), lakip sa mga ganghaan nga gihisgotan sa ubang mga teksto, nga ang pipila niini maoy laing mga ngalan lamang nianang gihisgotan sa rekord ni Nehemias.

Ganghaan sa Karnero. Ang Ganghaan sa Karnero gitukod pag-usab ni Eliasib nga hataas nga saserdote ug sa luyoluyong mga saserdote. (Neh 3: 1, 32; 12:39) Gipakita niini nga kini duol sa templo. Ang nahimutangan niini lagmit nga diha sa paril sa ikaduhang seksiyon, ang bahin nga gitukod ni Manases (tan-awa ang "Ganghaan sa Isda" sa ubos), diha sa o duol sa AS nga eskina sa siyudad. Kini nga ganghaan lagmit ginganlan sa ingon sanglit dinhi gipaagi ang mga karnero ug mga kanding nga ihalad o tingali tungod sa usa ka tiyanggihan nga nahimutang sa duol. Ang "ganghaan sa karnero" nga gihisgotan sa Juan 5:2 lagmit mao ang

Ganghaan sa Karnero o usa ka ganghaan sa ulahi nga katumbas niini, kay kini nahimutang diha sa samang dapit, duol sa linaw sa Bethzatha.

Ganghaan sa Isda. Si Ezequias lagmit nga nagtukod ug usa ka bahin sa paril palibot sa ikaduhang seksiyon hangtod sa Ganghaan sa Isda. (2Cr 32:5; 33:14) Diha sa mga asoy ni Nehemias sa pagtukod pag-usab ug sa parada, ang Ganghaan sa Isda gihisgotan nga anaa sa K sa Ganghaan sa Karnero, tingali duol sa A nga tumoy sa Walog sa Tyropoeon. (Neh 3:3; 12:39) Gilakip kini sa paghisgot sa ikaduhang seksiyon diha sa Sofonias 1:10. Tingali kini ginganlan ug ingon niini tungod kay kini nga ganghaan duol sa tiyanggihan sa mga isda diin ang mga taga-Tiro nagbaligyag mga isda.—Neh 13:16.

Ganghaan sa Karaang Siyudad. Ang Ganghaan sa Karaang Siyudad nahimutang sa AK nga kiliran sa siyudad tali sa Ganghaan sa Isda ug sa Ganghaan ni Epraim. (Neh 3:6; 12:39) Sa Hebreohanon, kini nga ganghaan gitawag lamang ug "Ganghaan sa Karaan," ang pulong "siyudad" gidugang na lamang sa pipila ka maghuhubad. Gituohan nga ginganlan kini sa ingon tungod kay kini mao ang pangunang agianan sa A ngadto sa karaang siyudad. Lagmit nahimutang kini sa kinasangan sa Lapad nga Paril (nga nahimong utlanan sa A sa karaang siyudad) ug sa H nga tumoy sa K nga paril sa ikaduhang seksiyon. Nagtuo ang pipila nga kini nga ganghaan mao ra usab ang "Unang Ganghaan" nga gihisgotan ni Zacarias. Lagmit nga naghisgot siya sa S-K nga mga utlanan sa siyudad sa pag-ingon nga "gikan sa [1] Ganghaan ni Benjamin hangtod sa dapit sa [2] Unang Ganghaan, hangtod sa [3] Ganghaan sa Eskina," ug sa A-H nga mga utlanan sa pag-ingon nga "gikan sa Torre ni Hananel hangtod sa mga pasong nga pug-anan sa ubas sa hari." (Zac 14:10) Ang uban naglangkit sa Ganghaan sa Karaang Siyudad sa "Tungatungang Ganghaan" nga gihisgotan sa Jeremias 39:3. Ang uban nagtawag niining Ganghaan sa Karaang Siyudad ingong "Ganghaan sa Mishneh" ug nagpunting niini nga anaa sa K nga paril sa ikaduhang seksiyon.

Ganghaan ni Epraim. Ang Ganghaan ni Epraim nahimutang sa Lapad nga Paril nga 400 ka maniko (178 m; 583 p) sa S sa Ganghaan sa Eskina. (2Ha 14:13; 2Cr 25:23) Kini maoy gulaanan sa A sa direksiyon sa teritoryo sa Epraim. Kini usab gituohan sa pipila ka tigdukiduki nga mao ang Tungatungang Ganghaan (Jer 39:3), ug sa uban nga mao ang Unang Ganghaan. (Zac 14:10) Giisip kini nga mao ang (o katumbas sa) Gennath o Ganghaan sa Tanaman nga gihisgotan sa Hudiyong historyador nga si Josephus. (*The Jewish War,* V, 146 [iv, 2]) Duol sa Ganghaan ni Epraim may usa ka plasa diin ang mga tawo naghimog mga balongbalong aron saulogon ang Pista sa mga Balongbalong sa panahon ni Nehemias. (Neh 8:16) Kini nga ganghaan wala nganli diha sa asoy ni Nehemias bahin sa pagtukod pag-usab, lagmit tungod kay dili ra kaayo dako ang ayohonon niini.

Ganghaan sa Eskina. Kini nga ganghaan lagmit nga anaa sa AK nga eskina sa paril sa siyudad, sa K sa Ganghaan ni Epraim. (2Ha 14:13; 2Cr 25:23) Kini nahimutang sa S nga bahin sa Walog sa Hinnom, lagmit sa K nga paril sa karaang siyudad sa dapit diin kini misumpay sa Lapad nga Paril. Si Uzzias nagtukod ug usa ka torre duol niini nga ganghaan; wala hisgoti kon kini mao ba ang Torre sa mga Hudno o dili. (2Cr 26:9) Si Jeremias ug Zacarias mopatim-aw nga naghisgot sa Ganghaan sa Eskina ingong diha sa kasadpang daplin sa siyudad.—Jer 31:38; Zac 14:10.

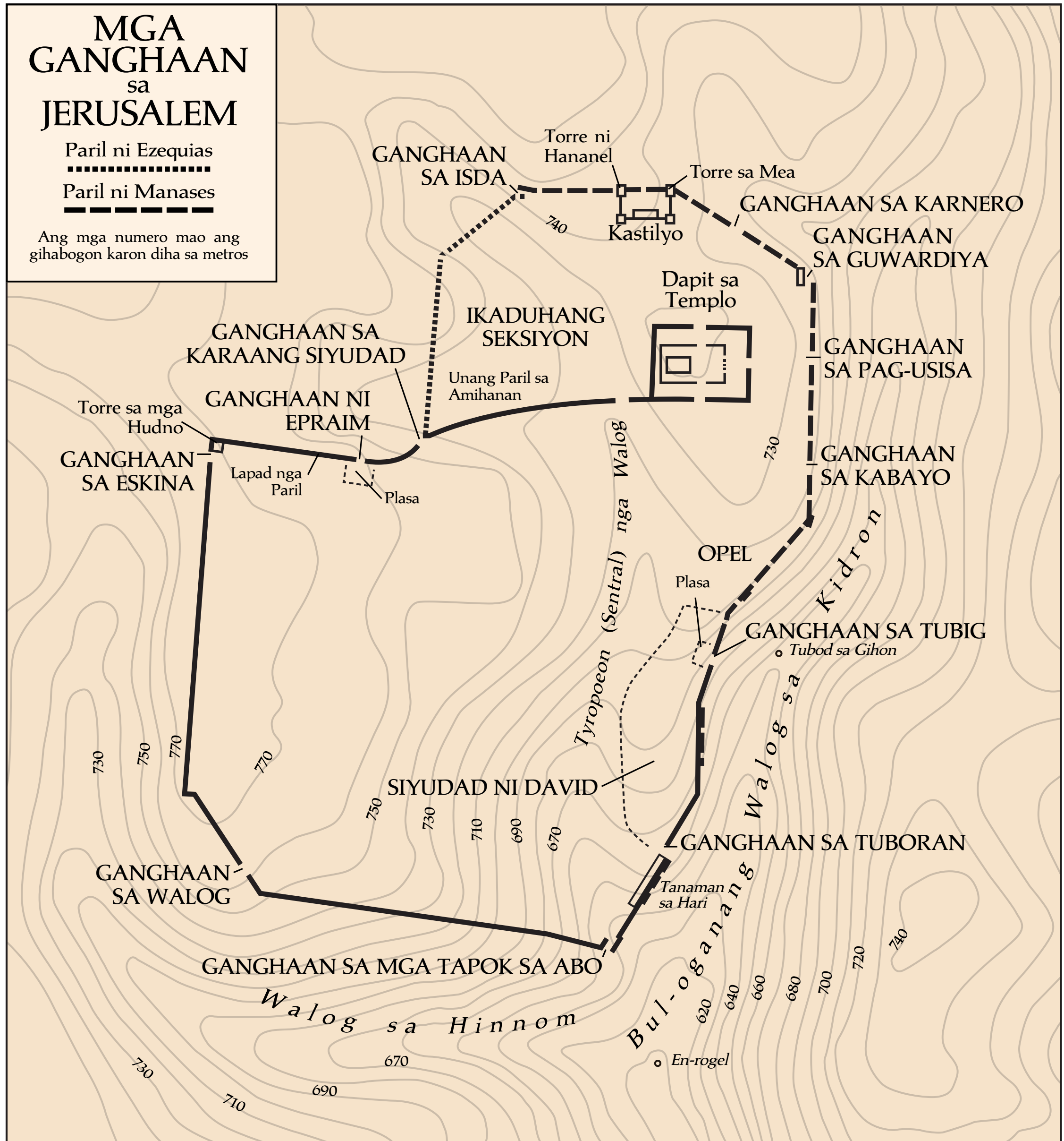
Walay laing ganghaan nga gihubit nga diha sa K nga paril gikan sa Ganghaan sa Eskina paingon sa Ganghaan sa Walog diha sa HK nga paril, walay duhaduha nga tungod kini sa titip nga bakilid sa Walog sa Hinnom, mao nga dili praktikal ang paghimog laing ganghaan. Ang Ganghaan sa Eskina dili makita diha sa mga asoy ni Nehemias; tingali tungod kay dili ra usab kaayo dako ang ayohonon niini. Ang asoy naghisgot sa pag-ayo sa Torre sa mga Hudno, nga mopatim-awng maoy usa ka bahin sa Ganghaan sa Eskina o kaha duol niini.—Neh 3:11.

Ganghaan sa Walog. Sa HK nga bahin sa paril sa siyudad, ang Ganghaan sa Walog mao ang agianan paingon sa Walog sa Hinnom. Ang "ganghaan sa mga Essene" nga gihisgotan ni Josephus lagmit nahimutang dinhi o sa duol niini. (*The Jewish War,* V, 145 [iv, 2]) Si Uzzias, sa iyang programa sa pagpalig-on sa siyudad, nagtukod ug usa ka torre duol niini nga ganghaan. (2Cr 26:9) Dinhi niini nga Ganghaan sa Walog nga si Nehemias migula aron susihon ang naguba nga paril, nga sakay sa usa ka binuhing hayop miadto pasidlakan agi sa Walog sa Hinnom ug dayon mitungas sa Walog sa Kidron ug sa kataposan misulod pag-usab sa siyudad agi sa samang ganghaan. (Neh 2:13-15) Bisan tuod wala nganli, ang Ganghaan sa Walog daw mao ang dapit diin nagsugod ang parada sa inagurasyon, usa ka grupo ang nagmartsa paingon sa wala palibot sa mga paril nga miagi sa Ganghaan sa mga Tapok sa Abo ug ang laing grupo nagmartsa paingon sa tuo nga miagi sa Ganghaan sa Eskina ug sa Torre sa mga Hudno.—Neh 12:31-40.

Ganghaan sa mga Tapok sa Abo. Kini nga ganghaan gitawag usab nga Ganghaan sa mga Tipak sa Kulon ug gitawag ug Ganghaan sa Kinalibang sa daghang Bibliya, base sa Gregong *Septuagint* ug Latin nga *Vulgate.* (Neh 2:13; 12:31; Jer

19:2) Ang kahubitan ni Nehemias daw nagpakita nga kini nahimutang nga 1,000 ka maniko (445 m; 1,458 p) sa S sa Ganghaan sa Walog. (Neh 3:13, 14) Kini nahimutang sa HS nga eskina sa paril sa siyudad ug mao ang agianan paingon sa Walog sa Hinnom duol sa dapit diin kini nag-abot sa Walog sa Tyropoeon. Kini ang ganghaan nga giagian niadtong miadto sa Topet sa Walog sa Hinnom aron sunogon sa idolatrosong paagi ang ilang mga anak alang kang Baal. (Jer 19:1-6) Kini mao usab ang ganghaan nga agi niini gidala ni Jeremias ang pipila ka ansiyano ug mga saserdote sa Israel ug gimantala ang katalagman sa Jerusalem, gibuak ang tibod sa magkukulon aron iilustrar ang pagdugmok sa Diyos sa iyang katawhan tungod sa ilang pagalagad sa ubang mga diyos.—Jer 19:1-3, 10, 11.

Ang ngalang "Ganghaan sa mga Tipak sa Kulon" lagmit mao ang gingalan niini tungod kay ang mga tipak sa kulon gilabay duol didto ingong basura, o tungod kay ang mga tipak sa kulon gidugmok didto

ug ang abo gigamit sa paghimog semento aron ipalitada sa mga biawan (sama sa gibuhat niining bag-o pa duol sa usa ka linaw dapit sa HK nga eskina sa siyudad). Lain pa, lagmit dihay industriya sa kulon duol niini nga ganghaan, kay may mabatonan nga yutang-kulonon haduol sa Walog sa Hinnom ingon man usab suplay nga tubig diha sa bokana sa Walog sa Tyropoeon ug sa tubod nga gitawag ug En-rogel. (Itandi ang Jer 18:2; 19:1, 2.) Sukad sa ikaupat nga siglo K.P., ang "yuta sa magkukulon" (Mat 27:7, 8) sagad giisip nga anaa sa H nga bahin sa Walog sa Hinnom.

Ganghaan sa Tuboran. Kini nga ganghaan gitawag sa ingon sanglit kini mao ang agianan paingon sa duol nga tubod o tuboran, tingali ang En-rogel, nga diha lamang sa ubos sa dapit diin nagtagbo ang Walog sa Kidron ug Walog sa Hinnom. Lagmit nga ang ganghaan anaa sa H nga tumoy sa S nga bungtod sa siyudad (nga mao, sa habagatang tumoy sa "Siyudad ni David"). (Neh 2:14; 3:15; 12:37) Ang Ganghaan sa Tuboran nakatabang nga daling makagula ug makaadto sa En-rogel kadtong mga nagpuyo sa Siyudad ni David, samtang ang Ganghaan sa mga Tapok sa Abo, nga dili layo sa HK, maoy agianan usab paingon sa En-rogel ug lagmit nga mas maayong gulaanan alang sa mga molupyo sa Walog sa Tyropoeon ug sa HK nga bungtod sa siyudad.

Ganghaan sa Tubig. Kini nga ganghaan gitawag niini nga ngalan tungod kay kini duol sa tubod sa Gihon o kaha nagsilbing agianan paingon niini nga tubod nga nahimutang sa mga tungatunga sa S nga bahin sa siyudad. Kini nga ganghaan duol sa Opel, dili halayo gikan sa templo. (Neh 3:26) Ang Ganghaan sa Tubig maoy giagian sa usa sa mga grupo sa parada sa inagurasyon sa dihang mibiya gikan sa paril, ug mipaingon ngadto sa templo, diin didto sila nagtapok uban sa laing grupo, nga lagmit wala moagi nianang bahina sa paril sa siyudad sa pagpaingon ngadto sa S sa templo. (Neh 12:37-40) Dihay usa ka plasa sa atubangan niini nga ganghaan diin ang tanang katawhan nagkatigom aron mamati kang Esdras nga nagbasa sa Balaod ug diin human niadto sila nagtukod ug mga balongbalong aron saulogon ang Pista sa mga Balongbalong. —Neh 8:1-3, 16.

Ganghaan sa Kabayo. Ang buluhaton sa pagpang-ayo ibabaw sa Ganghaan sa Kabayo gibuhat sa mga saserdote, nga nagpakitang kini nahimutang duol sa templo. (Neh 3:28) Ang pipila nagtuo nga ang Ganghaan sa Kabayo mao ang naghatag ug komunikasyon tali sa duha ka bahin sa seksiyon nga nahimutangan sa templo ug palasyo. Nakab-ot nila kini nga panghinapos gikan sa asoy sa pagpatay kang Atalia, nga nagtaho nga sa dihang siya gidala sa mga sundalo pagawas sa templo, "siya nakaabot na sa agianan nga pasulod sa ganghaan sa kabayo sa balay sa hari." (2Cr 23:15; 2Ha 11:16) Apan, lagmit nga kini maoy agianan lamang pasulod sa mga dapit sa harianong palasyo ug dili ang Ganghaan sa Kabayo nga agi niana ang mga kabayo mosulod ug mogawas sa siyudad. Tinong gilakip ni Nehemias ang Ganghaan sa Kabayo diha sa iyang kahubitan sa pagtukod pag-usab, nga nagpakitang usa kini ka ganghaan diha sa paril sa siyudad. Lagmit nga kini nahimutang sa HS nga dapit sa templo. (Neh 3:28; Jer 31:40) Ang Ganghaan sa Kabayo wala hisgoti diha sa asoy bahin sa parada sa inagurasyon, lagmit tungod kay ang usa ka grupo sa parada didto mihunong sa Ganghaan sa Tubig ug ang laing grupo didto mihunong sa Ganghaan sa Guwardiya, ug wala moagi sa seksiyon sa paril sa S sa templo, diin nahimutang ang Ganghaan sa Kabayo ug ang Ganghaan sa Pag-usisa.—Neh 12:37-40.

Ganghaan sa Pag-usisa. Gitawag sa pipila ang Ganghaan sa Pag-usisa (Heb., *ham·miph·qadh′*) nga Ganghaan sa Panagtigom. (Neh 3:31, *RS; Ro*) Diha sa Ezequiel 43:21 ang *miph·qadh′* (ang samang Hebreohanong pulong nga walay artikulong *ha*) gihubad ingong "tinudlong dapit." Ang pipila nagtuo nga mao ra usab kini ang Ganghaan sa Guwardiya. Ang paghisgot ni Nehemias niini diha sa iyang asoy sa pagtukod pag-usab daw mopaluyo sa ideya nga kini maoy usa ka ganghaan sa S nga paril sa siyudad atubangan sa templo ug sa A sa Ganghaan sa Kabayo. (Neh 3:27-31) Ang giingon ni Nehemias nga adunay eskina diha sa paril saylo sa Ganghaan sa Pag-usisa nagpakitang kini nga ganghaan nahimutang sa S nga paril, sa H nga dapit diin moliko ang paril (lagmit sa amihanan-kasadpan nga direksiyon).

Ang asoy nagsulti kanato nga ang buluhaton sa pagpang-ayo gibuhat sa "atubangan sa Ganghaan sa Pag-usisa." Gisabot sa pipila nga kini nagtumong sa buluhatong pagpang-ayo diha sa paril sa siyudad atubangan sa ganghaan sa templo nga nakabaton niining ngalana. Daw dili husto nga panglantaw kini, kay ang samang pamulong gigamit usab labot sa Ganghaan sa Tubig, nga gidawat ingong usa ka ganghaan sa *sulod* sa paril sa siyudad. (Neh 3:26, 31) Ang Ganghaan sa Pag-usisa wala nganli diha sa asoy sa parada lagmit tungod kay ang mga nagmartsa wala moagi sa paril sa S sa templo.

Ganghaan sa Guwardiya. Gikan niini nga ganghaan (nga gitawag ug "ganghaan sa bilanggoan," *KJ*) ang usa ka bahin sa parada sa inagurasyon mibiya sa paril ug mipaingon sa templo.—Neh 12:39, 40.

Tungatungang Ganghaan. Sa dihang nagawangan ang paril sa Jerusalem sa mga Babilonyanhon, ang ilang mga opisyal sa kasundalohan nanglingkod diha sa Tungatungang Ganghaan. (Jer 39:3) Lagmit gayod nga kini mao ra usab ang Ganghaan sa Karaang Siyudad, sanglit kini nga ganghaan, nga nahimutang sa dapit diin nag-abot ang Lapad nga Paril, ang A nga paril sa karaang siyudad, ug ang K nga paril sa ikaduhang seksiyon, anaa sa sentro o sa bantaaw nga dapit. Bisan pa niana, ang mga opinyon nagkalainlain, ug ang uban mipabor sa Ganghaan ni Epraim o sa Ganghaan sa Isda.

Ganghaan ni Benjamin. Ang pipila nagtuo nga ang Ganghaan ni Benjamin mao ang Ganghaan sa Karnero. Kini nga lokasyon mohaom sa mga kahimtang sa dihang misulay si Jeremias sa paggula ngadto sa teritoryo sa Benjamin, dayag nga paingon sa Anatot, nga nahimutang sa AS sa Jerusalem. (Jer 37:11-13) Si Zedekias naglingkod sa Ganghaan ni Benjamin sa dihang giduol ni Ebed-melek nga nangamuyo alang kang Jeremias. (Jer 38:7, 8) Makataronganon lamang nga ang hari mopuwesto duol sa dapit nga bantayanan kaayo panahon sa paglikos sa mga Babilonyanhon. Ang Ganghaan sa Karnero diha sa A sa siyudad mao ang labing nameligro nga dapit panahon sa pag-atake sa mga Babilonyanhon. Apan ang uban nagtuo nga ang Ganghaan ni Benjamin mao ang Ganghaan sa Pag-usisa.

Ubang mga ganghaan nga gihisgotan. Sa dihang si Haring Zedekias mikalagiw gikan sa mga Babilonyanhon, siya migula "agi sa ganghaan taliwala sa dobleng paril nga diha sa duol sa tanaman sa hari." (Jer 52:7, 8; 39:4) Dili gayod matino kon unsa kining "dobleng paril." Apan sumala sa nahibaloan karon, ang Ganghaan sa mga Tapok sa Abo o kaha ang Ganghaan sa Tuboran tingali mohaom sa mga sirkumstansiya nga gihubit sa Kasulatan, kay kining duha maoy duol sa tanaman sa hari. —2Ha 25:4, 5.

Sa 2 Hari 23:8 gihisgotan "ang hatag-as nga mga dapit sa mga ganghaan nga didto sa entrada sa ganghaan ni Josue, ang pangulo sa siyudad, nga dinha dapit sa wala inigsulod sa tawo sa ganghaan sa siyudad." Dinhi ang "ganghaan ni Josue" dili maoy ngalan sa usa ka ganghaan sa siyudad apan dayag nga usa ka ganghaan sulod sa mga paril sa siyudad paingon sa pinuy-anan sa gobernador, nga anaa sa wala inigsulod sa usa ka tawo sa ganghaan sa siyudad.

Mga Ganghaan sa Templo. *Ganghaan sa Sidlakan.* Ang asoy ni Nehemias sa pagtukod pag-usab nag-ingon kanato nga ang magbalantay sa Ganghaan sa Sidlakan miapil sa buluhaton sa pag-pang-ayo. (Neh 3:29) Busa ang Ganghaan sa Sidlakan wala tawga nga usa ka ganghaan diha sa paril sa Jerusalem, ingon sa gihunahuna sa uban. Ang Ganghaan sa Sidlakan lagmit halos atbang sa Ganghaan sa Pag-usisa diha sa paril sa siyudad. Kini nga ganghaan lagmit mao ang gihisgotan sa 1 Cronicas 9:18 nga "ganghaan sa hari, sa sidlakan," ingong ganghaan diin ang hari mosulod o mogula gikan sa templo.

Ganghaan sa Patukoranan. Usa ka ganghaan sa templo, nga ang nahimutangan niini dili matino. —2Ha 11:6; 2Cr 23:5.

"Ibabaw nga ganghaan sa balay ni Jehova." Kini tingali mao ang ganghaan paingon sa sulod nga sawang, lagmit ang "bag-ong ganghaan ni Jehova," diin si Jeremias gihusay; diin usab gibasa sa sekretaryo ni Jeremias nga si Baruk ang linukot nga basahon atubangan sa katawhan. (Jer 26:10; 36:10) Gitawag tingali kini ni Jeremias nga "bag-ong ganghaan" tungod kay kini bag-o lamang nga gitukod dili sama sa ubang mga ganghaan; lagmit kini mao ang "ibabaw nga ganghaan sa balay ni Jehova" nga gitukod ni Haring Jotam.—2Ha 15:32, 35; 2Cr 27:3.

"Ibabaw nga Ganghaan ni Benjamin, nga didto sa balay ni Jehova." Lagmit usa ka ganghaan paingon sa sulod nga sawang, sa A nga kiliran sa templo. —Jer 20:2; itandi ang Eze 8:3; 9:2.

Matahom nga Ganghaan. Usa ka pultahan sa templo nga gitukod pag-usab ni Herodes nga Bantogan, ang dapit diin giayo ni Pedro ang tawo nga bakol sukad pa sa tagoangkan sa iyang inahan. (Buh 3:1-10) Ang usa ka tradisyon nag-ingon nga kini nga ganghaan mao ang Bulawanong Ganghaan diha sa paril sa siyudad, apan lagmit nga ang Matahom nga Ganghaan mao ang sulod nga ganghaan sa dapit sa templo, nga lagmit mao ang katumbas sa karaang "Ganghaan sa Sidlakan." Ang uban nag-ingon nga kini lagmit mao ang usa sa mga ganghaan dapit sa S sa templo, nga agianan sa Sawang sa Kababayen-an, usa ka ganghaan nga gihubit ni Josephus ingong 50 ka maniko (22 m; 73 p) ang gitas-on ug may mga pultahan nga tumbaga nga gikan sa Corinto.

Ang ubang mga ganghaan nga gihisgotan mao ang "ganghaan luyo sa mga magdadagan" ug "ganghaan sa mga magdadagan." Kini maoy mga ganghaan sa templo, nga ang nahimutangan niini dili matino.—2Ha 11:6, 19.

Ang Hudiyohanong Mishnah (*Middot* 1:3), nga naghisgot sa templo nga gitukod pag-usab ni Haring Herodes nga Bantogan, naghisgot lamang sa lima ka ganghaan paingon sa Patukoranan sa Templo, nga mao, diha sa paril nga naglibot sa tibuok nga luna sa dapit sa templo. Kini mao: ang duha ka Ganghaan ni Hulda dapit sa H, ang Ganghaan ni

Kiponus dapit sa K, ang Ganghaan ni Tadi (Todi) dapit sa A, ug ang Ganghaan sa Sidlakan, nga diha niana gihulagway ang Palasyo sa Susan. Si Josephus, sa laing bahin, naghisgot sa upat ka ganghaan dapit sa K. (*Jewish Antiquities,* XV, 410 [xi, 5]) Kining upat ka ganghaan nailhan karon pinaagi sa pagsusi sa mga arkeologo. Gikan sa H ngadto sa A, kini mao: ang ganghaan paingon sa Arko ni Robinson ngadto sa mga hagdanan palugsong sa Walog sa Tyropoeon; ang Ganghaan ni Barclay nga tupong sa dalan; ang ganghaan paingon sa Arko ni Wilson, nga nagsuportar sa usa ka tulay ibabaw sa Walog sa Tyropoeon; ug ang Ganghaan ni Warren, nga tupong usab sa dalan. Ang Ganghaan ni Kiponus lagmit nga gituohang mao ang Ganghaan ni Barclay o ang ganghaan paingon sa Arko ni Wilson.

Dugang pa, ang Mishnah nag-ingon nga adunay pito ka ganghaan paingon sa sawang nga naglibot sa templo.—*Middot* 1:4; tan-awa ang TEMPLO.

Mahulagwayong mga Paggamit. "Ang mga ganghaan sa pagkamatarong" ug "ang ganghaan ni Jehova," nga diha niana mosulod ang matarong, gihisgotan diha sa Salmo 118:19, 20.—Itandi ang Mat 7:13, 14.

Inigkamatay sa usa ka tawo siya gihisgotan nga misulod sa "mga ganghaan sa kamatayon." (Sal 9:13; 107:18) Siya miadto sa komong lubnganan sa katawhan ug busa misulod sa mga ganghaan sa Sheol o sa Hades. (Isa 38:10; Mat 16:18) Sanglit si Jesu-Kristo adunay mga yawi sa kamatayon ug sa Hades (Pin 1:18), ang iyang kongregasyon gipasaligan nga ang kamatayon ug Hades dili mag-ulipon kanila sa walay kataposan. Gipakita ni apostol Pablo nga kining tanan mangamatay, moadto sa kamatayon ug sa Hades, sama kang Kristo nga gitangtang sa Diyos gikan sa kahapdos sa kamatayon ug wala biyai sa Hades. (Buh 2:24, 31) Tungod sa pagkabanhaw, dili maangkon sa kamatayon ug sa Hades ang kataposang kadaogan batok sa kongregasyon ni Kristo.—1Co 15:29, 36-38, 54-57.

Tungod kay ang katawhan sa Diyos sa dihang ipasig-uli ngadto sa Zion magtukod pag-usab sa putli nga pagsimba didto, ang iyang mga ganghaan pagatawgong Pagdayeg. Ang mga ganghaan sa Zion pagabuksan kanunay aron pasudlon ang mga kahinguhaan sa kanasoran, nga dili mahadlok nga kini makontrolar sa kaaway.—Isa 60:11, 18.

Si Ezequiel gihatagan ug panan-awon bahin sa usa ka siyudad nga pagatawgong "Si Jehova Anaa Diha," nga adunay 12 ka ganghaan nga ginganlan sumala sa 12 ka tribo sa Israel. (Eze 48:30-35) Siya nag-asoy usab bahin sa usa ka detalyadong panan-awon sa templo uban ang nagkalainlaing mga ganghaan niini.—Eze 40-44.

Ang balaang siyudad nga "Bag-ong Jerusalem" gihulagway nga may 12 ka ganghaan nga perlas, nga adunay usa ka manulonda nga nagbarog diha sa matag ganghaan, lagmit ingong usa ka bantay. Kini nga mga ganghaan kanunayng bukas, ug kini dili kinahanglang sirhan tungod kay wala may kagabhion. Ang himaya ug kadungganan sa kanasoran gipasulod agi sa mga ganghaan sa siyudad. Bisan tuod bukas, dili makasulod ang nagabuhat ug daotan, mahugaw, o dulumtanang mga butang. Ang nagpabiling mahinlo lamang ingong mga nakabuntog o mga mananaog, kadtong mahimong mga hari ug mga saserdote kauban ni Kristo, ang pasudlon sa magbalantay nga mga manulonda. (Pin 21:2, 12, 21-27; 22:14, 15; 2:7; 20:4, 6) Ang mga katawhan sa kanasoran sa yuta nga magalakaw sa kahayag sa siyudad pagapanalanginan.

GANGHAAN SA ESKINA. Tan-awa ang GANGHAAN.

GANGHAAN SA ISDA. Tan-awa ang GANGHAAN.

GANGHAAN SA KABAYO. Tan-awa ang GANGHAAN.

GANGHAAN SA KARNERO. Tan-awa ang GANGHAAN.

GANGHAAN SA PAG-USISA. Tan-awa ang GANGHAAN.

GANGHAAN SA SIDLAKAN. Tan-awa ang GANGHAAN.

GANGHAAN SA TUBIG. Tan-awa ang GANGHAAN.

GANGHAAN SA TUBORAN. Tan-awa ang GANGHAAN.

GANGHAAN SA WALOG. Tan-awa ang GANGHAAN.

GANGRENA. Ang pagkamatay sa mga tisyu sa usa ka bahin sa lawas, sama sa usa ka tudlo sa tiil o sa tiil mismo, tungod sa baradong sirkulasyon sa dugo. Sa *uga nga gangrena,* diin ang mga arteriya barado o nasampongan (sama pananglitan sa *arteriosclerosis*), ang apektadong bahin moitom ug mouga ug dili na mobati. Ang *basa nga gangrena* kasagarang makaapektar sa gagmay kaayong mga ugat sa dugo—sa mga kapilarya ug sa gagmayng kaugatan. Sa *gas o hangin nga gangrena,* ang mga bakterya nga anaa sa patay o himalatyon nga tisyu tingali magpormag mga bulabula sa ilalom sa panit, nga mosangpot sa daling pagkahup-ak sa mga tisyu. Tungod kay ang mga bakterya kasagarang nalangkit sa gangrena, ang moresultang impeksiyon sagad nga kusog magpakanap sa pagkamatay sa mga selula. Kon ang mga bakterya

mokanap nganha sa dugo, mograbe pa ang kahimtang, nga mopahinabog kamatayon gawas kon matambalan dayon sa hustong paagi.

Gigamit ni apostol Pablo kini nga pulong sa mahulagwayong paagi bahin sa pagtulon-an sa bakak nga doktrina ug sa "mga sulting walay-pulos nga nagpasipala kon unsay balaan." Iyang gipasiugda ang kapeligrohan nga ikapahinabo sa maong mga pulong ngadto sa tibuok kongregasyon, nga nag-ingon: "Kay sila mosamot pa gayod pagkadili-diyosnon, ug ang ilang pulong mokanap samag gangrena." Dayon siya naghatag ug mga panananglitan: "Apil kanila si Himeneo ug si Fileto. Kining mga tawhana mismo mitipas gikan sa kamatuoran, nga nag-ingon nga ang pagkabanhaw nahitabo na; ug ilang gidaot ang pagtuo sa pipila." (2Ti 2:16-18) Tungod sa nahaunang simbolismo nga gihatag ni Pablo, nga naghulagway sa kongregasyon ingong usa ka lawas nga may daghang sangkap—mga tiil, kamot, ug uban pa (1Co 12)—ang iyang mahulagwayong paggamit sa gangrena, nga nagpahinabog kapeligrohan sa lawas sa tawo, kusganong nagpasiugda sa kahinungdanon sa paghanaw sa bakak nga doktrina ug sa dili-diyosnong sinultihan gikan sa Kristohanong kongregasyon.

GAPAS. Usa ka puting lanot sa liso nga gipatungha sa pipila ka tanom ug gigamit sa paghimog panapton. Ang Hebreohanong pulong nga *kar·pas′,* nga mahimong magtumong sa pino nga gapas o kaha sa pino nga lino, maoy susama sa Sanskrit nga pulong nga *karpasa* ug sa Gregong pulong nga *kar′pa·sos.* Daghang modernong mga hubad mipabor sa hubad nga "panapton sa gapas" diha sa Ester 1:6. Kini gihisgotan nianang tekstoha nga lakip sa mga materyales nga gigamit sa pagdayandayan sa sawang sa palasyo panahon sa pito ka adlaw nga bangkete ni Haring Ahasuero didto sa Susan. Ang pagpananom ug gapas didto sa Persia ug India maoy sukad pa sa karaang kapanahonan. Bisan tuod ang lino mopatim-awng mas kaylap nga gigamit didto sa Ehipto ug Palestina, adunay ebidensiya nga ang gapas gigamit usab didto sukad pa sa unang milenyo W.K.P.

Ang tanom nga gapas diha sa asoy sa Bibliya gituohan nga mao ang matang nga giklasipikar ingong *Gossypium herbaceum.* Kini nga kahoykahoy motubo sa gitas-on nga mga 1.5 m (5 p), mamulak ug dalag o usahay rosason, ug human mauga ang mga bulak, kini mopatunghag mga bunga sa gapas o mga kapsula sa liso. Inigkahinog, ang mga bunga mabuak, nga magpagula sa hunolon nga gapas. Human matigom ang gapas, kuhaan kini sa mga liso, o sudlayon, pinaagi sa paggamit ug galingan sa gapas. Human niana ang mga lanot sa gapas andam na alang sa kataposang proseso ug sa paghablon. Ang pipila ka eskolar nagtuo nga ang "puting panapton" nga gihablon sa mga maghahabol sa Ehipto nga gihisgotan sa Isaias 19:9 lagmit gama sa gapas.—Tan-awa ang PANAPTON, TABIL.

GAPOS. Usa ka butang nga naglimite o nagpugong sa kagawasan, sama sa usa ka talikala o kadena, tangkol, posas; usab pagkabilanggo; usa ka puwersa o impluwensiya nga makapagapos; usa ka kawsa nga makapahiusa; usa ka bugkos nga makapahiusa. Sa kapanahonan sa Bibliya, gigamit ang lainlaing paagi sa pagtanggong sa mga binilanggo, lakip ang mga talikala, sepohan, tangkol, ug mga posas, ingon man usab ang mga bilanggoan.

Sa Kasulatan ang Hebreohanong pulong nga *necho′sheth,* nga sagad nagkahulogang "tumbaga," kanunayng gihubad ingong "mga talikala nga tumbaga" o "mga tumbagang talikala," tungod kay ang mga talikala sagad hinimo sa tumbaga o bronse, bisan tuod gigamit usab ang kahoy ug puthaw. (2Sa 3:34; 2Ha 25:7) Sa Tocra, Libya, nakaplagan ang puthaw nga mga talikala nga amgid kaayo niadtong gihulagway sa mga kinulit sa palasyo sa Asirya. Ang metal nga mga argolya nga 13 sm (5 pul.) ang diyametro, nga igong makaakob sa mga buolbuol, gidugtong pinaagig lapad nga balabag. Ang balabag, kon sukdon sa tumoy hangtod sa pikas tumoy, maoy 18 sm (7 pul.), nga tungod niana kinutohan kaayo ang mga lakang mao nga lisod ang paglakaw. Ang Gregong pulong alang sa "talikala" maoy *pe′de,* nga sama sa *pous* (tiil).—Luc 8:29.

Ang Hebreohanong berbo nga *'a·sar′,* nga nagkahulogang "gapos; bilanggo" (Huk 16:5; Eze 3:25; 2Ha 23:33), mao ang lintunganayng pulong sa tulo ka lain pang mga pulong maylabot sa pagkagapos o pagkabilanggo. Ang *'e·sur′* nagtumong sa "mga talikala" (Ecc 7:26), ang *moh·se·rohth′* nagtumong sa "mga gapos" (Sal 2:3), ug ang *ma·so′reth* nagtumong sa usa ka "bugkos" (Eze 20:37). Ang Gregong pulong alang sa gapos maoy *de·smos′* (Luc 8:29), samtang ang *syn′de·smos* nagtumong sa "nagahiusang bugkos," o "makapatingob-nga-bugkos."—Efe 4:3, *Int.*

Ang mga kadena gigamit usab sa paggapos sa mga binilanggo. Ang duha ka Hebreohanong pulong nga nagkahulogag kadena (*rethu·qah′* ug *rattohq′*) naggikan sa lintunganayng pulong nga *rathaq′,* nga nagkahulogang "gapos." (Nah 3:10) Ang *ha′ly·sis* mao ang Gregong pulong alang sa kadena.—Mar 5:3, 4.

Daghan sa matinumanong mga saksi sa wala pa ang Kristohanong panahon ang nag-antos sa mga talikala ug pagkabilanggo. (Heb 11:36) Bahin sa anak nga lalaki ni Jacob nga si Jose didto sa Ehipto giingon nga, "pinaagi sa mga talikala gipasakitan nila ang iyang mga tiil, gibutang sa talikala nga

puthaw ang iyang kalag." (Sal 105:18) Si Delila migamit ug pito ka basabasa pa nga mga ugat ug, sa ulahi, sa bag-ong mga pisi ingong mga gapos aron si Samson madakop sa mga Filistehanon, apan kini dali ra niyang gipamugto. Sa kataposan, human siya mawad-i sa iyang kusog ug gidakop, siya gigapos sa duha ka talikala nga tumbaga. (Huk 16:6-12, 21) Si Jeremias gibutang ni Pasur nga komisyonado sa templo ngadto sa sepohan, ug gibilanggo sa mga prinsipe sa Juda didto sa "talikalaanan."—Jer 20:2, 3; 37:15.

Tungod sa pagkadili-matinumanon, gitugotan ni Jehova nga si Haring Manases sa Juda gaposon sa hari sa Asirya pinaagi sa mga talikala nga tumbaga. Gidalang binihag ni Haring Nabucodonosor si Haring Zedekias ngadto sa Babilonya, nga ginapos pinaagi sa mga talikala nga tumbaga. (2Ha 25:7; 2Cr 33:11; Jer 39:7; 52:11) Si Jeremias gibuhian, ug gitangtangan sa iyang mga posas ni Nebuzaradan nga pangulong magbalantay ni Nabucodonosor.—Jer 40:1, 4.

Gigapos nga mga binilanggo nga gidibuho diha sa mga sapin sa mga lapalapa sa gipreserbar nga patayng lawas. Sa mahulagwayong paagi, ang mga kaaway 'gibutang ilalom sa tiil'

Si Jesus gigapos sa mga tawong midakop kaniya didto sa tanaman sa Getsemane ug gidala ngadto kang Anas ug gidala nga ginapos gihapon ngadto kang Caifas. Human sa iyang paghusay atubangan sa Sanhedrin, siya gigapos sumala sa ilang mando ug gidala ngadto kang Pilato. (Ju 18:12, 13, 24, 28; Mar 15:1) Si Saulo, sa wala pa siya makabig sa Kristiyanidad ug nahimong si apostol Pablo, nagpangita sa mga Kristohanon aron sa pagdala kanila nga ginapos ngadto sa Hudiyohanong hataas nga hukmanan. (Buh 9:2, 21) Si Pedro gipakadenahan ni Herodes taliwala sa duha ka sundalo, sumala sa Romanhong kostumbre.—Buh 12:6, 7.

Sa panahon sa iyang unang pagkabilanggo sa Roma, si Pablo, diha sa iyang ubay-ubayng mga sulat nga gisulat didto, nag-ingon nga siya gigapos pinaagig mga talikala diha sa bilanggoan, ug naghisgot sa iyang kaugalingon ingong "usa ka embahador nga kinadenahan." (Efe 6:20; Flp 1:7, 13-17; Col 4:18; Flm 10, 13) Apan ingon sa gipakita sa Buhat 28:16-31 nga naghubit sa iyang kahimtang, siya gihatagan ug igoigong kagawasan, nga nagtugot kaniya sa pagsulat, ingon man sa pagdawat ug mga dinapit ug mga bisita ug nagsangyaw kanila. Si Pablo gibuhian apan sa ulahi gidakop pag-usab. Sa panahon sa iyang ikaduhang pagkabilanggo sa Roma, nga misangpot sa pagpatay kaniya, si Pablo gibilanggo na usab nga kinadenahan.—Flm 22; 2Ti 1:16; 2:9; 4:6-8.

Mahulagwayon ug Simbolikong mga Paggamit. Ang mga ekspresyong "mga gapos" ug "mga kadena" sagad nga gigamit sa mahulagwayong paagi diha sa Kasulatan alang sa pagbilanggo o sa usa ka matang sa pagkapriso. Labot sa pagkadestiyero ngadto sa Babilonya, ang Zion sa matagnaong paagi gihisgotan ingong ginapos o ingong hinigtan sa iyang liog. (Isa 52:2) Bisan tuod daghang destiyero ang nakabaton ug kaugalingong mga balay ug igoigong kagawasan, sila walay kagawasan nga mobalik sa Zion, o Jerusalem.—Jer 29: 4, 5.

Ang Diyos nagtanggong sa dili-masinugtanong mga manulonda diha sa "walay kataposang mga gapos ilalom sa naglugitom nga kangitngit." (Jud 6) Giingon usab nga sila gitambog ngadto sa "mga gahong sa naglugitom nga kangitngit." (2Pe 2:4) Ang ebidensiya sa Kasulatan nagpakita nga sila may kagawasan sa paglihok, sanglit sila makahimo sa paggahom sa mga tawo ug makaadto pa gani sa mga langit hangtod nga sila gipalayas ni Miguel ug sa iyang mga manulonda ug gitambog nganhi sa yuta. (Mar 1:32; Pin 12:7-9) Si Satanas nga Yawa gaposon pinaagi sa usa ka dakong kadena sa manulonda nga may yawi sa kahiladman ug itambog ngadto sa kahiladman sulod sa usa ka libo ka tuig, nga human niana siya buhian sa makadiyot. (Pin

20:1-3) Sanglit ang mga manulonda dili mga linalang nga unod ug dugo, kini nga kadena sa walay duhaduha nagtumong sa usa ka puwersa nga makagapos nga niana kita walay kahibalo.

Ang babaye nga giayo ni Jesus, nga nagtikuko pag-ayo tungod sa espiritu sa pagkamaluyahon sulod sa 18 ka tuig, gihisgotan ni Jesus ingong gigapos ni Satanas. (Luc 13:11, 16) Gitawag ni Pedro si Simon, kinsa misulay sa pagpalit sa gasa nga balaang espiritu, nga "usa ka bugkos sa pagkadili-matarong."—Buh 8:23.

Ang mga kamot sa imoral nga babaye gipakasama sa mga talikala, ug ang tawo nga mosunod kaniya nahisama sa usa nga "may talikala sa pagdisiplina sa buang nga tawo."—Ecc 7:26; Pr 7:22.

Sa paborableng diwa, si Ezequiel naghisgot sa "bugkos sa pakigsaad" tungod sa makabugkos nga puwersa sa pakigsaad. (Eze 20:37) Kadtong anaa sa pakigsaad sa kaminyoon giisip nga "nagapos" o "nahigot" pinaagi niana. (Rom 7:2; 1Co 7:27, 39) Ang gugma gihisgotan ingong "usa ka hingpit nga bugkos sa panaghiusa."—Col 3:14.

GARANTIYA. Ang kalig-onan nga tumanon ang usa ka obligasyon; usa ka pasalig; usa ka tawo nga naghimo sa iyang kaugalingon nga responsable alang sa laing tawo. Ang salmista nangamuyo kang Jehova nga molihok ingong iyang "garantiya," sa pagpanalipod kaniya gikan sa mga tikasan.—Sal 119:122.

Ang naandang paagi sa pagkahimong garantiya alang sa laing tawo wala mausab sulod sa kasiglohan. Ang patriarka nga si Job naghisgot labot niini: "Palihog, ibutang ang akong garantiya diha kanimo. Kinsa pa ang makiglamano kanako ingon nga pasalig?" (Job 17:3) Ang Proverbio 17:18 makatabang sa pagtino sa pamaagi nga sundon: "Ang usa kansang kasingkasing nakulangan makiglamano, nga mahimong bug-os nga garantiya sa atubangan sa iyang higala." Dayag nga ang usa ka tawo nahimong garantiya alang sa laing tawo kon, sa atubangan sa mga saksi, siya midagpal, mikupot, o milamano sa kamot sa nagpautang ug misaad nga moabaga sa mga obligasyon sa nangutang kon siya mapakyas sa pagbayad niini. Sa Sidlakan kini nga buhat sa pagdagpal o paglamano sa mga kamot nagpasabot ug pagtimbre sa gikasabotan o pakigsaad. (Pr 11:21) Lagmit nga niining paagiha gikompirmar ni Jehu ang positibong tubag ni Jehonadab sa pangutana, "Ang imo bang kasingkasing matulid uban kanako, ingon nga ang akong kasingkasing uban sa imong kasingkasing?" Kay siya miingon kang Jehonadab: "Kon mao kana, itunol kanako ang imong kamot."—2Ha 10:15.

Sa laing paagi, gihatag ni Juda ang iyang timbre nga singsing, kordon, ug sungkod ngadto kang Tamar hangtod nga iyang ikapadala kaniya ang usa ka nating kanding ingong bayad sa pagpakigsekso kaniya. (Gen 38:17-20) Si Ruben mitanyag ug garantiya kang Jacob alang kang Benjamin, sa dihang mihangyo nga dad-on siya ngadto sa Ehipto, nga nag-ingon: "Ang akong duha ka anak nga lalaki mahimong patyon nimo kon ako dili magdala kaniya pagbalik nganha kanimo." Si Jacob midumili. Sa ulahi, si Juda malamposong mitanyag sa iyang kaugalingon ingong garantiya alang kang Benjamin: "Ako ang mahimong garantiya alang kaniya. Gikan sa akong kamot mahimo nimong paninglon ang silot alang kaniya." Sa dihang mipatim-aw nga si Benjamin mahimong ulipon sa Ehipto, si Juda mibarog nga andam sa pagpuli kaniya ingong ulipon, sanglit siya ang garantiya alang sa bata. Kini mao ang legal nga pasikaranan sa iyang pangamuyo ngadto kang Jose: "Kay ang imong ulipon nahimong garantiya alang sa bata samtang halayo sa iyang amahan . . . Busa karon, palihog, tugoting magpabilin ang imong ulipon inay ang bata ingong ulipon sa akong agalon."—Gen 42:37, 38; 43:8, 9; 44:32, 33.

Ang mga garantiya nga gihatag ingong pasalig sa usa ka utangan ngadto sa nagpautang kaniya gikontrolar pag-ayo sa Balaod. Samtang milambo ang negosyo sa Israel, midaghan usab ang paghimog mga garantiya sa mga kalihokan sa negosyo. Ang mga proverbio nagpasidaan nga kini maoy peligroso, binuang nga buhat, ilabina kon adunay kapeligrohan nga mawala sa usa ka tawo nga naggarantiya ang iyang pangunang mga kinahanglanon sa pagkinabuhi.—Pr 6:1-5; 11:15; 22:26, 27.

Kasagaran, ang usa ka garantiya nagtumong sa usa ka butang nga personal nga gipanag-iya, sama sa usa ka singsing o besti, nga gitugyan sa nangutang ngadto sa iyang giutangan ingong pasalig nga bayran ang utang sa umaabot. Ang mga regulasyon sa Moisesnong Balaod labot sa mga garantiya nanalipod sa mga intereses sa kabos ug sa makaluluoy nga mga membro sa nasod. Gipakita niini nga ang Diyos nakasabot sa mga kalisod nga nasinati sa mga kabos ug sa mga babayeng balo. Ang duha ka Hebreohanong mga berbo nga *cha·val′* ug *ʽa·vat′,* ug ang ilang kaamgid nga mga nombre, nagtumong sa usa ka garantiya.

Kon ang usa ka tawong kabos maghatag sa iyang panggawas nga besti ingong garantiya, o pasalig alang sa usa ka utang, ang nagpautang dili maghupot niini sa tibuok gabii. (Ex 22:26, 27; Deu 24:12, 13) Lagmit nga gamiton sa tawong kabos ang iyang panggawas nga besti ingong habol sa gabii; kon kini dili ihatag kaniya, lagmit nga siya mag-antos sa katugnaw. Ang dili pagtuman sa usa ka tawo niini nga balaod magpaila kaniya ingong dalo ug walay pagbati. (Job 22:6; 24:9) Bisan pa niana, sa

dihang nahimong apostata ang Israel, dili lamang kay gisakmit sa pipila ka tawo ang mga besti gikan sa mga kabos ingong mga garantiya kondili gigamit pa nila kini diha sa ilang idolatrosong mga pista.—Am 2:8.

Diha sa Ezequiel 18:10-13 ang dili pag-uli sa "butang nga gigarantiya" gitala uban sa pagpanulis ug pag-ula ug dugo ingong lakip sa mga butang nga magpamatuod nga ang dili-mahinulsolong makasasala takos sa kamatayon. Sa laing bahin, ang usa ka tawong daotan nga mibiya sa iyang mga sala, nga lakip sa ubang mga butang, mag-uli sa "butang nga gigarantiya" "sa pagkatinuod mabuhi." (Eze 33:14-16) Gidili usab ang pagsakmit sa galingang demano o sa ibabaw nga batong pangligis niini ingong garantiya, kay ang tinapay sagad nga lutoon kada adlaw, ug ang pagsakmit sa mga kasangkapan nga gikinahanglan sa paggaling sa lugas maoy pagsakmit sa "kalag," o sa kinabuhi. —Deu 24:6.

Ang mga babayeng balo ilabinang gipanalipdan, sanglit sagad nga walay tawo nga molaban o motabang kanila. Ang Balaod nagdili gayod sa pagsakmit sa besti sa usa ka babayeng balo ingong garantiya.—Deu 24:17; itandi ang Job 24:3.

Dugang pa, ang usa ka tawo dili makasulod sa balay sa laing tawo aron kuhaon ang gigarantiya nga butang gikan kaniya. Ang utangan maoy magdala sa gawas sa butang nga gigarantiya ngadto sa iyang giutangan. (Deu 24:10, 11) Niini nga paagi naprotektahan ang pribasiya sa balay sa maong tawo, ug iyang mahuptan ang pagtahod sa kaugalingon, nga lagmit lisod mahuptan kon ang iyang giutangan mobating gawasnon sa pagsulod sa iyang balay nga wala dapita. Busa, gawas pa sa kahangawa ug pagkamahinatagon (Deu 15:8), ang mga balaod labot sa mga garantiya nagpasiugda ug pagtahod sa tawo ug sa mga katungod sa uban.

Masambingayong Paggamit. Gihisgotan sa Deuteronomio 15:6 nga ingong ilhanan sa panalangin sa Diyos, ang mga Hudiyo makabaton ug igong kahinguhaan nga tungod niana sila "magpahulam nga may garantiya sa daghang kanasoran."

Kon ang usa ka tawo "nagatamay sa pulong," pinaagi sa dili pagbayad sa giutang, mawala kaniya ang iyang gigarantiya; sa susamang paagi ang usa ka tawo makaagom ug kapildihan kon siya mapakyas sa pagsunod sa sugo sa Diyos.—Pr 13:13.

Sa Hebreohanong Kasulatan sublisubli nga gihatag ang tambag batok sa paggarantiya alang sa usa ka tawong estranyo, sa ingon nagpasalig nga bayran ang utang nianang tawhana kon siya mapakyas sa pagbayad niini. (Pr 11:15; 22:26, 27) Busa, ang Proverbio 20:16 naghisgot sa 'pagkuha sa besti' sa usa ka tawo nga naggarantiya alang sa usa ka estranyo. Kini maoy sukwahi gayod sa mabinationg pagtagad nga ipakita ngadto sa mga tawong kabos nga mapugos nga mahimong utangan ngadto sa laing tawo tungod sa iyang kaugalingong kaalaotan. Ang tawong mogarantiya alang sa usa ka estranyo dili lamang alaot kondili maoy hungog; ang proverbio dayag nga nag-ingong 'pasagding antoson niya ang mga sangpotanan.' Ang ulahing bahin sa bersikulo naghisgot sa 'pagsakmit sa usa ka pasalig' "kon may kalabotan sa usa ka langyawng babaye." Ang tawo nga nakigrelasyon sa maong babaye lagmit mahimong kabos (itandi ang Pr 5: 3, 8-10), ug busa lagmit himoon niyang garantiya ang iyang nahibiling mga kabtangan ingong pasalig sa iyang mga utang. Ang proverbio dayag nga nag-ingon nga siya dili angayng pakitaan ug kaluoy, sanglit siya milihok nga sukwahi sa tanang maayong tambag bahin sa mga pagpakiglabot sa "langyawng babaye."

GARBO. Hingapin nga pagtamod-sa-kaugalingon; dili makataronganong pagbati sa pagkalabaw tungod sa talento, katahom, bahandi, ranggo, ug uban pa; matamayon nga panggawi o pagtratar; pagkamapalabilabihon o pagkagarboso sa pamatasan; pagkamapahitas-on. Sa pipila ka kahimtang, ang garbo adunay maayong kahulogan, diin kini nagtumong sa usa ka pagbati sa kangaya o kalipay tungod sa usa ka buhat o butang nga napanag-iya. Ang pipila ka pulong nga parehog kahulogan sa garbo mao ang egotismo, pagkagarboso, pagkamapahitas-on.

Ang Hebreohanong berbo nga *ga·'ah'* sa literal nagkahulogang "motubo; motaas" ug mao ang lintunganayng pulong sa daghang Hebreohanong mga pulong nga may ideya nga garbo. Kining susama nga mga pulong gihubad nga "pagkamapahitas-on," "pagbayaw-sa-kaugalingon," ug, diha sa maayo ug sa dili-maayong mga diwa, "pagkahalangdon," ug "pagkalabaw."—Job 8:11; Isa 9:9; Pr 8:13; Sal 68:34; Am 8:7.

Ang Gregong pulong nga *kau·kha'o·mai,* nga nagkahulogang "pagpanghambog, pagpasigarbo, pagsadya," gigamit usab sa maayo ug sa dili-maayong diwa, ug ang paggamit niini matino pinaagi sa konteksto.—1Co 1:29; Rom 2:17; 5:2.

Ang Garbo Malimbongon ug Malaglagon. Ang tawong garboso lagmit wala mahibalo nga siya garboso ug mahimong ipasangil ang iyang mga lihok ngadto sa ubang mga hinungdan aron dili niya maatubang ang kamatuoran bahin sa iyang garbo. Ang matag tawo angayng bug-os nga magsusi sa iyang kaugalingon ug sa iyang mga motibo aron matino kon anaa ba kaniya kining dilimaayong kinaiya. Gipakita ni apostol Pablo ang panginahanglan sa pagbatog hustong motibo, ug ang

kahibalo nga angayng batonan sa usa ka tawo bahin sa iyang kaugalingon labot niini, sa dihang siya miingon: "Kon ihatag ko ang tanan kong mga gipanag-iya aron pakaonon ang uban, ug kon itugyan ko ang akong lawas, aron ako makapanghambog [*kau·khe'so·mai*], apan walay gugma, kini dili magapulos kanako."—1Co 13:3.

Busa, ang garbo angayng lukahon gikan sa pagkatawo sa usa alang sa iyang kaugalingong kaayohan. Labawng hinungdanon, kini kinahanglan niyang himoon kon buot niyang pahimut-an ang Diyos. Kinahanglang dumtan gani niya kini, kay ang Pulong sa Diyos nag-ingon: "Ang pagkahadlok kang Jehova mao ang pagdumot sa daotan. Ang pagbayaw-sa-kaugalingon ug ang pagkagarboso ug ang daotang dalan ug ang baba nga matuison akong gidumtan."—Pr 8:13.

Ang tawong dili maghanaw sa iyang garbo magantos. "Ang garbo nagauna sa pagkahagsa, ug ang mapahitas-ong espiritu nagauna sa pagkapukan" (Pr 16:18), ug "ang balay sa mga nagabayaw sa ilang kaugalingon pagalumpagon ni Jehova." (Pr 15:25) Ubay-ubayng mga pananglitan sa pagkahagsa ang naagoman sa garbosong mga indibiduwal, mga dinastiya, ug mga nasod.—Lev 26:18, 19; 2Cr 26:16; Isa 13:19; Jer 13:9; Eze 30:6, 18; 32:12; Dan 5:22, 23, 30.

Ang garbo malimbongon. Si apostol Pablo nagtambag: "Kon ang usa naghunahuna nga siya mahinungdanon samtang siya walay pulos, siya naglimbong sa iyang kaugalingong hunahuna." (Gal 6:3) Ang tawong garboso daw nagsubay sa dalan nga labing makaayo o mapuslanon alang kaniya, apan siya wala magtagad sa Diyos. (Itandi ang Jer 49:16; Pin 3:17.) Ang Bibliya nag-ingon: "Mas maayo pa nga magmapainubsanon sa espiritu uban sa mga maaghop kay sa makigbahin sa inagaw uban sa mga nagabayaw sa ilang kaugalingon." —Pr 16:19.

Pagpanghambog. Ang Gregong berbo nga *kau·kha'o·mai* (panghambog) kanunayng gigamit sa pagtumong sa mahakogong garbo. Ang Bibliya nagpakita nga walay tawo ang adunay katungod sa pagpanghambog sa iyang kaugalingon o sa iyang mga nahimo. Diha sa Kristohanong kongregasyon sa Corinto, ang pipila miburot sa garbo sa ilang kaugalingon o sa ubang tawo, nga nagpahinabog pagkabahinbahin sa kongregasyon. Sila naghunahuna diha sa unodnon nga paagi, nga naglantaw sa tawo inay kang Kristo. (1Co 1:10-13; 3:3, 4) Kining mga tawhana dili interesado sa espirituwal nga kaayohan sa kongregasyon, apan sila buot nga manghambog sa panggawas nga mga panagway, nga dili gayod buot motabang sa mga isigka-Kristohanon nga makaugmad ug maayong mga kasingkasing atubangan sa Diyos. (2Co 5:12) Busa, kusganong gibadlong ni apostol Pablo ang kongregasyon, nga gipakita nga sila walay katarongan nga manghambog diha kang bisan kinsa gawas diha kang Jehova nga Diyos ug sa iyang mga nahimo ngadto kanila. (1Co 1:28, 29; 4:6, 7) Ang lagda mao: "Siya nga nagapanghambog, manghambog siya diha kang Jehova."—1Co 1:31; 2Co 10:17.

Gihukman pa gani sa igsoon ni Jesus sa inahan nga si Santiago kadtong nanghambog bahin sa pipila ka kalibotanong mga proyekto nga ilang giplanong buhaton, nga nagsulti kanila: "Kamo nagpasigarbo sa inyong mapagawalong mga panghambog. Ang tanang pagpasigarbo nga ingon niana *daotan.*" —San 4:13-16; itandi ang Pr 27:1.

Usa ka Maayong Kahulogan. Ang Hebreohanong pulong nga *ga·'ah',* ang Gregong pulong nga *kau·kha'o·mai,* ug ang susamang mga porma niini gigamit usab sa paborableng diwa maylabot sa garbo o kangaya nga bation tungod sa usa ka butang nga gibuhat o napanag-iya. Ang salmista naghisgot bahin sa Israel ingong 'ang garbo ni Jacob, nga gihigugma ni Jehova.' (Sal 47:4) Diha sa usa ka tagna sa pagpasig-uli, si Isaias miingon nga ang mga bunga sa yuta mao unyay "butang igapasigarbo." (Isa 4:2) Gisultihan sa apostol ang kongregasyon sa Tesalonica nga, ingong resulta sa ilang pagtuo, gugma, ug paglahutay, "kami nagpasigarbo kaninyo taliwala sa mga kongregasyon sa Diyos." (2Te 1:3, 4) Ang mga Kristohanon mapasigarbohon nga si Jehova maoy ilang Diyos, nga sila nakadangat sa pagkaila kaniya, ug nga siya nakaila kanila. Ilang gisunod ang prinsipyo: "Siya nga nagapanghambog papanghamboga tungod niining butanga mismo, ang pagkabaton ug hait nga salabotan ug ang pagkabaton ug kahibalo kanako, nga ako si Jehova, ang Usa nga nagapakita ug mahigugmaong-kalulot, hustisya ug pagkamatarong diha sa yuta."—Jer 9:24; itandi ang Luc 10:20.

GAREB [Kagiron].

1. Usa sa gamhanang mga tawo ni David, usa ka Itrihanon sa tribo ni Juda.—2Sa 23:8, 38; 1Cr 2: 4, 5, 18, 19, 50, 53; 11:26, 40.

2. Usa ka bungtod nga gihisgotan diha sa tagna sa pagpasig-uli nga gisulat ni Jeremias (31:39), nga dayag nga nagpaila sa kasadpang utlanan sa natukod pag-usab nga siyudad sa Jerusalem. Ang tukmang nahimutangan niini wala mahibaloi.

GARING. Ang pution nga mga tango sa elepante, hippopotamus, *walrus,* ug sa ubang mga hayop. Bisan tuod kini gahi, ug mga tulo ug tunga ka pilo nga mas bug-at kay sa gipauga nga kahoyng sedro, kini dali rang mabawog ug sayon rang kulitan ug pormahon. Tungod kay kini pinog grano, kini hamis ug sinaw ug lig-on kaayo. Ang

nagsapawsapaw nga mga lut-od sa *dentin* (pangunang sangkap sa ngipon), nga nagsal-angsal-ang ang mga kolor, dugang nakaamot sa talagsaong katahom ug pagkamapuslanon niini. Ang "garing" gipaila diha sa Hebreohanon pinaagi sa mga pulong nga *shen* (sa literal, ngipon) ug *shen·hab·bim′* (gihubad nga "mga ngipon sa mga elepante" diha sa Gregong *Septuagint*). Ang Gregong termino nga *e·le·phan′ti·nos* nagkahulogang "gama sa garing."

Ang garing gilangkit sa mga luho sa kinabuhi —belyas artes, maanindot nga mga muwebles, ug bililhong mga bahandi. Ang mga barko ni Solomon, kausa sa matag tulo ka tuig, nagdala ug daghan kaayong mga garing gikan sa halayong mga dapit. (1Ha 10:22; 2Cr 9:21) Kay haom sa iyang himaya ug kabantog, si Solomon "naghimo ug usa ka dakong trono nga garing ug naghaklap niini ug dalisay nga bulawan." (1Ha 10:18; 2Cr 9:17) Ang Mga Salmo naghisgot sa "dakong palasyo nga garing" may labot sa kinuldasan nga mga tulonggon. (Sal 45:8) Diha sa maanindot nga Awit ni Solomon ang magsusulat migamit sa garing ingong usa ka metapora ug *simile* (pagtandi) aron ipahayag ang katahom: "Ang iyang tiyan usa ka palid sa garing nga tinabonan sa mga sapiro," "Ang imong liog sama sa usa ka garing nga torre." (Aw 5:14; 7:4) Si Haring Ahab usab nagtukod ug usa ka palasyo ginamit ang mahalon nga garing, nga naghimo niini nga usa gayod ka "balay nga garing." (1Ha 22:39) Sa mga adlaw ni Amos ang mga balay ug mga higdaanan maoy gama sa garing. (Am 3:15; 6:4) Ang arkeolohikanhong mga kaplag nagpamatuod nga kaylap kaayong gigamit ang garing sa nasod sa Israel ug sa mga silingan niini.

Ang Ehipto usab migamit niining kinaiyanhon nga "plastik" sa paggamag mga kagamitan sama sa mga sudlay, gunitanan sa paypay, plato, sudlanan sa panghaplas, tiil sa silya, samag-damahan nga mga papan, gagmayng mga estatwa, ug kinulit nga mga buhat sa arte. Diha sa dakong komersiyo niini sa dagat, ang mga dulong sa mga barko sa siyudad sa Tiro gihal-opan ug garing. Ang garing gitala usab nga lakip sa mahalong mga butang sa karaang mga magpapatigayon sa Tiro, ug lakip usab kini sa mga baligya sa "nagapanawng mga magpapatigayon sa yuta" nga nanghilak tungod sa pagkapukan sa Dakong Babilonya.—Eze 27:6, 15; Pin 18: 11, 12.

GARISON. Ang Hebreohanong termino nga *netsiv′* mahimong magtumong sa usa ka permanenteng pundok sa mga sundalo nga nakapuwesto sa usa ka kampo militar. Ang susamang Hebreohanong pulong nga *mats·tsav′* (nagkampong mga sundalo) adunay sama usab nga ideya.—1Sa 13:23; 14:1, 4, 6, 11, 12, 15; 2Sa 23:14.

Ang mga Filistehanon adunay mga garison sa teritoryo sa Israel sa panahon sa mga paghari ni Saul ug David. (1Sa 10:5; 13:3, 4; 1Cr 11:16) Human mapildi ni David ang Sirya ug Edom, siya nagbutang ug mga garison sa ilang teritoryo aron mapugngan ang rebelyon. (2Sa 8:6, 14; 1Cr 18:13) Alang sa pakigdait ug kasegurohan sa yuta, si Jehosapat nagbutang ug mga garison didto sa Juda ug sa mga siyudad sa Epraim nga nailog ni Asa. (2Cr 17:1, 2) Ang presensiya niini nga mga sundalo dakog nahimo sa pagmentinar sa kahusay ug sa pagpanalipod sa mga intereses sa hari diha sa mga teritoryo diin ang lumad nga mga molupyo lagmit morebelde.

Adunay usa ka Romanhong garison didto sa Jerusalem sa unang siglo K.P. Ang ilang kuwartel nahimutang didto sa hataas nga Torre sa Antonia nga sikbit sa nataran sa templo. Sa dihang ang panon sa mga Hudiyo nagguyod kang Pablo paggawas sa templo ug nagtinguha sa pagpatay kaniya, ang mga sundalo sa garison nakakanaog dayon aron sa pagluwas kaniya. (Buh 21:31, 32) Sa panahon sa Hudiyohanong mga pista, dugang mga tropa ang gidala didto aron palig-onon kini nga garison. —Tan-awa ang ANTONIA, TORRE SA.

GARMIHANON [Kang (Iya ni) Gerem (Bukog)]. Kini nga ngalan gilangkit kang Keila, usa ka ngalan nga makita diha sa talaan sa mga kaliwat ni Juda.—1Cr 4:19.

GASA, REGALO. Sukad sa kinasayohang mga panahon ang paghatag ug mga regalo nahimong mahinungdanong bahin sa adlaw-adlaw nga kinabuhi. Ang tigulang nga alagad ni Abraham mihatag ug mga gasa nga alahas kang Rebeca human makakitag ebidensiya nga si Jehova nagtudlo kaniya ingong asawa ni Isaac. (Gen 24:13-22) Unya, sa dihang nadawat ang pag-uyon ni Laban ug Betuel alang sa kaminyoon, ang alagad ni Abraham mihatag ug dugang nga mga gasa ngadto kang Rebeca ug usab "hamiling mga butang ngadto sa iyang igsoong lalaki ug sa iyang inahan." (Gen 24:50-53) Sa ulahi, gihatag ni Abraham ang tanan niyang kabtangan ngadto kang Isaac, apan gihatagan niya ug mga gasa ang mga anak sa iyang mga puyopuyo ug gipalakaw sila.—Gen 25:5, 6; itandi ang 2Cr 21:3.

Lagmit batasan sa mga panahon sa patriarka ang paghatag ug mga gasa ngadto sa mga nakaagom ug kasakitan. Sa dihang si Jehova nagbali o nagbalit-ad sa binihag nga kahimtang ni Job, ang iyang mga igsoong lalaki, mga igsoong babaye, ug kanhing mga kaila wala lamang moadto sa paghupay kaniya apan ang matag usa mihatag kaniya ug "usa ka pirasong salapi ug usa ka singsing nga bulawan."—Job 42:10, 11.

Mga Gasa Gihatag Aron Makadawat ug mga Kaayohan. Sagad nga ang mga gasa gihatag aron mabatonan ang butang nga gitinguha. Si Jacob nag-andam ug daghang gasa nga binuhing kahayopan alang kang Esau aron mabatonan ang pag-uyon sa mga mata sa iyang igsoon. (Gen 32:13-18; 33:8) Ang pag-insistir ni Jacob nga dawaton ni Esau kini nga gasa mas masabtan kon tagdon nga, sumala sa batasan sa Sidlakan, ang pagdumili sa pagdawat ug gasa nagpasabot sa dili paghatag ug pabor. (Gen 33:10) Lain pa, aron mabatonan ang maayong kabubut-on sa maharasonmanulti nga administrador sa pagkaon sa Ehipto (nga sa pagkatinuod mao ang ilang kaugalingong igsoon nga si Jose), ang mga anak ni Jacob misunod sa sugyot sa ilang amahan sa pagdala ug gasa gikan sa labing maayong mga produkto sa yuta. (Gen 42:30; 43:11, 25, 26) Si Haring Asa nagpadalag regalo nga plata ug bulawan ngadto kang Benhadad aron aghaton siya nga bungkagon ang iyang pakigsaad uban kang Baasa, ang hari sa Israel. —1Ha 15:18, 19.

Mahitungod sa mga kaayohan sa usa nga naghatag, ang proverbio nag-ingon: "Ang gasa sa usa ka tawo magabukas ug dakong pultahan alang kaniya, ug tultolan siya niini bisan sa atubangan sa dagkong mga tawo." (Pr 18:16) Ang usa ka gasa makapakalma sa kasuko, apan kini dili makapuypoy sa kapungot sa usa ka lalaking lig-on ug lawas batok sa tawo nga nanapaw uban sa iyang asawa, bisag unsa pa ka dako ang regalo nga ihatag sa mananapaw.—Pr 21:14; 6:32-35.

Mga Gasa Ngadto sa mga Hari, mga Manalagna, ug Uban pa. Gipakita nga maoy batasan kaniadto nga kadtong makigkita sa usa ka hari magdala ug mga gasa. Partikular nga gihisgotan nga ang "walay-silbi nga mga tawo" nga walay pagtahod kang Saul wala magdala ug gasa alang kaniya. Si Solomon linaing gihatagan ug daghan kaayong mga gasa niadtong nangabot gikan sa lagyong kayutaan aron maminaw sa iyang kaalam. Ang mga astrologo nga miadto aron makita "ang usa nga natawong hari sa mga Hudiyo" misunod lamang niini nga batasan sa dihang sila mihatag ug mga gasa sa bata nga si Jesus. (1Sa 10:27; 1Ha 10:10, 24, 25; Mat 2:1, 2, 11; tan-awa usab ang 2Ha 20:12; 2Cr 17:5.) Sa susama, may mga panahon nga kadtong buot magpakisayod sa usa ka manalagna magdala ug gasa alang kaniya. (1Sa 9:7; 2Ha 8:8, 9) Apan ang mga manalagna sa Diyos wala magpaabot o magtinguha ug gasa alang sa ilang mga pag-alagad, ingon sa gipakitang pagdumili ni Eliseo sa pagdawat ug "usa ka panalanging gasa" gikan sa kamot ni Naaman.—2Ha 5:15, 16.

Ang mga gasa sagad nga gihatag aron iganti niadtong malamposong nakahuman sa usa ka buhat. (2Sa 18:11; Dan 2:6, 48; 5:16, 17, 29) Sumala sa Balaod, ang usa ka gipahigawas nga ulipon dili palakton nga walay dala apan makadawat ug gasa, gikan sa panon sa kahayopan, sa giokanan, ug sa lana ug sa pug-anan sa bino. (Deu 15:13, 14) Dugang pa, ang mga okasyon sa hilabihang paglipay mahimong ubanan sa paghatag ug mga regalo. —Est 9:20-22; itandi ang Pin 11:10.

Maylabot sa Sangtuwaryo. Gikuha sa Diyos ang mga Levihanon ingong gasa alang sa balay ni Aaron, ingong mga hinatag ngadto kang Jehova aron himoon ang pag-alagad sa sangtuwaryo. (Num 18:6, 7) Lain pa, ang mga Gabaonhon ug ang uban pa nga gihimong mga alagad didto sa sangtuwaryo gitawag nga Netinim, nga nagkahulogang "Mga Hinatag." (Jos 9:27; 1Cr 9:2; Esd 8:20) Dugang pa, ang mga amot aron magpadayon ang pag-alagad sa sangtuwaryo ug usab ang mga halad gitawag nga mga gasa.—Ex 28:38; Lev 23:37, 38; Num 18:29; Mat 5:23, 24; Luc 21:1.

Tungod sa iyang pagkamaglalalang, iya ni Jehova ang tanang butang. Busa, sa paghatag ug materyal nga mga butang sa pagpakaylap sa matuod nga pagsimba, giuli lamang sa naghatag ang usa ka bahin sa butang nga sa sinugdan iyang nadawat gikan sa Diyos.—Sal 50:10; 1Cr 29:14.

Tambag Labot sa mga Gasa. Sanglit ang mga gasa ingong mga hiphip makadaot sa kasingkasing ug magtuis sa hustisya, ang Kasulatan nagtambag sa pagdumot sa maong mga gasa. Kadtong nag-apas ug mga gasa gikondenar. (Deu 16:19, 20; Ecc 7:7; Pr 15:27; Isa 1:23; tan-awa ang HIPHIP.) Dugang pa, ang "tawo nga nagapanghambog sa iyang kaugalingon bahin sa usa ka gasa nga dili tinuod," nga wala magabuhat sumala sa iyang gipanghambog, ikatandi sa nipis nga panganod ug sa hangin nga walay ulan. (Pr 25:14) Ang tighatag ug mga gasa tingali daghan ug mga higala, apan ang iyang paghatag dili makapaneguro ug dumalayong panaghigalaay.—Pr 19:6.

Ang Kristohanon Gregong Kasulatan kusganong nagsaway sa pipila ka batasan labot sa paghatag ug mga gasa. Si Jesus nagkondenar sa mga eskriba ug mga Pariseo tungod sa ilang paglapas sa sugo sa pagpasidungog sa amahan ug inahan. Matod nila, kon ang usa ka tawo nagpahayag nga ang iyang materyal nga mga butang maoy gasa nga gipahinungod sa Diyos, wala siyay obligasyon nga gamiton kini sa pag-abag sa iyang mga ginikanan, apan siya makapadayon sa paggamit niini alang sa iyang kaugalingon. (Mat 15:1-6; tan-awa ang KORBAN.) Walay kapuslanan ang paghatag kon siya naglaom nga makadawat ug balos. (Luc 6:30-36; 14:12-14) Aron makapahimuot kang Jehova, ang paghatag kinahanglang himoon nga dili mahakogon ug dili mapagawalon.—Mat 6:2-4; 1Co 13:3.

Ang Kristohanong Paghatag. Ang unang mga Kristohanon mihatag ug mga gasa, o mga amot, alang sa ilang kabos nga mga igsoon. (Rom 15:26; 1Co 16:1, 2) Apan, kining tanang mga gasa maoy kinabubut-on, sumala sa gipakita sa mga pulong ni Pablo: "Ipabuhat sa matag usa ang sumala sa iyang gihukom diha sa iyang kasingkasing, dili nga kontragusto o pinugos, kay gihigugma sa Diyos ang malipayong maghahatag." (2Co 9:7) Dugang pa, ilang giabagan kadtong bug-os nga nagpahinungod sa ilang kaugalingon sa Kristohanong ministeryo, sama sa gihimo ni apostol Pablo. Hinunoa, bisan tuod nagpabili pag-ayo sa mga gasa nga gipadala sa iyang mga igsoon ngadto kaniya, si Pablo wala magtinguha ug gasa.—Flp 4:15-17.

Ang mga Kristohanon makahatag ug mga butang nga mas bililhon kay sa materyal nga mga regalo. Ilang ikahatag ang ilang panahon ug katakos aron dasigon ug palig-onon ang uban sa mental ug espirituwal nga paagi, nga maghatag ug mas dakong kalipay. Ang kinadak-ang gasa nga ikahatag sa usa ka tawo ngadto sa uban mao ang pagsabot sa Pulong sa Diyos, kay kini motultol sa mga makadawat niini ngadto sa kinabuhing walay kataposan.—Ju 6:26, 27; 17:3; Buh 20:35; 2Co 12:15; Pin 22:17; tan-awa ang GASA SA KALUOY.

GASA GIKAN SA DIYOS. Ang mga gasa nga gihatag sa Diyos ngadto sa mga tawo maoy kapahayagan sa iyang dili-takos nga kalulot. Ang mismong pulong nga *kha'ri·sma* (sa literal, gasa sa pagkamapuangoron), nga makita sa 17 ka higayon diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan, nagpasabot sa usa ka gasa nga naglangkit sa "dili-takos nga kalulot" (*kha'ris*) sa Diyos. (Rom 6:23, *ftn* sa *Rbi8;* 1Co 12:4; 2Ti 1:6; 1Pe 4:10) Busa, haom lamang nga ang mga gasa nga nadawat gikan kang Jehova gamiton alang sa kaayohan sa mga isigkatawo ug sa kahimayaan sa Diyos nga maghahatag niini. (1Pe 4:10, 11) Kini nga mga gasa maoy dili alang sa hinakog nga kaayohan sa nagadawat. Sanglit ang maong tawo 'nakadawat nga walay bayad,' siya obligado 'sa paghatag nga walay bayad.'—Mat 10:8.

"Ang matag maayong gasa ug matag hingpit nga regalo naggikan sa itaas." (San 1:17) Si Jehova madagayaon sa paghatag, nga nagtugot sa matarong ug sa daotan nga makabenepisyo sa init sa adlaw ug sa ulan. Ngani, siya "naghatag ngadto sa tanang tawo ug kinabuhi ug gininhawa ug tanang butang." Ang mga gasa sa Diyos, lakip ang pagkaon ug ilimnon ug ang pagpahimulos ug maayo sa tanan niyang kahago, maoy alang sa kalipay sa tawo. (Mat 5:45; Buh 17:24, 25; Ecc 3:12, 13; 5:19; 1Ti 6:17) Ang pagkatagsaanon ug ang kaminyoon maoy mga gasa gikan sa Diyos, nga pahimuslan sulod sa mga kinutoban sa iyang gilatid nga mga kinahanglanon. Sanglit ang tawong dili minyo mas gawasnon sa pagdeboto sa iyang kaugalingon sa pag-alagad kang Jehova nga walay kabaldahan, ang pagkatagsaanon mao ang mas maayo tali niining duha ka gasa.—Pr 18:22; Mat 19:11, 12; 1Co 7:7, 17, 32-38; Heb 13:4.

Ang Gasa sa Diyos Pinaagi sa Halad ni Jesus. Ang dili-takos nga kalulot ni Jehova sa pagtagana sa iyang Anak ingong usa ka halad lukat maoy bililhon kaayo nga gasa, ug tungod niana kadtong magpasundayag ug pagtuo sa halad ni Jesu-Kristo makabaton sa gasa nga kinabuhing walay kataposan. (Rom 6:23; Ju 3:16) Ang "dilimahubit nga walay bayad nga gasa" sa Diyos dayag nga naglakip sa tanang pagkamaayo ug mahigugmaong-kalulot nga gihatag sa Diyos ngadto sa iyang katawhan pinaagi kang Jesu-Kristo.—2Co 9:15; itandi ang Rom 5:15-17.

Balaang Espiritu. Ang Diyos naghatag sa iyang espiritu ingong usa ka gasa ngadto sa iyang katawhan, nga makatabang kanila sa paglikay sa makadaot nga mga buhat sa unod ug sa pagugmad sa bunga sa espiritu, nga mao, ang gugma, kalipay, pakigdait, hataas-nga-pailob, kalulot, pagkamaayo, pagtuo, kalumo, ug pagpugong-sa-kaugalingon. (Buh 2:38; Rom 8:2-10; Gal 5:16-25) Ang espiritu ni Jehova maoy usa ka tinong giya ug naghatag ug gahom nga labaw sa kasarangan, nga motabang sa usa ka Kristohanon sa pagtuman sa iyang hinatag-sa-Diyos nga mga buluhaton bisan pa sa mga pagpit-os kaniya. (Ju 16:13; 2Co 4:7-10) Gipasaligan ni Jesus ang iyang mga tinun-an nga ang espiritu sa Diyos motudlo kanila sa tanang butang, magpahinumdom kanila sa mga butang nga iyang gitudlo kanila, ug motabang kanila sa pagdepensa bisan sa atubangan sa mga magmamando.—Ju 14:26; Mar 13:9-11.

Kaalam ug Kahibalo. Ang matuod nga kaalam ug kahibalo maoy mga gasa gikan sa Diyos. Sa pagkatinuod gidapit ni Jehova ang iyang mga alagad sa pag-ampo alang sa kaalam ug kahibalo, sama sa gihimo ni Solomon. (San 1:5; 2Cr 1:8-12) Bisan pa niana, aron makabaton ug kahibalo, gikinahanglan ang paningkamot sa pagtuon kon unsay gitagana sa Diyos pinaagi sa gasa sa iyang Pulong. (Pr 2:1-6; 2Ti 2:15; 3:15) Apan ang pagtuon lamang sa Pulong sa Diyos dili garantiya nga madawat ang mga gasa nga kahibalo ug kaalam. Ang tinuod nga kahibalo ug kaalam mabatonan lamang pinaagi kang Jesu-Kristo ug sa tabang sa espiritu sa Diyos.—1Co 2:10-16; Col 2:3.

Ang kaalam sa Diyos nagsilbing usa ka proteksiyon ug usa ka giya diha sa mga dalan sa kinabuhi. (Ecc 7:12; Pr 4:5-7) Ang kaalam nga naggikan sa Diyos lahi kaayo sa kalibotanong kaalam, nga maoy kabuangan sa panglantaw ni Jehova ug ma-

kadaot usab tungod kay kini nagsalikway sa Diyos. (1Co 1:18-21) "Apan ang kaalam nga gikan sa itaas maoy una sa tanan putli, unya makigdaiton, makataronganon, andam mosunod, tugob sa kaluoy ug maayong mga bunga, dili mapihigpihigon, dili salingkapaw."—San 3:17.

Ang tukmang kahibalo bahin sa kabubut-on ni Jehova motabang sa naghupot niini nga "matino ang mas hinungdanong mga butang," aron dili makapandol sa uban, ug "magalakaw nga takos kang Jehova aron bug-os nga makapahimuot kaniya." (Flp 1:9-11; Col 1:9, 10) Dugang pa, ang kahibalo maoy usa sa mga butang nga makatabang sa Kristohanon nga magmaaktibo ug magmabungahon sa iyang pag-alagad sa Diyos. (2Pe 1:5-8) Kini nga gasa gikan sa Diyos naglangkit ug labaw pa kay sa pagkahibalo lamang sa mga kamatuoran. Kini naglakip sa pagsabot niini nga mga kamatuoran ug sa pagkahibalo kon unsaon kini paggamit aron sa "pagtubag sa matag usa."—Col 4:6.

Mga Gasa sa Pag-alagad ug "mga Gasa nga mga Lalaki." Ang mga buluhaton sa pag-alagad diha sa yutan-ong kahikayan sa Diyos maoy mga gasa gayod gikan kang Jehova. (Num 18:7; Rom 12:6-8; Efe 3:2, 7) Kadtong gihatagag mga buluhaton sa pag-alagad tungod sa dili-takos nga kalulot sa Diyos gitawag usab nga *"mga gasa nga mga lalaki,"* ug si Jesu-Kristo, ingong hawas sa Diyos ug ulo sa kongregasyon, naghatag niini ngadto sa kongregasyon aron ang tagsatagsa ka membro niini mapalig-on ug modangat sa pagkahamtong. (Efe 4:8, 11, 12) Aron matinumanong makatuman sa iyang mga responsibilidad ug mahimong panalangin sa uban, ang usa nga nagbaton sa gasa kinahanglang magpadayon sa pag-ugmad niini, dili gayod magpasagad niini. (1Ti 4:14; 2Ti 1:6) Uban sa tabang ni Jehova, ang bisan kinsa, pinaagi sa paghimog determinadong mga paningkamot aron bug-os nga magamit ang iyang mga katakos ug mabuntog ang mga kababagan nga hayan motungha, makaugmad sa katakos sa paghimo sa bisan unsang tinudlo-sa-Diyos nga pag-alagad.—Flp 4:13.

Mga Gasa sa Espiritu. Sa unang siglo K.P., inubanag milagrosong mga gasa ang bawtismo pinaagi sa balaang espiritu. Kini nagsilbing mga ilhanan nga wala na gamita sa Diyos ang Hudiyohanong kongregasyon sa pag-alagad kaniya, hinunoa ang iyang pag-uyon gihatag na nganha sa Kristohanong kongregasyon nga gitukod sa iyang Anak. (Heb 2:2-4) Sa adlaw sa Pentekostes, ang pagbubo sa balaang espiritu giduyogan ug milagrosong mga gasa, ug sa matag higayon human niadto nga gihisgotan diha sa Kasulatan ang paghatag ug milagrosong mga gasa sa espiritu, labing menos presente ang usa sa 12 ka apostoles o kaha si Pablo, kinsa direktang gipili ni Jesus. (Buh 2:1, 4, 14; 8:9-20; 10:44-46; 19:6) Dayag, sa dihang namatay ang mga apostoles, natapos ang paghatag sa mga gasa sa espiritu, ug ang milagrosong mga gasa sa espiritu natapos sa tingob sanglit kadtong nakadawat niini nga mga gasa nangamatay na.

Ang dayag nga paghimog milagrosong mga buhat dili mismo pamatuod sa pag-awtorisar sa Diyos, ni ang pagkawalay katakos sa mga alagad sa Diyos sa paghimog mga milagro uban sa tabang sa espiritu sa Diyos magpaduhaduha sa kamatuoran nga sila gigamit sa Diyos. (Mat 7:21-23) Dili tanang Kristohanon sa unang siglo ang makahimog gamhanang mga buhat, makapang-ayo, makasultig lainlaing mga pinulongan, ug makahubad. Si Pablo, ug sa walay duhaduha ang uban pa, pinaagi sa dili-takos nga kalulot sa Diyos gihatagan ug ubay-ubay niini nga mga gasa sa espiritu. Apan kini nga milagrosong mga gasa maoy timaan nga bata pa ang Kristohanong kongregasyon ug gitagna nga mahunong ra. Ngani, bisan si Jesus nagpakita nga ang iyang mga sumusunod mailhan, dili pinaagi sa ilang paghimog gamhanang mga buhat, kondili pinaagi sa ilang gugma sa matag usa.—1Co 12:29, 30; 13:2, 8-13; Ju 13:35.

Gihisgotan ni Pablo ang siyam ka lainlaing mga pagpadayag o mga paglihok sa espiritu: (1) pulong sa kaalam, (2) pulong sa kahibalo, (3) pagtuo, (4) mga gasa sa pagpang-ayo, (5) gamhanang mga buhat, (6) pagpanagna, (7) pag-ila sa inspiradong mga pulong, (8) pagsultig lainlaing mga pinulongan, ug (9) paghubad sa mga pinulongan. Kining tanan nga mga gasa sa espiritu nagsilbi ug usa ka mapuslanong katuyoan nga dili lamang nakaamot sa pag-uswag sa gidaghanon sa kongregasyon kondili nakahatag usab ug espirituwal nga pagpalig-on niini.—1Co 12:7-11; 14:24-26.

"Pulong sa kaalam." Bisan tuod ang kaalam mabatonan pinaagi sa pagtuon, pagpadapat, ug sa kasinatian, ang "pulong sa kaalam" nga gihisgotan dinhi dayag nga maoy usa ka milagrosong katakos sa *pagpadapat sa kahibalo sa malamposong paagi* sa pagsulbad sa mga suliran nga motungha diha sa kongregasyon. (1Co 12:8) Si Pablo nagsulat ug mga sulat nga nahimong bahin sa inspiradong Pulong sa Diyos "sumala sa kaalam nga gihatag kaniya." (2Pe 3:15, 16) Kini nga gasa mopatim-awng nadayag usab diha sa katakos sa indibiduwal sa paghimog depensa nga dili masupak o malalis sa mga magsusupak.—Buh 6:9, 10.

"Pulong sa kahibalo" ug "pagtuo." Ang tanan sa unang-siglong Kristohanon nga kongregasyon nakabaton ug paninugdang kahibalo bahin kang Jehova ug sa iyang Anak ingon man sa kabubut-on sa Diyos ug sa iyang mga kinahanglanon

alang sa kinabuhi. Busa, ang "pulong sa kahibalo" maoy usa ka kahibalo nga labaw ug saylo pa sa kahibalo nga nabatonan sa mga Kristohanon sa katibuk-an; kadto maoy usa ka milagrosong kahibalo. Mao man usab ang "pagtuo" ingong usa ka gasa sa espiritu dayag nga maoy usa ka milagrosong pagtuo nga nakatabang sa indibiduwal sa pagbuntog sa samag-bukid nga mga kababagan nga makapugong sa pag-alagad sa Diyos.—1Co 12:8, 9; 13:2.

"Mga pagpang-ayo." Ang gasa sa pagpang-ayo nadayag kanhi pinaagi sa katakos sa bug-os nga pag-ayo sa mga sakit, bisan unsang matanga sa balatian. (Buh 5:15, 16; 9:33, 34; 28:8, 9) Sa wala pa ang Pentekostes, ang pagpang-ayo gihimo ni Jesus ug sa iyang mga tinun-an. Bisan tuod ang ubang mga tawo nga nangaayo nagpakita gayod ug dayag nga pagtuo, wala kinahanglana alang sa may balatian ang pagpakitag kapahayagan sa pagtuo aron mamaayo. (Itandi ang Ju 5:5-9, 13.) Sa usa ka higayon, si Jesus nagbutyag kon nganong ang iyang mga tinun-an wala makaayo sa usa ka patolon, dili tungod sa kawalay pagtuo sa tawo nga mihangyo nga ayohon ang iyang anak, kondili tungod sa kagamay sa pagtuo sa iyang mga tinun-an. (Mat 17:14-16, 18-20) Wala gayod maghisgot ang Kasulatan ug usa ka panghitabo diin si Jesus o ang iyang mga apostoles wala makaayo sa uban tungod sa kawalay pagtuo sa mga mihangyo nga ayohon. Dugang pa, inay nga gamiton ang gasa sa pagpang-ayo sa pag-ayo kang Timoteo sa sakit sa iyang tiyan o sa pagpasangil sa iyang subsob nga pagkasakit tungod sa iyang kawalay pagtuo, girekomendar ni apostol Pablo nga si Timoteo moinom ug diyutayng bino alang sa iyang tiyan.—1Ti 5:23; tan-awa ang PAGTUO; PAGPANG-AYO.

"Gamhanang mga buhat." Ang gamhanang mga buhat naglakip sa pagbanhaw sa patayng mga tawo, paghingilin sa mga demonyo, ug gani sa pagbuta sa mga magsusupak. (1Co 12:10) Pinaagi sa pagpasundayag sa maong gamhanang mga buhat nadugangan ang mga magtutuo sa kongregasyon.—Buh 9:40, 42; 13:8-12; 19:11, 12, 20.

"Pagpanagna." Ang pagpanagna maoy mas labaw nga gasa kay sa pagsultig lainlaing mga pinulongan, sanglit kini nakapalig-on sa kongregasyon. Dugang pa, ang mga dili magtutuo natabangan sa pag-ila nga ang Diyos anaa gayod sa taliwala sa mga Kristohanon. (1Co 14:3-5, 24, 25) Ang tanan diha sa Kristohanong kongregasyon naghisgot bahin sa katumanan sa mga tagna nga natala diha sa Pulong sa Diyos. (Buh 2:17, 18) Apan ang partikular nga mga tawo nga adunay milagrosong gasa sa pagtagna nakahimo sa pagtagna sa umaabot nga mga panghitabo, sama sa gihimo ni Agabo.—Buh 11:27, 28; tan-awa ang TAGNA; MANALAGNA (Mga Manalagna Diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan).

"Pag-ila sa inspiradong mga pulong." Ang pag-ila sa inspiradong mga pulong dayag nga naglangkit sa katakos sa pag-ila kon ang inspiradong pulong naggikan ba sa Diyos o dili. (1Co 12:10) Kini nga gasa magpanalipod sa naghupot niini nga dili malimbongan ug mapahisalaag gikan sa kamatuoran ug magpanalipod sa kongregasyon gikan sa mini nga mga manalagna.—1Ju 4:1; itandi ang 2Co 11:3, 4.

"Mga pinulongan." Duyog sa pagbubo sa espiritu sa Diyos niadtong Pentekostes 33 K.P. mao ang milagrosong gasa sa pagsultig lainlaing mga pinulongan. Tungod niana ang mga 120 ka tinun-an nga nagtigom sa usa ka lawak sa itaas (lagmit duol sa templo) nakahimo sa pagsulti bahin "sa halangdong mga butang sa Diyos" diha sa lumad nga mga pinulongan sa mga Hudiyo ug sa mga kinabig nga nangadto sa Jerusalem gikan sa halayong mga dapit alang sa pagsaulog sa pista. Kining katumanan sa tagna ni Joel nagpamatuod nga gigamit sa Diyos ang bag-ong Kristohanong kongregasyon ug dili na ang Hudiyohanong kongregasyon. Aron makadawat sa libreng gasa sa balaang espiritu, ang mga Hudiyo ug mga kinabig kinahanglang maghinulsol ug mabawtismohan sa ngalan ni Jesus.—Buh 1:13-15; 2:1-47.

Ang gasa sa pagsultig lainlaing mga pinulongan nakatabang pag-ayo sa unang-siglong mga Kristohanon sa pagwali niadtong nagsulti ug laing mga pinulongan. Kadto maoy usa gayod ka ilhanan alang sa mga dili-magtutuo. Apan si Pablo, sa pagsulat ngadto sa Kristohanong kongregasyon sa Corinto, nagsugo nga sa dihang magtigom, dili ang tanan magsulti ug lainlaing mga pinulongan, kay ang mga estranyo ug mga dili-magtutuo nga mosulod ug dili makasabot makaingon unya nga sila nangabuang. Girekomendar usab niya nga ang pagsultig lainlaing mga pinulongan 'limitehan sa duha o tulo ang kinadaghanan, ug magturnohay.' Apan, kon walay usa nga makamaong mohubad, nan ang tawo nga nagsultig laing pinulongan kinahanglang maghilom diha sa kongregasyon, nga magsulti sa iyang kaugalingon ug ngadto sa Diyos. (1Co 14:22-33) Kon walay mohubad, ang iyang pagsultig laing pinulongan dili makapalig-on sa uban, kay walay usa nga magpatalinghog sa iyang isulti tungod kay kini walay pulos alang niadtong dili makasabot niini.—1Co 14:2, 4.

Kon ang tawo nga nagsultig laing pinulongan dili arang makahubad, nan wala siya makasabot sa kon unsay iyang gisulti ni masabtan kini sa uban nga dili pamilyar sa maong pinulongan. Busa, gidasig ni Pablo kadtong adunay gasa sa pagsultig

lainlaing mga pinulongan sa pag-ampo nga sila usab unta makahubad ug sa ingon makapalig-on sa tanang mamiminaw. Pinasukad sa nahisgotan, dayag kon nganong, ubos sa pag-inspirar, giisip ni Pablo ang pagsultig lainlaing mga pinulongan ingong mas ubos nga gasa ug kon nganong iyang gipunting nga diha sa kongregasyon mas palabihon pa niyang mosulti ug lima ka pulong uban sa iyang hunahuna (pagsabot) kay sa 10,000 ka pulong sa laing pinulongan.—1Co 14:11, 13-19.

"Paghubad sa mga pinulongan." Ang gasa sa paghubad sa mga pinulongan nadayag sa dihang ang usa ka tawo makamaong mohubad sa usa ka pinulongan nga kanhi wala mahibaloi sa usa nga nagbaton niini nga gasa. (1Co 12:10) Kini nga gasa sa pagkatinuod nakapauswag sa gasa sa pagsultig lainlaing mga pinulongan, sanglit ang tibuok kongregasyon mapalig-on pinaagi sa pagkadungog sa hubad.—1Co 14:5.

Ubang mga Paglihok sa Espiritu. Sa dihang naghisgot sa pipila ka paglihok sa espiritu maylabot sa pagpahiluna sa indibiduwal nga mga membro sa lawas ni Kristo, si Pablo miingon: "Gipahiluna sa Diyos kini sila diha sa kongregasyon, una, mga apostoles; ikaduha, mga manalagna; ikatulo, mga magtutudlo; unya gamhanang mga buhat; unya mga gasa sa pagpang-ayo; makatabang nga pagpang-alagad, katakos sa pagdumala, pagsultig lainlaing mga pinulongan." (1Co 12:27, 28) Ang "makatabang nga pagpang-alagad" lagmit naglakip sa organisadong mga kahikayan sa pagtabang sa mga igsoon nga kabos sa materyal, sama sa pagpang-apod-apod ug pagkaon ngadto sa kabos nga mga babayeng balo, nga alang niini may pito ka lalaki nga "puno sa espiritu ug kaalam" ang gitudlo didto sa kongregasyon sa Jerusalem. (Buh 6:1-6) Ang 'mga katakos sa pagdumala' gikinahanglan aron matuman ang buluhaton nga gilatid ni Jesus sa paghimog mga tinun-an. (Mat 28:19, 20) Ang misyonaryong buluhaton maingon man ang pagtukod ug bag-ong mga kongregasyon ug dayon ang paggiya sa mga kalihokan niini nga mga kongregasyon nagkinahanglan ug batid nga pagdumala. Niining bahina, makaiikag nga si Pablo, maylabot sa iyang bahin sa programa sa Diyos sa pagpanukod, naghisgot sa iyang kaugalingon ingong "maalamon nga tagdumala sa mga buluhaton."—1Co 3:10.

Pagkontrolar sa mga Gasa sa Espiritu. Dayag nga kadtong adunay mga gasa sa espiritu makahimo lamang sa paggamit niini kon ang espiritu ni Jehova molihok nganha kanila aron sa pagpasundayag sa maong gasa. Pananglitan, didto sa Cesarea, bisan tuod si Pablo miestar sa balay ni Felipe, nga "may upat ka anak nga babaye, mga ulay, nga nanagna," dili ang usa niini nga mga anak nga babaye kondili si Agabo, usa ka manalagna nga naggikan sa Judea, ang mitagna bahin sa pagdakop kang Pablo. (Buh 21:8-11) Sa panagkatigom sa kongregasyon, ang usa ka manalagna makadawat ug pinadayag samtang ang laing manalagna nagsulti; apan kadtong adunay mga gasa sa espiritu makakontrolar niini sa dihang ang espiritu sa Diyos mogahom kanila, nga mao, sila makapugong sa pagsulti hangtod nga kahatagan ug kahigayonan. Busa, ang pagpanagna, pagsultig lainlaing mga pinulongan, ug ang paghubad mahimo sa hapsay nga paagi diha sa kongregasyon, alang sa pagpalig-on sa tanan.—1Co 14:26-33.

GASA SA KALUOY.

Kini maoy mga butang nga gihatag ngadto sa usa nga nanginahanglan aron sa pagsalbar sa iyang kahimtang. Bisan tuod ang "mga gasa sa kaluoy" (sa ubang mga hubad, "hinabang" o "mga buhat sa kaluoy") wala direktang hisgoti diha sa Hebreohanong Kasulatan, ang Balaod naghatag ug espesipikong mga direksiyon ngadto sa mga Israelinhon bahin sa ilang mga obligasyon ngadto sa mga kabos. Kinahanglang dili nila kumkomon ang ilang mga kamot, kondili magmahinatagon sa pagpakiglabot sa ilang kabos nga mga igsoon.—Deu 15:7-10.

Mga Probisyon Alang sa mga Kabos sa Israel. Ang Balaod nagtugot sa usa ka tawo sa pag-adto sa usa ka parasan ug sa umahan sa laing tawo ug didto mokaon sa abot niini hangtod sa pagkatagbaw; apan walay usa niini nga iyang dadon. (Deu 23:24, 25) Sa pag-ani sa ilang mga abot, dili hutdon sa mga Israelinhon sa pag-ani ang mga daplin sa ilang kaumahan ni hagdawan ang ilang kaumahan, kaolibohan, ug kaparasan, kay ang mga hagdawonon maoy alang sa mga langyawng pumoluyo, sa batang ilo-sa-amahan, ug sa babayeng balo.—Lev 19:9, 10; Deu 24:19-21.

Sa matag ikatulo nga tuig ang mga Israelinhon kinahanglang magdala sa tibuok ikapulo nga bahin sa ilang abot nianang tuiga ug ibutang kini sa sulod sa ilang mga ganghaan alang sa pagsustento sa mga Levihanon, langyawng pumoluyo, ilo, ug mga babayeng balo.—Deu 14:28, 29; tan-awa ang IKAPULO.

Sa matag ika-7 nga tuig ug sa matag ika-50 nga tuig o sa tuig sa Tinghugyaw, ang yuta dili pugsan, aron makapahimulos ug bug-os nga pagpahulay, ug walay naandang pagpangani sa mga abot. Unya ang bisan unsang turok magsilbing pagkaon sa mga kabos, bisan tuod ang mga tag-iyag yuta, ang ilang mga ulipon, ug ang ilang sinuholan nga mga mamumuo may katungod usab sa pagkaon niini. Apan, mopatim-aw nga ang mga Israelinhon sa katibuk-an magkuha gikan sa ilang tinipigang mga suplay sa pagkaon sulod sa tuig nga

Igpapahulay.—Ex 23:10, 11; Lev 25:1-7, 11, 12, 20-22.

Ang mga prinsipyo maylabot sa mga obligasyon sa Israel ngadto sa mga kabos sumala sa gilatid sa Balaod gisubli sa ubang mga bahin sa Hebreohanong Kasulatan. (Job 31:16-22; Sal 37:21; 112:9; Pr 19:17; Ecc 11:1, 2) Kadtong nagpakitag konsiderasyon sa mga timawa gipahayag nga malipayon ug gipasaligan ug panalangin. (Sal 41:1, 2; Pr 22:9) Sa adlaw ni Isaias, ang dili-matinumanong mga Israelinhon giawhag sa pagpakigbahin sa ilang tinapay ngadto sa mga gigutom, sa pagdala sa mga walay pinuy-anan ngadto sa ilang mga balay, ug sa pagbesti sa mga hubo—usa ka binuhatan nga mosangpot sa pag-uyon sa Diyos. (Isa 58:6, 7) Mahitungod sa usa ka matarong nga tawo, si Jehova miingon pinaagi kang Ezequiel: "Sa gigutom iyang gihatag ang kaugalingon niyang tinapay ug ang hubo iyang gibestihan."—Eze 18:7-9.

Sa pagkatinuod, angay nga wala untay mga kabos taliwala sa mga Israelinhon, kay si Jehova misaad sa pagpanalangin sa iyang katawhan. Apan ang pagkawalay kakabos nagdepende sa pagkamasinugtanon sa Balaod. Busa, tungod sa tawhanong pagkadili-hingpit ug pagkadili-masinugtanon sa balaod sa Diyos, ang mga Israelinhon kanunayng adunay kabos diha sa ilang taliwala. (Deu 15:4, 5, 11) Bisan pa niana, ang pagpakilimos dayag nga talagsa ra sa karaang Israel, tungod kay ang usa sa mga kalamidad nga giingon nga modangat sa daotan mao nga ang iyang mga anak mapugos sa pagpakilimos.—Sal 109:10; itandi ang Sal 37:25; tan-awa ang KABOS.

Sayop nga mga Panglantaw sa Pagpanghatag. Sa paglabay sa panahon, ang pagpanghatag ug mga gasa sa kaluoy sa ngadtongadto giisip sa mga Hudiyo nga dili lamang dungganon kondili giisip usab ingong adunay gahom sa pagpasaylo sa ilang mga sala. Ang Proverbio 11:4, nga nagingong: "Ang bililhong mga butang wala unyay kapuslanan sa adlaw sa mabangis nga kasuko, apan ang pagkamatarong magaluwas gikan sa kamatayon," sa ulahi gisabot nga nagkahulogan nga, kaharmonya sa ideya sa Talmud: "Ang tubig makapalong sa nagdilaab nga kalayo; ang paghatag ug hinabang makapasaylo usab sa mga sala." (*The Jewish Encyclopedia,* 1976, Tomo I, p. 435) Dayag, samtang si Jesu-Kristo dinhi pa sa yuta, ang pagpanghatag gihimo sa uban sa mapagawalong paagi, nga tungod niana siya nagsaway sa maong binuhatan diha sa iyang Wali sa Bukid.—Mat 6:2-4.

Kristohanong mga Gasa sa Kaluoy. Kadtong sakop sa "gamayng panon" ni Jesus gidasig sa 'pagbaligya sa mga butang nga ilang napanag-iya ug sa paghatag ug mga gasa sa kaluoy.' (Luc 12:32, 33) Ngadto sa datong batan-on nga magmamando si Jesus naghatag ug samang tambag, nga nagdugang, "ug umari ka mahimong akong sumusunod." (Mat 19:16-22; Luc 18:18-23; tan-awa usab ang Ju 13:29.) Gipasiugda ni Jesus nga ihatag "ingong mga gasa sa kaluoy ang mga butang nga anaa sa sulod." Busa lagmit gitumong gayod niya ang mga hiyas sa kasingkasing, tungod sa iyang pagpasiugda sa hustisya ug gugma human gilayon niana. —Luc 11:39-42.

Nag-organisar ug mga hinabang. Ingong resulta sa nadugang nga mga 3,000 ka Hudiyo ug mga kinabig ngadto sa Kristohanong kongregasyon sa adlaw sa Pentekostes ug sa padayong paguswag sa gidaghanon wala madugay human niadto, usa ka talagsaong kahimtang ang mitungha taliwala sa mga Kristohanon, nga tungod niana gikinahanglan ang usa ka temporaryong pagpaambit sa pinansiyal nga mga kahinguhaan alang sa tanan. Kini maoy aron sa pagtabang niadtong miadto sa pista gikan sa lagyong kayutaan nga makaestar pa ug dugaydugay kay sa ilang giplano sa sinugdan aron sila dugang nga makakat-on bahin sa ilang bag-ong pagtuo. Busa, kadtong adunay mga kabtangan nagbaligya niini ug nagtugyan sa mga halin ngadto sa mga apostoles aron iapod-apod ngadto sa mga nanginahanglan. "Ang tanan nga nahimong mga magtutuo nagkausa nga ambitan sa tanan ang tanan nilang mga butang." Apan ang katibuk-ang kahikayan maoy boluntaryo, sumala sa makita sa pangutana ni Pedro ngadto kang Ananias: "Samtang kini nagpabilin diha kanimo dili ba nagpabilin man kining imoha, ug human kini ikabaligya dili ba ilalom man gihapon kini sa imong pagbuot?"—Buh 2:41-47; 4:4, 34, 35; 5:4.

Mopatim-aw nga sa ngadtongadto kini nga matang sa hinabang mikunhod, apan ang pagkaon giapod-apod gihapon ngadto sa kabos nga mga babayeng balo diha sa kongregasyon. Maylabot niini, ang nagsultig-Grego nga mga Hudiyo nagbagulbol batok sa nagsultig-Hebreohanon nga mga Hudiyo, "tungod kay ang ilang mga babayeng balo nataligam-an man sa adlaw-adlaw nga pagpang-apod-apod." Aron masulbad kini nga kahimtang, girekomendar sa mga apostoles nga ang kongregasyon magpili ug pito ka kuwalipikadong mga lalaki nga "puno sa espiritu ug kaalam" aron sa pag-apod-apod sa pagkaon. Ang mga lalaki nga gipili gipaatubang sa mga apostoles kinsa, human sa pag-ampo, nagtudlo kanila. Ang ilang mga buluhaton sa walay duhaduha naglakip sa pagdumala sa mga pondo, pagpamalit, ug sa paghupot ug mga rekord sa pag-apod-apod sa mga suplay nga pagkaon. (Buh 6:1-6) Sa dihang misulat si Pablo sa iyang unang sulat ngadto kang Timoteo, nagpadayon pa gihapon ang kahikayan sa pag-atiman sa mga babayeng balo, sumala sa makita sa iyang instruksi-

yon kang Timoteo maylabot niadtong kuwalipikado sa maong pinansiyal nga tabang.—1Ti 5:3-16.

Gawas pa sa pag-atiman sa mga babayeng balo, ang unang-siglong kongregasyon nag-organisar usab ug mga hinabang alang sa ubang kabos nga mga magtutuo. Sa makausa pa, ang maong giorganisar nga pagpanghatag, bisan tuod gidumala sa tinudlong mga lalaki sa kongregasyon, maoy bugos nga boluntaryo.—Buh 11:28-30; Rom 15:25-27; 1Co 16:1-3; 2Co 9:5, 7; tan-awa ang HINABANG.

Relatibong bili sa materyal nga hinabang. Diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan gihatag ang pagdasig nga magmaabiabihon ug magpaambit sa uban, apan dugang pa, ang pagtagana alang sa mga sakop sa kaugalingong pamilya ug ang pagtabang sa kabos nga mga igsoon gipakita nga maoy Kristohanong mga kinahanglanon. (Rom 12:13; 1Ti 5:4, 8; San 2:15, 16; 1Ju 3:17, 18) Ang tim-os nga kahingawa alang sa mga kabos maoy usa ka ilhanan sa matuod nga relihiyon. (San 1:27; 2:1-4) Ngani, sumala sa gipaila ni Jesus, ang pagbuhat ug maayo ngadto sa "labing ubos niining [iyang] mga igsoon" nagpalahi sa "mga karnero" gikan sa "mga kanding." (Mat 25:31-46) Hinunoa, inay nga mga buhat lamang sa pagkamakitawhanon, ang tabang nga gihatag sa "mga karnero" maoy tungod sa ilang pag-ila sa posisyon sa mga sumusunod ni Kristo.—Mat 10:40-42.

Aron ang pagpanghatag moresulta sa tinuod nga kalipay sa naghatag, kinahanglang himoon kini nga walay pagbagulbol ug dili kontragusto o pinugos. "Gihigugma sa Diyos ang malipayong maghahatag." (2Co 9:7; Buh 20:35; 1Pe 4:9) Gawas pa, ang materyal nga mga gasa sa kaluoy dili igo aron makabaton ug kinabuhing walay kataposan ug wala hatagig pangunang pagtagad ni Jesu-Kristo.—Ju 17:3; 12:1-8.

GASELA [Heb., *tsevi′; tsevi·yah′* (bayeng gasela); *tsa·va″; tseva·′ah′* (bayeng gasela); Gr., *dorkas′*]. Usa ka matang sa liksi ug madanihong gamay nga *antelope* o usa. Lagmit nga pamilyar ang karaang mga Hebreohanon sa *Gazella dorcas,* nga makaplagan sa Arabia, Ehipto, Palestina, ug Sirya. Kini nga hayop maoy mga 1 m (3.5 p) ang gitason ug ang barog niini maoy mga 0.6 m (2 p) ang gitas-on hangtod sa abaga. Ang laki ug baye parehong may mga sungay nga pormag letrang U nga morag may naglut-odlut-od nga mga singsing nga moabot ug hangtod sa 0.3 m (1 p) ang gitas-on. Ang kasagarang bulok niini nga gasela maoy hilaw nga kape, nga may dagtom ug pution nga mga budlis sa nawong, ug puti ug kolor ang tiyan ug mga bahin sa sampot niini. Ang mga balhibo niini maoy mugbo ug sinaw. Ang laing matang sa gasela nga tingali nailhan sa mga Israelinhon mao ang medyo dako, dagtomon, kapehon ug bulok nga *Gazella arabica.*—HULAGWAY, Tomo 2, p. 955.

Ang katulin sa gasela, nga lakip sa kinatulinan nga mga hayop nga sus-an, gihisgotan sa Kasulatan. (Aw 2:17; 8:14) Ang katulin sa igsoong lalaki ni Joab nga si Asahel ug sa pipila ka Gadhanon gipakasama nianang sa gasela. (2Sa 2:18; 1Cr 12:8) Tungod sa pagkapukan sa Babilonya, gitagna nga ang iyang langyaw nga mga tigpaluyo ug kadtong mga nagsalig kaniya mokalagiw sama sa usa ka gasela ngadto sa ilang kaugalingong mga yuta. (Isa 13:14) Kini nga linalang gihisgotan usab ingong panig-ingnan sa alistong paglihok aron dili malitagan.—Pr 6:5.

Lagmit nga tungod sa katahom ug kamadanihon niini, ang gasela gihulagway diha sa pipila ka tinawng mga kahubitan nga makaplagan sa Awit ni Solomon (2:9; 4:5; 7:3). Ang gasela gihisgotan usab diha sa panumpa diin gipapanumpa sa Sulamita ang mga anak nga babaye sa Jerusalem, nga sa diwa nag-obligar kanila nga tumanon kini atubangan sa tanang butang nga matahom ug madanihon.—Aw 2:7; 3:5.

Sumala sa Balaod nga gihatag pinaagi kang Moises, ang gasela mahimong kaonon. (Deu 12:15, 22; 14:4, 5; 15:22) Usa kini sa mga karne nga kanunayng gitagana alang sa maluho nga pagkaon ni Solomon.—1Ha 4:22, 23.

GAT [Pug-anan sa Bino]. Usa ka siyudad sa magkaabin nga mga ginoo sa mga Filistehanon. (1Sa 6:17, 18) Kay kini nahimutang sa S sa Kapatagan sa Filistia, ang Gat adunay mahinungdanong bahin sa pagpulipuli sa mga Israelinhon ug sa mga Filistehanon sa pagdominar sa maong dapit. Ang Gat maoy dapit nga natawhan ni Goliat ug sa ubang higanteng mga manggugubat, ug giokupar kini sa mga Anakim sa panahon nga ang Israel mitabok sa Jordan aron sa pagsulod sa Yutang Saad. (Jos 11:22; 1Sa 17:4; 2Sa 21:15-22; 1Cr 20:4-8) Ang mga molupyo sa Gat gitawag ug mga Gitihanon. —Jos 13:3.

Ang pagpanakop ni Josue sa Yutang Saad wala maglakip sa teritoryo nga giokupar sa mga Filistehanon. Kini pagahimoon pa sa ulahi. Bisan pa niana, sa dihang gisugo ni Jehova si Josue nga ipahat ang teritoryo ngadto sa mga tribo, ang pahat sa Juda naglakip sa teritoryo diin nahimutang ang Gat.—Jos 13:2, 3; 15:1, 5, 12.

Sa wala hisgoti nga mga panahon, ang mga Epraimnon ug ang mga Benjaminhon nakigsangka sa mga Gitihanon, sumala sa lakbit nga pag-asoy niini diha sa mga talaan sa kagikan.—1Cr 7:20, 21; 8:13.

Sa adlaw ni Samuel ang nailog nga arka sa pakigsaad gidala ngadto sa Gat, nga misangpot ug

mga katalagman sa mga molupyo sa siyudad. (1Sa 5:8, 9) Wala madugay human niadto, gibuntog sa Israel ang mga Filistehanon, ug ang pipila ka siyudad nga giilog sa mga Filistehanon gikan sa Israel "nahibalik sa Israel gikan sa Ekron hangtod sa Gat." (1Sa 7:14) Sa ulahi, sa dihang gipatay ni David ang Gitihanong higante nga si Goliat, gigukod sa Israel ang mga Filistehanon hangtod sa Ekron ug sa Gat.—1Sa 17:23, 48-53.

Human niini, sa dihang si David napugos sa pagkalagiw gikan kang Saul, siya midangop sa Gat. Sa dihang ang mga alagad ni Akis nga hari sa Gat miingon: "Dili ba kini mao si David nga hari sa yuta?" Si David nahadlok ug nagpakaaron-ingnon nga nabuang aron makaikyas. (1Sa 21:10-15) Gitagik ni David ang duha ka salmo agig paghinumdom niini nga kasinatian didto sa Gat. (Sal 34:Sup; 56:Sup) Apan, sa sunod nga pagduaw ni David sa Gat siya miadto dili ingong nag-inusara nga kagiw, kondili ingong pangulo sa 600 ka manggugubat ug sa ilang mga pamilya. Walay duhaduha nga nagtinguhang mabatonan ang pagpaluyo ni David batok kang Saul, si Akis naghatag kaniya ug sa iyang mga tawo ug luwas nga pinuy-anan sa lungsod sa Ziklag hangtod sa pagkamatay ni Saul 16 ka bulan sa ulahi, nga human niana si David mibalhin ngadto sa Hebron. (1Sa 27:2–28:2; 29:1-11; 2Sa 1:1; 2:1-3) Sa iyang awit sa pagbangotan tungod kang Saul ug Jonatan, gihisgotan ni David nga ang balita bahin sa kamatayon ni Saul makapahinabog pagmaya ug pagsadya sa Filistehanong mga siyudad sa Gat ug Askelon.—2Sa 1:20.

Sa panahon sa paghari ni David, ang Gat ug ang sakop nga mga lungsod niini nailalom sa mga kamot sa Israel. (1Cr 18:1) Ang pipila ka lalaki gikan sa Gat nahimong maunongong mga tigpaluyo ni David, ug sa dihang si David mikalagiw tungod kang Absalom, dihay 600 ka Gitihanon nga lakip niadtong miuban kaniya. (2Sa 15:18) Apan sa panahon sa pagmando ni Solomon, si Akis gitawag gihapon ingong hari sa Gat. (1Ha 2:39-41) Lagmit si Akis maoy usa ka basalyong prinsipe ug dili usa ka hari sa naandan nga diwa. (Tan-awa ang MAGKAABIN NGA MGA GINOO.) Ang manununod ni Solomon nga si Rehoboam nagtukod pag-usab ug nagpalig-on sa Gat.—2Cr 11:5-8.

Si Haring Hazael sa Sirya nag-ilog sa Gat gikan kang Haring Jehoas sa Juda human sa ika-23 nga tuig ni Jehoas (876 W.K.P.). (2Ha 12:6, 17) Lagmit gayod nga nabawi sa mga Filistehanon ang pagkontrolar sa siyudad sa ulahi, kay si Uzzias nag-ilog niini pag-usab sa panahon sa iyang pagpakiggubat kanila. (2Cr 26:3, 6) Ang manalagnang si Amos ug, dayon, si Miqueas naghisgot sa Gat ingong usa ka langyaw nga siyudad. (Am 6:2; Miq 1:10) Human sa pagpanghambog ni Sargon nga hari sa Asirya sa pagbuntog niini wala madugay human niadtong 740 W.K.P., wala nay dugang makasaysayanhong mga paghisgot sa Gat, ug ang ulahi nga mga paghisgot sa Bibliya bahin sa Filistehanong mga siyudad wala na maglakip niini.—Sof 2:4; Jer 25:17, 20; Zac 9:5, 6.

Ang tukmang nahimutangan sa Gat wala mahibaloi. Bisan tuod ubay-ubayng mga dapit ang gisugyot, ang arkeolohikanhong mga pagpangubkob sa kadaghanan niini nga mga dapit dili motakdo sa makasaysayanhong kahubitan sa siyudad sa Gat. Ang pipila ka eskolar karon mopabor sa Tell es-Safi (Tel Zafit), 18.5 km (11.5 mi) sa SHS sa Asdod. Si Yohanan Aharoni miingon: "Sanglit walay motakdo nga bungdo niini nga rehiyon nga mas duol sa habagatan, angay natong tagdon pag-usab ang unang gisugyot nga katumbas sa Gat nga mao ang Tell es-Safi. Kini maoy dako ug talagsaong dapit nga may usa ka ubos nga siyudad nianang panahona nga milukop sa tiilan niini nga diha niana nadiskobrehan ang daghang Filistehanong gamit nga kulonon. Ang nahimutangan niini diha sa dapit diin ang Wadi es-Sant (ang Walog sa Elah) mosulod sa kasadpang Sepela motakdo gayod sa asoy bahin sa kadaogan ni David batok kang Goliat nga Gitihanon. Ang ilang panag-away nahitabo sa halayong sidlakan tali sa Socoh ug Azeka (1 Sam. 17.1), ug human niana gigukod sa mga Israelinhon ang mga Filistehanon 'hangtod sa Gat . . . ug sa mga ganghaan sa Ekron, mao nga nangapukan ang nasamdang mga Filistehanon diha sa dalan gikan sa Saaraim hangtod sa Gat ug Ekron' (ber. 52)."—*The Land of the Bible,* gihubad ug giedit ni A. Rainey, 1979, p. 271.

GATAM. Ang ikaupat nga ginganlang anak nga lalaki sa panganay ni Esau nga si Elipaz. Si Gatam nahimong usa sa mga sultan sa mga anak ni Esau.—Gen 36:10, 11, 15, 16; 1Cr 1:36.

GATAS. Ang pluwido nga gikan sa bayeng sus-an nga mga hayop nga nagsilbing pagkaon sa ilang mga nati. Gigamit usab kini ingong pagkaon sa mga tawo sa katibuk-an. (Gen 18:8; Huk 4:19; 5:25) Ang Hebreohanong pulong nga gihubad nga "gatas" sagad nga nagtumong sa lab-as nga gatas ug sa katibuk-an lahi sa nanibuok nga gatas, keso, ug mantekilya. (Deu 32:14; 2Sa 17:29; Job 10:10; Pr 27:27) Apan, walay gihimong kalainan tali sa gatas sa mga baka, karnero, ug mga kanding. (Eze 25:4; 1Co 9:7) Ang aslom o nanibuok nga gatas sagad sagolag dugos ug giisip ingong makapalagsik nga ilimnon. Si David nagdala ug "napulo ka bahin sa gatas" ("keso," *Vg*) ngadto "sa pangulo sa usa ka libo" sa dihang naghatod siyag pagkaon ngadto sa iyang mga igsoon didto sa kampo sa kasundalo-

han. Kini nga mga bahin lagmit maoy keso nga gikan sa lab-as nga gatas. Ang *Rotherham* nagingon nga "napulo ka hiwa sa humok nga keso." —1Sa 17:17, 18.

Nganong ang Balaod nagdili sa paglata sa usa ka nating kanding diha sa gatas sa iyang inahan?

Ang paglata sa usa ka nating kanding diha sa gatas sa iyang inahan gidili ilalom sa Moisesnong Balaod. (Deu 14:21) Kini nga pagdili gihisgotan kaduha labot sa paghatag sa unang mga abot sa usa ka tawo ngadto kang Jehova.—Ex 23:19; 34:26.

Gituohan nga kini nga batasan adunay pagano, idolatroso, o mahikanhong mga kalangkitan. Hinunoa, ang ebidensiya aron suportahan kini nga panglantaw dili pa lig-on sa pagkakaron.

Ang laing hunahuna mao nga kini nga lagda nagpasiugda nga adunay tukma ug haom nga kahikayan sa mga butang nga kinahanglang sundon. Gitagana sa Diyos ang gatas sa inahan aron ipakaon sa iyang nati. Ang paggamit niini nga gatas aron maoy ilata sa iyang nati aron sa pag-andam niini ingong pagkaon makadaot sa nating kanding ug maoy kasukwahi sa katuyoan sa Diyos sa dihang iyang gitagana kini nga gatas.

Ang ikatulong posibilidad mao nga kini nga sugo gihatag aron ipasiugda ang pagpakitag kaluoy. Nahiuyon kini sa ubang mga sugo nga nagdili sa paghalad sa hayop nga wala pa mahiuban sa inahan niini ug labing menos pito ka adlaw (Lev 22:27), sa pag-ihaw sa hayop ug sa nati niini sa samang adlaw (Lev 22:28), o sa dungang pagkuha sa inahan ug sa mga itlog o kuyabog niini gikan sa salag (Deu 22:6, 7).

Diha sa Tagna. Mahitungod kang Emmanuel kini gitagna: "Tungod sa kadagaya sa ipatunghang gatas, siya mokaon ug mantekilya; tungod kay ang mantekilya ug dugos mao ang kaonon sa matag usa nga mahibilin taliwala sa yuta." Kini nga kahimtang mahitabo tungod kay payhagon sa mga Asiryanhon ang Juda. Tungod niini nga pagkapayhag, ang kanhing gitikad nga yuta mapuno sa mga bunglayon. Busa, kadtong nahibilin sa yuta magdepende gayod sa mga produkto gikan sa gatas ug sa ihalas nga dugos aron magpabiling buhi. Sanglit adunay dakong sibsibanan didto, ang mga hayop nga natipigang buhi makapatunghag daghang gatas alang sa mikunhod pag-ayong populasyon. —Isa 7:20-25; itandi ang 37:30-33.

Masambingayong Paggamit. Sagad ang gatas gihisgotan sa mahulagwayon o masambingayon nga paagi. (Gen 49:12; Aw 5:12; Lam 4:7) Ang mga kahinguhaan sa kanasoran ug katawhan gitawag nga gatas. (Isa 60:16) Ang Yutang Saad sublisubling gihubit ingong "nagaagay sa gatas ug dugos," nga nagpasabot ug kadagaya, pagkamabungahon, ug kauswagan tungod sa panalangin ni Jehova. (Ex 3:8; Deu 6:3; Jos 5:6; Jer 11:5; Eze 20:6; Joe 3:18) Ang magbalantay diha sa Awit ni Solomon naghisgot sa iyang hinigugmang Sulamita ingong may dugos ug gatas ilalom sa iyang dila, nga dayag nagkahulogan nga ang iyang dila nagpahayag ug makapahimuot nga mga pulong.—Aw 4:11.

Sanglit ang gatas makatabang sa pisikal nga pagtubo hangtod modangat sa pagkahamtong, ang paninugdang Kristohanong doktrina gipakasama sa "gatas" alang sa espirituwal nga mga bata, nga magpalig-on kanila aron motubo hangtod sila makaarang na sa pagkaon ug "gahing pagkaon," ang lalom nga espirituwal nga mga kamatuoran. (1Co 3:2; Heb 5:12-14) Si apostol Pedro, nga nakigsulti sa mga Kristohanon, miingon: "Sama sa mga bata nga bag-o pang nahimugso, ugmara ang pagpangandoy sa walay sambog nga gatas nga iya sa pulong." Sa unsang katuyoan? Aron sila motubo dili lamang sa pagkahamtong kondili "ngadto sa *kaluwasan,"* nga mao, aron maseguro ang ilang pagkatinawag ug pagkapinili. (1Pe 2:2; 2Pe 1:10) Sa Isaias 55:1, ang Diyos nagtawag sa mga giuhaw sa espirituwal sa pagpalit niining espirituwal nga "gatas" nga makaamot sa pagtubo, nga pinaagi sa iyang dili-takos nga kalulot, ilang mabatonan kini nga "walay salapi ug walay bayad."

GAT-HEPER [Pug-anan sa Bino sa Heper (Pagkalot)]. Usa ka utlanang siyudad sa Zabulon (Jos 19:10, 13) ug pinuy-anan sa manalagna nga si Jonas. (2Ha 14:25) Kasagarang gituohan nga mao kini ang Khirbet ez-Zurraʽ (Tel Gat Hefer), mga 4 km (2.5 mi) sa AAS sa Nasaret ug sa K lamang sa Meshhed (Mash-had), ang gituohang nahimutangan sa lubnganan ni Jonas. Ang mga pagsuhid sa palibot sa Khirbet ez-Zurraʽ mopatim-awng nagpaluyo sa mga pulong sa Bibliya nga kining dapita gipuy-an panahon sa mga yugto niining gihisgotan nga mga asoy.

GAT-RIMON [Pug-anan sa Bino Duol sa Kahoyng Granada].

1. Usa ka siyudad sa Dan (Jos 19:40, 41, 45) nga gipahat ngadto sa Kohatnong mga Levihanon. (Jos 21:20, 23, 24) Ang 1 Cronicas 6:66-70 daw naghimo sa Gat-rimon nga usa ka *Epraimnon* nga siyudad. Apan pinasukad sa samang asoy sa Josue 21: 23, 24, gituohan sa Hebreohanong mga eskolar nga, tungod sa sayop sa magkokopya, ang usa ka bahin sa teksto natangtang ug nahanaw nga wala tuyoa. Busa, sila misugyot nga isal-ot kining mga pulonga (sama sa Jos 21:23) sa dili pa ang

1 Cronicas 6:69: "Ug gikan sa tribo ni Dan, ang Elteke ug ang sibsibanan niini, ang Gibeton ug ang sibsibanan niini . . . " Lagmit nga mao kini ang orihinal nga mabasa. Hinuon, dili angayng sayloan ang posibilidad nga ang Gat-rimon maoy usa ka sakop nga siyudad sa Dan nga nahimutang sa teritoryo sa Epraim.

Gituohan sa kadaghanan nga ang Gat-rimon mao ang Tell Jerisheh (Tel Gerisa), mga 8 km (5 mi) sa AS sa modernong Tel Aviv-Yafo.

2. Usa ka siyudad sa Manases nga gihatag ngadto sa Kohatnong mga Levihanon. (Jos 21:20, 25) Sanglit ang mabasa sa susamang asoy sa 1 Cronicas 6:70 maoy "Bileam," gituohan sa daghang eskolar nga ang Bileam mao ang orihinal nga makita diha sa Josue 21:25 inay nga Gat-rimon. —Tan-awa ang IBLEAM.

GAYO [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "yuta"].

1. Usa ka Macedonianhon nga mikuyog kang apostol Pablo sa iyang ikatulong misyonaryong panaw ug kinsa, uban ni Aristarko, gipugos sa pagpauban ngadto sa teatro sa Efeso sa panahon sa kagubot nga gisugniban sa platero nga si Demetrio. —Buh 19:29.

2. Usa ka Kristohanon gikan sa Derbe sa Asia Minor nga gitala uban sa laing unom pa nga mikuyog kang apostol Pablo sa iyang kataposang misyonaryong panaw. Si Gayo ug kining uban pa dayag nga mibulag kang Pablo ug dayon miuna sa Troas, sa K nga baybayon sa Asia Minor, diin sila naghulat kaniya. (Buh 20:4, 5) Kini nga Gayo lagmit mao ra ang Num. 1, sanglit si Aristarko gihisgotan man usab diha sa asoy. Kon mao, lagmit kini nagpasabot nga si Gayo natawo sa Macedonia o kaha siya Macedonianhon ug kaliwat apan nanimuyo na sa Derbe.

3. Usa ka Kristohanon sa Corinto nga personal nga gibawtismohan ni Pablo. Sa dihang gisulat ni Pablo ang iyang sulat ngadto sa mga taga-Roma, lagmit kini nga Gayo mao ang nag-abiabi kaniya maingon man usab sa kongregasyon. Kini nagpakita nga ang mga tigom sa kongregasyon sa Corinto gihimo didto sa balay ni Gayo.—1Co 1:14; Rom 16:23.

4. Usa ka Kristohanon nga gisulatan ni apostol Juan sa iyang ikatulong inspiradong sulat ug kinsa iyang gikomendahan tungod sa paglakaw niini subay sa kamatuoran ug, naghisgot sa iyang pagkamaabiabihon, sa iyang matinumanong buhat ug sa iyang gugma.—3Ju 1, 3-6.

GAYTA. Bisan tuod ang Aramaikong pulong nga *sum·pon·yah′*, nga makita sa Daniel 3:5, 10, 15, gihubad nga *"dulcimer"* (usa ka kinuldasan nga tulonggon) (*KJ, Kx*) ug "simponiya" (*Dy, Yg*), ang modernong mga hubad sa Bibliya sa kadaghanan naghubad niini nga ekspresyon ingong "gayta." Ang *Lexicon in Veteris Testamenti Libros* ni Koehler ug Baumgartner naghatag sa kahulogang "gayta."—Leiden, 1958, p. 1103.

Ang *sum·pon·yah′* lagmit kaamgid sa yanong mga gayta sa Sidlakan karong adlawa. Ang sirado kaayong bag nga gamiton alang sa gayta maoy ginama gikan sa panit sa kanding, nga wala ilakip ang mga tiil, ikog, o ulo, apan sagad nga may mga balhibo pa. Ang usa ka tubo nga gamiton aron kasudlan ug hangin ang bag sa gayta isuksok ngadto niini ug ingon man usab ang samag-plawta nga mga tubo nga hinimo gikan sa mga tangbo ug sa mga tumoy sa mga sungay sa mga baka.

GAZA.

1. Usa ka karaang siyudad nga gitala diha sa kinaunahang paghubit sa utlanan sa Canaan. (Gen 10:19) Dugang pa sa mga 20 ka paghisgot sa Gaza diha sa Kasulatan, kini nga siyudad gihisgotan diha sa karaang mga rekord sa Ehipto ug sa mga inskripsiyon ni Ramses II, Thutmose III, ug Seti I. Ang Gaza lagmit mao ang kinahababagatang-kasadpan nga siyudad nga gipahat ngadto sa tribo ni Juda. (Jos 15:20, 47; Huk 6:3, 4) Ang mga molupyo niini gitawag ug mga Gazahanon.—Jos 13:3; Huk 16:2.

Ang pipila nagtuo nga ang Gaza mao ang Tell el-ʽAjul (Tel Bet ʽEglayim), apan kini wala mapamatud-i sa arkeolohikanhong mga pagkalot didto. Kining karaang siyudad kasagarang gilangkit sa modernong Gaza (Ghazzeh; ʽAzza), nga nahimutang mga 80 km (50 mi) sa KHK sa Jerusalem. Bisan tuod naulang gikan sa Dagat Mediteranyo pinaagi sa mga 5 km (3 mi) nga hanayhay nga mga bungdo sa pinadpad nga balas, ang Gaza nahimutang sa usa ka rehiyon nga maayong pagkatubig ug bantog sa iyang mga kaolibohan, mga bungahoy ug mga kahoyng sikomoro, mga parasan, ug mga lugas. Lagmit nga ang pagpanguma nakaamot sa pag-uswag sa karaang Gaza. Apan ang pangunang hinungdan sa pagkabililhon niini mao ang lokasyon niini diha sa dakong dalan nga nagdugtong sa Ehipto ug sa Palestina. Kini naghimo sa Gaza nga usa ka "ganghaan" para sa mga nagapanawng panon ug sa moagi nga kasundalohan.

Giokupar sa mga Filistehanon. Sa wala pa ang Pagpanggula sa Israel gikan sa Ehipto niadtong 1513 W.K.P., ang Hamitikanhong mga Captorim (Gen 10:6, 13, 14) nagpapahawa sa "mga Avim, nga nagpuyo sa mga kabalangayan hangtod sa Gaza." (Deu 2:23) Sa dihang ang mga Israelinhon misulod sa Yutang Saad, ang Gaza maoy usa ka Filistehanong siyudad ug ang mga molupyo niini naglakip sa mga Anakim. Bisan tuod ang pagpa-

kiggubat sa Israel ubos sa pagpanguna ni Josue nakaabot hangtod sa Gaza, dayag nga ang siyudad wala mailog. Kini nagpabiling usa ka Filistehanong siyudad, ug ang pipila sa mga Anakim nagpadayon sa pagpuyo didto. (Jos 10:41; 11:22; 13:2, 3) Kini gipahat ngadto sa Juda, ug human niana ang Gaza gisakop niini nga tribo, apan ang mga Judeanhon wala makapadayon sa pagkontrolar sa siyudad. (Jos 15:20, 47; Huk 1:18) Sa adlaw ni Samson ang Gaza nahimo na usab nga kinutaang siyudad sa mga Filistehanon, nga may usa ka "balay" nga gigamit alang sa pagsimba kang Dagon nga makasulod ug mga 3,000 ka tawo, o kaha kapin pa diha sa atop niini.

Usa niana ka higayon samtang si Samson didto sa Gaza, siya "mibangon sa tungang gabii ug gikuptan ang mga pultahan sa ganghaan sa siyudad ug ang duha ka poste sa kilid ug gipang-ibot kini apil ang trangka ug iyang gipas-an kini ug gidala ngadto sa tumoy sa bukid nga anaa sa atubangan [atbang] sa Hebron." (Huk 16:1-3) Ang Hebron may gilay-ong mga 60 km (37 mi) gikan sa Gaza. Ang tukmang nahimutangan sa bukid nga atbang sa Hebron dili matino. Ang pagdala ni Samson sa mga ganghaan ug sa mga poste sa kilid niini ngadto sa halayo, ug gani ngadto sa ibabaw sa bukid, maoy tatawng pagpasundayag sa milagrosong puwersa nga posible lamang pinaagi sa espiritu ni Jehova.

Sa ulahi, gilumpag ni Samson ang gihisgotang balay nga gigamit sa pagsimba kang Dagon, nga misangpot sa iyang kamatayon ug sa mga Filistehanon nga nagtigom didto.—Huk 16:21-30.

Ang Gaza lagmit nagpadayon nga usa ka Filistehanong siyudad sa tibuok nga yugto sa mga Maghuhukom (1Sa 6:17) ug sa panahon sa pagmando sa mga hari sa Israel. Ang dominyo ni Haring Solomon miabot hangtod sa Gaza sa HK, apan dayag nga ang mga Filistehanon nagpuyo pa gihapon didto.—1Ha 4:21, 24.

Ubos sa Pagmando sa Asirya ug sa Babilonya. Sa hapit nang matapos ang ikasiyam nga siglo W.K.P., pinaagi sa iyang manalagna nga si Amos, si Jehova nag-ingon nga siya magpadalag "kalayo" ngadto sa mga paril sa Gaza agig panimalos tungod sa pagkuha niinig mga destiyero aron itugyan sa mga Edomhanon. (Am 1:6, 7) Bisan tuod ang "mga destiyero" wala ipaila nga espesipiko ingong mga Hebreohanon, lagmit nga ang gipasabot mao ang mga binihag nga gidala sa mga Filistehanon sa ilang mga pagsulong sa Juda. —Itandi ang 2Cr 21:16, 17; Joe 3:4-6.

Wala madugay human niadto, sa tungatunga sa ikawalong siglo W.K.P., ang Gaza nakaagom sa "kalayo" sa gubat. Sumala sa Asiryanhong mga talaan sa kasaysayan, si Tiglat-pileser III nagsakop sa Gaza, apan ang hari niini nga si Hanno mikalagiw ngadto sa Ehipto. (*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. Pritchard, 1974, p. 283) Lagmit nga si Hanno nakabalik dayon sa Gaza, kay si Sargon II miingon nga gipildi niya si Hanno ug ang kasundalohang Ehiptohanon ubos ni Sib'e nga miabin kaniya. Si Sargon II miingon nga siya mismo ang nakadakop kang Hanno ug nagdala kaniya nga ginapos. —*Ancient Near Eastern Texts,* p. 285.

Sukad niining panahona, ang Gaza sa katibuk-an mipatim-awng maunongon sa Asirya. Busa, lagmit nga ang paglaglag ni Haring Ezequias sa mga Filistehanon hangtod sa Gaza maoy bahin sa iyang pag-alsa batok sa Asirya. (2Ha 18:1, 7, 8) Human niini nga pag-alsa, si Haring Senakerib misulong sa Juda ug, sumala sa iyang mga talaan sa kalihokan, mihatag sa nailog nga mga lungsod sa Juda ngadto kang Mitinti nga hari sa Asdod, kang Padi nga hari sa Ekron (kinsa nabilanggo kanhi sa Jerusalem), ug kang Sillibel nga hari sa Gaza.—*Ancient Near Eastern Texts,* pp. 287, 288.

Sa panahon ni Jeremias, ang kasundalohan sa Ehipto naglaglag sa Gaza. (Jer 47:1) Una pa niini nga panghitabo, ang pulong ni Jehova batok sa mga Filistehanon nagpakita nga ang katalagman gikan sa A naghulat kanila: "Ang pagkaupaw modangat gayod sa Gaza." (Jer 47:2-5; tan-awa usab ang Jer 25:17, 20.) Ingon sa gipakita sa ubang mga teksto sa Jeremias (1:14; 46:20), ang "mga tubig" gikan sa "amihanan" nga gihisgotan sa Jeremias 47:2 tatawng nagpasabot sa kasundalohang Babilonyanhon. Sa pagkatinuod, kini nga dapit gigamhan ni Haring Nabucodonosor sa Babilonya (2Ha 24:1, 7), ug ang hari sa Gaza gihisgotan diha sa Babilonyanhong mga inskripsiyon. (*Ancient Near Eastern Texts,* p. 308) Busa, ang mga pulong nga "sa wala pa laglaga ni Paraon ang Gaza" (Jer 47:1) nagpaila lamang sa panahon nga ang pulong ni Jehova mahitungod sa mga Filistehanon midangat kang Jeremias. Dili buot ingnon nga kini direktang may kalabotan sa umaabot nga pagpahayag sa paghukom "gikan sa amihanan" nga gihisgotan human niini.

Gilaglag. Si manalagnang Sofonias, nga katalirongan ni Jeremias, nagpalanog ug samang paghukom gikan kang Jehova batok sa Gaza: "Siya mahimong biniyaan nga siyudad." (Sof 2:4) Ug ang tagna ni Zacarias, nga girekord human mapukan ang Babilonya, nagpunting sa umaabot nga mga katalagman: "[Ang Gaza] usab mobatig grabeng kasakit." (Zac 9:5) Ang kasaysayan nagpamatuod sa katumanan sa gitagnang mga katalagman. Sa ulahing katunga nga bahin sa ikaupat nga siglo W.K.P., si Alejandrong Bantogan, human sa

lima-ka-bulan nga paglikos (duha ka bulan, sumala sa *Jewish Antiquities,* XI, 325 [viii, 4]), nag-ilog sa Gaza. Daghan sa mga molupyo niini ang gipamatay ug ang mga nagpabiling buhi gibaligya ngadto sa pagkaulipon. Kapin sa 200 ka tuig sa ulahi, ang Hudiyong si Alexander Jannaeus, human sa usa ka tuig nga paglikos, bug-os nga nagpayhag sa siyudad.—*Jewish Antiquities,* XIII, 364 (xiii, 3).

Bisan tuod ang Romanong gobernador sa Sirya nga si Gabinius nagsugo sa pagtukod pag-usab sa Gaza, lagmit nga gihimo kini sa bag-ong lugar. (*Jewish Antiquities,* XIV, 87, 88 [v, 3]) Ang pipila ka eskolar nagtuo nga sa Buhat 8:26 ang Gregong pulong nga *e′re·mos* (biniyaan [nga dapit]) nagtumong sa daan, gibiyaan nga Gaza (*AT,* pananglitan, mabasa: "Ang lungsod karon biniyaan na"). Gisabot sa uban nga ang *e′re·mos* nagtumong sa dalan paingon sa siyudad, busa ang hubad maoy "kini usa ka dalan sa desyerto."—*NW;* itandi ang *JB, NE, RS.*

2. Usa ka siyudad nga may sakop nga mga lungsod nga nahimutang sa teritoryo sa Epraim. (1Cr 7:28) Ang tukmang nahimutangan niini wala mahibaloi. Ang Gaza lagmit maoy usa ka dapit nga haduol sa karaang Ai, kon kini dili man ugaling mao ra usab mismo ang siyudad sa Ai. Ang hubad nga "Ayyah" nga makaplagan diha sa daghang hubad sa Bibliya gipaluyohan sa daghang manuskrito nga Hebreohanon. Hinunoa, adunay ebidensiya usab pabor sa "Gaza" diha sa ubang mga manuskritong Hebreohanon, ingon man diha sa mga Targum.

GAZAHANON [Taga- (Iya sa) Gaza]. Ang mga molupyo sa Gaza, ang pulong nga gigamit diha sa duha ka teksto nga nagtumong sa mga Filistehanon.—Jos 13:2, 3; Huk 16:1, 2; tan-awa ang GAZA Num. 1.

GAZAM [lagmit, Hantatawo [nga mao, usa ka tigputol]]. Katigulangan sa pipila ka Netinim nga namalik kauban ni Zorobabel gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya.—Esd 2:1, 2, 43, 48; Neh 7:46, 51.

GAZEZ [Tig-alot]. Ang 1 Cronicas 2:46 nag-ingon nga ang puyopuyo ni Caleb nga si Epa nanganak kang Haran, Moza, ug Gazez, ug dayon kini nag-ingon nga si Haran "nanganak kang Gazez." Busa, lagmit nga dihay duha ka tawo nga ginganlag Gazez: (1) usa ka anak nga lalaki ni Caleb, ug (2) usa ka apong lalaki ni Caleb. Apan kon ang ekspresyon nga "Kon bahin kang Haran, siya nanganak kang Gazez," maoy usa lamang ka pagpatin-aw nga nagpaila nga ang Gazez nga unang gihisgotan dili maoy anak nga lalaki ni Caleb kondili iyang apong lalaki, kini magpasabot nga dihay usa lamang ka Gazez, nga mao, ang anak nga lalaki ni Haran ug apo ni Caleb.

GEBA [Bungtod]. Usa ka siyudad sa Benjamin nga gihatag ngadto sa mga Kohatnon; usa sa 13 ka siyudad sa mga saserdote. (Jos 18:21, 24; 21:17, 19; 1Cr 6:54, 60) Ang Geba lagmit nga nahimutang sa amihanang utlanan sa gingharian sa Juda, nga tungod niana namugna ang ekspresyon nga "gikan sa Geba hangtod sa Beer-seba." (2Ha 23:8) Ang karaang siyudad sagad gituohan nga mao ang balangay sa Jabaʽ, halos 9 km (5.5 mi) sa AAS sa Patukoranan sa Templo didto sa Jerusalem. Ang usa ka titip nga walog nag-ulang niini nga dapit gikan sa gituohang nahimutangan sa karaang Mikmas. Niini nga walog dihay duha ka bungtod nga may titip nga dagkong mga bato sa mga kiliran niini. Kini tingali mao ang 'samag-ngipon nga dagkong mga bato,' ang Bozez ug Sene, nga ang usa "nag-atubang sa Mikmas" ug ang lain "nag-atubang sa Geba."—1Sa 14:4, 5.

Ang Geba maoy usa sa mga siyudad nga gihisgotan sa pagpakiggubat ni Haring Saul sa mga Filistehanon. Dayag nga tungod sa sugo sa iyang amahan nga si Saul, gipukan ni Jonatan ang "garison" sa mga Filistehanon didto sa Geba. (1Sa 13:3, 4) Agig balos, ang mga Filistehanon nagtigom ug usa ka dakong pundok sa kasundalohan didto sa Mikmas, nga tungod niana daghang Israelinhon ang nanago sa kahadlok, ang uban nangalagiw pa gani tabok sa Jordan. (1Sa 13:5-7) Sa ulahi, gikan sa Geba si Jonatan miadto sa nagkampong kasundalohan sa mga Filistehanon, nga sa walay duhaduha nahimutang diha sa daplin sa "lugot nga agianan sa Mikmas." Si Jonatan mikatkat sa titip nga agianan paingon sa nagkampong kasundalohan ug, pinaagi sa tabang sa iyang tigdala sa armadura, mipatay ug mga 20 ka Filistehanon.—1Sa 14:6-14; itandi ang 1Sa 13:16, 23.

Katuigan sa ulahi, gipalig-on ni Asa ang Geba pinaagig mga bato ug mga kahoy sa Rama. (1Ha 15:22; 2Cr 16:6) Sa usa ka panahon nga wala ibutyag sa Bibliya, ang pipila ka molupyo sa Geba gidestiyero ngadto sa Manahat. (1Cr 8:6) Sa pagpaingon sa Jerusalem, ang kasundalohan sa Asirya ilalom ni Senakerib lagmit miagi sa Geba. (Isa 10:24, 28-32) Lakip sa mga Hudiyo nga namalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya mao 'ang mga anak sa Geba'; kini nga siyudad mismo gipuy-an pag-usab human sa maong pagpamalik. (Esd 2:1, 26; Neh 7:6, 30; 11:31; 12:29) Nagpunting sa pagmaya tungod sa pagkatukod pag-usab sa Jerusalem, ang manalagna nga si Zacarias naghisgot nga mapaubos sama sa Araba ang bungtoron ug bukirong yuta nga nahimutang taliwala sa Geba ug Rimon.—Zac 14:10; tan-awa ang GIBEA Num. 2.

GEBAL [lagmit, Teritoryo; Utlanan], **GEBALNON.**

1. Ang Gebal, usa ka siyudad nga Fenicianhon sa kabaybayonan sa Mediteranyo, gituohang mao ang modernong Jebeil, mga 28 km (17 mi) sa AAS sa Beirut. Giisip sa mga historyador ang Gebal, ang Byblos sa mga Grego, nga usa sa labing karaang mga siyudad sa Tungang Sidlakan.—Tan-awa ang Jos 13:5, *ftn* sa *Rbi8.*

Gilakip ni Jehova "ang yuta sa mga Gebalnon" uban sa mga rehiyon nga ilogonon pa sa Israel sa adlaw ni Josue. (Jos 13:1-5) Ang mga kritiko nag-ingon nga kini dili tukma, sanglit ang siyudad sa Gebal atua sa halayong A sa Israel (mga 100 km [60 mi] sa A sa Dan) ug lagmit wala gayod mailalom sa paggahom sa Israel. Gituohan sa pipila ka eskolar nga lagmit ang Hebreohanong teksto nadaot dinhi niini nga bersikulo ug giisip nga ang asoy kanhi mabasa nga "ang yuta nga kasikbit sa Lebanon," o 'hangtod sa utlanan sa mga Gebalnon.' Hinunoa, angayng matikdan usab nga ang mga saad ni Jehova sa Josue 13:2-7 maoy *kondisyonal.* Busa lagmit wala gayod mapanag-iya sa Israel ang Gebal tungod sa pagkadili-masinugtanon sa Israel. —Itandi ang Jos 23:12, 13.

Ang mga Gebalnon mitabang kang Solomon sa ika-11 nga siglo W.K.P. sa pag-andam sa mga materyales alang sa pagtukod sa templo. (1Ha 5:18) Gilakip ni Jehova ang "mga tigulang sa Gebal" niadtong kinsa mitabang nga magpabilin ang gahom ug himaya sa patigayon sa karaang Tiro.—Eze 27:9.

2. Usa ka lahi nga Gebal ang gitala uban sa Ammon ug Amalek diha sa Salmo 83:7, ug lagmit nahimutang sa H o sa S sa Patayng Dagat. Bisan tuod wala mahibaloi ang tukmang nahimutangan niini, ang pipila ka eskolar nagtuo nga kini nahimutang duol sa Petra, mga 100 km (60 mi) sa AAS sa Gulpo sa ʽAqaba.

GEBER [Tawo nga Lig-on ug Lawas]. Usa sa 12 ka luyoluyo ni Solomon nga gitugyanan sa pagtagana ug pagkaon sa hari ug sa iyang panimalay usa ka bulan sulod sa usa ka tuig. Si Geber nailhan ingong anak nga lalaki ni Uri, ug lagmit nga ang iyang anak nga lalaki nag-alagad usab ingong luyoluyo.—1Ha 4:7, 13, 19.

GEBIM [Mga Kanal]. Usa ka dapit diin ang mga molupyo niini nangitag salipdanan batok sa misulong nga kasundalohan sa Asirya sa dihang kini miatake sa Zion, nga mopatim-awng nahitabo sa mga adlaw ni Ezequias. (Isa 10:24, 31; itandi ang kap 36, 37.) Ang tukmang nahimutangan niini wala mahibaloi.

GEDALIAS [Si Jehova Maoy Dako].

1. Usa ka Levihanong mag-aawit kinsa, sa panahon ni David, gitudlo pinaagig ripa nga maoy manguna sa ikaduha sa 24 ka grupong tig-alagad nga may 12 ka maghohoni matag grupo.—1Cr 25:3, 9, 31.

2. Apohang lalaki sa manalagna nga si Sofonias ug lagmit usa ka kaliwat ni Haring Ezequias.—Sof 1:1.

3. Anak nga lalaki ni Pasur; usa sa mga prinsipe sa Jerusalem nga nag-akusar kang Jeremias sa atubangan ni Haring Zedekias nga siya maoy nagpaluya sa mga tawong manggugubat ug sa tanang katawhan ug nag-awhag nga si Jeremias patyon tungod niini. Sa dihang gitugotan sa hari, kini nga mga prinsipe naghulog kang Jeremias sa usa ka lapokong atabay.—Jer 38:1-6.

4. Ang "anak nga lalaki ni Ahikam nga anak nga lalaki ni Sapan." Human sa pagkalaglag sa Jerusalem niadtong 607 W.K.P., gitudlo ni Haring Nabucodonosor si Gedalias ingong gobernador sa nahibiling mga Hudiyo didto sa yuta sa Juda. Gihimo ni Gedalias ang Mizpa nga iyang pinuy-anan, ug dinhi mipuyo ang manalagna nga si Jeremias. Unya ang mga pangulo sa kasundalohan sa Juda nga nakaikyas sa pagbihag, sa dihang ilang nadunggan nga si Gedalias natudlo ingong gobernador, miadto kaniya uban sa ilang mga tawo didto sa Mizpa. Si Gedalias nagpasalig kanila, ilalom sa panumpa, nga maayo ra ang ilang dangatan basta padayon lang silang mag-alagad sa hari sa Babilonya, ug siya nagdasig kanila sa pagtigom ug bino, lana, ug mga prutas sa ting-init. Bisan ang mga Hudiyo nga natibulaag sa Moab, Ammon, Edom, ug sa ubang mga dapit padayong nangadto kang Gedalias.

Dayag nga kining tanan wala magustohi ni Baalis nga hari sa Ammon, kinsa nagmalamposon sa pagkuha sa kooperasyon ni Ismael alang sa usa ka planong pagpatay kang Gobernador Gedalias. Sa pagkasayod niini, si Johanan ug ang ubang mga pangulo sa kasundalohan nagpahibalo sa gobernador mahitungod niini, apan wala siya motuo kanila. Si Johanan sekreto pa ganing miduol kang Gedalias ug mitanyag nga pakyason ang laraw pinaagi sa pagpatay kang Ismael. Apan si Gedalias wala mamati niini, nga naghunahuna nga butangbutang lang kini bahin kang Ismael. Busa sa dihang si Ismael miadto sa Mizpa uban sa napulo pa ka tawo, si Gedalias wala ra magbantay. Siya nakigsalo sa pagpangaon uban kanila; ug samtang sila nangaon, si Ismael ug ang mga tawo nga kauban niya mitindog ug mipatay kang Gedalias maingon man sa tanang mga Hudiyo ug mga Caldeanhon nga kauban ni Gedalias.—2Ha 25:22-25; Jer 39:14; 40:5–41:3.

5. Usa sa mga saserdote sa panahon ni Esdras nga lakip niadtong nagkuhag langyawng mga asawa ug misaad sa pagpapahawa kanila.—Esd 10: 18, 19.

GEDER [Paril nga Bato]. Usa ka lungsod sa Canaan; ang hari niini maoy usa sa 31 ka hari nga gipildi ni Josue. (Jos 12:13) Ang Josue 12:7, 8 nagpakita nga kini nahimutang sa K nga kiliran sa Jordan, ug kay gihisgotan kini sunod sa Debir, lagmit nga kini nahimutang diha sa rehiyon sa Sepela. Hayan nga kini mao ra usab ang Bet-gader sa 1 Cronicas 2:51. Apan ang tukmang nahimutangan niini dili matino. Sa panahon ni David, ang usa ka tawo nga gitawag ug Baal-hanan nga Gederhanon maoy nagdumala sa mga kaolibohan ug mga kahoyng sikomoro ni David didto sa Sepela, ug gituohan nga siya lagmit naggikan sa Geder o Gedera. —1Cr 27:28.

GEDERA [Toril nga Bato].

1. Usa ka siyudad diha sa Sepela nga gipahat ngadto sa Juda. (Jos 15:20, 33, 36) Gituohan sa kadaghanan nga ang Gedera mao ang Jedireh (Gedera), mga 22 km (14 mi) sa KAK sa gisugyot nga dapit sa Estaol. Ang pipila sa mga molupyo niini nga siyudad ilado tungod sa ilang paggama ug kasangkapan nga kulonon.—1Cr 4:23.

2. Mopatim-awng mao ang ngalan sa usa ka dapit sa teritoryo sa Benjamin, ang pinuy-anan ni "Jozabad nga Gederahanon." (1Cr 12:1, 2, 4) Gituohan sa pipila ka geograpo nga lagmit mao kini ang Judeira, mga 1.5 km (1 mi) sa AS sa Gabaon.

GEDERAHANON [Taga- (Iya sa) Gedera]. Usa ka ngalan nga gitawag kang Jozabad, usa ka Benjaminhong manggugubat nga hanas mogamit sa iyang duha ka kamot nga kauban ni David, ug lagmit nagpaila kaniya ingong gikan sa Gedera sa Benjamin.—1Cr 12:1-4; tan-awa ang GEDERA Num. 2.

GEDERHANON [Taga- (Iya sa) Geder]. Usa ka termino nga gigamit kang Baal-hanan (1Cr 27:28) ug gituohan nga naggikan sa ngalan sa siyudad nga iyang natawhan, ang Geder (Jos 12:13) o Gedera.—Jos 15:36.

GEDEROT [Mga Toril nga Bato]. Usa ka siyudad diha sa Sepela nga gipahat ngadto sa Juda (Jos 15:20, 33, 41) ug usa sa mga dapit nga nailog sa mga Filistehanon sa panahon sa paghari ni Haring Ahaz (761-746 W.K.P.). (2Cr 28:18, 19) Gituohan sa pipila ka geograpo nga ang Gederot nahimutang sa Qatra, usa ka biniyaang balangay ibabaw sa usa ka bungdo diha sa modernong Gedera, mga 13 km (8 mi) sa SAS sa Asdod, apan ang uban nag-ingon nga kini halayo na kaayo dapit sa K aron ikaingon nga kini nahimutang sa Sepela.

GEDEROTAIM. Usa ka ngalan nga nagkahulogang "Duha ka Toril nga Bato." Kini makita lakip sa mga siyudad sa Juda diha sa Sepela, apan ang nahimutangan niini wala mahibaloi karong adlawa. (Jos 15:20, 33, 36) Inay nga Gederotaim, gihubad kini sa Gregong *Septuagint* nga "ug ang iyang mga toril," buot ingnon, 'ang mga toril' sa nahaunang gitala nga dapit, nga mao, ang Gedera. Kini nga hubad magkunhod sa katibuk-ang gidaghanon sa mga siyudad diha sa talaan gikan sa 15 ngadto sa gihisgotan nga 14. (Jos 15:33-36) Sanglit kini nga ekspresyon dili kasagaran diha sa maong talaan, gisugyot sa pipila nga ang maong teksto mahimong hubaron nga "Gedera *o* Gederotaim" inay nga "Gedera *ug* Gederotaim."

GEDOR [Paril nga Bato].

1. Ang anak nga lalaki ni Jeiel sa lungsod sa Gabaon. Usa ka sakop sa tribo ni Benjamin, siya maoy uyoan-sa-tuhod ni Haring Saul.—1Cr 8:29-31; 9:35-39.

2. Usa ka anak nga lalaki ni Penuel sa tribo ni Juda.—1Cr 4:4.

3. Usa ka anak nga lalaki ni Jered sa tribo usab ni Juda. Lagmit nga kini maoy ngalan sa usa ka lungsod.—1Cr 4:18.

4. Usa ka lungsod sa bukirong rehiyon sa Juda. (Jos 15:48, 58) Gituohang kini mao ang Khirbet Jedur nga mga 12 km (7.5 mi) sa A sa Hebron. Lagmit nga kini usab ang gitumong sa 1 Cronicas 4:18. Sanglit ang Soco ug Zanoa gihisgotan sa mao ra usab nga bersikulo, nga parehong makaplagan sa ubang teksto ingong ngalan sa mga lungsod, gituohan sa pipila nga ang Gedor lagmit usa usab ka lungsod diin si Jered mao ang magtutukod, o "amahan."

5. Usa ka lungsod nga gihisgotan maylabot sa mga kalihokan sa mga Simeonhon. (1Cr 4:24, 39) Sa Gregong *Septuagint* kini mabasa nga "Gerar." —Tan-awa ang GERAR.

6. Usa ka dapit sa Benjamin. (1Cr 12:1, 2, 7) Gituohang nahimutang kini sa Khirbet el-Gudeira, mga 16 km (10 mi) sa AK sa Jerusalem.

GE-HARASIM [Walog sa mga Artesano]. Usa ka walog nga gitawag niini nga ngalan tungod sa komunidad sa mga artesano nga nagpuyo didto. (1Cr 4:14) Ang maong komunidad 'gitukod' o gipundar ni Joab, apan lagmit dili ang Joab sa panahon ni David. Gipuy-an kini sa mga Benjaminhon human sa ilang pagkadestiyero sa Babilonya. (Neh 11:31, 35) Gipangagpas sa pipila ka geograpo nga kini mao ang Wadi esh-Shellal, usa ka halapad nga walog nga nahimutang pipila ka milya sa HS sa Tel

Aviv-Yafo; ang uban mas nagtuo nga kini mao ang Sarafand el-Kharab sa HK sa Wadi esh-Shellal.

GEHAZI Usa ka tig-alagad ni Eliseo nga manalagna.

Sa dihang naghunahuna si Eliseo kon unsay buhaton alang sa usa ka maabiabihong babaye nga Sunaminhon, si Gehazi mao ang nagpahibalo sa iyang agalon nga ang maong babaye walay anak ug nga ang iyang bana tigulang na. Busa, giingnan siya ni Eliseo nga siya gantihan ug usa ka anak nga lalaki. Mga tuig sa ulahi ang milagrosong gihatag nga batang lalaki nasakit ug namatay. Tungod niana ang Sunaminhon misakay ug asna aron makigkita kang Eliseo didto sa Bukid sa Carmelo ug migunit sa iyang tiil. Sa pagkakita niini, si Gehazi misulay sa pagtulod kaniya apan gitambagan nga pasagdan lang siya. Human mosulti ang babaye, dihadiha gipaadto pag-una ni Eliseo si Gehazi ngadto sa batang lalaki, samtang si Eliseo ug ang babaye misunod. Sa ilang pagpaingon didto gisugat sila ni Gehazi nga nagtaho nga, bisag iyang gibutang ang sungkod ni Eliseo sa ibabaw sa nawong sa bata, "ang batang lalaki wala momata." Apan, wala madugay human sa iyang pag-abot, gibanhaw ni Eliseo ang anak sa Sunaminhon.—2Ha 4:12-37.

Sa ulahi, tungod kay hapit nang moabot ang pito-ka-tuig nga gutom, giawhag ni Eliseo ang Sunaminhon ug ang iyang panimalay nga mopuyo ingong langyaw sa bisan asa nga dapit nga mahimong kapuy-an. Human sa gutom, siya mibalik sa Israel gikan sa Filistia ug miduol sa hari ug mihangyo nga iuli kaniya ang iyang balay ug ang iyang yuta. Naatol usab nga niadtong tungora giasoy ni Gehazi ngadto sa hari kon giunsa ni Eliseo pagbanhaw ang anak nga lalaki sa maong babaye. Sa pagkadungog sa kaugalingong asoy sa Sunaminhon bahin niini, ang hari miingon nga ang tanan igauli kaniya, lakip ang tanang abot sa iyang uma sa dihang wala siya.—2Ha 8:1-6.

Ang kadalo alang sa hakog nga ganansiya mao ang nakapukan kang Gehazi. Maylabot kini sa pagayo kang Naaman nga Siryanhon. Bisag midumili si Eliseo sa pagdawat ug gasa gikan kang Naaman tungod sa pag-ayo sa iyang sanla (2Ha 5:14-16), gikaibgan ni Gehazi ang gasa ug nangatarongan nga haom lamang ang pagdawat niini. Busa, iyang giapas si Naaman ug, sa ngalan ni Eliseo, gipangayo ang usa ka talanton nga plata (nagkantidad ug $6,606) ug duha ka ilisan nga besti, nga nagpasumangil nga kini maoy alang sa duha ka batan-ong lalaki sa mga anak sa mga manalagna nga bag-o pang miabot gikan sa bukirong rehiyon sa Epraim. Si Naaman malipayong naghatag kaniya dili lamang sa usa ka talanton kondili sa duha ka talanton nga plata, ug maingon man sa duha ka ilisan nga besti, ug nagsugo sa duha sa iyang mga tig-alagad sa pagdala sa gasa alang kang Gehazi. Sa Opel, gikuha ni Gehazi ang gasa gikan sa mga kamot sa mga tig-alagad, gipalakaw sila, gitagoan ang gasa didto sa iyang balay, ug dayon miadto nga walay dala atubangan kang Eliseo, gani milimod pa nga siya milakaw sa dihang gipangutana: "Diin ka ba gikan, Gehazi?" Ingong resulta, gisanla si Gehazi. Busa ang kadalo ni Gehazi, inubanan sa iyang pagkamalimbongon, maoy nakapawala sa iyang pribilehiyo nga magpadayon sa pag-alagad ingong tig-alagad ni Eliseo, gawas pa sa sanla nga naagoman niya ug sa iyang kaliwat.—2Ha 5:20-27.

GEHENNA [Gr. nga porma sa Heb. nga *Geh Hin·nom',* "Walog sa Hinnom"]. Kini nga ngalan makita sa 12 ka higayon diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan, ug bisan tuod ang daghang maghuhubad yano lamang nga naghubad niini pinaagi sa pulong nga "impiyerno," ang ubay-ubayng modernong mga hubad migamit ug katumbas nga espeling sa Gregong pulong nga *ge'en·na.*—Mat 5:22, *Ro, Mo, ED, NW, BC* (Kinatsila), *NC* (Kinatsila), usab ang mga nota o *footnote* sa *Da* ug *RS.*

Ang lawom, hiktin nga Walog sa Hinnom, nga sa ulahi nailhan pinaagi niining Grego nga ngalan, nahimutang dapit sa H ug HK sa karaang Jerusalem ug mao ang modernong-adlaw nga Wadi er-Rababi (Ge Ben Hinnom). (Jos 15:8; 18:16; Jer 19:2, 6; tan-awa ang HINNOM, WALOG SA.) Ang Judeanhon nga si Haring Ahaz ug Haring Manases nalangkit sa idolatrosong pagsimba didto, nga naglakip sa mga paghalad ug mga tawo diha sa kalayo ngadto kang Baal. (2Cr 28:1, 3; 33:1, 6; Jer 7:31, 32; 32:35) Sa ulahi, aron mapugngan ang maong mga kalihokan didto sa umaabot, gihimong mahugaw sa matinumanon nga si Haring Josias ang maong dapit sa idolatrosong pagsimba, ilabina ang luna nga gitawag ug Topet.—2Ha 23:10.

Dili Simbolo sa Walay Kataposang Pagsakit. Gilangkit ni Jesu-Kristo ang kalayo ngadto sa Gehenna (Mat 5:22; 18:9; Mar 9:47, 48), ingon sa gihimo sa tinun-an nga si Santiago, ang bugtong magsusulat sa Bibliya gawas kang Mateo, Marcos, ug Lucas nga migamit niining pulonga. (San 3:6) Ang maong kinaiyahan sa Gehenna ingong kalayo gisulayan paglangkit sa pipila ka komentarista ngadto sa pagsunog sa halad nga mga tawo nga gihimo una pa sa paghari ni Josias ug, pinasukad niini, ilang giduso nga ang Gehenna gigamit ni Jesus ingong usa ka simbolo sa walay kataposang pagsakit. Hinunoa, sanglit dulumtanan kang Jehova nga Diyos ang maong batasan, nga nag-ingong kini maoy "usa ka butang nga wala nako isugo ug nga wala motungha sa akong kasingkasing" (Jer 7:31; 32:35), daw dili gayod haom nga ang Anak sa Diyos, sa paghisgot bahin sa paghukom sa Diyos,

maghimo sa maong idolatrosong buhat ingong pasukaranan sa simbolikong kahulogan sa Gehenna. Angayng matikdan nga ang Diyos matagnaong nagmando nga ang Walog sa Hinnom mahimong usa ka dapit nga labayanan sa daghang patayng lawas inay nga alang sa pagsakit sa buhing mga biktima. (Jer 7:32, 33; 19:2, 6, 7, 10, 11) Busa, sa Jeremias 31:40 ang paghisgot sa "walog sa mga patayng lawas ug sa mga mantikaong abo" gidawat sa kadaghanan nga nagtumong sa Walog sa Hinnom, ug ang usa ka ganghaan nga nailhan ingong "Ganghaan sa mga Tapok sa Abo" dayag nga bukas ngadto sa sidlakang tumoy sa walog diha sa dapit nga gitagboan niini sa lugot sa Kidron.—Neh 3:13, 14.

Busa, ang ebidensiya sa Bibliya bahin sa Gehenna sa katibuk-an susama sa tradisyonal nga panglantaw nga gihatag sa rabbiniko ug ubang mga tinubdan. Sumala sa maong panglantaw, ang Walog sa Hinnom gigamit ingong usa ka dapit nga labayanan ug basura gikan sa siyudad sa Jerusalem. (Sa Mat 5:30 ang *Ph* naghubad sa *ge'en·na* ingong "tapok sa basura.") Maylabot sa "Gehinnom," ang Hudiyong komentarista nga si David Kimhi (1160?-1235?), diha sa iyang komento bahin sa Salmo 27:13, naghatag sa mosunod nga makasaysayanhong impormasyon: "Ug kini maoy usa ka dapit diha sa yuta nga kasikbit sa Jerusalem, ug kini maoy usa ka makaluod nga dapit, ug ilang gilabay didto ang mahugaw nga mga butang ug ang mga patayng lawas. Nagpadayon usab ang kalayo didto aron sa pagsunog sa mahugawng mga butang ug sa mga bukog sa mga patayng lawas. Busa, ang paghukom sa mga daotan gitawag sa masambingayong paagi nga Gehinnom."

Nagsimbolo sa Bug-os nga Kalaglagan. Dayag nga gigamit ni Jesus ang Gehenna ingong simbolo sa bug-os nga kalaglagan tungod sa grabeng paghukom gikan sa Diyos, sa ingon wala na gayoy pagkabanhaw ngadto sa kinabuhi ingong usa ka kalag. (Mat 10:28; Luc 12:4, 5) Ang mga eskriba ug mga Pariseo ingong daotang matang gihukman nga "mahiagom sa Gehenna." (Mat 23:13-15, 33) Aron malikayan ang maong kalaglagan, kinahanglang hanawon sa mga sumusunod ni Jesus ang bisan unsa nga magpahinabog espirituwal nga kapandolan, ang 'pagputol sa usa ka kamot o tiil' ug ang 'paglusok sa usa ka mata' nga mahulagwayong naghawas sa ilang pagpatay niini nga mga sangkap sa lawas maylabot sa sala.—Mat 18:9; Mar 9:43-47; Col 3:5; itandi ang Mat 5:27-30.

Lagmit nga gipunting usab ni Jesus ang Isaias 66:24 sa paghubit sa Gehenna ingong usa ka dapit "diin ang ilang mga ulod dili mamatay ug ang kalayo dili mapalong." (Mar 9:47, 48) Atong makita nga ang simbolikong larawan dinhi dili maoy nianang sa pagsakit kondili, hinunoa, sa bug-os nga kalaglagan tungod kay ang teksto sa Isaias naghisgot, dili sa mga tawo nga buhi, kondili sa *"mga patayng lawas* sa mga tawo nga naglapas" sa Diyos. Kon, ingon sa gipakita sa mabatonang ebidensiya, ang Walog sa Hinnom maoy usa ka dapit nga labayanan sa basura ug sa mga patayng lawas, ang kalayo, nga lagmit misamot pa sa pagsilaob pinaagi sa pagdugang ug asupre (itandi ang Isa 30:33), mahimong mao lamang ang haom nga paagi sa paghanaw sa maong mga basura. Sa dapit diin dili makaabot ang kalayo, ang mga ulod o apuyos, modaghan, nga magaut-ot sa bisan unsa nga wala masunog sa kalayo. Pinasukad niini, ang mga pulong ni Jesus mahimong magkahulogan nga ang malaglagong epekto sa grabeng paghukom sa Diyos dili mohunong hangtod nga ikapahinabo ang bug-os nga kalaglagan.

Mahulagwayong Paggamit. Ang paggamit sa tinun-ang si Santiago sa pulong nga "Gehenna" nagpakita nga ang usa ka dili-mapugngan nga dila maoy usa ka kalibotan sa pagkadili-matarong ug nga ang katibuk-ang pagkinabuhi sa maong tawo mahimong maapektohan sa mga pulong nga samag kalayo nga makapahugaw sa lawas sa usa nga nagsulti. Ang dila sa usa ka tawo, nga "puno sa hilo nga makamatay" ug sa ingon nagpamatuod sa usa ka daotang kahimtang sa kasingkasing, mahimong magpahinabo sa usa nga naggamit niini nga hukman sa Diyos nga mahiadto sa simbolikong Gehenna.—San 3:6, 8; itandi ang Mat 12:37; Sal 5:9; 140:3; Rom 3:13.

Ang paggamit sa Bibliya sa Gehenna ingong usa ka simbolo maoy sama nianang sa "linaw nga kalayo" diha sa basahon sa Pinadayag.—Pin 20:14, 15; tan-awa ang LINAW NGA KALAYO.

GELILOT [Mga Rehiyon; Mga Sirkito; gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "giligid; giligid palayo"]. Usa ka dapit nga gitala maylabot sa utlanan sa Benjamin. (Jos 18:17) Ang nahimutangan sa Gelilot, nga gihubit ingong "anaa atubangan sa tungasanan sa Adumim," mosibo sa gihubit bahin sa Gilgal (Jos 15:7), nga tungod niana giisip sa pipila ka eskolar nga kini maoy laing ngalan sa Gilgal nga duol sa Jerico. Gituohan sa uban nga ang Gelilot maoy usa ka dapit o usa ka gamayng rehiyon duol sa Tal'at ed-Damm (Ma'ale Adummim) diha sa Wadi el Qilt sa HK sa Jerico. —Tan-awa ang ADUMIM; GILGAL Num. 1.

GEMALI [lagmit, Usa nga Gilutas (o, Usa nga Nakadawat ug Nahiangayng Pagtagad); o, Tag-iya ug Kamelyo]. Usa ka Danhanon kansang anak nga lalaki nga si Amiel naghawas sa iyang tribo ingong usa sa mga espiya nga gipadala ngadto sa Canaan. —Num 13:12, 16.

GEMARIAS [Gihingpit (Gikompleto) ni Jehova].

1. "Anak nga lalaki ni Sapan nga magkokopya"; usa sa mga prinsipe panahon sa paghari ni Jehoiakim (628-618 W.K.P.). Si Gemarias dunay kaugalingong lawak-kan-anan sa ibabaw nga sawang sa templo, ug dinhi gibasa sa makusog ni Baruk ang mga pulong sa basahon nga gidiktar kaniya ni manalagnang Jeremias. Si Micaias nga anak nga lalaki ni Gemarias nakadungog sa unang pagbasa sa basahon ug dayon nagtaho sa pulong ni Jehova ngadto sa mga prinsipe kinsa, sa baylo, nagsugo kang Baruk nga basahon kanila ang maong basahon. Sa pagkadungog nila sa mga pulong sa basahon, ilang gitambagan si Baruk ug Jeremias nga motago. Sa ulahi, sa dihang gibasa ang linukot ngadto kang Haring Jehoiakim, si Gemarias maoy usa sa mga prinsipe nga nangamuyo sa hari nga dili sunogon ang linukot.—Jer 36:10-25.

Dili pa dugay, nakaplagan sa Jerusalem ang usa ka inumol nga yutang-kulonon nga sa usa ka panahon gigamit aron ipapilit sa usa ka dokumento ug markahan kini pinaagi sa usa ka timbre. Ang inskripsiyon sa ibabaw niini mabasa: "Iya kang Gemarias [Heb., *Gemar·ya'hu*], anak nga lalaki ni Sapan." Kini nga timbre giingon nga gikan sa mga ikapitong siglo W.K.P., ug gituohan nga ang tag-iya niini mao si Gemarias nga gihisgotan sa Jeremias kapitulo 36.

2. "Anak nga lalaki ni Hilkias, nga gisugo ni Zedekias nga hari sa Juda ngadto sa Babilonya kang Nabucodonosor." Niining tungora si Jeremias nagpadala ug usa ka sulat pinaagi sa kamot ni Gemarias ug ni Elasa ngadto sa nadestiyerong mga Hudiyo nga gidala sa Babilonya uban kang Jehoiakin (Jeconias) niadtong 617 W.K.P.—Jer 29:1-3.

GENESARET.

1. Usa ka gamay, daw triyanggulo nga patag nga mosukod ug mga 5 por 2.5 km (3 por 1.5 mi) daplin sa AK nga baybayon sa Dagat sa Galilea. Niini nga rehiyon, gihimo ni Jesu-Kristo ang milagrosong mga pagpang-ayo. (Mat 14:34-36; Mar 6:53-56; HULAGWAY, Tomo 2, p. 739) Sumala sa Hudiyong historyador nga si Josephus, kini nga patag maoy maanindot, mabungahon, ug daghan ug tubig nga rehiyon, diin daghan ang mga kahoyng *walnut,* palma, ug olibo, ug diin ang mga igos ug ubas mabatonan sulod sa napulo ka bulan sa tuig. —*The Jewish War,* III, 516-521 (x, 8).

2. Ang "lanaw sa Genesaret" maoy laing ngalan sa Dagat sa Galilea. (Luc 5:1) Gituohan sa pipila ka eskolar nga ang Genesaret lagmit mao ang Gregong porma sa unang Hebreohanong ngalan nga Kineret.—Num 34:11; tan-awa ang GALILEA, DAGAT SA.

GENESIS, BASAHON SA. Ang unang basahon sa Pentateuko (Gregong pulong alang sa "lima ka linukot" o "lima ka tomo"). Ang "Genesis" (nagkahulogang "Gigikanan; Pagkahimugso") mao ang ngalan nga gihatag sa Gregong *Septuagint* sa una niini nga mga basahon, samtang ang Hebreohanong titulo niini nga *Bere'shith'* (Sa Sinugdan) gikuha gikan sa unang pulong sa pangbukas nga tudling-pulong niini.

Kon Kanus-a ug Diin Gisulat. Ang basahon sa Genesis dayag nga maoy bahin sa usa ra ka orihinal nga sinulat (ang Torah), ug kini lagmit nga nakompleto ni Moises didto sa kamingawan sa Sinai sa tuig 1513 W.K.P. Human sa Genesis 1:1, 2 (nga nag-asoy sa paglalang sa mga langit ug sa yuta), ang basahon dayag nga nagkobre sa gidugayong linibo ka tuig nga naglakip sa pag-andam sa yuta aron puy-an sa tawo (tan-awa ang PAGLALANG, LINALANG; ADLAW, II), ug human niini kini nagkobre sa yugto sukad sa paglalang sa tawo hangtod sa tuig 1657 W.K.P., sa dihang namatay si Jose.—Tan-awa ang KRONOLOHIYA (Sukad sa Paglalang sa Tawo Hangtod Karon).

Magsusulat. Ang pagtutol nga gipatungha kanhi sa pipila ka maduhaduhaon nga ang pagsulat wala pa makat-oni sa adlaw ni Moises wala na tuohi sa kadaghanan karong adlawa. Sa iyang basahon nga *New Discoveries in Babylonia About Genesis* (1949, p. 35), si P. J. Wiseman nag-ingon nga ang arkeolohikanhong panukiduki naghatag ug daghang pamatuod nga "ang kabatid sa pagsulat nagsugod sa labing unang mga panahon sa kasaysayan nga nahibaloan sa tawo." Halos giila sa tanang modernong mga eskolar nga dugay nang naglungtad ang pagsulat sa wala pa ang panahon ni Moises (sa ikaduhang milenyo W.K.P.). Ang mga ekspresyon sama nianang makaplagan sa Exodo 17:14, *"Isulat* kini diha sa basahon ingong handomanan," nagpamatuod nga ang pagsulat komon nga gihimo sa adlaw ni Moises. Si Adan lagmit gayod nga adunay katakos sa pagmugna ug usa ka matang sa pagsulat, kay ang Diyos naghatag kaniya, ingong usa ka hingpit nga tawo, ug usa ka pinulongan, uban ang katakos sa hingpit nga paggamit niini. Hinuon walay giingon ang Bibliya nga nahimo kana ni Adan.—Gen 2:19, 23.

Diin kuhaa ni Moises ang impormasyon nga iyang gilakip sa Genesis?

Ang tanang impormasyon diha sa basahon sa Genesis nag-asoy sa mga hitabo nga nahitabo una pa sa pagkahimugso ni Moises. Lagmit direkta kining nadawat pinaagig pagpadayag gikan sa Diyos.

Dayag nga nianang paagiha adunay usa nga kinahanglang modawat sa impormasyon labot sa mga hitabo una pa sa paglalang sa tawo, si Moises man o kaha laing tawo nga una pa kaniya. (Gen 1:1-27; 2:7, 8) Hinunoa, kini nga impormasyon ug ang nahibiling mga detalye mahimong gipasa kang Moises pinaagig binabang tradisyon. Tungod sa taas nga kinabuhi sa mga tawo sa maong yugto, ang impormasyon mahimong napasa gikan kang Adan ngadto kang Moises pinaagi lamang sa lima ka tawhanong mga tulay, nga mao, si Matusalem, Sem, Isaac, Levi, ug Amram. Ang ikatulong posibilidad mao nga si Moises nakabaton sa kadaghanang impormasyon alang sa Genesis gikan sa naglungtad nang mga sinulat o mga dokumento. Sukad pa sa ika-18 nga siglo, ang Olandes nga eskolar nga si Campegius Vitringa naghupot niini nga panglantaw, nga nagpasukad sa iyang konklusyon sumala sa kanunayng makita nga ekspresyon sa Genesis (napulo ka higayon diha sa *KJ*) nga "kini mao ang mga kaliwatan ni," ug kas-a "kini mao ang basahon sa mga kaliwatan ni." (Gen 2:4; 5:1; 6:9; 10:1; 11:10, 27; 25:12, 19; 36:1, 9; 37:2) Niini nga ekspresyon ang Hebreohanong pulong alang sa "mga kaliwatan" mao ang *toh·le·dhohth′,* ug kini mas tukmang gihubad nga "mga kasaysayan" o "mga gigikanan." Pananglitan, ang *"mga kaliwatan* sa mga langit ug sa yuta" dili gayod haom, samtang ang *"kasaysayan* sa mga langit ug sa yuta" maoy makahuloganon. (Gen 2:4) Kaharmonya niini, ang Aleman nga *Elberfelder,* ang Pranses nga *Crampon,* ug ang Kinatsila nga *Bover-Cantera* tanan migamit sa terminong "kasaysayan," ingon sa gihimo sa *Bag-ong Kalibotang Hubad.* Walay duhaduha nga sama sa mga tawo karong adlawa nga interesado sa usa ka tukmang rekord sa kasaysayan, mao man usab sila sa sinugdanan.

Bisag walay pamatuod sa Bibliya, nasabtan ni Vitringa ug sa uban pa nga ang pulong nga *toh·le·dhohth′* sa Genesis nagtumong sa naglungtad na nga dokumento bahin sa kasaysayan nga nabatonan ni Moises, nga maoy gibasehan niya sa kadaghanang impormasyon nga girekord diha sa Genesis. Sila nagtuo nga ang mga tawong ginganlan nga direktang nalangkit sa maong 'mga kasaysayan' (si Adan, Noe, mga anak ni Noe, Sem, Tera, Ismael, Isaac, Esau, ug Jacob) mao ang mga magsusulat o kaha mao ang orihinal nga mga tag-iya sa maong sinulat nga mga dokumento. Siyempre, dili gihapon niini ikapatin-aw kon sa unsang paagi nabatonan ni Moises kining tanan nga mga dokumento. Dili usab niini ikapatin-aw kon nganong ang mga dokumento nga nabatonan gikan sa mga tawo nga wala ilha ingong matinumanong mga magsisimba ni Jehova (sama kang Ismael ug Esau) angayng mao ang tinubdan sa daghang impormasyon nga gigamit. Posible gayod nga ang ekspresyon nga "Kini mao ang kasaysayan ni" maoy pangbukas nga prase lamang nga nagsilbing haom nga dibisyon sa nagkalainlaing mga seksiyon sa taas nga katibuk-ang kasaysayan. Itandi ang paggamit ni Mateo sa samang ekspresyon aron ipaila ang iyang asoy sa Ebanghelyo.—Mat 1:1; tan-awa ang PAGSULAT.

Busa, walay tinong konklusyon ang makab-ot labot sa direktang tinubdan nga maoy gibasehan ni Moises sa impormasyon nga iyang girekord. Inay nga pinaagi lamang sa usa sa mga paagi nga gihisgotan, ang impormasyon lagmit nga nadawat pinaagi sa tanang tulo ka paagi, ang uban pinaagi sa direktang pagpadayag, ang uban pinaagi sa binabang pagpasa, ang uban pinaagi sa sinulat nga mga rekord. Ang hinungdanon mao nga si Jehova nga Diyos naggiya sa manalagnang si Moises, mao nga siya nakasulat pinaagi sa pag-inspirar sa Diyos.—2Pe 1:21.

Ang maong sinulat magsilbing usa ka inspiradong giya alang sa umaabot nga mga kaliwatan. Pagabasahon kini ngadto sa katawhan sa daghang okasyon (Deu 31:10-12; 2Ha 23:2, 3; Neh 8:2, 3, 18), ug ang mga hari sa Israel kinahanglang mokuha ug mga instruksiyon gikan niini.—Deu 17: 18, 19.

Ang "Teoriya Pinasukad sa mga Dokumento" sa mga Kritiko. Usa ka teoriya ang gipatungha sa pipila ka kritiko sa Bibliya nga ang Genesis kuno dili usa ka sinulat sa usa lamang ka magsusulat o tighipos, nga mao, si Moises, hinunoa kini maoy sinulat sa ubay-ubayng mga magsusulat, nga ang pipila kanila nabuhi dugay pa human sa panahon ni Moises. Pinasukad sa gihunahunang mga kalainan sa estilo ug paggamit sa mga pulong, ilang giduso ang gitawag nga teoriya pinasukad sa mga dokumento. Sumala niini nga teoriya, adunay tulo ka tinubdan, nga ilang gitawag nga "J" (Jahwist), "E" (Elohist), ug "P" (Priest Codex). Tungod sa dobleng paghisgot sa usa ka panghitabo o tungod sa kaamgiran sa mga asoy sa nagkalainlaing mga bahin sa Genesis, ang pipila midugang pa ug uban pang mga tinubdan nganha sa listahan, nga misangpot pa gani sa pagbahin sa basahon sa Genesis aron ikaingon nga adunay hangtod sa 14 ka independenteng mga tinubdan. Sila nangatarongan nga kining nagkalainlaing mga tinubdan o mga magsusulat adunay nagkalainlaing mga panglantaw ug mga teolohiya apan, bisan pa niana, ang Genesis ingong usa ka gitapo nga produkto niini nga mga tinubdan sa usa ka paagi nahimong konektado sa katibuk-an. Adunay daghang dilimakataronganong mga pangatarongan nga ilang

gigamit sa pagpaluyo sa ilang mga teoriya, ang pipila niini mahimong hisgotan.

Ang orihinal nga pasukaranan sa teoriya pinasukad sa mga dokumento mao ang paggamit sa nagkalainlaing mga titulo alang sa Diyos; miingon ang mga kritiko nga kini nagpaila sa lainlaing mga magsusulat. Apan, atong makita ang pagkadili-makataronganon sa maong panglantaw sanglit sa usa lamang ka gamayng bahin sa Genesis atong makaplagan ang mosunod nga mga titulo: "Labing Hataas nga Diyos" (*'El 'El·yohn',* Gen 14:18); "Magmumugna sa langit ug sa yuta" (14:19); 'Soberanong Ginoo' (*'Adho·nai',* 15:2); "Diyos sa panan-aw" (16:13); "Diyos nga Labing Gamhanan" (*'El Shaddai',* 17:1); "Diyos" (*'Elo·him',* 17:3); 'ang matuod nga Diyos' (*ha·'Elo·him',* 17:18); "ang Maghuhukom sa tibuok yuta" (18:25). Ang paggamit niini ingong pasukaranan aron ipasidungog ang matag usa niini nga mga seksiyon ngadto sa usa ka laing magsusulat magpatunghag dagkong mga suliran ug mahimong dili makataronganon. Hinunoa, ang kamatuoran mao nga ang nagkalainlaing mga titulo nga gipadapat ngadto sa Diyos diha sa Genesis gigamit tungod sa kahulogan niini, nga nagpadayag kang Jehova pinaagi sa iyang nagkalainlaing mga hiyas, sa iyang nagkalainlaing mga buhat, ug sa iyang mga pagpakiglabot sa iyang katawhan.

Ang ubang mga pananglitan mao: Tungod sa paggamit sa pulong nga *ba·ra'',* "gilalang," ang Genesis 1:1 giingong gisulat sa tinubdan nga gitawag nga "P." Apan atong makaplagan ang samang pulong sa Genesis 6:7 diha sa tinubdan nga gituohang iya sa "J." Ang ekspresyong "yuta sa Canaan" nga makita sa ubay-ubayng mga teksto (lakip niini mao ang Gen 12:5; 13:12a; 16:3; 17:8) giingong iya lamang sa magsusulat nga nailhang "P," ug busa kini nga mga kritiko nagtuong ang "P" mao ang nagsulat niini nga mga teksto. Apan sa mga kapitulo 42, 44, 47, ug 50, atong makaplagan ang samang ekspresyon diha sa mga sinulat nga gipasidungog sa samang mga kritiko ngadto sa "J" ug "E." Busa, bisan tuod ang mga kritiko nangangkon nga ang ilang mga teoriya gikinahanglan aron sa pagpatin-aw sa mga panagsumpaki kunohay diha sa Genesis, ang pagsusi nagpakita nga ang mga teoriya mismo maoy puno sa mga panagsumpaki.

Kon ang matag bahin ug matag tudling-pulong sa materyal nga gipasidungog sa matag usa ka teoretikanhong tinubdan kuhaon gikan sa asoy sa Genesis ug dayon hugpongon pag-usab, ang resulta maoy ubay-ubayng mga asoy diin ang matag usa niini dili lohikanhon ug dili konektado. Kon atong tuohan nga kining nagkalainlaing mga tinubdan gigamit ug gihugpong sa usa ka mas ulahing tighipos, mapugos kita sa pagtuo nga kining dili-konektadong mga asoy, sa wala pa matapo, gidawat ingong makasaysayanhon ug gigamit latas sa kasiglohan sa nasod sa Israel. Apan kinsa nga magsusulat, ilabina usa ka historyador, ang mohugpong sa maong dili-konektadong mga asoy, ug kon iyang buhaton kini, unsang nasora ang modawat niini ingong kasaysayan sa katawhan niini?

Sa pag-ilustrar sa pagkadili-makataronganon sa mga tigpaluyo sa "teoriya pinasukad sa mga dokumento" mao kining gipahayag sa Ehiptologo nga si K. A. Kitchen: "Sa pagsaway sa Pentateuko dugay nang naandan ang pagbahin sa katibuk-an niini ngadto sa bulag nga mga dokumento o 'mga kamot'. . . . Apan ang batasan sa pagsaway sa Daang Tugon pinaagi sa pagpasidungog niini nga mga kinaiyahan ngadto sa lainlaing 'mga kamot' o mga dokumento nahimong dayag nga dili makataronganon sa dihang ipadapat ngadto sa ubang karaang mga sinulat sa Sidlakan nga nagpasundayag sa susama gayod nga panghitabo." Dayon iyang gihisgotan ang usa ka pananglitan gikan sa usa ka Ehiptohanong biograpiya nga lagmit, ginamit ang teoretikanhong mga pamaagi nga gigamit sa mga kritiko sa Genesis, ikapasidungog ngadto sa lainlaing "mga kamot" apan gipakita sa ebidensiya nga kini nga sinulat "gipatungha, gitagik, gisulat, ug gikulit sulod sa mga bulan, mga semana, o sa mas mubo pa. Mahimong walay 'mga kamot' nga nagpaluyo sa estilo niini, nga nagkalahi lamang tungod sa mga ulohan nga gihisgotan ug sa isyu nga tukmang gitagad." (*The New Bible Dictionary,* giedit ni J. Douglas, 1980, p. 349) Ang kahuyang sa mga teoriya sa mga kritiko sa pagkatinuod nagdugang sa kalig-on sa ebidensiya nga usa lamang ka tawo, si Moises, ang nagrekord sa konektado, nagkaharmonya nga asoy nga makaplagan sa Genesis ingong inspirado sa Diyos.

Ang Pagkamakasaysayanhon sa Genesis. Ang Genesis mao lamang ang bugtong tinubdan nga nahibaloan sa tawo nga nagtaganag usa ka lohikanhon, nagkaharmonya nga kasaysayan sa mga butang sukad pa sa sinugdan. Kon wala ang tinuod nga kasaysayan niini bahin sa unang lalaki ug babaye, ang atong mabatonan mao lamang ang tinumotumong mga estorya o masambingayong mga pagpatin-aw sa sinugdanan sa tawo nga makaplagan diha sa mga asoy sa paglalang sa paganong mga nasod. Ang usa ka pagtandi sa basahon sa Genesis uban sa paganong mga asoy sa paglalang tin-aw nga nagpasundayag sa pagkalabaw sa asoy sa Bibliya.

Busa, ang pangunang Babilonyanhong sugilambong nag-ingon nga ang diyos nga si Marduk, ang pangunang diyos sa Babilonya, nagpatay sa diyosa nga si Tiamat, dayon nagdala sa iyang patayng

lawas ug "nagpikas kaniya nga samag kinhason: Ang katunga sa iyang lawas iyang gipahiluna ug gihimo kining daw kisame ingong langit." Sa ingon milungtad ang yuta ug ang langit. Maylabot sa paglalang sa tawhanong kinabuhi, kini nga sugilambong nag-ingon nga ang mga diyos nagdakop sa diyos nga si Kingu ug sila "nagsilot kaniya sa iyang pagkasad-an ug nagputolputol sa (kaugatan

MGA PANGUNANG PUNTO SA GENESIS

Usa ka rekord sa paglalang ug pag-andam sa Diyos sa yuta aron puy-an sa tawo, sa papel sa tawo diha sa katuyoan sa Diyos, ug sa mga pagpakiglabot sa Diyos uban sa mga tawo sa pagtuo sulod sa mga 2,300 ka tuig sa sayong bahin sa kasaysayan sa tawo

Nagkobre sa yugto gikan sa pagsugod sa pisikal nga paglalang hangtod sa kamatayon ni Jose didto sa Ehipto (1657 W.K.P.)

Ang paglalang sa pisikal nga kalangitan ug sa yuta, ug ang pag-andam sa yuta aron puy-an sa tawo (1:1–2:25)

Ang sala ug kamatayon misulod sa kalibotan; ang "binhi" gitagna ingong manluluwas (3:1–5:5)

- Ang halas naglimbong sa babaye; siya ug si Adan mikaon sa gidiling bunga
- Ang halas, ang babaye, ug si Adan gisilotan; ang binhi sa babaye magdugmok sa halas
- Si Cain, ang panganayng anak nga lalaki ni Adan ug Eva, nagbuno sa iyang igsoon nga si Abel
- Ingong katumanan sa paghukom sa Diyos, si Adan namatay sa edad nga 930 ka tuig

Ang daotang mga manulonda ug mga tawo nagdaot sa yuta; ang Diyos nagpahinabo ug tibuok-yutang Lunop (5:6–11:9)

- Si Noe natawo diha sa linya sa anak nga lalaki ni Adan nga si Set; sa iyang adlaw ang dili-masinugtanong mga manulonda nakigminyog mga babaye ug nahimong amahan sa mga Nepilim, kinsa nagpatuyang sa kapintasan
- Gimando ni Jehova ang kalaglagan pinaagi sa usa ka lunop apan iyang gisugo si Noe sa pagtukod ug usa ka arka sa pagluwas sa iyang pamilya ug sa pangunang mga matang sa hayop
- Ang mga tubig sa lunop nagtabon sa tibuok yuta; ang tanang tawo, nagalupad nga mga linalang, ug mga hayop sa yuta nga anaa sa gawas sa arka nangamatay
- Human sa Lunop, si Jehova nagdili sa pagkaon ug dugo, nagtugot sa silot nga kamatayon tungod sa pagbuno, ug nag-establisar sa pakigsaad sa balangaw, nga nagsaad nga dili na gayod ipahinabo pa ang laing lunop
- Sa panahon sa ikaduhang kaliwatan nga natawo human sa Lunop, ang katawhan misugod sa pagtukod ug usa ka torre, nga misupak sa katuyoan sa Diyos nga sila mokaylap sa pagpuyo sa ubang kayutaan; si Jehova naglahugay sa ilang pinulongan, nga nagpatibulaag kanila

Ang mga pagpakiglabot ni Jehova kang Abraham (11:10–25:26)

- Ang kaliwat ni Sem nga si Abram mibiya sa Ur agig pagsugot sa sugo sa Diyos
- Didto sa Canaan, si Abram gisaaran nga ang iyang binhi makadawat sa yuta
- Si Lot mibulag sa iyang uyoan nga si Abram, mipuyo duol sa Sodoma, gibihag, ug human niana gipahigawas ni Abram; si Melquisedek nagpanalangin kang Abram
- Gikuha ni Abram si Agar ingong puyopuyo, ug siya nanganak kang Ismael
- Giusab ni Jehova ang ngalan ni Abram ingong Abraham, ug ang ngalan ni Sarai ingong Sara; giestablisar ang pakigsaad sa pagtuli
- Ang manulonda ni Jehova nagpahibalo kang Abraham nga si Sara manganak ug usa ka lalaki—si Isaac
- Gisuginlan bahin sa paghukom sa Sodoma, si Abraham nangaliyupo alang sa mga matarong
- Ang mga manulonda nag-agda kang Lot ug sa iyang pamilya sa pagbiya sa Sodoma; ang asawa ni Lot namatay tungod sa pagkadili-masinugtanon
- Natawo si Isaac; ang pagyubit ni Ismael sa panahon sa paglutas kang Isaac misangpot sa paghingilin kaniya
- Sa pagkamasinugtanon kang Jehova, si Abraham misulay sa paghalad kang Isaac, ug siya nakadawat ug pasalig maylabot sa mga saad sa pakigsaad
- Human sa kamatayon ni Sara, gihikay ni Abraham ang pagpangitag asawa alang kang Isaac
- Ang asawa ni Isaac nga si Rebeca nanganak kang Esau ug Jacob

Si Jacob (Israel) ug ang iyang 12 ka anak nga lalaki; miadto sa Ehipto aron magpabiling buhi (25:27–50:26)

- Human palita ni Jacob ang katungod sa pagkapanganay gikan kang Esau bugti sa usa ka pagkaon ug sa ulahi, tungod sa awhag ni Rebeca, naangkon ang panalangin ni Isaac nga alang unta kang Esau, si Jacob mibiya paingon sa Padan-aram, nga nangitag asawa
- Ang igsoong lalaki ni Rebeca nga si Laban naglansis kang Jacob aron makigminyo kang Lea; dayon si Jacob nakigminyo kang Raquel; pinaagi kang Lea ug Raquel ug sa ilang duha ka sulugoong mga babaye, si Jacob nakabaton ug 11 ka anak nga lalaki ug usa ka anak nga babaye nga si Dina una pa mobiya sa Padan-aram uban sa iyang pamilya
- Si Jacob nakigdumog sa usa ka manulonda, ug ang iyang lutahan sa paa nalisa; siya hilabihang nangupot sa manulonda aron makadawat ug panalangin, ug ang iyang ngalan giilisdan ug Israel
- Human sa malinawong pagpakigkita kang Esau, si Jacob mipuyo sa Sucot ug dayon sa Sekem, diin si Dina giamong-amongan
- Si Raquel namatay sa dihang nanganak sa ika-12 nga anak nga lalaki ni Jacob, si Benjamin
- Tungod sa pagdumot kang Jose, ang panganay ni Raquel, ang iyang mga igsoon sa amahan nagbaligya kaniya; siya nahimong ulipon ni Potipar didto sa Ehipto
- Sa dihang si Jose nabilanggo tungod sa bakak nga mga sumbong, siya nalangkit sa mga kahimtang diin ang iyang katakos sa paghubad ug mga damgo nakaabot sa pagtagad ni Paraon
- Gihubad ni Jose ang mga damgo ni Paraon bahin sa usa ka kagutmanan ug siya gihimong ikaduhang magmamando sa Ehipto
- Tungod sa kagutmanan sa Canaan ang mga anak nga lalaki ni Jacob napugos sa pag-adto sa Ehipto aron mangitag pagkaon; sa takdang panahon si Jose nagpaila sa iyang kaugalingon ngadto sa iyang mga igsoon sa amahan
- Si Jacob ug ang iyang panimalay mibalhin ngadto sa Ehipto; si Jose nag-atiman kanila
- Si Jacob namatay sa Ehipto human makapahayag ug matagnaong mga panalangin sa mga anak nga lalaki ni Jose, si Epraim ug Manases, ug sa iyang kaugalingong 12 ka anak nga lalaki

sa) iyang dugo. Gikan sa iyang dugo ilang gihimo ang mga tawo." (*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni James Pritchard, 1974, pp. 67, 68) Ang Ehiptohanong mga sugilambong sa paglalang nalangkit usab sa mga kalihokan sa pipila ka diyos, apan sila wala magkauyon kon kinsa nga diyos sa siyudad (nianang sa Mempis o nianang sa Thebes) ang awtor sa paglalang. Ang usa ka Ehiptohanong sugilambong nag-asoy nga ang diyos-adlaw nga si Ra naglalang sa katawhan gikan sa iyang mga luha. Ang Gregong mga sugilambong susama nianang sa mga Babilonyanhon. Ang karaang mga rekord sa mga Insek sagad maoy mga kalendaryo ug kronolohikanhong mga kalkulasyon o mga rekord nga makapainteres lamang sa lokal o sa temporaryo nga paagi.

Walay usa sa maong karaang mga tinubdan ang nagtagana kanato sa kasaysayan, talaan sa kagikan, ug kronolohiya nga gihatag sa basahon sa Genesis. Ang mga sinulat sa karaang mga nasod sa katibuk-an maoy dili-tino ug makapalibog kon kinsa gayod ang mga magtutukod sa ilang nasod. Ang pagkatino ug ang pagkadetalyado sa pagpresentar sa sayong bahin sa kasaysayan sa Israel lahi gayod. Sa pagkatinuod ingon gayod niana ang atong madahom, tungod sa katuyoan sa Diyos alang sa iyang katawhan. Ang Bibliya nagbutyag kanato nga ang nasod sa Israel direktang gigamhan sa Diyos ug nga siya nakiglabot sa ilang mga katigulangan, ilabina kang Abraham, Isaac, ug Jacob. Dayon iyang gigamit si Moises diha sa linain kaayong paagi, nga pinaagi kaniya gihatag ngadto sa Israel ang Balaod nga naghimo kanila ingong usa ka nasod. Ang kasaysayan sa Israel girekord dili lamang alang sa kaayohan sa Israel kondili alang usab sa kaayohan sa tanan nga buot mokat-on sa mga paagi ug mga pakiglabot sa matuod nga Diyos ug moalagad kaniya.

Sa pagtubag niadtong mosalikway sa daghang bahin sa Genesis ingong mga tinumotumo o sugilambong, si Wilhelm Möller nag-ingon: "Sa akong hunahuna daw dili makataronganon, nga diha sa bisan unsang rasa ang mga tinumotumo ug mga sugilambong sa paglabay sa panahon anam-anam ra nga pagadawaton ingong mga kamatuoran gayod, mao nga tingali karon andam na natong dawaton ingong makasaysayanhong mga kamatuoran ang mga estorya sa Nibelungenlied o Red Riding Hood. Apan kini, sumala sa mga kritiko, mao gayod ang kahimtang sa Israel." (*The International Standard Bible Encyclopaedia,* giedit ni J. Orr, 1960, Tomo II, p. 1209) Siya mipadayon sa pag-ingon nga ang mga manalagna midawat sa asoy bahin sa kalaglagan sa Sodoma ug Gomora ingong husto (Isa 1:9; Am 4:11) ug nga sila midawat kang Abraham, Isaac, Jacob, ug Jose ingong tinuod nga mga tawo. (Isa 29:22; Miq 7:20) Dili lamang kay kini ra, kondili sa Kristohanon Gregong Kasulatan, si Abraham gihisgotan diha sa daghang teksto, bisan ni Jesu-Kristo diha sa Mateo 22:32, maylabot sa argumento bahin sa pagkabanhaw. Kon si Abraham, Isaac, ug Jacob wala gayod mabuhi, si Jesus lagmit nga migamit gayod ug laing ilustrasyon.—Mat 22:31-33.

Bili sa Basahon. Ang Genesis nagtug-an kanato kon sa unsang paagi ang uniberso mitungha. Kini tatawng naghubit sa mga kahibudnganan sa paglalang, nga wala magtabon sa pangunang katuyoan sa basahon pinaagi niini. Busa kini lahi sa paganong mga estorya sa paglalang nga naghimo niining maong mga kahibudnganan ingong pangunang butang ug mipalabi sa dili-makataronganong mga butang ug dayag nga mga kabakakan aron sa pagpasiugda niini. Ang Genesis nag-asoy bahin sa buhat sa paglalang, ug kini nagpakita sa katuyoan sa Diyos sa paglalang sa tawo, sa relasyon sa tawo ngadto sa Diyos, ug sa relasyon sa tawo ngadto sa mga hayop. Kini nagbutyag kanato sa hinungdan sa kamatayon ug sa kasakit nga naagoman sa katawhan ug sa paglaom sa kaluwasan. Kini nag-ingon nga ang tanang katawhan naggikan sa usa ka tawo nga si Adan, kinsa nakasala ug nagwala sa kinabuhi alang sa iyang mga kaliwat; sa ingon kini nagpaarang kanato sa pagsabot kon sa unsang paagi ang halad lukat sa usa ka tawo, si Jesu-Kristo, makatabon sa mga sala sa katawhan. Pinaagi sa Genesis atong nasayran kon sa unsang paagi ang isyu sa katungod sa pagkasoberano sa Diyos gibangon sa simbolikong halas, si Satanas nga Yawa. Kini nagtagana sa seguradong paglaom nga laglagon si Satanas ug makabaton ug kahupayan ang katawhan. Kini nag-asoy sa gigikanan sa Babilonya ug sa tanang bakak nga relihiyon diha sa yuta human sa Lunop, busa kini nakatabang nga mailhan ang Dakong Babilonya diha sa basahon sa Pinadayag.—Tan-awa ang DAKONG BABILONYA.

Si Jesus miingon nga kon may si bisan kinsa nga moalagad sa Diyos, siya kinahanglang mosimba Kaniya uban sa espiritu ug sa kamatuoran. (Ju 4:24) Ang asoy sa Genesis nagbutyag sa kamatuoran sa sinugdanan sa tawo ug sa mga pagpakiglabot sa Diyos kaniya. Sanglit ang tanang butang nga girekord diha sa Genesis maoy tinuod ug dili sugilambong, mahibaloan nato ang kamatuoran bahin sa kasaysayan sa tawo. Atong makita nga hangtod sa panahon sa Lunop ang mga tawo nahibalo gayod sa kamatuoran sa asoy sa Bibliya bahin sa Eden, kay ang tanaman atua didto ug ang mga kerubin atua didto uban ang nagdilaab nga espada

diha sa ganghaan niini. (Gen 3:24) Apan kadtong buot mosunod sa ilang kaugalingong mga tinguha nagsalikway sa mga kamatuoran nga diha sa ilang atubangan. Bisan pa niana, si Noe nag-alagad sa Diyos sumala sa katuyoan sa pagkalalang sa tawo sa sinugdan aron sa pag-alagad kaniya, sumala sa *tinuod* nga kasaysayan. Bisan tuod nga human sa Lunop si Nimrod mirebelde batok sa Diyos didto sa Torre sa Babel, ang mga patriarka pinaagi sa linya ni Sem nagpadayon sa pagsubay sa tinuod nga dalan sa kinabuhi. Sa dihang panahon na sa Diyos aron organisahon ang Israel ingong usa ka nasod ug ihatag kanila ang Balaod, wala kini moabot kanila nga samag usa ka butang nga bug-os wala hisayri, usa ka kalit nga kausaban sa ilang paagi sa kinabuhi. Dili gayod, kay diha sa katilingban sa mga patriarka ilang gibuhat na ang daghan sa mga butang nga makaplagan diha sa Balaod. Ingon sa gipahayag sa *Cyclopædia* ni M'Clintock ug Strong (1881, Tomo III, p. 782): "Kini nga teokrasya dili kay misulod sa kasaysayan nga walay pagpangandam. Ang mga kamatuoran nga mitultol sa pagsugod sa teokrasya makita diha sa mga asoy sa Genesis."

Kini nag-andam usab sa dalan alang sa Mesiyas ug sa pagsugod sa Kristiyanidad. Sa dihang miabot si Jesu-Kristo, kadtong nagkinabuhi na subay sa Balaod kutob gayod sa ilang maarangan nakaila gilayon kaniya. Wala siya sa kalit motungha ug nagpahibalo nga siya maoy usa ka dakong manluluwas ug pangulo nga walay gigikanan o makasaysayanhong mga kalig-onan. Ang detalye nga gitagana sa Genesis ug sa uban pang mga basahon makatabang sa matinud-anog kasingkasing nga mga tawo sa pag-ila ug sa pagsunod kaniya. Busa ang usa ka lig-ong organisasyon sa Hudiyong mga Kristohanon mahimong tukoron ingong usa ka sentro, nga andam sa pagdala ug usa ka makapakombinsir nga mensahe sa ebanghelyo ngadto sa mga nasod. Ang mga katigulangan sa paganong mga nasod nagpahilayo kanila gikan sa kamatuoran. Sila maoy "bulag sa estado sa Israel ug estranyo sa mga pakigsaad labot sa saad, ug . . . walay paglaom ug mga walay Diyos dinhi sa kalibotan." (Efe 2:12) Busa, sila kinahanglang makakat-on sa mga prinsipyo sa Diyos sukad sa sinugdan una pa sila mahimong mga Kristohanon.

Nan, ang Genesis nagtaganag bililhong pasukaranan sa pagsabot sa tanang ubang mga basahon sa Bibliya ug mahinungdanon sa Kristiyanidad. Kini nagpahayag sa tema sa Bibliya, nga mao, ang pagbindikar sa pagkasoberano ni Jehova ug ang bug-os nga katumanan sa iyang katuyoan alang sa yuta, pinaagi sa iyang Gingharian ubos sa sinaad nga Binhi. Dugang pa sa kinaunahan ug paninugdang tagna sa Genesis 3:15, ang Genesis naundan usab sa daghang uban pang mga tagna, nga daghan niini ang nangatuman na sukad nga nasulat kini.

GENUBAT. Anak nga lalaki sa Edomhanong prinsipe nga si Hadad. Sa dihang ang pangulo sa kasundalohan nga si Joab miokupar sa Edom panahon sa paghari ni David, si Hadad mikalagiw ngadto sa Ehipto. Didto nabatonan niya ang pabor ni Paraon, kansang bayaw nga babaye gihatag kaniya ingong asawa. Pinaagi kaniya, si Hadad nanganak kang Genubat, kinsa gimatuto uban sa mga anak ni Paraon.—1Ha 11:14-20.

GERA [lagmit, Langyawng Pumoluyo].

1. Anak nga lalaki sa panganay ni Benjamin nga si Bela. (1Cr 8:1, 3) Ang paghisgot ug "mga anak nga lalaki" sa Genesis 46:21, diin si Gera gitala, mopatim-awng naglakip sa mga apo nga lalaki.

2. Dayag nga laing kaliwat ni Bela nga Benjaminhon; lagmit mao ra usab ang Gera nga gihisgotan sa 1 Cronicas 8:7.—1Cr 8:5.

3. Amahan sa Benjaminhon nga si Maghuhukom Ehud.—Huk 3:15.

4. Amahan sa Benjaminhong si Simei nga nanghimaraot kang David.—2Sa 16:5; 19:16, 18; 1Ha 2:8.

GERAH. Usa ka bato sa timbangan nga katumbas sa 1⁄20 sa siklo ug motimbang ug 0.57 g. —Ex 30:13; Lev 27:25; Num 3:47; 18:16; Eze 45:12.

GERAR. Usa ka dapit nga duol sa Gaza nga gihisgotan diha sa kinaunahang rekord bahin sa mga utlanan sa teritoryo sa Canaan. (Gen 10:19) Sa nangagi ang Gerar sagad nga gihunahuna nga mao ang Tell Jemmeh (Tel Gamma), mga 12 km (7.5 mi) sa H sa modernong Gaza. Apan sa pagkakaron gituohan sa daghang geograpo nga kini mao ang Tell Abu Hureirah (Tel Haror), nga nahimutang diha sa tiilan sa kabukiran sa Judea, mga 19 km (12 mi) sa HS sa modernong Gaza. Daghang bika nga gituohang sukad pa sa panahon sa mga patriarka ang nakaplagan sa maong dapit. Si Abraham ug, sa ulahi, si Isaac mipuyo sa usa ka panahon ingong mga langyaw didto sa Gerar ug nakiglabot sa hari niini nga si Abimelek (lagmit duha ka magkalahing magmamando nga nakabaton niini nga ngalan o opisyal nga titulo).—Gen 20:1-18; 21:22-34; 26:1-31; tan-awa ang ABIMELEK Num. 1 ug 2.

Human ipadangat ni Jehova ang kapildihan sa dakong kasundalohan ni Zera nga Etiopianhon, ang kasundalohan ni Haring Asa migukod sa nangalagiw nga mga kaaway hangtod sa Gerar. Human niadto ang mga Judeanhon naghampak ug nag-

agaw sa "tanang siyudad palibot sa Gerar" (lagmit tungod sa ilang pakig-alyansa sa mga Etiopianhon); "bisan ang mga tolda nga may mga kahayopan ilang gihampak mao nga sila nakailog sa mga panon sa kahayopan nga daghan kaayo ug mga kamelyo."—2Cr 14:8-15.

Ang pipila ka eskolar nagsugyot nga usbon ang 1 Cronicas 4:39, 40 aron mabasa nga "Gerar" (sama sa *LXX*) inay nga "Gedor." Kining tekstoha naglangkit sa Gedor sa usa ka rehiyon nga sa sinugdan gipuy-an sa mga Hamihanon ug may maayong sibsibanan, ug kini nga kahubitan mohaom sa mga paghisgot sa Bibliya sa dapit nga palibot sa Gerar.

GERAR, BUL-OGANANG WALOG SA. Sa dili pa dugayng katuigan gisugyot nga ang bul-oganang walog sa Gerar mao ang Wadi esh-Shariʽah (Nahal Gerar), nga miagos sa mga 0.5 km (0.3 mi) sa H sa Tell Abu Hureirah (Tel Haror), ang posibleng nahimutangan sa karaang Gerar. Ang katibuk-ang dapit nga naglibot sa bul-oganang walog sa Gerar angayan kaayo sa pagpamuhig kahayopan. Dayag nga ang tubig daling mabatonan didto pinaagi sa pagkalot ug mga atabay diha sa salog sa bul-oganang walog. (Gen 26:17-19) Ang patriarkang si Abraham temporaryong nanimuyo ingong usa ka langyaw niining maong rehiyon. (Gen 20:1, 2) Sa ulahi, tungod sa usa ka panahon sa gutom, si Isaac mibalik sa maong dapit. Dinhi siya nanguma ug namuhig mga karnero ug mga baka. (Gen 26:1, 6, 12-14) Niini mismo nga bul-oganang walog nga ang mga alagad ni Isaac nagkalot ug duha ka atabay nga misangpot sa panag-away tali kanila ug sa hakog nga mga magbalantay sa kahayopan sa Gerar.—Gen 26:17-22.

GERASANHON [Taga- (Iya sa) Gerasa]. Didto sa "yuta sa mga Gerasanhon," nga diha niini may usa ka luna nga nahimutang sa S sa Dagat sa Galilea, giayo ni Jesu-Kristo ang duha ka tawo nga gigamhan-sa-demonyo. (Mar 5:1-20; Luc 8:26-39; itandi ang Mat 8:28-34.) Ang tinong mga utlanan niining dapita wala mahibaloi sa pagkakaron, ug dili matino ang nahimutangan niini. Gilangkit kini sa pipila ka eskolar sa dapit sa S nga baybayon sa Dagat sa Galilea palibot sa Kursi, ang dapit nga gila ni Origen ug Eusebius ingong Gergesa. Kini lang ang dapit nga dunay mga pangpang nga duol sa baybayon. Gituohan sa uban nga kini ang halapad nga distrito palibot sa siyudad sa Gerasa (Jarash). —Tan-awa ang GADARANHON.

GERIZIM, BUKID SA. Ang Bukid sa Gerizim, nga karon nailhan ingong Jebel et Tur (Har Gerizim), lakip ang Bukid sa Ebal dapit sa AS, nahimutang sa kinapusoran sa distrito sa Samaria. Magkaatbang sa usag usa, kini nga mga bukid mao ang kinahabogan diha sa rehiyon ug nanalipod sa hinungdanong S-K nga agianan. Tali sa duha ka bukid mao ang tabunok nga walog, ang Walog sa Sekem, diin nahimutang ang presenteng-adlaw nga Nablus. Ang Sekem, nga usa ka malig-on ug iladong siyudad sa Canaan sa wala pa mosulod ang mga Israelinhon sa Yutang Saad, nahimutang sa sidlakang tumoy sa walog, mga 1.5 km (1 mi) sa HS sa Nablus. Tungod sa estratehikong lokasyon sa mga Bukid sa Gerizim ug Ebal, mahinungdanon kini sa militar ug sa politika, ingon man usab sa relihiyosong paagi.—HULAGWAY, Tomo 1, p. 331.

Ang tumoy sa Bukid sa Gerizim moabot ug kapin sa 850 m (2,800 p) ibabaw sa Dagat Mediteranyo. Bisag gibanabana nga 60 m (200 p) nga mas ubos kay sa Bukid sa Ebal, bantaaw kaayo gikan sa Gerizim ang teritoryo sa palibot. Gikan niini makita ang naputos ug niyebeng tayuktok sa Bukid sa Hermon dapit sa A, ang tabunok nga walog sa Jordan dapit sa S, ang kabukiran sa teritoryo sa Epraim dapit sa H, ug ang Patag sa Saron ug ang asul nga Mediteranyo dapit sa K.

Si Abram (Abraham) kas-a nagkampo "duol sa dagkong mga kahoy sa More" tali sa mga bukid sa Gerizim ug Ebal, ug didto iyang nadawat ang saad ni Jehova: "Sa imong binhi akong ihatag kining yutaa." (Gen 12:6, 7) Si Jacob nagkampo usab diha sa kasilinganan niini.—Gen 33:18.

Nahiuyon sa mga sugo nga gihatag ni Moises, ang mga tribo sa Israel nagtigom diha sa mga Bukid sa Gerizim ug Ebal ubos sa pagdumala ni Josue wala madugay human sa ilang pagsakop sa Ai. Didto nadungog sa katawhan ang pagbasa sa mga panalangin nga ilang madawat kon sila magmasinugtanon kang Jehova ug sa mga tunglo nga modangat kanila kon sila mosupak kaniya. Ang mga tribo ni Simeon, Levi, Juda, Isacar, Jose, ug Benjamin nagbarog atubangan sa Bukid sa Gerizim. Ang mga Levihanon ug ang arka sa pakigsaad anaa sa walog, ug ang laing unom ka tribo nagbarog atubangan sa Bukid sa Ebal. (Deu 11:29, 30; 27:11-13; Jos 8:28-35) Mopatim-aw nga ang mga tribo nga nagbarog atubangan sa Bukid sa Gerizim misanong sa mga panalangin nga gibasa paatubang kanila, samtang ang ubang mga tribo misanong sa mga tunglo nga gibasa paatubang sa Bukid sa Ebal. Bisan tuod gisugyot nga ang mga panalangin gibasa atubangan sa Bukid sa Gerizim tungod kay mas maanindot ug tabunok kini kon itandi sa batoon, umaw kaayo nga Bukid sa Ebal, ang Bibliya wala mohatag ug bisan unsang impormasyon labot niini. Ang Balaod gibasa nga kusog "atubangan sa tibuok kongregasyon sa Israel, uban sa mga babaye ug sa mga bata ug sa langyawng mga pumoluyo nga naglakaw sa ilang taliwala." (Jos 8:35) Kining dakong panon nakadungog sa mga pulong gikan sa ilang gibarogan diha sa atubangan sa isigkabukid.

Lagmit ang usa ka hinungdan niini maoy tungod kay molanog pag-ayo ang tingog diha sa maong dapit.—Tan-awa ang EBAL, BUKID SA.

Sa mga adlaw sa mga Maghuhukom sa Israel, ang anak nga lalaki ni Gideon nga si Jotam namulong sa mga tag-iyag yuta sa Sekem samtang nagtindog diha sa "tumoy sa Bukid sa Gerizim." (Huk 9:7) Bisan karong adlawa may usa ka nagsiwil nga bato nga anaa sa tungatunga sa bakilid sa bukid nga gitawag ug pulpito ni Jotam, apan kini maoy usa lamang ka tradisyonal nga dapit.

Samarianhong Templo. Usa ka Samarianhong templo nga kaindig sa templo didto sa Jerusalem ang gitukod diha sa Bukid sa Gerizim lagmit sa ikaupat nga siglo W.K.P. ug gilaglag niadtong 128 W.K.P. Sumala sa tradisyon, gilaglag kini ni John Hyrcanus. (*Jewish Antiquities,* XI, 310, 311, 324 [viii, 2, 4]; XIII, 254-256 [ix, 1]; *The Jewish War,* I, 63 [ii, 6]) Bisan hangtod sa modernong mga panahon, ang mga Samarianhon nagsaulog ug mga pista sama sa Paskuwa diha sa Bukid sa Gerizim, nga sumala sa ilang gituohan mao ang dapit nga nahimutangan sa karaang templo. Lagmit nga nagtumong sa Bukid sa Gerizim nga ang babayeng Samarianhon miingon kang Jesu-Kristo: "Ang among mga katigulangan nagsimba dinhi niining bukira; apan kamo moingon nga atua sa Jerusalem ang dapit nga ang mga tawo angay mosimba."—Ju 4:5, 19, 20.

Ingon sa makita diha sa karaang mga sensilyo nga nadiskobrehan sa Nablus, usa ka templo ni Zeus ang nagbarog kanhi diha sa AS nga bahin sa Bukid sa Gerizim, nga may usa ka hinagdan nga dalan nga gibanabanang may 1,500 ka ang-ang. Usa ka simbahan ang gitukod diha sa tumoy sa bukid sa ikalimang siglo K.P., ug ang lain pa gitukod sa Byzantino nga emperador nga si Justinian. Gituohan nga ang mga kagun-oban karon nga makaplagan didto maoy sa panahon ni Justinian.

GERSOM [Usa ka Langyawng Pumoluyo Didto].

1. Ang unang gitala nga anak nga lalaki ni Levi nga anak ni Jacob. Siya ang amahan ni Libni ug Simei. (1Cr 6:16, 17, 20, 43, 62, 71) Gitawag usab siya nga Gerson.—Gen 46:11; Ex 6:16, 17; Num 3:17, 18; 1Cr 6:1; 23:6.

2. Ang panganay nga anak nga lalaki ni Moises pinaagi kang Zipora; natawo sa Midian. (Ex 2:21, 22; 1Cr 23:14-16) Ang ugangang lalaki ni Moises nga si Jetro miadto kang Moises sa kamingawan, nga nagdala kang Zipora nga asawa ni Moises ug sa ilang duha ka anak nga lalaki nga si Gersom ug Eliezer. (Ex 18:2-4) Ang pag-alagad ni Jonatan nga kaliwat ni Gersom ingong saserdote alang sa mga Danhanon maoy supak sa balaod, tungod kay bisan tuod siya usa ka Levihanon, siya dili gikan sa banay ni Aaron.—Huk 18:30.

3. Pangulo sa balay sa amahan ni Pinehas nga mikuyog kang Esdras gikan sa Babilonya.—Esd 8:1, 2.

GERSON [Usa ka Langyawng Pumoluyo Didto]. Ang unang gitala sa tulo ka anak nga lalaki ni Levi. Ang mga kaliwat ni Gerson gitawag ug mga Gersonhon ug "mga anak nga lalaki ni Gerson." (Ex 6:16; Num 3:17, 21; 7:7; 26:57; Jos 21:6, 27; 1Cr 6:1; 23:6) Siya gitawag usab ug Gersom. (1Cr 6:16, 17, 20, 43, 62, 71; 15:7) Ang mga anak nga lalaki ni Gerson mao si Libni (dayag nga gitawag ug Ladan sa 1Cr 23:7; 26:21) ug Simei.—Ex 6:17; Num 3:18; 1Cr 6:17, 20.

GERSONHON [Kang (Iya ni) Gerson]. Ang mga kaliwat ni Gerson, o Gersom—ang unang ginganlan sa tulo ka anak nga lalaki ni Levi—pinaagi sa iyang duha ka anak nga lalaki nga si Libni ug Simei. (1Cr 6:1, 16, 17) Ang mga Gersonhon maoy usa sa tulo ka dagkong mga dibisyon sa mga Levihanon. Sa unang pagsenso didto sa kamingawan, sila may gidaghanon nga 7,500 ka lalaki gikan sa usa ka bulan ang kagulangon pataas. Kadtong nag-edad ug 30 hangtod sa 50 anyos nga nag-alagad sa tabernakulo mikabat ug 2,630 ka lalaki. (Num 3:21, 22; 4:38-41) Ang buluhaton sa mga Gersonhon didto sa kamingawan naglakip sa pag-atiman sa tabernakulo (ang tolda nga tagboanan), sa nagkalainlaing mga tabon niini, sa tabil sa ganghaan sa tabernakulo, sa mga kortina sa sawang, sa tabil sa ganghaan sa sawang, ug sa mga pisi sa tolda. (Num 3:23-26; 4:21-28; Ex 26:1, 7, 14, 36; 27:9, 16) Didto sa kampo sa kamingawan, ang ilang puwesto maoy dapit sa K nga kiliran sa tabernakulo. Sa likod nila, nga halayo sa tabernakulo, nagkampo ang tulo-ka-tribo nga dibisyon ni Epraim. (Num 3:23; 2:18) Sa dihang ang mga pangulo sa Israel mihatag ug 6 ka karomata nga may atop ug 12 ka torong baka alang sa pag-alagad sa tabernakulo, gihatag ni Moises ang 2 ka karomata ug 4 ka torong baka ngadto sa mga anak nga lalaki ni Gerson. (Num 7:1-7) Sa dihang mobalhin sa pagkampo, ang mga Gersonhon mopanaw uban sa mga Merarihanon nga gitaliwad-an sa nag-unang tulo-ka-tribo nga dibisyon ni Juda ug sa nagsunod nga tulo-ka-tribo nga dibisyon ni Ruben.—Num 10:14-20.

Ang mga Gersonhon gipahatan ug 13 ka siyudad nga may mga sibsibanan diha sa mga teritoryo sa Manases, Isacar, Aser, ug Neptali. Ang Kedes sa Galilea ug ang Golan sa Basan, nga gipahat ngadto kanila, maoy duha sa unom ka siyudad nga dalangpanan sa nasod. (Jos 21:27-33) Sa dihang giorganisar pag-usab ni David ang mga Levihanon, ang responsibilidad maylabot sa pag-awit ug sa ti-

piganan sa bahandi maoy mga buluhaton nga gipiyal ngadto sa pipila ka Gersonhon. (1Cr 6:31, 32, 39-43; 23:4-11; 26:21, 22) Ang mga Gersonhon maoy lakip sa mga Levihanon nga miapil sa buluhaton sa paghinlo sa templo sa mga adlaw ni Haring Ezequias.—2Cr 29:12-17.

GESAN. Ang ikatulong ginganlan nga anak nga lalaki ni Jadai sa tribo ni Juda. Si Gesan gitala lakip sa mga kaliwat ni Caleb.—1Cr 2:47.

GESEM [lagmit, Kusog nga Ulan; Nagabunok nga Ulan]. Usa ka Arabiano kinsa, uban ni Sanbalat ug Tobias, misupak kang Nehemias sa pagtukod pag-usab sa paril sa Jerusalem. Sa sinugdan kini nga mga kaaway nagyubit kang Nehemias ug sa iyang mga kauban sa pagtrabaho. (Neh 2:19) Dayon sila nagkunsabo ug nagplanog daotan batok kang Nehemias, apan wala molampos. (Neh 6:1-4) Sa kataposan, si Sanbalat nagpadalag sulat kang Nehemias, nga nagkutlo sa akusasyon ni Gesem nga si Nehemias ug ang mga Hudiyo naglaraw sa pag-alsa ug nga si Nehemias nahimong hari kanila. Labot niini, kini nga mga kaaway sa gihapon napakyas. (Neh 6:5-7) Ang pagkutlo ni Sanbalat kang Gesem diha sa sulat daw nagpaila nga siya usa ka tawong impluwensiyado. Angayng matikdan nga maayo ang relasyon tali sa palasyo sa Persia ug sa mga tribo nga Arabo human sulonga sa Persia ang Ehipto.

Ang usa ka diyalektal nga porma sa Gesem, ang ngalang Gashm, gihisgotan sa usa ka inskripsiyon nga nakaplagan sa karaang Dedan, sa amihanang bahin sa Arabia. Ang ngalang Gesem makita usab sa usa ka Aramaikong inskripsiyon diha sa usa ka platang panaksan nga nakaplagan sa Ehipto. Ang sinulat mabasa: "Ang gidalang halad ni Qainu bar Gesem [Geshem], hari sa Qedar, ngadto kang [diyosa nga] han-'Ilat."—*Journal of Near Eastern Studies,* 1956, Tomo XV, p. 2.

GESUR.

1. Usa ka Aramaeanhong gingharian nga ang utlanan mao ang Argob nga rehiyon sa Basan, sa S sa Suba sa Jordan. Ang silingan niini sa amihanan mao ang Maacat. Bisan tuod ang unang pagpanakop sa Israel miabot hangtod sa Gesur, ang maong rehiyon wala mailog. (Deu 3:14; Jos 12:1, 4, 5; 13:13) Didto sa Gesur, ang gingharian ni Talmai nga apohang lalaki ni Absalom sa banay sa iyang inahan, nga si Absalom mikalagiw human patya ang iyang igsoong lalaki sa amahan nga si Amnon. Didto siya nagpabilin ingong hininginlan sulod sa tulo ka tuig, hangtod nga siya gipabalik ni Joab sa Jerusalem. (2Sa 3:2, 3; 13:28-38; 14:23; 15:8) Sa ulahing yugto gidugang sa Gesur ug Sirya sa teritoryo niini ang daghang Israelinhong mga siyudad sa S sa Jordan.—1Cr 2:23.

2. Ang teritoryo sa mga Gesurihanon sa habagatang Palestina, nga duol sa teritoryo sa mga Filistehanon. (Jos 13:2; 1Sa 27:7-11) Sa pagtumong niini nga dapit, ang ngalan nga "Gesur" wala hisgoti nga espesipiko.

GESURIHANON [Taga- (Iya sa) Gesur].

1. Ang mga molupyo sa Gesur, usa ka teritoryo sa S sa Jordan.—Deu 3:14; Jos 12:4, 5; 13:11, 13.

2. Usa ka katawhan sa habagatang Palestina nga nanimuyo sa kasilinganan sa Filistehanong teritoryo. (Jos 13:2) Samtang ginukod ni Haring Saul, si David mihimog mga pagsulong sa mga Gesurihanon ug sa ubang katawhan nga nagpuyo sa maong dapit.—1Sa 27:7-11.

GETER. Usa ka kaliwat ni Aram, nga anak nga lalaki ni Sem. (Gen 10:22, 23; 1Cr 1:17) Walay tinong nahibaloan bahin sa mga kaliwat ni Geter.

GETSEMANE [Pug-anan sa Lana]. Lagmit usa ka tanaman sa mga kahoyng olibo nga adunay pug-anan aron sa pagpuga ug lana gikan sa mga olibo. Ang Getsemane nahimutang sa S sa Jerusalem, tabok sa Walog sa Kidron (Ju 18:1), diha sa o duol sa Bukid sa mga Olibo. (Luc 22:39) Dinhi si Jesu-Kristo sagad nakigtagbo sa iyang mga tinun-an. (Ju 18:2) Sa gabii sa Paskuwa niadtong 33 K.P., siya, uban sa iyang matinumanong mga tinun-an, miadto niini nga tanaman aron sa pag-ampo. Kay nakaplagan ug gibudhian ni Judas Iskariote, si Jesus gidakop didto sa usa ka armadong panon.—Mat 26:36-56; Mar 14:32-52; Luc 22:39-53; Ju 18:1-12.

Ang tukmang nahimutangan sa tanaman sa Getsemane dili matino, tungod kay (sumala sa testimonya ni Josephus) ang tanang kahoy palibot sa Jerusalem gipuril sa panahon sa Romanhong paglikos niadtong 70 K.P. (*The Jewish War,* VI, 5-8 [i, 1]) Gituohan sa usa ka tradisyon nga ang Getsemane mao ang tanaman nga gikoralan sa mga Franciscano niadtong 1848. Misukod kini ug mga 46 por 43 m (150 por 140 p) ug nahimutang kini sa tiilan sa Bukid sa mga Olibo, sa misanga nga dalan sa K nga bakilid niini. Walo ka kahoyng olibo niana nga tanaman ang nagpabilin didto sulod na sa kasiglohan.

GEUEL [lagmit, Kahalangdon sa Diyos]. Anak nga lalaki ni Maki sa tribo ni Gad; usa sa 12 ka pangulo nga gipadala ni Moises gikan sa kamingawan sa Paran aron sa pagpangespiya sa yuta sa Canaan.—Num 13:2, 3, 15, 16.

GEZER [Piraso; Bahin]. Usa ka harianong siyudad sa ilaya nga bahin sa patag daplin sa baybayon sa Palestina. Ang Gezer unang gihisgotan sa dihang ang hari niini wala molampos sa pagluwas sa

Lakis batok sa kasundalohan sa Israel ilalom ni Josue. (Jos 10:33; 12:7, 8, 12) Ang Gezer gipahat ingong utlanang dapit ngadto sa mga Epraimnon (Jos 16:3; 1Cr 7:28), apan wala nila bug-os papahawaa ang Canaanhong mga molupyo. (Jos 16:10; Huk 1:29) Ang Gezer gihatag usab ngadto sa mga Kohatnon ingong usa ka Levihanong siyudad.—Jos 21:20, 21; 1Cr 6:66, 67.

Ang siyudad gituohang nailalom sa mga Filistehanon sa panahon ni David, sanglit iyang gibungkag ang ilang gahom "sukad sa Geba hangtod sa Gezer." (2Sa 5:25; 1Cr 14:16) Lain pa, nailado si Sibecai nga Husahanon tungod sa iyang pagpatay kang Sipai nga usa ka kaliwat sa mga Repaim sa dihang napildi ang mga Filistehanon didto sa Gezer. (1Cr 20:4) Sa ulahi, sa wala ibutyag nga katarongan si Paraon sa Ehipto misulong sa Gezer. Human sunoga ang siyudad ug gipatay ang Canaanhong mga molupyo niini, iyang gihatag kini ingong bugay ngadto sa asawa ni Solomon. Kini nga siyudad gitukod pag-usab ug lagmit gipalig-on ni Solomon.—1Ha 9:15-17.

Ang Gezer kanunayng gihisgotan usab diha sa sekular nga mga rekord. Diha sa mga paril sa templo sa Karnak, girekord ni Thutmose III ang pag-ilog sa Gezer. Ang siyudad sa ulahi adunay talagsaong papel diha sa mga Papan sa Amarna, nga gihisgotan ang ngalan niini labing menos siyam ka beses. Si Paraon Merneptah nanghambog diha sa iyang bantayog nga siya ang 'nag-ilog sa Gezer.'

Giisip sa mga eskolar nga ang karaang Gezer mao ang modernong Tell Jezer (Abu Shusheh; Tel Gezer), nga nahimutang sa mga tungatunga sa ruta tali sa Jerusalem ug sa Tel Aviv-Yafo (Jope). Busa kini nahimutang duol sa laing dakong dalan nga sulod sa daghang milenyo nagdugtong sa Ehipto ug Mesopotamia alang sa negosyo ug sa militar. Ang habog nga nahimutangan sa Tell Jezer diha sa usa ka tagaytay sa Sepela mao ang nagpaarang niini nga makontrolar kini nga mga dalan.

Ang unang arkeolohikanhong pagpangalot diha niini nga bungdo nagsugod sa sayong bahin sa ika-20 nga siglo. Sukad niadto kini nahimong usa sa gikubkob ug gisuhid pag-ayo nga mga dapit sa Palestina. Lakip sa mga kaplag didto mao ang "ganghaan ni Solomon ug ang dobleng paril nga may lawaklawak sa tunga," nga gitukod ibabaw sa lut-od sa mga ginun-ob nga gituohan sa pipila nga maoy resulta sa pagsunog ni Paraon sa Gezer. Ang arkitektura niini giisip nga susama kaayo nianang nakaplagan diha sa mga estruktura sa Hazor ug Megido nga nagpakita nga kining tulo ka siyudad gitukod nga may parehong mga plano. Makita sa mas unang lut-od sa mga ginun-ob ang daghan kaayong Filistehanon nga mga gamit nga kulonon. Apan, lagmit ang labing iladong kaplag nga naggikan sa Tell Jezer mao ang "kalendaryo" sa Gezer, usa ka plake nga naundan ug mga leksiyon alang sa pagbansay sa memorya sa usa ka batang nagtungha. Bililhon kaayo kini alang sa modernong mga tigdukiduki sanglit naghatag kinig impormasyon bahin sa agrikultural nga mga panahon sa karaang Israel ug naghatag usab ug ideya bahin sa Hebreohanong sinulat ug pinulongan sa mga adlaw ni Solomon.

Talan-awon sa gituohang nahimutangan sa Getsemane gikan sa Patukoranan sa Templo

GIA [Nagsugwak; Nagbugwak]. Usa ka dapit nga duol sa "bungtod sa Ama" nga gihisgotan diha sa asoy sa paggukod ni Joab ug Abisai kang Abner. (2Sa 2:24) Pinasukad sa konteksto, gituohan sa pipila nga ang Gia nahimutang sa S sa Gabaon diha sa teritoryo sa Benjamin. May mga dapit nga gisugyot sa pipila ka eskolar nga ilang gipasukad sa kausaban sa teksto, apan ang tukmang nahimutangan sa Gia nagpabiling wala mahibaloi.—Tan-awa ang AMA.

GIBAR [Labaw; Gamhanan; Naghingapin]. Lagmit maoy ngalan sa usa ka pangulo sa banay, nga 95 sa iyang "mga anak" (mga kaliwat) namalik kauban ni Zorobabel gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya niadtong 537 W.K.P. (Esd 2:1, 2, 20) Hinunoa, sa susamang teksto sa Nehemias 7:25, Gabaon ang gitala imbes nga Gibar. Busa "ang mga anak sa Gibar [Gabaon], kasiyamag-lima," lagmit nagtumong sa mga kaliwat sa kanhing mga molupyo sa Gabaon, sanglit ang ubang mga ngalan sa mga dapit makita sa Esdras 2:21-34, pananglitan, "ang mga anak sa Betlehem."

GIBEA [Bungtod].

1. Usa ka kaliwat ni Caleb sa tribo ni Juda (1Cr 2:42, 49); o lagmit ang siyudad sa Gibea (Jos 15:57) nga "gitukod" o gipundar sa usa sa mga anak ni Caleb nga si Seva.—Tan-awa ang Num. 2.

2. Usa ka siyudad sa bukirong rehiyon sa Juda. (Jos 15:1, 48, 57) Ang pipila ka eskolar nagtuo nga kini mao ang presenteng-adlaw nga El Jab'a, mga 12 km (7.5 mi) sa KHK sa Betlehem. Apan, ang uban nagtuo nga ang karaang Gibea nahimutang sa usa ka dapit diha sa rehiyon sa HS sa Hebron, sanglit gitala kini nga lakip sa ubang mga siyudad nianang dapita. (Jos 15:55-57) Kini nga siyudad (o ang Num. 3) lagmit mao ang pinuy-anan ni Maaca (Micaias) nga inahan ni Abiam (Abias) nga hari sa Juda.—2Cr 13:1, 2; 1Ha 15:1, 2.

3. Usa ka siyudad sa teritoryo sa Benjamin (Jos 18:28), gitawag usab ug "Gibea sa Benjamin" (1Sa 13:2), "Gibea sa mga anak sa Benjamin" (2Sa 23:29), ug "Gibea ni Saul" (2Sa 21:6). Lagmit nga nahimutang kini duol sa pangunang dalan tali sa Jebus (Jerusalem) ug Rama. (Huk 19:11-15) Tungod kay nahimutang kini diha sa usa sa habog nga mga tagaytay sa sentral nga kabukiran sa Palestina, ang Gibea nahimong usa ka maayong lantawanan nga dapit sa panahon sa gubat. (1Sa 14:16) Ang kadaghanang eskolar nagtuo nga kining siyudara mao ang Tell el-Ful (Giv'at Sha'ul), nga nahimutang mga 5 km (3 mi) sa A sa Patukoranan sa Templo didto sa Jerusalem.

Halos pareho ang Hebreohanong espeling sa Geba (*masculine form* sa pulong nga nagkahulogang "Bungtod") ug sa Gibea (*feminine form* sa termino nga nagkahulogang "Bungtod"). Daghan ang nagtuo nga kini maoy mga sayop sa magkokopya sa Masoretikong teksto ug busa nagrekomendar sa pag-usab sa pipila ka teksto sa kasulatan aron mabasa nga "Geba" inay nga "Gibea," ug usab ingong "Gibea" inay nga "Geba." Labot niini, ang usa ka komentaryo nga naghisgot sa Unang Samuel kapitulo 13 ug 14 nag-ingon: "Apan ang mga komentarista nagkasumpaki pagayo kon asa himoon ang mga pag-ilis (pananglitan, si Smith naghubad nga Geba inay nga Gibea sa katibuk-an; si Kennedy naghubad nga Geba inay nga Gibea sa [kapitulo 13] bersikulo 2, Gibea inay nga Geba sa bersikulo 3, ug Geba inay nga Gibea sa xiv. 2); ug mahimong masabtan ang lakaw sa gubat bisan walay himoon nga mga kausaban." (*Soncino Books of the Bible,* giedit ni A. Cohen, London, 1951, Samuel, p. 69) Sa Maghuhukom 20:10, 33 makita sa konteksto nga ang "Gibea" mao ang gipasabot, ug busa daghang maghuhubad ang nagpalahi dinhi gikan sa hubad sa Masoretikong teksto ug naggamit sa "Gibea" inay nga "Geba."

Sa panahon sa mga Maghuhukom, ang siyudad sa Gibea nailado tungod sa usa ka hitabo nga mitultol sa halos nga pagkapuo sa tibuok nga tribo ni Benjamin. Usa ka tigulang ang nagdapit sa usa ka Epraimnon nga Levihanon ug sa iyang puyopuyo sa pagpalabay sa kagabhion uban kaniya. Wala madugay gilibotan sa walay-silbing mga tawo sa Gibea ang iyang balay, nga namugos nga itugyan ang Levihanon ngadto kanila aron sila makighilawas kaniya. Human itugyan sa Levihanon ang iyang puyopuyo ngadto kanila, ilang gipanamastamasan siya sa tibuok gabii nga tungod niana siya namatay pagkabuntag. (Kining makapakurat nga kasal-anan lagmit mao ang gitumong sa Os 9:9 ug 10:9.) Sanglit gidepensahan sa tribo ni Benjamin ang sad-an nga mga tawo sa Gibea, ang ubang mga tribo nakiggubat sa Benjamin. Kaduha sila makaagom ug grabeng kapildihan una pa nila mapildi ang mga Benjaminhon ug gisunog ang Gibea. (Huk 19:15–20:48) (Ang pipila naglangkit sa rekord sa Bibliya maylabot sa pagkalaglag sa Gibea ngadto sa arkeolohikanhong ebidensiya nga nadiskobrehan sa Tell el-Ful nga nagpakita nga nasunog ang siyudad.)

Ang Gibea mao ang pinuy-anan sa unang hari sa Israel nga si Saul (1Sa 10:26; 15:34), ug lagmit usab ni Itai, usa sa gamhanang mga tawo ni David (2Sa 23:8, 29; 1Cr 11:26, 31), ingon man usab ni Ahiezer ug Joas, duha ka manggugubat nga miduyog kang David didto sa Ziklag. (1Cr 12:1-3) Ang Gibea lagmit usab nga nahimong unang kaulohan sa gingharian sa Israel ilalom ni Saul.

Didto sa Gibea, ang mga mensahero nga gikan sa Jabes (Jabes-gilead) nangayog tabang sa dihang gihulga nga likosan sa mga Ammonhanon, ug gikan niining dapita si Haring Saul nagpatawag gilayon sa Israel sa pagpakiggubat aron atubangon kining maong hulga. (1Sa 11:1-7) Sa ulahi, ang mga pagpakiggubat ni Saul batok sa mga Filistehanon gilusad sa kasilinganan sa Gibea. (1Sa 13:2-4, 15; 14:2, 16) Lain pa, sa duha ka okasyon ang mga tawo sa Zip mitaho kang Saul didto sa Gibea maylabot sa gitagoan sa ginukod nga si David. —1Sa 23:19; 26:1.

Sa panahon sa paghari ni David, pito sa mga anak nga lalaki ug mga apong lalaki ni Saul ang gipatay didto sa Gibea ("Gabaon," sumala ni Aquila, Symmachus, ug sa *LXX*) tungod sa pagkasad-an sa dugo nga midangat sa balay ni Saul gumikan sa iyang pagpatay sa daghang Gabaonhon. Ug gibantayan sa biyudang puyopuyo ni Saul ang ilang mga patayng lawas aron dili kan-on sa mga langgam ug mga hayop nga kumakaon ug mga patayng lawas. —2Sa 21:1-10.

Sa ikawalong siglo W.K.P., pinaagi ni manalagnang Isaias, si Jehova matagnaong naghisgot sa Gibea ingong mikalagiw gikan sa kasundalohan sa Asirya nga nagpaingon sa Jerusalem. (Isa 10: 24, 29-32) Ug pinaagi ni Oseas gipakita sa Diyos ang usa ka matagnaong kahimtang nga daw ang napulo-ka-tribong gingharian sa amihanan nabuntog na, nga ang mga kaaway niini naghulga sa pagbuntog sa Gibea ug Rama sa Benjamin (sa habagatang gingharian sa Juda).—Os 5:8-10.

GIBEAHANON [Taga- (Iya sa) Gibea]. Usa ka molupyo sa "Gibea sa Benjamin" (1Sa 14:16; 1Cr 12:1-3); ang termino gipadapat kang Semaa, kansang "mga anak nga lalaki" nag-alagad sa kasundalohan ni David.

GIBEAT-HAARALOT [Bungtod sa mga Yamis]. Ang dapit diin ang tanang Israelinhong lalaki nga natawo sa kamingawan gituli human makatabok sa Jordan. Ang Gibeat-haaralot maoy duol sa siyudad sa Jerico ug sa ulahi gitawag ug Gilgal. —Jos 5:3-10; tan-awa ang GILGAL Num. 1.

GIBETON [Likod; Bungdo]. Usa ka siyudad nga sa sinugdan gipahat ngadto sa tribo ni Dan (Jos 19: 40, 41, 44) apan sa ulahi gihatag ngadto sa mga Kohatnon ingong usa ka Levihanong siyudad. (Jos 21:20, 23) Kasiglohan sa ulahi, ang Gibeton nailalom sa mga kamot sa mga Filistehanon, ug sa dihang si Haring Nadab sa Israel misulay sa pag-ilog sa siyudad gikan kanila, siya gipatay sa nakigkunsabo nga si Baasa. (1Ha 15:27) Ang Gibeton nailalom gihapon sa pagkontrolar sa mga Filistehanon mga 24 ka tuig sa ulahi sa dihang si Omri, ang pangulo sa kasundalohan sa Israel, nagkampo batok niini. Kay gihimong hari sa nagkampong mga Israelinhon didto, giundang ni Omri ang paglikos sa Gibeton aron sa pag-atake sa karibal nga Israelinhong hari nga si Zimri.—1Ha 16:15-18.

Ang Gibeton gituohan sa kadaghanan nga mao ang Tell el-Melat (Tel Malot), mga 9 km (5.5 mi) sa A sa gituohang nahimutangan sa Filistehanong siyudad sa Ekron.

GIDALTI [Ako Nakahimo ug Dako]. Usa ka anak nga lalaki ni Heman; usa ka Levihanong mag-aawit nga sa panahon ni David gitudlo pinaagig ripa aron sa pag-alagad ingong pangulo sa ika-22 sa 24 ka pundok sa mga tig-alagad nga may 12 ka maghohoni ang matag usa.—1Cr 25:1, 4, 29.

GIDEL [Nahimong Dako].

1. Usa ka katigulangan sa usa ka banay sa mga Netinim nga mga ulipon sa templo nga lakip niadtong namalik kauban ni Zorobabel gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya niadtong 537 W.K.P.—Esd 2:1, 2, 43, 47; Neh 7:49.

2. Ang pangulo sa amahan sa usa sa mga banay sa "mga anak sa mga alagad ni Solomon" nga gitala lakip niadtong namalik sa Jerusalem ug Juda niadtong 537 W.K.P.—Esd 2:1, 2, 55, 56; Neh 7:58.

GIDEON [Mamumutol; Usa nga Nagputol]. Usa sa talagsaong mga maghuhukom sa Israel; ang anak nga lalaki ni Joas sa banay ni Abi-ezer sa tribo ni Manases. Si Gideon nagpuyo sa Opra, usa ka lungsod sa K sa Jordan. Sakop siya sa labing ubos nga dibisyon sa tribo ni Manases, ug siya mao "ang kinagamyan sa balay sa [iyang] amahan."—Huk 6: 11, 15.

Nabuhi si Gideon sa usa ka masamok kaayong panahon sa kasaysayan sa Israel. Tungod sa ilang pagkadili-matinumanon kang Jehova, wala mapahimusli sa mga Israelinhon ang mga bunga sa ilang kahago. Sulod sa daghang katuigan, ang silingang pagano nga mga nasod, ilabina ang mga Midianhon, misulong sa Israel sa ting-ani uban sa mga panon "nga ingon ka daghan sa mga dulon." Ang kamot sa Midian hilabihan ka mapig-oton kanila mao nga ang mga Israelinhon naghimog mga tipiganan sa ilalom sa yuta aron tagoan ang ilang mga abiyo sa pagkaon gikan sa mga manunulong. —Huk 6:1-6.

Gitawag Aron Mag-alagad Ingong Manluluwas. Aron dili makit-an sa mga Midianhon, naggiok si Gideon, dili sa dayag nga dapit kondili sa pug-anan sa bino, sa dihang ang usa ka manulonda nagpakita kaniya, nga nag-ingon: "Si Jehova nagauban kanimo, ikaw nga maisog ug gamhanan." Kini nakaaghat kang Gideon nga mangutana kon

unsa ka tinuod kini, sanglit gilupigan man sa mga Midianhon ang nasod sa Israel. Sa dihang gisultihan nga siya mao ang moluwas sa Israel, si Gideon mapainubsanong namulong bahin sa iyang pagkawalay-pulos. Apan gipasaligan siya nga si Jehova magauban kaniya. Busa nangayo si Gideon ug usa ka ilhanan aron siya masayod kon ang maong mensahero tinuod ba nga manulonda ni Jehova. Nagdala siya ug gasa nga karne, mga tinapay nga walay igpapatubo, ug sabaw, ug sa sugo sa manulonda iyang gipahimutang kini sa ibabaw sa dakong bato ug gibubo ang sabaw. Gitandog sa manulonda ang karne ug ang mga tinapay nga walay igpapatubo pinaagi sa iyang sungkod, ug ang kalayo migula sa bato ug nagsunog sa halad, ug human niana nahanaw ang manulonda.—Huk 6:11-22.

Nianang gabhiona mismo gisulayan ni Jehova si Gideon pinaagi sa pagsugo kaniya nga tumpagon ang halaran sa iyang amahan alang sa diyos nga si Baal, putlon ang sagradong poste tupad niini, tukoron ang usa ka halaran alang kang Jehova, ug dayon ihalad ang toreyong baka nga pito ka tuig (dayag nga usa ka toreyong baka nga giisip nga sagrado alang kang Baal) nga iya sa iyang amahan sa ibabaw niini, ginamit ang sagradong poste ingong sugnod. Kini maampingong gibuhat ni Gideon sa pagkagabii nga gitabangan sa iyang napulo ka sulugoon. Sa dihang ang mga tawo mibangon sa pagkabuntag ug nakakita sa nahitabo ug unya nasayod nga si Gideon mao ang naghimo niini, sila miinsistir nga patyon siya. Hinunoa, wala itugyan ni Joas ang iyang anak ngadto kanila apan mitubag nga si Baal ang angayng modepensa sa iyang kaugalingon. Unya ginganlan ni Joas si Gideon nga Jerubaal (nagkahulogang "Pahimoa si Baal ug Legal nga Depensa (Paawaya)"), nga nag-ingon: "Pahimoa si Baal ug legal nga depensa alang sa iyang kaugalingon, kay may nagtumpag sa iyang halaran."—Huk 6:25-32.

Kadaogan Batok sa Midian. Human niini, sa dihang ang mga Midianhon, uban sa mga Amalekanhon ug mga taga-Sidlakan, misulong na usab sa Israel ug nagkampo sa Walog sa Jezreel, ang espiritu ni Jehova milimin kang Gideon. Gitigom ni Gideon ang mga Abiezeranhon aron sa pagpakiggubat, ug siya nagpadalag mga mensahero sa tibuok Manases ug sa Aser, Zabulon, ug Neptali, nga nag-awhag sa mga lalaki sa pagduyog kaniya. Si Gideon, nga nagtinguha nga makabaton ug dugang pamatuod nga si Jehova nag-uban kaniya, naghangyo nga ang balhibo sa karnero diha sa giokanan nga giladlad sa pagkagabii mabasa sa yamog pagkasunod buntag apan mala ang salog. Sa dihang gihatag ni Jehova kining milagroha, si Gideon mapanagan-ong nagtinguha nga makabaton ug ikaduhang ilhanan nga si Jehova nag-uban kaniya, ug busa siya mihangyo ug nakadawat ug milagro nga nabali ang unang mga panghitabo. —Huk 6:33-40.

Katloag-duha ka libo nga lalaking mga manggugubat ang naghiusa dapig kang Gideon agig pagsanong sa iyang panawagan. Nagkampo sila duol sa atabay ni Harod sa habagatan sa kampo sa mga Midianhon didto sa bungtod sa More sa ubos nga patag. Ang 32,000 ka Israelinhon lupig sa gidaghanon sa mga manunulong ug kapin sa upat batok usa, kansang kasundalohan mikabat ug 135,000. (Huk 8:10) Apan gipakita ni Jehova nga daghan ra kaayo ang mga tawo ni Gideon, tungod kay kon itugyan sa Diyos ang Midian ngadto sa ilang mga kamot, basin sila makaingon nga pinaagi sa ilang kaugalingong kaisog nga sila naluwas. Sa sugo sa Diyos, gisultihan ni Gideon nga pabiyaon kadtong nahadlok ug nangurog. Kawhaag-duha ka libo ang namiya, apan daghan pa gihapon kaayo ang iyang mga tawo. Human niana, gisugo ni Jehova si Gideon nga dad-on ang nahibiling 10,000 ka tawo ngadto sa tubig aron masulayan. Diyutay ra, 300 lamang, ang miinom ug tubig pinaagi sa paghakop niini gamit ang ilang kamot, ug kini gilain. Ang uban nga nangluhod sa pag-inom wala pakuyoga. Ang 300, pinaagi sa ilang inimnan, nagpakitag kaabtik, mahunahunaon sa pagpakig-away alang sa matuod nga pagsimba diha sa ngalan ni Jehova. Pinaagi niining gamayng panon nga 300 ka tawo, si Jehova misaad sa pagluwas sa Israel.—Huk 7:1-7.

Si Gideon uban sa iyang tig-alagad nga si Pura naniid sa kampo sa mga kaaway panahon sa kagabhion. Didto nadunggan ni Gideon ang usa ka tawo nga nag-asoy ug usa ka damgo ngadto sa iyang kauban. Ang iyang kauban, sa baylo, naghubad sa damgo nga nagpasabot nga ang Midian ug ang tibuok kampo igatugyan sa kamot ni Gideon. Napalig-on tungod sa iyang nadunggan, si Gideon mibalik sa kampo sa Israel, giorganisar ang 300 ngadto sa tulo ka pundok aron siya makaduol sa kampo sa Midian gikan sa tulo ka direksiyon, ug mihatag sa tagsatagsa ka tawo ug usa ka budyong ug dakong tadyaw, nga gibutangan ug sulo sa sulod niini.—Huk 7:9-16.

Uban sa iyang pundok nga 100, miabot si Gideon sa daplin sa kampo sa mga Midianhon human gayod nila ikapuwesto ang mga guwardiya alang sa tungang gabii nga pagbantay. Unya, agig pagtuman sa mga instruksiyon ni Gideon, gihimo sa iyang mga tawo ang ingon gayod sa iyang gihimo. Ang kahilom sa kagabhion natugaw tungod sa paghuyop sa 300 ka budyong, sa pagpamusgay sa 300 ka tadyaw, ug sa pagpalanog sa 300 ka singgit sa pagpakiggubat; sa samang higayon, midan-ag

ang kalangitan tungod sa 300 ka sulo. Tungod niana nahitabo ang kaguliyang diha sa kampo sa mga kaaway. Ang mga manunulong nanagpaninggit ug nanagpangalagiw, ug "si Jehova nagbutang sa espada sa tagsatagsa ka tawo batok sa laing tawo sa tibuok kampo; ug ang kampo nagpadayon sa ilang pagkalagiw abot sa Bet-sita, ngadto sa Zerera, hangtod sa utlanan sa Abel-mehola duol sa Tabat."—Huk 7:17-22.

Sa kasamtangan, ang kalalakin-an sa Neptali, Aser, ug Manases gitigom aron sa paggukod sa Midian. Labot pa, gipadala ang mga mensahero ngadto sa Epraim aron sa pagtagbo sa nangalagiw nga mga Midianhon. Gisunod kini sa mga Epraimnon, nga nag-ilog sa tabokanang mga suba hangtod sa Bet-bara ug Jordan. Gidakop ug gipatay usab nila ang duha ka Midianhong prinsipe nga si Oreb ug Zeeb. Apan sa ilang pagpakigkita kang Gideon, ang mga Epraimnon "mainitong nangitag away kaniya," tungod kay wala sila ipatawag sa sinugdan aron sa pagtabang. Hinunoa, si Gideon, pinaagi sa mapainubsanong pagpatin-aw nga ang iyang nahimo balewala ra kon itandi sa ilang nahimo sa pagdakop kang Oreb ug Zeeb, nagpakalma sa ilang kasuko ug busa nalikayan ang panag-away.—Huk 7:23–8:3.

Mitabok sa Jordan, si Gideon ug ang 300 ka lalaki uban kaniya, bisag gikapoy, nagpadayon sa paggukod kang Zeba ug Zalmuna, ang mga hari sa Midian, ug sa mga tawo nga kauban nila. Sa iyang pag-agi, siya mihangyo ug pagkaon gikan sa mga tawo sa Sucot, apan ang mga prinsipe sa Sucot nagdumili sa pagtabang, nga nag-ingon: "Anaa na ba sa imong kamot ang mga kamot ni Zeba ug ni Zalmuna aron hatagan ug tinapay ang imong kasundalohan?" Ang mga tawo sa Penuel nagdumili usab sa paghatag sa gihangyo ni Gideon.—Huk 8:4-9.

Sa pag-abot sa Karkor diin nagkampo ang mga manunulong nga mikunhod sa mga 15,000 ka tawo, gihampak ni Gideon ang kampo samtang ang mga kaaway wala makabantay. Si Zeba ug Zalmuna mikalagiw. Dihadiha gigukod ug gidakop sila ni Gideon. Dugang pa, "gipakurog niya ang tibuok kampo."—Huk 8:10-12.

Sa dihang mipauli gikan sa pagpakig-away, gidakop ni Gideon ang usa ka batan-ong lalaki nga taga-Sucot ug nagpakisayod kaniya sa mga ngalan sa mga prinsipe ug mga ansiyano sa siyudad. Sa pagtuman sa una niyang gisulti sa dihang wala sila mohatag sa iyang gihangyo nga pagkaon, gitudloan ni Gideon ug leksiyon ang mga ansiyano sa Sucot pinaagig mga sampinit ug mga tunok. Labot pa, sumala sa iya nang gipasidaan, gitumpag ni Gideon ang torre sa Penuel ug gipatay ang mga tawo sa siyudad tungod kay wala sila mokooperar kanila sa pagtaganag pagkaon alang sa iyang mga tawo.—Huk 8:13-17.

Human niini, gisugo ni Gideon ang iyang panganay nga anak nga lalaki nga si Jeter sa pagpatay kang Zeba ug Zalmuna, sanglit ilang gipatay ang mga igsoon ni Gideon, ang mga anak nga lalaki sa iyang inahan. Kay batan-on pa, si Jeter nahadlok sa pagpatay sa Midianhong mga hari. Busa, kay gihagit ni Zeba ug Zalmuna nga maoy mangunay sa pagbuhat niana, gipatay sila ni Gideon.—Huk 8:18-21.

Gihimo ang Epod. Ang mapasalamatong mga Israelinhon mihangyo kang Gideon nga himoon ang iyang banay ingong nagamandong dinastiya. Apan giila ni Gideon nga si Jehova mao ang may-katungod nga Hari sa Israel ug busa wala mopasignunot sa ilang hangyo. Unya siya mihangyo nga ilang iamot ang alahas nga bulawan nga ilang nabatonan ingong mga inagaw sa gubat, nga ang mga singsing sa ilong lamang mikabat ug 1,700 ka siklo nga bulawan ($218,365). Dayon si Gideon naghimog epod gikan sa mga inagaw nga giamot, ug gipasundayag kini sa Opra. Apan ang tibuok Israel 'nakighilawas' sa epod, ug nahimo gani kining lit-ag kang Gideon ug sa iyang panimalay. Busa, bisan ug maayog tumong ang iyang gihimo, ang epod nagpaliso sa ilang pagtagad gikan sa tinuod nga sangtuwaryo nga gitudlo ni Jehova —ang tabernakulo. Napakyas ang mga paningkamot ni Gideon, nga nagpatunghag resulta nga sukwahi sa iyang tuyo.—Huk 8:22-27; tan-awa ang EPOD, I.

Namatay Ingong Inuyonang Saksi. Bug-os kaayo ang kaluwasan nga gihatag ni Jehova pinaagi kang Gideon nga tungod niana wala nay kasamok sulod sa 40 ka tuig sa iyang pagkamaghuhukom. Si Gideon nakabaton ug daghang asawa, nga pinaagi kanila siya nakabaton ug 70 ka anak nga lalaki. Human mamatay si Gideon nga tigulang na kaayo, ang Israel nabiktima na usab sa pagsimba kang Baal. Dugang pa, si Abimelek nga anak nga lalaki ni Gideon pinaagi sa iyang puyopuyo nga taga-Sekem, nagpatay sa ubang mga anak ni Gideon. Si Jotam lamang nga kamanghoran ang nakaikyas.—Huk 8:28–9:5; tan-awa ang ABIMELEK Num. 4; OPRA Num. 3.

Tungod sa pagtuo ni Gideon, bisan atubangan sa dagkong kakulian, siya gihisgotan nga lakip sa "ingon kabagang panganod sa mga saksi." (Heb 11:32; 12:1) Dugang pa, talagsaon ang iyang pagkamakasaranganon, ug inubanan kini sa pagkamabinantayon. Dayag nga husto ang pagkamabinantayon ni Gideon ug dili angayng isipon nga tungod kini sa iyang kakulang ug pagtuo, sanglit

wala siya sukad sawaya tungod niini. Dugang pa, sumala sa gipakita sa Salmo 83, ang kapildihan sa Midian sa adlaw ni Gideon nagtaganag matagnaong sumbanan sa umalabot nga kalaglagan sa tanang magsusupak ni Jehova, nga pinaagi niini siya magpadako sa iyang ngalan ug magbindikar sa iyang pagkasoberano.—Itandi ang Isa 9:4; 10:26.

GIDEONI [Mamumutol; Usa nga Nagputol]. Amahan ni Abidan nga pangulo sa tribo ni Benjamin sa panahon ni Moises.—Num 1:11, 16.

GIDOM [Pagpuril; Pagputol]. Usa ka dapit nga gihisgotan sa Maghuhukom 20:45. Human sa usa ka grabeng seksuwal nga krimen nga gihimo sa mga Benjaminhon, gigukod sa ubang mga tribo sa Israel ang mga Benjaminhon hangtod niining dapita. Wala mahibaloi ang tukmang nahimutangan niini.

GIHON [Nagsugwak; Nagbugwak].

1. Usa sa upat ka suba nga misanga gikan sa suba nga naggikan sa Eden, ug gihubit ingong "naglibot sa tibuok yuta sa Cus." (Gen 2:10, 13) Dili matino ang nahimutangan niini nga suba karong adlawa. Bisan pinasukad sa geograpiya, ang "yuta sa Cus" nga gihisgotan dinhi lagmit wala gayod magtumong sa Etiopia, nga maoy sagad nga gipunting sa ulahing mga asoy. Kini mahimong magtumong sa yuta nga gipuy-an ni Cus sa wala pa ang pagkatibulaag human malahugay ang pinulongan didto sa Babel. (Gen 11:9) Ang pipila nagtuo nga ang Gihon mao ang Suba sa Araxes (modernong Suba sa Araks), nga nagsukad sa kabukiran dapit sa AK sa Lanaw sa Van ug miagos ngadto sa Dagat Caspian. Ang pipila ka leksikograpo naglangkit sa "yuta sa Cus" sa Genesis 2:13 sa mga Kassuhanon (Akadianhon, *kassu*), usa ka katawhan nga nanimuyo sa patag ibabaw sa bukid sa sentral Asia ug gihisgotan sa karaang mga inskripsiyon nga *cuneiform* apan kansang kasaysayan nagpabiling dili tin-aw. (*Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* ni L. Koehler ug W. Baumgartner, Leiden, 1958, p. 429; *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament,* ni Brown, Driver, ug Briggs, 1980, p. 469) Sa laing bahin, mamatikdan nga ang pipila ka Arabiano sa Peninsula sa Arabia gitawag ug *Kusi* o *Kushim,* ingon sa gipakita sa Habacuc 3:7, diin ang Cusan gipakasama sa Midian, lagmit ingong mao ra nga dapit o ingong silingang yuta. Busa adunay nagkalainlaing posibilidad, apan tungod sa kausaban sa topograpiya o dagway sa yuta ingong resulta sa tibuok-yutang Lunop, walay nakab-ot nga tinong konklusyon.—Tan-awa ang CUS Num. 2.

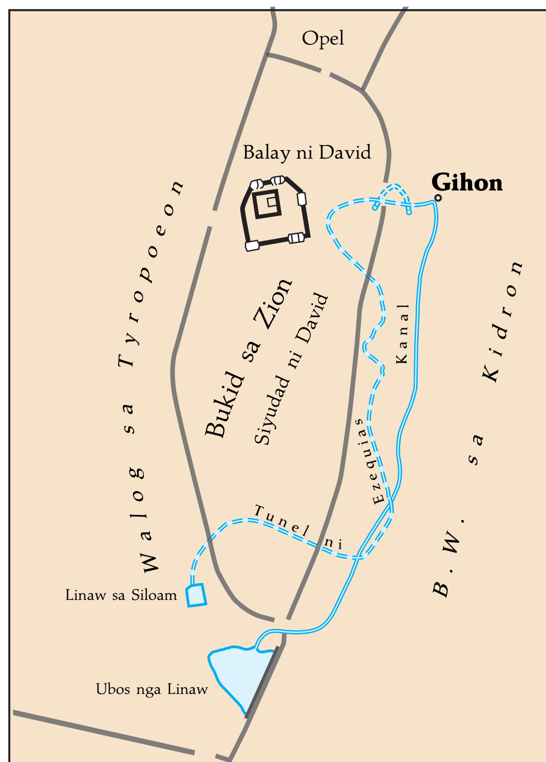

Ang Linaw sa Siloam, nga giagosan sa katubigan gikan sa Tubod sa Gihon

2. Ang usa ka tubod nga gitawag karon ug Ha Gihon diin ang pangunang tinubdan mao ang usa ka kinaiyanhong langob sa Walog sa Kidron nga duol sa S sa ibabaw nga tumoy sa seksiyon sa Jerusalem nga kanhi gitawag ug "Siyudad ni David." (2Cr 32:30) Kini maoy usa ka pangunang tinubdan

sa tubig alang sa maong siyudad sa karaang kapanahonan, sanglit dihay duha lamang ka tubod sa maong dapit. Haom gayod ang ngalang Gihon alang niini nga tubod sanglit dili sagunson ang 'pagbugwak' niini, mga upat o lima ka higayon lamang sa usa ka adlaw human sa ulanon nga tingtugnaw, ug mas talagsa pa panahon sa ting-init.

Ang tubod sa Gihon sagad nga gituohang gigamit ni Heneral Joab aron masulod ang halos dili mapukan nga salipdanan sa mga Jebusihanon didto sa Jerusalem, mao nga kini nailog ni David. (1Cr 11:6) Bisan tuod ang hubad sa Hebreohanong teksto sa 2 Samuel 5:8 may pipila ka problema, ang kasagarang hubad nagpakita nga adunay usa ka "tunel sa tubig" nga gihisgotan ni David sa dihang iyang gihimo ang pag-atake sa siyudad. Niadtong 1867 K.P., si Charles Warren nakadiskobre ug usa ka agianan sa tubig nga nagaagos gikan sa langob diin nagsukad ang tubod sa Gihon ug, human sa gilay-ong mga 20 m (66 p) kini misangko sa usa ka linaw o pondohanag tubig. Ang usa ka patindog nga tunel nga gikubkob diha sa bato ibabaw niini nga linaw may gihabogong 11 m (36 p), ug ibabaw niini nga tunel may usa ka luna nga kabarogan sa mga tawo ug makatunton ug mga timba aron sa pagkalos ug tubig gikan sa linaw. May usa ka patungas nga agianan nga halos 39 m (128 p) gikan sa tunel pabalik sa sulod sa siyudad. Pinaagi niini gituohan nga ang mga Jebusihanon padayong makakalos gikan sa ilang tinubdan sa tubig bisan pag dili sila makagawas sa mga paril sa siyudad tungod sa pag-atake sa mga kaaway. Bisan tuod ang tubod sa Gihon wala hisgoti diha sa asoy, gituohan nga si Joab ug ang iyang mga tawo nangahas sa pagsulod ngadto sa siyudad pinaagi niini nga tunel sa tubig.

Human niadto si Solomon gidihogan ingong hari didto sa Gihon tungod sa sugo ni David. Ang kabanha sa parada tungod sa malipayong pagsunod sa mga tawo kang Solomon balik sa siyudad, bisan tuod dili makita gikan sa tubod nga ginganlag En-rogel nga mga 700 m (2,300 p) gikan sa Gihon, madungog kaayo sa mapangahasong si Adonias ug sa iyang mga dinapit samtang sila nagbangkete didto sa En-rogel.—1Ha 1:9, 10, 33-41.

Ang mga pagpangubkob sa mga arkeologo nagpadayag usab ug usa ka karaang kanal nga naggikan sa tubod sa Gihon paingon sa habagatan ubay sa bakilid sa "Siyudad ni David." Kini nga kanal nakaabot sa usa ka linaw didto sa tiilan sa tagaytay nga unang nahimutangan sa karaang siyudad—sa habagatang tumoy sa tagaytay, dapit sa kinasangan sa Walog sa Tyropoeon ug sa Walog sa Kidron. Ang kanal gihimo nga hanayhay mao nga hinay ang agos sa tubig. Kini nga kanal lagmit mao ang gitumong sa tagna ni Isaias sa panahon ni Haring Ahaz (761-746 W.K.P.), diin ang 'hinayng nagaagay nga katubigan' niini gipalahi sa nagbul-og nga baha sa misulong nga mga Asiryanhon nga gitagna ni Isaias nga sa kataposan moatake sa Juda.—Isa 8:5-8.

Sa dihang ang Asirya hapit nang moatake panahon sa paghari ni Ezequias (732 W.K.P.), si Haring Ezequias mihimog mga lakang aron masiguro nga ang suplay sa tubig sa Jerusalem dili mailog sa kaaway. (2Cr 32:2-4) Apan, lagmit nga nagtumong sa laing panahon, ang rekord sa 2 Cronicas 32:30 nagpakita nga iyang gisap-ongan ang pagagos sa Gihon didto sa kanhing agianan niini ug gipatipas ang katubigan ngadto sa kasadpang kiliran sa "Siyudad ni David," sa sulod sa kuta sa Jerusalem. Kon giunsa paghimo kini gipakita sa ebidensiya niadtong 1880 K.P. sa dihang nakaplagan ang usa ka inskripsiyon nga gikulit sa paril sa usa ka tunel sa tubig nga miabot hangtod sa gitawag karong adlawa nga Linaw sa Siloam sa K nga kiliran sa karaang "Siyudad ni David." Ang inskripsiyon, ginamit ang unang Hebreohanong mga karakter nga giisip nga sukad pa niadtong ikawalong siglo W.K.P., naghubit sa pagkubkob sa tunel lapos sa solidong bato pinaagi sa duha ka pundok sa mga

tawo nga nagsugat pagtrabaho sugod sa isigkatumoy niini. Sa dihang ang tunel bug-os nang nahawanan niadtong 1910, nakaplagan nga kini maoy mga 533 m (1,749 p), ang aberids nga gihabogon maoy 1.8 m (6 p) ug ang gilapdon usahay mohiktin ngadto sa 0.5 m (20 pul.). Mopatim-aw nga kining talagsaon nga buhat sa enhinyeriya maoy bunga sa mga paningkamot ni Ezequias nga panalipdan ug magpadayon ang suplay sa tubig sa Jerusalem nga naggikan sa Gihon.

Si Haring Manases, anak nga lalaki ni Ezequias, nagpadako sa kuta sa Jerusalem sa panahon sa iyang paghari (716-662 W.K.P.), nga nagtukod ug usa ka paril sa gawas alang sa "Siyudad ni David" dapit sa "kasadpan sa Gihon," sa ingon wala maglakip sa tubod sa Gihon sulod sa mga utlanan niini nga paril.—2Cr 32:33; 33:14.

Ang katubigan sa Gihon nagpadayon sa pagagos karong adlawa agi sa "Tunel sa Siloam," nga gituohang gihimo ni Ezequias.

GILALAI. Usa sa mga maghohoni nga Levihanon diha sa parada nga gihikay ni Nehemias sa inagurasyon sa natukod pag-usab nga paril sa Jerusalem niadtong 455 W.K.P.—Neh 12:27, 31, 36.

GILBOA [lagmit, Kabungtoran]. Usa ka bukid nga gituohan sumala sa tradisyon nga mao ang Jebel Fuqu'ah, usa ka kurbadong tagaytay sa anapog nga mga bungtod nga nahimutang sa HS sa Jezreel ug sa K sa Bet-sean. Tungod sa mga lugot niini, ang kabukiran nabahin ngadto sa ubay-ubayng kapatagan ibabaw sa bukid. Ang dakong bahin niini maoy kabatoan, nga may gansangong mga agianan sa tubig dapit sa amihanan ug sa kasadpan nga mga bahin, diin ang mga bato nga tisas nakankan. Apan ang trigo ug sebada gitanom diha sa hanayhay nga mga bakilid sa kasadpan. Lain pa, makaplagan didto ang mga sibsibanan ingon man ang mga kahoyng igos ug olibo. Ang amihanang bahin niini maoy titip ug habog kaayo, nga moabot ug mga 520 m (1,700 p) ibabaw sa lebel sa dagat.

Tungod sa maayong lokasyon niini diha sa tabunok nga Patag sa Jezreel tali sa bul-oganang walog sa Kison ug sa Walog sa Jordan, ang Gilboa nalangkit sa labing menos duha ka dagkong mga gubat. Duol sa "atabay ni Harod," nga sagad giisip nga mao ang tubod nga nahimutang sa AK nga lawis sa Gilboa, nagkampo si Gideon ug ang iyang mga tawo. (Huk 7:1) Sa ulahi, si Haring Saul nagtigom sa iyang kasundalohan sa Gilboa ug didto nakaagom ug kapildihan sa mga kamot sa mga Filistehanon. Didto usab gipatay ang tulo sa iyang mga anak nga lalaki, si Jonatan, Abinadab, ug Malkisua, ug didto usab si Saul naghikog.—1Sa 28:4; 31:1-4, 8; 2Sa 1:4-10, 21; 1Cr 10:1-8.

GILEAD [lagmit gikan sa Galeed, nga nagkahulogang "Tapok nga Saksi"].—Gen 31:47, 48.

1. Anak nga lalaki ni Makir ug apo ni Manases; katigulangan sa mga Iezernon ug sa mga Heleknon. —Num 26:29, 30; 27:1; Jos 17:1, 3; 1Cr 2:21, 23; 7:14-17.

2. Usa ka Gadhanon nga gitala diha sa talaan sa kagikan ni Abihail.—1Cr 5:11-14.

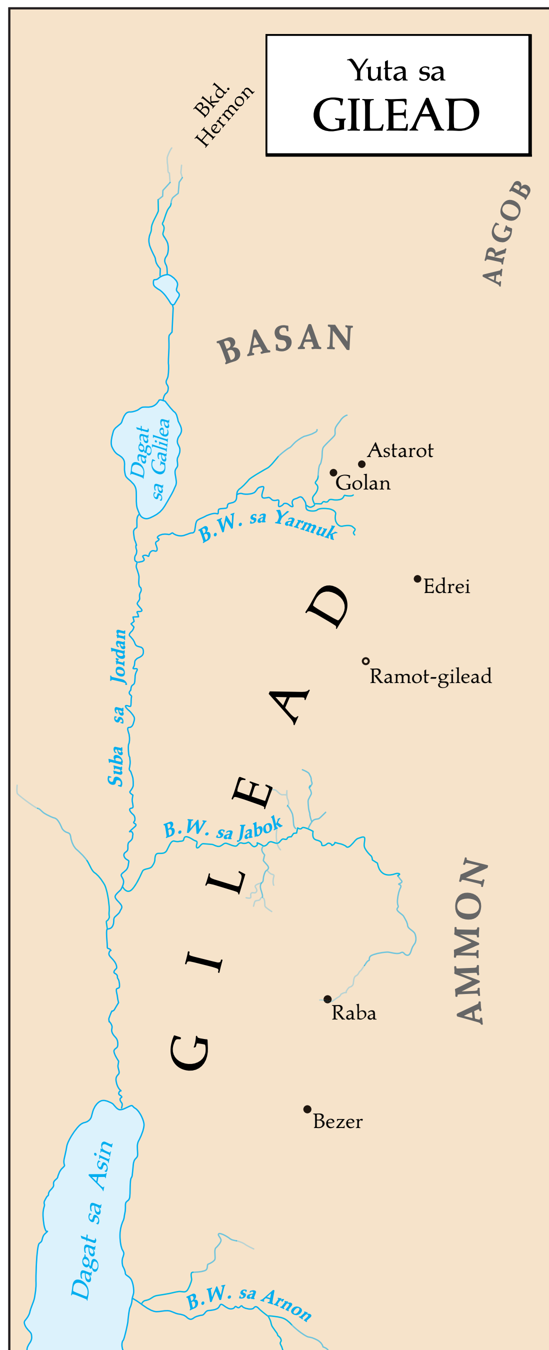
3. Amahan ni Jepte.—Huk 11:1, 2.

4. Usa ka ngalan sa dapit nga gigamit sa Bibliya sa lainlaing paagi. Sa limitadong diwa, ang Gilead nagtumong sa samag simboryo nga bukirong rehiyon sa S sa Suba sa Jordan nga miabot sa A ug sa H sa bul-oganang walog sa Jabok. (Jos 12:2) Ang utlanan niini sa A mao ang Basan; sa H mao ang patag ibabaw sa bukid nga A sa bul-oganang walog sa Arnon; ug sa S mao ang teritoryo sa Ammon. (Deu 2:36, 37; 3:8-10) Apan, usahay ang "Gilead" o ang "yuta sa Gilead" gipadapat sa katibukan ngadto sa tibuok nga teritoryo sa Israel sa S sa Jordan, lakip ang Basan ug ang patag ibabaw sa bukid nga A sa Arnon.—Jos 22:9; Huk 20:1, 2; 2Sa 2:9; 2Ha 10:32, 33; tan-awa ang GALEED.

Giisip nga ang Gilead lagmit gilangkoban sa duha ka bahin. Bisan tuod gitawag lamang ug Gilead diha sa Numeros 32:40, ang teritoryo nga gipahat ngadto sa katunga sa tribo ni Manases mas espesipikong gihisgotan ingong ang "nahibilin sa Gilead" (Deu 3:13) o ang "katunga sa Gilead." (Jos 13:31) Sa susama, sa usa ka mas pihong diwa, ang gitingob nga teritoryo sa Gad ug Ruben nga H sa dapit nga gihatag ngadto sa katunga sa tribo ni Manases gitawag ug "katunga sa bukirong rehiyon sa Gilead." (Deu 3:12) Bisan pa niana, may mga panahon nga kining samang dapit gitawag lamang ug Gilead, sama sa yuta nga gipahat ngadto sa Gad (diin nahimutang ang Ramot nga usa ka siyudad nga dalangpanan).—Num 32:29; Jos 13:24, 25; 21:38.

Gikan sa mga 210 m (690 p) ubos sa lebel sa dagat diha sa Walog sa Jordan, ang Gilead adunay gihabogon nga kapin sa 1,000 m (3,300 p). Gipanalanginan ug dagayang ulan sa panahon sa tingtugnaw ug dagayang yamog sa panahon sa ting-init, ingon man sa daghang tubod, kining tabunok nga rehiyon kanhi adunay dagkong kalasangan ug nabantog sa makapaayo nga balsamo niini. (Jer 8:22; 46:11; tan-awa ang BALSAMO, BALSAMO SA GILEAD.) Ang hanayhay nga kapatagan niini ibabaw sa bukid maayo kaayo alang sa pagpamuhig kahayopan ug sa pagpananom ug mga lugas. Lain pa, ang mga ubas dagaya sa Gilead.—Num 21:22; 32:1.

Makasaysayanhong mga Hitabo sa Gilead. Sa hapit nang mosulod ang mga Israelinhon sa Yutang Saad, ang Amorihanong hari nga si Sihon nagkontrolar sa bahin sa Gilead nga H sa bul-oganang walog sa Jabok, samtang si Og nga hari sa Basan nagmando sa A nga bahin. (Jos 12:1-4) Ubos sa pagpanguna ni Moises, gipildi sa mga Israelinhon kini nga mga hari, ug ang mga tribo ni Gad ug Ruben, tungod sa ilang daghang kahayopan, mihangyo nga kini nga rehiyon ipahat ngadto kanila ingong panulondon. (Num 21:21-24, 33-35; 32:1-5) Gihatag ang ilang hangyo ubos sa kondisyon nga ang mga manggugubat niining duha ka tribo motabok sa Jordan ug motabang sa pagsakop sa Yutang Saad. (Num 32:20-24, 28-30) Miuyon sila niini, ug dihadiha ilang gitukod pag-usab ang mga siyudad alang sa ilang mga banay nga ilang biyaan. (Num 32:25-27, 31-38) Ang katunga sa tribo ni Manases nakadawat usab ug panulondon sa S sa Jordan.—Num 32:33, 39, 40.

Sa pagpauli ngadto sa ilang panulondon sa Gilead, ang mga tawo sa Ruben, Gad, ug ang katunga sa tribo ni Manases nagtukod ug halaran ingong handomanan sa ilang pagkamatinumanon kang Jehova. (Jos 22:9, 10, 26-29) Sa ulahi, sila miapil sa hiniusang paglihok sa ubang mga tribo batok sa mga Benjaminhon tungod kay kini wala magtugyan sa mga mamumuhat ug daotan nga taga-Gibea aron mahukman. (Huk 20:1-48) Apan kasukwahi niini, ang "Gilead" gibadlong tungod kay wala moduyog kang Barak sa pagpakiggubat batok kang Sisera. (Huk 5:17) Sa susama, sa ulahing yugto ang mga tawo sa Sucot ug Penuel, duha ka siyudad sa Gilead, midumili sa pagtabang kang Gideon ug sa iyang mga tawo sa pagtaganag pagkaon samtang sila migukod sa nangalagiw nga mga Midianhon.—Huk 8:4-9.

Human mamatay si Maghuhukom Jair nga Gileadnon, ang Israel mibalik pag-usab sa idolatriya, ug misunod ang 18 ka tuig nga grabeng pagdaogdaog sa mga Ammonhanon kanila. Tungod niini nga kalisdanan, gisalikway sa mga tawo sa Gilead ang bakak nga pagsimba ug nangamuyo kang Jepte nga Gileadnon aron mahimong ilang komandante sa pagpakiggubat batok sa Ammon. Tungod niini nabuntog ang mga Ammonhanon.—Huk 10:3, 5-10; 11:4-11, 32, 33.

Apan, katuigan sa ulahi ang Gilead padayong nakasinati ug kalisdanan batok sa mga Ammonhanon. (Am 1:13) Wala madugay human dihogi si Saul ingong unang hari sa Israel, si Nahas nga Ammonhanon naglikos sa Jabes-gilead ug modawat lamang sa pagsurender niining siyudara kon mosugot ang mga tawo niini nga lugiton ang ilang tuong mata. Sa pagkahibalo niini, si Saul dihadiha nagpatigom ug kasundalohan nga mga 330,000 ka lalaki ug gipildi ang mga Ammonhanon. (1Sa 11:1-11) Ang Gilead sukad niadto daw nakasinatig yugto sa kalinaw nga nagpadayon bisan human sa kamatayon ni Saul, sanglit gipili ni Abner ang

siyudad sa Mahanaim sa Gilead ingong ang dapit diin himoong hari ang anak nga lalaki ni Saul nga si Is-boset. (2Sa 2:8, 9) Ugaling, sa panahon sa paghari ni David miulbo na usab ang kasamok batok sa mga Ammonhanon. Didto sa Gilead ug sa silingang mga dapit niini nahitabo ang mga panaggubat nga sa kataposan miresulta sa bug-os nga pagsakop sa Ammon.—2Sa 10:6-19; 11:1; 12:26-31.

Sa ulahi, sa panahon sa pagrebelde ni Absalom, si Haring David mikalagiw ngadto sa Gilead ug, didto sa Mahanaim, maluloton ug maabiabihong gidawat siya ilabina sa tigulang nga si Barzilai. (2Sa 17:27-29; 19:32) Dayag nga didto sa Gilead naggubatay ang kasundalohan ni David ug Absalom. Ang tatawng kapildihan ni Absalom nagpalihok kang David nga mobiya sa Gilead ug mobalik sa iyang trono.—2Sa 17:24; 18:6-8.

Wala madugay human matukod ang napulo-ka-tribong gingharian (997 W.K.P.), gisakop sa mga Siryanhon ang pipila ka teritoryo sa Gilead. Ang Ramot-gilead, ang Gadhanong siyudad nga dalangpanan sa sidlakang bahin sa Gilead, napanag-iya sa mga Siryanhon sa panahon ni Haring Ahab ug sa Gileadnon nga si manalagnang Elias. (1Ha 17:1; 22:3) Dayon, sa panahon sa mga paghari ni Haring Jehu ug sa iyang anak nga lalaki nga si Jehoahaz, ang Gilead nawad-an pag dugang teritoryo ug nailalom sa grabeng pagpig-ot gikan sa mga kamot sa Siryanhong mga hari nga si Hazael ug sa iyang anak nga lalaki nga si Ben-hadad III. (2Ha 10:32-34; 13:1, 3, 7; Am 1:3, 4) Apan, si Jehoas nga anak nga lalaki ni Jehoahaz nagpildi sa mga Siryanhon sa tulo ka higayon ug nabawi ang mga siyudad sa Israel nga nailog sa mga Siryanhon sa panahon sa paghari sa iyang amahan.—2Ha 13:25.

Sa kataposan, sa mga adlaw ni Haring Peka sa Israel (mga 778-759 W.K.P.), ang Asiryanhong hari nga si Tiglat-pileser III nagdestiyero sa mga molupyo sa Gilead. (2Ha 15:29) Dayag nga ang mga Ammonhanon alisto sa pagpahimulos niini nga kahimtang ug giokupar ang teritoryo sa Gilead. (Sal 83:4-8; Jer 49:1-5) Apan, pinaagi sa iyang mga manalagna, gipasalig ni Jehova nga ang mga Israelinhon ipasig-uli pag-usab niini nga rehiyon. —Jer 50:19; Miq 7:14; Zac 10:10.

5. "Usa ka lungsod" nga gihisgotan ni Oseas ingong puno sa kabakakan, pag-ula ug dugo, ug sa mga mamumuhat sa makadaot. (Os 6:8; itandi ang 12:11.) Sanglit ang Gilead wala ipaila ingong siyudad diha sa Kasulatan, ang pipila nagtuo nga ang Jabes-gilead o kaha ang Ramot-gilead mao ang gipasabot. Ang uban nagtuo nga kini nagtumong sa tibuok nga rehiyon sa S sa Jordan.

GILGAL [Gipahilayo].

1. Usa ka siyudad "sa sidlakang utlanan sa Jerico." (Jos 4:19) Duol sa "mga kubkobanan sa bato" sa Gilgal lagmit nagpuyo ang Moabihanon nga si Haring Eglon, ang manlulupig sa Israel sa panahon ni Ehud.—Huk 3:12-26.

Sa nangagi, daghang geograpo ang mipabor nga ang Khirbet en-Nitleh mao ang posibleng lokasyon sa Gilgal. Apan, ilabina sukad niadtong 1931, gisugyot ang Khirbet El Mafjir. Ang nahimutangan niini nga 2 km (mga 1 mi) sa AS sa karaang Jerico (Tell es-Sultan; Tel Yeriho), mas mohaom gayod sa unang mga sinulat (sama nianang kang Josephus ug Eusebius) nga naghisgot bahin sa gilay-on gikan sa Jerico ngadto sa Gilgal. Dugang pa, walay nakuhang ebidensiya gikan sa pagpangubkob sa mga arkeologo didto sa Khirbet en-Nitleh nga magpamatuod nga kini gipuy-an sa wala pa ang Komong Panahon. Sa laing bahin, ang dili-bug-os nga mga pagpanuhid sa mga dapit duol sa Khirbet El Mafjir nakakaplag ug mga bika nga nagpakita nga adunay nagpuyo niining dapita kasiglohan sa wala pa ang Komong Panahon. Bisan tuod kini nga dapit wala mahimutang sa S sa karaang Jerico, ang pagtawag niini sa Bibliya nga "sidlakang utlanan sa Jerico" mahimong maglakip sa AS.

Ang Gilgal mao ang dapit nga unang gikampohan sa Israel human motabok sa Jordan niadtong bulan sa Abib (Nisan) sa 1473 W.K.P. Dinhi, agig paghandom sa pagpamala ni Jehova sa katubigan sa Jordan aron makatabok ang Israel, gipahimutang ni Josue ang 12 ka bato nga gikuha gikan sa taliwala sa salog sa suba. (Jos 4:8, 19-24) Sa Gilgal gituli ang tanang Israelinhong mga lalaki nga nangatawo sa kamingawan, ug human niadto si Jehova nag-ingon nga iyang 'gipahilayo ang kaulawan sa Ehipto gikan kanila.' Unya ang dapit ginganlan ug "Gilgal," nga nagkahulogang "Gipahilayo," aron magsilbing handomanan labot niini. (Jos 5:8, 9) Sa ulahi, ang nagtakoban nga mga Gabaonhon gikan sa kabungtoran sa K milugsong sa Walog sa Jordan ug miadto kang Josue didto sa Gilgal, ug mihimog pakigsaad uban sa Israel. (Jos 9:3-15) Human niadto, sa dihang ang mga Gabaonhon giatake, ang kasundalohan ni Josue mibaktas sa tibuok gabii gikan sa Gilgal ngadto sa ilang siyudad aron sa pagparot sa nag-abin nga lima ka Amorihanong mga hari. (Jos 10:1-15) Ang pag-apod-apod sa yuta sa Canaan nagsugod sa Gilgal (Jos 14:6–17:18) ug natapos sa Shilo.—Jos 18:1–21:42.

Ang manulonda ni Jehova gitaho nga miadto "gikan sa Gilgal ngadto sa Bokim." (Huk 2:1) Lagmit nagpunting kini sa pagpakita sa manulonda duol sa Gilgal wala madugay human motabok ang Israel sa Jordan (Jos 5:10-14) ug busa nagpaila nga ang mao

ra nga manulonda ang nagpakita usab didto sa Bokim.

Dili matino kon kini nga Gilgal duol sa Jordan o ang Num. 2 nga sunod nga hisgotan mao ang lakip sa mga dapit nga gilibot ni Samuel tuigtuig. (1Sa 7:15, 16) Didto siya nagtanyag ug mga halad human dihogi si Saul (1Sa 10:1, 8) ug, duyog sa katawhan, didto iyang gipalig-on pag-usab ang pagkahari ni Saul.—1Sa 11:14, 15.

Samtang ang Filistehanong kasundalohan nagtigom didto sa kabungtoran nga palibot sa Mikmas, si Haring Saul didto sa Walog sa Jordan sa Gilgal. Nahadlok nga ang kaaway moatake kaniya, si Saul sa pagkamapangahason mitanyag ug halad-nga-sinunog. (1Sa 13:4-15) Didto usab sa Gilgal nga si Saul gisultihan nga siya gisalikway ni Jehova ingong hari tungod sa iyang dili pagsunod sa sugo ni Jehova nga itugyan sa kalaglagan ang mga Amalekanhon ug ang ilang panon sa mga karnero ug mga baka.—1Sa 15:12-28.

Human mapakyas ang pag-alsa ni Absalom, ang mga tawo sa Juda miadto sa Gilgal aron sa pagdala kang David tabok sa Jordan.—2Sa 19:15, 40.

Pinaagi ni manalagnang Miqueas, gipahinumdoman ni Jehova ang iyang katawhan bahin sa iyang mga panalangin nganha kanila. ‘Gikan sa Sitim, hangtod sa Gilgal’ iyang gibabagan ang paningkamot sa mga Moabihanon sa pagdaot kanila, gidala ang Israel tabok sa Jordan, ug gipahilayo ang kaulawan sa Ehipto. Apan ang Israel napakyas sa pagsabot niining “matarong nga mga buhat ni Jehova.”—Miq 6:5; Num 25:1.

Ang Gilgal lagmit nailhan usab ingong Gelilot. —Tan-awa ang GELILOT.

Ang Bet-gilgal human sa pagkadestiyero tingali mao ra usab ang Gilgal nga duol sa Jerico o ang Num. 2.—Neh 12:28, 29.

2. Bisan tuod lahi ang ideya sa uban labot niini, ang Gilgal nga gihisgotan maylabot kang Elias ug Eliseo dayag nga dili mao ang Num. 1. Sa wala pa dad-a ngadto sa langit pinaagi sa usa ka alimpulos, si Elias, nga inubanan ni Eliseo, milugsong gikan sa Gilgal ngadto sa Bethel ug dayon sa Jerico. (2Ha 2:1-5) Kini nga ruta nagsugyot sa usa ka dapit nga duol sa Bethel. Dugang pa, ang ilang ‘paglugsong’ nagpasabot nga kini nga Gilgal anaa sa bukirong rehiyon. Ang Gilgal sa Walog sa Jordan dili mohaom niini nga kahubitan. Busa kini nga Gilgal sagad nga gituohang mao ang Jil Jiliya, usa ka dakong balangay nga anaa sa ibabaw sa usa ka bungtod nga mga 11 km (7 mi) sa A sa Bethel. Sa ulahi gihimo ni Eliseo nga dili makadaot ang usa ka makahilong sinabaw didto. (2Ha 4:38-41) Tingali kini o ang lain pang Gilgal mao ang gihubit sa Deuteronomio 11:29, 30 nga atbang sa Bukid sa Gerizim ug sa Bukid sa Ebal.

Sa ulahing mga yugto, kini nga siyudad (o tingali ang Num. 1) dayag nga nahimong sentro sa bakak nga pagsimba. (Os 4:15; 9:15; 12:11) Kay nalantawng daan ang pagkadestiyero sa amihanang gingharian, si Jehova, pinaagi sa iyang manalagnang si Amos, mayubitong namulong sa dili na magbag-o nga mga Israelinhon sa “paghimog kalapasan kanunay” didto sa Gilgal, nga nagtagna usab sa pagkadestiyero sa mga molupyo niini.—Am 4:4; 5:5.

3. Usa ka dapit sa K sa Jordan nga gihisgotan diha sa talaan sa pagpanakop sa Israel ubos ni Josue. (Jos 12:7, 8, 23) Ang pipila nagtuo nga ang teksto mahimong naundan sa usa ka sayop sa magkokopya, busa mipabor sa hubad sa Gregong *Septuagint* nga “Galilea,” sama sa hubad sa *Revised Standard Version.*

GILO. Usa ka siyudad sa bukirong rehiyon sa Juda (Jos 15:48, 51) ug ang pinuy-anan sa maluibon nga si “Ahitopel nga taga-Gilo.” (2Sa 15:12; 23:34) Bisan tuod ang tukmang nahimutangan niini wala mahibaloi, gipangagpas sa pipila ka geograpo nga ang Gilo mao ang Khirbet Jala, mga 10 km (6 mi) sa AAK sa Hebron.

GILO, TAGA- [Iya sa Gilo]. Usa ka molupyo sa Gilo. Kini nga termino gigamit alang kang Ahitopel nga magtatambag ni David.—Jos 15:51; 2Sa 15:12; 23:34.

GIMEL [ג]. Ang ikatulong letra sa Hebreohanong alpabeto. Kini ang kinahumokan sa mga letra nga litokon gikan sa alingagngag gawas sa *yohdh* [י] ug sagad nga katumbas sa Cebuanong “g” sa dihang kini adunay tulbok (*daghesh lene*); apan kon kini walay tulbok kini litokon nga mas humok, nga litokon gikan mismo sa tutonlan. (Tan-awa ang HEBREOHANON, II.) Sa Hebreohanon, kini mao ang unang letra sa pangbukas nga pulong sa matag usa sa walo ka bersikulo sa Salmo 119:17-24.

GIMZO. Usa ka siyudad sa Juda nga, lakip sa sakop nga mga lungsod niini, nailog sa mga Filistehanon sa panahon sa paghari ni Ahaz. (2Cr 28:18, 19) Sagad nga gituohan kini nga mao ang Gimzu, usa ka balangay nga mga 23 km (14 mi) sa HS sa modernong Tel Aviv-Yafo.

GINADILI NGA KALAYO UG INSENSO. Sa Levitico 10:1 ang Hebreohanong pulong nga *zar* (*feminine, za·rah′;* sa literal, estranyo) gigamit maylabot sa ‘ginadili nga kalayo, nga wala isugo sa Diyos kanila’ apan gitanyag sa mga anak nga lalaki ni Aaron nga si Nadab ug Abihu sa atubangan ni Jehova ug tungod niana iyang gilaglag sila pinaagig kalayo. (Lev 10:2; Num 3:4; 26:61) Human niana, si Jehova miingon kang Aaron: “Ayaw pag-

inom ug bino o makahubog nga ilimnon, ikaw ug ang imong mga anak nga lalaki uban kanimo, sa dihang mosulod kamo sa tolda nga tagboanan, aron dili kamo mamatay. Usa kini ka lagda hangtod sa panahong walay tino alang sa inyong mga kaliwatan, aron sa paghimog kalainan tali sa balaan nga butang ug sa dili balaan ug tali sa mahugaw nga butang ug sa hinlo, ug aron tudloan ang mga anak sa Israel sa tanang regulasyon nga gisulti ni Jehova kanila pinaagi kang Moises." (Lev 10:8-11) Kini daw nagpakita nga si Nadab ug Abihu nahubog, nga tungod niana sila nangahas sa pagtanyag ug ginadiling kalayo. Ang maong kalayo lagmit gidili tungod kay ang panahon, dapit, o paagi sa pagtanyag niini dili subay sa balaod, o tingali kadto maoy usa ka insenso nga ang sambog lahi sa gihisgotan sa Exodo 30:34, 35. Ang ilang pagkahubog wala magpahigawas kanila sa ilang sala.

Ang samang pulong nga *zar* gigamit diha sa Exodo 30:9 nga nagtumong sa pagsunog ug ginadiling insenso ibabaw sa halaran sa insenso diha sa Balaang Dapit.—Tan-awa ang *ftn* sa *Rbi8.*

GINAT. Amahan ni Tibni, ang wala molampos nga karibal ni Omri sa pagkahari sa napulo-ka-tribo nga gingharian sa Israel.—1Ha 16:21, 22.

GINETOI. Usa sa mga pangulo sa mga saserdote nga mibalik kauban ni Zorobabel gikan sa Babilonya niadtong 537 W.K.P. (Neh 12:1, 4, 7); lagmit nga siya mao ra usab si Gineton sa Nehemias 12:16.

GINETON.

1. Usa ka balay o banay sa mga saserdote nga gipangulohan sa usa ka Mesulam sa panahon sa pagkagobernador ni Nehemias.—Neh 12:12, 16, 26.

2. Usa sa mga saserdote o katigulangan sa usa ka saserdote, kinsa nagpamatuod pinaagig timbre sa "kasaligang kontrata" nga gihimo sa panahon sa pagkagobernador ni Nehemias.—Neh 9:38; 10:1, 6, 8.

GINGHARIAN. Sa panguna, kini nagtumong sa kagamhanan nga gimandoan sa usa ka hari; ug usab sa teritoryo ug sa katawhan nga ubos sa pagmando sa usa ka hari o, usahay, ubos sa usa ka hara o rayna. Sagad nga ang pagkahari napanunod. Ang soberanong magmamando tingali magbaton ug laing mga titulo sama sa Paraon o Cesar.

Ang mga gingharian sa karaang kapanahonan, sama karong adlawa, adunay nagkalainlaing mga simbolo sa pagkahari. Sagad kini adunay kaulohang siyudad o dapit nga gipuy-an sa hari, palasyo sa hari, ug mga kasundalohan (bisan tuod nga lagmit kunhoran kini sa mga panahon sa kalinaw). Ang pulong nga "gingharian," sumala sa paggamit niini sa Bibliya, wala magbutyag ug bisan unsa bahin sa gambalay sa kagamhanan, gidak-on sa teritoryo, o sa awtoridad sa monarko. Ang mga gingharian nagkalainlain sa gidak-on ug impluwensiya, gikan sa kusganong mga gahom sa kalibotan sama sa Ehipto, Asirya, Babilonya, Medo-Persia, Gresya, ug Roma, hangtod sa gagmayng mga siyudad-gingharian sama niadtong didto sa Canaan sa panahon sa pagpanakop sa mga Israelinhon. (Jos 12:7-24) Ang gambalay sa kagamhanan usab mahimong magkalahi kaayo sa matag gingharian.

Ang unang gingharian sa kasaysayan sa tawo, ang gingharian ni Nimrod, mopatim-awng maoy usa ka siyudad-gingharian sa sinugdan, nga sa ulahi nagpadako sa gisakopan niini nga naglakip sa ubang mga siyudad, apan ang kaulohan niini nagpabilin sa Babel. (Gen 10:9-11) Ang Salem, ang unang gingharian nga inuyonan sa Diyos nga gimandoan sa Hari-Saserdote nga si Melquisedek, lagmit nga usa usab ka siyudad-gingharian. (Gen 14:18-20; itandi ang Heb 7:1-17.) Ang mas dagko nga mga gingharian naglangkob sa tibuok nga rehiyon, sama sa mga gingharian sa Edom, Moab, ug Ammon. Ang dagkong mga imperyo, nga nagmando sa dagkong mga dapit ug may mga gingharian nga tigbayad-ug-tributo kanila, sagad nga mitungha o midako gikan sa gagmayng siyudad nga mga estado o tribonhong mga grupo nga sa ulahi nahiusa ilalom sa usa ka labawng pangulo. Usahay ang maong panag-abin maoy temporaryo lamang, sagad nga naporma aron makiggubat batok sa usa ka komon nga kaaway. (Gen 14:1-5; Jos 9:1, 2; 10:5) Ang basalyo nga mga gingharian sagad nga nagpahimulos ug igoigong awtonomiya o kaugalingong kagamhanan, bisan tuod ilalom gihapon sa kabubut-on ug mga gimbut-an sa mas labaw nga magmamando.—2Ha 17:3, 4; 2Cr 36:4, 10.

Halapad nga Paggamit. Sa Kasulatan, ang termino nga "gingharian" mahimong magtumong sa espesipikong mga aspekto sa usa ka harianong kagamhanan. Kini mahimong magtumong sa gisakopan o dapit nga niana ang soberanya gipatuman. Busa ang gingharian naglakip dili lamang sa kaulohang siyudad kondili sa tibuok nga dominyo, nga naglakip sa bisan unsang sakop o tigbayad-ug-tributo nga mga gingharian.—1Ha 4:21; Est 3:6, 8.

Sa kasagaran, ang "gingharian" mahimong magtumong sa bisan unsa o sa tanang kagamhanan nga iya sa tawo, gipangulohan man sa usa ka hari o wala.—Esd 1:2; Mat 4:8.

Kini mahimong magpasabot sa pagkahari, sa harianong katungdanan o sa posisyon sa hari (Luc 17:21), lakip ang dignidad, gahom, ug awtoridad niini. (1Cr 11:10; 14:2; Luc 19:12, 15; Pin 11:15; 17:12, 13, 17) Ang mga anak sa hari mahimong tawgon nga "kaliwat sa gingharian."—2Ha 11:1.

Ang Gingharian sa Israel. Ang pakigsaad sa Balaod nga gihatag pinaagi kang Moises ngadto sa nasod sa Israel adunay probisyon labot sa pagmando sa usa ka gingharian. (Deu 17:14, 15) Ang usa nga mangulo sa gingharian hatagan ug gahom ug harianong dignidad, dili alang sa personal nga kabayawan, kondili aron sa pag-alagad alang sa kadungganan sa Diyos ug sa kaayohan sa iyang mga kaigsoonang Israelinhon. (Deu 17:19, 20; itandi ang 1Sa 15:17.) Bisan pa niana, sa dihang sa ulahi ang mga Israelinhon nangayog tawhanong hari, ang manalagnang si Samuel nagpasidaan sa mga butang nga pangayoon sa maong magmamando gikan sa katawhan. (1Sa 8) Mopatim-aw nga ang mga hari sa Israel mas sayon duolon ug mas daling ikasulti sa ilang mga sakop kay sa mga monarko sa kadaghanang karaang mga gingharian sa Sidlakan. —2Sa 19:8; 1Ha 20:39; 1Cr 15:25-29.

Bisan tuod ang gingharian sa Israel nagsugod pinaagi sa usa ka hari gikan sa linya ni Benjamin, ang Juda human niadto nahimong harianong tribo, ingong katumanan sa tagna ni Jacob sa hapit na siyang mamatay. (1Sa 10:20-25; Gen 49:10) Usa ka harianong dinastiya ang natukod sa linya ni David. (2Sa 2:4; 5:3, 4; 7:12, 13) Sa dihang ang gingharian "gigisi" gikan sa anak nga lalaki ni Solomon nga si Rehoboam, ang napulo ka tribo nahimong ang amihanang gingharian, samtang ang usa ka tribo, ang Benjamin, gibilin ni Jehova nga Diyos uban sa Juda, "aron nga si David nga akong alagad magpadayong may lampara kanunay sa akong atubangan diha sa Jerusalem, ang siyudad nga akong gipili alang sa akong kaugalingon aron ang akong ngalan ibutang diha." (1Ha 11:31, 35, 36; 12:18-24) Bisan tuod ang gingharian sa Juda nahulog ngadto sa mga Babilonyanhon niadtong 607 W.K.P., ang legal nga katungod sa pagmando sa kataposan napasa ngadto sa may-katungod nga manununod, ang "anak ni David," si Jesu-Kristo. (Mat 1:1-16; Luc 1:31, 32; itandi ang Eze 21:26, 27.) Ang iyang Gingharian maoy walay kataposan.—Isa 9:6, 7; Luc 1:33.

Usa ka harianong organisasyon ang gimugna sa Israel aron sa pagdumala sa mga intereses sa gingharian. Kini naglakip sa grupo sa mga magtatambag ug mga ministro sa estado (1Ha 4:1-6; 1Cr 27:32-34), ingon man sa nagkalainlaing mga departamento sa kagamhanan nga may mga magtatan-aw sa matag usa niini aron magdumala sa mga yuta sa hari, magdumala sa ekonomiya, ug magtagana sa mga panginahanglan sa panimalay sa hari.—1Ha 4:7; 1Cr 27:25-31.

Bisan tuod ang mga hari sa Israel sa linya ni David makapakanaog ug espesipiko nga mga sugo, ang aktuwal nga awtoridad sa paghimog mga balaod iya sa Diyos. (Deu 4:1, 2; Isa 33:22) Sa tanang butang ang hari mao ang manubag ngadto sa matuod nga Soberano ug Ginoo, si Jehova. Ang kasaypanan ug pagkamasinupakon sa hari mosangpot sa silot gikan sa Diyos. (1Sa 13:13, 14; 15:20-24) Usahay si Jehova makigsulti sa hari mismo (1Ha 3:5; 11:11); sa ubang mga higayon siya maghatag ug mga instruksiyon ug tambag o pagbadlong pinaagi sa tinudlong mga manalagna. (2Sa 7:4, 5; 12:1-14) Ang hari mahimong mangayog maalamong tambag gikan sa hugpong sa mga ansiyano. (1Ha 12:6, 7) Apan, ang pagpatuman sa mga instruksiyon o pagbadlong dili iya sa mga manalagna o sa mga ansiyano, kondili iya ni Jehova.

Sa dihang ang hari ug ang katawhan matinumanong misunod sa pakigsaad sa Balaod nga gihatag kanila sa Diyos, ang matag indibiduwal sa nasod sa Israel nakatagamtam ug igoigong kagawasan, materyal nga kauswagan, ug nasodnong panaghiusa nga wala matupngi sa ubang mga gingharian. (1Ha 4:20, 25) Sulod sa katuigan nga nagmasinugtanon si Solomon kang Jehova, ang gingharian sa Israel nabantog ug gitahod pag-ayo, nga adunay daghang gingharian nga tigbayad kanila ug tributo ug nakapahimulos sa mga kahinguhaan sa daghang kayutaan.—1Ha 4:21, 30, 34.

Ang pagkahari ni Jehova nga Diyos, bisan tuod gipahayag sulod sa usa ka panahon pinaagi sa gingharian sa Israel, maoy usa ka unibersohanong soberanya. (1Cr 29:11, 12) Ilhon man kini o dili sa mga katawhan ug sa mga gingharian sa tawo, ang iyang pagkahari maoy bug-os ug dili mausab, ug ang tibuok yuta maoy bahin sa iyang dominyo. (Sal 103:19; 145:11-13; Isa 14:26, 27) Tungod kay siya mao ang Maglalalang, gigamit ni Jehova ang iyang soberanong kabubut-on sa langit ug sa yuta sumala sa iyang kaugalingong mga katuyoan, nga dili manubag kang bisan kinsa (Jer 18:3-10; Dan 4:25, 34, 35), apan kanunayng molihok nga kaharmonya sa iyang kaugalingong matarong nga mga sukdanan.—Mal 3:6; Heb 6:17, 18; San 1:17.

GINGHARIAN SA DIYOS. Ang kapahayagan ug ang pagpasundayag sa unibersohanong pagkasoberano sa Diyos ngadto sa iyang mga linalang, o ang paagi o instrumento nga iyang gigamit alang niini nga katuyoan. (Sal 103:19) Kini nga prase gigamit ilabina alang sa kapahayagan sa pagkasoberano sa Diyos pinaagi sa usa ka harianong kagamhanan nga gipangulohan sa iyang Anak nga si Kristo Jesus.

Ang pulong nga gihubad nga "gingharian" diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan maoy *ba·si·lei′a,* nga nagkahulogang "usa ka gingharian, ang rehiyon o nasod nga gimandoan sa usa ka hari; harianong gahom, awtoridad, dominyo, paghari; harianong dignidad, ang titulo ug kadungganan sa hari."

(*The Analytical Greek Lexicon,* 1908, p. 67) Ang prase nga "gingharian sa Diyos" subsob nga gigamit ni Marcos ug Lucas, ug sa asoy ni Mateo ang katumbas nga prase nga "gingharian sa mga langit" makita sa mga 30 ka beses.—Itandi ang Mar 10:23 ug Luc 18:24 sa Mat 19:23, 24; tan-awa ang LANGIT (Espirituwal nga Kalangitan); GINGHARIAN.

Ang kagamhanan sa Diyos, sa gambalay ug katuyoan niini, maoy usa ka bug-os nga teokrasya (gikan sa Gr. nga *the·os′,* diyos, ug *kra′tos,* pagmando), usa ka pagmando sa Diyos. Ang terminong "teokrasya" giingon nga naggikan sa Hudiyong historyador nga si Josephus sa unang siglo K.P., kinsa lagmit maoy nagmugna niini diha sa iyang sinulat nga *Against Apion* (II, 164, 165 [17]). Bahin sa kagamhanan nga gitukod alang sa Israel didto sa Sinai, si Josephus misulat: "Gisalig sa ubang mga katawhan ang supremong politikanhon nga gahom ngadto sa mga monarkiya, ang uban ngadto sa mga oligarkiya, ug ang uban pa ngadto sa mga masa. Apan ang atong maghahatag-balaod wala gayod madani sa bisan hain niini nga matang sa politikanhong organisasyon, apan naghimo sa iyang konstitusyon nga—kon gamiton ang dilikomon nga pulong—mahimong tawgon nga usa ka 'teokrasya [Gr., *the·o·kra·ti′an*],' nga nagbutang sa tibuok soberanya ug awtoridad diha sa mga kamot sa Diyos." Siyempre, aron mahimong usa ka bug-os nga teokrasya, ang kagamhanan dili tukoron ni bisan kinsang tawhanon nga magbabalaod, sama sa tawong si Moises, kondili kinahanglang tukoron ug iestablisar kini sa Diyos. Ang rekord sa Kasulatan nagpakita nga mao kana ang kahimtang.

Gigikanan sa Termino. Ang terminong "hari" (Heb., *me′lekh*) lagmit sa ngadtongadto gigamit sa mga tawo human sa tibuok-yutang Lunop. Ang unang tawhanon nga gingharian mao ang gitukod ni Nimrod nga "usa ka gamhanang mangangayam nga supak kang Jehova." (Gen 10:8-12) Sukad niadto hangtod sa panahon ni Abraham, ang mga siyudad-estado ug mga nasod natukod ug ang tawhanong mga hari midaghan. Gawas lamang sa gingharian ni Melquisedek, ang hari-saserdote sa Salem (kinsa nag-alagad ingong matagnaong larawan sa Mesiyas [Gen 14:17-20; Heb 7:1-17]), walay usa niining yutan-ong mga gingharian ang naghawas sa pagmando sa Diyos o iyang gitukod. Ang mga tawo naghimo usab ug bakak nga mga diyos nga ilang gisimba ingong mga hari, nga nagtuong may katakos kini sa paghatag ug gahom sa pagmando sa mga tawo. Ang paggamit ni Jehova sa titulong "Hari [*Me′lekh*]" alang sa iyang kaugalingon, ingon sa makita sa mga sinulat sa Hebreohanong Kasulatan human sa Lunop, nagpasabot nga gigamit sa Diyos ang titulo nga gimugna ug gigamit na sa mga tawo. Ang paggamit sa Diyos niini nga termino nagpakita nga siya, ug dili ang mapangahason nga tawhanong mga magmamando o hinimo-sa-tawo nga mga diyos, ang angayng pagatamdon ug pagasundon ingong "Hari."—Jer 10:10-12.

Siyempre, si Jehova dugay nang nahimo nga Soberanong Magmamando sa wala pa maugmad ang tawhanong mga gingharian, ngani bisan sa wala pa maglungtad ang mga tawo. Ingong ang matuod nga Diyos ug ilang Maglalalang, siya gitahod ug gisunod sa iyang milyonmilyong mga anak nga manulonda. (Job 38:4-7; 2Cr 18:18; Sal 103:20-22; Dan 7:10) Nan, sa bisan unsa nga titulo, siya, sukad pa sa sinugdanan sa paglalang, giila ingong ang Usa kansang pagbuot mao ang kinalabwan.

Ang Pagmando sa Diyos sa Sayong Bahin sa Tawhanong Kasaysayan. Ang unang tawhanong mga linalang, si Adan ug Eva, miila usab kang Jehova ingong ang Diyos, ang Maglalalang sa langit ug yuta. Ilang giila ang iyang awtoridad ug ang iyang katungod sa pagpakanaog ug mga mando, sa pagsugo sa mga tawo aron sa pagbuhat sa pipila ka katungdanan o sa paglikay sa pipila ka buhat, sa paghatag ug yuta nga kapuy-an ug tikaron, maingon man sa pagdelegar ug awtoridad sa iyang ubang mga linalang. (Gen 1:26-30; 2:15-17) Bisan tuod si Adan may katakos sa pag-imbento ug mga pulong (Gen 2:19, 20), walay ebidensiya nga iyang gimugna ang titulong "hari [*me′lekh*]" ug gigamit kini alang sa iyang Diyos ug Maglalalang, bisan pag iyang giila ang supremong awtoridad ni Jehova.

Sumala sa gibutyag sa unang mga kapitulo sa Genesis, ang pagpasundayag sa Diyos sa iyang soberanya ngadto sa tawo didto sa Eden maoy maluloton ug dili sobra ka mapig-oton. Ang relasyon tali sa Diyos ug sa tawo nagkinahanglan ug pagkamasinugtanon sama sa pagkamasinugtanon nga ipakita sa usa ka anak ngadto sa iyang amahan. (Itandi ang Luc 3:38.) Ang tawo wala hatagig taas nga kodigo sa mga balaod nga pagatumanon (itandi ang 1Ti 1:8-11); ang mga kinahanglanon sa Diyos maoy yano ug may katuyoan. Ni may higayon nga nagpakitang si Adan mibating nakutohan tungod kay kanunay ug higpit nga gibantayan ang iyang matag lihok; hinunoa, mopatim-awng ang Diyos panagsa lamang nakigkomunikar sa hingpit nga tawo, nga nagahimo niini segun sa gikinahanglan. —Gen kap 1-3.

Gilaraw ang usa ka bag-ong kapahayagan sa pagmando sa Diyos. Ang dayag nga paglapas sa unang tawhanong paris sa sugo sa Diyos, nga gihulhogan sa usa sa espiritung mga anak sa Diyos, sa pagkatinuod maoy pagrebelde batok sa awtoridad sa Diyos. (Gen 3:17-19; tan-awa ang

KAHOY [Mahulagwayong Paggamit].) Ang gihimo sa espiritung Kaaway (Heb., *sa·tan′*) sa Diyos maoy usa ka hagit nga kinahanglang husayon, sanglit ang isyu maoy bahin sa katungod sa unibersohanong pagkasoberano ni Jehova. (Tan-awa ang JEHOVA [Ang kinalabwang isyu maoy usa ka moral nga isyu].) Ang yuta, diin diha niini gibangon ang isyu, haom nga mao ang dapit diin kini pagahusayon.—Pin 12:7-12.

Sa dihang gipahayag ang paghukom batok sa unang mga rebelde, gipamulong ni Jehova nga Diyos ang usa ka tagna, nga gipahayag sa simbolikong pinulongan, nga nagbutyag sa iyang katuyoan sa paggamit ug usa ka instrumento, usa ka "binhi," nga mao ang bug-os nga modugmok sa mga rebelde. (Gen 3:15) Busa, ang pagmando ni Jehova, ang kapahayagan sa iyang soberanya, makahupot ug usa ka bag-ong aspekto o pagpadayag ingong tubag sa pag-alsa nga nahitabo. Ang inanay nga pagpadayag sa "sagradong mga tinago sa gingharian" (Mat 13:11) nagpakita nga kining bag-ong aspekto maglangkit sa pagmugnag usa ka segundaryong kagamhanan, usa ka nagamandong ahensiya nga gipangulohan sa usa ka luyoluyong magmamando. Ang katumanan sa saad bahin sa "binhi" natuman diha sa gingharian ni Kristo Jesus duyog sa iyang piniling mga kauban. (Pin 17:14; tan-awa ang JESU-KRISTO [Iyang Hinungdanong Dapit Diha sa Katuyoan sa Diyos].) Sukad sa panahon sa Edenikong saad, ang progresibong kaugmaran sa katuyoan sa Diyos sa pagpatungha sa "binhi" sa Gingharian nahimong pangunang tema sa Bibliya ug nahimong yawi sa pagsabot sa mga buhat ni Jehova ngadto sa iyang mga alagad ug ngadto sa katawhan sa katibuk-an.

Ang pagdelegar sa Diyos ug dakong awtoridad ug gahom ngadto sa iyang mga linalang (Mat 28:18; Pin 2:26, 27; 3:21) niining paagiha maoy talagsaon sanglit ang isyu bahin sa integridad sa tanang linalang sa Diyos, nga mao, ang ilang kinasingkasing nga debosyon ngadto kaniya ug ang ilang pagkamaunongon sa iyang pagkaulo, nahimong usa ka hinungdanong bahin sa isyu nga gibangon sa Kaaway sa Diyos. (Tan-awa ang INTEGRIDAD [Nalangkit sa kinalabwang isyu].) Sanglit ang Diyos masaligong makapiyal kang bisan kinsa sa iyang mga linalang sa maong talagsaong awtoridad ug gahom, kini nagpamatuod gayod sa moral nga kalig-on sa iyang pagmando, nga nakaamot sa pagbindikar sa pagkasoberano ni Jehova ug sa pagyagyag sa kabakakan sa mga alegasyon sa iyang kaaway.

Nadayag ang panginahanglan alang sa kagamhanan sa Diyos. Ang mga kahimtang nga naugmad sukad sa pagsugod sa pagrebelde sa tawo hangtod sa panahon sa Lunop tin-awng nagpakita nga gikinahanglan sa tawo ang pagkaulo sa Diyos. Ang tawhanong katilingban sa wala madugay nakigbisog sa pagkawalay panaghiusa, pisikal nga pag-atake, ug pagbuno. (Gen 4:2-9, 23, 24) Wala ibutyag ang gilapdon sa patriarkanhong awtoridad nga gigamit sa makasasalang si Adan ngadto sa iyang midaghan nga mga kaliwat sulod sa iyang 930 ka tuig nga pagkinabuhi. Apan panahon sa ikapitong kaliwatan, dayag nga ang makapakurat nga pagkadili-diyosnon naglungtad (Jud 14, 15), ug sa panahon ni Noe (nga natawo mga 120 ka tuig human mamatay si Adan) migrabe pag-ayo ang mga kahimtang hangtod nga "ang yuta napuno sa kapintasan." (Gen 6:1-13) Ang nakaamot niini nga kahimtang mao ang sayop nga pagpakiglabot sa espiritung mga linalang nganha sa tawhanong katilingban, nga supak sa kabubut-on ug katuyoan sa Diyos.—Gen 6:1-4; Jud 6; 2Pe 2:4, 5; tan-awa ang NEPILIM.

Bisan tuod ang yuta nahimong sentro sa pagrebelde, si Jehova wala mohunong sa paggahom niini. Ang tibuok-yutang Lunop maoy ebidensiya nga nagpadayon ang gahom ug katakos sa Diyos sa pagpatuman sa iyang kabubut-on ibabaw sa yuta, sama sa bisan asang bahin sa uniberso. Sa yugto sa wala pa ang Lunop siya usab nagpasundayag sa iyang pagkaandam sa paggiya ug sa paggahom sa mga buhat niadtong mga tawo nga nangita kaniya, sama kang Abel, Enoc, ug Noe. Ang kahimtang ni Noe sa usa ka paagi nagpakita sa pagmando sa Diyos sa usa ka masinugtanong yutan-on nga sakop, nga naghatag kaniya ug mga sugo ug direksiyon, nagpanalipod ug nagpanalangin kaniya ug sa iyang pamilya, maingon man usab nagpadayag sa paggahom sa Diyos ibabaw sa ubang yutan-ong kalalangan—sa kahayopan ug kalanggaman. (Gen 6:9–7:16) Gipatin-aw usab ni Jehova nga dili niya tugotan ang nahimulag nga tawhanong katilingban sa pagdunot sa yuta hangtod sa hangtod; maong wala siya magpugong sa iyang kaugalingon sa pagpahamtang sa iyang matarong nga paghukom batok sa mga mamumuhat ug daotan sa dihang iyang nakita nga kini angayan. Dugang pa iyang gipasundayag ang iyang labawng katakos sa pagkontrolar sa nagkadaiyang mga elemento sa yuta, lakip sa atmospera niini.—Gen 6:3, 5-7; 7:17–8:22.

Ang unang katilingban human sa Lunop ug ang mga problema niini. Human sa Lunop, dayag nga ang patriarkanhong kahikayan mao ang paninugdang gambalay sa tawhanong katilingban, nga nagtaganag igong kasegurohan ug kahusay. Ang katawhan kinahanglang 'magpuno sa yuta,' nga nagpasabot nga dili lamang pinaagi sa pagsanay kondili pinaagi usab sa padayong pagpakaylap

sa pinuy-anan sa tawo ngadto sa tibuok yuta. (Gen 9:1, 7) Kining mga butanga sa walay duhaduha makapakunhod sa bisan unsang mga problema sa katilingban, nga sa katibuk-an maghugpong kanila ingong pamilya ug maghanaw sa panagbangi nga sagad motungha kon magdasok na ang populasyon o maghuot na sa usa ka lugar. Apan, ang dili-awtorisadong proyekto sa Babel magpatunghag sukwahing resulta, aron magtingob ang katawhan ug dili "magkatibulaag sa tibuok nawong sa yuta." (Gen 11:1-4; tan-awa ang PINULONGAN.) Dugang pa, si Nimrod mitipas gikan sa patriarkanhong pagmando ug nagtukod sa unang "gingharian" (Heb., *mam·la·khah′*). Ingong usa ka Cusihanon sa linya sa banay ni Ham, siya misulong sa Semihanon nga teritoryo, ang yuta sa Asur (Asirya), ug didto nagtukod ug mga siyudad ingong bahin sa iyang gingharian.—Gen 10:8-12.

Ang paglahugay sa Diyos sa pinulongan sa tawo nagpatibulaag sa katawhan didto sa Kapatagan sa Sinar, apan ang sumbanan sa pagmando nga gisugdan ni Nimrod kasagarang gisunod diha sa kayutaan nga gilalinan sa nagkalainlaing mga banay sa katawhan. Sa mga adlaw ni Abraham (2018-1843 W.K.P.), dihay mga gingharian gikan sa Mesopotamia sa Asia hangtod sa Ehipto, diin ang hari gitawag sa titulong "Paraon" inay nga *Me′lekh.* Apan kini nga mga pagmando wala makahatag ug kasegurohan. Ang mga hari sa kadugayan naghimog militaryong mga pagpakig-alyansa, nalangkit sa kaylap nga mga pagpakiggubat aron sa pagsakop ug mga teritoryo, pagpangagaw, ug pagpangdagit. (Gen 14:1-12) Sa pipila ka siyudad ang mga estranyo giatake sa mga homoseksuwal.—Gen 19:4-9.

Busa, bisan tuod ang mga tawo naghugpong diha sa dasok nga mga komunidad aron mabatonan ang kasegurohan (itandi ang Gen 4:14-17), sa gihapon ilang nakita nga kinahanglan nilang parilan ang ilang mga siyudad ug unya palig-onon kini batok sa pag-atake sa armadong mga kaaway. Ang labing unang sekular nga mga rekord nga nasayran, nga daghan niini naggikan sa rehiyon sa Mesopotamia diin ang gingharian ni Nimrod migahom sa sinugdan, natugob sa mga asoy bahin sa tawhanong panag-away, kahakog, intriga, ug pagulag dugo. Ang labing karaan nga mga rekord bahin sa dili-Biblikanhong balaod nga nakaplagan, sama niadtong kang Lipit-Ishtar, Eshnunna, ug Hammurabi, nagpakita nga ang pagkinabuhi sa tawo nahimong komplikado kaayo, nga may mga kasungian nga nagpatunghag mga problema sama sa pagpangawat, panglimbong, mga suliran sa komersiyo, mga panagbangi bahin sa propiedad ug balayranan sa abang, mga suliran bahin sa mga pagpahulam ug sa tubo niini, pagluib diha sa kaminyoon, medikal nga mga balayranan ug kapakyasan, pag-atake ug mga kaso sa pagdagmal, ug daghang uban pang mga butang. Bisan tuod si Hammurabi nagtawag sa iyang kaugalingon ingong "maayong laki nga hari" ug "hingpit nga hari," ang iyang pagmando ug pamalaod, sama nianang sa ubang karaang politikanhong mga gingharian, wala makasulbad sa mga problema sa masalaypong katawhan. (*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. B. Pritchard, 1974, pp. 159-180; itandi ang Pr 28:5.) Sa tanan niini nga mga gingharian ang relihiyon maoy prominente, apan dili ang pagsimba sa matuod nga Diyos. Bisan tuod nga ang mga saserdote suod nga nakigtambayayong sa mga nagmando ug nakapahimulos sa harianong pabor, kini wala makatabang sa katawhan nga mouswag sa moral. Ang mga inskripsiyon nga *cuneiform* sa karaang relihiyosong mga sinulat wala maundi sa espirituwal nga pagpalig-on o moral nga paggiya; kini nagbutyag sa mga diyos nga ginasimba ingong mahiligon sa pagpakig-away, mapintas, maulagon, wala magiyahi sa matarong nga mga sukdanan o katuyoan. Gikinahanglan sa mga tawo ang gingharian ni Jehova nga Diyos aron sila makatagamtam ug kinabuhi diha sa pakigdait ug kalipay.

Ngadto Kang Abraham ug sa Iyang mga Kaliwat. Tinuod, ang mga tawo nga milantaw kang Jehova nga Diyos ingong ilang Ulo nakasinati gihapon ug personal nga mga problema ug kasungian. Apan sila natabangan sa pagsulbad niini o sa paglahutay niini diha sa paaging nahiuyon sa matarong nga mga sukdanan sa Diyos ug wala mahitumpawak sa kaalaotan. Sila gipanalipdan ug gilig-on sa Diyos. (Gen 13:5-11; 14:18-24; 19:15-24; 21:9-13, 22-33) Busa, human hisgoti nga ang "hudisyal nga mga hukom [ni Jehova] anaa sa tibuok yuta," ang salmista nag-ingon bahin kang Abraham, Isaac, ug Jacob: "Sila diyutay pa, oo, diyutay kaayo, ug mga langyaw nga pumoluyo didto [sa Canaan]. Ug sila nagbalhinbalhin gikan sa usa ka nasod ngadto sa laing nasod, gikan sa usa ka gingharian ngadto sa laing katawhan. Wala [si Jehova] motugot nga may bisan kinsang tawo nga manikas kanila, apan tungod kanila iyang gibadlong ang mga hari, nga nagaingon: 'Ayaw ninyo hilabti ang akong mga dinihogan, ug ayaw buhatig daotan ang akong mga manalagna.'" (Sal 105:7-15; itandi ang Gen 12:10-20; 20:1-18; 31:22-24, 36-55.) Kini nagpamatuod usab nga ang soberanya sa Diyos ibabaw sa yuta nagpadayon pa gihapon, nga gipatuman niya uyon sa kaugmaran sa iyang katuyoan.

Ang matinumanong mga patriarka wala mopuyo sa mga siyudad-estado o mga gingharian sa Canaan o sa ubang kayutaan. Inay nga mangitag

kasegurohan diha sa usa ka siyudad nga ubos sa politikanhong pagmando sa usa ka tawhanong hari, sila mipuyo sa mga tolda ingong mga langyaw, "mga estranyo ug temporaryong mga pumoluyo sa yuta," nga pinaagi sa pagtuo "nagpaabot sa siyudad nga may tinuod nga mga patukoranan, nga ang magtutukod ug magbubuhat niini nga siyudad mao ang Diyos." Sila miila sa Diyos ingong ilang Magmamando, nga nagpaabot sa iyang umalabot nga langitnong kahikayan o instrumento sa pagmando sa yuta, nga lig-ong nagpundar niini pinaagi sa iyang soberanong awtoridad ug kabubuton, bisan tuod nga ang katumanan niini nga paglaom "halayo" pa niadtong panahona. (Heb 11:8-10, 13-16) Busa si Jesus, nga gidihogan na sa Diyos ingong hari, sa ulahi nakaingon: "Si Abraham . . . nagmaya sa hilabihan sa paglaom nga makita ang akong adlaw, ug siya nakakita niini ug nagmaya." —Ju 8:56.

Gipahinabo ni Jehova ang dugang kaugmaran sa iyang saad bahin sa "binhi" (Gen 3:15) sa Gingharian pinaagi sa paghimog pakigsaad uban kang Abraham. (Gen 12:1-3; 22:15-18) Maylabot niini, siya nagtagna nga ang 'mga hari mogula' gikan kang Abraham (Abram) ug sa iyang asawa. (Gen 17:1-6, 15, 16) Bisan tuod ang mga kaliwat sa apong lalaki ni Abraham nga si Esau nagporma ug mga teritoryo nga gipangulohan sa mga sultan ug nagtukod ug mga gingharian, hinunoa ngadto sa laing apo nga lalaki ni Abraham nga si Jacob nga gisubli sa Diyos ang iyang matagnaong saad bahin sa harianong mga kaliwat.—Gen 35:11, 12; 36: 9, 15-43.

Ang pagkaporma sa nasod sa Israel. Kasiglohan sa ulahi, sa takdang panahon (Gen 15:13-16), si Jehova nga Diyos milihok alang sa mga kaliwat ni Jacob, nga mikabat na ug minilyon nianang panahona (tan-awa ang PAGPANGGULA [Ang Gidaghanon sa mga Nanggula]), nga nagpanalipod kanila sa dihang gitinguha sa kagamhanan sa Ehipto ang pagpuo kanila (Ex 1:15-22) ug sa kataposan nagpahigawas kanila gikan sa mapig-ot nga pagpangulipon ilalom sa rehimen sa Ehipto. (Ex 2:23-25) Ang sugo sa Diyos ngadto kang Paraon, nga gidala pinaagi sa iyang mga sinugo nga si Moises ug Aaron, gisalikway sa Ehiptohanong magmamando nga nag-isip niini ingong naggikan sa usa nga walay awtoridad sa mga kalihokan sa Ehipto. Tungod sa sublisubli nga pagsalikway ni Paraon nga ilhon ang pagkasoberano ni Jehova, gipasundayag sa Diyos ang iyang gahom pinaagi sa mga hampak. (Ex 7 ngadto sa 12) Busa gipamatud-an sa Diyos nga ang iyang gahom ibabaw sa mga elemento ug mga linalang sa yuta mas labaw kay sa gahom ni bisan kinsang hari sa tibuok yuta. (Ex 9:13-16) Iyang gitapos kini nga pagpasundayag sa kinalabwang gahom pinaagi sa paglaglag sa kasundalohan ni Paraon sa paaging walay usa sa mapasigarbohong manggugubat nga mga hari sa kanasoran ang makahimo sa pagsundog. (Ex 14:26-31) Tungod kay may tinuod nga pasukaranan, si Moises ug ang mga Israelinhon miawit: "Si Jehova magmando ingong hari hangtod sa panahong walay tino, bisan hangtod sa kahangtoran."—Ex 15:1-19.

Human niadto gipakita ni Jehova ang dugang pamatuod sa iyang gahom ibabaw sa yuta, sa hinungdanong mga tuboran sa tubig niini, ug sa kalanggaman niini, ug iyang gipakita ang iyang katakos sa pagbantay ug sa pagtagana sa iyang nasod bisan anaa sa umaw ug dili-maayong mga palibot. (Ex 15:22–17:15) Human mahimo kining tanan, iyang gisultihan ang iyang napahigawas nga katawhan nga kon sila magmasinugtanon sa iyang awtoridad ug pakigsaad, sila mahimong iyang linaing katigayonan gikan sa tanang ubang mga katawhan, "tungod kay ang tibuok yuta akoa man." Sila mahimong "usa ka gingharian sa mga saserdote ug usa ka balaan nga nasod." (Ex 19:3-6) Sa dihang ilang gipamatud-an nga sila maoy masinugtanong mga sakop sa iyang soberanya, si Jehova milihok ingong ilang Magbabalaod nga Hari pinaagi sa paghatag kanila ug harianong mga mando nga gilakip sa usa ka dakong hugpong sa mga balaod, nga inubanan sa dinamiko ug kahibulongang pagpasundayag sa iyang gahom ug himaya. (Ex 19:7–24:18) Ang usa ka tabernakulo o tolda nga tagboanan, ug ilabina ang arka sa pakigsaad niini, nagpaila sa presensiya sa dili-makita nga langitnong Pangulo sa Estado. (Ex 25:8, 21, 22; 33:7-11; itandi ang Pin 21:3.) Bisan tuod si Moises ug ang ubang tinudlong mga lalaki mao ang naghukom sa kadaghanang mga kaso, nga gigiyahan sa balaod sa Diyos, usahay si Jehova mismo mopataliwala aron sa pagpahayag ug mga paghukom ug sa pagpahamtang ug mga silot batok sa mga maglalapas sa balaod. (Ex 18:13-16, 24-26; 32:25-35) Ang ordinadong mga saserdote nag-alagad aron mamentinar ang maayong relasyon tali sa nasod ug sa langitnong Magmamando niini, nga nagtabang sa katawhan sa ilang mga paningkamot sa pagpahiuyon sa hataas nga mga sukdanan sa pakigsaad sa Balaod. (Tan-awa ang SASERDOTE.) Busa ang kagamhanan sa Israel maoy usa ka tinuod nga teokrasya.—Deu 33:2, 5.

Ingong Diyos ug Maglalalang, nga adunay "labaw nga katungod" ibabaw sa tibuok yuta, maingon man ingong "ang Maghuhukom sa tibuok yuta" (Gen 18:25), gihatag ni Jehova ang yuta sa Canaan ngadto sa binhi ni Abraham. (Gen 12:5-7; 15:17-21) Ingong Pangulong Ehekutibo, iyang gi-

mandoan ang mga Israelinhon nga panag-iyahon sa pinugos nga paagi ang teritoryo nga gihuptan sa hinukman nga mga Canaanhon, maingon man sa pagpahamtang sa iyang silot nga kamatayon batok kanila.—Deu 9:1-5; tan-awa ang CANAAN, CANAANHON Num. 2 (Gisakop sa Israel ang Canaan).

Ang yugto sa mga Maghuhukom. Sulod sa tulo ug tunga ka siglo human sakopa sa Israel ang daghang gingharian sa Canaan, si Jehova nga Diyos mao lamang ang bugtong hari sa nasod. Sa nagkalainlaing mga yugto, ang mga Maghuhukom nga gipili sa Diyos nanguna sa nasod o sa ubang mga dapit niini diha sa pakiggubat ug sa pakigdait. Tungod kay gipildi ni Maghuhukom Gideon ang Midian, gihangyo siya sa kadaghanan nga himoon siyang magmamando sa nasod, apan siya midumili, nga miila kang Jehova ingong ang matuod nga magmamando. (Huk 8:22, 23) Sa makadiyot ang iyang ambisyosong anak nga si Abimelek nag-establisar sa iyang pagkahari diha sa usa ka gamayng bahin sa nasod, apan kini misangko sa iya mismong katalagman.—Huk 9:1, 6, 22, 53-56.

Bahin niini nga yugto sa mga Maghuhukom, kini ang giingon: "Niadtong mga adlawa walay hari sa Israel. Kon bahin sa tagsatagsa ka tawo, kon unsay matarong sa iyang mga mata mao ang naandan niyang buhaton." (Huk 17:6; 21:25) Wala kini magpasabot nga wala nay balaod nga gipatuman. Ang matag siyudad adunay mga maghuhukom, mga ansiyano, nga modumala sa legal nga mga isyu ug mga suliran ug sa pagpahamtang ug hustisya. (Deu 16:18-20; tan-awa ang KORTE, HUDISYAL NGA.) Ang Levihanong mga saserdote adunay dakong impluwensiya sa paggiya ug pag-edukar sa katawhan maylabot sa balaod sa Diyos, sanglit ang hataas nga saserdote adunay Urim ug Tumim nga pinaagi niini siya makakonsulta sa Diyos bahin sa malisod nga mga butang. (Tan-awa ang HATAAS NGA SASERDOTE; SASERDOTE; URIM UG TUMIM.) Busa, ang tawo nga nakapahimulos niini nga mga tagana, nga nakabaton ug kahibalo sa balaod sa Diyos ug nagpadapat niini, adunay maayong giya alang sa iyang tanlag. Ang iyang pagbuhat "kon unsay matarong sa iyang mga mata" *pinasukad niana* dili moresulta sa daotan. Gitugotan ni Jehova ang katawhan nga magpakitag matinguhaon o dili-matinguhaon nga tinamdan ug buhat. Walay tawhanong monarko sa nasod nga nagdumala sa buluhaton sa mga maghuhukom sa siyudad o nagsugo sa mga lungsoranon sa pagbuhat sa partikular nga mga proyekto o sa pag-organisar kanila alang sa pagdepensa sa nasod. (Itandi ang Huk 5:1-18.) Busa, ang daotang mga kahimtang nga naugmad maoy tungod sa pagkadili-matinguhaon sa kadaghanan nga mopatalinghog sa pulong ug balaod sa ilang langitnong Hari ug mopahimulos sa iyang mga tagana.—Huk 2:11-23.

Gipangayo ang Usa ka Tawhanong Hari. Duolan sa 400 ka tuig sukad sa Pagpanggula ug kapin sa 800 ka tuig sukad sa paghimo sa pakigsaad sa Diyos uban kang Abraham, ang mga Israelinhon nangayog tawhanong hari aron manguna kanila, sama sa ubang mga nasod nga adunay tawhanong mga monarko. Ang ilang pagpangayo maoy pagsalikway mismo sa pagkahari ni Jehova ibabaw kanila. (1Sa 8:4-8) Tinuod, haom nga magdahom ang katawhan ug usa ka gingharian nga pagatukoron sa Diyos kaharmonya sa iyang saad ngadto kang Abraham ug kang Jacob, sumala sa nahisgotan na. Sila adunay dugang pasukaranan sa maong paglaom diha sa tagna ni Jacob bahin kang Juda sa hapit nang mamatay si Jacob (Gen 49:8-10), sa mga pulong ni Jehova ngadto sa Israel human sa Pagpanggula (Ex 19:3-6), sa mga probisyon sa pakigsaad sa Balaod (Deu 17:14, 15), ug usab sa pipila ka mensahe nga gipahinabo sa Diyos nga isulti ni manalagnang Balaam (Num 24:2-7, 17). Ang matinumanong inahan ni Samuel nga si Ana nagpahayag niini nga paglaom diha sa iyang pagampo. (1Sa 2:7-10) Bisan pa niana, si Jehova wala sa bug-os magbutyag sa iyang "sagradong tinago" bahin sa Gingharian ug wala magpadayag kon kanus-a moabot ang iyang takdang panahon sa pagtukod niini ni magbutyag kon unsa unyay gambalay ug kon unsay maglangkob niana nga kagamhanan—kon kana ba yutan-on o langitnon. Busa nianang panahona mapangahason gayod ang katawhan sa pagpangayog usa ka tawhanong hari.

Ang hulga sa pagsulong sa mga Filistehanon ug mga Ammonhanon dayag nga nakaamot sa tinguha sa mga Israelinhon sa pagbaton ug usa ka makitang hari ingong pangulong komandante. Busa sila nagpakitag kakulang sa pagtuo sa katakos sa Diyos sa pagpanalipod, paggiya, ug sa pagtagana kanila ingong usa ka nasod o ingong mga indibiduwal. (1Sa 8:4-8) Sayop ang motibo sa katawhan; bisan pa niana gihatag ni Jehova nga Diyos ang ilang hangyo dili lamang tungod kanila kondili aron usab sa pagtuman sa iyang maayong katuyoan labot sa inanayng pagpadayag sa "sagradong tinago" sa iyang umaabot nga Gingharian pinaagi sa "binhi." Apan ang pagbatog tawhanong hari magpahinabog mga suliran ug pinansiyal nga kalisdanan sa Israel, ug gipahibalo ni Jehova kining mga butanga ngadto sa katawhan.—1Sa 8:9-22.

Ang mga hari nga gitudlo ni Jehova human niadto nag-alagad ingong yutan-ong mga ahente sa Diyos, hinuon wala kini magpakunhod sa pagkasoberano ni Jehova ibabaw sa nasod. Ang trono sa pagkatinuod iya ni Jehova, ug sila naglingkod niini

ingong luyoluyong mga hari. (1Cr 29:23) Gisugo ni Jehova ang pagdihog sa unang hari nga si Saul (1Sa 9:15-17), sa samang higayon nagyagyag sa kakulang sa pagtuo nga gipakita sa nasod.—1Sa 10:17-25.

Aron ang pagkahari magdalag kaayohan, ang hari ug ang nasod kinahanglang motahod sa awtoridad sa Diyos. Kon sa pagkadili-makataronganon sila modangop sa ubang mga tinubdan alang sa pagtultol ug panalipod, sila ug ang ilang hari mangapuo. (Deu 28:36; 1Sa 12:13-15, 20-25) Ang hari kinahanglang dili mosalig sa militaryong kusog, dili magbaton ug daghang asawa, ug dili magpadaog sa kahakog sa bahandi. Ang pagpalakaw sa iyang gingharian kinahanglang bug-os mahisubay sa gambalay sa pakigsaad sa Balaod. Siya kinahanglang motuman sa sugo sa Diyos sa pagsulat ug kaugalingong kopya niana nga Balaod ug basahon kini matag adlaw, aron siya magbaton ug tukmang kahadlok sa Soberanong Awtoridad, magpabiling mapainubsanon, ug magasubay sa matarong nga dalan. (Deu 17:16-20) Kon iya kining tumanon, nga maghigugma sa Diyos sa tibuok kasingkasing ug maghigugma sa iyang silingan sama sa iyang kaugalingon, ang iyang pagmando magpatunghag mga panalangin, nga walay ikareklamo batok niini tungod sa pagpanglupig o kalisdanan. Apan sama usab sa katawhan, ang ilang mga hari gitugotan ni Jehova nga magpasundayag kon unsay anaa sa ilang mga kasingkasing, kon sila ba matinguhaon o dili-matinguhaon sa pag-ila sa awtoridad ug kabubut-on sa Diyos.

Ang Sulondang Pagmando ni David. Tungod sa pagkawalay pagtahod sa Benjaminhong si Saul sa superyor nga awtoridad ug sa mga kahikayan sa "Halangdon sa Israel," siya nawad-an sa pabor sa Diyos ug ang iyang kaliwat wala makapanunod sa trono. (1Sa 13:10-14; 15:17-29; 1Cr 10:13, 14) Sa dihang nagmando sa Juda si David nga manununod ni Saul, ang tagna ni Jacob sa hapit na siyang mamatay dugang nga natuman. (Gen 49:8-10) Bisan tuod si David nakahimog mga sala tungod sa tawhanong mga kahuyangon, ang iyang pagmando maoy sulondan tungod sa iyang kinasingkasing nga debosyon kang Jehova nga Diyos ug sa iyang mapainubsanong pagpasakop sa awtoridad sa Diyos. (Sal 51:1-4; 1Sa 24:10-14; itandi ang 1Ha 11:4; 15:11, 14.) Sa panahon sa pagdawat sa mga amot alang sa pagtukod sa templo, si David miampo sa Diyos atubangan sa nagkatigom nga katawhan, nga nag-ingon: "Imo, Oh Jehova, ang pagkadako ug ang pagkagamhanan ug ang katahom ug ang kahalangdon ug ang dignidad; tungod kay ang tanang butang sa mga langit ug sa yuta imo. Imo ang gingharian, Oh Jehova, ang Usa usab nga nagpataas sa imong kaugalingon ingong pangulo ibabaw sa tanan. Ang mga bahandi ug ang himaya maoy tungod kanimo, ug ikaw nagagahom sa tanang butang; ug sa imong kamot anaa ang gahom ug ang pagkagamhanan, ug sa imong kamot anaa ang katakos sa pagpadako ug sa paghatag ug kusog sa tanan. Ug karon, Oh among Diyos, kami nagapasalamat kanimo ug nagadayeg sa imong maanindot nga ngalan." (1Cr 29:10-13) Ang iyang kataposang tambag ngadto sa iyang anak nga si Solomon nagpakita usab sa maayong panglantaw ni David bahin sa relasyon tali sa yutan-ong paghari ug sa Tinubdan niini nga mao ang Diyos.—1Ha 2:1-4.

Sa dihang gidala ang arka sa pakigsaad, nga nagpaila sa presensiya ni Jehova, ngadto sa kaulohan, ang Jerusalem, si David miawit: "Magmaya ang mga langit, ug maglipay ang yuta, ug pasultiha sila taliwala sa kanasoran, 'Si Jehova nahimong hari!'" (1Cr 16:1, 7, 23-31) Kini nagpakita nga, bisan tuod ang pagmando ni Jehova maoy sukad pa sa pagsugod sa paglalang, siya makahimog espesipikong mga kapahayagan sa iyang pagmando o makatukod ug mga ahensiya nga maghawas kaniya nga tungod niana ikaingon nga siya "nahimong hari" sa usa ka partikular nga panahon o okasyon.

Ang pakigsaad alang sa usa ka gingharian. Si Jehova naghimog pakigsaad uban kang David alang sa usa ka gingharian nga pagatukoron sa walay kataposan diha sa linya sa iyang kaliwat, nga nag-ingon: "Ako magbangon gayod sa imong binhi sunod kanimo, . . . ug tukoron ko gayod nga malig-on ang iyang gingharian. . . . Ug ang imong balay ug ang imong gingharian mahimong malig-on hangtod sa panahong walay tino sa imong atubangan; ang imong trono matukod nga malig-on hangtod sa panahong walay tino." (2Sa 7:12-16; 1Cr 17:11-14) Kini nga pakigsaad nga gipatuman nganha sa dinastiya ni David nagtaganag dugang ebidensiya sa katumanan sa Edenikong saad sa Diyos alang sa iyang Gingharian pinaagi sa gitagnang "binhi" (Gen 3:15) ug naghatag ug dugang mga paagi sa pag-ila sa "binhi" sa dihang siya moabot. (Itandi ang Isa 9:6, 7; 1Pe 1:11.) Ang mga hari nga gitudlo sa Diyos gidihogan alang sa ilang katungdanan, busa, ang terminong "mesiyas," nga nagkahulogang "dinihogan," mapadapat kanila. (1Sa 16:1; Sal 132:13, 17) Nan, tataw nga ang yutan-ong gingharian nga gitukod ni Jehova ibabaw sa Israel nagsilbing usa ka larawan o gamayng hulad sa umalabot nga Gingharian nga pagamandoan sa Mesiyas, si Jesu-Kristo, ang "anak ni David."—Mat 1:1.

Ang Pagkahuyang ug Pagkapukan sa mga Gingharian sa Israel. Tungod kay napakyas sa pagsunod sa matarong nga mga sukdanan ni Je-

hova, ang mga kahimtang human sa tulo lang ka paghari ug sa pagsugod sa ikaupat nga paghari nagpahinabog tumang pagkadiskontento nga misangpot sa pag-alsa ug sa pagkasip-ak sa nasod (997 W.K.P.). Kini miresulta sa pagtungha sa amihanang gingharian ug habagatang gingharian. Ang pakigsaad ni Jehova uban kang David sa gihapon padayong gipatuman nganha sa mga hari sa habagatang gingharian sa Juda. Latas sa kasiglohan, panagsa na lang nga dihay matinumanong mga hari sa Juda, ug walay bisan usa nga makaplagan sa amihanang gingharian sa Israel. Ang kasaysayan sa amihanang gingharian natugob sa idolatriya, intriga, ug mga pagpatay, ug ang mga hari sagad dali rang mapulihan. Ang katawhan nag-antos sa inhustisya ug pagpanglupig. Mga 250 ka tuig human sa pagsugod niini, si Jehova nagtugot sa hari sa Asirya sa paglaglag sa amihanang gingharian (740 W.K.P.) tungod sa pagkamasuklanon niini batok sa Diyos.—Os 4:1, 2; Am 2:6-8.

Bisan tuod nga ang gingharian sa Juda nakapahimulos ug labaw nga kalig-on tungod sa Davidnong dinastiya, ang habagatang gingharian sa ulahi milabaw sa amihanang gingharian maylabot sa pagkadunot niini sa moral, bisan pa sa mga paningkamot sa mahinadlokon-sa-Diyos nga mga hari, sama kang Ezequias ug Josias, nga mahunong ang pagkahitumpawak niini sa idolatriya ug ang pagsalikway sa pulong ug awtoridad ni Jehova. (Isa 1:1-4; Eze 23:1-4, 11) Ang inhustisya, pagharihari, kahakog, pagpanglimbong, pagpanghiphip, seksuwal nga kahiwian, mga pag-atake sa mga kriminal, ug mga pag-ulag dugo, maingon man ang relihiyosong pagkasalingkapaw nga naghimo sa templo sa Diyos ingong "langob sa mga tulisan"—kining tanan gisaway sa mga manalagna ni Jehova diha sa ilang pasidaang mga mensahe nga gihatag ngadto sa mga magmamando ug sa katawhan. (Isa 1:15-17, 21-23; 3:14, 15; Jer 5:1, 2, 7, 8, 26-28, 31; 6:6, 7; 7:8-11) Dili ang pagpaluyo sa apostatang mga saserdote ni ang bisan unsang politikanhong pakig-alyansa niini sa ubang mga nasod ang makapugong sa umalabot nga pagkapukan nianang dili-matinumanong gingharian. (Jer 6:13-15; 37:7-10) Ang kaulohang siyudad, ang Jerusalem, gilaglag ug ang Juda gigun-ob sa mga Babilonyanhon niadtong 607 W.K.P.—2Ha 25:1-26.

Ang harianong posisyon ni Jehova nagpabiling wala maapektohi. Ang pagkalaglag sa mga gingharian sa Israel ug Juda wala gayod makadaot sa pagmando ni Jehova nga Diyos; wala gayod kini magpakita ug kahuyangon sa iyang bahin. Sa tibuok kasaysayan sa nasod sa Israel, giklaro ni Jehova nga ang iyang gitinguha mao ang *kinabubut-ong* pag-alagad ug pagkamasinugtanon. (Deu 10:12-21; 30:6, 15-20; Isa 1:18-20; Eze 18:25-32) Siya nagtudlo, nagbadlong, nagdisiplina, nagpasidaan, ug nagsilot. Apan wala niya gamita ang iyang gahom sa pagpugos sa hari o sa katawhan sa pagsunod sa usa ka matarong nga dalan. Ang daotang mga kahimtang nga namugna, ang pagantos nga nasinatian, ang katalagman nga nahitabo kanila, kining tanan maoy tungod ra usab kanila, tungod kay sila nagpatig-a gayod sa ilang mga kasingkasing ug miinsistir sa pagsunod sa usa ka independenteng dalan, usa ka dalan nga dili maalamon ug nakadaot gayod kanila.—Lam 1:8, 9; Neh 9:26-31, 34-37; Isa 1:2-7; Jer 8:5-9; Os 7:10, 11.

Si Jehova nagpasundayag sa iyang gahom ingong Soberano pinaagi sa pagpugong sa agresibo ug mabangis nga mga gahom sa Asirya ug Babilonya hangtod sa iyang takdang panahon, gani nagmaniobra kanila nga molihok sa pagtuman sa iyang mga tagna. (Eze 21:18-23; Isa 10:5-7) Sa dihang sa kataposan gikuha ni Jehova ang iyang panalipod sa nasod, kini maoy pagpadayag sa iyang matarong nga paghukom ingong Soberanong Magmamando. (Jer 35:17) Ang kalaglagan sa Israel ug Juda wala makapatingala sa masinugtanong mga alagad sa Diyos kinsa gipasidan-an pinaagi sa iyang mga tagna. Sa dihang gipaubos ang mapahitas-ong mga magmamando, nabayaw ang "mahimayaong pagkalabaw" ni Jehova. (Isa 2:1, 10-17) Apan labaw sa tanan, iyang gipasundayag ang iyang katakos sa pagpanalipod ug sa pagluwas sa mga indibiduwal nga nag-isip kaniya ingong ilang Hari, bisan pag sila nakaagom ug mga gutom, sakit, ug pinakyaw nga pagpamatay, maingon man sa dihang sila gilutos niadtong nagdumot sa pagkamatarong.—Jer 34:17-21; 20:10, 11; 35:18, 19; 36:26; 37:18-21; 38:7-13; 39:11–40:5.

Ang kataposang hari sa Israel gipasidan-an bahin sa umaabot nga pagtangtang sa iyang purongpurong, nga naghawas sa dinihogang pagkahari ingong harianong hawas ni Jehova. Ang maong dinihogang Davidnong pagkahari mohunong na "hangtod nga moabot siya nga may legal nga katungod, ug ihatag ko [Jehova] kini kaniya." (Eze 21:25-27) Busa, kini nga tipikal nga gingharian, nga karon gun-ob na, wala na magmando, ug ang pagtagad gipunting na ngadto sa umaabot nga "binhi," ang Mesiyas.

Ang politikanhong mga nasod, sama sa Asirya ug Babilonya, naglaglag sa apostatang mga gingharian sa Israel ug Juda. Bisan tuod ang Diyos naghisgot nga siya ang 'nagpatindog' o 'nagdala' kanila batok niadtong gihukman nga mga gingharian (Deu 28:49; Jer 5:15; 25:8, 9; Eze 7:24; Am 6:14), dayag nga sa diwa kini maoy susama sa 'pagpagahi' sa Diyos sa kasingkasing ni Paraon. (Tan-awa

ang Pagkahibalo-daan, Pagbuot-daan [Maylabot sa mga indibiduwal].) Sa ato pa, ang Diyos 'nagdala' niining misulong nga mga kasundalohan pinaagi sa pagtugot kanila nga buhaton ang tinguha nga diha na sa ilang kasingkasing (Isa 10:7; Lam 2:16; Miq 4:11), nga nagkuha sa iyang mapanalipdanong "kamot" gikan sa mga butang nga mahakogon nilang gitinguha. (Deu 31:17, 18; itandi ang Esd 8:31 sa Esd 5:12; Neh 9:28-31; Jer 34:2.) Ang apostatang mga Israelinhon, nga matig-ang nagdumili sa pagpasakop sa balaod ug kabubut-on ni Jehova, sa ingon gihatagag 'kagawasan ngadto sa espada, kamatay, ug gutom.' (Jer 34:17) Apan wala kini magpasabot nga ang miatake nga paganong mga nasod nahimong inuyonan sa Diyos, ni sila adunay 'hinlo nga mga kamot' atubangan kaniya tungod sa ilang walay kokaluoy nga paglaglag sa amihanan ug habagatan nga mga gingharian, sa kaulohang siyudad sa Jerusalem, ug sa sagradong templo niini. Busa, si Jehova, ang Maghuhukom sa tibuok yuta, hustong makahukom kanila tungod kay ilang 'giagawan ang iyang panulondon' ug makapahamtang kanila sa samang kalaglagan nga ilang gipahamtang sa iyang gipakigsaaran nga katawhan.—Isa 10:12-14; 13:1, 17-22; 14:4-6, 12-14, 26, 27; 47:5-11; Jer 50:11, 14, 17-19, 23-29.

Mga Panan-awon sa Gingharian sa Diyos sa Adlaw ni Daniel. Ang tagna ni Daniel sa katibuk-an nagpasiugda gayod sa tema sa Unibersohanong Pagkasoberano sa Diyos, nga dugang nagpatin-aw sa katuyoan ni Jehova. Nagpuyo ingong destiyero sa kaulohan sa gahom sa kalibotan nga nagpukan sa Juda, si Daniel gigamit sa Diyos aron sa pagbutyag sa kahulogan sa usa ka panan-awon nga nakita sa monarko sa Babilonya, usa ka panan-awon nga nagtagna sa paglutaw sa mga gahom sa kalibotan ug sa ilang pagkahanaw sa ulahi pinaagi sa walay-kataposang Gingharian nga tukoron mismo ni Jehova. Sa walay duhaduha, sa dakong kahibulong sa iyang harianong panimalay, si Nabucodonosor, ang nagpukan sa Jerusalem, nianang tungora naaghat sa pagyukbo agig pagpasidungog kang Daniel nga destiyero ug sa pag-ila sa Diyos ni Daniel ingong "usa ka Ginoo sa mga hari." (Dan 2:36-47) Sa makausa pa, pinaagi sa damgo nga panan-awon ni Nabucodonosor bahin sa 'giputol nga kahoy,' gipaila ni Jehova sa gamhanang paagi nga "ang Labing Hataas maoy Magmamando sa gingharian sa mga tawo ug ngadto sa usa nga buot niya, kini iyang ihatag ug iyang ipahimutang ibabaw niini bisan ang usa nga labing ubos sa katawhan." (Dan 4; tan-awa ang paghisgot niini nga panan-awon diha sa artikulong Tinudlong mga Panahon sa mga Nasod.) Pinaagi sa katumanan sa damgo nga naglangkit kaniya, ang magmamando sa imperyo nga si Nabucodonosor sa makausa pa napugos sa pag-ila sa Diyos ni Daniel ingong "Hari sa mga langit," ang Usa nga "nagabuhat sumala sa iyang kabubut-on taliwala sa mga panon sa kalangitan ug sa mga molupyo sa yuta. Ug walay usa nga makapugong sa iyang kamot o nga makaingon kaniya, 'Unsa ang imong ginabuhat?' "—Dan 4:34-37.

Sa hapit nang matapos ang tibuok-kalibotang paggahom sa Babilonya, si Daniel nakakita ug matagnaong mga panan-awon bahin sa sunodsunod nga mga imperyo nga may mga kinaiya nga samag mananap; iyang nakita usab nga nagtigom ang mga naglangkob sa halangdon ug langitnong Korte ni Jehova, nga nagpakanaog ug paghukom batok sa mga gahom sa kalibotan, nga nagpahayag kanila nga dili takos sa pagmando; ug iyang nakita ang 'sama sa anak sa tawo nga gihatagan ug pagmando ug dignidad ug gingharian, aron ang tanang mga katawhan, nasodnong mga pundok ug mga pinulongan magaalagad gayod kaniya' ubos sa iyang "pagmando nga mohangtod sa panahong walay tino nga dili mahanaw." Nasaksihan usab niya ang pagpakiggubat sa kataposang gahom sa kalibotan batok sa "mga balaan," nga nagtuaw alang sa pagkalaglag niini, ug sa paghatag 'sa gingharian ug sa pagmando ug sa kahalangdon sa mga gingharian ilalom sa tibuok kalangitan ngadto sa katawhan nga mao ang mga balaan sa Supremong Usa,' si Jehova nga Diyos. (Dan 7, 8) Busa, nadayag nga ang sinaad nga "binhi" pagalangkoban sa usa ka kagamhanan nga dili lamang adunay hari ingong pangulo, ang "anak sa tawo," kondili adunay kauban usab nga mga magmamando, "ang mga balaan sa Supremong Usa."

Ngadto sa Babilonya ug Medo-Persia. Ang dili-mapugngang paghukom sa Diyos batok sa Babilonya gituman nga hinanali ug wala dahoma; ang iyang mga adlaw giihap ug gitapos. (Dan 5:17-30) Sa panahon sa misunod nga Medo-Persianhong pagmando, si Jehova mihimog dugang pagpadayag bahin sa Mesiyanikong Gingharian, nga nagpunting sa panahon sa pagtungha sa Mesiyas, nagtagna sa iyang 'pagkamatay,' maingon man sa ikaduhang kalaglagan sa siyudad sa Jerusalem ug sa balaang dapit niini. (Dan 9:1, 24-27; tan-awa ang Kapitoan ka Semana.) Ug, sama sa iyang gihimo panahon sa Babilonyanhong pagmando, gipasundayag pag-usab ni Jehova nga Diyos ang iyang katakos sa pagpanalipod niadtong miila sa iyang pagkasoberano atubangan sa kasuko sa mga awtoridad ug sa hulga nga kamatayon, nga nagpasundayag sa iyang gahom ibabaw sa yutan-ong mga elemento ug sa mapintas nga mga mananap. (Dan 3:13-29; 6:12-27) Iyang gipahinabo nga ang mga ganghaan sa Babilonya mabuksan pag-ayo sumala sa panahon nga gitakda, nga nagtugot sa iyang gi-

pakigsaaran nga katawhan nga makabaton ug kagawasan sa pagbalik ngadto sa ilang kaugalingong yuta ug sa pagtukod pag-usab sa balay ni Jehova didto. (2Cr 36:20-23) Tungod sa pagpahigawas niya sa iyang katawhan, mahimong ipahibalo ngadto sa Zion, "Ang imong Diyos nahimong hari!" (Isa 52:7-11) Human niadto, ang mga panagkunsabo batok sa iyang katawhan napukgo ug ang pagdaot nga gihimo sa ubos nga mga opisyal ug ang pig-ot nga mga lagda sa kagamhanan nabuntog, sanglit gipalihok ni Jehova ang lainlaing Persianhong mga hari aron motabang sa pagpatuman sa iyang soberanong kabubut-on.—Esd 4-7; Neh 2, 4, 6; Est 3-9.

Busa, sulod sa linibo ka katuigan ang dili-mausab, dili-mapugngang katuyoan ni Jehova nga Diyos nagpadayon. Bisan pa sa mga kausaban sa mga panghitabo sa yuta, kontrolado gihapon niya ang kahimtang, nga kanunayng nanguna sa pagsupak sa tawo ug sa yawa. Walay makababag sa hingpit nga pagpalampos sa iyang katuyoan, sa iyang kabubut-on. Ang nasod sa Israel ug ang kasaysayan niini, bisan tuod nagsilbing matagnaong mga larawan ug nagtagna sa umaabot nga pagpakiglabot sa Diyos uban sa mga tawo, nag-ilustrar usab nga kon walay kinasingkasing nga pag-ila ug pagpasakop sa pagkaulo sa Diyos, wala gayoy dumalayong panaghiusa, pakigdait, ug kalipay. Ang tagsatagsa ka Israelinhon nakapahimulos sa mga kaayohan nga makabaton ug usa ra ka katigulangan, pinulongan, ug nasod. Sila usab nakaatubang ug parehong mga kaaway. Apan sa panahon lamang nga sila maunongon ug matinumanon nga misimba ug mialagad kang Jehova nga Diyos nga sila nakabaton ug panaghiusa, kalig-on, hustisya, ug tinuod nga kalipay sa kinabuhi. Sa dihang mihuyang ang ilang suod nga relasyon kang Jehova nga Diyos, ang nasod daling naut-ot.

Ang Gingharian sa Diyos "Haduol Na." Sanglit ang Mesiyas maoy usa ka kaliwat ni Abraham, Isaac, ug Jacob, usa ka sakop sa tribo ni Juda, ug usa ka "anak ni David," siya kinahanglang ipanganak ingong tawo; ingon sa gipahayag sa tagna ni Daniel, siya kinahanglang mahimong usa ka "anak sa tawo." Sa dihang ang "kinutoban sa panahon miabot," si Jehova nga Diyos nagpadala sa iyang Anak, nga gipakatawo sa usa ka babaye ug nagtuman sa tanang legal nga mga kinahanglanon aron makapanunod sa "trono ni David nga iyang amahan." (Gal 4:4; Luc 1:26-33; tan-awa ang TALAAN SA KAGIKAN NI JESU-KRISTO.) Unom ka bulan una pa siya matawo, si Juan, kinsa nahimong Tigbawtismo ug mag-uuna ni Jesus, natawo. (Luc 1:13-17, 36) Ang mga gipahayag sa mga ginikanan niini nga mga anak nagpakita nga sila nagkinabuhi nga maikagong nagpaabot sa mga buhat sa pagmando sa Diyos. (Luc 1:41-55, 68-79) Sa pagkatawo ni Jesus, ang mga pulong sa mga manulonda nga gipadala aron sa pagpahibalo sa kahulogan sa maong panghitabo nagpatugbaw usab sa mahimayaong mga buhat sa Diyos. (Luc 2:9-14) Ang mga pulong ni Simeon ug Ana didto sa templo nagpahayag usab ug paglaom sa mga buhat sa pagluwas ug kagawasan. (Luc 2:25-38) Ang Biblikanhong rekord ug ang sekular nga ebidensiya nagpakita nga ang mga Hudiyo mibati ug nagdahom nga ang pag-abot sa Mesiyas nagkahiduol na. Apan alang sa kadaghanan, ang ilang pangunang interes maoy aron makaangkon ug kagawasan gikan sa mabug-at nga yugo sa Romanhong paggahom.—Tan-awa ang MESIYAS.

Ang buluhaton ni Juan maoy aron "sa pagpabalik sa mga kasingkasing" sa mga tawo ngadto kang Jehova, ngadto sa iyang mga pakigsaad, ngadto sa "pribilehiyo sa paghatag kaniya ug walay kahadlok nga sagradong pag-alagad uban ang pagkamaunongon ug pagkamatarong," sa ingon nag-andam alang kang Jehova ug "usa ka katawhan nga inandam." (Luc 1:16, 17, 72-75) Tin-awng gisultihan ni Juan ang katawhan nga sila nag-atubang ug usa ka panahon sa paghukom sa Diyos, nga "ang gingharian sa mga langit haduol na," nga tungod niana dinalian nga sila maghinulsol ug mobiya sa ilang pagkadili-masinugtanon sa kabubut-on ug balaod sa Diyos. Kini sa makausa pa nagpasiugda sa sukdanan ni Jehova sa pagbaton lamang ug *masinugtanong* mga sakop, mga tawo nga moila ug mopabili sa katul-id sa iyang mga dalan ug mga balaod.—Mat 3:1, 2, 7-12.

Ang Mesiyas miabot sa dihang si Jesus miadto kang Juan aron magpabawtismo ug dayon gidihogan sa balaang espiritu sa Diyos. (Mat 3:13-17) Busa siya nahimong Umaabot nga Hari, ang Usa nga giila sa Korte ni Jehova ingong adunay legal nga katungod sa paglingkod sa Davidnong trono, usa ka katungod nga wala gamita sulod sa nag-unang unom ka siglo. (Tan-awa ang JESU-KRISTO [Iyang Bawtismo].) Apan dugang pa, gidala ni Jehova kining inuyonan nga Anak ngadto sa usa ka pakigsaad alang sa usa ka langitnong Gingharian, diin si Jesus mahimong Hari ug Saserdote, sama kang Melquisedek sa karaang Salem. (Sal 110:1-4; Luc 22:29; Heb 5:4-6; 7:1-3; 8:1; tan-awa ang PAKIGSAAD.) Ingong sinaad nga 'binhi ni Abraham,' kining langitnong Hari-Saserdote mahimong Pangulong Ahente sa Diyos sa pagpanalangin sa mga tawo sa tanang kanasoran.—Gen 22:15-18; Gal 3:14; Buh 3:15.

Sayo sa yutan-ong kinabuhi sa iyang Anak, gipadayag ni Jehova ang iyang harianong gahom

diha kang Jesus. Gipasimang sa Diyos ang mga astrologong taga-Sidlakan nga magpahibalo unta sa malupigong si Haring Herodes bahin sa nahimutangan sa bata, ug iyang gipakalagiw ang mga ginikanan ni Jesus ngadto sa Ehipto sa wala pa himoa sa mga sinugo ni Herodes ang pagpamatay sa mga masuso didto sa Betlehem. (Mat 2:1-16) Sanglit ang unang tagna sa Eden nagtagna bahin sa panag-away tali sa sinaad nga "binhi" ug sa 'binhi sa halas,' kining pagsulay sa paghunos sa kinabuhi ni Jesus nagpasabot lamang nga ang Kaaway sa Diyos, si Satanas nga Yawa, misulay, apan sa kawang nga paagi, sa pagpakyas sa katuyoan ni Jehova. —Gen 3:15.

Human sa 40 ka adlaw didto sa Kamingawan sa Judea, ang nabawtismohan nga si Jesus giharong niining pangunang kaaway sa pagkasoberano ni Jehova. Pinaagi sa paggamit ug pipila ka taktika, ang espiritung Kaaway naghatag kang Jesus ug pipila ka malinglahong mga sugyot nga gituyo aron sa pag-agni kaniya sa pagbuhat nga supak sa dayag nga kabubut-on ug pulong ni Jehova. Si Satanas mitanyag pa gani sa paghatag ngadto sa dinihogang si Jesus ug dominyo ibabaw sa tanang yutan-ong mga gingharian *nga dili na kinahanglang makigbisog ug dili na kinahanglang magantos pa si Jesus*—baylo sa usa ka buhat sa pagsimba ngadto kaniya. Sa dihang midumili si Jesus, nga nag-ila kang Jehova ingong ang matuod nga Soberano kinsa maoy tinuod nga gigikanan sa awtoridad ug ngadto kaniya ihatag ang pagsimba, ang Kaaway sa Diyos nagsugod sa paghimog laing mga plano sa pagpakig-away sa Hawas ni Jehova, nga nakahunahuna sa paggamit ug tawhanong mga ahente sa lainlaing paagi, sama sa iyang gihimo dugay na kanhi sa kaso ni Job.—Job 1:8-18; Mat 4:1-11; Luc 4:1-13; itandi ang Pin 13:1, 2.

Sa unsang paagi nga ang Gingharian sa Diyos 'anaa sa taliwala' niadtong giwalihan ni Jesus?

Kay misalig sa gahom ni Jehova sa pagpanalipod kaniya ug sa paghatag kaniyag kalamposan, si Jesus misugod sa iyang publikong ministeryo, nga nagpahibalo sa katawhan nga gipakigsaaran ni Jehova nga "ang tinudlong panahon natuman na," nga misangpot sa pag-abot sa Gingharian sa Diyos. (Mar 1:14, 15) Aron matino kon sa unsang diwa nga ang Gingharian "haduol na," angayng matikdan ang iyang mga pulong ngadto sa pipila ka Pariseo, nga mao, nga "ang gingharian sa Diyos anaa sa inyong taliwala." (Luc 17:21) Sa pagkomento bahin niini nga teksto, ang *The Interpreter's Dictionary of the Bible* nag-ingon: "Bisan tuod kanunayng gikutlo ingong panangitan sa 'mistisismo' o 'pagkasulodnon' ni Jesus, kini nga interpretasyon pangunang gipasukad sa karaang hubad nga *'within you,'* [*KJ, Dy*] nga sa modernong diwa sayop nga gisabot ang *'you'* [sa Cebuano, 'nimo'] ingong singular; ang *'you'* ([*hy·mon'*]) [sa Cebuano, 'ninyo'] maoy plural (ang mga Pariseo mao ang gipakigsultihan ni Jesus—ber. 20) . . . Ang teoriya nga ang gingharian sa Diyos nagpunting sa pangsulod nga kahimtang sa hunahuna, o sa personal nga kaluwasan, maoy sukwahi sa konteksto niining bersikuloha, ug usab sa gipadayag nga ideya sa tibuok BT." (Giedit ni G. A. Buttrick, 1962, Tomo 2, p. 883) Sanglit ang "gingharian [*ba·si·lei'a*]" mahimong magtumong sa "harianong dignidad," dayag nga ang gipasabot ni Jesus nga siya, ang harianong hawas sa Diyos ug ang usa nga gidihogan sa Diyos alang sa maong pagkahari, anaa sa ilang taliwala. Dili lamang nga siya presente niini nga kapasidad kondili siya usab adunay awtoridad sa paghimog mga buhat nga magpadayag sa harianong gahom sa Diyos ug sa pag-andam ug mga tawo aron makabatog mga posisyon sulod sa iyang umalabot nga pagmando sa Gingharian. Busa, "haduol na" ang Gingharian; usa kadto ka dakong kahigayonan.

Kagamhanan uban ang gahom ug awtoridad. Nasabtan sa mga tinun-an ni Jesus nga ang Gingharian maoy usa ka aktuwal nga kagamhanan sa Diyos, bisan tuod wala nila matino ang gidak-on sa paggahom niini. Si Natanael miingon kang Jesus: "Rabbi, ikaw mao ang Anak sa Diyos, ikaw mao ang Hari sa Israel." (Ju 1:49) Nasayran nila ang mga butang nga gitagna bahin sa "mga balaan" diha sa tagna ni Daniel. (Dan 7:18, 27) Si Jesus direktang misaad ngadto sa iyang sumusunod nga mga apostoles nga sila molingkod sa "mga trono." (Mat 19:28) Si Santiago ug Juan nagtinguha ug espesyal nga mga posisyon diha sa Mesiyanikong kagamhanan, ug giila ni Jesus nga adunay makabaton sa maong espesyal nga mga posisyon, apan siya miingon nga ang paghatag niini nag-agad sa iyang Amahan, ang Soberanong Magmamando. (Mat 20:20-23; Mar 10:35-40) Busa, bisan tuod gipakaingon sa iyang mga tinun-an nga ang harianong pagmando sa Mesiyas maoy dinhi lamang sa yuta ug sa espesipiko sa unodnong Israel, gani ingon gihapon niana ang ilang gituohan sa adlaw sa pagkayab sa nabanhawng si Jesus (Buh 1:6), ilang tukmang nasabtan nga kini nagtumong sa usa ka kahikayan sa kagamhanan.—Itandi ang Mat 21:5; Mar 11:7-10.

Ang harianong paggahom ni Jehova sa iyang yutan-ong kalalangan gipasundayag sa daghang paagi pinaagi sa iyang harianong Hawas. Pinaagi

sa espiritu sa Diyos, o aktibong puwersa, ang iyang Anak nagpasundayag ug gahom ibabaw sa hangin ug dagat, mga tanom, isda, ug bisan gani sa organikong mga elemento sa pagkaon, nga nagpadaghan sa pagkaon. Kining gamhanang mga buhat nakatukmod sa iyang mga tinun-an nga magbaton ug halalom nga pagtahod sa awtoridad nga iyang nabatonan. (Mat 14:23-33; Mar 4:36-41; 11:12-14, 20-23; Luc 5:4-11; Ju 6:5-15) Ang labi pang makapahingangha mao ang iyang pagpasundayag sa gahom sa Diyos ibabaw sa tawhanong mga lawas, nga nag-ayo sa nagkalainlaing mga balatian gikan sa pagkabuta hangtod sa pagkasanlahon, ug nagbanhaw sa mga patay. (Mat 9:35; 20:30-34; Luc 5: 12, 13; 7:11-17; Ju 11:39-47) Ang naayo nga mga sanlahon iyang gisugo nga moadto sa giawtorisahan sa Diyos, apan sa katibuk-an dili-matinuohon, nga mga saserdote, ingong "usa ka pamatuod ngadto kanila." (Luc 5:14; 17:14) Sa kataposan, iyang gipakita ang gahom sa Diyos ibabaw sa labaw-tawhanong mga espiritu. Ang mga demonyo miila sa awtoridad nga gihatag kang Jesus ug, inay mangahas sa pagpakigtigi sa gahom nga nagpaluyo kaniya, sila mipatuo sa iyang mga mando sa pagpahigawas sa mga tawo nga ilang gigamhan. (Mat 8:28-32; 9:32, 33; itandi ang San 2:19.) Sanglit kining gamhanan nga paghingilin sa mga demonyo maoy pinaagi sa espiritu sa Diyos, kini nagpasabot nga ang Gingharian sa Diyos sa pagkatinuod "nahidangat na" sa iyang mga mamiminaw. —Mat 12:25-29; itandi ang Luc 9:42, 43.

Kining tanan maoy usa ka lig-ong pamatuod nga si Jesus adunay harianong awtoridad ug kini nga awtoridad wala maggikan sa yutan-on, tawhanon, politikanhon nga tinubdan. (Itandi ang Ju 18:36; Isa 9:6, 7.) Ang mga mensahero gikan sa nabilanggong si Juan nga Tigbawtismo, ingong mga saksi niining gamhanang mga buhat, gisugo ni Jesus nga mobalik ngadto kang Juan ug suginlan siya kon unsay ilang nakita ug nadungog ingong pamatuod nga si Jesus mao gayod "ang Usa nga Moanhi." (Mat 11:2-6; Luc 7:18-23; itandi ang Ju 5:36.) Ang mga tinun-an ni Jesus nakakita ug nakadungog sa ebidensiya sa awtoridad sa Gingharian nga dugay nang buot masaksihan sa mga manalagna. (Mat 13:16, 17) Dugang pa, si Jesus nagdelegar ug awtoridad ngadto sa iyang mga tinun-an aron sila makapasundayag sa samang mga gahom ingong iyang tinudlong mga luyoluyo, sa ingon naghatag ug puwersa ug gibug-aton sa ilang gimantala, "Ang gingharian sa mga langit haduol na."—Mat 10:1, 7, 8; Luc 4:36; 10:8-12, 17.

Pagsulod Ngadto sa Gingharian. Gipasiugda ni Jesus ang linaing yugto sa kahigayonan nga miabot na. Bahin sa iyang mag-uuna nga si Juan nga Tigbawtismo, si Jesus miingon: "Taliwala niadtong natawo gikan sa mga babaye wala pay gibangon nga labaw kay kang Juan nga Bawtista; apan ang usa nga ubos sa gingharian sa mga langit labaw pa kay kaniya. Apan sukad sa mga adlaw ni Juan nga Bawtista hangtod karon ang gingharian sa mga langit mao ang tumong nga ginapakigbisogan [*bi·aʹze·tai*] sa mga tawo, ug ginasakmit kini niadtong nagapakigbisog [*bi·a·staiʹ*]. [Itandi ang *AT;* usab ang *Zürcher Bibel* (Aleman).] Kay ang tanan, ang mga Manalagna ug ang Balaod, nanagna hangtod kang Juan." (Mat 11:10-13) Busa, ang mga adlaw sa ministeryo ni Juan, nga hapit nang matapos sa dihang patyon na siya, nagtimaan sa kataposan sa usa ka yugto ug sa pagsugod sa laing yugto. Bahin sa Gregong berbo nga *bi·aʹzo·mai* nga gigamit niining tekstoha, ang *Vine's Expository Dictionary of Old and New Testament Words* nagingon, "Kini nga berbo nagpasabot ug kusganong pagpaningkamot." (1981, Tomo 3, p. 208) Mahitungod sa Mateo 11:12, ang Alemang eskolar nga si Heinrich Meyer nagpahayag: "Niining paagiha gihubit ang maikagon, dili-mapugngang pagpaningkamot ug pagpakigbisog alang sa umalabot nga Mesiyanikong gingharian . . . Hilabihan ka maikagon ug masiboton (dili na kalmado ug naghinamhinam) ang interes bahin sa gingharian. Nan, ang [*bi·a·staiʹ*] maoy mga *magtutuo* [dili kaawayng mga magsusupak] nga nakigbisog pag-ayo aron mapanag-iya kini."—*Critical and Exegetical Hand-Book to the Gospel of Matthew* ni Meyer, 1884, p. 225.

Busa, dili sayon ang pagkahimong sakop sa Gingharian sa Diyos. Kini dili sama sa pagsulod sa usa ka bukas nga siyudad nga diyutay lamang o wala gayoy kalisdanan ang pagsulod niini. Hinunoa, ang Soberano, si Jehova nga Diyos, nagbutang ug mga ali aron babagan kadtong dili takos. (Itandi ang Ju 6:44; 1Co 6:9-11; Gal 5:19-21; Efe 5:5.) Kadtong mosulod kinahanglang moagi sa usa ka sigpit nga dalan, mangita sa sigpit nga ganghaan, padayong mangayo, padayong mangita, padayong manuktok, ug ang dalan pagabuksan. Ilang makaplagan nga ang dalan maoy "sigpit" tungod kay kini nagdili niadtong mosubay niini sa pagbuhat sa mga butang nga makadaot kanila o sa uban. (Mat 7:7, 8, 13, 14; itandi ang 2Pe 1:10, 11.) Sila tingali sa mahulagwayong paagi mawad-an ug usa ka mata o usa ka kamot aron makasulod. (Mar 9:43-47) Ang Gingharian dili plutokrasya diin ang pabor sa Hari mahimong paliton; lisod alang sa usa ka datong tawo (Gr., *plouʹsi·os*) ang pagsulod niini. (Luc 18:24, 25) Dili kini usa ka kalibotanong aristokrasya; ang prominenteng mga posisyon sa mga tawo dili mahinungdanon. (Mat 23:1, 2, 6-12, 33; Luc 16:14-16) Kadtong daw "nauna," nga adunay talagsaong relihiyosong kagikan ug rekord, "maulahi," ug ang

"naulahi mauna" sa pagdawat sa pinaborang mga pribilehiyo nga nalangkit niana nga Gingharian. (Mat 19:30–20:16) Makita sa prominente apan salingkapawng mga Pariseo, kinsa masaligon tungod sa ilang paborableng posisyon, ang nagbag-o na nga mga pampam ug mga maniningil ug buhis nga mosulod sa Gingharian nga una kanila. (Mat 21:31, 32; 23:13) Bisan tuod nagtawag kang Jesus nga "Ginoo, Ginoo," ang tanang salingkapawng mga tawo nga nagpasipala sa pulong ug kabubut-on sa Diyos ingon sa gipadayag pinaagi ni Jesus igasalikway pinaagi sa mga pulong: "Wala gayod ako makaila kaninyo! Pahilayo gikan kanako, kamong mga mamumuhat sa kalapasan."—Mat 7:15-23.

Ang makasulod mao kadtong nagbutang sa materyal nga mga intereses ingong segundaryo ug nangita una sa Gingharian ug sa pagkamatarong sa Diyos. (Mat 6:31-34) Sama kang Kristo Jesus nga dinihogang Hari sa Diyos, higugmaon nila ang pagkamatarong ug dumtan ang pagkadaotan. (Heb 1:8, 9) Ang mga tawong mahunahunaon sa espirituwal, maluluy-on, putli ug kasingkasing, makigdaiton, bisan tuod mao ang tumong sa pakaulaw ug paglutos sa mga tawo, mahimong umaabot nga mga sakop sa Gingharian. (Mat 5:3-10; Luc 6:23) Ang "yugo" nga giawhag ni Jesus nga isangon nila sa ilang kaugalingon nagkahulogan sa pagpasakop sa iyang harianong awtoridad. Apan kadto maoy usa ka masayon nga yugo, nga may magaan nga luwan alang niadtong "malumog-buot ug mapainubsanon sa kasingkasing" sama sa ilang Hari. (Mat 11:28-30; itandi ang 1Ha 12:12-14; Jer 27:1-7.) Kini nakapadasig gayod sa iyang mga mamiminaw, nga nagpasalig kanila nga dili makaplagan sa iyang pagmando ang dili-tilinguhaong mga hiyas nga gibatonan sa daghang naunang mga magmamando, mga Israelinhon ug dili-Israelinhon. Kini naghatag kanilag katarongan sa pagtuo nga sa iyang pagmando wala nay bug-at nga balayranan sa buhis, pinugos nga pagpangulipon, o mga pag-abuso. (Itandi ang 1Sa 8:10-18; Deu 17:15-17, 20; Efe 5:5.) Sumala sa ulahing mga pulong ni Jesus, dili kay ang Pangulo lamang sa umalabot nga Gingharian ang nagpamatuod sa iyang pagkadili-hakog hangtod pa gani sa paghatag sa iyang kinabuhi alang sa iyang katawhan, kondili ang tanan usab nga kauban niya niana nga kagamhanan maoy mga tawo kinsa nagtinguha nga moalagad inay nga alagaron.—Mat 20:25-28; tan-awa ang JESU-KRISTO (Ang Iyang mga Buhat ug Personal nga mga Hiyas).

Kinabubut-ong pagpasakop hinungdanon. Si Jesus adunay halalom nga pagtahod sa kabubut-on ug awtoridad sa iyang Amahan ingong Soberano. (Ju 5:30; 6:38; Mat 26:39) Samtang gipatuman pa ang pakigsaad sa Balaod, ang iyang Hudiyong mga sumusunod kinahanglang motuman ug magmasinugtanon niini; ang si bisan kinsa nga mosupak igasalikway gikan sa iyang Gingharian. Apan kini nga pagtahod ug pagkamasinugtanon kinahanglang maggikan sa kasingkasing, dili lang kay usa ka pormalismo o dili-bug-os nga pagsunod sa Balaod pinaagi sa pagtagad lamang sa espesipikong mga buhat nga gikinahanglan, kondili ang pagtuman sa paninugdang mga prinsipyo nga anaa niini nga naglangkit sa hustisya, kaluoy, ug pagkamatinumanon. (Mat 5:17-20; 23:23, 24) Ngadto sa eskriba nga miila sa talagsaong posisyon ni Jehova ug miila nga ang "paghigugma kaniya sa tibuok kasingkasing ug sa tibuok pagpanabot ug sa tibuok kusog ug kining paghigugma sa silingan sama sa kaugalingon labaw pa kaayog bili kay sa tanang tibuok nga mga halad-nga-sinunog ug sa mga halad," si Jesus miingon, "Ikaw dili halayo sa gingharian sa Diyos." (Mar 12:28-34) Busa, gipatin-aw gayod ni Jesus nga si Jehova nga Diyos nangita lamang ug masinugtanong mga sakop, kadtong mipili sa iyang matarong nga mga dalan ug nagtinguha gayod nga mopuyo ilalom sa iyang awtoridad ingong Soberano.

Relasyon sa pakigsaad. Sa kataposang gabii uban sa iyang mga tinun-an, gihisgotan ni Jesus ngadto kanila ang usa ka "bag-ong pakigsaad" nga moepekto nganha sa iyang mga sumusunod ingong resulta sa iyang halad lukat (Luc 22:19, 20; itandi ang 12:32); siya mismo ang mag-alagad ingong Tigpataliwala sa maong pakigsaad tali kang Jehova nga Soberano ug sa mga sumusunod ni Jesus. (1Ti 2:5; Heb 12:24) Dugang pa, si Jesus personal nga mihimog pakigsaad uban sa iyang mga sumusunod "alang sa usa ka gingharian," aron sila mahiuban kaniya sa iyang harianong mga pribilehiyo.—Luc 22:28-30; tan-awa ang PAKIGSAAD.

Pagdaog sa kalibotan. Bisan pag ang pagaresto, mga paghusay, ug pagpatay kang Jesus sa ulahi naghimo sa iyang harianong posisyon nga daw mahuyang, kini sa pagkatinuod nagtimaan sa gamhanang katumanan sa mga tagna sa Diyos ug kini gitugotan sa Diyos alang niana nga hinungdan. (Ju 19:10, 11; Luc 24:19-27, 44) Pinaagi sa iyang pagkamaunongon ug integridad hangtod sa kamatayon, gipamatud-an ni Jesus nga "ang magmamando niining kalibotana," si Satanas nga Kaaway sa Diyos, "walay gahom" kaniya ug nga sa pagkatinuod "gidaog [ni Jesus] ang kalibotan." (Ju 14:29-31; 16:33) Dugang pa, bisan samtang ang iyang Anak gilansang diha sa estaka, si Jehova naghatag ug ebidensiya sa iyang labaw nga gahom: Ang kahayag sa adlaw nawala sa kasamta-

ngan; dihay kusog nga linog usab ug ang dakong kortina sa templo nagilis sa duha ka bahin. (Mat 27:51-54; Luc 23:44, 45) Sa ikatulong adlaw human niadto, siya naghatag ug mas dakong pamatuod sa iyang Pagkasoberano sa dihang iyang gibanhaw ang iyang Anak ngadto sa espiritung kinabuhi, bisan pa sa kawang nga mga paningkamot sa mga tawo sa pagpugong sa maong pagbanhaw pinaagi sa pagbutang ug mga guwardiya diha sa tinakpan nga lubnganan ni Jesus.—Mat 28:1-7.

Ang "Gingharian sa Anak nga Iyang Gihigugma." Napulo ka adlaw human sa pagkayab ni Jesus ngadto sa langit, niadtong Pentekostes sa 33 K.P., ang iyang mga tinun-an nakabaton ug pamatuod nga siya 'gibayaw ngadto sa tuong kamot sa Diyos' sa dihang gibubo ni Jesus ang balaang espiritu ibabaw kanila. (Buh 1:8, 9; 2:1-4, 29-33) Busa ang "bag-ong pakigsaad" miepekto na diha kanila, ug nahimo silang kinauyokan sa usa ka bag-ong "balaang nasod," ang espirituwal nga Israel.—Heb 12:22-24; 1Pe 2:9, 10; Gal 6:16.

Si Kristo naglingkod na karon sa tuong kamot sa iyang Amahan ug mao ang Ulo niini nga kongregasyon. (Efe 5:23; Heb 1:3; Flp 2:9-11) Ang Kasulatan nagpakita nga sukad sa Pentekostes 33 K.P., ang usa ka espirituwal nga gingharian natukod na ibabaw sa iyang mga tinun-an. Sa dihang misulat sa unang-siglong mga Kristohanon sa Colosas, gihisgotan ni apostol Pablo si Jesu-Kristo ingong nakabaton na ug gingharian: "[Ang Diyos] nagpagawas kanato gikan sa awtoridad sa kangitngit ug nagbalhin kanato ngadto sa gingharian sa Anak nga iyang gihigugma."—Col 1:13; itandi ang Buh 17:6, 7.

Ang gingharian ni Kristo sukad sa Pentekostes sa 33 K.P. maoy usa ka espirituwal nga gingharian nga nagmando ibabaw sa espirituwal nga Israel, ang mga Kristohanon nga gianak sa espiritu sa Diyos aron mahimong espirituwal nga mga anak sa Diyos. (Ju 3:3, 5, 6) Sa dihang kini nga inanak-sa-espiritung mga Kristohanon makadawat sa ilang langitnong ganti, sila dili na yutan-ong mga sakop sa espirituwal nga gingharian ni Kristo, kondili sila mahimong mga hari kauban ni Kristo didto sa langit.—Pin 5:9, 10.

Ang "Gingharian sa Atong Ginoo ug sa Iyang Kristo." Pinaagi sa usa ka pinadayag gikan sa Diyos, nakita ni apostol Juan, nga nagsulat sa hapit nang matapos ang unang siglo K.P., ang umalabot nga panahon sa dihang si Jehova nga Diyos, pinaagi sa iyang Anak, mohimog usa ka bag-ong kapahayagan sa iyang pagmando. Nianang panahona, sama sa panahon sa pagdala ni David sa Arka ngadto sa Jerusalem, ikaingon nga si Jehova 'nakahupot sa iyang dakong gahom ug misugod sa pagmando ingong hari.' Mao kini ang panahon nga ang makusog nga mga tingog didto sa langit magmantala: "Ang gingharian sa kalibotan nahimo nang gingharian sa atong Ginoo ug sa iyang Kristo, ug siya magamando ingong hari hangtod sa kahangtoran."—Pin 11:15, 17; 1Cr 16:1, 31.

Ang "atong Ginoo," ang Soberanong Ginoong Jehova, kinsa nagpasundayag sa iyang awtoridad ibabaw sa "gingharian sa kalibotan," naghimog usa ka bag-ong kapahayagan sa iyang soberanya ibabaw sa atong yuta. Siya nag-awtorisar sa iyang Anak, si Jesu-Kristo, nga magmando usab niana nga Gingharian, maong gitawag kini nga "gingharian sa atong Ginoo ug sa iyang Kristo." Kini nga Gingharian mas dako ug mas lapad kay sa "gingharian sa Anak nga iyang gihigugma," nga gihisgotan diha sa Colosas 1:13. Ang "gingharian sa Anak nga iyang gihigugma" nagsugod niadtong Pentekostes 33 K.P. ug nagmando ibabaw sa dinihogang mga tinun-an ni Kristo; ang "gingharian sa atong Ginoo ug sa iyang Kristo" gipatungha sa kataposan sa "tinudlong mga panahon sa mga nasod" ug nagmando ibabaw sa tanang katawhan sa yuta.—Luc 21:24.

Sa dihang gipamando usab sa "gingharian sa kalibotan," gihimo ni Jesu-Kristo ang gikinahanglang mga lakang aron mahanaw ang pagsupak sa pagkasoberano sa Diyos. Ang unang lakang nahitabo didto sa langitnong dominyo; si Satanas ug ang iyang mga demonyo napildi ug gitambog nganhi sa yutan-ong dominyo. Kini misangpot sa pagmantala: "Ania na ang kaluwasan ug ang gahom ug ang gingharian sa atong Diyos ug ang awtoridad sa iyang Kristo." (Pin 12:1-10) Sulod sa hamubong yugto sa panahon nga nahibilin alang kaniya, kining pangunang Kaaway nga si Satanas nagpadayon sa pagtuman sa tagna sa Genesis 3:15 pinaagi sa pagpakiggubat batok sa "mga nahibilin" sa "binhi" sa babaye, "ang mga balaan" nga gitakdang magmando uban ni Kristo. (Pin 12:13-17; itandi ang Pin 13:4-7; Dan 7:21-27.) Bisan pa niana, ang "matarong nga mga mando" ni Jehova mapadayag, ug ang iyang mga kapahayagan sa paghukom modangat ingong mga hampak batok niadtong misupak kaniya, nga moresulta sa paglaglag sa mistikong Dakong Babilonya, ang pangunang maglulutos sa mga alagad sa Diyos dinhi sa yuta.—Pin 15:4; 16:1–19:6.

Human niana ang "gingharian sa atong Ginoo ug sa iyang Kristo" magpadala sa langitnong kasundalohan niini batok sa mga magmamando sa tanang yutan-ong mga gingharian ug sa ilang mga kasundalohan diha sa gubat sa Armagedon, ug maglaglag kanila. (Pin 16:14-16; 19:11-21) Mao kini ang

tubag sa pangamuyo ngadto sa Diyos: "Paanhia ang imong gingharian. Matuman unta ang imong kabubut-on, maingon sa langit, mao man usab sa yuta." (Mat 6:10) Dayon si Satanas itambog sa kahiladman ug magsugod ang usa ka libo ka tuig nga yugto diin si Kristo Jesus ug ang iyang mga kaubanan magmando ingong mga hari ug mga saserdote ibabaw sa mga molupyo sa yuta.—Pin 20:1, 6.

'Itugyan ni Kristo ang gingharian.' Gihubit usab ni apostol Pablo ang pagmando ni Kristo panahon sa iyang presensiya. Human banhawon ni Kristo ang iyang mga sumusunod gikan sa kamatayon, siya mopadayon sa 'pagwagtang sa tanang kagamhanan ug sa tanang awtoridad ug gahom' (dayag nga nagtumong sa tanang kagamhanan, awtoridad, ug gahom nga supak sa kabubut-on sa Diyos ingong Soberano). Dayon, sa pagkatapos sa iyang Milenyong Paghari, "itugyan na niya ang gingharian ngadto sa iyang Diyos ug Amahan," ug siya magpasakop ngadto sa "Usa nga nagpasakop sa tanang butang ngadto kaniya, aron ang Diyos mahimong tanang butang ngadto sa tanan."—1Co 15:21-28.

Sanglit 'itugyan ni Kristo ang gingharian ngadto sa iyang Diyos ug Amahan,' sa unsang diwa nga ang iyang Gingharian "walay kataposan," sumala sa subsob nga giingon sa Kasulatan? (2Pe 1:11; Isa 9:7; Dan 7:14; Luc 1:33; Pin 11:15) Ang iyang Gingharian "dili gayod malumpag"; ang mga kalamposan niini magpadayon hangtod sa hangtod; siya pasidunggan sa walay kataposan tungod sa iyang papel ingong Mesiyanikong Hari.—Dan 2:44.

Panahon sa Usa ka Libo ka Tuig nga Paghari, ang pagmando ni Kristo sa yuta maglangkit ug saserdotehanong buluhaton alang sa masinugtanong katawhan. (Pin 5:9, 10; 20:6; 21:1-3) Pinaagi niini ang paggahom sa sala ug kamatayon ingong mga hari ibabaw sa masinugtanong katawhan, nga nailalom sa ilang "balaod," matapos na; ang dili-takos nga kalulot ug ang pagkamatarong mao ang mangibabaw. (Rom 5:14, 17, 21) Sanglit ang sala ug kamatayon pagahanawon sa bug-os gikan sa mga molupyo sa yuta, matapos na usab ang pag-alagad ni Jesus ingong "usa ka magtatabang ngadto sa Amahan" sa diwa nga nagtaganag kapasig-ulian gikan sa mga sala sa dili-hingpit nga mga tawo. (1Ju 2:1, 2) Kana magpasig-uli sa katawhan ngadto sa orihinal nga kahimtang nga napahimuslan sa hingpit nga tawong si Adan didto sa Eden. Si Adan samtang hingpit pa wala magkinahanglan nga adunay usa nga mopataliwala kaniya ug sa Diyos aron mohimog pagpasig-uli. Busa, sa pagkatapos usab sa Usa ka Libo ka Tuig nga Pagmando ni Jesus, ang mga molupyo sa yuta maanaa na sa kahimtang ug mailalom sa responsibilidad nga manubag sa ilang binuhatan atubangan kang Jehova nga Diyos ingong Supremong Maghuhukom, nga dili na modangop kang bisan kinsa ingong legal nga tigpataliwala, o magtatabang. Si Jehova, ang Soberanong Gahom, sa ingon mahimong "tanang butang ngadto sa tanan." Kini nagkahulogan nga ang katuyoan sa Diyos nga "tigomon pag-usab ang tanang butang diha kang Kristo, ang mga butang sa mga langit ug ang mga butang sa yuta," bug-os na nga matuman.—1Co 15:28; Efe 1:9, 10.

Bug-os na unyang molampos ang katuyoan sa Milenyong Pagmando ni Jesus. Ang yuta, nga kanhi maoy sentro sa pagrebelde, mapasig-uli na unya sa bug-os, hinlo, ug tinong dapit niini diha sa gingharian o dominyo sa Soberano sa uniberso. Walay segundaryong gingharian ang magpabilin tali kang Jehova ug sa masinugtanong katawhan.

Apan human niini, himoon ang usa ka kataposang pagsulay sa integridad ug debosyon sa tanang yutan-ong mga sakop niini. Si Satanas pagabuhian gikan sa iyang bilanggoan sa kahiladman. Kadtong magpadala sa iyang pagpanghaylo mobuhat sa ingon sumala sa samang isyu nga gipatungha didto sa Eden: ang katungod sa pagkasoberano sa Diyos. Makita kini pinaagi sa ilang pag-atake 'sa kampo sa mga balaan ug sa siyudad nga hinigugma.' Sanglit ang maong isyu gihusay na sa hudisyal nga paagi ug gideklarar na nga natapos sa Korte sa langit, wala na unyay tugotan nga dugayng rebelyon labot niini. Kadtong mapakyas sa pagbarog nga maunongon dapig sa Diyos dili na makahimo sa pagpangamuyo kang Kristo Jesus ingong 'pangpasig-uli nga magtatabang,' kondili si Jehova nga Diyos mahimo nang "tanang butang" ngadto kanila, nga dili na posible ang pagpangamuyo o pagpataliwala. Ang tanang rebelde, espiritu ug tawo, makadawat sa sentensiya sa Diyos nga kalaglagan diha sa "ikaduhang kamatayon."—Pin 20:7-15.

GINHAWAAN. Tan-awa ang TINAI.

GININHAWA. Tan-awa ang ESPIRITU.

GINOO. Ang Grego ug Hebreohanong mga pulong nga gihubad nga "ginoo" (o ang susamang mga termino nga "senyor," "tag-iya," "agalon") gigamit maylabot kang Jehova nga Diyos (Eze 3:11), kang Jesu-Kristo (Mat 7:21), sa usa sa mga ansiyano nga nakita ni Juan diha sa panan-awon (Pin 7: 13, 14), sa mga manulonda (Gen 19:1, 2; Dan 12:8), sa mga tawo (1Sa 25:24; Buh 16:16, 19, 30), ug sa bakak nga mga bathala (1Co 8:5). Sagad ang terminong "ginoo" nagtumong sa usa nga nanag-iya o may awtoridad ug gahom ibabaw sa mga tawo o mga butang. (Gen 24:9; 42:30; 45:8, 9; 1Ha 16:24;

Luc 19:33; Buh 25:26; Efe 6:5) Kini nga titulo gigamit ni Sara ngadto sa iyang bana (Gen 18:12), sa mga anak ngadto sa ilang mga amahan (Gen 31:35; Mat 21:28, 29), ug sa manghod ngadto sa iyang magulang nga igsoong lalaki (Gen 32:5, 6). Kini makita ingong usa ka titulo sa pagtahod nga gigamit alang sa prominenteng mga tawo, publikong mga opisyal, mga manalagna, ug mga hari. (Gen 23:6; 42:10; Num 11:28; 2Sa 1:10; 2Ha 8:10-12; Mat 27:63) Sa dihang gigamit alang sa mga estranyo, ang "ginoo" o "senyor" nagsilbing usa ka titulo sa pangatahoran.—Ju 12:21; 20:15; Buh 16:30.

Si Jehova nga Diyos. Si Jehova nga Diyos mao ang "Ginoo sa langit ug sa yuta," ingong ang Unibersohanong Soberano tungod sa iyang Pagkamaglalalang. (Mat 11:25; Pin 4:11) Ang langitnong mga linalang naghisgot kaniya ingong "Ginoo," sumala sa gibutyag sa Pinadayag 11:15, nga nag-ingon: "Dihay makusog nga mga tingog sa langit, nga nag-ingon: 'Ang gingharian sa kalibotan nahimo nang gingharian sa atong Ginoo [si Jehova] ug sa iyang Kristo.' " Ang matinumanong mga alagad sa Diyos dinhi sa yuta nagtawag kaniya ingong "Soberanong Ginoo," ug kini nga titulo makita kapin sa 300 ka higayon diha sa inspiradong Kasulatan. (Gen 15:2; Pin 6:10) Siya tukma usab nga gihubit ingong "matuod nga Ginoo." (Isa 1:24) Pinaagi sa iyang sugo nga ang katawhan gitigom o giani alang sa kinabuhi. Busa, ingong "Agalon [Ginoo] sa pagpangani," ngadto kaniya angayng himoon ang pangamuyo alang sa dugang pang mga mamumuo nga motabang sa pagpangani.—Mat 9:37, 38; tan-awa ang apendise sa *Rbi8,* pp. 1566-1568.

Si Jesu-Kristo. Samtang dinhi sa yuta, si Jesu-Kristo nagtawag sa iyang kaugalingon ingong "Ginoo sa igpapahulay." (Mat 12:8) Sa tukmang paagi, iyang gigamit ang Igpapahulay alang sa pagbuhat sa buluhaton nga gisugo sa iyang langitnong Amahan. Ang maong buluhaton naglakip sa pagpang-ayo sa mga masakiton. (Itandi ang Mat 8:16, 17.) Si Jesus nahibalo nga ang Moisesnong Balaod, lakip na ang gilatid nga Igpapahulay niini, maoy 'landong sa maayong mga butang nga moabot.' (Heb 10:1) Maylabot sa "maayong mga butang nga moabot," adunay usa ka igpapahulay nga niana siya mao ang Ginoo.—Tan-awa ang IGPAPAHULAY, ADLAW NGA ("Ginoo sa Igpapahulay").

Samtang si Jesu-Kristo dinhi pa sa yuta, ang mga tawo gawas pa sa iyang mga tinun-an nagtawag kaniya nga "Ginoo" o "Senyor." (Mat 8:2; Ju 4:11) Niini nga mga kahimtang kini sa panguna maoy usa ka titulo sa pagtahod o pangatahoran. Apan, ngadto sa iyang mga apostoles gipakita ni Jesus nga ang pagtawag kaniya ug "Ginoo" naglangkit ug labaw pa niini. Matod niya: "Kamo nagtawag kanako, 'Magtutudlo,' ug 'Ginoo,' ug husto ang inyong gisulti, kay mao man ako." (Ju 13:13) Ingong iyang mga tinun-an, kini nga mga apostoles maoy iyang mga magtutuon o mga tinudloan. Busa siya maoy ilang Ginoo, o Agalon.

Human sa kamatayon ug pagkabanhaw ni Jesus ang iyang titulo nga Ginoo ilabinang nakabaton ug dakong kahulogan. Pinaagi sa iyang haladnong kamatayon, iyang gipalit ang iyang mga sumusunod, nga tungod niini siya nahimong ilang Tag-iya. (Ju 15:13, 14; 1Co 7:23; 2Pe 2:1; Jud 4; Pin 5:9, 10) Siya usab maoy ilang Hari ug Pamanhonon ug sila magpasakop kaniya ingong ilang Ginoo. (Buh 17:7; Efe 5:22-27; itandi ang Ju 3:28, 29; 2Co 11:2; Pin 21:9-14.) Sa dihang gigantihan ni Jehova ang iyang Anak tungod sa pagkamatinumanon niini bisan gani sa pag-antos sa usa ka makauulaw nga kamatayon diha estaka, siya "nagbayaw kaniya ngadto sa usa ka labaw nga katungdanan ug malulotong naghatag kaniya sa ngalan nga labaw sa tanang uban pa nga ngalan, aron nga sa ngalan ni Jesus moluhod ang tanang tuhod nilang anaa sa langit ug nilang anaa sa yuta ug nilang anaa ilalom sa yuta, ug ang tanang dila magaila sa dayag nga si Jesu-Kristo maoy Ginoo alang sa kahimayaan sa Diyos nga Amahan." (Flp 2:9-11) Ang pag-ila kang Jesu-Kristo ingong Ginoo nagkahulogan ug labaw pa kay sa pagtawag lamang kaniya nga "Ginoo." Kini nagkinahanglan nga ang usa ka indibiduwal moila sa posisyon ni Jesus ug mosubay sa dalan sa pagkamasinugtanon. (Itandi ang Ju 14:21.) Sumala sa giingon ni Jesus: "Dili ang matag usa nga magaingon kanako, 'Ginoo, Ginoo,' makasulod sa gingharian sa mga langit, kondili ang usa nga nagabuhat sa kabubut-on sa akong Amahan nga anaa sa mga langit."—Mat 7:21.

Si Jehova nga Diyos naghatag usab ug imortalidad o pagkawalay-kamatayon sa iyang matinumanong Anak. Busa, bisan tuod daghang tawo ang nagmando ingong mga hari o mga ginoo, si Jesu-Kristo lamang, ingong "Hari sa mga hari ug Ginoo sa mga ginoo," ang walay kamatayon.—1Ti 6:14-16; Pin 19:16.

Sanglit si Jesus adunay mga yawi sa kamatayon ug sa Hades (Pin 1:17, 18), siya makahimo sa pagpahigawas sa katawhan gikan sa komon nga lubnganan (Ju 5:28, 29) ug gikan sa kamatayon nga napanunod gikan kang Adan. (Rom 5:12, 18) Busa siya usab ang 'Ginoo sa mga patay,' lakip kang Haring David nga usa sa iyang yutan-ong mga katigulangan.—Buh 2:34-36; Rom 14:9.

Usa ka Titulo sa Pagtahod. Sanglit ang mga Kristohanon aduna lamay "usa ka Ginoo" nga mao si Jesu-Kristo (Efe 4:5), kini wala magkahulogan nga dili na mapadapat ang "ginoo" (o, "senyor")

ngadto sa uban ingong usa ka titulo sa pagtahod, pangatahoran, o awtoridad. Si apostol Pedro naghisgot gani kang Sara ingong usa ka maayong panig-ingnan alang sa Kristohanong mga asawa tungod sa iyang pagkamasinugtanon kang Abraham, "nga nagtawag kaniya nga 'ginoo.'" (1Pe 3:1-6) Kini dili usa ka pormalidad lamang sa kabahin ni Sara. Kini maoy usa ka tim-os nga pagpakita sa iyang pagpasakop, kay siya naghisgot kaniya ingong ginoo "sulod sa iyang kaugalingon." (Gen 18:12) Sa laing bahin, sanglit ang tanang Kristohanon maoy mga igsoon, sayop nga ilang tawgon ang usa sa ilang taliwala nga "Pangulo" o "Ginoo," nga mag-isip sa maong igsoon ingong espirituwal nga pangulo.—Mat 23:8-10; tan-awa ang MAGKAABIN NGA MGA GINOO; JEHOVA; JESU-KRISTO.

Ang Gregong "Kyrios." Kini nga Gregong pulong maoy adhetibo, nga nagpasabot nga adunay gahom (*ky′ros*) o awtoridad, ug kini gigamit usab ingong usa ka nombre. Kini makita sa matag basahon sa Kristohanon Gregong Kasulatan gawas sa Tito ug sa mga sulat ni Juan. Kini nga termino katumbas sa Hebreohanong *'A·dhohn′*. Ingong linalang nga Anak ug Alagad sa Diyos, si Jesu-Kristo tukmang nagtawag sa iyang Amahan ug Diyos (Ju 20:17) ingong "Ginoo" (*'Adho·nai′* o *Ky′ri·os*), ang Usa nga adunay labaw nga gahom ug awtoridad, ang iyang Ulo. (Mat 11:25; 1Co 11:3) Ingong usa nga binayaw ngadto sa tuong kamot sa iyang Amahan, si Jesus maoy "Ginoo sa mga ginoo" alang sa tanan gawas sa iyang Amahan, ang Diyos nga Labing Gamhanan.—Pin 17:14; 19:15, 16; itandi ang 1Co 15:27, 28.

Ang paggamit sa Ginoo ingong hulip sa ngalan sa Diyos. Panahon sa ikaduha o ikatulo nga siglo sa Komong Panahon, gihulip sa mga eskriba ang mga pulong nga *Ky′ri·os* (Ginoo) ug *The·os′* (Diyos) alang sa ngalan sa Diyos nga Jehova diha sa mga kopya sa Gregong *Septuagint* nga hubad sa Hebreohanong Kasulatan. Ang ubang mga hubad, sama sa Latin nga *Vulgate, Douay Version* (nga pinasukad sa *Vulgate*), ug *King James Version,* maingon man ang daghang modernong mga hubad (*NE, AT, RS, NIV, TEV, NAB*), naghubad sa samang paagi. Ang ngalan sa Diyos gipulihan sa mga terminong "Diyos" ug "Ginoo," nga sagad ang tanan niini kapital ug mga letra diha sa Cebuano aron ipaila ang paghulip sa Tetragrammaton, o ngalan sa Diyos.

Kasukwahi niini nga paagi sa paghubad, ang komite sa paghubad sa *American Standard Version* sa 1901 miingon: "Ang Amerikanong mga Rebisador, human sa mainampingon nga pagtagad, nagkahiusa uban ang hugot nga pagtuo, nga ang pagkamatuotuohon sa mga Hudiyo, nga nag-isip sa Ngalan sa Diyos nga sagrado ra kaayo nga litokon, dili na angayng mopatigbabaw diha sa Iningles o sa bisan unsang ubang bersiyon sa Daang Tugon, sanglit wala man kini mopatigbabaw diha sa daghang bersiyon nga gihubad sa modernong mga misyonaryo. . . . Kining personal nga ngalan [Jehova], lakip sa daghang sagradong mga kalangkitan niini, karon gipasig-uli na nganha sa dapit niini sa sagradong teksto diin kini adunay dili malalis nga katungod."—Pasiuna sa *AS,* p. iv.

Ang ubay-ubayng mga hubad sukad niadto (*An, JB* [Iningles ug Pranses], *NC, BC* [pulos Kinatsila], ug uban pa) kanunayng naghubad sa Tetragrammaton ingong "Yahweh" o migamit ug susamang porma.

Ubos sa ulohang JEHOVA (Diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan), adunay ebidensiya usab nga gipresentar aron ipakita nga ang ngalan sa Diyos nga Jehova gigamit diha sa orihinal nga mga sinulat sa Kristohanon Gregong Kasulatan, gikan sa Mateo hangtod sa Pinadayag. Pinasukad niini, ang *Bag-ong Kalibotang Hubad,* nga gigamit sa katibuk-an niini nga basahon, nagpasig-uli sa ngalan sa Diyos diha sa hubad niini sa Kristohanon Gregong Kasulatan, nga sa kinatibuk-an naghubad niini sa 237 ka higayon. Gihimo sa ubang mga hubad ang samang pagpasig-uli, ilabina sa dihang naghubad sa Kristohanon Gregong Kasulatan ngadto sa Hebreohanon.

Sa dihang naghisgot sa "Pagpasig-uli sa Ngalan sa Diyos," ang Komite sa Paghubad sa Bag-ong Kalibotang Bibliya nagpahayag: "Aron masayran kon haing dapita gihulipan ang ngalan sa Diyos sa Gregong mga pulong nga Κύριος ug Θεός, among gitino kon haing dapita ang inspirado nga Kristohanong mga magsusulat mikutlo ug mga bersikulo, mga pulong ug mga ekspresyon gikan sa Hebreohanong Kasulatan ug dayon among gisusi sa Hebreohanong teksto aron matino kon makita ba diha niini ang ngalan sa Diyos. Niining paagiha among natino kon kinsa ang gitumong o ang persona nga gihisgotan sa dihang gigamit ang mga pulong nga *Ky′ri·os* ug *The·os′*." Nagpatin-aw ug dugang, ang Komite miingon: "Aron malikayan ang paglapas sa mga utlanan sa usa ka maghuhubad ngadto na sa paghimog interpretasyon, kami mabinantayon kaayo bahin sa paghubad sa ngalan sa Diyos diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan, nga mainampingong nagtagad kanunay sa Hebreohanong Kasulatan ingong basehanan. Among gisusi ang panagkauyon sa Hebreohanong mga bersiyon aron matino ang among hubad." Ang maong panagkauyon gikan sa Hebreohanong mga bersiyon makita diha sa tanang 237 ka dapit nga ang Komite sa Paghubad sa

Bag-ong Kalibotang Bibliya naghubad sa ngalan sa Diyos diha sa ilang hubad.—Apendise sa *Rbi8,* pp. 1564-1566.

Ang Hebreohanong "Adhohn" ug "Adhonai." Ang Hebreohanong pulong nga *'a·dhohn'* makaplagan sa 334 ka higayon diha sa Hebreohanong Kasulatan. Kini nagpasabot sa pagkatag-iya o pagkaulo ug gigamit maylabot sa Diyos ug sa mga tawo. Ang plural nga porma nga *'adho·nim'* usahay nagtumong sa yanong numerikal nga plural ug sa ingon gihubad nga "mga ginoo" o "mga agalon." (Sal 136:3; Isa 26:13) Sa ubang mga teksto ang plural nga porma nagpaila sa pagkahamili, o kahalangdon, sa Diyos man o sa tawo (Sal 8:1; Gen 39:2), ug sa maong mga kahimtang ang bisan unsang mga pronombre o mga adhetibo nga gigamit sa paghubit maoy singular. (Sal 45:11; 147:5) Sa ubang mga teksto, duha ka plural ang gigamit sa samang higayon aron sa pagpalahi kang Jehova gikan sa daghang uban pang mga ginoo pinaagi sa paggamit ug plural nga nagpaila sa iyang pagkahamili.—Deu 10:17; Sal 136:3; itandi ang 1Co 8: 5, 6.

Ang mga titulo nga *'A·dhohn'* ug *'Adho·nim'* gipadapat ngadto kang Jehova sa 25 ka higayon diha sa Kasulatan. Sa siyam ka dapit niini diha sa Masoretikong teksto, ang *'A·dhohn'* adunay tinong artikulo nga *ha* nga nag-una niini, nga tungod niana kini nga titulo mapadapat lamang kang Jehova. (Ex 23:17; 34:23; Isa 1:24; 3:1; 10:16, 33; 19:4; Miq 4:13; Mal 3:1) Diha sa unom ka teksto diin ang *'A·dhohn'* walay tinong artikulo apan nagtumong kang Jehova, kini naghubit kaniya ingong Ginoo (Tag-iya) sa yuta ug busa tin-aw kon kinsa ang gitumong. (Jos 3:11, 13; Sal 97:5; 114:7; Zac 4:14; 6:5) Diha sa napulo ka teksto diin ang *'Adho·nim'* gigamit maylabot kang Jehova, ang labing duol nga konteksto maoy motino nga kini nagtumong kaniya.—Deu 10:17; Neh 8:10; 10:29; Sal 8:1, 9; 135:5; 136:3; 147:5; Isa 51:22; Os 12:14.

Ang panapos nga *ai* nga gidugang sa Hebreohanong pulong nga *'a·dhohn'* maoy laing plural nga porma nga nagpaila sa pagkahamili. Kon ang *'Adho·nai'* makita nga walay dugang nga *suffix* sa Hebreohanon, kini gigamit lamang ngadto kang Jehova ug nagpaila nga siya mao ang Soberanong Ginoo. Sumala sa *The International Standard Bible Encyclopedia* (1986, Tomo 3, p. 157), "kini nga porma nagpasiugda sa gahom ug pagkasoberano ni Yahweh ingong 'Ginoo.'" Ang paggamit niini sa mga tawo sa dihang motawag kaniya nagpasabot sa mapinasakopon nga pag-ila sa maong dakong kamatuoran.—Gen 15:2, 8; Deu 3:24; Jos 7:7.

Dayag nga sa unang bahin sa Komong Panahon ang ngalan sa Diyos, *YHWH,* giisip na sa Hudiyong mga rabbi nga sagrado ra kaayo nga litokon. Hinunoa, kini ilang gihulipan ug *'Adho·nai'* (usahay *'Elohim'*) sa dihang basahon sa makusog ang Kasulatan. Ang mga Sopherim o mga eskriba naghulip pa gani sa ngalan sa Diyos diha sa sinulat nga teksto pinaagig *'Adho·nai'* sa 134 ka higayon (133 diha sa *Biblia Hebraica Stuttgartensia*). Sukad sa mga ikalima hangtod sa ikasiyam nga siglo sa atong Komong Panahon, ang mga Masorete nagkopya sa teksto nga maampingon kaayo. Ilang gitala diha sa Masora (ilang mga nota diha sa teksto) kon diin gihimo sa mga Sopherim ang maong mga kausaban. Busa, nailhan kining 134 ka kausaban. (Alang sa listahan niini tan-awa ang apendise sa *Rbi8,* p. 1562.) Sa pagtagad niini, aduna pay 306 ka dapit diin ang *'Adho·nai'* makita sa orihinal diha sa teksto.

Ang titulong *'Adho·nai'* kasagarang gigamit sa mga manalagna, ug mas subsob nga gigamit ni Ezequiel kay sa uban. Halos sa matag higayon, iyang gikombinar kini sa ngalan sa Diyos aron maporma ang *'Adho·nai' Yehwih',* "Soberanong Ginoong Jehova." Ang laing gikombinar nga titulo, nga makita sa 16 ka higayon, mao ang *'Adho·nai' Yehwih' tseva·'ohth',* "Soberanong Ginoo, Jehova sa mga panon," ug ang tanan gawas sa duha ka teksto diin makita kini (Sal 69:6; Am 9:5) makaplagan diha sa Isaias ug Jeremias. Kini nga titulo gigamit sa pagpaila kang Jehova ingong ang usa nga may gahom ug determinasyon dili lamang sa pagpanimalos alang sa iyang gilupigan nga katawhan kondili sa pagsilot usab kanila tungod sa ilang pagkadili-matinumanon.

GIPAHINUNGOD NGA BUTANG. Sa iyang pagpakiglabot sa nasod sa Israel, si Jehova nga Diyos nagmando nga ang pipila ka butang, mga tawo, o bisan ang tibuok nga mga siyudad ipailalom sa sagradong pagdili, sa ingon nagdili niini gikan sa bisan unsang ordinaryo o mapasipalahong paggamit. Si Koehler ug Baumgartner nagbatbat sa *che'rem* ingong usa ka "butang o tawo nga gipahinungod o gitugyan (sa kalaglagan o sa sagrado nga paggamit ug busa gilain gikan sa mapasipalahong paggamit)," ug ang *causative form* sa berbo nga *cha·ram'* ingong "pagwagtang (pinaagig pagdili . . . paglain gikan sa katilingban ug sa kinabuhi, pagtugyan sa kalaglagan)." (*Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* Leiden, 1958, p. 334) Busa, sa diwa ang maong gipahinungod o gitugyan nga mga butang nahimong "butang nga gidili" alang sa mga Israelinhon. Ang susamang pulong sa Arabiko nagbaton sa samang kahulogan hangtod karong adlawa. Alang sa mga Arabo nga Muslim, ang sagradong teritoryo sa Mecca ug Medina giisip nga *haram;* ug ang *harim* sa usa ka sultan maoy usa ka

dapit nga dugay nang gidili ngadto sa tanang tawo gawas sa tagdumala sa iyang mga asawa o sa iyang mga eunuko.

Ang sagradong pagdili unang gipahayag panahon sa paghatag sa Balaod. Sa Exodo 22:20 atong mabasa: "Ang maghalad ngadto sa bisan unsang diyos gawas kang Jehova lamang igatugyan ngadto sa kalaglagan [usa ka porma sa *cha·ram'*]." Kini nga mando gipadapat nga walay pagpihig ngadto sa mga Israelinhon, sama sa gihimong idolatriya didto sa Sitim nga misangpot sa pagkamatay sa mga 24,000 gikan sa maong nasod. (Num 25:1-9) Ang pagbaton sa usa ka butang nga gitugyan sa kalaglagan maghimo usab sa nagbaton niana nga mailalom sa maong pagdili o pagkatinugyan sa kalaglagan. Busa, labot sa relihiyosong mga larawan sa mga nasod sa Canaan, ang Diyos nagpasidaan sa mga Israelinhon: "Dili ka magpasulod sa imong balay ug usa ka dulumtanang butang [larawan] ug mahimo nga usa ka butang nga gikatugyan sa kalaglagan [*che'rem*] nga sama niini. Kalud-an mo gayod kini sa bug-os ug kasilagan mo kini sa hingpit, tungod kay kini gikatugyan ngadto sa kalaglagan."—Deu 7:25, 26.

Ang sagradong pagdili dili kanunayng nagpasabot ug kalaglagan. Ang mga butang, mga hayop, ug bisan kaumahan mahimong ipahinungod kang Jehova ug sa ingon mahimong balaang mga butang alang sa sagradong paggamit sa mga saserdote o sa pag-alagad diha sa templo. Apan ang mga tawo nga nailalom sa sagradong pagdili pagapatyon gayod. Walay gipahinungod, hinalad, o gikatugyan nga butang ang mahimong tubson sa bisan unsang kantidad, ug kini maoy usa ka dakong kalainan tali sa gipahinungod nga butang ug sa usa ka butang nga gihimong sagrado.—Lev 27:21, 28, 29; itandi ang mga bersikulo 19, 27, 30, 31; Num 18:14; Jos 6:18, 19, 24; Eze 44:29; Esd 10:8.

Canaanhon. Sa panahon sa pagsakop sa Canaan nga kining sagradong pagdili nailado pagayo. Sa wala pa ang aktuwal nga pagsulod sa Israel sa maong yuta, sa dihang ang Canaanhong hari sa Arad misulong kanila didto sa Negeb, giuyonan ni Jehova ang panaad sa mga Israelinhon nga ang mga siyudad sa gingharian sa maong Canaanhong hari itugyan sa kalaglagan. (Num 21:1-3) Human sa ilang pagsulong sa Israel, ang mga gingharian ni Sihon ug ni Og, sa S sa Jordan, sunod nga nailalom sa pagdili, nga misangpot sa pagkalaglag sa tanang tawo sa ilang mga siyudad ug sa pagtipig lamang sa binuhing mga hayop ug sa ubang mga inagaw. (Deu 2:31-35; 3:1-7) Sa ulahi, didto sa Kapatagan sa Moab, sa wala pa motabok ang mga Israelinhon sa Jordan, gipasiugda pag-usab ni Jehova ang panginahanglan alang sa mahinlo nga pagsimba ug sa paglikay sa tanang makapahugaw nga mga impluwensiya. Iyang gimando nga ang pito ka nasod sa Yutang Saad ipailalom sa sagradong pagdili ug ang ilang idolatrosong mga pumoluyo itugyan sa kalaglagan sa mga Israelinhon, nga molihok ingong iyang mga tigpahamtang ug silot. (Deu 7:1-6, 16, 22-26) Ang halayo nga mga siyudad lamang nga dili sakop niini nga mga nasod ang hatagag kahigayonan nga makigdait; apan kadtong mga nasod nga gitugyan sa Diyos sa kalaglagan pagalaglagon, "aron kamo dili matudloan nila sa pagbuhat sumala sa tanan nilang dulumtanang mga butang, nga ilang gibuhat sa ilang mga diyos, ug kamo sa pagkatinuod makasala batok kang Jehova nga inyong Diyos." (Deu 20:10-18) Ang pagpalingkawas kang bisan kinsa kanila mosangpot gayod nga sila matakdan ug mahugawan sa ilang bakak nga mga relihiyon. Pinaagi sa pagpuo kanila matipigan ang mga kinabuhi sa mga Israelinhon; apan mas labawng hinungdanon, mahuptan niini ang kaputli sa pagsimba sa Unibersohanong Soberano, si Jehova nga Diyos. Ang samang pagdili gipadapat kang bisan kinsang nag-apostata nga membro sa ilang mga banay o sa umaabot nga mga molupyo sa bisan diin nga mga siyudad sa mga Israelinhon nga mahimong tukoron didto sa Yutang Saad.—Deu 13:6-17.

Sa kasadpan sa Jordan, ang Jerico mao ang unang siyudad nga gitugyan sa kalaglagan, nga wala gayoy gitipigan gawas sa mga butang nga metal aron gamiton sa templo. Tungod sa iyang pagtuo, si Rahab ug ang iyang pamilya gipahigawas gikan sa maong pagdili o pagpinig ngadto sa kalaglagan. Bisan pa sa kusganong pasidaan ni Josue nga ang dili pagtuman sa pagdili mosangpot sa kalaglagan sa tibuok nasod, gikawat ni Acan ang pipila ka gidiling mga butang ug sa ingon naghimo sa iyang kaugalingon nga "usa ka butang nga gikatugyan ngadto sa kalaglagan." Ang iyang kamatayon lamang ang nakapahigawas sa tibuok nasod gikan sa pagkailalom sa samang pagdili o pagkatinugyan niini sa kalaglagan.—Jos 6:17-19; 7:10-15, 24-26.

Gabaonhon. Human niadto, daghang siyudad ang gitugyan sa kalaglagan. (Jos 8:26, 27; 10:28-42; 11:11, 12) Mahitungod sa maong mga siyudad, ang rekord nag-ingon: "Wala gayoy siyudad nga nakigdait sa mga anak sa Israel gawas sa mga Hivihanon nga nagpuyo sa Gabaon. Ang tanang uban pa ilang gikuha pinaagig gubat. Kay maoy paagi ni Jehova nga tugotang magmatig-a ang ilang kasingkasing aron sila makiggubat batok sa Israel, aron iyang ikatugyan sila sa kalaglagan, aron sila dili makabaton ug kaluoy, kondili aron nga iyang hutdon sila paglaglag, ingon sa gisugo ni Jehova kang Moises."—Jos 11:19, 20.

Pagkapakyas sa Asirya. Ang Asiryanhong si Senakerib nanghambog nga walay diyos nga nakaluwas sa mga nasod nga gitugyan sa kalaglagan sa iyang mga katigulangan. (2Cr 32:14) Apan, ang bakak nga mga diyos sa Asirya wala magmalamposon sa pagtugyan sa Jerusalem ngadto sa kalaglagan, ug ang matuod nga Diyos nga si Jehova nagpamatuod nga walay mahimo ang hulga ni Senakerib. Bisan pa niana, ang yuta sa Juda, tungod sa pagkagahian ug pagrebelde sa katawhan, sa kataposan nahimong usa ka yuta nga gitugyan sa Diyos sa kalaglagan, ug kini nakaagom ug pagkapayhag sa mga kamot ni Nabucodonosor. (Jer 25:1-11; Isa 43:28) Human niana ang Babilonya miabot aron sa pagtugyan niini sa bug-os nga kalaglagan. —Jer 50:21-27; 51:1-3; itandi ang Pin 18:2-8.

Ubang Paghisgot. Sa dihang ang Israel nanimuyo na sa maong yuta, ang mga Israelinhon nga nagpuyo sa Jabes-gilead nailalom sa pagdili o pagpinig ngadto sa kalaglagan tungod kay wala kini mopaluyo sa hiniusang aksiyon batok sa tribo ni Benjamin ingong pagsilot sa pagkadaotan niini. (Huk 21:8-12) Wala tumana sa bug-os ni Haring Saul ang mga kondisyon sa pagdili batok sa Amalek ug sa hari niini, nga nagpasangil nga ang mga butang nga gitipigan itanyag ingong halad ngadto kang Jehova. Siya giingnan nga "ang pagsunod mas maayo pa kay sa halad" ug nga ang iyang pagkahari ihatag na ngadto sa laing tawo. (1Sa 15:1-23) Si Haring Ahab sad-an sa parehong buhat labot sa Siryanhong si Ben-hadad II. (1Ha 20:42) Ang mga molupyo sa Bukid sa Seir gilaglag sa mga Ammonhanon ug sa mga Moabihanon. —2Cr 20:22, 23.

Ang sagradong mga pagdili o pagtugyan sa kalaglagan gihisgotan sa daghang tagna. Ang Malaquias 4:5, 6 nagtagna sa buluhaton ni "Elias nga manalagna sa dili pa moabot ang dako ug makalilisang nga adlaw ni Jehova," aron si Jehova "dili moanhi ug maghampak sa yuta pinaagi sa pagtugyan niini ngadto sa kalaglagan." (Itandi ang Mat 24:21, 22.) Ang Daniel 11:44 naghubit sa simbolikong "hari sa amihanan" nga mogula nga may dakong kaaligutgot "aron sa pagpuo ug sa pagtugyan sa daghan ngadto sa kalaglagan." Si Jehova, tungod sa iyang kasuko, gihubit ingong nagtugyan sa "tanang nasod" ngadto sa kalaglagan. (Isa 34:2; itandi ang Pin 19:15-21.) Ang madaogong "anak nga babaye sa Zion" gihisgotan nga magpahinungod, pinaagig pagdili, sa dili-minatarong nga ganansiya ug sa mga kahinguhaan sa kaawayng katawhan ngadto sa "matuod nga Ginoo sa tibuok yuta." (Miq 4:13) Gitagna nga ang Jerusalem, nga giluwas gikan sa tanan niyang mga kaaway, pagapuy-an ug tungod niana mahitabo nga 'wala nay pagpinig [o, pagdili] ngadto sa kalaglagan.'—Zac 14:11; itandi ang Pin 22:3.

Kining mga tekstoha nagpasiugda gayod sa pahayag sa Diyos diha sa Deuteronomio 7:9, 10: "Ug nahibalo ka pag-ayo nga si Jehova nga imong Diyos mao ang matuod nga Diyos, ang matinumanon nga Diyos, nga nagatuman sa pakigsaad ug sa mahigugmaong-kalulot niadtong nahigugma kaniya ug niadtong nagatuman sa iyang mga sugo ngadto sa usa ka libo ka kaliwatan, apan ang nagadumot kaniya iyang ginabaslan sa iyang nawong pinaagi sa paglaglag kaniya. Dili siya magpanuko sa nagadumot kaniya; iyang baslan siya sa iyang nawong." Ang Anak sa Diyos, nga mihatag sa iyang kinabuhi ingong lukat, mipahayag: "Siya nga magpasundayag ug pagtuo sa Anak adunay kinabuhing walay kataposan; siya nga dili mosugot sa Anak dili makakita sa kinabuhi, apan ang kapungot sa Diyos magpabilin diha kaniya." (Ju 3:36) Ang tinunglo nga "mga kanding" sa matagnaong sambingay diha sa Mateo 25:31-46 tataw nga mao ang mga tawo nga nganha kanila ang kapungot sa Diyos magpabilin ug busa sila gitugyan ngadto sa walay kataposang kalaglagan.

Diha sa *Septuagint* ang pulong nga *che′rem* sagad nga gihubad pinaagi sa Gregong pulong nga *a·na′the·ma.*—Tan-awa ang TUNGLO; PANAAD.

GIRGASIHANON. Usa ka katawhan nga naggikan kang Ham pinaagi kang Canaan. (Gen 10:6, 15, 16; 1Cr 1:8, 13, 14) Ang mga Girgasihanon nagpuyo sa K sa Jordan. Bisan pag gamhanan, sila ug ang ubang unom ka Canaanhong mga nasod nakaagom ug kapildihan, kay si Jehova nagtugyan kanila ngadto sa mga kamot sa iyang katawhan. (Deu 7:1, 2; Jos 3:10; 24:11) Kini nagtuman sa saad nga gihimo sa Diyos ngadto kang Abraham kasiglohan una pa niana. (Gen 15:13-21; Neh 9:7, 8) Ang mga ngalan nga "Girgas" ug "Ben-Girgas," nga makaplagan sa Ugaritikanhon nga literatura, gihisgotan ingong posibleng pamatuod sa paglungtad sa mga Girgasihanon.

GIRNALDA. Usa ka dayandayang lukong nga isul-ob sa ulo. Ang Hebreohanong termino nga *tsephi·rah′* (girnalda) gigamit sa simbolikanhong paagi diha sa tagna ni Jehova labot sa paghukom sa Samaria, ang kaulohang siyudad sa Epraim, nga mao, ang napulo-ka-tribong gingharian sa Israel. Ang Samaria sa maong panahon napuno sa politikanhong "mga palahubog," nga nahubog tungod sa kagawasan nga nabatonan sa amihanang gingharian gikan sa Juda ug tungod sa politikanhong mga pakig-alyansa niini uban sa Sirya ug sa ubang mga kaaway sa gingharian ni Jehova sa Juda. (Tan-awa ang Isa 7:3-9.) Maingon nga ang mga

palahubog nagsul-ob ug girnalda nga mga bulak diha sa ilang mga ulo sa panahon sa ilang paginom-inom ug bino, mao man usab ang Samaria nagsul-ob sa girnalda niining politikanhong gahom. Kini maoy usa ka matahom nga dayandayan apan nagakalawos nga bulak nga mahanaw ra. Dayon alang sa mga nahibilin sa iyang katawhan si Jehova mahimong sama sa usa ka dayandayan nga purongpurong ug sama sa usa ka matahom nga girnalda (o "diadema" sumala sa ubay-ubayng mga hubad).—Isa 28:1-5.

Ang samang Hebreohanong pulong makita sa Ezequiel 7:7, 10. Apan dili matino sa mga maghuhubad ang kahulogan o kapadapatan sa pulong niini nga mga teksto. Ang susamang Aramaikong pulong nagkahulogang "buntag," ug ang hubad ni Lamsa sa Syriac nga *Peshitta* mabasa dinhi nga "kaadlawon," inay nga girnalda, o diadema. Ang ubang mga maghuhubad (*AS, AT, RS*) naglangkit niining pulonga sa usa ka nombre nga samag gigikanan diha sa Arabiko ug naghubad niini ingong "kalaglagan." Ang uban pa, sa pagtuo nga ang lintunganayng kahulogan sa Hebreohanong pulong maoy "pagtuyok," naghubad niini ingong "pagliso," nga nagtumong sa pagliso o kausaban sa mga panghitabo.—*JB; JP;* "sirkulo," *Ro.*

Diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan, ang plural nga porma sa Gregong pulong nga *stem'ma,* "girnalda," makita sa Buhat 14:13. Ingon sa giasoy sa maong teksto, ang saserdote ni Zeus sa Listra nagdalag mga torong baka ug mga girnalda ngadto sa mga ganghaan sa siyudad aron sa pagtanyag ug mga halad, tungod kay ang mga tawo nagtuo nga si Pablo ug Bernabe maoy mga diyos. Ang mga girnalda lagmit isul-ob unta sa mga ulo ni Pablo ug Bernabe, ingon sa buhaton usahay ngadto sa mga idolo, o diha sa mga partisipante ug sa ihalad nga mga hayop. Ang maong mga girnalda sagad ginama gikan sa mga dahon nga gituohang makapahimuot sa diyos nga ilang gisimba.—Buh 14:8-18; tan-awa ang KORONA, PURONGPURONG.

GIRZIHANON. Usa ka katawhan nga lakip sa mga gipamatay sa dihang kini gisulong ni David ug sa iyang 600 ka tawo panahon sa ilang 16 ka bulan nga pagpuyo uban sa mga Filistehanon. Gikuha ni David ang daghang kahayopan ingong inagaw apan wala magtipig nga buhi bisan usa sa mga Girzihanon. Lagmit nga mga tigbalhinbalhin, ang mga Girzihanon mipuyo sa teritoryo sa H sa Juda sa katibuk-ang direksiyon paingon sa Ehipto. —1Sa 27:2, 7-9.

GISPA. Usa ka magtatan-aw sa mga Netinim nga mga ulipon sa templo sa adlaw ni Nehemias. —Neh 11:21.

GITAIM [Duha ka Pug-anan sa Bino]. Ang dapit nga nganha niana (sa wala ibutyag nga mga katarongan) nangalagiw ang mga Beerotnon. (2Sa 4:1-3) Ang mga Benjaminhon mipuyo sa Gitaim human sa pagkadestiyero. (Neh 11:31, 33) Ang tukmang nahimutangan niini wala mahibaloi; ang pipila nagsugyot nga kini mao ang dapit nga gitawag ug Gamteti diha sa mga Papan sa Amarna, lagmit nga duol sa modernong Ramleh.—Tan-awa ang BEEROT.

GITAS-ON SA KINABUHI. Ang orihinal nga katuyoan sa Diyos mao nga ang tawo mabuhi sa walay kataposan. Ingong hingpit, ang unang tawo nga si Adan may kahigayonan nga makapahimulos ug taas nga kinabuhi nga dili matapos, basta magmasinugtanon lamang ngadto sa Diyos. (Gen 2:15-17) Hinunoa, tungod sa pagkadili-masinugtanon, nawala ni Adan ang maong kahigayonan, ug gikan kaniya napanunod sa tanang tawhanong rasa ang sala ug kamatayon.—Rom 5:12.

Sa Panahon sa mga Patriarka. Sa wala pa ang Lunop, ang gitas-on sa kinabuhi halos miabot ug usa ka libo ka tuig. (Gen 5:5-29) Ang mga tawo nga duol pa sa kahingpitan nakapahimulos ug mas taastaas nga kinabuhi kay sa niadtong halayo na gikan niana. Ang kinadugayang nabuhi nga tawo nga narekord mao si Matusalem, nga nabuhi ug 969 ka tuig. Human sa Lunop, ang gitas-on sa kinabuhi sa tawo kusog nga mius-os.

Ang pipila nagtuo nga ang usa ka tuig sa kapanahonan sa wala pa ang Lunop maoy usa lamang ka bulan ang gitas-on. Hinunoa, kini nga panglantaw wala paluyohi sa Kasulatan. Kon kana nga tuig maoy usa ka bulan nga may 30 ka adlaw, kini magkahulogan nga si Enos nahimong amahan nga wala pay otso anyos, ug ang uban, sama kang Kenan, Mahalalel, ug Enoc, nakabaton ug mga anak nga wala pay sayis anyos. (Gen 5:9, 12, 15, 21) Ang pagtandi sa Genesis 7:11 sa Genesis 8:3, 4 nagpakita nga ang 150 ka adlaw mikabat ug lima ka bulan. Tungod kay ang Bibliya naghisgot usab sa ika-10 nga bulan ug dayon sa usa ka 40 ka adlaw nga yugto ug labing menos sa duha ka 7 ka adlaw nga yugto nga milabay sa mao ra nga tuig, kini nagpakita nga ang tuig maoy 12 ka bulan ang gitas-on. —Gen 8:5, 6, 10, 12-14.

Sukad sa Panahon ni Moises. Mga 3,500 ka tuig kanhi, si Moises misulat maylabot sa gitas-on sa kinabuhi: "Ang mga adlaw sa among panuigon maoy kapitoan ka tuig; ug kon tungod sa talagsaong kabaskog kini maoy kawaloan ka tuig, bisan pa niana ang ilang pagpanlimbasog mosangpot lamang sa kasamok ug sa mga butang makapadaot." (Sal 90:10) Kini nga kahimtang wala gayod mausab.

GITAS-ON SA KINABUHI SA MGA PATRIARKA

Ngalan	Genesis	Gitas-on sa Kinabuhi
Adan	5:5	930
Set	5:8	912
Enos	5:11	905
Kenan	5:14	910
Mahalalel	5:17	895
Jared	5:20	962
Enoc	5:23	365
Matusalem	5:27	969
Lamek	5:31	777
Noe	9:29	950
Sem	11:10, 11	600
Arpaksad	11:12, 13	438
Sela	11:14, 15	433
Eber	11:16, 17	464
Peleg	11:18, 19	239
Reu	11:20, 21	239
Serug	11:22, 23	230
Nahor	11:24, 25	148
Tera	11:32	205
Abraham	25:7	175
Isaac	35:28	180
Jacob	47:28	147

Latas sa kasiglohan, ang mga paningkamot sa tawo sa pagpalugway sa gitas-on sa iyang kinabuhi wala magmalamposon. Apan sa daghang kayutaan ang *gidahom nga gitas-on sa kinabuhi* miuswag. Busa, si James Fries ug Lawrence Crapo miingon: "Ang aberids nga gitas-on sa kinabuhi sa Tinipong Bansa miuswag gikan sa gibanabanang 47 ka tuig sa pagsugod niining sigloha [ang ika-20 nga siglo] ngadto sa kapin sa 73 ka tuig karong adlawa, usa ka pag-uswag nga kapin sa 25 ka tuig. . . . Apan ang mainampingong pag-usisa niini nga impormasyon nagpakita nga ang pag-uswag sa gidahom nga gitas-on sa kinabuhi maoy gumikan sa pagkawagtang sa ahat nga kamatayon inay sa pagpalugway sa kinaiyanhong gitas-on sa kinabuhi." —*Vitality and Aging,* 1981, pp. 74, 75.

Halos 2,000 ka tuig kanhi si Jesu-Kristo nagingon nga walay tawo ang "makadugang ug usa ka maniko sa gitas-on sa iyang kinabuhi." (Luc 12:25) Apan si Jesus usab miingon: "Ang mga butang nga imposible sa tawo maoy posible sa Diyos." (Luc 18:27) Pinaagi ni manalagnang Isaias, ang Diyos mitagna: "Ang mga adlaw sa akong katawhan mahisama sa mga adlaw sa usa ka kahoy." (Isa 65:22) Ug gitagna sa Isaias 25:8 nga ang Diyos 'magalamoy gayod sa kamatayon hangtod sa kahangtoran, ug ang Soberanong Ginoong Jehova tinong magpahid sa mga luha gikan sa tanang nawong.' Kining saara gisubli diha sa kataposang basahon sa Bibliya: 'Ug pagapahiran sa Diyos ang tanang luha gikan sa ilang mga mata, ug ang kamatayon mawala na, ni may pagbangotan ni pagtiyabaw ni may kasakit pa.'—Pin 21:4.

GITGIT [Heb., *derohr′*]. Ang Hebreohanong pulong nga *derohr′* maoy samag porma sa Hebreohanong pulong nga gihubad nga "kagawasan" (Lev 25:10; Isa 61:1), ug ang ubang mga komentarista nagtuo nga kining ngalana naghubit sa madanihong pagpautaw-utaw sa gitgit samtang naglupad kini.

Ang mga gitgit sagad maghimo sa ilang samagtasa nga mga salag (hinimo gikan sa gagmayng ligngin nga lapok) diha sa mga balay o uban pang mga tinukod, sagad diha sa ilalom sa mga balisbisan. Sa usa ka higayon sila nagsalag diha sa templo sa Jerusalem, sama sa gihimo nila karong adlawa diha sa susamang mga tinukod sa tibuok Israel. Sa ulahi, may gipatuybong talinis nga mga tugsok nga bulawan diha sa tumoy sa templo ni Herodes aron dili makabatog ang mga langgam ibabaw sa templo.—*The Jewish War,* ni F. Josephus, V, 224 (v, 6).

Ang salmista, sa pagpahayag sa iyang kahidlaw sa mga sawang sa balay ni Jehova, naghisgot sa gitgit nga nakakaplag ug kaugalingong salag aron kabutangan sa iyang mga kuyabog—oo, diha mismo sa templo, lagmit duol sa "dakong halaran" ni Jehova. (Sal 84:1-3) Ingong dili-saserdoteng Levihanon, ang salmista nag-alagad sa templo sa usa lamang ka semana kada unom ka bulan, apan nahibalo siya nga ang gitgit adunay mas permanenteng pinuy-anan didto. Busa siya nangandoy nga makapuyo gayod unta sa mga sawang sa tabernakulo ni Jehova.

Ang laing paghisgot sa gitgit makaplagan sa Proverbio 26:2, diin kini nag-ingon nga "maingon nga ang langgam may hinungdan sa pagkalagiw ug ingon man ang gitgit sa paglupad, sa ingon usab ang maldisyon dili modangat nga walay tinuod nga hinungdan." (*NW*) Hinunoa, ang ubang mga maghuhubad naghubad sa Hebreohanong pulong dinhi ingong "tunglo nga walay hinungdan [ug] dili modangat" (*RS;* tan-awa usab ang *AS, Ro*) ug busa nag-isip nga ang teksto nagpasabot nga ang maong walay hinungdan nga tunglo dili mahitabo o "modangat" apan maoy sama sa walay hunong nga paglupad sa gitgit sa pagpangita ug matukob nga insekto. Sa palibot nga mga bersikulo ang magsusulat naghisgot sa buangbuang ug sa iyang mga dalan, ug busa diha sa hubad nga unang gihisgotan (*NW*) ang diwa lagmit nga, maingon nga ang paglupad sa mga langgam sa dihang kini mokalagiw gikan sa kapeligrohan o sa pagpangitag pagkaon aduna gayoy hinungdan,

mao man usab, kon ang dalan sa usa ka buangbuang magdalag maldisyon nganha kaniya, kini dili ikaingong midangat nga wala gayoy hinungdan; ang iyang kabuangan mao ang nakaingon niini. —Itandi ang Pr 26:3; usab ang 1:22-32.

Ang komon nga gitgit o gitgit sa kamalig (*Hirundo rustica*) daghan sa Palestina. Ang usa ka matang niini magpalabay sa tibuok tuig didto, samtang ang uban moabot didto gikan sa habagatang Aprika kon Marso ug mobiya pagsingabot sa tingtugnaw. Daghan ang moagi didto panahon sa paglalin atol sa tingpamulak ug sa tinghunlak. Sanglit kini gamay, nga may taas ug kusganong mga pako ug sagad nagsanga ang ikog, ang gitgit maoy madanihon kaayo ug kusog molupad, nga makalupad ug lagyong distansiya sa dihang molalin. Ang balhibo niini sagad nga may magilakon kaayong bulok; ang awit niini maoy kombinasyon sa nindot paminawong pagtuwit-tuwit ug paghoni.

GITIHANON [Taga- (Iya sa) Gat]. Usa ka termino nga sagad gigamit alang sa usa ka molupyo o lumad sa Filistehanong siyudad sa Gat. (Jos 13: 2, 3) Ang higanteng si Goliat maoy usa ka Gitihanon. (2Sa 21:19; 1Cr 20:5) Ang mga Gitihanon, lakip kang Itai (gitawag nga "usa ka langyaw" ug "usa ka destiyero" gikan sa iyang pinuy-anan), matinumanong miunong kang David sa panahon sa iyang pagkalagiw sa dihang mirebelde si Absalom.—2Sa 15:13, 18-22; 18:2; tan-awa ang GAT; ITAI Num. 1.

Apan ang termino nga "Gitihanon" gigamit usab kang Obed-edom, diin sa iyang balay temporaryong gibutang ang arka sa pakigsaad. (2Sa 6:10, 11; 1Cr 13:13) Ang pipila ka eskolar nagtuo nga siya usab gikan sa Gat sa Filistia. Apan, lagmit gayod nga si Obed-edom maoy usa ka Levihanon ug tingali gitawag nga Gitihanon tungod kay siya gikan sa Levihanong siyudad sa Gatrimon.—Jos 21:20, 23, 24; tan-awa ang OBED-EDOM Num. 1.

GITTITH. Usa ka musikal nga termino nga dili matino ang kahulogan, nga makita diha sa mga superskripsiyon sa Salmo 8, 81, ug 84. Kini nga termino mopatim-awng naggikan sa Hebreohanong pulong nga *gath,* nga maoy ngalan usab sa usa ka lungsod nga nahimutang sa utlanan sa Juda ug Filistia. Gituohan sa pipila nga ang "Gittith" nagtumong sa usa ka tono nga nalangkit sa mga awit panahon sa pag-ani sa ubas, sanglit ang *gath* nagtumong sa pug-anan sa bino. Busa, ang Gregong *Septuagint* ug ang Latin nga *Vulgate* naghubad sa "Gittith" ingong "mga pug-anan sa bino."

GIZONHON [lagmit, Taga- (Iya sa) Gimzo]. Usa ka ngalan nga nagtumong sa banay o kaha sa dapit nga gigikanan ni Hasem, kansang "mga anak nga lalaki" maoy lakip sa gamhanang mga tawo sa kasundalohan ni David.—1Cr 11:26, 34.

GOA. Usa ka dapit nga karon wala na mahibaloi, nga gihisgotan uban sa bungtod sa Gareb diha sa tagna ni Jeremias maylabot sa pagtukod pagusab ug sa pagpadako sa Jerusalem.—Jer 31: 38, 39.

GOB. Usa ka dapit diin ang mga tawo ni David kaduha makapatay ug higanteng mga manggugubat sa kasundalohan sa mga Filistehanon. (2Sa 21:18, 19) Ang samang asoy sa 1 Cronicas 20:4 nagtala sa dapit sa unang panagsangka ingong didto sa "Gezer" ("Gat" sa pipila ka kopya sa Gregong *Septuagint* ug sa Syriac nga *Peshitta*), samtang wala nganli ang ikaduhang dapit sa maong panagsangka. (1Cr 20:5) Apan ang duha ka asoy nagpakita nga ang ikatulong panagsangka nahitabo sa "Gat" (2Sa 21:20; 1Cr 20:6), ug busa ang daghang eskolar nagtuo nga ang "Gob" maoy sayop nga pagkopya sa "Gat." Hinunoa, alang sa uban daw dili makataronganon nga ang maong sayop *kaduha* mahitabo diha sa nagsunod nga mga bersikulo, ug sila nanghinapos nga ang Gob lagmit maoy ngalan lamang kanhi sa usa ka dapit nga duol sa Gezer apan karon wala na mahibaloi.

GOBERNADOR. Ang mga gobernador sa kapanahonan sa Bibliya sagad nga may militaryo ug hudisyal nga mga gahom ug maoy responsable sa pagtino nga ang mga sakop nga distrito o mga lalawigan nga ilang gimandoan nagbayad sa mga tributo, buhis, o kita alang sa hari o sa labawng magmamando. (Luc 2:1, 2) Daghan kanila ang nagsangon ug bug-at nga luwan nganha sa katawhan aron magtaganag pagkaon kanila ug sa ilang dakong grupo sa mga tig-alagad.—Neh 5:15-18.

Si Haring Solomon nagtudlo ug mga gobernador ibabaw sa mga distrito sa Israel. Gihisgotan sila sa 1 Hari 10:15 ug lagmit nga mao ra usab ang 12 ka luyoluyo sa 1 Hari 4:7-19, kansang buluhaton mao ang pagtaganag pagkaon sa hari ug sa iyang panimalay, ang matag usa sulod sa usa ka bulan kada tuig.

Halos ang tanang dagkong mga gahom sa kapanahonan sa Bibliya gihisgotan nga may mga magmamando nga ang ranggo maoy gobernador, ingong lumad nga mga magmamando sa iyang lokal nga dapit o kaha ingong mga gobernador nga nagmando sa giokupar nga mga teritor-

yo. (Siryanhon, 1Ha 20:24; Asiryanhon, Eze 23:5, 6, 12, 23; Babilonyanhon, Jer 51:57; Persianhon, Esd 8:36, Neh 2:7, 9; Arabianhon, 2Co 11:32; Romanhon, Luc 3:1) Si Jose maoy usa ka gobernador nga dakog gahom sa tibuok Ehipto, ug ang hari lamang ang mas labaw kay kaniya. (Gen 41:40, 41; Buh 7:9, 10) Si Rabsake, usa ka opisyal ni Haring Senakerib sa Asirya, nagbiaybiay kang Ezequias bahin sa kahuyang sa Jerusalem, nga nagingong kini dili makapatalikod bisan sa usa sa ubos nga mga gobernador o tagdumala ni Senakerib. Apan si Rabsake napakyas sa pagtagad sa dako kaayong puwersa ni Jehova nga dapig kang Ezequias.—Isa 36:4, 9; 37:36.

Gitudlo ni Nabucodonosor si Gedalias nga maoy magdumala sa nahibiling mga Israelinhon sa yuta sa Juda human idestiyero ang daghan sa katawhan niadtong 607 W.K.P. Si Gedalias gipatay mga duha ka bulan sa ulahi. (2Ha 25:8-12, 22, 25) Sa dihang hapit nang matapos ang 70 ka tuig nga yugto sa pagkadestiyero, si Haring Ciro sa Persia nagtudlo kang Sesbazar (lagmit nga si Zorobabel) ingong gobernador ibabaw sa mga Hudiyo nga namalik sa Jerusalem niadtong 537 W.K.P. (Esd 5:14; Hag 1:1, 14; 2:2, 21) Ubos ni Haring Artajerjes sa Persia, si Nehemias gihimong gobernador sa dihang siya mibalik aron tukoron pag-usab ang paril sa Jerusalem niadtong 455 W.K.P.—Neh 5:14.

Ubos sa pagmando sa Roma, ang Judea nahimong lalawigan sa imperyo; ang mga gobernador didto direktang manubag sa emperador sa ilang mga kalihokan. Si Pilato mao ang ikalima sa mga gobernador nga nagmando sa Judea. (Mat 27:2; Luc 3:1) Si Felix ug si Festo mao ang ika-11 ug ika-12 nga gobernador sa Judea (kon dili iapil si Publius Petronius ug ang iyang manununod nga si Marsus, kinsa gitudlo ingong mga gobernador sa Sirya apan sa samang panahon nagdumala sa mga kalihokan sa mga Hudiyo). (Buh 23:24-26; 24:27) Kining Romanong mga gobernador adunay gahom sa pagsilot ug kamatayon, sama sa nahitabo kang Jesus, nga gihukman ni Pilato. —Mat 27:11-14; Ju 19:10.

Ang mga gobernador sa mga nasod mao ang gihisgotan ni Jesus sa dihang siya miingon sa iyang mga sumusunod nga sila itaral atubangan niini nga mga tawo aron sa paghatag ug pamatuod. Ang mga Kristohanon dili angay mahadlok sa maong mga magmamando, bisan tuod gamhanan, ni sila mabalaka kon unsay isulti sa dihang maghatag ug pamatuod atubangan kanila. (Mat 10:18-20, 26) Kini nga mga gobernador maoy lakip sa labaw nga mga awtoridad nga kanila ang mga Kristohanon angayng magpakitag relatibo ug dili-bug-os nga pagpasakop. (Rom 13:1-7; Tit 3:1; 1Pe 2:13, 14; Buh 4:19, 20; 5:29; Mat 22:21) Si Festo gitawag ni Pablo uban ang pagtahod nga nahiangay sa pagkagobernador, nga atubangan kaniya siya gihusay, nga nag-ingon: "Imong Kamahalang Festo." (Buh 26:25) Apan sukwahi sa mga apostoles, nga naghatag ug pagtahod ug pasidungog una kang Jehova, kinsa nagmando sa tanan, ang nasod sa Israel misamot pa sa pagkadaotan nga gani ilang gihatagan ug mas labawng pagtahod ang yutan-ong mga gobernador kay kang Jehova. Kini nga kahimtang gigamit ni Jehova diha sa kusganong pagbadlong sa nasod pinaagi sa iyang manalagna nga si Malaquias. —Mal 1:6-8; tan-awa ang LABAW NGA MGA AWTORIDAD.

Si Mateo, nga nagkutlo sa Miqueas 5:2, nagpakita nga ang Betlehem, bisan tuod wala maghupot ug dakong gahom diha sa Juda, mahimong dako tungod kay ang labing dako sa mga gobernador mogula gikan niini nga siyudad aron sa pagbantay sa katawhan ni Jehova, ang Israel. Kini nga tagna natuman diha kang Kristo Jesus, ang Dakong Gobernador ilalom sa iyang Amahan nga si Jehova nga Diyos.—Mat 2:6.

Ang titulong gobernador gigamit usab ingong katumbas sa Persianhong titulo nga "Tirshatha" nga nagtumong sa usa nga nagmando sa usa ka sakop nga distrito. Sa lima ka higayon nga kini gigamit, kini giunhan ug Hebreohanon nga tinong artikulo nga *ha,* maong sa Hebreohanon kini mabasa nga *"ha* Tirshatha" (*ang* Gobernador).

Ang mga opisyal nga gihisgotan sa Bibliya nga sa orihinal gitawag sa titulong Tirshatha (sa Cebuano, "Gobernador") nagmando sa Juda, nga usa sa mga lalawigan sa Persia. Si Zorobabel dayag nga mao ang Gobernador nga gihisgotan sa Esdras 2:63 ug Nehemias 7:65, 70. Sa ulahi si Nehemias ang nahimong Gobernador ug mao kini ang pagtawag kaniya diha sa Nehemias 8:9 ug 10:1.

GOG. Ang kahulogan niining ngalana dili matino.

1. Usa ka kaliwat ni Ruben.—1Cr 5:3, 4.

2. Ang ngalan makaplagan sa mga kapitulo 38 ug 39 sa Ezequiel ug gigamit alang sa pangulo sa usa ka samag bagyo, multinasyonal nga pag-atake batok sa katawhan sa Diyos. Ang pag-atake mahitabo human matigom ni Jehova ang iyang katawhan gikan sa kanasoran ug mapasig-uli sila ngadto sa kanhi napayhag nga "kabukiran sa Israel." Tungod kay sila nagpuyo sa kasegurohan, nga walay

makitang mga timailhan sa panalipod, ug tungod kay sila nakatagamtam ug dakong kauswagan, si Gog naaghat nga mohimog usa ka mabangis, bug-os nga pag-atake batok kanila. Tungod niini iyang gitigom ang usa ka dakong panon sa kasundalohan gikan sa daghang kanasoran. Apan ang iyang pag-atake nakapasuko kang Jehova ug misangpot sa grabeng kapildihan ug kalaglagan ni Gog ug sa tibuok niyang panon. Ang ilang mga patayng lawas nahimong pagkaon sa mga langgam ug mga mananap, ug ang ilang mga bukog gilubong sa walog nga human niadto gitawag nga Walog sa Panon ni Gog (sa literal, Walog ni Hamon-Gog).

Ang Gigikanan ug ang Katuyoan sa Pag-atake. Ang gigikanan sa pag-atake halayo kaayo gikan sa yuta sa Israel. Si Gog maoy gikan "sa yuta sa Magog," nga nahimutang "sa kinalay-ang mga bahin sa amihanan." (Eze 38:2, 15) Siya mao ang "pangulong hepe ["dakong prinsipe," *AT;* "pangulong prinsipe," *KJ, RS*] sa Mesek ug sa Tubal." (Eze 38:2, 3) Ang pipila ka hubad mabasa dinhi nga "prinsipe sa Ros, Mesek, ug Tubal" (*AS, JB*), sa ingon ang "Ros [Heb. alang sa "pangulo"]" nagtumong sa usa ka nasod o katawhan. Apan walay ingon niana nga yuta o katawhan nga gihisgotan sa ubang teksto sa Bibliya. Ang Mesek ug Tubal, sama sa Magog, maoy mga ngalan nga gihatag ngadto sa mga anak nga lalaki ni Japet (Gen 10:2), ug ang tulo ka yuta nga nagbaton niining mga ngalana nahimutang sa A sa Israel. (Tan-awa ang MAGOG Num. 2; MESEK Num. 1; TUBAL.) Ang ubang mga membro sa miatake nga kasundalohan gikan sa amihanan, nga mga Japetikanhon usab, mao ang Gomer ug Togarma (giisip nga mga katigulangan sa karaang mga Cimerianhon ug mga Armenianhon). Ang Japetikanhong Persia nahimutang sa AS. Apan ang panagkunsabo naglakip usab sa mga membrong Hamitikanhon sa habagatan—ang Etiopia ug Put sa Aprika. (Eze 38:4-6, 15) Busa, si Gog nagmando ingong komandante niining dakong panon sa manunulong nga kasundalohan nga migamit ug grabeng mga kapit-osan aron dugmokon ang katawhan ni Jehova nga samag sila gipiit sa usa ka lugpit.

Ang Israel gihubit ingong "nagpuyo sa kinapusoran sa yuta." (Eze 38:12) Ang karaang Israel dili lamang kay nahimutang sa usa ka sentrong dapit tali sa mga kontinente sa Eurasia ug Aprika kondili mao usab ang sentro sa putli nga pagsimba sa matuod nga Diyos ug giisip niya ingong "tawotawo sa iyang mata."—Deu 32:9, 10; Zac 2:8.

Si Jehova nag-ingon nga iyang 'kaw-itan ang apapangig ni Gog' ug guyoron siya ngadto niini nga pag-atake. (Eze 38:4; itandi ang 2Ha 19:20, 21, 28.) Apan ang tagna tin-awng nagpakita nga kini gitinguha na ni Gog, ang laraw naggikan sa iyang kasingkasing mismo. (Eze 38:10, 11) Bisan pa niana, si Jehova nagpalihok kang Gog pinaagi sa pagpasig-uli ug sa pagpauswag sa katawhan nga gitawag sumala sa iyang ngalan. Kini nakaaghat kang Gog nga ipahungaw ang iyang kapungot batok sa katawhan sa Diyos ug kinabubut-ong moabante ngadto sa usa ka dalan nga mosangpot sa iyang hinanaling kalaglagan ug sa tanan niyang kaubanan. Pinaagi sa kapildihan ug kalaglagan ni Gog ug sa iyang kasundalohan, padakoon ug balaanon ni Jehova ang iyang ngalan atubangan sa tanan nga makakita.—Eze 38:12-23; 39:5-13, 21, 22; itandi ang Joe 3:9-17.

Pag-ila Kang Gog. Ang kayutaan ug ang katawhan nga gihisgotan sa tagna maylabot kang Gog nailhan gikan sa Bibliya ug sa lakbit gikan sa sekular nga kasaysayan. Apan ang paningkamot nga ilhon si Gog ingong mao ang usa sa iladong yutan-ong magmamando diha sa kasaysayan wala molampos. Ang kanunayng gisugyot mao si Gyges nga hari sa Lydia sa kasadpang Asia Minor, gitawag nga Guggu diha sa mga rekord sa Asiryanhong monarko nga si Ashurbanipal. (*Ancient Records of Assyria and Babylonia,* ni D. Luckenbill, 1927, Tomo II, pp. 297, 351, 352) Apan si Gyges patay na mga dekada sa wala pa isulat ang tagna ni Ezequiel. Busa, ang maong pag-ila dili tukma. Dugang pa, ang tagna mismo nagpunting sa pag-atake ni Gog nga mahitabo "sa kaulahiang bahin sa mga tuig," "sa kaulahiang bahin sa mga adlaw." (Eze 38:8, 16; itandi ang Isa 2:2; Jer 30:24; 2Ti 3:1.) Tungod niini, ang ngalang Gog dayag nga maoy matanghagaon o simboliko, dili ngalan sa usa ka iladong tawhanon nga hari o lider.

Ang ebidensiya nagpunting sa usa ka katumanan diha sa gitawag sa ubang mga teksto nga "panahon sa kataposan." (Dan 11:35; 12:9; itandi ang Pin 12:12.) Giila sa mga eskolar ug mga komentarista sa Bibliya nga sa katibuk-an kining tagnaa nagtumong sa panahon sa Mesiyanikong Gingharian. Pananglitan, ang *The New Schaff-Herzog Encyclopedia of Religious Knowledge* nag-ingon: "Mopatim-awng si Gog mao ang lider sa kataposan ug mapintas nga pag-atake sa mga gahom sa kalibotan batok sa gingharian sa Diyos." (Giedit ni S. Jackson, 1956, Tomo V, p. 14) Walay nahibaloang katumanan niini diha sa kinaiyanhong Israel. Ang katumanan sa "kaulahiang bahin sa mga adlaw" makataronganon nga may kalabotan sa espirituwal nga Israel, ang Kristohanong kongregasyon (Rom 2:28, 29; Gal 6:16), nga gihu-

bit ni apostol Pablo ingong mga anak, ug gitultolan, sa "Jerusalem sa itaas." (Gal 4:26) Kini nga mga punto makatabang aron mailhan si Gog.

Ang dugang pang tabang makaplagan sa basahon sa Pinadayag. Ang matagnaong mga pananawon nianang basahona nagtagna nga mosamot ang paglutos batok sa Kristohanong kongregasyon nga himoon sa simbolikong dragon, si Satanas nga Yawa. Nahitabo kini human nga siya uban sa iyang mga demonyo gitambog sa yuta gikan sa langit, usa ka buhat nga gihimo sa Gingharian sa Diyos pinaagi ni Kristo sa panahon nga si Jesus misugod sa paggamit sa iyang harianong awtoridad. (Pin 12:5-10, 13-17) Ang pagtigom sa mga nasod sa yuta batok sa Diyos, sa iyang Anak, ug sa matinumanong mga alagad sa Diyos sa yuta gihulagway pag-ayo niini nga mga pananawon, ingon man ang bug-os nga kapildihan ug kalaglagan sa maong kaawayng mga puwersa. (Pin 16:13-16; 17:12-14; 19:11-21) Ang pagkombira sa mga langgam sa patayng lawas sa maong mga kaaway sa pagmando sa Gingharian ni Kristo gihisgotan usab dinhi.—Itandi ang Eze 39:4, 17-20 sa Pin 19:21.

Ang tagna diha sa Ezequiel bahin kang Gog nagtumong sa bangis nga pag-atake batok sa katawhan sa Diyos sa tibuok kalibotan. Klaro nga si Gog nagtumong sa alyansa sa kanasoran nga maoy moatake, pero si Satanas nga Yawa ang magpahinabo ug magmaniobra niana. Kini nga pag-atake mosangpot sa bug-os nga pagpapha sa mga puwersa ni Satanas pinaagi sa makalilisang nga gahom sa Diyos.—Eze 38:18-22.

Paglubong sa Panon ni Gog. Ang lubnganan ni 'Gog ug sa tibuok niyang panon' maoy sa "walog niadtong mangagi latas sa sidlakan sa dagat." (Eze 39:11) Ang *An American Translation* dinhi mabasa, "ang walog sa Abarim, sidlakan sa Patayng Dagat." Ang ngalang Abarim gigamit sa Numeros 33:47, 48 nga nagtumong sa kabukiran sa S sa Patayng Dagat. (Tan-awa ang ABARIM.) Adunay duha ka lawom nga walog o lugot niini nga rehiyon, ang Arnon ug ang Zered. Ang Arnon maoy mga 3 km (2 mi) ang gilapdon sa ibabaw niini ug mga 520 m (1,700 p) ang giladmon. Ang Zered maoy mas makahahadlok nga dal-og, ang titip nga pangpang niini may giladmon nga mga 1,190 m (3,900 p). Bisan hain niining duha ka walog mahimong gamiton sa paglarawan niining matagnaong lubnganan, ang Arnon nga anaa sa S sa dagat, samtang ang Zered nga anaa sa HS mao ang sagad nga giagian. O, sanglit ang larawang gipakita maoy simboliko, lagmit walay espesipiko nga walog ang gitumong. Kining paglubong diha sa usa ka lawom nga dapit duol sa Patayng Dagat susama usab sa paghubit sa Pinadayag bahin sa paglaglag sa mga magsusupak sa Gingharian sa Diyos pinaagi sa pagtambog kanila ngadto sa simbolikong linaw nga kalayo, ug pinaagi sa pagtambog kang Satanas sa kahiladman.—Pin 19:20; 20:1-3.

Ang Gog ba nga gihisgotan sa Pinadayag mao ra usab ang gihisgotan sa Ezequiel?

---

3. Ang Pinadayag 20:8 naghisgot usab sa "Gog ug Magog." Ang duha ka ngalan gipakitang nagtumong sa "kanasoran sa upat ka suok sa yuta" nga nagtugot sa ilang kaugalingon nga pahisalaagon ni Satanas human siya pagulaa gikan sa simbolikong "kahiladman." Sanglit ang ubang mga teksto nagpakita nga ang Milenyong Pagmando ni Kristo magtapos sa nasodnong pagmando ug mga pagkabahinbahin (Dan 2:44; 7:13, 14), mopatim-aw nga ang maong "kanasoran" maoy resulta sa pagrebelde batok sa iyang tibuok-yutang pagmando. Sila misulong sa "tibuok nga yuta" aron libotan "ang kampo sa mga balaan ug ang siyudad nga hinigugma." Mahitabo kini inigkahuman sa Milenyong Pagmando ni Kristo Jesus sa tibuok yuta.—Pin 20:2, 3, 7-9.

Ang paggamit sa mga ngalang "Gog ug Magog" dayag nga nagpasiugda sa pipila ka kaamgiran tali niini nga kahimtang human sa Milenyo ug nianang sa unang pag-atake. Sa Ezequiel ug sa Pinadayag, ang mga magsusupak daghan kaayo (gipakita sa Pinadayag ang usa ka dili-tinong gidaghanon, "ingon sa balas sa dagat"); ang pag-atake misangpot tungod sa kaylap nga panagkunsabo ug gitumong batok sa mga alagad sa Diyos sa dihang sila nagpahimulos ug dakong kauswagan. Busa, ang paggamit sa "Gog ug Magog" sa paghubit niadtong nadaldal sa pagrebelde human sa Milenyo maoy haom kaayo. Ang ilang kataposan maoy bug-os nga kalaglagan.—Pin 20:8-10, 14.

GOIIM [Kanasoran].

1. Ang gingharian ni Haring Tidal, usa ka kaalyado sa Elamihanong hari nga si Kedorlaomer. (Gen 14:1-9) Bisan tuod daghang sugyot ang gihatag, dili mapamatud-an ang tinong nahimutangan niini. Tungod sa kahulogan sa termino ug sa hubad niini diha sa ubang mga teksto (Huk 4:2; Isa 9:1) ingong usa ka *common noun* ("kanasoran") inay nga usa ka personal nga ngalan, ang pipila nagsugyot nga ang Goiim maoy usa ka hugpong sa mga tribo nga lainlain ang nasodnong mga kagikan.—Tan-awa ang TIDAL.

2. Ang dominyo sa usa ka Canaanhong hari sa K sa Jordan nga gipildi ni Josue. Siya gihisgotan ingong "ang hari sa Goiim sa Gilgal." (Jos 12:7, 23) Walay nahibaloan bahin niini nga Goiim gawas lamang nga ang Gilgal, lagmit ang kaulohan o sentro niini, dili mao ang iladong gikampohan sa mga Israelinhon nga samag ngalan niini duol sa Jordan.

GOLAN. Usa ka siyudad sa Basan sa teritoryo sa Manases nga gipili ingong siyudad nga dalangpanan. (Deu 4:41-43; Jos 20:2, 8) Kini nga siyudad gihatag ngadto sa Gersonhong mga Levihanon aron ilang kapuy-an. (Jos 21:27; 1Cr 6:71) Gituohan sa kadaghanang mga eskolar nga mao kini ang Sahm el Joulane, mga 28 km (17 mi) sa S sa Dagat sa Galilea. Ang usa ka distrito nga gingganlan niining ngalana, nga karong adlawa gitawag ug Ang Golan apan kanhi maoy Gaulanitis, maoy duolduol sa Dagat sa Galilea.

GOLGOTHA [[Dapit sa] Kalabera]. Ang dapit nga anaa sa gawas, apan duol sa siyudad sa Jerusalem, diin si Jesu-Kristo gilansang. (Mat 27:33; Ju 19:17-22; Heb 13:12) Duol niana may usa ka dalan ug usa ka tanamang lubnganan. (Mat 27:39; Ju 19:41) Ang "Golgotha," o "Dapit sa Kalabera," gitawag usab ug "Kalbaryo" (Luc 23:33, *KJ, Dy*), nga gikan sa Latin nga *calvaria* (kalabera). Ang rekord sa Bibliya wala mag-ingon nga ang Golgotha anaa sa ibabaw sa usa ka bungtod, apan naghisgot kini nga may pipila nga naglantaw sa paglansang gikan sa halayo.—Mar 15:40; Luc 23:49.

Ang Simbahan sa Santo Sepulcro nagbarog karon diha sa gituohang dapit sa Golgota ug lubnganan ni Jesus. Sa ikaupat nga siglo K.P., gisugo ni Emperador Constantino si Obispo Macarius sa pagsusi kon asang dapita gilansang ug gilubong si Jesus. Si Macarius midesisyon nga ang maong dapit mao ang nahimutangan sa templo ni Aprodita (Venus) nga gitukod ni Hadrian. Busa si Constantino mimando nga gub-on ning temploha ug magtukod ug basilika nga sa ulahi gipadak-an ug gibag-o, nga nahimong ang Simbahan sa Santo Sepulcro. Ang pagpangubkob sa mga arkeologo nga nagsugod niadtong 1960 nagpakita nga ang maong lugar gigamit ingong sementeryo, ug gituohan nga tinuod kana niadtong unang siglo K.P.

Ang laing lokasyon nga gisugyot ingong dapit diin gilansang si Jesus mao ang usa ka dapit nga 230 m (755 p) ang gihabogon sa AS sa Ganghaan sa Damasco, karon nailhang Kalbaryo ni Gordon. Niadtong 1842 gisugyot nga kini ang tinuod nga nahimutangan sa Golgotha ug sa lubnganan ni Jesus. Niadtong 1883 ang maong lokasyon giduso ni Heneral C. G. Gordon, usa ka bayaning sundalo sa Britanya. Kini nga lokasyon maoy banabana lamang. Pinasukad sa mabatonang ebidensiya sa arkeolohiya, si Gabriel Barkay nag-ingon nga ang Tanamang Lubnganan sa duol nga kanunayng gipakita ngadto sa mga turista ingong mao ang dapit nga gilubngan kang Jesus sa orihinal gikubkob ug gigamit panahon sa ikawalo o ikapito nga siglo W.K.P. Dili kini mohaom sa kahubitan sa Juan 19:41 nga naghisgot bahin sa "usa ka bag-ong handomanang lubnganan, nga wala pay usa nga nahilubong."—*Biblical Archaeology Review,* Marso/Abril 1986, p. 50.

Ang lokasyon sa Golgotha sagad nahimong usa ka emosyonal nga relihiyosong isyu. Apan walay arkeolohikanhong ebidensiya nga ang "Kalbaryo ni Gordon" mao ang Golgotha. Mahitungod sa lokasyon nga nahimutangan sa Simbahan sa Santo Sepulcro, ang lokasyon niini gipasukad sa mga arkeolohikanhong mga kaplag apan kadaghanan niini gibase sa tradisyon nga sukad pa sa ikaupat nga siglo. Maylabot sa ulahing lokasyon, ang *Biblical Archaeology Review* (Mayo/Hunyo 1986, p. 38) nag-ingon: "Kami dili makatino sa bug-os nga ang dapit sa Simbahan sa Santo Sepulcro mao ang dapit nga gilubngan kang Jesus, apan tino nga kami walay laing dapit nga ikapunting nga mas duol niana." Busa nagpabiling banabana ang nahimutangan niini.

GOLIAT. Ang higante gikan sa siyudad sa Gat, usa ka bantogang manggugubat sa Filistehanong kasundalohan nga gipatay ni David. Si Goliat may talagsaong gitas-on nga unom ka maniko ug usa ka dangaw (2.9 m; 9.5 p). Ang iyang kotamaya nga tumbaga motimbang ug 5,000 ka siklo (57 kg; 126 lb) ug ang ohas nga puthaw sa iyang bangkaw motimbang ug 600 ka siklo (6.8 kg; 15 lb). (1Sa 17:4, 5, 7) Si Goliat maoy usa sa mga Repaim; lagmit usa siya ka mersenaryong sundalo sa Filistehanong kasundalohan.—1Cr 20:5, 8; tan-awa ang REPAIM.

Wala madugay human dihogi ni Samuel si David, ug human mobiya kang Haring Saul ang espiritu ni Jehova (1Sa 16:13, 14), ang mga Filistehanon nagtigom aron makiggubat sa Israel didto sa Socoh ug unya nagkampo sa Epes-damim. Samtang ang talay sa kasundalohan sa mga Filistehanon ug ang kasundalohan ni Saul nag-atbangay didto sa walog, ang higanteng manggugubat nga si Goliat migula gikan sa kampo sa mga Filistehanon ug misinggit sa paghagit sa Israel sa pagpilig usa ka tawo nga makig-away kaniya, nga ang sangpotanan niini maoy motino kon kinsa nga kasundalohan ang mahimong sulugoon tali kanila. Adlaw ug gabii, sulod sa 40 ka adlaw, ang kasundalohan sa Israel nga nangahadlok pag-ayo naka-

sinati niini nga mga pagtamay. Walay Israelinhong sundalo ang may kaisog sa pagdawat sa maong hagit.—1Sa 17:1-11, 16.

Tungod sa iyang pagtamay sa kasundalohan sa buhing Diyos nga si Jehova, gitakda ni Goliat ang iyang kaugalingong kamatayon. Ang batan-ong magbalantay nga si David, pinaagi sa espiritu sa Diyos nga diha kaniya, midawat sa hagit ni Goliat. Si Goliat, nga nagsunod sa iyang tigdala sa armadura nga nagdala ug dakong taming, miabante nga nanghimaraot kang David sa ngalan sa iyang mga diyos. Niini si David mitubag: "Mianhi ka kanako nga nagdalag espada ug bangkaw ug salapang, apan ako mianhi kanimo uban sa ngalan ni Jehova sa mga panon, ang Diyos sa mga talay sa kasundalohan sa Israel, nga imong gihagit." (HULAGWAY, Tomo 1, p. 745) Gilabyog ni David ang bato gikan sa iyang lambuyog; kini milubong sa agtang ni Goliat, ug siya natumba sa yuta. Dayon giduol ni David si Goliat ug gipunggotan sa ulo niini ginamit ang kaugalingong espada sa higante. Kini gisundan gilayon sa pagpangalagiw ug pagpamatay sa mga Filistehanon.—1Sa 17:26, 41-53.

"Unya gikuha ni David ang ulo sa Filistehanon ug gidala kini sa Jerusalem, ug ang iyang mga hinagiban iyang gibutang sulod sa iyang tolda." (1Sa 17:54) Bisan tuod nga ang salipdanan sa Zion ayha pa nailog sa ulahi ni David (2Sa 5:7), ang siyudad sa Jerusalem dugay nang gipuy-an sa mga Israelinhon uban sa mga Jebusihanon. (Jos 15:63; Huk 1:8) Sa ulahi, dayag nga gitugyan ni David ang espada ni Goliat ngadto sa sangtuwaryo. Kini gipaila sa kamatuoran nga gihatag kini ni Ahimelek nga saserdote ngadto kang David sa dihang si David mikalagiw gikan kang Saul.—1Sa 21:8, 9.

Ang asoy nga nakapatunghag panagsumpaki makaplagan sa 2 Samuel 21:19, diin kini nagingon: "Si Elhanan nga anak nga lalaki ni Jaare-oregim nga taga-Betlehem nagpatay kang Goliat nga Gitihanon, kansang kuptanan sa bangkaw sama sa likisan sa mga maghahabol." Ang samang asoy sa 1 Cronicas 20:5 mabasa: "Si Elhanan nga anak nga lalaki ni Jair nagpatay kang Lami nga igsoong lalaki ni Goliat nga Gitihanon, kansang kuptanan sa bangkaw sama sa likisan sa mga maghahabol."

May pipila ka sugyot nga gihatag aron ipatinaw kini nga suliran. Gipreserbar sa Targum ang usa ka tradisyon nga si Elhanan mao si David. Ang *Soncino Books of the Bible,* nga giedit ni A. Cohen (London, 1951, 1952), nagkomento nga dili lisod mahitabo nga dihay duha ka Goliat, nga nagkomento usab nga ang *Goliat* lagmit usa ka mahubitong titulo sama sa "Paraon," "Rabsake," "Sultan." Tungod kay ang usa ka teksto naghisgot kang "Jaare-oregim," samtang ang laing teksto mabasa nga "Jair," ug usab tungod kay ang asoy lamang sa Ikaduhang Samuel ang may terminong "taga-Betlehem [Heb., *behth hal·lach·mi'*]," samtang ang asoy lamang sa Mga Cronicas ang may ngalang "Lami [*'eth-Lach·mi'*]," gituohan sa kadaghanang komentarista nga kini maoy resulta sa sayop sa magkokopya.—Tan-awa ang JAARE-OREGIM; LAMI.

GOMER.

1. Apong lalaki ni Noe ug unang ginganlan nga anak nga lalaki ni Japet, nga natawo human sa Lunop. (Gen 10:1, 2; 1Cr 1:4, 5) Siya ug ang iyang mga anak nga lalaki nga si Askenaz, Ripat, ug Togarma, gitala lakip sa "mga banay sa mga anak nga lalaki ni Noe sumala sa ilang mga kagikan sa banay" nga gikan kanila ang kanasoran mikaylap human sa Lunop.—Gen 10:3, 32.

Ang nasod nga naggikan kang Gomer gilangkit sa kasaysayan sa karaang mga Cimerianhon, usa ka Aryan nga rasa nga lagmit nanimuyo sa rehiyon sa A sa Itom nga Dagat. Sa ikawalong siglo W.K.P., sa panahon sa paghari sa Asiryanhon nga si Haring Sargon, lagmit nga giabog sila sa mga Sityanhon tabok sa Caucasus (ang bukirong rehiyon taliwala sa Itom nga Dagat ug sa Dagat Caspian). Ang mga Cimerianhon nangharos sa Asia Minor, nga miatake sa gingharian sa Urartu (Ararat) ug misulod sa sidlakang Asia Minor, diin ang Armenianhong ngalan alang sa Capadocia, ang *Gamirk',* sa walay duhaduha nagpabanaag sa ilang pagsulong. Kay giatubang sa kusganong Imperyo sa Asirya sa S, ang mga Cimerianhon mipaingon sa kasadpan ug nakiggubat sa mga Frigiahanon ug sa mga Lydianhon. Sa kataposan sila gipapahawa gikan sa Lydia sa Lydianhon nga si Haring Alyattes (ang gisundan ni Croesus).

Ang tagna ni Ezequiel (ang pagsulat niini lagmit nakompleto sa mga 591 W.K.P.) mahitungod sa pag-atake ni "Gog sa yuta sa Magog" batok sa natigom pag-usab nga katawhan ni Jehova nagtala sa 'Gomer ug sa tanang pundok niini' ingong lakip sa kasundalohan ni Gog uban sa Togarma 'sa kinalay-ang mga bahin sa amihanan, ug sa tanang pundok niini.'—Eze 38:2-8; tan-awa ang GOG Num. 2; MAGOG Num. 2; TOGARMA.

2. Ang anak nga babaye ni Diblaim kinsa nahimong asawa ni Oseas sumala sa mga instruksiyon ni Jehova sa maong manalagna. (Os 1:2, 3) Human niadto si Gomer nanganak ug tulo ka anak, kansang makahuloganong mga ngalan gigamit sa Diyos sa pagtagna sa makatalagmanong mga sangpotanan sa espirituwal nga pagpanapaw sa Israel pinaagig idolatriya. Sa pag-asoy sa pagkahimugso sa unang anak, usa ka anak nga lalaki nga

ginganlag Jezreel, ang asoy nag-ingon nga si Gomer “nanganak kaniya [Oseas] ug usa ka lalaki.” Apan, maylabot sa pagkahimugso sa misunod nga duha ka anak, wala hisgoti ang manalagna ingong mao ang amahan, ug kini ang gibasehan sa pag-isip nga sila lagmit mga anak sa gawas. (Os 1:3-9) Ang Oseas 3:1-3 mopatim-aw nga naghubit kang Gomer nga nahibalik ngadto sa manalagna gikan sa iyang pagkamananapaw, nga gipalit sama sa usa ka ulipon, sa ingon nag-ilustrar sa Israel nga gidawat pagbalik sa Diyos pinasukad sa ilang paghinulsol.

GOMORA. Usa sa “mga siyudad sa Distrito” nga lagmit nahimutang duol sa habagatang tumoy sa Patayng Dagat. (Gen 13:12) Mopatim-aw nga ang Sodoma ug Gomora mao ang labing ilado taliwala niining mga siyudara. Gituohan sa daghang eskolar nga ang mga kagun-oban niini karon nalusbog ilalom sa katubigan sa Patayng Dagat, bisan tuod ang pipila nag-ingon nga ang mga kagun-oban sa mga siyudad tingali mao ang mga kagun-oban ubay sa mga lugot dapit sa S ug HS sa Patayng Dagat. Sa panahon ni Abraham ang rehiyon gihubit ingong “maayong pagkatubig . . . sama sa tanaman ni Jehova.” (Gen 13:10; tanawa ang DISTRITO SA JORDAN.) Sa panahon nga si Lot, ang pag-umangkon ni Abraham, mipuyo niining tabunok nga Distrito, si Haring Birsa sa Gomora uban sa mga hari sa upat pa ka laing mga siyudad sa Distrito mirebelde batok sa pagmando ni Kedorlaomer sa Elam ug sa laing tulo ka kaalyadong mga hari. Sila giatake ug nangalagiw, nga ang pipila sa ilang mga sundalo nangahulog sa daghan kaayong mga gahong sa aspalto sa maong dapit. Giagawan sa mga hari sa Sidlakan ang Sodoma ug Gomora ug gibihag si Lot.—Gen 14:1-12.

Kapin sa 14 ka tuig sa ulahi, ang tuaw sa pagmulo tungod sa pagkadaotan sa Sodoma ug Gomora misamot pag-ayo mao nga si Jehova nagpadalag mga manulonda sa pagsusi sa kahimtang ug dayon sa paglaglag sa maong mga siyudad pinaagig ulan nga kalayo ug asupre.—Gen 18:20, 21; 19:24, 28.

Ang bug-os nga pagkalaglag niining mga siyudara human niadto gigamit ingong simbolo sa bug-os nga kalaglagan. (Deu 29:22, 23; Isa 1:9; 13:19; Jer 49:18) Mahulagwayong gipahayag ni Jehova ang hilabihang pagkaunlod sa mga magmamando ug sa katawhan sa Juda ug Jerusalem ngadto sa pagkadaotan sa dihang siya miingon kanila pinaagi sa manalagna nga si Isaias: “Pamatia ninyo ang pulong ni Jehova, kamong mga diktador sa Sodoma. Pamatia ninyo ang balaod sa atong Diyos, kamong mga taga-Gomora.”—Isa 1:1, 10; Jer 23:14.

Sa dihang gisaway ang pipila ka Hudiyohanong mga siyudad sa unang siglo, gihisgotan ni Jesus ang hilabihang pagkadaotan sa Sodoma ug Gomora. Iyang gitumong ang maong mga pulong sa pagsaway ngadto sa dili-mahinulsolong Capernaum, diin didto personal niyang gihimo ang daghan sa iyang gamhanang mga buhat. Ug mahitungod sa bisan unsang siyudad nga mosalikway sa iyang mga tinun-an, nga dili magpasundayag ug pagtuo bisan pa sa gamhanang mga buhat nga ilang gihimo ingong ebidensiya sa pagpaluyo sa Diyos, si Jesus miingon: “Mas maagwanta pa unya alang sa yuta sa Sodoma ug sa Gomora ang Adlaw sa Paghukom kay nianang siyudara.” (Mat 10:5-15; 11:23, 24) Sanglit ang Sodoma ug Gomora ug ang mga siyudad sa palibot niini gisilotan pinaagi sa “kalayo nga walay kataposan,” nga naghawas sa dumalayon nga kalaglagan, dayag nga gigamit ni Jesus dinhi ang usa ka *hyperbole,* o paghingapin, aron ipasiugda nga imposible gayod nga magbag-o ang maong walay pagtuong mga Hudiyo bisan pa kon sila presente sa Adlaw sa Paghukom. —Jud 7.

GORYON [Gr., *strou·thi′on*]. Ang Gregong pulong nga *strou·thi′on* maoy usa ka *diminutive form* nga nagtumong sa bisan unsang gamay nga langgam, apan ilabinang gigamit alang sa mga goryon. Ang usa ka matang sa komon nga goryon sa balay (*Passer domesticus biblicus*) daghan didto sa Israel. Ang mga goryon maoy gagmayng langgam nga kape ug abohon ug kolor, langas ug usab tigpanon, magtuwit-tuwit ug magkapakapa gikan sa gibatogan niini sa atop sa usa ka balay, sa kahoy, o kahoykahoy paingon sa yuta ug unya mobalik pag-usab. Ang ilang pangunang pagkaon mao ang mga liso, insekto, ug mga ulod. Ang goryon sa Espanya (*Passer hispaniolensis*) maoy komon usab, ilabina sa amihanan ug sentral nga mga dapit sa Israel.

Ang direktang mga paghisgot bahin sa mga goryon diha sa Bibliya makaplagan lamang sa gisulti ni Jesus panahon sa iyang ikatulong panaw sa Galilea ug dayag nga gisulti pag-usab mga usa ka tuig human niadto sa iyang ulahing ministeryo sa Judea. Kay naghisgot nga ang “duha ka goryon ikabaligya man sa usa ka sensilyo nga gamay ug bili [sa literal, usa ka *assarion,* nga ang kantidad kubos pa sa $0.05]” o, kon mopalit ug lima ka buok, “sa duha ka sensilyong gamayg bili,” si Jesus miingon nga, bisan tuod kining gagmayng mga langgam giisip nga gamay lamang ug bili, “bisan pa niana, walay usa kanila ang mahulog sa yuta nga dili mahibaloan sa inyong Amahan,” “Walay usa kanila nga mahikalimtan atubangan sa Diyos.” Dayon gidasig niya ang iyang mga tinun-an nga dili mahadlok, nga nagpasalig kanila, “Kamo labaw pag

bili kay sa daghang goryon."—Mat 10:29-31; Luc 12:6, 7.

Sa kakaraanan ug sa modernong panahon, ang mga goryon gibaligya diha sa mga tiyanggihan sa Tungang Sidlakan. Ingong pagkaon, sila himulbolan ug tuhogon ug dayon aslon (sama sa barbikyu). Usa ka karaang inskripsiyon sa balaod sa taripa ni Emperador Diocletian (301 K.P.) nagpakita nga sa tanang langgam nga makaon, ang mga goryon mao ang kinabaratohan.—*Light From the Ancient East,* ni A. Deissmann, 1965, pp. 273, 274.

Bisan tuod ang goryon makita diha sa Hebreohanong Kasulatan sa *King James Version* (Sal 84:3; 102:7) ug sa ubang mga hubad, ang Hebreohanong termino nga gihubad (*tsip·pohr′*) dayag nga maoy usa ka komon nga termino nga nagtumong sa tanang gagmayng mga langgam ug dili kay espesipikong nagtumong lamang sa goryon.

GOSEN.

1. Usa ka rehiyon sa Ehipto diin nagpuyo ang mga Israelinhon sulod sa 215 ka tuig (1728-1513 W.K.P.). (Gen 45:10; 47:27) Bisag ang tukmang nahimutangan sa Gosen dili matino, mopatim-aw nga kini nahimutang sa sidlakang bahin sa Delta sa Nilo, ang bokana paingon sa sentro sa Ehipto. Gipaila kini sa kamatuoran nga si Jose, human mobiya sa iyang gipuy-an sa Ehipto, misugat sa iyang amahan (kinsa mipanaw gikan sa Canaan) didto sa Gosen. (Gen 46:28, 29) Ang mga hubad sa Gregong *Septuagint* nagpaila nga ang Gosen anaa sa kasilinganan sa Wadi Tumilat.

Si Paraon adunay binuhing mga hayop sa Gosen, ug ang mga Hebreohanon nagpasibsib usab sa ilang panon sa mga karnero ug panon sa mga baka didto. (Gen 47:1, 4-6; 50:8) Ang paghubit sa rehiyon ingong 'ang kinamaayohan sa yuta sa Ehipto' lagmit nga usa ka ekspresyon nga nagkahulogang ang labing tabunok nga yutang *sibsibanan,* nga haom gayod sa kon unsay panginahanglan sa banay ni Jacob. Ang Gosen lagmit mao ra usab ang "yuta sa Rameses." (Gen 47:6, 11) Sugod sa ikaupat nga hampak sa Ehipto, si Jehova espesipikong nagpinig sa "Gosen" nga dili pagadaoton.—Ex 8:22; 9:26.

2. Usa ka siyudad sa bukirong rehiyon sa Juda. (Jos 15:20, 48, 51) Gituohan sa ubang mga eskolar nga mao kini ang Edh Dhahiriya, mga 18 km (11 mi) sa HK sa Hebron. Ang "yuta sa Gosen" nga gihisgotan sa Josue 10:41 ug 11:16 mopatim-aw nga usa ka distrito nga anaa sa kasilinganan niini. Kini nga distrito naglakip sa bukirong rehiyon tali sa Hebron ug sa Negeb.

GOZAN. Usa ka ngalan nga lagmit gigamit alang sa usa ka dapit ug sa usa ka suba. Sa 2 Hari 19:12 ug Isaias 37:12, ang Gozan mopatim-awng naglangkob sa usa ka luna nga mas dako pa kay sa usa ka siyudad, kay ang mga molupyo niini gitala nga lakip sa "mga nasod" nga gisakop sa mga Asiryanhon. Lagmit nagpasukad sa ilang mga konklusyon sa kaamgiran sa mga pulong, daghang eskolar nagtuo nga ang Gozan tingali mao ang Gauzanitis, usa ka distrito sa Mesopotamia nga gihisgotan ni Ptolemy ug giisip nga mao ra usab ang "Guzana" nga gihisgotan sa Asiryanhong mga rekord. Ang karaang Guzana kasagarang gilangkit sa modernong Tell Halaf sa ibabaw nga Suba sa Khabur, mga 590 km (367 mi) sa SAS sa Dagat sa Galilea.

Sa 2 Hari 17:6 ug 18:11 ang pipila ka hubad mabasa nga "Habor, ang suba sa Gozan" (*AS, RS*), inay nga "Habor didto sa [o, duol sa] suba sa Gozan" (*NW, Yg*), sa ingon naghimo sa Gozan niining mga tekstoha nga usa usab ka dapit. Apan ang paghubad nga "Habor, ang suba sa Gozan," dili moharmonya sa 1 Cronicas 5:26. Niini nga teksto ang Habor gitala tali sa Hala ug Hara; ug ang Hara, dili ang Habor, maoy unang gitala kay sa Gozan. Kini nagpakita nga ang Habor ug "ang suba sa Gozan" (*AS*) magkalahi. Busa, kadtong nagtuo nga ang Gozan kanunayng nagtumong sa usa ka dapit mapugos sa pagsalikway sa giingon sa Mga Cronicas labot niini. Apan, sanglit sa Hebreohanon mahimo kining hubaron nga "suba sa Gozan" diha sa tanang tulo ka teksto, adunay katarongan sa pagtuo nga kini nahimutang duol sa usa ka suba nga gitawag ug Gozan diin ang hari sa Asirya nagpapuyo sa pipila ka nadestiyerong mga Israelinhon sa amihanang gingharian. Ang Qezel Owzan sa AK sa Iran gisugyot nga lagmit mao ang "suba sa Gozan." Kini naggikan sa kabukiran sa HS sa Lanaw sa Urmia (ang yuta kanhi sa mga Medianhon) ug sa kataposan moagos ingong ang Sefid Rud o Puti nga Suba (ang ngalan nga gigamit alang sa ubos nga agosanan niini) ngadto sa HK nga bahin sa Dagat Caspian. Sumala sa laing panglantaw, ang Gozan maoy usa ka suba sa Mesopotamia.

GRABA. Gagmayng mga bato. Diha sa Kasulatan, ang "graba" gigamit sa masambingayong diwa. Ang makadaot nga mga sangpotanan sa pagbaton ug tinapay pinaagi sa kabakakan gitandi sa baba sa usa ka tawo nga napuno sa graba. (Pr 20:17) Dugang pa, ang mapig-ot nga pagtratar ni Jehova nga gipahamtang batok sa dili-matinumanong Jerusalem pinaagi sa mga Babilonyanhon gipakasama sa 'pagdugmok sa mga ngipon pinaagig graba.' (Lam 3:16) Sumala sa Hudiyohanong tradisyon, gituohan nga mao kini ang aktuwal nga kasinatian niadtong gidestiyero sa Babilonya. Ang tradisyon nag-ingon nga sila gipugos sa pagluto ug tinapay sa mga lungag nga gikalot diha sa yuta ug busa, ingong resulta, ang mga tinapay nasagolan ug pino, hait nga mga graba.

GRANADA [Heb., *rim·mohn′*]. Usa ka prutas nga kon mahinog maron ang kolor, samag mansanas ang porma, nga may lukong o korona sa lubot niini. Sulod sa gahi nga panit niini adunay daghang gagmayng mga kapsula nga puno sa duga, nga ang matag usa may gamayng liso nga rosason o pula.

Ang kahoyng granada (*Punica granatum*), nga gipaila usab sa Hebreohanong pulong nga *rimmohn′,* makaplagan sa tanang dapit sa Tungang Sidlakan. Panagsa rang moabot ug kapin sa 4.5 m (15 p) ang gitas-on niini. Ang mosanggaka nga mga sanga niini daghan, ug ang mga dahon niini lubos-berde nga samag ulo sa bangkaw ang porma ug kini mamulak ug pulahon ngadto sa sanag-pula nga mga bulak.—HULAGWAY, Tomo 1, p. 742.

Ang duga sa granada maoy makaparepreskong ilimnon (Aw 8:2), ang arnibal nga gitawag ug *grenadine* gihimo gikan sa mga liso niini, ug ang mga bulak gigamit sa paghimog tambal nga makapahunong sa pagkalibag dugo. Ang napandongan nga mga tampihak sa dalagang Sulamita gipakasama sa "lusok sa granada" ug ang iyang panit gipakasama sa "usa ka paraiso sa mga granada."—Aw 4:3, 13; 6:7.

Pinaagi kang Moises, si Jehova misaad sa nasod sa Israel nga Iyang dad-on sila ngadto sa usa ka yuta nga dagaya sa trigo, sebada, paras, igos, granada, olibo, ug dugos. (Deu 8:7-9) Una pa niini ang mga espiya nga miadto sa maong yuta mibalik nga may dalang mga ubas, igos, ug granada. (Num 13:2, 23) Nailhan sa mga Israelinhon ang granada sa dihang sila didto pa sa Ehipto, ingon sa gipakita sa ilang reklamo diha sa Numeros 20:5.

Ang kupo nga walay bukton sa Hataas nga Saserdoteng si Aaron adunay mga granada libot sa sidsid niini nga hinimo sa asul nga hilo, balhibo sa karnero nga tininag morado, ug hilo nga sanag-pula nga giusa paglubid ug gisal-angsalangan ug mga kampanilya nga bulawan. (Ex 28:33, 34; 39:24-26) Sa ulahi, sa dihang gitukod ang templo, ang ulo-ulo sa duha ka tumbaga nga haligi atubangan sa portiko sa balay gidayandayanan ug mga kutay sa mga larawan sa granada.—1Ha 7:18, 20, 42; 2Ha 25:17; 2Cr 3:16; 4:13; Jer 52:22, 23.

Ang granada lukop nga gitanom sa kapanahonan sa Bibliya, ug sa walay duhaduha ang mga dapit nga Rimon, En-rimon, ug Gat-rimon ginganlan sa ingon tungod kay daghan kining kahoya sa maong mga dapit. (Jos 15:32; 19:45; Neh 11:29) Ang kahoyng granada gipabilhan pag-ayo ug mao nga kini sagad nga gilakip sa ubang mahinungdanong mga tigpamungang tanom sama sa paras ug kahoyng igos.—Aw 7:12, 13; Joe 1:12; Hag 2:19.

GREGO, I. Usa ka pinulongan nga lakip sa Indo-Uropanhong pamilya sa mga pinulongan. (Ang Hebreohanon naggikan sa Semitikanhon, laing pamilya sa mga pinulongan.) Ang Grego mao ang pinulongan nga orihinal nga gigamit sa pagsulat sa Kristohanong Kasulatan (gawas sa Ebanghelyo ni Mateo, nga unang gisulat diha sa Hebreohanon) ug diha niini gisulat usab ang unang kompletong hubad sa Hebreohanong Kasulatan, nga mao, ang Gregong *Septuagint.* Kini nga pinulongan adunay mausab-usab nga porma sa mga pulong, ug kini makamugnag lainlaing mga termino pinaagi sa lintunganayng mga pulong, sa letra o mga letra nga ilanggikit sa unahan sa mga pulong (*prefix*), ug sa letra o mga letra nga ilanggikit sa tumoy sa mga pulong (*endings*).

Koine. Sukad sa mga 300 W.K.P. hangtod sa mga 500 K.P. mao ang panahon nga gigamit ang Koine, o komon nga Grego, usa ka panagsagol sa lainlaing Grego nga mga diyalekto nga ang labing impluwensiyado mao ang Attic nga diyalekto. Ang Koine nahimong internasyonal nga pinulongan. Kini nakabentaha pag-ayo sa ubang mga pinulongan niadtong adlawa, sanglit kini gigamit sa halos tanang dapit. Ang Koine nagkahulogang komon nga pinulongan, o diyalekto nga komon sa tanan. Kon unsa ka kaylap ang paggamit sa Koine makita sa kamatuoran nga ang mga dekreto sa mga gobernador sa imperyo ug sa Romanhong senado gihubad ngadto sa Koine aron ipadangat sa tibuok Romanhong Imperyo. Tungod niana, ang sumbong nga gitaod ibabaw sa ulo ni Jesu-Kristo sa panahon sa paglansang kaniya gisulat dili lamang sa opisyal nga pinulongang Latin ug sa Hebreohanon kondili sa Grego (Koine) usab.—Mat 27:37; Ju 19:19, 20.

Mahitungod sa paggamit sa Gregong pinulongan didto sa yuta sa Israel, ang usa ka eskolar nagkomento: "Bisan tuod ang kinabag-an sa katawhang Hudiyo misalikway sa Helenismo (Gregong kultura) ug sa mga paagi niini, ang pagpakiglabot uban sa mga Grego ug ang paggamit sa Gregong pinulongan wala gayod likayi. . . . Giila sa mga magtutudlo sa Palestina ang Gregong hubad sa Kasulatan ingong instrumento sa pagdala sa kamatuoran ngadto sa mga Hentil." (*Hellenism,* ni N. Bentwich, 1919, p. 115) Siyempre, ang pangunang hinungdan sa pagpatungha sa Gregong *Septuagint* maoy aron makabenepisyo ang mga Hudiyo, ilabina kadtong sakop sa Natibulaag, nga wala na magsultig puro nga Hebreohanon apan pamilyar na sa Grego. Ang karaang Hebreohanong mga termino nga gigamit sa Hudiyohanong pagsimba gipulihan ug mga termino nga gikan sa Grego. Ang pulong nga *sy·nago·ge′,* nga nagkahulogang "usa ka panagkatigom,"

maoy usa ka pananglitan sa pagsagop sa mga Hudiyo sa Gregong mga pulong.

Ang Koine gigamit sa inspirado nga Kristohanong mga magsusulat. Sanglit ang mga magsusulat sa inspirado nga Kristohanong Kasulatan buot nga ang tanang katawhan makasabot sa ilang mensahe, ilang gigamit dili ang klasikal nga Grego kondili ang Koine. Kining tanang magsusulat maoy mga Hudiyo. Bisan tuod sila mga Semitikanhon, buot ingnon, naghupot sa kultura sa mga Hudiyo, dili sila interesado sa pagpakaylap niini nga kultura, kondili sa kamatuoran sa lunsay nga Kristiyanidad, ug pinaagi sa Gregong pinulongan ilang maabot ang daghang katawhan. Mas epektibo nilang matuman ang ilang buluhaton sa "paghimog mga tinun-an sa katawhan sa tanang kanasoran." (Mat 28:19, 20) Dugang pa, ang Koine maoy usa ka maayong instrumento nga pinaagi niini ilang ikapahayag pag-ayo ang mga lisod sabtong mga ideya nga buot nilang ipresentar.

Gihatagan sa inspirado nga Kristohanong mga magsusulat ang Koine ug gahom, dignidad, ug kainit tungod sa ilang binayaw nga mensahe. Ang Gregong mga pulong nakabaton ug mas dagaya, mas bug-os, ug mas dakong espirituwal nga kahulogan diha sa mga konteksto sa inspiradong Kasulatan.

Alpabeto. Ang tanang Uropanhong mga alpabeto karong adlawa sa direkta o dili-direkta nga paagi naggikan sa Gregong alpabeto. Apan, ang mga Grego wala mag-imbento sa ilang alpabeto; ilang gihulam kini gikan sa mga Semihanon. Dayag kini gikan sa kamatuoran nga ang Gregong mga letra sa alpabeto (sa mga ikapitong siglo W.K.P.) maoy susama sa Hebreohanong mga karakter (sa mga ikawalong siglo W.K.P.). Susama usab ang katibuk-ang pagkasunodsunod niini, gawas lang sa pipila. Dugang pa, ang paglitok sa mga ngalan sa pipila ka letra amgid kaayo; pananglitan: *al′pha* (Grego) ug *'a′leph* (Hebreohanon); *be′ta* (Grego) ug *behth* (Hebreohanon); *del′ta* (Grego) ug *da′leth* (Hebreohanon); ug daghan pa. Ang Koine adunay 24 ka letra. Sa dihang gisagop sa Gregong pinulongan ang Semitikanhong alpabeto, ang mga Grego mihimog mahinungdanong pagdugang sa ilang pinulongan pinaagi sa paggamit sa mga letra sa Semitikanhong alpabeto diin sila walay katumbas nga mga konsonante (*'a′leph, he', chehth, 'a′yin, waw,* ug *yohdh*) ug gigamit kini sa paghawas sa mga tunog sa bokales nga *a, e* (daklit), *e* (dugay), *o, y,* ug *i.*

Bokabularyo. Ang Gregong bokabularyo tugob kaayo ug tukma. Ang Gregong magsusulat adunay igong mga pulong aron siya makahimog tukmang pagpalahi ug makapalutaw sa kahulogan nga buot niya. Pananglitan, sa Grego gipalahi ang ordinaryong kahibalo, *gno′sis* (1Ti 6:20), ug ang lalom nga kahibalo, *e·pi′gno·sis* (1Ti 2:4), ug ingon man ang *al′los* (Ju 14:16), nga nagkahulogang "lain" gikan sa samang matang, ug ang *he′teros,* nga nagkahulogang "lain" gikan sa lahi nga matang. (Gal 1:6) Daghang ekspresyon sa ubang mga pinulongan nga adunay Gregong mga pulong ingon man naggamit ug lintunganayng mga pulong nga gilangkoban sa Gregong mga pulong, nga nagpatunghag usa ka pinulongan nga mas tukma ug espesipiko ang mga ekspresyon.

Mga Nombre. Ang mga nombre mabag-o sumala sa pagkagamit niini diha sa tudling-pulong, kon kini ba panglalaki o pangbabaye, o kaha singular o plural. Ang susamang mga pulong, sama sa pronombre ug mga adhetibo, mabag-o sumala sa mga pulong nga gihawasan sa pronombre niini (*antecedent*) o nianang gihubit niini.

***Ang porma niini* (*case*).** Kasagaran ang Koine adunay lima ka *case.* (Ang ubang mga eskolar naghimo niining walo.) Sa Koine ang matag *case* sagad nagkinahanglan ug lahing porma o mga letra nga idugang sa tumoy, nga naghimo niini nga pinulongan nga mas komplikado kay sa Cebuano.

Ang Artikulo. Sa Cebuano adunay tinong artikulo ("ang") ug dili-tinong artikulo ("usa ka"). Sa Koine adunay usa lamang ka artikulo nga ὁ (*ho*), nga sa pipila ka bahin maoy katumbas sa tinong artikulo nga "ang" sa Cebuano. Ang tinong artikulo sa Cebuano nga "ang" dili gayod mausab ang porma, samtang ang porma sa Gregong artikulo mausab sumala sa pagkagamit niini diha sa tudling-pulong, kon kini ba panglalaki o pangbabaye, o kaha singular o plural, sama usab sa mga nombre.

Ang Gregong artikulo gigamit dili lamang ingong pasiuna sa mga nombre, sama sa gihimo sa Cebuano, kondili diha usab sa mga berbo, adhetibo, adberbo, mga prase, mga hugpong sa mga pulong, ug bisan sa tibuok nga mga tudling-pulong. Ang paggamit sa artikulo uban sa usa ka adhetibo makita diha sa Grego sa Juan 10:11, diin ang literal nga hubad mao: "Ako ang magbalantay ang [usa nga] maayo." Mas bug-at kini kay sa pag-ingon lamang nga "Ako ang maayong magbalantay." Sama kini sa paghimo nga italiko sa pulong nga "maayo."

Ang usa ka pananglitan sa artikulo nga gigamit alang sa tibuok nga hugpong sa mga pulong diha sa Grego makita sa Roma 8:26, diin ang prase nga "kon unsay angay natong iampo sumala sa atong gikinahanglan" giunhan ug artikulo nga anaa sa *neuter gender.* Sa literal, ang prase mabasa nga *"ang* . . . kon unsay angay natong iampo." (*Int*) Aron masabtan sa Cebuano, makatabang ang pagdugang sa pulong nga "suliran." Ang

tinong artikulo nagpresentar sa mga butang sa paagi nga ang suliran gilakip ingong espesipikong isyu. Sa ingon, ang hubad nga "Kay ang suliran kon unsay angay natong iampo sumala sa atong gikinahanglan wala nato mahibaloi" (*NW*) mas tukma nga nagpadayag sa hunahuna sa magsusulat.

Mga Berbo. Ang Gregong mga berbo gibalay gikan sa lintunganayng berbo pinaagi sa mga punoan ug mga tumoy sa pulong, o mga *affix* ug mga *suffix.* Kini balayon sumala sa *voice, mood, tense, person,* ug *number.* Sa Grego kini mas lisod tun-an kay sa mga nombre. Ang mas tukmang pagsabot sa Koine sa dili pa dugayng katuigan, ilabina bahin sa mga berbo, nakatabang sa mga maghuhubad nga mapalutaw sa mas tin-awng paagi ang tinuod nga ideya ug kahulogan sa Kristohanon Gregong Kasulatan kay sa mga hubad sa mas karaang mga bersiyon. Ang pipila sa mas makaiikag nga mga kinaiyahan sa Gregong mga berbo ug ang kahinungdanon niini sa pagsabot sa Bibliya hisgotan sa sunod nga mga parapo.

Porma sa berbo (voice). Sa Iningles adunay duha lamang ka *voice* alang sa mga berbo, nga mao, ang *active* ug *passive voice,* apan sa Grego aduna pay lain, ang *"middle voice."* Niini nga *voice,* ang hingtungdan nakigbahin sa mga sangpotanan sa aksiyon o, usahay, maoy nagpatungha sa aksiyon. Ang *middle voice* nagpasiugda sa interes sa nagabuhat diha sa aksiyon sa berbo.

Ang *middle voice* gigamit usab alang sa pagpasiugda. Kini gigamit nga susama sa italiko sa Cebuano. Human sultihi nga ang mga gapos ug kasakitan naghulat kaniya inig-abot niya sa Jerusalem, si Pablo miingon: "Bisan pa, sa unsa mang hinungdan wala ko pakamahala ang akong kalag, basta lamang akong mahuman ang akong ginadagan ug ang ministeryo nga akong nadawat sa Ginoong Jesus." (Buh 20:22-24) Dinhi ang berbo alang sa "paka[mahala]," *poi·ou'mai,* maoy sa *middle voice.* Si Pablo wala mag-ingon nga wala niya pabilhi ang iyang kinabuhi, apan alang kaniya mas hinungdanon ang pagtuman sa iyang ministeryo. Kana mao ang *iyang* konklusyon, bisan pa kon unsay hunahunaon sa uban.

Ang *middle voice* gigamit sa Filipos 1:27: "Lamang magagawi [o, "molihok ingong mga lungsoranon"] kamo sa paaging takos sa maayong balita labot kang Kristo." Ang berbo nga *po·li·teu'o·mai* niini nga teksto maoy sa *middle voice, po·li·teu'e·sthe,* "molihok ingong mga lungsoranon," nga mao, *makigbahin* sa kalihokan sa mga lungsoranon, nga makig-ambit sa pagmantala sa maayong balita. Sagad nga ang Romanong mga lungsoranon aktibong nakigbahin sa mga kalihokan sa Estado, kay ang Romanong pagkalungsoranon gipabilhan pagayo, ilabina diha sa mga siyudad kansang mga molupyo gihatagan sa pagkalungsoranon sa Roma, sama sa kahimtang sa Filipos. Busa gisultihan ni Pablo dinhi ang mga Kristohanon nga sila dili kay moangkon lamang nga mga Kristohanon apan walay gibuhat, kondili sila angayng makigbahin sa Kristohanong buluhaton. Kini nahiuyon sa iyang ulahing mga pulong kanila: "Alang kanato, ang atong pagkalungsoranon nagalungtad sa mga langit."—Flp 3:20.

Mga panahon (tenses). Ang laing importante ug lahi nga kinaiyahan sa Grego nga nakaamot sa katukma niini mao ang paggamit sa *tenses* sa berbo. Ang mga berbo ug *tenses* niini adunay duha ka elemento: *matang* sa aksiyon (ang mas importante) ug *panahon* sa aksiyon (dili kaayo importante). Adunay tulo ka pangunang mga punto sa pagklasipikar sa aksiyon diha sa Gregong pinulongan, diin ang matag usa adunay mga kinaiyahan sa paglarawan: (1) ang aksiyon nga nagapadayon ("nagabuhat"), sa paninugdan maoy *present tense,* nga ang pangunang gipasiugda mao ang padayong aksiyon o kanang nabatasan o padayong nagakahitabo; (2) ang aksiyon nga nahuman na o nakompleto ("nabuhat"), sa panguna kini maoy *perfect tense;* (3) ang aksiyon nga daklit, o sa makadiyot ("buhaton"), maoy *aorist tense.* Siyempre, aduna pay ubang *tenses* sama sa *imperfect, past perfect,* ug *future.*

Aron ipakita ang kalainan sa Gregong mga panahon o *tenses:* Sa 1 Juan 2:1, si apostol Juan miingon: "Kon si bisan kinsang tawo makasala, kita adunay manlalaban ngadto sa Amahan" (*KJ*). Ang Gregong berbo alang sa "makasala" maoy *aorist,* busa ang panahon sa aksiyon maoy daklit o makadiyot. Dinhi ang *aorist tense* nagtumong sa usa lamang ka buhat sa pagkasala, samtang ang *present tense* nagtumong sa pagkamakasasala o sa padayon nga buhat sa pagpakasala. Busa si Juan wala maghisgot bahin sa usa ka tawo nga nagbatasan sa pagpakasala, kondili sa usa nga 'nakahimog *sala.'* (Itandi ang Mat 4:9, diin ang *aorist tense* nagpakita nga ang Yawa wala mangayo kang Jesus sa pagbuhat ug mapadayonong pagsimba kaniya, kondili sa "usa ka *buhat* sa pagsimba.")

Apan, kon ang 1 Juan 3:6, 9 basahon nga dili hatagag pagtagad nga ang berbo dinhi maoy *present tense,* ang mga pulong ni Juan daw mosumpaki sa kon unsay nahisgotan na. Ang *King James Version* mabasa: "Ang bisan kinsa nga nagapabilin diha kaniya dili makasala," ug, "Ang bisan kinsa nga gipanganak gikan sa Diyos dili makahimog sala." Wala mapabanaag niini nga mga hubad diha sa Cebuano ang mapadayonong aksiyon nga gipaila sa *present tense* sa mga berbong Grego nga gigamit. Ang pi-

pila ka modernong mga hubad, inay moingon dinhi, "dili makasala" ug "dili makahimog sala," nagtagad sa padayong aksiyon ug tukmang naghubad sa mga berbo: "dili *magpakasala,*" "dili *magpadayon sa pagbuhat* ug kasal-anan" (*NW*); *"nagpadayon* sa pagpakasala," *"magpadayon* sa pagpakasala" (*New Cebuano Version*); "dili *magbatasan* sa pagpakasala" (*Ph*); "dili *magpadayon* sa pagpakasala" (*TEV*). Si Jesus nagsugo sa iyang mga sumusunod diha sa Mateo 6:33: "Nan, *magpadayon* sa pagpangita pag-una sa gingharian," nga nagpaila sa pagkamapadayonon, inay sa pag-ingon lamang nga "unaha pagpangita ang gingharian" (*KJ*).

Sa mga pagdili, ang *present tense* ug *aorist tense* magkalahi usab kaayo. Sa *present tense* ang usa ka pagdili nagkahulogan ug labaw pa kay sa dili pagbuhat sa usa ka butang. Kini nagkahulogan sa *paghunong* sa pagbuhat niana. Si Jesu-Kristo, sa nagpadulong sa Golgotha, wala lamang moingon sa mga babaye nga nagsunod kaniya, "Ayaw paghilak," apan, sanglit sila nanaghilak na, siya miingon: *"Hunong na sa paghilak* tungod kanako." (Luc 23:28) Susama usab ngadto sa mga nagtinda ug mga salampati didto sa templo, si Jesus miingon: *"Ihunong na ninyo ang paghimo* sa balay sa akong Amahan nga balay sa mga tinda!" (Ju 2:16) Diha sa Wali sa Bukid siya miingon: *"Hunong na sa pagkabalaka"* bahin sa kon unsay inyong kan-on, imnon, o isul-ob. (Mat 6:25) Sa laing bahin, diha sa *aorist* ang pagdili maoy usa ka sugo sa dili pagbuhat sa usa ka butang sa bisan unsa nga panahon o gutlo. Si Jesus gihisgotan nga nag-ingon sa iyang mga mamiminaw: "Busa, *ayaw gayod kamo kabalaka* [nga mao, ayaw kabalaka sa bisan unsa nga gutlo] bahin sa sunod nga adlaw." (Mat 6:34) Dinhi gigamit ang *aorist* aron ipakita nga ang mga tinunan dili angay nga mabalaka sa bisan unsa nga panahon.

Ang laing pananglitan nga kinahanglang tagdon ang *tense* sa Grego sa dihang maghubad makita sa Hebreohanon 11:17. Ang ubang mga hubad wala magtagad sa linaing kahulogan sa *tense* sa berbo. Mahitungod kang Abraham, ang *King James Version* nag-ingon: "Siya nga nakadawat sa mga saad mihalad sa iyang bugtong nga anak." Ang Gregong berbo nga gihubad dinhi nga "mihalad" maoy *imperfect tense,* nga mahimong magpasabot nga ang aksiyon buot pang buhaton o sulayan, apan wala mabuhat. Busa, pinasukad sa aktuwal nga nahitabo, ang Gregong berbo mas tukma nga hubaron nga "misulay sa paghalad." Sa susama usab, diha sa Lucas 1:59, sa paghisgot bahin sa panahon sa pagtuli sa anak nga lalaki ni Zacarias ug Elisabet, ang *imperfect tense* nga gigamit nagpakita nga inay sa hubad nga *"Ilang gitawag* siya nga Zacarias, pinasukad sa ngalan sa iyang amahan" (*KJ*), kini nga teksto angayng mabasa nga *"Ila unta kining nganlan* [ang bata] sa ngalan sa amahan niini, nga Zacarias" (*NW*). Nahiuyon kini sa aktuwal nga nahitabo, nga siya ginganlan ug Juan, sumala sa instruksiyon sa manulonda nga si Gabriel.—Luc 1:13.

Transliterasyon. Kini nagtumong sa paghatag ug katumbas nga espeling sa Gregong mga pulong pinaagig mga letra sa laing alpabeto. Sa kadaghanang kahimtang kini maoy letra por letra lamang nga pagpuli, *b* alang sa β, *g* alang sa γ, ug uban pa. Ingon usab niini sa Gregong mga bokales, *a* alang sa α, *e* alang sa ε, *e* alang sa η, *i* alang sa ι, *o* alang sa ο, *y* alang sa υ, ug *o* alang sa ω.

***Kombinasyon sa duha ka bokales* (*diphthong*).** Ang katibuk-ang lagda nga gihisgotan labot sa letra por letra nga pagpuli mapadapat usab sa kadaghanan sa mga *diphthong: ai* alang sa αι, *ei* alang sa ει, *oi* alang sa οι. Ang Gregong letra nga

GREGONG ALPABETO

Letra		Ngalan	Transliterasyon ug Paglitok[1]
Α	α	*Al'pha*	*a*
Β	β	*Be'ta*	*b*
Γ	γ	*Gam'ma*	*g,* gahi, sama sa Iningles nga be*g*in[2]
Δ	δ	*Del'ta*	*d*
Ε	ε	*E'psi·lon*	*e,* daklit, sama sa Iningles nga m*e*t
Ζ	ζ	*Ze'ta*	*z*
Η	η	*E'ta*	*e,* dugay, sama sa Iningles nga th*e*y
Θ	θ	*The'ta*	*th*
Ι	ι	*I·o'ta*	*i* sama sa Iningles nga mach*i*ne
Κ	κ	*Kap'pa*	*k*
Λ	λ	*Lam'bda*	*l*
Μ	μ	*My*	*m*
Ν	ν	*Ny*	*n*
Ξ	ξ	*Xi*	*x*
Ο	ο	*O'mi·kron*	*o,* daklit, sama sa Iningles nga l*o*t
Π	π	*Pi*	*p*
Ρ	ρ	*Rho*	*r*
Σ	σ, ς[3]	*Sig'ma*	*s*
Τ	τ	*Tau*	*t*
Υ	υ	*Y'psi·lon*	*y* o *u,*[4] Pranses nga u o Aleman nga ü
Φ	φ	*Phi*	*ph* sama sa Iningles nga *ph*ase
Χ	χ	*Khi*	*kh* sama sa Iningles nga el*kh*orn
Ψ	ψ	*Psi*	*ps* sama sa Iningles nga li*ps*
Ω	ω	*O·me'ga*	*o,* dugay, sama sa Iningles nga n*o*te

[1] Ang paglitok nga gipakita dinhi maoy lahi sa modernong Grego.
[2] Sa dili pa ang κ, ξ, χ, o ang laing γ, litokon kini nga ang tunog ipaagi sa ilong ug litokon nga *n* sama sa Iningles nga thi*n*k.
[3] Gigamit lamang sa tumoy sa usa ka pulong sa dihang makita ang *sig'ma.*
[4] Ang *y'psi·lon* litokon nga *u* kon kini maoy bahin sa usa ka *diphthong.*

y′psi·lon (υ) maoy eksepsiyon diha sa mosunod nga mga kahimtang: αυ maoy *au,* dili *ay;* ευ maoy *eu,* dili *ey;* ου maoy *ou,* dili *oy;* υι maoy *ui,* dili *yi;* ηυ maoy *eu,* dili *ey.*

Apan, adunay mga higayon nga ang mga letra nga morag *diphthong* adunay marka alang sa bokales o duha ka tulbok (¨) ibabaw sa ikaduhang letra, sama pananglitan, αϋ, εϋ, οϋ, ηϋ, ωϋ, αϊ, οϊ. Ang duha ka tulbok ibabaw sa usa ka *i·o′ta* (ϊ) o *y′psi·lon* (ϋ) nagpaila nga kini ug ang bokales nga nag-una niini dili gayod matawag nga *diphthong.* Busa ang *y′psi·lon* nga may duha ka tulbok ibabaw niini gihatagag katumbas nga espeling nga *y,* dili *u.* Ang mga pananglitan nga gihisgotan dinhi mahimo nang *ay, ey, oy, ey, oy, ai, oi.*

Ang ubang mga bokales (α, η, ω) adunay gamay nga *i·o′ta* (ͺ) (gitawag nga *i·o′ta subscript*) nga gibutang sa ubos niana. Sa paghatag ug katumbas nga espeling niining Gregong mga porma, ang *i·o′ta* (o letrang *i*) dili ibutang sa ilalom sa linya kondili sunod sa letra diin kini makita. Busa ang ᾳ maoy *ai,* ang ῃ maoy *ei,* ug ang ῳ maoy *oi.*

Mga marka sa aksento. Adunay tulo ka matang sa mga aksento diha sa Grego; ang *acute* (ʹ), ang *circumflex* (ˆ), ug ang *grave* (ˋ). Diha sa Grego kini makita ibabaw sa bokales sa mga silaba nga may aksento. Apan niini nga publikasyon, sa dihang kini hatagan ug katumbas nga espeling, ang marka anaa sa kataposan sa silaba nga may aksento ug usa lang ka marka ang gigamit alang sa tanang tulo ka matang sa Gregong mga aksento. Busa ang λόγος gimarkahan nga *lo′gos;* ang ζῷον maoy *zoi′on.*

Mga silaba. Ingong tabang sa paglitok, usa ka tulbok o marka sa aksento ang gigamit diha sa katumbas nga espeling aron litokon nga magkabulag ang matag silaba. Ang mga silaba sa usa ka Gregong pulong pareho ug gidaghanon sa mga bokales o mga *diphthong* niini. Busa, sanglit ang λόγος (*lo′gos*) adunay duha ka bokales, kini adunay duha usab ka silaba. Ang duha ka bokales sa usa ka *diphthong* maoy usa ra ka silaba, dili duha. Ang pulong nga πνεῦμα (*pneu′ma*) adunay usa ka *diphthong* (*eu*) ug usa ka laing bokales (*a*) ug busa adunay duha ka silaba.

Sa pagbahin sa silaba ang mosunod nga mga lagda mao ang gisunod: (1) Kon ang usa ka konsonante anaa sa tunga sa usa ka pulong, itapo kini sa bokales sa sunod nga silaba. Busa ang πατήρ mahimong *pa·ter′.* (2) Usahay ang usa ka kombinasyon sa mga konsonante makita diha sa tunga sa usa ka Gregong pulong. Kon kini nga kombinasyon sa mga konsonante mahimong gamiton sa pagsugod sa usa ka Gregong pulong, kini mahimong sinugdanan usab sa silaba. Pananglitan, ang κόσμος bahinon nga *ko′smos.* Ang *sm* gitapo sa ikaduhang bokales. Kini tungod kay daghang Gregong mga pulong—sama sa *Smyr′na*—nagsugod pinaagi niining duha ka konsonante. Apan, kon ang usa ka kombinasyon sa mga konsonante anaa sa tunga sa usa ka pulong ug walay Gregong pulong nga nagsugod niana nga kombinasyon, kini pagabulagon. Busa ang βύσσος gihatagag katumbas nga espeling dinhi ingong *bys′sos,* sanglit walay Gregong pulong nga nagsugod sa *ss.*

***Mga marka sa pagginhawa* (*breathing marks*).** Ang bokales sa sinugdanan sa usa ka pulong nanginahanglan ug *"smooth"* nga marka sa pagginhawa (ʼ), o *"rough"* nga marka sa pagginhawa (ʽ). Ang *"smooth"* nga marka sa pagginhawa (ʼ) mahimong dili hatagag katumbas nga espeling; ang *"rough"* nga marka sa pagginhawa (ʽ) nagkinahanglan ug *h* nga idugang sa sinugdanan sa pulong. Kon ang unang letra maoy kapital, kini nga mga marka sa pagginhawa ibutang sa dili pa ang pulong. Niana nga kahimtang, ang Ἰ mahimong *I,* samtang ang katumbas nga espeling sa Ἱ maoy *Hi.* Kon ang mga pulong magsugod sa gagmay nga mga letra, ang mga marka sa pagginhawa anaa sa ibabaw sa unang letra o, sama sa kadaghanan sa mga *diphthong,* ibabaw sa ikaduhang letra. Busa ang αἰών mahimong *ai·on′,* samtang ang ἁγνός maoy *hagnos′* ug ang αἱρέομαι maoy *hai·re′o·mai.*

Dugang pa, ang Gregong letra nga *rho* (ρ), nga katumbas sa *r,* kanunayng nagkinahanglan ug *"rough"* nga marka sa pagginhawa (ʽ) sa sinugdanan sa pulong. Busa ang ῥαββεί maoy *rhab·bei′.*

GREGO, II. Tan-awa ang GRESYA, GREGO.

GREGONG KASULATAN. Tan-awa ang KRISTOHANON GREGONG KASULATAN; MANUSKRITO SA BIBLIYA.

GRESYA, GREGO. Kini nga mga ngalan naggikan sa *Grai·koi′,* ang ngalan sa usa ka tribo sa AK sa Gresya. Gigamit sa mga Italyano kining ngalana (Lat., *Graeci*) alang sa mga molupyo sa Gresya sa kinatibuk-an. Sa ngadtongadto bisan si Aristotle diha sa iyang mga sinulat migamit sa maong termino sa samang paagi.

Ang laing mas naunang ngalan, ang Ionian, makita sukad sa ikawalong siglo W.K.P. diha sa Asiryanhong *cuneiform* nga mga rekord, maingon man sa Persianhon ug Ehiptohanong mga asoy. Kining ngalana naggikan kang Javan (Heb., *Ya·wan′*), anak nga lalaki ni Japet ug apo ni Noe. Si Javan mao ang Japetikanhong katigulangan sa unang mga tawo sa Gresya ug sa palibot nga kapuloan, ug dayag nga ingon man usab sa unang mga molupyo sa Cipro, mga lugar sa habagatang Italya, Sici-

lia, ug Espanya.—Gen 10:1, 2, 4, 5; 1Cr 1:4, 5, 7; tan-awa ang ELISA; JAVAN; KITIM.

Bisan tuod nga ang "Ionian" karon sa geograpikanhong paagi nagtumong sa dagat tali sa habagatang Italya ug sa habagatang Gresya, lakip sa kutay sa kapuloan ubay sa K nga kabaybayonan sa Gresya, ang ngalan kanhi adunay mas dakong kapadapatan nga moharmonya sa paggamit sa Hebreohanong Kasulatan sa "Javan." Si manalagnang Isaias, sa ikawalong siglo W.K.P., naghisgot sa panahon sa dihang ang namalik nga mga destiyero sa Juda ipadala ngadto sa halayong kanasoran, lakip "sa Tubal ug sa Javan, sa halayong kapuloan."—Isa 66:19.

Diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan, ang yuta gitawag ug *Hel·las′* ("Gresya," Buh 20:2), ug ang katawhan gitawag ug *Hel′le·nes.* Ang mga Grego mismo naggamit niining mga ngalana sukad sa ubay-ubayng kasiglohan sa wala pa ang Komong Panahon ug nagpadayon sa paggamit niini. Ang "Hellas" lagmit may kalangkitan kang "Elisa," usa sa mga anak nga lalaki ni Javan. (Gen 10:4) Ang ngalang Acaya gigamit usab sa pagtumong sa sentral ug habagatang Gresya human sa Romanhong pagpanakop niadtong 146 W.K.P.

Ang Yuta ug ang Geograpikanhong Dagway Niini. Ang Gresya nag-okupar sa habagatang bahin sa bukirong Peninsula sa Balkan ug sa kapuloan duol niini, sa Dagat Ionian sa K ug sa Dagat Aegean sa S. Sa H nahimutang ang Mediteranyo. Ang amihanang utlanan dili tino, ilabina nga sukad sa mas naunang mga yugto ang mga Javanhanon sa Gresya wala mahimong usa ka nasod. Apan, sa ulahing kapanahonan ang "Gresya" gituohan nga nakaabot sa mga rehiyon sa Illyria, nga nahimong utlanan sa Adriatikong kabaybayonan, ug sa Macedonia. Sa pagkatinuod, ang mga Macedonianhon lagmit naggikan sa mao ra nga kaliwat sama niadtong gitawag sa ulahi ug mga Grego.

Ang yuta kaniadto, sama karon, maoy dili patag ug batoon, nga may gansangong kabukiran nga anapog nga nag-okupar ug tres-kuwarto sa maong dapit. Ang mga bakilid may baga nga kalasangan. Ang kakulang sa tabunok nga kapatagan ug mga walog ug ang kabatoon sa yuta nakapakunhod pag-ayo sa agrikultural nga kapasidad sa maong yuta. Hinuon, ang bugnawng klima nakatabang sa maayong pagtubo sa mga olibo ug mga ubas. Ang ubang mga produkto mao ang sebada, trigo, mansanas, igos, ug granada. Ang mga panon sa mga karnero ug kanding manibsib diha sa mga dapit nga wala matikad. May mga deposito sa mineral —plata, *zinc,* tumbaga, tingga—ug ang kabukiran nagtaganag daghang maayog klase nga marmol. Ang tagna ni Ezequiel (27:1-3, 13) naglakip sa Javan niadtong nakignegosyo sa Tiro ug nagtala ug "mga butang nga hinimo sa tumbaga" ingong lakip sa mga produkto nga gibaligya niini.

Mga bentaha sa dagat. Hinay ug lisod ang pagpanaw agi sa mamala tungod sa kabukiran. Ang mga karomata nga guyoron sa hayop dali rang malubong sa mga panahon sa tingtugnaw. Busa ang dagat mao ang labing maayong paagi sa transportasyon ug komunikasyon sa Gresya. Ang taas ug likoliko nga kabaybayonan nga may mga luok nagtagana ug daghang dunggoanan ug salipdanan sa mga barko. Tungod sa ubay-ubayng naluok nga mga gulpo, ang pipila ka dapit sa sulod sa karaang mga utlanan maoy kapin sa 60 km (40 mi) ang gilay-on gikan sa dagat. Ang habagatang bahin sa Gresya, nga gitawag ug Peloponnesus, hapit gayong mahimong usa ka pulo. Usa na lamang ka hiktin nga yuta, nga milatas tali sa Gulpo sa Saron ug sa Gulpo sa Corinto, ang nagkonektar sa Peloponnesus ug sa sentral nga Gresya. (Karong adlawa ang Kanal sa Corinto mitadlas niining hiktin nga yuta ug mga 6 km [3.5 mi] nga walay mga ali, mao nga kini bug-os nang naulang.)

Ang mga Javanhanon sa Gresya dugay nang mga marinero. Ang tikod sa pormag "botas" nga peninsula sa Italya nahimutang nga mga 160 km (100 mi) lamang latas sa Strait of Otranto gikan sa AK sa Gresya. Dapit sa S, ang mga arkipelago (kutay sa mga pulo nga naporma tungod sa naunlod nga kabukiran nga ang mga tumoy niini migimaw sa tubig) nagsilbing higante nga mga tikanganan tabok sa Dagat Aegean paingon sa Asia Minor. Sa AS nga tumoy sa Aegean, usa ka hiktin nga agianan, ang Hellespont (nga gitawag usab ug Dardanelles), ang mipaingon sa Dagat sa Marmara ug dayon agi sa hiktin nga dagat sa Bosporus ngadto sa Itom nga Dagat. Dugang pa, pinaagi sa paglawig ubay sa habagatang kabaybayonan sa Asia Minor, ang mga barko sa Gresya nakalawig kaniadto sa kabaybayonan sa Sirya ug Palestina. Ang usa ka barko makalawig ug 100 km (60 mi) sa maadlaw. Busa, ang paghatod sa mga sulat ni Pablo ngadto sa mga taga-Tesalonica sa Macedonia, lagmit nga gisulat didto sa Corinto, hayan migugol ug usa ka semana o kapin pa, depende sa mga kahimtang sa panahon (ug sa gidaghanon sa mga dunggoanan nga eskalahan sa pagpaingon didto).

Ang Gregong impluwensiya ug mga komunidad dili lamang limitado sa yuta sa Gresya. Ang daghang kapuloan nga nahimutang sa mga Dagat Ionian ug Aegean giisip gihapon nga sakop sa yuta sa Gresya. Ang habagatang Italya ug Sicilia maoy lakip sa gitawag nga Dakong Hellas o, sa Latin, *Graecia Magna.* Ang makasaysayanhong ebidensiya nagpakita nga ang mga

Javanhanon sa Gresya padayong nakiglabot ug nakignegosyo sa mga taga-Tarsis (Espanya), nga niining bahina nakalabaw pag-ayo sa mga Fenicianhon. Ang samang pagpakiglabot naglungtad usab tali sa mga Grego ug sa mga Javanhanon sa Cipro.

Gigikanan sa Gregong mga Tribo. Gipresentar sa modernong mga historyador ang lainlaing mga ideya sa gigikanan sa Gregong mga tribo ug sa ilang pagsulod sa maong dapit. Sa kinadakang bahin, ang popular nga panghunahuna bahin sa sunodsunod nga "mga pagsulong" nga gihimo sa amihanang mga tribo maoy pinasukad sa Gregong mga sugilambong ug arkeolohikanhong pangagpas. Sa pagkatinuod, ang sekular nga kasaysayan sa Gresya nagsugod lamang niadtong mga ikawalong siglo W.K.P. (ang unang Olimpiada gisaulog niadtong 776 W.K.P.), ug ang mabatonan nga mga rekord nga konektado ang mga asoy maoy sukad lamang sa ikalimang siglo W.K.P. Kini maoy ubay-ubayng kasiglohan human sa Lunop ug busa dugay na nga panahon human sa pagkatibulaag sa mga banay tungod sa paglahugay sa pinulongan sa katawhan didto sa Babel. (Gen 11:1-9) Sulod niining daghang kasiglohan ang ubang mga grupo nakayuhot sa orihinal nga mga kaliwat ni Javan ug sa iyang mga anak, apan sulod sa yugto una pa ang unang milenyo W.K.P., ang mabatonan maoy mga teoriya lamang nga kaduhaduhaan.

Pangunang Gregong mga tribo. Lakip sa pangunang mga tribo nga nakaplagan sa Gresya mao ang *mga Achaean* sa Thessaly, sa sentral nga Peloponnesus, ug Boeotia; ang *mga Aeolian* sa S sa sentral nga Gresya ug sa AK nga bahin sa Asia Minor nga gitawag ug Aeolia, ug sa kasikbit nga kapuloan; ang *mga Dorian* sa sidlakang Peloponnesus, sa habagatang kapuloan sa Aegean, ug sa HK sa Asia Minor; ug ang *mga Ionian* sa Attica, sa pulo sa Euboea, sa kapuloan sa tungang Aegean, ug sa K nga kabaybayonan sa Asia Minor. Apan, dili matino kon kini nga mga tribo may kalangkitan sa mga Macedonianhon sa naunang mga yugto.

Patriarkanhong Tradisyon ug ang mga Siyudad-Estado. Ang Gregog-sinultihan nga mga tribo maoy independente kaayo, ug bisan sa sulod sa mga tribo ang mga siyudad-estado nga natukod independente usab kaayo. Usa sa mga hinungdan niini mao ang geograpikanhong dagway sa yuta. Daghang Grego ang nanimuyo sa kapuloan, apan sa sentro sa Gresya ang kadaghanan nanimuyo sa gagmayng mga walog nga gilibotan sa kabukiran. Kon bahin sa sayong gambalay sa ilang katilingban, ang *The Encyclopedia Americana* naghatag niini nga panghunahuna: "Ang paninugdang yunit diha sa katilingban mao ang patriarkanhong panimalay. . . . Ang patriarkanhong tradisyon lig-ong nakagamot sa Gregong kultura: ang aktibong mga lungsoranon sa usa ka siyudad-estado (*polis*) mao ang adulto nga mga lalaki lamang. Ang patriarkanhong pamilya mao ang sentro sa sunodsunod nga mga grupo sa kaparyentehan—ang banay (*genos*), ang *phratry* [o grupo sa mga banay], ang tribo." (1956, Tomo XIII, p. 377) Kini mosibo pag-ayo sa patriarkanhong kahikayan human sa Lunop nga gihubit diha sa basahon sa Bibliya sa Genesis.

Ang Gresya halos susama sa Canaan, diin ang lainlaing mga tribo (nga naggikan kang Canaan) nagporma ug gagmayng mga gingharian, nga sagad anaa sa palibot sa usa ka siyudad. Ang Gregong siyudad-estado gitawag ug *po'lis.* Sa orihinal kini nga termino daw gigamit sa pagtumong sa usa ka *acropolis,* o habog nga kuta, nga palibot niini natukod ang kabalangayan. Sa ulahi, kini nagtumong sa tibuok nga dapit ug sa mga lungsoranon nga naglangkob sa siyudad-estado. Gagmay ang kadaghanang siyudad-estado sa Gresya, nga kasagarang dili mokapin sa 10,000 ka lungsoranon (dugang pa sa mga babaye, ulipon, ug bata). Sa kinapungkayan sa gahom niini, niadtong ikalimang siglo W.K.P., ang Atenas giingon nga may mga 43,000 lamang ka lalaking mga lungsoranon. Ang Sparta may mga 5,000 lamang. Sama sa gagmayng gingharian sa Canaan, ang Gregong mga siyudad-estado usahay mag-alyansa ug usab mag-awayay. Ang nasod nagpabiling wala magkahiusa sa politikanhong paagi hangtod sa panahon ni Felipe (II) sa Macedonia.

Demokratikong mga Eksperimento. Bisan tuod wala kaayo mahibaloi ang mga pamaagi sa pagmando sa kadaghanang Grego nga mga siyudad-estado, diin ang mga pamaagi lamang sa Atenas ug Sparta ang ilado kaayo, ang ilang mga kagamhanan dayag nga lahi kaayo kay sa kagamhanan sa Canaan, Mesopotamia, o Ehipto. Hinuon, sulod sa yugto nga matawag tingali sa sekular nga paagi ingong makasaysayanhong yugto, ang Gregong mga siyudad-estado walay mga hari apan adunay mga mahistrado, konsilyo, ug usa ka katigoman (*ek·kle·si'a*) sa mga lungsoranon. Gisulayan sa Atenas ang direktang demokratiko nga pagmando (ang pulong nga "demokrasya" naggikan sa Gregong pulong nga *de'mos,* nga nagkahulogang "katawhan," ug *kra'tos,* nga nagkahulogang "pagmando"). Niini nga kahikayan ang tanang lungsoranon mao ang naglangkob sa lehislatura, nga mosulti ug mobotar diha sa katigoman. Apan, diyutay lang ang "mga lungsoranon," sanglit ang mga babaye, mga molupyo nga langyaw, ug ang mga ulipon wala man makahupot sa mga katungod sa pagkalungsoranon. Gituohan nga ang mga ulipon

naglangkob ug un-tersiya sa populasyon sa daghang siyudad-estado, ug walay duhaduha nga ang ilang pagtrabaho ingong ulipon naghatag ug libreng panahon sa "mga lungsoranon" aron makaapil sa politikal nga katigoman. Angayng matikdan nga ang kinaunahang paghisgot sa Gresya diha sa Hebreohanong Kasulatan, sa mga ikasiyam nga siglo W.K.P., nag-asoy bahin sa mga Judeanhon nga gibaligya sa Tiro, Sidon, ug Filistia ingong mga ulipon ngadto "sa mga anak sa mga Grego [sa literal, "mga Javanhanon" o "mga Ionian"]."—Joe 3:4-6.

Pagpanggama ug ang Negosyo. Dugang pa sa pangunang buluhaton sa agrikultura, ang mga Grego naghimo ug nagbaligyag daghang ginama nga mga produkto. Ang mga plorera sa Gresya nabantog sa tibuok dapit sa Mediteranyo; ang mga butang nga gama sa plata ug bulawan ug sa panaptong delana bililhon usab. Dihay daghang gagmay, kaugalingong mga buhatanan nga gipanag-iya sa mga artesano, nga may katabang nga pipila ka trabahante, ulipon o mga tawong gawasnon. Didto sa Gregong siyudad sa Corinto, si apostol Pablo miduyog kang Aquila ug Priscila sa pagpanghimog tolda, lagmit nga naggamit ug panapton nga gama sa balhibo sa kanding, nga daghan kaayo sa Gresya. (Buh 18:1-4) Ang Corinto nahimong usa ka dakong sentro sa komersiyo tungod sa maayong nahimutangan niini duol sa Gulpo sa Corinto ug sa Gulpo sa Saron. Ang ubang pangunang mga siyudad sa komersiyo mao ang Atenas ug Aegina.

Kultura ug mga Arte sa Gresya. Ang Gregong edukasyon maoy alang lamang sa mga lalaki, ug ang pangunang tuyo niini mao ang pagpatungha ug "maayong mga lungsoranon." Apan ang matag siyudad-estado adunay kaugalingong ideya bahin sa usa ka maayong lungsoranon. Sa Sparta ang edukasyon maoy halos pisikal lamang (itandi ang tambag ni Pablo kang Timoteo sa 1Ti 4:8), diin ang batang mga lalaki kuhaon gikan sa ilang mga ginikanan sa pangedarong 7 anyos ug iasayn sa mga baraks hangtod sa pangedarong 30 anyos. Sa Atenas sa ngadtongadto gihatag ang mas dakong pagtagad nganha sa literatura, matematika, ug sa mga arte. Ang usa ka kasaligang ulipon, nga gitawag ug *pai·da·go·gos′,* mag-uban sa bata ngadto sa tunghaan, diin ang pagbansay magsugod sa edad nga sayis anyos. (Matikdi ang pagtandi ni Pablo sa Moisesnong Balaod sa usa ka *pai·da·go·gos′* sa Gal 3:23-25; tan-awa ang MAGTUTUDLO, PAGPANUDLO ["Ang Balaod Nahimong Atong Magtutudlo"].) Ang balak popular kaayo sa Atenas, ug ang mga tinunan pasag-ulohon ug daghang balak. Bisan tuod nga naedukar si Pablo didto sa Cilicia sa Tarso, siya migamit ug mugbong mga kinutlo nga balak aron pamatian ang iyang mensahe didto sa Atenas. (Buh 17:22, 28) Ang mga drama nga trahedya ug komedya parehong popular.

Ang pilosopiya gihatagag dakong importansiya sa Atenas ug, sa kadugayan, sa tibuok Gresya. Lakip sa dagkong pundok sa mga pilosopo mao ang *mga Sophist,* kinsa nagtuo nga ang kamatuoran nag-agad sa opinyon sa matag usa; kini nga panghunahuna (sama nianang sa mga Hindu) gisupak sa bantogang Grego nga mga pilosopo sama kang Socrates, sa iyang tinun-an nga si Plato, ug sa tinun-an ni Plato nga si Aristotle. Ang ubang mga pilosopiya naghisgot bahin sa hingpit nga tinubdan sa kalipay. Ang *mga Estoiko* nagtuo nga ang kalipay nagdepende sa pagkinabuhi subay sa katarongan ug nga kini lamang ang mahinungdanon. Ang *mga Epicureo* nagtuo nga ang kalalim mao ang tinubdan sa tinuod nga kalipay. (Itandi ang gipahayag ni Pablo ngadto sa mga taga-Corinto sa 1Co 15:32.) Ang mga pilosopo niining ulahing duha ka pundok mao ang nakigkabildo kang Pablo didto sa Atenas nga misangpot sa pagdala kaniya sa Areopago aron husayon. (Buh 17:18, 19) Ang laing pundok sa mga pilosopo mao ang *mga Skeptiko* kinsa nagtuo nga walay butang nga hinungdanon sa kinabuhi.

Ingong katawhan, labing menos sa ulahing mga yugto, ang mga Grego nahimong mausisahon ug buot kaayong makighisgot ug makigsulti bahin sa bag-ong mga butang. (Buh 17:21) Gipaningkamotan nila pagsulbad ang pipila ka dagkong pangutana bahin sa kinabuhi ug sa uniberso pinaagig tawhanong lohika (ug pangagpas). Busa, ang mga Grego nag-isip sa ilang kaugalingon ingong mga utokan sa karaang kalibotan. Ang unang sulat ni Pablo ngadto sa mga taga-Corinto nagpakita kon sa unsang paagi lantawon ang maong tawhanong kaalam ug intelektuwalismo, sa dihang, lakip sa ubang mga butang, siya miingon: "Kon may si bisan kinsa kaninyo nga naghunahuna nga siya maalamon niini nga sistema sa mga butang, magpakabuang unta siya, aron siya mahimong maalamon. . . . 'Si Jehova nahibalo nga walay pulos ang mga pangatarongan sa mga tawong maalamon.' " (1Co 1:17-31; 2:4-13; 3:18-20) Bisan pa sa tanan nilang pilosopikanhong mga debate ug mga pagpanukiduki, ang ilang mga sinulat nagpakita nga wala sila makakaplag ug tinuod nga pasukaranan alang sa paglaom. Ingon sa gipahayag ni Propesor J. R. S. Sterrett ug Samuel Angus: "Walay literatura nga naundan ug mas makapatandog nga pagbangotan tungod sa mga kasubo sa kinabuhi, sa pagkahanaw sa gugma, sa pagkamalimbongon sa paglaom, ug sa pagkawalay-kaluoy sa kamatayon."—*Funk and Wagnalls New Standard Bible Dictionary,* 1936, p. 313.

Gregong Relihiyon. Ang kinaunahang impormasyon bahin sa Gregong relihiyon naggikan sa taas nga balak ni Homer. Ang duha ka taas nga balak, ang *Iliad* ug ang *Odyssey,* gituohan sa mga historyador nga siya ang nagsulat. Ang labing karaang mga bahin sa papiro niini nga mga balak gituohan nga sukad pa sa panahon sa wala pa ang 150 W.K.P. Sumala sa giingon ni George G. A. Murray, usa ka propesor sa Grego, bahin niining unang mga sinulat, kini "lahi ra 'kaayo' sa atong *vulgate,"* nga mao, sa mga sinulat nga popular nang gidawat sa dili pa dugayng kasiglohan. (*Encyclopædia Britannica,* 1942, Tomo 11, p. 689) Busa, dili sama sa Bibliya, wala mapreserbar ang pagkalunsay sa mga sinulat ni Homer, apan kini nausab, ingon sa gipatin-aw ni Propesor Murray. Ang mga balak ni Homer naghisgot bahin sa bayaning mga manggugubat ug mga diyos nga susama kaayo sa mga tawo.

Adunay ebidensiya nga ang Gregong relihiyon naimpluwensiyahan sa Babilonyanhong tinuohan. Gani ang usa ka karaang tinumotumo nga sugilanon sa Grego halos maoy usa ka literal nga hubad sa orihinal nga Akadianhon.

Ang laing magbabalak nga si Hesiod, nga lagmit nabuhi niadtong ikawalong siglo W.K.P., giingon nga maoy naghan-ay sa daghang Gregong mga sugilambong ug mga leyenda. Uban sa mga balak ni Homer, ang *Theogony* ni Hesiod nahimong panguna nga sagradong mga sinulat, o teolohiya, sa mga Grego.

Sa pagkonsiderar sa Gregong mga sugilambong, makaiikag nga makita kon giunsa pagpatin-aw sa Bibliya ang posible o gani tinuod nga gigikanan niini. Ingon sa gipakita sa Genesis 6:1-13, sa wala pa ang Lunop, ang manulonda nga mga anak sa Diyos mianhi sa yuta, dayag nga nagmateryalisar ingong tawo ug nakig-ipon sa maanyag nga mga babaye. Sila nakapatunghag mga anak nga gitawag ug Nepilim, o mga Tigpukan, nga mao, "sila nga nagpahinabo sa uban nga mapukan." Ang resulta niining dili-kinaiyanhong panag-ipon sa espiritung mga linalang uban sa mga tawo, ug sa mestisong rasa nga ilang napatungha, mao ang usa ka yuta nga puno sa imoralidad ug kapintasan. (Itandi ang Jud 6; 1Pe 3:19, 20; 2Pe 2:4, 5; tan-awa ang NEPILIM.) Sama sa ubang mga tawo sa kapanahonan human sa Lunop, si Javan, ang gigikanan sa Gregong katawhan, sa walay duhaduha nakadungog sa asoy bahin sa mga panahon ug mga kahimtang sa wala pa ang Lunop, lagmit gikan sa iyang amahan nga si Japet nga naluwas sa Lunop. Karon, matikdi kon unsay gibutyag sa mga sinulat nga giingong gisulat ni Homer ug Hesiod.

Ang daghang diyos ug mga diyosa nga ilang gihubit adunay tawhanong dagway ug matahom kaayo, bisan tuod nga sagad dagko kaayo ug labaw-tawhanon. Sila nangaon, nanginom, natulog, nakigsekso sa usag usa o bisan gani sa mga tawo, nagkinabuhi ingong mga pamilya, nakigaway ug nakigbugno, nanghaylo ug nanglugos. Bisan tuod nga sila kuno mga balaan ug imortal, sila makahimo sa tanang matang sa panglimbong ug krimen. Sila mahimong makig-uban nga makita o kaha dili makita sa mga tawo. Sa ulahi ang Gregong mga magsusulat ug mga pilosopo misulay sa paghanaw sa mga asoy ni Homer ug Hesiod bahin sa pipila ka mas daotang mga buhat nga gihimo sa mga diyos.

Kini nga mga asoy, bisan tuod dinugangan, gipanindot, ug tinuis, magpabanaag sa tinuod nga asoy nga makaplagan sa Genesis bahin sa mga kahimtang sa wala pa ang Lunop. Ang lain pang talagsaong panagkauyon gawas pa sa pangunang mga diyos mao nga ang Gregong mga leyenda naghubit sa mga samag-diyos o mga bayani kinsa maoy kaliwat sa diyos ug tawo. Kini nga mga samag-diyos adunay labaw-tawhanon nga kusog apan may kamatayon (si Hercules mao lamang ang gihatagag pribilehiyo taliwala kanila nga makabaton ug imortalidad). Busa kini nga mga samag-diyos may kaamgiran sa mga Nepilim diha sa asoy sa Genesis.

Nakaobserbar niining sukaranang panagkauyon, ang Orientalista nga si E. A. Speiser misubay sa tema sa Gregong mga sugilambong balik sa Mesopotamia. (*The World History of the Jewish People,* 1964, Tomo 1, p. 260) Ang Mesopotamia mao ang nahimutangan sa Babilonya ug usab mao ang sentro nga gikan niini mikaylap ang katawhan human sa paglahugay sa pinulongan sa tawo.—Gen 11:1-9.

Ang pangunang Grego nga mga diyos giingon nga nagpuyo sa mga tumoy sa Bukid sa Olympus (2,917 m [9,570 p] ang kahabogon), nga nahimutang sa H sa lungsod sa Berea. (Si Pablo duol ra kaayo sa mga bakilid sa Olympus sa dihang nagsangyaw ngadto sa mga taga-Berea sa iyang ikaduhang misyonaryong panaw; Buh 17:10.) Lakip niini nga mga diyos sa Olympus mao si *Zeus* (gitawag ug Jupiter sa mga Romano; Buh 28:11), ang diyos sa langit; si *Hera* (Juno sa mga Romano), ang asawa ni Zeus; si *Ge* o *Gaea,* ang diyosa sa yuta, gitawag usab nga Dakong Inahan; si *Apolo,* usa ka diyos sa adlaw, usa ka diyos sa hinanaling kamatayon, nga nagtiro sa iyang makamatay nga mga pana gikan sa halayo; si *Artemis* (Diana sa mga Romano), ang diyosa sa pagpangayam; ang pagsimba sa laing Artemis ingong diyosa sa pertilidad maoy prominente sa Efeso (Buh 19:23-28, 34, 35); si *Ares* (Mars sa mga Romano), ang diyos sa gubat; si *Hermes* (Mercury sa mga Romano), ang diyos sa mga

magpapanaw, sa komersiyo, ug sa kalarino nga mosulti, ang mensahero sa mga diyos (didto sa Listra sa Asia Minor, ang katawhan nagtawag kang Bernabe nga "Zeus, apan si Pablo Hermes, sanglit siya man ang nanguna sa pagsulti"; Buh 14:12); si *Aprodita* (Venus sa mga Romano), ang diyosa sa pertilidad ug gugma, nga giisip nga mao ang "igsoong babaye sa Asiro-Babilonyanhon nga si Ishtar ug sa Siro-Fenicianhon nga si Astarte" (*Greek Mythology,* ni P. Hamlyn, London, 1963, p. 63); ug sa daghang uban pang mga diyos ug mga diyosa. Sa pagkatinuod, ang matag siyudad-estado daw may kaugalingong segundaryo nga mga diyos, nga gisimba sumala sa lokal nga kostumbre.

Kapistahan ug mga dula. Ang kapistahan maoy hinungdanong bahin sa Gregong relihiyon. Ang mga bangga sa mga atleta lakip ang mga drama, halad, ug pag-ampo nakadani sa mga tawo sa daghang dapit, ug sa ingon kini nga kapistahan nagsilbing usa ka bugkos sa panaghiusa alang sa mga siyudad-estado nga nabahin sa politikanhong paagi. Lakip sa labing prominente niini nga kapistahan mao ang mga Dula sa Olimpiada (sa Olympia), ang Isthmianhong mga Dula (nga gihimo duol sa Corinto), ang Pytianhong mga Dula (sa Delphi), ug ang Nemeanhong mga Dula (duol sa Nemea). Ang pagsaulog sa mga Dula sa Olimpiada matag upat ka tuig nahimong pasukaranan sa pag-ihap sa Gregong Yugto, nga ang matag upat-ka-tuig nga yugto gitawag ug Olimpiada.—Tan-awa ang DULA.

Si Zeus. Ang Gregong mga diyos may dagway sa tawo ug sagad giisip nga hilabihan ka imoral

Mga orakulo, astrolohiya, ug mga ampoanan. Ang mga orakulo, nga pinaagi kanila ang mga diyos kunohay nagbutyag sa tinagong kahibalo, adunay daghang deboto. Ang labing bantogang mga orakulo nagpuyo sa mga templo didto sa Delos, Delphi, ug Dodona. Dinhi, nga may bayad, ang mga tawo makadawat ug mga tubag sa ilang mga pangutana nga isukna ngadto sa mga orakulo. Ang mga tubag kasagarang dili tin-aw, nga kinahanglan pang badbaron sa mga pari. Didto sa Filipos sa Macedonia, ang batang babaye nga may kalaki sa pagpanag-an (nga gikan kaniya gipapahawa ni Pablo ang demonyo) nahimong usa ka orakulo ug "nakahatag sa iyang mga agalon ug dakong kinitaan." (Buh 16:16-19) Si Propesor G. Ernest Wright nagsubay sa modernong astrolohiya balik sa mga Grego hangtod sa mga mananag-an sa Babilonya. (*Biblical Archaeology,* 1962, p. 37) Ang mga ampoanan aron mamaayo sa sakit popular usab.

Pilosopikanhong pagtulon-an sa imortalidad. Tungod kay ang Gresyanhong mga pilosopo interesado sa dagkong mga pangutana sa kinabuhi, ang ilang mga panglantaw nakaamot usab sa pag-umol sa relihiyosong panglantaw sa katawhan. Si Socrates, sa ikalimang siglo W.K.P., nagtudlo sa imortalidad sa tawhanong kalag. Diha sa *Phaedo* (64C, 105E), gikutlo ni Plato ang pakigkabildo ni Socrates sa duha sa iyang kaubanan: " 'Naghunahuna ba kita nga may kamatayon? . . . Dili ba nagtuo man ta nga ang kamatayon mao ang pagbulag sa kalag gikan sa lawas, ug nga ang kahimtang sa pagkamatay mao ang kahimtang diin ang lawas nahimulag gikan sa kalag ug naglungtad nga naginusara ug ang kalag nahimulag gikan sa lawas ug naglungtad nga nag-inusara? Lahi pa ba ang kamatayon kay niini?' 'Dili, mao na kini,' siya miingon. 'Ug ang kalag dili makasinatig kamatayon?' 'Dili.' " Si Socrates nagpadayon, " 'Nan ang kalag maoy imortal.' 'Oo.' " Itandi kini sa Ezequiel 18:4 ug Ecclesiastes 9:5, 10.

Mga templo ug mga idolo. Sa pagpasidungog sa mga diyos, gitukod ang maanindot nga mga templo, ug aron magrepresentar sa ilang mga diyos, gihimo ang maayong pagkakulit nga mga estatwa nga marmol ug bronse. Ang mga kagun-oban sa pipila ka labing ilado niini nga mga templo makaplagan sa Acropolis sa Atenas ug naglakip sa Parthenon ug sa Erechtheum, lakip sa Propylaea. Dinhi niining maong siyudad nga si Pablo

namulong sa usa ka pundok sa mga mamiminaw, nagkomento bahin sa ilang dayag nga kahadlok sa mga bathala nga makita diha sa Atenas, ug tinawng nagsulti sa iyang mga mamiminaw nga ang Maglalalang sa langit ug sa yuta "wala magpuyo sa hinimog-kamot nga mga templo" ug nga, ingong mga kaliwat sa Diyos, dili sila angayng maghunahuna nga ang Maglalalang maoy "sama ug bulawan o plata o bato, samag butang nga kinulit sa kabatid ug pagkamamugnaon sa tawo."—Buh 17:22-29.

Yugto sa Persianhong mga Gubat. Ang pagsaka sa Imperyo sa Medo-Persia ingong dominanteng gahom ilalom ni Ciro (kinsa nagsakop sa Babilonya niadtong 539 W.K.P.) nagpameligro sa Gresya. Nasakop na ni Ciro ang Asia Minor, lakip ang Gregong mga kolonya didto. Sa ikatulong tuig ni Ciro (ingong magmamando sa Babilonya), ang mensaherong manulonda ni Jehova nagpahibalo kang Daniel nga ang ikaupat nga hari sa Persia 'magpalihok sa tanan batok sa gingharian sa Gresya.' (Dan 10:1; 11:1, 2) Ang ikatulong hari sa Persia (si Dario Hystaspis) nagpahunong sa pag-alsa sa Gregong mga kolonya niadtong 499 W.K.P. ug nangandam sa pagsulong sa Gresya. Ang misulong nga panon sa mga barko sa Persia nangalunod tungod sa usa ka bagyo niadtong 492 W.K.P. Unya, niadtong 490, usa ka dakong panon sa Persianhong kasundalohan miatake sa Gresya apan napildi sa gamayng panon sa kasundalohan sa Atenas didto sa Kapatagan sa Maraton, sa AS sa Atenas. Si Jerjes nga anak nga lalaki ni Dario determinado sa pagpanimalos niini nga kapildihan. Ingong mao ang gitagnang 'ikaupat nga hari,' iyang gipalihok ang tibuok imperyo aron hugpongon ang usa ka dakong puwersa militar ug niadtong 480 W.K.P. sila mitabok sa Hellespont.

Bisan tuod nga ang pangunang mga siyudad-estado sa Gresya niadtong tungora sa talagsaong paagi nagkahiusa sa ilang pagpakig-away aron pahunongon ang pagsulong, ang kasundalohan sa Persia mimartsa latas sa amihanan ug sentral nga Gresya, nakaabot sa Atenas, ug nagsunog sa habog nga kuta niini, ang Acropolis. Apan, diha sa dagat, ang mga taga-Atenas ug ang miayuda nga mga Grego nagbuntog ug naglunod sa panon sa mga barko sa Persia (lakip sa mga Fenicianhon ug sa ubang mga kaalyado niini) didto sa Salamis. Gisundan nila kining maong kadaogan ug laing kapildihan sa mga Persianhon didto sa kamad-an, sa Plataea ug lain pa didto sa Mycale, sa K nga kabaybayonan sa Asia Minor, nga human niana gibiyaan sa Persianhong kasundalohan ang Gresya.

Ang Supremasiya sa mga Taga-Atenas. Niadtong tungora nanguna ang Atenas sa Gresya tungod sa gamhanang puwersa niini sa dagat. Ang misunod nga yugto, hangtod sa mga 431 W.K.P., mao ang "Bulawanong Panahon" sa Atenas, sa dihang ilang napatungha ang labing bantog nga mga buhat sa arte ug arkitektura. Gipangunahan sa Atenas ang Delian nga liga sa ubay-ubayng Grego nga mga siyudad ug kapuloan. Tungod kay ang Peloponesianhong Liga nga gipangulohan sa Sparta nayugot sa kahawod sa Atenas, miulbo ang Peloponesianhong Gubat. Kini milungtad sukad sa 431 hangtod sa 404 W.K.P., diin ang mga taga-Atenas sa kataposan nakaagom ug bug-os nga kapildihan ilalom sa mga kamot sa mga taga-Sparta. Ang higpit nga pagmando sa Sparta milungtad hangtod sa mga 371 W.K.P., ug unya ang Thebes mipatigbabaw sa gahom. Ang Gresyanhong mga kalihokan misulod sa yugto sa politikal nga pagkadunot, bisan tuod nga ang Atenas nagpadayon nga mao ang sentro sa kultura ug pilosopiya sa Mediteranyo. Sa kataposan, ang mipatigbabaw nga gahom sa Macedonia ilalom ni Felipe II nagbuntog sa Gresya niadtong 338 W.K.P., ug ang Gresya nahiusa ilalom sa pagkontrolar sa Macedonia.

Ang Gresya Ilalom ni Alejandrong Bantogan. Balik niadtong ikaunom nga siglo W.K.P., si Daniel nakadawat ug usa ka matagnaon nga panan-awon nga nagtagna nga pukanon sa Gresya ang Imperyo sa Medo-Persia. Ang anak nga lalaki ni Felipe nga si Alejandro giedukar ni Aristotle ug, human mapatay si Felipe, si Alejandro nahimong manlalaban sa Gregog-sinultihan nga katawhan. Niadtong 334 W.K.P., si Alejandro nangandam sa pagpanimalos sa mga pag-atake sa Persia batok sa Gregong mga siyudad sa K nga kabaybayonan sa Asia Minor. Ang iyang kilab nga pagpangdaog dili lamang sa tibuok Asia Minor kondili lakip usab sa Sirya, Palestina, Ehipto, ug sa tibuok Imperyo sa Medo-Persia hangtod sa India nagtuman sa matagnaong larawan sa Daniel 8:5-7, 20, 21. (Itandi ang Dan 7:6.) Pinaagi sa pagkontrolar sa Juda niadtong 332 W.K.P., ang Gresya niadtong tungora nahimong ikalima sa sunodsunod nga gahom sa kalibotan nga mimando sa nasod sa Israel—ang unang upat mao ang Ehipto, Asirya, Babilonya, ug Medo-Persia. Niadtong 328 W.K.P., nahimong bug-os ang kadaogan ni Alejandro, ug karon ang nahibiling bahin sa panan-awon ni Daniel natuman. Si Alejandro namatay sa Babilonya niadtong 323 W.K.P., ug ingon sa gitagna, ang iyang imperyo nabahin ngadto sa upat ka dominyo human niadto, nga walay usa nga nakatumbas sa gahom sa orihinal nga imperyo.—Dan 8:8, 21, 22; 11:3, 4; tan-awa ang MGA MAPA, Tomo 2, p. 334; ALEJANDRO Num. 1.

Hinuon, sa wala pa siya mamatay, giduso ni Alejandro ang Gregong kultura ug Gregong pinulongan sa kinatibuk-an sa iyang dakong dominyo. Giestablisar ang Gregong mga kolonya diha sa

daghang nasakop nga kayutaan. Gitukod ang siyudad sa Alejandria didto sa Ehipto ug nahimong kaindig sa Atenas ingong sentro sa kahibalo. Sa ingon nagsugod ang paghimo nga Helenistiko (o paghimo nga Gresyanhon) sa kadaghanang mga rehiyon sa Mediteranyo ug sa Tungang Sidlakan. Ang komon nga Grego, o Koine, nahimong komon nga pinulongan nga gigamit sa katawhan sa daghang nasyonalidad. Mao kini ang pinulongan nga gigamit sa Hudiyong mga eskolar sa Alejandria sa ilang hubad sa Hebreohanong Kasulatan, ang *Septuagint.* Sa ulahi, ang Kristohanon Gregong Kasulatan gisulat diha sa Koine, ug ang internasyonal nga popularidad niini nga pinulongan nakaamot sa kusog nga pagkaylap sa Kristohanong maayong balita sa tibuok dapit sa Mediteranyo.—Tan-awa ang GREGO, I.

Epekto sa Helenisasyon Ngadto sa mga Hudiyo. Sa dihang nabahin ang Gresya ngadto sa mga heneral ni Alejandro, ang Juda nahimong utlanang estado sa Ptolemaiko nga rehimen sa Ehipto ug sa Seleucid nga dinastiya sa Sirya. Unang gikontrolar sa Ehipto, ang yuta nailog sa mga Seleucid niadtong 198 W.K.P. Tungod sa paningkamot nga mahiusa ang Juda ug Sirya sa Helenistikong kultura, ang Gregong relihiyon, pinulongan, literatura, ug pamesti gidala tanan ngadto sa Juda.

Ang Gregong mga kolonya gitukod sa tibuok teritoryo sa mga Hudiyo, lakip sa Samaria (nga human niadto gitawag ug Sebaste), Aco (Tolemaida), ug Bet-sean (Sitopolis), maingon man sa pipila nga gitukod sa kanhing wala mapuy-i nga mga dapit sa S sa Suba sa Jordan. (Tan-awa ang DECAPOLIS.) Gitukod ang usa ka gimnasyum didto sa Jerusalem ug nakadani kini sa batan-ong mga Hudiyo. Sanglit ang Gregong mga dula nalangkit sa Gregong relihiyon, ang gimnasyum nakadaot sa pagpangupot sa mga Hudiyo sa Kasulatanhong mga prinsipyo. Bisan ang mga saserdote naimpluwensiyahan pagayo sa Helenismo sulod niini nga yugto. Tungod niini, ang mga tinuohan nga kanhi bag-o alang sa mga Hudiyo inanayng migamot; kini naglakip sa paganong pagtulon-an sa imortalidad sa tawhanong kalag ug sa ideya sa usa ka dapit sa pagsakit sa laing kalibotan human sa kamatayon.

Ang pagpasipala ni Antiochus Epiphanes sa templo sa Jerusalem (168 W.K.P.) pinaagi sa pagduso sa pagsimba kang Zeus didto nagtimaan sa kinatayuktokan sa Helenisasyon sa mga Hudiyo ug misangpot sa mga Gubat sa mga Macabeo.

Didto sa Alejandria, Ehipto, diin ang Hudiyohanong komunidad nag-okupar ug dakong bahin sa siyudad, ang impluwensiya sa Helenismo kusganon usab. (Tan-awa ang ALEJANDRIA.) Ang pipila ka Hudiyo sa Alejandria mitugot nga ang popularidad sa Gresyanhong pilosopiya makaimpluwensiya kanila. Ang pipila ka Hudiyong mga magsusulat mibati nga kinahanglan nilang ipahiuyon ang Hudiyohanong mga tinuohan sa gitawag niadtong tungora nga "modernong uso." Gisulayan nila pagpakita nga ang Gresyanhong pilosopiya nianang panahona maoy sa pagkatinuod susama sa mga ideya sa Hebreohanong Kasulatan o gani naggikan pa niini.

Romanhong Pagmando sa Gregong mga Estado. Ang Macedonia ug Gresya (usa sa upat ka seksiyon sa nabahin nga imperyo ni Alejandro) nahulog ngadto sa mga Romano niadtong 197 W.K.P. Sa pagkasunod tuig giproklamar sa heneral sa Roma ang "kagawasan" alang sa tanang Gregong mga siyudad. Kini nagkahulogan nga wala nay tributo nga pangayoon, apan gidahom sa Roma ang ilang bug-os nga kooperasyon alang sa mga tinguha niini. Ang mga sentimento batok sa Roma padayong naugmad. Ang Macedonia nakiggubat batok sa mga Romano apan napildi na usab niadtong 168 W.K.P. ug mga 20 ka tuig sa ulahi kini nahimong usa ka lalawigan sa Roma. Gipangunahan sa Corinto, ang Acayanhong Liga mirebelde niadtong 146 W.K.P., ug ang Romanhong kasundalohan mimartsa ngadto sa habagatang Gresya ug gilaglag ang Corinto. Ang lalawigan sa "Acaya" naporma ug niadtong mga 27 W.K.P. nahilakip na niini ang tanang habagatan ug sentral nga Gresya.—Buh 19:21; Rom 15:26; tan-awa ang ACAYA.

Ang yugto sa Romanhong pagmando nakapahuyang sa Gresya sa politikal ug ekonomikanhong paagi. Ang Gresyanhong kultura lamang ang nagpabiling malig-on ug kini gisagop pag-ayo sa mananakop nga mga Romano. Sila masibotong nagimportar sa Gregong mga estatwa ug literatura. Bisan gani ang tibuok nga mga templo giguba ug gidala ngadto sa Italya. Daghan sa mga batanong lalaki sa Roma ang giedukar sa Atenas ug sa ubang sentro sa kahibalo sa Gresya. Sa laing bahin, ang Gresya miliso sa iyang pagtagad sa iyang kaugalingon ug sa iyang kagahapon, nga nag-ugmad sa kinaraang tinamdan.

Ang "Hellenes" sa Unang Siglo K.P. Panahon sa ministeryo ni Jesu-Kristo ug sa iyang mga apostoles, ang mga lumad sa Gresya o kadtong Grego ug kagikan nailhan gihapon ingong *Hel'lenes* (singular, *Hel'len*). Gitawag sa mga Grego ang mga dili-Grego ingong "mga barbaro," nga sa yano nagkahulogang mga langyaw o nagsultig langyawng pinulongan. Gipalahi usab ni apostol Pablo ang "mga Grego" ug "mga Barbaro" sa Roma 1:14. —Tan-awa ang BARBARO.

Apan, sa pipila ka kahimtang gigamit usab ni Pablo ang terminong *Hel'le·nes* sa mas lapad nga diwa. Sa espesipikong paagi ingong pagpalahi

gikan sa mga Hudiyo, iyang gihisgotan ang *Hel′le·nes,* o mga Grego, ingong *hawas* sa tanang dili-Hudiyong mga katawhan. (Rom 1:16; 2:6, 9, 10; 3:9; 10:12; 1Co 10:32; 12:13) Busa sa 1 Corinto kapitulo 1, dayag nga gipakasama ni Pablo "ang mga Grego" (ber 22) sa "mga nasod" (ber 23). Sa walay duhaduha tungod kini sa pagkaprominente ug pagkalabaw sa Gregong pinulongan ug kultura sa tibuok Imperyo sa Roma. Sa diwa, ang mga Grego mao ang 'nanguna diha sa talaan' sa dili-Hudiyong mga katawhan. Kini wala magpasabot nga si Pablo o ang ubang mga magsusulat sa Kristohanon Gregong Kasulatan migamit sa *Hel′le·nes* sa sangkad kaayo nga diwa mao nga kon gamiton ang *Hel′len* wala nay lain silang gipasabot kondili ang usa ka Hentil, ingon sa gipasabot sa ubang mga komentarista. Aron ipakita nga ang *Hel′le·nes* gigamit sa pagpaila sa usa ka lahi nga katawhan, si Pablo, sa Colosas 3:11, naghisgot sa "Grego" ingong lahi gikan sa "langyaw [*bar′ba·ros*]" ug sa "Sityanhon."

Kaharmonya sa nahisgotan na, ang Gregong eskolar nga si Hans Windisch mikomento: "Ang diwa nga 'Hentil' [alang sa pulong nga *Hel′len*] dili mapamatud-an, . . . gikan sa Helenistikong Judaismo o kaha sa BT." (*Theological Dictionary of the New Testament,* giedit ni G. Kittel; maghuhubad ug editor, G. Bromiley, 1971, Tomo II, p. 516) Apan, siya nagpresentar ug pipila ka ebidensiya nga ang Gregong mga magsusulat usahay nagpadapat sa terminong *Hel′len* ngadto sa mga tawo o ubang mga rasa kinsa misagop sa Gregong pinulongan ug kultura—mga tawo kinsa "nahimong Helenistiko." Busa, sa pagkonsiderar sa mga paghisgot sa Bibliya bahin sa *Hel′le·nes,* o mga Grego, sa daghang kahimtang angayng konsiderahon ang posibilidad nga sila lagmit wala matawo nga Grego o kaha Grego ug kagikan.

Ang "Gresyanhon" nga babayeng lungsoranon sa Sirofenicia kansang anak nga babaye giayo ni Jesus (Mar 7:26-30) lagmit nga Grego ug kagikan pinasukad niini nga kahubitan. Ang 'mga Grego nga lakip niadtong nanungas aron sa pagsimba' panahon sa Paskuwa ug kinsa mihangyo nga makigkita kang Jesus dayag nga maoy mga Grego nga nakabig sa Hudiyohanong relihiyon. (Ju 12:20; matikdi ang matagnaong mga pulong ni Jesus diha sa bersikulo 32 bahin sa 'pagkabig sa tanang matang sa tawo ngadto kaniya.') Ang amahan ni Timoteo ug si Tito gitawag ug *Hel′len.* (Buh 16:1, 3; Gal 2:3) Kini lagmit nagpasabot nga sila Grego ug kagikan. Hinuon, tungod sa nagpatigbabawng tendensiya sa pipila ka Gregong mga magsusulat nga naggamit sa *Hel′le·nes* sa pagtumong sa mga dili-Grego apan Gregog sinultihan ug kultura, ug tungod sa paggamit ni Pablo sa maong termino sa malangkobon nga diwa sumala sa nahisgotan na, posible nga kining mga tawhana maoy mga Grego niining ulahi nga diwa. Bisan pa niana, ang pagpuyo sa Gresyanhong babaye didto sa Sirofenicia, o ang pagpuyo sa amahan ni Timoteo didto sa Listra sa Asia Minor, o ang pagpuyo ni Tito didto sa Antioquia sa Sirya, wala magpasabot nga sila dili etnikong mga Grego o mga kaliwat niini nga tribo—kay ang Gregong mga pumoluyo sa mga kolonya ug ang Gregong mga lalin makaplagan sa tanan niini nga mga rehiyon.

Sa dihang giingnan ni Jesus ang usa ka grupo nga siya 'moadto kaniya nga nagpadala kaniya' ug nga "diin man ako [moadto] dili kamo makaadto," ang mga Hudiyo miingon sa usag usa: "Asa ba kining tawhana buot moadto, mao nga dili nato siya makaplagan? Buot ba niyang moadto sa mga Hudiyo nga nangatibulaag taliwala sa mga Grego ug manudlo sa mga Grego?" (Ju 7:32-36) Sa paghisgot sa "mga Hudiyo nga nangatibulaag taliwala sa mga Grego," dayag nga mao gayod kana ang ilang gipasabot—dili ang mga Hudiyo nga nanimuyo sa Babilonya kondili kadtong natibulaag sa tibuok halayong mga siyudad ug kayutaan sa Gresya dapit sa kasadpan. Ang mga asoy bahin sa misyonaryong mga panaw ni Pablo nagpakita nga dihay daghan kaayong lalin nga mga Hudiyo sa maong Grego nga mga rehiyon.

Ang mga tawo nga Grego ug kagikan mao ang tinong gipasabot sa Buhat 17:12 ug 18:4, diin gihisgotan ang mga panghitabo sa Gregong mga siyudad sa Berea ug Corinto. Mahimong mao usab kini ang gipasabot labot sa "mga Grego" didto sa Tesalonica sa Macedonia (Buh 17:4); sa Efeso sa kasadpang kabaybayonan sa Asia Minor, nga dugay nang nahimong kolonya sa mga Grego ug kanhi kaulohan sa Ionia (Buh 19:10, 17; 20:21); ug usab sa Iconio sa sentral nga Asia Minor (Buh 14:1). Bisan tuod nga ang kombinasyon nga 'mga Hudiyo ug mga Grego' nga makita diha sa pipila niini nga mga teksto lagmit magpaila nga, sama kang Pablo, gigamit ni Lucas ang "mga Grego" sa paghawas sa tanang dili Hudiyo, ug sa pagkatinuod, sa geograpikanhong paagi ang Iconio lamang ang nahimutang diha sa gawas sa pangunang mga dapit sa Gresya.

Mga Helenistiko. Diha sa basahon sa Mga Buhat ang laing termino makita: *Hel·le·ni·stai′* (singular, *Hel·le·ni·stes′*). Kini nga termino dili makita diha sa Grego o sa Helenistiko nga literatura sa mga Hudiyo; busa ang kahulogan dili kaayo tino. Apan, ang kadaghanang leksikograpo nagtuo nga kini nagpasabot sa "nagsultig-Grego nga mga Hudiyo" diha sa Buhat 6:1 ug 9:29. Sa una niining duha ka teksto, kining *Hel·le·ni·stai′* gipalahi sa "nagsultig-Hebreohanon nga mga Hudiyo" (*E·brai′oi* [Gregong teksto ni Westcott ug Hort]). Sa

adlaw sa Pentekostes 33 K.P., dihay mga Hudiyo ug mga kinabig nga nangabot gikan sa daghang kayutaan. Ang pag-adto sa siyudad sa daghang Gregog-sinultihan nga mga tawo gipamatud-an sa "Theodotus Inscription" nga nakaplagan sa ibabaw sa bungtod sa Opel didto sa Jerusalem. Gisulat diha sa Grego, kini nag-ingon: "Si Theodotus nga anak nga lalaki ni Vettenus, saserdote ug presidente sa sinagoga, anak sa usa ka presidente sa sinagoga ug apo sa usa ka presidente sa sinagoga, nagtukod sa sinagoga alang sa pagbasa sa Balaod ug sa pagtudlo sa Kasugoan, ug (siya nagtukod) sa balay-abotanan ug sa mga lawak ug sa mga pondohanan ug tubig aron sa pagtaganag kasak-an niadtong gikan sa halayo nga nanginahanglan niini—(ang sinagoga) nga gitukod sa iyang mga amahan ug sa mga ansiyano ug ni Simonides." (*Biblical Archaeology,* ni G. Ernest Wright, 1962, p. 240) Ang pipila naglangkit niini nga inskripsiyon sa "Sinagoga sa mga Tawong Gipagawas," nga ang mga membro niini mao ang responsable sa pagkamartir ni Esteban. —Buh 6:9; tan-awa ang TAWONG GIPAGAWAS, TAWONG GAWASNON.

Hinuon, ang termino nga *Hel·le·ni·stai′* nga makita sa Buhat 11:20, nga naghisgot sa pipila ka pumoluyo sa Antioquia, Sirya, lagmit sa kinatibuk-an nagtumong sa "katawhang nagsultig-Grego," inay sa mga Gregog-sinultihan nga mga Hudiyo. Daw mao kini ang gipunting sanglit sa wala pa moabot ang mga Kristohanon sa Cirene ug Cipro, ang pagsangyaw sa pulong didto sa Antioquia gihimo ngadto sa "mga Hudiyo lamang." (Buh 11:19) Busa ang *Hel·le·ni·stai′* nga gihisgotan niini nga teksto mahimong magpasabot sa mga tawo nga naggikan sa lainlaing nasyonalidad kinsa nahimong Helenistiko, nga naggamit sa Gregong pinulongan (ug tingali nagkinabuhi sumala sa Gregong kostumbre). —Tan-awa ang ANTIOQUIA Num. 1; CIRENE, TAGA-CIRENE.

Parehong giduaw ni apostol Pablo ang Macedonia ug Gresya sa iyang ikaduha ug ikatulong misyonaryong mga panaw. (Buh 16:11–18:11; 20:1-6) Siya migugol ug panahon sa pagsangyaw sa importanteng Macedonianhon nga mga siyudad sa Filipos, Tesalonica, ug Berea ug sa dagkong Acayanhon nga mga siyudad sa Atenas ug Corinto. (Buh 16:11, 12; 17:1-4, 10-12, 15; 18:1, 8) Siya migugol ug usa ka tuig ug tunga sa pagsangyaw sa Corinto panahon sa iyang ikaduhang panaw (Buh 18:11), nga niadtong panahona iyang gisulat ang duha ka sulat ngadto sa mga taga-Tesalonica ug lagmit ang sulat ngadto sa mga taga-Galacia. Sa iyang ikatulong panaw siya misulat sa iyang sulat ngadto sa mga taga-Roma gikan sa Corinto. Human sa iyang unang pagkabilanggo sa Roma, dayag nga si Pablo miduaw pag-usab sa Macedonia, tali sa 61 ug 64 K.P., nga lagmit misulat sa iyang unang sulat ngadto kang Timoteo ug tingali sa iyang sulat ngadto kang Tito gikan didto.

Latas sa unang kasiglohan sa Komong Panahon, ang Gregong kultura padayong nag-impluwensiya sa Imperyo sa Roma, ug ang Gresya nagpreserbar sa intelektuwal nga kalamposan niini, ug anaa sa Atenas ang usa sa pangunang mga unibersidad sa Imperyo sa Roma. Gipaningkamotan ni Constantino nga sagolan ang Kristiyanidad ug pipila ka paganong mga batasan ug mga pagtulon-an, ug tungod sa iyang gihimo, ang relihiyon nga namugna mao ang nahimong opisyal nga relihiyon sa imperyo. Kini naghimo sa Gresya nga bahin sa Kakristiyanohan.

Karong adlawa gigamhan sa Gresya ang usa ka luna sa yuta nga 131,957 km kwd (50,949 mi kwd) ug may populasyon nga 10,750,000 (banabana niadtong 2000).

GUBAT. Usa ka kahimtang sa panag-away nga inubanan ug mga buhat nga ang tuyo mao ang pagpanakop o ang paglaglag niadtong gilantaw ingong kaaway. Ubay-ubay nga Hebreohanong mga pulong ang nagtumong sa pagpakiggubat; ang usa niini, nga gikan sa lintunganayng berbo nga *qa·rav′,* sa paninugdan nagkahulogang "pagduol," sa ato pa, aron sa pagpakig-away. Ang Gregong nombre nga *po′le·mos* nagkahulogang "gubat"; ug ang berbo nga *stra·teu′o* naggikan sa lintunganayng pulong nga nagtumong sa nagkampong kasundalohan.

Ang Bibliya nag-ingon nga si Nimrod "miadto sa Asirya," nga dayag nga usa ka pagsulong sa teritoryo ni Asur nga anak nga lalaki ni Sem. Didto si Nimrod nagtukod ug mga siyudad. (Gen 10:11) Sa adlaw ni Abraham, si Kedorlaomer nga hari sa Elam nagsakop sa daghang siyudad (lagmit ang tanan nahimutang sa palibot sa habagatang tumoy sa Patayng Dagat) sulod sa yugto nga 12 ka tuig, nga nagpugos kanila sa pag-alagad kaniya. Sa dihang sila mirebelde, si Kedorlaomer ug ang iyang mga kaalyado nakiggubat kanila, nga nagparot sa kasundalohan sa Sodoma ug Gomora, nagkuha sa ilang mga gipanag-iya, ug nagbihag sa pag-umangkon ni Abraham nga si Lot ug sa iyang panimalay. Tungod niana gitigom ni Abraham ang 318 ka binansay nga mga alagad ug, duyog sa iyang tulo ka kaabin, gigukod si Kedorlaomer ug gibawi ang mga binihag ug ang mga inagaw. Apan, si Abraham wala magkuhag bisan unsa sa mga inilog. Kini mao ang unang narekord nga gubat nga gisangka sa usa ka alagad sa Diyos. Ang pagpakiggubat ni Abraham aron mabawi ang iyang isigkaalagad ni Jehova giuyonan ni Jehova,

tungod kay sa paghiuli ni Abraham, gipanalanginan siya ni Melquisedek, ang saserdote sa Labing Hataas nga Diyos.—Gen 14:1-24.

Gubat nga Gimbut-an sa Diyos. Si Jehova maoy usa ka "kusganong lalaki sa panggubatan," ang "Diyos sa mga panon," ug "gamhanan sa gubat." (Ex 15:3; 2Sa 5:10; Sal 24:8, 10; Isa 42:13) Dili lamang nga siya adunay katungod ingong Maglalalang ug Supremong Soberano sa uniberso kondili tungod sa hustisya siya usab obligado sa pagpahamtang o sa pag-awtorisar ug silot sa mga malinapason, sa pagpakiggubat batok sa tanang gahian nga mga tawo nga modumili sa pagsunod sa iyang matarong nga mga balaod. Busa matarong ang gibuhat ni Jehova sa pagpapas sa pagkadaotan sa panahon sa Lunop, sa paglaglag sa Sodoma ug Gomora, ug sa paglaglag sa kasundalohan ni Paraon.—Gen 6:5-7, 13, 17; 19:24; Ex 15:4, 5; itandi ang 2Pe 2:5-10; Jud 7.

Ang Israel gigamit sa Diyos ingong tigpahamtang ug silot. Gitugyan ni Jehova sa mga Israelinhon ang sagradong buluhaton sa pag-alagad ingong iyang mga tigpahamtang ug silot didto sa Yutang Saad nga iyang gidad-an kanila. Una pa mahigawas ang Israel gikan sa Ehipto, ang nasod walay hibangkaagan sa gubat. (Ex 13:17) Pinaagi sa madaogong pagtultol sa Israel batok sa "pito ka nasod nga mas daghag-molupyo ug mas gamhanan" kay kanila, ang Diyos nagpadako sa iyang ngalan ingong "Jehova sa mga panon, ang Diyos sa mga talay sa kasundalohan sa Israel." Kini nagpamatuod nga "dili pinaagi sa espada ni pinaagi sa bangkaw nga si Jehova magaluwas, tungod kay iya ni Jehova ang gubat." (Deu 7:1; 1Sa 17:45, 47; itandi ang 2Cr 13:12.) Kini naghatag usab sa mga Israelinhon sa kahigayonan nga ipasundayag ang ilang pagkamasinugtanon sa mga sugo sa Diyos bisan gani sa pagpameligro sa ilang mga kinabuhi diha sa mga gubat nga gimbut-an sa Diyos.—Deu 20:1-4.

Dili moatake saylo sa mga gilatid sa Diyos. Apan, hugot nga gibaoran sa Diyos ang Israel nga sila dili makiggubat o manakop gawas sa teritoryo nga iyang gihatag kanila ug sila kinahanglang dili makig-away sa bisan unsang nasod gawas sa mga nasod nga iyang gimando kanila nga gubaton. Sila dili makiggubat sa mga nasod sa Edom, Moab, o Ammon. (Deu 2:4, 5, 9, 19) Apan sila giatake niining mga nasora sa ulahing mga panahon ug napugos sa pagdepensa sa ilang kaugalingon pinaagi sa pagpakiggubat kanila. Tungod niini sila gitabangan sa Diyos.—Huk 3:12-30; 11:32, 33; 1Sa 14:47.

Sa panahon sa mga Maghuhukom, sa dihang ang hari sa Ammon misulay sa pagpangatarongan sa iyang mga pag-atake sa Israel nga bakak nga nag-akusar sa Israel sa pagkuha sa yuta sa mga Ammonhanon, gitubag siya ni Jepte pinaagi sa pagsubli sa makasaysayanhong mga kamatuoran. Dayon si Jepte nakiggubat niining mga miatake, subay sa prinsipyo nga 'ang tanan nga gipapahawa ni Jehova gikan sa among atubangan mao ang among papahawaon.' Dili itugyan ni Jepte ngadto ni bisan kinsa nga moatake ang bisan usa ka pulgada nga yuta nga gihatag sa Diyos ngadto sa Israel. —Huk 11:12-27; tan-awa ang JEPTE.

Gibalaan nga mga gubat. Niadtong unang panahon, naandan nang balaanon ang mga sundalo sa dili pa makiggubat. (Jos 3:5; Jer 6:4; 51:27, 28) Sa pagpakiggubat ang kasundalohan sa Israel, lakip ang mga dili-Hudiyo (pananglitan, si Urias nga Hitihanon, nga lagmit usa ka tinuling kinabig), kinahanglang magpabilin nga hinlo sa seremonyal nga paagi. Sa panahon sa gubat, sila dili mahimong makigsekso bisan sa ilang kaugalingong mga asawa. Busa, walay mga pampam nga mangadto sa kampo sa kasundalohan sa Israel. Dugang pa, ang kampo kinahanglang huptan nga mahinlo gikan sa kahugawan.—Lev 15:16, 18; Deu 23:9-14; 2Sa 11: 11, 13.

Kon kinahanglan nga silotan ang dili-matinumanong Israel, ang molaglag nga langyawng kasundalohan gilantaw ingong 'binalaan,' sa diwa nga sila 'gilain' ni Jehova aron ipahamtang ang iyang matarong nga mga hukom. (Jer 22:6-9; Hab 1:6) Sa susama, ang kasundalohan (sa panguna ang mga Medianhon ug mga Persianhon) nga naglaglag sa Babilonya gihisgotan ni Jehova ingong "akong mga binalaan."—Isa 13:1-3.

Ang mini nga mga manalagna sa Israel, tungod sa ilang kadalo, giingon nga 'nagabalaan sa gubat' batok kang bisan kinsa nga wala magbutang ug bisan unsa diha sa ilang mga baba. Sa walay duhaduha sila salingkapawng nangangkon nga giuyonan sa Diyos ang ilang mga buhat sa pagpanglupig, nga sad-an usab sa paglutos ug gani sa pagpatay sa matuod nga mga manalagna ug mga alagad sa Diyos.—Miq 3:5; Jer 2:8; Lam 4:13.

Pagrekluta. Sa sugo ni Jehova, ang lig-on ug lawas nga mga lalaki sa Israel nga 20 anyos pataas girekluta alang sa serbisyo militar. Sumala kang Josephus, sila nag-alagad hangtod sa edad nga 50 anyos. (*Jewish Antiquities,* III, 288 [xii, 4]) Ang mahadlokon ug mahuyang sa kasingkasing wala paapila tungod kay ang mga gubat sa Israel maoy mga gubat ni Jehova, ug kadtong nagpasundayag ug kahuyang sa pagtuo tungod sa kahadlok magpaluya sa kadasig sa mga sundalo. Gipahigawas sa serbisyo militar ang mga tawong bag-o pa lang nakatukod ug balay, ingon man usab ang mga tawong nakatanom ug parasan ug wala pa ma-

kapahimulos sa mga bunga niini. Kini nga mga eksepsiyon maoy pinasukad sa katungod sa tawo sa pagpahimulos sa mga bunga sa iyang paghago. Ang bag-ong minyo gipahigawas sa serbisyo militar sulod sa usa ka tuig. Sulod niining panahona ang lalaki lagmit makabaton ug makakita na sa iyang manununod. Dinhi gipakita ni Jehova ang iyang kahingawa ug konsiderasyon alang sa pamilya. (Num 1:1-3, 44-46; Deu 20:5-8; 24:5) Ang mga Levihanon, nga nag-atiman sa mga buluhaton sa sangtuwaryo gipahigawas sa serbisyo militar, nga nagpakitang giisip ni Jehova nga mas importante ang espirituwal nga kaayohan sa katawhan kay sa militaryong pagdepensa.—Num 1:47-49; 2:32, 33.

Mga balaod labot sa pag-atake ug paglikos sa mga siyudad. Gihatagan ni Jehova ug instruksiyon ang Israel labot sa militaryong pamaagi sa pagsakop sa Canaan. Ang pito ka nasod sa Canaan, nga gihisgotan sa Deuteronomio 7:1, 2, kinahanglang laglagon, lakip ang mga babaye ug mga bata. Ang ilang mga siyudad kinahanglang itugyan sa kalaglagan. (Deu 20:15-17) Sumala sa Deuteronomio 20:10-15, ang ubang mga siyudad pasidan-an una ug ipaabot ang mga kondisyon sa pakigdait. Kon mosurender ang siyudad, ang mga pumoluyo niini dili patyon ug ipailalom sa pinugos nga trabaho. Kini nga kahigayonan sa pagsurender, duyog sa pasalig nga sila dili patyon ug ang ilang mga babaye dili lugoson o among-amongan, maoy mga panukmod alang sa maong mga siyudad nga mosurender sa kasundalohan sa Israel, sa ingon malikayan ang pagbanaw sa dugo. Kon ang siyudad dili mosurender, ang tanang lalaki pamatyon. Ang pagpatay sa mga lalaki magwagtang sa kapeligrohan sa pag-alsa sa siyudad sa umaabot. "Ang mga babaye lamang ug ang mga bata" ang dili patyon. Ang "mga babaye" dinhi sa walay duhaduha maoy *mga ulay* ug kini gipamatud-an sa Deuteronomio 21:10-14, diin ang mga babaye nga nabihag sa gubat nga mahimong pangasaw-on gihubit nga nanghilak alang sa ilang mga ginikanan, dili alang sa mga bana. Lain pa, una pa niana, sa dihang gipildi sa Israel ang Midian, espesipikong giingon nga ang *mga ulay* lamang ang ibiling buhi. Ang dili pagpatay sa mga ulay nagsilbing panalipod sa Israel batok sa bakak nga pagsimba ug sa walay duhaduha gikan sa mga sakit nga ipasa sa sekso. (Num 31:7, 17, 18) (Labot sa pagkaadunay hustisya sa mando sa Diyos batok sa mga nasod sa Canaan, tan-awa ang CANAAN, CANAANHON [Gisakop sa Israel ang Canaan].)

Ang mga kahoy nga nagapatunghag makaon nga mga bunga dili pagaputlon aron gamiton sa mga paglikos. (Deu 20:19, 20) Ang mga kabayo sa mga kaaway pagakitnan sa panahon sa pagpakiggubat aron kini dili magamit; human sa gubat kini sa walay duhaduha pamatyon.—Jos 11:6.

Dili Tanang Gubat sa Israel Matarong. Ang pagtipas sa Israel ngadto sa dalan sa pagkadili-matinumanon giubanan ug mga panag-away tungod lamang sa pag-ilogay sa gahom. Kini mao ang hinungdan sa pagpakiggubat ni Abimelek batok sa Sekem ug Tebes sa panahon sa mga Maghuhukom (Huk 9:1-57), ingon man usab sa pagpakiggubat ni Omri batok kang Zimri ug Tibni, nga nagpalig-on sa iyang paghari sa napulo-ka-tribong gingharian. (1Ha 16:16-22) Dugang pa, imbes mosalig kang Jehova aron panalipdan batok sa ilang mga kaaway, ang mga Israelinhon misalig sa militaryong gahom, sa mga kabayo ug sa mga karo. Busa, sa panahon ni Isaias, ang yuta sa Juda "napuno sa mga kabayo" ug "walay limite ang ilang mga karo."—Isa 2:1, 7.

Estratehiya ug mga Taktika sa Karaang Pagpakiggubat. Usahay ang mga espiya ipadala una sa dili pa moatake aron matino ang mga kahimtang niana nga yuta. Ang maong mga espiya wala ipadala aron sugdan ang kagubot, pag-alsa, o ang sekretong subersibo nga mga kalihokan. (Num 13:1, 2, 17-19; Jos 2:1; Huk 18:2; 1Sa 26:4) Ang linaing mga tingog sa trompeta gigamit aron sa pagtigom sa kasundalohan, sa mga panawagan alang sa gubat, ug ingong timaan alang sa hiniusang paglihok. (Num 10:9; 2Cr 13:12; itandi ang Huk 3:27; 6:34; 7:19, 20.) Usahay ang kasundalohan bahinbahinon ug katagon sa pag-atake sa matag bahin, o sa mga pagbanhig ug mga paglingla sa mga kaaway. (Gen 14:15; Jos 8:2-8; Huk 7:16; 2Sa 5:23, 24; 2Cr 13:13) Labing menos sa usa ka higayon, tungod sa sugo ni Jehova, ang mga mag-aawit sa pagdayeg sa Diyos gipahimutang sa atubangan, nga nag-una sa armadong kasundalohan. Nianang adlawa ang Diyos nakig-away alang sa Israel, nga nagpaguliyang sa kampo sa kaaway mao nga ang kaawayng kasundalohan nagpinatyanay sa usag usa.—2Cr 20:20-23.

Ang pagpakig-away sa dakong bahin maoy manomano, tawo sa tawo. Lainlaing mga hinagiban ang gigamit—mga espada, bangkaw, salapang, pana, lambuyog, ug uban pa. Sa panahon sa pagsakop sa Yutang Saad, ang Israel wala mosalig sa mga kabayo ug mga karo; ang ilang pagsalig maoy diha sa nagaluwas nga gahom ni Jehova. (Deu 17:16; Sal 20:7; 33:17; Pr 21:31) Sa ulahing panahon na lamang nga ang kasundalohan sa Israel migamit ug mga kabayo ug mga karo, sama sa mga Ehiptohanon ug sa uban pa. (1Ha 4:26; 20:23-25; Ex 14:6, 7; Deu 11:4) Ang langyawng kasundalohan migamit usahay ug mga karo nga iggugubat nga tinaoran ug puthawng mga sanggot nga

nagbansiwag gikan sa mga ehe niini.—Jos 17:16; Huk 4:3, 13.

Ang mga taktika sa gubat nausab sa paglabay sa mga siglo. Sa katibuk-an, ang Israel wala maghatag ug bug-os nga pagtagad sa paghimog pang-asdang nga mga instrumento sa gubat, apan naghatag ug igoigong pagtagad sa pagpalig-on sa ilang kuta. Si Haring Uzzias sa Juda nabantog tungod sa paghimog "mga kasangkapan sa gubat, ang minugna sa mga inhenyero," apan kini sa panguna maoy alang sa pagdepensa sa Jerusalem. (2Cr 26:14, 15) Aron makahimo sa pag-atake sa mas habog ug mas huyang nga bahin sa paril sa siyudad, ang kasundalohan sa mga Asiryanhon ug mga Babilonyanhon nabantog ilabina sa ilang pang-asdang nga mga paril ug pang-asdang nga mga bungdo. Kini nga mga bungdo maoy pahandag nga mga agianan nga diha niana iagi ang mga torre nga may mga troso nga iglulumpag; gikan niini nga mga torre makig-away ang mga magpapana ug mga tiglambuyog. Duyog niini mao ang ubang mga matang sa mga kasangkapan sa paglikos, lakip ang dagko kaayong mga himan sa pagpalantig ug dagkong bato. (2Ha 19:32; Jer 32:24; Eze 4:2; Luc 19:43) Sa samang panahon ang mga tigdepensa sa siyudad mosulay sa pagsumpo sa pag-atake pinaagi sa ilang mga magpapana, mga tiglambuyog, ingon man usab sa mga sundalo nga molabay ug nagkalayong mga piraso sa kahoy gikan sa ilang mga paril ug mga torre ug gikan sa mga kasangkapan nga gigamit sa pagpalantig ug mga butang, sama sa bato o udyong, nga anaa sa sulod sa siyudad. (2Sa 11:21, 24; 2Cr 26:15; 32:5) Sa pag-atake sa giparilan nga mga kuta, ang usa sa unang mga butang nga himoon mao ang pagsulay nga putlon ang suplay sa tubig sa siyudad, samtang ang siyudad nga pagalikosan sagad nagtak-op sa mga suplay sa tubig sa palibot sa siyudad aron walay magamit nga tubig ang mga miatake.—2Cr 32:2-4, 30.

Kon naparot na ang kaaway, usahay ang nagmadaogong kasundalohan magtak-op sa mga atabay ug mga tuboran sa tubig sa maong dapit ug magkatag ug mga bato diha sa yuta, nga usahay magsabwag ug asin diha niini.—Huk 9:45; 2Ha 3:24, 25; tan-awa ang HINAGIBAN, ARMADURA; KUTA.

Si Jesus Nagtagna ug Gubat. Si Jesus, ang tawo nga makigdaiton, miingon nga ang "mogamit sa espada mamatay pinaagi sa espada." (Mat 26:52) Siya miingon ngadto kang Pilato nga, kon ang iyang Gingharian bahin pa niining kalibotana, ang iyang mga alagad makig-away na unta aron dili siya ikatugyan ngadto sa mga Hudiyo. (Ju 18:36) Bisan pa niana iyang gitagna nga ang Jerusalem, tungod sa pagsalikway kaniya ingong Mesiyas, sa ulahi makasinatig paglikos ug pagkabiniyaan, nga sa maong panahon ang iyang "mga anak" (mga molupyo) ipusdak sa yuta.—Luc 19:41-44; 21:24.

Wala madugay una pa sa iyang kamatayon, si Jesus naghatag ug mga tagna nga mapadapat niadto nga kaliwatan ug usab sa panahon sa dihang magsugod ang iyang presensiya labot sa pagmando sa Gingharian: "Makadungog kamo bahin sa mga gubat ug mga taho sa mga gubat; tinoa nga dili kamo malisang. Kay kining mga butanga kinahanglang mahitabo, apan dili pa kini ang kataposan. Kay ang nasod motindog batok sa nasod ug ang gingharian batok sa gingharian."—Mat 24:6, 7; Mar 13:7, 8; Luc 21:9, 10.

Si Kristo Nakiggubat Ingong "Hari sa mga Hari." Ang Bibliya nagbutyag nga ang gibanhaw nga si Ginoong Jesu-Kristo, uban 'ang tanang awtoridad sa langit ug sa yuta' nga gihatag kaniya sa iyang Amahan, makigsangka diha sa usa ka gubat nga maglaglag sa tanang kaaway sa Diyos ug mag-establisar ug walay-kataposang pakigdait, ingon sa gipaila sa iyang titulo nga "Prinsipe sa Pakigdait."—Mat 28:18; 2Te 1:7-10; Isa 9:6.

Si apostol Juan nakakitag panan-awon labot sa mga butang nga mahitabo human sa pagkaentrono ni Kristo didto sa langit. Ang mga pulong sa Salmo 2:7, 8 ug 110:1, 2 nagtagna nga ang Anak sa Diyos dapiton sa 'pagpangayo kang Jehova sa mga nasod ingong iyang panulondon,' ug nga si Jehova mosanong pinaagi sa pagpadala kaniya aron 'sa pagpangdaog taliwala sa iyang mga kaaway.' (Heb 10:12, 13) Ang panan-awon ni Juan naghulagway sa usa ka gubat sa langit nga niana si Miguel, nga mao, si Jesu-Kristo (tan-awa ang MIGUEL Num. 1), nanguna sa kasundalohan sa langit diha sa usa ka gubat batok sa Dragon, si Satanas nga Yawa. Ang maong gubat misangpot sa pagtambog sa Yawa ug sa iyang mga manulonda nganhi sa yuta. Kini nga gubat misunod gilayon 'sa pagkahimugso sa batang lalaki' nga maoy magmando sa mga nasod pinaagi sa olisi nga puthaw. (Pin 12:7-9) Dayon usa ka makusog nga tingog didto sa langit ang nagpahibalo: "Ania na ang kaluwasan ug ang gahom ug ang gingharian sa atong Diyos ug ang awtoridad sa iyang Kristo." Kini nagdalag kahupayan ug kalipay sa mga manulonda; apan alang sa yuta, kini nagtimaan ug mga kagubot, lakip sa mga gubat, ingon sa padayong gipahayag: "Alaot ang yuta ug ang dagat, tungod kay ang Yawa nanaog kaninyo, nga may dakong kasuko, kay nahibalo nga hamubo na lamang ang iyang panahon."—Pin 12:10, 12.

Human itambog si Satanas nganhi sa yuta, iyang gihimong pangunang puntirya ang mga alagad sa Diyos dinhi sa yuta, ang mga nahibilin sa

'binhi sa babaye,' "nga nagabantay sa mga sugo sa Diyos ug may buluhaton sa pagpamatuod bahin kang Jesus." Si Satanas ang nagsugod sa pagpakiggubat kanila nga naglakip sa espirituwal nga pakig-away ug sa aktuwal nga paglutos, nga miresulta gani sa kamatayon sa pipila kanila. (Pin 12:13, 17) Ang sunod nga mga kapitulo sa Pinadayag (13, 17-19) naghubit sa mga ahente ug mga instrumento nga gigamit ni Satanas batok kanila, ingon man ang kadaogan nga naangkon sa mga balaan sa Diyos ubos sa ilang Pangulo nga si Jesu-Kristo.

"Gubat sa dakong adlaw sa Diyos nga Labing Gamhanan." Ang ika-19 nga kapitulo sa Pinadayag naghulagway sa kinadak-ang gubat sa tibuok kasaysayan sa tawo, nga milabaw sa tanang gubat nga sukad nasaksihan sa mga tawo. Una pa niana diha sa panan-awon kini gitawag nga "gubat sa dakong adlaw sa Diyos nga Labing Gamhanan." Lakip sa mga nakig-away kang Jehova ug kang Ginoong Jesu-Kristo ingong Komandante sa kasundalohan sa Diyos, ang mga panon sa langit, mao ang simbolikong "mapintas nga mananap ug ang mga hari sa yuta ug ang ilang kasundalohan" nga nagtigom ngadto sa dapit niini nga gubat pinaagi sa "mga pahayag nga inspirado sa mga demonyo." (Pin 16:14; 19:19) Walay mga alagad sa Diyos sa yuta ang gihulagway nga nakigbahin niini nga gubat. Ang yutan-ong mga hari "makiggubat sa Kordero, apan, tungod kay siya Ginoo man sa mga ginoo ug Hari sa mga hari, sila pagadag-on sa Kordero." (Pin 17:14; 19:19-21; tan-awa ang HAR–MAGEDON.) Human niini nga gubat, si Satanas nga Yawa mismo pagagaposon sulod sa usa ka libo ka tuig, "aron dili na siya makapahisalaag pa sa kanasoran hangtod nga matapos ang usa ka libo ka tuig."—Pin 20:1-3.

Sa kataposan niini nga gubat, ang yuta makatagamtam ug pakigdait sulod sa usa ka libo ka tuig. Ang salmo nagpahayag: "Gipahunong [ni Jehova] ang mga gubat hangtod sa kinatumyan sa yuta. Gibali niya ang busogan ug giputolputol ang bangkaw; ang mga karomata iyang gisunog sa kalayo." Kini adunay unang katumanan sa dihang ang Diyos nagdala ug pakigdait sa yuta sa Israel pinaagi sa paglaglag sa mga kasangkapan sa gubat sa mga kaaway. Human maparot ni Kristo ang mga tigpasiugda sa gubat panahon sa Har–Magedon, bisan ang kinatumyan niining yutan-ong globo makapahimulos sa bug-os ug makapatagbaw nga pakigdait. (Sal 46:8-10) Ang mga tawo nga gipaboran nga makabaton sa kinabuhing walay kataposan mao unya kadtong nagsalsal sa "ilang mga espada nga mga punta sa daro ug ang ilang mga bangkaw nga mga galab" ug kinsa dili na 'mokat-on pa sa gubat.' "Kay ang baba ni Jehova sa mga panon nagsulti niini."—Isa 2:4; Miq 4:3, 4.

Hulga sa gubat mahanaw sa walay kataposan. Gipakita usab sa panan-awon sa Pinadayag nga sa kataposan sa usa ka libo ka tuig, si Satanas nga Yawa pagabuhian gikan sa iyang pagkagapos sa kahiladman ug sa makausa pa maghaylo sa daghan sa pagpakiggubat niadtong nagpabilin nga maunongon sa Diyos. Apan walay kadaot nga mahitabo, sanglit 'ang kalayo manaog gikan sa langit' ug molamoy niini nga mga kaaway, sa ingon magwagtang sa tanang hulga sa gubat sa walay kataposan.—Pin 20:7-10.

Kristohanong Pakiggubat. Bisan tuod ang Kristohanon dili makigbahin sa pisikal nga gubat batok sa dugo ug unod (Efe 6:12), bisan pa niana siya nakiggubat sa espirituwal nga gubat. Si apostol Pablo naghubit sa gubat nga gisangka sa sulod sa usa ka Kristohanon, tali sa "balaod sa sala" ug sa "balaod sa Diyos," o sa 'balaod sa hunahuna' (ang Kristohanong hunahuna nga nahiuyon sa Diyos).—Rom 7:15-25.

Kini nga pakiggubat sa Kristohanon maoy hilabihan kalisod nga gubat, nga nagkinahanglan ug bug-os nga panlimbasog aron magmadaogon ang usa ka tawo. Apan siya makasalig nga magmadaogon pinaagi sa dili-takos nga kalulot sa Diyos pinaagi ni Kristo ug sa tabang sa espiritu sa Diyos. (Rom 8:35-39) Si Jesus miingon labot niini nga pakig-away: "Panlimbasogi ninyo nga kusganon ang pagsulod agi sa sigpit nga pultahan" (Luc 13:24), ug si apostol Pedro mitambag: "Magpadayon kamo sa pag-ayad sa unodnong mga tinguha, nga maoy nagapakigsangka [o, "nag-alagad ingong sundalo" (*stra·teu'on·tai*)] batok sa kalag."—1Pe 2:11, *Int;* itandi ang San 4:1, 2.

Batok sa daotang mga espiritu. Dugang pa niini nga pakiggubat batok sa balaod sa sala, ang Kristohanon adunay pakiggubat batok sa mga demonyo, nga nagpahimulos sa mga hilig sa unod pinaagi sa pagtental sa usa ka Kristohanon aron makasala. (Efe 6:12) Niini nga gubat ang mga demonyo naghaylo usab niadtong ilalom sa ilang impluwensiya sa pagsulay o sa pagsupak ug sa paglutos sa mga Kristohanon aron mabungkag ang ilang integridad ngadto sa Diyos.—1Co 7:5; 2Co 2:11; 12:7; itandi ang Luc 4:1-13.

Batok sa bakak nga mga pagtulon-an. Si apostol Pablo naghisgot usab bahin sa usa ka gubat nga gisangka niya ug sa iyang mga kaubanan, aron matuman ang ilang buluhaton ingong mga tinudlo sa pag-atiman sa Kristohanong kongregasyon. (2Co 10:3) Ang kongregasyon sa Corinto naimpluwensiyahan sa mapangahasong mga tawo nga gitawag ni Pablo nga "mini nga mga apostoles" kinsa, tungod sa paghatag ug hilabihang pagtagad sa mga personalidad, nagpahinabog

pagkabahinbahin, mga sekta, diha sa kongregasyon. (2Co 11:13-15) Sa ingon, sila nahimong mga sumusunod sa tawo, mga tawo sama kang Apolos, Pablo, ug Cefas. (1Co 1:11, 12) Ang mga membro sa kongregasyon nawad-an sa espirituwal nga panglantaw nga kining mga tawhana maoy mga hawas lamang ni Kristo, nahiusang nag-alagad sa samang katuyoan. Sila nahimong *unodnon.* (1Co 3:1-9) Ilang gilantaw ang mga tawo diha sa kongregasyon 'sumala sa kon unsa sila diha sa unod,' sa ilang panagway, kinaiyanhong mga katakos, mga personalidad, ug uban pa, imbes nga lantawon sila ingong espirituwal nga mga tawo. Sila napakyas sa pag-ila nga ang espiritu sa Diyos nagalihok diha sa kongregasyon, ug nga ang mga tawo sama kang Pablo, Pedro, ug Apolos nagpalampos sa ilang buluhaton pinaagi sa espiritu sa Diyos, alang sa Iyang himaya.

Busa, si Pablo natukmod sa pagsulat kanila: "Sa pagkatinuod ako nangamuyo nga, kon anaa diha, ako dili unta mogamit ug kaisog uban sa pagsalig nga pinaagi niana ako naghunahuna nga mohimog maisog nga mga lakang batok sa pipila nga nag-isip kanamo nga daw kami naglakaw sumala sa kon unsa kami diha sa unod. Kay bisan tuod kami naglakaw diha sa unod, kami wala makiggubat sumala sa kon unsa kami diha sa unod. Kay ang mga hinagiban sa among pagpakiggubat dili unodnon, kondili gamhanan tungod sa Diyos aron sa pagpukan sa lig-ong pagkatarok nga mga butang. Kay among gipukan ang mga pangatarongan ug ang tanang hataas nga butang nga gibangon batok sa kahibalo sa Diyos; ug among gibihag ang tanang hunahuna aron himoon kining masinugtanon kang Kristo."—2Co 10:2-5.

Si Pablo misulat kang Timoteo, kinsa iyang gibilin sa Efeso aron sa pag-atiman sa kongregasyon didto: "Kini nga sugo gipiyal ko kanimo, Timoteo, anak ko, sumala sa mga panagna nga nagpunting mismo kanimo, nga pinaagi niini ikaw magpadayon sa pagpakigsangka sa maayong pakiggubat; nga maghupot sa pagtuo ug usa ka maayong tanlag." (1Ti 1:18, 19) Dili lamang nga si Timoteo makig-away batok sa makasasalang unod ug batok sa pagsupak sa mga kaaway sa kamatuoran kondili siya usab makig-away batok sa pagyuhot sa bakak nga doktrina ug niadtong kinsa magdaot sa kongregasyon. (1Ti 1:3-7; 4:6, 11-16) Ang iyang mga buhat magpalig-on sa kongregasyon batok sa apostasya nga nahibaloan ni Pablo nga mahitabo inigkawala sa mga apostoles. (2Ti 4:3-5) Busa kadto maoy usa ka tinuod nga pakiggubat nga kinahanglang sangkaon ni Timoteo.

Si Pablo nakaingon kang Timoteo: "Gibugno ko na ang maayong bugno, natapos ko na ang pagdagan sa lumba, nasunod ko na ang pagtuo." (2Ti 4:7) Gihuptan ni Pablo ang iyang pagkamatinumanon kang Jehova ug kang Jesu-Kristo pinaagi sa matarong nga panggawi ug pag-alagad atubangan sa mga pagsupak, pag-antos, ug paglutos. (2Co 11:23-28) Dugang pa, gituman niya ang iyang katungdanan ingong apostol ni Ginoong Jesu-Kristo, nga nakiggubat aron mahuptan nga mahinlo ug walay buling ang Kristohanong kongregasyon, ingong usa ka putli nga ulay, ug ingong "usa ka haligi ug tukod sa kamatuoran."—1Ti 3:15; 1Co 4:1, 2; 2Co 11:2, 29; itandi ang 2Ti 2:3, 4.

Ang materyal nga tagana sa Diyos alang sa Kristohanon. Sa Kristohanong pakiggubat, gilantaw sa Diyos ang Kristohanon ingong Iyang sundalo ug, busa, nagtagana kaniya sa gikinahanglang materyal nga mga butang. Maylabot sa awtoridad sa usa nga nag-alagad ingong ministro ngadto sa uban, ang apostol nangatarongan: "Kinsa bay nagserbisyo ingong sundalo nga mao ray naggasto sa iyang kaugalingon?"—1Co 9:7.

Mga Kristohanon ug mga Gubat sa mga Nasod. Kanunayng gihuptan sa mga Kristohanon ang bug-os nga neyutralidad maylabot sa unodnong mga gubat tali sa mga nasod, grupo, o sa bisan unsang matang sa pundok. (Ju 18:36; Efe 6:12) Alang sa mga pananglitan sa tinamdan sa mga Kristohanon niining bahina, tan-awa ang KASUNDALOHAN, PANON (Kadtong Nailhan Ingong Unang mga Kristohanon).

Ubang mga Paggamit. Diha sa awit ni Barak ug Debora, human sa kadaogan batok sa kasundalohan ni Jabin nga hari sa Canaan, usa ka kahimtang ang gipahinumdom nga naglatid ug usa ka prinsipyo: "Nagpili sila [Israel] ug bag-ong mga diyos. Niadtong panahona dihay gubat sa mga ganghaan." (Huk 5:8) Sa dihang ilang gibiyaan si Jehova tungod sa bakak nga pagsimba, miabot ang kasamok, ang kaaway midutdot diha mismo sa mga ganghaan sa ilang mga siyudad. Nahiuyon kini sa gipahayag sa salmista: "Gawas nga si Jehova ang magabantay sa siyudad, kawang lamang ang pagtukaw sa bantay."—Sal 127:1.

Sa Ecclesiastes 8:8, si Solomon misulat: "Walay tawo nga adunay gahom ibabaw sa espiritu aron sa pagpugong sa espiritu; . . . ni adunay pagpahigawas gikan sa gubat." Sa adlaw sa kamatayon, ang himalatyong tawo dili makapugong sa espiritu, o puwersa sa kinabuhi, ug babagan kini sa pagbalik ngadto sa Diyos, ang Maghahatag ug Tuboran sa kinabuhi, aron siya mabuhi pag dugay. Ang himalatyong mga tawo dili makakontrolar sa adlaw sa kamatayon ug makasanta niini sa pag-agpas kanila. Bisan unsa pay buhaton sa mga tawo, sila dili mahigawas gikan sa gubat nga gisangka sa kaaway nga Kamatayon batok sa tanang katawhan.

Ang makasasalang tawo dili makakuhag laing makasasala nga tawo ingong kapuli niya diha sa kamatayon ug sa ingon makapahimulos ug kapahulayan gikan sa kamatayon. (Sal 49:6-9) Tungod lamang sa dili-takos nga kalulot ni Jehova pinaagi ni Jesu-Kristo nga posible ang kahupayan. "Ingon nga ang sala nagmando ingong hari uban sa kamatayon, sa ingon usab ang dili-takos nga kalulot magmando ingong hari pinaagi sa pagkamatarong alang sa kinabuhing walay kataposan pinaagi kang Jesu-Kristo nga atong Ginoo."—Rom 5:21.

GUBAT NI JEHOVA, BASAHON SA MGA. Tan-awa ang BASAHON.

GUDGODA. Usa ka kampo sa mga Israelinhon didto sa kamingawan; lagmit mao ra ang Horhagidgad. (Deu 10:6, 7; itandi ang Num 33:33.) Sanglit nagtuo nga ang ngalang "Gudgoda" napreserbar diha sa ngalan sa Wadi Khadakhid, ang pipila nagsugyot nga kining dapita lagmit nahimutang sa Wadi Khadakhid, mga 65 km (40 mi) sa AAK sa Gulpo sa ʽAqaba. Apan kini gikuwestiyon, sanglit ang Hebreohanong mga konsonante sa Gudgoda dili gayod motumbas nianang sa Khadakhid. Mahitungod sa pagkasunodsunod sa mga dapit nga gikampohan sa Israel ingon sa pagtala sa Numeros ug Deuteronomio, tan-awa ang BENE-JAAKAN.

GUGMA. Usa ka pagbati sa mainit nga personal nga pagmahal o halalom nga pagmahal, alang sa usa ka higala, alang sa usa ka ginikanan o anak, ug sa uban pa; mainit nga pagmahal o pagkagusto sa laing tawo; lain pa, ang malulotong pagmahal sa Diyos alang sa iyang mga linalang o ang masimbahong pagmahal nga angay nilang ihatag ngadto sa Diyos; dugang pa, ang malulotong pagmahal nga gipahayag sa hustong paagi sa mga linalang sa Diyos alang sa usag usa; ang hugot o mainit nga pagmahal alang sa usa ka tawo sa kaatbang nga sekso nga maoy makaaghat sa pagbati aron maghiusa diha sa kaminyoon. Ang usa sa mga kaamgid nga kahulogan sa gugma mao ang "debosyon."

Gawas niana nga mga kahulogan, ang Kasulatan naghisgot usab sa gugma nga giniyahan sa prinsipyo, sama sa gugma sa pagkamatarong o bisan sa gugma alang sa mga kaaway, kang kinsa ang usa ka tawo tingali walay pagmahal. Kini nga matang o kapahayagan sa gugma maoy usa ka dilihakog nga debosyon sa pagkamatarong ug tim-os nga kabalaka alang sa dumalayong kaayohan sa uban, lakip ang aktibong pagpahayag niini alang sa ilang kaayohan.

Ang berbo nga *'a·hev'* o *'a·hav'* ("nahigugma") ug ang nombre nga *'a·havah'* ("gugma") mao ang mga pulong nga pangunang gigamit sa Hebreohanon sa pagtumong sa gugma sumala niana nga mga diwa, ug ang konteksto maoy motino sa diwa ug gidakon sa gugma nga gipasabot.

Ang Kristohanon Gregong Kasulatan pangunang migamit ug mga termino nga gikan sa mga pulong nga *a·ga'pe, phi·li'a,* ug sa duha ka pulong gikan sa *stor·ge'* (ang *e'ros,* gugma tali sa magkaatbang nga sekso, wala gamita). Ang *a·ga'pe* mas sagad nga gigamit kay sa ubang mga termino.

Labot sa nombre nga *a·ga'pe* ug sa berbo nga *a·ga·pa'o,* ang *Vine's Expository Dictionary of Old and New Testament Words* nag-ingon: "Ang gugma mailhan lamang gumikan sa mga lihok nga giaghat niini. Ang gugma sa Diyos gipakita pinaagi sa paghatag sa Iyang Anak ingong gasa, 1 Juan 4: 9, 10. Apan dayag nga kini dili mao ang gugma nga matinguhaon sa pagpahimuot, o pagmahal, sa ato pa, kini wala batia tungod sa talagsaong hiyas sa mga hingtungdan niini, Roma 5:8. Kini maoy pagpasundayag sa kabubut-on sa Diyos sumala sa iyang kaugalingong pagbuot, nga gihimo nga walay partikular nga hinungdan gawas lamang nga kini maoy kinaiyahan sa Diyos Mismo, itandi ang Deu. 7:7, 8."—1981, Tomo 3, p. 21.

Mahitungod sa berbo nga *phi·le'o,* si Vine nagkomento: "[Kini] lahi sa *agapao* sanglit ang *phileo* mas duol nga naghulagway sa malumong pagmahal. . . . Dugang pa, ang paghigugma (*phileo*) sa kinabuhi, tungod sa hilabihan nga tinguha sa pagtipig niini, nga nahikalimot sa tinuod nga tumong sa kinabuhi, gisaway sa Ginoo diha sa Juan 12:25. Sa kasukwahi, ang paghigugma sa kinabuhi (*agapao*) sumala sa paggamit sa 1 Ped. 3:10, mao ang pagsuta sa tinuod nga tumong sa pagkinabuhi. Dinhi ang pulong nga *phileo* dili gayod haom."—Tomo 3, pp. 21, 22.

Ang *Exhaustive Concordance of the Bible* ni James Strong, sa Gregong diksiyonaryo niini (1890, pp. 75, 76), nag-ingon ilalom sa *phi·le'o:* "Ang *pagkahimong higala sa* (*pagmahal sa* [usa ka tawo o usa ka butang]), nga mao, *pagmahal* sa (nagtumong sa *personal* nga pagmahal, labot sa sentimento o pagbati; samtang [ang *a·ga·pa'o*] mas lapad, nga naglangkob ilabina sa paghukom ug sa *kinabubut-ong* pag-uyon tungod sa prinsipyo, katungdanan ug sa kon unsay husto . . .)."—Tan-awa ang PAGMAHAL.

Ang *a·ga'pe* sagad nagpasabot sa gugma nga giyahan o gigamhan sa prinsipyo. Kini sagad maglakip sa pagmahal ug sa kahinangop. Dayag nga diha sa daghang teksto ang *a·ga'pe* mahimong maglakip sa pagmahal ug sa mainitong pagbati. Sa Juan 3:35, si Jesus miingon: "Ang Amahan nahigugma [*a·ga·pai'*] sa Anak." Sa Juan 5:20, siya miingon: "Ang Amahan nagmahal [*phi·lei'*] sa Anak." Tino nga ang gugma sa Diyos alang kang

Jesu-Kristo giduyogan sa dakong pagmahal. Si Jesus mipatin-aw usab: "Siya nga nahigugma [*a·ga·pon′*] kanako higugmaon [*a·ga·pe·the′se·tai*] sa akong Amahan, ug ako mahigugma [*a·ga·pe′so*] kaniya." (Ju 14:21) Kini nga gugma sa Amahan ug sa Anak giduyogan sa malumong pagmahal alang sa maong mahigugmaong mga persona. Sa samang paagi, ang mga magsisimba ni Jehova kinahanglan nga mohigugma kaniya ug sa iyang Anak, ingon man sa usag usa.—Ju 21:15-17.

Busa, bisan tuod ang Kristohanong gugma lahi tungod sa pagtahod sa prinsipyo, kini dili kay walay pagbati; kay kon mao pa, kini walay kalainan sa dili-mabination nga hustisya. Apan kini wala gamhi sa pagbati o sentimento; kini dili gayod mosalikway sa prinsipyo. Ang mga Kristohanon tukmang magpakitag gugma ngadto sa uban nga kanila sila tingali walay espesyal nga pagmahal o kahinangop, nga naghimo niana alang sa kaayohan sa maong mga tawo. (Gal 6:10) Apan, bisan tuod sila wala mobatig espesyal nga pagmahal, sila mibatig kaluoy ug tim-os nga kahangawa alang sa maong mga isigkatawo, hangtod sa kinutbanan ug paagi nga itugot ug ilatid sa matarong nga mga prinsipyo.

Apan, bisan tuod ang Kristohanong *a·ga′pe* nagtumong sa gugma nga gigamhan sa prinsipyo, adunay sayop nga matang sa *a·ga′pe* nga ikapahayag, nga gigiyahan sa paghunahuna lang sa kaugalingon. Pananglitan, si Jesus miingon: "Kon inyong higugmaon [*a·ga·pa′te*] sila nga nahigugma kaninyo, unsay dungog niini kaninyo? Kay bisan ang mga makasasala nahigugma man niadtong nahigugma kanila. Ug kon himoon ninyo ang maayo niadtong nagahimog maayo kaninyo, sa pagkatinuod unsay dungog niini kaninyo? Bisan ang mga makasasala nagabuhat usab sa ingon. Lain pa, kon magpahulam kamo nga walay tubo niadtong gilaoman ninyo nga may madawat kamo, unsay dungog niini kaninyo? Bisan ang mga makasasala magapahulam nga walay tubo sa mga makasasala aron maulian sila sa samang kantidad." (Luc 6:32-34) Ang prinsipyo nga gisunod sa maong mga tawo mao: 'Paghimog maayo kanako ug ako mohimog maayo kanimo.'

Si apostol Pablo miingon bahin sa usa nga kanhi kauban niya sa buluhaton: "Si Demas mibiya kanako tungod kay iyang gihigugma [*a·ga·pe′sas*] kini nga sistema sa mga butang." (2Ti 4:10) Dayag nga si Demas nahigugma sa kalibotan tungod sa hinakog nga mga hinungdan, tingali tungod sa paghigugma sa materyal nga mga kaayohan niini. Si Jesus miingon: "Ang mga tawo nahigugma [*e·ga′pe·san*] sa kangitngit inay kay sa kahayag, kay ang ilang mga buhat maoy daotan. Kay siya nga nagbuhat ug mangil-ad nga mga butang nagdumot sa kahayag ug dili moduol sa kahayag, *aron dili mabadlong ang iyang mga buhat.*" (Ju 3:19, 20) Tungod kay ang kangitngit makatabang sa pagtabon sa ilang daotang mga buhat, sila nahigugma niini.

Si Jesus nagsugo: 'Higugmaa [*a·ga·pa′te*] ang inyong mga kaaway.' (Mat 5:44) Ang Diyos mismo ang naglatid sa prinsipyo, sumala sa giingon ni apostol Pablo: "Ang Diyos nagrekomendar sa iyang kaugalingong gugma [*a·ga′pen*] kanato sa pagkaagi nga, samtang kita mga makasasala pa, si Kristo namatay alang kanato. . . . Kay kon, sa dihang kita mga kaaway pa, kita gipasig-uli ngadto sa Diyos pinaagi sa kamatayon sa iyang Anak, karon nga kita napasig-uli na, labi pa nga kita pagaluwason pinaagi sa iyang kinabuhi." (Rom 5:8-10) Ang usa ka talagsaong pagpasundayag sa maong gugma mao ang pagpakiglabot sa Diyos kang Saulo sa Tarso, kinsa nahimong si apostol Pablo. (Buh 9:1-16; 1Ti 1:15) Busa, ang paghigugma sa atong mga kaaway angay nga gamhan sa prinsipyo nga gilatid sa Diyos ug angay nga buhaton kini ingong pagsugot sa iyang mga sugo, kini inubanan man o dili sa mainitong pagbati o pagmahal.

Ang Diyos. Si apostol Juan misulat: "Ang Diyos gugma." (1Ju 4:8) Siya ang personipikasyon sa gugma, nga mao ang iyang nagpatigbabaw nga hiyas. Apan, dili kini mahimong balihon, nga mao, 'ang gugma (ang abstrakto nga hiyas) maoy Diyos.' Gipadayag sa Diyos ang iyang kaugalingon diha sa Bibliya ingong usa ka *Persona* ug sa mahulagwayong paagi naghisgot sa iyang "mga mata," "mga kamot," "kasingkasing," "kalag," ug uban pa. Aduna usab siyay uban pang mga hiyas, lakip niini ang hustisya, gahom, ug kaalam. (Deu 32:4; Job 36:22; Pin 7:12) Dugang pa, siya usab makahimo sa pagdumot, usa ka hiyas nga kasukwahi gayod sa gugma. Ang iyang paghigugma sa pagkamatarong nagkinahanglan nga iyang dumtan ang pagkadaotan. (Deu 12:31; Pr 6:16) Ang gugma naglakip sa pagbati ug sa pagpahayag sa mainit nga personal nga pagmahal, nga bation lamang sa usa ka *persona,* o ikapahayag ngadto sa usa ka *persona.* Tino nga ang Anak sa Diyos nga si Jesu-Kristo dili usa ka abstrakto nga hiyas; siya miingon nga siya kauban sa iyang Amahan, nagbuhat uban kaniya, nagpahimuot kaniya, ug namati kaniya, ug siya naghisgot usab bahin sa mga manulonda nga nakakita sa nawong sa iyang Amahan, mga butang nga imposibleng mahimo sa usa ka abstrakto nga hiyas.—Mat 10:32; 18:10; Ju 5:17; 6:46; 8:28, 29, 40; 17:5.

Ebidensiya sa iyang gugma. Adunay daghang ebidensiya nga si Jehova nga Maglalalang ug Diyos sa uniberso maoy gugma. Kini makita sa pisikal nga kalalangan mismo. Maampingon gayod ang pagkahimo niini alang sa kahimsog, kalipay,

ug kaayohan sa tawo! Ang tawo gihimo dili lamang aron makabaton ug kinabuhi kondili aron malipay sa pagkaon, mahimuot sa pagtan-aw sa kolor ug katahom sa kalalangan, malingaw sa mga hayop ingon man sa pagpakig-uban sa iyang isigkatawo, ug aron makakaplag ug kalipay gikan sa dili-maihap nga uban pang mga kahimut-anan sa kinabuhi. (Sal 139:14, 17, 18) Apan si Jehova labi pa gayod nga nagpasundayag sa iyang gugma pinaagi sa paghimo sa tawo sumala sa iyang larawan ug dagway (Gen 1:26, 27), nga may katakos sa paghigugma ug sa pagpabili sa espirituwal nga mga butang, ug pinaagi sa pagpadayag sa iyang kaugalingon ngadto sa tawo pinaagi sa iyang Pulong ug sa iyang balaang espiritu.—1Co 2:12, 13.

Ang gugma ni Jehova ngadto sa katawhan maoy sama nianang sa usa ka Amahan ngadto sa iyang mga anak. (Mat 5:45) Wala siyay gihikaw nga alang sa ilang kaayohan, bisag unsa pay bili niini; ang iyang gugma molabaw sa bisan unsa nga atong bation o ikapahayag. (Efe 2:4-7; Isa 55:8; Rom 11:33) Ang iyang kinadak-ang kapahayagan sa gugma, ang labing mahigugmaon nga mahimo sa usa ka ginikanan, iyang gihimo alang sa katawhan. Kana mao ang paghatag sa kinabuhi sa iyang kaugalingong matinumanon ug bugtong nga Anak. (Ju 3:16) Maingon sa gisulat ni apostol Juan: "Bahin kanato, kita nahigugma, tungod kay siya unang nahigugma kanato." (1Ju 4:19) Busa, siya mao ang Tinubdan sa gugma. Ang isigkaapostol ni Juan nga si Pablo misulat: "Kay makuli nga magpakamatay ang si bisan kinsa alang sa tawong matarong; sa pagkatinuod, alang sa maayong tawo, tingali, aduna pay mangahas pagpakamatay. Apan ang Diyos nagrekomendar sa iyang kaugalingong gugma kanato sa pagkaagi nga, samtang kita mga makasasala pa, si Kristo namatay alang kanato."—Rom 5:7, 8; 1Ju 4:10.

Ang walay-kataposang gugma sa Diyos. Ang gugma ni Jehova alang sa iyang matinumanong mga alagad maoy walay kataposan; kini dili mapakyas o mahanaw, bisan unsa pa ang mga kahimtang sa iyang mga alagad, maayo o dili maayo, o sa bisan unsang butang, dagko ug gagmay, nga motungha batok kanila. Si apostol Pablo mipatugbaw: "Kay kombinsido ako nga dili ang kamatayon ni kinabuhi ni mga manulonda ni mga kagamhanan ni mga butang nga ania karon ni mga butang nga moabot ni mga gahom ni gihabogon ni giladmon ni bisan unsang ubang linalang ang makabulag kanato gikan sa gugma sa Diyos nga anaa kang Kristo Jesus nga atong Ginoo."—Rom 8:38, 39.

Ang soberanya sa Diyos gipasukad sa gugma. Si Jehova nalipay tungod kay ang iyang soberanya ug ang pagsuportar niini sa iyang mga linalang pangunang gipasukad sa gugma. Ang iyang gitinguha mao lamang kadtong nahigugma sa iyang soberanya tungod sa iyang maayong mga hiyas ug tungod kay kini matarong, kinsa nagpalabi sa iyang soberanya kay sa uban. (1Co 2:9) Ilang gipili nga moalagad ilalom sa iyang soberanya inay mosulay nga magkinaugalingon—kini tungod sa ilang kahibalo bahin kaniya ug sa iyang gugma, hustisya, ug kaalam, nga ilang nasabtan nga labaw kaayo kay sa ilaha. (Sal 84:10, 11) Ang Yawa napakyas niining bahina, nga garbosong nagtinguhang magkinaugalingon, sama kang Adan ug Eva. Gani, gihagit sa Yawa ang paagi sa pagmando sa Diyos, nga daw nag-ingon nga kadto dili mahigugmaon, dili matarong (Gen 3:1-5), ug nga ang mga linalang sa Diyos nag-alagad Kaniya dili tungod sa gugma, apan tungod sa kahakog.—Job 1:8-12; 2:3-5.

Si Jehova nga Diyos nagtugot sa Yawa nga magpabiling buhi ug sulayan ang iyang mga alagad, bisan ang iyang bugtong nga Anak, hangtod sa kamatayon. Gitagna sa Diyos ang pagkamatinumanon ni Jesu-Kristo. (Isa 53) Nganong nakahimo siya niini, nga isalig ang iyang pulong diha sa iyang Anak? Tungod sa gugma. Si Jehova nakaila sa iyang Anak ug nahibalo sa gugma sa iyang Anak alang Kaniya ug alang sa pagkamatarong. (Heb 1:9) Siya suod kaayo ug bug-os nga nakaila sa iyang Anak. (Mat 11:27) Aduna siyay bug-os nga pagsalig ug kompiyansa sa pagkamatinumanon sa Anak. Labaw pa niana, "ang gugma . . . maoy usa ka hingpit nga bugkos sa panaghiusa." (Col 3:14) Kini ang labing lig-ong bugkos sa uniberso, ang hingpit nga gugma nga hugot kaayong nagbugkos sa Anak ug sa Amahan. Sa samang mga katarongan, ang Diyos makasalig sa iyang organisasyon sa mga alagad, kay nasayod nga tungod sa gugma ang kadaghanan kanila bug-os nga mounong kaniya ilalom sa pagsulay ug nga ang iyang organisasyon sa mga linalang dili motalikod kaniya sa katibuk-an.—Sal 110:3.

Si Jesu-Kristo. Sanglit sulod sa dili-matinong kapanahonan si Jesus nakig-uban nga suod kaayo sa iyang Amahan, ang Tinubdan sa gugma, ug nakaila Kaniya sa bug-os gayod, siya makaingon: "Siya nga nakakita kanako nakakita usab sa Amahan." (Ju 14:9; Mat 11:27) Busa ang gugma ni Jesus maoy kompleto, hingpit. (Efe 3:19) Siya miingon sa iyang mga tinun-an: "Walay usa nga may gugmang labaw pa kay niini, nga ang usa magtugyan sa iyang kalag alang sa iyang mga higala." (Ju 15:13) Siya miingon kanila: "Ako magahatag kaninyog bag-ong sugo, nga kamo maghigugmaay sa usag usa; ingon sa akong paghigugma kaninyo, nga kamo usab maghigugmaay sa usag

usa." (Ju 13:34) Kini nga sugo maoy bag-o, sanglit ang Balaod, nga niana ilalom si Jesus ug ang iyang mga tinun-an sa maong panahon, nagsugo sa tawo: "Higugmaon mo ang imong isigkatawo [o silingan] sama sa imong kaugalingon." (Lev 19:18; Mat 22:39) Kini nagkinahanglan sa paghigugma sa uban sama sa kaugalingon apan dili sa nagsakripisyo-sa-kaugalingon nga gugma nga andam bisan sa paghatag sa kaugalingong kinabuhi alang sa uban. Gipasundayag sa kinabuhi ug kamatayon ni Jesus ang gugma nga gikinahanglan niining bag-ong sugo. Dugang pa sa paghimog maayo sa dihang motungha ang panginahanglan, ang sumusunod ni Kristo mohimo sa unang lakang, ilalom sa direksiyon ni Kristo, sa pagtabang sa uban sa espirituwal ug sa ubang paagi. Siya angayng aktibo nga mobuhat alang sa ilang kaayohan. Ang pagsangyaw ug pagtudlo sa maayong balita sa uban, nga ang pipila kanila lagmit mga kaaway, maoy usa sa kinadak-ang pagpahayag sa gugma, kay kini maghatag ug walay-kataposang kinabuhi ngadto kanila. Ang Kristohanon angayng 'magpaambit dili lamang sa maayong balita sa Diyos apan usab sa iyang kaugalingong kalag' sa pagtabang ug sa pagbuhat uban niadtong modawat sa maayong balita. (1Te 2:8) Ug angayng andam siya sa pagtugyan sa iyang kalag (kinabuhi) alang kanila.—1Ju 3:16.

Kon sa Unsang Paagi ang Usa ka Tawo Makabaton ug Gugma. Pinaagi sa balaang espiritu, ang unang lalaki ug babaye gilalang nga nagbaton niining nagpatigbabawng hiyas sa Diyos, nga mao ang gugma, ug makahimo sa pagpalapad, pagpadako, ug pagpadagaya niana nga gugma. Ang gugma maoy usa ka bunga sa espiritu sa Diyos. (Gal 5:22) Ang diyosnong gugma dili usa ka hiyas nga basta na lamang nabatonan sa usa ka tawo nga wala niya mahibaloi kon nganong nabatonan niya kini, sama sa kahimtang sa pipila ka pisikal o mental nga mga katakos, sama sa pisikal nga katahom, talento sa musika, o sa susamang napanunod nga mga hiyas. Ang diyosnong gugma dili mabatonan sa usa ka tawo kon walay kahibalo ug pag-alagad sa Diyos o kon walay pagpamalandong ug pagpabili. Pinaagi lamang sa pag-ugmad sa gugma nga ang usa ka tawo mahimong tigsundog sa Diyos, ang Tinubdan sa gugma. (Sal 77:11; Efe 5:1, 2; Rom 12:2) Si Adan napakyas sa pag-ugmad sa gugma sa Diyos; wala siya mouswag ngadto sa pagkahingpit sa gugma. Kini gipakita pinaagi sa iyang pagkawala mahiusa uban sa Diyos, sa iyang pagkawala mabugkos ngadto sa Diyos pinaagi nianang hingpit nga bugkos sa panaghiusa. Bisan pa niana, si Adan, bisan tuod dili hingpit ug makasasala, nagpasa ngadto sa iyang mga anak, sumala "sa iyang larawan," sa katakos ug kapasidad sa paghigugma. (Gen 5:3) Ang katawhan sa katibuk-an nagpahayag ug gugma, apan kini sagad nga sayop, dunot, hiwi nga gugma.

Ang gugma mahimong sayop. Tungod niini nga mga katarongan, dayag nga ang usa ka tawo makabaton lamang ug usa ka tinuod ug husto nga gugma pinaagi sa pagtinguha ug pagsunod sa espiritu sa Diyos ug sa kahibalo nga naggikan sa Iyang Pulong. Pananglitan, ang usa ka ginikanan tingali nagmahal sa iyang anak. Apan mahimong mokunhod kana nga gugma o siya mahimong masayop sa pagpahayag niini tungod sa emosyon, nga maghatag sa bata sa tanang butang ug walay ihikaw kaniya nga bisan unsa. Basin dili niya gamiton ang iyang awtoridad isip ginikanan sa pagdisiplina ug usahay sa aktuwal nga pagkastigo. (Pr 22:15) Ang maong gugma kunohay lagmit garbo pa gani sa pamilya, nga maoy kahakog. Ang Bibliya nag-ingon nga ang maong tawo nagpahayag, dili sa gugma, kondili sa pagdumot, tungod kay wala niya sunda ang dalan nga magluwas sa kinabuhi sa iyang anak.—Pr 13:24; 23:13, 14.

Dili kini mao ang gugma nga naggikan sa Diyos. Ang diyosnong gugma magpalihok sa usa nga buhaton ang maayo ug ang mapuslanong butang alang sa laing tawo. "Ang gugma nagapalig-on." (1Co 8:1) Ang gugma dili magpadaog sa emosyon. Kini malig-on, kusganon, tinultolan sa diyosnong kaalam, nagatapot una sa tanan sa kon unsay maputli, matarong. (San 3:17) Kini gipasundayag sa Diyos ngadto sa Israel, nga iyang grabeng gisilotan tungod sa pagkadili-masinugtanon, alang sa ilang walay-kataposang kaayohan. (Deu 8:5; Pr 3:12; Heb 12:6) Si apostol Pablo nag-ingon sa mga Kristohanon: "Nagaantos kamo ingon nga disiplina. Ang Diyos nagatagad kaninyo ingon nga mga anak. Kay kinsa ba ang anak nga wala disiplinaha sa usa ka amahan? . . . Dugang pa, kita may mga amahan nga sama kanato nga unodnon nga modisiplina kanato, ug kita nagtahod kanila. Dili ba labi pa nga magpasakop kita ngadto sa Amahan sa atong espirituwal nga kinabuhi ug mabuhi? Kay sulod sa pipila ka adlaw sila nagdisiplina kanato sumala sa gihunahuna nila nga maayo, apan siya nagbuhat niana alang sa atong kaayohan aron kita makaambit sa iyang pagkabalaan. Tinuod, sa pagkakaron walay disiplina nga daw makapalipay, hinunoa makapaguol; apan pagkahuman niini alang kanila nga nabansay niini kini magpatunghag madaitong bunga, nga mao, ang pagkamatarong."—Heb 12:7-11.

Ang kahibalo naghatag sa gugma ug hustong direksiyon. Labaw sa tanan, ang gugma angayng itumong *una* ngadto sa Diyos. Kay kon dili, kini motipas sa sayop nga direksiyon ug gani

motultol sa pagsimba sa usa ka linalang o butang. Ang pagkahibalo sa mga katuyoan sa Diyos mahinungdanon, tungod kay pinaagi niana ang usa ka tawo mahibalo kon unsa ang labing maayo alang sa iyang kaugalingong kaayohan ug sa uban ug mahibalo kon unsaon sa pagpahayag sa gugma sa tukmang paagi. Ang atong gugma sa Diyos angay nga 'tibuok kasingkasing, hunahuna, kalag, ug kusog.' (Mat 22:36-38; Mar 12:29, 30) Kini dili lamang panggawas nga kapahayagan, kondili usa ka gugma nga nagpaaninag sa katibuk-ang pangsulod nga pagkatawo. Ang gugma naglangkit sa emosyon. (1Pe 1:22) Apan kon ang hunahuna wala masangkapi sa kahibalo kon unsa ang tinuod nga gugma ug kon sa unsang paagi kini molihok, ang gugma mahimong ikapahayag diha sa sayop nga paagi. (Jer 10:23; 17:9; itandi ang Flp 1:9.) Ang hunahuna kinahanglang mahibalo bahin sa Diyos ug sa iyang mga hiyas, sa iyang mga katuyoan, ug kon sa unsang paagi iyang gipahayag ang iyang gugma. (1Ju 4:7) Uyon niini, ug sanglit ang gugma mao ang labing importante nga hiyas, ang pagpahinungod ngadto sa Diyos maoy pagpahinungod ngadto *mismo* kang Jehova (nga kaniya ang gugma mao ang nagpatigbabaw nga hiyas) ug dili ngadto sa usa ka buluhaton o sa usa ka kawsa. Dayon, ang gugma kinahanglang ipasundayag uban sa kalag, ang matag bahin sa pagkatawo; ug ang tibuok kusog sa usa ka tawo kinahanglang gamiton niana nga paningkamot.

Sangkad ang gugma. Sangkad ang tinuod nga gugma nga maoy bunga sa espiritu sa Diyos. (2Co 6:11-13) Kini dili tihik, pinugngan, o kinutohan. Kinahanglang ipaambit kini aron mahimong bug-os. Ang usa ka tawo kinahanglang mahigugma una sa Diyos (Deu 6:5), sa iyang Anak (Efe 6:24), ug dayon sa tibuok kapunongan sa iyang Kristohanong mga igsoon sa tibuok kalibotan (1Pe 2:17; 1Ju 2:10; 4:20, 21). Kinahanglang higugmaon sa bana ang iyang asawa; ug higugmaon sa asawa ang iyang bana. (Pr 5:18, 19; Ecc 9:9; Efe 5:25, 28, 33) Ang gugma angay nga ipakita ngadto sa mga anak. (Tit 2:4) Ang tanang katawhan, bisan ang kaugalingong mga kaaway sa usa ka tawo, angayng higugmaon, ug ang Kristohanong mga buhat angayng ipasundayag ngadto kanila. (Mat 5:44; Luc 6:32-36) Ang Bibliya, sa pagkomento sa bunga sa espiritu, nga niana ang gugma maoy una, nag-ingon: "Batok sa maong mga butang walay balaod." (Gal 5:22, 23) Walay balaod nga makapugong niini nga gugma. Kini ikapakita sa bisan unsang panahon o dapit, sa bisan unsang sukod, ngadto kanila nga kini nahiangay. Ngani, ang angay lamang nga utangon sa mga Kristohanon gikan sa uban mao ang gugma. (Rom 13:8) Kining gugma sa usag usa mao ang ilhanan sa tinuod nga mga Kristohanon.—Ju 13:35.

Kon sa Unsang Paagi Molihok ang Diyosnong Gugma. Ang gugma, sama sa kon unsa ang Diyos, katingalahan kaayo mao nga kini lisod hubiton. Mas daling iasoy kon sa unsang paagi kini nagalihok. Sa mosunod nga paghisgot niining maayo nga hiyas, hatagag pagtagad ang kapadapatan niini ngadto sa mga Kristohanon. Sa pagsulat labot niini, unang gipasiugda ni apostol Pablo ang kahinungdanon niini alang sa Kristohanong magtutuo ug dayon iyang gilatid kon sa unsang paagi kini molihok nga dili mahakogon: "Ang gugma hataas-ug-pailob ug maluloton. Ang gugma dili abughoan, kini dili manghambog, dili magpaburot, dili bastos, dili mangita sa kaugalingong kaayohan niini, dili mapasuko. Kini dili maghupot ug talaan sa kadaot. Kini dili magmaya sa pagkadili-matarong, apan magmaya uban sa kamatuoran. Kini moantos sa tanang butang, motuo sa tanang butang, molaom sa tanang butang, molahutay sa tanang butang."—1Co 13:4-7.

"Ang gugma hataas-ug-pailob ug maluloton." Kini moantos sa dili-maayong mga kahimtang ug sa sayop nga mga lihok sa uban, nga maghimo niini nga may katuyoan, nga mao, sa pagpaningkamot alang sa kaluwasan niadtong nakahimog sayop o sa uban nga nalangkit niana nga mga sirkumstansiya, ug sa kataposan sa pagbindikar sa pagkasoberano ni Jehova. (2Pe 3:15) Ang gugma maluloton, bisan unsa pang hagit sa pagkasuko ang motungha. Ang pagkabagis o pagkamaharason sa usa ka Kristohanon ngadto sa uban walay maayo nga sangpotanan. Hinunoa, ang gugma mahimong malig-on ug molihok diha sa hustisya alang sa pagkamatarong. Kadtong nanagbaton ug awtoridad mahimong modisiplina sa mga nakasala, apan bisan pa niana, sila angay nga magmaluloton. Ang pagkadili-maluloton walay kaayohan nga ikahatag ngadto sa dili-malulotong magtatambag ni ngadto sa usa nga nagbuhat sa pagkadili-matarong, apan kini magpalayo pa kaniya gikan sa paghinulsol ug sa matarong nga mga buhat.—Rom 2:4; Efe 4:32; Tit 3:4, 5.

"Ang gugma dili abughoan." Kini dili masina sa maayong mga butang nga madawat sa uban. Kini malipay sa pagkakita sa isigkatawo nga makadawat ug mas dakong katungdanan. Kini dili mayugot bisan kon ang iyang mga kaaway makadawat ug maayong mga butang. Kini mahinatagon. Ang Diyos nagpaulan nganha sa matarong ug sa dili-matarong. (Mat 5:45) Ang mga alagad sa Diyos nga may gugma kontento sa ilang kahimtang (1Ti 6:6-8) ug sa ilang posisyon, nga dili mobiya sa ilang posisyon o mahakogong magtinguha

sa katungdanan sa uban. Si Satanas nga Yawa mahakogon ug masinahon nga mibiya sa iyang posisyon, ug nagtinguha gani nga simbahon ni Jesu-Kristo.—Luc 4:5-8.

Ang gugma "dili manghambog, dili magpaburot." Kini wala magtinguha nga bayawon ug dayegon sa mga linalang. (Sal 75:4-7; Jud 16) Ang tawo nga may gugma dili magyatak sa uban aron siya mopatim-awng mas taas kay kaniya. Hinunoa, iyang bayawon ang Diyos ug tim-os nga magdasig ug magpalig-on sa ubang mga tawo. (Rom 1:8; Col 1:3-5; 1Te 1:2, 3) Malipay siya nga makita ang ubang Kristohanon nga mouswag. Ug siya dili manghambog sa kon unsay iyang pagahimoon. (Pr 27:1; Luc 12:19, 20; San 4:13-16) Iyang masabtan nga ang tanan nga iyang buhaton maoy tungod sa kusog nga naggikan kang Jehova. (Sal 34:2; 44:8) Si Jehova miingon sa Israel: "Siya nga nagapanghambog papanghamboga tungod niining butanga mismo, ang pagkabaton ug hait nga salabotan ug ang pagkabaton ug kahibalo kanako, nga ako si Jehova, ang Usa nga nagapakita ug mahigugmaong-kalulot, hustisya ug pagkamatarong diha sa yuta; kay niining mga butanga ako mahimuot."—Jer 9:24; 1Co 1:31.

Ang gugma "dili bastos." Kini dili daotag-batasan. Kini dili mobuhat ug bastos nga panggawi, sama sa mga pag-abuso sa sekso o makauulaw nga kagawian. Kini dili salbahis, law-ay, walay-batasan, mapasipalahon, bagis, o walay tahod kang bisan kinsa. Ang usa ka tawo nga adunay gugma molikay sa pagbuhat sa mga butang nga, sa panan-aw o sa mga lihok, makahasol sa iyang Kristohanong mga igsoon. Si Pablo nagsugo sa kongregasyon sa Corinto: "Himoa ang tanang butang nga may kahapsay ug pinaagig kahikayan." (1Co 14:40) Ang gugma magpalihok usab sa usa ka tawo sa paglakaw nga dungganon sa panan-aw sa uban nga dili mga magtutuong Kristohanon.—Rom 13:13; 1Te 4:12; 1Ti 3:7.

Ang gugma "dili mangita sa kaugalingong kaayohan niini." Kini nagsunod sa prinsipyo: "Magpadayon pagpangita ang matag usa, dili sa iyang kaugalingong kaayohan, kondili nianang sa laing tawo." (1Co 10:24) Gipakita niini ang kabalaka sa walay-kataposang kaayohan sa uban. Kining tim-os nga kabalaka alang sa uban maoy usa sa labing kusganong mga panukmod nga puwersa sa gugma ingon man usa sa adunay labing epektibo ug mapuslanon nga mga sangpotanan. Ang usa nga nagbaton ug gugma dili mamugos nga himoon ang tanang butang sumala sa *iyang* paagi. Si Pablo miingon: "Ngadto sa mga maluya ako nahimong maluya, aron makabig ko ang mga maluya. Ako nahimong tanang butang ngadto sa tanang matang sa katawhan, aron maluwas ko sa bisan unsa mang paagi ang pipila. Apan gihimo ko ang tanang butang tungod sa maayong balita, aron ako mahimong mag-aambit niini sa uban." (1Co 9:22, 23) Ang gugma dili usab mamugos sa "mga katungod" niini; kini mas mabalak-on sa espirituwal nga kaayohan sa ubang tawo.—Rom 14:13, 15.

Ang gugma "dili mapasuko." Kini dili mangitag higayon o hinungdan sa pagkasuko. Kini dili mosinta sa kasuko, nga maoy buhat sa unod. (Gal 5:19, 20) Ang usa nga adunay gugma dili daling masuko sa isulti o buhaton sa uban. Siya dili mahadlok nga ang iyang personal nga "dignidad" madaot.

Ang gugma "dili maghupot ug talaan sa kadaot." (Sa literal, kini dili "magkuwenta sa daotang butang"; *Int.*) Kini dili mag-isip nga kini gibuhatag kadaot ug busa magtala niana nga kadaot ingong usa ka butang 'diha sa mga libro sa kuwenta,' nga kinahanglang singlon o bayran sa takdang panahon, ug sa kasamtangan dili usa magtinggaiay ang gihimoag kadaot ug ang nakahimo niana. Kana maoy usa ka mapanimaslong espiritu, nga gikondenar sa Bibliya. (Lev 19:18; Rom 12:19) Ang gugma dili maghunahuna ug daotang motibo sa uban apan mohatag ug konsiderasyon ug mosalig nga ang uban walay daotang motibo.—Rom 14:1, 5.

Ang gugma "dili magmaya sa pagkadili-matarong, apan magmaya uban sa kamatuoran." Ang gugma magmaya uban sa kamatuoran bisan pag kini sukwahi sa kanhing mga tinuohan o mga gipamulong. Kini motapot sa Pulong sa Diyos sa kamatuoran. Kini kanunayng modapig sa matarong, dili mahimuot sa sayop, sa kabakakan, o sa bisan unsang inhustisya, bisan kon kinsa pa ang biktima, bisan pa kon ang biktima usa ka kaaway. Apan, kon ang usa ka butang maoy sayop o malimbongon, ang gugma dili mahadlok nga mosulti alang sa kamatuoran o sa kaayohan sa uban. (Gal 2:11-14) Lain pa, kini mopalabi sa pag-antos tungod sa sayop inay nga mohimog laing sayop sa tinguha nga tul-iron ang maong butang. (Rom 12:17, 20) Apan kon ang usa ka tawo gitul-id sa hustong paagi sa usa nga adunay awtoridad, ang tawo nga mahigugmaon dili magpadaog sa emosyon ug modapig sa tawo nga gibadlong ug pangitaag sayop ang pagtul-id o ang tawo nga awtorisado sa pagtul-id. Ang maong aksiyon maoy dili pagpakita ug gugma sa maong indibiduwal. Mahimong mabatonan ang pabor sa tawong gitul-id, apan kini makadaot imbes nga makatabang kaniya.

Ang gugma "moantos sa tanang butang." Kini andam sa paglahutay, sa pag-antos tungod sa pagkamatarong. Ang usa ka literal nga hubad mao, "gitakpan niini ang tanang butang." (*Int*) Ang usa ka tawo nga may gugma dili dayon mobutyag ngadto sa uban nga ang usa ka tawo nakahimog

sayop kaniya. Kon ang sayop dili kaayo seryoso, kini iyang palabyon. Kon kini seryoso ug ang paagi nga girekomendar ni Jesus sa Mateo 18:15-17 mapadapat, kini iyang sundon. Sa maong mga kahimtang, kon ang usa ka tawo mangayog pasaylo human ipakita kaniya sa pribado ang sayop, ug gitul-id ang nahimong kadaot, ang usa nga may gugma magpakitag tiunay nga pagpasaylo, nga ang gugma bug-os nang nagtabon sa maong kasaypanan, sama sa gihimo sa Diyos.—Pr 10:12; 17:9; 1Pe 4:7, 8.

Ang gugma "motuo sa tanang butang." Ang gugma motuo sa mga butang nga gisulti sa Diyos diha sa iyang Pulong sa kamatuoran, bisan pag ang naglungtad nga mga kahimtang maoy sukwahi niini ug ang dili-matinuohong kalibotan magtamay niini. Kini nga gugma, ilabina ngadto sa Diyos, maoy pag-ila sa iyang pagkamatinud-anon, pinasukad sa iyang rekord sa pagkamatinumanon ug pagkakasaligan, sama sa atong pagkaila ug paghigugma sa usa ka tinuod, matinumanong higala ug dili magduhaduha bisan kon siya mosulti kanatog butang nga niana kita lagmit walay ebidensiya. (Jos 23:14) Ang gugma motuo sa tanan nga giingon sa Diyos, bisan kon kini dili niya bug-os nga masabtan, ug andam kini nga maghulat hangtod nga kini nga butang ikapatin-aw sa bug-os o hangtod nga mabatonan ang mas tin-aw nga pagsabot. (1Co 13:9-12; 1Pe 1:10-13) Ang gugma mosalig usab sa pagtultol sa Diyos sa Kristohanong kongregasyon ug sa iyang tinudlong mga alagad ug mopaluyo sa ilang mga desisyon nga gipasukad sa Pulong sa Diyos. (1Ti 5:17; Heb 13:17) Apan, ang gugma dili daling motuo, kay gisunod niini ang tambag sa Pulong sa Diyos nga 'sulayan ang inspiradong mga pahayag aron masuta kon kini nagagikan ba gayod sa Diyos,' ug sulayan niini ang tanang butang pinaagi sa sukdanan sa Bibliya. (1Ju 4:1; Buh 17:11, 12) Ang gugma mosalig sa matinumanong Kristohanon nga mga igsoon; ang usa ka Kristohanon dili magsuspetsa o magduda kanila gawas lamang kon adunay lig-ong ebidensiya nga sila sayop.—2Co 2:3; Gal 5:10; Flm 21.

Ang gugma "molaom sa tanang butang." Kini nagalaom sa tanang butang nga gisaad ni Jehova. (Rom 12:12; Heb 3:6) Kini nagapadayon sa pagbuhat, mapailobong naghulat kang Jehova sa pagpabunga, sa pagpatubo sa mga butang. (1Co 3:7) Ang usa ka tawo nga adunay gugma magalaom sa labing maayo alang sa iyang Kristohanong mga igsoon bisan unsa pa ang ilang mga kahimtang, bisan kon ang pipila tingali luya sa pagtuo. Iyang hunahunaon nga kon si Jehova mapailobon sa maong mga maluya, angay usab niyang batonan ang maong tinamdan. (2Pe 3:15) Ug siya magpadayon sa pag-abag niadtong iyang gitabangan nga makakat-on sa kamatuoran, nga naglaom ug naghulat nga sila mapalihok sa espiritu sa Diyos sa pag-alagad kaniya.

Ang gugma "molahutay sa tanang butang." Ang gugma gikinahanglan sa Kristohanon aron matipigan ang iyang integridad kang Jehova nga Diyos. Bisan unsa pay himoon sa Yawa sa pagsulay sa kalig-on sa debosyon ug pagkamatinumanon sa Kristohanon ngadto sa Diyos, ang gugma molahutay sa paaging ang Kristohanon magmaunongon sa Diyos.—Rom 5:3-5; Mat 10:22.

"Ang gugma dili gayod mapakyas." Dili gayod kini matapos o mohunong sa paglungtad. Ang bagong kahibalo ug pagsabot mahimong magtul-id sa mga butang nga kanhi atong gituohan; ang paglaom mausab sa dihang ang gilaoman nga mga butang matuman ug may bag-ong mga butang nga pagalaoman, apan ang gugma magpabilin kanunay sa kabug-osan niini ug mosamot pa gayod kalig-on.—1Co 13:8-13.

'Usa ka Panahon sa Paghigugma.' Ang gugma ihikaw lamang gikan niadtong gipahayag ni Jehova nga dili takos niini, o gikan niadtong nagpabilin sa dalan sa pagkadaotan. Ang gugma ipakita ngadto sa tanang tawo gawas kon sila magpakitag pagdumot sa Diyos. Kana ang panahon nga ang pagpahayag sa gugma nganha kanila matapos. Si Jehova nga Diyos ug si Jesu-Kristo nahigugma sa pagkamatarong ug nagadumot sa kalapasan. (Sal 45:7; Heb 1:9) Kadtong nagdumot pag-ayo sa matuod nga Diyos maoy mga tawo nga dili angayng pakitaan ug gugma. Sa pagkatinuod, walay kaayohan sa pagpadayon sa pagpakitag gugma kanila, kay kadtong nagadumot sa Diyos dili mosanong sa gugma sa Diyos. (Sal 139:21, 22; Isa 26:10) Busa ang Diyos sa hustong paagi nagdumot kanila ug may gitakdang panahon sa paglihok batok kanila.—Sal 21:8, 9; Ecc 3:1, 8.

Mga Butang nga Dili Angayng Higugmaon. Si apostol Juan misulat: "Ayaw ninyo higugmaa ang kalibotan o ang mga butang nga anaa sa kalibotan. Kon adunay mahigugma sa kalibotan, ang gugma sa Amahan wala diha kaniya; tungod kay ang tanan nga anaa sa kalibotan—ang tinguha sa unod ug ang tinguha sa mga mata ug ang mapagawalong pagpasundayag sa mga kahinguhaan sa kinabuhi sa usa—wala magagikan sa Amahan, apan nagagikan sa kalibotan." (1Ju 2:15, 16) Sa ulahi, siya miingon, "ang tibuok kalibotan nailalom sa gahom sa usa nga daotan." (1Ju 5:19) Busa, kadtong nahigugma sa Diyos nagadumot sa tanang daotan nga dalan.—Sal 101:3; 119:104, 128; Pr 8:13; 13:5.

Samtang ang Bibliya nagpakita nga ang bana ug asawa angayng maghigugmaay sa usag usa ug

nga kini nga gugma naglakip sa relasyon sa magtiayon (Pr 5:18, 19; 1Co 7:3-5), kini nagpunting nga sayop ang unodnon, kalibotanong buhat sa seksuwal nga gugma ngadto sa usa nga dili niya kapikas. (Pr 7:18, 19, 21-23) Ang lain pang kalibotanong butang mao ang materyalismo, "ang gugma sa salapi" (*phi·lar·gy·ri′a,* sa literal, "mahiligon sa plata"; *Int*), nga maoy gamot sa tanang matang sa makadaot nga mga butang.—1Ti 6:10; Heb 13:5.

Si Jesu-Kristo nagpasidaan batok sa pagtinguha sa himaya gikan sa mga tawo. Iyang gisaway pagayo ang salingkapawng relihiyosong mga pangulo sa mga Hudiyo nga gustong mag-ampo nga nagabarog diha sa mga sinagoga ug sa mga eskina sa halapad nga kadalanan aron makita sa mga tawo ug buot sa dungganong mga dapit panahon sa mga panihapon ug sa unahang mga lingkoranan sa mga sinagoga. Iyang gipunting nga sila nakabaton na sa ilang bug-os nga ganti, nianang ilang gihigugma ug gitinguha, nga mao, ang dungog ug himaya gikan sa mga tawo; busa sila wala gayoy ganti gikan sa Diyos. (Mat 6:5; 23:2, 5-7; Luc 11:43) Ang rekord mabasa: "Daghan bisan gani sa mga magmamando ang nagbutang usab ug pagtuo [kang Jesus], apan tungod sa mga Pariseo wala nila ipahayag siya, aron sila dili mapalagpot gikan sa sinagoga; kay labi pa nilang gihigugma ang himaya sa mga tawo kay sa himaya sa Diyos."—Ju 12:42, 43; 5:44.

Sa pagpakigsulti sa iyang mga tinun-an, si Jesus miingon: "Siya nga magamahal sa [*phi·lon′*] iyang kalag magalaglag niini, apan siya nga magadumot sa iyang kalag niining kalibotana magatipig niini alang sa kinabuhing walay kataposan." (Ju 12:23-25) Ang tawo nga mopalabi sa pagpanalipod sa iyang kinabuhi karon inay nga andam nga ihatag ang iyang kinabuhi ingong sumusunod ni Kristo mawad-an sa kinabuhing walay kataposan, apan ang usa nga nag-isip sa kinabuhi niining kalibotana ingong ikaduha lamang, ug nga nahigugma kang Jehova ug kang Kristo ug sa ilang pagkamatarong nga labaw sa bisan unsang ubang butang, makadawat ug kinabuhing walay kataposan.

Ang Diyos nagdumot sa mga bakakon, kay sila walay gugma sa kamatuoran. Diha sa panan-awon siya mipahayag kang apostol Juan: "Sa gawas [sa balaang siyudad, ang Bag-ong Jerusalem] anaa ang mga iro ug ang nagbuhat sa espiritismo ug ang mga makihilawason ug ang mga mamumuno ug ang mga tigsimbag idolo ug ang tanan nga nahigugma [*phi·lon′*] ug nagapadayon sa pagpamakak."—Pin 22:15; 2Te 2:10-12.

Ang Gugma sa Usa ka Tawo Mahimong Mobugnaw. Si Jesu-Kristo, sa pagsulti ngadto sa iyang mga tinun-an bahin sa mga butang sa umaabot, naghisgot nga ang gugma (*a·ga′pe*) sa kadaghanan nga nag-angkon nga may pagtuo sa Diyos mobugnaw. (Mat 24:3, 12) Si apostol Pablo nagingon nga, ingong bahin sa makuyaw nga mga panahong moabot, ang mga tawo "magmahigugmaon sa salapi." (2Ti 3:1, 2) Busa, dayag nga ang usa ka tawo mahimong makalimot sa hustong mga prinsipyo ug ang tukmang gugma nga iyang nabatonan kanhi mahimong mahanaw. Kini nagpasiugda nga mahinungdanon ang pagpakita ug pag-ugmad kanunay sa gugma pinaagi sa pagpamalandong sa Pulong sa Diyos ug pinaagi sa pagumol sa kinabuhi sa usa ka tawo sumala sa Iyang mga prinsipyo.—Efe 4:15, 22-24.

GULOT-MAIM [Mga Dulang (Mga Panaksan) sa Katubigan]. Usa ka dapit nga gipangayo sa anak nga babaye ni Caleb sa dihang siya naminyo kang Otniel. (Jos 15:17-19; Huk 1:13-15) Gihubad sa daghang bersiyon ang *Gul·loth′ ma′yim* ingong "mga tubod sa tubig," samtang ang "Ibabaw nga *Gul·loth′* ug Ubos nga *Gul·loth′*" kasagarang gihubad nga 'ibabaw nga mga tubod ug ubos nga mga tubod.' (Tan-awa ang *JB, RS, Yg, KJ.*) Apan, angayng matikdan nga ang anak nga babaye ni Caleb dili kay nangayo lamang ug "mga tubod" gikan sa iyang amahan. Siya nangayog *"uma,"* sumala sa Josue 15:18. Busa ang *Gul·loth′ ma′yim* usahay gihubad nga "maayong pagkatubig nga yuta." (*Kx;* tan-awa usab ang *Dy.*) Gipalabi sa ubang mga eskolar nga dili kini hubaron, nga naggamit lamang sa katumbas nga mga espeling nga "Gulat-maim" (*AT*) o "Gulot-maim." (*NW*) Ang tukmang nahimutangan sa Gulot-maim wala mahibaloi.—Tan-awa ang DEBIR Num. 2.

GUNI.

1. Ang ikaduhang ginganlan nga anak nga lalaki ni Neptali, nga lakip sa panimalay ni Jacob didto sa Ehipto. (Gen 46:24, 26; 1Cr 7:13) Iyang gipundar ang banay sa mga Gunihanon sa tribo ni Neptali.—Num 26:48.

2. Katigulangan sa usa ka prominenteng Gadhanon.—1Cr 5:11, 15.

GUNIHANON. Usa ka banay nga naggikan kang Guni, usa ka anak nga lalaki ni Neptali. —Num 26:48; Gen 46:24.

GUR. Si Ahazias nga hari sa Juda nagsakay sa karo "paingon sa Gur, nga duol sa Ibleam," sa dihang siya gihampak tungod sa sugo ni Jehu. (2Ha 9:27) Ang nahimutangan karon sa Gur wala mahibaloi.

Ang pagsamad kang Ahazias didto sa Gur wala hisgoti diha sa samang asoy nga naghisgot sa iyang kamatayon sa 2 Cronicas 22:8, 9, apan mo-

patim-aw nga ang duha ka asoy nagtampohay sa usag usa ug kinahanglang langkobon aron masabtan ang bug-os nga hulagway sa maong mga panghitabo.—Tan-awa ang AHAZIAS Num. 2.

GURBAAL. Usa ka dapit nga gipuy-an sa mga Arabo sa panahon ni Haring Uzzias. (2Cr 26:3, 7) Ang tukmang nahimutangan niini wala mahibaloi.

GUSOK. Ang lawas sa tawo adunay 24 ka buok niining tag-as, yagpis, nagkurbang mga bukog nga naglukob sa haw-ang nga bahin sa dughan. Nahan-ay sa 12 ka paris, kini nahisamag halwa nga nanalipod sa kasingkasing ug sa mga baga. Ang dugo ginahimo diha sa uyok sa mga gusok.

Sa paglalang sa babaye, siya wala himoa sa Diyos nga bulag ug lahi gikan sa lalaki pinaagi sa pagumol kaniya gikan sa abog sa yuta, sama sa iyang gihimo sa dihang gilalang si Adan. Siya nagkuhag usa ka gusok gikan sa kilid ni Adan, ug gikan niini Siya naghimo alang kang Adan ug usa ka hingpit nga kaparis, ang babayeng si Eva. (Gen 2:21, 22) Bisan pa niana, si Adan nagpabiling usa ka hingpit nga tawo, nga nianang higayona nahiusa ingong 'bukog sa bukog ug unod sa unod' uban sa iyang asawa. (Gen 2:23; Deu 32:4) Dugang pa, kini wala makabalda sa mga selula sa pagsanay ni Adan nga makaapekto sa estruktura sa mga gusok sa iyang mga anak nga lalaki o babaye. Ang lalaki ug babaye parehong adunay 24 ka gusok.

Makaiikag nga ang usa ka gusok nga gikuha ingong epekto motubo pag-usab, nga maghulip sa kaugalingon, basta ang *periosteum* (ang membrana sa nagtapot nga tisyu nga naglukob sa bukog) anaa pa gihapon. Wala hisgoti sa asoy kon gipahinabo ba o wala ni Jehova nga Diyos kini nga pamaagi; apan, ingong Maglalalang sa tawo, ang Diyos tinong nasayod niining talagsaong kapasidad sa mga gusok.

Ang pulong nga "gusok" makaplagan usab diha sa Bibliya sa asoy ni Daniel bahin sa usa ka panan-awon nga gihatag sa Diyos kaniya sa dihang nagmando si Haring Belsazar sa Babilonya. Mitungha ang unang mananap nga naghawas sa dinastiya sa mga magmamando sa Babilonya, nga gisundan sa usa ka mananap nga sama sa usa ka oso, nga naglarawan sa sunod nga "hari," o linya sa mga magmamando sa kalibotan, nga mao, kadtong sa Medo-Persia. Kining samag-oso nga mananap adunay tulo ka gusok diha sa iyang baba. Kini nga mga gusok lagmit nagpasabot nga ang "hari" nga gisimbolohan sa oso mihimo sa iyang mga pagpangdaog diha sa tulo ka direksiyon, ingon sa gihimo sa Medo-Persia. Sanglit ang numero nga tulo gigamit sa Kasulatan ingong simbolo sa kagrabe o sa pagpasiugda, ang tulo ka gusok mahimong nagpasiugda usab sa kahakog niining simbolikong oso sa pagpanakop ug mga teritoryo.—Dan 7:5, 17; tan-awa ang MANANAP, SIMBOLIKO NGA MGA.

GUTOM. Ang hilabihan nga kanihit sa pagkaon; lain pa, ang kakulang sa pagkadungog sa mga pulong ni Jehova, sa ato pa, usa ka espirituwal nga gutom. (Am 8:11) Ang gutom maoy usa sa mga hampak nga modangat sa simbolikong Dakong Babilonya.—Pin 18:8.

Mga Hinungdan ug mga Epekto sa Gutom. Ang hulaw, malaglagong mga ulan nga yelo (Ex 9:23-25), mga dangan, makapagba nga kainit ug agup-op sa mga tanom, ingon man usab ang gubat, maoy lakip sa komon nga mga hinungdan sa gutom sa kapanahonan sa Bibliya. (Am 4:7-10; Hag 2:17) Ang mga dulon, nga usahay mohugpa nga hilabihan ka daghan, ilabinang malaglagon sa mga tanom. (Ex 10:15) Usahay ang suliran maoy dili ang pagkawalay ulan, kondili ang pag-ulan sa dilihustong panahon, sama sa pag-ulan panahon sa pag-ani sa trigo o sebada.—Itandi ang Lev 26:4; 1Sa 12:17, 18.

Ang temporaryo nga kagutom maoy kinaiyanhon, apan ang dugay nga kagutom, sama sa panahon sa gutom, makadaot kaayo sa mental ug sa pisikal nga kahimsog. Kini makalipong, makaluya sa emosyon, ug makahabol sa pangisip. Ang tinguha sa pagkaon mao ray anaa sa hunahuna. (Itandi ang Ex 16:3.) Mawala ang mga sukdanan sa moral. (Itandi ang Isa 8:21.) Ang pagkagutom makaapekto sa paggawi sa usa ka tawo, nga mosangpot sa pagpangawat, pagpatay, ug bisan gani sa kanibalismo. Ang gutom sagad nga ubanan ug mga sakit ug mga epidemya tungod sa pagkaluya niadtong naapektohan.—Itandi ang Deu 32:24.

Mga Gutom sa Kakaraanan. Ang unang tinuod nga makasaysayanhong gutom mao ang gutom nga nagpugos kang Abram (Abraham) nga mobiya sa Canaan ug mopuyo sa Ehipto ingong langyaw. (Gen 12:10) Sa adlaw ni Isaac nahitabo ang laing gutom, apan gisultihan siya ni Jehova nga dili moadto sa Ehipto. (Gen 26:1, 2) Ang pito-ka-tuig nga gutom nga midangat sa Ehipto samtang si Jose nag-alagad ingong primer ministro ug tagdumala sa pagkaon didto lagmit miabot saylo pa sa mga utlanan sa Ehipto, kay "ang katawhan sa tibuok yuta miadto sa Ehipto sa pagpalit [ug pagkaon] gikan kang Jose."—Gen 41:54-57.

Bisan tuod ang Ehiptohanong mga inskripsiyon tinuyong naglikay sa paghisgot sa temporaryong pagpuyo sa Israel didto sa Ehipto, adunay karaan nga Ehiptohanong mga sinulat nga naghubit sa mga yugto sa gutom tungod sa kakulang sa tubig sa Suba sa Nilo. Ang usa ka sinulat naghubit sa usa ka yugto nga pito ka tuig nga mabaw ang tubig sa Nilo ug nga misangpot sa gutom. Sumala sa asoy,

ang pipila ka bahin sa yuta gihatag ngadto sa mga saserdote sa dihang ang kahupayan gikan sa gutom miabot na. Bisan tuod may pagduhaduha nga ang dokumento maoy "usa ka palsipikasyon nga gihimo sa mga saserdote sa ulahing yugto, aron ipakamatarong ang ilang pagbaton ug mga teritoryo," sa gihapon atong nakita nga nabanaag ang usa ka tradisyon sa usa ka yugto sa pito ka tuig nga gutom.—*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. Pritchard, 1974, p. 31.

Sa wala pa mosulod ang Israel sa Yutang Saad, si Jehova pinaagi kang Moises nagpasalig kanila nga sila makabaton ug dagayang pagkaon kon sila magpadayon sa pag-alagad Kaniya nga matinumanon. (Deu 28:11, 12) Bisan pa niana, ang gutom mahimong usa sa makahahadlok nga mga resulta nga modangat sa Israel tungod sa pagkadili-matinumanon. (Deu 28:23, 38-42) Ang usa ka gutom sa mga adlaw sa mga Maghuhukom nagtukmod sa bana ni Noemi nga si Elimelek sa Betlehem nga mopuyo didto sa Moab uban sa iyang pamilya ingong langyaw. (Ru 1:1, 2) Si Jehova nagpadangat ug tulo-ka-tuig nga gutom sa yuta sa Israel sa adlaw ni David tungod sa pagkasad-an sa dugo sa balay ni Saul maylabot sa mga Gabaonhon. (2Sa 21:1-6) Ang tulo ug tunga ka tuig nga hulaw misangpot sa grabeng gutom nganha sa dili-matinumanong Israel ingong tubag sa pag-ampo ni Elias. (San 5:17; 1Ha 17) Dugang pa sa mga gutom sa adlaw ni Eliseo, dihay gutom nga misangpot tungod sa Siryanhong paglikos sa Samaria, nga sa maong panahon dihay giasoy nga usa ka hitabo sa kanibalismo.—2Ha 4:38; 8:1; 6:24-29.

Bisan tuod nga ang mga manalagna sa Diyos nagpasidaan nga ang apostasya magdalag kamatayon pinaagig gutom, kamatay, ug espada, ang dili-matinumanong mga taga-Juda mipalabi sa pagpatalinghog sa ilang mini nga mga manalagna, kinsa nagpasalig kanila nga dili modangat ang maong kalamidad. (Jer 14:11-18; Eze 5:12-17) Bisan pa niana napamatud-ang tinuod ang mga pulong sa mga manalagna sa Diyos. Grabe kaayo ang gutom didto sa Jerusalem sa panahon sa paglikos sa mga Babilonyanhon (609-607 W.K.P.) nga tungod niana gilat-an ug gikaon sa mga babaye ang ilang kaugalingong mga anak.—Lam 4:1-10; 5:10; 2Ha 25:1-3; Jer 52:4-6; itandi ang Deu 28:51-53.

Pinaagi ni manalagnang Joel, si Jehova nagpasidaan sa Israel labot sa usa ka grabeng hampak sa mga insekto nga maglaglag sa yuta ug magpahinabog grabeng gutom sa dili pa moabot "ang adlaw ni Jehova."—Joe 1.

Kasiglohan sa ulahi, ang mga kanihit sa pagkaon gitagna ni Jesus ingong lakip sa mga hitabo nga magtimaan sa kataposan sa "sistema sa mga butang." (Mat 24:3, 7; itandi ang Pin 6:5, 6.) Ingon sa gipahibalo daan ni Agabo, usa ka Kristohanong manalagna, ang usa ka dakong gutom nahitabo sa panahon ni Emperador Claudio (41-54 K.P.). (Buh 11:28) Pipila ka tuig una pa niana, sa tuig 42 K.P., ang usa ka grabeng gutom mihapak sa Ehipto, diin didto daghang Hudiyo ang namuyo. Ug midangat ang "dakong kawalad-on" sa Judea ug Jerusalem sa dihang gilikosan sa Romanhong kasundalohan ubos ni Heneral Tito ang Jerusalem ug sa kataposan gilaglag kini niadtong 70 K.P. (Luc 21:23) Giasoy ni Josephus ang grabeng gutom sa siyudad, diin ang mga tawo mikaon na lamang sa mga panit, sagbot, ug dagami, ug sa usa ka higayon, giasal pa gani ug gikaon sa usa ka inahan ang iyang anak nga lalaki. (*The Jewish War,* VI, 193-213 [iii, 3, 4]) Apan, sa dihang gitagna ang maong mga kanihit sa pagkaon, gipakita ni Jesus nga ang anaa sa iyang hunahuna dili lamang ang mga hitabo nga modangat sa dili pa laglagon ang Jerusalem kondili ang mga hitabo usab nga modangat inigbalik sa Anak sa tawo diha sa himaya sa iyang Gingharian.—Luc 21:11, 27, 31; itandi ang Pin 6:5, 6.

Kagawasan Gikan sa Gutom. Gipasalig ni Kristo Jesus nga ang pag-ampo sa matinumanong mga alagad alang sa ilang tinapay sa adlaw-adlaw pagatubagon sa Diyos ug nga kadtong nag-una sa Gingharian sa Diyos pagatagan-an. (Mat 6:11, 33; itandi ang Sal 33:19; 37:19, 25.) Bisan pa niana, tungod sa pagsupak ug paglutos, gipakita ni Jesus nga ang iyang mga alagad mahimong mag-antos usahay sa gutom. (Mat 25:35, 37, 40) Giasoy mismo ni apostol Pablo ang iyang daghang mga pag-antos tungod sa kagutom ug kauhaw samtang nakigbahin sa ministeryo ubos sa malisod nga mga kahimtang. (1Co 4:11-13; 2Co 11:27; Flp 4:12) Apan siya mipahayag ug pagsalig nga ang pisikal nga kagutmanan dili makapabulag sa matinumanong mga alagad sa Diyos gikan sa nagapalig-ong gugma sa Diyos.—Rom 8:35, 38, 39; itandi ang Luc 6:25.

Kadtong sa hustong paagi gigutom ug giuhaw alang sa pagkamatarong ug sa kamatuoran kanunayng pagabusgon sa espirituwal. (Mat 5:6; Ju 6:35) Kini naglakip niadtong sakop sa "dakong panon" kinsa adunay paglaom nga maluwas sa "dakong kasakitan" ug nga bahin kanila kini gisulat nga "sila dili na gutomon ni uhawon pa." (Pin 7:9, 13-17) Ug ubos sa pagmando sa Gingharian sa Diyos moabot usab unya ang kadagaya aron tagbawon ang pisikal nga kagutom sa tanang katawhan.—Sal 72:16; Isa 25:6.

GUWARDIYA. Tan-awa ang BANTAY, GUWARDIYA.

GUWARDIYA, GANGHAAN SA. Tan-awa ang GANGHAAN.

H

HAAHASTARI [Ang Ahastarihanon]. Usa ka kaliwat ni Juda; anak nga lalaki ni Ashur.—1Cr 4: 1, 5, 6.

HABACUC [Mabinationg Paggakos]. Usa ka Hebreohanong manalagna sa Juda ug magsusulat sa basahon sa Bibliya nga nagdala sa iyang ngalan. (Hab 1:1; 3:1) Gikan sa paniklop nga mga pulong sa basahon ("Ngadto sa tagdumala sa akong kinuldasang mga tulonggon") ug sa awit sa pagbangotan sa kapitulo 3, gituohan nga si Habacuc maoy usa ka Levihanong maghohoni sa templo. Apan kining paniklop nga mga pulong human sa Habacuc 3:19 wala magtino niana, ug ang mga awit sa pagbangotan giawit usab sa ubang mga tawo nga dili mga Levihanon. (2Sa 1:17, 18) Bisan tuod dihay lainlaing mga tradisyon bahin kang Habacuc, kini dili kasaligan, ug ang Kasulatan mismo wala maghatag ug impormasyon mahitungod sa kagikan, tribo, mga kahimtang sa kinabuhi sa manalagna, o sa iyang kamatayon. Ang ebidensiya diha sa basahon ni Habacuc daw nagpakita nga siya nanagna sa sayong bahin sa paghari ni Jehoiakim, lagmit sa wala pa mapildi ni Nabucodonosor ang Ehiptohanong kasundalohan didto sa Carkemis niadtong 625 W.K.P.

HABACUC, BASAHON NI. Usa ka basahon sa Hebreohanong Kasulatan nga ikawalo diha sa gitawag nga gagmayng mga manalagna sa Hebreohanon ug *Septuagint* nga mga teksto, maingon man diha sa komon nga Cebuanong mga Bibliya. Kini nabahin sa duha: (1) Usa ka pagsultihanay sa magsusulat ug ni Jehova (kap 1, 2); (2) usa ka pagampo ingong mga awit sa pagbangotan.—Kap 3.

Magsusulat. Ang magsusulat gipaila mismo diha sa basahon. Ang pagsulat sa duha ka seksiyon gipasidungog ngadto kang "Habacuc nga manalagna."—1:1; 3:1; tan-awa ang HABACUC.

Pagkakanonikal. Ang pagkakanonikal sa basahon ni Habacuc gipamatud-an sa karaang mga katalogo sa Hebreohanong Kasulatan. Bisan tuod wala nila hisgoti ang ngalan niini, ang basahon dayag nga gilakip pinaagi sa ilang mga paghisgot sa 'napulog-duha ka Gagmayng mga Manalagna,' kay kon wala pa, ang gidaghanon nga 12 dili gayod unta makompleto. Ang pagkakanonikal sa basahon gipaluyohan gayod sa mga pangutlo gikan niini diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan. Bisan tuod wala hisgoti ang ngalang Habacuc, si Pablo nagkutlo sa Habacuc 1:5 (*LXX*) sa dihang namulong ngadto sa walay pagtuo nga mga Hudiyo. (Buh 13:40, 41) Siya nagkutlo sa Habacuc 2:4 ("Apan kon bahin sa matarong, siya magpadayong buhi tungod sa iyang pagkamatinumanon") sa dihang nagdasig sa mga Kristohanon sa pagpasundayag ug pagtuo.—Rom 1:16, 17; Gal 3:11; Heb 10: 38, 39.

Lakip sa Linukot nga mga Basahon sa Patayng Dagat mao ang usa ka manuskrito sa Habacuc (kap 1, 2) nga gisulat diha sa Hebreohanong teksto sa wala pa ang mga Masorete ug kini may kauban nga komentaryo. Makaiikag nga diha sa teksto ang ngalan ni Jehova gisulat ginamit ang karaang Hebreohanong mga karakter, samtang diha sa komentaryo ang ngalan sa Diyos wala gamita, hinuon, ang Hebreohanong pulong nga *'El* (nagkahulogang "Diyos") mao ang gigamit.

Ang mga eskolar nagtuo nga kini nga linukot nga basahon gisulat sa naghinapos ang unang siglo W.K.P. Busa ikaingon nga kini ang labing karaang naglungtad nga Hebreohanong manuskrito sa basahon ni Habacuc. Ang mabasa sa Habacuc 1:6 niini nga manuskrito maoy "mga Caldeanhon," sa ingon nagpamatuod sa pagkahusto sa Masoretikong teksto nga nag-ingong ang mga Caldeanhon (mga Babilonyanhon) mao ang patindogon ni Jehova ingong iyang galamiton.

Kon Kanus-a Gisulat ug ang mga Kahimtang Panahon sa Pagsulat. Ang pahayag nga "si Jehova anaa sa iyang balaang templo" (Hab 2:20) ug ang mga pulong human sa Habacuc 3:19 ("Ngadto sa tagdumala sa akong kinuldasang mga tulonggon") nagpaila nga si Habacuc nanagna sa wala pa malaglag ang templo nga gitukod ni Solomon didto sa Jerusalem niadtong 607 W.K.P. Dugang pa, ang pahayag ni Jehova nga "Patindogon ko ang mga Caldeanhon" (1:6) ug ang katibuk-ang ideya sa tagna nagpakita nga ang mga Caldeanhon, o mga Babilonyanhon, wala pa maglaglag sa Jerusalem. Apan ang Habacuc 1:17 mahimong magpaila nga sila misugod na sa pagpukan sa pipila ka nasod. Sa panahon sa paghari sa maayong hari sa Juda nga si Josias (659-629 W.K.P.), ang mga Caldeanhon ug mga Medianhon nagpukan sa Nineve (niadtong 632 W.K.P.), ug ang Babilonya nagsugod na sa pagkahimong usa ka gahom sa kalibotan.—Nah 3:7.

Adunay pipila nga nagtuo, sumala sa rabbinikong tradisyon, nga si Habacuc mas sayong nanagna, sa panahon sa paghari ni Haring Manases sa Juda. Sila nagtuo nga usa siya sa mga manalagna nga gihisgotan o gipasabot diha sa 2 Hari 21:10 ug 2 Cronicas 33:10. Sila nagtuo nga ang mga

MGA PANGUNANG PUNTO SA HABACUC

Usa ka tubag sa pangutana, Laglagon ba sa Diyos ang mga daotan?

Dayag nga gisulat niadtong mga 628 W.K.P., sa dihang ang mga Caldeanhon nagkaanam ka gamhanan apan una pa si Jehoiakim nahimong ilang sakop nga hari

---

Si Habacuc nagpakitabang, nangutana kon hangtod kanus-a tugotan sa Diyos nga magpadayon ang daotan (1:1–2:1)

Sa dihang si Jehova mitubag nga Iyang patindogon ang mga Caldeanhon ingong Iyang galamiton sa pagsilot, si Habacuc wala makasabot kon nganong tugotan sa Balaang Usa ang maong maluibong nasod, usa nga nagpakadiyos sa iyang mga kasangkapan sa gubat, kansang baling nagtigom sa mga tawo ingon sa mga isda, ug kinsa sa walay kokaluoy nagpatay sa mga tawo

Ang manalagna naghulat sa tubag ni Jehova, nga miila nga siya pagabadlongon

Si Jehova mitubag nga siya adunay tinudlong panahon, mipahayag ug kaalaotan sa mga Caldeanhon nga iyang gigamit (2:2-20)

Si Jehova nagpasalig nga bisan tuod daw adunay pagkalangan, ang matagnaong panan-awon maoy 'alang sa tinudlong panahon, ug kini nagadali paingon sa kataposan,' maikagong nagpadulong sa katumanan niini

Ang mga kapahayagan sa kaalaotan nagpakita nga ang mga Caldeanhon nga iyang gigamit dili makaikyas sa silot tungod sa ilang pagpangagaw sa ubang mga nasod, sa pagpatay sa daghang katawhan, sa pagtukod ug mga siyudad pinaagi sa pag-ula ug dugo, sa pagpainom sa uban sa kopa sa makauulaw nga kapildihan, ug sa pagbuhat ug idolatriya

Ang manalagna nangamuyo kang Jehova nga molihok ug magpakitag kaluoy sa pag-abot sa adlaw sa kasakit (3:1-19)

Kay nahinumdoman ang nangaging mga pagpasundayag sa gahom ni Jehova, ang manalagna nahadlok ug nangurog pagayo, apan siya determinado nga hilom nga maghulat alang sa adlaw sa kasakit, sa pagsadya diha sa Diyos sa iyang kaluwasan

Bisan pag mahanaw ang mga butang nga nagsustento sa kinabuhi, si Habacuc determinado sa pagmaya diha kang Jehova ingong ang Diyos sa kaluwasan, ang Usa nga nagpalig-on kaniya

---

Babilonyanhon dili pa usa ka hulga, tungod niini nga ang tagna ni Habacuc nahimong mas dili katuohan sa mga Judeanhon.—Tan-awa ang Hab 1: 5, 6.

Sa laing bahin, sa sayong bahin sa paghari ni Jehoiakim, ang Juda nailalom sa pagkontrolar sa Ehipto (2Ha 23:34, 35), ug mahimong mao usab kini ang panahon nga alang kanila ang pagpatindog sa Diyos sa mga Caldeanhon aron sa pagsilot sa sukihan nga mga molupyo sa Juda maoy 'usa ka buluhaton nga dili nila tuohan, bisan tuod kini gisugilon.' (Hab 1:5, 6) Ang Babilonyanhon nga si Haring Nabucodonosor nagpildi kang Paraon Neko didto sa Carkemis niadtong 625 W.K.P., sa ikaupat nga tuig sa paghari ni Haring Jehoiakim. (Jer 46:2) Busa, si Habacuc lagmit nanagna ug nagrekord sa tagna una pa ang maong hitabo, tingali gihuman kini pagsulat niadtong mga 628 W.K.P. didto sa Juda. Ang paggamit ug *future tense* bahin sa hulga sa mga Caldeanhon dayag nga nagpaila sa usa ka panahon una pa mahimong sakop nga hari sa Babilonya si Jehoiakim (620-618 W.K.P.).—2Ha 24:1.

Estilo. Ang estilo sa pagsulat maoy puwersado ug makapatandog. Gigamit ang tin-aw nga mga ilustrasyon ug mga pagtandi. (Hab 1:8, 11, 14, 15; 2:5, 11, 14, 16, 17; 3:6, 8-11) Nagkomento sa estilo ni Habacuc, si S. R. Driver miingon: "Ang literaryong katakos ni Habacuc talagsaon. Bisan tuod ang iyang basahon maoy mubo, kini puno sa puwersa; ang iyang mga kahubitan maoy detalyado ug puwersado; ang ideya ug mga pulong parehong balaknon." Siyempre, ang maong mga kinaiyahan maoy tungod gayod sa pag-inspirar sa Diyos.

Ang basahon ni Habacuc nagpasiugda sa pagkalabaw ni Jehova sa tanang kanasoran (Hab 2:20; 3: 6, 12), nga naghatag ug dakong pagtagad sa iyang unibersohanong pagkasoberano. Kini usab nagpasiugda sa kamatuoran nga ang matarong mabuhi pinaagi sa pagtuo. (2:4) Kini nagdasig sa pagsalig kang Jehova, nga nagpakitang siya dili mamatay (1:12), nga siya sa pagkamatarong nagagiok sa kanasoran, ug nga siya mogula aron sa pagluwas sa iyang katawhan. (3:12, 13) Alang niadtong nanagsadya diha kaniya, si Jehova gipakita nga mao ang Diyos sa kaluwasan ug ang Tuboran sa kusog. —3:18, 19.

HABAGATAN. Tan-awa ang NEGEB.

HABAIAS [Gitagoan ni Jah]. Usa ka saserdote kansang mga kaliwat namalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya. Apan sanglit ang iyang "mga anak" wala makapamatuod sa ilang kagikan, sila gidid-an nga mahimong saserdote ug wala tugoti nga "makakaon gikan sa labing balaang mga butang hangtod nga motindog ang usa ka saserdote nga may Urim ug Tumim."—Esd 2:1, 2, 61-63; Neh 7:63-65.

HABAZINIAS. Usa ka kaliwat ni Jonadab nga anak nga lalaki ni Rekab. "Si Jaazanias nga anak nga lalaki ni Jeremias nga anak nga lalaki ni Habazinias" maoy usa sa mga Rekabita nga gisulayan ni manalagnang Jeremias sa mga adlaw ni Haring Jehoiakim.—Jer 35:1-6.

HABOR. Usa ka siyudad o distrito nga dinhi gidestiyero ni Tiglat-pileser III nga hari sa Asirya ang daghang Israelinhon sa napulo-ka-tribong gingharian. (1Cr 5:26) Gituohan sa pipila ka eskolar nga ang Habor mao ang Abhar, usa ka lungsod nga nahimutang duol sa Suba sa Qezel Owzan sa AK sa Iran nga mga 210 km (130 mi) sa K sa Tehran. Sa 2 Hari 17:6 ug 18:11 ang pipila mas mipabor sa hubad nga "Habor, ang suba sa Gozan" (*AS, RS*), ug ilang gilangkit ang Habor sa usa ka suba nga nagaagos ngadto sa Euprates, ang Suba sa Khabur sa HS sa Turkey ug sa AS sa Sirya. Apan, nahiuyon sa 1 Cronicas 5:26, kini nga prase mahimong hubaron nga "Habor didto sa [o, duol sa] suba sa Gozan."—*NW, Yg;* tan-awa ang GOZAN.

HACALIAS [lagmit, Maghulat Kang Jah; Magpadayon sa Pagpaabot Kang Jah]. Amahan ni Gobernador Nehemias.—Neh 1:1; 10:1.

HADAD.

1. Usa sa 12 ka anak nga lalaki ni Ismael nga anak ni Abraham ug sa iyang puyopuyo nga si Agar.—Gen 25:12-15; 1Cr 1:28-30.

2. Ang manununod sa pagkahari sa Edom human mamatay si Husam. "Si Hadad nga anak nga lalaki ni Bedad, nga nagpildi sa mga Midianhon sa kapatagan sa Moab," lagmit nagmando gikan sa siyudad sa Avit.—Gen 36:31, 35, 36; 1Cr 1:46, 47.

3. Laing hari sa Edom; bana ni Mehetabel. Si Hadad mipuli kang Baal-hanan sa pagkahari, ug "ang ngalan sa iyang siyudad mao ang Pau." (1Cr 1:43, 50, 51) Gitawag siya nga Hadar sa Genesis 36:39, tingali tungod sa sayop sa magkokopya, sanglit ang Hebreohanong mga letra nga katumbas sa "r" (ר) ug "d" (ד) amgid man kaayo.

4. Usa ka Edomhanon nga harianon ug kaliwat ug usa ka tigmugnag kasamok sa Israel sa panahon sa paghari ni Solomon. Samtang bata pa, si Hadad, uban sa pipila ka alagad sa iyang amahan, mikalagiw ngadto sa Ehipto agi sa Paran aron makaikyas gikan sa pagpatay ni Joab sa tanang lalaki sa Edom. Didto sa Ehipto, si Hadad ug ang iyang mga kauban gidawat nga maluloton, sanglit si Hadad gihatagan ni Paraon ug balay ingon man pagkaon ug yuta, ug sa ulahi gihatag pa gani kaniya ingong asawa ang bayaw nga babaye ni Paraon. Pinaagi niini nga babaye, si Hadad nakabaton ug anak nga lalaki nga ginganlan ug Genubat, kinsa mipuyo mismo sa balay ni Paraon uban sa mga anak nga lalaki ni Paraon. Sa dihang nasayran niyang si Haring David ug si Joab patay na, si Hadad mibalik sa Edom ug nahimong usa ka magsusukol ni Solomon.—1Ha 11:14-22, 25.

5. Si Hadad (Adad sa Akadianhon) giisip nga mao ang pangulong bathala sa karaang Sirya ug gituohan sa kadaghanan nga mao si Rimon. Ang ngalang Hadad makita ingong bahin sa mga ngalan sa pipila ka haring Siryanhon, sama kang Benhadad (1Ha 15:18) ug Hadadezer (1Ha 11:23), ug usab makaplagan diha sa ngalang Hadadrimon. —Zac 12:11; tan-awa ang HADADRIMON.

HADADEZER [Si Hadad Maoy Usa ka Magtatabang]. Anak nga lalaki ni Rehob ug hari sa Zoba, usa ka Siryanhon (Aramaeanhon) nga gingharian nga gituohang nahimutang sa A sa Damasco (2Sa 8:3, 5; 1Ha 11:23; 1Cr 18:3, 5) ug kini adunay sakop nga mga gingharian. (2Sa 10:19) Sa wala pa mapildi ni Haring David, si Hadadezer nakiggubat kang Toi (Tou) nga hari sa Hamat.—2Sa 8:9, 10; 1Cr 18: 9, 10.

Human mapildi ang mga Siryanhon nga gisuholan sa mga Ammonhanon sa pagpakig-away kang David, gipalig-on ni Hadadezer ang iyang puwersa pinaagi sa pagrekluta ug dugang mga Siryanhon gikan sa rehiyon sa Euprates. (2Sa 10:6, 15, 16; 1Cr 19:16) Lagmit kini ang gipasabot sa 2 Samuel 8:3 (itandi ang 1Cr 18:3), diin naghisgot nga si Hadadezer daw nagtinguha sa pagpasig-uli pag-usab sa iyang pagbulot-an didto sa suba sa Euprates. Labot niini, ang *Commentary* ni Cook nagpunting nga ang Hebreohanong pulong sa literal nagkahulogang "nagpabalik sa iyang kamot" ug nag-ingon: "Ang tukma nga puwersa sa metapora . . . pagasabton sumala sa konteksto. Kon ugaling man kining bersikuloha nagpasabot sa mga kahimtang nga mas bug-os gihubit [sa 2Sa 10:15-19], ang kahulogan sa prase dinhi maoy *sa dihang siya* (si Hadadezer) *misulong pag-usab* (batok sa Israel), o *sa pagtipon sa iyang puwersa batok sa Israel, diha sa suba sa Euprates."*

Didto sa Helam ang kasundalohan ni Hadadezer nga gipangunahan ni Sobak (Sopak) nakigsangka sa kasundalohan ni David ug napildi. Dihadiha human niadto, ang sakop nga mga hari ni Hadadezer nakigdait sa Israel. (2Sa 10:17-19; 1Cr 19:17-19) Sa maong gubat 40,000 ka Siryanhong mangangabayo ang namatay. Tingali aron makaikyas agi sa bukiron nga dapit, kini nga mga mangangabayo nanaog sa ilang mga kabayo ug gipamatay ingong nagbaktas nga mga sundalo. Kini magpatin-aw kon nganong gitawag sila ug "mangangabayo" sa 2 Samuel 10:18 ug 'mga sundalo nga nagbaktas' sa 1 Cronicas 19:18. Ang pagkadili-pareho sa gidaghanon sa Siryanhong mga magkakaro nga namatay sa gubat sagad gituohan ingong sayop sa magkokopya, ug ang mas ubos nga gidaghanon nga 700 ka magkakaro maoy giisip nga husto.

Si David nagkuha usab ug daghang tumbaga gikan sa Beta (lagmit gitawag usab ug Tibhat) ug Berotai (tingali mao ra usab ang Cun), ang duha ka siyudad sa gingharian ni Hadadezer, ug iyang gidala ngadto sa Jerusalem ang mga taming nga

bulawan sa mga alagad ni Hadadezer, lagmit ang sakop nga mga hari. (2Sa 8:7, 8; 1Cr 18:7, 8; itandi ang 2Sa 10:19.) Nailog ug nabihag usab ni David ang daghang kabayo, mga mangangabayo, mga karo, ug tigbaktas nga mga sundalo ni Hadadezer. Ang kalainan sa pagtala niini sa 2 Samuel 8:4 ug sa 1 Cronicas 18:4 lagmit maoy tungod sa sayop sa magkokopya. Sa Gregong *Septuagint* ang duha ka teksto nagpakita nga 1,000 ka karo ug 7,000 ka mangangabayo ang nabihag, ug busa ang 1 Cronicas 18:4 tingali maoy nagpreserbar sa orihinal nga sinulat.

Apan, angayng matikdan nga ang sagad nga giisip nga sayop sa magkokopya labot sa asoy ni David sa pagpakiggubat kang Hadadezer mahimong nagpadayag lamang sa laing aspekto sa gubat o sa lahing paagi sa pag-ihap.

HADADRIMON. Dayag nga usa ka dapit diha sa patag nga walog sa Megido. (Zac 12:11) Ang Hadadrimon sagad gituohan nga mao ang Rummana, usa ka dapit nga mga 7 km (4.5 mi) sa HHS sa Megido.

Ang 'dakong pagminatay' didto sa Hadadrimon nga gihisgotan sa tagna ni Zacarias lagmit nagtumong sa pagminatay tungod kang Haring Josias, nga namatay sa gubat didto sa Megido. (2Ha 23:29; 2Cr 35:24, 25) Apan ang uban naglangkit niini nga pagminatay sa rituwalistikong mga seremonyas sa pagbangotan sama nianang ilang gihimo alang sa bakak nga diyos nga si Tamuz (itandi ang Eze 8:14) ug nag-isip sa "Hadadrimon" ingong gikombinar nga ngalan sa usa ka diyos. Imposible kini, ilabina nga ang mga pulong ni Jehova pinaagi kang Zacarias maoy bahin sa usa ka tagna maylabot sa Mesiyas. Imposible gayod nga ang mga seremonyas sa idolatrosong pagbangotan magsilbing usa ka matagnaong ilustrasyon; apan posible gayod nga himoon kini nga pagbangotan alang sa usa ka matinumanong hari sa Juda.—Itandi ang Ju 19:37 ug Pin 1:7 sa Zac 12:10-14.

HADAR. Ang manununod sa pagkahari sa Edom human mamatay si Baal-hanan; gitawag usab ug Hadad.—Gen 36:31, 39; 1Cr 1:43, 50, 51; tan-awa ang HADAD Num. 3.

HADASA [Bag-o]. Usa ka Judeanhong siyudad diha sa Sepela. (Jos 15:33, 37) Ang tukmang nahimutangan niini kaniadto wala mahibaloi karong adlawa.

HADASSA [Mirto]. Ang ig-agaw ni Mardokeo nga mipuli sa Persianhon nga si Rayna Vasti; mas nailhan sa iyang Persianhon nga ngalang Ester. —Est 2:7; tan-awa ang ESTER.

HADES. Kini ang katumbas nga Cebuanong espeling sa Gregong pulong nga *hai'des.* Kini tingali nagkahulogang "ang dili-makitang dapit." Tanantanan, ang pulong nga "Hades" makaplagan sa napulo ka higayon diha sa kinaunahang mga manuskrito sa Kristohanon Gregong Kasulatan. —Mat 11:23; 16:18; Luc 10:15; 16:23; Buh 2:27, 31; Pin 1:18; 6:8; 20:13, 14.

Ang *King James Version* naghubad sa *hai'des* ingong "impiyerno" diha niini nga mga teksto, apan ang *Revised Standard Version* naghubad niini ingong "Hades," gawas sa Mateo 16:18, diin gigamit ang "mga gahom sa kamatayon," bisan tuod ang nota o *footnote* niini mabasa nga "mga ganghaan sa Hades." Ang "Hades" inay nga "impiyerno" mao ang gigamit diha sa daghang modernong mga hubad.

Ang Gregong *Septuagint* nga hubad sa Hebreohanong Kasulatan (gikan sa Genesis hangtod sa Malaquias) naggamit sa pulong nga "Hades" sa 73 ka higayon, nga naggamit niini sa 60 ka higayon sa paghubad sa Hebreohanong pulong nga *she'ohl',* nga sagad gihubad ingong "Sheol." Si Lucas, ang inspirado sa Diyos nga magsusulat sa Mga Buhat, tin-awng nagpakita sa Hades ingong mao ang Gregong katumbas sa Sheol sa dihang gihubad niya ang kinutlo ni Pedro gikan sa Salmo 16:10. (Buh 2:27) Baliktad niini, siyam ka modernong Hebreohanon nga mga hubad sa Kristohanon Gregong Kasulatan naggamit sa pulong nga "Sheol" sa paghubad sa Hades sa Pinadayag 20:13, 14; ug ang Syriac nga hubad naggamit sa kaamgid nga pulong nga *Shiul.*

Sa tanang higayon nga gigamit ang pulong nga Hades diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan, gawas sa duha ka teksto, kini nalangkit sa kamatayon, diha sa bersikulo mismo o kaha sa konteksto niini; ang duha ka laing paggamit gihisgotan sa mosunod nga parapo. Ang Hades wala magtumong sa usa lamang ka lubnganan (Gr., *ta'phos, mne'ma*) o sa usa ka handomanang lubnganan (Gr., *mne·mei'on*), apan ngadto sa *komon nga lubnganan* sa katawhan, diin ang mga patay ug ang mga gilubong dili na makita. Busa kini samag kahulogan sa katumbas nga pulong nga "Sheol," ug ang pagsusi sa paggamit niini diha sa napulo ka teksto nga kini makaplagan nagpamatuod niini. —Tan-awa ang LUBNGANAN, PAGLUBONG; SHEOL.

Sa unang teksto nga kini makita, sa Mateo 11:23, si Jesu-Kristo, sa pagsaway sa Capernaum tungod sa kawalay pagtuo niini, naggamit sa Hades sa paghulagway sa ubos kaayong kahimtang nga dangatan sa Capernaum, nga sukwahi sa pagkahataas sa langit diin didto kini gibayaw tungod sa ministeryo ni Jesus nianang dapita. Ang susamang mga pulong makaplagan sa Lucas 10:15. Matikdi

ang susamang pagkagamit sa Sheol diha sa Job 11: 7, 8.

Si Jesus ug ang Kongregasyon Giluwas Gikan sa Hades. Labot sa Kristohanong kongregasyon, si Jesus miingon diha sa Mateo 16:18 nga "ang mga ganghaan sa Hades ["mga gahom sa kamatayon," *RS*] dili makabuntog niini." Sa susama, si Haring Ezequias, sa dihang nag-ungaw sa kamatayon, miingon: "Taliwala sa akong mga adlaw ako mosulod sa mga ganghaan sa Sheol." (Isa 38:10) Busa, dayag nga ang kadaogan nga gisaad ni Jesus batok sa Hades nagpasabot nga ang "mga ganghaan" niini mobukas aron pagulaon ang mga patay pinaagi sa pagkabanhaw, ingon sa nahitabo kang Kristo Jesus.

Sanglit ang Hades nagpunting sa komon nga lubnganan sa katawhan, si Jesus misulod sa "mga ganghaan sa Hades" sa dihang siya gilubong ni Jose nga taga-Arimatea. Sa Pentekostes 33 K.P., si Pedro miingon bahin kang Kristo: "Wala siya biyai sa Hades ni ang iyang unod makakita ug pagkadunot. Kining maong Jesus gibanhaw sa Diyos, nga niining kamatuorana kaming tanan mga saksi." (Buh 2:25-27, 29-32; Sal 16:10) Samtang "ang mga ganghaan sa Hades" (Mat 16:18) nagtanggong pa gihapon kang David sulod sa dominyo niini sa mga adlaw ni Pedro (Buh 2:29), kini nabuksan sa dihang si Kristo Jesus gibanhaw sa iyang Amahan gikan sa Hades. Human niadto, pinaagi sa gahom sa pagkabanhaw nga gihatag kaniya (Ju 5:21-30), si Jesus nahimong ang Tighupot sa "mga yawi sa kamatayon ug sa Hades."—Pin 1:17, 18.

Tin-aw, ang Hades sa Bibliya dili mao ang hinanduraw nga dapit nga gihubit sa karaang dili-Kristohanong mga Grego diha sa ilang mga mitolohiya ingong usa ka "mangiob, walay adlaw nga rehiyon ilalom sa yuta," kay walay pagkabanhaw gikan sa maong mitolohikanhong kalibotan sa mga patay.

Masambingayong Paggamit. Sa Pinadayag 6:8 ang Hades mahulagwayong gilarawan nga nagsunod dayon sa mangangabayo sa luspad nga kabayo, nga gihulagwayan sa Kamatayon, aron dawaton ang mga biktima sa makamatay nga mga gubat, kagutmanan, mga hampak, ug sa mapintas nga mga mananap.

Ang dagat (nga usahay nagsilbing tubig nga lubnganan sa pipila) gihisgotan gawas pa sa Hades (ang komon nga *yutan-ong* lubnganan), aron ipasiugda ang paglakip sa *tanan* gayod nga mga nangamatay sa dihang ang Pinadayag 20:13, 14 nagingon nga ang dagat, kamatayon, ug ang Hades nagtugyan sa mga patay nga diha kanila. Human niana, ang kamatayon ug ang Hades (apan dili ang dagat) igatambog ngadto "sa linaw nga kalayo," "ang ikaduhang kamatayon." Sa ingon kini sa mahulagwayong paagi 'mamatay,' ug kini nagkahulogan sa pagkatapos sa Hades (Sheol), ang komon nga lubnganan sa katawhan, ingon man sa kamatayon nga napanunod pinaagi kang Adan.

Ang lain pang teksto nga niana gigamit ang Hades makaplagan sa Lucas 16:22-26 diha sa asoy labot sa "tawong dato" ug "si Lazaro." Ang mga pulong sa tibuok nga asoy maoy masambingayon ug busa dili angayng isipon nga literal kon tagdon ang tanang nag-unang mga teksto. Apan, matikdi nga ang "tawong dato" sa sambingay gihisgotan ingong *"gilubong"* sa Hades, nga naghatag ug dugang pamatuod nga ang Hades nagpasabot sa komon nga lubnganan sa katawhan.—Tan-awa ang GEHENNA; TARTARO.

HADID. Usa ka siyudad sa mga katigulangan sa pipila ka Benjaminhon nga namalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya (Esd 2:1, 2, 33; Neh 7: 6, 7, 37; 11:31, 34), nga sagad gituohan nga mao ang el-Hadītheh (Tel Hadid), usa ka gibiyaang balangay sa mga Arabo nga mga 5 km (3 mi) sa SAS sa Lod (Lida). Sagad gituohan nga ang Hadid lagmit mao ra ang "Huditi" nga gihisgotan sa Talaan sa Karnak ni Thutmose III, ug ang "Adida" diha sa Apokripal nga basahon sa Unang Macabeo (12:38; 13:13, *RS,* ekumenikal nga edisyon), nga diha niana gihubit ingong nahimutang sa Sepela ug nagumbaw sa patag daplin sa baybayon.

HADLAI [Paghunong]. Amahan ni Amasa nga usa sa mga pangulo sa mga anak sa Epraim sa mga adlaw ni Haring Peka sa Israel ug Haring Ahaz sa Juda.—2Cr 28:6, 12, 16.

HADORAM.

1. Usa ka anak nga lalaki ni Joktan ug kaliwat ni Sem, nga gitala lakip sa mga gigikanan sa mga banay human sa Lunop. (Gen 10:21, 25-27, 32) Kini nga banay nanimuyo sa Arabia, lagmit sa Yemen.

2. Anak nga lalaki ni Haring Tou sa Hamat. Si Hadoram gipadala sa iyang amahan ngadto kang David dala ang mga pahalipay ug mga gasa sa pagtimaan sa kadaogan sa Israel batok sa hari sa Zoba. (1Cr 18:9-11) Siya gitawag ug Joram sa 2 Samuel 8:10.

3. Ang tagdumala niadtong gipaapil sa pinugos nga trabaho ilalom sa pagmando nila ni Haring David, Solomon, ug Rehoboam. Sa dihang gipadala ni Rehoboam ngadto sa rebelyosong mga tribo sa amihanan, si Hadoram gibato hangtod namatay. (2Cr 10:18) Siya gitawag ug Adoram sa 1 Hari 12:18 ug 2 Samuel 20:24, ug Adoniram sa 1 Hari 4:6 ug 5:14.

HADRAK. Usa ka yuta nga batok niini si Jehova nagbungat ug usa ka pahayag pinaagi sa iyang manalagna nga si Zacarias. Kining tagnaa,

nga lagmit gipahayag niadtong 518 W.K.P., nagpakita nga ang Hadrak wala kahimut-i ni Jehova. Kini gihisgotan lakip sa daghang siyudad nga naglibot sa Israel, sama sa Damasco, Hamat, Tiro, Sidon, ug sa Filistehanong mga siyudad sa Askelon, Gaza, Ekron, ug Asdod.—Zac 9:1-8.

Lagmit nga ang Hadrak maoy usa ka siyudad-estado nga nagmando sa tibuok dapit nga naglibot niini. Gituohan nga kini mao ang Hatarikka sa Asiryanhong mga inskripsiyon, nga giisip usab nga mao ang bungdo sa Tell Afis, mga 45 km (28 mi) sa HK sa Aleppo. Ang Asiryanhon nga si Haring Tiglat-pileser III nagtala sa Hatarikka nga lakip sa "19 ka distrito nga sakop sa Hamat." —*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. Pritchard, 1974, pp. 282, 283.

HA-ELEP [Ang Baka; Ang Bayeng Baka]. Usa ka siyudad sa Benjamin nga ang nahimutangan niini wala mahibaloi karong adlawa. (Jos 18:21, 28) Gihunahuna sa pipila ka eskolar nga ang Ha-elep lagmit maoy bahin sa ngalan sa siyudad nga gisundan niini, ang "Zelah." Apan kadtong nagkombinar sa "Zelah" ug "Ha-elep" nagkunhod sa gidaghanon sa mga siyudad ngadto sa 13, ug kini dili moharmonya sa gihisgotan sa Bibliya nga 14 ka siyudad.

HAGAB [Apan-apan]. Katigulangan sa usa ka banay sa mga Netinim nga mga ulipon sa templo. "Ang mga anak ni Hagab" gihisgotan nga lakip niadtong namalik kauban ni Zorobabel niadtong 537 W.K.P. gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya. (Esd 2:1, 2, 43, 46) Apan, ang ngalan nga Hagab dili makita sa samang talaan sa Nehemias 7:48.

HAGABA [Apan-apan]. Katigulangan sa usa ka banay sa mga Netinim nga mga ulipon sa templo. "Ang mga anak ni Hagaba" maoy lakip niadtong namalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya niadtong 537 W.K.P.—Esd 2:1, 2, 43, 45; Neh 7:48.

HAGDAN. Ang hagdan gihisgotan lamang sa Bibliya diha sa Genesis 28:12, diin ang Hebreohanong termino nga *sul·lam′* gigamit sa pagtumong sa usa ka hagdan nga nakita ni Jacob diha sa usa ka damgo. Ang patriarka nakakita ug usa ka hagdan (o tingali samag mga ang-ang nga mga bato) nga nahimutang sa yuta nga ang tumoy niini miabot sa mga langit. Ang mga manulonda sa Diyos nagasaka ug nagakanaog diha sa hagdan, ug ang usa ka representasyon ni Jehova nga Diyos anaa sa ibabaw niini. (Gen 28:13) Kini nga hagdan, diin diha niini nagasaka ug nagakanaog ang mga manulonda, nagpakita nga adunay komunikasyon tali sa yuta ug sa langit ug nga ang mga manulonda nag-alagad sa mahinungdanong paagi tali sa Diyos ug niadtong iyang giuyonan.

Sa dihang si Jesus miingon sa iyang mga tinunan, "Sa pagkatinuod gayod ako magaingon kaninyo, Inyong makita nga mabuksan ang langit ug ang mga manulonda sa Diyos magakayab ug magakunsad nganha sa Anak sa tawo," lagmit nga diha sa iyang hunahuna ang panan-awon ni Jacob. —Ju 1:51.

Ang pang-asdang nga mga hagdan maoy usa sa mga himan nga panglikos nga gigamit panahon sa gubat ug kasagarang gihulagway diha sa Ehiptohanon ug Asiryanhon nga mga monyumento. Usa ka linilok gikan sa Nineve nagpakita nga ang mga Asiryanhon migamit ug mga hagdan sa dihang ilang gisulong ug gilikosan ang Lakis.

Sa karaang kapanahonan ang mga hagdan gigamit usab sa ubang mga katuyoan, sama sa pagpanukod. Pananglitan, kini gipakita diha sa bantayog sa Ur-Nammu nga naghulagway sa pagtukod sa usa ka *ziggurat* (usa ka torre nga pormag piramide). Dugang pa, diha sa usa ka Asiryanhon nga linilok nga gikan sa Tell Halaf, nga gituohang naglungtad sukad pa sa ikasiyam nga siglo W.K.P., ang usa ka tawo gipakita nga mikatkat sa usa ka palma nga datiles ginamit ang usa ka hagdan.

HAGGEO [[Natawo sa] Pista]. Usa ka Hebreohanong manalagna sa Juda ug Jerusalem panahon sa pagkagobernador ni Zorobabel sa dihang naghari ang Persianhon nga si Haring Dario Hystaspis. —Hag 1:1; 2:1, 10, 20; Esd 5:1, 2.

Sumala sa tradisyon sa mga Hudiyo, si Haggeo maoy usa ka membro sa Dakong Sinagoga. Sa Haggeo 2:10-19 gipakita nga siya tingali maoy usa ka saserdote. Ang iyang ngalan makita uban sa ngalan ni manalagnang Zacarias diha sa mga superskripsiyon sa Salmo 111 (112) sa Latin nga *Vulgate;* sa Salmo 125 ug 126 sa Syriac nga *Peshitta;* sa Salmo 145 sa Gregong *Septuagint,* sa *Peshitta,* ug sa *Vulgate;* ug sa Salmo 146, 147, ug 148 sa *Septuagint* ug sa *Peshitta.* Posible nga si Haggeo natawo sa Babilonya ug nga siya mibalik sa Jerusalem uban ni Zorobabel ug sa nahibiling mga Hudiyo niadtong 537 W.K.P. Apan diyutay ra gayod ang nahibaloan bahin kang Haggeo, kay wala ibutyag sa Kasulatan ang ginikanan, tribo, ug ang uban pa bahin sa manalagna.

Si Haggeo mao ang unang manalagna human sa pagkadestiyero ug giduyogan ni Zacarias mga duha ka bulan sa ulahi. (Hag 1:1; Zac 1:1) Kalit nga nahunong ang pagtukod sa templo tungod sa pagsupak sa mga kaaway ug miabot pag pipila ka tuig ang pagkahunong niini tungod sa kawalay pagtagad sa mga Hudiyo ug sa ilang hakog nga pagpangagpas sa personal nga mga intereses. Gihaling ni Haggeo ang kasibot sa namalik nga mga destiyerong Hudiyo aron ipadayon ang pagtukod sa tem-

plo. (Esd 3:10-13; 4:1-24; Hag 1:4) Ang upat ka hinatag-sa-Diyos nga mensahe nga gipahibalo ni Haggeo sulod sa yugto nga mga upat ka bulan sa ikaduhang tuig ni Dario Hystaspis (520 W.K.P.) ug girekord sa manalagna diha sa basahon ni Haggeo sa Bibliya maoy epektibo kaayo sa pagpalihok sa mga Hudiyo sa pagpadayon sa buluhatong pagtukod sa templo. (Hag 1:1; 2:1, 10, 20; tan-awa ang HAGGEO, BASAHON NI.) Si Haggeo ug Zacarias padayong nag-agda kanila sa pagpadayon sa buluhaton hangtod nga ang templo natapos sa hinapos sa ikaunom nga tuig ni Dario niadtong 515 W.K.P.—Esd 5:1, 2; 6:14, 15.

HAGGEO, BASAHON NI. Usa ka inspiradong basahon sa Hebreohanong Kasulatan nga gitala lakip sa gitawag nga gagmayng mga manalagna. Kini gilangkoban sa upat ka mensahe gikan kang Jehova ngadto sa mga Hudiyo nga nahibalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya, nga nagawhag kanila sa pagtapos sa pagtukod pag-usab sa templo sa Jerusalem. Sanglit usa usab ka basahon sa mga tagna, gitagna niini ang pagpuno sa balay ni Jehova sa himaya ug ang pagpukan sa tawhanong mga gingharian.—Hag 2:6, 7, 21, 22.

Ang Magsusulat ug ang Pagkakanonikal Niini. Ang magsusulat mao si Haggeo nga manalagna, kinsa personal nga nagsulat sa matag mensahe nga makaplagan diha sa basahon. (Hag 1:1; 2: 1, 10, 20; tan-awa ang HAGGEO.) Bisan tuod ang basahon ni Haggeo wala sa espesipiko gitala nga lakip sa kadaghanan sa karaang mga katalogo sa Kasulatan, kini dayag nga gilakip diha sa ilang mga paghisgot sa 'napulog-duha ka Gagmayng mga Manalagna,' sa ingon nakompleto ang gidaghanon nga 12. Wala gayod kuwestiyona sa mga Hudiyo nga lakip kini sa Hebreohanong Kasulatan, ug ang pagkakanonikal sa basahon napamatud-an gayod tungod kay gikutlo sa Hebreohanon 12:26 ang Haggeo 2:6.—Itandi ang Hag 2:21.

Estilo. Yano ang mga pulong nga gigamit ug daling masabtan. Usahay gibangon niini ang makapatukbil sa hunahuna nga mga pangutana. (Hag 1:4, 9; 2:3, 12, 13, 19) Ang basahon ni Haggeo naundan ug kusganong pagbadlong, pagdasig, ug tagna nga puno ug paglaom. Ang balaang ngalan nga Jehova makita sa 35 ka higayon diha sa 38 ka bersikulo niini, ug kini tin-awng nagpakita nga ang mga mensahe maoy gikan sa Diyos, ug si Haggeo nag-alagad ingong Iyang tinudlong mensahero.—1:13.

Kon Kanus-a Gisulat ug ang mga Kahimtang Panahon sa Pagsulat. Ang upat ka mensahe nga girekord ni Haggeo gipahayag didto sa Jerusalem sulod sa yugto nga mga upat ka bulan sa ikaduhang tuig sa Persianhon nga si Haring Dario Hystaspis (520 W.K.P.), ug ang basahon dayag nga nahuman niadtong 520 W.K.P. (Hag 1:1; 2: 1, 10, 20) Si Zacarias nanagna usab nga may samang katuyoan sa panahon sa pagpanagna ni Haggeo.—Esd 5:1, 2; 6:14.

MGA PANGUNANG PUNTO SA HAGGEO

Upat ka mensahe nga gituyo aron dasigon ang mga Hudiyo nga mopadayon sa pagtukod pag-usab sa templo ni Jehova

Gisulat didto sa Jerusalem 17 ka tuig human makabalik ang mga Hudiyo gikan sa pagkadestiyero, sa dihang wala pa matapos ang pagtukod sa templo

---

Mensahe ngadto sa mga tawo nga nagpuyo sa mga balay nga plinigohan, samtang ang balay ni Jehova guba (1:1-15)

- Giingnan ni Jehova kadtong miingon nga dili kadto ang panahon nga tukoron pag-usab ang templo nga iyang gihikaw ang panalangin kanila tungod sa ilang pagbalewala niini nga buluhaton, mao nga nihit ang mga ani ug gamay rag suhol ang sinuholang mga mamumuo
- Si Zorobabel, Josue, ug ang uban pa sa katawhan misanong; gisaaran sila nga si Jehova magauban kanila sa pagtukod pag-usab sa templo; ang buluhaton sa templo nagsugod

Ang pahayag nga pun-on ni Jehova sa himaya ang iyang balay (2:1-9)

- Sa panglantaw sa mga tigulang nga nakakita sa himaya sa templo ni Solomon, ang bag-ong tinukod daw walay bili
- Giawhag ni Jehova si Zorobabel, Josue, ug ang uban pa sa katawhan nga magmalig-on, dili maluya sa kasingkasing, magpadayon sa buluhaton, ug nagpasalig kanila nga ang himaya sa natukod pag-usab nga templo molabaw pa sa kanhing templo

Gipakita ngadto sa katawhan nga ang pagbalewala sa pagtukod pag-usab sa templo naghimo kanila ug sa tanan nilang buluhaton ingong mahugaw atubangan sa Diyos (2:10-19)

- Gitubag sa mga saserdote ang mga pangutana nga nag-ingon nga ang pagkabalaan dili ikapasa apan ang kahugawan ikapasa
- Si Jehova nagdasig sa katawhan pinaagi sa pagpahibalo nga sukad sa adlaw nga ipahiluna ang patukoranan sa templo, si Jehova maghatag sa iyang panalangin, nga magtapos sa nihit nga mga ani

Mensahe ngadto kang Zorobabel bahin sa pag-uyog ni Jehova sa mga langit ug sa yuta (2:20-23)

- Sa dihang uyogon ni Jehova ang mga langit ug ang yuta, ug pukanon ang trono sa mga gingharian, gamiton sa mga kaaway ang ilang mga hinagiban nga batok ra usab sa ilang kaugalingon; sa ingon walay gahom nga molampos sa pagbabag sa pagtukod pag-usab sa templo
- Himoon ni Jehova si Zorobabel nga sama sa iyang kaugalingong timbre nga singsing, busa magsilbing garantiya nga ang iyang posisyon maoy segurado bisan unsa pay mahitabo

Mga Mensahe nga May Dumalayong Kaayohan. Lakip sa ubang mga butang, ang basahon ni Haggeo nagdasig ug pagtuo kang Jehova, nga hinungdanon sa mga alagad sa Diyos. Kini nagpakita nga ang Diyos nagauban sa iyang katawhan (Hag 1:13; 2:4, 5), ug kini nag-awhag usab kanila sa pag-una sa iyang mga intereses diha sa ilang kinabuhi. (Hag 1:2-8; Mat 6:33) Gipatin-aw sa basahon nga ang pormalistiko nga pagsimba dili makapahimuot kang Jehova (Hag 2:10-17; itandi ang Isa 29:13, 14; Mat 15:7-9) apan ang matinumanong mga buhat nga nahiuyon sa kabubut-on sa Diyos mao ang moresultag panalangin. (Hag 2:18, 19; itandi ang Pr 10:22.) Ang magsusulat sa basahon sa Bibliya sa Mga Hebreohanon nag-ingon nga ang Haggeo 2:6 nakabaton ug mas dakong katumanan diha sa Gingharian sa Diyos ubos sa mga kamot ni Jesu-Kristo.—Heb 12:26-29.

HAGI [[Natawo sa] Pista]. Ang ikaduhang ginganlan nga anak nga lalaki ni Gad; apo ni Jacob ug pangulong katigulangan sa mga Hagihanon. —Gen 46:8, 16; Num 26:4, 15.

HAGIAS [Pista ni Jah; o, Si Jah Maoy Akong Pista]. Anak nga lalaki ni Simea; usa ka Levihanon sa banay ni Merari.—1Cr 6:16, 29, 30.

HAGIHANON. Tan-awa ang HAGI.

HAGIT [[Natawo sa] Pista]. Usa ka asawa ni David ug ang inahan ni Adonias; ang iyang anak nga lalaki naglaraw sa pag-ilog sa pagkahari ibabaw sa Israel.—2Sa 3:2, 4; 1Ha 1:5, 11; 1Cr 3:1, 2.

HAGRI [lagmit, Kang (Iya ni) Agar]. Amahan ni Mibhar, usa sa mga tawong gamhanan ni David.—1Cr 11:26, 38.

HAGRIHANON [lagmit, Kang (Iya ni) Agar]. Mopatim-aw nga usa kini ka katawhan nga magbalantay sa kahayopan nga nanimuyo sa mga tolda sa S sa Gilead. Sa mga adlaw ni Haring Saul, ang mga Israelinhon nga nagpuyo sa S sa Jordan nagpildi sa mga Hagrihanon, nga nagdala ug 100,000 ka binihag, maingon man sa linibo ka kamelyo, asno, ug karnero. (1Cr 5:10, 18-22) Ang salmista nagtala sa mga Hagrihanon ingong lakip sa ubang mga kaaway sa Israel, sama sa mga Edomhanon, Moabihanon, Ammonhanon, ug mga Amalekanhon. (Sal 83:2-7) Apan, sa panahon sa pagmando ni David, si Jaziz nga Hagrihanon mao ang tinugyanan sa mga panon sa karnero sa hari. —1Cr 27:31.

Daghang eskolar ang nagtuo nga ang mga Hagrihanon tingali mao ra ang mga *A·grai′oi* nga gihisgotan sa karaang mga geograpo nga si Strabo, Ptolemy, ug Pliny. Dili usab matino kon sila ba maoy mga kaliwat ni Agar.

HAIT NGA SALABOTAN. Sa panguna, ang hait nga salabotan mao ang katakos nga matukib ang usa ka situwasyon. Ang paglihok uban ang hait nga salabotan maoy paglihok uban ang pagkamainampingon ug pagkamaalamon. Sumala sa *Old Testament Word Studies* ni Wilson, ang Hebreohanong berbo nga *sa·khal′* nagkahulogang “motan-aw; magmanggialamon, magmabinantayon; molihok nga manggialamon, magmakinaadmanon.” (1978, p. 461) Busa, ang *sa·khal′* gihubad nga “may hait nga salabotan” (Sal 14:2), “nagalihok nga maalamon” (Pr 10:19), “molihok nga manggialamon” (1Sa 18:5), “magmalamposon” (Pr 17:8), “magpakita ug hait nga salabotan” (Pr 16:23). Ang nombre nga *se′khel* gihubad nga “hait nga salabotan” (Sal 111:10) ug “masinaboton.”—1Sa 25:3.

Ang hait nga salabotan amgid kaayo sa pulong nga pagsabot, apan adunay gamayng kalainan tali niining duha ka termino. Ang *Theological Wordbook of the Old Testament* nag-ingon: “Samtang ang *bin* [pagsabot] nagpakita sa ‘pagkaila sa kalainan tali sa duha ka butang,’ [ang *sa·khal′*] nagtumong sa intelihenteng kahibalo sa katarongan. Anaa ang proseso sa paghunahuna pinaagig makutihong paghan-ay sa mga ideya nga mosangpot sa usa ka maalamong pakiglabot ug paggamit sa praktikal nga panabot. Ang laing sangpotanan mao ang pagpasiugda sa pagkamalamposon.”—Giedit ni R. L. Harris, 1980, Tomo 2, p. 877; tan-awa ang PAGSABOT.

Diha sa Gregong Kasulatan, ang berbo nga *sy·ni′e·mi* gihubad nga “may hait nga salabotan” diha sa Roma 3:11, diin si apostol Pablo nagkutlo gikan sa Salmo 14:2. Ang *sy·ni′e·mi* gihubad usab nga “makasabot sa diwa” (Mat 13:13-15) ug ‘makasabot’ (Mat 16:12; Buh 28:26; Efe 5:17).

Si Jehova nga Diyos naghatag ug hait nga salabotan sa iyang mga alagad pinaagi sa pagtagana kanilag tambag ug pahimangno nga ilang magamit sa pagtultol sa ilang mga lakang ug sa pagpugong sa ilang mga lihok. (Sal 32:8; itandi ang Dan 9:22.) Iyang gitagana ang maong maalamong paggiya pinaagi sa iyang Pulong. Apan aron makabaton ug hait nga salabotan, ang usa ka tawo kinahanglang mohimog labaw pa kay sa pagbasa sa Bibliya. Kinahanglang pabilhan niya kini aron siya mapalihok nga buhaton ang tanan nga gisugo sa Diyos. (Jos 1:7, 8; 1Ha 2:3) Gikinahanglan usab ang tabang sa espiritu sa Diyos. (Neh 9:20; itandi ang 1Cr 28:12, 19.) Sa dihang mabatonan na kini, ang hait nga salabotan kinahanglang ampingan. Ang usa ka tawo mahimong mawad-an nii-

ni pinaagi sa pagtalikod gikan sa mga dalan sa Diyos.—Sal 36:1-3; Pr 21:16.

Ang hait nga salabotan ikapasundayag sa lainlaing paagi, nga mosangpot sa mga panalangin ngadto sa tawo nga nagbaton niini ug sa uban. Gipahayag sa salmista nga malipayon ang usa ka tawo nga "nagabuhat uban ang pagkamahunahunaon [may hait nga salabotan] sa timawa." (Sal 41:1) Ang asawa nga "maalamon" (nagpakitag hait nga salabotan) gihubit ingong usa ka panalangin gikan kang Jehova. (Pr 19:14) Ang hait nga salabotan, ang pagtan-aw saylo pa sa dayag nga makita, makapaarang sa usa ka tawo sa pagbantay sa iyang baba (Pr 10:19; 16:23) ug sa pagkasayod kon kanus-a siya maghilom. (Am 5:13) Kini makatabang usab sa usa ka tawo nga likayan ang kasuko ug mopasaylo sa kalapasan. (Pr 19:11) Ang usa ka tawo nga may hait nga salabotan modawat ug pagtul-id. (Sal 2:10) Sumala sa Proverbio 21:11, sa dihang ang usa ka tawong maalamon makabaton ug hait nga salabotan—nga mao, kon iyang tagdon nga mainampingon ang mabatonan nga impormasyon ug tungod niana makabaton ug mas tinaw nga pagsabot sa usa ka butang—siya "makabaton ug kahibalo," buot ingnon, siya makahibalo kon unsay buhaton mahitungod sa usa ka butang, unsang mga konklusyon ang himoon, ug unsang tambag ang ihatag.

HAKATAN [Ang Usa nga Gamay]. Amahan ni Johanan sa banay ni Azgad kinsa, kuyog sa 110 ka lalaki, namalik gikan sa Babilonya kauban ni Esdras.—Esd 8:1, 12.

HAKILA. Usa ka bungtod sa Kamingawan sa Zip, diin si David ug ang iyang mga tawo nagtago tungod kang Haring Saul. (1Sa 23:19; 26:1-3) Ang tukmang nahimutangan niini wala mahibaloi karong adlawa.

HAKMONHON. Tan-awa ang HAKMONI Num. 1.

HAKMONI [lagmit, Maalamon].

1. Katigulangan ni Zabdiel ug sa iyang anak nga lalaking si Jasobeam. Si Jasobeam mao ang pangulo sa pangunang tulo ka gamhanang mga tawo ni David ug gitawag nga "anak nga lalaki sa usa ka Hakmonhon." (1Cr 11:11; 27:2) Ang "Hakmonhon" giespeling nga "Takemonhon" sa 2 Samuel 23:8. Kon ang 1 Cronicas 12:6 nagtumong sa mao ra nga Jasobeam, ang mga Hakmonhon maoy mga kaliwat ni Kore nga Levihanon.—Tan-awa ang JOSEB-BASEBET.

2. Amahan o katigulangan ni Jehiel. Si Jehiel maoy kauban sa mga anak nga lalaki ni Haring David, tingali ingong pribadong instruktor. (1Cr 27:32) Lagmit nga mao ra usab ang Num. 1.

HAKOG NGA PANGIBOG. Tan-awa ang KADALO.

HAKOZ [Ang Tunok]. Usa ka Aaronikong saserdote ug pangulo sa balay sa amahan nga sa panahon ni David mao ang ika-7 sa 24 ka dibisyon sa mga saserdote.—1Cr 24:3-7, 10.

Human makabalik gikan sa Babilonya niadtong 537 W.K.P., "ang mga anak ni Hakoz" maoy lakip niadtong dili kuwalipikado sa pagkasaserdote tungod kay sila napakyas sa pagpamatuod sa ilang talaan sa kagikan. Lakip sila niadtong gidid-an sa pagkaon gikan "sa labing balaang mga butang hangtod nga motindog ang usa ka saserdote nga may Urim ug Tumim." (Esd 2:61-63; Neh 7:63-65) Usa ka kaliwat ni Hakoz ang espesipikong gihisgotan nga nakig-ambit sa pagtukod pag-usab sa mga paril sa Jerusalem.—Neh 3:21.

HAKUPA. Pangulo sa usa ka banay sa mga Netinim nga mga ulipon sa templo. "Ang mga anak ni Hakupa" gitala lakip niadtong namalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya.—Esd 2:1, 43, 51; Neh 7:6, 46, 53.

HALA. Usa ka dapit diin didto gidala sa Asiryanhong mga monarko ang Israelinhong mga binihag. (2Ha 17:6; 18:11; 1Cr 5:26) Ang pipila ka eskolar nagtuo nga ang Abdias 20 angay untang mabasa nga "mga destiyero sa Hala" inay nga "mga destiyero niini nga ["kasundalohan," *JB;* "puwersa," *Ro, Yg;* "panon," *AS, KJ*] kuta." (*NW*) Bisan pag lainlain ang pagtuo kon diin kini nahimutang, ang tukmang nahimutangan sa Hala wala mahibaloi. Ang pipila nagtuo nga kini mao ang *Hallahu* nga gihisgotan sa Akadianhong mga teksto.

HALAD. Sukad sa unang kapanahonan ang mga tawo nagtanyag ug mga halad ngadto sa Diyos. Sa unang girekord nga halad, si Cain nga kamagulangang anak ni Adan nagtanyag ug pipila ka abot sa yuta, ug si Abel nga manghod nga anak ni Adan nagtanyag sa mga panganay sa iyang panon sa mga hayop. Dayag nga magkalahi ang mga tinamdan ug mga motibo sa duha ka magsoon, kay giuyonan sa Diyos ang halad ni Abel apan wala uyoni ang halad ni Cain. (Sa ulahi, ang pakigsaad sa Balaod naglatid sa paghalad ug mga hayop ug mga lugas.) Si Abel dayag nga may pagtuo gayod sa saad sa Diyos labot sa kaluwasan pinaagi sa sinaad nga Binhi ug lagmit nakasabot nga ang dugo kinahanglang igaula, nga kinahanglang adunay 'samaran diha sa tikod,' aron ang katawhan igatuboy ngadto sa kahingpitan nga nawala ni Adan ug Eva. (Gen 3:15) Miila sa iyang kaugalingon ingong makasasala, siya gipalihok sa iyang pagtuo sa pagtanyag ug usa ka halad nga nagkinahanglag pag-ula ug dugo, sa ingon tukmang

naglandong sa tinuod nga halad alang sa mga sala, si Jesu-Kristo.—Gen 4:1-4; Heb 11:4.

Sa Katilingban sa mga Patriarka. Ang ulo sa banay nga si Noe, sa paggula gikan sa arka, nagtanyag kang Jehova ug halad sa pagpasalamat nga "makapahupay" (makapalukmay, makapakalma), ug human niana gihimo ni Jehova ang pakigsaad sa "balangaw" uban kang Noe ug sa iyang mga kaliwat. (Gen 8:18-22; 9:8-16) Atong mabasa sa ulahi nga ang matinumanong mga patriarka nagtanyag ug mga halad kang Jehova. (Gen 31:54; 46:1) Si Job, ingong ulo sa banay, nag-alagad ingong saserdote alang sa iyang pamilya, nga nagtanyag ug mga halad-nga-sinunog ngadto sa Diyos alang kanila. (Job 1:5) Ang labing ilado ug talagsaon sa karaang mga halad mao ang pagsulay ni Abraham sa paghalad kang Isaac, tungod sa sugo ni Jehova. Si Jehova, human makita ang pagtuo ug pagkamasinugtanon ni Abraham, malulotong nagtagana ug laking karnero ingong kapuli. Kining gihimo ni Abraham naglandong sa paghalad ni Jehova sa iyang kaugalingong bugtong nga Anak, si Jesu-Kristo.—Gen 22:1-14; Heb 11:17-19.

Ilalom sa Balaod. Ang mga halad nga gilatid ilalom sa pakigsaad sa Balaod tanan nagpunting kang Jesu-Kristo ug sa iyang halad o sa mga kaayohan nga modangat gikan sa maong halad. (Heb 8:3-5; 9:9; 10:5-10) Maingon nga si Jesu-Kristo maoy hingpit nga tawo, mao man usab ang tanang halad nga hayop kinahanglan nga himsog, walay mga depekto. (Lev 1:3, 10; 3:1) Ang mga Israelinhon ug ang langyawng mga pumoluyo nga nagsimba kang Jehova parehong nakig-ambit sa pagtanyag sa nagkalainlaing mga halad.—Num 15:26, 29.

Mga halad-nga-sinunog. Ang mga halad-nga-sinunog tibuok nga itanyag ngadto sa Diyos; walay bahin sa hayop ang ibilin sa magsisimba. (Itandi ang Huk 11:30, 31, 39, 40.) Kini nagsilbing pangamuyo ngadto kang Jehova nga dawaton ang halad-sa-sala nga usahay gilakip niini. Ingong usa ka "halad-nga-sinunog" gitugyan ni Jesu-Kristo ang iyang kaugalingon ingong hingpit, bug-os nga halad.

Mga okasyon sa pagtanyag ug mga halad-nga-sinunog, ug mga aspekto niini:

(1) Naandang mga panahon sa pagtanyag niini: Sa matag buntag ug gabii (Ex 29:38-42; Lev 6:8-13; Num 28:3-8); sa matag adlaw nga Igpapahulay (Num 28:9, 10); sa unang adlaw sa bulan (Num 10:10); sa Paskuwa ug sa pito ka adlaw nga Pista sa mga Tinapay nga Walay Igpapatubo (Lev 23:6-8; Num 28:16-19, 24); sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala (Lev 16:3, 5, 29, 30; Num 29:7-11); sa Pentekostes (Lev 23:16-18; Num 28:26-31); sa matag adlaw sa Pista sa mga Balongbalong.—Num 29:12-39.

(2) Ubang mga okasyon: Sa pagkonsagrar sa pagkasaserdote (Lev 8:18-21; tan-awa ang PAGPAHILUNA-SA-KATUNGDANAN); sa pagpahiluna-sa-katungdanan sa mga Levihanon (Num 8:6, 11, 12); sa paghimog mga pakigsaad (Ex 24:5; tan-awa ang PAKIGSAAD); sa mga halad-sa-panag-ambit ingon man sa pipila ka halad-sa-pagkasad-an ug mga halad-sa-sala (Lev 5:6, 7, 10; 16:3, 5); sa pagtuman sa mga panaad (Num 15:3, 8); sa mga pagputli (Lev 12:6-8; 14:2, 30, 31; 15:13-15, 30).

(3) Mga hayop nga gitanyag ug mga pamaagi: Torong baka, laking karnero, laking kanding, tukmo, o piso sa salampati. (Lev 1:3, 5, 10, 14) Kon kini usa ka hayop, itapion sa naghalad ang iyang kamot sa ulo sa hayop (nga miila sa gihalad ingong iyang halad, ug alang kaniya). (Lev 1:4) Ang hayop ihawon, ang dugo iwisik libot sa ibabaw sa halaran sa halad-nga-sinunog (Lev 1:5, 11), ang hayop panitan ug hiwahiwaon sa mga bahin niini, ang mga tinai (walay ginhawaan ang sunogon diha sa halaran) ug mga tiil niini hugasan, ang ulo ug ang ubang bahin sa lawas ibutang tanan diha sa halaran (ang nagadumalang saserdote ang modawat sa panit; Lev 7:8). (Lev 1:6-9, 12, 13) Kon kini usa ka langgam, kuhaon ang pabalonan ug mga balhibo niini, ug ang ulo ug lawas sunogon diha sa halaran. (Lev 1:14-17)

***Mga halad-sa-panag-ambit* (*o mga halad-sa-pakigdait*).** Ang mga halad-sa-panag-ambit nga dalawaton kang Jehova nagpaila sa pakigdait uban kaniya. Ang magsisimba ug ang iyang panimalay makigbahin (diha sa sawang sa tabernakulo; sumala sa tradisyon, ang mga balongbalong ipahimutang sa palibot sulod sa kortina nga naglibot sa sawang; diha sa templo, ang mga lawakkan-anan itagana). Ang nagadumalang saserdote makadawat ug usa ka pahat, ug laing pahat usab ang madawat sa ubang mga saserdote nga nagalagad. Si Jehova sa ingon nakadawat sa makapahimuot nga aso sa nasunog nga tambok. Ang dugo, nga naghawas sa kinabuhi, gihatag ngadto sa Diyos ingong iyaha. Busa ang mga saserdote, ang mga magsisimba, ug si Jehova daw nagsalo sa pagkaon, nga nagpasabot sa malinawong mga relasyon. Ang tawo nga makig-ambit samtang mahugaw (sa bisan unsang kahugawan nga gihisgotan diha sa Balaod) o mokaon sa unod human nga kini lapas na sa gitagal nga panahon (sa init nga klima kini mosugod na sa pagkadunot) pagaputlon gikan sa iyang katawhan. Iyang gihugawan o gipasipalahan ang pagkaon, tungod kay siya mahugaw o kaha mikaon ug mahugaw atubangan kang Jehova nga Diyos, nga nagpakitag kawalay pagtahod sa sagradong mga butang.—Lev 7:16-21; 19:5-8.

Ang Panihapon sa Ginoo (ang Memoryal o ang Kataposang Panihapon) maoy usa ka pagkaon nga

pagaambitan. (1Co 10:16) Kadtong lakip 'sa bagong pakigsaad tungod sa dugo ni Jesus' nakigbahin sa usag usa diha sa pagtuo, nga nakig-ambit sa mga emblema nga naghawas sa lawas ug dugo ni Jesus. Nakig-ambit usab sila uban kang Jehova ingong Awtor sa maong kahikayan. Kini sila nagtinguha sa pag-uyon ni Jehova ug may pakigdait dili lamang sa usag usa kondili uban usab kang Jehova pinaagi ni Jesu-Kristo. Nahiuyon sa kinahanglanon sa pagkahinlo alang sa mga nakig-ambit sa pagkaon sa panag-ambit, si Pablo nagpasidaan nga angayng susihon sa Kristohanon ang iyang kaugalingon sa dili pa makig-ambit sa pagkaon sa Memoryal. Ang pagpakamenos o pagtamay sa okasyon o sa mga emblema nga bino ug tinapay nga walay lebadura magpasipala sa sagradong mga butang, nga takos sa mabug-at nga paghukom. —1Co 11:25, 27-29; tan-awa ang PANIHAPON SA GINOO.

Sa *halad-sa-pagpasalamat,* nga maoy usa ka halad-sa-panag-ambit sa pagdayeg sa Diyos tungod sa iyang mga tagana ug mahigugmaong-kalulot, ang unod ug ang tinapay nga may lebadura ug walay lebadura pagakan-on. Busa ang magsisimba nagsaulog sa maong okasyon nga naggamit sa matawag nga "matag adlaw nga pagkaon." (Apan, sa bisan unsang panahon wala gayoy tinapay nga may lebadura ang ibutang diha sa halaran ingong halad ngadto sa Diyos.) Ug niini nga pagpasalamat ug pagdayeg sa Diyos, ang unod kinahanglang kan-on nianang adlawa, dili sa sunod nga adlaw. (Sa ubang mga halad-sa-panag-ambit, ang unod mahimong kan-on sa ikaduhang adlaw.) (Lev 7:11-15) Kini magpahinumdom sa pag-ampo nga gitudlo ni Jesu-Kristo sa iyang mga sumusunod: "Ihatag kanamo karong adlawa ang among tinapay alang niining adlawa."—Mat 6:11.

Mga okasyon sa pagtanyag ug mga halad-sa-panag-ambit, ug mga aspekto niini:

(1) Mga okasyon: Sa paghimog mga pakigsaad (Ex 24:5); sa pagsaulog sa mga panahon sa kapistahan ug sa pagsugod sa mga bulan (Num 10:10; Ex 12:2-14; Lev 23:15-19; Num 29:39), ug sa uban pang mga okasyon.

(2) Mga katuyoan: Aron makabaton sa pag-uyon sa Diyos; sa pagpangaliyupo o pagpangamuyo sa Diyos sa mga panahon sa kaalaotan. (Lev 19:5; Huk 20:26; 21:4; 1Sa 13:9; 2Sa 24:25)

(3) Mga hayop nga gigamit, ug mga pamaagi: *Laki* o *baye* nga mga baka, mga karnero, mga kanding (walay mga langgam, sanglit kini dili igo nga mahimong halad nga pagkaon). (Lev 3:1, 6, 12) Itapion sa naghalad ang iyang kamot diha sa ulo sa hayop; ang hayop ihawon; iwisik sa saserdote ang dugo niini libot sa ibabaw sa halaran sa halad-nga-sinunog (Lev 3:2, 8, 13); ang tambok (lakip ang tambok nga ikog sa karnero) ibutang ibabaw sa halaran sa halad-nga-sinunog (Lev 3:3-5, 9); ang dughan maiya sa mga saserdote, ang tuo nga paa maiya sa nagadumalang saserdote (Ex 29:26, 28; Lev 7:28-36).

(4) Mga matang: Pagpasalamat o pagdayeg; panaad (tan-awa ang Num 6:13, 14, 17); boluntaryo.

Mga halad-sa-sala. Kining tanan maoy alang sa sala nga dili tinuyo, nga nahimo tungod sa kahuyangan sa dili-hingpit nga unod, dili "uban ang binayaw nga kamot," sa ato pa, dili sa dayag, dili sa pagkamapahitas-on, dili kinabubut-on. (Num 15:30, 31, *ftn* sa *Rbi8*) Gigamit ang lainlaing mga halad nga hayop, gikan sa torong baka ngadto sa tukmo, sumala sa katungdanan ug mga kahimtang sa kinabuhi sa tawo kansang sala gitabonan. Angayng matikdan nga kadtong nalangkit sa mga sala nga gihisgotan sa Levitico kapitulo 4 maoy mga tawong nakahimo sa "usa sa mga butang nga gisugo ni Jehova nga dili angay buhaton" ug busa nahimong sad-an. (Lev 4:2, 13, 22, 27) Alang sa mga halad-sa-sala sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala, tan-awa ang ADLAW SA PAGTABON-SA-SALA.

Mga okasyon nga gikinahanglan ang mga halad-sa-sala, ug mga aspekto niini:

(1) Alang sa sala sa hataas nga saserdote nga nagdalag pagkasad-an diha sa katawhan (Lev 4:3): Ang hataas nga saserdote magdalag usa ka torong baka ug itapion ang iyang kamot diha sa ulo sa torong baka; ang torong baka ihawon; ang dugo niini dad-on ngadto sa Balaang Dapit ug iwisik atubangan sa kortina; ang ubang bahin sa dugo ipahid diha sa mga sungay sa *halaran sa insenso,* ang nahibilin iyabo diha sa tiilan sa *halaran sa halad-nga-sinunog;* ang tambok (sama sa mga halad-sa-panag-ambit) sunogon diha sa halaran sa halad-nga-sinunog (Lev 4:4-10); ug ang patayng lawas (lakip ang panit) sunogon diha sa mahinlong dapit gawas sa siyudad, diin gibutang ang mga abo sa halaran. (Lev 4:11, 12)

(2) Alang sa sala sa tibuok katigoman (sala nga nahimo sa katigoman, apan ang mga pangulo ulahi nang nasayod niini) (Lev 4:13): Ang kongregasyon magdalag usa ka torong baka; itapion sa mga ansiyano ang ilang mga kamot diha sa ulo sa torong baka; ihawon kini; ang nahibilin sa pamaagi maoy sama nianang alang sa sala sa hataas nga saserdote. (Lev 4:14-21)

Ang sala nga nahimo sa hataas nga saserdote samtang anaa sa iyang opisyal nga katungdanan ug kapasidad ingong hawas sa tibuok nasod atubangan kang Jehova nagdalag pagkasad-an diha sa tibuok katigoman. Kini lagmit maoy usa ka sayop sa paghukom, sa pagpadapat sa Balaod, o sa pagdumala sa usa ka suliran nga nalangkit ang tibuok

nasod. Tungod niini, ug tungod sa sala sa tibuok katigoman, gikinahanglan ang labing bililhon sa mga halad, nga mao, ang usa ka torong baka.—Lev 4:3, 13-15.

Labot sa mga halad-sa-sala sa mga indibiduwal, ang dugo dad-on lamang kutob sa halaran. Apan, sa mga kaso sa sala sa hataas nga saserdote ug sa tibuok katigoman, ang dugo dad-on usab ngadto sa Balaang Dapit, ang unang lawak sa sangtuwaryo, ug iwisik kini atubangan sa kortina, diin sa likod niini nga kortina si Jehova 'nagpuyo,' nga gihawasan sa milagrosong kahayag ibabaw sa arka sa pakigsaad diha sa Labing Balaan. (Sa mga halad-sa-sala lamang nga kanunayng gitanyag sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala nga ang dugo dad-on ngadto sa Labing Balaan, ang ikaduhang lawak; Lev 16.) Walay saserdote ang mokaon sa bisan unsang bahin sa mga halad diin ang dugo niana gidala ngadto sa Balaang Dapit.—Lev 6:30.

(3) Sala sa usa ka pangulo: Ang pamaagi maoy susama, gawas nga laking kanding ang gamiton, ug ang dugo *dili dad-on ngadto sa Balaang Dapit.* Ang dugo ibutang diha sa mga sungay sa *halaran sa halad-nga-sinunog;* ang nahibilin iyabo diha sa tiilan niini; ang tambok paasohon diha sa halaran (Lev 4:22-26); ang mga saserdote dayag nga makadawat ug bahin aron kan-on, sama sa ubang mga halad-sa-sala (Lev 6:24-26, 29); ang mga sudlanan nga gilat-an sa karne hinisan (o buk-on, kon kini gama sa kulonon), aron nga walay usa sa "labing balaang butang" ang mapasipalahan, nga maoy mahitabo kon may bahin sa halad nga motapot diha sa sudlanan ug ang sudlanan sa ulahi gamiton alang sa ordinaryong mga katuyoan. (Lev 6:27, 28)

(4) Sala sa tagsatagsa ka Israelinhon: Usa ka bayeng nating kanding o bayeng nating karnero ang gamiton; ang pamaagi maoy susama ra sa sala sa usa ka pangulo. (Lev 4:27-35)

Sa mosunod, ang mga sala lahi gikan sa nahisgotan na sa pagkaagi nga ang mga tawong nalangkit nakahimog sayop ug 'wala mobuhat sa tanan nga gisugo sa Diyos,' sa ingon maoy sala tungod sa pagkapakyas sa pagbuhat.—Num 15:22.

(5) Alang sa tibuok katigoman, usa ka nating kanding ang gigamit (Num 15:22-26); alang sa usa ka indibiduwal, usa ka bayeng kanding sa unang tuig niini. (Num 15:27-29)

Sa mga kahimtang diin ang mga saserdote mokaon ug bahin sa halad-sa-sala, mopatim-aw nga pinaagi sa pagpakig-ambit niini sila giisip nga 'may tulubagon sa kasaypanan' niadtong mihimog halad-sa-sala 'aron sila makahimog pagtabon-sa-sala alang kanila atubangan ni Jehova,' pinaagi sa ilang balaang katungdanan.—Lev 10:16-18; 9:3, 15.

Mga halad-sa-pagkasad-an. Ang mga halad-sa-pagkasad-an maoy mga halad usab tungod sa sala, kay ang bisan unsang matang sa pagkasad-an naglangkit ug sala. Kini maoy alang sa linaing mga sala nga nahimo sa usa ka tawo, ug kini lahig diyutay gikan sa ubang mga halad-sa-sala tungod kay mopatim-aw nga ang katuyoan niini maoy aron mabayran o mapasig-uli ang usa ka katungod. Mahimong ang katungod ni Jehova o kaha katungod sa iyang balaang nasod ang giyatakan. Ang halad-sa-pagkasad-an maoy aron mabayran si Jehova sa katungod nga nayatakan, o aron ipasig-uli o ibalik usab ang pipila ka katungod sa pakigsaad alang sa mahinulsolong mamumuhat ug kasaypanan ug aron makalingkawas sa silot tungod sa iyang sala. —Itandi ang Isa 53:10.

Sa mga kaso nga gihisgotan diha sa Levitico 5:1-6, 17-19, ang mga indibiduwal nakasala tungod sa pagkainosente, o pagkadili-mabinantayon, ug sa dihang ang maong butang ipaabot sa ilang pagtagad, buot nilang tul-iron kini. Sa laing bahin, ang mga sala nga gihisgotan sa Levitico 6:1-7 dili kay mga sala nga nahimo tungod sa pagkainosente, kondili kini maoy mga sala tungod sa unodnong mga kahuyangan ug mga tinguha, dili tinuyo, dili tungod sa pagkamapangahason, ug dili tungod sa pagrebelde batok sa Diyos. Ang maong tawo gihasol sa iyang tanlag, busa naghinulsol nga kinabubut-on, misugid sa iyang sala, ug human mohimog pagpasig-uli, nagpakiluoy ug nangayog kapasayloan.—Mat 5:23, 24.

Kini nga mga balaod nagpasiugda sa kamatuoran nga bisan tuod ang Balaod higpit alang sa mga tinuyo ug dili-mahinulsolong makasasala, gikonsiderar niini ang mga motibo, mga sirkumstansiya, ug mga tinamdan, aron ipakita ang kaluoy pinasukad sa Balaod, sama sa kahimtang diha sa Kristohanong kongregasyon. (Itandi ang Lev 6:1-7; Ex 21:29-31; Num 35:22-25; 2Co 2:5-11; 7:8-12; 1Ti 1:2-16.) Apan matikdi nga walay usa niini nga kasaypanan ang mahimong buhaton nga dili masilotan; kinahanglang bayran ang nabiktima, ug ang halad-sa-pagkasad-an kinahanglang itanyag ngadto kang Jehova. Ang mga halad-sa-pagkasad-an, nga may pipila ka kalainan, gidumala nga susama ra sa mga halad-sa-sala, diin ang mga saserdote adunay bahin sa pagkaon niini.—Lev 7:1, 5-7.

Mga okasyon nga gikinahanglan ang mga halad-sa-pagkasad-an, ug mga aspekto niini:

(1) Usa ka saksi nga human makadungog ug pagpanumpa diha sa publiko napakyas sa pagtestigo o sa pagtaho niini; usa ka tawo nga sa wala tuyoa nahimong mahugaw tungod sa patayng lawas o sa laing mahugaw nga tawo; usa ka tawo nga sa mahinaykon o sa walay paghunahuna nanumpa nga buhaton o dili buhaton ang usa ka butang (Lev

5:1-4): Angay niyang isugid kon sa unsang paagi siya nakasala. (Lev 5:5) Ang mga halad-sa-pagkasad-an nagkalainlain sumala sa pinansiyal nga mga kahimtang. (Lev 5:6-10) Kon kini halad-nga-lugas, walay lana o kamangyan nga ibutang niini sanglit kini halad-sa-sala ug maoy usa ka halad-nga-lugas nga *gipangayo sa balaod,* dili usa ka boluntaryong halad; ang boluntaryong halad-nga-lugas maoy halad sa *kalipay* sa tawo nga maayog baroganan uban sa Diyos. (Lev 5:11-13)

(2) Usa ka tawong nakasala nga dili tinuyo batok sa balaang mga butang ni Jehova (pananglitan, usa ka tawo nga wala tuyoang nakagamit sa lugas nga gigahin ingong ikapulo alang sa sangtuwaryo, ug gigamit kini alang sa iyang kaugalingon o sa iyang panimalay [alang sa ordinaryong paggamit, nga nagpasipala sa gibalaan nga butang]) (Lev 5:15a; itandi ang Lev 22:14-16): Ibayad niya ngadto sa sangtuwaryo ang bug-os nga kantidad ug dugangan pa niya kinig ikalimang bahin. (Lev 5:16) Usa ka laking karnero ang itanyag ingong halad-sa-pagkasad-an. (Lev 5:15)

(3) Usa ka tawo nga dili-tinuyong nakabuhat sa usa ka butang (lagmit tungod sa pagpasagad) nga gisugo ni Jehova nga dili pagabuhaton: Usa ka laking karnero "sumala sa gibanabanang bili niini" ang itanyag. (Lev 5:17-19)

(4) Usa ka tawo nga naglimbong sa iyang kauban pinaagi sa pagkuha sa mga butang nga gipatipigan kaniya, pagpangawat, pagpanikas, pagtago sa butang nga nakaplagan ug sa paglimod niini (Lev 6:2, 3; itandi ang Ex 22:7-13, ug matikdi nga wala kini maglakip sa pagsaksi ug bakak *batok* sa isigkatawo, ingon sa makita diha sa Deu 5:20): Una, angay niyang isugid ang sayop nga nahimo. Dayon ang tawong nabiktima bayran gayod niya sa bug-os nga kantidad ug dugangan pa niya kinig ikalimang bahin. (Lev 6:4, 5; Num 5:6, 7) Kon ang tawong nabiktima namatay, ang kinadul-ang paryente nga lalaki ang makadawat sa bayad; kon walay kinadul-ang paryente, ang saserdote ang makadawat niini. (Num 5:8) Dayon siya magtanyag ug usa ka laking karnero alang sa iyang halad-sa-pagkasad-an.

Mga halad-nga-lugas. Ang mga halad-nga-lugas gitanyag uban sa mga halad-sa-panag-ambit, mga halad-nga-sinunog, ug mga halad-sa-sala, ug usab ingong mga unang bunga; sa ubang mga panahon kini gilain sa pagtanyag. (Ex 29:40-42; Lev 23:10-13, 15-18; Num 15:8, 9, 22-24; 28: 9, 10, 20, 26-28; kap 29) Kini gihimo agig pag-ila sa pagkamanggihatagon sa Diyos sa pagtagana ug mga panalangin ug kauswagan. Kini sagad nga butangan ug lana ug kamangyan. Ang mga halad-nga-lugas nga puwedeng itanyag mao ang pinong harina, sinangag nga lugas, o siningsing nga mga tinapay o nipis nga mga tinapay nga gihurno, giluto sa kalaha, o sa kawa. Ang pipila sa halad-nga-lugas ibutang diha sa halaran sa halad-nga-sinunog, ang uban kaonon sa mga saserdote, ug sa mga halad-sa-panag-ambit ang magsisimba makigbahin niini. (Lev 6:14-23; 7:11-13; Num 18:8-11) Walay usa sa mga halad-nga-lugas ang itanyag nga adunay lebadura o "dugos" (lagmit nagpunting sa anibal sa igos o sa duga sa mga prutas) nga makapaaslom niini.—Lev 2:1-16.

Mga halad-nga-ilimnon. Ang mga halad-nga-ilimnon gitanyag duyog sa kadaghanang ubang mga halad, ilabina sa dihang ang mga Israelinhon nagpuyo na sa Yutang Saad. (Num 15: 2, 5, 8-10) Kini naglakip sa bino ("makahubog nga ilimnon") ug gibubo diha sa halaran. (Num 28: 7, 14; itandi ang Ex 30:9; Num 15:10.) Si apostol Pablo misulat ngadto sa mga Kristohanon sa Filipos: "Kon ako gibubo nga samag halad-nga-ilimnon ibabaw sa halad-nga-inihaw ug [sa] publikong pag-alagad nga niana ang pagtuo nagtultol kaninyo, ako nalipay." Dinhi siya migamit sa halad-nga-ilimnon sa mahulagwayong paagi, nga nagpahayag nga siya andam sa paggahin sa iyang kaugalingon alang sa pag-alagad sa mga isigka-Kristohanon. (Flp 2:17) Sa hapit na siyang mamatay, siya misulat kang Timoteo: "Ako gibubo na sama sa usa ka halad-nga-ilimnon, ug ang takdang panahon sa akong kagawasan taliabot na."—2Ti 4:6.

Mga halad-nga-tinabyog. Diha sa mga halad-nga-tinabyog ang saserdote dayag nga nagbutang sa iyang mga kamot ilalom sa mga kamot sa magsisimba, nga nagkupot sa halad nga itanyag, ug itabyog kini; o ang butang nga gitanyag itabyog sa saserdote mismo. (Lev 23:11a) Mopatim-aw nga si Moises, ingong tigpataliwala sa pakigsaad sa Balaod, nagbuhat niini alang kang Aaron ug sa iyang mga anak nga lalaki sa dihang sila gikonsagrar sa pagkasaserdote. (Lev 8:28, 29) Kini nga buhat naghawas sa *pagtanyag* sa mga butang nga gihalad ngadto kang Jehova. Ang pipila ka halad-nga-tinabyog mahiadto sa mga saserdote ingong ilang bahin.—Ex 29:27.

Ang pagtanyag sa usa ka binangan (o sukod nga *omer*) sa mga unang bunga sa pagpangani sa sebada sa Nisan 16 maoy usa ka halad-nga-tinabyog nga himoon sa hataas nga saserdote. Niining maong petsa sa tuig 33 K.P. nga si Jesu-Kristo gibanhaw, "ang unang bunga kanilang nangatulog sa kamatayon." (1Co 15:20; Lev 23:11b; Ju 20:1) Sa adlaw sa Pentekostes duha ka tinapay nga may lebadura sa mga unang bunga sa trigo ang itabyog. (Lev 23:15-17) Kini mao ang adlaw nga si Jesus, ingong Hataas nga Saserdote sa mga langit,

nakahimo sa pagtanyag ngadto kang Jehova sa una sa iyang espirituwal nga mga igsoon sa Kristohanong kongregasyon, nga gikuha gikan sa taliwala sa makasasalang katawhan ug gidihogan pinaagi sa pagbubo sa balaang espiritu.—Buh 2:1-4, 32, 33; itandi ang San 1:18.

***Sagradong mga bahin* (*gialsa nga mga halad*).** Ang Hebreohanong pulong nga *teru·mah′* usahay gihubad nga "sagradong bahin" sa dihang nagpunting sa bahin sa halad nga gikuha, o gialsa, gikan sa halad ingong bahin nga iya sa mga saserdote. (Ex 29:27, 28; Lev 7:14, 32; 10:14, 15) Kini nga pulong kanunayng gihubad usab nga "amot," sa dihang nagpunting sa mga butang nga gihatag ngadto sa sangtuwaryo nga mahiadto usab sa mga saserdote ingong ilang pagkaon, gawas lamang niadtong mga butang nga gihalad diha sa halaran. —Num 18:8-13, 19, 24, 26-29; 31:29; Deu 12:6, 11.

HALAD-NGA-ILIMNON. Tan-awa ang HALAD.

HALAD-NGA-LUGAS. Tan-awa ang HALAD.

HALAD-NGA-SINUNOG. Tan-awa ang HALAD.

HALAD-NGA-TINABYOG. Tan-awa ang HALAD.

HALAD-SA-PAGKASAD-AN. Tan-awa ang HALAD.

HALAD-SA-SALA. Tan-awa ang HALAD.

HALAK, BUKID SA [Hawan nga Bukid]. Usa ka bukid nga nagsilbing timaan sa habagatan ingong utlanan sa pagpanakop sa Israel sa Yutang Saad ilalom sa pagpangulo ni Josue. (Jos 11:16, 17; 12:7) Gituohan sa kadaghanan nga ang Halak mao ang Jebel Halaq (Har He-Halaq), ang kataposang tayuktok sa K sa Palestina nga duol sa dalan gikan sa Beer-seba paingon sa Araba. Ang kabukiran nga nagsukad sa Jebel Halaq nag-ulang sa sibsibanan sa S gikan sa balasong desyerto sa K. Kon husto kini, nan ang paghubit sa Bibliya bahin sa Halak nga "paingon" o 'patungas' sa Seir mahimong magkahulogan nga ang lapad nga bahin niining bukira, nga nagsukad sa HK hangtod sa AS, nag-atubang sa Seir.

HALARAN. Sa panguna, kini maoy usa ka tinukod o taas nga dapit nga diha niana itanyag ang mga halad o sunogon ang insenso aron sa pagsimba sa matuod nga Diyos o sa laing bathala. Ang Hebreohanong pulong nga *miz·be′ach* (halaran) naggikan sa lintunganaynq berbo nga *za·vach′* (pag-ihaw; paghalad) ug busa pangunang nagtumong sa usa ka ihawanan o halaranan. (Gen 8:20; Deu 12:21; 16:2) Sa susama, ang Gregong pulong nga *thy·si·a·ste′ri·on* (halaran) naggikan sa lintunganaynq berbo nga *thy′o,* nga nagkahulogan usab ug "pag-ihaw; paghalad." (Mat 22:4; Mar 14:12) Ang Gregong pulong nga *bo·mos′* nagtumong sa halaran sa usa ka bakak nga diyos.—Buh 17:23.

Ang unang paghisgot sa halaran maoy human sa Lunop sa dihang "si Noe nagtukod ug halaran kang Jehova" ug nagtanyag ug mga halad-nga-sinunog diha niana. (Gen 8:20) Ang mga halad nga gihisgotan sa wala pa ang Lunop mao lamang kadtong iya ni Cain ug Abel, ug bisan tuod dayag nga sila naghalad, wala hisgoti kon sila ba migamit ug mga halaran o wala.—Gen 4:3, 4.

Si Abraham nagtukod ug halaran didto sa Sekem (Gen 12:7), sa usa ka dapit tali sa Bethel ug Ai (Gen 12:8; 13:3), sa Hebron (Gen 13:18), ug dayag usab didto sa Bukid sa Moria, diin siya naghalad ug usa ka laking karnero nga gihatag sa Diyos kaniya puli kang Isaac. (Gen 22:9-13) Niining ulahing dapit lamang nga espesipikong gihisgotan ang usa ka halad nga gihalad ni Abraham sa maong mga halaran. Apan, ang pangunang kahulogan sa Hebreohanong pulong nagpaila nga dihay mga halad nga gitanyag sa matag dapit nga gihisgotan. Sa ulahi si Isaac nagtukod ug halaran didto sa Beerseba (Gen 26:23, 25), ug si Jacob nagtukod ug mga halaran didto sa Sekem ug Bethel. (Gen 33:18, 20; 35:1, 3, 7) Kini nga mga halaran nga gihimo sa mga patriarka dayag nga susama sa gihisgotan sa Diyos sa ulahi diha sa pakigsaad sa Balaod, nga mahimong mga bungdo sa yuta o kaha mga plataporma nga gitukod pinaagig kinaiyanhon (dilisinapsapan) nga mga bato.—Ex 20:24, 25.

Si Moises nagtukod ug usa ka halaran human sa kadaogan batok kang Amalek, nga nagtawag niini nga Jehova-nissi (Si Jehova Mao ang Akong Ilhanang Tukon). (Ex 17:15, 16) Sa dihang gihimo ang pakigsaad sa Balaod uban sa Israel, gitukod ni Moises ang usa ka halaran didto sa tiilan sa Bukid sa Sinai, ug ang mga halad gitanyag sa ibabaw niini. Ang dugo gikan sa mga halad giwisik sa ibabaw sa halaran, sa basahon, ug sa katawhan, busa gihimong balido ug gipatuman ang pakigsaad.—Ex 24:4-8; Heb 9:17-20.

Mga Halaran sa Tabernakulo. Sa dihang gitukod ang tabernakulo, ang duha ka halaran gitukod sumala sa disenyo nga gisugo sa Diyos. Ang halaran sa halad-nga-sinunog (gitawag usab nga "halaran nga tumbaga" [Ex 39:39]) maoy gama sa kahoyng akasya nga pormag haw-ang nga kaban, nga dayag nga walay tabon o lubot. Kini maoy 2.2 m (7.3 p) kuwadrado ug 1.3 m (4.4 p) ang gihabogon nga may "mga sungay" nga nagtuybo gikan sa upat ka [*gipadayon sa panid 961*]

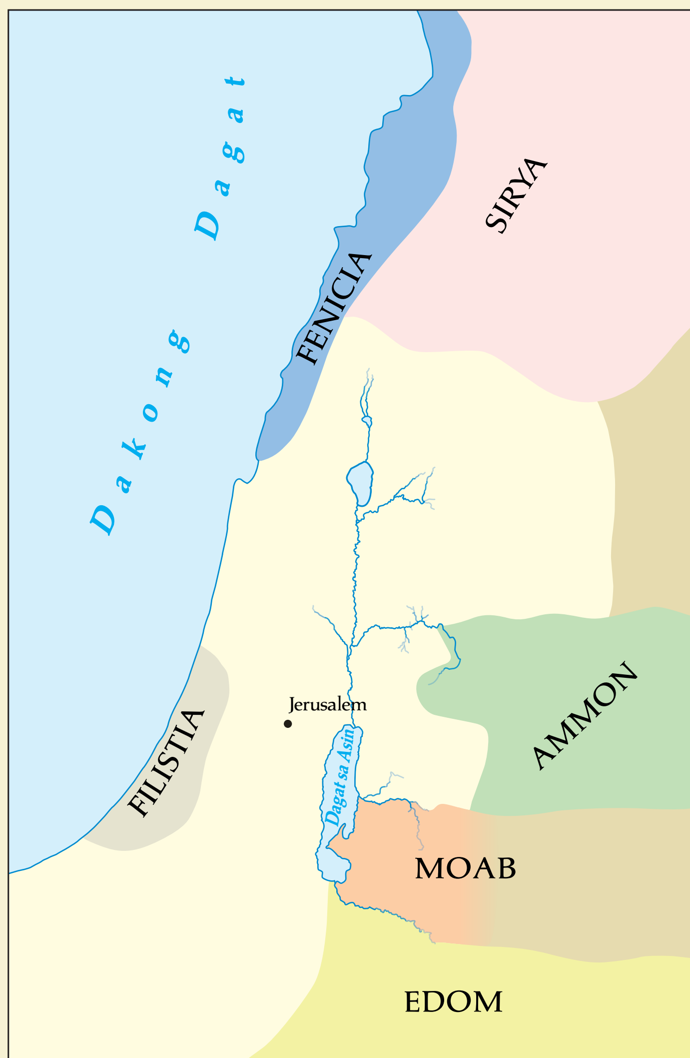
NAGPUYO sa ilang hinatag-sa-Diyos nga yuta, ang nasod sa Israel gilibotan sa mga nasod nga nagsimba sa bakak nga mga diyos. Ang mga Israelinhon migula gikan sa Ehipto, diin ang mga hayop ginasimba. Sa sidlakan ug sa habagatan-sidlakan kanila nahimutang ang Ammon, Moab, ug Edom—layong mga paryente sa mga Israelinhon apan mga magsisimba sa idolo. Ang daghag-diyos nga mga Filistehanon nag-okupar sa patag daplin sa baybayon dapit sa kasadpan. Sa amihanan sa Israel ubay sa kabaybayonan anaa ang mga Fenicianhon, kansang relihiyosong mga buhat naglakip sa sodomiya, bestialidad, ug paghalad sa bata. Ug makita sa relihiyon sa mga Siryanhon ang hubo nga mga larawan sa mga diyosa nga nagpasiugda sa ilang seksuwalidad. Aron magpadayong dalawaton kang Jehova, ang Israel kinahanglan nga magpabiling bulag gikan sa mga nasod nga naglibot kanila.

Ingong panalipod sa Israel, gihatag ni Jehova kanila ang Moisesnong Balaod, nga nahimong usa ka 'paril nga nagulang' aron magpabilin silang nahimulag sa naglibot nga mga nasod. (Efe 2:14) Kinahanglang dili sila makig-alyansa sa maong mga nasod, dili makigminyo kanila, ni mosundog sa ilang relihiyosong mga buhat. (2Cr 16:7; 2Ha 17:13-15) Basta sundon sa Israel kini nga mga balaod, sila magpabiling usa ka katawhang balaan.

Hinunoa, ang mga indibiduwal gikan sa naglibot nga mga nasod wala babagi sa pagsimba sa matuod nga Diyos. Mahimo nilang biyaan ang ilang idolatrosong mga paagi ug mahimong mga magsisimba ni Jehova. "Ang Diyos dili mapihigon." (Buh 10:34) Bisan tuod iyang gitipigang bulag ang Israel, gihikay ni Jehova nga matuman ang iyang katuyoan sa pagpanalangin sa katawhan sa tanang kanasoran sa kaulahian.—Gen 22:18.

NAGLIBOT NGA MGA NASOD
Uban ang Nalangkit nga mga Teksto

Ammon	Huk 10:6-9; 1Ha 11:5
Edom	2Cr 25:14, 15
Fenicia	1Ha 11:1, 2, 5; 16:30, 31
Filistia	Huk 10:6; 16:23; 2Ha 1:2
Moab	Num 22:4-7; 25:1-3; 2Ha 3:26, 27
Sirya	Huk 10:6; 2Cr 28:20-23

Ang mga Moabihanon nagpuyo sa gansangon nga teritoryo sa sidlakan sa Patayng Dagat. Diha sa Bato sa Moab (sa wala), si Haring Mesa nanghambog bahin sa iyang diyos nga si Kemos ug naghisgot nga mapasipalahon kang Jehova

Usa ka Ehiptohanong diyos nga si Anubis nga irong ihalas ang ulo nagpreserbar sa usa ka patayng lawas. Lakip sa mga diyos sa Ehipto mao ang mga tawo, mga langgam, ug mga hayop

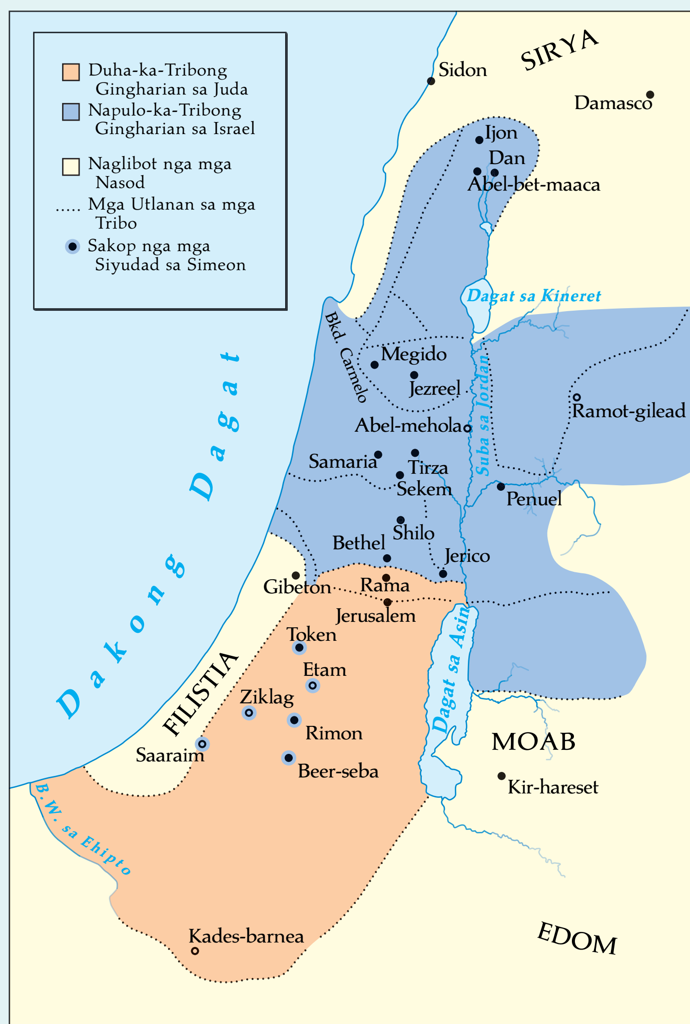
Ang mga Fenicianhon, nga nag-okupar niining yutaa ubay sa sidlakang kabaybayonan sa Mediteranyo, nagsimba sa mga diyos sama niining usa nga gipakita dinhi nga nagbarog ibabaw sa usa ka leyon

USA ka gatos ug kawhaan ka tuig lamang human si Saul nahimong unang hari sa Israel, ang nasod nasip-ak sa duha. Ngano? Tungod sa pag-apostata ni Haring Solomon. Sa tinguhang mapahimut-an ang iyang langyawng mga asawa, gitugotan ni Solomon nga makasulod sa nasod ang grabeng idolatriya, nga nagtukod ug 'hatag-as nga mga dapit' alang sa bakak nga mga diyos. Kini nga panagtapo sa pagtuo gikasilagan ni Jehova. Apan, kay maunongon sa iyang pakigsaad kang David, wala pamub-a sa Diyos ang Davidnong dinastiya. Hinunoa, iyang gimando nga langkaton ang usa ka bahin sa nasod.—1Ha 11:7-13.

Kini nahitabo niadtong 997 W.K.P. sa dihang ang mga gibuhat sa gahig-ulo nga anak ni Solomon nga si Rehoboam nakaaghat sa napulo ka tribo sa pagrebelde ug sa pagporma ug usa ka gingharian nga sa kinadak-an naglakip sa amihanang bahin sa yuta ug usab sa sakop nga mga siyudad sa mga Simeonhon nga nahimutang sa lainlaing dapit sa tibuok Juda. Ang mga tribo lamang ni Benjamin ug Levi ang nagpabiling maunongon sa habagatang gingharian sa Juda.

Si Jeroboam, ang unang hari sa amihanang gingharian, nahadlok nga mawala kaniya ang pagunong sa iyang katawhan kon sila magpadayon sa pagsimba didto sa Jerusalem, busa siya nagtukod ug kaugalingong relihiyon. Nagbutang siya ug bulawang mga nating baka didto sa Dan sa halayong amihanan ug sa Bethel nga 17 km (11 mi) lamang sa amihanan sa Jerusalem. Siya nagtudlo usab ug kaugalingong mga saserdote ug naghimog iyang kaugalingong 'balaan nga mga adlaw.'—1Ha 12:26-33.

Busa ang Israel nahimong usa ka yuta nga nabahin sa politikanhon ug relihiyoso nga paagi, usa ka yuta nga nameligro sa pagsulong sa ubang nasod ug gigusbat sa sibil nga gubat. Kay nahimulag gikan sa putling pagsimba kang Jehova, ang napulo-ka-tribo nga gingharian nahitumpawak sa moral ug espirituwal nga pagkadunot. Apan, si Jehova nagpadayon sa pagpadala sa iyang mga manalagna aron sa pagawhag kanila sa paghinulsol.

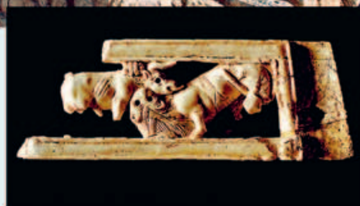

PANGUNANG MGA DAPIT
Uban ang Nalangkit nga mga Teksto

Bethel	1Ha 12:28, 29
Carmelo (Bkd.)	1Ha 18:19-40
Dan	2Ha 10:29
Jerusalem	2Cr 11:1
Jezreel	2Ha 9:30-37
Samaria	1Ha 16:23, 24
Sekem	1Ha 12:1, 25
Tirza	1Ha 15:33
Sakop nga mga siyudad	Jos 19:1-8

Mga kagun-oban sa palasyo ni Ahab sa Samaria, ug ang mga piraso nga garing nga nakaplagan sa maong dapit. Ang Samaria maoy kaulohan sa amihanang gingharian sulod sa mga 200 ka tuig

Ang pagsimba kang Baal kaylap sa amihanang gingharian. Kini nga larawan sa maong bakak nga diyos nakaplagan sa Ras Shamra sa Sirya. Sa iyang tuong kamot, naggunit siyag puspos, nga gituohang magpahinabog bagyo. Diha sa iyang wala ang usa ka pormag kilat nga may ulo sa bangkaw nga ang tumoy niini may tanom, nga nagtumong sa maayong mga epekto sa ulan sa bagyo

Ang Beitin, duol sa karaang Bethel (dili layo sa Jerusalem). Didto sa Bethel, si Jeroboam nagpatindog ug usa ka bulawang nating baka alang sa pagsimba (walay duhaduhang mas dako niining bronse nga nating baka nga gidispley sa Louvre)

Buluhatong Pagpanagna ni Elias ug Eliseo

SI Elias maoy usa ka manalagna nga mihagit alang sa usa ka panagtigi sa pagkadiyos didto sa Bukid sa Carmelo. Ang amihanang gingharian nahugawan tungod sa pagsimba kang Baal. Apan si Elias maisogong mihagit sa 450 ka manalagna ni Baal aron pamatud-an kon si Baal ba ang matuod nga Diyos. Ang ilang mabalak-ong pag-ampo sulod sa daghang takna walay nahimo. Unya si Elias nagpahimutang sa iyang halad, nagbasa niini sa tubig sa makadaghang higayon, ug nag-ampo kang Jehova. Sa dihang ang kalayo dihadihang nahulog gikan sa langit, naglamoy sa halad, ug nagtila sa tubig, ang katawhan mipatugbaw: "Si Jehova mao ang matuod nga Diyos!" Niana, gisugo ni Elias nga ang mga manalagna ni Baal pamatyon. —1Ha 18:18-40.

Bisan pa niana, si Elias nahadlok sa dihang iyang nasayran nga si Rayna Jezebel naglaraw sa pagpatay kaniya. Siya mikalagiw ug mga 150 km (95 mi) ngadto sa Beer-seba ug dayon mipanaw ug laing 300 km (190 mi) ngadto sa Bukid sa Sinai. Wala isalikway ni Jehova si Elias tungod sa iyang temporaryong pagkaluya apan nagpasalig kaniya nga aduna pay dugang buluhatong pagpanagna nga iyang himoon.—1Ha 19:1-18.

Si Eliseo mao ang manunu-nod ni Elias. Sa dihang gilibotan si Eliseo sa Siryanhong mga karo nga iggugubat, siya adunay hugot nga pagtuo nga ang Siryanhong kasundalohan mao gayod ang tinuod nga gilibotan—sa usa ka panon sa mga karo sa manulonda!—2Ha 6:15-17.

MGA DAPIT DIHA SA MAPA
Uban ang Nalangkit nga mga Teksto

Abel-mehola	1Ha 19:16
Beer-seba	1Ha 19:3
Bethel	2Ha 2:1-3, 23, 24
Carmelo (Bkd.)	1Ha 18:19-40
Damasco	2Ha 8:7-15
Dotan	2Ha 6:13-18
Ekron	2Ha 1:2-4
Gilgal	2Ha 4:38-41
Jerico	2Ha 2:4, 5, 19-22
Jezreel	1Ha 18:45, 46; 21:1, 17-26
Kison (B.W.)	1Ha 18:40
Ramot-gilead	2Ha 9:1-10
Samaria	2Ha 5:1-27; 6:19-23; 7:1-20
Sidon	1Ha 17:8, 9
Suba sa Jordan	2Ha 2:6-14
Sunem	2Ha 4:8-37
Zarepta	1Ha 17:9-24

Bukid sa Carmelo, ug makita sa luyo ang Dagat Mediteranyo. Kini ang dapit sa panagtigi pinaagi sa kalayo nga nagpamatuod nga dili si Baal kondili si Jehova mao ang matuod nga Diyos (1Ha 18:21-39)

Dapit sa Bukid sa Sinai (Horeb). Si Elias mikalagiw ug mga 450 km (285 mi) ngadto niini nga rehiyon tungod sa kapungot ni Jezebel (1Ha 19:1-18)

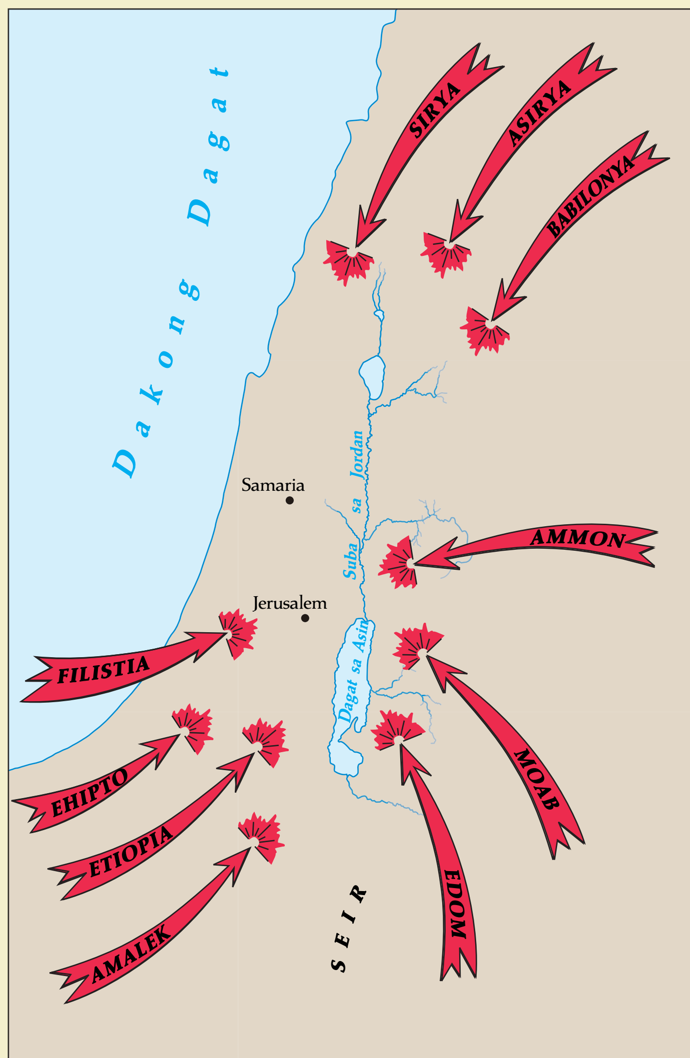

Talan-awon nga makita gikan sa Tell Dothan. Dinhi si Eliseo ug ang iyang tig-alagad sa milagrosong paagi nakakita nga, bisan tuod nga gilibotan sila sa Siryanhong kasundalohan, ang bukirong rehiyon napuno sa iggugubat nga mga karo sa kalayo sa mga manulonda nga gipadala ni Jehova (2Ha 6:13-17)

ANG Israel gilibotan sa kaawayng mga nasod nga nagtinguha sa pag-agaw sa panulondon niini. Nabuntog ba ang Israel? Sa dihang nagpabilin nga matinumanon ang Israel, kini nagmadaogon. "Si Jehova mismo nakig-away alang sa Israel."—Jos 10:14.

Kini tin-aw nga gipasundayag sa panahon sa pagmando ni Haring Jehosapat (936-mga 911 W.K.P.). Ang nag-abin nga kasundalohan sa Ammon, Moab, ug sa Bukid sa Seir misulong batok sa Juda. Si Jehosapat nangamuyo kang Jehova: 'Ania, sila mianhi aron sa pagpapahawa kanamo gikan sa imong kabtangan nga imong gipapanag-iya kanamo. Oh among Diyos, dili ba ikaw magpahamtang ug paghukom nganha kanila?' Siya magpahamtang gayod! Ang Juda gipasaligan: "Ang gubat dili inyo, kondili iya sa Diyos." Gipaguliyang ni Jehova ang kaaway, mao nga sila nagpinatyanay sa usag usa. —2Cr 20:1-23.

Sa kataposan, human sa kasiglohan sa pagpakig-away alang sa Israel, gitugotan ni Jehova ang kaawayng mga nasod sa pagsakop niini. Niadtong 740 W.K.P. gitapos sa mga Asiryanhon ang napulo-ka-tribo nga gingharian "tungod kay ang mga anak sa Israel nakasala batok kang Jehova." (2Ha 17:7-18) Unya niadtong 607 W.K.P., tungod sa pagkadili-masinugtanon ang duha-ka-tribo nga gingharian gilaglag sa mga Babilonyanhon. (2Ha 21:10-15; 22:16, 17) Kini nga yugto sa kasaysayan sa Israel nagpasiugda sa kahinungdanon sa pagsugot kang Jehova.

KAAWAYNG MGA NASOD
Uban ang Nalangkit nga mga Teksto

Amalek	Sal 83:2-4, 7
Ammon	2Cr 20:1-3, 10, 11; 2Ha 24:2
Asirya	2Ha 15:19, 20, 29; 17:1-6; 18:13-35
Babilonya	2Ha 24:1, 12-17; 25:1-21
Edom	2Cr 20:1, 2, 22; 28:17; Abd 1, 12-14
Ehipto	1Ha 14:25, 26; 2Cr 36:2-4
Etiopia	2Cr 14:9-13
Filistia	1Sa 17:1-10; 31:1-7; 2Sa 5:17-25
Moab	Sal 83:2-4, 6
Sirya	1Ha 20:1-6, 26; 2Ha 12:17, 18; 16:5-9

Asiryanhong kasundalohan nga nagdestiyero sa mga Hudiyo gikan sa Lakis. Gikan sa palasyo ni Senakerib sa Nineve

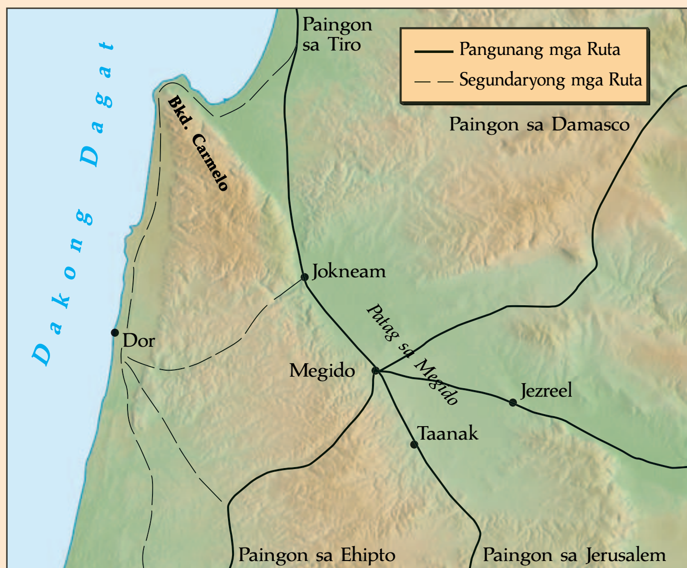

Ehiptohanong inskripsiyon nga nanghambog sa pagsakop ni Paraon Sisak sa Judeanhong mga siyudad

Babilonyanhong rekord sa pagsulong ni Nabucodonosor sa Juda

KAY maayo ang pagkapuwesto niini ug nagkontrolar sa pangunang mga ruta sa negosyo ug militar, ang Megido nahimong sentro sa internasyonal nga interes sa kapanahonan sa Bibliya. Sa patag nga walog diha sa ubos niini nahitabo ang daghang mahukmanong mga gubat. Busa, ang basahon sa Pinadayag haom nga nagngalan sa nagsingabot nga "gubat sa dakong adlaw sa Diyos nga Labing Gamhanan" ingong Har–Magedon (gikan sa Heb., nga nagkahulogang "Bukid sa Megido"). Apan, dili diha sa literal nga Megido nga kining gubata sangkaon. Maglakip kini "sa mga hari sa tibuok gipuy-ang yuta." (Pin 16:14, 16) Nianang higayona walay tawhanong magmamando ang modaog. Ang Gingharian sa Diyos mao ang modaog kanilang tanan, nga magbindikar kang Jehova nga Diyos, ang Labing Gamhanan, ingong Unibersohanong Soberano.

Ibabaw: Modelo sa karaang Megido.
Sa tuo: Talan-awon sa mga kagun-oban sa Megido gikan sa itaas, nga nag-umbaw sa Patag sa Megido (Esdraelon)

ANG Asirya maoy usa ka imperyo nga ang rekord puno sa militaryong pagpanakop, nga kanunayng dinuyogan sa sadistikong pagtratar sa mga binihag. Usa sa pangunang mga impluwensiya sa Asiryanhong kinabuhi maoy mahitungod sa relihiyon, ug ang gubat giisip ingong tinuod nga kapahayagan sa ilang relihiyon. Ang historyador nga si W. B. Wright nagtaho: "Ang pagpakig-away mao ang gikapulikian sa nasod, ug ang mga saserdote mao ang walay-hunong nga mga tigsiba sa gubat. Sa kinadak-ang bahin sila gisuportahan pinaagi sa mga inagaw sa kadaogan, nga niini ang usa ka tinong porsiyento kanunayng ihatag kanila sa dili pa makaambit ang uban, kay kini nga rasa sa mga mang-aagaw maoy hilabihan ka relihiyoso." —*Ancient Cities,* 1886, p. 25.

Ang Bibliya ug ang sekular nga kasaysayan parehong nagtaho sa kanunayng mga pagpakiglabot sa Israel ug Asirya. Sa ngadtongadto ang Israel napugos sa pagbayad ug tributo ngadto sa hari sa Asirya. Unya niadtong 740 W.K.P., ang Samaria, nga kaulohan sa amihanang gingharian, nailog, ug human niadto linibo ang gipangdestiyero. Ang kamatuoran nga gitugotan kini ni Jehova nga mahitabo nagpakita nga hilabihan na kadaotan ang apostatang Israel. Apan sa dihang misulay si Senakerib sa pagdugang sa Jerusalem diha sa iyang talaan sa mga nadaog, gilaglag sa usa ka manulonda ni Jehova ang 185,000 sa kasundalohan sa Asirya sa usa lamang ka gabii. (Isa 36:1–37:38) Sumala sa gitagna sa mga manalagna ni Jehova, sa ngadtongadto ang Asirya nahimong usa ka biniyaan nga kagun-oban, ug ang Babilonya mipuli niini diha sa esena sa kalibotan.—Isa 23:13; Sof 2:13.

PROMINENTENG MGA SIYUDAD

Nineve: Pangunang kaulohan sa imperyo, nga ang arkitektura maanindot kaayong pagkahimo ni Senakerib apan usa ka "siyudad nga nagaula ug dugo."—Nah 3:1

Cala: Nailhan sa ulahi nga Nimrud; gipili ni Ashurnasirpal II ingong iyang harianong siyudad ug kaulohan sa militar

Khorsabad: Segundaryong kaulohan nga gitukod ni Sargon II apan sa wala madugay gibiyaan human siya mamatay

Asur: Karaan nga relihiyosong kaulohan sa imperyo; si Senakerib nagtala ug 34 ka templo didto

Babilonya: Sentro sa komersiyo ug administrasyon sa habagatang Mesopotamia

Dibuho sa arkeologong si A. H. Layard nga naghulagway sa kahalangdon sa palasyo ni Haring Ashurnasirpal II sa Nimrud (Cala)

Kining dakong pak-an nga torong baka nga may ulo sa tawo gidayandayan kanhi sa palasyo ni Sargon II

Gikan sa paril sa palasyo ni Ashurnasirpal II sa Nimrud. Ang pagpangayam ug leyon maoy usa ka esport sa Asiryanhong mga hari; ang Nineve mismo gitawag nga "ang puloy-anan sa mga leyon" (Nah 2:11)

Esena sa palasyo ni Haring Ashurnasirpal II uban sa usa ka tig-alagad ug sa usa ka guwardiya nga espiritu; gikan sa palasyo sa Nimrud (Cala), gidispley diha sa British Museum. Ang relihiyon adunay dakong bahin sa politika sa Asirya

Si Haring Ashurnasirpal II gipakitang midasdas sa gubat uban sa iyang diyos nga si Asur naglupad una kaniya ug nagtiro usab ug mga pana. Gidispley diha sa British Museum

Si Haring Ashurnasirpal II nga gilibotan sa mga simbolo sa iyang mga diyos. Ang helmet nga may mga sungay giingon nga naghawas kang Asur; ang pormag lingin nga may pako dinhi niini nga hulagway nagrepresentar sa diyos-adlaw nga si Shamash; ang samag haya nga bulan mao ang emblema sa diyos-bulan nga si Sin; ug ang samag-tenedor mao ang liti ni Adad; ug ang bituon nagrepresentar kang Ishtar

Ang hawas ni Senakerib nagtamay kang Jehova ug nagsugo nga pasurenderon ang Jerusalem

Ang Prisma ni Senakerib (Prisma ni Taylor sa British Museum), usa sa kataposang mga talaan sa kasaysayan sa hari nga diha niana siya nanghambog sa iyang pagsulong sa Juda apan wala maghisgot sa kadaot nga nahiagoman sa iyang kasundalohan

Ang kabangis sa mga Asiryanhon ingon sa gihulagway diha sa ilang mga paril sa palasyo. Sa wala, ang mga Caldeanhon gipanitang buhi ug ang ilang dila gibira. Sa tuo ug ubos, ang mga binihag sa Lakis gipanitang buhi ug gilansang

Ingong katumanan sa tagna sa Bibliya, ang Nineve (ang bungtod sa Kuyunjik sa atubangan) nahimong "usa ka siyudad nga biniyaan." (Nah 2:10) Usa ka papan gikan sa Babilonyanhong Cronica (sa itaas) nag-asoy sa mga detalye sa pagpangagaw sa mga Babilonyanhon sa kanhing bantogan nga siyudad (Babilonyanhong Cronica nga B.M. [British Museum] 21901, nga nailhan sab nga Ang Cronica ni Gadd o Ang Cronica sa Pagkapukan sa Nineve)

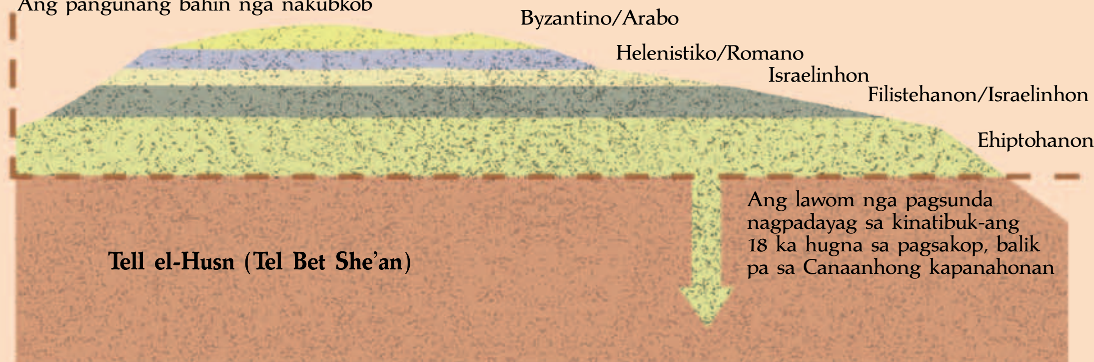
ANG arkeolohiya makapainteres sa mga estudyante sa Bibliya. Ngano? Tungod kay sa daghang mga kahimtang ang mga kaplag sa mga arkeologo nakatabang sa pagpauswag sa atong pagsabot sa kinabuhi sa kapanahonan sa Bibliya ug sa orihinal nga mga pinulongan nga niana gisulat ang Kasulatan.

Usahay ang mga kaplag sa arkeolohiya nakapahilom pa gani niadtong misaway sa pagkatukma sa pipila ka panghitabo o mga pahayag diha sa Bibliya. Pananglitan, diha bay usa ka Babilonyanhong hari nga ginganlag Belsazar ug usa ka Asiryanhong hari nga ginganlag Sargon? Hangtod sa ika-19 nga siglo, kining mga ngalana makita lamang diha sa rekord sa Bibliya. (Isa 20:1; Dan 5:1) Apan ang mga kaplag sa palasyo ni Sargon didto sa Khorsabad ug ang nabantog karon nga Cronica ni Nabonido nagtuboy sa pagkamakasaysayanhon niini nga mga magmamando.

Wala kini magpasabot nga ang ebidensiya sa pagkatinuod sa Bibliya nagdepende sa mga kaplag sa arkeolohiya. Ang Israelinhong arkeologo nga si Yohanan Aharoni miingon: "Kon hisgotan na gani ang makasaysayanhon o makasaysayanhon-geograpikanhon nga interpretasyon, ang arkeologo mogawas gikan sa natad sa eksaktong mga siyensiya, ug siya kinahanglang mosalig sa kaugalingong mga paghukom ug mga pangagpas aron makamugna ug usa ka bug-os nga makasaysayanhong larawan." Busa, sa dihang magtimbangtimbang sa ilang mga kaplag, ang mga arkeologo usahay dili mouyon sa Bibliya.

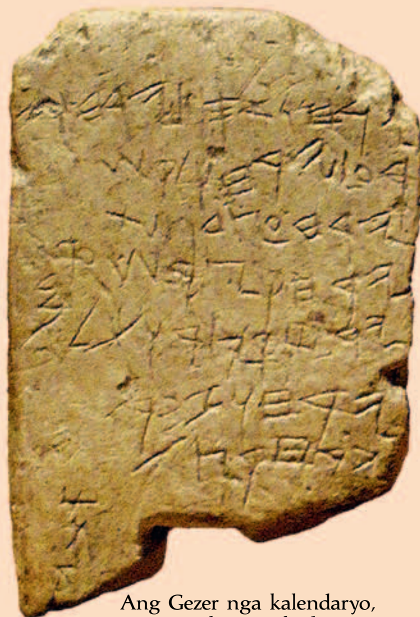
Kini ba angayng magpaduhaduha sa pagkatinuod sa Bibliya? Dili gayod. Ang usa ka pagtuo nga nagdepende lamang sa interpretasyon sa arkeolohikanhong mga kaplag sa pagkatinuod maoy mahuyang. Ang pamatuod nga ang Bibliya maoy inspirado sa Diyos makaplagan diha mismo sa Bibliya, ug dili sa arkeolohiya.

Ang bungdo nga may mga kagun-oban sa Bet-sean

Usa ka inskripsiyon nga nag-ingon: "Dinhi gidala ang mga bukog ni Uzzias, hari sa Juda. Dili pagabuksan." Kini nagtimaan sa dapit nga gilubngan pag-usab sa mga bukog sa hari, dayag nga niadtong mga unang siglo K.P.

Ang Gezer nga kalendaryo, nga gituohang sukad pa sa ikanapulong siglo W.K.P., maoy usa sa labing karaan nga mga pananglitan sa karaang Hebreohanon nga sinulat

Si Sargon II, kansang paglungtad dugay nang giduhaduhaan sa mga kritiko, nahimong ilado kaayo sa mga arkeologo

Diha sa usa ka paril sa tunel nga nagkonektar sa Tubod sa Gihon ngadto sa Linaw sa Siloam (dayag nga gihimo ni Haring Ezequias) nakaplagan ang inskripsiyon nga gipakita dinhi nga naghubit kon sa unsang paagi milampos ang maong buluhaton

[*sumpay sa panid 944*] eskina o kanto niini. Kini lukop nga gihaklapan ug tumbaga. Ang usa ka parilya o rehasrehas nga tumbaga gibutang ubos sa sanipa sa halaran "sa sulod niini," "sa may tunga-tunga." Sa pagdala sa halaran, upat ka argolya ang gitaod sa upat ka ngilit duol sa parilya, ug mopatim-awng mao ra usab kini nga mga argolya ang sul-otan sa duha ka yayongan nga kahoyng akasya nga hinaklapan ug tumbaga. Kini mahimong magkahulogan nga gibutangan ug gawang ang duha ka kilid sa halaran aron kasul-otan sa lapad nga parilya, diin ang mga argolya nagsiwil sa isig-kakilid. Magkalahi kaayo ang mga opinyon sa mga eskolar bahin niini, ug daghan ang naghunahuna nga lagmit dihay duha ka paris sa mga argolya, ug kining ikaduhang paris, nga sul-otanan sa mga yayongan, direktang gitaod sa gawas nga bahin sa halaran. Gihimo ang mga galamiton nga tumbaga sama sa mga laton ug mga pala alang sa mga abo, mga panaksan nga saloran sa dugo sa mga hayop, mga tenedor nga gamiton sa pagkuha sa unod, ug mga insensaryo.—Ex 27:1-8; 38:1-7, 30; Num 4:14.

Kining halaran nga tumbaga alang sa mga halad-nga-sinunog gibutang sa atubangan sa ganghaan sa tabernakulo. (Ex 40:6, 29) Bisan tuod kini medyo mubo ra, nga tungod niana dili na kinahanglang gamitan pa ug sakaanan, ang yuta sa palibot niini tingali gipahabogan o tingali kini adunay rampa padulong niini aron sayon ra ang pagdala sa mga halad nga ibutang diha sa sulod niini. (Itandi ang Lev 9:22, nga nag-ingong si Aaron "nanaog" gikan sa paghalad ug mga halad.) Sanglit ang hayop gihalad "sa kilid sa halaran dapit sa amihanan" (Lev 1:11), ang "dapit alang sa mantikaong mga abo" nga gikuha gikan sa halaran maoy dapit sa S (Lev 1:16), ug ang dulang nga tumbaga nga hugasanan nahimutang dapit sa K (Ex 30:18), ug dayag sa H niini maoy bakante nga niana lagmit gibutang ang sakaanan.

Halaran sa insenso. Ang halaran sa insenso (gitawag usab nga "halaran nga bulawan" [Ex 39:38]) ginama usab sa kahoyng akasya, ug ang ibabawng bahin ug ang mga kilid niini gihaklapan ug bulawan. Sa ibabaw adunay ribete nga bulawan libot niini. Ang sukod sa halaran maoy 44.5 sm (17.5 pul.) kuwadrado ug 89 sm (2.9 p) ang gihabogon, ug kini usab adunay "mga sungay" nga nagtuybo gikan sa upat ka eskina o kanto niini. Gihimo ang duha ka argolya nga bulawan ingong sul-otanan sa mga yayongan nga ginama sa akasya nga gihaklapan ug bulawan, ug kini nga mga argolya gibutang sa ubos sa ribete nga bulawan sa magkaatbang nga mga kilid sa halaran. (Ex 30:1-5; 37:25-28) Usa ka espesyal nga insenso ang sunogon sa ibabaw niini nga halaran kaduha sa usa ka adlaw, sa buntag ug sa gabii. (Ex 30:7-9, 34-38) Sa ubang mga teksto gihisgotan ang paggamit ug insensaryo alang sa pagsunog ug insenso, ug dayag nga kini gigamit usab labot sa halaran sa insenso. (Lev 16:12, 13; Heb 9:4; Pin 8:5; itandi ang 2Cr 26: 16, 19.) Ang halaran sa insenso nahimutang sa sulod sa tabernakulo sa dili pa ang kortina sa Labing Balaan, maong giingon nga kini nahimutang sa "atubangan sa arka sa pagpamatuod."—Ex 30:1, 6; 40:5, 26, 27.

Ang pagbalaan ug ang paggamit sa mga halaran sa tabernakulo. Sa panahon sa mga seremonyas sa pagpahiluna-sa-katungdanan, kining duha ka halaran gidihogan ug gibalaan. (Ex 40: 9, 10) Nianang panahona, sama usab sa misunod nga mga paghalad sa pipila ka halad-sa-sala, ang dugo sa gihalad nga mga hayop gibutang diha sa mga sungay sa halaran sa halad-nga-sinunog, ug ang nahibilin gibubo sa tiilan sa halaran. (Ex 29:12; Lev 8:15; 9:8, 9) Ang bahin sa igdidihog nga lana ug sa dugo nga diha sa ibabaw sa halaran giwisik kang Aaron ug sa iyang mga anak nga lalaki ug sa ilang mga besti aron sa pagbalaan kanila hangtod matapos ang seremonyas sa pagpahiluna-sa-katungdanan. (Lev 8:30) Tanantanan, pito ka adlaw ang gikinahanglan sa pagbalaan sa halaran sa halad-nga-sinunog. (Ex 29:37) Sa ubang mga halad-nga-sinunog, mga halad-sa-panag-ambit, ug mga halad-sa-pagkasad-an, ang dugo iwisik libot sa ibabaw sa halaran, samtang ang dugo sa mga langgam nga gihalad iwisik o patuloon pag-ayo diha sa kilid sa halaran. (Lev 1:5-17; 3:2-5; 5:7-9; 7:2) Ang mga halad-nga-lugas paasohon sa ibabaw sa halaran ingong "makapahupay nga alimyon" ngadto kang Jehova. (Lev 2:2-12) Ang nahibiling mga bahin sa halad-nga-lugas kan-on sa hataas nga saserdote ug sa iyang mga anak nga lalaki duol sa halaran. (Lev 10:12) Sa matag tuig, sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala, ang halaran hinloan ug balaanon pinaagi sa pagbutang sa hataas nga saserdote ug bahin sa dugo sa gihalad nga mga hayop nganha sa mga sungay sa halaran ug pinaagi sa pagwisik niini sa makapito nganha sa halaran. —Lev 16:18, 19.

Sa tanang mga halad nga hayop nga itanyag, may mga bahin niini nga mga hayop ang paasohon sa ibabaw sa halaran, ug tungod niini ang kalayo kanunayng pasigaon sa ibabaw sa halaran ug dili pasagdang mapalong. (Lev 6:9-13) Gikan niini magkuha ug kalayo nga gamiton sa pagsunog sa insenso. (Num 16:46) Si Aaron lamang ug ang iyang mga kaliwat nga walay mga depekto ang makaalagad diha sa halaran. (Lev 21:21-23) Ang ubang mga Levihanon maoy mga katabang lamang. Ang bisan kinsang tawo nga moduol nga dili binhi ni Aaron pagapatyon. (Num 16:40;

18:1-7) Si Kore ug ang iyang katigoman gilaglag tungod kay wala moila niini nga tinudlong buluhaton gikan sa Diyos, ug ang tumbagang mga insensaryo nga ilang gikuha gihimong nigpis nga metal nga mga palid ug gihaklap nganha sa halaran ingong usa ka ilhanan aron nga walay usa nga dili gikan sa kaliwat ni Aaron ang moduol.—Num 16:1-11, 16-18, 36-40.

Makausa sa usa ka tuig himoon ang pagtabon-sa-sala alang sa bulawan nga halaran sa insenso pinaagi sa pagbutang ug dugo gikan sa gihalad nga hayop nganha sa mga sungay niini. Ang ubang mga higayon nga butangan kini ug dugo maoy sa dihang himoon ang mga halad-sa-sala alang sa mga saserdote.—Ex 30:10; Lev 4:7.

Sa dihang kini dad-on sa mga anak nga lalaki ni Kohat, ang halaran sa insenso ug ang halaran sa mga halad-nga-sinunog pagatabonan; ang una tabonan ug usa ka asul nga panapton ug mga panit sa poka, ang ikaduha tabonan ug usa ka panapton nga balhibo sa karnero nga tininag morado ug mga panit sa poka.—Num 4:11-14; tan-awa ang TABERNAKULO.

Mga Halaran sa Templo. Sa wala pa ipahinungod ang templo ni Solomon, ang halaran nga tumbaga nga gihimo didto sa kamingawan gigamit sa pagtanyag ug mga halad sa Israel didto sa hataas nga dapit sa Gabaon. (1Ha 3:4; 1Cr 16:39, 40; 21:29, 30; 2Cr 1:3-6) Human niadto ang halaran nga tumbaga nga gihimo alang sa templo mas dako ug 16 ka pilo kay sa niadtong gihimo alang sa tabernakulo, nga may sukod nga mga 8.9 m (29.2 p) kuwadrado ug mga 4.5 m (14.6 p) ang gihabogon. (2Cr 4:1) Tungod sa gihabogon niini, nagkinahanglan kini ug sakaanan. Gilatid sa balaod sa Diyos nga dili mosaka agi sa mga ang-ang ngadto sa halaran aron dili maladlad ang pagkahubo. (Ex 20:26) Gituohan sa uban nga tungod sa mga purol nga lino nga gisul-ob ni Aaron ug sa iyang mga anak nga lalaki kini nga sugo mahimong wala na kinahanglana ug sa ingon gitugot ang pagsaka agi sa mga ang-ang. (Ex 28:42, 43) Hinunoa, lagmit gayod nga dihay hanayhay nga rampa o sakaanan nga gigamit aron makasaka ngadto sa ibabaw sa halaran sa halad-nga-sinunog. Giingon ni Josephus (*The Jewish War,* V, 225 [v, 6]) nga ang maong sakaanan gigamit alang sa halaran sa templo nga gitukod sa ulahi ni Herodes. Kon ang kahikayan sa halaran sa templo gisundog nianang sa tabernakulo, ang rampa lagmit nahimutang dapit sa H nga kiliran sa halaran. Sa ingon, "ang inumol nga dagatdagat" diin manghugas ang mga saserdote maoy kombenyente, sanglit kini nahimutang man usab dapit sa habagatan. (2Cr 4:2-5, 9, 10) Sa laing bahin, ang mga halaran nga gitukod alang sa templo mopatim-awng gisundog nianang sa tabernakulo, ug walay gihatag nga detalyadong kahubitan bahin niini.

Kini nga halaran nahimutang sa dapit diin si David unang nagtukod sa iyang temporaryong halaran sa ibabaw sa Bukid sa Moria. (2Sa 24:21, 25; 1Cr 21:26; 2Cr 8:12; 15:8) Sagad nga gituohan usab nga kini mao ang dapit diin si Abraham misulay sa paghalad kang Isaac. (Gen 22:2) Ang dugo sa gihalad nga mga hayop gibubo sa tiilan sa halaran, ug lagmit nga dihay usa ka kanalkanal nga agosanan sa dugo gikan sa dapit sa templo. Giingon nga ang templo ni Herodes adunay sama niana nga kanalkanal nga konektado sa HK nga sungay sa halaran, ug diha sa dakong bato sa dapit sa templo adunay usa ka bangag nga nakaplagan nga paingon sa usa ka tunel nga lapos sa Walog sa Kidron.

Ang halaran sa insenso alang sa templo maoy ginama sa kahoyng sedro, ug mopatim-awng mao ra kini ang kalainan tali niini ug nianang sa tabernakulo. Kini usab gihaklapan ug bulawan.—1Ha 6:20, 22; 7:48; 1Cr 28:18; 2Cr 4:19.

Panahon sa inagurasyon sa templo ang pagampo ni Solomon gitanyag atubangan sa halaran sa halad-nga-sinunog, ug sa pagkatapos niini ang kalayo nanaog gikan sa mga langit ug miut-ot sa mga halad sa ibabaw sa halaran. (2Cr 6:12, 13; 7:1-3) Bisan tuod kini adunay gidak-on nga kapin sa 79 m kwd (850 p kwd), kini nga halaran nga tumbaga gamay ra kaayo alang sa hilabihan ka daghan nga mga halad nga gihimo niadtong tungora, busa ang usa ka bahin sa sawang gibalaan tungod niana.—1Ha 8:62-64.

Sa ulahing bahin sa paghari ni Solomon, ug sa mga paghari ni Rehoboam ug Abiam, ang halaran sa mga halad-nga-sinunog napasagdan mao nga nakita ni Haring Asa nga kini kinahanglang ayohon. (2Cr 15:8) Si Haring Uzzias gihampak sa sanla tungod sa pagsulay sa pagsunog ug insenso ibabaw sa bulawan nga halaran sa insenso. (2Cr 26:16-19) Gibalhin ni Haring Ahaz ang tumbagang halaran sa halad-nga-sinunog ngadto sa usa ka kiliran ug gipulihan kini ug paganong halaran. (2Ha 16:14) Apan, ang iyang anak nga lalaking si Ezequias naghinlo, nagbalaan, ug nagpasig-uli sa halaran nga tumbaga ug sa mga galamiton niini.—2Cr 29:18-24, 27; tan-awa ang TEMPLO.

Mga Halaran Human sa Pagkadestiyero. Ang unang butang nga gitukod didto sa Jerusalem sa namalik nga mga destiyero ubos sa pagpangulo ni Zorobabel ug sa Hataas nga Saserdoteng si Jesua mao ang halaran alang sa mga halad-nga-sinunog. (Esd 3:2-6) Wala madugay gihimo usab ang usa ka bag-ong halaran sa insenso.

Ang Siryanhong hari nga si Antiochus Epiphanes nagkuha sa bulawan nga halaran sa insenso, ug duha ka tuig sa ulahi (168 W.K.P.) siya nagtu-

kod ug usa ka halaran ibabaw sa dakong halaran ni Jehova ug nagtanyag ug halad ngadto kang Zeus sa ibabaw niana. (1 Macabeo 1:20-64) Human niadto si Judas Macabeo nagtukod ug usa ka bag-ong halaran nga gama sa dili-sinapsapan nga bato ug nagpasig-uli usab sa halaran sa insenso.—1 Macabeo 4:44-49.

Ang halaran sa mga halad-nga-sinunog sa templo ni Herodes maoy gama sa dili-sinapsapan nga mga bato ug, matod ni Josephus (*The Jewish War,* V, 225 [v, 6]), kini maoy 50 ka maniko kuwadrado ug 15 ka maniko ang gihabogon, apan ang Hudiyohanong Mishnah (*Middot* 3:1) naghubit niini ingong mas gamay ug sukod. Busa mao kini ang halaran nga gihisgotan ni Jesus sa iyang adlaw. (Mat 5:23, 24; 23:18-20) Ang halaran sa insenso niana nga templo wala hubita, apan ang Lucas 1:11 nagpakita nga ang usa ka manulonda nagtindog sa tuong bahin niini sa dihang siya mipakita sa amahan ni Juan nga si Zacarias.

Ang Halaran sa Templo sa Panan-awon ni Ezequiel. Sa templo nga nakita ni Ezequiel sa iyang panan-awon, ang halaran alang sa mga halad-nga-sinunog gibutang usab sa atubangan sa templo (Eze 40:47), apan kini lahi ug disenyo nianang sa naunang mga halaran. Kini nga halaran adunay ubay-ubayng mga hunta nga may sunodsunod nga gintang. Ang sukod nga gigamit sa pagsukod niini mao ang taas nga maniko (51.8 sm; 20.4 pul.). Ang tiilan sa halaran maoy usa ka maniko ang gibag-on ug adunay "ngilit" o siwil nga usa ka dangaw (tingali 26 sm; 10 pul.) ingong panaplin libot sa ibabawng bahin, sa ingon pormag sandayong o kanalkanal, tingali aron saloran sa dugo nga ibubo. (Eze 43:13, 14) Nahimutang sa ibabaw sa tiilan niini, apan may gintang nga usa ka maniko gikan sa ngilit niini, mao ang lain nga hunta, ug ang sukod niini maoy duha ka maniko (mga 104 sm; 41 pul.) ang gihabogon. Ang ikatulong hunta adunay gintang nga usa ka maniko gikan sa ngilit niini ug upat ka maniko (mga 207 sm; 82 pul.) ang gihabogon. Kini usab adunay panaplin palibot niini nga katunga sa maniko (mga 26 sm; 10 pul.), tingali pormag ikaduhang sandayong. Sa kataposan, ang abohan sa halaran may gihabogon nga lain pang upat ka maniko ug may gintang usab nga usa ka maniko gikan sa gisundan nga hunta; gikan niini adunay nagtuybo nga upat ka "sungay." Adunay hagdanan gikan sa S ingong sakaanan ngadto sa abohan. (Eze 43:14-17) Sama sa halaran nga gitukod didto sa kamingawan, gihimo ang pito-ka-adlaw nga yugto sa pagtabon-sa-sala ug ang pagpahiluna niini. (Eze 43:19-26) Ang tinuig nga pagtabon-sa-sala himoon alang sa halaran lakip sa ubang bahin sa santuwaryo sa unang adlaw sa Nisan. (Eze 45:18, 19) Ang suba sa makapaayo nga tubig nga nakita ni Ezequiel miagos pasidlakan gikan sa templo ug midagayday sa H sa halaran.—Eze 47:1.

Ang halaran sa insenso wala espesipikong hisgoti diha sa panan-awon. Apan, ang paghubit bahin sa "halaran nga kahoy" diha sa Ezequiel 41:22, ilabina ang pagtawag niini ingong "ang lamesa nga anaa sa atubangan ni Jehova," nagpakita nga kini katumbas sa halaran sa insenso inay sa lamesa sa pasundayag nga tinapay. (Itandi ang Ex 30:6, 8; 40:5; Pin 8:3.) Kini nga halaran maoy tulo ka maniko (mga 155 sm; 61 pul.) ang gihabogon ug lagmit nga duha ka maniko (mga 104 sm; 41 pul.) kuwadrado.

Ang Ubang mga Halaran. Sanglit ang katawhan human sa Lunop wala magpadayon uban kang Noe diha sa putling pagsimba, kini nagpasabot nga dihay gihimong daghang halaran alang sa bakak nga pagsimba, ug ang mga pagpangubkob didto sa Canaan, sa Mesopotamia, ug sa ubang mga dapit nagpakita nga ang mga halaran gigamit na sukad pa sa labing sayong kapanahonan. Si Balaam sunodsunod nga nagpatindog ug pito ka halaran diha sa tulo ka lainlaing mga dapit sa iyang kawang nga mga paningkamot sa pagtunglo sa Israel.—Num 22:40, 41; 23:4, 14, 29, 30.

Ang mga Israelinhon gisugo sa paglumpag sa tanang paganong mga halaran ug sa paggun-ob sa sagradong mga haligi ug mga poste nga sagad gitukod tupad niini. (Ex 34:13; Deu 7:5, 6; 12:1-3) Dili gayod nila kini pagasundogon ni sila magtanyag sa ilang mga anak nga ipaagi sa kalayo sama sa gibuhat sa mga Canaanhon. (Deu 12:30, 31; 16:21) Inay sa pagpadaghan sa mga halaran, ang Israel kinahanglang magbaton ug *usa* lamang ka halaran alang sa pagsimba sa usa ka matuod nga Diyos, ug kini ibutang sa dapit nga pilion ni Jehova. (Deu 12:2-6, 13, 14, 27; itandi kini sa Babilonya, diin adunay 180 ka halaran alang lamang sa diyosang si Ishtar.) Sa sinugdan sila gisugo sa paghimo ug usa ka halaran nga gama sa dili-sinapsapan nga mga bato human sa ilang pagtabok sa Suba sa Jordan (Deu 27:4-8), ug kini gitukod ni Josue ibabaw sa Bukid sa Ebal. (Jos 8:30-32) Human sa pagbahin sa nasakop nga yuta, ang mga tribo ni Ruben ug Gad ug ang katunga sa tribo ni Manases nagtukod ug usa ka halaran nga bantaaw kaayo duol sa Jordan, nga tungod niini nahitabo ang temporaryong kagubot taliwala sa ubang mga tribo hangtod nga natino nga ang halaran dili diay usa ka ilhanan sa pag-apostata kondili usa lamang ka handomanan sa pagkamatinumanon kang Jehova ingong ang matuod nga Diyos.—Jos 22:10-34.

Ang ubang mga halaran gitukod, apan mopatim-aw nga kini gitukod alang sa espesipikong mga okasyon, dili kay padayong gamiton, ug kini

kasagarang gitukod may kalabotan sa mga pagpakita sa mga manulonda o tungod sa sugo sa mga manulonda. Ang usa nga gitukod didto sa Bokim ug kadtong gitukod ni Gideon ug Manoa maoy susama niana. (Huk 2:1-5; 6:24-32; 13:15-23) Ang rekord bahin sa pagpatindog sa katawhan ug halaran didto sa Bethel sa dihang naghunahuna kon unsay buhaton aron dili mapuo ang tribo ni Benjamin wala magpakita kon kadto ba adunay paguyon sa Diyos o kaha kadto mao lamay ilang 'pagbuhat kon unsay matarong sa ilang mga mata.' (Huk 21:4, 25) Ingong hawas sa Diyos, si Samuel nagtanyag ug halad didto sa Mizpa ug nagtukod usab ug usa ka halaran didto sa Rama. (1Sa 7:5, 9, 10, 17) Tingali tungod kini kay ang presensiya ni Jehova wala na magpadayag diha sa tabernakulo sa Shilo human sa pagkuha sa Arka.—1Sa 4:4, 11; 6:19-21; 7:1, 2; itandi ang Sal 78:59-64.

Ang paggamit ug temporaryong mga halaran. Sa daghang higayon, gitukod ang temporaryong mga halaran. Pananglitan, si Saul naghalad didto sa Gilgal ug nagtukod ug usa ka halaran didto sa Aijalon. (1Sa 13:7-12; 14:33-35) Sa una niyang paghalad siya gihukman tungod kay wala maghulat kang Samuel nga maoy mohimo sa paghalad, apan wala hisgoti kon sa maong mga dapit angay bang himoon ang paghalad.

Gisugo ni David si Jonatan nga sultihan si Saul nga siya wala unya sa lamesa ni Saul sa adlaw sa bag-ong bulan tungod kay siya motambong sa tinuig nga paghalad sa iyang banay didto sa Betlehem; apan, sanglit kini maoy usa lamang ka pasumangil, dili matino kon kini gisaulog ba gayod. (1Sa 20:6, 28, 29) Sa ulahi, ingong hari, si David nagtukod ug usa ka halaran didto sa giokanan ni Arauna (Ornan), ug kini maoy tungod sa sugo sa Diyos. (2Sa 24:18-25; 1Cr 21:18-26; 22:1) Ang gihisgotan sa 1 Hari 9:25 mahitungod sa 'pagtanyag ni Solomon ug mga halad diha sa halaran' tin-awng nagtumong sa iyang *pagsugo* nga himoon kini pinaagi sa awtorisadong mga saserdote.—Itandi ang 2Cr 8:12-15.

Sa dihang natukod na ang templo didto sa Jerusalem, mopatim-awng ang halaran nahimutang na gayod "sa dapit nga pagapilion ni Jehova nga inyong Diyos . . . ug didto ka moadto." (Deu 12:5) Gawas sa halaran nga gigamit ni Elias didto sa Bukid sa Carmelo sa dihang gihimo ang panagtigi pinaagig kalayo batok sa mga saserdote ni Baal (1Ha 18:26-35), ang apostasya mao lamang ang hinungdan sa pagtukod ug ubang mga halaran. Si Solomon mao ang unang sad-an sa maong apostasya tungod sa impluwensiya sa iyang langyawng mga asawa. (1Ha 11:3-8) Si Jeroboam nga naghari sa bag-ong natukod nga amihanang gingharian nanlimbasog sa pag-agni sa iyang mga ginsakpan nga dili moadto sa templo sa Jerusalem pinaagi sa pagtukod ug mga halaran didto sa Bethel ug Dan. (1Ha 12:28-33) Dayon gitagna sa usa ka manalagna nga sa paghari ni Haring Josias sa Juda ang mga saserdote nga nag-alagad diha sa halaran sa Bethel pagapatyon ug ang mga bukog sa patayng mga tawo pagasunogon diha sa halaran. Ang halaran napikas ingong usa ka ilhanan, ug ang tagna bug-os nga natuman sa ulahi.—1Ha 13:1-5; 2Ha 23:15-20; itandi ang Am 3:14.

Sulod sa pagmando ni Haring Ahab sa Israel, midaghan ang paganong mga halaran. (1Ha 16:31-33) Sa panahon ni Haring Ahaz sa Juda, dihay mga halaran "sa matag suok sa Jerusalem" ug usab dihay daghang "hatag-as nga mga dapit." (2Cr 28:24, 25) Si Manases nagtukod pa gani ug mga halaran diha sa sulod sa balay ni Jehova ug ingon man usab mga halaran alang sa pagsimba "sa tanang panon sa kalangitan" diha sa sawang sa templo. —2Ha 21:3-5.

Bisan tuod sa popanahon gilumpag sa matinumanong mga hari kining idolatroso nga mga halaran (2Ha 11:18; 23:12, 20; 2Cr 14:3; 30:14; 31:1; 34:4-7), sa wala pa malaglag ang Jerusalem si Jeremias nakaingon gihapon nga: "Ang imong mga diyos nahimong sama kadaghan sa imong mga siyudad, Oh Juda; ug ingon ka daghan sa kadalanan sa Jerusalem ang mga halaran nga inyong gipahimutang alang sa makauulaw nga butang, mga halaran aron sa paghimog gipaaso nga halad kang Baal."—Jer 11:13.

Panahon sa pagkadestiyero ug sa yugto sa mga apostoles. Sumala sa Elephantine Papyri, sa yugto sa pagkadestiyero ang mga Hudiyo nga mikalagiw ngadto sa Elephantine sa Ibabaw nga Ehipto nagtukod ug usa ka templo ug usa ka halaran; ug pipila ka siglo sa ulahi ang mga Hudiyo duol sa Leontopolis nagtukod usab ug ingon niana. (*Jewish Antiquities,* XIII, 62-68 [iii, 1]; *The Jewish War,* VII, 420-432 [x, 2, 3]) Ang templo ug halaran sa Leontopolis gitukod ni Saserdote Onias tungod sa iyang tinguha nga matuman ang Isaias 19: 19, 20.

Sa Komong Panahon, si apostol Pablo sa dihang nakigsulti sa mga taga-Atenas naghisgot sa usa ka halaran nga gipahinungod "Alang sa Usa ka Diyos nga Wala Mailhi." (Buh 17:23) Adunay daghang makasaysayanhong mga impormasyon nga magpamatuod niini. Si Apollonius sa Tyana, nga miduaw sa Atenas sa ulahi human sa pagduaw ni Pablo, gitaho nga nag-ingon: "Ang pagdayeg sa tanang diyos maoy pagpakita gayod ug kaalam ug pagkamakataronganon, ilabina didto sa Atenas, diin ang mga halaran gitukod aron sa pagpasidungog bisan sa mga diyos nga wala mailhi." (Philostratus, *The Life of Apollonius of Tyana,* VI, III) Ang geograpo

nga si Pausanias sa ikaduhang siglo K.P. nagtaho nga diha sa dalan gikan sa dunggoanan sa Luok sa Phaleron paingon sa siyudad sa Atenas iyang nakita ang "mga halaran sa mga diyos nga ginganlag Wala Mailhi, ug sa mga bayani." Siya naghisgot usab sa "usa ka halaran sa Mga Diyos nga Wala Mailhi" sa Olympia. (*Description of Greece,* Attica, I, 4; Elis I, XIV, 8) Ang usa ka susamang halaran nakaplagan niadtong 1909 didto sa Pergamo diha sa sulod sa templo ni Demeter.

Ang Gihawasan sa mga Halaran. Sa Hebreohanon kapitulo 8 ug 9 si apostol Pablo tin-awng nagpakita nga ang tanang butang nga nalangkit sa pag-alagad sa tabernakulo ug sa templo maoy mga hulad sa mga butang nga langitnon. (Heb 8:5; 9:23) Ang gihawasan sa duha ka halaran gipatin-aw diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan. Ang halaran sa mga halad-nga-sinunog naghawas sa "kabubut-on" sa Diyos, buot ingnon, ang iyang pagkaandam sa pagdawat sa hingpit nga tawhanong halad sa iyang bugtong nga Anak. (Heb 10:5-10) Ang pagkanahimutang niini atubangan sa ganghaan sa sangtuwaryo nagpasiugda nga gikinahanglan ang pagtuo sa maong halad lukat ingong usa ka kinahanglanon aron dawaton sa Diyos. (Ju 3:16-18) Ang sugo nga magbaton lamang ug usa ka halaran maoy kaharmonya sa gipahayag ni Kristo: "Ako ang dalan ug ang kamatuoran ug ang kinabuhi. Walay makaadto sa Amahan kon dili pinaagi kanako," ingon man usab sa daghang teksto nga naghisgot sa panaghiusa nga kinahanglang makita labot sa Kristohanong pagtuo.—Ju 14:6; Mat 7:13, 14; 1Co 1:10-13; Efe 4:3-6; matikdi usab ang tagna ni Isaias sa Isa 56:7; 60:7, nga ang katawhan sa tanang kanasoran magaganayan ngadto sa halaran sa Diyos.

Makaiikag nga bisan tuod ang pipila ka indibiduwal mikalagiw ngadto sa halaran, migunit sa mga sungay niini, kay naglaom nga makabaton ug panalipod, ang balaod sa Diyos naglatid nga ang tinuyong mamumuno pagakuhaon "bisan gikan sa akong halaran aron mamatay." (Ex 21:14; itandi ang 1Ha 1:50-53; 2:28-34.) Ang salmista miawit: "Ako manghunaw sa akong mga kamot sa pagkainosente, ug ako molakaw libot sa imong halaran, Oh Jehova."—Sal 26:6.

Bisan tuod gigamit sa nag-angkong mga Kristohanon ang Hebreohanon 13:10 ingong basehanan sa pagtukod ug literal nga mga halaran, ang konteksto nagpakita nga ang "halaran" nga gihisgotan ni Pablo maoy dili literal kondili simboliko. (Heb 13:10-16) Ang *Cyclopædia* ni M'Clintock ug Strong (1882, Tomo I, p. 183) nag-ingon mahitungod sa unang mga Kristohanon: "Sa dihang gibiaybiay ang karaang mga manlalaban sa pagtuo tungod kay walay mga templo, mga halaran, mga ampoanan, sila mitubag lamang nga 'Wala kamiy mga ampoanan ug mga halaran.' " Nagkomento sa Hebreohanon 13:10, ang *Word Studies in the New Testament* ni M. R. Vincent (1957, Tomo IV, p. 567) nag-ingon: "Sayop nga mangita diha sa Kristohanong kahikayan ug usa ka espesipikong butang nga katumbas sa *halaran*—krus, o lamesa sa kalawat, o kaha kang Kristo mismo. Hinunoa ang mga konsepto sa pagduol ngadto sa Diyos,—ang halad, pagtabon-sa-sala, kapasayloan ug pagdawat, kaluwasan,—nalangkob ug gihawasan sa katibuk-an sa usa ka halaran, maingon nga ang Hudiyohanong halaran mao ang sentro diin nalangkob kining tanan nga konsepto." Ang pagpadaghan ug mga halaran gikondenar pag-ayo sa Hebreohanong mga manalagna. (Isa 17:7, 8) Si Oseas nag-ingon nga si Epraim "nagpadaghan sa mga halaran aron makasala" (Os 8:11; 10:1, 2, 8; 12:11); si Jeremias naghisgot nga ang sala sa Juda gikulit "diha sa mga sungay sa ilang mga halaran" (Jer 17:1, 2); ug gitagna ni Ezequiel ang pagpatay sa bakak nga mga magsisimba "libot sa ilang mga halaran" (Eze 6:4-6, 13).

Ang mga kapahayagan bahin sa paghukom sa Diyos gilangkit usab sa matagnaong paagi sa tinuod nga halaran. (Isa 6:5-12; Eze 9:2; Am 9:1) Gikan sa "ilalom sa halaran" nga ang mga kalag niadtong gipamatay tungod sa pagpamatuod bahin sa Diyos misinggit sa simbolikong paagi: "Hangtod kanus-a, Soberanong Ginoo nga balaan ug matuod, nga ikaw magpugong pa sa paghukom ug sa pagpanimalos sa among dugo batok kanilang nanagpuyo sa yuta?"—Pin 6:9, 10; itandi ang 8:5; 11:1; 16:7.

Sa Pinadayag 8:3, 4 ang bulawang halaran sa insenso dayag nga gilangkit sa mga pag-ampo sa mga matarong. Naandan taliwala sa mga Hudiyo ang pag-ampo "sa takna sa paghalad ug insenso." (Luc 1:9, 10; itandi ang Sal 141:2.) Ang paggamit ug usa lamang ka halaran sa pagtanyag ug insenso maoy katumbas usab sa usa ka paagi sa pagduol sa Diyos nga gilatid diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan.—Ju 10:9; 14:6; 16:23; Efe 2:18-22; tan-awa ang HALAD.

HALAS, BITIN [Heb., *na·chash', tan·nin', tse'pha', tsiph·'oh·ni';* Gr., *o'phis*]. Usa ka taas, himbison, walay kuyamoy nga reptilya. Ang mga halas moaginod pinaagi sa ilang tiyan, ug tungod kay duol ra kaayo ang ilang ulo sa yuta, ang ilang nagkitiwkitiw nga dila morag nagatila sa abog. (Gen 3:14) Kapin sa 30 ka matang sa mga bitin ang makaplagan sa Israel.

Ang Hebreohanong pulong nga *na·chash'* dayag nga usa ka komon o kasagarang termino nga gigamit sa pagtawag sa tanang bitin o samag-halas nga mga linalang, ug kini sagad gigamit uban sa laing

Hebreohanong mga pulong nga nagtumong sa usa ka partikular nga matang sa bitin. (Sal 58:4; 140:3; Pr 23:32) Busa, una, ang tribo ni Dan gipakasama sa "usa ka halas [*na·chash′*]" ug dayon sa espesipiko ngadto sa "usa ka bitin nga sungayan [*shephiphon′*]" nga diha sa daplin sa dalan ug namaak sa mga kaaway sa Israel. (Gen 49:17) Kining Hebreohanong termino maoy katumbas sa Gregong pulong nga *o′phis,* nga usa usab ka komon nga termino. Bisan tuod daghang bitin sa Israel karong adlawa nga dili malala, ang kadaghanang gihisgotan sa Bibliya maoy mga bitin nga peligroso o malala.

Diha sa asoy bahin sa paghimo sa sungkod ni Moises ingong usa ka bitin (Ex 7:9-13), gigamit ang Hebreohanong pulong nga *tan·nin′,* dayag nga nagtumong sa usa ka "dakong bitin" sanglit gigamit ang maong pulong diha sa ubang mga teksto nga naghubit sa usa ka dakong linalang sa dagat. (Gen 1:21; Job 7:12; Sal 74:13; 148:7; Isa 27:1; 51:9) Ang ubang mga teksto diin kini nga termino tinawng gipadapat ngadto sa malala nga mga bitin mao ang Deuteronomio 32:33 ug Salmo 91:13, diin gihisgotan usab ang mga kobra. Human sa pagkadestiyero, ang usa ka tuboran sa Jerusalem nailhan ingong "Tuboran sa Dakong Bitin."—Neh 2:13.

Ang Hebreohanong mga pulong nga *'eph·'eh′; tse′pha'; tsiph·'o·ni′;* ug ang Gregong mga pulong nga *a·spis′* ug *e′khi·dna* naghulagway sa malala nga mga bitin nga may talagsaon kaayong mga tango nga mahimong tagoan diha sa alingagngag kon kini dili gamiton. Ang lala sa mga bitin nagkalainlain segun sa mga matang niini, ug daghan niini ang makaplagan sa Palestina. Usa sa labing peligroso mao ang *sand viper* (*Vipera ammodytes*) sa Walog sa Jordan. Ang laing matang mao ang *Palestine viper* (*Vipera palaestina*). Ang Hebreohanon nga *'eph·'eh′* kasagarang gilangkit sa Arabiko nga *'af'an,* nga nagtumong sa usa ka bitin nga gitawag ug *carpet viper,* usa ka malalang bitin sa balason nga kapatagan sa Jerico. Ang Gregong pulong nga *a·spis′* kas-a lamang makita sa Balaang Bibliya, diha sa Roma 3:13, diin si apostol Pablo, sa paghisgot sa mga makasasala, nag-ingon: "Ang lala sa mga bitin anaa sa luyo sa ilang mga ngabil." Dinhi ang apostol nagkutlo sa Salmo 140:3: "Ang lala sa bitin nga sungayan anaa sa ilalom sa ilang mga ngabil." Busa, ang mga bitin nga gihisgotan sa Roma 3:13 maoy mga bitin nga sungayan.—Tanawa ang BITIN NGA SUNGAYAN.

Ang kagrabe sa lala sa bitin mao ang gipasabot diha sa Job 20:16, diin si Zopar naghisgot sa "dila sa usa ka bitin" ingong makamatay. Sa dihang nalunod ug nadagsa didto sa pulo sa Malta, gikuha ni apostol Pablo ang usa ka bangan nga kahoy ug gibutang kini diha sa kalayo sa dihang ang usa ka bitin migula ug miukob sa kamot ni Pablo. Apan, "gisawilik [ni Pablo] ang malalang linalang ngadto sa kalayo ug siya wala maunsa," bisan tuod ang mga tawo nga nagtindog sa palibot nagpaabot nga si Pablo manghubag o kalit nga mamatay.—Buh 28:3-6.

Ang iladong mga kinaiyahan sa usa ka halas gihisgotan sa lainlaing mga teksto: ang pagdailos niini (Job 26:13), ang pagpaak niini ug ang tagoanan niini diha sa mga paril nga bato (Ecc 10:8, 11; Am 5:19), ingon man usab ang pagkamabinantayon niini (Gen 3:1). Kining ulahi nga kinaiyahan gigamit ni Jesus ingong pananglitan sa pagtambag sa iyang mga tinun-an bahin sa ilang panggawi kon anaa taliwala sa samag lobo nga mga magsusupak.—Mat 10:16.

Ang maong 'pagkamabinantayon' gihisgotan sa usa ka iladong Britano nga zoologo, si H. W. Parker, diha sa iyang basahon nga *Snakes: A Natural History* (1977, p. 49): "Bisan sa pangataposang pagdepensa niini, ang sumbalik nga pag-atake sa sinugdanan tingali maoy tungod kay nahagit lamang inay nga tininuod; kini subsob nga moaksiyon sa pagtuka uban ang kaisog, apan kini hanahana lang ug usahay dili gani ibuka ang baba. Sagad niining higayona ang bitin mohinayhinay na sa pagbadbad sa lawas niini gikan sa pagluko aron daling makakalagiw kon ang kaaway mosibog. Apan kon kini bug-os nang moatake, sundon niini ang paagi nga naandan nilang buhaton sa dihang moatake sa ilang tukbonon, apan sa mas agresibo pa; ang mga bitin nga kasagarang mamaak ug dayon mobuhi sa ilang biktima, o kasagarang molikos niini, mopaak nga sublisubli o motuok sa moatake kanila."

Mahulagwayong Paggamit. Ang halas gigamit sa mahulagwayong paagi diha sa daghang teksto: Ang pagpamakak sa daotan gipakasama sa lala sa halas (Sal 58:3, 4), ang hait nga dila sa mga tawong nagalaraw ug daotan gipakasama sa dila sa halas (Sal 140:3), ug gihubit nga ang bino kon pasobrahan mamaak sama sa halas (Pr 23:32). Naghubit sa pagkadaotan nga gibatasan sa Israel nga katawhan sa Diyos, si manalagnang Isaias misulat: "Sila namusa ug mga itlog sa usa ka malalang bitin . . . Si bisan kinsa nga mokaon sa pipila sa ilang mga itlog mamatay, ug ang itlog nga napusgay mapusa ingong usa ka bitin." (Isa 59:5) Ang kadaghanan sa mga bitin mangitlog, apan may pipila nga dili mangitlog.

Ang kawalay kapintasan ug kasakit taliwala sa napasig-uling katawhan ni Jehova gilarawan pinaagi sa kahimtang nga ang 'pagkaon sa halas maoy abog.'—Isa 65:25.

Ang halas o bitin gigamit usab sa simbolikong paagi diha sa kapahayagan sa paghukom sa Diyos batok sa pipila ka nasod, sama sa Filistia (Isa 14:29)

ug sa dili-matinumanong Juda (Jer 8:17), maingon man sa Ehipto, kansang tingog gipakasama sa usa ka halas, sa walay duhaduha nagtumong sa paghagishis sa dihang mosibog tungod sa pagkapildi o sa pag-agulo sa nasod tungod sa katalagman nga naagoman niini. (Jer 46:22) Kining ulahing paghisgot tingali maoy usa ka ekspresyon nga gigamit aron iladlad nga walay kapuslanan ang gibuhat sa Ehiptohanong mga paraon sa pagsul-ob sa *uraeus,* usa ka larawan sa sagradong bitin nga gibutang sa atubangan sa ilang purong, ingong panagang nga naggikan sa diyosa-halas nga si Uatchit. Sa Miqueas 7:17, ang tanang nasod nga nakigbatok sa katawhan sa Diyos gitagna nga mapugos sa 'pagtilap sa abog sama sa mga halas.'—Tan-awa usab ang Am 9:3.

Sa Jeremias 51:34, ang babayeng molupyo sa Zion nagpakasama kang Haring Nabucodonosor sa usa ka "dakong bitin" nga milamoy kaniya.

Gitawag ni Juan nga Tigbawtismo ang mga Pariseo ug mga Saduseo nga "kaliwat sa mga bitin." (Mat 3:7; Luc 3:7) Ug gitawag usab ni Jesu-Kristo ang mga eskriba ug mga Pariseo nga "kaliwat sa mga bitin" tungod sa ilang pagkadaotan ug sa makamatayng espirituwal nga kadaot nga ilang ikapahamtang sa walay kalibotang mga tawo.—Mat 12:34; 23:33.

Si Satanas nga Yawa. Sa Pinadayag 12:9 ug 20:2 si Satanas, ang pangunang magsusupak sa Diyos, gitawag ingong "ang orihinal nga halas," dayag nga tungod sa iyang paggamit sa literal nga halas didto sa Eden ingong iyang instrumento sa pagpakigsulti sa babaye. (Gen 3:1-15) Ingong "ang orihinal nga halas," sa espirituwal nga diwa siya usab mao ang amahan sa uban pang mga magsusupak; busa sila gitawag ni Jesus nga "mga halas, kaliwat sa mga bitin."—Mat 23:33; itandi ang Ju 8:44; 1Ju 3:12.

Sa bakak nga relihiyon. Ang halas maoy kanunayng simbolo sa paganong mga relihiyon ug sagad ginasimba. (MGA HULAGWAY, Tomo 2, p. 530) Sa Mesopotamia, Canaan, ug Ehipto ang halas maoy usa ka simbolo sa pagkamasanayon ug sa mga diyosa sa sekso; ang duha ka halas nga nagbalikisay sa usag usa gigamit sa pagtumong sa pertilidad pinaagig pagpakigsekso, ug tungod kay sublisubling magluno ang panit sa halas, kini gigamit ingong simbolo sa matunhayong kinabuhi.

Si Haring Ezequias milihok aron sa paghanaw sa bisan unsang pagsimba sa mga halas taliwala sa iyang mga ginsakpan pinaagi sa pagdugmok sa halas nga tumbaga nga gigamit sa panahon ni Moises sa dihang miatake ang malala nga mga bitin didto sa kamingawan.—Num 21:6-9; 2Ha 18:4; tan-awa ang HALAS NGA TUMBAGA; MALALANG BITIN.

HALAS NGA TUMBAGA. Ang tumbaga nga larawan o dagway sa usa ka halas nga giumol ni Moises sa panahon sa pagpanaw sa mga Israelinhon didto sa kamingawan. Duol sa utlanan sa Edom ang katawhan mirebelde ug mireklamo bahin sa milagrosong gitagana nga mana ug sa abiyo nga tubig. Busa gisilotan sila ni Jehova pinaagi sa pagpadalag malalang mga halas sa ilang taliwala, ug daghan ang nangamatay tungod kay gipaak sa mga halas. Human maghinulsol ang katawhan ug si Moises nagpataliwala alang kanila, gisultihan ni Jehova si Moises nga maghimog larawan sa usa ka halas ug magbutang niini diha sa usa ka ilhanang tukon. Gibuhat kini ni Moises, ug "nahitabo nga kon ang usa ka halas makapaak kang bisan kinsa ug siya mosud-ong sa halas nga tumbaga, siya magpabiling buhi."—Num 21:4-9; 1Co 10:9.

Wala ipaila sa Kasulatan kon unsang matanga sa malalang halas ang gipadala ni Jehova taliwala sa katawhan. Ang Hebreohanong ekspresyon alang sa "mga halas nga malala" (*han·necha·shim′ has·sera·phim′*) sa Numeros 21:6 mahimong magpasabot sa "malalang mga bitin," tingali tungod sa kaul-ol o sa makapahubag nga epekto sa lala niini.

Gitipigan sa mga Israelinhon ang halas nga tumbaga ug sa ulahi sayop nga misugod sa pagsimba niini ug mihimog gipaaso nga halad alang niini. Busa, ingong bahin sa iyang relihiyosong mga reporma, gigupok sa Judeanhon nga si Haring Ezequias (745-717 W.K.P.) ang kapin sa 700-anyos nga halas nga tumbaga tungod kay kini gihimong idolo sa katawhan. Sumala sa Hebreohanong teksto, ang asoy sa 2 Hari 18:4 sa literal mabasa, "siya nagsugod sa pagtawag niini nga Nehushtan." Ang pipila ka hubad wala maghubad sa pulong nga "Nehushtan." (*AT; Ro; RS*) Sa leksikon ni Koehler ug Baumgartner, ang gisugyot nga mga kahulogan sa Hebreohanong termino nga *nechush·tan′* mao ang "halas nga bronse" ug "idolong halas nga bronse." (*Hebräisches und Aramäisches Lexikon zum Alten Testament,* Leiden, 1983, p. 653) Ang *Bag-ong Kalibotang Hubad* tukmang nagtawag sa halas nga tumbaga ingong *"tumbagang halas nga idolo."*

Gipatin-aw ni Jesu-Kristo ang matagnaong kahulogan sa nahitabo didto sa kamingawan diin nalangkit ang halas nga tumbaga sa dihang iyang gisultihan si Nicodemo: "Dugang pa, walay tawo nga nakasaka sa langit gawas kaniya nga nanaog gikan sa langit, ang Anak sa tawo. Ug ingon nga giisa ni Moises ang halas didto sa kamingawan, sa ingon usab kinahanglang igaisa ang Anak sa tawo, aron ang tanan nga nagtuo kaniya makabaton ug kinabuhing walay kataposan." (Ju 3:13-15)

Sama sa halas nga tumbaga nga gibutang ni Moises sa usa ka tukon didto sa kamingawan, ang Anak sa Diyos gilansang o gibitay diha sa estaka, nga sa panglantaw sa daghan maorag siya usa ka mamumuhat ug daotan ug usa ka makasasala, sama sa usa ka bitin, nga nahimong tinunglo. (Deu 21:22, 23; Gal 3:13; 1Pe 2:24) Didto sa kamingawan ang usa ka tawo nga gipaak sa usa sa malalang mga halas nga gipadala ni Jehova taliwala sa mga Israelinhon kinahanglan gayong molantaw sa halas nga tumbaga uban ang pagtuo. Sa susama, aron makabaton ug kinabuhing walay kataposan pinaagi ni Kristo, gikinahanglan ang pagpasundayag ug pagtuo kaniya.

HALHUL. Usa ka siyudad sa bukirong rehiyon sa Juda. (Jos 15:20, 48, 58) Ang samang ngalan gilangkit pa gihapon sa usa ka balangay ug sa usa ka bantaaw nga bungtod nga mga 6 km (3.5 mi) sa A sa Hebron.

HALI [Dayandayan]. Usa ka lungsod sa utlanan sa Aser nga gitala taliwala sa Helkat ug Beten. (Jos 19:24, 25) Bisan tuod dili matino ang nahimutangan niini, gituohan nga mao kini ang Khirbet Ras ʽAli (Tel ʽAlil), mga 17 km (11 mi) sa SHS sa Haifa. Busa ikaingon nga nahimutang kini sa sidlakang tumoy sa Patag sa Aco.

HALIGI. Usa ka poste nga gigamit sa pagsuportar sa usa ka tinukod o estruktura.

Ang pipila ka karaang mga tawo sa Tungang Sidlakan nagpatindog ug sagradong mga haligi alang sa ilang bakak nga relihiyon; lagmit nga kini nalangkit sa simbolo sa kinatawo sa lalaki. Ang mga Israelinhon, sa pagsulod sa Yutang Saad, kinahanglang magagun-ob sa maong sagradong mga haligi, ug sila gidid-an sa pagpatindog ug sama niana nga mga haligi. (Deu 7:5; 16:22) Apan, usahay sila nalangkit sa paganong relihiyon ug migamit ug sagradong mga haligi.—1Ha 14:23; 2Ha 3:2; tan-awa ang SAGRADONG HALIGI.

Kasukwahi gayod sa sayop nga paggamit sa mga haligi nga gidumtan sa Diyos, ang Hebreohanong Kasulatan naghisgot sa pagpatindog ug mga haligi o mga bato ingong handomanan. Ang maong mga haligi wala simbaha sa idolatrosong paagi ni simbolo kini sa seksuwal nga mga sangkap. Kini nagsilbing tigpahinumdom sa makasaysayanhong mga buhat o mga hitabo.

Sa duha ka higayon si Jacob nagpatindog ug mga haliging bato didto sa Bethel. Kining duha ka kahimtang nagpahinumdom sa talagsaong pagpakiglabot ni Jehova kang Jacob diha sa maong dapit. (Gen 28:18, 19, 22; 31:13; 35:14, 15) Ang haligi nga gipatindog ni Jacob ibabaw sa lubnganan ni Raquel sa walay duhaduha maoy usa ka bato ug naglungtad pa gihapon sa adlaw ni Moises. (Gen 35:19, 20) Sa dihang gidawat sa mga Israelinhon ang mga balaod nga nadawat ni Moises gikan sa Diyos, si Moises nagtukod ug usa ka halaran ug "napulog-duha ka haligi katugbang sa napulog-duha ka tribo sa Israel." (Ex 24:4) Gihatag ni Josue ang samang instruksiyon maylabot sa mga bato nga maghawas sa mga tribo, bisan tuod ang asoy wala magtawag niini ingong mga haligi. Kini magsilbing handomanan alang sa Israel ug maghatag ug kahigayonan sa mga amahan sa pagpatin-aw ngadto sa ilang mga anak kon unsay kahulogan sa napulog-duha ka bato.—Jos 4:1-9, 20-24.

Ang usa ka pakigsaad o kadaogan mahimong timan-an pinaagi sa pagpatindog ug bato, sagad nga usa ka haligi. (Gen 31:44-53; Jos 24:26; 1Sa 7:10-12) Human sa iyang kadaogan batok sa mga Amalekanhon, si Haring Saul 'nagtukod ug usa ka monyumento alang sa iyang kaugalingon didto sa Carmelo.' (1Sa 15:12) Ang Hebreohanong pulong dinhi nga gihubad nga "monyumento" kasagarang gihubad nga "kamot," apan gigamit usab kini diha sa 2 Samuel 18:18 maylabot sa "haligi" nga gipatindog ni Absalom nga gitawag nga "Monyumento ni Absalom" (*NW, AT, RS*), busa dayag nga si Saul nagpatindog ug usa ka monyumento o haligi sa kadaogan.—Itandi ang Isa 56:5; tan-awa ang ABSALOM.

Ang ideya nga ang usa ka haligi gihimong usa ka handomanang monyumento lagmit mao ang gitumong sa tagna sa Isaias 19:19. Gisulat sa ikawalong siglo W.K.P., kini naghisgot bahin sa mga kahimtang human sa kalaglagan sa Jerusalem niadtong 607 W.K.P. Ang uban sa mga Hudiyo nga gibilin sa mga Babilonyanhon sa ilang yuta mikalagiw ngadto sa Ehipto ug mipuyo sa mga siyudad sa Ehipto, ingon sa gitagna sa Isaias 19:18. (Jer 43:4-7; 44:1) Busa ang saad nga adunay "usa ka haligi alang kang Jehova" tupad sa utlanan sa Ehipto gisabot sa daghang mga komentarista nga nagkahulogan nga si Jehova pagahinumdoman didto sa Ehipto, may literal man nga haligi o wala.—Itandi ang Isa 19:20-22.

Mga Haligi sa Gambalay. Ang mga gihisgotan sa Bibliya ug sa arkeolohikanhong mga kaplag nagpakita nga ang mga haliging kahoy, bato, ug tisa gigamit didto sa Tungang Sidlakan ingong mga tukod sa gambalay. Sagad ang mga sagbayan sa atop o ang itaas nga mga andana sa usa ka tinukod gisangga sa pinatindog nga mga haligi. (Pr 9:1; Huk 16:25, 29; 1Ha 7:2) Ang kahoy o tisa nga mga haligi lagmit gipatong diha sa pundasyon nga mga bato. Ang gipanag-iya ni Solomon nga Balay sa Lasang sa Lebanon adunay naglumbay nga mga haliging sedro nga nagsangga sa

mga sagbayan ug sa mga lawak sa itaas. Lagmit nga tungod kay ang sedro naggikan sa Lebanon o ang mga haligi niini susama sa usa ka lasang, mao nga kini nga tinukod gitawag nga Balay sa Lasang sa Lebanon. Ang kasikbit nga Portiko sa mga Haligi dayag nga nailado usab tungod sa daghang haligi niini, bisan tuod ang rekord wala maghisgot sa gidaghanon o sa materyales niini. (1Ha 7:1-6; itandi ang Eze 40:16, 48, 49.) Ang marmol nga mga haligi gigamit diha sa sawang sa palasyo ni Ahasuero.—Est 1:6.

Ang labing talagsaong mga haligi sa templo ni Solomon mao ang duha ka dagkong haligi nga tumbaga nga ginganlan ug Jakin ug Boaz nga anaa sa atubangan sa portiko. (1Ha 7:15; 2Ha 25:17; Jer 52:21; tan-awa ang ULO-ULO.) Ang *New Bible Dictionary* nga giedit ni J. Douglas (1985, p. 941) nag-ingon nga ang hari motindog tupad sa usa niini nga mga haligi sa panahon nga may mga seremonyas, apan dili kini matino, kay ang Bibliya naghisgot lamang nga ang hari "nagbarog tupad sa iyang haligi dapit sa agianan sa pagsulod." (2Cr 23:13; 2Ha 11:14; 23:3) Mahimong siya nagbarog sa usa ka ganghaan sa sulod nga sawang o sa ubang taas nga dapit aron mamulong sa katawhan.

Ang gagmayng mga haligi gigamit diha sa tabernakulo, upat ka kahoyng akasya aron sa paghawid sa kortina tali sa Balaan ug Labing Balaan ug lima ka haligi aron sa paghawid sa tabil sa may ganghaan. (Ex 26:32-37) Kan-uman pa ka haligi ang naghawid sa lino nga mga kortina palibot sa sawang ug sa tabil sa ganghaan sa sawang.—Ex 27:9-16.

Ang gagmayng dayandayan nga mga haligi nga gama sa plata mopatim-awng maoy nagsangga sa atop-atop sa lingkoranan ni Solomon.—Aw 3:9, 10.

Mahulagwayong Paggamit. Ang materyales ug ang gamit sa mga haligi diha sa gambalay naghimo niini ingong haom nga mga simbolo sa kalig-on. Kini naglarawan sa usa ka butang nga lig-ong nagsuportar. Ang Kristohanong kongregasyon mahimong tawgon nga "usa ka haligi ug tukod sa kamatuoran," kay kini nagsuportar o nagtuboy sa kamatuoran nga sukwahi sa relihiyosong kasaypanan. (1Ti 3:15) Si Santiago, Cefas, ug Juan "giisip nga mga haligi" sa unang kongregasyon; sila dili-matarog ug lig-ong mga tigpaluyo niini. (Gal 2:9) Ang mga Kristohanon nga magmadaogon mahimong mga haligi sa "templo" sa Diyos, nga makabaton ug usa ka permanenteng dapit diha sa espirituwal nga gambalay. (Pin 3:12) Ang ideya labot sa pagkalig-on sa haligi makaplagan diha sa paghisgot sa mga haligi sa dihang gihubit ang mga tiil sa usa ka kusgang manulonda. (Pin 10:1) Ang mga bitiis sa magbalantay nga hinigugma sa babayeng Sulamita maoy sama sa "mga haliging marmol," nga maanindot ug maligon.—Aw 5:15.

Unsa ka dugay nga ang milagrosong mga haligi nga panganod ug kalayo nagpabilin uban sa kampo sa Israel?

Si Jehova milagrosong naggiya sa mga Israelinhon gikan sa Ehipto ug latas sa kamingawan, nga "nag-una kanila sa maadlaw diha sa usa ka haligi nga panganod . . . ug sa magabii diha sa usa ka haligi nga kalayo aron sa paghatag kanila ug kahayag sa paglakaw." (Ex 13:21) Dili kini duha ka haligi, kondili usa ra ka 'haligi nga kalayo ug panganod' nga kasagarang makita ingong panganod sa maadlaw ug ingong kalayo sa magabii. (Ex 14:24) Sa dihang gigukod sa mga Ehiptohanon ang mga Israelinhon, kini nga haligi mibalhin sa likod, lagmit mibuklad nga samag usa ka paril. (Sal 105:38, 39) Nagpahinabo kinig kangitngit sa mga Ehiptohanon apan gidan-agan niini ang mga Israelinhon. (Ex 14:19, 20) Sa dihang natukod na ang tabernakulo, ang haligi nga panganod sa ibabaw niini nagsilbing usa ka ilhanan nga si Jehova anaa sa iyang balaan nga dapit. (Ex 40:35) Ang haligi naghawas kang Jehova, ug siya misulti gikan niini. (Num 14:14; 12:5; Sal 99:7) Ang kataposang paghisgot bahin sa haligi nga panganod maoy sa hapit nang mosulod ang Israel sa Yutang Saad. (Deu 31:15) Sa dihang sila nanimuyo na sa ilang yuta ang haligi nga nagagiya kanila wala na kinahanglana sama niadtong sa panahon nga sila naglatagaw.—Itandi ang Ex 40:38; Isa 4:5.

HALLEL. Usa ka awit sa pagdayeg kang Jehova. Ang Salmo 113 hangtod sa 118 mao ang nailhan sa Hudiyohanong mga sinulat ingong ang "Ehiptohanon nga Hallel." Sumala sa Mishnah, kini nga Hallel giawit didto sa templo ug sa mga sinagoga panahon sa Paskuwa (*Pesahim* 10:5-7) ug sa mga pista sa Pentekostes, sa mga Balongbalong, ug sa Pagpahinungod (*Sukkah* 4:8; *Taʽanit* 4:5). Sa pagsaulog sa Paskuwa diha sa balay, ang unang bahin niini nga Hallel (ang Salmo 113 [sumala sa Tunghaan ni Shammai] o kaha ang Salmo 113 ug 114 [sumala sa Tunghaan ni Hillel]) litokon human ibubo ang ikaduhang kopa sa bino ug human ipatin-aw ang kahulogan sa Paskuwa. Ang Hallel matapos sa ikaupat nga kopa sa bino. Ang "Dakong Hallel" (nga gituohan sa pipila nga mao ang Salmo 136 lamang, ug gituohan usab sa uban nga mao ang Salmo 120-136, o ang Salmo 135:4–136:26) giingon nga giawit sa malipayong mga

okasyon ug niadtong migamit ug ikalimang kopa sa bino sa pagsaulog sa Paskuwa.

HALOHES [Ang Maglalamat; Ang Tighunghong].

1. Amahan ni Salum. Ang anak nga lalaki ni Halohes nga si Salum maoy "usa ka prinsipe sa katunga nga distrito sa Jerusalem" kinsa, kauban sa iyang mga anak nga babaye, naghimog pagpangayo sa paril sa Jerusalem niadtong 455 W.K.P. —Neh 3:12.

2. Usa sa mga pangulo sa katawhan kansang kaliwat, kon dili man siya mismo, nagpamatuod sa kontrata sa pagsugid nga gihimo sa mga adlaw ni Nehemias; lagmit mao ra usab ang Num. 1.—Neh 9:38; 10:1, 14, 24.

HALOK. Sa kapanahonan sa Bibliya ang paghalok o ang pagdapat sa ngabil sa usa ka tawo ngadto sa ngabil sa laing tawo (Pr 24:26), ngadto sa aping sa laing tawo, o, sa talagsaon nga kahimtang, bisan ngadto sa iyang mga tiil (Luc 7:37, 38, 44, 45), nagsilbing usa ka timaan sa pagmahal o pagtahod. Ang paghalok maoy komon dili lamang tali sa mga paryenteng lalaki ug babaye (Gen 29:11; 31:28) kondili tali usab sa mga paryenteng lalaki. (Gen 27:26, 27; 45:15; Ex 18:7; 2Sa 14:33) Usa usab kini ka pahayag sa pagmahal tali sa suod nga mga higala.—1Sa 20:41, 42; 2Sa 19:39.

Ang paghalok mahimong maglakip sa pagpahayag ug panalangin. (Gen 31:55) Ang tigulang nga si Israel o Jacob mihalok ug migakos sa mga anak nga lalaki ni Jose, si Epraim ug Manases, sa wala pa magpanalangin sa ilang amahan ug kanila. (Gen 48:8-20) Sa ulahi, sa dihang nahatag na sa patriarka ang mga sugo ngadto sa iyang 12 ka anak nga lalaki, siya nabugtoan sa gininhawa, ug "si Jose mihalog sa nawong sa iyang amahan ug mihilak kaniya ug mihalok kaniya." (Gen 49:33–50:1) Si Samuel mihalok kang Saul sa dihang nagdihog kaniya ingong unang hari sa Israel.—1Sa 10:1.

Ang usa ka mabinationg pangomosta naglakip sa paghalok, nga tingali inubanan sa paghilak ug paggakos. (Gen 33:4) Ang amahan sa mibalik nga anak nga mausikon sa sambingay ni Jesu-Kristo migakos sa liog sa iyang anak ug "mabinationg mihalok kaniya." (Luc 15:20) Ang paghalok nalangkit usab sa mahigugmaong pagpanamilit. (Gen 31:55; Ru 1:9, 14) Sa dihang si apostol Pablo hapit nang mobiya sa Mileto, ang mga ansiyano sa kongregasyon sa Efeso natandog kaayo nga tungod niana sila nanghilak ug "gigakos si Pablo sa liog ug gihalokan siya nga mabination."—Buh 20:17, 37.

Ang Bibliya daklit lamang nga naghisgot sa mga halok maylabot sa gugma tali sa mga magkaatbang nga sekso. (Aw 1:2; 8:1) Sa paghatag ug tambag nga magbantay batok sa mga laraw sa usa ka daotan nga babaye, ang basahon sa Mga Proverbio nagpasidaan batok sa mahayloon nga halok sa usa ka pampam.—Pr 7:13.

Ang mga halok mahimong sinalingkapaw. Si Absalom, nga malansisong nagtinguha ug gahom, mihalok sa mga tawo nga miduol kaniya aron sa pagyukbo. (2Sa 15:5, 6) Ang maluibong halok ni Joab nagkahulogan ug kamatayon sa walay-kalibotang si Amasa. (2Sa 20:9, 10) Dugang pa, maoy pinaagig malimbongon nga halok nga si Judas Iskariote nagbudhi kang Jesu-Kristo.—Mat 26:48, 49; Mar 14:44, 45.

Bakak nga Pagsimba. Ang paghalok ingong usa ka buhat sa pagsimba sa bakak nga mga diyos gidili ni Jehova, kinsa naghisgot sa 7,000 ka tawo nga wala moluhod ug mohalok kang Baal. (1Ha 19:18) Ang Epraim gibadlong tungod sa paghimog mga idolo ug sa pag-ingon: "Ang mga tawo nga naghalad pahaloka sa mga nating baka." (Os 13: 1-3) Ang mga Grego ug mga Romano adunay batasan sa paghalok ginamit ang kamot patunong sa ilang mga idolo, kon kini layo gikan kanila, ug niining paagiha gitimbaya usab nila ang misubang nga adlaw. Lagmit nga gipunting sa Job 31:27 ang susamang idolatrosong buhat.

Ang "Balaang Halok." Taliwala sa unang mga Kristohanon dihay "balaang halok" (Rom 16:16; 1Co 16:20; 2Co 13:12; 1Te 5:26) o "halok sa gugma" (1Pe 5:14), nga lagmit gihimo sa mga indibiduwal nga pareho ug sekso. Kini nga matang sa pangomosta sa unang mga Kristohanon lagmit nga katumbas sa karaang Hebreohanong batasan sa pagpangomosta sa usa ka tawo pinaagig halok. Bisan tuod ang Kasulatan wala mohatag ug mga detalye bahin niini, ang "balaang halok" o "halok sa gugma" dayag nga nagpabanaag sa makapalig-on nga gugma ug panaghiusa nga naglungtad sa Kristohanong kongregasyon.—Ju 13:34, 35.

Mahulagwayong Paggamit. Ang paghalok, ingong pagpasundayag sa pagtahod ug sa debosyon, gihisgotan diha sa inspiradong tambag sa 'pag-alagad kang Jehova uban ang kahadlok' ug sa 'paghalok sa anak, aron dili Siya masuko ug dili kamo mangahanaw gikan sa dalan.' (Sal 2:11, 12) Ang mga tawo nga paborableng misanong ug nagpasakop sa usa nga gitudlo sa Diyos ingong Hari ug sa iyang Gingharian makabaton ug dagkong mga panalangin sa dihang kini ikaingon: "Ang pagkamatarong ug pakigdait—sila naghinalokay," tungod kay ang kalangkitan niining duha madayag gayod sa tanan sama sa suod nga panag-uban sa mabinationg managhigala.—Sal 85:10.

HALWA. Usa ka sudlanan sa mga langgam o ubang mga hayop aron kini dili makabuhi. (Jer 5:27; itandi ang Am 8:1, 2, diin ang samang Hebreohanong pulong nga *keluv′* gihubad nga "bu-

kag.") Dayag nga ang gitumong ni manalagnang Ezequiel mao si Haring Zedekias sa Juda kinsa gilarawan ingong usa ka leyon nga gibutang sa usa ka halwa (Heb., *su·ghar′*) ug gidala ngadto sa hari sa Babilonya.—Eze 19:9; itandi ang Eze 12:13; 17:20; 2Ha 25:5-7.

HAM.

1. Usa sa tulo ka anak ni Noe nga natawo human sa 2470 W.K.P. (Gen 5:32; 7:6; 11:10) Malagmit siya ang kamanghorang anak (Gen 9:24); apan, siya gitala nga ikaduha sa Genesis 5:32; 6:10; ug sa ubang mga teksto. Sa Genesis 10:21 si Sem gitawag nga "igsoon ni Japet nga kinamagulangan." Ang pipila nagtuo nga ang ekspresyong "kamanghorang anak" sa Genesis 9:24 nagtumong sa apo ni Noe nga si Canaan.—Tan-awa ang CANAAN, CANAANHON Num. 1.

Si Ham mao ang amahan sa upat ka anak nga lalaki, si Cus, Mizraim, Put, ug Canaan. (Gen 10:6; 1Cr 1:8) Ang mga Etiopianhon, Ehiptohanon, pipila ka Arabianhon ug Aprikanhong mga tribo, ug ang mga Canaanhon naggikan niini nga mga anak. Bisan tuod gituohan nga ang pipila sa Hamitikanhong mga tribo ug mga nasod nga gitala sa Genesis kapitulo 10 nagsulti ug Semitikanhong pinulongan, kini wala magpaimbalido nga sila Hamitikanhon ug kagikan o nga sila sa sinugdan nagsultig Hamitikanhong pinulongan. Daghang tawo ang misagop sa pinulongan sa mga nagsakop kanila, sa pinulongan sa mga tawong ilang gipakigubanan, o sa yuta nga ilang gilalinan.

Si Ham naminyo sa wala pa ang Lunop. Siya naluwas sa Lunop kauban sa iyang asawa, sa iyang amahan ug inahan, ug sa iyang duha ka igsoon ug sa ilang mga asawa. (Gen 6:18; 7:13; 8:15, 16, 18; 1Pe 3:19, 20) Ang mga anak ni Ham natawo human sa Lunop.

Sa ulahi siya nalangkit sa usa ka panghitabo nga maoy hinungdan sa pagkatinunglo sa iyang anak nga lalaking si Canaan. Si Noe nahubog ug naghubo sulod sa iyang tolda. Si Ham nakakita sa kahubo sa iyang amahan, ug inay nga magpakitag hustong pagtahod kang Noe, ingong ulo sa pamilya ug alagad ug manalagna nga maoy instrumento sa Diyos sa pagluwas sa tawhanong rasa, gisuginlan ni Ham ang iyang duha ka igsoon sa iyang nakita. Si Sem ug Japet nagpakitag hustong pagtahod pinaagi sa paglakaw nga paatras dala ang usa ka kupo aron itabon kang Noe ug sa ingon niana dili sila makapasipala pinaagi sa pagtan-aw sa kahubo sa ilang amahan. Sa pagmata ni Noe, siya nagpahayag ug tunglo, dili kang Ham, apan sa anak ni Ham nga si Canaan. Sa kauban nga panalangin ni Sem, nga naglakip sa panalangin alang kang Japet, si Ham gisayloan ug wala apila; si Canaan lamang ang gihisgotan ingong tinunglo ug gitagna nga mahimong ulipon ni Sem ug Japet.—Gen 9:20-27.

Malagmit nga si Canaan mismo ang direktang nalangkit sa maong panghitabo apan ang iyang amahan nga si Ham napakyas sa pagtul-id kaniya. O si Noe, nga matagnaong namulong ubos sa pagdasig sa Diyos, nakakita nang daan nga ang daotang kiling ni Ham, nga tingali mitumaw na diha sa iyang anak nga si Canaan, mapanunod sa mga kaliwat ni Canaan. Ang tunglo sa bahin natuman sa dihang ang mga Canaanhon gisakop sa Semitikanhong mga Israelinhon. Kadtong wala malaglag (pananglitan, ang mga Gabaonhon [Jos 9]) nahimong mga ulipon sa Israel. Kasiglohan sa ulahi, ang tunglo dugang pang natuman sa dihang ang mga kaliwat sa anak ni Ham nga si Canaan nailalom sa pagmando sa Japetikanhong mga gahom sa kalibotan, ang Medo-Persia, Gresya, ug Roma.

Sayop nga gituohan sa pipila nga ang itom nga rasa ug ang pagkaulipon sa mga sakop niining rasaha maoy tungod sa tunglo nga gipahayag kang Canaan. Sa kasukwahi, ang mga kaliwat sa tinunglo nga si Canaan wala maggikan sa itom nga rasa. Ang itom nga rasa naggikan kang Cus ug lagmit kang Put, ang ubang mga anak nga lalaki ni Ham nga wala malangkit sa maong panghitabo o sa tunglo.

2. Usa ka siyudad sa Zuzim sa S sa Jordan. (Gen 14:5) Ang siyudad nakaagom ug kapildihan pinaagi sa hari sa Elam nga nakig-abin sa tulo pa ka hari sa dihang gisumpo niini ang pag-alsa sa mga siyudad sa Distrito sa Patayng Dagat. (Gen 14:1-12) Ang han-ay sa pagkatala sa Ham diha sa Genesis 14:5, 6 daw nagpakita nga nahimutang kini sa H sa Asterot-karnaim ug sa A sa Saveh-kiriataim. Ang ngalan niini nga siyudad napreserbar diha sa ngalan sa modernong balangay sa Ham nga anaa sa Wadi er-Rejeileh (gitawag usab nga Wadi Ham) mga 6 km (3.5 mi) sa HHK sa Irbid sa ʽAjlun, ug mga 30 km (19 mi) sa HS sa H nga tumoy sa Dagat sa Galilea. Daw ang karaang siyudad mao ang bungtod (Tell Ham) nga anaa sa duol.

3. Diha sa Mga Salmo, ang "Ham" gilangkit sa Ehipto, diin kini gitawag nga "ang yuta sa Ham."—Sal 78:51; 105:23, 27; 106:21, 22; tan-awa ang EHIPTO, EHIPTOHANON.

HAMAN. Anak nga lalaki ni Hamedata nga Agagihanon. Ang pagtawag kang Haman ingong "Agagihanon" lagmit nagkahulogan nga siya maoy usa ka harianong Amalekanhon. (Est 3:1; tan-awa ang AGAG Num. 1; AGAGIHANON.) Kon tinuod nga si Haman maoy usa ka Amalekanhon, kini mismo magpatin-aw kon nganong siya naghambin ug grabeng pagdumot sa mga Hudiyo, kay si Jehova nagmando nga puohon ra sa ulahi ang mga

Amalekanhon. (Ex 17:14-16) Tungod kini kay sila nagpakitag pagdumot sa Diyos ug sa iyang katawhan pinaagi sa pag-atake sa mga Israelinhon sa dihang sila nagpanaw latas sa kamingawan.—Ex 17:8.

Si Haman maoy usa ka alagad ni Haring Ahasuero (Jerjes I) sa Persia kinsa nagmando sa sayong bahin sa ikalimang siglo W.K.P. Si Haman gipasidunggan ug gitudlo ingong primer ministro sa Imperyo sa Persia. Kay nag-alintabo ang kapungot tungod sa pagdumili ni Mardokeo nga Hudiyo sa pagyukbo kaniya, si Haman naglaraw sa kalaglagan ni Mardokeo ug sa tanang Hudiyo diha sa imperyo. Iyang gihulagway ang mga Hudiyo ingong wala kinahanglana sa imperyo, mga malinapason sa balaod, may mga balaod nga "lahi nianang sa tanang ubang katawhan." Siya nagtanyag pag salapi aron sa pagdani sa hari, nga nag-ingon: "Ipasulat nga sila pagalaglagon; ug napulo ka libong talanton nga plata [mga $66,060,000] ang akong ibayad ngadto sa mga kamot niadtong magabuhat sa buluhaton pinaagi sa pagdala niini ngadto sa tipiganan sa bahandi sa hari." Gihatag sa hari ang iyang igtitimbre nga singsing kang Haman ug mitubag: "Ang salapi gihatag kanimo, usab ang katawhan, aron buhaton kanila ang sumala sa kon unsay maayo sa imong mga mata."—Est 3:1-11.

Si Haman miburot pag-ayo sa garbo tungod sa pagkadawat ug awtoridad gikan sa hari sa pagpagulag mando sa paglaglag ug sa pagpangagaw sa mga Hudiyo ug, dugang pa, tungod kay sa ulahi siya gidapit sa duha ka bangkete nga gihikay ni Rayna Ester. (Est 3:12, 13; 5:4-12) Apan sa dihang gihunahuna na ni Haman nga matuman na niya ang iyang kinatas-ang mga ambisyon, ang kahimtang nabalit-ad batok kaniya. Nagdahom nga bayawon tungod sa pagpaimportante sa kaugalingon, naagoman ni Haman ang makapahugnong kaulawan sa dihang ang hari nagmando kaniya nga dumalahon ang usa ka publikong seremonyas nga magpasidungog sa iyang gidumtang si Mardokeo, kinsa sa miagi nakadiskobre sa laraw batok sa kinabuhi sa hari. (Est 6:1-12; 2:21-23) Ang maalamong mga tawo ni Haman ug ang iyang asawa nag-isip niini nga usa ka tilimad-on nga si Haman mapukan atubangan sa Hudiyong si Mardokeo.—Est 6:13.

Midangat ang bug-os nga pagkapukan ni Haman sa panahon sa ikaduhang linain nga bangkete nga gihikay ni Rayna Ester nga ig-agaw ni Mardokeo. (Est 2:7) Sa pagkamaisogon, sa atubangan ni Haman, si Ester nangaliyupo sa hari. Iyang gibutyag sa nahingangha nga hari nga ang kaugalingong kaayohan sa hari nameligro; gani, ang kinabuhi sa iyang rayna nameligro tungod sa usa ka laraw sa pagpatay. Samtang nag-alintabo ang kapungot sa hari, maisogong gipaila ni Ester ang nalisang na nga primer ministro ingong mao ang malipotong naglaraw, "kining daotan nga Haman." (Est 7:1-6) Human niana, ang hari nagsugo nga ang mabunoong si Haman bitayon sa 22-m-gitas-on (73 p) nga estaka nga giandam ni Haman aron bitayan unta kang Mardokeo. (Est 7:7-10) Unya, ang balay ni Haman gihatag kang Ester (Est 8:7), ug si Mardokeo gihimong primer ministro, nga may awtorisasyon nga tugotan ang mga Hudiyo sa pagpanalipod sa ilang kaugalingon. (Est 8:2, 10-15) Sa duha ka adlaw nga pagpanimalos batok sa ilang mga kaaway, ang mga Hudiyo nakabatog dakong kadaogan, nga nagpatay ug kapin sa 75,000 sa ilang mga kaaway. Ang napulo ka anak nga lalaki ni Haman gipatay; dayon, sa pagkasunod adlaw, sila gibitay atubangan sa katawhan ingong kaulawan. —Est 9:1-17; tan-awa ang ESTER; ESTER, BASAHON NI; MARDOKEO Num. 2; PURIM.

Si Haman nagpasundayag sa mga kinaiya sa mga Amalekanhon. Dayag nga siya maoy usa ka magsisimba sa bakak nga mga diyos, ug siya lagmit misalig sa mga astrologo sa dihang nagripa aron mapiho ang maayong adlaw aron laglagon ang mga Hudiyo. (Est 3:7; tan-awa ang RIPA.) Iyang gihimo "ang mga buhat sa unod," gihimo ang pagsimba sa diyosdiyos, espiritismo, gipasundayag ang iyang mabunoong pagdumot sa mga Hudiyo, gipakita ang espiritu sa pagkagarboso, pagkamapahitas-on ug pagpaimportante sa kaugalingon uban ang hilabihang pangabugho ug kasina sa uban, ilabina sa mga alagad sa Diyos. (Gal 5:19-21) Siya bakakon ug limbongan (Est 3:8) ug usa ka talawan nga mikupoy sa dihang ang iyang mga plano napakyas ug siya gihukman. (Est 7:6-8) Gipakita ni Haman nga siya maoy alagad sa Kaaway sa Diyos, ang Yawa, sumala sa prinsipyo sa Roma 6:16.

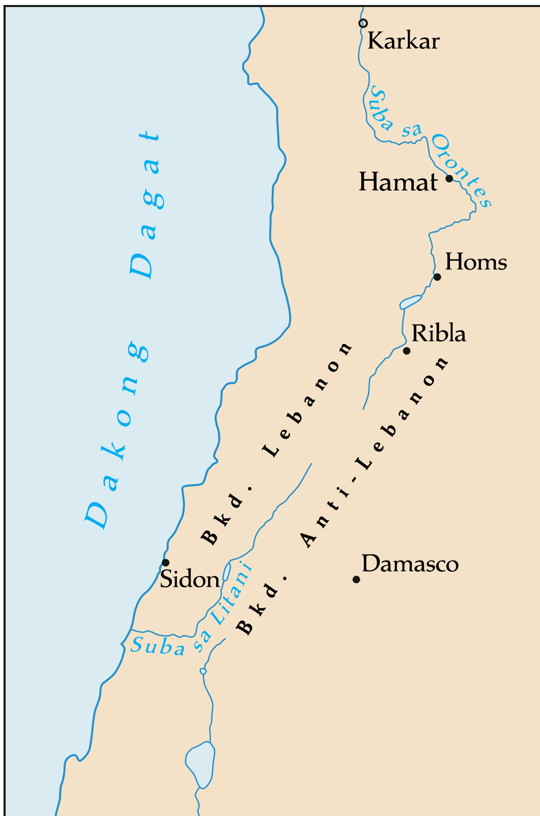
HAMAT, HAMATIHANON. Ang siyudad sa Hamat mao ang kaulohan sa usa ka gamayng Canaanhon nga gingharian sa Sirya panahon sa unang kasaysayan sa Israel. Sama usab ug ngalan ang tabunok nga kaumahan nga naglibot niini. Sa kapanahonan sa mga Grego ug mga Romano, ang klasikal nga ngalan niini nga siyudad maoy Epiphania, nga gingalan sumala sa ngalan ni Antiochus IV (Epiphanes). Sa pagkakaron, gitawag kini ug Hama, pinamubo sa orihinal nga ngalan niini.

Ang siyudad sa Hamat nahimutang duol sa Suba sa Orontes, ubay sa mahinungdanong mga ruta sa negosyo, 81 km (50 mi) pailaya gikan sa Mediteranyo, mga 190 km (118 mi) sa A sa Damasco ug mga 120 km (75 mi) sa H sa Aleppo.

Bisan tuod usahay giingong kini naggikan sa mga Hitihanon, lagmit nga ang Hamat gipundar sa

mga *Hamatihanon,* mga paryente sa mga Hitihanon ug usa sa 70 ka banay nga naglungtad human sa Lunop. Si Het ug si Hamat, ang mga katigulangan niining duha ka linya sa banay, gitala ingong ika-2 ug ika-11 nga mga anak nga lalaki ni Canaan nga anak nga lalaki ni Ham.—Gen 10:6, 15-18; 1Cr 1:8, 13-16; tan-awa ang HITIHANON.

"Sa Pagsulod sa Hamat." Ang labing karaang asoy nga atong mabatonan bahin sa Hamat naghisgot kon sa unsang paagi ang 12 ka Israelinhong mga espiya niadtong ika-16 nga siglo W.K.P. miabot gikan sa H hangtod "sa pagsulod sa Hamat," usa ka prase nga kanunayng gigamit ug gituohang nagtumong, dili sa mga ganghaan mismo sa siyudad, kondili, sa habagatang utlanan sa teritoryo nga gimandoan niini. (Num 13:21) Dinhi niini nga utlanan nagpadayon ang pagpangdaog ni Josue paingon sa amihanan. (Jos 13:2, 5; Huk 3:1-3) Apan, gihunahuna sa pipila ka eskolar nga ang ekspresyon nga "hangtod sa pagsulod sa Hamat" (Jos 13:5) tingali angayng pagabasahon nga "hangtod sa Lebihamat (Leyon sa Hamat)," busa usa ka tinong dapit. —Tan-awa ang *Vetus Testamentum,* Leiden, 1952, p. 114.

Ang tukmang nahimutangan niini nga utlanan (o dapit) dili matino. Giisip kini nga mao ang amihanang utlanan sa teritoryo sa Israel (Num 34:8; 1Ha 8:65; 2Ha 14:25; 2Cr 7:8) ug ang utlanan sa Damasco. (Jer 49:23; Eze 47:15-17; 48:1; Zac 9:1, 2) Gihunahuna sa pipila nga mao kini ang habagatang tumoy sa Walog sa Coele-Sirya (gitawag usab nga Beqaʽ), nga milatas taliwala sa mga kabukiran sa Lebanon ug Anti-Lebanon. Ang uban miingon nga kini nakaabot sa tungatunga sa Baalbek ug Ribla. Apan gihunahuna sa uban nga kini maoy sa unahan pa dapit sa A diin mas milapad ang agianan tali sa Homs ug sa dagat.—Eze 47:20.

Pagpakiglabot Uban sa Israel. Si Toi (Tou) nga hari sa Hamat nagsugo sa iyang anak nga lalaking si Joram (Hadoram) aron sa pagpahalipay kang Haring David tungod sa iyang pagpildi sa pareho nilang kaaway nga si Hadadezer. Niadtong panahona ang Hamat maoy usa ka independenteng gingharian. (2Sa 8:3, 9, 10; 1Cr 18:3, 9, 10) Apan, panahon sa paghari ni Solomon ang gingharian sa Hamat lagmit nailalom sa pagkontrolar sa Israel, tungod kay si Solomon nagtukod ug mga siyudad nga tipiganan niana nga rehiyon. (2Cr 8:3, 4) Human mamatay si Solomon, ang Hamat nakabaton ug independensiya ug nagpabiling independente gawas sa hamubong yugto niadtong ikasiyam nga siglo W.K.P. sa dihang si Jeroboam II sa makadiyot nagpailalom niini sa pagkontrolar sa Israel. (2Ha 14:28) Sulod nianang mga panahona kini gihubit ingong "daghag-molupyo nga Hamat."—Am 6:2.

Sa ikawalong siglo W.K.P. ang Hamat ug ang mga kasilinganan niini, lakip ang napulo-ka-tribong gingharian sa Israel, gipukan sa mga Asiryanhon panahon sa ilang pagpanakop aron sa paggahom sa kalibotan. Ang polisa sa Asirya mao ang pagbaylo ug paglalin sa mga binihag niini, ug busa ang katawhan sa Hamat gidala aron mopuli sa mga molupyo sa Samaria kinsa, sa baylo, gibalhin ngadto sa Hamat ug sa ubang mga dapit. (2Ha 17:24; 19:12, 13; Isa 10:9-11; 37:12, 13) Sa hatag-as nga mga dapit sa Samaria, ang mga Hamatihanon nagpatindog ug mga larawan sa ilang diyos nga si Asima, bisan pag kining walay pulos nga diyos walay nahimo batok sa mga Asiryanhon.—2Ha 17:29, 30; 18:33, 34; Isa 36:18, 19.

Sumala sa usa ka naglungtad nga inskripsiyon nga *cuneiform* (British Museum 21946), human sa gubat sa Carkemis niadtong 625 W.K.P. (Jer 46:2), gigukod ug gipatay sa kasundalohan ni Nabucodonosor ang mikalagiw nga mga Ehiptohanon didto sa distrito sa Hamat. (*Assyrian and Babylonian Chronicles,* ni A. K. Grayson, 1975, p. 99) Diha niining samang dapit, pipila ka tuig una pa niana, gibihag ni Paraon Neko si Haring Jehoahaz. (2Ha 23:31-33) Dayon niadtong 607 W.K.P.,

sa pagkapukan sa Jerusalem, si Zedekias ug ang ubang mga binihag gidala ngadto sa Ribla sa rehiyon sa Hamat, ug didto, sa atubangan sa mga mata ni Zedekias, gipatay ang iyang mga anak nga lalaki lakip ang uban pang hamiling mga tawo. (2Ha 25:18-21; Jer 39:5, 6; 52:9, 10, 24-27) Bisan pa niana, ang Diyos nagsaad nga sa takdang panahon iyang ipasig-uli ang nahibilin sa iyang nabihag nga katawhan, lakip niadtong didto sa yuta sa Hamat. —Isa 11:11, 12.

HAMAT-ZOBA. Kining dapita mopatimawng gisakop ni Solomon ug busa gihisgotan diha sa iyang bugtong pagpakiggubat nga gipunting sa Kasulatan. (2Cr 8:3) Ang tukmang nahimutangan sa Hamat-zoba dili matino. Ang Hamat ug Zoba lagmit nga magkasikbit nga mga gingharian (itandi ang 1Cr 18:9; 2Cr 8:4), nga tungod niana namugna ang linangkob nga ngalang "Hamat-zoba." Giilustrar diha sa 1 Cronicas 6:78 nga ang duha ka managsilingang dapit mahimong langkobon niining paagiha. Sa Hebreohanon kining tekstoha sa literal mabasa nga "Jordan Jerico," o "Jordan sa Jerico," ug kasagarang gihubad nga "Jordan didto sa [duol sa] Jerico."—*NW, RS, KJ.*

HAMEDATA. Usa ka Agagihanon; amahan ni Haman, kinsa naglaraw sa pagpuo sa mga Hudiyo sa mga adlaw ni Mardokeo ug Ester.—Est 3:1, 6.

HAMILI, PANGULO, PRINSIPE. Ubay-ubayng Hebreohanong mga pulong ang mahimong hubaron sa nagkalainlaing paagi ingong "hamili," "pangulo," ug "prinsipe." Ang labing sagad nga gigamit mao ang mosunod:

Ang *na·dhiv′,* nga nagkahulogang "hamili," "andam," "mahinatagon," gigamit sa Numeros 21:18, nga katumbas sa terminong "mga prinsipe," ug kini nagtumong sa andam nga mga tawo sa Israel nga nagkubkob ug atabay didto sa kamingawan. Kini naghubit usab sa mga tawong boluntaryong miamot alang sa pagtukod sa tabernakulo. (Ex 35:5) Sumala sa pagkagamit sa Job 12:21, gipaila niini ang mga posisyon sa pagkainila ug gahom. —Tan-awa usab ang Sal 83:9-11.

Ang Hebreohanong pulong nga *cho·rim′,* nga nagkahulogang "mga hamili," gigamit alang sa pipila ka impluwensiyadong mga tawo sa usa ka siyudad sa napulo-ka-tribong gingharian sa Israel (1Ha 21:8, 11) ug alang sa mga Hudiyo nga naghupot ug awtoridad ilalom sa Imperyo sa Persia. (Neh 5:7; 13:17) Daghang mga hamili sa Juda ug Jerusalem, lakip si Daniel ug ang iyang mga kauban, gidala ni Haring Nabucodonosor ingong mga destiyero ngadto sa Babilonya niadtong 617 W.K.P., ug ang uban iyang gipatay niadtong 607 W.K.P.—Jer 27:20; 39:6; Dan 1:3, 6.

Ang *na·ghidh′,* nga nagkahulogang "pangulo," gigamit kang Saul ug David labot sa ilang pagkatudlo ingong mga hari sa Israel ug kang Ezequias ingong hari sa Juda, nga may responsibilidad sa pagbantay sa katawhan ni Jehova. (1Sa 9:16; 25:30; 2Sa 5:2; 2Ha 20:5) Ang tribo ni Juda gipili ni Jehova nga mahimong pangulo sa 12 ka tribo sa Israel, ug ang harianong dinastiya ni David naggikan kang Juda.—1Cr 28:4; Gen 49:10; Huk 1:2.

Si Jesus gihisgotan ingong "Mesiyas nga Pangulo" ug ingong "pangulo ug komandante ngadto sa nasodnong mga pundok," diha sa Daniel 9:25 ug Isaias 55:4. Gitambagan niya ang iyang mga tinunan: "Ayaw kamo pagpatawag nga 'mga pangulo,' kay usa ra ang inyong Pangulo [*ka·the·ge·tes′*], si Kristo." (Mat 23:10) Maylabot sa Kristohanong kongregasyon, si Jesu-Kristo lamang ang hustong magbaton sa titulo nga "Pangulo," tungod kay ang matuod nga mga Kristohanon walay pangulo nga tawong dili hingpit; sila nagasunod kang Kristo. Bisan tuod adunay mga 'nagapanguna' diha sa pagalagad sa Diyos, sila wala hatagi sa titulo nga "pangulo" o gitawag nga pangulo, ug ang ilang panig-ingnan pagasundon lamang kon sila mosundog kang Kristo.—1Co 11:1; Heb 13:7.

Ang Hebreohanong pulong nga *na·si″* gihubad sa lainlaing paagi sa mga maghuhubad sa Bibliya ingong "prinsipe," "pangulo," "magmamando." Diha sa *Bag-ong Kalibotang Hubad,* kining pulonga gihubad ingong "pangulo," nga nagkahulogang usa ka katungdanan sa pagmando nga mapanunod, sama sa usa ka pangulo sa tribo o sa balay o banay sa amahan. Ang mga nagdumala sa 12 ka balay sa amahan o mga tribo sa Israel gitawag ug "mga pangulo." (Num 1:16; Jos 22:14) Kini nga termino gigamit usab sa pagtumong sa mga pangulo sa 12 ka banay nga naggikan kang Ismael. (Gen 17:20; 25:16) Ang titulo gigamit labot kang Haring Solomon ug Haring Zedekias ingong mga magmamando. (1Ha 11:34; Eze 21:25) Ang pagtamod sa mga Hitihanon kang Abraham mahimong maila pinaagi sa pagtawag kaniya nga "usa ka pangulo sa Diyos," o usa ka gamhanang pangulo.—Gen 23:6, *ftn* sa *Rbi8.*

Sa mga adlaw ni Moises, ang mga pangulo nanguna sa pagsimba ug nagsilbing mga hawas sa katawhan atubangan ni Moises, sa mga saserdote, ug ni Jehova. Si Moises mipilig usa ka pangulo gikan sa matag tribo (gawas sa tribo ni Levi) sa pagpangespiya sa Yutang Saad. Ang daotang taho gikan sa napulo ka dili-matinumanong mga espiya nakaimpluwensiya ug dako sa katawhan. (Num 13:2-16, 25-33) Duha ka gatos ug kalim-an ka pangulo sa mga anak sa Israel ang mirebelde ubos sa pagpanguna ni Kore aron maangkon ang pagkasaserdote gikan sa balay ni Aaron. (Num 16:2, 10, 17,

35) Ang mga pangulo nakigbahin sa paghimog pakigsaad sa Israel uban sa mga Gabaonhon. (Jos 9:15, 18) Human nga ang Israel gipangunahan ni Josue pasulod sa Canaan ug gipildi ang mga nasod didto, ang mga pangulo dakog nahimo sa pagbahinbahin sa yuta. (Num 34:18; Jos 14:1) Si Eleasar, ang anak nga lalaki ni Aaron, gitudlo ingong pangulo ibabaw sa mga pangulo sa mga balay sa amahan sa tribo ni Levi, nga naghimo kaniyang "pangulo sa mga pangulo." (Num 3:32) Gitigom ni Haring Solomon ang tanang pangulo sa mga tribo didto sa Jerusalem sa panahon nga iyang gipadala ang arka sa pakigsaad ngadto sa bag-ong natukod nga templo.—1Ha 8:1.

Ang mga Israelinhon kinahanglang magpakitag hustong pagtahod sa usa ka pangulo, nga dili magsulti kaniyag pag-abuso. (Ex 22:28) Sa dihang si apostol Pablo gihusay atubangan sa Sanhedrin, ang hataas nga saserdote nga si Ananias nagmando niadtong nagbarog tapad kang Pablo sa pagsagpa kaniya sa baba. Dayon si Pablo miingon kaniya: "Ang Diyos magasagpa kanimo, ikaw nga pinaputing bungbong," nga wala mahibalong ang hataas nga saserdote mao ang iyang gisultihan. Sa dihang kini gipahibalo kaniya, siya miingon: "Mga igsoon, ako wala mahibalo nga siya hataas nga saserdote. Kay nahisulat, 'Dili ka magsultig daotan batok sa usa ka magmamando sa imong katawhan.'"—Buh 23:1-5.

Bisan tuod kinahanglang tahoron ang mga pangulo, sila kinahanglang mosunod usab sa balaod sa Diyos. Kon sila makasala batok sa Balaod, sila kinahanglang motuman sa mga regulasyon nga gikinahanglan labot niini nga mga sala. Tungod sa ilang responsableng katungdanan ug sa epekto sa ilang panggawi, panig-ingnan, ug impluwensiya diha sa uban, lahi ang ilang indibiduwal nga mga halad-sa-sala nga ilang itanyag tungod sa dili-tinuyong paglapas sa sugo sa Diyos. Ang hataas nga saserdote kinahanglang motanyag ug usa ka toreyong baka, ang usa ka pangulo motanyag ug usa ka laking nating kanding, ug ang bisan kinsa sa uban pang katawhan motanyag ug baye nga kanding o kaha baye nga nating karnero.—Lev 4:3, 22, 23, 27, 28, 32.

Panan-awon ni Ezequiel. Si Ezequiel naghisgot nga matagnaon bahin sa usa ka pangulo, diha sa Ezequiel kapitulo 44 hangtod sa 48. Diha sa panan-awon, iyang gihubit ang administratibong luna sa yuta nga naggikan sa sidlakang utlanan sa Suba sa Jordan ug sa Patayng Dagat ngadto sa Dagat sa Kasadpan, o Mediteranyo. Sa amihanan ug sa habagatan sa maong luna sa yuta ug buyon niini mao ang mga seksiyon sa yuta nga gipahat ngadto sa mga tribo sa Israel. Nahimutang sulod sa maong luna sa yuta mao ang seksiyon nga 25,000 ka maniko (13 km; 8 mi) kuwadrado, nga gitawag ug amot, ug kini mismo gibahin sa tulo ka seksiyon: Ang amihanang seksiyon gihatag ngadto sa dili-saserdotehanong mga Levihanon, ang tungang seksiyon mao ang nahimutangan sa sangtuwaryo ni Jehova, ug ang seksiyon sa habagatan mao ang nahimutangan sa siyudad. (Tan-awa ang MANIKO; BALAANG AMOT.) Dayag nga ang magmamando sa kagamhanan sa siyudad mao "ang pangulo."

Angayng matikdan nga sa panan-awon ang siyudad maoy bulag gikan sa templo, o sangtuwaryo. Dugang pa, "ang pangulo" dili usa ka saserdote, sanglit gipakita nga ang mga saserdote nagtanyag sa mga halad sa pangulo nga "tibuok halad-nga-sinunog ug sa iyang mga halad-sa-panag-ambit." (Eze 46:2) Busa sa katumanan sa panan-awon ni Ezequiel, ang siyudad diha sa panan-awon dayag nga wala maghulagway sa langitnong kagamhanan ni Jesu-Kristo ug sa iyang kaubang mga hari ug mga saserdote. Hinunoa, lagmit naghulagway kini sa yutan-on, makitang pangagamhanan ubos sa pagdumala sa langitnong Gingharian. Sa ingon usab, "ang pangulo" naghawas niadtong gitudlo ingong makita, 'prinsipenhon' nga mga hawas sa langitnong kagamhanan.—Sal 45:16; Isa 32:1, 2.

Ang *sar,* nga nagkahulogang "prinsipe," "pangulo," naggikan sa usa ka berbo nga nagkahulogang "magagahom." (Huk 9:22, *ftn* sa *Rbi8*) Bisan tuod kini sagad nga gihubad ingong "prinsipe," kini dili kanunayng nagtumong sa anak nga lalaki sa usa ka hari o sa usa ka tawo nga may harianong ranggo. Ang tribonhong mga pangulo sa Israel gitawag nga "mga prinsipe." (1Cr 27:22) Kadtong naghupot ug hataas nga katungdanan ilalom ni Paraon sa Ehipto ug ni Haring Nabucodonosor sa Babilonya gitawag ug mga prinsipe. (Gen 12:15; Jer 38:17, 18, 22; Est 3:12) Ang usa ka pangulo sa kasundalohan mahimong tawgon nga *sar.* (Neh 2:9) Si Jehova gitawag nga "Prinsipe sa mga panon" ug "Prinsipe sa mga prinsipe," sa Daniel 8:11, 25. Si Miguel nga arkanghel mao 'ang dakong prinsipe nga nagbarog alang sa mga anak sa katawhan ni Daniel.' (Dan 12:1) Ang dili-makitang mga demonyo nga prinsipe nga nagmando sa mga gahom sa kalibotan sa Persia ug Gresya gihisgotan sa Daniel 10:13, 20.—Itandi ang Efe 6:12.

Ang Salmo 45, bersikulo 6 ug 7 nga gipadapat ni apostol Pablo kang Kristo Jesus (Heb 1:8, 9), naundan niini nga pahayag: "Puli sa imong mga katigulangan anaa unya ang imong mga anak, nga imong itudlo ingon nga mga prinsipe sa tibuok nga yuta." (Sal 45:16) Labot kang Abraham, Isaac, ug Jacob, nga mga katigulangan ni Kristo, kini gisulat: "Diha sa pagtuo kini silang tanan nangamatay, bisan ug wala sila makabaton sa katumanan sa mga saad, apan sila nakakita niini sa halayo ug

nahinangop niini." (Heb 11:8-10, 13) Sa pagmando ni Kristo dili lamang siya adunay luyoluyong mga hari ug mga saserdote sa langit (Pin 20:6) kondili aduna usab siyay hawas nga "mga prinsipe" dinhi sa yuta nga magpatuman sa mga mando sa hari. (Itandi ang Heb 2:5, 8.) Dayag nga ang Isaias 32:1, 2 maoy bahin sa usa ka Mesiyanikong tagna ug naghubit sa mga kaayohan nga ihatag niini nga "mga prinsipe" ilalom sa pagmando sa Gingharian. —Tan-awa ang ULO (Katungdanan sa Pagmando); MAGMAMANDO.

HAMMAT.

1. Ang "amahan" sa balay ni Rekab ug usa ka katigulangan sa pipila ka Kenihanon.—1Cr 2:55.

2. [Dapit sa Mainit (nga Tubod)]. Usa ka kinutaang siyudad sa Neptali. (Jos 19:32, 35) Gituohan sa kadaghanan nga kini mao ang Hammam Tabariyeh (Hame Teveriya), nga H lamang sa Tiberias sa K nga kiliran sa Dagat sa Galilea. Mopatim-aw nga ang tubod didto nga may asupre mao ang gigikanan sa ngalan sa Hammat. Kon, sumala sa gituohan sa kadaghanang eskolar, ang Hamot-dor (Jos 21:32) ug Hamon (1Cr 6:76) maoy lain nga mga ngalan sa mao ra nga dapit, ang Hammat maoy usa usab ka Levihanong siyudad.

HAMOLEKET [Ang Rayna]. Ang igsoong babaye sa apong lalaki ni Manases nga si Gilead. Siya nanganak kang Ishod, Abi-ezer, ug Mala.—1Cr 7: 14, 17, 18.

HAMON [nagkahulogang "Dapit sa Mainit (nga Tubod)"].

1. Usa ka siyudad sa utlanan sa Aser. (Jos 19:24-28) Gituohan sa kadaghanan nga kini mao ang Umm el ʽAwamid, sa kabaybayonan sa Mediteranyo, mga 16 km (10 mi) sa HHK sa Tiro.

2. Usa ka dapit sa teritoryo sa Neptali nga gihatag ngadto sa mga Levihanon (1Cr 6:71, 76); lagmit nga mao ra usab ang Hammat.—Jos 19:35; tan-awa ang HAMMAT Num. 2.

HAMONA [nagkahulogang "Panon (Daghan)"]. Usa ka simbolikong siyudad nga haduol sa walog diin si Gog ug ang iyang panon igalubong, human sa ilang linangkob nga pag-atake sa katawhan sa Diyos nga mosangpot sa ilang kapildihan ug sa tiningob nga pagpatay kanila. Ang ngalan niini nga siyudad gipasukad sa maong panghitabo ug maoy usa ka handomanan sa kadaogan ni Jehova batok niini nga mga kaaway. (Eze 39:16) Ang usa ka siyudad nagpasabot sa usa ka organisadong hugpong sa mga tawo, dinhi lagmit nagtumong sa pag-organisar alang sa pagpanghipos sa mga bukog nga gihubit sa Ezequiel 39:11-15.—Tan-awa ang GOG Num. 2.

HAMON-GOG [Panon ni Gog]. Ang Cebuano nga katumbas sa Hebreohanong ngalan sa usa ka walog, dayag nga simboliko, nga gihubit ingong "ang walog niadtong mangagi latas sa sidlakan sa [Patayng] dagat." Niini nga walog, si Gog ug ang tanan niyang kasundalohan igalubong human sila laglagon ni Jehova.—Eze 39:11, 15, mga *ftn* sa *Rbi8;* tan-awa ang GOG Num. 2.

HAMOR [Laking Asno]. Usa ka Hivihanong pangulo; amahan ni Sekem. Ang mga anak ni Hamor mao ang gipalitan ni Jacob ug usa ka luna sa yuta diin gipatindogan niya sa iyang tolda ug sa ulahi gitukoran ug usa ka halaran. Human among-amongi ni Sekem ang anak nga babaye ni Jacob nga si Dina, si Sekem ug ang iyang amahan nga si Hamor gipatay ni Simeon ug Levi aron ipanimalos ang ilang igsoong babaye.—Gen 33:18-20; 34:1, 2, 25, 26.

HAMOT-DOR [nagkahulogang "Mainit (nga mga Tubod) sa Dor"]. Usa ka siyudad sa Neptali nga gihatag ngadto sa Gersonhong mga Levihanon. (Jos 21:27, 32) Kini lagmit nga mao ra usab ang Hammat.—Jos 19:35; tan-awa ang HAMMAT Num. 2.

HAMPAK. Ang Hebreohanong mga pulong nga gihubad nga "hampak" adunay literal nga kahulogang "paghilabot," "pagpatay," "paghampak," "kapildihan," ug "kamatayon." Si Jehova nga Diyos naghampak ingong silot sa mabatokong pagbagulbol (Num 16:41-50), sa dili pagtuman sa iyang kabubut-on (Zac 14:12, 15, 18), sa pagpanamastamas sa butang nga sagrado (1Sa 5:1–6:4), sa paghilabot sa iyang mga dinihogan (Gen 12:17; Sal 105:15), ug sa pagkadili-matinumanon o paglapas sa iyang balaod (Lev 26:21; Num 14:36, 37; 31:16; Deu 28:59-61; 1Cr 21:17, 22; 2Cr 21:12-15). Ang maong mga hampak mahimong ipahamtang pinaagi sa mga manulonda o sa mga tawo. (2Sa 24:17; Jer 19:1-8; 25:8, 9; 49:17; 50:13, 14) Ang mga pangaliya sa mga alagad ni Jehova o ang tim-os nga mga pagampo sa mga mahinulsolon gikinahanglan aron mawala ang mga hampak nga gipadangat sa Diyos.—Gen 20:17, 18; 1Ha 8:37, 38; 2Cr 6:28, 29.

Ang usa ka hampak mahimong resulta usab sa kinaiyanhong epekto sa sala sa usa ka tawo. (Pr 6: 32, 33) Mahimo nga kini usa ka balatian, sama sa "hampak nga sanla" (Lev 13:2), o usa ka kasakitan gumikan sa panahon ug sirkumstansiya.—Sal 38:11; 73:5, 14.

Ang mga hampak nga gipahinabo ni Jehova sa Ehipto sa panahon ni Moises maoy mga kapadayagan sa iyang dakong gahom ug aron mamantala ang iyang ngalan taliwala sa kanasoran. (Ex 9:14,

16) Ang mga epekto niini gihisgotan pa gihapon sa ubang katawhan sa misunod nga mga kaliwatan. (Jos 2:9-11; 9:9; 1Sa 4:8; 6:6) Dugang pa, kini nga mga hampak nagpamatuod nga ang mga diyos sa Ehipto walay gahom.—Ex 12:12; Num 33:4; tan-awa ang DIYOS UG MGA DIYOSA, MGA (Ang Napulo ka Hampak); MOISES (Atubangan ni Paraon sa Ehipto).

Ang mga hampak (Gr., *ple·gai′*) nga gihisgotan sa basahon sa Pinadayag tataw nga maoy mga kapahayagan sa kasuko sa Diyos ug sa simbolikong paagi nagtumong sa resulta o epekto sa iyang hudisyal nga mga hukom.—Pin 9:18, 20; 11:6; 15:1, 6, 8; 16:9, 21; 18:4, 8; 21:9; 22:18.

HAMUEL. Anak nga lalaki ni Misma sa tribo ni Simeon.—1Cr 4:24-26.

HAMUL [nagkahulogang "Gipakitaag Kaluoy; Gipalingkawas"], **HAMULNON.** Ang manghod nga anak nga lalaki ni Perez ug apo ni Juda, nga kaniya naggikan ang mga Hamulnon.—Gen 46:12; Num 26:21; 1Cr 2:5.

HAMUTAL [lagmit, Ang Ugangang Lalaki Maoy Yamog]. Anak nga babaye ni "Jeremias nga taga-Libna"; asawa ni Haring Josias ug inahan ni Jehoahaz ug Matanias (Zedekias), nga parehong nagmando ingong mga hari sa Juda.—2Ha 23:30, 31; 24:17, 18; Jer 52:1.

HANAMEL. Anak nga lalaki ni Salum nga uyoan ni manalagnang Jeremias sa banay sa iyang amahan. Gipalit sa manalagna ang uma nga didto sa Anatot gikan kang Hanamel sa panahon nga gilikosan sa mga Babilonyanhon ang Jerusalem.—Jer 32:1-12.

HANAN [Pagpakitag Pabor; Mapuangoron].

1. Usa sa "mga anak nga lalaki ni Sasak"; usa ka Benjaminhon.—1Cr 8:1, 23-25.

2. Anak nga lalaki ni Maaca; usa sa mga tawong gamhanan sa kasundalohan ni David.—1Cr 11:26, 43.

3. Usa sa unom ka anak nga lalaki ni Azel; usa ka kaliwat ni Haring Saul.—1Cr 8:33-38; 9:44.

4. Anak nga lalaki ni Igdalias, "usa ka tawo sa matuod nga Diyos." Didto sa lawak-kan-anan sa mga anak nga lalaki ni Hanan nga gisulayan ni manalagnang Jeremias ang pagkamasinugtanon sa mga Rekabita labot sa sugo sa ilang katigulangan nga si Jehonadab sa dili pag-inom ug bino.—Jer 35:3-6.

5. Pangulo sa usa ka banay sa mga Netinim nga mga ulipon sa templo, nga ang mga membro niini namalik gikan sa Babilonya uban kang Zorobabel niadtong 537 W.K.P.—Esd 2:1, 2, 43, 46; Neh 7:46, 49.

6. Usa sa mga Levihanon nga mitabang kang Esdras sa pagpatin-aw sa Balaod ngadto sa kongregasyon sa Israel nga nagkatigom sa plasa atubangan sa Ganghaan sa Tubig sa Jerusalem. (Neh 8:1, 7) Siya lagmit mao ra ang Num. 7 o ang Num. 10.

7. Usa ka Levihanon kansang kaliwat, kon dili man siya mismo, nagpamatuod pinaagig timbre sa "kasaligang kontrata" nga gihimo panahon sa pagkagobernador ni Nehemias. (Neh 9:38; 10:1, 9, 10) Kon si Hanan mao mismo ang nagtimbre niini nga kasabotan, siya lagmit mao ra ang Num. 6 o ang Num. 10.

8, 9. Duha ka "pangulo sa katawhan" kansang mga kaliwat, kon dili man sila mismo, nagpamatuod sa kontrata sa pagsugid panahon sa pagkagobernador ni Nehemias.—Neh 9:38; 10:1, 14, 22, 26.

10. Anak nga lalaki ni Zacur; usa ka matinumanong Levihanon nga gitudlo ni Nehemias sa pag-apod-apod sa nahiangay nga mga bahin sa mga Levihanon ilalom sa pagdumala ni Selemias, Zadok, ug Pedaia. (Neh 13:13) Siya lagmit mao ra ang Num. 6 o ang Num. 7.

HANANEL. Tan-awa ang TORRE.

HANANI [lagmit pinamubo sa Hananias].

1. Usa sa 14 ka anak nga lalaki ni Heman. Si Hanani gitudlo pinaagig ripa nga manguna sa ika-18 nga grupo sa mga maghohoni sa sangtuwaryo sa panahon ni Haring David.—1Cr 25:4-6, 9, 25.

2. Ang tigpatin-aw sa panan-awon, o bisyonaryo, kinsa nagbadlong kang Haring Asa sa Juda tungod sa pagpakig-alyansa sa hari sa Sirya inay nga mosalig kang Jehova, ug kinsa gibutang sa balay sa sepohan tungod kay ang hari nasuko sa iyang gisulti. (2Cr 16:1-3, 7-10) Mopatim-aw nga si Hanani mao ang amahan ni Jehu, ang manalagna nga nagbadlong kang Baasa nga hari sa Israel ug kang Jehosapat nga hari sa Juda.—1Ha 16:1-4, 7; 2Cr 19:2, 3; 20:34.

3. Usa ka saserdote sa "mga anak ni Imer" nga lakip niadtong nagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa agig pagsunod sa awhag ni Esdras.—Esd 2:36, 37; 10:10, 11, 20, 44.

4. Igsoong lalaki ni Nehemias. Sa iyang pag-adto sa Susan, si Hanani, duyog sa ubang mga lalaki sa Juda, nagpahibalo kang Nehemias sa kahimtang sa paril sa Jerusalem. (Neh 1:2, 3) Human matukod pag-usab ang paril, gitudlo ni Nehemias ang iyang igsoon nga si Hanani ug ingon man si Hananias nga mangulo sa Jerusalem.—Neh 7:1, 2.

5. Usa ka Levihanong saserdote ug maghohoni nga miduyog sa parada nga gihikay ni Nehemias sa panahon sa inagurasyon sa paril sa Jerusalem.—Neh 12:31-36.

HANANIAS [nagkahulogang "Si Jehova Nagpakitag Pabor; Si Jehova Mapuangoron"].

1. Anak nga lalaki ni Sasak ug pangulo sa usa ka balay o banay ni Benjamin.—1Cr 8:1, 24, 25, 28.

2. Usa sa 14 ka anak nga lalaki ni Heman ug pangulo sa ika-16 sa 24 ka pundok nga tig-alagad sa Levihanong mga maghohoni nga gitudlo ni David nga mag-alagad sa sangtuwaryo.—1Cr 25:1, 4, 5, 8, 9, 23.

3. Usa ka taas-ug-ranggo nga opisyal, "prinsipe," sa kasundalohan ni Haring Uzzias.—2Cr 26:11.

4. Amahan ni Zedekias, kinsa usa ka prinsipe panahon sa paghari ni Jehoiakim nga hari sa Juda. —Jer 36:12.

5. Anak nga lalaki ni Azur; usa ka mini nga manalagna gikan sa Benjaminhong siyudad sa Gabaon kinsa misupak sa manalagna ni Jehova nga si Jeremias. Sa panahon sa paghari ni Haring Zedekias sa Juda, samtang giawhag ni Jeremias ang katawhan nga magpasangon sa ilang mga liog ilalom sa yugo sa hari sa Babilonya ug sa ingon magpabiling buhi (Jer 27:12-14), si Hananias mitagna nga ang gahom sa Babilonya mapukan sulod sa duha ka tuig, ang nadestiyero nga mga Hudiyo didto pagabuhian, ug ang tanang gikompiskar nga mga galamiton sa templo igauli. Sa pag-ilustrar sa iyang punto, gikuha ni Hananias ang yugo nga kahoy gikan sa liog ni Jeremias ug gibali kini. Dayon gisugo ni Jehova si Jeremias sa pagpahibalo kang Hananias nga ang yugo nga kahoy pagailisan ug usa ka yugo nga puthaw ug nga ang kamatayon ni Hananias mahitabo sulod nianang tuiga. Ingong katumanan sa tagna, ang mini nga manalagna namatay nianang tuiga. —Jer 28.

6. Lagmit apohang lalaki ni Irias nga opisyal sa ganghaan ni Benjamin kinsa maoy nagdakop kang manalagnang Jeremias, ug bakak nga nag-akusar kaniya nga misulay sa pagbiya aron modapig sa mga Caldeanhon.—Jer 37:1-15.

7. Ang Hebreohanong ngalan ni Sadrak, usa sa tulo ka Hudiyong mga kauban ni Daniel nga gidala ngadto sa Babilonya niadtong 617 W.K.P.—Dan 1:6, 7; tan-awa ang SADRAK.

8. Anak nga lalaki ni Zorobabel ug amahan ni Pelatias ug Jesaias.—1Cr 3:19, 21.

9. Usa ka kaliwat ni Bebai nga lakip niadtong namati sa tambag ni Esdras sa pagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa.—Esd 10:10, 11, 28, 44.

10. Usa ka Levihanong saserdote ug pangulo sa balay o banay sa amahan ni Jeremias sa panahon sa pagkagobernador ni Nehemias.—Neh 12:12, 26.

11. Usa ka membro sa mga tigsagol ug pahumot nga mihimog pagpang-ayo sa paril sa Jerusalem sa panahon ni Nehemias.—Neh 3:8.

12. Anak nga lalaki ni Selemias; usa nga miapil sa pagpang-ayo sa paril sa Jerusalem niadtong 455 W.K.P.—Neh 3:30.

13. Usa ka saserdote nga tigtrompeta nga miapil sa mga seremonyas nga gihikay ni Nehemias panahon sa inagurasyon sa paril sa Jerusalem.—Neh 12:31, 40, 41.

14. Usa sa mga pangulo sa katawhan kansang kaliwat, kon dili man siya mismo, nagpamatuod pinaagig timbre sa "kasaligang kontrata" nga gihimo panahon sa pagkagobernador ni Nehemias.—Neh 9:38; 10:1, 14, 23.

15. Ang prinsipe sa Kastilyo, usa ka kasaligang tawo nga mahinadlokon sa Diyos labaw kay sa daghang uban pa. Gitudlo siya ni Nehemias nga mangulo sa Jerusalem kauban ni Hanani.—Neh 7:2.

HANATON [lagmit gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "magpakitag pabor; magmapuangoron"]. Usa ka utlanang siyudad sa Zabulon. (Jos 19:10, 14) Gituohan sa kadaghanang eskolar nga lagmit ang Hanaton mao ang Tell el-Bedeiwiyeh (Tel Hannaton), mga 10 km (6 mi) sa AAK sa Nasaret. Ang Hanaton makita diha sa mga rekord ni Haring Tiglat-pileser III sa Asirya ug usab sa mga Papan sa Amarna.

HANDOMANANG LUBNGANAN. Usa ka lubnganan nga diha niana ipahiluna ang patayng lawas sa tawo nga may paglaom nga siya pagahinumdoman, ilabina sa Diyos.

Labot sa Gregong mga pulong nga gigamit sa pagtumong sa usa ka lubnganan, si A. T. Robertson diha sa *Word Pictures in the New Testament* (1932, Tomo V, p. 87) nag-ingon: "Ang *taphos* (lubnganan) nagkahulogan ug paglubong (*thapto,* ilubong) sama sa makita diha sa Mat. 23:27, ang *mnemeion* (gikan sa *mnaomai, mimnesko,* hinumdoman) maoy usa ka handomanan (sepulcro ingong usa ka monyumento)." Kaamgid sa *mnemei'on* mao ang pulong nga *mne'ma,* nga mopatim-awng adunay susamang kahulogan, ug nagpunting usab sa "usa ka handomanan o talaan sa usa ka butang o sa usa ka tawong namatay, dayon sa usa ka sepulcro nga monyumento, ug busa usa ka lubnganan."—*Vine's Expository Dictionary of Old and New Testament Words,* 1981, Tomo 2, p. 173.

Ang maong lubnganan mahimong kinalot diha sa yuta o ingong maoy sagad nga ginahimo sa mga Hebreohanon, lagmit usa ka kinaiyanhong langob o usa ka nitso nga gikalot diha sa bato. (Itandi ang Buh 7:16 ug Gen 23:19, 20.) Ingon sa gipakita na, bisan tuod ang pulong nga *ta'phos* (lubnganan) nagpasiugda sa ideya sa *paglubong,* ang mga pulong nga *mne'ma* (lubnganan) ug *mne·mei'on* (handomanang lubnganan) nagpasiugda sa ideya

sa pagtipig sa handomanan sa tawong namatay. Busa, kining ulahing mga pulong daw mas nagpasiugda sa ideya sa pagkapermanente kay sa *ta′phos;* kini kaamgid sa Latin nga pulong nga *monumentum.*

Mopatim-aw nga ang Hudiyohanong mga lubnganan naandang gihimo sa gawas sa mga siyudad, gawas lamang sa lubnganan sa mga hari. Ang tanang paghisgot sa maong mga lubnganan diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan mopatim-awng nagpakita nga anaa kini sa gawas sa mga siyudad, gawas sa paghisgot sa lubnganan ni David diha sa Buhat 2:29. Kay nahilain ug gilikayan usab sa mga Hudiyo tungod sa seremonyal nga kahugawan nga nalangkit niini, ang mga dapit nga nahimutangan sa maong mga lubnganan usahay nahimong puyanan sa mga buang ug gidemonyohan nga mga tawo.—Mat 8:28; Mar 5:5.

Dili Punog Dayandayan. Bisan tuod nagsilbing handomanan sa tawong namatay, ang handomanang mga lubnganan sa mga Hudiyo kasagaran dili punog dayandayan o mapasigarbohon. Ang pipila gani kasarangan ra kaayo ug dili mamatikdan mao nga mahimong kini matumban sa mga tawo nga dili makaalinggat niini. (Luc 11:44) Bisan tuod batasan sa paganong mga tawo sa ilang palibot ang paghimo sa ilang mga lubnganan nga mapasigarbohon segun sa itugot sa ilang mga kahimtang, ang unang mga lubnganan sa mga Hudiyo nga nadiskobrehan nailhan nga yano kaayo. Tungod kini kay ang mga Hudiyo wala magsimba sa mga patay ug wala magpasiugda sa bisan unsang ideya nga buhi pa ang mga patay diha sa kalibotan sa espiritu, mga ideya sama nianang gituohan sa mga Ehiptohanon, mga Canaanhon, ug mga Babilonyanhon. Busa, bisan tuod daghang kritiko ang nangangkon nga ang pagsimba sa nasod sa Israel sukad sa unang kapanahonan maoy panagtapo sa daghang pagtuo, buot ingnon, maoy bunga sa panag-usa sa nagkasumpaking mga pagtulon-an ug nga naugmad pinaagi sa pagdugang sa mga tinuohan ug mga batasan gikan sa naunang mga relihiyon, ang pangunang pagtutol sa maong relihiyosong kadunotan sa makausa pa makita sumala sa kayano sa ilang mga lubnganan. Apan, dihay mga kausaban. Gipakita ni Jesus nga sa iyang adlaw maoy batasan sa mga eskriba ug mga Pariseo ang pagdayandayan sa handomanang mga lubnganan sa mga manalagna ug sa uban pa. (Mat 23:29, 30) Ubos sa Grego ug Romanhong impluwensiya, ang kiling taliwala sa mga adunahan sa maong panahon mao ang mas magarbohong mga lubnganan.

Gawas sa lubnganan ni Juan nga Tigbawtismo (Mar 6:29), ang pangunang mga lubnganan nga gihisgotan sa Kristohanon Gregong Kasulatan mao kadtong kang Lazaro ug kang Jesus. Ang lubnganan ni Lazaro mao ang tipikal nga lubnganan sa mga Hudiyo, usa ka langob nga may entrada nga gitakpan ug bato, ug kini nga entrada lagmit gamay ra kon atong itandi kini sa samang mga lubnganan nga nakaplagan didto sa Palestina. Ang konteksto nagpaila nga kini anaa sa gawas sa balangay.—Ju 11:30-34, 38-44.

Lubnganan ni Jesus. Ang lubnganan nga gigamit sa paglubong kang Jesus maoy usa ka bagong lubnganan nga iya ni Jose nga taga-Arimatea; dili kini usa ka langob apan gikubkob kini diha sa usa ka dakong bato nga nahimutang sa usa ka tanaman nga dili halayo sa dapit nga gilansangan kang Jesus. Ang lubnganan may entrada nga nagkinahanglan ug usa ka dakong bato sa pagsira niini, ug mopatim-aw nga kini nga bato maoy linginon, nga usahay maoy gamiton. (Mat 27:57-60; Mar 16:3, 4; Ju 19:41, 42) Sa sulod niini, lagmit adunay samag tag-as nga mga lingkoranan nga gikubkob diha sa mga kilid o mga nitso nga gikubkob nga pinatindog diha sa bungbong nga niana ikapahiluna ang patayng mga lawas.—Itandi ang Mar 16:5.

Dihay duha ka pangunang mga dapit nga gituohan nga maoy orihinal nga nahimutangan sa lubnganan ni Jesus. Ang usa mao ang tradisyonal nga dapit nga gitukoran sa Simbahan sa Santo Sepulcro. Ang laing dapit mao ang nailhang Lubnganan sa Tanaman, nga gikubkob diha sa dakong bato nga misiwil gikan sa kiliran sa usa ka bungtod ug kini nahimutang gihapon sa gawas sa presenteng mga paril sa siyudad. Apan, walay tinong pamatuod nga ang bisan hain niini nga mga dapit mao ang tinuod nga nahimutangan sa handomanang lubnganan nga gilubngan kang Jesus.—Tan-awa ang GOLGOTHA.

"Mga Lubnganan Nabuksan" sa Pagkamatay ni Jesus. Ang teksto sa Mateo 27:52, 53 nga naghisgot bahin sa "handomanang mga lubnganan [nga] nabuksan" tungod sa usa ka linog sa panahon sa pagkamatay ni Jesus nakapatunghag dakong diskusyon, kay ang pipila nagtuo man nga nahitabo ang usa ka pagkabanhaw. Ugaling, ang pagtandi sa mga teksto labot sa pagkabanhaw nagpatin-aw nga kining mga bersikuloha wala maghubit sa pagkabanhaw apan sa pagkasalibay lamang sa mga patayng lawas gikan sa ilang mga lubnganan, nga susama sa nahitabo sa dili pa kaayo dugayng panahon didto sa Ecuador niadtong 1949 ug usab didto sa Sonsón, Colombia, niadtong 1962, sa dihang 200 ka patayng lawas sa sementeryo ang nasalibay gikan sa ilang mga lubnganan tungod sa kusog nga pag-uyog sa yuta.—*El Tiempo,* Bogotá, Colombia, Hulyo 31, 1962.

Nahinumdoman sa Diyos. Tungod sa pangunang ideya sa paghinumdom nga nalangkit sa *mne·mei′on,* ang paggamit niini nga pulong (inay

sa *ta′phos*) diha sa Juan 5:28 maylabot sa pagkabanhaw sa "tanan nga anaa sa handomanang mga lubnganan" daw haom kaayo ug kini sukwahi kaayo sa ideya bahin sa bug-os nga pagsalikway ug pagwagtang sa usa ka butang gikan sa panumdoman nga maoy gihulagwayan sa Gehenna. (Mat 10:28; 23:33; Mar 9:43) Ang importansiya nga gipakita sa mga Hebreohanon alang sa paglubong (tan-awa ang LUBNGANAN, PAGLUBONG) nag-paila sa ilang tinguha nga sila unta pagahinumdoman, ilabina ni Jehova nga Diyos nga kaniya sila adunay pagtuo ingong "tigganti sa mga matinuorong nagapangita kaniya." (Heb 11:1, 2, 6) Talagsa ra nga ang mga Israelinhon magbutang ug mga inskripsiyon sa ilang mga lubnganan ug sa dihang adunay makaplagan sagad nga ngalan lamang ang anaa niini. Ang iladong mga hari sa Juda walay halangdong mga monyumento nga diha niana gikulit ang mga pasidungog ug mga nahimo nila, sama sa ginahimo sa mga hari sa ubang mga nasod. Busa dayag nga ang tinguha sa matinumanong mga tawo sa karaang kapanahonan mao nga ang ilang ngalan mahisulat unta diha sa "basahon sa handomanan" nga gihubit sa Malaquias 3:16.—Itandi ang Ecc 7:1; tan-awa ang NGALAN.

Ang pangunang ideya sa paghinumdom nga nalangkit sa orihinal nga Gregong mga pulong alang sa "lubnganan" o "handomanang lubnganan" mohatag usab ug dugang kahulogan sa hangyo sa usa ka kriminal nga gilansang tupad kang Jesus nga miingon nga "hinumdomi ako sa dihang moabot ka na sa imong gingharian."—Luc 23:42.

HANES. Usa ka dapit nga gihisgotan sa Isaias 30:4 diha sa mahukmanong pagsaway ni Jehova batok niadtong nangayog tabang sa Ehipto. (Isa 30:1-5) Ang nahimutangan niini dili matino.

Adunay lainlaing posible nga mga kahulogan nga gihatag alang niini nga teksto. Ang pipila ka komentarista nagtuo nga ang "mga sinugo" maoy mga Hudiyo, nga gipadala aron mangayog militaryong tabang sa Ehipto, ug nga miabot sila sa Hanes alang sa maong misyon. Ang uban nagtuo nga ang mga sinugo naggikan kang Paraon (gihisgotan sa Isa 30:3) nga gihulagway nga nagdawat sa Hudiyohanong delegasyon sa dihang nakaabot kini sa Hanes. Bisan hain niini, gipakita ni Jehova nga ang Ehipto mahimong kawang nga tinubdan sa tabang.—Isa 30:5.

HANGIN. Ang Hebreohanong pulong nga *ru′ach,* nga kasagarang gihubad nga "espiritu," mahimong magpasabot usab sa naghuros nga hangin. (Ecc 1:6) Ang ubang Hebreohanong mga termino ug ekspresyon mahimong hubaron nga "unos" (Sal 148:8; Os 8:7), "bagyo," "bagyo nga nagaalimpulos" (Jer 25:32; 23:19), ug "alimpulos" (2Ha 2:11). Bisan tuod sa Juan 3:8 ang *pneu′ma* (kasagarang gihubad nga "espiritu") nagkahulogang "hangin," ang Gregong termino nga *a′ne·mos* mao ang mas subsob nga gigamit alang sa hangin. (Mat 7:25, 27; 11:7; Ju 6:18) Ang "mahuyohoy nga bahin [Heb., *ru′ach*] sa adlaw" mopatim-aw nga nagpunting sa mga takna sa kahaponon sa dili pa mosalop ang adlaw, sa dihang ang makarepreskong bugnaw nga huyohoy sagad nga mohuyop diha sa rehiyon diin ang tanaman sa Eden gituohan nga nahimutang kanhi.—Gen 3:8; tan-awa ang ESPIRITU.

Si Jehova nga Diyos mao ang Maglalalang sa hangin. (Am 4:13) Bisan tuod sa literal wala diha niana (1Ha 19:11; itandi ang Job 38:1; 40:6; Sal 104:3), ang Diyos makahimo sa pagkontrolar sa hangin ug makagamit niini sa pagtuman sa iyang mga katuyoan, sama sa iyang paggamit niini ingong instrumento sa pagpahubas sa tubig sa Lunop. (Gen 8:1; Ex 14:21; Num 11:31; Sal 78:26; 107:25, 29; 135:7; 147:18; Jer 10:13; Jon 1:4) Ang iyang Anak, sa dinhi pa sa yuta, nagpakita usab ug gahom sa pagkontrolar sa hangin, nga nagpalurang niini. (Mat 8:23-27; 14:24-32; Mar 4:36-41; 6:48, 51; Luc 8:22-25) Dayag nga ubos lamang sa pagtugot ni Jehova nga si Satanas nakapatungha o nakakontrolar sa "usa ka makusog nga hangin" nga nakapahinabog kamatayon sa mga anak ni Job.—Job 1:11, 12, 18, 19.

Sagad ang hangin ginganlan pinasukad sa direksiyon nga gigikanan niini, busa ang "hangin nga timog" o hangin sa sidlakan gitawag sa ingon tungod kay kini mohuros pakasadpan gikan sa S. (Ex 10:13, 19; Sal 78:26; Aw 4:16) Ang tanang upat ka direksiyon, A, H, S, ug K, nalangkob sa paghisgot sa "upat ka hangin" sa langit o sa yuta. (Jer 49:36; Eze 37:9; Dan 8:8; Mat 24:31) Sa Pinadayag 7:1, ang "upat ka manulonda" gihulagway ingong "nagbarog diha sa upat ka suok sa yuta, nga hugot nga nagkupot sa upat ka hangin sa yuta." Pinaagi sa pagbarog diha sa 'mga suok,' buhian sa 'mga manulonda' ang hangin gikan sa tanang direksiyon, nga tungod niana walay dapit sa yuta ang dili maapektohan sa malaglagong paghuros sa hangin.

Ang hangin nga amihan maoy bugnaw ug nagdalag kusog nga mga pag-ulan. (Job 37:9; Pr 25:23) Ang hangin nga habagat mohuros ibabaw sa init nga desyertong mga dapit paingon sa Palestina ug, busa, makapatunghag naglagiting nga kainit (Luc 12:55); ang mga unos mahimong magsugod usab sa H. (Isa 21:1; Zac 9:14) Sa panahon sa ting-init, ang hangin nga timog o hangin sa sidlakan, sa pagpaingon ngadto sa Ehipto ug Palestina, mohuros sa halapad nga desyertong mga dapit ug busa maoy init ug uga, nga magpagba o magpalaya sa katanoman. (Gen 41:6, 23, 27; Eze 17:7-10; itandi ang Os 13:15; Jon 4:8.) Sa panahon sa ting-ulan, ang hangin nga kanaway o hangin sa kasad-

pan magdalag umog ngadto sa Palestina gikan sa Dagat Mediteranyo ug magpaulan sa yuta. (1Ha 18:42-45) Sa dihang ang mga tig-obserbar makakitag dag-om nga mopatim-aw diha sa K, sila magdahom nga adunay bagyo. (Luc 12:54) Sa uga nga ting-init, ang matag adlaw nga mga huyohoy gikan sa Mediteranyo magpaarang-arang sa panahon.—Tan-awa ang PANGANOD; EUROAQUILO.

Mahulagwayong Paggamit. Ang hangin kalit nga motungha ug kalit usab nga mawala, sa ingon tukmang maghawas sa pagkamubo sa kinabuhi sa tawo. (Job 7:7) Kay walay solidong substansiya, ang hangin mahimong magtumong sa kawang nga kahibalo ug kahago, sa walay-pulos nga mga pulong ug mga paglaom (Job 15:1, 2; 16:3; Ecc 5:16; Os 12:1), ingon man usab sa pagkawalay-pulos. (Isa 26:18; 41:29; Jer 5:13) Maingon nga ang kawang nga mga buhat mosangko sa pagkawalay-pulos, ang pagpangagpas niini gipakasama sa "paggukod sa hangin." (Ecc 1:14; 2:11) Ug ang tawo nga nagadalag pagkasinalikway diha sa iyang balay "magapanag-iya sa hangin." Siya walay mabatonan nga bisan unsang mapuslanon o may tinuod nga bili.—Pr 11:29.

Ang hangin magpatibulaag ug magpalagpot sa mga butang, ug busa ang 'pagpatibulaag ngadto sa tanang hangin' o "mabahin ngadto sa upat ka hangin" nagpasabot ug bug-os nga pagkatibulaag o pagkabahin. (Jer 49:36; Eze 5:10; 12:14; 17:21; Dan 11:4) Sama sa usa ka sakayan nga gituyatuya sa hangin, nga walay tinong direksiyon, ang mga tawo nga dili hamtong sa espirituwal mahimong 'madala ngadto-nganhi sa matag hangin sa pagtulon-an pinaagi sa paglingla sa mga tawo, pinaagi sa kamalipatlipaton sa pagmugnag sayop.'—Efe 4: 13, 14.

HANIEL [Ang Diyos Nagpakitag Pabor; Ang Diyos Mapuangoron; o, Pabor (Puangod) sa Diyos].

1. Usa ka pangulo nga gipili ni Jehova nga maghawas sa tribo ni Manases sa pagbahinbahin sa yuta sa K sa Jordan alang sa siyam ug tunga ka tribo sa Israel nga namuyo didto. Si Haniel maoy usa ka anak nga lalaki ni Epod ug usa ka kaliwat ni Jose.—Num 34:13, 17, 23.

2. Pangulo sa usa ka banay nga Asernon; anak nga lalaki ni Ula.—1Cr 7:30, 39, 40.

HANOK [Usa nga Gibansay; Giinagurahan [nga mao, gipahinungod, gisugdan]].

1. Usa ka anak nga lalaki ni Midian, ang ikaupat nga ginganlang anak nga lalaki ni Abraham pinaagi kang Ketura.—Gen 25:1, 2, 4; 1Cr 1:33.

2. Usa ka anak nga lalaki sa panganay ni Jacob nga si Ruben ug ang katigulangan sa mga Hanoknon.—Gen 46:8, 9; Ex 6:14; Num 26:4, 5; 1Cr 5:3.

HANOKNON [Kang (Iya ni) Hanok]. Usa ka banay nga naggikan kang Hanok, usa ka anak nga lalaki ni Ruben.—Num 26:4, 5; Gen 46:9.

HANTATAWO [Heb., *ga·zam′*]. Ang ulod sa mga alibangbang o sa mga tangkob. Ang Hebreohanong pulong nga *ga·zam′* giisip nga naggikan sa usa ka lintunganayng pulong nga nagkahulogang "putol." Sanglit magpanon nga tinagdaghan, ang mga hantatawo, sama sa mga dulon, literal nga magputol o magtabas sa matag dahon sa tanom hangtod nga ang tanom mawad-an na sa berdeng mga dahon niini. (Joe 1:4; 2:25; Am 4:9) Bisan tuod nga naandang gituohan nga ang Hebreohanong termino nga *ga·zam′* nagtumong sa "dulon," ang mga maghuhubad sa *Septuagint* migamit sa Gregong pulong nga *kam′pe,* nga nagkahulogang hantatawo. Dugang pa, si Koehler ug Baumgartner mipabor sa paghubad sa *ga·zam′* ingong hantatawo. (*Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* Leiden, 1958, p. 178) Busa, sa hubad ni Isaac Leeser ug sa *Bag-ong Kalibotang Hubad* sa Joel 1:4; 2:25, gihubad kini nga "hantatawo"; sa *King James Version,* "ulod nga dangaw-dangaw"; sa *An American Translation,* "tigtupi."

Halos mga tanom lamang ang ginakaon sa mga hantatawo. Kusog kaayo kini nga mokaon, ug ang pipila ka hantatawo makakaon ug mga dahon nga duha ka pilo sa gibug-aton niini sulod sa usa ka adlaw. Busa kon daghan, dakong kadaot ang ipahinabo niini sa mga pananom.

HANUN [Siya Nagpakitag Pabor; Siya Mapuangoron].

1. Anak nga lalaki ug manununod sa trono ni Nahas nga hari sa Ammon. Tungod sa mahigugmaong-kalulot nga gipakita ni Nahas kaniya, si David nagpadalag mga mensahero aron sa paghupay kang Hanun tungod sa pagkamatay sa iyang amahan. Apan si Hanun, kay nakombinsir sa iyang mga prinsipe nga usa lamang kini ka paglingla ni David aron mangespiya sa siyudad, nagpakaulaw sa mga alagad ni David pinaagi sa pagbalbas sa katunga sa ilang mga bungot ug sa pagputol sa ilang mga besti abot sa ilang sampot ug dayon gipapahawa sila. Sa dihang nakita sa mga anak ni Ammon nga sila nahimong baho ngadto kang David tungod sa pagpakaulaw nga ilang gihimo ngadto sa iyang mga mensahero, si Hanun nangandam sa pagpakiggubat ug nagsuhol sa mga Siryanhon aron makiggubat sa Israel. Sa misunod nga mga panaggubat ang mga Ammonhanon ug mga Siryanhon bug-os nga napildi sa Israel; gipailalom ni David sa pinugos nga trabaho ang nakalingkawas nga mga

Ammonhanon sa Raba.—2Sa 10:1–11:1; 12:26-31; 1Cr 19:1–20:3.

2. Usa nga, uban sa mga molupyo sa Zanoa, nag-ayo sa Ganghaan sa Walog ug sa usa ka bahin sa paril sa Jerusalem.—Neh 3:13.

3. Ang “ikaunom nga anak nga lalaki ni Zalap”; siya miapil sa pagpang-ayo sa paril sa Jerusalem.—Neh 3:30.

HAPARAIM [Kalotanan]. Usa ka dapit sa utlanan sa teritoryo sa tribo ni Isacar. (Jos 19:17-19) Dili matino ang nahimutangan niini. Apan, gituohan sa kadaghanang eskolar nga kini nahimutang sa et-Taiyiba, mga 12 km (7.5 mi) sa AK sa Betsean. Ang Haparaim makita usab sa usa ka talaan sa mga siyudad sa Palestina nga nailog ni Haring Sisak sa Ehipto.

HAPIZEZ [lagmit gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang “pagdugmok”]. Usa ka Aaronikong saserdote nga gitudlo pinaagig ripa ingong pangulo sa ika-18 nga dibisyon sa mga saserdote sa panahon ni David.—1Cr 24:1-7, 15.

HARA. Usa ka dapit diin didto gibalhin ni Haring Tilgat-pilneser (Tiglat-pileser III) sa Asirya ang mga binihag nga Israelinhon. (1Cr 5:26) Ang susamang mga teksto (2Ha 17:6; 18:11) bahin sa ulahing Asiryanhong pagdestiyero naghisgot nga ang mga Israelinhon gidala ngadto sa “mga siyudad sa mga Medianhon” (Masoretikong teksto) o sa “kabukiran sa mga Medianhon.” (*LXX*) Gihunahuna sa daghang eskolar nga ang hubad sa *Septuagint* lagmit mao ang husto ug gituohan nila nga ang “Hara” (*Ha·ra’*, tingali usa ka Aramaikong katumbas sa Hebreohanong pulong alang sa “bukid” [*har*]) sa 1 Cronicas 5:26 nahimong ngalan sa usa ka dapit sa dihang ang prase nga “sa mga Medianhon” natangtang nga wala tuyoa. Kon husto kini nga pangagpas, ang “Hara” lagmit nagtumong sa “kabukiran sa mga Medianhon” sa S sa walog sa Suba sa Tigris. Bisan pa niana, ang pipila nga nag-isip nga ang Gozan sa 2 Hari 17:6 ug 18:11 maoy usa ka dapit (sama sa *JB, RS*) ug dili usa ka suba, nagtuo nga ang “Hara” lagmit maoy usa ka lokal nga ngalan alang sa usa ka bukirong rehiyon sa Turkey.

HARADA [lagmit, Pagkurog]. Usa ka dapit nga gikampohan sa mga Israelinhon sa ilang pagpaingon sa yuta sa Canaan. (Num 33:24, 25) Ang nahimutangan niini karong adlawa wala mahibaloi.

HARAN.

1. Anak nga lalaki ni Tera ug igsoon ni Abram (Abraham) ug Nahor. Si Haran nanganak kang Lot ug sa duha ka anak nga babaye, si Isca ug Milca; si Milca naminyo sa iyang uyoan nga si Nahor. Si Haran namatay sa wala pa si Tera ug Abram mobiya sa Ur sa mga Caldeanhon.—Gen 11:26-31.

2. Usa ka kaliwat ni Gerson pinaagi kang Simei; sa tribo ni Levi.—1Cr 23:6-9.

3. Usa ka anak nga lalaki ni Caleb pinaagi sa iyang puyopuyo nga si Epa, ug siya “nanganak” kang Gazez; sa tribo ni Juda.—1Cr 2:3, 42, 46.

4. Usa ka siyudad sa amihanang Mesopotamia diin si Abram (Abraham) temporaryong mipuyo; dinhi namatay si Tera nga iyang amahan. (Gen 11:31, 32; 12:4, 5; Buh 7:2-4) Ang ngalang Haran usab daw naglakip sa naglibot nga dapit, kay ang Haran gitala nga lakip sa “mga nasod” nga nailog sa mga hari sa Asirya.—2Ha 19:11, 12.

Pipila ka panahon human mobiya sa Haran, si Abraham nagpadala sa iyang kinamagulangan nga alagad ngadto sa iyang mga paryente (lagmit nga nanimuyo sa Haran o sa usa ka duol nga lungsod, “sa siyudad ni Nahor”) aron sa pagpangitag pangasaw-onon alang sa iyang anak nga si Isaac. (Gen 24) Sa ulahi, si Jacob, ang apo nga lalaki ni Abraham, miadto sa Haran aron makaikyas sa kasuko sa iyang igsoong lalaki nga si Esau ug usab

Ang presenteng-adlaw nga Haran nga nagpreserbar sa ngalan sa karaang siyudad diin diha o sa duol niini ang alagad ni Abraham nakakaplag ug asawa alang kang Isaac

aron sa pagpangitag asawa taliwala sa mga anak nga babaye sa iyang uyoan nga si Laban. (Gen 27:42-46; 28:1, 2, 10) Diha sa usa ka atabay, dayag nga duol sa Haran, nahibalag ni Jacob si Raquel. —Gen 29:4-12.

Sa ikawalong siglo W.K.P., si Haring Senakerib sa Asirya misulay sa paghadlok kang Haring Ezequias sa Juda pinaagi sa pagpadalag mga mensahe nga nanghambog nga gisakop sa iyang mga katigulangan ang Haran ug ang ubang mga dapit.—2Ha 19:8-13; Isa 37:8-13.

Ang Asiryanhong mga reperensiya mopatim-awng naghisgot sa Haran ingong Harranu (nagkahulogang "Dalan"), tingali tungod kay kini anaa sa ruta sa nagapanaw nga mga panon ug naglangkit niini uban sa mga siyudad sa Nineve, Asur, Babilonya, ug Tiro, maingon man sa yuta sa Ehipto. (Itandi ang Eze 27:23.) Ang ngalan sa karaang siyudad napreserbar diha sa ngalan sa modernong Haran, nga nahimutang sa dapit diin ang duha ka lugot nag-usa aron mapormang usa ka sapa nga moabot sa Suba sa Balikh sa panahon sa tingtugnaw, mga 110 km (68 mi) sa ibabaw diin ang Balikh moagos ngadto sa Suba sa Euprates. Apan ang pipila nagtuo nga ang karaang dapit mismo nahimutang sa A sa modernong Haran. Ang pipila ka eskolar nakakitag pamatuod nga nanimuyo dinhi ang mga patriarka (ingon sa gihubit sa Bibliya) sanglit ang karaang mga ngalan sa mga dapit nga sakop niining lugara maoy sama sa personal nga mga ngalan nga makita sa Bibliya sama nianang kang Serug, Nahor, ug Tera.—Gen 11:22-26.

HARARNON. Ang tawag sa pipila ka gamhanang mga tawo ni David. (2Sa 23:8, 11, 33; 1Cr 11:26, 34, 35) Sila tingali naggikan sa kabungtoran sa Juda.

HARBONA. Usa sa pito ka opisyal sa palasyo ni Ahasuero nga gipadala aron ipahibalo kang Rayna Vasti ang pulong sa hari nga siya paatubangon kaniya. Unya, sa dihang ang laraw ni Haman sa pagpuo sa mga Hudiyo nabutyag, ang pagsugilon ni Harbona labot sa 50-maniko nga estaka nga gipahimo ni Haman alang kang Mardokeo nag-aghat kang Ahasuero sa pagmando nga si Haman mismo ang bitayon diha niana.—Est 1:10-12; 7:9, 10.

HAREP [nagkahulogang "Siya Nagpakaulaw (Nagtamay)"]. Usa ka kaliwat ni Juda; anak nga lalaki ni Hur ug ang "amahan ni Bet-gader."—1Cr 2:3, 50, 51; tan-awa ang BET-GADER.

HARHAIAS. Amahan ni Uziel. Ang anak nga lalaki ni Harhaias, nga usa ka mananalsal ug bulawan, naghimog pagpang-ayo sa paril sa Jerusalem ubos sa pagdumala ni Nehemias.—Neh 3:8.

HARHAS. Apohang lalaki ni Salum, ang bana sa babayeng manalagna nga si Hulda. (2Ha 22:14) Sa Masoretikong teksto ginganlan siya ug Hasrah sa 2 Cronicas 34:22.

HARHUR [Taas nga Hilanat]. Pangulo ug katigulangan sa usa ka banay sa mga Netinim nga mga ulipon sa templo. "Ang mga anak ni Harhur" gitala nga lakip niadtong namalik kauban ni Zorobabel gikan sa Babilonya niadtong 537 W.K.P. —Esd 2:1, 2, 43, 51; Neh 7:46, 53.

HARI. Usa ka soberano nga may awtoridad sa pagmando sa ubang mga tawo. Si Jehova mao ang kinatas-ang Hari nga nagbaton ug walay-kinutobang gahom ug awtoridad. Ang mga hari sa Juda maoy mas ubos nga mga hari nga naghawas sa Iyang soberanya dinhi sa yuta. Sama kanila, si Jesu-Kristo maoy mas ubos nga Hari kay kang Jehova, apan siya naghupot ug mas dako nga gahom kay sa yutan-ong mga hari, tungod kay si Jehova naghimo kaniyang magmamando sa uniberso. (Flp 2:9-11) Busa si Jesu-Kristo gihimong "Hari sa mga hari ug Ginoo sa mga ginoo."—Pin 19:16; tan-awa ang JESU-KRISTO; GINGHARIAN.

Ang Unang mga Hari. Taliwala sa yutan-ong mga magmamando ang hari maoy usa ka lalaking magmamando nga gihatagan ug hataas nga awtoridad ibabaw sa usa ka siyudad, tribo, nasod, o usa ka imperyo, ug sagad nga siya magmando sa tibuok niyang kinabuhi. Si Nimrod, nga usa ka kaliwat ni Ham, mao ang unang tawhanong hari sa rekord sa Bibliya. Siya nagmando ibabaw sa usa ka gingharian nga naglakip sa ubay-ubayng mga siyudad sa Mesopotamia. Siya maoy usa ka rebelde batok sa soberanya ni Jehova.—Gen 10:6, 8-10.

Ang Canaan ug ang mga nasod palibot niini may mga hari na sa mga adlaw ni Abraham, dugay na sa wala pa makabaton ug hari ang mga Israelinhon. (Gen 14:1-9) May mga hari usab sukad pa sa labing unang kapanahonan taliwala sa mga Filistehanon, Edomhanon, Moabihanon, Midianhon, Ammonhanon, Siryanhon, Hitihanon, Ehiptohanon, Asiryanhon, Babilonyanhon, Persianhon, Grego, ug mga Romano. Daghan niini nga mga hari ang nagmando sa limitado lamang nga mga dominyo sama sa usa ka siyudad-estado. Si Adoni-bezek, pananglitan, nanghambog nga siya nakadaog sa 70 sa maong mga hari.—Huk 1:7.

Ang unang matarong nga tawhanong hari nga gitala sa Bibliya mao si Melquisedek, ang hari-saserdote sa Salem. (Gen 14:18) Gawas kang Jesu-Kristo nga sa samang higayon Hari ug Hataas nga Saserdote, si Melquisedek mao lamang ang inuyonan sa Diyos nga magmamando nga naghupot sa maong duha ka katungdanan. Si apostol Pablo nagingon nga ang Diyos naggamit kang Melquisedek

ingong hulad ni Kristo. (Heb 7:1-3; 8:1, 6) Walay laing matinumanong alagad sa Diyos, bisan si Noe, nga misulay sa paghari, ug ang Diyos wala magtudlo kang bisan kinsa kanila hangtod nga si Saul gidihogan ubos sa Iyang pagtutol.

Mga Hari sa Israel. Sa sinugdan si Jehova nagmando sa Israel ingong dili-makita nga Hari pinaagi sa lainlaing mga hawas, una pinaagi kang Moises ug sa ulahi pinaagi sa tawhanong mga Maghuhukom gikan kang Otniel hangtod kang Samson. (Huk 8:23; 1Sa 12:12) Sa kadugayan ang mga Israelinhon namugos pagpangayo ug usa ka hari aron mahisama sa ubang mga nasod sa ilang palibot. (1Sa 8:5-8, 19) Ubos sa legal nga probisyon diha sa pakigsaad sa Balaod labot sa pagbaton ug usa ka tinudlo sa Diyos nga tawhanong hari, si Jehova nagtudlo kang Saul gikan sa tribo ni Benjamin pinaagi ni manalagnang Samuel. (Deu 17:14-20; 1Sa 9:15, 16; 10:21, 24) Tungod sa pagkadili-masinugtanon ug pagkamapangahason, si Saul nawadan sa pabor ni Jehova ug sa kahigayonan nga makataganag dinastiya sa mga hari. (1Sa 13:1-14; 15:22-28) Dayon nagliso sa iyang pagtagad ngadto sa tribo ni Juda, si Jehova nagpili kang David nga anak nga lalaki ni Jese aron mahimong sunod nga hari sa Israel. (1Sa 16:13; 17:12) Tungod sa matinumanong pagpaluyo sa pagsimba ug sa mga balaod ni Jehova, si David nakapribilehiyo sa pagtukod ug usa ka dinastiya sa mga hari. (2Sa 7:15, 16) Ang mga Israelinhon nakaabot sa kinapungkayan sa pag-uswag ubos sa paghari ni Solomon nga anak nga lalaki ni David.—1Ha 4:25; 2Cr 1:15.

Panahon sa paghari ni Rehoboam nga anak nga lalaki ni Solomon, ang nasod nasiak sa duha ka gingharian. Ang unang hari sa amihanan, sa napulo-ka-tribong gingharian nga sagad gitawag ug Israel, mao si Jeroboam nga anak nga lalaki ni Nebat sa tribo ni Epraim. (1Ha 11:26; 12:20) Tungod sa iyang pagkadili-masinugtanon, iyang gipasimba ang iyang katawhan sa bulawang mga nating baka. Tungod niini nga sala siya nahimong dili-inuyonan ni Jehova. (1Ha 14:10, 16) May katibuk-ang 20 ka hari ang nagmando sa amihanang gingharian sukad sa 997 hangtod sa 740 W.K.P., sugod kang Jeroboam ug natapos kang Oseas nga anak nga lalaki ni Elah. Sa habagatang gingharian sa Juda, 19 ka hari ang naghari sukad sa 997 hangtod sa 607 W.K.P., sugod kang Rehoboam ug natapos kang Zedekias. (Si Atalia, nga usa ka mangingilog sa trono ug dili usa ka hari, wala iapil sa pag-ihap.)—Tan-awa ang LUBNGANAN, PAGLUBONG; KRONOLOHIYA.

Mga hawas nga gitudlo sa Diyos. Gitudlo ni Jehova ang mga hari ibabaw sa iyang katawhan, ug kinahanglang molihok sila ingong iyang harianong mga hawas, nga molingkod, dili sa ilang mga trono, kondili sa "trono sa pagkahari ni Jehova," buot ingnon, ingong mga hawas sa iyang teokratikanhong pagmando. (1Cr 28:5; 29:23) Sukwahi sa ginahimo sa pipila ka katawhan sa Sidlakan niadtong mga adlawa, ang nasod sa Israel wala magsimba sa ilang mga hari. Ang tanang hari sa Juda gitamod ingong mga dinihogan ni Jehova, bisan tuod nga ang rekord wala sa espesipiko magbutyag kon ang matag usa sa mga hari sa literal gidihogan ug lana sa dihang milingkod sa trono. Ang literal nga lanang igdidihog giingong gigamit sa dihang gitukod ang usa ka bag-ong dinastiya, sa dihang giilogan kon kinsay molingkod sa trono sa pagkatigulang na ni David ug ingon man sa mga adlaw ni Jehoas, ug sa dihang ang manghod nga anak nga lalaki maoy gihimong hari inay ang magulang nga anak nga lalaki panahon sa pagkaentrono ni Jehoahaz. (1Sa 10:1; 16:13; 1Ha 1:39; 2Ha 11:12; 23:30, 31, 34, 36) Bisan pa niana, mopatim-awng ang ingon niini nga pagdihog lagmit maoy sagad nga ginabuhat.

Ang hari sa Juda mao ang pangulong tagdumala sa mga kalihokan sa nasod, ingong magbalantay sa katawhan. (Sal 78:70-72) Sagad nga siya ang manguna sa gubat. (1Sa 8:20; 2Sa 21:17; 1Ha 22:29-33) Siya magsilbi usab ingong hataas nga korte sa hukmanan, gawas lang kon ang hataas nga saserdote mokonsulta kang Jehova alang sa mga paghukom sa pipila ka butang labot sa estado ug sa pipila ka butang nga lisod kaayo desisyonan o dili igo ang ebidensiya gikan sa baba sa mga saksi.—1Ha 3:16-28.

Mga limitasyon sa hari. Ang naglimite sa hari sa paggamit sa iyang awtoridad mao ang iyang pagkahadlok mismo sa Diyos, ang balaod sa Diyos nga kinahanglan niyang sundon, ug ang mga pag-aghat sa mga manalagna ug mga saserdote ingon man ang mga tambag sa mga ansiyano. Siya kinahanglang magsulat alang sa iyang kaugalingon ug usa ka kopya sa Balaod ug magabasa niini sa tanang adlaw sa iyang kinabuhi. (Deu 17:18, 19) Siya, ingong linaing alagad ug hawas ni Jehova, manubag kang Jehova. Makapasubo nga iasoy, daghang mga hari sa Juda ang milapas niini ug nagmando nga diniktador ug dinaotan.—1Sa 22:12, 13, 17-19; 1Ha 12:12-16; 2Cr 33:9.

Relihiyosong pangulo. Bisan tuod ang hari gidid-an sa balaod nga mahimong saserdote, siya giisip nga mao ang dili-saserdoteng pangulo nga tigpaluyo sa pagsimba kang Jehova. May mga panahon nga ang hari magpanalangin sa nasod pinaagi sa ngalan ni Jehova ug maghawas sa katawhan diha sa pag-ampo. (2Sa 6:18; 1Ha 8:14, 22, 54, 55) Gawas pa sa responsibilidad sa pagbantay sa relihiyosong kinabuhi sa katawhan aron dili makayuhot ang idolatriya, siya may awtoridad sa pagpapaha-

wa sa usa ka dili-matinumanong hataas nga saserdote, sama sa gihimo ni Haring Solomon sa dihang ang Hataas nga Saserdoteng si Abiatar mipaluyo kang Adonias sa dihang siya misulay sa pag-alsa aron sa pag-ilog sa trono.—1Ha 1:7; 2:27.

Ang mga asawa ug katigayonan. Lakip sa mga kostumbre sa kaminyoon ug sa pamilya sa mga hari sa Juda mao ang pagbaton ug daghang asawa ug mga puyopuyo, bisan tuod nga ang Balaod naglatid nga ang hari dili angay magpadaghan ug asawa alang sa iyang kaugalingon. (Deu 17:17) Ang mga puyopuyo giisip nga katigayonan sa hari ug kini gipasa ngadto sa manununod sa trono uban ang mga katungod ug katigayonan sa hari. Ang pagpakigminyo o pagpangasawa sa usa sa mga puyopuyo sa namatayng hari maoy katumbas sa pagdeklarar sa pag-angkon sa trono. Busa, ang pagpakigrelasyon ni Absalom sa mga puyopuyo sa iyang amahan, nga si Haring David, ug ang paghangyo ni Adonias nga mahimong asawa si Abisag, ang tig-alima ug kauban ni David sa iyang pagkatigulang, maoy katumbas sa pag-angkon sa trono. (2Sa 16:21, 22; 1Ha 2:15-17, 22) Kini maoy mga buhat sa pagluib.

Gawas pa sa personal nga katigayonan sa hari, mga inagaw sa gubat, ug mga gasa (1Cr 18:10), ang ubang mga tinubdan sa kita gipatigayon usab. Kini naglakip sa linaing buhis nga mga abot sa yuta alang sa lamesa sa hari, tributo gikan sa nasakop nga mga gingharian, bayad gikan sa nagpanaw nga mga magpapatigayon nga miagi sa ilang yuta, ug sa mga komersiyo, sama sa daghang pangnegosyo nga mga barko ni Solomon.—1Ha 4:7, 27, 28; 9:26-28; 10:14, 15.

Ang Pagkahuyang sa Amihanang Gingharian. Sa Israel, ang amihanang gingharian, gisunod ang prinsipyo sa pagkamanununod gawas lamang kon kini nabalda tungod sa pagpatay o pag-alsa. Ang pagsimba sa bakak nga relihiyon kanunayng nagpagubot sa amihanang gingharian nga nakaamot sa sunodsunod nga pagpatay sa mga hari niini ug sa pag-ilog sa trono. Duha lamang ka dinastiya ang milungtad ug kapin sa duha ka kaliwatan, ang kang Omri ug Jehu. Kay dili ilalom sa pakigsaad sa Davidnong gingharian, walay usa sa mga hari sa amihanang gingharian ang milingkod sa "trono sa pagkahari ni Jehova" ingong dinihogan ni Jehova.—1Cr 28:5.

Hentil nga mga Hari ug Ubos nga mga Hari. Ang mga hari sa Babilonya opisyal nga ordinahan ingong mga monarko sa tibuok Imperyo sa Babilonya pinaagi sa pagkupot sa bulawang larawan ni Marduk. Gihimo kini ni Ciro nga Bantogan aron magamhan ang Imperyo sa Babilonya nga dili na kinahanglang pukanon pa ang tibuok imperyo pinaagi sa pagpakiggubat.

Ang ubang mga hari milingkod sa ilang mga trono tungod kay gitudlo sa mas taas nga hari, sama pananglit sa usa ka hari nga nagsakop sa ilang teritoryo. Sagad ang mga hari magmando sa nailog nga mga gingharian pinaagi sa lumad nga tigbayad-ug-tributo nga mga hari nga ubos ug ranggo. Pinaagi niini nga proseso si Herodes nga Bantogan nahimong hari sa Judea ingong tigbayad-ug-tributo sa Roma (Mat 2:1), ug si Aretas nga hari sa mga Nabataeanhon gitudlo sa Roma ingong hari sa iyang tigbayad-ug-tributo nga gingharian.—2Co 11:32.

Ang dili-Israelinhon nga mga hari dili daling maduol sa ilang mga sakop dili sama sa mga hari nga nagmando sa katawhan sa Diyos. Ang mga hari nga Israelinhon dayag nga nakig-uban-uban sa ilang katawhan. Sagad ang Hentil nga mga hari lisod kaayong duolon. Ang pag-adto sa sulod nga sawang sa palasyo sa hari sa Persia nga walay pagtugot awtomatikong magpailalom nianang tawhana sa kamatayon gawas lang kon ang hari maghatag ug espesipikong pag-uyon pinaagi sa pagtunol sa iyang setro, sama sa gihimo ngadto kang Ester. (Est 4:11, 16) Apan, ang Romanong emperador mahimong makig-atubang kon hangyoon sa usa ka lungsoranon sa Roma pinasukad sa desisyon nga gihimo sa ubos nga maghuhukom, apan human sa proseso nga moagi una sa daghang ubos-ubos nga mga opisyal.—Buh 25:11, 12.

HARI, MGA BASAHON SA MGA. Mga basahon sa Balaang Kasulatan nga nag-asoy sa kasaysayan sa Israel sukad sa kataposang mga adlaw ni Haring David hangtod sa pagkagawas ni Haring Jehoiakin gikan sa pagkabilanggo didto sa Babilonya.

Sa sinugdan ang duha ka basahon sa Mga Hari maoy usa lamang ka linukot nga basahon nga gitawag ug Mga Hari (Heb., *Mela·khim′*), ug sa Hebreohanong Bibliya karong adlawa kini giisip gihapon ingong usa ka basahon, ang ikaupat diha sa seksiyon nga nailhan ingong ang Kanhing mga Manalagna. Sa Gregong *Septuagint* ang Mga Basahon sa mga Hari gitawag nga Ikatulo ug Ikaupat nga Gingharian, ang Mga Basahon ni Samuel ginganlan nga Una ug Ikaduha nga Gingharian. Sa Latin nga *Vulgate* kini nga mga basahon sa linangkob nailhan ingong ang upat ka basahon sa Mga Hari tungod kay si Jerome mipabor sa ngalang *Regum* (Mga Hari), nga nahiuyon sa Hebreohanong titulo, alang sa literal nga hubad sa titulo sa *Septuagint* nga *Regnorum* (Mga Gingharian). Ang pagbahin niini ingong duha ka basahon diha sa *Septuagint* nahimong mapuslanon tungod kay ang Gregong hubad nga may mga bokales nagkinahanglan ug halos dobleng espasyo kay sa Hebreohanon, diin

walay mga bokales nga gigamit sa wala pa ang ikaduhang katunga sa unang milenyo sa Komong Panahon. Sa Gregong mga bersiyon dili kanunayng pareho ang pagbahin tali sa Ikaduhang Samuel ug Unang Hari. Pananglitan, sa iyang makuting pagrebisar sa *Septuagint,* kini gibahin ni Lucian diin ang Unang Hari magsugod sa 1 Hari 2:12 ingon sa makita sa atong mga Bibliya karong adlawa.

Pagsulat sa mga Basahon. Bisan tuod ang ngalan sa magsusulat sa mga basahon sa Mga Hari wala hisgoti diha sa duha ka asoy, ang mga teksto nga mabasa sa Kasulatan ug ang gihisgotan sa Hudiyohanong tradisyon nagpunting kang Jeremias ingong mao ang magsusulat. Daghang Hebreohanong mga pulong ug mga ekspresyon nga makaplagan niining duha ka basahon makita

MGA PANGUNANG PUNTO SA UNANG HARI

Usa ka mubong sumaryo sa kasaysayan sa gingharian sa Juda ug sa gingharian sa Israel sukad sa kataposang mga adlaw ni David hangtod sa kamatayon ni Jehosapat

Sa sinugdan ang unang basahon sa Mga Hari maoy bahin sa usa ka linukot nga basahon kauban sa Ikaduhang Hari

---

Si Solomon nailado tungod sa talagsaong kaalam sa pagsugod sa iyang pagmando, apan sa kataposan siya nalangkit sa apostasya

- Si Natan, pinaagig kusganong paningkamot, nagbabag sa tinguha ni Adonias nga mahimong hari sa Israel; si Solomon naentrono (1:5–2:12)
- Gipangutana ni Jehova kon unsay iyang gitinguha, si Solomon nangayog kaalam; siya dugang gitagan-an ug bahandi ug himaya (3:5-15)
- Ang kaalam gikan sa Diyos nadayag sa paghusay ni Solomon sa kaso sa duha ka pampam, nga ang matag usa miangkon nga mao ang inahan sa samang batang lalaki (3:16-28)
- Si Haring Solomon ug ang Israel miuswag ilalom sa iyang pagmando; ang iyang dili-hitupngan nga kaalam nailado sa tibuok kalibotan (4:1-34; 10:14-29)
- Gitukod ni Solomon ang templo ni Jehova ug sa ulahi ang palasyo; dayon ang tanang ansiyano sa Israel nagtigom alang sa inagurasyon (5:1–8:66)
- Si Jehova nagbalaan sa templo, nagpasalig kang Solomon nga magpadayon ang harianong linya, apan nagpasidaan batok sa pagkadili-matinumanon (9:1-9)
- Ang rayna sa Sheba miabot aron makita mismo ang kaalam ug pag-uswag ni Solomon (10:1-13)
- Sa pagkatigulang, si Solomon naimpluwensiyahan sa iyang daghang langyaw nga mga asawa ug misunod sa langyaw nga mga diyos (11:1-8)

Ang nasod nabahin sa duha; gitukod ang pagsimba sa nating baka aron pugngan kadtong anaa sa amihanang gingharian sa pag-adto sa Jerusalem

- Tungod sa pag-apostata ni Solomon, si Jehova nagtagna nga mabahin ang nasod (11:11-13)
- Human sa kamatayon ni Solomon, ang iyang anak nga lalaki nga si Rehoboam naghulga sa pagpahamtang ug mas bug-at nga yugo diha sa katawhan; ang napulo ka tribo mialsa ug naghimo kang Jeroboam nga hari (12:1-20)
- Gitukod ni Jeroboam ang pagsimba sa bulawang mga nating baka didto sa amihanang gingharian aron pugngan ang iyang mga sakop sa pag-adto sa Jerusalem alang sa pagsimba ug sa posibleng paghiusa pag-usab sa gingharian (12:26-33)

Ang habagatang gingharian, ang Juda, nakabaton ug maayo ug daotang mga hari

- Si Rehoboam ug si Abiam nga sunod kaniya nagtugot sa dulumtanang bakak nga pagsimba (14:21-24; 15:1-3)
- Ang anak nga lalaki ni Abiam nga si Asa ug ang iyang anak nga lalaki nga si Jehosapat aktibong nagpalambo sa matuod nga pagsimba (15:9-15; 22:41-43)

Ang amihanang gingharian, ang Israel, nadaot tungod sa mga pag-ilogay sa gahom, mga pagpatay, ug idolatriya

- Ang anak nga lalaki ni Jeroboam nga si Nadab nahimong hari; si Baasa nagpatay kaniya ug nag-ilog sa trono (15:25-30)
- Ang anak nga lalaki ni Baasa nga si Elah mipuli sa trono ug gipatay ni Zimri; si Zimri naghikog sa dihang hapit nang mapildi ni Omri (16:6-20)
- Ang kadaogan ni Omri misangpot sa sibil nga panaggubat; sa kataposan si Omri midaog, nahimong hari, ug sa ulahi nagtukod sa Samaria; ang iyang mga sala mas grabe pa kay sa naunang mga hari (16:21-28)
- Si Ahab nahimong hari ug nakigminyo sa anak nga babaye ni Etbaal nga hari sa mga taga-Sidon; iyang gisugdan pagpasulod ang pagsimba kang Baal didto sa Israel (16:29-33)

Mga gubat tali sa Juda ug Israel natapos pinaagig panag-alyansa

- Nahitabo ang mga gubat tali kang Jeroboam ug Rehoboam ug ingon man kang Abiam; si Baasa nakig-away kang Asa (15:6, 7, 16-22)
- Si Jehosapat nakig-alyansa kang Ahab (22:1-4, 44)
- Si Jehosapat ug Ahab nag-uban sa pagpakiggubat batok sa Ramot-gilead; si Ahab napatay (22:29-40)

Kalihokan sa pagpanagna didto sa Israel ug Juda

- Si Ahias nagtagna sa paglaksi sa napulo ka tribo gikan sa balay ni David; sa ulahi siya nagmantala sa paghukom ni Jehova batok kang Jeroboam (11:29-39; 14:7-16)
- Gipaabot ni Semaias ang pulong ni Jehova nga si Rehoboam ug ang iyang mga ginsakpan dili angayng makig-away sa rebelyosong napulo ka tribo (12:22-24)
- Usa ka tawo sa Diyos nagpahibalo sa paghukom ni Jehova batok sa halaran sa pagsimba sa nating baka didto sa Bethel (13:1-3)
- Si Jehu nga anak nga lalaki ni Hanani nagpahibalo sa paghukom ni Jehova batok kang Baasa (16:1-4)
- Gitagna ni Elias nga mahitabo ang usa ka dugay nga hulaw sa Israel; panahon sa hulaw, siya milagrosong nagpaigo nga dili mahurot ang taganang pagkaon sa usa ka babayeng balo ug nagbanhaw sa iyang anak nga lalaki (17:1-24)
- Gisugyot ni Elias ang usa ka pagsulay didto sa Bukid sa Carmelo aron matino kon kinsa ang matuod nga Diyos; sa dihang si Jehova ang napamatud-ang matuod, ang mga manalagna ni Baal gipamatay; si Elias mikalagiw alang sa iyang kinabuhi gikan sa asawa ni Ahab nga si Jezebel, apan si Jehova nagpadala kang Elias aron sa pagdihog kang Hazael, Jehu, ug Eliseo (18:17–19:21)
- Gitagna ni Micaias nga si Ahab mapildi sa pagpakiggubat (22:13-28)

sa ubang mga teksto sa Bibliya diha lamang sa tagna ni Jeremias. Ang mga basahon sa Mga Hari ug ang basahon ni Jeremias nagsangkapay sa usag usa; ang mga hitabo sagad nga hisgotan sa daklit sa usa ka basahon kon kini bug-os na nga gihubit sa laing basahon. Ang wala paghisgot kang Jeremias diha sa mga basahon sa Mga Hari, bisan tuod ilado kaayo siya nga manalagna, angayng dahomon kon si Jeremias mao ang magsusulat, tungod kay ang iyang mga kalihokan detalyado na nga gihisgotan diha sa basahon nga nagdala sa iyang ngalan. Ang mga basahon sa Mga Hari naghisgot sa mga kahimtang sa Jerusalem human magsugod ang pagkadestiyero, nga nagpailang ang magsusulat wala dad-a sa Babilonya, ingon sa kahimtang ni Jeremias.—Jer 40: 5, 6.

Adunay nakita ang pipila ka eskolar diha sa mga basahon sa Mga Hari nga ilang giisip nga ebidensiya nga dili lang usa ka tawo ang nagsulat o naghipos niini. Hinunoa, gawas sa kalainan tungod sa gigamit nga mga tinubdan, angayng matikdan nga

MGA PANGUNANG PUNTO SA IKADUHANG HARI

Sumpay sa kasaysayan sa Juda ug sa Israel nga nagsugod sa Unang Hari; kini nagpadayon hangtod sa kalaglagan sa Samaria ug dayon sa Jerusalem, tungod sa pagkadili-matinumanon

Ang pagsulat niini lagmit nahuman didto sa Ehipto mga 27 ka tuig human laglaga sa Babilonya ang Jerusalem

---

Human kang Elias, si Eliseo nag-alagad ingong manalagna ni Jehova

Si Elias nagtagna sa kamatayon ni Ahazias; siya usab nagpakanaog ug kalayo batok sa duha ka dili-matinahorong mga pangulo sa kasundalohan ug sa ilang pundok nga tag-50 ka sundalo nga gipadala aron sa pagkuha sa manalagna (1:2-17)

Si Elias gikuha pinaagig alimpulos; si Eliseo nakadawat sa iyang opisyal nga besti (2:1-13)

Si Eliseo nagbahin sa Jordan ug nag-ayo sa tubig sa Jerico; ang iyang inspiradong tambag nakaluwas sa magkaalyadong kasundalohan sa Israel, Juda, ug Edom gikan sa kamatayon tungod sa kawalay tubig ug miresulta sa kapildihan sa mga Moabihanon; iyang gipadaghan ang taganang lana sa usa ka babayeng balo, gibanhaw ang anak nga lalaki sa usa ka babayeng Sunaminhon, gihimo ang makahilong sabaw nga dili makadaot, gipadaghan ang gasang tinapay ug lugas, giayo ang sanla ni Naaman, gipahibalo nga ang sanla ni Naaman motakboy sa hakog nga si Gehazi ug sa iyang mga kaliwat, ug gipahinabo nga ang hinulamang ulo sa atsa molutaw (2:14–6:7)

Si Eliseo abanteng nagpasidaan sa hari sa Israel bahin sa kalit nga mga pag-atake sa mga Siryanhon; usa ka Siryanhong puwersa miabot aron sa pagdakop kaniya apan sila gihampak sa temporaryong pagkabuta sa hunahuna; ang mga Siryanhon naglikos sa Samaria, ug si Eliseo gipasanginlan sa midangat nga gutom; iyang gitagna ang pagkatapos sa gutom (6:8–7:2)

Ang buluhaton nga gihatag kang Elias nahuman sa dihang gisultihan ni Eliseo si Hazael nga siya mahimong hari sa Sirya ug gipadala ang usa ka mensahero aron sa pagdihog kang Jehu ingong hari sa Israel (8:7-13; 9:1-13)

Si Jehu milihok batok sa balay ni Ahab, nga naghanaw sa pagsimba kang Baal gikan sa Israel (9:14–10:28)

Si Eliseo, sa dihang himalatyon na, giduaw sa apong lalaki ni Jehu nga si Haring Jehoas; iyang gitagna ang tulo ka kadaogan batok sa Sirya (13:14-19)

Ang pagkadili-matinahoron sa Israel kang Jehova mitultol sa pagkadestiyero niini ngadto sa Asirya

Ang pagsimba sa nating baka nga gisugdan ni Jeroboam nagpadayon sa panahon sa mga paghari ni Jehu ug sa iyang mga kaliwat—si Jehoahaz, Jehoas, Jeroboam II, ug Zacarias (10:29, 31; 13:6, 10, 11; 14:23, 24; 15:8, 9)

Sa kataposang mga adlaw sa Israel, si Haring Zacarias gipatay ni Salum, si Salum gipatay ni Menahem, ang anak nga lalaki ni Menahem nga si Pekahias gipatay ni Peka, ug si Peka gipatay ni Oseas (15:8-30)

Sa paghari ni Peka, si Tiglat-pileser III, ang hari sa Asirya, nagdestiyero sa daghang Israelinhon; sa ikasiyam nga tuig ni Oseas, ang Samaria gilaglag ug ang Israel gidestiyero tungod kay wala nila tahora si Jehova; ang teritoryo sa Israel gipuy-an sa ubang mga katawhan (15:29; 17:1-41)

Ang relihiyosong mga reporma sa Juda wala magdalag malungtarong kausaban; ang Babilonya naglaglag sa Jerusalem ug nagdestiyero sa katawhan sa Diyos

Si Jehoram sa Juda nakigminyo kang Atalia, ang anak nga babaye ni Ahab ug Jezebel; si Jehoram nag-apostata, ingon man ang iyang anak nga lalaking si Ahazias sunod kaniya (8:16-27)

Sa dihang namatay si Ahazias, si Atalia naningkamot sa pagpuo sa binhi ni David aron nga siya mismo ang magmando; si Jehoas, ang anak nga lalaki ni Ahazias, giluwas sa iyang iyaan ug sa ulahi gihimong hari; si Atalia gipatay (11:1-16)

Sa dihang buhi pa ang Hataas nga Saserdoteng si Jehoiada ug gitambagan si Jehoas, gipasig-uli ni Jehoas ang matuod nga pagsimba, apan 'ang paghalad didto sa hatag-as nga mga dapit' nagpadayon sa panahon sa iyang paghari ug sa iyang mga manununod—si Amazias, Azarias (Uzzias), ug Jotam (12:1-16; 14:1-4; 15:1-4, 32-35)

Ang anak nga lalaki ni Jotam nga si Ahaz nagbatasan sa idolatriya; ang anak nga lalaki ni Ahaz nga si Ezequias mihimog maayong mga reporma, apan kini wala magpadayon tungod sa misunod nga daotang mga paghari ni Manases ug Amon (16:1-4; 18:1-6; 21:1-22)

Ang anak nga lalaki ni Amon nga si Josias mihimog kusganong mga lakang sa paghanaw sa idolatriya gikan sa yuta; siya namatay sa usa ka pagpakiggubat batok kang Paraon Neko (22:1–23:30)

Ang kataposang upat ka hari sa Juda maoy dili matinumanon: ang anak nga lalaki ni Josias nga si Jehoahaz namatay samtang binihag didto sa Ehipto; ang igsoong lalaki ni Jehoahaz nga si Jehoiakim naghari puli kaniya; ang anak nga lalaki ug manununod ni Jehoiakim nga si Jehoiakin gidestiyero sa Babilonya; ang igsoong lalaki ni Jehoiakim nga si Zedekias naghari hangtod nga ang Jerusalem nasakop sa mga Babilonyanhon ug ang kadaghanan sa mga naluwas sa maong pagsakop gidestiyero (23:31–25:21)

ang pinulongan, estilo, bokabularyo, ug gramarya maoy susama sa katibuk-an.

Ang Unang Hari nagkobre sa yugto nga mga 129 ka tuig, nga nagsugod sa kataposang mga adlaw ni Haring David, sa mga 1040 W.K.P., ug hangtod sa kamatayon ni Haring Jehosapat sa Juda sa mga 911 W.K.P. (1Ha 22:50) Ang asoy sa Ikaduhang Hari nagsugod sa paghari ni Ahazias (mga 920 W.K.P.) ug nagpadayon hangtod sa kataposan sa ika-37 nga tuig sa pagkadestiyero ni Jehoiakin, sa 580 W.K.P., usa ka yugto nga mga 340 ka tuig. (2Ha 1:1, 2; 25:27-30) Busa ang katibuk-ang mga asoy sa mga basahon sa Mga Hari nagkobre ug mga upat ug tunga ka siglo sa Hebreohanong kasaysayan. Sanglit ang mga hitabo nga girekord diha niini naglakip sa mga hitabo sa wala pa ang 580 W.K.P., kini nga mga basahon lagmit nga wala gayod mahuman una pa niining petsaha, ug tungod kay wala man hisgoti ang pagkatapos sa pagkadestiyero didto sa Babilonya, kini, ingong usa ka linukot nga basahon, sa walay duhaduha nahuman una pa nianang panahona.

Ang dakong bahin niining duha ka basahon mopatim-aw nga gisulat didto sa Juda, tungod kay ang kadaghanan sa tinubdang impormasyon mabatonan didto. Apan, makataronganon nga ang Ikaduhang Hari nahuman didto sa Ehipto, diin si Jeremias gidala human sa pagpatay kang Gedalias didto sa Mizpa.—Jer 41:1-3; 43:5-8.

Ang mga basahon sa Mga Hari maoy bahin kanunay sa Hudiyohanong kanon ug gidawat ingong kanonikal. Adunay maayong katarongan alang niini, tungod kay kini nga mga basahon nagpasiugda sa kaugmaran sa kinalabwang tema sa Bibliya, ang pagbindikar sa pagkasoberano ni Jehova ug ang bug-os nga katumanan sa iyang katuyoan alang sa yuta, pinaagi sa iyang Gingharian ilalom ni Kristo, ang sinaad nga Binhi. Dugang pa, tulo ka pangunang mga manalagna, si Elias, Eliseo, ug Isaias, ang gihatagan ug pasidungog, ug ang ilang mga tagna gipakita nga walay sipyat nga nangatuman. Ang mga hitabo nga girekord sa mga basahon sa Mga Hari gihisgotan ug gipatin-aw sa ubang mga teksto sa Kasulatan. Gihisgotan ni Jesus sa tulo ka higayon ang mga unod niini nga mga basahon —ang bahin kang Solomon (Mat 6:29), ang rayna sa habagatan (Mat 12:42; itandi ang 1Ha 10:1-9), ug ang babayeng balo sa Zarepta ug si Naaman (Luc 4:25-27; itandi ang 1Ha 17:8-10; 2Ha 5:8-14). Gihisgotan ni Pablo ang asoy bahin kang Elias ug ang 7,000 ka lalaki nga wala moluhod kang Baal. (Rom 11:2-4; itandi ang 1Ha 19:14, 18.) Si Santiago naghisgot sa mga pag-ampo ni Elias alang sa hulaw ug sa ulan. (San 5:17, 18; itandi ang 1Ha 17:1; 18:45.) Kini nga mga paghisgot bahin sa mga nahimo sa mga indibiduwal nga gihubit diha sa mga basahon sa Mga Hari nagpamatuod sa pagkakanonikal niini nga mga sinulat.

Ang mga basahon sa Mga Hari sa kadaghanan gitagik gikan sa ubang mga sinulat, ug ang magsusulat tin-aw nga nagpakita nga siya nagkutlo gikan niini nga mga reperensiya alang sa pipila sa iyang impormasyon. Siya naghisgot sa "basahon sa mga kalihokan ni Solomon" (1Ha 11:41), sa "basahon sa mga kalihokan sa mga adlaw sa mga hari sa Juda" (1Ha 15:7, 23), ug sa "basahon sa mga kalihokan sa mga adlaw sa mga hari sa Israel" (1Ha 14:19; 16:14).

Usa sa labing karaang naglungtad nga Hebreohanong mga manuskrito nga naundan sa katibuk-ang mga basahon sa Mga Hari gituohan nga nagsukad pa niadtong 1008 K.P. Ang Vatican Num. 1209 ug ang Alexandrine Manuscript naundan sa mga basahon sa Mga Hari (diha sa Grego), apan wala kini diha sa Sinaitic Manuscript. Ang mga tipik sa mga basahon sa Mga Hari nga dayag nga sukad sa W.K.P. nga yugto nakaplagan diha sa mga langob sa Qumran.

Ang gambalay niini nga mga basahon nagpakita nga ang magsusulat o tighipos naghatag sa hinungdanong mga impormasyon bahin sa matag hari aron ipakita ang kronolohiya sa mga panghitabo ug aron ipadayag ang panglantaw sa Diyos sa matag hari, paborable man o dili. Ang kalangkitan sa ilang mga paghari ngadto sa pagsimba kang Jehova nangibabaw ingong ang labing hinungdanong butang. Human tagda ang paghari ni Solomon, gawas sa pipila ka eksepsiyon, adunay usa ka katibuk-ang sumbanan sa paghubit sa matag paghari, sama sa duha ka parehong mga linya sa kasaysayan nga nagkalanggikit. Bahin sa mga hari sa Juda sagad gihatag ang pangbukas nga kronolohikanhong pagkahan-ay sa kasaysayan uban sa kadungan nga mga hari sa Israel, dayon ang pangedaron sa hari, ang gidugayon sa iyang paghari, ang dapit sa pagmando, ug ang ngalan ug pinuy-anan sa iyang inahan; kining ngalan ug pinuy-anan sa inahan sa hari maoy makaiikag ug hinungdanon tungod kay ang pipila sa mga hari sa Juda daghan ug asawa. Sa pagtapos sa asoy alang sa matag hari, gihatag ang tinubdan sa impormasyon, ang paglubong sa hari, ug ang ngalan sa iyang manununod. Gipresentar usab ang pipila sa susamang mga detalye bahin sa matag hari sa Israel, apan ang pangedaron sa hari sa panahon sa iyang paglingkod sa trono ug ang ngalan ug pinuy-anan sa iyang inahan wala ihatag. Ang impormasyon nga gitagana sa Una ug Ikaduhang Hari mapuslanon gayod sa pagtuon sa kronolohiya sa Bibliya.—Tan-awa ang KRONOLOHIYA.

Ang mga basahon sa Mga Hari dili lamang kay mga talaan sa kasaysayan o usa ka kabatbatan sa

mga hitabo sama sa usa ka cronica. Kini nagtaho sa mga kamatuoran sa kasaysayan lakip ang usa ka pagpatin-aw sa kahulogan niini. Mopatim-aw nga gitangtang gikan sa asoy ang bisan unsa nga walay direktang kalangkitan sa pagkaugmad sa katuyoan sa Diyos ug wala magpasundayag sa mga prinsipyo nga pinaagi niini si Jehova nakiglabot sa iyang katawhan. Ang mga kasaypanan ni Solomon ug sa ubang mga hari sa Juda ug Israel wala itago apan giasoy nga prangka kaayo.

Arkeolohikanhong Ebidensiya. Ang pagkadiskobre sa daghang nahibiling karaan nga mga butang nagtaganag pipila ka pamatuod nga ang mga basahon sa Mga Hari maoy tukma sa kasaysayan ug sa geograpiya. Ang arkeolohiya, ingon man ang buhing mga ebidensiya karong adlawa, nagpamatuod nga dihay naglungtad nga mga lasang sa sedro sa Lebanon, nga gikan niini si Solomon mikuhag mga kahoy alang sa iyang mga proyekto sa pagpanukod didto sa Jerusalem. (1Ha 5:6; 7:2) Ang ebidensiya nga diha nay mga industriya sa maong panahon makaplagan diha sa dal-as sa Jordan, diin nahimutang kanhi ang Sucot ug Zaretan.—1Ha 7: 45, 46.

Ang pagsulong ni Sisak batok sa Juda sa panahon ni Rehoboam (1Ha 14:25, 26) gikompirmar sa kaugalingong rekord ni Paraon diha sa mga bungbong sa templo sa Karnak sa Ehipto. Usa ka itom nga obelisko nga anapog sa Asiryanhon nga si Haring Salmaneser III nga nakaplagan didto sa Nimrud niadtong 1846 ang naghulagway sa lagmit usa ka sinugo ni Jehu nga miyukbo sa atubangan ni Salmaneser, usa ka hitabo nga bisan tuod wala hisgoti sa mga basahon sa Mga Hari, nagdugang sa testimonya nga tinuod gayod nga naglungtad si Haring Jehu sa Israel. Ang daghang proyekto sa pagpanukod ni Ahab, lakip ang "balay nga garing nga iyang gitukod" (1Ha 22:39), mapamatud-an pag-ayo pinasukad sa mga kagun-oban nga nakaplagan didto sa Samaria.

Ang Bato sa Moab nag-asoy sa pipila ka hitabo nga nalangkit sa pag-alsa ni Haring Mesa batok sa Israel, nga nag-asoy sa kaugalingong bersiyon sa Moabihanong monarko sa kon unsay nahitabo. (2Ha 3:4, 5) Kining alpabetikong inskripsiyon naundan usab sa Tetragrammaton.

Ang ngalang Peka makaplagan diha sa usa ka talaan sa kasaysayan nga gipasidungog kang Tiglat-pileser III. (2Ha 15:27) Ang pagpakiggubat ni Tiglat-pileser III batok sa Israel gihisgotan diha sa iyang harianong mga talaan sa kasaysayan ug diha sa inskripsiyon sa usa ka Asiryanhong tinukod. (2Ha 15:29) Ang ngalang Oseas nainterpretar usab gikan sa mga inskripsiyon nga nag-asoy sa pagsulong ni Tiglat-pileser.—2Ha 15:30; *Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. Pritchard, 1974, pp. 282-284.

Bisan tuod ang pipila sa mga pagpakiggubat sa Asiryanhon nga si Haring Senakerib gihisgotan diha sa iyang mga talaan sa kasaysayan, wala hisgoti nga gipatay sa usa lamang ka manulonda ang iyang 185,000 ka kasundalohan sa dihang kini naghulga sa Jerusalem (2Ha 19:35), ug kita dili makadahom nga makakaplag ug usa ka asoy diha sa iyang mga rekord sa pagpanghambog bahin niining makauulaw nga kapildihan. Ang talagsaon nga arkeolohikanhong pamatuod sa kataposang pahayag sa mga basahon sa Mga Hari nakaplagan diha sa mga papan nga sinulatag *cuneiform* nga nakubkoban didto sa Babilonya. Kini nagpakita nga si *Ja'ukinu* (Jehoiakin) nabilanggo didto sa Babilonya ug gihisgotan nga siya gitagan-an ug mga rasyon gikan sa tipiganan sa bahandi sa hari.—2Ha 25:30; *Ancient Near Eastern Texts,* p. 308.

Mga Katumanan sa Tagna. Ang mga basahon sa Mga Hari naundan sa lainlaing mga tagna ug nagpunting sa talagsaong mga katumanan. Pananglitan, ang 1 Hari 2:27 nagpakita sa katumanan sa pulong ni Jehova batok sa balay ni Eli. (1Sa 2:31-36; 3:11-14) Ang mga tagna bahin kang Ahab ug sa iyang balay natuman. (Itandi ang 1Ha 21:19-21 sa 1Ha 22:38 ug 2Ha 10:17.) Natuman usab ang tagna labot kang Jezebel ug sa iyang patayng lawas. (Itandi ang 1Ha 21:23 sa 2Ha 9:30-36.) Ug ang mga impormasyon sa kasaysayan nagpamatuod sa pagkatinuod sa gitagna nga kalaglagan sa Jerusalem.—2Ha 21:13.

Lakip sa daghang punto nga gipasiugda sa mga basahon sa Mga Hari mao ang kahinungdanon sa pagsunod sa mga kinahanglanon ni Jehova ug ang mapait nga mga sangpotanan sa pagbalewala sa iyang matarong nga mga balaod. Ang duha ka basahon sa Mga Hari kusganong nagpamatuod sa gitagnang mga sangpotanan sa pagkamasinugtanon ug pagkadili-masinugtanon kang Jehova nga Diyos.

HARIM [Gikatugyan; Gidili].

1. Usa ka Aaronikong saserdote nga gipili pinaagig ripa aron mangulo sa ika-3 sa 24 ka dibisyon sa mga saserdote nga giorganisar ni David. (1Cr 24:1, 3, 7, 8) "Ang mga anak [o mga kaliwat] ni Harim" gihisgotan nga lakip sa mga saserdote human sa pagkadestiyero: 1,017 ang namalik gikan sa Babilonya niadtong 537 W.K.P. (Esd 2:1, 2, 36, 39; Neh 7:42) Sa misunod nga kaliwatan, si Adna mao ang pangulo niini nga balay sa amahan. (Neh 12: 12, 15) Lima "sa mga anak ni Harim" nangasawag langyawng mga asawa apan nagpapahawa kanila agig sanong sa tambag ni Esdras sa pagbuhat niana. (Esd 10:10, 11, 21, 44) Usa ka hawas sa banay (o lagmit usa kanila nga may samang ngalan)

ang mipaluyo sa pakigsaad sa pagkamatinumanon human moabot si Nehemias niadtong 455 W.K.P. —Neh 9:38; 10:1, 5, 8.

2. Ang nagpundar sa usa ka dili-saserdotehanong banay, nga ang 320 kanila namalik sa Jerusalem gikan sa Babilonya uban kang Zorobabel. (Esd 2:1, 2, 32; Neh 7:35) Sama sa mga membro sa banay sa mga saserdote nga may samang ngalan (Num. 1), walo sa kaliwat niini nga Harim nangasawa usab ug langyawng mga asawa ug nagpapahawa kanila. (Esd 10:25, 31, 32, 44) Ang ilang mga hawas usab nagpamatuod sa "kasaligang kontrata" nga gihimo sa panahon sa pagkagobernador ni Nehemias. (Neh 9:38; 10:1, 14, 27) Usa ka "anak nga lalaki" ni Harim, si Malkias, mitabang sa pag-ayo sa paril sa Jerusalem.—Neh 3:11.

HARINA. Tan-awa ang GALINGAN.

HARIP [nagkahulogang "Siya Nagpakaulaw (Nagtamay)"]. Pangulo sa usa ka banay diin ang 112 ka lalaki niini namalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya niadtong 537 W.K.P.; gitawag usab ug Jora. (Neh 7:6, 7, 24; Esd 2:18) Ang ngalang Harip gitala pag-usab nga lakip sa mga pangulo sa katawhan, dayag nga gihawasan sa usa ka kaliwat, kinsa nagpamatuod pinaagig timbre sa kontrata sa pagsugid nga gihimo sa panahon sa pagkagobernador ni Nehemias.—Neh 9:38; 10:1, 14, 19.

HARIPHANON [Kang (Iya ni) Harip o Harup]. Usa ka ngalan nga maoy gitawag sa Benjaminhon nga si Sepatias kinsa miduyog kang David didto sa Ziklag samtang si David ilalom pa sa mga pagpig-ot tungod kang Saul. Ang pagtawag kang Sepatias ingong Hariphanon tingali nagkahulogan nga siya usa ka lumad sa Harip, o Harup (usa ka dapit nga wala mahibaloi ang lokasyon), o kaha usa ka kaliwat sa usa ka tawong ginganlag Harip, o Harup. —1Cr 12:1, 2, 5.

HAR–MAGEDON [gikan sa Heb., nga nagkahulogang "Bukid sa Megido"]. Kini nga ngalan direktang nalangkit sa "gubat sa dakong adlaw sa Diyos nga Labing Gamhanan." Kini nga termino espesipikong gipadapat sa kahimtang o situwasyon diin ang "mga hari sa tibuok gipuy-ang yuta" gitigom batok kang Jehova ug sa iyang Gingharian pinaagi kang Jesu-Kristo. Diha sa ubay-ubayng mga bersiyon kini gihubad nga "Armagedon." (Pin 16: 14, 16, *AT; KJ; JB; RS; TEV*) Ang ngalang Har–Magedon, nga gikuha gikan sa Hebreohanon, nagkahulogan lamang nga "Bukid sa Megido."

Mopatim-awng walay usa ka literal nga dapit nga gitawag ug "Bukid sa Megido," sa sulod man o sa gawas sa Yutang Saad, sa wala pa o sa panahon sa mga adlaw ni apostol Juan, kinsa mao ang nagtala sa panan-awon. Busa, ang kahulogan sa Har–Magedon dayag nga naggikan sa mga panghitabo nga nalangkit sa karaang siyudad sa Megido.

Ang Megido nahimutang mga pipila ka milya sa HS sa Bukid sa Carmelo, nga nag-umbaw ug nagbantaaw sa Patag sa Esdraelon (Jezreel) ug mao ang nahimutangan sa pangunang mga ruta sa negosyo ug sa militar sa A-H ug sa S-K. Si Josue mao ang unang nagsakop niining Canaanhong siyudad. (Jos 12:7, 8, 21) Duol niini nga dapit, ang kasundalohan ni Jabin ubos sa pagmando ni Sisera gilaglag sa ulahi. Gigamit ni Jehova didto ang kinaiyanhong mga puwersa aron tabangan ang Israelinhong kasundalohan ubos ni Barak. Ang asoy mabasa: "Si Barak milugsong gikan sa Bukid sa Tabor uban ang napulo ka libo ka tawo nga nagsunod kaniya. Ug gipahinabo ni Jehova nga magkaguliyang si Sisera ug ang tanan niyang mga karong iggugubat ug ang tibuok kampo pinaagi sa sulab sa espada sa atubangan ni Barak. Sa kataposan si Sisera mikawas sa iyang karo ug midagan sa pagkalagiw. Ug si Barak migukod sa mga karong iggugubat ug sa mga panon hangtod sa Haroset sa kanasoran, mao nga ang tibuok panon ni Sisera napukan pinaagi sa sulab sa espada. Walay bisan usa nga nabilin."—Huk 4:14-16.

Human sa kadaogan, si Barak ug ang manalagna nga si Debora miawit, nga sa bahin, miingon: "Ang mga hari miabot, sila nakig-away; niadtong tungora ang mga hari sa Canaan nakig-away didto sa Taanak daplin sa katubigan sa Megido. Sila walay nadalang ganansiya nga plata. Gikan sa langit ang mga bituon nakig-away, gikan sa ilang mga agianan nakig-away sila batok kang Sisera. Ang suba sa Kison mibanlas kanila, ang suba sa karaang mga adlaw, ang suba sa Kison. Giyatakan mo ang kusog, Oh akong kalag. Niadtong tungora ang mga kuko sa kabayo nagpanikad tungod sa sunodsunod nga mga pagdasdas sa iyang mga laking kabayo." —Huk 5:19-22.

Didto sa Megido nga si Haring Ahazias sa Juda namatay human siya grabeng nasamdan tungod sa mando ni Jehu. (2Ha 9:27) Didto si Haring Josias sa Juda namatay sa pagpakigsangka kang Paraon Neko. (2Ha 23:29, 30) Tungod sa maayong puwesto niini, daghang ubang mga nasod, sumala sa sekular nga kasaysayan, ang naggubatay diha sa palibot sa Megido. 'Ang mga Hudiyo, mga Hentil, mga Saraceno, mga sundalo sa Krusada, mga Ehiptohanon, mga Persianhon, mga Druse, mga Turko, ug mga Arabo tanan nagpatindog sa ilang mga tolda didto sa patag sa Esdraelon.'—*Word Studies in the New Testament,* ni M. R. Vincent, 1957, Tomo II, p. 542.

Ang asoy sa Pinadayag naghubit sa nagtingob nga mga puwersa sa mga hari sa yuta ingong gitigom "sa dapit [Gr., porma sa *to'pos*] nga gitawag sa

Hebreohanon ug Har–Magedon." (Pin 16:16) Sa Bibliya ang *to'pos* mahimong magtumong sa usa ka literal nga dapit (Mat 14:13, 15, 35); sa oportunidad o "kahigayonan" sa usa ka tawo (Buh 25:16); o sa usa ka mahulagwayong kahimtang o situwasyon (Pin 12:6, 14). Pinasukad sa konteksto, kini nagtumong sa usa ka "dapit" sumala sa kataposan nga gihisgotang diwa nga ngadto niini ang nagtingob nga mga militaryong gahom sa yuta nagamartsa.

Ang "gubat sa dakong adlaw sa Diyos nga Labing Gamhanan" sa Har–Magedon dili usa ka kanhing panghitabo kondili gihubit kini sa Pinadayag ingong umaabot sukad sa panahon sa panan-awon ni Juan. Ang pagtigom sa mga hari ngadto sa Har–Magedon gihubit ingong resulta sa pagbubo sa ikaunom sa pito ka panaksan nga nasudlan sa "kataposan" nga mga hampak nga magtapos sa kasuko sa Diyos. (Pin 15:1; 16:1, 12) Dugang pa, ang pamatuod nga ang gubat sa Har–Magedon nalangkit gayod sa presensiya ni Kristo mao ang pasidaan sa iyang pag-abot ingong sama sa usa ka kawatan, nga gihisgotan tali sa mga bersikulo 14 ug 16 sa Pinadayag kapitulo 16.

Gipasiugda diha sa konteksto nga kining gubata maoy tibuok yuta. Diha niana ang mga kaaway ni Jehova gipaila ingong ang "mga hari sa tibuok gipuy-ang yuta," kinsa gipalihok sa "mga pahayag nga inspirado sa mga demonyo."—Pin 16:14.

Dugang pa, si Juan miingon: "Ug nakita ko ang mapintas nga mananap ug ang mga hari sa yuta ug ang ilang kasundalohan nga nagkatigom aron makiggubat sa usa nga nagsakay sa kabayo ug uban sa iyang kasundalohan." (Pin 19:19) Kini nga kapitulo nagpaila sa pangulo sa langitnong kasundalohan, nga nagsakay sa usa ka puting kabayo, ingong usa nga gitawag nga "Matinumanon ug Matuod" ug "Ang Pulong sa Diyos." (Pin 19:11-13) Busa, si Jesu-Kristo, Ang Pulong, mao ang milihok ingong komandante sa langitnong kasundalohan sa Diyos. (Ju 1:1; Pin 3:14) Ang dugang nagpakita nga si Kristo ang nangulo sa langitnong kasundalohan mao ang pahayag nga ang yutan-ong kasundalohan "makiggubat sa Kordero [kinsa mao si Jesu-Kristo (Ju 1:29)], apan, tungod kay siya Ginoo man sa mga ginoo ug Hari sa mga hari, sila pagadag-on sa Kordero. Dugang pa, kadtong mga tinawag ug pinili ug matinumanon kaniya mobuhat usab sa ingon."—Pin 17:13, 14.

Sanglit ang panan-awon diha sa Pinadayag kapitulo 19 nagbutyag lamang sa kasundalohan sa langit nga miapil sa pakiggubat ingong mga tigpaluyo ni Jesu-Kristo, Ang Pulong sa Diyos, kini nagpaila nga walay Kristohanong mga alagad ni Jehova dinhi sa yuta ang moapil sa panagsangka. Kini kaharmonya sa mga pulong ni Jesu-Kristo diha sa Mateo 26:52 nga ang iyang mga tinun-an dili mogamit ug mga hinagiban sa pisikal nga pakiggubat. (Itandi ang Ex 14:13, 14; 2Cr 20:15, 17, 22, 23; Sal 2:4-9.) Ang mga langgam nga nagalupad sa kinatung-an sa langit mao ang mokaon sa mga lawas niadtong gipamatay.—Pin 19:11-21.

Busa ang Har–Magedon maoy usa ka gubat, dili lamang tali sa mga tawo, kondili usa ka gubat diin makigbahin ang dili-makitang kasundalohan sa Diyos. Tino ang pag-abot niini ug kini mahitabo sa panahon nga gitakda ni Jehova nga Diyos, kinsa "nagabuhat sumala sa iyang kabubut-on taliwala sa mga panon sa kalangitan ug sa mga molupyo sa yuta."—Dan 4:35; tan-awa usab ang Mat 24:36.

HARMON. Dili matino kon unsay gipasabot sa Hebreohanong termino nga gihatagag katumbas nga espeling nga "Harmon" (Am 4:3, *AS, NW, RS*), ang pipila ka maghuhubad naghatag ug magkalahi kaayo nga mga hubad sama sa "tapok sa basura" (*AT*) ug "palasyo" (*KJ*). Kon ang hubad sa Gregong *Septuagint* ("ang bukid sa Remman") mas duol sa orihinal nga Hebreohanong teksto, nan tingali ang "Harmon" nagtumong sa "dakong bato sa Rimon." —Huk 20:45, 47.

HARNEPER. Anak nga lalaki ni Zopa sa tribo ni Aser.—1Cr 7:30, 36.

HAROD [Pagkurog]. Usa ka atabay (tubod o tuboran, sanglit mao kini ang kasagarang kahulogan sa Hebreohanong pulong, bisan tuod ang Hebreohanong mga pulong alang sa "atabay" ug "tuboran" usahay gigamit nga baylobaylo; itandi ang Gen 16:7, 14; 24:11, 13), nga haduol niini nagkampo ang kasundalohan sa Israel ilalom sa pagpangulo ni Gideon ug diin sa ulahi ang gikunhorang gidaghanon nga 10,000 ka sundalo gisulayan. Human niadto 300 ka tawo ang gipili aron buntogon ang mga Midianhon. Ang nauna nga pagbiya sa 22,000 ka Israelinhon tungod kay sila "nahadlok ug nangurog" lagmit mao ang hinungdan nga ginganlan ang atabay nianang ngalana.—Huk 7:1-7.

Ang atabay ni Harod dugay nang gituohan nga mao ang ʽAin Jalud (Mayan Harod), usa ka tubod nga anaa sa misiwil nga tagaytay sa AK sa Bukid sa Gilboa. Mahitungod sa ʽAin Jalud ang iladong eskolar nga si G. A. Smith miingon: "Kini mobugwak ug tubig nga mga kinse ka piye [kubos sa 5 m] ang gilapdon ug duha ka piye [0.6 m] ang giladmon gikan sa tiilan sa Gilboa, ug sa dakong bahin, nga giagosan usab sa duha pa ka laing tubod [ang ʽAin el-Meiyiteh ug ʽAin Tubaʽun], ang kusog nga agos niini igong makapatuyok sa unom o pito ka galingan. Tungod sa lawom nga salog ug sa humok nga mga tampi niining sapaa, kini lisod labangon nga sapa atubangan sa Gilboa, ug tungod niini mahimong mapanalipdan sa mga tigdepensa sa Gilboa

ang tubod aron kini dili mailog sa kaaway nga anaa sa patag: ug ang tubod kinahanglanon kaayo nila, kay walay laing mainom nga tubig dapit sa wala, sa tuo, ni sa luyo. . . . Tungod niini nga sapa mahimong mapanalipdan usab sa mga namuyo sa bungtod nga dili mailog ang atabay sa kaaway nga anaa sa patag, ug sila dili angayng mag-usik-usik sa paggamit sa tubig; kay sila nagainom gikan niini samtang nakig-away niana nga kaaway, ug ang mga tangbo ug mga kahoykahoy nga nanubo daplin sa giagosan sa tubig nagsilbing salipod batok sa mga pagbanhig sa kaaway."—*The Historical Geography of the Holy Land,* London, 1968, p. 258.

HARODNON [Taga- (Iya sa) Harod]. Usa ka pumoluyo sa Harod o usa ka tawo nga nagpuyo duol sa usa ka dapit nga gitawag ug Harod. Kining terminoha gigamit kang Sammah ug Elika, duha sa gamhanang mga tawo ni David. (2Sa 23:8, 25) Kon si "Sammah" ug si "Samot" mao rang tawhana, nan lagmit nga nasayop ang magkokopya sa pagsulat sa "Harornon" inay nga "Harodnon" diha sa 1 Cronicas 11:27, ang kausaban tingali nahitabo tungod sa kaamgiran sa Hebreohanong mga letra nga "r" (ר) ug "d" (ד).

HAROE [Ang Tigpatin-aw sa Panan-awon]. Usa nga gitala diha sa talaan sa mga kaliwat ni Juda ingong anak nga lalaki ni Sobal. (1Cr 2:3, 52) Si Haroe gituohan sa kadaghanan nga mao ra si Reaias.—1Cr 4:2; tan-awa ang REAIAS Num. 1.

HARORNON. Usa ka termino nga nagpaila sa dapit diin naggikan si Samot, usa sa gamhanang mga tawo ni David. (1Cr 11:26, 27) Ang "Harornon" tingali maoy sayop nga pagkasulat sa "Harodnon." —2Sa 23:25; tan-awa ang HARODNON.

HAROSET. Usa ka dapit nga ang bug-os nga ngalan maoy "Haroset sa kanasoran," nga nagsilbing hedkuwarter sa kasundalohan ni Sisera nga pangulo sa kasundalohan sa Canaanhong hari nga si Jabin, kinsa nagmando sa Hazor. (Huk 4:2, 13) Si Maghuhukom Barak nagmadaogon batok niini nga mga kaaway hangtod niining dapita. (Huk 4:16) Ang ngalang Haroset (nagkahulogang "Kakahoyan; Daghag Kahoy nga Kalibonan") daw napreserbar diha sa ngalang el-Harithiyeh, usa ka dapit duol sa kasadpang agianan gikan sa Patag sa Jezreel ug mga 16 km (10 mi) sa AAK sa Megido. Apan, ang mga eskolar kasagarang nagtuo nga ang aktuwal nga nahimutangan niini kaniadto duol ra sa Tell ʽAmr (Tel Meʽammer).

HARSA [lagmit, Bungol; Nagpakahilom]. Pangulo nga katigulangan sa usa ka banay sa mga Netinim nga mga ulipon sa templo, nga ang mga membro niini namalik gikan sa Babilonya uban kang Zorobabel niadtong 537 W.K.P.—Esd 2:1, 2, 43, 52; Neh 7:54.

HARUM. Usa ka tawo sa tribo ni Juda.—1Cr 4:1, 8.

HARUMAP [lagmit, May Gisi sa Ilong]. Amahan (o katigulangan) ni Jedaia nga mitabang kang Nehemias sa pagtukod pag-usab sa paril sa Jerusalem.—Neh 3:10.

HARUZ [lagmit, Bulawan; o, Kugihan]. Usa ka lalaki nga gikan sa Jotba; ang apohan ni Haring Amon sa Juda ug ang amahan ni Mesulemet nga asawa ni Haring Manases.—2Ha 21:19, 20.

HASABIAS [Si Jehova Nag-isip (Nagtagad)].

1. Usa ka Levihanon sa linya sa kaliwat nga nagsugod kang Merari hangtod sa mag-aawit sa templo nga si Etan. (1Cr 6:31, 44-47) Lagmit mao ra ang Num. 6.

2. Pangulo sa ika-12 sa 24 ka pundok sa Levihanong mga mag-aawit sa templo nga gibahin ni David; usa sa unom ka anak nga lalaki ni Jedutun ug lagmit usa ka kaliwat sa Num. 1.—1Cr 25:1, 3, 19.

3. Usa ka administrador "alang sa tanang buluhaton ni Jehova ug alang sa pag-alagad sa hari" kinsa gitudlo ni David kauban sa iyang mga igsoong lalaki sa pagdumala sa teritoryo sa K sa Jordan. Siya usa ka Levihanon, usa ka kaliwat sa anak nga lalaki ni Kohat nga si Hebron. (1Cr 26:30; 23:12) Lagmit mao ra ang Num. 4.

4. Usa ka prinsipe ug pangulo sa tribo ni Levi sa panahon sa paghari ni David. (1Cr 27:16, 17, 22) Lagmit mao ra ang Num. 3.

5. Usa sa "mga pangulo sa mga Levihanon" nga miamot ug daghang hayop alang sa dakong pagsaulog ni Haring Josias sa Paskuwa.—2Cr 35:1, 9.

6. Usa ka Levihanon kansang kaliwat mipuyo sa Jerusalem human sa pagkadestiyero sa Babilonya. (1Cr 9:2, 3, 14; Neh 11:1, 4, 15, 20) Lagmit mao ra ang Num. 1.

7. Usa sa pangulong mga saserdote nga gisaligan ni Esdras sa pagdala sa bililhong mga butang gikan sa Babilonya ngadto sa Jerusalem niadtong 468 W.K.P. (Esd 8:24-30) Siya mao ra tingali ang gihisgotan sa bersikulo 19 ug lagmit mao ra ang Num. 9.

8. Usa ka Levihanon, tingali usa ka kaliwat sa Num. 1, kinsa nagpamatuod sa nasodnong kasabotan sa pagkamatinumanon sa adlaw ni Nehemias. (Neh 9:38; 10:1, 9, 11) Lagmit siya mao ra ang Num. 10 o 11.

9. Usa ka saserdote nga pangulo sa balay sa amahan ni Hilkias sa panahon sa pag-alagad sa Hataas nga Saserdoteng si Joiakim nga manunu-

nod ni Jesua. (Neh 12:10, 12, 21) Lagmit mao ra ang Num. 7.

10. Usa sa mga pangulo sa mga Levihanon nga nag-alagad sa panahon nga nangatungdanan si Joiakim.—Neh 12:23, 24, 26; tan-awa ang Num. 8.

11. Usa ka Levihanong prinsipe sa katunga nga distrito sa Keila nga nag-ayo sa usa ka seksiyon sa paril sa Jerusalem alang sa iyang distrito.—Neh 3:17; tan-awa ang Num. 8.

12. Usa ka Levihanon sa "mga anak ni Asap" kansang kaliwat maoy magtatan-aw sa mga Levihanon sa Jerusalem human sa pagkadestiyero. —Neh 11:22.

HASABNA [pinamubo sa Hasabneias]. Usa sa mga pangulo sa katawhan kansang kaliwat, kon dili man siya mismo, nagpamatuod pinaagig timbre sa kontrata sa pagsugid nga gihimo sa panahon sa pagkagobernador ni Nehemias.—Neh 9:38; 10: 1, 14, 25.

HASABNEIAS [lagmit, Si Jah Nag-isip (Nagtagad) Kanako].

1. Amahan ni Hatus. Si Hatus naghimog pagpang-ayo sa paril sa Jerusalem.—Neh 3:10.

2. Usa sa walo ka Levihanon nga nag-awhag sa mga anak sa Israel sa pagdayeg kang Jehova ug sa iyang mahimayaong ngalan ug dayon nagsubli sa mga pagpakiglabot sa Diyos uban sa Israel sa wala pa pamatud-i pinaagig timbre ang kontrata sa pagsugid nga gihimo sa panahon sa pagkagobernador ni Nehemias. (Neh 9:5, 38) Tingali, ingon sa gipakita sa mabasa sa Syriac nga *Peshitta,* siya mao ra usab ang usa sa mga Levihanon nga ginganlan ug Hasabias, sama nianang usa nga gihisgotan sa Esdras 8:19 o sa Nehemias 10:11.

HASADIAS [Mahigugmaong-Kalulot ni Jah; Si Jah Maoy Mahigugmaong-Kalulot]. Usa sa mga anak nga lalaki ni Zorobabel. Ang pagtala sa mga anak nga lalaki ni Zorobabel ingong duha ka lainlaing mga pundok (ang unang duha ka ngalan gibulag gikan sa laing lima pinaagi sa paghisgot kang Selomit diha sa talaan sa kagikan sa mga kaliwat ni Haring David) lagmit nagpasabot nga sila maoy mga anak sa lainlaing mga inahan.—1Cr 3: 1, 19, 20.

HAS-BADANA. Usa sa pito ka lalaki, lagmit mga Levihanon, kinsa nagbarog sa wala nga kiliran ni Esdras samtang siya nagbasa sa basahon sa Balaod ngadto sa kongregasyon sa Israel didto sa plasa duol sa Ganghaan sa Tubig sa Jerusalem.—Neh 8:1-4.

HASEM. "Ang mga anak nga lalaki ni Hasem nga Gizonhon" gitala nga lakip sa gamhanang mga tawo ni David. (1Cr 11:26, 34) Diha sa katumbas nga talaan sa mga tawong gamhanan sa kasundalohan ni David mabasa nga "ang mga anak nga lalaki ni Jasen."—2Sa 23:32.

HASENAA [lagmit, Ang (Usa nga) Dinumtan]. Gitukod pag-usab sa "mga anak ni Hasenaa" ang Ganghaan sa Isda sa panahon nga giayo ang mga paril sa Jerusalem ilalom sa pagdumala ni Nehemias. (Neh 3:3) Ang Hasenaa lagmit mao ra ang Senaa, kon wala ang tinong artikulo nga Hebreohanon.—Esd 2:35; Neh 7:38; tan-awa ang SENAA.

HASENUA.

1. Amahan ni Hodavia sa tribo ni Benjamin. —1Cr 9:7.

2. Amahan o katigulangan sa usa ka Juda, usa ka Benjaminhon nga katalirongan ni Nehemias. —Neh 11:7, 9.

HASINTO. Usa ka lubos-asul nga dili kaayo bililhong bato; sa Grego kini gitawag ug *hy·a'kinthos.* (Sa panguna kining pulonga nagtumong sa bulak nga ginganlag *hyacinth,* ug lagmit usab naghubit sa *iris* nga bulak nga lugom-asul.) Ang ika-11 nga patukoranang bato sa Bag-ong Jerusalem gihubit nga usa ka hasinto.—Pin 21:20.

Ang kolor nga samag-hasinto kaasul (*hyacinthine*) maoy usa sa mga kolor nga gihubit maylabot sa mga panagang sa dughan sa kasundalohang mga mangangabayo diha sa Pinadayag 9:16, 17. Ang mga panagang sa dughan nga gihisgotan dinhi lagmit mao ang gisul-ob sa mga mangangabayo. Ang mga kolor nga samag-kalayo kapula ug samag-asupre kadalag mao ang gihisgotang duha ka ubang mga kolor sa mga panagang sa dughan. Bahin sa ulahing gihisgotan maylabot sa mga kabayo nga nagbuga ug kalayo, aso, ug asupre, ang kolor nga samag-hasinto kaasul mahimong maghawas sa kadagtom sa aso, nga uban sa kalayo ug asupre, mahimong peligroso kaayo sa kinabuhi.

HASMONA. Usa ka dapit nga gikampohan sa Israel, lagmit tali sa Mitka ug Moserot. (Num 33:29, 30) Ang tukmang nahimutangan niini dili matino. Ang Hasmona giisip nga mao ang Wadi Hashim duol sa gituohang lokasyon sa Kades-barnea, ug sumala sa laing panglantaw, tingali kini mao ra usab ang Azmon.—Num 34:4, 5; tan-awa ang AZMON.

HASPE. Ang modernong haspe maoy usa ka matang sa kuwarso nga dili malutsan ug kahayag ug may sagol nga *iron oxide.* Ang mga bulok niini nga sagad naglut-odlut-od maoy puti, pula, dalag, kape, o itom. Ang haspe mas gahi kay sa bildo ug makaplagan kini nga nanibug-ok diha sa *metamorphic* nga mga bato (bato nga miagig kausaban) o ingong piraso nga mga kristal. Ang

kinamaayohang matang gigamit ingong mga mutya ug mapasinaw pag-ayo. Apan, sanglit ang haspe (Gr., *i′a·spis*) sa Pinadayag 21:11 gitawag nga “usa ka batong bililhon kaayo . . . nga naggilakgilak nga sama katin-aw sa kristal,” ang ubang mga eskolar nagtuo nga kining karaan nga bato lagmit nihit kaayo ug mas mahal kon itandi sa dili ra kaayo mahalon nga modernong haspe, ug kini naggilakgilak ug medyo sihag inay nga dili malutsan ug kahayag. Gihunahuna sa pipila ka eskolar nga ang Gregong termino sa pagkatinuod nagtumong sa diamante.

Ang batong haspe (Heb., *ya·halom′*) nga naghawas sa usa sa 12 ka tribo sa Israel gibutang nga katapusan sa ikaduhang laray sa mga bato diha sa “tabon sa dughan sa paghukom” nga gisul-ob ni Aaron. (Ex 28:2, 15, 18, 21; 39:11) Ang punog-mutya nga “tabon” nga gisul-ob sa hari sa Tiro gidayandayanan ug haspe. (Eze 28:12, 13) Sa panan-awon bahin sa halangdong trono ni Jehova sa langit, nakita ni Juan nga “ang naglingkod may panagway nga sama sa usa ka batong haspe ug sa usa ka bililhong pulag-bulok nga bato.” (Pin 4:1-3, 10, 11) “Ang balaang siyudad, ang Bag-ong Jerusalem,” gihubit nga may kasidlak nga ingon sa “usa ka batong haspe nga naggilakgilak nga sama katin-aw sa kristal.” Ang paril sa balaang siyudad maoy gama sa haspe, ingon man usab ang unang pundasyon nga bato.—Pin 21:2, 10, 11, 18, 19.

HASUB [Usa nga Nakighusay (Nagtagad)].

1. Anak nga lalaki ni Pahat-moab; usa niadtong naghimog pagpang-ayo sa dihang gitukod pag-usab ang paril sa Jerusalem ilalom sa pagdumala ni Nehemias.—Neh 3:11.

2. Usa nga nag-ayo sa usa ka seksiyon sa paril sa Jerusalem, dayag nga usa ka seksiyon sa atubangan sa iyang balay.—Neh 3:23.

3. Usa sa mga pangulo sa katawhan kansang kaliwat, kon dili man siya mismo, nagpamatuod pinaagig timbre sa “kasaligang kontrata” nga gihimo sa panahon sa pagkagobernador ni Nehemias. —Neh 9:38; 10:1, 14, 23.

4. Usa ka Merarihanong Levihanon; anak nga lalaki ni Azrikam ug amahan ni Semaias.—1Cr 9:14; Neh 11:15.

HASUBA [Pagpakighusay; Pagtagad]. Anak nga lalaki ni Zorobabel.—1Cr 3:19, 20.

HASUHASAN. Usa ka galamiton nga mahimong paburoton ug pahiyoson, una sa pagsuyop ug hangin pinaagi sa usa ka balbula, unya ibuga kini agi sa usa ka tubo. Aron ang mga hudno mabugahan ug hangin, mas maayong gamiton ang hasuhasan kay sa paypay lamang, o sa kinaraang paagi sa pagtayhop pinaagig buhoan nga mga tangbo ug sa igtatayhop nga mga tubo nga gigamit usab niini nga katuyoan. Ang paghimog hasuhasan simple lang: Ang usa ka samag sako nga gipahiluna sa usa ka bayanan o sanggaanan itaod sa usa ka tubo nga gidugtong sa hudno, nga lagmit kini nga tubo maoy puthaw, o tangbo nga gibulitan ang tumoy ug dili-masunog nga yutang-kulonon. Ang demano nga mga hasuhasan mapuslanon sa gagmayng hudno; apan sa dagkong hudno nga init kaayo, ang duha ka hasuhasan nga tindakan sa tiil mao ang gigamit, nga ang matag usa niini anaa sa ilalom sa matag tiil sa nagtindak niini kinsa magpulipuli sa pagbomba niini, una ang usa ka tiil ug dayon ang laing tiil, nga sa matag higayon magbira sa kordon aron mapuno na usab ug hangin ang mihiyos nga hasuhasan. Aron padayon nga mabugahan kining dagkong mga hudno, gamiton sa duha ka tawo ang duha ka paris nga hasuhasan. Ang Hebreohanong pulong alang sa hasuhasan maoy *map·pu′ach,* nga naggikan sa lintunganayng pulong nga *na·phach′,* nga nagkahulogang ‘huyop.’ (Gen 2:7) Kini nga galamiton kas-a ra nga espesipikong gihisgotan diha sa Kasulatan (Jer 6:29), bisan tuod lagmit nga kini mao usab ang gitumong diha sa Isaias 54:16 ug Ezequiel 22:20, 21. Niini nga mga teksto ang mga paghisgot maoy mahulagwayon, ug ang mga ilustrasyon maoy binase sa mga pamaagi nga gigamit sa pagdalisay sa mga metal.—Tan-awa ang PAGDALISAY, TIGDALISAY.

HASUM. Pangulo nga katigulangan sa usa ka banay sa mga Israelinhon, nga ang mga membro namalik gikan sa Babilonya kauban ni Zorobabel niadtong 537 W.K.P. (Esd 2:1, 2, 19; Neh 7:22) Sa pag-abot ni Esdras sa Jerusalem niadtong 468 W.K.P., ang pito ka lalaki sa “mga anak ni Hasum” nagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa. (Esd 10:33, 44) Ang hawas sa banay o ang usa nga may ngalang Hasum mibarog sa wala nga kiliran ni Esdras samtang iyang gibasa ang basahon sa Balaod ngadto sa mga Israelinhon nga nagkatigom sa plasa atubangan sa Ganghaan sa Tubig sa Jerusalem. (Neh 8:1-4) Usa ka hawas usab sa banay ni Hasum ang nagpamatuod pinaagig timbre sa “kasaligang kontrata” nga gihimo sa panahon sa pagkagobernador ni Nehemias.—Neh 9:38; 10: 1, 14, 18.

HASUPA. Ang katigulangan sa usa ka banay sa mga Netinim, nga ang mga membro namalik gikan sa Babilonya kauban ni Zorobabel niadtong 537 W.K.P.—Esd 2:1, 2, 43; Neh 7:46.

HATAAS-NGA-PAILOB. Ang pag-antos sa sayop nga gibuhat sa uban o sa makapasuko nga kahimtang, nga naglaom nga moarang-arang pa ang nadaot nga relasyon. Busa ang hataas-nga-pailob adunay katuyoan, sanglit kini ilabinang ma-

ngitag kaayohan alang sa usa nga maoy nakaingon sa dili-maayong kahimtang. Hinunoa, kini wala magkahulogan sa pagkonsentir sa sayop. Sa dihang matuman na ang katuyoan sa hataas-nga-pailob, o sa dihang dili na kinahanglang antoson pa ang kahimtang, ang hataas-nga-pailob matapos. Kini moresulta sa kaayohan niadtong naghagit o kaha maaksiyonan ang mga mamumuhat ug daotan. Sa bisan unsa nga kahimtang ang espiritu sa tawong nagpakitag hataas-nga-pailob dili madaot.

Ang literal nga kahulogan sa Hebreohanong ekspresyon nga gihubad nga "mahinay sa kasuko" ("hataas-nga-pailob" sa pipila ka hubad) maoy "gitas-on sa mga buho sa ilong [diin mosilaob ang kasuko]." (Ex 34:6; Num 14:18; tan-awa ang KASUKO.) Ang Gregong pulong nga *ma·kro·thy·mi′a* (hataas-nga-pailob) sa literal nagkahulogang "kataas sa espiritu." (Rom 2:4, *Int*) Ang Hebreohanon ug Gregong mga ekspresyon parehong nagkahulogang pagpailob, pagkamainantoson, kahinay sa pagkasuko. Ang Cebuanong pulong nga "pailob" diha sa pulong nga "hataas-nga-pailob" adunay kahulogan nga "pag-agwanta, pagtugot, paghatag ug higayon, pagpadayon, o paglangay." Ang "hataas-nga-pailob" nagkahulogan ug labaw pa kay sa paglahutay sa kasakit o kagul-anan. Kini wala magkahulogan ug yanong "pag-antos ug dugay" kondili nalangkit niini ang kinabubut-ong pagpugong.

Ang Kasulatan nagbutyag sa panghunahuna sa Diyos bahin sa hataas-nga-pailob ug nagpunting sa kabuangan ug sa daotang mga resulta tungod sa pagkapakyas sa paghupot ug 'taas nga espiritu.' Ang tawo nga hataas-ug-pailob daw mahuyang, apan sa pagkatinuod siya nagagamit sa katakos sa pag-ila. "Siya nga mahinay sa kasuko dagaya sa katakos sa pag-ila, apan ang walay pailob nagabayaw sa kabuangan." (Pr 14:29) Ang hataas-nga-pailob mas maayo pa kay sa pisikal nga kakusgan, ug mas daghan ang malampos niini. "Siya nga mahinay sa kasuko mas maayo pa kay sa tawong gamhanan, ug siya nga nagapugong sa iyang espiritu kay niadtong nagbihag sa usa ka siyudad."—Pr 16:32.

Ang tawo nga dili 'taas ug espiritu,' apan mosinta dayon nga walay pagpugong, dali rang magamhan sa tanang dili-hustong mga panghunahuna ug mga lihok, kay: "Ang tawo nga walay pagpugong sa iyang espiritu maoy ingon sa siyudad nga nalusotan, nga walay paril." (Pr 25:28) "Nagpagula ang hungog sa tibuok niyang espiritu, apan siya nga maalamon nagpakalma niini hangtod sa katapusan." (Pr 29:11) Tungod niini nga mga katarongan, ang maalamong tawo nagtambag nga dili 'magmakubos sa espiritu': "Ayaw pagdalidali sa imong espiritu sa pagkasuko, kay ang pagkasuko nagapuyo sa sabakan sa mga hungog."—Ecc 7:9.

Hataas-nga-Pailob ni Jehova. Sa dihang gipatungas ni Jehova si Moises ngadto sa Bukid sa Horeb ug gipakita kaniya ang bahin sa iyang himaya, siya mipahayag sa atubangan ni Moises: "Si Jehova, si Jehova, usa ka Diyos nga maluluy-on ug mapuangoron, mahinay sa kasuko ug dagaya sa mahigugmaong-kalulot ug kamatuoran, nagatipig ug mahigugmaong-kalulot alang sa linibo, nagapasaylo ug kasaypanan ug kalapasan ug sala, apan dili gayod magpahigawas gikan sa silot." (Ex 34:5-7) Kini nga kamatuoran bahin sa pagkahinay masuko ni Jehova gisubli ni Moises, David, Nahum, ug sa uban pa.—Num 14:18; Neh 9:17; Sal 86:15; 103:8; Joe 2:13; Jon 4:2; Nah 1:3.

Bisan tuod ang hataas-nga-pailob maoy usa ka hiyas ni Jehova, kini kanunayng gipakita nga uyon sa iyang pangunang mga hiyas nga gugma, hustisya, kaalam, ug gahom. (1Ju 4:8; Deu 32:4; Pr 2:6; Sal 62:11; Isa 40:26, 29) Ang hustisya nahiangay, una sa tanan, sa kaugalingong ngalan sa Diyos. Ang maong ngalan kinahanglang pagabayawon ibabaw sa tanang uban pang mga ngalan sa uniberso; ug kini mahinungdanon alang sa kaayohan sa tanan niyang mga linalang. Ang pagpadako sa iyang ngalan maoy usa sa iyang pangunang mga katarongan sa hataas-nga-pailob, sumala sa gipatin-aw ni apostol Pablo: "Kon, karon, ang Diyos, bisan pag may tinguha nga ipasundayag ang iyang kapungot ug ipaila ang iyang gahom, nagtugot uban ang dagayang hataas-nga-pailob sa mga sudlanan sa kapungot nga gihimong angay sa kalaglagan, aron iyang ikapaila ang bahandi sa iyang himaya nganha sa mga sudlanan sa kaluoy, nga iyang giandam nang daan alang sa himaya, nga mao, kita, nga iyang gitawag dili lamang gikan sa taliwala sa mga Hudiyo kondili gikan usab sa taliwala sa mga nasod, unsa may anaa niana?" (Rom 9:22-24) Ang Diyos, sa pagpasundayag sa hataas-nga-pailob, nagkuha ug usa ka katawhan alang sa iyang ngalan. Ug pinaagi kanila siya nagapadako sa iyang kaugalingon sa tibuok yuta.—Buh 15:14; 1Co 3:9, 16, 17; 2Co 6:16.

Gipakita sa Diyos ang iyang hataas-nga-pailob sa una pa kaayong bahin sa kasaysayan sa tawo. Ang pagrebelde sa unang tawhanong magtiayon nakalapas sa iyang balaod. Apan inay patyon sila dihadiha, nga makataronganon untang himoon sa Diyos, tungod sa gugma siya nagpasundayag ug hataas-nga-pailob. Kini maoy tungod ug alang sa ilang wala pa matawong mga kaliwat, nga kanila hinungdanon kaayo ang hataas-nga-pailob (ang iyang pailob nagkahulogan ug kaluwasan alang sa daghan [2Pe 3:15]). Labi pang hinungdanon, gilantaw usab sa Diyos ang pagpadako sa iyang himaya pinaagi sa Binhi sa saad. (Gen 3:15; Ju 3:16; Gal 3:16) Ug ang Diyos dili lamang hataas-ug-pailob

nianang panahona apan siya nasayod nga siya kinahanglang magpailob sa dili-hingpit nga katawhan sulod sa linibo ka katuigan sa kasaysayan, nga wala dayon magpahamtang ug silot batok sa kalibotan nga kaaway niya. (San 4:4) Ang uban nasayop sa pagsabot ug nag-abuso sa hataas-nga-pailob sa Diyos alang kanila, nga nagsipyat sa katuyoan niini pinaagi sa pag-isip niini ingong paglangaylangay inay nga mahigugmaong pagpailob sa Diyos.—Rom 2:4; 2Pe 3:9.

Mas labawng nadayag ang pagpakita sa hataas-nga-pailob sa Diyos diha sa iyang mga pagpakiglabot sa karaang nasod sa Israel. (Rom 10:21) Sa daghang higayon iyang gidawat sila pagbalik human nga sila nahulog sa pagpakasala, gisilotan, ug naghinulsol. Ilang gipatay ang iyang mga manalagna ug sa kataposan ang iyang kaugalingong Anak. Ilang gisupak ang maayong balita nga giwali ni Jesus ug sa iyang mga apostoles. Apan ang hataas-nga-pailob sa Diyos wala masayang. Dihay nahibilin nga nagpamatuod nga matinumanon. (Isa 6:8-13; Rom 9:27-29; 11:5) Iyang gigamit ang pipila sa maong mga matinumanon sa pagsulat sa iyang Pulong ubos sa iyang pag-inspirar. (Rom 3: 1, 2) Ang Balaod nga iyang gihatag nagpakita nga ang tanang katawhan maoy mga makasasala ug nagkinahanglan ug manunubos, ug kini nagpunting sa maong Usa nga maghatag sa iyang kinabuhi ingong usa ka lukat ug kinsa pagabayawon ngadto sa hataas nga posisyon ingong Hari. (Gal 3: 19, 24) Ang mga sumbanan sa maong Gingharian ug sa pagkasaserdote ni Kristo gitagana (Col 2:16, 17; Heb 10:1), ug ang mga panig-ingnan nga atong sundon o likayan gilatid. (1Co 10:11; Heb 6:12; San 5:10) Kining tanan mahinungdanon alang sa katawhan aron sila makabaton sa kinabuhing walay kataposan.—Rom 15:4; 2Ti 3:16, 17.

Si Jehova dili magpakitag hataas-nga-pailob sa walay kataposan. Sa laing bahin, ang Diyos hataas-ug-pailob lamang basta kini kaharmonya sa hustisya, pagkamatarong, ug kaalam. Ang kamatuoran nga ang hataas-nga-pailob ipasundayag kon motungha ang usa ka daotan o makapasuko nga kahimtang nagpakita nga kini gituyo aron sa paghatag ug kahigayonan alang niadtong nalangkit sa daotang kahimtang sa pagbag-o, sa pagtul-id sa ilang dalan. Kon modangat na sa punto diin makita nga wala gayoy paglaom sa pagbag-o, ang hustisya ug pagkamatarong mahimong malapas kon magpadayon gihapon ang hataas-nga-pailob. Nan ang Diyos molihok sa maalamong paagi aron hanawon ang daotang kahimtang. Matapos na ang iyang pagpailob.

Ang usa ka pananglitan sa pagkamainantoson sa Diyos ug sa pagkapupos niini makaplagan diha sa pagpakiglabot sa Diyos sa mga tawo sa wala pa ang Lunop. Ang makaluluoy nga kahimtang naglungtad, ug ang Diyos miingon: "Ang akong espiritu dili molihok nganha sa tawo hangtod sa panahong walay tino sa pagkaagi nga siya usab unod. Busa ang iyang mga adlaw mokabat ug usa ka gatos ug kawhaan ka tuig." (Gen 6:3) Sa ulahi, bahin sa pag-abuso sa Israel sa hataas-nga-pailob ni Jehova, si Isaias miingon: "Apan sila misukol ug nagpasakit sa iyang balaang espiritu. Siya karon nahimo na nga ilang kaaway; siya nakiggubat batok kanila."—Isa 63:10; itandi ang Buh 7:51.

Tungod niini nga mga katarongan ang mga Kristohanon gihangyo nga dili "dawaton ang dili-takos nga kalulot sa Diyos ug sipyaton ang katuyoan niini." (2Co 6:1) Sila gitambagan: "Ayaw paguola [pasub-a] ang balaang espiritu sa Diyos." (Efe 4:30, *Int*) Lain pa, "Ayaw palonga ang kalayo sa espiritu." (1Te 5:19) Kay kon dili, basin sila magpadayon hangtod nga makasala ug magpasipala sa balaang espiritu sa Diyos, sa ingon magpasuko niini, nga niana nga kahimtang wala nay paghinulsol o pagpasaylo apan kalaglagan na lamang.—Mat 12:31, 32; Heb 6:4-6; 10:26-31.

Si Jesu-Kristo. Si Jesu-Kristo naghatag ug sumbanan sa hataas-nga-pailob taliwala sa mga tawo. Bahin kaniya ang manalagnang si Isaias misulat: "Siya gipit-os pag-ayo, ug iyang gitugotan nga siya sakiton; apan wala niya bukha ang iyang baba. Siya gidala sama gayod sa usa ka karnero aron pagaihawon; ug sama sa usa ka bayeng karnero nga atubangan sa iyang mga tigtupi naamang, siya usab wala mobuka sa iyang baba." (Isa 53:7) Siya nagpailob sa mga kahuyangan sa iyang mga apostoles ug sa mga insulto ug mga pagkawalaytahod nga gihimo batok kaniya sa mayugtanon, mapintas nga mga kaaway. Bisan pa niana siya wala mobalos, sa pulong man o sa buhat. (Rom 15:3) Sa dihang si apostol Pedro milihok nga dili maalamon pinaagi sa pagputol sa dalunggan ni Malco, gibadlong siya ni Jesus pinaagi sa mga pulong: "Ibalik ang imong espada sa sakoban niini, . . . naghunahuna ba kamo nga dili ako makapangamuyo sa akong Amahan aron hatagan ako niining gutloa ug kapin sa napulog-duha ka lehiyon sa mga manulonda? Niana nga kahimtang, unsaon pagkatuman sa Kasulatan nga kinahanglang mahitabo kini sa ingon niini?"—Mat 26:51-54; Ju 18:10, 11.

Nganong hinungdanong ugmaron sa mga Kristohanon ang hataas-nga-pailob?

Sumala sa nahisgotan na dayag nga ang hataas-nga-pailob naggikan kang Jehova nga Diyos. Kini maoy usa ka bunga sa iyang espiritu. (Gal 5:22)

Ang tawo, nga gihimo sumala sa larawan ug dagway sa Diyos, aduna niini nga hiyas ug arang nga makaugmad niini pinaagi sa pagsunod sa Pulong sa Diyos ug sa pagtultol sa iyang balaang espiritu. (Gen 1:26, 27) Busa ang mga Kristohanon gisugo sa pag-ugmad ug sa pagpasundayag niini nga hiyas. (Col 3:12) Usa kini ka ilhanan sa usa ka ministro sa Diyos. (2Co 6:4-6) Si apostol Pablo nag-ingon: "Magmataas-ug-pailob sa tanan." (1Te 5:14) Iyang gipakita nga kinahanglang ipasundayag kini nga hiyas aron kahimut-an sa Diyos. Apan ang hataas-nga-pailob sa usa ka tawo dili tiunay kon kini inubanan sa pagbagulbol ug pagreklamo. Gipakita ni Pablo nga ang dalayegong butang mao nga "magpakitag hataas-nga-pailob uban ang kalipay."—Col 1:9-12.

Gawas pa sa kalipay nga makuha sa usa pinaagi sa pagpakitag hataas-nga-pailob, daghan ang mga ganti. Si Jehova mahatagan ug balos tungod kay ang iyang ngalan mahimaya. Ang hagit batok sa pagkamatarong ug sa katungod sa pagkasoberano sa Diyos mapamatud-ang sayop, ug siya mabindikar. (Gen 3:1-5; Job 1:7-11; 2:3-5) Unsa kahay nahitabo kon gipatay pa niya si Adan, Eva, ug si Satanas sa dihang mirebelde? Ang pipila tingali mohinapos nga husto si Satanas sa iyang paghagit. Apan pinaagi sa hataas-nga-pailob, gihatagan ni Jehova ug kahigayonan ang mga tawo sa pagpamatuod ilalom sa pagsulay nga ilang gipalabi ang iyang pagkasoberano nga mogahom kanila ug nga buot nilang moalagad kaniya tungod sa iyang maayong mga hiyas, oo, aron ipakita nga ilang gipalabi ang pagkasoberano ni Jehova kay sa bug-os nga pagkaindependente, sanglit sila nasayod nga kini mas maayo pa gayod.—Sal 84:10.

Si Jesu-Kristo, tungod kay nagpakitag hataas-nga-pailob agig pagsugot sa Diyos, nakadawat ug kahibulongan kaayo nga ganti, nga gibayaw ngadto sa mas labaw nga posisyon sa pagkahari ug gihatagan sa iyang Amahan sa "ngalan nga labaw sa tanang uban pa nga ngalan." (Flp 2:5-11) Gawas pa niini, siya nakadawat ug "pangasaw-onon" nga gilangkoban sa iyang espirituwal nga mga igsoon, ang Bag-ong Jerusalem, nga gihulagway ingong usa ka siyudad, nga ang mga patukoranang bato niini adunay mga ngalan sa 12 ka apostoles sa Kordero.—2Co 11:2; Pin 21:2, 9, 10, 14.

Sa susama, dagaya ang ganti alang sa mga tawo nga nag-ugmad ug hataas-nga-pailob ug padayong naghupot niini kaharmonya sa katuyoan sa Diyos. (Heb 6:11-15) Sila adunay katagbawan sa pagsundog sa hiyas sa Diyos, sa pagbuhat sa kabubut-on sa Diyos, ug sa pagkabaton sa pag-uyon sa Diyos. Dugang pa, ang ilang hataas-nga-pailob makatabang sa uban sa pagkaila sa Diyos ug sa pagkabaton ug kinabuhing walay kataposan.—1Ti 4:16.

HATAAS NGA SASERDOTE.

Ang pangunang saserdote nga naghawas sa katawhan sa atubangan sa Diyos. Siya usab gipiyalan sa pagdumala sa tanang uban pa nga mga saserdote.

Ang Bibliya naggamit ug lainlaing mga termino sa pagpaila sa hataas nga saserdote, nga mao, ang "hataas [sa literal, dako] nga saserdote" (Num 35: 25, 28; Jos 20:6, *ftn* sa *Rbi8*), "saserdote, ang dinihogan" (Lev 4:3), 'pangulo [o, hataas; sa literal, ulo] nga saserdote' (2Cr 26:20, *ftn* sa *Rbi8;* 2Ha 25:18, *ftn* sa *Rbi8*), "pangulo" (2Cr 24:6), o sa yano, "saserdote" (2Cr 26:17). Kon bahin sa ulahi nga nahisgotan ang konteksto sagad mao ang magpatin-aw kon hataas nga saserdote ang gipasabot. Sa Kristohanon Gregong Kasulatan, ang "pangulong mga saserdote" dayag nga gigamit sa pagtumong sa pangunang mga tawo taliwala sa mga saserdote. Lakip niini si bisan kinsang hataas nga mga saserdote kanhi kinsa gipalagpot ug lagmit ang hamtong nga mga lalaki sa mga pamilya sa hataas nga mga saserdote ug sa mga pangulo usab sa 24 ka dibisyon sa mga saserdote.—Mat 2:4; Mar 8:31.

Si Aaron, ang unang hataas nga saserdote sa Israel, maoy tinudlo sa Diyos. (Heb 5:4) Ang hataas nga mga saserdote sa Israel nagsugod kang Aaron ug gipasa kini nga katungdanan gikan sa amahan ngadto sa kinamagulangang anak nga lalaki, gawas kon ang maong anak mamatay o madiskuwalipikar, sama sa nahitabo sa duha ka magulang nga mga anak nga lalaki ni Aaron kinsa nakasala batok kang Jehova ug namatay. (Lev 10:1, 2) Gipalagpot ni Haring Solomon gikan sa katungdanan ang usa ka hataas nga saserdote ingong katumanan sa tagna sa Diyos ug gipulihan siya ug laing kuwalipikadong tawo gikan sa linya ni Aaron. (1Ha 2:26, 27, 35) Sa ulahi, sa dihang ang nasod nailalom sa Hentil nga pagmando, ang Hentil nga mga magmamando nagpalagpot ug nagtudlo ug hataas nga mga saserdote sumala sa ilang gusto. Bisan pa niana, mopatim-aw nga ang linya ni Aaron gisunod gayod latas sa tibuok kasaysayan sa nasod hangtod sa pagkalaglag sa Jerusalem niadtong 70 K.P., apan tingali adunay mga eksepsiyon, sama kang Menelaus, nga gitawag usab ug Onias (*Jewish Antiquities,* XII, 238, 239 [v, 1]), kinsa giingon sa 2 Macabeo 3:4, 5 ug 4:23 nga usa ka Benjaminhon.

Mga Kuwalipikasyon ug mga Kinahanglanon Niini nga Katungdanan. Kaharmonya sa dignidad niini nga katungdanan, sa pagkasuod sa hataas nga saserdote kang Jehova sa paghawas sa nasod atubangan Kaniya, ug usab sa simbolikong kahulogan niini nga katungdanan, higpit ang mga kinahanglanon.

Diha sa Levitico 21:16-23 gilatid kon unsa nga pisikal nga mga depekto ang makadiskuwalipikar sa mga saserdote. Dugang pagdili ang gilatid alang sa hataas nga saserdote: Siya kinahanglang

magminyo lamang ug usa ka ulay sa Israel; siya dili makigminyo sa usa ka babayeng balo. (Lev 21:13-15) Dugang pa, siya gidid-an sa paghugaw sa iyang kaugalingon tungod sa patay, nga mao, siya dili mahimong mohikap sa bisan unsang patay nga lawas sa tawo, bisan nianang sa iyang amahan o sa iyang inahan, tungod kay kana makapahugaw kaniya. Dili niya pasagdang magkalkag ang iyang buhok ni gision niya ang iyang mga besti tungod sa patay.—Lev 21:10-12.

Ang Bibliya wala maghisgot nga espesipiko kon hangtod unsang edara nga mahimo pang makaalagad ang hataas nga saserdote. Bisan tuod nga kini naghisgot sa pangedarong 50 ingong edad sa pagretiro sa mga Levihanon, kini wala maghisgot nga adunay pagretiro ang mga saserdote, ug ang rekord niini nagpakita nga ang pagkatinudlo sa hataas nga saserdote maoy hangtod sa tibuok niyang kinabuhi. (Num 8:24, 25) Si Aaron maoy 83 anyos sa dihang siya miuban kang Moises sa atubangan ni Paraon. Ang pagdihog kaniya ingong hataas nga saserdote dayag nga nahitabo sa misunod nga tuig. (Ex 7:7) Siya maoy 123 anyos sa dihang namatay. Sulod sa maong panahon siya nag-alagad nga walay pagretiro. (Num 20:28; 33:39) Ang probisyon bahin sa mga siyudad nga dalangpanan nagbutyag nga ang hataas nga saserdote maghupot sa iyang katungdanan sa tibuok kinabuhi, sa dihang kini naglatid nga ang dili-tinuyong mamumuno magpabilin sa siyudad hangtod sa pagkamatay sa hataas nga saserdote.—Num 35:25.

Pagpahiluna-sa-Katungdanan. Ang usa ka ilhanan nga nagpakitang si Aaron ang hatagan ni Jehova niini nga katungdanan mao ang mga pribilehiyo nga gihatag kaniya human gilayon sa Pagpanggula gikan sa Ehipto. Didto sa kamingawan padulong sa Sinai, si Aaron mao ang gisugo sa pagkuha ug usa ka tibod sa mana ug sa pagbutang niini sa atubangan sa Pagpamatuod ingong butang nga pagatipigan. Kadto maoy sa dihang wala pa maglungtad ang tolda nga tagboanan o ang arka sa pakigsaad. (Ex 16:33, 34, *ftn* sa *Rbi8*) Sa ulahi, si Aaron mao nay bug-os nga gipiyalan sa sagradong tolda ug sa Arka niini. Si Aaron ug ang duha sa iyang mga anak nga lalaki, uban ang 70 sa mga ansiyano sa Israel, espesipikong gihisgotan nga nakapribilehiyo sa pagtungas paingon sa Bukid sa Horeb, diin ilang nakita ang usa ka panan-awon sa Diyos.—Ex 24:1-11.

Apan gipahayag na ni Jehova ang iyang katuyoan nga ipinig si Aaron ug ang iyang mga anak nga lalaki alang sa pagkasaserdote sa dihang Siya naghatag kang Moises ug mga instruksiyon sa paghimo sa mga besti sa mga saserdote. (Ex 28) Human ihatag kini nga mga instruksiyon, gilatid sa Diyos ngadto kang Moises ang pamaagi sa pagpahiluna-sa-katungdanan sa mga saserdote ug dayon nagpahibalo gayod niini: "Ang pagkasaserdote mailaha gayod ingong usa ka lagda hangtod sa panahong walay tino."—Ex 29:9.

Sa pagtahod sa kahalangdon ug kahinlo ni Jehova, si Aaron ug ang iyang mga anak nga lalaki dili una mohimo sa mga buluhaton sa mga saserdote sila dili pa mabalaan ug mahatagan ug gahom pinaagi sa seremonyas sa pagpahiluna-sa-katungdanan. (Ex 29) Si Moises, ingong tigpataliwala sa pakigsaad sa Balaod, mihimo sa seremonyas sa pagpahiluna-sa-katungdanan. Ang mga saserdote bug-os nga gipahiluna sa katungdanan pinaagi sa usa ka seremonyas sa pagbalaan, nga gihimo sulod sa pito ka adlaw gikan sa Nisan 1 hangtod sa 7, 1512 W.K.P., ug ang ilang mga kamot gipuno sa gahom sa pag-alagad ingong mga saserdote. (Lev 8) Sa pagkasunod adlaw, sa Nisan 8, ang unang seremonyas sa pagtabon-sa-sala gihimo alang sa nasod (nga susama gayod sa naandang mga seremonyas sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala nga gisugo nga pagasaulogon matag tuig sa Tisri 10; kining unang pagtuman sa buluhaton sa mga saserdote gihubit diha sa Levitico 9). Kadto maoy haom ug hinungdanon, kay ang katawhan sa Israel kinahanglang hinloan gikan sa ilang mga sala, lakip na sa ilang dili pa dugayng paglapas maylabot sa bulawan nga nating baka.—Ex 32.

Sa pagpahiluna-sa-katungdanan sa hataas nga saserdote, usa sa talagsaong mga buhat nga gihimo ni Moises mao ang pagdihog kang Aaron pinaagi sa pagbubo nganha sa ulo ni Aaron sa sagradong igdidihog nga lana nga gisambogan ug linaing mga sakot sumala sa mga sugo sa Diyos. (Lev 8:1, 2, 12; Ex 30:22-25, 30-33; Sal 133:2) Ang ulahing hataas nga mga saserdote, ang mga manunulod ni Aaron, gitawag nga "dinihogan." Bisan tuod walay rekord sa Bibliya nga sila aktuwal nga gidihogan ug literal nga lana, kini naglatid niini nga balaod: "Ug ang balaang mga besti nga iya ni Aaron gamiton alang sa iyang mga anak nga lalaki sunod kaniya aron sa pagdihog kanila nga nagsul-ob niana ug sa pagpuno sa ilang kamot sa gahom nga nagsul-ob niana. Pito ka adlaw nga isul-ob kana sa saserdote nga mopuli kaniya gikan sa iyang mga anak nga lalaki ug nga mosulod sa tolda nga tagboanan aron mag-alagad sa balaang dapit."—Ex 29:29, 30.

Mga Besti sa Hataas nga Saserdote. Gawas sa pagsul-ob ug lino nga mga besti nga susama sa gisul-ob sa luyoluyong mga saserdote samtang nagabuhat sa iyang naandang mga buluhaton, ang hataas nga saserdote magsul-ob usab ug linaing mahimayaon ug matahom nga mga besti sa pipila ka okasyon. Ang Exodo kapitulo 28 ug 39 naghubit sa disenyo ug sa paggama niini nga mga besti ubos

Mga besti sa hataas nga saserdote sa Israel

sa pagtultol ni Moises sumala sa gisugo sa Diyos. Ang *taas nga besti* (Heb., *kut·to′neth*), nga ginama sa pino (lagmit puti) nga lino nga gihablon nga kuwadrado-kuwadrado, mao ang kinailadmang besti (gawas sa *mga purol nga lino* nga miabot "gikan sa balat-ang ug hangtod sa mga paa," nga isul-ob sa tanang mga saserdote "aron itabon sa hubo nga unod"; Ex 28:42). Kining taas nga besti dayag nga tag-as ug mga bukton ug miabot hangtod sa buolbuol. Lagmit nga kini tibuok nga gihablon. Usa ka paha nga gama sa pinong linubid nga lino nga gihablon uban sa asul, morado, ug sanag-pula nga hilo nga gitina sa tina nga gikan sa *coccus* ang gibakos sa lawas, lagmit sa ibabaw sa hawak.—Ex 28:39; 39:29.

Ang *purong,* dayag nga lahi sa gisul-ob sa luyoluyong mga saserdote, maoy gama usab sa pino nga lino. (Ex 28:39) Ang *sinawng plaka sa lunsayng bulawan* nga may gikulit nga mga pulong nga "Ang pagkabalaan iya ni Jehova" gitaod diha sa atubangan sa purong. (Ex 28:36) Kini nga plaka gitawag nga "ang balaang ilhanan sa pagpahinungod."—Ex 29:6; 39:30.

Ang *asul nga kupo nga walay bukton* (Heb., *me‛il′*) gisapaw sa taas nga besti nga lino. Kini lagmit nga tibuok usab nga gihablon, nga may lig-on nga ribete sa liab aron dili magisi. Ang asul nga kupo nga walay bukton isul-ob pinaagi sa pagsul-ot niini agi sa ulo. Kini nga besti mas mubo kay sa taas nga besti nga lino, ug palibot sa sidsid niini dihay mga kampanilya nga bulawan nga gisal-angsal-angan ug mga granada nga gama sa asul, morado, ug sanag-pula nga hilo. Ang mga tunog sa kampanilya madungog sa dihang ang hataas nga saserdote magbuhat sa iyang mga buluhaton sa sangtuwaryo.—Ex 28:31-35.

Ang *epod,* usa ka besti nga samag ipron nga ang atubangan ug likod misaylog diyutay sa hawak, isul-ob sa tanang saserdote ug usahay sa mga tawo nga dili mga saserdote. (1Sa 2:18; 2Sa 6:14) Apan ang epod sa matahom nga sapot sa hataas nga saserdote talagsaon ang pagkaborda. Kini maoy gama sa pinong linubid nga lino uban sa balhibo sa karnero nga tininag morado, hilo nga gitinag sanag-pula sa tina nga gikan sa *coccus,* ug sa hilo nga bulawan nga gama gikan sa bulawan nga gisalsal ingong nigpis nga mga palid, dayon gitabastabas kini ingong mga hilo. (Ex 39:2, 3) Ang mga sul-otan sa abaga lagmit miabot sa ubos diha sa matag kiliran gikan sa mga abaga hangtod sa bakos. Sa ibabaw sa mga sul-otan sa abaga dihay duha ka enggaste nga bulawan, nga ang matag usa adunay batong *onyx,* ug ang matag bato gikulitan ug unom sa mga ngalan sa mga anak ni Israel (Jacob) sumala sa han-ay sa ilang pagkahimugso. Ang usa ka bakos nga ginama sa samang materyales gibakos sa hawak aron sa paghawid sa epod; kini nga bakos "anaa" sa epod, lagmit gipatapot sa epod ingong bahin niini. —Ex 28:6-14.

Ang *tabon sa dughan sa paghukom* dayag nga mao gayod ang kinamahalan ug labing mahimayaon nga bahin sa besti sa hataas nga saserdote. Kini

ginama sa samang materyales sa epod, rektanggulo ug porma, ang gitas-on duha ka pilo kay sa gilapdon, apan kini gidoble maong kini pormag kuwadrado nga mga 22 sm (9 pul.) ang sukod sa matag kiliran. Tungod kay gidoble, kini nahimong morag usa ka bulsabulsa. (Tan-awa ang TABON SA DUGHAN.) Ang tabon sa dughan gidayandayanan ug 12 ka bililhong mga bato nga gipahimutang sa enggaste nga bulawan, nga ang matag usa gikulitan sa tagsatagsa ka ngalan sa mga anak ni Israel. Ang mga bato nga rubi, topasyo, esmeralda, ug ang ubang mga mutya gihan-ay sa upat ka lumbay. Ang duha ka kadena nga bulawan, nga pinisi ang pagkagama, gitaod diha sa tabon sa dughan, ug ang mga argolya nga bulawan gitaod diha sa mga kanto niini; ang ibabaw nga mga argolya gitaod diha sa mga sul-otan sa abaga sa epod pinaagi sa mga kadena nga bulawan. Ang duha ka argolya sa ubos gitaod pinaagi sa asul nga mga hilo ngadto sa mga sul-otan sa abaga sa epod, sa ibabaw mismo sa bakos.—Ex 28:15-28.

Ang *Urim ug ang Tumim* gibutang ni Moises sulod "sa tabon sa dughan." (Lev 8:8) Dili matino kon unsa gayod ang Urim ug ang Tumim. Ang pipila ka eskolar nagtuo nga kini maoy mga ripa nga ihulog o kuhaon gikan sa tabon sa dughan, nga pinaagi sa pagtultol ni Jehova mohatag sa tubag nga "oo" o "dili" alang sa usa ka pangutana. Kon tinuod kini, lagmit gibutang kini sulod sa "bulsabulsa" sa tabon sa dughan. (Ex 28:30, *AT; Mo*) Daw mao kini ang gipakita diha sa 1 Samuel 14:41, 42. Apan ang uban nagtuo nga ang Urim ug Tumim maoy may kalabotan sa mga bato sa tabon sa dughan, apan lagmit kini nga opinyon dili husto. Ang ubang mga paghisgot sa Urim ug Tumim makaplagan sa Numeros 27:21; Deuteronomio 33:8; 1 Samuel 28:6; Esdras 2:63; ug Nehemias 7:65.—Tan-awa ang URIM UG TUMIM.

Kining matahom nga mga besti isul-ob sa hataas nga saserdote sa dihang moduol kang Jehova aron magpakisayod bahin sa usa ka hinungdanong butang. (Num 27:21; Huk 1:1; 20:18, 27, 28) Dugang pa, sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala, human itanyag ang mga halad-sa-sala, iyang ilisdan ang puting lino nga mga besti sa iyang mahimayaon ug matahom nga mga besti. (Lev 16:23, 24) Dayag nga isul-ob usab niya ang naulahing gihisgotan nga mga besti sa ubang mga higayon.

Ang mga sugo bahin sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala, diha sa Levitico kapitulo 16, wala sa espesipiko maghisgot kon ang hataas nga saserdote, human magsul-ob sa iyang mahimayaong sapot, mag-isa sa iyang mga kamot ug magpanalangin sa katawhan. Apan, diha sa rekord bahin sa seremonyas sa pagtabon-sa-sala nga gihimo sa adlaw human sa pagpahiluna-sa-katungdanan sa mga saserdote, nga mosunod gilayon sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala, atong mabasa: "Unya giisa ni Aaron ang iyang mga kamot ngadto sa katawhan ug gipanalanginan sila." (Lev 9:22) Gisulti ni Jehova ang paagi sa pagpanalangin sa dihang iyang gisugo si Moises: "Sultihi si Aaron ug ang iyang mga anak nga lalaki, nga magaingon, 'Inyong panalanginan ang mga anak sa Israel niining paagiha, nga magaingon kanila: "Hinaot si Jehova magapanalangin kanimo ug magabantay kanimo. Hinaot si Jehova magapasidlak sa iyang nawong nganha kanimo, ug hinaot nga siya magauyon kanimo. Hinaot si Jehova mohangad sa iyang nawong kanimo ug magahatag ug kalinaw kanimo." ' "—Num 6:23-27.

Responsibilidad ug mga Buluhaton. Ang dignidad, pagkaseryoso, ug ang gibug-aton sa katungdanan sa hataas nga saserdote gipasiugda sa kamatuoran nga kon siya makasala maangin sa pagkasad-an ang katawhan. (Lev 4:3) Ang hataas nga saserdote lamang ang mosulod sa Labing Balaan nga lawak sa sangtuwaryo, ug usa lamang ka adlaw matag tuig, sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala. (Lev 16:2) Sa dihang siya mosulod sa tolda nga tagboanan nianang adlawa, walay laing saserdote ang tugotan nga mosulod sa tolda. (Lev 16:17) Siya ang magdumala sa tanang pag-alagad panahon sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala. Siya mohimog pagtabon-sa-sala alang sa iyang banay ug alang sa katawhan panahon sa linaing mga okasyon (Lev 9:7) ug magpataliwala alang sa katawhan atubangan ni Jehova sa dihang ang kasuko ni Jehova mosilaob batok kanila. (Num 15:25, 26; 16:43-50) Sa dihang motungha ang mga pangutana nga hinungdanon alang sa nasod, siya mao ang moduol kang Jehova uban ang Urim ug Tumim. (Num 27:21) Siya ang magdumala sa pag-ihaw ug pagsunog sa mapulang baka, nga ang mga abo niini gamiton alang sa tubig sa paghinlo.—Num 19:1-5, 9.

Dayag nga ang hataas nga saserdote makahimo, kon buot niya, sa pagpakigbahin sa bisan unsang saserdotehanong buluhaton o seremonyas. Sa panahon ni Haring David miuswag ang gidaghanon sa mga saserdote. Aron ang tanan makaalagad, giorganisar ni David ang mga saserdote ngadto sa 24 ka dibisyon. (1Cr 24:1-18) Kini nga sistema nagpadayon sa tibuok panahon nga naglungtad ang pagkasaserdote. Apan, ang hataas nga saserdote wala did-i sa pag-alagad diha sa sangtuwaryo sa pipila lamang ka panahon, maingon man usab ang luyoluyong mga saserdote, hinunoa siya makaalagad sa bisan unsang panahon. (Ang luyoluyong mga saserdote makatabang sa bisan unsang panahon, apan ang pipila ka buluhaton maoy pribilehiyo nga gihatag lamang ngadto sa mga saserdote sa partikular nga dibisyon nga gitudlo sa pag-alagad nianang tungora.) Sama sa luyoluyong mga saserdote,

ang mga panahon sa kapistahan mao ang labing puliki nga mga panahon sa hataas nga saserdote.

Ang sangtuwaryo, ang mga pag-alagad diha niini, ug ang tipiganan sa bahandi nailalom sa pagdumala sa hataas nga saserdote. (2Ha 12:7-16; 22:4) Niini nga responsibilidad, mopatim-awng dihay ikaduhang saserdote nga nag-alagad ingong iyang pangunang katabang. (2Ha 25:18) Sa ulahing kapanahonan, kini nga katabang, nga gitawag ug Sagan, magdumala ingong kapuli sa hataas nga saserdote kon tungod sa usa ka katarongan dili na makaarang sa pag-alagad ang hataas nga saserdote. (*The Temple,* ni A. Edersheim, 1874, p. 75) Si Eleasar, ang anak nga lalaki ni Aaron, gitudlo sa pagdumala sa linaing mga buluhaton.—Num 4:16.

Ang hataas nga saserdote mao usab ang manguna maylabot sa relihiyosong instruksiyon alang sa nasod.—Lev 10:8-11; Deu 17:9-11.

Siya ug ang sekular nga mga magmamando (si Josue, ang mga Maghuhukom, ug ilalom sa monarkiya, ang hari) mao ang hataas nga mga maghuhukom sa nasod. (Deu 17:9, 12; 2Cr 19:10, 11) Human mamugna ang Sanhedrin (sa ulahing kapanahonan), ang hataas nga saserdote mao ang magdumala sa maong kapunongan. (Sumala sa pipila ka tradisyon, siya dili magdumala sa matag kaso—gawas kon gusto niya.) (Mat 26:57; Buh 5:21) Ang Hataas nga Saserdoteng si Eleasar miduyog kang Josue sa pagbahinbahin sa yuta alang sa 12 ka tribo.—Jos 14:1; 21:1-3.

Ang kamatayon sa hataas nga saserdote kinahanglang ipahibalo ngadto sa mga siyudad nga dalangpanan sa tibuok yuta; kini nagkahulogan ug kagawasan sa tanang tawo nga gipapuyo sulod sa mga utlanan sa mga siyudad nga dalangpanan tungod kay sad-an sa dili-tinuyong pagpatay.—Num 35:25-29.

Ang Linya sa Hataas nga mga Saserdote. Alang sa linya sa kaliwat sa hataas nga saserdote ug sa mga ngalan niadtong aktuwal nga nag-alagad niini nga katungdanan, palihog tan-awa ang tsart bahin niini. Ang Bibliya espesipikong nagngalan lamang sa pipila nga nag-alagad sa maong kapasidad, apan kini naghatag usab kanato sa mga talaan sa mga kaliwat ni Aaron. Sa walay duhaduha daghan gayod niadtong gitala diha sa mga talaan sa kaliwat nag-alagad ingong hataas nga mga saserdote, bisan tuod ang Bibliya wala na magasoy sa ilang mga nahimo ni espesipikong nagngalan kanila ingong nag-alagad sa maong katungdanan. Ang pipila nga aktuwal nga ginganlan nga naghupot niini nga katungdanan maoy kulang aron makakompleto sa kal-ang sa panahon, ilabina tali sa pagsugod sa pagkasaserdote niadtong 1512 W.K.P. ug sa kalaglagan sa Jerusalem niadtong 607 W.K.P. Dugang pa, sagad nga dihay mga ngalan nga gisayloan diha sa mga talaan sa kaliwat, sa ingon ang mga wala nganli lagmit nga nag-alagad usab sa maong katungdanan. Busa, ang tsart gihimo dili aron ihatag ang kompleto ug tukmang talaan kondili aron mas masabtan sa magbabasa ang linya sa hataas nga mga saserdote.

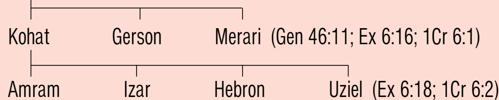
Ang Pagkasaserdote ni Melquisedek. Ang unang saserdote nga gihisgotan sa Bibliya mao si Melquisedek, kinsa maoy "saserdote sa Labing Hataas nga Diyos" ug hari sa Salem (Jerusalem). Si Abraham gisugat niining saserdote-hari sa iyang pagpauli human pildiha ang tulo ka hari nga nakigalyansa sa Elamihanon nga si Haring Kedorlaomer. Gipakita ni Abraham nga iyang giila nga ang awtoridad ni Melquisedek naggikan sa Diyos pinaagi sa paghatag kaniya sa ikapulo sa mga bunga sa iyang kadaogan ug pinaagi sa pagdawat sa panalangin ni Melquisedek. Ang Bibliya wala maghisgot sa talaan sa kagikan ni Melquisedek, sa iyang pagkahimugso, o sa iyang kamatayon. Wala siyay gisundan o may mga misunod kaniya.—Gen 14:17-24; tan-awa ang MELQUISEDEK.

Ang Hataas nga Pagkasaserdote ni Jesu-Kristo. Ang basahon sa Bibliya sa Mga Hebreohanon nagpunting nga si Jesu-Kristo, sukad sa iyang pagkabanhaw ug pagsulod sa langit, maoy usa ka "hataas nga saserdote sa paagi nga sama kang Melquisedek hangtod sa kahangtoran." (Heb 6:20; 7:17, 21) Sa paghubit sa pagkadako sa pagkasaserdote ni Kristo ug sa pagkalabaw niini kay sa Aaronikong pagkasaserdote, gipakita sa magsusulat nga si Melquisedek maoy usa ka hari ug saserdote nga gitudlo sa Labing Hataas nga Diyos, ug dili pinaagig pagpanunod. Si Kristo Jesus, nga dili gikan sa tribo ni Levi, kondili sa tribo ni Juda ug sa linya ni David, wala makapanunod sa iyang katungdanan tungod kay kaliwat ni Aaron, apan nakabaton niini tungod kay direktang gitudlo sa Diyos, sama kang Melquisedek. (Heb 5:10) Dugang pa sa saad nga natala sa Salmo 110:4: "Si Jehova nanumpa (ug dili siya magabasol): 'Ikaw usa ka saserdote hangtod sa panahong walay tino sa paagi nga sama kang Melquisedek!'" nga ang maong pagtudlo naghimo kaniyang usa ka langitnong Hari-Saserdote, si Kristo usab nakabaton sa awtoridad sa Gingharian tungod kay siya kaliwat ni David. Sa ulahing kahimtang, siya nahimong ang manununod sa pagkahari nga gisaad diha sa Davidnong pakigsaad. (2Sa 7:11-16) Busa iyang nabatonan ang duha ka katungdanan ingong hari ug saserdote, sama kang Melquisedek.

Sa laing paagi gipakita usab ang pagkalabaw sa hataas nga pagkasaserdote ni Kristo, sanglit si Levi, ang katigulangan sa Hudiyong mga saserdote, ikaingong mihatag ug ikapulo ngadto kang

ANG LINYA SA HATAAS NGA MGA SASERDOTE SA ISRAEL

Ang mga talaan sa kagikan sa hataas nga mga saserdote makaplagan sa 1 Cronicas 6:1-15, 50-53 ug Esdras 7:1-5. Wala kini magtala sa tanang ngalan; wala ilakip ang ubang mga kaliwat, nga maoy sagad diha sa Hebreohanong mga talaan sa kagikan. Si Josephus ug ang Hudiyong mga rabbi nagsal-ot ug dugang mga ngalan, apan ang pagkatukma niini giduhaduhaan. Ang mga marka sa pangutana nga baga ug tipo (*boldface type*) human sa mga ngalan nagpaila niadtong nag-alagad tingali ingong hataas nga saserdote (ang pipila lagmit nag-alagad gayod sa maong katungdanan) apan gitala lamang sa Bibliya diha sa linya sa kagikan sa hataas nga mga saserdote ug wala sa espesipiko hisgoti nga nag-alagad ingong hataas nga mga saserdote.

1512 W.K.P.—NAGSUGOD ANG PAGKASASERDOTE SA ISRAEL

AARON — Moises (Ex 6:20; 1Cr 23:13)

ELEASAR (Ex 6:23; Lev 10:1-7; Num 20:25-28; 1Cr 6:3)

Nadab (namatay)

Abihu (namatay)

Itamar (Ex 6:23; 1Cr 24:1, 2) (Ang arka sa pakigsaad nahimutang sa Shilo sukad nga ang yuta nasakop [mga 1467 W.K.P.] hangtod sa panahon ni Eli, nga temporaryong gibutang didto sa Bethel.—Jos 18:1; Huk 20:18, 26-28)

PINEHAS (Si Jehova naghatag sa pakigsaad alang sa pagkasaserdote sa iyang linya.—Ex 6:25; Num 25:10-13; Jos 22:13; Huk 20:27, 28)

ABISUA? (1Cr 6:4, 5; Esd 7:5)

BUKI? (1Cr 6:5; Esd 7:4)

UZI? (1Cr 6:5, 6; Esd 7:4)

(Ang linya ni Itamar lagmit nga nangatungdanan niini nga yugto)

ELI (Unang hataas nga saserdote sa linya ni Itamar; mipuli kang Abisua o kaha kang Uzi, sumala ni Josephus, diha sa *Jewish Antiquities,* V, 361, 362 [xi, 5]; VIII, 12 [i, 3]; itandi ang 1Cr 24:3)

Zeraias (1Cr 6:6; Esd 7:4)

Meraiot (1Cr 6:6, 7; Esd 7:3, 4)

Amarias (1Cr 6:7)

Ahitub (2Sa 8:17; 1Cr 6:7, 8; 18:16)

Hopni — Pinehas

(Ang Arka nailog sa mga Filistehanon. Si Eli ug ang iyang mga anak nga lalaki namatay. Ang Arka nagpabilin ug 7 ka bulan sa teritoryo sa mga Filistehanon. [1Sa 4:17, 18; 6:1] Ang Arka temporaryong gibalik didto sa Bet-semes, dayon gibutang kini didto sa Kiriat-jearim [Baale-juda] sa balay ni Abinadab sulod sa daghang katuigan, hangtod sa mubong panahon human mailog ni David ang Zion.—1Sa 6:14, 15; 7:2; 2Sa 6:2, 3)

Ikabod (1Sa 4:19-22)

AHITUB? (1Sa 14:3; 22:9)

AHIAS (Lagmit nga igsoong lalaki ni Ahimelek. Nag-alagad sa tabernakulo sa Shilo.—1Sa 14:3)

(Si David misulay sa pagdala sa Arka ngadto sa Jerusalem; si Uzah gihampak. Gidala ni David ang Arka ngadto sa balay ni Obed-edom nga Gitihanon; ang Arka gibutang didto sa tulo ka bulan; dayon gibalhin kini ni David ngadto sa Jerusalem.—2Sa 6:1-11)

AHIMELEK (Mitabang kang David; namatay sa dihang ang 85 ka saserdote sa Nob gipatay tungod sa sugo ni Saul.—1Sa 21:1-6; 22:9-18)

ZADOK (Lagmit "ikaduhang" saserdote sa panahon sa paghari ni David. [Tan-awa ang 2Ha 25:18; Jer 52:24.] Nagmaunongon kang David sa dihang si Adonias misulay sa pag-ilog sa trono. Gihimong hataas nga saserdote ni Solomon puli kang Abiatar.—2Sa 8:17; 15:24-29; 19:11; 1Ha 1:7, 8, 32-45; 2:27, 35; 1Cr 24:3)

(Ang Arka gibutang sa bag-ong natukod nga templo ni Solomon.—1Ha 8:1-6)

ABIATAR (Miikyas ug miduyog kang David. [1Sa 22:20-23; 23:6, 9; 30:7] Apan sa ulahi mipaluyo kang Adonias ug gipalagpot ni Solomon. Ang banay ni Eli natangtang gikan sa hataas nga pagkasaserdote, nga nagtuman sa mga pulong ni Jehova sa 1 Samuel 2:30-36.—1Ha 2:27, 35)

Ang katungdanan nahibalik sa linya ni Eleasar

AHIMAAZ? (2Sa 15:27, 36; 17:20; 1Cr 6:8)

AZARIAS (I)? (1Ha 4:2; 1Cr 6:9)

(Ang mosunod nga tulo ka ngalan, Amarias, Jehoiada, ug Zacarias, maoy mga kaliwat nga tatawng gilaktawan diha sa 1Cr 6:1-15)

AMARIAS (Sa panahon ni Haring Jehosapat.—2Cr 19:11)

JEHOIADA (Sa panahon ni Ahazias, Atalia, ug Jehoas.—2Ha 11:4–12:9; 2Cr 22:10–24:15)

ZACARIAS? (Gibato hangtod nga namatay, nga may pag-uyon ni Haring Jehoas.—2Cr 24:20-22)

JOHANAN? (1Cr 6:10)

AZARIAS (II) (Lagmit ang saserdote nga misupak kang Haring Uzzias tungod sa iyang mapangahasong buhat.—1Cr 6:10; 2Cr 26:17-20)

(Ang mosunod nga duha ka ngalan, Uriyas ug Azarias, lagmit maoy mga kaliwat nga wala ilakip sa 1Cr 6:1-15)

URIYAS? (Ang saserdote nga nagtukod ug halaran sama sa paganong halaran sa Damasco, ubos sa sugo ni Haring Ahaz.—2Ha 16:10-16)

AZARIAS (II o III) (Iya sa linya ni Zadok; nag-alagad sa panahon ni Haring Ezequias. Lagmit siya mao ra usab si Azarias II, nga unang gitala, o laing tawo nga parehog ngalan.—2Cr 31:10-13)

AMARIAS? (1Cr 6:11; Esd 7:3)

AHITUB (Neh 11:11; 1Cr 6:11, 12; 9:11; Esd 7:2)

MERAIOT? (Siya maoy usa ka saserdote, usa ka kaliwat ni Ahitub, apan lagmit nga wala mag-alagad ingong hataas nga saserdote.—1Cr 9:11; Neh 11:11)

ZADOK? (1Cr 6:12; 9:11; Esd 7:2; Neh 11:11)

SALUM? (Mesulam) (1Cr 6:12, 13; 9:11; Esd 7:2; Neh 11:11)

HILKIAS (Sa panahon ni Haring Josias.—2Ha 22:4-14; 23:4; 1Cr 6:13; 2Cr 34:9-22)

AZARIAS (III o IV)? (1Cr 6:13, 14)

SERAIAS (Gipatay ni Nabucodonosor didto sa Ribla human mapukan ang Jerusalem niadtong 607 W.K.P.—2Ha 25:18-21; 1Cr 6:14; Esd 7:1; Jer 52:24-27)

JEHOZADAK? (Gidestiyero ni Nabucodonosor didto sa Babilonya niadtong 607 W.K.P. Ang iyang anak nga lalaki nga si Jesua [Josue] ug lagmit ang uban niyang mga anak nangatawo sa panahon sa pagkadestiyero. Siyempre, wala niya mahimo ang mga buluhaton didto sa templo.—1Cr 6:14, 15; Esd 3:2)

(Ang arka sa pakigsaad nahanaw; kini wala didto sa ulahing mga templo nga gitukod sa Jerusalem)

HUMAN MAHIBALIK GIKAN SA PAGKADESTIYERO

JOSUE (Jesua) (Mibalik niadtong 537 W.K.P. uban ni Zorobabel.—Esd 2:2; 3:2; Neh 12:10; Hag 1:1; Zac 3:1; 6:11)

JOIAKIM? (Neh 12:10, 12; nangatungdanan sa panahong nahibalik si Esdras sa Jerusalem, sumala ni Josephus, diha sa *Jewish Antiquities,* XI, 121 [v, 1])

ELIASIB (Sa panahon ni Nehemias.—Neh 3:20; 12:10, 22; 13:4, 6, 7)

JOIADA? (Neh 12:10, 11, 22; 13:28)

JOHANAN (Jonatan?) (Neh 12:11, 22, 23)

JADUA? (Lagmit sa o “hangtod sa” mga adlaw ni Dario nga Persianhon.—Neh 12:11, 22)

SUKAD SA PANAHON NI DARIO (II) NGA PERSIANHON

(Sukad niini nga panahon ang Apokripal nga mga basahon sa Una ug Ikaduhang Macabeo ug ang *Jewish Antiquities* [XI-XX], ni Josephus, mao ang mga tinubdan sa talaan sa hataas nga mga saserdote hangtod sa panahon sa mga Macabeo. Si Josephus nagtala ug mas daghang ngalan ingong hataas nga mga saserdote kay sa Unang Macabeo. Sukad sa panahon sa mga Macabeo hangtod sa pagkalaglag sa Jerusalem niadtong 70 K.P., ang pangunang tinubdan mao si Josephus. Ang Bibliya nagtala lamang ug tulo ka ngalan [Anas, Jose Caifas, ug Ananias]. Mopatim-aw nga gisunod ang linya sa hataas nga mga saserdote, labing menos sa daghang higayon, bisan tuod ang paganong mga magmamando makapalagpot ug makatudlo ug hataas nga mga saserdote.)

ANG LINYA SA HATAAS NGA MGA SASERDOTE SA ISRAEL (*sumpay*)

ONIAS I
SIMON I
ELEASAR
MANASES
ONIAS II (Gipadayon sa lindog sa tuo) ➩

SIMON II
ONIAS III
JOSUE (Gr., Jesus); usab Jason
ONIAS (Gitawag usab nga Menelaus)
JAKIM (Gitawag sa Grego, Alcimus); usab Jacimus

MACABEO NGA MGA SASERDOTE-HARI

JONATAN
SIMON (Igsoong lalaki ni Jonatan)
JOHN HYRCANUS
ARISTOBULO I ➩

ALEXANDER JANNAEUS
HYRCANUS II (Si Aristobulo II nag-agaw sa temporaryong pagmando)
ANTIGONUS

HUMAN MAHIMONG HARI SI HERODES NGA BANTOGAN (Mat 2:1)
(Gitudlo ni Herodes)

HANANEL (Linatin nga Gr., Ananelus)
ARISTOBULO III
HANANEL (sa ikaduhang higayon)
JESUS (anak nga lalaki ni Phabet) ➩

SIMON (anak nga lalaki ni Boethus)
MATIAS (Matatias) (umagad nga lalaki ni Boethus)
JOAZAR (anak nga lalaki ni Boethus)

(Gitudlo ni Arquelao, Hari sa Judea—Mat 2:22)

ELEASAR (anak nga lalaki ni Boethus) ➩

JESUS (anak nga lalaki ni Sie) (si Joazar gipasig-uli sa panon sa katawhan)

(Gitudlo ni Quirinio, Gobernador sa Sirya—Luc 2:2)

ANAS (Ananus) (anak nga lalaki ni Set) (Gitudlo ni Quirinio; gipalagpot ni Valerius Gratus nga gobernador sa Judea niadtong mga 15 K.P. Siya ang ugangang lalaki ni Caifas. Human mapalagpot, siya dako gihapon ug impluwensiya.—Luc 3:2; Ju 18:13, 24; Buh 4:6)

(Gitudlo ni Valerius Gratus, Gobernador sa Judea)

ISMAEL (anak nga lalaki ni Phabi)
ELEASAR (anak nga lalaki ni Anas)
SIMON (anak nga lalaki ni Camithus)
JOSE CAIFAS (Nangatungdanan sa panahon sa yutan-ong ministeryo ni Jesus ug sa sayong bahin sa ministeryo sa mga apostoles. Siya nagdumala ingong hataas nga saserdote sa paghusay kang Jesus atubangan sa Sanhedrin, uban sa iyang ugangang lalaki nga si Anas. [Mat 26:3, 57; Luc 3:2; Ju 11:49, 51; 18:13, 14, 24, 28] Siya ug si Anas nagpatawag kang Pedro ug Juan sa ilang atubangan ug nagmando kanila sa paghunong sa pagwali. [Buh 4:6, 18] Si Caifas mao ang hataas nga saserdote nga nag-awtorisar kang Saulo sa pagdawat ug mga sulat alang sa sinagoga sa Damasco aron sa pagdakop sa mga Kristohanon.—Buh 9:1, 2, 14)

(Gitudlo ni Vitellius, Gobernador sa Sirya)

JONATAN (anak nga lalaki ni Anas) ➩

TEOFILO (anak nga lalaki ni Anas)

(Gitudlo ni Herodes Agripa I)

SIMON (Cantheras) (anak nga lalaki ni Boethus)
MATIAS (Matatias) (anak nga lalaki ni Anas) ➩

ELIONAEUS (anak nga lalaki ni Cantheras)

(Gitudlo ni Herodes, Hari sa Chalcis)

JOSE (anak nga lalaki ni Camydus)
ANANIAS (anak nga lalaki ni Nedebaeus) (Nagdumala sa Sanhedrin sa paghusay kang Pablo.—Buh 23:2; 24:1)

(Gitudlo ni Herodes Agripa II)

ISMAEL (anak nga lalaki ni Phabi)
JOSE (Cabi) (anak nga lalaki sa kanhing hataas nga saserdote nga si Simon)
ANAS (Ananus) (anak nga lalaki ni Anas)
JESUS (anak nga lalaki ni Damnaeus)
JESUS (anak nga lalaki ni Gamaliel) ➩

MATIAS (Matatias) (anak nga lalaki ni Teofilo)
PHANAS (Si Panias o Pinehas; anak nga lalaki ni Samuel) (Gihimong hataas nga saserdote dili ni Herodes Agripa kondili sa katawhan sa panahon sa pagpakiggubat batok sa Roma)

Melquisedek, tungod kay si Levi diha pa man sa mga balat-ang ni Abraham sa dihang ang patriarka mihatag ug ikapulo ngadto niining saserdote-hari sa Salem. Dugang pa, sa ingon niana si Levi gipanalanginan usab ni Melquisedek, ug ang lagda mao nga ang ubos panalanginan sa labaw. (Heb 7:4-10) Gihisgotan usab sa apostol nga 'ang pagkawalay amahan, pagkawalay inahan, pagkawalay talaan sa kagikan, pagkawalay sinugdanan ni kataposan sa kinabuhi' ni Melquisedek naghawas sa walay kataposang pagkasaserdote ni Jesu-Kristo, kinsa gibanhaw ngadto sa "kinabuhi nga dili malaglag."—Heb 7:3, 15-17.

Gawas pa niana, bisan pag si Kristo wala makabaton sa iyang pagkasaserdote sumala sa unodnong kagikan pinaagi kang Aaron, ni aduna siyay gisundan o manununod sa iyang katungdanan, iyang gituman ang mga butang nga gilandongan sa Aaronikong hataas nga saserdote. Kini gipatinaw pag-ayo sa apostol sa dihang iyang gipakita nga ang samag-tolda nga tabernakulo nga gitukod didto sa kamingawan maoy usa lamang ka sumbanan sa "matuod nga tolda, nga gipatindog ni Jehova, ug dili sa tawo" ug nga ang Levihanong mga saserdote naghatag ug "sagradong pag-alagad ingong hulad ug landong sa mga butang nga langitnon." (Heb 8:1-6; 9:11) Iyang gihisgotan nga si Jesu-Kristo, kinsa kinahanglang maghalad, dili sa mga halad nga hayop, kondili sa iyang kaugalingong hingpit nga lawas, naghanaw sa pagkabalido o sa panginahanglan sa paghalad ug mga hayop; dayon si Jesus 'milatas sa mga langit,' "dili pinaagi sa dugo sa mga kanding ug sa toreyong mga baka, kondili pinaagi sa iyang kaugalingong dugo, makausa alang sa tanang panahon ngadto sa balaang dapit ug nakabaton sa walay kataposang kaluwasan alang kanato." (Heb 4:14; 9:12; 10:5, 6, 9) Siya misulod sa balaang dapit nga gihulagwayan sa Labing Balaan diin didto misulod si Aaron, nga mao, "sa langit mismo, aron moatubang sa persona sa Diyos alang kanato."—Heb 9:24.

Ang halad ni Jesus ingong antitipikal nga Hataas nga Saserdote dili kinahanglang sublion sama niadtong gihimo sa Aaronikong mga saserdote, tungod kay ang iyang halad naghanaw gayod sa sala. (Heb 9:13, 14, 25, 26) Labot pa, sa unodnong kahimtang, walay usa sa Aaronikong pagkasaserdote ang nabuhi sa hataas nga panahon aron bug-os nga makaluwas o makahatag ug bug-os nga kaluwasan ug kahingpitan niadtong tanan nga iyang gialagaran, apan si Kristo "makahimo usab sa pagluwas sa bug-os kanilang nagaduol sa Diyos pinaagi kaniya, tungod kay siya buhi man kanunay aron sa pagpangamuyo alang kanila."—Heb 7:23-25.

Dugang pa sa paghimog mga halad, ang hataas nga saserdote sa Israel magpanalangin usab sa katawhan ug manguna sa pagtudlo kanila bahin sa matarong nga mga balaod sa Diyos. Sama usab kini kang Jesu-Kristo. Sa pag-atubang sa iyang Amahan didto sa mga langit, siya "mihalad ug usa ka halad alang sa mga sala hangtod sa kahangtoran ug milingkod sa tuong kamot sa Diyos, nga sukad niadto nagpaabot hangtod nga ibutang ang iyang mga kaaway ingon nga tumbanan sa iyang mga tiil." (Heb 10:12, 13; 8:1) Busa, "sa ikaduhang higayon nga siya mopakita kini mao unyay bulag sa sala ug ngadto kanilang matinuoron nga nagapangita kaniya alang sa ilang kaluwasan."—Heb 9:28.

Ang pagkalabaw ni Jesu-Kristo ingong Hataas nga Saserdote makita usab sa laing paagi. Kay nahimong tawo nga may dugo ug unod sama sa iyang "mga igsoon" (Heb 2:14-17), siya bug-os nga nasulayan; naagoman niya ang tanang matang sa pagsupak, paglutos, ug sa kataposan, ang makauulaw nga kamatayon. Sumala sa gipahayag: "Bisan tuod siya Anak, nakakat-on siya sa pagkamasinugtanon gikan sa mga butang nga iyang giantos; ug human siya mahingpit siya nahimong may kaakohan alang sa walay kataposang kaluwasan sa tanan nga masinugtanon kaniya." (Heb 5:8, 9) Si Pablo naghisgot sa mga kaayohan nga atong madawat gikan sa pagkanasulayan ni Kristo: "Tungod kay siya nag-antos sa dihang gisulayan, siya makaarang sa pagtabang kanila nga ginasulayan." (Heb 2:18) Kadtong nanginahanglan ug tabang gipasaligan nga pakitaag kaluoy ug pagkamabination. "Kay," matod ni Pablo, "ang atong hataas nga saserdote, dili usa nga dili mobati sa atong mga kaluyahon, kondili usa nga nasulayan sa tanang paagi sama kanato, apan walay sala."—Heb 4:15, 16.

Kristohanon nga Luyoluyong mga Saserdote. Si Jesu-Kristo lamang ang saserdote "sa paagi nga sama kang Melquisedek" (Heb 7:17), apan sama kang Aaron nga hataas nga saserdote sa Israel, si Jesu-Kristo adunay usa ka hugpong sa luyoluyong mga saserdote nga gitagana alang kaniya sa iyang Amahan, si Jehova. Kini sila gisaaran nga mahimong kaubang mga manununod uban kaniya didto sa mga langit, diin sila makigbahin usab ingong kaubang mga hari sa iyang Gingharian. (Rom 8:17) Sila gitawag ingong "usa ka harianong pagkasaserdote." (1Pe 2:9) Sila gipakita diha sa panan-awon sa basahon sa Bibliya sa Pinadayag nga miawit ug usa ka bag-ong awit diin sila miingon nga si Kristo nagpalit kanila pinaagi sa iyang dugo ug 'naghimo kanila nga usa ka gingharian ug mga saserdote ngadto sa atong Diyos, ug nga sila magamando ingong mga hari ibabaw sa yuta.' (Pin 5:9, 10) Sa ulahi diha sa panan-awon sila gipakita nga may gidaghanon nga 144,000. Sila gihubit usab nga "gipalit gikan sa yuta," ingong mga

sumusunod sa Kordero, "gipalit gikan sa katawhan ingong mga unang bunga ngadto sa Diyos ug sa Kordero." (Pin 14:1-4; itandi ang San 1:18.) Niini nga kapitulo sa Pinadayag (14), gihatag ang pasidaan bahin sa marka sa mananap, nga nagpakitang ang paglikay niini nga marka 'nagkinahanglan ug paglahutay sa mga balaan.' (Pin 14:9-12) Kining 144,000 nga pinalit mao ang mga tawo nga molahutay nga matinumanon, kinsa mabuhi ug magmando ingong mga hari uban ni Kristo, ug kinsa "mahimong mga saserdote sa Diyos ug sa Kristo, ug magamando ingong mga hari uban kaniya sulod sa usa ka libo ka tuig." (Pin 20:4, 6) Ang pag-alagad ni Jesus ingong hataas nga saserdote mao ang nagpadangat kanila ngadto niining mahimayaong posisyon.

Ang mga Makapahimulos sa Langitnong Pagkasaserdote. Ang panan-awon bahin sa Bag-ong Jerusalem nga narekord diha sa Pinadayag nagpaila kon kinsa ang makapahimulos sa mga pag-alagad sa dakong Hataas nga Saserdote ug niadtong kauban niya nga luyoluyong mga saserdote sa langit. Si Aaron ug ang iyang banay, lakip ang saserdotehanong tribo ni Levi, nag-alagad sa mga tawo sa 12 ka tribo diha sa yuta sa Palestina. Maylabot sa Bag-ong Jerusalem, "ang kanasoran managlakaw pinaagi sa kahayag niini."—Pin 21:2, 22-24.

Tan-awa usab ang SASERDOTE.

HATAG-AS NGA MGA DAPIT. Ang Hebreohanong pulong nga kasagarang gihubad nga "hatag-as nga mga dapit" (*ba·mohth'*) sagad nga gilangkit sa pagsimba, apan kini usab mahimong magtumong lamang sa habog nga mga dapit, kabungtoran, ug kabukiran (2Sa 1:19, 25 [itandi ang 1Sa 31:8]; Am 4:13; Miq 1:3), "habog nga mga balod sa dagat" (sa literal, hatag-as nga mga dapit sa dagat) (Job 9:8), ug kahitas-an, o "hatag-as nga mga dapit sa kapanganoran" (Isa 14:14).

Dayag nga ang mga ekspresyon nga 'pagsakay diha sa hatag-as nga mga dapit sa yuta' ug ang 'pagtamak sa hatag-as nga mga dapit' angayng sabton nga nagtumong sa madaogong pagsakop sa usa ka yuta, kay ang usa nga nagsakop sa tanang hatag-as nga mga dapit, buot ingnon, ang kabungtoran ug kabukiran sa usa ka dapit, ikaingon nga mao ang agalon sa maong yuta.—Deu 32:13; 33:29.

Mga Sentro sa Bakak nga Pagsimba. Ang hatag-as nga mga dapit, o ang mga dapit o mga ampoanan diin gihimo ang idolatriya, makaplagan dili lamang sa kabungtoran ug kabukiran apan usab diha sa kawalogan, sa kasapaan, sa kasiyudaran, ug ilalom sa kakahoyan. (Deu 12:2; 1Ha 14:23; 2Ha 17:29; Eze 6:3) Kini nga mga dapit adunay mga halaran, mga tungtonganan sa insenso, sagradong mga poste, sagradong mga haligi, ug kinulit nga mga larawan. (Lev 26:30; Num 33:52; Deu 12:2, 3; Eze 6:6) Diha sa daghang hatag-as nga mga dapit nag-alagad ang mga pampam nga lalaki ug babaye. (1Ha 14:23, 24; Os 4:13, 14) Sagad nga diha sa hatag-as nga mga dapit gihimo ang mahilayong mga rituwal, lakip na ang seremonyal nga pagpamampam ug paghalad ug bata.—Isa 57:5; Jer 7:31; 19:5.

Dihay mga balay o mga sangtuwaryo usab sa hatag-as nga mga dapit diin diha himoon sa mga saserdote ang ilang buluhaton ug diin gitipigan ang mga larawan sa mga bathala. (1Ha 12:31; 13:32; 2Ha 17:29, 32; 23:19, 20; Isa 16:12) Sa ingon, ang ngalang "hataas nga dapit" usahay nagtumong sa usa ka sangtuwaryo inay sa usa ka habog nga dapit alang sa pagsimba. Gipakita kini sa paghisgot ni Ezequiel sa hatag-as nga mga dapit nga nagkalainlaig bulok. (Eze 16:16) Tingali kini nga hatag-as nga mga dapit maoy samag tolda nga mga sangtuwaryo.

Sa wala pa mosulod sa Yutang Saad, ang mga Israelinhon gisugo nga laglagon ang sagradong hatag-as nga mga dapit sa mga Canaanhon ug ang tanang butang nga nalangkit sa bakak nga pagsimba didto. (Num 33:51, 52) Apan ang mga Israelinhon napakyas sa pagbuhat niini, ug human sa kamatayon ni Josue ug sa tigulang nga kaliwatan, ang kaylap nga apostasya misugod.—Huk 2: 2, 8-13; Sal 78:58.

Dili Tanang Hatag-as nga mga Dapit Gihukman. Sumala sa balaod ni Jehova, ang mga halad igahalad lamang diha sa dapit nga iyang gitudlo. Sa mga adlaw ni Josue, ang mga Israelinhon miila nga ang dili awtorisadong pagtukod ug halaran alang sa halad-nga-sinunog ikaingong maoy pagrebelde batok kang Jehova. (Deu 12:1-14; Jos 22:29) Apan, adunay pamatuod nga, human kuhaa gikan sa tabernakulo ang sagradong Arka (1Sa 4: 10, 11; 6:1, 10-14; 7:1, 2), ang inuyonan nga paghalad diha sa mga dapit gawas pa sa tolda nga tagboanan gihimo, dili lamang ubos sa linaing mga sirkumstansiya apan, sa pipila ka kahimtang, daw kanunay usab nga gihimo. (1Sa 7:7-9; 10:8; 11:14, 15; 16:4, 5; 1Ha 3:3; 1Cr 21:26-30) Sa hataas nga dapit sa usa ka wala hinganli nga siyudad sa yuta sa Zup, usa ka tinukod ang gipatindog diin ang mga halad-sa-panag-ambit lagmit mahimong kaonon. Ang lawak-kan-anan didto mosulod ug mga 30 ka tawo, o kapin pa. Bisan ang mga batang babaye sa siyudad pamilyar sa mga paagi sa paghalad didto. (1Sa 9:5, 11-13, 22-25) Nahimong batasan usab sa mga pamilya nga maghimog tinuig nga halad, dili didto sa tabernakulo, kondili sa ilang kaugalingong mga siyudad.—1Sa 20:6, 29.

Ang paghalad diha sa hatag-as nga mga dapit gitugotan lang tungod kay wala pay balay nga gitukod alang sa ngalan ni Jehova. Busa, si Solomon naghalad didto sa dakong hataas nga dapit sa Gabaon, diin sa maong panahon nahimutang ang tabernakulo.—1Ha 3:2-4; 1Cr 16:37-40, 43; 21:29; 2Cr 1:3, 13; tan-awa ang HALARAN; HALAD.

Sa Paghari ni Solomon ug sa Napulo-ka-Tribo nga Gingharian. Sa ulahing bahin sa iyang paghari, si Haring Solomon nagtukod ug hatag-as nga mga dapit alang sa bakak nga mga diyos nga gisimba sa iyang langyawng mga asawa. Kini maoy usa sa mga hinungdan nga ang mga Israelinhon mitalikod sa matuod nga pagsimba kang Jehova ug mialagad sa bakak nga mga diyos. Busa pinaagi sa iyang manalagna nga si Ahias, gipakita ni Jehova nga ang napulo ka tribo langkaton gikan sa anak nga lalaki ni Solomon ug nga si Jeroboam ang magmando ibabaw niini.—1Ha 11:7, 8, 30-35.

Bisan tuod si Jeroboam gipasaligan ni Jehova nga magpabilin ang iyang pagkahari kon siya padayong magmatinumanon sa pag-alagad sa Diyos, sa dihang siya nahimo nang hari siya nahadlok nga morebelde ang mga Israelinhon kon sila magpadayon sa pagtungas ngadto sa Jerusalem alang sa pagsimba. Tungod niini iyang gitukod ang pagsimba sa nating baka sa Dan ug Bethel ug nagtukod ug hatag-as nga mga dapit didto. (1Ha 11:38; 12:26-33) Samtang naglungtad ang napulo-ka-tribo nga gingharian, ang idolatrosong pagsimba nagpadayon sa hatag-as nga mga dapit. "Ginatuki sa mga anak sa Israel ang mga butang nga dili-matarong kang Jehova nga ilang Diyos ug sila nagsigeg tukod ug hatag-as nga mga dapit sa tanan nilang mga siyudad, gikan sa torre sa mga tigbantay hangtod sa kinutaan nga siyudad."—2Ha 17:9.

Ubos sa pag-inspirar, ang manalagnang si Amos mitagna nga ang "hatag-as nga mga dapit ni Isaac" mahimong biniyaan. Ang "hatag-as nga mga dapit ni Isaac" dayag nga nagtumong sa sagradong hatag-as nga mga dapit diin ang mga Israelinhon sa napulo-ka-tribo nga gingharian, ang mga kaliwat ni Isaac pinaagi ni Jacob, o Israel, nagbuhat ug apostatang pagsimba. Kini usab gipakita sa kamatuoran nga ang ekspresyon nga "hatag-as nga mga dapit ni Isaac" gihisgotan duyog sa "mga sangtuwaryo sa Israel."—Am 7:9; tan-awa usab ang Os 10:2-10.

Human idestiyero sa hari sa Asirya ang napulo-ka-tribo nga gingharian, ang hatag-as nga mga dapit nagpadayon sulod sa usa ka panahon, sanglit ang langyawng mga katawhan nga gilalin sa hari sa Asirya ngadto sa teritoryo sa Samaria nagpadayon sa paggamit sa hatag-as nga mga dapit sa ilang pagsimba. (2Ha 17:24, 29-32) Mga 100 ka tuig human niini, ang matinumanon nga si Haring Josias sa Juda nagtumpag sa halaran ug sa hataas nga dapit sa Bethel ug nagpasipala sa halaran pinaagi sa pagsunog ug mga bukog sa tawo ibabaw niana. Iyang gihanaw usab ang tanang balay sa hatag-as nga mga dapit sa mga siyudad sa Samaria, gihalad (gipatay) ang tanang saserdote sa hatag-as nga mga dapit, ug gisunog ang mga bukog sa tawo diha sa mga halaran. (2Ha 23:15-20) Kini nagtuman sa tagna nga gipahayag kapin sa 300 ka tuig una pa niini sa usa ka wala hinganli nga "tawo sa Diyos."—1Ha 13:1, 2.

Hataas nga dapit sa Gezer.
Ang sagradong mga haligi gipatindog dinhi

Diha sa Gingharian sa Juda. Si Haring Rehoboam misunod sa pag-apostata sa iyang amahan nga si Solomon, ug ang iyang mga sakop nagpadayon sa pagtukod ug hatag-as nga mga dapit ug sa paghimog mahilayong mga rituwal. (1Ha 14:21-24) Ang anak nga lalaki ni Rehoboam ug iyang manununod nga si Abiam "nagpadayon paglakaw diha sa tanang sala sa iyang amahan."—1Ha 15:1-3.

Si Asa, nga mipuli kang Abiam sa trono, matinumanong nag-alagad kang Jehova ug mihimog determinadong mga paningkamot sa paghinlo sa gingharian gikan sa tanang butang nga nalangkit sa bakak nga pagsimba. (1Ha 15:11-13) "Iyang gikuha gikan sa tanang siyudad sa Juda ang hatag-as nga mga dapit ug ang mga tungtonganan sa insenso." (2Cr 14:2-5) Apan, ang 1 Hari 15:14 ug 2 Cronicas 15:17 dayag nga nagpakitang ang hatag-as nga mga dapit wala kuhaa. Lagmit nga, bisan tuod gikuha ni Asa ang hatag-as nga mga dapit alang sa pagsimba sa bakak nga mga diyos, iyang gibilin kadtong gigamit sa katawhan sa pagsimba kang Jehova. O, tingali, ang hatag-as nga mga dapit mitungha pag-usab sa hinapos nga bahin sa iyang paghari ug busa diha pa kini aron laglagon sa iyang manununod nga si Jehosapat. Apan bisan sa panahon sa paghari ni Jehosapat ang hatag-as nga mga dapit wala sa bug-os mahanaw. (1Ha 22:42, 43; 2Cr 17:5, 6; 20:31-33) Nakagamot pag-ayo ang pagsimba sa Juda diha sa hatag-as nga mga dapit nga tungod niana ang mga reporma nga gihimo ni Asa ug Jehosapat wala bug-os makahanaw niining tanan.

Si Haring Jehoram, dili sama sa iyang amahan nga si Jehosapat, naghimog hatag-as nga mga dapit ibabaw sa kabukiran sa Juda. (2Cr 21:1, 11) Ang relihiyosong kahimtang sa gingharian nagpabiling dunot sa tibuok nga panahon sa mga paghari ni Ahazias ug sa mangingilog nga si Atalia, ang anak nga babaye ni Ahab ug Jezebel. (2Ha 8:25-27; 2Cr 22:2-4, 10) Bisan tuod dihay gihimong espesipikong mga reporma aron ipasig-uli ang matuod nga pagsimba sa sinugdanan sa paghari ni Jehoas, ang apostasya mitungha na usab human sa kamatayon sa Hataas nga Saserdoteng si Jehoiada, ug ang hatag-as nga mga dapit wala mahanaw. (2Ha 12:2, 3; 2Cr 24:17, 18) Ang hatag-as nga mga dapit padayong naglungtad ingong mga sentro sa pagsimba nga supak sa balaod sulod sa panahon sa mga paghari ni Haring Amazias, Azarias (Uzzias), ug Jotam. (2Ha 14:1-4; 15:1-4, 32-35) Ang sunod nga hari sa Juda, si Ahaz, dili lamang naghalad ug naghimog gipaaso nga halad sa hatag-as nga mga dapit kondili iyang gipaagi sa kalayo bisan ang iyang kaugalingong anak nga lalaki. (2Ha 16:2-4) Siya usab mihimog dugang "hatag-as nga mga dapit aron sa paghimog gipaaso nga halad ngadto sa ubang mga diyos."—2Cr 28:25.

Sa mga adlaw ni Haring Ezequias, gihimo ang lain pang malukpanong paghinlo aron mahanaw ang hatag-as nga mga dapit. (2Ha 18:1-4, 22; 2Cr 32:12) Human sa dakong kasaulogan sa Paskuwa nga gihimo sa panahon sa iyang paghari, ang mga Israelinhon miadto sa tanang siyudad sa Juda ug Benjamin ug bisan sa Epraim ug Manases ug nagdugmok sa sagradong mga haligi, nagputol sa sagradong mga poste, ug nagtumpag sa hatag-as nga mga dapit ug mga halaran.—2Cr 30:21, 23; 31:1.

Kini nga pagpasig-uli sa matuod nga pagsimba wala magdugay. Ang anak nga lalaki ni Ezequias nga si Manases nagtukod pag-usab sa mismong hatag-as nga mga dapit nga gilaglag sa iyang amahan. (2Ha 21:1-3; 2Cr 33:1-3) Gidaldal ni Manases ang katawhan nga magpakadaotan pa kay sa paganong mga Canaanhon nga gilaglag ni Jehova. Tungod niana, ang Labing Gamhanan nakahukom nga magpadangat ug katalagman sa Juda ug Jerusalem. (2Ha 21:9-12) Human mabihag sa hari sa Asirya ug gidala ngadto sa Babilonya, si Manases naghinulsol. Sa paghibalik sa Jerusalem, siya mihimog mga lakang aron hanawon ang mga butang nga nalangkit sa bakak nga pagsimba. Apan ang katawhan nagpadayon sa paghalad diha sa gidili nga hatag-as nga mga dapit, dili ngadto sa bakak nga mga diyos kondili ngadto kang Jehova. (2Cr 33:10-17) Wala ipadayon sa manununod ni Manases, ang iyang anak nga lalaki nga si Amon, ang mga reporma nga gisugdan sa iyang amahan apan gidugangan pa ang pagkasad-an.—2Cr 33:21-24.

Si Josias, nga mipuli kang Amon, nagpalahi sa iyang kaugalingon pinaagi sa pagbuhat ug matarong sa mga mata ni Jehova ug sa pagsunod sa balaod ni Moises. Iyang giwagtang ang mga saserdote sa langyawng diyos, nga naghimog gipaaso nga halad diha sa hatag-as nga mga dapit. Gitumpag niya ang hatag-as nga mga dapit dili lamang sa tibuok Juda apan usab sa mga siyudad sa Samaria. Ang mga dapit nga gigamit sa bakak nga pagsimba gipangdaot aron nga kini dili magamit sa pagpasuko kang Jehova.—2Ha 23:4-20; 2Cr 34:1-7.

Ang asoy bahin sa paghimo ni Josias sa hatag-as nga mga dapit nga gitukod ni Solomon ingong dili angay sa pagsimba nagpalig-on sa konklusyon nga, bisan tuod ang nangaging mga hari nagtumpag sa hatag-as nga mga dapit, dihay gihimong pagpasig-uli niini. Busa makataronganon lamang nga ang matinumanong si Haring Asa ug si Haring Jehosapat nagtumpag niini nga hatag-as nga mga dapit sa bakak nga pagsimba nga sukad pa sa paghari ni Solomon.

Bisan tuod wala na hisgoti ang hatag-as nga mga dapit diha sa mga asoy sa Mga Hari ug Mga

Cronicas human sa bug-os nga paghinlo ni Josias sa tanang gaway sa bakak nga pagsimba, ang ulahing upat ka hari sa Juda, nga mao, si Jehoahaz, Jehoiakim, Jehoiakin, ug Zedekias, gitaho nga nagbuhat sa kon unsay daotan sa mga mata ni Jehova. (2Ha 23:31, 32, 36, 37; 24:8, 9, 18, 19) Ang apostatang pagsimba diha sa hatag-as nga mga dapit gipadayon sa mga Israelinhon. Tungod niana, si Jehova, pinaagi sa iyang manalagna nga si Ezequiel, nagpasidaan sa nasod sa daotang mga sangpotanan nga modangat kanila: "Ako magdala diha kaninyo ug espada, ug laglagon ko gayod ang inyong hatag-as nga mga dapit. Ug ang inyong mga halaran mahimong biniyaan ug ang mga tungtonganan sa insenso mangahugno, ug ipahinabo ko nga ang inyong mga patay mangapukan atubangan sa inyong makaluod nga mga idolo."—Eze 6:3, 4.

Makaiikag nga walay rekord labot sa bisan unsang pagsimba diha sa hatag-as nga mga dapit human sa pagbalik sa mga Hudiyo gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya. Ingon sa gitagna, ang nahibilin nga matinumanong mga Hudiyo nakabenepisyo sa mapait nga kasinatian ug nakaila ra kang Jehova. —Eze 6:9, 10.

HATAK. Usa ka eunuko ni Haring Ahasuero, nga gitudlo sa pag-atiman kang Rayna Ester ug pinaagi kaniya si Ester nakigkomunikar kang Mardokeo.—Est 4:5, 6, 9, 10.

HATAT. Anak nga lalaki ni Otniel nga anak nga lalaki ni Kenaz, lagmit pinaagi sa anak nga babaye ni Caleb nga si Aksa.—1Cr 4:13; Jos 15:17.

HATIL. Usa ka pangulo sa banay sa amahan sa mga anak nga lalaki sa "mga alagad ni Solomon" nga namalik sa Jerusalem gikan sa Babilonya kauban ni Zorobabel.—Esd 2:1, 2, 55, 57; Neh 7:59.

HATIPA [Gipugos Pagdala]. Katigulangan sa usa ka banay sa mga Netinim nga mga ulipon sa templo, nga ang mga membro namalik gikan sa Babilonya kauban ni Zorobabel niadtong 537 W.K.P.—Esd 2:1, 2, 43, 54; Neh 7:56.

HATITA. Katigulangan sa usa ka banay sa mga magbalantay-sa-ganghaan sa templo nga ang mga membro namalik gikan sa Babilonya kauban ni Zorobabel niadtong 537 W.K.P.—Esd 2:1, 2, 42; Neh 7:45.

HATUS.

1. Usa ka pangulong saserdote nga mibalik gikan sa Babilonya uban kang Zorobabel niadtong 537 W.K.P.—Neh 12:1, 2, 7.

2. Anak nga lalaki ni Semaias; usa ka kaliwat ni David pinaagi kang Solomon.—1Cr 3:1, 10, 22.

3. Ang pangulo sa balay o banay sa amahan sa mga anak nga lalaki ni David kinsa mibalik uban kang Esdras sa Jerusalem niadtong 468 W.K.P. (Esd 8:1, 2) Lagmit mao ra ang Num. 2.

4. Anak nga lalaki ni Hasabneias; usa nga miapil sa pag-ayo sa paril sa Jerusalem sa mga adlaw ni Nehemias.—Neh 3:10.

5. Usa ka saserdote o katigulangan sa usa kinsa, sa panahon sa pagkagobernador ni Nehemias, nagpamatuod pinaagig timbre sa kontrata sa pagsugid. —Neh 9:38; 10:1, 4, 8.

HAURAN [Naluspad]. Usa ka utlanang dapit diha sa panan-awon ni Ezequiel bahin sa panulondon sa Israel. (Eze 47:13, 15, 16, 18) Sumala sa pipila ka eskolar giokupahan niini ang halos samang dapit nga sakop kaniadto sa gitawag ug "Basan." (Tan-awa ang BASAN.) Lagmit ang Hauran mao ang distrito nga gihisgotan diha sa karaan nga Ehiptohanong mga sinulat (*Huruna*) ug sa Asiryanhong mga dokumento ni Salmaneser III (*Hauranu*). Mopatim-aw usab nga katumbas kini sa mas gamay nga rehiyon nga gitawag ug Auranitis sa Gresyanhon-Romanhong mga panahon. Ang ngalang Hauran gigamit karong adlawa alang sa hanayhay nga kabalilihan sa tabunok nga pulang yuta taliwala sa Damasco ug sa Yarmuk.

HAVILA [[Rehiyon sa] Balas].

1. Usa ka yuta nga 'gilibotan' sa Pison, usa sa upat ka suba nga misanga gikan sa suba nga migula gikan sa Eden. Kini gituohan usab ingong usa ka yuta nga may maayog kalidad nga bulawan, tagok sa bedelio, ug batong *onyx.* (Gen 2:10-12) Sanglit ang Suba sa Pison dili na mailhan, ang nahimutangan sa yuta sa Havila nagpabiling dili matino. (Tan-awa ang PISON.) Ang kahubitan sa kinaiyanhong mga bahandi niini giisip sa pipila nga mohaom sa tipikal nga dapit sa mga Arabo, ug gituohan sa uban nga kini maoy usa ka rehiyon sa Arabia. Pinasukad sa paghisgot sa Bibliya sa *"tibuok yuta* sa Havila," si J. Simons miingon nga ang termino nga "Havila" lagmit nagpasabot sa tibuok Peninsula sa Arabia, bisan tuod lisod mahanduraw kon sa unsang paagi 'gilibotan' sa Suba sa Pison ang maong dako nga dapit.—*The Geographical and Topographical Texts of the Old Testament,* Leiden, 1959, pp. 40, 41.

2. Sumala sa Genesis 25:18, ang mga Ismaelinhon "nanimuyo gikan sa Havila duol sa Sur, nga didto sa atubangan sa Ehipto, hangtod sa Asirya." Nagpasabot kini nga ang Havila, o labing menos ang usa ka bahin niini, miabot o haduol sa Peninsula sa Sinai, nga diha niana lagmit nahimutang ang Kamingawan sa Sur. (Tan-awa ang SUR.) Ang

teksto dayag nga nagpakitang ang nagbalhinbalhin pagpuyo nga mga Ismaelinhon miestar gikan sa Peninsula sa Sinai tabok ngadto sa amihanang Arabia ug ngadto sa Mesopotamia. Sa susama, sa dihang si Haring Saul nagpukan sa mga Amalekanhon "gikan sa Havila hangtod sa Sur, nga nagatubang sa Ehipto" (1Sa 15:7), mopatim-aw nga ang ekspresyong "gikan sa Havila" nagpunting sa usa ka seksiyon, lagmit ang AK nga tumoy, sa Peninsula sa Arabia nga nahimong usa sa mga utlanan sa teritoryo nga anaa sa tunga niini ang mga Amalekanhon, samtang ang Kamingawan sa Sur diha sa Peninsula sa Sinai nahimong laing utlanan, o sumala sa giingon sa *The Interpreter's Dictionary of the Bible,* "gikan sa ilaya nga desyerto sa A nga Arabianhong Nejd paingon sa rehiyon sa A sa modernong Suez sa Ehipto." (Giedit ni G. A. Buttrick, 1962, Tomo 1, p. 101) Sa ingon, mopatim-awng lakip niini ang AK nga bahin sa Peninsula sa Arabia ug tingali ang usa ka mas dakong luna.

3. Usa ka anak nga lalaki ni Cus nga anak nga lalaki ni Ham. (Gen 10:6, 7) Gilantaw sa daghang eskolar ang ngalang Havila niini nga teksto ingong nagtumong usab sa usa ka rehiyon, ug kining ngalana lagmit gayod nga gipadapat sa usa ka dapit nga gipuy-an sa mga kaliwat niining maong anak nga lalaki ni Cus. Sanglit ang kadaghanan sa mga kaliwat ni Cus mopatim-awng milalin ngadto sa Aprika ug Arabia human sa pagkatibulaag didto sa Babel (Gen 11:9), sagad gituohan nga ang mga kaliwat ni Havila nga Cusihanon nalangkit sa rehiyon nga gitawag ug Haulan diha sa karaang Sabeanhong mga inskripsiyon. Kini nga rehiyon nahimutang sa HK nga baybayon sa Arabia sa A sa modernong-adlaw nga Yemen. Dugang pa, ang pipila nagtuo nga sa paglabay sa panahon ang mga lalin niini nga tribo mitabok sa Pulang Dagat paingon sa dapit nga gitawag karon nga Djibouti ug Somalia sa Aprika, ug ang karaang ngalan niini lagmit napreserbar didto sa ngalang Aualis. (*A Dictionary of the Bible,* giedit ni J. Hastings, 1903, Tomo II, p. 311) Posible usab nga ang paglalin maoy sa pabalik nga direksiyon, nga mao, gikan sa Aprika paingon sa Arabia. Ang agianan sa Pulang Dagat, nga gitawag ug Bab el-Mandeb, nga nag-ulang sa Arabia gikan sa Djibouti sa Aprika maoy mga 32 km (20 mi) lamang ang gilapdon.

4. Usa ka anak nga lalaki ni Joktan ug kaliwat ni Sem pinaagi kang Arpaksad. (Gen 10:22-29) Ang mga ngalan sa pipila ka ubang mga anak nga lalaki ni Joktan, sama kang Hazarmavet ug Opir, mopatim-awng nalangkit sa mga rehiyon sa H sa Arabia. Busa lagmit nga si Havila nga Semitikanhon ug ang iyang mga kaliwat namuyo usab sa Arabia, bisan tuod dili mismo sa habagatan. Gihunahuna sa uban nga siya mipuyo diha sa samang rehiyon nga gipuy-an ni Havila nga Cusihanon; apan ang pagkapareho lamang sa ngalan dili lig-ong pasukaranan nga sila parehong milalin ngadto sa samang dapit bisan pag magkalahi ang ilang kagikan. Bisan tuod dili piho ang ebidensiya nga si Havila nga Cusihanon gilangkit sa rehiyon sa HK sa Arabia nga gitawag ug Haulan (gihisgotan sa Num. 3), nga tungod niana ang Haulan puwedeng ilangkit kang Havila nga Semitikanhon, ang pagkalangkit sa Haulan ngadto sa Aprika ug ang pagkaduol niini sa Etiopia (ang yuta sa Cus) mopatim-awng mopabor sa paglangkit niini kang Havila nga Cusihanon. Pinasukad niini lagmit gayod nga ang Havila nga kaliwat ni Sem mipuyo sa teritoryo nga duol sa A sa Arabia, ug tingali naggikan kaniya ang ngalan sa yuta nga gihisgotan sa Num. 1.

HAVOT-JAIR [Kabalangayan sa mga Tolda ni Jair]. Mga balangay nga nahimutang sa teritoryo sa Manases sa S sa Jordan. Sanglit may mga panahon nga ang "Gilead" nagtumong usab sa tibuok kayutaan sa Israel sa S sa Jordan (Jos 22:9), mahimong kini ang hinungdan kon nganong ang Havot-jair gihisgotan ingong anaa sa Gilead (Num 32:40, 41), bisan tuod giingon sa ubang mga teksto nga ang maong mga balangay anaa sa Basan.—Deu 3:14; Jos 13:29, 30.

Si Jair (usa ka kaliwat ni Juda pinaagi kang Hesron, apan giisip usab ingong kaliwat ni Manases), nga usa ka katalirongan ni Moises, mao ang nagilog niining "kabalangayan sa mga tolda," nga dayag nga 23 ang gidaghanon, ug iya kining gingantan nga Havot-jair, pinasukad sa iyang ngalan. (Num 32:39-41; Deu 3:14; 1Cr 2:3, 21-23; tan-awa ang JAIR Num. 1.) Katuigan sa ulahi, ang 30 ka siyudad nga gipanag-iya sa 30 ka anak nga lalaki ni Maghuhukom Jair gitawag ug Havot-jair. Giisip sa pipila ka kritiko nga kini maoy usa ka panagsumpaki maylabot sa gigikanan sa ngalang Havot-jair. Apan, ang asoy sa Mga Maghuhukom wala mag-ingon nga ang ngalang Havot-jair unang gigamit niining maong ulahi nga yugto. Gipakita lamang niini nga sa panahon sa pagsulat, ang maong ngalan padayong gigamit ug gipadapat ngadto niining 30 ka siyudad.—Huk 10:3, 4.

Sa panahon sa paghari ni Solomon, ang kabalangayan sa mga tolda ni Jair maoy lakip sa usa sa mga distrito nga ilalom sa usa sa iyang mga luyoluyo. (1Ha 4:7, 13) Ang 60 ka siyudad nga gihisgotan sa 1 Hari 4:13 ug sa ubang mga teksto (Jos 13:30; 1Cr 2:23) niadtong panahona maoy kinutaang mga siyudad sa rehiyon sa Argob didto sa Basan ug lagmit wala maglakip sa daghang kalungsoran sa kabanikahan. (Itandi ang Deu 3:4, 5.) Ang "kabalangayan sa mga tolda" ni Jair lagmit nga lahi niining 60 ka siyudad, apan kini dili matino.

Sa usa ka dili-matinong panahon sa kasaysayan sa Israel, giilog sa Gesur ug Sirya ang Havot-jair. —1Cr 2:23.

HAWAK. Tan-awa ang BALAT-ANG, HAWAK.

HAWAN, KAWANANGAN. Labot sa ikaduhang yugto o "adlaw" sa paglalang, ang Genesis 1:6-8 nag-ingon: "Ug miingon ang Diyos: 'Motungha ang hawan [Heb., *ra·qi'a'*] taliwala sa mga tubig ug mahitabo ang pagkabahin tali sa mga tubig ug sa mga tubig.' Unya gibuhat sa Diyos ang hawan ug gibahin ang mga tubig nga ipailalom sa hawan ug ang mga tubig nga ipaibabaw sa hawan. Ug kini nahimong ingon niini. Ug gitawag sa Diyos ang hawan nga Langit." Dayon ang rekord naghisgot bahin sa mga banwag nga mitungha diha "sa hawan sa mga langit," ug human niana kini naghisgot bahin sa molupad nga mga linalang nga nagalupad ibabaw sa yuta "sa nawong sa hawan sa mga langit."—Gen 1:14, 15, 17, 20.

Gigamit sa Gregong *Septuagint* ang pulong nga *ste·re'o·ma* (nagkahulogang "usa ka lig-on ug solido nga gambalay") ingong hubad sa Hebreohanong *ra·qi'a',* ug gigamit sa Latin nga *Vulgate* ang terminong Latin nga *firmamentum,* nga nagpasabot usab sa ideya sa usa ka solido ug lig-ong butang. Ang *King James Version,* ang *Revised Standard Version,* ug ang daghan pang ubang mga bersiyon migamit usab sa pulong nga *"firmament"* sa paghubad sa *ra·qi'a'.* Bisan pa niana, sa hubad niini sa panaplin ang *King James Version* naghatag ug laing hubad nga mabasang "kawanangan," ug diha sa nota o *footnote* niini kini gihubad sa *American Standard Version* ingong "hawan." Ang ubang mga hubad nagpaluyo sa maong paghubad—"hawan" (*Ro; Fn; Yg; An; NW*); *"expansión"* (*VM* [Kinatsila]); *"étendue* [kadak-on o hawan]" (*Segond; Ostervald* [Pranses]).

Ang uban naningkamot nga ipakitang ang karaang Hebreohanong konsepto bahin sa uniberso naglakip sa ideya sa usa ka solidong arko ibabaw sa yuta, nga may mga lungag diin motulo ang ulan ug may mga bituon nga anaa sa sulod niini nga arko, ug ang mga dayagram sa maong konsepto makita diha sa mga diksiyonaryo sa Bibliya ug sa pipila ka hubad sa Bibliya. Sa pagkomento niini nga panglantaw, ang *The International Standard Bible Encyclopaedia* nag-ingon: "Apan kini nga pangagpas sa pagkatinuod gipasukad ilabina sa ideya nga kaylap sa Uropa sa panahon sa Mangiob nga Katuigan inay nga gipasukad diha sa bisan unsang aktuwal nga mga pahayag sa D[aang] T[ugon]." —Giedit ni J. Orr, 1960, Tomo I, p. 314.

Bisan tuod nga ang lintunganayng pulong (*raqa''*) diin naggikan ang *ra·qi'a'* sagad nga gigamit sa diwa nga "pagsalsal" sa usa ka solidong butang, pinaagi ba kaha sa kamot, sa tiil, o sa bisan unsang instrumento (itandi ang Ex 39:3; Eze 6:11), sa pipila ka kahimtang dili makataronganong hanawon ang posibilidad nga kining pulonga gigamit usab sa mahulagwayong paagi. Busa sa Job 37:18 si Elihu nangutana bahin sa Diyos: "Uban kaniya masalsal [*tar·qi'a'*] mo ba ang kalangitan nga magahi sama sa salamin nga inumol?" Ang literal nga pagsalsal sa usa ka solidong arko sa langit dili maoy gipasabot niini tungod kay ang pulong "kalangitan" dinhi naggikan sa usa ka pulong (*sha'chaq*) nga gihubad usab nga "manipis nga abog" o "kapanganoran" (Isa 40:15; Sal 18:11), ug tungod kay ang butang nga 'gisalsal' maoy gabonon o dili solido, dayag nga ang magsusulat sa Bibliya *mahulagwayong* nagtandi lamang sa kalangitan ngadto sa usa ka metal nga salamin diin ang sinaw nga bahin niini nagpasumbalik-silaw sa kahayag.—Itandi ang Dan 12:3.

Mao man usab ang "hawan" nga gipatungha sa ikaduhang "adlaw" sa paglalang, walay gihubit nga solidong substansiya nga gisalsal apan, hinunoa, gihubit ang paglalang sa usa ka hawan, o dibisyon, tali sa katubigan nga nagtabon sa yuta ug sa laing katubigan nga anaa ibabaw sa yuta. Sa ingon kini naghubit sa pagkamugna sa hawan sa atmospera nga naglibot sa yuta ug nagpakita nga sa usa ka panahon kini walay tinong dibisyon o hawan apan ang tibuok globo sa miagi natabonan sa alisngaw. Kini usab nahiuyon sa siyentipikanhong panghunahuna bahin sa unang mga hugna sa pagkaumol sa planeta ug sa panglantaw nga sa usa ka panahon ang tanang tubig sa yuta naglungtad ingong alisngaw sa atmospera tungod sa hilabihan nga kainit sa nawong sa yuta nianang yugtoa sa panahon.

Ingong pamatuod nga ang Hebreohanong mga magsusulat sa Bibliya wala magtuo nga ang langit giumol sa sinugdan ingong gipasinaw nga metal madayag gikan sa pasidaan nga gihatag pinaagi kang Moises ngadto sa Israel nga kon sila magmasukihon sa Diyos, "Ang imong kalangitan nga anaa sa ibabaw sa imong ulo *mahimo* usab nga tumbaga, ug ang yuta nga anaa sa ilalom nimo mahimo nga puthaw," busa sa mahulagwayong paagi nagtandi sa mga epekto sa hilabihan nga kainit ug grabeng hulaw diha sa kalangitan ug sa yuta sa Israel.—Deu 28:23, 24.

Sa susama, dayag nga ang karaang mga Hebreohanon wala magtuo sa paganong konsepto nga adunay literal nga "mga bentana" diha sa arko sa langit nga niana mahulog ang ulan sa yuta. Tukma kaayo ug nahiuyon sa siyensiya nga ang magsusulat sa Job nagkutlo kang Elihu sa paghubit sa proseso sa pagkamugna sa mga panganod nga nagdalag ulan sa dihang siya miingon, sa Job 36:27, 28: "Kay iyang giisa sa itaas ang mga tinulo sa tubig;

sila nasala ingong ulan alang sa iyang gabon, mao nga ang mga panganod [*shecha·qim′*] motaligsik, sila motulo nga madagayaon ibabaw sa katawhan." Sa ingon usab, ang ekspresyong "mga ganghaan sa tubig [*'arub·both′*] sa kalangitan" dayag nga maoy usa ka mahulagwayong ekspresyon.—Itandi ang Gen 7:11; 2Ha 7:1, 2, 19; Mal 3:10; tan-awa usab ang Pr 3:20; Isa 5:6; 45:8; Jer 10:13.

Sa iyang panan-awon bahin sa langitnong mga kahikayan, gihubit ni Ezequiel nga "ang ingon sa usa ka hawan sama sa kidlap sa makalilisang nga yelo" anaa ibabaw sa ulo sa upat ka buhing mga linalang. Ang asoy tugob sa mahulagwayong mga ekspresyon.—Eze 1:22-26; 10:1.

Bisan tuod ang pagkamugna sa hawan, o atmospera, nga naglibot sa yuta wala maglangkit ug 'pagsalsal' sa solidong butang sama sa usa ka metal, apan angayng hinumdoman nga ang nagkasagol nga mga gas nga naglangkob sa atmospera sa yuta maoy sama ra gayod sa yuta ug tubig ug may gibug-aton usab (dugang pa sa dalang tubig niini ug sa daghan kaayong mga partikulo sa solidong mga butang, sama sa abog). Ang gibug-aton sa tanang hangin nga naglibot sa yuta gibanabana nga kapin sa 5,200,000,000,000,000 metriko tonelada. (*The World Book Encyclopedia,* 1987, Tomo 1, p. 156) Ang presyur sa hangin diha sa lebel sa dagat moabot ug mga 1 kg kada sm kwd (15 lb kada pul. kwd). Kini nagsilbing sagang usab aron ang kadaghanang bulalakaw nga mahulog diha sa mabagang putos sa hangin nga naglibot sa yuta masunog gumikan sa pagbag-id niini sa presyur sa atmospera. Busa ang kahulogan nga gipasabot sa Hebreohanong pulong nga *ra·qi′a'* tinong nahiuyon sa nahibaloang mga kamatuoran.

Diha sa Mga Salmo "ang kawanangan," uban "ang kalangitan," giingong nagsaysay bahin sa mga buhat sa Diyos ug nagdayeg kaniya.—Sal 19:1.

HAYOP. Kini maoy mga linalang nga lakip sa buhing mga kalag. (Itandi ang Num 31:28.) Ang Hebreohanong pulong nga *behe·mah′* nagtumong sa mas dagkong mga linalang nga upat ug tiil, nga kasagaran anad nga mga hayop apan usahay ihalas nga mga mananap. Kini gihubad nga "anad nga mga hayop," "mga mananap," ug "kahayopan." (Gen 1:26; 9:10; 34:23; Sal 107:38) Ang Hebreohanong pulong nga *re′mes* nagtumong sa "nagalihok nga mga mananap" o "nagakamang nga mga linalang" ug naggikan sa lintunganayng pulong nga *ra·mas′,* nga nagkahulogang "lihok; kamang." (Gen 6:20; Eze 8:10; Gen 1:28, *ftn* sa *Rbi8*) Dugang pa, ang Hebreohanong termino nga *chai·yah′,* nga sa literal nagkahulogang "buhing linalang," gigamit sa pagtumong sa "ihalas nga mga mananap" o "ihalas nga mga hayop." (Gen 1:28; 3:14; Isa 56:9) Ang katumbas nga Gregong termino maoy *zoi′on* (buhing linalang), nga gihubad usab nga "hayop."—Pin 4:7; 2Pe 2:12.

Giumol ni Jehova nga Diyos ang tanang hayop, nga ang matag usa ka matang sa pamilya adunay usa ka orihinal nga linalang, kay ang rekord tinawng nag-ingon kanato nga ang Diyos naghimo sa matag usa kanila "sumala sa iyang matang." (Gen 1:25) Niini nga artikulo partikular natong tagdon ang mga hayop sa kamad-an.

Tungod kay ang hingpit nga tawo gihatagan sa Diyos ug pagbulot-an ibabaw sa lainlaing mga linalang sa yuta, haom gayod nga si Adan may pribilehiyo sa pagngalan niini nga mga linalang. (Gen 1:26; 2:19, 20) Ang pagbulot-an sa tawo ibabaw sa mga hayop maoy usa ka katungdanan nga niini siya may tulubagon gayod sa Diyos.—Luc 12:48.

Ang mga hayop gilalang nga may kahadlok ug kalisang sa tawo ingong ilang agalon. (Gen 9:2, 3) Sumala sa mga naturalista, ang ihalas nga mga linalang, sama sa leopardo ug haring kobra, sagad molikay sa pagpakigharong sa tawo, bisan tuod moatake kon mahagit, masamdan, maapekhan, o makuratan. Giingon nga ang mga tigre nahimong mga kumakaog tawo, pananglitan, tungod sa mga sirkumstansiya, sama sa pagkatigulang o pagkabaldado nga maglimite pag-ayo sa katakos sa tigre sa pagpangita sa naandang mga tukbonon niini, o ang pagkahurot sa tukbonon sa tigre tungod sa pagpangayam sa tawo.

Sa wala pa ang Lunop, ang mga hayop gipamatay na aron sa pagtaganag besti alang sa tawo ug aron ihalad. (Gen 3:21; 4:4) Bisan pa niana, ayha pa human sa Lunop nga si Noe ug ang iyang pamilya gitugotan ni Jehova nga idugang ang unod sa hayop ingong bahin sa ilang pagkaon, uban ang sugo nga kinahanglang patuloon ang dugo niini. (Gen 9:3, 4) Bisan pag tungod niini ang tawo mahimong mopatay ug mga hayop aron kaonon, wala siya tugoti nga magpatuyang sa walay hinungdang pagpatay tungod lamang sa tumang kahinam sa pagpangayam o sa pagpakita sa iyang kamaayonglaki, sama sa gibuhat gayod ni Nimrod nga mirebelde batok sa Diyos.—Gen 10:9.

Ang pipila miergo nga ang pagkaadunay mga hayop sa hilit nga kapuloan sama sa Australia ug New Zealand maoy timailhan nga dili tanang hayop sa gawas sa arka ang namatay sa Lunop. Apan, ang mga kaplag sa mga siyentipiko nga nagtuon sa kadagatan nagpakita nga dihay panahon nga may mga tagaytay sa tunga sa dagat nga nagkonektar sa nahimulag karon nga kamad-an. Pananglitan, ang mga pagtuon sa mga siyentipiko sa kadagatan nagpakita nga ang Tagaytay sa Tungang Atlantiko lagmit milatas kanhi ibabaw nia-

na nga kadagatan. Lagmit usab nga dihay uban pang mga tagaytay, ug ang mga hayop makalatas niini sa wala pa ang maong mga tagaytay maunlod sa ilalom sa dagat. Ang ubang mga pagtuon sa mga siyentipiko nga nagtuon sa kadagatan nakakaplag ug ebidensiya nga kanhi dihay usa ka dakong kontinente sa Habagatang Pasipiko nga naglakip sa Australia ug sa daghang kapuloan sa Habagatang Dagat. Kon tinuod kini, nan siyempre, wala maglisod ang mga hayop sa pagbalhin ngadto niini nga mga yuta.

Mahinlo ug Mahugaw nga mga Hayop. Angayng matikdan nga dihay klasipikasyon sa mga hayop labot sa instruksiyon nga gihatag sa Diyos kang Noe sa pagdala ngadto sa sulod sa arka ug pito sa tanang mahinlo nga hayop ug duha sa tanang mahugaw nga hayop. (Gen 7:2, 3, 8, 9) Sanglit wala pa itugot ang pagkaon sa unod sa hayop, kini nga klasipikasyon tali sa mahinlo ug mahugaw lagmit maoy pinasukad sa kon unsay dalawaton ni Jehova ingong halad. Busa, sa dihang migula gikan sa arka, si Noe nahibalo kon asa sa mga linalang ang mahinlo ug angayng ihalad diha sa halaran. (Gen 8:20) Niadtong panahona wala pay gihatag nga balaod kon unsang matanga sa mga hayop ang mahimong kan-on ni Noe ug sa iyang pamilya, ingon sa gipakita sa mga pulong ni Jehova: "Ang *matag* nagalihok nga mananap nga buhi mahimong kalan-on alang kaninyo."—Gen 9:3.

Busa, ang balaod sa Diyos ngadto sa mga Israelinhon naghatag ug bag-ong klasipikasyon sa dihang gipalahi niini kon unsa ang mga hayop nga mahinlo ug angayng kan-on ug kon unsa ang mahugaw ug gidiling kan-on. Ang kasulatan tin-awng nag-ingon: "Ang matag linalang taliwala sa mga mananap nga pikas ug kuko ug may buak sa mga kuko ug nagapangusap sa kinaon, mao kana ang inyong makaon." (Lev 11:3) Ug sa makausa pa: "Dili ka magakaon sa bisan unsang dulumtanang butang. Kini ang matang sa hayop nga mahimo ninyong kan-on: ang baka, ang karnero ug ang kanding, ang laking osa ug gasela ug binaw ug ang ihalas nga kanding ug ang *antelope* ug ang ihalas nga karnero ug ang gamusa; ang tanang hayop nga pikas ang kuko ug nabuak sa duha ang kuko, nga nagapangusap sa kinaon taliwala sa kahayopan."—Deu 14:3-6.

Ang mga hayop nga wala niining usa o duha ka kinaiyahan nga nahisgotan na dili pagakan-on niadtong mga tawo nga nailalom sa mga kondisyon sa pakigsaad sa Balaod. Ang gidiling mga hayop naglakip sa mga koneho sa kabatoan, liebre, baboy, ug kamelyo. Dugang pa, gidili ang mga linalang nga "nagalakaw pinaagi sa mga kuyamas niini," walay duhaduha nga kini naglakip sa mga linalang sama sa leyon, oso, ug lobo.—Lev 11:4-8, 26, 27; Deu 14:7, 8.

Kini nga mga hayop nga gidiling kan-on aplikado lamang niadtong nailalom sa Moisesnong Balaod, kay kini ang giingon sa Levitico 11:8: "Kini mahugaw alang kaninyo," buot ingnon, alang sa mga Israelinhon. Sa dihang gihanaw na ang Balaod pinasukad sa haladnong kamatayon ni Kristo Jesus, ang mga pagdili nahanaw usab, ug sa makausa pa mahimong isipon sa tanang tawo nga sila ilalom sa samang komprehensibong probisyon sa balaod nga gipahayag ngadto kang Noe human sa Lunop.—Col 2:13-17; Gen 9:3, 4.

Sanglit wala na man idili ang pagkaon ug mga hayop nga giisip nga mahugaw ug wala na man usab ipatuman ang uban pang mga sugo sa Balaod, tingali motungha ang pangutana kon nganong si Pedro, mga tulo ug tunga ka tuig sa ulahi, wala gihapon mokaon sa bisan unsang "dili hinlo" nga mga hayop. (Buh 10:10-15) Angayng hinumdoman nga ang pagkanselar sa Balaod nagpahinabog dagkong mga kausaban sa mga kinabuhi sa mga sumusunod ni Kristo, ug busa, taudtaod nga panahon ang gikinahanglan aron sila makasabot sa tanan nga nalangkit.

Masambingayong Paggamit. Ang talagsaong mga kinaiya sa mga hayop gihisgotan ug gigamit sa mga magsusulat sa Bibliya aron sa paglarawan sa nagkadaiyang mga hiyas ug mga katakos. Usahay ang mga dagway sa hayop mahimong maglarawan sa ekselenteng mga hiyas sa Diyos ug sa tawo. (Eze 1:10, 11; Pin 4:6, 7) Sa ubang mga teksto ang mga hayop hayan gigamit aron sa paghawas sa mapintas, samag-mananap nga nagamandong mga gahom nga nagpaantos ug nagdaogdaog sa mga tawo.—Dan 7:2-7; 8:5-8, 20, 21; Pin 13:1-17; tan-awa ang MANANAP, SIMBOLIKO NGA MGA.

Hustong Paggamit ug Panglantaw sa Linalang nga mga Hayop. May kalabotan sa pagsimba ilalom sa Moisesnong Balaod, ang mga baka, karnero, ug mga kanding maoy lakip sa mga linalang nga dalawaton ingong halad. Ang maong mga hayop kinahanglang himsog, ug dili dawaton ang kinapon nga hayop. (Lev 22:23-25) Gidili ang paggamit sa dugo sa mga hayop ingong pagkaon o sa bisan unsang katuyoan gawas lamang sa paghalad. (Lev 17:13, 14) Ang pagsimba sa bisan unsang larawan sa hayop o sa ubang linalang estriktong gidili.—Ex 20:4, 5.

Ang Bibliya nagtudlo sa makataronganon ug maluluy-ong pagtratar sa mas ubos nga mga linalang. Sa pagkatinuod, si Jehova naghubit sa iyang kaugalingon ingong ang Mahigugmaong Tigtagana sa ilang mga kinabuhi ug kaayohan. (Pr 12:10; Sal 145:15, 16) Ang Moisesnong Balaod nagsugo nga atimanon pag-ayo ang binuhing mga hayop. Kon

makit-an nga nahisalaag, ang binuhing mga hayop kinahanglang iuli ngadto sa ilang tag-iya; kon malup-og tungod kay nabug-atan kaayo, sila kinahanglang tabangan. (Ex 23:4, 5) Kon sila patrabahoon angay silang pakitaag kaluoy. (Deu 22:10; 25:4) Sila, maingon man ang tawo, angayng makabenepisyo sa mga Igpapahulay. (Ex 20:10; 23:12; Deu 5:14) Ang peligrosong mga hayop kinahanglang kontrolahon o patyon. (Gen 9:5; Ex 21:28, 29) Gidili ang pagpaliwat sa usa ka matang uban sa laing matang sa hayop.—Lev 19:19.

Ang mahinadlokon sa Diyos nga mga tawo nakasabot nga ang mga hayop maoy bahin sa dagayang tagana sa Diyos alang sa kaayohan sa tawo. Ang mga hayop nagsilbi sa tawo ingong mga luwananan, ingong mga tinubdan sa pagkaon ug sa besti, ingong mga galamiton sa paghinlo, ug ingong mga katabang sa hinungdanong mga buluhaton sa pagdaro ug pag-ani. Ang ilang nagkadaiyang dagway ug bulok makalingaw sa tawo; ang ilang kagawian ug kinaiyahan sa gihapon maoy dakong nataran sa pagtuon maylabot sa katingalahang mga linalang sa Diyos. Bisan tuod ang mga hayop mamatay sama sa tawo, wala silay paglaom sa pagkabanhaw sama sa nabatonan sa tawo.—2Pe 2:12; dugang pa, tan-awa ubos sa ilang tagsatagsa ka ngalan ang matag hayop, langgam, insekto, reptilya; usab ang LANGGAM; ISDA; INSEKTO.

HAZAEL [Ang Diyos Nakakita]. Usa ka iladong hari sa Sirya. Si Hazael lagmit nagsugod sa pagmando sa panahon sa paghari ni Haring Jehoram sa Israel (mga 917-905 W.K.P.). (2Ha 8:7-16) Namatay siya sa panahon sa paghari ni Haring Jehoas sa Israel (mga 859-845 W.K.P.). (2Ha 13:24, 25) Si Hazael wala maggikan sa kaliwat nga harianon kondili siya usa lamang ka taas nga opisyal nga nag-alagad sa iyang gisundan nga hari, si Haring Ben-hadad II sa Sirya.—2Ha 8:7-9.

Katuigan una pa maghari si Hazael, si Jehova nagsugo kang Elias sa 'pagdihog kang Hazael ingong hari ibabaw sa Sirya.' Tungod kay ang Israel nakasala batok sa Diyos, si Hazael gitudlo aron magpahamtang ug silot batok sa nasod.—1Ha 19:15-18.

Si Hazael wala gayod sa literal madihogi ug lana, apan ang sugo nga gihatag kang Elias gituman sa iyang manununod nga si manalagnang Eliseo. Nahitabo kini sa dihang ang Siryanhon nga si Haring Ben-hadad II nasakit ug nagsugo kang Hazael ngadto sa Damasco nga pangunang siyudad sa Sirya. Si Hazael nagdala ug gasa ug nagpakisayod kang Eliseo kon si Ben-hadad mamaayo pa ba o dili sa iyang sakit. Si Eliseo miingon kang Hazael: "Lakaw, ingna [si Ben-hadad], 'Ikaw tinong maulian,'" apan ang manalagna mipadayon, nga nag-ingon: "Ug gipakita ni Jehova kanako nga siya tinong mamatay." Dugang pa siya miingon kang Hazael: "Gipakita ikaw kanako ni Jehova ingong hari sa Sirya." Sa pagbalik ni Hazael, sa pagtubag sa pangutana sa hari bahin sa gisulti ni Eliseo, si Hazael miingon: "Siya miingon kanako, 'Ikaw tinong maulian'"; apan sa pagkasunod adlaw, si Hazael nagtabon sa nawong sa hari pinaagig basa nga kobrekama hangtod kini namatay ug siya misugod sa pagmando puli kaniya.—2Ha 8:7-15.

Daghang pangagpas bahin sa mga pulong ni Eliseo kang Hazael. Sumala sa panaplin sa Masoretikong teksto, ingon man sa Gregong *Septuagint,* sa Latin nga *Vulgate,* sa Syriac nga *Peshitta,* ug sa 18 ka Hebreohanong mga manuskrito, ang teksto mabasa: "Ingna siya, 'Ikaw *maulian,'"* apan ang pangunang kaundan sa Masoretikong teksto nagingon, "Ingna, 'Ikaw *dili maulian.'"*

Kon ibutang nato nga si Hazael giingnan nga sultihan si Ben-hadad "'Ikaw tinong maulian,'" ang tubag ni Eliseo sa pagpakisayod ni Ben-hadad lagmit usa ka tigmo, nga nagkahulogang ang sakit mismo ni Ben-hadad dili mao ang makapatay kaniya, apan siya mamatay gayod (ingon sa nahitabo, pinaagi sa kamot ni Hazael). Bisan pa niana, gisulti ni Hazael sa hari ang unang bahin sa tubag ni Eliseo: "Ikaw tinong maulian," apan ang ubang bahin sa tubag gibuhat ni Hazael sa mabangis nga paagi.—2Ha 8:10.

Gilupigan ni Hazael ang Israel. Wala madugay human mahimong hari, si Hazael nakiggubat sa mga hari sa Israel ug Juda didto sa Ramot-gilead (Rama). Nianang higayona, si Haring Jehoram sa Israel nasamdan, apan ang resulta sa gubat wala hisgoti sa asoy. (2Ha 8:25-29; 2Cr 22:1-6) Sa mga adlaw sa manununod ni Jehoram nga si Haring Jehu sa Israel, gitagsatagsa pag-ilog ni Hazael ang yuta sa Israel, nga nag-ilog sa Gilead ug sa Basan sa S sa Jordan. (2Ha 10:32, 33) Lagmit nga kini nagpasayon kaniya sa pagsulong sa ulahi sa gingharian sa Juda. Giilog ni Hazael ang siyudad sa Gat sa Filistia ug unya siya nakahukom nga motungas batok sa Jerusalem. Apan, si Haring Jehoas sa Juda nagbayad kang Hazael pinaagi sa paghatag kaniyag bililhong mga butang gikan sa templo ug sa palasyo mao nga si Hazael misibog ug wala moatake sa Jerusalem.—2Ha 12:17, 18.

Si Hazael nahimong dakong manlulupig sa Israel ilabina sa panahon sa paghari sa anak nga lalaki ni Jehu nga si Jehoahaz sa Israel, sa ingon natuman ang napanan-aw nang daan ni manalagnang Eliseo—nga itugyan ni Hazael sa kalayo ang kinutaang mga dapit sa Israel, patyon ang ilang hamiling kalalakin-an pinaagi sa espada, dugmokon ang ilang mga anak, ug yasyasan ang ilang mga babayeng mabdos. (2Ha 13:3, 22; 8:12) Apan, wala tugoti sa Diyos nga bug-os dugmokon sa Sirya ang Israel.

(2Ha 13:4, 5) Human mamatay si Hazael, pinaagi sa tulo ka kadaogan nailog ug balik ni Haring Jehoas sa Israel gikan sa anak nga lalaki ni Hazael nga si Ben-hadad III ang mga siyudad nga nailog ni Hazael gikan kang Haring Jehoahaz nga iyang amahan. (2Ha 13:23-25) Sa ulahi si Haring Jeroboam II sa Israel 'nagpasig-uli sa Damasco ug sa Hamat ngadto sa Juda sa Israel.'—2Ha 14:28.

Diha sa Karaang mga Inskripsiyon. Si Hazael gihisgotan diha sa usa ka inskripsiyon sa kasaysayan nga nakaplagan sa usa ka dapit nga karon gitawag ug Afis, mga 40 km (25 mi) sa HK sa Aleppo. Ang gihisgotan niini nga inskripsiyon nahiuyon sa Bibliya, nga ang anak nga lalaki ni Hazael nga si Ben-hadad III, gitawag dinhi ug "Barhadad," mipuli kaniya ingong hari sa Sirya.

Ang mga pagpakiggubat ni Salmaneser III batok sa Sirya girekord diha sa iyang mga talaan sa kasaysayan, nga niini siya nag-asoy sa iyang mga kadaogan batok kang Hazael. Niini nga mga talaan sa kasaysayan, si Hazael gitawag nga usa ka ordinaryong tawo (sa literal, anak sa usa ka dili inila), sa walay duhaduha tungod kay siya dili harianon ug kagikan apan nailog niya ang trono sa Damasco pinaagi sa pagpatay kang Haring Ben-hadad II. Usa niini nga mga inskripsiyon mabasa: "Sa ikanapulog-walo nga tuig sa akong pagmando ako mitabok sa Euprates sa ikanapulog-unom nga higayon. Si Hazael sa Damasco (*Imerisu*) misalig sa iyang daghang kasundalohan ug nagtigom sa iyang daghan kaayong mga tropa, nga naghimo sa bukid sa Senir (Sa-ni-ru), usa ka bukid nga atbang sa Lebanon, nga iyang kuta. Ako nakiggubat kaniya ug nagpildi kaniya, ug gipatay ko pinaagig espada ang 16,000 sa iyang hawod nga mga sundalo. Giilog ko ang iyang 1,121 ka karo, 470 ka kabayo ug ingon man ang iyang kampo. Siya mikalagiw aron luwason ang iyang kinabuhi (apan) akong gigukod siya ug gipalikosan siya didto sa Damasco (*Di-mas-qi*), ang iyang harianong puloy-anan. (Didto) gigun-ob ko ang iyang mga tanaman (sa gawas sa siyudad, ug ako mibiya). Ako miasdang hangtod sa kabukiran sa Hauran (*sade*^{e} ^{mat}*Ha-u-ra-ni*), nga naglaglag, naglumpag ug nagsunog sa daghang kalungsoran, nga nakakuhag daghan kaayong mga inilog sa gubat gikan kanila."—*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. B. Pritchard, 1974, p. 280.

Apan, si Salmaneser III dayag nga napakyas sa pag-ilog sa Damasco. Mopatim-awng kadto naghatag ug kahigayonan kang Tiglat-pileser III nga mohimo sa maong pag-ilog, sa mga adlaw sa Siryanhon nga si Haring Rezin. Natuman niini ang tagna ni Jehova pinaagi kang Amos: "Ako magpadalag kalayo sa balay ni Hazael, ug kini molamoy sa mga puloy-anang torre ni Ben-hadad. Ug akong gub-on ang trangka sa Damasco."—Am 1:4, 5; 2Ha 16:9.

HAZAIAS [Si Jah Nakakita]. Usa ka kaliwat sa anak nga lalaki ni Juda nga si Sela.—Neh 11:4, 5; Num 26:20.

HAZAR-ADDAR [Sawang (Balangay) sa Addar]. Usa ka siyudad sa habagatang utlanan sa Juda, tingali mao ra usab ang Addar nga duol sa Kades-barnea.—Num 34:4; Jos 15:3; tan-awa ang ADDAR Num. 2.

HAZAR-ENAN, HAZAR-ENON [Sawang (Balangay) sa Tuboran (Tubod)]. Usa ka dapit sa amihanang utlanan sa "yuta sa Canaan." (Num 34: 2, 7-10) Si Ezequiel naghisgot sa Hazar-enon (Hazar-enan), uban sa Damasco ug Hamat, diha sa iyang pasiunang panan-awon sa teritoryo sa Israel. (Eze 47:13, 17; 48:1) Sa pagkakaron dili matino ang tukmang nahimutangan niining dapita. Apan, gituohan sa kadaghanang eskolar nga kini nahimutang sa Qaryatein, mga 120 km (75 mi) sa AS sa Damasco sa dalan paingon sa Palmyra.

HAZAR-GADA [Sawang (Balangay) sa Gada]. Usa ka siyudad sa habagatan sa Juda (Jos 15:21, 27); ang nahimutangan niini wala mahibaloi.

HAZARMAVET [Sawang (Balangay) sa Kamatayon]. Usa ka kaliwat ni Noe pinaagi kang Sem ug Joktan. (Gen 10:1, 21, 25, 26; 1Cr 1:20) Gituohan sa kadaghanan nga ang mga kaliwat ni Hazarmavet namuyo sa rehiyon sa Hadhramaut sa habagatang Arabia. Gituohang may koneksiyon tali sa Hadhramaut ug Hazarmavet tungod sa pagkaamgid sa mga konsonante niini diha sa orihinal nga mga ngalang Hebreohanon ug Arabiko. Ang geograpikanhong mga utlanan sa Hadhramaut wala sa bug-os matino. Kini kapin kon kulang 880 km (550 mi) ang gitas-on ug 240 km (150 mi) ang gilapdon. Ang patag daplin sa baybayon niini maoy hiktin, ug unya ang yuta tungason kaayo, nga napormang usa ka batoong patag ibabaw sa bukid diin ang aberids nga gihabogon maoy tali sa 900 ug 1,200 m (3,000 ug 4,000 p). Latas sa hataas nga mga patag ibabaw sa bukid adunay daghang lawom nga bul-oganang mga walog sa kilid sa mga pangpang. Kini nga mga walog tabunok kaayo. Daghan kaayong mga palma ug mga datiles; ang mga karnero, kamelyo, asno, ug baka may mga sibsibanan; ug ang dawa, alfalfa, tagom, gapas, ug mais maoy lakip sa mga pananom nga gitanom didto. Ang kinadak-an sa bul-oganang mga walog mao ang Wadi Hadhramaut. Kini nga sapa nagsukad mga 480 km (300 mi) sa ilaya gikan sa K nga baybayon sa Peninsula sa Arabia ug inanay nga miliko pasidlakan nga mga 640 km (400 mi), ug sa kataposan moagos kini ngadto sa Dagat sa Arabia ingong Wadi Masila (kining ngalana maoy tawag sa ubos nga sapa niini). Ang rehiyon sa

Hadhramaut sa karaang panahon hinungdanon kaayo tungod sa negosyo niini sa insenso. Apan ang mga kahoyng kamangyan, nga daghan kanhi, nihit na karon didto.

HAZAR-SUAL [Sawang (Balangay) sa Irong Ihalas]. Usa ka sakop nga siyudad sa Simeon sa H sa Juda. (Jos 15:21, 28; 19:1-3; 1Cr 4:28) Kini gipuy-an pag-usab human sa pagkadestiyero didto sa Babilonya. (Neh 11:25-27) Ang nahimutangan niini dili matino; ang pipila ka eskolar nagtuo nga lagmit mao kini ang Khirbet el-Watan, mga 3 km (2 mi) sa SHS sa Beer-seba.

HAZAR-SUSA [Sawang (Balangay) sa Bayeng Kabayo]. Usa ka sakop nga siyudad sa Simeon sa habagatang bahin sa Juda (Jos 19:1, 2, 5), gitawag usab nga Hazar-susim. (1Cr 4:31) Ang samang talaan sa mga siyudad nga sa sinugdan gipahat ngadto sa Juda naglakip sa "Sansana" imbes sa Hazar-susa. (Jos 15:21, 31) Giisip sa pipila nga kini maoy magkalahing mga dapit, nga gihunahunang ang Sansana anaa sa AAS sa Beer-seba ug ang Hazar-susa anaa sa mga 26 km (16 mi) sa K sa Beerseba didto sa Sbalat Abu Susein, duol sa Kapatagan sa Filistia. Apan, ang pipila ka eskolar naghunahunang ang Hazar-susa lagmit mao lamay ikaduhang ngalan sa Sansana, nga kining ikaduhang ngalan, pinaagi sa kahulogan niini, naghubit sa iladong kalihokan sa maong dapit. Kon kini mao ra ang Sansana, ang Hazar-susa lagmit mao ang Khirbet esh-Shamsaniyat sa AAS sa Beer-seba, dili layo sa gituohang dapit sa Madmana (tingali ang Bet-marcabot), nga naunang gitala (sa Hazar-susa, Hazarsusim, o Sansana) diha sa mga teksto nga gihisgotan.—Tan-awa ang BET-MARCABOT.

HAZAR-SUSIM. Tan-awa ang HAZAR-SUSA.

HAZAZON-TAMAR [Graba [Bakilid] sa Kahoyng Palma]. Usa ka siyudad nga gipuy-an sa mga Amorihanon ug lagmit nahimutang sikbit sa Ubos nga Patag sa Sidim. Si Haring Kedorlaomer ug ang iyang mga kaalyado nagpildi sa mga Amorihanon nga nagpuyo sa Hazazon-tamar. (Gen 14:5-8) Kasiglohan sa ulahi ang nag-abin nga kasundalohan sa Moab, Ammon, ug sa bukirong rehiyon sa Seir misulong batok sa Juda agi sa "Hazazon-tamar, buot ingnon, En-gedi." (2Cr 20:2, 10, 11) Daghang eskolar ang nagtuo nga ang gihisgotan sa Genesis nagpunting sa usa ka lugar nga medyo halayo dapit sa H sa En-gedi ug busa nagisip sa mga pulong nga "buot ingnon, En-gedi," ingong usa ka pagdugang sa ulahi. Apan, ang ngalang "Hazazon-tamar" mopatim-awng napreserbar diha sa ngalang Wadi Hasasa (Nahal Hazezon) nga mga 10 km (6 mi) sa A sa gituohang nahimutangan sa En-gedi. Dugang pa, ang kahulogan sa Hazazon-tamar mohaom sa rehiyon sa En-gedi, nga gihubit ni Josephus ingong usa ka dapit diin nanubo "ang kinamaayohang mga kahoyng palma." (*Jewish Antiquities,* IX, 7 [i, 2]) Busa kon ang teksto sa Genesis nagtumong sa usa ka dapit nga nahimutang sa habagatan pa gayod nga bahin, lagmit nga dihay duha ka dapit nga gitawag ug Hazazon-tamar: ang usa nalangkit sa En-gedi; ang lain tingali mao ang dapit sa HK sa Patayng Dagat nga gitawag lamang ug Tamar.—Eze 47:19; 48:28.

HAZELELPONI [lagmit, Naghatag ug Landong sa Akong Nawong]. Lagmit ang anak nga babaye "sa amahan ni Etam"; ang igsoon ni Jezreel, Isma, ug Idbas.—1Cr 4:1, 3.

HAZER-HATICON. Usa ka dapit nga gihisgotan sa panan-awon ni Ezequiel ingong anaa sa utlanan sa Israel ug "dapit sa utlanan sa Hauran." (Eze 47:13, 16) Walay nahibaloan nga dapit nga ginganlan ug ingon niini; gihunahuna sa pipila nga nasayop ang magkokopya sa pagsulat niini inay nga "Hazar-enon."—Eze 47:16, 17; tan-awa ang HAZAR-ENAN, HAZAR-ENON.

HAZEROT [Mga Sawang; Kabalangayan]. Ang kataposang dapit nga gikampohan sa Israel una pa mosulod sa kamingawan sa Paran. (Num 11:35; 12:16; 33:17, 18; Deu 1:1) Didto sa Hazerot, si Miriam gihampak ug sanla human kuwestiyona niya ug ni Aaron ang awtoridad ni Moises ug ang iyang pagpangasawa ug Cusihanon. (Num 11:35; 12:1-16) Giisip sa kadaghanang eskolar nga ang Hazerot sa Bibliya mao ang tubigang dapit nga ʽAin Khadra, mga 60 km (37 mi) sa AS sa gituohang nahimutangan sa Bukid sa Sinai.

HAZIEL [Ang Diyos Nakakita]. Anak nga lalaki ni Simei; usa ka Gersonhong Levihanon sa panahon ni David.—1Cr 23:6-9.

HAZO [lagmit pinamubo sa Hazael, nga nagkahulogang "Ang Diyos Nakakita"]. Usa ka pagumangkong lalaki ni Abraham; ikalima nga ginganlang anak ni Nahor ug Milca.—Gen 22:20-22.

HAZOR [Sawang; Balangay].

1. Ang pangunang siyudad sa amihanang Canaan sa panahon sa pagpanakop sa Israel ubos ni Josue. (Jos 11:10) Gituohan nga ang Hazor mao ang Tell el-Qedah (Tel Hazor) nga nahimutang nga mga 11 km (7 mi) sa HHS sa gisugyot nga dapit sa Kedes. Matod sa arkeologo nga si Yigael Yadin, nga nangulo sa mga pagpangubkob sa maong dapit sukad sa 1955 hangtod sa 1958 ug sukad sa 1968 hangtod sa 1969, ang Hazor sa panahon ni Josue may sakop nga luna nga mga 60 ekt (150 akre) ug

mahimong kapuy-an ug mga 25,000 hangtod sa 30,000 ka molupyo.

Si Jabin nga hari sa Hazor nanguna sa hiniusang kasundalohan sa amihanang Canaan batok kang Josue apan nakaagom ug makauulawng kapildihan. Ang Hazor mao lamang ang siyudad nga gisunog nianang dapita nga gitukod ibabaw sa usa ka bungdo. (Jos 11:1-13) Bisag gipahat sa ulahi ngadto sa tribo ni Neptali (Jos 19:32, 35, 36), ang Hazor, sa panahon ni Debora ug Barak, gimandoan sa laing gamhanang Canaanhon nga hari nga gitawag usab ug Jabin.—Huk 4:2, 17; 1Sa 12:9.

Sa ulahing yugto, ang Hazor, sama sa Gezer ug Megido, gipalig-on ni Haring Solomon. (1Ha 9:15) Ang arkeolohikanhong mga kaplag nagpakita nga ang mga ganghaan niining tulo ka siyudad pareho ang pagkahimo. Nagtaho bahin sa mga pagpangubkob didto sa Hazor, si Yigael Yadin, diha sa iyang librong *The Art of Warfare in Biblical Lands* (1963, Tomo II, p. 288), misulat: "Sa dihang ang unang timailhan sa ganghaan niini nga paril migimaw gikan sa abog ug sa yuta nga hinayhinayng gikubkob, nahingangha kami sa pagkaamgid niini sa 'Ganghaan ni Solomon' nga nadiskobrehan didto sa Megido. Sa wala pa mopadayon sa pagkubkob, naghimo kami ug temporaryong mga marka sa yuta sumala sa among gibanabana nga plano sa ganghaan ginamit ingong sumbanan ang ganghaan sa Megido. Ug dayon gisultihan namo ang mga trabahante sa pagpadayon sa pagkubkob ug sa pagkuha sa mga ginun-ob. Sa dihang natapos na sila, gitan-aw nila kami nga may kahingangha, nga maorag kami mga salamangkero o mga mananagan. Kay diha sa among atubangan mao ang ganghaan nga ang dagway niini mao kadtong among gilatid, nga usa ka hulad sa ganghaan sa Megido. Kini nagpamatuod nga dili lamang kining duha ka ganghaan hinimo ni Solomon kondili nagsunod usab sa usa lamang ka pangatibuk-ang plano."

Kapin sa 200 ka tuig human mamatay si Solomon, panahon sa paghari ni Haring Peka sa Israel, ang Asiryanhong hari nga si Tiglat-pileser III nagsakop sa Hazor ug nagdestiyero sa mga molupyo niini.—2Ha 15:29.

2. Usa ka Judeanhong siyudad sa Negeb, lagmit mao ang el-Jebariyeh, nga nahimutang mga 24 km (15 mi) sa SAS sa gituohang dapit sa Kades-barnea (lagmit mao ra usab ang Kedes).—Jos 15:21, 23.

3. Laing ngalan sa Keriot-hezron, usa ka lungsod sa Juda nga gituohan sa kadaghanan nga mao ang Khirbet el-Qaryatein (Tel Qeriyyot), nga nahimutang mga 20 km (12 mi) sa H sa Hebron.—Jos 15:21, 25.

Kagun-oban sa mga ganghaan didto sa Hazor nga lagmit sukad pa sa panahon ni Solomon

4. Usa ka lungsod nga nahimutang sa teritoryo sa Benjamin. (Neh 11:31, 33) Ang Khirbet Hazzur, mga 7 km (4.5 mi) sa AK sa Patukoranan sa Templo didto sa Jerusalem, gituohan nga lagmit mao ang nahimutangan niini.

5. Usa ka rehiyon sa Desyerto sa Arabia sa sidlakan sa Jordan nga gihisgotan sa tagna ni Jeremias nga pagalaglagon sa Babilonyanhon nga si Haring Nabucodonosor.—Jer 49:28-33.

HAZOR-HADATA [lagmit, Ang Bag-ong Sawang (Balangay)]. Usa ka siyudad sa habagatang bahin sa Juda. (Jos 15:21, 25) Ang tukmang nahimutangan niini wala mahibaloi.

HE' [ה]. Ang ikalimang letra sa Hebreohanong alpabeto. Sa paglitok, ang *he'* adunay tunog nga gikan sa tutonlan tali sa mas humok nga *'a'leph* ug sa mas pinakarat nga *chehth.* Busa, sa kasagaran kini katumbas sa Cebuanong "h" ug susama sa tunog sa "h" sa pulong nga "hangin." Sa Hebreohanon, kini makita sa sinugdanan sa matag bersikulo sa Salmo 119:33-40. Ang mga letrang *he'* [ה] ug *chehth* [ח] susama kaayog porma.—Tan-awa ang HEBREOHANON, II.

HEBER [Kauban].

1. Anak nga lalaki ni Beria ug apo ni Aser; katigulangan nga pangulo sa mga Hebernon.—Gen 46:17; Num 26:45; 1Cr 7:30-32.

2. Ang Kenihanon nga bana ni Jael (ang babaye nga nagpatay kang Sisera nga pangulo sa kasundalohan ni Jabin) ug usa ka kaliwat ni Hobab, "kansang umagad mao si Moises." Si Heber dayag nga mibulag sa ubang mga Kenihanon ug nakigdait kang Jabin nga hari sa Hazor.—Huk 4:11, 17, 21; 5:24.

3. Usa ka tawo sa tribo ni Juda ug ang "amahan ni Soco."—1Cr 4:1, 18.

4. Kaliwat ni Elpaal; pangulo sa usa ka balay sa amahan sa tribo ni Benjamin.—1Cr 8:1, 17, 18, 28.

HEBERNON [Kang (Iya ni) Heber]. Usa ka Asernon nga banay nga naggikan kang Heber.—Num 26:44, 45.

HEBREOHANON, I. Ang ngalang "Hebreohanon" unang gigamit alang kang Abram, sa ingon nagpalahi kaniya gikan sa iyang Amorihanong mga silingan. (Gen 14:13) Human niini, diha sa halos tanang higayon diin kini gigamit, ang terminong "(mga) Hebreohanon" padayong gigamit ingong usa ka ngalan nga nagpalahi o nagpaila—kon ang usa nga nagasulti maoy gikan sa dili-Israelinhong nasod (Gen 39:13, 14, 17; 41:12; Ex 1:16; 1Sa 4:6, 9), o maoy usa ka Israelinhon nga nakigsulti sa usa ka langyaw (Gen 40:15; Ex 1:19; 2:7; Jon 1:9), o mga langyaw ang gihisgotan (Gen 43:32; Ex 1:15; 2:11-13; 1Sa 13:3-7).

Ingon sa gipakita niini nga mga teksto, ang mga Ehiptohanon sinati na sa ngalang "Hebreohanon" niadtong ika-18 nga siglo W.K.P. Daw gipakita niini nga si Abraham, Isaac, ug Jacob ilado na kaayo sa tibuok lugar, busa ang ngalang "Hebreohanon" ilado kaayo. Sa dihang naghisgot si Jose bahin sa "yuta sa mga Hebreohanon" (Gen 40:15) ngadto sa duha ka alagad ni Paraon, sa walay duhaduha iyang gitumong ang rehiyon palibot sa Hebron nga dugay nang nahimong pinuy-anan sa iyang amahan ug mga katigulangan. Mga unom ka siglo sa ulahi ang mga Filistehanon nagtawag gihapon sa mga Israelinhon ingong "mga Hebreohanon." Sa panahon ni Haring Saul ang "mga Hebreohanon" ug ang "Israel" maoy pareho ra nga mga termino. (1Sa 13:3-7; 14:11; 29:3) Niadtong ikasiyam nga siglo W.K.P. ang manalagnang si Jonas nagpaila sa iyang kaugalingon ingong usa ka Hebreohanon ngadto sa mga tripulante (lagmit nga mga Fenicianhon) samtang nagsakay sa usa ka barko nga milawig gikan sa pantalan sa Jope. (Jon 1:9) Gipalahi usab sa Balaod ang "Hebreohanon" nga mga ulipon gikan niadtong mga ulipon sa ubang mga rasa o nasyonalidad (Ex 21:2; Deu 15:12), ug sa paghisgot niini, ang basahon ni Jeremias (sa ikapitong siglo W.K.P.) nagpakita nga sa maong panahon ang terminong "Hebreohanon" maoy katumbas sa "Hudiyo."—Jer 34:8, 9, 13, 14.

Sa ulahing mga yugto ang Grego ug Romano nga mga magsusulat kanunayng nagtawag sa mga Israelinhon nga "mga Hebreohanon" o "mga Hudiyo," dili "mga Israelinhon."

Ang Gigikanan ug Kahulogan Niini nga Termino. Ang mga panghunahuna bahin sa gigikanan ug kahulogan sa terminong "Hebreohanon" kasagarang masulbad niining paagiha:

Gipunting sa usa ka opinyon nga kini nga ngalan naggikan sa lintunganayng pulong nga *'a·var',* nga nagkahulogang "pag-agi; paglabay; pagsaylo; pagtabok." Sa ingon ang termino mapadapat ngadto kang Abraham ingong usa nga gikuha sa Diyos "gikan sa pikas bahin sa Suba [sa Euprates]." (Jos 24:3) Busa ang mga maghuhubad sa Gregong *Septuagint* nakasabot niini nga termino ug sa ingon sa Genesis 14:13 nagtawag kang Abraham ingong "ang milabay" inay nga "Hebreohanon." Popular kini nga teoriya, apan may mga problema gihapon. Ang kataposang letra sa terminong *'Iv·ri'* (Hebreohanon) maoy pareho nianang gigamit sa ubang mga termino nga tinong mga *patronymic,* buot ingnon, mga ngalan nga naporma pinaagi sa pagdugang ug usa ka *prefix* o *suffix* nga nagpaila sa kalambigitan niini ngadto sa ngalan sa ilang amahan o sa ilang katigulangan. Busa, ang *Moh·'a·vi'*

(Moabihanon) pangunang nagtumong sa usa ka tawong naggikan kang Moab (*Moh·'av'*) inay sa usa ka tawo nga naggikan sa usa ka dapit; mao man usab ang *'Am·moh·ni'* (Ammonhanon), *Da·ni'* (Danhanon), ug daghang uban pa.

Dugang pa, kon ang ngalang "Hebreohanon" ipadapat kang Abraham tungod lang kay siya 'nakatabok' sa Euprates, kini nga termino daw malangkobon ra kaayo, nga mapadapat kang bisan kinsang tawo nga nakatabok usab sa Euprates—ug lagmit dihay daghan sa maong mga lalin paglabay sa kasiglohan. Tungod sa gigikanan niini, ang termino mahimong talagsaon lamang kon ang pagtabok ni Abraham sa Euprates giila ingong sugo sa Diyos. Giduhaduhaan kon kining butanga giila ba sa mga pagano nga migamit niini nga termino, bisan tuod kini dili isipong imposible.

Ang ikaduhang panghunahuna nga giduso sa pipila ka eskolar mao nga kini nga ngalan nagtumong sa mga dumuluong, buot ingnon, 'miagi,' ingong pagpalahi gikan sa permanenteng mga pumoluyo. (Itandi ang paggamit sa *'a·var'* sa Gen 18:5; Ex 32:27; 2Cr 30:10.) Bisan tuod ang mga Israelinhon nagkinabuhi nga nagbalhinbalhin sulod sa dugayng panahon, dili na kini ang kahimtang human masakop ang Canaan. Bisan pa niana, ang ngalang Hebreohanon padayong gipadapat ngadto kanila. Ang laing pagtutol niini nga ideya mao nga kini nga termino tingali halapad ra kaayog kahulogan nga maglakip sa tanang grupo nga nagbalhinbalhin pagpuyo. Sanglit si Jehova nailhan diha sa Bibliya ingong "ang Diyos sa mga Hebreohanon," dayag nga kini wala magpasabot sa 'tanan nga nagbalhinbalhin pagpuyo,' tungod kay daghang katawhan nga nagbalhinbalhin pagpuyo maoy mga magsisimba sa bakak nga mga diyos.—Ex 3:18; 5:3; 7:16; 9:1, 13; 10:3.

Ang ikatulong panghunahuna nga nahiuyon sa Biblikanhong ebidensiya mao nga ang "Hebreohanon" (*'Iv·ri'*) naggikan sa ngalan nga Eber (*'E'ver*), ang apo-sa-tuhod ni Sem ug usa ka katigulangan ni Abraham. (Gen 11:10-26) Tinuod nga walay nahibaloan bahin kang Eber gawas sa iyang relasyon sa banay ingong usa ka dugtong diha sa kutay sa kaliwatan gikan kang Sem ngadto kang Abraham. Walay talagsaong buhat o ubang personal nga hiyas ang gitala nga lagmit mahimong basehan nga ang ngalan ni Eber ilado kaayong gigamit sa iyang mga kaliwat. Bisan pa niana, angayng matikdan nga si Eber mao ang espesipikong gitumong sa Genesis 10:21, ug si Sem gihisgotan dinhi ingong "katigulangan sa tanang anak ni Eber." Ang pamatuod nga ang ngalang Eber gipadapat ngadto sa usa ka katawhan o rehiyon mga kasiglohan human sa iyang kamatayon makita diha sa tagna ni Balaam niadtong ika-15 nga siglo W.K.P. (Num 24:24) Ang paggamit niini nga ngalan ingong usa ka *patronymic* maglangkit sa mga Israelinhon sa usa ka partikular nga tawo sa "mga kagikan sa banay" nga naggikan kang Noe, ingon sa gitala sa Genesis 10:1-32.

Sama sa ubang panghunahuna nga nahisgotan na, mibangon ang pangutana kon nganong ang "Hebreohanon," kon naggikan man sa ngalang Eber, angayng ipadapat lamang nga espesipiko ug ngadto lamang sa mga Israelinhon. Pinaagi sa iyang anak nga lalaking si Joktan, si Eber may ubang mga kaliwat kinsa dili gikan sa linya sa kaliwat ni Abraham (ug Israel). (Gen 10:25-30; 11:16-26) Tingali ang terminong *'Iv·ri'* (Hebreohanon) mapadapat ngadto sa tanan sa maong mga kaliwat kinsa may katungod sa pag-angkon kang Eber ingong ilang katigulangan. Gituohan sa ubang mga eskolar nga sa sinugdan mao tingali kini ang kahimtang, apan sa paglabay sa panahon, ang ngalan gitumong na lamang ngadto sa mga Israelinhon ingong mao ang labing prominente sa mga Eberhanon, o mga Hebreohanon. Kini susamang gihisgotan sa rekord sa Bibliya. Bisan tuod dihay daghang dili-Israelinhon nga mga kaliwat ni Abraham, lakip ang mga Edomhanon, Ismaelinhon, ug ang mga kaliwat ni Abraham pinaagi sa iyang asawa nga si Ketura, ang mga Israelinhon lamang ang gitawag nga "binhi ni Abraham." (Sal 105:6; Isa 41:8; itandi ang Mat 3:9; 2Co 11:22.) Siyempre, tungod kini sa gibuhat sa Diyos ngadto kanila maylabot sa Abrahamikong pakigsaad. Apan tungod kay ang Diyos naghimo kanila nga usa ka nasod ug naghatag kanila sa yuta sa Canaan ingong panulondon, maingon man sa mga kadaogan batok sa daghang gamhanang mga kaaway, kini tinong magpalahi sa mga Israelinhon dili lamang gikan sa ubang mga kaliwat ni Abraham kondili usab gikan sa tanang uban pang mga kaliwat ni Eber. Posible usab nga daghan niadtong ubang mga kaliwat ang nawadan sa ilang 'pagka-Eberhanon' tungod sa ilang pagpakigminyo sa ubang mga katawhan.

Lagmit usab nga si Eber gipili diha sa mga talaan sa kagikan ingong usa ka ilhanan gikan sa Diyos nga ang panalangin ni Noe nga gipahayag kang Sem matuman ilabina diha sa mga kaliwat ni Eber, ug ang misunod nga mga panghitabo nagpakita nga ang mga Israelinhon mao ang pangunang mga dumadawat sa maong panalangin. Ang maong espesipikong paghisgot bahin kang Eber maoy aron usab sa pagpaila sa linya sa kaliwat sa sinaad nga Binhi nga gihisgotan sa tagna ni Jehova diha sa Genesis 3:15, sa ingon naghimo kang Eber nga usa ka espesipikong dugtong tali kang Sem ug Abraham. Ang maong kalangkitan mosibo gayod usab sa pagtawag kang Jehova ingong "ang Diyos sa mga Hebreohanon."

Tagna ni Balaam. Ang pagsabot sa tagna ni Balaam sa Numeros 24:24 nagdepende kon ang Eber gigamit ba dinhi ingong ngalan sa usa ka dapit nga nagpaila sa 'yuta (o katawhan) sa pikas bahin,' o ingong *patronymic* nga gipadapat lamang ngadto sa mga Hebreohanon (mga Israelinhon). Giila sa kadaghanang komentarista nga ang Kitim, nga gikan sa baybayon niini ang mga barko mosulong aron sa pagpukan sa Asirya ug Eber, sumala sa tagna, sa panguna mao ang kanhing ngalan sa Cipro. Hinuon, ingon sa gipakita sa mga artikulong CIPRO ug KITIM, ang Cipro nailalom sa dakong impluwensiya sa Gresya; lain pa, ang ngalang Kitim lagmit mas dako ug kapadapatan, dili lang nagtumong sa pulo sa Cipro, nga tingali naglangkit pa sa Gresya. Busa, giisip sa kadaghanang eskolar nga ang tagna maoy may kalabotan sa Grego o Macedonianhon nga pagsakop sa kanasoran sa Tungang Sidlakan, lakip ang Asirya. Kadtong nagtuo nga ang Eber gigamit dinhi sa pagtumong sa usa ka dapit nag-isip nga ang pagsakit sa Eber nagpasabot nga dili lamang kay ang Asirya ang mailalom sa pagdominar sa Kasadpan, kondili lakip usab ang tanang gahom sa Mesopotamia (ang katawhan "sa pikas bahin"). Kadtong nag-isip sa Eber ingong ngalan nga nagpaila sa mga Hebreohanon nagtuo nga ang maong gitagnang pagsakit midangat kanila human mamatay si Alejandrong Bantogan ug ilalom sa linya sa Seleucid nga mga magmamando, ilabina ni Antiochus Epiphanes. Maingon nga ang ngalang Asirya niini nga teksto sa pagkatinuod mao ang ngalang Asur sa Hebreohanon, busa mopatim-aw usab nga ang "Eber" maoy usa gayod ka *patronymic* nga ngalan nga nagpaila sa mga Hebreohanon inay nga ngalan lamang sa usa ka dapit.

Paggamit Diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan. Diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan ang termino nga "Hebreohanon" gigamit ilabina sa pagtumong sa pinulongan nga gigamit sa mga Hudiyo (Ju 5:2; 19:13, 17, 20; Buh 21:40; 22:2; Pin 9:11; 16:16), ang pinulongan nga gigamit sa nabanhaw ug hinimayang si Jesus sa dihang namulong ngadto kang Saulo nga taga-Tarso. (Buh 26:14, 15) Sa Buhat 6:1 ang nagsultig-Hebreohanon nga mga Hudiyo gipalahi gikan sa nagsultig-Grego nga mga Hudiyo.—Tan-awa ang GRESYA, GREGO (Mga Helenistiko).

Una, gihubit ni Pablo ang iyang kaugalingon ingong usa ka Hebreohanon; ikaduha, usa ka Israelinhon; ug ikatulo, naggikan sa binhi ni Abraham. (2Co 11:22) Ang "Hebreohanon" tingali gigamit dinhi aron ipakita ang iyang rasanhong kagikan (itandi ang Flp 3:4, 5) ug lagmit ang iyang pinulongan; ang "Israelinhon" nagtumong sa iyang kinaiyanhong pagkahimong sakop sa nasod nga sa sinugdan gitukod sa Diyos ingong katawhan nga nagdala sa Iyang ngalan (itandi ang Rom 9:3-5); ug ang "binhi ni Abraham" nagtumong sa iyang pagkahimong sakop niadtong magapanunod sa gisaad nga mga panalangin sa Abrahamikong pakigsaad.

Ang "mga Habiru." Diha sa daghang *cuneiform* nga mga rekord nga pinetsahan sukad sa pagsugod sa ikaduhang milenyo W.K.P., makita ang Akadianhon (Asiro-Babilonyanhon) nga terminong *habiru,* o *hapiru.* Ang mga Habiru maoy aktibo didto sa habagatang Mesopotamia ug Asia Minor maingon man sa mga dapit sa Haran ug Mari. Mao man usab, diha sa mga 60 ka Papan sa Amarna, nga nakaplagan sa Ehipto, ang sakop nga Canaanhong mga magmamando nga misulat ngadto sa Paraon sa Ehipto (nga niadtong tungora mao ang ilang labawng magmamando) mireklamo, lakip sa ubang mga butang, bahin sa mga pag-atake sa pipila ka magmamando nga nakighiusa sa "mga Habiru" batok sa ilang mga siyudad.

Ang "mga Habiru" mitungha sa Mesopotamia ingong mga mag-uuma, mersenaryong mga sundalo, bandido, ulipon, ug uban pa. Bisan tuod nga gipaningkamotan sa pipila ka eskolar ang paglangkit sa mga Habiru sa Israelinhong pagpanakop sa Canaan, ang ebidensiya wala magpaluyo sa maong panghunahuna. Niining bahina, ang *The New International Dictionary of Biblical Archaeology* miingon: "Sukad nga unang nakaplagan ang mga Habiru diha sa mga teksto sa Amarna sa ulahing bahin sa ikanapulog-siyam nga siglo, ang mga eskolar naaghat sa paglangkit sa mga Habiru sa biblikanhong *'ibrim* o 'mga Hebreohanon,'—usa ka pulong nga makaplagan sa katloag-upat ka higayon diha sa DT, nga kasagarang gigamit sa mga langyaw o sa dihang makigsulti sa mga langyaw. . . . Ang kadaghanang eskolar wala mag-isip nga ang mga Hebreohanon mao ang mga Habiru tungod sa mosunod nga mga pagtutol: (1) mga suliran maylabot sa pagtuon sa mga pinulongan; (2) ang posibilidad nga ang Habiru maoy usa ka ngalan nga naghubit sa usa ka hut-ong sa mga tawo, samtang ang *'ibri* maoy usa ka etnikong termino; (3) ang dakong kalainan sa pagkaylap, kalihokan, ug kinaiya sa duha ka pundok."—Giedit ni E. Blaiklock ug R. Harrison, 1983, pp. 223, 224.

Ang "mga Habiru" makita sa Ehiptohanong mga dokumento ubos sa ngalan nga *'apiru.* Sila gipatrabaho ingong trabahante sa kubkobanan sa mga bato, tigpuga ug bino, ug tighakot ug mga bato. Kon bahin sa pinulongan, imposible nga isipong managsama ang Ehiptohanong pulong nga *'apiru* sa Hebreohanong pulong nga *'Iv·ri'.* Dugang pa, ang mga dokumento naghisgot nga ang "mga Habiru" didto pa sa Ehipto bisag dugay na nga nakabiya ang mga Hebreohanon sa maong yuta.

HEBREOHANON, II. Ang Hebreohanong pinulongan gigamit sa pagsulat sa dakong bahin sa inspiradong Kasulatan—39 ka basahon tanan (sumala sa pagbahin sa mga basahon nga makaplagan sa daghang hubad), nga naglangkob sa mga tres-kuwarto sa katibuk-ang kaundan sa Bibliya. Apan, ang usa ka gamayng bahin niini nga mga basahon gisulat diha sa Aramaiko.—Tan-awa ang ARAMAIKO.

Sa Hebreohanong Kasulatan, ang ngalang Hebreohanon wala gamita sa pagtumong sa pinulongan, kini nga ngalan gigamit lamang sa pagtumong sa mga indibiduwal o sa katawhan sa Israel sa katibuk-an. Gihisgotan ang "pinulongan sa mga Hudiyo" (2Ha 18:26, 28), "Hudiyohanon" (Neh 13:24), ug ang "pinulongan sa Canaan" (Isa 19:18), nga sa maong panahon (sa ikawalong siglo W.K.P.), sa panguna maoy Hebreohanon. Apan, sa Kristohanon Gregong Kasulatan ang ngalang Hebreohanon kanunayng gigamit sa pagtumong sa pinulongan sa mga Hudiyo.—Tan-awa ang HEBREOHANON, I.

Gigikanan sa Hebreohanong Pinulongan. Ang sekular nga kasaysayan wala magbutyag sa gigikanan sa Hebreohanong pinulongan—o, sa gigikanan sa bisan unsa sa labing karaan nga mga pinulongan nga nailhan, sama sa Sumerianhon, Akadianhon (Asiro-Babilonyanhon), Aramaeanhon, ug Ehiptohanon. Kini tungod kay ang maong mga pinulongan bug-os na nga naugmad diha sa kinaunahang sinulat nga mga rekord nga nakaplagan sa mga tawo. (Tan-awa ang PINULONGAN.) Busa, ang lainlaing mga panglantaw nga gipresentar sa mga eskolar bahin sa gigikanan ug kaugmaran sa Hebreohanon—sama niadtong nagtuo nga ang Hebreohanon naggikan sa Aramaiko o gikan sa usa ka Canaanhong diyalekto—maoy mga pangagpas lamang. Ingon usab niana ang mahimong ikasulti bahin sa mga paningkamot nga ipatin-aw ang gigikanan sa daghang pulong nga makaplagan diha sa Hebreohanong Kasulatan. Sagad giingon sa mga eskolar nga daghan niini nga mga pulong naggikan sa Akadianhon o Aramaiko. Apan, maingon sa gisulti ni Dr. Edward Horowitz: "Sa natad sa pagtuon sa mga gigikanan sa pulong adunay dagkong mga kalainan sa opinyon taliwala sa mga eskolar, bisan taliwala sa labing batid kanila." Dayon iyang gipunting ang mga pananglitan sa mga pagpatin-aw sa iladong mga eskolar bahin sa gigikanan sa pipila ka Hebreohanong mga pulong, nga sa matag kahimtang gipakita nga ang ubang prominente nga mga eskolar wala mouyon, ug dayon midugang: "Ug busa adunay dili-matapos nga panagsumpaki tali sa parehong tinahod kaayo nga mga eksperto."—*How the Hebrew Language Grew,* 1960, pp. xix, xx.

Ang Bibliya mao lamang ang makasaysayanhong tinubdan nga naghatag ug kasaligang ebidensiya bahin sa gigikanan sa pinulongan nga atong nailhan ingong Hebreohanon. Siyempre, kini ang pinulongan sa Israelinhong mga kaliwat ni "Abram nga Hebreohanon" (Gen 14:13), kinsa naggikan sa anak nga lalaki ni Noe nga si Sem. (Gen 11:10-26) Tungod sa matagnaong panalangin sa Diyos kang Sem (Gen 9:26), makataronganong tuohan nga ang pinulongan ni Sem wala maapektohi sa dihang gilahugay sa Diyos ang pinulongan sa wala-uyoning katawhan sa Babel. (Gen 11:5-9) Ang pinulongan ni Sem nagpabiling mao gihapon, ang "usa ka pinulongan" nga naglungtad sukad pa kang Adan. (Gen 11:1) Kini nagpasabot nga ang pinulongan nga sa ulahi gitawag ug Hebreohanon mao ang orihinal nga pinulongan sa katawhan. Maingon sa nahisgotan na, ang sekular nga kasaysayan walay nahibaloan nga laing orihinal nga pinulongan.

Pagduhaduha sa Kalig-on sa Pinulongan. Ang kasaysayan puno sa mga pananglitan sa mga pinulongan nga nausab paglabay sa taas nga mga yugto sa panahon. Ang Cebuano nga gigamit daghang katuigan kanhi posibleng dili na masabtan sa kadaghanan sa mga tawo nga nagsultig Cebuano karong adlawa. Busa, lagmit gayod nga ang pinulongan nga orihinal nga gigamit ni Adan dako gayod ug kausaban sa panahon nga gisugdan ni Moises ang pagsulat sa Hebreohanong Kasulatan. Apan, tungod sa taas nga kinabuhi nga napahimuslan sulod nianang 2,500-ka-tuig nga yugto tataw nga wala mahitabo ang maong kausaban. Busa, dihay usa lamang ka tawo, nga mao, si Matusalem, ang gikinahanglan ingong dugtong gikan kang Adan ngadto sa mga naluwas sa Lunop. Dugang pa, si Sem, kinsa dayag nga katalirongan ni Matusalem sa daghang katuigan sa wala pa ang Lunop, nabuhi hangtod sa panahon sa pagkinabuhi ni Isaac. Ug wala pay 150 ka tuig ang milabay sukad sa kamatayon ni Isaac (1738 W.K.P.) hangtod sa pagkatawo ni Moises (1593 W.K.P.). Tungod kay nag-abot ang kinabuhi sa mga tawo sa ubay-ubay nga kaliwatan, wala mausab ang ilang sinultihan. Siyempre, dili kanunayng masayran kon unsa ka duol o ka layo sa usag usa ang dapit nga gipuy-an niining mga tawhana, sama kang Sem ug Abraham, nga nagsilbing dugtong sa kaliwatan. Ang regular nga komunikasyon mahinungdanon aron dili mausab ang pinulongan.

Ang pamatuod nga dili tanan sa mga kaliwat ni Sem nagpadayon sa pagsulti sa gitawag nga tiunayng "usa ka pinulongan" sa kapanahonan sa wala pa ang Lunop dayag nga makita sa mga kausaban nga naugmad taliwala sa Semitikanhong mga pinulongan, lakip na ang Hebreohanon, Aramaiko, Akadianhon, ug ang nagkalainlaing mga diyalekto nga Arabiko. Sa ika-18 nga siglo W.K.P. (sa mga tuig 1761 W.K.P.), ang apo ni Abraham ug ang apo sa

iyang igsoon migamit ug magkalahi nga mga termino sa pagngalan sa tapok sa mga bato nga ilang gipatindog ingong handomanan o saksi tali kanila. Si Jacob, ang amahan sa mga Israelinhon, nagtawag niini nga "Galeed," samtang si Laban, usa ka pumoluyo sa Sirya o Aram (bisan tuod dili kaliwat ni Aram), migamit sa Aramaeanhon nga terminong "Jegar-sahaduta." (Gen 31:47) Hinuon, ang kalainan niining duha ka termino wala magpasabot nga diha gayoy dakong kalainan tali sa Aramaeanhon ug Hebreohanon niadtong panahona, sanglit si Jacob daw walay partikular nga problema sa pakigkomunikar didto sa Sirya. Sa walay duhaduha, sa dihang mitungha ang bag-ong mga kahimtang ug namugna ang bag-ong mga butang, kinahanglang gam-on ang mga pulong nga maghubit sa maong mga butang nga namugna. Ang maong mga termino lagmit nga lahi sa nagkalainlaing mga dapit taliwala sa nagkabulagbulag nga mga grupo sa mao rang pamilya sa pinulongan, bisan tuod ang aktuwal nga gambalay sa ilang pinulongan nagpabiling pareho gayod.

Taliwala sa mga Israelinhon, dihay naugmad nga gamayng kalainan sa paglitok, sama sa lainlaing paglitok sa pulong nga "Shibboleth" sa mga Epraimnon sa panahon sa mga Maghuhukom (1473 hangtod sa 1117 W.K.P.). (Huk 12:4-6) Hinunoa, kini dili pasukaranan sa pagtuo (sama sa gituohan sa uban) nga ang mga Israelinhon niadtong panahona nagsulti ug lainlain nga mga diyalekto.

Sa ikawalong siglo W.K.P., ang kalainan tali sa Hebreohanon ug Aramaiko midako pag-ayo nga tungod niana kini nahimong magkalahi nga mga pinulongan. Nakita kini sa dihang ang mga hawas ni Haring Ezequias mihangyo sa mga tigpamaba sa Asiryanhon nga si Haring Senakerib nga "Palihog, pakigsulti sa imong mga alagad sa pinulongang Siryanhon [Aramaiko], kay kami makasabot; ug ayaw pakigsulti kanamo sa pinulongan sa mga Hudiyo sa igdulungog sa katawhan nga anaa sa paril." (2Ha 18:17, 18, 26) Bisan tuod ang Aramaiko mao ang komon nga sinultihan sa Tungang Sidlakan ug gigamit sa negosasyon tali sa nagkalainlaing mga nasod, kini dili masabtan sa kadaghanan sa mga Judeanhon. Ang kinaunahan nga nailhang dili-Biblikanhong sinulat nga mga dokumento sa Aramaiko maoy sukad pa niana nga yugto usab, ug kini nagpamatuod sa kalainan tali niining duha ka pinulongan.

Nausab ba ang Hebreohanon ug Aramaiko kon itandi sa orihinal nga "usa ka pinulongan," o ang usa ba niini nagpreserbar sa pagkatiunay sa unang pinulongan? Bisan tuod ang Bibliya wala magsulti nga espesipiko, masabot nga ang pinulongan nga gigamit ni Moises sa pagsulat sa Sagradong Rekord maoy pareho sa pinulongan sa unang tawo.

Kon ang kasaysayan sa wala pa ang Lunop napreserbar ingong mga sinulat, ang maong kasaysayan makaamot gayod unta sa pagpreserbar sa pagkatiunay sa orihinal nga pinulongan. Bisan pa kon kana nga kasaysayan gipasa pinaagig binaba nga tradisyon, makatabang gihapon kini nga dili mausab ang orihinal nga sinultihan. Ang hilabihang pagamping nga gihimo sa mga Hudiyo sa ulahing mga panahon aron mapreserbar ang orihinal nga Sagradong Rekord nagpakita sa kaikag nga tinong gihimo sa kapanahonan sa mga patriarka aron ikapasa nga tukma ang kinaunahang rekord sa mga pagpakiglabot sa Diyos sa mga tawo.

Adunay dugang pang rason sa pagtuo nga ang Hebreohanon sa Bibliya mao gayod ang giingong "usa ka pinulongan" sa wala pa ang kapanahonan sa Babel. Kini tungod kay ang Hebreohanong pinulongan wala gayod mausab sulod sa usa ka libo ka tuig nga yugto diin nianang yugtoa gisulat ang Hebreohanong Kasulatan. Maingon sa gisaysay sa *The International Standard Bible Encyclopedia:* "Ang usa sa labing talagsaong mga kamatuoran maylabot sa Hebreohanon sa D[aang] T[ugon] mao nga, bisan tuod ang literatura niini nagkobre sa yugto nga kapin sa usa ka libo ka tuig, ang pinulongan (gramarya ug bokabularyo) sa labing karaang mga bahin niini gamay rag kalainan gikan nianang sa ulahi."—Giedit ni G. W. Bromiley, 1982, Tomo 2, p. 659.

Kulang ang Kahibalo Bahin sa Pinulongan. Sa pagkamatuod, ang kahibalo bahin sa karaang Hebreohanon dili gayod kompleto. Sama sa giingon ni Propesor Burton L. Goddard: "Sa dakong bahin, ang Hebreohanon sa D[aang] T[ugon] sayon ra gayong sabton." (*The Zondervan Pictorial Bible Dictionary,* giedit ni M. Tenney, 1963, p. 345) Kini tungod kay diyutay ra kaayong nakaplagan nga ubang kadungan nga mga sinulat diha sa Hebreohanong pinulongan nga makaamot sa pagsabot sa paggamit sa mga pulong. Lakip sa mga butang nga mahinungdanon mao ang Gezer nga kalendaryo (usa ka yanong listahan sa mga buluhaton maylabot sa agrikultura nga gituohang sukad pa sa ikanapulong siglo W.K.P.; HULAGWAY, Tomo 1, p. 960), ang pipila ka sinulatan nga mga bika (*ostracon*) gikan sa Samaria (kadaghanan mga order ug mga resibo sa bino, lana, ug sebada ug sagad nga gipetsahan sa sayong bahin sa ikawalong siglo W.K.P.), ang inskripsiyon sa Siloam (nga nakaplagan sa tunel sa tubig sa Jerusalem ug gituohang sukad pa sa paghari ni Haring Ezequias [745-717 W.K.P.]), ug ang mga *ostracon* sa Lakis (lagmit gikan sa ulahing bahin sa ikapitong siglo W.K.P.).

Dugang pa, adunay Fenicianhong inskripsiyon diha sa lungon ni Haring Ahiram sa Byblos (Gebal), nga ang pinulongan niini amgid kaayo sa Hebreo-

hanon ug gituohang sukad pa sa sinugdanan sa unang milenyo W.K.P.; usab ang Bato sa Moab, nga lagmit sukad pa sa sayong bahin sa ikasiyam nga siglo W.K.P. Ang pinulongan diha sa Bato sa Moab amgid kaayo sa Hebreohanon, ingon sa angayng madahom tungod kay ang kagikan sa mga Moabihanon mao ang pag-umangkon ni Abraham nga si Lot.—Gen 19:30-37.

Apan, ang katibuk-an sa mga impormasyon sa tanan niini nga mga inskripsiyon maoy gamay lamang nga bahin nianang makaplagan sa Hebreohanong Kasulatan.

Ang Hebreohanong Kasulatan, bisan tuod naghisgot ug nagkadaiyang mga ulohan ug migamit ug daghang bokabularyo, dili gayod makita diha niini ang tanang pulong o ekspresyon sa karaang Hebreohanon. Pananglitan, ang inskripsiyon sa Siloam ug ang mga *ostracon* sa Lakis naglakip ug pipila ka pulong ug mga gambalay sa gramarya nga dili makita sa Hebreohanong Kasulatan, apan kini nga mga gambalay tataw nga naggikan sa Hebreohanon. Walay duhaduha nga ang karaang bokabularyo sa nagsultig-Hebreohanon nga katawhan mas daghan pa ug "lintunganay" nga mga pulong, dugang pa sa linibong mga pulong nga gikan niini, kay sa nahibaloan karong adlawa.

Gawas pa sa mga bahin sa Bibliya nga tinong nahibaloan nga gisulat sa Aramaiko, adunay ubay-ubayng mga pulong ug mga ekspresyon nga makaplagan sa Hebreohanong Kasulatan nga wala mahibaloi ang orihinal nga "lintunganayng mga pulong" niini. Gitawag sa mga leksikograpo ang daghan niini ingong "hinulam nga mga pulong," nga nag-ingong ang Hebreohanon mihulam niini gikan sa ubang Semitikanhong mga pinulongan, sama sa Aramaiko, Akadianhon, o Arabiko. Apan, kini maoy pangagpas lamang. Maingon sa gibatbat ni Edward Horowitz: "Apan usahay ang paghulam dugay na kaayo nga tungod niana ang mga eskolar wala na mahibalo kon unsa nga pinulongan ang nanghulam ug kon unsa ang orihinal nga pinulongan ang gihulaman." (*How the Hebrew Language Grew,* pp. 3, 5) Lagmit gayod nga ang maong gikuwestiyon nga mga termino maoy tiunay nga Hebreohanon ug naghatag ug dugang ebidensiya sa kakulang sa modernong kahibalo labot sa gidaghanon sa bokabularyo niining karaang pinulongan.

Lakip sa mga ebidensiya nga nagpunting sa katugob sa bokabularyo sa karaang Hebreohanon mao ang mga sinulat sukad sa pagsugod sa Komong Panahon. Kini naglakip sa dili-Biblikanhon nga relihiyosong mga sinulat nga nahimong bahin sa Linukot nga mga Basahon sa Patayng Dagat, ug usab sa Mishnah, usa ka hugpong sa rabbinikong mga sinulat sa Hebreohanon labot sa Hudiyohanong mga tradisyon. Sa pagsulat diha sa *The Encyclopedia Americana* (1956, Tomo XIV, p. 57a), si Propesor Meyer Waxman nag-ingon: "Ang Hebreohanon sa Bibliya . . . wala mogamit sa tanang pondo nga mga pulong niini, maingon sa gipamatud-an sa Mishnah, nga migamit sa ginatos ka Hebreohanong mga pulong nga dili makaplagan sa Bibliya." Siyempre, ang pipila niini mahimong gidugang sa ulahi o minugna nga mga ekspresyon, apan sa walay duhaduha daghan niini maoy bahin sa Hebreohanong bokabularyo sa panahon nga gisulat ang Hebreohanong Kasulatan.

Kanus-a Mikunhod ang Paggamit sa Hebreohanong Pinulongan? Gituohan sa kadaghanan nga ang pinulongan sa mga Hudiyo giilisdan nila ug Aramaiko panahon sa ilang pagkadestiyero sa Babilonya. Apan, dili lig-on ang ebidensiya niini. Ang modernong mga pananglitan nagpakita nga ang nasakop nga mga pundok sa mga tawo o mga lalin makahimo ug sagad padayong makagamit sa ilang lumad nga pinulongan latas sa mga yugto nga saylo pa sa 70 ka tuig. Sanglit ang mga Hudiyo gisaaran man sa Diyos nga makabalik sa ilang yutang natawhan, mahimong dahomon nga ang Hebreohanon dili gayod nila ilisdan ug Akadianhon (Asiro-Babilonyanhon) o kaha Aramaiko, ang komon nga pinulongan sa maong panahon. Tinuod, ang Aramaikong mga teksto ug mga pulong makaplagan diha sa mga basahon sa panahon o human sa pagkadestiyero, sama sa Daniel, Esdras, ug Ester. Apan, kini dili ikatingala sanglit kay ang maong mga basahon naglakip sa mga asoy bahin sa mga butang nga nahitabo diha sa mga yuta nga nagsultig Aramaikong sinultihan, ingon man diha sa opisyal nga mga sulat, ug kini naghisgot sa mga tawo nga gisakop sa langyawng mga gahom nga migamit ug Aramaiko ingong pinulongan sa paghimog negosasyon.

Ang Nehemias 8:8 nagbatbat sa 'paghatag ug kahulogan' ug sa "pagpasabot" sa gibasa diha sa Balaod. Gituohan nga ang Hebreohanon niadtong higayona dili pa masabtan pag-ayo sa mibalik nga mga destiyero ug nga dihay gigamit nga mga ekspresyong Aramaiko. Bisan unsa pa kana, ang teksto sa linain nagpasiugda sa pagpatin-aw sa kahulogan ug sa pagpadapat sa gitudlo sa Balaod.—Itandi ang Mat 13:14, 51, 52; Luc 24:27; Buh 8:30, 31.

Sa pagkatinuod, ang Bibliya wala maghisgot nga wala na gamita ang Hebreohanon ingong inadlaw nga pinulongan sa katawhan. Tinuod, nakaplagan ni Nehemias ang pipila ka Hudiyo nga may Asdodnon, Ammonhanon, ug Moabihanon nga mga asawa ug kansang mga anak dili "makamaong mosulti ug Hudiyohanon." Apan ang paghisgot niining bahina maylabot sa kasuko ni Nehemias sa mga Hudiyo nga nalangkit niini nga mga kaminyoon uban sa mga dili-Israelinhon nagpaila nga ang

maong pagtamay sa Hebreohanon wala gayod uyoni. (Neh 13:23-27) Natural lamang nga dahomon kini tungod sa kahinungdanon sa pagbasa sa Pulong sa Diyos, nga hangtod niadtong higayona mabasa lamang diha sa Hebreohanon.

Ang yugto sukad nga natapos ang Hebreohanong kanon (lagmit sa panahon ni Esdras ug Malaquias sa ikalimang siglo W.K.P.) hangtod nga nagsugod ang Komong Panahon wala hisgoti diha sa Bibliya. Diyutay lamang usab ang sekular nga mga rekord. Apan bisan kini nga mga rekord wala maghatag ug pamatuod nga giilisdan sa Hudiyong katawhan ug Aramaiko ang ilang Hebreohanong pinulongan. Ang ebidensiya nagpakita nga daghan sa Apokripal nga mga basahon, sama sa Judit, Ecclesiasticus (dili Ecclesiastes), Baruk, ug Unang Macabeo, gisulat diha sa Hebreohanon, ug kini nga mga sinulat giisip sa kadaghanan nga sukad pa sa ulahing tulo ka siglo sa wala pa ang Komong Panahon. Sumala sa nahisgotan na, ang pipila sa dili-Biblikanhong mga sinulat sa Linukot nga mga Basahon sa Patayng Dagat gisulat usab diha sa Hebreohanon, ug ang Hebreohanon gigamit sa paghipos sa Hudiyohanong Mishnah human magsugod ang Komong Panahon.

Tungod niini ug sa nalangkit nga mga kamatuoran, si Dr. William Chomsky nag-ingon nga ang teoriya nga gihuptan sa pipila ka Hudiyo ug dili-Hudiyong mga eskolar nga ang Hebreohanon bug-os nga gipulihan sa Aramaiko wala gayoy pasukaranan ug napamatud-ang sayop. Kon ugaling kini tinuod man, lagmit gayod nga ang mga Hudiyo nahimong duhay-sinultihan nga katawhan, apan ang Hebreohanon maoy nagpatigbabaw ingong pinalabi nga pinulongan. Sama sa giingon ni Dr. Chomsky bahin sa Hebreohanong Mishnah: "Kini nga pinulongan nakabaton sa tanang timailhan sa usa ka tipikal nga diyalekto nga gigamit sa mga mamumuo, mga magpapatigayon ug mga artesano. . . . Pinasukad sa mabatonang ebidensiya daw makataronganong ihinapos nga ang mga Hudiyo sa katibuk-an makamaong mosulti sa duha ka pinulongan [Hebreohanon ug Aramaiko] sa panahon sa Ikaduhang Hudiyohanon nga Estado, ilabina sa ulahing bahin niini. Usahay gamiton nila ang usa, usahay ang lain."—*Hebrew: The Eternal Language,* 1969, pp. 207, 210.

Apan, ang kinalig-onang ebidensiya nga mopabor sa panglantaw nga ang Hebreohanon nagpadayon ingong usa ka buhing pinulongan hangtod sa unang siglo sa Komong Panahon mao ang paggamit ug Hebreohanong mga termino diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan. (Ju 5:2; 19:13, 17, 20; 20:16; Pin 9:11; 16:16) Bisan tuod gituohan sa daghang eskolar nga ang gihisgotang termino nga "Hebreohanon" niini nga mga teksto angay untang basahon nga "Aramaiko," adunay maayong katarongan sa pagtuo nga kini nga termino sa pagkatinuod mapadapat sa Hebreohanong pinulongan, ingon sa gipakita sa artikulong ARAMAIKO. Sa dihang ang mananambal nga si Lucas nag-ingon nga si Pablo misulti sa katawhan sa Jerusalem diha "sa pinulongang Hebreohanon," lagmit nga wala gayod niya ipasabot ang Aramaiko o Siryanhong pinulongan. (Buh 21:40; 22:2; itandi ang 26:14.) Sanglit ang Hebreohanong Kasulatan una nang nagpalahi sa Aramaiko (Siryanhon) gikan "sa pinulongan sa mga Hudiyo" (2Ha 18:26) ug sanglit ang unang-siglo nga Hudiyong historyador nga si Josephus, sa pagkonsiderar niini nga mga teksto sa Bibliya, naghisgot bahin sa "Aramaiko" ug sa "Hebreohanon" ingong magkalahi nga mga pinulongan (*Jewish Antiquities,* X, 8 [i, 2]), walay katarongan alang sa mga magsusulat sa Kristohanon Gregong Kasulatan nga moingong "Hebreohanon" kon ang ilang gipasabot mao ang Aramaiko o Siryanhon.

Gidawat nga ang Aramaiko gigamit pag-ayo sa tibuok Palestina sa maong panahon. Ang paggamit sa Aramaikong "Bar" (anak nga lalaki), inay nga sa Hebreohanong "Ben," sa ubay-ubayng mga ngalan (sama sa Bartolome ug Simon Bar-jonas) maoy usa ka ebidensiya sa pagkapopular sa Aramaiko. Siyempre, ang pipila ka Hudiyo may Gregong mga ngalan usab, sama kang Andres ug Felipe, ug kini mismo dili pamatuod nga ang ilang komong sinultihan maoy Grego, maingon nga ang Latin nga ngalan ni Marcos wala magpamatuod nga Latin ang komon nga pinulongan sa iyang pamilya. Dayag nga upat ka pinulongan ang gigamit didto sa Palestina sa unang siglo sa Komong Panahon: ang tulo gihisgotan sa Bibliya sumala sa makita sa sinulat nga gibutang diha sa ulohan sa gilansang nga si Jesus (Hebreohanon, Latin, ug Grego [Ju 19:19, 20]) ug ang ikaupat mao ang Aramaiko. Niining upat, ang Latin sa walay duhaduha mao ang dili kaayo komon.

Dihay mga okasyon nga lagmit gigamit ni Jesus ang Aramaiko, sama sa dihang nakigsulti sa Siro-fenicianhong babaye. (Mar 7:24-30) Ang pipila ka pulong nga gitala nga iyang gisulti sagad nga giisip nga naggikan sa Aramaiko. Ugaling, bisan dinhi kinahanglang mag-amping sanglit ang pagklasipikar niini nga mga pulong ingong Aramaiko giduhaduhaan usab. Pananglitan, ang mga pulong nga gisulti ni Jesus samtang gilansang diha sa estaka, *"E'li, E'li, la'ma sa·bach·tha'ni?"* (Mat 27:46; Mar 15:34), sagad giisip nga Aramaiko, nga tingali usa ka diyalekto sa Galilea. Apan, ang *The Interpreter's Dictionary of the Bible* nag-ingon: "Nabahin ang opinyon labot sa kon unsay orihinal nga pinulongan sa maong pamulong ug kon si Jesus ba gayod mas kinaiyanhon nga mogamit ug Hebreo-

hanon o Aramaiko. . . . Gipakita sa mga dokumento nga ang usa ka porma sa Hebreohanon, nga medyo naimpluwensiyahan sa Aramaiko, lagmit gigamit didto sa Palestina sa unang siglo A.D." (Giedit ni G. A. Buttrick, 1962, Tomo 2, p. 86) Sa pagkatinuod, ang gihatag nga katumbas nga espeling niini nga mga pulong diha sa Grego, ingon sa gitala ni Mateo ug Marcos, dili igo aron matino kon unsa ang orihinal nga pinulongang gigamit.

Ang usa pa ka ebidensiya nga padayong gigamit ang Hebreohanon panahon sa mga apostoles mao ang testimonya nga ang Ebanghelyo ni Mateo orihinal niyang gisulat diha sa Hebreohanon.

Nan, mopatim-aw nga ang paggamit sa Hebreohanon mikunhod ilabina human sa pagkalaglag sa Jerusalem ug sa templo niini ug sa pagkatibulaag sa nahibiling mga molupyo niini sa tuig 70 K.P. Bisan pa niana, padayon kining gigamit diha sa mga sinagoga sa bisan diing dapit nga giadtoan sa mga Hudiyo sa dihang sila natibulaag. Ilabina sukad sa ikaunom nga siglo K.P., masibotong gipaningkamotan sa Hudiyong mga eskolar nga nailhan ingong mga Masorete nga mapatunhay ang pagkalunsay sa Hebreohanong teksto sa Kasulatan. Ug ilabina sukad sa ika-16 nga siglo, nabuhi pag-usab ang kaikag labot sa karaang Hebreohanon, ug sa misunod nga siglo gisugdan ang bug-os nga pagtuon sa ubang Semitikanhong mga pinulongan. Nakaamot kini sa katin-awan sa pagsabot sa karaang pinulongan ug miresulta sa mas maayong mga hubad sa Hebreohanong Kasulatan.

Hebreohanong Alpabeto ug Sinulatan. Ang Hebreohanong alpabeto adunay 22 ka konsonante; ang pipila niini dayag nga makahimo sa paghawas ug duha ka tunog, nga sa katibuk-an makapatunghag 28 ka tunog. Ang tunog sa bokales litokon sa mobasa, nga giyahan sa konteksto, sama sa tawong nagasultig Cebuano nga maoy molitok sa mga bokales alang sa pinamubong Cebuano nga mga pulong nga "dr." (doktor), "km" (kilometros), ug "ubp." (uban pa). Gituohan nga ang naandang paglitok sa mga pulong sa Hebreohanong Kasulatan giampingan ug gisunod niadtong nahimong mga batid sa pagbasa sa Balaod, sa mga Manalagna, ug sa Mga Salmo aron sa pagtudlo sa katawhan. Dayon, sa ikaduhang katunga sa unang milenyo K.P., ang mga Masorete mihimog sistema sa mga tulbok ug mga kudlit nga gitawag ug mga marka para sa bokales, ug kini gisal-ot diha sa sinulat nga mga konsonante. Dugang pa, gitagana ang pipila ka marka sa aksento aron ipaila ang pagpasiugda, paghunong, ang koneksiyon tali sa mga pulong ug sa hugpong sa mga pulong, ug sa mga nota sa musika.

Ang kinaunahang nahibaloan nga Hebreohanong mga inskripsiyon gisulat diha sa karaang sinulatan nga lahi kaayog porma gikan sa kuwadradog-porma nga Hebreohanong mga letra sa ulahing mga dokumento, sama niadtong mga letra sa unang mga siglo sa Komong Panahon. Ang kuwadradog-porma nga estilo sagad nga gitawag nga "Aramaiko," o "Asiryanhon." Gituohan nga ang kausaban gikan sa karaang Hebreohanong mga karakter ngadto sa kuwadradong Hebreohanong mga karakter nahitabo panahon sa pagkadestiyero didto sa Babilonya. Bisan pa niana, sama sa giingon ni Ernst Würthwein: "Sa dugay nang panahon ang Karaang Hebreohanon nga sinulatan padayong gigamit gawas pa sa kinuwadrado nga sinulatan. Ang mga sensilyo sa yugto sa pag-alsa ni Bar Kochba (A.D. 132-135) adunay Karaang Hebreohanon nga mga letra. Lakip sa mga manuskrito nga nakaplagan sa mga langob sa Patayng Dagat maoy mga sinulat diha sa Karaang Hebreohanon nga sinulatan." —*The Text of the Old Testament,* 1979, p. 5.

Si Origen, usa ka Kristohanong magsusulat sa ikaduha ug ikatulong siglo K.P., nag-ingon nga diha sa mas tukmang mga kopya sa Gregong mga hubad sa Hebreohanong Kasulatan, ang Tetragrammaton, o sagradong ngalan ni Jehova, gisulat diha sa karaang Hebreohanong mga letra. Kini napamatud-an pinaagi sa nadiskobrehan nga mga tipik sa panit nga mga linukot nga basahon nga sukad pa sa unang siglo K.P., nga naundan sa mga basahon sa "gagmay" nga mga manalagna nga gisulat diha sa Grego. Niining linukot nga mga basahon ang Tetragrammaton gisulat diha sa karaang Hebreohanong mga karakter. (Tan-awa ang apendise sa *Rbi8,* p. 1563, Num. 2-4.) Ang mga tipik sa Gregong bersiyon ni Aquila nga nakaplagan niadtong ulahing ikalima o sa unang bahin sa ikaunom nga siglo K.P. naundan usab sa ngalan sa Diyos nga gisulat diha sa karaang Hebreohanong mga karakter. —Apendise sa *Rbi8,* p. 1563, Num. 7, 8.

Si Dr. Horowitz nag-ingon: "Ang karaang Hebreohanong alpabeto mao ang gihulam sa mga Grego ug gipasa ngadto sa Latin, ug kining karaang Hebreohanong alpabeto mao ang amgid kaayo sa Grego."—*How the Hebrew Language Grew,* p. 18.

Mga Kinaiyahan Niini. Ang Hebreohanon maoy pinulongan nga puno kaayog kahulogan, nga naggamit mismo ug tatawng kahubitan sa mga panghitabo. Tungod sa mugbong mga tudling-pulong ug yanong mga panugtong niini, kini adunay maanindot nga garay ug hanoy nga ideya. Ang Hebreohanong balak, nga may paralelismo ug ritmo gawas pa sa mga kinaiyahan sa Hebreohanong pinulongan, maoy matin-aw ug makapatandog gayod.

Ang Hebreohanon maoy tugob sa mga metapora o pasumbingay. Ang "baybayon," sa Genesis 22:17, diha sa Hebreohanon sa literal maoy "ngabil sa dagat." Ang ubang mga ekspresyon mao ang

"nawong sa yuta," ang "ulo" sa usa ka bukid, ang "baba sa langob," ug ang susamang mga ekspresyon nga metapora. Ang pamatuod nga ang paggamit niining tawhanong mga termino wala gayod magpaila nga sila nagtuo nga naglungtad ang puwersa sa kinabuhi diha sa dili-buhing mga butang mao ang mga teksto nga mabasa diha sa Kasulatan nga nagpakitang tumang giyubit kadtong mosimba sa mga kahoy ug sa ubang mga butang.—Itandi ang Isa 44:14-17; Jer 10:3-8; Hab 2:19.

Ang bokabularyo nga Hebreohanon gilangkoban ug mga pulong nga naghubit sa kon unsay literal nga makita, madungog, mabatyagan, matilawan, ug mapanimahoan. Busa, kini naghatag ug mga larawan diha sa hunahuna sa tigpaminaw o magbabasa. Tungod sa pagkaliteral niini, ang pipila ka eskolar nag-ingon nga ang Hebreohanon walay mga termino nga naghubit sa abstraktong mga butang. Apan, tinong adunay pipila ka nombre nga nagtumong sa abstraktong mga butang diha sa Hebreohanon nga gigamit sa Bibliya. Pananglitan, ang nombre nga *ma·chasha·vah′* (gikuha gikan sa lintunganayng pulong nga *cha·shav′,* nga nagkahulogang "hunahuna") gihubad sa mosunod nga mga termino nga naghubit sa abstraktong mga butang, sama sa "ideya, laraw, mugna, plano." Ang *ba·tach′* (usa ka berbo nga nagkahulogang "salig") maoy tinubdan sa nombre nga *be′tach* (kasegurohan). Bisan pa niana, kasagaran ang mga ideya nga naghubit sa abstraktong mga butang nalakip na diha sa mga nombre nga naghubit sa literal nga mga butang. Tagda ang lintunganayng berbo nga *ka·vedh′,* nga sa paninugdan nagkahulogang "bug-at." Sa Ezequiel 27:25 kining samang berbo gihubad nga "mahimong mahimayaon," nga sa literal 'mahimong bug-at.' Ingong katumbas, gikan niining lintunganayng pulong gikuha ang nombre nga *ka·vedh′,* nga nagtumong sa atay, usa sa labing bug-at nga mga sangkap sa lawas sulod sa ginhawaan sa tawo, ug ang nombre nga *ka·vohdh′,* nga nagkahulogang "himaya." (Lev 3:4; Isa 66:12) Adunay dugang pamatuod nga gikan sa literal nga mga butang masabot usab ang kahulogan sa abstraktong butang. Kini giilustrar sa pulong nga *yadh,* nga nagkahulogang "kamot" ug usab "pag-atiman," "pinaagi," o "paggiya" (Ex 2:19; Gen 42:37; Ex 35:29; 38:21); sa pulong nga *aph* nga nagtumong sa 'buho sa ilong' ug sa "kasuko" (Gen 24:47; 27:45); sa pulong nga *zeroh′a‛,* "bukton," nga nagpasabot usab sa abstraktong ideya labot sa 'kusog' (Job 22:8, 9).

Sa pagkatinuod, tungod sa pagkaliteral niini ang Hebreohanong Kasulatan lisod hubaron. Kon literalon paghubad, ang Hebreohanong mga termino sagad lahig kahulogan diha sa ubang pinulongan. Dugang pa, kay ang matag pinulongan lainlain ug grammar, lisod para sa maghuhubad nga masundog ang diwa, paagi sa pagpahayag, ug kapuwersado sa Hebreohanong pinulongan, ilabina sa mga porma sa berbo niini.

Talagsaon ang kamubo sa Hebreohanon, ug ang paagi sa pagbalay sa mga pulong maoy nakapamubo niini. Ang Aramaiko, ang kinadul-an sa Hebreohanon sa Semitikanhong mga pinulongan, kon itandi niini maoy komplikado, palikoliko, daghag pulong. Sa paghubad, sagad gikinahanglan nga mogamit ug dugang mga pulong aron ipatungha ang pagkatin-aw, pagkamalarawanon, ug pagkadramatikanhon sa Hebreohanong berbo. Bisan tuod medyo taastaas ang hubad, mapalutaw niini sa bug-os ang katahom ug katukma sa Hebreohanong teksto.

Hebreohanong Balak. Kini nga mga kinaiyahan, lakip na ang pagpalutaw sa ideya sa pagkatinuod sa usa ka butang, mao usab ang nakapahimo sa Hebreohanong pinulongan nga angayan alang sa balak. Ang Hebreohanong mga laray sa balak maoy mugbo—ang kadaghanan dili mosobra sa duha o tulo ka pulong—nga nakahatag ug kusganong epekto sa katibuk-an niini. Si Propesor James Muilenburg, usa ka membro sa komite nga naghubad sa *Revised Standard Version,* tukmang miingon: "Ang mga pulong [sa Hebreohanong balak] undanon kaayo, ug ang tanang pagpasiugda makita diha sa importanteng mga pulong. Ang Hebreohanong teksto sa Salmo 23 naundan lamang ug kalim-ag-lima ka pulong; ang atong modernong mga hubad gikan sa kasadpan migamit ug doble niana nga gidaghanon. Apan bisan diha sa hubad makita gihapon ang kadiyutay sa mga pulong nga gigamit sa orihinal nga Hebreohanon. . . . Ang Hebreohanong balak maoy usa ka pinulongan nga buhi ang mga ekspresyon. . . . Gitabangan kita sa Hebreohanong magbabalak nga makakita, makadungog, mobati. Kini nga mga panimati maoy labas ug buhi . . . Ang magbabalak naghunahuna sa mga larawan, ug ang mga larawan gikuha gikan sa panghitabo sa adlaw-adlaw nga pagkinabuhi nga komon sa tanang tawo."—*An Introduction to the Revised Standard Version of the Old Testament,* 1952, pp. 63, 64.

Aron ipakita ang kamubo sa balak sa Hebreohanong pinulongan, matikdi ang unang bersikulo sa Salmo 23 sumala sa makita sa *Bag-ong Kalibotang Hubad.* Ang Cebuanong mga pulong nga gikinahanglan sa paghubad sa matag Hebreohanong pulong giulang ug *slash* (/):

Si Jehova/ [*mao*] *ang akong Magbalantay./*
Walay makulang/ kanako./

Mamatikdan nga ang Cebuano nagkinahanglan ug siyam ka pulong aron sa paghubad sa upat ka Hebreohanong mga pulong. Ang "mao" gidugang

aron sa pagkompleto sa diwa sa Cebuano; sa Hebreohanon, kini masabot na.

Pangunang mga porma sa paralelismo. Ang labing hinungdanon nga naandang elemento sa Hebreohanong balak mao ang paralelismo, o ritmo nga makab-ot dili pinaagig garay (sama sa Cebuano) apan pinaagig lohikanhong ideya; kini gitawag ug "ritmo sa diwa." Tagda ang duha ka laray sa Salmo 24:1:

Iya ni Jehova ang yuta ug ang tanan nga anaa niini,
Ang mabungahong yuta ug ang nagpuyo niini.

Ang mga laray nga gikutlo dinhi giingon nga *amgid ug kahulogan* nga paralelismo, nga mao, gisubli sa ikaduhang laray ang usa ka bahin sa unang laray, apan ginamit ang laing mga pulong. Ang prase nga "Iya ni Jehova" maoy mahinungdanon alang sa duha ka laray. Apan, ang mga terminong "ang yuta" ug "ang mabungahong yuta" maoy balaknong kaamgid nga mga pulong, sama sa "ang tanan nga anaa niini" ug "ang nagpuyo niini."

Ang kadaghanang kontemporaryong mga eskolar miuyon nga adunay duha pa ka pangunang estilo sa paralelismo:

Sa unang estilo sa paralelismo, ang matag laray nagpahayag ug sukwahi nga mga ideya (*antithetic*). Ang Salmo 37:9 nag-ilustrar niini:

Kay ang mga mamumuhat ug daotan pagaputlon,
Apan ang mga nagalaom kang Jehova mao ang magapanag-iya sa yuta.

Unya anaa usab ang pormal o mahugpongon nga paralelismo (*synthetic*) diin ang ikaduhang bahin dili kay nagpahayag lamang sa samang hunahuna ingon sa una o naghatag lamang ug sukwahi nga ideya. Hinunoa, kini nagpalapad ug nagdugang ug bag-ong ideya. Ang Salmo 19:7-9 maoy usa ka pananglitan niini:

Ang balaod ni Jehova hingpit,
nga nagapahiuli sa kalag.
Ang pahinumdom ni Jehova kasaligan,
nga nagahimo nga maalamon sa walay kasinatian.
Ang mga sugo ni Jehova matul-id,
nga makapalipay sa kasingkasing;
Ang kasugoan ni Jehova hinlo,
nga nagapadan-ag sa mga mata.
Ang kahadlok kang Jehova lunsay,
nga magpadayon hangtod sa kahangtoran.
Ang hudisyal nga mga hukom ni Jehova matuod;
sila lunlon matarong.

Matikdi nga ang ideya gikompleto sa ikaduhang bahin sa matag tudling-pulong o hugpong sa mga pulong; busa, ang tibuok bersikulo maoy resulta sa paghugpong sa duha ka elemento. Diha lamang sa ikaduhang katunga sa mga laray, sama sa "nga nagapahiuli sa kalag" ug sa "nga nagahimo nga maalamon sa walay kasinatian," nga mahibalo ang magbabasa kon nganong ang 'balaod hingpit' ug kon nganong ang "pahinumdom ni Jehova kasaligan." Diha sa maong serye sa *synthetic* nga paralelismo, kini nga dibisyon tali sa una ug ikaduhang bahin nagsilbing usa ka ritmikong paghunong. Busa, duyog sa progresibong pagkabalay sa ideya, napreserbar ang usa ka tinong gambalay sa bersikulo, usa ka kaamgid nga porma. Maoy hinungdan nga usahay kini gitawag ug *pormal* o *mahugpongon* nga paralelismo.

Lainlaing matang sa paralelismo. Daghang ubang mga estilo sa paralelismo ang gisugyot, apan kini giisip lamang nga lahi ug diyutay o mga kombinasyon sa kaamgid nga mga pulong, sa *antithetic,* ug sa *synthetic.* Tulo niini nga mga

Simple	Intensive	Causative
(1) Active (qal)	(3) Active (pi'el)	(6) Active (hiph'il)
(2) Passive (niph'al)	(4) Passive (pu'al)	(7) Passive (hoph'al)
	(5) Reflexive (hithpa'el)	

	Simple	Intensive	Causative
Active	קָטַל *qa·tal′* siya nagpatay	קִטֵּל *qit·tel′* siya nagpatay (walay kokaluoy)	הִקְטִיל *hiq·til′* siya ang nagpahinabo sa pagpatay
Passive	נִקְטַל *niq·tal′* siya gipatay	קֻטַּל *qut·tal′* siya gipatay (walay kokaluoy)	הָקְטַל *hoq·tal′* siya gipahinabo sa pagpatay
Reflexive		הִתְקַטֵּל *hith·qat·tel′* siya nagpatay sa iyang kaugalingon (o nagpakamatay)	

sugyot mao ang: matandion (*emblematic*), hinagdan (*stairlike*), malangkiton (*introverted*).

Ang *matandion* nga paralelismo migamit ug *simile* o metapora. Tagda ang Salmo 103:12:

Ingon sa pagkalayo sa sidlakan gikan sa kasadpan,
Sa mao nga gilay-on iyang gipahilayo gikan kanato ang atong mga kalapasan.

Sa *hinagdan* nga paralelismo ang duha, tulo, o kapin pang mga laray ang mahimong gamiton sa pagsubli ug sa pagpaluyo sa unang ideya. Ang Salmo 29:1, 2 maoy usa ka pananglitan niini:

Ihatag kang Jehova, Oh kamong mga anak sa mga kusganon,
Ihatag kang Jehova ang himaya ug ang kusog.
Ihatag kang Jehova ang himaya sa iyang ngalan.

Ang *malangkiton* nga paralelismo mas komplikado ug nagsakop ug ubay-ubayng mga bersikulo. Tagda kini nga pananglitan gikan sa Salmo 135:15-18:

(1) *Ang mga idolo sa kanasoran maoy plata ug bulawan,*
(2) *Ang binuhat sa mga kamot sa yutan-ong tawo.*
(3) *Sila adunay baba, apan dili sila makasulti;*
(4) *Sila adunay mga mata, apan dili sila makakita;*
(5) *Sila adunay mga igdulungog, apan dili sila makadungog.*
(6) *Walay espiritu usab sa ilang baba.*
(7) *Ang mga nagabuhat kanila mahisama gayod kanila,*
(8) *Ang tagsatagsa nga nagasalig kanila.*

Kini nga paralelismo gipatin-aw ni W. Trail sa iyang basahon nga *Literary Characteristics and Achievements of the Bible* (1864, p. 170): "Dinhi ang unang laray nalangkit sa ikawalo—sa usa gihisgotan ang mga idolo sa mga pagano, sa lain kadtong nagasalig sa mga idolo. Ang ikaduhang laray nalangkit sa ikapito—sa usa gihisgotan ang pagmugna, ug sa lain ang mga magmumugna. Ang ikatulong laray nalangkit sa ikaunom—sa usa gihisgotan ang mga baba nga dili makasulti, sa lain ang mga baba nga walay gininhawa. Ang ikaupat nga laray nalangkit sa ikalima, diin ang malangkiton nga paralelismo mahimong ikaingon nga maoy naglangkob sa duha ka katunga niini ingong usa ka paralelismo sa hinugpong nga magkalahi nga ideya—mga mata nga walay panan-aw, mga igdulungog nga walay pandungog."

Ang usa ka kaamgid, apan mas simple, nga porma mao ang pagbalit-ad sa mga pulong diha sa sumpay nga mga laray, sama sa Isaias 11:13b (*RS*):

Ang Epraim dili mangabugho sa Juda,
ug ang Juda dili magahasi sa Epraim.

Gramatika

I. Mga berbo. Ang mga berbo mao ang labing importanteng bahin sa Hebreohanong pinulongan. Ang labing simple nga porma sa berbo mao ang berbo nga ang aksiyon nahitabo na ug gigamit ingong panglalaki diha sa ikatulong persona nga singular; mao kini ang porma nga makaplagan diha sa mga leksikon. Ang tulo ka konsonante niini nga porma sagad mao ang naglangkob sa lintunganayng pulong. Ang lintunganayng pulong sa kasagaran gilangkoban sa tulo ka konsonante, nga maoy naandang han-ay diha sa Semitikanhong pinulongan. Ang maong lintunganayng mga pulong nga gilangkoban sa tulo ka konsonante nagsilbing tinubdan nga gikan niini mahimong masubay ang halos tanang ubang mga pulong diha sa pinulongan.

Ang lintunganayng berbo mao ang labing simple nga punoan sa berbo. Sagad giisip kini ingong ang "lunsay nga punoan." Gikan niining lunsay nga punoan, naporma ang ubang unom ka punoan pinaagi sa pagdugang ug mga letra sa sinugdanan sa lintunganayng pulong (*prefix*), nga nagdoble sa ubang mga letra, ug naghimog mga kausaban sa bokales. Ang pito ka punoan sa berbo naghawas sa lintunganayng ideya sa berbo diha sa tulo ka kategoriya: yano (*simple*), pagpasiugda (*intensive*), pagpahinabo (*causative*).

Aron ipakita ang panagkalahi sa persona, gidaghanon, ug kon kini ba lalaki o babaye, ang pipila ka *prefix* ug ang mga letra nga gidugtong sa tumoy sa lintunganayng pulong (*suffix*) gilangkit diha sa mga punoan sa berbo.

Kahimtang (*state*). Ang mga berbo sa Cebuano matino ilabina sa kahimtang sa panahon (*tense*): miagi (*past*), presente (*present*), umaabot (*future*). Apan, sa Hebreohanon ang *kahimtang* sa aksiyon mao ang mahinungdanon, inay ang panahon nga nalangkit. Ang aksiyon pagaisipon ingong kompleto o dili-kompleto.

Ang pananglitan sa usa ka berbo nga nakompleto na makaplagan diha sa Genesis 1:1 nga nag-ingon: "Sa sinugdan *gilalang* sa Diyos ang mga langit ug ang yuta." Ang aksiyon kompleto na; "gilalang" sa Diyos, sa ato pa, nahuman na siya sa paglalang sa mga langit ug sa yuta.

Ang pananglitan sa aksiyon nga dili pa kompleto makaplagan sa Exodo 15:1 nga nag-ingon: "Si Moises ug ang mga anak sa Israel *miawit."* Dinhi atong

makita nga samtang ang aksiyon nagsugod na (sila "miawit"), kini wala pa mohunong ug busa "dili pa kompleto," wala pa matapos.

Siyempre, sanglit sa Hebreohanon ang aksiyon gihulagway ingong nakompleto na, natural lamang nga kini iklasipikar ingong butang nga miagi na. Busa, nakuha sa Hebreohanong berbo nga ***ka·thav′*** ang ideya sa aksiyon nga nahitabo sa miagi, ug ang aksiyon nga bag-o pang nakompleto o natapos, o nianang nasugdan sa miagi ug nagpadayon hangtod karon, ug ang aksiyon nga nakompleto o natapos sa usa ka tinong panahon sa miagi.

Busa, bisan tuod ang karaang mga Hebreohanon dayag nga makahimo sa pagsabot sa ideya sa panahon, sa ilang pinulongan kini segundaryo lamang. Ang *The Essentials of Biblical Hebrew,* ni K. Yates, nag-ingon: "Ang panahon ingon sa pagsabot sa kadaghanang modernong mga pinulongan dili sama nianang sa Semitikanhong hunahuna. Ang pagsabot sa panahon sa usa ka aksiyon dili hinungdanon sa panghunahuna sa mga Hebreohanon. Hinungdanon alang sa Indo-aleman nga pilosopo nga ipahaom lamang ang aksiyon ngadto sa iyang hinobrang pagbanabana sa panahon. Ang pagsabot sa kahimtang sa aksiyon bahin sa pagkakompleto ug sa pagkadili-kompleto maoy igo na sa katibuk-an alang sa mga Semihanon ug kon dili, adunay pulong nga kronolohikanhon o makasaysayanhon ug kahulogan nga maoy magtumbok sa tinong panahon." (Girebisar ni J. Owens, 1954, p. 129) Kon, ingon sa gipakita sa Bibliya, ang Hebreohanon mao ang orihinal nga pinulongan nga gigamit sa Eden, kining kakulang sa pagpasiugda sa panahon sa berbo lagmit nagpadayag sa panglantaw sa tawo diha sa iyang pagkahingpit, sa dihang ang paglaom sa kinabuhing walay kataposan gibutang sa atubangan ni Adan ug sa dihang ang kinabuhi wala pa mokunhod sa 70 o 80 lamang ka tuig. Gihatag ni Jehova ang Hebreohanong pinulongan ingong makapatagbaw gayod nga paagi sa komunikasyon tali sa Diyos ug sa mga tawo, maingon man sa taliwala sa mga tawo.

Para sa Cebuano nga hubad, ang kahimtang sa panahon sa berbo matino pinaagi sa *konteksto.* Ang konteksto magpakita kon ang aksiyon nga giasoy pagaisipon nga nahitabo na, nagakahitabo karon, o mahitabo pa.

II. Mga nombre. Sumala sa nahisgotan na, halos ang tanang pulong, lakip ang mga nombre, masubay gikan sa usa ka lintunganayng berbo. Ang lintunganayng pulong parehong makita diha sa espeling sa nombre ug sa kahulogan niini.

Kini adunay nombre nga panglalaki ug nombre nga pangbabaye. Ang pangbabaye kasagarang maila tungod sa *ah* diha sa tumoy sa pulong (*ohth,* plural) nga isumpay sa nombre, sama sa *'ish·shah′* (babaye), *su·sohth′* (mga bayeng kabayo [plural nga nombreng pangbabaye]).

Ang tulo ka matang sa nombre nga nagpaila sa gidaghanon diha sa Hebreohanong pinulongan mao ang singular, plural, ug ang doble o tinagurha (*dual*). Ang *dual* (nga gipaila pinaagi sa *suffix* nga *a′yim*) kasagarang gigamit alang sa mga butang nga paris, sama sa mga kamot (*ya·dha′yim*) ug mga dalunggan (*'oz·na′yim*).

Ang personal nga mga pronombre mahimo usab nga nalangkit gayod sa mga nombre. Busa ang *sus* maoy "kabayo"; apan ang *su·si′,* "akong kabayo"; ang *su·sey′kha,* "imong mga kabayo."

III. Mga adhetibo. Ang mga adhetibo naggikan usab sa lintunganayng mga berbo. Busa, ang berbo nga ***ga·dhal′*** (motubo, mahimong bantog) mao ang lintunganayng pulong sa adhetibo nga ***ga·dhohl′*** (bantog o dako). (Ang tinong artikulo sa Hebreohanon maoy *ha* [ang]. Walay dili-tinong artikulo [usa ka].)

Ang adhetibo mahimong gamiton sa bisan hain sa duha ka paagi:

(1) Kini mahimong gamiton ingong adhetibo nga naghulagway sa usa ka nombre (*predicative adjective*). Niini nga kahimtang kini sagad nga nahimutang nga una sa nombre niini ug kini nahiuyon sa *gender* ug gidaghanon. Ang prase nga *tohv haq·qohl′* gihubad sa literal nga "maayo ang tingog."

(2) O, kini mahimong gamiton aron sa *paghubit.* Niini nga kahimtang kini nahimutang sunod sa nombre, nga nahiuyon niini dili lamang sa *gender* o gidaghanon kondili usab sa pagkatino. Nan ang *haq·qohl′ hat·tohv′* (sa literal, "ang tingog ang maayo") nagkahulogang "ang maayong tingog."

Transliterasyon. Kini nagtumong sa paghulip sa mga karakter sa Hebreohanong alpabeto ginamit ang Cebuanong mga letra. Ang Hebreohanon gisulat gikan sa tuo ngadto sa wala, apan alang sa Cebuanong mga magbabasa kini gihulipan ug Cebuanong mga letra aron basahon gikan sa wala ngadto sa tuo. Ang kaubang tsart ug ang mosunod nga pagpatin-aw naglatid ug katibuk-ang mga lagda nga gisunod niini nga basahon.

Mahitungod sa mga konsonante. Mamatikdan nga may lima ka letra nga adunay kataposang mga porma. Kini makita lamang diha sa kataposan sa mga pulong. Ang pipila ka konsonante (ב, ג, ד, כ, פ, ת) adunay humok ug gahi nga tunog, ug ang gahi nga tunog gipaila pinaagi sa usa ka tulbok diha sa tunga sa letra (בּ, גּ, דּ, כּ, פּ, תּ). Apan, ang usa ka tulbok sa usa niini nga mga konsonante nagpasabot usab nga kini doblehon kon kini giunhan ug usa ka bokales. Busa ang גַּבַּי maoy *gab·bai′.* Kadaghanan sa ubang mga letra (bisan tuod kini usa lang ug tunog) doblehon usab pinaagig tulbok

diha sa tunga niini (pananglitan, ang זּ maoy *zz*). Ang usa ka eksepsiyon mao ang letrang *he'* (ה), nga usahay adunay usa ka tulbok (הּ) sa dihang kini makita sa kataposan sa usa ka pulong; apan, ang *he'* dili gayod doblehon.

Ang mga konsonante nga *waw* ug *yohdh* mahimong gamiton sa pagporma ug mga bokales. Ang *waw* (ו) makita uban sa bokales nga *choh'lem* (˙) diha sa ibabaw niini aron mahimong bug-os nga napormang *choh'lem* (וֹ), nga gihatagag katumbas nga espeling niini nga basahon ingong *oh.* Ang kombinasyon nga וּ nagsilbing usa ka *u* ug kon anaa sa sinugdanan sa usa ka pulong kanunayng mobarog lamang ingong usa ka silaba; apan, kon adunay dugang marka para sa bokales sa ubos sa letra (וָּ), ang tulbok magpaila nga ang *waw* doblehon. Busa ang בַּוַּי maoy *baw·wai';* ang בּוּז maoy *buz.*

Diha sa kataposang porma sa *kaph,* ang *shewa''* (ְ) o *qa'mets* (ָ) gisulat dapit sa tunga inay nga diha sa ubos sa letra: ךְ, ךָ.

Mahitungod sa mga bokales. Ang tanang bokales niini nga tsart makita sa ubos sa linya gawas sa *choh'lem* (˙), nga gibutang diha sa ibabaw, ug sa *shu'req* (·), nga, sumala sa gipakita sa itaas, makita diha sa tunga sa *waw* (וּ = *u*).

Mahitungod sa katunga nga mga bokales. Ang Cebuano nga mga katumbas nga makita sa itaas maoy mga banabana lamang. Ang Hebreohanong paglitok niining katunga nga mga bokales, sa matag paglitok, maoy dili kaayo klaro nga tunog.

Ubos sa pipila ka kahimtang, ang *shewa''* litokon ug hulipan ug Cebuanong letra nga *e.* Apan, sagad nga kon ang *shewa''* mosunod sa usa ka bokales nga dakliton paglitok o kon kini mahimutang ubos sa usa ka konsonante tapad sa usa ka silaba, kini dili litokon ug pagaisipon ingong tig-ulang sa silaba. Busa ang יִקְטֹל maoy *yiq·tol'.*

Mga silaba. Sa Hebreohanon ang matag silaba magsugod pinaagig usa ka konsonante ug naglakip sa (1) usa ka bug-os nga bokales o (2) usa ka katunga nga bokales ug usa ka bug-os nga bokales. Busa, ang קָטַל gilangkoban ug duha ka silaba, ang usa maoy קָ (*qa*) ug ang lain maoy טַל (*tal*). Kining duha ka silaba adunay usa ka bug-os nga bokales ug nagsugod sa usa ka konsonante. Sa laing bahin, ang בְּרִית (*berith'*) adunay usa lamang ka silaba sanglit kini adunay usa lamang ka bug-os nga bokales (.=*i*); ang *shewa'', e* (ְ), maoy usa ka katunga nga bokales.

Dunay duha ka dayag nga eksepsiyon sa lagda nga ang sinugdanan sa usa ka silaba mga konsonante lamang: (1) Sa dihang ang usa ka pulong magsugod ug וּ (*u*). Nan ang *u* mahimong usa ka

Karakter	Mga Konsonante	Katumbas
א	*'A'leph*	*'*
בּ	*Behth*	*b*
ב		*v*
גּ	*Gi'mel*	*g*
ג		*gh*
דּ	*Da'leth*	*d*
ד		*dh*
ה	*He'*	*h*
ו	*Waw*	*w*
ז	*Za'yin*	*z*
ח	*Chehth*	*ch*
ט	*Tehth*	*t*
י	*Yohdh*	*y*
כּ	*Kaph*	*k*
כ Kataposan: ך		*kh*
ל	*La'medh*	*l*
מ Kataposan: ם	*Mem*	*m*
נ Kataposan: ן	*Nun*	*n*
ס	*Sa'mekh*	*s*
ע	*'A'yin*	*'*
פּ	*Pe'*	*p*
פ Kataposan: ף		*ph*
צ Kataposan: ץ	*Tsa·dheh'*	*ts*
ק	*Qohph*	*q*
ר	*Rehsh*	*r*
שׂ	*Sin*	*s*
שׁ	*Shin*	*sh*
תּ	*Taw*	*t*
ת		*th*

Bug-os nga mga Bokales

◌ָ (dugayon paglitok)	*Qa'mets*	*a* sama sa Iningles nga *a*wl
◌ַ	*Pa'thach*	*a* sama sa Iningles nga f*a*ther
◌ֵ (dugayon paglitok)	*Tse'reh*	*e* sama sa Iningles nga th*e*y
◌ֶ	*Se'ghohl*	*e* sama sa Iningles m*e*n
◌ִ	*Chi'req*	*i* sama sa Iningles nga mach*i*ne
◌ֹ (dugayon paglitok)	*Choh'lem*	*o* sama sa Iningles nga n*o*
◌ָ	*Qa'mets Cha·tuph'*	*o* sama sa Iningles nga n*o*r
◌ֻ	*Qib·buts'*	*u* sama sa Iningles nga f*u*ll
·◌	*Shu'req*	*u* sama sa Iningles nga cr*u*el

Katunga nga mga Bokales		
◌ְ	*Shewa'′*	*e* nga dili klaro, sama sa Iningles nga av*e*rage; o dili litokon, sama sa Iningles nga mad*e*
◌ֲ	*Cha·teph′ Pa′thach*	*a* sama sa Iningles nga h*a*t
◌ֱ	*Cha·teph′ Se′ghohl*	*e* sama sa Iningles nga m*e*t
◌ֳ	*Cha·teph′ Qa′mets*	*o* sama sa Iningles nga n*o*t

Linaing mga Kombinasyon	
◌ַי = *ai*	◌ִי = *i*
◌ָי = *ai*	וֹ = *oh*
◌ֶי = *eh*	וּ = *u*
◌ֵי = *ey*	◌ָיו = *av*

bulag nga silaba. Busa ang וּבֵן maoy *u·ven′;* ang וּשְׁמִי maoy *u·shemi′.* (2) Kon may usa ka "tinagong *pa′thach."* Kini mao ang bokales nga *pa′thach* (◌ַ) nga gibutang ilalom sa mga konsonante nga ה, ח, ע, sa dihang kini sila anaa sa tumoy sa usa ka pulong; niini nga kahimtang ang *pa′thach* litokon sa dili pa ang konsonante. Busa ang רוּחַ maoy *ru′ach,* ug dili *ru·cha′.*

Usahay ang usa ka gamayng pinahigda nga badlis nga gitawag ug *maqqeph* (־), nga susama sa *hyphen* sa Cebuano, makita tali sa mga pulong. Kini gigamit aron sa paglangkob sa duha o kapin pang mga pulong mao nga sila isipon ingong usa lamang ka pulong diin magpabilin ang aksento diha sa kataposang pulong. Busa ang כָּל־אֲשֶׁר maoy *kol-'asher′.*

Mga aksento. Ang tanang Hebreohanong mga pulong gibutangan ug aksento diha sa kataposan o sa dili pa ang kataposan nga silaba. Ang kadaghanan gibutangan ug aksento diha sa kataposan nga silaba.

Niini nga basahon, sa paghulip ug Cebuanong mga letra alang sa Hebreohanong mga karakter, usa lang ka tulbok ang nag-ulang sa mga silaba; ang aksento gibutang human sa silaba nga gipasiugda, nga naggamit ug usa ka simbolo sa aksento sa pagpaila sa pangunang gipasiugda (′).

HEBREOHANON, SULAT NGADTO SA MGA. Usa ka inspiradong sulat sa Kristohanon Gregong Kasulatan. Ang ebidensiya nagpakita nga kini gisulat ni apostol Pablo ngadto sa Hebreohanong mga Kristohanon sa Judea niadtong mga 61 K.P. Alang sa Hebreohanong mga Kristohanon ang maong sulat maoy nunot kaayo sa panahon. Kadto maoy mga 28 ka tuig na sukad namatay ug nabanhaw si Jesu-Kristo. Sa unang bahin sa maong yugto gilutos pag-ayo sa Hudiyong relihiyosong mga pangulo kining Hudiyong mga Kristohanon sa Jerusalem ug Judea, nga misangpot sa kamatayon sa pipila ka Kristohanon ug sa pagkatibulaag sa kadaghanan kanila gikan sa Jerusalem. (Buh 8:1) Ang mga natibulaag nagpadayong aktibo sa pagpakaylap sa maayong balita sa tanang dapit diin sila miadto. (Buh 8:4) Ang mga apostoles nagpabilin sa Jerusalem ug naningkamot nga dili matibulaag ang nahibilin nga kongregasyon didto, ug kini miuswag, bisan sa mapig-ot nga pagsupak. (Buh 8:14) Dayon, sa usa ka panahon, ang kongregasyon nakasinatig usa ka yugto sa kalinaw. (Buh 9:31) Sa ulahi, gipapatay ni Herodes Agripa I si apostol Santiago nga igsoon ni Juan ug gidagmalan ang uban diha sa kongregasyon. (Buh 12:1-5) Wala madugay human niini, dihay materyal nga panginahanglan taliwala sa mga Kristohanon sa Judea, nga naghatag ug kahigayonan sa mga taga-Acaya ug Macedonia (sa mga 55 K.P.) sa pagpasundayag sa ilang gugma ug panaghiusa pinaagi sa pagpadalag hinabang. (1Co 16:1-3; 2Co 9:1-5) Busa, ang kongregasyon sa Jerusalem nakasinatig daghang kalisdanan.

Katuyoan sa Sulat. Ang mga membro sa kongregasyon sa Jerusalem halos tanan mga Hudiyo ug niadtong nahimong mga kinabig sa relihiyon sa mga Hudiyo. Daghan niini nila ang nakadangat sa kahibalo sa kamatuoran human sa mapait kaayong paglutos. Sa panahon nga gisulat ang sulat ngadto sa mga Hebreohanon, ang kongregasyon nakapahimulos ug igong kalinaw, kay si Pablo miingon kanila: "Kamo wala pa gayod makasukol hangtod sa dugo." (Heb 12:4) Bisan pa niana, ang pagkunhod sa direktang pisikal nga paglutos nga misangpot sa kamatayon wala magpasabot nga mihunong na ang kusganong pagsupak gikan sa Hudiyong relihiyosong mga pangulo. Ang mas bag-ong mga membro sa kongregasyon kinahanglang moatubang ug pagsupak sama sa giatubang sa uban. Ug ang uban pa dili mga hamtong, wala mouswag ngadto sa pagkahamtong nga unta nahimo na nila tungod sa gidugayon sa panahon nga sila anaa sa kamatuoran. (5:12) Ang pagsupak nga ilang giatubang adlaw-adlaw gikan sa mga Hudiyo nagsulay sa ilang pagtuo. Kinahanglan nilang pauswagon ang hiyas sa pagkamalahutayon.—12:1, 2.

Hamubo na lamang nga panahon ang nahibilin alang sa Jerusalem. Wala mahibalo si apostol Pablo ni kadtong didto sa kongregasyon sa Jerusalem kon kanus-a mahitabo ang gitagnang kalaglagan, apan ang Diyos nahibalo. (Luc 21:20-24; Dan 9:24, 27) Tungod sa maong kahimtang ang mga Kristohanon

kinahanglang magmaalisto ug magpasundayag ug pagtuo aron sila mokalagiw gikan sa siyudad sa dihang ilang makita nga gilikosan na ang Jerusalem sa nagkampong kasundalohan. Ang tanan diha sa kongregasyon kinahanglang magpalig-on sa ilang kaugalingon alang niining mahinungdanong mga panghitabo. Sumala sa tradisyon, mga lima ka tuig lamang human nga gisulat kini nga sulat nga ang kasundalohan ni Cestius Gallus misulong sa siyudad ug dayon misibog. Upat ka tuig human niana, ang Jerusalem ug ang templo niini gipukan sa mga Romano ubos ni Heneral Tito. Apan una pa mahitabo ang bisan hain niini nga mga panghitabo, gitagana ni Jehova ang inspiradong tambag nga gikinahanglan sa iyang mga alagad.

Hudiyohanong pagsupak. Ang Hudiyong relihiyosong mga pangulo, pinaagig bakak nga propaganda, naghimo kutob sa ilang maarangan sa pag-

MGA PANGUNANG PUNTO SA HEBREOHANON

Usa ka puwersadong sulat nga nagpalig-on sa Hebreohanong mga Kristohanon ug tungod niini ilang natabangan ang sinserong mga katagilungsod sa panahon sa kataposang mga tuig sa Hudiyohanong sistema

Dayag nga gisulat ni apostol Pablo nga walay usa ka dekada una pa malaglag ang Jerusalem niadtong 70 K.P.

Ang labawng posisyon nga nabatonan sa Anak sa Diyos (1:1–3:6)

- Siya ang bugtong nga Anak, gitudlo nga manununod, tukma nga larawan sa iyang Amahan, nga pinaagi kaniya ang tanan nga gibuhat gipatunhay usab
- Kon itandi sa Anak, ang mga manulonda maoy mga alagad lamang. Siya lamang ang gitawag sa Amahan nga "akong anak," ang Panganay nga kaniya bisan ang mga manulonda moyukbo; labot kaniya ug dili labot sa mga manulonda ikaingon nga ang iyang harianong pagmando nahiluna diha sa Diyos ingon nga iyang trono, ang iyang pagkamalungtaron labaw pa sa mga langit ug sa yuta nga gibuhat pinaagi kaniya, ug siya anaa sa tuong kamot sa Amahan
- Kon ang Balaod nga gipahayag pinaagi sa mga manulonda dili mahimong ibalewala nga dili masilotan, ang gipamulong sa Diyos pinaagi sa Anak, kinsa mas hataas kay sa mga manulonda, kinahanglan gayong hatagan ug labaw sa kasagarang pagtagad
- Bisan tuod mas ubos kay sa mga manulonda ingong tawo, si Jesu-Kristo human niana gibayaw ibabaw kanila ug gihatagan sa pagmando ibabaw sa umalabot nga pinuy-anang yuta
- Si Moises usa ka tig-alagad sa balay sa Diyos, apan si Jesu-Kristo maoy nagdumala sa tibuok balay

Ang pagsulod sa kapahulayan sa Diyos posible gihapon (3:7–4:13)

- Tungod sa pagkadili-masinugtanon ug kawalay pagtuo, ang mga Israelinhon nga mibiya sa Ehipto wala makasulod sa kapahulayan sa Diyos
- Ang mga Kristohanon makasulod sa kapahulayan sa Diyos, basta ilang likayan ang pagkadili-masinugtanon sa Israel ug maningkamot sa pagpabilin nga matinumanon
- Ang buhing pulong nga nagsaad ug pagsulod ngadto sa kapahulayan sa Diyos mas hait pa kay sa usa ka espada, nga nagbahin (pinaagi sa pagsanong sa usa ka tawo niini) sa kon kinsa siya sa gawas ingong usa ka kalag ug kon unsa gayod siya labot sa iyang espiritu

Ang pagkalabaw sa pagkasaserdote ni Kristo ug sa bag-ong pakigsaad (4:14–10:31)

- Tungod kay nasulayan na sa tanang paagi apan nagpabiling walay sala, si Jesu-Kristo ingong hataas nga saserdote makasimpatiya sa makasasalang mga tawo ug magmaluluy-on kanila
- Siya maoy usa ka saserdote nga tinudlo sa Diyos sa paagi nga sama kang Melquisedek, kansang pagkasaserdote mas labaw kay sa Levihanong pagkasaserdote
- Dili sama sa Levihanong mga saserdote sa banay ni Aaron, si Jesu-Kristo nagbaton ug dili-malaglag nga kinabuhi ug tungod niana wala magkinahanglan ug mga manununod aron ipadayon ang iyang buluhatong pagluwas; siya walay sala ug busa dili kinahanglang maghalad alang sa iyang kaugalingon; gihalad niya ang iyang kaugalingong lawas, dili ang mga hayop, ug misulod, dili sa usa ka yutan-ong sangtuwaryo, kondili sa langit mismo uban sa bili sa iyang gibubo nga dugo, sa ingon naghimong balido sa bag-ong pakigsaad
- Ang bag-ong pakigsaad, uban kang Jesus ingong Tigpataliwala, maoy labaw kay sa pakigsaad sa Balaod sanglit kadtong anaa niini nagbaton diha sa ilang mga kasingkasing sa mga balaod sa Diyos ug nagtagamtam sa tinuod nga kapasayloan sa mga sala
- Ang pagpabili niini nga mga kaayohan magpalihok sa mga Kristohanon sa pagpahayag sa dayag bahin sa ilang paglaom ug sa kanunay nga pagpakigtigom

Hinungdanon ang pagtuo aron makapahimuot sa Diyos (10:32–12:29)

- Si Jehova dili mahimuot niadtong sa kawalay pagtuo mosibog gikan kaniya imbes nga molahutay aron makadawat sa iyang gisaad
- Ang sulondang pagtuo sa mga maghuhupot sa integridad sukad kang Abel makapadasig sa paglahutay diha sa Kristohanong lumba, samtang nagatagad pag-ayo kang Jesu-Kristo ug sa iyang walay-ikasaway nga pagkinabuhi ilalom sa pag-antos
- Ang pag-antos nga gitugotan sa Diyos nga modangat sa matinumanong mga Kristohanon mahimong lantawon ingong usa ka matang sa disiplina gikan kaniya, nga gihimo aron makapatunghag madaitong bunga sa pagkamatarong

Mga tambag aron makapadayon sa pagkinabuhi nga matinumanon (13:1-25)

- Magpakitag inigsoong gugma, magmaabiabihon, hinumdoman ang mga magtutuo nga nag-antos, huptan nga dungganon ang kaminyoon, ug magmakontento sa presenteng mga butang, nga masaligon sa tabang ni Jehova
- Sundogon ang pagtuo niadtong mga nagapanguna, ug likayan nga madani sa langyaw o lahi nga mga pagtulon-an
- Magmaandam sa pag-antos sa pakaulaw sama sa gibuhat ni Kristo; magtanyag kanunay sa Diyos ug halad sa pagdayeg pinaagi kaniya
- Magmasinugtanon sa mga nagapanguna

aghat ug pagdumot batok sa mga sumusunod ni Kristo. Ang ilang determinasyon sa pagpakig-away sa Kristiyanidad ginamit ang tanang pamaagi gipakita pinaagi sa ilang mga buhat, sumala sa girekord sa Buhat 22:22; 23:12-15, 23, 24; 24:1-4; 25:1-3. Sila ug ang ilang mga tigpaluyo kanunayng nanghasi sa mga Kristohanon, nga dayag nakiglantugi aron bungkagon ang ilang pagkamaunongon kang Kristo. Ilang giatake ang Kristiyanidad ginamit ang giisip sa usa ka Hudiyo nga daw lig-ong pangatarongan, nga lisod tubagon.

Niadtong panahona ang Judaismo daghan ug ikatanyag pinaagig makita, materyal nga mga butang ug panggawas nga hulagway. Ang mga Hudiyo lagmit moingon nga kining mga butanga nagpamatuod nga ang Judaismo maoy labaw ug ang Kristiyanidad maoy kabuangan. Gani, sila miingon kang Jesus nga ang amahan sa ilang nasod mao si *Abraham,* kang kinsa gihatag ang mga saad. (Ju 8:33, 39) Si *Moises,* kang kinsa ang Diyos namulong nga "baba sa baba," maoy bantogang alagad ug manalagna sa Diyos. (Num 12:7, 8) Ang mga Hudiyo nagbaton sa *Balaod* ug sa mga pulong sa *mga manalagna* sukad sa sinugdan. 'Dili ba ang *pagkakaraan* mismo niini nagpalig-on nga ang Judaismo mao ang tinuod nga relihiyon?' basin sila mangutana. Sa pag-inagurar sa pakigsaad sa Balaod, ang Diyos namulong pinaagi sa *mga manulonda;* gani, ang Balaod gihatag pinaagi sa mga manulonda pinaagi sa kamot sa tigpataliwala nga si Moises. (Buh 7:53; Gal 3:19) Niini nga okasyon ang Diyos mihatag ug makalilisang nga pagpasundayag sa *gahom* pinaagi sa pag-uyog sa Bukid sa Sinai; ang lanog nga tingog sa budyong, aso, dalugdog, ug kilat miduyog sa mahimayaong pasundayag.—Ex 19:16-19; 20:18; Heb 12:18-21.

Gawas pa niining tanang butang sa kakaraanan, anaa ang halangdong *templo* lakip ang gihimo ni Jehova nga kahikayan sa *pagkasaserdote.* Ang mga saserdote nagdumala didto sa templo, nga nag-atiman sa daghang *halad* adlaw-adlaw. Lakip niining mga butanga anaa ang mahalon nga *mga besti sa mga saserdote* ug ang kahalangdon sa *mga pagalagad* nga gihimo didto sa templo. 'Wala ba magsugo si Jehova nga ang mga halad alang sa sala dad-on ngadto sa sangtuwaryo, ug wala ba ang *hataas nga saserdote,* ang kaliwat sa igsoon ni Moises nga si *Aaron,* mosulod sa *Labing Balaan* sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala uban ang halad alang sa mga sala sa tibuok nasod? Niini nga okasyon, wala ba siya moduol ingong hawas ngadto mismo sa *presensiya sa Diyos?,'* basin mangatarongan ang mga Hudiyo. (Lev 16) 'Dugang pa, wala ba panagiyaha sa mga Hudiyo ang *gingharian,* uban sa usa (ang Mesiyas, kinsa moabot sa ulahi, sumala sa ilang giingon) nga molingkod sa trono didto sa *Jerusalem* aron sa pagmando?'

Kon ang sulat ngadto sa mga Hebreohanon gisulat aron sa pagsangkap sa mga Kristohanon sa pagtubag sa mga pagtutol nga gibangon mismo sa mga Hudiyo, nan kadtong mga kaaway sa Kristiyanidad nakiglantugi sa ingon niini: 'Unsay ikapunting niining bag-ong "erehes nga pagtuo" ingong ebidensiya sa pagkatinuod niini ug sa pag-uyon sa Diyos? Hain ang ilang templo, ug hain ang ilang pagkasaserdote? Gani, hain ang ilang pangulo? Siya ba tinamod taliwala sa mga pangulo sa nasod sa panahon sa iyang pagkinabuhi—kining Jesus, nga usa ka Galileanhon, anak sa panday, nga walay rabbinikong edukasyon? Ug wala ba siya mamatay sa usa ka makauulaw nga kamatayon? Hain ang iyang gingharian? Ug kinsa ba ang iyang mga apostoles ug mga sumusunod? Sila mga mangingisda ug mga maniningil ug buhis lamang. Dugang pa, sagad kinsa ang nadani sa Kristiyanidad? Ang kabos ug ubos nga mga tawo sa yuta ug, ang mas grabe pa, gidawat ang dili-tinuli nga mga Hentil, nga dili iya sa binhi ni Abraham. Nganong ang si bisan kinsa mosalig man niining Jesus, kinsa gipatay ingong usa ka tigpasipala ug mag-aalsa batok sa pamunoan? Nganong mamati sa iyang mga tinun-an, nga mga tawong dili edukado ug ordinaryo?'—Buh 4:13.

Pagkalabaw sa Kristohanong sistema. Ang pipila sa dili-hamtong nga mga Kristohanon lagmit wala magpakabana sa ilang kaluwasan pinaagi kang Kristo. (Heb 2:1-4) O lagmit nga sila naimpluwensiyahan sa dili-magtutuong mga Hudiyo nga naglibot kanila. Sa pagtabang kanila pinaagig batid nga argumento, nga naggamit sa Hebreohanong Kasulatan nga niana misalig ang mga Hudiyo, ang apostol nagpakita nga labaw gayod ang Kristohanong sistema sa mga butang ug ang pagkasaserdote ug pagkahari ni Jesu-Kristo. Iyang gipakita sa Kasulatan nga si Jesu-Kristo mao ang *Anak* sa Diyos, labaw kay sa *mga manulonda* (1:4-6), kang *Abraham* (7:1-7), kang *Moises* (3:1-6), ug labaw kay sa *mga manalagna* (1:1, 2). Gani, si Kristo mao ang gitudlo nga manununod sa tanang butang, gipurongpurongan sa himaya ug dungog ug gitudlo ibabaw sa mga buhat sa mga kamot ni Jehova. —1:2; 2:7-9.

Kon bahin sa pagkasaserdote, ang pagkasaserdote ni Kristo mas labaw kaayo kay sa pagkasaserdote ni Aaron sa tribo ni Levi. Kini nag-agad, dili sa panulondon gikan sa makasasalang unod, kondili sa usa ka panumpa sa Diyos. (Heb 6:13-20; 7:5-17, 20-28) Apan, ngano nga nag-antos siya sa maong mga kalisod ug namatay sa usa ka masakit nga kamatayon? Kini gitagna ingong hinungdanon alang sa kaluwasan sa katawhan ug aron siya mahimong

takos ingong Hataas nga Saserdote ug ang usa nga kaniya ipasakop sa Diyos ang tanang butang. (2:8-10; 9:27, 28; itandi ang Isa 53:12.) Siya kinahanglan nga mahimong dugo ug unod ug mamatay aron mapagawas ang tanan niadtong kinsa tungod sa kahadlok sa kamatayon nahimong ulipon. Pinaagi sa iyang kamatayon iyang mawagtang ang Yawa, usa ka butang nga dili mahimo sa tawhanong saserdote. (Heb 2:14-16) Siya, kay nakaantos sa ingon, maoy usa ka Hataas nga Saserdote nga makasimpatiya sa atong mga kaluyahon ug makatabang kanato, sanglit siya nasulayan sa tanang paagi.—2:17, 18; 4:15.

Dugang pa, nangatarongan ang apostol, kini nga Hataas nga Saserdote "nakalatas sa mga langit" ug miatubang sa presensiya mismo sa Diyos, dili lamang sa usa ka yutan-ong tolda o tinukod nga maoy hulagway lamang sa langitnong mga butang. (Heb 4:14; 8:1; 9:9, 10, 24) Siya kinahanglang moatubang kausa lamang uban sa iyang hingpit, putli nga halad, dili kay sublisubli. (7:26-28; 9:25-28) Wala siyay mga manununod, sama sa Aaronikong mga saserdote, apan buhi sa walay kataposan aron bug-os nga makaluwas niadtong kinsa iyang gialagaran. (7:15-17, 23-25) Si Kristo maoy Tigpataliwala sa mas maayong pakigsaad nga gitagna pinaagi ni Jeremias, nga ilalom niini ang mga sala mapasaylo ug ang mga tanlag mahinloan, mga butang nga dili gayod mahimo sa Balaod. Ang Napulo ka Pulong, ang paninugdang mga balaod sa pakigsaad sa Balaod, gisulat diha sa bato; ang balaod sa bag-ong pakigsaad, gisulat diha sa mga kasingkasing. Kining matagnaong pulong ni Jehova pinaagi ni Jeremias naghimo sa pakigsaad sa Balaod nga karaan na, nga hapit nang mahanaw.—8:6-13; Jer 31:31-34; Deu 4:13; 10:4.

Tinuod, ingon sa padayong gisaysay sa magsusulat sa Mga Hebreohanon, ang katingalahang pagpasundayag sa gahom gipakita didto sa Sinai, nga nagpakitang giuyonan sa Diyos ang pakigsaad sa Balaod. Apan mas kusganong nagpamatuod ang Diyos panahon sa inagurasyon sa bag-ong pakigsaad pinaagig mga ilhanan, mga tilimad-on, ug gamhanang mga buhat, uban sa pagpaambit sa balaang espiritu ngadto sa tanang membro sa nagkatigom nga kongregasyon. (Heb 2:2-4; itandi ang Buh 2:1-4.) Ug kon mahitungod sa Pagkahari ni Kristo, ang iyang trono atua sa mga langit mismo, mas hataas pa gayod kay sa nianang sa mga hari sa linya ni David nga milingkod diha sa trono sa yutan-ong Jerusalem. (Heb 1:9) Ang Diyos mao ang patukoranan sa trono ni Kristo, ug ang iyang Gingharian dili matay-og, dili sama sa gingharian sa Jerusalem nga napukan niadtong 607 W.K.P. (1:8; 12:28) Dugang pa, gitigom sa Diyos ang iyang katawhan atubangan sa usa ka dapit diin ilang masaksihan ang mas katingalahang mga butang kay sa milagrosong pasundayag didto sa Bukid sa Sinai. Iyang gipahinabo nga ang dinihogang mga Kristohanon makaduol sa langitnong Bukid sa Zion, ug iyang pagauyogon dili lamang ang yuta kondili ang langit usab.—12:18-27.

Ang sulat ngadto sa mga Hebreohanon bililhon kaayo sa mga Kristohanon. Kon wala kini, daghang katinuoran mahitungod kang Kristo ingon sa gilandongan sa Balaod ang dili mahimong tin-aw. Panaglitan, nahibaloan sa mga Hudiyo sukad pa sa sinugdan gikan sa Hebreohanong Kasulatan nga sa dihang ang ilang hataas nga saserdote mosulod ngadto sa Labing Balaan nga lawak sa sangtuwaryo alang kanila, siya naghawas kanila atubangan ni Jehova. Apan wala gayod nila hisabti kini nga katinuoran: Moabot ang panahon nga ang tinuod nga Hataas nga Saserdote moatubang didto sa mga langit sa presensiya mismo ni Jehova! Ug sa dihang basahon nato ang Hebreohanong Kasulatan, unsaon nato pagkasayod sa kahinungdanon sa asoy sa pagpakigkita ni Abraham kang Melquisedek, o sa pagsabot pag-ayo kon unsay gihulagwayan niini nga hari ug saserdote? Siyempre, kini maoy duha lamang ka pananglitan sa daghang katinuoran nga atong mahanduraw pinaagi sa pagbasa niini nga sulat.

Ang pagtuo nga giawhag sa maong sulat nga angayng ugmaron motabang sa mga Kristohanon nga huptan ang ilang paglaom pinaagi sa "dayag nga pagpasundayag sa mga katinuoran bisan tuod wala makita." (Heb 11:1) Sa panahon nga daghang tawo ang nagsalig sa mga butang sa kakaraanan, sa materyal nga bahandi ug gahom sa mga organisasyon, sa kahalangdon sa mga rituwal ug mga seremonyas, ug naglaom sa kaalam niini nga kalibotan imbes nga sa Diyos, ang inspirado sa Diyos nga sulat ngadto sa mga Hebreohanon sa dalayegong paagi makatabang sa paghimo sa tawo sa Diyos nga "takos gayod, bug-os nga masinangkapan alang sa tanang maayong buhat."—2Ti 3:16, 17.

Magsusulat, Panahon ug Dapit sa Pagsulat. Sagad nga gipasidunggan si apostol Pablo ingong maoy magsusulat sa sulat ngadto sa mga Hebreohanon. Gidawat kini sa unang mga magsusulat ingong usa ka sulat ni Pablo. Ang Chester Beatty Papyrus Num. 2 (P^{46}) (sa mga 200 K.P.) naundan sa Mga Hebreohanon nga lakip sa siyam ka sulat ni Pablo, ug ang Mga Hebreohanon gitala nga lakip sa "napulog-upat ka sulat ni Pablo nga apostol" diha sa "The Canon of Athanasius," sa ikaupat nga siglo K.P.

Ang magsusulat sa Mga Hebreohanon wala magpaila sa iyang ngalan. Bisan tuod ang iyang ngalan makaplagan diha sa tanan niyang ubang

mga sulat, ang wala paghisgot sa ngalan sa magsusulat niini wala magpasabot nga si Pablo dili mao ang nagsulat niini. Ang pangsulod nga ebidensiya diha sa sulat kusganong nagpaila kang Pablo ingong maoy magsusulat niini ug nagpunting sa Italya, lagmit sa Roma, ingong dapit nga gisulatan niini. (Heb 13:24) Didto sa Roma, dayag sa mga tuig 59 hangtod sa 61 K.P., nga unang nabilanggo si Pablo. Si Timoteo kauban ni Pablo didto sa Roma, nga gihisgotan diha sa mga sulat sa apostol ngadto sa mga taga-Filipos, sa mga taga-Colosas, ug kang Filemon, nga gisulat gikan sa Roma panahon sa maong pagkabilanggo. (Flp 1:1; 2:19; Col 1:1, 2; Flm 1) Kini nga kahimtang mohaom sa giingon sa Hebreohanon 13:23 bahin sa pagbuhi kang Timoteo gikan sa bilanggoan ug sa tinguha sa magsusulat nga moduaw dayon sa Jerusalem.

Gisulat kini sa wala pa malaglag ang Jerusalem niadtong 70 K.P., kay ang templo sa Jerusalem nagbarog pa, diin ang mga pag-alagad gihimo didto, ingon sa makita sa argumento diha sa sulat. Ug pinasukad sa giingon ni Pablo bahin sa pagbuhi kang Timoteo, makataronganong ikaingon nga ang panahon sa pagsulat maoy mga siyam ka tuig nga mas sayo pa, nga mao, sa 61 K.P., sa dihang gituohan nga si Pablo mismo gibuhian gikan sa iyang unang pagkabilanggo.—Heb 13:23.

HEBREOHANONG KASULATAN. Ang 39 ka inspirado sa Diyos nga mga basahon gikan sa Genesis hangtod sa Malaquias, sumala sa kasagarang paghan-ay niini karong adlawa, maoy naglangkob sa dakong bahin sa Bibliya.

Ang mga basahon sa Hebreohanong Kasulatan ingon sa makita sa kadaghanang mga bersiyon sa Bibliya mahimong bahinon sa tulo ka seksiyon: (1) *Makasaysayanhon,* Genesis hangtod sa Ester, 17 ka basahon; (2) *Balaknon,* Job hangtod sa Awit ni Solomon, 5 ka basahon; (3) *Matagnaon,* Isaias hangtod sa Malaquias, 17 ka basahon. Kini nga mga pagbahin maoy pangkatibuk-an, sanglit ang makasaysayanhong seksiyon naundan ug balaknong mga bahin (Gen 2:23; 4:23, 24; 9:25-27; Ex 15:1-19, 21; Huk 5) ingon man usab matagnaon (Gen 3:15; 22:15-18; 2Sa 7:11-16); ang balaknong seksiyon naundan ug makasaysayanhong impormasyon (Job 1:1–2:13; 42:7-17) ingon man usab matagnaon (Sal 2:1-9; 110:1-7); ug diha sa matagnaong seksiyon makita ang makasaysayanhong impormasyon ug balaknong sinulat (Isa 7:1, 2; Jer 37:11–39:14; 40:7–43:7; Lam 1:1–5:22).

Tungod kay ang pipila niining 39 ka basahon giusa ug gibag-o paghan-ay, ang mga Hudiyo aduna lamay 24 o 22 ka basahon ug, sumala sa ilang tradisyonal nga kanon, kini nahan-ay ingon sa mosunod: Una, ang *Balaod* (Heb., *Toh·rah′*), gitawag usab nga Pentateuko, nga gilangkoban sa (1) Genesis, (2) Exodo, (3) Levitico, (4) Numeros, ug (5) Deuteronomio. (Tan-awa ang PENTATEUKO.) Ikaduha, ang *Mga Manalagna* (Heb., *Nevi·'im′*), nga gibahin ingong "Unang mga Manalagna," (6) Josue, (7) Mga Maghuhukom, (8) Samuel (Una ug Ikaduha gitapo ingong usa ka basahon), (9) Mga Hari (Una ug Ikaduha ingong usa ka basahon), ug "Ulahing mga Manalagna," nga gibahin usab ingong ang "Dagko" nga mga Manalagna, (10) Isaias, (11) Jeremias, ug (12) Ezequiel, ug ang (13) Napulog-duha ka "Gagmay" nga mga Manalagna (usa ka basahon nga gilangkoban sa Oseas, Joel, Amos, Abdias, Jonas, Miqueas, Nahum, Habacuc, Sofonias, Haggeo, Zacarias, ug Malaquias). Ang ikatulong seksiyon gitawag ug *Balaang mga Sinulat* (Hagiographa o, sa Hebreohanon, *Kethu·vim′*), sugod sa (14) Mga Salmo, (15) Mga Proverbio, ug (16) Job; dayon ang "Lima ka Megilloth" o lima ka lainlaing linukot nga basahon, nga mao (17) Ang Awit ni Solomon, (18) Ruth, (19) Lamentaciones, (20) Ecclesiastes, ug (21) Ester, nga gisundan sa (22) Daniel, (23) Esdras-Nehemias (giusa), ug (24) Mga Cronicas (Una ug Ikaduha gitapo ingong usa ka basahon). Ang basahon ni Ruth usahay gisumpay sa Mga Maghuhukom, ug ang Lamentaciones gisumpay sa Jeremias, sa ingon nahimong 22 ka basahon, nga sa katibukan maoy katumbas sa gidaghanon sa mga letra sa Hebreohanong alpabeto, bisan tuod nga kini dili mao ang kasagarang han-ay sa Hebreohanong mga Bibliya karong adlawa.

Dili tanan sa unang mga katalogo ang naghan-ay sa mga basahon sa Hebreohanong Kasulatan sumala niini nga pagkahan-ay. Tungod kini kay sa maong panahon ang matag basahon maoy tinagsa ka linukot nga basahon. Sa pag-ilustrar: Diha sa Babilonyanhong Talmud (*Bava Batra* 14*b*), kini giingon: "Ang among mga Rabbi nagtudlo: Ang pagkahan-ay sa Mga Manalagna maoy ingon niini, Josue, Mga Maghuhukom, Samuel, Mga Hari, Jeremias, Ezequiel, Isaias, ug ang Napulog-duha ka Gagmay nga mga Manalagna." (Gihubad ni M. Simon ug I. Slotki) Lagmit kini ang hinungdan kon nganong ang Jeremias nauna sa Isaias diha sa daghang Hebreohanong mga manuskrito nga gisulat sa Alemanya ug Pransiya.

Ang mga Magsusulat. Ang tibuok Hebreohanong Kasulatan gisulat ug gihipos sa mga Hudiyo, nga mga sakop sa nasod nga 'gipiyalan sa sagradong mga pahayag sa Diyos.' (Rom 3:1, 2) Ug, sa dakong bahin, kining una-Kristohanong Kasulatan gisulat diha sa Hebreohanon, nga may gamay nga mga bahin sa Aramaiko ingon sa mosunod: Genesis 31:47; Esdras 4:8 hangtod sa 6:18 ug 7:12-26; Jeremias 10:11; Daniel 2:4b hangtod sa 7:28. Ang Aramaikong mga pulong makaplagan usab sa Job,

sa pipila ka Salmo, sa Awit ni Solomon, Jonas, Ester, ug diha sa Hebreohanong mga bahin sa Daniel. May makaplagan usab nga mga pulong nga Aramaiko diha sa basahon ni Ezequiel.

Gisulat ug gihipos ni Moises ang unang lima ka basahon sa Bibliya, ug siya gisundan sa labing menos 31 ka uban pang mga magsusulat ug mga tighipos lakip kang Josue, Samuel, David, Solomon, Isaias, Jeremias, Ezequiel, Daniel, Esdras, ug Nehemias. Sila nabuhi sa yugto nga kapin sa 1,100 ka tuig, sukad sa ika-16 hangtod sa ika-5 nga siglo W.K.P., ug may lainlain nga mga trabaho, sama sa magbalantay sa mga hayop, magkokopya, gobernador, hari, manalagna, ug saserdote.

Ang pipila sa mga magsusulat sa Bibliya maoy mga saksing-nakakita sa mga panghitabo nga ilang gitala; si Moises misulat sa iyang mga kasinatian atubangan kang Paraon. (Ex 5:1–12:32) Ilang gihipos ang pipila ka makasaysayanhong mga impormasyon gikan sa nangaging mga rekord pinaagi sa makugihong panukiduki, sama sa dihang gihipos ang mga talaan sa kagikan. (1Cr 1-9) Apan daghang butang, sama sa kahibalo mahitungod sa panagkatigom sa mga panon sa mga manulonda didto sa langit ug sa mga pinadayag maylabot sa pagpanagna, maoy mga butang nga dili matugkad sa tawhanong kahibalo ug mahibaloan lamang pinaagi sa direktang pag-inspirar sa Diyos. Kini ug ang hingpit nga pagkahiusa sa tibuok Kasulatan, bisan tuod maoy linangkob nga sinulat sa daghang magsusulat nga nagkadaiya ug mga kagikan sulod sa taas nga yugto sa panahon, nagpamatuod ug nagpasundayag nga ang mga magsusulat sa Bibliya sa pagkatinuod "nagsulti gikan sa Diyos samtang sila giagak sa balaang espiritu."—2Pe 1:21.

Ang Kanon sa Hebreohanong Kasulatan. Ang mga basahon sa Hebreohanong Kasulatan diha sa atong mga Bibliya karon wala han-aya sumala sa pagkasunodsunod sa pagsulat niini kaniadto. Si Joel, Amos, ug Jonas nabuhi mga duha ka siglo o kapin pa sa wala pa si Jeremias, Ezequiel, ug Daniel. Ni ang mga ngalan sa basahon kanunayng nagpaila sa magsusulat niini. Pananglitan, ang basahon ni Job dayag nga gisulat ni Moises; ang basahon ni Ruth, gisulat ni Samuel. Ang mga detalye bahin sa indibiduwal nga mga basahon, kon kanus-a ug kinsa ang nagsulat sa matag usa niini, gipakita sa "Listahan sa mga Basahon sa Bibliya Sumala sa Pagkahuman sa Pagsulat Niini" diha sa artikulo nga BIBLIYA. Tan-awa ang mga artikulo sa indibiduwal nga mga basahon alang sa mga kaundan, kabililhon ug kahinungdanon, pamatuod sa pagkatinuod, ug uban pang impormasyon.

Ang kanon sa Hebreohanong Kasulatan naestablisar na pag-ayo sa dihang si Jesu-Kristo dinhi sa yuta, ingon sa gipamatud-an sa iyang mga pahayag nga gitala diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan. Pananglitan, iyang gihisgotan ang pagkabahin niini sa tulo ka seksiyon sa dihang siya misulti bahin sa "tanang butang nga nahisulat diha sa *balaod* ni Moises ug sa *mga Manalagna* ug sa *mga Salmo."* (Luc 24:44) Ang iyang mga sumusunod misulat o misulti bahin sa "publikong pagbasa sa Balaod ug sa mga Manalagna," "sa Kasulatan," "sa balaod ni Moises ug ingon man sa mga Manalagna," "sa balaang Kasulatan," ug "sa balaang mga sinulat."—Buh 13:15; 18:24; 28:23; Rom 1:2; 2Ti 3:15; tan-awa ang KANON.

Makaiikag usab ang kamatuoran nga walay Apokripal nga mga sinulat nga gilakip sa Hebreohanong kanon. Sukad sa mga adlaw ni Esdras ug Malaquias, sa ikalimang siglo W.K.P., ang nakompleto nga kanon sa Hebreohanong Kasulatan gibantayan ug gipanalipdan aron dili makasal-ot ang bisan unsang sinulat nga kaduhaduhaan. (Tan-awa ang APOKRIPA.) Mainampingon kaayo ang mga magkokopya sa manuskrito nga gitawag ug Sopherim, kinsa sa ulahi gipulihan sa mga Masorete.

Sa sinugdan ang Hebreohanong Kasulatan gisulat nga walay mga bokales o puntuwasyon, ug wala pa mabahin sa kapitulo ug bersikulo sama karon. Sa ikaduhang katunga sa unang milenyo K.P. ang mga Masorete, nga mainampingon usab kaayo nga mga magkokopya sa Bibliya, naghimog usa ka sistema sa mga marka para sa bokales ug mga aksento ingong tabang sa pagbasa ug sa paglitok.

Ang Pagpreserbar ug ang Pagpasa sa Kaundan Niini. Ang Hudiyong Sopherim (mga eskriba), bisan tuod maampingon aron malikayan ang mga sayop diha sa pagkopya, mihimog pipila ka kausaban, o mga pagtul-id, diha sa teksto diin, sa ilang opinyon, ang orihinal nga teksto daw nagpakitag kawalay pagtahod sa Diyos o sa iyang mga hawas. Sa kapin sa 140 ka higayon ang Hudiyong mga eskriba nag-usab sa Tetragrammaton (ang mga konsonante nga katumbas sa ngalang Jehova) aron kini basahon nga "Soberanong Ginoo" o "Diyos."—Tan-awa ang apendise sa *Rbi8,* pp. 1562, 1569.

Wala nay orihinal nga mga sinulat sa Hebreohanong Kasulatan ang naglungtad pa karong adlawa, apan adunay lagmit 6,000 ka sinulat-sa-kamot nga mga kopya nga naundan sa tanan o bahin sa Hebreohanong Kasulatan. Ang Nash Papyrus, nga naundan sa gagmayng mga bahin sa Deuteronomio, ug ang daghan sa Linukot nga mga Basahon sa Patayng Dagat gikopya sa wala pa ang atong Komong Panahon. Gawas pa sa mga kopya sa Kasulatan diha sa Hebreohanon, daghang bersiyon sa Kasulatan sa wala pa ang mga Kristohanon ang gihimo, sa katibuk-an o sa bahin, diha sa daghang pinulongan. Ang unang aktuwal nga hubad mao ang

Gregong *Septuagint,* nga gisugdan niadtong mga 280 W.K.P. Ang Latin nga *Vulgate* ni Jerome naundan usab sa unang hubad sa Hebreohanong Kasulatan. Ang *Bag-ong Kalibotang Hubad* sa Hebreohanong Kasulatan gipasukad sa ikapito, ikawalo, ug ikasiyam nga mga edisyon sa *Biblia Hebraica* ni Rudolf Kittel, nga mao ang pinatik nga edisyon sa Codex Leningrad B 19A, ang kinaunahang kompleto nga manuskrito sa Hebreohanong Kasulatan.

Ang mga kritiko sa Bibliya naningkamot pagayo sa pagbalewala sa Hebreohanong Kasulatan, nga nagtawag niini ingong palsipikado o ingong sugilambong lamang nga walay makasaysayanhong katinuoran. Ang usa sa mga pag-atake mao ang pag-utingkay sa lainlaing mga basahon sa Bibliya aron pamatud-an nga kini gisulat sa nagkalainlaing mga kamot, nga maorag ang usa ka tawo dili makahimo sa pagsulat ug kapin pa sa usa lamang ka estilo. Ang maong argumento dili gayod makataronganon, sanglit ang mga tawo nga nagsulat ug balak makasulat man usab ug prosa, ug ang nagsulat ug prosa makasulat man usab ug balak. Ang usa ka abogado nga naghimog usa ka legal nga dokumento sayon ra ug dali rang makausab sa iyang estilo sa dihang mag-asoy ug kaugalingong kasinatian. Sa dihang ang mga kritiko moingon nga ang pipila ka bersikulo, nga ilang gitawag ug "J" ug nga diha niana makaplagan ang ngalang Jehova, gisulat sa mga tawo nga lahi sa mga magsusulat sa mga bersikulo diin ang titulong "Diyos" (Heb., *'Elo·him'*) makita, ug nga ilang gitawag nga "E," sila nagpakitag mabaw nga pangatarongan.

Sa pagpunting bahin sa pagkasayop sa panangkon sa mga kritiko, si K. A. Kitchen, sa Unibersidad sa Liverpool, nag-ingon: "Bisan diin sa Karaang Sidlakan wala gayoy tinong nahibaloan nga susama sa komplikadong kasaysayan sa Hebreohanong literatura nga gilangkoban sa tipiktipik nga mga sinulat ug tinapo nga mga teksto (o may sukdanan nga sama niini) sumala sa teoriya nga pinasukad sa mga dokumento. Ug sa kasukwahi, ang bisan unsang pagsulay nga iaplikar ang sukdanan sa mga teorista ginamit ang mga dokumento nganha sa ilado nang mga sinulat sa Karaang Sidlakan apan may samang kinaiyahan sa katitikan tataw nga dili makataronganon."—*Ancient Orient and Old Testament,* 1968, p. 115.

Ang Kahinungdanon. Ang Hebreohanong Kasulatan hinungdanon kaayo, sanglit kon wala ang kodigo sa balaod, kasaysayan, ug mga tagna niini, daghan diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan ang kaduhaduhaan ang kahulogan. (Luc 24:27, 44) "Kay ang tanang butang nga gisulat kanhi gisulat alang sa pagtudlo kanato." "Karon kining mga butanga nahitabo kanila ingong mga panigingnan, ug kini gisulat ingong pasidaan kanato nga naabtan sa mga kataposan sa mga sistema sa mga butang." (Rom 15:4; 1Co 10:11) Busa, ang Kristohanong mga magsusulat sa Bibliya sublisubli nga nagkutlo ug naghisgot sa kanhing mga sinulat sa Bibliya, sa ingon nagpatunhay ug nagpalapad sa daghang tema ug mga saad nga gipahayag diha sa Hebreohanong Kasulatan. Diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan, ang *Bag-ong Kalibotang Hubad* nagpresentar ug 320 ka teksto nga direktang gikutlo gikan sa Hebreohanong Kasulatan. Sumala sa talaan nga gipatik ni Westcott ug Hort, ang katibuk-ang gidaghanon sa mga kinutlo ug mga paghisgot maoy mga 890.

Kon wala ang Hebreohanong Kasulatan kita makulangan ug daghang detalye bahin sa sinugdanan sa tawo, sa hinungdan sa kamatayon, ug sa Edenikong saad nga ang ulo sa Halas pagadugmokon sa binhi sa babaye. Kon wala ang Hebreohanong Kasulatan dili nato mahibaloan ang daghang detalye bahin sa mga butang sama sa Lunop sa adlaw ni Noe, kon nganong sagrado ang dugo, sa pakigsaad sa Diyos uban kang Abraham, kon sa unsang paagi si Jehova nakig-away alang sa iyang gipakigsaaran nga katawhan, ug sa kasaysayan sa mahulagwayon nga teokratikanhong gingharian.

HEBRON.

1. Apong lalaki ni Levi ug anak ni Kohat; katigulangan sa "mga anak nga lalaki ni Hebron" o sa mga Hebronhon.—Ex 6:16, 18; Num 3:19, 27; 26:58; 1Cr 6:2, 18; 15:4, 9; 23:12, 19; 26:30-32.

2. Ang anak nga lalaki ni Maresah ug amahan ni Kore, Tapua, Rekem, ug Sema; usa ka kaliwat ni Caleb sa tribo ni Juda.—1Cr 2:42, 43.

3. [Dapit sa Pakigkombuya]. Usa ka karaang siyudad sa bukirong rehiyon sa Juda nga gitukod pito ka tuig una pa ang Zoan sa Ehipto. (Num 13:22) Ang Hebron nahimutang mga 30 km (19 mi) sa HHK sa Jerusalem ug nag-umbaw nga 900 m (3,000 p) ibabaw sa lebel sa dagat. Nailhan kini ingong usa sa labing karaang mga dapit nga gipuy-an pa gihapon didto sa Tungang Sidlakan. Ang karaang ngalan sa Hebron nga "Kiriat-arba" (Lungsod ni Arba) lagmit naggikan sa Anakim nga magtutukod niini nga si Arba. (Gen 23:2; Jos 14:15) Ang siyudad ug ang kasikbit nga mga bungtod niini dugay nang nabantog sa ilang mga parasan, granada, igos, olibo, *apricot,* mansanas, ug mga nuwes. Kay daghan ug mga tubod ug mga atabay, ang Hebron gipalibotan sa nanganawkanaw nga berdeng katanoman.

Ang mga patriarkang si Abraham, Isaac, ug Jacob migugol ug pipila ka panahon sa ilang pagpuyo ingong langyaw didto sa Hebron. (Gen 13:18; 35:27; 37:13, 14) Si Sara namatay didto ug gilubong sa usa

ka langob sa kasikbit nga dapit sa Makpela. Kini nga langob, lakip ang palibot nga yuta nga gipalit ni Abraham gikan sa Hitihanon nga si Epron, nahimong lubnganan sa pamilya, diin si Abraham, Isaac, Rebeca, Lea, ug Jacob gilubong usab.—Gen 23:2-20; 49:29-33; 50:13.

Niadtong panahon nga si Moises nagpadalag 12 ka espiya ngadto sa Yutang Saad, ang samag higante nga mga kaliwat ni Anak nagpuyo sa Hebron. (Num 13:22, 28, 33) Mga 40 ka tuig sa ulahi, si Hoham nga hari sa Hebron miduyog sa upat pa ka hari sa pagpakiggubat sa Gabaon, usa ka siyudad nga nakigdait kang Josue. Ang mga Israelinhon misanong sa pagpakitabang sa Gabaon ug, uban sa tabang ni Jehova, nagpildi sa mga kasundalohan sa lima ka hari nga misulong batok sa Gabaon. Human niadto kining lima ka hari, nga nagtago sulod sa usa ka langob, gipatay ug ang ilang patayng mga lawas gibitay diha sa mga estaka hangtod sa kahaponon.—Jos 10:1-27.

Samtang nagpadayon ang pagpakiggubat sa Israel didto sa habagatang bahin sa Canaan, ang mga molupyo sa Hebron, lakip ang ilang hari (lagmit ang manununod ni Hoham), gitugyan sa kalaglagan. (Jos 10:36, 37) Apan, bisan pag ang mga Israelinhon nga ubos ni Josue nakabuntog sa mga Canaanhon, mopatim-aw nga wala dayon sila makatukod ug mga garison aron padayong makontrolar ang mga dapit nga ilang nasakop. Dayag nga samtang ang Israel nakiggubat sa ubang dapit, ang mga Anakim mipuyo pag-usab sa Hebron, nga tungod niana kinahanglang ilogon ni Caleb (o sa mga anak sa Juda ubos sa pagpangulo ni Caleb) ang maong siyudad gikan sa ilang pagkontrolar human niadto. (Jos 11:21-23; 14:12-15; 15:13, 14; Huk 1:10) Sa sinugdan kini gipahat ngadto kang Caleb sa tribo ni Juda, ug sa ulahi ang Hebron gihatagag sagradong posisyon ingong usa ka siyudad nga dalangpanan. Nagsilbi usab kini nga usa ka siyudad sa mga saserdote. Apan, "ang yuta sa siyudad [Hebron]" ug ang mga balangay niini maoy panulondon ni Caleb.—Jos 14:13, 14; 20:7; 21:9-13.

Didto sa Hebron, mga upat ka tuig sa ulahi, ang mga tawo sa Juda nagdihog kang David ingong hari. Siya naghari gikan didto sulod sa pito ka tuig ug tunga, nga sa maong panahon siya nanganak ug unom ka anak nga lalaki, si Amnon, Kileab (Daniel), Absalom, Adonias, Sepatias, ug Itream. (2Sa 2:1-4, 11; 3:2-5; 1Cr 3:1-4) Una pa niana, ang mga molupyo sa Hebron lagmit nga mitabang kang David sa dihang gigukod siya ni Haring Saul. (1Sa 30:26, 31) Sa naghinapos ang paghari ni David didto sa Hebron, si Abner, ang pangunang tigpaluyo sa karibal nga hari nga si Is-boset nga anak nga lalaki ni Saul (2Sa 2:8, 9), mitalikod dapig kang David. Sa dihang nahibalik gikan sa usa ka pagsulong ug sa pagkasayod nga si David nagpalakaw kang Abner diha sa pakigdait, si Joab nagsugo ug mga mensahero sa pagpabalik kang Abner ug dayon personal nga nagpatay kaniya didto sa Hebron, diin si Abner human niadto gilubong. (2Sa 3:12-27, 32) Sa ulahi, si Rekab ug Baana nagbuno kang Isboset ug, kay nagdahom nga makadawat ug ganti, nagdala sa iyang ulo ngadto kang David didto sa Hebron, apan gisugo ni David nga sila patyon tungod sa ilang daotang gibuhat. (2Sa 4:5-12) Human niadto, si David gidihogan ingong hari sa tibuok Israel, ug iyang gibalhin ang iyang kaulohan gikan sa Hebron ngadto sa Jerusalem.—2Sa 5:1-9.

Pipila ka tuig sa ulahi, ang anak nga lalaki ni David nga si Absalom mibalik sa Hebron ug iyang gisulayan ang pag-ilog sa pagkahari sa iyang amahan apan siya wala molampos. (2Sa 15:7-10) Lagmit nga tu-

Ingon niini ang makita diha sa dalan sa Hebron, nga kanhi usa sa karaang mga siyudad nga dalangpanan sa Israel

ngod sa pagkahinungdanon sa Hebron diha sa kasaysayan ingong kaulohan kanhi sa Juda, ug tungod kay mao kini ang siyudad nga iyang natawhan, gipili ni Absalom kining siyudara diin adto siya manukad sa iyang lakang sa pag-ilog sa trono. Sa ulahi, ang apong lalaki ni David, si Haring Rehoboam, nagtukod pag-usab sa Hebron. (2Cr 11:5-10) Human laglaga sa mga Babilonyanhon ang Juda ug human mamauli ang Hudiyong mga destiyero, ang pipila sa napasig-uling mga Hudiyo mipuyo sa Hebron (Kiriat-arba).—Neh 11:25.

HEBRONHON [Kang (Iya ni) Hebron]. Usa ka Levihanong banay nga naggikan sa anak nga lalaki ni Kohat nga si Hebron. (Ex 6:16, 18; Num 3:27; 26:58; 1Cr 26:23, 24) Si Haring David nagtudlo ug 1,700 ka may-katakos nga mga Hebronhon aron mag-alagad ingong mga tagdumala sa rehiyon sa K sa Jordan ug 2,700 sa teritoryo sa S sa Jordan. —1Cr 26:30-32.

HEGAI. Usa ka eunuko sa palasyo ni Haring Ahasuero; ang magbalantay sa kababayen-an kinsa nag-andam kang Ester pinaagig espesyal nga mga pag-atiman sa pagpaanyag sa wala pa siya dad-a atubangan sa hari.—Est 2:3, 8, 9, 15.

HELA. Usa sa duha ka asawa ni Ashur. Tulo sa iyang mga anak nga lalaki gitala diha sa talaan sa mga kaliwatan ni Juda.—1Cr 4:1, 5, 7.

HELAM. Ang dapit diin gipildi sa kasundalohan ni David ang kasundalohan ni Haring Hadadezer sa Sirya ubos sa iyang pangulo sa kasundalohan nga si Sobak. (2Sa 10:15-19) Gihunahuna sa pipila ka eskolar nga mao kini ang "Alema" nga gihisgotan sa Apokripal nga basahon sa Unang Macabeo (5:26, *JB*). Lagmit nga mao ra usab kini ang modernong ʽAlma, mga 55 km (34 mi) dapit sa S sa Dagat sa Galilea.

HELBA. Usa ka siyudad diha sa teritoryo sa tribo ni Aser. Kini gihisgotan ingong usa sa mga lungsod diin ang tribo ni Aser wala mag-abog sa Canaanhong mga molupyo. (Huk 1:31, 32) Giisip sa pipila ka eskolar nga kini mao ra usab ang Alab ug gituohan nga kini mao ang Khirbet el-Mahalib, mga 6 km (3.5 mi) sa AS sa Tiro. Apan, ang tukmang nahimutangan niini dili matino.

HELBON. Usa ka dapit nga nailhan tungod sa maayong bino niini nga gipabilhan pag-ayo sa siyudad sa Tiro. (Eze 27:18) Ang Helbon gituohan sa kadaghanan nga mao ang modernong balangay sa Halbun, mga 20 km (12 mi) sa AAK sa Damasco. Ang balangay nahimutang sa usa ka hiktin nga walog nga may hinagdan nga mga parasan nga nahimutang diha sa ibabawng bahin sa mga bakilid. Sa karaang kapanahonan, dili lamang ang Tiro ang nakabaton sa bino sa Helbon kondili nakabaton usab ang Asirya, Babilonya, ug Persia.

HELDAI [lagmit, Ilagang Tigkubkob].

1. Ang pangulo sa ika-12 sa binulan nga grupong tig-alagad nga giorganisar ni David; usa ka kaliwat ni Otniel. (1Cr 27:1, 15) Kay usa ka Netopahanon, lagmit nga siya mao ang tawong gamhanan nga gitawag ug Heleb ug Heled nga anak nga lalaki ni Baana nga Netopahanon.—2Sa 23:8, 29; 1Cr 11:26, 30.

2. Usa ka tawo nga mibalik gikan sa Babilonya ug kansang plata ug bulawan gigamit sa paghimog purongpurong alang sa Hataas nga Saserdoteng si Josue. (Zac 6:10, 11) Kini nga Heldai gitawag ug Helem sa bersikulo 14.

HELEB. Usa sa gamhanang mga tawo ni David. (2Sa 23:8, 29) Usa ka anak nga lalaki ni Baana nga Netopahanon, siya gitawag usab ug Heled sa talaan sa Mga Cronicas, ug lagmit mao ra si Heldai. —1Cr 11:30; 27:15.

HELED [Gidugayon sa Kinabuhi; Sistema sa mga Butang; o, lagmit, Ilagang Tigkubkob]. Usa ka gamhanang tawo sa kasundalohan ni David. Siya maoy anak nga lalaki ni Baana nga Netopahanon. (1Cr 11:26, 30) Siya gitawag usab ug Heleb diha sa samang talaan ug lagmit nga siya mao ra usab si Heldai.—2Sa 23:29; 1Cr 27:15.

HELEK [pinamubo sa Hilkias, nga nagkahulogang "Ang Akong Bahin (Pahat) Mao si Jehova"], **HELEKNON.** Ang ikaduhang gitala nga anak nga lalaki ni Gilead ug apo-sa-tuhod ni Manases. Siya mao ang gigikanan sa banay sa mga Heleknon nga gilakip sa pagsenso pagkatapos sa pagpanaw sa mga Israelinhon sa kamingawan ug nakadawat ug usa ka panulondon sa teritoryo sa Manases.—Num 26:3, 4, 29, 30; Jos 17:2.

HELEM.

1. [Heb., *He'lem*]. Usa ka kaliwat ni Aser kansang banay gitala diha sa talaan sa kagikan sa maong tribo. (1Cr 7:35, 40) Lagmit nga siya mao ra usab ang Hotam sa bersikulo 32.

2. [Heb., *Che'lem*]. Gitawag usab nga Heldai, usa siya sa nag-amot ug bulawan ug plata alang sa purongpurong sa Hataas nga Saserdoteng si Josue human makabalik ang mga nahibilin gikan sa Babilonya.—Zac 6:10, 11, 14.

HELEP. Usa ka dapit sa panulondon sa Neptali. (Jos 19:32, 33) Ang tukmang nahimutangan niini dili matino. Apan, gipangagpas sa pipila ka geograpo nga kini nahimutang sa Khirbet ʽIrbadeh (Horvat ʽArpad) nga mga 5 km (3 mi) sa K sa AAS nga tayuktok sa Bukid sa Tabor.

HELEZ [Siya Nagluwas].

1. Usa sa gamhanang mga tawo ni David, usa ka Paltihanon o Pelonhon. (2Sa 23:8, 26; 1Cr 11:26, 27) Sa dihang giorganisar ni David ang mga grupo nga tig-alagad sa matag bulan, si Helez ang gitugyanan sa ikapitong dibisyon.—1Cr 27:1, 10.

2. Usa ka kaliwat ni Juda; anak nga lalaki sa usa ka Azarias ug amahan ni Eleasa.—1Cr 2:3, 39.

HELI [gikan sa Heb., nga nagkahulogang "Hataas (Binayaw)"]. Dayag nga mao ang amahan ni Maria ug apohan ni Jesu-Kristo sa banay sa iyang inahan. (Luc 3:23) Ang pagtawag kang Jose ingong "anak ni Heli" gisabot nga nagkahulogang siya maoy umagad nga lalaki ni Heli. Bisag wala itala dinhi si Maria, dayag nga gisubay ni Lucas ang kinaiyanhong kagikan sa inahan ni Jesus nga si Maria gikan kang David.—Luc 3:31; tan-awa ang TALAAN SA KAGIKAN NI JESU-KRISTO.

HELKAI [laing porma sa ngalang Hilkias, nga nagkahulogang "Ang Akong Bahin (Pahat) Mao si Jehova"]. Usa ka pangulo sa saserdotehanong balay o banay sa amahan ni Meraiot sa mga adlaw ni Joiakim nga hataas nga saserdote.—Neh 12:12, 15.

HELKAT [Patag nga Dapit]. Usa ka siyudad nga gitala nga lakip sa utlanang mga dapit sa tribo ni Aser (Jos 19:24, 25, 31), sa ulahi gihatag ngadto sa mga Gersonhon ingong Levihanong siyudad. (Jos 21:27, 30, 31) Makita sa 1 Cronicas 6:75 ang laing porma niini nga ngalan ingong Hukok. Ang nahimutangan niini maoy banabana lamang. Gituohan sa pipila nga kini mao ang Khirbet el-Harbaj (Tel Regev), 18 km (11 mi) sa H sa Aco ug duol sa tiilan sa kutay sa kabukiran sa Carmelo. Ang *The Illustrated Bible Dictionary* nga giedit ni J. D. Douglas (1980, Tomo 2, p. 634) nag-isip nga "tingali mas haom ang Tell el-Qasis," mga 9 km (5.5 mi) sa H sa Khirbet el-Harbaj, nga nahimutang sa agianan paingon sa Walog sa Jezreel. Sanglit ang mga lungsod sa Hali ug Beten, nga gihisgotan sunod sa Helkat diha sa talaan sa Josue 19:24-26, gihunahuna man sa kadaghanan nga anaa sa habagatang bahin sa Patag sa Aco, ang pag-isip nga kini mao ang Tell el-Qasis (Tel Qashish) magpaila nga ang utlanan magsukad sa kinatumyang HS nga kiliran sa Patag sa Aco, inay nga magsukad sa amihanan ug mopaingon sa habagatan. Apan, gikinahanglan ang dugang identipikasyon sa ubang mga lungsod aron matino kini.

HELKAT-HAZURIM [Yuta sa mga Kutsilyo nga Santik; o, ingong pagtul-id, Yuta sa Kadaplinan]. Usa ka yuta nga duol sa "linaw sa Gabaon." Kawhaag-upat ka batan-ong mga lalaki, nga 12 niini ang naghawas sa kasundalohan ni Is-boset ug 12 usab gikan sa mga sulugoon ni David, ang namatay didto samtang 'nanag-away.' Human niadto, ang maong dapit gibansagan niini nga ngalan tungod niini nga panghitabo.—2Sa 2:12-16.

HELMET. Tan-awa ang HINAGIBAN, ARMADURA.

HELON [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "kusog"]. Usa ka tawo sa tribo ni Zabulon kansang anak nga lalaki nga si Eliab mao ang pangulo sa iyang tribo panahon sa pagpanaw sa Israel latas sa kamingawan.—Num 1:4, 9, 16; 2:7; 7:24; 10:16.

HEMAM. Anak nga lalaki ni Lotan ug kaliwat ni Seir nga Horihanon. (Gen 36:20, 22) Ang ngalan gihubad nga Homam sa 1 Cronicas 1:39 sumala sa mabasa sa Masoretikong teksto, apan sa Gregong *Septuagint* kini nga ngalan gihubad nga Heman.

HEMAN.

1. Usa sa upat ka maalamong tawo kansang kaalam, bisan tuod dako, nalabwan ni Haring Solomon. Si Heman, Calcol, ug Darda gitawag nga "mga anak nga lalaki ni Mahol," usa ka ekspresyon nga gituohan sa pipila nga nagtumong sa usa ka grupo sa mga mananayaw o mga maghohoni. (1Ha 4:31) Sa 1 Cronicas 2:3-6 si Heman gipaila ingong kaliwat ni Juda pinaagi kang Zera. Sa superskripsiyon sa Salmo 88 siya gitawag nga "Ezrahanon," nga lagmit laing pulong alang sa "Zerahanon."—Tan-awa ang EZRAHANON.

2. Anak nga lalaki ni Joel ug apo sa manalagna nga si Samuel sa banay sa mga Kohatnon; usa ka Levihanong mag-aawit ug manunugtog sa piyangpiyang panahon sa paghari ni David ug Solomon. (1Cr 6:33; 15:17-19; 2Cr 5:11, 12) Amahan siya sa 14 ka anak nga lalaki ug 3 ka anak nga babaye ug iyang gipangunahan ang iyang banay sa pag-awit diha sa balay ni Jehova. Apan, siya mismo, kauban ni Asap ug Jedutun, ilalom sa direktang pagbuot sa hari.—1Cr 25:1, 4-6.

HEMDAN [Tilinguhaon]. Usa sa mga anak nga lalaki ni Dison, kinsa usa ka anak nga lalaki ni Seir nga Horihanon. (Gen 36:20, 21, 26) Ang mga Horihanon mao ang orihinal nga mga molupyo sa bukirong mga rehiyon sa Seir hangtod nga sila gipapahawa sa mga kaliwat ni Esau. (Deu 2:12, 21, 22) Ang iyang ngalan gihubad sa lainlaing paagi diha sa 1 Cronicas 1:41 ingong "Hemdan" (*NW*), "Amram" (*KJ*), "Hamram" (*Dy*), ug "Hamran" (*AS, RS*).

HEN [Pabor; Puangod]. Anak nga lalaki sa usa ka Sofonias (dili ang manalagna); ang usa nga mibalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya. Siya gihisgotan may kalabotan sa halangdong purongpurong nga igabutang sa ulo ni Josue nga hataas nga saserdote ug human niana maiyaha kini ni Hen ug

sa uban pang tulo ka tawo ingong handomanan diha sa templo ni Jehova.—Zac 6:11, 14.

Lagmit si Hen mao si Josias nga gihisgotan sa Zacarias 6:10. Ang ngalang Hen giisip sa lainlaing paagi ingong (1) usa ka personal nga ngalan, (2) usa ka pinamubo o pag-usab sa ngalang Josias, ug (3) usa ka *common noun.* Sa Syriac nga *Peshitta* ang ngalang Josias parehong makita diha sa Zacarias 6:10 ug 6:14, sama sa makita sa lainlaing modernong mga hubad. (*Mo, La, AT*) Bisan tuod ang ekspresyong "ni Hen nga anak nga lalaki ni Sofonias" mao ang makita diha sa pangunang teksto sa Zacarias 6:14 sa *American Standard Version,* ang usa ka alternatibong paghubad gihatag diha sa usa ka nota o *footnote,* nga nag-ingon: "O, *alang sa kalulot sa anak nga lalaki* [ni Sofonias]." Ang hubad nga "Hen," ingon sa makita sa *Bag-ong Kalibotang Hubad* ug sa uban pa, gibase sa Masoretikong teksto.

HENA. Usa ka siyudad o rehiyon nga gitala uban sa Separvaim ug Iva ug gisakop sa mga Asiryanhon. (2Ha 18:34; 19:13; Isa 37:13) Ang Gregong *Septuagint* naggamit dinhi ug *A·na,* ang ngalan sa usa ka lungsod sa tungatungang bahin sa Suba sa Eufrates. Apan, dako ang pagtuo sa pipila ka eskolar nga ang Hena, lakip sa Separvaim ug Iva, nahimutang sa Sirya.

HENADAD. Usa ka Levihanon kansang mga kaliwat mopatim-awng nag-alagad ingong mga tagdumala sa dihang ang templo gitukod pag-usab ni Zorobabel. (Esd 3:8, 9) Duha sa mga kaliwat ni Henadad espesipikong gihisgotan nga miapil sa pag-ayo sa paril sa Jerusalem, ug usa sa iyang mga kaliwat nagpamatuod pinaagig timbre sa kontrata sa pagsugid nga gihimo sa panahon sa pagkagobernador ni Nehemias.—Neh 3:17, 18, 24; 9:38; 10:1, 9.

HENNA [Heb., *ko'pher*]. Usa ka kahoykahoy nga may mga pungpong sa gagmay, dalagon ug bulok, upat-ug-gihay nga mga bulak diha sa mga tumoy sa mga sanga niini; ang mga tawo sa Tungang Sidlakan ganahan kaayo sa labihang kahumot niini. Sagad ang usa ka gamayng sanga sa henna nga may mga dahon ilakip diha sa pangdayandayan nga pungpong sa mga bulak, ug ang mga babaye magbutang niini diha sa ilang buhok ug diha sa ilang dughan. Sukad sa karaang kapanahonan ang henna gigamit usab ingong kosmetiko.

Kini nga kahoykahoy (*Lawsonia inermis*), nga kinaiyanhong nabuhi gihapon didto sa Palestina, moabot sa gitas-on nga mga 4 m (13 p). Gihisgotan lamang kini diha sa Awit ni Solomon (1:14; 4:13; 7:11).

Ang *henna paste,* nga naggikan sa pinolbos nga mga dahon sa tanom, gigamit ingong kosmetiko. Sa dihang ang parte sa lawas nga gipahiran niini mahugasan na, sagad magpabilin ang orens o pulahon nga kolor. Ang henna gigamit sa pagkolor sa mga kuko sa kamot ug tiil, mga tumoy sa tudlo, mga kamot, mga tiil, mga bungot, buhok, ug bisan sa mga lambungay ug sa mga ikog sa mga kabayo, ingon man usab sa mga panit. Ang lintunganayng pulong nga Hebreohanon diin gituohang naggikan ang pulong nga *ko'pher* gihubad ingong "tabon," nga mopatim-awng nagpaila nga kini gigamit ingong tina. —Itandi ang Gen 6:14.

HENTIL. Tan-awa ang NASOD.

HEPER [1-3: Siya Nangita].

1. Usa ka anak nga lalaki ni Gilead ug apo-satuhod ni Manases; katigulangan sa mga Hepernon. (Num 26:29, 30, 32; 27:1) Si Heper mao ang amahan ni Zelopehad nga nailhang walay mga anak nga lalaki apan may lima ka anak nga babaye kansang kaso nagtaganag legal nga sumbanan sa pagdumala sa mga panulondon kon walay anak nga lalaki.—Num 26:33; 27:1-11; Jos 17:2, 3.

2. Usa ka kaliwat ni Juda; anak nga lalaki ni Ashur pinaagi sa iyang asawa nga si Naara.—1Cr 4:1, 5, 6.

3. Usa ka Mekerathanon; usa sa talagsaong mga manggugubat ni David.—1Cr 11:26, 36.

4. [Nagkalot [nga mao, sa usa ka gahong-satubig]]. Lagmit nga usa ka siyudad ug usa ka distrito sa K sa Jordan. Ang hari sa Canaanhong siyudad sa Heper maoy usa sa mga gipildi ni Josue. (Jos 12: 7, 8, 17) Sa panahon ni Solomon, ang distrito sa Heper, maingon man ang Socoh, nailalom sa hurisdiksiyon sa usa ka tinudlong luyoluyo. (1Ha 4:7, 10) Ang tukmang nahimutangan sa karaang Heper wala sa tino mahibaloi. Gituohan sa pipila nga mao kini ang Tell el-Ifshar (Tel Hefer), mga 40 km (25 mi) sa AAS sa Tel Aviv-Yafo.

HEPERNON [Kang (Iya ni) Heper]. Usa ka Manasesnong banay nga naggikan kang Heper.—Num 26:29, 30, 32.

HEPZIBA [Ang Akong Kahimuot Anaa Kaniya].

1. Ang asawa ni Ezequias ug inahan ni Haring Manases.—2Ha 20:21; 21:1.

2. Ang ngalang "Hepzi-ba" gigamit alang sa Jerusalem diha sa usa ka tagna sa pagpasig-uli, sumala sa pipila ka hubad sa Bibliya. (Isa 62:4, *AS, KJ, Ro*) Dinhi gigamit sa ubang mga hubad ang mga ekspresyon sama sa "Ang akong kalipay diha kaniya" (*Dy*), "akong Kahimuot" (*Mo*), ug "Ang Akong Kahimuot Anaa Kaniya." (*NW, AT, RS*) Gitagna nga si Jehova mahimuot niini nga siyudad sanglit kini nahimong "usa ka matahom nga purongpurong" diha sa iyang kamot.—Isa 62:1-4.

HERES.

1. [Bungol; Nagpakahilom]. Usa ka Levihanon kansang ngalan makita diha sa usa ka talaan niadtong namalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya.—1Cr 9:1, 14, 15.

2. [Adlaw]. Usa ka bukid (Heb., *har*) diin ang mga Amorihanon padayong nagpuyo bisan pa sa pagpanakop sa Israel sa Canaan. Kini gilangkit sa teritoryo sa tribo ni Dan. (Huk 1:34, 35) Giisip sa kadaghanang eskolar nga kini katumbas sa Ir-semes (nga dayag nga mao ra usab ang Bet-semes nga anaa sa utlanan sa Juda ug Dan) nga gihisgotan sa Josue 19:41.—Tan-awa ang BET-SEMES Num. 1.

3. Si Gideon mipauli gikan sa pagpakiggubat sa mga Midianhon agi "sa dalan nga patungas sa Heres." Ang Bibliya lamang ang naghisgot niining dapita diha sa Maghuhukom 8:13. Busa ang pipila ka eskolar nagtuo nga ang Hebreohanong teksto tingali sa orihinal mabasa nga "una pa ang adlaw [*ha·che'res*] mosubang," o "gikan sa itaas sa kabukiran," inay nga "sa dalan nga patungas sa Heres."

HERET, LASANG SA [Kinulit]. Usa sa tagoanang mga dapit ni David sa dihang siya gigukod ni Saul. (1Sa 22:5) Lagmit nga ang "lasang sa Heret" naggikan sa ngalan sa usa ka lungsod diha sa maong dapit. Ang tukmang nahimutangan niini diha sa yuta sa Juda dili matino.

HERMAS. Usa sa mga Kristohanon sa kongregasyon sa Roma nga personal nga gipangomosta ni Pablo diha sa iyang sulat.—Rom 16:14.

HERMES.

1. Usa sa mga Kristohanon sa kongregasyon sa Roma nga personal nga gipangomosta ni Pablo diha sa iyang sulat.—Rom 16:14.

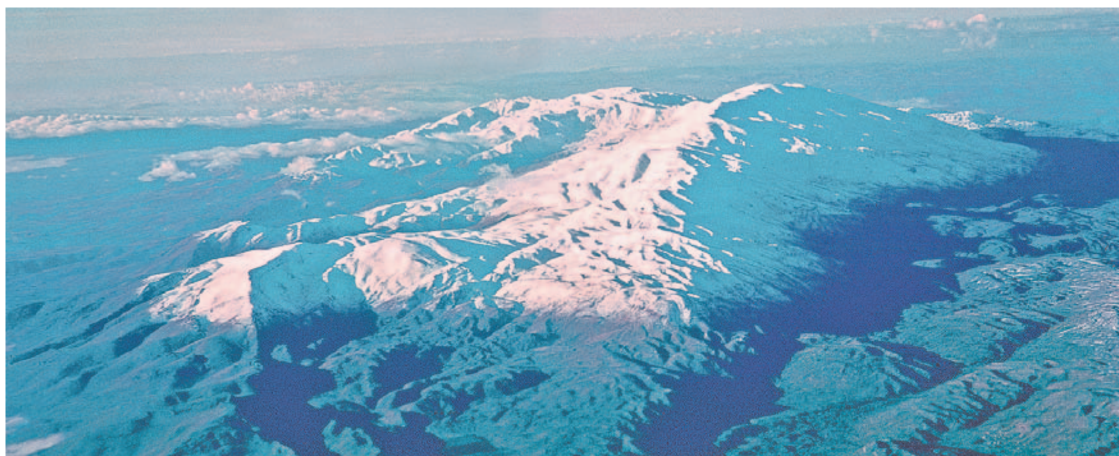
2. Usa ka Gregong diyos; ang anak nga lalaki ni Zeus pinaagi kang Maia. Si Hermes nailhan sa mga Romano nga mao si Mercury nga ilang diyos sa komersiyo. Si Hermes giisip ingong ang mensahero sa mga diyos. Siya gituohan nga mao ang maalamong magtatambag sa mga bayani ug giisip nga diyos sa komersiyo, sa pagkabatid manulti, sa katakos sa gimnastiko, sa pagkatulog, ug sa mga damgo. Gituohan nga kini nga diyos dili lamang naggiya sa mga buhi kondili nag-agak usab sa mga patay ngadto sa Hades.

Samtang si apostol Pablo didto sa Listra, ang lumad nga mga tawo, human makakita nga giayo sa apostol ang usa ka tawong bakol sukad sa iyang pagkahimugso, nagtuo nga si Pablo mao ang diyos nga si Hermes, sanglit si Pablo mao man ang "nanguna sa pagsulti." (Buh 14:8-13) Kini nga pagtuo maoy kaharmonya sa ilang paghunahuna kang Hermes ingong mensahero sa mga diyos ug usa ka diyos sa pagkabatid manulti. Ang pamatuod nga si Hermes gisimba sa katawhan sa Listra makita sa mosunod nga inskripsiyon nga nakaplagan sa maong dapit niadtong 1909: "Si Toues Macrinus nga gitawag usab nga Abascantus ug si Batasis nga anak nga lalaki ni Bretasis nagpahimo, sumala sa usa ka panaad nga ilang kaugalingong gasto, [ug usa ka estatwa ni] Hermes nga Labing Bantogan ug usa ka *sun-dial* (o orasan) nga gipahinungod ngadto kang Zeus nga diyos-adlaw."—*The International Standard Bible Encyclopaedia,* giedit ni J. Orr, 1960, Tomo III, p. 1944.

HERMOGENES [Natawo Gikan Kang Hermes]. Usa sa duha ka Kristohanon sa distrito sa Asia nga espesipikong ginganlan nga nagpahilayo kang Pablo, lagmit tungod sa mapintas nga paglutos nga gilansad ni Nero batok sa mga Kristohanon human masunog ang Roma niadtong 64 K.P.—2Ti 1:15.

HERMON [Gipahinungod nga Butang; Gidili nga Butang]. Ang Hermon gituohan nga mao ang kinatas-ang bukid duol sa Palestina, nga gitawag sa mga Arabo ug Jebel esh-Sheikh (lagmit nagkahulogang "Bukid sa Tigulang") o Jebel eth-Thalj (nagkahulogang "Bukid sa Niyebe"). Dayag nga mao kini ang mga ngalan nga gitawag niini tungod kay ang tayuktok sa Bukid sa Hermon naputos ug niyebe halos sa tibuok tuig. Ang tumoy niini nga naputos ug niyebe mahimong ikatandi sa alimpulo sa ubanong buhok sa usa ka tawong tigulang. Sa karaang mga panahon, kini nga bukid nailhan sa mga taga-Sidon ingong "Sirion" ug sa mga Amorihanon ingong "Senir." (Deu 3:8, 9) Ang Senir daw gigamit usab sa pagtumong sa usa ka bahin sa Kabukiran sa Anti-Lebanon. (1Cr 5:23) Ang "Sion" (dili ang Zion) maoy lain usab nga ngalan nga gigamit alang sa Bukid sa Hermon. (Deu 4:47, 48) Ang salmista naghisgot sa Hermon uban sa Tabor ingong naghugyaw sa kalipay diha sa ngalan ni Jehova.—Sal 89:12.

Kay naglangkob sa H nga tumoy sa Kabukiran sa Anti-Lebanon, ang Bukid sa Hermon may gihabogong 2,814 m (9,232 p) ibabaw sa lebel sa dagat ug miabot ug mga 30 km (19 mi) gikan sa A hangtod sa H. Ang mga tayuktok niini nasumpay pinaagi sa usa ka patag ibabaw sa bukid. (Sal 42:6) Ang Bukid sa Hermon maoy anapog, apan may nanggimaw nga basaltong mga bato dapit sa sidlakan ug kasadpang mga kiliran niini. Ang ibabaw nga bahin niini hawan kaayo nga may pipila ka mugbong mga kahoykahoy. Apan sa ubos nga bahin, adunay mga *fir,* bungahoy, ug mga kahoykahoy. Adunay mga parasan sa ubos-ubos nga mga bakilid sa kasadpan ug sa habagatang mga kiliran niini.

Ang niyebe sa Bukid sa Hermon nakatabang sa pagpatibug-ok sa tun-og sa kagabhion, nga nagpatunghag daghang yamog alang sa yuta

Sa usa ka masanag nga adlaw, tataw kaayo diha sa tumoy sa Hermon ang kinadak-ang bahin sa Palestina. Sa K makita ang kabukiran sa Lebanon, ang Patag sa Tiro, ug ang Dagat Mediteranyo; sa HK, ang Bukid sa Carmelo; sa H, ang Walog sa Jordan uban ang Dal-as sa Hula ug ang Dagat sa Galilea; ug sa S, ang Patag sa Damasco.

Ang naputos-ug-niyebe nga tayuktok sa Bukid sa Hermon maoy nagpatibug-ok sa tun-og sa kagabhion, mao nga adunay daghang yamog. "Mas daghang yamog," matod sa ika-19 nga siglong biologo nga si H. B. Tristram, "nga wala pa namo sukad masinati. Ang tanang butang nahumod niini, ug gamay rag silbi ang mga tolda." (*The Land of Israel,* London, 1866, pp. 608, 609) Ang bugnawng yamog sa Hermon nagsustento sa mga tanom panahon sa taas nga tinghulaw. (Sal 133:3; tan-awa ang YAMOG.) Ang matunaw nga niyebe sa Bukid sa Hermon mao ang pangunang tinubdan sa tubig sa suba sa Jordan.

Sa kakaraanan, ang Bukid sa Hermon maoy pinuy-anan sa ihalas nga mga hayop, sama sa mga leyon ug mga leopardo. (Aw 4:8) Sa dili pa dugay, gitaho nga nakita didto ang mga irong ihalas, lobo, leopardo, ug Siryanhong mga oso.

Ang Bukid sa Hermon mao ang amihanang utlanan sa Yutang Saad. (Jos 12:1; 13:2, 5, 8, 11) Ang mga Hivihanon, nga namuyo diha sa tiilan niini, gipildi ni Josue. (Jos 11:1-3, 8, 16, 17) Kining bukira tingali mao ang dapit diin nahitabo ang pagkausab sa dagway ni Jesu-Kristo (Mat 17:1; Mar 9:2; Luc 9:28; 2Pe 1:18), tungod kay didto siya sa Cesarea Filipos sa hapit na kini mahitabo.—Mar 8:27; tan-awa ang BAAL-HERMON; PAGKAUSAB SA DAGWAY.

HERODES. Ang ngalan sa usa ka banay sa politikanhong mga magmamando sa mga Hudiyo. Sila maoy mga Idumeano, mga Edomhanon. Gitawag sila ug mga Hudiyo sa ngalan lamang, kay ang mga Idumeano gipugos sa pagpatuli sa magmamando sa mga Macabeo nga si John Hyrcanus I niadtong mga 125 W.K.P., sumala ni Josephus.

Gawas sa daklit nga paghisgot sa Bibliya bahin sa mga Herodes, ang kadaghanang impormasyon bahin kanila anaa sa kasaysayan ni Josephus. Ang katigulangan sa mga Herodes mao si Antipater (Antipas) I, kinsa gihimong gobernador sa Idumea ni Alexander Jannaeus nga hari sa mga Hasmonaeano (mga Macabeo). Ang anak nga lalaki ni Antipater, nga gitawag usab ug Antipater o Antipas, mao ang amahan ni Herodes nga Bantogan. Giasoy ni Josephus nga ang historyador nga si Nicholas sa Damasco nag-ingon nga si Antipater (II) maoy kaliwat sa pangunang mga Hudiyo nga migula gikan sa Babilonya ngadto sa yuta sa Juda. Apan si Josephus nag-ingon nga ang gipangangkon ni Nicholas maoy aron sa pagpahimuot lamang kang Herodes, kinsa sa pagkatinuod maoy usa ka Edomhanon nga kaliwat sa iyang amahan ug sa iyang inahan.

Si Antipater II, nga usa ka dato kaayong tawo, nalangkit sa politika ug intriga ug may dakong ambisyon alang sa iyang mga anak nga lalaki. Iyang gipaluyohan si John Hyrcanus II, ang anak nga lalaki ni Alexander Jannaeus ug Salome Alexandra, batok sa igsoong lalaki ni Hyrcanus nga si Aristobulo aron makahupot sa katungdanan sa pagkahataas nga saserdote ug pagkahari sa mga Hudiyo. Apan, sa pagkatinuod si Antipater milihok nga may ambisyon alang sa iyang kaugalingon ug sa ulahi nakabaton sa Romanong pagkalungsoranon ug sa pagkagobernador sa Judea gikan kang Julio Cesar. Gitudlo ni Antipater ang iyang panganayng anak nga lalaking si Phasael ingong gobernador sa

Jerusalem ug ang laing anak nga lalaking si Herodes ingong gobernador sa Galilea. Natapos ang iyang karera sa politika sa dihang gihiloan siya sa usa ka mamumuno.

1. Si Herodes nga Bantogan, ang ikaduhang anak nga lalaki ni Antipater (Antipas) II pinaagi sa iyang asawa nga si Cypros. Gipamatud-an sa kasaysayan nga tinuod ang lakbit nga paghisgot sa Bibliya bahin kaniya ingong walay-prinsipyo, malalangon, matahapon, imoral, mabangis, ug mamumuno. Iyang nahuptan ang katakos sa iyang amahan ingong diplomatiko ug oportunista. Apan, ikaingon usab nga siya nagpakitag katakos ingong usa ka organisador ug komandante sa kasundalohan. Siya gihubit ni Josephus ingong usa ka tawong kusgan kaayo sa pisikal, nga batid sa pagpangabayo ug sa paggamit sa salapang ug pana. (*The Jewish War,* I, 429, 430 [xxi, 13]) Lagmit ang iyang labing talagsaon nga mapuslanong hiyas mao ang iyang katakos ingong usa ka magtutukod.

Una siyang nailhan sa iyang pagkagobernador sa Galilea pinaagi sa paghanaw sa pundok sa mga tulisan sa iyang teritoryo. Apan, ang pipila ka Hudiyo nasina ug, kauban sa mga inahan sa gipamatayng mga tulisan, naghulhog kang Hyrcanus II (ang hataas nga saserdote niadtong tungora) nga ipatawag si Herodes sa atubangan sa Sanhedrin ubos sa sumbong nga iyang giunhan sa paghimog desisyon ang maong ehekutibong lawas pinaagi sa pagpatay dayon sa mga tulisan inay sa paghusay una kanila. Si Herodes miadto apan maisogon ug dili-matinahorong miatubang kanila uban ang usa ka pundok sa mga bantay, bisan tuod nga ingong usa ka nag-angkong kinabig siya nailalom sa maong korte. Tungod niini nga pag-insulto batok sa hataas nga korte sa mga Hudiyo siya nakapasuko sa mga maghuhukom. Matod ni Josephus, ang usa ka maghuhukom nga ginganlan ug Samaias (Simeon) maisogong mitindog ug namulong, nga nagpasidaan nga kon si Herodes dili masilotan, moabot ang panahon nga iyang pamatyon kadtong mga naglingkod didto sa paghukom. Apan si Hyrcanus maoy usa ka tawong walay-pagtagad ug walay determinasyon. Kay gipit-os sa pagpanghadlok ni Herodes, gawas pa sa usa ka sulat gikan kang Sextus Cesar (usa ka paryente ni Julio Cesar ug niadtong tungora presidente sa Sirya) nga naghulga kang Hyrcanus kon dili niya ihunong ang mga sumbong, mihural si Hyrcanus.—*Jewish Antiquities,* XIV, 168-176 (ix, 4).

Hari sa Judea. Si Herodes mipuli sa iyang amahan ug, niadtong mga 39 W.K.P., gitudlo sa Romanhong senado nga mahimong hari sa mas dakong Judea; apan diha pa niya napamatud-an ang iyang kaugalingon ingong legal nga hari pagkahuman sa tulo ka tuig sa dihang iyang giilog ang Jerusalem ug gipalagpot sa trono si Antigonus nga anak nga lalaki ni Aristobulo. Human niini nga kadaogan si Herodes mihimog mga lakang aron magpabilin sa iyang posisyon pinaagi sa pagkombinsir sa Romanong si Mark Antony nga patyon si Antigonus ug pangitaon ang tanang 45 ka pangunang mga membro sa partido ni Antigonus ug pamatyon sila. Sa pangunang mga Pariseo, iyang gibilin lamang si Samaias ug Pollio, kay sa kataposan iyang gipatay bisan si John Hyrcanus II mga pipila ka tuig sa ulahi. Busa pinaagi sa pagpatay niadtong milingkod sa pagpahamtang ug paghukom kaniya, iyang gituman ang gitagna ni Samaias.

Kay usa gayod ka igmat nga politiko, nagtuo si Herodes nga makabenepisyo siya pag-ayo pinaagi sa pagpaluyo sa Roma. Apan kinahanglan nga siya diplomatiko kaayo, nga kanunayng magbalhinbalhin ug gidapigan aron makanunot sa kon unsay kalamposan nga makab-ot sa Romanong mga magmamando. Kay suod nga higala ni Sextus, sa sinugdan si Herodes mipaluyo kang Julio Cesar, unya siya midapig kang Cassius nga mamumuno ni Cesar. Sa bahin, naangkon niya ang pabor ni Mark Antony, ang kaaway ni Cassius ug tigpanimalos ni Cesar, pinaagi sa dakong hiphip. Sa ulahi, sa dihang napildi ni Octavius (Agusto Cesar) si Antony sa gubat sa Actium, si Herodes alistong nangayog pasaylo kang Agusto tungod sa pagpaluyo kang Antony, ug busa pabilin niyang nahuptan ang pakighigalaay kang Agusto. Tungod sa iyang pagpaluyo sa Roma ug sa iyang madagayaong paggamit ug salapi ingong mga gasa ngadto sa mga Cesar, duyog sa iyang maulog-ulogong mga pulong, si Herodes kanunayng modaog kon dunay mga reklamo o mga sumbong batok kaniya nga isang-at sa mga Hudiyo o sa ubang mga tawo ngadto sa Roma, usahay sa mga membro pa sa iyang kaugalingong panimalay.

Ang pagkagobernador sa Galilea mao ang unang nahuptang awtoridad ni Herodes. Si Cassius naghimo kaniyang gobernador sa Coele-Sirya. Sa ulahi, ang Romanhong senado, ubos sa rekomendasyon ni Antony, naghimo kaniyang hari sa Judea. Niini gidugang ni Emperador Agusto ang Samaria, Gadara, Gaza, ug Jope, dayon ang mga rehiyon sa Trakonite, Batanaea, Auranitis, ug Perea, usa ka dapit sa sidlakan sa Jordan nga halos katumbas sa Gilead. Ang Idumea nailalom usab sa iyang dominyo.

Ang Templo ug ang Ubang Buluhaton sa Pagpanukod. Mahitungod sa buluhatong pagpanukod ni Herodes, ang pagtukod pag-usab sa templo ni Zorobabel sa Jerusalem maoy labing talagsaon, ilabina sa Biblikanhong panglantaw. Gitukod kini nga dako kaayo ug gasto ug gihubit ni Josephus ingong halangdon uyamot. (*Jewish Antiquities,* XV, 395, 396 [xi, 3]) Ang mga Hudiyo, tu-

ngod sa ilang pagdumot ug katahap kang Herodes, dili motugot nga tumpagon niya daan ang naglungtad nga templo, apan kinahanglang tigomon una niya ang mga materyales sa pagtukod ug andamon kini sa dili pa niya sugdan ang pagguba. Matod ni Josephus, ang sangtuwaryo sa templo natukod pag-usab sulod sa 18 ka bulan. (*Jewish Antiquities,* XV, 421 [xi, 6]) Ang ubang pangunang mga tinukod natukod sulod sa walo ka tuig. Apan niadtong 30 K.P. ang mga Hudiyo miingon nga natukod ang templo sulod sa 46 ka tuig. Gihimo kini nga pahayag panahon sa usa ka panaghisgot uban kang Jesu-Kristo sa hapit na ang unang Paskuwa human mabawtismohi si Jesus. (Ju 2:13-20) Matod ni Josephus (*Jewish Antiquities,* XV, 380 [xi, 1]), ang maong buluhaton nagsugod sa ika-18 nga tuig sa paghari ni Herodes. Kon iphon sumala sa paagi sa pag-isip sa mga Hudiyo sa mga tuig sa paghari sa ilang mga hari, kana lagmit maoy niadtong 18/17 W.K.P. Sa pagkatinuod, nagpadayon ang buluhatong pagpanukod sa templo hangtod sa unom ka tuig una pa kini laglaga niadtong 70 K.P.

Si Herodes mao usab ang nagpatukod sa mga teatro, mga ampiteatro, mga *hippodrome* o lumbaanan sa mga kabayo, mga salipdanan, mga kuta, mga palasyo, mga tanaman, mga templo ingong pasidungog kang Cesar, mga agianan ug tubig, mga monyumento, ug ingon man mga siyudad. Iyang ginganlan kining mga siyudara sumala sa iyang ngalan, sa iyang mga paryente, o sa mga emperador sa Roma. Nagtukod siyag usa ka artipisyal nga dunggoanan sa Cesarea nga kaindig sa pantalan sa Tiro. Matod ni Josephus, gipahiluna ang daghan kaayong mga bato diha sa 20 ka dupa (36 m; 120 p) nga tubig aron makahimo ug diki nga mga 60 m (200 p) ang gisangkaron. (*Jewish Antiquities,* XV, 334, 335 [ix, 6]) Gitukod pag-usab ni Herodes ang mga kuta sa Antonia ug Masada, ug kining Masada gihimong maanindot kaayo. Ang iyang mga kalamposan sa pagpanukod mikaylap ngadto sa mga siyudad hangtod sa Antioquia sa Sirya ug Rodas (diha sa pulo nga sama ug ngalan).

Si Herodes hilabihan kaluho sa iyang kalingawan ug dagaya sa mga gasa, ilabina ngadto sa dungganong mga tawo sa Roma. Usa sa pangunang mga reklamo sa mga Hudiyo batok kaniya mao ang iyang pagtukod ug mga ampiteatro sama niadtong usa sa Cesarea, diin iyang gihimo didto ang Gresyanhon ug Romanhong mga dula, lakip na ang lumba sa mga karo, mga bugno sa gladyador, mga tawo nga makig-away sa mapintas nga mga mananap, ug uban pang paganong mga kapistahan. Interesado kaayo siya nga mahimong bibo kanunay ang mga Dula sa Olimpiada nga gani samtang didto sa Gresya sa usa ka pagpanaw paingon sa Roma, usa siya sa mga nakigbugno. Human niana siya naghatag ug dakong kantidad sa salapi aron motunhay ang mga dula, maingon man, siyempre, ang iya mismong ngalan. Kay usa nga nag-angkong Hudiyo, gitawag niya ang mga Hudiyo nga "akong katagilungsod" ug kadtong namalik gikan sa Babilonya aron sa pagtukod sa templo ni Zorobabel gitawag niya nga "akong mga amahan." Bisan pa niana, ang paagi sa iyang pagkinabuhi bugos nga nagpanghimakak sa iyang pangangkon nga usa ka alagad ni Jehova nga Diyos.

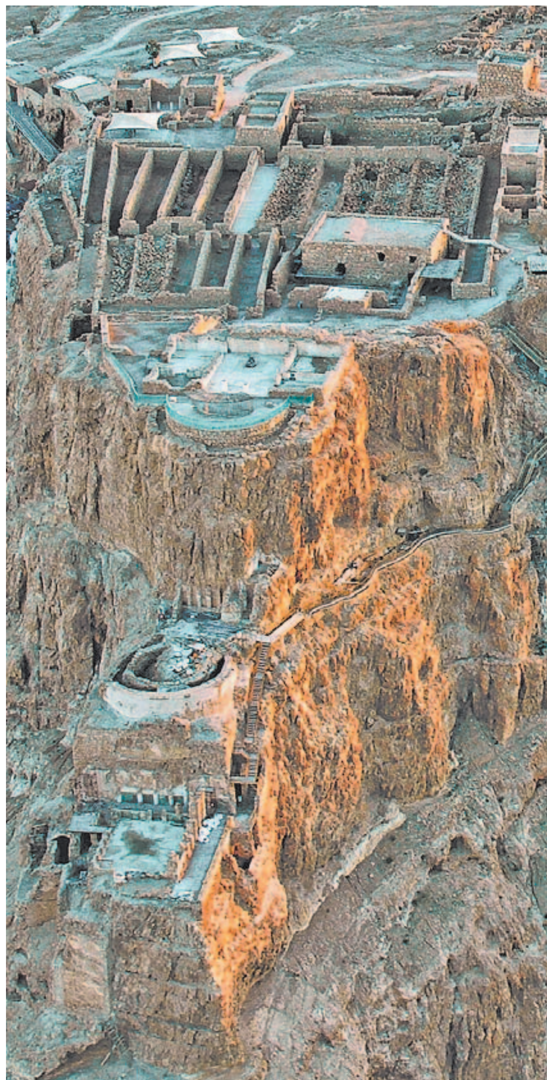
Kagubot sa Banay. Halos ang tibuok banay sa mga Herodes maoy ambisyoso, matahapon, imoral kaayo, ug samokan. Naagoman ni Herodes ang iyang labing dagkong mga suliran ug kagulanan diha sa iyang kaugalingong banay. Ang iyang inahan nga si Cypros ug ang iyang igsoong babaye nga si Salome kanunayng nagpagrabe sa kahimtang. Giminyoan ni Herodes si Mariamne (I), ang apong babaye ni Hyrcanus II ug anak ni Alejandro nga anak nga lalaki ni Aristobulo. Siya usa ka babaye nga talagsaon ang katahom, ug gihigugma siya pag-ayo ni Herodes, apan dihay pagdinumtanay tali kaniya ug sa inahan ug igsoong babaye ni Herodes. Masinahon kanunay si Herodes, ug siya matahapon nga ang mga membro sa iyang banay, ilabina ang iyang mga anak nga lalaki, naglaraw ug daotan batok kaniya; sa pipila ka kaso husto ang iyang mga katahap. Ang iyang kadalo sa gahom ug ang iyang mga katahap nagtukmod kaniya nga ipapatay ang iyang asawang si Mariamne, ang tulo sa iyang mga anak nga lalaki, ang igsoong lalaki sa iyang asawa ug si Hyrcanus nga apohan sa iyang asawa, ang ubay-ubay sa iyang labing suod nga mga higala, ug daghang uban pa. Iyang gigamit ang pagpaantos aron pugson sa pagpatugan ang bisan kinsa nga iyang gidudahan nga may impormasyon nga magpamatuod sa iyang mga katahap.

Relasyon Uban sa mga Hudiyo. Gisulayan ni Herodes ang pagpalukmay sa mga Hudiyo pinaagi sa pagtukod pag-usab sa templo ug pinaagi sa paghatag kanila sa gikinahanglang mga butang sa mga panahon sa gutom. May mga panahon nga iyang gipagaan ang mga buhis sa pipila sa iyang mga sakop. Nakombinsir pa gani niya si Agusto sa paghatag ug mga pribilehiyo sa mga Hudiyo sa nagkalainlaing dapit sa kalibotan. Apan ang iyang pagkamalupigon ug kabangis milabaw niini, ug panahon sa dakong bahin sa iyang pagmando siya nagkaproblema sa mga Hudiyo.

Iyang Sakit ug Kamatayon. Lagmit gayod nga tungod sa iyang mahilayong pagkinabuhi, sa ulahi si Herodes natakboyan ug usa ka makaluod nga sakit nga inubanan ug hilanat ug, agig pagkutlo kang Josephus, "hilabihang pagpangatol sa tibuok panit, pag-ul-ol kanunay sa mga tinai, mga

tumor diha sa tiil sama sa pagpanghupong, pagpanghubag sa tiyan ug gangrena sa mga parte sa kinatawo, nga nagpatunghag mga ulod, dugang pa sa hubak, nga nagpalisod kaayo sa pagginhawa, ug mga pagpangurog sa iyang mga kamot ug mga tiil."—*The Jewish War,* I, 656 (xxxiii, 5).

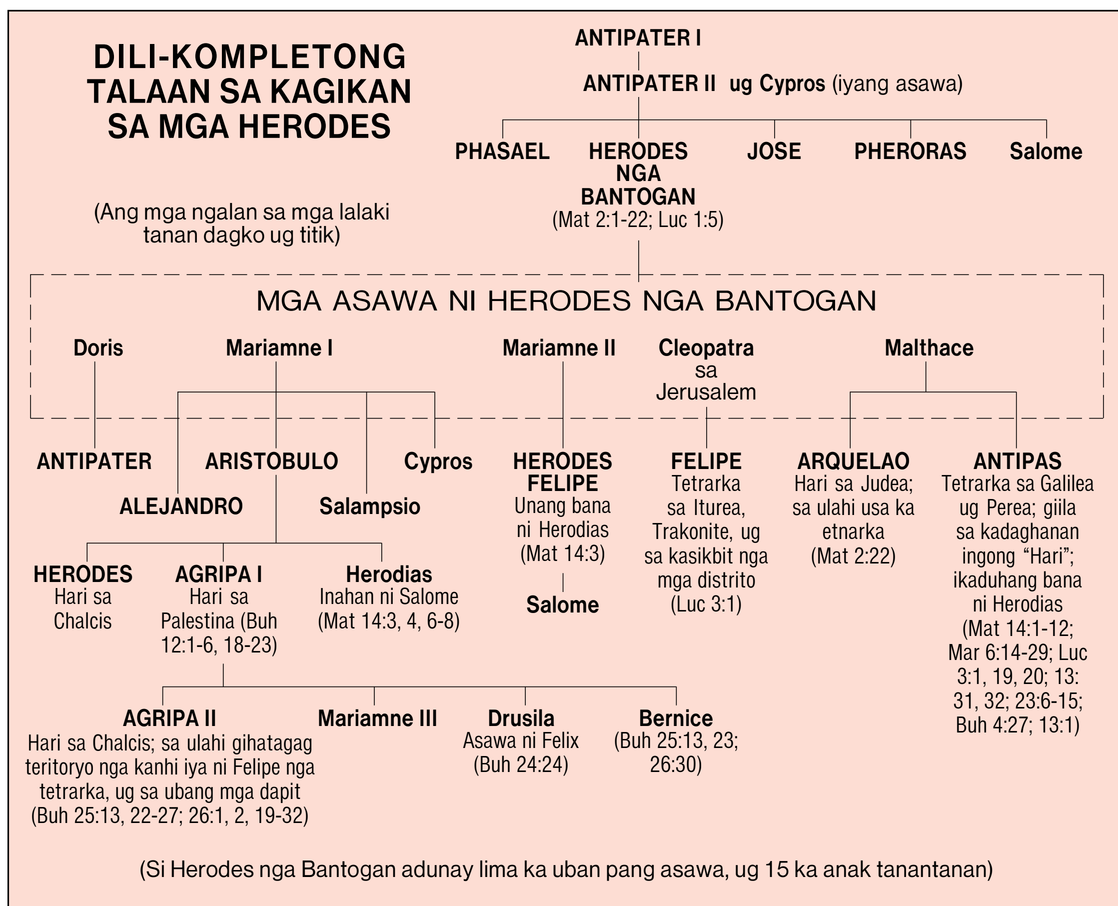
Sa panahon niining iyang makamatayng sakit nga iyang gimando ang pagpatay sa iyang anak nga lalaking si Antipater nga naglaraw ug daotan batok kaniya. Dugang pa, kay nasayod nga ang mga Hudiyo magmaya inigkadungog sa iyang kamatayon, gisugo ni Herodes nga ang labing dungganong mga lalaki sa Hudiyohanong nasod tapokon didto sa usa ka dapit nga gitawag ug Hippodrome, sa Jerico, ug didto iyang gipabilanggo sila. Unya iyang gisugo kadtong mga suod kaniya nga, inigkamatay niya, ang balita bahin sa iyang kamatayon dili ipahibalo hangtod nga mamatay una kining mga pangulo sa mga Hudiyo. Unya, siya miingon, ang tanang banay sa Judea tinong mohilak sa iyang paglubong. Kini nga sugo wala gayod matuman. Ang igsoong babaye ni Herodes nga si Salome ug ang iyang bana nga si Alexas nagpagawas niining mga tawhana ug nagpapauli kanila sa ilang mga pinuy-anan.

Mga kagun-oban sa daghag-andana nga palasyo nga gitukod ni Herodes nga Bantogan ibabaw sa Masada

Si Herodes namatay sa pangedarong mga 70 anyos. Siya naghimog usa ka testamento nga nagtudlo sa iyang anak nga lalaki nga si Antipas ingong iyang manununod, apan sa wala pa siya mamatay nagsulat siyag dugang testamento o naghimog usa ka bag-ong testamento nga nagtudlo kang Arquelao alang sa maong posisyon. Si Arquelao giila sa katawhan ug sa kasundalohan ingong hari (ang Bibliya nag-ingon nga ang amaama ni Jesus nga si Jose nakadungog nga "si Arquelao nagmando ingong hari sa Judea puli sa iyang amahan nga si Herodes"; Mat 2:22). Apan ang maong aksiyon gikuwestiyon ni Antipas. Human husaya kining butanga didto sa Roma, gipaluyohan ni Agusto Cesar si Arquelao. Apan, iyang gihimo si Arquelao ingong etnarka o pangulo ug gibahin ang teritoryo nga kanhi gimandoan ni Herodes: ang katunga nahiadto kang Arquelao; ang laing katunga gibahin ngadto sa duha pa ka laing mga anak nga lalaki ni Herodes nga si Antipas ug Felipe.

Pagpamatay sa mga Bata. Ang asoy sa Bibliya bahin sa pagpamatay ni Herodes sa tanang bata nga duha ka tuig ang panuigon ug paubos didto sa Betlehem ug sa mga distrito niini nahiuyon sa ubang makasaysayanhong mga asoy bahin kang Herodes ug sa iyang daotang batasan. Nahitabo kini wala madugay una pa sa kamatayon ni Herodes, kay si Jesus nakalingkawas man tungod kay gidala sa iyang mga ginikanan ngadto sa Ehipto, apan sila mibalik ug mipuyo sa Galilea human mamatay si Herodes. Kining duha ka panghitabo gitagna ni Jehova pinaagi sa iyang mga manalagnang si Jeremias ug Oseas.—Mat 2:1-23; Jer 31:15; Os 11:1.

Petsa sa Iyang Kamatayon. Mitungha ang suliran maylabot sa panahon sa kamatayon ni Herodes. Gituohan sa pipila ka kronologo nga siya namatay sa tuig 5 o 4 W.K.P. Ang dakong bahin sa ilang kronolohiya gipasukad sa kasaysayan ni Josephus. Sa pagpetsa sa panahon nga si Herodes gitudlo sa Roma ingong hari, gigamit ni Josephus ang usa ka "konsular nga pagpetsa," nga mao,

iyang gitino ang panghitabo ingong nahitabo sa panahon sa pagmando sa pipila ka Romanong mga konsul. Sumala niini, ang pagtudlo kang Herodes ingong hari maoy niadtong 40 W.K.P., apan ang impormasyon sa laing historyador, si Appianos, nagpetsa sa maong hitabo sa 39 W.K.P. Pinaagi sa samang metodo gipetsahan ni Josephus ang pag-ilog ni Herodes sa Jerusalem ingong 37 W.K.P., apan siya usab miingon nga kini nahitabo 27 ka tuig human mailog ni Pompey ang siyudad (niadtong 63 W.K.P.). (*Jewish Antiquities,* XIV, 487, 488 [xvi, 4]) Ang iyang paghisgot nianang ulahing panghitabo maghimo sa petsa sa pag-ilog ni Herodes sa siyudad sa Jerusalem ingong 36 W.K.P. Karon, si Josephus miingon nga si Herodes namatay 37 ka tuig sukad sa panahong siya gitudlo sa mga Romano ingong hari, ug 34 ka tuig human niya mailog ang Jerusalem. (*Jewish Antiquities,* XVII, 190, 191 [viii, 1]) Kini lagmit nagpakita nga ang petsa sa iyang kamatayon maoy 2 o kaha 1 W.K.P.

Lagmit nga gikuwenta sa Hudiyong historyador nga si Josephus ang paghari sa mga hari sa Judea pinaagi sa pag-ihap sugod sa tuig sa pagkaentrono, sama sa gihimo sa mga hari sa linya ni David. Kon si Herodes gitudlo sa Roma ingong hari niadtong 40 W.K.P., ang iyang unang tuig sa paghari mahimong modagan gikan sa Nisan sa 39 ngadto sa Nisan sa 38 W.K.P.; sa susama, kon iphon gikan sa iyang pag-ilog sa Jerusalem niadtong 37 (o 36) W.K.P, ang iyang unang tuig sa paghari lagmit nagsugod niadtong Nisan 36 (o 35) W.K.P. Busa kon, sumala sa giingon ni Josephus, si Herodes namatay 37 ka tuig human siya itudlo sa Roma ug 34 ka tuig human sa iyang pag-ilog sa Jerusalem, ug kon kana nga mga tuig iphon sa matag kahimtang sumala sa tuig sa paghari, ang iyang kamatayon lagmit nahitabo niadtong 1 W.K.P. Nagpresentar ug argumento alang niini diha sa *The Journal of Theological Studies,* si W. E. Filmer nagsulat nga ang ebidensiya gikan sa Hudiyohanong tradisyon magpakita nga ang

kamatayon ni Herodes nahitabo niadtong Sebat 2 (ang bulan sa Sebat matunong sa Enero-Pebrero sa atong kalendaryo).—Giedit ni H. Chadwick ug H. Sparks, Oxford, 1966, Tomo XVII, p. 284.

Matod ni Josephus, si Herodes namatay wala madugay human sa usa ka eklipse sa bulan ug una pa sa Paskuwa. (*Jewish Antiquities,* XVII, 167 [vi, 4]; 213 [ix, 3]) Sanglit dihay eklipse niadtong Marso 11, 4 W.K.P. (Marso 13, Julian), ang pipila nagtuo nga mao kini ang eklipse nga gitumong ni Josephus.

Sa laing bahin, dihay bug-os nga eklipse sa bulan niadtong 1 W.K.P., mga tulo ka bulan una pa ang Paskuwa, samtang ang eklipse niadtong 4 W.K.P. maoy dili bug-os. Ang bug-os nga eklipse niadtong 1 W.K.P. maoy niadtong Enero 8 (Enero 10, Julian), 18 ka adlaw una pa ang Sebat 2, ang adlaw sa kamatayon ni Herodes sumala sa tradisyon. Ang laing eklipse (dili bug-os) nahitabo niadtong Disyembre 27 sa 1 W.K.P. (Disyembre 29, Julian). —Tan-awa ang KRONOLOHIYA (Mga eklipse sa bulan).

Ang laing paagi sa pagkuwenta nasentro sa edad ni Herodes sa panahon sa iyang kamatayon. Si Josephus nag-ingon nga siya nagpanuigon ug mga 70 anyos. Siya nag-ingon nga sa panahon nga si Herodes nakadawat sa iyang katungdanan ingong gobernador sa Galilea (nga kasagarang gituohan nga nahitabo niadtong 47 W.K.P.), siya nagpanuigon ug 15 anyos; apan gisabot kini sa mga eskolar ingong sayop, dayag nga 25 anyos unta. (*Jewish Antiquities,* XVII, 148 [vi, 1]; XIV, 158 [ix, 2]) Busa, ang kamatayon ni Herodes nahitabo niadtong 2 o 1 W.K.P. Hinuon, angay natong hinumdoman nga si Josephus may daghang panagsumpaki sa iyang pagpetsa sa mga panghitabo ug busa dili mao ang labing kasaligang tinubdan. Alang sa labing kasaligang ebidensiya, kinahanglang susihon nato ang Bibliya.

Ang mabatonang ebidensiya nagpakita nga si Herodes namatay lagmit sa tuig 1 W.K.P. Ang historyador sa Bibliya nga si Lucas nagsulti kanato nga si Juan namawtismo sa ika-15 ka tuig ni Tiberio Cesar. (Luc 3:1-3) Si Agusto namatay niadtong Agosto 17, 14 K.P. Sa Septiyembre 15, si Tiberio gitudlo sa Romanhong Senado ingong emperador. Wala gamita sa mga Romano ang sistema sa pagkuwenta sugod sa tuig sa pagkaentrono; busa, ang ika-15 ka tuig modagan gikan sa ulahing bahin sa 28 K.P. ngadto sa ulahing bahin sa 29 K.P. Si Juan magulang ug unom ka bulan kay kang Jesus ug nagsugod sa iyang ministeryo (dayag nga sa tingpamulak sa tuig) nga una pa kang Jesus ingong mag-uuna ni Jesus, nga nag-andam sa dalan. (Luc 1:35, 36) Si Jesus, kinsa gipakita sa Bibliya nga natawo sa tinghunlak sa tuig, maoy mga 30 anyos na ang panuigon sa dihang siya miadto kang Juan aron magpabawtismo. (Luc 3:21-23) Busa siya gibawtismohan, lagmit gayod sa tinghunlak, sa mga Oktubre sa 29 K.P. Pinaagi sa pag-ihap ug 30 ka tuig nga pabalik kini magdala kanato sa tinghunlak sa 2 W.K.P. ingong panahon sa tawhanong pagkahimugso sa Anak sa Diyos. (Itandi ang Luc 3:1, 23 sa tagna ni Daniel bahin sa "kapitoan ka semana" sa Dan 9:24-27.)—Tan-awa ang KAPITOAN KA SEMANA.

Ang mga astrologo nga miduaw kang Jesus. Ang apostol nga si Mateo nagsulti kanato nga human ipakatawo si Jesus didto sa Betlehem *"sa mga adlaw ni Herodes* nga hari," ang mga astrologo nga gikan sa sidlakang mga bahin miadto sa Jerusalem, nga nag-ingon nga ilang nakita ang iyang bituon sa dihang didto pa sila sa sidlakan. Ang mga kahadlok ug mga katahap ni Herodes napukaw gilayon, ug iyang natino gikan sa pangulong mga saserdote ug mga eskriba nga ang Kristo ipakatawo sa Betlehem. Unya iyang gipatawag ang mga astrologo ug gitino gikan kanila ang panahon sa pagpakita sa bituon.—Mat 2:1-7.

Atong matikdan nga kini maoy taudtaod na human matawo si Jesus, kay wala na siya sa pasungan niining tungora apan kauban sa iyang mga ginikanan sa usa ka balay. (Mat 2:11; itandi ang Luc 2:4-7.) Sa dihang wala na makabalik ang mga astrologo ngadto kang Herodes aron sa pagdalag balita kon hain ang bata, gimando sa hari nga pamatyon ang tanang batang lalaki nga duha ka tuig ang panuigon ug paubos sa tibuok Betlehem ug sa mga distrito niini. Sa kasamtangan, si Jesus gidala sa iyang mga ginikanan ngadto sa Ehipto tungod sa pasidaan sa Diyos. (Mat 2:12-18) Ang kamatayon ni Herodes wala gayod mahitabo una pa ang 1 W.K.P., kay kon ingon pa niana, si Jesus (nga natawo sa mga Oktubre 1, 2 W.K.P.) wala pay tulo ka bulan ang edad.

Sa laing bahin, dili kinahanglang mag-edad si Jesus ug duha ka tuig sa dihang gipamatay ang mga bata; mahimo ganing siya wala pay usa ka tuig ang pangedaron, kay ang pag-ihap ni Herodes maoy gikan sa panahon nga ang bituon nagpakita ngadto sa mga astrologo samtang didto pa sila *sa sidlakan.* (Mat 2:1, 2, 7-9) Lagmit gayod nga mokabat pa kini ug pipila ka bulan, kay kon naggikan ang mga astrologo sa karaang sentro sa astrolohiya, ang Babilonya o Mesopotamia, nga lagmit mao gayod ang gigikanan, kadto maoy taas kaayo nga panaw. Migugol ang mga Israelinhon ug labing menos upat ka bulan sa pagpanaw sa dihang sila gipabalik gikan sa Babilonya niadtong 537 W.K.P. Dayag nga mihinapos si Herodes nga pinaagi sa pagpatay sa tanang bata hangtod sa duha ka tuig ang panuigon, siya makaseguro nga iyang mapa-

tay kining usa nga natawo nga "hari sa mga Hudiyo." (Mat 2:2) Gipakita sa kamatuoran nga si Herodes namatay wala madugay human mahitabo kining mga butanga tungod kay si Jesus wala man moestar ug dugay sa Ehipto.—Mat 2:19-21.

Nan, kita makahinapos nga ang kronolohiya sa Bibliya, ang astronomikal nga impormasyon, ug ang mabatonang mga rekord sa kasaysayan daw nagpunting sa panahon sa pagkamatay ni Herodes ingong 1 W.K.P., o lagmit sa sayo pang bahin sa 1 K.P.

2. Si Herodes Antipas, anak nga lalaki ni Herodes nga Bantogan ug Malthace nga usa ka babayeng Samarianhon. Gipadako siya didto sa Roma kauban sa iyang igsoong lalaki nga si Arquelao. Sa testamento ni Herodes, gitudlo si Antipas nga maoy makadawat sa pagkahari, apan sa kataposan, si Herodes nag-usab sa iyang testamento ug nagtudlo hinuon kang Arquelao nga maoy makadawat sa pagkahari. Gikuwestiyon ni Antipas ang testamento sa atubangan ni Agusto Cesar, kinsa mipaluyo sa katungod ni Arquelao apan nagbahin sa gingharian, nga naghatag kang Antipas sa tetrarkiya sa Galilea ug Perea. Ang "tetrarka," nga nagkahulogang 'magmamando sa ikaupat nga bahin' sa usa ka lalawigan, maoy usa ka termino nga gigamit alang sa usa ka magmamando sa distrito o prinsipe sa usa ka teritoryo. Apan, lagmit nga popular siyang gitawag nga Hari, sama kang Arquelao.—Mat 14:9; Mar 6:14, 22, 25-27.

Giminyoan ni Antipas ang anak nga babaye ni Aretas, ang hari sa Arabia, kansang kaulohan nahimutang sa Petra. Apan sa usa sa iyang mga panaw ngadto sa Roma, si Antipas miduaw kang Herodes Felipe nga iyang igsoon sa amahan, ang anak nga lalaki ni Herodes nga Bantogan ug Mariamne II (dili si Felipe nga tetrarka). Panahon sa pagduaw, siya naibog sa asawa ni Felipe nga si Herodias, kinsa nangambisyon ug posisyon. Iyang gidala si Herodias sa iyang pagbalik sa Galilea ug giminyoan siya, ug gibulagan ang anak nga babaye ni Aretas ug gipapauli siya sa ilaha. Kining makapainsultong buhat misangpot sa gubat. Si Aretas misulong sa gingharian ni Antipas ug nagpahamtang ug dakong kadaot kaniya, nga gani hapit siyang mapukan ni Aretas. Naluwas si Antipas tungod sa iyang pag-apelar sa Roma nga tungod niana nagpakanaog ug mando ang emperador nga dakpon o patyon si Aretas.

Naangkon ni Antipas ang dakong pabor ni Tiberio Cesar, ang manununod ni Agusto. Ingong usa ka magtutukod sama sa iyang amahan, apan dili gayod makatupong kaniya, si Antipas nagtukod ug usa ka siyudad duol sa Lanaw sa Genesaret (ang Dagat sa Galilea, o Tiberias) ug ginganlan kini ug Tiberias pinasukad sa ngalan sa emperador. (Ju 6:1, 23) Ang laing siyudad iyang ginganlan ug Julias pinasukad sa ngalan sa asawa ni Agusto nga si Julia (mas kasagarang gitawag ug Livia). Siya nagtukod usab ug mga kuta, mga palasyo, ug mga teatro.

Gipatay si Juan nga Tigbawtismo. Ang pagpanapaw ni Herodes Antipas kang Herodias mao ang hinungdan nga gibadlong siya ni Juan nga Tigbawtismo. Si Juan tukmang makabadlong kang Antipas bahin niining butanga, kay si Antipas maoy usa ka Hudiyo sa ngalan lamang ug miangkon nga siya nailalom sa Balaod. Si Antipas nagpabilanggo kang Juan, nga nagtinguha sa pagpatay kaniya, apan nahadlok sa katawhan, kinsa nagtuo nga si Juan maoy usa ka manalagna. Bisan pa niana, sa usa ka selebrasyon sa adlawng natawhan ni Antipas, ang anak nga babaye ni Herodias nakapahimuot kaayo kaniya nga tungod niana siya mihimog usa ka panumpa nga ihatag kaniya ang bisan unsa nga iyang pangayoon. Gisugo ni Herodias ang iyang anak nga babaye nga pangayoon ang ulo ni Juan. Si Herodes, bisan tuod kadto wala makapahimuot kaniya, nagpanukong miuyon aron dili maulawan atubangan niadtong nanambong sa selebrasyon ug tungod sa iyang panumpa. (Apan, ilalom sa Balaod siya dili angayng magapos sa usa ka panumpa sa paghimo ug ilegal nga buhat, sama sa pagbuno.)—Mat 14:3-12; Mar 6:17-29.

Unya, sa pagkadungog ni Antipas sa ministeryo ni Jesus maylabot sa pagsangyaw, pagpang-ayo, ug sa paghingilin sa mga demonyo, siya nahadlok, basin si Jesus sa pagkatinuod mao si Juan nga nabanhaw gikan sa mga patay. Human niadto siya nagtinguha pag-ayo nga makita si Jesus, dayag nga dili aron mamati sa iyang pagsangyaw, kondili tungod kay siya dili segurado sa iyang konklusyon.—Mat 14:1, 2; Mar 6:14-16; Luc 9:7-9.

Lagmit kadto maoy sa usa ka okasyon sa dihang si Jesus milabay sa Perea sa iyang pagpaingon ngadto sa Jerusalem nga ang mga Pariseo miingon kaniya: "Pahawa dinhi ug lakaw na, tungod kay si Herodes buot mopatay kanimo." Tingali si Herodes mao ang nagsabwag niini nga hulungihong aron si Jesus mokalagiw gikan sa iyang teritoryo tungod sa kahadlok, kay si Herodes nahadlok gayod nga mangahas pa sa pagbakyaw pag-usab sa iyang kamot aron sa pagpatay sa usa ka manalagna sa Diyos. Dayag nga ang gitumong ni Jesus mao ang pagkamalalangon ni Herodes sa dihang, sa iyang tubag, gitawag ni Jesus si Herodes nga "kanang irong ihalas."—Luc 13:31-33.

'Ang Lebadura ni Herodes.' Sa panahon kadto sa pagmando ni Herodes Antipas nga si Jesus nagpasidaan sa iyang mga sumusunod: "Bukha kanunay ang inyong mga mata, pagbantay sa lebadura sa mga Pariseo ug sa lebadura ni Herodes."

(Mar 8:15) Kining duha ka sekta, ang mga Pariseo ug ang mga Herodiano, o mga sumusunod sa partido ni Herodes, misupak kang Jesu-Kristo ug sa iyang mga pagtulon-an, ug bisan tuod sila managkaaway, nakita nila si Kristo ingong komon nga kaaway ug sila nagkahiusa batok kaniya. Mas nagpatigbabaw ang pagkapolitiko sa mga Herodiano kay sa ilang pagkarelihiyoso; gikaingon nga nagsunod sila sa Balaod apan naghupot sa opinyon nga subay sa balaod nga ang mga Hudiyo moila sa usa ka langyawng prinsipe (kay ang mga Herodes dili tinuod nga mga Hudiyo, kondili mga Idumeano). Ang mga Herodiano sobra ka nasyonalistiko ug dili motuo sa ideya sa teokratikanhong pagmando ilalom sa Hudiyong mga hari ni sa Romanhong pagmando, apan buot nila nga ipasig-uli ang nasodnong gingharian ilalom sa usa o sa lain sa mga anak nga lalaki ni Herodes.

Usa ka pananglitan nga napadayag ang "lebadura" sa ilang pagkanasyonalistiko mao ang pangbitik nga pangutana nga ilang gigamit uban sa mga Pariseo agig pagsulay sa pagbitik kang Jesus: "Subay ba sa balaod ang pagbayad ug buhis por ulo ngadto kang Cesar o dili? Mobayad ba kami, o dili?" (Mar 12:13-15) Si Jesus nagtawag kanila nga "mga salingkapaw," ug nagpakita nga siya alisto sa pagbantay sa ilang "lebadura," kay ang iyang tubag nagbuntog kanila, nga nagpakyas sa ilang intensiyon nga magpasaka ug sumbong sa pag-alsa o kaha aron ang mga tawo masuko kaniya.—Mat 22:15-22.

Nagbugalbugal Kang Jesus. Sa kataposang adlaw sa yutan-ong kinabuhi ni Jesus, sa dihang gidala siya sa atubangan ni Poncio Pilato ug nadungog ni Pilato nga si Jesus usa ka Galileanhon, gipadala siya ni Pilato ngadto kang Herodes Antipas nga magmamando sa distrito (tetrarka) sa Galilea (kinsa nianang tungora didto sa Jerusalem), kay si Pilato nagkaproblema sa mga Galileanhon. (Luc 13:1; 23:1-7) Sa pagkakita kang Jesus, si Herodes nalipay, dili tungod kay siya nahingawa alang sa kaayohan ni Jesus o buot mohimog tinuod nga paningkamot sa pagsusi sa kamatuoran o sa bakak nga mga sumbong nga gipasaka batok kaniya sa mga saserdote ug sa mga eskriba, kondili tungod kay siya nagtinguha nga makakitag pipila ka ilhanan nga himoon ni Jesus. Si Jesus wala mobuhat niini, ug siya nagpakahilom sa dihang gisukitsukit siya ni Herodes "sa daghang mga pulong." Nasayod si Jesus nga kining pinugos nga pagpaatubang kang Herodes maoy pagyagayaga lamang kaniya. Si Herodes, nga nahigawad kang Jesus, nagtamay kaniya ug nagbugalbugal kaniya pinaagi sa pagbesti kaniyag magilakon nga besti ug nagpadala kaniyag balik ngadto kang Pilato, kinsa mao ang may labawng awtoridad ilalom sa Roma. Si Pilato ug Herodes magkaaway kanhi, lagmit tungod sa pipila ka sumbong nga gipasaka ni Herodes batok kang Pilato. Apan kining gihimo ni Pilato nakapahimuot kang Herodes ug sila nahimong mga managhigala.—Luc 23:8-12.

Human pagawasa si Pedro ug Juan gikan sa pagkabilanggo wala madugay human sa Pentekostes sa 33 K.P., ang mga tinun-an, diha sa pag-ampo sa Diyos, miingon: "Si Herodes [Antipas] ug si Poncio Pilato uban sa mga tawo sa kanasoran ug uban sa mga katawhan sa Israel sa pagkatinuod nagkatigom niini nga siyudad batok sa imong balaang alagad nga si Jesus . . . Ug karon, Jehova, hatagig pagtagad ang ilang mga hulga, ug itugot sa imong mga alagad ang pagpadayon pagsulti sa imong pulong uban ang bug-os nga kaisog."—Buh 4:23, 27-29.

Sa Buhat 13:1 ang usa ka Kristohanon, si Manaen, gihisgotan nga naedukar uban ni Herodes nga magmamando sa distrito. Sanglit si Antipas gipadako didto sa Roma uban sa usa ka pribadong lungsoranon, ang gipahayag sa Bibliya lagmit nagpakita nga si Manaen naedukar didto sa Roma.

Gidestiyero Ngadto sa Gaul. Sa dihang si Agripa I gihimong hari ni Gayo Cesar (Caligula) sa tetrarkiya ni Felipe, ang asawa ni Antipas nga si Herodias nagtamay sa iyang bana, nga nag-ingong tungod kay siya pataypatayng molihok wala niya maangkon ang pagkahari. Siya miergo nga sanglit ang iyang bana maoy usa na ka tetrarka, samtang kon itandi, si Agripa walay gihuptang bisan unsa nga katungdanan kanhi, si Antipas kinahanglang moadto sa Roma ug mohangyo ug katungdanan sa pagkahari gikan kang Cesar. Sa kataposan siya mipasignunot sa walay puas nga pagpamugos sa iyang asawa. Apan si Caligula nasuko sa ambisyosong hangyo ni Antipas ug, kay mituo sa mga sumbong ni Agripa, nagdestiyero kang Antipas ngadto sa Gaul (ang siyudad sa Lyons, Pransiya); sa kataposan siya namatay sa Espanya. Si Herodias, bisan tuod siya makaikyas unta sa silot tungod kay igsoon man siya ni Agripa, miunong sa iyang bana, tingali tungod sa iyang garbo. Human sa iyang pagkadestiyero, ang tetrarkiya ni Antipas ug ang iyang salapi, maingon man ang katigayonan ni Herodias, gihatag ngadto kang Agripa I. Busa si Herodias maoy responsable sa duha ka dakong kadaot ni Antipas: ang iyang pagkahapit mapildi ni Haring Aretas ug ang iyang pagkadestiyero.

3. Si Herodes Agripa I. Apong lalaki ni Herodes nga Bantogan. Siya maoy usa ka anak nga lalaki ni Aristobulo, kinsa usa usab ka anak nga lalaki ni Herodes nga Bantogan pinaagi kang Mariamne I, ang apong babaye sa Hataas nga Saserdoteng si Hyrcanus II. Si Aristobulo gipatay ni Herodes nga Bantogan. Si Agripa mao ang kataposan sa mga Herodes

nga nahimong hari sa tibuok Palestina, sama sa iyang apohan kanhi.

Iyang Sayong Kinabuhi. Ang posisyon ni Agripa ingong "Herodes nga hari" nahuptan pinaagi sa daghang pagmaniobra ug sa tabang sa iyang mga higala sa Roma. (Buh 12:1) Naedukar sa Roma kauban sa anak nga lalaki ni Emperador Tiberio nga si Drusus ug sa iyang pag-umangkong lalaki nga si Claudio, siya nahimong ilado taliwala sa hamiling mga tawo didto. Siya sobra ka gastador ug mapatuyangon. Kay nagsangkiig sa utang, nga nakautang pa gani ug salapi sa pamahandi sa Roma, siya mibiya sa Roma ug mikalagiw ngadto sa Idumea. Sa ulahi, uban sa tabang sa iyang igsoong babaye nga si Herodias ug sa iyang asawa nga si Cypros (anak nga babaye sa pag-umangkong lalaki ni Herodes nga Bantogan, kansang asawa maoy anak nga babaye ni Herodes), siya mipuyo sa makadiyot didto sa Tiberias. Nahitabo ang usa ka panag-away tali kaniya ug kang Antipas nga tungod niana siya mibiya. Sa kataposan siya nakabalik sa Roma ug nakaangkon sa pag-uyon ni Tiberio Cesar.

Apan, ang usa ka wala-hunahunaang komento ni Agripa nakapahinabog suliran tali kaniya ug kang Emperador Tiberio. Sa usa ka higayon nga wala niya mabantayi iyang nasulti kang Gayo (Caligula), nga iya nang nahimong higala, nga siya, si Gayo, lagmit sa dili madugay mahimong emperador. Nadunggan kini sa alagad ni Agripa, ug ang iyang komento nakaabot sa igdulungog ni Tiberio, kinsa nagbanlod kang Agripa sa bilanggoan. Ang iyang kinabuhi nameligro sulod sa pipila ka bulan, apan pipila ka bulan sa ulahi si Tiberio namatay ug si Caligula nahimong emperador. Iyang gibuhian si Agripa ug gituboy siya ngadto sa pagkahari ibabaw sa mga teritoryo nga gimandoan sa iyang namatay nga uyoang si Felipe.

Gipaboran sa Romanong mga Emperador. Si Herodias, nga nasina sa posisyon sa iyang igsoon ingong hari, nagkombinsir sa iyang bana nga si Herodes Antipas, kinsa usa lamang ka tetrarka, nga mohangyo sa bag-ong emperador sa Roma nga siya himoong hari. Apan si Antipas napuhalan sa taktika ni Agripa bahin sa maong butang. Iyang gihikyad sa atubangan ni Gayo (Caligula) ang mga sumbong nga si Antipas mihimog mga pagpakigalyansa sa mga Partianhon ug kang Sejanus nga nakigkunsabo batok kang Tiberio, mga sumbong nga dili ikalimod ni Antipas. Misangpot kini sa pagkadestiyero ni Antipas. Ang mga teritoryo ni Antipas sa Galilea ug Perea gidugang sa gingharian ni Agripa. Sa usa ka bahin sa sinulat, si Josephus nagingon nga gihatag ni Caligula kini nga mga dominyo ngadto kang Agripa, ug sa laing duha giingon nga gihatag kini ni Claudio. Lagmit nga gisaad kini ni Caligula, ug giuyonan kini ni Claudio.

Sa panahong gipatay si Caligula, nga sumala sa mga eskolar nahitabo niadtong 41 K.P., si Agripa didto sa Roma. Siya maoy nakiglabot, o nagpataliwala, tali sa Senado ug sa iyang higala, ang bag-ong emperador nga si Claudio. Gipasalamatan siya ni Claudio pinaagi sa paghatag kaniya sa teritoryo sa Judea ug sa Samaria maingon man ang gingharian sa Lisanias. Si Agripa niining tungora nahimong magmamando sa halos parehong dominyo nga gimandoan sa iyang apohang si Herodes nga Bantogan. Niining higayona gipangayo ug nadawat ni Agripa ang gingharian sa Chalcis gikan kang Claudio, alang sa iyang igsoong si Herodes. (Kini nga Herodes gihisgotan lamang sa kasaysayan ingong hari sa Chalcis, usa ka gamayng teritoryo sa K nga bakilid sa kabukiran sa Anti-Lebanon.)

Namarayeg nga Makabatog Pabor sa mga Hudiyo; Naglutos sa mga Kristohanon. Si Agripa namarayeg nga makabatog pabor sa mga Hudiyo, nga nangangkong siya usa ka debotadong sumusunod sa Judaismo. Si Caligula, nga nangangkon nga siya usa ka diyos, nakahukom sa pagpatindog ug usa ka estatwa sa iyang kaugalingon didto sa templo sa Jerusalem, apan si Agripa alistong nagkombinsir kaniya nga dili kini buhaton. Sa ulahi si Agripa nagsugod sa pagtukod ug paril duol sa A nga dapit nga kanait sa siyudad sa Jerusalem. Alang kang Claudio kini nagsilbing usa ka posibleng pagtukod ug mga kuta sa siyudad batok sa pag-atake sa Roma nga mahimong buhaton sa umaabot. Busa, gimandoan ni Claudio si Agripa nga hunongon kini. Gipanghimakak ni Agripa ang iyang pagpangangkon nga siya usa ka magsisimba sa Diyos pinaagi sa pagpaluyo ug paghikay ug mga dulang gladyador ug uban pang paganong mga pasundayag sa teatro.

Si Agripa gidawat sa mga Hudiyo tungod sa iyang kagikang Hasmonaeano nga kaliwat sa banay sa iyang apohang babaye nga si Mariamne. Samtang milaban sa kawsa sa mga Hudiyo ilalom sa yugo sa Roma, siya usab mihimog daotang rekord sa paglutos sa mga Kristohanon, kinsa gidumtan sa kadaghanan sa dili-magtutuong mga Hudiyo. Iyang "gipatay si Santiago nga igsoon ni Juan pinaagi sa espada." (Buh 12:1, 2) Kay iyang nakitang nakapahimuot kini sa mga Hudiyo, iyang gidakop ug gibilanggo si Pedro. Ang pagpangilabot sa usa ka manulonda, nga nagpagawas kang Pedro sa bilanggoan, nagpahinabog dakong kaguliyang taliwala sa mga sundalo ni Agripa ug miresulta sa pagsilot sa mga bantay ni Pedro.—Buh 12:3-19.

Gipatay sa Manulonda sa Diyos. Ang pagmando ni Agripa kalit nga natapos. Sa Cesarea, panahon sa usa ka pista sa pagpasidungog kang

Cesar, siya nagsul-ob ug usa ka harianong besti ug nagsugod sa paghatag ug publikong pakigpulong sa nagkatigom nga katawhang mamiminaw gikan sa Tiro ug Sidon, kinsa buot makigdait kaniya. Mitubag ang mga mamiminaw pinaagi sa pagsinggit: "Tingog sa usa ka diyos, ug dili sa tawo!" Girekord sa Bibliya ang hinanaling pagpatay kaniya ingong hinukmang salingkapaw: "Dihadiha gihampak siya sa manulonda ni Jehova, tungod kay wala niya ihatag ang himaya ngadto sa Diyos; ug gikaon siya sa mga ulod ug nabugtoan sa gininhawa."—Buh 12:20-23.

Giingon sa mga kronologo nga namatay si Haring Herodes Agripa I niadtong 44 K.P., sa edad nga 54, ug nahitabo kadto human nga siya naghari ug tulo ka tuig sa tibuok Judea. Ang nabilin human siya mamatay mao ang iyang anak nga lalaki nga si Herodes Agripa II ug ang iyang mga anak nga babaye nga si Bernice (Buh 25:13), si Drusila nga asawa ni Gobernador Felix, ug si Mariamne III. —Buh 24:24.

4. Si Herodes Agripa II. Apo-sa-tuhod ni Herodes nga Bantogan. Siya mao ang anak nga lalaki ni Herodes Agripa I ug sa iyang asawa nga si Cypros. Siya mao ang kataposang prinsipe sa linya sa mga Herodes, sumala sa mga historyador. Si Agripa adunay tulo ka igsoong babaye nga ginganlan ug Bernice, Drusila, ug Mariamne III. (Buh 25:13; 24:24) Gimatuto siya sa panimalay sa emperador sa Roma. Sa dihang siya 17 anyos pa lamang ang iyang amahan namatay, ug gihunahuna sa mga magtatambag ni Emperador Claudio nga siya bata pa kaayo nga maoy mopuli sa pagmando sa mga dominyo sa iyang amahan. Busa, si Claudio nagtudlo na lang ug mga gobernador ibabaw sa mga teritoryo. Human magpabilin sa Roma sulod sa taudtaod nga panahon, gihatag kang Agripa II ang pagkahari ibabaw sa Chalcis, usa ka gamayng estado sa kasadpang bakilid sa Kabukiran sa Anti-Lebanon, human mamatay ang iyang uyoan (si Herodes nga hari sa Chalcis).

***Bronse nga sensilyo nga may larawan sa ulo ni Domitian ug sa likod may ngalan ni Haring Agripa* (*II*)**

Wala madugay human niadto, si Claudio nagtudlo kaniya ingong hari ibabaw sa mga tetrarkiya nga kanhi iya ni Felipe ug Lisanias. (Luc 3:1) Gipiyal usab kaniya ang pagdumala sa templo sa Jerusalem ug gitugyanan ug awtoridad nga itudlo ang hataas nga mga saserdote sa mga Hudiyo. Ang iyang mga dominyo gipadako pa gayod sa manununod ni Claudio nga si Nero, kinsa naghatag kaniya sa Tiberias ug Taricheae sa Galilea ug Julias sa Perea uban ang mga lungsod nga sakop niini.

Sa ulahi, giliso ni Agripa ang iyang pagtagad sa pagpadako sa palasyo nga gitukod sa Hasmonaeano nga mga hari sa Jerusalem. Tungod kay iya na karong makita gikan sa gipadak-ang dapit sa palasyo kon unsay nagakahitabo sa sawang sa templo, ang mga Hudiyo nagtukod ug usa ka paril aron masalipdan ang iyang panan-aw ug aron masalimbongan usab ang panan-aw sa mga bantay nga Romano gikan sa usa ka bantaaw nga dapit. Kini wala makapahimuot kang Herodes ug Festo, apan tungod sa pag-apelar sa mga Hudiyo ngadto kang Nero, gitugotan kini sa emperador nga magpabilin. Gipatahom usab ni Agripa ang Cesarea Felipe (ang ngalan niini giilisdan ug Neronias agig pasidungog kang Nero). Gisundog ang sumbanan sa iyang amahan, siya nagtukod ug usa ka teatro didto sa Berytus, sa Fenicia, nga naggasto ug dakong kantidad sa salapi alang sa mga pasundayag didto.

Kaylap ang hulungihong nga gihimo ni Agripa ang usa ka insesto nga relasyon uban sa iyang igsoong babaye nga si Bernice, sa wala pa kini magpakasal sa hari sa Cilicia. (*Jewish Antiquities,* ni F. Josephus, XX, 145, 146 [vii, 3]) Si Josephus wala gayod maghisgot kon minyo o dili si Agripa.

Sa dihang nadayag nga ang rebelyon sa mga Hudiyo batok sa yugo sa Roma (66-70 K.P.) mopatungha lamang ug katalagman alang sa nasod, si Agripa naningkamot sa pagkombinsir kanila nga dili mohimog mapintas nga aksiyon. Kay wala magsilbi ang iyang mga hangyo, iyang gitalikdan ang mga Hudiyo ug midangop ngadto sa Romanhong kasundalohan, ug siya nasamdan sa usa ka bato sa lambuyog sa aktuwal nga pakig-away.

Depensa ni Pablo Atubangan Kaniya. Gipailaila sa Kasulatan si Haring Herodes Agripa II ug ang iyang igsoong babaye nga si Bernice sa panahon sa ilang pagduaw ingong pagtahod kang Gobernador Festo, sa mga tuig 58 K.P. (Buh 25:13) Si Festo ang mipuli kang Gobernador Felix. Sa panahon sa pagkagobernador ni Felix nga si apostol Pablo giakusahan sa mga Hudiyo, apan si Felix, sa pagbiya sa iyang katungdanan, nagtinguha nga makabaton ug pabor sa mga Hudiyo ug nagbilin kang Pablo nga ginapos. (Buh 24:27) Tuod, si Felix

maoy bayaw nga lalaki ni Agripa, kay naminyo sa iyang igsoong babaye nga si Drusila. (Buh 24:24) Samtang si Pablo nagpaabot sa dugang aksiyon sa iyang pag-apelar ngadto kang Cesar (Buh 25:8-12), gipahayag ni Haring Agripa ngadto kang Gobernador Festo ang iyang tinguha nga madungog kon unsay buot isulti ni Pablo. (Buh 25:22) Gikalipay ni Pablo ang paghimo sa iyang depensa sa atubangan ni Agripa, kinsa iyang gitawag ingong usa nga "nakasinati sa tanang kostumbre ingon man sa mga lantugi taliwala sa mga Hudiyo." (Buh 26:1-3) Ang puwersadong argumento ni Pablo nakatukmod kang Agripa sa pag-ingon: "Sa mubong panahon makombinsir mo ako nga mahimong Kristohanon." Niini si Pablo mitubag: "Makapanghinaot ako sa Diyos nga sa mubong panahon o sa taas nga panahon dili lamang ikaw kondili usab silang tanang nagapaminaw kanako karong adlawa mahimong mga tawo nga ingon usab kanako, walay labot niini nga mga gapos." (Buh 26:4-9) Natino ni Agripa ug Festo nga walay sala si Pablo apan tungod kay siya miapelar kang Cesar, kinahanglang dad-on siya ngadto sa Roma aron husayon.—Buh 26:30-32.

Human malaglag ang Jerusalem niadtong 70 K.P., si Herodes Agripa kauban sa iyang igsoong babaye nga si Bernice mibalhin sa Roma, diin siya gihatagan ug katungdanan ingong *praetor* o maghuhukom. Si Agripa namatay nga walay anak niadtong mga 100 K.P.

5. Si Herodes Felipe. Anak nga lalaki ni Herodes nga Bantogan pinaagi kang Mariamne II, ang anak nga babaye sa Hataas nga Saserdoteng si Simon. Si Felipe mao ang unang bana ni Herodias, kinsa nakigdiborsiyo kaniya aron makigminyo kang Herodes Antipas nga igsoon-sa-amahan ni Felipe. Siya lakbit nga gihisgotan sa Bibliya diha sa Mateo 14:3; Marcos 6:17, 18; ug Lucas 3:19.

Ang ngalang Herodes Felipe gigamit aron sa pagpalahi kaniya gikan kang Felipe nga tetrarka, kay kining ulahi nga gihisgotan, matod ni Josephus, maoy usa usab ka anak nga lalaki ni Herodes nga Bantogan pinaagi sa laing asawa, si Cleopatra sa Jerusalem.

Mopatim-aw nga si Felipe maoy mopuli sa trono sa iyang amahan, ingong sunod sa kamagulangan human nga ang tulo niya ka igsoon sa amahan nga si Antipater, Alejandro, ug Aristobulo gipamatay sa iyang amahan. Usa sa nag-unang mga testamento ni Herodes nagtala kaniya ingong manununod sunod ni Antipater. Apan siya gisayloan sa kataposang testamento ni Herodes, ug ang gingharian nahiadto kang Arquelao. Giasoy ni Josephus nga gipapas ni Herodes ang ngalan ni Felipe gikan sa iyang testamento tungod kay si Mariamne II, ang inahan ni Felipe, nasayod sa daotang laraw ni Antipater batok kang Herodes apan wala magbutyag niini.

Si Felipe adunay anak nga babaye, si Salome, pinaagi kang Herodias. Dayag nga siya mao ang misayaw sa atubangan ni Herodes Antipas ug, tungod sa sugo sa iyang inahan, gipangayo ang ulo ni Juan nga Tigbawtismo.—Mat 14:1-13; Mar 6:17-29.

6. Si Felipe nga tetrarka. Anak nga lalaki ni Herodes nga Bantogan pinaagi sa iyang asawa nga si Cleopatra sa Jerusalem. Siya gipadako didto sa Roma. Iyang giminyoan si Salome nga anak nga babaye ni Herodes Felipe ug Herodias. Sa dihang namatay ang iyang amahan, gibahin ni Agusto Cesar ang gingharian ug gihatag kang Felipe ang tetrarkiya sa Iturea, Trakonite, ug uban pang kasikbit nga mga distrito, uban ang tinuig nga buhis nga 100 ka talanton. (Lagmit ang Iturea gidugang ra sa ulahi ug busa wala ilakip ni Josephus.) Siya nagmando sulod sa kapin sa 30 ka tuig. Si Josephus nag-ingon: "Sa iyang pagdumala sa kagamhanan siya kalmado ug dili mabalak-on. Sa pagkatinuod, iyang gigugol ang tanan niyang panahon diha sa teritoryo nga iyang sakop." Matod ni Josephus nga si Felipe molingkod sa paghukom bisan asa siya ug mohusay sa mga kaso nga walay langan. Siya namatay sa Julias ug gilubong uban ang dakong pagpasigarbo. Sanglit wala siyay mga anak nga lalaki, gidugang ni Emperador Tiberio ang iyang tetrarkiya ngadto sa lalawigan sa Sirya. —*Jewish Antiquities,* XVIII, 106-108 (iv, 6).

Ang ngalan ni Felipe gihisgotan kausa sa Bibliya maylabot sa pagpetsa sa ministeryo ni Juan nga Tigbawtismo. (Luc 3:1) Ang teksto dinhi, lakip ang makasaysayanhong impormasyon bahin sa paghari ni Agusto ug Tiberio, nagpakita nga ang ministeryo ni Juan nagsugod niadtong 29 K.P.

HERODES, MGA SUMUSUNOD SA PARTIDO NI. Dayag nga kini sila maoy Hudiyong mga tigpaluyo o mga sumusunod sa partido sa dinastiya sa mga Herodes, nga nakabaton sa awtoridad niini gikan sa Roma. Panahon sa yutan-ong ministeryo ni Jesu-Kristo, si Herodes Antipas mao ang nangulo niini nga dinastiya.

Wala maghisgot ang sekular nga kasaysayan bahin sa mga Herodiano, ug diyutay ra ang paghisgot kanila diha sa Kasulatan. (Mat 22:16; Mar 3:6; 12:13) Apan, dunay hugot nga mga pagsupak bahin sa pagtuo, ingon sa gituohan sa pipila, nga ang mga Herodiano maoy mga sulugoon sa panimalay ni Herodes, nga sila maoy iyang mga sundalo, o nga sila maoy iyang mga opisyal sa palasyo.

Sa politika, ang mga Herodiano anaa sa tungatunga, sa usa ka bahin gisupak sa mga Pariseo ug sa Hudiyong mga *zealot* kinsa midapig sa kawsa

alang sa usa ka Hudiyohanong gingharian nga bug-os independente sa pagmando sa Roma, ug sa laing bahin gisupak niadtong mga midapig sa kawsa alang sa bug-os nga pagkasakop sa Judea sa Imperyo sa Roma. Ang pipila sa mga Saduseo, nga giisip ingong mga tawong may independenteng panghunahuna ug may makasaranganong panglantaw sa Judaismo, lagmit maoy sakop sa Herodianhong pundok sa mga tawo nga samag mga ideolohiya. Kining ulahing konklusyon namugna gikan sa mga taho ni Mateo ug Marcos mahitungod sa mga pulong ni Jesus bahin sa lebadura. Sumala sa Mateo 16:6, si Jesus miingon, "Pagbantay sa lebadura sa mga Pariseo ug sa mga Saduseo," samtang ang Marcos 8:15 nag-ingon, "Pagbantay sa lebadura sa mga Pariseo ug sa lebadura ni Herodes." Ang pagsubli sa pulong nga "lebadura" nagpasiugda nga adunay kalainan sa makadaot nga mga pagtulon-an sa duha ka partido. Imbes nga "Herodes," kining ulahi nga teksto mabasa nga "mga Herodiano" diha sa pipila ka manuskrito, nga mao, ang Chester Beatty Papyrus Num. 1 (P^{45}), ang *Codex Washingtonianus I,* ug ang *Codex Koridethianus.—The Interpreter's Dictionary of the Bible,* giedit ni G. A. Buttrick, 1962, Tomo 2, p. 594; *Our Bible and the Ancient Manuscripts,* ni Sir Frederic Kenyon, 1958, pp. 215, 216.

Usa ka butang ang tino: ang mga sumusunod sa partido ni Herodes ug ang mga Pariseo, bisan tuod dayag nga magkaatbang bahin sa ilang politikal ug Hudiyohanong mga panglantaw, bug-os nagkahiusa sa ilang mapintas nga pagsupak kang Jesus. Labing menos sa duha ka higayon kining magkaatbang nga mga partido tingob nga nagsabotsabot labot sa kon unsa ang labing maayong paagi sa pagpatay sa ilang komon nga kaaway. Ang una nga gitahong panghitabo nahitabo wala madugay human sa Paskuwa, niadtong 31 K.P., panahon sa dakong ministeryo ni Jesus sa Galilea. Sa pagkakita nga giayo ni Jesus ang nakuyos nga kamot sa usa ka tawo panahon sa Igpapahulay, "ang mga Pariseo nanggula ug dihadiha nakigsabot sa mga sumusunod sa partido ni Herodes batok kaniya, aron sa pagpatay kaniya."—Mar 3:1-6; Mat 12:9-14.

Ang ikaduhang higayon nga gitaho nahitabo duolan sa duha ka tuig sa ulahi, tulo ka adlaw na lang sa wala pa patya si Jesus, sa dihang ang mga tinun-an sa mga Pariseo ug sa mga sumusunod sa partido ni Herodes naghiusa sa pagsulay kang Jesus labot sa pagbayad ug buhis. Kining mga tawhana sekretong gisuholan "nga magpakaaron-ingnon nga sila matarong, aron sa pagbitik kaniya sa iyang mga sulti, aron itugyan siya sa kagamhanan ug sa awtoridad sa gobernador." (Luc 20:20) Ilang gisugdan ang ilang direktang pangutana labot sa mga buhis pinaagi sa pag-ulog-ulog aron dili makabantay si Jesus. Apan, kay nakaamgo sa ilang malalangon nga pagkadaotan, si Jesus miingon: "Nganong ibutang ninyo ako sa pagsulay, mga salingkapaw?" Dayon iyang bug-os nga napahilom sila pinaagi sa iyang tubag bahin sa pagbayad ug buhis.—Mat 22:15-22; Luc 20:21-26.

HERODIAS. Ang asawa ni Herodes Antipas, kinsa, pinaagi sa iyang anak nga babaye nga si Salome, naghangyo ug nagdawat sa ulo ni Juan nga Tigbawtismo niadtong 32 K.P. (Mar 6:22-28) Ang iyang amahan nga si Aristobulo, nga anak ni Herodes nga Bantogan pinaagi sa iyang ikaduhang asawa nga si Mariamne I ug ang iyang inahan maoy mag-agaw igtagsa. Ang iyang igsoong lalaki mao si Herodes Agripa I nga maoy nagpatay kang apostol Santiago nga igsoon ni Juan.—Buh 12:1, 2.

Si Herodias unang nakigminyo sa iyang uyoan (nga laing anak ni Herodes nga Bantogan pinaagi sa iyang ikatulong asawa nga si Mariamne II), ang igsoon-sa-amahan sa amahan ni Herodias, ug kining iyang uyoan-bana gitawag sa kadaghanan nga Herodes Felipe aron sa pagpalahi kaniya gikan kang Felipe nga magmamando sa distrito sa Iturea ug Trakonite. (Luc 3:1) Pinaagi kang Herodes Felipe, si Herodias nanganak kang Salome, lagmit nga iyang bugtong nga anak. Apan, si Herodias nagdiborsiyo kaniya ug nakigminyo sa igsoon-sa-amahan ni Herodes Felipe nga si Herodes Antipas, nga usa usab ka anak sa iyang apohan nga si Herodes nga Bantogan, pinaagi sa iyang ikaupat nga asawa nga si Malthace. Si Herodes Antipas, kinsa mao ang magmamando sa distrito (sa literal, "ang tetrarka") niadtong panahona, ug kinsa gitawag ni Jesu-Kristo nga "kanang irong ihalas" (Luc 13:31, 32), nagdiborsiyo usab sa iyang unang asawa nga usa ka anak sa Nabataeanhong hari nga si Aretas sa Arabia aron makigminyo kang Herodias.

Busa, si Juan nga Tigbawtismo may katarongan sa pagkondenar sa kaminyoon ni Herodias ug Herodes Antipas kay kini supak ug imoral ilalom sa Hudiyohanong balaod, ug tungod niana siya gibalhog sa bilanggoan ug sa ulahi gipunggotan sa ulo. Ang iyang walay-kahadlok ug matarong nga pagkondenar nakapukaw sa grabeng pagdumot ni Herodias, mao nga iyang gipahimuslan ang unang kahigayonan sa pagpapatay sa manalagna.—Mat 14:1-11; Mar 6:16-28; Luc 3:19, 20; 9:9.

Ang igsoong lalaki ni Herodias nga si Herodes Agripa I mibalik gikan sa Roma niadtong 38 K.P., nga natudlo ingong usa ka hari. Kini nakapasina kaayo kang Herodias, tungod kay ang iyang bana, bisan tuod nga anak sa hari, nagpabiling usa lamang ka magmamando sa distrito. Busa tungod niini siya walay puas nga namugos sa iyang bana hangtod nga miadto usab kini sa Roma nga nag-

laom nga purongpurongan usab ingong hari ug hatagan ug gingharian. Giasoy ni Flavius Josephus nga si Agripa nga igsoong lalaki ni Herodias sekretong nagpadala ug mga sulat ngadto kang Emperador Caligula nga nag-akusar kang Antipas sa pagpakigkunsabo sa mga Partianhon. Ingong sangpotanan, si Antipas gidestiyero ngadto sa Gaul; siya giubanan ni Herodias.—*Jewish Antiquities,* XVIII, 240-256 (vii, 1, 2); *The Jewish War,* II, 181-183 (ix, 6).

HERODION. Usa sa personal nga gipangomosta ni Pablo diha sa iyang sulat ngadto sa Kristohanong kongregasyon sa Roma. Si Pablo naghisgot kang Herodion ingong "akong paryente." (Rom 16:11) Ang pipila nagtuo nga tingali kini nagpasabot lamang nga si Herodion maoy usa ka isigka-Hudiyo inay nga usa ka suod nga kabanay ni Pablo, tungod sa paggamit sa apostol sa mga pulong nga "mga paryente" diha sa Roma 9:3. Apan, sanglit si Pablo wala maghisgot sa tanang Hudiyo nga iyang gipangomosta ingong "akong mga paryente" (itandi ang Buh 18:2; Rom 16:3), lagmit nga kini nagpasabot sa usa ka mas suod nga paryente. —Tan-awa ang ANDRONIKO.

HESBON. Usa ka dapit nga gituohang mao ang modernong Hisban, usa ka nagun-ob nga siyudad nga nahimutang mga 20 km (12 mi) sa HK sa Raba ('Amman). Kini nahimutang sa tungatungang bahin tali sa Arnon ug sa Jabok. (Jos 12:2) Wala pay nakaplagan didto nga arkeolohikanhong mga nahibilin balik sa yugto sa mga Canaanhon. Usa ka guba nga dakong tangke sa tubig ang nahimutang duol sa S sa Hesbon, ug mga 180 m (600 p) sa ubos sa siyudad adunay usa ka tuboran diin makita ang usa ka kutay sa mga linaw.—Itandi ang Aw 7:4; tan-awa ang BAT-RABIM.

Ang Hesbon giilog sa Amorihanong hari nga si Sihon gikan sa mga Moabihanon ug gihimo kini nga iyang harianong pinuy-anan. Tungod sa pagkapildi sa mga Moabihanon namugna ang usa ka matamayong panultihon nga naggikan sa mga Amorihanon o kaha sa mga Israelinhon. Kon kini nga panultihon naggikan man ugaling sa mga Amorihanon, kini nagyagayaga sa mga Moabihanon ug naghandom sa kadaogan ni Haring Sihon. Apan, kon kini naggikan sa mga Israelinhon, kini nagkahulogan nga maingon nga giilog ni Sihon ang Hesbon gikan sa mga Moabihanon, mao man usab ang Israel magkuha niini ug sa ubang mga siyudad gikan sa mga Amorihanon. Ang pagtamay unya nianang panahona mao nga ang kadaogan ni Sihon naghatag ug kahigayonan sa mga Israelinhon sa pagpanag-iya sa yuta nga sila unta walay katungod.—Num 21:26-30; Deu 2:9.

Sa dihang si Haring Sihon midumili nga ang mga Israelinhon ubos ni Moises moagi nga malinawon latas sa iyang yuta ug nangandam hinuon aron sa pagpakiggubat kanila, gihatag ni Jehova sa iyang katawhan ang kadaogan batok kang Sihon. Ang Amorihanong mga siyudad, walay duhaduha lakip ang Hesbon, gitugyan ngadto sa kalaglagan. (Deu 2:26-36; 3:6; 29:7; Huk 11:19-22) Human niadto gitukod pag-usab sa mga Rubenhon ang Hesbon (Num 32:37), ug kini gilakip taliwala sa mga siyudad nga gihatag ni Moises ngadto kanila. (Jos 13:15-17) Ingong usa ka utlanang siyudad tali sa Ruben ug Gad, ang Hesbon sa ulahi nahimong bahin sa teritoryo sa Gad ug gihisgotan ingong usa sa upat ka Gadhanong mga siyudad nga gihatag ngadto sa mga Levihanon.—Jos 21:38, 39; 1Cr 6: 77, 80, 81.

Sa ulahing yugto ang Hesbon dayag nga nailalom sa pagkontrolar sa Moab, ingon sa gipakita sa kamatuoran nga si Isaias ug Jeremias naghisgot niini diha sa ilang mga pahayag sa kalaglagan batok sa Moab. (Isa 15:4; 16:7-9; Jer 48:2, 34, 45) Gihisgotan usab ni Jeremias kining siyudara diha sa usa ka pahayag batok sa Ammon. (Jer 49:1, 3) Giinterpretar sa pipila ka komentarista nga kini nagpaila nga ang Hesbon nailalom nianang tungora sa mga kamot sa mga Ammonhanon. Ang uban nagtuo nga tingali nagpasabot kini nga ang Hesbon sa Moab makaagom usab sa gidangatan sa Ai o kaha nagtumong kini sa usa ka lahi nga Hesbon diha sa teritoryo sa Ammon.

Matod sa Hudiyong historyador nga si Josephus, ang Hesbon napanag-iya sa mga Hudiyo sa panahon ni Alexander Jannaeus (103-76 W.K.P.). Sa ulahi, kini nga siyudad gigamhan ni Herodes nga Bantogan.—*Jewish Antiquities,* XIII, 395-397 (xv, 4); XV, 294 (viii, 5).

HESED [pinamubo sa Hasadias, nga nagkahulogang "Mahigugmaong-Kalulot ni Jah; Si Jah Maoy Mahigugmaong-Kalulot"]. Usa ka Israelinhon kansang anak nga lalaki maoy usa sa 12 ka luyoluyo ni Solomon, nga ang matag usa gitugyanan sa pagtagana ug pagkaon sa hari ug sa iyang panimalay usa ka bulan sulod sa usa ka tuig.—1Ha 4:7, 10.

HESMON. Usa ka siyudad sa habagatang bahin sa Juda (Jos 15:21, 27) nga ang nahimutangan karon wala mahibaloi.

HESRON [Sawang; Balangay].

1. Anak nga lalaki ni Ruben ug pangulo nga katigulangan sa "mga Hesronhon."—Gen 46:9; Ex 6:14; Num 26:4-6; 1Cr 5:3.

2. Anak nga lalaki ni Perez ug pangulo sa banay sa Judeanhong "mga Hesronhon"; katigulangan ni Haring David ug ni Jesu-Kristo. (Gen 46:12; Num

26:20, 21; Ru 4:18-22; Mat 1:3; Luc 3:33) Sa edad nga 60, gipangasawa ni Hesron ang anak nga babaye ni Makir ug pinaagi kaniya siya nanganak kang Segub. (1Cr 2:21) Mopatim-aw nga ang iyang mga anak nga lalaki nga si Jerameel, Ram, ug Kelubai (Caleb) mas unang nangatawo.—1Cr 2: 9, 18, 25.

Sumala sa mabasa sa 1 Cronicas 2:24 sa Masoretikong teksto, si Hesron namatay sa Caleb-eprata, ug human niini ang iyang nabalong asawa nga si Abias nanganak kang Ashur, ang amahan ni Tekoa. Apan gituohan sa ubang mga eskolar nga ang Masoretikong teksto wala magpreserbar sa orihinal nga sinulat, sanglit si Hesron gitala nga usa sa 70 ka "kalag sa balay ni Jacob nga miadto sa Ehipto" ug busa namatay gayod didto sa maong yuta (Gen 46:12, 26, 27), ug alang kanila daw walay usa ka dapit sa Ehipto nga adunay Hebreohanong ngalan nga Caleb-eprata. Busa, daghang maghuhubad ang nagtul-id sa 1 Cronicas 2:24 aron mas mosibo sa mga sinulat sa Gregong *Septuagint* ug sa Latin nga *Vulgate.* Ang *The Jerusalem Bible* naghubad niini nga teksto: "Human mamatay si Hesron, si Caleb naminyo kang Eprata, ang asawa ni Hesron nga iyang amahan, kinsa nanganak kang Ashur, ang amahan ni Tekoa." Ang hubad ni J. B. Rotherham mabasa: "Ug human mamatay si Hesron si Caleb miadto sa Eprata, ug ang asawa ni Hesron mao si Abia nga kaniya nanganak kang Ashur nga amahan ni Tekoa." Busa, sumala niini nga mga kausaban, si "Ashur" mao ang "anak" ni Hesron pinaagi kang Abia (Abias) o kaha ang "anak" ni Caleb pinaagi kang Eprata.

3. Usa ka siyudad sa habagatang utlanan sa Juda nga nahimutang taliwala sa Kades-barnea ug Addar. (Jos 15:1-3) Apan ang samang asoy sa Numeros 34:4 wala magtala nga bulag ang Hesron ug Addar kondili mabasa nga "Hazar-addar," nga nagpasabot nga ang Hesron, o Hazar, lagmit duol sa Addar, o kaha managsama ra nga dapit.—Tan-awa ang ADDAR Num. 2.

HESRONHON [Kang (Iya ni) Hesron]. Kini nga ngalan parehong gigamit alang sa banay nga naggikan sa anak nga lalaki ni Ruben nga si Hesron (Gen 46:9; Num 26:4-6) ug sa banay nga naggikan kang Hesron nga apo nga lalaki ni Juda. —Gen 46:12; Num 26:21.

HESVAN. Tan-awa ang KALENDARYO.

HET. Ang ikaduhang gitala nga anak nga lalaki ni Canaan ug apo-sa-tuhod ni Noe pinaagi kang Ham. (Gen 10:1, 6, 15; 1Cr 1:13) Si Het mao ang katigulangan sa mga Hitihanon (1Ha 10:29; 2Ha 7:6; tan-awa ang HITIHANON), nga ang usa ka sanga sa banay niini nanimuyo sa kabungtoran sa Juda. (Ex 3:8) Didto sa kasikbit sa Hebron, gipalit ni Abraham gikan kang Epron nga Hitihanon ang yuta sa Makpela ug ang langob nga diha niini ingong usa ka lubnganan. (Gen 23:2-20; 25:8-10; 49:32) Sa 14 ka beses nga kini makaplagan, ang ngalang Het makita sa 10 ka beses may kalabotan sa "mga anak ni Het." Duha sa mga asawa ni Esau maoy gikan sa "mga anak nga babaye ni Het" (gitawag usab ug "mga anak nga babaye sa Canaan"), ug kini nga mga asawa nahimong tinubdan sa kaguol sa iyang mga ginikanan.—Gen 26:34, 35; 27:46; 28:1, 6-8.

HETLON. Usa ka dapit nga ang agianan niini nahimutang sa amihanang utlanan sa yuta sa Israel, ingon sa makita sa panan-awon ni Ezequiel. (Eze 47:13, 15; 48:1) Gipangagpas sa pipila ka eskolar nga ang Hetlon mao ang modernong-adlaw nga Haitla, mga 35 km (22 mi) sa AS sa Tripoli, Lebanon.

HEZION. Ang apohang lalaki sa unang Haring Ben-hadad sa Sirya nga gihisgotan sa Bibliya. (1Ha 15:18) Giisip sa pipila nga si Hezion mao ang gitawag ug Rezon sa 1 Hari 11:23.

HEZIR [Baboy; Baboyng Ihalas].

1. Ang saserdote kansang balay o banay sa amahan gipili pinaagig ripa alang sa ika-17 sa 24 ka saserdotehanong dibisyon sa pag-alagad nga giorganisar sa hinapos nga bahin sa paghari ni David.—1Cr 24:1, 3, 5-7, 15.

2. Usa sa "mga pangulo sa katawhan" kansang kaliwat, kon dili man siya mismo, mipaluyo sa resolusyon nga magmaunongon kang Jehova sa panahon ni Nehemias.—Neh 9:38; 10:1, 14, 20.

HEZRO. Usa ka Carmelohanon; usa sa gamhanang mga tawo sa kasundalohan ni David.—2Sa 23:8, 35; 1Cr 11:26, 37.

HIDAI. Usa sa gamhanang mga tawo sa kasundalohan ni David. Si Hidai naggikan sa mga bul-oganang walog sa Gaas sa bukirong rehiyon sa Epraim. (2Sa 23:8, 30; Jos 24:30) Siya gingganlan ug Hurai sa 1 Cronicas 11:32.

HIDEKEL. Usa sa upat ka suba nga misanga gikan sa suba nga migula gikan sa Eden. (Gen 2:10-14) Ang Hidekel gitawag sa Karaang Persianhon nga *Tigra,* nga niana naggikan ang Gregong ngalan alang sa Suba sa Tigris. Sa Arabiko gitawag kini nga Shatt Dijla. Gitawag kini sa pipila ingong kaluha nga suba sa Euprates, ug uban niining subaa, gipatubigan niini ang kapatagan sa Mesopotamia.

Didto sa mga tampi sa Suba sa Tigris (Hidekel) nga si Daniel nakadawat ug panan-awon bahin sa pag-ilogay sa gahom nga pagasangkaon sa "hari sa amihanan" ug sa "hari sa habagatan." (Dan 10:4, 5; 11:5, 6) Human mosulod sa kapatagan sa Mesopotamia, ang Tigris moagi sa nahimutangan sa daghang karaang mga siyudad. Atbang sa modernong Mosul nahimutang ang mga kagun-oban sa karaang Nineve sa S nga tampi sa suba. Sa mao gihapon nga kiliran, sa unahan pa dapit sa H, mao ang dapit sa Cala, ug ubos niini, sa K nga tampi, makaplagan ang karaang Asur. Dili layo ubos sa Baghdad, sa K nga tampi, mao ang mga kagun-oban sa Seleucia, ang karaang kaulohan sa dinastiya sa Seleucid nga mga magmamando.

Ang mga tuboran sa Tigris nahimutang sa sidlakang bahin sa modernong Turkey. Ang tuboran nga nahimutang sa kinatumyang bahin sa kasadpan mao ang kinalay-an, nga naggikan sa kabukiran sa habagatan sa Lanaw sa Hazar nga mga 25 km (15 mi) sa HS sa siyudad sa Elazig ug pipila ka milya lamang gikan sa usa sa mga tuboran sa Suba sa Euprates. Busa dayag nga kining duha ka suba may usa ka tuboran lamang sa wala pa ang tibuok-yutang Lunop magpahinabog kausaban sa topograpiya sa nawong sa yuta. Sa unang 240 km (150 mi) ang kasadpang tuboran nagaagos paingon sa HS ug giduyogan sa laing mas mugbong mga tuboran sa sidlakan. Dayon, sa usa ka dapit sa habagatan sa kasadpang tumoy sa Lanaw sa Van, ang suba moagos paingon pa gayod sa habagatan. Moagos kini sa usa ka lawom nga lugot sa dili pa sa kataposan mogula gikan sa kabukiran ngadto sa ibabaw nga bahin sa kapatagan sa Mesopotamia. Gikan didto hangtod sa gisang-an niini sa Suba sa Euprates, ang Tigris giagosan sa upat ka sapa gikan sa S: ang Dakong Zab, ang Gamayng Zab, ang ʽAdhaim, ug ang Diyala.

Gituohan sa kadaghanan nga sa kakaraanan, ang Tigris ug Euprates lahi ug agosanan paingon sa dagat, apan sa paglabay sa kasiglohan ang pagdaghan sa mga binanlas nakapuno sa ulohan sa gulpo mao nga karon nag-usa na ang agosanan niini nga mga suba. Human kini mag-usa naporma niini ang halapad nga sapa nga gitawag ug Shatt-al-Arab, nga moagos ug mga 160 km (100 mi) sa dili pa moagos ngadto sa Gulpo sa Persia.

Ang bug-os nga gitas-on sa Tigris mokabat ug mga 1,850 km (1,150 mi). Halapad kini nga sapa, diin sa pipila ka dapit kini may gilapdon nga 366 m (400 yd), apan sa katibuk-an mabaw ra kini, ug sa ibabaw sa Baghdad matabok lamang kini pinaagig mga sakayan nga mabaw ug lutaw. Ang Tigris mas sulog kay sa Euprates apan kini maoy mga dos-tersiya lamang ang gitas-on kon itandi sa "kaluha" niini ug dili kaayo ilado sa patigayon.

HIEL [pinamubo sa Ahiel, nga nagkahulogang "Ang Akong Igsoon Maoy Diyos; Igsoon sa Diyos"]. Usa ka taga-Bethel nga nagtukod pag-usab sa Jerico panahon sa paghari ni Ahab sa ikanapulong siglo W.K.P. Ingong katumanan sa panumpa nga gipahayag ni Josue sa pagkalaglag sa Jerico kapin sa 500 ka tuig una pa niana, nawad-an si Hiel sa iyang panganay nga si Abiram sa dihang iyang gipahimutang ang patukoranan sa siyudad ug nawad-an siya sa iyang kamanghorang anak nga si Segub sa dihang iyang gipatindog ang mga pultahan niini.—Jos 6:26; 1Ha 16:33, 34.

HIERAPOLIS [Balaang Siyudad]. Usa ka siyudad sa lalawigan sa Asia. Kini nahimutang sa amihanang tumoy sa Walog sa Lycus sa Asia Minor, mga 10 km (6 mi) sa A sa Laodicea diha sa modernong Pamukkale, Turkey.

Bisan tuod si apostol Pablo lagmit wala gayod makaduaw sa Hierapolis, ang mga epekto sa iyang dugaydugayng buluhaton sa Efeso (sukad sa tingtugnaw sa 52/53 K.P. hangtod human sa Pentekostes sa 55 K.P. [1Co 16:8]) mikaylap sa 'tibuok nga distrito sa Asia.' (Buh 19:1, 10) Ang Kristiyanidad mopatim-awng nakaabot gayod sa Hierapolis pinaagi sa 'mga paningkamot' ni Epafras.—Col 4:12, 13.

Bisan tuod ang siyudad dili kaayo ilado maylabot sa politika, kini nagmauswagon sa malinawong yugto sa mga Romano ingong usa ka sentro sa pagsimba kang Cybele. Ang pagsimba kang Cybele didto mas milambo tungod sa duha ka talagsaong buhat sa kinaiyahan, ang mineral nga mga tubod ug ang Plutonium, o Charonion, usa ka lawom, hiktin nga liki sa yuta nga nagabuga ug makamatay nga mga aso.

HIGALA. Ang Bibliya naghubit sa usa ka tinuod nga higala ingong usa ka tawo nga mounong labaw pa sa usa ka igsoon, dili molubad sa iyang pagkamaunongon ug pagkamahigalaon, motabang sa iyang higala panahon sa kasakitan, ug motambag kaniya diha sa pagkamatinumanon. (Pr 18:24; 17:17; 27:6, 9) Sa laing bahin, kadtong mga dato ug kadtong naghatag ug mga gasa adunay daghang mga higala nga interesado lamang sa hakog nga mga bentaha nga makuha gikan sa panaghigala. (Pr 14:20; 19:4, 6, 7) Sa pagkahaom si Jesu-Kristo mitambag nga dili dapiton sa panihapon ang mga higala nga makahimo sa pagbalos, kondili dapiton ang mga tawo nga dili makahimo sa pagbalos. (Luc 14:12-14) Si Jesus mismo naghatag ug panig-ingnan niining bahina pinaagi sa pagtabang sa espirituwal nga paagi niadtong mga tinamay. Tungod niini siya gitawag nga "higala sa mga maniningil ug buhis ug sa mga makasasala." (Mat 11:19) Apan gipadayag ni Jesus nga kadto lamang nagtuman sa iyang mga sugo maoy iyang tinuod nga mga

higala. Iyang gipasundayag ang iyang gugma kanila pinaagi sa pagtugyan sa iyang kalag alang kanila ug gidasig sila sa paghigugma sa usag usa sa samang paagi.—Ju 15:12-14.

Ang unang-siglong mga Kristohanon nagtawag sa mga isigkamagtutuo sa katibuk-an ingong “mga higala.” (3Ju 14) Apan kini wala magpugong nga mahimong mas suod ang usa sa pipila diha sa Kristohanong kongregasyon kay sa uban, tingali tungod sa mga relasyon sa banay, mas suod nga panag-ubanay tungod sa mga sirkumstansiya, susamag mga kagikan o mga interes, bug-os nga pagkabagay sa mga personalidad, o tungod sa maayong Kristohanong mga hiyas nga nakita sa usa tungod sa pagpakig-uban kanila. Dihay pipila ka hiyas diha kang Pedro, Santiago, ug Juan nga nakaaghat kang Jesus nga iuban niya kini nga mga tinun-an aron makapahimulos sa daghang pribilehiyo, sama sa pagkasaksi nila sa talan-awon sa pagkausab sa dagway ni Jesus. Lagmit nga gilantaw na daan ni Jesus kon sa unsang paagi iyang magamit sa umalabot kining tulo ka lalaki diha sa pag-alagad.—Mar 9:1-10; 14:32, 33; Luc 8:51.

Bisan tuod, sama kang Jesus, ang Kristohanon magpakita ug gugma sa katawhan sa katibuk-an, sa katukma iyang ipakita ang matang sa gugma nga nalangkit sa panaghigalaay ngadto lamang sa mga higala sa Diyos. Ang pagkatukma niini gipasiugda sa pangutana nga gisukna ngadto kang Haring Jehosapat: “Ngadto ba sa daotan nga ihatag ang tabang, ug ngadto ba sa mga nagadumot kang Jehova nga ikaw magbaton ug gugma?” (2Cr 19:2) Ang mga tawo nga buot makighigala sa kalibotan naghimo sa ilang kaugalingon nga mga kaaway sa Diyos.—San 4:4.

Ang labing talagsaong tawhanon nga panaghigalaay nga narekord diha sa Hebreohanong Kasulatan mao ang panaghigalaay ni David ug Jonatan. Bisan tuod si Jonatan mao ang kinaiyanhong manunulod sa trono sa iyang amahan nga si Saul, wala siya magdumot kang David ug mag-isip kaniya ingong usa ka kaindig, apan iyang giila nga ang pag-uyon ni Jehova anaa kang David. Busa “ang kalag ni Jonatan nalanggikit sa kalag ni David, ug si Jonatan nahigugma kaniya ingon sa iyang kaugalingong kalag.” (1Sa 18:1) Human mamatay si Jonatan sa gubat, nagbangotan pag-ayo si David sa pagkamatay sa iyang higala, nga nag-ingon: “Naguol ako pag-ayo alang kanimo, igsoon ko nga Jonatan, nakapahimuot ka gayod kaayo kanako. Labaw pang katingalahan ang imong gugma kanako kay sa gugma sa mga babaye.” (2Sa 1:26) Kini nga panaghigalaay namugna tungod kay si David ug Jonatan nagbutang sa pagkamaunongon kang Jehova nga Diyos nga labaw kay sa bisan unsang butang.

Sa kasukwahi gayod, tungod sa moral nga kadunotan sa iyang adlaw, ang manalagnang si Miqueas napugos sa pagpasidaan: “Ayaw kamo pagsalig sa usa ka suod nga higala.” (Miq 7:5) Gipakita usab ni Jesus nga bisan ang kanhing mga higala sa iyang mga sumusunod makigbatok kanila ug itugyan sila aron ipapatay.—Luc 21:16; tan-awa ang GUGMA.

Higala sa Diyos. Lakip sa mga panalangin sa Diyos nga gihatag kang Abraham mao ang pribilehiyo ug dungog nga tawgon ingong “higala [o, hinigugma] ni Jehova.” Kini maoy tungod sa talagsaong pagtuo ni Abraham nga iyang gipasundayag sa kinatas-ang sukod diha sa iyang pagkaandam sa pagtanyag sa iyang anak nga si Isaac ingong usa ka halad.—Isa 41:8, *ftn* sa *Rbi8;* 2Cr 20:7; San 2:21-23; tan-awa ang IPAHAYAG NGA MATARONG.

Pinaagi sa tukmang paggamit sa “dili-matarong nga mga bahandi” posible nga mahimong mga higala si Jehova nga Diyos ug ang iyang Anak, kinsa makahimo sa pagdawat sa usa ka tawo ngadto “sa walay kataposang puloy-anang mga dapit,” ingon sa gipunting ni Jesu-Kristo diha sa iyang sambingay bahin sa dili-matarong nga piniyalan. (Luc 16:1-13) Sa pagkatinuod, si Jesus nagtawag sa iyang mga tinun-an ingong iyang mga higala, ug busa sila mga higala usab sa iyang Amahan. (Ju 15:13-15; 14:21) Ang mga kinahanglanon sa pagkahimong usa ka dinapit sa tolda ni Jehova ingong usa sa iyang mga higala gilatid sa Salmo 15:1-5.

Sa kasukwahi, ang pagpakighigala sa kalibotan maoy pagpakig-away sa Diyos. (San 4:4; 1Ju 2:15-17) Ang katawhan sa katibuk-an nahimulag sa Diyos ug kaaway sa Diyos. Hinuon, posible ang pagpasig-uli, apan pinaagi lamang kang Jesu-Kristo ug sa ministeryo sa pagpasig-uli nga gipiyal sa Diyos ngadto sa mga embahador sa iyang Anak. Sa kataposan sila lamang nga mga higala sa Diyos mao ang makabaton sa kinabuhing dayon.—2Co 5:18-20; Pin 21:3, 4; Sal 37:29.

Higala (Kauban) sa Hari. Sa paggamit niini nga ekspresyon, ang Bibliya wala magpakita nga adunay lain pang gitumong sa usa nga mahigalaon o usa ka kauban. Ni kini direktang naghubit sa espesipikong mga buluhaton sa higala sa hari ingong usa ka opisyal nga titulo. Hinunoa, pinasukad sa mga kostumbre sa ubang kayutaan, lagmit nga kini nga ekspresyon nagtumong sa usa ka opisyal sa palasyo kinsa kasaligan, usa ka personal nga higala, ug usa ka kauban sa hari ug kinsa usahay magpakanaog ug kompidensiyal nga mga sugo.—Gen 26:26.

Lakip sa mga dignitaryo sa palasyo ni Solomon, nga gitala sa 1 Hari 4:1-6, mao ang duha ka anak nga lalaki ni Natan. Ang usa gihisgotan ingong

"pangulo sa mga luyoluyo," samtang ang lain, si Zabud, gitawag nga "ang higala sa hari." Sa paghari sa amahan ni Solomon nga si Haring David, si Husai nga Arkihanon gihisgotan nga nakabaton niini nga relasyon uban kang Haring David, nga gitawag nga "higala ni David." Tungod sa hangyo ni David, si Husai mibalik sa Jerusalem aron sa pagpakyas sa tambag ni Ahitopel sa dihang si Absalom nakigkunsabo aron sa pag-ilog sa trono. —2Sa 15:32-37; 16:16-19.

Taliwala sa karaang mga hari sa Ehipto, dihay daghang pundok sa "mga higala" sa hari. Ang titulo wala magbutyag ug bisan unsang butang nga eksklusibo apan usa lamang ka ngalan sa pasidungog alang sa mga opisyal kansang tinuod nga mga katungdanan gipaila pinaagi sa ubang mga titulo. Ang 'mga higala sa hari' kanunay usab nga gihisgotan maylabot sa Imperyo sa Gresya. Didto ang hari nakigsabot sa usa ka espesipikong pundok niini nga mga higala sa dili pa mohimo ug mga desisyon bahin sa hinungdanong mga butang. Kini nga katungdanan naglungtad sa Persia, Arabia, ug Etiopia.

Higala sa Pamanhonon. Sa nangaging panahon, ang usa ka tawo taliwala sa suod nga mga kaila sa pamanhonon nag-alagad ingong usa ka legal nga hawas sa pamanhonon ug nangako sa pangunang responsibilidad sa paghimo sa mga kahikayan alang sa kaminyoon. Siya usahay maoy maghikay sa pagpamalaye uban sa mga ginikanan sa pangasaw-onon, nga magdala sa bugay alang sa amahan ug sa mga gasa alang sa pangasaw-onon. Siya giisip nga maoy naghiusa sa pangasaw-onon ug pamanhonon. Ang parada sa kasal moabot sa balay sa amahan sa pamanhonon o sa balay sa pamanhonon, diin himoon ang kombira sa kasal. Didto magtagbo ang pamanhonon ug pangasaw-onon. Panahon sa kombira, sa dihang madunggan nga mosulti ang pamanhonon ngadto sa pangasaw-onon, ang higala sa pamanhonon malipay, nga mibating ang iyang katungdanan natapos nga malamposon.—Ju 3:29.

Si Juan nga Tigbawtismo, nga nag-andam sa dalan alang sa Mesiyas, nagpailaila sa unang mga membro sa "pangasaw-onon" ngadto kang Jesu-Kristo, kang kinsa kini gikasaad sa kaminyoon. (2Co 11:2; Efe 5:22-27; Pin 21:2, 9) Busa si Juan nakaingon: "Kamo nagpamatuod bahin kanako nga ako miingon, Ako dili mao ang Kristo, apan, ako gipadala sa pag-una kaniya. Siya nga nakabaton sa pangasaw-onon mao ang pamanhonon. Hinunoa, ang higala sa pamanhonon, sa dihang siya nagtindog ug nakadungog kaniya, may dakong kalipay tungod sa tingog sa pamanhonon. Busa ang akong kalipay nabug-os." Sanglit ang higala sa pamanhonon nagmalamposon na sa iyang tumong niining panahona ug dili na usa ka pangunang persona, nan si Juan miingon sa iyang kaugalingon maylabot kang Jesu-Kristo: "Kana siya kinahanglang magpadayon sa pagtubo, apan ako kinahanglang magpadayon sa pagkunhod."—Ju 3:27-30.

Ang "mga higala sa pamanhonon" gihisgotan diha sa Mateo 9:15. Gihisgotan dinhi ang ubang mga higala nga miduyog sa parada sa kasal ug kinsa gidapit sa kombira sa kasal.

HIGANTE. Ang Bibliya naghisgot sa mga lalaki nga talagsaon kaayo ang gidak-on. Anaa si Og nga hari sa Basan, usa sa mga Repaim, kansang andas maoy siyam ka maniko (4 m; 13.1 p) ang gitas-on ug upat ka maniko (1.8 m; 5.8 p) ang gilapdon. (Deu 3:11) Si Goliat nga taga-Gat, kinsa gipatay ni David, maoy unom ka maniko ug usa ka dangaw (2.9 m; 9.5 p) ang gitas-on. Makita ang gidak-on ug kusog ni Goliat sa gibug-aton sa iyang armadura. Ang iyang kotamaya nga tumbaga may gibug-aton nga 5,000 ka siklo (57 kg; 126 lb); ang ohas sa iyang bangkaw may gibug-aton nga 600 ka siklo (6.8 kg; 15 lb).—1Sa 17:4-7.

Gawas kang Og ug Goliat, diha pay ubang talagsaon ug gidak-on nga mga lalaki sa mga Repaim, lakip kanila mao si Isbi-benob, kansang bangkaw may gibug-aton nga 300 ka siklo nga tumbaga (3.4 kg; 7.5 lb) (2Sa 21:16); si Sap, o Sipai (2Sa 21:18; 1Cr 20:4); si Lami nga igsoong lalaki ni Goliat, "kansang kuptanan sa bangkaw sama sa likisan sa mga maghahabol" (1Cr 20:5); ug ang usa ka lalaki nga talagsaon ang gidak-on kansang mga tudlo sa kamot ug tiil maoy tagun-om, nga ang tanan 24 (2Sa 21:20).

Ang walay-pagtuo nga mga espiya nagtaho ngadto sa mga Israelinhon nga didto sa Canaan ilang "nakita ang mga Nepilim, ang mga anak ni Anak, nga gikan sa mga Nepilim; mao nga kami nahimong sama sa mga apan-apan sa among panan-aw, ug sa ilang mga mata kami nahimo usab nga ingon." (Num 13:33) Kini nga mga lalaki nga talagsaon ang gidak-on, nga gitawag ug mga anak ni Anak (lagmit nagkahulogang "Taas ug Liog [nga mao, taas ug pamarog]"), sa pagkatinuod dili mga Nepilim, ingon sa gitaho, apan maoy mga lalaki nga talagsaon lamang ang gitas-on, kay ang mga Nepilim, ang mga kaliwat sa mga manulonda ug mga babaye (Gen 6:4), nangalaglag sa panahon sa Lunop.

HIGDAANAN. Sa kapanahonan sa Bibliya, sama karong adlawa, ang mga kagamitan sa pagkatulog lainlaig matang, estilo, ug pagkagama, nga nagdepende sa bahandi, kahimtang sa kinabuhi, ug mga kostumbre sa mga tawo. Ang yuta mismo, nga usahay hanigan lamang ug banig, sagad igo na nga higdaanan sa kabos, tig-alimag hayop, ug sa

magpapanaw; ang mahalon kaayo ug dinayandayanan nga mga higdaanan maoy gigamit sa mga magmamando ug mga adunahan diha sa ilang permanenteng mga puloy-anan.

Ang komon nga Hebreohanong termino alang sa "higdaanan" maoy *mish·kav′*, gikan sa lintunganayng pulong nga *sha·khav′* (higda). (Gen 49:4; Lev 26:6) Ang kasagarang Grego nga termino maoy *kli′ne*, gikan sa *kli′no* (hilig). (Mat 9:2; Luc 9:58, *Int*) Ang laing Gregong termino alang sa "higdaanan," ang *koi′te*, nga sa panguna nagtumong sa usa ka dapit nga kahigdaan (Luc 11:7), gigamit usab sa pagtumong sa "higdaanan sa kaminyoon" (Heb 13:4) ug sa "ginadiling pakigdulog" (Rom 13:13); pinaagig paglarawan kini nagtumong sa pagpanamkon. (Rom 9:10) Ang ubang Hebreohanong mga termino alang sa higdaanan mao ang *mit·tah′*, *'e′res*, ug *ya·tsu′a'*. Ang Gregong *kra′bat·tos* nagtumong sa usa ka teheras. (Mar 2:4) Ang mga magsusulat sa Bibliya wala kanunay maghimog kalainan tali niining nagkalainlaing mga termino ug sagad nga migamit ug dili lang kay usa ka termino alang sa parehong butang, nga nagtawag sa higdaanan ingong teheras (Mat 9:6; Mar 2:11) ug sa lain pang higdaanan ingong kama (Sal 6:6). Gigamit kini sa mga natulog sa gabii o nagpahulay sa kaudtohon (2Sa 4:5-7; Job 33:15), sa mga nagkasakit, sa mga nagsekso (Sal 41:3; Eze 23:17), ug ingong dapit-pahulayan sa patay sa usa ka halangdong lubnganan (2Cr 16:14). Ang batasan sa paghirag sa panahon sa pagpangaon nanginahanglan ug mga lingkoranan nga kahiragan. (Est 7:8; Mat 26:20; Luc 22:14) May usa ka matang sa lingkoranan nga gidisenyo ilabina sa pagdala sa usa ka tawo sa harianong paagi.—Aw 3:7-10; tan-awa ang LINGKORANAN.

Ang pipila ka kagamitan sagad nga gilangkit sa mga higdaanan, sama pananglitan sa unlan. Si Jesus, sa dihang mitabok sa Dagat sa Galilea, nakatulog "nga nag-unlan" diha sa ulin sa sakayan. (Mar 4:38) Sa mas tugnaw nga yugto sa panahon usa ka "hinablon nga habol" o ubang pangbukot ang gamiton (Isa 28:20), apan naandan nga matulog ginamit ang pang-adlaw-adlaw nga mga besti; mao nga ang Moisesnong Balaod nagdili nga huptan ang mga besti sa laing tawo human sa pagsalop sa adlaw: "Kini lamang ang iyang besti. . . . Unsa may iyang isul-ob paghigda?"—Ex 22:26, 27.

Ang mga higdaanan sa Sidlakan sagad maoy yano nga banig nga hinimo sa uhot o tikog, nga tingali gihanigan ug samag kutson aron komportable higdaan. Kon dili gamiton, kini lukoton ug hiposon. Ang usa ka mas permanenteng higdaanan gigamitan ug kahoyng bayanan nga magpakawan sa natulog gikan sa yuta o sa salog. (Mar 4:21) Kini nagsilbing mga lingkoranan o mga higdaanan nga mahimong lingkoran sa maadlaw. Ang kinayanohang samag teheras nga mga higdaanan maoy gaan, sayon alsahon ug bitbiton.—Luc 5:18, 19; Ju 5:8; Buh 5:15.

Ang mga adunahan may mga higdaanan nga giadornohan ug eleganteng mga dekorasyon nga daghag borda. "Gihapinan ko ug mga kobrekama ang akong higdaanan, sa daghag-bulok nga mga butang, sa lino sa Ehipto. Giwisikan ko ang akong higdaanan sa mira, mga *aloe* ug kaningag," mipahayag ang mahayloon nga pampam. (Pr 7:16, 17) Sama sa "mga higdaanang ginama sa bulawan ug sa plata" sa usa ka palasyo sa Persia, ingon man usab sa "halangdong lingkoranan," sa "higdaanan nga gikan sa Damasco," ug sa "mga higdaanan nga garing," sa ingon gihubit sa manalagna ang mga kagamitan sa rebelyosong Israel.—Est 1:6; Am 3:12; 6:4.

Ang may ikasarang sa pagtukod ug dagkong mga balay adunay iyaiyang mga lawak-katulganan o sulod nga mga lawak-katulganan. (Ex 8:3; 2Ha 6:12; 11:2) Sa panahon sa ting-init, ang bugnaw nga mga atop sagad nga gigamit ingong mga katulganan.

Dugang pa, sa mahulagwayong diwa ang mga higdaanan gihisgotan diha sa Kasulatan. Pananglitan, ang kahimtang sa patay nahisama niadtong naghigda sa higdaanan. (Job 17:13; Eze 32:25) Ang mga maunongon kang Jehova 'mohugyaw sa kalipay diha sa ilang mga higdaanan,' nga kasukwahi sa mga sukihan nga motiyabaw ug maglaraw ug daotan samtang naghigda sa higdaanan. (Sal 149:5; Os 7:14; Miq 2:1) Dili sama kang Ruben, kinsa tungod sa pagkamahinaykon nakighilawas sa puyopuyo sa iyang amahan nga si Jacob ug niini nga diwa naghugaw sa higdaanan sa iyang amahan (Gen 35:22; 49:4), ang mga Kristohanon kinahanglang dili maghugaw sa sagradong kahikayan sa kaminyoon, "ang higdaanan sa kaminyoon," sa bisan unsang paagi.—Heb 13:4.

HIGGAYON. Kini mao ang katumbas nga Cebuanong espeling sa Hebreohanong ekspresyon nga *hig·ga·yohn′*, nga gisabot sa mga leksikograpo nga nagtumong sa usa ka teknikal nga termino sa giya sa musika. (Sal 9:16) Pinasukad sa konteksto diha sa mga dapit nga kini makita sa Hebreohanong teksto, kini gihubad sa lainlaing paagi ingong "hinay nga pamulong," "pagpamalandong," "mga panghunahuna," "saloma," "mananoy nga honi," "malanog nga honi," ug "(mga) pagyamyam." (Sal 19:14; 92:3; Lam 3:62, *AT, Mo, NW, Ro, RS, Yg*) Sa Salmo 9:16, ang Higgayon lagmit nagkahulogan sa usa ka solemne nga pagsal-ot sa lawom-ug-tunog nga alpa o kaha sa usa ka solemne nga paghunong nga nahiangay sa pagpamalandong.

HIGOT. Tan-awa ang KORDON, PISI, HIGOT.

HILAHILA [Heb., *shab·belul'*]. Ang bisan unsang matang sa hinay-moaginod nga mga *mollusk,* nga kasagarang mailhan tungod sa ilang paliyoliyo o samag-kono nga bayanan nga ilang katagoan. Daghang matang sa mga hilahila ang makaplagan sa Palestina, apan tungod sa ugang klima, adunay pipila ka hilahila nga walay mga bayanan. Ang mga hilahila nga walay bayanan ug ang mga hilahila nga dunay bayanan mopalugwa ug danglog nga mga substansiya nga magpanalipod kanila nga dili mabanggos samtang sila mokamang. Daghan ang nagtuo nga ang pag-aginod sa hilahila nga nagbilin ug danglog nga substansiya maoy gipunting sa prase nga "usa ka hilahila nga matunaw." (Sal 58:8) Ang laing ideya mao nga kini naghisgot sa pagkauga sa hilahila diha sa bayanan niini sa dihang mabulad kini sa adlaw sa taudtaod nga panahon.

HILANAT. Usa ka abnormal nga pagsaka sa temperatura sa lawas. Ang hilanat mahimong usa ka timailhan sa pagkaadunay sakit. Bisan tuod nga ang taas nga hilanat mosangpot sa pagkunhod sa timbang, sa pluwido sa lawas, ug sa asin, nga inubanag mga paglabad sa ulo ug uban pang dili-maayong pamati, ang hilanat mismo sagad maoy bahin sa pagpakigbugno sa lawas batok sa impeksiyon. Apan, kon ang pangunang simtoma sa sakit maoy taas nga hilanat, ang ngalan sa sakit lagmit maoy magpaila niini, sama sa *scarlet fever, yellow fever,* ug *dengue fever.*

Ang malarya maoy usa sa labing komon nga mga sakit nga gitawag ug *febrile* (sa ato pa, mga sakit nga inubanag hilanat) diha sa Tungang Sidlakan. Ang pagkalibag dugo maoy laing *febrile* nga sakit, usa ka sakit nga espesipikong gihisgotan sa Bibliya. (Buh 28:8) Ang ilhanan niini nga sakit mao ang grabeng paghubag sa *colon* (usa ka bahin sa dakong tinai), nga usahay magpakalibang ug dugo ug sa pluwido nga samag sip-on. Sa Levitico 26:16 ang Hebreohanong pulong nga *qad·da'chath* gihubad nga "taas nga hilanat"; sa Mateo 8:14 ang Gregong berbo nga *py·res'so* nagkahulogang "mahilantan," o, sa literal, "nagdilaab sa hilanat."

Bisan tuod nga ang Balaod, lakip ang mga probisyon niini, sa panguna maoy alang sa espirituwal nga kaayohan sa Israel ug aron kini magpabiling bulag gikan sa paganong mga nasod, ang pagsusi sa mga regulasyon sa Balaod bahin sa pagkaon ug sa kahinlo nagbutyag nga kini adunay ikaduhang kaayohan, nga mao, ang pagpanalipod sa nasod batok sa mga hinungdan ug sa pagkaylap sa daghang sakit, lakip ang pipila ka mananakod nga *febrile* nga mga sakit.

(1) Ang pagkaon sa mga Hebreohanon sagad dili daghan ug karne, apan kon ang pamilya buot magihaw ug usa ka binuhing hayop, sila magdala sa hayop ngadto sa sangtuwaryo (gawas kon, human sa ilang pagsulod sa Yutang Saad, ang pamilya layo kaayog gipuy-an). (Lev 17:3-5; Deu 12:20-27) Ilang kan-on ang karne human ikatanyag sa saserdote ang pipila ka bahin niini sa ibabaw sa halaran ug makadawat sa iyang bahin. Ang ubang mga halad-sa-panag-ambit pagakan-on niana mismong adlawa. Ang uban dili mahimong kan-on human sa ikaduhang adlaw, apan ang unod pagasunogon sa kalayo. Sanglit init ang klima sa Palestina ug walay gamit sa pagpabugnaw, kini nga mga lagda nakapanalipod sa mga Israelinhon batok sa *febrile* nga mga sakit nga moresulta gumikan sa mga *toxin* (o hilo) nga napatungha sa dihang ang pipila ka organismo kusog nga modaghan diha sa karne nga wala mapreserbar pinaagi sa pagpabugnaw, sama sa *Staphylococcus aureus* ug *Salmonella.* (2) Ang karne sa pipila ka gidiling mga hayop, sama sa mga baboy, liebre, kumakaon-ug-patay nga mga hayop ug mga langgam, mga ilaga, ug pipila ka hayop sa tubig ug mga isda, nailhan nga posibleng maoy mga hinungdan sa nagkadaiyang mga sakit nga sagad inubanag hilanat. (Lev 11:1-31) (3) Ang mga regulasyon sa kahinlo nakatabang nga ang mga lutoanan ug usab ang suplay sa tubig nga ilimnon dili makontaminar, nga maoy usa sa mga hinungdan sa tipos ug sa uban pang *febrile* nga mga sakit. (Lev 11:32-38) (4) Ang bisan kinsa nga mohikap sa lawas sa usa ka hayop nga namatay rag iya o mokaon sa unod niini kinahanglang maghinlo sa iyang kaugalingon, sa ingon nagpanalipod batok sa pagkaylap sa mga organismo nga nailhang makapatungha sa pipila ka *febrile* nga mga sakit. (Lev 11:39, 40) (5) Ang mga balaod nga nagsugo sa pagtabon sa kinalibang sa usa ka tawo, usab ang pagtabon sa dugo pinaagi sa abog, nagpanalipod batok sa *febrile* nga mga sakit sama sa *hepatitis.* (Lev 17:13; Deu 23:12, 13) (6) Ang mga balaod sa moral halos makasumpo sa tanang sakit nga gipasa sa pagpakigsekso, diin kining mga sakita makaapekto sa tanang organo sa lawas ug sagad nga inubanag hilanat. (Lev 18:20, 22, 23) (7) Ang mga balaod sa pagkuwarentinas nakapanalipod nga dili mokaylap ang makatakod nga mga sakit.—Lev 13; Num 19:11, 12, 16; 31:19.

Gipasidan-an ni Jehova ang Israel nga kon sila mosupak sa iyang mga kasugoan, sila makaagom ug kaluya tungod sa gutom, usa ka hinungdan sa daghang *febrile* nga mga sakit; sila hampakon sa tesis ug taas nga hilanat, sa hubag ug makapahilanat nga kainit; sila makaagom ug mga hubaghubag, nukanuka (mga sakit nga sagad inubanag

hilanat), ug pagkabuta. (Lev 26:14-16; Deu 28: 22, 27) Kining tanan natuman human sa sublisubli nga pagrebelde sa Israel batok kang Jehova ug sa ilang mga paglapas sa iyang mga balaod.—Eze 4: 16, 17; 33:10.

Sa dihang si Jesu-Kristo dinhi pa sa yuta, daghang katawhan nga gipanghilantan iyang giayo. Ang usa niadto mao ang ugangang babaye sa apostol nga si Simon Pedro. (Mat 8:14, 15; Mar 1:29-31) Si Lucas, lagmit tungod kay usa ka mananambal, naghisgot kon unsang matanga kadto sa hilanat, nga nagklasipikar niini ingong *"taas* nga hilanat." (Luc 4:38) Sa usa ka higayon si Jesus, nga didto sa Cana, nag-ayo sa anak nga lalaki sa alagad ni Haring Herodes Antipas, bisan tuod nga ang gihilantan nga bata nga himalatyon na maoy mga 26 km (16 mi) ang gilay-on didto sa Capernaum. Ingong resulta, ang maong tawo ug ang iyang tibuok panimalay nahimong mga magtutuo. —Ju 4:46-54.

Gigamit ni apostol Pablo ang hinatag-sa-Diyos nga gahom sa pagpang-ayo, usa sa milagrosong mga gasa pinaagi ni Jesu-Kristo ngadto sa pipila ka membro sa unang Kristohanong kongregasyon (1Co 12:7-9, 11, 30), aron ayohon ang amahan ni Publio, ang punoan ug tag-iyag yuta sa pulo sa Malta, kinsa nag-antos sa hilanat ug pagkalibag dugo. Sa pagkasayod bahin niini, ang mga lumad sa pulo miadto kang Pablo, ug iyang giayo ang daghan sa ilang nagkalainlaing mga sakit.—Buh 28:7-9.

HILEL [lagmit, Siya Nagpakidlap [ug Kahayag]; o, Siya Nagdayeg]. Usa ka Piratonhon, molupyo sa usa ka lungsod sa Piraton sa Epraim. Si Abdon nga anak nga lalaki ni Hilel naghukom sa Israel sulod sa walo ka tuig.—Huk 12:13-15.

HILEN. Lagmit mao ra ang Holon, usa sa 13 ka siyudad sa mga saserdote.—Jos 21:13-19; 1Cr 6:54-60; tan-awa ang HOLON Num. 1.

HILKIAS [Akong Bahin (Pahat) Mao si Jehova].

1. Usa ka Levihanon sa banay ni Merari; anak nga lalaki ni Amzi ug katigulangan ni Etan nga gitudlo ni David ingong usa ka mag-aawit sa sangtuwaryo.—1Cr 6:31, 32, 44-46.

2. Usa ka Levihanong magbalantay-sa-ganghaan sa banay ni Merari nga nakadawat niini nga asaynment sa panahon ni David; usa ka anak nga lalaki ni Hosa.—1Cr 26:10-12.

3. Amahan ni Eliakim nga usa ka opisyal sa palasyo ni Haring Ezequias.—2Ha 18:37.

4. Ang hataas nga saserdote sa mga adlaw ni Haring Josias; anak nga lalaki ni Salum ug amahan ni Azarias; dayag nga usa ka katigulangan ni Esdras nga magkokopya. (2Ha 22:3, 4; 1Cr 6:13; Esd 7:1, 2, 6) Si Hilkias, ingong hataas nga saserdote, pangunang nalangkit sa pagpasig-uli sa matuod nga pagsimba nga gihimo ni Josias. Samtang giayo ang templo, nakaplagan ni Hilkias ang mismong "basahon sa balaod ni Jehova nga gihatag pinaagi sa kamot ni Moises." Talagsaon kadto nga kaplag tungod kay ang maong manuskrito lagmit mao gayod ang orihinal nga basahon nga gisulat ni Moises. Gihatag kini ni Hilkias ngadto kang Sapan nga sekretaryo, kinsa maoy nagdala sa manuskrito ngadto sa hari. Sa pagkadungog ni Haring Josias sa pagbasa ni Sapan sa basahon, iyang gipadala ngadto kang Hulda nga manalagna ang usa ka grupo nga gipangulohan sa Hataas nga Saserdoteng si Hilkias aron magpakisayod kang Jehova alang sa hari ug sa katawhan.—2Ha 22:3-14; 2Cr 34:14.

5. Amahan ni Jeremias nga manalagna; usa ka saserdote didto sa Anatot sa yuta sa Benjamin. —Jer 1:1.

6. Amahan ni Gemarias nga gipadala ni Haring Zedekias uban kang Elasa ngadto kang Haring Nabucodonosor sa Babilonya.—Jer 29:3.

7. Usa ka Levihanong saserdote nga mipauli gikan sa Babilonya uban kang Zorobabel.—Neh 12: 1, 7.

8. Usa niadtong mga nagtindog dapit sa tuong kamot ni Esdras sa dihang iyang gibasa ang Balaod ngadto sa katawhan.—Neh 8:2-4.

9. Ang ngalan sa usa ka saserdotehanong balay sa amahan sa mga adlaw ni Nehemias nga gobernador.—Neh 12:12, 21, 26.

HILO. Tan-awa ang LALA.

HIMAYA. Sa Hebreohanong Kasulatan, ang pulong nga sagad kaayong gihubad nga "himaya" mao ang *ka·vohdh',* nga sa panguna nagkahulogang "kabug-at." (Itandi ang 1Sa 4:18, diin ang kaamgid nga adhetibo nga *ka·vedh'* gihubad nga "mabug-at.") Busa, ang himaya mahimong magtumong sa bisan unsang butang nga magpahimo sa usa ka tawo o sa usa ka butang nga daw hinungdanon o dalayegon, sama sa materyal nga bahandi (Sal 49:16), posisyon, o reputasyon. (Gen 45:13) Ang Gregong katumbas sa *ka·vohdh'* mao ang *do'xa,* nga sa orihinal nagkahulogang "opinyon; reputasyon," apan sa Kristohanon Gregong Kasulatan kini nagkahulogang "himaya." Lakip sa mga diwa niini mao ang reputasyon o "dungog" (Luc 14:10), kahalangdon (Luc 2:9; 1Co 15:40), ug nianang naghatag ug dungog sa tag-iya o magbubuhat niini (1Co 11:7).

Sagad ang Kasulatan naghisgot sa himaya maylabot kang Jehova nga Diyos. Mahitungod sa kahulogan niini diha sa maong mga kahimtang ang

Theological Dictionary of the New Testament, nga giedit ni G. Kittel, nagsaysay: "Kon bahin sa tawo [ang *ka·vohdh′*] nagpasabot sa usa ka butang nga nagpahimo kaniyang dalayegon ug angayan sa pag-ila, kini man labot sa materyal nga mga kabtangan o kaha sa pagkatalagsaon [dignidad o kahinungdanon], kon bahin sa Diyos kini nagpasabot sa usa ka butang nga nagpahimo sa Diyos nga dalayegon ngadto sa tawo." (Gihubad ni G. Bromiley, 1971, Tomo II, p. 238) Busa ang himaya mahimong magtumong sa usa ka dalayegong ebidensiya sa kinalabwang gahom sa Diyos. Sa ingon, ang makita nga langitnong mga butang "nagapahayag sa himaya sa Diyos." (Sal 19:1) Sa Bukid sa Sinai, "ang himaya ni Jehova" napamatud-an pinaagi sa makahahadlok nga mga kapadayagan ingong "nagalamoy nga kalayo."—Ex 24:16-18; itandi ang 16: 7, 10; 40:34.

Mahitungod sa unang milagro ni Jesus, ang Bibliya nag-ingon nga "iyang gipadayag ang iyang himaya." (Ju 2:11) Ang himaya nga gihisgotan dinhi nagtumong sa dalayegong ebidensiya sa milagrosong gahom nga nagpaila kang Jesus ingong ang gisaad nga Mesiyas. (Itandi ang Ju 11:40-44.) Sa laing okasyon, si Jesus miampo: "Amahan, himayaa ako uban kanimo sa himaya nga akong nabatonan uban kanimo sa wala pa ang kalibotan." (Ju 17:5) Gigamit dinhi ni Jesus ang termino aron hisgotan ang binayaw nga kahimtang nga iyang napahimuslan didto sa langit sa wala pa moanhi sa yuta. Sa pagtubag sa maong pag-ampo, si Jehova "naghimaya sa iyang Alagad, si Jesus," pinaagi sa pagbanhaw kaniya ug sa pagdala kaniyag balik sa langit. (Buh 3:13-15) Sa panahon sa pagkausab sa dagway ni Jesus ang mga apostoles nga presente 'nakakita sa iyang himaya.' (Luc 9:29-32) Kini maoy may kalabotan sa harianong "kahalangdon" nga pagadawaton ni Jesus sa panahon sa iyang "presensiya" labot sa pagmando sa Gingharian.—2Pe 1:16.

Ang mga alagad sa Diyos giawhag nga 'himoon ang tanang butang alang sa kahimayaan sa Diyos.' (1Co 10:31) Ang himaya sa Diyos gipadayag pinaagi sa pasidungog o pagdayeg nga gihatag kaniya. Ang panggawi sa usa ka tawo makaaghat sa uban sa 'paghimaya sa Diyos.' (Mat 5:16; 1Pe 2:12) Ang mga Kristohanon nga tinuod nga misanong sa pagtultol ni Jehova "ginausab . . . gikan sa himaya ngadto sa himaya," nga padayong miuswag sa pagpabanaag sa himaya sa Diyos. (2Co 3:18) Sa laing bahin, angay kitang maglikay sa pagtinguha ug himaya gikan sa mga tawo, sama sa gibuhat sa pipila sa unang siglo. (Ju 12:42, 43) Si Jesus ug si apostol Pablo nagpasundayag ug maayong panigingnan sa dili pagtinguha o pagdawat ug himaya gikan sa mga tawo.—Ju 5:41; 8:50; 1Te 2:5, 6.

HIMBIS. Ang Cebuanong pulong nga "himbis" maoy katumbas sa Hebreohanong pulong nga *qasqe′seth* ug sa Gregong pulong nga *lepís.*

Ang mga himbis sa hayop maoy lagpad, gahion nga mga palid nga maoy bahin sa panggawas nga tabon sa lawas sa daghang isda ug mga reptilya. Gilatid sa Balaod nga sa seremonyal nga paagi "ang tanan nga adunay mga kapay ug mga himbis diha sa katubigan" maoy hinlo nga pagkaon. Ang mga hayop sa tubig nga wala niini dili pagakan-on; kini "makaluod." (Lev 11:9, 10, 12; Deu 14:9, 10) Busa ang mga himbis (Heb., *qas·qas·sim′,* plural sa *qasqe′seth*) maoy usa sa daling makita nga mga ilhanan kon ang isda mahimong kan-on. Bisan tuod adunay upat ka matang sa mga himbis sa isda, ang labing komon mao ang *ctenoid* nga mga himbis (nga samag-sudlay ang mga kilid) ug *cycloid* nga mga himbis (nga linginon ang kilid). Kini nahanay nga naglut-od, nga nahimong usa ka nipis, gaan, ug malubaylubay nga tabon.

Ang samang Hebreohanong pulong gigamit diha sa Ezequiel 29:4, diin ang Ehiptohanong Paraon gihubit sa simbolikong paagi ingong sama sa usa ka buaya. Ang tibuok lawas sa usa ka buaya gitabonan sa samag lig-ong mga palid nga sungaysungay nga mitapot sa bagang panit niini. Ang Job 41:15-17 dayag nga nagpunting usab sa mga himbis (*AS, NW, MR*) sa buaya, nga niining bahina gigamit ang Hebreohanong pulong nga sagad gihubad nga "taming."—Tan-awa ang LEVIATAN.

Mga Himbis sa Armadura. Ang usa ka kotamaya lagmit adunay mga himbis (Heb., *qas·qassim′,* plural sa *qas·qe′seth*) nga gitaod diha niana. Kini maoy gagmayng metal nga mga palid nga naglut-od ug nagsilbing malubaylubay nga palid sa armadura.—1Sa 17:5; tan-awa ang HINAGIBAN, ARMADURA (Kotamaya).

Mga Himbis sa mga Mata ni Pablo. Sa dihang si Pablo naayo sa iyang pagkabuta tungod sa pagpakita ni Jesus kaniya, may natagak gikan sa iyang mga mata nga "maorag mga himbis." (Buh 9:18) Ang pipila ka eskolar nagtuo nga walay nahulog gikan sa mga mata ni Pablo apan kini maoy mahulagwayong mga pulong lamang nga nagpakitang si Pablo naulian sa iyang panan-aw. Bisan pa niana, ang ubay-ubay nga modernong mga hubad nagpakita nga diha gayoy butang nga nahulog gikan sa mga mata ni Pablo.—*AT, NW, RS, Sd, We.*

HIMENEO [ginganlan sumala sa ngalan ni Hymen, ang Gregong diyos sa kaminyoon]. Usa ka apostata sa Kristiyanidad sa unang siglo, ug siya gipaila ni Pablo ingong usa ka tigpasipala, puno sa "mga sulting walay-pulos nga nagpasipala kon unsay balaan." Sa iyang pagtipas gikan sa kamatuoran, si Himeneo, kauban sa usa ka Fileto, nagtudlo

ug bakak nga doktrina, nga nagdaot sa pagtuo sa pipila. Usa sa ilang bakak nga mga pagtulon-an mao nga "ang pagkabanhaw nahitabo na" sa ilang adlaw. Dayag nga mao kini ang ilang pagtulon-an: nga ang pagkabanhaw maoy usa lamang ka espirituwal nga pagkabanhaw, usa ka matang nga simbolikanhon, ug nga nabanhaw na ang dedikadong mga Kristohanon, nga mao lamang gayod kini ang kahulogan niining butanga ug wala nay pagkabanhaw pa sa umaabot ilalom sa Mesiyanikong Gingharian sa Diyos.—2Ti 2:16-18; itandi ang 1Co 15:12-23.

Sa unang sulat ni Pablo kang Timoteo, ang ngalan ni Himeneo gilangkit sa lain pang apostata nga si Alejandro. Ang apostol nag-ingon nga si Himeneo ug Alejandro iyang "gitugyan kang Satanas," dayag nga nagpasabot sa pagpalagpot ni Pablo kanila gikan sa kongregasyon.—1Ti 1:18-20.

HIMUNGAAN [Gr., *or′nis*]. Sa Hebreohanong Kasulatan wala hisgoti sa dayag ang binuhing manok (*Gallus domesticus*), apan sa Kristohanon Gregong Kasulatan si Jesu-Kristo naghisgot sa himungaan nga nagtigom sa mga piso niini ilalom sa mapanalipdanong mga pako niini diha sa iyang pagtandi maylabot sa iyang tinguha nga tigomon ang dili-masanongong Jerusalem. (Mat 23:37; Luc 13:34) Ang Gregong pulong (*or′nis*) nga gigamit dinhi maoy komon nga termino ug busa lagmit nagtumong sa bisan unsang langgam, ihalas o binuhi. Apan sa Attic nga Grego kini sagad nagkahulogang himungaan, sanglit kini mao ang labing komon ug mapuslanon sa binuhing mga langgam. Ang paghisgot ni Jesus sa usa ka anak nga nangayog itlog gikan sa iyang amahan (Luc 11:11, 12) nagpaila nga ang binuhing himungaan maoy komon diha sa Palestina sa maong panahon. (Tan-awa ang SUNOY.) Gikan sa Gregong pulong nga *or′nis* (*genitive: or′ni·thos*) mitungha ang pulong nga "ornitolohiya," ang sanga sa zoolohiya nga nagtuon sa mga langgam.

Ang pipila ka rabbinikong mga balaod nagdili sa pagkaon sa mga itlog nga gipangitlog panahon sa adlawng Igpapahulay, sanglit giisip nga kini maoy pagtrabaho sa bahin sa himungaan; apan, ang pipila nagtugot sa pagkaon sa mga itlog kon ang himungaan gibuhi aron kaonon ug dili aron paitlogon. (Babilonyanhong Talmud, *Bezah* 2*a, b*) Apan, ang Bibliya walay mga balaod nga ingon niana.

HIN. Usa ka sukod alang sa butang nga likido (Ex 30:24; Num 28:14; Eze 45:24; 46:5, 7, 11); kini maoy ngalan usab sa sudlanan sa pagsukod sa usa ka *hin.* (Lev 19:36) Sumala sa Hudiyong historyador nga si Josephus, ang usa ka *hin* maoy katumbas sa duha ka Atenyanhong *chous;* ang usa ka *bath* maoy katumbas sa 72 ka *sextarius.* (*Jewish Antiquities,* III, 197 [viii, 3]; VIII, 57 [ii, 9]) Sanglit ang ubang mga tinubdan nagpaila nga ang duha ka Atenyanhong *chous* maoy katumbas sa 12 ka *sextarius,* ang *hin* mahimong banabanaon nga katumbas sa ikaunom nga bahin sa usa ka *bath* o mga 3.67 L.

Ang Kasulatan naghisgot usab ug mga bahin sa usa ka *hin:* katunga, ikatulo, ikaupat, ug ikaunom; kining ikaunom nga bahin mao ang inadlaw nga rasyon sa tubig nga gihatag kang Ezequiel sa dihang gilarawan ang grabeng kahimtang nga modangat sa gilikosan nga Jerusalem.—Ex 29:40; Lev 23:13; Num 15:4-7, 9, 10; 28:5, 7; Eze 4:11; 46:14.

HINABANG. Kini maoy materyal nga tabang alang niadtong kinsa, tungod sa pagkatigulang, gutom, o ubang kalisdanan, wala makabaton ug igong mga kinahanglanon sa kinabuhi.

Ang usa ka ilhanan sa matinumanong mga alagad sa Diyos mao ang ilang pagkaandam sa pagtabang sa mga tawong kabos. (Job 29:16; 31:19-22; San 1:27) Sa unang siglo ang kongregasyon sa Jerusalem naghikay sa pag-apod-apod ug pagkaon alang sa kabos nga Kristohanong mga babayeng balo, ug sa ulahi, pito ka kuwalipikadong mga lalaki ang gitudlo sa pagdumala niini aron walay takos nga mga babayeng balo ang masayloan sa inadlaw nga pag-apod-apod. (Buh 6:1-6) Katuigan sa ulahi, diha sa iyang sulat ngadto kang Timoteo, si apostol Pablo naghisgot nga ang hinabang gikan sa kongregasyon alang sa mga babayeng balo angayng limitahan ngadto kanilang dili momenos sa 60 anyos ang pangedaron. Kini nga mga babayeng balo angay nga adunay rekord sa maayong mga buhat sa pagpauswag sa Kristiyanidad. (1Ti 5:9, 10) Bisan pa niana, pangunang obligasyon sa mga anak ug mga apo, dili sa kongregasyon, ang pag-atiman sa tigulang nga mga ginikanan ug mga apohan. Ingon sa gisulat ni Pablo: "Kon ang babayeng balo adunay mga anak o mga apo, patun-a una kini sila sa pagpakita sa diyosnong pagkamahinalaron diha sa ilang kaugalingong panimalay ug magpadayon sa paghatag sa angayng balos ngadto sa ilang mga ginikanan ug mga apohan, kay kini maoy dalawaton sa panan-aw sa Diyos."—1Ti 5:4, 16.

Dihay mga panahon nga ang Kristohanong mga kongregasyon nakigbahin sa paghatag ug mga hinabang alang sa ilang mga igsoon sa ubang mga dapit. Busa, sa dihang ang manalagnang si Agabo mitagna nga usa ka dakong gutom ang mahitabo, ang mga tinun-an sa kongregasyon sa Antioquia sa Sirya 'naninguha nga ang matag usa kanila sumala sa iyang maarangan magpadalag hinabang ngadto sa mga igsoon nga nagpuyo sa Judea.' (Buh 11:28, 29) Ang ubang giorganisar nga pagtaganag mga hinabang alang sa kabos nga mga igsoon sa

Judea bug-os nga boluntaryo usab.—Rom 15:25-27; 1Co 16:1-3; 2Co 9:5, 7.

HINAGIBAN, ARMADURA. Ang mga hinagiban ug mga armadura sagad gihisgotan diha sa Bibliya, apan wala hisgoti nga detalyado ang paggama ug ang gamit niini.

Bisan tuod nga ang Hebreohanong Kasulatan sa partikular subsob nga naghisgot bahin sa paggamit sa literal nga espada, bangkaw, taming, ug uban pang mga hinagiban, kini usab kanunayng nagpasiugda sa kahinungdanon ug sa bentaha sa pagsalig kang Jehova. (Gen 15:1; Sal 76:1-3; 115:9-11; 119:114; 144:2) Ang pagsalig diha Kaniya gipakita sa mga pulong ni David ngadto kang Goliat: "Mianhi ka kanako nga nagdalag espada ug bangkaw ug salapang, apan ako mianhi kanimo uban sa ngalan ni Jehova sa mga panon, ang Diyos sa mga talay sa kasundalohan sa Israel, nga imong gihagit. Niining adlawa si Jehova magtugyan kanimo sa akong kamot . . . Ug kining tibuok kongregasyon mahibalo nga dili pinaagi sa espada ni pinaagi sa bangkaw nga si Jehova magaluwas, tungod kay iya ni Jehova ang gubat." (1Sa 17:45-47) Ang pagsalig diha sa espiritu ni Jehova ug dili sa kasundalohan gipakita nga hinungdanon ug epektibo. (Zac 4:6) Ug sa pagpalig-on sa iyang gugma alang sa iyang mahulagwayong asawa, ang Zion, si Jehova nagpasalig: "Bisan unsa nga hinagiban nga buhaton batok kanimo dili magmalamposon . . . Mao kini ang panulondon sa mga alagad ni Jehova."—Isa 54:17.

Ang Hebreohanong pulong nga *keliʹ* lagmit nagtumong sa usa ka "hinagiban," apan kini usab mahimong magtumong sa usa ka "butang," "galamiton," o "sudlanan." (Huk 9:54; Lev 13:49; Eze 4:9; Num 35:16; Ecc 9:18; Lev 6:28) Sa plural nga porma kini mahimong magtumong sa "armadura," maingon man sa "bagahe," "manggad," ug sa "kasangkapan." (1Sa 31:9; 10:22; 17:22; Gen 31:37; 45:20) Ang laing Hebreohanong pulong alang sa "armadura" (*neʹsheq*) naggikan sa lintunganayng pulong nga *na·shaqʹ,* nga nagkahulogang "masangkapan sa armadura; masinangkapan." (1Ha 10:25; 1Cr 12:2; 2Cr 17:17) Ang Gregong pulong nga *hoʹplon* (hinagiban) maoy susama sa *pa·no·pliʹa,* nga nagkahulogang "katibuk-ang hinagiban; kompletong armadura."—Ju 18:3; Luc 11:22; Efe 6:11.

Mga Hinagiban (Pang-atake). *Espada ug baraw.* Ang Hebreohanong pulong nga *cheʹrev* sagad gihubad ingong "espada," apan kini mahimong hubaron usab ingong "baraw," "tigib," ug "kutsilyo." (Gen 3:24; 1Ha 18:28; Ex 20:25; Jos 5:2) Sa Hebreohanong Kasulatan ang espada mao ang subsob kaayong gihisgotan nga hinagiban nga pang-atake ug pangdepensa. Kini adunay puloan ug usa ka sulab nga metal, nga lagmit ginama sa tumbaga, puthaw, o asero. Ang mga espada gigamit sa pagpunggot o pagpikas (1Sa 17:51; 1Ha 3:24, 25) ug pagduslak o pagdunggab. (1Sa 31:4) Ang pipila ka espada mugbo, ang uban tag-as, nga usa o duhay sulab. Gipalahi sa mga arkeologo ang mga baraw gikan sa mga espada sumala sa gitas-on, nga ang kalainan maoy mga 40 sm (16 pul.).

Ang espada sagad itakin diha sa walang bahin sa bakos (1Sa 25:13) ug itakin nga may sakoban, usa ka sudlanang panit o putos alang sa espada o baraw. Sumala sa rekord sa 2 Samuel 20:8 posibleng gituyo pagbalhin ni Joab ang iyang espada maong kini nahulog gikan sa sakoban niini ug dayon gigunitan na lang ang hinagiban inay nga isulod kini pag-usab sa sakoban. Ang walay-kalibotan nga si Amasa tingali nagtuo nga kini nahulog nga wala tuyoa, ug siya wala magpakabana. Kadto misangpot sa iyang kamatayon.

Diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan, ang Gregong pulong nga *maʹkhai·ra* sagad gigamit sa pagtumong sa espada (Mat 26:47), bisan tuod gigamit usab ang *rhom·phaiʹa,* nga nagtumong sa usa ka "taas nga espada." (Pin 6:8) Ang pagdalag duha ka espada sa mga tinun-an sa gabii nga gibudhian si Jesus dili ikatingala niadtong mga panahona (Luc 22:38), ug adunay ebidensiya nga komon ang pagdalag mga hinagiban ilabina alang sa mga Galileanhon. (Tan-awa ang *The Jewish War,* ni F. Josephus, III, 42 [iii, 2].) Ang mga pulong ni Jesus sa Lucas 22:36, "Siya nga walay espada pabaligyaa sa iyang panggawas nga besti ug magpalit siyag usa," wala magpasabot nga ang iyang mga tinun-an hapit nang makasagubang ug kapeligrohan. Hinunoa, buot niyang adunay espada ang iyang mga sumusunod nianang gabhiona aron tinawng ikapasundayag nga, bisan tuod sila mailalom sa mga sirkumstansiya nga daling magpahagit sa pagsukol ginamit ang hinagiban, wala siya magtinguha sa paggamit sa espada apan sa kinabubuton magtugyan sa iyang kaugalingon uyon sa kabubut-on sa Diyos. Busa, sa dihang si Pedro misukol ug migamit ug hinagiban ug nagputol sa dalunggan ni Malco, si Jesus mimando kaniya: "Ibalik ang imong espada sa sakoban niini, kay ang tanang mogamit sa espada mamatay pinaagi sa espada." (Mat 26:52; Ju 18:10, 11) Sa walay duhaduha, ang espada ni Pedro ug ang usa pa ka espada nga ilang dala wala kaayoy mahimo batok sa usa ka dakong panon sa mga tawo nga sangkap sa hinagiban, ug pinaagi sa paggamit niini, tinong sila 'mangamatay pinaagi sa espada.' (Mat 26:47) Labaw pa, ang maong pagsulay sa pagluwas kang Jesus mapakyas gayod, sanglit kini bug-os nga kasukwahi sa katuyoan ni Jehova nga Diyos. (Mat 26:53, 54) Tuod man, sa ulahing bahin nianang adlawa si Jesus tin-aw nga miingon kang Pilato: "Kon ang

akong gingharian bahin pa niining kalibotana, ang akong mga alagad makig-away na unta aron dili ako ikatugyan ngadto sa mga Hudiyo. Apan, sa pagkatinuod, ang akong gingharian dili gikan niini nga tinubdan."—Ju 18:36.

Bangkaw, salapang, ug igpalantig. Mga hinagiban nga gigamit aron iduslak o ipalantig, nga may kuptanan ug may talinis nga tumoy o ulo. (1Sa 18:11; Huk 5:8; Jos 8:18; Job 41:26) Lainlaing klase ang gigamit sa tanang nasod sa kakaraanan. Ang tukmang kahubitan sa mga kalainan niini ingon sa gipaila sa lainlaing Hebreohanong mga pulong dili matino.

Diha sa Hebreohanong Kasulatan, ang bangkaw (Heb., *chanith′*) mao ang kinadak-an niini nga mga hinagiban, nga may taas nga kuptanan nga kahoy ug kasagaran ang ulo maoy talinis nga bato o metal. Sa kahinungdanon, kini segunda sa espada. Ang higanteng si Goliat nagdalag usa ka bangkaw nga may ohas nga mitimbang ug "unom ka gatos ka siklo nga puthaw" (6.8 kg; 15 lb) ug may kahoy nga kuptanan nga "sama sa likisan sa mga maghahabol." (1Sa 17:7) Ang pipila ka bangkaw adunay talinis nga metal sa pangulahiang tumoy nga mahimong iugbok sa yuta. Busa, kini nga tumoy, ug dili lamang ang ulo sa bangkaw, magamit nga epektibo sa usa ka manggugubat. (2Sa 2:19-23) Ang usa ka bangkaw nga giugbok sa yuta mahimong magpaila sa temporaryong nahimutangan sa usa ka hari.—1Sa 26:7.

Sa Kristohanon Gregong Kasulatan ang bangkaw (Gr., *log′khe*) gihisgotan diha sa Juan 19:34, nga nag-ingon nga human mamatay si Jesu-Kristo, ang "usa sa mga sundalo miduslak ug bangkaw sa iyang kilid." Sanglit usa kini ka Romanong sundalo, ang Romanhong *pilum* lagmit maoy gigamit. Ang maong hinagiban maoy mga 1.8 m (6 p) ang gitas-on, nga may ulo nga puthawng sinimaan ug moabot hangtod sa katungang bahin sa gitas-on sa kuptanan nga kahoy.

Ang laing matang sa bangkaw, (Heb., *ro′mach;* Iningles, *lance*), nga usa ka hinagiban nga taas ug kuptanan ug may talinis nga tumoy, gigamit alang sa pagduslak. (Num 25:7, 8) Usa kini ka komon nga hinagiban sa mga Hebreohanon.

Ang salapang (Heb., *ki·dhohn′;* Iningles, *javelin*) may ulo nga metal nga talinis ug sagad nga ipalantig. Lagmit nga kini mas gamay ug mas gaan kay sa komon nga bangkaw, nga mahimong iisa sa kamot. (Jos 8:18-26) Ang salapang sagad nga ikabiba sa likod ug dili bitbiton.

Ang igpalantig (Heb., *mas·sa′′;* Iningles, *dart*) dayag maoy usa ka mubo, talinis nga udyong nga susama sa pana. (Job 41:26) Ang *she′lach,* ang Hebreohanong pulong alang sa udyong, naggikan sa lintunganayng berbo nga *sha·lach′,* nga nagkahulogang "gisugo; gipagawas; gibakyaw." (2Cr 23:10; Gen 8:8, 9; Ex 9:15) Ang Hebreohanong pulong nga *ziq·qim′* nagtumong sa "nagkalayong mga udyong" ug kaamgid sa *zi·qohth′,* nga nagkahulogang "mga aligato; nagkalayong mga pana."—Pr 26:18; Isa 50:11, *ftn* sa *Rbi8.*

Ang Gregong pulong nga *be′los* (udyong) naggikan sa lintunganayng pulong nga *bal′lo,* nga nagkahulogang "labay o ipalantig." Gigamit ni apostol Pablo kini nga Gregong pulong sa dihang siya misulat bahin sa "nagdilaab nga mga udyong" nga mahimong mapalong sa usa ka tawo pinaagi sa dakong taming sa pagtuo. (Efe 6:16) Taliwala sa mga Romano, ang mga igpalantig ginama sa buhoan nga mga tangbo, ug sa tumoy sa ilalom nga bahin niini adunay puthaw nga sudlanan nga mahimong pun-on sa nagdilaab nga petrolyo (*naphtha*). Unya kini ipalantig gikan sa luag nga busogan, kay kon kini ipalantig gikan sa hugot nga busogan mapalong ang kalayo. Kon sulayan pagpalong ang maong makamatayng udyong pinaagig tubig mosamot lang hinuon ang siga, ug ang bugtong paagi sa pagpalong niini mao ang pagtabon niinig yuta.

Busogan ug pana. Sukad sa unang mga panahon ang busogan ug pana (Heb., *qe′sheth;* Gr., *to′xon*) gigamit sa pagpangayam ug sa pagpakiggubat. (Gen 21:20; 27:3; 48:22; Pin 6:2) Usa kini ka komon nga hinagiban taliwala sa mga Israelinhon (2Cr 26: 14, 15), sa mga nakig-away alang sa Ehipto (Jer 46: 8, 9), sa mga Asiryanhon (Isa 37:33), ug sa mga Medo-Persianhon.—Jer 50:14; 51:11; tan-awa usab ang MAGPAPANA.

Ang paghisgot sa "busogan nga tumbaga" lagmit pagasabton nga nagkahulogang usa ka kahoy nga busogan nga gitaoran ug tumbaga. (2Sa 22:35) Ang ekspresyong 'pagbawog sa busogan' (sa literal, 'pagtunob sa busogan') nagtumong sa pagtaod ug pisi diha sa busogan. (Sal 7:12; 37:14; Jer 50:14, 29) Lagmit himoon kini pinaagi sa pagtamak sa tungang bahin sa busogan; o ang usa ka tumoy sa busogan nga may gitaod nga pisi tumban samtang ang laing tumoy bawgon aron isab-it ang pikas tumoy sa pisi nga wala pa ihigot.

Ang mga pana (Heb., *chits·tsim′*) maoy ginama sa mga ohas nga tangbo o gaan nga kahoy, nga ang ilang mga punoan sagad may balhibo. Ang mga ulo sa pana sa sinugdan maoy ginama sa santik o bukog ug sa ulahi ginama sa metal. Usahay ang mga pana butangan ug sima, ituslob sa hilo (Job 6:4), o puston ug masunog nga materyales. (Sal 7:13) Kon bahin sa pangsunog nga pana, ang gihumolan ug lana nga pabilo ibutang diha sa mga lungag nga anaa sa ngilit sa ulo sa metal, ug duslitan sa dihang gamiton ang pana.

Katloan ka pana ang sagad isulod diha sa usa ka panit nga sudlanan o udyongan. Ang Asiryanhong mga kinulit nagpakita nga ang mga udyongan nga gisakay diha sa mga karo adunay sulod nga mga 50 ka pana.—Itandi ang Isa 22:6.

Lambuyog. Sukad sa karaang kapanahonan ang lambuyog (Heb., *qe'la'*) maoy hinagiban sa mga magbalantay sa karnero (1Sa 17:40) ug sa mga manggugubat. (2Cr 26:14) Usa kini ka pirasong panit o usa ka laparon nga higot nga gilala gikan sa mga materyales sama sa mga ugat sa hayop, mga tikog, o buhok. Ang "lubyok sa lambuyog," ang lapad nga bahin sa tunga sa lambuyog, maoy mosangga sa ipalantig nga bala. (1Sa 25:29) Ang usa ka tumoy sa lambuyog mahimong ihigot diha sa kamot o sa pulsohan samtang ang usa ka tumoy gunitan, ug kini buhian sa dihang ang lambuyog ilabyog na. Ang lambuyog nga may bala patuyokon paglabyog sa ibabaw sa ulo, tingali sa makadaghan, ug dayon ang usa ka tumoy niini kalit nga buhian, nga magpalagpot sa bala nga kusog ug tulin kaayo. Ang hamis, ligngin nga mga bato mao ang ilabinang gipangita ingong bala sa lambuyog, bisan tuod nga ang ubang igpalantig gigamit usab. (1Sa 17:40) Ang mga tiglambuyog kanunayng kauban sa kasundalohan sa Juda (2Cr 26:14) ug Israel. —2Ha 3:25.

Puspos alang sa gubat, batuta, ug atsa-nga-panggubat. Ang "puspos alang sa gubat" dayag nga usa ka bug-at nga puspos o bunal, nga usahay gilukop ug metal. (Pr 25:18) Ang "batuta" maoy usa ka bunal nga kahoy, nga tingali gibutangan sa tumoy ug hait nga metal, nga gigamit ingong hinagiban. (Eze 39:9) Ang atsa-nga-panggubat maoy usa ka hinagiban nga sagad may mubo nga gunitanan nga kahoy o metal ug usa ka ulo nga bato o metal nga adunay hait nga sulab. Gihisgotan ang atsa-nga-panggubat diha sa mahulagwayong mga pulong sa Salmo 35:3, diin si David nangamuyo kang Jehova nga 'bakyawon ang bangkaw ug ang atsa nga duhay-sulab sa pagsugat niadtong nagagukod kanako.'

Armadura (Pangdepensa). Aron mapanalipdan ang iyang lawas gikan sa pang-atake nga mga hinagiban sa kaaway, ang usa ka sundalo mogamit ug lainlaing matang sa mga taming ug personal nga armadura.

Taming. Usa ka lapad nga pangdepensang armadura nga gigamit sa tanang nasod sa karaang panahon. Kini adunay gunitanan sa sulod ug dad-on sa mga manggugubat panahon sa gubat, nga sagad diha sa wala nga bukton o sa wala nga kamot, bisan tuod nga panahon sa pagmartsa kini tingali isab-it diha sa estrap sa abaga. Ang Isaias 22:6 nagpakita nga ang pipila ka taming lagmit gibutangan ug tabon nga tangtangon panahon sa panagaway. Sa panahon nga walay gubat, ang mga taming sagad ibutang diha sa mga tipiganan sa mga hinagiban.—Aw 4:4.

Ang mga taming nga gigamit sa karaang kapanahonan sagad ginama sa kahoy nga giputos ug panit sa hayop, ug ang maong mga taming mahimong masunog. (Eze 39:9) Bisan tuod ang mga taming nga ginama sa kahoy ug panit sa hayop kasagarang gigamit, mopatim-aw nga ang metal nga mga taming dili kaayo komon, nga gigamit ilabina sa mga pangulo, mga bantay sa hari, o lagmit alang sa seremonyal nga mga katuyoan. (2Sa 8:7; 1Ha 14:27, 28) Ang mga taming pahiran ug lana aron kini mahimong hunit ug dili masuphan ug umog, aron dili matay-an ang metal, o aron kini hamis ug danglog. (2Sa 1:21) Ang taming nga ginama sa panit sagad butangan ug usa ka bug-at nga linginong pabugdo nga metal diha sa tunga, nga nakahatag ug dugang proteksiyon.—Job 15:26.

Ang "dakong taming" (Heb., *tsin·nah'*) pagadadon sa mga sundalong nagbaktas nga sinangkapan kaayo sa hinagiban (2Cr 14:8) ug usahay sa usa ka tigdala sa taming. (1Sa 17:7, 41) Kini linginon o kaha rektanggulo sama sa usa ka pultahan. Lagmit ang susamang "dakong taming" mao ang gipaila diha sa Efeso 6:16 pinaagi sa Gregong pulong nga *thy·re·os'* (gikan sa *thy'ra,* nga nagkahulogang "pultahan"). Ang *tsin·nah'* may igong gidak-on nga ikasalipod sa tibuok lawas. (Sal 5:12) Gigamit kini sa higayon nga himoon ang lig-ong mga talay sa mga manggugubat nga tig-atraka dala ang mga nagbansiwag nga mga bangkaw. Ang dakong taming usahay gihisgotan uban sa bangkaw sa paghisgot sa mga hinagiban sa katibuk-an.—1Cr 12: 8, 34; 2Cr 11:12.

Ang gagmayng "taming" o "kalasag" (Heb., *ma·ghen'*) naandang dad-on sa mga magpapana ug kasagarang gamiton uban sa gaan nga mga hinagiban sama sa pana o busogan. Pananglitan, kini gidala sa mga Benjaminhong magpapana sa kasundalohan ni Haring Asa sa Juda. (2Cr 14:8) Ang gamay nga taming kasagaran lingin ug mas komon kay sa dakong taming, nga lagmit pangunang gigamit sa manomano nga panag-away. Mopatim-aw nga ang Hebreohanong *tsin·nah'* ug *ma·ghen'* magkalahi kaayo sa gidak-on sumala sa gipakita sa mga taming nga bulawan nga gihimo ni Solomon, diin ang bulawan nga gihaklap sa dagkong taming mas labaw ug upat ka pilo kay sa gihaklap sa gagmayng taming, o kalasag. (1Ha 10:16, 17; 2Cr 9:15, 16) Ang *ma·ghen',* sama sa *tsin·nah',* daw gigamit ingong bahin sa naandang mga hinagiban sa gubat.—2Cr 14:8; 17:17; 32:5.

Ang Hebreohanong pulong nga *she′let,* nga gihubad nga 'lingin nga taming,' makita sa pito ka beses diha sa Hebreohanong Kasulatan ug dayag nga susama sa mas komon nga *ma·ghen′* (taming), sanglit kini gigamit duyog sa *ma·ghen′* diha sa Awit ni Solomon 4:4.

Helmet. Usa ka kalo sa sundalo nga gidisenyo aron sa pagpanalipod sa usa ka manggugubat panahon sa gubat ug pangunang bahin gayod sa pangdepensang armadura. Ang Hebreohanong pulong alang sa "helmet" maoy *koh·va′′* (ang laing pulong maoy *qoh·va′′*), samtang ang Gregong termino maoy *pe·ri·ke·pha·lai′a,* nga sa literal nagkahulogang "palibot sa ulo."—1Sa 17:5, 38; Efe 6:17.

Usa ka Romanong membro sa lehiyon nga may dalang taming

Sa sinugdan, ang mga helmet sa mga Israelinhon lagmit ginama sa panit. Sa ulahi kini giputos ug tumbaga o puthaw ug gisul-ob sapaw sa delana, piltro, o panit nga mga kalo. Ang mga helmet nga tumbaga gigamit sa Israel sukad pa sa mga adlaw ni Haring Saul. (1Sa 17:38) Bisan tuod nga sa sinugdan ang mga helmet maoy alang lamang sa mga hari ug sa ubang mga pangulo, sa ulahi kini gigamit sa kadaghanan, ug gihatagan ni Uzzias ang tanan niyang kasundalohan niini.—2Cr 26:14.

Ang mga Filistehanon adunay mga helmet nga metal; si Goliat nagsul-ob ug usa ka helmet nga tumbaga. (1Sa 17:5) Gihisgotan ni Ezequiel ang mga helmet maylabot sa mga Persianhon, Etiopianhon, ug uban pa.—Eze 27:10; 38:5.

Kotamaya. Usa ka kupo nga isul-ob ingong panalipod panahon sa gubat. Ang kotamaya (Heb., *shir·yohn′* o *shir·yan′*) maoy ginama sa panapton o panit nga kupo nga adunay ginatos ka gagmay nga pirasong gidugtongdugtong nga metal (daw sama sa mga himbis sa isda) nga gikabit diha niini. Sagad nga kini magtabon sa dughan, likod, ug mga abaga, apan usahay kini moabot sa mga tuhod o gani sa mga buolbuol.—1Sa 17:5.

Taliwala sa mga Hebreohanon ang kotamaya sagad nga ginama sa panit nga gitabonan ug mga samag-himbis o mga palid nga metal. Busa, ang nagsul-ob mapanalipdan pag-ayo, apan, bisan pa niana, mahimong madutlan sa bahin diin ang mga samag-himbis nga metal gidugtong o diin ang kotamaya gisumpay sa ubang bahin sa armadura. Busa, si Haring Ahab grabeng nasamdan sa usa ka magpapana nga 'nakaigo sa hari sa Israel sa kinataliwad-an sa mga dugtong ug sa kotamaya.' —1Ha 22:34-37.

Bakos. Ang bakos sa sundalo sa karaang kapanahonan maoy usa ka panit nga ibakos sa hawak o balat-ang. Lainlain ang gilapdon niini gikan sa 5 hangtod sa 15 sm (2 hangtod sa 6 pul.) ug sagad gitaoran ug mga palid nga puthaw, plata, o bulawan. Ang espada sa manggugubat isab-it diha niini, ug usahay ang bakos suportahan ug usa ka estrap sa abaga. (1Sa 18:4; 2Sa 20:8) Samtang ang gitangtang nga bakos nagpasabot sa kahayahay (1Ha 20:11), ang pagbakos sa balat-ang ug sa hawak nagpaila nga ang usa andam nga mohimog aksiyon o makiggubat.—Ex 12:11; 1Ha 18:46; 1Pe 1:13, *ftn* sa *Rbi8.*

Mga Putos sa Bitiis. Kini maoy armadura nga gilangkoban sa nipis nga mga palid sa metal, nga nagtabon sa bitiis tali sa buolbuol ug sa tuhod. Ang bugtong paghisgot sa Bibliya bahin niini makapla-

gan diha sa 1 Samuel 17:6, diin gipakita nga ang higante nga Filistehanong manggugubat nga si Goliat nga taga-Gat adunay "putos [Heb., *mitschath'*] nga tumbaga ibabaw sa iyang mga tiil." Lagmit nga ang mga Israelinhon migamit usab ug mga putos sa bitiis.

Espirituwal nga Armadura. Bisan tuod nga ang tinuod nga mga Kristohanon dili moapil sa unodnon nga pagpakiggubat, sila makiggubat ug gipakasama sa mga sundalo. (Flp 2:25; 2Ti 2:3; Flm 2) Ang Kristohanon adunay pakigdumog "batok sa mga kagamhanan [wala maglangkob sa mga tawo nga unod ug dugo], batok sa mga awtoridad, batok sa mga magmamando sa kalibotan niini nga kangitngit, batok sa daotang mga puwersa nga espirituhanon sa langitnong mga dapit." (Efe 6:12) Sanglit ang pisikal nga mga hinagiban ug armadura dili magsilbi sa pagpakiggubat batok sa labawtawhanon nga mga espiritu, ang mga Kristohanon kinahanglang 'magdala sa kompletong armadura sa Diyos.'—Efe 6:13.

Gitambagan ni Pablo ang mga Kristohanon nga kinahanglang 'baksan nila ang ilang hawak sa kamatuoran.' (Efe 6:14) Maingon nga ang usa ka bakos makasuportar ug makapanalipod sa balat-ang, ang dili-mabungkag nga pagtapot sa kamatuoran sa Diyos makapalig-on sa usa ka Kristohanon sa iyang determinasyon nga magpabiling lig-on bisan sa mga pagsulay.

Dayon, ang usa ka Kristohanon kinahanglang magsul-ob "sa panagang sa dughan sa pagkamatarong." (Efe 6:14) Ang usa ka literal nga panagang sa dughan nagsilbing panalipod sa hinungdanong mga organo, ilabina sa kasingkasing. Dayag nga tungod sa masalaypong kiling sa kasingkasing, ilabinang gikinahanglan ang pagkamatarong ingong panagang sa dughan alang sa mahulagwayong kasingkasing.—Gen 8:21; Jer 17:9.

Ang usa ka bahin sa espirituwal nga armadura mao nga ang mga tiil kinahanglang 'sinul-oban sa kasangkapan sa maayong balita sa pakigdait.' (Efe 6:15) Ang Gregong pulong nga *he·toi·ma·si'a,* nga gihubad nga "kasangkapan," adunay paninugdang kahulogan nga "pagkaandam." (Tan-awa ang *Int; NIV; TEV.*) Ang pagkasinangkapan ug pagkaandam kanunay sa usa ka Kristohanon sa pagsangyaw sa "maayong balita" ngadto sa uban, ug magbuhat niana bisan sa mga kalisdanan, makatabang kaniya aron makalahutay nga matinumanon.

Ang usa ka hinungdanong bahin sa espirituwal nga armadura mao "ang dakong taming sa pagtuo." Sama sa usa ka dakong taming nga nagatabon sa halos tanang bahin sa lawas, ang pagtuo kang Jehova nga Diyos ug sa iyang katakos sa pagtuman sa iyang mga saad makaarang sa usa ka Kristohanon sa 'pagpalong sa tanang nagdilaab nga mga udyong sa daotan.' (Efe 6:16; itandi ang Sal 91:4.) Ang pagtuo motabang sa usa ka Kristohanon sa pagbarog batok sa mga pag-atake sa daotang mga espiritu, sa pagsukol sa mga tentasyon sa imoralidad, sa paglikay sa materyalistikanhong mga tinguha, ug dili moangka tungod sa kahadlok, pagduhaduha, o sobrang kaguol.—Gen 39:7-12; Heb 11:15; 13:6; San 1:6; 1Te 4:13.

Maingon nga ang usa ka helmet magpanalipod sa ulo sa usa ka sundalo, "ang helmet sa kaluwasan" magpanalipod usab sa gahom sa panghunahuna sa mga Kristohanon batok sa dili-diyosnong mga impluwensiya. (Efe 6:17) Ang pagsul-ob sa 'paglaom sa kaluwasan ingong helmet' nagkahulogan sa 'pagtutok ngadto sa pagbayad sa ganti,' sama sa gibuhat ni Moises.—1Te 5:8; Heb 11:26.

"Ang espada sa espiritu, nga mao ang pulong sa Diyos," mahinungdanon kaayo alang sa mga Kristohanon sa pagsalikway sa bakak nga mga pagtulon-an ug mga tradisyon sa tawo ug sa pagtudlo sa kamatuoran ug sa "pagpukan sa lig-ong pagkatarok nga mga butang."—Efe 6:17; 2Co 10:4, 5.

HINLO, PAGKAHINLO. Ubay-ubayng Hebreohanon ug Gregong mga pulong ang naghubit sa usa ka butang nga mahinlo ug maputli ingon man sa buhat sa pagputli, nga mao, ang pagpasiguli ngadto sa usa ka kahimtang nga walay lama, walay buling, nahigawas sa bisan unsang butang nga makahugaw, makadaot, o makadunot. Kining mga pulonga naghubit dili lamang sa pisikal nga kahinlo kondili, mas subsob, sa moral o sa espirituwal nga kahinlo. Sagad halos magkapareho ang pagkagamit niining mga pulonga alang sa pisikal ug seremonyal nga kahinlo. Ang Hebreohanong berbo nga *ta·her'* (mamahinlo; hinloan) sagad nagtumong sa seremonyal o moral nga kahinlo. Ang susamag kahulogan sa Hebreohanon nga *ta·her'* mao ang *ba·rar',* nga sa lainlaing mga porma niini, nagkahulogang "paphaon; pilion; pabiling mahinlo; magpakita nga mahinlo; hinloan." (Eze 20:38; Ecc 3:18; Sal 18:26; Jer 4:11) Ang Gregong pulong nga *ka·tha·ros',* nga nagkahulogang "mahinlo; putli," gigamit sa pisikal, moral, ug sa relihiyosong diwa. (Mat 23:26; Mat 5:8; Tit 1:15) Ang pulong nga "kahugawan" naggikan sa Hebreohanong *ta·me'* ug maoy hubad sa Gregong *a·ka·thar·si'a.*—Lev 5:3; Mat 23:27; Gal 5:19.

Pisikal nga Kahinlo. Ang ilang personal nga mga batasan naghimo sa nasod sa Israel nga usa ka mahimsog nga katawhan, bisan pa sa ilang mga paglatagaw didto sa kamingawan sulod sa 40 ka tuig. Ang mga balaod sa Diyos nga gilatid maylabot sa ilang kinabuhi sa kampo, lakip sa mga paghiling ug pagtambal sa mga sakit, sa

walay duhaduha mao gayod ang hinungdan niini. Ang kahinungdanon sa mahinlong tubig gipasiugda ubos niini nga kahikayan. Dili tanang hayop ang giklasipikar nga hinlo ingong pagkaon. (Tan-awa ang HAYOP.) Ang mga regulasyon sa pagpanagana gilatid maylabot sa pag-atiman ug sa paghipos sa mga patayng lawas. Ang mga pagkuwarentinas nagsilbing proteksiyon batok sa pagkaylap sa mananakod nga mga sakit. Ang paghipos sa mga hugaw pinaagi sa paglubong niini maoy usa ka kinahanglanon sa sanitasyon nga abante kaayo sa maong mga panahon. (Deu 23:12-14) Ang mga sugo nga kinahanglang maligo kanunay ug manglaba sa mga besti maoy mapuslanon usab nga mga probisyon sa kodigo sa mga balaod sa nasod.

Sagad gigamit sa Kasulatan ang pisikal nga kahinlo ingong usa ka simbolo sa espirituwal nga kahinlo. Pananglitan, gihisgotan ang "magilakon, hinlo, pino nga lino," ug kini giingon nga naghawas sa "matarong nga mga buhat sa mga balaan." (Pin 19:8) Gigamit usab ni Jesus ang prinsipyo sa pisikal nga kahinlo aron ipasiugda ang espirituwal nga kahugawan ug pagkasalingkapaw sa mga Pariseo. Ang ilang malimbongong panggawi gipakasama sa paghinlo sa gawas sa kopa o pinggan nga wala maghinlo sa sulod niana. (Mat 23:25, 26) Gigamit usab ni Jesus ang samang sambingay sa panahon sa kataposang pagpangaon sa Paskuwa sa dihang nakigsulti sa iyang mga tinun-an diin presente pa si Judas Iskariote. Bisan tuod sila naligo na ug ang ilang mga tiil nahugasan na sa Agalon, ug busa "mahinlo na sa katibuk-an" sa pisikal nga paagi, apan sa espirituwal nga pagkasulti, "Dili kamong tanan mahinlo," matod ni Jesus.—Ju 13:1-11.

Ang Bibliya nagtala ug mga 70 ka hinungdan sa kahugawan sa pisikal ug sa seremonyal nga paagi. Lakip niini mao ang: pagkahikap sa mga patayng lawas (Lev 11:32-40; Num 19:11-19); pagkahikap sa mahugaw nga mga tawo o mga butang (Lev 15:4-12, 20-24; Num 19:22); sanla (Lev 13:1-59); mga inagas sa mga kinatawo, lakip ang inagas nga binhi sa lalaki sa panahon sa pagpakigsekso (Lev 15:1-3, 16-19, 32, 33); pagpanganak (Lev 12:1-5); pagkaon sa unod sa mahugawng mga langgam, isda, o mga hayop (Lev 11:41-47). Ang mga saserdote ilabinang obligado nga mahimong hinlo sa pisikal o sa seremonyal nga paagi sa dihang mag-alagad sa atubangan ni Jehova. (Ex 30:17-21; Lev 21:1-7; 22:2-8) Sa linaing diwa ang yuta mahimong mahugawan pinaagi sa mga buhat sa pagbuno ug sa idolatriya.—Num 35:33, 34; Eze 22:2-4; 36:25.

Seremonyal nga Kahinlo. Kini gisunod taliwala sa mga Israelinhon, ug kon kini lapason may silot nga kamatayon. "Inyong ipabilin nga bulag ang mga anak sa Israel gikan sa ilang kahugawan, aron sila dili mamatay sa ilang kahugawan tungod sa ilang paghugaw sa akong tabernakulo, nga anaa sa ilang taliwala." (Lev 15:31) Ang paghinlo sagad himoon pinaagig paggamit ug tubig ug abo sa mapulang baka, ug kini nga seremonyas himoon alang sa mga tawo, mga dapit, ug mga butang. (Num 19:2-9) Ang tulo sa labing komon nga mga hinungdan sa kahugawan maylabot sa mga tawo gihisgotan sa Numeros 5:2: "[1] ang tanang sanlahon ug [2] ang tanang may inagas ug [3] ang tanang mahugaw gumikan sa kalag nga namatay."

Sanla. Kini mao ang labing makaluod sa tanang sakit ug nanginahanglan ug higpit kaayo nga mga pamaagi sa pagkontrolar, lakip na ang dugay nga pagkuwarentinas uban ang maampingon ug sublisubli nga pagsusi aron matino kon naayo na ang sakit. (Lev 13:1-46; Deu 24:8) Busa, nagkinahanglan ug dakong pagtuo alang sa mahugaw nga sanlahon sa pag-ingon kang Jesus: "Ginoo, kon buot mo lamang, ikaw makahinlo kanako." Dili lamang kay buot ni Jesus kondili iyang gipakita usab nga siya adunay katakos sa pag-ayo niining makaluod nga sakit pinaagi sa pagsugo: "Mamahinlo ka." Dayon gisultihan ni Jesus kining naayo nga tawo: "Lakaw, ipakita ang imong kaugalingon ngadto sa saserdote, ug itanyag ang gasa nga gilatid ni Moises."—Mat 8:2-4; Mar 1:40-44; tan-awa ang SANLA.

Sa sinugdan, ubos sa gilatid nga mga regulasyon sa Balaod, sa dili pa makabalik sa normal nga pagkinabuhi ang naayo nga sanlahon, gikinahanglan ang makuting duha-ka-bahin nga seremonyas, ang unang bahin naglangkit sa paggamit ug tubig, kahoyng sedro, hilo nga sanag-pula gikan sa *coccus,* hisopo, ug duha ka langgam. Kining mga butanga dad-on sa naayo nga sanlahon sa dihang ipresentar ang iyang kaugalingon ngadto sa saserdote sa gawas sa kampo sa Israel. Ang usa sa mga langgam patyon ibabaw sa nagaagay nga tubig, ug ang dugo niini saloron pinaagig sudlanan nga gama sa yutang-kulonon. Ang sedro, ang hilo nga sanag-pula, ang hisopo, ug ang buhing langgam ituslob sa dugo; pinaagi niini nga dugo wisikan sa saserdote sa makapito ang naayo nga sanlahon, ug buhian ang buhing langgam. Sa dili pa ipahayag nga mahinlo, ang maong tawo magkiskis sa tanan niyang buhok, maligo, maglaba sa iyang mga besti, ug mosulod sa kampo, apan kinahanglan siyang mopuyo una ug pito ka adlaw sa gawas sa iyang tolda. Sa ikapitong adlaw siya magkiskis pag-usab sa tanan niyang buhok, lakip sa iyang mga kilay. Sa pagkasunod adlaw siya magdalag duha ka laking karnero ug usa ka bayeng nating karnero nga wala pay usa ka tuig ang kagulangon, uban sa diyutayng harina ug lana, ingong halad-sa-pagka-

sad-an, halad-sa-sala, halad-nga-sinunog, ug halad-nga-lugas. Ang halad-sa-pagkasad-an nga gilangkoban sa usa ka laking karnero ug sa lana unang itanyag ingong usa ka halad-nga-tinabyog sa atubangan ni Jehova pinaagi sa saserdote, kinsa magpatay dayon sa laking karnero; siya magbutang sa bahin sa dugo niini nganha sa langodngod sa tuo nga dalunggan, sa kumagko sa tuong kamot, ug sa kumagko sa tuong tiil sa tawong gihinloan. Sa susama, ang bahin sa lana ibutang sa dapit sa tulo ka nahisgotang mga bahin sa lawas nga gihidhiran ug dugo; ang bahin sa lana iwisik usab sa makapito sa atubangan ni Jehova, ug ang sobra niini ibutang diha sa ibabaw sa ulo sa tawong gihinloan. Dayon ang saserdote magtanyag ug halad-sa-sala, halad-nga-sinunog, ug halad-nga-lugas, nga maghimog pagtabon-sa-sala ug magpahayag nga mahinlo sa naayo nga sanlahon. Kon, tungod sa mga kahimtang, ang naayo nga sanlahon kabos kaayo, siya makahalad ug duha ka tukmo o duha ka piso sa salampati puli sa nating karnero ug sa usa sa laking mga karnero nga gigamit ingong halad-sa-sala ug halad-nga-sinunog.—Lev 14:1-32.

Mga inagas. Adunay mga balaod nga gilatid maylabot sa mga inagas nga kinaiyanhon ug mga inagas tungod sa sakit gikan sa lawas sa lalaki ug babaye, nga mao, ang mga inagas gikan sa mga kinatawo. Kon ang usa ka lalaki gawasan ug binhi nga dili kinabubut-on sa panahon sa kagabhion, siya maligo ug maglaba sa iyang mga besti ug magpabilin nga mahugaw hangtod sa pagkasunod nga gabii. Ang usa ka babaye mag-ihap ug pito ka adlaw ingong yugto sa kahugawan tungod sa iyang naandang pagregla.

Apan, kon ang usa ka babaye adunay dili-naandan, abnormal, o dugay nga regla, nan siya mag-ihap usab ug pito ka adlaw human kini motang-on. Ang lalaki mag-ihap usab ug pito ka adlaw human mohunong ang inagas. (Ang maong sakit sa iyang sistema sa pag-ihi lahi ra sa normal nga paggawas sa iyang binhi.) Ang bisan unsa nga mahikapan o malingkoran sa lalaki o babaye (mga higdaanan, lingkoranan, montura, besti, ug uban pa) sa panahon sa ilang kahugawan, kini mismo mamahugaw, ug sa ingon, ang si bisan kinsa nga makahikap niining mga butanga o sa mahugaw nga tawo mismo kinahanglang maligo, maglaba sa iyang mga besti, ug magpabiling mahugaw hangtod sa pagkagabii. Dugang pa sa pagkaligo ug sa paglaba sa ilang mga besti, ang lalaki ug babaye sa ikawalong adlaw magdala ug duha ka tukmo o duha ka piso sa salampati ngadto sa tolda nga tagboanan, ug ang saserdote magtanyag niini, ang usa ingong halad-sa-sala ug ang lain ingong halad-nga-sinunog, aron sa paghimog pagtabon-sa-sala alang sa tawong nahinloan.—Lev 15:1-17, 19-33.

Kon ang lalaki ug ang iyang asawa magsekso, unya gawasan ug binhi, sila kinahanglang maligo ug mahimong mahugaw hangtod sa pagkagabii. (Lev 15:16-18) Kon sa wala tuyoa magsugod ang regla sa asawa sa panahon sa pagpakigsekso, nan ang bana mahimong mahugaw sulod sa pito ka adlaw, sama sa iyang asawa. (Lev 15:24) Kon tinuyong tamayon nila ang balaod sa Diyos ug makigsekso samtang ang iyang asawa may regla, ang silot nga kamatayon ipahamtang sa lalaki ug babaye. (Lev 20:18) Tungod sa maong mga katarongan, sa dihang gikinahanglan ang seremonyal nga kahinlo, sama pananglitan, sa dihang ang mga lalaki gibalaan alang sa pagpakiggubat, sila obligado sa dili pagpakigsekso sa ilang mga asawa.—1Sa 21:4, 5; 2Sa 11:8-11.

Ang pagpanganak usab nagkahulogan ug usa ka yugto sa kahugawan alang sa inahan. Kon ang bata usa ka lalaki, siya mahugaw sulod sa pito ka adlaw, sama sa panahong siya adunay regla. Sa ikawalong adlaw tulion ang bata, apan sa laing 33 ka adlaw ang inahan mahimong mahugaw labot sa paghikap sa bisan unsang butang nga balaan o sa pag-adto sa sangtuwaryo, bisan tuod dili tanan nga iyang mahikapan mahimong mahugaw. Kon ang bata usa ka babaye, kining 40-ka-adlaw nga yugto doblehon: 14 ka adlaw dugang pa sa 66 ka adlaw. Busa, sukad sa pagkatawo, gipalahi na sa Balaod ang lalaki ug babaye, nga niini gitudlo ang babaye sa ubos nga posisyon. Sa bisan hain nga kahimtang, pagkatapos sa yugto sa pagputli ang babaye magdalag usa ka laking karnero nga wala pay usa ka tuig ang kagulangon alang sa halad-nga-sinunog ug usa ka piso nga salampati o tukmo alang sa halad-sa-sala. Kon ang mga ginikanan kabos kaayo nga dili makaarang sa paghalad ug usa ka laking karnero, sama sa kahimtang ni Maria ug Jose, nan ang duha ka tukmo o duha ka salampati ang gamiton alang sa mga halad sa paghinlo.—Lev 12:1-8; Luc 2:22-24.

Nganong giingon sa Moisesnong Balaod nga ang pagpakigsekso ug pagpanganak maghimo sa usa ka tawo nga "mahugaw"?

Ang pangutana motungha: Nganong ang naandan, hustong mga butang sama sa pagregla, panagsekso tali sa minyong mga tawo, ug pagpanganak giisip sa Balaod ingong 'makapahugaw' sa usa ka tawo? Ang usa ka hinungdan niini maoy tungod

kay gihimong balaan niini ang labing suod nga mga relasyon sa kaminyoon, ug nagtudlo kini sa duha ka kapikas ug pagpugong-sa-kaugalingon, hataas nga pagtamod sa mga sangkap sa pagsanay, ug pagtahod sa pagkasagrado sa kinabuhi ug dugo. Ang mga kaayohan sa kahinlo nga makuha gikan sa estriktong pagsunod niini nga mga regulasyon gihisgotan usab. Apan aduna pay laing katarongan niini.

Sa sinugdan gilalang sa Diyos ang mga gana sa sekso ug mga gahom sa pagsanay diha sa unang lalaki ug babaye ug gisugo sila nga mag-ipon pagpuyo ug magpatunghag mga anak. Busa dili sala alang sa hingpit nga paris ang pagpakigsekso. Apan, sa dihang si Adan ug Eva misupak sa Diyos, dili maylabot sa pagpakigsekso, kondili sa pagkaon sa gidili nga bunga, ang dagkong mga kausaban nahitabo. Dihadiha ang ilang sad-ang mga tanlag nagpaila kanila sa ilang pagkahubo, ug sila dihadiha nagtabon sa ilang mga kinatawo gikan sa panan-aw sa Diyos. (Gen 3:7, 10, 11) Sukad niadto, ang mga tawo dili na makatuman sa sugo sa pagpanganak diha sa kahingpitan, apan, hinunoa, ang napanunod nga lama sa sala ug ang silot nga kamatayon mapasa gikan sa mga ginikanan ngadto sa mga anak. Bisan ang labing matul-id ug mahinadlokon-sa-Diyos nga mga ginikanan manganak ug naapektohan-sa-sala nga mga kabataan.—Sal 51:5.

Ang mga kinahanglanon sa Balaod bahin sa mga obra sa mga sangkap sa pagsanay nagtudlo sa mga lalaki ug mga babaye ug disiplina sa kaugalingon, pagpugong sa mainit nga mga pangibog, ug pagtahod sa paagi sa Diyos sa pagsanay. Ang mga regulasyon sa Balaod kusganong nagpahinumdom sa mga linalang sa ilang makasasalang kahimtang; kini dili lamang mga paagi sa pagbaton ug mahimsog nga panglawas aron mapaneguro ang kahinlo o mga panagang aron malikayan ang pagkaylap sa mga sakit. Ingong pahinumdom sa napanunod nga sala sa tawo, tukma nga ang lalaki ug babaye nga may mga inagas sa kinatawo tungod sa normal nga mga obra sa ilang mga lawas mailalom sa usa ka yugto sa kahugawan. Kon nag-antos sa abnormal nga dugayng mga pag-agas tungod sa mga sakit, ang mas dugayng yugto sa kahugawan gilatid; ug sa kataposan, ingon usab sa dihang manganak ang inahan, dugang pa sa pagkaligo, ang usa ka *halad-sa-sala* gikinahanglan, aron ang saserdote sa Diyos maghimog pagtabon-sa-sala alang sa maong tawo. Busa, ang inahan ni Jesus nga si Maria miangkon sa iyang napanunod nga pagkasad-an, midawat nga siya makasasala, dili maputli, pinaagi sa pagtanyag ug usa ka halad sa pagtabon-sa-sala human matawo ang iyang panganay.—Luc 2:22-24.

Patayng mga lawas. Ubos sa Moisesnong Balaod nga naglatid ug mga sugo bahin sa patayng mga lawas, adunay lainlaing mga sukod sa kahugawan: Ang pagkahikap sa patayng lawas sa mananap magpahugaw sa usa ka tawo sulod lamang sa usa ka adlaw; ang pagkahikap sa patayng lawas sa tawo magpahugaw sa usa ka tawo sulod sa usa ka semana. Sa unang kaso, ang usa ka tawo kinahanglang maglaba lamang sa iyang mga besti, o sa kahimtang nga siya sa wala tuyoa nakakaon ug karne sa hayop nga patay nang daan o gikuniskunis sa mabangis nga hayop, nan siya kinahanglang maligo dugang pa sa paglaba sa iyang mga besti. (Lev 5:2; 11:8, 24, 27, 31, 39, 40; 17:15) Ang samang sugo gipatuman nganha sa mga saserdote, uban ang dugang sugo nga kon mokaon sila sa bisan unsa nga balaan samtang sila anaa sa mahugaw nga kahimtang, sila pagapatyon.—Lev 22:3-8.

Kon bahin sa mga tawong nakahikap ug patayng lawas sa tawo, gikinahanglan ang dugang pang seremonyas sa pagputli. Tungod niini ang mga abo giandam pinaagi sa pag-ihaw ug usa ka mapulang baka sa gawas sa kampo. Ang saserdote magwisik ug bahin sa dugo niini sa makapito ngadto sa tolda nga tagboanan. Dayon ang tibuok nga baka (panit, unod, dugo, kinalibang) sunogon, ug ang kahoy nga sedro, hisopo, ug ang hilo nga sanag-pula gikan sa *coccus* ilabay ngadto sa nagdilaab nga kalayo. Ang abo tipigan ug gamiton "alang sa tubig sa paghinlo," nga sa ikatulo ug sa ikapitong adlaw iwisik aron sa pagputli sa usa nga nakahikap sa patayng lawas sa tawo. Sa kataposan sa ikapitong adlaw siya kinahanglang maglaba sa iyang mga besti ug maligo, ug dayon ipahayag siya nga mahinlo. —Num 19:1-13.

Ubos niini nga balaod ang tanang tawo nga anaa sa balay o tolda sa dihang nahitabo ang kamatayon, ingon man ang balay mismo ug ang tanang bukas nga mga sudlanan, maoy mahugaw. Ang pagkahikap bisan sa bukog sa patayng lawas sa tawo diha sa panggubatan o pagkahikap sa bisan unsang lubnganan makapahugaw usab sa usa ka tawo. Kini ang hinungdan kon nganong sa adlaw ni Jesus naandan ang pagpaputi sa mga lubnganan mga usa ka bulan una pa ang Paskuwa aron dili masindolan sa mga tawo kini nga mga lubnganan ug sa ingon dili mahimong kuwalipikado nga makigbahin sa kapistahan. (Num 19:14-19; Mat 23:27; Luc 11:44) Ang pagkamatay sa tawo diha sa atubangan o tupad sa usa nga nanaad sa pagka-Nazareo magkanselar sa panahon nga iya nang nagugol ubos sa maong panaad, ug gikinahanglan ang pagtanyag ug usa ka halad.—Num 6:8-12; tan-awa ang NAZAREO; SAMSON.

Ubos sa pakigsaad sa Balaod, ang *mga dapit* ug *mga butang* nga nahugawan kinahanglang paga-

hinloan. Kon adunay pagbuno nga wala hisayri ang mamumuno, kini tinoon una pinaagi sa pagsukod kon hain ang kinadul-an nga siyudad gikan sa krimen. Dayon ang mga ansiyano niana nga siyudad magkuhag usa ka batang baka nga wala pa magamit sa pagtrabaho (ingong usa ka kapuli sa mamumuno) ug magbali sa liog niini diha sa buloganang walog nga may nagaagay nga tubig, ug ibabaw sa hayop sila maghinlo sa ilang kaugalingon sa simbolikong paagi gikan sa bisan unsang responsibilidad pinaagi sa paghunaw sa ilang mga kamot tungod sa pagkainosente, nga mangamuyo nga ang pagkasad-an dili mahipatong kanila. —Deu 21:1-9.

Ang mga besti ug mga sudlanan nga nahidapat sa patayng mga lawas o nga nahugawan sa ubang mga paagi kinahanglang pagahinloan sumala sa gilatid nga mga pamaagi. (Lev 11:32-35; 15:11, 12) Ang pagtungha sa sanla diha sa usa ka besti o diha sa mga bungbong sa usa ka balay mas grabe pa nga butang, kay kon dili masumpo ug daw kini mikanap, gikinahanglan ang pagsunog sa besti o bugos nga pagguba sa balay.—Lev 13:47-59; 14:33-53.

Ang mga inagaw sa gubat kinahanglang pagahinloan sa dili pa kini dad-on sa sulod sa kampo. Ang masunog nga mga butang labhan o hugasan sa tubig, apan ang mga metal kinahanglang ipaagi sa kalayo.—Num 31:21-24.

Kristohanong Kahinlo. Ang mga Kristohanon dili ubos sa Balaod ug sa mga kinahanglanon sa paghinlo, bisan tuod nga ang maong Balaod ug ang mga kostumbre niini gipatuman pa gihapon sa mga adlaw sa dinhi pa si Jesus sa yuta. (Ju 11:55) Ang Balaod adunay ‘landong sa maayong mga butang nga moabot’; “ang katinuoran iya ni Kristo.” (Heb 10:1; Col 2:17) Busa, si Pablo misulat labot niini nga mga pagputli: “Oo, halos ang tanang butang mahinloan pinaagi sa dugo sumala sa Balaod [si Moises nagwisik sa basahon, sa katawhan, sa tolda, ug sa mga sudlanan pinaagig dugo], ug gawas kon igaula ang dugo walay mahitabo nga pagpasaylo. Busa gikinahanglan nga ang mga hulad sa mga butang sa mga langit pagahinloan pinaagi niini.” “Kay kon ang dugo sa mga kanding ug sa torong mga baka ug ang abo sa nating baka nga iwisik niadtong mga nahugawan makapabalaan hangtod sa pagkahinlo sa unod, dili ba labaw pa gayod nga ang dugo ni Kristo, kinsa pinaagi sa walay kataposang espiritu naghalad sa iyang kaugalingon nga walay buling ngadto sa Diyos, magahinlo sa atong mga tanlag gikan sa patay nga mga buhat aron makahimo kitag sagradong pag-alagad ngadto sa buhi nga Diyos?”—Heb 9:19-23, 13, 14.

Busa ang dugo ni Ginoong Jesu-Kristo ang maghinlo sa mga Kristohanon gikan sa tanang sala ug pagkadili-matarong. (1Ju 1:7, 9) Si Kristo ‘nahigugma sa kongregasyon ug nagtugyan sa iyang kaugalingon alang niini, aron iyang mabalaan kini, nga naghinlo niini pinaagi sa paghugas ug tubig pinaagi sa pulong’ aron kini walay buling, balaan, ug walay lama, “usa ka katawhan nga iyaha lamang gayod, nga masiboton sa maayong mga buhat.” (Efe 5:25-27; Tit 2:14) Busa, ang matag membro niini nga Kristohanong kongregasyon angayng dili ‘mahimong malimtanon sa paghinlo kaniya gikan sa iyang kanhing mga sala’ kondili angayng magpadayon sa pagpakitag bunga sa espiritu sa Diyos (2Pe 1:5-9), nga mahinumdom nga “ang tanan nga mamunga iyang [Diyos] pagahinloan, aron nga kini mamunga ug daghan pa.”—Ju 15:2, 3.

Busa, ang mga Kristohanon kinahanglang maghupot ug hataas nga sukdanan sa pisikal, moral, ug espirituwal nga kahinlo, nga mag-amping batok “sa tanang kahugawan sa unod ug espiritu.” (2Co 7:1) Tungod sa giingon ni Jesus, nga ‘dili ang mosulod sa usa ka tawo kondili ang mogula gikan kaniya ang makapahugaw,’ kining mga makadawat sa makapahinlong dugo ni Kristo maghatag ug dakong pagtagad sa espirituwal nga kahinlo. Sila naghupot ug “hinlong kasingkasing” ug “hinlong tanlag” atubangan sa Diyos. (Mar 7:15; 1Ti 1:5; 3:9; 2Ti 1:3) Alang sa maong mga tawo nga adunay mahinlong tanlag “ang tanang butang mahinlo,” nga sukwahi sa mga tawong walay pagtuo nga mahugaw ang tanlag, nga kanila “walay bisan unsang mahinlo.” (Tit 1:15) Kadtong buot magpabiling mahinlo ug maputli sa kasingkasing mamati sa tambag sa Isaias 52:11, nga nag-ingon: “Ayaw paghikap ug mahugaw; . . . pagpabilin kamong hinlo, kamo nga nagdala sa mga galamiton ni Jehova.” (Sal 24:4; Mat 5:8) Sa pagbuhat niini, ang ilang “mga kamot” nahinloan sa mahulagwayong diwa (San 4:8), ug ang Diyos nakiglabot kanila ingong mahinlong mga tawo.—2Sa 22:27; Sal 18:26; tanawa usab ang Dan 11:35; 12:10.

Sa usa ka okasyon si apostol Pablo, bisan tuod dili na ilalom sa Balaod, nagtuman sa mga kinahanglanon sa Balaod pinaagi sa paghinlo sa iyang kaugalingon sa seremonyal nga paagi didto sa templo. Dili ba kini panagsumpaki sa iyang bahin? Si Pablo wala mosupak sa Balaod o sa mga paagi niini; siya nagpakita lamang nga dili na kini ipatuman sa Diyos ngadto sa mga Kristohanon. Kon ang mga paagi niini wala maglapas sa bag-ong Kristohanong mga kamatuoran, wala gayoy pagtutol sa pagtuman kon unsay gilatid sa Diyos ubos sa Balaod. Gihimo ni Pablo ang maong buhat aron dili niya mababagan ang mga Hudiyo sa pagpamati sa maayong balita bahin kang Jesu-Kristo. (Buh 21: 24, 26; 1Co 9:20) Sa samang paagi ang apostol nangatarongan usab nga ang pagkaon mismo mahimong mahinlo, apan kon ang iyang pagkaon niini

makapandol sa iyang igsoon, nan siya modumili sa pagkaon niini. (Rom 14:14, 15, 20, 21; 1Co 8:13) Niining tanan, gipakita ni Pablo ang dakong kabalaka alang sa kaluwasan sa uban ug gibuhat ang tanang butang kutob sa iyang mahimo aron mapalampos kini. Busa siya nakaingon: "Ako hinlo gikan sa dugo sa tanang tawo."—Buh 20:26; 18:6.

HINNOM, WALOG SA. Usa ka walog nga nahimutang sa H ug sa HK sa Jerusalem; kini milatas paingon sa H gikan sa modernong Ganghaan sa Jaffa, kalit nga miliko paingon sa S diha sa HK nga kiliran sa siyudad, ug milatas ubay sa H ug mitagbo sa mga walog sa Tyropoeon ug Kidron duol sa HS nga kiliran sa siyudad. Nailhan usab kini ingong "walog sa (mga) anak ni Hinnom"; ang "Walog," sama sa ekspresyong "Ganghaan sa Walog" (Jos 15:8; 2Ha 23:10; Neh 3:13); lagmit ang "walog sa mga patayng lawas ug sa mga mantikaong abo" diha sa Jeremias 31:40. Ang tawo nga kaniya gikuha ang ngalan sa walog wala mailhi, maingon nga ang kahulogan sa ngalan nga Hinnom wala mahibaloi.—HULAGWAY, Tomo 2, p. 949.

Didto sa dapit nga ibabaw mismo sa gitagboan sa Hinnom ug sa mga walog sa Tyropoeon ug sa Kidron, kini milapad. Lagmit dinhi nahimutang ang Topet. (2Ha 23:10) Sa H nga kiliran sa walog duol sa sidlakang tumoy niini nahimutang ang tradisyonal nga dapit sa Akeldama, ang "Yuta sa Dugo," ang yuta sa magkukulon nga gipalit ni Judas sa 30 ka pirasong plata. (Mat 27:3-10; Buh 1:18, 19) Sa unahan niini, ang walog medyo hiktin ug lawom, nga may daghang lubnganan diha sa hinagdan nga mga pangpang niini.

Ang Walog sa Hinnom nahimong bahin sa utlanan tali sa mga tribo ni Juda ug Benjamin, ang teritoryo sa Juda didto dapit sa H, sa ingon ang Jerusalem nahimutang sa teritoryo sa Benjamin, sama sa gihubit sa Josue 15:1, 8; 18:11, 16. Ang maong walog nailhan karon nga Wadi er-Rababi (Ge Ben Hinnom).

Ang apostatang si Haring Ahaz sa Juda naghimog gipaaso nga halad ug nagsunog sa iyang (mga) anak diha sa kalayo niini nga walog. (2Cr 28:1-3) Ang iyang apo nga si Haring Manases milabaw pa kang Ahaz, nagpasiugda sa hilabihang pagkadaotan, ingon man 'nagpaagi sa iyang kaugalingong mga anak diha sa kalayo didto sa walog sa anak ni Hinnom.' (2Cr 33:1, 6, 9) Si Haring Josias, apo ni Manases, nagtapos niining dulumtanang buhat didto sa Topet pinaagi sa paghugaw sa maong dapit, nga nagpanamastamas niini, sa ingon naghimo niining dili angayan alang sa pagsimba, lagmit pinaagi sa pagkatag ug mga bukog o basura didto.—2Ha 23:10.

Si Jeremias, nga nanagna sa mga adlaw ni Haring Josias, Jehoahaz, Jehoiakim, Jehoiakin, ug Zedekias, nagpahayag sa paghukom ni Jehova tungod sa mga sala sa nasod, nga ang kinagrabehan niini mao ang makaluod nga paghalad sa ilang mga anak ngadto kang Molek. Gisugo siya nga dad-on ang pipila ka ansiyano sa katawhan ug mga saserdote gikan sa Ganghaan sa mga Tipak sa Kulon (Ganghaan sa mga Tapok sa Abo), nga nahimutang sa HS nga kiliran sa Jerusalem, ngadto sa Walog sa Hinnom didto sa Topet. Didto iyang gisulti ang pahayag ni Jehova: "Tan-awa! may mga adlaw nga moabot . . . sa dihang kining dapita dili na tawgong Topet ug ang walog sa anak ni Hinnom, kondili ang walog sa pagpatay." Dayon, nga nagbuak ug tibod nga yutang-kulonon atubangan sa ilang mga mata, siya mipadayon sa pagpahayag sa paghukom ni Jehova: "Sa ingon niini dugmokon ko kini nga katawhan ug kini nga siyudad . . . ug sa Topet sila maglubong hangtod nga wala nay dapit nga kalubngan." (Jer 19:1, 2, 6, 10, 11) Sa laing pagkasulti, ang pagpamatay, dili sa mga halad alang kang Molek, kondili sa mga daotan tungod sa paghukom sa Diyos, maoy daghan kaayo nga tungod niana ang pipila ka patayng lawas dili ikalubong diha sa walog. Kini magpahugaw niini nga labaw pa gayod kay sa gihimo ni Josias.

Ang matagnaong mga pulong ni Jeremias wala magpasabot nga ang maong mga paghalad ngadto kang Molek nagpadayon sa panahon ni Jeremias, kondili nga si Jehova magsilot sa nasod tungod sa ilang mga gibuhat sa miagi ug sa maong panahon, ug tungod sa inosenteng dugo nga ilang giula, ilabina ang gihalad nga mga tawo sa panahon sa paghari ni Manases. Sa laing pahayag, ang manalagna namulong ngadto sa nasod nga sila pagasilotan tungod sa gihimo ni Manases. (Jer 15:4; itandi ang 2Ha 23:26; Jer 32:30-35.) Dugang pa, ang pahayag ni Jeremias sa kapitulo 19, bersikulo 3, maoy susama sa pahayag sa 2 Hari 21:12. Apan, tino nga sa adlaw ni Jeremias ang katawhan nagpadayon sa pagbuhat sa idolatriya, nga nagpakitang sila wala gayod maghinulsol sa grabeng mga sala nga ilang gihimo sa panahon sa paghari ni Manases. Sa Jeremias 2:23, lagmit nga ang Hinnom maoy gitumong ni Jeremias sa dihang iyang gipatagad sa Juda ang ilang mga sala sa idolatriya.

Ang mga ganghaan sa paril sa Jerusalem nga nahimutang sa Walog sa Hinnom lagmit mao ang Ganghaan sa Eskina didto sa AK nga kiliran sa siyudad, ang Ganghaan sa Walog sa HK nga kiliran niini, ug ang Ganghaan sa mga Tipak sa Kulon (Ganghaan sa mga Tapok sa Abo) duol sa dapit diin ang Walog sa Hinnom misumpay sa mga walog sa Tyropoeon ug sa Kidron. (2Ha 14:13; Neh 2:13; 12:31; Jer 19:2) Taliwala sa Ganghaan sa Eskina ug

sa Ganghaan sa Walog, ang mga kiliran sa Walog sa Hinnom titip kaayo mao nga dili praktikal nga magbutang ug ubang mga ganghaan ubay niining bahina sa paril sa Jerusalem. Si Haring Uzzias nagtukod ug mga torre duol sa Ganghaan sa Eskina ug sa Ganghaan sa Walog, sanglit kining mga dapita sa walog daling maatake.—2Cr 26:9.

Dinhi niining waloga dapit sa H sa Jerusalem nga gihimo ni Nehemias ang pagsusi panahon sa kagabhion, nga nag-usisa sa paril sa siyudad pasidlakan gikan sa Ganghaan sa Walog ngadto sa Ganghaan sa mga Tapok sa Abo, miliko ngadto sa Kidron sa igong gilay-on ug dayon mibalik aron mosulod pag-usab sa siyudad agi sa Ganghaan sa Walog. (Neh 2:13-15) Sa panahon ni Nehemias ang Walog sa Hinnom lagmit mao ang utlanan sa amihanan sa pamuy-anan sa mga anak sa Juda (gawas pa niadtong namuyo sa Jerusalem).—Neh 11:25, 30.

Sa Kristohanon Gregong Kasulatan, ang Walog sa Hinnom gitawag sa katumbas nga Gregong termino nga *Ge′en·na.*—Mat 5:22; Mar 9:47; tan-awa ang GEHENNA.

HIPHIP. Sagad usa ka butang nga may bili nga ihatag aron impluwensiyahan ang modawat niini sa paglihok, sagad sa dili-minatarong o sa dinaotan nga paagi, alang sa kaayohan sa naghiphip. Depende sa konteksto, ang Hebreohanong pulong alang sa hiphip (*sho′chadh*) mahimong hubaron usab nga "gasa" o "regalo." (Ex 23:8, *ftn* sa *Rbi8;* 1Ha 15:19; Pr 17:8) Ang Kasulatan nagpaila nga ang pagdawat ug mga hiphip motultol dili lamang sa pagtuis sa hustisya kondili usab sa pag-ula ug dugo.—Deu 16:19; 27:25; Eze 22:12.

Ang pagdawat ug mga hiphip espesipikong gidili sa balaod sa Diyos ngadto sa Israel, ug si Jehova, ingong ang Supremong Maghuhukom, nagpakitag hingpit nga panig-ingnan sa paghatag kanunay ug dili-mapihigong mga desisyon ug dili gayod modawat ug mga hiphip. (Ex 23:8; 2Cr 19:7) Busa, kadtong buot nga mahimong mga dinapit sa tolda ni Jehova kinahanglang mosundog kaniya niining bahina.—Sal 15:1, 5; tan-awa usab ang Isa 33:15, 16.

Ang Bibliya naundan sa daghang pananglitan niadtong kinsa midawat ug hiphip. Si Delila gihiphipan aron sa pagbudhi kang Samson, nga ang matag usa sa magkaabin nga mga ginoo sa mga Filistehanon nagbayad ug 1,100 ka pirasong plata ($2,422, kon ang "pirasong plata" maoy mga siklo). (Huk 16:5) Ang mga anak nga lalaki ni Samuel nga manalagna ug maghuhukom, dili sama sa ilang amahan, midawat ug mga hiphip ug mituis sa paghukom. (1Sa 8:3; 12:3) Si David naghisgot niadtong kansang tuo nga kamot, nga angay untang magpaluyo sa kawsa sa matarong, napuno sa panghiphip. (Sal 26:10) Si Haring Asa ug si Haring Ahaz naghiphip sa hari sa Sirya ug sa hari sa Asirya alang sa militaryong tabang. (1Ha 15:18, 19; 2Ha 16:8) Ang mga pangulo, o mga prinsipe, sa dili-matinumanong Jerusalem nahimong mga mahigugmaon sa mga hiphip. (Isa 1:23; 5:23; Miq 3:11) Dili sama sa ordinaryong mga pampam nga nagdawat ug suhol, ang dili-matinumanong Jerusalem sa pagkatinuod naghiphip sa uban aron moanha kaniya.—Eze 16:33.

Sa unang siglo K.P., si Judas Iskariote midawat ug hiphip aron sa pagbudhi kang Jesu-Kristo (Mat 26:14-16, 47-50), ug si Gobernador Felix naghikaw sa hustisya sa kaso ni Pablo sa paglaom nga makadawat ug hiphip gikan sa apostol.—Buh 24:26, 27.

Ang mga ekspresyong "hiphip gikan sa sabakan" ug "hiphip diha sa sabakan" mas masabtan kon tagdon nga ang Hebreohanong pulong alang sa "sabakan" mahimong magtumong usab sa pilo sa usa ka besti ibabaw sa bakos. Busa, kini nga mga ekspresyon nagpaila nga ang hiphip dayag nga gitago diha sa ibabaw nga pilo sa besti ug dayon sekretong gihatag ngadto sa laing tawo kinsa nagtago usab niini sa samang paagi.—Pr 17:23; 21:14; tan-awa ang GASA, REGALO.

HIPPOPOTAMUS. Tan-awa ang BEHEMOT.

HIRA. Ang Adulamhanon nga kauban ni Juda. —Gen 38:1, 12.

HIRAM [lagmit pinamubo sa Ahiram, nga nagkahulogang "Ang Akong Igsoon Maoy Hataas (Binayaw)"]. Sa Masoretikong teksto ang laing mga espeling makita diha sa pipila ka teksto: "Hirom" (1Ha 5:10, 18; 7:40a) ug "Huram" (2Cr 2:3).

1. Hari sa Tiro ug mahigalaong katalirongan ni Haring David ug Solomon sa ika-11 nga siglo W.K.P.

Human mailog ni David ang salipdanan sa Zion ug nangandam alang sa pagtukod ug usa ka palasyo sa maong dapit, si Hiram nagpadalag mga mensahero aron hikayon ang usa ka kasabotan sa patigayon tali kaniya ug kang David. Dayon si Hiram nagsuplay kang David ug kahoyng sedro gikan sa kasadpang mga bakilid sa Lebanon ug ingon man mga artesano nga hanas sa pagtrabaho sa kahoy ug sa bato.—2Sa 5:11; 1Cr 14:1.

Sa pagkadungog niya nga si David patay na ug nga si Solomon ang mipuli kaniya sa paghari, si Hiram nagpadala sa iyang mga alagad aron himoon pag-usab ang kasabotan sa panaghigala. (1Ha 5:1) Dayon gihangyo ni Solomon ang tabang ni Hiram sa pagsuplay ug mga materyales ug mga trabahante nga gikinahanglan sa pagtukod sa dakong templo, ug sa samang higayon nakigsabot nga

bayran ang mga trabahador ni Hiram ug daghang trigo, sebada, bino, ug lana. (1Ha 5:2-6; 2Cr 2:3-10) Tungod niini, gidayeg ni Hiram si Jehova, ug ang usa ka pakigsaad sa panaghigala gihimo tali sa duha ka nasod.—1Ha 5:7-12; 2Cr 2:11-16.

Sa kataposan sa 20 ka tuig nga proyekto sa pagpanukod ni Solomon siya mihatag kang Hiram ug 20 ka siyudad, apan kini wala gayod makapahimuot sa mga mata ni Hiram. (1Ha 9:10-13; tan-awa ang CABUL Num. 2.) Dili tino kon kini ba nga mga siyudad giuli ni Hiram o kon gihatagan ba niya si Solomon ug laing mga siyudad. (2Cr 8:1, 2) Dili usab tino kon ang paghatag ni Hiram kang Solomon ug 120 ka talanton nga bulawan ($46,242,000) gihimo human madawat ang gasa nga mga siyudad o kon kini ba giisip ingong baylo.—1Ha 9:14.

Si Hiram nakigsosyo usab kang Solomon sa laing negosyo, diin si Solomon naghimog panon sa mga barko diha sa Gulpo sa ʽAqaba sa Ezion-geber. Unya si Hiram nagpadalag may kasinatian nga mga sakayanon aron mahimong mga tripulante niini uban sa mga alagad ni Solomon. Dugang pa niini nga mga barko nga naglawig sa katubigan gikan sa S nga kabaybayonan sa Aprika, si Hiram ug Solomon aduna pay ubang mga barko nga naglawig hangtod sa Tarsis, lagmit sa kasadpang tumoy sa Mediteranyo. Sa katibuk-an, kining dakong negosyo diha sa kadagatan nagdalag daghan kaayong bahandi—bulawan, plata, garing, bililhong mga bato, mahalong mga kahoy, ug talagsaong mga hayop sama sa mga aliwas ug mga paboreyal. —1Ha 9:26-28; 10:11, 12, 22; 2Cr 8:18; 9:10, 21; tan-awa ang EZION-GEBER.

2. Ang hanas nga artesano kinsa maoy nagbuhat sa kadaghanan sa mga kasangkapan sa templo ni Solomon. Ang iyang amahan maoy taga-Tiro, apan ang iyang inahan maoy usa ka balo "gikan sa tribo ni Neptali" (1Ha 7:13, 14) "sa mga anak ni Dan." (2Cr 2:13, 14) Kining daw kalainan masulbad kon atong isipon, ingon sa pag-isip sa pipila ka eskolar, nga ang iyang inahan natawo sa tribo ni Dan, nabalo sa iyang unang bana nga gikan sa tribo ni Neptali, ug unya naminyo pag-usab sa usa ka taga-Tiro.

Si Hiram, ang hari sa Tiro (Num. 1), nagpadala niini nga Hiram aron dumalahon ang linain nga pagpanukod alang kang Solomon tungod sa iyang abilidad ug kasinatian sa paggama sa mga materyales nga bulawan, plata, tumbaga, puthaw, bato, ug kahoy. Si Hiram hanas usab kaayo sa pagtina, pagkulit, ug sa pagdisenyo sa tanang matang sa mga galamiton. Walay duhaduha nga sukad pa sa pagkabata siya nakadawat na ug teknikal nga pagbansay sa kahanas sa industriya sa maong panahon gikan sa iyang amahan nga taga-Tiro, kinsa usa ka batid nga artesano sa tumbaga.—1Ha 7:13-45; 2Cr 2:13, 14; 4:11-16.

Ang hari sa Tiro nagtawag niining tawhana nga Hiram-abi, nga lagmit usa ka bansag nga sa literal nagkahulogang "Si Hiram Akong Amahan." (2Cr 2:13) Labot niini wala ipasabot sa hari nga si Hiram maoy iyang literal nga amahan apan, tingali, siya mao ang "magtatambag" sa hari o ang iyang "batid nga magbubuhat." Sa susama, ang ekspresyon nga Hiram-abiv (sa literal, "Si Hiram Iyang Amahan") lagmit nagkahulogang 'Si Hiram mao ang iyang (nga mao, sa hari) batid nga magbubuhat.' —2Cr 4:16.

HIRAM-ABI [Si Hiram Akong Amahan]. Usa ka ngalan nga gigamit alang sa "tawong hanas" nga gipadala sa hari sa Tiro aron mohimo sa mga kasangkapan sa templo ni Solomon. Mopatim-awng gipakita niini nga si Hiram maoy "amahan" tungod kay siya maoy usa ka batid nga magbubuhat.—2Cr 2:13; tan-awa ang HIRAM Num. 2.

HIRAM-ABIV [Si Hiram Iyang Amahan]. Usa ka termino nga gigamit alang sa hanas nga artesano nga gipadala gikan sa Tiro aron maoy modumala sa pagpanghimo sa mga kasangkapan sa templo ni Solomon. Kini nagpakita nga lagmit si Hiram maoy "amahan," dili sa literal nga diwa, kondili tungod kay siya maoy usa ka batid nga magbubuhat.—2Cr 4:16; tan-awa ang HIRAM Num. 2.

HISOPO [Heb., *'e·zohv';* Gr., *hys'so·pos*]. Dili matino kon unsa gayod nga tanom ang hisopo. Sa pagkatinuod, ang Hebreohanon ug Gregong mga termino mahimong maglakip sa daghang nagkalainlaing matang sa tanom.

Ang pipila ka modernong mga eskolar nag-ingon nga ang hisopo sa Hebreohanong Kasulatan lagmit mao ang *marjoram* (*Origanum maru*). Kini nga tanom sa pamilyang yerbabuyna komon didto sa Palestina. Kon maayo ang mga kahimtang kini moabot sa gitas-on nga 0.5 ngadto sa 0.9 m (1.5 ngadto sa 3 p). Ang mga sanga ug ang bagang mga dahon niini balhiboon, ug ingon sa gipakita sa 1 Hari 4:33, kini mabuhi diha sa mga liki sa bato ug diha sa mga paril.

Ang hisopo gigamit sa mga Israelinhon didto sa Ehipto aron isablig ang dugo sa halad sa Paskuwa diha sa duha ka poste sa pultahan ug sa ibabaw nga bahin sa pultahan sa ilang mga balay. (Ex 12:21, 22) Sa inagurasyon sa pakigsaad sa Balaod, gigamit ni Moises ang hisopo aron wisikan ang basahon sa Balaod ug ang katawhan. (Heb 9:19) Ang hisopo gigamit usab diha sa seremonyas sa paghinlo alang sa mga tawo o sa mga balay nga

sa miagi nahugawan sa sanla (Lev 14:2-7, 48-53; tan-awa ang HINLO, PAGKAHINLO [Sanla]) ug sa pag-andam sa mga abo nga gamiton alang sa "tubig sa paghinlo," ingon man usab sa pagwisik niini nga tubig diha sa pipila ka butang ug sa mga tawo. (Num 19:6, 9, 18) Busa si David haom nga miampo nga lunsayon siya gikan sa sala pinaagi sa hisopo. —Sal 51:7.

Ang hisopo nga gihisgotan maylabot sa paglansang kang Jesu-Kristo (Ju 19:29) gituohan sa uban nga nagtumong sa *durra,* o dawa sa India, usa ka matang sa komon nga sorgum (*Sorghum vulgare*). Kini taas, gamay ug lugas nga tanom nga tag-as, lagpad ang mga dahon. Sanglit kini nga tanom sagad moabot sa gitas-on nga labing menos 1.8 m (6 p) sa Palestina, kini may lindog, o "tangbo," nga may igong gitas-on aron makaabot ang espongha sa aslom nga bino ngadto sa baba ni Jesus. (Mat 27:48; Mar 15:36) Ang uban naghunahuna nga bisan niini nga kahimtang ang hisopo lagmit mao ang *marjoram* ug nagtuo nga ang usa ka pungpong sa *marjoram* gihigot diha sa "tangbo" nga gihisgotan ni Mateo ug Marcos. Sa gihapon ang laing panglantaw mao nga ang Juan 19:29 sa orihinal mabasa nga *hys·soiʹ* (talinis nga tumoy, salapang), dili *hys·soʹpoi* (hisopo); busa kini gihubad nga "diha sa talinis nga tumoy" (*AT*) ug "diha sa bangkaw" (*Mo*).

HITIHANON [Kang (Iya ni) Het]. Usa ka katawhan nga naggikan kang Het, ang ikaduhang ginganlan nga anak nga lalaki ni Canaan. (Gen 10:15) Busa sila maoy Hamitikanhon ug kagikan. —Gen 10:6.

Si Abraham may mga pagpakiglabot sa mga Hitihanon, kinsa nagpuyo sa Canaan sa dihang siya mibalhin didto. Gisaad ni Jehova nga ihatag sa binhi ni Abraham ang yuta sa Canaan, nga gipuy-an sa daghang nasod, lakip ang nasod sa mga Hitihanon. (Gen 15:18-21) Apan, si Jehova miingon kang Abraham nga "ang kasaypanan sa mga Amorihanon [usa ka termino nga kasagarang gigamit alang sa mga nasod sa Canaan] wala pa mabug-os." (Gen 15:16) Busa giila ni Abraham ang pagpanag-iya sa mga Hitihanon sa maong yuta, ug sa dihang ang iyang asawa nga si Sara namatay, siya mihangyo kang Epron nga anak nga lalaki ni Zohar nga Hitihanon nga paliton ang usa ka langob aron kalubngan kang Sara.—Gen 23:1-20.

Sa mga adlaw ni Josue, ang mga Hitihanon gihubit nga nagpuyo sa yuta nga mikobre sa usa ka luna "gikan sa kamingawan ug niini nga Lebanon hangtod sa dakong suba, ang suba sa Euprates, nga mao, ang tibuok yuta sa mga Hitihanon." (Jos 1:4) Mopatim-aw nga sila nagpuyo sa kinadak-ang bahin sa bukirong mga rehiyon, nga naglakip sa Lebanon ug lagmit sa mga dapit sa Sirya.—Num 13:29; Jos 11:3.

Nailalom sa Tunglo ni Noe. Sanglit ang mga Hitihanon kaliwat man ni Canaan sila nailalom sa tunglo nga gipahayag ni Noe kang Canaan, ug sa dihang gisakop sila sa Israel kadto maoy katumanan sa mga pulong ni Noe sa Genesis 9:25-27. Ang relihiyon sa mga Hitihanon maoy pagano, sa walay duhaduha usa ka pagsimba sa kinatawo sa lalaki, sama sa ubang Canaanhon nga mga relihiyon. Sa dihang ang apong lalaki ni Abraham nga si Esau nakigminyo sa Hitihanong mga babaye, kini nahimong "tinubdan sa kapaitan sa espiritu ni Isaac ug ni Rebeca," ang amahan ug inahan ni Esau.—Gen 26:34, 35; 27:46.

Gihubit sa Diyos ang yuta nga giokupahan sa mga Hitihanon ug sa ubang mga nasod ingong "usa ka yuta nga nagaagay sa gatas ug dugos." (Ex 3:8) Apan kini nga mga nasod nahimong daotan kaayo nga tungod sa ilang pagkaatua didto ang maong yuta nahugawan. (Lev 18:25, 27) Gihatagan sa Diyos ang Israel ug daghang pasidaan bahin sa kapeligrohan sa pagpakig-uban kanila sa ilang dunot ug mahugawng mga batasan. Iyang gitala ang daghang imoralidad, gidid-an ang mga Israelinhon sa pagbuhat niini, ug dayon miingon: "Dili kamo maghugaw sa inyong kaugalingon pinaagi sa bisan unsa niining mga butanga, tungod kay pinaagi niining tanang butanga ang kanasoran [lakip ang mga Hitihanon] nga akong papahawaon gikan sa inyong atubangan naghugaw sa ilang kaugalingon."—Lev 18:1-30.

Gimando ang Kalaglagan. Ang mga Hitihanon maoy usa sa pito ka nasod nga gihisgotang gitakda nga itugyan sa kalaglagan. Kini nga mga nasod gihubit ingong "mas daghag-molupyo ug mas gamhanan" kay sa Israel. Busa ang pito ka nasod nianang panahona lagmit miabot nag kapin sa tulo ka milyon ka tawo, ug ang mga Hitihanon nga nahimutang sa ilang kampo sa kabukiran maoy usa ka lisod buntogon nga kaaway. (Deu 7:1, 2) Ilang gipakita ang ilang pagdumot pinaagi sa pagtigom duyog sa ubang mga nasod sa Canaan aron makig-away sa Israel (nga gipangunahan ni Josue) sa pagkadungog nila sa balita nga mitabok sa Jordan ang Israel ug gilaglag ang mga siyudad sa Jerico ug Ai. (Jos 9:1, 2; 24:11) Busa ang mga siyudad sa mga Hitihanon angay untang laglagon ug ang ilang mga molupyo puohon aron dili sila mahimong kapeligrohan sa pagkamaunongon sa Israel ngadto sa Diyos ug maoy makaingon nga ang Israel mawad-ag pabor sa Diyos. (Deu 20:16-18) Apan ang Israel wala motuman sa bug-os sa sugo sa Diyos. Sa dihang wala na si Josue, sa pagkadili-masinugtanon wala nila puoha kini nga mga nasod

nga nagpabiling daw usa ka tunok sa ilang kilid ug kanunayng nanghasi kanila.—Num 33:55, 56.

Ulahing Kasaysayan. Tungod kay ang Israel wala motuman sa Diyos pinaagi sa pagpuo sa Canaanhong mga nasod, ang Diyos nagpahayag: "Ako, sa baylo, miingon, 'Dili ko sila abogon gikan sa inyong atubangan, ug sila mahimong lit-ag kaninyo, ug ang ilang mga diyos mahimong paon kaninyo.'" (Huk 2:3) Mopatim-aw nga kadtong mga Canaanhon nga nagpabilin taliwala sa Israel gipasagdan, ug sa pipila ka talagsaong kahimtang, gihatagan ug dungganong mga posisyon ug responsibilidad. Labot pa, mopatim-aw nga taliwala sa Canaanhong mga nasod, ang mga Hitihanon lamang ang nakahupot ug pagkaprominente ug kalig-on ingong usa ka nasod.—1Ha 10:29; 2Ha 7:6.

Duha ka Hitihanon ang nalakip sa kasundalohan ni David, nga mao, si Ahimelek ug Urias, ug lagmit sila maoy mga opisyal. Si Urias maoy usa ka tawo nga matinguhaong modaog ang Israel batok sa mga kaaway niini, ug usa ka tawo nga mituman sa Balaod. Si David nakigdulog kang Bat-seba, ang asawa ni Urias, ug human niadto si Urias gibutang sa usa ka peligrosong puwesto sa gubat, diin siya namatay. Tungod niini, si David gisilotan sa Diyos.—1Sa 26:6; 2Sa 11:3, 4, 11, 15-17; 12:9-12.

Si Haring Solomon nagkuha ug mga tawo gikan sa mga Hitihanon alang sa pinugos nga trabaho ingong mga ulipon. (2Cr 8:7, 8) Apan, ang iyang langyawng mga asawa, nga lakip kanila maoy Hitihanong mga babaye, nagpahinabo kang Solomon sa pagtalikod kang Jehova nga iyang Diyos. (1Ha 11:1-6) Gihisgotan sa Bibliya ang mga Hitihanon ingong may mga hari ug may katakos sa pagpakiggubat bisan sa panahon sa paghari ni Haring Jehoram sa Israel (mga 917-905 W.K.P.). (2Ha 7:6) Apan, ang gihimong pagpanakop sa mga Siryanhon, Asiryanhon, ug mga Babilonyanhon sa maong yuta dayag nga nagpukan sa gahom sa mga Hitihanon.

Human mapasig-uli ang Israel gikan sa pagkadestiyero niadtong 537 W.K.P., ang mga tawo sa Israel ug bisan gani ang pipila sa mga saserdote ug mga Levihanon nakigminyo sa mga babaye sa Canaanhong mga nasod ug gihatag ang ilang mga anak nga babaye ngadto sa Canaanhong mga lalaki, nga lakip niini mao ang mga Hitihanon. Supak kini sa balaod sa Diyos. Tungod niini, gibadlong sila ni Esdras, ug giawhag sila nga manumpa sa pagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa.—Esd 9:1, 2; 10:14, 16-19, 44.

Mahulagwayong Paggamit. Si Jehova, nga namulong pinaagi ni manalagnang Ezequiel, migamit sa terminong "Hitihanon" diha sa mahulagwayong diwa sa pagpamulong ngadto sa Jerusalem. Siya miingon: "Ang imong kagikan ug ang imong natawhan mao ang yuta sa mga Canaanhon. Ang imong amahan mao ang Amorihanon, ug ang imong inahan usa ka Hitihanon." (Eze 16:3) Ang Jerusalem, ang kaulohan sa nasod, nga diha niana gibutang ni Jehova ang iyang ngalan, maoy usa ka siyudad nga giokupahan sa mga Jebusihanon sa dihang ang Israel misulod sa maong yuta. Apan tungod kay ang labing prominenteng mga tribo mao ang mga Amorihanon ug mga Hitihanon, kini lagmit ang gigamit sa paghawas sa mga nasod sa Canaan, lakip ang mga Jebusihanon. Busa ang siyudad ubos ug kahimtang, apan gipatahom kini ni Jehova. Pinaagi kang Haring David, nga naglingkod sa "trono ni Jehova" (1Cr 29:23), uban sa arka sa pakigsaad nga didto sa Bukid sa Zion, ug sa kataposan, tungod sa mahimayaong templo nga gitukod sa anak ni David nga si Solomon, ang kabantog sa Jerusalem mikaylap taliwala sa kanasoran. Apan ang Jerusalem nahisama sa Canaanhong mga nasod nga naglibot kaniya, daotan ug imoral, nga tungod niana sa kataposan kini gilaglag ni Jehova.—Eze 16:14, 15.

Sekular nga mga Paningkamot sa Pag-ila Kanila. Gisulayan sa pagsusi sa mga historyador ug mga arkeologo kon kinsa ang mga Hitihanon sa Bibliya diha sa sekular nga kasaysayan. Ang ilang pangunang pasukaranan sa pag-ila maoy pinaagi sa pinulongan, ang pagtandi sa mga pulong nga may kaamgid sa paglitok o sa espeling.

Sa Asiryanhong mga teksto nga *cuneiform,* subsob nga gihisgotan ang "Hatti" diha sa usa ka konteksto nga sagad naglangkit niini diha sa Sirya o Palestina. Lagmit nga kini nagtumong sa mga Hitihanon sa Bibliya. Apan, pinasukad niini nga terminong "Hatti," gisulayan sa mga eskolar nga ilangkit ang mga Hitihanon sa Bibliya sa gitawag nga Hitihanong Imperyo nga ang kaulohan niini nahimutang sa Asia Minor, dapit sa A ug K sa yuta sa Canaan. Gihimo nila kini sa mosunod nga paagi, apan sa pagbuhat niini ilang gihisgotan ang tulo ka grupo sa katawhan.

Tulo ka Grupo ang "Gituohan." Sa Anatolia (usa ka bahin sa gitawag karon ug Turkey) sa Asia Minor, daghang karaang mga sinulat ang nakubkoban didto sa Bogazköy, nga kanhi gitawag ug "Hattushash." Mao kini ang kaulohan sa usa ka yuta nga gitawag sa modernong mga eskolar nga Hatti ug ang mga molupyo niini nagsulti sa pinulongang "Hattic." Kining una nga katawhan dayag nga gibuntog sa mga mananakop kinsa nagdala ug laing pinulongan, nga sumala sa mga eskolar, maoy usa ka Indo-Uropanhong pinulongan. Kini nga pinulongan migamit ug *cuneiform* nga pagkasulat ug gitawag nga "Hitihanong *cuneiform."* Sa ulahi ang usa pa ka laing Indo-Uropanhong pinulongan nga naggamit ug *hieroglyphic* nga pagkasulat mipuli sa

cuneiform nga pagkasulat, ug kini nga pinulongan gitawag nga "Hitihanong *hieroglyphic.*" Ang pipila ka pananglitan sa mga sinulat niini nga pinulongan gikaingon nga nakaplagan sa Asia Minor ug sa amihanang Sirya. Giingon sa mga eskolar nga kining tulo ka pinulongan naghawas sa tulo ka grupo. Apan walay pamatuod nga usa niini mao ang mga Hitihanon sa Bibliya. Mahitungod sa gitawag nga Hitihanong *cuneiform,* si Martin Noth miingon: "Ang terminong 'Hitihanon' dili makaplagan sa karaang mga teksto, kondili giimbento sa modernong mga estudyante, pinasukad sa makasaysayanhong kalangkitan tali niini nga pinulongan ug sa gingharian sa *Hatti* sa Asia Minor." Siya midugang sa pagingon bahin sa "Hitihanon nga mga *hieroglyph*": "Ang naandang termino nga Hitihanon dili haom ug makapalibog kon ipadapat ngadto kanila." (*The Old Testament World,* 1966, p. 231) Ang laing historyador, si E. A. Speiser, mihinapos: "Ang suliran bahin sa mga Hitihanon diha sa Bibliya maoy . . . komplikado. Agig pagsugod, adunay suliran kon unsang matanga sa mga Hitihanon ang nalangkit diha sa gihisgotang mga teksto sa Bibliya: mga Hatiano, Indo-Uropanhong mga Hitihanon sa cuneiform nga mga rekord, o mga Hitihanong hieroglyphic."—*The World History of the Jewish People,* 1964, Tomo 1, p. 160.

Pinasukad niining nahisgotan na, atong makita nga ang bisan unsang gituohang pagkalangkit sa mga Hitihanon sa Bibliya sa "Hitihanong Imperyo" nga may kaulohang siyudad niini sa Hattushash maoy pangagpas lamang ug wala pa mapamatud-i. Tungod niini nga pagkadili-tino, ang mga paghisgot niini nga publikasyon bahin sa sekular nga "mga Hitihanon" kasagarang gisulod sa mga marka sa pangutlo aron sa pagpahinumdom sa mga magbabasa nga ang maong pag-ila wala pa mapamatud-i ug nga among gibati nga dili pa kaayo lig-on ang ebidensiya aron isipon ang maong pag-ila nga konklusibo.

HIVIHANON. Usa ka katawhan nga naggikan kang Canaan nga anak nga lalaki ni Ham. (Gen 10:6, 15, 17; 1Cr 1:13, 15) Ang mga Hivihanon nagpuyo sa siyudad sa Sekem sa mga adlaw sa patriarkang si Jacob. Ang mga anak nga lalaki ni Jacob, nga gipangunahan ni Simeon ug Levi, nagpatay sa tanang lalaki ug nag-agaw sa siyudad tungod kay ang ilang igsoong babaye nga si Dina gipasipad-an ni Sekem nga anak nga lalaki ni Hamor nga pangulo.—Gen 34:1-29.

Sa dihang ang Israel nakasulod sa Yutang Saad, ang mga Hivihanon maoy usa sa pito ka Canaanhong mga nasod nga gisaad sa Diyos nga abogon gikan sa ilang atubangan. (Ex 3:8, 17; 13:5; 23:23, 28; 33:2; 34:11) Kini nga mga nasod gikaingon nga mas daghag-molupyo ug mas gamhanan kay sa Israel. (Deu 7:1) Gisugo ni Moises ang mga Israelinhon nga itugyan sila sa kalaglagan, nga walay ibilin nga buhi sa dihang ilogon ang ilang mga siyudad, tungod sa ilang dulumtanang mga buhat ug tungod sa ilang bakak nga mga diyos. Kay kon dili, sila mahimong usa ka lit-ag ug mawad-an ang Israel sa pabor sa Diyos.—Lev 18:27, 28; Deu 18:9-13; 20:15-18.

Girekord sa Bibliya ang katibuk-ang paglaglag ni Josue sa mga siyudad niadtong mga nasora. (Jos kap 10, 11) Ang mga Hivihanon nga nagpuyo "sa tiilan sa [Bukid sa] Hermon sa yuta sa Mizpa" maoy lakip sa mga tribo nga miduyog sa Canaanhong mga hari sa pagpakig-away kang Josue ubos sa sugo ni Jabin nga hari sa Hazor. (Jos 11:1-3) Ang mga Hivihanon gitala ingong lakip niadtong nakig-away batok sa Israel ug nakaagom ug kapildihan. (Jos 9:1, 2; 12:7, 8; 24:11) Hinuon, dihay usa ka grupo sa Hivihanong nasod ang naluwas. (Jos 9: 3, 7) Kini nga pundok mao ang mga Gabaonhon, nga dayag nga naghawas usab sa tulo pa ka Hivihanong mga siyudad. Sila lamang ang nahadlok kang Jehova ug miila nga siya nakig-away alang sa Israel. Pinaagi sa usa ka malimbongong taktika ilang namaniobra nga mailalom sila sa pakigsaad uban sa mga pangulo sa Israel ug sa ingon wala pamatya apan sila gihimong ubos nga mga sulugoon sa Israel. (Jos 9:1-15, 24-27) Kini maoy usa ka pananglitan sa katumanan sa tunglo ni Noe kang Canaan, sa pagkaagi nga ang mga Gabaonhon ug ang ilang mga kauban, bisan tuod wala malaglag, nahimong mga ulipon sa mga Semihanon.—Gen 9:25-27.

Gipakita ni Jehova ang iyang pag-uyon sa matinumanong pagtuman sa Israel sa ilang pakigsaad niini nga mga Hivihanon pinaagi sa pagpakig-away aron mapanalipdan ang Gabaon batok sa naglibot nga Canaanhong mga nasod nga misulong kanila ingong resulta sa ilang pakigsaad uban sa Israel. (Jos 10:1-14) Sukad niining panahona ang mga Gabaonhon nagpuyo nga malinawon uban sa Israel. (2Sa 21:1-6) Sila gitawag ug "mga Amorihanon" sa 2 Samuel 21:2, apan tungod kini kay ang "Amorihanon" maoy usa ka termino nga gipadapat alang sa Canaanhong kanasoran sa kinatibuk-an, sanglit ang mga Amorihanon maoy usa sa labing gamhanang mga tribo. (Tan-awa ang AMORIHANON.) Nianang panahona sa pagsakop ni Josue, kining inuyonan nga mga Hivihanon nagpuyo sa siyudad sa Gabaon, nga nahimutang dili halayo sa AK sa Jerusalem, usab sa Kepira, Beerot, ug Kiriat-jearim. Ang Gabaon gihubit ingong 'usa ka dakong siyudad, sama sa usa sa mga harianong siyudad, ug mas dako kay sa Ai, ug ang tanang lalaki niini mga kusgan.'—Jos 10:2; 9:17.

Human mamatay si Josue ang Israel wala magpadayon sa pagpuo sa Canaanhong mga nasod ingon sa gisugo sa Diyos, hinuon nakigminyo pa gani uban kanila. Busa, ang rekord sa Bibliya mabasa: "Karon mao kini ang mga nasod nga gipabilin ni Jehova aron masulayan ang Israel . . . Ang lima ka magkaabin nga mga ginoo sa mga Filistehanon, ug ang tanang Canaanhon, bisan ang mga taga-Sidon ug ang mga Hivihanon nga namuyo sa Bukid sa Lebanon gikan sa Bukid sa Baal-hermon hangtod sa pagsulod sa Hamat . . . ug sila [ang mga Israelinhon] nag-alagad sa ilang mga diyos."—Huk 3:1-6.

Kini nga teksto nagpunting sa mga Hivihanon ingong mga pumoluyo sa Kabukiran sa Lebanon hangtod sa kinatumyang bahin sa amihanan sa Yutang Saad. (Num 34:8; Jos 11:1, 3) Sa dihang si Joab ug ang iyang mga tawo mihimog pagsenso ubos sa sugo ni Haring David, "sila nahiabot sa kuta sa Tiro ug sa tanang siyudad sa mga Hivihanon." (2Sa 24:7) Ang Tiro dayag nga anaa ra sa ubos sa habagatang tumoy sa teritoryo sa mga Hivihanon.

Panahon sa pagpanukod ni Solomon diha sa tibuok nasod, iyang gigamit ang mga Canaanhon, lakip ang mga Hivihanon, alang sa pinugos nga trabaho ubos sa pagdumala sa Israelinhong mga magtatanaw. Kini dugang nagtuman sa matagnaong tunglo ni Noe kang Canaan.—1Ha 9:20-23; 2Cr 8:7-10.

Mga Hivihanon, Horihanon, ug mga Hurianhon. Sa Genesis 36:2 si Zibeon, ang apohang lalaki sa usa sa mga asawa ni Esau, gitawag nga usa ka Hivihanon. Apan ang bersikulo 20 ug 24 nagtala kaniya ingong usa ka kaliwat ni Seir nga Horihanon. Ang pulong nga "Horihanon" tingali naggikan sa Hebreohanong pulong nga *chor* ("lungag") ug lagmit nagkahulogan nga usa lamang ka "tigpuyo sa langob." Kini maghanaw sa bisan unsang daw panagsumpaki tali sa mga teksto sa Genesis 36:2 ug sa mga bersikulo 20, 24.—Tan-awa ang HORIHANON.

Nakubkoban sa mga arkeologo ang karaang mga sinulat nga gihunahuna sa mga eskolar ingong pamatuod nga ang usa ka katawhan nga gitawag ug mga Hurianhon nagpuyo diha sa mga rehiyon sa Armenia, Anatolia, Sirya, ug sa mga bahin sa Palestina sukad pa sa mga panahon sa mga patriarka; ug sila nagtuo nga kini nga katawhan naglakip sa mga Hivihanon, Horihanon, ug mga Jebusihanon. Ilang giisip nga managsama ra ang "Horihanon" ug "Hivihanon" ug nagtuo nga tingali ang mga Hurianhon sa kapulihay gitawag ug mga Hivihanon. Ang ilang teoriya sa dakong bahin gipasukad sa mga kaamgiran sa pinulongan, ilabina sa personal nga mga ngalan. Busa, ang ngalang Horihanon kasagarang ilang gituohan nga nalangkit sa mga "Hurianhon" inay nga nagkahulogang "tigpuyo sa langob."

Hinunoa, mopatim-aw nga ang Bibliya naghimo ug tinong kalainan tali niini nga mga tribo, ug wala kini maghisgot sa ngalan nga Hurianhon. Busa mas maalamon nga maghulat ug dugang ebidensiya sa dili pa dawaton ang maong pag-ila ingong konklusibo.

HIZKI [pinamubo sa Ezequias, nga nagkahulogang "Si Jehova Nagpalig-on"]. Usa ka Benjaminhon nga gitala uban sa mga anak nga lalaki ni Elpaal.—1Cr 8:1, 17, 18.

HIZKIA [pinamubo sa Ezequias, nga nagkahulogang "Si Jehova Nagpalig-on"]. Usa sa tulo ka anak nga lalaki ni Nearias, usa ka kaliwat ni Haring Solomon.—1Cr 3:10, 23.

HOBA. Usa ka dapit sa "amihanan sa Damasco" nga didto gigukod ni Abraham ang napilding kasundalohan ilalom ni Kedorlaomer. (Gen 14:13-17) Kini nga dapit nga gihisgotan sa Bibliya gilangkit sa pipila ka eskolar sa usa ka laing dapit nga ginganlan usab ug Hoba, usa ka tubod diha sa dalan tali sa Palmyra ug Damasco, diin mopatim-awng napreserbar ang karaang ngalan niini. Ang Hoba, sama sa ubang dagkong mga tubod nga duol sa desyerto, lagmit kaniadto may usa ka balangay sa duol niini.

HOBAB [lagmit, Pinangga]. Bayaw nga lalaki ni Moises; anak ni Reuel (Jetro) ug usa ka Midianhon, sa tribo sa mga Kenihanon. (Num 10:29; Ex 3:1; Huk 1:16) Sa dihang miabot ang panahon nga mobalhin ang mga Israelinhon gikan sa rehiyon sa Bukid sa Sinai paingon sa Yutang Saad, gihangyo ni Moises si Hobab nga mokuyog kanila aron magsilbing "mga mata," o ingong usa ka giya, alang sa nasod tungod kay siya suheto man sa maong dapit. Bisan tuod sa sinugdan si Hobab midumili, dayag nga siya mikuyog ra sa mga Israelinhon, kay ang iyang mga kaliwat, ang mga Kenihanon, nanimuyo man sa Kamingawan sa Juda sa H sa Arad ug giingong nagpuyo pa gihapon sa maong dapit sa panahon ni Saul ug David.—Num 10:29-32; Huk 1:16; 1Sa 15:6; 27:10; 30:26, 29.

Apan, ang Masoretikong teksto sa Maghuhukom 4:11 nagpaila kang Hobab ingong ugangang lalaki ni Moises. (*NW, Yg, Ro, Da, JP, Mo, AT*) Busa ang ngalan nga Hobab lagmit nagtumong sa duha ka magkalahi nga indibiduwal, nga mao, ang ugangang lalaki ni Moises ug ang iyang bayaw nga lalaki. Dili kini imposible tungod kay ang ugangang lalaki ni Moises gihatagan man ug labaw pa sa usa ka ngalan.—Itandi ang Ex 2:16-22; 3:1.

Sa laing bahin, kon ang Hobab mao lamang gayod ang ngalan sa anak nga lalaki ni Reuel ug busa mao lamang ang ngalan sa bayaw nga lalaki ni Moises, nan ang paghisgot kang Hobab ingong ugangang lalaki ni Moises nagkahulogan nga si Hobab gilantaw ingong hawas sa iyang amahan nga si Reuel, kinsa lagmit nga patay na niadtong tungora.—Tan-awa ang JETRO; KENIHANON.

HOD [Dignidad]. Anak nga lalaki ni Zopa gikan sa tribo ni Aser. Si Hod lagmit mao ang pangulo sa usa sa mas dagkong dibisyon sa kasundalohan, nga may ubang mga hepe ilalom kaniya.—1Cr 7:36, 37, 40.

HODAVIA.

1. Usa sa pito ka anak nga lalaki ni Elioenai, usa ka kaliwat ni Haring Solomon.—1Cr 3:10, 24.

2. Usa sa pito ka pangulo sa balay sa mga amahan sa katunga sa tribo ni Manases.—1Cr 5:23, 24.

3. Usa ka Benjaminhon; "anak nga lalaki ni Hasenua" ug amahan, o katigulangan, ni Mesulam.—1Cr 9:7.

4. Usa ka Levihanong pangulo sa banay nga ang 74 sa iyang "mga anak" (mga kaliwat) mibalik gikan sa Babilonya niadtong 537 W.K.P. ug ang pipila kanila, kon dili man ang tanan, nag-alagad ingong mga tagdumala maylabot sa pagtukod pag-usab sa templo. (Esd 2:1, 2, 40; 3:9) Si Hodavia gitawag nga Juda sa Esdras 3:9 ug Hodeva sa Nehemias 7:43.

HODES [Bag-ong Bulan]. Usa sa mga asawa ni Saharaim nga Benjaminhon.—1Cr 8:1, 8, 9.

HODEVA. Usa ka katigulangan sa pipila ka Levihanon nga lakip niadtong namalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya (Neh 7:6, 7, 43); laing porma sa ngalang "Hodavia."—Esd 2:40; tan-awa ang HODAVIA Num. 4.

HODIAS [Ang Dignidad Mao si Jah].

1. Usa ka tawo nga naminyo sa igsoong babaye sa usa ka Naham. Ang ngalan makita diha sa talaan sa kagikan ni Juda.—1Cr 4:1, 19.

2. Usa ka Levihanon nga mitabang kang Esdras sa pagpatin-aw sa balaod ni Jehova ngadto sa kongregasyon sa Israel nga nagkatigom atubangan sa Ganghaan sa Tubig diha sa plasa sa Jerusalem, ug dayag nga usa usab niadtong nagsugo sa mga anak sa Israel sa pagdayeg kang Jehova ug sa Iyang mahimayaong ngalan ug dayon nagrepaso sa mga pakiglabot sa Diyos uban sa Iyang katawhan. (Neh 8:1, 5, 7; 9:5) Kini nga Hodias mao ra tingali ang Num. 3 o 4.

3, 4. Ang ngalan sa duha ka Levihanon kansang mga kaliwat, kon dili man sila mismo, nagpamatuod pinaagig timbre sa kontrata sa pagsugid nga gihimo panahon sa pagkagobernador ni Nehemias. Kon sila man ugaling ang personal nga nagtimbre, nan ang usa kanila hayan mao ang Num. 2.—Neh 9:38; 10:1, 9, 10, 13.

5. Usa sa "mga pangulo sa katawhan" kansang kaliwat, kon dili man siya mismo, nagpamatuod sa kontrata sa pagsugid sa adlaw ni Nehemias.—Neh 10:1, 14, 18.

HOGLA. Ang ikatulo nga gitala sa lima ka anak nga babaye ni Zelopehad. Sanglit ang iyang amahan walay mga anak nga lalaki, ang iyang panulondon gibahinbahin taliwala sa iyang lima ka anak nga babaye ubos sa kondisyon nga sila magminyo sulod sa ilang kaugalingong tribo nga mao ang tribo ni Manases, "aron nga ang ilang panulondon magpabilin sa tribo sa banay sa ilang amahan" ug dili "ipasa gikan sa usa ka tribo ngadto sa lain."—Num 36:1-12; 26:33; 27:1-11; Jos 17:3, 4.

HOHAM. Hari sa Hebron; usa sa lima ka hari nga nakiggubat batok sa Gabaon tungod kay kini nakigdait kang Josue ug sa mga Israelinhon. Kining lima ka hari napildi sa dihang gitabangan ni Josue ang mga Gabaonhon. Human sila patya, sila gibitay diha sa mga estaka hangtod sa kahaponon ug unya sila gisalibay ngadto sa usa ka langob.—Jos 10:1-27.

HOLON [Dapit sa Balas].

1. Usa ka siyudad sa bukirong rehiyon sa Juda nga gihatag ngadto sa Kohatnong mga saserdote (Jos 15:21, 48, 51; 21:9-19); lagmit gitawag ug Hilen sa 1 Cronicas 6:58. Ang Holon sa Juda gituohan nga lagmit mao ang Khirbet 'Illin (Horvat 'Illit), mga 17 km (11 mi) sa AAK sa Hebron.

2. Usa ka Moabihanong siyudad sa patag ibabaw sa bukid, o "kapatagan," sa S sa Jordan nga gihisgotan lakip sa ubang mga siyudad diha sa usa ka pahayag batok sa Moab. (Jer 48:21) Ang tukmang nahimutangan niini wala mahibaloi karong adlawa.

HOMAM. Anak nga lalaki sa Horihanon nga si Sultan Lotan; mao ra usab si Hemam.—Gen 36:20-22; 1Cr 1:39; tan-awa ang HEMAM.

HOMER. Usa ka sukod sa butang nga mala nga katumbas sa *cor* ug parehog sukod sa napulo ka *bath* o napulo ka *ephah.* (Eze 45:11, 14) Pinasukad sa gibanabanang gidaghanon sa usa ka sukod nga *bath,* ang *ephah* gibanabana nga 22 L. Busa ang *homer* katumbas sa 220 L. (Os 3:2) Didto sa kamingawan, ang hakog nga mga Israelinhon nagtigom ug ingon niana nga gidaghanon sa milagrosong gitagana nga buntog nga tungod niana ang "nakatigom ug kinadiyutayan nakatigom ug napulo ka *homer"* (2,200 L). (Num 11:32) Ang Kasulatan

naghisgot usab sa *homer* ingong usa ka sukod alang sa sebada, binhi, ug trigo.—Lev 27:16; Isa 5:10; Eze 45:13.

HONI. Tan-awa ang MUSIKA.

HOPNI [gikan sa Ehiptohanon, nga nagkahulogang "Pitopito"]. Usa sa mga anak nga lalaki sa Hataas nga Saserdoteng si Eli. Si Hopni ug ang iyang igsoon nga si Pinehas maoy "mga tawong walay-silbi," sad-an sa mapasipalahong panggawi ug sa grabeng imoralidad. (1Sa 1:3; 2:12-17, 22-25) Tungod sa pagkadili-matinumanon samtang nag-alagad ingong saserdote sa sangtuwaryo ni Jehova, si Hopni gihukman ni Jehova nga takos sa kamatayon, nga maoy nahitabo kaniya sa panahon nga nailog sa mga Filistehanon ang sagradong Arka.—1Sa 2:34; 4:4, 11, 17; tan-awa ang PINEHAS Num. 2.

HOPRA [gikan sa Ehiptohanon, nga nagkahulogang "Ang Kasingkasing ni Ra [ang diyos-adlaw] Milahutay"]. Sa Gregong *Septuagint* (sa Jer 51:30, nga katumbas sa 44:30 sa kadaghanang bersiyon), siya gitawag nga *Ou·a·phre′.* Si Paraon Hopra gitawag ug Apries ni Herodotus. Gituohan nga si Hopra naghari sulod sa 19 ka tuig. Apan, sumala ni Herodotus (II, 161), siya naghari sulod sa 25 ka tuig.

Human mokalagiw ang mga Hudiyo ngadto sa Ehipto niadtong 607 W.K.P., si Jehova nag-ingon pinaagi sa baba ni Jeremias: "Ania, akong itugyan si Paraon Hopra, ang hari sa Ehipto, ngadto sa kamot sa iyang mga kaaway ug ngadto sa kamot niadtong nagtinguha sa iyang kalag." (Jer 44:1, 26, 30) Kini mahimong usa ka ilhanan sa nagsingabot nga katalagman nga modangat sa mga Hudiyo nga nanimuyo sa Ehipto. (Jer 44:29) Sumala ni Herodotus (II, 161-169), si Hopra (Apries) mihimog usa ka makatalagmanong panaw ngadto sa Cirene aron tabangan ang mga taga-Libya batok sa mga Grego sa ikaunom nga siglo W.K.P. Ang kasundalohan ni Hopra mialsa batok kaniya ug nagpahiluna kang Ahmose II (Amasis) ingong karibal nga hari. Bisan pa niana, si Hopra hilabihan ka arogante nga gani siya "naghunahunang bisan ang usa ka diyos dili makahimo sa pagtangtang kaniya gikan sa iyang trono." Hinunoa, siya gidala ingong binilanggo ug sa ulahi gipatay pinaagig pagtuok.

HOR [Heb., *Hor ha·har′,* "Bukid sa Hor"].

1. Ang bukid nga haduol sa Mosera sa utlanan sa Edom diin namatay si Aaron sa hapit nang mosulod ang Israel sa Yutang Saad. Samtang nagtan-aw ang katigoman sa Israel, si Aaron, Moises, ug ang anak nga lalaki ni Aaron nga si Eleasar mitungas sa Bukid sa Hor. Didto sa tumoy sa bukid, gihukas ni Moises ang mga besti sa pagkasaserdote ni Aaron ug gisul-ob kini kang Eleasar. Human niini, si Aaron namatay, ug si Moises ug Eleasar lagmit naglubong kaniya didto.—Num 20:22-29; Deu 32:50; itandi ang Deu 10:6.

Matod sa historyador nga si Josephus, ang Bukid sa Hor mao ang usa sa taas nga mga bukid nga naglibot sa Edomhanong siyudad sa Petra. (*Jewish Antiquities,* IV, 82, 83 [iv, 7]) Ang tradisyon naglangkit niini sa Jebel Harun (nagkahulogang "Bukid ni Aaron"), usa ka kaluhag-tumoy, pulang *sandstone* nga bukid nga may gihabogong mga 1,460 m (4,790 p) ug nahimutang nga duolan ug 5 km (3 mi) sa KHK sa Petra. Apan, ang Jebel Harun daw dili mohaom sa gihubit sa Bibliya bahin sa pagbiya sa Israel gikan sa Kades (Kades-barnea) paingon sa Bukid sa Hor "didto sa utlanan sa yuta sa Edom." (Num 33:37-39, 41) Ang Jebel Harun wala mahimutang sa utlanan sa Edom, apan anaa sa sulod sa maong yuta. Busa aron ang Israel makaabot niining tradisyonal nga dapit kinahanglang molatas sila sa teritoryo sa Edom. Apan dili mahimong nahitabo kini, sanglit una pa niini ang mga Israelinhon wala tugoti nga moagi latas sa Edom. (Num 20:14-22; Deu 2:5-8) Busa, daghang eskolar ang mipabor sa pagtuo nga posibleng mao kini ang hilit, titip-ug-kiliran, samag tisas kaputi nga Jebel Madurah (Har Zin [Hor Ha Har]), usa ka bukid nga mga 40 km (25 mi) sa HK sa Patayng Dagat, ug mga 60 km (37 mi) sa SAS sa Kades.

2. Usa ka bukid nga nagtimaan sa amihanang tumoy sa Canaan. (Num 34:7, 8) Dili matino kon asa kining dapita. Gituohan sa pipila ka eskolar nga kining Bukid sa Hor (Heb., *Hor ha·har′*) lagmit mao ra usab ang Bukid sa Hermon. Gisugyot sa uban nga lagmit nagtumong kini sa katibuk-ang Kabukiran sa Lebanon o sa usa ka prominenteng bukid niini.

HORAM. Hari sa Gezer; usa sa 31 ka hari nga gipildi sa mga Israelinhon ubos sa pagpanguna ni Josue sa panahon sa pagsakop sa Yutang Saad. Si Horam ug ang tibuok niyang panon gipamatay sa dihang gitabangan nila ang Lakis sa panahon sa pagpakiggubat ni Josue sa maong siyudad.—Jos 10:33; 12:7, 8, 12, 24.

HOREB [Uga; Awaaw]. Ang "bukid sa matuod nga Diyos," mopatim-aw nga kini mao ra usab ang Bukid sa Sinai. (1Ha 19:8; Ex 33:6) Hinuon, sa katibuk-an ang Horeb daw nagtumong sa bukirong rehiyon nga naglibot sa Bukid sa Sinai, nga gitawag usab ug Kamingawan sa Sinai.—Deu 1:6, 19; 4:10, 15; 5:2; 9:8; 18:16; 29:1; 1Ha 8:9; 2Cr 5:10; Sal 106:19; Mal 4:4; itandi ang Ex 3:1, 2; Buh 7:30; tan-awa ang SINAI Num. 1 ug 2.

Didto sa Horeb, ang manulonda ni Jehova nagpakita kang Moises sa taliwala sa nagdilaab nga tu-

nokong tanom, nga nagsugo kaniya sa pagpanguna sa Israel sa paggula gikan sa Ehipto. (Ex 3:1-15) Sa ulahi, samtang didto sa Repidim, ang napagawas nga mga Israelinhon nagreklamo tungod kay walay tubig nga mainom. Dayon, ubos sa sugo ni Jehova, si Moises, nga inubanan sa mga ansiyano sa Israel, miadto sa usa ka bato didto sa Horeb, dayag nga ang bukirong rehiyon sa Horeb, ug naghampak sa bato pinaagi sa iyang sungkod. Sa milagrosong paagi ang tubig migula gikan niini nga bato. (Ex 17:1-6; itandi ang Sal 105:41.) Kasiglohan human niadto, ang manalagnang si Elias mikalagiw ngadto sa Horeb agi sa Beer-seba tungod sa mapanimaslong si Rayna Jezebel.—1Ha 19:2-8.

HOREM [lagmit, Gamayng Buak nga Bato]. Usa ka kinutaang siyudad sa Neptali. (Jos 19:35, 38, 39) Ang nahimutangan niini wala mahibaloi karong adlawa.

HORES [Kakahoyan]. Usa ka dapit sa Kamingawan sa Zip diin si David nagtago gumikan kang Saul. Dinhi usab giila ni Jonatan nga si David mao ang sunod nga hari sa Israel, ug ang duha "naghimo ug usa ka pakigsaad" nga magtinabangay sa usag usa. (1Sa 23:15-19) Ang Hores gituohan nga lagmit mao ang modernong-adlaw nga Khirbet Khoreisa, mga 9 km (5.5 mi) sa HHS sa Hebron.

HOR-HAGIDGAD. Usa ka dapit nga gikampohan sa Israel didto sa kamingawan. Ingon sa gihisgotan ilalom sa ulohang BENE-JAAKAN, ang pagtandi sa Numeros 33:31-33 ug sa Deuteronomio 10: 6, 7 daw nagpakita nga ang mga Israelinhon kaduha moagi niini nga rehiyon, diin ang Hor-hagidgad gitawag ug "Gudgoda" diha sa ulahing pagpanaw. (Tan-awa ang GUDGODA.) Ang tukmang nahimutangan niini dili matino. Apan, gituohan sa daghang eskolar nga ang Hor-hagidgad (Gudgoda) lagmit mao ang usa ka dapit nga anaa sa Wadi Khadakhid, mga 65 km (40 mi) sa AAK sa Gulpo sa ʽAqaba.

HORI.

1. Usa ka kaliwat ni Seir nga Horihanon pinaagi kang Lotan.—Gen 36:20-22; 1Cr 1:39.

2. Usa ka Simeonhon kansang anak nga lalaki nga si Sapat maoy usa sa 12 ka espiya nga gipadala ni Moises gikan sa Kamingawan sa Paran.—Num 13:2, 3, 5.

HORIHANON. Usa ka katawhang nagpuyo sa kabukiran sa Seir sa mga panahon sa mga patriarka. Gitawag sila sa Bibliya nga "mga anak nga lalaki ni Seir nga Horihanon." (Gen 36:20, 21, 29, 30) Ang mga Edomhanon "nagpapahawa kanila ug naglaglag kanila gikan sa ilang atubangan ug nagpuyo puli kanila."—Deu 2:12, 22.

Sa Genesis 36:2, diha sa Masoretikong teksto, ang apohang lalaki sa usa sa mga asawa ni Esau gitawag ug "Zibeon nga Hivihanon." Apan, sa bersikulo 20 ug 24, siya gipaila ingong kaliwat ni Seir nga Horihanon. Ang pulong nga "Horihanon" mahimong magkahulogan lamang ug "tigpuyo sa langob," gikan sa Hebreohanon nga *chor* ("lungag"). Tungod niana, si Zibeon ikaingon nga usa ka Hivihanon nga tigpuyo sa langob.

Sa Josue 9:7 ang Gregong *Septuagint* nagtawag sa mga Gabaonhon nga "Chorreanhon" (mga Horihanon) imbes nga "mga Hivihanon," apan lagmit nga sayop kini, tungod kay ang mga Gabaonhon lakip man sa usa sa pito ka nasod sa Canaan nga gikatugyan sa kalaglagan (dili apil ang mga Horihanon). Gigamit sa Masoretikong teksto ang "mga Hivihanon."—Jos 9:22-27; Deu 7:1, 2.

Mga Hurianhon. Daghang modernong mga eskolar karon ang nagtuo nga ang mga Horihanon mao ang katawhan nga gitawag nila ug mga Hurianhon. Kini nga paghinapos pangunang gipasukad sa mga pagkaamgid sa pinulongan, ilabina sa mga pagkaamgid sa personal nga mga ngalan diha sa karaang mga papan nga nakaplagan dili pa dugay sa usa ka halapad nga dapit gikan sa modernong Turkey ngadto sa Sirya ug Palestina. Busa sila nagtuo nga ang "mga Hurianhon" gitawag ug mga Horihanon. Apan matikdi ang giingon ni E. A. Speiser diha sa *The World History of the Jewish People* (1964, Tomo 1, p. 159). Una niyang gipresentar kini nga argumento:

"Ang mga Jebusihanon usab sa Bibliya maoy sa katinuoran mga Hurianhon. Sila maoy langyaw ug kaliwat (Huk. 19:12), usa ka paghubit nga gipamatud-an sa Jebusihanong personal nga ngalang *Awarnah* (II Sam. 24:16, *K^{e}thib*). Usa ka magmamando sa Jerusalem, o Jebus, sa ika-14 nga siglo nagbaton ug ngalan nga naglakip sa napamatud-ang Hurianhong elemento nga *Hepa.* Busa ang mga Jebusihanon ug mga Hivihanon—duha sa iladong una-Israelinhong mga nasod—maoy mga bahin lamang sa kaylap nga grupong Hurianhon." Apan unya siya midugang:

"Hinunoa, ang paghinapos sa itaas kinahanglang bag-ohon karon tungod sa usa ka mahinungdanong butang. Ang gikinahanglang pagbag-o dili makaapekto sa nahimutangan sa lokal nga mga Hurianhon sa unang mga panahon sa Bibliya; apan kini makaapekto sa naandang pag-ila nga ang mga Hurianhon mao ang mga Horihanon. . . . Wala gayoy arkeolohikanhong ebidensiya nga may balangay nga Hurianhon diha sa Edom o Transjordan. Busa, ang termino sa Bibliya nga *Hori*—sama sa paggamit sa Cus—lagmit gigamit sa usa ka higayon sa duha ka lahi o dili magkalangkit nga mga kahulogan."

Busa, bisan tuod ang mga eskolar buot mogamit sa usa ka ngalan nga dili makita sa Bibliya aron gamiton sa pagtawag sa usa ka kaylap nga katawhan kinsa, matod nila, naglakip sa mga Horihanon, Hivihanon, ug mga Jebusihanon, sila miadmitir, ingong pananglitan, nga walay ebidensiya nga may mga molupyong Hurianhon diha sa Edom, diin didto nagpuyo ang mga Horihanon nga gihisgotan sa Bibliya. Busa, sa dihang gitawag sa Bibliya nga "mga Horihanon" ang mga molupyo sa Seir nga nabuhi sa wala pa ang mga Edomhanon, dayag nga gigamit lamang niini ang ngalan alang niana nga grupo sa Seir.

HORMA [Pagtugyan Ngadto sa Kalaglagan]. Usa ka siyudad sa habagatang bahin sa teritoryo sa Juda (1Cr 4:30), apan lagmit nga kining ngalana gipadapat dili lamang sa usa ka lugar, kondili tingali gipadapat usab kini sa usa ka dapit o rehiyon.

Human makabalik ang 12 ka Israelinhong mga espiya ngadto sa Kades (Num 13:26), ang mga Israelinhon sa sinugdan midumili sa pagsulong sa Canaan. Dayon, human sila hukmi ni Jehova tungod sa ilang rebelyosong tinamdan ug kakulang sa pagtuo, sila mihukom sa pagsulong, nga sukwahi sa iyang mga instruksiyon. Sila "mibangon ug sayo sa buntag" aron motungas sa dapit nga giingon ni Jehova. Ang rekord naghisgot sa ilang pagpaningkamot sa 'pagtungas ngadto sa tumoy sa bukid.' (Num 14:40) Apan, ang ilang pag-ingon nga motungas "sa dapit nga giingon ni Jehova" lagmit nagpasabot "sa bukirong rehiyon sa mga Amorihanon" nga gihisgotan ni Moises diha sa iyang pag-asoy pag-usab sa mga panghitabo, inay nga sa usa ka partikular nga bukid. (Deu 1:19-21, 41-43) Wala ipakita sa rekord kon unsa ka layo ang ilang gipanaw, ni espesipikong gihisgotan kon ang mga buhat nga gihubit nahitabo ba lamang sa usa ka adlaw; apan gihisgotan sa teksto nga daw ang mga panghitabo nahitabo sulod lamang sa mubong panahon.

Bisan unsa man ang kahimtang, ang rekord nagpakita nga sila gisugat sa mga Amalekanhon ug mga Canaanhon (sa Deu 1:44, "Amorihanon," usa ka termino nga gigamit sa pagtumong sa katawhan sa Canaan sa katibuk-an; itandi ang Gen 48:22; Jos 24:15), ug kini sila nagpildi sa mga Israelinhon, nga nagpatibulaag kanila "hangtod sa Horma." (Num 14:45) Ang asoy sa Deuteronomio 1:44 nag-ingon nga sila natibulaag "sa Seir hangtod sa Horma." Ang Seir mao ang teritoryo sa mga Edomhanon, ug ang ilang dominyo nianang panahona daw miabot na sa K sa Wadi Arabah ngadto sa rehiyon sa Negeb. (Itandi ang Num 20:14, 16; Jos 11:17.) Human niini nga kapildihan, ang mga Israelinhon namalik sa Kades.—Deu 1:45, 46.

Kay natapos na ang ilang yugto sa paglatagaw, ang mga Israelinhon mipadayon na usab ngadto sa Canaan ug giatake sa Canaanhong hari sa Arad. (Tan-awa ang ARAD Num. 2.) Sa gihapon wala nato mahibaloi kon unsa ka layo paingon sa H nga ang hari sa Arad miabante una pa makiggubat sa mga Israelinhon, apan ang mga Israelinhon, human sa usa ka panaad ngadto kang Jehova, nakaangkon sa kadaogan batok niining haria ug 'gitugyan ang iyang mga siyudad ngadto sa kalaglagan,' ug human niadto ang maong dapit ginganlan ug "Horma." (Num 21:1-3; tan-awa ang GIPAHINUNGOD NGA BUTANG.) Bisan tuod gigamit na ni Moises kining ngalana diha sa naunang asoy sa kadaogan sa mga Canaanhon batok sa Israel, lagmit gigamit niya kini agig panagana, aron hisgotan kini sa ulahi diha sa rekord, nga magpakita sa gigikanan sa ngalan. (Num 14:45) Bisan pa niana, ang mga Israelinhon niadtong panahona wala manimuyo sa maong rehiyon apan mipanaw libot sa Edom ug mipaingon sa A, nga sa ulahi misulod sa Canaan pinaagi sa pagtabok sa Jordan sa A sa Patayng Dagat.—Num 21:4; 22:1.

Sa Josue 12:14 "ang hari sa Horma" gitala sunod sa hari sa Arad nga lakip sa 31 ka hari nga gipildi ni Josue. Lagmit wala kini magtumong sa kadaogan nga mas unang naangkon samtang si Moises buhi pa ug samtang si Josue nag-alagad pa ingong komandante militar, sanglit kini nga mga kadaogan gitala nga daw naangkon human makatabok ang Israel sa Jordan sa pagpaingon sa Canaan. (Jos 12:7, 8) Bisan tuod kini nga kadaogan ni Josue wala hubita nga espesipiko, kini lagmit nga gilakip sa pahayag diha sa Josue 10:40-42. Kini nagpasabot nga human mobiya ang Israel gikan sa maong rehiyon aron mopanaw libot sa yuta sa Edom, ang mga Canaanhon mipuyo pag-usab sa maong teritoryo. Bisan tuod gipakita nga gipildi ni Josue ang hari sa Horma, ang rekord wala maghisgot nga niadtong panahona giokupar sa mga Israelinhon ang siyudad sa Horma.—Itandi ang kahimtang sa Gezer diha sa Jos 12:12; Huk 1:29.

Ang siyudad gilakip sa talaan sa mga lungsod "sa kinatumyan sa tribo sa mga anak ni Juda paingon sa utlanan sa Edom sa habagatan." (Jos 15:21, 30) Apan, kini gipahat ngadto sa tribo ni Simeon ingong usa ka "sakop" nga siyudad sulod sa teritoryo sa Juda. (Jos 19:1, 2, 4; itandi ang 16:9.) Sanglit ang rekord nagpakita lamang nga gipildi ni Josue ang hari sa Horma (nga wala maghisgot nga nailog ang siyudad), ang mga tribo ni Juda ug Simeon human niana nag-usa sa ilang kasundalohan aron 'hampakon ang mga Canaanhon nga namuyo sa Zepat ug laglagon kini. Busa ang ngalan sa siyudad gitawag nga Horma.' (Huk 1:17) Ang ilang pagngalan sa maong siyudad dinhi lagmit maoy

usa lamang ka kompirmasyon o paghisgot pag-usab sa ngalan nga una nang gigamit alang niini. Ang paggamit sa ngalang Horma sa panahon ni Moises gihunahuna sa pipila nga nagtumong sa tibuok distrito o rehiyon inay sa usa lang ka siyudad sa Zepat. Kini nagkahulogan nga ang tibuok nga distrito nailalom sa pagdili, o gikatugyan sa kalaglagan, sa bisan kanus-a nga ang maong kalaglagan ipahinabo sa ulahi.—Itandi ang *Commentary on the Old Testament,* ni C. F. Keil ug F. Delitzsch, 1973, Tomo II, Joshua, Judges, Ruth, p. 256; tan-awa ang ZEPAT.

Ang nahimutangan sa Horma wala matino. Lainlaing sugyot ang gihatag, apan sanglit ang tanang gituohang mga dapit maoy kapin sa 60 km (37 mi) sa A sa Kades-barnea, diin sa sinugdan ang mga Israelinhon migikan "sayo sa buntag" (Num 14:40), ug sanglit ang Horma gihisgotang mao ang dapit nga sila natibulaag tungod sa kapildihan, ug dayag nga sila mikalagiw balik sa Kades, ang maong mga dapit nga layo na kaayo sa A dili gayod mosibo sa asoy sa Bibliya.

Bisag usa gihapon ka Simeonhong siyudad sa panahon ni David, ang Horma maoy usa sa mga dapit nga iyang giduaw sa dihang siya nahimong kagiw ug usa sa mga siyudad nga sa ulahi iyang gipadad-an ug mga gasa.—1Sa 30:26-31; 1Cr 4:24, 28-31.

HORONAIM [lagmit, Duha ka Lungag [nga mao, mga langob]]. Usa ka dapit sa Moab nga lakip niadtong mga dapit nga gihisgotan nga makaagom sa paghukom ni Jehova. (Isa 15:1, 5; Jer 48:1, 3, 5, 34) Ang tukmang nahimutangan niini dili matino. Apan, ang posibleng kahulogan sa ngalan niini mitultol sa pipila sa pagpangagpas nga ang Horonaim mao ang el-ʽIraq (nagkahulogang "Langob"), nga nahimutang sa mga 490 m (1,600 p) ubos sa lebel sa Moabihanong patag ibabaw sa bukid ug mga 18 km (11 mi) sa S sa habagatang tumoy sa Patayng Dagat. Ang Horonaim tingali mao ra ang "Hauronen" nga gihisgotan sa Bato sa Moab ingong nasakop sa pagpakiggubat ni Mesa nga hari sa Moab.

HORONHON [Taga- (Iya sa) Bet-horon o Horonaim]. Usa ka ngalan nga nagtumong kang Sanbalat, usa sa mga tawo nga misupak sa buluhaton ni Nehemias. (Neh 2:10, 19) Ang pipila ka eskolar naghunahuna nga si Sanbalat lagmit naggikan sa Moabihanong siyudad sa Horonaim (Isa 15:5; Jer 48:3) ug, sa pagpaluyo niini, sila nagpunting nga siya gihisgotan uban kang Tobias nga Ammonhanon ug kang Gesem nga Arabiano. Apan ang panglantaw nga giuyonan sa kadaghanan mao nga ang "Horonhon" lagmit nagkahulogang usa ka lumad, o molupyo, sa Bet-horon. Ang Ibabaw ug Ubos nga Bet-horon nahimutang sa teritoryo nga sa sinugdan gipahat ngadto sa tribo ni Epraim. —Jos 16:1, 3, 5.

HOSA.

1. Usa ka Merarihanong magbalantay-sa-ganghaan sa tolda diin didto gibutang ni David ang arka sa pakigsaad. (1Cr 16:1, 37, 38) Siya ug ang iyang mga anak nga lalaki naglangkob sa usa ka dibisyon sa mga magbalantay-sa-ganghaan nga gitudlo didto sa Ganghaang Saleket sa K sa sangtuwaryo.—1Cr 26:10-19.

2. Usa ka siyudad sa tribo ni Aser nga lagmit duol sa Tiro, ug wala nay laing nahibaloan gawas niini.—Jos 19:24, 29, 30.

HOSAIA [Giluwas ni Jah; Si Jah Nagluwas].

1. Amahan ni Jezanias o Azarias, kinsa katalirongan ni manalagnang Jeremias. (Jer 42:1, 2; 43:2) Sa Gregong *Septuagint* ang ngalang Azarias maoy makita inay nga Jezanias diha sa Jeremias 42:1.

2. Lagmit nga usa ka prinsipe sa Juda nga miapil sa parada nga gihikay ni Nehemias sa panahon sa inagurasyon sa paril sa Jerusalem.—Neh 12: 31, 32.

HOSAMA [lagmit pinamubo sa ngalang Jehosama, nga nagkahulogang "Si Jehova Namati (Nagpatalinghog)"]. Usa sa pito ka anak nga lalaki nga natawo kang Haring Jehoiakin (Jeconias) samtang nadestiyero sa Babilonya.—1Cr 3:17, 18.

HOTAM [Timbre; Timbre nga Singsing].

1. Anak nga lalaki ni Heber nga gikan sa tribo ni Aser (1Cr 7:30-32); lagmit nga mao ra usab ang Helem nga gihisgotan sa 1 Cronicas 7:35.

2. Usa ka Aroernon kansang mga anak nga lalaking si Sama ug Jeiel gitala nga lakip sa mga tawong gamhanan sa kasundalohan ni David.—1Cr 11:26, 44.

HOTIR [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "sobra; nag-awas"]. Usa sa 14 ka anak nga lalaki ni Heman nga nag-alagad ubos sa pagtultol sa ilang amahan ingong mga maghohoni sa sangtuwaryo. Sa panahon ni David si Hotir ug ang iyang mga anak nga lalaki ug ang iyang mga igsoong lalaki mao ang ika-21 sa 24 ka pundok nga tig-alagad nga mga maghohoni.—1Cr 25: 1, 4-6, 28.

HUBAD, INTERPRETASYON. Sa Bibliya ang maghuhubad maoy duha ka matang. Siya mahimong usa ka tawo nga naghatag sa kahulogan sa mga pulong nga gisulti o gisulat diha sa usa ka pinulongan ngadto sa mga tawo nga nagbasa o nagsulti sa laing pinulongan, ug siya maghimo niini sa paagi nga binaba o sinulat. Sa laing bahin, mahimo

usab nga siya usa ka tawo nga nagpatin-aw sa tagna sa Bibliya pinaagi sa paghatag ngadto sa uban sa kahulogan, importansiya, ug pagsabot sa matagnaong mga damgo, mga panan-awon, ug mga mensahe nga naggikan sa Diyos.

Paghubad. Ang paglahugay sa pinulongan sa tawo sa dihang gitukod ang Torre sa Babel kalit nga naghimo sa tawhanong banay ingong usa ka daghag-sinultihan nga rasa. Kini, sa baylo, nagpatunghag usa ka bag-ong propesyon, ang pagkahimong maghuhubad. (Gen 11:1-9) Mga lima ka siglo sa ulahi, aron itago ang iyang tinuod nga pagkatawo ingong ilang igsoon, si Jose migamit ug usa ka maghuhubad sa paghubad alang kaniya sa dihang nakigsulti sa iyang Hebreohanong mga igsoon pinaagi sa pinulongang Ehiptohanon. (Gen 42:23) Ang usa ka porma sa Hebreohanong pulong nga *lits* (bugalbugal; yubit) gihubad nga "tighubad" niini nga teksto. Ang samang pulong usahay gihubad nga "tigpamaba" kon maghisgot sa usa ka sinugo nga sinati sa langyawng pinulongan, sama sa "mga tigpamaba sa mga prinsipe sa Babilonya" nga gipadala aron makigsulti kang Haring Ezequias sa Juda.—2Cr 32:31.

Ang gasa sa pagsultig langyawng mga pinulongan maoy usa sa mga kapadayagan sa pagbubo sa balaang espiritu sa Diyos nganha sa matinumanong mga tinun-an ni Kristo niadtong Pentekostes 33 K.P. Hinunoa, kini dili sama sa nahitabo didto sa Kapatagan sa Sinar 22 ka siglo kanhi. Kay imbes ilisan ang ilang orihinal nga pinulongan sa usa ka bag-o nga pinulongan, nagpabilin diha niini nga mga tinun-an ang ilang lumad nga sinultihan ug sa samang panahon makasulti pinaagig langyawng mga pinulongan bahin sa halangdong mga butang sa Diyos. (Buh 2:1-11) Duyog niini nga katakos sa pagsulti sa lainlaing mga pinulongan, ang ubang milagrosong mga gasa sa espiritu gituga diha sa mga membro sa unang Kristohanong kongregasyon, lakip ang gasa sa paghubad gikan sa usa ka pinulongan ngadto sa lain. Ang mga Kristohanon gihatagan usab ug instruksiyon sa hustong paggamit niini nga gasa.—1Co 12:4-10, 27-30; 14:5, 13-28.

Ang labing talagsaong pananglitan sa paghubad gikan sa usa ka pinulongan ngadto sa lain mao ang paghubad sa Bibliya ngadto sa daghan kaayong pinulongan, usa ka dakong trabaho nga migugol ug daghang siglo. Karong adlawa kini nga Basahon, ang tibuok o ang bahin niini, makaplagan sa kapin sa 3,000 ka pinulongan. Apan, walay usa sa maong mga hubad o sa mga maghuhubad niini ang inspirado. Sa kasaysayan, ang maong hubad nagsukad sa ikatulong siglo W.K.P. sa dihang gisugdan ang Gregong *Septuagint* diin ang inspirado nga Balaang Kasulatan sa Hebreohanon ug Aramaiko, ang 39 ka basahon ingon sa pagtawag karon, gihubad ngadto sa komon nga Grego, o Koine, ang internasyonal nga pinulongan sa maong panahon.

Ang mga magsusulat sa Bibliya sa 27 ka basahon nga naglangkob sa Kristohanon Gregong Kasulatan, mga basahon nga nagkompleto sa kanon sa Bibliya, sagad nagkutlo sa Hebreohanong Kasulatan. Dayag nga sila usahay migamit sa Gregong *Septuagint* inay nga personal nga maghubad gikan sa Hebreohanong teksto sa Kasulatan. (Itandi ang Sal 40:6 [39:7, *LXX*] sa Heb 10:5.) Apan, mihimo usab sila ug kaugalingong dili-literal nga mga hubad ingon sa makita sa pagtandi sa Oseas 2:23 ug Roma 9:25. Ang usa ka pananglitan diin sila mihimog pagbatbat pinaagig laing mga pulong inay nga mohimog literal nga hubad, makita pinaagi sa pagtandi sa Deuteronomio 30:11-14 sa Roma 10:6-8.

Kini nga mga magsusulat sa Bibliya sagad naghubad sa mga ngalan sa mga tawo, mga titulo, mga dapit, ug mga ekspresyon alang sa kaayohan sa ilang mga magbabasa. Sila naghatag ug kahulogan sa mga ngalan sama sa Cefas, Bernabe, Tabitha, Bar-Jesus, ug Melquisedek (Ju 1:42; Buh 4:36; 9:36; 13:6, 8; Heb 7:1, 2); usab sa kahulogan sa mga titulo sama sa Emmanuel, Rabbi, ug Mesiyas (Mat 1:23; Ju 1:38, 41); sa kahulogan sa mga dapit sama sa Golgotha, Siloam, ug Salem (Mar 15:22; Ju 9:7; Heb 7:2); ug sa mga hubad sa mga terminong *"Tal′i·tha cu′mi"* ug *"E′li, E′li, la′ma sa·bach·tha′ni?"* —Mar 5:41; 15:34.

Unang gisulat ni Mateo ang iyang asoy sa Ebanghelyo diha sa Hebreohanon, sumala sa karaang testimonya ni Jerome, Eusebius Pamphili, Origen, Irenaeus, ug Papias. Kon kinsay naghubad niini nga Ebanghelyo ngadto sa Grego wala mahibaloi. Kon si Mateo mismo ang naghubad niini, ingon sa gihunahuna sa pipila, nan kini mao lamang ang bugtong inspiradong hubad sa Kasulatan.

Sa klasikal nga Grego ang pulong nga *her·me·neu′o* sagad nagkahulogang "ipatin-aw, iinterpretar." Sa Kristohanon Gregong Kasulatan kini nagkahulogang "hubaron." (Ju 1:42; 9:7; Heb 7:2) Susama kini sa ngalan sa Gregong diyos nga si Hermes (Mercury), nga giisip sa karaang mga mitologo nga dili lamang ingong ang mensahero, sinugo, ug maghuhubad alang sa mga diyos kondili ang patron usab sa mga magsusulat, mga mamumulong, ug mga maghuhubad. Ang mga pagano sa Listra nagtawag kang Pablo nga "Hermes, sanglit siya man ang nanguna sa pagsulti." (Buh 14:12) Ang *prefix* nga *me·ta′* nagpasabot ug "kausaban," ug busa, kon idugang sa *her·me·neu′o,* mahimong *me·ther·me·neu′o·mai,* usa ka pulong nga makita usab diha sa daghang teksto sa Bi-

bliya. Kini nagkahulogang "usbon o hubaron gikan sa usa ka pinulongan ngadto sa lain," ug kini anaa kanunay sa *passive voice,* sama sa *"kon* hubaron." —Mat 1:23.

Interpretasyon sa Tagna. Ang pulong nga *di·er·me·neu'o* maoy usa ka puwersado ug mas pinasiugdang pulong alang sa *her·me·neu'o.* Kini sagad nga gigamit maylabot sa paghubad sa mga pinulongan (Buh 9:36; 1Co 12:30), apan kini nagpasabot usab nga "ipatin-aw pag-ayo; iinterpretar pag-ayo." Busa ang pulong nga *di·er·me·neu'o* mao ang pulong nga gigamit ni Lucas sa paghisgot kon sa unsang paagi si Jesus, samtang diha sa dalan paingon sa Emmaus uban sa duha sa iyang mga tinun-an, nag-asoy kanila sa mga sinulat ni Moises ug sa mga manalagna ug sa unsang paagi "gibadbad niya kanila ang mga butang maylabot sa iyang kaugalingon diha sa tibuok nga Kasulatan." Ang duha ka tinun-an sa ulahi nag-asoy sa uban labot sa maong kasinatian, kon sa unsang paagi "gibuksan [ni Jesus] sa bug-os ang mga Kasulatan" ngadto kanila.—Luc 24:13-15, 25-32.

Ang pulong nga *dy·ser·me'neu·tos* adunay kaatbang nga kahulogan. Gigamit kini ni Pablo ug makaplagan lamang diha sa Hebreohanon 5:11, nga nagkahulogang "lisod iinterpretar," nga mao, "lisod ipatin-aw."—Tan-awa ang *Int.*

Ang laing Gregong pulong nga gihubad nga "interpretasyon" mao ang *e·pi'ly·sis,* gikan sa berbo nga sa literal nagkahulogang "pagbadbad o ipahigawas" (busa, ipatin-aw o sulbaron). Ang tinuod nga tagna wala maggikan sa gipahayag nga mga opinyon o mga interpretasyon sa mga tawo apan, hinunoa, kini naggikan sa Diyos. Busa si Pedro misulat: "Walay panagna sa Kasulatan nga nagagikan sa kaugalingong interpretasyon [*e·pi·ly'se·os*] . . . hinunoa ang mga tawo nagsulti gikan sa Diyos samtang sila giagak sa balaang espiritu." (2Pe 1:20, 21) Busa, ang mga tagna sa Bibliya dili gayod produkto sa maalamong mga panghinapos ug mga panagna sa mga tawo nga gipasukad sa ilang kaugalingong pag-analisar sa tawhanong mga hitabo o dagan sa mga panghitabo.

Ang kahulogan sa pipila ka tagna maoy dayag, busa wala na magkinahanglan ug interpretasyon, sama sa dihang ang manalagna mitagna nga ang mga taga-Juda 'modangat sa pagkabinihag ngadto sa hari sa Babilonya sulod sa kapitoan ka tuig' o nga ang Babilonya mahimong 'usa ka awa-aw.' Siyempre, ang *panahon* sa katumanan dili kanunayng mahibaloan, bisan tuod sa pipila ka kahimtang kini usab dayag nga gibutyag. Apan, daghang tagna o partikular nga mga bahin sa mga tagna ang wala kaayo masabti sa panahon nga kini gihatag, ang bug-os nga pagsabot o interpretasyon niini moabot sa gitakdang panahon sa Diyos sa pagpatin-aw niini. Nahitabo kini sa pipila ka tagna ni Daniel ug sa mga tagna bahin sa Mesiyas ug sa sagradong tinago nga naglangkit kaniya.—Dan 12:4, 8-10; 1Pe 1:10-12.

Ang tanang salamangkerong mga saserdote ug maalamong mga tawo sa Ehipto walay nahimo kon bahin sa paghubad sa gipahinabo sa Diyos nga mga damgo ni Paraon. "Walay tighubad niini alang kang Paraon." (Gen 41:1-8) Dayon gipahibalo kang Paraon nga si Jose nakahimo sa paghubad sa mga damgo sa pangulong magtitiing ug sa pangulong panadero ni Paraon. (Gen 40:5-22; 41:9-13) Bisan pa niana, maylabot niini si Jose wala magpasidungog sa iyang kaugalingon apan gisultihan sila nga si Jehova mao ang Maghuhubad sa mga damgo, nga nag-ingon, "Dili ba ang mga paghubad iya man sa Diyos?" (Gen 40:8) Busa sa dihang gipatawag sa atubangan ni Paraon aron badbaron ang damgo sa hari, si Jose miingon: "Dili ako ang kinahanglang ilhon! Ang Diyos magpahibalo ug kaayohan kang Paraon." (Gen 41:14-16) Human makadungog sa hubad, bisan si Paraon miadmitir nga si Jose mao ang "usa nga kaniya anaa ang espiritu sa Diyos," kay "ang Diyos nagpahibalo kanimo [Jose] niining tanan."—Gen 41:38, 39.

Sa ingon usab, si Daniel gigamit sa Diyos sa paghubad sa mga damgo ni Nabucodonosor. Human mag-ampo una sa Diyos alang sa pagsabot sa tinago ug nakabaton sa tubag diha sa usa ka panan-awon sa kagabhion, si Daniel gidala sa atubangan sa hari aron ipahinumdom ang nakalimtan nga damgo ug dayon ipadayag ang hubad niini. (Dan 2:14-26) Ingong pasiuna, si Daniel nagpahinumdom sa hari nga ang tanan niyang maalamong mga tawo, ang mga diwatahan, ang mga salamangkerong saserdote, ug ang mga astrologo wala makahubad sa damgo. "Apan," si Daniel nagpadayon, "adunay usa ka Diyos sa kalangitan nga Tigpadayag sa mga tinago, . . . kon bahin kanako, dili tungod kay nagbaton ako ug kaalam nga labaw kay sa uban nga buhi nga kining maong tinago gipadayag kanako, kondili sa tuyo nga ang hubad ikapahibalo ngadto sa hari."—Dan 2:27-30.

Sa ikaduhang higayon, sa dihang ang tanang salamangkerong mga saserdote, ang mga diwatahan, ang mga Caldeanhon, ug ang mga astrologo wala makahubad sa damgo sa hari labot sa dakong kahoy nga giputol, si Daniel gipatawag pag-usab, ug gipasiugda pag-usab nga ang tagna naggikan sa Diyos. Sa pagdawat niini nga kamatuoran, ang hari miingon kang Daniel: "Ako nahibalo pag-ayo nga ang espiritu sa balaang mga diyos anaa kanimo," ug "ikaw may katakos, tungod kay ang espiritu sa balaang mga diyos anaa kanimo."—Dan 4:4-18, 24.

Katuigan sa ulahi, sa mismong gabii nga ang Babilonya napukan ngadto sa mga Medianhon ug

mga Persianhon, kining tigulang na nga alagad ni Jehova, si Daniel, gipatawag sa makausa pa aron hubaron ang mensahe sa Diyos alang sa hari. Niining higayona ang misteryosong kamot misulat ug MENE, MENE, TEKEL, PARSIN diha sa bungbong sa palasyo panahon sa kombira ni Belsazar. Ang tanang maalamong mga tawo sa Babilonya wala makahimo sa paghubad sa matanghagaon nga sinulat. Dayon ang inahan nga rayna nahinumdom kang Daniel nga buhi pa niadtong higayona, ang usa nga "may espiritu sa balaan nga mga diyos," ingon man 'sa kahayag ug sa hait nga salabotan ug sa kaalam nga sama sa kaalam sa mga diyos.' Sa paghubad sa sinulat, nga sa pagkatinuod maoy usa ka tagna, si Daniel sa makausa pa nagpadako kang Jehova ingong Diyos sa tinuod nga tagna.—Dan 5:1, 5-28.

HUBAG. Sagad usa kini ka *furuncle,* ang masakit nga paghuboy sa panit diha sa usa ka bahin sa lawas, dili tungod sa pagkasamad, kondili tungod sa impeksiyon pinaagi sa bakterya nga miatake sa mga tinuboan sa balhibo o sa mga glandula sa singot o sa *sebaceous;* sa Hebreohanon kini maoy *shechin′.* Magsugod ingong pulahong butoybutoy, sa ulahi ang hubag magnana ug, sa katapusan, motungha ang gahion nga uyok niini. Usahay, daghang hubag ang motubo sa usa ka apektadong bahin. Ang *carbuncle,* hubag nga daghag mata, mas peligroso kay sa *furuncle,* hubag nga usa rag mata, kay kini mas dako, usahay mas ngutngot, ug lagmit inubanan sa mga simtoma sama sa paglabad sa ulo, hilanat, ug pagkaluya. Usahay kini makamatay.

Sa panahon sa ikaunom nga hampak ni Jehova batok sa Ehipto, ang mga Ehiptohanon ug ang ilang mga hayop gihampak pinaagig masakit nga "mga hubag nga mamuto." (Ex 9:8-11) Lagmit nga kini maoy grabeng mga hubag sa panit nga nagnangnang, ug kining matanga sa mga hubag mahimong molukop sa dakong bahin sa lawas. Bisan pa niana, sanglit daklit lamang ang paghubit niini nga sakit diha sa Kasulatan, imposibleng matino kon unsang espesipiko nga sakit kini sa modernong adlaw.

Ang mga Israelinhon gipasidan-an nga ang mga sangpotanan sa pagkadili-masinugtanon sa Diyos maglakip sa iyang paghampak kanila ug "mga hubag sa Ehipto." Dugang pa nga giingon: "Si Jehova maghampak kanimo pinaagi sa grabeng hubag [Heb., *bish·chin′ ra'*] diha sa duha nimo ka tuhod ug sa duha nimo ka bitiis, nga gikan niana ikaw dili na maayo, gikan sa lapalapa sa imong tiil hangtod sa imong alimpulo."—Deu 28:15, 27, 35.

Gipakita sa Balaod nga ang naayo nga hubag lagmit tugkan ug sanla o pat-ak. Sa pipila ka kahimtang, ingon niana ang mga simtoma mao nga ang biktima ipahayag dayon nga mahugaw ug sanlahon; sa ubang kaso, ang pito ka adlaw nga pagkuwarentinas ipatuman. Human niana kon makaplagan nga ang sakit wala mokanap, kini ipaila nga mao lamay "paghuboy sa hubag" ug ang saserdote magpahayag nga ang maong tawo mahinlo.—Lev 13:18-23.

Gihampak ni Satanas si Job "pinaagig grabeng mga hubag [Heb., *bish·chin′ ra'*] gikan sa lapalapa sa iyang tiil hangtod sa iyang alimpulo." (Job 2:7) Ang espesipikong medikal nga ngalan sa sakit nga giantos ni Job dili matino. Tungod sa hilabihang kasakit, si Job nagkagis sa iyang kaugalingon pinaagig bika. (Job 2:8) Ang iyang unod naputos sa mga ulod, ang iyang panit nagkugankugan (Job 7:5), makaluod ang iyang gininhawa (Job 19:17), siya nag-antos sa kaul-ol, ug ang iyang panit nangitom ug nangapaksit (Job 30:17, 30).

Si Haring Ezequias sa Juda gitugkan ug hubag ug "nasakit nga himalatyon na." Sa pagsunod sa gisulti ni Isaias, ang usa ka tinapay sa pinisa nga pinaugang mga igos gihampol sa hubag, ug human niana si Ezequias inanayng naulian. (2Ha 20:1, 7; Isa 38:1, 21) Hinunoa, ang iyang pagkaayo dili tungod sa kinaiyanhong pagkaayo lamang, kondili tungod kini sa pag-ayo ni Jehova kaniya.—2Ha 20:5.

HUDISYAL NGA MGA HUKOM. Ang paghukom nga ipakanaog sa (mga) tawo nga adunay awtoridad. (2Sa 8:15; 1Ha 3:16-28; 10:9; 2Ha 25:6; 2Cr 19:8-10) Si Jehova nga Diyos, ingong Maghuhukom, Maghahatag-Lagda, ug Hari (Isa 33:22), mihatag sa nasod sa Israel ug detalyadong kodigo sa mga balaod. Ang iyang mga hukom sa mga butang labot sa balaod nagtaganag mga sumbanan sa paghukom sa mga butang nga naglangkit sa mga indibiduwal ug sa pangsulod ug panggawas nga mga kalihokan sa nasod.—Tan-awa ang KORTE, HUDISYAL NGA; BALAOD; LEGAL NGA KASO.

Kadaghanan niining hudisyal nga mga hukom gihatag ngadto sa nasod sa Israel didto sa Bukid sa Sinai. (Neh 9:13) Apan usahay may pipila ka situwasyon nga nanginahanglan ug linaing hudisyal nga hukom. Pananglitan, sa dihang ang Manasesnong si Zelopehad namatay nga ang nahibiling mga anak pulos mga babaye lamang, ang pangutana mitungha kon sila makadawat ba ug panulondon. Niana si Jehova nagpakanaog ug hukom nga nagsulbad niini nga kahimtang ug human niana kini nahimong usa ka lagda sa pagdumala sa samang mga situwasyon. (Num 27:1-11; 36:1-12; tan-awa usab ang Lev 24:10-16.) Sa susama, ang usa ka hudisyal nga hukom nga gihimo ni David bahin sa pagpahat sa mga inagaw sa gubat nahimong usa ka legal nga sumbanan.—1Sa 30:23-25.

Pinaagi sa pagklasipikar sa pipila ka komon apan hilabihan ka makadaot nga mga buhat ingong mga salaod nga takos sa kamatayon, ang hudisyal nga mga hukom nga gihatag sa Diyos nalahi taliwala sa mga balaod sa kontemporaryong mga nasod. Ang mga katawhan sa palibot nga mga nasod nakigbahin sa pakigsekso sa hayop, sodomiya, insesto o pag-unay, ug uban pang makaluod nga mga buhat nga makadaot sa mental, pisikal, ug espirituwal nga kahimsog. (Lev 18:6-30; 20:10-23) Busa, ang hudisyal nga mga hukom ni Jehova, kon sundon, magtuboy sa kahimtang sa nasod sa Israel. Uban sa panalangin ni Jehova, ang hugot nga pagsunod sa Israel sa iyang mga sugo mosangpot gayod sa dayag nga mga kaayohan, nga tungod niana ang ubang mga nasod makaingon: "Kining dako nga nasod sa walay duhaduha usa ka maalamon ug masinaboton nga katawhan." (Deu 4:4-6) Sanglit kini sa pagkatinuod maoy panalangin ngadto sa Israel (Lev 25:18, 19; Deu 4:1; 7:12-15; 30:16), dili ikatingala nga ang salmista miampo nga siya unta tudloan sa hudisyal nga mga hukom ni Jehova. (Sal 119:108) Siya nagpabili niini pag-ayo mao nga siya midayeg kang Jehova pito ka beses sa usa ka adlaw tungod sa iyang hudisyal nga mga hukom (Sal 119:164), gani siya mibangon sa tungang gabii aron pasalamatan ang Diyos tungod niini.—Sal 119:62.

Hinunoa, bisan tuod maayo, matarong, ug balaan, ang hudisyal nga mga hukom sa Balaod nagsilbi lamang ingong magtutudlo nga nagtultol ngadto kang Kristo. Ang maong pakigsaad sa Balaod gipulihan sa bag-ong pakigsaad. (Rom 7:12; Gal 3:24; Heb 8:7-13) Busa malaoman nga ang pagsunod sa kasugoan, o hudisyal nga mga hukom, nga nalangkit sa bag-ong pakigsaad mosangpot sa mas dako nga mga panalangin kay sa nasinati sa kinaiyanhong Israel ubos sa Balaod.—Ju 13:34, 35; 1Co 6:9-11; 1Pe 1:14, 15, 22, 23; 2:9, 10; 1Ju 5:3.

HUDIYO [Kang (Iya ni) Juda]. Usa ka tawo nga iya sa tribo ni Juda. Ang ngalan wala gamita sa asoy sa Bibliya una pa ang pagkapukan sa napulo-ka-tribong gingharian sa Israel. Sa panahon ni Ezequias, si Isaias migamit ug usa ka adhetibong porma sa pulong, nga gihubad nga "pinulongan sa mga Hudiyo." (Isa 36:11, 13) Kasagaran, ang habagatang gingharian gitawag nga Juda, ug ang katawhan gitawag nga mga anak ni Juda o ang tribo sa mga anak ni Juda. Ang unang magsusulat sa Bibliya nga migamit sa ngalang mga Hudiyo nga direktang nagtumong niini nga mga tawo mao ang magsusulat sa mga basahon sa Mga Hari, nga walay duhaduha mao si Jeremias, kansang buluhaton sa pagpanagna nagsugod niadtong 647 W.K.P. (Tan-awa ang 2Ha 16:6; 25:25.) Human sa pagkadestiyero ang ngalan gipadapat ngadto sa bisan kinsang Israelinhon nga mibalik (Esd 4:12; 6:7; Neh 1:2; 5:17) ug sa kataposan, ngadto sa tanang Hebreohanon sa tibuok kalibotan, aron ipalahi sila gikan sa Hentil nga mga nasod. (Est 3:6; 9:20) Ang Hentil nga mga lalaki nga midawat sa Hudiyohanong pagtuo ug nahimong tinuling mga kinabig nagpahayag usab sa ilang kaugalingon nga mga Hudiyo. (Est 8:17) Apan, diha sa Hebreohanong Kasulatan ang ekspresyon nga "langyawng pumoluyo" mahimong magtumong sa usa ka tawo kinsa misagop sa relihiyon sa mga Hudiyo (Jer 22:3), ug bisan diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan ang maong mga tawo gipalahi usahay pinaagi sa terminong "mga kinabig."—Buh 2:10; 6:5; 13:43.

Sa bata pa si Jesus, ang mga astrologo miabot, nga nangutana: "Hain man ang usa nga natawong hari sa mga Hudiyo?" (Mat 2:1, 2) Diha sa estaka sa pagsakit ni Jesus gibutang ni Pilato ang titulo nga "Jesus nga Nasaretnon ang Hari sa mga Hudiyo."—Ju 19:19.

Mahulagwayong Paggamit. Si apostol Pablo, sa pagpangatarongan nga ang mga Hudiyo nasayop sa ilang pagpagarbo ingong unodnong kaliwat ug sa pagsalig sa mga buhat sa Balaod aron maangkon ang pag-uyon sa Diyos, miingon: "Kay siya dili Hudiyo sa gawas lamang, ni ang pagkatinuli diha sa unod sa gawas lamang. Apan siya Hudiyo sa sulod, ug ang iyang pagkatinuli maoy sa kasingkasing pinaagi sa espiritu, ug dili pinaagi sa sinulat nga kalagdaan. Ang pagdayeg kaniya magagikan, dili sa mga tawo, kondili sa Diyos." (Rom 2:28, 29) Dinhi si Pablo, pinaagi sa paghimo ug gamayng kalainan sa kahulogan sa ngalang Juda, nagpakita nga ang tinuod nga pasukaranan aron uyonan sa Diyos mao ang pagkahimong usa ka alagad sa Diyos gikan sa kasingkasing, pinaagi sa espiritu. Kini nga argumento maoy susama sa iyang pangatarongan diha sa Roma kapitulo 4, nga ang matuod nga binhi ni Abraham mao kadtong nakabaton sa pagtuo ni Abraham. Dugang pa, iyang gipunting nga diha sa Kristohanong kongregasyon dili hinungdanon ang nasyonalidad, kay 'wala may Hudiyo ni Grego [Hentil].' (Gal 3:28) Ang binanhawng si Jesu-Kristo namulong ngadto sa kongregasyon sa Smirna, nga naghupay kanila bahin sa paglutos nga ilang naagoman, sa dakong bahin diha sa mga kamot sa mga Hudiyo, nga nag-ingon: "Nahibalo ako . . . sa pasipala nilang nagaingon nga sila mga Hudiyo, apan dili diay, hinunoa sinagoga sila ni Satanas."—Pin 2:9.

HUDNO. Usa ka tinukod nga pangunang gidisenyo alang sa (1) pagtunaw ug mga mineral, (2) pagtunaw sa kanhi tinunaw nga mga metal aron hulmahon o initon kini aron salsalon, ug (3) pagdangdang sa mga gamit nga kulonon ug sa

ubang mga butang nga seramik. Ang mga hudno sa kapanahonan sa Bibliya gitukod ginamit ang tisa o bato. Ang linginong mga hudno nga tumbaga nga gituohang sukad pa sa yugto sa mga Maghuhukom nakaplagan didto sa Tell Qasileh sa amihanang mga utlanan sa Tel Aviv-Yafo ug sa Tell Jemmeh (Tel Gamma), sa H sa Gaza. Kini nga mga hudno adunay dagkong mga panghaw nga gama sa lapok ug tisa nga gidisenyo sa pagpasulod ug hangin ngadto sa daobanan. Ang mga sudlanan nga gama sa yutang-kulonon nga gisudlan ug tumbaga ibutang sa ibabaw sa mga baldosa nga bato nga gipahimutang diha sa mga abo sa sinunog sa kalayo sa sulod sa hudno.

Ang tulo ka matinumanong Hebreohanon nga mga kauban ni Daniel gitambog ni Nabucodonosor ngadto sa usa ka nagkalayong hudno tungod sa pagdumili sa pagyukbo atubangan sa bulawang larawan nga gipatindog sa hari. (Dan 3) Kon kini ba maoy usa ka linain nga hudno nga gitukod alang sa maong katuyoan o kaha usa kini ka hudno nga sagad gigamit alang sa ubang naandang mga katuyoan, ang rekord wala mag-asoy.

Ang terminong "hudno" mahimong gamiton usab sa pagtumong sa usa ka hurnohan sa tinapay. —Os 7:4; Lev 2:4.

Sa mahulagwayong paagi, ang Ehipto, nga nagsakop sa Israel sa mapig-otong yugo sa pagkaulipon, gipakasama sa usa ka hudno nga puthaw. (Deu 4:20) Dugang pa, ang pagbubo sa kasuko sa Diyos diha sa balay sa Israel gipakasama sa pagtunaw sa metal diha sa usa ka hudno. (Eze 22:18-22) Alang sa ubang mga gamit sa pulong ingong pagtandi o ilustrasyon, tan-awa ang Proverbio 17:3; 27:21; Salmo 12:6 ("tunawanang hudno").—Tan-awa ang TAPAHAN; HURNOHAN; PAGDALISAY, TIGDALISAY.

HUDYAKA. Ang Gregong pulong nga *ko'mos,* nga gihubad nga "hudyaka," makaplagan sa tulo ka higayon diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan ug kanunayng gigamit diha sa daotan o dili-maayo nga diwa. Ang *Greek-English Lexicon of the New Testament* ni Joseph Thayer nagpunting nga sa karaang Grego nga mga sinulat kini nagtumong sa "usa ka panggabii ug gubot nga parada sa hubog ug banha nga mga tawo nga human sa panihapon magparada latas sa kadalanan nga may mga sulo ug musika agig pagpasidungog kang Bacchus o sa ubang bathala [o sa usa ka mananaog sa mga dula], ug mag-awit ug magdula atubangan sa mga balay sa ilang mga higala nga lalaki ug babaye." (1889, p. 367) Ang maong malaw-ay ug mapatuyangong paggawi, uban sa mga parada diha sa kadalanan nga sama sa modernong mga karnabal sa pipila ka kayutaan, maoy kasagaran diha sa Gregong mga siyudad sa panahon sa mga apostoles. Busa ang mapasidan-ong tambag bahin niini maoy tukma ug mapuslanon alang sa matuod nga mga magsisimba.

Ang mga hudyaka tino nga dili angay sa mga Kristohanon; kini gikondenar sa Pulong sa Diyos. Sa wala pa mahimong mga Kristohanon, ang pipila niadtong gisulatan ni Pedro, nga mga pumoluyo sa impluwensiyado sa Grego nga mga lalawigan sa Asia Minor (1Pe 1:1), "nagpadayon sa mga buhat sa malaw-ayng panggawi, kaulag, pagpatuyang sa bino, *hudyaka,* palabwanay sa inom, ug sa gidiling mga idolatriya." Apan sa dihang sila nahimong mga Kristohanon, sila miundang na sa maong mga buhat. (1Pe 4:3, 4) Tungod sa hilabihang kalaw-ayan ug kadunotan niini, ang hudyaka maoy usa ka "buhat nga iya sa kangitngit" nga dili angayng buhaton sa mga Kristohanon.—Rom 13:12-14.

Ang Bibliya wala magdili sa kangaya ug paglipaylipay. Ang tawo giingnan nga magmaya diha sa iyang Maglalalang, ang bana magmaya sa iyang asawa, ang mamumuo magmaya sa buhat sa iyang mga kamot, ug ang mag-uuma sa bunga sa iyang paghago. (Sal 32:11; Pr 5:18; Ecc 3:22; Deu 26:10, 11) Ang pagkaon ug ang ilimnon mahimong lakip ug makaamot sa pagmaya (Ecc 9:7; Sal 104:15), apan kinahanglang mangibabaw ang pagkamakasaranganon. (Pr 23:20; 1Ti 3:2, 11; 1Co 10:31) Ang paglipaylipay hangtod sa pagkahubog, uban sa mga kasamok ug kalaw-ayan, maoy hudyaka. Gilakip ni Pablo ang mga hudyaka sa "mga buhat sa unod," diin ang mga nagabuhat niini "dili makapanunod sa gingharian sa Diyos."—Gal 5:19-21.

HUKKOK [Kinulit; Kinudlit; Kinubkob]. Usa ka utlanang siyudad sa Neptali. (Jos 19:32, 34) Samtang giisip sa uban nga kini nahimutang sa halayo kaayong dapit sa A ug S, ang presenteng-adlawng Huqoq gituohan nga mao ang karaang Hukkok. Kining dapita nahimutang nga mga 7 km (4.5 mi) sa K sa amihanang tumoy sa Dagat sa Galilea ug nag-umbaw sa tabunok nga Patag sa Genesaret.

HUKMANAN. Usa ka korte sa hustisya. Kining pulonga makita diha sa pipila ka hubad sa Bibliya sa 1 Corinto 4:3, diin si Pablo nag-ingon: "Karon alang kanako gamay ra kaayong butang nga ako pagausisahon ninyo o pinaagi sa tawhanong hukmanan [Gr., *an·thro·pi'nes he·me'ras*]." Ang Gregong ekspresyon sa literal nagkahulogang "adlaw sa tawo" ug gisabot nga nagtumong sa usa ka gitakdang adlaw, o adlaw nga gitakda sa usa ka tawhanong maghuhukom aron sa paghusay o sa pagpakanaog ug hukom.

Giila ni Pablo nga ang mga tawo sama kang Apolos, Cefas, ug siya mismo sa usa ka paagi ikaingon

nga sakop o maoy mga alagad sa kongregasyon sa Corinto. (1Co 3:21, 22) Apan ang pipila niana nga kongregasyon nagbiaybiay ug naghukom kang Pablo, ug kana nga tinamdan milambo tungod sa ilang pagsektasekta, sa ilang pagkaunodnon imbes nga espirituhanon, sa ilang paglantaw sa mga tawo imbes ngadto kang Kristo. (1Co 9:1-4) Nadepensahan ni Pablo ang iyang ministeryo (1Co 9:5-27), nga naghatag ug katibuk-ang lagda o panglantaw nga ang usa ka Kristohanon angayng dili pangunang mabalaka bahin sa paghukom sa mga tawo, pinaagi man sa mga taga-Corinto o pinaagi sa pipila ka tawhanong korte sa usa ka gitakdang adlaw. Hinunoa, si Pablo nabalaka bahin sa umaabot nga adlaw sa paghukom o pag-usisa sa Diyos (pinaagi ni Jesus). Siya ang naghatag kang Pablo sa pagkatinugyanan nga niana siya kinahanglang magmatinumanon.—1Co 1:8; 4:2-5; Heb 4:13.

HUKOK [Kinulit; Kinudlit; Kinubkob]. Lagmit mao ra ang Helkat, usa ka utlanang siyudad sa teritoryo sa Aser nga gipahat ngadto sa mga Gersonhon sa tribo ni Levi.—Jos 19:25; 21:31, 33; 1Cr 6: 74, 75; tan-awa ang HELKAT.

HUL. Usa ka anak nga lalaki ni Aram. (Gen 10:23) Apan sa 1 Cronicas 1:17, si Hul mopatimawng gitala ingong anak nga lalaki ni Sem. Diha sa Alexandrine Manuscript ug sa Hebreohanong manuskrito nga Kennicott 175, ang 1 Cronicas 1:17 mabasa nga sama sa Genesis 10:23, nga adunay prase nga "ug ang mga anak nga lalaki ni Aram" sa wala pa itala si Uz, Hul, Geter, ug Mas. Busa, ang pagkawala sa mga pulong "ug ang mga anak nga lalaki ni Aram" sa 1 Cronicas 1:17 diha sa Masoretikong teksto lagmit maoy tungod sa sayop sa magkokopya. Apan mahimo nga dili ingon niana ang nahitabo; sa Kasulatan, ang "mga anak nga lalaki" mahimong maglakip usab sa mga apo ug bisan sa mas ulahing mga kaliwat. (Alang sa posibleng pagtandi, tan-awa ang 1Cr 1:4, diin si Sem, Ham, ug Japet wala ipaila nga mga anak ni Noe, tingali tungod sa kailado sa ilang relasyon kang Noe gibati sa orihinal nga magsusulat nga dili na kinahanglan ang maong pagpaila.)

Ang dapit nga gipuy-an sa mga kaliwat ni Hul wala sa tino mahibaloi. Gituohan ni Josephus nga si Hul (Urus) mao ang magtutukod sa Armenia. (*Jewish Antiquities,* I, 145 [vi, 4]) Ang uban nagsugyot ug mga dapit sa Mesopotamia ug sa uban pa. Daghan ang mopabor sa rehiyon sa Hula duol sa katubigan sa Merom diha sa Bibliya nga nahimutang sa A sa Dagat sa Galilea, sanglit ang ngalang Hul daw napreserbar diha sa ngalang "Hula" ug usab sa ngalang "Ulatha," usa ka rehiyon nga gihisgotan ni Josephus.—*Jewish Antiquities,* XV, 360 (x, 3).

HULDA [ang *feminine* sa Heled, nga nagkahulogang "Gidugayon sa Kinabuhi; Sistema sa mga Butang"; o, lagmit, "Ilagang Tigkubkob"]. Ang asawa ni Salum; usa ka babayeng manalagna nga nagpuyo sa Jerusalem sa panahon sa pagmando sa matinumanong si Haring Josias sa Juda.

Sa dihang nadungog ni Josias ang mga pulong sa "basahon sa balaod" nga nakaplagan ni Hilkias nga hataas nga saserdote sa panahon sa pag-ayo sa templo, siya nagpadalag mga delegado aron sa pagpakisayod kang Jehova. Sila miadto kang Hulda, kinsa sa baylo, nagpadangat sa pulong ni Jehova, nga nagpakita nga ang tanang katalagman nga gitala diha sa "basahon" modangat sa apostatang nasod gumikan sa pagkadili-masinugtanon. Si Hulda midugang nga si Josias, tungod kay nagpaubos sa iyang kaugalingon atubangan kang Jehova, dili makakita sa katalagman apan pagatigomon ngadto sa iyang mga katigulangan ug pagadad-on ngadto sa iyang lubnganan diha sa kalinaw.—2Ha 22:8-20; 2Cr 34:14-28.

Ang uban naghunahuna nga sayop ang tagna ni Hulda tungod kay namatay si Josias diha sa wala kinahanglana nga pakiggubat. (2Ha 23:28-30) Ugaling, ang "kalinaw" diin si Josias pagatigomon ngadto sa iyang lubnganan dayag nga kasukwahi sa "katalagman" nga gitakdang modangat sa Juda. (2Ha 22:20; 2Cr 34:28) Si Josias namatay sa wala pa moabot ang maong katalagman niadtong 609-607 W.K.P., sa dihang gilikosan ug gilaglag sa mga Babilonyanhon ang Jerusalem. Dugang pa, ang ekspresyon nga 'pagatigomon ngadto sa mga katigulangan sa usa' wala gayod magkahulogan nga dili lakip niini ang pagkahiagom sa mapintas nga kamatayon diha sa panaggubat sanglit gigamit man usab ang susamang ekspresyon nga 'matulog uban sa mga katigulangan sa usa' nga nagtumong sa pagkamatay diha sa panaggubat ingon man sa dili mapintas nga kamatayon.—Itandi ang Deu 31:16; 1Ha 2:10; 22:34, 40.

HULMIGAS [Heb., *nema·lahʹ*]. Gagmay nga mga insekto apan daghan kaayo ug makaplagan sa kadaghanang dapit, nga magpundok ingong mga kolonya, ug gihisgotan diha sa Bibliya tungod sa kakugihan ug sa kinaiyanhon nga kaalam niini. (Pr 6:6-8; 30:24, 25) Gibanabana nga adunay kapin sa 10,000 ka matang sa mga hulmigas, kini nga mga insekto makaplagan sa tanang bahin sa yuta gawas sa polar nga mga rehiyon.

"Usa ka Katawhan." Ang mga hulmigas gitawag nga "usa ka katawhan" (Heb., *ʽam*) diha sa Proverbio 30:25, maingon nga si Joel naghisgot sa mga dulon ingong "usa ka nasod" (Joe 1:6), ug kini nga ekspresyon haom kaayo alang niining gagmay nga mga linalang. Bisan tuod ang pipila ka kolonya

sa hulmigas may pipila lamang ka dosenang mga hulmigas, ang ubang mga kolonya may hilabihan ka daghang hulmigas nga mokabat ug gatosan ka libo. Bisan tuod ang kadaghanang kolonya kasarangan sa gidak-on, ang balay o dapit nga gilungagan niini mahimong modako hangtod sa usa ka akre (mga medya ektarya). Sulod sa matag kolonya adunay tulo ka pangunang mga hut-ong: ang rayna o mga rayna, ang mga laki, ug ang mga trabahante (mga bayeng hulmigas nga wala maugmad sa seksuwal nga paagi). Bisan pa niana, sama sa giingon sa proverbio, ang hulmigas "walay komandante, opisyal o magmamando." (Pr 6:7) Ang rayna dili isipon ingong pangulo ug mas haom nga tawgong inahan nga hulmigas, kay ang pangunang buluhaton niini mao ang pagpangitlog. Samtang ang usa ka rayna nga hulmigas mabuhi hangtod sa 15 anyos, ang mga laki mabuhi lamang aron sa pagpaliwat ug dayon mamatay. Ang mga trabahante nga hulmigas, nga mabuhi sa gidugayon nga unom ka tuig, adunay nagkadaiyang mga trabaho, sama sa pagpangita ug paghakot ug pagkaon alang sa kolonya, sa pagpakaon sa rayna, sa pag-atiman sa mga ulod pa nga hulmigas, sa paghinlo sa balay niini, sa paglungag ug bag-ong mga lawaklawak kon gikinahanglan ang pagpadako, ug sa pagdepensa sa balay. Ang trabahante nga mga hulmigas dili pareho ug gidak-on ug mga proporsiyon, bisan sulod sa parehong kolonya, sa ubang mga kahimtang, ang mas dagkong hulmigas magsilbing mga sundalo sa panahon nga atakehon ang balay niini. Sa gihapon, bisan sa maayong pagkabahinbahin sa trabaho (diin sa ubang kolonya giorganisar ang trabaho sumala sa edad sa mga trabahante ug sa ubang kolonya sumala sa gidak-on) ug sa ikaingong makuting sosyal nga organisasyon niini, walay timailhang adunay bisan kinsa nga labaw o kapatas.

'Kinaiyanhong Kaalam.' Ang 'kaalam' sa mga hulmigas maoy dili tungod sa intelihenteng panghunahuna niini kondili maoy resulta sa kinaiyanhong mga hiyas nga gihatag niini sa Maglalalang. Ang Bibliya naghisgot sa mga hulmigas ingong 'nagaandam sa iyang pagkaon sa ting-init ug nagtigom sa iyang taganang pagkaon sa tingani.' (Pr 6:8) Ang usa sa labing komon nga matang sa mga hulmigas nga makaplagan sa Palestina, ang mangangani, o mag-uuma nga hulmigas (*Messor semirufus*), magtigom ug daghang suplay sa lugas panahon sa tingpamulak ug sa ting-init ug magagamit niini sa ubang mga panahon, lakip sa tingtugnaw, sa dihang lisod ang pagpangita ug pagkaon. Kini nga hulmigas sagad makita diha sa mga giokanan, diin daghan ang mga lugas. Kon mabasa sa ulan ang gitipigan nga mga lugas, ang mangangani nga mga hulmigas human niana magpagawas sa nabasang mga lugas aron ibulad kini sa init sa adlaw. Gani kitkiton niini ang mogitib nga bahin sa lugas aron kini dili motubo samtang gitipigan. Ang mga kolonya sa mangangani nga mga hulmigas daling mailhan tungod sa mga dalandalan nga kanunayng giagian niini ug sa mga tipaka sa lugas nga gibiyaan sa entrada sa kolonya.

Maayong mga Hiyas. Busa, ang daklit nga pagsusi bahin sa mga hulmigas maghatag ug puwersa sa tambag: "Adtoa ang hulmigas, ikaw nga tapolan; tan-awa ang iyang mga dalan ug magmaalamon." (Pr 6:6) Dili lamang talagsaon ang kinaiyanhong hiyas niini sa pagpangandam alang sa umaabot kondili usab ang pagkamalahutayon ug determinasyon, nga sagad nagpas-an o hagong nagguyod ug mga butang nga mas bug-at pag duha ka pilo o kapin pa kay sa gibug-aton niini, nga nagbuhat sa tanan kutob sa mahimo aron matuman ang partikular nga buluhaton niini, ug dili moatras bisag kini mahulog, madakin-as, o maligid sa titip nga mga pangpang. Kay nagtinabangay, namentinar niini nga mahinlo kaayo ang mga balay niini ug mahangawaon sa kaubang mga trabahante, nga usahay motabang sa pag-agak sa nasamdan o sa gikapoy nga mga hulmigas ngadto sa balay niini.

HULOG SA HABLON. Tan-awa ang LINDOG SA HABLON.

HUMTA [Dapit sa Tabili sa Balas]. Usa ka siyudad sa bukirong rehiyon sa Juda. (Jos 15:20, 48, 54) Ang nahimutangan niini wala na mahibaloi.

HUNAHUNA, KAISIPAN. Ang katakos sa utok nga pinaagi niana kita magtigom ug impormasyon, katarongan, ug maghimog mga konklusyon. Ang "hunahuna o kaisipan" gihubad gikan sa pipila ka kaamgid nga Gregong mga pulong nga nagpahayag ug mga katakos sa hunahuna sama sa gahom sa panghunahuna, katakos sa pagpanabot, salabotan, kinaadman, katarongan, pangisip, intensiyon, handomanan, kahimtang sa hunahuna o panglantaw, opinyon, ug kiling sa hunahuna, tinamdan, o mga gahom. Bisan tuod may mga panahon nga ang mga pulong nga "hunahuna o kaisipan" maoy gigamit sa lainlaing mga hubad, diha sa samang mga teksto ang ubang mga hubad migamit sa mahubiton ug espesipikong mga termino nga gihisgotan na. Diha sa Hebreohanong teksto, ang mga pulong alang sa "hinumdom" ug "palandong" mahimong hubaron diha sa pipila ka teksto pinaagi sa mga ekspresyon nga "ibutang sa hunahuna" ug "anaa sa hunahuna." Sa Hebreohanong Kasulatan, ang "hunahuna o kaisipan" makita diha sa pipila ka bersiyon ingong hubad sa Hebreohanong mga pulong nga sa literal ug sa tukma nag-

kahulogang "kasingkasing," "kalag," ug "espiritu." —Itandi ang Deu 4:39, *ftn* sa *Rbi8;* 2Ha 9:15, *Ro;* Eze 20:32, *JB;* tan-awa ang KASINGKASING.

'Magbag-o Diha sa Puwersa nga Nagpalihok sa Inyong Kaisipan.' Ang inklinasyon sa kaisipan o hunahuna sa dili-hingpit nga tawo sa kinaiyanhon nakiling ngadto sa sayop nga panghunahuna. Ang Bibliya nagtawag niini nga "unodnon nga kaisipan." (Col 2:18) Ang mga Kristohanon gipahinumdoman nga kanhi sila maoy mga kaaway sa Diyos tungod kay ang ilang mga kaisipan anaa sa mga buhat nga daotan.—Col 1:21.

Ang kaisipan sa "pisikal" (sa literal, "kalagnon") nga tawo, nga lahi sa "espirituwal" nga tawo, sa kinaiyanhon nakiling sa materyal nga mga butang. Ang puwersa nga nagpalihok sa iyang kaisipan sa usa ka bahin naumol diha kaniya tungod kay kini iyang napanunod ug sa laing bahin tungod sa mga butang nga gitudlo ug nasinatian niya. Sa dihang ang usa ka butang ipresentar kaniya, kini nga puwersa mag-aghat o magpakiling sa iyang kaisipan sa materyalistiko o unodnon nga direksiyon. Busa, ang mga Kristohanon gisugo nga 'magbag-o diha sa puwersa [espiritu] nga nagpalihok sa ilang kaisipan.' (Efe 4:23) Pinaagi sa pagtuon sa Pulong sa Diyos sa kamatuoran ug pinaagi sa paglihok sa espiritu sa Diyos, kining nagpalihok nga puwersa mahimong mausab aron nga ang nagpatigbabaw nga tinamdan sa hunahuna sa usa ka tawo makiling sa hustong direksiyon. Unya, sa dihang ang usa ka butang ipresentar ngadto sa maong tawo, ang hunahuna ikiling niini nga puwersa ngadto sa hustong espirituwal nga dalan. (1Co 2:13-15) Ang maong tawo makabaton sa "panghunahuna ni Kristo," kinsa sa tanang panahon gipalihok sa hustong puwersa, sanglit ang kiling sa iyang hunahuna kanunay man nga espirituhanon.—1Co 2:16; Rom 15:5.

Ang yanong kahibalo o intelihensiya dili pa igo aron mabatonan sa usa ka tawo ang pag-uyon sa Diyos. Kining mga butanga dili makapabag-o sa hunahuna aron buhaton ang kabubut-on sa Diyos. (Rom 12:2) Si Jehova miingon: "Pagahanawon ko ang kaalam sa mga tawong maalamon, ug ang kinaadman sa mga tawong makinaadmanon igasalindot ko." (1Co 1:19) Gikinahanglan ang tabang sa espiritu sa Diyos aron mabatonan ang tinuod nga pagsabot (Pr 4:5-7; 1Co 2:11), kaalam, ug maayong panabot.—Efe 1:8, 9.

Ang 'Balaod sa Hunahuna.' Kining puwersa nga naggiya sa paglihok niining gibag-o nga hunahuna gitawag ni apostol Pablo ingong *balaod sa hunahuna.* Kini nagkontrolar sa bag-ong hunahuna sumala sa "balaod sa Diyos," ug ang bag-ong hunahuna nagpabili niini nga balaod. Apan ang "balaod sa sala" nga nagalihok diha sa makasasalang unod nakigbugno batok sa 'balaod sa hunahuna,' mao nga adunay padayon nga panagtigiay sa sulod nga pagkatawo sa usa ka Kristohanon. Siya ba magmadaogon? Oo, "salamat sa Diyos pinaagi kang Jesu-Kristo nga atong Ginoo!" Ang dili-takos nga kalulot sa Diyos nagtagana, pinasukad sa halad lukat ni Kristo, sa kapasayloan sa mga sala sa unod ug, dugang pa, sa tabang sa balaang espiritu. Ang usa ka Kristohanon anaa sa kahimtang nga lahi nianang sa dili-Kristohanon, ingon sa gibatbat ni Pablo: "Busa, sa akong hunahuna ako usa ka ulipon ngadto sa balaod sa Diyos, apan sa akong unod ngadto sa balaod sa sala."—Rom 7:21-25; Gal 5:16, 17.

Sa unsang paagi modaog ang hunahuna sa maong panag-away? Ang apostol nagpatin-aw pag dugang niining butanga, nga nag-ingon: "Kadtong nahiuyon sa unod nagtumong sa ilang mga hunahuna diha sa mga butang sa unod, apan kadtong nahiuyon sa espiritu diha sa mga butang sa espiritu. Kay ang paghunahuna sa unod nagkahulogan ug kamatayon, apan ang paghunahuna sa espiritu nagkahulogan ug kinabuhi ug kalinaw; tungod kay ang paghunahuna sa unod nagkahulogan ug pakig-away sa Diyos, kay kini [ang makasasala, dili-hingpit nga unod] wala mailalom sa balaod sa Diyos, ni, sa pagkatinuod, mapailalom kini. . . . Kon, karon, ang espiritu niya nga nagbangon kang Jesus gikan sa mga patay nagpuyo diha kaninyo, siya nga nagbangon kang Kristo Jesus gikan sa mga patay maghatag usab sa inyong may-kamatayong lawas ug kinabuhi pinaagi sa iyang espiritu nga nagpuyo diha kaninyo."—Rom 8:5-11.

Ang "Ipasabot" sa Espiritu. Sa Roma 8:26, 27, gipakita ni Pablo nga sa dihang ang mga alagad sa Diyos mag-ampo, sila tingali dili kanunayng mahibalo kon unsa gayod ang angayng iampo sumala sa ilang gikinahanglan. Apan ang Diyos nasayod nga buot nilang matuman ang iyang kabubut-on. Siya nasayod usab kon unsay gikinahanglan sa iyang mga alagad. Ang Diyos sa miagi nagpatala sa daghang inspirado nga mga pag-ampo diha sa iyang Pulong, nga nagpahayag sa iyang kabubut-on o hunahuna alang niini. Busa iyang gidawat kining inspirado nga mga pag-ampo ingong mao ang buot nga pangayoon o iampo sa iyang katawhan, ug subay niana, kini iyang gituman. Ang Diyos nakaila sa mga matinud-anog kasingkasing ug nahibalo usab sa gipasabot sa mga butang nga iyang gipasulti sa iyang espiritu pinaagi sa mga magsusulat sa Bibliya. Siya nahibalo kon unsa ang "ipasabot [hunahuna, pangisip] sa espiritu" sa dihang ang espiritu "mangamuyo," o magpataliwala, alang kanila.

Paghigugma Diha sa Kaisipan. Gitagna ni Jehova ang paghimo ug usa ka bag-ong pakigsaad nga ilalom niana ang balaang espiritu magalihok

aron sa pagsulat sa iyang mga balaod diha sa mga hunahuna ug mga kasingkasing sa iyang katawhan. (Heb 8:10; 10:16) Niining paagiha ilang natuman ang butang nga diha niana gipasukad ang tibuok Balaod ug ang mga Manalagna, nga mao, ang 'paghigugma kang Jehova nga imong Diyos sa tibuok mong kasingkasing ug sa tibuok mong kalag ug sa tibuok mong kaisipan, ug sa imong silingan sama sa imong kaugalingon.' (Mat 22:37-40; Luc 10:27, 28) Kinahanglang higugmaon sa usa ka tawo ang Diyos sa iyang tibuok kasingkasing (mga tinguha, pagbati, ug mga emosyon sa sulod nga pagkatawo), sa iyang tibuok kalag (iyang kinabuhi ug kinatibuk-ang pagkatawo), ug sa iyang *tibuok kaisipan* (iyang intelektuwal nga mga katakos). Kining ulahi nga prase nagpasabot nga dili lamang ang mga alagad sa Diyos kinahanglang mahigugma uban ang pagbati, emosyon, ug kusog apan sila kinahanglan usab nga bug-os mogamit sa ilang mga kaisipan o hunahuna aron sa pagkuha ug kahibalo bahin sa Diyos ug kang Kristo (Ju 17:3), sa pagsabot (Mar 12:33; Efe 3:18), sa pag-alagad sa Diyos ug sa iyang mga katuyoan, ug sa pagpakigambit sa pagpahayag sa maayong balita. Sila gitambagan nga 'padayon nga ipunting ang ilang mga kaisipan sa mga butang sa itaas' (Col 3:2), sa 'pag-andam sa ilang kaisipan alang sa buluhaton,' ug sa 'bug-os nga paghupot ug maayong panghunahuna.' (1Pe 1:13) Nakita ni apostol Pedro ang kahinungdanon sa 'pagpukaw sa ilang tin-awng mga gahom sa panghunahuna' aron mahinumdoman ang mga butang nga nakat-onan. (2Pe 3:1, 2) Kinahanglan nga ilang 'ibutang kanunay sa hunahuna ang presensiya sa adlaw ni Jehova.'—2Pe 3:11, 12.

Sa paghisgot sa milagrosong mga gasa sa espiritu nga gigamit sa unang Kristohanong kongregasyon, gipasiugda ni Pablo ang panginahanglan sa paggamit sa hunahuna. Siya miingon nga kon siya mag-ampo pinaagig laing pinulongan nga dili niya mahubad, ang iyang hunahuna dili magmabungahon. Dugang pa, kon siya moawit ug mga pagdayeg sa samang paagi, sa unsang paagi matabangan niini ang mamiminaw nga dili makasabot sa laing pinulongan? Busa, siya miingon nga palabihon pa niya nga mosultig lima ka pulong uban sa iyang hunahuna, aron matudloan ang uban, kay sa napulo ka libong pulong sa laing pinulongan. Dayon iyang giawhag ang iyang mga igsoon nga magpakahingkod sa mga gahom sa pagsabot.—1Co 14:13-20.

Ang mga alagad ni Jehova gisugo nga "bug-os nga magkahiusa sa *samang kaisipan* ug sa *samang panghunahuna."* (1Co 1:10; Flp 2:2; 1Pe 3:8) Siyempre, kini nagkahulogan sa pagkahiusa diin nalangkit ang mga intereses sa putli nga pagsimba—ang mahinungdanong mga butang—dili kon unsay kagustohan sa indibiduwal o ang gagmayng mga butang nga masulbad ra sa dihang makab-ot ang pagkahamtong. (Rom 14:2-6, 17) Sila kinahanglang magbaton ug "samang kaisipan diha sa Ginoo" (Flp 4:2), dili mag-away, kondili 'maghunahuna nga may panag-uyon.'—2Co 13:11.

Ang mga Kristohanon angayng maningkamot nga mailhan pa ang Diyos, hangtod nga ikapadayag niya ang iyang hunahuna bahin sa mga butang. (Rom 11:33, 34; 16:25, 26) Ug kinahanglang mabatonan nila ang tinamdan sa pangisip bahin sa pagkamasinugtanon ug pagkamapainubsanon ni Jesu-Kristo; sa ingon sila makabaton sa "panghunahuna ni Kristo." (1Co 2:15, 16) Si Pedro nagtambag: "Sanglit si Kristo nag-antos man diha sa unod, sangkapi usab ninyo ang inyong kaugalingon sa samang kiling sa kaisipan."—1Pe 4:1.

Pagkahabol o Pagkadunot sa Hunahuna. Ang mga Israelinhon didto sa Bukid sa Sinai, tungod kay wala makabaton ug mga kasingkasing nga bug-os nga nagasalig kang Jehova, maoy *habol sa salabotan,* sama niadtong nagpabilin ilalom sa Balaod bisan pag gipapas na kini sa Diyos pinaagi ni Jesus. (2Co 3:13, 14) Wala nila masabti nga si Jesus mao ang usa nga gipunting sa Balaod. (Col 2:17) Mahitungod sa mga tawo nga wala mouyon nga ilhon ang Diyos sumala sa tukmang kahibalo apan misimba sa mga linalang, "ang Diyos nagtugyan kanila ngadto sa dili-inuyonan nga kahimtang sa panghunahuna"; sila *anaa sa kangitngit sa kaisipan,* nga nagbuhat sa tanang matang sa dili-mapuslanon ug dili-angayng mga butang. (Rom 1:28; Efe 4:17, 18) Ang dunot-ug-hunahuna nga mga tawo misupak sa kamatuoran bisan sa panahon ni Moises, ug sa ulahi ang sama niana nga mga tawo nakigbatok sa tinuod nga Kristiyanidad, ang pipila nangangkon pa gani nga mga Kristohanon, apan misulay sa pagbahinbahin ug sa pagdaot sa mga kongregasyon. (2Ti 3:8; Flp 3:18, 19; 1Ti 6:4, 5) Sanglit ang mga hunahuna ug mga tanlag nahugawan, walay mahinlo alang kanila; busa sila nanagsulti nga walay pulos sa tinguha nga limbongan ang mga hunahuna sa tinuod nga mga Kristohanon pinaagi sa pagsulay sa pagpaulipon kanila ngadto sa mga ideya sa mga tawo. (Tit 1:10-16) Tungod niini gikinahanglan sa tanang Kristohanon, ug ilabina niadtong anaa sa responsableng mga katungdanan, nga magbaton ug *maayong panghunahuna.*—Rom 12:3; 1Ti 3:2; Tit 2:6; 1Pe 4:7.

"Ang diyos niini nga sistema sa mga butang," ang Yawa, mao ang responsable sa *pagbuta sa mga hunahuna* sa mga dili-magtutuo gikan sa kahayag

sa mahimayaong maayong balita bahin kang Kristo. (2Co 4:4) Busa, anaa ang kapeligrohan nga kining pangunang kaaway sa Diyos magdaldal sa mga Kristohanon pinaagi sa iyang lipatlipat, sa *pagpahisalaag sa ilang kaisipan* "gikan sa katim-os ug kaputli nga angay kang Kristo." (2Co 11:3) Tungod niini, gikinahanglan sa mga Kristohanon nga magkahiusa sa kaisipan ug magmakataronganon, magpadayon sa pag-ampo, aron nga ang kalinaw sa Diyos "nga labaw sa tanang panghunahuna" magbantay sa ilang mga gahom sa pangisip pinaagi kang Kristo Jesus.—Flp 4:2, 5-7.

Pag-ayo ug Pagbukas sa Hunahuna. Gipasig-uli ni Jesus ang maayong panghunahuna sa usa ka tawo nga gigamhan-sa-demonyo, nga nagpasundayag sa iyang gahom sa paghimo niini bisan ngadto sa mga tawong ang pangisip gidaot sa mga demonyo.—Mar 5:15; Luc 8:35.

Siya usab makabukas sa mga hunahuna niadtong adunay pagtuo aron masabtan ang kahulogan sa Kasulatan. (Luc 24:45) Ang mga tawong maulawon o kadtong mibating ubos sa kinaadman makabaton ug kahupayan sa mga pulong ni apostol Juan: "Kita nahibalo nga ang Anak sa Diyos mianhi, ug siya naghatag kanato ug katakos sa pagsabot aron kita makabaton ug kahibalo sa usa nga matuod [si Jehova nga Diyos]."—1Ju 5:20.

Gipakita ni Pablo sa kongregasyon sa Corinto nga siya maayog panghunahuna bisan tuod sa ilang tan-aw 'siya wala sa maayong panghunahuna' (o, 'wala sa kaugalingon') sa dihang nanghambog bahin sa iyang mga kredensiyal ingong apostol, usa ka butang nga dili sagad himoon sa usa ka Kristohanon. Siya nagpatin-aw nga siya napugos sa paghimo niini aron ibalik sila sa Diyos, aron maluwas sila gikan sa pagkahisalaag. Kini tungod kay sila midangop sa bakak nga mga apostoles ug napasimang ngadto sa sayop nga direksiyon.—2Co 5:13; 11:16-21; 12:11, 12, 19-21; 13:10.

HUPA [Silonganan]. Pangulo sa ika-13 sa 24 ka dibisyon sa mga saserdote nga giorganisar ni David.—1Cr 24:1-3, 7, 13.

HUPAM, HUPAMNON [Kang (Iya ni) Hupam]. Gitawag usab ug Hupim; si Hupam maoy usa ka "anak nga lalaki," lagmit ulahing kaliwat, ni Benjamin, ug pangulong katigulangan sa mga Hupamnon.—Gen 46:8, 21; Num 26:39; tan-awa ang HUPIM.

HUPIM. Usa ka anak nga lalaki o kaliwat ni Benjamin nga gilakip sa talaan niadtong miadto sa Ehipto kauban sa panimalay ni Jacob niadtong 1728 W.K.P. o natawo didto sa panahon nga buhi pa si Jacob. (Gen 46:8, 21) Ang ubang mga teksto nagpasabot nga siya maoy usa ka apong lalaki o apo-sa-tuhod pinaagi kang Bela ug Iri. (1Cr 7:6, 7, 12; sa 8:1-5 siya mopatim-aw nga gitawag ug Huram.) Daw dili igo ang panahon nga nalangkit nga si Benjamin aduna nay mga apo sa dihang siya misulod sa Ehipto, apan ang Genesis 46:8 mahimong sabton nga nagpaila nga kining tanang kalag nangatawo samtang buhi pa si Jacob sa iyang pagpanimuyo didto sa Ehipto, dili kay natawo sa wala pa siya ug ang iyang banay moadto didto. (Tan-awa ang BENJAMIN Num. 1.) Ang banay nga gipundar ni Hupim (gitawag usab ug Hupam), nga gitawag ug mga Hupamnon, giihap nga lakip sa tribo ni Benjamin sa ikaduhang pagsenso sa mga Israelinhon didto sa kamingawan. (Num 26:1-4, 38, 39) Si Hupim gihisgotan usab sa 1 Cronicas 7:14, 15 nga kauban ni Manases, apan dili tino ang ilang kalangkitan.

HUR.

1. Usa ka kaliwat ni Juda; anak nga lalaki ni Caleb ug Eprat; apohan sa artesano nga si Bezalel. Ang pipila sa mga kaliwat ni Hur hayan namuyo sa Betlehem. (Ex 31:2; 35:30; 38:22; 1Cr 2:19, 20, 50, 51, 54; 4:1-4; 2Cr 1:5) Lagmit siya mao usab ang Num. 2.

2. Usa ka ilado nga kauban ni Moises ug Aaron. Wala madugay human mobiya sa Ehipto, sa dihang ang Israel gisulong sa mga Amalekanhon, si Hur mikuyog kang Moises ug Aaron ngadto sa tumoy sa bungtod diin siya ug si Aaron nagsangga sa mga kamot ni Moises hangtod nga gihatag ni Jehova ang kadaogan sa Israel batok sa mga Amalekanhon. (Ex 17:8-13) Wala madugay human niadto, sa usa ka higayon nga si Moises ug Josue mitungas sa Bukid sa Sinai aron modawat pa ug dugang sa Balaod, ang pagdumala sa kampo gitugyan kang Hur ug Aaron. (Ex 24:12-14) Lagmit siya mao usab ang Hur (Num. 1) nga apohan sa artesano sa tabernakulo nga si Bezalel. Si Josephus misulat nga si Hur mao ang bana ni Miriam, apan ang Bibliya walay gisulti nga bisan unsa mahitungod niini.—*Jewish Antiquities,* III, 54 (ii, 4).

3. Usa ka hari sa Midian, usa sa lima ka hari nga gigamhan sa Amorihanon nga si Haring Sihon hangtod nga ang Israel, nga nagpaingon sa Yutang Saad, nagpildi kang Sihon. (Jos 13:15, 16, 21; Num 21:21-24) Human niadto, tatawng si Hur ug ang iyang upat ka katagilungsod nakig-abin sa hari sa Moab nga si Balak batok sa Israel. (Num 22:1-7) Sa ulahi, ingon sa gisugo ni Jehova, ang mga Israelinhon nakiggubat sa mga Midianhon ug nagpatay kang Hur ingon man sa iyang upat ka alyadong hari nga Midianhon ug sa hakog nga manalagnang si Balaam.—Num 31:1-8.

4. Amahan sa luyoluyo nga tagdumala sa pagkaon ni Solomon sa bukirong rehiyon sa Epraim. —1Ha 4:7, 8.

5. Amahan ni Repaias. Ang anak nga lalaki ni Hur nga si Repaias mitabang kang Nehemias sa pagtukod pag-usab sa paril sa Jerusalem.—Neh 3:9.

HURAI. Usa sa gamhanang mga tawo ni David; gikan sa mga bul-oganang walog sa Gaas. (1Cr 11:26, 32) Siya gitawag ug Hidai sa 2 Samuel 23:30.

HURAM. Lagmit apo nga lalaki o apo-satuhod ni Benjamin pinaagi kang Bela ug Ir(i); mopatim-aw nga gitawag usab ug Hupim.—1Cr 7:6, 7, 12; 8:3-5; tan-awa ang HUPIM.

HURI. Usa ka Gadhanon nga naggikan kang Buz.—1Cr 5:11, 14.

HURNOHAN. Usa ka pugon nga gipainit aron lutoon o ihurno ang mga pagkaon. Lainlaing matang sa mga hurnohan ang gigamit sa mga Hebreohanon ug sa ubang katawhan.—HULAGWAY, Tomo 2, p. 952.

Ang dagkong mga hurnohan, nga may lingin nga bangag diha sa yuta, gigamit sa Tungang Sidlakan hangtod sa modernong kapanahonan, nga ang pipila niini miabot ug 1.5 o 1.8 m (5 o 6 p) ang giladmon ug halos 1 m (3 p) ang diyametro. Ang ingon niini kadako nga hurnohan makaluto ug tibuok karnero pinaagi sa pagpatong niini sa ibabaw sa init nga mga bato o uling.

Ang *hurnohan nga samag panaksan* gigamit sa kapanahonan sa Bibliya ug lagmit susama sa panaksan nga gigamit sa mga magbabaol nga mga taga-Palestina sa modernong kapanahonan. Ang usa ka dakong panaksan nga yutang-kulonon itaklob sa tinapay nga ipatong diha sa gagmayng mga bato. Ang panaksan initon pinaagi sa pagpasiga sa sugnod nga tapokon sa ibabaw ug sa palibot niini, ug ang tinapay lutoon.

Ang matag Hebreohanong panimalay lagmit adunay mabalhinbalhin nga *hurnohan nga banga,* usa ka hurnohan nga gigamit pa gihapon didto sa Palestina. Usa kini ka dako nga kulonong banga, mga 0.9 m (3 p) ang gihabogon, nga may baba sa ibabaw ug nag-anam kadako padulong sa sampot niini. Aron mapainit kini, ang mga sugnod nga kahoy o sagbot sunogon diha sa sulod niini, ang mga abo habwaon agi sa usa ka bangag nga gituyo paghimo alang niini. Ang ibabaw sirad-an, ug kon igo na ang kainiton sa banga, ang minasa ilukop pagbutang palibot sa sulod o sa gawas niini. Nipis kaayo ang tinapay nga maluto niining paagiha.

Ang daghang *hurnohan nga gahong* nakubkoban sa mga arkeologo. Dayag nga kini maoy dugang kaugmaran sa mga hurnohan nga banga. Kini nga matang sa hurnohan, nga ang katunga gilubong sa yuta, maoy ginama gikan sa yutangkulonon ug gipalitadahan sa palibot. Kini pahiktin paingon sa itaas, ug ang sugnod sunogon sa sulod. Ang mga monyumento ug mga dibuho nagpakita nga ang mga Ehiptohanon nagbutang sa mga minasa sa gawas niini nga mga hurnohan. Ingong sugnod, ang mga Hebreohanon nga migamit niining matanga sa hurnohan o hudno lagmit migamit ug uga nga mga sangasanga o sagbot. (Itandi ang Mat 6:30.) Ang karne mahimong hurnohon usab niining matanga sa hurnohan.

Makaiikag nga ang mga hurnohan karon nga gigamit sa mga magbabaol sa Palestina lahi ug diyutay sa mga hurnohan nga nakaplagan sa karaang mga kagun-oban o nianang gihulagway sa Asiryanhon ug Ehiptohanon nga mga linilok ug mga dibuho. Sa karaang Caldea ang mga hurnohan o hudno nahimutang sa mga sawang sa mga balay, ug karong adlawa kini mahimong makita diha sa gagmayng mga panaderya diha sa mga nataran sa pribadong mga pinuy-anan, bisan tuod nga ang mga hurnohan tingali nagpundok usab diha sa ubang bahin sa balangay. Ang dagkong publikong mga hurnohan gigamit pa gihapon.

Ang mga hurnohan sa panimalay maoy komon taliwala sa mga Israelinhon ug sa mga Ehiptohanon didto sa yuta sa Ehipto. Busa, panahon sa ikaduhang hampak, ang mga baki nanungha bisan diha sa ilang mga hurnohan ug sa ilang masahan nga mga pasong.—Ex 8:3.

"Ang Torre sa mga Hudno" sa Jerusalem giayo ilalom sa pagtultol ni Nehemias panahon sa pagayo sa mga paril sa siyudad. (Neh 3:11; 12:38) Ang gigikanan niini nga ngalan dili tino, apan gituohan nga ang maong torre ginganlan niini tungod kay ang negosyanteng mga panadero nagpahimutang sa ilang mga hurnohan o hudno diha sa maong dapit.

Masambingayong Paggamit. Ang hurno o hurnohan gigamit ingong ekspresyon nga nagtumong sa kanihit sa pagkaon diha sa Levitico 26:26, nga mabasa: "Sa dihang ako [Jehova] nang mabali ang mga tuhoganan nga niini gituhog ang siningsing nga mga tinapay, napulo unya ka babaye ang magluto sa inyong tinapay sa usa ka hurno ug ihatag pagbalik ang inyong tinapay sumala sa timbang niini; ug mokaon gayod kamo apan dili kamo mabusog." Ubos sa normal nga mga kahimtang, ang matag babaye nagkinahanglan ug usa lamang ka hurnohan aron makahurno matag adlaw. Bisan pa niana, ang Levitico 26:26 nagpunting sa usa ka panahon nga nihit kaayo ang pagkaon nga mabatonan nga tungod niana ang usa ka hurnohan igo

nang makahurno sa tanang lutoonon nga maluto sa napulo ka babaye. Ug ang Oseas 7:4-7 nagtandi sa mananapaw nga mga Israelinhon sa usa ka hurnohan o hudno sa panadero, lagmit tungod sa daotang mga tinguha nga nagdilaab sulod kanila.

HUSA. Usa ka "anak nga lalaki" o kaha usa ka siyudad nga ang "amahan" o "nagtukod" mao si Ezer sa tribo ni Juda. (1Cr 4:1, 4) Kon ang Husa nagtumong sa usa ka siyudad, nan lagmit kini ang pinuy-anan sa usa sa gamhanang mga tawo ni David nga si Sibecai, kinsa lagmit gitawag usab ug Mebunai. (1Cr 27:11; itandi ang 2Sa 23:27; 1Cr 11:29.) Gituohan sa uban nga ang Husa maoy ngalan sa usa ka siyudad ug mao kini ang Husan, mga 6 km (3.5 mi) sa K sa Betlehem.

HUSAHANON [Kang (Iya ni) Husa]. Usa ka pumoluyo sa, o tingali usa ka kaliwat ni, Husa. —2Sa 21:18; 23:8, 27; 1Cr 11:26, 29; 20:4; 27:1, 11.

HUSAI [lagmit pinamubo sa Hasabias, nga nagkahulogang "Si Jehova Nag-isip (Nagtagad)"]. Usa ka maunongong Arkihanon nga higala ni Haring David nga mitabang sa pagsumpo sa pagrebelde ni Absalom. (1Cr 27:33) Si Husai, nga ginisi ang iyang hataas nga besti ug may yuta ibabaw sa iyang ulo, misugat sa mikalagiw nga hari didto sa Bukid sa mga Olibo. Gisunod niya ang sugyot ni David nga mobalik siya sa siyudad, magpakaaroningnon nga maunongon kang Absalom, maningkamot sa pagpakyas sa tambag ni Ahitopel, ug kanunayng hatagag impormasyon si David pinaagi sa mga saserdoteng si Zadok ug Abiatar. (2Sa 15:30, 32-37) Sa sinugdan matahapon si Absalom, apan naangkon ra ni Husai ang pagsalig ni Absalom. (2Sa 16:16-19) Sa dihang si Absalom nangayog opinyon kang Husai bahin sa labing maayong estratehiya sa pagpakiggubat, si Husai misulti ug kasukwahi sa gitambag ni Ahitopel ug mirekomendar ug usa ka paagi nga sa pagkatinuod maghatag ug panahon kang David nga makapangandam pagayo. Gipresentar ni Husai ang iyang ideya sa paagi nga mas maayo kini sa tan-aw ni Absalom ug sa iyang mga kaubanan kay sa tambag ni Ahitopel sa pag-atake dayon. Unya gipahibalo ni Husai ang mga saserdote kon unsay nahitabo. (2Sa 17:1-16) Tungod sa tambag ni Husai napakyas ang tambag ni Ahitopel, ingon sa gipangaliya ni David sa Diyos, ug busa 'si Jehova nagpahamtang ug katalagman kang Absalom.'—2Sa 15:31; 17:14; tan-awa ang HIGALA (Higala [Kauban] sa Hari).

HUSAM. Usa ka lumad sa yuta sa mga Temanhon nga mipuli kang Jobab ingong hari sa Edom. (Gen 36:31, 34, 35; 1Cr 1:45, 46) Kini maoy "sa wala pay hari nga naghari sa mga anak sa Israel."—1Cr 1:43.

HUSIM.

1. Anak nga lalaki ni Dan (Gen 46:23), dayag nga gitawag ug Suham sa Numeros 26:42.

2. Usa ka ngalan nga gingalan sa mga anak nga lalaki ni Aher sa tribo ni Benjamin.—1Cr 7:6, 12.

3. Asawa sa Benjaminhon nga si Saharaim ug ang inahan ni Abitub ug Elpaal.—1Cr 8:1, 8, 11.

HUSTISYA. Ang pagpatunhay o pagpatuman sa kon unsay matarong sa paagi nga makataronganon ug dili mapihigon ug sumala sa usa ka sukdanan. Ang Hebreohanong pulong nga *mish·pat',* nga sagad gihubad nga "hustisya" o "paghukom" (*NW, RS*), mahimong magpasabot usab sa usa ka partikular nga plano (Ex 26:30), batasan (Gen 40:13), lagda (2Cr 4:20), o naandang paagi (Lev 5:10) sa pagbuhat sa mga butang.

Ang duha ka Hebreohanong pulong nga mas sagad gihubad nga "hustisya" diha sa *King James Version* (*tse'dheq* ug *tsedha·qah'*) sa kasagaran gihubad nga "pagkamatarong" diha sa *Bag-ong Kalibotang Hubad.* (Gen 18:19; Job 8:3) Bisan tuod ug ang hustisya nalangkit sa mga balaod, sa panguna walay kalainan tali sa hustisya ug pagkamatarong. —Itandi ang Am 5:24.

Ang usa ka Gregong pulong nga gihubad nga "nahiuyon sa hustisya" o "subay sa hustisya" (*NW*) nagtumong sa usa ka butang nga "matarong" (*KJ, RS*) o takos. (Rom 3:8; Heb 2:2) Ang "paghukom" ug ang "pagpanimalos" mao ang pangunang mga kahulogan sa duha pa ka laing Grego nga mga pulong nga usahay gihubad nga "hustisya."—Mat 12:20, *NW, RS;* Luc 18:7, *NW.*

Ang supremong Maghuhukom ug Maghahatag-Lagda (Isa 33:22), si Jehova nga Diyos, "nahigugma sa pagkamatarong ug sa hustisya." (Sal 33:5) "Ang hustisya ug ang dagayang pagkamatarong dili niya pagatamayon." (Job 37:23) Kini naggarantiya nga dili gayod niya biyaan ang mga maunongon kaniya. (Sal 37:28) Si Jehova dili mapihigon sa pagpakiglabot sa iyang mga linalang, apan siya nagadawat ug nagahatag sa iyang panalangin ngadto sa tanan nga nahadlok kaniya ug nagabuhat sa pagkamatarong. (Buh 10:34, 35) Ang mga indibiduwal ug mga nasod pagasilotan o gantihan sumala sa ilang mga buhat. (Rom 2:3-11; Efe 6:7-9; Col 3:22–4:1) Ang hustisya ni Jehova gitimbangan usab ug kaluoy, sa ingon naghatag ug kahigayonan sa mga tawo ug mga nasod sa pagbiya sa ilang daotang mga dalan ug busa makalingkawas sa dihang iya nang ipahamtang ang mapait nga mga paghukom.—Jer 18:7-10; Eze 33:14-16; tan-awa ang IPAHAYAG NGA MATARONG.

Ang kaalam ni Jehova mas labaw kaayo sa kaalam sa dili-hingpit nga mga tawo, ug ang tawo, dili

ang Diyos, ang angayng mokat-on sa dalan sa hustisya. (Isa 40:14) Busa ang tawo wala sa kahimtang nga hukman ang mga buhat sa Diyos kon kini ba matarong o dili-matarong, apan kinahanglang mokat-on sa pagpahiuyon sa iyang hunahuna sumala sa sukdanan sa hustisya nga gipadayag ni Jehova diha sa iyang Pulong. Ang Diyos miingon sa mga Israelinhon: "Kon bahin sa akong mga dalan, dili ba sila matul-id, Oh balay sa Israel? Dili ba ang inyong mga dalan ang dili matul-id?" (Eze 18:29) Dugang pa, tungod sa pagkamaglalalang ni Jehova walay bisan unsang pasukaranan nga pagaduhaduhaan ang pagkamatarong sa iyang mga kalihokan.—Rom 9:20, 21; tan-awa usab ang Job 40:8–41:34.

Busa, si Jehova kanunayng makataronganon sa iyang gipangayo nga kadtong nagtinguhang makabaton sa iyang pag-uyon mokat-on sa iyang mga sukdanan sa hustisya ug sundon kini. (Isa 1:17, 18; 10:1, 2; Jer 7:5-7; 21:12; 22:3, 4; Eze 45:9, 10; Am 5:15; Miq 3:9-12; 6:8; Zac 7:9-12) Sama sa Diyos, sila kinahanglang dili magmapihigon, sanglit ang pagkapakyas sa pagbuhat niini maoy dili matarong ug maoy paglapas sa balaod sa gugma. (San 2:1-9) Hinunoa, ang pagbuhat sa hustisya sumala sa sukdanan sa Diyos dili pabug-at; sa pagkatinuod ang kalipay sa tawo nagdepende niini. (Sal 106:3; itandi ang Isa 56:1, 2.) Kini nga kamatuoran giila sa bantogang Ingles nga huwes nga si Blackstone: "Gilangkit pag-ayo ug dulot nga gilambigit [sa Diyos] ang mga balaod sa dumalayong hustisya uban sa kalipay sa matag indibiduwal, nga ang naulahi dili makab-ot gawas kon sundon ang nahauna; ug, kon tukmang sundon ang nahauna, tinong makab-ot gayod ang naulahi."—*Chadman's Cyclopedia of Law,* 1912, Tomo I, p. 88.

Ang hustong pagpahamtang sa hustisya sa mga namuno sa kagamhanan makaamot usab sa kalipay ug kaayohan sa mga sakop niini. (Itandi ang Pr 29:4.) Sanglit ang hustisya kanunayng ipahamtang ni Kristo Jesus ingong Hari sa Gingharian sa Diyos ug sa tanan niadtong mag-alagad ingong mga tagdumala ilalom kaniya, ang iyang maunongong mga sakop malipay nga magpasakop sa iyang matarong nga pagmando.—Isa 9:6, 7; 32:1, 16-18; 42:1-4; Mat 12:18-21; Ju 5:30; itandi ang Pr 29:2.

Mahitungod sa pagpahamtang sa hustisya ug sa mga prinsipyo nga nalangkit, tan-awa ang KORTE, HUDISYAL NGA; BALAOD; LEGAL NGA KASO.

HYKSOS. Tan-awa ang EHIPTO, EHIPTOHANON.

I

IBHAR [Hinaot si Jehova Magpili [Kaniya]]. Usa sa mga anak nga lalaki nga natawo kang Haring David sa Jerusalem human niya ibalhin ang iyang pinuy-anan didto gikan sa Hebron.—2Sa 5:13-15; 1Cr 14:4, 5.

IBLEAM [lagmit gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "gilamoy"]. Usa ka siyudad sa teritoryo sa Isacar apan gipahat uban sa mga lungsod nga sakop niini ngadto sa tribo ni Manases. Apan, ang mga Manasesnon napakyas sa pagpapahawa sa mga Canaanhon gikan sa Ibleam. (Jos 17:11-13; Huk 1:27) Ang Ibleam mopatim-awng mao ra ang Bileam sa Manases nga gihatag ngadto sa Kohatnong mga Levihanon. (1Cr 6:70) Apan diha sa samang asoy nga naghisgot sa Levihanong mga siyudad sa teritoryo sa katunga sa tribo ni Manases (Jos 21:25) kini mabasa nga "Gat-rimon" inay nga "Bileam" o "Ibleam." Sagad nga kini maoy tungod sa sayop sa magkokopya, nga ang "Gat-rimon," ang ngalan sa usa ka siyudad sa Dan, lagmit nasubli nga wala tuyoa diha sa bersikulo 24.

Ang Ibleam gituohan nga mao ang Khirbet Belʽameh, mga 18 km (11 mi) sa HHS sa Megido.

Duol sa Ibleam, si Haring Ahazias sa Juda gipatay tungod sa sugo ni Jehu. (2Ha 9:27) Sa ulahi, ang dinastiya ni Jehu natapos sa dihang gipatay si Zacarias didto sa Ibleam (sumala sa Lagardian nga edisyon sa *LXX*).—2Ha 15:10-12, *JB, NW, RS.*

IBNEIAS [Si Jehova Nagtukod]. Anak nga lalaki ni Jeroham; usa ka Benjaminhong pangulo sa usa ka balay sa amahan nga namalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya.—1Cr 9:1-3, 7-9.

IBNIAS [Si Jehova Nagtukod]. Usa ka Benjaminhon, katigulangan sa usa ka Mesulam.—1Cr 9:7, 8.

IBRI [Usa ka Hebreohanon]. Anak nga lalaki ni Jaazias; usa ka Merarihanong Levihanon sa panahon ni Haring David.—1Cr 24:27, 30, 31.

IBSAM [Pinahumotan; Lana sa Balsamo; Sinakotan ug Yerbang-paalimyon]. Usa sa mga anak nga lalaki ni Tola; usa ka pangulo sa banay sa amahan sa tribo ni Isacar.—1Cr 7:1, 2.

IBZAN. Ang nagsunod kang Jepte ingong maghuhukom sa Israel. Si Ibzan ang amahan sa 30 ka anak nga lalaki ug 30 ka anak nga babaye, nga nagpakitang siya daghan ug asawa ug dayag nga siya usab usa ka tawong adunahan. Nagpakuha siya ug 30 ka anak nga babaye ingong mga asawa sa iyang mga anak nga lalaki. Human maghukom sulod sa pito ka tuig, si Ibzan namatay ug gilubong sa iyang natawhang siyudad sa Betlehem, lagmit ang Betlehem sa Zabulon.—Huk 12:7-10; Jos 19:10, 14, 15; tan-awa ang BETLEHEM Num. 2.

ICONIO. Usa ka karaang siyudad sa Asia Minor nga nahimutang mga 1,027 m (3,370 p) ibabaw sa lebel sa dagat. Sa pagkakaron ang Iconio nailhan nga Konya (Konia), nga nahimutang mga 240 km (150 mi) sa H sa Ankara diha sa HK nga tumoy sa sentral nga patag ibabaw sa bukid sa Turkey. Sa unang siglo K.P., ang Iconio maoy usa sa pangunang mga siyudad sa Romanhong lalawigan sa Galacia ug nahimutang sa taliwala niini ang pangunang ruta sa negosyo gikan sa Efeso ngadto sa Sirya.

Ang siyudad adunay impluwensiyadong mga molupyo nga Hudiyo. Si Pablo ug Bernabe, human pugsa nga mobiya sa Antioquia sa Pisidia, misangyaw sa siyudad sa Iconio ug sa sinagoga niini, ug didto ilang natabangan ang daghang Hudiyo ug mga Grego nga mahimong mga magtutuo. Apan sa dihang may lakang nga gihimo aron sa pagbato kanila, sila mikalagiw gikan sa Iconio paingon sa Listra. Apan, sa wala madugay ang mga Hudiyo gikan sa Antioquia ug Iconio nangabot sa Listra ug nagsulsol sa panon sa katawhan didto mao nga sila nagbato kang Pablo. Human niadto si Pablo ug Bernabe miadto sa Derbe ug dayon maisogong mibalik sa Listra, Iconio, ug Antioquia, nga nagpalig-on sa mga igsoon ug nagtudlo ug "mga ansiyano" aron sa paghupot ug mga katungdanan diha sa mga kongregasyon nga natukod niining mga siyudara. —Buh 13:50, 51; 14:1-7, 19-23.

Sa ulahi, human motungha ang isyu bahin sa pagtuli ug human kini mahusay sa mga apostoles ug sa mga ansiyano sa kongregasyon sa Jerusalem, si Pablo lagmit miduaw pag-usab sa Iconio. Niining ikaduhang misyonaryong panaw nga gidala ni Pablo si Timoteo, usa ka batan-ong lalaki nga may maayong dungog taliwala sa mga igsoon didto sa Listra ug Iconio.—Buh 16:1-5; 2Ti 3:10, 11.

Ang Iconio nahimutang diha sa utlanan taliwala sa Frigia ug Licaonia. Lagmit kini ang hinungdan kon nganong ang pipila sa karaang mga magsusulat, lakip kang Strabo ug Cicero, nag-ingon nga sakop kini sa Licaonia, samtang si Xenophon nagtawag niini nga kataposang siyudad sa Frigia. Pinasukad sa geograpiya, ang Iconio maoy sakop sa Licaonia, apan sumala sa gipaila sa arkeolohikanhong mga kaplag, ang kultura ug sinultihan niini maoy Frigiahanon. Ang mga inskripsiyon nga nakaplagan sa maong dapit niadtong 1910 nagpakita nga Frigiahanon ang pinulongan nga gigamit didto sulod sa duha ka siglo human sa panahon ni Pablo. Busa, tukma nga ang magsusulat sa Mga Buhat wala maglakip sa Iconio ingong bahin sa Licaonia, diin ang "pinulongang Licaonianhon" maoy gigamit.—Buh 14:6, 11.

IDALA. Usa ka utlanang siyudad sa Zabulon. (Jos 19:14-16) Bisan tuod nga ang tukmang nahimutangan niini wala mahibaloi, ang pipila nagtuo nga ang Idala mao ang Khirbet el-Huwarah, 1.5 km (1 mi) sa HK sa gituohang nahimutangan sa Betlehem didto sa Zabulon.

IDBAS [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "dugos"]. Usa ka tawo sa Juda, dayag nga usa ka anak nga lalaki sa magtutukod sa Etam.—1Cr 4:1, 3; tan-awa ang ETAM Num. 3.

IDO [1-5: pinamubo sa Adaia, nga nagkahulogang "Si Jehova Nagdayandayan [sa tag-iya sa ngalan]"].

1. Anak nga lalaki ni Joa; usa ka Levihanon sa banay ni Gersom.—1Cr 6:19-21.

2. Amahan ni Ahinadab, ang usa nga nag-alagad ingong luyoluyo nga tigtaganag pagkaon ni Solomon didto sa Mahanaim.—1Ha 4:7, 14.

3. Usa ka bisyonaryo kansang mga sinulat gikonsulta sa tighipos sa Mga Cronicas alang sa impormasyon maylabot sa mga kalihokan ni Haring Solomon, Rehoboam, ug Abias. Ang mga sinulat ni Ido gihisgotan ingong usa ka "kabatbatan," usa ka "komentaryo," o usa ka *"midrash."*—2Cr 9:29; 12:15; 13:22, *ftn* sa *Rbi8.*

4. Amahan ni Berekias ug apohan sa manalagna nga si Zacarias. (Esd 5:1; 6:14; Zac 1:1, 7) Kini nga Ido lagmit mao ra ang Num. 5.

5. Usa ka saserdoteng gitala nga lakip niadtong namalik sa Jerusalem kauban ni Zorobabel niadtong 537 W.K.P. Sa mga adlaw sa Hataas nga Saserdoteng si Joiakim ang balay sa amahan ni Ido gipangulohan ni Zacarias. (Neh 12:1, 4, 12, 16) Siya lagmit mao ra ang Num. 4.

6. [lagmit gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "dayeg"; o gikan sa laing lintunganayng pulong nga nagkahulogang "hibalo"]. Anak nga lalaki sa usa ka Zacarias; prinsipe sa katunga sa tribo ni Manases didto sa Gilead sa panahon ni Haring David.—1Cr 27:21, 22.

7. Pangulo sa mga Netinim nga mga ulipon sa templo nga nanimuyo sa Casipia, 220 kanila ang miuban kang Esdras paingon sa Jerusalem niadtong 468 W.K.P.—Esd 8:17, 20.

IDOLO, IDOLATRIYA. Ang usa ka idolo maoy usa ka larawan, usa ka hulagway sa bisan unsang butang, o usa ka simbolo nga maoy tumong sa mainitong pagkamahinalaron, makita man o hinanduraw. Sa katibuk-an, ang idolatriya mao ang paghimaya, paghigugma, pagsimba, o pagdayeg sa usa ka idolo. Kini sagad nga gibuhat ngadto sa usa ka tinuod o gihunahunang nagbaton ug mas dakong gahom, kini man nga gahom gituohan nga adunay kinabuhi (ingong usa ka tawo, hayop, o organisasyon) o kaha mga butang nga walay kinabuhi (ingong usa ka puwersa o walay kinabuhing butang sa kinaiyahan). Ang idolatriya kasagarang adunay usa ka dagway sa pagsimba, seremonyas, o rituwal.

Ang Hebreohanong mga termino nga gigamit sa pagtumong sa mga idolo sagad nagpasiugda sa sinugdanan ug pagkawalay-kapuslanan sa mga idolo, o kaha kini maoy mga termino sa pagtamay. Lakip niini mao ang mga pulong nga gihubad nga "linilok o kinulit nga larawan" (sa literal, butang nga linilok); "inumol nga estatwa, larawan, o idolo" (sa literal, butang nga inumol o hinulma); "makalilisang nga idolo"; "kawang nga idolo" (sa literal, kakawangan); ug "makaluod nga idolo." Ang "idolo" mao ang kasagarang hubad sa Gregong pulong nga *ei′do·lon.*

Dili Tanang Larawan mga Idolo. Ang balaod sa Diyos bahin sa dili pagbuhat ug mga larawan (Ex 20:4, 5) wala magdili sa pagbuhat sa tanang hulagway ug mga estatwa. Kini gipakita sa ulahing sugo ni Jehova sa paghimog duha ka bulawang kerubin diha sa tabon sa Arka ug sa pagbordag mga larawan sa mga kerubin diha sa napulo ka pangsulod nga tabil sa tolda alang sa tabernakulo ug sa kortina nga nag-ulang sa Balaan gikan sa Labing Balaan. (Ex 25:18; 26:1, 31, 33) Sa susama, ang interyor sa templo ni Solomon, nga ang arkitektural nga mga plano niini gihatag kang David pinaagi sa pag-inspirar sa Diyos kaniya (1Cr 28:11, 12), nindot nga gidayandayanag linilok ug kinulit nga mga kerubin, mga hulagway sa kahoyng palma, ug mga bulak. Ang duha ka kerubin nga kahoyng oleifero nga hinaklapan ug bulawan nagbarog diha sa Labing Balaan sa maong templo. (1Ha 6:23, 28, 29) Ang inumol nga dagatdagat nga gitungtong sa 12 ka torong baka nga tumbaga, ug ang mga bungbong sa kilid sa mga kareton nga tumbaga nga gigamit sa templo gidayandayanan ug mga larawan sa mga leyon, mga torong baka, ug mga kerubin. (1Ha 7:25, 28, 29) Napulog-duha ka leyon ang gilaray sa isigkakilid sa mga ang-ang paingon sa trono ni Solomon.—2Cr 9:17-19.

Apan, kini nga mga larawan dili mga idolo alang sa pagsimba. Ang nag-alagad nga mga saserdote lamang ang makakita sa mga larawan sa sulod sa tabernakulo ug, sa ulahi, sa sulod sa templo. Walay lain gawas lamang sa hataas nga saserdote ang makasulod sa Labing Balaan, ug sa panahon lamang sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala. (Heb 9:7) Busa walay kapeligrohan nga ang mga Israelinhon malit-agan sa pag-idolo sa mga kerubin nga bulawan diha sa sangtuwaryo. Kini nga mga larawan sa panguna nagsimbolo sa mga kerubin sa langit. (Itandi ang Heb 9:23, 24.) Ang pamatuod nga kini nga mga kerubin dili pagasimbahon gipakita sa kamatuoran nga ang mga manulonda mismo dili pagasimbahon.—Col 2:18; Pin 19:10; 22:8, 9.

Siyempre, dihay mga panahon nga ang mga larawan nahimong mga idolo, bisan tuod sa sinugdan wala himoa ingong mga butang nga pagasimbahon. Ang halas nga tumbaga nga giumol ni Moises didto sa kamingawan sa ngadtongadto gisimba, ug busa gigupok kini sa matinumanong si Haring Ezequias. (Num 21:9; 2Ha 18:1, 4) Ang epod nga gihimo ni Maghuhukom Gideon nahimong "lit-ag" alang kaniya ug sa iyang panimalay.—Huk 8:27.

Mga Larawan Ingong Tabang sa Pagsimba. Wala isugo sa Kasulatan ang paggamit ug mga larawan ingong paagi sa pagduol sa Diyos diha sa pag-ampo. Ang maong buhat sukwahi sa prinsipyo nga kadtong nagtinguha sa pag-alagad kang Jehova kinahanglang magasimba kaniya uban sa espiritu ug sa kamatuoran. (Ju 4:24; 2Co 4:18; 5:6, 7) Wala niya tugoti nga isagol ang idolatrosong mga buhat sa matuod nga pagsimba, ingon sa gipakita sa iyang paghukom sa pagsimba sa nating baka, bisan tuod gilangkit sa mga Israelinhon ang iyang ngalan diha niana. (Ex 32:3-10) Wala ihatag ni Jehova ang iyang himaya ngadto sa kinulit nga mga larawan.—Isa 42:8.

Wala gayoy rekord sa Kasulatan nga nagpakitang ang matinumanong mga alagad ni Jehova migamit ug makitang mga tabang sa pag-ampo ngadto sa Diyos o nakig-ambit sa usa ka dagway sa relatibong pagsimba. Siyempre, mahimong hisgotan sa pipila ang Hebreohanon 11:21, nga sumala sa Katolikong *Douay Version,* mabasa: "Tungod sa pagtuo si Jacob nga himalatyon na, nagpanalangin sa matag usa sa mga anak ni Jose, ug nagsimba sa tumoy sa iyang sungkod." Dayon diha sa nota o *footnote* niini nga teksto gituohan nga si Jacob naghatag ug relatibong pagpasidungog ug pagsimba sa tumoy sa sungkod ni Jose, ug kini ang gikomento: "Ang pipila ka maghuhubad, nga wala makauyon niining relatibong pagpasidungog, nagdaot sa teksto, pinaagi sa paghubad niini: *siya misimba, nga nag-akbo sa tumoy sa iyang sungkod."* Apan, inay nga pagdaot sa teksto, ingon sa gipakita niini nga nota o *footnote,* kining ulahing hubad ug ang uban pang susama nga mga hubad niini

nahiuyon sa diwa sa Hebreohanong teksto sa Genesis 47:31 ug gisagop gani sa daghang Katolikong mga hubad, lakip ang *The Jerusalem Bible.*

Mga Dagway sa Idolatriya. Ang mga buhat sa idolatriya nga gihisgotan sa Bibliya naglakip sa mangil-ad kaayong mga buhat sama sa seremonyal nga pagpamampam, paghalad ug bata, paghuboghubog, ug pagsamadsamad sa kaugalingon hangtod nga moagos ang dugo. (1Ha 14:24; 18:28; Jer 19:3-5; Os 4:13, 14; Am 2:8) Ang mga idolo gipasidunggan pinaagi sa pagkaon ug pag-inom diha sa mga kapistahan o sa mga seremonyas nga gihimo agig pagpasidungog niini (Ex 32:6; 1Co 8:10), pinaagi sa pagyukbo ug paghalad ngadto niini, pinaagi sa pag-awit ug pagsayaw sa atubangan niini, ug bisan pinaagi sa paghalok niini. (Ex 32:8, 18, 19; 1Ha 19:18; Os 13:2) Nabuhat usab ang idolatriya pinaagi sa pag-andam ug lamesa nga may pagkaon ug ilimnon alang sa bakak nga mga diyos (Isa 65:11), pinaagi sa paghalad ug mga ilimnon, halad nga mga tinapay, ug gipaaso nga halad (Jer 7:18; 44:17), ug pinaagi sa paghilak diha sa relihiyosong seremonyas (Eze 8:14). Ang pipila ka buhat, sama sa paghimog patik sa panit, pagsamadsamad sa unod, pagpakiskis sa agtang, pagpatubtob sa buhok o patilya sa ulo, ug pagdaot sa tumoy sa bungot, gidili sa Balaod, lagmit sa usa ka bahin tungod kay kini nalangkit sa komon nga idolatrosong mga buhat sa silingang mga katawhan.—Lev 19:26-28; Deu 14:1.

Dayon anaa ang mas malinglahong mga dagway sa idolatriya. Ang hakog nga pangibog maoy idolatriya (Col 3:5), sanglit ang tumong sa mga pangibog sa usa magpaliso sa iyang paghigugma gikan sa Maglalalang ug busa tungod niana mahimong usa ka idolo. Imbes nga mag-alagad nga matinumanon kang Jehova nga Diyos, ang usa ka tawo mahimong ulipon sa iyang tiyan, nga mao, sa unodnong pangibog o gana, ug maghimo niini nga iyang diyos. (Rom 16:18; Flp 3:18, 19) Sanglit ang paghigugma sa Maglalalang ikapakita pinaagi sa pagkamasinugtanon (1Ju 5:3), ang pagkamasuklanon ug pagkamapangahason ikatandi sa mga buhat sa idolatriya.—1Sa 15:22, 23.

Idolatriya sa Wala Pa ang Lunop. Ang idolatriya wala magsugod sa makitang dominyo kondili sa dili-makitang dominyo. Ang usa ka mahimayaong espiritung linalang nakaugmad ug mahakogong tinguha nga mahisama sa Labing Hataas. Kusganon kaayo ang iyang tinguha mao nga kini nagpahimulag kaniya gikan sa iyang Diyos, si Jehova, ug tungod sa iyang idolatriya siya mirebelde.—Job 1:6-11; 1Ti 3:6; itandi ang Isa 14:12-14; Eze 28:13-15, 17.

Sa susama, si Eva mao ang unang tawo nga tigsimbag idolo tungod sa iyang pagkaibog sa gidiling bunga, diin kining sayop nga pangibog mitultol kaniya sa pagsupak sa sugo sa Diyos. Pinaagi sa pagtugot sa mahakogong pangibog nga moindig sa iyang paghigugma kang Jehova ug dayon pinaagi sa pagsupak kaniya, si Adan usab nahimong sadan sa idolatriya.—Gen 3:6, 17.

Sukad sa pag-alsa didto sa Eden, minoriya lamang sa katawhan ang wala malangkit sa idolatriya. Sa panahon sa pagkinabuhi ni Enos nga apo ni Adan, ang mga tawo dayag nga nagbatasan sa usa ka dagway sa idolatriya. "Nianang panahona gisugdan ang pagtawag sa ngalan ni Jehova." (Gen 4:26) Apan dayag nga dili kini pagtawag sa ngalan ni Jehova pinaagi sa pagtuo, sama sa gibuhat sa matarong nga si Abel daghang katuigan una pa niini ug nga tungod niana siya namatay ingong martir sa mga kamot sa iyang igsoong si Cain. (Gen 4:4, 5, 8) Dayag nga ang dagway sa pagsimba nga nagsugod sa mga adlaw ni Enos maoy usa ka bakak nga pagsimba nga niana gigamit ang ngalan ni Jehova sa sayop nga paagi o gipadapat sa dili-hustong paagi. Mahimong gipadapat sa mga tawo ang ngalan ni Jehova ngadto sa ilang kaugalingon o sa laing mga tawo (nga pinaagi kanila sila nagpakaaron-ingnon nga miduol sa Diyos diha sa pagsimba), o kaha ilang gipadapat ang ngalan sa Diyos ngadto sa idolong mga butang (ingong makitang butang, aktuwal nga tabang sa ilang pagsulay sa pagsimba sa dili-makitang Diyos).

Ang Bibliya wala magbutyag kon unsa ka kaylap nga gibuhat ang idolatriya sukad sa mga adlaw ni Enos hangtod sa Lunop. Ang kahimtang anam-anam gayod nga nagakadaot, tungod kay sa adlaw ni Noe "nakita ni Jehova nga ang pagkadaotan sa tawo dagaya diha sa yuta ug ang matag kiling sa mga hunahuna sa iyang kasingkasing daotan lamang sa tanang panahon." Gawas pa sa napanunod nga makasasalang kiling sa tawo, ang nagmateryalisar nga mga manulonda nga nakigrelasyon sa mga anak nga babaye sa mga tawo, ug ang mestisong mga anak nga misangpot niini nga mga relasyon, ang mga Nepilim, nagpasamot sa kusganong impluwensiya sa pagkadaotan nganha sa kalibotan sa maong panahon.—Gen 6:4, 5.

Idolatriya sa mga Panahon sa mga Patriarka. Bisan tuod ang Lunop sa adlaw ni Noe naglaglag sa tanang tawhanong mga tigsimbag idolo, ang idolatriya nagsugod pag-usab nga gipangunahan ni Nimrod, "usa ka gamhanang mangangayam nga supak kang Jehova." (Gen 10:9) Walay duhaduha nga ubos sa pagtultol ni Nimrod, nagsugod ang pagtukod sa Babel ug sa torre niini (lagmit usa ka *ziggurat* nga gigamit sa idolatrosong pagsimba). Napakyas ang mga plano sa maong mga magtutukod sa dihang gilahugay ni Jehova ang ilang pinulongan. Kay dili na magkasinabot sa usag

usa, sila inanay nga mibiya sa pagtukod sa siyudad ug nagkatibulaag. Bisan pa niana, ang idolatriya nga nagsugod didto sa Babel wala matapos didto. Sa dapit nga giadtoan sa maong mga magtutukod ilang gidala ang ilang bakak nga relihiyosong mga ideya.—Gen 11:1-9; tan-awa ang DIYOS UG MGA DIYOSA, MGA.

Ang sunod nga siyudad nga gihisgotan diha sa Kasulatan, ang Ur sa mga Caldeanhon, sama sa Babel, dili debotado sa pagsimba sa matuod nga Diyos, si Jehova. Ang mga pagpangubkob sa mga arkeologo didto nagbutyag nga ang bathala nga patron sa maong siyudad mao ang diyos-bulan nga si Sin. Didto sa Ur nagpuyo ang amahan ni Abram (Abraham) nga si Tera. (Gen 11:27, 28) Kay nagpuyo taliwala sa usa ka dapit nga puno sa idolatriya, si Tera lagmit nga nakigbahin niini, ingon sa gipakita kasiglohan sa ulahi pinaagi sa mga pulong ni Josue ngadto sa mga Israelinhon: "Didto sa pikas nga bahin sa Suba [Euprates] nga ang inyong mga katigulangan namuyo sa dugay nang panahon kanhi, si Tera nga amahan ni Abraham ug ang amahan ni Nahor, ug sila nag-alagad sa ubang mga diyos." (Jos 24:2) Apan si Abraham nagpakitag pagtuo sa matuod nga Diyos, si Jehova.

Sa bisan asa nga dapit nga si Abraham ug ang iyang mga kaliwat sa ulahi miadto, ilang nasaksihan ang idolatriya, nga impluwensiyado sa orihinal nga apostasya didto sa Babel. Busa kanunay nga dihay kapeligrohan nga matakdan sa maong idolatriya. Gani ang mga paryente ni Abraham adunay mga idolo. Si Laban nga ugangan nga lalaki sa apo ni Abraham nga si Jacob, nagbaton ug terapim, o mga diyos sa pamilya. (Gen 31:19, 31, 32) Nakita ni Jacob nga kinahanglang tudloan ang iyang panimalay sa pagsalikway sa tanan nilang langyawng mga diyos, ug iyang gitagoan ang mga idolo nga gitugyan kaniya. (Gen 35:2-4) Lagmit iyang giwagtang kini niining paagiha aron walay usa sa iyang panimalay ang mahimong mogamit pag-usab sa metal niini ingong usa ka butang nga adunay linaing bili tungod sa nangaging paggamit niini sa idolatrosong paagi. Wala hisgoti kon gitunaw o gidugmok ba ni Jacob kini nga mga larawan.

Idolatriya ug ang Gipakigsaaran sa Diyos nga Katawhan. Ingon sa gipakita ni Jehova kang Abraham, ang iyang mga kaliwat, ang mga Israelinhon, nahimong langyawng mga pumoluyo sa yuta nga dili ilaha, nga mao ang Ehipto, ug nag-antos didto. (Gen 15:13) Sa Ehipto naatubang nila ang hilabihang idolatriya, kay ang paghimog mga larawan kaylap kaayo sa maong nasod. Daghang bathala nga gisimba didto gilarawan pinaagig mga ulo sa hayop, lakip kanila mao ang iring-ug-ulo nga si Bast, ang baka-ug-ulo nga si Hathor, ang banog-ug-ulo nga si Horus, ang iro-ug-ulo nga si Anubis (HULAGWAY, Tomo 1, p. 946), ug ang langgam-ug-ulo nga si Thoth, sa paghisgot lamang ug pipila. Ang mga linalang sa dagat, sa hangin, ug sa yuta gisimba, ug inigkamatay sa "sagradong" mga hayop kini embalsamahon ingong *mummy.*

Ang Balaod nga gihatag ni Jehova ngadto sa iyang katawhan human sa pagpahigawas kanila gikan sa Ehipto tatawng nagdili sa idolatrosong mga buhat nga kaylap kaayo taliwala sa karaang mga katawhan. Ang ikaduha sa Napulo ka Sugo tinawng nagdili sa paghimog linilok nga larawan o usa ka hulagway sa bisan unsa nga anaa sa kalangitan, sa yuta, o anaa sa katubigan aron simbahon. (Ex 20:4, 5; Deu 5:8, 9) Sa iyang kataposang mga tambag ngadto sa mga Israelinhon, gipasiugda ni Moises nga imposible gayod ang paghimog larawan sa matuod nga Diyos ug nagpasidaan kanila nga magbantay sa lit-ag sa idolatriya. (Deu 4:15-19) Aron mapanalipdan pa ang mga Israelinhon gikan sa pagkahimong mga tigsimbag idolo, sila gisugo nga dili maghimog pakigsaad uban sa paganong mga molupyo sa yuta nga ilang pagaadtoan o makig-alyansa sa kaminyoon uban kanila, apan maglaglag kanila. Ang tanang butang nga nalangkit sa idolatriya—mga halaran, sagradong mga haligi, sagradong mga poste, ug kinulit nga mga larawan—kinahanglang laglagon.—Deu 7:2-5.

Ang manununod ni Moises nga si Josue nagtigom sa tanang tribo sa Israel didto sa Sekem ug nagtambag kanila sa pagwagtang sa bakak nga mga diyos ug sa pag-alagad nga matinumanon kang Jehova. Ang katawhan miuyon sa pagbuhat niana ug nagpadayon sa pag-alagad kang Jehova sulod sa tibuok kinabuhi ni Josue ug sa tibuok kinabuhi sa mga ansiyano kansang mga adlaw milugway pa human kang Josue. (Jos 24:14-16, 31) Apan human niadto mibanos ang grabeng apostasya. Ang katawhan misugod sa pagsimba sa Canaanhong mga bathala—kang Baal, Astoret, ug sa sagradong poste, o Asera. Busa, gitugyan ni Jehova ang mga Israelinhon ngadto sa mga kamot sa ilang mga kaaway. Bisan pa niana, sa dihang sila naghinulsol, siya maluluy-ong nagpatunghag mga maghuhukom sa pagluwas kanila.—Huk 2:11-19; 3:7; tan-awa ang ASTORET; BAAL Num. 4; SAGRADONG HALIGI; SAGRADONG POSTE.

Ubos sa pagmando sa mga hari. Sa panahon sa paghari sa unang hari sa Israel, si Saul, sa paghari sa iyang anak nga lalaki nga si Is-boset, ug sa paghari ni David, walay gihisgotang kaylap nga idolatriya nga gibuhat sa mga Israelinhon. Bisan pa niana, adunay mga timailhan nga nagpadayon ang idolatriya diha sa gingharian. Pananglitan, ang kaugalingong anak nga babaye ni Saul, si Mikal, nagbaton ug usa ka larawan nga terapim. (1Sa 19:13;

tan-awa ang TERAPIM.) Apan, sa ulahing bahin lamang sa pagmando sa anak nga lalaki ni David nga si Solomon nga gibuhat ang dayag nga idolatriya, nga ang monarko mismo ubos sa impluwensiya sa iyang daghang langyaw nga mga asawa, nagdasig sa idolatriya pinaagi sa pagtugot niana. Gitukod ang hatag-as nga mga dapit alang kang Astoret, Kemos, ug Milcom o Molek. Ang katawhan sa katibuk-an nadaog sa bakak nga pagsimba ug misugod sa pagyukbo ngadto niining idolo nga mga diyos. —1Ha 11:3-8, 33; 2Ha 23:13; tan-awa ang KEMOS; MOLEK.

Tungod niini nga idolatriya, gisip-ak ni Jehova ang napulo ka tribo gikan sa anak nga lalaki ni Solomon nga si Rehoboam ug gihatag kini ngadto kang Jeroboam. (1Ha 11:31-35; 12:19-24) Bisan tuod gipasaligan nga ang iyang gingharian magpabiling malig-on kon siya magpadayon sa pag-alagad nga matinumanon kang Jehova, sa dihang nahimong hari, gisugdan ni Jeroboam ang pagsimba sa nating baka tungod sa kahadlok nga ang katawhan moalsa batok sa iyang pagmando kon sila magpadayon sa pag-adto sa Jerusalem alang sa pagsimba. (1Ha 11:38; 12:26-33) Ang idolatrosong pagsimba sa nating baka nagpadayon sa tanang adlaw sa paglungtad sa napulo-ka-tribong gingharian, uban sa Baalismo sa Tiro nga gisugdan pagbuhat sa panahon sa paghari ni Ahab. (1Ha 16:30-33) Apan, dili tanan ang nag-apostata. Samtang naghari si Ahab, aduna pay nahibilin nga 7,000 nga wala moluhod ni mihalok kang Baal, ug kini nahitabo sa panahon nga ang mga manalagna ni Jehova gipamatay pinaagi sa espada, sa walay duhaduha tungod sa paghulhog sa asawa ni Ahab nga si Jezebel.—1Ha 19:1, 2, 14, 18; Rom 11:4; tan-awa ang NATING BAKA (Pagsimba sa Nating Baka).

Gawas sa pagpapas ni Jehu sa pagsimba kang Baal (2Ha 10:20-28), walay rekord nga ang bisan unsang relihiyosong reporma gihimo sa usa ka monarko sa napulo-ka-tribong gingharian. Ang katawhan ug ang mga magmamando sa amihanang gingharian wala mamati sa mga manalagna nga sublisubling gipadala ni Jehova, mao nga sa katapusan gitugyan sila sa Labing Gamhanan ngadto sa mga kamot sa mga Asiryanhon tungod sa ilang mangil-ad nga rekord sa idolatriya.—2Ha 17:7-23.

Sa gingharian sa Juda, ang kahimtang halos susama, gawas sa mga reporma nga gihimo sa pipila ka hari. Bisan tuod nabahin ang gingharian ingong direktang sangpotanan tungod sa idolatriya, si Rehoboam nga anak nga lalaki ni Solomon wala manumbaling sa disiplina ni Jehova ug wala magsalikway sa idolatriya. Sa dihang nalig-on na ang iyang posisyon, siya ug ang tibuok Juda nag-apostata. (2Cr 12:1) Gitukod sa mga tawo ang hatag-as nga mga dapit, gipatindog diha niini ang sagradong mga haligi ug ang sagradong mga poste, ug nakigbahin sa seremonyal nga pagpamampam. (1Ha 14:23, 24) Bisan tuod si Abiam (Abias) nagpahayag ug pagtuo kang Jehova sa dihang siya nakiggubat kang Jeroboam ug gipanalanginan ug kadaogan, sa dakong sukod iyang gisundog ang makasasalang dalan sa iyang amahan ug gisundan sa trono nga si Rehoboam.—1Ha 15:1, 3; 2Cr 13:3-18.

Ang misunod nga duha ka hari sa Juda, si Asa ug Jehosapat, nag-alagad nga matinumanon kang Jehova ug naningkamot nga wagtangon ang idolatriya diha sa gingharian. Apan ang Juda naimpluwensiyahan pag-ayo sa pagsimba diha sa hatag-as nga mga dapit nga, bisan pa sa mga paningkamot niining duha ka hari sa paglaglag niini, ang hatag-as nga mga dapit daw nagpadayon sa tago o kaha kini mitungha pag-usab.—1Ha 15:11-14; 22:42, 43; 2Cr 14:2-5; 17:5, 6; 20:31-33.

Ang paghari sa sunod nga hari sa Juda, si Jehoram, nagsugod pinaagi sa pag-ulag dugo ug nagsugod ang usa ka bag-ong yugto sa idolatriya sa Juda. Tungod kini kay nahimo niyang asawa si Atalia nga anak nga babaye sa idolatrosong si Ahab. (2Cr 21:1-4, 6, 11) Ang raynang inahan nga si Atalia nahimong magtatambag usab sa anak nga lalaki ni Jehoram nga si Ahazias. Busa, sa panahon sa pagmando ni Ahazias ug sa mangingilog nga si Atalia, ang idolatriya nagpadayon nga may pag-uyon sa magmamando.—2Cr 22:1-3, 12.

Sa unang bahin sa paghari ni Jehoas, human sa pagpatay kang Atalia, ang matuod nga pagsimba napasig-uli. Apan sa pagkamatay sa Hataas nga Saserdoteng si Jehoiada, mibalik ang pagsimba sa idolo ubos sa pagdasig sa mga prinsipe sa Juda. (2Ha 12:2, 3; 2Cr 24:17, 18) Busa gitugyan ni Jehova ang Judeanhong kasundalohan ngadto sa mga kamot sa misulong nga mga Siryanhon, ug si Jehoas gipatay sa iyang kaugalingong mga alagad. —2Cr 24:23-25.

Walay duhaduha nga ang pagpahamtang ug paghukom sa Diyos nganha sa Juda ug ang mapintas nga kamatayon sa amahan ni Amazias nga si Jehoas nakapahinuklog pag-ayo kang Amazias, busa sa sinugdan iyang gibuhat kon unsa ang matarong sa mga mata ni Jehova. (2Cr 25:1-4) Apan human mapildi ang mga Edomhanon ug nagkuha sa ilang mga larawan, siya misugod sa pag-alagad sa mga diyos sa iyang napukan nga mga kaaway. (2Cr 25:14) Ang panimalos miabot sa dihang ang Juda napildi sa napulo-ka-tribong gingharian ug sa ulahi sa dihang si Amazias gipatay sa mga nagkunsabo. (2Cr 25:20-24, 27) Bisan tuod nga si Azarias (Uzzias) ug ang iyang anak nga lalaki nga si Jotam sa katibuk-an gitaho nga mibuhat ug matarong sa mga mata ni Jehova, ang ilang mga sakop

nagpadayon sa idolatriya didto sa hatag-as nga mga dapit.—2Ha 15:1-4, 32-35; 2Cr 26:3, 4, 16-18; 27:1, 2.

Sa panahon sa paghari sa anak nga lalaki ni Jotam nga si Ahaz, ang relihiyosong kahimtang sa Juda misamot kagrabe. Gisugdan ni Ahaz ang pagbuhat sa grabeng idolatriya nga wala pa gayod sukad buhata sa Juda; siya ang unang gitaho nga hari sa Juda nga naghalad sa iyang anak diha sa kalayo ingong usa ka bakak nga relihiyosong buhat. (2Ha 16:1-4; 2Cr 28:1-4) Gikastigo ni Jehova ang Juda pinaagi sa mga kapildihan diha sa mga kamot sa ilang mga kaaway. Si Ahaz, imbes nga maghinulsol, mihinapos nga ang mga diyos sa mga hari sa Sirya maoy naghatag sa mga Siryanhon ug kadaogan ug busa mihukom sa paghalad ngadto niini nga mga bathala aron sila usab motabang kaniya. (2Cr 28:5, 23) Dugang pa, gisirhan ang mga pultahan sa templo ni Jehova, ug giputolputol ang mga kagamitan niini.—2Cr 28:24.

Bisan tuod si Ahaz wala makabaton ug kaayohan gikan sa disiplina ni Jehova, ang iyang anak nga lalaki nga si Ezequias nakabaton niini. (2Cr 29:1, 5-11) Sa unang tuig pa lamang sa iyang pagkahari, gipasig-uli ni Ezequias ang matuod nga pagsimba kang Jehova. (2Cr 29:3) Sa panahon sa iyang paghari gipanglaglag ang mga butang nga nalangkit sa bakak nga pagsimba dili lamang diha sa Juda ug Benjamin kondili didto usab sa Epraim ug Manases.—2Cr 31:1.

Apan ang kaugalingong anak nga lalaki ni Ezequias nga si Manases bug-os nga nagpasig-uli sa idolatriya. (2Ha 21:1-7; 2Cr 33:1-7) Labot sa mga hinungdan niini, walay girekord ang Bibliya. Si Manases nga nagsugod sa paghari sa edad nga 12 anyos, lagmit nga sa sinugdan sayop nga natultolan sa mga magtatambag ug mga prinsipe nga dili bug-os debotado sa pag-alagad kang Jehova. Apan dili sama kang Ahaz, si Manases ingong usa ka binihag sa Babilonya, naghinulsol human makaagom niining grabeng disiplina gikan kang Jehova ug mihimog mga reporma human makabalik sa Jerusalem. (2Cr 33:10-16) Apan ang iyang anak nga si Amon mibalik sa paghalad ngadto sa kinulit nga mga larawan.—2Cr 33:21-24.

Sunod niana miabot ang pagmando ni Josias ug ang bug-os nga pagpapas sa idolatriya sa Juda. Ang mga dapit sa idolatrosong pagsimba gipasipalahan didto ug bisan sa mga siyudad sa Samaria. Giwagtang ang mga saserdote sa langyawng diyos ug ang mga naghimog gipaaso nga halad kang Baal, ingon man ngadto sa adlaw, sa bulan, sa mga konstelasyong *zodiac,* ug sa tanang panon sa kalangitan. (2Ha 23:4-27; 2Cr 34:1-5) Sa gihapon kining kaylap nga kampanya batok sa idolatriya wala makahatag ug dumalayong reporma. Ang katapusang upat ka hari sa Juda, si Jehoahaz, Jehoiakim, Jehoiakin, ug si Zedekias, nagpadayon sa idolatriya.—2Ha 23:31, 32, 36, 37; 24:8, 9, 18, 19; tan-awa ang ASTROLOGO; HATAG-AS NGA MGA DAPIT; ZODIAC.

Ang mga paghisgot sa idolatriya diha sa mga sinulat sa mga manalagna dugang nagpakita kon unsay nahitabo sa panahon sa katapusang mga tuig sa gingharian sa Juda. Ang mga dapit sa idolatriya, seremonyal nga pagpamampam, ug ang paghalad ug bata padayong naglungtad. (Jer 3:6; 17:1-3; 19:2-5; 32:29, 35; Eze 6:3, 4) Bisan ang mga Levihanon sad-an sa pagbuhat ug idolatriya. (Eze 44:10, 12, 13) Si Ezequiel, nga gidala diha sa usa ka panan-awon ngadto sa templo sa Jerusalem, nakakita didto ug usa ka dulumtanang idolo, ang "simbolo sa pangabugho," ug ang pagsimba sa mga larawan sa nagakamang nga mga butang ug sa makaluod nga mga mananap, ug ingon man ang pagsimba sa bakak nga diyos nga si Tamuz ug sa adlaw.—Eze 8:3, 7-16.

Gawas pa sa kamatuoran nga ang mga Israelinhon nagsimba sa mga idolo hangtod sa paghalad sa ilang kaugalingong mga anak, sila nagpadayon sa usa ka dagway sa pagsimba kang Jehova ug nangatarongan nga walay katalagman nga modangat kanila. (Jer 7:4, 8-12; Eze 23:36-39) Tungod sa pagbuhat sa idolatriya ang katawhan sa katibuk-an nahimo gayong walay salabotan kay sa dihang miabot ang katalagman ug gilaglag ang Jerusalem sa mga Babilonyanhon niadtong 607 W.K.P., ingong katumanan sa pulong ni Jehova, ilang gipasangil ang ilang kapildihan sa ilang kapakyasan sa paghimog gipaaso nga halad ug sa mga halad-nga-ilimnon ngadto sa "rayna sa kalangitan."—Jer 44:15-18; tan-awa ang RAYNA SA KALANGITAN.

Kon Nganong ang Israel Miliso sa Idolatriya. Dihay ubay-ubayng mga hinungdan kon nganong daghan kaayong Israelinhon ang sublisubling misalikway sa matuod nga pagsimba. Ingong usa sa mga buhat sa unod, ang idolatriya makapahimuot sa mga pangibog sa unod. (Gal 5:19-21) Sa dihang nanimuyo na sa Yutang Saad, ang mga Israelinhon lagmit nakamatikod sa ilang paganong mga silingan, nga wala nila mapapahawa sa bug-os, nga nagmalamposon sa ilang mga pagpananom tungod sa dugaydugay nga kasinatian sa pag-ugba sa yuta. Lagmit daghan ang nangutana ug namati sa tambag sa ilang Canaanhong mga silingan kon unsay gikinahanglan sa pagpahimuot kang Baal, o "tag-iya," sa matag luna sa yuta.—Sal 106:34-39.

Ang mga pakig-alyansa sa kaminyoon uban sa mga tigsimbag idolo maoy laing hinungdan nga

sila nahaylo sa pag-apostata. (Huk 3:5, 6) Ang walay-pugong nga seksuwal nga pagpatuyang nga nalangkit sa idolatriya nahimong dako kaayong tentasyon. Pananglitan, didto sa Sitim sa Kapatagan sa Moab, libolibo sa mga Israelinhon ang nagpadaog sa imoralidad ug nakigbahin sa bakak nga pagsimba. (Num 22:1; 25:1-3) Alang sa pipila, mahimong makadani ang pag-apil sa walay-pugong nga pag-inom diha sa mga sangtuwaryo sa bakak nga mga diyos.—Am 2:8.

Dayon anaa ang pangdani sa gituohang pagkasayod kon unsay anaa sa umaabot, kini nagsumikad sa tinguhang makaseguro nga ang tanang butang magmalamposon. Ang mga pananglitan niini mao ang pagkonsulta ni Saul sa usa ka espiritista ug ang pagpadala ni Ahazias ug mga tawo aron magpakisayod kang Baal-zebub nga diyos sa Ekron.—1Sa 28:6-11; 2Ha 1:2, 3.

Ang Kabuangan sa Pagsimba sa Idolo. Sa makadaghan ang Kasulatan nagpasiugda sa kabuangan sa pagsalig sa mga diyos nga gama sa kahoy, bato, o sa metal. Si Isaias naghubit sa paghimog mga idolo ug nagpakita sa kahungog sa usa ka tawo nga migamit sa bahin sa kahoy ingong sugnod sa pagluto sa iyang pagkaon ug sa pagpainit sa iyang kaugalingon ug dayon naghimo sa nahibilin nga usa ka diyos aron iyang kadangpan alang sa tabang. (Isa 44:9-20) Si Isaias misulat nga sa adlaw sa kasuko ni Jehova ang bakak nga mga magsisimba magsalibay sa ilang walay-pulos nga mga idolo ngadto sa samag-ilaga nga mga mananap ug ngadto sa mga kabog. (Isa 2:19-21) "Alaot siya nga nagaingon sa kahoy: 'Pagmata na!' ug sa amang nga bato: 'Bangon na!' " (Hab 2:19) Kadtong naghimo sa amang nga mga idolo mahisama kanila, nga mao, walay kinabuhi.—Sal 115:4-8; 135:15-18; tan-awa ang Pin 9:20.

Ang Panglantaw Labot sa Idolatriya. Kanunayng giisip sa matinumanong mga alagad ni Jehova ang mga idolo ingong makaluod. Sa Kasulatan, ang bakak nga mga diyos ug mga idolo sublisubling gihisgotan pinaagi sa talamayong mga pulong, ingong walay-bili (1Cr 16:26; Sal 96:5; 97:7), makalilisang (1Ha 15:13; 2Cr 15:16), makauulaw (Jer 11:13; Os 9:10), dulumtanan (Eze 16:36, 37), ug makaluod (Eze 37:23). Gihisgotan kanunay ang "makaluod nga mga idolo," diin kini nga ekspresyon gihubad gikan sa Hebreohanong pulong nga *gil·lu·lim',* nga susama sa pulong nga nagkahulogang "kinalibang." (1Ha 14:10; Sof 1:17) Kining termino sa pagtamay nga unang makita sa Levitico 26:30, makaplagan sa halos 40 ka higayon diha sa basahon lamang sa Ezequiel, nga nagsugod sa kapitulo 6, bersikulo 4.

Giila sa matinumanong si Job nga bisan kon ang iyang kasingkasing mahaylo sa tago sa dihang makita ang langitnong mga butang sama sa bulan ug ang iyang 'kamot ihalok sa iyang baba' (lagmit nagpasabot sa paghalok ginamit ang kamot diha sa usa ka idolatrosong buhat), kini mahimong usa ka paglimod sa Diyos, busa usa ka idolatriya. (Job 31:26-28; itandi ang Deu 4:15, 19.) Labot sa usa nga nagabuhat sa pagkamatarong, si Jehova miingon pinaagi sa manalagnang si Ezequiel, "Ang iyang mga mata wala niya iyahat sa makaluod nga mga idolo sa balay sa Israel," nga mao, sa pagpangamuyo kanila o sa pagdahom ug tabang gikan kanila.—Eze 18:5, 6.

Ang laing maayong panig-ingnan sa pagsalikway sa idolatriya mao ang tulo ka Hebreohanon nga si Sadrak, Mesak, ug Abednego, kinsa, bisan tuod gihulga nga patyon pinaagi sa nagdilaab nga hudno, midumili sa pagyukbo atubangan sa larawan nga bulawan nga gipatindog ni Haring Nabucodonosor didto sa Kapatagan sa Dura. —Dan 3.

Ang unang mga Kristohanon nagpatalinghog sa inspiradong tambag: "Kalagiw gikan sa idolatriya" (1Co 10:14), ug ang mga tighimog larawan naglantaw sa Kristiyanidad ingong usa ka hulga sa ilang dakog kita nga negosyo. (Buh 19:23-27) Ingon sa gipamatud-an sa sekular nga mga historyador, ang paglikay sa idolatriya sagad naghimo sa kahimtang sa mga Kristohanon nga nagpuyo sa Romanhong Imperyo nga susama sa kahimtang sa tulo ka Hebreohanon. Ang pag-ila sa pagkadiyos sa emperador ingong pangulo sa estado pinaagi sa pagtanyag ug usa ka pudyot sa insenso mahimong magpalingkawas sa mga Kristohanon gikan sa kamatayon, apan pipila lamang ang mikompromiso. Nasabtan gayod sa unang mga Kristohanon nga sa dihang isalikway nila ang idolo aron sa pag-alagad sa matuod nga Diyos (1Te 1:9), ang pagbalik ngadto sa idolatriya nagkahulogan sa ilang pagkahimulag gikan sa Bagong Jerusalem ug sa pagkawala sa ilang ganti sa kinabuhi.—Pin 21:8; 22:14, 15.

Bisan karong adlawa, ang mga alagad ni Jehova kinahanglang magbantay sa ilang kaugalingon gikan sa mga idolo. (1Ju 5:21) Gitagna nga ang dakong pagpit-os ipahamtang batok sa tanang molupyo sa yuta aron sa pagsimba sa simbolikong "mapintas nga mananap" ug sa "larawan" niini. Walay usa nga magpadayon sa maong idolatrosong pagsimba ang makadawat sa gasa sa Diyos nga walay kataposang kinabuhi. "Dinhi niini gikinahanglan ang paglahutay sa mga balaan." —Pin 13:15-17; 14:9-12; tan-awa ang DULUMTANANG BUTANG.

IDOLO, KARNE NGA GIHALAD NGADTO SA MGA. Sa paganong kalibotan sa unang siglo K.P., maoy komon nga batasan ang paghalad ug mga karne ngadto sa mga idolo sa seremonyal nga paagi. Sa maong mga okasyon ang mga bahin sa hayop nga ihalad ibutang sa ibabaw sa halaran sa idolo, ang usa ka bahin mahiadto sa mga saserdote, ug ang usa ka bahin mahiadto sa mga magsisimba, kinsa magagamit niini alang sa usa ka pagpangaon o kombira, sa templo o kaha diha sa usa ka pribadong balay. Apan, ang ubang bahin sa karne nga gihalad ngadto sa mga idolo sagad ibaligya sa *ma′kel·lon,* o baligyaanan ug karne.

Daghang tawo sa wala pa mahimong mga Kristohanon ang naanad na sa pagkaon ug mga karne nga gihalad ngadto sa mga idolo ug nagbaton ug pagtahod sa idolo. (1Co 8:7) Sa pagbuhat niana, kining kanhing mga pagano nahimong mga magaambit sa demonyo nga diyos nga gihawasan sa idolo. (1Co 10:20) Busa, haom gayod nga pinaagig opisyal nga sulat gikan sa Jerusalem, ang nagamandong lawas sa unang Kristohanong kongregasyon, ubos sa paggiya sa balaang espiritu, nagdili sa maong tradisyonal ug relihiyosong pagkaon ug mga karne nga gihalad ngadto sa mga idolo, sa ingon nagpanalipod sa mga Kristohanon gikan sa idolatriya maylabot niini.—Buh 15:19-23, 28, 29.

Ang mga Kristohanon, sama niadtong nagpuyo sa paganong Corinto, nakaatubang ug ubay-ubayng mga pangutana labot niining butanga. Makasulod ba sila sa templo sa idolo segun sa ilang gusto ug makakaon ug karne kon buhaton nila kana nga walay intensiyon nga pasidunggan ang idolo? Ug, dili ba sayop nga mopalit ug karne gikan sa *ma′kel·lon* nga gikahalad na sa seremonyal nga paagi ngadto sa mga idolo? Sa kataposan, unsaon pagdumala sa usa ka Kristohanon kining butanga sa dihang dapiton sa pagpangaon sa balay sa usa ka tawo?

Ubos sa inspirasyon gitagan-an ni Pablo ang mga Kristohanon sa Corinto ug tukma sa panahon nga impormasyon sa pagtabang kanila sa paghimog hustong mga desisyon. Bisan tuod "ang idolo walay bili," dili maalamon alang sa usa ka Kristohanon nga moadto sa usa ka templo sa idolo aron sa pagkaon ug karne (bisan tuod ang iyang pagkaon maoy dili bahin sa usa ka relihiyosong seremonyas), tungod kay pinaagi niana siya makahatag ug sayop nga impresyon sa mga nakakita nga mahuyang sa espirituwal. Kining mga nakakita mahimong mohinapos nga ang Kristohanon nagsimba sa idolo, ug sila mahimong mapandol tungod niini. Kini mahimong mag-aghat sa maong mga mahuyang nga mokaon hinuon ug mga karne nga gihalad ngadto sa mga idolo diha sa relihiyosong seremonyas, nga supak gayod sa sugo sa nagamandong lawas. Anaa usab ang kapeligrohan nga ang Kristohanon nga mokaon magasupak sa iyang kaugalingong tanlag ug mouyon na hinuon sa pagsimba sa idolo.—1Co 8:1-13.

Sanglit ang paghalad ug mga karne sa seremonyal nga paagi ngadto sa mga idolo walay direktang epekto diha sa karne, ang Kristohanon, hinunoa, uban ang usa ka maayong tanlag makapalit ug karne gikan sa usa ka tiyanggihan nga midawat sa ubang karne niini gikan sa relihiyosong mga templo. Kini nga karne nawad-an sa "sagradong" kahulogan niini. Kini pareho ra sa ubang karne, ug busa ang Kristohanon dili na kinahanglang magsukitsukit pa kon diin kini gikan.—1Co 10:25, 26.

Dugang pa, ang Kristohanon, sa dihang dapiton alang sa usa ka pagpangaon, dili na kinahanglang magsukitsukit pa kon diin gikan ang karne apan mahimong mokaon niini uban ang usa ka maayong tanlag. Apan, kon ang usa ka tawo nga presente sa pagpangaon moingon nga ang karne "gikahalad," nan ang Kristohanon modumili sa pagkaon niini aron dili makapandol sa uban.—1Co 10:27-29.

Ang mga pulong sa hinimayang si Jesu-Kristo ngadto kang Juan bahin sa Kristohanong mga kongregasyon sa Pergamo ug Tiatira nagpakita nga may pipila nga napakyas sa pagpatalinghog sa apostolikanhong sugo pinaagi sa dili paghupot sa ilang kaugalingon nga hinlo gikan sa mga butang nga gikahalad ngadto sa mga idolo.—Pin 2: 12, 14, 18, 20.

IDUMEA [gikan sa Grego, nga nagkahulogang "[Yuta] sa mga Edomhanon"]. Sa mga panahon sa mga Macabeo ug mga Romano ang geograpikanhong mga utlanan sa Idumea wala maglakip sa sentro nga bahin sa karaang Edom, sa S sa Araba, apan naglakip sa mga bahin sa gitawag kanhi ug Simeonhon ug Judeanhon nga teritoryo. Sumala sa gipakita sa Apokripal nga basahon sa Unang Macabeo (4:29, 61; 5:65, *JB*), ang Idumea naglakip sa rehiyon palibot sa Hebron hangtod sa A sa Bet-zur, mga 26 km (16 mi) sa HHK sa Jerusalem. Gitaho nga ang mga Idumeano nakaagom ug dakong kapildihan sa mga kamot ni Judas Macabeo. (1 Macabeo 5:3) Sa ulahi, matod ni Josephus, gibuntog ni John Hyrcanus I ang tanang Idumeano, ug gitugotan sila nga magpabilin sa maong yuta basta sila magpatuli ug mosunod sa Hudiyohanong mga balaod. Inay nga mobiya sa maong nasod, ang mga Idumeano miuyon niini nga kondisyon. (*Jewish Antiquities,* XIII, 257, 258 [ix, 1]) Ang mga molupyo sa Idumea maoy lakip niadtong personal nga miadto kang Jesus sa ilang pagkadungog bahin sa "daghan kaayong butang nga iyang gibuhat." —Mar 3:8; tan-awa ang EDOM, EDOMHANON.

IEZER [pinamubo sa Abi-ezer], **IEZERNON.** Ang Iezer maoy pinamubo sa ngalang Abi-ezer, nga gikuha ang *prefix* nga "Ab" (nagkahulogang "Amahan"). Siya ug ang iyang mga kaliwat, ang mga Iezernon, naggikan sa "mga anak nga lalaki ni Gilead."—Num 26:30; tan-awa ang ABI-EZER Num. 1.

IG-AGAW. Ang anak sa iyaan o uyoan sa usa ka tawo. Makita lamang ang Gregong pulong nga *a·ne·psi·os′* (ig-agaw) diha sa Colosas 4:10, diin si Pablo nagtawag kang Marcos nga "ig-agaw ni Bernabe." Ang Gregong termino sa panguna nagkahulogang "ig-agaw igtagsa," apan sa mas lapad nga diwa, kini nagpasabot sa bisan unsang matang sa ig-agaw. Ang *a·ne·psi·os′* makita usab sa *Septuagint* diha sa Numeros 36:11 (plural), apan ang Hebreohanong ekspresyon diha sa Masoretikong teksto gihubad sa literal nga "mga anak nga lalaki sa mga igsoong lalaki sa ilang amahan."

Ang *King James Version* nagtawag kang Elisabet ingong ig-agaw (*syg·ge·nis′*) ni Maria diha sa Lucas 1:36. Kini nga Gregong pulong gituohan nga usa ka talagsaong porma sa pulong nga *syg·ge·nes′,* nga gihubad nga "paryente" sa modernong mga bersiyon. (Luc 2:44; 21:16; Buh 10:24; *CC, ED, NW*) Ang *syg·ge·nes′* makita sa lima ka beses diha sa *Septuagint,* ug sa gihapon nagkahulogang "mga paryente" sa katibuk-ang diwa inay sa modernong limitado ug kahulogan nga pulong "ig-agaw."—Lev 18:14; 20:20; 25:45; 2Sa 3:39; Eze 22:6; *LXX.*

Bisan tuod walay pulong nga ig-agaw nga makaplagan diha sa Hebreohanong Kasulatan, kini nga relasyon gipaila pinaagi sa mga ekspresyon sama sa 'mga anak nga lalaki sa . . . uyoan ni Aaron,' "anak sa iyang uyoan." (Lev 10:4; 25:49) Gihisgotan ang mga pagminyoay sa mga ig-agaw: si Jacob ug Raquel, ug ang mga anak nga babaye ni Zelopehad. (Gen 28:2; 29:10-12; Num 36:11) Ang maong mga pagminyoay sa mga ig-agaw wala ilakip sa Moisesnong mga pagdili batok sa insesto. (Lev 18:8-16) Karong adlawa ang sibil nga mga balaod managkalahi labot niining butanga; ang pipila ka estado ug mga nasod nagtugot nga magminyoay ang mga ig-agaw, ang uban nagdili niini.

IGAL [Hinaot [ang Diyos] Motubos (Molukat); [Ang Diyos] Nagtubos (Naglukat)].

1. Pangulo sa tribo ni Isacar nga gipadala ni Moises aron mangespiya sa yuta sa Canaan.—Num 13:1-3, 7.

2. Usa sa gamhanang mga tawo ni Haring David; anak nga lalaki ni Natan sa Zoba.—2Sa 23: 8, 36.

3. Usa ka tawo sa tribo ni Juda nga lakip sa harianong linya ni David.—1Cr 3:1, 22.

IGDALIAS [Dako si Jehova]. Amahan ni Hanan.—Jer 35:3, 4.

IGDULUNGOG. Tan-awa ang DALUNGGAN, IGDULUNGOG.

IGOS [Heb., *te′e·nah′;* Gr., *sy·ke′, sy′kon*]. Uban sa olibo ug sa paras, ang kahoyng igos (*Ficus carica*) maoy usa sa labing iladong mga tanom sa Bibliya, nga gihisgotan diha sa kapin sa 50 ka teksto. (Huk 9:8-13; Hab 3:17) Ang igos maoy lumad sa HK sa Asia, Israel, Sirya, ug Ehipto ug nabantog tungod kay taas kini ug kinabuhi. Ang kahoy mabuhi nga ihalas, apan aron makapatunghag maayong bunga kinahanglan kining atimanon. (Luc 13:6-9) Mabuhi kini sa bisan unsang matang sa yuta, bisan diha sa batoon nga yuta. Moabot kini sa gitas-on nga mga 9 m (30 p), ang diyametro sa punoan maoy mga 0.6 m (2 p), ug nagsanggaka ang mga sanga niini. Bisan tuod pangunang gipabilhan tungod sa bunga niini, gipabilhan usab kini pagayo tungod kay kini maayong kasilongan. (Ju 1:48-50) Dagko ang mga dahon, nga moabot ug 20 sm (8 pul.) o kapin pa ang gilapdon. Unang gihisgotan ang igos maylabot sa pagtahi sa mga dahon niini aron himoong mga tapis ni Adan ug Eva. (Gen 3:7) Sa pipila ka bahin sa Tungang Sidlakan, ang dahon sa mga igos gitahi pa gihapon ug gigamit ingong pangputos sa prutas ug sa ubang mga katuyoan. —Tan-awa ang SIKOMORO.

Sayo ug Ulahi nga mga Bunga. Sa paninugdan, adunay duha ka matang sa bunga nga ipatungha sa mga kahoyng igos tuigtuig: ang unang hinog nga mga igos, o sayong mga igos (Heb., *bikku·rah′*), nga mogulang sa Hunyo o sa sayong bahin sa Hulyo (Isa 28:4; Jer 24:2; Os 9:10), ug ang ulahing mga igos, nga motungha sa bag-ong punoan ug maoy pangunang bunga, nga sa kadaghanan mogulang gikan sa Agosto paunahan. Ang sayo nga mga igos daling matagak kon uyogon gikan sa punoan sa dihang hinog na, ug kini gipabilhan pag-ayo tungod sa lami niini.—Nah 3:12.

Sa mga Pebrero, motungha ang unang mga putot niini diha sa mga sanga gikan sa nangaging tingpamunga, ug kini motungha nga una sa mga dahon sa mga duha ka bulan, sanglit ang mga dahon sagad dili motungha hangtod sa kataposang bahin sa Abril o sa Mayo. (Mat 24:32) Sa Awit ni Solomon 2:13 ang unang mga ilhanan nga gulang na ang bag-ong berdeng mga igos (Heb., *pagh*) gihisgotan maylabot sa pagpamulak sa mga ubas, nga ang maong pagpamulak magsugod sa Abril. Busa, sa panahong ang kahoy mapuno sa dahon kini angayng mamunga usab. Mopatim-awng dili kinaiyanhon ang sayo nga pagdaghan sa mga dahon sa kahoyng igos nga gitunglo ni Jesu-Kristo,

sanglit kadto maoy Nisan 10 pa sa tuig 33 K.P. Ang hitsura niini naghatag ug pasukaranan sa pagdahom nga lagmit kini usab nagpatungha na ug sayong mga bunga nga angayng kan-on, ug ang rekord sa Marcos 11:12-14 nagpakita nga si Jesus miduol sa kahoy nga ingon niana ang gihunahuna bisan tuod 'dili pa kadto tingbunga sa mga igos,' nga mao, ang panahon sa pagpamupo sa mga bunga. Ang pagkawalay bunga sa kahoy apan pulos mga dahon lamang nagpakita nga kini dili na mamunga pa ug busa, malimbongon ang hitsura niini. Gitunglo kini ni Jesus ingong dili mabungahon, nga tungod niana kini nalaya.—Itandi ang Mat 7:19; 21:43; Luc 13:6-9.

Gigamit Ingong Pagkaon ug Tambal. Ang igos maoy pangunang pagkaon sa kapanahonan sa Bibliya ug kini padayong gigamit ingong pagkaon sa ubay-ubayng mga nasod sa Tungang Sidlakan. Kini gihimo nga "tinapay sa pinisa nga mga igos" (Heb., *deve·lim'*), nga mas daling dalhon. (1Sa 25:18; 30:12; 1Cr 12:40) Kining matanga sa tinapay gigamit ingong hampol sa hubag ni Haring Ezequias, ug karong adlawa gigamit gihapon ingong hampol kining matanga sa tinapay didto sa Tungang Sidlakan.—2Ha 20:7.

Mahulagwayon ug Matagnaong Paggamit. Ang igos ug ang paras kaubang gihisgotan diha sa daghang teksto, ug ang mga pulong ni Jesus sa Lucas 13:6 nagpakita nga ang kahoyng igos sagad gitanom diha sa mga parasan. (2Ha 18:31; Joe 2:22) Ang ekspresyong 'naglingkod ang tagsatagsa ilalom sa iyang paras ug sa kahoyng igos' nagsimbolo sa malinawon, mauswagon, may kasegurohan nga mga kahimtang.—1Ha 4:25; Miq 4:4; Zac 3:10.

Tungod sa pagkahinungdanon sa kahoyng igos sa kinabuhi sa tawo, hisabtan kon nganong gigamit kini kanunay diha sa tagna. Tungod sa pagkaimportante niini sa pagtaganag pagkaon sa nasod, ang bug-os nga dili pagpamunga sa igos mahimong malaglagon. Busa, ang kahoyng igos linaing gihisgotan sa dihang gitagna ang kadaotan, o kagun-oban, diha sa yuta.—Jer 5:17; 8:13; Os 2:12; Joe 1:7, 12; Am 4:9; Hab 3:17.

Ang nasod sa Israel mismo gipakasama ni Jehova sa duha ka matang sa igos. (Jer 24:1-10) Aron iilustrar kon sa unsang paagi ang mini nga mga manalagna mailhan pinaagi sa ilang dili-maayong mga bunga, gipakita ni Jesus nga imposible gayod nga makapupo ug "igos gikan sa kudyapa." (Mat 7:15, 16; itandi ang San 3:12.) Ang 'pagpanalingsing' sa kahoyng igos sa tungatunga sa tingpamulak gigamit ni Jesus ingong usa ka ilado kaayong ilhanan sa panahon. (Mat 24:32-34) Sa kataposan, ang pagkadaling matagak sa 'hilawng mga bunga sa igos' (Gr., *o'lyn·thos*) sa yuta sa dihang kusokusohon sa kusog nga hangin gigamit sa magsusulat sa Pinadayag ingong usa ka pag-amgid.—Pin 6:13.

IGPAPAHULAY, ADLAW NGA. Usa ka adlaw nga gilain sa Diyos alang sa pagpahulay gikan sa naandang mga trabaho; ang Igpapahulay gihatag ni Jehova ingong ilhanan tali kaniya ug sa mga anak sa Israel. (Ex 31:16, 17) Ang Hebreohanong ekspresyon nga *yohm hash·shab·bath'* gikuha gikan sa berbong *sha·vath',* nga nagkahulogang "pahulay, hunong." (Gen 2:2; 8:22) Sa Grego, ang *he he·me'ra tou sab·ba'tou* nagkahulogang "adlaw nga igpapahulay."

Ang kasaysayan sa pagsaulog sa senemanang 24-oras nga igpapahulay nagsugod sa nasod sa Israel didto sa kamingawan sa ikaduhang bulan human sa ilang Pagpanggula gikan sa Ehipto niadtong 1513 W.K.P. (Ex 16:1) Giingnan ni Jehova si Moises nga ang milagrosong tagana nga mana doblehon sa ikaunom nga adlaw. Sa dihang nahitabo kini, ang mga pangulo sa katigoman nagtaho niining butanga ngadto kang Moises ug niana ang kahikayan alang sa senemanang Igpapahulay gipahibalo. (Ex 16:22, 23) Ang mga pulong ni Jehova sa Exodo 16:28, 29 nagpakita nga sukad niadtong panahona ang Israel obligado sa pagtuman niini.

Ang senemanang Igpapahulay gihimong bahin sa usa ka kahikayan sa mga igpapahulay sa dihang ang pakigsaad sa Balaod pormal nga giinagurahan didto sa Bukid sa Sinai wala madugay sa ulahi. (Ex 19:1; 20:8-10; 24:5-8) Kini nga kahikayan sa mga igpapahulay gilangkoban sa daghang matang sa mga igpapahulay: ang ika-7 nga adlaw, ang ika-7 nga tuig, ang ika-50 nga tuig (tuig sa Tinghugyaw), Nisan 14 (Paskuwa), Nisan 15, Nisan 21, Sivan 6 (Pentekostes), Etanim 1, Etanim 10 (Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala), Etanim 15, ug Etanim 22.

Ang pamatuod nga ang Igpapahulay wala isugo kang bisan kinsa nga alagad sa Diyos una pa ang Pagpanggula makita sa Deuteronomio 5:2, 3 ug Exodo 31:16, 17: "Dili uban sa atong mga katigulangan nga si Jehova naghimo niini nga pakigsaad, kondili uban kanato." "Ang mga anak sa Israel kinahanglang magbantay sa igpapahulay . . . sulod sa ilang mga kaliwatan. . . . Tali kanako ug sa mga anak sa Israel kini usa ka ilhanan hangtod sa panahong walay tino." Kon ang Israel nagsaulog na sa Igpapahulay, kini dili unta magsilbing tigpahinumdom sa pagpagawas kanila ni Jehova gikan sa Ehipto, ingon sa gipakita sa Deuteronomio 5:15. Ang kamatuoran nga may pipila ka Israelinhon nga migawas aron mamunit ug mana sa ikapitong adlaw, bisan pa sa tatawng pagdili niini, nagpakita nga ang pagsaulog sa Igpapahulay maoy bag-o. (Ex 16:11-30) Ang pagkadili makatino kon unsaon

pagdumala ang kaso sa unang gitala nga maglalapas sa Igpapahulay human ihatag ang Balaod didto sa Sinai nagpakita usab nga bag-o lang gimugna ang Igpapahulay. (Num 15:32-36) Samtang didto sa Ehipto, ang mga Israelinhon ingong mga ulipon dili makasaulog sa Igpapahulay bisan pa kon sila nailalom sa maong balaod niadtong panahona. Gani si Paraon mireklamo nga si Moises nakabalda sa trabaho bisan mihangyo lamang siyag tulo ka adlaw aron maghalad ngadto sa Diyos. Unsa pa kaha kon ang mga Israelinhon mopahulay ug usa ka adlaw sa kada pito ka adlaw. (Ex 5:1-5) Bisan tuod ang mga patriarka dayag nga nag-ihap sa gitas-on sa usa ka semana ingong pito ka adlaw, walay ebidensiya nga ang ikapitong adlaw gipalahi. Apan, ang pito nailhan ingong usa ka numero nga sagad nagtumong sa pagkakompleto. (Gen 4: 15, 23, 24; 21:28-32) Ang Hebreohanong pulong nga "panumpa" (*sha·va'′*) lagmit nga parehog lintunganayng pulong sa pulong nga nagkahulogang "pito."

Ang Igpapahulay gisaulog ingong usa ka sagradong adlaw (Deu 5:12), usa ka adlaw sa pagpahulay ug pagmaya alang sa tanan—mga Israelinhon, mga sulugoon, langyawng mga pumoluyo, ug mga hayop—nga mohunong sa tanang trabaho. (Isa 58: 13, 14; Os 2:11; Ex 20:10; 34:21; Deu 5:12-15; Jer 17:21, 24) Usa ka linaing halad-nga-sinunog, uban sa mga halad nga lugas ug ilimnon ang ihalad, dugang pa sa regular nga adlaw-adlawng "makanunayong halad-nga-sinunog." (Num 28:9, 10) Ang pasundayag nga tinapay ilisdan ug bag-o diha sa sangtuwaryo, ug ang usa ka bag-ong dibisyon sa mga saserdote mosugod sa ilang mga buluhaton. (Lev 24:5-9; 1Cr 9:32; 2Cr 23:4) Ang mga buluhaton sa mga saserdote wala kunhori sa panahon sa Igpapahulay (Mat 12:5), ug gani ang mga masuso gituli panahon sa Igpapahulay kon kana matunong sa ilang ikawalong adlaw sa kinabuhi. Sa ulahing mga panahon ang mga Hudiyo adunay panultihon, "Walay igpapahulay sulod sa sangtuwaryo," nga nagkahulogang ang mga buluhaton sa mga saserdote walay undang.—Ju 7:22; Lev 12:2, 3; *The Temple,* ni A. Edersheim, 1874, p. 152.

Sumala sa rabbinikong mga tinubdan, sa dinhi pa si Jesus sa yuta ang tulo ka pagbudyong sa trompeta sa mga ikasiyam nga takna, o alas tres, sa Biyernes sa hapon nagpahibalo nga hapit na ang adlawng Igpapahulay. Niini, ang tanang trabaho ug negosyo ihunong, ang lampara sa Igpapahulay dagkotan, ug ang mga besti alang sa pista isul-ob. Unya ang tulo pa ka pagbudyong magpaila nga ang Igpapahulay nagsugod na. Ang dibisyon sa mga saserdote nga pulihan maghalad sa halad sa buntag panahon sa Igpapahulay ug ang mopuli nga dibisyon maghalad sa halad sa gabii, ug kining duha ka dibisyon magpalabay sa Igpapahulay sulod sa sangtuwaryo. Ang matag usa niini nga mga dibisyon mohatag ngadto sa hataas nga saserdote sa katunga sa pahat niini nga tinapay. Kini kaonon panahon sa Igpapahulay didto mismo sa templo sa mga saserdote nga anaa sa hinlo nga kahimtang. Ang mga ulo sa mga pamilya sa mopuli nga dibisyon magtino pinaagig ripa kon kinsa sa mga pamilya ang mag-alagad sa matag linaing adlaw sa ilang semana sa pag-alagad ug kinsa ang mohimo sa mga buluhaton sa mga saserdote sa panahon sa Igpapahulay.—Lev 24:8, 9; Mar 2:26, 27; *The Temple,* pp. 151, 152, 156-158.

Adunay kalainan sa mga kinahanglanon alang sa regular nga senemanang Igpapahulay ug sa mga Igpapahulay o "balaang mga panagkatigom" nga nalangkit sa mga pista. (Lev 23:2) Sa katibuk-an, ang senemanang Igpapahulay mas kinutohan; walay trabaho nga mahimong buhaton, mabug-at o magaan (gawas lang sa sulod sa sangtuwaryo). Bisan ang pagpangahoy o paghaling ug kalayo gidili. (Num 15:32-36; Ex 35:3) Ang pagpanaw gidili usab, kini lagmit gipasukad sa Exodo 16:29. Ang Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala maoy usa ka panahon usab sa pagpahulay gikan sa tanang matang sa trabaho. (Lev 16:29-31; 23:28-31) Hinuon, sa mga adlaw sa balaang panagkatigom sa mga pista walay hago nga trabaho, patigayon, o kalihokan sa negosyo ang buhaton, apan ang pagluto, ang mga pagpangandam alang sa pista, ug uban pa, gitugotan.—Ex 12:16; Lev 23:7, 8, 21, 35, 36.

Usahay duha ka legal nga Igpapahulay ang matunong sa samang 24-oras nga yugto, ug kini gitawag nga "dako" nga Igpapahulay, sama sa dihang ang Nisan 15 (usa ka adlawng igpapahulay) natunong sa regular nga Igpapahulay.—Ju 19:31.

Mga Kaayohan ug Kahinungdanon sa Igpapahulay. Ang paghunong sa tanang trabaho ug pagtuman sa mga kinahanglanon sa ubang hinatag-sa-Diyos nga Igpapahulay dili lamang maghatag ug pahulay sa lawas kondili, labi pang mahinungdanon, maghatag ug kahigayonan sa indibiduwal nga ipasundayag ang iyang pagtuo ug pagkamasinugtanon pinaagi sa pagsaulog sa Igpapahulay. Naghatag kini ug kahigayonan sa mga ginikanan nga isilsil ang mga balaod ug mga sugo sa Diyos diha sa mga hunahuna ug kasingkasing sa ilang mga anak. (Deu 6:4-9) Ang Igpapahulay naandang gigamit alang sa pagkuhag kahibalo sa Diyos ug sa pag-atiman sa espirituwal nga mga panginahanglan, maingon sa gipakita sa tubag sa bana sa Sunaminhon nga babaye sa dihang siya mihangyo nga tugotang makigkita kang Eliseo, ang tawo sa Diyos: "Nganong moadto ka man kaniya karon? Dili man bag-ong bulan ni

igpapahulay." (2Ha 4:22, 23) Ug ang mga Levihanon nga nagpuyo sa tibuok yuta sa walay duhaduha naggamit sa Igpapahulay aron itudlo ang Balaod ngadto sa katawhan sa Israel.—Deu 33:8, 10; Lev 10:11.

Mahinungdanon nga ang matag Israelinhon kanunayng magtuman sa Igpapahulay tungod kay ang paglapas niini giisip nga usa ka pagrebelde batok kang Jehova ug pagasilotan sa kamatayon. (Ex 31:14, 15; Num 15:32-36) Ang samang prinsipyo gipadapat usab sa nasod. Ang ilang kinasingkasing nga pagtuman sa tibuok nga kahikayan sa igpapahulay, sa mga adlaw ug mga tuig, maoy mahinungdanon sa ilang padayon nga paglungtad ingong usa ka nasod diha sa ilang hinatag-sa-Diyos nga yuta. Ang dili nila pagtuman sa mga balaod sa Igpapahulay nakaamot ug dako sa ilang pagkapukan ug sa pagkabiniyaan sa yuta sa Juda sulod sa 70 ka tuig aron mahulipan ang mga Igpapahulay nga ilang gilapas.—Lev 26:31-35; 2Cr 36:20, 21.

Rabbinikong mga Pagdili sa Igpapahulay. Ang Igpapahulay sa sinugdan gihimo ingong usa ka malipayon, makapalig-on sa espirituwal nga panahon. Apan tungod sa ilang kasibot nga mapalahi gayod ang ilang kaugalingon gikan sa mga Hentil, ang Hudiyong relihiyosong mga pangulo, ilabina human makabalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya, inanay nga nagpabug-at niini pinaagi sa pagpadaghan pag-ayo sa mga pagdili sa Igpapahulay ngadto sa 39, uban sa dili-maihap nga ginagmayng mga pagdili. Kini nga mga pagdili, kon tingbon, masulod sa duha ka dagkong tomo. Pananglitan, ang pagdakop ug pulgas gidili kay kini maoy pagpangayam. Ang usa nga nag-antos dili hatagan ug kahupayan gawas kon nameligro sa kamatayon. Ang bukog dili mahimong tul-iron, ni ang nalisa mahimong bendahean. Ang tinuod nga katuyoan sa Igpapahulay gihimong kawang niining Hudiyo nga relihiyosong mga pangulo, kay ang mga tawo gihimo nilang mga ulipon sa tradisyon, imbes nga ang Igpapahulay magmapuslanon sa mga tawo aron sa pagpasidungog sa Diyos. (Mat 15:3, 6; 23:2-4; Mar 2:27) Sa dihang ang mga tinun-an ni Jesus nangutlo ug lugas ug nagkusokuso niini sa ilang mga kamot aron kaonon, lagmit nga sila giakusahan ug duha ka paglapas, nga mao, ang pag-ani ug ang paggiok panahon sa Igpapahulay. (Luc 6:1, 2) Ang mga rabbi adunay panultihon: "Ang kasal-anan ni bisan kinsa nga estriktong nagtuman sa tanang balaod sa Igpapahulay, bisan pa kon siya magsisimba sa idolo, kini pasayloon."

Wala Isugo sa mga Kristohanon. Si Jesus, ingong usa ka Hudiyo nga ilalom sa Balaod, nagtuman sa Igpapahulay sumala sa gilatid sa Pulong sa Diyos (dili sa mga Pariseo). Nahibalo siya nga subay sa balaod ang paghimog maayong mga butang panahon sa Igpapahulay. (Mat 12:12) Hinunoa, ang inspirado nga Kristohanong mga sinulat nag-ingon nga "si Kristo mao ang kataposan sa Balaod" (Rom 10:4), nga mosangpot sa 'pagpagawas sa mga Kristohanon gikan sa Balaod.' (Rom 7:6) Si Jesus ni ang iyang mga tinun-an wala mohimog kalainan tali sa gitawag nga moral ug seremonyal nga mga balaod. Sila mikutlo gikan sa ubang mga bahin sa Balaod ingon man gikan sa Napulo ka Sugo ug giisip nga kining tanan parehong gikinahanglan nga sundon niadtong nailalom sa Balaod. (Mat 5:21-48; 22:37-40; Rom 13:8-10; San 2:10, 11) Ang Kasulatan dayag nga nag-ingon nga ang halad ni Kristo 'naghanaw . . . sa Balaod sa mga sugo nga naglangkob ug mga mando' ug nga ang Diyos 'nagpapas sa sinulat-sa-kamot nga dokumento batok kanato, nga gilangkoban sa mga sugo . . . ug Siya nagkuha niini pinaagi sa paglansang niini sa estaka sa pagsakit.' Ang tibuok Moisesnong Balaod mao ang "gihanaw," "gipapas," "gikuha." (Efe 2:13-15; Col 2:13, 14) Busa, ang tibuok nga *kahikayan* sa mga Igpapahulay, kini man mga adlaw o mga tuig, gitapos duyog sa uban pang bahin sa Balaod pinaagi sa halad ni Kristo Jesus. Tungod niini mahimong tamdon sa mga Kristohanon ang "usa ka adlaw nga sama ra sa tanan," kini man igpapahulay o laing adlaw, nga dili mahadlok nga hukman sa laing tawo. (Rom 14:4-6; Col 2:16) Si Pablo miingon labot niadtong makutihong nagbantay sa "mga adlaw ug mga bulan ug mga yugto sa panahon ug mga tuig": "Nahadlok ako alang kaninyo, nga sa unsa mang paagi ako nagbudlay sa walay kapuslanan labot kaninyo."—Gal 4:10, 11.

Human sa kamatayon ni Jesus, ang iyang mga apostoles wala gayod magsugo nga saulogon ang Igpapahulay. Ang Igpapahulay wala ilakip ingong usa ka Kristohanong kinahanglanon diha sa Buhat 15:28, 29, o sa ulahing panahon. Ni sila nagmugna ug bag-ong igpapahulay, usa ka "adlaw sa Ginoo." Bisan tuod si Jesus gibanhaw sa adlaw nga gitawag karon ug Dominggo, wala gayod ipakita sa Bibliya nga ang adlaw sa iyang pagkabanhaw kinahanglang saulogon ingong usa ka "bag-o" nga igpapahulay o kaha sa lain nga paagi. Ang 1 Corinto 16:2 ug Buhat 20:7 gigamit sa pipila ingong pasukaranan sa pagsaulog sa Dominggo ingong igpapahulay. Hinunoa, ang unang teksto nga gihisgotan nagpakita lamang nga gihatagag instruksiyon ni Pablo ang mga Kristohanon sa paggahin ug tinong kantidad sa matag unang adlaw sa semana diha sa ilang mga balay alang sa ilang nanginahanglang mga igsoon didto sa Jerusalem. Ang salapi dili ihatag didto sa ilang dapit nga tigomanan kondili tigomon hangtod sa pag-abot ni Pablo. Kon bahin sa ikadu-

hang teksto, makataronganon lamang nga si Pablo makigkita sa mga igsoon didto sa Troas sa unang adlaw sa semana, sanglit mobiya na siya sa pagkasunod adlaw.

Pinasukad sa nahisgotan na, tin-aw nga ang literal nga pagsaulog sa mga adlaw ug mga tuig nga Igpapahulay maoy dili bahin sa unang-siglo nga Kristiyanidad. Sukad lamang niadtong 321 K.P. nga si Constantino nagsugo nga ang Dominggo (Latin: *dies Solis,* usa ka karaang titulo nga nalangkit sa astrolohiya ug pagsimba sa adlaw, dili *Sabbatum* [Igpapahulay] o *dies Domini* [adlaw sa Ginoo]) himoong adlaw sa pagpahulay alang sa tanan gawas sa mga mag-uuma.

Pagsulod Ngadto sa Kapahulayan sa Diyos. Sumala sa Genesis 2:2, 3, human sa ikaunom nga adlaw o yugto sa paglalang, ang Diyos "mipahulay sa ikapitong adlaw," nga mihunong sa pagpanglalang maylabot sa yuta, ingon sa gihubit sa Genesis kapitulo 1.

Gipakita ni apostol Pablo diha sa Hebreohanon, kapitulo 3 ug 4, nga ang mga Hudiyo didto sa kamingawan wala makasulod sa kapahulayan o igpapahulay sa Diyos, tungod sa ilang pagkadili-masinugtanon ug kawalay-pagtuo. (Heb 3:18, 19; Sal 95:7-11; Num 14:28-35) Kadtong nakasulod sa Yutang Saad ilalom ni Josue nakasinatig kapahulayan, apan dili ang bug-os nga kapahulayan nga mapahimuslan ilalom sa Mesiyas. Kadto maoy larawan lamang, o landong sa katinuoran. (Jos 21:44; Heb 4:8; 10:1) Apan, si Pablo nagpatin-aw, "adunay nagpabilin nga usa ka pagpahulay sa igpapahulay alang sa katawhan sa Diyos." (Heb 4:9) Busa kadtong nagmasinugtanon ug nagpasundayag ug pagtuo kang Kristo makapahimulos ug "usa ka pagpahulay sa igpapahulay" gikan sa ilang "kaugalingong mga buhat," mga buhat nga pinaagi niana ilang gitinguha kanhi nga pamatud-ang matarong ang ilang kaugalingon. (Itandi ang Rom 10:3.) Sa ingon gipakita ni Pablo nga ang igpapahulay o kapahulayan sa Diyos nagpadayon pa sa iyang adlaw ug ang mga Kristohanon misulod niini, nga nagpakitang ang gitas-on sa adlaw sa kapahulayan sa Diyos maoy linibo ka katuigan.—Heb 4:3, 6, 10.

"Ginoo sa Igpapahulay." Samtang dinhi sa yuta, gihisgotan ni Jesu-Kristo ang iyang kaugalingon ingong "Ginoo sa igpapahulay." (Mat 12:8) Ang literal nga adlawng Igpapahulay, nga gihimo aron mahatagag kahupayan ang mga Israelinhon gikan sa ilang mga kahago, maoy "landong sa mga butang nga moabot, apan ang katinuoran iya ni Kristo." (Col 2:16, 17) Maylabot sa "mga butang nga moabot," adunay usa ka igpapahulay nga si Jesus mao ang Ginoo. Ingong Ginoo sa mga ginoo, si Kristo magmando sa tibuok yuta sulod sa usa ka libo ka tuig. (Pin 19:16; 20:6) Sa panahon sa iyang yutan-ong ministeryo, gihimo ni Jesus ang pipila sa iyang labing talagsaong mga milagro panahon sa Igpapahulay. (Luc 13:10-13; Ju 5:5-9; 9:1-14) Kini dayag nga nagpakita sa matang sa kahupayan nga iyang ipadangat sa dihang iyang ituboy ang katawhan ngadto sa espirituwal ug pisikal nga kahingpitan sa panahon sa iyang nagsingabot nga Milenyong Pagmando, nga tungod niana kini mahisamag usa ka yugto sa pagpahulay alang sa yuta ug sa katawhan.—Pin 21:1-4.

IGPAPAHULAY, TUIG NGA. Ang ikapito sa matag siklo sa pito ka tuig; sulod niining tuiga, sa karaang Israel ang yuta papahulayon, dili tikaron, ug ang isigka-Hebreohanon dili pugson sa pagpabayad sa mga utang.

Sugod sa 1473 W.K.P., nga mao ang tuig sa pagsulod sa Israel sa Yutang Saad, ang usa ka tuig nga igpapahulay kinahanglang saulogon "sa kataposan sa matag pito ka tuig," sa pagkatinuod, sa matag ikapitong tuig. (Deu 15:1, 2, 12; itandi ang Deu 14:28.) Ang tuig nga Igpapahulay dayag nga nagsugod sa pagbudyong sa trompeta sa Etanim (Tisri) 10, ang Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala. Hinunoa, ang uban nagtuo nga ang tuig sa Tinghugyaw nagsugod sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala, samtang ang tuig nga Igpapahulay nagsugod sa Tisri 1.

Walay himoong pagtikad sa yuta, pagpugas, o pagpul-ong, ni pag-ani sa mga abot nga nanubo, apan ang mga tanom nga nanubo rag iya pasagdang magpabilin sa kaumahan, nga mahimong kaonon sa tag-iya sa uma maingon man sa iyang mga ulipon, sa sinuholang mga mamumuo, ug sa langyawng mga pumoluyo. Kini maoy usa ka maluluy-ong tagana alang sa mga kabos ug, dugang pa, alang sa mga binuhing kahayopan ug ihalas nga mga mananap, sanglit sila mahimong mokaon usab sa abot sa yuta panahon sa tuig nga Igpapahulay.—Lev 25:1-7.

Ang tuig nga Igpapahulay gitawag nga "ang tuig sa pagpahigawas [*hash·shemit·tah'*]." (Deu 15:9; 31:10) Nianang tuiga ang yuta makapahimulos ug bug-os nga kapahulayan, o pagpahigawas, nga dili pagatikaron. (Ex 23:11) Dugang pa, dihay kapahulayan o pagpahigawas sa mga giutang. Kadto maoy "usa ka pagpahigawas alang kang Jehova," agig pagpasidungog kaniya. Bisan tuod ang uban lahi ug pagsabot niini, ang pipila ka komentarista nagtuo nga ang mga utang sa pagkatinuod wala kanselaha, apan, hinuon, ang nagpautang dili magpugos sa isigka-Hebreohanon sa pagbayad sa utang, kay walay kita ang mag-uuma nianang tuiga; apan ang nagpahulam makapugos sa usa ka langyaw sa pagbayad sa iyang utang. (Deu 15:1-3) Gituohan sa ubang mga rabbi nga ang mga utang

nga gipahulam tungod sa kaluoy aron tabangan ang usa ka kabos nga igsoon gikanselar, apan lahi ang kategoriya sa mga giutang alang sa negosyo. Ilang giingon nga, sa unang siglo sa Komong Panahon, si Hillel nagmugna ug usa ka kahikayan diin ang nagpahulam makaadto sa korte ug seguradohon nga ang iyang gipautang dili makanselar pinaagi sa paghimo ug usa ka deklarasyon.—*The Pentateuch and Haftorahs,* giedit ni J. Hertz, London, 1972, pp. 811, 812.

Kini nga tuig sa pagpahigawas, o kapahulayan gikan sa pagpugos sa pagbayad sa mga utang, wala ipadapat sa pagpagawas sa mga ulipon, nga kadaghanan niini nahimong ulipon tungod sa utang. Hinunoa, ang Hebreohanong ulipon pagawason sa ikapito nga tuig sa iyang pagkaulipon o sa panahon sa Tinghugyaw, sa bisan hain niini ang mauna. —Deu 15:12; Lev 25:10, 54.

Ang pagtuman sa mga tuig nga Igpapahulay ingong bahin sa pakigsaad ni Jehova sa Israel nanginahanglan ug pagtuo, apan ang bug-os nga pagtuman niini nga pakigsaad mosangpot sa dagayang mga panalangin. (Lev 26:3-13) Ang Diyos misaad nga motagana ug igong abot panahon sa ikaunom nga tuig sa pag-ani aron sa pagtaganag pagkaon alang sa mga tulo ka tuig, gikan sa ikaunom nga tuig hangtod sa pag-ani sa ikawalo nga tuig. Tungod kay walay pagpugas sa ikapito nga tuig, walay pag-ani hangtod sa ikawalo nga tuig. (Itandi ang Lev 25:20-22.) Sa dihang ang Israel misulod sa Yutang Saad ubos sa pagdumala ni Josue, unom ka tuig ang gigugol sa pagsakop sa mga nasod sa Canaan ug sa pagpahat sa mga yutang panulondon. Siyempre, nianang panahona ang Israel nakapugas lamang ug diyutay, kon sila nakapugas man, apan dihay makuhang pagkaon gikan sa mga abot sa mga Canaanhon. (Deu 6:10, 11) Ang ikapito nga tuig maoy igpapahulay, mao nga sila kinahanglang magpasundayag ug pagtuo ug pagkamasinugtanon pinaagi sa paghulat hangtod sa pag-ani sa ikawalo nga tuig, ug pinaagi sa panalangin sa Diyos sila nakalahutay.

Sa matag tuig sa pagpahigawas, sa panahon sa Pista sa mga Balongbalong, ang tibuok katawhan kinahanglang magtigom, mga lalaki ug mga babaye, mga bata ug langyawng mga pumoluyo, aron mamati sa pagbasa sa Balaod.—Deu 31:10-13.

Ang yuta nakapahimulos untag 121 ka tuig nga Igpapahulay gawas pa sa 17 ka tuig sa Tinghugyaw una pa sila madestiyero kon ang Israel mituman pa sa Balaod sa hustong paagi. Apan ang mga tuig nga Igpapahulay wala tumana sa bug-os. Sa dihang ang katawhan nadestiyero sa Babilonya, ang yuta nagpabiling biniyaan sulod sa 70 ka tuig 'hangtod nga nabayran sa yuta ang mga igpapahulay niini.' (2Cr 36:20, 21; Lev 26:34, 35, 43) Walay teksto sa Kasulatan nga nag-ingon nga ang mga Hudiyo wala magsaulog ug eksaktong 70 ka tuig nga Igpapahulay; apan gitugotan ni Jehova nga ang gipatuman nga 70 ka tuig nga pagkabiniyaan sa yuta mohulip sa tanang tuig nga Igpapahulay nga wala sauloga.

IGPAPALONG. Ang *mezam·me′reth,* ang Hebreohanong pulong nga gihubad sa lainlaing paagi ingong "mga kimpit" (*AS*), "mga kutsilyo" (*JB*), ug "mga igpapalong" (*NW*), naggikan sa lintunganayng pulong (*za·mar′*) nga nagkahulogang "putol; pul-ong." Busa ang pipila nagtuo nga ang gipasabot mao ang samag gunting nga mga galamiton nga gihimo aron sa pagputol sa mga pabilo. Bisan pa niana, ang tino lamang nga nahibaloan bahin niini nga mga galamiton mao nga kini hinimo sa bulawan o tumbaga ug gigamit maylabot sa mga pag-alagad sa templo.—1Ha 7:50; 2Ha 12:13; 25:14; 2Cr 4:22; Jer 52:18.

IGPAPATUBO. Tan-awa ang LEBADURA.

IGSOONG BABAYE. Diha sa Kasulatan kini nga termino gipadapat ngadto sa pursosong mga igsoong babaye ug ngadto sa mga igsoong babaye nga pareho ug amahan apan lahi ug mga inahan (Gen 34:1, 27; 1Cr 3:1-9), o pareho ug inahan apan lahi ug mga amahan, sama sa mga igsoong babaye ni Jesus.—Mat 13:55, 56; Mar 6:3.

Ang pipila sa mga anak nga lalaki ni Adan dayag nga naminyo sa ilang mga igsoong babaye, sanglit ang tanang katawhan naggikan man kang Adan ug Eva. (Gen 3:20; 5:4) Ang asawa ni Adan nga si Eva, ingong 'bukog sa iyang mga bukog ug unod sa iyang unod,' mas suod pa ug relasyon kaniya kay sa usa ka igsoong babaye. (Gen 2:22-24) Kaniadto, dili kaulawan kon ang usa makigminyo sa iyang igsoong babaye, kini siya iya mang igsoon-sa-amahan o igsoon-sa-inahan. Ang asoy nag-ingon nga kapin sa 2,000 ka tuig sa ulahi, si Abraham nakigminyo kang Sara nga iyang igsoon-sa-amahan. (Gen 20:2, 12) Apan, ang Moisesnong Balaod, mga 430 ka tuig sa ulahi nagdili sa maong mga panaghiusa ingong insesto. (Lev 18:9, 11; 20:17) Sa walay duhaduha, samtang nagkalayo ang tawhanong rasa gikan sa orihinal nga kahingpitan ni Adan, ang pagminyo ug suod nga paryente makadaot na.

Ang "igsoong babaye" sa mas lapad nga diwa niini naglakip sa katagilungsod nga mga babaye sa usa ka nasod. (Num 25:17, 18) Ang mga nasod o mga siyudad nga may suod nga relasyon o nagtuman sa samang moral nga mga panggawi gipakasama sa magsoong mga babaye.—Jer 3:7-10; Eze 16:46, 48, 49, 55; 23:32, 33.

Ang Hebreohanong pulong alang sa igsoong babaye (*'a·chohth'*) gihubad nga "lain," "pikas," o "usa" sa dihang naghubit sa nahimutangan sa usa ka butang kon itandi sa kauban niini nga butang diha sa tabernakulo ug diha sa mga panan-awon ni Ezequiel.—Ex 26:3, 5, 6, 17; Eze 1:9, 23; 3:13.

Sa Kristohanong Kongregasyon. Si Jesus nagtudlo nga ang espirituwal nga mga relasyon angayng molabaw sa unodnong mga relasyon. Kadtong mga babaye nga nagabuhat sa kabubuton sa Amahan maoy 'mga igsoong babaye' nga mas gitamod kay sa unodnon lamang nga mga relasyon. (Mat 12:50; Mar 3:34, 35) Ang usa nga andam magputol sa unodnong mga relasyon, kon gikinahanglan, tungod sa Gingharian, makabaton ug "usa ka gatos ka pilo" nga "mga igsoong babaye" ug uban pang relasyon sa 'pamilya' karon, ug dugang pa, "kinabuhing walay kataposan" sa umalabot. (Mat 19:29; Mar 10:29, 30; Luc 14:26) Ang mga babaye diha sa Kristohanong kongregasyon gitawag nga mga igsoon, sa espirituwal nga diwa.—Rom 16:1; 1Co 7:15; 9:5; San 2:15.

Mahulagwayong Paggamit. Ang pagpakigsuod sa kaalam gidasig sa maalamong magsusulat nga si Solomon sa dihang iyang gipasiugda ang kahinungdanon sa mga sugo ni Jehova. "Ingna ang kaalam: 'Ikaw mao ang akong igsoon nga babaye'; ug tawgon mo ang pagsabot nga 'Paryente nga Babaye.'"—Pr 7:4.

IGSOONG LALAKI. Usa ka lalaki nga pareho nimo ug ginikanan o mga ginikanan; sa Hebreohanon, kini maoy *'ach,* ug sa Grego, kini maoy *a·del·phos'.* Ang pursosong managsoon nga gihisgotan sa Bibliya, ang mga anak sa samang amahan ug inahan, naglakip kang Cain ug Abel, mga anak ni Adan ug Eva (Gen 4:1, 2; 1Ju 3:12); kang Jacob ug Esau, kaluhang mga anak ni Isaac ug Rebeca (Gen 25:24-26); kang Santiago ug Juan, mga anak ni Zebedeo ug sa iyang asawa (Mat 4:21; 27:56; itandi ang Huk 8:19). Si Moises ug Aaron maoy mga igsoong lalaki ni Miriam (Num 26:59); si Lazaro maoy igsoong lalaki ni Marta ug Maria. (Ju 11:1, 19) Gitawag usab ug "mga igsoong lalaki" ang mga managsoon sa amahan, kadtong adunay samang amahan apan lahi ug inahan, sama sa kahimtang sa 12 ka anak nga lalaki ni Jacob nga gipanganak sa upat ka lainlaing babaye (Gen 35:22-26; 37:4; 42:3, 4, 13); ug usab, ang mga anak sa samang inahan apan lahi ug mga amahan, sama sa kahimtang ni Jesus ug sa iyang mga igsoong lalaki, ug lagmit sama sa relasyon ni David ngadto sa iyang mga igsoong babaye.—Mat 13:55; 1Cr 2:13-16; 2Sa 17:25; tanawa ang "Mga Igsoong Lalaki ni Jesus" sa sunod nga panid.

Apan, ang terminong "igsoon" gigamit dili lamang sa mga managsoon sa unod. Si Abraham ug Laban nagtawag sa ilang tagsatagsa ka pagumangkon nga si Lot ug Jacob ingong mga igsoon. (Gen 11:27; 13:8; 14:14, 16; 29:10, 12, 15; itandi ang Lev 10:4.) Ang mga isigkamembro sa samang tribo sa Israel nakapahimulos ug relasyon ingong managsoon (2Sa 19:12, 13; Num 8:26), ug diha sa mas lapad nga diwa ang tibuok nasod sa Israel maoy mga managsoon, mga anak, buot ingnon, sa parehong amahan nga si Jacob, ug sila nahiusa sa pagsimba sa samang Diyos, si Jehova. (Ex 2:11; Deu 15:12; Mat 5:47; Buh 3:17, 22; 7:23; Rom 9:3) Bisan ang mga Edomhanon, nga naggikan kang Abraham pinaagi sa kaluhang igsoon ni Jacob nga si Esau, sa ingon iglabot sa Israel, gitawag nga mga igsoon. (Num 20:14) Ang nahiusa pag-usab nga mga gingharian sa Juda ug Israel gihisgotan nga anaa sa kahimtang sa "pagkamanagsoon" (Heb., *'a·chawah'*).—Zac 11:14.

Ang pulong "igsoon" gigamit usab alang niadtong nahiusa sa katibuk-ang kawsa ug may susamang mga tumong ug mga katuyoan. Pananglitan, si Haring Hiram sa Tiro nagtawag kang Haring Solomon nga iyang igsoon, dili lamang kay pareho sila ug ranggo ug posisyon kondili tungod usab tingali sa parehong mga intereses sa pagsuplay ug mga kahoy ug ubang mga butang alang sa templo. (1Ha 9:13; 5:1-12) "Tan-awa! Pagkamaayo ug pagkamakalilipay nga ang mga igsoon mag-uban pagpuyo diha sa panaghiusa!" misulat si David, nga nagpakitang dili ang pagkakadugo lamang ang magpaposible sa pakigdait ug panaghiusa tali sa unodnong mga igsoon. (Sal 133:1) Sa pagkatinuod, ang ilang pagmahal ug interes sa usag usa, dili ang pagkaparehog ginikanan, ang nagtukmod kang David sa pagtawag kang Jonatan nga iyang igsoon. (2Sa 1:26) Ang mga managhigala nga may parehong mga kinaiya ug mga disposisyon, bisan kon kini daotan, hustong tawgon nga mga igsoon.—Pr 18:9.

Sa katilingban sa mga patriarka ug ilalom sa Moisesnong Balaod, ang pipila ka pribilehiyo ug mga obligasyon gipas-an sa unodnong mga igsoong lalaki. Inigkamatay sa amahan, ang kinamagulangan nga igsoong lalaki, ang panganay, makadawat ug dobleng bahin sa panulondon sa banay ug sa kaakohan sa pag-alagad ingong ulo sa banay. Ang unodnong igsoong lalaki mao ang una nga adunay katungod sa pagpalit pag-usab, sa pagminyo sa asawa sa namataynɡ igsoon, ug sa pagpanimalos sa dugo sa igsoong gipatay. (Lev 25:48, 49; Deu 25:5) Ang insesto nga mga relasyon tali sa igsoong lalaki ug babaye hugot nga gidili sa Moisesnong Balaod.—Lev 18:9; Deu 27:22.

Sa Kristohanong kongregasyon ang mga membro nakapahimulos ug espirituwal nga relasyon nga sama nianang sa mga managsoon. Gitawag ni Jesus ang iyang mga tinun-an nga mga igsoon. (Mat 25:40; 28:10; Ju 20:17) Kusganon niyang gipasiugda kini nga relasyon, nga nag-ingon: "Si bisan kinsa nga magabuhat sa kabubut-on sa akong Amahan . . . , kana siya mao ang akong igsoong lalaki, ug igsoong babaye, ug inahan." (Mat 12:48-50) Busa mas labaw natong higugmaon si Kristo kay sa atong mga kadugo ug kon gikinahanglan mahimong biyaan pa gani sila tungod ug alang kaniya. (Mat 10:37; 19:29; Luc 14:26) Sa pagkatinuod, ang igsoong lalaki mahimong magtugyan sa iyang igsoong lalaki ngadto sa kamatayon. (Mar 13:12) Ang terminong "igsoon" dili lamang mapadapat sa suod nga mga kaubanan ni Jesus kondili naglakip usab sa tibuok kongregasyon sa mga magtutuo (Mat 23:8; Heb 2:17), ang "tibuok kapunongan sa mga igsoon" "nga may buluhaton sa pagpamatuod bahin kang Jesus." (1Pe 2:17; 5:9; Pin 19:10) Ang maong kapunongan sa espirituwal nga mga igsoon nagpakitag "inigsoong gugma" sa bug-os nga paagi.—Rom 12:10; Heb 13:1.

Niadtong Pentekostes gitawag ni Pedro nga "mga igsoon" kadtong tanang gikan sa halayong kayutaan, lakip sa mga kinabig. (Buh 2:8-10, 29, 37) Usahay ang Kristohanong mga magtutuo nga mga lalaki gipalahi ingong "mga igsoong lalaki" ug ang mga babaye ingong "mga igsoong babaye" (1Co 7: 14, 15), apan sa katibuk-an ang terminong "mga igsoon" mao ang gigamit diha sa mga pangomosta ngadto sa nagkasagol nga mga pundok ug kini dili limitado sa mga lalaki lamang. (Buh 1:15; Rom 1:13; 1Te 1:4) Kini nga termino gigamit sumala niini nga diwa diha sa tanang inspirado nga Kristohanong mga sulat gawas sa tulo ka sulat (Tito, 2 Juan, Judas) ug diha sa mga sinulat sa unang mga magsusulat sa simbahan. Ang mga apostol nagpasidaan batok sa "mini nga mga igsoon" nga nakayuhot sa mga kongregasyon.—2Co 11:26; Gal 2:4.

Mga Igsoong Lalaki ni Jesus. Ang upat ka Ebanghelyo, ang Mga Buhat sa mga Apostoles, ug ang duha ka sulat ni Pablo naghisgot sa "mga igsoon sa Ginoo," "igsoon sa Ginoo," "iyang mga igsoong lalaki," "iyang mga igsoong babaye," nga nagngalan ug upat ka "mga igsoong lalaki": si Santiago, Jose, Simon, ug Judas. (Mat 12:46; 13:55, 56; Mar 3:31; Luc 8:19; Ju 2:12; Buh 1:14; 1Co 9:5; Gal 1:19) Ang kadaghanan sa mga eskolar sa Bibliya midawat sa natigom nga mga ebidensiya nga si Jesus labing menos adunay upat ka igsoong lalaki ug duha ka igsoong babaye ug ang tanan maoy mga anak ni Jose ug Maria sa kinaiyanhong paagi human sa milagrosong pagkatawo ni Jesus.

Ang walay pasikaranang pagtuo nga kining mga igsoong lalaki ni Jesus maoy mga anak ni Jose sa unang kaminyoon, o pinaagi sa pagpakigminyo ni Jose sa iyang nabalong bayaw nga babaye, angayng isipon nga tinumotumo, sanglit walay ligong mga pamatuod o paghisgot bahin niini diha sa Kasulatan. Ang pangangkon nga ang "igsoong lalaki" (*a·del·phos′*) dinhi nagkahulogang "ig-agaw" (*a·ne·psi·os′*) maoy pangagpas lamang nga gituohang gimugna ni Jerome, ug maoy sukad pa niadtong 383 K.P. Dili lamang nga si Jerome walay ikapakitang ebidensiya sa pagpaluyo sa iyang bag-ong namugna nga ideya kondili sa iyang ulahing mga sinulat siya nag-usab-usab sa iyang mga opinyon ug mipahayag gani ug mga pagduhaduha bahin sa iyang "teoriya labot sa pagkaig-agaw." Si J. B. Lightfoot nag-ingon nga si "Sn Jerome nangatarongan nga walay tradisyonal nga awtoridad nga magpaluyo sa iyang teoriya, ug busa ang ebidensiya nga magpaluyo niini angayng susihon lamang diha sa Kasulatan. Gisusi ko ang kasulatanhong ebidensiya, ug ang . . . katibuk-ang mga suliran . . . mas daghan kay niining ikaduhang argumento nga magpaluyo niini, ug sa pagkatinuod motultol sa pagsalikway niini."—*St. Paul's Epistle to the Galatians,* London, 1874, p. 258.

Sa Gregong Kasulatan diin ang asoy naghisgot sa usa ka pag-umangkong lalaki o ig-agaw, ang pulong nga *a·del·phos′* wala gamita. Hinunoa, ang relasyon gipatin-aw, sama sa "ang anak nga lalaki sa igsoong babaye ni Pablo" o "si Marcos nga ig-agaw [*a·ne·psi·os′*] ni Bernabe." (Buh 23:16; Col 4:10) Sa Lucas 21:16, ang Gregong mga pulong nga *syg·ge·non′* (mga paryente, sama sa mga ig-agaw) ug *a·del·phon′* (mga igsoong lalaki) parehong makaplagan, nga nagpakitang ang mga termino wala gamita nga baylobaylo diha sa Gregong Kasulatan.

Sa panahon sa ministeryo ni Jesus, sanglit "sa pagkatinuod, ang iyang mga igsoon wala magpasundayag ug pagtuo kaniya," kini nagpakita nga sila dili gayod iyang mga igsoon sa espirituwal nga diwa. (Ju 7:3-5) Si Jesus mihimog kalainan tali sa iyang unodnong mga igsoon ug sa iyang mga tinun-an, nga mituo kaniya ug kinsa maoy iyang espirituwal nga mga igsoon. (Mat 12:46-50; Mar 3:31-35; Luc 8:19-21) Kining kawalay pagtuo sa iyang unodnong mga igsoon nagpaila nga sila dili mao ang mga apostoles nga gitawag sa samang mga ngalan: si Santiago, Simon, Judas; sila tin-awng gipalahi gikan sa mga tinun-an ni Jesus.—Ju 2:12.

Ang relasyon niining unodnong mga igsoon ni Jesus uban sa iyang inahan nga si Maria nagpakita usab nga sila iyang mga anak inay nga lagyong mga paryente. Sila sagad nga gihisgotan nga kauban niya. Ang mga paghisgot nga si Jesus mao ang *"panganay"* ni Maria (Luc 2:7), ug nga si Jose "wala

makigdulog kaniya *hangtod* nga siya nanganak ug usa ka anak nga lalaki," nagpaluyo usab sa panglantaw nga si Jose ug Maria adunay ubang mga anak. (Mat 1:25) Bisan gani ang ilang mga silingan nga taga-Nasaret nahibalo ug miila kang Jesus ingong "ang igsoon ni Santiago ug ni Jose ug ni Judas ug ni Simon," ug nagpahayag, "Ug ang iyang mga igsoong babaye ania kauban nato, dili ba?" —Mar 6:3.

Pinasukad niini nga mga teksto, motungha ang pangutana: Nganong sa hapit na siyang mamatay, gisalig man ni Jesus ang pag-atiman sa iyang inahan nga si Maria ngadto kang apostol Juan inay ngadto sa iyang unodnong mga igsoon? (Ju 19:26, 27) Dayag nga tungod kay ang ig-agaw ni Jesus nga si apostol Juan maoy usa ka tawo nga nakapamatuod sa iyang pagtuo, siya mao ang tinun-an nga gimahal pag-ayo ni Jesus, ug kining espirituwal nga relasyon milabaw sa relasyon sa unod; ngani, walay timailhan nga niadtong panahona ang iyang unodnong mga igsoon nahimo nang mga tinun-an ni Jesus.

Human sa pagkabanhaw ni Jesus, nausab ang maduhaduhaong tinamdan sa iyang unodnong mga igsoong lalaki, kay sila presente kauban sa ilang inahan ug sa mga apostoles sa dihang nagkatigom alang sa pag-ampo human sa pagkayab ni Jesus. (Buh 1:14) Kini nagpakita nga sila presente usab sa dihang gibubo ang balaang espiritu sa adlaw sa Pentekostes. Ang igsoong lalaki ni Jesus nga si Santiago, kinsa prominenteng gihisgotan kauban sa mga ansiyano nga mga membro sa nagamandong lawas sa Jerusalem, misulat ug usa ka sulat nga nagbaton sa iyang ngalan. (Buh 12:17; 15:13; 21:18; Gal 1:19; San 1:1) Ang laing igsoong lalaki ni Jesus nga si Judas misulat usab ug basahon nga nagbaton sa iyang ngalan. (Jud 1, 17) Gipaila ni Pablo nga labing menos ang pipila sa mga igsoong lalaki ni Jesus maoy mga minyo.—1Co 9:5.

IGTUTUGSOK. Usa ka galamiton sa pagpanguma nga gama sa usa ka pudlos nga mga 2.5 m (8 p) ang gitas-on ug kasagarang gigamit sa pagdumbol ug sa paggiya sa mga torong baka kon magdaro. Ang usa ka tumoy sa pudlos gitaoran ug talinis nga metal aron sa pagtusok sa hayop, ug ang pikas tumoy gitaoran ug usa ka lapad nga samag-silsil nga ohas nga gamiton sa pagkuha sa hugaw ug sa lapok gikan sa punta sa daro o sa pagtangtang sa mga gamot ug mga tunok gikan niini.

Ang "usa ka igtutugsok sa baka" gigamit ni Samgar sa pagpatay sa 600 ka Filistehanon. (Huk 3:31) Ang Hebreohanong pulong dinhi nga gihubad nga "igtutugsok" (*mal·madh′*) naggikan sa lintunganayng pulong nga *la·madh′* (tuon; tudlo).

Ang rekord sa Bibliya naghisgot nga sa dihang ang mga Filistehanon naggahom sa mga Israelinhon panahon sa paghari ni Saul, ang mga Israelinhon wala tugoti nga makabaton ug mga manananalsal ug busa napugos sa paglugsong ngadto sa mga Filistehanon aron sa pagpabaid sa ilang mga galamiton sa pagpanguma ug aron sa pagpataod sa ilang mga igtutugsok (lagmit ang mga tumoy nga metal) sa baka.—1Sa 13:19-21.

Ang igtutugsok gitandi sa mga pulong sa usa ka tawong maalamon, mga pulong nga magtukmod sa tigpatalinghog nga molihok kaharmonya sa kaalam nga nadunggan. (Ecc 12:11) Ang mahulagwayong ekspresyon nga "pagpatid batok sa mga igtutugsok" naggikan sa aksiyon sa gahian nga torong baka nga mosuki sa mga pagtusok sa igtutugsok pinaagi sa pagpatid niini, nga makasamad hinuon niini. Busa, kini nga ekspresyon nagtumong sa pagsuki o sa pagrebelde batok sa lehitimong awtoridad o sa usa ka kahimtang nga dili na mausab, nga nagbuhat niana sa ikadaot mismo sa usa. Mao gayod kini ang gihimo ni Saulo sa wala pa mahimong usa ka Kristohanon, pinaagi sa pagpakig-away batok sa mga sumusunod ni Jesu-Kristo, kinsa gipaluyohan ni Jehova nga Diyos.—Buh 26:14; itandi ang Buh 5:38, 39.

IHALAS NGA ASNO. Tan-awa ang ASNO.

IHALAS NGA KANDING. Tan-awa ang KANDING.

IHALAS NGA TORONG BAKA. Tan-awa ang TORONG BAKA.

IIM [lagmit, Mga Tipun-og sa Kagun-oban]. Usa ka siyudad sa habagatang Juda. (Jos 15:21, 29) Ang tukmang nahimutangan niini dili matino.

IJON. Usa sa mga dapit nga nailog sa kasundalohan ni Haring Ben-hadad I sa Sirya panahon sa paghari ni Baasa. (1Ha 15:20, 21; 2Cr 16:4) Duolan sa duha ka siglo sa ulahi, ang Ijon giilog sa Asiryanhon nga si Haring Tiglat-pileser III ug gidestiyero ang katawhan niini. (2Ha 15:29) Ang Ijon kasagarang gituohan nga mao ang Tell ed-Dibbin nga mga 15 km (9 mi) sa AAK sa Dan.

IKABOD [Hain ang Himaya?]. Anak nga lalaki ni Pinehas nga natawo human mamatay si Pinehas; igsoon ni Ahitub; apo sa Hataas nga Saserdoteng si Eli. Ang ngalang Ikabod, nga gingalan kaniya sa iyang himalatyong inahan samtang nanganak, nagkahulogang ang himaya nahimulag gikan sa Israel tungod sa pag-ilog sa Arka ug sa pagkamatay ni Pinehas ug Eli.—1Sa 4:17-22; 14:3.

IKAPULO. Ang ikanapulo nga bahin, o 10 porsiyento, nga ihatag o ibayad ingong usa ka tributo, ilabina alang sa relihiyosong mga katuyoan.

Sa wala pa maestablisar ang pakigsaad sa Balaod, ang Bibliya naghisgot ug duha ka panghitabo diin ang ikanapulo nga bahin sa mga kabtangan gibayad ngadto sa Diyos o ngadto sa iyang hawas. Ang una niini maoy sa dihang si Abraham naghatag kang Melquisedek ug ikanapulong bahin sa mga inagaw sa gubat gikan sa iyang kadaogan batok kang Kedorlaomer ug sa iyang mga kaalyado. (Gen 14:18-20) Gipunting ni apostol Pablo kini nga panghitabo ingong pamatuod nga ang pagkasaserdote ni Kristo sa paagi nga sama kang Melquisedek maoy labaw kay nianang kang Levi, sanglit si Levi, kay diha pa sa balat-ang ni Abraham, ikaingong nagbayad ug mga ikapulo ngadto kang Melquisedek. (Heb 7:4-10) Ang ikaduha niini maoy maylabot kang Jacob, kinsa nanaad didto sa Bethel nga mohatag ug ikapulo sa iyang mga kabtangan ngadto sa Diyos.—Gen 28:20-22.

Apan, kining duha ka asoy maoy mga pananglitan lamang sa boluntaryo nga mga paghatag ug ikapulo. Walay rekord nga si Abraham o Jacob nagsugo sa ilang mga kaliwat nga sundon kini nga mga panig-ingnan, sa ingon maghimo niini nga usa ka relihiyosong batasan, kostumbre, o balaod. Dili na kinahanglang manaad si Jacob sa pagbuhat niana kon siya ilalom na sa usa ka obligasyon sa pagbayad ug mga ikapulo, ingon sa iyang gibuhat. Busa dayag nga ang kahikayan sa paghatag ug ikapulo dili usa ka kostumbre o usa ka balaod taliwala sa unang mga Hebreohanon. Kini gisugdan paghimo sa dihang giinagurahan ang pakigsaad sa Balaod, dili una pa niana.

Moisesnong mga Balaod sa Paghatag ug Ikapulo. Si Jehova naghatag sa Israel ug mga balaod sa paghatag ug ikapulo alang sa tinong mga katuyoan, lagmit maylabot sa paggamit sa *duha* ka ikapulo sa ilang tinuig nga mga abot, gawas sa mga tuig nga Igpapahulay, sa dihang walay ikapulo nga ibayad, sanglit walay madahom nga abot. (Lev 25:1-12) Apan, ang pipila ka eskolar nagtuo nga dihay usa lamang ka ikapulo. Ang maong mga ikapulo maoy dugang sa mga unang bunga nga obligado nilang itanyag kang Jehova.—Ex 23:19; 34:26.

Ang unang ikapulo, nga maoy ikanapulong bahin sa abot sa yuta ug sa mga bungahoy ug (dayag nga gikan sa *pag-usbaw* sa gidaghanon) sa mga panon sa mga baka ug sa mga panon sa mga karnero, dad-on ngadto sa sangtuwaryo ug ihatag sa mga Levihanon, sanglit sila walay panulondon diha sa yuta apan gipahinungod alang sa pag-alagad sa sangtuwaryo. (Lev 27:30-32; Num 18:21, 24) Ang mga Levihanon mohatag usab ug ikapulo gikan sa ilang madawat ngadto sa Aaronikong mga saserdote aron sa pagsuportar kanila.—Num 18:25-29.

Dayag nga ang mga lugas giokon ug ang mga bunga sa paras ug sa kahoyng olibo himoong bino ug lana sa dili pa ihatag ingong ikapulo. (Num 18:27, 30; Neh 10:37) Kon ang usa ka Israelinhon buot mohatag ug salapi inay niini nga mga abot, siya makahimo niana, basta mohatag siya ug dugang ikalima nga bahin sa kantidad niini. (Lev 27:31) Apan lahi ang himoon maylabot sa panon sa mga karnero ug sa panon sa mga baka. Sa dihang ang mga hayop tagsatagsang mogula gikan sa toril agi sa usa ka ganghaan, ang tag-iya magbarog duol sa ganghaan dala ang usa ka baston ug magmarka sa matag ikanapulo nga hayop ingong mao ang ikapulo, nga dili na mag-usisa o magpili niini.—Lev 27:32, 33.

Mopatim-awng dihay laing ikapulo, ang ikaduhang ikapulo, nga gipinig matag tuig alang sa mga katuyoan gawas pa sa direktang pagsuportar sa Levihanong mga saserdote, bisan tuod nga ang mga Levihanon makig-ambit niini. Sagad kining gigamit ug gipahimuslan pag-ayo sa Israelinhong pamilya sa dihang magkatigom panahon sa mga pista sa nasod. Sa mga kahimtang diin halayo kaayo ang paghatod niini nga ikapulo ngadto sa Jerusalem, nan ang abot ilisan ug salapi ug dayon gamiton kini didto sa Jerusalem alang sa pagkaon ug kalipayan sa pamilya panahon sa balaang panagkatigom didto. (Deu 12:4-7, 11, 17, 18; 14:22-27) Dayon, sa kataposan sa matag ikatulo ug ikaunom nga tuig sa pito-ka-tuig nga siklo sa igpapahulay, kini nga ikapulo, inay gamiton alang sa mga galastohan panahon sa mga panagkatigom sa nasod, gipinig alang sa mga Levihanon, langyawng mga pumoluyo, mga babayeng balo, ug sa mga batang ilo-sa-amahan diha sa lokal nga komunidad.—Deu 14:28, 29; 26:12.

Kini nga mga balaod sa paghatag ug ikapulo nga gipatuman diha sa Israel dili kay bug-at ra kaayo. Dili usab angayng kalimtan nga ang Diyos misaad sa pagpalambo sa Israel pinaagi sa pagbukas sa "mga ganghaan sa tubig sa kalangitan" kon sundon ang iyang mga balaod sa paghatag ug ikapulo. (Mal 3:10; Deu 28:1, 2, 11-14) Sa dihang ang katawhan wala na magtagad sa paghatag ug ikapulo, naapektohan ang pagkasaserdote, sanglit ang mga saserdote ug mga Levihanon napugos sa paggamit sa ilang panahon alang sa sekular nga trabaho ug ingong resulta napasagdan ang ilang mga buluhaton sa pag-alagad. (Neh 13:10) Ang maong pagkadili-matinumanon maoy nakaingon sa pagkadaot sa tinuod nga pagsimba. Makapasubo, sa dihang ang napulo ka tribo nahulog ngadto sa pagsimba sa nating baka, ilang gigamit ang ikapulo sa pagsuportar nianang bakak nga relihiyon. (Am 4:4, 5) Sa laing bahin, sa dihang ang Israel nagmatinumanon

kang Jehova ug nailalom sa pagmando sa matarong nga mga administrador, napasig-uli ang paghatag ug ikapulo ngadto sa mga Levihanon, ug ingong katumanan sa saad ni Jehova, walay gayoy nakulang.—2Cr 31:4-12; Neh 10:37, 38; 12:44; 13: 11-13.

Ubos sa Balaod walay gihisgotang silot nga ipahamtang ngadto sa usa ka tawo nga wala mohatag ug ikapulo. Gipailalom ni Jehova ang tanan sa usa ka dakong moral nga obligasyon sa paghatag ug ikapulo; sa kataposan sa tulo-ka-tuig nga siklo sa paghatag ug ikapulo, sila gisugo nga isugid sa iyang atubangan nga bug-os na nilang nabayran ang ikapulo. (Deu 26:12-15) Ang bisan unsang ikapulo nga wala ihatag giisip ingong kinawat gikan sa Diyos.—Mal 3:7-9.

Sa unang siglo K.P., ang Hudiyong relihiyosong mga pangulo, ilabina taliwala sa mga eskriba ug mga Pariseo, nagpakaaron-ingnong balaan pinaagi sa paghatag ug ikapulo ug ubang panggawas nga mga buhat, ingong usa ka paagi sa pagsimba, apan ang ilang mga kasingkasing halayo kaayo sa Diyos. (Mat 15:1-9) Gibadlong sila ni Jesus tungod sa ilang hakog, salingkapaw nga tinamdan, nga naghisgot sa ilang estriktong pagsunod sa paghatag ug ikapulo bisan "sa yerbabuyna ug sa eneldo ug sa cumino"—butang nga angay gayod unta nilang buhaton—apan sa samang higayon wala maghatag ug pagtagad sa "mas bug-at nga mga butang sa Balaod, nga mao, ang hustisya ug ang kaluoy ug ang pagkamatinumanon." (Mat 23:23; Luc 11:42) Pinaagig sambingay, gitandi ni Jesus ang usa ka Pariseo nga mapasigarbohong mibati nga siya matarong tungod sa iyang kaugalingong mga buhat sa pagpuasa ug paghatag ug ikapulo, ngadto sa usa ka maniningil ug buhis nga, bisan tuod giisip sa Pariseo nga walay pulos, nagpaubos sa iyang kaugalingon, nagsugid sa iyang mga sala ngadto sa Diyos, ug nangamuyo sa kaluoy sa Diyos.—Luc 18:9-14.

Ang mga Kristohanon Dili Obligadong Mohatag ug Ikapulo. Ang unang-siglong mga Kristohanon wala gayod sugoa sa paghatag ug mga ikapulo. Ang pangunang katuyoan bahin sa kahikayan sa paghatag ug ikapulo ilalom sa Balaod maoy alang sa pagsuportar sa templo ug mga saserdote sa Israel; busa ang obligasyon sa paghatag ug mga ikapulo nahunong sa dihang ang maong pakigsaad sa Moisesnong Balaod natapos tungod kay natuman na pinaagi sa kamatayon ni Kristo diha sa estaka sa pagsakit. (Efe 2:15; Col 2:13, 14) Tinuod nga nagpadayon sa pag-alagad ang Levihanong mga saserdote didto sa templo sa Jerusalem hangtod sa pagkalaglag niini niadtong 70 K.P., apan ang mga Kristohanon sukad ug human sa 33 K.P. nahimong bahin sa usa ka bag-ong espirituwal nga pagkasaserdote nga wala suportahi pinaagig mga ikapulo.—Rom 6:14; Heb 7:12; 1Pe 2:9.

Ingong mga Kristohanon, sila gidasig sa pagsuportar sa Kristohanong ministeryo pinaagi sa ilang kaugalingong buluhaton sa ministeryo ug materyal nga mga amot. Inay mohatag ug tino, espesipikong kantidad alang sa mga galastohan sa kongregasyon, sila moamot "sumala sa nabatonan sa usa," nga mohatag "sumala sa iyang gihukom diha sa iyang kasingkasing, dili nga kontragusto o pinugos, kay gihigugma sa Diyos ang malipayong maghahatag." (2Co 8:12; 9:7) Sila gidasig sa pagsunod sa prinsipyo: "Ang mga ansiyano nga nagdumala sa maayong paagi kinahanglang isipon nga takos sa doble nga pasidungog, ilabina silang naghago sa pagpanulti ug sa pagpanudlo. Kay ang kasulatan nag-ingon: 'Dili mo pagabusalan ang torong baka sa dihang kini naggiok sa mga lugas'; usab: 'Ang mamumuo takos sa iyang suhol.'" (1Ti 5:17, 18) Apan, gihatag ni apostol Pablo ang panig-ingnan aron dili makapabug-at sa kongregasyon sa pinansiyal nga paagi.—Buh 18:3; 1Te 2:9.

IKAPULONG BAHIN. Tan-awa ang IKAPULO.

IKES [Baliko]. Ang Tekoahanon kansang anak nga lalaki nga si Ira maoy usa sa gamhanang mga tawo ni Haring David.—2Sa 23:8, 26; 1Cr 11:26, 28; 27:9.

ILAGANG TIGKUBKOB [Heb., *cho'ledh*]. Usa ka ilaga nga 15 hangtod sa 30 sm (6 hangtod sa 12 pul.) ang gitas-on. Ang ilagang tigkubkob o *mole rat* (*Spalax ehrenbergi*) mugbog tiil, walay ikog, ug walay liog, pormag silindro ang lawas nga may humokon ug labong nga balhibo, nga sagad dalagon nga abohong-kape ang bulok. Ang ulo daling makita tungod sa walay balhibo nga simod ug sa duha ka paris sa dagkong nagsiwil nga mga ngipon. Ilalom sa Balaod, ang ilagang tigkubkob maoy mahugaw nga pagkaon.—Lev 11:29.

Bisan tuod daghang hubad ang naghubad sa *cho'ledh* nga "comadreja" (*AS, KJ, RS*), adunay pasukaranan sa paghubad niini ingong "ilagang tigkubkob." Sa Arabiko, usa ka pinulongang kaamgid sa Hebreohanon, ang usa ka susama kaayong pulong, *khuld,* nagkahulogang "ilagang tigkubkob." Dugang pa, ang *cho'ledh* mahimong kaamgid sa usa ka Hebreohanong termino human sa kapanahonan sa Bibliya nga nagkahulogang "pagkubkob" o "paglungag." Kini mohaom sa kinaiyang pagpangubkob sa ilagang tigkubkob.

Ang mga ilagang tigkubkob mopuyo ilalom sa yuta ug mokubkob ug mga katulganan ug dagkong mga tipiganan ilalom sa yuta. Kini nga mga

linalang mabuhi pinaagig mga tanom, nga sa panguna pinaagig mga lagutmon. Busa kini sila lahi sa tinuod nga mga *mole* (usa usab ka hayop nga tigkubkob), nga mokaon ug mga insekto ug mga wati ug wala isipa nga lumad sa Palestina.

ILAI. Usa ka Ahohihanon; usa ka gamhanang tawo sa kasundalohan ni David, dayag nga gitawag ug Zalmon sa 2 Samuel 23:28.—1Cr 11:26, 29.

ILHANAN. Usa ka butang, buhat, situwasyon, o talagsaong talan-awon nga may kahulogan ingong timailhan sa laing butang, presente o umaabot. Ang ilhanan (Heb., *'ohth;* Gr., *se·mei'on*) mahimong maoy usa ka ebidensiya sa pagkatinuod o sa awtoridad, usa ka pasidaan sa kapeligrohan, o usa ka timailhan sa maalamong dalan nga angayng subayon.

Lakip sa unang gihisgotan sa daghang ilhanan nga gihatag ni Jehova ingong giya sa tawo mao ang langitnong mga banwag, ang adlaw ug ang bulan. (Gen 1:14) Kini maoy mga tigpaila sa panahon ingon man makitang mga ilhanan sa paglungtad sa Diyos ug sa iyang mga hiyas. (Sal 19:1-4; Rom 1:19, 20) Dayag nga tungod sa pagpangitag mga tilimad-on gikan niini nga mga banwag ingon man sa mga bituon, sama nianang sa astrolohiya, ang kanasoran "nalisang," sumala sa giingon sa Jeremias 10:2.

Mga Katuyoan sa mga Ilhanan. Si Jehova mihatag ug mga ilhanan ingong pasalig sa pagkamatuod ug pagkakasaligan sa iyang mga pulong. (Jer 44:29; 1Sa 2:31-34; 10:7, 9; 2Ha 20:8-11) Kini nagpakita sa pagpaluyo sa Diyos kang Moises o sa ubang mga alagad (Ex 3:11, 12; itandi ang Huk 6:17, 20-22), sa usa ka apostol (2Co 12:12), sa Kristohanong kongregasyon (1Co 14:22).

Ang mga ilhanan wala kinahanglana aron pamatud-an ang pagpaluyo sa Diyos, sama sa kahimtang ni Juan nga Tigbawtismo. (Ju 10:41; Mat 11:9-11) Labot pa, ang usa ka mini nga manalagna tingali makahimog ilhanan, apan siya mailhan nga mini pinaagi sa mga paagi nga gihatag ni Jehova.—Deu 13:1-5; 18:20-22; Isa 44:25; Mar 13:22; 2Te 2:9; Pin 13:13, 14; 19:20.

Ang pipila ka ilhanan maoy mga pahinumdom, mga tigpahinumdom, o kaha alang sa paghandom. (Gen 9:12-14; 17:11; Rom 4:11) Ang mga Igpapahulay ug ang Paskuwa nahimong mga ilhanan sa paghandom alang sa mga Hudiyo. (Ex 13:3-9; 31:13; Eze 20:12, 20) Ang usa ka ilhanan nga literal o simboliko magsilbing usa ka identipikasyon.—Num 2:2; Ex 12:13.

Usa ka Ilhanan nga Gipangayo Kang Jesus. Sa panahon sa ministeryo ni Jesus siya mihimog daghang ilhanan nga nakatabang sa daghang tawo nga motuo kaniya. (Ju 2:23) Apan ang maong mga ilhanan wala makapatunghag pagtuo diha sa mga tawong matig-ag kasingkasing. (Luc 2:34; Ju 11:47, 53; 12:37; itandi ang Num 14:11, 22.) Sa dihang sa makaduha ang relihiyosong mga pangulo nangayo kang Jesus nga magpakita kanilag ilhanan gikan sa langit, lagmit sila nangayo nga iyang buhaton, ingong pamatuod nga siya mao ang Mesiyas, ang ilhanan nga gitagna sa Daniel 7:13, 14, nga mao, ang pagpakita sa "anak sa tawo" uban sa mga panganod sa kalangitan aron sa pagdawat sa iyang gahom sa pagmando sa Gingharian. Apan dili pa panahon sa Diyos aron tumanon ang maong tagna, ug si Kristo dili mohimog mapagawalong pagpasundayag aron lamang tagbawon ang ilang mahakogong gipangayo. (Mat 12:38; 16:1) Hinunoa, siya miingon kanila nga ang bugtong ilhanan nga ihatag kanila mao ang "ilhanan ni Jonas nga manalagna." (Mat 12:39-41; 16:4) Human sa mga tulo ka adlaw sulod sa tiyan sa usa ka dakong isda, si Jonas miadto ug nagwali sa Nineve. Nianang paagiha si Jonas nahimong usa ka "ilhanan" sa kaulohan sa Asirya. Ang kaliwatan sa panahon ni Jesus nakabaton "sa ilhanan ni Jonas" sa dihang si Kristo migugol ug mga tulo ka adlaw diha sa lubnganan ug gibanhaw nga human niana gimantala sa iyang mga tinun-an ang pamatuod sa maong hitabo. Pinaagi niini, si Kristo nahimong ilhanan sa maong kaliwatan, apan bisan pa niana kana wala makapakombinsir sa kadaghanan sa mga Hudiyo.—Luc 11:30; 1Co 1:22.

Ilhanan sa Presensiya ni Kristo. Sa hapit na ang kamatayon ni Jesus ang iyang mga apostoles nangutana kaniya: "Unsa man unya ang ilhanan sa imong presensiya ug sa kataposan sa sistema sa mga butang?" (Mat 24:3; Mar 13:4; Luc 21:7) Dihay mga kalainan tali niini nga pangutana ug sa mga pagpangayog ilhanan sa relihiyosong mga pangulo. Bisan tuod didto sila, nga nakakita kaniya ug sa iyang mga buhat, kadto nga mga pangulo wala modawat kaniya ingong Mesiyas ug Umaabot nga Hari. (Ju 19:15) Sa usa ka higayon sila nangayog ilhanan "aron sa pagtental kaniya" (Luc 11:16); dugang pa ang pipila tingali natakdan sa walay hinungdang pagkamausisahon labot sa mga ilhanan ni Jesus, sama kang Herodes. (Luc 23:8) Sa kasukwahi gayod, ang mga tinun-an nga nangutana bahin sa ilhanan sa presensiya ni Kristo midawat na kaniya ingong Mesiyas ug Hari. (Mat 16:16) Apan si Jesus miingon nga ang Gingharian "dili moabot uban ang talagsaong pagkadayag." (Luc 17:20) Busa (bisan tuod ang mga apostoles sayop nga nagtuong ang Gingharian tukoron sa yuta; Buh 1:6), sa pag-abot sa Gingharian dili nila buot nga mahisama sa Hudiyong mga pangulo—nga buta sa

presensiya ni Jesus. Busa, sila nangayo, dili sa usa ka milagrosong ilhanan nga himoon niadtong tungora, kondili kon unsa unya ang umaabot nga ilhanan niini.

Sa pagtubag gihubit ni Jesus ang usa ka daghagbahin nga "ilhanan," usa nga gilangkoban sa daghang ebidensiya, lakip ang mga gubat, mga linog, paglutos sa mga Kristohanon, ug pagwali bahin sa Gingharian. (Mat 24:4-14, 32, 33) Ang kalaglagan sa Jerusalem ug sa templo niini gihisgotan sa dihang ang mga tinun-an nangayo kang Jesus ug "ilhanan" (Luc 21:5-7), ug ang iyang tubag naglakip ug mga tagna nga mapadapat sa Jerusalem ug Judea, nga natuman sa panahon nga sila buhi pa. (Luc 21:20; Mat 24:15) Apan ang iyang tubag naglangkit usab sa pagtukod sa Gingharian sa Diyos ug sa mga epekto niini sa *tanang* katawhan.—Luc 21:31, 35.

"Ilhanan sa Anak sa tawo." Sa maong okasyon usab si Jesus miingon sa iyang mga tinun-an: "Ug unya ang ilhanan sa Anak sa tawo mopakita sa langit, ug niana ang tanang tribo sa yuta magapukpok sa ilang kaugalingon sa pagminatay, ug sila makakita sa Anak sa tawo nga moanhi diha sa mga panganod sa langit uban ang gahom ug dakong himaya." (Mat 24:30; Luc 21:27) Sa wala pa kining mga pulonga siya naghisgot sa manalagna nga si Daniel. (Mat 24:15; Dan 9:27; 11:31) Ug pinasukad sa ekspresyon nga gigamit dinhi ni Jesus dayag nga niadtong higayona iyang gihisgotan ang Daniel 7:13, 14, diin sa maong panan-awon gipakita nga "uban sa mga panganod sa kalangitan dihay sama sa anak sa tawo" nga nakaduol sa "Karaan sa mga Adlaw" ug nakadawat ug usa ka 'gingharian nga dili magun-ob.' Kini naglangkit sa "ilhanan sa Anak sa tawo" uban sa panahon nga si Jesus magmando na sa Gingharian. Gipadapat ni Jesus ang ekspresyon nga "Anak sa tawo" ug ang tagna sa Daniel 7:13, 14 ngadto sa iyang kaugalingon.—Mat 26:63, 64; Mar 14:61, 62.

Mga 96 K.P., 26 ka tuig human malaglag ang Jerusalem, si Juan misulat bahin sa mga butang nga mahitabo sa umaabot, ug iyang nakita sa panan-awon si Jesu-Kristo nga "moanhi [o, moabot] uban sa mga panganod, ug ang tanang mata makakita kaniya, ug kadtong nagdughang kaniya." (Pin 1:1, 7) Busa, kini nga pahayag bahin sa butang nga mahitabo human sa 96 K.P. ug ang gisulti ni Kristo bahin sa "ilhanan sa Anak sa tawo" nagtumong kang Jesus nga moabot uban sa mga panganod ug nga makita sa tanang katawhan. (Tan-awa ang PANGANOD.) Hinunoa, angayng matikdan nga bisan tuod ang Gregong berbo nga *ho·ra′o,* "makakita," nga gigamit sa Mateo 24:30 ug Pinadayag 1:7, mahimong sa literal magpasabot sa "pagkakita sa usa ka butang," kini mahimong gamiton usab sa mahulagwayong paagi, labot sa pagkakita diha sa hunahuna, "sa pag-ila sa pangisip, sa pagsabot."—*A Greek-English Lexicon,* ni H. Liddell ug R. Scott, girebisar ni H. Jones, 1968, p. 1245, lin. 1.

Alang sa pagtandi sa "mga milagro," "mga tilimad-on," ug "mga ilhanan," tan-awa ang MILAGRO; TILIMAD-ON.

ILHANANG TUKON, TIMAAN. Mopatim-aw nga ang Hebreohanong pulong nga *nes* nagpasabot sa usa ka permanenteng tukon o estaka nga nahimutang sa usa ka bantaawng dapit; kini gigamit sa literal ug sa mahulagwayong paagi. Busa, wala kini magpasabot sa usa ka timaan aron sa pagpadalag mga mensahe, sama sa usa ka "timailhang aso" (Huk 20:38, 40) o usa ka "kalayo nga timaan" (Jer 6:1), nga niini laing mga pulong nga Hebreohanon ang gigamit. Hinunoa, kini nga tukon magsilbing dapit nga tagboanan aron ang katawhan o kasundalohan magtigom. (Isa 5:26; 13:2; 18:3; 30:17; 31:9; Jer 4:6, 21; 50:2; 51:12, 27; itandi ang Sal 60:4, ftn sa *Rbi8.*) Pananglitan: Sa dihang ang mga Israelinhon sa usa ka higayon nagreklamo bahin sa mana ug sa pagkawalay tubig, si Jehova nagsilot kanila pinaagi sa pagpadala ug mga halas nga malala taliwala kanila. Human magpakitag paghinulsol ang mga Israelinhon, si Jehova nagsugo kang Moises sa paglilok ug halas ug ibutang kini sa usa ka ilhanang tukon (*nes*). "Dihadiha si Moises mihimog halas nga tumbaga ug gibutang kini sa ilhanang tukon; ug nahitabo nga kon ang usa ka halas makapaak kang bisan kinsa ug siya mosud-ong sa halas nga tumbaga, siya magpabiling buhi." (Num 21:5-9) Dayag nga kining ilhanang tukon nahimutang sa usa ka tinong lokasyon ug walay duhaduha nga diha sa usa ka bantaawng dapit aron kini makita sa mga Israelinhon nga napaakan sa mga halas.

Sa susama, niadtong 537 W.K.P., ang Jerusalem, nga ang pagtukod pag-usab niini gitagna, nahimong timaan nga nag-aghat sa Hudiyong nahibilin sa pagbiya sa kayutaan diin sila natibulaag ug sa pagbalik ngadto sa kanhing biniyaan nga Jerusalem aron tukoron pag-usab ang templo. (Isa 11:11, 12; itandi ang Isa 49:22; 62:10, 11.) Hinunoa, ang kapadapatan sa maong tagna dili lamang sa ikaunom nga siglo. Ang Isaias 11:10 mabasa: "Ug mahitabo nianang adlawa nga aduna unyay gamot ni Jese nga mobarog ingon nga usa ka timaan alang sa mga katawhan." Gipadapat ni apostol Pablo kini nga mga pulong ngadto kang Kristo Jesus, ang usa nga magamando sa mga nasod. (Rom 15:8, 12) Dugang pa, gipaila ni Jesus ang iyang kaugalingon ingong 'ang gamot ni David' nga anak ni

Jese. (Pin 22:16) Busa, ang timaan mao si Kristo Jesus ingong nagmandong Hari nga nagbarog sa langitnong Bukid sa Zion.—Itandi ang Heb 12:22; Pin 14:1.

ILIMNON, MAKAHUBOG NGA. Tan-awa ang BINO UG ILIMNONG MAISOG.

ILIMNONG MAISOG. Tan-awa ang artikulong BINO UG ILIMNONG MAISOG.

ILIRICO. Usa ka lalawigan sa Roma nga nag-usab-usab ang mga utlanan, nga nahimutang sa AK nga bahin sa Peninsula sa Balkan ubay sa kabaybayonan sa Dagat Adriatiko.

Sa yugto human mapildi ni Tiberio ang mga taga-Pannonia ug mga taga-Dalmacia niadtong 9 K.P., ang Romanhong lalawigan sa Ilirico nahimong duha ka bahin, ug sa ulahi nahimong duha ka lalawigan. Sa kataposan, ang habagatang lalawigan ginganlan ug Dalmacia.

Sa Roma 15:19 si apostol Pablo naghisgot sa pagsangyaw diha sa usa ka sirkito "hangtod sa Ilirico." Kon ang orihinal nga Grego angay bang sabton nga si Pablo aktuwal nga misangyaw didto o hangtod lamang sa Ilirico dili matino.

ILO. Tan-awa ang BATA NGA ILO-SA-AMAHAN.

ILONG, BUHO SA ILONG. Ang bahin sa nawong nga kaagian sa hangin inigginhawa ug nagsilbing organo sa pagpanimaho.

Sa dihang gilalang sa Diyos si Adan, iyang "gihuypan ang mga buho sa iyang ilong sa gininhawa [porma sa *nesha·mah′*] sa kinabuhi, ug ang tawo nahimong buhing kalag." (Gen 2:7) Kining "gininhawa sa kinabuhi" dili lamang kay nagpuno ug hangin sa mga baga kondili naghatag usab sa lawas sa puwersa sa kinabuhi nga gisustenihan pinaagi sa pagginhawa. Ang gininhawa nga misulod sa lawas pinaagi sa mga buho sa ilong hinungdanon sa kinabuhi; kini nagsustenir sa puwersa sa kinabuhi. Sa panahon sa Lunop, "ang tanan nga niana ang gininhawa sa puwersa sa kinabuhi aktibo diha sa mga buho sa ilong niini, nga mao, ang tanan nga diha sa mamalang yuta, nangamatay."—Gen 7:22.

Ang Hebreohanong pulong alang sa ilong o mga buho sa ilong (*'aph*) subsob nga gigamit sa pagtumong sa tibuok nawong. Si Adan gisilotan nga manginabuhi gikan sa yuta pinaagi 'sa singot sa iyang nawong [sa literal, "ilong" o "mga buho sa ilong"].' (Gen 3:19) Si Lot miyukbo nga ang iyang nawong (ilong) ngadto sa yuta atubangan sa miduaw nga mga manulonda.—Gen 19:1.

Pagkasensitibo sa Pagpanimaho ug sa Pagtilaw. Ang organo sa pagpanimaho nahimutang sa ibabaw nga bahin sa bangag sa ilong, diin ang mga ugat sa ilong mosangko diha sa samagbuhokbuhok nga mga tumoy; makaplagan usab niining dapita ang pinong mga tumoy sa *trigeminal* nga ugat. Ang sentido sa pagpanimaho sa mga tawo sensitibo kaayo. Sumala sa usa ka artikulo sa *Scientific American* (Pebrero 1964, p. 42): "Ang sentido sa pagpanimaho dayag nga usa ka kemikal nga sentido, ug ang pagkasensitibo niini ilado kaayo; alang sa usa ka kemista ang katakos sa ilong sa pagtino sa kalainan ug sa pag-ila sa mga substansiya halos dili katuohan. Kini makahimo sa pagtino sa komplikadong kombinasyon sa mga elemento nga tingali ang usa ka kemista nagkinahanglan ug daghang bulan aron makaanalisar niini diha sa laboratoryo; ang ilong makaila niini dihadiha, bisan ug diyutay ra kaayo (bisag ikanapulo-ka-milyon nga bahin sa usa ka gramo) nga bisan ang labing sensitibo nga modernong mga instrumento sa laboratoryo sagad dili makamatikod sa substansiya, ilabina gayod sa pag-analisar ug pagngalan niini."

Ang ilong hinungdanon usab kaayo sa pagtilaw. Adunay upat ka pangunang mga lami: tam-is, parat, aslom, ug pait. Mailhan kini sa mga igtitilaw sulod sa atong baba. Apan ang kadaghanan sa lami sa pagkaon matagamtam tungod sa sentido sa pagpanimaho. Pananglitan, ang usa ka tawo kansang mga buho sa ilong nasampongan, maglisod sa pag-ila tali sa duha ka matang sa pagkaon, sanglit nianang higayona ang kadaghanang pagkaon walay lami o las-ay alang kaniya.

Katahom. Kay nahimutang sa dapit nga daling makita, ang usa ka maayog-porma nga ilong makadugang gayod sa katahom sa panagway. Diha sa Awit ni Solomon (7:4), ang pagtandi sa ilong sa Sulamita nga babaye sa "torre sa Lebanon" lagmit may kalabotan sa nindot nga porma sa iyang ilong nga nakadugang sa dignidad ug kaanyag sa iyang panagway. Gibaod sa Diyos nga ang mga saserdote sa Israel, tungod kay sila iyang mga hawas atubangan sa katawhan, angay nga walay depekto, ang usa sa mga kinahanglanon mao nga walay saserdote nga may gisi o hiwa sa ilong.—Lev 21:18.

Masambingayon ug Mahulagwayong mga Paggamit. Ang pulong alang sa ilong o buho sa ilong (*'aph*) sagad nga gigamit sa mahulagwayong paagi alang sa kasuko (tungod sa kusog nga paghingos o pagpangusmo sa usa ka tawong nasuko). (Tan-awa ang KASUKO.) Gigamit usab kini maylabot sa gibuhat ni Jehova tungod sa iyang kasuko (Sal 18:8, 15), o sa dihang siya mogamit sa iyang gamhanang aktibong puwersa.—Ex 14:21; 15:8.

Ang dulumtanang idolatriya nga diha niini nahulog ang Israel mao ang hinungdan sa pagsilaob sa kasuko ni Jehova batok kanila, nga iyang gipa-

hayag pinaagi ni manalagnang Isaias, nga nag-ingon: "Kini maoy aso sa mga buho sa akong ilong, usa ka kalayo nga nagadilaab sa tibuok adlaw." —Isa 65:5.

Ang Proverbio 30:32, 33 nag-ingon: "Kon ikaw nakabuhat nga walay salabotan tungod sa pagpataas sa imong kaugalingon, ug kon ikaw nagpunting sa imong hunahuna niana, isap-ong ang kamot sa imong baba. Kay ang pagbatil sa gatas magpatungha sa mantekilya, ug ang pagpislit sa ilong magpagula ug dugo, ug ang pagpuga sa kasuko magpahinabo sa panag-away." Kini kusganong nagpasiugda sa kasamok nga ikapatungha sa usa nga nagsulti sa sayop nga paagi o naghambin ug kasuko o nagpahungaw niini nga walay pagpugong. Dinhi, ang pulong nga "kasuko" maoy usa ka porma sa pulong alang sa "ilong."

ILUSTRASYON. Tan-awa ang SAMBINGAY.

IMER.

1. Usa ka kaliwat ni Aaron nga gitudlong pangulo sa ika-16 nga dibisyon sa mga saserdote sa panahon ni David. (1Cr 24:1, 6, 14) Lagmit ang 1,052 sa iyang mga kaliwat namalik kauban ni Zorobabel gikan sa Babilonya niadtong 537 W.K.P. (Esd 2:37; Neh 7:40) Ang duha sa "mga anak ni Imer" maoy lakip niadtong nagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa sa panahon ni Esdras. —Esd 10:20, 44.

2. Amahan ni Mesilemit (o Mesilemot); lagmit mao ra ang Num. 1.—1Cr 9:12; Neh 11:13.

3. Amahan sa saserdoteng si Pasur, usa ka magsusupak ni Jeremias nga nagbutang sa manalagna diha sa mga sepohan. Si Jeremias nagtagna nga si Pasur ug ang tibuok niyang panimalay pagabihagon ngadto sa Babilonya. (Jer 20:1, 2, 6) Kon ang pamulong nga "anak nga lalaki ni Imer" pagasabton nga nagtumong sa usa ka kaliwat inay kay sa mismong anak nga lalaki, kini nga Imer tingali mao ang Num. 1.

4. Amahan ni Zadok, usa nga nakigbahin sa pag-ayo sa paril sa Jerusalem. (Neh 3:29) Apan, kini nga Imer lagmit mao ra ang Num. 1 kon ang pamulong nga "anak nga lalaki ni Imer" pagaisipon nga nagkahulogang usa ka kaliwat.

5. Lagmit usa ka dapit sa Babilonya nga didto namalik ang pipila ka saserdote nga dili makapamatuod sa ilang mga talaan sa kagikan.—Esd 2:59; Neh 7:61.

IMLA [Hinaot Pun-on [sa Diyos]; o, Hinaot Paharion [sa Diyos]]. Amahan ni Micaias, usa ka manalagna ni Jehova nga katalirongan ni Haring Ahab ug Haring Jehosapat.—1Ha 22:8, 9; 2Cr 18:7, 8.

IMNA [[Ang Diyos] Nagpugong (Naghikaw)]. Anak nga lalaki ni Helem; usa ka maisog, gamhanan nga tawo ug pangulo sa usa ka balay sa amahan sa tribo ni Aser.—1Cr 7:35, 40.

IMNAH [Hinaot [ang Diyos] Magtudlo (o, Magisip); [Ang Diyos] Nagtudlo (o, Nag-isip)].

1. Unang ginganlan nga anak nga lalaki ni Aser ug katigulangan sa mga Imnahanon.—Gen 46:17; Num 26:44; 1Cr 7:30.

2. Ang Levihanon kansang anak nga lalaki nga si Kore gitudlo sa pag-alagad sa templo ingong magbalantay-sa-ganghaan dapit sa sidlakan ug tinugyanan usab sa kinabubut-ong mga halad alang kang Jehova sa panahon ni Ezequias.—2Cr 31:14.

IMNAHANON [Kang (Iya ni) Imnah]. Usa ka banay sa tribo ni Aser nga naggikan kang Imnah. —Num 26:44.

IMPIYERNO. Usa ka pulong nga gigamit sa *King James Version* (ingon man sa Katolikong *Douay Version* ug sa kadaghanan sa mas karaang mga hubad) sa paghubad sa Hebreohanong *she'ohl'* ug sa Gregong *hai'des.* Sa *King James Version* ang pulong nga "impiyerno" gihubad gikan sa *she'ohl'* sa 31 ka higayon ug sa *hai'des* sa 10 ka higayon. Apan, kini nga bersiyon migamit ug lainlaing mga hubad, sanglit ang *she'ohl'* gihubad usab sa 31 ka higayon ingong "lubnganan" ug 3 ka higayon ingong "gahong." Ang *she'ohl'* diha sa *Douay Version* gihubad nga "impiyerno" sa 64 ka higayon, kas-a nga "gahong," ug kas-a nga "kamatayon."

Niadtong 1885, sa dihang gipatik ang kompletong *English Revised Version,* ang orihinal nga pulong nga *she'ohl'* sa daghang teksto gihatagag katumbas nga espeling diha sa Iningles nga hubad sa Hebreohanong Kasulatan, bisan tuod sa kadaghanang teksto gigamit ang "lubnganan" ug "gahong," ug ang "impiyerno" makaplagan sa 14 ka higayon. Niining bahina ang Amerikanhong komite wala mouyon sa Britanikong mga tigrebisar, ug busa, sa dihang gipatik ang *American Standard Version* (1901) ilang gihatagag katumbas nga espeling ang *she'ohl'* diha sa tanang 65 ka dapit diin makita kini. Gihatagan niining duha ka bersiyon ug katumbas nga espeling ang *hai'des* sa Kristohanon Gregong Kasulatan diha sa tanang napulo ka teksto diin makita kini, apan ang tanang Gregong pulong nga *Ge'en·na* (Cebuano, "Gehenna") gihubad nga "impiyerno," sama sa gihimo sa daghang ubang modernong mga hubad.

Labot niini nga paggamit sa "impiyerno" sa paghubad niining orihinal nga mga pulong gikan sa Hebreohanon ug Grego, ang *Vine's Expository Dictionary of Old and New Testament Words* (1981, Tomo 2, p. 187) nag-ingon: "HADES . . . Kini

katumbas sa ‘Sheol’ diha sa D.T. [Daang Tugon]. Diha sa A.V. sa D.T. [Daang Tugon] ug sa B.T. [Bag-ong Tugon], kini sa makasubo gihubad nga ‘Impiyerno.’ ”

Ang *Collier’s Encyclopedia* (1986, Tomo 12, p. 28) nag-ingon labot sa “Impiyerno”: “Una kini naghawas sa Hebreohanong Sheol sa Daang Tugon ug sa Gregong Hades sa Septuagint ug sa Bag-ong Tugon. Sanglit ang Sheol sa kapanahonan sa Daang Tugon nagpunting lamang sa puy-anan sa mga patay bisag unsa pa ang ilang moralidad, ang pulong nga ‘impiyerno,’ ingon sa pagsabot karong adlawa, maoy dili haom nga hubad.”

Sa pagkatinuod, ang pagsabot karong adlawa sa pulong nga “impiyerno” mao ang hinungdan nga kini nahimong dili gayod tukmang hubad niining orihinal nga mga pulong sa Bibliya. Ang kompletong *Webster’s Third New International Dictionary*, ubos sa pulong nga “Hell” (sa Cebuano, “impiyerno”) nag-ingon: “gikan sa . . . *helan* nga nagkahulogang itago.” Busa ang pulong nga “impiyerno” sa orihinal wala magpasabot sa kainit o pagsakit apan nagpasabot lamang sa usa ka ‘tinabonan o natagong dapit.’ Sa karaang Iningles ang ekspresyong *“helling potatoes”* nagpasabot, dili sa pagsugba niini sa kalayo kondili sa pagtago lamang sa mga patatas diha sa yuta o sa bodega.

Ang kahulogan nga gihatag karong adlawa sa pulong nga “impiyerno” mao kanang gihulagway diha sa *Divine Comedy* ni Dante ug sa *Paradise Lost* ni Milton, nga ang kahulogan bug-os nga lahi sa orihinal nga kahulogan niini nga pulong. Apan, ang ideya sa usa ka “impiyerno” ingong kalayonhong pagsakit naglungtad dugay na kanhi sa wala pa si Dante o si Milton. Ang *Grolier Universal Encyclopedia* (1971, Tomo 9, p. 205) ubos sa pulong nga “Impiyerno” nag-ingon: “Giisip sa mga Hindu ug mga Budhista ang impiyerno ingong usa ka dapit sa espirituwal nga paghinlo ug sa kataposang pagpasig-uli. Giisip kini sa Islamikong tradisyon ingong usa ka dapit sa walay kataposang pagsilot.” Ang ideya sa pag-antos human mamatay makaplagan taliwala sa paganong relihiyosong mga pagtulon-an sa karaang katawhan sa Babilonya ug Ehipto. Ang tinuohan sa mga Babilonyanhon ug mga Asiryanhon naghulagway sa “ilalom nga kalibotan . . . ingong usa ka dapit nga napuno sa kalisang, . . . nga gidumala sa mga diyos ug mga demonyo nga kusgan kaayo ug mabangis.” Bisan tuod ang karaang Ehiptohanon nga relihiyosong mga teksto wala magtudlo nga ang pagsunog ni bisan kinsang indibiduwal magpadayon sa walay kataposan, kini naghulagway sa “Laing Kalibotan” nga adunay “mga gahong nga kalayo” alang “sa mga hinukman sa silot.”—*The Religion of Babylonia and Assyria,* ni Morris Jastrow, Jr., 1898, p. 581; *The Book of the Dead,* nga may pasiuna ni E. Wallis Budge, 1960, pp. 135, 144, 149, 151, 153, 161, 200.

Ang “impiyernong kalayo” nahimong pangunang pagtulon-an sa Kakristiyanohan sa daghang siglo. Masabtan kon nganong ang *The Encyclopedia Americana* (1956, Tomo XIV, p. 81) nag-ingon: “Hilabihang kalibog ug sayop nga pagsabot ang gipahinabo sa unang mga maghuhubad sa Bibliya nga kanunayng naghubad sa Hebreohanong Sheol ug sa Gregong Hades ug Gehenna ngadto sa pulong nga impiyerno. Ang yanong paghatag sa mga maghuhubad sa girebisar nga mga edisyon sa Bibliya ug katumbas nga espeling alang niini nga mga pulong dili igo aron mapapas kini nga kalibog ug sayop nga pagsabot.” Bisan pa niana, ang maong transliterasyon ug parehong paghubad nagpaarang sa mga estudyante sa Bibliya sa paghimog tukmang pagtandi sa mga teksto nga diha niini makita ang orihinal nga mga pulong ug, uban ang bukas nga hunahuna, sa ingon makasabot nga tukma sa tinuod nga kahulogan niini.—Tan-awa ang GEHENNA; HADES; LUBNGANAN, PAGLUBONG; SHEOL; TARTARO.

IMRA [Siya Mirebelde]. Anak nga lalaki ni Zopa; usa ka pangulo sa amahan ug pangulo usab sa mga hepe sa tribo ni Aser, usa ka maisog, gamhanan nga tawo.—1Cr 7:36, 40.

IMRI [pinamubo sa Amarias, nga nagkahulogang “Si Jehova Nag-ingon”].

1. Anak nga lalaki ni Bani sa tribo ni Juda pinaagi kang Perez.—1Cr 9:4.

2. Amahan ni Zacur nga miapil sa pagtukod pag-usab sa paril sa Jerusalem.—Neh 3:2.

INAGAS. Usa ka ekspresyon sa Bibliya nga gigamit labot sa kahimtang sa kinatawo sa mga lalaki ug babaye. (Lev 15:2, 19, 25; Num 5:2, 3; 2Sa 3:29) Sa kaso sa mga lalaki, kini nalangkit sa usa ka dili himsog nga kahimtang, diin adunay inagas gikan sa kinatawo o ang kinatawo nasampongan tungod niini. (Lev 15:2, 3) Walay anak nga lalaki ni Aaron nga tugotang mokaon sa “balaang mga butang” samtang siya mahugaw tungod sa inagas. —Lev 22:4.

Ang ekspresyon nga “inagas” usahay gigamit alang sa regular, normal nga pagregla sa babaye. (Lev 15:19-24) Apan kini gigamit usab sa pagpaila sa usa ka balatian diin padayon ang pag-agas sa dugo ug busa abnormal. (Lev 15:25-30) Kining ulahi nga diwa nagtumong sa padayong “pagtalinugo” nga niini nag-antos ang usa ka babaye sulod sa 12 ka tuig sa wala pa siya ayoha ni Jesu-Kristo.—Mat 9:20-22.

Sumala sa Balaod, ang usa ka tawo nga may inagas maoy mahugaw, ang mga butang ug ang mga tawo nga iyang mahikapan mamahugaw, ug ang uban pa. Human ang usa ka *balatian* sa pag-agas motang-on, ang indibiduwal mohimog espesipikong mga lakang alang sa pagputli.—Lev 15; tanawa ang HINLO, PAGKAHINLO.

INAGAW. Mga butang nga giilog gikan sa napilding kaaway ug sagad napanag-iya sa mga mananaog sa gubat o, usahay, kanang nailog sa mga bandido o mga tulisan. (Luc 11:21, 22) Bisan tuod ang Israel nagkuha ug mga inagaw diha sa ilang mga kadaogan, ang pagbaton ug mga inagaw dili mao ang motibo sa ilang mga pakiggubat, kondili kini maoy bahin sa ganti ni Jehova kanila tungod sa pagtuman sa iyang kabubut-on, ingon nga iyang mga tigpahamtang ug silot.

Si Abraham, sa dihang iyang giluwas si Lot gikan sa kasundalohan ni Kedorlaomer, midumili sa pagdawat ug mga inagaw alang sa iyang kaugalingon gikan sa hari sa Sodoma, aron walay usa nga makaingon nga si Kedorlaomer, dili si Jehova, ang nagpadato kang Abraham.—Gen 14:1-24; Heb 7:4.

Ang Pagbahinbahin sa mga Inagaw. Sa dihang gipanimaslan ang mga Midianhon tungod kay sila ang hinungdan sa pagkasala ug pagkalaglag sa kadaghanan sa Israel (Num 25), daghang inagaw ang gikuha. Kini gibahinbahin mao nga ang 12,000 nga nakiggubat nakadawat ug katunga, ug ang laing katunga nadawat niadtong mga nagpabilin sa balay. Unya usa ka bahin sa 500 gikan sa pahat sa mga nakiggubat nga mga lalaki ang gihatag ngadto sa mga saserdote, ug usa ka bahin sa 50 sa laing katunga ang gihatag ngadto sa mga Levihanon. Ang mga sundalo kinabubut-ong naghatag ug daghang inagaw nga bulawan, ilabina ang alahas ug mga pahiyas, ngadto sa sangtuwaryo agig pasalamat sa panalipod ni Jehova sa ilang pagpakiggubat, nga niana sila wala mawad-i bisag usa ka tawo.—Num 31:3-5, 21-54.

Kini nga paagi lagmit wala na sunda sa ulahi, apan mopatim-awng kini ang nahimong kinatibukang basehan sa pagbahin sa mga inagaw. (1Sa 30:16-20, 22-25; Sal 68:12) Sa ulahi, ilalom sa gingharian, ang usa ka bahin sa inagaw gigahin alang sa hari o alang sa sangtuwaryo.—2Sa 8:7, 8, 11, 12; 2Ha 14:14; 1Cr 18:7, 11.

Sa Dihang Gisakop ang Canaan. Ang mga siyudad sa pito ka nasod sa Canaan igatugyan sa kalaglagan; ang tanang mga molupyo pagapatyon; ang mga hayop lamang ug ang uban pang mga butang ang mahimong dad-on. (Deu 20:16-18; 7: 1, 2; Jos 11:14) Ingong unang bunga sa pagsakop sa Canaan, ang Jerico nalahi; ang mga metal lamang ang gitipigan ug gitugyan ngadto sa sangtuwaryo. (Jos 6:21, 24) Ang panimalay ni Rahab naluwas tungod sa iyang pagtuo. (Jos 6:25) Sa mga siyudad nga iya sa katawhan sa ubang kanasoran, kon kini kinahanglang ilogon pinaagig pagpakiggubat, ang ulay nga mga babaye ug mga bata dili patyon. (Deu 20:10-15) Ang tanang inagaw nga mga manggad o ubang mga butang kinahanglang hinloan: Kon kini panapton, panit, o kahoy, kini labhan o hugasan; kon metal, kini kinahanglang ipaagi sa kalayo.—Num 31:20-23.

Apostatang mga Siyudad. Ang mga siyudad sa Israel nga nahimong apostata kinahanglang bug-os nga laglagon uban sa tanang molupyo niini, ang mga inagaw sunogon didto sa plasa, ug ang siyudad pasagdan nga mahimong "tapok sa mga ginun-ob hangtod sa panahong walay tino."—Deu 13:12-17.

Giagawan ni Kristo ang Balay ni Satanas. Sa dinhi pa sa yuta, 'giagawan' ni Jesu-Kristo ang balay ni Satanas pinaagi sa pagpagawas niadtong naulipon sa mga demonyo, nga nag-ayo sa mga sakit nga gipadangat sa mga demonyo ngadto kanila. (Mat 12:22-29) Dugang pa, "sa dihang siya misaka sa itaas siya nagdala ug mga binihag; siya mihatag ug mga gasa [nga] mga lalaki." Kini sila iyang gikuha gikan sa pagkontrolar ni Satanas ingong mga gasa alang sa pagpalig-on sa iyang kongregasyon.—Efe 4:8, 11, 12.

Bakak nga Relihiyosong mga Manganga-gaw. Gipahayag ni Kristo nga ang mga eskriba ug mga Pariseo maoy samag mga tulisan, "puno sa inagaw," nga dayag nga nabatonan pinaagig pagpangilkil gikan sa mga babayeng balo ug sa uban pang makaluluoy nga mga tawo; ug usab tungod kay ang katawhan ilang giulipon sa relihiyon pinaagi sa pagkuha sa "yawi sa kahibalo." (Mat 23:25; Luc 11:52) Ang relihiyosong mga lider sa mga Hudiyo ilado usab sa pagpangagaw sa mga kabtangan sa mga Kristohanon.—Heb 10:34.

INAGURASYON. Usa ka pagpasubo, nga inubanan ug solemneng mga seremonyas, sa usa ka tinukod, usa ka kahikayan, o usa ka dapit. Ang "pag-inagurar" gihubad gikan sa Hebreohanong berbo nga *cha·nakh′* (nombre, *chanuk·kah′*), sa dihang kini nagkahulogang "pagpasubo, pormal nga pagpahinungod," ug gikan sa Gregong berbo nga *en·kai·ni′zo,* nga sa panguna nagkahulogang "paghimong bag-o, o pagbag-o," sama nianang sa pagpahinungod. Ang Hebreohanong pulong nga *ne′zer,* ang balaang ilhanan sa pagpahinungod, gihisgotan ilalom sa ulohang PAGPAHINUNGOD.

Sa dihang ang pakigsaad sa Moisesnong Balaod ipatuman na, kini solemneng gipasubhan pinaagig nahiangayng mga seremonyas nga naglangkit sa paghalad ug mga hayop ug sa pagwisik ug dugo

nganha sa halaran, sa basahon, ug sa katawhan. Kini nga hitabo gihisgotan ni apostol Pablo ingong buhat sa pag-inagurar sa maong pakigsaad.—Ex 24:4-8; Heb 9:18-20.

Pinaagi sa mga pulong ni Pablo nga "ang unang pakigsaad wala sugdi sa pagpatuman [porma sa Gr. nga *en·kai·ni'zo*] nga walay dugo" (Heb 9:18), iyang gipakita nga ang bag-ong pakigsaad sa samang paagi gisugdan—giinagurahan pinaagi sa kamatayon, pagkabanhaw, ug pagkayab ni Jesus sa langit, diin gitanyag ni Jesus ang bili sa iyang tawhanong kinabuhi ug human niadto iyang gibubo ang balaang espiritu ngadto sa iyang mga tinun-an. Sanglit si Jesu-Kristo gibanhaw diha sa espiritu, siya makasulod gayod ngadto sa tinuod nga "balaang dapit," ang mga langit sa presensiya ni Jehova, ug pinaagi sa iyang halad lukat ang iyang dinihogang mga sumusunod mahimong makasulod usab ngadto sa langit. Tungod niana ikaingon nga iyang gisugdan, gibag-o, o giinagurahan ang dalan ngadto sa mga langit, nga human niana kini nga tagana gamiton usab sa uban.—Heb 10:19, 20.

Mabasa usab nato ang bahin sa solemneng mga seremonyas nga naglangkit sa mga halad sa mga pangulo sa mga tribo panahon sa inagurasyon sa halaran sa tabernakulo didto sa kamingawan. (Num 7:10, 11, 84-88) Dihay usa ka linaing panagkatigom alang sa inagurasyon sa templo ni Solomon ug sa dakong halaran niini.—1Ha 8:63; 2Cr 7:5, 9.

Sa dihang ang templo gitukod pag-usab ilalom sa pagdumala ni Zorobabel human sa pagkadestiyero sa Babilonya, dihay solemneng mga seremonyas sa pagpasubo diin ginatos ka hayop ang gihalad. (Esd 6:16, 17) Sa ulahi, ang mga paril palibot sa gitukod pag-usab nga Jerusalem gipasig-uli ilalom sa pagdumala ni Nehemias, ug sa makausa pa usa ka magarbohong pista sa inagurasyon ang gihimo, nga may duha ka dakong koro sa pagpasalamat ang nakigbahin sa pagdayeg kang Jehova.—Neh 12:27-43.

Dugang pa niining magarbohon kaayong mga seremonyas sa inagurasyon sa nasod, atong mabasa ang usa ka tawo nga nag-inagurar o nagpasubo sa iyang balay (Deu 20:5), ug ang superskripsiyon sa Salmo 30, nga iya ni David, nagtawag niini ingong "Usa ka awit sa inagurasyon sa balay."

Sa dihang natapos ni Nabucodonosor ang pagpatindog sa dakong larawan nga bulawan didto sa Patag sa Dura, gipatawag niya ang tanang satrapa, prepekto, gobernador, magtatambag, mamahandi, maghuhukom, mahistrado sa polisiya, ug ang tanang administrador sa sakop nga mga distrito alang sa magarbohon kaayong mga seremonyas sa inagurasyon. Busa si Nabucodonosor naglaom sa paghiusa sa tanan niyang mga sakop diha sa pagsimba. Ang tulo ka batan-ong Hebreohanon nga presente niini nga okasyon midumili sa pagkompromiso sa ilang pagsimba kang Jehova pinaagi sa pagpakigbahin niining nasodnong relihiyon.—Dan 3:1-30.

Hangtod niining adlawa ang mga Hudiyo nagsaulog kada tuig sa ilang gitawag nga Hanukkah sa bulan sa Disyembre. Kini maoy agig paghandom sa pista sa inagurasyon (Heb., *chanuk·kah'*) nga gihimo human hinloi ni Judas Macabeo ang templo niadtong 165 W.K.P. human kini hugawi ni Antiochus IV Epiphanes.—Ju 10:22; tan-awa ang PISTA SA PAGPAHINUNGOD.

INAHAN. Sama sa Hebreohanong pulong nga *'av* (amahan), ang pulong nga *'em* (inahan) lagmit maoy usa ka sinundog nga pulong, usa sa unang mga tingog nga madungog gikan sa baba sa usa ka masuso. Gigamit kini sa pagtumong sa pursosong inahan sa usa ka tawo, tingali usab sa usa ka inaina (Gen 37:10; itandi ang Gen 30:22-24; 35:16-19), ug usab sa usa ka katigulangang babaye, sanglit ang asawa ni Adan nga si Eva mao ang "inahan sa tanang tawo nga buhi." (Gen 3:20; 1Ha 15:10) Ang Gregong pulong alang sa "inahan" maoy *me'ter.* Sa Hebreohanon ug sa Grego, ang pulong alang sa inahan gigamit sa ubay-ubayng mahulagwayong mga paagi.

Ang tinguha nga makabaton ug usa ka dakong pamilya ilabinang kusganon diha sa kasingkasing sa Hebreohanong mga babaye tungod sa saad sa Diyos sa paghimo sa Israel nga usa ka nasod nga daghag populasyon ug ang katawhan nga pinaagi kanila moabot ang binhi sa saad. (Gen 18:18; 22:18; Ex 19:5, 6) Ang pagkawalay-anak giisip nga usa sa kinadak-ang kaalaotan.—Gen 30:1.

Ubos sa pakigsaad sa Balaod ang usa ka babaye maoy "mahugaw" sa relihiyosong paagi sulod sa 40 ka adlaw (7 dugangan ug 33) human manganak ug usa ka batang lalaki, ug doblehon kini nga gitas-on sa panahon, o 80 ka adlaw (14 dugangan ug 66) human manganak ug usa ka batang babaye. (Lev 12:2-5) Sulod sa 7 ug sa 14 ka adlaw mahugaw siya ngadto sa tanang tawo, lakip sa iyang bana, apan sulod sa 33 ug 66 ka adlaw mahugaw lamang siya ngadto sa balaang mga butang ug sa mga butang nga nalangkit sa relihiyosong mga pag-alagad didto sa sangtuwaryo.

Ang Hebreohanong mga inahan magpasuso sa ilang mga anak hangtod nga sila tulo na ka tuig ug usahay hangtod sa lima ka tuig o kapin pa, kay sila nagtuo nga kon mas taas ang panahon nga pasusohon ang bata magdako siya nga mas himsog. (Tan-awa ang PAGLUTAS.) Kon ang inahan mamatay o kaha dili makataganag igong gatas, ang usa ka

iwa maoy magpasuso. Busa, ang 'mga bata ug mga masuso' diha sa Bibliya mahimong maglakip niadtong may igo nang pangedaron aron lutason, may igo nang pangedaron sa pagbaton ug kahibalo aron makadayeg kang Jehova ug mahimong bansayon didto sa sangtuwaryo.—Mat 21:15, 16; 1Sa 1:23, 24; 2:11.

Adunay talagsaong kasuod tali sa inahan ug sa mga anak tungod kay ang inahan mangunay man sa pag-atiman sa mga anak hangtod nga sila malutas sa dihang ang amahan mosugod na sa mas personal nga paggiya sa edukasyon sa bata. Ang posisyon sa inahan diha sa panimalay giilang hinungdanon. Kinahanglan siyang tahoron bisan kon siya tigulang na kaayo. (Ex 20:12; 21:15, 17; Pr 23:22; Deu 5:16; 21:18-21; 27:16) Apan, ang iyang posisyon kanunayng segundaryo nianang sa iyang bana, nga kinahanglan niyang tahoron ug sundon. Ingong usa ka bata, si Jesus padayong nagpasakop sa iyang amaama nga si Jose ug sa iyang inahan nga si Maria.—Luc 2:51, 52.

Sa dihang ang amahan adunay kapin sa usa ka asawa, ipakita sa mga anak ang kalainan sa ilang tinuod nga inahan gikan sa ubang mga asawa sa ilang amahan pinaagi sa paggamit sa ngalang "inahan." Ang pursosong mga magsoon ipalahi gikan sa ilang mga igsoon-sa-amahan o inahan pinaagi sa ekspresyong "mga anak sa akong inahan."—Huk 8:19; Gen 43:29.

Gikinahanglan nga ang inahan magpasa sa mga instruksiyon ug mga sugo sa amahan ngadto sa mga anak ug tinoon nga kini gituman. (Pr 1:8; 6:20; 31:1) Ang inahan mao ang tagdumala sa iyang panimalay ubos sa pagpangulo sa iyang bana. Ang pagpanganak ug pagmatuto sa kabataan sa hustong paagi magpapuliki kaniya ug magpanalipod gayod kaniya aron dili mahimong tabian o tigpanghilabot sa mga kalihokan sa ubang mga tawo. Basta siya padayong maghupot sa pagtuo, kini mahimong usa ka dakong panalipod alang kaniya. (1Ti 5:9-14; 2:15) Ang usa ka maayong inahan magaandam ug pagkaon ug magahimog panapton ug mga besti alang sa iyang mga anak ug sa ubang membro sa panimalay, ug ang iyang bana ingon man ang iyang mga anak makapasalamat ug makadayeg gayod kaniya atubangan sa ubang tawo.—Pr 31:15, 19, 21, 28.

Mahulagwayong Paggamit. Ang pulong nga "inahan" gigamit sa Maghuhukom 5:7 sa pagtumong sa usa ka babaye kinsa mitabang ug miatiman sa uban. Si Pablo naghisgot sa iyang kalumo niadtong iyang gidad-an sa kamatuoran sa Diyos, ang iyang espirituwal nga mga anak, nga sama nianang sa "usa ka nagpasusong inahan."—1Te 2:7; tan-awa ang KALUMO.

Tungod sa suod nga espirituwal nga relasyon, ang Kristohanong mga babaye gipakasama sa mga inahan ug mga igsoong babaye sa ilang isigka-Kristohanon ug angayng pakitaan sa samang pagtahod ug kaputli. (Mar 3:35; 1Ti 5:1, 2) Ang Kristohanong mga asawa kinsa misundog sa maayong panig-ingnan sa asawa ni Abraham nga si Sara gitawag nga iyang "mga anak."—1Pe 3:6.

Sanglit ang lawas sa tawo gihimo "gikan sa abog sa yuta," sa mahulagwayong paagi ang yuta mahimong ikatandi sa iyang "inahan." (Gen 2:7; Job 1:21) Ang usa ka siyudad gilarawan ingong usa ka inahan, ug ang mga molupyo niini giisip nga iyang mga anak. Sa kahimtang sa Jerusalem, ang siyudad ingong sentro sa pangagamhanan naghawas alang sa enterong nasod, ug ang katawhan sa Israel ingong mga indibiduwal giisip nga iyang mga anak. (Gal 4:25, 26; Eze 23:4, 25; itandi ang Sal 137:8, 9.) Dugang pa, ang usa ka dakong siyudad giisip nga usa ka inahan niadtong "sakop nga mga lungsod" nga naglibot niini, o, sa literal nga paghubad, iyang "mga anak nga babaye." (Eze 16:46, 48, 53, 55; tan-awa ang *ftn* sa ber 46 sa *Rbi8*.) Ang Dakong Babilonya, "ang dakong siyudad," gitawag nga "inahan sa mga bigaon ug sa dulumtanang mga butang sa yuta."—Pin 17:5, 18.

INDIA. Ang eksaktong dapit nga gitawag sa ngalang "India" diha sa Bibliya dili matino. (Est 8:9) Ang mga eskolar sa katibuk-an nagsugyot nga kini nagtumong sa dapit nga giagosan sa Suba sa Indus ug sa mga sapa nga nagaagos niini, nga mao, ang rehiyon sa Punjab ug lagmit usab ang Sind. Ang pamatuod sa historyador nga si Herodotus (III, 88, 94; IV, 44) nagpakita nga ang "India" unang nahimong bahin sa Imperyo sa Persia sa panahon sa pagmando ni Dario Hystaspis (521-486 W.K.P.). Sa panahon ni Ahasuero (giisip nga mao si Jerjes I, anak nga lalaki ni Dario Hystaspis), ang India mao ang sidlakang utlanan sa imperyo.—Est 1:1.

Ang Walog sa Indus lagmit nga gipuy-an wala madugay human malahugay ang pinulongan sa mga magtutukod sa Babel. Ang usa ka pagtandi sa karaang sibilisasyon sa Walog sa Indus ug sa sibilisasyon sa Mesopotamia nagpadayag sa pagtukod ug mga estruktura nga sama sa mga plataporma nga *ziggurat* sa Mesopotamia, mga eskultora sa larawan sa tawo nga may mga ulo nga morag nagmaskara nga sama nianang sa karaang eskultora sa Mesopotamia, ug mga simbolong hulagway nga amgid sa unang mga hulagway sa Mesopotamia. Ang Asiryologo nga si Samuel N. Kramer nagsugyot nga ang Walog sa Indus gipuy-an sa mga tawo nga mikalagiw gikan sa Mesopotamia sa dihang ang mga Sumerianhon migahom sa maong dapit.

INSEKTO. Sa dihang gulang na, kini nga matang sa *invertebrate,* o mananap nga walay dugokan, mailhan pinaagi sa lawas niini nga may tulo ka bahin, ang ulo, *thorax* (ang samag dughan nga bahin), ug tiyan, may unom ka tiil, usa ka paris nga antena, ug sagad nga may duha o upat ka pako.

Ang mahulagwayong pinulongan sa Bibliya naghisgot sa mga insekto ingong "nagalakaw pinaagi sa upat ka tiil." Dayag nga si Moises nasayod nga ang mga insekto may unom ka tiil. Busa tino nga ang gihisgotan dinhi mao ang paagi sa ilang paglakaw imbes ang gidaghanon sa ilang mga tiil. Adunay pak-an nga mga insekto, lakip niini ang mga putyokan, mga langaw, ug mga ligwan, nga nagalakaw pinaagi sa ilang unom ka tiil *sama sa paglakaw sa* upat ug tiil nga mga mananap. Ang ubang mga insekto, sama sa mga dulon, adunay duha ka igluluksong mga tiil ug busa sa literal naggamit sa laing upat ka tiil sa pagkamang.—Lev 11:20-23.

Ang kapin sa 800,000 ka nailhang nagkadaiyang matang sa mga insekto nagtaganag nagkalainlain nga talan-awon. Samtang ang uban dagtom ug kolor, ang uban dan-ag ug mga kolor ug may matahom nga mga disenyo. Makita diha niini ang tanang kolor sa balangaw. Nagkadaiya ang gidak-on sa mga insekto, gikan sa kinagamyang mga bakukang nga makalusot sa mata sa dagom ngadto sa talagsaong mga insekto nga gitawag ug mga *"walking stick"* nga ang gitas-on kapin sa 30 sm (1 p). Ang mga insekto adunay organisadong mga komunidad, mga magtutukod, batid sa agrikultura, tiggama, tiglupad sa halayo, ekspertong mga tiglukso, tiglangoy, ug tigkalot. Pinaagi sa pagtuon ug sa pag-obserbar, ang tawo daghan ug makat-onan gikan sa mga insekto, ang labing hinungdanon mao nga sila gilalang sa Diyos, gihatagan ug kinaiyanhong kaalam, dili kay sulagma lamang kondili pinaagi sa Tinubdan sa tanang kaalam, si Jehova.—Job 12:7-9.

Bisan tuod giisip sa daghan ang mga insekto ingong mga dangan nga modaot sa mga pananom ug sa mga kabtangan sa tawo ug mopakaylap ug sakit, sa pagkatinuod diyutay lang kaayo sa mga insekto ang matawag nga makadaot ubos sa presenteng mga kahimtang. Ang kadaghanan ikaingon nga neyutral o kaha mapuslanon sa tawo sa direkta o dili-direktang paagi.

Ang mga insekto adunay mahinungdanong relasyon sa mga tanom. Gibanabana nga 85 porsiyento sa mamulak nga mga tanom ang bug-os o sa bahin nagdepende sa polinasyon sa insekto. Ang mga insekto adunay mapuslanon usab nga papel ingong mga tigpatambok ug mga tighinlo sa yuta. Ang mga tina ug mga *shellac* gipatungha gikan sa mga insektong *scale.* Sa Tungang Sidlakan, ang mga insekto, sama sa mga dulon, ginakaon na sulod sa kasiglohan. Kon dili pa tungod sa mga insekto, wala untay dugos ug seda.

Sa pagkatinuod ang mga insekto adunay dakong papel labot sa uban pang yutan-ong mga linalang. Si Carl D. Duncan, propesor sa entomolohiya ug botaniya, nag-ingon: "Dili paghingapin kon ingnon nga ang mga insekto mas labaw nga nagtino sa kinaiyahan sa kalibotan sa tawo kay sa tawo mismo, ug kon ang mga insekto sa kalit bug-os mawala, ang kalibotan mausab pag-ayo nga kaduhaduhaan gayod kon mahimo sa tawo nga imentinar ang bisan unsang organisadong katilingban."—*Annual Report of the Smithsonian Institution,* 1947, p. 346.

INSENSARYO. Ang mga insensaryo gigamit sa lainlaing paagi sa pag-alagad diha sa sangtuwaryo. Dihay mga insensaryo nga bulawan nga gigamit ingong mga sudlanan sa sunog nga mga pabilo nga gikuha gikan sa mga lampara sa tangkawan nga bulawan. (Ex 25:38; 37:23; Num 4:9) Ang mga insensaryo nga tumbaga sa halaran sa halad-nga-sinunog dayag nga gigamit ingong mga sudlanan sa abo o mga galamiton sa pagkuha sa mga uling gikan sa kalayo. (Ex 27:3; 38:3) Dugang pa, ang mga insensaryo gigamit sa pagsunog ug insenso. (Lev 10:1) Kada buntag ug taliwala sa duha ka gabii, ang hataas nga saserdote magpaaso ug pinahumotang insenso ibabaw sa bulawang halaran sa insenso.—Ex 30:7, 8.

Ang mga insensaryo ingon man ang ubang mga galamiton nga gigamit uban sa tangkawan ug sa halaran sa halad-nga-sinunog kinahanglang tabonan sa dihang ang mga Israelinhon manggikan ug dad-on ang tabernakulo ngadto sa laing dapit sa panahon sa ilang mga pagpanaw.—Num 4:9, 14.

Si Solomon mihimog mga insensaryo nga bulawan ug plata alang sa templo, nga ang mga plano niini gihatag kang David pinaagig pag-inspirar. Lagmit kini mas artistiko kay sa gigamit sa tabernakulo didto sa kamingawan. (1Ha 7:48-50; 1Cr 28:11-19; 2Cr 4:19-22) Ang mga insensaryo nga lunsayng bulawan ug plata gihisgotang gikuha gikan sa templo sa panahon sa pagkadestiyero ngadto sa Babilonya.—2Ha 25:15; Jer 52:19.

Sa Hebreohanon 9:4 gihisgotan ang usa ka butang nga, uban sa arka sa pakigsaad, may kalabotan o nalangkit sa Labing Balaan. Sa Grego kini gitawag nga *thy·mi·a·te′ri·on.* Ang maong pulong nagtumong sa usa ka butang nga nalangkit sa pagsunog ug insenso. Kini ba mao ang halaran sa insenso? Ang ubang mga hubad nagpaila nianang butanga sa maong paagi, ug ang paggamit ni Philo ug ni Josephus sa maong pulong maylabot sa halaran sa insenso gihisgotan sa pagsuportar niini. (*NIV, NE, JB, RS*) Siyempre, nahibaloan gayod nga

ang halaran sa insenso wala sa sulod sa Labing Balaan. (Ex 30:1, 6) Apan kini diha ra sa gawas sa kortina, o "nag-atubang sa kinasulorang lawak," ingon sa gipakita sa 1 Hari 6:22. (Itandi ang Ex 40:3-5.) Sa laing bahin, ang *thy·mi·a·te'ri·on* mahimong tukmang hubaron nga "insensaryo," ug ang usa ka insensaryo dad-on gayod ngadto sa Labing Balaan sa hataas nga saserdote panahon sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala. (Lev 16:12, 13) Diha sa Gregong *Septuagint,* ang pulong nga *thy·mi·a·te'ri·on* kanunaynг gigamit maylabot sa insensaryo (2Cr 26:19; Eze 8:11, *LXX*), bisan tuod laing pulong ang gigamit sa Levitico 16:12 sa paghubit sa mga panghitabo sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala. Apan, ang Hudiyohanong Mishnah nagpakita nga usa ka espesyal nga insensaryo nga bulawan ang gigamit sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala. (*Yoma* 4:4; 5:1; 7:4) Busa, tungod niana ang pipila ka maghuhubad mipalabi sa paghubad sa *thy·mi·a·te'ri·on* ingong "insensaryo."—*NW, CC, Dy, Yg, Da, Kx.*

Dili-Husto nga Paggamit. Ang mga anak nga lalaki ni Aaron nga si Nadab ug Abihu migamit sa ilang mga insensaryo aron sa paghalad ug ginadili nga kalayo atubangan kang Jehova ug misangpot sa pagkawala sa ilang mga kinabuhi. (Lev 10:1, 2) Sa susama ang rebelyosong 250 ka tawo nga gipangulohan ni Kore gilamoy sa kalayo sa dihang sila nagtanyag atubangan kang Jehova sa ilang mga insensaryo nga tumbaga. (Num 16:16-19, 35, 39) Si Haring Uzzias gitaptan ug sanla sa dihang siya ilegal nga migamit ug insensaryo. (2Cr 26:18, 19) Ang 70 ka ansiyano sa Israel nga nakita sa panan-awon ni Ezequiel migamit ug mga insensaryo aron sa paghalad ug insenso ngadto sa mga idolo.—Eze 8:10, 11; tan-awa ang INSENSO.

INSENSO. Usa ka sambog sa humot nga mga tagok ug mga balsamo nga inanayng masunog, nga magpagula ug mahumot nga alimyon. Ang Hebreohanong mga pulong nga *qeto'reth* ug *qetohrah'* maoy gikan sa lintunganayng pulong nga *qatar',* nga nagkahulogang "paghimog gipaaso nga halad." Ang katumbas niini sa Kristohanon Gregong Kasulatan mao ang *thy·mi'a·ma.*

Ang sagradong insenso nga gilagda nga gamiton didto sa tabernakulo sa kamingawan maoy gama sa mahalong mga sambog nga giamot sa kongregasyon. (Ex 25:1, 2, 6; 35:4, 5, 8, 27-29) Sa paghatag sa Diyos sa pormula sa pagsagol niining upat ka sambog, si Jehova miingon kang Moises: "Pagkuha ug mga pahumot: mga tinulo nga estacte ug onika ug pinahumotan nga galbanum ug lunsay nga kamangyan. Kinahanglan nga sama ang gidaghanon sa matag usa. Ug himoon mo kini nga insenso, usa ka sambog sa mga yerbang-paalimyon, nga gama sa usa ka tighimog pahumot, inasinan, lunsay, butang nga balaan. Ug dugmokon mo ang pipila niini aron mapolbos, ug ibutang mo ang pipila niini sa atubangan sa Pagpamatuod sulod sa tolda nga tagboanan, diin didto akong ipadayag ang akong kaugalingon kanimo. Kinahanglan nga labing balaan kini alang kaninyo." Dayon, aron ipasiugda diha kanila ang bugtong nga paggamit sa insenso ug ang pagkabalaan niini, si Jehova midugang: "Bisan kinsa nga maghimo ug sama niini aron tagamtamon ang kahumot niini pagaputlon gikan sa iyang katawhan."—Ex 30:34-38; 37:29.

Sa ulahi gidugang sa rabbinikong mga Hudiyo ang ubang mga sambog alang sa insenso sa templo, si Josephus nag-ingon nga kini naggikan sa 13 ka mahumot nga mga yerbang-paalimyon. (*The Jewish War,* V, 218 [v, 5]) Sumala kang Maimonides, ang pipila niining gidugang nga mga sambog naglakip sa *amber,* casia, kaningag, mira, safron, ug nardo.

Sa K nga tumoy sa Balaang lawak sa tabernakulo, sunod sa kortina nga nagbulag niini gikan sa Labing Balaan, nahimutang ang "halaran sa insenso." (Ex 30:1; 37:25; 40:5, 26, 27) Dihay pareho usab nga halaran sa insenso sa templo ni Solomon. (1Cr 28:18; 2Cr 2:4) Diha niini nga mga halaran, ang sagradong insenso gisunog sa matag buntag ug gabii. (Ex 30:7, 8; 2Cr 13:11) Kas-a sa usa ka tuig sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala, kuhaon ang mga baga gikan sa halaran ug ibutang kini sa usa ka insensaryo ug uban sa duha ka hakop nga insenso dadon kini ngadto sa Labing Balaan, diin didto paasohon ang insenso atubangan sa lingkoranan sa kaluoy sa arka sa pagpamatuod.—Lev 16:12, 13.

Ang Hataas nga Saserdoteng si Aaron sa sinugdan mao ang nagtanyag ug insenso diha sa halaran. (Ex 30:7) Apan, ang iyang anak nga si Eleasar mao ang gitugyanan sa pagdumala sa insenso ug sa ubang mga butang sa tabernakulo. (Num 4:16) Mopatim-aw nga ang pagsunog ug insenso, gawas sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala, dili lamang buluhaton sa hataas nga saserdote, sanglit ang luyoluyong saserdote nga si Zacarias (amahan ni Juan nga Tigbawtismo) gihisgotan nga nagbuhat usab niini nga pag-alagad. (Luc 1:8-11) Wala madugay human sugdi ang pagpang-alagad sa tabernakulo, ang duha ka anak nga lalaki ni Aaron nga si Nadab ug Abihu gipatay ni Jehova tungod kay misulay sa pagtanyag ug insenso pinaagi sa "ginadili nga kalayo." (Lev 10:1, 2; itandi ang Ex 30:9; tan-awa ang ABIHU.) Sa ulahi, si Kore ug ang 250 ka uban pa, ang tanan mga Levihanon apan dili kaliwat sa mga saserdote, mirebelde batok sa Aaronikong pagkasaserdote. Ingong pagtino si Moises nagsugo kanila sa pagkuhag mga insensaryo ug sa pagsunog ug insenso diha sa ganghaan sa tabernakulo aron

ipakita ni Jehova kon siya nagdawat ba kanila ingong iyang mga saserdote. Ang maong grupo nangamatay samtang nagbuhat niana, nga nagkupot sa ilang mga insensaryo. (Num 16:6, 7, 16-18, 35-40) Ingon man usab, si Haring Uzzias gisanla sa dihang siya sa pagkamapangahason misulay sa pagsunog ug insenso diha sa templo.—2Cr 26:16-21.

Sa paglabay sa panahon, ang nasod sa Israel nahimong mapinasagdanon kaayo sa gilagda nga pagsimba kang Jehova nga tungod niana ilang gisirad-an ang templo ug nagsunog ug insenso sa ubang mga halaran. (2Cr 29:7; 30:14) Mas daotan pa kay niana, sila nagsunog ug insenso ngadto sa ubang mga diyos nga kanila sila namampam, ug sa ubang mga paagi ilang gipasipalahan ang balaang insenso, nga ang tanan maoy dulumtanan sa panan-aw ni Jehova.—Eze 8:10, 11; 16:17, 18; 23:36, 41; Isa 1:13.

Kahulogan. Ang pakigsaad sa Balaod may landong sa mas maayong mga butang nga moabot (Heb 10:1), ug mopatim-aw nga ang pagsunog ug insenso ubos niana nga kahikayan naghawas sa dalawatong mga pag-ampo sa matinumanong mga alagad sa Diyos. Ang salmista mipahayag, "Hinaot ang akong pag-ampo maandam ingon sa insenso sa imong [si Jehova] atubangan." (Sal 141:2) Sa ingon usab, ang simboliko kaayong basahon sa Pinadayag naghubit niadtong naglibot sa langitnong trono sa Diyos nga nagkupot ug "mga bulawang panaksan nga puno sa insenso, ug ang insenso mao ang mga pag-ampo sa mga balaan." 'Ang usa ka manulonda gihatagan ug daghang insenso aron ihalad kini uban sa mga pag-ampo sa tanang balaan ibabaw sa halaran nga bulawan nga diha sa atubangan sa trono.' (Pin 5:8; 8:3, 4) Sa daghang kahimtang ang pagsunog ug insenso nagsilbing haom nga simbolo sa mga pag-ampo sa mga balaan nga 'gihimo o gitanyag' (Heb 5:7) sa magabii ug sa maadlaw (1Te 3:10), ug maoy makapahimuot kang Jehova.—Pr 15:8.

Siyempre, ang insenso dili maghimo sa mga pag-ampo sa bakak nga mga magsisimba nga dalawaton sa Diyos. (Pr 28:9; Mar 12:40) Sa laing bahin, ang mga pag-ampo sa usa ka tawong matarong pagadunggon. (San 5:16) Sa ingon, sa dihang nahitabo ang hampak gikan sa Diyos, si Aaron nagdali sa 'pagbutang ug insenso ug mihimog pagtabon-sa-sala alang sa katawhan.'—Num 16:46-48.

Wala Magsunog ang mga Kristohanon. Bisan tuod ang mga insenso ginasunog karon sa pipila ka relihiyon sa Kakristiyanohan, ingon man usab sa Budhistang mga templo, walay makitang basehanan sa Kasulatan nga ang maong pagsunog gibuhat sa mga Kristohanon. Ang mga insensaryo wala ilakip sa mga sudlanan nga gigamit sa simbahan sa unang upat ka siglo sa Komong Panahon, ug sukad lamang kang Gregorio nga Bantogan (sa ulahing bahin sa ikaunom nga siglo) nga dihay tinawng pamatuod nga ang insenso gigamit diha sa mga pag-alagad sa simbahan. Dayag nga tungod sa pag-abot ni Kristo ug sa paglansang sa pakigsaad sa Balaod ug sa mga kalagdaan niini ngadto sa estaka sa pagsakit (Col 2:14), ug ilabina human wagtanga sa bug-os ang templo ug ang Aaronikong pagkasaserdote, nga gihunong na ang pagsunog ug insenso diha sa pagsimba sa Diyos. Wala awtorisahi ang Kristohanong kongregasyon sa paggamit niini, ug ang unang mga Kristohanon, sama sa mga Hudiyo, wala gayod sa tagsatagsa magsunog ug insenso alang sa relihiyosong mga katuyoan.

Ang unang mga Kristohanon midumili usab sa pagsunog ug insenso sa pagpasidungog sa emperador, bisan pag sila patyon tungod niini. Sama sa giingon ni Daniel P. Mannix: "Diyutay ra kaayong mga Kristohanon ang mitalikod sa ilang pagtuo, bisan tuod sagad nga anaa ra sa arena ang halaran nga kanunayng may kalayo aron sila dali rang makahalad. Ang buhaton lamang sa binilanggo mao ang pagsabwag ug usa ka pudyot nga insenso diha sa kalayo ug siya hatagan ug Sertipiko sa Paghalad ug mahimong gawasnon. Gipatin-aw usab pag-ayo kaniya nga siya wala magsimba sa emperador; apan nagdawat lamang sa pagkadiyos sa emperador ingong ulo sa Romanhong estado. Sa gihapon, halos walay mga Kristohanon ang nagpahimulos sa gihatag nga higayon aron makalingkawas." —*Those About to Die,* 1958, p. 137.

Si Tertullian (sa ikaduha ug ikatulong siglo K.P.) nag-ingon nga ang mga Kristohanon dili gani makigbahin sa pagnegosyog insenso. (*On Idolatry,* kap. XI) Apan sa kasukwahi, ang mga magpapatigayon ug insenso nagpatigayon uban sa simboliko nga Dakong Babilonya.—Pin 18:11, 13.

INSENSO, HALARAN SA. Tan-awa ang HALARAN.

INSESTO. Tan-awa ang KRIMEN UG SILOT (Dagkong mga krimen ubos sa Balaod).

INSTRUKSIYON, PAGTULON-AN. Ang pagtultol o pagtudlo nga kinahanglang sundon. Ang Hebreohanong berbo nga *ya·rah′* nagkahulogang "pagtudlo; pagtultol." Ang Hebreohanong termino nga *le′qach* (instruksiyon o pagtulon-an) sa paninugdan nagkahulogang "pagdawat." (Deu 32:2; itandi ang Jer 9:20, diin ang susamang berbo makita diha sa ekspresyon nga "hinaot ang inyong igdulungog modawat sa pulong sa iyang baba.") Ang samang termino gihubad nga "pagkamadanihon" diha sa Proverbio 16:21. Ang Gregong *pai·deu′o* nagkahulogang "pagtudlo; pagkastigo;

pagdisiplina," ug ang Gregong *ka·te·khe'o* nagkahulogang "tudloan sa binaba."

Si Jehova mao ang "Dakong Instruktor" sa iyang katawhan (Isa 30:20), ug kadtong nakadawat sa iyang instruksiyon obligado nga molihok sumala niini—sila *"magalakaw* sa iyang mga alagianan" ug *'magasalsal* sa ilang mga espada ingong mga punta sa daro ug sa ilang mga bangkaw ingong mga galab.' (Isa 2:3, 4; Miq 4:2, 3) Kay miila sa bili sa instruksiyon ni Jehova ug nagtinguha sa pagsunod niini, ang iyang mga alagad nag-ampo: "Oh Jehova, tudloi ako mahitungod sa imong dalan. Ako magalakaw sa imong kamatuoran. Bug-osa ang akong kasingkasing sa pagkahadlok sa imong ngalan."—Sal 86:11; 27:11; 119:33.

Sa karaang Israel, gitudlo ni Jehova ang mga saserdote ingong mga instruktor sa iyang katawhan. Sa pagpasiugda sa kahinungdanon sa pagsunod sa instruksiyon nga madawat pinaagi kanila, si Moises miingon: "Buhaton mo ang sumala sa pulong nga ilang ihatag kanimo gikan sa dapit nga pagapilion ni Jehova; ug magmatngon ka sa pagbuhat sumala sa tanan nga ilang itudlo kanimo. Sumala sa balaod nga ilang itudlo kanimo, ug sumala sa hudisyal nga hukom nga ilang isulti kanimo, pagabuhaton mo. Dili ka motipas gikan sa pulong nga ilang ihatag kanimo, sa tuo man o sa wala." (Deu 17:10, 11; 24:8) Ngadto kanilang anaa sa Kristohanong kongregasyon, si apostol Pablo misulat: "Ang tanang butang nga gisulat kanhi gisulat alang sa pagtudlo kanato, aron nga pinaagi sa atong pag-antos ug pinaagi sa paghupay gikan sa mga Kasulatan kita makabatog paglaom." (Rom 15:4) Busa, kinahanglan nga susihon nato ang mga sugo, tagdon ang nalangkit nga mga prinsipyo, ug kat-onan pag-ayo ang mga leksiyon nga gilatid sa tibuok inspiradong Pulong sa Diyos ug dayon sundon kini sa atong mga kinabuhi.—Tan-awa ang MAGTUTUDLO SA PUBLIKO.

Ang instruksiyon o pagtulon-an mahimong madawat bisan gikan sa mga binuhing kahayopan ug gikan sa yuta, sumala sa giingon sa Job 12:7-10. (Pr 6:6) Diha niana, ang maalamong mga tawo makakita sa ebidensiya sa mga buhat sa Diyos ug sa kamatuoran nga ang tanang kinabuhi nagdepende sa Diyos. Ang mga tawo nga mapakyas sa paglihok sumala niining dagayang ebidensiya, ingon sa gisulat ni apostol Pablo, "walay ikapangatarongan."—Rom 1:20.

Kadtong nahimong mga tinun-an ni Jesu-Kristo nagtawag kaniya nga Magtutudlo, sa ingon miila sa iyang awtoridad ug sa ilang responsibilidad sa pagsunod sa iyang mga direksiyon. (Luc 5:5; 9:33) Ang usa ka grupo sa napulo ka sanlahong mga lalaki nga nagpakiluoy kang Jesus nagtawag usab kaniya nga Magtutudlo.—Luc 17:13.

Bisan tuod ang instruksiyon o pagtulon-an gikinahanglan nga sundon ug dili lamang alang sa paglingaw, kini ikahatag sa makarepresko nga paagi. Si Jehova nagsugo kang Moises nga tudloan ang Israel ug usa ka awit nga niana siya miingon: "Ang akong pagtulon-an magatulo ingon sa ulan, ang akong pulong modaligdig ingon sa yamog, ingon sa alindahaw diha sa balili." (Deu 32:2) Ngadto sa Kristohanong magtatan-aw nga si Timoteo, si Pablo misulat bahin sa 'malumong pagtudlo ngadto niadtong nagasupak; kay basin ug itugot sa Diyos nga sila maghinulsol nga motultol ngadto sa tukmang kahibalo sa kamatuoran.' (2Ti 2:25) Apan, ang instruksiyon mahimong maglakip sa pagkastigo ingong disiplina. Kini nga disiplina dili kanunayng dali nga dawaton, apan kon ang usa mosanong niini, kini magpatunghag "madaitong bunga, nga mao, ang pagkamatarong."—Heb 12:7-11.

Dili tanang instruksiyon nga ihatag sa usa ka tawo adunay hustong motibo, ni ang katuyoan makaayo gayod sa usa nga makadawat niini. "Si Moises natudloan sa tanang kaalam sa mga Ehiptohanon," apan sa edad nga 40 siya dayag nga nagpaila sa iyang kaugalingon uban sa mga Hebreohanon ug nagbiya sa iya untang panulondon didto sa harianong palasyo sa Ehipto. (Buh 7:22) Si Isaias naghisgot bahin sa mga manalagna sa Israel nga naghatag ug bakak nga pagtulon-an o instruksiyon, ug si Miqueas misulat mahitungod sa mga saserdote nga nagtudlo "tungod lamang sa suhol." (Miq 3:11; Isa 9:15) Ang ubang mga tawo sa pagkabinuang midangop sa inumol nga mga estatwa alang sa instruksiyon. (Hab 2:18) Ang mga sundalo nga nagbantay sa lubnganan ni Jesus, human hiphipi, andam sa pagsunod sa instruksiyon nga gihatag kanila sa pagpamakak labot sa nahitabo sa lawas ni Jesus.—Mat 28:12-15.

INTEGRIDAD. Pagkamaayo sa moral, pagkakompleto, pagkawalay-ikasaway ug pagkawalay-kasaypanan sa usa ka tawo.

Ang Hebreohanong mga termino nga nalangkit sa integridad (*tom, tum·mah', tam, ta·mim'*) may lintunganayng kahulogan nga "kompleto" o "tibuok." (Itandi ang Lev 25:30; Jos 10:13; Pr 1:12.) Ang *ta·mim'* gigamit sa daghang higayon sa pagtumong sa pisikal nga pagkakompleto, o pagkamaayo, ug pagkawalay-depekto, sama pananglitan, sa mga hayop nga ihalad. (Ex 12:5; 29:1; Lev 3:6) Apan mas sagad nga kini nga mga termino naghubit sa pagkamaayo sa moral o sa pagkawalay-ikasaway.

Sa dihang gamiton alang sa Diyos, ang *ta·mim'* tukmang mahubad nga "hingpit," sama sa paghubit sa kalihokan ug mga buhat ni Jehova, sa iyang

dalan, kahibalo, ug balaod. (Deu 32:4; Job 36:4; 37:16; Sal 18:30; 19:7) Kining tanan nga diyosnong mga hiyas ug mga ekspresyon nagpasundayag sa dili-matupngan nga pagkakompleto ug pagkabug-os, maoy maayo kaayo ug walay depekto, o sayop, nga sa ingon kini tin-awng nagpaila sa Tinubdan niini nga mao ang bugtong matuod nga Diyos. —Rom 1:20; tan-awa ang PAGKAHINGPIT, KAHINGPITAN.

Kahulogan sa Tawhanong Integridad. Sa pipila ka kahimtang ang Hebreohanong *tom* sa yano nagpasabot sa matinud-anong motibo, pagkainosente labot sa sayop nga intensiyon. (Itandi ang Gen 20:5, 6; 2Sa 15:11.) Apan sa panguna, kining nalangkit nga Hebreohanong mga termino naghubit sa dili-matarog nga debosyon sa pagkamatarong. Ang paggamit ug ang mga pananglitan sa Bibliya nagpasiugda sa dili-mabungkag nga debosyon ngadto sa usa ka *persona,* kang Jehova nga Diyos, ug ngadto sa iyang gipahayag nga kabubuton ug katuyoan ingong mao ang labing hinungdanon.

Nalangkit sa kinalabwang isyu. Ang unang tawhanong paris gihatagan ug kahigayonan sa pagpakitag integridad didto sa Eden. Ang pagdili mahitungod sa kahoy sa kahibalo nagsulay sa ilang debosyon ngadto sa ilang Maglalalang. Ilalom sa pagpig-ot ug sa panggawas nga impluwensiya gikan sa Kaaway sa Diyos ug sa iyang pag-agni kanila nga mahimong hakog, sila wala magmasinugtanon. Ang ilang kaulaw, ang ilang pagpanuko sa pag-atubang sa ilang Maglalalang, ug ang ilang pagkadili-matinud-anon sa pagtubag sa iyang mga pangutana nagpamatuod sa ilang kawalay integridad. (Itandi ang Sal 119:1, 80.) Apan, dayag nga dili sila ang unang mibungkag sa integridad, sanglit ang espiritung linalang nga nagdaldal kanila ngadto sa pagrebelde mihimo na niini.—Gen 3:1-19; itandi ang iyang gibuhat uban sa awit sa pagbangotan nga gipahayag batok sa hari sa Tiro sa Eze 28:12-15; tan-awa ang SATANAS.

Ang pagrebelde ni Satanas, nga dayag nga nagsugod didto sa Eden, nagpatunghag isyu nga mahinungdanon sa tibuok uniberso—ang katungod sa pagkasoberano sa Diyos ibabaw sa tanan niyang mga linalang, ang iyang katungod sa pagpangayog bug-os nga pagsugot gikan kanila. Sanglit ang isyu dili labot sa pagkalabaw sa gahom, hinuon, maoy usa ka moral nga isyu, kini dili masulbad pinaagi lamang sa paggamit ug gahom, sama sa pagpapha gilayon sa Diyos kang Satanas ug sa tawhanong paris. Kini nga kamatuoran makatabang sa pagsabot kon nganong ang pagkadaotan ug ang tagmugna niini, si Satanas, gitugotan nga magpadayon sa dugay kaayong panahon. (Tan-awa ang PAGKADAOTAN.) Sanglit ang Kaaway sa Diyos unang mikuha gikan sa mga tawo ug pagsuportar ug pag-uyon sa iyang pagrebelde (ang kinaunahang ebidensiya sa pagdapig kang Satanas sa espiritung mga anak sa Diyos milutaw lamang sa panahon sa wala pa ang Lunop; Gen 6:1-5; itandi ang 2Pe 2:4, 5), gihimo niini ang isyu sa integridad sa tawo ngadto sa soberanong kabubut-on sa Diyos nga mahinungdanong bahin sa katibuk-ang isyu (bisan tuod ang soberanya ni Jehova wala magdepende sa integridad sa iyang mga linalang). Ang pamatuod niini makita sa kahimtang ni Job.

Si Job. Si Job, nga dayag nga nabuhi sa yugto tali sa kamatayon ni Jose ug sa panahon ni Moises, gihubit ingong usa ka tawo nga "walay-ikasaway [Heb., *tam*] ug matul-id, ug mahadlokon sa Diyos ug naglikay sa daotan." (Job 1:1; tan-awa ang JOB.) Tin-aw nga ang integridad sa tawo nahimong bahin sa isyu tali kang Jehova nga Diyos ug ni Satanas sanglit gipangutana sa Diyos ang iyang Kaaway bahin kang Job sa dihang si Satanas mitambong sa panahon sa panagkatigom sa mga manulonda didto sa tigomanan sa langit. Si Satanas nagpasangil nga sayop ang motibo sa pagsimba ni Job sa Diyos, nga kuno si Job nag-alagad dili tungod sa putli nga debosyon apan tungod sa hakog nga mga benepisyo. Busa iyang gikuwestiyon ang integridad ni Job sa Diyos. Bisan pag gitugotan sa pagwagtang sa daghang kabtangan ni Job ug bisan gani sa iyang mga anak, si Satanas napakyas sa pagbungkag sa integridad ni Job. (Job 1:6–2:3) Dayon siya miingon nga si Job sa hinakog nga paagi andam nga moantos sa pagkawala sa mga kabtangan ug mga anak basta dili siya hilabtan sa pisikal. (Job 2:4, 5) Human niadto, bisag gihampak sa masakit, makahugo nga balatian ug gisultihag makapaluyang mga pulong sa iyang asawa ingon man sa mga pagsaway ug mga pag-insulto gikan sa iyang mga higala nga nagtuis sa mga sukdanan ug mga katuyoan sa Diyos (Job 2:6-13; 22:1, 5-11), ang sanong ni Job mao nga siya dili motalikod ingong tawo nga may integridad. "Hangtod nga ako mamatay dili ko wad-on ang akong integridad gikan kanako! Gikuptan ko ang akong katarong, ug dili ko kini buhian; ang akong kasingkasing dili magtamay kanako sa tanan kong mga adlaw." (Job 27:5, 6) Ang iyang paghupot sa integridad nagpasundayag nga ang Kaaway sa Diyos maoy bakakon.

Ang mahagitong mga pulong ni Satanas sa kahimtang ni Job nagpakita nga iyang gipangangkon nga ang tanang tawo mahimong ipahilayo gikan sa kiliran sa Diyos, nga walay usa nga nag-alagad tungod sa dili gayod hinakog nga motibo. Busa ang katawhan, ingon man ang espiritung mga anak sa Diyos, adunay talagsaong pribilehiyo nga makaamot sa pagbindikar sa soberanya ni Jehova pinaagi

sa paghupot sa integridad ngadto kaniya. Sa paghimo niini ilang gibalaan usab ang iyang ngalan. Ang mga "walay-ikasaway sa ilang dalan makapahimuot" kang Jehova.—Pr 11:20; itandi kini sa sayop nga panglantaw nga gisulti ni Elipaz sa Job 22:1-3.

Pasukaranan sa paghukom sa Diyos. Ang pagkadawat ug paborableng paghukom gikan sa Diyos nagdepende sa paghupot sa integridad sa mga linalang. (Sal 18:23-25) Maingon sa gisulat ni Haring David: "Si Jehova magpakanaog ug paghukom sa mga katawhan. Hukmi ako, Oh Jehova, sumala sa akong pagkamatarong ug sumala sa akong integridad nga ania kanako. Palihog, matapos na unta ang pagkadaotan sa mga daotan, ug lig-onon mo unta ang matarong." (Sal 7:8, 9; itandi ang Pr 2:21, 22.) Ang nag-antos nga si Job mipahayag ug pagsalig nga 'si Jehova magatimbang kaniya sa tukmang timbangan ug ang Diyos mahibalo sa iyang integridad.' (Job 31:6) Human niana si Job nagtala ug daghang pananglitan gikan sa tinuod nga kinabuhi nga, kon kini gibuhat pa niya, magpasundayag sa kawalay integridad.—Job 31:7-40.

Unsa ang nalangkit sa paghupot sa integridad sa dili-hingpit nga mga tawo?

Sanglit ang tanang tawo dili hingpit ug dili gayod sa hingpit makaabot sa mga sukdanan sa Diyos, dayag nga ang ilang integridad wala magpasabot ug pagkahingpit sa buhat o sa sinultihan. Hinunoa, ang Kasulatan nagpakita nga kini nagkahulogan ug pagkatibuok o pagkabug-os sa debosyon sa kasingkasing. Si David, tungod sa kahuyangan, nakahimog pipila ka seryosong mga kasaypanan, apan siya, bisan pa niana, 'milakaw uban ang integridad sa kasingkasing' (1Ha 9:4), kay siya midawat sa pagbadlong ug nagtul-id sa iyang dalan. Busa siya nagpamatuod nga ang iyang kasingkasing naghupot ug tiunay nga gugma alang kang Jehova nga Diyos. (Sal 26:1-3, 6, 8, 11) Maingon sa gisulti ni David sa ulahi ngadto sa iyang anak nga si Solomon: "Ilha ang Diyos sa imong amahan ug alagara siya uban ang bug-os nga kasingkasing ug uban ang malipayon nga kalag; kay ang tanang kasingkasing ginasusi ni Jehova, ug ang matag kiling sa hunahuna iyang ginaila." Apan, ang kasingkasing ni Solomon wala "mabug-os uban kang Jehova nga iyang Diyos sama sa kasingkasing ni David nga iyang amahan."—1Cr 28:9; 1Ha 11:4; ang pulong nga "bug-os" niining duha ka teksto maoy gikan sa laing Hebreohanong termino nga *sha·lem',* sama sa makaplagan sa Pr 11:1; 1Ha 15:14.

Busa ang integridad dili limitado sa usa lamang ka bahin sa panggawi sa tawo; kini dili lamang mapadapat sa mga butang nga dayag nga "labot sa pagsimba." Alang sa alagad sa Diyos kini maoy dalan sa kinabuhi diin ang usa ka tawo 'mosubay o molakaw,' nga padayong magtinguha sa pagkahibalo sa kabubut-on ni Jehova. (Sal 119:1-3) Gibantayan ni David ang nasod sa Israel "sumala sa integridad sa iyang kasingkasing," sa mga butang nga direktang nalangkit sa pagsimba kang Jehova ug sa iyang panggawi labot sa pangagamhanan. Gitinguha usab niya nga kadtong anaa sa iyang palibot ug kadtong nagsilbi ingong iyang mga alagad maoy mga tawo usab nga maghuhupot sa integridad, "nga nagalakaw sa paaging walay-ikasaway." (Sal 78:72; 101:2-7) Ang usa ka tawo 'makapamatuod sa iyang kaugalingon nga walay-ikasaway' atubangan sa Diyos latas sa usa ka yugto sa panahon, sama kang Noe, Abraham, ug sa uban pa. —Gen 6:9; 17:1; 2Sa 22:24.

Ang integridad nanginahanglan ug bug-os nga pagkamaunongon ngadto sa Diyos ug sa pagtapot sa pagkamatarong, dili lamang sa paborableng mga kahimtang o mga sirkumstansiya, apan sa tanang kahimtang ug sa tanang panahon. Human ipasiugda nga kadto lamang naghupot sa integridad, nga "nagasulti sa kamatuoran diha sa iyang kasingkasing," ang dalawaton kang Jehova, ang salmista nag-ingon labot niana nga tawo nga "siya nakapanumpa kon unsay daotan alang sa iyang kaugalingon, bisan pa niana siya dili magausab," nga buot ingnon, bisan pag ang usa ka butang nga iyang ugdang nga giuyonan dayag nga nahimong dili makahatag kaniyag mga kaayohan, siya sa gihapon magmatinud-anon sa kasabotan. (Sal 15:1-5; itandi ang Rom 1:31; 1Ti 1:10.) Busa, ang integridad mas madayag kon ang debosyon sa usa ka tawo gisulayan ug siya gipit-os nga talikdan ang iyang matarong nga dalan. Bisan pag himoong kataw-anan sa mga magsusupak (Job 12:4; itandi ang Jer 20:7) o tumong sa ilang masakit nga mga pulong (Sal 64:3, 4), pagdumot, ug mabangis nga paglutos (Pr 29:10; Am 5:10), sa balatian o kaha sa makapaguol nga kalisdanan, ang usa ka tawo kinahanglang 'mangupot pag-ayo sa iyang integridad' sama kang Job, bisag unsa pa ang dangatan.—Job 2:3.

Ang maong pagpangupot sa integridad posible, dili pinaagi sa moral nga kalig-on sa usa ka tawo, apan pinaagi lamang sa lalom nga pagtuo ug pagsalig kang Jehova ug sa Iyang gahom sa pagluwas. (Sal 25:21) Ang saad sa Diyos mao nga siya mahimong "taming" ug "salipdanan," nga nagbantay sa dalan niadtong nagalakaw sa integridad. (Pr 2:6-8; 10:29; Sal 41:12) Ang ilang kanunayng paghunahuna nga makabaton sa pag-uyon ni Jehova

makapalig-on sa ilang kinabuhi, nga pinaagi niana sila makasubay sa usa ka tul-id nga dalan paingon sa ilang tumong. (Sal 26:1-3; Pr 11:5; 28:18) Bisan tuod, maingon sa gikalibgan ni Job, ang walay-ikasaway mahimong mag-antos tungod sa pagmando sa daotan ug mamatay duyog sa daotan, si Jehova nagpasalig nga iyang nakita ang kinabuhi sa tawong walay-kasaypanan ug naggarantiya nga ang panulondon sa maong tawo magpadayon, ang iyang kaugmaon magmalinawon, ug siya managiya ug butang nga maayo. (Job 9:20-22; Sal 37:18, 19, 37; 84:11; Pr 28:10) Sama sa kahimtang ni Job, ang paghupot sa integridad, imbes sa bahandi, ang maghimo sa usa ka tawo nga tinuod nga bililhon, nga takos sa pagtahod. (Pr 19:1; 28:6) Ang mga anak nga adunay ingon niana nga ginikanan maoy malipayon (Pr 20:7), nga makadawat ug maayo kaayong panulondon diha sa sulondang pagkinabuhi sa ilang amahan, nga makaambit sa iyang maayong ngalan ug sa pagtahod nga iyang nabatonan.

Dugang pa sa mga panig-ingnan ni Job ug David, ang Hebreohanong Kasulatan puno sa uban pang mga panig-ingnan sa mga tawo nga may integridad. Si Abraham nagpakitag dili-matarog nga pagkamaunongon sa Diyos pinaagi sa iyang pagkaandam nga ihalad ang iyang anak nga si Isaac. (Gen 22:1-12) Si Daniel ug ang iyang tulo ka kaubanan nagtaganag ekselenteng mga sulondan sa integridad ilalom sa pagsulay, diha sa pagkabatan-on ug sa ulahing yugto sa ilang kinabuhi. (Dan 1:8-17; 3:13-23; 6:4-23) Sa Hebreohanon kapitulo 11, si apostol Pablo nagtala ug taas nga talaan sa mga tawo sa wala pa ang Kristohanong kapanahonan kinsa tungod sa pagtuo nagpasundayag ug integridad ilalom sa daghang nagkalainlaing malisod nga mga sirkumstansiya.—Tagda ilabina ang mga ber 33-38.

Integridad Diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan. Bisan tuod walay eksaktong pulong alang sa "integridad" nga makita sa Kristohanon Gregong Kasulatan, kini nga ideya nagpatigbabaw niini nga bahin sa Bibliya. Ang Anak sa Diyos, si Jesu-Kristo, naghatag sa labing maayong sulondan sa integridad ug sa kinalabwang pagsalig sa kusog ug kahangawa sa iyang langitnong Amahan. Pinaagi niini siya 'gihingpit' alang sa iyang katungdanan ingong Hataas nga Saserdote, ingon man Dinihogang Hari sa langitnong Gingharian, usa ka katungdanan nga mas dako kay sa kang David. (Heb 5:7-9; 4:15; 7:26-28; Buh 2:34, 35) Ang integridad nahilakip sa sugo ni Jesus nga gipaila ingong kinadak-an sa tanan—ang paghigugma kang Jehova nga Diyos sa tibuok kasingkasing, kaisipan, kalag, ug kusog. (Mat 22:36-38) Ang iyang sugo nga "kamo kinahanglang magmahingpit, ingon nga ang inyong langitnong Amahan hingpit" (Mat 5:48) nagpasiugda usab sa pagkabug-os sa debosyon sa usa ka tawo alang sa pagkamatarong. (Ang Gregong mga termino alang sa pagkahingpit nagpasabot nianang 'gihimong kompleto' ug busa susamag kahulogan sa Hebreohanong mga termino nga nahisgotan na.)

Ang mga pagtulon-an ni Jesus nagpasiugda sa kaputli sa kasingkasing, pagkausa sa panglantaw ug tumong, walay pagkasalingkapaw—kining tanan maoy mga hiyas nga lakip sa kinaiyahan sa integridad. (Mat 5:8; 6:1-6, 16-18, 22, 23; Luc 11:34-36) Si apostol Pablo nagpakitag samang kabalaka nga gipakita ni David ug sa unang mga alagad sa Diyos sa pagpamatuod nga walay-ikasaway ug walay-kasaypanan. Siya dili ikasumbong ug kahiwian o kasaypanan diha sa iyang ministeryo ug sa tanan niyang mga pakiglabot sa uban.—2Co 4:1, 2; 6:3-10; 8:20, 21; 1Te 1:3-6.

Ang pagkamalahutayon sa hinatag-sa-Diyos nga sugo atubangan sa pagsupak, ug ang pag-antos sa mga paghikaw, paglutos, ug pag-antos tungod sa pagtapot sa dalan sa diyosnong debosyon, nagpaila usab kang Pablo ug sa ubang unang mga Kristohanon ingong mga tawo nga may integridad. —Buh 5:27-41; 2Co 11:23-27.

INTERPRETASYON. Tan-awa ang HUBAD, INTERPRETASYON.

INUMOL NGA DAGATDAGAT (Dagatdagat nga Tumbaga). Sa dihang ang templo gitukod panahon sa paghari ni Solomon, gipulihan ug usa ka "inumol [sa ato pa, gihulma o gibubo] nga dagatdagat" ang mabalhinbalhin nga dulang nga tumbaga nga gigamit sa naunang tabernakulo. (Ex 30:17-21; 1Ha 7:23, 40, 44) Gihimo kini ni Hiram, usa ka Hebreohanon-Fenicianhon, ug dayag nga gitawag nga usa ka "dagatdagat" tungod kay daghan kaayong tubig ang masulod niini. Kini nga sudlanan, nga ginama usab sa tumbaga, maoy "napulo ka maniko [4.5 m; 14.6 p] gikan sa usa ka ngilit ngadto sa laing ngilit, nga lingin; ug ang gihabogon niini lima ka maniko [mga 2.2 m; 7.3 p], ug nagkinahanglan ug katloan ka maniko [13.4 m; 44 p] nga pisi nga ikaliyok niini."—1Ha 7:23.

Sirkumperensiya. Ang sirkumperensiya nga 30 ka maniko maoy usa ka gitibuok nga numero, kay sa tukma kini maoy 31.4 ka maniko. Maylabot niini, gikutlo ni Christopher Wordsworth ang usa ka tawong ginganlag Rennie nga mihimo niining makaiikag nga obserbasyon: "Hangtod sa panahon ni Archimedes [ikatulong siglo W.K.P.], ang sirkumperensiya sa usa ka lingin kanunayng sukdon pinaagig tul-id nga mga linya pinaagi sa *radius;* ug si Hiram yanong naghubit sa dagatdagat ingong katloan ka maniko palibot niini, nga nagsukod nii-

ni, nga maoy naandan gayong gihimo nianang panahona, pinaagi sa *radius* niini, o katunga sa diyametro, nga lima ka maniko, nga kon kaunom piloon palibot sa sirkumperensiya, o 'ngilit' niini, mokabat ug katloan ka maniko sumala sa gihisgotan. Dayag nga walay laing katuyoan ang asoy kondili aron ihatag lamang ang mga sukod sa Dagatdagat, ginamit ang naandang pinulongan nga masabtan sa tanan, nga nagsukod sa sirkumperensiya sa mga sirkulo ingon sa paagi sa pagsukod sa tanang batid nga mga mamumuo, sama kang Hiram, nianang panahona. Siyempre, siya bug-os gayod nga nasayod nga sanglit ang *polygonal hexagon* (nga may unom ka anggulo ug kiliran) nga gilatid pinaagi sa *radius* maoy katloan ka maniko, ang aktuwal nga kurbadong sirkumperensiya mas dako pa." (*Notes* on the *King James Version,* London, 1887) Busa, mopatim-awng ang proporsiyon nga tulo sa usa (sa ato pa, ang sirkumperensiya tulo ka pilo sa diyametro) maoy naandang paagi sa pagkuwenta niini, nga giisip ingong banabana lamang.

Ginama sa Tumbaga. Ang dagatdagat nga tumbaga gidayandayanan ug "pormag-tabayag nga mga dayandayan" ug sa ilalom niini mao ang 12 ka linilok nga larawan sa mga torong baka, nga nag-atubang sa amihanan, habagatan, sidlakan, ug kasadpan nga tinagutlo sa matag direksiyon. Ang ngilit sa dagatdagat samag bulak nga lirio. Ang gibag-on niining dakong sudlanan maoy "usa ka dapal [7.4 sm; 2.9 pul.]." (1Ha 7:24-26) Kining daghan kaayo nga tumbaga nabatonan ni Haring David gikan sa iyang mga pagpangdaog sa Sirya. (1Cr 18:6-8) Ang paghulma gihimo pinaagig hulmahanan nga kulonon didto sa dapit sa Jordan ug kadto maoy usa gayod ka talagsaon nga kalamposan.—1Ha 7:44-46.

Gidaghanon sa Masulod. Ang asoy sa 1 Hari 7:26 naghisgot sa dagatdagat ingong 'adunay sulod nga duha ka libo ka *bath,'* samtang ang samang asoy sa 2 Cronicas 4:5 naghisgot niini ingong 'adunay sulod nga tulo ka libo ka *bath.'* Giingon sa pipila nga ang panagkalahi maoy tungod sa sayop sa eskriba diha sa asoy sa Mga Cronicas. Apan, bisan tuod nga ang Hebreohanong berbo nga nagkahulogang 'isulod' maoy managsama ra diha sa matag asoy, dili kinahanglang estrikto ra kaayo ang paghubad niini. Busa ang pipila ka hubad naghubad sa 1 Hari 7:26 ingong 2,000 ka *bath* ang "gisulod" o "igasulod" sa sudlanan, ug naghubad sa 2 Cronicas 4:5 ingong "masulod" o "ikasulod" niini ang 3,000 ka *bath.* (*AT, JB, NW*) Kini lagmit nagpasabot nga ang asoy sa Mga Hari naghisgot sa gidaghanon sa tubig nga naandang gipondo diha sa sudlanan samtang ang asoy sa Mga Cronicas naghatag sa aktuwal nga gidaghanong ikasulod sa sudlanan kon pun-on taman sa ngilit niini.

Adunay ebidensiya nga ang karaang *bath* maoy katumbas sa mga 22 L (5.8 gal), maong kon sudlan kini taman sa dos-tersiya niini, ang dagatdagat sagad makasulod ug mga 44,000 L (11,620 gal) nga tubig. Aron kini kasudlan sumala sa kapasidad nga nahisgotan na, kinahanglang dili kini tanos ug mga kiliran, apan hinuon, ang mga kiliran niini ubos sa ngilit, o baba, kinahanglang kurbado, nga pormag kulon. Ang sudlanan nga ingon niini ang porma ug sukod sumala sa nahisgotan na makasulod ug taman sa 66,000 L (17,430 gal). Si Josephus, usa ka Hudiyong historyador sa unang siglo K.P., naghubit sa dagatdagat nga "samag porma sa katunga sa globo." Siya naghisgot usab nga ang nahimutangan sa dagatdagat maoy tali sa halaran sa halad-nga-sinunog ug sa templo, medyo dapit sa habagatan.—*Jewish Antiquities,* VIII, 79 (iii, 5); VIII, 86 (iii, 6).

Gawas pa sa dagatdagat nga tumbaga dihay napulo ka gagmayng mga dulang nga tumbaga nga gipatong diha sa mga kareton, ug kini dayag nga gipuno ug tubig gikan sa dagatdagat nga tumbaga. (1Ha 7:38, 39) Ang rabbinikong tradisyon naghisgot nga ang dagatdagat adunay mga gripo. Ang napulo ka dulang gigamit alang sa paghugas sa pipila ka halad ug lagmit alang sa ubang buluhatong paghinlo, apan "ang dagatdagat maoy alang sa mga saserdote sa paghugas diha niana." (2Cr 4:6) Gituohan sa ubang mga rabbi nga ang mga saserdote bug-os nagtuslob sa ilang kaugalingon diha sa tubig sa dagatdagat nga tumbaga, samtang si Josephus nag-ingon nga kini maoy "alang sa mga saserdote sa paghugas sa ilang mga kamot ug tiil." (*Jewish Antiquities,* VIII, 87 [iii, 6]) Bisan unsa man ang pamaagi, ang dagatdagat nga tumbaga nalangkit sa paghinlo sa mga saserdote.

Sa Tagna. Kini mahimong motabang sa pagsabot sa mga gihisgotan sa basahon sa Pinadayag maylabot sa "dagat nga bildo" nga nakita sa atubangan sa trono sa Diyos diha sa panan-awon ni apostol Juan. (Pin 4:6; 15:2) Kini maoy "sama ug kristal," tingali sihag ug mga kiliran (itandi ang Pin 21:18, 21) aron makita ang sulod niini. Kadtong nagbarog duol niini, ang mga tawo nga nagmadaogon batok sa "mapintas nga mananap" ug sa "larawan" niini, mao kadtong "mga tinawag ug pinili ug matinumanon" nga gihubit sa Pinadayag 17:14; 20:4-6. Kini sila mag-alagad ingong "mga saserdote sa Diyos ug sa Kristo" ug ingong mga hari uban kang Kristo sulod sa iyang Usa ka Libo ka Tuig nga Pagmando. (Itandi ang 1Pe 2:9.) Ang nahimutangan niining saserdotehanong matang sunod sa "dagat nga bildo" sa atubangan sa trono sa Diyos nagpahinumdom kanato sa paghisgot

sa apostol bahin sa Kristohanong kongregasyon ingong 'nahinloan pinaagi sa paghugas ug tubig pinaagi sa pulong.' (Efe 5:25-27) Si Jesus naghisgot usab sa makapahinlong gahom sa pulong sa Diyos nga iyang gimantala. (Ju 15:3) Ang 'pagsagol ug kalayo' (Pin 15:2) sa tubig sa dagat dayag nga nagtumong sa mga paghukom sa Diyos, kay ang kalayo sagad gigamit maylabot niini ug ang Diyos mismo gihubit ingong "usa ka nagaut-ot nga kalayo" alang niadtong nagsalikway sa iyang balaang kabubut-on.—Heb 12:25, 29.

Busa, ang simbolismo bahin sa "dagat nga bildo" sa panan-awon ni Juan nagpatin-aw sa inspiradong paghubit ni Pablo nga ang yutan-ong tabernakulo ug templo lakip ang mga kasangkapan ug saserdotehanong mga katungdanan niini nagsilbing mga hulad sa langitnong mga butang. (Itandi ang Heb 8:4, 5; 9:9, 11, 23, 24; 10:1.) Kon bahin sa kahulogan sa linilok nga mga larawan nga mga torong baka nga gipatongan sa dagatdagat nga tumbaga didto sa templo ni Solomon, tan-awa ang TORONG BAKA.

IOB. Ikatulong ginganlan nga anak nga lalaki ni Isacar. (Gen 46:13) Sa Numeros 26:24 ug 1 Cronicas 7:1, ang ngalan makita ingong Jasub.

IPAHAYAG NGA MATARONG. Ang Hebreohanong berbo nga *tsa·dheq'* (kaamgid sa *tse'dheq,* nga nagkahulogang "pagkamatarong") usahay gihubad nga "ipahayag nga matarong." (Ex 23:7; Deu 25:1) Kini nga ekspresyon sa Bibliya gihubad usab ingong "gipakamatarong," ug ang nombre nga mga porma gihubad ingong "pagpakamatarong." Ang orihinal nga mga pulong (*di·kai·o'o* [berbo], *di·kai'o·ma* ug *di·kai'o·sis* [mga nombre]) diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan, diin makaplagan ang labing bug-os nga pagpatin-aw niini, sa paninugdan adunay ideya sa pagpapas o pagwagtang sa bisan unsang sumbong, pag-isip nga walay sala, ug busa nagpahigawas, o nagpahayag ug nagtratar ingong matarong.—Tan-awa ang *Greek-English Lexicon of the New Testament* ni W. Bauer (girebisar ni F. W. Gingrich ug F. Danker), 1979, pp. 197, 198; usab ang *A Greek-English Lexicon,* ni H. Liddell ug R. Scott (girebisar ni H. Jones), Oxford, 1968, p. 429.

Busa si apostol Pablo naghisgot bahin sa Diyos ingong 'napamatud-ang matarong [porma sa *di·kai·o'o*]' diha sa Iyang mga pulong ug nagmadaogon sa dihang gihukman sa mga tawong nagatamay. (Rom 3:4) Si Jesus miingon nga "ang kaalam mapamatud-ang matarong pinaagi sa mga buhat niini" ug, sa dihang manubag panahon sa Adlaw sa Paghukom, ang mga tawo "igapahayag nga matarong [porma sa *di·kai·o'o*]" o hukman pinaagi sa ilang mga pulong. (Mat 11:19; 12:36, 37) Si Jesus miingon nga ang mapainubsanong maniningil ug buhis nga mahinulsolong nag-ampo didto sa templo "mipauli sa iyang puloy-anan nga napamatud-ang mas matarong" kay sa mapahitas-ong Pariseo nga nag-ampo sa samang higayon. (Luc 18:9-14; 16:15) Si apostol Pablo miingon nga ang tawo nga namatay "nahigawas na [porma sa *di·kai·o'o*] gikan sa iyang sala," kay nakabayad na sa silot nga kamatayon.—Rom 6:7, 23.

Apan, dugang pa sa maong mga paggamit, kining Grego nga mga pulong gigamit diha sa linaing diwa nga nagtumong sa usa ka buhat sa Diyos diin ang usa ka tawo giisip nga dili sad-an (Buh 13:38, 39; Rom 8:33) ug usab ngadto sa buhat sa Diyos sa pagpahayag sa usa ka tawo nga hingpit sa integridad ug hukman nga takos alang sa kinabuhi, ingon sa pagahisgotan pa niini nga artikulo.

Sa Wala Pa ang Kristohanong Kapanahonan. Sa sinugdan, si Adan hingpit, usa ka tawong matarong, usa ka tawhanong "anak sa Diyos." (Luc 3:38) Siya matarong tungod sa paglalang sa Diyos kaniya ug gipahayag nga "maayo kaayo" sa iyang Maglalalang. (Gen 1:31) Apan siya napakyas sa paghupot sa integridad atubangan sa Diyos ug nawad-an sa pagkamatarong alang sa iyang kaugalingon ug sa iyang umaabot nga mga anak.—Gen 3:17-19; Rom 5:12.

Bisan pa niana, taliwala sa iyang mga kaliwat dihay mitungha nga mga tawo sa pagtuo nga "naglakaw uban sa matuod nga Diyos," sama kang Noe, Enoc, ug Job. (Gen 5:22; 6:9; 7:1; Job 1:1, 8; 2:3) Labot kang Abraham, giingon nga siya nagpasundayag ug pagtuo sa Diyos ug "gipahayag nga matarong"; usab, nahisulat nga si Rahab sa Jerico nagpasundayag sa iyang pagtuo pinaagi sa iyang mga buhat ug busa "gipahayag nga matarong," ang iyang kinabuhi naluwas sa dihang gilaglag ang siyudad sa Jerico. (San 2:21-23, 25) Mamatikdan nga sa sulat ni Santiago (sumala sa gihisgotan) ug usab sa sulat ni Pablo ngadto sa mga taga-Roma (4:3-5, 9-11), diin siya nagkutlo sa Genesis 15:6, giingong ang pagtuo ni Abraham "giisip kaniya ingong pagkamatarong." Kini nga ekspresyon masabtan pinaagi sa pagtagad sa diwa sa Gregong berbo nga *lo·gi'zo·mai,* "giisip," nga gigamit dinhi.

Kon sa unsang paagi "giisip" nga matarong. Kining Gregong berbo nga *lo·gi'zo·mai* kanunayng gigamit sa karaang mga panahon sa pagkalkulo sa mga numero o pag-ihap diha sa kuwenta, nga gigamit sa dihang magtala sa butang nga ikunhod ug usab sa butang nga idugang diha sa kuwenta. Sa Bibliya kini gigamit aron magtumong sa "pagkalkulo, pagdugang, pag-ihap, pagtala, o pag-isip." Mao nga ang 1 Corinto 13:5 nag-ingon nga ang gugma "dili maghupot ug talaan [porma sa *lo·gi'zo·mai*] sa kadaot" (itandi ang 2Ti 4:16); ug ang sal-

mista nga si David gikutlo nga nag-ingon: "Malipayon ang tawo kansang sala dili gayod pagaisipon ni Jehova." (Rom 4:8) Gipakita ni Pablo nga kadtong naglantaw sa mga butang sumala sa panggawas nga dagway niini kinahanglang mohimog hustong pagtimbangtimbang sa mga butang, nga samag nagsusi sa matag bahin sa talaan. (2Co 10:2, 7, 10-12) Sa samang higayon, nabalaka si Pablo nga 'adunay bisan kinsa nga magpasidungog [porma sa *lo·gi'zo·mai*] kaniya' nga labaw kay sa nahiangay labot sa iyang ministeryo.—2Co 12:6, 7.

Ang pulong nga *lo·gi'zo·mai* mahimong magpasabot usab ug "pagtamod, pag-ila, paglantaw, o pag-isip (kauban sa usa ka grupo, klase, o matang)." (1Co 4:1) Busa si Jesus miingon nga siya "giisip [porma sa *lo·gi'zo·mai*] nga kauban sa mga malinapason," nga mao, giisip o giklasipikar ingong kauban nila o daw usa kanila. (Luc 22:37) Sa iyang sulat ngadto sa mga taga-Roma, ang apostol nag-ingon nga sa kahimtang sa tawong dili-tinuli nga nagtuman sa Balaod, ang iyang "pagkadili-tinuli pagaisipon ingong pagkatinuli," nga mao, ilhon o lantawon nga kini samag pagkatinuli. (Rom 2:26) Sa samang diwa, ang mga Kristohanon giawhag nga 'isipon ang ilang kaugalingon nga patay labot sa sala apan buhi labot sa Diyos pinaagi kang Kristo Jesus.' (Rom 6:11) Ug ang dinihogang mga Kristohanon taliwala sa mga Hentil, bisan tuod dili unodnong mga kaliwat ni Abraham, "giisip nga mao ang binhi" ni Abraham.—Rom 9:8.

Sa unsang paagi si Abraham ikapahayag nga matarong una pa sa kamatayon ni Kristo?

Busa, ang pagtuo usab ni Abraham nga inubanan sa mga buhat "giisip [gilantaw, giila, o gipasidungog] kaniya ingong pagkamatarong." (Rom 4:20-22) Siyempre, kini wala magkahulogan nga siya ug ang ubang matinumanong mga tawo sa wala pa ang Kristohanong kapanahonan maoy hingpit o nahigawas sa sala; apan, tungod sa ilang pagpasundayag ug pagtuo sa saad sa Diyos labot sa "binhi" ug tungod kay sila naningkamot sa pagtuman sa mga sugo sa Diyos, sila wala isipa nga dili matarong nga walay baroganan atubangan sa Diyos, sama sa uban sa katawhan sa kalibotan. (Gen 3:15; Sal 119:2, 3) Si Jehova sa pagkamahigugmaon naglantaw kanila nga walay sala, kon itandi sa kalibotan sa katawhan nga nahimulag sa Diyos. (Sal 32:1, 2; Efe 2:12) Busa, tungod sa ilang pagtuo ang Diyos nakiglabot sa maong dili-hingpit nga mga tawo ug nagpanalangin kanila, nga nagbuhat niana samtang naghupot gihapon sa iyang kaugalingong hingpit nga mga sukdanan sa hustisya. (Sal 36:10) Bisan pa niana, giila sa maong mga tawo ang ilang panginahanglan nga tubson gikan sa sala ug nagpaabot sa takdang panahon sa Diyos sa pagtagana niana.—Sal 49:7-9; Heb 9:26.

"Usa ka Buhat sa Pagpakamatarong" ni Kristo Jesus. Ang Kasulatan nagpakita nga si Jesu-Kristo sa dinhi pa sa yuta maoy hingpit gayod nga tawo sa pisikal (1Pe 1:18, 19) ug nga siya nagpadayon sa iyang pagkahingpit pinaagi sa paghupot ug pagpalig-on sa iyang integridad ubos sa pagsulay. Nahiuyon kini sa katuyoan sa Diyos sa paghimo sa Pangulong Ahente sa kaluwasan nga 'hingpit pinaagi sa mga pag-antos.' (Heb 2:10) Sa ato pa, si Jesus gihingpit labot sa pagkamasinugtanon ug sa paghupot sa integridad ug gihingpit sa iyang posisyon ingong Hataas nga Saserdote sa Diyos alang sa kaluwasan, ingon sa gipakita ni Pablo sa Hebreohanon 5:7-10. Kay gitapos ang iyang yutan-ong dalan nga wala gayoy ikasaway, si Jesus giila sa Diyos ingong matarong. Busa siya mao lamang ang tawo kinsa, pinaagi sa pagsulay, mibarog nga malig-on ug matarong gayod atubangan sa Diyos *pinaagi sa iyang kaugalingong binuhatan.* Pinaagi niining "usa ka buhat sa pagpakamatarong [porma sa *di·kai'o·ma*]," nga mao, pinaagi sa pagpamatuod ni Jesus sa iyang kaugalingon ingong hingpit nga matarong pinaagi sa iyang tibuok pagkinabuhi nga walay ikasaway, lakip na sa iyang halad, siya nagtaganag pasukaranan sa pagpahayag nga matarong niadtong mga tawo nga adunay pagtuo kang Kristo.—Rom 5:17-19; 3:25, 26; 4:25.

Diha sa Kristohanong Kongregasyon. Sa pag-abot sa Anak sa Diyos ingong ang gisaad nga Manunubos, usa ka bag-ong kahikayan ang nahimo nga diha niana ipasukad sa Diyos ang iyang mga pagpakiglabot sa iyang tawhanong mga alagad. Ang mga sumusunod ni Jesu-Kristo nga gitawag aron mahimong iyang espirituwal nga mga igsoon, uban ang paglaom nga mahimong iyang kaubang mga manununod diha sa langitnong Gingharian (Rom 8:17), maoy unang gipahayag nga matarong sa Diyos pinasukad sa ilang pagtuo kang Jesu-Kristo. (Rom 3:24, 28) Kini maoy usa ka hudisyal nga buhat ni Jehova nga Diyos; busa atubangan kaniya ingong ang Supremong Maghuhukom walay usa nga "mopasakag sumbong" batok sa iyang mga pinili. (Rom 8:33, 34) Nganong gihimo kini sa Diyos ngadto kanila?

Una, tungod kay si Jehova hingpit ug balaan (Isa 6:3); busa, nahiuyon sa iyang pagkabalaan nga kadtong iyang dawaton ingong iyang mga anak kinahanglang hingpit. (Deu 32:4, 5) Si Jesu-Kristo, ang pangunang Anak sa Diyos, nagpakita sa iyang kaugalingon nga hingpit, "maunongon, walay sala, wala mahugawi, nahimulag sa mga makasasala."

(Heb 7:26) Apan, ang iyang mga sumusunod gikuha gikan sa mga anak ni Adan, kinsa tungod sa sala, nanganak ug dili-hingpit, makasasalang pamilya. (Rom 5:12; 1Co 15:22) Busa, ingon sa gipakita sa Juan 1:12, 13, ang mga sumusunod ni Jesus sa sinugdan dili mga anak sa Diyos. Pinaagi sa iyang dili-takos nga kalulot, gihikay ni Jehova nga Diyos ang usa ka proseso sa "pagsagop" nga pinaagi niana iyang dawaton ang mga inuyonan ug dadon sila ngadto sa espirituwal nga relasyon ingong bahin sa iyang banay sa mga anak. (Rom 8:15, 16; 1Ju 3:1) Busa, gipahiluna sa Diyos ang pasukaranan alang sa ilang pagsulod ngadto o sa ilang pagkasagop ingong mga anak pinaagi sa pagpahayag kanila nga matarong tungod sa bili sa halad lukat ni Kristo nga niana sila nagpakitag pagtuo, nga nagpahigawas kanila sa tanang pagkasad-an tungod sa sala. (Rom 5:1, 2, 8-11; itandi ang Ju 1:12.) Busa, sila "giisip" o gipasidunggan ingong bug-os nga mga tawong matarong, nga ang tanan nilang mga sala gipasaylo ug wala na iakusar batok kanila.—Rom 4:6-8; 8:1, 2; Heb 10:12, 14.

Busa, kining pagpahayag sa maong mga Kristohanon nga matarong mas labaw pa gayod kay sa kahimtang ni Abraham (ug sa ubang una-Kristohanong mga alagad ni Jehova), nga nahisgotan na. Nagpakita sa gidak-on sa pagkamatarong ni Abraham, ang tinun-ang si Santiago misulat: "Ang kasulatan natuman nga nag-ingon: 'Si Abraham nagbutang ug pagtuo kang Jehova, ug kadto giisip kaniya ingong pagkamatarong,' ug siya gitawag nga 'higala ni Jehova.' " (San 2:20-23) Busa, tungod sa iyang pagtuo, si Abraham gipahayag nga matarong *ingong higala sa Diyos,* dili ingong anak sa Diyos nga 'gipanganak pag-usab' nga may paglaom sa langitnong kinabuhi. (Ju 3:3) Ang rekord sa Kasulatan nagpatin-aw nga sa wala pa moabot si Kristo, ang pribilehiyo nga mahimong anak ug ingon man ang langitnong paglaom wala pa buksi ngadto sa mga tawo.—Ju 1:12, 17, 18; 2Ti 1:10; 1Pe 1:3; 1Ju 3:1.

Bisan tuod nakapahimulos sa baroganan ingong mga tawong matarong atubangan sa Diyos, dayag nga kini nga mga Kristohanon wala makabaton sa aktuwal o literal nga kahingpitan sa pisikal. (1Ju 1:8; 2:1) Tungod sa paglaom sa langitnong kinabuhi alang niini nga mga sumusunod ni Kristo, ang maong literal nga kahingpitan sa pisikal wala gayod kinahanglana karon. (1Co 15:42-44, 50; Heb 3:1; 1Pe 1:3, 4) Bisan pa niana, tungod sa pagpahayag kanila nga matarong, nga "giisip" o gipasidungog ang pagkamatarong ngadto kanila, ang mga kinahanglanon sa Diyos alang sa hustisya nakabot, ug siya nagdala sa mga sinagop ngadto sa "bagong pakigsaad" nga gibalido pinaagi sa dugo ni Jesu-Kristo. (Luc 22:20; Mat 26:28) Kining sinagop nga espirituwal nga mga anak diha sa bag-ong pakigsaad nga gihimo uban sa espirituwal nga Israel 'gibawtismohan ngadto sa kamatayon ni Kristo,' ug sa ulahi sila mamatay diha sa kamatayon nga sama sa iyaha.—Rom 6:3-5; Flp 3:10, 11.

Bisan tuod si Jehova nagpasaylo sa ilang mga sala tungod sa unodnong mga kahuyangan ug pagkadili-hingpit, aduna pa gihapoy pakigbugno diha niini nga mga Kristohanon, ingon sa gipakita sa sulat ni Pablo ngadto sa mga taga-Roma (7:21-25). Kini maoy tali sa balaod sa ilang nabag-ong hunahuna (Rom 12:2; Efe 4:23), o "balaod sa Diyos," ug sa "balaod sa sala" nga anaa sa ilang mga sangkap. Tungod kini kay ang ilang unodnong mga lawas wala hingpita, bisan tuod sila giisip nga matarong ug ang ilang mga sala gipasaylo na. Kini nga pakigbugno nakaamot sa pagsulay sa ilang integridad ngadto sa Diyos. Sila makadaog niini nga pakigbugno pinaagi sa tabang sa espiritu sa Diyos ug sa tabang sa ilang maluluy-ong Hataas nga Saserdote, si Kristo Jesus. (Rom 7:25; Heb 2:17, 18) Aron makadaog, hinunoa, sila kinahanglang magpakita kanunay ug pagtuo sa halad lukat ni Kristo ug mosunod kaniya, sa ingon mahuptan ang ilang pagkamatarong sa mga mata sa Diyos. (Itandi ang Pin 22:11.) Sa ingon sila 'nagseguro sa ilang pagkatinawag ug pagkapinili' alang sa ilang kaugalingon. (2Pe 1:10; Rom 5:1, 9; 8:23-34; Tit 3:6, 7) Sa laing bahin, kon sila *magabatasan* sa pagpakasala, nga motalikod sa pagtuo, sila mawad-an sa ilang inuyonang baroganan atubangan sa Diyos ingong matarong nga mga tawo tungod kay ilang 'gilansang pag-usab ang Anak sa Diyos alang sa ilang kaugalingon ug nagpakaulaw kaniya sa dayag.' (Heb 6:4-8) Ang maong mga tawo modangat sa kalaglagan. (Heb 10:26-31, 38, 39) Busa, si Jesus naghisgot sa sala nga dili mapasaylo, ug si apostol Juan nagpaila sa kalainan tali sa sala nga "dili makamatay" ug sa sala nga "makamatay."—Mat 12:31, 32; 1Ju 5:16, 17.

Si Jesu-Kristo, human makahupot sa iyang pagkamatinumanon hangtod sa kamatayon, "gibuhi diha sa espiritu," gihatagan ug pagkawalay-kamatayon ug pagkadili-madunoton. (1Pe 3:18; 1Co 15:42, 45; 1Ti 6:16) Busa siya "gipahayag nga matarong diha sa espiritu" (1Ti 3:16; Rom 1:2-4) ug milingkod sa tuong kamot sa Diyos didto sa mga langit. (Heb 8:1; Flp 2:9-11) Ang matinumanong mga sumusunod sa lakang ni Kristo nagpaabot sa pagkabanhaw nga sama sa iyaha (Rom 6:5), nga nagalaom nga mahimong mga dumadawat sa "kinaiyahan nga iya sa Diyos."—2Pe 1:4.

Ubang mga Matarong. Sa usa sa mga sambingay ni Jesus, nga naghisgot sa panahon sa iyang pag-abot sa himaya sa Gingharian, ang mga tawo nga gipakasama sa mga karnero gitawag

ingong “mga matarong.” (Mat 25:31-46) Apan, mamatikdan nga sa iyang sambingay kining “mga matarong” gipaila ingong bulag ug lahi gikan niadtong gitawag ni Kristo nga “akong mga igsoon.” (Mat 25:34, 37, 40, 46; itandi ang Heb 2:10, 11.) Tungod kay kining mga karnerohon mitabang sa espirituwal nga “mga igsoon” ni Kristo, sa ingon nagpakita sa ilang pagtuo mismo kang Kristo, sila gipanalanginan sa Diyos ug gitawag ingong “mga matarong.” Sama kang Abraham, sila giisip o gipahayag nga matarong ingong mga higala sa Diyos. (San 2:23) Kining matarong nga baroganan nagkahulogan ug kaluwasan alang kanila sa dihang ang “mga kanding” mamahawa “ngadto sa walay kataposang kalaglagan.”—Mat 25:46.

Ang susamang kahimtang mahimong makita diha sa panan-awon nga girekord sa Pinadayag 7:3-17. Dinhi, ang usa ka “dakong panon” nga dili-maihap ang gidaghanon gipakita ingong lahi gikan sa 144,000 nga ‘mga tinimbrehan.’ (Itandi ang Efe 1:13, 14; 2Co 5:1.) Kining “dakong panon” makapahimulos sa usa ka matarong nga baroganan atubangan sa Diyos ug kini gipamatud-an pinaagi sa paghubit nga “ilang gilabhan ang ilang tag-as nga mga besti ug gipaputi kini sa dugo sa Kordero.”—Pin 7:14.

Ang “dakong panon,” kinsa maluwas sa “dakong kasakitan,” wala pa ipahayag nga matarong *alang sa kinabuhi*—nga mao, ingong takos sa pribilehiyo alang sa kinabuhing walay kataposan sa yuta. Sila kinahanglang magpadayon sa pag-ambit sa “mga tuboran sa mga tubig sa kinabuhi,” ingong giniyahan sa Kordero, si Kristo Jesus. Kinahanglang buhaton nila kini sulod sa Milenyong Paghari ni Kristo. (Pin 7:17; 22:1, 2) Kon sila magpamatuod nga maunongon kang Jehova hangtod sa kataposang pagsulay sa kataposan sa usa ka libo ka tuig, ang ilang mga ngalan mahisulat nga permanente diha sa basahon sa Diyos sa kinabuhi, sa ingon ipahayag o ilhon ni Jehova nga sila sa kataposan maoy matarong diha sa bug-os nga diwa.—Pin 20:7, 8; tan-awa ang KINABUHI (Mga Kahoy sa Kinabuhi).

Ang Diyos Maoy Matarong sa Tanan Niyang mga Buhat. Makita nga diha sa iyang mga pagpakiglabot uban sa dili-hingpit nga mga tawo, ang Diyos wala gayod maglapas sa iyang kaugalingong mga sukdanan sa pagkamatarong ug hustisya. Wala niya ipahayag nga matarong ang makasasalang mga tawo tungod sa ilang kaugalingong binuhatan, sa ingon nagbalewala o nagtugot sa sala. (Sal 143:1, 2) Ingon sa gipatin-aw ni apostol Pablo: “Ang tanan nakasala ug wala makaabot sa himaya sa Diyos, ug ingong walay bayad nga gasa nga sila gipahayag nga matarong pinaagi sa iyang dili-takos nga kalulot tungod sa pagpagawas pinaagi sa lukat nga gibayad ni Kristo Jesus. Gitan-yag siya sa Diyos ingong halad alang sa pagpasig-uli pinaagi sa pagtuo diha sa iyang dugo. Kini maoy aron ipasundayag ang iyang kaugalingong pagkamatarong, tungod kay siya nagpasaylo sa mga sala nga nahitabo sa nangagi samtang ang Diyos nagmainantoson; aron ikapasundayag ang iyang kaugalingong pagkamatarong niining panahona karon, aron nga siya mahimong matarong bisan sa dihang nagpahayag nga matarong sa tawo nga may pagtuo kang Jesus.” (Rom 3:23-26) Busa ang Diyos, pinaagi sa dili-takos nga kalulot, nagtaganag legal nga kahikayan pinasukad sa halad ni Kristo nga pinaagi niana siya mahimong bug-os nga makataronganon ug matarong sa pagpasaylo sa mga sala niadtong nagpasundayag ug pagtuo.

Mga Paningkamot sa Pagpamatuod sa Kaugalingon nga Matarong. Sanglit ang Diyos lamang ang makapahayag sa usa ka tawo nga matarong, walay bili ang mga paningkamot sa pagpamatuod sa usa nga matarong pinasukad sa kaugalingong binuhatan o pinaagi sa pagdawat sa paghukom sa uban bahin sa pagkamatarong sa usa ka tawo. Si Job gibadlong tungod kay bisan tuod wala mag-akusar sa Diyos sa bisan unsang sayop, siya ‘nagpahayag sa iyang kalag nga matarong inay sa Diyos.’ (Job 32:1, 2) Ang tawong sinati sa Balaod nga nangutana kang Jesus bahin sa dalan ngadto sa kinabuhing walay kataposan gibadlong ni Jesus sa dili direktang paagi tungod sa iyang paningkamot sa pagpamatuod sa iyang kaugalingon nga matarong. (Luc 10:25-37) Gihukman ni Jesus ang mga Pariseo tungod sa pagtinguha nga ipahayag ang ilang kaugalingon nga matarong atubangan sa mga tawo. (Luc 16:15) Si apostol Pablo, sa partikular, nagpakita nga, tungod sa dili-hingpit ug makasasala nga kahimtang sa tanang tawo, walay usa nga ikapahayag nga matarong pinaagi sa pagpaningkamot nga pamatud-an ang ilang kaugalingong pagkamatarong pinaagi sa mga buhat sa Moisesnong Balaod. (Rom 3:19-24; Gal 3:10-12) Hinunoa, iyang gipasiugda ang pagtuo diha kang Kristo Jesus ingong matuod nga pasukaranan sa maong pagpahayag sa pagkamatarong. (Rom 10:3, 4) Ang inspiradong sulat ni Santiago mipaluyo sa mga pulong ni Pablo pinaagi sa pagpakita nga ang maong pagtuo kinahanglan nga himoong buhi, dili pinaagi sa mga buhat sa Balaod, kondili pinaagi sa mga buhat sa pagtuo, sama sa mga kahimtang ni Abraham ug Rahab.—San 2:24, 26.

Ang pipila ka tawo, nga bakak nga nangangkong mga apostoles, sa pagkadili-makataronganon mihagit sa pagkaapostol ug sa Kristohanong mga buhat ni Pablo, nga nagtinguha sa pagpasunod sa Kristohanong kongregasyon sa Corinto ngadto kanila. (2Co 11:12, 13) Si Pablo, kay nahibalo nga siya

matinumanong nagtuman sa iyang pagkapiniyalan ni Kristo, miingon nga siya wala mabalaka sa paghukom sa mga tawo kinsa, nga bug-os dili awtorisado, milihok nga samag "tawhanong hukmanan" aron sa paghukom kaniya. Wala gani siya mosalig sa iyang paghukom sa iyang kaugalingon, apan siya naglaom kang Jehova ingong iyang Tig-usisa. (1Co 4:1-4) Busa gihatag ang prinsipyo nga dili angayng saligan ang paghukom sa mga tawo mahitungod sa pagkamatarong o sa dili pagkamatarong sa usa ka tawo, gawas kon ang ilang mga paghukom gipaluyohan sa Pulong sa Diyos. Ang tawo kinahanglang mosusi sa Pulong sa Diyos ug tugotan kini sa pag-usisa kaniya. (Heb 4:12) Apan, sa dihang tin-aw ang pagpaluyo sa Pulong sa Diyos, ang usa ka tawo nga gihukman sa usa ka Kristohanong igsoon, ilabina sa usa ka ansiyano sa kongregasyon, dili angayng mosalikway sa maong pagbadlong pinaagi sa pagpaningkamot sa pagpamatuod sa iyang kaugalingon nga matarong. (Pr 12:1; Heb 12:11; 13:17) Ug ang bisan kinsa nga may katungdanan sa paghukom labot sa usa ka butang o sa usa ka panaglalis pagahukman sa Diyos kon siya magpahayag nga "matarong sa usa nga daotan tungod sa hiphip."—Isa 5:23; San 2:8, 9.

IPANGANAK PAG-USAB. Tan-awa ang ANAK SA DIYOS, (MGA) (Ang Kristohanong mga Anak sa Diyos).

IPDEIA [Hinaot si Jah Motubos; Si Jah Nagtubos]. Anak nga lalaki ni Sasak; usa ka pangulo sa tribo ni Benjamin.—1Cr 8:1, 25, 28.

IPRON, TAPIS. Ang Gregong pulong nga *si·mi·kin′thi·on* nagtumong sa usa ka butang nga itapis sa lawas, usa ka pangtabon nga dili kaayo dako. (Buh 19:12) Lagmit itapis kini sa hawak aron tabonan ang bahin sa lawas ubos sa hawak. Lagmit isul-ob kini aron maprotektahan ang ubang mga besti, tingali sa mga mamumuo sama sa mga mangingisda, magkukulon, tigsag-ob ug tubig, tigbaligyag produkto sa groseriya, panadero, ug mga panday. Ang epod sa mga saserdote lahi ra kaayo, usa ka samag-ipron nga besti nga magbitay gikan sa mga abaga, nga adunay mga tabon sa atubangan ug sa likod.—Ex 28:6-8; tan-awa ang HATAAS NGA SASERDOTE.

Ang Gregong pulong nga gihubad nga "pagsul-ob ug ipron" sa Lucas 17:8 (*pe·ri·zon′ny·mai*) sa literal nagkahulogang "magbakos sa kaugalingon." —Itandi ang Efe 6:14.

IPTA [pinamubo sa Ipta-el]. Usa ka siyudad sa Juda diha sa Sepela. (Jos 15:20, 33, 43) Ang Tarqumiya, mga 10 km (6 mi) sa KAK sa Hebron, gisugyot nga mao ang posibleng nahimutangan niini.

IPTA-EL [Hinaot Buksan sa Diyos; Gibuksan sa Diyos]. Usa ka walog diha sa utlanan tali sa mga tribo ni Zabulon ug Aser. (Jos 19:10, 14, 24, 27) Gisugyot ang nagkalainlaing mga dapit sa AK sa Nasaret, apan ang tukmang nahimutangan niini dili matino.

IR [Hingkod nga Asno]. 'Amahan' sa mga Supim ug mga Hupim (1Cr 7:12); lagmit mao ra si Iri nga Benjaminhon.—1Cr 7:7.

IRA [Hingkod nga Asno].

1. Usa ka Jairhanon nga gitala lakip sa pangunang mga opisyal ni Haring David ingong "saserdote ni David." (2Sa 20:26) Si Ira lagmit usa ka kaliwat ni Jair nga gihisgotan sa Numeros 32:41, ug busa, niini nga kahimtang ang pagtawag kaniya nga "saserdote" hayan nagpasabot ug "pangulong ministro," "prinsipe." Walay pamatuod sa Bibliya nga ang mga Jairhanon maoy mga Levihanon. Hinunoa, kon eksakto ang mabasa sa Syriac nga *Peshitta,* si Ira lagmit usa ka saserdote gikan sa Levihanong siyudad sa Jatir (Jathir).—Itandi ang 2Sa 8:18; 1Cr 6:57; 18:17.

2. Anak nga lalaki ni Ikes nga Tekoahanon; usa sa gamhanang mga tawo sa kasundalohan ni Haring David.—2Sa 23:24, 26; 1Cr 11:26, 28.

3. Usa ka Itrihanon; lain pang sakop sa gamhanang mga tawo ni Haring David.—2Sa 23:38; 1Cr 11:40.

IRAD. Apo nga lalaki ni Cain; katigulangan ni Lamek nga duhay asawa, ug ni Jabal ug ni Tubalcain.—Gen 4:17-23.

IRAM [lagmit gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "hingkod nga asno"]. Usa ka sultan o pangulo ni Esau (Edom).—Gen 36:43; 1Cr 1:54.

IRI [lagmit gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "hingkod nga asno"]. Anak nga lalaki ni Bela; usa ka pangulo sa banay sa amahan ug maisog, gamhanan nga tawo sa Benjamin. (1Cr 7:7) Lagmit si Iri mao ra ang Ir sa 1 Cronicas 7:12.

IRIAS [Si Jah Nakakita]. "Anak nga lalaki ni Selemias nga anak nga lalaki ni Hananias"; ang opisyal nga nagdumala sa Ganghaan ni Benjamin sa Jerusalem nga midakop kang Jeremias tungod sa bakak nga sumbong nga siya nagtinguha nga mobiya aron modapig sa mga Babilonyanhon.—Jer 37:13, 14.

IR-NAHAS [Siyudad ni Nahas]. Lagmit usa ka dapit nga gipundar o gitukod sa Judeanhon nga si Tehina. (1Cr 4:1, 12) Ang tukmang nahimutangan sa Ir-nahas dili matino. Ang pipila ka eskolar mipa-

bor sa pagtuo nga lagmit mao kini ang Deir Nahhas, mga 20 km (12 mi) sa KAK sa Hebron.

IRO [Heb., *ke'lev;* Gr., *ky'on; ky·na'ri·on,* 'gamay nga iro' (Mat 15:26)]. Alang sa mga Israelinhon kini nga hayop maoy mahugaw sa seremonyal nga paagi, ug busa lagmit nga sila wala gayod maghunahuna nga magbansay ug mga iro. (Lev 11:27; Isa 66:3) Bisan tuod ang mga karnero ug ang mga magbalantay sa kahayopan kanunayng gihisgotan diha sa Bibliya, si Job lamang, nga dili-Israelinhon, ang naghisgot sa "mga iro sa akong kahayopan."—Job 30:1.

Ang mga iro (*Canis familiaris*), sama sa mga langgam nga tigkaon ug mga patayng hayop, maoy tigkaon ug hugaw, ilabina diha sa mga siyudad. Ang Balaod naglatid nga ilabay ngadto sa mga iro ang unod nga gikuniskunis sa usa ka mapintas nga mananap. (Ex 22:31) Usahay hukman ni Jehova ang iyang mga kaaway pinaagi sa pagpakaon sa ilang patayng mga lawas o sa pagpatila sa ilang dugo ngadto sa mga iro nga tigkaon ug hugaw. Tungod sa hilabihang pagkadili-matinumanon ni Haring Jeroboam, Baasa, ug Ahab, ang bisan kinsa nga sakop sa ilang panimalay ug kinsa namatay sa siyudad pagakan-on sa mga iro. (1Ha 14:11; 16:4; 21:24) Ingong katumanan sa pulong ni Jehova, gitilaan sa mga iro ang dugo ni Ahab, ug ang unod sa iyang asawa nga si Jezebel gikaon sa mga iro. (1Ha 21:19; 22:38; 21:23; 2Ha 9:10, 35, 36) Aron ipakita nga tilaan sa mga iro ang dugo sa mga kaaway sa katawhan ni Jehova, ang salmista misulat: "Aron ang dila sa imong mga iro makabaton sa bahin niini gikan sa mga kaaway." (Sal 68:23) Gitagna nga ang mga iro makigbahin sa kagun-oban nga modangat sa dili-matinumanong Jerusalem ug Juda. Guyoron sa mga iro ang patayng mga lawas, kuniskunison, kaonon, ug tilaan ang dugo niini.—Jer 15:3.

Masambingayong Paggamit. Ang makaluod nga batasan sa iro sa pagsuka sa gikaon ug unya sa ulahi kaonon kini pag-usab gigamit aron ihulagway ang dalan niadtong mitalikod sa pagkamatarong ug mibalik sa ilang kanhing mahugaw nga kahimtang. (2Pe 2:20-22; Pr 26:11) Ang mga tawong mahugaw sa moral gitawag nga mga iro. Ang balaod sa Diyos ngadto sa Israel nag-ingon: "Dili mo dad-on ang suhol sa usa ka pampam o ang bayad sa usa ka iro ["lalaking pampam," *AT;* "lagmit nga usa ka *pederast;* usa nga nakigsekso pinaagi sa lubot, ilabina sa usa ka batang lalaki," *ftn* sa *Rbi8*] ngadto sa balay ni Jehova nga imong Diyos alang sa bisan unsang panaad, tungod kay dulumtanan kini kang Jehova nga imong Diyos, bisan kining duha." (Deu 23:18) Ang tanan kinsa, sama sa mga iro nga tigkaon ug hugaw diha sa kadalanan, nagabuhat ug dulumtanang mga butang, sama sa sodomiya, lesbianismo, kabangisan, ug kapintasan, dili pasudlon sa Bag-ong Jerusalem.—Pin 22:15; tan-awa usab ang Flp 3:2.

Dugang pang nagpakita nga gitamay kining mapintas nga mga iro nga tigkaon ug hugaw mao ang mosunod nga mga pananglitan: "Usa ba ako ka iro?" mipatugbaw si Goliat kang David, tungod kay si David nakigharong kaniya uban ang usa ka sungkod. (1Sa 17:43) "Kinsa ba ang imong gigukod? Usa ka patay nga iro?" sukna ni David kang Haring Saul, sa ingon nagpakita nga siya walay bili ug sama sa usa ka patay nga iro nga dili makahimog kadaot ngadto kang Saul. (1Sa 24:14) Sa susama, si Mepiboset, ang anak nga lalaki ni Jonatan, sa pagpakigsulti kang Haring David, nagtawag sa iyang kaugalingon nga "patay nga iro," ang labing ubos nga kahimtang. (2Sa 9:8; tan-awa usab ang 2Sa 3:8; 16:9; 2Ha 8:13.) Gitandi ni manalagnang Isaias ang nag-angkong espirituwal nga mga magbalantay sa Diyos ngadto sa amang ug nahikatulog nga mga iro nga hilabihan ang tinguha sa kalag, nga wala gayoy mahimo atubangan sa kapeligrohan. (Isa 56:10, 11) Ang mga kaaway sa mga alagad ni Jehova gipakasama sa mga iro, ug ingon man ang mga Hentil. (Sal 22:16, 20; 59:6, 14; Mat 15:26, 27; tan-awa ang SIROFENICIA, LUNGSORANON SA.) Gipakasama ni Jesu-Kristo sa mga iro ang mga tawo nga walay pagpabili sa espirituwal nga mga butang, nga nag-ingon: "Ayaw ihatag sa mga iro ang butang balaan."—Mat 7:6.

Sanglit ang mga iro mahulagwayong gilangkit sa dili paborableng mga butang, ang ubos kaayong kahimtang ni Lazaro sa sambingay ni Jesus tin-aw nga gipakita sa mga pulong, 'Ang mga iro manganha ug motila sa iyang mga kabahong.' (Luc 16:21) Hinunoa, ang tinamay nga iro mas maayo pa kay sa patayng leyon, kay ang buhing iro may kasayoran, apan ang patayng leyon, ang giilang harianong mananap, walay nahibaloan nga bisan unsa.—Ecc 9:4, 5.

Ang batasan sa iro sa paglala o pagtilap sa tubig samtang ang mga mata niini nagbantay sa palibot gihisgotan sa dihang ang Diyos nagsugo sa pagsulay sa mga boluntaryong kasundalohan ni Gideon. Kadto lamang mga alisto, nga nagtilap sa tubig gikan sa ilang mga kamot, "sama sa pagtilap sa iro," ang pilion aron makiggubat batok sa Midian.—Huk 7:5.

IRONG IHALAS.

1. [Heb., *shu·'al';* Gr., *a·lo'pex*]. Usa ka hayop nga talinison ug nawong, may dako, tangkag, pormag triyanggulo nga mga dalunggan, ug baga kaayog balhibo ang ikog. Ang irong ihalas (*Vulpes vulpes*) ilado sa kamalansison niini, ug tingali labot niining kinaiyaha nga si Jesu-Kristo nagtawag kang

Haring Herodes ingon nga "kanang irong ihalas." (Luc 13:32) Aron makalingkawas sa mga kaaway niini, ang irong ihalas mas nagdepende sa lipatlipat kay sa katulin, bisan tuod nga sa mubong distansiya kini nga hayop gitaho nga makadagan sa gikusgong kapin sa 70 km/oras (43 mko).

Si Jesu-Kristo, sa pagpasidaan sa usa ka tawo nga nagtinguha sa pagsunod kaniya, nagpunting sa kamatuoran nga ang mga irong ihalas adunay mga lungib, apan ang Anak sa tawo walay dapit nga kapahilunaan sa iyang ulo. (Mat 8:20; Luc 9:58) Gawas lang kon ang mga irong ihalas mogamit sa usa ka kinaiyanhong liki sa pangpang o sa biniyaan o inilog nga lungag sa laing hayop, kini sagad maglungag diha sa yuta aron mahimong puy-anan niini.

Sumala sa mga naturalista, ang irong ihalas sa pagkatinuod dili tigpanukob ug mga langgam ug mga manok ingon sa gipatuo labot niini. Lakip sa pagkaon niini nga hayop mao ang mga insekto, ilaga ug ubang gagmayng mga hayop, langgam, patayng mga hayop, balili, ug mga prutas. (Aw 2:15) Ang ika-18 nga siglong naturalista nga si F. Hasselquist nagtaho nga sa kasilinganan sa Betlehem ug sa ubang dapit ang mga lakang gihimo aron mabantayan ang pag-atake sa mga irong ihalas nganha sa mga parasan sa dihang hinog na ang mga ubas.—*Voyages and Travels in the Levant,* London, 1766, p. 184.

Ang Kasulatan naghisgot sa mga irong ihalas nga nagpuyo sa biniyaang mga dapit, bisan sa mga kagun-oban, nga halayo sa puloy-anan sa mga tawo. (Lam 5:18; Eze 13:4) Giasoy usab niini ang paggamit ni Samson sa 300 ka irong ihalas aron sunogon ang mga uhay, parasan, ug kaolibohan sa mga Filistehanon (Huk 15:4, 5) ug ang pagtamay ni Tobias nga Ammonhanon nga 'bisan ang usa ka irong ihalas makalumpag sa paril sa Jerusalem' nga gitukod pag-usab sa napasig-uling mga Hudiyo.—Neh 4:3.

2. [Heb., *tan*]. Usa ka matang sa iro nga may taas, talinisong simod ug baga nga balhibo sa ikog. Kini nga hayop (*Canis aureus*) makaplagan gihapon sa Palestina. Bisan tuod kini nga iro moatake ug mopatay ug mga langgam ug mga manok ug bisan sa mga nating karnero ug, gani, mokaon ug bisan unsa, hasta prutas, kini sa panguna maoy kumakaog patayng mananap. Busa, kini nga hayop may mapuslanong serbisyo, sanglit ang mga patayng mananap mahimong sanayanan sa mga kagaw. Ang mga irong ihalas sagad nga mangitag tukbonon sa magabii, nga mag-inusara, tinagurha, o ingong gamayng grupo. Sa maadlaw sagad nga sila matulog sa biniyaang mga dapit, mga lungag diha sa yuta, mga langob, biniyaang mga tinukod, o mga kagun-oban.

Sanglit ang mga irong ihalas nanimuyo sa biniyaan, mingaw, ug samag desyerto nga mga dapit, ang puy-anan sa mga irong ihalas malarawanong gigamit diha sa Kasulatan aron sa paghulagway sa bug-os nga pagkabiniyaan, nga walay tawong nagpuyo. Ang lainlaing mga tagna naggamit sa irong ihalas sa pagtagna sa kalaglagan sa Jerusalem, sa mga siyudad sa Juda, Hazor, Babilonya, ug Edom. (Jer 9:11; 10:22; 49:33; 51:37; Isa 34:5, 13; Mal 1:3) Ang Bibliya naghisgot usab sa pagminatay o pag-uwang sa irong ihalas. (Isa 13:22; Miq 1:8) Ang pag-uwang sa irong ihalas magsugod sa pagsalop sa adlaw ug maoy usa ka taas nga pag-uwang, nga sublion sa tulo o upat ka higayon, ug moanam-anam pagtaas ang tono sa matag pag-uwang. Unya ang pag-uwang matapos pinaagig sunodsunod nga mugbo, kusog, taliis nga mga pagpaghot.

Diha sa Kasulatan ang irong ihalas masubsob nga gilarawan sa masambingayong paagi. Si Job, sa paghubit sa iyang masulub-ong kahimtang, mituaw nga siya nahimong "igsoon sa mga irong ihalas." (Job 30:29) Mahitungod sa makauulawng kapildihan sa katawhan sa Diyos, ang salmista, nga tingali nagtumong sa panggubatan diin ang mga irong ihalas nagtipon aron kaonon ang mga pinatay (itandi ang Sal 68:23), nagbangotan: "Ikaw nagdugmok kanamo sa dapit sa mga irong ihalas." (Sal 44:19) Ang paglikos sa Babilonya batok sa Jerusalem niadtong 607 W.K.P. nagpahinabog grabeng gutom, nga tungod niana ang mga inahan nawad-ag kaluoy sa kaugalingon nilang mga anak. Sa ingon tukmang gipakita ni Jeremias ang kabangis "sa akong katawhan" nga kasukwahi sa inahanong pag-atiman sa mga irong ihalas.—Lam 4:3, 10.

Gumikan sa grabeng hulaw sa yuta sa Juda sa dihang kini wala panalangini ni Jehova, ang mga sebra gihulagway nga naghingos ug hangin, nga mao, naghingalhingal, sama sa mga irong ihalas. (Jer 14:1, 2, 6) Sa laing bahin, labot sa pagpasig-uli sa iyang katawhan, si Jehova misaad nga ang puloy-anang dapit sa mga irong ihalas tuboan ug mga balili, mga tangbo, ug mga tanom nga papiro. Ug tungod sa pagtagana ni Jehova ug tubig sa iyang katawhan diha sa kamingawan, himayaon siya sa mga hayop lakip sa mga irong ihalas.—Isa 35:7; 43:20, 21.

IRO SA PANGAYAM [Heb., *zar·zirʹ mothnaʹyim*]. Usa ka tulin kaayo, hait ug panan-aw nga iro, talinison ug simod, yagpison ug lawas, ug may taas, kusgan nga mga tiil. Apan, dili gayod tino kon unsay gipaila sa Hebreohanong ekspresyon, nga sa literal nagkahulogang "ang [hayop] nga binaksan sa balat-ang (dapidapi)." Gigamit sa daghang hubad sa Bibliya ang "iro sa pangayam" diha sa Proverbio 30:31, apan diha sa mga nota o *footnote* gi-

tala ang "kabayong iggugubat" ug "sunoy" ingong laing mga hubad. (*AS, NW, Ro*) Ang hubad nga "sunoy" o "laking manok" (*AT, Dy, JB, Kx, Mo, RS*) gipaluyohan sa Gregong *Septuagint* ug sa Latin nga *Vulgate.* Apan, ang "iro sa pangayam" maoy tukmang hubad kay kini mohaom sa kahubitan sa hayop nga maambong sa "paglakaw" niini. (Pr 30:29) Ang iro sa pangayam naorasan nga makadagan sa gikusgon nga mga 64 km/oras (40 mko). Lain pa, ang kayagpis sa mga dapidapi sa iro sa pangayam, nga daw kini nga hayop "binaksan sa balat-ang," mohaom sa giisip nga mao ang literal nga kahulogan sa Hebreohanong ngalan.

IRPEEL [Hinaot Moayo ang Diyos; Nag-ayo ang Diyos]. Usa ka siyudad sa Benjamin. (Jos 18:21, 27) Gisugyot sa pipila nga kini lagmit mao ang Rafat, usa ka balangay nga mga 10 km (6 mi) sa AK sa Jerusalem.

IR-SEMES [Siyudad sa Adlaw]. Usa ka lungsod sa utlanan sa Dan, nga gitala tali sa Estaol ug Saalabin diha sa Josue 19:41, 42. Lagmit kini mao ra ang Bet-semes sa Josue 15:10. Kon mao, nan kini sa ulahi gipuy-an sa tribo ni Juda ug gihatag gikan niana nga tribo ingong usa sa 48 ka Levihanong mga siyudad.—Jos 21:16; 1Cr 6:59; Num 35:6, 7; tan-awa ang BET-SEMES Num. 1.

IRU [lagmit gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "hingkod nga asno"]. Ang unang ginganlang anak nga lalaki ni Caleb nga espiya; sa tribo ni Juda. (1Cr 4:15) Ang ubang mga eskolar nagtuo nga ang ngalan sa pagkatinuod maoy Ir ug ang "u" maoy Hebreohanong panumpay lamang nga katumbas sa *ug.*

ISAAC [Pagkatawa]. Ang bugtong anak ni Abraham pinaagi sa iyang asawa nga si Sara. Busa, usa ka hinungdanong dugtong o bahin sa linya sa kaliwatan nga motultol ngadto kang Kristo. (1Cr 1:28, 34; Mat 1:1, 2; Luc 3:34) Si Isaac nalutas sa edad nga 5, sama ug nahalad na lagmit sa edad nga 25, naminyo sa edad nga 40, nanganak ug kaluhang mga anak nga lalaki sa edad nga 60, ug namatay sa edad nga 180.—Gen 21:2-8; 22:2; 25:20, 26; 35:28.

Ang pagkatawo ni Isaac nahitabo ubos sa labing talagsaong mga kahimtang. Ang iyang amahan ug inahan parehong tigulang na kaayo, ang iyang inahan dugay nang wala reglaha. (Gen 18:11) Busa sa dihang gisultihan sa Diyos si Abraham nga si Sara manganak ug usa ka anak nga lalaki, siya mikatawa bahin niini nga kalaoman, nga nag-ingon: "Makapakatawo pa ba ug usa ka anak ang usa ka tawong usa ka gatos ka tuig na ang panuigon, ug manganak pa ba si Sara, oo, ang usa ka babayeng kasiyaman ka tuig na ang panuigon?" (Gen 17:17) Sa pagkasayod kon unsa ang mahitabo, si Sara mikatawa usab. (Tan-awa ang PAGKATAWA.) Unya, "sa tinudlong panahon" sa pagkasunod tuig, ang bata natawo, nga nagpamatuod nga walay butang nga "talagsaon kaayo alang kang Jehova." (Gen 18:9-15) Busa si Sara mipatugbaw: "Ang Diyos nagandam ug pagpakatawa alang kanako," nga midugang, "ang tanan nga makadungog niini mokatawa kanako." Ug busa, sama sa giingon ni Jehova, ang bata haom nga nganlan ug Isaac, nga nagkahulogang "Pagkatawa."—Gen 21:1-7; 17:19.

Ingong sakop sa panimalay ni Abraham ug manunuod sa mga saad, si Isaac gituli sa ikawalo ka adlaw.—Gen 17:9-14, 19; 21:4; Buh 7:8; Gal 4:28.

Pilay edad ni Isaac sa dihang siya gilutas?

Sa adlaw nga gilutas si Isaac, si Abraham naghikay ug usa ka dakong kombira. Dayag nga nianang higayona namatikdan ni Sara nga si Ismael "nagbugalbugal" kang Isaac nga iyang manghod nga igsoon-sa-amahan. (Gen 21:8, 9) Ang pipila ka hubad (*JB, Mo, RS*) nag-ingon nga si Ismael "nagtiawtiaw" lamang kang Isaac, nga nagkahulogan ug yanong pagduladula sa bata. Apan, ang Hebreohanong pulong nga *tsa·chaq′* mahimong magkahulogan usab ug makapasakit. Busa, sa dihang makita kining pulonga sa ubang mga teksto (Gen 19:14; 39:14, 17), kini gihubad nga "pagtiawtiaw" o "pagkomedya" ug "insulto."

Diha sa Genesis 21:9, ang pipila ka Targum, maingon man ang Syriac nga *Peshitta* naghubad sa mga gipamulong ni Ismael sa diwa nga "pagyubit." Bahin sa *tsa·chaq′,* ang *Commentary* ni Cook nagingon: "Malagmit kining tekstoha nagkahulogan, sumala sa kasagarang pagsabot niini, ingong 'kantalita nga katawa.' Samtang si Abraham mikatawa sa kalipay tungod kang Isaac, ug si Sara mikatawa kay wala makatuo, si Ismael karon mikatawa ingong pagyubit, ug lagmit diha sa paagi nga paglutos ug pagpanglupig." Agig pagtin-aw, ang inspiradong apostol nga si Pablo tin-awng nagpakita nga ang pagtratar ni Ismael kang Isaac maoy pagpaantos, *paglutos,* dili yanong pagduladula sa bata. (Gal 4:29) Ang pipila ka komentarista, tungod sa pag-insistir ni Sara diha sa sunod nga bersikulo (Gen 21:10) nga 'ang anak nga lalaki niining ulipon nga babaye dili mahimong manununod uban sa iyang anak, uban kang Isaac,' nag-ingon nga si Ismael (magulang ug 14 ka tuig ni Isaac) tingalig nakiglalis ug nagtamay kang Isaac maylabot sa pagkamanununod.

Si Jehova nagsulti kang Abraham nga ingong langyaw nga mga pumoluyo ang iyang binhi paantoson sulod sa 400 ka tuig, nga kini nga pagpaantos

natapos sa pagpahigawas sa Israel gikan sa Ehipto niadtong 1513 W.K.P. (Gen 15:13; Buh 7:6) Ang upat ka gatos ka tuig una pa niana magpunting sa 1913 W.K.P. ingong sinugdanan niana nga pagpaantos. Sa ingon, kini magpunting usab sa 1913 ingong ang tuig sa paglutas kang Isaac, sanglit nianang petsaha suod nga nalangkit diha sa asoy ang duha ka panghitabo, ang paglutas kang Isaac ug ang pagmaltratar ni Ismael kaniya. Kini nagpasabot nga si Isaac maoy mga singko anyos sa dihang gilutas, ug nga siya natawo sa 1918 W.K.P. Sa kasamtangan, ang iyang pagkatawo nagtimaan sa pagsugod sa 450 ka tuig nga gihisgotan sa Buhat 13:17-20 diin kini nga yugto natapos sa 1467 W.K.P. sa dihang nahuman ni Josue ang pagpakiggubat sa Canaan ug ang yuta naapod-apod na sa matag tribo.

Karong adlawa, tungod kay daghang babaye sa mga nasod sa Kasadpan wala magpasuso sa ilang mga anak, o magpasuso lamang kanila sulod sa unom hangtod sa siyam ka bulan, ang lima ka tuig daw dugay ra kaayo. Apan si Dr. D. B. Jelliffe nagtaho nga sa daghang bahin sa kalibotan ang mga anak wala lutasa hangtod sa panuigon nga usa-ugtunga ngadto sa duha ka tuig, ug sa Arabia nabatasan sa inahan nga magpasuso sa iyang anak sa mga 13 hangtod sa 32 ka bulan. Sumala sa medikal nga panghunahuna, ang pagpasuso o pagpagatas, mahimong normal nga ipadayon bisag miabot nag pipila ka bulan ang sunod nga pagmabdos. —*Infant Nutrition in the Subtropics and Tropics,* Geneva, 1968, p. 38.

Sa Edad Medya sa Uropa ang aberids nga panuigon sa paglutas maoy duha ka tuig, ug sa panahon sa mga Macabeo (una ug ikaduhang siglo W.K.P.) ang mga inahan magpasuso sa ilang mga anak sulod sa tulo ka tuig. (2 Macabeo 7:27) Upat ka libo ka tuig kanhi sa dili pa puliki ang pagkinabuhi sa mga tawo, ug wala pa niadto ang kapit-osan sa presenteng adlaw o ang panginahanglan nga magdalidali tungod sa mubong gitas-on sa kinabuhi, daling masabtan kon nganong si Sara nagpasuso kang Isaac sulod sa lima ka tuig. Gawas pa, siya lamang ang anak ni Sara human sa daghang katuigan sa pagkaapuli.

Andam nga Ihalad. Human sa paglutas kang Isaac, wala nay dugang gihisgotan bahin sa iyang pagkabata. Ang sunod nga impormasyon nga atong nabatonan bahin kaniya maoy sa dihang ang Diyos miingon sa iyang amahan nga si Abraham: "Kuhaa, palihog, ang imong anak nga lalaki, ang imong bugtong anak nga imong gihigugma pag-ayo, si Isaac, ug panaw ngadto sa yuta sa Moria ug didto itanyag siya ingong usa ka halad-ngasinunog." (Gen 22:1, 2) Human sa tulo ka adlawng panaw sila nakaabot sa dapit nga gipili sa Diyos. Si Isaac ang nagpas-an sa sugnod; ang iyang amahan maoy nagdala sa kalayo ug sa kutsilyo nga pangihaw. "Apan hain man ang karnero alang sa halad-nga-sinunog?" si Isaac nangutana. "Ang Diyos magtagana sa karnero" mao ang tubag ni Abraham.—Gen 22:3-8, 14.

Sa pag-abot sa dapit, sila nagtukod ug halaran ug nagpahiluna sa mga sugnod. Unya si Isaac gigapos sa mga kamot ug mga tiil ug gipahiluna ibabaw sa sugnod. Sa dihang giisa ni Abraham ang kutsilyo, gipugngan sa manulonda ni Jehova ang iyang kamot. Ang pagtuo ni Abraham wala makawang; si Jehova nagtaganag usa ka laking karnero, nga nasangit sa kalibonan sa bukid, aron ikahalad ingong halad-nga-sinunog puli kang Isaac. (Gen 22:9-14) Busa si Abraham, nga nag-isip "nga ang Diyos makahimo sa pagbangon kaniya bisan gikan sa mga patay," midawat pag-usab kang Isaac "sa masambingayong paagi" gikan sa mga patay.—Heb 11:17-19.

Kining dramatikanhong panghitabo nagpamatuod dili lamang sa pagtuo ug pagkamasinugtanon ni Abraham kondili sa iyang anak usab nga si Isaac. Ang Hudiyohanong tradisyon, nga girekord ni Josephus, nag-ingon nga si Isaac nagpanuigon ug 25 nianang tungora. Labing menos, siya hingkod na ug may igong kusog sa pagpas-an ug ubay-ubayng sugnod patungas sa bukid. Busa, siya makahimo sa pagsukol sa iyang 125-anyos nga amahan sa dihang siya gigapos kon iya pang gipili nga mosupak sa mga sugo ni Jehova. (*Jewish Antiquities,* I, 227 [xiii, 2]) Hinunoa, si Isaac mapasinakopong nagtugot sa iyang amahan nga ihalad siya sumala sa kabubut-on sa Diyos. Tungod niining pagtuo nga gipasundayag ni Abraham, si Jehova nagsubli ug nagpalapad pa sa iyang pakigsaad kang Abraham, ug kini nga pakigsaad gipasa sa Diyos ngadto kang Isaac human mamatay ang amahan ni Isaac.—Gen 22:15-18; 26:1-5; Rom 9:7; San 2:21.

Labaw pa niana, usa ka dakong matagnaon nga hulagway ang gidula, nga nagpasundayag kon sa unsang paagi si Kristo Jesus, ang Dakong Isaac, sa tinudlong panahon andam sa paghalad sa iyang tawhanong kinabuhi ingong Kordero sa Diyos alang sa kaluwasan sa katawhan.—Ju 1:29, 36; 3:16.

Kaminyoon ug Pamilya. Human mamatay ang inahan ni Isaac, ang iyang amahan nakahukom nga panahon na nga si Isaac magminyo. Hinunoa, si Abraham determinado nga si Isaac dili magminyog usa ka paganong Canaanhon. Busa, ubos sa patriarkanhong kahikayan, si Abraham nagsugo sa iyang sinaligang alagad sa panimalay balik ngadto sa iyang kaparyentehan sa Mesopotamia aron sa pagkuhag usa ka babaye nga Semitikanhon ug kagikan nga magsisimba usab sa Diyos ni Abraham nga si Jehova.—Gen 24:1-9.

Ang misyon gitinong molampos, kay sa sinugdanan pa lamang, ang tanang butang maylabot sa pagpili gisalig man sa mga kamot ni Jehova. Ingong resulta, ang ig-agaw ni Isaac nga si Rebeca mao ang gipili sa Diyos, ug siya, sa baylo, andam sa pagbiya sa iyang kaparyentehan ug pamilya aron mokuyog sa panon balik ngadto sa yuta sa Negeb diin nagpuyo si Isaac. Ang asoy nagsugilon sa ilang unang panagkita ug dayon miingon: "Human niana si Isaac nagdala kaniya sulod sa tolda ni Sara nga iyang inahan. Sa ingon siya nagkuha kang Rebeca ug siya nahimong iyang asawa; ug siya nahigugma kaniya, ug si Isaac nakakaplag ug kahupayan human sa kamatayon sa iyang inahan." (Gen 24:10-67) Si Isaac nagpanuigon ug 40 nianang tungora, ug ang kaminyoon nahitabo sa 1878 W.K.P. —Gen 25:20.

Sumala sa kasaysayan ni Isaac atong nasayran nga si Rebeca nagpabiling apuli sulod sa 20 ka tuig. Kini naghatag ug kahigayonan kang Isaac nga ipakita kon siya ba, sama sa iyang amahan, may pagtuo sa saad ni Jehova sa pagpanalangin sa tanang kabanayan sa yuta pinaagi sa usa ka binhi nga wala pa matawo, ug iyang gipakita kini pinaagi sa padayong pagpangaliyupo kang Jehova alang sa usa ka anak nga lalaki. (Gen 25:19-21) Sa iyang bahin, napasundayag pag-usab nga ang binhi sa saad moabot, dili pinaagig kinaiyanhong mga panghitabo, kondili pinaagi lamang sa pagpangilabot sa gahom ni Jehova. (Jos 24:3, 4) Sa kataposan, sa 1858 W.K.P., sa dihang si Isaac nagpanuigon ug 60, siya gihatagan ug dobleng panalangin nga makabaton ug kaluhang mga anak, si Esau ug Jacob. —Gen 25:22-26.

Tungod sa usa ka gutom, gilalin ni Isaac ang iyang pamilya ngadto sa Gerar sa teritoryo sa mga Filistehanon, kay gisultihan man sa Diyos nga dili paadtoon sa Ehipto. Niining higayona gilig-on ni Jehova ang iyang katuyoan sa pagtuman sa Abrahamikong saad pinaagi kang Isaac, nga nagsubli sa mga kondisyon niini: "Akong padaghanon ang imong binhi sama sa mga bituon sa kalangitan ug akong ihatag sa imong binhi kining tibuok nga yuta; ug pinaagi sa imong binhi ang tanang nasod sa yuta tinong magapanalangin sa ilang kaugalingon."—Gen 26:1-6; Sal 105:8, 9.

Niining dili kaayo mahigalaon nga Filistehanong yuta, si Isaac migamit sa estratehiya sama sa gihimo sa iyang amahang si Abraham, nga nag-angkon sa iyang asawa nga iyang igsoong babaye. Sa paglabay sa panahon, ang panalangin ni Jehova kang Isaac nahimong tinubdan sa kasina sa mga Filistehanon, mao nga gikinahanglan niyang mobalhin, una ngadto sa bul-oganang walog sa Gerar, ug dayon ngadto sa Beer-seba, sa utlanan sa ugang rehiyon sa Negeb. Samtang nagpuyo didto, ang kanhing mabatokong mga Filistehanon miadto aron sa paghimog "usa ka panumpa sa obligasyon," o usa ka tratado sa pakigdait, uban kang Isaac, kay ilang giila, "Ikaw karon ang gipanalanginan ni Jehova." Niining dapita nakakaplag ang iyang mga tawo ug tubig ug si Isaac nagtawag niini nga Siba. "Mao nga ang ngalan sa siyudad maoy Beer-seba [nagkahulogang "Atabay sa Panumpa; o, Atabay sa Pito"], hangtod niining adlawa."—Gen 26:7-33; tan-awa ang BEER-SEBA.

Si Esau pinangga ni Isaac kay siya suroyan, usa ka mangangayam ug usa ka tawo sa kapatagan, ug kini nagkahulogan ug inayam alang sa baba ni Isaac. (Gen 25:28) Busa, sa dihang halap na ang panan-aw ug mibating dili na magdugay ang iyang kinabuhi, nangandam si Isaac sa paghatag kang Esau sa panalangin sa pagkapanganay. (Gen 27:1-4) Wala masayri kon nahibalo ba siya nga gibaligya ni Esau ang iyang katungod sa pagkapanganay ngadto sa iyang igsoong si Jacob ug kon nakalimot ba kaha siya sa gimbut-an sa Diyos, nga gipahibalo sa wala pa matawo ang duha ka anak, nga "ang magulang mag-alagad sa manghod." (Gen 25:23, 29-34) Bisan unsa man ang kahimtang, si Jehova nahinumdom, ug mao man usab si Rebeca, kinsa alistong nagmaniobra sa mga butang aron madawat ni Jacob ang panalangin. Sa dihang nasayran ni Isaac ang gihimong lansis aron molampos kini, wala niya usba ang dayag nga kabubut-on ni Jehova sa mga butang. Si Isaac usab nagtagna nga si Esau ug ang iyang mga kaliwat magapuyo halayo sa tabunok nga mga yuta, magkinabuhi pinaagi sa espada, ug sa kataposan magabali sa yugo sa pagkaulipon kang Jacob gikan sa ilang mga liog.—Gen 27:5-40; Rom 9:10-13; tan-awa ang ESAU.

Human niana, si Isaac nagpaadto kang Jacob sa Padan-aram aron sa pagtino nga dili siya magminyog babayeng Canaanhon, sama sa gibuhat sa iyang igsoong si Esau nga maoy nakakonsimisyon sa iyang mga ginikanan. Sa dihang si Jacob mibalik sa ulahi human sa daghang katuigan, si Isaac nagpuyo sa Kiriat-arba, nga mao, ang Hebron, sa kabungtoran. Niining dapita sa 1738 W.K.P., ang tuig sa wala pa ang iyang apo nga si Jose mahimong primer ministro sa Ehipto, si Isaac namatay sa panuigon nga 180, nga "tigulang ug tagbaw sa mga adlaw." Si Isaac gilubong sa langob sa Makpela nga gilubngan sa iyang mga ginikanan ug sa iyang asawa, ug sa ulahi didto usab gilubong ang iyang anak nga si Jacob.—Gen 26:34, 35; 27:46; 28:1-5; 35:27-29; 49:29-32.

Ang Kahulogan sa Ubang mga Paghisgot Kang Isaac. Sa tibuok Bibliya, si Isaac gihisgotan sa daghang higayon diha sa pamilyar nga

ekspresyong “si Abraham, Isaac, ug Jacob.” Usahay ang punto nga gipasiugda maoy bahin kang Jehova ingong ang Diyos nga gisimba ug gialagaran niini nga mga patriarka. (Ex 3:6, 16; 4:5; Mat 22:32; Buh 3:13) Sa ubang mga paghisgot kini may kalabotan sa pakigsaad nga gihimo ni Jehova uban kanila. (Ex 2:24; Deu 29:13; 2Ha 13:23) Gigamit usab ni Jesus kining ekspresyona sa masambingayong paagi. (Mat 8:11) Sa usa ka higayon si Isaac, ang patriarkanhong katigulangan, gihisgotan sa Hebreohanong paralelismo kauban sa iyang mga kaliwat, ang nasod sa Israel.—Am 7:9, 16.

Si Isaac ingong binhi ni Abraham naglarawan kang Kristo, nga pinaagi kaniya maggikan ang walay kataposang mga panalangin. Sumala sa nahisulat: “Karon ang mga saad gisulti kang Abraham ug sa iyang binhi. Kini wala magaingon: ‘Ug sa mga binhi,’ nga ingon nianang sa daghan, kondili ingon nianang sa usa ra: ‘Ug sa imong binhi,’ nga mao si Kristo.” Ug sa pagpasangkad pa, si Isaac naghulagway usab niadtong “iya ni Kristo,” nga “sa pagkatinuod binhi ni Abraham, mga manununod maylabot sa usa ka saad.” (Gal 3:16, 29) Dugang pa, ang duha ka anak nga lalaki, si Isaac ug Ismael, lakip ang ilang mga inahan, “maoy usa ka simboliko nga drama.” Samtang ang kinaiyanhong Israel (sama kang Ismael) “natawo sumala sa paagi sa unod,” ang naglangkob sa espirituwal nga Israel “maoy mga anak nga iya sa saad sama kang Isaac.”—Gal 4:21-31.

Apil usab si Isaac sa ‘ingon kabagang panganod sa mga saksi nga naglibot kanato,’ kay siya usa usab niadtong “nagpaabot sa siyudad nga may tinuod nga mga patukoranan, nga ang magtutukod ug magbubuhat niini nga siyudad mao ang Diyos.” —Heb 12:1; 11:9, 10, 13-16, 20.

ISACAR [Siya Maoy Suhol [nga mao, usa ka suhol nga tawo]].

1. Ang ikasiyam nga anak nga lalaki ni Jacob ug ang ikalima sa pito ka anak ni Lea nga natawo sa Padan-aram. Giisip ni Lea kini nga anak ingong ganti o suhol gikan kang Jehova nga gibayad kaniya tungod sa pagtugot sa usa ka sulugoon nga babaye nga manganak ug mga anak nga lalaki pinaagi sa iyang bana sa panahon nga siya apuli.—Gen 29:32–30:21; 35:23, 26; 1Cr 2:1.

Otso anyos tingali si Isacar sa dihang ang iyang pamilya mibalhin ngadto sa Canaan niadtong 1761 W.K.P. Human niadto wala nay nahibaloan bahin sa iyang kinabuhi gawas sa narekord nga mga hitabo nga niana siya personal nga nakigbahin, ingong usa sa “mga anak nga lalaki ni Jacob.” (Gen 34:5-7, 13, 27; 37:3-27; 42:1-3; 45:15) Niadtong 1728 W.K.P., sa dihang si Isacar mga 41 anyos, siya mibalhin ngadto sa Ehipto uban sa iyang mga anak nga si Tola, Puva (Pua), Iob (Jasub), ug Simron ingong lakip sa ‘kapitoan ka kalag’ sa panimalay ni Jacob.—Gen 46:13, 27; Ex 1:1-3; 1Cr 7:1.

Sa dihang si Jacob himalatyon na, si Isacar maoy ika-6 sa 12 ka anak nga lalaki nga nakadawat ug panalangin sa iyang amahan: “Si Isacar usa ka lig-on-ug-bukog nga asno, nga naglubog taliwala sa duha ka pangmonturang sako. Ug makita niya nga ang dapit-pahulayan maayo ug nga ang yuta makapahimuot; ug itikubo niya ang iyang abaga aron mopas-an ug mga kabug-at ug siya mailalom sa pinugos nga trabaho ingong ulipon.” (Gen 49:14, 15) Sa pagpahayag niini nga panalangin, gitumong ni Jacob dili lamang ang pipila ka indibiduwal nga mga kinaiya ug mga hitabo sa kaugalingong kinabuhi ni Isacar kondili, ingon sa panalangin nga gihatag sa iyang mga igsoon, gitagna usab ni Jacob ang tribonhong mga kinaiya ug panggawi nga ipasundayag sa umaabot nga mga kaliwat ni Isacar “sa kataposang bahin sa mga adlaw.”—Gen 49:1.

2. Usa sa 12 ka tribo sa Israel; mga kaliwat ni Jacob pinaagi sa iyang anak nga si Isacar.

Sa dihang gihimo ang unang pagsenso human mobiya sa Ehipto, ang gidaghanon sa mga lalaking lig-on ug lawas nga 20 anyos ug pataas nga angayan sa gubat taliwala niini nga tribo maoy 54,400. (Num 1:17-19, 28, 29) Ang susamang pagsenso mga 39 ka tuig sa ulahi nagpakita nga ang mga narehistro sa ilang tribo miuswag ngadto sa 64,300, ug sa panahon ni David ang mga manggugubat mikabat ug 87,000. (Num 26:23-25; 1Cr 7:5) Dihay 200 ka pangulo sa tribo nga miadto sa Hebron niadtong 1070 W.K.P. sa dihang si David gihimong “hari ibabaw sa tibuok Israel.”—1Cr 12:23, 32, 38.

Sa kahikayan sa kampo didto sa dakong kamingawan, ang mga banay ni Isacar, uban sa ilang bug-os kadugo nga igsoong tribo ni Zabulon, nahimutang sa kiliran sa Juda sa S nga bahin sa tabernakulo (Num 2:3-8); sa dihang mopanaw, kining tulo-ka-tribo nga dibisyon gitudlo nga manguna. (Num 10:14-16) Sa panamilit nga mga panalangin ni Moises sa mga tribo giusa ang Isacar ug Zabulon (Deu 33:18), apan pipila ka tuig sa ulahi sila gibulag sa dihang ang mga tribo gibahin sa duha ka pundok aron mamati sa pagbasa sa mga panalangin ug mga tunglo sa Balaod taliwala sa bukid sa Gerizim ug sa bukid sa Ebal.—Deu 27:11-13; Jos 8:33-35; tan-awa ang EBAL, BUKID SA.

Sa pagbahinbahin sa Yutang Saad, ang Isacar mao ang ikaupat nga tribo nga napili sa pagripa aron makadawat sa panulondon niini, nga ang dakong bahin niini didto sa tabunok nga Walog sa Jezreel. Ang mga utlanan sa Isacar mao ang mga teritoryo sa tribo ni Zabulon ug Neptali sa A,

ang Suba sa Jordan sa S, ang teritoryo sa Manases sa H, ug sa K usa ka bahin sa teritoryo sa Aser. Ang Bukid sa Tabor nahimutang sa amihanang utlanan niini uban sa Zabulon, samtang ang siyudad sa Megido maoy duol sa HK nga utlanan niini ug ang Bet-sean maoy sa HS nga utlanan niini. Sulod niini nga teritoryo dihay daghang Canaanhong mga siyudad ug mga sakop niini nga kabalangayan. (Jos 17:10; 19:17-23) Dinhi niining maayo kaayong walog nga ang tribo ni Isacar, sumala sa panalangin ni Moises, 'nagmaya sa ilang mga tolda.' —Deu 33:18.

Ang pagpakasama sa anak ni Jacob nga si Isacar ngadto sa "usa ka lig-on-ug-bukog nga asno" dayag nga nagtumong sa usa ka hiyas nga gipakita usab sa tribo nga naggikan kaniya. (Gen 49:14, 15) Ang yuta nga gihatag kanila sa pagkatinuod maoy "makapahimuot," usa ka tabunok nga bahin sa Palestina, nga maayo alang sa pagpanguma. Lagmit gidawat gayod ni Isacar ang hagong trabaho nga nalangkit sa maong buluhaton. Ang iyang pagkaandam gipakita pinaagi sa 'pagtikubo niya sa iyang abaga aron mopas-an ug mga kabug-at.' Busa, bisag ang tribo dili kaayo talagsaon, dayag nga madayeg kini tungod sa pagpas-an sa kaakohan nga maoy iyang bahin.

Ang pipila ka siyudad sulod sa gipanag-iya sa tribo ni Isacar gitudlo ingong sakop nga mga siyudad sa silingang tribo ni Manases, lakip ang prominenteng mga siyudad sa Megido ug Bet-sean. (Jos 17:11) Ang ubay-ubay nga mga lungsod sa teritoryo niini, uban ang naglibot nga mga sibsibanan niini, gigahin usab alang sa tribo ni Levi. (Jos 21:6, 28, 29; 1Cr 6:62, 71-73) Sa ulahi, ang Isacar mihatag sa iyang bahin (usa sa napulog-duha ka bahin sa tinuig nga mga panginahanglan) alang sa pagsuportar sa palasyo ni Solomon.—1Ha 4:1, 7, 17.

Lakip sa prominenteng mga indibiduwal sa tribo ni Isacar mao si Igal, ang espiya nga gipili sa tribo nga miduyog sa ubang mga espiya sa pagtambag sa Israel nga dili mosulod sa Yutang Saad. (Num 13:1-3, 7, 31-33) Ingong mga pangulo sa tribo, si Netanel nag-alagad human sa Pagpanggula (Num 1:4, 8; 7:18; 10:15), si Paltiel sa dihang ang Israel misulod sa Yutang Saad (Num 34:17, 18, 26), ug si Omri sa panahon sa pagmando ni David.—1Cr 27:18, 22.

Ang Isacar gitala nga apil niadtong mipaluyo kang Maghuhukom Barak sa pagpukan sa kasundalohan ni Jabin nga ilalom ni Sisera. (Huk 4:2; 5:15) Sa ulahi, usa sa mga maghuhukom sa Israel sulod sa 23 ka tuig mao si Tola sa tribo ni Isacar. (Huk 10:1, 2) Human mabahin ang nahiusang gingharian, si Baasa sa tribo ni Isacar mao ang ikatulong magmamando sa amihanang gingharian. Kay usa ka daotang tawo, gibuno ni Baasa ang nag-una kaniyang magmamando aron maangkon ang trono ug gihuptan kini sulod sa 24 ka tuig. (1Ha 15:27, 28, 33, 34) Mga 200 ka tuig sa ulahi, si Ezequias nga hari sa Juda midapit niadtong sa amihanang gingharian nga moduyog sa pagsaulog sa Paskuwa, ug agig pagsanong, daghan ang gikan sa Isacar nga mipanaw ngadto sa Jerusalem alang sa selebrasyon.—2Cr 30:1, 13, 18-20.

Diha sa mga basahon ni Ezequiel ug sa Pinadayag, ang Isacar gihisgotan lakip sa ubang mga tribo ug, tungod kay matagnaon ang maong mga panan-awon, dayag nga kini dunay simbolikong kahulogan.—Eze 48:25, 26, 33; Pin 7:7.

3. Usa ka Levihanon nga magbalantay-sa-ganghaan; ikapitong anak nga lalaki sa Korehanon nga si Obed-edom. Si Isacar, uban sa iyang mga paryente, gitudlo sa katungdanan sa pagbantay sa H nga bahin sa sangtuwaryo sa Jerusalem.—1Cr 26:1-5, 13, 15.

ISAIAS [Kaluwasan ni Jehova]. Usa ka manalagna, ang anak nga lalaki ni Amoz (dili ang manalagna nga si Amos). Siya nag-alagad sa Juda ug Jerusalem sa mga adlaw ni Haring Uzzias, Jotam, Ahaz, ug Ezequias sa Juda. (Isa 1:1) Si Haring Peka ug Oseas mao ang nagmando sa amihanang gingharian sa Israel, nga natapos niadtong 740 W.K.P., sa panahong si Isaias nag-alagad ingong manalagna. Ang iyang katalirongan nga mga manalagna mao si Miqueas, Oseas, ug Oded. Si Isaias dayag nga nagsugod sa iyang pagpanagna human managna si Oseas ug sa wala pa magsugod si Miqueas. —2Cr 28:9; Os 1:1; Miq 1:1.

Sa panahon sa pag-alagad ni Isaias ingong manalagna alang sa Juda, ilabina sa mga adlaw ni Haring Ahaz, daotan kaayo ang kahimtang sa gingharian labot sa moral. Napuno kini sa mga pagrebelde sa mga prinsipe ug sa katawhan, ug sa mga mata ni Jehova ang nasod masakiton sa kasingkasing ug sa ulo. Ang mga magmamando gitawag nga "mga diktador sa Sodoma" ug ang katawhan gipakasama sa "mga taga-Gomora." (Isa 1:2-10) Si Isaias gisultihan nang daan nga ang ilang mga dalunggan dili makadungog. Si Jehova miingon nga kini nga kahimtang magpadayon hangtod ang nasod magun-ob ug ang "ikanapulo" lamang, "usa ka balaang binhi," ang mahibilin sama sa usa ka tuod sa nagbuntaog nga kahoy. Ang buluhatong pagpanagna ni Isaias nakapahupay ug nakapalig-on gayod sa pagtuo sa maong diyutayng gidaghanon, bisan tuod ang kadaghanan sa nasod wala magpatalinghog.—Isa 6:1-13.

Bisag nagsentro sa iyang pagtagad diha sa Juda, si Isaias nagpahayag usab ug mga tagna maylabot sa Israel ug sa mga nasod sa palibot, sanglit

nalangkit sila sa kahimtang ug kasaysayan sa Juda. Siya dugayng nag-alagad ingong manalagna, nga nagsugod sa mga 778 W.K.P., sa dihang namatay si Haring Uzzias, o lagmit mas sayo pa niana, ug nagpadayon hangtod sa pipila ka panahon human sa ika-14 nga tuig sa paghari ni Ezequias (732 W.K.P.).—Isa 36:1, 2; 37:37, 38.

Pamilya ni Isaias. Minyo si Isaias. Ang iyang asawa gitawag nga "manalagnang babaye" (Isa 8:3), nga daw nagpasabot nga siya labaw pa kay sa asawa lamang sa usa ka manalagna. Dayag, sama kang Debora sa panahon sa mga Maghuhukom ug sama kang Hulda sa panahon sa paghari ni Josias, siya may buluhatong pagpanagna gikan kang Jehova.—Huk 4:4; 2Ha 22:14.

Gihisgotan sa Bibliya ang mga ngalan sa duha ka anak nga lalaki ni Isaias, nga gihatag kaniya ingong "mga ilhanan ug ingon sa mga milagro sa Israel." (Isa 8:18) Si Sear-jasub diha na sa hustong edad sa mga adlaw ni Ahaz aron sa pag-uban sa iyang amahan sa dihang si Isaias nagpahayag sa mensahe ngadto sa maong hari. Ang ngalang Sear-jasub nagkahulogan nga "Usa ka Nahibilin Lamang (Kadtong Nahibilin) ang Mobalik." Kini nga ngalan maoy matagnaon sanglit, maingon nga tinong ginganlan niini nga ngalan ang usa ka anak nga lalaki nga natawo kang Isaias, mao man usab ang gingharian sa Juda mapukan sa ulahi ug usa ka nahibilin lamang ang mobalik human sa usa ka yugto sa pagkadestiyero. (Isa 7:3; 10:20-23) Kining pagbalik sa diyutayng nahibilin nahitabo niadtong 537 W.K.P. sa dihang si Haring Ciro sa Persia nagsugo sa pagpahigawas kanila gikan sa Babilonya human madestiyero sulod sa 70 ka tuig.—2Cr 36: 22, 23; Esd 1:1; 2:1, 2.

Ang laing anak nga lalaki ni Isaias ginganlan sa wala pa ipanamkon, ug ang ngalan gisulat diha sa usa ka papan ug gipamatud-an pinaagi sa kasaligang mga saksi. Dayag nga ang maong butang gitago hangtod matawo na ang bata, sa dihang mobarog ang mga saksi ug mopamatuod nga gitagna sa manalagna ang pagkatawo sa bata, sa ingon magpamatuod nga ang maong butang dunay matagnaong kahulogan. Ang ngalan nga gihatag sa batang lalaki pinaagi sa sugo sa Diyos maoy Maher-salal-has-baz, nga nagkahulogang "Pagdali, Oh Inagaw! Siya Nagdalidali Pag-adto sa Inagaw; o, Nagdali Pag-adto sa Inagaw, Siya Nagdalidali Pag-adto sa Inagaw." Gikaingon nga sa dili pa kining bataa makakat-on sa pagtawag, "Amahan ko!" ug "Inahan ko!" pagakuhaon ang hulga batok sa Juda nga naggikan sa panagkunsabo sa Sirya ug sa napulo-ka-tribong gingharian sa Israel.—Isa 8:1-4.

Gipakita sa tagna nga ang kahupayan moabot sa Juda sa dili madugay; tuod man miabot ang kahupayan sa dihang gisanta sa Asirya ang kampanya militar ni Haring Rezin sa Sirya ug Haring Peka sa Israel batok sa Juda. Gibihag sa mga Asiryanhon ang Damasco ug, sa ulahi, niadtong 740 W.K.P., giagawan ug gilaglag ang gingharian sa Israel, nga bug-os nagtuman sa matagnaong kahulogan sa ngalan sa bata. (2Ha 16:5-9; 17:1-6) Apan, inay mosalig kang Jehova, si Haring Ahaz misulay pagsanta sa hulga sa Sirya ug Israel pinaagi sa paghiphip sa hari sa Asirya aron makabaton sa iyang panalipod. Tungod niini, gitugotan ni Jehova ang Asirya nga mahimong dakong hulga batok sa Juda ug aktuwal nga mobaha ngadto sa yuta hangtod gayod sa Jerusalem, ingon sa gipasidaan ni Isaias. —Isa 7:17-20.

Si Isaias naghisgot sa makadaghan sa "mga ilhanan" nga ihatag ni Jehova, lakip kanila mao ang iyang duha ka anak nga lalaki ug, sa usa ka higayon, si Isaias mismo. Si Jehova nagsugo kaniya sa paglakaw nga hubo ug magtiniil sulod sa tulo ka tuig ingong ilhanan ug tilimad-on batok sa Ehipto ug Etiopia, nga nagpasabot nga sila pagabihagon sa hari sa Asirya.—Isa 20:1-6; itandi ang Isa 7:11, 14; 19:20; 37:30; 38:7, 22; 55:13; 66:19.

Mga Tagna sa Pagkadestiyero ug sa Pagpasig-uli. Si Isaias nakapribilehiyo usab sa pagtagna nga ang Asirya dili mao ang nasod nga magpalagpot sa mga hari sa Juda ug maglaglag sa Jerusalem, apan kini pagahimoon sa Babilonya. (Isa 39:6, 7) Sa panahong ang Asirya mibaha sa Juda "kutob sa liog," gipahayag ni Isaias ang makapahupay nga mensahe ngadto kang Haring Ezequias nga ang kasundalohan sa Asirya dili makasulod sa siyudad. (Isa 8:7, 8) Gipamatud-an ni Jehova ang Iyang mga pulong pinaagi sa pagpadala sa iyang manulonda aron sa paglaglag sa 185,000 sa gamhanang mga tawo ug mga pangulo sa kasundalohan sa Asirya, sa ingon nagluwas sa Jerusalem. —2Cr 32:21.

Ang butang nga nakahatag gayod kang Isaias ug dako kaayong kalipay mao ang pribilehiyo nga gihatag kaniya ni Jehova nga ipahayag ug isulat ang daghang tagna labot sa pagpasig-uli sa iyang hinigugmang Jerusalem. Bisag gitugotan ni Jehova ang katawhan nga madestiyero ngadto sa Babilonya tungod sa pagrebelde ug pag-alsa batok kaniya, ang Diyos sa ulahi maghukom sa Babilonya tungod kay siya milihok nga may daotang tinguha ug buot huptan ang katawhan sa Diyos hangtod sa hangtod. Ang daghang tagna ni Isaias naghisgot ilabina sa paghukom sa Diyos sa Babilonya ug sa pagkahimong kagun-oban niini, nga dili na gayod tukoron pa pag-usab.—Isa 45:1, 2; kap 13, 14, 46-48.

Ang mga tagna sa pagpasig-uli nga makaplagan sa tibuok basahon ni Isaias naghimaya sa dili-takos nga kalulot ug kaluoy ni Jehova alang sa iyang katawhan ug alang sa tanang katawhan. Kini nagtag-

na sa panahon sa dihang ang Jerusalem igatuboy ngadto sa usa ka bag-ong kahimtang niini uban kang Jehova, usa ka himaya nga makita sa tanang kanasoran, ug sa dihang siya mahimong usa ka panalangin sa tanang kanasoran. Ang Jerusalem sa pagkatinuod gipasig-uli ug gitukod ug gipanalanginan pinaagi sa presensiya sa Mesiyas, kinsa "naghatag ug kahayag nganha sa kinabuhi ug sa pagkadili-madunoton pinaagi sa maayong balita." (2Ti 1:10) Ang pagpasig-uli pag-usab sa Jerusalem adunay mas labaw ug mas dakong katumanan sa umaabot.—Rom 15:4; 1Co 10:11; Gal 4:25, 26.

Mga Epekto sa Buluhaton ni Isaias. Si Isaias misulat dili lamang sa basahon sa Bibliya nga nagdala sa iyang ngalan kondili usab dayag nga labing menos sa usa ka makasaysayanhong basahon bahin sa mga kalihokan ni Haring Uzzias, nga sa walay duhaduha nahimong bahin sa opisyal nga mga rekord sa nasod. (2Cr 26:22) Sa matinumanong pagtuman sa buluhatong pagpanagna nga gihatag kaniya ni Jehova, siya may dakong impluwensiya diha sa kasaysayan sa nasod, ilabina tungod sa iyang pagtambag ug paggiya sa matarong nga si Haring Ezequias. Daghang tagna usab ni Isaias dunay mas dakong katumanan diha sa Mesiyas ug sa iyang Gingharian. Ang basahon ni Isaias gikutlo o gihisgotan sa makadaghan diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan. Sa daghang okasyon, ang Kristohanong mga magsusulat nagpadapat sa mga tagna ni Isaias ngadto kang Jesu-Kristo o nagpunting sa katumanan sa iyang mga tagna sa ilang adlaw.

ISAIAS, BASAHON NI.

Ang basahon ni Isaias nagtuboy pag-ayo kang Jehova ingong "ang Balaang Usa sa Israel," nga nagpadapat niini nga ekspresyon ngadto kaniya sa 25 ka higayon. Dugang pa, kini tin-aw kaayong nagpunting sa Mesiyas, o Dinihogan, ni Jehova nga pinaagi kaniya moabot ang kaluwasan sa katawhan sa Diyos.

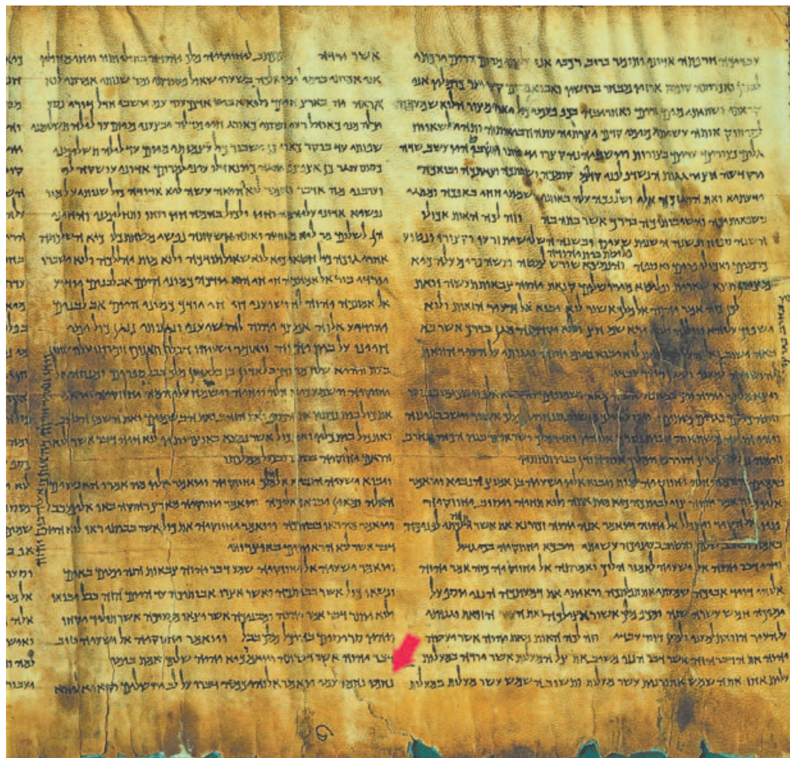
Ang unang bersikulo mismo sa basahon ni Isaias nagpaila sa mga kaundan niini ingong "ang panan-awon ni Isaias nga anak nga lalaki ni Amoz nga iyang nakita mahitungod sa Juda ug sa Jerusalem." Busa, bisan tuod ang basahon naundan sa matagnaong mga pulong labot sa daghang nasod, dili kini lantawon ingong usa ka koleksiyon sa bulag nga mga pahayag labot niini nga mga nasod. Hinunoa, kini maoy sunodsunod nga mga tagna nga direktang nakaapektar sa Juda ug Jerusalem.

Makasaysayanhong mga Detalye. Ang Isaias 1:1 nagtug-an kanato nga nakita ni Isaias kining mga butanga pinaagig panan-awon sa mga adlaw ni Uzzias, Jotam, Ahaz, ug Ezequias, nga mga hari sa Juda. Kini maoy usa ka panahon sa grabeng kapit-os sa daghang nasod ug usa ka panahon diin ang bakak nga relihiyosong mga tinamdan nakaapektar pag-ayo sa katawhan sa Juda. Sa hapit nang magsugod ang buluhaton ni Isaias, si Haring Uzzias namatay ingong sanlahon tungod sa iyang pagkamapangahason sa pagbuhat sa mga buluhaton sa saserdote. (2Cr 26:16, 19-21) Gikataho nga sa panahon sa paghari sa anak nga lalaki ni Uzzias nga si Jotam, samtang gibuhat sa hari ang matarong, "ang katawhan migawi gihapon sa ikadaot." —2Cr 27:2; 2Ha 15:34.

Dayon miabot ang panahon ni Haring Ahaz, kinsa sulod sa 16 ka tuig nagpakitag daotang panigingnan sa nasod, nga nagpadayon sa pagsimba kang Baal uban ang mga rituwal niini sa paghalad ug tawo. Dihay "dakong pagkadili-matinumanon kang Jehova." (2Cr 28:1-4, 19) Niining panahona nga ang magkaalyadong mga hari sa Sirya ug Israel naglikos sa Jerusalem mao nga si Ahaz, nga nagbalewala sa tambag ni Isaias nga manalagna, mihangyo ug militaryong tabang kang Tiglat-pileser III nga hari sa Asirya. (2Ha 16:5-8; Isa 7:1-12) Tungod niini si Ahaz 'naghimo sa unod nga iyang bukton, ang iyang kasingkasing nagpahilayo kang Jehova.' (Jer 17:5) Ang Asirya miuyon sa pakigalyansa, apan siyempre, kini pangunang interesado sa pagpakaylap sa kaugalingong gahom niini. Ang kasundalohan sa Asirya nag-ilog sa Damasco sa Sirya ug lagmit nagdestiyero sa mga molupyo sa apostatang Israel nga nagpuyo sa S sa Jordan. —1Cr 5:26.

Sa ulahi, sa dihang ang Samaria napakyas sa pagbayad ug tributo, kini usab gilikosan ug ang mga molupyo niini gihinginlan. (2Ha 16:9; 17:4-6; 18:9-12) Kini nagtapos sa napulo-ka-tribong gingharian ug tungod niana ang Juda napalibotan sa Hentil nga mga nasod sa tanang kiliran. Sa ulahi ang Asiryanhong mga magmamando mihimog mga pagsulong dapit sa K, nga miatake sa mga siyudad sa Juda ug sa palibot nga mga nasod. Gimando pa gani ni Senakerib nga mosurender ang Jerusalem. Apan nausab ang kahimtang didto ilalom sa paghari ni Ezequias. Si Ezequias misalig kang Jehova, ug si Jehova nagauban kaniya.—2Ha 18:5-7; Isa kap 36, 37.

Si Isaias nag-alagad ingong manalagna sa panahon sa paghari ni Uzzias, kinsa misugod sa pagmando niadtong 829 W.K.P., ug nagpadayon siya sa pagpanagna hangtod sa panahon sa paghari ni Ezequias, nga natapos niadtong mga 717 W.K.P. Ang Isaias, kapitulo 6, bersikulo 1, naghisgot "sa tuig nga namatay si Haring Uzzias" (mga 778 W.K.P.) ingong ang panahon nga nadawat ni Isaias ang sugo gikan kang Jehova nga girekord sa maong kapitulo; bisan tuod nga lagmit iyang girekord ang nag-unang impormasyon una pa niana. Dayon sa kapitulo 36, bersikulo 1, gihisgotan

Ang Isaias 37:24–40:2 sumala sa makita diha sa Linukot nga Basahon sa Patayng Dagat. Ang ginumerohan karon nga kapitulo 40 gipakita dinhi nga nagsugod sa kataposang linya diha sa lindog diin natapos ang kapitulo 39

ang "ikanapulog-upat ka tuig ni Haring Ezequias" (732 W.K.P.), sa dihang si Senakerib nagpadalag kasundalohan batok sa Jerusalem ug gipapauli. Dugang pa sa pag-asoy bahin sa hulga nga paglikos ug sa pagluwas sa Jerusalem, giasoy ni Isaias ang pagpauli ni Senakerib sa Nineve ug ang pagpatay kaniya. (Isa 37:36-38) Kon kining makasaysayanhong impormasyon gisulat ni Isaias ug dili usa ka pagsal-ot sa laing magsusulat sa ulahi, kini lagmit nagpasabot nga si Isaias nanagna sa pipila ka panahon human sa ika-14 nga tuig ni Ezequias. Ang Asiryanhon ug Babilonyanhon nga kronolohikanhong mga rekord (bisan tuod kaduhaduhaan ang pagkakasaligan niini) daw nagpaila nga si Senakerib nagmando ug mga 20 ka tuig human sa iyang pagsulong sa Jerusalem. Ang Hudiyohanong tradisyon, nga dili usab kasaligan, nag-ingon nga si Isaias giputol pinaagig gabas ubos sa sugo ni Haring Manases. (Kon kini mao ang gihisgotan ni Pablo diha sa Hebreohanon 11:37, ingon sa gituohan sa pipila, wala kini mapamatud-i.)—Isa 1:1.

Adunay pipila usab ka ubang mga paghisgot nga makatabang sa pagpetsa sa mga kaundan sa espesipikong mga bahin sa basahon ni Isaias. Pananglitan, ang kapitulo 7, bersikulo 1, nag-ingon nga sa mga adlaw ni Haring Ahaz, si Peka nga hari sa Israel miabot aron sa pagpakiggubat batok sa Jerusalem. Bisan tuod si Ahaz nagmando sukad sa 761 hangtod sa 746 W.K.P., ang paghari ni Peka natapos sa mga 758 W.K.P.; busa kini nga hitabo nahitabo gayod una pa nianang tuiga. Dugang pa, ang Isaias 14:28 nagpetsa sa usa ka pahayag labot sa Filistia "sa tuig nga namatay si Haring Ahaz," nga maoy sa 746 W.K.P. Kini nga mga paghisgot nakatabang sa pagpasibo sa mga hitabo diha sa basahon ni Isaias sumala sa agos sa panahon.

Usa ra ang Magsusulat. Ang pipila ka kritiko sa Bibliya sa modernong kapanahonan nangatarongan nga ang basahon ni Isaias dili tanan sinulat ni Isaias. Ang pipila nangangkon nga ang mga kapitulo 40 hangtod sa 66 gisulat sa usa ka wala-mailhi nga tawo nga nabuhi sa panahon nga hapit nang matapos ang pagkadestiyero sa mga Hudiyo didto sa Babilonya. Ang ubang mga kritiko wala modawat sa uban pang mga bahin sa basahon, nga naghunahuna nga laing tawo gawas kang Isaias ang nagsulat niini. Apan ang Bibliya wala mouyon niini nga mga argumento.

Ang inspiradong mga magsusulat sa Kristohanon Gregong Kasulatan nagpasidungog sa materyal nga karon nailhang mga kapitulo 1 hangtod sa 39 ug mga kapitulo 40 hangtod sa 66 ngadto kang "Isaias nga manalagna." Sila *wala gayod* magpasumbingay nga dihay duha ka tawo nga ginganlan niining ngalana o nga wala hiilhi ang ngalan sa magsusulat sa usa ka bahin niini nga basahon. (Ingong mga pananglitan itandi ang Mat 3:3 ug 4:14-16 sa Isa 40:3 ug 9:1, 2; usab ang Ju 12:38-41 sa Isa 53:1 ug 6:1, 10.) Dugang pa niini, adunay daghang ubang mga teksto diin ang mga magsusulat

sa Kristohanon Gregong Kasulatan espesipikong nagpasidungog sa materyal nga gikutlo gikan sa ulahing bahin sa basahon ni Isaias, dili ngadto sa usa ka wala-mailhi nga magsusulat, kondili ngadto kang "Isaias nga manalagna." (Itandi ang Mat 12:17-21 sa Isa 42:1-4; ang Rom 10:16 sa Isa 53:1.) Si Jesu-Kristo mismo, sa dihang siya mibasa gikan sa "linukot nga basahon sa manalagnang Isaias" didto sa sinagoga sa Nasaret, mibasa sa Isaias 61: 1, 2.—Luc 4:17-19.

Dugang pa, ang Linukot nga Basahon ni Isaias sa Patayng Dagat (IQIs[a], gituohang gikopya sa hinapos ang ikaduhang siglo W.K.P.) naundan sa ebidensiya nga ang magkokopya nga misulat niini walay nahibaloan nga bisan unsa sa gituohang pagbahin sa tagna pagkatapos sa kapitulo 39. Iyang gisugdan ang ika-40 nga kapitulo diha sa katapusang linya sa lindog nga gisulatan sa kapitulo 39.

Ang tibuok basahon ni Isaias gipasa latas sa kasiglohan ingong usa ka basahon lamang, dili

MGA PANGUNANG PUNTO SA ISAIAS

Mga tagna aron awhagon ang mga alagad ni Jehova sa pagkahadlok kaniya, dili sa mga nasod sa palibot, ug sa pagpangita kaniya, ang matuod nga Diyos, alang sa kaluwasan, uban ang bug-os nga pagsalig sa iyang mga saad sa kaluwasan ug pagpasig-uli

Gitumong ni Isaias ngadto sa Juda ug Jerusalem sa mga katuigan una pa ang dili-malamposong mga paningkamot ni Senakerib batok sa Jerusalem niadtong 732 W.K.P., ug lagmit sa pipila ka panahon human niana

---

Ang pagkasad-an sa Juda ug Jerusalem; ang buluhaton ni Isaias (1:1–6:13)

- Si Jehova dili mouyon sa mga halad sa katawhan nga sad-an sa pagpanglupig, inhustisya, ug pag-ula ug dugo
- Bisan tuod ipahamtang ang paghukom sa mga walay pagtuo, sa ngadtongadto ang bukid sa balay ni Jehova pagabayawon ug daghang katawhan ang modangop kaniya
- Tungod sa pagkadili-masinugtanon sa Juda, kuhaon ni Jehova ang mga kinahanglanon sa pagsustento sa kinabuhi (tinapay ug tubig) ug ang pasukaranan alang sa kalig-on sa katilingban
- Ang mapasigarbohong mga babaye, nga nagsul-ob ug maluhong mga besti, pugson sa pagsul-ob ug besti sa mga binihag
- Ang Israel, ingong usa ka parasan, wala mamunga ug mga bunga sa hustisya ug pagkamatarong
- Ang mga ngabil ni Isaias gihinloan; siya andam sa pagtuman sa buluhaton ingong manalagna, sa pag-adto sa dili-masanongong katawhan

Gihulga sa mga pagsulong sa kaaway ug ang saad sa kahupayan (7:1–12:6)

- Ang paningkamot sa Sirya ug Israel sa pagpalagpot kang Ahaz gikan sa trono mapakyas; ang nagpalig-on nga ilhanan sa pagkahimugso ni Emmanuel gihatag
- Ang anak nga lalaki ni Isaias nga si Maher-salal-has-baz magsilbing ilhanan nga ang Damasco ug Samaria pagalaglagon sa Asirya sa dili pa makasulti ang bata nga "Amahan ko!" ug "Inahan ko!"
- Ang dumalayong kahupayan moabot pinaagi sa Prinsipe sa Pakigdait
- Ang Asirya, nga olisi sa kasuko ni Jehova, pagasilotan tungod sa pagkamapalabilabihon; ang Jerusalem pagaluwason
- Gamayng sanga gikan sa tuod ni Jese mahimong usa ka magmamando nga nagbaton sa espiritu sa Diyos, nga magmando diha sa hustisya

Mga pahayag labot sa pagkabiniyaan sa daghang nasod (13:1–23:18)

- Ang Babilonya mabiniyaan, ang "hari" niini dad-on sa Sheol
- Ang yugo sa Asirya mahanaw, ang Filistehanong gamot mamatay sa gutom, ang Moab mabiniyaan, ug ang Damasco pagagun-obon
- Ang mga Ehiptohanon ug mga Etiopianhon ipaubos sa mga Asiryanhon ug idestiyero
- Ang Elam ug Media makig-ambit sa pagpukan sa Babilonya
- Ang Tiro ipaubos, mahikalimtan sulod sa 70 ka tuig

Tagna sa kaluwasan pinaagi ni Jehova (24:1–35:10)

- Si Jehova mohimog dakong bangkete alang sa tanang katawhan ug molamoy sa kamatayon sa walay kataposan
- Ang kaluwasan pinaagi ni Jehova mahimong ulohan sa usa ka awit
- Ang usa ka hari magahari alang sa pagkamatarong, ug ang mga prinsipe magamando alang sa hustisya; ang pakigdait ug kasegurohan molungtad sa panahong walay tino
- Ang Edom mabiniyaan; ang Zion magmaya tungod sa kapasig-ulian niini

Si Jehova nagtaganag kaluwasan gikan sa Asirya; ang pagkadestiyero ngadto sa Babilonya gitagna (36:1–39:8)

- Ang mga Asiryanhon misulong sa Juda; si Jehova nagluwas sa Jerusalem agig tubag sa pag-ampo ni Ezequias; 185,000 ka Asiryanhon gipamatay
- Gipakita ni Ezequias ang mga bahandi ngadto sa delegasyon gikan sa Babilonya; gipahibalo ni Isaias ang nagsingabot nga pagkadestiyero ngadto sa Babilonya

Kagawasan gikan sa Babilonya pinaagi sa matuod nga Diyos, pagkapasig-uli sa Zion, ang Mesiyas moabot (40:1–66:24)

- Ang Jerusalem ipasig-uli pinaagi sa Maalamon-sa-Tanan, Gamhanan-sa-Tanan nga Maglalalang
- Ang pagkapasig-uli sa iyang katawhan magbindikar kang Jehova ingong ang bugtong nga Diyos, ang usa nga bugtong makatagna sa umaabot, nga mosangpot ug kaulawan sa walay-kinabuhi nga mga diyos nga hinimo sa mga tawo
- Ang pagkapukan sa Babilonya ngadto kang Ciro magbukas sa dalan alang sa pagtukod pag-usab sa Jerusalem
- Ang nalaglag nga Zion pagahimoon nga sama sa tanaman ni Jehova
- Ang alagad ni Jehova, ang Mesiyas, mamatay alang sa mga kasal-anan sa uban
- Ang apuli nga Zion makabaton ug daghang anak, ug walay hinagiban nga molampos batok kaniya
- Si Jehova nagdapit sa iyang katawhan sa pagmaya tungod sa paglalang sa bag-ong mga langit ug bag-ong yuta, apan ang mga malinapason walay bahin niana

ingong duha o kapin pa. Ang pagkasunodsunod sa mga ideya gikan sa kapitulo 39 hangtod sa kapitulo 40 nadayag sa kon unsay girekord diha sa Isaias 39:6, 7, nga maoy usa ka tataw nga pagbalhin ngadto sa misunod nga ideya.

Kadtong magpasidungog sa basahon ngadto sa kapin sa usa ka magsusulat wala mobati nga makahimo si Isaias sa pagtagna sa duolag duha ka siglo nga abante nga ang usa ka magmamando nga ginganlan ug Ciro magpahigawas sa nadestiyerong mga Hudiyo; mao nga sila nangagpas nga kini gisulat sa ulahing panahon, labing menos human sugdi ni Ciro ang iyang mga pagpanakop. (Isa 44:28; 45:1) Apan wala nila masabti kining tibuok nga bahin sa basahon, sanglit ang materyal espesipikong naghisgot sa pagkahibalodaan, uban ang katakos sa Diyos sa pag-asoy nga abante kon unsay mahitabo sa iyang katawhan. Duolan sa 200 ka tuig nga abante girekord niini nga tagna ang ngalan sa usa ka tawo nga wala pa mahimugso nga maoy magpukan sa Babilonya ug magpahigawas sa mga Hudiyo. Ang katumanan niini magpamatuod gayod nga kini naggikan sa Diyos. Dili kini pagbanabana ni Isaias sa umaabot, kondili, sumala sa iyang gisulat, "mao kini ang giingon ni Jehova." (Isa 45:1) Ang pagpasidungog sa pagsulat niini nga bahin sa Isaias ngadto sa usa ka magsusulat sa panahon ni Ciro dili gihapon magsulbad sa suliran sa mga kritiko. Ngano man? Tungod kay kining bahina sa basahon detalyadong nagtagna usab sa mga hitabo sa yutanong kinabuhi ug ministeryo sa Mesiyas, si Jesu-Kristo—mga butang nga anaa pa sa mas halayong umaabot. Ang katumanan niini nga mga tagna nagpamatuod nga ang tagna ni Isaias maoy inspirado sa Diyos ug dili usa ka koleksiyon sa mga sinulat sa mga impostor.

Pipila ka Tagna nga Nagtumong Kang Jesu-Kristo

Teksto sa Isaias		Kristohanong Kasulatan
7:14	Matawo sa usa ka dalaga, usa ka ulay	Mat 1:22, 23
9:7; 11:1-5, 10	Kaliwat ni David nga anak ni Jese	Luc 1:32, 33; Rom 15:8, 12
40:3-5	Maylabot sa iyang pag-abot, gihimo ang pahibalo: "Hawani ninyo ang dalan ni Jehova!"	Mat 3:1-3; Mar 1:1-4; Luc 3:3-6; Ju 1:23
61:1, 2	Gidihogan ni Jehova sa pagsulti sa maayong balita ngadto sa mga maaghop	Luc 4:17-21
9:1, 2	Nagdalag kahayag ngadto sa Galilea	Mat 4:13-16
42:1-4	Nagpatin-aw sa hustisya sa Diyos; wala maggupok niadtong sama sa nabun-og nga tangbo	Mat 12:10-21
53:4, 5	Nagpas-an sa mga sakit sa uban; tungod sa iyang mga samad ang uban nangaayo	Mat 8:16, 17; 1Pe 2:24
53:1	Wala tuohi	Ju 12:37, 38
53:12	Giisip nga kauban sa mga malinapason	Luc 22:37
8:14, 15; 28:16	Gisalikway, bato nga kapandolan, apan nahimong patukoranang bato nga pamag-ang	1Pe 2:6-8

Ubang mga Teksto Diin Gitala ang mga Hitabo nga Nagtuman sa mga Tagna ni Isaias, Apan Wala Hisgoti sa Magsusulat ang Isaias

Teksto sa Isaias		Kristohanong Kasulatan
50:6	Giinsulto, gisagpa, giluwaan	Mat 26:67; Mar 14:65
53:7	Hilom ug wala magreklamo atubangan sa mga magsusumbong	Mat 27:12-14; Buh 8:28, 32-35
53:9	Gilubong sa lubnganan alang sa datong tawo	Mat 27:57-60
53:8, 11	Haladnong kamatayon, aron buksan ang dalan alang sa daghan ngadto sa usa ka matarong nga baroganan uban sa Diyos	Rom 4:25

Ubang mga Tagna nga Natuman

Pipila sa Daghang mga Hitabo Una Pa sa Unang Siglo K.P. nga Nagtuman sa mga Tagna ni Isaias

Teksto sa Isaias	
1:26-30; 24:1-6; 39:6, 7	Ang Jerusalem nalaglag; nadestiyero ngadto sa Babilonya
43:14; 44:26-28	Nakagawas sa pagkadestiyero; Jerusalem gipasig-uli; si Ciro usa ka instrumento nga gigamit ni Jehova sa paghimo niini
23:1, 8, 13, 14	Ang siyudad sa Tiro gilaglag sa mga Caldeanhon ubos ni Nabucodonosor

Mas Dagkong Katumanan Karon ug sa Umaabot

Dayag gikan sa pagbasa sa Bibliya nga daghan sa mga tagna ni Isaias adunay kapin sa usa ka katumanan ug ang kataposan ug dako nga katumanan sa dakong bahin niini nga basahon nagakatuman ug pagatumanon pa sa umaabot. Sa basahon sa Pinadayag lamang makaplagan ang daghang pagkutlo o mga paghisgot sa mga tagna ni Isaias, ang pipila niini gitala dinhi:

Teksto sa Isaias		Pinadayag
21:9	Ang Babilonya napukan na!	18:2
40:10	Si Jehova nagsingabot uban sa iyang ganti	22:12
47:5, 7-9	Ang Babilonya, usa ka bigaon ug kerida sa mga gingharian, mahiagom sa katalagman	17:1, 2, 18; 18:7
48:20	Ang katawhan sa Diyos gisugo sa paggula gikan sa Babilonya	18:4
60:1, 3, 5, 11	Ang Bag-ong Jerusalem gipakasama sa karaang Jerusalem diha sa napasig-uli nga kahimtang niini	21:11, 24-26
66:22	Si Jehova naglalang ug bag-ong (mga) langit ug usa ka bag-ong yuta	21:1

Kadtong mosalikway nga si Isaias ang misulat sa kapitulo 40 hangtod sa 66 sagad, tungod sa samang mga katarongan, mosalikway nga siya ang misulat sa kapitulo 13, labot sa pagkapukan sa Babilonya. Apan ang kapitulo 13 misugod sa mga pulong: "Ang pahayag batok sa Babilonya nga nakita sa panan-awon ni Isaias nga anak nga lalaki ni Amoz." Dayag nga kini mao ra usab ang "Isaias nga anak nga lalaki ni Amoz" kansang ngalan makita diha sa pangbukas nga bersikulo sa kapitulo 1.

Mga Kalangkitan. Ang mga sinulat ni Isaias nalangkit pag-ayo sa daghang ubang mga bahin sa Bibliya. Usa ka siglo o kapin pa human sa panahon ni Isaias, si Jeremias misulat sa rekord nga makaplagan diha sa basahon sa Mga Hari, ug makaiikag nga makita ang girekord sa 2 Hari 18:13 hangtod sa 20:19 nga susama gayod nianang makaplagan sa Isaias kapitulo 36 hangtod sa 39. Ang ubang mga manalagna naghisgot dili lamang sa mga butang nga susamang gihatagan ug pagtagad ni Isaias kondili adunay daghang espesipikong mga paghisgot usab sa mga sinulat ni Isaias nga gihimo sa ubang mga magsusulat sa Bibliya.

Lakip sa labing talagsaon ug labing sagad nga gikutlong mga tagna gikan sa basahon ni Isaias mao kadtong nagtagna sa mga detalye labot sa Mesiyas. Sama sa makita sa kaubang tsart, daghan niini ang espesipikong gikutlo ug gipadapat sa inspiradong mga magsusulat sa Kristohanon Gregong Kasulatan. Makaiikag nga makitang si Jesu-Kristo ug ang iyang mga apostoles sagad kaayong nagkutlo gikan sa Isaias aron matino kon unsaon pag-ila ang Mesiyas.

Dili lamang gayod tungod niini nga tagna nga ang ubang inspiradong mga magsusulat sa Bibliya mikutlo sa tagna ni Isaias, kondili gipasiugda niini ang uban pang mga tagna nga tungod niini nailado pag-ayo ang Isaias. Kini nga mga tagna, lakip sa tanang ubang mga tagna sa basahon, nagpadako kang Jehova, ang Balaang Usa sa Israel, ingong ang Usa kinsa nagtagana niini nga kaluwasan alang sa iyang katawhan pinaagi sa iyang dinihogang Anak.

ISBA [Hinaot Siya Mohunong (Mokalma)]. Usa ka kaliwat ni Juda; amahan ni Estemoa.—1Cr 4: 1, 17.

ISBAK. Ang ikalimang gitala sa unom ka anak nga lalaki nga gipanganak ni Ketura kang Abraham, kansang mga anak gipalakaw ni Abraham nga may mga gasa apan walay bahin sa iyang panulondon.—Gen 25:1, 2, 5, 6; 1Cr 1:32.

ISBI-BENOB. Usa sa upat ka Repaim (ang higanteng rasa sa mga Canaanhon) nga nabantog panahon sa kataposang mga pagpakiggubat batok sa Israel sa panahon sa paghari ni David. Si Isbi-benob nagdala ug usa ka bangkaw nga tumbaga nga mitimbang ug 300 ka siklo (3.4 kg; 7.5 lb) ug diriyot na niyang mapatay si David sa dihang kini nga higante gipatay sa abtik nga si Abisai.—2Sa 21:15-17, 22.

IS-BOSET [nagkahulogang "Tawo nga Makauulaw"]. Dayag nga kinamanghoran sa mga anak nga lalaki ni Saul, iyang manununod sa trono. Sa listahan sa mga talaan sa kagikan mopatim-aw nga siya ginganlan usab ug Esbaal, nga nagkahulogang "Tawo ni Baal." (1Cr 8:33; 9:39) Ugaling, sa ubang teksto, sama sa Ikaduhang Samuel, siya gitawag ug Is-boset, usa ka ngalan diin ang "baal" giilisan ug "boset." (2Sa 2:10) Kining Hebreohanong pulong nga *bo'sheth* makaplagan sa Jeremias 3:24 ug gihubad nga "makauulaw nga butang." (*AS, AT, JP, NW, Ro, RS*) Diha sa laing duha ka teksto ang *ba'‘al* ug *bo'sheth* makaplagan nga katumbas ug magkasunod, nga niana ang usa nagpatin-aw ug nagpaila sa lain. (Jer 11:13; Os 9:10) Adunay laing mga higayon usab diin ang mga indibiduwal sa susama nag-ilis ug "boset" o sa usa ka porma niana alang sa "baal" diha sa ilang mga ngalan, sama pananglitan, "Jerubeset" ilis sa "Jerubaal" (2Sa 11:21; Huk 6:32) ug "Mepiboset" ilis sa "Merib-baal," nga ang ulahi mao ang pag-umangkong lalaki ni Isboset.—2Sa 4:4; 1Cr 8:34; 9:40.

Ang hinungdan niining dobleng ngalan o mga pag-ilis wala mahibaloi. Usa ka teoriya nga giduso sa pipila ka eskolar nagpatin-aw nga ang dobleng ngalan maoy kausaban nga gihimo sa dihang ang *common noun* nga "baal" (tag-iya; agalon) mas eksklusibong gipadapat sa dulumtanang diyos sa pertilidad sa Canaan nga si Baal. Hinuon, diha sa samang basahon sa Bibliya sa Ikaduhang Samuel, diin makita ang asoy bahin kang Is-boset, si Haring David mismo ang gitahong nagngalan sa usa ka dapit sa gubat ingong Baal-perazim (nga nagkahulogang "Tag-iya sa mga Pagbungkag"), sa pagpasidungog sa Ginoong Jehova, kay siya miingon: "Si Jehova nagbungkag sa akong mga kaaway." (2Sa 5:20) Ang laing ideya mao nga ang ngalang Isboset lagmit matagnaon bahin sa iyang makauulaw nga kamatayon ug sa midangat nga katalagman nga nagtapos sa dinastiya ni Saul.

Human mamatay si Saul ug ang iyang ubang mga anak nga lalaki didto sa panggubatan sa Gilboa, si Abner, usa ka paryente ni Saul ug pangulo sa iyang kasundalohan, nagdala kang Is-boset tabok sa Jordan paingon sa Mahanaim, diin didto siya gipalingkod ingong hari ibabaw sa tanang tribo gawas lamang sa Juda, nga miila kang David ingong hari. Niadtong panahona si Is-boset maoy 40 anyos, ug gikaingon nga siya nagmando sulod sa duha ka tuig. Sanglit ang Bibliya wala

maghisgot nga eksakto kon diin magsugod kining duha ka tuig nga paghari diha sa pito ka tuig ug tunga nga yugto sa dihang si David nagmando ingong hari didto sa Hebron, walay paagi sa pagsulbad sa kalainan sa mga opinyon sa mga eskolar niining bahina. Ugaling, morag mas makataronganon ang paghunahuna nga si Is-boset gihimong hari wala madugay human mamatay ang iyang amahan (imbes lima ka tuig pa sa ulahi), nga sa maong kahimtang dunay kal-ang nga mga lima ka tuig tali sa pagpatay kaniya ug sa pagpalingkod kang David ingong hari sa tibuok Israel.—2Sa 2:8-11; 4:7; 5:4, 5.

Ang mubo nga pagmando ni Is-boset gitiman-an sa mga kasamok sa sulod ug sa gawas. Ang gubat tali sa iyang balay ug sa balay ni David "nagdugay"; siya namatyan ug 360 ka tawo samtang si David namatyan ug 20 diha sa usa ka panagsangka. (2Sa 2:12-31; 3:1) Sa samang panahon ang iyang paryente nga si Abner nagpadayon sa pagpalig-on sa iyang kaugalingon sa ikadaot ni Is-boset, bisan hangtod sa pagpakigdulog sa usa sa mga puyopuyo ni Saul, nga sumala sa kostumbre sa mga taga-Sidlakan, maoy katumbas sa pagbudhi. Sa dihang gibadlong ni Is-boset tungod niini, gibawi ni Abner ang iyang pagpaluyo ug mihimog pakigsaad uban kang David, nga ang bahin sa gikasabotan mao ang pag-uli sa asawa ni David nga si Mikal nga igsoong babaye ni Is-boset. (2Sa 3:6-21) Ang kamatayon ni Abner sa kamot ni Joab dugang nga nagpahuyang sa posisyon ni Is-boset, ug wala madugay human niadto duha sa iyang kaugalingong mga kapitan ang nagpatay kaniya samtang siya nagpahulay panahon sa kaudtohon. (2Sa 3:22-27; 4:1, 2, 5-7) Apan, sa dihang kining mga mamumuno, sa pagtinguhag ganti, nagdala sa ulo ni Is-boset ngadto kang David, siya nagpapatay kanila ug nagsugo nga ang ulo ilubong sa lubnganan ni Abner sa Hebron.—2Sa 4:8-12.

Busa ang dinastiya ni Saul, nga molungtad unta "hangtod sa panahong walay tino," midangat sa hinanali ug makauulaw nga kataposan niini, dili tungod sa mga sala ni Is-boset kondili tungod sa mga sala sa iyang amahan. (1Sa 13:13; 15:26-29) Si Is-boset maoy huyang gayod nga magmamando, usa nga nakabaton ug naghupot sa trono tungod lamang sa kalig-on ni Abner. Bisan pa niana, gipunting siya ni David ingong usa ka "tawong matarong."—2Sa 4:11.

ISCA. Anak nga babaye ni Haran nga igsoong lalaki ni Abraham, ug igsoong babaye ni Lot. Siya natawo sa wala pa mobiya sa Ur sa mga Caldeanhon ang iyang uyoan nga si Abraham ug ang panimalay niini.—Gen 11:27-31.

ISDA. Kini ug ang ubang mga mananap sa katubigan gipatungha sa Diyos sa ikalimang adlaw sa paglalang. (Gen 1:20-23) Bisan tuod wala itugot nga kaonon ang isda hangtod human sa Lunop, sukad sa sinugdan kini nga mga linalang gipailalom na sa tawo. (Gen 1:28; 9:2, 3) Apan inay gamhan sa hustong paagi ang mga mananap, ang pipila ka tawo nahimong "walay buot" sa ilang mga pangatarongan ug nagsimba na hinuon sa linalang. (Rom 1:20-23) Pananglitan, ang Babilonyanhong si Ea, usa ka diyos sa katubigan, gihulagway ingong usa ka tawo nga ang lawas may bahin nga isda; ang Siryanhong si Atargatis maoy usa ka isdang diyosa; ug sa Ehipto may pipila ka matang sa isda nga giisip nga sagrado ug gipreserbar ingong *mummy.* Siyempre, ang maong pagsimba sa isda gidili sa balaod sa Diyos ngadto sa Israel.—Deu 4:15-18.

Haom kaayo nga si Jesu-Kristo, "ang Anak sa tawo" (Mat 17:22), nga adunay pagbulot-an bisan sa mga isda, sa duha ka okasyon nagpasundayag sa iyang gahom pinaagi sa pagpuno sa mga pukot sa iyang mga apostoles pinaagig milagrosong kuha sa mga isda. (Sal 8:4-8; Heb 2:5-9; Luc 5:4-7; Ju 21:6) Kay gipabayad ug buhis sa templo, gipasundayag usab ni Jesus ang iyang paggahom sa dihang iyang gisugo si Pedro: "Adto sa dagat, pagitsag pasol, ug kuhaa ang unang isda nga mokubit ug, sa imong pagbingat sa baba niini, makaplagan mo ang usa ka sensilyo nga estatero. Kuhaa kana ug ihatag kini kanila alang kanako ug kanimo." —Mat 17:24-27.

Isda Ingong Pagkaon. Ang isda, nga daghag sustansiya ug daling hilison nga pagkaon, dayag nga maoy usa ka hinungdanong bahin sa pagkaon sa mga Ehiptohanon ingon man sa naulipon nga mga Hebreohanon, kay didto sa kamingawan ang nagkasagol nga panon ug ang mga anak sa Israel nangandoy sa isda nga kanunay nilang gikaon didto sa Ehipto. (Num 11:5) Busa ang ekonomiya sa Ehipto nadaot pag-ayo sa dihang nangamatay ang mga isda sa Nilo tungod sa paghimo ni Jehova sa katubigan sa Ehipto nga dugo.—Ex 7:20, 21.

Ang isda usa gihapon ka hinungdanong pagkaon sa mga Israelinhon sa dihang sila mipuyo na sa Yutang Saad. Ang usa sa mga ganghaan sa Jerusalem gitawag ug "Ganghaan sa Isda," nga nagpakitang may usa ka tiyanggihan sa mga isda didto o sa duol niini. (2Cr 33:14) Sa ulahing yugto, ingon sa gihisgotan ni Nehemias, ang mga taga-Tiro nagbaligyag mga isda didto sa Jerusalem bisan panahon sa Igpapahulay.—Neh 13:16.

Ang isda sagad nga isugba o asinan ug ibulad, nga sagad kaonon uban sa tinapay. Lagmit nga binulad ug inasinan ang mga isda nga gigamit ni Jesus sa milagrosong pagpakaon sa 5,000 ka lalaki ug

sa ulahi sa 4,000 ka lalaki, gawas pa sa mga babaye ug mga bata. (Mat 14:17-21; 15:34-38) Human sa iyang pagkabanhaw, si Jesus mikaon ug sinugbang isda aron pamatud-an ngadto sa iyang mga apostoles nga dili usa ka espiritu ang ilang nakita, ug sa laing okasyon siya nag-andam ug pamahaw nga tinapay ug isda nga giluto ibabaw sa hinaling nga uling.—Luc 24:36-43; Ju 21:9-12.

Isda sa Israel. Dagaya ang isda sa katubigan sa ilayang dapit sa Palestina, gawas lang sa Patayng Dagat. Lakip sa mga matang nga makaplagan didto mao ang *bream,* karpa, *perch,* ug ang talagsaong isda nga nagpadako sa iyang mga anak diha sa iyang baba sama sa *Chromis simonis.* Ang laki nga *Chromis simonis* magkuha sa mga bihod, mga 200 ang gidaghanon, ug ibutang kini sa iyang baba, ug ang gagmayng mga isda magpabilin didto sulod sa ubay-ubayng mga semana human ang mga bihod mapusa.

Ang pipila ka matang sa isda nagpuyo bisan sa parat nga mga tubod duol sa Patayng Dagat, apan kini sa dili madugay mamatay kon mahianha sa tubig sa dagat. Tungod kini sa daghang *magnesium chloride* diha sa Patayng Dagat. Ang kusog nga sulog sa Jordan, ilabina sa panahon sa pagbaha, mag-anod sa daghang isda ngadto sa Patayng Dagat, diin ang nalurong nga mga isda mahimong kalan-on sa mga langgam nga mandadagit o diin ang patayng mga isda mabanlas ngadto sa baybayon ug kaonon sa mga langgam nga tigkaon ug mga patayng hayop. Kasukwahi gayod niini, si manalagnang Ezequiel, diha sa panan-awon, nakakita ug usa ka sapa nga nagaagos gikan sa templo ni Jehova nga nag-ayo sa katubigan sa Patayng Dagat, nga nagpalambo sa industriya sa pangisda.—Eze 47:1, 8-10.

Mahinlo ug Mahugaw. Bisan tuod ang kaalam ni Haring Solomon naglakip sa natad sa kinaiyanhong kasaysayan, lakip na ang kahibalo sa mga isda (1Ha 4:33), wala nganli ang usa ka tinong matang sa isda diha sa Kasulatan. Bisan pa niana, gipakita sa Balaod ang kalainan tali sa mahinlo ug mahugaw nga mga mananap sa tubig. Kadtong mga mananap lamang sa tubig nga adunay mga kapay ug mga himbis maoy mahinlo sa seremonyal nga paagi ug mahimong kan-on; kini wala maglakip sa mga linalang sama sa bungotbungotan, ubod, bais, pagi, iho, ug sa mga *crustacean* (sama sa alimango, pasayan, ug uban pa), nga daghan niini mokaon ug mga hugaw ug nadunot nga mga butang ug sagad nga adunay mga kagaw nga maoy hinungdan sa tipos ug sa mga hilanat nga *paratyphoid.* (Lev 11:9-12) Tungod niana ilain sa mga mangingisda sa Israel ang maayong isda gikan niadtong dili angayng kan-on, usa ka punto nga gipasiugda sa sambingay ni Jesus maylabot sa baling.—Mat 13:47, 48.

Ang Isda nga Naglamoy Kang Jonas. Bisan pa sa kamatuoran nga ang Anak sa Diyos mismo nagpamatuod nga tinuod ang asoy mahitungod kang Jonas nga gilamoy sa usa ka "dakong isda," kining hitaboa sagad nga gikuwestiyon aron pakamenoson ang pagkakasaligan sa Kasulatanhong rekord. (Mat 12:40) Siyempre, angayng hinumdoman nga ang Bibliya nag-ingon lamang nga "si Jehova nag-andam ug usa ka dakong isda aron molamoy kang Jonas," nga wala hinganli ang matang sa isda. (Jon 1:17) Aduna gayoy mga linalang sa dagat nga makahimo sa paglamoy ug tawo, lakip niini mao ang puting iho ug ang *sperm whale* (usa ka matang sa balyena).—Tan-awa ang *Mammals of the World* ni Walker, girebisar ni R. Nowak ug J. Paradiso, 1983, Tomo II, p. 901; *Australian Zoological Handbook,* The Fishes of Australia, ni G. P. Whitley, Sydney, 1940, Bahin 1—The Sharks, p. 125.

Mahulagwayong Paggamit. Sa Kasulatan ang mga tawo usahay gipakasama sa mga isda. Ang magtitigom nagtandi sa mga tawo ngadto sa isda sa diwa nga sila mahimong 'masikop sa malisod nga panahon' sama sa isda diha sa pukot. (Ecc 9:12) Si Jesu-Kristo naghimo sa iyang mga sumusunod ingong mga mangingisda ug tawo, ug iyang gipakasama ang matarong nga mga tawo sa maayong mga isda ug ang daotan ngadto sa dili-maayong mga isda nga igasalibay.—Mar 1:17; Mat 13:47-50; tan-awa ang PAGPANGAYAM UG PAGPANGISDA.

ISHOD [Tawo nga May Dignidad]. Usa ka kaliwat ni Manases kansang inahan mao si Hamoleket. —1Cr 7:14, 18.

ISI [pinamubo sa Isaias, nga nagkahulogang "Kaluwasan ni Jehova"].

1. Usa ka kaliwat ni Juda; anak nga lalaki ni Apaim ug amahan ni Sesan.—1Cr 2:3, 31.

2. Laing kaliwat ni Juda.—1Cr 4:1, 20.

3. Usa ka lider ug pangulo sa banay sa katunga nga tribo ni Manases nga nagpuyo sa S sa Jordan. —1Cr 5:23, 24.

4. Usa ka Simeonhon kansang upat ka anak nga lalaki gitala sa Mga Cronicas nga nangulo sa 500 ka lalaki sa kadaogan batok sa mga Amalekanhon nga nagpuyo sa Bukid sa Seir.—1Cr 4:42, 43.

ISIA [Kalimtan ni Jah]. Usa sa mga Levihanon nga misanong sa awhag ni Esdras sa pagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa ug mga anak. —Esd 10:31, 44.

ISIAS [Kalimtan ni Jehova].

1. Usa sa mga pangulo sa tribo ni Isacar kansang mga kaliwat nakatabang sa pagpadaghan pag-ayo sa maong tribo.—1Cr 7:1, 3, 4.

2. Usa ka manggugubat nga miduyog sa kasundalohan ni David didto sa Ziklag; lagmit usa ka Korehanon.—1Cr 12:1, 6.

3. Usa ka kaliwat ni Kohat kansang Levihanong mga anak nga lalaki giorganisar ubos sa paghari ni David.—1Cr 23:12, 20; 24:24, 25.

4. Laing Levihanon sa adlaw ni David, usa ka kaliwat ni Moises.—1Cr 23:14-17; 24:21.

ISKARIOTE [gikan sa Heb., lagmit, Tawo nga Taga-Keriot]. Ang pagtawag sa maluibong apostol nga si Judas (ug sa iyang amahan nga si Simon) nga nagpalahi kaniya gikan sa laing apostol nga ginganlan usab ug Judas. (Mat 10:4; Luc 6:16; Ju 6:71) Kon ang "Iskariote" nagkahulogan, sumala sa gituohan pag-ayo sa kadaghanan nga, "Tawo nga Taga-Keriot," nan kini lagmit nagpaila nga si Simon ug ang iyang anak nga lalaki naggikan sa Judeanhong lungsod sa Keriot-hezron.—Jos 15:25; tan-awa ang JUDAS Num. 4.

ISMA [pinamubo sa Ismael]. Usa sa unang mga kaliwat ni Juda.—1Cr 4:1, 3.

ISMAEL [Ang Diyos Namati (Nagpatalinghog)].

1. Anak nga lalaki ni Abraham pinaagi kang Agar nga Ehiptohanong ulipon nga babaye ni Sara; natawo niadtong 1932 W.K.P., nga nianang tungora ang iyang amahan nagpanuigon ug 86.—Gen 16:1-4, 11-16.

Sa dihang gisultihan nga si Sara makabaton usab ug anak nga lalaki nga kaniya magagikan ang "mga hari sa mga katawhan," si Abraham nangaliyupo sa Diyos alang sa iyang panganay: "Oh nga si Ismael mabuhi unta sa imong atubangan!" Human ipahayag nga ang umaabot nga anak nga si Isaac mahimong manununod sa pakigsaad, ang Diyos mitubag: "Mahitungod kang Ismael nadungog ko ikaw. Tan-awa! Ako magapanalangin kaniya ug magahimo kaniyang mabungahon ug magapadaghan gayod pag-ayo kaniya. Siya tinong magapatungha ug napulog-duha ka pangulo, ako magahimo kaniya nga usa ka dakong nasod." (Gen 17:16, 18-20) Dayon si Ismael gituli sa panuigon nga 13, kauban sa iyang amahan ug mga sulugoon sa iyang amahan.—Gen 17:23-27.

Usa ka tuig sa ulahi natawo si Isaac; si Ismael niining panahona 14 anyos na. (Gen 16:16; 21:5) Lima ka tuig human niana, sa 1913 W.K.P., sa adlaw sa paglutas kang Isaac, si Ismael nasakpan nga "nagbugalbugal" sa iyang manghod nga igsoon sa amahan. (Gen 21:8, 9) Dili kini pagtiawtiaw lang ni Ismael. Apan, sumala sa gipasabot sa sunod nga bersikulo niining asoya, lagmit nalangkit niini ang pagtamay kang Isaac mahitungod sa pagkamanununod. Si apostol Pablo nag-ingon nga kining mga hitaboa maoy "usa ka simboliko nga drama" ug nagpakita nga ang pagtamay kang Isaac nga gihimo sa mestisong Ehiptohanon nga si Ismael maoy *paglutos.* Busa, mao kini ang sinugdanan sa gitagnang 400 ka tuig nga pagpaantos sa Israel nga natapos sa pagpahigawas sa Israel gikan sa pagkaulipon sa Ehipto niadtong 1513 W.K.P.—Gal 4:22-31; Gen 15:13; Buh 7:6; tan-awa ang ISAAC.

Ang pagtamay ni Ismael kang Isaac mitultol sa pagpapahawa kaniya ug sa iyang inahan gikan sa panimalay ni Abraham, apan gipabalonan sila sa ilang panaw. Si Abraham "nagkuhag tinapay ug usa ka panit nga sudlanag tubig ug naghatag niini kang Agar, nga nagpahimutang niini diha sa iyang abaga, ug sa bata, ug unya nagpalakaw kaniya." (Gen 21:14) Gisabot kini sa pipila nga nagkahulogang si Ismael, nga niining tungora nagpanuigon ug 19, gibaba usab ni Agar, ug ingon gayod niini ang mabasa sa pipila ka hubad. (*JB, Mo,* Bagster's *LXX*) Hinunoa, giisip sa pipila ka eskolar nga ang prase nga "nagpahimutang niini diha sa iyang abaga" maoy sinal-ot lamang, nga gidugang aron ipatin-aw kon giunsa pagdala ang tinapay ug tubig, ug busa, kon kini nga prase isulod sa mga parentesis o ilain pinaagig mga kudlit, ang kalibog mawala. Ang mga propesor nga si Keil ug Delitzsch nangatarongan nga ang ekspresyong "ug sa bata" nag-agad sa pangunang berbo sa tudling-pulong nga 'nagkuha,' dili sa berbong "naghatag" o sa pulong nga "nagpahimutang." Kini nga paglangkit "sa bata" uban sa 'nagkuha' gihimo pinaagi sa pangdugtong nga "ug." Busa, ang diwa mao kini: Si Abraham *nagkuha* ug tinapay ug tubig ug naghatag niini kang Agar (nagpapas-an niini) ug *nagkuha* sa bata ug usab naghatag niini kaniya.—*Commentary on the Old Testament,* 1973, Tomo I, The First Book of Moses, pp. 244, 245.

Mopatim-aw nga nasaag si Agar sa kamingawan sa Beer-seba, ug busa sa dihang nahurot ang tubig ug si Ismael luya na kaayo, "iyang gibutang ang bata ilalom sa usa sa mga kahoykahoy." (Gen 21:14, 15) Kining ekspresyong "gibutang ang bata" wala magpasabot nga si Ismael maoy usa ka batang kinugos. Ang Hebreohanong pulong nga *ye'ledh* (bata) wala magtumong sa usa ka masuso lamang apan sagad gigamit sa pagtumong sa usa ka bayong o usa ka batan-ong lalaki. Busa, gikaingon bahin sa batan-ong si Jose (nagpanuigon ug 17 sa maong panahon) nga siya gibaligya sa pagkaulipon bisan pa sa pagtutol ni Ruben, "Ayaw pagpakasala batok sa bata [*vai·ye'ledh*]." Si Lamek naghisgot usab bahin sa "usa ka batan-ong lalaki [*ye'ledh*]"

nga nagsamad kaniya.—Gen 42:22; 4:23; tan-awa usab ang 2Cr 10:8.

Ang ‘pagbutang’ ni Agar sa bata wala usab magpasabot nga siya nagkugos o nagbaba kaniya, bisan tuod siya dayag nga nag-agak sa iyang gikapoy nga anak. Mopatim-aw nga kalit niyang gihunong ang pag-agak kaniya, sama sa gihimo niadtong nagdalag bakol ug mga masakiton ngadto kang Jesus ug “gibutang sila sa iyang tiilan.”—Mat 15:30.

Uyon sa kahulogan sa ngalan ni Ismael, “nadungog sa Diyos” ang iyang pagtuaw alang sa tabang, nagtagana sa gikinahanglang tubig, ug nagtugot kaniya nga mabuhi aron mahimong usa ka magpapana. Ingong usa ka tigbalhinbalhin nga pumoluyo sa Kamingawan sa Paran, iyang gituman ang tagna nga giingon bahin kaniya: “Siya mahimong usa ka tawo nga samag sebra. Ang iyang kamot mahimong batok sa matag usa, ug ang kamot sa matag usa mahimong batok kaniya; ug atubangan sa nawong sa iyang tanang igsoon siya mopuyo.” (Gen 21:17-21; 16:12) Si Agar mikuhag Ehiptohanong asawa alang sa iyang anak, ug sa ulahi ang iyang anak nanganak ug 12 ka anak nga lalaki, mga pangulo ug mga ulo sa banay sa gisaad nga “dakong nasod” sa mga Ismaelinhon. Labing menos, si Ismael usab adunay usa ka anak nga babaye, si Mahalat, nga naminyo kang Esau.—Gen 17:20; 21:21; 25:13-16; 28:9; tan-awa ang ISMAELINHON.

Sa nag-edad ug 89 si Ismael mitabang kang Isaac sa paglubong sa ilang amahan nga si Abraham. Human niana, siya nabuhig dugang 48 ka tuig, ug namatay niadtong 1795 W.K.P. sa edad nga 137. (Gen 25:9, 10, 17) Walay rekord nga si Ismael gilubong sa langob sa Makpela, ang lubnganan ni Abraham ug Isaac, kauban sa ilang mga asawa.—Gen 49:29-31.

2. Usa ka kaliwat ni Saul pinaagi kang Jonatan; anak nga lalaki ni Azel sa tribo ni Benjamin.—1Cr 8:33-38, 40; 9:44.

3. Amahan ni Zebadias nga gitudlo ni Jehosapat aron mag-alagad ingong hawas sa hari sa hudisyal nga mga butang; gikan sa tribo ni Juda.—2Cr 19: 8, 11.

4. Usa sa “mga pangulo sa ginatos” nga nakigsaad sa Hataas nga Saserdoteng si Jehoiada aron sa pagpukan sa daotang si Atalia ug sa pagpalingkod kang Jehoas sa trono; anak nga lalaki ni Jehohanan. —2Cr 23:1, 12-15, 20; 24:1.

5. Ang lider niadtong mipatay kang Gobernador Gedalias tulo pa lamang ka bulan human sa pagkalumpag sa Jerusalem niadtong 607 W.K.P.; anak nga lalaki ni Netanias nga harianon ug kaliwat. Sa panahon nga gihimo ni Nabucodonosor ang pagtudlo sa gobernador, si Ismael, ang anak nga lalaki ni Netanias, didto sa kapatagan ingong usa sa mga pangulo sa kasundalohan. Sa ulahi, siya miadto kang Gedalias ug dayag nga mihimog gipanumpaang pakigsaad sa pakigdait ug sa pagsuportar sa gobernador. Apan sa tago, si Ismael nakigkunsabo kang Baalis, ang hari sa mga Ammonhanon, sa pagpatay kang Gedalias. Ang ubang mga pangulo sa kasundalohan, lakip kang Johanan, nagpasidaan kang Gedalias sa daotang laraw ni Ismael, apan ang gobernador, nga wala motuo sa taho, wala magtugot kang Johanan sa pagpatay kang Ismael.—2Ha 25:22-24; Jer 40:7-16.

Ingong sangpotanan, sa dihang si Gedalias nagabiabi kang Ismael ug sa iyang grupo nga napulo ka tawo sa usa ka salosalo, sila mitindog ug mipatay sa nag-abiabi kanila lakip sa mga Hudiyo ug mga Caldeanhon nga uban kaniya. Pagkasunod adlaw gidakop niining mga mamumuno ang 80 ka tawo nga nangabot gikan sa Sekem, Shilo, ug Samaria, ug gipatay silang tanan gawas sa 10 kanila, ug gitambog ang ilang mga lawas ngadto sa dakong atabay nga gihimo ni Haring Asa. Dayon gibihag ni Ismael ug sa iyang mga tawo ang mga nahibilin niadtong nagpuyo sa Mizpa ug miadto sa teritoryo sa mga Ammonhanon. Diha sa dalan si Johanan ug ang iyang kasundalohan nakaapas kanila ug nagluwas sa mga binihag, apan si Ismael ug ang walo sa iyang mga tawo nakaikyas paingon sa ilang dalangpanan sa lugar sa mga Ammonhanon. —2Ha 25:25; Jer 41:1-18.

6. Usa sa mga saserdote sa balay sa amahan ni Pasur nga nagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa sa mga adlaw ni Esdras.—Esd 10:22, 44.

ISMAELINHON [Kang (Iya ni) Ismael]. Usa ka kaliwat ni Ismael, ang panganayng anak nga lalaki ni Abraham pinaagi kang Agar, ang Ehiptohanong sulugoong babaye ni Sara. (Gen 16:1-4, 11) Unya, si Ismael nagminyo sa usa ka Ehiptohanon nga kaniya siya nakabaton ug 12 ka anak nga lalaki (si Nebaiot, Kedar, Adbeel, Mibsam, Misma, Duma, Masa, Hadad, Tema, Jetur, Napis, Kedema), ang mga pangulo sa nagkalainlaing banay nga Ismaelinhon. (Gen 21:21; 25:13-16) Busa kon labot sa rasa, ang mga Ismaelinhon sa sinugdanan maoy un-kuwarto nga Semitikanhon ug tres-kuwarto nga Hamitikanhon.

Sumala sa gisaad sa Diyos, ang mga Ismaelinhon nahimong “usa ka dakong nasod” nga “dili maihap tungod sa gidaghanon.” (Gen 17:20; 16:10) Apan imbes nga magpuyo (nagtukod silag pipila ka siyudad), gipili nila ang pagbalhinbalhin. Si Ismael maoy “usa ka tawo nga samag sebra,” nga mao, usa ka dili mahimutang nga latagaw nga nagsuroysuroy sa Kamingawan sa Paran ug nabuhi pinaagi sa iyang pana ug mga udyong. Ang kadaghanan sa iyang mga kaliwat maoy mga Bedouin nga nagpuyo usab sa mga tolda, usa ka katawhan nga naglatagaw sa Peninsula sa Sinai gikan “sa atubangan sa

Ehipto," nga mao, dapit sa S sa Ehipto ug tabok sa amihanang Arabia hangtod sa Asirya. Nabantog sila ingong mabangis, gustog-gubat nga mga tawo ug lisod ikasabot, maingon sa gisulti labot sa ilang amahan nga si Ismael: "Ang iyang kamot mahimong batok sa matag usa, ug ang kamot sa matag usa mahimong batok kaniya."—Gen 16:12; 21:20, 21; 25:16, 18.

Sa dugang nga paghubit sa mga Ismaelinhon, kini giingon: "Sa atubangan sa tanan niyang mga igsoong lalaki siya nagpuyo [Heb., *na·phal'*]." (Gen 25:18) Sa susama, ang mga Midianhon ug ang ilang mga kaalyado, giingong, "mihugpa [*nophelim',* usa ka *participle* sa *na·phal'*] sa ubos nga patag" sa teritoryo sa Israel hangtod nga ang pundok ni Gideon pugsanong nagpakalagiw kanila. (Huk 7:1, 12) Busa, sa dihang ang mga Ismaelinhon 'mipuyo' dayag nga buot nilang magpabilin sa maong rehiyon hangtod nga sila gipapahawa nga mapugsanon.

Sa ngadtongadto lagmit nga nagminyoay ang mga Ismaelinhon ug ang mga kaliwat ni Abraham pinaagi kang Ketura (Gen 25:1-4), nga nagpatunghag mga molupyo sa mga bahin sa Arabia. Sanglit si Ismael ug Midian maoy magsoon sa amahan, ang pagminyoay sa ilang mga isigkakaliwat nga nagsagol sa ilang dugo, mga batasan, kinaiya, ug trabaho lagmit mao ang hinungdan sa pagkabaylobaylo sa paggamit sa mga terminong "mga Ismaelinhon" ug "mga Midianhon," sama sa makita sa paghubit sa panon sa mga magpapanaw nga nagbaligya kang Jose sa pagkaulipon sa Ehipto. (Gen 37:25-28; 39:1) Sa mga adlaw ni Gideon ang pundok nga misulong sa Israel gihubit ingong mga Midianhon ug mga Ismaelinhon, usa sa mga ilhanan sa mga Ismaelinhon mao ang ilang bulawan nga mga singsing sa ilong.—Huk 8:24; itandi ang Huk 7:25 ug 8:22, 26.

Ang kayugot nga gihambin ni Ismael batok kang Isaac lagmit nga napasa ngadto sa iyang mga kaliwat, bisan gani ang pagdumot ngadto sa Diyos ni Isaac, kay ang salmista, sa pagpaila niadtong "mga nagadumot pag-ayo" kang Jehova, naglakip sa mga Ismaelinhon. (Sal 83:1, 2, 5, 6) Apan, dayag nga adunay mga eksepsiyon. Ubos sa organisasyonal nga kahikayan nga gisugdan ni David, si Obil, nga gipailang usa ka Ismaelinhon, maoy nagdumala sa mga kamelyo sa hari.—1Cr 27:30, 31.

Si Muhammad (mga 570-632 K.P.), ang magtutukod sa Islam, nangangkon nga usa ka Ismaelinhon nga kaliwat ni Abraham.

ISMAIAS [Hinaot si Jehova Mamati (Magpatalinghog); Si Jehova Namati (Nagpatalinghog)].

1. Usa ka talagsaong manggugubat nga Gabaonhon nga miduyog sa kasundalohan ni David didto sa Ziklag sa wala pa mamatay si Saul. (1Cr 12: 1, 4) Niining unang talaan sa "katloan" ka pangunang mga manggugubat ni David, si Ismaias ang gitawag nga ilang pangulo, apan kay dili makita ang iyang ngalan diha sa ulahing mga talaan nagpasabot nga siya lagmit patay na nianang panahona.—2Sa 23:8, 18, 19; 1Cr 11:10, 11, 20, 21.

2. Ang prinsipe sa tribo ni Zabulon sa panahon ni David; anak nga lalaki ni Abdias.—1Cr 27:19, 22.

ISMAKIAS [Hinaot si Jehova Magpaluyo; Si Jehova Nagpaluyo]. Usa sa mga Levihanon nga gipili ingong komisyonado maylabot sa mga amot alang sa pag-alagad sa templo sa panahon sa paghari ni Ezequias.—2Cr 31:13.

ISMERAI [Hinaot si Jehova Mobantay]. Usa ka pangulo taliwala sa mga Benjaminhon nga mipuyo sa Jerusalem; anak nga lalaki o kaliwat ni Elpaal. —1Cr 8:1, 18, 28.

ISPA [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "pagpapha"]. Usa ka pangulo sa katawhan taliwala sa mga Benjaminhon nga nanimuyo sa Jerusalem; anak nga lalaki o kaliwat ni Beria. —1Cr 8:1, 16, 28.

ISPAN [lagmit, Siya Naghukom]. Usa ka Benjaminhong anak nga lalaki o kaliwat ni Sasak; usa sa mga pangulo sa katawhan nga nanimuyo sa Jerusalem.—1Cr 8:1, 22, 25, 28.

ISRAEL [Nakigtigi (Nakigbisog) sa Diyos; o, Ang Diyos Nakigtigi].

1. Ang ngalan nga gihatag sa Diyos kang Jacob sa dihang siya nag-edad ug mga 97 anyos. Si Jacob nakigdumog sa usa ka tawo nga usa diay ka manulonda sa gabii nga siya mitabok sa bul-oganang walog sa Jabok aron sa pagsugat sa iyang igsoong si Esau. Tungod sa paglahutay ni Jacob sa maong pagpakigdumog, ang iyang ngalan giilisdan ug Israel ingong pasalig sa panalangin sa Diyos. Sa paghandom niini nga mga panghitabo, ginganlan ni Jacob ang maong dapit nga Peniel o Penuel. (Gen 32:22-31; tan-awa ang JACOB Num. 1.) Sa ulahi, didto sa Bethel gikompirmar sa Diyos ang pag-usab sa iyang ngalan, ug sukad niadto hangtod sa katapusan sa iyang kinabuhi si Jacob sagad gitawag ug Israel. (Gen 35:10, 15; 50:2; 1Cr 1:34) Apan, ang kadaghanan sa kapin sa 2,500 ka teksto nga makita ang ngalang Israel nagtumong sa mga kaliwat ni Jacob ingong usa ka nasod.—Ex 5:1, 2.

2. Tanang kaliwat ni Jacob, sa kinatibuk-an, sa bisan unsang yugto sa panahon. (Ex 9:4; Jos 3:7; Esd 2:2b; Mat 8:10) Ingong mga anak o kaliwat sa 12 ka anak nga lalaki ni Jacob, sila sagad gitawag nga "ang mga anak sa Israel"; usahay, "balay sa Is-

rael," "katawhan sa Israel," "mga tawo sa Israel," "estado sa Israel," o "mga Israelinhon."—Gen 32:32; Mat 10:6; Buh 4:10; 5:35; Efe 2:12; Rom 9:4; tan-awa ang ISRAELINHON.

Niadtong 1728 W.K.P., tungod sa gutom ang panimalay ni Jacob miadto sa Ehipto, diin, ingong langyawng mga pumoluyo, ang ilang mga kaliwat nagpabilin didto sulod sa 215 ka tuig. Ang tanang Israelinhon nga giisip ingong sakop "sa balay ni Jacob nga miadto sa Ehipto," gawas sa mga asawa sa mga anak ni Jacob, maoy 70. Apan sa ilang pag-estar didto sila nahimong dako kaayong katilingban sa mga ulipon, nga lagmit mikabat sa mga duha o tulo ka milyon o kapin pa.—Gen 46:26, 27; Ex 1:7; tan-awa ang PAGPANGGULA.

Sa hapit na siyang mamatay gipanalanginan ni Jacob ang iyang 12 ka anak nga lalaki sumala niini nga han-ay: Ruben, Simeon, Levi, Juda, Zabulon, Isacar, Dan, Gad, Aser, Neptali, Jose, Benjamin; ug pinaagi kanila gipadayon ang patriarkanhong kahikayan sa tribo. (Gen 49:2-28) Apan, sulod sa yugto nga naulipon ang Israel, ang mga Ehiptohanon nagtukod ug kaugalingon nilang kahikayan sa mga magtatan-aw nga independente sa giestablisar sa mga patriarka, nga nagtudlo ug pipila gikan sa mga Israelinhon ingong mga opisyal. Sila ang tig-ihap sa gihimong mga tisa ug nagtabang sa mga dakodako nga Ehiptohanon, kinsa nagpugos sa mga Israelinhon sa pagtrabaho. (Ex 5:6-19) Si Moises, sa laing bahin, sa dihang nagpahibalo sa mga instruksiyon ni Jehova ngadto sa kongregasyon, naghimo niini pinaagi sa "mga ansiyano sa Israel" kinsa maoy mga pangulo sa katigulangan sa mga balay sa amahan. Sila usab mao ang mikuyog kaniya sa dihang siya miatubang kang Paraon. —Ex 3:16, 18; 4:29, 30; 12:21.

Sa gitakdang panahon, pagkatapos sa gitino nang daan nga 400-ka-tuig nga yugto sa pag-sakit, niadtong 1513 W.K.P., gipulpog ni Jehova ang Ehipto ingong nagamandong gahom sa kalibotan ug, uban sa dakong pagpasundayag sa iyang Pagkalabing Gamhanan ingong Soberano, gipagula ang iyang katawhang Israel gikan sa pagkaulipon. Miuban kanila ang "usa ka dakong nagkasagol nga panon sa katawhan" nga mga dili-Israelinhon nga malipayong miduyog sa piniling katawhan sa Diyos.—Gen 15:13; Buh 7:6; Ex 12:38.

Pagkahimugso sa Nasod. Ilalom sa pakigsaad nga gihimo uban kang Abraham, ang nahimong kongregasyon sa Israel giisip ingong usa ka indibiduwal, ug, busa, ang usa ka suod nga paryente makabawi o makalukat kanila gikan sa ilang pagkaulipon. Si Jehova mao ang suod nga paryente pinaagi niining legal nga pakigsaad, nga sa pagkatinuod, ilang Amahan, ug ingong lehitimong Manlulukat, siya migamit ug puwersa aron patyon ang panganayng anak ni Paraon ingong silot tungod sa iyang pagdumili sa pagpagula sa Israel ingong "panganay" nga anak sa Diyos. (Ex 4:22, 23; 6:2-7) Kay giluwas sa legal nga paagi gikan sa Ehipto, ang Israel nahimong kaugalingong katigayonan ni Jehova. "Kamo lamang ang akong nailhan sa tanang banay sa yuta," siya miingon. (Am 3:2; Ex 19:5, 6; Deu 7:6) Apan, karon nakita sa Diyos nga siya angayng makiglabot kanila, dili ingong usa ka patriarkanhong katilingban lamang, kondili ingong nasod sa Israel, nga iyang gimugna ug gihatagan ug teokratikanhong kagamhanan pinasukad sa pakigsaad sa Balaod ingong usa ka konstitusyon o batakang balaod.

Sulod sa tulo ka bulan human mobiya ang Israel sa Ehipto kini nahimong usa ka independenteng nasod ilalom sa pakigsaad sa Balaod nga giinagurahan didto sa Bukid sa Sinai. (Heb 9:19, 20) Ang Napulo ka Pulong, o Napulo ka Sugo, nga gisulat pinaagi "sa tudlo sa Diyos" nahimong gambalay sa maong nasodnong kodigo, nga niana gidugang ang mga 600 ka ubang balaod, lagda, regulasyon, ug hudisyal nga mga hukom. Nahimo kining labing komprehensibong hugpong sa mga balaod nga nahuptan sa bisan unsang karaan nga nasod, nga detalyado kaayong nagpatin-aw sa relasyon tali sa tawo ug sa Diyos, ingon man usab tali sa tawo ug sa iyang isigkatawo.—Ex 31:18; 34:27, 28.

Ingong usa ka lunsay nga teokrasya, ang tanang hudisyal, lehislatibo, ug ehekutibong awtoridad anaa kang Jehova. (Isa 33:22; San 4:12) Sa baylo, kining Dakong Teokrata nagdelegar ug pipila ka administratibong gahom ngadto sa iyang tinudlong mga hawas. Gani ang kodigo sa balaod mismo nagtagana ug usa ka dumalayong dinastiya sa mga hari nga maghawas kang Jehova sa sibil nga mga butang. Apan, kini nga mga hari maoy dili absolutong mga monarko, sanglit ang pagkasaserdote bulag man gikan sa pagkahari ug independente gikan niini, ug sa pagkatinuod ang mga hari naglingkod sa "trono ni Jehova" ingong iyang mga hawas, ilalom sa iyang mga direktiba ug disiplina. —Deu 17:14-20; 1Cr 29:23; 2Cr 26:16-21.

Ilalom sa kodigo sa konstitusyon, ang pagsimba kang Jehova maoy una kay sa bisan unsang butang ug nangibabaw sa tanang bahin sa pagkinabuhi ug kalihokan sa nasod. Ang idolatriya giisip nga pagbudhi nga pagasilotan sa kamatayon. (Deu 4:15-19; 6:13-15; 13:1-5) Ang sagradong tabernakulo, ug sa ulahi ang templo, uban sa gilatid nga mga halad mao ang pisikal nga sentro sa pagsimba. Ang tinudlo-sa-Diyos nga mga saserdote adunay Urim ug Tumim, nga pinaagi niini ang mga tubag madawat gikan kang Jehova bahin sa

mahinungdanon ug lisod nga mga pangutana bahin sa kinabuhi o kamatayon. (Ex 28:30) Ang regular nga mga asembliya sa mga lalaki, mga babaye, ug mga bata gitagana (nga kinahanglanon gayod alang sa mga lalaki), ug kini mitabang sa pagmentinar sa espirituwal nga kahimsog ug panaghiusa sa nasod.—Lev 23:2; Deu 31:10-13.

Gitagana ang usa ka sistema sa mga maghuhukom nga maoy modumala sa "tagnapulo," "tagkalim-an," "ginatos," ug "linibo." Niining paagiha ang mga kaso sa katawhan maatiman dayon, ug ang mga pag-apelar mahimong dad-on kang Moises kinsa, kon gikinahanglan, magpresentar niini atubangan ni Jehova alang sa kataposang desisyon. (Ex 18:19-26; Deu 16:18) Ang militaryong organisasyon lakip ang pagrekluta ug mga tawo niini ug ang paghatag ug awtoridad ingong pangulo nagsunod usab sa susamang sistema.—Num 1:3, 4, 16; 31:3-6, 14, 48.

Ang lainlaing sibil, hudisyal, ug militaryong katungdanan gidumala sa mga manununod nga mga pangulo sa mga tribo—ang mga ansiyano nga may kasinatian, maalamon, ug maayog pagsabot. (Deu 1:13-15) Kini nga mga ansiyano mobarog sa atubangan ni Jehova ingong mga hawas sa tibuok kongregasyon sa Israel, ug pinaagi kanila si Jehova ug si Moises makigsulti sa katawhan sa katibuk-an. (Ex 3:15, 16) Sila maoy mga tawo nga mapailobong mohusay sa hudisyal nga mga kaso, mopatuman sa nagkadaiyang mga bahin sa pakigsaad sa Balaod (Deu 21:18-21; 22:15-21; 25:7-10), mosunod sa mga desisyon sa Diyos nga nahatag na (Deu 19:11, 12; 21:1-9), mangulo sa kasundalohan (Num 1:16), mopatuman sa mga tratado nga gikasabotan (Jos 9:15), ug, ingong usa ka komite ilalom sa pagpangulo sa hataas nga saserdote, moabaga sa ubang mga responsibilidad (Jos 22:13-16).

Kining bag-ong teokratikanhong estado sa Israel lakip ang sentralisadong awtoridad niini nagsunod gihapon sa patriarkanhong kahikayan sa 12 ka tribonhong mga dibisyon. Apan aron mapahigawas ang tribo ni Levi sa militaryong pag-alagad (aron makadeboto sa panahon niini alang lamang sa relihiyosong mga butang) ug magpabilin gihapon ang 12 ka tribo nga may 12 ka bahin sa Yutang Saad, gihimo ang pormal nga mga kausaban maylabot sa talaan sa kagikan. (Num 1:49, 50; 18:20-24) May kahikayan usab labot sa mga katungod sa pagkapanganay. Si Ruben, ang panganay ni Jacob, may katungod sa pagdawat ug dobleng bahin sa panulondon (itandi ang Deu 21:17), apan tungod sa iyang insestong pakigrelasyon sa puyopuyo sa iyang amahan, siya nawad-an niini nga katungod. (Gen 35:22; 49:3, 4) Kini nga mga bakante, ang nabakanteng luna ni Levi taliwala sa 12 ingon man ang pagkahanaw sa luna sa usa nga may mga katungod sa pagkapanganay, kinahanglang hulipan.

Sa usa ka simpleng paagi gipasibo ni Jehova kining mga butanga pinaagi sa usa lamang ka solusyon. Ang duha ka anak nga lalaki ni Jose, si Epraim ug Manases, gihatagan sa bug-os nga katungdanan ingong mga pangulo sa tribo. (Gen 48:1-6; 1Cr 5:1, 2) Mahimong isipon nga may 12 gihapon ka tribo walay labot ang tribo ni Levi, ug usab usa ka dobleng bahin sa yuta ang mahawasong gihatag ngadto kang Jose nga amahan ni Epraim ug Manases. Niining paagiha ang mga katungod sa pagkapanganay gikuha gikan kang Ruben, ang panganay ni Lea, ug gihatag kang Jose, ang panganay ni Raquel. (Gen 29:31, 32; 30:22-24) Karon tungod niini nga mga kausaban ang mga ngalan sa 12 (dili-Levihanon) ka tribo sa Israel maoy Ruben, Simeon, Juda, Isacar, Zabulon, Epraim, Manases, Benjamin, Dan, Aser, Gad, ug Neptali.—Num 1:4-15.

Gikan sa Sinai Ngadto sa Yutang Saad. Duha lamang sa 12 ka espiya nga gipadala ngadto sa Yutang Saad ang mibalik nga may lig-ong pagtuo aron dasigon ang ilang mga igsoon sa pagsulong ug sa pagsakop. Busa, gitino ni Jehova nga tungod niining kinatibuk-ang kakulang sa pagtuo, kadtong tanan nga kapin sa 20 anyos nga migula gikan sa Ehipto, gawas lamang sa pipila, mamatay didto sa kamingawan. (Num 13:25-33; 14:26-34) Ug busa sulod sa 40 ka tuig kining dakong kampo sa Israel naglatagaw didto sa Peninsula sa Sinai. Bisan si Moises ug Aaron namatay nga wala makataak sa Yutang Saad. Wala madugay human mogula ang Israel gikan sa Ehipto, ang usa ka pagsenso nagpakita nga dihay 603,550 ka lig-on ug lawas nga kalalakin-an, apan mga 39 ka tuig sa ulahi ang gidaghanon sa bag-ong kaliwatan mikubos ug 1,820, o 601,730 na lamang.—Num 1:45, 46; 26:51.

Panahon sa pagbalhinbalhin ug puyo sa Israel didto sa kamingawan, si Jehova nahimong usa ka salipdanang paril nga naglibot kanila, usa ka taming gikan sa ilang mga kaaway. Sa panahon lamang nga sila mirebelde batok kaniya nga siya mitugot nga modangat ang kadaotan kanila. (Num 21:5, 6) Si Jehova naghatag usab kanila sa tanan nilang panginahanglan. Siya naghatag kanilag mana ug tubig, naghatag kanila ug balaod sa kahinlo nga pinaagi niini mapanalipdan ang ilang panglawas, ug gani nagpahinabo nga ang ilang mga sapatos dili mapudpod. (Ex 15:23-25; 16:31, 35; Deu 29:5) Apan bisan pa sa maong mahigugmaon ug milagrosong pag-atiman ni Jehova, ang Israel sublisubling nagbagulbol ug nagreklamo; ug sa popanahon may mga rebelde nga mitindog aron sa paghagit sa teokratikanhong mga pagtudlo alang sa katungdanan, nga tungod niana sila

kinahanglang disiplinahon pag-ayo ni Jehova, aron ang uban makakat-on sa pagkahadlok ug sa pagsunod sa ilang Dakong Manluluwas.—Num 14:2-12; 16:1-3; Deu 9:24; 1Co 10:10.

Ang 40-ka-tuig nga panaw sa Israel latas sa kamingawan naghinapos na sa dihang gitugyan ni Jehova sa ilang mga kamot ang mga hari sa mga Amorihanon, si Sihon ug si Og. Tungod niini nga kadaogan ang Israel nakapanunod ug dakong bahin sa teritoryo sa S sa Jordan diin didto nagpuyo ang mga tribo ni Ruben ug Gad ug ang katunga sa tribo ni Manases.—Deu 3:1-13; Jos 2:10.

Ang Israel Ilalom sa mga Maghuhukom. Human mamatay si Moises, gipangunahan ni Josue ang mga Israelinhon sa pagtabok sa Jordan niadtong 1473 W.K.P. paingon sa yutang gihubit nga "nagaagay sa gatas ug dugos." (Num 13:27; Deu 27:3) Unya, sulod sa unom-ka-tuig nga pagpangharos sa pagpakiggubat, ilang nailog ang teritoryo nga gikontrolar sa 31 ka hari sa K sa Jordan, lakip ang kinutaang mga siyudad sa Jerico ug Ai. (Jos 1 hangtod sa 12) Ang kapatagan daplin sa baybayon ug ang pipila ka sakop nga mga siyudad, sama sa salipdanan sa mga Jebusihanon nga nahimong Siyudad ni David sa ulahi, wala ilakip. (Jos 13:1-6; 2Sa 5:6-9) Kining batok-sa-Diyos nga mga elemento nga gitugotang magpabilin nagsilbing samag mga sampinit ug kudyapa sa kiliran sa Israel, ug ang pagpakigminyo kanila nagpasamot lamang sa kasakit. Sa yugtong kapin sa 380 ka tuig, sukad sa kamatayon ni Josue hangtod sa bug-os nga pagsakop niini ni David, ang maong mga magsisimba sa bakak nga mga diyos nahimong "mga tigsulay sa Israel aron mahibaloan kon motuman ba sila sa kasugoan ni Jehova."—Huk 3:4-6.

Ang bag-ong nailog nga teritoryo gibahin pinaagig ripa taliwala sa mga tribo sa Israel, ingon sa gisugo ni Jehova kang Moises. Unom ka "siyudad nga dalangpanan" ang gigahin aron kadangpan sa dili-tinuyong mga nakabuno. Kini, ug ang 42 ka uban pang mga siyudad ug ang agrikultural nga yuta nga naglibot niini, gipahat ngadto sa tribo ni Levi.—Jos 13 hangtod sa 21.

Ang matag siyudad nagtudlo ug mga maghuhukom ug mga opisyal diha sa mga ganghaan niini aron sa pagdumala sa hudisyal nga mga kaso sumala sa gilatid ilalom sa pakigsaad sa Balaod (Deu 16:18) ingon man nagtudlo ug mga hawas nga mga ansiyano aron sa pagdumala sa katibuk-ang mga kalihokan sa siyudad. (Huk 11:5) Bisan tuod ang mga tribo nagpadayon sa paghupot sa ilang mga ngalan ug mga panulondon, ang dakong bahin sa sentralisadong organisasyonal nga gahom nga gihuptan panahon sa pag-estar didto sa kamingawan nahanaw na. Ang awit ni Debora ug Barak, ang mga panghitabo sa pagpakiggubat ni Gideon, ug ang mga kalihokan ni Jepte, kining tanan nagpadayag sa mga suliran sa kakulang sa panaghiusa nga mitungha sa dihang wala na si Moises ug ang iyang manununod nga si Josue, ug ang katawhan wala na magpagiya sa ilang dili-makitang Ulo, si Jehova nga Diyos.—Huk 5:1-31; 8:1-3; 11:1–12:7.

Sa pagkamatay ni Josue ug sa mga ansiyano sa iyang kaliwatan, ang katawhan nagpalingpaling sa ilang pagkamatinumanon ug pagkamasinugtanon kang Jehova, sama sa usa ka dakong pendulo nga molabyog ngadto-nganhi tali sa matuod ug bakak nga pagsimba. (Huk 2:7, 11-13, 18, 19) Sa dihang sila mitalikod kang Jehova ug mialagad sa mga Baal, gikuha niya ang iyang proteksiyon ug gitugotan ang mga nasod palibot kanila sa pagsulong aron agawan ang ilang yuta. Nakaamgo nga kinahanglan ang hiniusang aksiyon tungod niini nga pagpanglupig, ang sukihan nga Israel nangamuyo kang Jehova ug siya, sa baylo, nagpatindog ug mga maghuhukom, o mga manluluwas, aron sa pagluwas sa katawhan. (Huk 2:10-16; 3:15) Dihay kompletong han-ay niining maisog nga mga maghuhukom human kang Josue, nga naglakip kang Otniel, Ehud, Samgar, Barak, Gideon, Tola, Jair, Jepte, Ibzan, Elon, Abdon, ug Samson.—Huk 3 hangtod sa 16.

Ang matag kaluwasan adunay makapahiusang epekto sa nasod. Dihay ubang mga panghitabo usab nga nakapatunghag panaghiusa. Sa usa ka higayon sa dihang ang puyopuyo sa usa ka Levihanon walay kokaluoy nga giamong-amongan, ang 11 ka tribo masuk-anong nagkahiusa batok sa tribo ni Benjamin, nga gibati nilang usa kini ka sala ug responsibilidad sa tibuok nasod. (Huk kap 19, 20) Ang tanang tribo nagkahiusa sa pag-adto sa arka sa pakigsaad didto sa tabernakulo sa Shilo. (Jos 18:1) Busa ilang gibati ang kapildihan sa nasod sa dihang ang Arka nailog sa mga Filistehanon tungod sa pagpatuyang ug sa daotang panggawi sa mga saserdote niadtong panahona, ilabina sa mga anak nga lalaki sa Hataas nga Saserdoteng si Eli. (1Sa 2:22-36; 4:1-22) Sa pagkamatay ni Eli, ug sa dihang nahimo si Samuel nga manalagna ug maghuhukom sa Israel, dihay panaghiusa sa Israel, sanglit si Samuel mipanaw libot sa Israel aron sa pagdumala sa mga suliran ug mga panagkabangi sa katawhan.—1Sa 7:15, 16.

Ang Nahiusang Gingharian. Si Samuel wala gayod mahimuot sa dihang, niadtong 1117 W.K.P., ang Israel mihangyo: "Pagtudlo alang kanamo ug usa ka hari aron sa paghukom kanamo sama sa tanang kanasoran." Apan, si Jehova miingon kang Samuel, "Pamatia ang tingog sa

katawhan . . . kay dili ikaw ang ilang gisalikway, kondili ako ang ilang gisalikway ingon nga hari sa ibabaw nila." (1Sa 8:4-9; 12:17, 18) Tungod niadto, si Saul nga Benjaminhon gipili ingong unang hari sa Israel, ug bisan tuod maayo ang pagsugod sa iyang pagmando, sa kadugayan ang iyang pagkamapangahason mitultol sa pagkadili-masinugtanon, ug ang pagkadili-masinugtanon, sa baylo, mitultol sa pagrebelde, ug ang pagrebelde sa kataposan misangpot sa iyang pagkonsulta sa usa ka espiritista—mao nga human sa 40 ka tuig siya napamatud-ang pakyas gayod!—1Sa 10:1; 11:14, 15; 13:1-14; 15:22-29; 31:4.

Si David nga naggikan sa tribo ni Juda, usa ka 'tawo nga gikahimut-an sa kasingkasing ni Jehova' (1Sa 13:14; Buh 13:22), gidihogan ingong hari puli kang Saul, ug ilalom sa iyang maayong pagpangulo na ang mga utlanan sa nasod misaylo pa sa gisaad nga mga kinutbanan, gikan "sa suba sa Ehipto hangtod sa dakong suba, ang suba sa Euprates." —Gen 15:18; Deu 11:24; 2Sa 8:1-14; 1Ha 4:21.

Panahon sa 40-ka-tuig nga paghari ni David gimugna ang nagkadaiyang linain nga mga katungdanan dugang pa sa tribonhong kahikayan. Dihay grupo sa mga magtatambag nga naglibot sa hari, gawas pa sa mga impluwensiyadong mga ansiyano nga nag-alagad sa sentralisadong kagamhanan. (1Cr 13:1; 27:32-34) Unya dihay dakodakong kawanihan sa departamento sa kagamhanan nga gilangkoban sa mga prinsipe sa matag tribo, mga pangulo, mga opisyal sa palasyo, ug kasundalohan nga may administratibong mga responsibilidad. (1Cr 28:1) Alang sa epektibong pagdumala sa pipila ka butang, gitudlo ni David ang 6,000 ka Levihanon ingong mga maghuhukom ug mga opisyal. (1Cr 23:3, 4) Gitukod ang ubang mga departamento lakip sa ilang tinudlong mga magtatan-aw aron sa pag-atiman sa pagtikad sa mga uma ug sa pagdumala sa mga parasan ug sa mga gam-anan sa bino, sa kaolibohan ug sa suplay sa lana, ug sa mga kahayopan. (1Cr 27:26-31) Ang pinansiyal nga alatimanon sa hari susamang giatiman pinaagi sa pangunang departamento sa pamahandi nga bulag nianang nagdumala sa mga bahandi nga gitipigan sa ubang mga dapit, sama sa hilit nga mga siyudad ug kabalangayan.—1Cr 27:25.

Si Solomon mipuli kang David nga iyang amahan ingong hari niadtong 1037 W.K.P. Siya naghari "sa tanang gingharian gikan sa Suba [sa Euprates] hangtod sa yuta sa mga Filistehanon ug hangtod sa utlanan sa Ehipto" sulod sa 40 ka tuig. Ang iyang paghari nabantog ilabina tungod sa pakigdait ug kalamboan, kay ang mga nasod sa palibot padayong "nagdalag mga gasa ug nag-alagad kang Solomon sa tanang adlaw sa iyang kinabuhi." (1Ha 4:21) Ang kaalam ni Solomon nahimong panultihon, siya mao ang labing maalamong hari sa karaang kapanahonan, ug panahon sa iyang paghari ang Israel nakaabot sa kinatayuktokan sa gahom ug himaya niini. Usa sa labing dakong mga kalamposan ni Solomon mao ang pagtukod sa maanindot kaayo nga templo, nga ang mga plano niini gihatag kaniya sa iyang inspiradong amahan nga si David. —1Ha kap 3 hangtod sa 9; 1Cr 28:11-19.

Bisan pa sa tanan niyang himaya, mga bahandi, ug kaalam, kapakyasan ang gidangatan ni Solomon, kay iyang gitugotan ang iyang daghang langyawng mga asawa sa pagpatalikod kaniya gikan sa putling pagsimba kang Jehova ngadto sa mahugawng mga buhat sa bakak nga mga relihiyon. Sa kataposan si Solomon namatay nga diliinuyonan ni Jehova, ug ang iyang anak nga si Rehoboam mipuli kaniya.—1Ha 11:1-13, 33, 41-43.

Si Rehoboam, nga kulang sa kaalam ug abanteng panglantaw, nagdugang sa bug-at na nga mga palas-anon nga gipapas-an sa kagamhanan diha sa katawhan. Kini maoy hinungdan nga ang napulo ka tribo sa amihanan mibulag ug midapig kang Jeroboam, sumala sa gitagna sa manalagna ni Jehova. (1Ha 11:29-32; 12:12-20) Busa ang gingharian sa Israel nabahin niadtong 997 W.K.P.

Alang sa mga detalye sa nabahin nga gingharian, tan-awa ang ISRAEL Num. 3.

Ang Israel Human sa Pagkadestiyero sa Babilonya. Sa misunod nga 390 ka tuig human sa kamatayon ni Solomon ug sa pagkabungkag sa nahiusang gingharian ug hangtod sa pagkalaglag sa Jerusalem niadtong 607 W.K.P., ang terminong "Israel" kasagarang gipadapat sa napulo ka tribo ilalom sa pagmando sa amihanang gingharian. (2Ha 17:21-23) Apan sa dihang namalik ang tanang 12 ka tribo gikan sa pagkadestiyero, ug hangtod sa ikaduhang pagkalaglag sa Jerusalem niadtong 70 K.P., ang terminong "Israel" sa linangkob nagtumong na usab sa tanang kaliwat ni Jacob nga nabuhi niadtong panahona. Sa makausa pa ang katawhan sa tanang 12 ka tribo gitawag nga "tibuok Israel."—Esd 2:70; 6:17; 10:5; Neh 12:47; Buh 2: 22, 36.

Kadtong namalik sa Jerusalem uban kang Zorobabel ug sa Hataas nga Saserdoteng si Josue (Jesua) niadtong 537 W.K.P. halos 50,000 (42,360 ka Israelinhon, apil ang kapig 7,500 ka ulipon ug propesyonal nga mga mag-aawit), ug gisugdan nila pagtukod pag-usab ang balay sa pagsimba kang Jehova. (Esd 3:1, 2; 5:1, 2) Sa ulahi ang uban namalik duyog kang Esdras niadtong 468 W.K.P. (Esd 7:1–8:36), ug sa ulahi pa gayod, niadtong 455 W.K.P., walay duhaduha nga ang uban mikuyog kang Nehemias sa dihang siya miadto sa Jeru-

salem nga may linaing buluhaton sa pagtukod pag-usab sa mga paril ug mga ganghaan sa siyudad. (Neh 2:5-9) Apan, daghang Israelinhon ang nagkatibulaag pa gihapon sa tibuok imperyo, ingon sa gipakita sa basahon ni Ester.—Est 3:8; 8:8-14; 9:30.

Bisag ang Israel wala mahibalik sa kanhing soberanya niini ingong usa ka independenteng nasod, apan kini nahimong usa ka Hebreohanong estado nga may dakodakong kagawasan ilalom sa Persianhong pagmando. Ang luyoluyong mga magmamando ug mga gobernador (sama kang Zorobabel ug Nehemias) gikuha mismo taliwala sa mga Israelinhon. (Neh 2:16-18; 5:14, 15; Hag 1:1) Ang mga ansiyano sa Israel ug ang tribonhong mga prinsipe nagpadayon sa pag-alagad ingong mga magtatambag ug mga hawas sa katawhan. (Esd 10:8, 14) Ang organisasyon sa mga saserdote gitukod pag-usab, pinasukad sa karaang mga talaan sa kagikan nga giampingan pag-ayo, ug tungod kay diha na usab kining Levihanong kahikayan, ang mga halad ug ang ubang mga kinahanglanon sa Balaod gituman.—Esd 2:59-63; 8:1-14; Neh 8:1-18.

Sa dihang napukan ang Persianhong Imperyo ug mibangon ang Gresyanhong pagmando sa kalibotan, ang Israel nabahin tungod sa panagbangi tali sa mga Ptolemy sa Ehipto ug sa mga Seleucid sa Sirya. Kining ulahi nga gihisgotan, panahon sa pagmando ni Antiochus IV (Epiphanes), determinado sa paghanaw sa pagsimba ug sa mga kostumbre sa mga Hudiyo. Ang iyang paningkamot misamot niadtong 168 W.K.P. sa dihang gitukod ang usa ka paganong halaran ibabaw sa halaran sa templo sa Jerusalem ug gipahinungod kini ngadto sa Gregong diyos nga si Zeus. Apan, kining mapanamastamason nga buhat adunay balit-ad nga epekto, kay kadto maoy nakasugnib sa pag-alsa sa mga Macabeo. Tulo ka tuig sa ulahi, alang sa maong adlaw, ang madaogong Hudiyong pangulo nga si Judas Macabeo nagpahinungod pag-usab sa nahinloan nga templo ngadto kang Jehova uban ang usa ka pista nga gisaulog sa mga Hudiyo sukad niadto ingong Hanukkah.

Ang misunod nga siglo maoy hilabihan ka gubot sulod sa nasod nga niana ang Israel misamot pagpahilayo gikan sa tribonhong administratibo nga mga probisyon sa pakigsaad sa Balaod. Niini nga yugto nga ang makinasod nga pagmando sa mga Macabeo o mga Hasmonaeano nakasinatig lainlaing mga kahimtang, ug naugmad ang mga partido sa dapig-Hasmonaeano nga mga Saduseo ug sa batok-Hasmonaeano nga mga Pariseo. Sa kataposan, ang Roma, nga nianang panahona mao ang nagmandong gahom sa kalibotan, gihangyo sa pagpangilabot. Si Heneral Gnaeus Pompey gipadala, ug human sa tulo-ka-bulan nga paglikos iyang nailog ang Jerusalem niadtong 63 W.K.P. ug gidugang ang Judea ngadto sa imperyo. Si Herodes nga Bantogan gitudlo sa Roma ingong hari sa mga Hudiyo niadtong mga 39 W.K.P., ug mga tulo ka tuig sa ulahi siya malamposong nagpukan sa Hasmonaeano nga pagmando. Sa hapit nang mamatay si Herodes natawo si Jesus niadtong 2 W.K.P., ingong "usa ka himaya sa imong katawhan nga Israel."—Luc 2:32.

Ang awtoridad sa imperyo sa Roma ibabaw sa Israel sa panahon sa unang siglo K.P. nabahinbahin taliwala sa mga magmamando sa distrito ug mga gobernador, o mga prokurador. Gihisgotan sa Bibliya ang maong mga magmamando sa distrito sama kang Felipe, Lisanias, ug Herodes Antipas (Luc 3:1); ingon man si Gobernador Poncio Pilato, Felix, ug Festo (Buh 23:26; 24:27); ug si Haring Agripa I ug II (Buh 12:1; 25:13). Sa sulod sa Israel, dihay nagpabilin gihapon nga pipila ka aspekto sa tribonhong kahikayan sa talaan sa kagikan, ingon sa makita sa dihang si Cesar Agusto nagsugo nga ang mga Israelinhon magparehistro diha sa tagsatagsa ka siyudad sa ilang mga balay sa mga amahan. (Luc 2:1-5) Taliwala sa katawhan ang "mga ansiyano" ug ang nangatungdanan nga Levihanong mga saserdote dako gihapon ug impluwensiya (Mat 21:23; 26:47, 57; Buh 4:5, 23), bisan tuod, nga sa dakong bahin, ilang gipulihan sa mga tradisyon sa mga tawo ang sinulat nga mga kinahanglanon sa pakigsaad sa Balaod.—Mat 15:1-11.

Niini nga kahimtang natawo ang Kristiyanidad. Una, miabot si Juan nga Tigbawtismo nga mag-uuna ni Jesus aron pabalikon ang daghang Israelinhon ngadto kang Jehova. (Luc 1:16; Ju 1:31) Unya si Jesus ug ang iyang mga apostoles misunod diha sa buluhatong pagpangluwas, nga nagbudlay sa taliwala sa "nawalang mga karnero sa balay sa Israel," nga nagpabuka sa mga mata nga buta aron makaila sa bakak nga mga tradisyon sa mga tawo ug sa mas labaw nga mga kaayohan sa putling pagsimba sa Diyos. (Mat 15:24; 10:6) Apan, usa ka nahibilin lamang ang midawat kang Jesus ingong Mesiyas ug naluwas. (Rom 9:27; 11:7) Sila mao kadtong malipayong miabiba kaniya ingong "Hari sa Israel." (Ju 1:49; 12:12, 13) Ang kadaghanan, nga wala motuo kang Jesus (Mat 8:10; Rom 9:31, 32), miduyog sa ilang relihiyosong mga pangulo nga misinggit: "Kuhaa siya! Kuhaa siya! Ilansang siya!" "Kami walay hari gawas kang Cesar."—Ju 19:15; Mar 15:11-15.

Sa wala madugay, ang panahon nagpamatuod nga kining lig-on kunohay nga pagkamaunongon kang Cesar maoy dili-tinuod. Ang panatikong mga tawo sa Israel naghulhog ug lainlaing mga pag-alsa, ug sa matag higayon nga nahitabo kana ang lalawigan nakaagom ug mabangis nga

pagpanimalos gikan sa mga Romano, nga sa baylo, nakapasamot sa Hudiyohanong kasilag batok sa Romanhong pagmando. Sa kataposan ang kahimtang misamot pa nga tungod niana ang lokal nga Romanhong kasundalohan dili na makaarang sa pagsumpo niini ug si Cestius Gallus, ang gobernador sa Sirya, misulong sa Jerusalem uban ang mas lig-on nga mga puwersa aron magpabilin ang Romanhong pagmando.

Human sugnibi ang Bezetha, sa A sa templo, si Gallus nagkampo sa atubangan sa palasyo sa hari, sa HK sa templo. Nianang higayona, matod ni Josephus, sayon ra unta siyang makasulod ngadto sa siyudad; apan, ang iyang pagkalangan nakapaligon sa mga mag-aalsa. Unya ang nag-unang pundok sa Romanong mga sundalo naghimog pangsalipod nga depensa, sama sa likod sa bao, nga ang ilang mga taming gisalipod sa ibabaw sa ilang kaugalingon ug nagsugod sa pagguba sa mga paril. Apan sa dihang ang mga Romano hapit nang molampos, sila misibog sa tinghunlak niadtong 66 K.P. Bahin niini nga pagsibog, si Josephus miingon: "Si Cestius . . . sa kalit nagpasibog sa iyang kasundalohan, gitalikdan ang iyang mga paglaom, nga wala makaagom ug bisan unsang kapildihan, ug, sukwahi sa gihunahuna sa tanan, mibiya gikan sa siyudad." (*The Jewish War,* II, 540 [xix, 7]) Kini nga pag-atake sa siyudad, nga gisundan sa kalit nga pagsibog, naghatag ug ilhanan ug kahigayonan sa mga Kristohanon didto nga 'mokalagiw ngadto sa kabukiran' ingon sa gisugo ni Jesus. —Luc 21:20-22.

Sa misunod nga tuig (67 K.P.) nangandam si Vespasian sa pagpahunong sa pag-alsa sa mga Hudiyo, apan ang wala damhang kamatayon ni Nero niadtong 68 naghatag ug kahigayonan kang Vespasian nga mahimong emperador. Busa siya mibalik sa Roma niadtong 69 ug gibilin ang iyang anak nga lalaking si Tito aron ipadayon ang pagpakiggubat, ug sa misunod nga tuig, sa 70 K.P., gisulong ug gilaglag ang Jerusalem. Tulo ka tuig sa ulahi ang kataposang Hudiyohanong salipdanan sa Masada nailog sa mga Romano. Matod ni Josephus nga sa panahon sa tibuok nga kampanya militar batok sa Jerusalem 1,100,000 ka Hudiyo ang nangamatay, ang kadaghanan tungod sa kamatay ug gutom, ug 97,000 ang gibihag, siya miingon, daghan ang nagkatibulaag ingong mga ulipon ngadto sa tanang dapit sa imperyo.—*The Jewish War,* VI, 420 (ix, 3).

Aron sa pag-ila sa "napulog-duha ka tribo sa Israel" nga gihisgotan sa Mateo 19:28 ug Lucas 22:30, tan-awa ang TRIBO ("Magahukom sa Napulog-Duha ka Tribo sa Israel").

3. Ang mga tribo nga kaduha mahimulag ingong amihanang gingharian sa Israel.

Ang unang pagkabahin sa nasodnong kagamhanan nahitabo sa pagkamatay ni Saul niadtong mga 1078 W.K.P. Ang tribo ni Juda miila kang David ingong hari, apan ang ubang mga tribo naghimong hari sa anak nga lalaki ni Saul nga si Is-boset; duha ka tuig sa ulahi si Is-boset gipatay. (2Sa 2:4, 8-10; 4:5-7) Sa ngadtongadto ang maong panagbangi naalim ug si David nahimong hari sa tanang 12 ka tribo.—2Sa 5:1-3.

Sa ulahi sa pagmando ni David, sa dihang napukgo ang pag-alsa sa iyang anak nga lalaking si Absalom, ang tanang tribo sa makausa pa miila kang David ingong hari. Apan, sa pagbalik sa hari sa iyang trono, mitungha ang usa ka panagbangi bahin sa ilang mga gikasabotan, ug tungod niini dihay panaglalis tali sa napulo ka tribo sa amihanan nga gitawag ug Israel ug sa mga tawo sa Juda. —2Sa 19:41-43.

Ang tanang 12 ka tribo nahiusa sa ilang pagpaluyo sa paghari sa anak ni David nga si Solomon. Apan sa iyang pagkamatay niadtong mga 998 W.K.P. nahitabo ang ikaduhang pagkabahin sa gingharian. Ang mga tribo lamang ni Benjamin ug Juda ang mipaluyo kang Haring Rehoboam, kinsa milingkod sa trono sa iyang amahan nga si Solomon didto sa Jerusalem. Ang Israel, nga gilangkoban sa napulo ka tribo sa A ug sa S, mipili kang Jeroboam nga ilang hari.—1Ha 11:29-37; 12:1-24; MAPA, Tomo 1, p. 947.

Sa sinugdan, ang kaulohan sa Israel gitukod didto sa Sekem. Sa ulahi kini gibalhin sa Tirza, ug unya sa panahon sa paghari ni Omri gibalhin kini ngadto sa Samaria, diin nagpabilin kini sulod sa misunod nga 200 ka tuig. (1Ha 12:25; 15:33; 16:23, 24) Nasabtan ni Jeroboam nga ang hiniusang pagsimba maoy makahugpong sa katawhan, ug busa aron ang mibulag nga mga tribo dili na moadto sa templo sa Jerusalem aron sa pagsimba, gihimo niya ang duha ka bulawang nating baka, dili sa kaulohan, kondili didto sa duha ka tumoy sa teritoryo sa Israel, usa sa Bethel sa habagatan ug ang lain sa Dan didto sa amihanan. Nagbutang usab siya ug dili-Levihanong mga saserdote aron sa pagpanguna ug sa pagtudlo sa Israel sa pagsimba sa bulawan nga mga nating baka ug sa pormag-kanding nga mga demonyo.—1Ha 12:28-33; 2Cr 11:13-15.

Sa mga mata ni Jehova kadto maoy usa ka dako kaayong sala nga nahimo ni Jeroboam. (2Ha 17:21, 22) Kon siya nagpabilin pang matinumanon kang Jehova ug wala moliso sa maong grabeng idolatriya, tugotan unta sa Diyos nga magpadayon ang iyang dinastiya, apan ingon sa gidangatan, nawala ang trono sa iyang banay sa dihang ang iyang anak nga lalaking si Nadab gipatay wala pay duha ka tuig human mamatay si Jeroboam.—1Ha 11:38; 15:25-28.

Ang gidangatan sa mga magmamando mao usab ang gidangatan sa nasod sa Israel. Napulog-siyam ka hari, gawas kang Tibni (1Ha 16:21, 22), ang naghari sukad sa 997 hangtod sa 740 W.K.P. Siyam lamang ang may mga anak nga mipuli kanila, ug usa lamang ang may dinastiya nga miabot hangtod sa ikaupat nga kaliwatan. Pito sa mga hari sa Israel ang mimando ug duha ka tuig o menos pa; ang uban sulod lamang sa pipila ka adlaw. Ang usa naghikog, ang laing upat ahat nga namatay, ug ang laing unom gipatay sa ambisyosong mga tawo nga mipuli sa trono sa ilang mga biktima. Bisan tuod ang labing maayo sa tanan, si Jehu, nakapahimuot kang Jehova pinaagi sa paghanaw sa daotang pagsimba kang Baal nga gipasiugda ni Ahab ug Jezebel, apan "si Jehu wala mag-amping sa pagsubay sa balaod ni Jehova nga Diyos sa Israel uban sa bug-os niyang kasingkasing"; iyang gitugotan nga ang pagsimba ni Jeroboam sa nating baka magpadayon sa tibuok yuta.—2Ha 10:30, 31.

Si Jehova, sa iyang bahin, hataas gayod ug pailob sa Israel. Sulod sa ilang 257-ka-tuig nga kasaysayan siya nagpadayon sa pagpadala sa iyang mga alagad aron sa pagpasidaan sa mga magmamando ug sa katawhan bahin sa ilang daotang mga dalan, apan kini walay kapuslanan. (2Ha 17:7-18) Lakip niining debotadong mga alagad sa Diyos mao ang mga manalagnang si Jehu (dili ang hari), Elias, Micaias, Eliseo, Jonas, Oded, Oseas, Amos, ug Miqueas.—1Ha 13:1-3; 16:1, 12; 17:1; 22:8; 2Ha 3:11, 12; 14:25; 2Cr 28:9; Os 1:1; Am 1:1; Miq 1:1.

Ang problema sa Israel bahin sa pagpanalipod sa iyang kaugalingon batok sa pagsulong mas dako pa kay sa problema sa Juda, kay bisan tuod nadoble niya ang iyang populasyon, halos nahimong tulo ka pilo ang iyang pagabantayan nga luna sa yuta. Dugang pa sa pagpakig-away sa Juda sa popanahon, siya subsob nga nakiggubat diha sa iyang amihanan ug sidlakang mga utlanan batok sa Sirya ug nailalom sa pagpit-os sa Asirya. Ang kataposang paglikos sa Samaria gisugdan ni Salmaneser V sa ikapitong tuig sa paghari ni Oseas, apan mikabat ug tulo ka tuig una mailog sa mga Asiryanhon ang siyudad niadtong 740 W.K.P.—2Ha 17:1-6; 18: 9, 10.

Ang polisa sa mga Asiryanhon, nga gisugdan ni Tiglat-pileser III nga mipuli kang Salmaneser, mao ang pagpapahawa sa mga binihag gikan sa nailog nga teritoryo ug ang pagpuli kanila ug mga katawhan gikan sa ubang mga dapit sa imperyo. Sa ingon, napugngan ang umaabot nga mga pag-alsa. Tungod niini nga panghitabo ang ubang nasodnong mga pundok nga gisulod sa teritoryo sa Israel sa kataposan nasagol sa rasanhon ug sa relihiyosong paagi ug human niadto nailhan ingong mga Samarianhon.—2Ha 17:24-33; Esd 4:1, 2, 9, 10; Luc 9:52; Ju 4:7-43.

Apan sa pagkapukan sa Israel, ang napulo ka tribo sa amihanan wala sa bug-os mahanaw. Ang pipila ka tawo niini nga mga tribo dayag nga gibilin sa mga Asiryanhon sa teritoryo sa Israel. Sa walay duhaduha ang uban mikalagiw gikan sa idolatriya sa Israel ngadto sa teritoryo sa Juda sa wala pa ang 740 W.K.P., ug ang ilang mga kaliwat lagmit mao ang nahilakip niadtong mga binihag nga gidala ngadto sa Babilonya niadtong 607 W.K.P. (2Cr 11:13-17; 35:1, 17-19) Tinong may mga kaliwat usab gikan niadtong gibihag sa mga Asiryanhon (2Ha 17:6; 18:11) nga lakip niadtong nahibilin nga namalik nga naglangkob sa 12 ka tribo sa Israel niadtong 537 W.K.P. ug sa panahon human niadto. —1Cr 9:2, 3; Esd 6:17; Os 1:11; itandi ang Eze 37:15-22.

4. Ang Yutang Saad, o ang geograpikanhong teritoryo nga gihatag ngadto sa nasod sa Israel (tanang 12 ka tribo), nga lahi sa teritoryo sa ubang mga nasod (1Sa 13:19; 2Ha 5:2; 6:23), ug niini nagmando ang mga hari sa Israel.—1Cr 22:2; 2Cr 2:17.

Human mabahin ang nasod, ang "yuta sa Israel" usahay gigamit aron sa pagpaila sa amihanang teritoryo sa gingharian, nga nagpalahi niini gikan sa Juda. (2Cr 30:24, 25; 34:1, 3-7) Human sa pagkapukan sa amihanang gingharian, ang ngalan sa Israel nahuptang buhi sa Juda, ang bugtong gingharian nga nahibilin sa mga kaliwat ni Israel (ni Jacob). Busa, sa panguna, ang ekspresyong "yuta sa Israel" nga gigamit ni manalagnang Ezequiel nagtumong sa yuta sa gingharian sa Juda ug sa kaulohan sa Jerusalem. (Eze 12:19, 22; 18:2; 21: 2, 3) Mao kini ang geograpikanhong dapit nga nahimong bug-os nga biniyaan sulod sa 70 ka tuig sukad ug human sa 607 W.K.P. (Eze 25:3) apan pagatigomon pag-usab nganha niini ang matinumanong nahibilin.—Eze 11:17; 20:42; 37:12.

Alang sa kahubitan sa geograpiya ug sa matang sa klima sa Israel, maingon man ang gidak-on, lokasyon, kinaiyanhong mga bahandi, ug uban pa, tan-awa ang artikulo nga PALESTINA.

ISRAELINHON [Kang (Iya ni) Israel]. Usa ka kaliwat ni Jacob, kansang ngalan giilisdan ug Israel. (2Sa 17:25; Ju 1:47; Rom 11:1; tan-awa ang ISRAEL Num. 1.) Depende sa konteksto, ang plural nga termino nagtumong sa mosunod: (1) Mga membro sa tanang 12 ka tribo sa wala pa mabahin ang gingharian (1Sa 2:14; 13:20; 29:1); (2) kadtong iya sa 10 ka tribo sa amihanang gingharian (1Ha 12:19; 2Ha 3:24); (3) dili-Levihanong mga Hudiyo nga namalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya (1Cr 9:1, 2); (4) mga Hudiyo sa unang siglo K.P.—Buh 13:16; Rom 9:3, 4; 2Co 11:22.

ISRAEL SA DIYOS. Kini nga ekspresyon nga makita lamang kausa diha sa Kasulatan nagtumong sa espirituwal nga Israel imbes nga sa unodnong mga kaliwat ni Jacob, kansang ngalan giilisdan ug Israel. (Gen 32:22-28) Ang Bibliya naghisgot sa "Israel nga unodnon" (1Co 10:18), ingon man sa espirituwal nga Israel nga gilangkoban niadtong kinsa ang pagkakaliwat ni Abraham dili na kinahanglan. (Mat 3:9) Si apostol Pablo, sa dihang migamit sa ekspresyon nga "Israel sa Diyos," nagpakita nga kini wala mag-agad kon ang usa ba tinuli nga kaliwat ni Abraham o dili. —Gal 6:15, 16.

Ang manalagnang si Oseas mitagna nga ang Diyos, sa pagsalikway sa nasod sa kinaiyanhong Israel dapig niining espirituwal nga nasod, nga naglakip sa mga Hentil, moingon "kanila nga dili akong katawhan: 'Kamo akong katawhan.'" (Os 2:23; Rom 9:22-25) Sa gitakdang panahon ang Gingharian sa Diyos gikuha gikan sa nasod sa kinaiyanhong mga Hudiyo ug gihatag ngadto sa usa ka espirituwal nga nasod nga nagpatunghag mga bunga sa Gingharian. (Mat 21:43) Siyempre, ang kinaiyanhong mga Hudiyo maoy lakip sa espirituwal nga Israel. Ang mga apostoles ug ang uban nga nakadawat sa balaang espiritu sa Pentekostes 33 K.P. (mga 120), kadtong nadugang niadtong adlawa (mga 3,000), ug kadtong sa ulahi nga nadugang sa gidaghanon sa mga lalaki lamang nga mikabat ug mga 5,000 tanan maoy mga Hudiyo ug mga kinabig. (Buh 1:13-15; 2:41; 4:4) Apan bisan pa niana, ingon sa paghubit kanila ni Isaias, sila maoy "usa ka nahibilin lamang" nga giluwas gikan sa maong nasod nga gisalikway.—Isa 10:21, 22; Rom 9:27.

Ang ubang mga teksto nagpatin-aw niining butanga. Sa dihang giputol ang pipila ka "kinaiyanhong mga sanga" gikan sa mahulagwayong kahoy nga olibo, gisumpay ang "ihalas" nga mga dili-Israelinhon, mao nga walay pagpihig sa rasa o matang taliwala niadtong "sa pagkatinuod binhi ni Abraham, mga manununod maylabot sa usa ka saad." (Rom 11:17-24; Gal 3:28, 29) "Dili ang tanan nga nagsumikad sa Israel tinuod nga 'Israel.'" "Kay siya dili Hudiyo sa gawas lamang, ni ang pagkatinuli diha sa unod sa gawas lamang. Apan siya Hudiyo sa sulod, ug ang iyang pagkatinuli maoy sa kasingkasing pinaagi sa espiritu." (Rom 9:6; 2:28, 29) Wala mapatungha sa kinaiyanhong Israel ang gikinahanglang gidaghanon, mao nga ang Diyos 'miliso sa iyang pagtagad ngadto sa kanasoran aron sa pagkuha gikan kanila ug usa ka katawhan alang sa iyang ngalan' (Buh 15:14), nga labot kanila kini giingon, "Kanhi kamo dili usa ka katawhan, apan karon kamo maoy katawhan sa Diyos." (1Pe 2:10) Gikutlo ni apostol Pedro ang giingon ngadto sa kinaiyanhong Israel ug gipadapat kini ngadto niining espirituwal nga Israel sa Diyos, nga nag-ingong kini sa pagkatinuod maoy "usa ka piniling rasa, usa ka harianong pagkasaserdote, usa ka balaang nasod, usa ka katawhan alang sa linaing pagpanag-iya."—Ex 19:5, 6; 1Pe 2:9.

Ang 12 ka tribo nga gihisgotan sa Pinadayag kapitulo 7 nagtumong gayod niining espirituwal nga Israel tungod sa ubay-ubayng balido nga mga rason. Ang talaan dili pareho nianang sa kinaiyanhong Israel sa Numeros kapitulo 1. Dugang pa, ang templo sa Jerusalem ug ang pagkasaserdote ug ang tanang rekord sa mga tribo sa kinaiyanhong Israel bug-os nga nalaglag ug nahanaw dugay na sa wala pa si Juan makadawat ug panan-awon niadtong 96 K.P. Apan labing hinungdanon, nadawat ni Juan ang iyang panan-awon pinasukad sa gihisgotan nang mga panghitabo sukad ug pagkatapos sa Pentekostes 33 K.P. Pinasukad sa maong mga panghitabo, ang panan-awon ni Juan bahin niadtong nagbarog sa langitnong Bukid sa Zion uban sa Kordero (kinsa gisalikway sa kinaiyanhong Israel) nagpadayag sa gidaghanon niining espirituwal nga Israel sa Diyos nga maoy 144,000 nga "gipalit gikan sa katawhan."—Pin 7:4; 14:1, 4.

ISTOB [Tawo sa Tob]. Usa sa mga gagmayng gingharian nga nagtaganag mga lalaking manggugubat dapig sa mga anak sa Ammon batok kang David. Ang kasundalohan gikan sa "Istob" ug ang ilang mga kaalyado napildi. (2Sa 10, *AT, KJ, NW, Yg*) Ang kadaghanan sa mga maghuhubad ug mga geograpo nag-isip nga ang Istob angayng hubaron nga "mga tawo sa Tob," nga nagtumong sa "yuta sa Tob" diin si Jepte nagpuyo. (Huk 11:3-11; tan-awa ang 2Sa 10:6, 8, *AS, JB, JP, RS.*) Apan, ang hubad nga "Istob" gipaluyohan sa pipila ka karaang mga bersiyon. (*LXX; Sy; Vg*) Ang nahimutangan sa karaang Istob wala mahibaloi karon. —Tan-awa ang TOB.

ISVA [lagmit nagkahulogang "Gitupong; Gipatag"]. Ang ikaduha sa upat ka anak nga lalaki ni Aser. (Gen 46:17; 1Cr 7:30) Sanglit siya wala itala diha sa mga banay ni Aser, lagmit nga siya walay mga anak nga lalaki o ang iyang linya sa kaliwat dali ra nga napuo.—Num 26:44.

ISVI [lagmit nagkahulogang "Gitupong; Gipatag"].

1. Ikatulo nga gitalang anak nga lalaki ni Aser ug nagpundar sa banay sa mga Isvihanon sa maong tribo.—Gen 46:17; Num 26:44; 1Cr 7:30.

2. Usa sa mga anak nga lalaki ni Haring Saul. —1Sa 14:49.

ISVIHANON [Kang (Iya ni) Isvi]. Usa ka banay nga naggikan kang Isvi, usa ka anak nga lalaki ni Aser.—Gen 46:17; Num 26:44.

ITAI [pinamubo sa Itiel].

1. Usa ka Gitihanong manggugubat, lagmit gikan sa Filistehanong siyudad sa Gat, kinsa maunongon kaayo kang David. Sa dihang si David ug ang iyang mga tig-alagad mikalagiw gikan sa Jerusalem tungod sa pagrebelde ni Absalom, 600 ka Gitihanon ang mikuyog, lakip kang Itai. Gisulayan ni David pagpugong si Itai nga dili mobiya sa siyudad, apan ang manggugubat nagpahayag sa iyang dakong debosyon niining mga pulonga: "Ingon nga si Jehova buhi ug ingon nga ang akong ginoo nga hari buhi, sa dapit diin moadto ang akong ginoo nga hari, alang man sa kamatayon o sa kinabuhi, didto usab moadto ang imong sulugoon!" Niana gitugotan ni David si Itai nga mopadayon sa pagkuyog kaniya.—2Sa 15:18-22.

Human ipha ang iyang kasundalohan, gitudlo ni David kining dili-Israelinhon nga si Itai, kauban ni Joab ug Abisai, ingong mga pangulo, nga ang matag usa nagdumalag ikatulong bahin sa kasundalohan.—2Sa 18:2, 5, 12.

2. Anak nga lalaki ni Ribai nga naggikan sa Gibea sa teritoryo sa Benjamin; usa sa gamhanang mga tawo sa kasundalohan ni David.—2Sa 23:29; 1Cr 11:26, 31.

ITALYA [lagmit gikan sa Latin, *vitulus,* "nating baka"]. Ang pormag-botas nga peninsula nga milawis pahabagatan-sidlakan gikan sa kontinente sa Uropa paingon sa Dagat Mediteranyo. Gikan sa Alps sa A paingon sa samag "kumagko" diha sa Strait of Messina sa H kini maoy mga 1,130 km (700 mi) ang gitas-on. Ang gilapdon niini dili pareho gikan sa 160 ngadto sa 240 km (100 ngadto sa 150 mi) ug ang utlanan niini mao ang Dagat Adriatiko sa S ug ang Dagat Tyrrhenian sa K. Ang pangunang tagaytay sa tungatunga niini nga peninsula mao ang kutay sa kabukiran sa Apennine, nga may tabunok nga mga walog paingon sa kapatagan daplin sa baybayon. Ang pangunang mga suba niini mao ang Tiber ug ang Po. Ang Italya susamag gidak-on sa Pilipinas.

Sa sinugdan, sumala kang Antiochus sa Syracusa (sa ikalimang siglo W.K.P.), ang ngalang *Italia* gipadapat lamang sa lalawigan sa Calabria sa H diin ang mga *Itali* nagpuyo. Kini nga ngalan daw usa ka Gresyanhong porma alang sa *Vitelia,* kaamgid sa Latin nga *vitulus,* nga nagkahulogang "nating baka." Lagmit kini gipadapat niini nga rehiyon tungod sa mga sibsibanan ug sa mga baka niini o kaha tungod kay ang mga molupyo niini nag-isip sa ilang kaugalingon nga mga kaliwat sa ilang diyos nga torong baka. Sa mga unang siglo K.P. ang ngalang Italya gipalapad aron magkobre sa halos parehong teritoryo nga gikobrehan niini karong adlawa.

Sulod sa kasiglohan ang mga katawhan nga lainlain ug gigikanan milalin ngadto niining tabunok kaayong yuta. Ang unang kasaysayan sa Italya naglakip sa mga gubat tali niadtong namuyo na didto ug sa mga bag-ong nangabot nga sa popanahon misulong sa yuta. Busa ang peninsula nahimong dapit sa panagsagol sa mga pinulongan, dugo, ug mga kostumbre samtang kining lainlaing nasodnong mga grupo nanimuyo ug nagminyoay.

Ang Kristiyanidad gidala ngadto sa Italya sa sayo nga panahon, kay sa adlaw sa Pentekostes, 33 K.P., ang mga kinabig nga Italyano ingon man ang mga Hudiyo gikan sa Roma nakasaksi sa pagbubo sa balaang espiritu ug namati sa pagpatin-aw ni Pedro; walay duhaduha nga ang pipila kanila maoy lakip sa "mga tulo ka libong" nabawtismohan sa maong okasyon. (Buh 2:1, 10, 41) Sa pagbalik sa Italya, lagmit naporma nila ang sentro sa Kristohanong kongregasyon sa Roma nga gipadad-an ni Pablo sa usa sa iyang mga sulat pipila ka tuig sa ulahi. (Rom 1:1-7) Si Aquila ug Priscila lagmit membro niana nga kongregasyon sa Italya sa dihang sila gimandoan ni Emperador Claudio, sa mga tuig 49 o sayong bahin sa 50 K.P., sa pagbiya sa nasod. Sila dili pa dugayng miabot sa Corinto sa dihang si Pablo miabot didto sa iyang unang pagduaw sa siyudad panahon sa iyang ikaduhang misyonaryong panaw.—Buh 18:1, 2.

Si Cornelio, nga tinong usa ka Italyano ug opisyal sa kasundalohan sa "Italyanhong pundok," adunay balay sa Cesarea. (Buh 10:1) Didto sa Cesarea nga si Pablo, sa iyang husay atubangan ni Festo, miapelar sa iyang kaso ngadto kang Cesar. Unya gidala siya sa usa ka sakayan paingon sa Mira, diin kauban sa ubang mga binilanggo, siya gibalhin ngadto sa usa ka sakayan nga kargahanag mga lugas gikan sa Alejandria nga milawig paingon sa Italya. (Buh 25:6, 11, 12; 27:1, 5, 6) Tungod sa pagkalunod, sila nagpalabay sa tingtugnaw didto sa pulo sa Malta. Unya lagmit nga sa tingpamulak sa 59 K.P., si Pablo unang mitaak sa yuta sa Italya didto sa Regio sa samag "tudlo sa tiil" sa Italya, ug wala madugay human niadto siya mikawas sa Puteoli sa Luok sa Pozzuoli (Naples). Dinhi, kapin sa 160 km (100 mi) sa H sa Roma, si Pablo miestar ug usa ka semana sa lokal nga kongregasyon una pa mopadayon ngadto sa Roma agi sa Apyanhong Dalan, nga diha niana, "sa Tiyanggihan sa Apio ug sa Tulo ka Abotanan," siya gisugat sa mga igsoon gikan sa Roma. (Buh 28:11-16) Lagmit sa naghinapos ang unang pagkabilanggo ni Pablo didto sa Roma, o wala madugay human siya makagawas niadtong

mga 61 K.P., iyang gisulat ang basahon sa Mga Hebreohanon samtang didto pa sa Italya.—Heb 13:24.

ITALYANHONG PUNDOK. Usa ka yunit sa Romanhong kasundalohan nga niana si Cornelio sa Cesarea nag-alagad ingong senturyon. Sa bugtong paghisgot niini sa Bibliya, si Cornelio giingong "usa ka opisyal sa kasundalohan sa Italyanhong pundok, ingon sa pagtawag niini." (Buh 10:1) Lagmit usa kini ka dibisyon nga ginganlan niana aron mapalahi gikan sa regular nga Romanhong mga lehiyon. Ang usa ka dibisyon nga bug-os ang puwersa gilangkoban ug mga 600 ka sundalo, buot ingnon, mga ikanapulong bahin sa gidak-on sa usa ka lehiyon. Ingon sa gipasabot sa ngalan niini, kini nga dibisyon lagmit gilangkoban sa mga boluntaryo nga natigom didto sa Italya, nga nakabaton ug Romanong pagkalungsoranon sukad sa pagkatawo o kaha ingong mga tawong gipagawas.

Ang kasulatan wala mag-ingon nga kining Italyanhong pundok gipapuwesto sa Cesarea. Kini nag-ingon lamang nga si Cornelio, nga usa sa mga opisyal sa kasundalohan niini, may balay didto sa Cesarea.—Buh 10:1, 2, 22, 24.

ITAMAR [lagmit, Amahan (o, Igsoong Lalaki) sa Kahoyng Palma]. Ang ikaupat nga gilista sa mga anak nga lalaki ni Aaron. (Ex 6:23; Num 26:60; 1Cr 6:3) Human madumala ang pag-imbentaryo sa mga butang sa tabernakulo, si Itamar, kauban sa iyang amahan ug mga igsoong lalaki, gipahiluna sa katungdanan ingong saserdote sumala sa seremonyas nga gibatbat sa Exodo 29. (Ex 28:1; 38:21; 40:12-15) Sa dihang ang iyang duha ka magulang nga lalaki, si Nadab ug Abihu, gipatay sa ulahi tungod sa paghalad ug "ginadili nga kalayo," si Itamar ug ang iyang ikatulong igsoon nga lalaki nga si Eleasar gisultihan nga dili magbangotan tungod kanila. Sa ulahi, si Itamar ug Eleasar nakadawat ug mas dakong bahin sa mga katungdanan sa pagkasaserdote sumala sa anam-anam nga paglatid ni Jehova niini. (Lev 10:1-20) Si Itamar ang gihimong magtatan-aw sa nagkalainlaing pag-alagad sa tabernakulo nga gihimo sa mga Gersonhon ug Merarihanon.—Num 3:2-4; 4:28, 33; 7:8.

Ang mga kaliwat ni Itamar nagpadayon ingong mga saserdote, ug sa panahon sa paghari ni Saul, David, ug Solomon, ang mga membro sa balay sa kaliwat ni Itamar nga si Eli temporaryong nangatungdanan ingong hataas nga saserdote. Sa dihang giorganisar ni David ang pag-alagad sa templo, 8 sa 24 ka dibisyon sa saserdote maoy sa balay ni Itamar. (1Cr 24:1-6; 1Sa 14:3; 22:9; tan-awa ang HATAAS NGA SASERDOTE.) Ang mga anak nga lalaki ni Itamar gitala usab nga lakip sa mga balay sa amahan sa Israel human sa pagkadestiyero sa Babilonya.—Esd 8:2.

ITIEL [lagmit, Ang Diyos Uban Kanako].

1. Usa sa mga nakadungog sa gipamulong ni Agur, ingon sa narekord sa Proverbio kapitulo 30; lagmit anak nga lalaki o tinun-an ni Agur.—Pr 30:1.

2. Usa ka Benjaminhon kansang kaliwat nagpuyo sa Jerusalem sa panahon ni Nehemias.—Neh 11:4, 7.

ITI SA SALAMPATI. Ang kahubitan sa paglikos sa Samaria nga gihimo sa Siryanhon nga si Haring Ben-hadad nag-asoy nga ang nahitabong gutom misamot gayod nga tungod niana "ang usa ka ulo sa asno mibili ug kawaloan ka pirasong plata, ug ang ikaupat nga bahin sa usa ka *cab* sa iti sa salampati mibili ug lima ka pirasong plata." (2Ha 6:24, 25) Ang kantidad sa usa ka ulo sa asno maoy mga $176 (kon ang 'mga pirasong plata' maoy mga siklo) ug "ang ikaupat nga bahin sa usa ka *cab* [0.3 L] sa iti sa salampati" nagkantidad ug mga $11. Kini nagpakita nga, tungod sa kanihit sa pagkaon, ang bukogon, nipis ug unod nga ulo sa asno maoy mahal kaayo nga pagkaon (bisan tuod nga ang asno maoy mahugaw nga hayop sumala sa Moisesnong Balaod), ug bisan gani ang iti sa salampati mahal kaayo. Ang paghisgot sa iti sa salampati nakapahinabog dakong diskusyon kon literal ba kini nga termino ug kon unsay pulos niini sa pumapalit.

Giduso ang mga argumento nga ang terminong "iti sa salampati" lagmit gigamit sa pagtumong sa usa ka matang sa tanom. Hinunoa, walay ebidensiya nga ang mga tanom nga giingon niadtong mipabor niini nga panglantaw nailhan sukad masukad sa ngalang iti sa salampati o nga ang maong mga tanom mabatonan sa mga tawo nga natanggong sulod sa Samaria tungod sa paglikos.

Kadtong midawat sa literal nga kahulogan niini nga ekspresyon, sa baylo, nabahin kon unsay pulos niini nga iti. Giingon sa pipila nga ang iti sa salampati dugay nang gigamit sa mga tawo sa Tungang Sidlakan ingong abono sa pagpananom ug mga sandiya, apan daw makataronganon nga ang mga tawo nga hapit nang mamatay tungod sa gutom maghunahuna gayod kon unsay ilang makaon dihadiha inay sa pananom nga ang abot mabatonan pa sa ubay-ubayng mga bulan.

Daghan ang nagtuo nga ang iti sa salampati gihimo gayong pagkaon, ug nagpunting nga ang nakaingon niini mao ang gutom ug ang tumang kalisdanan mao nga ang mga tawo napugos sa pagkaon niini tungod sa hilabihang kagutom. Bisan tuod gituyo nga mahimong grabe ug mabangis aron makapahinabog kaluya gumikan sa kahadlok, ang pagpanghulga sa opisyal ni Senakerib nga si Rabsake nga ang paglikos sa Asirya magpahinabo sa katawhan sa Jerusalem sa 'pagkaon sa ilang ka-

ugalingong hugaw ug sa pag-inom sa ilang kaugalingong ihi' lagmit adunay tinuod nga pasukaranan. (2Ha 18:27) Bisan tuod ang pangagpas nga ang literal nga hugaw sa tawo nga gihimong pagkaon hilabihan ra kaluod, dili kini pasukaranan nga isalikway lamang kini nga panglantaw. Ang kamatuoran nga grabe kaayo ang gutom sa Samaria nga tungod niana giluto ug gikaon sa mga babaye ang ilang kaugalingong mga anak nagpakita nga sila mikaon na lamang gayod ug bisan unsa. (2Ha 6:26-29) Bisan tuod giingon sa uban nga ang iti gamay ra kaayog ikahatag nga sustansiya, kini nga katarongan dili gayod maghanaw sa posibilidad nga gipalit kini ingong pagkaon, kay ang mga tawo nga hilabihang nag-antos sa kagutom sagad walay maayong paminsar, mokaon ug bisan unsa aron lamang mahuwasan ang kahapdos sa tiyan.

Tingali ang mas katuohan nga pangagpas mao ang pangagpas sa pipila ka rabbi nga nagtuo nga ang iti gigamit ingong sugnod. Adunay pipila ka asoy sa Bibliya nga susama niini, sanglit ang manalagnang si Ezequiel gisugo sa paglarawan sa samang alaot nga mga kahimtang tungod sa paglikos nga tinong modangat sa Jerusalem pinaagi sa pagluto sa iyang pagkaon ginamit ang kinalibang ingong sugnod. (Eze 4:12-17) Ang gipauga nga kinalibang sa mga baka gihimong komon nga sugnod sa daghang bahin sa yuta hangtod karong adlawa. Kon husto kini nga panglantaw, nan ang asoy lagmit naghisgot lamang sa bili sa pagkaon (nga niining bahina mao ang ulo sa asno) ug sa bili sa sugnod alang sa pagluto niini. Ang misunod nga mga bersikulo nagpakita nga ang mga tawo wala pay gikaon nga hilaw nga unod.

ITLA [lagmit gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "bitay"]. Usa sa utlanang mga siyudad sa Dan. (Jos 19:40, 42) Ang nahimutangan niini dili matino.

ITLOG. Mga glandula sa lalaki sa pagsanay. Ang balaod sa Diyos ngadto sa Israel nagdili nga mahimong saserdote ang usa ka lalaki nga napusa ang mga itlog, ingong usa sa daghang depekto sa lawas nga makadiskuwalipikar kaniya. (Lev 21:17-21, 23) Kining hataas nga sukdanan alang sa pagkasaserdote nahiuyon sa pagkabalaan sa katungdanan sa mga saserdote ingong mga hawas sa pagkabalaan ni Jehova atubangan sa Israel. Kini nahiuyon usab sa kamatuoran nga ang pagkasaserdote sa Israel naghulagway sa langitnong pagkasaserdote ni Kristo ug sa iyang kongregasyon sa luyoluyong mga saserdote, nga taliwala kanila walay nakaplagang lama. (Heb 7:26; Efe 5:27; Pin 14:1, 5; 20:6) Dugang pa, buot sa Diyos nga ang mga saserdote makapanganak aron adunay manunod kanila. Apan, sumala sa Balaod ang tawo nga may ingon niana nga depekto mahimong mokaon sa balaang mga butang nga gitagana ingong pagkaon sa mga saserdote.—Lev 21:21, 22.

Sa samang mga katarongan ang usa ka hayop nga ang mga itlog napusa, napigsat, o naputol, o nabunlot dili mahimong ihalad. (Lev 22:24; itandi ang Mal 1:6-8; 1Pe 1:19.) Tungod niini ang mga Israelinhon wala magkapon sa ilang mga hayop, kay gilatid sa Balaod nga ang tanang binuhing mga hayop nga ihawon alang sa pagkaon dad-on ngadto sa sangtuwaryo aron ihawon ug kaonon ingong usa ka halad-sa-panag-ambit. Ang samang balaod gipadapat didto sa Yutang Saad alang niadtong nagpuyo duol sa Jerusalem.—Lev 17:3-5; Deu 12:20-25.

Dugang pa ang Balaod mabasa: "Walay tawong gikapnan pinaagi sa pagpigsat sa mga itlog o giputlan sa iyang kinatawo nga makasulod sa kongregasyon ni Jehova." (Deu 23:1) Ang maong 'pagkapon' wala malangkit sa mga depekto sa pagkatawo o sa aksidente. (Itandi ang Lev 21:17-21; Deu 25:11, 12.) Busa, dayag nga kini maylabot sa tinuyo nga pagkapon alang sa imoral nga mga katuyoan, sama sa homoseksuwalidad. Ang maong tawo kinahanglang dili pasudlon sa kongregasyon, dili tugotang makig-uban niini, sa ingon nagpanalipod sa kaputli niini.

Ang pagtahod ni Jehova sa katungod sa lalaki nga makabaton ug mga anak pinaagi sa iyang asawa, ug sa gahom sa pagsanay nga Iyang gihatag sa lalaki ug sa babaye, gipasiugda sa Balaod. Ang kaminyoon sa bayaw nga lalaki gilatid aron magpadayon ang linya sa banay, ngalan, ug panulondon sa lalaki. (Deu 25:5-10) Human gilayon sa pagpahayag niini nga kahikayan, ang Balaod nagingon nga kon ang duha ka lalaki nagbugnoay sa usag usa ug ang asawa sa usa ka lalaki nagbunlot sa pribadong mga bahin sa laing lalaki aron tabangan ang iyang bana (usa ka buhat nga mahimong makadaot sa gahom sa pagsanay sa lalaki), ang iyang kamot pagaputlon. (Deu 25:11, 12) Busa ang balaod nga mata sa mata dili mapadapat dinhi. (Deu 19:21) Wala ilatid sa Diyos nga daoton ang mga sangkap sa pagsanay sa babaye o sa iyang bana. Niana nga paagi ang kaminyoon magmabungahon pa gihapon, sanglit ang linya sa banay sa iyang bana magpadayon pa pinaagi niini.

Sulod sa Kristohanong kongregasyon, ang mga tawo nga gikapon dili babagan nga makasulod, sanglit ang Balaod gihiklin na pinasukad sa halad ni Kristo. (Col 2:13, 14) Bisan pa niana, ang balaod nga gikutlo sa itaas nag-ilustrar sa pagtamod sa Diyos sa mga sangkap sa pagsanay ug kusganong nagpakita nga ang usa ka operasyon nga magdaot sa katakos sa pagsanay sa usa ka tawo tungod lamang kay siya walay pagpabili sa gasa gikan sa Diyos maoy sayop.

Kinatawo. Ang Hebreohanong pulong alang sa "unod" (*ba·sar′*) gigamit sa Kasulatan diha sa Levitico 15:2, 3 maylabot sa kinatawo sa lalaki, ingong bulag sa itlog.—Tan-awa ang HINLO, PAGKAHINLO; itandi ang Isa 57:8, *ftn* sa *Rbi8.*

Ang kinatawo sa lalaki gisimba sa mga pagano sa karaang kapanahonan, sama sa gihimo karong adlawa sa pipila ka nasod. Gihisgotan sa Ezequiel 8:17 (*ftn* sa *Rbi8*) nga ang maong pagsimba nakatakod sa apostatang mga Israelinhon sa adlaw ni Ezequiel.

ITMA [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "batang ilo-sa-amahan"]. Usa sa ubay-ubay nga gamhanang mga tawo ni David nga gitala lamang diha sa Mga Cronicas; usa ka Moabihanon.—1Cr 11:26, 46.

ITNAN. Usa ka siyudad sa kinatumyan sa habagatang Juda (Jos 15:21, 23), ang nahimutangan niini wala mahibaloi.

ITOM. Tan-awa ang BULOK.

ITOM NGA CUMINO. Tan-awa ang CUMINO, ITOM NGA CUMINO.

ITRA [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "sobra; nag-awas"]. Amahan ni Amasa pinaagi sa igsoong babaye ni David o igsoong babaye sa inahan nga si Abigail. (2Sa 17:25) Gitawag siya ug Jeter sa 1 Cronicas 2:17.—Tan-awa ang JETER Num. 6.

ITRAN [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "sobra; nag-awas"].

1. Usa ka anak nga lalaki sa Edomhanong sultan nga si Dison; kaliwat ni Seir nga Horihanon. —Gen 36:20, 21, 26; 1Cr 1:38, 41.

2. Usa ka kaliwat ni Aser pinaagi kang Zopa. (1Cr 7:30, 36, 37) Lagmit mao ra si Jeter (gititik nga pareho sa Hebreohanon) diha sa sunod nga bersikulo.—Tan-awa ang JETER Num. 4.

ITREAM [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "sobra; nag-awas"]. Ikaunom nga anak nga lalaki ni David nga natawo sa Hebron pinaagi sa iyang asawa nga si Egla.—2Sa 3:5; 1Cr 3:1, 3.

ITRIHANON [Kang (Iya ni) Jeter (o, Jetro)]. Usa ka ngalan sa banay sa tribo ni Juda nga nalangkit kang Kiriat-jearim. (1Cr 2:3, 52, 53) Duha sa gamhanang mga tawo ni David, si Ira ug Gareb, naggikan niini nga banay.—2Sa 23:38; 1Cr 11:40.

ITUREA. Usa ka gamayng teritoryo nga nag-usab-usab ug dili-matino ang mga utlanan nga nahimutang sa AS sa Dagat sa Galilea.

Gituohan nga ang ngalang Iturea naggikan sa anak nga lalaki ni Ismael nga si Jetur, kansang mga kaliwat nga nanimuyo sa S sa Jordan napildi sa mga Israelinhon. (Gen 25:15, 16; 1Cr 1:31; 5:18-23) Sa naghinapos ang ikaduhang siglo W.K.P., ang hari sa mga Macabeo nga si Aristobulo I nagmadaogon sa pagpakiggubat batok sa Iturea ug nagdugang ug dakong bahin sa teritoryo niini ngadto sa Judea. Aron magpabilin diha sa maong yuta, ang mga molupyo sa Iturea kinahanglang magpatuli ug mosunod sa Hudiyohanong balaod. (*Jewish Antiquities,* XIII, 318 [xi, 3]) Sa ulahi, ang Iturea mao ang usa sa mga teritoryo nga naglangkob sa tetrarkiya ni Felipe, nga iyang napanunod gikan sa iyang amahan nga si Herodes nga Bantogan.—Luc 3:1.

IVA. Usa sa mga siyudad nga gisakop sa mga Asiryanhon (2Ha 18:34; 19:13; Isa 37:13), lagmit nga mao ra usab ang Ava.—2Ha 17:24.

IWA. Duha ka matang sa iwa ang gigamit sa karaang kapanahonan. Ang "iwa" (Heb., *mehne′qeth;* Gen 24:59; 35:8; Ex 2:7; 2Ha 11:2; 2Cr 22:11; Isa 49:23) nag-alagad nga kahulip sa inahan sa pagpasuso sa masuso. Si Debora nahimong ingon niini nga iwa ngadto kang Rebeca apan sa ulahi nahimong binatonan o tig-atiman, nga nagpadayon ingong usa ka alagad sa banay bisan pag namatay na ang iyang agalong babaye. (Gen 24:59, 67; 35:8) Ang laing matang sa iwa mahimo nga usa ka lalaki (Heb., *'o·men′;* Num 11:12; Isa 49:23 ["tig-atiman"]) o usa ka babaye (Heb., *'o·me′neth;* 2Sa 4:4). Ang usa ka lalaki o babaye mahimong moatiman sa mga anak, mga masakiton, o mga tigulang. Ang katungdanan sa usa ka iwa o tig-atiman gibuhat sa tigulang nga si Noemi ngadto sa iyang apong lalaki nga si Obed ug gibuhat usab sa maanyag nga ulay nga si Abisag ngadto kang Haring David.—Ru 4:13, 16, 17; 1Ha 1:1-4.

Sa 1 Tesalonica 2:7, gitandi ni Pablo ang iyang kaugalingon ug ang iyang mga kauban ngadto sa "usa ka nagpasusong inahan" (Gr., *tro·phos′*), sa ingon nagpasiugda nga sila malumo ngadto sa Macedonianhon nga mga magtutuo.

IYAAN. Ang igsoong babaye sa inahan o amahan sa usa ka tawo; ang asawa sa uyoan sa usa ka tawo. Sa Hebreohanong Kasulatan lamang gihisgotan kini nga relasyon sa kadugo. Diha niana, ang pagpakigsekso sa suod nga paryente sama sa usa ka iyaan giklasipikar ingong insesto ug hugot nga gidili sa Moisesnong Balaod.—Lev 18:12-14; 20:19, 20.

Maylabot sa mga ginikanan ni Moises, ang Masoretikong teksto mabasa: "Karon gikuha ni Amram si Jokebed nga igsoong babaye sa iyang amahan ingong iyang asawa." (Ex 6:20; Num 26:59) Ang

maong kaminyoon nianang panahona gitugotan pa, sanglit nahitabo kini kapin sa 80 ka tuig una pa ihatag ang Balaod.—Tan-awa ang JOKEBED.

IYA SA DIYOS. Nagtumong nianang naggikan sa Diyos o maylabot kaniya, nianang samagdiyos o langitnon.

Sa ubang mga teksto sa Hebreohanong Kasulatan, ang mga pulong nga *'El* (ang singular sa pulong nga "Diyos") ug *'Elo·him'* (ang plural sa pulong nga "Diyos" nga nagpaila sa pagkahamili) gigamit nga nagsunod. Busa sa Josue 22:22 ug sa Salmo 50:1 ang Hebreohanong teksto mabasa nga *'El 'Elohim' Yehwah'.* Samtang ang pipila ka hubad (*Ro;* Sal 49:1, *BC* [Kinatsila]) migamit lamang ug katumbas nga espeling alang sa unang duha ka pulong niini nga prase, ang uban naghubad niini ingong "ang Diyos sa mga diyos" (*AT, JB, La, VM* [Kinatsila]) o, nga mas tukma, "Ang Usa nga Gamhanan, ang Diyos" (*AS, Mo, NW, RS*).—Tan-awa ang DIYOS.

Sa Kristohanon Gregong Kasulatan, makita ang pipila ka pulong nga naggikan sa *the·os'* (diyos) ug nga nalangkit nianang iya sa Diyos. Ang kaamgid nga mga pulong nga *thei'os, thei·o'tes,* ug *the·o'tes* makaplagan sa Buhat 17:29, Roma 1:20, Colosas 2:9, ug 2 Pedro 1:3, 4.

Sa Buhat 17:29, si Pablo, sa dihang didto sa Atenas, nagpakita nga dili makataronganon alang sa mga tawo nga maghunahuna nga "ang Mao nga Diyos [*to thei'on,* porma sa *thei'os*] maoy sama ug bulawan o plata o bato." Daghang maghuhubad dinhi migamit sa mga termino sama sa "ang pagka-Diyos" o "ang Bathala" (*KJ, AS, Dy, ED, JB, RS*), samtang ang hubad ni E. J. Goodspeed nag-ingon nga "ang kinaiyahan nga iya sa Diyos." Sumala sa *The International Standard Bible Encyclopedia,* ang ekspresyon nga *to thei'on* "naggikan sa adhetibo nga *theíos,* nga nagkahulogang 'maylabot sa Diyos,' 'iya sa Diyos.'" (Giedit ni G. Bromiley, 1979, Tomo 1, p. 913) Ang *Greek-English Lexicon* ni Liddell ug Scott naghatag sa kahulogan ingong "ang pagka-Diyos." (Girebisar ni H. Jones, Oxford, 1968, pp. 787, 788) Busa ang prase nga *to thei'on* mahimong sabton nga magtumong sa usa ka persona o sa usa ka hiyas. Nan, dayag nga ang konteksto angayng magagiya sa maghuhubad sa iyang pagpili sa mga pulong. Dinhi sa Buhat 17:29, ang konteksto dayag nga nagpakita nga ang gihubit mao ang persona sa Diyos, ug busa ang ekspresyon tukmang gihubad nga "Mao nga Diyos" diha sa *Bagong Kalibotang Hubad.*—Itandi ang *NIV.*

Sa Roma 1:20 ang apostol naghisgot sa dili-ikapangulipas nga makitang ebidensiya sa "dili-makita nga mga hiyas" sa Diyos, ilabina ang iyang "walay kataposang gahom ug *pagka-Diyos* [*Thei·o'tes*]." Ang ubang mga hubad mabasa nga "pagka-Diyos" o "bathala" (*KJ, NE, RS, JB*), nga naghatag ngadto sa kadaghanan sa ideya bahin sa personalidad, sa kahimtang ingong usa ka persona. Apan, sumala sa *Greek-English Lexicon* ni Liddell ug Scott, ang Gregong pulong nga *thei·o'tes* nagkahulogang "kinaiyahan nga iya sa Diyos, pagka-Diyos." (P. 788) Busa adunay pasukaranan nga hubaron ang *thei·o'tes* nga magtumong sa hiyas ingong usa ka diyos, dili sa persona sa Diyos, ug kini gipaluyohan sa konteksto. Ang apostol naghisgot sa mga butang nga makita diha sa pisikal nga kalalangan. Pananglitan, bisan tuod ang kalalangan wala magpadayag sa ngalan sa Diyos, kini naghatag ug ebidensiya sa iyang "walay kataposang gahom"—nga gikinahanglan sa paglalang ug pagsustento sa uniberso. Ang pisikal nga kalalangan nagpasundayag usab sa iyang "pagka-Diyos," ang kamatuoran nga ang Maglalalang sa pagkatinuod maoy Diyos ug takos sa atong pagsimba.

Dayon, sa Colosas 2:9 si apostol Pablo nag-ingon nga diha kang Kristo "ang tibuok kabug-osan sa *hiyas sa Diyos* [porma sa *the·o'tes*] nagapuyo nga lawasnon." Sa makausa pa, dinhi ang ubang mga hubad mabasa nga "pagka-Diyos" o "bathala," nga gisabot sa mga Trinitaryo ingong ang Diyos personal nga nagapuyo diha kang Kristo. (*KJ, NE, RS, NAB*) Apan, ang *Greek-English Lexicon* ni Liddell ug Scott naghubit sa *the·o'tes* sa sama gayong paagi sa paghubit sa *thei·o'tes,* nga nagkahulogang "pagka-Diyos, kinaiyahan nga iya sa Diyos." (P. 792) Ang Syriac nga *Peshitta* ug ang Latin nga *Vulgate* naghubad niini nga pulong ingong "pagka-Diyos." Busa dinhi usab, adunay lig-ong pasukaranan sa paghubad sa *the·o'tes* nga nagpasabot sa hiyas, dili sa personalidad.

Ang pagtagad sa konteksto sa Colosas 2:9 tataw ng nagpakita nga ang pagbaton sa "pagka-Diyos," o "kinaiyahan nga iya sa Diyos," wala maghimo kang Kristo nga sama sa Diyos nga Labing Gamhanan. Sa nauna nga kapitulo, si Pablo miingon: "Nakitang maayo sa Diyos nga ang tibuok kabug-osan mopuyo diha kaniya." (Col 1:19) Busa, ang tibuok kabug-osan nagapuyo diha kang Kristo tungod kay kini "nakapahimuot sa Amahan" (*KJ, Dy*), tungod kay kini maoy "pinaagi sa kaugalingong pagpili sa Diyos." (*NE*) Busa ang kabug-osan sa "pagka-Diyos" nga anaa kang Kristo iyang naangkon ingong resulta sa desisyon nga gihimo sa Amahan. Ang dugang pang nagpakita nga ang pagkabaton sa maong "kabug-osan" wala maghimo kang Kristo nga samang persona sa Labing Gamhanan nga Diyos mao ang kamatuoran nga si Pablo sa ulahi naghisgot kang Kristo ingong "naglingkod sa tuong kamot sa Diyos."—Col 3:1.

Sa pagtagad sa konteksto sa Colosas 2:9, mamatikdan nga sa bersikulo 8, ang mga Kristohanon

gipasidan-an nga dili sila magpalimbong niadtong nagpasiugdag pilosopiya ug tawhanong tradisyon. Sila usab giingnan nga "maampingong natago diha [kang Kristo] ang tanang bahandi sa kaalam ug kahibalo," ug sila giawhag nga "magpadayon sa paglakaw nga nahiusa kaniya, nga gipagamot ug ginatukod diha kaniya ug ginapalig-on diha sa pagtuo." (Col 2:3, 6, 7) Dugang pa, ang mga bersikulo 13 hangtod sa 15 nagpatin-aw nga sila gibuhi pinaagi sa pagtuo, sanglit sila gipahigawas gikan sa pakigsaad sa Balaod. Busa, ang argumento ni Pablo mao nga ang mga Kristohanon wala magkinahanglan sa Balaod (nga gihanaw pinaagi ni Kristo) o sa tawhanong pilosopiya ug tradisyon. Ilang nabatonan ang tanan nilang gikinahanglan, usa ka bililhong "kabug-osan," diha kang Kristo.—Col 2:10-12.

Sa kataposan, sa 2 Pedro 1:3, 4 ang apostol nagpakita nga pinasukad sa "bililhon ug dagko kaayong mga saad" nga gihatag ngadto sa matinumanon nga dinihogang mga Kristohanon, sila "mahimong mga mag-aambit sa kinaiyahan nga iya sa Diyos, kay nakaikyas na gikan sa pagkadunot nga ania sa kalibotan pinaagi sa kaulag." Sa ubang mga teksto sa Kasulatan, ang mga Kristohanon gihisgotan ingong 'nakig-ambit' kang Kristo sa iyang mga pag-antos, sa kamatayon nga sama sa iyaha, ug sa pagkabanhaw nga sama sa iyaha ngadto sa imortalidad ingong espiritung mga linalang, nga nahimong kaubang mga manununod uban kaniya sa langitnong Gingharian. (1Co 15:50-54; Flp 3:10, 11; 1Pe 5:1; 2Pe 1:2-4; Pin 20:6) Busa dayag nga ang pagpakig-ambit sa mga Kristohanon sa "kinaiyahan nga iya sa Diyos" maoy pagpakig-ambit kang Kristo sa iyang himaya.

IYE-ABARIM [Mga Kagun-oban sa mga Tabokanang Bahin (Mga Labanganan); Mga Kagun-oban sa Utlanan (Mga Rehiyon sa Unahan)]. Usa sa mga gikampohan sa Israel didto sa kamingawan. Dili tino ang tukmang nahimutangan niini, apan dayag nga kini anaa sa habagatang utlanan sa Moab ug duol sa bul-oganang walog sa Zered. (Num 21:11, 12; 33:44) Ang Iye-abarim tingali mao ang nagsilbing timaan sa kinahabagatang tumoy sa rehiyon sa Abarim. (Num 33:47, 48; tan-awa ang ABARIM.) Si Yohanan Aharoni nagsugyot nga kini mao ang el-Medeiyineh diha sa tabokanang bahin sa Sapa sa Zered, mga 60 km (37 mi) sa H sa Dibon-gad, ang sunod nga dapit nga gitalang gikampohan.—*The Land of the Bible,* 1979, pp. 202, 436.

IYIM [Mga Tipun-og sa mga Kagun-oban]. Lagmit usa ka pinamubo sa Iye-abarim, usa ka dapit sa utlanan sa Moab diin nagkampo ang mga Israelinhon.—Num 33:44, 45.

IZAR. Duha ka ngalan nga halos parehog espeling sa Hebreohanon, gihubad nga magkapareho diha sa Cebuano.

1. *Yits·har′.* Ang ikaduhang gitala sa upat ka anak nga lalaki ni Kohat; busa apo ni Levi. (Ex 6:16, 18; Num 3:17, 19; 1Cr 6:2, 18) Si Kore nga usa sa tulo ka anak nga lalaki ni Izar gipatay didto sa kamingawan tungod sa pagrebelde.—Ex 6:21; Num 16:1, 32.

Si Izar mao ang nagpundar sa Levihanong banay sa mga Izarnon. (Num 3:27) Ilalom ni Haring David, ang pipila sa mga Izarnon, nga ang pangulo mao si Selomit, gitudlo nga mga mag-aawit, opisyal, ug mga maghuhukom, samtang ang uban nagbuhat sa naandang buluhaton sa mga Levihanon.—1Cr 6:31-38; 23:12, 18; 24:20-22; 26:23, 29; tan-awa ang AMINADAB Num. 2.

2. *Yits·char′* (nahiuyon sa *Vg*). Usa ka kaliwat ni Juda; usa ka anak nga lalaki ni Ashur ug Hela. (1Cr 4:1, 5, 7) Sa panaplin sa Masoretikong teksto ang ngalan giespeling nga Zohar.

IZARNON [Kang (Iya ni) Izar]. Usa ka Levihanong banay sa mga Kohatnon nga naggikan kang Izar.—Num 3:19, 27; 1Cr 24:22; 26:23, 29.

IZIAS [Si Jah Nagwisik]. Usa sa mga anak nga lalaki ni Paros kinsa, human makadungog sa tambag ni Esdras, nagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa ug mga anak.—Esd 10:25, 44.

IZLIA. Usa ka pangulo nga Benjaminhon nga nanimuyo sa Jerusalem; anak nga lalaki o kaliwat ni Elpaal.—1Cr 8:1, 18, 28.

IZRAHANON. Kini mao ang pagtawag sa tawong si Samhut, pangulo sa ikalimang dibisyon sa pag-alagad nga giorganisar ni David aron magalagad kaniya. (1Cr 27:8) Si Samhut maoy gikan sa lungsod sa Izra o kaha sa banay ni Izra.

IZRAHIAS [Si Jah Mosidlak; Si Jah Mokidlap].

1. Usa ka kaliwat ni Isacar pinaagi kang Tola. —1Cr 7:1-5.

2. Usa ka magtatan-aw sa mga mag-aawit nga mitabang sa pagsaulog sa dihang nahuman ni Nehemias ang pagtukod pag-usab sa paril sa Jerusalem.—Neh 12:42.

IZRI [Kang (Iya ni) Jezer]. Ang pangulo sa ikaupat nga han-ay sa 12 ka maghohoni diha sa sangtuwaryo ni Jehova ilalom sa pag-organisar pagusab ni David. (1Cr 25:7, 8, 11) Tungod kay wala ang Hebreohanong letra nga *yohdh* sa sinugdanan, ang iyang ngalan giespeling nga "Zeri" diha sa bersikulo 3, diin siya gipaila ingong usa ka anak nga lalaki ni Jedutun.

J

JAAKOBA [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "mosakmit sa tikod; malipotong mopuli"]. Usa sa mga pangulo sa tribo ni Simeon kinsa, sa mga adlaw ni Ezequias, nagpadako sa ilang teritoryo ngadto sa tabunok nga walog sa Gedor pinaagi sa pagpatay sa mga molupyo niini. —1Cr 4:24, 36-41.

JAALA, JAALAH [(Baye nga) Kanding sa Bukid]. Ang nagpundar sa usa ka banay sa mga alagad ni Solomon, nga ang pipila kanila, duyog sa mga Netinim, namalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya kauban ni Zorobabel.—Esd 2:2, 55-58; Neh 7:7, 57-60.

JAARE-OREGIM. Usa ka ngalan nga makita lamang sa 2 Samuel 21:19. Gituohan sa kadaghanan nga kining ngalana maoy resulta sa sayop sa magkokopya ug ang husto nga pagbasa niini napreserbar sa katumbas nga teksto sa 1 Cronicas 20:5. Ang "Jaare" giisip nga maoy resulta sa pag-usab sa "Jair," ug ang "oregim" (*'o·reghim',* "mga maghahabol") gituohang nakopya nga wala tuyoa gikan sa usa ka linya sa ubos sa samang bersikulo.

JAARESIA. Usa ka pangulo sa banay sa tribo ni Benjamin; anak nga lalaki o kaliwat ni Jeroham. Siya ug ang iyang panimalay mipuyo sa Jerusalem. —1Cr 8:1, 27, 28.

JAASIEL [Hinaot ang Diyos Mohimo; Ang Diyos Naghimo].

1. Usa sa gamhanang mga tawo ni David nga gitala diha lamang sa Mga Cronicas; usa ka Mezobahanon.—1Cr 11:26, 47.

2. Prinsipe sa tribo ni Benjamin sa panahon sa paghari ni David. Siya mao ang anak nga lalaki ni Abner, busa lagmit ig-agaw ni Haring Saul.—1Cr 27:21, 22.

JAASU [pinamubo sa Jaasiel]. Usa ka anak nga lalaki ni Bani ug usa sa mga Hudiyo nga misanong sa tambag ni Esdras pinaagi sa pagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa ug mga anak.—Esd 10:34, 37, 44.

JAAZANIAS [Si Jehova Nagpatalinghog]. Sa hapit nang matapos ang gingharian sa Juda mopatim-aw nga kini nahimong komon nga ngalan; ang upat ka tawong gihisgotan sa Bibliya nga adunay ingon niining ngalana nabuhi sulod sa samang mubong yugto sa panahon. Ang ngalan nakaplagan usab diha sa Mga Sulat sa Lakis, ug sa usa ka timbre nga nakaplagan sa Tell en-Nasbeh makita ang mga pulong nga "Ya'azanyahu, alagad [opisyal] sa hari." (*The Biblical Archaeologist,* 1947, p. 71) Apan, walay direktang ebidensiya nga ang maong inskripsiyon nagtumong sa bisan hain sa mosunod nga mga tawo.

1. Usa ka pangulo sa mga Rekabita nga gisulayan ni manalagnang Jeremias, ubos sa sugo ni Jehova, pinaagi sa pagdala kanila ngadto sa usa sa mga lawak-kan-anan sa templo ug naghatag kanila ug bino nga mainom. Sila midumili, agig pagtuman sa sugo nga gihatag kanila kapin na sa duha ka siglo kanhi pinaagi sa ilang katigulangan nga si Jonadab (Jehonadab) nga anak nga lalaki ni Rekab. Tungod niini, si Jehova misaad: "Dili mawad-an si Jonadab nga anak nga lalaki ni Rekab ug tawo nga mobarog kanunay sa akong atubangan." Si Jaazanias maoy anak nga lalaki sa laing Jeremias.—Jer 35:1-10, 19.

2. Anak nga lalaki ni Sapan; ang bugtong indibiduwal nga ginganlan sa panan-awon ni Ezequiel (612 W.K.P.) sa 70 ka lalaki nga nagtanyag ug insenso atubangan sa kinulit nga idolatrosong mga simbolo diha sa templo sa Jerusalem.—Eze 8:1, 10, 11.

3. Anak nga lalaki ni Azur; usa sa 25 ka tawo nga nakita sa panan-awon ni Ezequiel nga nagbarog diha sa sidlakang ganghaan sa templo ni Jehova. Si Jaazanias ug ang iyang mga kauban "naglaraw ug kadaot ug naghatag ug daotang tambag batok niini nga siyudad," ug si Ezequiel gisugo sa pagpanagna batok kanila.—Eze 11:1-4.

4. Usa ka pangulo sa kasundalohan sa Juda sa mubong yugto human gilayon sa kalaglagan sa Jerusalem pinaagi sa mga Babilonyanhon. Si Jaazanias (Jezanias, ingon sa pag-espeling usahay sa iyang ngalan) maoy usa sa pipila nga mipaluyo dayon sa pagkatudlo ni Gobernador Gedalias. (2Ha 25:23; Jer 40:7, 8) Lagmit nga lakip siya sa dihang ang "tanang pangulo sa mga kasundalohan" nagpasidaan kang Gedalias bahin sa hulga ni Ismael sa iyang kinabuhi ug, human mapatay ni Ismael si Gedalias, migukod kang Ismael ug nagbawi niadtong gidala niya ingong binilanggo. (Jer 40:13, 14; 41:11-16) Si Jezanias maoy lakip niadtong mga pangulo nga nagpakisayod kang Jeremias mahitungod sa kon unsay buhaton niadtong higayona, apan imbes sundon ang iyang tambag, sila nanguna sa pipila nga nahibilin sa pagdangop sa Ehipto. (2Ha 25:26; Jer 42:1-3, 8; 43:1-5) "Si Azarias nga anak nga lalaki ni Hosaia" lagmit maoy igsoon ni

Jaazanias, apan mas posible nga siya mao ra usab si Jaazanias.—Jer 43:2.

JAAZIAS. Usa ka Merarihanong Levihanon nga ang upat sa iyang mga anak nga lalaki o mga kaliwat nag-alagad sa panahon sa paghari ni David. —1Cr 24:26, 27, 31.

JAAZIEL. Usa ka Levihanong maghohoni sa ikaduhang dibisyon nga miuban sa arka sa pakigsaad sa dihang kini gibalhin gikan sa balay ni Obed-edom ngadto sa Jerusalem. (1Cr 15:18) Sa bersikulo 20 siya gitawag nga Aziel. Sumala sa 1 Cronicas 16:5, diin siya gitawag ug Jeiel (ang unang "Jeiel" niana nga bersikulo), siya human niana gitudlo sa regular nga buluhaton ingong usa ka maghohoni atubangan sa Arka.

JABAL. Usa ka kaliwat ni Cain; anak nga lalaki ni Lamek ug sa iyang unang asawa nga si Ada. (Gen 4:17, 19, 20) Si Jabal gitawag nga "ang maguugda niadtong mga nagapuyo sa mga tolda ug may kahayopan." Si Jabal dili mao ang unang magbalantay sa kahayopan, kay si Abel usa man ka magbalantay kanhi; apan dayag nga si Jabal ang nagsugod o ang labing inila nga tig-alimag kahayopan samtang sila nagbalhinbalhin pagpuyo. Lagmit siya ang nag-imbento sa mga tolda, nga mas daling ibalhin kay sa permanenteng mga puloy-anan sa dihang mahurot na ang usa ka sibsibanan.

JABES.

1. [lagmit, Ugang Dapit]. Usa ka lungsod sa amihanang bahin sa Gilead. Nailhan usab ingong Jabes-gilead, gihisgotan kini diha sa kasaysayan sa mga maghuhukom ug sa mga hari.—Huk 21:8; 1Sa 11:1; 1Cr 10:11, 12; tan-awa ang JABES-GILEAD.

2. [lagmit, Uga]. Amahan ni Haring Salum sa Israel.—2Ha 15:10, 13, 14.

JABES-GILEAD [lagmit, Ugang Dapit sa Gilead]. Usa ka karaang lungsod diha sa tribonhong teritoryo sa Gad, sa S sa Jordan. Ang tukmang nahimutangan niini dili matino, bisan tuod nga gituohan sa kadaghanang eskolar nga kini nahimutang sa S ug diyutay sa Jordan duol sa Wadi Yabis (Jabes), mga 35 km (22 mi) sa H sa Dagat sa Galilea.

Ang Jabes-gilead unang gihisgotan sa mga adlaw sa mga Maghuhukom maylabot sa panimalos nga gipahamtang ngadto sa silingang tribo ni Benjamin tungod sa pagkonsentir niini sa grabeng imoralidad. (Huk 21:8) Sa maong panahon sa dihang halos mapuo na sa mga Israelinhon ang tibuok tribo ni Benjamin (600 ka lalaki lamang ang nakaikyas), nakaplagan nga walay usa ka tawo sa Jabes-gilead ang miduyog sa pagpahamtang niining makataronganong silot. Busa gihukman nga patyon ang tanang lalaki, babaye, ug bata sa Jabes-gilead, walay labot ang mga ulay. Sa ingon, ang 400 ka ulay nga wala patya niadtong higayona gihatag ingong mga asawa ngadto sa kagiw nga mga Benjaminhon aron dili mapuo ang maong tribo.—Huk 20:1–21:14.

Mga tulo ka siglo sa ulahi, sa dihang ang tibuok Israel nangayo ug usa ka makitang hari sama sa nabatonan sa ubang mga nasod, ang mga Ammonhanon naghulga nga lugiton ang tuong mata sa tanang lalaki nga molupyo sa Jabes-gilead, usa ka hulga nga nahunong lamang sa dihang si Saul nagtigom ug kasundalohan nga 330,000 ug nagpakalagiw sa mga Ammonhanon. (1Sa 11:1-15) Kapatan ka tuig sa ulahi gipildi sa mga Filistehanon ang mga Israelinhon ug gibitay ang gipunggotan ug ulo nga mga lawas ni Saul ug sa iyang tulo ka anak nga lalaki diha sa paril sa plasa sa sulod sa Bet-san. Sa pagkadungog niini nga kaulawan, ang maisog nga mga tawo sa Jabes-gilead nangahas sa pagsulong panahon sa kagabhion diin ilang gikuha ang mga patayng lawas, gidala kini ngadto sa Jabes-gilead, gisunog kini, ug ang mga bukog gilubong sa dungganong paagi. Unya sila nagpuasa sulod sa pito ka adlaw.—1Sa 31:8-13; 1Cr 10:8-12.

Si David, ingong bag-ong dinihogan nga hari sa Juda, nagpadalag mga pasalamat ug mga panalangin ngadto sa mga lungsoranon sa Jabes-gilead tungod sa pagpakitag mahigugmaong-kalulot niining paagiha ngadto sa namatay nga dinihogang hari sa Israel. (2Sa 2:4-7) Sa ulahi, gisugo ni David nga dad-on ang mga bukog ni Saul ug Jonatan gikan sa Jabes-gilead ug ilubong kini sa lubnganan sa banay ni Saul didto sa teritoryo sa Benjamin. —2Sa 21:12-14.

JABEZ.

1. [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "kasakit"]. Usa ka kaliwat ni Juda nga ginganlan ug Jabez sa iyang inahan tungod sa iyang gibating kasakit sa pagpanganak kaniya. Si Jabez nahimong mas dungganon kay sa iyang mga igsoong lalaki ug, ingong tubag sa iyang pag-ampo, iyang nabatonan ang panalangin ug panalipod ni Jehova.—1Cr 4:1, 9, 10.

2. Lagmit usa ka dapit sa Juda nga tingali gipundar sa Num. 1. Ang Jabez maoy pinuy-anan sa tulo ka banay sa mga eskriba. (1Cr 2:55) Ang tukmang nahimutangan niini wala mahibaloi karong adlawa.

JABIN [lagmit, May Katakos sa Pag-ila; Pagsabot; o, Usa nga Nagtukod]. Tingali usa ka ngalan sa dinastiya o titulo sa Canaanhong mga hari sa Hazor.

1. Ang hari sa Hazor sa dihang gisulong ni Josue ang Yutang Saad. Giporma ni Jabin ang panagabin sa Canaanhong mga hari sa amihanan, ug

kini sila nagtingob sa pagpakig-away batok sa Israel uban ang kasundalohan nga "ingon ka daghan sa balas nga anaa sa baybayon . . . [lakip] ang daghan kaayong kabayo ug mga karo nga iggugubat." Sa dihang nagkampo dapit sa katubigan sa Merom, ang ilang natingob nga kasundalohan gipildi sa kalit nga pag-atake ug paggukod ni Josue. Gipatay si Jabin sa dihang ang Hazor sa ulahi nailog ug gisunog.—Jos 11:1-14; 12:7, 19.

2. Usa ka ulahing hari sa Canaan nga nagmando gikan sa natukod pag-usab nga Hazor; lagmit kaliwat sa Num. 1. Ang pagtawag kang Jabin "nga hari sa Canaan" lagmit nagpasabot sa iyang pagkalabaw sa ubang mga hari sa Canaan, nga naghatag kaniya ug talagsaong gahom ug awtoridad; mopatim-aw nga dihay ubang mga hari nga nakigalyansa kaniya. Sa laing bahin, ang maong mga pulong basin nagpalahi lamang kaniya gikan sa mga hari sa ubang kayutaan. Ang kasundalohan ni Jabin, lakip ang 900 ka karo nga tinaoran ug puthawng mga sanggot, maoy ubos sa pagmando ni Sisera, nga mas prominente diha sa asoy kay kang Jabin mismo.—Huk 4:2, 3; 5:19, 20.

Pinaagi sa pagtugot ni Jehova, hilabihang gidaogdaog ni Jabin ang apostatang Israel sulod sa 20 ka tuig. Apan sa ilang pagsangpit sa Diyos alang sa kaluwasan, gipatindog ni Jehova si Barak ug Debora aron manguna sa Israel sa pagbuntog sa kasundalohan ni Jabin. Si Sisera gipatay sa asawa ni Heber nga Kenihanon, kinsa nakigdait kang Jabin. (Huk 4:3-22) Ang mga Israelinhon nagpadayon sa pagpakiggubat batok kang Jabin ug sa kataposan nagpatay kaniya.—Huk 4:23, 24; Sal 83:9, 10.

JABNE [Hinaot [ang Diyos] Magtukod; Nagtukod [ang Diyos]]. Usa ka pinarilan nga siyudad sa mga Filistehanon nga nakaagom ug kapildihan sa mga kamot ni Haring Uzzias sa Juda. (2Cr 26:6) Lagmit nga kini mao ra usab ang Jabneel.—Jos 15:11; tan-awa ang JABNEEL Num. 1.

JABNEEL [Hinaot ang Diyos Magtukod; Nagtukod ang Diyos].

1. Usa ka utlanang dapit sa Juda (Jos 15:1, 11), lagmit mao ra ang Jabne nga giilog ni Haring Uzzias (829-778 W.K.P.) gikan sa mga Filistehanon. (2Cr 26:6) Ang Jabneel gituohan nga mao ang modernong Yavne. Nahimutang nga mga 6 km (3.5 mi) gikan sa Dagat Mediteranyo, ang Yavne anaa sa usa ka hilit, balason nga bungtod nga 20 km (12 mi) sa H sa Jope.

2. Usa ka utlanang dapit sa Neptali. (Jos 19:32, 33) Bisag gituohan sa pipila nga ang Jabneel sa Talmud mao ang Khirbet Yamma, ang Jabneel sa Bibliya gituohan nga mao ang Tell en-Naʽam (Tel Yinʽam), duol sa usa ka tubod, mga 8 km (5 mi) sa HHK sa Tiberias. Ang ngalan napreserbar diha sa ngalan sa kasikbit nga presenteng-adlaw nga balangay sa Yavneʼel.

JABOK, BUL-OGANANG WALOG SA. Usa sa pangunang bul-oganang mga walog, o mga lugot, sa S sa Jordan, nga unang gihisgotan sa Kasulatan maylabot sa pagtabok ni Jacob sa "tabokanang bahin sa Jabok" uban sa iyang panimalay. Labot pa, duol niini nga tabokanang bahin nga si Jacob nakiglayog sa usa ka manulonda.—Gen 32:22-30.

Bisan tuod nga ang mga tinubdan sa Jabok naggikan duol sa ʽAmman (karaang Raba), ang lugot makapondo ug tubig gikan sa kanunayng nagaagos nga mga sapa ug sa daghang sapa sa tingtugnaw sa dili pa kini moagos ngadto sa Jordan nga 39 km (24 mi) sa A sa Patayng Dagat. Mga 40 km (25 mi) lamang ang gilay-on gikan sa tinubdan sa bul-oganang walog hangtod sa kinatumyang agos niini, apan ang pakurbada nga pag-agos sa Jabok makaabot ug mga 100 km (62 mi). Ang ngalan niini sa modernong Arabiko nga Wadi Zarqa sa literal nagkahulogang "Bul-oganang Walog nga Asul." Tingali mao kini ang gingalan niini tungod kay ang Jabok abohon-asul ug kolor kon tan-awon sa halayo. Daghan ang gagmayng isda diha sa mabaw ug daling matabok nga katubigan niini.

Naglumbay ang mga adelpa ug daghang matang sa gagmayng kahoy diha sa lawom, tabunok nga walog nga maoy giagosan sa Jabok. Kini nga walog, uban ang titip nga mga kiliran niini, nagsilbing usa ka kinaiyanhong utlanan. (Deu 3:16) Ang unang bahin sa bul-oganang walog, gikan sa H ngadto sa A, kanhi maoy usa ka utlanan tali sa mga Ammonhanon ug sa mga Amorihanon (Num 21:24), samtang ang bahin nga milatas gikan sa K ngadto sa S maoy nag-ulang sa Gilead ug nahimong utlanan tali sa duha ka gingharian sa Amorihanon nga si Haring Sihon ug Og. (Deu 2:37; Jos 12:2; Huk 11:13, 22) Karong adlawa kini gihapong waloga ang usa sa labing maayong ruta sa pagtabok sa Jordan gikan sa gitawag kanhi nga Gilead.

JACAN [sa Heb., kini kaamgid sa ngalang Akor, nga nagkahulogang "Pagkasinalikway; Kasamok"]. Ikalima nga ginganlan sa pito ka anak nga lalaki ni Abihail; usa ka Gadhanon.—1Cr 5:13, 14.

JACOB [Usa nga Naghawid sa Tikod; Malipotong Magpupuli].

1. Anak ni Isaac ug Rebeca, ug manghod nga kaluha ni Esau. Ang mga ginikanan ni Jacob minyo na sulod sa 20 ka tuig sa wala pa matawo kini nga kaluha, nga mao ray ilang mga anak, niadtong 1858 W.K.P. Nianang tungora si Isaac 60 anyos. Busa, sama sa kahimtang ni Abraham, ang mga

pag-ampo ni Isaac nga makabaton ug anak gitubag lamang human nga bug-os masulayi ang iyang pailob ug pagtuo sa mga saad sa Diyos.—Gen 25:20, 21, 26; Rom 9:7-10.

Sa iyang pagmabdos, si Rebeca nag-antos tungod sa pagbugnoay sa kaluha sulod sa iyang tagoangkan, nga giingon ni Jehova nga gigikanan sa duha ka magkabatok nga nasod. Labot pa, gipahayag ni Jehova nga, kasukwahi sa naandan, ang magulang mag-alagad sa manghod. Tuod man, ang ikaduhang natawo nga si Jacob nagkupot sa tikod ni Esau sa dihang sila gipanganak; sa ingon, ang ngalang Jacob nagkahulogang "Usa nga Naghawid sa Tikod." (Gen 25:22-26) Busa gipasundayag ni Jehova ang iyang katakos sa pagtino sa henetikong inklinasyon sa usa nga wala pa matawo ug sa paggamit sa iyang kahibalo-daan ug katungod sa pagpinig sa usa nga iyang pilion alang sa iyang mga katuyoan; apan wala gayod niya gimbut-i daan ang kataposang dulnganan sa mga indibiduwal.—Rom 9:10-12; Os 12:3.

Kasukwahi sa paboritong anak ni Isaac nga si Esau, kinsa laagan, dili-mahimuyo, suroyan nga mangangayam, si Jacob gihubit ingong "usa ka tawo nga walay-ikasaway [Heb., *tam*], nga nagpuyo sa mga tolda," usa nga nagkinabuhi sa malinawong banikanhon nga kinabuhi ug kasaligan sa pag-atiman sa mga kalihokan sa panimalay, usa nga gimahal pag-ayo sa iyang inahan. (Gen 25:27, 28) Kining Hebreohanong pulong nga *tam* gigamit sa ubang mga teksto sa paghubit niadtong mga tawo nga giuyonan sa Diyos. Pananglitan, "ang mga tawo nga uhaw sa dugo nagadumot sa usa nga walay-ikasaway," apan si Jehova nagpasalig nga 'ang kaugmaon sa tawo [nga walay-ikasaway] maoy malinawon.' (Pr 29:10; Sal 37:37) Ang maghuhupot sa integridad nga si Job maoy "walay-ikasaway [Heb., *tam*] ug matul-id."—Job 1:1, 8; 2:3.

Nakadawat sa Katungod sa Pagkapanganay ug sa Panalangin. Si Abraham namatay sa dihang 15 anyos na ang iyang apo nga si Jacob, niadtong 1843 W.K.P., ug busa ang bata daghag kahigayonan nga makapaminaw sa gipanumpaang pakigsaad sa Diyos gikan mismo sa mga ngabil sa iyang apohan ug sa iyang amahan. (Gen 22:15-18) Nahibalo si Jacob nga dako kaayong pribilehiyo nga makaambit sa katumanan niana nga mga saad sa Diyos. Sa kataposan miabot ang kahigayonan nga mapalit niya sa legal nga paagi gikan sa iyang igsoon ang katungod sa pagkapanganay ug ang tanan nga nalangkit niini. (Deu 21:15-17) Kini nga kahigayonan miabot usa ka adlaw niana sa dihang si Esau miabot nga gikapoy kaayo gikan sa kapatagan ug nakapanimaho sa lamiang linat-an nga giluto sa iyang igsoon. "Pagdali, palihog," miingon si Esau, "pakan-a ako sa pula—kanang pula diha, kay gikapoy ako!" Mitubag si Jacob: "Ibaligya kanako, una sa tanan, ang imong katungod ingong panganay!" "Gitamay ni Esau ang katungod sa pagkapanganay," ug busa kini dihadihang nabaligya ug gitimbrehan pinaagi sa usa ka solemneng panumpa. (Gen 25:29-34; Heb 12:16) Igo na kining mga katarongana kon nganong si Jehova miingon, "Gihigugma ko si Jacob, apan gidumtan ko si Esau." —Rom 9:13; Mal 1:2, 3.

Husto ba nga si Jacob nagpakaaron-ingnon nga mao si Esau?

Sa dihang tigulang na si Isaac ug naghunahunang siya hapit nang mamatay, siya nagsugo kang Esau sa pagpangayam, nga nag-ingon: "Pakan-a ako, aron ang akong kalag magpanalangin kanimo sa dili pa ako mamatay." Apan, nakadungog si Rebeca sa pagsultihanay ug dalidaling nagsugo kang Jacob sa pagkuhag duha ka nating kanding aron siya makalutog lamiang pagkaon nga kinaham ni Isaac, ug siya miingon kang Jacob: "Dad-on mo kini sa imong amahan ug siya mokaon niini, aron siya magpanalangin kanimo sa dili pa ang iyang kamatayon." Iya pa ganing gisul-oban ug mga panit sa mga nating kanding ang mga kamot ug liog ni Jacob aron si Isaac, sa dihang mohikap kang Jacob, makaingon nga siya si Esau. Sa dihang gidala ni Jacob ang pagkaon ngadto sa iyang amahan, si Isaac nangutana kaniya: "Kinsa ka man, anak ko?" Ug si Jacob mitubag: "Ako si Esau nga imong panganay." Sa legal nga paagi, ingon sa nasayran pagayo ni Jacob, siya may katungod sa paghulip sa papel ni Esau, ang panganay ni Isaac. Gihikap ni Isaac si Jacob aron matino kon siya ba gayod si Esau o dili, ug siya miingon: "Ang tingog maoy tingog ni Jacob, apan ang mga kamot maoy mga kamot ni Esau." Bisan pa niana, nagmalamposon ang maong paagi, ug sumala sa giingon sa asoy, "Siya nagpanalangin kaniya." (Gen 27:1-29) Husto ba ang gibuhat ni Rebeca ug Jacob?

Walay duhaduha nga si Jacob adunay katungod sa panalangin. Sa wala pa matawo ang kaluha, si Jehova miingon kang Rebeca: "Ang magulang mag-alagad sa manghod." (Gen 25:23) Sa ulahi, uyon sa inklinasyon nga nakita nang daan ni Jehova ug maoy nagtukmod kaniya sa paghigugma kang Jacob nga labaw kay kang Esau, gibaligya ni Esau kang Jacob ang iyang katungod sa pagkapanganay baylo lamang sa usa ka panaksan nga linat-an.—Gen 25:29-34.

Kon sa unsang gilapdon nga nasayod si Isaac bahin niini nga mga ilhanan mahitungod sa kon kinsay modawat sa panalangin, wala maghisgot ang asoy sa Bibliya. Kon nganong ingon man niadto

ang gibuhat ni Rebeca ug Jacob, wala kita masayod, gawas lamang nga silang duha nasayod nga ang panalangin iya ni Jacob. Walay daotang tuyo si Jacob nga siya magpakaaron-ingnon aron makabaton sa butang nga dili gayod iyaha. Wala hukmi sa Bibliya nga daotan ang gibuhat ni Rebeca ug Jacob. Ang resulta mao nga si Jacob nakadawat sa panalangin nga nahiangay kaniya. Dayag nga nakita ni Isaac mismo nga natuman ang kabubut-on ni Jehova. Wala madugay human niini, sa dihang gipaadto si Jacob sa Haran aron sa pagpangitag asawa, si Isaac dugang nga nagpanalangin kang Jacob ug sa espesipiko miingon: 'Ang Diyos nga Labing Gamhanan . . . maghatag kanimo sa panalangin ni Abraham.' (Gen 28:3, 4; itandi ang Heb 11:20.) Busa kita tukmang makahinapos nga ang sangpotanan sa maong butang maoy pagbuot ni Jehova. Tin-awng gipahayag sa Bibliya ang leksiyon nga atong mapupo gikan niini nga asoy, nga nagpasidaan nga kita angayng magmabinantayon "aron walay makihilawason ni si bisan kinsa nga wala magpabili sa sagradong mga butang, sama kang Esau, kinsa baylo sa usa ka pagkaon naghatag sa iyang mga katungod ingong panganay."—Heb 12:16.

Ang Pagbalhin ni Jacob sa Padan-aram. (MAPA, Tomo 1, p. 529) Si Jacob nag-edad ug 77 sa dihang mibiya siya sa Beer-seba aron moadto sa yuta sa iyang mga katigulangan, ang yuta diin iyang gigugol ang sunod nga 20 ka tuig sa iyang kinabuhi. (Gen 28:10; 31:38) Human mopanaw padulong sa AAS ug mga 100 km (62 mi) siya mihunong sa Luz (Bethel) sa kabungtoran sa Juda aron magpalabay sa kagabhion, ug migamit ug usa ka bato aron iyang unlanan. Didto, sa iyang damgo siya nakakitag usa ka hagdan, o kutay sa mga hagdanan, nga miabot sa mga langit, nga diha niana ang mga manulonda nagasaka ug nagakanaog. Sa tumoy niini iyang nakita si Jehova, ug karon Iyang gilig-on kang Jacob ang pakigsaad nga gihimo niya kang Abraham ug Isaac.—Gen 28:11-13; 1Cr 16:16, 17.

Niini nga pakigsaad si Jehova nagsaad kang Jacob nga Siya magbantay ug manalipod kaniya ug dili mobiya kaniya hangtod nga ang yuta nga iyang gihigdaan maiyaha ug ang iyang binhi mahisama kadaghan sa lugas sa abog sa yuta. Dugang pa, "pinaagi kanimo ug pinaagi sa imong binhi ang tanang banay sa yuta tinong magapanalangin sa ilang kaugalingon." (Gen 28:13-15) Sa dihang bug-os nasabtan ni Jacob ang kahulogan sa iyang nasinatian nianang gabhiona siya mipatugbaw: "Pagkamakalilisang niining dapita! Kini mao gayod ang balay sa Diyos." Busa ang ngalang Luz giilisdan niya ug Bethel, nga nagkahulogang "Balay sa Diyos," ug iyang gipatindog ang usa ka haligi ug gidihogan kini ingong usa ka saksi bahin niining mahinungdanong mga panghitabo. Agig pagpasalamat sa saad nga siya suportahan sa Diyos, si Jacob misaad nga sa walay pakyas siya maghatag kang Jehova sa ikapulo sa tanan nga iyang madawat.—Gen 28:16-22.

Sa padayon nga pagpanaw, sa kataposan nahibalag ni Jacob ang iyang ig-agaw nga si Raquel sa kasilinganan sa Haran ug siya giimbitar sa amahan ni Raquel nga si Laban, ang igsoon sa inahan ni Jacob, nga moestar uban kanila. Si Jacob nahigugma kang Raquel ug misugot nga siya motrabaho ug pito ka tuig alang sa iyang amahan kon iyang ihatag si Raquel ingong iyang asawa. Ang milabay nga mga tuig daw "sama ra sa pipila ka adlaw," tungod sa hilabihang gugma ni Jacob kang Raquel. Apan panahon sa kasal, si Lea nga magulang ni Raquel sa pagkamalimbongon mao ang gipuli, ug nangatarongan si Laban, "Dili batasan . . . nga ihatag ang manghod nga babaye nga una kay sa panganay." Human sauloga kini nga kaminyoon sulod sa usa ka semana, gihatag usab ni Laban si Raquel ngadto kang Jacob ingong iyang asawa ubos sa kondisyon nga motrabaho si Jacob ug laing pito ka tuig ingong bayad kang Raquel. Gihatagan usab sila ni Laban ug tagsatagsa ka sulugoon, si Zilpa alang kang Lea ug si Bilha alang kang Raquel.—Gen 29:1-29; Os 12:12.

Si Jehova nagsugod sa paghimo ug usa ka dakong nasod gikan niini nga kahikayan sa kaminyoon. Si Lea nanganak kang Jacob ug upat ka anak nga lalaki nga nagsunod: si Ruben, Simeon, Levi, ug Juda. Kay nakita ni Raquel nga siya nagpabilin nga apuli, iyang gihatag kang Jacob ang iyang sulugoong babaye nga si Bilha ug, pinaagi kaniya, si Jacob nakabatog duha ka anak nga lalaki, si Dan ug Neptali. Niining higayona si Lea nahimong apuli. Busa iyang gihatag usab kang Jacob ang iyang sulugoong babaye nga si Zilpa ug nakabatog duha ka anak nga lalaki tungod niini nga panag-ipon, nga mao si Gad ug Aser. Unya si Lea nakabaton na usab ug mga anak, una kang Isacar, dayon kang Zabulon, ug dayon usa ka anak nga babaye nga ginganlag Dina. Sa kataposan si Raquel nagmabdos ug nanganak kang Jose. Busa, sulod lamang sa hamubong panahon nga pito ka tuig, gipanalanginan si Jacob ug daghang anak.—Gen 29:30–30:24.

Gipadato si Jacob sa Wala pa Mobiya sa Haran. Human sa iyang 14 ka tuig nga kontrata aron mapanag-iya ang iyang mga asawa, si Jacob naghinamhinam nga mopauli sa iyang pinuy-anang yuta. Apan si Laban, sa pagkakita nga siya gipanalanginan ni Jehova tungod kang Jacob, miinsistir nga siya magpadayon sa pag-atiman sa iyang mga panon sa kahayopan; giingnan pa gani si Jacob nga siya maoy mobungat sa iyang

suhol. Nianang dapita sa kalibotan ang mga karnero ug mga kanding kasagarang pareho ug bulok, puti ang mga karnero ug itom ang mga kanding. Busa mihangyo si Jacob nga ang mga karnero ug mga kanding lamang nga lainlaig bulok o mga kabang maoy ihatag kaniya—ang tanang karnero nga dagtom-kape ug bulok ug ang tanang kanding nga may puti nga pat-akpat-ak. "Aw, maayo kana!" mitubag si Laban. Ug aron mokubos ang suhol, si Laban, sa sugyot ni Jacob, naglain sa tanang kanding nga may mga budlis, puntikpuntikon, ug pat-akpat-ak ug bulok ug sa laki nga nating mga karnero nga dagtom-kape gikan sa mga panon, nga iyang gihatag sa iyang mga anak aron atimanon, ug nagbutang pa ganig tulo-ka-adlaw nga distansiya tali kanila, aron dili magkasagol sa pagpaliwat ang duha ka panon sa mga hayop. Ang mga hayop lamang nga lainlaig bulok nga ipanganak sa umalabot maoy mapanag-iya ni Jacob.—Gen 30:25-36.

Busa niining tungora gisugdan ni Jacob sa pagalima ang mga karnero lamang nga managsamag bulok ug ang mga kanding nga dili kabang. Apan, siya naningkamot pag-ayo ug naghimo sa kon unsay iyang gituohang makapadaghan sa kabang nga mga hayop. Siya nagkuhag lunhaw nga mga sungkod gikan sa kahoyng estorake, almendras, ug platano, ug gipanitan kini sa usa ka paagi nga kon tan-awon kini may budlis o may kabang. Kini iyang gibutang diha sa mga imnanang pasong sa mga hayop, nga dayag nga naghunahunang kon ang nangulag nga mga hayop motan-aw sa mga budlis ang ilang mga liwat mahimong puntikpuntikon o lainlaig bulok. Gipaigo usab ni Jacob nga ibutang lamang ang mga sungkod diha sa mga pasong kon mangulag ang baskog nga mga hayop. —Gen 30:37-42.

Ang resulta? Kabang o lainlaig bulok ang mga liwat, ug busa ang suhol ni Jacob mas daghan pa kay sa mga hayop nga pareho ug bulok, nga maoy bahin ni Laban. Sanglit nabatonan ang gitinguhang mga resulta, si Jacob lagmit nagtuo nga ang iyang taktika pinaagi sa sungkod nga may mga budlis mao ang nakaingon. Bahin niini, sa walay duhaduha siya nagtuo usab sama sa sayop nga gituohan sa daghang tawo nga kanang butanga makaapekto sa mga liwat. Hinunoa, diha sa iyang damgo lahi ang gitudlo kaniya sa iyang Maglalalang.

Sa iyang damgo nasayran ni Jacob nga ang mga *gene* sa hayop, ug dili ang mga sungkod, maoy hinungdan sa iyang kalamposan. Bisan tuod nga ang gialimahan lamang ni Jacob maoy mga hayop nga pareho ug bulok, apan ang panan-awon nagpakita nga ang laking mga kanding may mga budlis, puntikpuntikon, ug kabang. Sa unsang paagi naingon kini niini? Dayag nga kini maoy mga mestiso bisan tuod parehog bulok, nga resulta sa pagpaliwat sa panon sa mga hayop ni Laban sa wala pa suholi si Jacob. Busa anaa na sa mga selula sa pagsanay sa pipila niini nga mga hayop ang mapanunod nga mga kinaiyahan nga makapatunghag kabang ug puntikpuntik nga bulok sa ilang umaabot nga mga liwat, sumala sa mga balaod sa pagpanunod (*laws of heredity*) nga nadiskobrehan ni Gregor Mendel sa ika-19 nga siglo.—Gen 31:10-12.

Sulod sa unom ka tuig nga nagtrabaho si Jacob ubos niini nga kahikayan, si Jehova nagpanalangin pag-ayo ug nagpalambo kaniya pinaagi sa pagpadaghan dili lamang sa iyang mga panon sa karnero ug kanding kondili sa gidaghanon usab sa iyang mga sulugoon, kamelyo, ug asno, bisan pag kanunayng giusab ni Laban ang gikasabotang mga suhol. Sa kataposan, "ang matuod nga Diyos sa Bethel" nagsugo kang Jacob nga mopauli sa Yutang Saad.—Gen 30:43; 31:1-13, 41.

Pagbalik Ngadto sa Yutang Saad. Kay si Jacob nahadlok nga pugngan siya pag-usab ni Laban sa pagbiya sa iyang pag-alagad, si Jacob sekretong nagdala sa iyang mga asawa ug mga anak, ug sa tanan niyang gipanag-iya, mitabok sa Suba sa Euprates, ug mipaingon sa Canaan. Sa dihang gihunahuna kini nga pagbalhin, si Jacob lagmit nagpasibsib sa iyang mga panon sa kahayopan duol sa Euprates, ingon sa gipakita sa Genesis 31:4, 21. Nianang panahona, milakaw si Laban aron sa pagtupi sa mga karnero ug siya wala mahibalo nga mibiya si Jacob hangtod nga nakalabay na ang tulo ka adlaw sukad sa iyang pagbiya. Lagmit dugang pang panahon ang milabay hangtod nahuman ang pagtupi ug ang gihimong mga pagpangandam aron sa paggukod kang Jacob uban sa iyang mga panon. Tanantanan, kini maghatag ug igoigong panahon kang Jacob sa pagdala sa iyang hinay molakaw nga kahayopan hangtod sa bukirong rehiyon sa Gilead sa wala pa siya maapsi ni Laban, usa ka distansiya gikan sa Haran nga dili mokubos sa 560 km (350 mi), usa ka distansiya nga dali rang maabot ni Laban ug sa iyang mga kabanay sulod sa pito ka adlaw nga paggukod nga nagsakay sa mga kamelyo.—Gen 31:14-23.

Sa dihang nakit-an ni Laban ang iyang gigukod nga nagkampo mga pipila ka kilometro sa A sa Jabok, iyang gipangayo ang katarongan ni Jacob: Nganong siya mibiya nga wala man lang magtugot kang Laban nga makahalok agig panamilit sa iyang mga anak ug sa iyang mga apo, ug nganong iyang gikawat ang mga diyos ni Laban? (Gen 31:24-30) Ang tubag sa unang pangutana hinuon dayag—siya nahadlok nga pugngan ni Laban sa pagbiya. Labot sa ikaduhang pangutana, si Jacob

walay nasayran bahin sa pagpangawat, ug sa pagpangita ni Laban wala niya madiskobrehi nga si Raquel diay ang nagkawat sa terapim sa pamilya ug nagtago niini diha sa iyang pangmonturang bukag sa kamelyo.—Gen 31:31-35.

Usa sa katarongan sa gibuhat ni Raquel, ug sa gikabalak-an ni Laban, mao kini: "Ang pagpanagiya sa mga diyos sa panimalay nagpaila sa usa ka tawo ingong lehitimong manununod, nga maoy mopatin-aw sa kabalaka ni Laban diha sa Gen. 31:26 nga naghisgot sa pagbawi sa iyang mga diyos sa panimalay gikan kang Jacob."—*Ancient Near Eastern Texts,* nga giedit ni J. B. Pritchard, 1974, p. 220, *ftn.* 51.

Ang ilang away nahusay nga malinawon, ug si Jacob nagpatindog ug usa ka haliging bato ug dayon nagtapok ug mga bato diha niana diin kini nagpabilin didto sulod sa daghang katuigan ingong usa ka saksi sa pakigsaad sa pakigdait nga gihimo nilang duha uban sa usa ka seremonyal nga pagpangaon. Ang mga ngalan nga gihatag alang niini nga tapok sa mga bato maoy Galeed (nagkahulogang "Tapok nga Saksi") ug Ang Bantayanang Torre.—Gen 31:36-55.

Si Jacob niining tungora matinguhaon usab kaayo sa pagpakigdait sa iyang igsoon nga si Esau, nga wala niya makita kapin na sa 20 ka tuig. Aron sa pagpalukmay sa pagdumot nga lagmit gihambin pa sa iyang igsoon, si Jacob nagpadala una kaniya ug mahalong mga gasa alang kang Esau—ginatos ka mga kanding ug mga karnero, ug daghang kamelyo, mga asno, ug mga baka. (Gen 32:3-21) Mikalagiw si Jacob sa Canaan nga halos walay nabatonan; karon tungod sa panalangin ni Jehova siya mipauli nga usa ka adunahang tawo.

Nganong ang manulonda nga gidumog ni Jacob nagpatakiang kaniya?

Nianang gabhiona nga ang panimalay ni Jacob mitabok sa Jabok paingon sa H aron sa pagsugat kang Esau, nasinatian ni Jacob ang labing talagsaong panghitabo sa pagpakigdumog sa usa ka manulonda, ug tungod sa iyang pagpakigbisog ang iyang ngalan giilisdan ug Israel, nga nagkahulogang "Nakigtigi (Nakigbisog) sa Diyos; o, Ang Diyos Nakigtigi." (Gen 32:22-28) Human niadto kining duha ka ngalan kasagarang makita diha sa Hebreohanong balaknon nga mga paralelismo. (Sal 14:7; 22:23; 78:5, 21, 71; 105:10, 23) Niini nga pakigdumog gitandog sa manulonda ang piyakpiyak sa lutahan sa paa ni Jacob, ug si Jacob nagtakiang sa nahibiling bahin sa iyang kinabuhi—lagmit aron sa pagtudlo kaniya sa pagkamapainubsanon; usa ka pahinumdom kanunay nga dili sobrang magpataas tungod sa iyang hinatag-sa-Diyos nga kauswagan o tungod kay siya nakiglayog sa usa ka manulonda. Ingong paghandom niining hinungdanong mga hitabo, gitawag ni Jacob ang dapit nga Peniel o Penuel.—Gen 32:25, 30-32.

Human sa malipayong panagkita ni Jacob ug Esau, kini nga kaluha, nga nianang tungora mga 97 anyos na, nagbulag paingon sa ilang tagsatagsa ka dalan, nga lagmit wala na magdahom nga magkita pa pag-usab hangtod sa ilang paglubong sa ilang amahan nga si Isaac mga 23 ka tuig sa ulahi. Si Esau miadto sa H sa Seir dala ang iyang gasa, ug si Jacob miadto sa A, nga mitabok pag-usab sa Jabok.—Gen 33:1-17; 35:29.

Sunod nga 33 ka Tuig Ingong Langyaw nga Pumoluyo. Human siya mibulag kang Esau, si Jacob nanimuyo sa Sucot. Mao kini ang unang dapit nga nagpabilin si Jacob sa wala mahibal-ing yugto sa panahon human siya mobalik gikan sa Padan-aram. Wala isulti kon unsa siya kadugay dinhi, apan lagmit nga sulod kini sa daghang katuigan, tungod kay siya naghimog permanenteng tinukod nga kapuy-an ug ingon man mga balongbalong o inatopang mga kuwadra alang sa iyang kahayopan.—Gen 33:17.

Ang sunod nga pagbalhin ni Jacob maoy pakasadpan tabok sa Jordan ngadto sa kasilinganan sa Sekem, diin siya mipalit ug usa ka luna sa yuta gikan sa mga anak ni Hamor nga nagkantidad ug "usa ka gatos ka pirasong salapi [Heb., *qesi·tah'*]." (Gen 33:18-20; Jos 24:32) Ang bili nianang karaang salapi, ang *qesi·tah',* wala masayri karong adlawa, apan ang usa ka gatos niini tanantanan, lagmit mokabat ug dakong kantidad sa tinimbang nga plata, kay wala pay mga sensilyo niadtong mga adlawa.

Didto sa Sekem, si Dina nga anak nga babaye ni Jacob nakighugoyhugoy sa mga babayeng Canaanhon, ug tungod niini siya giamong-amongan ni Sekem, ang anak sa pangulong si Hamor. Pagkatapos niini nga insidente, misunod dayon ang mga panghitabo nga wala na mapugngi ni Jacob—gipatay sa iyang mga anak ang tanang lalaki nga molupyo sa Sekem, gipamihag ang mga babaye ug mga bata, giagaw ang tanang kabtangan ug bahandi sa komunidad, ug gihimo ang ilang amahan nga si Jacob nga lang-og atubangan sa tanang molupyo sa yuta.—Gen 34:1-31.

Unya giingnan siya sa Diyos nga mobiya sa Sekem ug mobalhin ngadto sa Bethel, ug iya kining gihimo. Apan, sa wala pa mobiya, gisugo niya ang iyang panimalay nga hinloan nila ang ilang kaugalingon, ilisdan ang ilang mga besti, isalikway ang tanan nilang bakak nga mga diyos (lagmit lakip ang terapim ni Laban) ug ingon man usab ang

mga ariyos nga tingali gisul-ob ingong mga anting-anting. Gitagoan kini ni Jacob duol sa Sekem. —Gen 35:1-4.

Ang Bethel, nga "Balay sa Diyos," dako kaayog kahulogan alang kang Jacob, tungod kay dinhi, tingali mga 30 ka tuig una pa niana, si Jehova nagpasa kaniya sa Abrahamikong pakigsaad. Karon, human magtukod si Jacob ug usa ka halaran alang niining dakong Diyos sa iyang mga katigulangan, si Jehova nagpahayag pag-usab sa pakigsaad ug nagpamatuod usab nga ang ngalang Jacob giilisdan na ug Israel. Dayon si Jacob nagpatindog ug usa ka haligi ug iya kining gibuboan ug halad-ngailimnon ug lana ingong paghandom niining hinungdanong mga hitabo. Sa panahon usab sa pagestar dinhi sa Bethel nga si Debora nga iwa sa iyang inahan namatay ug gilubong.—Gen 35:5-15.

Wala usab nato masayri kon unsa kadugay nga nagpuyo si Jacob sa Bethel. Sa dihang mibiya didto ug mibalhin pahabagatan, samtang layolayo pa gikan sa Betlehem (Eprat), nagbati si Raquel, ug tungod kay naglisod sa pagpanganak sa iyang ikaduhang anak nga si Benjamin, siya namatay. Didto si Jacob naglubong sa iyang gihigugmang si Raquel ug nagpatindog siyag usa ka haligi ingong ilhanan sa iyang lubnganan.—Gen 35:16-20.

Kini si Israel, nga niining higayona gipanalanginan ug 12 ka anak nga lalaki nga kanila maggikan ang 12 ka tribo sa Israel, mipadayon pa ug panaw paingon sa habagatan. Ang sunod nga iyang gikampohan gihubit ingong "saylo sa torre sa Eder," nga hayan nahimutang sa usa ka dapit tali sa Betlehem ug Hebron. Sa panahon sa iyang pagpuyo didto nga ang iyang kamagulangang anak nga si Ruben nakighilawas sa puyopuyo sa iyang amahan nga si Bilha, ang inahan ni Dan ug Neptali. Lagmit naghunahuna si Ruben nga ang iyang amahang si Jacob tigulang na kaayo aron mohimog aksiyon bahin niining butanga, apan wala mouyon si Jehova, ug tungod sa pag-unay niya sa puyopuyo sa iyang amahan, si Ruben nawad-an sa iyang katungod sa pagkapanganay.—Gen 35:21-26; 49:3, 4; Deu 27:20; 1Cr 5:1.

Lagmit sa wala pa ikabaligya ang iyang anak nga si Jose sa pagkaulipon sa Ehipto nga si Jacob mibalhin sa pagpuyo sa Hebron, diin didto buhi pa ang iyang tigulang nga amahang si Isaac, apan dili matino ang petsa niini nga pagbalhin.—Gen 35:27.

Usa ka adlaw niana gisugo ni Jacob si Jose (nga nianang tungora 17 anyos) sa pagsusi kon naunsa na ang iyang mga igsoon nga nagbantay sa panon sa mga hayop sa ilang amahan. Sa dihang iya nang nakita sila sa Dotan mga 100 km (62 mi) sa A sa Hebron, ilang gihawiran ug gibaligya siya ngadto sa panon sa mga magpapatigayon nga nagpadulong sa Ehipto. Kadto maoy niadtong 1750 W.K.P. Unya ang ilang amahan gipatuo nila nga si Jose gipatay sa usa ka mapintas nga mananap. Sulod sa daghang adlaw si Jacob nagbangotan tungod sa maong pagkamatay, nga nagdumili nga mahupay, nga nag-ingon: "Ako manaog nga magbangotan sa akong anak ngadto sa Sheol!" (Gen 37:2, 3, 12-36) Ang pagkamatay sa iyang amahan nga si Isaac niadtong 1738 W.K.P. nakadugang lamang sa iyang kaguol.—Gen 35:28, 29.

Ang Pagbalhin Ngadto sa Ehipto. Mga napulo ka tuig human mamatay si Isaac napugos si Jacob sa pagpaadto sa iyang napulo ka anak sa Ehipto sa pagpalit ug mga lugas tungod sa usa ka dakong gutom. Nagpabilin si Benjamin. Ang administrador ni Paraon sa pagkaon nga si Jose nakaila sa iyang mga igsoon ug nagsugo nga dad-on nila sa ilang pagbalik sa Ehipto ang ilang manghod nga si Benjamin. (Gen 41:57; 42:1-20) Apan, sa dihang gisultihan sa gipangayo, sa sinugdan wala mosugot si Jacob nga siya paubanon, kay nahadlok nga basig may mahitabong daotan sa iyang hinigugmang anak sa iyang pagkatigulang; si Benjamin nianang tungora labing menos 22 anyos na. (Gen 42:29-38) Ayha pa lang gitugotan ni Jacob nga mouban si Benjamin sa dihang nahurot na ang tanang pagkaon nga napalit sa Ehipto.—Gen 43:1-14; Buh 7:12.

Sa dihang nagkauliay na si Jose ug ang iyang mga igsoon, gidapit si Jacob ug ang tibuok niyang panimalay, lakip ang tanan nilang kahayopan ug kabtangan, nga mobalhin sa tabunok nga yuta sa Gosen nga nahimutang sa binanlas nga yuta sa Ehipto, kay ang dakong gutom gitakdang magpadayon pa ug laing lima ka tuig. Si Paraon nagtagana pa ganig mga karomata ug balon nga mga pagkaon alang kanila. (Gen 45:9-24) Sa ilang pagpaingon didto, si Jehova nagpasalig kang Jacob nga kini nga pagbalhin iyang gipanalanginan ug giuyonan. (Gen 46:1-4) Ang tanang kalag nga naihap ingong sakop sa panimalay ni Jacob, lakip kang Manases, Epraim, ug sa uban pa nga tingali natawo sa Ehipto sa wala pa mamatay si Jacob, maoy 70. (Gen 46:5-27; Ex 1:5; Deu 10:22) Kini nga gidaghanon wala maglakip kang Lea, kinsa namatay didto sa Yutang Saad (Gen 49:31), o sa iyang wala hinganling mga anak nga babaye, o sa mga asawa sa iyang mga anak.—Gen 46:26; itandi ang Gen 37:35.

Wala madugay human makaabot sa Ehipto niadtong 1728 W.K.P., gidala si Jacob sa palasyo ni Paraon ug didto siya naghatag ug katahoran sa hari uban ang pagpanghinaot ug kabulahanan. Gihubit ni Jacob ang iyang kaugalingon ingong langyawng pumoluyo (sama kang Abraham ug Isaac, kay sama kanila siya usab wala makapanunod sa

gisaad sa Diyos nga yuta). Sa dihang gipangutana bahin sa iyang edad, si Jacob mitubag nga siya 130 apan, kon itandi sa edad sa iyang mga katigulangan, ang iyang mga adlaw "diyutay ug makapasubo."—Gen 47:7-10.

Sa hapit na siyang mamatay, si Jacob nagpanalangin sa iyang mga apo, ang mga anak ni Jose, ug, pinaagi sa paggiya sa Diyos, nagbutang sa manghod nga si Epraim nga una kay sa magulang nga si Manases. Dayon ngadto kang Jose, kinsa maoy makadawat sa dobleng bahin sa panulondon sa pagkapanganay, si Jacob nagpahayag: "Ako maghatag kanimo ug usa ka bahin nga yuta nga labaw kay sa imong mga igsoong lalaki, nga akong gikuha gikan sa kamot sa mga Amorihanon pinaagi sa akong espada ug pinaagi sa akong pana." (Gen 48:1-22; 1Cr 5:1) Sanglit malinawong napalit ni Jacob ang luna sa yuta duol sa Sekem gikan sa mga anak ni Hamor (Gen 33:19, 20), daw kini nga saad ngadto kang Jose maoy usa ka pagpakita sa pagtuo ni Jacob, diin siya matagnaong namulong sa umalabot nga pagsakop sa Canaan pinaagi sa iyang mga kaliwat nga daw kini natuman na pinaagi sa iyang espada ug pana. (Tan-awa ang AMORIHANON.) Ang dobleng bahin ni Jose nianang nasakop nga yuta nalangkoban sa duha ka pahat nga gihatag ngadto sa mga tribo ni Epraim ug Manases.

Sa wala pa siya mamatay, si Jacob naningkamot pag-ayo nga makabaton ug igong kusog aron makapanalangin sa tagsatagsa sa iyang 12 ka anak. (Gen 49:1-28) Siya nagpakita ug pagtuo sa katumanan sa mga katuyoan ni Jehova. (Heb 11:21) Tungod sa iyang pagtuo ug tungod kay si Jehova espesipikong nagpasalig kaniya sa panalangin sa Abrahamikong pakigsaad, ang Kasulatan kanunayng naghisgot kang Jehova ingong Diyos dili lamang kang Abraham ug Isaac kondili kang Jacob usab.—Ex 3:6; 1Cr 29:18; Mat 22:32.

Sa kataposan, niadtong 1711 W.K.P., human sa 17 ka tuig nga pagpuyo didto sa Ehipto, si Jacob namatay sa panuigong 147. (Gen 47:27, 28) Busa ang maong yugto sa kasaysayan gikan sa pagkatawo ni Jacob hangtod sa iyang kamatayon natapos, usa ka kasaysayan nga nagkobre ug kapin sa katunga sa mga panid sa basahon sa Genesis. (Kap 25-50) Uyon sa tinguha ni Jacob nga siya ilubong sa Canaan, gipaembalsamar una ni Jose sa Ehiptohanong mga mananambal ang lawas sa iyang amahan isip pagpangandam alang sa panaw. Dihay usa ka dakong panon nga mikuyog sa paglubong, ingong pag-ila sa pagkadungganon sa iyang anak nga si Jose, ug human niana sila migikan sa Ehipto. Sa pag-abot sa rehiyon sa Jordan, gihimo ang pito ka adlaw nga seremonyas sa pagbangotan, nga human niana gilubong sa mga anak ni Jacob ang ilang amahan sa langob sa Makpela diin didto gilubong si Abraham ug si Isaac.—Gen 49:29-33; 50:1-14.

2. Ang mga manalagna kanunayng naggamit sa ngalang "Jacob" sa mahulagwayong diwa, may kalabotan sa nasod nga naggikan sa patriarka. (Isa 9:8; 27:9; Jer 10:25; Eze 39:25; Am 6:8; Miq 1:5; Rom 11:26) Si Jesus, sa usa ka higayon, migamit sa ngalang Jacob sa mahulagwayong paagi sa dihang namulong bahin niadtong makaadto "sa gingharian sa mga langit."—Mat 8:11.

3. Ang amahan ni Jose nga bana ni Maria, ang inahan ni Jesus.—Mat 1:15, 16.

JADA [lagmit pinamubo sa Jedaia, nga nagkahulogang "Si Jah Nahibalo"]. Usa ka kaliwat ni Juda pinaagi kang Jerameel. Si Jada gitala ingong usa ka anak nga lalaki ni Onam ug amahan ni Jeter ug Jonatan.—1Cr 2:3, 25, 26, 28, 32.

JADAI. Usa ka amahan sa unom ka anak nga lalaki nga gitalang lakip sa mga kaliwat ni Caleb nga apo-sa-tuhod ni Juda. Wala isulti ang eksaktong relasyon ni Jadai kang Caleb.—1Cr 2:3, 42, 47.

JADDAI. Usa ka anak nga lalaki ni Nebo; usa niadtong kinsa nangasawa ug dili-Israelinhong mga asawa apan nagpapahawa kanila tungod sa awhag ni Esdras. (Esd 10:43, 44) Ang pipila ka hubad mabasa nga "Ido" inay nga "Jaddai."—*AS, AT, Mo, Ro.*

JADE. Usa ka gahi, lig-on, sagad berde-ugbulok nga batong pahiyas nga gigamit ingong alahas ug mga kinulit; ang Hebreohanong pulong niini maoy *ya·shepheh'*. Ang *jade* may duha ka magkalahing matang sa mga minerales, ang *"nephrite"* ug *"jadeite."* Ang *nephrite* maoy labing komon nga matang. Nagkadaiya kini gikan sa pagkasihagon ngadto sa pagkadagtomon ug adunay mga bulok nga lugom-berde, itom, abohon, dalag, ug puti. Ang *jadeite* mas bililhon kay sa *nephrite* tungod sa mas maanindot nga bulok niini ug talagsa ra. Ang *jade* sayon kaayong kuliton tungod sa komposisyon niini.

Ang maanindot nga batong *jade* nga may ngalan sa usa sa 12 ka tribo sa Israel nga gikulit diha niini nagdayandayan sa "tabon sa dughan sa paghukom" nga gisul-ob sa Hataas nga Saserdoteng si Aaron, nga gipahimutang sa ikatulong dapit sa ikaupat nga laray sa mga bato. (Ex 28:2, 15, 20, 21; 39:9, 13, 14) Ang *jade* gilakip usab sa bililhong mga bato nga nagdayandayan sa "tabon" sa hari sa Tiro.—Eze 28:12, 13.

JADIEL [lagmit, Hinaot Malipay ang Diyos]. Usa sa mga pangulo sa panimalay sa katunga nga tribo ni Manases nga nagpuyo sa S sa Jordan; usa

ka maisog, gamhanan nga tawo. Ang mga kaliwat ni Jadiel "migawi nga dili-matinumanon" ngadto kang Jehova, nga sa kataposan misangpot sa ilang pagkadestiyero pinaagi sa mga Asiryanhon.—1Cr 5:23-26.

JADO [lagmit, Hinaot Malipay Siya]. Usa ka ngalan diha sa talaan sa kaliwat sa tribo ni Gad; anak nga lalaki ni Buz ug amahan ni Jesisai.—1Cr 5:11, 14.

JADON [lagmit pinamubo sa Jaazanias, nga nagkahulogang "Si Jehova Nagpatalinghog"]. Usa ka Meronotnon nga mitabang kang Nehemias sa pagtukod pag-usab sa paril sa Jerusalem niadtong 455 W.K.P. Si Jadon mopatim-awng naggikan sa kasilinganan sa Mizpa.—Neh 3:7.

Si Josephus nagtawag sa wala-hinganling manalagna diha sa 1 Hari 13 nga "Jadon."—*Jewish Antiquities,* VIII, 231 (viii, 5).

JADUA [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "nahibalo"].

1. Usa ka pangulo sa Israel kansang kaliwat, kon dili man siya mismo, nagtimbre sa resolusyon sa pagkamatinumanon panahon sa pagkagobernador ni Nehemias.—Neh 10:1, 14, 21.

2. Ang kataposan sa Aaronikong linya sa hataas nga mga saserdote nga gitala diha sa Hebreohanong Kasulatan. Tungod kay si Jadua mao ang ikalimang kaliwatan human ni Jesua, posible nga siya nagkinabuhi panahon "sa pagkahari ni Dario nga Persianhon."—Neh 12:10, 11, 22; tan-awa ang DARIO Num. 3.

JAEL [Kanding sa Bukid]. Ang asawa ni Heber nga Kenihanon, busa dili usa ka Israelinhon, ug ang nagpatay kang Sisera nga pangulo sa kasundalohan sa Canaan.

Uban sa iyang bana, si Jael nagtolda duol sa Kedes, ug dihay pakigdait tali kang Heber ug sa manlulupig nga mga Canaanhon. (Huk 4:10, 11, 17, 21; tan-awa ang KEDES Num. 3.) Human mapildi si Sisera sa kamot sa Israel, siya mikalagiw sa walay gidapigan nga kampo ni Heber, diin gipasulod siya ni Jael sa iyang tolda. Dayon iyang gihabolan siya. Sa dihang siya nangayog tubig iyang gidalit kaniya ang gipatibugol nga gatas diha sa pangbangketeng panaksan aron imnon. Human niya siya mahaboli pag-usab, siya mihangyo kaniya nga magbantay sa ganghaan sa tolda. Naghunahuna nga siya luwas ingong bisita ni Jael, ang naluya ug gikapoy nga Sisera daling nahinanok. Si Jael, nga usa ka tigpuyo sa tolda nga sa walay duhaduha anad sa pagbugsok sa mga ugsok sa tolda diha sa yuta, mihinok sa pagduol kaniya nga bitbit ang usa ka martilyo ug usa ka ugsok sa tolda, ug iya kining gipalagbas sa ulo ni Sisera ngadto sa yuta. Sa dihang miabot ang naggukod nga si Barak, iyang gipakita kaniya ang pangulo sa kasundalohan, nga namatay "sa kamot sa usa ka babaye," ingon sa gitagna ni Debora. (Huk 4:9, 17-22) Ang maisogong buhat ni Jael batok sa kaaway ni Jehova gidayeg diha sa awit sa kadaogan ni Debora ug Barak, nga nagpahayag usab kang Jael nga "labing bulahan sa mga babaye."—Huk 5:6, 24-27.

JAGUR [lagmit nga kaamgid sa Aramaikong pulong nga nagkahulogang "tapok [sa bato]"]. Usa ka siyudad sa habagatang bahin sa Juda. (Jos 15:21) Ang Jagur lagmit nga mao ang Khirbet el Gharra (Tel ʽIra), mga 14 km (8.5 mi) sa S sa Beerseba.

JAH. Pinamubo sa Jehova, ang ngalan sa Labing Hataas nga Diyos, nga sagad gigamit diha sa mga balak. (Ex 15:1, 2) Kining pinamubo nga porma gihawasan sa unang katunga sa Hebreohanong Tetragrammaton nga יהוה (*YHWH*), nga mao ang mga letrang *yohdh* (י) ug *he'* (ה), ang ikanapulo ug ikalima nga mga letra sa Hebreohanong alpabeto.

Ang Jah makita sa 50 ka higayon diha sa Hebreohanong Kasulatan, 26 ka higayon nga nag-inusara, ug 24 ka higayon diha sa ekspresyong "Hallelujah" o "Aleluya," nga sa literal usa ka sugo ngadto sa daghang tawo nga 'dayegon si Jah.' Apan, ang pagkaanaay "Jah" diha sa orihinal wala gayod tagda sa pipila ka popular nga mga bersiyon. (*Dy, Mo, RS*) Ang *King James Version* migamit niini kausa ingong "Jah" ug ang *An American Translation* kausa usab ingong "Yah." (Sal 68:4) Sa *English Revised Version* kini makita kaduha diha sa teksto mismo (Sal 68:4; 89:8), ug sa *American Standard Version* gipulihan ang kompletong porma nga Jehova sa katibuk-an, apan sa halos tanang teksto nga makaplagan ang pinamubo nga porma diha niining duha ka ulahing mga hubad, kini gipunting kanato diha sa mga nota o *footnote*. Ang *Bag-ong Kalibotang Hubad* nagpreserbar alang sa magbabasa sa tanang 50 ka higayon nga makita ang Jah, o Yah; ug ang *Emphasised Bible* ni Rotherham, sa 49 ka higayon.

Diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan ang "Jah" makita sa upat ka higayon diha sa ekspresyon nga Hallelujah o Aleluya. (Pin 19:1, 3, 4, 6) Gigamit sa kadaghanang Bibliya kining Grego nga ekspresyon nga wala na hubara ngadto sa Iningles, apan si G. W. Wade naghubad niini nga "Dayega ninyo si Jehova," ug ang *Bag-ong Kalibotang Hubad* mabasa nga "Dayega ninyo si Jah!"

Ang "Jah" dili usa ka karaang porma sa ngalan sa Diyos nga naunang gigamit kay sa Tetragrammaton. Ang ulahing kompleto nga porma, ang Jehova, makita sa 165 ka higayon sa Masoretikong

teksto diha sa basahon sa Genesis, apan unang makita ang pinamubo nga porma diha lamang sa asoy sa mga panghitabo human ang Pagpanggula gikan sa Ehipto.—Ex 15:2.

Ang usa ra ka silaba nga Jah sagad nga gilangkit sa mas makapalihok nga mga emosyon sa pagdayeg ug sa pag-awit, pag-ampo, ug pangamuyo, ug sagad nga makaplagan diha sa temang ulohan nga naghisgot ug pagsadya tungod sa kadaogan ug kaluwasan, o diin giila ang gamhanang kamot ug gahom sa Diyos. Daghan ang pananglitan niining linain nga paggamit. Ang prase nga "Dayega ninyo si Jah!" (Hallelujah o Aleluya) mopatim-aw nga usa ka *doxology,* buot ingnon, usa ka ekspresyon sa pagdayeg sa Diyos, ug diha sa Mga Salmo kini unang makita sa Salmo 104:35. Sa ubang mga salmo kini makita sa sinugdanan lamang (Sal 111, 112), may higayon nga anaa sa sulod sa usa ka salmo (135:3), usahay anaa sa kataposan lamang (Sal 104, 105, 115-117), apan sagad nga anaa sa sinugdanan ug sa kataposan (Sal 106, 113, 135, 146-150). Sa basahon sa Pinadayag sublisubli nga gisal-otan sa langitnong mga linalang ang ilang pagdayeg kang Jehova pinaagi niini nga ekspresyon.—Pin 19:1-6.

Ang uban pang mga teksto diin ang "Jah" makita nagpabanaag usab ug pagbayaw pinaagi sa mga awit ug mga pangaliya kang Jehova. Lakip niana ang awit sa kaluwasan nga giawit ni Moises. (Ex 15:2) Diha sa mga teksto nga girekord ni Isaias gihimo ang doble nga pagpasiugda pinaagig pagkombinar sa duha ka ngalan, ang "Jah Jehova." (Isa 12:2; 26:4) Si Ezequias, diha sa iyang balak sa pagmaya tungod kay milagrosong giayo samtang himalatyon, mipahayag sa iyang tumang kalipay pinaagi sa pagsubli sa Jah. (Isa 38:9, 11) Ang kalainan gipakita tali sa patay, nga dili makadayeg kang Jah, ug niadtong determinado nga magkinabuhi alang sa iyang kadayeganan. (Sal 115:17, 18; 118:17-19) Ang uban pang mga salmo nagpasundayag ug mainampoong pagpabili sa kaluwasan, panalipod, ug pagtul-id.—Sal 94:12; 118:5, 14.

JAHAT.

1. Usa ka kaliwat ni Juda. Ang duha ka anak nga lalaki ni Jahat nagpundar sa mga banay sa mga Zorahanon.—1Cr 4:1, 2.

2. Usa ka Levihanon nga naggikan kang Gerson (Gersom) pinaagi kang Libni, ug usa ka katigulangan ni Asap.—Ex 6:17; 1Cr 6:1, 20, 39-43.

3. Lain pa nga Levihanon nga naggikan kang Gerson, apan pinaagi sa laing anak nga lalaki ni Gerson nga si Simei. Si Jahat mao ang pangulo sa iyang mga igsoong lalaki, ug ang iyang mga anak nga lalaki nahimong usa ka balay o banay sa amahan.—1Cr 23:6, 7, 10, 11.

4. Usa ka Levihanon sa panahon sa paghari ni David; usa ka kaliwat sa anak nga lalaki ni Kohat nga si Izar pinaagi kang Selomot.—1Cr 6:18; 24:22.

5. Usa sa upat ka Levihanon, usa ka Merarihanon, nga gitudlo sa pagdumala sa buluhaton sa pag-ayo sa templo nga gipangunahan ni Haring Josias.—2Cr 34:12.

JAHAZ. Usa ka siyudad sa S sa Jordan ug lagmit nga nahimutang sa A sa Arnon. Lagmit nga nailog kini ni Haring Sihon nga Amorihanon gikan sa mga Moabihanon. (Num 21:23-26) Sa Jahaz, gipildi sa mga Israelinhon ang kasundalohan ni Sihon, ug ang siyudad napanag-iya sa mga Rubenhon. (Deu 2:32, 33; Jos 13:15, 18, 23; Huk 11:20, 21) Human niadto ang Jahaz gitudlo ingong usa ka Levihanong siyudad alang sa mga Merarihanon. (Jos 21:34, 36) Sa ulahing kasaysayan sa Israel ang siyudad gigamhan sa mga Moabihanon. Diha sa Bato sa Moab, si Haring Mesa nanghambog nga nailog niya ang Jahaz gikan sa hari sa Israel pinaagi sa 200 ka manggugubat. Labot pa, ang mga manalagnang si Isaias ug Jeremias naghisgot niini nga siyudad diha sa mga pahayag batok sa Moab.—Isa 15:1, 4; Jer 48:1, 34.

Bisan tuod nga ang mga eskolar nagsugyot ug ubay-ubayng mga dapit nga posibleng nahimutangan sa karaang Jahaz, ang tinong nahimutangan niini nagpabiling wala mahibaloi.

JAHAZIEL [Hinaot ang Diyos Makakita; Ang Diyos Nakakita].

1. Ikatulong gitala nga anak nga lalaki ni Hebron, usa ka Kohatnon sa tribo ni Levi.—1Cr 23:6, 12, 19; 24:23.

2. Usa sa gamhanang mga tawo nga miduyog kang David didto sa Ziklag.—1Cr 12:1, 4.

3. Usa sa mga saserdote nga may mga trompeta nga anaa kanunay sa atubangan sa arka sa pakigsaad human madala kini ni David sa Jerusalem.—1Cr 16:1, 6.

4. Ang Levihanon nga gitugahan sa espiritu ni Jehova aron sa pagsulti ug mga pulong sa pagdasig ngadto kang Haring Jehosapat ug sa kongregasyon sa dihang sila gihulga sa mas dakong puwersa sa kaaway. "Ania ang giingon ni Jehova kaninyo, 'Ayaw kamo kahadlok o kalisang tungod niining dakong panon sa katawhan,'" si Jahaziel miingon, "'kay ang gubat dili inyo, kondili iya sa Diyos. . . . Dili kamo kinahanglan nga makig-away niining higayona. Pahimutang kamo, barog nga walay lihok ug tan-awa ang kaluwasan ni Jehova alang kaninyo.'" (2Cr 20:14-17) Si Jahaziel maoy anak nga lalaki ni Zacarias, usa ka kaliwat ni Asap sa mga Levihanong banay ni Gersom (Gerson [Gen 46:11]), busa dili usa ka saserdote.—1Cr 6:39-43.

5. Ang amahan ni Secanias, kinsa usa niadtong namalik sa Jerusalem kauban ni Esdras niadtong 468 W.K.P.—Esd 8:1, 5.

JAIR.

1. Usa ka kaliwat ni Juda pinaagi sa iyang apo nga lalaki nga si Hesron. Si Hesron naminyo sa usa ka babaye nga gikan sa tribo ni Manases. (1Cr 2:21, 22) Si Jair giisip nga kaliwat ni Manases inay nga kaliwat ni Juda, lagmit tungod sa iyang mga nahimo sa teritoryo sa Manases, diin iyang giilog ang daghang siyudad sa mga tolda ug ginganlan kini sa iyang ngalan, nga ang maong ngalan ilang gihuptan sulod sa daghang kaliwatan.—Num 32:41; Deu 3:14; Jos 13:30; 1Ha 4:13; tan-awa ang HAVOT-JAIR.

2. Ang ikapitong maghuhukom sa Israel. Sanglit siya usa ka Gileadnon nga taas ug katungdanan ug ang matag usa sa iyang 30 ka anak nga lalaki nalangkit sa usa sa gihisgotan nang mga siyudad sa mga tolda ni Jair, lagmit siya maoy usa ka kaliwat sa Num. 1. Si Jair naghukom sa Israel sulod sa 22 ka tuig, ug human niana siya namatay ug gilubong sa Kamon.—Huk 10:3-5.

3. Amahan ni Mardokeo; sa tribo ni Benjamin. —Est 2:5.

4. Amahan ni Elhanan nga nagpatay kang Lami nga igsoong lalaki ni Goliat. (1Cr 20:5) Ang susamang asoy sa 2 Samuel 21:19 dayag nga adunay sayop sa magkokopya.—Tan-awa ang LAMI.

JAIRHANON [Kang (Iya ni) Jair]. Mao kini ang tawag kang Ira nga "saserdote ni David." (2Sa 20:26) Tingali si Ira maoy usa ka kaliwat ni Jair nga Manasesnon. Apan kon husto ang Syriac nga *Peshitta,* siya lagmit usa ka saserdote gikan sa Levihanong siyudad sa Jatir.—Tan-awa ang IRA Num. 1.

JAIRO. Usa ka nagadumalang opisyal sa sinagoga (lagmit sa Capernaum) kansang bugtong nga anak nga babaye gibanhaw ni Jesus.—Mat 9:18; Mar 5:22; Luc 8:41, 42.

Niadtong hinapos sa 31 o sa sayong bahin sa 32 K.P., sa dihang ang 12-anyos nga anak nga babaye ni Jairo nasakit pag-ayo nga tungod niana siya gituohang mamatay, ang iyang amahan nangita kang Jesus, mihapa sa iyang tiilan, ug nangaliyupo kaniya nga moadto ug ayohon ang bata sa dili pa ulahi ang tanan. Samtang gidala si Jesus ngadto sa iyang balay, tinong si Jairo nadasig sa hilabihan sa pagkakita nga giayo ni Jesus ang usa ka babaye nga gitalinug-an sulod sa 12 ka tuig. Apan pagkamakapasubo nga mabalitaan gikan sa mga mensahero nga ang iyang batang babaye patay na! Bisan pa niana, si Jesus nagdasig kang Jairo nga dili mahadlok, hinuon magpasundayag ug pagtuo. Miagi taliwala sa nagkaguliyang nga mga tawong nagbangotan nga nagyubit ug nagbiaybiay sa giingon ni Jesus nga ang bata natulog lamang, si Jairo, ang iyang asawa, ug tulo ka apostoles miuban kang Jesus sa sulod, diin gipasiguli ni Jesus ang kinabuhi sa batang babaye. Ingon sa angayng dahomon, si Jairo ug ang iyang asawa "nalipay pag-ayo."—Mar 5:21-43; Mat 9:18-26; Luc 8:41-56.

JAKEH. Amahan ni Agur, ang magsusulat sa mga narekord sa Proverbio 30.—Pr 30:1.

JAKIM [pinamubo sa Jekamias, nga nagkahulogang "Si Jah Nagbangon"].

1. Usa ka kaliwat ni Benjamin pinaagi kang Simei nga gilakip diha sa talaan sa mga pangulo sa mga balay sa amahan nga nagpuyo sa Jerusalem. —1Cr 8:1, 19-21, 28.

2. Ang saserdote kansang balay sa amahan gipili pinaagig ripa alang sa ika-12 sa 24 ka dibisyon sa mga saserdote nga nag-alagad sa templo panahon sa paghari ni David.—1Cr 24:3, 5, 12.

JAKIN [Hinaot [si Jehova] Lig-ong Magatukod].

1. Ang ikaupat nga gitalang anak nga lalaki ni Simeon. (Gen 46:10) Siya mopatim-aw nga gitawag ug Jarib sa 1 Cronicas 4:24. Ang iyang mga kaliwat, ang mga Jakinhon, maoy usa sa Simeonhong mga banay sa Israel.—Ex 6:15; Num 26:12.

2. Ang saserdote kansang balay sa amahan gipili pinaagig ripa aron sa pagdumala sa ika-21 sa 24 ka dibisyon sa mga saserdote nga giorganisar ni David. (1Cr 24:7, 17) Ang usa o kapin pa sa iyang mga kaliwat (o sa laing saserdote nga parehog ngalan) mipuyo sa Jerusalem human sa pagkadestiyero didto sa Babilonya.—1Cr 9:3, 10; Neh 11:10.

3. Ang habagatang haligi sa duha ka haligi nga nagbarog sa atubangan sa templo ni Solomon. —1Ha 7:15-22; tan-awa ang BOAZ, II; ULO-ULO.

JAKINHON [Kang (Iya ni) Jakin]. Mga kaliwat ni Jakin nga anak nga lalaki ni Simeon.—Gen 46:10; Num 26:12.

JALAM. Usa ka anak nga lalaki ni Esau pinaagi sa iyang asawa nga si Oholibama. Si Jalam natawo sa Canaan apan sa wala madugay gidala ngadto sa Edom (Seir), diin siya sa kadugayan nahimong usa ka sultan.—Gen 36:5, 6, 8, 14, 18; 1Cr 1:35.

JALEEL. Ikatulo nga gitalang anak nga lalaki ni Zabulon ug nagpundar sa banay sa mga Jaleelnon sa tribo sa iyang amahan.—Gen 46:14; Num 26:26.

JALEELNON [Kang (Iya ni) Jaleel]. Mga kaliwat ni Jaleel sa tribo ni Zabulon.—Num 26:26.

JALON. Usa ka kaliwat ni Juda; usa sa "mga anak nga lalaki ni Ezra."—1Cr 4:17.

JAMAI. Pangulo sa usa ka balay sa katigulangan sa tribo ni Isacar; anak nga lalaki ni Tola. —1Cr 7:1, 2.

JAMBRES. Usa sa mga misukol kang Moises, lagmit usa sa mga Ehiptohanong salamangkero sa palasyo ni Paraon.—2Ti 3:8; Ex 7:11; tan-awa ang JANES.

JAMIN [Tuong Kamot].

1. Ang ikaduha nga gitalang anak nga lalaki ni Simeon. (Gen 46:10; Ex 6:15; 1Cr 4:24) Siya ang nagpundar sa banay sa mga Jaminhon.—Num 26:12.

2. Usa ka kaliwat ni Juda pinaagi kang Ram nga apong lalaki ni Hesron.—1Cr 2:9, 25, 27.

3. Usa ka Levihanon human sa pagkadestiyero nga mitabang sa pagpatin-aw sa Balaod ngadto sa katawhan nga nagkatigom sa Jerusalem.—Neh 8:7.

JAMINHON [Kang (Iya ni) Jamin]. Mga kaliwat ni Jamin sa tribo ni Simeon.—Num 26:12.

JAMLEK [Hinaot [ang Diyos] Momando]. Usa sa mga pangulo sa tribo ni Simeon kinsa, sa mga adlaw ni Haring Ezequias, nagpadako sa ilang teritoryo ngadto sa Walog sa Gedor.—1Cr 4:24, 34, 38-41.

JANAI [lagmit, Hinaot [ang Diyos] Motubag; [Ang Diyos] Mitubag].

1. Usa ka Gadhanon nga mipuyo sa teritoryo sa Basan.—1Cr 5:11, 12.

2. Usa ka katigulangan ni Maria nga inahan ni Jesus; ang ikalima nga kaliwatan una pa kang Maria.—Luc 3:24.

JANES. Usa sa mga misukol o misupak ni Moises nga gitandi ni Pablo sa mga apostata nga misukol sa kamatuoran. (2Ti 3:8, 9) Si Janes ug Jambres, kansang 'binuang nadayag sa tanan,' wala ipaila sa Hebreohanong Kasulatan, apan giuyonan sa kadaghanan nga sila maoy duha sa pangunang mga tawo sa palasyo ni Paraon, tingali ang salamangkerong mga saserdote nga misupak kang Moises ug Aaron sa ilang kanunayng pag-adto didto. (Ex 7:11, 12, 22; 8:17-19; 9:11) Mas daghan ang miuyon niini nga panglantaw ug diyutay ra kaayo ang wala mouyon niini. Ang dili-Kristohanong mga tinubdan, sama kang Numenius, Pliny nga Magulang, Lucius Apuleius, sa usa ka sinulat sa Qumran, sa Targum ni Jonathan, ug sa pipila ka apokripal nga mga sinulat, tanan naghisgot sa usa o duha niining mga tawhana.

JANIM. Usa ka siyudad sa bukirong rehiyon sa Juda. (Jos 15:20, 48, 53) Ang Janim gipangagpas nga mao ang Beni Naʽim, mga 5 km (3 mi) sa SHS sa Hebron.

JANOA [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "pahulay; pahiluna"].

1. Usa ka utlanan nga dapit sa Epraim nga kasagarang gituohan nga mao ang Khirbet Yanun, mga 20 km (12 mi) sa HS sa Samaria.—Jos 16:5-7.

2. Usa ka siyudad sa napulo-ka-tribong gingharian nga nailog ni Tiglat-pileser III panahon sa paghari ni Peka (mga 778-759 W.K.P.). Ang mga molupyo niini gidestiyero ngadto sa Asirya. (2Ha 15:29) Ang tukmang nahimutangan sa Janoa dili matino. Bisan tuod gituohan sa pipila nga kini mao ang Yanouh, mga 10 km (6 mi) sa S sa Tiro, kini nga lokasyon giisip nga halayo na kaayo dapit sa K sa ubang mga siyudad nga gitala sa 2 Hari 15:29. Ang kadaghanang eskolar mipabor sa pagtuo nga kini mao ang Tell en-Naʽmeh, mga 10 km (6 mi) sa AS sa Kedes diha sa Galilea.

JAPET [Hinaot Siya Maghatag ug Dakong Luna]. Anak ni Noe; igsoon ni Sem ug Ham. Bisan tuod kanunayng gitala nga ulahi, dayag nga si Japet mao ang panganay sa tulo ka anak nga lalaki, sanglit gihisgotan sa Hebreohanong teksto sa Genesis 10:21 nga "si Japet ang kinamagulangan" ("magulang," *KJ; Da; Yg; Le; ftn* sa *AS*). Apan, gisabot sa pipila ka maghuhubad ang Hebreohanong teksto dinhi nga nagtumong hinuon kang Sem ingong "ang magulang nga igsoon ni Japet." (*RS;* usab ang *AT, JB, NE*) Ang pag-isip kang Japet ingong kinamagulangang anak ni Noe mopunting sa 2470 W.K.P. nga mao ang panahon sa iyang pagkatawo.—Gen 5:32.

Si Japet ug ang iyang asawa maoy lakip sa walo ka tawong misakay sa arka, sa ingon naluwas sa Lunop. (Gen 7:13; 1Pe 3:20) Bisan tuod nagpabiling walay anak hangtod human sa Lunop, sila sa ulahi nanganak ug pito ka anak nga lalaki: si Gomer, Magog, Madai, Javan, Tubal, Mesek, ug Tiras. (Gen 10:1, 2; 1Cr 1:5) Kini nga mga anak ug ang pipila usab ka apong lalaki mao ang mga tawo nga gikan kanila ang "katawhan sa kapuloan sa mga nasod ["mga katawhan sa kabaybayonan," *RS*] mikaylap diha sa ilang mga yuta, ang matag usa sumala sa pinulongan niini, sumala sa ilang mga banay, sumala sa ilang mga nasod." (Gen 10:3-5; 1Cr 1:6, 7) Sumala sa kasaysayan, si Japet mao ang katigulangan sa Aryanhon o Indo-Uropanhon (Indo-Aleman) nga sanga sa tawhanong banay. Ang mga ngalan sa iyang mga anak ug mga apo nga makaplagan diha sa karaang mga sinulat sa kasaysayan nagtumong sa mga katawhan ug mga

tribo nga nanimuyo ilabina sa A ug sa K sa Fertile Crescent. Mopatim-aw nga sila mikaylap gikan sa Caucasus pasidlakan ngadto sa Sentral Asia ug pakasadpan latas sa Asia Minor hangtod sa kapuloan ug kabaybayonan sa Uropa ug tingali hangtod sa Espanya. Ang Arabianhong mga tradisyon nag-ingon nga usa sa mga anak nga lalaki ni Japet ang nahimong katigulangan sa mga Insek. —Tan-awa ang TSART ug MAPA, Tomo 1, p. 329.

Ingong resulta sa pagtahod nga gipakita ni Japet kauban sa iyang igsoong si Sem sa dihang nahubog ang ilang amahan, si Japet nakaangkon sa panalangin sa iyang amahan. (Gen 9:20-27) Sa maong panalangin, si Noe mihangyo nga unta ang Diyos 'maghatag ug dakong luna [Heb., *yapht*]' alang kang Japet. Kining Hebreohanong ekspresyon dayag nga gikuha sa mao rang lintunganayng pulong nga gigikanan usab sa ngalang Japet (Heb., *Ye'pheth* o *Ya'pheth*) ug lagmit nagpakita nga ang kahulogan sa ngalan ni Japet matuman sa literal nga diwa ug ang iyang mga kaliwat mokaylap sa halapad nga dapit. Ang iyang 'pagpuyo sa mga tolda ni Sem' gihunahuna sa pipila nga nagpasabot sa malinawong relasyon tali sa mga Japetihanon ug mga Semihanon. Apan, ang kasaysayan wala maghisgot sa maong malinawong panag-ubanay, hinunoa sa matagnaong paagi mahimong may kalambigitan kini sa saad sa Diyos sa ulahi ngadto sa mga kaliwat ni Sem nga si Abraham, Isaac, ug Jacob, nga pinaagi sa ilang "binhi" ang tanang kabanayan sa yuta (lakip niadtong naggikan kang Japet) pagapanalanginan. (Gen 22:15-18; 26:3, 4; 28:10, 13, 14; itandi ang Buh 10:34-36; Gal 3:28, 29.) Ang 'pagkahimong ulipon' ni Canaan sa mga Japetihanon natuman sa dihang ang yuta sa Canaan gimandoan sa Imperyo sa Medo-Persia (usa ka Japetikanhong gahom) ug sa ulahing pagpanakop sa mga Grego ug mga Romano, lakip na ang pag-ilog sa Canaanhong mga salipdanan sa Tiro ug Sidon.

JAPIA.

[1, 2: Hinaot [ang Diyos] Modan-ag; [Ang Diyos] Midan-ag]

1. Ang hari sa Lakis nga nakig-abin sa kasundalohan sa upat ka uban pang mga hari nga Amorihanon aron silotan ang Gabaon tungod sa pagpakigdait sa Israel. (Jos 10:3-5) Kay nagpakitabang ang Gabaon, ang kasundalohan ni Josue milihok gikan sa Gilgal aron sa pagluwas kanila. Sa nahitabong gubat human niadto, ang mga Israelinhon nagtanggong kang Japia ug sa iyang kaalyadong mga hari sa usa ka langob sa Makeda. Sa ulahi siya ug ang ubang mga hari gipatay ug ang ilang patayng mga lawas gibitay sa mga estaka hangtod sa pagsalop sa adlaw, nga human niana sila gisalibay ngadto sa langob nga ilang gidangpan.—Jos 10:6-27.

2. Usa ka anak nga lalaki ni David nga natawo sa Jerusalem.—2Sa 5:14, 15; 1Cr 3:7; 14:6.

3. Usa ka dapit nga utlanan sa Zabulon. (Jos 19:10, 12) Kini gituohang mao ang modernong Yafa (Yafia), wala pay 3 km (2 mi) sa HK sa Nasaret.

JAPLET [Hinaot Siya Motaganag Kaikyasan; Siya Nagtaganag Kaikyasan]. Usa ka kaliwat ni Aser pinaagi kang Beria ug Heber. Tulo ka "anak nga lalaki ni Japlet" ang nalakip diha sa talaan sa kagikan.—1Cr 7:30-33.

JAPLETNON [Kang (Iya ni) Japlet]. Usa ka karaang katawhan nga nagpuyo sa teritoryo sa utlanan ni Epraim sa dihang ang mga Israelinhon mibalhin ngadto sa Yutang Saad. (Jos 16:3) Walay makasaysayanhong ebidensiya nga naglangkit sa mga Japletnon sa kaliwat ni Aser nga ginganlan ug Japlet. (1Cr 7:30, 32) Ang sekular nga kasaysayan wala maghatag ug dugang impormasyon bahin kanila.

JARA. Usa ka kaliwat ni Saul pinaagi kang Jonatan, ug sumala niini nga talaan sa kaliwatan, siya maoy amahan sa tulo ka anak nga lalaki. (1Cr 9:39-42) Siya gitawag ug Jehoada sa 1 Cronicas 8:36.

JARED. Amahan ni Enoc ug katigulangan ni Jesu-Kristo sa wala pa ang Lunop; ang ikalimang kaliwatan gikan kang Adan. (1Cr 1:2; Luc 3:37) Si Jared nga anak nga lalaki ni Mahalalel nabuhi sa 962 ka tuig (3566-2604 W.K.P.), ikaduha lamang sa gitas-on sa kinabuhi ni Matusalem nga iyang apo nga lalaki. Daghan siyag anak nga lalaki ug babaye, ug siya nanganak kang Enoc sa edad nga 162.—Gen 5:15-20.

JARHA. Usa ka Ehiptohanong ulipon ni Sesan nga kaliwat ni Juda. Sanglit si Sesan walay mga anak nga lalaki, iyang gipaminyo ang iyang anak nga babaye kang Jarha, nga tungod niini si Jarha nanganak kang Atai ug sa ingon natipigan ang linya sa banay ni Sesan pinaagi kaniya.—1Cr 2:34, 35.

JARIB [Hinaot [ang Diyos] Makigtigi; [Ang Diyos] Naghusay sa [Atong] Legal nga Kaso].

1. Usa ka anak nga lalaki ni Simeon (1Cr 4:24), sa ubang teksto siya mopatim-awng gitawag ug Jakin.—Gen 46:10; tan-awa ang JAKIN Num. 1.

2. Usa sa siyam ka pangulo nga gisugo ni Esdras aron sa pagdasig sa mga Levihanon ug sa mga Netinim nga moadto sa suba sa Ahava ug moduyog sa uban sa pagpanaw paingon sa Jerusalem. —Esd 8:15-20.

3. Usa sa gitalang mga paryente sa mga saserdote nga 'nanaad pinaagi sa paglamanohay' nga ilang hinginlan ang ilang langyawng mga asawa ingong sanong sa awhag ni Esdras.—Esd 10:18, 19.

JARMUT [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "mahimong hataas (binayaw)"].

1. Usa sa lima ka siyudad sa mga Amorihanon nga misulay sa pagsulong aron silotan ang mga Gabaonhon. Ang hari niini nga si Piram ug ang iyang mga kaalyado gipildi ni Josue. Human niadto kini nga siyudad sa Sepela gihatag ngadto sa Juda. (Jos 10:3-5, 23-25; 12:7, 11; 15:20, 33, 35) Human sa pagkadestiyero didto sa Babilonya, ang mga Judeanhon namuyo pag-usab sa Jarmut. (Neh 11:25, 29) Ang Khirbet Yarmuk (Tel Yarmut), mga 26 km (16 mi) sa KHK sa Jerusalem, mopatim-awng mao ang karaang nahimutangan niini. Kay nahimutang sa tumoy sa bungtod, malantaw gikan niini ang kapatagan daplin sa baybayon hangtod sa Gaza duol sa Dagat Mediteranyo.

2. Usa ka siyudad sa Isacar nga gihatag ngadto sa mga Gersonhon. (Jos 21:27-29) Gituohang kini mao ra usab ang Ramot (1Cr 6:73) ug Remet. —Jos 19:21; tan-awa ang RAMOT Num. 1.

JAROA. Usa ka kaliwat ni Gad nga nanimuyo sa teritoryo sa Basan.—1Cr 5:11, 14.

JASAR, BASAHON NI. Tan-awa ang BASAHON.

JASEN [lagmit, Natulog; Nahikatulog]. Ang pamulong nga "mga anak nga lalaki ni Jasen" makita diha sa talaan sa gamhanang mga tawo ni David. (2Sa 23:32) Ang samang talaan sa 1 Cronicas 11:34 nagtawag kaniya nga Hasem nga Gizonhon.

JASOBEAM [lagmit, Ang Katawhan Namalik].

1. Usa ka Korehanong manggugubat nga miduyog sa kasundalohan ni David didto sa Ziklag. (1Cr 12:1, 6) Lagmit mao ra usab ang Num. 2.

2. Ang pangulo sa tulo ka labing talagsaon nga gamhanang mga tawo ni David. Si Jasobeam migamit sa iyang bangkaw sa pagbuntog sa pipila ka gatos sa mga kaaway ug siya usab ang usa sa tulo nga mipugos pagsulod sa kampo sa mga Filistehanon aron sa pagkuha ug tubig alang kang David gikan sa atabay sa Betlehem. (1Cr 11:11, 15-19) Sa paglabay sa panahon, si Jasobeam gitudlo nga pangulo sa unang binulan nga dibisyon nga may 24,000 ka tawo. (1Cr 27:1, 2) Siya maoy anak nga lalaki ni Zabdiel; usa ka Hakmonhon. Ang iyang ngalan giespeling nga Joseb-basebet sa 2 Samuel 23:8.—Tan-awa ang JOSEB-BASEBET.

JASON [lagmit gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "nag-ayo"]. Usa ka prominenteng Kristohanon sa Tesalonica kinsa 'nag-abiabi kang Pablo ug Silas' sa ilang unang panaw paingon sa Macedonia. Ang usa ka magubtanong panon sa nasina nga mga Hudiyo miatraka aron sa pagkuha kang Pablo ug Silas gikan sa balay ni Jason, apan, kay wala makakaplag kanila didto, si Jason ang ilang gidala ug gihimo siyang pangunang akusado sa mga sumbong sa pag-alsa batok kang Cesar. Si Jason ug ang uban pa nga kauban niya gibuhian human makahatag ug "igong piyansa."—Buh 17:5-10.

Sa sulat ni Pablo ngadto sa mga taga-Roma, nga gisulat gikan sa Corinto sa panahon sa sunod niyang panaw agi sa Macedonia ug Gresya, gilakip niya ang mga pangomosta ni Jason. (Rom 16:21) Kon siya mao ra ang Jason sa Tesalonica, siya tingali miadto sa Corinto, lagmit kauban ni Pablo. Siya gitawag nga usa ka "paryente" ni Pablo, nga mahimong magkahulogan nga siya iyang katagilungsod, bisan tuod nga ang pangunang kahulogan sa Gregong pulong maoy "kadugo sa samang kaliwatan." Kon siya usa ka suod nga unodnong paryente ni Pablo, natural lamang nga si Pablo didto moestar kaniya sa Tesalonica.

JASUB [lagmit, Siya Mibalik].

1. Ang ikatulo nga gitalang anak nga lalaki ni Isacar ug magtutukod sa Jasubnon nga dibisyon sa iyang tribo. (1Cr 7:1; Num 26:23, 24) Siya gitawag ug Iob sa Genesis 46:13.

2. Usa sa "mga anak ni Bani" kinsa, human makabalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya, nangasawa apan sa ulahi nagpapahawa sa langyawng mga asawa.—Esd 10:29, 44.

JASUBI-LEHEM. Usa ka ngalan diha sa talaan sa mga kaliwatan ni Juda, lagmit usa ka kaliwat ni Sela. Apan, ang pipila ka maghuhubad nagtuo nga kini nagkahulogang "mibalik ngadto sa Lehem," buot ingnon, "ngadto sa Betlehem."—1Cr 4:21, 22; *RS, AT, JB, Mo.*

JASUBNON [Kang (Iya ni) Jasub]. Mga kaliwat sa anak nga lalaki ni Isacar nga si Jasub (Iob), ug usa sa upat ka pangunang mga dibisyon sa banay diha sa maong tribo.—Num 26:23-25; Gen 46:13.

JATIR [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "sobra; nag-awas"]. Usa ka siyudad sa mga saserdote sa bukirong rehiyon sa Juda. (Jos 15:20, 48; 21:9, 10, 14; 1Cr 6:54, 57) Gipadad-an ni David ang Jatir ug usa ka bahin sa mga inagaw sa kadaogan nga iyang nakuha gikan sa manunulong nga mga Amalekanhon. Lagmit agi kinig pasalamat sa pagkamaabiabihon ug pagkamahigalaon nga gipakita ngadto kaniya ingong usa ka

kagiw gikan kang Haring Saul.—1Sa 30:17-20, 26, 27, 31.

Ang Jatir kasagarang gituohan nga mao ang Khirbet ʽAttir (Horvat Yattir), mga 21 km (13 mi) sa HHK sa Hebron.

JATNIEL. Usa sa Levihanong mga magbalantay-sa-ganghaan sa balay ni Jehova; ang ikaupat nga anak nga lalaki ni Meselemias nga usa ka Korehanon.—1Cr 26:1, 2.

JAVAN. Ang ikaupat nga gitalang anak nga lalaki ni Japet ug ang amahan ni Elisa, Tarsis, Kitim, ug Dodanim (o Rodanim). Ingong mga kaliwat ni Noe human sa Lunop, sila lakip niadtong nanimuyo "sa kapuloan sa mga nasod," diin kining mga pulonga mahimong magtumong usab sa kabaybayonan ug dili lamang sa mga pulo nga gilibotan sa tubig. (Gen 10:2, 4, 5; 1Cr 1:5, 7) Ang ebidensiya sa kasaysayan nagpakita nga ang mga kaliwat ni Javan ug ang iyang upat ka anak nanimuyo sa mga pulo ug kabaybayonan sa Dagat Mediteranyo gikan sa Cipro (Kitim) hangtod sa kasadpang Mediteranyo.—Tan-awa ang DODANIM; ELISA; KITIM; TARSIS Num. 1.

Si Javan (Heb., *Ya·wan′*) gipaila ingong ang katigulangan sa karaang mga Ionian, nga gitawag sa pipila ingong "ang ginikanang tribo sa mga Grego." (*Commentary on the Old Testament,* ni C. F. Keil ug F. Delitzsch, 1973, Tomo I, The First Book of Moses, p. 163) Ang ngalang *I·a′o·nes* gigamit sa magbabalak nga si Homer (lagmit sa ikawalong siglo W.K.P.) nga nagtumong sa unang mga Grego, ug sugod kang Sargon II (ikawalong siglo W.K.P.), ang ngalang *Jawanu* makita na diha sa mga Asiryanhong mga inskripsiyon.

Paglabay sa panahon ang ngalang Ionia nagtumong na lamang sa Attica (ang rehiyon nga naglibot sa Atenas), sa kasadpang kabaybayonan sa Asia Minor (nga mao ang kabaybayonan sa ulahing mga lalawigan sa Lydia ug Caria), ug sa kasikbit nga mga pulo sa Dagat Aegean. Ang dagat nga nahimutang taliwala sa habagatang Gresya ug habagatang Italya nagbaton gihapon sa ngalang Ionian, ug kining ngalana giila nga karaan na kaayog gigikanan, nga nagpaluyo sa ideya nga kini nga porma sa ngalang Javan sa usa ka higayon gigamit alang sa yuta sa Gresya ingon man sa ulahing mas gamayng dapit nga gitawag ug "Ionia."

Human sa asoy sa Genesis, ang mga kaliwat ni Javan unang gihisgotan sa mga ulahing bahin sa ikasiyam nga siglo W.K.P. pinaagi ni manalagnang Joel. Didto ang manalagna nagsaway sa mga taga-Tiro, taga-Sidon, ug sa mga Filistehanon tungod sa pagbaligya sa mga anak sa Juda ug Jerusalem diha sa ilang pagnegosyog ulipon uban sa "mga anak sa mga Grego" (sa literal, "mga Javanhanon" o "mga Ionian"). (Joe 3:4-6) Si Isaias, sa ikawalong siglo W.K.P., nagtagna nga ang pipila ka Hudiyo nga maluwas sa kasuko sa Diyos mopanaw ngadto sa daghang kayutaan, lakip sa "Javan," ug didto sila magmantala sa himaya ni Jehova.—Isa 66:19.

Ang mga ulipon ug ang mga butang nga tumbaga gitala sa hinapos sa ikapito o sa sayong bahin sa ikaunom nga siglo W.K.P. ingong mga butang nga gisuplay sa "Javan, Tubal ug Mesek [kining ulahi nga mga dapit lagmit nahimutang sa sidlakang Asia Minor o dapit sa A niini]" ngadto sa adunahang sentro sa komersiyo sa Tiro. (Eze 27:13) Ang bersikulo 19 sa maong tagna naghisgot na usab sa Javan, apan sanglit ang ubang mga dapit nga gihisgotan diha sa konteksto anaa sa Sirya, Palestina, ug Arabia, ang pipila nagtuo nga ang paglutaw sa ngalan diha sa maong teksto maoy tungod sa sayop sa magkokopya. Imbes nga mabasa nga "ug sa Javan gikan sa Uzal," ang Gregong *Septuagint* naghubad sa Javan ingong "bino," busa mabasa nga, "ug may bino. Gikan sa Asel [Uzal]." (*LXX,* Thomson) Ang *Revised Standard Version* mabasa nga "ug ang bino gikan sa Uzal." Apan, ang uban nagtuo nga ang Javan dinhi lagmit nagtumong sa usa ka Gregong kolonya nga nahimutang sa Arabia o nga kini tingali maoy ngalan sa usa ka Arabianhong tribo o lungsod.

Sa tagna ni Daniel, ang "Javan" sagad nga gihubad sa mga maghuhubad ingong "Gresya" sanglit kini nga kahulogan gihimong dayag diha sa makasaysayanhong katumanan sa mga sinulat ni Daniel. (Dan 8:21; 10:20; 11:2) Busa, sa susama, ang tagna ni Zacarias (520-518 W.K.P.) nagtagna sa malamposong pagpakiggubat sa 'mga anak sa Zion' batok sa Javan (Gresya).—Zac 9:13.

JAZEEL [Ang Diyos Nagbahin]. Ang unang gitala nga anak nga lalaki ni Neptali ug nagpundar sa banay sa mga Jazeelnon sa maong tribo. (Gen 46:24; Num 26:48) Ang iyang ngalan giespeling usab nga Jaziel.—1Cr 7:13.

JAZEELNON [Kang (Iya ni) Jazeel]. Mga kaliwat ni Jazeel sa tribo ni Neptali.—Num 26:48.

JAZEIAS [Hinaot si Jah Makakita; Si Jah Nakakita]. Tingali usa sa misupak sa sugyot ni Esdras nga papahawaon sa mga anak nga lalaki sa Israel ang ilang langyawng mga asawa ug mga anak nga nangatawo kanila; anak nga lalaki ni Tikva. (Esd 10:3, 10, 11, 15) Apan gituohan nga kining pagsupak ni Jazeias ug Jonatan maoy dili batok sa sugyot ni Esdras kondili batok sa gidawat nga pamaagi sa pagpatuman niini. Sumala sa Gregong *Septuagint* ug sa Latin nga *Vulgate,* si Jazeias ug ang uban pa mipaluyo inay nga misupak kang Esdras. Busa, ang usa ka kapuling hubad sa Esdras 10:15

nag-ingon nga si Jonatan ug Jazeias "mao ang milihok ingong mga hawas labot niini."—*Ftn* sa *Rbi8;* tan-awa usab ang *KJ; ftn* sa *AS; Dy; Kx.*

JAZER [Hinaot [ang Diyos] Motabang]. Usa ka Amorihanong siyudad nga may sakop nga mga lungsod, nga nahimutang sa S sa Jordan. Sa panahon ni Moises, giilog sa mga Israelinhon ang Jazer ug ang naglibot nga rehiyon. (Num 21:25, 32) Ang Jazer sa sinugdan gihatag ngadto sa Gad ug gipalig-on sa maong tribo, sa ulahi kini gihatag ngadto sa mga Levihanon. (Num 32:1, 3-5, 34, 35; Jos 13:24, 25; 21:34, 38, 39; 1Cr 6:77, 81) Mao kini ang usa sa mga dapit nga gihisgotan maylabot sa ruta nga gisubay ni Joab ug sa mga pangulo sa kasundalohan sa dihang ilang gihimo ang pagsenso nga gisugo ni David bisag wala hatagig awtorisasyon sa Diyos. (2Sa 24:4, 5) Sa naghinapos ang paghari ni David ang pipila ka gamhanang mga tawo nga Hebronhon nga nagpuyo sa Jazer gihatagan ug administratibong mga katungdanan sa teritoryo sa Israel sa S sa Jordan.—1Cr 26:31, 32.

Sa ikawalong siglo W.K.P., ang Jazer nailalom sa mga kamot sa Moab. Mopatim-aw nga ang rehiyon niadtong tungora, kon dili man una pa niana, nabantog tungod sa pagpananom niini ug kaparasan. Ang Jazer ug ang ubang Moabihanon nga mga siyudad gitagna nga makaagom ug umaabot nga katalagman.—Isa 16:8-10; Jer 48:32, 33.

Lainlain ang mga dapit nga gituohang lagmit mao ang karaang Jazer, apan ang tukmang nahimutangan niini wala mahibaloi.

JAZERA. Usa ka saserdote kansang kaliwat mipuyo sa Jerusalem human sa pagkadestiyero sa Babilonya. (1Cr 9:12) Siya lagmit mao ra si Azai sa Nehemias 11:13.

JAZIEL [Ang Diyos Nagbahin]. Laing espeling sa Jazeel (Gen 46:24), nga mao ang unang gitala nga anak nga lalaki ni Neptali.—1Cr 7:13.

JAZIZ. Ang pangulong tig-atiman sa mga panon sa karnero ni Haring David; usa ka Hagrihanon.—1Cr 27:31.

JEARIM [Kalasangan]. Usa ka bukid nga nagsilbing timaan sa usa ka bahin sa A nga utlanan sa Juda ug mopatim-aw nga diha niana nahimutang ang lungsod sa Kesalon.—Jos 15:10; tan-awa ang KESALON.

JEATERAI. Usa ka Levihanon; kaliwat ni Gerson (Gersom).—1Cr 6:1, 20, 21.

JEBEREKIAS [nagkahulogang "Si Jehova Nagapanalangin"]. Amahan ni Zacarias nga nakasaksi sa pagsulat ni Isaias diha sa usa ka papan sa matagnaong ngalang Maher-salal-has-baz, ang ngalan sa kaugalingong anak nga lalaki sa manalagna.—Isa 8:1, 2.

JEBUS [lagmit gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "yatakyatakan; tamakan"], **JEBUSIHANON.** Ang Jebus maoy usa ka karaang siyudad sa mga Jebusihanon nga nahimutang sa dapit nga nailhan karon nga Jerusalem.

Sa panahon ni Abraham una pa ang tuig 1900 W.K.P., kining dapita gitawag ug Salem (nagkahulogang "Pakigdait"), nga gilakip sa ngalang Jerusalem ug lagmit maoy pinamubo niini. (Heb 7:2) Gihisgotan ang Urusalim (Jerusalem) diha sa mga Papan sa Amarna nga nakaplagan sa Ehipto. Ug diha sa basahon ni Josue, sa Mga Maghuhukom, ug sa Unang Samuel, diin gihisgotan ang mga panghitabo una pa masakop ni David ang siyudad, ang dapit sagad nga gitawag ug Jerusalem. (Jos 10:1, 3, 5, 23; 12:10; 15:8, 63; 18:28; Huk 1:7, 8, 21; 19:10; 1Sa 17:54) Diha lamang sa duha ka teksto nga kini gitawag ug Jebus. (Huk 19:10, 11; 1Cr 11:4, 5) Sa Josue 18:28 ang *Yevu·si′* makita diha sa Hebreohanon, nga ang tumoy nga *i* nagpasabot sa katawhan, ang mga molupyo sa siyudad.

Busa alang sa kadaghanang mga eskolar mopatim-aw nga ang Jerusalem (o, posible, ang Salem) mao ang orihinal nga ngalan sa siyudad, ug sa dihang naokupar sa mga Jebusihanon, kini gitawag usahay ug Jebus. Giuyonan usab sa kadaghanan nga ang "Jebus" dili pinamubo sa Jerusalem kondili maoy pinamubo hinuon sa Jebusihanon, ang ngalan sa mga pumoluyo sa maong dapit sa usa ka panahon. Human mailog ni David ang salipdanan sa Zion ug maestablisar ang iyang harianong pinuy-anan didto, kini gitawag usahay ug "Siyudad ni David."—2Sa 5:7.

Ang mga Jebusihanon nga nag-okupar niini nga siyudad ug sa palibot nga dapit maoy mga kaliwat ni Ham ug Canaan. (Gen 10:15, 16, 20; 1Cr 1:13, 14) Sa dihang hisgotan uban sa ilang mga paryente (mga Hitihanon, Girgasihanon, Amorihanon, Canaanhon, Perizihanon, Hivihanon), sagad nga ang mga Jebusihanon gitalang ulahi, tingali tungod kay sila ang kinadiyutayan. (Deu 7:1; Huk 3:5) Sila giisip ingong katawhan nga nagpuyo sa kabukiran (Num 13:29), ug ang ilang yuta giingon, sa mahulagwayong paagi, nga "usa ka yuta nga nagaagay sa gatas ug dugos."—Ex 3:8, 17.

Gisaaran ni Jehova si Abraham nga ang yuta sa mga Jebusihanon iyang ihatag kaniya ug sa iyang binhi. (Gen 15:18-21; Neh 9:8) Sa pagtuman niini nga saad, gipagawas ni Jehova ang iyang piniling katawhan gikan sa Ehipto, ug samtang sila mitabok sa Jordan, gipauna sa Diyos ang iyang manulonda, nga nagsugo nga magmakusganon sila ug nga abogon ang tanan nga mosukol kanila.

(Ex 13:3-5; 23:23; 33:1, 2) Dili sila maghimog pakigsaad ug dili sila makig-alyansa sa kaminyoon uban sa mga Jebusihanon ug sa ubang mga Canaanhon kondili magtugyan hinuon kanila sa bug-os nga kalaglagan, nga walay nagaginhawa nga ibiling buhi, "aron kamo dili matudloan nila sa pagbuhat sumala sa tanan nilang dulumtanang mga butang."—Ex 34:11-16; Deu 20:16-18.

Sa pagkakita sa mga kalamposan sa mga Israelinhon sa pag-ilog sa yuta—ang pag-ilog sa Jerico ug sa Ai ingon man ang pagsurender sa mga Gabaonhon—ang Jebusihanong hari nga si Adonizedek nangulo sa usa ka panag-abin sa lima ka hari nga determinado sa pagsanta sa pagsulong. (Jos 9:1, 2; 10:1-5) Sa gubat nga nahitabo, diin gipahunong ni Jehova ang adlaw ug ang bulan, ang kasundalohan sa magkaabin napildi, ang mga hari nabihag ug gipatay, ug ang ilang mga patayng lawas gilansang sa mga estaka aron makita sa tanan. (Jos 10:6-27; 12:7, 8, 10) Lagmit nga human niini nga kadaogan nga ang mga Israelinhon nagsunog sa Jebus ug kini naugdaw.—Huk 1:8.

Sa hapit nang matapos ni Josue ang pagsakop sa H ug sa tungatungang mga bahin sa Yutang Saad, iyang gipunting ang iyang pagtagad sa amihanang seksiyon sa K sa Jordan. Sa makausa pa ang mga Jebusihanon nagkahiusa aron sa pagsukol, niining higayona ilalom sa pagpanguna ni Jabin, ang hari sa Hazor, ug sa gihapon ang Israel nagpildi kanila, uban sa tabang ni Jehova. (Jos 11:1-8) Bisan pa niana, human sa pagsunog sa Jebus ug sa panahon una pa bahina ang yuta, gikontrolar sa mga Jebusihanon ang hinungdanong hatag-as nga mga dapit sa Jerusalem, nga ilang gihuptan sulod sa 400 ka tuig.—Jos 15:63.

Ang siyudad sa Jebus gipahat ngadto sa Benjamin sa dihang ang yuta gibahinbahin, ug kini nahimutang sa utlanan tali sa mga teritoryo sa tribo ni Juda ug Benjamin. (Jos 15:1-8; 18:11, 15, 16, 25-28) Apan, ang mga Israelinhon wala mag-abog sa mga Jebusihanon, hinuon nagtugot sa ilang mga anak nga lalaki ug mga anak nga babaye nga makigminyo niini nga katawhan, ug sila misimba pa gani sa bakak nga mga diyos sa mga Jebusihanon. (Huk 1:21; 3:5, 6) Sulod niining panahona kini nagpabiling "siyudad sa mga langyaw," diin kas-a ang usa ka Levihanon midumili sa pagpalabay sa kagabhion.—Huk 19:10-12.

Sa kataposan, niadtong 1070 W.K.P., nailog ni David ang Zion, ang salipdanan sa mga Jebusihanon. (2Sa 5:6-9; 1Cr 11:4-8) Sa ulahi gipalit ni David ang giokanan dapit sa A gikan sa usa ka Jebusihanon nga ginganlag Arauna (Ornan), ug didto gitukod niya ang usa ka halaran ug gihalad ang linaing mga halad. (2Sa 24:16-25; 1Cr 21:15, 18-28) Niining dapita mga katuigan sa ulahi nga gitukod ni Solomon ang dako kaayog gasto nga templo. (2Cr 3:1) Human niadto, gipatrabaho ni Solomon ang mga kaliwat sa mga Jebusihanon sa dakong programa sa pagpanukod, nga nagpatrabaho kanila ingong mga ulipon.—1Ha 9:20, 21; 2Cr 8:7, 8.

Sa ulahing paghisgot bahin sa mga Jebusihanon, atong nasayran nga ingong usa ka etnikong grupo sila diha gihapon aron sa paghugaw sa pagsimba sa mga Israelinhon sa ilang paghibalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya.—Esd 9:1, 2.

JEBUSI. Tan-awa ang JEBUS, JEBUSIHANON.

JECOLIAS [Nakahimo si Jehova]. Inahan ni Haring Uzzias (Azarias) sa Juda nga iyang gipanganak sa mga 845 W.K.P. Si Jecolias nga asawa ni Amazias maoy gikan sa Jerusalem.—2Ha 15:1, 2; 2Cr 26:1, 3.

JECONIAS [Si Jehova Lig-ong Nagatukod]. Hari sa Juda sulod sa tulo ka bulan ug napulo ka adlaw lamang una siya dad-a ni Nabucodonosor ingong binihag ngadto sa Babilonya niadtong 617 W.K.P.; anak nga lalaki ni Jehoiakim ug apo sa matarong nga si Haring Josias. (1Cr 3:15-17; Est 2:6; Jer 24:1) May mga higayon nga gipamubo ang iyang ngalan ingong Conias. (Jer 22:24; 37:1) Sa pipila ka bersiyon, kini nga ngalan gihubad ingong Joaquin ug Joachin (*MBB; AS*), apan sa *Bag-ong Kalibotang Hubad* kini sagad nga gihubad ingong Jehoiakin.—2Ha 24:6, 8-15; tan-awa ang JEHOIAKIN.

JEDAIA. Duha ka Hebreohanong ngalan nga managlahi ang espeling ug kahulogan, apan usa lang ang katumbas nga espeling sa Cebuano.

[1, 2: Heb., *Yedha·yah'*]

1. Usa ka Simeonhon kansang kaliwat nga si Ziza maoy usa ka pangulo sa dihang nagmando si Ezequias.—1Cr 4:24, 37, 38, 41.

2. Usa ka pumoluyo sa Jerusalem human sa yugto sa pagkadestiyero kinsa nag-ayo sa usa ka bahin sa paril sa siyudad atubangan sa iyang balay; anak nga lalaki ni Harumap.—Neh 3:10.

[3-8: Heb., *Yedha'·yah',* Si Jah Nahibalo]

3. Usa ka balay o banay sa mga saserdote nga kaliwat sa amahan nga gipili pinaagig ripa alang sa ika-2 sa 24 ka grupo nga niini gibahin ni David ang pagkasaserdote.—1Cr 24:1, 6, 7.

Ang mosunod nga gihisgotan mao ang ubay-ubayng mga saserdote human sa yugto sa pagkadestiyero nga ginganlan usab ug Jedaia, nga ang pipila kanila lagmit maoy mga membro sa samang banay sa amahan, apan lisod kining matino.

4. Usa ka saserdote, o lagmit mga membro sa nahisgotan na nga banay sa amahan, kinsa mipuyo sa Jerusalem human mobalik gikan sa Babilonya. Ang pagtawag kang Jedaia nga "anak nga lala-

ki ni" Joiarib sa Nehemias 11:10 tingali maoy usa ka pagdugang sa magkokopya, ingon sa makita pinaagi sa pagtandi niini sa 1 Cronicas 9:10. Diha sa sinugdanan sa mga talaan sa Nehemias ug sa Mga Cronicas, si Jedaia ug ang laing duha pa (si Joiarib o Jehoiarib ug Jakin) maoy sama ra nga mga ngalan niadtong sa mga banay sa amahan sa panahon ni David. (1Cr 24:6, 7, 17) Busa kini mahimong naghisgot lamang sa mga banay sa amahan, nga nagpakitang adunay naghawas kanila, samtang ang misunod nga mga ngalan tingali maoy sa mga indibiduwal; o lagmit ang tanang ngalan maoy sa mga indibiduwal nga buhi niadtong panahona.—1Cr 9:10-12; Neh 11:10-13.

5. Katigulangan sa 973 ka saserdote kinsa mibalik gikan sa Babilonya uban kang Zorobabel. (Esd 2:1, 2, 36; Neh 7:39) Lagmit kini sila maoy mga membro sa mao rang banay sa amahan (Num. 3), gawas kon ang ilang pagkahimong sakop "sa balay ni Jesua" nagpasabot nga sila adunay kalangkitan sa linya sa hataas nga mga saserdote.

6, 7. Duha ka saserdote nga nagbaton niining ngalana ang gilakip sa talaan niadtong namalik uban kang Jesua ug Zorobabel niadtong 537 W.K.P. (Neh 12:1, 6, 7) Sa panahon sa pagkasaserdote ni Joiakim nga manununod ni Jesua, ang matag usa gitumong ingong usa ka banay sa amahan, nga ang usa gihawasan ni Uzi ug ang lain gihawasan ni Netanel. (Neh 12:12, 19, 21) Dili matino kon hain kanila o kini bang duha ka Jedaia nalangkit sa orihinal nga banay sa amahan (Num. 3).

8. Usa sa mibalik nga mga destiyero diin gikan kanila gikuha ang bulawan ug plata ug gihimong usa ka purongpurong alang sa Hataas nga Saserdoteng si Josue. (Zac 6:10-14) Wala ipaila sa espesipiko ang kalangkitan niya sa mga saserdote nga nahisgotan na.

JEDEIAS [lagmit, Hinaot Malipay si Jehova].

1. Usa ka Levihanon (o iyang balay o banay sa amahan) nga naggikan kang Amram nga nalangkit sa dihang giorganisar pag-usab ni David ang mga Levihanon.—1Cr 24:20, 31.

2. Usa ka Meronotnon nga nagdumala sa mga asna ni Haring David.—1Cr 27:30.

JEDIAEL [Ang Diyos Nakaila [Kaniya]; Nailhan sa Diyos].

1. Usa ka anak nga lalaki ni Benjamin. Ang mga kaliwat ni Jediael sa usa ka panahon mikabat ug 17,200 ka maisog, gamhanang mga tawo. (1Cr 7:6, 10, 11) Lagmit nga siya mao ra usab si Asbel nga anak nga lalaki ni Benjamin.—Gen 46:21; tan-awa ang ASBEL, ASBELNON.

2. Usa sa ubay-ubayng mga manggugubat ug mga pangulo sa tribo ni Manases nga miduyog sa kasundalohan ni David samtang siya nagkampo sa Ziklag. (1Cr 12:20, 21) Lagmit nga mao ra usab ang Num. 3.

3. Usa sa gamhanang mga tawo ni David; anak nga lalaki ni Simri.—1Cr 11:26, 45; tan-awa ang Num. 2.

4. Usa ka magbalantay-sa-ganghaan sa balay ni Jehova, nga gitudlo sa panahon sa paghari ni David. Siya ang ikaduhang anak nga lalaki ni Meselemias nga Korehanon.—1Cr 26:1, 2.

JEDIDA [Hinigugma]. Asawa ni Amon ug inahan ni Haring Josias nga iyang gipanganak niadtong 667 W.K.P.; anak nga babaye ni Adaia gikan sa Bozkat.—2Ha 21:24-26; 22:1.

JEDIDIAS [Hinigugma ni Jah]. Ang ngalan nga gihatag ni Natan nga manalagna ni Jehova sa ikaduhang anak ni David ug Bat-seba. (2Sa 12:24, 25) Kining ngalana nagsumbalik-silaw sa gugma ug pagdawat ni Jehova sa bag-ong natawo nga bata, kasukwahi sa Iyang pagsalikway sa ilang unang anak sa pagpanapaw, nga sa wala madugay namatay human matawo. (2Sa 12:13-19) Hinunoa, ang ngalang Jedidias wala gamita nga mopuli sa ngalang Solomon.—Tan-awa ang SOLOMON.

JEDUTUN [lagmit gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "dayeg"].

1. Usa ka Levihanong maghohoni. Mopatimawng si Jedutun gitawag kanhi nga Etan, kay sa wala pa moabot ang Arka sa Jerusalem, si "Etan" gihisgotang kagrupo sa ubang mga maghohoni nga si Heman ug Asap, samtang human niana si "Jedutun" ang gihisgotang kauban sa maong grupo. (1Cr 15:17, 19; 25:1) Walay gitala nga katigulangan kang Jedutun; aduna kang Etan. (1Cr 6:44-47) Ug walay gihisgotang mga kaliwat nga iya ni Etan; aduna kang Jedutun. (1Cr 9:16) Ang pag-usab sa ngalang Etan [nagkahulogang "Malungtaron; Padayong Nag-agos"] ngadto sa Jedutun [lagmit gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "dayeg"] tinong nahiuyon sa buluhaton nga gihatag kaniya.—1Cr 16:41; tan-awa ang ETAN Num. 3.

Si Jedutun ug ang iyang banay sa mga maghohoni nakigbahin sa daghang kasaulogan sa dihang angayng himoon ang "pagpasalamat ug pagdayeg kang Jehova" (1Cr 25:3); pananglitan, sa dihang ang arka sa pakigsaad gidala sa Jerusalem. (1Cr 16:1, 41, 42) Sa pag-organisar pag-usab ni David diin ang mga maghohoni sa sangtuwaryo gibahin ngadto sa 24 ka dibisyon, ang ika-2, ika-4, ika-8, ika-10, ika-12, ug ika-14 nga ripa natunong sa unom ka anak nga lalaki ni Jedutun nga tanan nagalagad ilalom sa pagdumala sa ilang amahan. (1Cr 25:1, 3, 6, 7, 9, 11, 15, 17, 19, 21) Kini nga mga katungdanan nga giambitan ni Jedutun, Asap, ug

Heman nagpakita nga ang matag usa sa tulo ka pangunang sanga sa mga Levihanon (Merari, Gersom, ug Kohat) gihawasan taliwala sa mga maghohoni sa templo. (1Cr 6:31-47) Kining tulo ka grupo nagdayeg kang Jehova pinaagig honi sa dihang giinagurahan ni Solomon ang templo. (2Cr 5:12, 13) Ang mga kaliwat ni Jedutun gihisgotan sa panahon sa paghari ni Ezequias ug usab taliwala sa mga nadestiyero nga namalik gikan sa Babilonya.—2Cr 29:1, 12, 14, 15; Neh 11:17.

Tulo sa mga salmo ang naghisgot kang Jedutun diha sa mga superskripsiyon niini. Ang duha niini (Sal 39, 62) mabasa nga "Ngadto sa direktor *sa* Jedutun" ("sumala sa paagi sa [koro ni] Jedutun," *Ro ftn* sa superskripsiyon sa Sal 39), samtang ang ikatulo (Sal 77) mabasa usab nga "Ngadto sa direktor *sa* Jedutun." (*NW; Ro;* "diha sa," *AT*) Sa matag usa niini nga pananglitan ang pagtagik sa salmo gipahinungod sa laing tawo, ang unang duha ngadto kang David ug ang ikatulo ngadto kang Asap; busa walay gipaila nga si Jedutun ang nagtagik niini, bisan tuod nga sa ubang mga teksto siya gitawag nga "bisyonaryo sa hari" ug giingon usab nga siya "nagapanagna uban sa mga alpa." (2Cr 35:15; 1Cr 25:1, 3) Busa, ang mga superskripsiyon niining tulo ka salmo dayag nga maoy mga instruksiyon sa ilang pagtugtog, tingali nagpaila sa usa ka estilo o sa usa ka tulonggon nga lagmit nalangkit kang Jedutun, o kaha giimbento, gisugdan paggamit, gimugna, o gihimo niyang popular o sa iyang mga anak pinaagi sa paggamit niini.

2. Usa ka Levihanon kansang anak nga lalaki o kaliwat, si Obed-edom, maoy usa ka magbalantay-sa-ganghaan sa panahon nga gipadala ni David ang Arka ngadto sa Jerusalem.—1Cr 16:1, 37, 38.

JEGAR-SAHADUTA [Aramaiko, nga nagkahulogang "Tapok nga Saksi"]. Ang Aramaiko (Siryanhon) nga ekspresyon nga gigamit ni Laban aron itawag sa tapok sa mga bato diin ibabaw niini siya ug si Jacob mikaon sa pagkaon sa pakigsaad. Kining tapok sa mga bato nga gitawag ug Jegar-sahaduta nagsilbing "usa ka saksi" nga walay usa kanila nga molabang niini aron sa pagdaot sa lain. Gitawag kini ni Jacob pinaagi sa Hebreohanong katumbas niini nga "Galeed."—Gen 31:25, 46-53; tan-awa ang GALEED.

JEHALELEL [lagmit, Ang Diyos Nagpakidlap [ug Kahayag]].

1. Amahan sa upat ka anak nga lalaki nga gitala diha sa talaan sa mga kaliwat ni Juda.—1Cr 4:1, 16.

2. Usa ka Merarihanong Levihanon kansang anak nga lalaki mitabang sa paghinlo sa templo sa panahon sa paghari ni Ezequias.—2Cr 29:1, 12, 15, 16.

JEHEZKEL [Hinaot ang Diyos Mopalig-on; Ang Diyos Nagpalig-on]. Ang saserdote ug pangulo sa balay sa amahan nga gipili pinaagig ripa alang sa ika-20 sa 24 ka nagrelibohay nga mga pundok sa mga saserdote nga niana gibahinbahin ni David ang pag-alagad sa templo.—1Cr 24:1, 3, 7, 16.

JEHIAS [Hinaot Siya Mabuhi, Oh Jah!]. Usa ka Levihanon nga nag-alagad ingong magbalantay-sa-ganghaan sa Arka panahon sa pagbalhin niini ngadto sa Jerusalem.—1Cr 15:24, 25.

JEHIEL [Hinaot Siya Mabuhi, Oh Diyos!].

1. Usa ka Levihanon sa ikaduhang dibisyon sa mga maghohoni nga miduyog sa arka sa pakigsaad gikan sa balay ni Obed-edom paingon sa Jerusalem. (1Cr 15:17, 18, 20, 25, 28) Human niadto, si Jehiel ug ang uban pa gitudlo sa pagpatokar sa gawas sa tolda nga gibutangan sa Arka.—1Cr 16:1, 4-6.

2. Usa ka Levihanon nga kaliwat ni Gerson pinaagi kang Ladan; usa ka "pangulo." (1Cr 23:6-8) Sa hapit nang matapos ang paghari ni David, si Jehiel(i) ug ang iyang mga anak nga lalaki (o ang balay sa amahan nga ginganlan pinaagi sa iyang ngalan) mao ang nagdumala sa tipiganan ug bahandi nga iya sa balay sa pagsimba kang Jehova.—1Cr 26:21, 22; 29:8.

3. Tig-atiman, tingali usa ka instruktor, sa mga anak nga lalaki ni David; usa ka anak nga lalaki o kaliwat ni Hakmoni.—1Cr 27:32.

4. Usa ka anak nga lalaki ni Haring Jehosapat. Si Jehiel ug ang iyang mga igsoong lalaki nakadawat ug mga gasa nga mga bahandi ug mga siyudad gikan sa ilang amahan, apan ang pagkahari nahiadto sa ilang kinamagulangan nga si Jehoram. Ugaling, human mamatay si Jehosapat, kining tanang managsoon gipamatay ni Jehoram.—2Cr 21:1-4, 12, 13.

5. Usa ka Levihanon nga mitabang sa paglabay sa mahugaw nga mga butang nga gipanghanaw ni Haring Ezequias gikan sa templo; kaliwat ni Heman. (2Cr 29:12, 14-19) Lagmit mao ra ang Num. 6.

6. Usa ka komisyonado nga Levihanon nga gitudlo nga motabang sa pagdumala sa dagayang mga amot nga gidala sa katawhan ngadto sa templo sa panahon sa paghari ni Ezequias. (2Cr 31:12, 13) Lagmit mao ra ang Num. 5.

7. Usa sa tulo ka "pangulo sa balay sa matuod nga Diyos" nga mihatag ug dagayang amot nga mga hayop nga ihalad alang sa dakong pagsaulog ni Haring Josias sa Paskuwa.—2Cr 35:8.

8. Usa ka membro sa balay sa amahan ni Joab kansang anak nga lalaki nga si Abdias mibalik sa Jerusalem uban kang Esdras.—Esd 8:1, 9.

9. Usa ka tawo kansang anak nga lalaki miadmitir kang Esdras sa dakong kasaypanan sa katawhan sa pagkuhag langyawng mga asawa; kaliwat ni Elam. (Esd 10:2) Ang Jehiel sa Esdras 10:26, nga gilakip sa talaan niadtong kinsa nagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa ug mga anak (Esd 10:44), lagmit mao ra nga tawo, o kaha laing kaliwat ni Elam.

10. Usa sa mga saserdote nga mikuhag langyawng mga asawa apan nagpapahawa kanila. —Esd 10:21, 44.

JEHIELI [Kang (Iya ni) Jehiel]. Usa ka Gersonhong Levihanon nga lagmit nag-alagad ingong usa ka magtatan-aw sa tipiganan ug bahandi sa sangtuwaryo. (1Cr 26:20-22) Siya gitawag ug "Jehiel" sa ubang mga teksto.—1Cr 23:6-8; 29:8; tan-awa ang JEHIEL Num. 2.

JEHIZKIAS [nagkahulogang "Hinaot si Jehova Magpalig-on Kanako; Si Jehova Nagpalig-on Kanako"]. Usa ka pangunang Epraimnon kinsa misupak nga gibihag sa Israel ang ilang mga igsoon gikan sa habagatang gingharian sa dihang ang mga Israelinhon ubos ni Haring Peka nagpildi sa Juda, ug kinsa naghatag usab ug materyal nga tabang sa mga binihag. Si Jehizkias mao ang anak nga lalaki ni Salum.—2Cr 28:6, 8, 12-15.

JEHOADA [lagmit, Si Jehova Nagdayandayan sa Iyang Kaugalingon]. Usa ka Benjaminhon nga kaliwat ni Saul pinaagi kang Jonatan ug Merib-baal (Mepiboset). Tulo ka anak nga lalaki ni Jehoada ang gilakip sa talaan sa mga kagikan. (1Cr 8:33-36; 2Sa 9:6, 12) Siya gitawag ug Jara sa 1 Cronicas 9:42.

JEHOADAN. Tan-awa ang JEHOADIN.

JEHOADIN [Si Jehova Maoy Kahimuot]. Inahan ni Haring Amazias sa Juda; asawa ni Jehoas. (2Ha 14:1, 2) Diha sa Hebreohanong teksto kining ngalana *gisulat* nga "Jehoadin," nga may nota sa panaplin nga nag-ingong kini angayng *mabasa* nga "Jehoadan," sama sa 2 Cronicas 25:1.

JEHOAHAZ [Hinaot Makahupot si Jehova; Nakahupot si Jehova].

1. Lain nga porma sa ngalan ni Ahazias, kinsa mipuli sa iyang amahan nga si Jehoram ingong hari sa Juda sa ulahing bahin sa ikanapulong siglo W.K.P. (2Cr 21:16, 17; 22:1) Niini nga porma, nga makaplagan usab sa Masoretikong teksto sa 2 Cronicas 25:23, gibalhin lamang ang orihinal nga Hebreohanong karakter sa ngalan sa Diyos aron mahimong *prefix* imbes nga *suffix*. Sa usa ka higayon kini nga hari sa Juda gitawag nga Azarias.—2Cr 22:6b; tan-awa ang AHAZIAS Num. 2.

2. Anak nga lalaki ug manununod ni Haring Jehu ingong hari sa Israel. Si Jehoahaz naghari sulod sa 17 ka tuig, sukad sa 876 hangtod sa mga 860 W.K.P. (2Ha 10:35; 13:1) Sa dihang gipulihan niya sa trono ang iyang amahan, ang dakong bahin sa gingharian gikontrolar sa Siryanhon nga si Haring Hazael sa Damasco, kinsa nag-ilog gikan kang Jehu sa tibuok teritoryo sa Israel sa S sa Suba sa Jordan. (2Ha 10:32-34) Ug tungod kay si Jehoahaz nagbuhat man ug daotan sa mga mata ni Jehova, gitugotan sa Diyos si Hazael sa pagpadayon sa paglupig sa Israel sa tanang adlaw ni Jehoahaz, nga nagkunhod sa iyang mga manggugubat ngadto sa 50 na lamang ka mangangabayo, 10 ka karo, ug 10,000 ka tigbaktas nga mga sundalo. Sa katapusan, si Jehoahaz nangamuyo sa kaluoy ni Jehova, ug tungod sa pakigsaad kang Abraham, Isaac, ug Jacob, wala tugoti ni Jehova ang Sirya nga bug-os gun-obon ang Israel. (2Ha 13:2-7, 22, 23) Sa dihang si Jehoahaz namatay, siya gilubong sa Samaria ug gipulihan sa trono sa iyang anak nga lalaking si Jehoas.—2Ha 13:8, 9; 2Cr 25:17.

Ang pipila ka hubad, ingon man ang Masoretikong teksto, naggamit sa ngalan nga Joahaz diha sa 2 Hari 14:1.—Tan-awa ang JOAHAZ Num. 1.

3. Anak nga lalaki ug manununod ni Josias ingong hari sa Juda. Ang ngalan sa iyang inahan maoy Hamutal. (2Ha 23:31) Si Esdras ug Jeremias, sumala sa pipila ka manuskrito, nagtawag kaniya nga Salum, nga gituohan sa pipila nga maoy iyang ngalan sa wala pa siya molingkod sa trono. (1Cr 3:15; Jer 22:11) Human mamatay ang iyang amahan sa mga kamot ni Paraon Neko sa Ehipto, si Jehoahaz (bisan dili mao ang kinamagulangan sa buhing mga anak nga lalaki ni Josias) dayag nga maoy gipili sa katawhan nga mopuli sa trono. (2Ha 23:29, 30) Sa 2 Cronicas 36:2, diin ang samang panghitabo gihisgotan, gigamit sa pipila ka hubad (*AS, AT, JP, Ro*) ang pinamubo nga pormang Joahaz alang sa Jehoahaz.—Tan-awa ang JOAHAZ Num. 3.

Si Jehoahaz maoy 23 anyos sa dihang siya gihimong hari, ug siya nagmando nga dinaotan sulod sa tulo ka bulan sa unang bahin sa tuig 628 W.K.P., hangtod nga gibilanggo siya ni Paraon didto sa Ribla. Sa ulahi siya gidala ngadto sa Ehipto, diin siya namatay nga binihag, maingon sa gitagna ni manalagnang Jeremias.—2Ha 23:31-34; Jer 22:10-12.

JEHOAS.

1. Hari sa Juda sulod sa 40 ka tuig, sukad sa 898 hangtod sa 859 W.K.P. Siya ang kinamanghorang anak nga lalaki ni Haring Ahazias sa Juda; ang iyang inahan mao si Zibia nga taga-Beer-seba.

(2Ha 12:1; 1Cr 3:11) Sa Masoretikong teksto ang iyang ngalan sagad nga gipamubo nga Joas.

Ang kamatayon ni Ahazias naghatag ug katarongan kang Atalia, ang daotang apohang babaye ni Jehoas, nga himoon ang iyang kaugalingon nga rayna. Apan aron mapugngan ang bisan kinsa sa umaabot nga ilogon ang trono gikan kaniya, gipatay niya ang tanang anak nga lalaki ni Ahazias gawas sa batang si Jehoas, kinsa niadtong panahona usa ka masuso nga wala pay usa ka tuig ang edad. Nakalingkawas siya sa pagpatay tungod kay ang iyang iyaan nga si Jehoseba, ang asawa sa Hataas nga Saserdoteng si Jehoiada, nagkuha kaniya ug sa iyang iwa ug gitagoan sila sa templo sulod sa unom ka tuig.—2Ha 11:1-3; 2Cr 22:10-12.

Sa dihang ang bata nag-edad na ug pito ka tuig, si Jehoiada mitug-an sa iyang sekreto ngadto sa lima ka pangulo kang kinsa gibutyag niya sa unang higayon ang legal nga manununod sa trono. Unya ang 500 ka lalaki ilalom sa pagdumala niini nga mga pangulo gisangkapan ni Jehoiada sa mga taming ug mga hinagiban gikan sa templo ug gisugo sila sa pagbantay palibot kang Jehoas panahon sa seremonyas sa pagkorona diha sa sawang sa templo. Si bisan kinsa nga mosulay sa pagbabag pagapatyon. (2Ha 11:4-12, 21; 2Cr 23:1-11) Sa pagkadungog nga ang katawhan naninggit, si Atalia nagdali sa pag-adto, ug sa samang higayon nagsinggit, "Panagkunsabo! Panagkunsabo!" Gipagawas siya dihadiha, ug didto sa agianan pasulod sa ganghaan sa kabayo ilang gipatay siya. Unya si Jehoiada mihimog pakigsaad sa pagkamatinumanon tali kang Jehova, sa bag-ong gipahiluna nga hari, ug sa katawhan, ug human niana ilang gitumpag ang balay ni Baal ug gilaglag ang mga halaran ug mga imahen niini ug usab gipatay si Matan nga saserdote ni Baal.—2Ha 11:13-20; 2Cr 23:12-21.

Human niadto, samtang ang Hataas nga Saserdoteng si Jehoiada buhi pa ug nag-alagad ingong amahan ug magtatambag ni Jehoas, ang batanong monarko miuswag. Si Jehoas naminyo sa dihang siya nag-edad ug 21, ug siya nakabaton ug duha ka asawa, usa kanila ginganlan ug Jehoadan, ug pinaagi kanila siya nanganak ug mga anak nga lalaki ug mga babaye. Pinaagi niini ang linya ni David nga motultol ngadto sa Mesiyas, nga hapit gayod maputol sa bug-os, sa makausa pa nalig-on pag-usab.—2Ha 12:1-3; 2Cr 24:1-3; 25:1.

Ang balay ni Jehova gikinahanglan gayod nga ayohon dili lamang tungod sa kadugay na (niadtong tungora labing menos 150 ka tuig) kondili tungod usab kay gipasagdan ug gikawatan kini sa panahon sa pagmando ni Atalia. Tungod niana, giawhag ni Jehoas ang mga Levihanon sa pagpatunghag salapi alang sa pagpasig-uli pinaagi sa paglibot sa lainlaing mga siyudad sa tibuok Juda, apan ang sanong sa mga Levihanon dili kinasingkasing, ug wala mahimo ang buluhaton. (2Ha 12:4-8; 2Cr 24:4-7) Sa ulahi ang mga kahikayan sa pagtigom ug sa pagdumala sa mga pondo giusab. Maayo ang pagsanong sa katawhan, ug ang buluhaton sa pag-ayo dali nga nahuman.—2Ha 12:9-16; 2Cr 24:8-14.

Human sa kamatayon sa matinumanong Hataas nga Saserdoteng si Jehoiada sa edad nga 130, ang mga prinsipe sa gingharian inanay nga nagpaliso kang Haring Jehoas ug sa katawhan gikan kang Jehova ngadto sa pagsimba sa paganong mga idolo ug sa pormag kinatawo nga "sagradong mga haligi." Ug sa dihang si Jehova nagpatindog ug mga manalagna aron sa pagpasidaan kanila, sila wala mamati. (2Cr 24:15-19) Si Jehoas nagpatay pa gani kang Zacarias, ang mismong anak nga lalaki ni Jehoiada, tungod kay pinaagi kaniya gisukmatan sila sa Diyos: "Nganong kamo naglapas sa mga sugo ni Jehova?" Ang mga pulong sa himalatyong si Zacarias mao kini: "Si Jehova magatan-aw unta niini ug magasingil niini."—2Cr 24:20-22.

Ang balos miabot sa wala madugay. Sanglit gikuha na ang panalipod ni Jehova, ang usa ka gamayng panon sa kasundalohan sa mga Siryanhon nga gipangunahan ni Hazael nakasulod sa teritoryo sa Juda, nga tungod niana napugos si Jehoas sa pagtugyan sa bulawan ug sa mga bahandi sa sangtuwaryo, ingon man sa iyang kaugalingong mga katigayonan, ug gibiyaan siya nga nagmagul-anon ug may balatian. (2Ha 12:17, 18; 2Cr 24:23-25) Wala madugay human niana, duha sa iyang mga sulugoon ang nagkunsabo ug nagpatay kang Jehoas sa bata pang edad nga 47. Ilang gilubong siya sa Siyudad ni David uban sa iyang mga katigulangan, ug ang iyang anak nga lalaki nga si Amazias naghari puli kaniya.—2Ha 12:19-21; 2Cr 24:25-27.

2. Hari sa Israel; anak nga lalaki ni Jehoahaz ug apo ni Jehu. Ang pinamubo sa iyang ngalan nga Joas makaplagan usab sa Masoretikong teksto. (Os 1:1; Am 1:1) Nagmando siya sulod sa 16 ka tuig sa tungatunga sa ikasiyam nga siglo W.K.P. Sa panahon sa unang bahin sa paghari niini nga Jehoas (anak nga lalaki ni Jehoahaz) sa amihanang gingharian sa Israel, si Jehoas nga anak nga lalaki ni Ahazias mao ang hari sa habagatang gingharian sa Juda.—2Ha 13:10.

Sa kinatibuk-an gihimo ni Jehoas ang daotan sa mga mata ni Jehova ug gitugotan nga ang pagsimba sa nating baka magpadayon sa tibuok yuta. Bisan pa niana, sa dihang ang manalagnang si Eliseo nasakit ug hapit nang mamatay, si Jehoas miadto ug mihilak tungod kaniya, nga nag-ingon: "Amahan ko, amahan ko, ang karo nga iggugubat sa Israel ug ang iyang mga mangangabayo!" (2Ha 13:11, 14) Sa pagsunod sa hangyo sa manalagna, giti-

ra ni Jehoas ang usa ka pana sa gawas sa bentana paingon sa Sirya ug unya gibunal ang iyang mga pana nganha sa yuta. Apan, siya nagbunal sa tulo ka higayon lamang. Nasuko si Eliseo tungod niini, kay kon nagpadayon pa unta siya sa pagbunal sa yuta sa makalima o sa makaunom, si Eliseo miingon, si Jehoas bug-os untang magmadaogon batok sa mga Siryanhon; apan karon, ang manalagna nagpahayag, siya makaangkon lamang ug tulo ka dili-bug-os nga kadaogan. (2Ha 13:15-19) Sa tulo ka pagpakiggubat ni Jehoas batok sa mga Siryanhon siya nagmalamposon, nga nagbawi sa ubay-ubayng siyudad sa Israel nga giilog sa amahan ni Ben-hadad nga si Hazael gikan sa amihanang gingharian.—2Ha 13:24, 25.

Gipasuholan usab ni Jehoas sa hari sa Juda ang usa ka gatos ka libo sa iyang tropa aron makig-away batok sa mga Edomhanon. Hinunoa, tungod sa tambag sa usa ka “tawo sa matuod nga Diyos” sila gipapauli, ug bisan pag sila gibayran nag usa ka gatos ka talanton nga plata ($660,600), sila nangasuko sa dihang gipapauli, lagmit tungod sa pagkawala sa gilaoman nilang bahin sa mga agawonon. Busa human sa ilang pagbalik sa A ilang giagawan ang mga lungsod sa habagatang gingharian, gikan sa Samaria (lagmit ang sukaranan sa ilang kalihokan) hangtod sa Bet-horon.—2Cr 25:6-10, 13.

Tingali ingong balos tungod niini nga ang hari sa Juda naghagit kang Jehoas sa pagpakiggubat. Sa gubat nga misunod, si Haring Amazias sa Juda nadakpan didto sa Bet-semes, ug human niadto gibuslotan sa kasundalohan ni Jehoas ang paril sa Jerusalem, gikawatan ang templo ug ang balay sa hari sa bulawan ug plata niini ug nagdala ug mga binihag ngadto sa Samaria. (2Ha 14:8-14; 2Cr 25:17-24) Sa kataposan, si Jehoas namatay ug gilubong sa Samaria, ug ang iyang anak nga lalaki nga si Jeroboam II nagmando puli kaniya.—2Ha 13:12, 13; 14:15, 16.

JEHOHANAN [Si Jehova Nagpakitag Pabor; Si Jehova Mapuangoron].

1. Usa ka Korehanon nga magbalantay-sa-ganghaan sa panahon sa paghari ni David; ang ikaunom nga anak nga lalaki ni Meselemias.—1Cr 26:1-3.

2. Usa ka pangulo sa kasundalohan ubos ni Haring Jehosapat, nga direktang nangulo sa 280,000 ka tawo sa Juda. (2Cr 17:12, 14-16) Lagmit mao ra ang Num. 3.

3. Amahan ni Ismael nga mipaluyo kang Jehoiada ug sa ubang mga pangulo sa pagpalagpot kang Atalia ug nagpalingkod kang Jehoas diha sa trono sa Juda. (2Cr 23:1-3) Lagmit mao ra ang Num. 2.

4. Usa ka Epraimnon kansang anak nga lalaki nga si Azarias maoy usa ka pangulo niana nga tribo sa mga 760 W.K.P., sa dihang si Haring Ahaz nagmando sa Juda ug si Haring Peka sa Israel. —2Cr 28:1, 6, 12.

5. Pangulo sa saserdotehanong balay sa amahan ni Amarias sa mga adlaw ni Joiakim nga manununod sa Hataas nga Saserdoteng si Jesua. —Neh 12:10, 12, 13.

6. Anak nga lalaki ni Eliasib. Si Esdras miadto nga nag-inusara sa lawak-kan-anan ni Jehohanan didto sa templo aron sa pagbangotan tungod sa pagkadili-matinumanon sa katawhan.—Esd 10:6.

7. Usa sa upat ka anak nga lalaki ni Bebai nga nagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa ug mga anak sa adlaw ni Esdras.—Esd 10:28, 44.

8. Anak nga lalaki sa kaaway ni Nehemias nga si Tobias nga Ammonhanon. Si Jehohanan naminyo sa usa ka Israelinhong babaye.—Neh 6:17-19.

9. Usa ka saserdote nga nangatungdanan sa templo sa panahon sa inagurasyon sa natukod pag-usab nga paril sa Jerusalem.—Neh 12:40-42.

JEHOIADA [Hinaot Masayod si Jehova].

1. Amahan ni Benaias nga halos kanunayng gipaila ingong “Benaias nga anak nga lalaki ni Jehoiada,” ug kinsa usa sa gamhanang mga tawo ni David ug usab pangulo sa kasundalohan ni Solomon. (2Sa 23:8, 20, 22, 23; 1Ha 2:35) Si Jehoiada nalangkit sa pagkasaserdote sanglit gitawag siya nga “pangulong saserdote.” Gitawag siya ingong “ang pangulo sa mga anak nga lalaki ni Aaron” ug lakip siya niadtong mihugop ngadto kang David sa dihang nahimo kining hari ibabaw sa tibuok Israel didto sa Hebron.—1Cr 27:5; 12:27, 38.

2. Usa ka magtatambag ni Haring David; dayag nga usa ka apong lalaki sa Num. 1.—1Cr 27:33, 34.

3. Hataas nga saserdote sa panahon ni Jehoram, Ahazias, Atalia, ug Jehoas. Si Jehoiada naminyo sa anak nga babaye ni Haring Jehoram nga si Jehoseba, gitawag usab nga Jehosabet (ang bugtong natala nga hitabo nga ang usa ka saserdote naminyo sa harianong banay). Si Jehoiada nailhan ilabina sa pagpukan kang Atalia ug sa pagtuboy sa matuod nga pagsimba sa Juda. Human patya ang nagmandong anak ni Atalia nga si Ahazias, gipatay ni Atalia ang tanang nahibiling harianong kaliwat ug gipahiluna ang iyang kaugalingon sa trono. Apan, si Jehoseba nga igsoong babaye ni Ahazias bisan tuod dili mismo anak ni Atalia, nagkuha sa masusong anak nga lalaki ni Ahazias nga si Jehoas ug nagtago kaniya sulod sa unom ka tuig. Sa ikapito nga tuig, gikuha ni Jehoiada ang pagpaluyo sa mga Levihanon, sa mga pangulo sa Carianhong bantay ug sa mga magdadagan, ingon man sa mga pangulo sa mga balay sa amahan sa Israel. Unya

iyang gipagula si Jehoas, kinsa ilang giproklamar ingong hari. Unya gimando ni Jehoiada nga si Atalia dad-on sa gawas sa templo ug patyon.—2Ha 11:1-16; 2Cr 22:10–23:15.

Human niadto wala mag-usik ug panahon si Jehoiada sa pagpauswag sa pagsimba kang Jehova. Iyang gipasig-uli ang relasyon sa Israel nga may pakigsaad uban kang Jehova, nga tungod niana gigun-ob sa katawhan ang balay ni Baal ug gihanaw ang mga halaran, mga imahen, ug ang mga saserdote niini. Unya gipasig-uli ni Jehoiada ang tanang pag-alagad sa templo. Dako ang iyang impluwensiya alang sa ikaayo sa kinabuhi ni Jehoas. Si Jehoiada ug ang hari nag-ayo sa templo ug naghimog lainlaing mga galamiton alang sa balay ni Jehova. Sa dihang sa kataposan si Jehoiada namatay sa edad nga 130, gihatag kaniya ang talagsaong dungog sa paglubong uban sa mga hari "tungod kay siya nagbuhat ug maayo sa Israel ug sa matuod nga Diyos ug sa Iyang balay." Ugaling lang, ang iyang maayong impluwensiya namatay uban kaniya, kay si Jehoas namati sa mga prinsipe sa Juda ug mitalikod kang Jehova, gani gimando pa niya nga patyon ang anak nga lalaki ni Jehoiada nga si Zacarias, kinsa mibadlong sa dili-matinumanong katawhan. —2Ha 11:17–12:16; 2Cr 23:16–24:22.

4. Usa ka saserdote nga gipulihan ni Sofonias nga anak nga lalaki ni Maaseias sa panahon ni Jeremias.—Jer 29:24-27.

JEHOIAKIM [lagmit, Si Jehova Nagbangon]. Usa sa kataposang mga hari sa Juda, anak nga lalaki ni Josias pinaagi kang Zebida, ug sa sinugdan gitawag ug Eliakim. (2Ha 23:34, 36; 1Cr 3:15) Ang daotang pagmando ni Jehoiakim nga mga 11 ka tuig (628-618 W.K.P.) natiman-an sa mga inhustisya, pagpanglupig, ug pagbuno. (2Cr 36:5; Jer 22:17; 52:2) Dugang pa, panahon sa iyang paghari ang Juda nakasinati ug grabeng pagpanghasi gikan sa mga pundok sa mga bandido nga Caldeanhon, Siryanhon, Moabihanon, ug Ammonhanon. —2Ha 24:2.

Human mamatay si Haring Josias, tungod sa pipila ka hinungdan ang katawhan sa Juda naghimong hari kang Jehoahaz nga manghod ni Eliakim. Mga tulo ka bulan sa ulahi gibihag ni Paraon Neko si Haring Jehoahaz ug gihimong hari ang 25-anyos nga si Eliakim, ug giilisdan ug Jehoiakim ang ngalan sa bag-ong magmamando. Gipahamtangan usab ni Neko ug dakong multa ang gingharian sa Juda. Pinaagig buhis si Haring Jehoiakim nangayog plata ug bulawan alang sa maong multa gikan sa iyang mga ginsakpan. (2Ha 23:34-36; 2Cr 36:3-5) Bisan pa sa kalisod sa panalapi nga gipasan na sa katawhan, si Jehoiakim naghimog mga plano alang sa pagtukod ug usa ka bag-o, mahalon nga palasyo. Lagmit aron gamay ra ang gasto, sa malupigong paagi wala niya ihatag ang mga suhol sa mga mamumuo. Busa si Jehova, pinaagi kang Jeremias, nagpahayag ug kaalaotan niining daotang magmamando, nga nagbutyag nga siya ilubong ingon sa paglubong sa usa ka laking asno. —Jer 22:13-19.

Sayo sa paghari ni Jehoiakim nagpasidaan si Jeremias nga kon dili maghinulsol ang katawhan, ang Jerusalem ug ang templo niini pagalaglagon. Human niadto ang manalagna gihulga nga patyon. Apan, ang inilang tawo nga si Ahikam mitabang kang Jeremias ug nagluwas sa manalagna gikan sa kadaot. Una pa niana, ang susamang tagna ni Uriyas nakapapungot pag-ayo kang Jehoiakim nga tungod niadto siya determinado sa pagpatay kaniya. Bisan pag ang nahadlok nga si Uriyas mikalagiw ngadto sa Ehipto, siya wala makaikyas sa kapungot sa hari. Gipakuhag balik ni Jehoiakim si Uriyas ug unya gipapatay siya pinaagi sa espada.—Jer 26:1-24.

Sa ikaupat nga tuig sa paghari ni Jehoiakim (625 W.K.P.) gipildi ni Nabucodonosor si Paraon Neko sa usa ka panaggubat labot sa paggahom sa Sirya-Palestina. Nahitabo ang panaggubat didto sa Carkemis duol sa Euprates, kapin sa 600 km (370 mi) sa A sa Jerusalem. (Jer 46:1, 2) Nianang maong tuig si Jeremias nagdiktar sa iyang sekretaryong si Baruk sa mga pulong ni Jehova nga gipunting batok sa Israel, Juda, ug sa tanang kanasoran, nga nagrekord sa mga mensahe nga gisugdan na sa pagpahayag sukad sa ika-13 nga tuig sa paghari ni Josias (nianang panahona si Jehoiakim mga sayis anyos na). Duolan sa usa ka tuig sa ulahi, sa ikasiyam nga lunar nga bulan (Kislev, Nobyembre/Disyembre), ang linukot nga basahon nga naundan sa maong mensahe gibasa sa atubangan ni Haring Jehoiakim. Sa pagkabasa ni Jehudi sa tulo o upat ka lindog, ang maong bahin sa basahon giputol ug giitsa sa nagdilaab nga kalayo nga diha sa bagahan sa balay sa hari alang sa tingtugnaw. Busa ang tibuok linukot nga basahon, ang matag bahin niini, naugdaw sa kalayo. Wala mamati si Jehoiakim sa pangamuyo sa tulo niya ka prinsipe nga dili sunogon ang linukot. Siya ilabinang misupak sa mga pulong sa tagna nga nagpunting sa kalaglagan sa Juda pinaagi sa mga kamot sa hari sa Babilonya. Kini nagpasabot nga si Nabucodonosor wala pa moabot batok sa Jerusalem ug wala pa maghimo kang Jehoiakim nga iyang basalyo o sakop nga hari.—Jer 36:1-4, 21-29.

Ang 2 Hari 24:1 nagpakita nga si Nabucodonosor nagpit-os sa Judeanhong hari "ug busa si Jehoiakim nahimong iyang alagad [o basalyo] sulod sa tulo ka tuig. Apan, siya [Jehoiakim] misumbalik ug misukol batok kaniya [Nabucodonosor]." Dayag nga

mao kini ang ikatulong tuig ni Jehoiakim ingong basalyo nga hari ubos sa Babilonya nga gipunting sa Daniel 1:1. Dili kini ang ikatulong tuig ni Jehoiakim sa iyang 11-ka-tuig nga paghari sa Juda, kay nianang panahona si Jehoiakim maoy usa ka basalyo, dili ngadto sa Babilonya, kondili ngadto kang Paraon Neko sa Ehipto. Sukad lamang sa *ikaupat* nga tuig nga pagmando ni Jehoiakim sa Juda nga gihanaw ni Nabucodonosor ang Ehiptohanong paggahom sa Sirya-Palestina pinaagi sa iyang kadaogan sa Carkemis (625 W.K.P. [lagmit human sa Nisan]). (Jer 46:2) Sanglit ang pag-alsa ni Jehoiakim batok sa Babilonya misangpot sa iyang pagkapukan human sa mga 11 ka tuig sa trono, ang pagsugod sa iyang tulo ka tuig ingong basalyong hari ilalom sa Babilonya lagmit maoy niadtong sa hinapos sa iyang ikawalong tuig sa pagmando, o sayo sa 620 W.K.P.

Ang asoy ni Daniel (1:1, 2) nag-ingon nga si Nabucodonosor miabot batok sa Jerusalem ug milikos niini ug nga si Jehoiakim, lakip ang pipila ka galamiton sa templo, gitugyan ngadto sa kamot sa hari sa Babilonya. Apan, ang asoy sa 2 Hari 24:10-15 naghubit nga gilikosan ang Jerusalem sa mga Babilonyanhon ug nagpakita nga ang anak nga lalaki ni Jehoiakim nga si Jehoiakin, kansang paghari milungtad lamang ug tulo ka bulan ug napulo ka adlaw, mao ang misurender sa kataposan ug miadto sa mga Babilonyanhon. Busa mopatim-aw nga si Jehoiakim namatay panahon sa paglikos sa siyudad, lagmit sa sayong bahin niana. Ang tagna ni Jehova pinaagi ni Jeremias (22:18, 19; 36:30) nagpakita nga si Jehoiakim dili makadawat ug desenteng paglubong; ang iyang patayng lawas pasagdan lang sa mga ganghaan sa Jerusalem, nga iladlad sa init sa maadlaw ug sa tun-og sa magabii. Kon giunsa 'pagtugyan si Jehoiakim ngadto sa kamot ni Nabucodonosor' (Dan 1:2) wala ibutyag. Lagmit tungod sa iyang pagkamatay panahon sa paglikos ug sa pagkabihag sa iyang anak human niana nga ang linya sa kaliwat ni Jehoiakim nawad-an sa pagkahari diha sa mga kamot ni Nabucodonosor. Dili makompirmar kon tinuod ang giingon sa Hudiyohanong tradisyon (girekord ni Josephus) nga si Nabucodonosor nagpatay kang Jehoiakim ug nagsugo nga ang iyang patayng lawas ilabay sa gawas sa mga paril sa Jerusalem. (*Jewish Antiquities,* X, 97 [vi, 3]) Bisan unsa pay gikamatyan ni Jehoiakim, mopatim-aw nga ang mga talikalang tumbaga nga gidala ni Nabucodonosor aron igapos kang Jehoiakim wala magamit ingon sa giplano.—2Cr 36:6.

Human sa paglikos sa Jerusalem panahon sa "ikatulong tuig" ni Jehoiakim (ingong basalyo nga hari), si Daniel ug ang ubang mga Judeanhon, lakip ang mga hamili ug mga membro sa harianong banay, gidestiyero ngadto sa Babilonya. Sanglit walay rekord sa pagkabihag ngadto sa Babilonya una pa niana, mopatim-aw nga ang panghitabo nahitabo sulod sa mubong yugto sa paghari ni Jehoiakin, ang manunulod ni Jehoiakim.—2Ha 24:12-16; Jer 52:28.

Human mosurender ang anak nga lalaki ni Jehoiakim nga si Jehoiakin, gipalingkod ni Nabucodonosor ang uyoan ni Jehoiakin nga si Zedekias sa trono sa Juda. (2Cr 36:9, 10) Kini nagtuman sa tagna ni Jeremias nga walay usa nga iyaha ni Jehoiakim ang molingkod sa trono ni David. (Jer 36:30) Ang anak nga lalaki ni Jehoiakim nga si Jehoiakin nagmando lamang sa tulo ka bulan ug napulo ka adlaw.

JEHOIAKIN [lagmit, Si Jehova Lig-ong Nagtukod]. Anak nga lalaki ni Haring Jehoiakim sa Juda pinaagi kang Nehusta. (2Ha 24:6, 8; 2Cr 36:8) Gitawag usab siya nga Jeconias (laing porma sa Jehoiakin) ug Conias (pinamubo sa Jeconias).—Est 2:6; Jer 28:4; 37:1.

Sa edad nga 18 si Jehoiakin nahimong hari ug nagpadayon sa daotang mga buhat sa iyang amahan. (2Ha 24:8, 9; 2Cr 36:9, *ftn* sa *Rbi8*) Ang amahan ni Jehoiakin nga si Jehoiakim nahimong sakop ni Haring Nabucodonosor sa Babilonya apan mirebelde sa ikatulo nga tuig sa iyang pagkabasalyo (618 W.K.P.). (2Ha 24:1) Kini misangpot sa paglikos sa Jerusalem. Ang mga pulong nga "nianang panahona" (2Ha 24:10) mahimong magtumong, dili sa hamubong yugto sa paghari ni Jehoiakin, kondili sa katibuk-ang yugto nga kini nahitabo, sa ingon posible ang pagsabot nga ang paglikos nagsugod sa panahon sa paghari sa iyang amahan nga si Jehoiakim, sumala sa gipakita sa Daniel 1:1, 2. Mopatim-aw nga si Jehoiakim namatay sa panahon niini nga paglikos ug si Jehoiakin milingkod sa trono sa Juda. Apan, natapos ang iyang pagmando sa tulo ka bulan ug napulo ka adlaw lamang sa ulahi, sa dihang siya misurender kang Nabucodonosor niadtong 617 W.K.P. (sa bulan sa Adar, sumala sa usa ka Babilonyanhong asoy). (2Ha 24:11, 12; 2Cr 36:9; *Assyrian and Babylonian Chronicles,* ni A. Grayson, 1975, p. 102) Ingong katumanan sa pulong ni Jehova pinaagi kang Jeremias, siya gidestiyero sa Babilonya. (Jer 22:24-27; 24:1; 27:19, 20; 29:1, 2) Ang ubang mga membro sa harianong panimalay, mga opisyal sa palasyo, mga artesano, ug mga manggugubat gidestiyero usab.—2Ha 24:14-16; tan-awa ang NABUCODONOSOR.

Ang rekord sa 2 Hari 24:12-16 nag-ingon nga gidestiyero ni Nabucodonosor ang mga binihag ug gidala ang "tanang bahandi sa balay ni Jehova ug ang mga bahandi sa balay sa hari." Ang asoy sa Daniel 1:1, 2 naghisgot lamang ug "pipila sa mga

galamiton" nga gidala ngadto sa Babilonya. Ang rason niini lagmit mao nga ang mga bahandi nga gihisgotan sa Ikaduhang Hari naglakip lamang sa bulawan nga mga galamiton, nga maoy gipasiugda sa maong asoy, ug nga ang ubang mga galamiton gibilin. Ang laing posibilidad mao nga, sa dihang ang Jerusalem miangka na sa dihang gilikosan sa mga Babilonyanhon (nga nahitabo tungod sa pagrebelde ni Jehoiakim batok sa hari sa Babilonya), "ang pipila sa mga galamiton sa balay ni Jehova" gidala ngadto sa Babilonya, ug wala madugay sa ulahi, sa dihang si Jehoiakin mismo gibalhin ngadto sa Babilonya, ang ubang "tilinguhaong mga galamiton sa balay ni Jehova" gidala usab. Kini nga posibilidad gipakita sa asoy sa 2 Cronicas 36:6-10. Sumala sa asoy sa Mga Cronicas, mopatim-aw nga si Nabucodonosor, human sa malamposong pagdaog sa Jerusalem, mibiya apan unya "nagpasugo ug nagdala [kang Jehoiakin] ngadto sa Babilonya uban ang tilinguhaong mga butang sa balay ni Jehova." Sa susamang paagi, napulo ka tuig sa ulahi, sa kataposang pagsakop ug paglaglag sa Jerusalem (607 W.K.P.), si Nabucodonosor mibiya paingon sa Ribla "sa yuta sa Hamat," nga nagtugyan sa mga buluhatong pagahimoon pa human sa maong kadaogan ngadto sa iyang pangulo sa mga bantay nga si Nebuzaradan.—2Ha 25:8-21.

Samtang didto sa Babilonya, si Jehoiakin nanganak ug pito ka anak nga lalaki. (1Cr 3:16-18) Niini nga paagi napreserbar ang linya sa kaliwat nga motultol ngadto sa Mesiyas. (Mat 1:11, 12) Apan, ingon sa gipakita sa tagna, wala gayoy usa sa mga kaliwat ni Jehoiakin ang nagmando sa yutan-ong Jerusalem. Busa si Jehoiakin samag walay anak, nga walay kaliwat nga mipuli kaniya ingong hari. —Jer 22:28-30.

Sa ikalima nga tuig sa pagkadestiyero ni Jehoiakin, si Ezequiel nagsugod sa iyang pagpanagna. (Eze 1:2) Mga 32 ka tuig sa ulahi, dayag nga niadtong 580 W.K.P., si Jehoiakin gipagawas gikan sa bilanggoan sa manununod ni Nabucodonosor nga si Evil-merodak (Awil-Marduk) ug gihatagan ug pinaborang posisyon ibabaw sa tanan nga ubang binihag nga mga hari. Human niadto siya mikaon diha sa lamesa ni Evil-merodak ug nakadawat ug adlaw-adlaw nga rasyon.—2Ha 25:27-30; Jer 52:31-34.

Ang mga dokumento sa kagamhanan sa Babilonya nakaplagan nga nagtala sa mga rasyon alang kang Jehoiakin ug sa lima sa iyang mga anak nga lalaki.

JEHOIARIB [Hinaot Makigtigi si Jehova; Naghusay si Jehova sa [Atong] Legal nga Kaso]. Ang saserdote kansang balay sa amahan gipili pinaagig ripa ingong una sa 24 ka dibisyon sa mga saserdote nga giorganisar sa panahon sa pagmando ni David. (1Cr 24:1-3, 5-7) Ang pipila sa mga kaliwat niini nga balay o banay sa amahan human sa pagkadestiyero, o ang lain nga saserdote nga pareho ug ngalan, mipuyo sa Jerusalem. (1Cr 9:3, 10) Ang ngalan giespeling nga Joiarib diha sa samang talaan sa Nehemias 11:10.

JEHONADAB [Si Jehova Andam (Hamili; Mahinatagon)], **JONADAB** [pinamubo sa Jehonadab]. Diha sa Hebreohanong teksto ug sa ubang Cebuano nga mga hubad, kining duha ka espeling gigamit nga baylobaylo alang sa matag usa sa duha ka tawo nga nagbaton niini nga ngalan.

1. Pag-umangkong lalaki ni David; anak sa iyang igsoong si Simea. Si Jehonadab maoy "maalamon kaayo nga tawo" apan malansison ug malalangon. Human aghata ang anak nga lalaki ni David nga si Amnon nga ibutyag ngadto kaniya ang iyang kaibog kang Tamar nga iyang igsoon sa amahan, gisugyot ni Jehonadab ang usa ka laraw nga tungod niana giamong-amongan ni Amnon si Tamar. Human si Amnon ipapatay ni Absalom nga pursosong igsoon ni Tamar agig panimalos, ang taho nakaabot kang David nga gipatay ni Absalom ang tanang anak nga lalaki sa hari, apan diha nianang tungora si Jehonadab nga nagpasalig nga si Amnon lamang ang namatay. (2Sa 13:3-5, 14, 22, 28-33) Lagmit siya mao ang "Jonatan" sa 2 Samuel 21:21 ug 1 Cronicas 20:7.

2. Anak nga lalaki ni Rekab; kauban ni Haring Jehu. Ang iyang pagkahibalag kang Jehu dili kay wala tuyoa, kay sa iyang kaugalingong kabubut-on si Jehonadab "miadto aron sa pagsugat kaniya," ug sa baylo, siya nakadawat sa panalangin ni Jehu. Ang misunod nga mga panghitabo nagpakita nga si Jehonadab bug-os miuyon sa determinasyon ni Jehu sa pagpuo sa pagsimba kang Baal gikan sa Israel. Sa matag plano nga gihimo ni Jehu, si Jehonadab positibong misanong dayon. "Ang imo bang kasingkasing matul-id uban kanako?" Si Jehu nangutana. Siya mitubag, "Oo." "Itunol kanako ang imong kamot," si Jehu miingon; ug gitunol ni Jehonadab ang iyang kamot. Karon didto sa karo ni Jehu, gisultihan si Jehonadab, "Uban nako ug tan-awa ang dili nako pagtugot nga may makigindig kang Jehova," ug sa makausa pa siya nagpakitag pagkaandam. Sa kataposan, sa dihang sila nakaabot sa Samaria, ug ang tanang magsisimba ni Baal natigom na, si Jehonadab wala mobiya apan miuban kang Jehu sa sulod sa balay ni Baal ug nagpabilin sa iyang kiliran panahon sa pagpamatay nga nahitabo human niadto. Sa samang higayon gipasundayag ni Jehu ang iyang bug-os nga pagsalig ug kompiyansa kang Jehonadab.—2Ha 10:15-28.

Duolan sa 300 ka tuig sa ulahi, ang mga kaliwat ni Jehonadab, ang mga Rekabita, gigamit ni Jeremias ubos sa pagtultol ni Jehova ingong panig-ingnan sa pagkamatinumanon sa mga sugo sa ilang katigulangan, dili sama sa pagkamasinupakon ngadto sa Diyos nga gipakita sa katawhan sa Juda ug Jerusalem. Gisugo ni Jehonadab ang mga Rekabita nga magpuyo sa mga tolda, dili magpugas, dili magtanom ug mga parasan, ug dili moinom ug bino. Sa dihang gidalitan sila ni Jeremias ug bino, sila midumili, nga nahinumdom sa sugo sa ilang katigulangang si Jehonadab. Tungod sa maong pagkamatinumanon si Jehova misaad: "Dili mawad-an si Jonadab nga anak nga lalaki ni Rekab ug tawo nga mobarog kanunay sa akong atubangan."—Jer 35:1-19.

JEHONATAN [Si Jehova Naghatag]. Sa Hebreohanon kining ngalana sagad gigamit nga baylobaylo sa Jonatan. Ang gitala sa ubos mao lamang ang mga teksto diin gihubad kini nga Jehonatan. Alang sa mga teksto nga makita ang pinamubo, tan-awa ang JONATAN.

1. Usa sa mga Levihanon nga gipadala ni Jehosapat sa ikatulong tuig sa iyang paghari aron sa pagtudlo sa balaod ni Jehova ngadto sa katawhan sa Juda.—2Cr 17:5, 7-9.

2. Usa ka sekretaryo kansang balay gihimong bilanggoan, diin didto gibilanggo si Jeremias. (Jer 37:15, 20; 38:26) Ang balay lagmit nga may mga lawak sa ilalom sa yuta nga angayan nga mahimong bilanggoan.

3. Pangulo sa balay sa amahan sa mga saserdote human sa yugto sa pagkadestiyero sa mga adlaw ni Jesua nga manununod ni Joiakim.—Neh 12:10, 12, 18.

JEHORAM [Si Jehova Maoy Hataas (Binayaw)]. Ang pinamubo niining ngalana maoy Joram.

1. Usa sa duha ka saserdote nga gipili ni Jehosapat niadtong 934 W.K.P., ang ikatulong tuig sa iyang paghari, uban sa pangunang mga prinsipe ug mga Levihanon, aron mahimong nagapanawng mga magtutudlo sa "basahon sa balaod ni Jehova."—2Cr 17:7-9.

2. Anak nga lalaki ni Ahab ug Jezebel, kinsa mipuli sa iyang magulang nga si Ahazias ingong ikanapulong hari sa amihanang gingharian sa Israel niadtong mga 917 W.K.P. Siya naghari sa 12 ka tuig. (2Ha 1:17, 18; 3:1; 9:22) Kini nga hari sa Israel dili mao ang hari sa Juda nga pareho niyag ngalan, kinsa iyang bayaw nga lalaki. (Tan-awa ang Num. 3.) Bisan tuod gihanaw ni Jehoram ang sagradong haligi ni Baal nga gipatindog sa iyang amahan, siya nagpadayon sa pagbuhat "kon unsay daotan sa mga mata ni Jehova," ug mitapot sa pagsimba sa nating baka nga gitukod ni Jeroboam.—1Ha 12:26-29; 16:33; 2Ha 3:2, 3.

Si Haring Jehosapat sa Juda ug ang hari sa Edom miduyog kang Jehoram sa pag-atake sa Moab nga nagmalamposon tungod kay gipahinabo ni Jehova nga ang mga kaaway matamatahon. Ang manalagna sa Diyos nga si Eliseo nagsugo sa mga tawo sa kampo sa Israel sa pagkalot ug mga kanal aron makapondo sa kinahanglanon kaayong tubig nga hinatag sa Diyos. Sa pagkasunod buntag, tungod sa sidlak sa adlaw nga mianinag diha sa tubig gipaka-ingon sa mga Moabihanon nga ang tubig maoy dugo. Kay nagtuo nga ang manag-abin nga kampo sa tulo ka hari nagpinatyanay sa usag usa, ang mga Moabihanon misulod aron sa pagkuha sa mga agawonon, apan daghan hinuon kanila ang gipamatay.—2Ha 3:4-27.

Si Naaman, ang pangulo sa kasundalohan sa Sirya, miadto kang Jehoram aron mamaayo sa sanla, nga nagdalag sulat alang sa maong katuyoan gikan sa hari sa Sirya. Si Jehoram, nga naghuna-hunang ang Siryanhong magmamando nangitag away, mipatugbaw, 'Diyos ba ako, nga makahimo sa pagpatay ug sa pagpabuhi, ug sa pag-ayo ug sanla?' Hinunoa, mihangyo si Eliseo nga ipadala ni Jehoram si Naaman ngadto kaniya aron ang Siryanhong pangulo sa kasundalohan mahibalo nga ang matuod nga Diyos adunay manalagna diha sa yuta, usa nga may katakos sa paghimo sa maong pagpang-ayo.—2Ha 5:1-8.

Si Jehoram gipahibalo usab daan sa manalagna ni Jehova nga si Eliseo bahin sa mga lakang sa Siryanhong kasundalohan. (2Ha 6:8-12) Ang pipila ka pagsulong sa mga Siryanhon batok sa Israel gipakyas sa Diyos panahon sa paghari ni Jehoram.—2Ha 6:13–7:20.

Apan bisan pa sa mga gipakita sa Diyos nga mahigugmaong-kalulot, si Jehoram, hangtod sa adlaw nga siya namatay, wala maghinulsol ug mobalik kang Jehova uban sa bug-os niyang kasingkasing. Ang kamatayon hinanaling miabot ug wala damha. Si Jehoram didto sa Jezreel ug nagpaayo sa iyang mga samad nga naagoman sa pagpakiggubat sa mga Siryanhon. Sa ulahi, siya migula aron sa pagsugat kang Jehu, nga nangutana, "Aduna bay pakigdait, Jehu?" Tungod sa negatibong tubag, si Jehoram mikalagiw, apan si Jehu nagpana kaniya lagbas sa iyang kasingkasing. Busa 'kining anak nga lalaki sa usa ka mamumuno' (2Ha 6:32) gipatay, ug ang iyang patayng lawas gisalibay ngadto sa yuta ni Nabot.—2Ha 9:14-26.

3. Ang panganayng anak nga lalaki ni Jehosapat kinsa, sa nagpanuigon ug 32, nahimong hari sa Juda. (2Cr 21:1-3, 5, 20) Mopatim-aw nga sulod sa ubay-ubayng katuigan, sa pipila ka paagi si

Jehoram kauban sa iyang amahan sa pagkahari. (2Ha 1:17; 8:16) Ang walo ka tuig nga pagmando nga gipasidungog kang Jehoram nagsugod sa 913 W.K.P. (2Ha 8:17) Busa sulod niining mga tuiga ang amihanan ug habagatan nga mga gingharian may mga magmamando nga parehog ngalan. Sila magbayaw usab tungod kay si Jehoram sa Juda naminyo kang Atalia, ang anak nga babaye ni Ahab ug Jezebel ug igsoon ni Jehoram sa Israel. —2Ha 8:18, 25, 26; tan-awa ang Num. 2.

Labing menos sa usa ka paagi tungod sa daotang impluwensiya sa iyang asawa nga si Atalia, si Jehoram wala magpadayon sa pagsubay sa matarong nga mga dalan sa iyang amahan nga si Jehosapat. (2Ha 8:18) Dili lamang gibuno ni Jehoram ang iyang unom ka igsoon ug ang pipila ka prinsipe sa Juda kondili iyang gipaliso usab ang iyang mga sakop gikan kang Jehova ngadto sa bakak nga mga diyos. (2Cr 21:1-6, 11-14) Ang tibuok niyang paghari nahugawan sa panagbangi sa sulod ug sa gawas. Una, ang Edom mirebelde; dayon ang Libna mialsa batok sa Juda. (2Ha 8:20-22) Diha sa usa ka sulat ngadto kang Jehoram, ang manalagna nga si Elias nagpasidaan: “Tan-awa! Ipadapat ni Jehova ang dakong hampak nganha sa imong katawhan ug sa imong mga anak ug sa imong mga asawa ug sa tanan mong mga manggad.” Dugang pa, ikaw, Haring Jehoram, “takboyan ug daghang sakit, uban ang usa ka balatian sa imong mga tinai, hangtod nga ang imong mga tinai molugwa tungod sa sakit sa adlaw-adlaw.”—2Cr 21:12-15.

Ang tanan nahitabo gayod nga ingon niana. Gitugotan ni Jehova nga sakopon sa mga Arabo ug mga Filistehanon ang yuta ug bihagon ang mga asawa ni Jehoram ug ang iyang mga anak nga lalaki. Ang kamanghoran lamang nga anak nga lalaki ni Jehoram nga si Jehoahaz (gitawag usab nga Ahazias) ang gitugotan sa Diyos nga makaikyas, hinuon, gitugot lamang kini tungod sa gihimong pakigsaad sa Gingharian uban kang David. “Human niining tanan si Jehova naghampak [kang Jehoram] diha sa iyang mga tinai sa usa ka sakit nga walay pagkaayo.” Duha ka tuig sa ulahi “ang iyang mga tinai milugwa” ug sa kataposan siya namatay. Busa natapos ang kinabuhi niining daotang tawo, kinsa “mitaliwan nga wala kawilihi.” Siya gilubong sa Siyudad ni David, “apan dili sa mga lubnganan sa mga hari.” Si Ahazias nga iyang anak nga lalaki nahimong hari puli kaniya.—2Cr 21:7, 16-20; 22:1; 1Cr 3:10, 11.

JEHOSABET [Si Jehova Maoy Dagaya]. Anak nga babaye ni Haring Jehoram ug asawa sa Hataas nga Saserdoteng si Jehoiada. Siya gitawag usab ug Jehoseba.—2Cr 22:10-12; 2Ha 11:1-3; tan-awa ang JEHOSEBA.

JEHOSAPAT [Si Jehova Maoy Maghuhukom].

1. Anak nga lalaki ni Ahilud nga nag-alagad ingong tigtala panahon sa paghari ni David ug Solomon.—2Sa 8:16; 20:24; 1Ha 4:3; 1Cr 18:15.

2. Usa sa 12 ka luyoluyo ni Haring Solomon. Sulod sa usa ka bulan matag tuig kini nga “anak nga lalaki ni Parua” nagtagana ug pagkaon sa hari ug sa iyang panimalay gikan sa teritoryo sa Isacar. —1Ha 4:7, 17.

3. Anak nga lalaki sa Judeanhon nga si Haring Asa pinaagi kang Azuba nga anak nga babaye ni Silhi. Sa dihang nagpanuigon ug 35 si Jehosapat mipuli sa iyang amahan sa trono ug nagmando sulod sa 25 ka tuig, sukad sa 936 W.K.P. (1Ha 22:42; 2Cr 20:31) Siya naghari sa panahon ni Haring Ahab, Ahazias, ug Jehoram sa Israel. (1Ha 22:41, 51; 2Ha 3:1, 2; 2Cr 17:3, 4) Sa iyang paghari dihay kalig-on, kauswagan, himaya, ug relatibong kalinaw uban sa silingang kayutaan. Si Jehosapat nakadawat ug mga regalo gikan sa iyang mga sakop ug tributo gikan sa mga Filistehanon ug mga Arabo.—2Cr 17:5, 10, 11.

Mga Kalamposan. Gipalig-on ni Jehosapat ang iyang posisyon pinaagi sa pagbutang ug kasundalohan sa kinutaang mga siyudad sa Juda, ug mga garison usab diha sa yuta sa Juda ug sa teritoryo sa Israel nga nailog ni Asa nga iyang amahan. Sa Jerusalem usa ka dakong pundok sa maisog nga mga manggugubat ang nag-alagad sa intereses sa hari; ug sa Juda, si Jehosapat nagtukod ug kinutaang mga dapit ug mga siyudad nga tipiganan.—2Cr 17:1, 2, 12-19.

Dili sama sa Israelinhong mga hari sa amihanang gingharian, si Jehosapat nagpakita ug dakong kabalaka alang sa matuod nga pagsimba. (2Cr 17:4) Siya nagsugo sa pipila ka prinsipe, mga Levihanon, ug mga saserdote aron sa pagtudlo sa balaod ni Jehova diha sa mga siyudad sa Juda. (2Cr 17:7-9) Si Jehosapat nagbalaan usab sa balaang mga halad (2Ha 12:18) ug siya mismo mipanaw sa tibuok niyang gingharian, nga nagsugo sa iyang mga sakop nga mobalik kang Jehova diha sa pagkamatinumanon. (2Cr 19:4) Maisogong gipadayon ni Jehosapat ang gisugdan ni Asa nga kampanya batok sa idolatriya. (1Ha 22:46; 2Cr 17:6) Apan migamot pag-ayo ang daotang pagsimba didto sa hatag-as nga mga dapit taliwala sa mga Israelinhon nga tungod niana ang mga paningkamot ni Jehosapat wala sa bug-os makahanaw niini.—1Ha 22:43; 2Cr 20:33.

Sa paghari ni Jehosapat naestablisar usab ang usa ka mas maayong hudisyal nga sistema. Gisilsil mismo sa hari nganha sa mga maghuhukom ang kahinungdanon sa pagkadili-mapihigon ug sa dili pagdawat ug hiphip, sanglit sila naghukom, dili

alang sa tawo, kondili alang kang Jehova.—2Cr 19:5-11.

Si Jehosapat maoy usa ka hari nga misalig kang Jehova. Sa dihang gihulga ang Juda sa hiniusang kasundalohan sa Ammon, Moab, ug sa bukirong rehiyon sa Seir, siya mapainubsanong miila sa kahuyangan sa nasod atubangan niini nga kapeligrohan ug miampo kang Jehova alang sa tabang. Human niadto si Jehova nakig-away alang sa Juda pinaagi sa paglibog sa mga panon sa kaaway nga tungod niadto sila nagpinatyanay sa usag usa. Busa ang naglibot nga kanasoran nangahadlok, ug ang Juda padayong nakapahimulos ug kalinaw.—2Cr 20:1-30.

Relasyon Uban sa Napulo-ka-Tribong Gingharian. Nahuptan ni Jehosapat ang pakigdait uban sa amihanang gingharian ug sa dili-maalamong paagi nakig-alyansa sa kaminyoon uban kang Ahab. (1Ha 22:44; 2Cr 18:1) Tungod niini siya nadaldal sa makadaghang higayon ngadto sa lain pang pakig-alyansa uban sa gingharian sa Israel.

Sa panahon sa usa ka pagduaw sa amihanang gingharian human makigminyo ang iyang panganay nga si Jehoram sa anak nga babaye ni Ahab nga si Atalia, si Jehosapat miuyon sa pagduyog kang Haring Ahab sa usa ka pagpakiggubat aron mabawi ang Ramot-gilead gikan sa mga Siryanhon. Apan, sa wala pa gayod sugdi kini, mihangyo si Jehosapat nga si Ahab magpakisayod kang Jehova. Upat ka gatos ka manalagna ang nagpasalig kang Ahab sa kalamposan. Apan ang tinuod nga manalagna ni Jehova nga si Micaias, nga gidumtan ni Ahab apan gipatawag tungod sa pag-insistir ni Jehosapat, nagtagna sa tinong kapildihan. Bisan pa niana, si Jehosapat, tingali dili buot mobakwi sa iyang saad sa pag-uban kang Ahab, miadto sa gubat nga nagsul-ob sa iyang harianong mga besti. Sanglit si Ahab nanagana pinaagi sa pagtakoban sa iyang kaugalingon, naalaan sa mga Siryanhon si Jehosapat nga mao ang hari sa Israel ug busa siya maoy nahimong rumbo sa kinagrabehang pagatake. Si Jehosapat halos wala makaikyas nga buhi, ug si Ahab, bisan pa sa pagtakoban, grabeng nasamdan. (1Ha 22:2-37; 2Cr 18) Sa pagbalik sa Jerusalem, si Jehosapat gisaway tungod sa iyang dili-maalamong pagpakig-alyansa sa daotang si Ahab, ug ang bisyonaryo nga si Jehu miingon kaniya: "Ngadto ba sa daotan nga ihatag ang tabang, ug ngadto ba sa mga nagadumot kang Jehova nga ikaw magbaton ug gugma? Ug tungod niini adunay kasuko batok kanimo gikan sa atubangan ni Jehova."—2Cr 19:2.

Sa ulahi, si Jehosapat nahimong kakombuya ni Haring Ahazias, ang manununod ni Ahab, sa usa ka negosyo sa pagbuhat ug mga barko didto sa Ezion-geber sa Gulpo sa ʽAqaba. Apan wala uyoni ni Jehova kini nga pakig-alyansa sa panakayan uban sa daotang si Ahazias. Busa, ingong katumanan sa tagna, ang mga barko nangaguba.—1Ha 22:48, 49; 2Cr 20:35-37; tan-awa ang AHAZIAS Num. 1.

Milabay ang panahon human niini, si Jehosapat miduyog kang Jehoram nga manununod sa trono ni Ahazias, ug sa hari sa Edom sa usa ka pag-atake militar aron sumpoon ang pag-alsa sa Moabihanon nga si Haring Mesa batok sa napulo-ka-tribong gingharian. Apan ang kasundalohan sa magkaalyado natanggong sa walay tubig nga kamingawan. Busa si Jehosapat nagpatawag ug usa ka manalagna ni Jehova. Tungod lamang sa pagtahod kang Jehosapat nga ang manalagnang si Eliseo nangayo ug pagtultol sa Diyos, ug ang iyang tambag nga gihatag human niadto nakaluwas sa tulo ka hari ug sa ilang kasundalohan gikan sa katalagman.—2Ha 3:4-25.

Si Jehoram Nahimong Hari. Samtang buhi pa si Jehosapat, iyang gihatag ang pagkahari ngadto sa iyang panganayng si Jehoram, apan ang iyang ubang mga anak nga lalaki gihatagan niya ug bililhong mga gasa ug kinutaang mga siyudad sa Juda. (2Ha 8:16; 2Cr 21:3) Ang pakig-alyansa sa kaminyoon uban sa balay ni Ahab nagdala ug kadaot sa gingharian sa Juda ilabina human mamatay ug ilubong si Jehosapat sa Siyudad ni David. Ubos sa impluwensiya ni Atalia, gibuhi pag-usab ni Jehoram ang idolatrosong mga buhat.—1Ha 22:50; 2Cr 21:1-7, 11.

4. Amahan sa Israelinhon nga si Haring Jehu.—2Ha 9:2, 14.

JEHOSAPAT, UBOS NGA PATAG NI. Dayag nga usa ka simbolikong dapit nga gitawag usab ug "ubos nga patag sa desisyon." (Joe 3:2, 14) Sanglit nalangkit kini sa pagpahamtang sa Diyos ug paghukom, haom nga gitawag kini ug "ubos nga patag ni Jehosapat," tungod kay ang ngalang Jehosapat nagkahulogang "Si Jehova Maoy Maghuhukom." Labot pa, panahon sa paghari ni Jehosapat giluwas ni Jehova ang Juda ug Jerusalem gikan sa nagtingob nga mga kasundalohan sa Ammon, Moab, ug sa bukirong rehiyon sa Seir, ug tungod niadto ang kaawayng kasundalohan nangalibog ug nagpinatyanay sa usag usa.—2Cr 20:1-29.

Sa simbolikong "ubos nga patag ni Jehosapat" gihukman ni Jehova ang kanasoran ingong takos sa kalaglagan tungod sa ilang pagdaogdaog sa iyang katawhan. Ang ubos nga kapatagan mismo nagsilbing simbolikong pug-anan sa bino aron sa pagtamak sa kanasoran sama sa mga bulig sa ubas. Dili gayod makataronganon nga isipon nga ang "ubos nga patag ni Jehosapat" mao ang literal nga Walog sa Kidron, ang Walog sa Hinnom, o ang Walog sa

Jezreel, ingon sa pag-isip sa pipila. Walay usa niini nga mga walog ang arang makapaigo sa 'tanan' nga kanasoran.—Joe 3:1-3, 12-14; itandi ang Pin 14:18-20.

JEHOSEBA [Si Jehova Maoy Dagaya]. Asawa sa Hataas nga Saserdoteng si Jehoiada; anak nga babaye ni Haring Jehoram sa Juda, apan dili pinaagi sa iyang asawa nga si Atalia. Ang iyang ngalan giespeling usab nga "Jehosabet." (2Cr 22:11) Human mamatay ang iyang igsoong lalaki (o igsoong lalaki sa amahan) nga si Haring Ahazias, si Jehoseba nagtago sa masusong anak nga lalaki ni Ahazias nga si Jehoas aron makaikyas sa pagpamatay ni Atalia sa harianong kaliwat. Si Jehoiada ug Jehoseba nagtago sa ilang pag-umangkong lalaki diha sa ilang mga lawak sa templo sulod sa unom ka tuig sa wala pa si Jehoiada magpagula kaniya aron iproklamar ingong hari. (2Ha 11:1-3; 2Cr 22:10-12) Ang gibuhat ni Jehoseba, uban nianang sa iyang bana, maoy pagbuot sa Diyos aron matipigan ang harianong linya sa kaliwat gikan kang David hangtod sa Mesiyas.

JEHOSUE [Si Jehova Maoy Kaluwasan]. Anak nga lalaki ni Nun; usa ka Epraimnon nga mipuli kang Moises ug nanguna sa mga Israelinhon sa pagsulod sa Yutang Saad. Ang iyang orihinal nga ngalan maoy Oseas, apan gitawag siya ni Moises nga Jehosue, o Josue (pinamubo sa Jehosue). —Num 13:8, 16; Deu 34:9; Jos 1:1, 2; tan-awa ang JOSUE Num. 1.

JEHOVA [ang *causative form,* ang *imperfect state,* sa Heb. nga berbong *ha·wah′* (mamao); nagkahulogang "Siya Nagpahinabo nga Mamao"]. Ang personal nga ngalan sa Diyos. (Isa 42:8; 54:5) Bisan tuod gitawag sa Kasulatan pinaagi sa mahubitong mga titulo sama sa "Diyos," "Soberanong Ginoo," "Maglalalang," "Amahan," "ang Labing Gamhanan," ug "ang Labing Hataas," ang iyang personalidad ug mga hiyas—kon kinsa ug unsa siya—bug-os nga gilangkob ug gipahayag pinaagi lamang niining personal nga ngalan.—Sal 83:18.

Hustong Paglitok sa Ngalan sa Diyos. Ang "Jehova" mao ang labing iladong paglitok sa ngalan sa Diyos diha sa Cebuano, bisan tuod ang "Yahweh" gipalabi sa kadaghanang Hebreohanong mga eskolar. Sa labing karaan nga mga manuskrito nga Hebreohanon, kini nga ngalan gipaila pinaagi sa upat ka konsonante, nga sagad gitawag ug Tetragrammaton (gikan sa Grego nga *te·tra-,* nga nagkahulogang "upat," ug *gram′ma,* "letra"). Kining upat ka letra (nga gisulat gikan sa tuo paingon sa wala) mao ang יהוה ug matumbasan sa Cebuano sa mga letra nga *YHWH* (o, *JHVH*).

Busa ang Hebreohanong mga konsonante niini nga ngalan nahibaloan. Ang pangutana mao, Unsang mga bokales ang ikombinar niana nga mga konsonante? Ang mga marka para sa bokales gisugdan lamang sa paggamit diha sa Hebreohanon niadtong ikaduhang katunga sa unang milenyo K.P. (Tan-awa ang HEBREOHANON, II [Hebreohanong Alpabeto ug Sinulatan].) Dugang pa, tungod sa usa ka relihiyosong patuotuo nga nagsugod kasiglohan una pa niana, ang mga marka para sa bokales nga makita diha sa Hebreohanong mga manuskrito wala maghatag ug ideya sa pagtino kon unsa nga mga bokales ang angayng gamiton diha sa ngalan sa Diyos.

Ang patuotuo nagtago sa ngalan. Sa usa ka yugto sa panahon ang usa ka patuotuo mitungha taliwala sa mga Hudiyo nga kuno sayop bisan ang paglitok sa ngalan sa Diyos (nga gihawasan sa Tetragrammaton). Dili matino kon unsa gayod sa sinugdan ang pasukaranan sa paghunong sa paggamit sa maong ngalan. Ang uban nagtuo nga ang ngalan giisip nga sagrado kaayo aron litokon sa dili hingpit nga mga ngabil. Apan walay makitang ebidensiya sa Hebreohanong Kasulatan nga may si bisan kinsa sa tinuod nga mga alagad sa Diyos nga nagpanuko sa paglitok sa iyang ngalan. Ang dili-Biblikanhong mga dokumento nga Hebreohanon, sama sa gitawag nga Mga Sulat sa Lakis, nagpakita nga ang ngalan gigamit sa naandang pagpakigkomunikar pinaagig mga sulat didto sa Palestina sa panahon sa ulahing bahin sa ikapitong siglo W.K.P.

Ang laing panglantaw mao nga ang tuyo maoy aron nga ang dili-Hudiyong katawhan dili makaila sa ngalan ug basin mogamit niini sa dili-hustong paagi. Apan, si Jehova mismo miingon nga buot niyang 'ang iyang ngalan ipahayag sa tibuok yuta' (Ex 9:16; itandi ang 1Cr 16:23, 24; Sal 113:3; Mal 1:11, 14), aron mailhan bisan sa iyang mga kaaway. (Isa 64:2) Gani ang ngalan nailhan ug gigamit sa paganong mga nasod sa wala pa ang Komong Panahon ug sa unang mga siglo sa Komong Panahon. (*The Jewish Encyclopedia,* 1976, Tomo XII, p. 119) Ang laing pangangkon mao ang katuyoan nga protektahan ang ngalan aron dili magamit sa mga rituwal sa salamangka. Kon mao, kini maoy huyang nga katarongan, sanglit tataw nga kon mas misteryoso ang ngalan tungod sa dili paggamit niini, kini mas mohaom sa mga katuyoan sa mga salamangkero.

Kanus-a naugmad ang patuotuo? Maingon nga ang orihinal nga rason o mga rason sa paghunong sa paggamit sa ngalan sa Diyos dili matino, sa ingon usab dili matino kon kanus-a kini nga patuotuo sa pagkatinuod naugmad. Ang pipila nagtuo nga kini nagsugod human sa pagkadestiyero didto sa Babilonya (607-537 W.K.P.). Apan, kini nga teo-

riya mitungha tungod kay gituohan nga ang ulahing mga magsusulat sa Hebreohanong Kasulatan wala na kaayo mogamit niini nga ngalan, usa ka panglantaw nga walay lig-ong pasukaranan. Panglitan, ang Malaquias dayag nga mao ang usa sa kataposang mga basahon sa Hebreohanong Kasulatan nga gisulat (sa ulahing katunga nga bahin sa ikalimang siglo W.K.P.), ug kini sa makadaghan migamit sa ngalan sa Diyos.

Daghang reperensiyang mga basahon ang nag-ingon nga ang ngalan wala na gamita niadtong mga 300 W.K.P. Ang pamatuod nga kini mao ang petsa lagmit gipasukad sa pagkawala sa Tetragrammaton (o ang paghulip ug katumbas nga mga letra niini) diha sa Gregong *Septuagint* nga hubad sa Hebreohanong Kasulatan, nga nagsugod sa mga 280 W.K.P. Tinuod nga ang labing kompleto nga mga kopya sa manuskrito sa *Septuagint* nga nailhan karon padayong nagsunod sa batasan sa pagpuli sa Tetragrammaton pinaagi sa Gregong mga pulong nga *Ky′ri·os* (Ginoo) o *The·os′* (Diyos). Apan kining pangunang mga manuskrito nagsukad lamang sa ikaupat ug ikalimang mga siglo K.P. May nakaplagang mas karaang mga kopya, bisan tuod mga tipik na lamang, nga nagpamatuod nga ang *kinaunahang* mga kopya sa *Septuagint* naundan gayod sa ngalan sa Diyos.

Ang usa niini mao ang nahibiling mga tipik sa linukot nga papiro sa usa ka bahin sa Deuteronomio, nga gitala ingong P. Fouad Inventory Num. 266. (HULAGWAY, Tomo 1, p. 326) Kanunayng gipakita niini ang Tetragrammaton, nga gisulat sa kuwadrado nga Hebreohanong mga karakter, sa matag higayon nga kini makaplagan diha sa Hebreohanong teksto nga gihubad. Gipetsahan sa mga eskolar kini nga papiro nga sukad pa sa unang siglo W.K.P., ug busa kini gisulat upat o lima ka siglo nga mas una pa kay sa mga manuskrito nga nahisgotan na.—Tan-awa ang apendise sa *Rbi8,* pp. 1562-1564.

Kanus-a sa katibuk-an mihunong ang mga Hudiyo sa paglitok sa personal nga ngalan sa Diyos?

Busa, labing menos diha sa mga sinulat, walay lig-ong pamatuod nga nawala o wala na gamita ang ngalan sa Diyos sa W.K.P. nga yugto. Sa unang siglo K.P., mitungha ang unang pipila ka pamatuod sa usa ka matuotuohong tinamdan labot niana nga ngalan. Si Josephus, usa ka Hudiyong historyador nga gikan sa usa ka saserdotehanong banay, sa dihang nag-asoy bahin sa pagpadayag sa Diyos ngadto kang Moises didto sa nagdilaab nga tanom, nag-ingon: "Dayon gipadayag sa Diyos ngadto kaniya ang Iyang ngalan, nga una pa niana wala pa madungog sa mga tawo, ug nga bahin niana ako gidid-an sa pagsulti." (*Jewish Antiquities,* II, 276 [xii, 4]) Apan, ang pahayag ni Josephus, gawas nga dili tukma labot sa kahibalo sa ngalan sa Diyos una pa sa panahon ni Moises, maoy lubog ug wala magpadayag nga tin-aw sa katibuk-ang tinamdan sa unang siglo bahin sa paglitok o paggamit sa ngalan sa Diyos.

Ang Hudiyohanong Mishnah, usa ka koleksiyon sa rabbinikong mga pagtulon-an ug mga tradisyon, daw mas tin-aw. Ang paghugpong niini gipasidungog ngadto sa usa ka rabbi nga nailhang si Juda nga Prinsipe, nga nabuhi sa ikaduha ug ikatulong siglo K.P. Ang pipila sa mga basahon sa Mishnah tin-aw nga nag-asoy sa mga panghitabo una pa sa kalaglagan sa Jerusalem ug sa templo niini niadtong 70 K.P. Apan, bahin sa Mishnah, ang usa ka eskolar nag-ingon: "Lisod kaayo ang paghukom kon unsang makasaysayanhong bili ang atong ikalangkit sa bisan unsang tradisyon nga natala sa Mishnah. Ang paglabay sa panahon nga lagmit nagpalubog o nagtuis sa mga handomanan sa mga panahon nga lahi kaayo; ang politikanhong mga kagubot, mga kausaban, ug mga kaguliyang nga gipahinabo tungod sa duha ka pag-alsa ug sa duha ka Romanhong mga pagpanakop; ang mga sukdanan nga gitamod sa pundok sa mga Pariseo (kansang mga opinyon gitala sa Mishnah) nga lahi sa iya sa pundok sa mga Saduseo . . .—kini maoy mga butang nga angayng hatagan ug gibug-aton sa paghukom sa matang sa mga pahayag sa Mishnah. Dugang pa, kadaghanan sa mga kaundan sa Mishnah maoy alang lamang sa akademikong panaghisgot, ug diyutay lamang (aron mopatim-aw) nga nagtala kini ug makasaysayanhong mga kostumbre." (*The Mishnah,* gihubad ni H. Danby, London, 1954,

Usa ka pirasong plata nga naggamit sa ngalan sa Diyos; nakaplagan didto sa Jerusalem ug lagmit nga sukad pa niadtong ikapito o ikaunom nga siglo W.K.P.

pp. xiv, xv) Ang pipila sa mga tradisyon sa Mishnah mahitungod sa paglitok sa ngalan sa Diyos mao ang mosunod:

Maylabot sa tinuig nga Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala, ang hubad ni Danby sa Mishnah nag-ingon: "Ug sa dihang ang mga saserdote ug ang katawhan nga nagbarog diha sa Sawang sa Templo makadungog sa Gilitok nga Ngalan nga mogula gikan sa baba sa Hataas nga Saserdote, sila moluhod ug moyukbo ug mohapa ug moingon, 'Bulahan ang ngalan sa kahimayaan sa iyang gingharian hangtod sa kahangtoran!' " (*Yoma* 6:2) Labot sa adlaw-adlaw nga saserdotehanong mga pagpanalangin, ang *Sotah* 7:6 nag-ingon: "Diha sa Templo ilang litokon ang Ngalan sumala sa pagkasulat niini, apan sa mga lalawigan pinaagig kapuli nga pulong." Ang *Sanhedrin* 7:5 nag-ingon nga ang usa ka mapasipalahon dili sad-an 'gawas kon iyang gilitok ang Ngalan,' ug nga sa usa ka husay labot sa sumbong sa pagpasipala ang usa ka kapuli nga ngalan ang gamiton hangtod nga ang tanang ebidensiya madungog; dayon ang pangunang saksi hangyoon sa pribado nga 'tin-aw niyang isulti kon unsay iyang nadungog,' nga lagmit gayod nga gamiton ang ngalan sa Diyos. Ang *Sanhedrin* 10:1, sa pagtala niadtong "walay bahin sa umaabot nga kalibotan," nag-ingon: "Si Abba Saul miingon: Siya usab nga naglitok sa Ngalan pinaagi sa hustong mga letra niini." Apan, bisan pa niining negatibo nga mga panglantaw, makaplagan usab diha sa unang seksiyon sa Mishnah ang positibong sugo nga "ang usa ka tawo kinahanglang mangatahoran sa iyang isigkatawo pinaagi sa [paggamit sa] Ngalan [sa Diyos]," dayon ang pananglitan ni Boaz (Ru 2:4) gipunting.—*Berakhot* 9:5.

Busa pinasukad niana, kining tradisyonal nga mga panglantaw mahimong magpadayag sa usa ka matuotuohong tendensiya sa paglikay sa paggamit sa ngalan sa Diyos sa panahon sa wala pa malaglag ang templo sa Jerusalem niadtong 70 K.P. Bisan pa niana, sa panguna ang mga saserdote ang tatawng giingon nga migamit ug kapuli nga ngalan alang sa ngalan sa Diyos, ug nga kini gihimo lamang didto sa mga lalawigan. Dugang pa, ang makasaysayanhong bili sa mga tradisyon sa Mishnah maoy kuwestiyonable, sama sa atong nakita na.

Busa, walay lig-ong pasukaranan sa pagtakda ug bisan unsang panahon nga mas sayo pa kay sa una ug ikaduhang siglo K.P. labot sa pagkaugmad sa matuotuohong panglantaw nga nag-awhag sa paghunong sa paggamit sa ngalan sa Diyos. Apan, miabot ang panahon nga sa dihang basahon ang Hebreohanong Kasulatan diha sa orihinal nga pinulongan, ipuli sa Hudiyong magbabasa ang *'Adho·nai'* (Soberanong Ginoo) o kaha ang *'Elo·him'* (Diyos) imbes nga litokon ang ngalan sa Diyos nga gihawasan sa Tetragrammaton. Kini nahitabo kay sa dihang ang mga marka para sa bokales gisugdan paggamit niadtong ikaduhang katunga sa unang milenyo K.P., ang Hudiyong mga magkokopya nagsal-ot sa mga marka para sa bokales alang sa *'Adho·nai'* o kaha sa *'Elo·him'* ngadto sa Tetragrammaton, lagmit aron ipaalinggat sa magbabasa nga litokon kining mga pulonga inay nga litokon ang ngalan sa Diyos. Kon gamiton ang *ulahing* mga kopya sa Gregong *Septuagint* nga hubad sa Hebreohanong Kasulatan, siyempre, ang magbabasa makakaplag nga bug-os nang gipulihan ug *Ky'ri·os* ug *The·os'* ang Tetragrammaton.—Tanawa ang GINOO.

Ang mga hubad ngadto sa laing mga pinulongan, sama sa Latin nga *Vulgate,* misunod sa panig-ingnan niining ulahi nga mga kopya sa Gregong *Septuagint.* Busa, ang Katolikong *Douay Version* (sa 1609-1610) sa Iningles, nga gipasukad sa Latin nga *Vulgate,* wala mogamit sa ngalan sa Diyos, samtang ang *King James Version* (1611) naggamit sa GINOO o DIYOS (sa kapital ug sa gagmayng kapital nga mga letra) sa paghawas sa Tetragrammaton diha sa Hebreohanong Kasulatan, gawas sa upat ka higayon.

Unsa ang hustong paglitok sa ngalan sa Diyos?

Sa ikaduhang katunga sa unang milenyo K.P., ang Hudiyong mga eskolar nagmugna ug usa ka sistema sa mga marka sa paghawas sa nawalang mga bokales diha sa mga konsonante sa Hebreohanong teksto. Apan kon bahin sa ngalan sa Diyos, imbes nga isal-ot ang hustong mga marka sa bokales alang niini, ilang gibutang ang laing mga marka sa bokales aron pahinumdoman ang magbabasa nga siya angayng moingon nga *'Adho·nai'* (nagkahulogang "Soberanong Ginoo") o *'Elo·him'* (nagkahulogang "Diyos").

Ang Codex Leningrad B 19A, sa ika-11 nga siglo K.P., nagbutang ug mga marka para sa bokales diha sa Tetragrammaton aron mabasa nga *Yehwah', Yehwih',* ug *Yeho·wah'.* Ang edisyon ni Ginsburg sa Masoretikong teksto nagbutang ug mga marka para sa bokales diha sa ngalan sa Diyos aron mabasa nga *Yeho·wah'.* (Gen 3:14, *ftn* sa *Rbi8*) Ang Hebreohanong mga eskolar sa katibuk-an mipabor sa "Yahweh" nga lagmit mao gayod ang paglitok. Sila mipunting nga ang pinamubo nga porma sa ngalan maoy Yah (Jah sa Latin), sama sa Salmo 89:8 ug diha sa ekspresyon nga *Ha·lelu-Yah'* (nagkahulogang "Dayega ninyo si Jah!"). (Sal 104:35;

Mga kinutlo gikan sa Mga Salmo, Linukot nga Basahon sa Patayng Dagat. Ang Tetragrammaton makita sa makadaghan diha sa linain nga karaang Hebreohanong mga karakter

150:1, 6) Dugang pa, ang mga porma nga *Yehoh′, Yoh, Yah,* ug *Ya′hu,* nga makaplagan diha sa Hebreohanong espeling sa mga ngalan nga Jehosapat, Josapat, Sepatias, ug uban pa, tanan mahimong naggikan sa Yahweh. Ingon usab niini ang makita sa Gregong katumbas nga mga letra niini nga ngalan nga gihimo sa unang Kristohanong mga magsusulat nga migamit ug mga espeling nga sama sa *I·a·be′* ug *I·a·ou·e′,* nga kon litokon diha sa Grego, kaamgid sa Yahweh. Bisan pa niana, wala gihapon magkahiusa ang mga eskolar bahin niini, ug ang pipila mipabor sa lain pang mga paglitok, sama sa "Yahuwa," "Yahuah," o "Yehuah."

Sanglit dili na matino karon kon unsaon paglitok kini nga ngalan, walay rason nga isalikway diha sa Cebuano ang paggamit sa iladong porma nga "Jehova" pabor sa ubang gisugyot nga paglitok. Kon himoon ang maong kausaban, nan aron magkapareho ang tanan, usbon usab ang espeling ug paglitok sa daghang ubang mga ngalan nga makaplagan sa Kasulatan: ang Jeremias ilisdan ug *Yir·meyah′,* ang Isaias mahimong *Yesha῾·ya′hu,* ug ang Jesus mahimong *Yehoh·shu′a῾* (sama sa paglitok niini sa Hebreohanon) o *I·e·sous′* (sama sa paglitok niini sa Grego). Ang katuyoan sa mga pulong mao ang pagpasa ug mga ideya; sa Cebuano ang ngalang Jehova nagpaila sa matuod nga Diyos, nga nagpasa niana nga ideya sa mas masabtan nga paagi karong adlawa kay sa bisan unsang gisugyot nga mga kapuli.

Kahinungdanon sa Ngalan. Daghang modernong mga eskolar ug mga maghuhubad sa Bibliya ang mipabor sa pagsunod sa tradisyon sa pagtangtang sa talagsaong ngalan sa Diyos. Sila wala lamang moingon nga ang pagkadili-matino sa paglitok niini igo nang katarongan sa dili paggamit niini kondili nangatarongan usab nga tungod sa pagkalabaw ug pagkatalagsaon sa matuod nga Diyos dili na kinahanglan nga siya magbaton pa ug partikular nga ngalan. Ang maong panglantaw wala gayod paluyohi sa inspiradong Kasulatan, sa wala pa ang Kristohanong kapanahonan o kaha sa Kristohanon Gregong Kasulatan.

Ang Tetragrammaton makaplagan sa 6,828 ka higayon diha sa Hebreohanong teksto nga napatik sa *Biblia Hebraica* ug sa *Biblia Hebraica Stuttgartensia.* Diha sa Hebreohanong Kasulatan ang *Bagong Kalibotang Hubad* naundan sa ngalan sa Diyos sa 6,979 ka higayon, tungod kay gihatagag pagtagad sa mga maghuhubad, lakip sa ubang mga butang, ang kamatuoran nga sa ubang mga teksto gipulihan sa mga eskriba ug *'Adho·nai′* o *'Elo·him′* ang ngalan sa Diyos. (Tan-awa ang apendise sa *Rbi8,* pp. 1561, 1562.) Ang kanunay nga paggamit sa ngalan diha sa Kasulatan nagpamatuod sa kahinungdanon niana alang sa Awtor sa Bibliya, kinsa naghupot sa maong ngalan. Ang paggamit niini sa tibuok Kasulatan mas daghan kay sa bisan unsang mga titulo, sama sa "Soberanong Ginoo" o "Diyos," nga gipadapat kaniya.

Makaiikag usab ang kahinungdanon sa mga ngalan diha sa Hebreohanong Kasulatan ug taliwala sa Semitikanhong katawhan. Si Propesor G. T. Manley nagpunting: "Ang pagtuon sa pulong nga 'ngalan' diha sa D[aang] T[ugon] nagpadayag sa kahinungdanon niini sa Hebreohanon. Ang ngalan dili lamang usa ka identipikasyon, kondili nagpaila kini sa tinuod nga personalidad sa nagbaton niini. . . . Sa dihang ang usa ka tawo magbutang sa iyang 'ngalan' nganha sa usa ka butang o sa laing tawo, ang maong tawo mailalom sa iyang impluwensiya ug proteksiyon."—*New Bible Dictionary,* giedit ni J. D. Douglas, 1985, p. 430; itandi ang *Everyman's Talmud,* ni A. Cohen, 1949, p. 24; Gen 27:36; 1Sa 25:25; Sal 20:1; Pr 22:1; tan-awa ang NGALAN.

Ang "Diyos" ug "Amahan" dili personal nga ngalan. Ang titulong "Diyos" lahi kay sa personal nga ngalan (mahimo ganing himoon nga diyos sa usa ka tawo ang iyang tiyan; Flp 3:19). Diha sa Hebreohanong Kasulatan ang samang pulong (*'Elo·him'*) gipadapat kang Jehova, ang matuod nga Diyos, ug usab ngadto sa bakak nga mga diyos, sama sa Filistehanong diyos nga si Dagon (Huk 16:23, 24; 1Sa 5:7) ug sa Asiryanhong diyos nga si Nisrok. (2Ha 19:37) Ang pagsulti sa usa ka Hebreohanon ngadto sa usa ka Filistehanon o sa usa ka Asiryanhon nga siya misimba sa "Diyos [*'Elo·him'*]" dayag nga dili pa igo aron ipaila ang Persona nga iyang gisimba.

Sa mga artikulo niini labot kang Jehova, ang *The Imperial Bible-Dictionary* naghulagway pag-ayo sa kalainan tali sa *'Elo·him'* (Diyos) ug kang Jehova. Bahin sa ngalang Jehova, kini nag-ingon: "Kini sa bisan diin maoy usa ka *personal* nga ngalan, nga nagtumong sa Diyos mismo ug kaniya lamang; samtang ang Elohim adunay ideya nga nagpunting ilabina sa kinaiya sa usa ka *komon* nga nombre, nga sagad nagtumong, apan dili gayod sa matag higayon, sa Supremo. . . . Ang usa ka Hebreohanon mahimo nga moingong *ang* Elohim, ang matuod nga Diyos, nga lahi sa tanang bakak nga mga diyos; apan dili gayod siya moingong *ang* Jehova, kay ang Jehova mao ang ngalan nga iya lamang sa matuod nga Diyos. Siya sublisubling moingon nga *akong* Diyos . . . ; apan dili gayod moingon nga *akong* Jehova, kay sa dihang siya moingon nga *akong Diyos,* siya nagpasabot kang Jehova. Siya maghisgot bahin sa Diyos sa Israel, apan dili gayod maghisgot bahin kang Jehova sa Israel, kay walay laing Jehova. Siya maghisgot bahin sa buhi nga Diyos, apan dili maghisgot bahin sa buhi nga Jehova, sanglit siya nagtuo nga si Jehova buhi gayod."—Giedit ni P. Fairbairn, London, 1874, Tomo I, p. 856.

Kini tinuod usab bahin sa Gregong termino alang sa Diyos, ang *The·os'.* Kini parehong gigamit alang sa matuod nga Diyos ug sa paganong mga diyos sama ni Zeus ug Hermes (Romanhong Jupiter ug Mercury). (Itandi ang Buh 14:11-15.) Ang mga pulong ni Pablo sa 1 Corinto 8:4-6 nagpakita sa tinuod nga kahimtang: "Kay bisan tuod adunay gipanagtawag nga mga 'diyos,' sa langit man o sa yuta, ingon nga adunay daghang 'diyos' ug daghang 'ginoo,' alang kanato sa pagkatinuod adunay usa lamang ka Diyos nga Amahan, nga gikan kaniya ang tanang butang, ug kita alang kaniya." Ang pagtuo sa daghang diyos, nga tungod niana kinahanglang mapalahi ang matuod nga Diyos gikan kanila, nagpadayon bisan niining ika-21 nga siglo.

Ang paghisgot ni Pablo sa "Diyos nga Amahan" wala magkahulogan nga ang ngalan sa matuod nga Diyos maoy "Amahan," kay ang pulong nga "amahan" mapadapat usab sa tanang tawhanong lalaki nga ginikanan ug naghubit sa mga lalaki sa uban pang mga relasyon. (Rom 4:11, 16; 1Co 4:15) Ang Mesiyas gihatagan sa titulo nga "Amahang Walay Kataposan." (Isa 9:6) Gitawag ni Jesus si Satanas nga "amahan" sa pipila ka mamumunong mga magsusupak. (Ju 8:44) Ang termino gigamit usab alang sa mga diyos sa kanasoran, diin ang Gregong diyos nga si Zeus gihulagway ingong bantogang amahan nga diyos diha sa mga balak ni Homer. Gipakita sa daghang teksto nga ang "Diyos nga Amahan" adunay ngalan nga lahi gikan sa ngalan sa iyang Anak. (Mat 28:19; Pin 3:12; 14:1) Si Pablo nahibalo nga Jehova ang personal nga ngalan sa Diyos ingon sa makita sa mga asoy sa paglalang diha sa Genesis, nga gikan niana mikutlo si Pablo sa iyang mga sinulat. Kining ngalan nga Jehova nagpaila sa "Diyos nga Amahan" (itandi ang Isa 64:8), sa ingon dili mahimong isipon nga usa ra o ikalangkit ang iyang pagkapersona nianang sa uban kang kinsa mahimong ikapadapat ang titulo nga "diyos" o "amahan."

Dili usa ka tribonhong diyos. Si Jehova gitawag nga "ang Diyos sa Israel" ug 'ang Diyos sa ilang mga katigulangan.' (1Cr 17:24; Ex 3:16) Apan kining suod nga pagkalangkit uban sa mga Hebreohanon ug sa Israelinhong nasod wala maghatag ug rason nga ipadapat lamang kini nga ngalan sa usa ka tribonhong diyos, sama sa gihimo sa uban. Ang Kristohanong apostol nga si Pablo misulat: "Siya ba Diyos sa mga Hudiyo lamang? Dili ba siya Diyos usab sa katawhan sa kanasoran? Oo, sa katawhan sa kanasoran usab." (Rom 3:29) Si Jehova dili lamang "ang Diyos sa tibuok yuta" (Isa 54:5) kondili ang Diyos usab sa uniberso, "ang Magbubuhat sa langit ug sa yuta." (Sal 124:8) Ang pakigsaad ni Jehova kang Abraham, halos 2,000 ka tuig una pa sa adlaw ni Pablo, misaad ug mga panalangin alang sa katawhan sa tanang kanasoran, nga

nagpakita sa interes sa Diyos sa tanang katawhan. —Gen 12:1-3; itandi ang Buh 10:34, 35; 11:18.

Sa kataposan si Jehova nga Diyos misalikway sa dili-matinumanong nasod sa unodnong Israel. Apan ang iyang ngalan magapadayon taliwala sa bag-ong nasod sa espirituwal nga Israel, ang Kristohanong kongregasyon, bisan sa dihang ang bag-ong nasod misagop sa dili-Hudiyo nga mga tawo ingong mga membro niini. Sa ingon, sa dihang nagdumala sa usa ka Kristohanong panagkatigom didto sa Jerusalem, ang tinun-ang si Santiago naghisgot bahin sa Diyos nga 'miliso sa iyang pagtagad ngadto sa dili-Hudiyohanong mga nasod aron sa pagkuha gikan kanila ug *usa ka katawhan alang sa iyang ngalan.'* Dayon ingong pamatuod nga kini gitagna, si Santiago mikutlo sa usa ka tagna diha sa basahon ni Amos diin ang ngalan ni Jehova makaplagan.—Buh 15:2, 12-14; Am 9:11, 12.

Diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan. Tungod niini nga ebidensiya daw imposible gayod nga ang naglungtad pa nga mga kopya sa manuskrito sa orihinal nga teksto sa Kristohanon Gregong Kasulatan wala maglakip sa ngalan sa Diyos diha sa tibuok nga porma niini. Sa ingon ang ngalan dili usab makaplagan diha sa kadaghanang hubad sa gitawag nga Bag-ong Tugon. Apan ang ngalan makita diha niini nga mga hubad sa pinamubo nga porma diha sa Pinadayag 19:1, 3, 4, 6, sa ekspresyon nga "Aleluya" o "Hallelujah" (*KJ, Dy, JB, AS, RS*). Ang pag-awhag nga gitala diha niana nga gisulti sa espiritung mga anak sa Diyos nga 'Dayegon ninyo si Jah!' (*NW*) nagpatin-aw nga ang ngalan sa Diyos gigamit pa gihapon; kini mahinungdanon ug angayng gamiton sama kaniadto sa wala pa ang Kristohanong yugto. Busa, nganong dili makaplagan ang tibuok nga porma niini diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan?

Nganong ang ngalan sa Diyos sa tibuok nga porma niini dili makaplagan sa bisan unsang mabatonang karaan nga manuskrito sa Kristohanon Gregong Kasulatan?

Ang argumento nga dugay nang gipresentar mao nga ang inspiradong mga magsusulat sa Kristohanon Gregong Kasulatan mikutlo gikan sa Hebreohanong Kasulatan pinasukad sa *Septuagint,* ug tungod kay niini nga bersiyon ang Tetragrammaton gipulihan man ug *Ky′ri·os* o *The·os′,* kini nga mga magsusulat wala mogamit sa ngalan nga Jehova. Sumala sa gipakita na, kini nga argumento dili na balido. Sa pagkomento nga ang labing karaang mga tipik sa Gregong *Septuagint* naundan *gayod* sa ngalan sa Diyos diha sa Hebreohanong porma niini, si Dr. P. Kahle nag-ingon: "Kita karon nahibalo nga ang Gregong teksto sa Bibliya [ang *Septuagint*] nga gisulat sa mga Hudiyo alang sa mga Hudiyo wala maghubad sa ngalan sa Diyos ingong *kyrios,* apan ang Tetragrammaton nga gisulat sa Hebreohanon o Gregong mga letra gipabilin diha sa maong MSS [mga manuskrito]. Ang mga Kristohanon mao ang nagpuli ug *kyrios* sa Tetragrammaton, sa dihang ang ngalan sa Diyos nga gisulat diha sa Hebreohanong mga letra wala na masabti." (*The Cairo Geniza,* Oxford, 1959, p. 222) Kanus-a nahitabo kini nga kausaban sa Gregong mga hubad sa Hebreohanong Kasulatan?

Kini dayag nga nahitabo sulod sa mga siglo human sa kamatayon ni Jesus ug sa iyang mga apostoles. Sa Gregong bersiyon ni Aquila, nga sukad pa sa ikaduhang siglo K.P., ang Tetragrammaton makaplagan gihapon diha sa Hebreohanong mga karakter. Sa mga 245 K.P., ang iladong eskolar nga si Origen migama sa iyang *Hexapla,* usa ka unom-ug-lindog nga reproduksiyon sa inspiradong Hebreohanong Kasulatan: (1) sa orihinal nga Hebreohanon ug Aramaiko, inubanan sa (2) gigamit nga katumbas nga mga letra diha sa Grego, ug sa Gregong mga bersiyon (3) ni Aquila, (4) ni Symmachus, (5) sa *Septuagint,* ug (6) ni Theodotion. Labot sa ebidensiya gikan sa tipik nga mga kopya nga nailhan karon, si Propesor W. G. Waddell nag-ingon: "Sa *Hexapla* ni Origen . . . ang Gregong mga bersiyon ni Aquila, Symmachus, ug sa LXX [*Septuagint*] tanan naghawas sa *JHWH* pinaagi sa ΠΙΠΙ; sa ikaduhang lindog sa *Hexapla* ang Tetragrammaton gisulat diha sa Hebreohanong mga karakter." (*The Journal of Theological Studies,* Oxford, Tomo XLV, 1944, pp. 158, 159) Ang uban nagtuo nga ang orihinal nga teksto sa *Hexapla* ni Origen migamit ug Hebreohanong mga karakter alang sa Tetragrammaton sa *tanang* lindog niini. Si Origen mismo, sa iyang mga komento bahin sa Salmo 2:2, nag-ingon nga "sa labing tukma nga mga manuskrito ANG NGALAN makaplagan diha sa Hebreohanong mga karakter, apan dili sa Hebreohanon [nga mga karakter] karong adlawa, kondili sa labing karaang mga karakter."—*Patrologia Graeca,* Paris, 1862, Tomo XII, lin. 1104.

Sa ikaupat nga siglo K.P., si Jerome, ang maghuhubad sa Latin nga *Vulgate,* nag-ingon diha sa iyang pasiuna sa mga basahon ni Samuel ug sa Mga Hari: "Ug among nakaplagan ang ngalan sa Diyos, ang Tetragrammaton [nga mao, יהוה], sa pipila ka Gregong mga tomo bisan karong adlawa nga gisulat diha sa karaang mga letra." Sa usa ka sulat nga gisulat didto sa Roma niadtong 384 K.P., si Jerome nag-ingon: "Ang ikasiyam [ang ngalan sa Diyos] mao ang Tetragrammaton, nga ilang giisip nga [*a·nek·pho′ne·ton*], buot ingnon, dili

mahimong litokon, ug kini gisulat pinaagi niini nga mga letra, Iod, He, Vau, He. Ang pipila ka walay-alamag, tungod sa pagkaamgid sa mga karakter, sa dihang ilang makita kini diha sa Gregong mga libro, naanad sa pagbasa nga ΠΙΠΙ [Gregong mga letra nga katumbas sa Romanhong mga letra nga PIPI]."—*Papyrus Grecs Bibliques,* ni F. Dunand, Cairo, 1966, p. 47, *ftn* 4.

Busa, ang gitawag nga mga Kristohanon nga "nagpuli ug *kyrios* sa Tetragrammaton" diha sa mga kopya sa *Septuagint* dili ang unang mga tinun-an ni Jesus. Sila maoy mga tawo sa ulahing mga siglo, sa dihang ang gitagnang apostasya naugmad na pag-ayo ug nakadaot sa kaputli sa Kristohanong mga pagtulon-an.—2Te 2:3; 1Ti 4:1.

Gigamit ni Jesus ug sa iyang mga tinun-an. Busa, sa mga adlaw ni Jesus ug sa iyang mga tinun-an ang ngalan sa Diyos tinong makita diha sa mga kopya sa Kasulatan, sa Hebreohanong mga manuskrito ug sa Gregong mga manuskrito. Gigamit ba ni Jesus ug sa iyang mga tinun-an ang ngalan sa Diyos diha sa pagpakigsulti ug sa pagsulat? Tungod sa pagkondenar ni Jesus sa mga tradisyon sa mga Pariseo (Mat 15:1-9), dili gayod makataronganong ihinapos nga gitugotan ni Jesus ug sa iyang mga tinun-an nga ang mga hunahuna sa mga Pariseo (sama sa narekord diha sa Mishnah) mogahom kanila niining butanga. Ang ngalan mismo ni Jesus nagkahulogang "Si Jehova Maoy Kaluwasan." Siya miingon: "Mianhi ako sa ngalan sa akong Amahan" (Ju 5:43); iyang gitudloan ang iyang mga sumusunod sa pag-ampo: "Amahan namo nga anaa sa mga langit, pagabalaanon unta ang imong ngalan" (Mat 6:9); labot sa iyang mga buhat, siya miingon nga kini iyang gihimo "sa ngalan sa akong Amahan" (Ju 10:25); ug, diha sa pag-ampo sa gabii una pa sa iyang kamatayon, siya miingon nga iyang gipadayag ang ngalan sa iyang Amahan ngadto sa iyang mga tinun-an ug mihangyo, "Amahan nga Balaan, bantayi sila tungod sa imong ngalan" (Ju 17:6, 11, 12, 26). Tungod niining tanan, sa dihang gikutlo ni Jesus ang Hebreohanong Kasulatan o mibasa gikan niini siya tinong migamit sa ngalan sa Diyos nga Jehova. (Itandi ang Mat 4:4, 7, 10 sa Deu 8:3; 6:16; 6:13; usab ang Mat 22:37 sa Deu 6:5; ug ang Mat 22:44 sa Sal 110:1; ingon man ang Luc 4:16-21 sa Isa 61: 1, 2.) Dayag nga ang mga tinun-an ni Jesus, lakip ang inspiradong mga magsusulat sa Kristohanon Gregong Kasulatan, mosunod sa iyang panig-ingnan labot niini.

Nan, nganong ang ngalan dili makita diha sa nahibiling mga manuskrito sa Kristohanon Gregong Kasulatan o sa gitawag nga Bag-ong Tugon? Dayag nga tungod kay sa panahon nga gihimo kining nahibiling mga kopya (sukad sa ikatulong siglo K.P.) nausab na ang orihinal nga mga teksto sa mga sinulat sa mga apostoles ug sa mga tinun-an. Busa ang ulahing mga magkokopya sa walay duhaduha nagpuli sa Tetragrammaton nga porma sa ngalan sa Diyos pinaagig *Ky′ri·os* ug *The·os′.* (HULAGWAY, Tomo 1, p. 324) Kini mao gayod ang gipakita sa mga kamatuoran nga gibuhat sa ulahing mga kopya sa *Septuagint* nga hubad sa Hebreohanong Kasulatan.

Pagpasig-uli sa ngalan sa Diyos diha sa hubad. Kay nahibalo nga kini mao gayod ang nahitabo, gilakip sa pipila ka maghuhubad ang ngalang Jehova diha sa ilang mga hubad sa Kristohanon Gregong Kasulatan. Sa *The Emphatic Diaglott,* usa ka hubad sa ika-19 nga siglo ni Benjamin Wilson, makaplagan sa daghang higayon ang ngalang Jehova, ilabina sa mga teksto diin ang Kristohanong mga magsusulat mikutlo gikan sa Hebreohanong Kasulatan. Apan sukad pa sa 1533, diha sa usa ka hubad ni Anton Margaritha, ang Tetragrammaton makita na diha sa mga hubad sa Kristohanong Kasulatan ngadto sa Hebreohanon. Human niadto, diha sa daghan nianang maong mga hubad sa Hebreohanon, gigamit sa mga maghuhubad ang Tetragrammaton diha sa mga teksto diin ang inspiradong magsusulat mikutlo ug teksto gikan sa Hebreohanong Kasulatan nga naundan sa ngalan sa Diyos.

Labot sa pagkahusto niini nga lakang, matikdi ang mosunod nga pag-admitir ni R. B. Girdlestone, ang kanhing prinsipal sa Wycliffe Hall, sa Oxford. Ang pahayag gihimo sa wala pa madiskobrehi ang ebidensiya gikan sa mga manuskrito nga nagpamatuod nga ang Gregong *Septuagint* sa orihinal naundan sa ngalang Jehova. Siya miingon: "Kon gipabilin pa sa maong [*Septuagint*] bersiyon ang pulong [Jehova], o migamit pa unta sa usa lamang ka Gregong pulong alang sa *Jehova* ug laing pulong alang sa *Adonai,* ang maong paggamit sa walay duhaduha magpabilin unta diha sa mga pahayag ug sa mga argumento sa B. T. Busa ang atong Ginoo, sa pagkutlo sa ika-110 nga Salmo, imbes moingon, 'Ang Ginoo miingon sa akong Ginoo,' lagmit miingon gayod, *'Si Jehova* miingon sa *Adoni.'* "

Pinasukad niining susamang pasukaranan (nga gipakita sa ebidensiya karon ingong aktuwal nga kamatuoran) siya midugang: "Pananglitan kon ang usa ka Kristohanong eskolar maghubad sa Gregong Testamento ngadto sa Hebreohanon, iyang tagdon gayod sa matag higayon nga makita ang pulong nga Κύριος kon aduna bay makaplagan diha sa konteksto nga magpaila sa tinuod nga katumbas niini sa Hebreohanon; ug kini mao ang suliran nga motungha sa paghubad sa B. T. ngadto sa tanang pinulongan kon ang titulo nga *Jehova* gipabilin diha sa [*Septuagint* nga hubad sa] D. T. Ang

Hebreohanong Kasulatan maoy usa ka giya sa daghang teksto: busa, sa matag higayon nga makita ang ekspresyong 'ang manulonda sa Ginoo,' kita nahibalo nga ang pulong nga Ginoo naghawas kang *Jehova;* ingon usab niini ang atong hunahunaon sa ekspresyon nga 'ang pulong sa Ginoo,' kon sundon ang gihimo sa D. T.; maingon man usab ang bahin sa titulong 'ang Ginoo sa mga Panon.' Sa kasukwahi, sa bisan diin sa mga teksto nga makita ang ekspresyong 'Akong Ginoo' o 'Atong Ginoo,' angay natong hibaloan nga ang pulong nga *Jehova* dili haom nga gamiton, ug hinunoa ang *Adonai* o *Adoni* mao ang gamiton." (*Synonyms of the Old Testament,* 1897, p. 43) Tungod niana nga katarongan nga mitungha ang mga hubad sa Gregong Kasulatan (nga gihisgotan dili pa dugay) nga naundan sa ngalang Jehova.

Apan, talagsaon labot niini mao ang *Bag-ong Kalibotang Hubad,* nga gigamit niining tibuok nga basahon, diin ang ngalan sa Diyos sa porma nga "Jehova" makita sa 237 ka higayon diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan. Ingon sa gipakita na, adunay maayong katarongan sa pagbuhat niini.

Unang Paggamit sa Ngalan ug ang Kahulogan Niini. Ang Exodo 3:13-16 ug 6:3 sagad sayop nga gipadapat aron ipasabot nga ang ngalang

Ang pipila sa daghang mga hubad sa Kristohanon Gregong Kasulatan nga naglakip sa ngalan sa Diyos

17 על־כן לא תהיו פתאים
כי־אם מבינים מה היא
יהוה׃

Novum Testamentum Domini Nostri Iesu Christi, *gihubad ni Elias Hutter* (*Hebreohanong seksiyon*); *gipatik sa Nuremburg; 1599; Efeso 5:17*

wuthogkounoooash ut may nt, kah onkatogig tumunethamwog wuttuhqunash wutch mehtugqut, kah uppunnunkquodtáuonaoash may ut.
9 Kah modtaanukeg negonsháchcg, kah asukauon heg wuttauatonkquttuog, kah nowaog, Hosanna wunnaumonuh David, onanumau noh paont ut owesuonganit Jehovah, Hosanna quanunkqussit.
10 Kah d paont Jerusalem, wame otan wogkouanatamwog, nowaog howan yeu
11 Kah monacheg nowaog, yeuoh J quoshodtumwaen, wutch Nazareth ut

The New Testament of Our Lord and Saviour Jesus Christ, *gihubad ni John Eliot* (*pinulongan sa mga Massachuset*); *gipatik sa Cambridge, Mass.; 1661; Mateo 21:9*

52 An die Römer XV
„ Loblieder singen;" und an einem andern Orte: „Freuet euch ihr Nationen mit dem Volke „ Jehovahs! Lobet den Herrn alle Heyden, preiset ihn alle Völker!" Und in einer Stelle Jesajas: „Aus Isai wird ein Zweig aufsprossen, und ein Beherrscher der Nationen herkommen, dem sie sich anvertrauen werden."*
Der Gott, auf den wir hoffen, erfülle euch mit Freude und Gleichgesinntheit, auf daß euere Hofnung durch die Kraft des heiligen Geistes immer stärker und vollkommner werde.

Sämtliche Schriften des Neuen Testaments, *gihubad ni Johann Jakob Stolz* (*Aleman*); *gipatik sa Zurich; 1781-1782; Roma 15:11*

29. Jesus answered him, Verily the first is, Hear, O Israel; Jehovah our God is one Lord:
30. And thou shalt love Jehovah thy God with all thy heart, and with all thy soul, and with all thy mind, and with all thy strength:

An English Version of the New Testament . . . From the Text of the Vatican Manuscript, *gihubad ni Herman Heinfetter; gipatik sa London; 1864; Marcos 12:29, 30*

Jehova unang gipadayag ngadto kang Moises sa wala pa ang Pagpanggula gikan sa Ehipto. Tinuod, gisukna ni Moises ang pangutana: "Pananglit atua na ako karon sa mga anak sa Israel ug ako moingon kanila, 'Ang Diyos sa inyong mga katigulangan nagpadala kanako nganhi kaninyo,' ug sila moingon kanako, 'Unsay iyang ngalan?' Unsay akong isulti kanila?" Apan kini wala magpasabot nga siya o ang mga Israelinhon wala mahibalo sa ngalan ni Jehova. Ang ngalan mismo sa inahan ni Moises nga si Jokebed lagmit nagkahulogang "Si Jehova Maoy Himaya." (Ex 6:20) Ang pangutana ni Moises lagmit maylabot gayod sa mga kahimtang nga nasinati sa mga anak sa Israel. Sila nailalom sa grabeng pagkaulipon sulod sa daghang dekada nga walay timailhan alang sa kahupayan. Ang pagduhaduha, pagkawala sa kadasig, ug kaluya sa pagtuo sa gahom ug sa katuyoan sa Diyos sa pagluwas kanila lagmit gayod nga ilang gibati. (Matikdi usab ang Eze 20:7, 8.) Busa ang pag-ingon lamang ni Moises nga siya mianhi sa ngalan sa "Diyos" (*'Elohim'*) o sa "Soberanong Ginoo" (*'Adho·nai'*) lagmit dili gayod makatabang sa nag-antos nga mga Israelinhon. Sila nahibalo nga ang mga Ehiptohanon adunay ilang kaugalingong mga diyos ug mga ginoo ug walay duhaduha nakadungog ug mga pagyubit gikan sa mga Ehiptohanon nga ang ilang mga diyos mas labaw kay sa Diyos sa mga Israelinhon.

Dayon, angay natong hinumdoman nga ang mga ngalan niadto adunay tinuod nga mga kahulogan ug dili lamang "mga identipikasyon" sa pagpaila sa usa ka tawo sama karong adlawa. Si Moises nahibalo nga ang ngalan ni Abram (nagkahulogang "Ang Amahan Maoy Hataas (Binayaw)") giilisdan ug Abraham (nagkahulogang "Amahan sa Panon (Daghan)"), ug kini nga kausaban gihimo tungod sa katuyoan sa Diyos labot kang Abraham. Mao man usab ang ngalan ni Sarai giusab ngadto sa Sara ug ang ngalan ni Jacob ngadto sa Israel; sa matag kahimtang ang kausaban nagbutyag ug usa ka butang nga hinungdanon ug matagnaon labot sa katuyoan sa Diyos bahin kanila. Lagmit si Moises naghunahuna gayod kon ipaila ni Jehova karon ang iyang kaugalingon ubos sa usa ka bag-ong ngalan aron ipadayag ang iyang katuyoan alang sa Israel. Ang pag-adto ni Moises sa mga Israelinhon pinaagi sa "ngalan" sa Usa nga nagpadala kaniya nagkahulogan nga siya maoy hawas niana nga Usa, ug ang pagkadako sa awtoridad nga pinaagi niana mosulti si Moises mahimong matino pinasukad nianang ngalana o mahimong katumbas sa maong ngalan ug sa kon unsay gihawasan niini. (Itandi ang Ex 23:20, 21; 1Sa 17:45.) Busa, ang pangutana ni Moises maoy usa ka makahuloganong pangutana.

Ang tubag sa Diyos diha sa Hebreohanon mao: *'Eh·yeh' 'Asher' 'Eh·yeh'.* Ang pipila ka hubad naghubad niini ingong "AKO MAO ANG MAO AKO." Apan, angayng matikdan nga ang Hebreohanong berbo nga *ha·yah',* nga gikan niana gikuha ang pulong nga *'Eh·yeh',* dili lamang nagkahulogang "mao." Hinunoa, kini nagkahulogang "mahimo," o "mamao." Ang gipunting dinhi dili mao ang kaugalingong paglungtad sa Diyos kondili kon unsay anaa sa iyang hunahuna nga ipahinabo alang sa uban. Busa, ang *Bag-ong Kalibotang Hubad* hustong naghubad sa maong Hebreohanong ekspresyon ingong "AKO MAMAO KON UNSAY MAMAO AKO." Human niadto si Jehova midugang: "Kini ang imong isulti sa mga anak sa Israel, 'Si AKO MAMAO nagpadala kanako nganhi kaninyo.' "—Ex 3:14, *ftn* sa *Rbi8.*

Ang pamatuod nga kini wala magkahulogan ug kausaban sa ngalan sa Diyos, apan naghatag lamang ug dugang pagsabot sa personalidad sa Diyos, makita diha sa iyang dugang mga pulong: "Kini ang imong isulti sa mga anak sa Israel, 'Si Jehova nga Diyos sa inyong mga katigulangan, ang Diyos ni Abraham, ang Diyos ni Isaac ug ang Diyos ni Jacob, nagpadala kanako nganhi kaninyo.' Kini ang akong ngalan hangtod sa panahong walay tino, ug kini ang handomanan kanako hangtod sa sunodsunod nga mga kaliwatan." (Ex 3:15; itandi ang Sal 135:13; Os 12:5.) Ang ngalang Jehova naggikan sa Hebreohanong berbo nga nagkahulogang "mahimong," ug ang pipila ka eskolar nagsugyot nga ang ngalan nagkahulogang "Iyang Ipahinabo nga Mahimong." Haom ang maong kahulogan sa papel ni Jehova ingong Maglalalang sa tanang butang ug Tigtuman sa iyang katuyoan. Ang matuod nga Diyos lang ang may katungod ug takos nga magbaton sa maong ngalan.

Kini motabang sa usa ka tawo sa pagsabot sa kahulogan sa ulahing gipahayag ni Jehova ngadto kang Moises: "Ako si Jehova. Ug ako nagpakita kang Abraham, kang Isaac ug kang Jacob ingong Diyos nga Labing Gamhanan, apan labot sa akong ngalan nga Jehova ako wala magpaila sa akong kaugalingon ngadto kanila." (Ex 6:2, 3) Sanglit ang ngalang Jehova gigamit sa makadaghan sa mga patriarka nga katigulangan ni Moises, dayag nga gipasabot sa Diyos nga iyang gipaila ang iyang kaugalingon ngadto kanila ingong Jehova diha sa limitadong paagi lamang. Sa pag-ilustrar niini, kadtong nakaila sa tawong si Abram dili gayod makaingon nga *nakaila* pag-ayo kaniya ingong si *Abraham* (nagkahulogang "Amahan sa Panon (Daghan)") samtang siya may usa lamang ka anak nga lalaki, si Ismael. Sa dihang natawo si Isaac ug ang ubang mga anak nga lalaki ug nagpatunghag kaugalingong mga anak, ang ngalang Abraham

nakabaton ug mas dakong kahulogan. Busa, ingon usab niana ang ngalang Jehova, nga nakabaton na karon ug mas lapad nga kahulogan alang sa mga Israelinhon.

Busa, ang "pagkaila" dili lamang magkahulogan sa pagkasinati o sa pagkabaton ug kahibalo bahin sa usa ka butang o sa usa ka tawo. Ang buangbuang nga si Nabal nahibalo sa ngalan ni David apan sa gihapon nangutana, "Kinsa ba si David?" nga sa diwa nangutana, "Hinungdanong tawo ba siya?" (1Sa 25:9-11; itandi ang 2Sa 8:13.) Mao man usab, si Paraon miingon kang Moises: "Kinsa ba si Jehova, aron ako mamati sa iyang tingog sa pagpalakaw sa Israel? Wala gayod ako makaila kang Jehova ug, dugang pa, dili ko palakton ang Israel." (Ex 5:1, 2) Pinaagi niana, dayag nga gipasabot ni Paraon nga siya wala makaila kang Jehova ingong ang matuod nga Diyos o ingong adunay awtoridad sa hari sa Ehipto ug sa iyang mga kalihokan, ni adunay gahom aron ipatuman ang Iyang kabubut-on ingon sa gipahibalo ni Moises ug Aaron. Apan karon si Paraon ug ang tanan sa Ehipto, lakip sa mga Israelinhon, makaila sa tinuod nga kahulogan sa maong ngalan, ang persona nga gihawasan niini. Ingon sa gipakita ni Jehova kang Moises, kini mosangpot sa pagpatuman sa Diyos sa Iyang katuyoan alang sa Israel, sa pagpagawas kanila, sa paghatag kanila sa Yutang Saad, ug sa ingon magtuman sa Iyang pakigsaad uban sa ilang mga katigulangan. Niini nga paagi, ingon sa gisulti sa Diyos, "Kamo makaila gayod nga ako si Jehova nga inyong Diyos."—Ex 6:4-8; tan-awa ang LABING GAMHANAN.

Busa ang propesor sa Hebreohanon nga si D. H. Weir hustong miingon nga kadtong mipahayag nga ang Exodo 6:2, 3 mao ang unang mga teksto nga nagpaila sa ngalang Jehova, "wala magtuon [niini nga mga bersikulo] pinaagi sa pagkonsiderar sa ubang mga teksto; kay kon mao pa, masabtan unta nila nga ang *ngalan* nga gipasabot dinhi dili ang duha ka silaba nga gilangkoban sa pulong nga Jehova, kondili ang ideya nga gipahayag niini. Sa dihang atong basahon ang Isaias, kap. lii. 6, *'Busa ang akong katawhan makaila sa akong ngalan;'* o ang Jeremias, kap. xvi. 21, *'Sila makaila nga ang akong ngalan maoy Jehova;'* o ang Salmo, Sal. ix. [10, 16], *'Sila nga nakaila sa imong ngalan magbutang sa ilang pagsalig kanimo;'* masabtan dayon nato nga ang pagkaila sa ngalan ni Jehova maoy lahi gayod gikan sa pagkahibalo sa upat ka letra nga naglangkob niini. Kini maoy pagkaila pinasukad sa kasinatian kon kinsa si Jehova sumala sa kahulogan sa iyang ngalan. (Itandi usab ang Isa. xix. 20, 21; Eze. xx. 5, 9; xxxix. 6, 7; Sal. lxxxiii. [18]; lxxxix. [16]; 2 Cr. vi. 33.)"—*The Imperial Bible-Dictionary,* Tomo I, pp. 856, 857.

Nailhan sa unang tawhanong paris. Ang ngalang Jehova dili unang gipadayag ngadto kang Moises, kay tinong nailhan gayod kini sa unang tawo. Ang ngalan unang makita diha sa balaang Rekord sa Genesis 2:4 human sa asoy sa mga buhat sa Diyos sa paglalang, ug niana nga teksto gipaila ang Maglalalang sa mga langit ug sa yuta ingong "si Jehova nga Diyos." Makataronganon ang pagtuo nga si Jehova nga Diyos nagpahibalo kang Adan bahin niini nga asoy sa paglalang. Ang rekord sa Genesis wala maghisgot nga iyang gibuhat kana, ni kini dayag nga naghisgot nga gibutyag ni Jehova sa nahigmatang si Adan kon diin gikan si Eva. Bisan pa niana, ang mga pulong ni Adan sa pagdawat kang Eva nagpakita nga siya gisultihan sa Diyos kon sa unsang paagi iyang gipatungha ang babaye gikan sa kaugalingong lawas ni Adan. (Gen 2:21-23) Sa walay duhaduha diha gayoy kanunayng komunikasyon tali kang Jehova ug sa iyang yutan-ong anak nga wala ilakip sa mubong asoy sa Genesis.

Si Eva mao ang unang tawo nga espesipikong giasoy nga migamit sa ngalan sa Diyos. (Gen 4:1) Dayag nga iyang nahibaloan ang maong ngalan gikan sa iyang bana ug ulo, si Adan, nga gikan kaniya iyang nasayran usab ang sugo sa Diyos bahin sa kahoy sa kahibalo sa maayo ug sa daotan (bisan tuod ang rekord wala usab direktang maghisgot bahin sa pagpasa ni Adan niining impormasyona ngadto kaniya).—Gen 2:16, 17; 3:2, 3.

Ingon sa gipakita sa artikulong ENOS, ang pagsugod sa "pagtawag sa ngalan ni Jehova" sa adlaw sa apong lalaki ni Adan nga si Enos dayag nga wala buhata tungod sa pagtuo ug sa paagi nga giuyonan sa Diyos. Sanglit tali kang Abel ug kang Noe, si Enoc (dili si Enos) lamang nga anak nga lalaki ni Jared ang giasoy nga 'naglakaw uban sa matuod nga Diyos' diha sa pagtuo. (Gen 4:26; 5:18, 22-24; Heb 11:4-7) Pinaagi kang Noe ug sa iyang pamilya, ang kahibalo sa ngalan sa Diyos nagpadayon hangtod sa yugto human sa Lunop, bisan hangtod sa panahon sa pagkatibulaag sa katawhan didto sa Torre sa Babel, ug gipasa ngadto sa patriarka nga si Abraham ug sa iyang mga kaliwat.—Gen 9:26; 12: 7, 8.

Ang Persona nga Gipaila sa Ngalan. Si Jehova mao ang Maglalalang sa tanang butang, ang dakong Unang Nagpahinabo; busa siya wala lalanga, walay sinugdanan. (Pin 4:11) "Ang gidaghanon sa iyang mga tuig dili matukib." (Job 36:26) Imposible ang pagtino sa iyang pangedaron, sanglit walay tinong sinugdanan nga gikan niana magsugod ang pag-ihap. Bisan tuod dili matino ang pangedaron, siya hustong gitawag nga ang "Karaan sa mga Adlaw" sanglit ang iyang paglungtad maoy

sukad pa sa dili matukib nga kapanahonan. (Dan 7: 9, 13) Walay kataposan usab ang iyang umaabot (Pin 10:6), ingong dili madunot, dili mamatay. Busa siya gitawag nga "Hari nga walay kataposan" (1Ti 1:17), nga kaniya ang usa ka libo ka tuig maoy samag pagtukaw lamang sa pipila ka oras.—Sal 90: 2, 4; Jer 10:10; Hab 1:12; Pin 15:3.

Bisan pa sa iyang pagkawalay-sinugdanan ug pagkawalay-kataposan, sa panguna si Jehova maoy usa ka Diyos nga nailhan sa katawhan, nga nagpaila sa iyang kaugalingon diha sa espesipikong mga panahon, mga dapit, mga tawo, ug mga hitabo. Sa iyang mga pagpakiglabot sa katawhan siya milihok sumala sa tukmang eskedyul. (Gen 15:13, 16; 17:21; Ex 12:6-12; Gal 4:4) Sanglit ang iyang walay kataposang paglungtad dili kaduhaduhaan ug maoy labing hinungdanong kamatuoran sa uniberso, siya nagpahayag niini nga may panumpa, nga nag-ingon, "Ingon nga ako buhi," sa ingon nagpasalig sa pagkatino gayod sa iyang mga saad ug mga tagna. (Jer 22:24; Sof 2:9; Num 14:21, 28; Isa 49:18) Ang mga tawo usab nanumpa sumala sa kamatuoran nga si Jehova naglungtad. (Huk 8:19; Ru 3:13) Ang mga walay salabotan lamang ang nag-ingon: "Walay Jehova."—Sal 14:1; 10:4.

Mga kahubitan sa iyang presensiya. Sanglit siya Espiritu nga dili makita sa mga tawo (Ju 4:24), ang bisan unsang kahubitan sa iyang panagway sumala sa panglantaw sa tawo maoy pagbanabana lamang sa iyang dili ikatandi nga himaya. (Isa 40:25, 26) Bisan tuod wala gayod makakita sa ilang Maglalalang (Ju 1:18), ang pipila sa iyang mga alagad gihatagan ug inspiradong mga panan-awon labot sa iyang langitnong puloy-anan. Ang ilang kahubitan sa iyang presensiya naghulagway dili lamang sa dakong dignidad ug talagsaong pagkahalangdon kondili usab sa kalinaw, kahapsay, katahom, ug pagkamaayo.—Ex 24:9-11; Isa 6:1; Eze 1:26-28; Dan 7:9; Pin 4:1-3; tan-awa usab ang Sal 96:4-6.

Ingon sa mamatikdan, kini nga mga kahubitan migamit ug mga metapora ug mga *simile,* nga nagpakasama sa panagway ni Jehova sa mga butang nga nailhan sa mga tawo—mga mutya, kalayo, balangaw. Siya gihubit gani nga daw siya adunay tawhanong hitsura. Bisan tuod ang pipila ka eskolar mihimog dakong isyu bahin sa giingong mga ekspresyon nga naghulagway sa Diyos diha sa tawhanong hitsura nga makita sa Bibliya—sama sa paghisgot sa "mga mata," "mga igdulungog," "nawong" (1Pe 3:12), "kamot" (Eze 20:33), "tuong kamot" (Ex 15:6) sa Diyos, ug uban pa—dayag nga ang maong mga ekspresyon gikinahanglan alang sa paghubit aron daling masabtan sa tawo. Kon hubiton ni Jehova nga Diyos ang iyang kaugalingon alang kanato ginamit ang mga terminong espirituhanon, sama ra kini sa paghatag ug komplikado kaayong mga sulbaronon sa algebra ngadto sa mga tawong diyutay ra kaayog kahibalo sa matematika, o sama ra kini sa pagpaningkamot nga ipatin-aw ang mga kolor ngadto sa usa ka tawong gipanganak nga buta.—Job 37:23, 24.

Busa, ang giingong mga ekspresyon nga naghubit sa Diyos diha sa tawhanong mga hitsura dili gayod sabton nga literal, sama sa ubang mahulagwayong mga paghubit sa Diyos ingong usa ka "adlaw," "taming," o "Bato." (Sal 84:11; Deu 32: 4, 31) Ang panan-aw ni Jehova (Gen 16:13), nga dili sama sa mga tawo, wala magdepende sa mga bidlisiw sa kahayag, ug ang mga buhat nga gihimo bisan diha sa tuman nga kangitngit iyang makita. (Sal 139:1, 7-12; Heb 4:13) Ang iyang mga mata makatan-aw sa tanang dapit sa yuta (Pr 15:3), ug siya wala magkinahanglan ug linaing mga kasangkapan sa pagtan-aw sa nagtubong binhi sulod sa tagoangkan sa inahan. (Sal 139:15, 16) Ni ang iyang igdulungog nagdepende sa mga balod sa tunog diha sa atmospera, kay siya "makadungog" sa mga gipamulong bisag gibungat nga hilom diha sa kasingkasing. (Sal 19:14) Ang tawo dili gani makasukod sa dakong pisikal nga uniberso; bisan pa niana, ang pisikal nga mga langit dili makapaigo o makalukop sa dapit nga puy-anan sa Diyos, ug labaw na gayod ang usa ka yutan-ong balay o templo. (1Ha 8:27; Sal 148:13) Pinaagi kang Moises, si Jehova espesipikong nagpasidaan sa nasod sa Israel sa dili pagbuhat ug larawan Niya sa dagway man sa usa ka lalaki o sa bisan unsang matang sa linalang nga butang. (Deu 4:15-18) Busa, bisan tuod ang asoy ni Lucas naghisgot kang Jesus nga naghingilin ug mga demonyo "pinaagi sa tudlo sa Diyos," ang asoy ni Mateo nagpakita nga si Jesus nagpunting niana ingong ang "espiritu [o, aktibong puwersa] sa Diyos."—Luc 11:20; Mat 12:28; itandi ang Jer 27:5 ug Gen 1:2.

Kaugalingong mga hiyas gipadayag sa kalalangan. Ang pipila ka bahin sa personalidad ni Jehova gipadayag pinaagi sa iyang mga kalalangan bisan sa wala pa niya lalanga ang tawo. (Rom 1:20) Ang paglalang mismo nagpadayag sa iyang gugma. Kini maoy tungod kay si Jehova independente, kompleto. Busa, bisag gilalang niya ang gatosan ka minilyong espiritung mga anak, walay usa kanila ang makadugang sa iyang kahibalo o makaamot ug pipila ka tilinguhaong mga hiyas sa emosyon o personalidad nga wala pa Niya mabatoni sa mas labaw nga sukod.—Dan 7:9, 10; Heb 12:22; Isa 40:13, 14; Rom 11:33, 34.

Siyempre, kini wala magpasabot nga si Jehova wala malipay sa iyang mga linalang. Sanglit gibuhat ang tawo diha "sa larawan sa Diyos" (Gen 1:27), dayag nga siya mibati ug kalipay sama sa bation

sa usa ka tawhanong amahan nganha sa iyang anak, ilabina kon kini ingong anak magpakitag gugma sa iyang amahan ug molihok nga may kaalam, nga magbanaag sa kalipay nga bation ni Jehova diha sa iyang intelihenteng mga linalang nga nahigugma ug maalamong nag-alagad Kaniya. (Pr 27:11; Mat 3:17; 12:18) Kini nga kalipay dili maoy tungod sa bisan unsang materyal o pisikal nga kaayohan, kondili tungod sa pagkakita nga ang iyang mga linalang kinabubut-ong nagasubay sa iyang matarong nga mga sukdanan ug nagpakitag pagkadili-mahakogon ug pagkamahinatagon. (1Cr 29:14-17; Sal 50:7-15; 147:10, 11; Heb 13:16) Sa kasukwahi, kadtong misubay sa sayop nga dalan ug nagyubit sa gugma ni Jehova, nga nagpakaulaw sa iyang ngalan ug sa walay kokaluoy nagpaantos sa uban, 'nagpasakit kang Jehova diha sa iyang kasingkasing.'—Gen 6:5-8; Sal 78:36-41; Heb 10:38.

Si Jehova malipay usab sa paggamit sa iyang mga gahom, sa paglalang o kaha sa ubang mga paagi, ug ang iyang mga buhat kanunay nga may tinuod nga katuyoan ug maayong tinguha. (Sal 135:3-6; Isa 46:10, 11; 55:10, 11) Ingong Madagayaong Maghahatag sa "matag maayong gasa ug matag hingpit nga regalo," siya malipay nga gantihan ug mga panalangin ang iyang matinumanong mga anak nga lalaki ug babaye. (San 1:5, 17; Sal 35:27; 84:11, 12; 149:4) Apan, bisan tuod siya usa ka Diyos nga nagpakitag pagkamainiton ug pagbati, ang iyang kalipay tin-awng wala mag-agad sa iyang mga linalang, ni isakripisyo niya ang matarong nga mga prinsipyo tungod sa emosyon.

Gipakita usab ni Jehova ang gugma pinaagi sa paghatag sa iyang unang gilalang nga espiritung Anak sa pribilehiyo nga makig-ambit uban kaniya sa tanang uban pang mga buhat sa paglalang, espirituhanon man ug pisikal, nga madagayaong nagpahibalo niini nga kamatuoran nga miresultag kadungganan alang sa iyang Anak. (Gen 1:26; Col 1:15-17) Sa ingon siya wala mobatig kahadlok sa posibleng panag-indig apan nagpakita hinuon ug bug-os nga pagsalig sa iyang kaugalingong katungod sa Pagkasoberano (Ex 15:11) ingon man sa pagkamaunongon ug pagkamahinalaron sa iyang Anak. Iyang gihatagan ug relatibong kagawasan ang iyang espiritung mga anak sa pagtuman sa ilang mga katungdanan, nga may higayon pa gani nga nagtugot kanila sa pagtanyag sa ilang mga ideya kon unsaon nila pagtuman ang partikular nga mga buluhaton.—1Ha 22:19-22.

Ingon sa gipasiugda ni apostol Pablo, ang dilimakitang mga hiyas ni Jehova gipadayag usab diha sa iyang materyal nga kalalangan. (Rom 1:19, 20) Ang iyang dakong gahom makapahingangha gayod sa handurawan, ang dagko kaayong mga galaksiya nga adunay binilyong mga bituon mao lamay 'buhat sa iyang mga tudlo' (Sal 8:1, 3, 4; 19:1), ug pagkadagaya gayod sa kaalam nga iyang gipasundayag sa pagkaagi nga, bisan human sa kaliboan ka tuig nga panukiduki ug pagtuon, ang nasabtan sa tawo bahin sa pisikal nga uniberso maoy sama lamang sa usa ka "hunghong" kon itandi sa gamhanan nga dalugdog. (Job 26:14; Sal 92:5; Ecc 3:11) Ang paglalang ni Jehova sa planetang Yuta adunay lohikal nga pagkahapsay, nagsubay sa usa ka tinong programa (Gen 1:2-31), nga naghimo sa yuta—ingon sa pagtawag niini sa mga astronot sa ika-20 nga siglo—usa ka mutya sa kawanangan.

Ingon sa gipaila ngadto sa tawo didto sa Eden. Unsang matanga sa persona ang gipaila ni Jehova bahin sa iyang kaugalingon ngadto sa iyang unang tawhanong mga anak? Tinong si Adan tungod sa iyang pagkahingpit mouyon gayod sa ulahing mga pulong sa salmista: "Pagadayegon ko ikaw tungod kay sa makalilisang nga paagi ako katingalahan nga pagkabuhat. Ang imong mga buhat katingalahan, ingon sa nasayran pag-ayo sa akong kalag." (Sal 139:14) Gikan sa iyang kaugalingong lawas—nga daghan kaayo ug katakos kon itandi sa ubang yutan-ong mga linalang—hangtod sa mga butang nga iyang makita sa iyang palibot, ang tawo adunay daghang katarongan nga mobatig hilabihang pagtahod sa iyang Maglalalang. Ang matag langgam, hayop, ug isda; ang matag nagkalainlaing tanom, bulak, ug kahoy; ug ang matag kapatagan, kalasangan, kabungtoran, kawalogan, ug kasapaan nga bag-ong makita sa tawo magpatisok diha kaniya sa giladmon ug sa gilapdon sa kaalam sa iyang Amahan ug sa mabulokong personalidad ni Jehova ingon sa gipakita sa hilabihang panagkadaiya sa iyang mga kalalangan. (Gen 2:7-9; itandi ang Sal 104:8-24.) Ang tanang sentido sa tawo—panan-aw, pandungog, panlami, panimhot, ug panghikap—magpasa ngadto sa iyang madinawatong hunahuna sa ebidensiya sa labing mahinatagon ug mahunahunaon nga Maglalalang.

Wala usab kalimti ang intelektuwal nga mga panginahanglan ni Adan, ang iyang panginahanglan nga adunay ikasulti ug ikauban, sanglit ang iyang Amahan naghatag kaniyag intelihenteng babaye nga kapikas. (Gen 2:18-23) Silang duha makahimo gayod unta sa pag-awit kang Jehova, sama sa gibuhat sa salmista: "Anaa sa imong atubangan ang pagmaya hangtod sa pagkatagbaw; adunay kahimuot diha sa imong tuong kamot hangtod sa kahangtoran." (Sal 16:8, 11) Kay gipakitaan ug dakong gugma, si Adan ug Eva angay gayod untang mahibalo nga "ang Diyos gugma," ang tinubdan ug kinalabwan nga panig-ingnan sa gugma.—1Ju 4:16, 19.

Labing hinungdanon, gitagana ni Jehova nga Diyos ang espirituwal nga mga panginahanglan sa tawo. Ang Amahan ni Adan nagpaila sa iyang kaugalingon ngadto sa iyang tawhanong anak, nakigkomunikar kaniya, naghatag kaniyag balaang mga buluhaton sa pag-alagad, nga ang masinugtanong pagtuman niini mahimong usa ka dakong bahin sa pagsimba sa tawo ngadto sa Diyos.—Gen 1:27-30; 2:15-17; itandi ang Am 4:13.

Usa ka Diyos sa moral nga mga sukdanan. Ang tawo unang nakaila kang Jehova dili lamang ingong usa ka maalamon ug dagayang Tigtagana kondili usab ingong usa ka Diyos sa moral, usa nga naghupot ug tinong mga sukdanan kon unsa ang matarong ug kon unsa ang daotan nga panggawi ug batasan. Kon, ingon sa gipaila, si Adan nahibalo sa asoy sa paglalang, nan siya nahibalo usab nga si Jehova adunay balaang mga sukdanan, kay ang asoy nag-ingon bahin sa iyang kalalangan nga nakita ni Jehova nga "kadto maayo kaayo," busa nakaabot sa iyang hingpit nga sukdanan.—Gen 1:3, 4, 12, 25, 31; itandi ang Deu 32:3, 4.

Kon walay mga sukdanan walay paagi sa pagtino o sa paghukom sa maayo ug sa daotan o sa pagsukod ug sa pag-ila sa pagkatukma ug pagkaekselente. Niining bahina, ang mosunod nga mga obserbasyon gikan sa *Encyclopædia Britannica* (1959, Tomo 21, pp. 306, 307) mohatag ug katin-awan:

"Ang mga nahimo sa tawo [sa pag-establisar ug mga sukdanan] . . . balewala ra kon itandi sa mga sukdanan sa kinaiyahan. Ang mga konstelasyon, ang mga agianan o orbito sa mga planeta, ang pagkawalay kausaban sa normal nga mga kinaiyahan sa pagdala sa elektrisidad, pagkamalubayon, pagkamaunaton, pagkatig-a, pagkadaling-matuhopan, pagbanda sa kahayag, kalig-on, o pagkalapot sa mga materyales sa kinaiyahan, . . . o sa pagkagama sa mga selula, maoy pipila sa mga pananglitan sa kahibulongang pagkapopareho sa mga kahulmahan diha sa kinaiyahan."

Nagpakita sa kahinungdanon sa pagkapopareho sa mga kahulmahan sa materyal nga kalalangan, ang samang reperensiya miingon: "Pinaagi lamang sa pagkapopareho sa mga kahulmahan nga makita diha sa kinaiyahan nga posible ang pag-ila ug pagklasipikar . . . sa daghang matang sa mga tanom, isda, langgam o mga hayop. Taliwala niini nga mga matang, ang matag usa halos kaamgid sa usag usa diha sa kinagamyang detalye sa pagkagama, pag-obra ug mga kinaiya nga iya lamang gayod sa matag usa. [Itandi ang Gen 1:11, 12, 21, 24, 25.] Kon dili pa tungod niining pagkapopareho sa mga kahulmahan diha sa tawhanong lawas, ang mga doktor dili mahibalo kon ang usa ka tawo nagbaton bag tinong mga sangkap sa lawas, kon asa kini pangitaon . . . Ngani, kon walay mga sukdanan sa kinaiyahan, wala poy organisadong katilingban, walay edukasyon ug walay mga doktor; ang matag usa mag-agad lamang sa paninugdan, ikatandi nga mga kaamgiran."

Nakita ni Adan ang kawalay kausaban sa mga kalalangan ni Jehova, ang regular nga siklo sa adlaw ug sa gabii, ang kanunay nga pag-agos sa tubig sa suba sa Eden tungod sa puwersa sa grabidad, ug ang dili maihap nga uban pang mga butang nga nagpamatuod nga ang Maglalalang sa Yuta dili usa ka Diyos sa kasamok kondili sa kahusay. (Gen 1:16-18; 2:10; Ecc 1:5-7; Jer 31:35, 36; 1Co 14:33) Tinong nakatabang kini sa tawo sa pagtuman sa iyang tinudlong buluhaton ug mga kalihokan (Gen 1:28; 2:15), ug siya makahimo sa pagplano ug sa pagbuhat nga masaligon, nga dili mabalaka sa pagkawalay katinoan.

Tungod niining tanan, ang intelihenteng tawo dili gayod angayng matingala nga si Jehova adunay mga sukdanan nga maggiya sa panggawi sa tawo ug sa iyang pagpakiglabot sa iyang Maglalalang. Ang talagsaong mga katakos ni Jehova sa paglalang naghatag ug panig-ingnan kang Adan sa iyang pag-ugmad ug pag-atiman sa Eden. (Gen 2:15; 1:31) Si Adan nasayod usab sa sukdanan sa Diyos labot sa kaminyoon, nga mao ang monogamiya o pagbaton ug usa ka kapikas lamang, ug labot sa pamilyahanong relasyon. (Gen 2:24) Ilabinang gipasiugda nga ang kinahanglanon sa kinabuhi mao ang sukdanan sa *pagkamasinugtanon* sa mga instruksiyon sa Diyos. Sanglit si Adan hingpit nga tawo, ang hingpit nga pagkamasinugtanon maoy sukdanan nga gilatid ni Jehova alang kaniya. Gihatagan ni Jehova ug higayon ang iyang yutan-ong anak nga ipasundayag ang gugma ug pagkamahinalaron pinaagi sa pagkamasinugtanon sa Iyang sugo sa dili pagkaon sa bunga sa usa sa daghang mga bungahoy sa Eden. (Gen 2: 16, 17) Kadto maoy usa lamang ka yanong butang. Apan ang mga kahimtang ni Adan niadtong higayona yano ra usab, nga nahigawas sa pagkakomplikado ug kasamok nga naugmad sukad niadto. Ang kaalam ni Jehova diha niining yanong pagsulay gipasiugda sa mga pulong ni Jesu-Kristo mga 4,000 ka tuig sa ulahi: "Ang tawo nga kasaligan sa labing gamay kasaligan usab sa dako, ug ang tawo nga dili-matarong sa gamay dili-matarong usab sa dako."—Luc 16:10.

Kini nga pagkahapsay ug ang gilatid nga mga sukdanan dili makapakunhod sa kalipay sa tawo sa iyang kinabuhi kondili makaamot pa alang niini. Sama sa giingon sa artikulo sa ensiklopedia bahin sa mga sukdanan, nga gihisgotan dili pa dugay, labot sa materyal nga kalalangan: "Bisan pa niining nagbuntaog nga ebidensiya sa mga sukdanan wa-

lay tawong makaingon nga sum-ol ang kinaiyahan. Bisan tuod ang nigpis nga mga balod sa kahayag mao ang pundasyon, ang mga panagkadaiya ug mga kombinasyon sa bulok nga makapahimuot sa mata sa tumatan-aw wala gayoy limitasyon. Sa susama, ang tanang maanindot nga pagkatagik nga musika madunggan sa igdulungog pinaagi sa laing gamay nga grupo sa mga balod sa tingog." (Tomo 21, p. 307) Sa ingon usab, ang mga kinahanglanon sa Diyos alang sa tawhanong magtiayon nagtugot kanila sa tanang kagawasan nga mahimong tinguhaon sa matarong nga kasingkasing. Dili na kinahanglang han-okan pa sila sa daghang balaod ug mga lagda. Ang mahigugmaong paniguingnan nga gipakita kanila sa ilang Maglalalang ug ang ilang pagtahod ug gugma kaniya manalipod kanila nga dili mosaylo sa hustong mga utlanan sa ilang kagawasan.—Itandi ang 1Ti 1:9, 10; Rom 6:15-18; 13:8-10; 2Co 3:17.

Busa, pinaagi sa iya mismong Persona, sa iyang mga dalan, ug sa iyang mga pulong, si Jehova nga Diyos kanhi ug karon mao ang Kinalabwang Sukdanan sa tibuok uniberso, ang kahubitan ug ang kabug-osan sa tanang pagkamaayo. Tungod niana ang iyang Anak sa dinhi pa sa yuta nakaingon ngadto sa usa ka tawo: "Nganong gitawag mo ako nga maayo? Walay bisan kinsa nga maayo, gawas sa usa, ang Diyos."—Mar 10:17, 18; usab ang Mat 19:17; 5:48.

Ang Pagkasoberano Ibindikar ug ang Ngalan Balaanon. Ang tanang butang nga nalangkit sa pagkapersona sa Diyos maoy balaan; ang iyang personal nga ngalang Jehova maoy balaan ug busa pagabalaanon. (Lev 22:32) Ang pagbalaan nagkahulogang "himoong balaan, ilain o huptan nga sagrado," ug busa dili gamiton ingong usa ka butang nga komon, o ordinaryo. (Isa 6:1-3; Luc 1:49; Pin 4:8; tan-awa ang PAGKABALAAN, PAGBALAAN.) Tungod sa Persona nga gihawasan niini, ang ngalan ni Jehova maoy "dako ug makalilisang" (Sal 99:3, 5), 'halangdon,' ug "hataas uyamot" (Sal 8:1; 148:13), takos tamdon uban ang kataha (Isa 29:23).

Pagpasipala sa ngalan. Gipakita sa ebidensiya nga ingon niini ang pagtamod sa ngalan sa Diyos hangtod sa panahon nga kini napasipad-an tungod sa mga panghitabo didto sa tanaman sa Eden. Ang kadungganan sa Diyos gikuwestiyon tungod sa pagrebelde ni Satanas. Ngadto kang Eva, siya nangangkong namulong alang sa Diyos sa pagsulti kaniya kon unsay 'nasayran sa Diyos,' samtang sa samang higayon siya nagpatunghag pagduhaduha sa sugo sa Diyos nga gipahayag ngadto kang Adan mahitungod sa kahoy sa kahibalo sa maayo ug sa daotan. (Gen 3:1-5) Sanglit gisugo sa Diyos ug maoy yutan-ong ulo nga pinaagi kaniya ang Diyos naghatag ug mga instruksiyon ngadto sa tawhanong banay, si Adan kaniadto mao ang hawas ni Jehova dinhi sa yuta. (Gen 1:26, 28; 2:15-17; 1Co 11:3) Kadtong nag-alagad sa maong katungdanan ikaingong 'nag-alagad sa ngalan ni Jehova' ug 'nagsulti sa iyang ngalan.' (Deu 18:5, 18, 19; San 5:10) Busa, bisan tuod ang iyang asawang si Eva nakapasipala na sa ngalan ni Jehova pinaagi sa iyang pagkadili-masinugtanon, ang pagbuhat ni Adan sa ingon maoy usa gayod ka salawayong buhat sa pagkawalay pagtahod sa ngalan nga iyang gihawasan.—Itandi ang 1Sa 15:22, 23.

Ang kinalabwang isyu maoy usa ka moral nga isyu. Dayag nga ang espiritung anak nga nahimong Satanas nakaila kang Jehova ingong usa ka Diyos sa moral nga mga sukdanan, dili ingong usa ka madalidalion, mabalhinon nga persona. Kon nailhan pa niya si Jehova ingong usa ka Diyos nga walay pagpugong sa pagsilaob sa kasuko, siya makadahom gayod unta sa hinanali, dihadiha nga paglaglag kaniya tungod sa buhat nga iyang gihimo. Busa, ang isyu nga gibangon ni Satanas didto sa Eden dili kay usa ka pagsulay lamang sa pagkagamhanan o sa gahom ni Jehova sa paglaglag. Hinunoa, kadto maoy usa ka moral nga isyu: maylabot sa moral nga katungod sa Diyos sa paggamit sa iyang unibersohanong soberanya ug sa pagpangayog bug-os nga pagkamasinugtanon ug pagkamahinalaron gikan sa tanan niyang linalang sa tanang dapit. Ang taktika nga gigamit ni Satanas kang Eva nagpadayag niini. (Gen 3:1-6) Sa susama, ang basahon ni Job nag-asoy kon sa unsang paagi gihikyad ni Jehova atubangan sa tanan niyang nagkatigom nga manulondang mga anak ang kagrabe sa gibuhat sa iyang Kaaway. Gipangangkon ni Satanas nga ang pagkamaunongon ni Job (ug, sa dili direktang paagi, ang pagkamaunongon usab sa bisan kinsang intelihenteng mga linalang sa Diyos) kang Jehova maoy dili bug-os kasingkasing, dili pinasukad sa tinuod nga pagkamahinalaron ug tiunay nga gugma.—Job 1:6-22; 2:1-8.

Busa, ang isyu sa integridad sa intelihenteng mga linalang sa Diyos maoy segundaryong isyu nga mitungha gikan sa pangunang isyu maylabot sa katungod sa Diyos sa unibersohanong pagkasoberano. Kini nga mga isyu nagkinahanglag panahon aron ikapasundayag ang pagkatinuod o pagkabakak sa mga sumbong, aron matino ang tinamdan sa kasingkasing sa mga linalang sa Diyos, ug sa ingon mahusay ang isyu nga walay bisan unsang pagduhaduha. (Itandi ang Job 23:10; 31:5, 6; Ecc 8:11-13; Heb 5:7-9; tan-awa ang INTEGRIDAD; PAGKADAOTAN.) Busa wala dayon laglaga ni Jehova ang rebelyosong tawhanong paris ni ang espiritung anak nga nagbangon sa isyu, ug sa ingon milungtad ang duha ka gitagnang 'mga binhi,' nga

naghawas sa magkaatbang nga mga pundok labot sa isyu.—Gen 3:15.

Ang ebidensiya nga kining isyuha nagpadayon pa gihapon sa dihang si Jesu-Kristo dinhi sa yuta makita gikan sa iyang pagpakigharong kang Satanas didto sa kamingawan human sa 40-ka-adlaw nga pagpuasa ni Jesus. Ang mga taktika nga sama nianang sa halas nga gigamit sa Kaaway ni Jehova sa iyang mga paningkamot sa pagtental sa Anak sa Diyos susama ra sa gigamit didto sa Eden mga 4,000 ka tuig una pa niana, ug ang pagtanyag ni Satanas sa pagmando ibabaw sa yutan-ong mga gingharian tin-awng nagpadayag nga ang isyu maylabot sa unibersohanong pagkasoberano wala mausab. (Mat 4:1-10) Ang basahon sa Pinadayag nagbutyag sa pagpadayon sa isyu hangtod sa panahon nga ipahayag ni Jehova nga Diyos nga ang kaso natapos na (itandi ang Sal 74:10, 22, 23) ug ipahamtang ang matarong nga paghukom batok sa tanang magsusupak pinaagi sa iyang matarong nga pagmando sa Gingharian nga magpahinabo sa bug-os nga pagbindikar sa iyang pagkasoberano ug busa magabalaan sa iyang ngalan.—Pin 11:17, 18; 12:17; 14:6, 7; 15:3, 4; 19:1-3, 11-21; 20:1-10, 14.

Nganong ang pagbalaan sa ngalan sa Diyos mao ang labing hinungdanon?

Ang katibuk-ang asoy sa Bibliya nasentro sa pagbindikar sa pagkasoberano ni Jehova, ug kini nagpadayag sa pangunang katuyoan ni Jehova nga Diyos: ang pagbalaan sa iyang kaugalingong ngalan. Aron mabalaan kini, kinahanglang hanawon ang tanang pagpakaulaw sa ngalan sa Diyos. Apan, labaw pa niana, gikinahanglan usab nga pasidunggan kanang ngalana ingong sagrado sa tanang intelihenteng mga linalang sa langit ug sa yuta. Kini nagkahulogan nga ilang ilhon ug tahoron ang posisyon ni Jehova ingong soberano, nga magabuhat niana nga kinabubut-on, matinguhaong moalagad kaniya ug malipay nga mobuhat sa kabubut-on sa Diyos, tungod sa gugma alang kaniya. Ang pag-ampo ni David kang Jehova diha sa Salmo 40:5-10 tukmang nagpahayag sa maong tinamdan ug sa tinuod nga pagbalaan sa ngalan ni Jehova. (Matikdi ang pagpadapat sa apostol sa mga bahin niini nga salmo ngadto kang Kristo Jesus diha sa Heb 10:5-10.)

Busa, ang kahapsay, pakigdait, ug kaayohan sa tibuok uniberso ug sa mga molupyo niini nagdepende sa pagbalaan sa ngalan ni Jehova. Ang Anak sa Diyos nagpakita niini, sa samang higayon nagpunting sa paagi ni Jehova sa pagpalampos sa iyang katuyoan, sa dihang iyang gitudloan ang iyang mga tinun-an sa pag-ampo sa Diyos: "Pagabalaanon unta ang imong ngalan. Paanhia ang imong gingharian. Matuman unta ang imong kabubut-on, maingon sa langit, mao man usab sa yuta." (Mat 6:9, 10) Kining pangunang katuyoan ni Jehova nagtaganag yawi sa pagsabot sa katarongang nagpaluyo sa mga buhat sa Diyos ug sa iyang mga pagpakiglabot uban sa iyang mga linalang sumala sa gilatid sa tibuok Bibliya.

Busa, atong makita nga ang nasod sa Israel, kansang kasaysayan nahimong dakong bahin sa rekord sa Bibliya, gipili aron mahimong 'katawhan nga magdala sa ngalan' ni Jehova. (Deu 28:9, 10; 2Cr 7:14; Isa 43:1, 3, 6, 7) Ang pakigsaad sa Balaod ni Jehova uban kanila nagpasiugda sa kahinungdanon gayod sa ilang paghatag ug bug-os nga pagkamahinalaron kang Jehova ingong Diyos ug dili magagamit sa iyang ngalan sa walay kapuslanan, "kay dili pasagdan ni Jehova nga dili masilotan ang magagamit sa iyang ngalan sa walay kapuslanan." (Ex 20:1-7; itandi ang Lev 19:12; 24:10-23.) Pinaagi sa pagpasundayag sa iyang gahom sa pagluwas ug sa iyang gahom sa paglaglag sa dihang gipagula ang Israel gikan sa Ehipto, ang ngalan ni Jehova 'gipahayag sa tibuok yuta,' ug ang kabantog niini nabaniog na samtang ang Israel nagpanaw pa paingon sa Yutang Saad. (Ex 9:15, 16; 15:1-3, 11-17; 2Sa 7:23; Jer 32:20, 21) Sumala sa gipahayag ni manalagnang Isaias: "Sa ingon gitultolan mo ang imong katawhan aron sa paghimog usa ka matahom nga ngalan alang sa imong kaugalingon." (Isa 63:11-14) Sa dihang ang Israel nagpakitag rebelyosong tinamdan didto sa kamingawan, si Jehova nakiglabot nga maluluy-on kanila ug wala mobiya kanila. Apan, siya nagpadayag sa iyang pangunang katarongan sa pag-ingon: "Ako milihok alang sa akong kaugalingong ngalan aron kini dili mapasipalahan atubangan sa mga mata sa kanasoran."—Eze 20:8-10.

Sa tibuok kasaysayan sa maong nasod, si Jehova padayong nagpasiugda sa kahinungdanon sa iyang sagradong ngalan sa ilang atubangan. Ang kaulohang siyudad, ang Jerusalem, uban ang Bukid sa Zion niini, mao ang dapit nga gipili ni Jehova 'aron butangan sa iyang ngalan, aron kini magpuyo didto.' (Deu 12:5, 11; 14:24, 25; Isa 18:7; Jer 3:17) Ang templo nga gitukod niana nga siyudad mao ang 'balay alang sa ngalan ni Jehova.' (1Cr 29:13-16; 1Ha 8:15-21, 41-43) Kon unsa ang gibuhat diha niana nga templo o niana nga siyudad, maayo man o daotan, nakaapektar gayod sa ngalan ni Jehova ug pagahatagan niyag pagtagad. (1Ha 8:29; 9:3; 2Ha 21:4-7) Ang pagpasipala sa ngalan ni Jehova didto magpadangat ug tinong kalaglagan nganha sa siyudad ug motultol sa pagsalikway sa templo mismo. (1Ha 9:6-8; Jer 25:29; 7:8-15; itandi ang mga buhat ug mga pulong ni Jesus diha sa Mat 21:

12, 13; 23:38.) Tungod niini nga mga kamatuoran, ang masulub-ong mga pangamuyo ni Jeremias ug Daniel alang sa ilang katawhan ug siyudad nag-awhag kang Jehova nga maluoy ug motabang 'tungod sa iyang kaugalingong ngalan.'—Jer 14:9; Dan 9:15-19.

Sa pagtagna sa iyang pagpasig-uli sa iyang katawhan nga gitawag sumala sa iyang ngalan ngadto sa Juda ug sa paghinlo kanila, gipatin-aw pagusab ni Jehova ngadto kanila ang iyang pangunang hatagan ug pagtagad, nga nag-ingon: "Ug pagakaluy-an ko ang akong balaang ngalan." " 'Dili tungod kaninyo nga ako magbuhat niini, Oh balay sa Israel, kondili tungod sa akong balaang ngalan, nga inyong gipasipalahan taliwala sa kanasoran diin kamo miadto.' 'Ug balaanon ko ang akong dakong ngalan, nga gipasipalahan . . . ; ug ang kanasoran makaila gayod nga ako mao si Jehova,' mao ang giingon sa Soberanong Ginoong Jehova, 'sa diha nga ako pagabalaanon sa inyong taliwala atubangan sa ilang mga mata.' "—Eze 36:20-27, 32.

Kini ug ang ubang mga teksto nagpakita nga wala hatagi ni Jehova ug sobrang pagtagad ang kahinungdanon sa tawo. Tungod kay ang tanang tawo mga makasasala, sila takos gayod sa kamatayon, ug pinaagi lamang sa dili-takos nga kalulot ug kaluoy sa Diyos nga ang si bisan kinsa makabaton ug kinabuhi. (Rom 5:12, 21; 1Ju 4:9, 10) Si Jehova wala makautang ug bisan unsa gikan sa katawhan, ug ang kinabuhing walay kataposan alang niadtong makabaton niini maoy usa ka gasa, dili suhol nga madawat. (Rom 5:15; 6:23; Tit 3:4, 5) Tinuod, siya nagpasundayag ug dili-hitupngang gugma alang sa katawhan. (Ju 3:16; Rom 5:7, 8) Apan sukwahi sa Kasulatanhong kamatuoran ug sayop nga hunahunaon nga ang tawhanong kaluwasan daw mao ang labing hinungdanong isyu o ang pasukaranan nga pinaagi niana mahimong sukdon ang hustisya, pagkamatarong, ug pagkabalaan sa Diyos. Gipahayag sa salmista ang tukmang panglantaw sa mga butang sa dihang siya mapainubsanon ug madayegon nga mipatugbaw: "Oh Jehova nga among Ginoo, pagkahalangdon sa imong ngalan sa tibuok nga yuta, ikaw kansang dignidad ginasaysay sa ibabaw sa kalangitan! . . . Sa dihang makakita ako sa imong mga langit, ang mga buhat sa imong mga tudlo, sa bulan ug sa mga bituon nga imong giandam, unsa ba ang may-kamatayong tawo nga ikaw nagahunahuna man kaniya, ug ang anak sa yutanong tawo nga ikaw nagaatiman man kaniya?" (Sal 8:1, 3, 4; 144:3; itandi ang Isa 45:9; 64:8.) Ang pagbalaan sa ngalan ni Jehova nga Diyos nagkahulogan gayod ug labaw pa kay sa kinabuhi sa tanang katawhan. Busa, ingon sa gipakita sa Anak sa Diyos, ang tawo kinahanglang mahigugma sa iyang silingan sama sa paghigugma niya sa iyang kaugalingon, apan siya kinahanglang mahigugma sa Diyos uban sa tibuok niyang kasingkasing, kaisipan, kalag, ug kusog. (Mar 12:29-31) Kini nagkahulogan ug paghigugma kang Jehova nga Diyos labaw pa sa mga paryente, mga higala, o sa kinabuhi mismo.—Deu 13:6-10; Pin 12:11; itandi ang tinamdan sa tulo ka Hebreohanon sa Dan 3:16-18; tan-awa ang ABUGHOAN, PANGABUGHO.

Kining Kasulatanhong panglantaw sa mga butang dili angayng magpahigawad sa mga tawo kondili angayng mag-aghat kanila nga labaw pa gayong pabilhan ang matuod nga Diyos. Sanglit si Jehova, pinaagi sa bug-os nga hustisya, makahimo sa pagtapos sa tanang makasasalang katawhan, natuboy pa gayod niini ang kadako sa iyang kaluoy ug sa iyang dili-takos nga kalulot sa pagluwas sa pipila sa katawhan alang sa kinabuhi. (Ju 3:36) Siya dili mahimuot sa kamatayon sa daotan (Eze 18:23, 32; 33:11), bisan pa niana dili niya tugotan nga ang daotan makaikyas sa pagpahamtang sa iyang paghukom. (Am 9:2-4; Rom 2:2-9) Siya mapailobon ug hataas-ug-pailob alang sa kaluwasan sa mga masinugtanon (2Pe 3:8-10), apan dili niya tugotan hangtod sa hangtod ang usa ka kahimtang nga mohatag ug kaulawan sa iyang halangdong ngalan. (Sal 74:10, 22, 23; Isa 65:6, 7; 2Pe 2:3) Siya nagpakitag kaluoy ug nakasabot sa tawhanong mga kahuyangan, nga nagpasaylo sa mga mahinulsolon "sa madagayaon gayod" (Sal 103:10-14; 130:3, 4; Isa 55:6, 7), apan dili niya ipalingkawas ang mga tawo gikan sa mga tulubagon nga angay nilang pas-anon tungod sa ilang mga binuhatan ug sa mga epekto niini nganha sa ilang kaugalingon ug sa ilang mga pamilya. Sila magaani kon unsay ilang gipugas. (Deu 30:19, 20; Gal 6:5, 7, 8) Busa, si Jehova nagpakitag ekselente ug hingpit nga pagkatimbang sa hustisya ug kaluoy. Kadtong nagbaton ug tukmang panglantaw sa mga butang sumala sa gibutyag sa iyang Pulong (Isa 55:8, 9; Eze 18:25, 29-31) dili makabuhat sa seryosong sala nga pakamenoson ang iyang dili-takos nga kalulot o "sipyaton ang katuyoan niini."—2Co 6:1; Heb 10:26-31; 12:29.

Walay Kausaban ang mga Hiyas ug mga Sukdanan. Sumala sa gisulti ni Jehova ngadto sa katawhan sa Israel: "Ako si Jehova; ako dili mausab." (Mal 3:6) Kini maoy mga 3,500 ka tuig na human lalanga sa Diyos ang katawhan ug mga 1,500 ka tuig sukad himoa sa Diyos ang Abrahamikong pakigsaad. Bisan tuod gipangangkon sa pipila nga ang Diyos nga gibutyag sa Hebreohanong Kasulatan lahi ra gikan sa Diyos nga gibutyag ni Jesu-Kristo ug sa mga magsusulat sa Kristohanon Gregong Kasulatan, ang pagsusi niini nagpakita nga walay pasukaranan kini nga pangangkon.

Bahin sa Diyos, ang tinun-ang si Santiago tukmang miingon: "Kaniya walay pagkausab sa pagbalhin sa landong." (San 1:17) Walay 'kausaban' sa personalidad ni Jehova nga Diyos latas sa kasiglohan, kay walay kausaban nga gikinahanglan. Ang iyang kaestrikto ug ang iyang gugma ingon sa gibutyag sa Kristohanon Gregong Kasulatan wala gayod mausab sukad pa sa sinugdan sa iyang mga pagpakiglabot sa tawo didto sa Eden.

Ang mipatim-awng mga kalainan sa personalidad sa pagkatinuod maoy lahi lamang nga mga aspekto sa mao rang dili-mausab nga personalidad. Kini maoy tungod sa magkalahing mga sirkumstansiya ug mga tawo nga gipakiglabotan, nga nagkinahanglan ug lainlaing mga tinamdan o mga pagpakiglabot. (Itandi ang Isa 59:1-4.) Dili si Jehova, kondili si Adan ug Eva, ang nausab; ilang gibutang ang ilang kaugalingon sa usa ka kahimtang diin ang dili-mausab nga matarong nga mga sukdanan ni Jehova wala na motugot ug dugang pang pagpakiglabot kanila ingong mga sakop sa iyang hinigugmang unibersohanon nga pamilya. Ingong hingpit, sila bug-os nga responsable sa ilang tinuyong pagbuhat ug sayop (Rom 5:14) ug busa dili na takos kaluy-an sa Diyos, bisan pa niana si Jehova nagpakita kanilag dili-takos nga kalulot pinaagi sa pagbesti kanila ug sa pagtugot kanila nga mabuhi sulod sa kasiglohan sa gawas sa sangtuwaryo sa Eden ug manganak sa wala pa sila sa kataposan mamatay gumikan sa mga epekto sa ilang kaugalingong pagkamakasasala. (Gen 3:8-24) Human sila palayasa gikan sa Eden ang tanang pagpakigkomunikar sa Diyos kang Adan ug sa iyang asawa dayag nga nahunong.

Kon nganong siya makahimo sa pagpakiglabot sa dili-hingpit nga mga tawo. Tungod sa matarong nga mga sukdanan ni Jehova, adunay kalainan ang iyang pagpakiglabot sa mga kaliwat ni Adan ug Eva kay sa ilang mga ginikanan. Ngano? Tungod kay ang mga kaliwat ni Adan *nakapanunod* sa sala, busa sa dili-tinuyo sila nagsugod sa pagkinabuhi ingong dili-hingpit nga mga linalang uban ang natisok na daan nga inklinasyon sa pagbuhat ug daotan. (Sal 51:5; Rom 5:12) Busa, adunay pasukaranan sa pagpakitag kaluoy ngadto kanila. Ang unang tagna ni Jehova (Gen 3:15), nga gipamulong sa dihang nagpahayag ug paghukom didto sa Eden, nagpakita nga ang pagrebelde sa iyang unang tawhanong mga anak (maingon man nianang sa usa sa iyang espiritung mga anak) wala makapayugot kang Jehova ni nakapakgang nga padayong ipakita ang iyang gugma. Ang maong tagna nagpunting pinaagig simbolikong mga termino sa pagtul-id sa kahimtang nga gipatungha sa rebelyon ug sa pagpasig-uli sa mga kahimtang sa ilang orihinal nga kahingpitan, diin ang bug-os nga kahulogan gibutyag mga milenyo sa ulahi.—Itandi ang mga simbolismo bahin sa "halas," sa "babaye," ug sa "binhi" diha sa Pin 12:9, 17; Gal 3:16, 29; 4: 26, 27.

Ang mga kaliwat ni Adan gitugotang magpadayon sa pagkinabuhi ibabaw sa yuta sulod sa linibo ka katuigan, bisan pag dili hingpit ug anaa sa himalatyong kahimtang, nga wala gayod makapahigawas sa ilang kaugalingon gikan sa makamatayng epekto sa sala. Ang Kristohanong apostol nga si Pablo nagpatin-aw sa katarongan ni Jehova sa pagtugot niini, nga nag-ingon: "Kay ang kalalangan gipailalom sa pagkawalay-pulos, dili pinaagi sa kaugalingong kabubut-on niini kondili pinaagi kaniya nga nagsakop niini [nga mao, si Jehova nga Diyos], pinasukad sa paglaom aron nga ang kalalangan usab ipagawas gikan sa pagkaulipon sa pagkadunot ug makabaton sa mahimayaong kagawasan sa mga anak sa Diyos. Kay kita nahibalo nga ang tibuok kalalangan duyog nga nagpadayon sa pag-agulo ug anaa sa kasakitan hangtod karon." (Rom 8:20-22) Sumala sa gipakita sa artikulong PAGKAHIBALO-DAAN, PAGBUOT-DAAN, walay gibutyag nga si Jehova mipili sa paggamit sa iyang mga katakos sa pag-ila aron malantaw daan ang pagtipas sa orihinal nga paris. Apan, sa dihang nahitabo kini, gimbut-an daan ni Jehova ang paagi sa pagtul-id sa sayop nga kahimtang. (Efe 1:9-11) Kining sagradong tinago, nga sa sinugdan natakpan sa simbolikong tagna didto sa Eden, sa kataposan bug-os nga gibutyag diha sa bugtong nga Anak ni Jehova nga gipadala nganhi sa yuta aron siya "magpamatuod sa kamatuoran" ug "pinaagi sa dili-takos nga kalulot sa Diyos makatilaw siya ug kamatayon alang sa matag tawo."—Ju 18:37; Heb 2:9; tan-awa ang LUKAT, MANLULUKAT.

Busa, ang pagpakiglabot ug pagpanalangin sa Diyos sa pipila ka kaliwat sa makasasalang si Adan wala makausab sa mga sukdanan ni Jehova sa hingpit nga pagkamatarong. Siya sa ingon wala mouyon sa ilang makasasalang kahimtang. Tungod kay ang iyang mga katuyoan tinong bug-os nga matuman, si Jehova "nagatawag sa mga butang nga wala ingong daw namao na" (sama sa pagngalan kang Abram nga "Abraham," nga nagkahulogang "Amahan sa Panon (Daghan)" samtang siya wala pay anak). (Rom 4:17) Kay nahibalo nga sa iyang takdang panahon (Gal 4:4) siya magtaganag usa ka lukat, ang legal nga paagi sa pagpasaylo sa sala ug sa paghanaw sa pagkadili-hingpit (Isa 53:11, 12; Mat 20:28; 1Pe 2:24), si Jehova padayong makapakiglabot ug makagamit sa dili-hingpit nga mga tawo nga mga manununod sa sala. Tungod kini kay siya adunay makatarongan-nong basehanan sa 'pag-isip' o paglantaw kanila ingong matarong nga mga tawo tungod sa ilang

pagtuo sa mga saad ni Jehova ug, sa kataposan, sa katumanan niana nga mga saad diha kang Kristo Jesus ingong ang hingpit nga halad alang sa mga sala. (San 2:23; Rom 4:20-25) Busa, ang pagtagana ni Jehova sa kahikayan sa lukat ug ang mga kaayohan niini naghatag ug talagsaong pamatuod dili lamang sa gugma ug kaluoy ni Jehova kondili usab sa iyang pagkamaunongon sa iyang hataas nga mga sukdanan sa hustisya, tungod kay pinaagi sa kahikayan sa lukat iyang gipasundayag "ang iyang kaugalingong pagkamatarong niining panahona karon, aron nga siya mahimong matarong bisan sa dihang nagpahayag nga matarong sa tawo [bisag dili-hingpit] nga may pagtuo kang Jesus." —Rom 3:21-26; itandi ang Isa 42:21; tan-awa ang IPAHAYAG NGA MATARONG.

Kon nganong ang 'Diyos sa kalinaw' makig-away. Ang gipamulong ni Jehova didto sa Eden nga iyang ibutang ang panag-away tali sa binhi sa iyang Kaaway ug sa binhi sa "babaye" wala makapausab Kaniya ingong ang 'Diyos sa kalinaw.' (Gen 3:15; Rom 16:20; 1Co 14:33) Ang kahimtang kaniadto maoy sama ra sa mga adlaw sa yutan-ong kinabuhi sa iyang Anak, si Jesu-Kristo, kinsa miingon: "Ayaw hunahunaa nga ako mianhi aron sa pagdalag pakigdait sa yuta; ako mianhi aron sa pagdala, dili sa pakigdait, kondili sa espada." (Mat 10:32-40) Ang ministeryo ni Jesus nakapatunghag panagkabahin, bisan sulod sa mga pamilya (Luc 12:51-53), apan kadto maoy tungod sa iyang pagtapot ug pagmantala sa matarong nga mga sukdanan sa Diyos ug sa kamatuoran. Ang panagkabahin mitungha tungod kay daghang indibiduwal ang nagpatig-a sa ilang mga kasingkasing batok niini nga mga kamatuoran samtang ang uban midawat niini. (Ju 8:40, 44-47; 15:22-25; 17:14) Kini dili kalikayan kon ang mga prinsipyo sa Diyos maoy pagatumanon; apan may tulubagon ang mga misalikway sa kon unsay matarong.

Gitagna usab nga motungha ang panag-away tungod kay ang hingpit nga mga sukdanan ni Jehova dili gayod mokonsentir sa rebelyosong dalan sa "binhi" ni Satanas. Ang dili pag-uyon sa Diyos kanila ug ang iyang pagpanalangin niadtong mosubay sa matarong nga dalan makapatunghag panagkabahin (Ju 15:18-21; San 4:4), sama sa kahimtang ni Cain ug Abel.—Gen 4:2-8; Heb 11:4; 1Ju 3:12; Jud 10, 11; tan-awa ang CAIN.

Ang rebelyosong dalan nga gipili sa mga tawo ug sa daotang mga manulonda maoy usa ka paghagit sa katungod ni Jehova sa pagkasoberano ug sa mahapsay nga kahikayan sa tibuok uniberso. Sa pagtubag niini nga hagit gikinahanglan nga si Jehova mahimong usa ka "kusganong lalaki sa panggubatan" (Ex 15:3-7), nga magapanalipod sa iyang kaugalingong maayo nga ngalan ug matarong nga mga sukdanan, nga makig-away alang niadtong nahigugma ug nag-alagad kaniya, ug magpahamtang ug paghukom niadtong takos sa kalaglagan. (1Sa 17:45; 2Cr 14:11; Isa 30:27-31; 42:13) Siya dili magpanuko sa paggamit sa iyang labing dakong gahom, nga usahay malaglagon, sama niadtong sa panahon sa Lunop, sa paglaglag sa Sodoma ug Gomora, ug sa pagluwas sa Israel gikan sa Ehipto. (Deu 7:9, 10) Ug siya dili mahadlok sa pagpahibalo sa bisan unsang detalye bahin sa iyang matarong nga pagpakiggubat; siya dili mangayog pasaylo, nga walay bisan unsang butang nga ikaulaw. (Job 34:10-15; 36:22-24; 37:23, 24; 40:1-8; Rom 3:4) Ang iyang pagtahod sa iyang kaugalingong ngalan ug sa pagkamatarong nga gihawasan niini, maingon man ang iyang gugma niadtong nahigugma kaniya, nag-aghat kaniya sa paglihok.—Isa 48:11; 57:21; 59:15-19; Pin 16:5-7.

Ang Kristohanon Gregong Kasulatan naghulagway usab sa samang larawan. Si apostol Pablo nagdasig sa mga isigka-Kristohanon, nga nag-ingon: "Ang Diyos nga nagahatag ug kalinaw magadugmok kang Satanas ilalom sa inyong mga tiil sa dilimadugay." (Rom 16:20; itandi ang Gen 3:15.) Gipakita usab niya ang pagkahaom sa pagbalos sa Diyos ug kasakitan niadtong nagpahinabog kasakitan sa iyang mga alagad, nga magdalag walay kataposang kalaglagan batok sa maong mga magsusupak. (2Te 1:6-9) Kaharmonya kini sa mga pagtulon-an sa Anak sa Diyos, kinsa wala gayod magduhaduha bahin sa lig-ong determinasyon sa iyang Amahan sa pagtapos gayod sa tanang pagkadaotan ug niadtong nagabuhat niini. (Mat 13:30, 38-42; 21:42-44; 23:33; Luc 17:26-30; 19:27) Ang basahon sa Pinadayag maoy tugob sa mga paghubit bahin sa mga pagpakiggubat nga giawtorisahan sa Diyos. Hinunoa, kining tanan, pinaagi sa kaalam ni Jehova, mosangko sa kataposan sa pagpatunghag dumalayong kalinaw sa tibuok uniberso, nga lig-ong gipasukad diha sa hustisya ug pagkamatarong.—Isa 9:6, 7; 2Pe 3:13.

Mga pagpakiglabot sa unodnon ug sa espirituwal nga Israel. Sa susama, ang kadaghanang kalainan sa kaundan tali sa Hebreohanong Kasulatan ug sa Kristohanon Gregong Kasulatan mao nga ang Hebreohanong Kasulatan sa dakong bahin naghisgot sa mga pagpakiglabot ni Jehova sa unodnong Israel, samtang ang Kristohanon Gregong Kasulatan, sa dakong bahin, naghisgot sa mga butang nga motultol ug ingon man naghulagway sa iyang mga pagpakiglabot sa espirituwal nga Israel, ang Kristohanong kongregasyon. Busa, sa usa ka bahin, adunay usa ka nasod kansang minilyon ka membro nahimong sakop niini tungod lamang sa unodnong kagikan, usa ka nagkasagol

nga pundok sa maayo ug daotan. Sa laing bahin, adunay usa ka espirituwal nga nasod nga gilangkoban sa mga tawo nga gidala ngadto sa Diyos pinaagi kang Jesu-Kristo, mga tawo nga nagpakitag gugma sa kamatuoran ug sa katarong ug kinsa personal ug boluntaryong nagpahinungod sa ilang kaugalingon sa pagbuhat sa kabubut-on ni Jehova. Busa, makataronganon gayod nga ang mga pagpakiglabot sa Diyos ug ingon man ang iyang relasyon sa duha ka grupo magkalahi ug ang unang grupo makataronganong makadawat ug mas daghang kapahayagan sa kasuko ug sa kamapig-oton ni Jehova kay sa ikaduhang grupo.

Apan usa gayod ka dakong sayop kon dili hatagan ug halalom nga pagsabot ang personalidad ni Jehova nga Diyos nga makita sa iyang mga pagpakiglabot sa unodnong Israel sanglit kini nga pagsabot makapalig-on ug makapahupay kanato. Kini naghatag ug ekselenteng mga panig-ingnan nga nagpamatuod nga si Jehova mao ang matang sa Persona nga gihubit niya ngadto kang Moises ingong: "Si Jehova, si Jehova, usa ka Diyos nga maluluy-on ug mapuangoron, mahinay sa kasuko ug dagaya sa mahigugmaong-kalulot ug kamatuoran, nagatipig ug mahigugmaong-kalulot alang sa linibo, nagapasaylo ug kasaypanan ug kalapasan ug sala, apan dili gayod magpahigawas gikan sa silot, nga nagapahamtang ug silot nganha sa mga anak ug nganha sa mga apo tungod sa kasaypanan sa mga amahan, nganha sa ikatulo nga kaliwatan ug nganha sa ikaupat nga kaliwatan."—Ex 34:4-7; itandi ang Ex 20:5.

Bisan tuod gitimbangan sa hustisya, sa pagkatinuod ang gugma, kamapailobon, ug ang hataas-nga-pailob ni Jehova mao ang talagsaong mga bahin sa iyang personalidad nga napatugbaw ingon sa gipadayag sa kasaysayan sa Israel, usa ka pinaboran kaayo nga katawhan kinsa, ang kadaghanan kanila, napamatud-an gayod nga "tikig ug liog" ug "tig-ag kasingkasing" ngadto sa ilang Maglalalang. (Ex 34:8, 9; Neh 9:16, 17; Jer 7:21-26; Eze 3:7) Ang grabeng mga pagsaway ug pagkondenar nga sublisubling gipahayag ni Jehova batok sa Israel pinaagi sa iyang mga manalagna nagpasiugda lamang sa kadako sa iyang kaluoy ug sa pagkasangkad uyamot sa iyang hataas-nga-pailob. Sa kataposan sa kapin sa 1,500 ka tuig nga pag-antos kanila, ug bisan human nila patya ang iyang kaugalingong Anak tungod sa paghulhog sa relihiyosong mga pangulo sa nasod, si Jehova nagpadayon sa pagpakitag pabor kanila sulod sa lain pang tulo ka tuig ug tunga, nga sa kamaluluy-on giwali ang maayong balita ngadto lamang kanila, nga naghatag kanila ug dugang pang kahigayonan nga makabaton sa pribilehiyo sa paghari uban sa iyang Anak—usa ka kahigayonan nga gidawat sa linibo nga mahinulsolon.—Buh 2:1-5, 14-41; 10:24-28, 34-48; tan-awa ang KAPITOAN KA SEMANA.

Dayag nga gitumong ni Jesu-Kristo ang gikutlong pahayag ni Jehova maylabot sa 'pagpahamtang ug silot nganha sa ulahing mga kaliwat sa mga sad-an' sa dihang siya miingon ngadto sa salingkapawng mga eskriba ug mga Pariseo: "Nagaingon kamo, 'Kon kami didto pa sa mga adlaw sa among mga katigulangan, kami dili mahimong mag-aambit uban kanila sa pag-ulag dugo sa mga manalagna.' Busa kamo nagpamatuod batok sa inyong kaugalingon nga kamo mga anak diay niadtong mga nagbuno sa mga manalagna. Nan, *pun-a ninyo ang sukdanan sa inyong mga katigulangan."* (Mat 23:29-32) Bisan pa sa ilang mga pagpakaaron-ingnon, pinaagi sa ilang binuhatan sila nagpasundayag sa ilang pag-uyon sa daotang mga buhat sa ilang mga katigulangan ug nagpamatuod nga sila mismo nagpadayon ingong mga kauban 'niadtong nagdumot kang Jehova.' (Ex 20:5; Mat 23:33-36; Ju 15:23, 24) Busa, dili sama sa mga Hudiyo nga naghinulsol ug namati sa mga pulong sa Anak sa Diyos, sila nakaagom sa natingob nga paghukom sa Diyos sa dihang, mga tuig sa ulahi, ang Jerusalem gilikosan ug gilaglag ug ang kadaghanan sa mga molupyo niini nangamatay. Sila unta makaikyas apan sila mipili sa pagsalikway sa kaluoy ni Jehova.—Luc 21:20-24; itandi ang Dan 9:10, 13-15.

Ang iyang personalidad nabanaag diha sa iyang Anak. Sa matag bahin si Jesu-Kristo maoy tinuod nga aninag sa matahom nga personalidad sa iyang Amahan, si Jehova nga Diyos, nga sa iyang ngalan siya mianhi. (Ju 1:18; Mat 21:9; Ju 12:12, 13; itandi ang Sal 118:26.) Si Jesus miingon: "Ang Anak dili makahimo ug usa ka butang sa iyang kaugalingong pagbuot, apan kon unsa lamang ang iyang nakita nga ginabuhat sa Amahan. Kay bisan unsa nga butang nga ginabuhat niana nga Usa, kining mga butanga ginabuhat usab sa Anak sa samang paagi." (Ju 5:19) Busa, kini nagpasabot nga ang kamaluloton ug kaluoy, ang kalumo ug kamainiton, maingon man ang hugot nga gugma sa pagkamatarong ug ang pagdumot sa pagkadaotan nga gipasundayag ni Jesus (Heb 1:8, 9), tanan maoy mga hiyas nga nakita sa Anak diha sa iyang Amahan, si Jehova nga Diyos.—Itandi ang Mat 9:35, 36 sa Sal 23:1-6 ug Isa 40:10, 11; ang Mat 11:27-30 sa Isa 40:28-31 ug Isa 57:15, 16; ang Luc 15:11-24 sa Sal 103:8-14; ang Luc 19:41-44 sa Eze 18:31, 32; Eze 33:11.

Busa, ang tanang mahigugmaon sa pagkamatarong nga mobasa sa inspiradong Kasulatan ug sa pagkatinuod "nakaila" uban ang pagsabot sa bug-os nga kahulogan sa ngalan ni Jehova (Sal 9:9, 10; 91:14; Jer 16:21) aduna gayoy katarongan sa pag-

higugma ug pagdayeg niini nga ngalan (Sal 7:17; 72:18-20; 119:132; Heb 6:10; 13:15), sa pagbayaw niini (Isa 25:1), sa pagkahadlok ug sa pagbalaan niini (Neh 1:11; Mal 2:4-6; 3:16-18; Mat 6:9), sa pagsalig niini (Sal 33:21; Pr 18:10), nga magaingon duyog sa salmista: "Ako magaawit kang Jehova sa tibuok kong kinabuhi; ako magaawit ug mga pagdayeg sa akong Diyos samtang ako buhi. Ang akong pagpamalandong kaniya makapahimuot unta. Ako, sa akong bahin, magkalipay diha kang Jehova. Ang mga makasasala matibawas gikan sa yuta; ug kon bahin sa mga daotan, sila mawala na. Dayega si Jehova, Oh kalag ko. Dayega ninyo si Jah!"—Sal 104:33-35.

JEHOVA ANAA DIHA, SI. Kini nga ekspresyon maoy hubad sa *Yehwah′ Sham′mah,* nga nagtumong sa siyudad nga nakita ni manalagnang Ezequiel diha sa iyang panan-awon nga girekord sa mga kapitulo 40 hangtod sa 48. (Eze 48:35) Ang siyudad nga nakita sa panan-awon gihulagway ingong kuwadrado (4,500 ka taas nga maniko sa usa ka kiliran [2,331 m; 7,650 p]) ug may 12 ka ganghaan, ang matag usa may ngalan sa usa sa mga tribo sa Israel. (Eze 48:15, 16, 31-34) Ang siyudad nga nakita sa panan-awon diha sa tagna ni Ezequiel maiya sa "tibuok balay sa Israel." (Eze 45:6) Ang ngalang Jehova-Sammah, o "Si Jehova Anaa Diha," naghawas sa presensiya sa Diyos nga sama nianang gipahayag sa ubang mga teksto, sama sa Salmo 46:5; 132:13, 14; Isaias 24:23; Joel 3:21; ug sa Zacarias 2:10, 11, diin si Jehova, nga kaniya 'ang langit sa mga langit dili makaigo,' gihisgotan ingong daw nagpuyo diha sa usa ka yutan-ong siyudad o dapit. —1Ha 8:27; tan-awa usab ang PANGULO.

JEHOVA-JIREH [Si Jehova Magatino; Si Jehova Motagana]. Usa ka dapit diha sa usa sa mga bukid sa yuta sa Moria diin si Abraham nakakaplag ug usa ka laking karnero nga nasangit sa kalibonan ug dayon gihalad kini puli kang Isaac. Giisip ni Abraham kining laking karnero ingong tagana ni Jehova ug busa ginganlan ang dapit nga Jehova-jireh. Ang karaang tradisyon naglangkit niini nga dapit sa nahimutangan sa templo ni Solomon. —Gen 22:2, 13, 14; tan-awa ang MORIA.

JEHOVA MAO ANG ATONG PAGKAMATARONG, SI. Ang ekspresyon nga gihubad gikan sa duha ka pulong nga *Yehwah′ Tsidh·qe′nu,* nga makaplagan sa Jeremias 23:6 ug 33:16.

Ang Jeremias 23:5, 6 maoy usa ka Mesiyanikong tagna nga naghubit sa umalabot nga hari nga moturok o motungha gikan sa linya ni David aron "magpahamtang ug hustisya ug pagkamatarong diha sa yuta." Sanglit siya magamando ingong hawas sa Diyos (sama kang David, ug sa uban, nga milingkod "sa trono ni Jehova" ingong dinihogang hari sa Diyos; 1Cr 29:23), ang tagna nag-ingon, "Mao kini ang iyang ngalan nga itawag kaniya, Si Jehova Mao ang Atong Pagkamatarong." Walay pasukaranan sa pag-ingon, sama sa giingon sa pipila, nga kini nagkahulogan nga si Jesus nga Mesiyas ug si Jehova managsama ra, nga nahimong usa ra ka Diyos. Kini makita gikan sa kamatuoran nga ang susamang Mesiyanikong tagna diha sa Jeremias 33:14-16 nagpadapat sa samang ekspresyon ngadto sa Jerusalem, nga nag-ingon: "Ug mao kini ang itawag kaniya, Si Jehova Mao ang Atong Pagkamatarong." Niining duha ka kahimtang ang ekspresyon nagpakita nga ang ngalan sa Diyos nga Jehova, nga gibutang diha sa iyang sinaad nga hari ug nganha usab sa iyang pinili nga kaulohan, maoy usa ka garantiya sa ilang pagkamatarong. Dugang pa, ang hustisya ug pagkamatarong nga nagagikan o gipahayag niini nga mga tinubdan maoy bunga sa bug-os nga pagkamahinalaron kang Jehova ug sa iyang kabubut-on, nga magdalag panalangin ug pagtultol ni Jehova.

JEHOVA-NISSI. Ang ngalan sa handomanang halaran nga gipatindog ni Moises human sa malamposong pagpakiggubat sa Israel batok sa mga Amalekanhon didto sa Repidim.—Ex 17: 8, 13-16.

Ang ngalan nagkahulogang "Si Jehova Mao ang Akong Ilhanang Tukon," nga nagkuha sa *nis·si′* gikan sa *nes* (ilhanang tukon). Gisabot sa mga maghuhubad sa Gregong *Septuagint* nga ang *nis·si′* naggikan sa *nus* (pagkalagiw ngadto sa dalangpanan), sa ingon naghatag niini sa kahulogang "Si Jehova Mao ang Akong Dalangpanan," samtang sa Latin nga *Vulgate* kini giisip nga naggikan sa *nasas′* (iisa; ituboy), sa ingon naghatag niini sa kahulogang "Si Jehova Mao ang Akong Pagbayaw." —Ex 17:15, *ftn* sa *Rbi8.*

JEHOVA SA MGA PANON. Kini nga ekspresyon nga makaplagan sa 285 ka higayon, nga may pipila ka kalainan diha sa Kasulatan, mao ang hubad sa Hebreohanong mga pulong nga *Yehowah′ tseva·'ohth′.* Ang basahon sa mga tagna, ilabina ang Isaias, Jeremias, ug Zacarias, naundan sa kadaghanan niini nga mga ekspresyon. Si Pablo ug Santiago, nga nagkutlo o naghisgot sa mga tagna, migamit ug katumbas niini nga ekspresyon (gihatagag katumbas nga espeling sa Grego) diha sa ilang mga sinulat.—Rom 9:29; San 5:4; itandi ang Isa 1:9.

Ang Hebreohanong pulong nga *tsa·va″* (singular; plural, *tseva·'ohth′*) sa panguna nagkahulogang usa ka literal nga panon sa kasundalohan, o mga manggugubat, sama sa Genesis 21:22; Deuteronomio 20:9, ug sa daghang uban pang mga teksto.

Apan, kini nga termino gigamit usab diha sa mahulagwayong diwa sama sa “ang mga langit ug ang yuta ug ang tibuok nilang panon,” o “ang adlaw ug ang bulan ug ang mga bituon, ang tibuok panon sa kalangitan.” (Gen 2:1; Deu 4:19) Ang plural nga porma (*tseva·’ohth′*) gigamit sa makadaghan sa pagtumong sa Israelinhong kasundalohan, sama sa Exodo 6:26; 7:4; Numeros 33:1; Salmo 44:9; 60:10. Ang pipila ka eskolar nagtuo nga ang “mga panon” diha sa ekspresyon nga “Jehova sa mga panon” naglakip dili lamang sa mga panon sa mga manulonda kondili usab sa Israelinhong kasundalohan ug sa dili-buhing langitnong mga butang. Apan, mopatim-aw nga ang “mga panon” nga gipasabot, sa panguna, kon dili man eksklusibo, mao ang mga panon sa mga manulonda.

Sa dihang nakita ni Josue ang usa ka bisita nga manulonda duol sa Jerico ug nangutana kaniya kon siya ba dapig sa Israel o dapig sa kaaway, ang tubag maoy, “Dili, apan ako—ingong prinsipe sa kasundalohan ni Jehova ako karon mianhi.” (Jos 5:13-15) Ang manalagnang si Micaias misulti kang Haring Ahab ug kang Haring Jehosapat, “Nakita ko gayod si Jehova nga naglingkod sa iyang trono ug ang tanang panon sa mga langit nagbarog tupad niya, sa iyang tuo ug sa iyang wala,” nga tinawng nagtumong sa espiritung mga anak ni Jehova. (1Ha 22:19-21) Haom ang paggamit sa plural nga pormang “Jehova sa mga panon” sanglit ang mga panon sa mga manulonda gihubit dili lamang ingong mga dibisyon sa mga kerubin, mga serapin, ug mga manulonda (Isa 6:2, 3; Gen 3:24; Pin 5:11) kondili gihubit usab ingong organisadong mga pundok, maong si Jesu-Kristo nakaingon nga adunay iyang masugo nga “kapin sa napulog-duha ka lehiyon sa mga manulonda.” (Mat 26:53) Sa dihang si Ezequias nangamuyo ug tabang kang Jehova siya mitawag kaniya nga “Jehova sa mga panon, ang Diyos sa Israel, nga naglingkod ibabaw sa mga kerubin,” nga dayag nga nagtumong sa arka sa pakigsaad ug sa mga larawan sa kerubin diha sa tabon niini, nga nagsimbolo sa langitnong trono ni Jehova. (Isa 37:16; itandi ang 1Sa 4:4; 2Sa 6:2.) Ang nahadlok nga alagad ni Eliseo gipasaligan pinaagig milagrosong panan-awon nga niana iyang nakita ang mga bukid palibot sa gilikosang siyudad sa pinuy-anan ni Eliseo nga “napuno sa mga kabayo ug sa mga karong iggugubat nga kalayo,” nga bahin sa mga panon sa mga manulonda ni Jehova.—2Ha 6:15-17.

Busa, ang ekspresyon nga “Jehova sa mga panon” nagpasabot sa gahom, ang gahom nga gihuptan sa Soberanong Magmamando sa uniberso, kinsa nailalom sa iyang pagmando ang dagko kaayong mga panon sa espiritung mga linalang. (Sal 103:20, 21; 148:1, 2; Isa 1:24; Jer 32:17, 18) Busa kini takos hatagan ug halalom nga pagtahod ug kataha, samtang sa samang higayon maoy usa ka tinubdan sa paghupay ug pagdasig alang sa mga alagad ni Jehova. Si David, nga nag-inusara ug wala tabangi sa bisan unsang yutan-ong kasundalohan, mihagit sa gikalisangan nga Filistehanong si Goliat, “sa ngalan ni Jehova sa mga panon, ang Diyos sa mga talay sa kasundalohan sa Israel.” (1Sa 17:45) Dili lamang sa mga panahon sa literal nga gubat kondili usab sa tanang uban pang masulayon nga mga kahimtang o mga okasyon nga mahinungdanon nga ang katawhan sa Diyos sa katibuk-an ug ingong mga indibiduwal makakuhag kalig-on ug paglaom gikan sa pag-ila sa kahalangdon sa soberanong posisyon ni Jehova, nga nabanaag sa iyang pagkontrolar sa gamhanang mga panon nga nag-alagad gikan sa iyang langitnong puloy-anan. (1Sa 1:9-11; 2Sa 6:18; 7:25-29) Ang paggamit sa mga manalagna sa ekspresyong “Jehova sa mga panon” maoy dugang pang katarongan nga kadtong namati sa mga tagna makatino sa katumanan niini.

JEHOVA-SHALOM [Si Jehova Maoy Kalinaw]. Ang gingalan sa halaran nga gitukod ni Gideon didto sa Opra sa K sa Jordan. Human makita ang manulonda ni Jehova, si Gideon nahadlok nga basin mamatay siya. Apan siya gipasaligan: “Maimo ang kalinaw. Ayaw kahadlok. Dili ka mamatay.” Agig pagpasalamat, gitukod ni Gideon ang halaran, dayag nga dili alang sa paghalad, kondili ingong handomanan alang kang Jehova.—Huk 6:22-24.

JEHOZABAD [lagmit, Si Jehova Naggasa].

1. Ang ikaduha sa walo ka anak nga lalaki ni Obed-edom nga gilakip sa mga magbalantay-saganghaan sa sangtuwaryo.—1Cr 26:1, 4, 5, 13, 15.

2. Usa ka Benjaminhong opisyal nga nangulo sa 180,000 ka sundalo ni Haring Jehosapat.—2Cr 17:17, 18.

3. Usa ka tawo nga kakunsabo sa pagpatay kang Haring Jehoas sa Juda. Si Jehozabad ug Jozacar, mga alagad ni Jehoas, nagpatay sa hari tungod sa iyang pagbuno sa anak nga lalaki ni Jehoiada nga si Zacarias. Sila mismo gipatay ni Amazias nga anak nga lalaki ug manununod ni Jehoas. Si Jehozabad maoy anak nga lalaki sa usa ka babayeng Moabihanon nga ginganlan ug Simrit ug ni Somer.—2Ha 12:20, 21; 2Cr 24:20-22, 25-27; 25:1, 3.

JEHOZADAK [lagmit, Si Jehova Nagpahayag ug Matarong], **JOZADAK** [pinamubo sa Jehozadak]. Ang mubong ngalan gigamit sa basahon ni Nehemias ug ang taas nga ngalan gigamit sa ubang mga teksto.

Amahan sa Hataas nga Saserdoteng si Jesua (o Josue). (Esd 3:2; Hag 1:12; Zac 6:11) Si Jehoza-

dak gidestiyero human patya ni Nabucodonosor ang iyang amahan, ang pangulong saserdote nga si Seraias, ug busa pinaagi kaniya natipigan ang linya sa hataas nga pagkasaserdote.—1Cr 6:14, 15; 2Ha 25:18-21; Neh 12:26.

JEHU [lagmit, Siya si Jehova].

1. Usa ka Benjaminhon sa siyudad sa Anatot kinsa miadto ingong usa ka boluntaryo aron sa pag-alagad kang David. Niadtong tungora si David didto sa Ziklag nga mikalagiw gikan kang Haring Saul. Si Jehu maoy lakip sa mga tawong gamhanan nga "sinangkapan sa pana, nga nagagamit sa tuong kamot ug nagagamit sa walang kamot sa mga bato o sa mga pana sa busogan."—1Cr 12:1-3.

2. Usa ka manalagna, ang anak nga lalaki ni Hanani. Iyang gitagna ang kalaglagan sa balay ni Baasa nga hari sa Israel. (1Ha 16:1-4, 7, 12) Kapin sa 33 ka tuig sa ulahi, usa ka manalagna nga parehog ngalan (ug busa, tingali mao rang tawhana) ang nagbadlong kang Haring Jehosapat sa Juda tungod sa iyang pagpakighigala ug pagtabang sa daotan nga si Haring Ahab sa Israel. (2Cr 19:1-3) Sa 2 Cronicas 20:34 ang kasaysayan ni Jehosapat giingon nga nahisulat "lakip sa mga pulong ni Jehu nga anak nga lalaki ni Hanani, nga gilakip diha sa Basahon sa mga Hari sa Israel."

3. Ang anak nga lalaki ni Jehosapat (dili si Haring Jehosapat sa Juda) ug apo ni Nimsi. (2Ha 9:14) Si Jehu nagmando ingong hari sa Israel sukad sa mga 904 hangtod sa 877 W.K.P. Sa panahon sa paghari ni Haring Ahab sa Israel, si Elias nga manalagna mikalagiw ngadto sa Bukid sa Horeb aron makaikyas sa kamatayon gikan sa mga kamot sa asawa ni Ahab nga si Jezebel. Gisugo sa Diyos si Elias nga mobalik ug dihogan ang tulo ka lalaki: si Eliseo ingong manununod ni Elias, si Hazael ingong hari sa Sirya, ug si Jehu ingong hari sa Israel. (1Ha 19:15, 16) Gidihogan ni Elias si Eliseo (o, gitudlo siya; tan-awa ang DINIHOGAN, PAGDIHOG). Hinunoa, ang aktuwal nga pagdihog kang Jehu gitugyan kang Eliseo nga manununod ni Elias.

Tungod ba sa paglangaylangay ni Elias nga kining pagdihog kang Jehu gitugyan kang Eliseo? Dili. Wala madugay human ihatag kang Elias ang sugo, si Jehova miingon kaniya nga ang katalagman sa balay ni Ahab (nga ipahamtang ni Jehu) dili modangat sa adlaw ni Ahab, apan sa mga adlaw sa anak nga lalaki ni Ahab. (1Ha 21:27-29) Busa dayag nga ang pagkalangan maoy tungod sa paggiya ni Jehova ug dili tungod kay wala magpakabana si Elias. Apan gitagalan ni Jehova ug eksaktong panahon ang pagdihog, sa dihang miabot na ang tukmang kahigayonan aron pinaagig aksiyon ikapatuman gilayon ni Jehu ang pagdihog. Ug nahiuyon sa determinado ug dinamiko nga personalidad ni Jehu, wala siya maglangan ug panahon, apan milihok gilayon.

Miabot ang gitakdang panahon. Panahon kadto sa gubat. Si Ahab namatay ug mipuli sa pagmando ang iyang anak nga lalaking si Jehoram. Ang kasundalohan sa Israel nagtigom didto sa Ramot-gilead, nga padayong nagbantay batok sa kasundalohan ni Hazael, ang hari sa Sirya. Si Jehu atua didto ingong usa sa mga komandante sa kasundalohan. (2Ha 8:28; 9:14) Siya ug ang iyang luyoluyo nga komandanteng si Bidkar, ingong mga sakop sa kasundalohan ni Ahab, didto sa dihang mahukmanong gisaway ni Elias si Ahab ug nagtagna nga si Jehova 'magabalos kang Ahab diha sa luna sa yuta nga gipanag-iya ni Nabot.' Kini nga luna sa yuta nakuha ni Ahab human ipahinabo sa iyang asawang si Jezebel ang pagbuno kang Nabot. —1Ha 21:11-19; 2Ha 9:24-26.

Samtang ang kasundalohan sa Israel nagbantay didto sa Ramot-gilead, si Haring Jehoram sa Israel didto sa Jezreel nga nagpaayo sa iyang mga samad nga iyang naagoman sa mga kamot sa mga Siryanhon didto sa Rama. Didto usab ang hari sa Juda nga si Ahazias. Siya maoy pag-umangkong lalaki ni Jehoram sa Israel, kay ang iyang inahan mao si Atalia nga igsoon ni Jehoram sa Israel ug anak ni Ahab ug Jezebel. Si Haring Ahazias miadto sa Jezreel aron sa pagduaw sa iyang masakitong uyoan nga si Jehoram.—2Ha 8:25, 26, 28, 29.

Ang Pagdihog Kang Jehu. Gitawag ni Eliseo ang usa sa mga anak nga lalaki sa mga manalagna, ang iyang tig-alagad, ug gisultihan siya nga magkuhag usa ka tibod sa lana, moadto sa kampo sa Israel didto sa Ramot-gilead, dihogan si Jehu didto, ug dayon mokalagiw. Gituman kini sa tig-alagad ni Eliseo, gitawag si Jehu gikan sa ubang mga opisyal aron pasudlon sa balay, diin iyang gidihogan siya ug gipahayag kang Jehu ang sugo sa paglaglag sa tibuok balay ni Ahab. Dayon ang tig-alagad mikalagiw ingon sa gisugo ni Eliseo.—2Ha 9:1-10.

Sa paggula gikan sa balay, gipakita ni Jehu nga morag walay nahitabo, nga ingon ug ang manalagna walay gisulting mahinungdanon. Apan nakita sa mga tawo diha sa iyang nawong ug sa iyang linihokan nga dunay mahinungdanong butang nga nahitabo. Sa dihang gipugos, gibutyag ni Jehu nga siya gidihogan ingong hari sa Israel; sa pagkadungog niini nga pahayag, dihadiha giproklamar siya sa kasundalohan ingong hari.—2Ha 9:11-14.

Paglaglag sa Balay ni Ahab. Kay gisugo nga dili ibutyag sa Jezreel ang maong panghitabo, si Jehu kusog nga nagpadagan sa iyang kabayo ngadto sa maong siyudad. (2Ha 9:15, 16) Ang mga mensahero nga gisugo ni Jehoram gikan sa Jezreel

aron magpakisayod kon "Aduna bay pakigdait?" gipaadto ni Jehu sa luyo sa iyang mga tawo. Samtang nagkaduol ang 'nagbul-og nga panon' sa mga mangangabayo ug mga karo ni Jehu, ang tigbantay sa torre nakaila kaniya tungod sa dinaganan sa karo ni Jehu nga "hilabihan kakusog." Si Jehoram nga hari sa Israel ug anak nga lalaki ni Ahab nagsuspetsa ug misakay sa iyang karo nga iggugubat ug nakaabot kang Jehu didto sa luna sa yuta ni Nabot. Si Jehu nagpana kaniya ug, nga nahinumdom sa tagna ni Elias, nagsugo kang Bidkar nga iyang luyoluyo nga komandante nga isalibay ang iyang lawas ngadto sa yuta ni Nabot. Unya si Jehu mipadayon ngadto sa siyudad sa Jezreel. Dayag nga ang apong lalaki ni Ahab nga si Ahazias, kinsa migula gikan sa siyudad uban kang Jehoram, buot mobalik ngadto sa iyang kaulohan, ang Jerusalem, apan nakaabot lamang taman sa Samaria ug nagtago didto. Sa ulahi siya nadakpan ug gidala ngadto kang Jehu duol sa lungsod sa Ibleam, dili layo sa Jezreel. Gisugo ni Jehu ang iyang mga tawo nga patyon siya diha sa iyang karong iggugubat. Ilang gisamdan siya ug samad nga makamatay sa dihang nagpaingon sa Gur, duol sa Ibleam, apan siya nakaikyas ug mikalagiw ngadto sa Megido diin siya namatay. Unya gidala siya ngadto sa Jerusalem ug gilubong didto.—2Ha 9:17-28; 2Cr 22:6-9.

Sa pag-abot ni Jehu sa Jezreel, ang balo ni Ahab nga si Jezebel nangutana: "Maayo ba ang tanan kang Zimri nga nagpatay sa iyang ginoo?" (Tanawa ang 1Ha 16:8-20.) Apan si Jehu, nga wala mahadlok niini kunohay nga panghulga, nagtawag sa mga opisyal sa palasyo aron ihulog siya. Sila mituman. Ang iyang dugo mituasik sa bungbong, ug gipayatakyatakan siya ni Jehu sa iyang mga kabayo. Lagmit naghatag ug dugang pagsabot sa kinaiya ni Jehu mao ang mubong pamulong diha sa asoy, "Human niana siya misulod ug mikaon ug miinom," unya nagsugo nga si Jezebel ilubong. Sa kasamtangan si Jezebel gikaon sa mga iro, ug kini nga panghitabo nagpahinumdom kang Jehu sa tagna nga gipamulong ni Elias bahin sa kamatayon ni Jezebel.—2Ha 9:30-37; 1Ha 21:23.

Si Jehu wala maglangan ug panahon sa pagtapos sa iyang misyon. Iyang gihagit ang mga tawo sa Samaria nga ibutang sa trono ang usa sa 70 ka anak nga lalaki ni Ahab ug makig-away. Apan tungod sa kahadlok sila nagpahayag ug pagkamaunongon kang Jehu. Maisogong gisulayan ni Jehu ang ilang pagkamaunongon pinaagi sa pag-ingon: "Kon kamo akoa, . . . kuhaon ninyo ang mga ulo sa mga tawo nga maoy mga anak nga lalaki sa inyong ginoo ug anhi kanako ugma niining taknaa sa Jezreel." Pagkaugma nagpakita ang mga mensahero nga nagdala sa 70 ka ulo diha sa mga bukag, ug gisugo ni Jehu nga kini ibutang nga duha ka tapok sa ganghaan sa Jezreel hangtod sa buntag. Human niana gipatay ni Jehu ang tanang inilang mga tawo ni Ahab, ang iyang mga kaila, ug ang iyang mga saserdote. Dayon iyang gipamatay ang laing 42 ka tawo, ang mga igsoon sa apo nga lalaki ni Ahab nga si Haring Ahazias sa Juda. Busa iyang gipatay usab ang mga anak nga lalaki ni Jehoram sa Juda, ang bana sa daotang anak nga babaye ni Jezebel nga si Atalia.—2Ha 10:1-14.

Dako na ang nahimo aron sa paghanaw sa pagsimba kang Baal sa Israel, apan daghan pa ang buluhaton ni Jehu, ug gihimo niya kini uban ang talagsaong pagkadinalian ug kasibot. Sa iyang pagadto sa Samaria iyang nasugatan si Jehonadab nga usa ka Rekabita. Hayan mahinumdoman nga ang mga kaliwat niini nga tawo sa ulahi gidayeg ni Jehova pinaagi ni manalagnang Jeremias tungod sa ilang pagkamatinumanon. (Jer 35:1-16) Gipahayag ni Jehonadab ang iyang pagdapig kang Jehu sa iyang pagpakig-away batok sa Baalismo ug mikuyog aron sa pagtabang kang Jehu. Ang tanang nahibilin nga kabanay ug iglabot ni Ahab sa Samaria gipatay.—2Ha 10:15-17.

Mga Magsisimba ni Baal Gipuo. Human niadto, pinaagig usa ka lansis sa pagpatawag ug usa ka panagkatigom alang sa pagsimba kang Baal, natigom ni Jehu ang tanang magsisimba ni Baal sa Israel didto sa balay ni Baal. Human matino nga walay mga magsisimba ni Jehova niadtong tungora, gisugo ni Jehu ang iyang mga tawo nga patyon ang tanan nga anaa sa sulod sa balay. Human niadto ilang gilaglag ang sagradong mga haligi ni Baal ug gitumpag ang balay, gihimo kining mga kalibangan, ug ang maong dapit gigamit alang niini hangtod sa adlaw ni Jeremias, ang magsusulat sa asoy sa basahon sa Mga Hari. Ang asoy mabasa: "Busa gilaglag ni Jehu si Baal gikan sa Israel." (2Ha 10:18-28) Hinunoa, sa ulahi ang pagsimba kang Baal nagpahinabo na usab ug suliran sa Israel ug Juda.—2Ha 17:16; 2Cr 28:2; Jer 32:29.

Lagmit aron magpabiling lahi ang napulo-ka-tribong gingharian sa Israel gikan sa gingharian sa Juda diin ang templo ni Jehova nahimutang sa Jerusalem, gitugotan ni Haring Jehu nga magpabilin sa Israel ang pagsimba sa nating baka nga ang sentro niini atua sa Dan ug Bethel. "Ug si Jehu wala mag-amping sa pagsubay sa balaod ni Jehova nga Diyos sa Israel uban sa bug-os niyang kasingkasing. Siya wala mobulag gikan sa mga sala ni Jeroboam nga pinaagi niana iyang gipahinabo nga makasala ang Israel."—2Ha 10:29, 31.

Bisan pa niana, tungod sa kasibot ug bug-os nga paningkamot ni Jehu sa paghanaw sa Baalismo ug sa pagpahamtang sa mga paghukom ni Jehova sa balay ni Ahab, gigantihan ni Jehova si Jehu uban ang saad nga upat ka kaliwatan sa iyang mga anak

nga lalaki ang molingkod sa trono sa Israel. Natuman kini diha sa mga kaliwat ni Jehu nga si Jehoahaz, Jehoas, Jeroboam II, ug Zacarias, kansang pagmando natapos sa dihang siya gipatay niadtong mga 791 W.K.P. Busa ang dinastiya ni Jehu naghari ibabaw sa Israel sulod sa mga 114 ka tuig.—2Ha 10:30; 13:1, 10; 14:23; 15:8-12.

Nganong may tulubagon sa Diyos ang balay ni Jehu tungod sa pag-ula ug dugo, nga gisugo man unta ni Jehova si Jehu ingong iyang tiglaglag?

Hinunoa, human sa adlaw ni Jehu, pinaagi ni manalagnang Oseas, si Jehova miingon: "Kay sa makadiyot na lamang ug ako makighusay tungod sa mga pagpang-ula ug dugo sa Jezreel batok sa balay ni Jehu, ug pahunongon ko ang harianong pagmando sa balay sa Israel." (Os 1:4) Kini nga pagkasad-an sa dugo sa balay ni Jehu dili mahimong tungod sa iyang pagtuman sa paglaglag sa balay ni Ahab, kay gidayeg siya sa Diyos sa pagbuhat niini. Ni tungod kini sa iyang pagpatay kang Ahazias sa Juda ug sa iyang mga igsoon. Pinaagi sa pagkalangkit sa ilang mga banay, nga mao, ang kaminyoon ni Jehoram sa Juda, ang anak nga lalaki ni Haring Jehosapat, ngadto kang Atalia, ang anak nga babaye ni Ahab ug Jezebel, ang harianong linya sa kaliwat sa Juda nahugawan tungod sa pagyuhot sa daotang balay ni Omri.

Hinuon, ang paninugdang hinungdan sa maong butang daw maoy tungod sa giingong pagtugot ni Jehu nga magpadayon ang pagsimba sa nating baka sa Israel ug wala mosubay sa balaod ni Jehova uban sa bug-os niyang kasingkasing. Lagmit gituohan ni Jehu nga ang pagkaindependente gikan sa Juda mahuptan lamang pinaagi sa paglain ug relihiyon. Sama sa ubang mga hari sa Israel, siya nagpalig-on sa iyang posisyon pinaagi sa pagtugot nga magpabilin ang pagsimba sa nating baka. Kini maoy kapahayagan sa kakulang gayod ug pagtuo kang Jehova, kinsa maoy naghimo kang Jehu nga hari. Busa, gawas sa tukmang pagpahamtang sa paghukom ni Jehova batok sa balay ni Ahab, lagmit ang sayop nga mga motibo nga maoy nagdiktar kang Jehu nga ipabilin ang pagsimba sa nating baka nagpahinabo usab kaniya sa pag-ula ug dugo.

Ang tinuod nga gahom sa gingharian sa Israel nabungkag sa dihang napukan ang balay ni Jehu, ug ang gingharian milungtad lamang ug mga 50 ka tuig. Si Menahem lamang, nga maoy nagpatay kang Salum nga mamumuno ni Zacarias, ang adunay anak nga lalaki nga mipuli kaniya sa trono. Kini nga anak, si Pekahias, gipatay, sama usab sa iyang mamumuno ug manununod nga si Peka. Si Oseas, ang kataposang hari sa Israel, gibihag sa hari sa Asirya.—2Ha 15:10, 13-30; 17:4.

Ang pangunang sala sa Israel sa kinatibuk-an mao ang pagsimba niini sa nating baka. Mitultol kini sa pagbiya sa nasod gikan kang Jehova, nga misangpot sa kadaot. Busa ang pagkasad-an tungod sa "pagpang-ula ug dugo sa Jezreel" mao ang usa sa mga buhat, lakip ang pagbuno, pagpangawat, pagpanapaw, ug uban pang mga krimen, nga naggikan sa bakak nga pagsimba nga gitugotan sa mga magmamando nga buhaton sa katawhan. Sa kataposan 'gipahunong sa Diyos ang harianong pagmando sa balay sa Israel.'—Os 1:4; 4:2.

Gihasi sa Sirya ug Asirya ang Israel. Tungod kay wala sa bug-os moliso ngadto kang Jehova ug molakaw diha sa iyang mga dalan, kinahanglang atubangon ni Jehu ang kalisdanan gikan kang Hazael, ang hari sa Sirya, sa tanang adlaw sa iyang pagmando. Gihurot pagkuha ni Hazael ang teritoryo sa gingharian sa Israel sa pikas bahin sa Jordan. (2Ha 10:32, 33; Am 1:3, 4) Sa samang higayon migrabe ang paghulga sa mga Asiryanhon batok sa paglungtad sa Israel.

Asiryanhong mga Inskripsiyon Naghisgot Kang Jehu. Diha sa mga inskripsiyon ni Salmaneser III, ang hari sa Asirya, iyang giingon nga siya nakadawat ug tributo gikan kang Jehu. Ang inskripsiyon mabasa: "Ang tributo ni Jehu (*Ia-ú-a*), anak nga lalaki ni Omri (*Hu-um-ri*); nakadawat ako gikan kaniya ug plata, bulawan, usa ka panaksang *saplu* nga bulawan, usa ka plorera nga bulawan nga talinis ug lubot, mga baso nga bulawan, mga timba nga bulawan, lata, usa ka sungkod sa hari, (ug) kahoyng *puruhtu* [ang kahulogan sa ulahing pulong wala mahibaloi]." (*Ancient Near Eastern Texts,* giedit ni J. B. Pritchard, 1974, p. 281) (Sa pagkatinuod, si Jehu dili anak nga lalaki ni Omri. Apan sukad sa panahon ni Omri ang ekspresyon gigamit usahay aron sa pagpaila sa mga hari sa Israel, walay duhaduha tungod sa talagsaong katakos ni Omri ug sa iyang pagtukod sa Samaria, nga nagpadayon ingong kaulohan sa Israel hangtod sa pagkapukan sa maong napulo-ka-tribong gingharian ngadto sa Asirya.)

Lakip niining samang inskripsiyon sa kon unsay nailhan karon nga Itom nga Obelisko mao ang usa ka hulagway, lagmit sa usa ka hawas ni Jehu, nga nagyukbo sa atubangan ni Salmaneser ug nagtanyag ug tributo. Ang pipila ka komentarista naging-on nga mao kini ang unang larawan nga naghulagway sa mga Israelinhon sukad masukad. Apan, dili kita bug-os makatino nga tinuod ang gipangangkon ni Salmaneser. Dugang pa, ang hitsura sa larawan diha sa hulagway dili kasaligan nga maoy dagway gayod sa usa ka Israelinhon, kay tingali gihulagway niining mga nasora ang ilang

mga kaaway ingong laksot ug mga dagway, sama sa mga dibuho o mga larawan karong adlawa nga naghulagway sa katawhan sa usa ka kaawayng nasod ingong mahuyang, kataw-anan, o makalagot.

4. Ang anak nga lalaki ni Obed sa banay ni Jerameel, usa ka kaliwat ni Hesron nga anak nga lalaki ni Perez nga natawo kang Juda pinaagi kang Tamar. Kini nga linya sa kaliwatan ni Jehu naggikan kang Jarha, usa ka Ehiptohanong ulipon. Si Sesan, nga usa ka kaliwat ni Jerameel, walay mga anak nga lalaki, busa iyang gihatag kang Jarha ang iyang anak nga babaye ingong asawa. Ang anak nga lalaki nga natawo kanila mao si Attai, usa ka katigulangan ni Jehu.—1Cr 2:3-5, 25, 34-38.

5. Usa ka Simeonhon, ang anak nga lalaki ni Josibias. Sa mga adlaw ni Haring Ezequias sa Juda siya maoy usa sa mga pangulo sa mga banay sa mga Simeonhon nga mipatay sa mga Hamihanon ug mga Meunim nga nagpuyo sa kasilinganan sa Gedor ug kinsa human niadto mipuyo sa dapit niini nga katawhan uban sa ilang mga panon sa kahayopan.—1Cr 4:24, 35, 38-41.

JEHUBA. Usa ka pangunang membro sa tribo ni Aser.—1Cr 7:34, 40.

JEHUCAL [Makahimo si Jehova; Si Jehova Nagmadaogon], **JUCAL** [pinamubo sa Jehucal]. Usa ka prinsipe nga gipadala ni Haring Zedekias aron sa paghangyo kang Jeremias sa pag-ampo alang sa Juda. (Jer 37:3) Kining anak nga lalaki ni Selemias ug ang laing tulo ka impluwensiyadong mga prinsipe maoy nagpahulog kang Jeremias ngadto sa lapokong atabay tungod kay ang iyang pagsangyaw, sumala sa giingon nila, 'nagpaluya sa mga kamot sa mga tawong manggugubat,' ingon man usab sa mga kamot sa katawhan sa katibuk-an.—Jer 38:1-6.

JEHUD. Usa ka dapit sa teritoryo sa Dan (Jos 19:40, 45) nga sagad gituohang mao ang el-Yehudiyeh (Yehud), mga 13 km (8 mi) sa S sa Tel Aviv-Yafo. Apan, ang gigamit sa Gregong *Septuagint* (Vatican MS. Num. 1209) maoy "Azor" inay nga "Jehud." (Jos 19:45) Busa gihunahuna sa pipila ka eskolar nga ang Jehud mao ang usa ka bungdo duol sa Yazur (Azor), mga 6 km (3.5 mi) sa SHS sa Tel Aviv-Yafo. Gituohan nga kini mao ang dapit nga gitawag ug Azuru diha sa mga talaan sa kasaysayan ni Senakerib.

JEHUDI [Usa ka Hudiyo; Kang (Iya ni) Juda]. Usa ka opisyal ni Haring Jehoiakim nga gisugo sa mga prinsipe sa Juda nga dad-on si Baruk kanila dala ang linukot nga basahon ni Jeremias. Sa dihang sa ulahi si Jehudi nagbasa sa samang linukot nga basahon ngadto kang Jehoiakim, ang hari nagputolputol niini ug nagsunog niini nga tagsatagsa, hangtod ang tibuok linukot nga basahon naut-ot sa kalayo.—Jer 36:14, 21-23, 27, 32.

Si Jehudi maoy apo-sa-tuhod ni Cusi. (Jer 36:14) Ang iyang ngalan ug ang ngalan sa iyang katigulangan gituohan sa pipila nga nagpasabot nga siya gipakatawo nga dili usa ka Hudiyo, kondili usa ka kinabig, kay ang ngalan sa iyang apohan-sa-tuhod nagpaila nga ang iyang banay naggikan kang Cus, o sa Etiopia. Ugaling, ang mga kaliwatan tali kanila sagad may mga ngalang Hudiyo (si Netanias nga iyang amahan ug si Selemias nga iyang apohan), ug bisan ang ngalang Cusi makita sa ubang teksto ingong personal nga ngalan sa usa ka lumad nga Hudiyo. (Sof 1:1) Busa ang Jehudi lagmit gayod nga usa lamang ka personal nga ngalan sukad sa pagkatawo ug dili usa ka ngalan nga unang nabatonan ingong usa ka kinabig.

JEIEL.

1. Usa ka kaliwat sa anak nga lalaki ni Jacob nga si Ruben.—1Cr 5:1, 7.

2. Usa ka Benjaminhon kinsa, uban sa iyang banay (asawa nga si Maaca ug napulo ka anak nga lalaki), nanimuyo sa Gabaon; usa ka katigulangan ni Haring Saul. (1Cr 8:29; 9:35-39) Lagmit mao ra usab si Abiel.—1Sa 9:1; tan-awa ang ABIEL Num. 1.

3. Usa sa mga tawong gamhanan ni David; anak nga lalaki ni Hotam nga Aroernon.—1Cr 11:26, 44.

4. Usa ka Levihanon nga magbalantay-sa-ganghaan ug ingon man usa ka maghohoni, kinsa nakigbahin sa pagsaulog pinaagig pagpatugtog ug musika sa dihang ang Arka unang gidala ngadto sa Jerusalem ug human niadto mitugtog sa atubangan sa tolda nga gibutangan niini.—1Cr 15:17, 18, 21, 28; 16:1, 4, 5 (ang ikaduhang gihisgotan nga Jeiel sa ber 5).

5. Laing maghohoni nga Levihanon kinsa naghimo sa samang pag-alagad nga gihimo sa Num. 4. (1Cr 16:5, ang unang gihisgotan nga Jeiel sa maong bersikulo) Gitawag siya nga Jaaziel sa 1 Cronicas 15:18 ug Aziel sa 15:20.

6. Usa ka Levihanong kaliwat ni Asap ug katigulangan sa Levihanon nga nagdasig kang Haring Jehosapat ug sa mga molupyo sa Juda ug Jerusalem nga dili mahadlok sa ilang mga kaaway, kay si Jehova magauban sa iyang katawhan.—2Cr 20:14-17.

7. Ang sekretaryo nga nagrehistro ug nag-ihap sa kasundalohan ni Haring Uzzias.—2Cr 26:11.

8. Usa sa mga pangulong Levihanon nga daghan kaayog giamot nga mga hayop alang sa dakong pagsaulog ni Haring Josias sa Paskuwa.—2Cr 35:1, 9.

9. Usa ka kaliwat ni Adonikam nga mipanaw kauban ni Esdras gikan sa Babilonya paingon sa Jerusalem niadtong 468 W.K.P.—Esd 8:1, 13.

10. Usa sa mga anak nga lalaki ni Nebo nga nagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa ug mga anak sa adlaw ni Esdras.—Esd 10:43, 44.

JEKABZEEL [Gitigom sa Diyos]. Usa ka laing porma sa ngalang Kabzeel. (Neh 11:25) Kini maoy usa ka siyudad kanhi sa habagatang bahin sa Juda ug gituohan nga lagmit mao ang Khirbet Hora, mga 10 km (6 mi) sa SAS sa Beer-seba.—Tan-awa ang KABZEEL.

JEKAMEAM [Hinaot Motindog ang Katawhan]. Ang ikaupat nga anak nga lalaki ni Hebron, usa ka Kohatnong Levihanon, ug nagpundar sa usa ka Levihanong balay sa amahan nga nagpadayon hangtod sa paghari ni David.—1Cr 23:12, 19; 24: 23, 30b, 31.

JEKAMIAS [Si Jah Nagbangon].

1. Usa ka kaliwat ni Juda ug anak nga lalaki ni Salum.—1Cr 2:3, 41.

2. Usa sa mga anak nga lalaki nga natawo kang Haring Jehoiakin (Jeconias) sa panahon sa iyang pagkadestiyero sa Babilonya.—1Cr 3:17, 18.

JEKUTIEL. Usa ka kaliwat ni Juda ug "amahan ni Zanoa." (1Cr 4:1, 18) Ang Zanoa maoy ngalan sa usa ka siyudad inay nga ngalan sa usa ka tawo diha sa laing teksto (Jos 15:56, 57), busa si Jekutiel ingon nga "amahan" niini lagmit mao ang amahan niadtong nanimuyo didto, o siya mismo ang magtutukod niini o pangunang pumoluyo.

JEMIMA. Ang una sa tulo ka anak nga babaye ni Job nga natawo human sa iyang dakong pagsulay. Si Jemima ug ang iyang mga igsoong babaye, ang labing maanyag nga mga babaye sa tibuok nga yuta, nakadawat ug panulondon taliwala sa ilang mga igsoong lalaki.—Job 42:13-15.

JEMUEL [lagmit, Adlaw sa Diyos]. Ang unang ginganlang anak nga lalaki ni Simeon ug usa sa "kapitoan" nga kauban sa panimalay ni Jacob "nga miadto sa Ehipto." (Gen 46:10, 27; Ex 6:15) Sa ubang mga asoy siya gitawag ug Nemuel.—Num 26:12; 1Cr 4:24.

JEPTE [Hinaot Buksan [sa Diyos]; Gibuksan [sa Diyos]]. Usa ka maghuhukom sa Israel, sa tribo ni Manases. (Num 26:29; Huk 11:1) Iyang gipahamtang ang hustisya sa teritoryo sa Gilead sulod sa unom ka tuig lagmit sa panahon sa pagkasaserdote ni Eli ug sa sayong bahin sa kinabuhi ni Samuel. (Huk 12:7) Ang paghisgot ni Jepte sa "tulo ka gatos ka tuig" nga pagkontrolar sa Israel sa S sa Jordan daw magpunting sa pagsugod sa iyang unom ka tuig nga pagkamaghuhukom sa mga 1173 W.K.P. —Huk 11:26.

Si Jepte Usa ka Lehitimong Anak. Ang inahan ni Jepte maoy "usa ka pampam," hinunoa wala kini magpasabot nga si Jepte natawo tungod sa pagpamampam o siya anak sa gawas. Ang iyang inahan *kaniadto* usa ka pampam sa wala pa maminyo ingong segundaryong asawa ni Gilead, sama kang Rahab nga kanhi usa ka pampam apan sa ulahi naminyo kang Salmon. (Huk 11:1; Jos 2:1; Mat 1:5) Ang pamatuod nga si Jepte dili anak sa gawas mao ang pagpalayas kaniya sa iyang mga igsoon sa amahan pinaagi sa primerong asawa ni Gilead aron dili siya makaambit sa panulondon. (Huk 11:2) Lain pa, si Jepte sa ulahi nahimong dinawat nga pangulo sa mga tawo sa Gilead (nga mopatim-awng ang ilang kadagkoan mao ang mga igsoon ni Jepte sa amahan). (Huk 11:11) Dugang pa, siya nagtanyag ug halad sa Diyos didto sa tabernakulo. (Huk 11:30, 31) Kining mga butanga dili posible kon siya usa ka anak sa gawas, kay ang Balaod espesipiko nga nag-ingon: "Walay anak sa gawas nga makasulod sa kongregasyon ni Jehova. Bisan hangtod sa ikanapulo nga kaliwatan walay iyaha nga makasulod sa kongregasyon ni Jehova." —Deu 23:2.

Dayag nga si Jepte maoy panganay ni Gilead. Tungod niana natural lamang nga siya makapanunod unta ug duha ka bahin sa kabtangan sa iyang amahan nga si Gilead (nga tin-awng patay na sa dihang gipalayas si Jepte sa iyang mga igsoon sa amahan) ug nahimo usab unta nga pangulo sa banay. Pinaagi lamang sa ilegal nga pagpalayas kaniya nga ang mga igsoon ni Jepte sa amahan makahikaw kaniya sa iyang nahiangay nga panulondon, kay bisan pag ang panganay nga anak sa amahan maoy anak sa segundaryong asawa, o sa dili-pinalabi nga asawa, siya gihapon ang makadawat sa mga katungod sa pagkapanganay.—Deu 21:15-17.

"Mga Tawong Walay Buhat" Nangadto Kang Jepte. Sa dihang si Jepte gipalayas sa iyang mga igsoon sa amahan siya mipuyo sa yuta sa Tob, usa ka rehiyon sa S sa Gilead, dayag nga gawas sa mga utlanan sa Israel. Dinhi si Jepte anaa sa utlanan, nga naladlad sa langyawng mga kaaway sa Israel, ilabina ang Ammon. Ang "mga tawong walay buhat," nga mao, ang mga tawong gihimong walay buhat o mga tawong nawad-an ug trabaho tungod sa pagpanghasi sa mga Ammonhanon ug mialsa batok sa pagpangulipon sa Ammon, miadto kang Jepte ug nagpailalom sa iyang pagpanguna. (Huk 11:3) Ang mga tawo nga nagpuyo sa teritoryo sa S sa Suba sa Jordan (ang mga tribo ni Ruben, Gad, ug katunga sa tribo ni Manases) maoy pangunang

mga tigbuhig baka, ug ang mga pag-atake sa mga magbabanhig nga Ammonhanon (nga gani motabok usahay sa Jordan) lagmit nagsakmit sa mga kabtangan ug mga panginabuhian sa daghang molupyo sa Gilead.—Huk 10:6-10.

Mga Ammonhanon Nanghulga ug Gubat. Sulod sa 18 ka tuig ang mga Ammonhanon nagpadayon sa pagdaogdaog kanila. Gitugotan kini sa Diyos tungod kay ang mga Israelinhon sa pagkadili-matinumanon nagsimba sa mga diyos sa mga nasod sa palibot. Apan niining higayona nakaamgo na ang mga anak sa Israel, naghinulsol sa ilang pagkadaotan ug nagpakitabang kang Jehova. Sila nagwagtang sa ilang mga diyos ug nag-alagad kang Jehova. Niining higayona ang Ammon nagtigom didto sa Gilead alang sa dakong pagpakiggubat. (Huk 10:7-17; 11:4) Kini nagpakita nga ang dako ug dili-makitang kaaway sa Diyos, si Satanas nga Yawa, mao gayod ang naghulhog sa paganong mga nasod aron makig-away batok sa Israel ug ang tinuod nga isyu mao ang pagsimba sa matuod nga Diyos.—Itandi ang Pin 12:9; Sal 96:5; 1Co 10:20.

Ang Israel nagtigom sa kasundalohan niini sa Mizpa. Ang mga igsoon ni Jepte sa amahan dayag nga prominente taliwala sa mga ansiyano sa Gilead. (Huk 10:17; 11:7) Ilang nakita ang panginahanglan sa hustong pagpanguna ug pagtultol. (Huk 10:18) Ilang nasabtan nga kinahanglan silang mailalom sa pagpangulo sa usa ka tawong tinudlo sa Diyos aron ilang mapildi ang Ammon. (Huk 11:5, 6, 10) Walay duhaduha si Jepte ug ang iyang mga tawo nakahimo na ug mga kalamposan sa Tob, nga nagpasabot nga siya ang gipili sa Diyos. (Huk 11:1) Ang mga tawo sa Gilead mihukom sa pag-adto kang Jepte, nga ilang gibiaybiay kaniadto, aron sa paghangyo kaniya nga mahimo nilang pangulo.

Si Jepte Nahimong Pangulo sa Gilead. Si Jepte miuyon nga manguna kanila sa pagpakiggubat batok sa Ammon sa usa ka kondisyon: kon ihatag ni Jehova kaniya ang kadaogan, siya magpadayon ingong pangulo human makapauli gikan sa pagpakiggubat. Ang iyang pagpangusog niini dili usa ka mahakogong hangyo. Iyang gitinguha ang pagpakiggubat alang sa ngalan sa Diyos ug sa iyang katawhan. Kon iyang mapildi ang Ammon, magpasabot kini nga ang Diyos nag-uban kaniya. Buot nga maseguro ni Jepte nga ang pagmando sa Diyos dili isalikway sa dihang matapos na ang krisis. Dugang pa, kon siya gayod ang panganay nga anak ni Gilead, giestablisar lamang niya ang iyang legal nga katungod ingong pangulo sa balay ni Gilead. Dayon ang pakigsaad gihimo sa atubangan ni Jehova didto sa Mizpa. Gipakita pag-usab dinhi ni Jepte nga siya naglantaw kang Jehova ingong Diyos ug Hari sa Israel ug ang ilang tinuod nga Manluluwas.—Huk 11:8-11.

Si Jepte, ingong usa ka tawo nga molihok dayon, wala mag-usik ug panahon nga ipasundayag ang kusganong pagpanguna. Nagpadala siya ug mensahe ngadto sa hari sa Ammon, nga nagpunting nga ang Ammon mao ang nanguna sa pagsulong sa yuta sa Israel. Ang hari mitubag nga gikuha sa Israel ang yuta sa Ammon. (Huk 11:12, 13) Dinhi gipakita ni Jepte nga dili siya usa ka bagis, walay hibangkaagan nga manggugubat, kondili usa nga nagtuon sa kasaysayan ug ilabina sa mga pakiglabot sa Diyos sa iyang katawhan. Iyang gitubag ang argumento sa mga Ammonhanon, nga nagpakitang (1) wala hasia sa Israel ang Ammon, Moab, o Edom (Huk 11:14-18; Deu 2:9, 19, 37; 2Cr 20:10, 11); (2) wala panag-iyaha sa Ammon ang gilalisan nga yuta sa panahon sa pagpanakop sa mga Israelinhon, tungod kay kini diha sa mga kamot sa mga Amorihanon sa Canaan ug gitugyan sa Diyos ang ilang hari, si Sihon, ug ang iyang yuta sa kamot sa Israel; (3) wala lalisa sa Ammon ang pag-okupar sa Israel sa yuta sa miaging 300 ka tuig; busa, sa unsang balidong katarongan nga ilang buhaton kini niining higayona?—Huk 11:19-27.

Gipunting ni Jepte ang lintunganay niini nga problema sa dihang gipakita niya nga ang isyu nalangkit sa pagsimba. Iyang giingon nga si Jehova nga Diyos ang naghatag sa Israel sa yuta ug nga tungod niini dili nila ihatag ang bisan usa ka pulgada niini ngadto sa mga magsisimba sa bakak nga diyos. Iyang gitawag ug Kemos ang diyos sa Ammon. Nagtuo ang uban nga kini sayop. Apan, bisan pag ang Ammon may diyos nga si Milcom, ug bisan pag ang Kemos maoy diyos sa Moab, ang maong magkabanay nga mga nasod nagsimba sa daghang diyos. Si Solomon sayop ganing nagpasulod sa pagsimba kang Kemos sa Israel tungod sa iyang langyawng mga asawa. (Huk 11:24; 1Ha 11:1, 7, 8, 33; 2Ha 23:13) Dugang pa, ang "Kemos" lagmit nagkahulogang "Tigbuntog, Tigpamukan," sumala sa pipila ka eskolar. (Tan-awa ang *Gesenius's Hebrew and Chaldee Lexicon,* gihubad ni S. Tregelles, 1901, p. 401.) Mahimong gipunting ni Jepte kini nga diyos nga maoy gihatagan ug kredito sa mga Ammonhanon sa 'pagbuntog' o 'pagpukan' sa uban ug sa paghatag kanila sa yuta.

Panumpa ni Jepte. Nakita na karon ni Jepte nga ang gubat batok sa Ammon maoy kabubut-on sa Diyos. Pinaagi sa espiritu sa Diyos nga nagpalihok kaniya, iyang gipangunahan ang iyang kasundalohan sa pagpakiggubat. Sama sa gibuhat ni Jacob mga 600 ka tuig kanhi, si Jepte nanumpa, nga nagpasundayag sa iyang bug-os kasingkasing nga tinguha sa pagtultol ni Jehova ug sa pagpasidu-

ngog sa bisan unsang kalamposan nga iyang mahimo ngadto kang Jehova. (Huk 11:30, 31; Gen 28:20-22) Gipatalinghogan ni Jehova ang iyang panumpa nga may pag-uyon, ug nabuntog ang mga Ammonhanon.—Huk 11:32, 33.

Gihunahuna ba ni Jepte ang halad nga tawo sa dihang siya nanumpa nga itanyag ingong usa ka halad-nga-sinunog ang unang mogula sa iyang balay?

Gisaway sa ubang mga kritiko ug mga eskolar si Jepte tungod sa iyang panumpa, nga nagtuo nga si Jepte nagsunod sa batasan sa ubang mga nasod, sa pagtanyag sa iyang anak nga babaye sa kalayo ingong usa ka tawhanong halad-nga-sinunog. Apan dili kini mao ang gipasabot. Usa gayod ka insulto alang kang Jehova, usa ka dulumtanang butang nga supak sa iyang balaod, ang pagtanyag ug literal nga tawhanong halad. Gibaoran niya pagayo ang Israel: "Dili ka magtuon sa pagbuhat sumala sa dulumtanang mga butang sa maong mga nasod. Walay makaplagan diha kanimo nga bisan kinsang magpaagi sa iyang anak nga lalaki o sa iyang anak nga babaye sa kalayo . . . Kay bisan kinsa nga nagabuhat niining mga butanga dulumtanan kang Jehova, ug tungod niining dulumtanan nga mga butang si Jehova nga imong Diyos nagahingilin kanila gikan sa imong atubangan." (Deu 18:9-12) Si Jehova magatunglo, dili magapanalangin sa maong tawo. Ang mga kaaway mismo ni Jepte, ang mga Ammonhanon, mao ang nagbuhat sa paghalad sa tawo ngadto sa ilang diyos nga si Molek.—Itandi ang 2Ha 17:17; 21:6; 23:10; Jer 7:31, 32; 19:5, 6.

Sa dihang si Jepte miingon: "Mahitabo usab nga ang usa nga mogula sa mga pultahan sa akong balay kinsa mogula sa pagsugat kanako . . . maiya gayod usab kang Jehova," siya nagtumong sa usa ka tawo ug dili sa usa ka hayop, sanglit ang mga hayop nga angayang ihalad lagmit dili isulod sa Israelinhong mga balay, aron libreng makalihoklihok didto. Gawas pa, ang paghalad ug usa ka hayop dili magpakita ug talagsaong debosyon ngadto sa Diyos. Nasayod si Jepte nga mahimong ang iyang anak nga babaye ang mogula sa pagsugat kaniya. Angayng ibutang sa hunahuna nga ang espiritu ni Jehova diha kang Jepte niadtong higayona; mosanta kini sa paghimog bisan unsang dinalidali nga panumpa ni Jepte. Nan, sa unsang paagi nga ang tawo nga mogula sa pagsugat kang Jepte aron sa pagpahalipay kaniya sa iyang kadaogan 'maiya kang Jehova' ug igahalad "ingon nga halad-nga-sinunog"?—Huk 11:31.

Ang mga tawo mahimong ideboto alang sa bug-os nga pag-alagad kang Jehova didto sa sangtuwaryo. Usa kini ka katungod nga mahimong himoon sa mga ginikanan. Si Samuel maoy usa sa maong mga tawo, nga gisaad alang sa pag-alagad sa tabernakulo pinaagi sa usa ka panumpa sa iyang inahan nga si Ana sa wala pa siya matawo. Kini nga panumpa giuyonan sa iyang bana nga si Elkana. Sa dihang nalutas na si Samuel, gitanyag siya ni Ana didto sa sangtuwaryo. Uban kaniya, nagdala si Ana ug halad nga hayop. (1Sa 1:11, 22-28; 2:11) Si Samson maoy laing bata nga linaing gideboto alang sa pag-alagad sa Diyos ingong usa ka Nazareo.—Huk 13:2-5, 11-14; itandi ang awtoridad sa amahan ibabaw sa anak nga babaye ingon sa gilatid sa Num 30:3-5, 16.

Sa dihang gidala ni Jepte ang iyang anak nga babaye sa sangtuwaryo, nga niadtong panahona didto sa Shilo, walay duhaduha nga sa iyang pagtanyag kaniya iyang gilakipan ug usa ka halad-nga-sinunog nga hayop. Sumala sa Balaod, ang usa ka halad-nga-sinunog ihawon, panitan, ug hiwahiwaon; hugasan ang mga tinai ug mga tiil; ug ang lawas, ulo ug ang tanan niini, sunogon diha sa halaran. (Lev 1:3-9) Ang katibuk-an sa maong halad naghawas sa bug-os, dili-kondisyonal, tibuok kasingkasing nga pagpahinungod kang Jehova, ug sa dihang ubanan kini ug laing halad (sama pananglitan, sa dihang ang halad-nga-sinunog itanyag human itanyag ang halad-sa-sala sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala), kini mahimong usa ka pangamuyo kang Jehova nga dawaton ang maong laing halad. —Lev 16:3, 5, 6, 11, 15, 24.

Usa gayod kadto ka tinuod nga halad ni Jepte ug sa iyang anak nga babaye, kay siya walay laing anak. (Huk 11:34) Busa wala siyay kaliwat nga padayong magdala sa iyang ngalan ug sa iyang panulondon sa Israel. Ang anak nga babaye ni Jepte mao lamang ang iyang bugtong paglaom alang niini. Siya mihilak, dili tungod sa iyang kamatayon, kondili tungod sa iyang "pagkaulay," tungod kay ang tinguha sa matag Israelinhong lalaki ug babaye mao ang pagbaton ug mga anak ug mahuptang buhi ang ngalan ug panulondon sa pamilya. (Huk 11:37, 38) Ang pagkaapuli maoy usa ka kagulanan. Apan ang anak nga babaye ni Jepte "wala gayod makigdulog sa usa ka lalaki." Kon kining mga pulonga gipadapat lamang sa panahong wala pa tumana ang panumpa, kini wala na kinahanglana, kay siya espesipikong nag-ingon nga siya usa ka ulay. Kining mga pulonga nagpasabot sa pagtuman sa panumpa sanglit nagsunod kini sa mga pulong, "Iyang gituman ang iyang napanaad labot kaniya." Sa pagkatinuod, ang rekord nagpunting usab nga *human* tumana ang panumpa siya

naghupot sa iyang pagkaulay.—Huk 11:39; itandi ang mga hubad sa *KJ; Dy; Yg; NW.*

Dugang pa, ang anak nga babaye ni Jepte giduaw "matag tuig" sa iyang mga higala sa 'pagpasidungog kaniya.' (Huk 11:40) Ang Hebreohanong pulong *ta·nah',* nga gigamit dinhi, makita usab sa Maghuhukom 5:11, ug nianang tekstoha gihubad nga lainlain sama sa "gisugilon" (*NW*), "gisaysay" (*KJ*), "giasoy" (*AT*), "gisubli" (*RS*). Ang maong pulong gibatbat diha sa *A Hebrew and Chaldee Lexicon* (giedit ni B. Davies, 1957, p. 693) ingong "pagsubli, pagsaysay." Sa Maghuhukom 11:40 ang *King James Version* naghubad sa maong pulong nga "nagbakho," apan ang panaplin mabasa nga "nakigsulti." Samtang nag-alagad ang anak nga babaye ni Jepte sa sangtuwaryo, walay duhaduha sama sa ubang Netinim ("Mga Hinatag" gideboto sa pag-alagad sa sangtuwaryo), daghan ang arang niyang mahimo. Kining mga tawhana nag-alagad sa pagpangahoy, pagkalos ug tubig, pagpangayo, ug walay duhaduha sa pagbuhat ug daghang ubang buluhaton ingong mga katabang sa mga saserdote ug mga Levihanon didto.—Jos 9:21, 23, 27; Esd 7:24; 8:20; Neh 3:26.

Mga Epraimnon Misupak Kang Jepte. Ang mga Epraimnon, nga naghunahunang sila ang pangunang tribo sa amihanang Israel (lakip ang Gilead), sa pagkamapahitas-on wala moila kang Jepte ug naningkamot sa pagpakamatarong sa ilang kaugalingon. Busa sila mihimog bakak nga sumbong aron ipangatarongan ang ilang pagsupak kaniya. Ang samang tinamdan ila nang gipakita sa katuigang miagi, sa panahon ni Maghuhukom Gideon. (Huk 8:1) Nangatarongan sila nga wala sila tawga ni Jepte aron sa pagpakig-away batok sa Ammon, ug nanghulga sila nga sunogon ang balay ni Jepte uban kaniya.—Huk 12:1.

Si Jepte mitubag nga iyang gitawag sila apan sila wala mosanong. Siya nangatarongan: "Gitugyan sila [Ammon] ni *Jehova* sa akong kamot. Busa nganong kamo nanganhi kanako niining adlawa sa pagpakig-away batok kanako?" (Huk 12:2, 3) Ang mga Epraimnon nakiglalis bahin sa kasundalohan ni Jepte: "Kamo ang mga nakaikyas gikan sa Epraim, Oh Gilead, sa taliwala sa Epraim, sa taliwala sa Manases." (Huk 12:4) Pinaagi niini ilang giinsulto si Jepte pinaagi sa paghisgot nga siya gipalayas kanhi ug nakig-uban kaniya ang "mga tawong walay buhat," walay trabaho, ingong 'mga kagiw.'—Huk 11:3.

Sa misangpot nga panaggubat, ang Epraim napildi ug nangalagiw. Gipahunong sila sa mga tawo ni Jepte sa tabokanang bahin sa Jordan. Sa dihang ang nangalagiw nga mga Epraimnon naningkamot sa pagtago kon kinsa sila, ang ilang linitokan ang nagpaila kanila. Sa dihang gisulayan sa pagpalitok sa pulong "Shibboleth," dili nila malitok ang "sh" apan makalitok lamang sa humok nga "Sibboleth." Tungod sa pagsukol batok sa usa nga gitudlo ni Jehova alang sa ilang kaluwasan, 42,000 ka Epraimnon ang nangamatay.—Huk 12:5, 6.

Giuyonan sa Diyos. Sa 1 Samuel 12:11 si Jepte gihisgotan ingong pinadala ni Jehova ingong usa ka manluluwas, ug sa Hebreohanon 11:32 siya gitala nga lakip sa matinumanong "panganod sa mga saksi."—Heb 12:1.

JEPUNE.

1. Amahan sa Judeanhong espiya nga si Caleb ug, lagmit mao ang amahan ni Kenaz. (Num 13:2, 3, 6; 1Cr 4:15; Huk 1:13) Si Jepune maoy usa ka Kenizihanon sa tribo ni Juda.—Jos 14:6, 14.

2. Usa ka prominenteng membro sa tribo ni Aser.—1Cr 7:38, 40.

JERA [Lunar nga Bulan]. Usa ka "anak nga lalaki" ni Joktan kansang mga kaliwat mahimong nanimuyo sa usa ka dapit sa H sa Arabia.—Gen 10:26-29; 1Cr 1:20; tan-awa ang JOKTAN.

JERAMEEL [Hinaot Magpakitag Kaluoy ang Diyos; Ang Diyos Nagpakitag Kaluoy].

1. Ang panganayng anak ni Hesron nga apo ni Juda. Ang harianon ug Mesiyanikong kagikan masubay pinaagi sa igsoong lalaki ni Jerameel nga si Ram (lagmit mao usab si Arni). Gilakip ang usa ka detalyadong talaan sa kagikan alang sa mga kaliwat ni Jerameel diin ang pipila kanila namuyo sa habagatang bahin sa Juda.—1Cr 2:4, 5, 9-15, 25-42; 1Sa 27:10; Luc 3:33.

2. Anak nga lalaki o kaliwat sa usa ka Merarihanong Levihanon nga ginganlag Kis.—1Cr 24:26, 29; 23:21.

3. Usa sa tulo ka tawo nga gipadala ni Haring Jehoiakim sa iyang ikalima nga tuig aron sa pagdakop kang Jeremias ug Baruk. Apan, mipauli sila nga walay dala kay gitagoan man ni Jehova ang iyang matinumanong mga alagad.—Jer 36: 9, 26.

Sanglit ang manununod ug gituohang panganayng anak ni Jehoiakim nga si Jehoiakin mga 12 anyos pa lang sa ikalimang tuig sa pagmando sa iyang amahan, ang ubang mga anak ni Jehoiakim lagmit gayod nga mas bata pa, bata pa kaayo aron ipadala sa usa ka misyon nga sama sa gihatag kang Jerameel. (2Ha 23:36; 24:6, 8) Busa, ang pagtawag kang Jerameel nga "anak nga lalaki sa hari" lagmit nagkahulogan, dili nga siya anak sa hari, kondili nga siya membro sa harianong panimalay o usa ka opisyal nga may harianong kagikan.

Makapaikag ang pagkakaplag sa usa ka marka sa timbre nga giingong gikan sa ikapitong sig-

lo W.K.P. nga mabasa: "Iya ni Jerameel nga anak sa hari."—*Israel Exploration Journal,* Jerusalem, 1978, Tomo 28, p. 53.

JERAMEELINHON [Kang (Iya ni) Jerameel]. Ang mga kaliwat ni Juda pinaagi kang Jerameel nga anak nga lalaki ni Hesron. (1Cr 2:4, 9, 25-27, 33, 42) Ang mga Jerameelinhon namuyo sa habagatang bahin sa Juda, lagmit sa mao ra nga rehiyon nga gipuy-an sa mga Amalekanhon, Gesurihanon, ug Girzihanon nga gisulong ni David samtang siya nagpuyo taliwala sa mga Filistehanon ingong kagiw gikan kang Haring Saul. Sa pagpauli gikan niini nga mga pagsulong, si David dili tinawng nagtaho nga sila misulong "sa habagatan sa Juda ug sa habagatan sa mga Jerameelinhon ug sa habagatan sa mga Kenihanon." Busa, ang Filistehanon nga si Haring Akis nagtuo nga si David misulong sa mga Israelinhon, sa ingon naghimo sa iyang kaugalingon nga lang-og sa iyang mga katagilungsod ug nagpadako sa iyang kabilihon ngadto kang Akis. (1Sa 27:7-12) Sa pagkatinuod, sa ulahi si David nagpaambit ug mga inagaw sa gubat sa mga ansiyano "sa mga siyudad sa mga Jerameelinhon."—1Sa 30:26, 29.

JERBO [Heb., *ʽakh·barʹ*]. Ang Hebreohanong pulong nga *ʽakh·barʹ,* nga gihubad sa lainlaing paagi ingong "taligatus," "ilaga," "jerbo," ug "tigluksong ilaga," gisabot sa daghang eskolar nga lagmit naglakip sa tanang matang sa mga ilaga, taligatus, ug sa mga hayop nga kapamilya niini sama sa jerbo. Apan, ang usa ka Hebreohanon ug Aramaikong leksikon ni Koehler ug Baumgartner naghatag sa kahulogan niini nga Hebreohanong termino ingong "jerbo."

Ang jerbo maoy usa ka tiglukso nga ilaga nga samag gamayng *kangaroo* ug makaplagan gihapon sa umaw nga mga dapit sa Tungang Sidlakan. Ang gitas-on sa lawas sa jerbo sa desyerto (*Jaculus jaculus*) maoy tali sa 10 ngadto sa 15 sm (4-6 pul.) ug may gibug-atong 50 ngadto sa 70 g. Dagko ang ilang mga dalunggan ug mga mata. Ang mga tiil sa atubangan mugbo, apan ang duha ka pangulahiang mga tiil may gitas-ong mga dos-tersiya sa katibuk-ang gitas-on sa ulo ug lawas niini. Ang ikog mao ang kinatas-ang bahin niini nga hayop ug ang tumoy niini may gamayng pungpong sa tag-as nga mga balhibo. Kini nga hayop nga mogula sa gabii mas gusto sa mga yutang desyerto, nga magpalabay sa kainit sa adlaw sa kinubkob nga lungag sa ilalom sa yuta apan mogula sa pagpangitag pagkaon panahon sa bugnaw nga kagabhion.

Ang jerbo samag gamayng kangaroo

Bisan tuod ang mga Arabo nga nagpuyo sa desyerto sa Sirya mokaon ug jerbo, sumala sa balaod kini maoy mahugaw alang sa mga Israelinhon. (Lev 11:29) Apan mopatim-awng ang apostatang mga Israelinhon wala manumbaling niini nga pagdili sa Balaod.—Isa 66:17, *ftn* sa *Rbi8.*

Ang mga jerbo makahimog dakong perdisyon sa lugasong mga tanom ug sa uban pang katanoman. Sa panahon nga ang sagradong Arka didto pa sa teritoryo sa mga Filistehanon, ang gipadala sa Diyos nga hampak sa mga jerbo nagdalag kadaot sa yuta.—1Sa 6:4, 5, 11, 18.

JERED. Usa ka kaliwat ni Juda ug amahan ni Gedor o niadtong nanimuyo sa lungsod sa Gedor. —1Cr 4:1, 18; tan-awa ang ATROT-BET-JOAB.

JEREMAI [laing porma sa ngalang Jeremot o sa Jeremias]. Usa ka Israelinhon human sa pagkadestiyero, usa sa pito ka anak o kaliwat ni Hasum nga nangasawag langyawng mga asawa apan nagpapahawa kanila.—Esd 10:25, 33, 44.

JEREMIAS [lagmit, Si Jehova Nagbayaw; o, Si Jehova Nagpagula [lagmit gikan sa tagoangkan]].

1. Usa ka Benjaminhon nga miduyog kang David sa dihang siya didto sa Ziklag. Lakip siya sa gamhanang mga tawo ni David.—1Cr 12:1-4.

2. Usa sa mga anak nga lalaki ni Gad nga mitipon kang David "sa dapit nga lisod duolon didto sa kamingawan" sa dihang si David usa pa ka kagiw gikan kang Saul. Siya maoy ikalima taliwala niining mga "maisog, mga tawong gamhanan . . . kansang mga nawong maoy mga nawong sa leyon, ug sila sama sa mga gasela sa katulin ibabaw sa kabukiran." Mahitungod niining Gadhanon nga mga pangulo sa kasundalohan ni David, kini ang giingon: "Ang labing ubos maoy katumbas sa usa ka gatos, ug ang labing dako maoy katumbas sa usa ka libo." Sila "mitabok sa Jordan sa unang bulan sa dihang kini miawas sa tanang tampi niini, ug dayon ilang gigukod ang tanan sa ubos nga kapatagan, ngadto sa sidlakan ug ngadto sa kasadpan."—1Cr 12:8-15.

3. Ang ikanapulo sa Gadhanong mga pangulo sa kasundalohan ni David, ingon sa gihubit sa Num. 2.—1Cr 12:13, 14.

4. Usa sa mga pangulo sa mga balay sa amahan diha sa bahin sa tribo ni Manases sa S sa Jordan sa mga adlaw sa mga hari. Ang mga Rubenhon, mga Gadhanon, ug ang katunga sa tribo ni Manases sa S sa Jordan (lakip kanila maoy mga kaliwat niini nga Jeremias) "migawi nga dilimatinumanon ngadto sa Diyos sa ilang mga katigulangan ug nakighilawas sa mga diyos sa mga katawhan sa yuta, nga gilaglag sa Diyos sa ilang atubangan. Busa ang Diyos sa Israel nagpalihok sa espiritu ni Pul nga hari sa Asirya bisan sa espiritu ni Tilgat-pilneser nga hari sa Asirya, mao nga [sa mga adlaw ni Peka nga hari sa Israel] iyang gidestiyero kadtong mga Rubenhon ug mga Gadhanon ug kadtong sa katunga sa tribo ni Manases ug gidala sila ngadto sa Hala ug sa Habor ug sa Hara ug sa suba sa Gozan."—1Cr 5:23-26; 2Ha 15:29.

5. Usa ka tawo sa lungsod sa Libna, nga usa ka siyudad sa mga saserdote. Siya maoy amahan sa asawa ni Haring Josias nga si Hamutal, kinsa maoy inahan ni Haring Jehoahaz ug Zedekias (Matanias).—2Ha 23:30, 31; 24:18; Jer 52:1; Jos 21:13; 1Cr 6:57.

6. Usa ka manalagna, ang anak nga lalaki ni Hilkias nga usa ka saserdote sa Anatot, nga usa ka siyudad sa mga saserdote nga nahimutang sa teritoryo sa Benjamin nga duolan sa 5 km (3 mi) sa AAS sa Patukoranan sa Templo didto sa Jerusalem. (Jer 1:1; Jos 21:13, 17, 18) Ang amahan ni Jeremias nga si Hilkias dili mao ang hataas nga saserdote nga nagbaton sa samang ngalan, kinsa naggikan sa linya ni Eleasar. Ang amahan ni Jeremias lagmit gayod nga naggikan sa linya ni Itamar ug tingali naggikan kang Abiatar, ang saserdote nga gitangtangan ni Haring Solomon sa pag-alagad ingong saserdote.—1Ha 2:26, 27.

Gisugo Ingong Manalagna. Si Jeremias gitawag aron mahimong usa ka manalagna sa dihang batan-on pa niadtong 647 W.K.P., sa ika-13 nga tuig sa paghari ni Haring Josias sa Juda (659-629 W.K.P.). Si Jehova nag-ingon kaniya: "Sa wala pa ako mag-umol kanimo diha sa tiyan ako nakaila na kanimo, ug ako nagbalaan na kanimo sa wala ka pa mogula sa tagoangkan. Ako naghimo kanimo nga manalagna alang sa kanasoran." (Jer 1:2-5) Busa usa siya sa pipila ka tawo kansang pagkahimugso gipangakohan ni Jehova—nga nanginlabot pinaagig milagro o pinaagi sa iyang paggiya—aron sila mahimong iyang linain nga mga alagad. Lakip niining mga tawhana mao si Isaac, Samson, Samuel, Juan nga Tigbawtismo, ug Jesus.—Tan-awa ang PAGKAHIBALO-DAAN, PAGBUOT-DAAN.

Sa dihang si Jehova nakigsulti kaniya, si Jeremias nagpakitag kawalay pagsalig sa iyang kaugalingon. Siya mitubag sa Diyos: "Intawon, Oh Soberanong Ginoong Jehova! Ania, ako gayod dili mahibalo nga mosulti, kay ako usa ka bata lamang." (Jer 1:6) Pinasukad niining iyang gipamulong, ug sa pagtandi sa iyang kaisog ug kalig-on panahon sa iyang buluhaton sa pagpanagna, atong makita nga ang maong talagsaong kusog dili usa ka kinaiyanhong butang nga nagsumikad kang Jeremias, apan nagsumikad gayod sa bug-os nga pagsalig kang Jehova. Sa pagkamatuod si Jehova nag-uban gayod kaniya "sama sa usa nga makalilisang ang pagkagamhanan," ug si Jehova mao ang naghimo kang Jeremias nga "usa ka siyudad nga kinutaan ug usa ka haliging puthaw ug mga paril nga tumbaga batok sa tibuok yuta." (Jer 20:11; 1:18, 19) Talagsaon gayod ang kaisog ni Jeremias nga tungod niana si Jesus sa panahon sa iyang yutan-ong ministeryo gipakaingon nga mao ang nabanhawng si Jeremias.—Mat 16:13, 14.

Mga Sinulat. Si Jeremias maoy usa ka tigdukiduki ug usa ka historyador ug usa usab ka manalagna. Iyang gisulat ang basahon nga nagdala sa iyang ngalan ug giila usab sa kadaghanan nga mao ang nagsulat sa mga basahon sa Una ug Ikaduhang Hari, nga nagkobre sa kasaysayan sa duha ka gingharian (Juda ug Israel) sugod sa gihunongan sa mga basahon ni Samuel (nga mao, sa ulahing bahin sa paghari ni David sa tibuok Israel) hangtod sa kataposan niining duha ka gingharian. Ang iyang kronolohiya bahin sa yugto sa mga hari, nga naggamit ug pamaagi sa pagtandi o maampingong pagsusi bahin sa mga pagmando sa mga hari sa Israel ug Juda, motabang kanato nga matino sa tukmang paagi ang mga petsa sa pipila ka panghitabo. Human malaglag ang Jerusalem, gisulat ni Jeremias ang basahon sa Lamentaciones.

Kusganong Mensahe sa Mahukmanong Pagsaway. Si Jeremias dili gayod usa ka reklamador. Hinunoa, iyang gipakita ang iyang kaugalingon nga mahigugmaon, mahunahunaon, ug maluluy-on. Iyang gipakita ang pagkamapugnganon sa kaugalingon ug ang talagsaong pagkamalahutayon ug hilabihang nasubo tungod sa panggawi sa iyang katawhan ug sa mga paghukom nga ilang naagoman.—Jer 8:21.

Sa pagkatinuod, si Jehova mao ang nagreklamo batok sa Juda, ug kini makataronganon lamang, ug si Jeremias nailalom sa obligasyon nga ipahayag kini nga makanunayon, nga iya gayod nga gihimo. Dugang pa, angayng hinumdoman nga ang Israel maoy nasod sa Diyos, nailalom kaniya sa pakigsaad ug sa iyang balaod, nga ilang gilapas pagayo. Ingong basehanan ug lig-ong pasikaranan sa mahukmanong mga pagsaway ni Jeremias, sublisubling gipunting ni Jehova ang Balaod, nga nagawhag sa pagtagad sa responsibilidad sa mga prinsipe ug sa katawhan ug nagbatbat kon diin nila gilapas ang Balaod. Pinaagi sa iyang manalagna nga si Moises, kanunayng giawhag ni Jehova ang ilang pagtagad sa mga butang nga iyang gipasidaan nga modangat kanila kon sila modumili sa pagpatalinghog sa iyang mga pulong ug molapas sa iyang pakigsaad.—Lev 26; Deu 28.

Kaisog, Pagkamalahutayon, Gugma. Ang kaisog ug pagkamalahutayon ni Jeremias maoy dinuyogan sa iyang gugma alang sa iyang katawhan. Siya may masakit nga mahukmanong mga pagsaway ug makahahadlok nga mga paghukom nga imantala, ilabina ngadto sa mga saserdote, mga manalagna, ug mga magmamando ug alang niadtong misubay sa "dalan nga gidawat sa kadaghanan" ug nakaugmad sa "mapinadayonong pagkadili-matinumanon." (Jer 8:5, 6) Apan siya usab nasayod nga ang iyang buluhaton maoy "sa pagtukod ug sa pagtanom." (Jer 1:10) Iyang gihilakan ang katalagman nga modangat sa Jerusalem. (Jer 8:21, 22; 9:1) Ang basahon sa Lamentaciones maoy ebidensiya sa iyang gugma ug kabalaka alang sa katawhan ug ngalan ni Jehova. Bisan pa sa pagkamaluibon kaniya sa hadlokan ug maduhaduhaon nga si Haring Zedekias, si Jeremias nangamuyo kaniya nga tumanon ang tingog ni Jehova ug padayong mabuhi. (Jer 38:4, 5, 19-23) Dugang pa, si Jeremias wala magpakamatarong sa kaugalingon apan gilakip ang iyang kaugalingon sa dihang giila ang pagkadaotan sa nasod. (Jer 14:20, 21) Human siya buhii ni Nebuzaradan, siya nagpanuko nga mobiya kanilang gidestiyero sa Babilonya, tingali mibati nga angay siyang makig-ambit sa ilang gidangatan o nagtinguha sa pag-alagad pa alang sa ilang espirituwal nga mga interes.—Jer 40:5.

Sulod sa iyang dugayng buluhaton, si Jeremias usahay naluya ug nagkinahanglan sa pasalig ni Jehova, apan bisan pa sa kalisdanan wala siya mohunong sa pagtawag kang Jehova alang sa tabang. —Jer 20.

Mga Pagpakig-uban. Sulod sa iyang kapin sa 40 ka tuig nga buluhaton sa pagpanagna, si Jeremias wala pasagdi. Si Jehova nag-uban kaniya aron sa pagluwas kaniya gikan sa iyang mga kaaway. (Jer 1:19) Si Jeremias may kalipay sa pulong ni Jehova. (Jer 15:16) Iyang gilikayan ang pagpakiguban niadtong walay pagtagad sa Diyos. (Jer 15:17) Siya nakakaplag ug maayong mga kaubanan nga makatabang kaniya sa buluhatong "pagtukod" (Jer 1:10), nga mao, ang mga Rekabita, si Ebed-melek, ug Baruk. Pinaagi niini nga mga higala siya natabangan ug naluwas gikan sa kamatayon, ug sa makadaghan ang gahom ni Jehova napadayag sa pagpanalipod kaniya.—Jer 26:7-24; 35:1-19; 36:19-26; 38:7-13; 39:11-14; 40:1-5.

Madulaong mga Ilustrasyon. Si Jeremias midulag daghang ginagmay nga mga drama ingong mga simbolo sa kahimtang sa Jerusalem ug sa katalagman nga modangat niini. Anaa ang pagduaw niya sa balay sa magkukulon (Jer 18:1-11), ug ang panghitabo sa pagkadaot sa bakos. (Jer 13:1-11) Si Jeremias gisugo nga dili magminyo; kini nagsilbing usa ka pasidaan labot sa "kamatayon gumikan sa mga balatian" nga mahitabo sa mga anak nga matawo panahon sa kataposang mga adlaw sa Jerusalem. (Jer 16:1-4) Iyang gibuak ang usa ka tibod atubangan sa mga ansiyano sa Jerusalem ingong usa ka simbolo sa nagsingabot nga paggun-ob sa siyudad. (Jer 19:1, 2, 10, 11) Iyang gilukat ang usa ka uma gikan sa anak nga lalaki sa iyang uyoan sa amahan nga si Hanamel ingong simbolo sa pagpasig-uli nga moabot human sa 70 ka tuig nga pagkadestiyero, sa dihang ang mga uma pamaliton pag-usab diha sa Juda. (Jer 32:8-15, 44) Didto sa Tapanhes sa Ehipto, siya nagtago ug dagkong mga bato sa terasa nga mga tisa sa balay ni Paraon, ug nagtagna nga si Nabucodonosor magbutang sa iyang trono sa ibabaw gayod sa maong dapit.—Jer 43:8-10.

Usa ka Tinuod nga Manalagna. Si Jeremias giila ni Daniel ingong usa ka tinuod nga manalagna sa Diyos, kinsa, pinaagi sa pagtuon sa mga pulong ni Jeremias maylabot sa 70-ka-tuig nga pagkadestiyero, nakahimo sa pagpalig-on ug pagdasig sa mga Hudiyo bahin sa pagkaduol na sa ilang kagawasan. (Dan 9:1, 2; Jer 29:10) Giawhag ni Esdras ang pagtagad sa katumanan sa mga pulong ni Jeremias. (Esd 1:1; tan-awa usab ang 2Cr 36:20, 21.) Gipunting sa apostol nga si Mateo ang katumanan sa usa sa mga tagna ni Jeremias sa mga adlaw nga bata pa si Jesus. (Mat 2:17, 18; Jer 31:15) Si apostol

Pablo naghisgot sa mga manalagna, lakip kanila mao si Jeremias, kansang mga sinulat iyang gikutlo diha sa Hebreohanon 8:8-12. (Jer 31:31-34) Bahin niining mga tawhana, ang maong magsusulat miingon, "ang kalibotan dili-takos kanila," ug "sila gipamatud-an pinaagi sa ilang pagtuo."—Heb 11:32, 38, 39.

7. Anak nga lalaki ni Habazinias ug amahan ni Jaazanias, ug kining naulahi maoy usa ka pangulo sa mga Rekabita, nga ang ilang integridad gisulayan ni manalagnang Jeremias pinaagi sa paghatag kanila ug bino, apan sila midumili.—Jer 35:1-10, 19.

8. Usa ka saserdote (o usa nga naghawas sa saserdotehanong balay niining ngalana) nga mibalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya sa 537 W.K.P. uban kang Gobernador Zorobabel ug sa Hataas nga Saserdoteng si Jesua.—Neh 12:1.

9. Usa ka saserdote (o usa nga naghawas sa usa ka panimalay niining ngalana) nga lakip niadtong nagpamatuod pinaagig timbre sa "kasaligang kontrata" nga gihimo sa atubangan ni Jehova pinaagi ni Nehemias ug sa mga prinsipe, mga saserdote, ug sa mga Levihanon, sa pagsubay sa balaod sa Diyos. Kon ang ngalan nagtumong sa usa ka balay inay sa usa ka indibiduwal, lagmit mao ra kini ang Num. 8. —Neh 9:38; 10:1, 2, 29.

10. Ang usa nga gitudlo ni Nehemias nga mouban sa usa ka parada ibabaw sa gitukod pag-usab nga paril sa Jerusalem sa panahon sa inagurasyon niini. (Lagmit mao ra kini nga saserdote ang gihisgotan sa Nehemias 10:2.) Sila misunod sa koro nga miagi saylo sa Ganghaan sa mga Tapok sa Abo dapit sa tuo, paingon sa Ganghaan sa Tubig, nga sa kataposan mitagbo sa laing koro sa templo. (Neh 12:31-37) Sa mga adlaw ni Joiakim, si Hananias mao ang pangulo sa balay sa amahan ni Jeremias. (Neh 12:12) Kon ang ngalang Jeremias dinhi nagtumong sa usa ka balay ug dili sa usa ka indibiduwal, lagmit mao ra kini ang Num. 8.

JEREMIAS, BASAHON NI. Mga tagna ug usa ka talaan sa kasaysayan nga gisulat ni Jeremias ubos sa pagtultol ni Jehova. Si Jeremias gisugo ingong manalagna sa ika-13 nga tuig ni Haring Josias (647 W.K.P.) aron sa pagpasidaan sa habagatang gingharian, ang Juda, sa nagsingabot nga kalaglagan niini. Kini nahitabo wala pay usa ka siglo human sa buluhaton ni manalagnang Isaias ug sa pagkapukan sa Israel, ang amihanang gingharian, ngadto sa mga Asiryanhon.

Pagkahan-ay. Ang basahon wala han-aya nga kronolohikanhon, apan gihan-ay sumala sa tema. Ang pagpetsa gipakita diin gikinahanglan, apan ang kadaghanan sa mga tagna mapadapat ngadto sa nasod sa Juda sulod sa katibuk-ang yugto sa mga paghari ni Josias, Jehoahaz, Jehoiakim, Jehoiakin, ug Zedekias. Sublisubling gisultihan sa Diyos si Jeremias nga ang nasod dili na mabangbang sa pagkadaotan, dili na mabag-o. Apan kadtong matul-id ug mga kasingkasing gihatagan ug kahigayonan nga magbag-o ug pangitaon ang kaluwasan. Labot sa kabililhon sa mga tagna niini sa atong adlaw, ang pagkahan-ay wala makaapektar sa pagsabot ug kapadapatan sa mga sinulat ni Jeremias.

Kon Kanus-a Gisulat. Ang kadaghanang bahin sa basahon ni Jeremias wala sulata sa panahon nga iyang gipahayag ang mga tagna. Hinunoa, dayag nga wala sulata ni Jeremias ang bisan unsa sa iyang mga mensahe hangtod nga siya gisugo ni Jehova, sa ikaupat nga tuig ni Haring Jehoiakim (625 W.K.P.), sa pagsulti ug sa pagpasulat sa tanang pulong nga gihatag kaniya ni Jehova hangtod niadtong higayona. Kini naglakip dili lamang sa mga pulong nga gisulti mahitungod sa Juda sa panahon ni Josias kondili sa mga mensahe sa paghukom usab nganha sa tanang kanasoran. (Jer 36:1, 2) Ang nasulatan nga linukot nga basahon gisunog ni Jehoiakim sa dihang gibasa kini kaniya ni Jehudi. Apan si Jeremias gisugo nga isulat kini pag-usab, ug iyang gisulat kini pinaagi sa iyang sekretaryo nga si Baruk, uban sa daghang gidugang nga mga pulong.—36:21-23, 28, 32.

Ang nahibiling bahin sa basahon dayag nga gidugang sa ulahi, apil na ang pasiuna, nga naghisgot sa ika-11 nga tuig ni Zedekias (Jer 1:3), ang ubang mga tagna nga gisulat ni Jeremias hangtod sa panahon nga siya mopahayag na niana (30:2; 51:60), ug ang sulat ngadto sa mga destiyero didto sa Babilonya (29:1). Dugang pa, ang mga mensahe nga gipamulong sa panahon sa paghari ni Zedekias ug ang mga asoy sa mga panghitabo human sa pagkapukan sa Jerusalem, hangtod sa mga 580 W.K.P., gidugang sa ulahi. Lagmit nga, bisan tuod ang linukot nga basahon nga gisulat ni Baruk mao ang pasukaranan alang sa dakong bahin sa basahon, human niana kini giedit ug gihan-ay ni Jeremias sa dihang gidugang ang ulahi nga mga seksiyon.

Pagkatinuod. Ang pagkatinuod sa Jeremias gidawat sa katibuk-an. Pipila lamang ka kritiko ang nagkuwestiyon niini pinasukad sa mga kalainan diha sa Hebreohanong Masoretiko nga teksto ug sa Gregong *Septuagint* ingon sa makita sa Alexandrine Manuscript. Adunay mas daghang kalainan tali sa Hebreohanon ug sa Gregong mga teksto sa basahon ni Jeremias kay sa uban pang basahon sa Hebreohanong Kasulatan. Ang Gregong *Septuagint* giingong mas mubo ug mga 2,700 ka pulong kay sa Hebreohanong teksto, o

ikawalo ka bahin sa basahon. Ang kadaghanan sa mga eskolar nagkauyon nga ang Gregong hubad niini nga basahon adunay sayop, apan wala kana magkunhod sa pagkakasaligan sa Hebreohanong teksto. Gituohan nga ang maghuhubad lagmit adunay usa ka Hebreohanong manuskrito nga lahi ug "matang," usa ka linaing makuti nga rebisyon, apan ang makutihon nga pagtuon nagpadayag nga mahimong sayop ang maong pagtuo.

Ang katumanan sa mga tagna nga gitala ni Jeremias, lakip na ang kaundan niini, lig-ong nagpamatuod sa pagkatinuod sa basahon. Lakip sa daghang tagna ni Jeremias mao kanang natala diha sa tsart sa panid 1234.

Mga Prinsipyo ug mga Hiyas sa Diyos. Gawas pa sa mga katumanan nga among gitala, ang basahon naglatid ug mga prinsipyo nga mogiya kanato. Kini nagpasiugda nga ang pormalidad nga paagi sa pagsimba walay pulos sa panan-aw sa Diyos apan siya nagtinguha ug kinasingkasing nga pagsimba ug pagkamasinugtanon. Ang mga molupyo sa Juda gisultihan nga dili mosalig sa templo ug sa mga tinukod nga naglibot niini ug gipahimangnoan: "Magpatuli kamo alang kang Jehova, ug kuhaa ang mga yamis sa inyong mga kasingkasing."—Jer 4:4; 7:3-7; 9:25, 26.

Ang basahon nagtaganag daghang ilustrasyon nga nagpadayag sa mga hiyas sa Diyos ug sa iyang mga pagpakiglabot sa iyang katawhan. Ang dakong mahigugmaong-kalulot ug kaluoy ni Jehova gipasundayag pinaagi sa iyang pagluwas sa nahibilin sa iyang katawhan ug sa kataposan sa pagpasig-uli kanila ngadto sa Jerusalem, ingon sa gitagna ni Jeremias. Ang pagpabili ug ang pagtagad sa Diyos alang niadtong nagpakitag kalulot sa iyang mga alagad ug ang iyang pagkahimong

MGA PANGUNANG PUNTO SA JEREMIAS

Usa ka rekord sa mga mensahe sa paghukom ni Jehova pinaagi kang Jeremias, maingon man usa ka asoy sa kaugalingong mga kasinatian sa manalagna ug sa pagpukan sa Babilonya sa Jerusalem

Ang pagsulat gisugdan mga 18 ka tuig sa wala pa mapukan ang Jerusalem, ug nakompleto mga 27 ka tuig human nianang hitaboa

---

Ang batan-ong si Jeremias gisugo ingong usa ka manalagna

- Siya kinahanglang 'magalumpag' maingon man 'magatukod' ug 'magatanom'
- Si Jehova maglig-on kaniya alang sa maong buluhaton (1:1-19)

Gituman ni Jeremias ang iyang buluhaton "sa paglumpag"

- Iyang giyagyag ang pagkadaotan sa Juda ug gimantala ang pagkatino sa kalaglagan sa Jerusalem; ang pagkaanaa sa templo dili makaluwas sa dili-matinumanong nasod; ang katawhan sa Diyos mahimong mga destiyero sulod sa 70 ka tuig didto sa Babilonya (2:1–3:13; 3:19–16:13; 17:1–19:15; 24:1–25:38; 29:1-32; 34:1-22)
- Ang mga paghukom gipahibalo batok kang Zedekias ug Jehoiakim, maingon man batok sa mini nga mga manalagna, sa dili-matinumanong mga magbalantay, ug sa walay pagtuo nga mga saserdote (21:1–23:2; 23:9-40; 27:1–28:17)
- Si Jehova nagtagna sa makauulaw nga mga kapildihan sa daghang nasod, lakip na sa mga Babilonyanhon (46:1–51:64)

Gituman ni Jeremias ang iyang buluhaton "sa pagtukod" ug "sa pagtanom"

- Siya nagpunting sa pagpasig-uli sa usa ka nahibiling Israelinhon ug sa pagpatindog ug "usa ka matarong nga turok" (3:14-18; 16:14-21; 23:3-8; 30:1–31:26; 33:1-26)
- Siya usab nagpahibalo nga si Jehova maghimog usa ka bag-ong pakigsaad uban sa iyang katawhan (31:27-40)
- Ubos sa pagtultol ni Jehova, mipalit si Jeremias ug usa ka uma aron ipakita nga ang Israel seguradong makabalik gikan sa pagkadestiyero (32:1-44)
- Iyang gipasaligan ang mga Rekabita nga sila magpabiling buhi, kay sila mituman sa ilang katigulangan nga si Jehonadab; ang ilang pagkamasinugtanon nagpadayag sa pagkadili-masinugtanon sa Israel ngadto kang Jehova (35:1-19)
- Iyang gibadlong si Baruk ug gilig-on siya uban ang pasalig nga siya maluwas sa nagsingabot nga katalagman (45:1-5)

Si Jeremias nag-antos tungod sa iyang maisogong pagpanagna

- Siya gidapatan ug gibutang sa sepohan sa tibuok gabii (20:1-18)
- Usa ka laraw ang gihimo sa pagpatay kaniya tungod sa pagmantala sa kalaglagan sa Jerusalem, apan siya giluwas sa mga prinsipe (26:1-24)
- Ang hari nagsunog sa linukot nga basahon ni Jeremias; si Jeremias sayop nga giakusahan nga siya mibiya aron modapig sa mga Babilonyanhon ug siya gidakop ug gibilanggo (36:1–37:21)
- Sa kataposan, siya gitambog sa lapokong atabay aron mamatay; giluwas siya ni Ebed-melek ug si Ebed-melek gisaaran nga panalipdan panahon sa nagsingabot nga kalaglagan sa Jerusalem (38:1-28; 39:15-18)

Mga panghitabo gikan sa pagkapukan sa Jerusalem hangtod sa pagkalagiw ngadto sa Ehipto

- Ang Jerusalem napukan; si Haring Zedekias gidakop, ang iyang mga anak nga lalaki gipamatay, ug siya gibutaan ug gidala ngadto sa Babilonya (52:1-11)
- Ang templo ug ang dagkong mga balay sa Jerusalem gipangsunog, ug ang kadaghanan sa katawhan gidala ngadto sa pagkadestiyero (39:1-14; 52:12-34)
- Si Gedalias gitudlong gobernador sa pipila ka Israelinhon nga nahibilin, apan siya gipatay (40:1–41:9)
- Kay nangahadlok, ang katawhan mikalagiw ngadto sa Ehipto; si Jeremias nagpasidaan nga ang Ehipto mismo mapukan ug nga ang katalagman modangat kanila nianang yutaa (41:10–44:30)

MGA TAGNA NGA GIREKORD NI JEREMIAS

Mga Tagna nga Iyang Nakita nga Natuman

Ang pagkabihag ni Zedekias ug ang pagkalaglag sa Jerusalem pinaagi ni Nabucodonosor nga hari sa Babilonya (Jer 20:3-6; 21:3-10; 39:6-9)

Ang pagpalagpot gikan sa trono ug ang pagkamatay ni Haring Salum (Jehoahaz) samtang nabihag (Jer 22:11, 12; 2Ha 23:30-34; 2Cr 36:1-4)

Ang pagkabihag ni Haring Conias (Jehoiakim) ngadto sa Babilonya (Jer 22:24-27; 2Ha 24:15, 16)

Ang kamatayon, sulod sa usa ka tuig, sa mini nga manalagnang si Hananias (Jer 28:16,17)

Ang pagkaluwas sa pipila ka Rekabita ug sa Etiopianhong si Ebed-melek sa pagkalaglag sa Jerusalem (Jer 35:19; 39:15-18)

Ang Ubang mga Tagna nga ang Katumanan Niini Girekord sa Kasaysayan

Ang Ehipto gisulong, gisakop ni Nabucodonosor (Jer 43:8-13; 46:13-26)

Ang pagbalik sa mga Hudiyo ug ang pagtukod pag-usab sa templo ug sa siyudad human sa 70 ka tuig nga pagkabiniyaan (Jer 24:1-7; 25:11, 12; 29:10; 30:11, 18, 19; itandi ang 2Cr 36:20, 21; Esd 1:1; Dan 9:2.)

Ang Ammon nahimong biniyaan (Jer 49:2)

Ang Edom gilaglag ingong usa ka nasod (Jer 49:17,18) (Sa pagkamatay sa mga Herodes, ang Edom nahanaw ingong usa ka nasod.)

Ang Babilonya mahimong usa ka permanenteng kagun-oban (Jer 25:12-14; 50:35, 38-40)

Mga Tagna nga Adunay Makahuloganong Espirituwal nga Katumanan, Ingon sa Gipakita sa Kristohanon Gregong Kasulatan

Usa ka bag-ong pakigsaad gihimo uban sa balay sa Israel ug sa balay sa Juda (Jer 31:31-34; Heb 8:8-13)

Ang balay ni David dili mawad-an ug usa ka tawo nga molingkod sa trono sa gingharian sa walay kataposan (Jer 33:17-21; Luc 1:32, 33)

Ang pagkapukan sa Dakong Babilonya maoy mas dako ug maoy simboliko nga kapadapatan sa mga pulong ni Jeremias batok sa karaang Babilonya, ingon sa gipakita sa mosunod nga mga pagtandi: Jer 50:2—Pin 14:8; Jer 50:8; 51:6, 45—Pin 18:4; Jer 50:15, 29—Pin 18:6, 7; Jer 50:23—Pin 18:8, 15-17; Jer 50:38—Pin 16:12; Jer 50:39, 40; 51:37—Pin 18:2; Jer 51:8—Pin 18:8-10, 15, 19; Jer 51:9, 49, 56—Pin 18:5; Jer 51:12—Pin 17:16, 17; Jer 51:13—Pin 17:1, 15; Jer 51:48—Pin 18:20; Jer 51:55—Pin 18:22, 23; Jer 51:63, 64—Pin 18:21

Tigganti niadtong nangita ug nagmasinugtanon kaniya gipasiugda sa iyang pag-atiman sa mga Rekabita, kang Ebed-melek, ug kang Baruk.—Jer 35:18, 19; 39:16-18; 45:1-5.

Si Jehova sa pagkahalangdon gihubit ingong ang Maglalalang sa tanang butang, ang Hari hangtod sa panahong walay tino, ang bugtong matuod nga Diyos. Siya lamang ang usa nga angayng kahadlokan, ang Tigtul-id ug Tiggiya niadtong nagatawag sa iyang ngalan, ug ang usa kansang kasuko walay nasod nga makabarog. Siya mao ang Dakong Magkukulon, nga diha sa iyang kamot ang mga tawo ug mga nasod maoy sama sa yutang-kulonon, nga mahimo niyang umolon o dugmokon sumala sa iyang gikahimut-an.—Jer 10; 18:1-10; Rom 9:19-24.

Ang basahon ni Jeremias nagbutyag nga gidahom sa Diyos nga ang iyang katawhan nga nagdala sa iyang ngalan mahimong usa ka himaya ug pagdayeg alang kaniya ug nga iyang giisip sila ingong suod kaniya. (Jer 13:11) Kadtong nagtagna sa bakak nga paagi ginamit ang iyang ngalan, nga nagsulti ug "pakigdait" ngadto kanila nga walay pakigdait ang Diyos, kinahanglang manubag sa Diyos tungod sa ilang mga pulong, ug sila mangapandol ug mangapukan. (6:13-15; 8:10-12; 23:16-20) Kadtong nagbarog atubangan sa katawhan ingong mga saserdote ug mga manalagna adunay dakong responsibilidad sa atubangan sa Diyos, kay, sama sa iyang giingon niadtong anaa sa Juda: "Wala ako magpadala sa mga manalagna, apan sila midagan. Wala ako magsulti kanila, apan sila nanagna. Apan kon sila nakabarog pa sa akong suod nga pundok, nan napadungog unta nila sa akong katawhan ang akong mga pulong, ug napatalikod unta nila sila gikan sa ilang daotang dalan ug gikan sa kadaotan sa ilang mga pakiglabot." —23:21, 22.

Sama sa ubang mga basahon sa Bibliya, ang balaang nasod sa Diyos giisip nga may relasyon kaniya ingong usa ka asawa, ug ang pagkadili-matinumanon kaniya maoy usa ka "pagpamampam." (Jer 3:1-3, 6-10; itandi ang San 4:4.) Apan, ang pagkamaunongon ni Jehova sa iyang mga pakigsaad dili mabungkag.—Jer 31:37; 33:20-22, 25, 26.

Daghan ang maayong mga prinsipyo ug mga ilustrasyon nga anaa sa basahon, nga diha niana mikutlo ang ubang mga magsusulat sa Bibliya. Ug daghang uban pang malarawanon ug matagnaong mga sumbanan ang makaplagan nga adunay kapadapatan ug hinungdanong kahulogan alang sa modernong-adlaw nga Kristohanon ug sa iyang ministeryo.

JEREMOT [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "mahimong hataas (binayaw)"].

1. Usa ka kaliwat ni Benjamin pinaagi sa iyang anak nga lalaki nga si Beker.—1Cr 7:6, 8.

2. Usa ka Benjaminhon nga pangulo sa banay nga nagpuyo sa Jerusalem; usa sa "mga anak nga lalaki" ni Beria.—1Cr 8:14-16, 28.

3. Anak nga lalaki ni Musi ug apo ni Merari sa tribo ni Levi. Ang balay sa amahan nga gipundar niini nga tawo, nga "Jerimot" usab ang espeling sa ngalan, maoy lakip sa giorganisar pag-usab ni David nga kahikayan sa pag-alagad sa mga Levihanon.—1Cr 23:21, 23; 24:30, 31.

4. Usa ka anak nga lalaki ni Heman diha sa Levihanong sanga sa mga Kohatnon. Sa panahon sa paghari ni David, si Jeremot (Jerimot) gipili pinaagig ripa nga mangulo sa ika-15 sa 24 ka dibisyon sa mga maghohoni sa sangtuwaryo.—1Cr 6:33; 25: 1, 4, 8, 9, 22.

5, 6, 7. Tulo ka Israelinhon nga mga anak nga lalaki ni Elam, Zatu, ug Bani, kinsa nagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa ug mga anak sa adlaw ni Esdras.—Esd 10:25-27, 29, 44.

JERIA [Hinaot Makakita si Jehova; Si Jehova Nakakita]. Anak nga lalaki o kaliwat sa anak nga lalaki ni Kohat nga si Hebron. (1Cr 23:12, 19) Si Jeria o ang iyang balay sa amahan gihisgotan maylabot sa pag-organisar ni David sa mga Levihanon (1Cr 24:23, 30, 31) ug, sa dihang gitudlo nga mangulo sa teritoryo sa S sa Jordan, gitawag nga pangulo sa mga Hebronhon. Niining higayona ang espeling sa iyang ngalan maoy "Jerias."—1Cr 26: 31, 32.

JERIAS. Tan-awa ang JERIA.

JERIBAI [Hinaot Makigtigi Siya; Naghusay Siya sa [Atong] Legal nga Kaso]. Usa sa gamhanang mga tawo ni David; anak nga lalaki ni Elnaam.—1Cr 11:26, 46.

JERICO [lagmit, Siyudad sa Bulan]. Ang unang Canaanhong siyudad sa K sa Jordan nga nailog sa mga Israelinhon. (Num 22:1; Jos 6:1, 24, 25) Gituohan nga mao kini ang Tell es-Sultan (Tel Yeriho) nga mga 22 km (14 mi) sa SAS sa Jerusalem. Ang kasikbit nga Tulul Abu el-ʻAlayiq giisip nga mao ang nahimutangan sa unang-siglong Jerico. Kay nahimutang nga mga 250 m (820 p) sa ubos sa lebel sa dagat diha sa Walog sa Jordan, ang Jerico adunay subtropikanhon nga klima. Karong adlawa ang mga kahel, saging, ug igos gitanom diha sa maong dapit ug, sama kaniadto, daghan gihapon ang mga palma didto.

Pagpangubkob sa mga paril sa karaang Jerico

Ang Unang mga Resulta sa Pagpanakop sa Israel. Sa kataposan sa ilang 40 ka tuig nga paglatagaw sa kamingawan, ang mga Israelinhon nakaabot sa Kapatagan sa Moab. Didto, atbang sa Jerico, mitungas si Moises sa Bukid sa Nebo ug nakita niya ang Yutang Saad, lakip ang Jerico, "ang siyudad sa mga kahoy nga palma," ug ang kapatagan niini.—Num 36:13; Deu 32:49; 34:1-3.

Human mamatay si Moises, si Josue nagpadalag duha ka espiya ngadto sa Jerico. Kay gitagoan ni Rahab, sila wala masakpi ug human niadto mikalagiw gikan sa siyudad pinaagi sa usa ka pisi nga gipaagi sa bentana sa iyang balay nga nahimutang sa ibabaw sa paril sa Jerico. Sulod sa tulo ka adlaw ang duha ka tawo nagtago sa duol nga bukirong rehiyon, ug human niadto sila miubog sa Jordan ug mibalik sa kampo sa Israel.—Jos 2:1-23.

Hilabihan gayod ang kahadlok nga gibati sa hari sa Jerico ug sa

mga molupyo niini sa dihang ilang nadunggan o nasaksihan nga ang nagabul-og nga tubig sa Jordan milagrosong mipondo, nga tungod niini nakatabok ang mga Israelinhon latas sa mala nga yuta. Human niadto, bisan tuod ang kalalakin-an sa Israel nagpatuli ug kinahanglang magpaalim una ayha pa sila andam nga makadepensa sa ilang kaugalingon, walay usa nga nangahas sa pagsulong kanila didto sa Gilgal. Kay wala unsaa, gisaulog usab sa mga Israelinhon ang Paskuwa didto sa desyertong kapatagan sa Jerico.—Jos 5:1-10.

Sa ulahi, duol sa Jerico, usa ka manulonda nga prinsipe nagpakita kang Josue ug gidetalye ang mga pamaagi sa pag-ilog sa siyudad, nga niadtong tungora gibantayan pag-ayo tungod sa mga Israelinhon. Sa pagkamasinugtanon, kas-a sa usa ka adlaw sulod sa unom ka adlaw ang Israelinhong kasundalohan mimartsa, nga gisundan sa pito ka saserdote nga padayong naghuyop sa mga budyong, ug diha sa ilang luyo ang mga saserdote nga nagdala sa Arka, ug sa kataposan mao ang mga magbalantay sa luyo—ang tanan nagmartsa palibot sa Jerico. Apan sa ikapitong adlaw sila mimartsa palibot sa siyudad sa pito ka beses. Sa dihang gihuyop ang mga budyong sa kataposang pagmartsa palibot sa Jerico, ang katawhan naninggit sa usa ka dakong singgit sa pakiggubat, ug ang mga paril sa siyudad bug-os nga natumpag. —Jos 5:13–6:20.

Unya ang mga Israelinhon midali pagsulod sa Jerico, nga nagtugyan sa mga molupyo niini ug sa tanang kahayopan niini ngadto sa kalaglagan. Apan tungod sa kalulot nga gipakita ni Rahab pinaagi sa pagtago sa mga espiya sulod sa iyang balay didto sa ibabaw nga bahin sa paril nga wala matumpag, siya ug ang iyang mga paryente natipigang buhi. Ang tibuok siyudad gisunog, apan ang bulawan ug ang plata gitugyan ngadto sa sangtuwaryo ni Jehova. (Jos 6:20-25) Apan, gikawat sa usa ka Israelinhon nga si Acan ang usa ka baretang bulawan, pipila ka plata, ug usa ka maanindot nga besti ug unya gitagoan kini sa ilalom sa iyang tolda. Busa siya maoy nakaingon sa iyang kaugalingong kamatayon ug sa iyang tibuok pamilya.—Jos 7:20-26.

Ulahing Paghisgot sa Kasaysayan. Human niadto ang nalaglag nga siyudad sa Jerico nahimong bahin sa teritoryo sa Benjamin nga maoy utlanan sa Epraim ug Manases. (Jos 16:1, 7; 18:12, 21) Wala madugay human niadto, lagmit nga dihay natukod nga komunidad sa maong dapit. Kini nailog ni Haring Eglon sa Moab ug nailalom sa iyang paggahom sulod sa 18 ka tuig. (Huk 3:12-30) Sa panahon ni Haring David naglungtad pa gihapon ang usa ka komunidad diha sa Jerico. (2Sa 10:5; 1Cr 19:5) Apan ayha pa sa panahon sa paghari ni Ahab nga gitukod pag-usab ang Jerico ni Hiel nga taga-Bethel. Natuman ang matagnaong tunglo nga gipahayag ni Josue kapin sa 500 ka tuig una pa niana, si Hiel nawad-an sa iyang panganay nga si Abiram sa dihang iyang gipahiluna ang patukoranan niini ug sa iyang kamanghorang anak nga lalaki nga si Segub sa dihang iyang gipatindog ang mga pultahan niini.—Jos 6:26; 1Ha 16:34.

Sa maong panahon usab ang pipila sa "mga anak nga lalaki sa mga manalagna" nanimuyo sa Jerico. (2Ha 2:4, 5) Human kuhaa ni Jehova si manalagnang Elias pinaagi sa usa ka alimpulos, si Eliseo nagpabilin didto sa Jerico sulod sa usa ka panahon ug gihimong dili na makadaot ang suplay sa tubig sa siyudad. (2Ha 2:11-15, 19-22) Ang tubig sa ʽAin es-Sultan (gituohan nga mao ang tuboran nga gihimo ni Eliseo nga dili na makadaot) gihubit ingong tam-is ug makapahimuot ug nagpatubig sa mga tanaman sa modernong Jerico.

Sa panahon sa daotan nga si Haring Ahaz sa Juda, gitugotan ni Jehova ang Israelinhong kasundalohan ilalom ni Haring Peka nga magpaagom ug makauulawng kapildihan sa dili-matinumanong Juda, nga nagpatay ug 120,000 ug nagbihag ug 200,000. Apan si Oded nga manalagna ni Jehova misugat sa namauli nga mga mananaog ug nagpasidaan kanila nga dili himoong ulipon ang mga binihag. Tuod man, ang mga binihag, human bestihi ug pakan-a, gidala ngadto sa Jerico ug gibuhian.—2Cr 28:6-15.

Human mapukan ang Jerusalem niadtong 607 W.K.P., si Haring Zedekias mikalagiw paingon sa Jerico apan naapsan ug nadakpan sa mga Babilonyanhon didto sa desyertong kapatagan sa Jerico. (2Ha 25:5; Jer 39:5; 52:8) Human buhii gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya, ang 345 ka "anak nga lalaki sa Jerico" maoy lakip niadtong namauli uban kang Zorobabel niadtong 537 W.K.P. ug mopatim-awng nanimuyo didto sa Jerico. (Esd 2:1, 2, 34; Neh 7:36) Sa ulahi, ang pipila sa mga tawo sa Jerico mitabang sa pagtukod pag-usab sa paril sa Jerusalem.—Neh 3:2.

Sa tuig 33 K.P., gilakip ang Jerico sa ministeryo ni Jesus dihang paingon siya sa Jerusalem alang sa Paskuwa. Duol niini nga siyudad nga giayo ni Jesu-Kristo ang panan-aw sa buta nga si Bartimeo ug sa iyang kauban. (Mar 10:46; Mat 20:29; Luc 18:35; tan-awa ang BARTIMEO.) Didto sa Jerico, nahibalag ni Jesus si Zaqueo ug human niadto si Jesus gidapit ngadto sa iyang panimalay. (Luc 19:1-7) Una pa niana didto sa Judea, sa dihang giasoy niya ang iyang sambingay bahin sa matinabangon nga Samarianhon, gihisgotan ni Jesus ang dalan nga gikan sa Jerusalem paingon sa Jerico.

(Luc 10:30) Sumala sa pamatuod sa karaang kasaysayan, ang mga tulisan tigkanunayan niini nga dalan.

Nakaplagan ba sa mga arkeologo ang ebidensiya sa pagkalaglag sa Jerico sa mga adlaw ni Josue?

Si Propesor John Garstang, pangulo sa usa ka grupo sa mga arkeologo nga taga-Inglaterra nga nangubkob didto sa Tell es-Sultan tali sa 1929 ug 1936, nakakaplag nga ang iyang giisip nga maoy usa sa mga siyudad nga gitukod diha sa maong dapit nakaagom ug grabeng pagkasunog ug ang mga paril niini nangatumpag. Siya nagtuo nga kining siyudara mao ang Jerico sa panahon ni Josue ug nagpetsa sa kalaglagan niini sa mga 1400 W.K.P. Bisan tuod ang pipila ka eskolar karon nagduso gihapon sa mga hunahuna ni Garstang, lahi ang pagsabot sa uban sa maong ebidensiya. Ang arkeologo nga si G. Ernest Wright misulat: "Ang duha ka paril nga naglibot sa taluktok sa karaang siyudad, nga gituohan ni Garstang . . . nga nalumpag tungod sa linog ug kalayo sa panahon ni Josue, nadiskobrehan nga naglungtad sukad pa sa ika-3 nga milenyo ug nagrepresentar ug duha lamang sa katorse ka lainlaing mga paril o mga bahin sa paril nga sunodsunod nga gitukod sa maong yugto." (*Biblical Archaeology,* 1962, pp. 79, 80) Daghan ang mibati nga diyutay lamang, kon aduna man ugaling, ang mga nahibilin sa Jerico sa panahon ni Josue, kay nakuha na sa nahaunang mga pagpangubkob sa maong dapit ang kon unsay nagpabilin tingali sukad sa panahon sa pagkalaglag niini. Sumala sa giingon ni Propesor Jack Finegan: "Busa, karon halos wala nay ebidensiya diha sa maong dapit nga pinaagi niini matino nato ang petsa sa pag-ilog ni Josue sa Jerico."—*Light From the Ancient Past,* 1959, p. 159.

Tungod niini gipetsahan sa daghang eskolar ang pagkapukan sa Jerico pinasukad sa sirkumstansiyal nga ebidensiya, ug misugyot ug mga petsa nga ang gidugayon maoy mga 200 ka tuig. Tungod sa maong pagkadili-tino, si Propesor Merrill F. Unger tukmang miingon: "Ang mga eskolar kinahanglan usab nga magmabinantayon pag-ayo sa sobrang pagsalig sa mga banabana sa mga arkeologo bahin sa mga petsa ug sa mga pagsabot sa mga butang. Ang pamatuod nga ang pagtino sa mga petsa ug mga konklusyon nga gihimo pinasukad sa mga arkeolohikanhong mga kaplag maoy sagad nagdepende sa personal nga mga opinyon gipasundayag sa makadaghan pinaagi sa dagkong mga panagsumpaki tali sa kasaligang mga awtoridad bahin niining mga butanga."—*Archaeology and the Old Testament,* 1964, p. 164.

Busa, ang mga interpretasyon sa mga arkeologo nga dili kaharmonya sa kronolohiya sa Bibliya sa pagpunting sa 1473 W.K.P. ingong petsa sa pagkalaglag sa Jerico dili angayng kabalak-an. Ang panagsumpaki sa mga opinyon ni Garstang ug sa ubang mga arkeologo bahin sa Jerico nagpasiugda sa panginahanglan nga magmabinantayon sa pagdawat sa arkeolohikanhong ebidensiya bisan pag kini mopaluyo o mosumpaki sa rekord sa Bibliya ug sa kronolohiya niini.

JERIEL [Hinaot Makakita ang Diyos; Ang Diyos Nakakita]. Anak nga lalaki ni Tola, ug pangulo sa usa ka balay sa amahan sa tribo ni Isacar. —1Cr 7:1, 2.

JERIMOT [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "mahimong hataas (binayaw)"].

1. Usa ka anak nga lalaki o kaliwat sa panganayng anak ni Benjamin nga si Bela, ug usa ka maisog, gamhanang tawo.—1Cr 7:6, 7.

2. Usa ka manggugubat nga Benjaminhon kinsa mipaluyo kang David samtang siya didto sa Ziklag nga ginukod ni Haring Saul.—1Cr 12:1, 2, 5.

3. Usa ka Levihanon nga kaliwat ni Merari. —1Cr 24:26, 30; tan-awa ang JEREMOT Num. 3.

4. Usa ka Levihanon nga kaliwat ni Kohat.—1Cr 6:33; 25:4; tan-awa ang JEREMOT Num. 4.

5. Ang prinsipe nga nangulo sa tribo ni Neptali panahon sa pagmando ni David; anak nga lalaki o kaliwat ni Azriel.—1Cr 27:19, 22.

6. Usa ka anak nga lalaki ni David kansang anak nga babaye naminyo kang Haring Rehoboam. (2Cr 11:18) Sanglit si Jerimot wala iapil sa listahan sa mga anak nga lalaki ni David pinaagi sa ginganlan niyang mga asawa, lagmit anak siya sa usa ka puyopuyo o sa usa ka wala hinganli nga asawa. (2Sa 5:13) Si Jerimot dayag nga naminyo sa iyang igagaw nga si Abihail, ang anak nga babaye sa kamagulangang igsoong lalaki ni David nga si Eliab. —2Cr 11:18; 1Sa 17:13.

7. Usa sa mga komisyonado nga Levihanon nga nag-atiman sa daghang amot, ikapulo, ug balaang mga butang nga gidala panahon sa paghari ni Ezequias.—2Cr 31:12, 13.

JERIOT [gikan sa lintunganayng berbo nga nagkahulogang "pagkurog"]. Lagmit nga si Jeriot maoy usa ka puyopuyo o sulugoong babaye ni Caleb nga nanganak sa pipila sa iyang mga anak nga lalaki nga giilang iya ni "Azuba nga iyang asawa." Ang 1 Cronicas 2:18 mabasa: 'Si Caleb nanganak ug mga anak nga lalaki pinaagi kang Azuba nga

iyang asawa ug pinaagi kang Jeriot; ug mao kini ang iyang mga anak nga lalaki.'

JEROBOAM. Duha ka hari sa Israel kansang paghari may kal-ang nga mga 130 ka tuig.

1. Unang hari sa napulo-ka-tribong gingharian sa Israel; ang anak nga lalaki ni Nebat, usa sa mga opisyal ni Solomon sa balangay sa Zereda; gikan sa tribo ni Epraim. Mopatim-awng sa bata pa si Jeroboam, siya nailo-sa-amahan ug gipadako sa iyang nabalong inahan nga si Zerua.—1Ha 11:26.

Sa dihang naobserbahan ni Solomon nga si Jeroboam dili lamang maisog, gamhanan nga tawo kondili kugihan usab, iyang gitudlo siya nga magdumala sa pinugos nga trabaho sa balay ni Jose. (1Ha 11:28) Human niadto, si Jeroboam giadto sa manalagna sa Diyos nga si Ahias dala ang makapakurat nga balita. Human gisigisia ang iyang bagong besti sa 12 ka piraso, gisultihan sa manalagna si Jeroboam nga kuhaon ang napulo niini ingong simbolo kon sa unsang paagi gision ni Jehova ang gingharian ni Solomon sa duha ka bahin ug himoon si Jeroboam nga hari ibabaw sa napulo ka tribo. Hinuon, usa lamang kini ka pagbahin sa kagamhanan ug dili usab pagbiya sa matuod nga pagsimba nga nasentro sa templo sa Jerusalem, ang kaulohan sa habagatang gingharian. Busa si Jehova nagpasalig kang Jeroboam nga siya magpanalangin ug magpalampos sa iyang paghari ug magtukod kaniya ug usa ka malungtarong balay sa mga manununod kon siya motuman sa mga balaod ug mga sugo sa Diyos.—1Ha 11:29-38.

Sa dihang nasayran ni Solomon kini nga panghitabo, lagmit siya nagtinguha sa pagpatay kang Jeroboam. Apan, si Jeroboam mikalagiw ngadto sa Ehipto, ug didto ubos sa proteksiyon ni Paraon Sisak siya nagpabilin hangtod sa kamatayon ni Solomon.—1Ha 11:40.

Tungod sa balita bahin sa kamatayon ni Solomon niadtong mga 998 W.K.P., si Jeroboam mibalik dayon ngadto sa iyang yutang natawhan, diin siya miduyog sa iyang katawhan sa paghangyo sa anak nga lalaki ni Solomon nga si Rehoboam nga pagaanon ang ilang mga palas-anon kon buot niya ang ilang pagpaluyo sa iyang bag-ong paghari. Apan, gisalikway ni Rehoboam ang maayong tambag sa tigulang nga mga magtatambag ug gipalabi ang tambag sa batan-ong mga lalaki nga iyang kaedad nga misulti kaniya nga pabug-atan pa ang luwan sa katawhan. Tungod niini nga pagkamapig-oton, ang napulo ka tribo naghimo kang Jeroboam nga ilang hari. Sa pagkatinuod, kini nga "kausaban sa mga panghitabo nahitabo pinaagi sa sugo ni Jehova, aron matuman gayod niya ang iyang pulong nga gisulti ni Jehova pinaagi ni Ahias."—1Ha 12:1-20; 2Cr 10:1-19.

Ang bag-ong gipalingkod nga hari nga si Jeroboam misugod dayon sa pagtukod sa Sekem ingong kaulohan sa iyang gingharian, ug sa S sa Sekem, sa pikas bahin sa Jordan, iyang gipalig-on ang balangay sa Penuel (Peniel), ang dapit diin nakigdumog si Jacob sa usa ka manulonda. (1Ha 12:25; Gen 32:30, 31) Kay nakakita nga ang iyang mga sakop nagganayan ngadto sa templo sa Jerusalem aron mosimba, si Jeroboam naghunahuna nga tingalig sa kadugayan iliso nila ang ilang pagkamaunongon ngadto kang Rehoboam ug unya ilang patyon si Jeroboam. Busa siya nakahukom sa pagpakgang niini pinaagi sa pagtukod ug relihiyon nga nasentro sa pagsimba sa duha ka bulawan nga nating baka nga iyang gitukod, ang usa didto sa Bethel sa habagatan, ug ang lain didto sa Dan sa amihanan. Nagtudlo usab siya ug iyang kaugalingong dili-Aaronikong mga saserdote, nga naglangkob niadtong naggikan sa kasagarang katawhan nga andam nga makabaton sa katungdanan pinaagi sa paghalad ug usa ka toreyong baka ug pito ka laking karnero. Dayon kini sila nag-alagad "alang sa hatag-as nga mga dapit ug alang sa pormag-kanding nga mga demonyo ug alang sa mga nating baka nga iyang gihimo." Si Jeroboam nagmugna usab ug linain nga 'balaang mga adlaw' ug personal nga nanguna sa katawhan sa paghalad alang sa iyang bag-ong hinimong mga diyos. —1Ha 12:26-33; 2Ha 23:15; 2Cr 11:13-17; 13:9.

Sa usa niini ka okasyon sa dihang ihalad na unta ni Jeroboam ang gipaaso nga halad sa iyang halaran sa Bethel, ang espiritu ni Jehova nagpalihok sa usa ka tawo sa Diyos sa pagbadlong sa hari tungod sa iyang dulumtanang idolatriya, ug sa dihang ang hari nagsugo sa pagdakop niining alagad sa Diyos, ang halaran napikas, ang mga abo niini nayabo, ug ang kamot sa hari mikuyos. Ayha lamang naulian ang kamot sa hari sa dihang nalukmay sa tawo sa Diyos ang kasuko ni Jehova, apan bisan pa niana si Jeroboam nagpadayon gihapon sa iyang mapasipalahong pagsupak kang Jehova. (1Ha 13:1-6, 33, 34) Ang pagtukod niya sa pagsimba sa nating baka naglangkob sa "mga sala ni Jeroboam," mga sala nga nahimong sad-an ang ubang mga hari sa Israel tungod sa pagpadayon niining apostatang pagsimba.—1Ha 14:16; 15:30, 34; 16:2, 19, 26, 31; 22:52; 2Ha 3:3; 10:29, 31; 13:2, 6, 11; 14:24; 15: 9, 18, 24, 28; 17:21-23.

Sa ika-18 nga tuig sa paghari ni Jeroboam namatay si Rehoboam, apan ang panaggubat nga nahitabo na tali sa duha ka nasod nagpadayon sulod sa tulo-ka-tuig nga paghari sa anak nga lalaki ni Rehoboam nga si Abiam (Abias), kinsa mipuli kaniya. (1Ha 15:1, 2, 6; 2Cr 12:15) Sa usa ka higayon, si Abias nagtigom ug 400,000 aron makiggubat sa puwersa ni Jeroboam nga doble ang gidaghanon.

Bisan pa sa labaw nga puwersa ni Jeroboam ug sa iyang intelihenteng estratehiya sa pagbanhig, siya nasugamak sa grabeng kapildihan. Siya napildihan ug 500,000 ka tawo ug sa iyang daghang kalungsoran sa Epraim ug siya naulawan pag-ayo. Ang hinungdan sa kadaogan sa Juda maoy tungod kay si Abias ug ang iyang mga tawo misalig kang Jehova ug mituaw kaniya alang sa tabang.—2Cr 13:3-20.

Dugang pa sa katalagman ni Jeroboam, ang iyang anak nga lalaking si Abias grabeng nasakit, nga tungod niadto ang hari nagsugo sa iyang asawa nga magtakoban, ug dayon iyang gipaadto siya nga may dalang gasa ngadto sa tigulang nga manalagnang si Ahias, nga buta na nianang tungora, aron magpakisayod kon maulian pa ba ang bata. Ang tubag maoy 'Dili.' Dugang pa, gitagna nga ang matag lalaking manununod ni Jeroboam pagaputlon, ug gawas niini nga anak, nga kaniya si Jehova nakakaplag ug butang nga maayo, walay anak ni Jeroboam ang makabaton ug desenteng paglubong, hinunoa, ang ilang patayng mga lawas pagakan-on sa mga iro o kaha sa mga langgam. —1Ha 14:1-18.

Wala magdugay human niadto, sa mga 977 W.K.P., "si Jehova naghampak [kang Jeroboam], mao nga siya namatay," sa ingon nagtapos sa iyang 22-ka-tuig nga paghari. (2Cr 13:20; 1Ha 14:20) Ang iyang anak nga lalaking si Nadab mipuli kaniya sa trono sulod sa duha ka tuig sa wala pa patya ni Baasa, kinsa nagpatay usab sa tanang may gininhawa sa balay ni Jeroboam. Niining paagiha ang iyang dinastiya kalit nga natapos "sumala sa pulong ni Jehova," ug "tungod sa mga sala ni Jeroboam."—1Ha 15:25-30.

2. Hari sa Israel; anak nga lalaki ug manununod ni Jehoas, ug apo-sa-tuhod ni Jehu. Ingong ang ika-14 nga magmamando sa amihanang gingharian, si Jeroboam II naghari sulod sa 41 ka tuig nga nagsugod niadtong mga 844 W.K.P. (2Ha 14:16, 23) Sama sa daghang nahiuna kaniya, siya nagbuhat kon unsay daotan sa mga mata ni Jehova pinaagi sa pagpadayon sa pagsimba sa nating baka ni Jeroboam I.—2Ha 14:24.

Gihatagag pagtagad ang usa ka linaing pagrehistro sa talaan sa kagikan, dayag nga gihimo panahon sa paghari ni Jeroboam II. (1Cr 5:17) Hinuon, ang talagsaong kalamposan sa iyang paghari mao ang pagpasig-uli sa yutang nawala kanhi sa gingharian. Ingong katumanan sa tagna ni Jonas, si Jeroboam "nagpasig-uli sa utlanan sa Israel gikan sa pagsulod sa Hamat hangtod sa dagat sa Araba [Patayng Dagat]." Gipasidungog usab kaniya ang pagpasig-uli sa 'Damasco ug Hamat ngadto sa Juda sa Israel.' (2Ha 14:25-28) Kini lagmit nagkahulogan nga si Jeroboam naghimo sa gingharian sa Damasco ug Hamat nga maghatagan ug tributo, sama sa ilang gihimo kanhi ngadto sa Juda panahon sa paghari ni Solomon.—Itandi ang 1Ha 4:21; 2Cr 8:4.

Tungod niini nga mga kalamposan, walay duhaduhang miuswag pag-ayo sa materyal ang amihanang gingharian. Apan sa samang higayon ang nasod nagpadayon sa espirituwal nga pag-us-os. Ang mga manalagnang si Oseas ug Amos naghatag ug pipila ka masakit nga pagsaway batok sa rebelyosong si Jeroboam ug sa iyang mga tigpaluyo tungod sa ilang tatawng pag-apostata, maingon man sa ilang imoral nga panggawi—pagpanglimbong, pagpangawat, pakighilawas, pagbuno, pagpanglupig, idolatriya, ug uban pang mga buhat nga nagapasipala sa Diyos. (Os 1:2, 4; 4:1, 2, 12-17; 5:1-7; 6:10; Am 2:6-8; 3:9, 12-15; 4:1) Ilabinang gipunting mao ang pasidaan ni Jehova ngadto kang Jeroboam pinaagi sa baba sa iyang manalagnang si Amos: "Ako motindog batok sa balay ni Jeroboam uban ang usa ka espada."—Am 7:9.

Human mamatay si Jeroboam, ang iyang anak nga lalaki nga si Zacarias mipuli sa paglingkod sa trono. (2Ha 14:29) Ugaling, dihay kal-ang nga 11 ka tuig tali sa kamatayon ni Jeroboam ug sa unomka-bulan nga pagmando nga gipasidungog kang Zacarias, ang kataposan sa dinastiya ni Jehu. Lagmit tungod kay si Zacarias bata pa kaayo o tungod sa uban pang hinungdan, ang iyang paghari wala pa bug-os maestablisar o makompirmar nga iyaha hangtod sa mga 792 W.K.P.

JEROHAM [Hinaot Kaluy-an Siya].

1. Amahan ni Elkana ug apohan ni Samuel; kaliwat ni Kohat nga Levihanon.—1Sa 1:1, 19, 20; 1Cr 6:22, 27, 34, 38.

2. Usa ka Benjaminhon sa Gedor kansang duha ka "anak nga lalaki" gihisgotan ingong lakip sa 'mga magtatabang ni David sa gubat' samtang siya didto sa Ziklag ilalom sa mga pagpig-ot ni Saul.—1Cr 12:1, 2, 7.

3. Amahan ni Azarel nga prinsipe sa tribo ni Dan nga ilalom ni Haring David.—1Cr 27:1, 22.

4. Amahan ni Azarias, usa sa mga pangulo sa kasundalohan nga mitabang kang Jehoiada sa pagpalingkod kang Jehoas ingong hari.—2Cr 23:1, 11.

5. Usa ka kaliwat ni Benjamin kansang unom ka ginganlang "mga anak nga lalaki" nahimong mga pangulo sa mga banay nga nagpuyo sa Jerusalem. (1Cr 8:1, 26-28) Lagmit mao ra ang Num. 6.

6. Ang Benjaminhong katigulangan ni Ibneias, kinsa nagpuyo sa Jerusalem human sa pagkadestiyero. (1Cr 9:7, 8) Lagmit mao ra ang Num. 5.

7. Amahan o katigulangan ni Adaia, usa ka saserdote nga nagpuyo sa Jerusalem human sa pagkadestiyero sa Babilonya.—1Cr 9:3, 10, 12; Neh 11: 4, 12.

JERUBAAL [Pahimoa si Baal ug Legal nga Depensa (Paawaya)]. Ang ngalan nga gihatag kang Gideon nga anak nga lalaki ni Joas nga Abiezeranhon human niya tumpaga ang halaran sa iyang amahan alang kang Baal ug ang kahoy nga sagradong poste nga tupad niini; dayon, diha sa halaran nga gitukod alang kang Jehova, gihalad ni Gideon ang usa ka toreyong baka sa iyang amahan, ginamit ang mga piraso sa sagradong poste ingong sugnod.—Huk 6:11, 25-27.

Sayo sa pagkasunod buntag ang mga tawo sa Opra, sa pagkakita sa gibuhat, nangasuko pag-ayo. Busa sila nagpakisayod ug, sa pagkahibalo nga si Gideon ang mibuhat niining butanga, miinsistir sila nga patyon siya. Ang amahan ni Gideon nga si Joas midapig kang Gideon, nga nag-ingon: "Kamo ba ang mohimog legal nga depensa alang kang Baal aron tan-awon kon siya inyo bang maluwas? Ang bisan kinsa nga mohimog legal nga depensa alang kaniya angayng pagapatyon bisan niining buntaga mismo. Kon siya Diyos, pahimoa siyag legal nga depensa alang sa iyang kaugalingon, kay may nagtumpag sa iyang halaran." Ang asoy sa Bibliya nagpadayon: "Ug niadtong adlawa siya nagtawag kaniya nga Jerubaal, nga nag-ingon: 'Pahimoa si Baal ug legal nga depensa alang sa iyang kaugalingon, kay may nagtumpag sa iyang halaran.'"—Huk 6:28-32.

Si Gideon gitawag ug Jerubeset sa 2 Samuel 11:21.—Tan-awa ang GIDEON.

JERUBESET [Pahimoa ug Legal nga Depensa (Paawaya) ang Makauulaw nga Butang]. Ang ngalan ni Maghuhukom Gideon nga makita sa 2 Samuel 11:21. Dayag nga kini maoy usa ka porma sa Jerubaal, ang ngalan nga gihatag kang Gideon pinaagi sa iyang amahan nga si Joas sa dihang gitumpag ni Gideon ang halaran ni Baal. (Huk 6:30-32) Ang pipila ka eskolar nagtuo nga gipulihan sa magsusulat sa Ikaduhang Samuel ang *ba′‘al* uban sa Hebreohanong pulong alang sa "kaulaw" (*bo′sheth*) aron dili magamit ang ngalan sa bakak nga diyos nga si Baal ingong bahin sa personal nga ngalan.—Tan-awa ang GIDEON.

JERUEL [lagmit, Gipahiluna (Gipatindog) sa Diyos]. Usa ka kamingawan nga lagmit nahimutang taliwala sa mga siyudad sa Tekoa ug En-gedi. Ang tukmang nahimutangan ug gidak-on niini wala mahibaloi karong adlawa.—2Cr 20:2, 16, 20.

JERUSA [Iyang Napanag-iya]. Inahan ni Haring Jotam; asawa ni Uzzias; anak nga babaye ni Zadok.—2Ha 15:32, 33; 2Cr 27:1, 2.

JERUSALEM [Pagpanag-iya (Pundasyon) sa Duha-ka-Pilong Pakigdait]. Ang kaulohang siyudad sa karaang nasod sa Israel sukad sa tuig 1070 W.K.P. Human mabahin ang nasod ngadto sa duha ka gingharian (997 W.K.P.), ang Jerusalem nagpabilin nga kaulohan sa habagatang gingharian sa Juda. Sa tibuok nga Kasulatan, ang Jerusalem gihisgotan kapin sa 800 ka beses.

Ngalan. Ang kinaunahang natala nga ngalan niini nga siyudad maoy "Salem." (Gen 14:18) Bisan tuod nga gisulayan sa pipila nga ilangkit ang kahulogan sa ngalang Jerusalem sa ngalan sa usa ka Semitikanhong diyos sa Kasadpan nga ginganlag Shalem, gipakita ni apostol Pablo nga ang tinuod nga kahulogan sa ulahing katunga nga bahin sa ngalan maoy "Pakigdait." (Heb 7:2) Ang Hebreohanong espeling niining ulahing katunga nga bahin sa ngalan nagpasabot sa usa ka *dual form,* busa "Duha-ka-Pilong Pakigdait." Sa Akadianhon (Asiro-Babilonyanhon) nga mga teksto kini nga siyudad gitawag ug Urusalim (o Ur-sa-li-im-mu). Pinasukad niini gihatagan ug kahulogan sa pipila ka eskolar ang ngalan ingong "Siyudad sa Pakigdait." Apan ang Hebreohanong porma, nga angayng maoy mopatigbabaw, dayag nga nagkahulogang "Pagpanag-iya (Pundasyon) sa Duha-ka-Pilong Pakigdait."

Daghang uban pang mga ekspresyon ug mga titulo ang gigamit sa Kasulatan sa pagtumong sa maong siyudad. Sa usa ka higayon gigamit sa salmista ang mas naunang ngalan nga "Salem." (Sal 76:2) Ang ubang mga ngalan mao ang: "siyudad ni Jehova" (Isa 60:14), "lungsod sa Dakong Hari" (Sal 48:2; itandi ang Mat 5:35), "Siyudad sa Pagkamatarong" ug "Matinumanong Lungsod" (Isa 1:26), "Zion" (Isa 33:20), ug "balaang siyudad" (Neh 11:1; Isa 48:2; 52:1; Mat 4:5). Ang ngalang "el Quds," nga nagkahulogang "ang Balaan [nga Siyudad]," mao gihapon ang popular nga ngalan niini diha sa Arabiko. Ang ngalan nga makita diha sa presenteng-adlaw nga mga mapa sa Israel maoy Yerushalayim.

Lokasyon. Layolayo gikan sa pangunang mga ruta sa internasyonal nga negosyo, ang Jerusalem nahimutang sa daplin sa umaw nga kamingawan (ang Kamingawan sa Juda), nga ang mga suplay sa tubig niini maoy limitado. Bisan pa niana, may duha ka *lokal* nga ruta sa negosyo ang nagtagbo duol sa siyudad. Ang usa paingon sa A-H nga direksiyon ubay sa ibabaw nga patag sa bukid nga nagsilbing "taludtod" sa karaang Palestina, ug kini nga ruta nagdugtong sa mga siyudad sama sa Dotan, Sekem, Bethel, Betlehem, Hebron, ug Beer-seba. Ang ikaduhang ruta maoy paingon sa S-K nga direksiyon gikan sa Raba (modernong ‘Amman), palatas sa bul-oganang mga walog ngadto sa dal-as sa Suba sa Jordan, patungas sa titip nga mga bakilid sa Judea, ug dayon midulhog sa kasadpang mga bakilid ngadto sa Kabaybayonan sa

Mediteranyo ug sa dunggoanan nga lungsod sa Jope. Dugang pa, ang Jerusalem nahimutang sa tungatunga sa katibuk-ang dapit sa Yutang Saad, busa angayan nga mahimong sentro sa pangagamhanan sa estado.

Kay nahimutang nga mga 55 km (34 mi) pailaya gikan sa Dagat Mediteranyo ug mga 25 km (16 mi) sa K gayod sa amihanang tumoy sa Patayng Dagat, ang Jerusalem anaa sa taliwala sa mga bungtod sa sentral nga kabukiran. (Itandi ang Sal 125:2.) Tungod sa gihabogon niini nga mga 750 m (2,500 p) ibabaw sa lebel sa dagat, kini nahimong usa sa kinahabogan nga kaulohang mga siyudad sa tibuok kalibotan nianang panahona. Ang "gitas-on" niini gihisgotan sa Kasulatan, ug ang mga magpapanaw kinahanglang 'motungas' gikan sa kapatagan daplin sa baybayon aron makaabot sa siyudad. (Sal 48:2; 122:3, 4) Ang klima maanindot, nga may mabugnaw nga kagabhion, nga ang tinuig nga temperatura nag-aberids ug 17°C. (63°F.), ug ang tinuig nga ulan nag-aberids ug mga 63 sm (25 pul.), ug ang ting-ulan maoy tali sa Nobyembre ug Abril.

Bisan pa sa kahabog niini, ang Jerusalem nasalipdan sa mga dapit nga naglibot niini. Makita lamang sa mga magpapanaw ang kinatibuk-an sa siyudad kon sila duol na kaayo. Dapit sa S, ang Bukid sa mga Olibo may gihabogong mga 800 m (2,620 p). Sa A niini, ang Bukid sa Scopus miabot ug mga 820 m (2,690 p), ug ang naglibot nga mga kabungtoran sa H ug K may gihabogon nga 835 m (2,740 p). Gikan niining habog nga mga dapit makita ang kahimtang diha sa Patukoranan sa Templo (mga 740 m [2,430 p]).

Sa mga panahon sa gubat, kini nga kahimtang daw delikado kaayo. Apan, ang bisan unsa nga disbentaha mabawi ra gihapon tungod kay ang tulo ka kiliran sa siyudad gilibotan man sa titip kaayo nga mga walog: ang bul-oganang walog sa Kidron sa sidlakan ug ang Walog sa Hinnom sa habagatan ug kasadpan. Ang usa ka sentral nga walog, nga lagmit mao ang gihisgotan ni Josephus ingong ang Walog sa Tyropoeon (o "ang Walog sa Tiggama ug Keso"), nag-ulang sa dapit sa siyudad ngadto sa sidlakan ug kasadpang kabungtoran o mga tagaytay. (*The Jewish War,* V, 136, 140 [iv, 1]) Kini nga walog natambakan na pag-ayo latas sa kasiglohan, apan ang usa ka dumuduaw kinahanglang molugsong gihapon agi sa usa ka titip nga bakilid paingon sa hulpa sa tunga ug unya motungas sa pikas nga bahin sa dihang motabok sa siyudad. Adunay ebidensiya nga, gawas pa sa A-H nga sentral nga walog, ang duha ka gamaygamay nga walog, o mga hulpa, sa S-K padayong nag-ulang sa duha ka bungtod, ang usa nag-ulang sa bungtod sa sidlakan ug ang usa latas sa kasadpan.

Ang mga kiliran niining titip nga mga walog daw nahimong bahin sa sistema sa pangdepensa nga paril sa siyudad sa tanang panahon. Ang dapit lamang sa siyudad nga walay kinaiyanhong depensa mao ang A nga kiliran, ug dinhi ang mga paril gipalig-on pag-ayo. Sa dihang miatake sa siyudad niadtong 70 K.P., si Heneral Tito, matod ni Josephus, kinahanglang molusot sa tulo ka sunodsunod nga mga paril nianang dapita.

Suplay sa Tubig. Ang mga molupyo sa Jerusalem nakasinati ug grabeng kanihit sa pagkaon panahon sa paglikos, apan lagmit wala gayod malisdi sa suplay sa tubig. Kay bisan pag duol kini sa umaw nga Kamingawan sa Juda, ang siyudad may kanunayng suplay sa mahinlo nga tubig ug adunay bastanteng mga pondohanan sa tubig sulod sa mga paril sa siyudad.

Ang duha ka tubod, ang En-rogel ug ang Gihon, nahimutang duol sa siyudad. Ang unang tubod nahimutang nga H ug diyutay sa dapit diin magtagbo ang mga walog sa Kidron ug Hinnom. Bisan tuod usa kini ka hinungdanong tinubdan sa tubig, ang nahimutangan niini dili maduol sa mga panahon sa pag-atake o paglikos. Ang tubod sa Gihon nahimutang sa K nga dapit sa Walog sa Kidron, tapad sa gitawag sa ulahi nga Siyudad ni David. Bisan tuod kini nahimutang sa gawas sa mga paril sa siyudad, kini duol ra nga mahimong makakubkob ug tunel nga konektado sa usa ka agianan, aron ang mga molupyo sa siyudad makakalos ug tubig nga dili na kinahanglang mogawas sa mga paril nga nagdepensa sa siyudad. Gihimo kini sa sayong bahin sa kasaysayan sa siyudad sumala sa arkeolohikanhong ebidensiya. Niadtong 1961 ug 1962, ang mga pagpangubkob nakadiskobreg usa ka karaan kaayong paril nga nahimutang sa *ubos nga bahin* sa ibabawng tumoy, o entrada, sa tunel, busa naglibot niini. Gituohan nga mao kini ang paril sa karaang siyudad sa mga Jebusihanon.

Latas sa katuigan, ang dugang nga mga tunel ug mga kanal gihimo aron agosan sa tubig sa Gihon. Ang usa ka agianan sa tubig nga nagsukad sa baba sa langob sa tubod sa Gihon miagos nga padulhog sa maong walog ug milibot sa tumoy sa HS nga bungtod ngadto sa usa ka linaw diin magtagbo ang Walog sa Hinnom ug ang sentral nga walog o ang Walog sa Tyropoeon. Sumala sa nadiskobrehan, kini sama sa usa ka trinseras nga gitabonan ug lagpad nga mga bato, ug gibangag diha sa kiliran sa mga bungtod sa daghang dapit. Pinaagi sa sal-angsal-ang nga mga bangag niini makakuha ug tubig alang sa pagpatubig sa mga hinagdang talamnan sa walog sa ubos. Ang pagdulhog sa kanal nga mga 4 o 5 milimetro por metro (kubos sa 0.2 pul. por yd) nagpatunghag hinay nga pag-agos, nga nagpahinumdom sa usa sa "katubigan sa Siloa nga

hinayng nagaagay." (Isa 8:6) Gituohan nga kini nga kanal, nga dili protektado ug daling maatake, gihimo sa panahon sa paghari ni Solomon sa dihang nangibabaw ang pakigdait ug kasegurohan.

Ang mga balay ug mga tinukod sa Jerusalem lagmit nga adunay mga biawan sa ilalom sa yuta, nga nakahatag ug dugang suplay sa tubig gawas pa sa tubig gikan sa mga tubod. Ang tubig sa ulan nga matigom gikan sa mga atop ipondo diha niini, nga natipigang hinlo ug bugnaw. Ang dapit sa templo lagmit adunay dagkong mga biawan, ug giingon sa mga arkeologo nga sila nakakaplag ug 37 ka biawan nga masudlan ug mga 38,000 kl (10,000,000 gal), ang usa ka biawan lamang gibanabana nga masudlan ug 7,600 kl (2,000,000 gal).

Latas sa kasiglohan daghang agianan sa tubig ang gitukod aron sa pagtaganag tubig sa Jerusalem. Sumala sa tradisyon gituohan nga si Solomon mao ang naghimo sa usa ka agianan sa tubig gikan sa mga "Linaw ni Solomon" (ang tulo ka pondohanag tubig sa HK sa Betlehem) paingon sa paril sa templo sa Jerusalem. Sa Ecclesiastes 2:6, si Solomon miingon: "Naghimo ako ug mga linaw sa tubig alang sa akong kaugalingon, aron matubigan niini ang lasang." Ang maong dakong buluhaton sa paghimog mga linaw lagmit naglakip gayod sa paghimo ug usa ka agianan sa tubig alang sa mas dakong suplay sa tubig nga gikinahanglan sa Jerusalem human maorganisar ang mga pag-alagad sa templo. Apan, walay ebidensiya, gawas sa tradisyon, sa pagpaluyo nga si Solomon naghimog usa ka agianan sa tubig gikan sa mga Linaw ni Solomon ngadto sa Jerusalem. Daghang agianan sa tubig ang makaplagan gihapon. Ang usa ka agianan sa tubig nga gihimo aron sa pagdalag tubig gikan sa mga tubod sa Wadi el-'Arrub nga 20 km (12 mi) sa HHK sa Jerusalem paingon sa mga Linaw ni Solomon lagmit mao ang gipasabot ni Josephus, kinsa nag-ingon nga kini gihimo ni Poncio Pilato ginamit ang mga pondo nga salapi sa templo. (*Jewish Antiquities,* XVIII, 60 [iii, 2]; *The Jewish War,* II, 175 [ix, 4]) Sa duha ka agianan sa tubig nga nagsukad sa mga Linaw ni Solomon paingon sa Jerusalem, ang ubos mao ang mas daan na, lagmit sukad pa sa panahon ni Herodes o sa mga Hasmonaeano. Kini nga agianan sa tubig miagi sa ilalom sa balangay sa Betlehem ug milatas ngadto sa Patukoranan sa Templo ibabaw sa "Arko ni Wilson."

Arkeolohikanhong Panukiduki. Bisan tuod nga gihimo ang daghang panukiduki ug pagpangubkob, pipila lamang ka lig-ong mga kamatuoran ang natino maylabot niini nga siyudad sa kapanahonan sa Bibliya. Lainlaing mga rason ang nakapugong sa panukiduki o naglimite sa kahinungdanon niini. Ang Jerusalem halos walay hunong nga gipuy-an sa atong Komong Panahon, mao nga diyutay na lang kaayo ang dapit nga kakubkoban. Dugang pa, ang siyudad kadaghan na magun-ob, ug ang bag-ong mga siyudad gitukod sa ibabaw sa mga ginun-ob, ug sagad gigamit, sa usa ka bahin, ang mga materyales nga naggikan sa mga ginun-ob. Ang nagtipun-og nga mga ginun-ob ug mga ginuba, nga sa pipila ka dapit maoy mga 30 m (100 p) ang giladmon, nakatabon sa kanhing mga dagway sa maong dapit ug nakapalisod sa pag-interpretar sa nakubkoban nga ebidensiya. Nakubkoban ang pipila ka seksiyon sa paril, mga linaw, mga tunel sa tubig, ug karaang mga lubnganan, apan diyutay ra gayod ang nakubkoban nga mga sinulat. Ang pangunang arkeolohikanhong mga kaplag nakuha gikan sa HS nga bungtod, nga karon nahimutang sa gawas sa mga paril sa siyudad.

Busa, ang pangunang mga tinubdan sa impormasyon bahin sa karaang siyudad mao gihapon ang Bibliya ug ang kahubitan bahin sa unang-siglo nga siyudad nga gihatag sa Hudiyong historyador nga si Josephus.

Unang Kasaysayan. Ang unang makasaysayanhong paghisgot bahin niini nga siyudad maoy niadtong dekada tali sa 1943 ug 1933 W.K.P., sa dihang nahibalag ni Abraham si Melquisedek. Si Melquisedek maoy "hari sa Salem" ug "saserdote sa Labing Hataas nga Diyos." (Gen 14:17-20) Apan, dili matino kon diin naggikan ang siyudad ug ang katawhan nga nagpuyo niini sama sa hari-saserdote niini nga si Melquisedek.—Itandi ang Heb 7:1-3.

Mopatim-aw nga ang laing panghitabo sa kinabuhi ni Abraham nalangkit sa dapit nga kasikbit sa Jerusalem. Si Abraham gisugo sa paghalad sa iyang anak nga si Isaac didto sa "usa sa mga bukid" sa "yuta sa Moria." Ang templo ni Solomon gitukod sa ibabaw sa "Bukid sa Moria" sa usa ka dapit nga kanhi maoy giokanan. (Gen 22:2; 2Cr 3:1) Busa, mopatim-awng gilangkit sa Bibliya ang dapit diin misulay sa paghalad si Abraham sa bukirong rehiyon nga naglibot sa Jerusalem. (Tan-awa ang MORIA.) Wala ibutyag kon si Melquisedek buhi pa ba nianang tungora; apan ang Salem lagmit nga nagpabilin ingong luwas nga dapit alang kang Abraham.

Ang mga Papan sa Amarna, nga gisulat sa Canaanhong mga magmamando ngadto sa ilang Ehiptohanong labaw nga magmamando, naglakip sa pito ka sulat gikan sa hari o gobernador sa Jerusalem (Urusalim). Kining mga sulata gihimo sa wala pa masakop sa Israel ang Canaan. Busa, ang Jerusalem, sa mga 465-ka-tuig nga yugto tali sa panagkita ni Abraham ug ni Melquisedek ug sa Israelinhong pagsakop, napanag-iya sa paganong Hamitikanhon nga mga Canaanhon ug nailalom sa Hamitikanhon nga Imperyo sa Ehipto.

Ang asoy sa haros nga pagpanakop ni Josue sa Canaan nagtala kang Adoni-zedek, nga hari sa Jerusalem, ingong lakip sa magkaabin nga mga hari nga miatake sa Gabaon. Ang iyang ngalan (nagkahulogang "Ang (Akong) Ginoo Maoy Pagkamatarong") amgid kaayo sa ngalan sa mas naunang hari sa Jerusalem nga si Haring Melquisedek ("Hari sa Pagkamatarong"), apan si Adoni-zedek dili usa ka magsisimba sa Labing Hataas nga Diyos nga si Jehova.—Jos 10:1-5, 23, 26; 12:7, 8, 10.

Sa pagpahat sa tribonhong mga teritoryo, ang Jerusalem nahimutang sa utlanan tali sa Juda ug Benjamin, ang tinong utlanan ubay sa Walog sa Hinnom. Lagmit kini nahimutang sa dapit nga sa ulahi nahimong "Siyudad ni David," nga gitukod ibabaw sa tagaytay taliwala sa mga walog sa Kidron ug Tyropoeon, sa sulod sa teritoryo sa Benjamin. Apan, ang Canaanhong mga siyudad lagmit adunay dugang mga balangay, o "gagmayng mga komunidad nga sikbit niini," ug ang usa ka bahin sa gipuy-an nga luna tingali misaylo ngadto sa teritoryo sa Juda dapit sa K ug sa H sa Walog sa Hinnom. Sa Maghuhukom 1:8 ang Juda gihisgotan nga mao ang unang nag-ilog sa Jerusalem, apan human makabiya ang misulong nga mga kasundalohan, mopatim-awng ang Jebusihanong mga molupyo nagpabilin (o mibalik) nga may igong puwersa ug sa ulahi nagpormag usa ka gamayng pundok sa mga magsusukol nga wala mabuntog sa Juda ni sa Benjamin. Busa, bahin sa Juda ug sa Benjamin gikaingon nga ang 'mga Jebusihanon nagpadayon pagpuyo uban kanila sa Jerusalem.' (Jos 15:63; Huk 1:21) Kini nga kahimtang nagpadayon sulod sa mga upat ka siglo, ug ang siyudad gitawag usahay nga "Jebus," usa ka "siyudad sa mga langyaw."—Huk 19:10-12; 1Cr 11:4, 5.

Panahon sa Nahiusang Gingharian. Ang hedkuwarter ni Haring Saul nahimutang sa Gibea sa teritoryo sa Benjamin. Ang kaulohang siyudad ni Haring David unang nahimutang didto sa Hebron sa Juda, mga 30 km (19 mi) sa HHK sa Jerusalem. Human sa pagmando didto sa pito ka tuig ug tunga (2Sa 5:5), siya determinado nga ibalhin ang kaulohan ngadto sa Jerusalem. Gigiyahan kini sa Diyos (2Cr 6:4-6), kay si Jehova namulong kasiglohan una pa niana bahin sa maong 'dapit diin Iyang gipili nga maanaa ang iyang ngalan.'—Deu 12:5; 26:2; itandi ang 2Cr 7:12.

Mopatim-aw nga ang siyudad sa mga Jebusihanon nianang tungora nahimutang sa habagatang tumoy sa sidlakang tagaytay. Kompiyansa sila sa pagkadili-mapukan sa ilang kuta nga siyudad, nga may kinaiyanhong mga depensa nga mga paril sa titip nga mga walog diha sa tulo ka kiliran niini ug, lagmit, gipalig-on pag-ayong mga kuta dapit sa amihanan. Nailhan kadto ingong "dapit nga lisod duolon" (1Cr 11:7), ug ang mga Jebusihanon nagtamay kang David nga bisan gani 'ang mga buta ug mga bakol sa siyudad' makababag sa iyang mga pag-atake. Apan nabuntog ni David ang siyudad, kay ang iyang pag-atake gipangunahan ni Joab, kinsa nakasulod sa siyudad agi sa "tunel sa tubig." (2Sa 5:6-9; 1Cr 11:4-8) Ang mga eskolar wala sa bug-os makatino bahin sa kahulogan sa Hebreohanong termino nga gihubad dinhi nga "tunel sa tubig," apan sa katibuk-an midawat niini o sa susamang mga termino ("agianan sa tubig," *RS, AT;* "sandayong," *JP*) nga lagmit mao gayod ang kahulogan. Ang mubong asoy wala maghisgot kon sa unsang paagi nagawangan ang mga depensa sa siyudad. Sukad sa pagkadiskobre sa tunel ug sa agianan nga paingon sa tubod sa Gihon, ang pagtuo sa kadaghanan mao nga si Joab nanguna sa iyang mga tawo agi niining patindog nga agianan, unya miagi sa pahandag nga tunel ug milusot pasulod sa siyudad aron sa paghimog kalit nga pag-atake. (HULAGWAY, Tomo 2, p. 951) Bisan unsa man ang paagi nga gigamit, ang siyudad nailog ug gibalhin ni David ang iyang kaulohan didto (1070 W.K.P.). Ang Jebusihanong salipdanan karon nailhan na ingong "ang Siyudad ni David," nga gitawag usab ug "Zion."—2Sa 5:7.

Gisugdan ni David ang usa ka programa sa pagpanukod sulod sa maong dapit, ug lagmit gipauswag usab ang mga depensa sa siyudad. (2Sa 5:9-11; 1Cr 11:8) Ang "Bungdo" (Heb., *ham·Mil·loh'*) nga gihisgotan dinhi (2Sa 5:9) ug sa ulahing mga asoy (1Ha 9:15, 24; 11:27) maoy usa ka bahin sa geograpiya o estruktura sa siyudad, nga ilado kanhi apan dili na mailhan karong adlawa. Sa ulahi, sa dihang gibalhin ni David ang sagradong "arka ni Jehova" gikan sa balay ni Obed-edom ngadto sa Jerusalem, ang siyudad nahimong sentro sa kalihokang relihiyoso maingon man sa pangagamhanan sa nasod.—2Sa 6:11, 12, 17; tan-awa ang LUBNGANAN, PAGLUBONG; DAVID, SIYUDAD NI; BUNGDO.

Walay rekord nga ang Jerusalem giatake sa mga kaaway sa panahon sa paghari ni David, sanglit siya ang misulong aron makiggubat sa iyang mga kaaway. (Itandi ang 2Sa 5:17-25; 8:1-14; 11:1.) Apan, sa usa ka higayon, nakita ni David nga angayng biyaan ang siyudad tungod sa misulong nga rebeldeng kasundalohan sa iyang kaugalingong anak nga lalaki nga si Absalom. Ang pagbiya sa hari lagmit maoy aron malikayan ang pag-ula sa dugo pinaagig sibil nga gubat niining dapita diin nahimutang ang ngalan ni Jehova. (2Sa 15:13-17) Bisan unsa pay motibo sa maong pagbiya, kini nagtuman sa inspiradong tagna nga gipamulong ni Natan. (2Sa 12:11; 16:15-23) Wala tugoti ni David nga ang arka sa pakigsaad dad-on uban kaniya apan nagsugo sa matinumanong mga

saserdote sa pagbalik niini ngadto sa siyudad, ang dapit nga pinili sa Diyos. (2Sa 15:23-29) Ang kahubitan sa unang bahin sa pagkalagiw ni David sumala sa gitala sa 2 Samuel kapitulo 15 naglarawan pag-ayo sa geograpikanhong mga dagway sa maong lugar sa S sa siyudad.

Sa naghinapos ang iyang pagmando, gisugdan ni David ang pagpangandam ug mga materyales nga gamiton sa pagtukod sa templo. (1Cr 22:1, 2; itandi ang 1Ha 6:7.) Ang sinapsapan nga mga bato lagmit gikubkob sa maong lugar, kay ang mga bato sa Jerusalem humok rang tabason ug pormahon, apan, sa dihang mahanginan ug mainitan na, kini mogahi ug mahimong durable ug maanindot nga mga bato alang sa pagpanukod. May ebidensiya nga dihay karaang kubkobanan sa bato duol sa presenteng Ganghaan sa Damasco, kay daghang bato ang gikubkob didto sa paglabay sa panahon.

Ang dugang pang ideya bahin sa dagway sa yuta palibot sa Jerusalem, niining panahona dapit sa S ug sa H, gihatag diha sa asoy sa pagdihog kang Solomon sumala sa sugo sa tigulang nga si Haring David. Ang laing anak nga lalaki nga si Adonias, nga naglaraw sa pag-ilog sa pagkahari, maoy didto sa tubod sa En-rogel sa dihang gidihogan si Solomon didto sa tubod sa Gihon. Ang gilayon sa duha ka dapit duol ra (mga 700 m; 2,300 p) nga tungod niana nadungog ni Adonias ug sa iyang mga kakunsabo ang kabanha sa budyong ug ang mga selebrasyon didto sa Gihon.—1Ha 1:5-9, 32-41.

Sa paghari ni Solomon dihay daghang pagpanukod (ug tingali pagpanukod pag-usab) nga gihimo sa sulod sa siyudad ug sa pagpasangkad sa mga utlanan niini. (1Ha 3:1; 9:15-19, 24; 11:27; itandi ang Ecc 2:3-6, 9.) Ang templo, ang iyang talagsaong natukod, lakip na ang mga sawang niini gitukod sa ibabaw sa Bukid sa Moria sa sidlakang tagaytay apan sa A sa "Siyudad ni David," lagmit diha sa dapit sa presenteng-adlaw nga Dome of the Rock. (2Cr 3:1; 1Ha 6:37, 38; 7:12) Ang ubang dagkong mga tinukod sa duol mao ang balay o palasyo ni Solomon, ang ginama sa sedro nga Balay sa Lasang sa Lebanon, ang Portiko sa mga Haligi, ug ang Portiko sa Trono alang sa paghukom. (1Ha 7:1-8) Kini nga pundok sa mga tinukod lagmit nahimutang sa H sa templo sa hanayhay nga bakilid padulhog ngadto sa "Siyudad ni David."—MAPA, Tomo 1, p. 752; HULAGWAY, Tomo 1, p. 748.

Nabahin nga Gingharian (997-607 W.K.P.). Ang pagrebelde ni Jeroboam maoy nakasip-ak sa nasod ngadto sa duha ka gingharian, ug ang Jerusalem nagpabilin nga kaulohan sa duha ka tribo, ang Benjamin ug Juda, ilalom sa anak nga lalaki ni Solomon nga si Rehoboam. Ang mga Levihanon ug ang mga saserdote mibalhin usab ngadto sa siyudad diin nahimutang ang ngalan ni Jehova, sa ingon nagpalig-on sa pagkahari ni Rehoboam. (2Cr 11:1-17) Nianang panahona, ang Jerusalem wala na mahimutang sa geograpikanhong sentro sa gingharian, nga may gilay-ong pipila lamang ka milya gikan sa utlanan sa kaawayng napulo-ka-tribo nga gingharian sa amihanan. Sulod sa lima ka tuig human mamatay si Solomon, ang siyudad nakasinati sa una sa daghang pagsulong. Si Haring Sisak sa Ehipto misulong sa gingharian sa Juda, sa walay duhaduha nag-isip niini nga daling malupig tungod sa pagkunhod sa ilang gidaghanon. Tungod sa pagkadili-matinumanon sa nasod, siya milampos sa pagsulod sa Jerusalem, nga nagkuha sa mga bahandi ug ubang bililhong mga manggad sa templo. Tungod lamang sa ilang paghinulsol nga sila gihatagan sa Diyos ug proteksiyon, nga maoy nakapugong nga wala malaglag ang siyudad.—1Ha 14:25, 26; 2Cr 12:2-12.

Panahon sa paghari sa matinumanon nga si Haring Asa, si Haring Baasa sa amihanang gingharian wala molampos sa iyang pagsulay sa pagpalig-on sa amihanang utlanan sa Juda aron kini masirhan ug maputol ang komunikasyon uban sa Jerusalem (ug lagmit sa pagpukgo sa kapahayagan sa pagkamaunongon sa bisan kinsa sa iyang mga sakop ngadto sa gingharian sa Juda). (1Ha 15:17-22) Ang pagpadayon sa putling pagsimba ilalom sa pagmando sa anak nga lalaki ni Asa nga si Jehosapat nagdalag proteksiyon gikan sa Diyos ug dakong kaayohan ngadto sa siyudad, lakip na ang dugang mga tagana sa pagdumala sa legal nga mga kaso.—2Cr 19:8-11; 20:1, 22, 23, 27-30.

Latas sa nahibiling kasaysayan sa Jerusalem ingong kaulohan sa gingharian sa Juda, kini nga sumbanan nagpadayon. Ang matuod nga pagsimba nagdalag mga panalangin ug proteksiyon gikan kang Jehova; ang apostasya misangpot sa grabeng mga problema ug sa pagkadaling maatake. Sa paghari sa dili-matinumanong anak nga lalaki ni Jehosapat nga si Jehoram (913-mga 907 W.K.P.) ang siyudad gisulong ug giagawan sa ikaduhang higayon sa nag-abin nga Arabia ug Filistia, kini nahitabo bisan pa sa malig-ong mga paril nga nagdepensa sa siyudad. (2Cr 21:12-17) Sa misunod nga siglo, tungod sa pagsimang ni Haring Jehoas gikan sa matarong nga dalan, ang Siryanhong mga kasundalohan "misulong sa Juda ug sa Jerusalem," ug ang konteksto nagpaila nga sila milampos sa pagsulod sa siyudad. (2Cr 24:20-25) Panahon sa pag-apostasya ni Amazias gisulong sa amihanang gingharian sa Israel ang Juda, ug giguba ang mga 178 m (584 p) sa hinungdanong mga paril sa amihanan taliwala sa Ganghaan sa Eskina (sa AK nga eskina) ug sa Ganghaan ni Epraim (dapit sa S sa Ganghaan sa Eskina). (2Cr 25:22-24) Lagmit nga

sa usa ka panahon una pa niini, ang siyudad nakaabot tabok sa sentral nga walog hangtod sa kasadpang tagaytay.

Si Haring Uzzias (829-778 W.K.P.) mihimog daghang pagdugang sa mga depensa sa siyudad, nga nagpalig-on sa Ganghaan sa Eskina (sa AK) ug sa Ganghaan sa Walog (sa HK nga eskina) pinaagi sa mga torre, maingon man sa usa ka torre didto sa "Tukod" (sa "Anggulo," *RS, JB;* sa "Likoanan," *JP*), lagmit ang usa ka bahin sa sidlakang paril nga dili layo sa harianong mga tinukod, nga gitukod ni David o kaha ni Solomon. (2Cr 26:9; Neh 3:24, 25) Gibutangan usab ni Uzzias ang mga torre ug ang mga eskina ug "mga kasangkapan sa gubat," tingali dagkong mga pangpalantig sa mga pana ug dagkong mga bato. (2Cr 26:14, 15) Gipadayon sa iyang anak nga lalaki nga si Jotam ang programa sa pagpanukod.—2Cr 27:3, 4.

Ang matinumanon nga si Haring Ezequias, nga nagmando puli sa iyang amahan, ang apostatang si Ahaz, naghinlo ug nag-ayo sa dapit sa templo ug naghimog usa ka dakong pagsaulog sa Paskuwa nga nagdapit sa tanang mga magsisimba sa pagadto sa Jerusalem gikan sa tibuok nga dapit sa maong yuta, lakip ang amihanang gingharian. (2Cr 29:1-5, 18, 19; 30:1, 10-26) Apan wala madugay, kining kadasig alang sa matuod nga pagsimba gisundan ug pag-atake gikan sa mga pagano, mga tigyagayaga sa matuod nga Diyos kansang ngalan nahimutang sa Jerusalem. Niadtong 732 W.K.P., walo ka tuig human sakopa sa Asirya ang amihanang gingharian sa Israel, ang Asiryanhon nga si Haring Senakerib nangharos sa tibuok Palestina, nga nagpadalag mga kasundalohan aron sa paghulga sa Jerusalem. (2Cr 32:1, 9) Giandam ni Ezequias ang siyudad alang sa usa ka paglikos. Iyang gisap-ongan ang mga tinubdan sa tubig sa gawas sa siyudad aron kini dili nila makit-an ug tungod niana maglisod ang mga kaaway, ug usab iyang gipalig-on ang mga paril, ug gibutangan ug mga kuta. (2Cr 32:2-5, 27-30) Mopatim-aw nga "ang agianan sa tubig" aron sa pagdalag tubig paingon sa siyudad gikan sa tubod sa Gihon nahuman na niining panahona, lagmit nga usa ka proyekto nga gibuhat sa dihang malinawon pa. (2Ha 20:20; 2Cr 32:30) Kon, sumala sa gituohan, mao kini ang agianan sa tubig nga naglakip sa tunel nga gikubkob latas sa kiliran sa Walog sa Kidron nga misangko sa Linaw sa Siloam sa Walog sa Tyropoeon, nan dili kini usa ka gamayng buluhaton nga matapos sa pipila ka adlaw. (Tan-awa ang ARKEOLOHIYA [Palestina ug Sirya]; GIHON Num. 2.) Bisan pa niana, ang kalig-on sa siyudad wala mag-agad sa mga sistema sa depensa ug mga suplay niini kondili nagagad sa mapanalipdanong gahom ni Jehova nga Diyos, kinsa miingon: "Ug panalipdan ko gayod kini nga siyudad aron sa pagluwas niini tungod sa akong kaugalingon ug tungod kang David nga akong alagad." (2Ha 19:32-34) Tungod sa milagrosong pagkalaglag sa 185,000 ka Asiryanhong kasundalohan, si Senakerib midalidali pagbalik sa Asirya. (2Ha 19:35, 36) Sa dihang gitala ang asoy sa pagpakiggubat diha sa mga talaan sa Asiryanhong kasaysayan, kini nanghambog sa pagpriso ni Senakerib kang Ezequias sulod sa Jerusalem sama sa usa ka 'langgam diha sa halwa,' apan wala hisgoti niini ang pag-ilog sa siyudad.—Tan-awa ang SENAKERIB.

Sa paghari ni Manases (716-662 W.K.P.) may dugang gihimong paril ubay sa Walog sa Kidron. Panahon usab kadto nga ang nasod misamot pagpalayo gikan sa matuod nga pagsimba. (2Cr 33:1-9, 14) Ang iyang apong lalaki nga si Josias temporaryong nagpahunong niini nga pagkahisalaag, ug panahon sa iyang pagmando, ang Walog sa Hinnom, nga gigamit sa idolatrosong mga tawo alang sa daotang mga seremonyas, iyang "gihimong dili angay alang sa pagsimba," lagmit nagtampalas niini pinaagi sa paghimo niini nga usa ka basurahan sa siyudad. (2Ha 23:10; 2Cr 33:6) "Ang Ganghaan sa mga Tapok sa Abo" lagmit gibuksan paingon niini nga walog. (Neh 3:13, 14; tan-awa ang GEHENNA; HINNOM, WALOG SA.) Sa panahon ni Josias ang "ikaduhang seksiyon" (ang "bag-ong lungsod," *JB*) sa siyudad gihisgotan sa unang higayon. (2Ha 22:14; 2Cr 34:22) Kining "ikaduhang seksiyon" kasagarang gituohan nga mao ang seksiyon sa siyudad nga nahimutang sa K o sa AK sa dapit sa templo. —Sof 1:10.

Human mamatay si Josias, dali rang migrabe ang kahimtang sa Jerusalem, sanglit nagsunod ang upat ka dili-matinumanong mga hari. Sa ikawalo nga tuig ni Haring Jehoiakim ang Juda nahimong basalyo sa Babilonya. Ang pag-alsa ni Jehoiakim tulo ka tuig sa ulahi nakaaghat sa mga Babilonyanhon sa malamposong paglikos sa Jerusalem, nga human niana ang siyudad giagawan sa mga bahandi niini ug ang hari nianang panahona, si Jehoiakin, ug ang ubang mga lungsoranon gidestiyero. (2Ha 24:1-16; 2Cr 36:5-10) Ang tinudlo sa Babilonya nga si Haring Zedekias misulay sa paglingkawas gikan sa yugo sa Babilonya, ug sa iyang ikasiyam nga tuig (609 W.K.P.) ang Jerusalem gilikosan pag-usab. (2Ha 24:17-20; 25:1; 2Cr 36:11-14) Ang Ehiptohanong kasundalohan nga gipadala aron tabangan ang Jerusalem milampos nga temporaryo lamang sa pagpabiya sa mga naglikos. (Jer 37:5-10) Natuman ang tagna ni Jehova pinaagi ni Jeremias, ang mga Babilonyanhon mibalik ug milikos pag-usab. (Jer 34:1, 21, 22; 52:5-11) Si Jeremias gibilanggo panahon sa ulahing bahin sa paglikos didto sa "Sawang sa Guwardiya"

(Jer 32:2; 38:28), nga konektado sa "Balay sa Hari." (Neh 3:25) Sa kataposan, 18 ka bulan sukad sa paglikos inubanan sa gutom, sakit, ug kamatayon, ang mga paril sa Jerusalem nabuslotan sa ika-11 nga tuig ni Zedekias, ug ang siyudad nailog.—2Ha 25:2-4; Jer 39:1-3.

Ang Pagkalaglag ug ang Pagpasig-uli. Ang mga paril sa siyudad nabuslotan niadtong Tamuz 9, 607 W.K.P. Usa ka bulan sa ulahi, sa Ab 10, ang hawas ni Nabucodonosor nga si Nebuzaradan misulod sa nailog nga siyudad ug nagsugod sa pagpangguba, nagsunog sa templo ug sa ubang mga tinukod ug nagtumpag sa mga paril sa siyudad. Ang hari sa Jerusalem ug ang kadaghanan sa iyang katawhan gidestiyero ngadto sa Babilonya ug ang mga bahandi niini gidala ingong inagaw. —2Ha 25:7-17; 2Cr 36:17-20; Jer 52:12-20; HULAGWAY, Tomo 2, p. 326.

Ang pahayag sa arkeologong si Conder nga "ang kasaysayan sa nagun-ob nga siyudad nagpabiling haw-ang hangtod kang Ciro" maoy tinuod dili lamang sa Jerusalem kondili usab sa tibuok dominyo sa gingharian sa Juda. Dili sama sa mga Asiryanhon, ang Babilonyanhong hari wala maglalin ug mga katawhan aron mopuyo sa nasakop nga rehiyon. Mibanos ang 70 ka tuig nga yugto sa pagkabiniyaan, sumala sa gitagna.—Jer 25:11; 2Cr 36:21.

Sa "unang tuig" (lagmit ingong magmamando sa Babilonya) ni Ciro nga Persianhon (538 W.K.P.) gipagula ang harianong mando sa pagpapauli sa nadestiyerong mga Hudiyo aron sa 'pag-adto sa Jerusalem, nga anaa sa Juda, ug sa pagtukod pag-usab sa balay ni Jehova nga Diyos sa Israel.' (Esd 1:1-4) Ang katawhan nga miduyog sa taas nga panaw ngadto sa Jerusalem, nga nagdala ug mga bahandi sa templo uban kanila, naglakip sa 42,360 ka mga Israelinhon gawas pa sa mga ulipon ug propesyonal nga mga mag-aawit. Sila nakaabot sa tukmang panahon aron saulogon ang Pista sa mga Balongbalong niadtong Tisri (Septiyembre-Oktubre) 537 W.K.P. (Esd 2:64, 65; 3:1-4) Ang pagtukod pag-usab sa templo gisugdan ubos sa pagdumala ni Gobernador Zorobabel ug, human sa grabeng pagbabag ug sa gipakitang pagkadili-mabination taliwala sa namalik nga mga Hudiyo, kini sa kapulihay natapos niadtong Marso 515 W.K.P. Dugang pang mga destiyero ang namalik kauban sa saserdoteng eskriba nga si Esdras niadtong 468 W.K.P., nga nagdalag dugang pang mga butang "aron sa pagpatahom sa balay ni Jehova, nga diha sa Jerusalem" (Esd 7:27), kini nahitabo ubos sa pagtugot ni Haring Artajerjes (Longimanus). Ang mga bahandi nga ilang gidala lagmit mikabat ug kapin sa $43,000,000.—Esd 8:25-27.

Mga usa ka siglo ug tunga human sa pagsakop ni Nabucodonosor, ang mga paril ug ang mga ganghaan sa siyudad gun-ob pa gihapon. Nananghid si Nehemias kang Artajerjes sa pag-adto sa Jerusalem ug sulbaron kini nga situwasyon. (Neh 2:1-8) Ang misunod nga asoy sa pagsurbi ni Nehemias panahon sa kagabhion ug sa iyang pagbahinbahin sa buluhaton sa pagpanukod ngadto sa lainlaing mga grupo sa banay maoy usa ka dakong tinubdan sa impormasyon bahin sa plano sa siyudad nianang tungora, ilabina sa mga ganghaan niini. (Neh 2:11-15; 3:1-32; tan-awa ang GANGHAAN.) Kining pagtukod pag-usab maoy katumanan sa tagna ni Daniel ug nag-establisar sa tuig nga nagpaila sa pagsugod sa 70 ka matagnaong "mga semana" maylabot sa pag-abot sa Mesiyas. (Dan 9:24-27) Bisan sa mga pagpanghasi, sa hamubong yugto nga 52 ka adlaw, sa tuig 455 W.K.P., ilang nahimoan ug paril ug mga ganghaan ang Jerusalem.—Neh 4:1-23; 6:15; 7:1; tan-awa ang KAPITOAN KA SEMANA (Ang "Paggula sa Sugo").

Nianang tungora ang Jerusalem "halapad ug dako, [apan] diyutay lang ang mga tawo sa sulod niini." (Neh 7:4) Human sa publikong pagbasa sa Kasulatan ug mga selebrasyon didto "sa plasa sa atubangan sa Ganghaan sa Tubig" dapit sa S nga bahin sa siyudad (Neh 3:26; 8:1-18), ang mga kahikayan gihimo aron sa pagpadaghan sa populasyon sa siyudad pinaagi sa pagdala ug usa ka Israelinhon gikan sa matag napulo ka tawo aron mopuyo didto. Gihimo kini pinaagi sa pagripa, apan dugang pa, lagmit dihay mga miboluntaryo. (Neh 11:1, 2) Gihimo ang usa ka buluhatong paghinlo sa espirituwal nga paagi aron ipahiluna ang katawhan sa siyudad diha sa usa ka maayong pundasyon maylabot sa matuod nga pagsimba. (Neh 12:47–13:3) Ang pagkagobernador ni Nehemias mikabat ug 12 ka tuig o kapin pa ug naglakip sa usa ka pagpanaw ngadto sa palasyo sa hari sa Persia. Sa iyang pagbalik sa Jerusalem, iyang nakita ang panginahanglan alang sa dugang nga paghinlo. (Neh 13:4-31) Uban sa iyang gihimong pagluka sa apostasya, ang rekord sa Hebreohanong Kasulatan natapos, kapin kon kulang human sa tuig 443 W.K.P.

Gigamhan sa mga Heleniko ug mga Macabeo. Ang pagpuli gikan sa Medo-Persianhon ngadto sa Gregong paggahom nahitabo niadtong 332 W.K.P. sa dihang si Alejandrong Bantogan misulod sa Juda. Wala hisgoti sa Gregong mga historyador ang pagsulod ni Alejandro ngadto sa Jerusalem. Bisan pa niana ang siyudad nailalom sa Gregong dominyo, ug makataronganon ang paghunahuna nga wala gayod kini sayloi ni Alejandro. Si Josephus, sa unang siglo K.P., nagrekord sa Hudiyohanong tradisyon nga sa dihang nagpadulong sa Jerusalem, si Alejandro gisugat sa hataas nga saserdote sa mga Hudiyo ug gipakita kaniya ang inspiradong mga tagna nga girekord ni Daniel nga

nagtagna sa kalit nga pagpanakop sa Gresya. (*Jewish Antiquities,* XI, 326-338 [viii, 4, 5]; Dan 8:5-7, 20, 21) Bisan unsa man ang kahimtang, ang Jerusalem daw nakalahutay sa kausaban sa pagmando nga wala makaagom ug kadaot.

Human mamatay si Alejandro, ang Jerusalem ug ang Judea nailalom sa paggahom sa mga Ptolemy, kinsa nagmando gikan sa Ehipto. Niadtong 198 W.K.P. si Antiochus nga Bantogan, nga nagmando sa Sirya, human mailog ang kinutaang siyudad sa Sidon, nag-ilog sa Jerusalem, ug ang Judea nahimong usa ka dominyo sa Seleucid nga Imperyo. (Itandi ang Dan 11:16.) Ang Jerusalem nailalom sa Seleucid nga pagmando sulod sa 30 ka tuig. Dayon, niadtong tuig 168 W.K.P., ang Siryanhon nga si Haring Antiochus IV (Epiphanes), sa iyang paningkamot nga bug-os mahimong Helenistiko ang mga Hudiyo, nagpahinungod sa templo sa Jerusalem ngadto kang Zeus (Jupiter) ug nagpasipala sa halaran pinaagi sa usa ka mahugaw nga halad. (1 Macabeo 1:57, 62; 2 Macabeo 6:1, 2, 5; MGA HULAGWAY, Tomo 2, p. 335) Tungod niini mialsa ang mga Macabeo (o Hasmonaeano). Human sa tulo-ka-tuig nga pagpakigbisog, nailog ni Judas Macabeo ang siyudad ug ang templo ug gipahinungod pag-usab ang halaran ni Jehova alang sa matuod nga pagsimba sa anibersaryo sa pagtampalas niini, niadtong Kislev 25, 165 W.K.P. —1 Macabeo 4:52-54; 2 Macabeo 10:5; itandi ang Ju 10:22.

Wala matapos ang gubat batok sa Seleucid nga mga magmamando. Ang mga Hudiyo nagpakitabang sa Roma ug busa ang usa ka bag-ong pagmando mibanos sa Jerusalem niadtong mga 160 W.K.P. (1 Macabeo 8:17, 18) Nianang tungora ang Jerusalem nailalom sa gahom sa nagkadakong Imperyo sa Roma. Niadtong mga 142 W.K.P., gihimo ni Simon Macabeo ang Jerusalem nga kaulohan sa usa ka rehiyon nga nahigawas gayod sa pag-alsa o pagbuhis sa Hentil nga mga nasod. Si Aristobulo I, ang hataas nga saserdote sa Jerusalem, mimando gani ingong hari niadtong 104 W.K.P. Apan, siya dili gikan sa kaliwat ni David.

Ang Jerusalem dili usa ka 'siyudad sa pakigdait' sulod niini nga yugto. Ang mga panag-away sa sulod niini, nga gisugniban sa hakog nga mga ambisyon ug gipasamot sa nag-indigay nga relihiyosong mga pundok—mga Saduseo, mga Pariseo, mga Zealot, ug uban pa—nagpahuyang pag-ayo sa siyudad. Tungod sa usa ka grabeng panag-away tali kang Aristobulo II ug sa iyang igsoon nga si Hyrcanus, ang Roma gipatawag aron magpataliwala sa panagbangi. Ilalom ni Heneral Pompey, gilikosan sa Romanhong kasundalohan ang Jerusalem niadtong 63 W.K.P. sulod sa tulo ka bulan aron makasulod sa siyudad ug husayon ang panagbangi. Gitaho nga dihay mga napulog-duha ka libo ka Hudiyo ang nangamatay, ang kadaghanan niini diha sa mga kamot sa isigka-Israelinhon.

Ang arko tabok sa Walog sa Tyropoeon unang gihisgotan diha sa asoy ni Josephus bahin sa pagsakop ni Pompey. Kini nagdugtong sa sidlakan ug kasadpan nga katungang bahin sa siyudad ug nagpaarang niadtong anaa sa kasadpan nga katungang bahin sa siyudad nga direktang makasulod sa dapit sa templo.

Ang Idumeano nga si Antipater (II) nianang tungora gipalingkod ingong Romanong gobernador sa Judea, usa ka Macabeo nga nahibilin ingong hataas nga saserdote ug lokal nga etnarka o pangulo sa Jerusalem. Sa ulahi, ang anak nga lalaki ni Antipater nga si Herodes (nga Bantogan) gitudlo sa Roma ingong "hari" sa Judea. Wala niya magamhi ang Jerusalem hangtod sa 37 o 36 W.K.P., nga sa maong petsa nagsugod ang iyang pagmando.

Ilalom ni Herodes nga Bantogan. Ang pagmando ni Herodes nabantog tungod sa ambisyosong programa sa pagpanukod, ug ang siyudad nakapahimulos ug dakong kauswagan. Dihay gidugang nga usa ka teatro, gimnasyum, ug *hippodrome* o lumbaanan sa mga kabayo (HULAGWAY, Tomo 2, p. 535), ug uban pang publikong mga tinukod. Gitukod usab ni Herodes ang usa ka kinutaan pag-ayo nga harianong palasyo (HULAGWAY, Tomo 2, p. 538), lagmit didto sa K nga bahin sa siyudad dapit sa H sa presenteng-adlaw nga Ganghaan sa Jaffa, diin gituohan sa mga arkeologo nga ilang nakaplagan ang pundasyon sa usa sa mga torre. Ang laing kuta, ang Torre sa Antonia, nahimutang duol sa templo ug nadugtong niini pinaagi sa usa ka agianan. (HULAGWAY, Tomo 2, p. 535; *Jewish Antiquities,* XV, 424 [xi, 7]) Sa ingon ang Romanhong garison dali rang makasulod sa dapit sa templo, nga lagmit mao ang nahitabo sa dihang giluwas sa mga sundalo si Pablo gikan sa usa ka magubtanong panon didto.—Buh 21:31, 32.

Apan, ang kinadak-ang nahimo ni Herodes mao ang pagtukod pag-usab sa templo ug sa kaubang mga bilding niini. Sukad sa iyang ika-18 nga tuig (*Jewish Antiquities,* XV, 380 [xi, 1]), ang balaang balay natapos sulod sa usa ka tuig ug tunga, apan ang buluhaton sa kasikbit nga mga bilding ug mga sawang dugay pang natapos human siya mamatay. (Ju 2:20) Ang kinatibuk-ang luna halos doble kay sa kanhing luna sa templo. Ang bahin sa paril sa sawang sa templo dayag nga nagbarog pa gihapon, nga nailhan karong adlawa ingong ang Western Wall, o ang Wailing Wall. Giisip sa mga arkeologo nga ang ubos nga bahin sa dakong 0.9-m-gitas-on (3 p) nga mga bloke maoy tinukod pa ni Herodes.

Sukad sa 2 W.K.P. Hangtod sa 70 K.P. Ang Kristohanon Gregong Kasulatan karon nagpadayon sa paghubit sa mga panghitabo maylabot sa Jerusalem. Natawo si Jesus, dili sa Jerusalem, kondili sa kasikbit nga Betlehem, ang "siyudad ni David." (Luc 2:10, 11) Bisan pa niana, ang ulahing taho sa mga astrologo bahin sa pagkatawo sa "hari sa mga Hudiyo" nagpasamok kang Herodes ug sa "tibuok Jerusalem uban kaniya." (Mat 2:1-3) Wala madugay human sa pagpakanaog sa iyang daotan kaayong mando sa pagpatay sa mga bata sa Betlehem, si Herodes namatay, lagmit niadtong tuig 1 W.K.P. (Tan-awa ang HERODES Num. 1.) Napanunod sa iyang anak nga lalaki nga si Arquelao ang pagmando sa Jerusalem ug Judea maingon man sa ubang mga dapit. Sa ulahi, gipalagpot sa Roma si Arquelao tungod sa iyang mga sala; human niadto ang mga gobernador nga direktang gitudlo sa Roma ang mimando, sama kang Poncio Pilato sa panahon sa ministeryo ni Jesus.—Luc 3:1.

Si Jesus gidala ngadto sa Jerusalem 40 ka adlaw human sa pagkatawo ug gipresentar ngadto sa templo ingong panganay ni Maria. Ang tigulang nga si Simeon ug Ana nagmaya sa pagkakita sa sinaad nga Mesiyas, ug si Ana namulong bahin kaniya "ngadto kanilang tanan nga nagahulat sa kaluwasan sa Jerusalem." (Luc 2:21-38; itandi ang Lev 12:2-4.) Wala hisgoti kon kapila siya dad-a ngadto sa Jerusalem sa dihang bata pa siya, ug usa lamang ka pagduaw, nga gihimo sa 12 anyos pa siya, ang espesipikong gitala. Unya siya nakigbahin sa usa ka panaghisgot uban sa mga magtutudlo sa dapit sa templo, sa ingon nahimong puliki diha sa 'balay sa iyang Amahan,' sa piniling siyudad sa iyang Amahan.—Luc 2:41-49.

Human sa iyang bawtismo ug sulod sa iyang tulo-ug-tunga ka tuig nga ministeryo, si Jesus sa popanahon miduaw sa Jerusalem; siya didto gayod sa tulo ka tinuig nga pista, kay ang tanang lalaki nga mga Hudiyo obligado sa pagtambong niini. (Ex 23:14-17) Hinuon, kadaghanan sa iyang panahon gigugol sa gawas sa kaulohan, sanglit siya misangyaw ug nanudlo didto sa Galilea ug sa ubang mga rehiyon sa maong yuta.

Gawas pa sa dapit sa templo, diin kanunayng nanudlo si Jesus, may pipila ka ubang espesipikong mga dapit sa siyudad nga gihisgotan maylabot sa iyang ministeryo. Ang Linaw sa Siloam sa unang siglo lagmit mao ang linaw nga bag-ong nadiskobrehan sa kinaubsang bahin sa Walog sa Tyropoeon, nga ang tubig niini naggikan sa tubod sa Gihon agi sa agosanan. (Ju 9:11; HULAGWAY, Tomo 2, p. 950) Maylabot sa kataposang pagduaw ni Jesus sa Jerusalem nga gihatag ang usa ka mas detalyadong paglarawan.—MAPA, Tomo 2, p. 742; MGA HULAGWAY, Tomo 2, p. 743.

Unom ka adlaw una pa ang pista sa Paskuwa sa 33 K.P., si Jesus miadto sa Betania, sa sidlakang bahin sa Bukid sa mga Olibo. Sa pagkasunod adlaw, Nisan 9, ingong dinihogang Hari ni Jehova, siya miadto sa kaulohang siyudad, nga misakay sa nati sa usa ka asno, ingong katumanan sa tagna sa Zacarias 9:9. (Mat 21:1-9) Sa paglugsong sa Bukid sa mga Olibo, mihunong siya aron sa pagtan-aw sa siyudad ug mihilak tungod niini, nga detalyadong nagtagna sa umaabot nga paglikos ug sa pagkalaglag nga maagoman niini. (Luc 19:37-44) Sa iyang pagsulod sa siyudad, lagmit agi sa usa ka ganghaan sa sidlakang paril, ang tibuok siyudad "nagubot," kay ang balita dali rang mikaylap lukop sa maong gamaygamay nga lugar.—Mat 21:10.

Sulod sa nahibiling panahon, diin iyang gigugol ang mga adlaw didto sa Jerusalem ug ang mga gabii didto sa Betania (Luc 21:37, 38), gihinloan ni Jesus ang dapit sa templo pinaagi sa pagpapahawa sa mga magpapatigayon (Mat 21:12, 13), ingon sa iyang gihimo tulo ka tuig una pa niana. (Ju 2:13-16) Niadtong Nisan 11 uban siya sa upat niya ka tinun-an didto sa ibabaw sa Bukid sa mga Olibo, nga gikan niini makita ang siyudad ug ang templo niini, sa dihang iyang gihatag ang iyang bantogang tagna bahin sa umaabot nga kalaglagan sa Jerusalem ug sa "kataposan sa sistema sa mga butang," maingon man sa iyang presensiya. (Mat 24; Mar 13; Luc 21) Sa Nisan 13 giandam ni Pedro ug Juan ang pagkaon sa Paskuwa didto sa itaas nga lawak sa Jerusalem diin, nianang gabhiona (sa pagsugod sa Nisan 14), gisaulog ni Jesus ang pagkaon uban sa iyang mga apostoles. Human sa iyang pagpakighisgot kanila, siya mibiya sa siyudad, mitabok sa "sapa sa tingtugnaw sa Kidron," ug mitungas sa mga bakilid sa Bukid sa mga Olibo paingon sa tanaman nga gitawag ug Getsemane. (Mat 26:36; Luc 22:39; Ju 18:1, 2) Ang Getsemane nagkahulogang "Pug-anan sa Lana," ug ang mga kahoyng olibo nga karaan na kaayo makaplagan pa gihapon sa maong bakilid. Apan ang tukmang nahimutangan sa maong tanaman karong adlawa maoy banabana lamang.—Tan-awa ang GETSEMANE.

Kay gidakop nianang gabhiona, si Jesus gidala balik sa Jerusalem ngadto sa mga saserdoteng si Anas ug Caifas ug ngadto sa hawanang-tigomanan sa Sanhedrin aron husayon. (Mat 26:57–27:1; Ju 18:13-27) Gikan didto, sa pagkakadlawon, siya gidala ngadto kang Pilato didto sa "palasyo sa gobernador" (Mat 27:2; Mar 15:1, 16) ug dayon ngadto kang Herodes Antipas, kinsa didto usab sa Jerusalem niadtong higayona. (Luc 23:6, 7) Sa kataposan,

siya gibalik ngadto kang Pilato alang sa kataposang paghukom didto sa "Salog nga Bato," nga gitawag ug *"Gab'ba·tha"* sa Hebreohanon.—Luc 23:11; Ju 19:13; tan-awa ang SALOG NGA BATO.

Ang Golgotha, nga nagkahulogang "[Dapit sa] Kalabera," mao ang dapit diin gilansang si Jesus. (Mat 27:33-35; Luc 23:33) Bisan tuod dayag nga nahimutang kini sa gawas sa mga paril sa siyudad, lagmit dapit sa A, ang nahimutangan niining dapita dili matino sa pagkakaron. (Tan-awa ang GOLGOTHA.) Kini sama usab sa dapit nga gilubngan kang Jesus nga dili usab matino.—MGA HULAGWAY, Tomo 2, p. 948.

Ang "yuta sa magkukulon aron lubngan sa mga estranyo," nga gipalit sa subornong salapi nga giuli ni Judas ngadto sa mga saserdote (Mat 27:5-7), gituohan nga mao ang lugar sa H nga kiliran sa Walog sa Hinnom duol sa dapit diin mag-abot kini ug ang Kidron. Daghan ang mga lubnganan nga makaplagan niining dapita.—Tan-awa ang AKELDAMA.

Sa apostolikanhong yugto. Human sa iyang pagkabanhaw, gisugo ni Jesus ang iyang mga tinun-an nga dili mobiya sa Jerusalem nianang panahona. (Luc 24:49; Buh 1:4) Mao kining yugtoa nga nagsugod ang pagsangyaw sa paghinulsol alang sa kapasayloan sa mga sala pinasukad sa ngalan ni Kristo. (Luc 24:46-48) Napulo ka adlaw human siya mokayab ngadto sa langit, ang mga tinun-an, nga nagtigom didto sa usa ka lawak sa itaas, gidihogan sa balaang espiritu. (Buh 1:13, 14; 2:1-4) Nagpunsisok sa Jerusalem ang mga Hudiyo ug ang mga kinabig gikan sa tanang bahin sa Imperyo sa Roma, nga nanambong sa Pista sa Pentekostes. Tungod sa pagpamatuod nga gihimo sa mga Kristohanon nga puno sa espiritu, linibo ang nahimong bawtismadong mga tinun-an. Tungod sa libolibo nga nagpamatuod sa ilang pagtuo, dili ikahibulong nga ang nasukong relihiyosong mga pangulo misinggit: "Tan-awa! inyong gipuno ang Jerusalem sa inyong pagtulon-an." (Buh 5:28) Ang gihimong mga milagro nakahatag ug dugang kalig-on sa ilang testimonya, sama pananglitan sa pag-ayo sa bakol nga makililimos didto sa "pultahan sa templo nga gitawag ug Matahom," lagmit ang S nga ganghaan sa Sawang sa Kababayen-an.—Buh 3:2, 6, 7.

Bisan human mosugod ang pagkaylap sa pagsangyaw gikan sa Jerusalem paingon sa "Samaria ug hangtod sa kinalay-ang dapit sa yuta" (Buh 1:8), ang Jerusalem nagpadayon nga mao ang nahimutangan sa nagamandong lawas sa Kristohanong kongregasyon. Ang paglutos dali rang nakapahinabo sa 'tanan gawas sa mga apostoles nga matibulaag sa tibuok nga mga rehiyon sa Judea ug Samaria.' (Buh 8:1; itandi ang Gal 1:17-19; 2:1-9.) Gikan sa Jerusalem, ang pipila ka apostoles ug mga tinun-an gipadala aron sa pagtabang sa bag-ong mga grupo sa mga magtutuo, sama didto sa Samaria. (Buh 8:14; 11:19-22, 27) Sa wala madugay nakita ni Saulo sa Tarso (Pablo) nga maayong pamub-on ang iyang unang pagduaw sa Jerusalem ingong usa ka Kristohanon tungod sa mga pagsulay sa pagbuno kaniya. (Buh 9:26-30) Apan dihay mga yugto usab sa kalinaw. (Buh 9:31) Dinhi gitaho ni Pedro ngadto sa pundok sa mga Kristohanon ang bahin sa pagdawat sa Diyos sa Hentil nga mga magtutuo ug dinhi usab gihusay ang isyu bahin sa pagtuli ug ang ubang mga butang.—Buh 11:1-4, 18; 15:1, 2, 22-29; Gal 2:1, 2.

Gitawag ni Jesus ang Jerusalem nga "nagapatay sa mga manalagna ug ang nagabato niadtong mga gipadala kaniya." (Mat 23:37; itandi ang ber 34-36.) Bisan tuod nga daghan sa iyang mga lungsoranon ang nagpakitag pagtuo sa Anak sa Diyos, ang siyudad sa katibuk-an nagpadayon sa pagsunod sa kanhing sumbanan. Tungod niini, ang 'iyang balay gibiyaan kaniya.' (Mat 23:38) Niadtong 66 K.P., tungod sa pag-alsa sa mga Hudiyo, ang Romanhong kasundalohan ubos ni Cestius Gallus misulong sa siyudad, milibot niini ug miatake hangtod gayod sa mga paril sa templo. Sa kalit si Cestius Gallus misibog nga walay tatawng hinungdan. Kini nakahatag ug higayon sa mga Kristohanon sa pagtuman sa mga instruksiyon ni Jesus: "Nan silang anaa sa Judea pakalagiwa ngadto sa kabukiran, ug kadtong anaa sa iyang [Jerusalem] taliwala pabiyaa, ug kadtong anaa sa mga dapit sa kabanikahan ayaw na pasudla kaniya." (Luc 21:20-22) Si Eusebius, sa iyang *Ecclesiastical History* (III, V, 3), miingon nga ang mga Kristohanon mikalagiw gikan sa Jerusalem ug sa tibuok yuta sa Judea paingon sa siyudad sa Perea nga gitawag ug Pella.

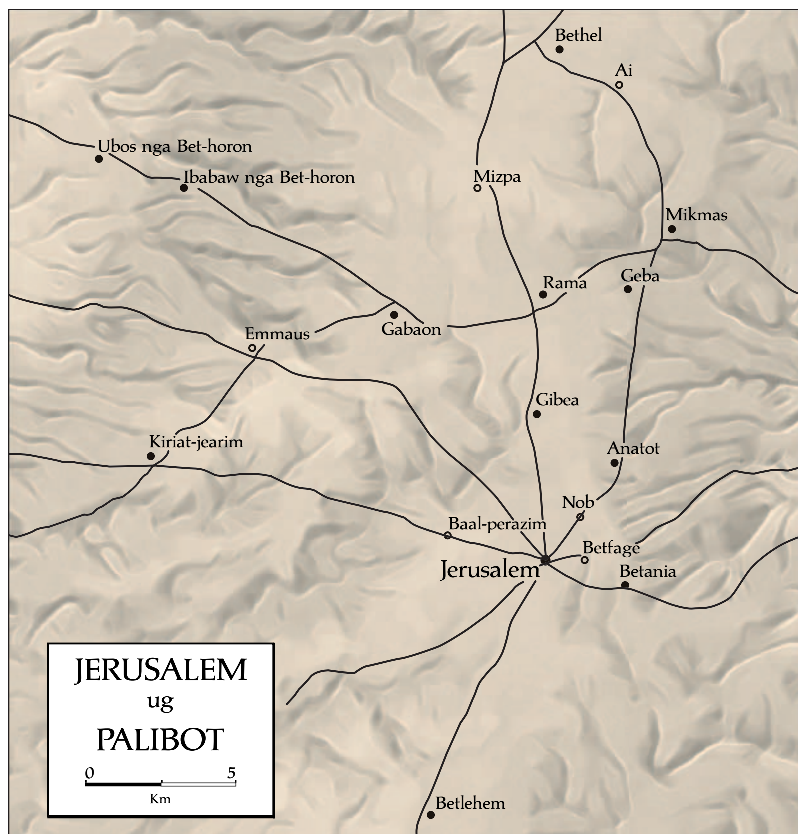
Ang pagkaluwas sa Jerusalem tungod sa pagbiya sa mga Romano maoy kadiyot lamang, sama niadtong temporaryo nga pagbiya sa mga Babilonyanhon aron sa pagpakigharong sa mga Ehiptohanon sa hapit nang matapos ang paghari ni Haring Zedekias. Ubos ni Heneral Tito ang Romanhong kasundalohan mibalik niadtong 70 K.P. nga mas daghan pa ug milikos sa siyudad, nga nianang higayona napuno sa mga nanagsaulog sa Paskuwa. Ang mga panglikos nga mga bungdo sa yuta gitukod sa mga Romano, ug ang usa ka taas kaayo nga paril o koral ang gitukod sa palibot sa tibuok siyudad aron walay makaikyas sa maadlaw man o sa magabii. Kini nagtuman usab sa tagna ni Jesus. (Luc 19:43) Sa sulod sa siyudad ang karibal nga mga pundok nag-awayay, ang kadaghanang pagkaon nangadaot, ug kadtong masakpan nga mosulay sa pagbiya sa siyudad patyon ingong mga traydor. Si Josephus, ang tinubdan niini nga

impormasyon, miasoy nga sa ngadtongadto ang gutom misamot kagrabe nga tungod niana ang katawhan mikaon sa mga lanot sa dagami ug sa panit, bisan gani sa ilang kaugalingong mga anak. (Itandi ang Lam 2:11, 12, 19, 20; Deu 28:56, 57.) Ang mga negosasyon ni Tito alang sa pakigdait kanunayng gisalikway sa gahian nga mga lider sa siyudad.

Sa kadugayan ang mga paril nabuslotan sa mga Romano, ug ang ilang kasundalohan misulod aron ilogon ang siyudad. (HULAGWAY, Tomo 2, p. 752) Bisan pa niana, sukwahi sa gimando, ang templo gisunog ug giguba. Matod ni Josephus, kini nahitabo sumad o atol sa petsa sa paglaglag ni Nabucodonosor sa unang templo kasiglohan una pa niana. Ang iyang asoy naghisgot usab nga ang tipiganan sa mga dokumento, nga gibutangan sa mga talaan sa mga kagikan sa tribo ug sa mga kaliwat sa banay ug mga katungod sa panulondon, gipangsunog. (*The Jewish War,* VI, 250, 251 [iv, 5]; II, 426-428 [xvii, 6]; VI, 354 [vi, 3]) Busa, ang legal nga paagi sa pagtino sa kaliwat sa mga sakop sa Mesiyanikong tribo ni Juda ug ang saserdotehanong tribo ni Levi natapos.

Sulod lamang sa 4 ka bulan ug 25 ka adlaw, gikan sa Abril 3 ngadto sa Agosto 30, 70 K.P., milampos ang pagsakop. Busa, ang kasakitan, bisan tuod grabe, dali ra kaayo. Ang dili-makataronganong tinamdan ug ang mga gibuhat sa mga Hudiyo sulod sa siyudad sa walay duhaduha nakaamot sa pagkadali niini. Bisan tuod nga giingon ni Josephus nga ang namatay maoy 1,100,000, dihay mga naluwas. Kasiyamag-pito ka libo ang gibihag, ang kadaghanan kanila gipangdala ingong mga ulipon ngadto sa Ehipto o gipatay pinaagi sa espada o sa mga hayop didto sa mga teatro sa Romanhong mga lalawigan. Kini nagtuman usab sa tagna sa Diyos.—Deu 28:68.

Ang tibuok siyudad nalaglag, nga ang nagpabilin lamang nga nagbarog mao ang mga torre sa palasyo ni Herodes ug ang usa ka bahin sa paril sa kasadpan ingong ebidensiya ngadto sa ulahing mga kaliwatan bahin sa maligong depensa nga wala magpulos. Matod ni Josephus nga gawas niini nga mga nahibilin, "ang ubang paril nga naglibot sa siyudad bug-os napatag nga tungod niana ang mga bisita sa ulahi dili makatuo nga kini gipuy-an." (*The Jewish War,* VII, 3 [i, 1]) Ang usa ka linilok sa Arko ni Tito didto sa Roma naglarawan sa Romanong mga sundalo nga nagdala sa sagradong mga sudlanan sa nagun-ob nga templo.—Itandi ang Mat 24:2; HULAGWAY, Tomo 2, p. 752.

Ulahing mga Yugto. Ang Jerusalem nagpabiling halos biniyaan hangtod sa mga 130 K.P. sa dihang gimando ni Emperador Hadrian ang pagtukod sa bag-ong siyudad nga ginganlag Aelia Capitolina. Kini nakapukaw ug pag-alsa sa mga Hudiyo pinaagi ni Bar Kokhba (132-135 K.P.), nga sa makadiyot milampos apan sa ulahi napukan. Ang mga Hudiyo wala tugoti nga mopuyo sa siyudad nga tinukod sa mga Romano sulod sa duolag duha ka siglo. Sa ikaupat nga siglo, si Helena nga inahan ni Constantino nga Bantogan miduaw sa Jerusalem ug mihimog pag-

Bronse nga salaping prutah nga gigama panahon sa gubat sa mga Hudiyo batok sa Roma, nga nagmantala sa "Kagawasan sa Zion"

ila sa giingong balaang mga dapit ug mga ampoanan. Sa ulahi nailog sa mga Muslim ang siyudad. Karong adlawa adunay duha ka Islamikong mga tinukod diha sa Patukoranan sa Templo. Sa ulahi sa ikapitong siglo gitukod ni Caliph ʽAbd al-Malik ibn Marwan ang Dome of the Rock didto o duol sa nahimutangan sa templo. Bisan tuod gitawag usab nga usa ka moske, kini sa pagkatinuod maoy usa ka ampoanan. Sa habagatan sa Dome of the Rock mao ang moske sa el-Aqsa, nga unang gitukod niadtong ikawalong siglo, apan sa kinadak-ang bahin gitukod pag-usab niadtong ikanapulog-usa nga siglo.

Alang sa dugang impormasyon mahitungod sa geograpikanhong mga dapit nga nalangkit sa Jerusalem, tan-awa ang mga artikulo sama sa: EN-ROGEL; KIDRON, BUL-OGANANG WALOG SA; MAKTES; OLIBO, BUKID SA MGA; OPEL; TEMPLO; ug ZION.

Ang Pagkahinungdanon sa Siyudad. Ang Jerusalem dili lang kay kaulohan sa usa ka yutanong nasod. Kaniadto, kini lamang ang bugtong siyudad sa tibuok kalibotan nga gibutangan ni Jehova nga Diyos sa iyang ngalan. (1Ha 11:36) Human ibalhin didto ang arka sa pakigsaad nga nalangkit sa presensiya sa Diyos, ug ilabina nga ang sangtuwaryo sa templo o balay sa Diyos gitukod didto, ang Jerusalem nahimong malarawanong 'pinuy-anan' ni Jehova, ang iyang "dapit-pahulayan." (Sal 78:68, 69; 132:13, 14; 135:21; itandi ang 2Sa 7:1-7, 12, 13.) Tungod kay ang mga hari nga kaliwat ni David maoy mga dinihogan sa Diyos, nga naglingkod sa "trono ni Jehova" (1Cr 29:23; Sal 122:3-5), ang Jerusalem mismo gitawag usab nga "trono ni Jehova"; ug kadtong mga tribo ug mga nasod nga midangop ngadto niini isip pag-ila sa pagkasoberano sa Diyos, natigom usab alang sa ngalan ni Jehova. (Jer 3:17; Sal 122:1-4; Isa 27:13) Kadtong makigbatok o makig-away sa Jerusalem, sa pagkatinuod, misupak sa kapahayagan sa pagkasoberano sa Diyos. Kini tinong mahitabo, tungod sa tagna nga giingon sa Genesis 3:15.

Busa ang Jerusalem naghawas sa tinukod sa Diyos nga kagamhanan o tipikal nga gingharian sa Diyos. Naggikan niini ang balaod sa Diyos, ang iyang pulong, ug ang iyang panalangin. (Miq 4:2; Sal 128:5) Kadtong nagtinguha nga makab-ot ang pakigdait sa Jerusalem ug ang kaayohan niini sa ingon nagtinguha usab nga makab-ot ang kalamposan sa matarong nga katuyoan sa Diyos, ang katumanan sa iyang kabubut-on. (Sal 122:6-9) Bisan tuod nahimutang sa taliwala sa kabukiran sa Juda ug sa walay duhaduha maanindot tan-awon, ang tinuod nga kahalangdon ug katahom sa Jerusalem nagsumikad sa pagpasidungog ug paghimaya niini ni Jehova nga Diyos, aron kini mahimong "usa ka matahom nga purongpurong" alang kaniya.—Sal 48:1-3, 11-14; 50:2; Isa 62:1-7.

Sanglit ang pagdayeg kang Jehova ug ang iyang kabubut-on pangunang gihimo sa iyang intelihenteng mga linalang, ang iyang padayong paggamit sa siyudad wala magdepende sa mga tinukod nga naglangkob sa siyudad kondili sa katawhan niini, sa mga magmamando ug sa mga gimandoan, sa mga saserdote ug sa katawhan. (Sal 102:18-22; Isa 26:1, 2) Samtang sila nagmatinumanon, nagpasidungog sa ngalan ni Jehova pinaagi sa ilang mga pulong ug pagkinabuhi, iyang gipanalanginan ug gipanalipdan ang Jerusalem. (Sal 125:1, 2; Isa 31:4, 5) Ang dili pag-uyon ni Jehova midangat sa katawhan ug sa ilang mga hari tungod sa pag-apostata nga gisunod sa kadaghanan. Tungod niini gipahayag ni Jehova ang iyang katuyoan sa pagsalikway sa siyudad nga nagbaton sa iyang ngalan. (2Ha 21:12-15; 23:27) Siya magkuha sa "abiyo ug sa tukod" gikan sa siyudad, nga tungod niini mapuno kini sa pagharihari, sa pagkadelingkuwente sa mga batan-on, sa kawalay-pagtahod batok sa mga tawong may dungganong mga posisyon; ang Jerusalem makaagom ug pagkapaubos ug hilabihang kaulawan. (Isa 3:1-8, 16-26) Bisan tuod nga ang

Bronseng sestertius nga nagpahinumdom nga gisakop sa mga Romano ang Judea; sa atubangan, si Emperador Vespasian; sa likod, "IVDAEA CAPTA" (nailog ang Judea)

siyudad gipasig-uli ni Jehova nga Diyos 70 ka tuig human niya tugoting malaglag kini sa Babilonya, nga nagpatahom niini sa makausa pa ingong malipayong sentro sa matuod nga pagsimba sa yuta (Isa 52:1-9; 65:17-19), ang katawhan ug ang ilang mga lider mibalik na usab sa ilang pag-apostata.

Gipreserbar ni Jehova ang siyudad hangtod sa pagpadala sa iyang Anak nganhi sa yuta. Kini kinahanglang magpabilin aron matuman ang Mesiyanikong mga tagna. (Isa 28:16; 52:7; Zac 9:9) Ang pagkaapostata sa Israel miabot sa kinapungkayan niini diha sa paglansang sa Mesiyas, si Jesu-Kristo. (Itandi ang Mat 21:33-41.) Sanglit kini nahitabo gayod didto sa Jerusalem, nga gihulhogan sa mga lider sa nasod duyog sa pagpaluyo sa kadaghanan, kalig-onan kini nga bug-os nang gisalikway sa Diyos ang siyudad nga naghawas kaniya ug nagbaton sa iyang ngalan. (Itandi ang Mat 16:21; Luc 13:33-35.) Si Jesus ug ang iyang mga apostoles wala magtagna nga ipasig-uli sa Diyos ang yutan-ong Jerusalem ug ang templo niini human nga gimbut-an sa Diyos nga ang siyudad laglagon, nga nahitabo niadtong 70 K.P.

Bisan pa niana ang ngalang Jerusalem padayong gigamit ingong simbolo sa usa ka butang nga mas dungganon kay sa yutan-ong siyudad. Ang apostol nga si Pablo, pinaagi sa pag-inspirar sa Diyos, nagpadayag nga adunay usa ka "Jerusalem sa itaas," nga iyang gihisgotan ingong ang "inahan" sa dinihogang mga Kristohanon. (Gal 4:25, 26) Kini naghimo sa "Jerusalem sa itaas" ingong asawa ni Jehova nga Diyos, ang dakong Amahan ug Maghahatag-Kinabuhi. Sa dihang ang yutan-ong Jerusalem gigamit ingong pangunang siyudad sa piniling katawhan sa Diyos, kini gihisgotan usab ingong usa ka babaye, naminyo sa Diyos, nga nabugkos ngadto kaniya pinaagi sa balaang mga bugkos sa usa ka relasyong may pakigsaad. (Isa 51:17, 21, 22; 54:1, 5; 60:1, 14) Busa kini nagbarog o naghawas sa tibuok kongregasyon sa tawhanong mga alagad sa Diyos. Nan, ang "Jerusalem sa itaas" naghawas sa tibuok kongregasyon sa maunongong espiritung mga alagad ni Jehova.

Bag-ong Jerusalem. Diha sa inspiradong Pinadayag, si apostol Juan nagrekord ug mga impormasyon bahin sa "bag-ong Jerusalem." (Pin 3:12) Diha sa panan-awon nakita ni Juan kining "balaang siyudad" ingong "nanaog gikan sa langit gikan sa Diyos ug giandam ingong usa ka pangasaw-onon nga gidayandayanan alang sa iyang bana." May kalabotan kini sa panan-awon nga iyang nakita bahin sa "usa ka bag-ong langit ug usa ka bag-ong yuta." Kini nga "pangasaw-onon" giingon nga "ang asawa sa Kordero." (Pin 21:1-3, 9-27) Ang ubang sinulat sa mga apostoles nagpadapat usab niining samang personahe ngadto sa Kristohanong kongregasyon sa mga dinihogan. (2Co 11:2; Efe 5:21-32) Sa Pinadayag kapitulo 14 "ang Kordero" nga si Kristo Jesus gilarawan ingong nagbarog diha sa Bukid sa Zion, usa ka ngalan nga nalangkit usab sa Jerusalem (itandi ang 1Pe 2:6), ug uban kaniya mao ang 144,000 nga nagbaton sa iyang ngalan ug sa ngalan sa iyang Amahan nga nahisulat diha sa ilang mga agtang.—Pin 14:1-5; tan-awa ang BAG-ONG JERUSALEM.

Dili-matinumanong Jerusalem. Sanglit ang kadaghanan nga gihisgotan bahin sa Jerusalem diha sa Kasulatan maoy paghukom bahin kaniya, tataw nga ang Jerusalem nagsimbolo lang sa langitnong bahin sa organisasyon ni Jehova kon kini matinumanon ug, usahay, sa matuod nga Kristohanong kongregasyon, ang "Israel sa Diyos." (Gal 6:16) Kon dili matinumanon, kini gilarawan ingong usa ka pampam ug usa ka babayeng mananapaw; kini nahisama sa paganong mga Amorihanon ug mga Hitihanon nga kanhi nagkontrolar sa siyudad. (Eze 16:3, 15, 30-42) Sa ingon, kini naghawas lamang sa mga apostata, kadtong 'namampam' batok sa Diyos kansang ngalan ilang gipangangkon nga ilang gidala.—San 4:4.

Busa makita nato nga ang "Jerusalem" gigamit sa daghang diwa, ug ang konteksto sa matag kaso kinahanglang tagdon aron mabatonan ang hustong pagsabot.—Tan-awa ang TINUDLONG MGA PANAHON SA MGA NASOD.

JESAIAS [Kaluwasan ni Jehova].

1. Usa ka Levihanong kaliwat ni Moises pinaagi kang Eliezer, ug katigulangan ni Selomot nga gitudlo ni David nga usa sa iyang mga mamahandi. —1Cr 23:15; 26:24-26.

2. Usa ka Levihanong maghohoni sa "mga anak nga lalaki ni Jedutun" nga gipili pinaagig ripa aron mangulo sa ika-8 sa 24 ka pundok sa mga maghohoni ni David.—1Cr 25:1, 3, 15.

3. Usa ka Benjaminhon kansang layo nga kaliwat nagpuyo sa Jerusalem sa panahon sa pagkagobernador ni Nehemias.—Neh 11:4, 7.

4. Pangulo sa balay sa amahan ni Elam nga sa iyang grupo dihay 70 ka lalaki nga miuban kang Esdras sa pagbalik sa Jerusalem.—Esd 8:1, 7.

5. Usa ka Merarihanong Levihanon nga mibalik usab uban kang Esdras gikan sa Babilonya.—Esd 8:1, 19.

6. Usa ka kaliwat ni Haring David; apo nga lalaki ni Gobernador Zorobabel.—1Cr 3:1, 19, 21.

JESANA [Karaan [nga Lungsod]]. Usa ka dapit nga gihisgotan uban sa Mizpa nga nagpaila sa lokasyon sa bato nga gipahimutang ni Samuel ug gi-

tawag nga "Ebenezer." (1Sa 7:12) Ang Jesana maoy usa sa mga siyudad nga nailog ni Haring Abias sa Juda (980-978 W.K.P.) gikan kang Jeroboam nga hari sa Israel. (2Cr 13:19) Giisip nga kini mao ra ang Isana nga gihisgotan ni Josephus diin si Herodes nga Bantogan nakadaog batok kang Heneral Pappus. (*Jewish Antiquities,* XIV, 458 [xv, 12]) Ang ngalang Isana daw napreserbar diha sa ngalang Burj el-Isaneh, mga 8 km (5 mi) sa AAS sa Bethel. Busa gituohan nga kining dapita lagmit mao ang karaang Jesana.

JESARELA. Usa ka "anak nga lalaki ni Asap" nga gitalang lakip sa mga maghohoni ug mga mag-aawit sa panahon ni David. (1Cr 25:1, 9, 14) Siya lagmit mao ra si Asarela.—1Cr 25:2.

JESE [pinamubo sa Isias, nga nagkahulogang "Kalimtan ni Jehova"; o, lagmit, usa ka pinamubo sa Abisai]. Amahan ni Haring David sa tribo ni Juda; apo ni Ruth ug Boaz ug usa ka dugtong sa linya sa mga kagikan gikan kang Abraham hangtod kang Jesus. (Ru 4:17, 22; Mat 1:5, 6; Luc 3:31, 32) Si Jese nanganak ug walo ka anak nga lalaki, nga ang usa lagmit namatay nga wala pay anak, maoy hinungdan nga wala na iapil ang iyang ngalan sa mga talaan sa kagikan diha sa Mga Cronicas. (1Sa 16:10, 11; 17:12; 1Cr 2:12-15) Ang duha ka igsoong babaye ni David nga si Abigail ug Zeruia wala gayod tawga nga mga anak nga babaye ni Jese, apan ang usa gitawag nga "anak nga babaye ni Nahas." (1Cr 2:16, 17; 2Sa 17:25) Lagmit si Nahas maoy bana kanhi sa asawa ni Jese, nga naghimo sa iyang mga anak nga babaye nga igsoon sa inahan sa mga anak nga lalaki ni Jese, gawas kon ang Nahas maoy laing ngalan ni Jese, o kaha ngalan sa iyang asawa, ingon sa gipahayag sa uban.

Si Jese maoy tag-iyag mga karnero nga nagpuyo sa Betlehem. Human motalikod si Haring Saul gikan sa matuod nga pagsimba, gipadala ni Jehova si Samuel ngadto sa balay ni Jese aron dihogan ang usa sa iyang mga anak nga lalaki ingong hari. Gitawag ni Jese ang iyang pito ka anak nga lalaki, apan sa dihang walay gipili si Jehova kanila napugos si Jese sa pagtawag sa iyang kamanghorang anak nga si David gikan sa pagpasibsib sa mga karnero; kini nga anak ang gipili ni Jehova.—1Sa 16:1-13.

Sa dihang gipatawag ni Saul si David aron sa pagpatokar sa makapahupayng tugtog sa alpa alang kaniya, ang tigulang nga si Jese nagpadala ug daghang gasa ug sa ulahi nagtugot kang David nga magpabilin ug pipila ka panahon sa pag-alagad sa palasyo ni Saul. (1Sa 16:17-23; 17:12) Sa ulahi, sa dihang mipatim-aw nga si David nahibalik na usab sa pag-atiman sa mga karnero, gisugo siya ni Jese sa pagdalag mga pagkaon alang sa iyang tulo ka kamagulangang mga anak nga lalaki, nga kauban sa kasundalohan ni Saul. (1Sa 17:13, 15, 17, 18, 20) Sa panahong si David ginukod ni Saul, si Jese ug ang iyang asawa gipapuyo sa Moab.—1Sa 22:3, 4.

Si David sagad gitawag nga "anak ni Jese" sa matamayong paagi sa mga tawong sama ni Saul, Doeg, Nabal, ug Sheba (1Sa 20:27, 30, 31; 22:7-9, 13; 25:10; 2Sa 20:1; 1Ha 12:16; 2Cr 10:16), apan sa ubang mga higayon sa mas matinahorong paagi, pananglitan, ni David mismo, Esdras, ug ni Jehova nga Diyos.—1Sa 16:18; 17:58; 2Sa 23:1; 1Cr 10:14; 12:18; 29:26; Sal 72:20; Luc 3:32; Buh 13:22.

Ang matagnaong saad nga ang "gamot ni Jese" "mobarog ingon nga usa ka timaan alang sa mga katawhan" ug maghukom sa pagkamatarong natuman diha kang Kristo Jesus, ang usa kinsa, tungod kay siya walay kamatayon, naghupot nga buhi sa linya sa mga kagikan ni Jese.—Isa 11:1-5, 10; Rom 15:8, 12.

JESEBEAB [Hinaot ang Amahan Magpadayon sa Pagpuyo; o, lagmit, Ang Amahan Gidalag Balik ni Jehova]. Ang saserdote kansang balay sa amahan gipili pinaagig ripa alang sa ika-14 nga nagrelibohay nga mga pundok sa dihang gibahinbahin ni David ang saserdotehanong mga pag-alagad. —1Cr 24:6, 13.

JESER [Katul-id]. Usa ka anak nga lalaki ni Caleb nga anak nga lalaki ni Hesron; sa tribo ni Juda. —1Cr 2:3-5, 18.

JESIMIEL [Hinaot ang Diyos Magtakda (Magtudlo); Ang Diyos Nagtakda (Nagtudlo)]. Usa sa mga pangulo nga Simeonhon kinsa, sa adlaw ni Haring Ezequias, nagpalapad sa ilang teritoryo ngadto sa S sa Walog sa Gedor.—1Cr 4:24, 34-41.

JESIMON [Desyerto].

1. Usa ka hawan nga dapit sa kamingawan nga lagmit diha sa AS nga tumoy sa Patayng Dagat, nga niining dapita tingali nahimutang ang Betjesimot. Lagmit nga ang Pisga ug Peor nag-umbaw sa Jesimon.—Num 21:20; 23:28; Jos 12:1-3.

2. Usa ka rehiyon nga duol sa Zip, nga nahimutang sa A sa Kamingawan sa Maon. Mopatim-aw nga lakip sa Jesimon ang usa ka bahin sa Kamingawan sa Juda ug nahimutang pipila ka milya sa HS sa Hebron. Dinhi niining dapita nga walay kakahoyan, punog tisas nga kabungtoran nga si David ug ang iyang mga tawo nagtago gikan kang Haring Saul.—1Sa 23:19, 24; 26:1, 3; tan-awa ang JUDA, KAMINGAWAN SA.

JESISAI [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "tigulang"]. Usa ka kaliwat ni Gad. —1Cr 5:11, 14.

JESOHAIA. Usa ka pangulo nga Simeonhon, usa niadtong kinsa nagpadako sa ilang teritoryo pinaagi sa pagpatay sa mga Hamihanon sa mga adlaw ni Haring Ezequias.—1Cr 4:24, 34-41.

JESUA [lagmit pinamubo sa Jehosue, nga nagkahulogang "Si Jehova Maoy Kaluwasan"].

1. Usa ka Aaronikong saserdote sa panahon ni David. Ang balay ni Jesua gitudlo ingong ika-9 sa 24 ka dibisyon sa Aaronikong pagkasaserdote sumala sa gihikay ni David. Lagmit nga kining balaya usab ang gitala nga lakip niadtong mibalik uban kang Zorobabel gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya niadtong 537 W.K.P.—1Cr 24:1, 11, 31; Esd 2:1, 36; Neh 7:39.

2. Usa sa mga Levihanon nga gitudlo sa pagapod-apod sa mga ikapulo ug sa mga amot diha sa mga siyudad sa mga saserdote sa panahon sa paghari ni Haring Ezequias.—2Cr 31:15.

3. Usa ka Israelinhon sa banay ni Pahat-moab, nga ang pipila sa iyang mga kaliwat mibalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya uban kang Zorobabel.—Esd 2:1, 2, 6; Neh 7:11.

4. Usa ka hataas nga saserdote (gitawag ug Josue diha sa basahon ni Haggeo ug Zacarias), anak nga lalaki ni Jehozadak ug apo ni Seraias. (Esd 3:8; Neh 12:26; 1Cr 6:14) Siya maoy sakop sa balay ni Eleasar.—Tan-awa ang Esd 7:1-5 alang sa talaan sa kagikan sukad kang Eleasar hangtod kang Seraias.

Sa dihang gilaglag ni Nabucodonosor ang Jerusalem, iyang gipatay si Seraias, kinsa mao ang hataas nga saserdote niadtong panahona, ug nagdala kang Jehozadak nga binihag ngadto sa Babilonya. (2Ha 25:18-21; 1Cr 6:14, 15) Si Jesua mibalik gikan sa Babilonya niadtong 537 W.K.P. uban kang Zorobabel ug nag-alagad ingong hataas nga saserdote ngadto sa napasig-uling Hudiyo nga nahibilin. (Esd 2:2; 5:2; Neh 7:7; Hag 1:1) Busa gitipigan ni Jehova ang linya sa hataas nga pagkasaserdote, aron ang Israel may mga pag-alagad sa hataas nga mga saserdote sukad sa pagpasig-uli hangtod sa pag-abot sa Mesiyas. Si Jesua nanguna uban kang Zorobabel sa pagtukod sa halaran, ug dayon sa pagtukod pagusab sa templo, nga gidasig ni manalagnang Haggeo ug Zacarias. (Esd 3:2; 5:1, 2) Siya mipaluyo kang Zorobabel sa pagsukol sa mga kaaway sa pagtukod pag-usab sa templo.—Esd 4:1-3.

Ang pipila sa mga tigulang nga lakip sa namalik nga mga Israelinhon nakakita sa himaya sa templo ni Solomon ug nag-isip sa natukod pag-usab nga templo ingong wala ray bili kon itandi niini. Si manalagnang Haggeo gisugo aron mosulti kang Zorobabel ug Josue (Jesua), nga sultihan sila nga ang himaya sa ulahing balay molabaw pa kay nianang nauna. Buhaton kini ni Jehova pinaagi sa pagpasulod diha niini sa "tilinguhaong mga butang sa tanang kanasoran."—Hag 2:1-4, 7, 9.

Si manalagnang Zacarias gihatagan ug panan-awon nga niana iyang nakita ang hataas nga saserdoteng si Josue (Jesua) nga nagbarog atubangan sa manulonda ni Jehova, ug si Satanas nagbarog diha sa iyang tuo aron sa pagpakigbatok kaniya. Si "Josue" gihatagan ug besting halangdon ug usa ka hinlong purong ilis sa iyang mahugawng mga besti. Dayon gisultihan si "Josue" bahin sa alagad sa Diyos nga mao ang Turok.—Zac 3:1-8.

Sa laing higayon gisultihan ni Jehova si Zacarias sa pagbutang ug purongpurong sa ulo ni Josue (Jesua) ug sa pagsulti kaniya: "Ania ang tawo kansang ngalan maoy Turok. . . . Ug siya magatukod sa templo ni Jehova, . . . ug siya mahimong saserdote sa iyang trono." Kining tagnaa tinong mapadapat sa usa ka tawo sa umaabot kay, ilalom sa Balaod, ang pagkasaserdote ug pagkahari maoy bulag gayod, ug ang Hataas nga Saserdoteng si Josue wala gayod magmando ingong hari sa Israel.—Zac 6:11-13.

5. Ang pangulo sa usa ka Levihanong balay, nga ang pipila kanila mibalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya uban kang Zorobabel niadtong 537 W.K.P. (Esd 2:40; Neh 7:43) Kon dili laing tawo nga may samang ngalan, usa ka hawas sa balay ni Jesua nga mipirma sa "kasaligang kontrata" nga gihimo sa mga saserdote, mga prinsipe, ug sa katawhan aron molakaw sumala sa balaod sa Diyos. Siya maoy anak nga lalaki ni Azanias (Neh 9:38; 10:1, 9) ug lagmit mao ra nga Jesua nga gihisgotan sa Nehemias 12:8, 24.

"Si Jozabad nga anak nga lalaki ni Jesua," usa sa mga Levihanon nga kaniya gitugyan ni Esdras ang plata, bulawan, ug mga sudlanan alang sa balay sa Diyos, lagmit maoy usa ka membro niini nga balay ni Jesua.—Esd 8:33.

Si Ezer nga anak nga lalaki ni Jesua, usa ka prinsipe sa Mizpa, nga nagtrabaho ubos sa pagdumala ni Nehemias sa pag-ayo sa paril sa Jerusalem, tingali sakop sa mao ra nga banay.—Neh 3:19.

6. Usa sa Levihanong mga tagdumala sa pagtukod pag-usab sa templo.—Esd 3:9.

7. Usa sa mga Levihanon nga nagbasa ug nagpatin-aw sa Balaod ngadto sa katawhan ug nanguna sa pagsimba, ubos sa pagdumala ni Esdras. Lagmit sakop sa mao ra nga balay sa Num. 5.—Neh 8:7; 9:4, 5.

8. Usa ka lungsod sa habagatang bahin sa Juda diin mipuyo ang pipila ka namalik nga Hudiyong nahibilin. Gituohan sa pipila ka eskolar nga ang nahimutangan niini mao ang Tell es-Saʽweh (Tel Yeshuʽa), mga 15 km (9 mi) sa SAS sa Beer-seba. (Neh 11:25, 26) Tingali mao ang Sema sa Josue 15:26, ug lagmit ang Sheba sa Josue 19:2.

JESU-KRISTO. Ang ngalan ug titulo sa Anak sa Diyos samtang dinhi sa yuta sukad sa panahon nga siya gidihogan.

Ang ngalang Jesus (Gr., *I·e·sous′*) maoy katumbas sa Hebreohanong ngalan nga Jesua (o, sa bugos nga porma, Jehosue), nga nagkahulogang "Si Jehova Maoy Kaluwasan." Ang ngalan mismo dili kay talagsaon, sanglit daghang tawo ang may ingon niana nga ngalan sa maong panahon. Tungod niini, kini sagad gipun-an sa mga tawo ug dugang identipikasyon, nga nagaingon, "Jesus nga Nasaretnon." (Mar 10:47; Buh 2:22) Ang Kristo naggikan sa Gregong pulong nga *Khri·stos′,* ang katumbas sa Hebreohanong pulong nga *Ma·shi′ach* (Mesiyas), ug nagkahulogang "Dinihogan." Bisan tuod ang ekspresyon nga "dinihogan" tukmang gigamit ngadto sa uban sa wala pa si Jesus, sama kang Moises, Aaron, ug David (Heb 11:24-26; Lev 4:3; 8:12; 2Sa 22:51), ang posisyon, katungdanan, o pag-alagad nga tungod niini sila gidihogan naglarawan lamang sa mas labaw nga posisyon, katungdanan, ug pag-alagad ni Jesu-Kristo. Busa si Jesus sa panguna ug sa pagkatalagsaon mao "ang Kristo, ang Anak sa Diyos nga buhi."—Mat 16:16; tan-awa ang KRISTO; MESIYAS.

Una-tawhanong Paglungtad. Ang kinabuhi sa usa nga sa ulahi nailhan ingong Jesu-Kristo wala magsugod dinhi sa yuta. Siya mismo naghisgot bahin sa iyang una-tawhanong langitnon nga kinabuhi. (Ju 3:13; 6:38, 62; 8:23, 42, 58) Gihatag sa Juan 1:1, 2 ang langitnong ngalan sa usa nga nahimong Jesus, nga nag-ingon: "Sa sinugdan mao ang Pulong [Gr., *Lo′gos*], ug ang Pulong uban sa Diyos, ug ang Pulong usa ka diyos ["maoy diyos," *AT; Mo; Böhmer; Stage* (ang duha nga naulahi pulos Aleman)]. Kini siya sa sinugdan uban sa Diyos." Sanglit si Jehova walay kataposan ug walay sinugdanan (Sal 90:2; Pin 15:3), ang pagkanahiuban sa Pulong uban sa Diyos sukad "sa sinugdan" dinhi tinong nagpasabot sa sinugdan sa mga buhat ni Jehova sa paglalang. Kini gipamatud-an sa ubang mga teksto nga nagpaila kang Jesus ingong "ang panganay sa tanang kalalangan," "ang sinugdan sa kalalangan sa Diyos." (Col 1:15; Pin 1:1; 3:14) Busa ang Kasulatan nagpaila sa Pulong (si Jesus diha sa una-tawhanong paglungtad) ingong unang linalang sa Diyos, ang iyang panganayng Anak.

Dayag sa mismong mga pulong ni Jesus nga si Jehova mao gayod ang Amahan o Maghahatag-Kinabuhi ngadto niining panganayng Anak ug, busa, kini nga Anak sa pagkatinuod maoy usa ka linalang sa Diyos. Siya nagpunting sa Diyos ingong ang Tuboran sa iyang kinabuhi, nga nag-ingon, "Ako nabuhi tungod sa Amahan." Sumala sa konteksto, kini nagkahulogan nga ang iyang kinabuhi naggikan o gipahinabo sa iyang Amahan, maingon nga ang kinabuhi sa mga tawong may kamatayon mabatonan tungod sa ilang pagtuo sa halad lukat ni Jesus.—Ju 6:56, 57.

Kon ang mga banabana sa modernong-adlaw nga mga siyentipiko maylabot sa edad sa pisikal nga uniberso medyo husto, ang paglungtad ni Jesus ingong usa ka espiritung linalang nagsugod na mga linibo ka milyon ka katuigan sa wala pa lalanga ang unang tawo. (Itandi ang Miq 5:2.) Kining panganayng espiritu nga Anak gigamit sa iyang Amahan sa paglalang sa tanang ubang mga butang. (Ju 1:3; Col 1:16, 17) Kini mahimong maglakip sa minilyon sa ubang espiritung mga anak sa langitnong banay ni Jehova nga Diyos (Dan 7:9, 10; Pin 5:11), ingon man sa pisikal nga uniberso ug sa mga linalang nga orihinal nga gipatungha diha niini. Dayag nga ngadto niini nga panganayng Anak nga si Jehova miingon: "Buhaton nato ang tawo sumala sa atong larawan, sumala sa atong dagway." (Gen 1:26) Kining tanang ubang mga linalang dili lamang gilalang "pinaagi kaniya" kondili usab "alang kaniya," ingong Panganay sa Diyos ug ang "manununod sa tanang butang."—Col 1:16; Heb 1:2.

Dili kaubang-Maglalalang. Ang Anak nakig-ambit sa mga buluhaton sa paglalang, apan kini wala maghimo kaniya nga kaubang-Maglalalang sa iyang Amahan. Ang gahom sa paglalang naggikan sa Diyos pinaagi sa iyang balaang espiritu, o aktibong puwersa. (Gen 1:2; Sal 33:6) Ug sanglit si Jehova mao ang Tuboran sa tanang kinabuhi, ang tanang buhing mga linalang, makita man ug dili makita, utangan kaniya sa ilang kinabuhi. (Sal 36:9) Nan, inay nga kaubang-Maglalalang, ang Anak mao ang ahente o instrumento nga pinaagi kaniya si Jehova, ang Maglalalang, nagbuhat. Si Jesus mismo nagpasidungog sa paglalang ngadto sa Diyos, sama sa gihimo sa tibuok Kasulatan.—Mat 19:4-6; tan-awa ang PAGLALANG, LINALANG.

Kaalam gipersonipikar. Kon unsay girekord bahin sa Pulong diha sa Kasulatan tukma gayod sa kahubitan nga gihatag sa Proverbio 8:22-31. Niini nga mga teksto ang kaalam gipersonipikar, gihubit nga daw makamaong mosulti ug molihok. (Pr 8:1) Daghang nag-angkong Kristohanong mga magsusulat sa unang mga siglo sa Komong Panahon nagsabot niini nga seksiyon ingong simbolikanhong nagtumong sa Anak sa Diyos diha sa iyang una-tawhanong kahimtang. Pinasukad sa mga teksto nga nakonsiderar na, dili ikalimod nga ang Anak 'gibuhat' ni Jehova "ingon nga sinugdanan sa iyang dalan, ang kinaunhan sa iyang mga nahimo kanhi," ug nga dili usab ikalimod nga ang Anak didto

sa “tupad [ni Jehova] ingon nga batid nga magbubuhat” panahon sa paglalang sa yuta, ingon sa gihubit niini nga mga bersikulo sa Mga Proverbio. Tinuod nga diha sa Hebreohanon, nga naghatag ug *gender* sa mga nombre niini (sama sa daghang uban pang mga pinulongan), ang pulong alang sa “kaalam” kanunayng anaa sa *feminine gender.* Kini mao gihapon ang kahimtang bisan tuod ang kaalam gipersonipikar ug busa kini wala magpaimposible sa paggamit sa kaalam sa mahulagwayong paagi aron maghawas sa panganayng Anak sa Diyos. Ang Gregong pulong alang sa “gugma” diha sa ekspresyon nga “ang Diyos gugma” (1Ju 4:8) anaa usab sa *feminine gender* apan kana wala maghimo sa Diyos nga babaye. Si Solomon, ang pangunang magsusulat sa Mga Proverbio (Pr 1:1), nagpadapat sa titulo nga *qo·he′leth* (magtitigom) sa iyang kaugalingon (Ecc 1:1) ug kini nga pulong anaa usab sa *feminine gender.*

Ang kaalam madayag lamang kon gipahayag kini diha sa usa ka paagi. Ang kaugalingong kaalam sa Diyos gipahayag diha sa kalalangan (Pr 3:19, 20) apan *pinaagi* sa iyang Anak. (Itandi ang 1Co 8:6.) Mao man usab, ang maalamong katuyoan sa Diyos maylabot sa katawhan gipadayag pinaagi, ug gilangkob diha, sa iyang Anak, si Jesu-Kristo. Busa, ang apostol nakaingon nga si Kristo naghawas sa ‘gahom sa Diyos ug sa kaalam sa Diyos’ ug nga si Kristo Jesus “kanato nahimong kaalam gikan sa Diyos, usab pagkamatarong ug pagkabalaan ug kagawasan pinaagi sa lukat.”—1Co 1:24, 30; itandi ang 1Co 2:7, 8; Pr 8:1, 10, 18-21.

Kon sa unsang paagi siya mao ang “bugtong nga Anak.” Ang pagtawag kang Jesus ingong ang “bugtong nga Anak” (Ju 1:14; 3:16, 18; 1Ju 4:9) wala magpasabot nga ang ubang espiritung mga linalang nga gibuhat dili mga anak sa Diyos, kay sila gitawag usab nga mga anak. (Gen 6:2, 4; Job 1:6; 2:1; 38:4-7) Apan, tungod kay siya mao lamang ang *direktang* gilalang sa iyang Amahan, ang panganayng Anak maoy talagsaon, nga lahi gikan sa tanang uban pang mga anak sa Diyos, kay silang tanan gilalang o gipatungha ni Jehova *pinaagi* niana nga panganayng Anak. Busa “ang Pulong” maoy “bugtong nga Anak” ni Jehova sa usa ka partikular nga diwa, maingon nga si Isaac maoy “bugtong nga anak” ni Abraham sa usa ka partikular nga diwa (ang iyang amahan aduna nay laing anak apan dili pinaagi sa iyang asawang si Sara). —Heb 11:17; Gen 16:15.

Kon nganong gitawag nga “ang Pulong.” Ang ngalan (o, tingali, ang titulo) nga “ang Pulong” (Ju 1:1) mopatim-awng nagpaila sa buluhaton nga gihimo sa panganayng Anak sa Diyos human himoa ang ubang intelihenteng mga linalang. Ang susamang ekspresyon makaplagan diha sa Exodo 4:16, diin si Jehova misulti kang Moises mahitungod sa iyang igsoong si Aaron: “Ug siya magasulti alang kanimo ngadto sa katawhan; ug mahitabo gayod nga siya magsilbi nga baba alang kanimo, ug ikaw magsilbi ingon nga Diyos ngadto kaniya.” Ingong tigpamaba sa pangulong hawas sa Diyos dinhi sa yuta, si Aaron nagsilbi nga “baba” alang kang Moises. Mao man usab ang Pulong, o Logos, nga nahimong si Jesu-Kristo. Si Jehova dayag nga naggamit sa iyang Anak aron sa pagpasa ug impormasyon ug mga instruksiyon ngadto sa uban sa iyang banay nga gilangkoban sa espiritung mga anak, maingon nga gigamit niya ang maong Anak sa paghatag sa iyang mensahe ngadto sa mga tawo sa yuta. Sa pagpakita nga siya mao ang Pulong o Tigpamaba sa Diyos, si Jesus miingon sa iyang mamiminaw nga mga Hudiyo: “Ang gitudlo ko dili akoa, kondili iya sa nagpadala kanako. Kon si bisan kinsa magtinguha sa pagbuhat sa Iyang kabubuton, mahibalo siya mahitungod sa pagtulon-an kon kini gikan ba sa Diyos o nagsulti ba ako sa akoa rang kaugalingon.”—Ju 7:16, 17; itandi ang Ju 12:50; 18:37.

Walay duhaduha, sa daghang higayon panahon sa iyang una-tawhanong paglungtad ingong ang Pulong, si Jesus nag-alagad ingong Tigpamaba ni Jehova ngadto sa mga tawo sa yuta. Bisan tuod ang pipila ka teksto naghisgot kang Jehova nga daw direktang nakigsulti sa mga tawo, ang ubang mga teksto nagpatin-aw nga iyang gihimo kana pinaagi sa usa ka hawas nga manulonda. (Itandi ang Ex 3:2-4 sa Buh 7:30, 35; usab ang Gen 16:7-11, 13; 22:1, 11, 12, 15-18.) Makataronganon, sa kadaghanan sa maong mga okasyon ang Diyos nakigsulti pinaagi sa Pulong. Lagmit nga iyang gihimo kini didto sa Eden, kay sa duha sa tulo ka higayon nga gihisgotan nga ang Diyos namulong didto, ang rekord espesipikong nagpakita nga dihay kauban Niya, sa walay duhaduha ang iyang Anak. (Gen 1:26-30; 2:16, 17; 3:8-19, 22) Ang manulonda nga naggiya sa Israel latas sa kamingawan ug kansang tingog kinahanglang hugot nga tumanon sa mga Israelinhon tungod kay ‘ang ngalan ni Jehova anaa kaniya,’ lagmit gayod mao ang Anak sa Diyos, ang Pulong.—Ex 23:20-23; itandi ang Jos 5:13-15.

Kini wala magpasabot nga ang Pulong mao lamang ang hawas nga manulonda nga pinaagi kaniya namulong si Jehova. Ang inspiradong mga pahayag diha sa Buhat 7:53, Galacia 3:19, ug Hebreohanon 2:2, 3 nagpatin-aw nga ang pakigsaad sa Balaod gipadangat ngadto kang Moises pinaagi sa manulondang mga anak sa Diyos gawas pa sa iyang Panganay.

Si Jesus nagpadayon sa paghupot sa ngalan nga "Ang Pulong sa Diyos" sukad sa iyang pagbalik sa langitnong himaya.—Pin 19:13, 16.

Nganong ang pipila ka hubad sa Bibliya nagpunting kang Jesus ingong "Diyos," samtang ang uban nag-ingon nga siya "usa ka diyos"?

Ang ubang mga hubad naghubad sa Juan 1:1 nga nag-ingon: "Sa sinugdan mao ang Pulong, ug ang Pulong uban sa Diyos, ug ang Pulong maoy Diyos." Sa literal, ang Gregong teksto mabasa: "Sa sinugdan mao ang pulong, ug ang pulong maoy ngadto sa diyos, ug diyos ang pulong." Ang maghuhubad kinahanglang mogamit ug kapital nga mga letra sumala sa gikinahanglan sa pinulongan nga ngadto niini iyang gihubad ang teksto. Dayag nga tukmang himoong kapital ang "Diyos" diha sa paghubad sa prase nga "sa diyos," sanglit kini magpaila gayod sa Labing Gamhanan nga Diyos nga kaniya uban ang Pulong. Apan ang paghimong kapital sa pulong nga "diyos" diha sa ikaduhang kaso dili sama ug katarongan.

Ang *Bag-ong Kalibotang Hubad* naghubad niini nga teksto: "Sa sinugdan mao ang Pulong, ug ang Pulong uban sa Diyos, ug ang Pulong usa ka diyos." Tinuod, walay dili-tinong artikulo (katumbas sa "usa ka") diha sa orihinal nga Gregong teksto. Apan kini wala magpasabot nga kini dili na gamiton diha sa hubad, kay ang Koine, o komon nga Grego, *walay dili-tinong artikulo.* Busa, sa tibuok Kristohanon Gregong Kasulatan, ang mga maghuhubad naobligar sa paggamit sa dili-tinong artikulo o naobligar sa dili paggamit niini sumala sa ilang pagsabot sa kahulogan sa teksto. Ang tanang Iningles nga mga hubad niini nga mga Kasulatan naundan gayod ug dili-tinong artikulo sa gatosan ka higayon; apan ang kadaghanan wala mogamit niini diha sa Juan 1:1. Bisan pa niana, ang paggamit niini diha sa paghubad niini nga teksto adunay lig-ong pasukaranan.

Una, angayng matikdan nga ang teksto mismo nagpakita nga ang Pulong maoy *"uban* sa Diyos," busa dili mahimong *mao* ang Diyos, sa ato pa, mao ang Labing Gamhanan nga Diyos. (Matikdi usab ang ber 2, nga dili na kinahanglan kon gipakita gayod sa ber 1 nga ang Pulong mao ang Diyos.) Dugang pa, ang pulong alang sa "diyos" (Gr., *the·os′*) diha sa ikaduhang higayon nga kini makita diha sa bersikulo wala gayoy tinong artikulo nga "ang" (Gr., *ho*). Bahin niini, si Ernst Haenchen, diha sa usa ka komentaryo sa Ebanghelyo ni Juan (mga kapitulo 1-6), miingon: "Ang [*the·os′*] ug [*ho the·os′*] ('diyos' ug 'ang Diyos') dili managsama niini nga yugto. . . . Ngani, alang sa . . . Ebanghelisador, ang Amahan lamang maoy 'Diyos' ([*ho the·os′*]; itandi ang 17:3); 'ang Anak' ubos kay kaniya (itandi ang 14:28). Apan kana gipasabot lamang diha niini nga teksto tungod kay ang gipasiugda dinhi mao ang pagkasuod sa usa ngadto sa lain. . . . Posible gayod sa Hudiyohanon ug Kristohanon nga monoteismo ang paghisgot sa mga diyos ingong naglungtad nga uban ug ubos sa Diyos apan dili pareho kaniya. Ang Flp 2:6-10 nagpamatuod niana. Diha sa maong mga teksto gihubit ni Pablo ang maong diyos, kinsa sa ulahi nahimong tawo nga mao si Jesu-Kristo . . . Busa, ang gihisgotan diha sa Mga Taga-Filipos ug sa Juan 1:1 dili kay usa ka teoretikanhong relasyon tali sa duha ka indibiduwal nga usa ra, kondili kini maoy bahin sa usa ka personal nga panaghiusa sa duha ka indibiduwal." —*John 1,* gihubad ni R. W. Funk, 1984, pp. 109, 110.

Human sa paghatag ug hubad sa Juan 1:1c "ug ang Pulong maoy diyos (diyos nga matang)," si Haenchen nagpadayon sa pag-ingon: "Niini nga pananglitan, ang berbo nga 'maoy' ([*en*]) nagpahayag lamang ug hiyas nga *predicate.* Ug ang *predicate noun* ilabinang kinahanglang bantayan pag-ayo: [ang *the·os′*] dili sama sa [*ho the·os′*] (ang 'diyos' dili sama sa 'Diyos')." (pp. 110, 111) Sa pagpatin-aw pa niini nga punto, si Philip B. Harner nagpasiugda nga ang gramatikanhong gambalay sa Juan 1:1 naglangkit ug *anarthrous predicate,* sa ato pa, usa ka *predicate noun* nga walay tinong artikulo nga "ang," nga nag-una sa berbo, diin ang pagkahanay niini sa panguna nagpalutaw sa hiyas o kinaiyahan ug nagpaila nga "ang *logos* adunay kinaiyahan sa *theos."* Siya dugang mipahayag: "Sa akong tanaw, sa Juan 1:1, ang hiyas sa *predicate* milutaw pag-ayo nga tungod niana ang nombre [*the·os′*] dili mahimong isipon nga tino." (*Journal of Biblical Literature,* 1973, pp. 85, 87) Busa, ang ubang mga maghuhubad, nga nakasabot usab nga ang Gregong termino nagpasiugda sa hiyas ug naghubit sa kinaiyahan sa Pulong, naghubad niini nga prase: "ang Pulong maoy diyos."—*AT; Sd;* itandi ang *Mo;* tan-awa ang apendise sa *Rbi8,* p. 1579.

Ang Hebreohanong Kasulatan tin-aw kanunay sa pagpakita nga adunay usa lamang ka Diyos nga Labing Gamhanan, ang Maglalalang sa tanang butang ug ang Labing Hataas, kansang ngalan maoy Jehova. (Gen 17:1; Isa 45:18; Sal 83:18) Tungod niana si Moises nakaingon ngadto sa nasod sa Israel: "Si Jehova nga atong Diyos maoy usa lamang ka Jehova. Ug higugmaon mo si Jehova nga imong Diyos sa bug-os mong kasingkasing ug sa bug-os mong kalag ug sa bug-os mong kusog." (Deu 6:4, 5) Wala supaka sa Kristohanon Gregong Kasulatan kini nga pagtulon-an nga dugay nang gidawat

ug gituohan sa mga alagad sa Diyos sulod sa linibo ka katuigan, hinunoa kini nagpaluyo niini. (Mar 12:29; Rom 3:29, 30; 1Co 8:6; Efe 4:4-6; 1Ti 2:5) Si Jesu-Kristo mismo miingon, "Ang Amahan labaw pa kay kanako" ug nagtawag sa Amahan ingong iyang Diyos, "ang bugtong matuod nga Diyos." (Ju 14:28; 17:3; 20:17; Mar 15:34; Pin 1:1; 3:12) Sa daghang higayon gipahayag ni Jesus ang iyang pagkaubos ug pagkanailalom sa iyang Amahan. (Mat 4:9, 10; 20:23; Luc 22:41, 42; Ju 5:19; 8:42; 13:16) Bisan human sa pagkayab ni Jesus ngadto sa langit ang iyang mga apostoles nagpadayon sa paghubit sa sama nga kahimtang.—1Co 11:3; 15:20, 24-28; 1Pe 1:3; 1Ju 2:1; 4:9, 10.

Kini nga mga kamatuoran lig-ong nagpaluyo sa usa ka hubad sama sa "ang Pulong usa ka diyos" diha sa Juan 1:1. Ang pangunang posisyon sa Pulong taliwala sa mga linalang sa Diyos ingong ang Panganay, ang usa nga pinaagi kaniya ang Diyos naglalang sa tanang butang, ug ingong Tigpamaba sa Diyos, naghatag ug tinuod nga pasikaranan nga siya tawgon nga "usa ka diyos" o usa nga gamhanan. Ang Mesiyanikong tagna sa Isaias 9:6 nagtagna nga siya pagatawgong "Diyos nga Gamhanan," apan dili ang Diyos nga Labing Gamhanan, ug nga siya mahimong "Amahang Walay Kataposan" sa tanan nga adunay pribilehiyo nga mabuhi ingong iyang mga sakop. Ang kasibot sa iyang kaugalingong Amahan, si "Jehova sa mga panon," ang magpalampos niini. (Isa 9:7) Tino gayod nga kon ang Kaaway sa Diyos, si Satanas nga Yawa, gitawag nga usa ka "diyos" (2Co 4:4) tungod sa iyang paggahom sa mga tawo ug sa mga demonyo (1Ju 5:19; Luc 11:14-18), nan mas makataronganon ug haom gayod nga ang panganayng Anak sa Diyos gitawag nga "usa ka diyos," "ang bugtong-gipanganak nga diyos" ingon sa pagtawag kaniya sa labing kasaligang mga manuskrito sa Juan 1:18.

Sa dihang giakusar sa iyang mga magsusupak nga 'naghimo sa iyang kaugalingon nga usa ka diyos,' ang tubag ni Jesus mao: "Dili ba nahisulat man sa inyong Balaod, 'Ako miingon: "Kamo maoy mga diyos"'? Kon gitawag niya nga 'mga diyos' kadtong batok kanila miabot ang pulong sa Diyos, ug gani ang Kasulatan dili mahimong walay pulos, moingon ba diay kamo kanako nga gibalaan sa Amahan ug gipadala nganhi sa kalibotan, 'Ikaw nagpasipala,' tungod kay ako miingon, Ako Anak sa Diyos?" (Ju 10:31-37) Si Jesus mikutlo niini gikan sa Salmo 82, diin ang tawhanong mga maghuhukom, kinsa gikondenar sa Diyos tungod kay wala magpahamtang ug hustisya, gitawag nga "mga diyos." (Sal 82:1, 2, 6, 7) Busa, gipakita ni Jesus ang pagkadili-makataronganon sa pag-akusar kaniyag pasipala tungod sa pag-ingon nga siya, dili Diyos, kondili Anak sa Diyos.

Kining akusasyon sa pagpasipala mitungha tungod sa pag-ingon ni Jesus: "Ako ug ang Amahan usa ra." (Ju 10:30) Madayag gikan sa iyang tubag, nga daklit nang nahisgotan, nga kini wala magpasabot nga giangkon ni Jesus nga siya mao ang Amahan o mao ang Diyos. Ang pagkausa nga gitumong ni Jesus angayng sabton kaharmonya sa katibuk-ang diwa sa iyang gipamulong. Siya naghisgot bahin sa iyang mga buhat ug sa iyang pagatiman sa "mga karnero" nga mosunod kaniya. Ang iyang mga buhat, ingon man ang iyang mga pulong, nagpakita nga dihay panaghiusa, dili kay walay panaghiusa ug may panagbangi, tali kaniya ug sa iyang Amahan, usa ka punto nga gipasiugda sa iyang tubag. (Ju 10:25, 26, 37, 38; itandi ang Ju 4:34; 5:30; 6:38-40; 8:16-18.) Kon bahin sa iyang "mga karnero," siya ug ang iyang Amahan nagkahiusa usab sa ilang pagpanalipod sa maong karnerohong mga tawo ug sa pagtultol kanila ngadto sa kinabuhing walay kataposan. (Ju 10:27-29; itandi ang Eze 34:23, 24.) Ang pag-ampo ni Jesus alang sa panaghiusa sa tanan niyang mga tinun-an, lakip na ang umaabot nga mga tinun-an, nagpakita nga ang pagkausa o panaghiusa tali kang Jesus ug sa iyang Amahan dili maylabot sa pagkapersona kondili maylabot sa katuyoan ug sa buhat. Niining paagiha ang mga tinun-an ni Jesus "tanan mahimong usa," maingon nga siya ug ang iyang Amahan maoy usa.—Ju 17:20-23.

Kaharmonya niini, si Jesus, nga mitubag sa usa ka pangutana ni Tomas, miingon: "Kon kamo nakaila kanako, kamo makaila usab unta sa akong Amahan; sukad niining gutloa kamo nakaila kaniya ug nakakita na kaniya," ug, sa pagtubag sa usa ka pangutana ni Felipe, si Jesus midugang: "Siya nga nakakita kanako nakakita usab sa Amahan." (Ju 14:5-9) Dugang pa, ang misunod nga pagpatin-aw ni Jesus nagpakita nga kini tinuod tungod kay siya matinumanong naghawas sa iyang Amahan, misulti sa mga pulong sa Amahan, ug mibuhat sa mga buhat sa Amahan. (Ju 14:10, 11; itandi ang Ju 12:28, 44-49.) Niini usab nga okasyon, sa gabii sa iyang kamatayon, nga si Jesus miingon ngadto niini nga mga tinun-an: "Ang Amahan labaw pa kay kanako."—Ju 14:28.

Ang pag-ingong 'nakita' sa mga tinun-an ang Amahan diha kang Jesus mahimong sabton pinasukad sa ubang Kasulatanhong mga pananglitan. Si Jacob, pananglitan, miingon kang Esau: "Ako nakakita sa imong nawong nga sama sa nakakita sa nawong sa Diyos sa pagkaagi nga ikaw nagdawat kanako nga may kahimuot." Giingon niya kini tu-

ngod kay ang reaksiyon ni Esau maoy kaharmonya sa pag-ampo ni Jacob ngadto sa Diyos. (Gen 33:9-11; 32:9-12) Human nga ang mga pangutana sa Diyos kang Job gikan sa unos nakahatag ug katin-awan sa iyang pagsabot, si Job miingon: "Sa hulungihong nakadungog ako bahin kanimo, apan karon ang akong mata nakakita kanimo." (Job 38:1; 42:5; tan-awa usab ang Huk 13:21, 22.) Ang 'mga mata sa iyang kasingkasing' nalamdagan. (Itandi ang Efe 1:18.) Nga ang pahayag ni Jesus bahin sa pagkakita sa Amahan pagasabton gayod sa mahulagwayong paagi ug dili sa literal, makita gikan sa iyang kaugalingong pahayag sa Juan 6:45 ingon man usab sa kamatuoran nga si Juan, dugay na human sa kamatayon ni Jesus, misulat: "Walay tawo nga nakakita sa Diyos sa bisan unsang panahon; ang bugtong-gipanganak nga diyos nga anaa sa sabakan sa Amahan mao ang nagpatin-aw kaniya."—Ju 1:18; 1Ju 4:12.

Unsay gipasabot ni Tomas sa iyang pag-ingon kang Jesus, "Ginoo ko ug Diyos ko"?

Sa dihang nagpakita si Jesus kang Tomas ug sa ubang mga apostoles, nga naghanaw sa mga pagduhaduha ni Tomas sa pagkabanhaw ni Jesus, ang kombinsido na karon nga si Tomas mipatugbaw ngadto kang Jesus: "Ginoo ko ug Diyos ko! [sa literal, "Ang Ginoo nako ug ang Diyos (*ho The·os'*) nako!"]." (Ju 20:24-29) Gihunahuna sa ubang mga eskolar kini nga ekspresyon ingong mga pulong tungod sa kahingangha nga gisulti ngadto kang Jesus apan aktuwal nga gitumong ngadto sa Diyos, ang iyang Amahan. Apan, ang uban nag-ingon nga sa orihinal nga Grego ang maong mga pulong angayng pagaisipon nga gitumong ngadto kang Jesus. Bisan pag mao kini ang gipasabot, ang ekspresyong "Ginoo ko ug Diyos ko" kinahanglang kaharmonya gihapon sa ubang mga teksto sa inspiradong Kasulatan. Sanglit ang rekord nagpakita nga una pa niini gipadala na ni Jesus sa iyang mga tinun-an ang mensahe, "Ako mosaka ngadto sa akong Amahan ug inyong Amahan ug *ngadto sa akong Diyos* ug inyong Diyos," dili makataronganon ang pagtuo nga gihunahuna ni Tomas nga si Jesus mao ang Labing Gamhanan nga Diyos. (Ju 20:17) Si Juan mismo, human sa pag-asoy sa pagkakita ni Tomas sa nabanhawng si Jesus, misulti bahin niini ug sa samang mga asoy: "Apan kini nahisulat aron kamo motuo nga si Jesus mao ang Kristo nga *Anak* sa Diyos, ug aron nga, tungod sa pagtuo, makabaton kamo ug kinabuhi pinaagi sa iyang ngalan."—Ju 20:30, 31.

Busa, mahimong gitawag ni Tomas si Jesus ingong "Diyos ko" sa diwa nga si Jesus maoy "usa ka diyos" apan dili mao ang Labing Gamhanan nga Diyos, dili "ang bugtong matuod nga Diyos," nga sagad maoy madungog ni Tomas nga giampoan ni Jesus. (Ju 17:1-3) O tingali iyang gitawag si Jesus nga "Diyos ko" susama sa mga pulong nga gilitok sa iyang mga katigulangan, nga natala diha sa Hebreohanong Kasulatan, nga niana pamilyar si Tomas. Sa lainlaing mga okasyon sa dihang ang mga indibiduwal giduaw o gipakigsultihan sa usa ka mensahero nga manulonda ni Jehova, ang mga indibiduwal, o usahay ang magsusulat sa Bibliya nga naghubit sa asoy, mitubag o naghisgot sa maong mensahero nga manulonda nga daw kini mao si Jehova nga Diyos. (Itandi ang Gen 16:7-11, 13; 18:1-5, 22-33; 32:24-30; Huk 6:11-15; 13:20-22.) Tungod kini kay ang mensahero nga manulonda nag-alagad kang Jehova ingong iyang hawas, namulong sa iyang ngalan, tingali migamit sa unang persona nga singular nga pronombre, ug gani nagingon, "Ako ang matuod nga Diyos." (Gen 31:11-13; Huk 2:1-5) Busa si Tomas lagmit nagtawag kang Jesus ingong "Diyos ko" niini nga diwa, nga miila kang Jesus ingong ang hawas ug tigpamaba sa matuod nga Diyos. Bisan unsa pa ang kahimtang, tino gayod nga ang mga pulong ni Tomas wala magkasumpaki sa tin-awng pahayag nga nadunggan na niya mismo nga gilitok ni Jesus, nga mao, "Ang Amahan labaw pa kay kanako."—Ju 14:28.

Ang Iyang Pagkatawo Dinhi sa Yuta. Sa wala pa matawo si Jesus dinhi sa yuta, ang mga manulonda mianhi na sa ibabaw niini nga planeta ug nagpakatawo, nga dayag nga nagmateryalisar ug nahiangayng mga lawas alang sa maong mga okasyon, dayon naghukas niini nga mga lawas human matapos ang maong mga asaynment. (Gen 19:1-3; Huk 6:20-22; 13:15-20) Busa sila nagpabiling espiritung mga linalang, nga temporaryong migamit lamang ug usa ka pisikal nga lawas. Apan, dili ingon niini ang kahimtang sa pag-anhi sa Anak sa Diyos dinhi sa yuta aron mahimong ang tawo nga si Jesus. Ang Juan 1:14 nag-ingon nga "ang Pulong nahimong unod ug mipuyo sa atong taliwala." Tungod niana iyang matawag ang iyang kaugalingon nga "Anak sa tawo." (Ju 1:51; 3:14, 15) Giingon sa uban nga ang ekspresyon nga "mipuyo [sa literal, "nagtolda"] sa atong taliwala" nagpakita kuno nga si Jesus dili usa ka tinuod nga tawo sa dihang siya mianhi, kondili usa ka inkarnasyon. Apan, si apostol Pedro migamit sa samang ekspresyon bahin sa iyang kaugalingon, ug si Pedro dayag nga dili usa ka inkarnasyon.—2Pe 1:13, 14.

Ang inspiradong Rekord nag-ingon: “Apan ang pagkatawo ni Jesu-Kristo maoy sa ingon niini nga paagi. Sa panahong ang iyang inahan nga si Maria gikasaad sa kaminyoon kang Jose, nakaplagan siya nga mabdos pinaagi sa balaang espiritu sa wala pa sila mahiusa.” (Mat 1:18) Una pa niini, ang mensaherong manulonda ni Jehova nagpahibalo sa ulay nga babayeng si Maria nga siya *‘manamkon* sulod sa iyang tagoangkan’ tungod kay kunsaran siya sa balaang espiritu sa Diyos ug pagalandongan siya sa Iyang gahom. (Luc 1:30, 31, 34, 35) Sanglit nahitabo ang aktuwal nga pagsamkon, mopatim-aw nga gipahinabo ni Jehova nga Diyos nga moturok ang usa ka binhi diha sa tagoangkan ni Maria, ug Iyang gihimo kini pinaagi sa pagbalhin sa kinabuhi sa iyang panganayng Anak gikan sa dominyo sa mga espiritu nganhi sa yuta. (Gal 4:4) Ang bata nga sa ulahi natawo nakabaton sa mga kinaiyahan sa samang *persona* nga nagpuyo sa langit ingong ang Pulong, pero anak sab siya ni Maria ug busa usa ka tinuod nga *kaliwat* sa mga katigulangan ni Maria nga si Abraham, Isaac, Jacob, Juda, ug Haring David ug lehitimong *manununod* sa mga saad sa Diyos ngadto kanila. (Gen 22:15-18; 26:24; 28:10-14; 49:10; 2Sa 7:8, 11-16; Luc 3:23-34; tan-awa ang TALAAN SA KAGIKAN NI JESU-KRISTO.) Busa, lagmit gayod nga ang bata nga natawo liwat sa iyang Hudiyong inahan sa pipila ka pisikal nga mga kinaiyahan.

Si Maria maoy usa ka kaliwat sa makasasalang si Adan, busa siya usab dili hingpit ug makasasala. Tungod niini, mibangon ang pangutana kon sa unsang paagi si Jesus, nga “panganay” ni Maria (Luc 2:7), mahimong hingpit ug mahigawas gikan sa sala diha sa iyang pisikal nga lawas. Bisan tuod ang modernong mga henetiko daghag natun-an bahin sa *laws of heredity* o mga balaod sa pagpanunod ug bahin sa nagpatigbabaw ug sa motumaw ra nga mga kinaiyahan, sila wala pay kasinatian sa pagtuon sa mga resulta sa paghiusa sa pagkahingpit ug sa pagkadili-hingpit, sama sa kahimtang sa pagsamkon kang Jesus. Bisan unsa pa ang kahimtang, ang paglihok sa balaang espiritu sa Diyos nianang panahona migarantiya sa kalamposan sa katuyoan sa Diyos. Sumala sa gipahayag sa manulonda nga si Gabriel ngadto kang Maria, gilandongan siya sa “gahom sa Labing Hataas” mao nga ang natawo maoy balaan, Anak sa Diyos. Ang balaang espiritu sa Diyos nahimong daw sama sa usa ka babag nga nagpanalipod aron walay pagkadili-hingpit o makadaot nga puwersa nga makahugaw o makaapektar sa nagtubong binhi sukad sa pagsamkon.—Luc 1:35.

Sanglit ang balaang espiritu sa Diyos mao ang nagpaposible sa maong pagkatawo, utang ni Jesus ang iyang tawhanong kinabuhi sa iyang langitnong Amahan, dili sa kang bisan kinsa nga tawo, sama sa iyang amaama nga si Jose. (Mat 2:13-15; Luc 3:23) Sumala sa giingon sa Hebreohanon 10:5, si Jehova nga Diyos ‘nag-andam ug lawas alang kaniya,’ ug si Jesus, sukad nga siya gisamkon, sa pagkatinuod “wala mahugawi, nahimulag sa mga makasasala.”—Heb 7:26; itandi ang Ju 8:46; 1Pe 2:21, 22.

Busa, ang Mesiyanikong tagna sa Isaias 52:14, nga naghisgot sa “pagkadaot kon bahin sa iyang panagway,” mapadapat gayod kang Jesus nga Mesiyas diha sa mahulagwayong paagi lamang. (Itandi ang ber 7 sa samang kapitulo.) Bisan pag siya hingpit sa pisikal nga lawas, ang mensahe sa kamatuoran ug pagkamatarong nga maisogong gimantala ni Jesu-Kristo naghimo kaniya nga kasilaganan sa mga mata sa salingkapawng mga magsusupak, kinsa miingon nga ilang nakita diha kaniya ang usa ka ahente ni Beelzebub, usa ka tawo nga gigamhan sa demonyo, usa ka mapasipalahong impostor. (Mat 12:24; 27:39-43; Ju 8:48; 15:17-25) Sa samang paagi ang mensahe nga gimantala sa mga tinun-an ni Jesus sa ulahi naghimo kanila nga “humot nga alimyon” sa kinabuhi alang sa mga tawo nga madinawaton, apan usa ka alimyon sa kamatayon alang niadtong nagasalikway sa ilang mensahe.—2Co 2:14-16.

Panahon sa Pagkatawo, Gidugayon sa Ministeryo. Mopatim-aw nga si Jesus natawo sa bulan sa Etanim (Septiyembre-Oktubre) sa tuig 2 W.K.P., gibawtismohan sa maingon-ingon nga panahon sa tuig 29 K.P., ug namatay sa mga alas 3:00 s.h. sa Biyernes, sa ika-14 nga adlaw sa tingpamulak nga bulan sa Nisan (Marso-Abril), 33 K.P. Ang pasikaranan niini nga mga petsa mao ang mosunod:

Si Jesus natawo mga unom ka bulan human matawo ang iyang paryenteng si Juan (nga Tigbawtismo), sa panahon sa pagmando sa Romanong si Emperador Cesar Agusto (31 W.K.P.–14 K.P.) ug sa pagkagobernador ni Quirinio sa Sirya (tan-awa ang PAGREHISTRO alang sa posibleng mga petsa sa pagmando ni Quirinio), ug sa hinapos sa paghari ni Herodes nga Bantogan ibabaw sa Judea.—Mat 2:1, 13, 20-22; Luc 1:24-31, 36; 2:1, 2, 7.

Ang kalangkitan sa iyang pagkatawo sa yugto sa kamatayon ni Herodes. Bisan tuod ang petsa sa kamatayon ni Herodes gilantugian, adunay dakong ebidensiya nga nagpunting sa 1 W.K.P. (Tan-awa ang HERODES Num. 1 [Petsa sa Iyang Kamatayon]; KRONOLOHIYA [Mga eklipse sa bulan].) May ubay-ubayng kal-ang sa mga panghitabo tali sa panahon sa pagkatawo ni Jesus ug sa kamata-

yon ni Herodes. Kini naglakip sa pagtuli kang Jesus sa ikawalo nga adlaw (Luc 2:21); ang pagdala kaniya ngadto sa templo sa Jerusalem 40 ka adlaw human sa iyang pagkatawo (Luc 2:22, 23; Lev 12:1-4, 8); ang pagpanaw sa mga astrologo "gikan sa sidlakang mga bahin" ngadto sa Betlehem (diin si Jesus wala na sa pasungan kondili diha na sa usa ka balay—Mat 2:1-11; itandi ang Luc 2:7, 15, 16); ang pagkalagiw ni Jose ug Maria ngadto sa Ehipto uban sa bata (Mat 2:13-15); nga gisundan sa pagkahibalo ni Herodes nga ang mga astrologo wala diay mosunod sa iyang mga instruksiyon, ug ang misunod nga pagpamatay sa tanang batang lalaki nga ubos sa pangedarong duha ka tuig didto sa Betlehem ug sa mga distrito niini (nga nagpakita nga si Jesus dili na usa ka bag-ong natawo nga masuso). (Mat 2:16-18) Ang pagkatawo ni Jesus nga nahitabo sa tinghunlak sa 2 W.K.P. magtugot sa panahon nga gikinahanglan niining kal-ang sa mga panghitabo tali sa iyang pagkatawo ug sa kamatayon ni Herodes, nga lagmit niadtong 1 W.K.P. Apan, adunay dugang katarongan sa pagpetsa sa pagkatawo ni Jesus niadtong 2 W.K.P.

Kalangkitan sa ministeryo ni Juan. Ang dugang pasikaranan alang sa mga petsa nga gihatag sa sinugdanan niini nga seksiyon makaplagan diha sa Lucas 3:1-3, nga nagpakita nga si Juan nga Tigbawtismo nagsugod sa iyang pagwali ug pagpamawtismo sa "ikanapulog-lima ka tuig sa paghari ni Tiberio Cesar." Kini nga ika-15 nga tuig nagsugod sukad sa ulahing katunga nga bahin sa 28 K.P. hangtod sa Agosto o Septiyembre sa 29 K.P. (Tan-awa ang TIBERIO.) Sa usa ka panahon sa ministeryo ni Juan, si Jesus miadto kaniya ug gibawtismohan. Sa dihang gisugdan ni Jesus ang iyang kaugalingong ministeryo human niadto siya "nagpanuigon ug mga katloan ka tuig." (Luc 3:21-23) Sa dihang siya nag-edad ug 30, ang pangedaron nga nahimong hari si David, si Jesus wala na mailalom sa tawhanong mga ginikanan.—2Sa 5:4, 5; itandi ang Luc 2:51.

Sumala sa Numeros 4:1-3, 22, 23, 29, 30, kadtong mag-alagad sa sangtuwaryo ubos sa pakigsaad sa Balaod maoy "gikan sa katloan ka tuig ang kagulangon pataas." Makataronganon nga si Juan nga Tigbawtismo, nga usa ka Levihanon ug anak sa usa ka saserdote, nagsugod sa iyang ministeryo sa samang pangedaron, siyempre, dili didto sa templo, kondili sa linaing asaynment nga gitudlo ni Jehova alang kaniya. (Luc 1:1-17, 67, 76-79) Ang espesipikong paghisgot (kaduha) sa kalainan sa edad ni Juan ug ni Jesus ug ang kalangkitan sa mga pagpakita ug mga mensahe sa manulonda ni Jehova sa dihang nagpahibalo sa pagkatawo sa duha ka anak nga lalaki (Luc 1) mohatag ug igong pasikaranan sa pagtuo nga ang ilang mga ministeryo nagsunod sa usa ka parehong taknaan sa panahon, nga mao, ang pagsugod sa ministeryo ni Juan (ingong mag-uuna ni Jesus) pagasundan sa pagsugod sa ministeryo ni Jesus mga unom ka bulan sa ulahi.

Pinasukad niini, ang pagkatawo ni Juan nahitabo 30 ka tuig sa wala pa siya magsugod sa iyang ministeryo niadtong ika-15 nga tuig ni Tiberio, busa duol tali sa ulahing katunga nga bahin sa 3 W.K.P. ug sa Agosto o Septiyembre sa 2 W.K.P., diin misunod ang pagkatawo ni Jesus mga unom ka bulan sa ulahi.

Ebidensiya sa tulo-ug-tunga ka tuig nga ministeryo. Pinaagi sa nahibiling kronolohikanhong ebidensiya makab-ot ang mas tinong konklusyon. Kini nga ebidensiya naghisgot sa gitas-on sa ministeryo ni Jesus ug sa panahon sa iyang kamatayon. Ang tagna sa Daniel 9:24-27 (nga bug-os gipatin-aw diha sa artikulong KAPITOAN KA SEMANA) nagpunting sa pagtungha sa Mesiyas sa pagsugod sa ika-70 ka "semana" sa mga tuig (Dan 9:25) ug sa iyang haladnong kamatayon sa tunga-tunga o "sa katunga" sa kataposang semana, sa ingon nagtapos sa pagkabalido sa mga halad ug sa mga halad nga gasa ubos sa pakigsaad sa Balaod. (Dan 9:26, 27; itandi ang Heb 9:9-14; 10:1-10.) Kini nagkahulogan ug gidugayong tulo ug tunga ka tuig nga ministeryo (katunga sa usa ka "semana" sa pito ka tuig) alang kang Jesu-Kristo.

Aron ang ministeryo ni Jesus molungtad ug tulo ug tunga ka tuig, nga matapos sa iyang kamatayon sa panahon sa Paskuwa, gikinahanglan nga ang maong yugto maglakip ug upat ka Paskuwa sa katibuk-an. Ang ebidensiya alang niining upat ka Paskuwa makaplagan sa Juan 2:13; 5:1; 6:4; ug 13:1. Ang Juan 5:1 wala sa espesipiko maghisgot sa Paskuwa, nga naghisgot lamang sa "usa ka ["ang," sumala sa pipila ka karaang mga manuskrito] pista sa mga Hudiyo." Apan, adunay maayong katarongan sa pagtuo nga kini nagtumong sa Paskuwa inay sa bisan unsang uban pang tinuig nga mga pista.

Una pa niana, sa Juan 4:35, si Jesus gihisgotan nga nag-ingon nga "aduna pay upat ka bulan sa dili pa moabot ang pag-ani." Ang panahon sa pagpangani, ilabina ang pagpangani sa sebada, himoon sa dihang hapit na ang panahon sa Paskuwa (Nisan 14). Busa kini gipamulong ni Jesus upat ka bulan una pa niana o sa mga bulan sa Kislev (Nobyembre-Disyembre). Ang Pista sa Pagpahinungod human sa pagkadestiyero gihimo panahon sa Kislev apan kini dili usa sa dagkong mga kapistahan nga gikinahanglan ang pagtambong didto sa Jerusalem. (Ex 23:14-17; Lev 23:4-44) Gihimo ang pagsaulog sa tibuok dapit sa maong yuta diha sa

daghang sinagoga, sumala sa tradisyon sa mga Hudiyo. (Tan-awa ang PISTA SA PAGPAHINUNGOD.) Sa ulahi, sa Juan 10:22 si Jesus espesipikong gihisgotan nga mitambong sa usa niini nga Pista sa Pagpahinungod didto sa Jerusalem; apan, mopatim-aw nga siya didto na sa maong dapit sukad pa sa naunang Pista sa mga Balongbalong, busa siya wala moadto didto alang sa maong katuyoan. Sukwahi niini, ang Juan 5:1 tin-awng nagpasabot nga si Jesus miadto sa Jerusalem gikan sa Galilea (Ju 4:54) tungod sa usa ka "pista sa mga Hudiyo."

Ang bugtong laing pista tali sa Kislev ug sa panahon sa Paskuwa mao ang pista sa Purim, nga gisaulog sa Adar (Pebrero-Marso), mga usa ka bulan sa dili pa ang Paskuwa. Apan ang Pista sa Purim human sa pagkadestiyero gisaulog usab sa tibuok dapit sa maong yuta diha sa mga balay ug mga sinagoga. (Tan-awa ang PURIM.) Busa, ang maong Paskuwa lagmit mao gayod ang "pista sa mga Hudiyo" nga gihisgotan sa Juan 5:1, ug ang pagtambong ni Jesus didto sa Jerusalem niadtong panahona nahiuyon sa balaod sa Diyos alang sa Israel. Tinuod nga si Juan human niana nagrekord lamang ug pipila ka panghitabo ayha pa ang sunod nga paghisgot sa Paskuwa (Ju 6:4), apan ang pagkonsiderar sa tsart nga "Pangunang mga Hitabo sa Yutan-ong Kinabuhi ni Jesus" magpakita nga ang paghisgot ni Juan sa unang bahin sa ministeryo ni Jesus maoy pinamubo kaayo, ug daghan sa mga panghitabo nga gihisgotan na sa ubang tulo ka ebanghelisador ang gisayloan. Sa pagkatinuod, ang daghan kaayong kalihokan ni Jesus sumala sa girekord niining ubang mga ebanghelisador (Mateo, Marcos, ug Lucas) nagpalig-on sa konklusyon nga diha gayoy gisaulog nga usa ka tinuig nga Paskuwa tali nianang mga Paskuwa nga girekord sa Juan 2:13 ug 6:4.

Ang panahon sa iyang kamatayon. Ang kamatayon ni Jesu-Kristo nahitabo sa tingpamulak, sa Adlaw sa Paskuwa, sa Nisan (o Abib) 14, sumala sa Hudiyohanong kalendaryo. (Mat 26:2; Ju 13:1-3; Ex 12:1-6; 13:4) Nianang tuiga ang Paskuwa natunong sa ikaunom nga adlaw sa semana (nga giihap sa mga Hudiyo gikan sa pagsalop sa adlaw sa Huwebes hangtod sa pagsalop sa adlaw sa Biyernes). Dayag kini gikan sa Juan 19:31, nga nagpakitang ang misunod nga adlaw maoy "dako" nga igpapahulay. Ang adlaw human sa Paskuwa kanunayng usa ka igpapahulay, walay sapayan kon unsang adlawa sa semana kini maatol. (Lev 23:5-7) Apan kon kining linain nga Igpapahulay maatol sa naandang Igpapahulay (ang ikapitong adlaw sa semana), kini mahimong "dako." Busa ang kamatayon ni Jesus nahitabo sa Biyernes, Nisan 14, sa mga alas 3:00 s.h.—Luc 23:44-46.

Sumaryo sa ebidensiya. Busa, sa pagsumaryo, sanglit ang kamatayon ni Jesus nahitabo sa tingpamulak nga bulan sa Nisan, ang iyang ministeryo nga nagsugod tulo ug tunga ka tuig una pa niana sumala sa Daniel 9:24-27, nagsugod gayod sa *tinghunlak,* sa mga bulan sa Etanim (Septiyembre-Oktubre). Nan, ang ministeryo ni Juan (nga nagsugod sa ika-15 nga tuig ni Tiberio) nagsugod gayod sa *tingpamulak* sa tuig 29 K.P. Busa ang pagkatawo ni Juan nahitabo sa tingpamulak sa tuig 2 W.K.P., ang pagkatawo ni Jesus nahitabo mga unom ka bulan sa ulahi sa tinghunlak sa 2 W.K.P., ang iyang ministeryo nagsugod mga 30 ka tuig sa ulahi sa tinghunlak sa 29 K.P., ug ang iyang kamatayon nahitabo sa tuig 33 K.P. (sa Nisan 14 sa tingpamulak, sumala sa nahisgotan na).

Walay pasukaranan ang pagkatawo sa tingtugnaw. Busa, ang iladong petsa nga Disyembre 25 ingong adlaw sa pagkatawo ni Jesus walay pasukaranan diha sa Kasulatan. Ingon sa gipakita sa daghang reperensiya nga mga basahon, kini naggikan sa paganong pista opisyal. Mahitungod sa sinugdanan sa pagsaulog sa adlaw nga Disyembre 25, ang Heswitang eskolar nga si Urbanus Holzmeister misulat:

"Karong adlawa kasagarang gidawat nga ang okasyon nga gisaulog alang sa adlaw nga Disyembre 25 mao ang pista nga gisaulog sa mga pagano niining adlawa. Si Petavius [Pranses nga Heswitang eskolar, 1583-1652] hustong miingon nga sa Disyembre 25 gisaulog 'ang adlawng natawhan sa dili-mabuntog nga adlaw.'

"Ang mga pamatuod bahin niini nga pista mao: (a) Ang *Kalendaryo* ni Furius Dionysius Filocalus, nga gimugna niadtong tuig 354 [K.P.], nga diha niana kini giingon: 'Disyembre 25, ang A(dlawng Natawhan) sa dili-mabuntog (nga Adlaw).' (b) Ang kalendaryo sa astrologo nga si Antiochus (gimugna sa mga 200 [K.P.]): 'Bulan sa Disyembre . . . 25 . . . Ang adlawng natawhan sa Adlaw; mas taas ang adlaw kay sa gabii.' (c) Girekomendar ni Cesar Julian [Julian nga Apostata, emperador niadtong 361-363 K.P.] ang mga dula nga gisaulog sa kataposan sa tuig ingong pasidungog sa adlaw, nga gitawag nga 'ang dili-mabuntog nga adlaw.'"—*Chronologia vitae Christi* (Kronolohiya sa Kinabuhi ni Kristo), Pontificium Institutum Biblicum, Roma, 1933, p. 46.

Lagmit ang labing tin-aw nga ebidensiya sa pagkadili-tukma sa Disyembre 25 nga petsa mao ang Kasulatanhong kamatuoran nga dihay mga magbalantay didto sa kapatagan nga nagbantay sa ilang mga panon sa kahayopan sa gabii sa pagkatawo ni Jesus. (Luc 2:8, 12) Sa tinghunlak nga bulan sa Bul (Oktubre-Nobyembre) ang ting-ulan

magsugod na (Deu 11:14), ug ang mga panon sa kahayopan ipasulod na sa mga silonganan panahon sa kagabhion. Ang sunod nga bulan, ang Kislev (ang ikasiyam nga bulan sa Hudiyohanong kalendaryo, Nobyembre-Disyembre), maoy usa ka bulan nga bugnaw ug ting-ulan (Jer 36:22; Esd 10: 9, 13), ug ang Tebet (Disyembre-Enero) mao ang kinabugnawang panahon sa tuig, nga may mga niyebe usahay sa kabukiran. Busa ang pagkaanaa sa mga magbalantay diha sa kapatagan sa panahon sa kagabhion nahiuyon sa ebidensiya nga nagpunting sa sayong tinghunlak nga bulan sa Etanim ingong ang panahon sa pagkatawo ni Jesus.—Tan-awa ang BUL; KISLEV.

Ang lain pang ebidensiya nga dili mopabor sa petsa nga Disyembre mao nga dili gayod pilion sa Romanong emperador ang maong tingtugnaw, ting-ulan nga bulan ingong ang panahon nga ang iyang Hudiyong mga sakop (nga sagad rebelyoso) mopanaw "ang matag usa ngadto sa iyang kaugalingong siyudad" aron magparehistro.—Luc 2:1-3; itandi ang Mat 24:20; tan-awa ang TEBET.

Sayong Bahin sa Kinabuhi. Ang rekord sa sayong bahin sa kinabuhi ni Jesus mubo ra kaayo. Natawo sa Betlehem sa Judea, sa siyudad nga natawhan ni Haring David, siya gidala ngadto sa Nasaret sa Galilea human mopauli ang pamilya gikan sa Ehipto—kining tanan ingong katumanan sa tagna sa Diyos. (Mat 2:4-6, 14, 15, 19-23; Miq 5:2; Os 11:1; Isa 11:1; Jer 23:5) Ang amaama ni Jesus nga si Jose maoy usa ka panday (Mat 13:55) ug dayag nga kabos. (Itandi ang Luc 2:22-24 sa Lev 12:8.) Busa si Jesus, kinsa sa unang adlaw sa iyang tawhanong kinabuhi natulog diha sa usa ka kuwadra, dayag nga nakasinatig kakabos samtang bata pa. Ang Nasaret dili ilado sa kasaysayan, bisan tuod duol sa duha ka pangunang mga ruta sa negosyo. Kini lagmit nga gitamay sa daghang Hudiyo.—Itandi ang Ju 1:46; tan-awa ang MGA HULAGWAY, Tomo 2, p. 537, 539; NASARET.

Sa unang mga tuig sa kinabuhi ni Jesus walay rekord nga natala gawas nga "ang bata nagpadayon sa pagtubo ug nagkakusgan, nga napuno sa kaalam, ug ang pabor sa Diyos nagpadayon diha kaniya." (Luc 2:40) Sa paglabay sa panahon ang pamilya midako samtang nangatawo kang Jose ug Maria ang upat ka anak nga lalaki ug pipila ka anak nga babaye. (Mat 13:54-56) Busa, ang "panganay" nga anak nga lalaki ni Maria (Luc 2:7) wala magdako ingong bugtong nga anak. Kini sa walay duhaduha magpatin-aw kon nganong ang iyang mga ginikanan, sa ilang pagpamauli gikan sa Jerusalem, wala dayon makamatikod nga si Jesus nga ilang kamagulangan wala mahiuban sa grupo. Kini nga okasyon, lakip ang pagduaw ni Jesus (ingong usa ka 12-anyos nga bata) sa templo, diin siya nakighisgot uban sa Hudiyong mga magtutudlo nga tungod niana sila nahibulong kaniya, mao lamang ang hitabo sa iyang kinabuhi samtang bata pa nga medyo detalyadong giasoy. (HULAGWAY, Tomo 2, p. 538) Ang tubag ni Jesus sa iyang nabalakang mga ginikanan sa dihang siya ilang nakit-an didto nagpakita nga nahibalo si Jesus sa milagrosong kinaiyahan sa iyang pagkatawo ug nakaamgo nga siya mahimong Mesiyas sa umaabot. (Luc 2:41-52) Siyempre, ang iyang inahan ug ang iyang amaama nagsugilon kaniya sa impormasyon nga ilang nakuha gikan sa mga pagduaw sa manulonda ingon man sa mga tagna ni Simeon ug Ana, nga gipamulong sa dihang gihimo ang unang panaw ngadto sa Jerusalem 40 ka adlaw human sa pagkatawo ni Jesus.—Mat 1:20-25; 2:13, 14, 19-21; Luc 1:26-38; 2:8-38.

Walay gipakita nga si Jesus nagbaton o migamit ug milagrosong mga gahom sulod sa mga tuig sa iyang pagkabata, ingon sa gipatuo sa tinumotumo nga mga sugilanon nga natala sa pipila ka apokripal nga mga sinulat, sama sa gitawag nga *Infancy Gospel of Thomas.* Ang paghimo sa tubig nga bino didto sa Cana, nga gibuhat sa panahon sa iyang ministeryo, mao ang "sinugdanan sa iyang mga ilhanan." (Ju 2:1-11) Ingon man usab, samtang kauban sa iyang pamilya didto sa Nasaret, si Jesus dayag nga wala magpasundayag nga mapagawalon sa iyang kaalam ug pagkalabaw ingong usa ka tawong hingpit, ingon tingali sa gipakita sa kamatuoran nga ang iyang mga igsoon sa inahan wala magpakitag pagtuo kaniya sa panahon sa iyang ministeryo ingong usa ka tawo, ingon man usab sa dili pagpakitag pagtuo kaniya sa kadaghanan sa mga molupyo sa Nasaret.—Ju 7:1-5; Mar 6: 1, 4-6.

Bisan pa niana si Jesus dayag nga ilado sa mga tawo sa Nasaret (Mat 13:54-56; Luc 4:22); ang iyang talagsaong mga hiyas ug personalidad tinong namatikdan gayod, ilabina niadtong mapabilhon sa pagkamatarong ug pagkamaayo. (Itandi ang Mat 3:13, 14.) Siya kanunayng mitambong sa mga panagkatigom sa sinagoga sa matag Igpapahulay. Siya edukado, ingon sa gipakita sa iyang katakos sa pagpangita ug sa pagbasa sa mga bahin sa Sagradong mga Sinulat, apan siya wala makaeskuyla sa rabbinikong mga tunghaan sa "hataas nga edukasyon."—Luc 4:16; Ju 7:14-16.

Ang kamubo sa talaan labot niining unang katuigan maoy tungod kay si Jesus wala pa dihogi ni Jehova ingong "ang Kristo" (Mat 16:16) ug wala pa magsugod sa pagtuman sa gitudlo sa Diyos nga buluhaton nga nagpaabot kaniya. Ang iyang pagkabata ug ang iyang pagdako, sama sa iyang pagkahimugso, maoy kinahanglanon aron sa pagpalampos sa usa ka katuyoan bisan tuod kini daklit

lamang nga gihisgotan. Ingon sa gisulti ni Jesus sa ulahi ngadto sa Romano nga si Gobernador Pilato: "Tungod niini ako gipakatawo, ug tungod niini ako mianhi sa kalibotan, aron ako magpamatuod sa kamatuoran."—Ju 18:37.

Iyang Bawtismo. Ang pagbubo sa balaang espiritu sa panahon sa pagbawtismo kang Jesus nagtimaan sa panahon sa iyang pagkahimo gayod nga Mesiyas, o Kristo, ang Dinihogan sa Diyos (ang paggamit niini nga titulo sa mga manulonda sa dihang gipahibalo ang iyang pagkatawo dayag nga adunay matagnaong diwa; Luc 2:9-11, matikdi usab ang ber 25, 26). Sulod sa unom ka bulan si Juan 'nag-andam sa dalan' alang sa "paagi sa pagluwas sa Diyos." (Luc 3:1-6) Si Jesus, nga karon "nagpanuigon ug mga katloan ka tuig," gibawtismohan bisan pa sa mga pagtutol ni Juan sa sinugdan sanglit hangtod niadtong tungora si Juan namawtismo lamang sa mahinulsolong mga makasasala. (Mat 3:1, 6, 13-17; Luc 3:21-23) Apan, si Jesus walay sala; busa ang iyang bawtismo nagpamatuod sa iyang pagpresentar sa iyang kaugalingon sa pagbuhat sa kabubut-on sa iyang Amahan. (Itandi ang Heb 10:5-9.) Human si Jesus 'mihaw-as gikan sa tubig,' ug samtang siya nagampo, "nakita niya ang mga langit nga nabahin," ang espiritu sa Diyos mikunsad diha kang Jesus sa dagway nga lawasnon ingon sa usa ka salampati, ug ang tingog ni Jehova nadungog gikan sa langit nga nag-ingon: "Ikaw mao ang akong Anak, ang hinigugma; giuyonan ko ikaw."—Mat 3:16, 17; Mar 1:9-11; Luc 3:21, 22.

Ang espiritu sa Diyos nga gibubo diha kang Jesus sa walay duhaduha naglamdag sa iyang hunahuna sa daghang butang. Ang iyang mga gipamulong human niadto, ug ilabina ang mabinationg pag-ampo ngadto sa iyang Amahan sa gabii sa Paskuwa, sa 33 K.P., nagpakita nga nahinumdoman ni Jesus ang iyang una-tawhanong paglungtad ug ang mga butang nga iyang nadungog gikan sa iyang Amahan ug ang mga butang nga iyang nakita nga gibuhat sa iyang Amahan, ingon man ang himaya nga iyang napahimuslan didto sa mga langit. (Ju 6:46; 7:28, 29; 8:26, 28, 38; 14:2; 17:5) Lagmit nga ang iyang panumdoman labot niining mga butanga gipasig-uli diha kaniya sa panahon sa pagbawtismo ug pagdihog kaniya.

Ang pagdihog kang Jesus sa balaang espiritu nagtudlo ug nagsugo kaniya sa pagtuman sa iyang ministeryo sa pagsangyaw ug pagpanudlo (Luc 4:16-21) ug sa pag-alagad usab ingong Manalagna sa Diyos. (Buh 3:22-26) Apan, labaw pa niini, kini nagtudlo ug nagsugo kaniya ingong sinaad nga Hari ni Jehova, ang manununod sa trono ni David (Luc 1:32, 33, 69; Heb 1:8, 9) ug sa usa ka Gingharian nga walay kataposan. Tungod niana siya nakasulti sa mga Pariseo sa ulahi: "Ang gingharian sa Diyos anaa sa inyong taliwala." (Luc 17:20, 21) Sa susama, si Jesus gidihogan aron molihok ingong Hataas nga Saserdote sa Diyos, dili ingong kaliwat ni Aaron, kondili sama sa Hari-Saserdote nga si Melquisedek.—Heb 5:1, 4-10; 7:11-17.

Si Jesus maoy Anak sa Diyos sukad pa sa iyang pagkatawo, maingon nga ang hingpit nga si Adan maoy "anak sa Diyos." (Luc 3:38; 1:35) Sa wala pa ipanganak si Jesus, ang anghel nga si Gabriel nagpaila kaniya ingong Anak sa Diyos. Busa, sa dihang, human sa bawtismo ni Jesus, ang tingog sa iyang Amahan nadungog nga nag-ingon, "Ikaw mao ang akong Anak, ang hinigugma; giuyonan ko ikaw" (Mar 1:11), daw makataronganon nga kini nga pahayag nga nag-uban sa pagdihog sa espiritu sa Diyos labaw pa kay sa pag-ila lamang kang Jesus. Ang ebidensiya mao nga si Jesus niadtong higayona gipanganak o gipahimugso sa Diyos ingong iyang Anak, 'gipanganak pag-usab,' ingnon ta, uban ang paglaom sa pagdawat pag-usab ug kinabuhi ingong usa ka espiritung Anak sa Diyos sa mga langit.—Itandi ang Ju 3:3-6; 6:51; 10:17, 18; tan-awa ang BAWTISMO; BUGTONG NGA ANAK.

Iyang Hinungdanong Dapit Diha sa Katuyoan sa Diyos. Nakita ni Jehova nga Diyos nga tukma ang paghimo sa iyang panganay nga Anak nga pangunang persona sa pagtuman sa tanan Niyang mga katuyoan (Ju 1:14-18; Col 1:18-20; 2: 8, 9), ang kinauyokan nga diha niana mapunting ang kahayag sa tanang tagna ug gikan niana ang maong kahayag mosidlak (1Pe 1:10-12; Pin 19:10; Ju 1:3-9), ang kasulbaran sa tanang suliran nga gipatungha sa pagrebelde ni Satanas (Heb 2:5-9, 14, 15; 1Ju 3:8), ug ang pundasyon nga diha niana tukoron sa Diyos ang tanang umaabot nga mga kahikayan alang sa walay kataposang kaayohan sa Iyang unibersohanong pamilya sa langit ug sa yuta. (Efe 1:8-10; 2:20; 1Pe 2:4-8) Tungod sa iyang mahinungdanong papel diha sa katuyoan sa Diyos, si Jesus sa tukma ug sa dili paghinobra nakaingon: "Ako ang dalan ug ang kamatuoran ug ang kinabuhi. Walay makaadto sa Amahan kon dili pinaagi kanako."—Ju 14:6.

Ang "sagradong tinago." Ang katuyoan sa Diyos ingon sa gipadayag diha kang Jesu-Kristo nagpabilin nga usa ka "sagradong tinago [o, misteryo] nga gitipigan sa hilom sulod sa dugay nang kapanahonan." (Rom 16:25-27) Sulod sa kapin sa 4,000 ka tuig, sukad sa pagrebelde didto sa Eden, ang mga tawo sa pagtuo nagpaabot sa katumanan sa saad sa Diyos bahin sa usa ka "binhi" nga magsamad sa ulo sa samag-halas nga Kaaway ug sa ingon magdalag kahupayan sa katawhan. (Gen 3:15) Sulod sa duolag 2,000 ka katuigan sila

naglaom sa pakigsaad ni Jehova kang Abraham alang sa usa ka "binhi" nga "manag-iya sa ganghaan sa iyang mga kaaway" ug pinaagi kaniya ang tanang nasod sa yuta tinong magapanalangin sa ilang kaugalingon.—Gen 22:15-18.

Sa kataposan, sa dihang "ang kinutoban sa panahon miabot, ang Diyos nagpadala sa iyang Anak" ug pinaagi kaniya gipadayag ang kahulogan sa "sagradong tinago," gihatag ang tinong tubag sa isyu nga gipatungha sa Kaaway sa Diyos (tan-awa ang JEHOVA [Ang kinalabwang isyu maoy usa ka moral nga isyu]), ug gitagana ang paagi sa pagluwas sa masinugtanong katawhan gikan sa sala ug kamatayon pinaagi sa halad lukat sa iyang Anak. (Gal 4:4; 1Ti 3:16; Ju 14:30; 16:33; Mat 20:28) Sa ingon giwagtang ni Jehova nga Diyos ang bisan unsang pagkadili-tino o pagduhaduha diha sa mga hunahuna sa iyang mga alagad bahin sa iyang mga katuyoan. Tungod niana ang apostol nag-ingon nga "bisag unsa pa ka daghan ang mga saad sa Diyos, sila nahimong Oo pinaagi [kang Jesu-Kristo]."—2Co 1:19-22.

Ang "sagradong tinago" wala lamang maglakip sa pagkaila kon kinsa ang Anak sa Diyos. Hinunoa kini naglakip sa buluhaton nga gitudlo kaniya diha sa gambalay sa gimbut-an daan sa Diyos nga katuyoan, ug sa pagpadayag ug sa pagpatuman niana nga katuyoan pinaagi ni Jesu-Kristo. Kini nga katuyoan, nga dugay nang tinago, maoy alang sa "usa ka pagdumala inig-abot sa kinutoban sa tinudlong kapanahonan, nga mao, aron tigomon pag-usab ang tanang butang diha kang Kristo, ang mga butang sa mga langit ug ang mga butang sa yuta."—Efe 1:9, 10.

Ang usa ka bahin niini nga "sagradong tinago" nga nalangkit kang Kristo Jesus mao ang iyang pagdumala sa usa ka bag-ong langitnong kagamhanan; ang mga membro niini langkoban sa mga tawo (mga Hudiyo ug mga dili-Hudiyo) nga kuhaon gikan sa taliwala sa katawhan sa yuta, ug ang dominyo niini magsakop sa langit ug sa yuta. Busa, diha sa panan-awon sa Daniel 7:13, 14, ang usa nga "sama sa anak sa tawo" (usa ka titulo nga sa ulahi kanunayng gipadapat kang Kristo—Mat 12:40; 24:30; Luc 17:26; itandi ang Pin 14:14) miatubang sa langitnong puloy-anan ni Jehova ug gihatagan ug "pagmando ug dignidad ug gingharian, aron ang tanang mga katawhan, nasodnong mga pundok ug mga pinulongan magaalagad gayod kaniya." Apan, ang samang panan-awon nagpakita nga "ang mga balaan sa Supremong Usa" nakig-ambit usab uban niining "anak sa tawo" diha sa iyang Gingharian, pagmando, ug pagkahalangdon. (Dan 7:27) Samtang si Jesus dinhi pa sa yuta, iyang gipili gikan sa taliwala sa iyang mga tinun-an ang unang umaabot nga mga membro sa iyang Gingharian ug, human nga sila 'nagpabilin uban kaniya diha sa iyang mga pagsulay,' siya mihimog pakigsaad uban kanila alang sa usa ka Gingharian, nga nag-ampo sa iyang Amahan sa pagbalaan kanila (o sa paghimo kanila nga "mga balaan") ug mihangyo nga "kon asa ako, sila mauban usab unta kanako, aron makakita sila sa akong himaya nga imong gihatag kanako." (Luc 22:28, 29; Ju 17:5, 17, 24) Busa, tungod kay nahiusa kang Kristo, ang Kristohanong kongregasyon adunay bahin usab diha sa "sagradong tinago," ingon sa gipahayag sa ulahi sa inspiradong apostol.—Efe 3:1-11; 5:32; Col 1:26, 27; tan-awa ang SAGRADONG TINAGO.

"Pangulong Ahente sa kinabuhi." Ingong pagpahayag sa dili-takos nga kalulot sa iyang Amahan, gitugyan ni Kristo Jesus ingong halad ang iyang hingpit nga tawhanong kinabuhi. Tungod niini nahiusa ang piniling mga sumusunod ni Kristo uban kaniya diha sa iyang paghari sa langit ug usab nahimo ang kahikayan alang sa yutan-ong mga sakop sa iyang pagmando sa Gingharian. (Mat 6:10; Ju 3:16; Efe 1:7; Heb 2:5; tan-awa ang LUKAT, MANLULUKAT.) Sa ingon siya nahimong "ang Pangulong Ahente ["Prinsipe," *KJ; JB*] sa kinabuhi" alang sa tanang katawhan. (Buh 3:15) Ang Gregong termino nga gigamit dinhi sa paninugdan nagkahulogang "pangunang pangulo," nga may kaamgid nga pulong nga gipadapat kang Moises (Buh 7:27, 35) ingong "magmamando" sa Israel.

Busa, ingong "pangunang pangulo" o "sinugdanan sa Kinabuhi" (*Mo*), gisugdan ni Jesu-Kristo ang bag-o ug hinungdanong elemento alang sa pagbaton ug kinabuhing walay kataposan diha sa diwa ingong tigpataliwala, apan siya nag-alagad usab sa diwa ingong tigdumala. Siya ang Hataas nga Saserdote sa Diyos nga makapatuman sa bug-os nga paghinlo gikan sa sala ug makahatag ug kagawasan gikan sa makamatay nga mga epekto sa sala (Heb 3:1, 2; 4:14; 7:23-25; 8:1-3); siya ang tinudlong Maghuhukom nga kaniya gitugyan ang tanang paghukom, mao nga siya sa pagkamaalamon makapadapat sa mga kaayohan sa iyang lukat ngadto sa mga indibiduwal taliwala sa katawhan sumala sa ilang pagkatakos nga mabuhi ubos sa iyang pagkahari (Ju 5:22-27; Buh 10:42, 43); pinaagi kaniya mabanhaw usab ang mga patay. (Ju 5:28, 29; 6:39, 40) Tungod kay gimbut-an ni Jehova nga Diyos ang paggamit sa iyang Anak, "walay kaluwasan diha kang bisan kinsa pang lain, kay walay laing ngalan ilalom sa langit nga gikahatag taliwala sa mga tawo nga pinaagi niini kita gayod maluwas."—Buh 4:12; itandi ang 1Ju 5:11-13.

Sanglit kining bahina sa awtoridad ni Jesus nalangkit usab sa iyang "ngalan," ang iyang mga tinun-an, ingong mga hawas sa Pangulong Ahente

sa kinabuhi, pinaagi niana nga ngalan makaayo sa mga balatian sa mga tawo nga miresulta sa napanunod nga sala ug sila makabanhaw gani sa mga patay.—Buh 3:6, 15, 16; 4:7-11; 9:36-41; 20:7-12.

Ang bug-os nga kahulogan sa iyang "ngalan." Makita nga bisan tuod ang kamatayon ni Jesus diha sa estaka sa pagsakit hinungdanon alang sa kaluwasan sa tawo, ang pagdawat niini dili gayod mao ra ang nalangkit sa 'pagbutang ug pagtuo sa ngalan ni Jesus.' (Buh 10:43) Human sa iyang pagkabanhaw, gipahibalo ni Jesus ang iyang mga tinun-an, "Ang tanang awtoridad gihatag na kanako sa langit ug sa yuta," sa ingon nagpakita nga siya ang mangulo sa usa ka kagamhanan nga may unibersohanong dominyo. (Mat 28:18) Gipatin-aw ni apostol Pablo nga ang Amahan ni Jesus "wala magbilin ug bisan unsa nga wala masakop kaniya [kang Jesus]," gawas lamang "sa usa nga nagpasakop sa tanang butang ngadto kaniya," nga mao, si Jehova, ang Soberanong Ginoo. (1Co 15:27; Heb 1:1-14; 2:8) Busa, ang "ngalan" ni Jesu-Kristo mas hamili pa kay sa ngalan sa mga manulonda sa Diyos, sa pagkaagi nga ang iyang ngalan naglangkob o naghawas sa dakong ehekutibong awtoridad nga gihatag ni Jehova kaniya. (Heb 1:3, 4) Kadtong andam lamang nga moila sa maong "ngalan" ug moyukbo niana, nga magpasakop sa ilang kaugalingon sa awtoridad nga gihawasan niana, ang makabaton ug kinabuhing walay kataposan. (Buh 4:12; Efe 1:19-23; Flp 2:9-11) Sa katim-os ug sa pagkawalay-salingkapaw sila kinahanglang mopahiuyon sa mga sukdanan nga gipakita ni Jesus ug, diha sa pagtuo, mosunod sa mga sugo nga iyang gihatag.—Mat 7:21-23; Rom 1:5; 1Ju 3:23.

Unsa ang "ngalan" ni Jesus nga tungod niana ang mga Kristohanon gidumtan sa tanang kanasoran?

Nag-ilustrar niining laing bahin sa "ngalan" ni Jesus mao ang iyang matagnaong pasidaan nga ang iyang mga sumusunod "pagadumtan sa tanang kanasoran tungod sa akong ngalan." (Mat 24:9; usab ang Mat 10:22; Ju 15:20, 21; Buh 9:15, 16) Tin-aw, kini dili tungod kay ang iyang ngalan naghawas sa usa ka Manlulukat o Manunubos, kondili tungod kay kini naghawas sa tinudlong Magmamando sa Diyos, ang Hari sa mga hari, nga kaniya ang tanang kanasoran kinahanglang moyukbo agig pagpasakop kay kondili sila makaagom ug kalaglagan.—Pin 19:11-16; itandi ang Sal 2:7-12.

Busa, tino usab nga sa dihang ang mga demonyo mituman sa mando ni Jesus nga mogula gikan sa mga tawong ilang gigamhan, ilang gibuhat kana, dili tungod kay si Jesus mao ang gihalad nga Kordero sa Diyos, kondili tungod sa awtoridad nga gihawasan sa iyang ngalan ingong dinihogang hawas sa Gingharian, ang usa nga adunay awtoridad sa pagmando, dili lamang sa usa ka lehiyon, kondili sa dinosenang lehiyon sa mga manulonda, nga makapagula sa mga demonyo nga tingali sa pagkatig-a nagdumili sa mando nga mogula. (Mar 5:1-13; 9:25-29; Mat 12:28, 29; 26:53; itandi ang Dan 10:5, 6, 12, 13.) Ang matinumanong mga apostoles ni Jesus giawtorisahan sa paggamit sa iyang ngalan sa pagpagulag mga demonyo, sa wala pa ug human sa iyang kamatayon. (Luc 9:1; 10:17; Buh 16:16-18) Apan sa dihang ang mga anak nga lalaki sa Hudiyong saserdote nga si Esceva misulay sa paggamit sa ngalan ni Jesus niining paagiha, gikuwestiyon sa daotang espiritu ang ilang katungod sa paggamit sa awtoridad nga gihawasan sa maong ngalan ug gipahinabo niini nga ang tawong gigamhan moatake ug modagmal kanila.—Buh 19:13-17.

Sa dihang hisgotan sa mga sumusunod ni Jesus ang iyang "ngalan," sila kanunayng mogamit sa ekspresyon nga "Ginoong Jesus" o "atong Ginoong Jesu-Kristo." (Buh 8:16; 15:26; 19:5, 13, 17; 1Co 1:2, 10; Efe 5:20; Col 3:17) Ilang giila siya ingong ilang Ginoo dili lamang tungod kay siya mao ang tinudlo sa Diyos nga ilang Manlulukat ug Tag-iya gumikan sa iyang halad lukat (1Co 6:20; 7:22, 23; 1Pe 1:18, 19; Jud 4) kondili tungod usab sa iyang posisyon ug awtoridad ingong hari. Tungod sa bug-os nga awtoridad ingong hari ug saserdote nga gihawasan sa ngalan ni Jesus nga ang iyang mga sumusunod misangyaw (Buh 5:29-32, 40-42), namawtismo sa mga tinun-an (Mat 28:18-20; Buh 2:38; itandi ang 1Co 1:13-15), nagpalagpot sa imoral nga mga tawo (1Co 5:4, 5), ug nagtambag ug nagtudlo sa Kristohanong mga kongregasyon nga ilang gialagaran ingong mga magbalantay (1Co 1:10; 2Te 3:6). Nan, dayag lamang nga kadtong giuyonan ni Jesus nga makabaton ug kinabuhi dili gayod magbutang ug pagtuo, o mounong, sa ubang "ngalan" ingong naghawas sa awtoridad sa Diyos sa pagmando kondili kinahanglang magpakita ug dili-mabungkag nga pagkamaunongon sa "ngalan" niining gisugo sa Diyos nga Hari, si Ginoong Jesu-Kristo.—Mat 12:18, 21; Pin 2:13; 3:8; tan-awa ang PAGDUOL SA DIYOS.

'Nagpamatuod sa Kamatuoran.' Alang sa pangutana ni Pilato, "Nan, kon mao, hari ka ba diay?", si Jesus mitubag: "Ikaw ang nag-ingon nga ako hari. Tungod niini ako gipakatawo, ug tungod niini ako mianhi sa kalibotan, aron ako magpamatuod sa kamatuoran. Ang matag usa nga dapig sa kamatuoran mamati sa akong tingog." (Ju 18:37; tan-awa ang LEGAL NGA KASO [Ang Paghusay Kang Jesus].) Ingon sa gipakita sa Kasulatan, ang

PANGUNANG MGA HITABO SA YUTAN-ONG KINABUHI NI JESUS

Ang Upat ka Ebanghelyo nga Kronolohikanhong Gihan-ay

Panahon	Dapit	Hitabo	Mateo	Marcos	Lucas	Juan
		Mga Hitabo nga Mitultol sa Ministeryo ni Jesus				
3 W.K.P.	Jerusalem, templo	Pagkatawo ni Juan nga Tigbawtismo gitagna ngadto kang Zacarias			1:5-25	
m. 2 W.K.P.	Nasaret; Judea	Pagkatawo ni Jesus gitagna ngadto kang Maria, kinsa miduaw kang Elisabet			1:26-56	
2 W.K.P.	Kabungtoran sa Judea	Pagkatawo ni Juan nga Tigbawtismo; sa ulahi, iyang kinabuhi sa desyerto			1:57-80	
2 W.K.P., m. Okt. 1	Betlehem	Pagkatawo ni Jesus (ang Pulong, nga pinaagi kaniya ang tanang ubang butang milungtad) ingong kaliwat ni Abraham ug ni David	1:1-25		2:1-7	1:1-5, 9-14
	Duol sa Betlehem	Manulonda nagpahibalo sa maayong balita; mga magbalantay sa karnero miduaw sa bata			2:8-20	
	Betlehem; Jerusalem	Si Jesus gituli (ika-8 nga adlaw), gipresentar sa templo (human sa ika-40 nga adlaw)			2:21-38	
1 W.K.P. o 1 K.P.	Jerusalem; Betlehem; Nasaret	Mga astrologo; pagkalagiw ngadto sa Ehipto; mga bata gipamatay; pagbalik ni Jesus	2:1-23		2:39, 40	
12 K.P.	Jerusalem	Si Jesus nga napulog-duha ka tuig ang pangedaron didto sa Paskuwa; mipauli sa ila			2:41-52	
29, tingpamulak	Kamingawan, Jordan	Ministeryo ni Juan nga Tigbawtismo	3:1-12	1:1-8	3:1-18	1:6-8, 15-28
		Ang Pagsugod sa Ministeryo ni Jesus				
29, tinghunlak	Suba sa Jordan	Bawtismo ug pagdihog kang Jesus, gipanganak ingong tawo diha sa linya ni David apan gipahayag nga Anak sa Diyos	3:13-17	1:9-11	3:21-38	1:32-34
	Kamingawan sa Judea	Pagpuasa ug pagtental kang Jesus	4:1-11	1:12, 13	4:1-13	
	Betania saylo sa Jordan	Panghimatuod ni Juan nga Tigbawtismo bahin kang Jesus				1:15, 29-34
	Ibabaw sa Walog sa Jordan	Unang mga tinun-an ni Jesus				1:35-51
	Cana sa Galilea; Capernaum	Unang milagro ni Jesus; siya miduaw sa Capernaum				2:1-12
30, Paskuwa	Jerusalem	Pagsaulog sa Paskuwa; giabog ang mga magpapatigayon gikan sa templo				2:13-25
	Jerusalem	Pagpakigsulti ni Jesus kang Nicodemo				3:1-21
	Judea; Enon	Namawtismo ang mga tinun-an ni Jesus; si Juan mokunhod				3:22-36
	Tiberias	Si Juan gibilanggo; si Jesus mibiya paingon sa Galilea	4:12; 14:3-5	1:14; 6:17-20	3:19, 20; 4:14	4:1-3
	Sikar, sa Samaria	Paingon sa Galilea, si Jesus nanudlo sa mga Samarianhon				4:4-43
		Ang Dakong Ministeryo ni Jesus sa Galilea				
	Galilea	Unang gipahibalo, "Ang gingharian sa mga langit haduol na"	4:17	1:14, 15	4:14, 15	4:44, 45
	Cana; Nasaret; Capernaum	Nag-ayo sa batang lalaki; nagbasa sa gisugo kaniya; gisalikway; mibalhin sa Capernaum	4:13-16		4:16-31	4:46-54
	Dagat sa Galilea, duol sa Capernaum	Pagtawag kang Simon ug Andres, Santiago ug Juan	4:18-22	1:16-20	5:1-11	
	Capernaum	Nag-ayo sa gigamhan-sa-demonyo, usab sa ugangang babaye ni Pedro ug sa daghang uban pa	8:14-17	1:21-34	4:31-41	
	Galilea	Unang panaw sa pagsangyaw sa Galilea, uban sa upat nga karon gitawag na	4:23-25	1:35-39	4:42, 43	
	Galilea	Sanlahon giayo; dakong panon sa katawhan mihugop kang Jesus	8:1-4	1:40-45	5:12-16	
	Capernaum	Giayo ang paralitiko	9:1-8	2:1-12	5:17-26	
	Capernaum	Pagtawag kang Mateo; nakigpangaon kauban sa mga maniningil ug buhis	9:9-17	2:13-22	5:27-39	
	Judea	Nagwali sulod sa mga sinagoga sa Judea			4:44	

Panahon	Dapit	Hitabo	Mateo	Marcos	Lucas	Juan
31, Paskuwa	Jerusalem	Mitambong ug kombira; nag-ayo sa usa ka tawo; nagbadlong sa mga Pariseo				5:1-47
	Mipauli gikan sa Jerusalem(?)	Mga tinun-an nangutlog mga uhay panahon sa Igpapahulay	12:1-8	2:23-28	6:1-5	
	Galilea; Dagat sa Galilea	Nag-ayo ug kamot panahon sa Igpapahulay; miadto sa baybayon; nang-ayo	12:9-21	3:1-12	6:6-11	
	Bukid duol sa Capernaum	Ang 12 gipili ingong mga apostoles		3:13-19	6:12-16	
	Duol sa Capernaum	Ang Wali sa Bukid	5:1–7:29		6:17-49	
	Capernaum	Giayo ang sulugoon sa opisyal sa kasundalohan	8:5-13		7:1-10	
	Nain	Gibanhaw ang anak nga lalaki sa babayeng balo			7:11-17	
	Galilea	Si Juan nga gibilanggo nagpadalag mga tinun-an ngadto kang Jesus	11:2-19		7:18-35	
	Galilea	Gisaway ang mga siyudad; pagpadayag ngadto sa mga bata; yugo masayon	11:20-30			
	Galilea	Mga tiil gihaplasan ug lana sa makasasala nga babaye; sambingay bahin sa mga utangan			7:36-50	
	Galilea	Ikaduhang panaw sa pagsangyaw sa Galilea, uban sa 12			8:1-3	
	Galilea	Giayo ang gigamhan-sa-demonyo; gisumbong nga kauban ni Beelzebub	12:22-37	3:19-30		
	Galilea	Mga eskriba ug mga Pariseo nangitag ilhanan	12:38-45			
	Galilea	Mga tinun-an ni Kristo mao ang iyang suod nga mga paryente	12:46-50	3:31-35	8:19-21	
	Dagat sa Galilea	Mga sambingay bahin sa magpupugas, mga bunglayon, uban pa; mga pagpatin-aw	13:1-53	4:1-34	8:4-18	
	Dagat sa Galilea	Unos gipalinaw sa dihang mitabok sa lanaw	8:18, 23-27	4:35-41	8:22-25	
	Gadara, HS sa Dagat sa Galilea	Giayo ang duha ka gigamhan-sa-demonyo; mga baboy gigamhan sa mga demonyo	8:28-34	5:1-20	8:26-39	
	Lagmit sa Capernaum	Babaye giayo; gibanhaw ang anak nga babaye ni Jairo	9:18-26	5:21-43	8:40-56	
	Capernaum(?)	Giayo ang duha ka tawong buta ug usa ka amang nga gigamhan-sa-demonyo	9:27-34			
	Nasaret	Giduaw pag-usab ang siyudad diin siya gipadako, ug gisalikway pag-usab	13:54-58	6:1-6		
	Galilea	Ikatulong panaw sa pagsangyaw sa Galilea, midako pa sa dihang gipadala ang mga apostoles	9:35–11:1	6:6-13	9:1-6	
	Tiberias	Si Juan nga Tigbawtismo gipunggotan; mga kahadlok ni Herodes sa iyang pagkasad-an	14:1-12	6:14-29	9:7-9	
32, hapit na ang Paskuwa (Ju 6:4)	Capernaum(?); AS nga daplin sa Dagat sa Galilea	Mga apostoles namauli gikan sa panaw sa pagsangyaw; 5,000 gipakaon	14:13-21	6:30-44	9:10-17	6:1-13
	AS nga daplin sa Dagat sa Galilea; Genesaret	Gisulayan nga himoong hari si Jesus; siya milakaw sa dagat; nang-ayo	14:22-36	6:45-56		6:14-21
	Capernaum	Gipaila ang “tinapay sa kinabuhi”; daghang tinun-an namiya				6:22-71
32, human sa Paskuwa	Lagmit sa Capernaum	Mga tradisyon nagpakawang sa Pulong sa Diyos	15:1-20	7:1-23		7:1
	Fenicia; Decapolis	Duol sa Tiro, Sidon; dayon ngadto sa Decapolis; 4,000 gipakaon	15:21-38	7:24–8:9		
	Magadan	Mga Saduseo ug mga Pariseo nangita pag-usab ug ilhanan	15:39–16:4	8:10-12		
	AS nga daplin sa Dagat sa Galilea; Betsaida	Nagpasidaan batok sa lebadura sa mga Pariseo; nag-ayo sa usa ka buta	16:5-12	8:13-26		
	Cesarea Filipos	Si Jesus nga Mesiyas; nagtagna sa iyang kamatayon, pagkabanhaw	16:13-28	8:27–9:1	9:18-27	
	Lagmit sa Bkd. Hermon	Pagkausab sa dagway atubangan ni Pedro, Santiago, ug Juan	17:1-13	9:2-13	9:28-36	
	Cesarea Filipos	Giayo ang gigamhan-sa-demonyo nga dili maayo sa mga tinun-an	17:14-20	9:14-29	9:37-43	
	Galilea	Nagtagna pag-usab sa iyang kamatayon ug pagkabanhaw	17:22, 23	9:30-32	9:43-45	
	Capernaum	Salapi nga ibayad sa buhis milagrosong gitagana	17:24-27			
	Capernaum	Labing dako sa Gingharian; paghusay sa mga kasaypanan; kaluoy	18:1-35	9:33-50	9:46-50	
	Galilea; Samaria	Mibiya sa Galilea aron motambong sa Pista sa mga Balongbalong; ang tanan gihiklin alang sa pag-alagad sa ministeryo	8:19-22		9:51-62	7:2-10

Panahon	Dapit	Hitabo	Mateo	Marcos	Lucas	Juan
		Ulahing Bahin sa Ministeryo ni Jesus sa Judea				
32, Pista sa mga Balongbalong	Jerusalem	Publikong pagpanudlo ni Jesus sa Pista sa mga Balongbalong				7:11-52
	Jerusalem	Pagpanudlo human sa Pista; nag-ayo sa usa ka buta				8:12–9:41
	Lagmit sa Judea	Ang 70 gipadala aron sa pagwali; ang ilang pagpauli, pagtaho			10:1-24	
	Judea; Betania	Nag-asoy bahin sa matinabangong Samarianhon; sa balay ni Marta, Maria			10:25-42	
	Lagmit sa Judea	Nagtudlo pag-usab sa sulondang pag-ampo; pagkamapinadayonon sa paghangyo			11:1-13	
	Lagmit sa Judea	Gipanghimakak ang bakak nga sumbong; gipakitang ang kaliwatan takos silotan			11:14-36	
	Lagmit sa Judea	Sa lamesa sa Pariseo, gisaway ni Jesus ang mga salingkapaw			11:37-54	
	Lagmit sa Judea	Pakigpulong bahin sa pag-atiman sa Diyos; matinumanong piniyalan			12:1-59	
	Lagmit sa Judea	Nag-ayo sa baldadong babaye panahon sa Igpapahulay; tulo ka sambingay			13:1-21	
32, Pista sa Pagpahinungod	Jerusalem	Si Jesus didto sa Pista sa Pagpahinungod; Maayong Magbalantay				10:1-39
		Ulahing Bahin sa Ministeryo ni Jesus sa Sidlakan sa Jordan				
	Saylo sa Jordan	Daghan ang nagpakitag pagtuo kang Jesus				10:40-42
	Perea (saylo sa Jordan)	Nanudlo sa mga siyudad, kabalangayan, mipaingon sa Jerusalem			13:22	
	Perea	Pagsulod sa Gingharian; hulga ni Herodes; balay mabiniyaan			13:23-35	
	Lagmit sa Perea	Pagpaubos; sambingay bahin sa dakong panihapon			14:1-24	
	Lagmit sa Perea	Pagpalandong kon unsay nalangkit sa pagkatinun-an			14:25-35	
	Lagmit sa Perea	Mga sambingay: nawalang karnero, nawalang sensilyo, anak nga mausikon			15:1-32	
	Lagmit sa Perea	Mga sambingay: dili-matarong nga piniyalan, tawong dato ug si Lazaro			16:1-31	
	Lagmit sa Perea	Pagpasaylo ug pagtuo; walay-silbi nga mga ulipon			17:1-10	
	Betania	Si Lazaro gibanhaw ni Jesus gikan sa mga patay				11:1-46
	Jerusalem; Epraim	Tambag ni Caifas batok kang Jesus; si Jesus mipahawa				11:47-54
	Samaria; Galilea	Nang-ayo ug nanudlo samtang nagpaingon sa Samaria, Galilea			17:11-37	
	Samaria o Galilea	Mga sambingay: nagsigeg-hangyo nga babayeng balo, Pariseo ug maniningil ug buhis			18:1-14	
	Perea	Milugsong agi sa Perea; nanudlo bahin sa diborsiyo	19:1-12	10:1-12		
	Perea	Nagdawat ug nagpanalangin sa mga bata	19:13-15	10:13-16	18:15-17	
	Perea	Datong batan-ong lalaki; sambingay bahin sa mga mamumuo sa parasan	19:16–20:16	10:17-31	18:18-30	
	Lagmit sa Perea	Ikatulong higayon nga gitagna ni Jesus ang iyang kamatayon, pagkabanhaw	20:17-19	10:32-34	18:31-34	
	Lagmit sa Perea	Hangyo alang kang Santiago ug Juan sa paglingkod sa Gingharian	20:20-28	10:35-45		
	Jerico	Pag-agi sa Jerico, siya nag-ayo ug duha ka tawong buta; miduaw kang Zaqueo; sambingay sa napulo ka mina	20:29-34	10:46-52	18:35–19:28	
		Kataposang Ministeryo ni Jesus sa Jerusalem				
Nisan 8, 33	Betania	Miabot sa Betania unom ka adlaw una pa ang Paskuwa				11:55–12:1
Nisan 9	Betania	Kombira didto sa balay ni Simon nga sanlahon; si Maria nagdihog kang Jesus; mga Hudiyo miabot aron makita si Jesus ug si Lazaro	26:6-13	14:3-9		12:2-11

Panahon	Dapit	Hitabo	Mateo	Marcos	Lucas	Juan
Nisan 9 (*gipadayon*)	Betania-Jerusalem	Madaogong pagsulod ni Kristo sa Jerusalem	21:1-11, 14-17	11:1-11	19:29-44	12:12-19
Nisan 10	Betania-Jerusalem	Walay bunga nga kahoyng igos gitunglo; ikaduhang paghinlo sa templo	21:18, 19, 12, 13	11:12-17	19:45, 46	
	Jerusalem	Pangulong mga saserdote ug mga eskriba naglaraw sa pagpatay kang Jesus		11:18, 19	19:47, 48	
	Jerusalem	Pakighisgot sa mga Grego; pagkadili-matinuohon sa mga Hudiyo				12:20-50
Nisan 11	Betania-Jerusalem	Walay bunga nga kahoyng igos nakaplagang nalaya	21:19-22	11:20-25		
	Jerusalem, templo	Awtoridad ni Kristo gikuwestiyon; sambingay sa duha ka anak nga lalaki	21:23-32	11:27-33	20:1-8	
	Jerusalem, templo	Mga sambingay sa daotang mga magtitikad, kombira sa kasal	21:33–22:14	12:1-12	20:9-19	
	Jerusalem, templo	Mabitikong mga pangutana labot sa buhis, pagkabanhaw, sugo	22:15-40	12:13-34	20:20-40	
	Jerusalem, templo	Pagpahilom ni Jesus sa pangutana labot sa kagikan sa Mesiyas	22:41-46	12:35-37	20:41-44	
	Jerusalem, templo	Masakit nga pagsaway batok sa mga eskriba ug mga Pariseo	23:1-39	12:38-40	20:45-47	
	Jerusalem, templo	Ang diyot nga salapi sa babayeng balo		12:41-44	21:1-4	
	Bukid sa mga Olibo	Tagna sa pagkapukan sa Jerusalem; presensiya ni Jesus; kataposan sa sistema	24:1-51	13:1-37	21:5-38	
	Bukid sa mga Olibo	Mga sambingay bahin sa napulo ka ulay, mga talanton, mga karnero ug mga kanding	25:1-46			
Nisan 12	Jerusalem	Relihiyosong mga pangulo naglaraw sa pagpatay kang Jesus	26:1-5	14:1, 2	22:1, 2	
	Jerusalem	Nakigsabot si Judas sa mga saserdote sa pagbudhi kang Jesus	26:14-16	14:10, 11	22:3-6	
Nisan 13 (Huwebes sa hapon)	Duol ug diha sa Jerusalem	Mga kahikayan alang sa Paskuwa	26:17-19	14:12-16	22:7-13	
Nisan 14	Jerusalem	Pagpangaon sa Paskuwa uban sa 12	26:20, 21	14:17, 18	22:14-18	
	Jerusalem	Paghugas ni Jesus sa mga tiil sa iyang mga apostoles				13:1-20
	Jerusalem	Si Judas gipaila ingong magbubudhi ug gipapahawa	26:21-25	14:18-21	22:21-23	13:21-30
	Jerusalem	Panihapon sa Memoryal gisugdan uban sa 11	26:26-29	14:22-25	22:19, 20, 24-30	[1Co 11: 23-25]
	Jerusalem	Paglimod ni Pedro ug pagkatibulaag sa mga apostoles gitagna	26:31-35	14:27-31	22:31-38	13:31-38
	Jerusalem	Magtatabang; paghigugmaay; kasakitan; pag-ampo ni Jesus				14:1–17:26
	Getsemane	Labihang kasakit didto sa tanaman; pagbudhi ug pagdakop kang Jesus	26:30, 36-56	14:26, 32-52	22:39-53	18:1-12
	Jerusalem	Paghusay ni Anas, Caifas, sa Sanhedrin; paglimod ni Pedro	26:57–27:1	14:53–15:1	22:54-71	18:13-27
	Jerusalem	Si Judas nga magbubudhi nagbitay sa kaugalingon	27:3-10		[Buh 1:18, 19]	
	Jerusalem	Atubangan kang Pilato, dayon kang Herodes, ug dayon balik kang Pilato	27:2, 11-14	15:1-5	23:1-12	18:28-38
	Jerusalem	Gitugyan aron mamatay, human si Pilato magtinguha nga buhian siya	27:15-30	15:6-19	23:13-25	18:39–19:16
(m. 3:00 s.h., Biyernes)	Golgotha, Jerusalem	Kamatayon ni Jesus diha sa estaka sa pagsakit, ug uban pang mga hitabo nga nalangkit	27:31-56	15:20-41	23:26-49	19:16-30
	Jerusalem	Gikuha ang lawas ni Jesus gikan sa estaka sa pagsakit ug gilubong	27:57-61	15:42-47	23:50-56	19:31-42
Nisan 15	Jerusalem	Mga saserdote ug mga Pariseo nagbutang ug guwardiya sa lubnganan	27:62-66			
Nisan 16	Jerusalem ug kanait nga mga dapit	Pagkabanhaw ni Jesus ug mga hitabo niadtong adlawa	28:1-15	16:1-8	24:1-49	20:1-25
	Jerusalem; Galilea	Misunod nga mga pagpakita ni Jesu-Kristo	28:16-20	[1Co 15:5-7]	[Buh 1:3-8]	20:26–21:25
Iyyar 25	Bukid sa mga Olibo, duol sa Betania	Pagkayab ni Jesus, ika-40 ka adlaw human sa iyang pagkabanhaw	[Buh 1:9-12]		24:50-53	

kamatuoran nga iyang gipanghimatud-an dili lamang ang kamatuoran sa katibuk-an. Kini mao ang hinungdanon kaayo nga kamatuoran bahin sa kon unsa ang mga katuyoan sa Diyos kaniadto ug karon, ang kamatuoran nga gipasukad sa paninugdang kamatuoran bahin sa soberanong kabubut-on sa Diyos ug sa Iyang katakos sa pagtuman sa maong kabubut-on. Pinaagi sa iyang ministeryo, gipadayag ni Jesus nga ang maong kamatuoran, nga anaa sa "sagradong tinago," mao ang Gingharian sa Diyos diin si Jesu-Kristo, ang "anak ni David," mag-alagad ingong Hari-Saserdote diha sa trono. Kini mao usab ang pangunang kaundan sa mensahe nga gimantala sa mga manulonda sa wala pa ug sa panahon sa iyang pagkatawo didto sa Betlehem sa Judea, ang siyudad ni David.—Luc 1:32, 33; 2:10-14; 3:31.

Aron magmalamposon ang ministeryo ni Jesus sa pagpamatuod sa kamatuoran, dili lang kay basta siya makigsulti, mosangyaw, ug manudlo. Gawas pa sa pagbiya sa iyang langitnong himaya aron ipanganak ingong tawo, kinahanglang iyang tumanon ang tanang butang nga gitagna bahin kaniya, lakip ang mga landong o mga sumbanan nga makita diha sa pakigsaad sa Balaod. (Col 2:16, 17; Heb 10:1) Aron mahuptan ang kamatuoran sa matagnaong pulong ug mga saad sa iyang Amahan, si Jesus kinahanglang magkinabuhi sumala sa paagi nga ang kamatuoran mahimong katinuoran, magtuman niini pinaagi sa kon unsay iyang isulti ug buhaton, kon sa unsang paagi siya magkinabuhi, ug kon sa unsang paagi siya mamatay. Busa, siya kinahanglang *mao* ang kamatuoran, buot ingnon, ang kahugpongan sa kamatuoran, sama sa iyang giingon nga mao siya.—Ju 14:6.

Tungod niini si apostol Juan nakasulat nga si Jesus "puno sa dili-takos nga kalulot ug sa kamatuoran" ug nga, bisan tuod "ang Balaod gihatag pinaagi ni Moises, ang dili-takos nga kalulot ug ang kamatuoran miabot pinaagi ni Jesu-Kristo." (Ju 1:14, 17) Pinaagi sa iyang pagkahimugso ingong tawo, sa iyang pagpresentar sa iyang kaugalingon ngadto sa Diyos pinaagig bawtismo sa tubig, sa iyang tulo ug tunga ka tuig nga publikong pag-alagad alang sa Gingharian sa Diyos, sa iyang kamatayon tungod sa pagkamatinumanon ngadto sa Diyos, sa iyang pagkabanhaw ngadto sa langit—pinaagi niining tanang makasaysayanhong mga hitabo—ang kamatuoran sa Diyos midangat, o "miabot," nga mao, nangatuman. (Itandi ang Ju 1:18; Col 2:17.) Busa, ang tibuok nga buluhaton ni Jesu-Kristo mao ang 'pagpamatuod sa kamatuoran,' sa mga butang nga niana nanumpa ang Diyos. Si Jesus dili kay *landong* lamang nga Mesiyas o Kristo. Siya mao gayod ang *tinuod* nga gisaad. Siya dili kay *landong* lamang nga Hari ug Saserdote. Siya mao gayod ang katinuoran.—Rom 15:8-12; itandi ang Sal 18:49; 117:1; Deu 32:43; Isa 11:10.

Kini nga kamatuoran mao ang kamatuoran nga 'magpahigawas sa mga tawo' kon ilang ipakita nga sila "dapig sa kamatuoran" pinaagi sa pagdawat sa papel ni Jesus diha sa katuyoan sa Diyos. (Ju 8:32-36; 18:37) Ang dili pagpanumbaling sa katuyoan sa Diyos labot sa iyang Anak, ang pagtukod ug mga paglaom sa uban pang pundasyon, ang paghimog mga desisyon labot sa pagkinabuhi sa usa ka tawo pinasukad sa uban pang pasukaranan maoy pagtuo sa kabakakan, sa pagkahimong nalimbongan, sa pagsunod sa pagtultol sa amahan sa kabakakan, ang Kaaway sa Diyos. (Mat 7:24-27; Ju 8:42-47) Kini magpasabot nga ang usa 'mamatay tungod sa iyang kaugalingong mga sala.' (Ju 8:23, 24) Tungod niini si Jesus wala magpanuko sa pagpahayag sa iyang posisyon diha sa katuyoan sa Diyos.

Tinuod, siya nagsugo sa iyang mga tinun-an, gani hugot nga nagpina, nga dili nila ipahibalo sa publiko ang iyang pagka-Mesiyas (Mat 16:20; Mar 8:29, 30) ug talagsa rang maghisgot sa iyang kaugalingon ingong ang Kristo gawas kon kauban nila sa pribado. (Mar 9:33, 38, 41; Luc 9:20, 21; Ju 17:3) Apan siya maisogon ug kanunayng nagpunting sa pagtagad sa ebidensiya diha sa mga tagna ug sa iyang mga buhat nga nagpamatuod nga siya mao ang Kristo. (Mat 22:41-46; Ju 5:31-39, 45-47; 7:25-31) Sa dihang nakigsulti sa usa ka babayeng Samarianhon didto sa usa ka atabay, si Jesus, nga "gikapoy sa panaw," nagpaila sa iyang kaugalingon ngadto kaniya, lagmit aron mapukaw ang pagkamaukiton sa mga lungsoranon ug mogula gikan sa lungsod aron sa pag-adto kaniya, ingon sa nahitabo. (Ju 4:6, 25-30) Ang pagpangangkon lamang ingong Mesiyas walay kapuslanan kon dili ubanan ug ebidensiya, ug sa kataposan, ang pagtuo gikinahanglan alang niadtong nakakita ug nakadungog kon buot nilang dawaton ang kamatuoran nga tukma gayong gipunting sa maong ebidensiya.—Luc 22:66-71; Ju 4:39-42; 10:24-27; 12:34-36.

Gisulayan ug Gihingpit. Gipakita ni Jehova nga Diyos ang iyang kinalabwang pagsalig sa iyang Anak sa pagsugo kaniya nga moanhi sa yuta ug moalagad ingong ang sinaad nga Mesiyas. Ang katuyoan sa Diyos nga adunay "binhi" (Gen 3:15), ang Mesiyas, nga magsilbing halad nga Kordero sa Diyos, nahibaloan na Niyang daan "sa wala pa ang pagkatukod sa kalibotan" (1Pe 1:19, 20), usa ka ekspresyon nga gihisgotan ubos sa ulohang PAGKAHIBALO-DAAN, PAGBUOT-DAAN (Ang Mesiyas gimbut-an daan). Apan, ang rekord sa Bibliya wala mag-ingon kon unsang panahona gitudlo o gipahibalo ni Jehova ang espesipikong indibiduwal nga gipili aron buhaton kining maong buluhaton, kon sa panahon ba

sa pagrebelde didto sa Eden o kaha sa ulahi na nga panahon. Tungod sa mga kinahanglanon, ilabina nianang sa halad lukat, dili mahimong gamiton ang bisan kinsa nga tawong dili hingpit, apan mahimong gamiton ang usa ka hingpit nga espiritung anak. Gikan sa tanan niyang milyonmilyong espiritung mga anak, si Jehova nagpilig usa nga mohimo sa maong buluhaton: ang iyang Panganay, ang Pulong.—Itandi ang Heb 1:5, 6.

Ang Anak sa Diyos kinabubut-ong midawat sa maong buluhaton. Kini dayag nga makita sa Filipos 2:5-8; iyang "gihaw-asan ang iyang kaugalingon" sa iyang langitnong himaya ug espirituhanong kinaiyahan ug "gihuptan ang dagway sa usa ka ulipon" nga miuyon nga ibalhin ang iyang kinabuhi ingong yutan-on, pisikal, tawhanon. Ang buluhaton nga gitahas kaniya adunay dako kaayong responsibilidad; busa dako gayod kaayo ang nalangkit. Pinaagi sa pagpabiling matinumanon, iyang mapamatud-an nga bakak ang pangangkon ni Satanas, nga gitala maylabot sa kahimtang ni Job, nga ubos sa kawalad-on, pag-antos, ug pagsulay, ang mga alagad sa Diyos mosalikway Kaniya. (Job 1:6-12; 2:2-6) Ingong panganay nga Anak sa tanang linalang sa Diyos, si Jesus makahatag sa labing kombinsidong tubag sa maong akusasyon ug sa kinamaayohang pamatuod dapig sa iyang Amahan sa mas dakong isyu sa katungod sa unibersohanong pagkasoberano ni Jehova. Sa ingon siya mahimong ang "Amen, ang matinumanon ug matuod nga saksi." (Pin 3:14) Kon siya mapakyas, iyang mapakaulawan ang ngalan sa iyang Amahan labaw sa mahimo ni bisan kinsa.

Siyempre, sa pagpili sa iyang bugtong nga Anak, si Jehova wala 'magdali sa pagpandong sa iyang mga kamot diha kaniya,' uban ang risgo nga mahimong 'mag-aambit sa posibleng mga sala,' kay si Jesus dili bag-ohan nga lagmit "moburot sa pagpagarbo ug mahulog sa paghukom nga gipakanaog batok sa Yawa." (Itandi ang 1Ti 5:22; 3:6.) Si Jehova "bug-os nakaila" sa iyang Anak gikan sa iyang suod nga pagpakig-uban kaniya sulod sa nangaging dili-maihap nga mga panahon (Mat 11:27; itandi ang Gen 22:12; Neh 9:7, 8) ug busa makatudlo kaniya sa pagtuman sa dili-masayop nga mga tagna sa Iyang Pulong. (Isa 46:10, 11) Busa ang Diyos dili kay dili-makataronganon o awtomatikong naggarantiya ug 'tinong kalamposan' sa iyang Anak pinaagi lamang sa paghatag kaniya sa papel sa gitagnang Mesiyas (Isa 55:11), diha sa paagi nga gipangangkon sa teoriya sa predestinasyon.

Bisan tuod ang Anak wala pa makasinatig pagsulay nga sama nianang iyang atubangon nianang panahona, iyang gipasundayag ang iyang pagkamatinumanon ug pagkamahinalaron sa ubang mga paagi. Siya nakabaton na ug dakong responsibilidad ingong Tigpamaba sa Diyos, ang Pulong. Apan wala gayod niya abusohi ang iyang posisyon ug awtoridad, sama sa gibuhat sa yutan-ong tigpamaba sa Diyos nga si Moises sa usa niana ka okasyon. (Num 20:9-13; Deu 32:48-51; Jud 9) Ingong Usa nga pinaagi kaniya gilalang ang tanang butang, ang Anak maoy usa ka diyos, "ang bugtong-gipanganak nga diyos" (Ju 1:18), busa nakabaton ug mas mahimayaong posisyon ug kabantog kay sa tanang ubang espiritung mga anak sa Diyos. Bisan pa niana siya wala magmapahitas-on. (Itandi ang Eze 28:14-17.) Busa, dili ikaingon nga ang Anak wala pa makapamatuod sa iyang pagkamaunongon, pagkamapainubsanon, ug pagkamahinalaron sa daghang paagi.

Ingong pananglitan, tagda ang pagsulay nga gihatag ngadto sa unang tawhanong anak sa Diyos nga si Adan. Kana nga pagsulay wala maglakip ug paglahutay tungod sa paglutos o pag-antos, apan sa paghupot lamang ug masinugtanong pagtahod sa kabubut-on sa Diyos labot sa kahoy sa kahibalo sa maayo ug sa daotan. (Gen 2:16, 17; tan-awa ang KAHOY.) Ang pagrebelde ug pagtental ni Satanas dili bahin sa pagsulay nga gihatag sa Diyos sa sinugdan apan miabot ingong dugang lamang, nga dili gikan sa Diyos. Ni ang maong pagsulay, sa dihang gihatag, naglangkit ug pagtental gikan sa tawo, ingon sa nahitabo kang Adan tungod sa pagpakasala ni Eva. (Gen 3:6, 12) Tungod niana, ang pagsulay kang Adan mahimo unta nga walay tentasyon o impluwensiya gikan sa uban sa pagbuhat ug sayop, ang tanan nag-agad sa kasingkasing ni Adan—sa iyang gugma sa Diyos ug sa iyang kagawasan gikan sa kahakog. (Pr 4:23) Kon nagmatinumanon, si Adan may pribilehiyo unta sa pagkuha sa bunga gikan "sa kahoy sa kinabuhi ug mokaon ug mabuhi hangtod sa panahong walay tino" ingong nasulayan, inuyonan nga tawhanong anak sa Diyos (Gen 3:22), nga kining tanan mabatonan nga dili kinahanglang makasinati ug daotang impluwensiya ug pagsulay, paglutos, o pag-antos.

Angayng matikdan usab nga sa dihang gibiyaan sa espiritung anak, kinsa sa ulahi nahimong Satanas, ang pag-alagad sa Diyos, wala niya kadto himoa tungod kay adunay naglutos o nagtental kaniya sa pagbuhat ug sayop. Tinong dili ang Diyos, kay 'Siya dili mosulay kang bisan kinsa pinaagig daotang mga butang.' Apan ang maong espiritung anak napakyas sa paghupot sa pagkamaunongon, gitugotan ang kaugalingon "sa pagkaganoy ug pagkahaylo sa iyang kaugalingong tinguha," ug nakasala, nahimong usa ka rebelde. (San 1:13-15) Siya napakyas sa pagsulay maylabot sa gugma.

Apan, ang isyu nga gibangon sa Kaaway sa Diyos nagkinahanglan nga ang Anak, ingong ang

sinaad nga Mesiyas ug umaabot nga Hari sa Gingharian sa Diyos, karon mailalom sa usa ka pagsulay sa integridad ubos sa bag-ong mga kahimtang. Kini nga pagsulay ug ang mga pag-antos nga dala niini gikinahanglan usab aron siya "mahingpit" alang sa iyang posisyon ingong Hataas nga Saserdote sa Diyos alang sa katawhan. (Heb 5:9, 10) Aron makab-ot ang mga kinahanglanon alang sa bug-os nga pagpahiluna-sa-katungdanan ingong Pangulong Ahente sa kaluwasan, ang Anak sa Diyos 'kinahanglan nga mahisama sa iyang "mga igsoon" [kadtong nahimong iyang dinihogang mga sumusunod] sa tanang paagi, aron siya mahimong maluluy-on ug matinumanong hataas nga saserdote.' Kinahanglan siyang molahutay sa mga kalisod ug mga pag-antos, aron siya "makaarang sa pagtabang kanila nga ginasulayan," nga makamaong mobati sa ilang mga kaluyahon ingong usa nga "nasulayan sa tanang paagi sama kanato, apan walay sala." Bisan tuod hingpit ug walay sala, siya sa gihapon "makahimo sa pagpakiglabot sa kasarangan nga paagi sa mga walay alamag ug sa mga masalaypon." Pinaagi lamang sa maong Hataas nga Saserdote nga ang dili-hingpit nga mga tawo 'makaduol uban ang kagawasan sa pagsulti sa trono sa dili-takos nga kalulot, aron makadawat kita ug kaluoy ug makakaplag ug dili-takos nga kalulot ingong tabang sa hustong panahon.'—Heb 2:10-18; 4:15–5:2; itandi ang Luc 9:22.

May kagawasan gihapon sa pagpili. Si Jesus mismo miingon nga ang tanang tagna mahitungod sa Mesiyas tino nga matuman, "kinahanglang matuman." (Luc 24:44-47; Mat 16:21; itandi ang Mat 5:17.) Apan tino nga kini wala magpahigawas sa Anak sa Diyos gikan sa kabug-at sa responsibilidad, ni kini naghanaw sa iyang kagawasan sa pagpili—nga magmatinumanon o kaha dili magmatinumanon. Kining butanga dili kay bug-os magdepende lamang sa Labing Gamhanan nga Diyos, si Jehova. Kinahanglang buhaton sa Iyang Anak ang iyang bahin aron matuman ang mga tagna. Ang Diyos mipasalig sa katinoan sa mga tagna pinaagi sa iyang maalamong pagpili sa usa nga mobuhat niana nga asaynment, ang "Anak nga iyang gihigugma." (Col 1:13) Tataw nga ang iyang Anak naghupot gihapon ug naggamit sa iyang kagawasan sa pagpili samtang usa ka tawo dinhi sa yuta. Si Jesus naghisgot bahin sa iyang kaugalingong kabubut-on, nga nagpakitang siya kinabubut-ong nagpasakop sa kabubut-on sa iyang Amahan (Mat 16:21-23; Ju 4:34; 5:30; 6:38), ug may kaamgohang nagbuhat alang sa katumanan sa iyang asaynment sumala sa gilatid sa Pulong sa iyang Amahan. (Mat 3:15; 5:17, 18; 13:10-17, 34, 35; 26:52-54; Mar 1:14, 15; Luc 4:21) Siyempre, ang katumanan sa ubang mga bahin sa tagna wala mailalom sa pagbuot ni Jesus, ang uban natuman human sa iyang kamatayon. (Mat 12:40; 26:55, 56; Ju 18:31, 32; 19:23, 24, 36, 37) Ang asoy bahin sa nahitabo niadtong gabii una pa sa iyang kamatayon tin-aw kaayong nagpadayag sa iyang hilabihang paningkamot nga tumanon, dili ang iyang kabubut-on, kondili ang labawng kabubut-on sa Usa nga mas maalamon kay kaniya, ang iyang Amahan. (Mat 26:36-44; Luc 22:42-44) Kini usab nagpadayag nga, bisan tuod hingpit, siya miila gayod sa iyang pagdepende ingong tawo ngadto sa iyang Amahan, si Jehova nga Diyos, alang sa kalig-on sa panahon sa panginahanglan.—Ju 12:23, 27, 28; Heb 5:7.

Busa si Jesus daghag angayng palandongon, ug daghan usab ang hinungdan nga palig-onon ang iyang kaugalingon, sulod sa 40 ka adlaw nga siya nagpuasa (sama sa gihimo ni Moises) didto sa kamingawan human sa iyang bawtismo ug pagdihog. (Ex 34:28; Luc 4:1, 2) Didto direkta niyang naengkuwentro ang samag-halas nga Kaaway sa iyang Amahan. Migamit ug mga taktika nga susama sa iyang gigamit didto sa Eden, si Satanas nga Yawa misulay sa pagdaldal kang Jesus sa pagpasundayag ug kahakog, sa pagbayaw sa iyang kaugalingon, ug sa paglimod sa pagkasoberano sa iyang Amahan. Dili sama kang Adan, si Jesus ("ang katapusang Adan") naghupot sa iyang integridad ug, tungod sa kanunayng paghisgot sa gipahayag nga kabubut-on sa iyang Amahan, si Satanas mibiya, "hangtod sa laing angay nga higayon."—Luc 4:1-13; 1Co 15:45.

Ang Iyang mga Buhat ug Personal nga mga Hiyas. Tungod kay "ang dili-takos nga kalulot ug ang kamatuoran" moabot pinaagi kang Jesu-Kristo, kinahanglan siyang makig-uban sa mga tawo aron sila makadungog kaniya ug makakita sa iyang mga buhat ug mga hiyas. Sa ingon ilang mailhan siya ingong ang Mesiyas ug magbutang ug pagtuo sa iyang halad sa dihang siya namatay alang kanila ingong "ang Kordero sa Diyos." (Ju 1:17, 29) Siya personal nga miadto sa daghang rehiyon sa Palestina, nga nagbaktas ug ginatos ka milya. Nakigsulti siya sa mga tawo diha sa kadaplinan sa lanaw ug sa mga kabakiliran ingon man diha sa mga siyudad ug mga balangay, sa mga sinagoga ug sa templo, sa mga tiyanggihan, sa kadalanan ug kabalayan (Mat 5:1, 2; 26:55; Mar 6:53-56; Luc 4:16; 5:1-3; 13:22, 26; 19:5, 6), nga namulong sa dagkong panon sa katawhan ug sa mga indibiduwal, kalalakin-an ug kababayen-an, tigulang ug batan-on, adunahan ug kabos.—Mar 3:7, 8; 4:1; Ju 3:1-3; Mat 14:21; 19:21, 22; 11:4, 5.

Ang kaubang tsart nagpakita sa usa ka paagi kon unsaon pagtakdo sa kronolohikanhong paagi ang upat ka asoy sa yutan-ong kinabuhi ni Jesus.

Kini naghatag usab ug pagsabot sa nagkalainlaing "mga kampanya" o mga panaw nga iyang gihimo sa panahon sa iyang ministeryo sulod sa tulo ug tunga ka tuig.

Si Jesus nagpakitag panig-ingnan sa iyang mga tinun-an pinaagi sa pagkakugihan, pagbangon ug sayo, pag-alagad hangtod sa gabii. (Luc 21:37, 38; Mar 11:20; 1:32-34; Ju 3:2; 5:17) Dili lang kausa nga iyang gigugol ang kagabhion sa pag-ampo, sama sa iyang gibuhat sa gabii una pa niya ihatag ang Wali sa Bukid. (Mat 14:23-25; Luc 6:12–7:10) Sa laing higayon, human mag-alagad panahon sa kagabhion, siya mibangon samtang ngitngit pa ug mipaingon sa usa ka hilit nga dapit aron sa pag-ampo. (Mar 1:32, 35) Bisan pag sagad nga nabalda ang iyang pribasiya tungod sa panon sa katawhan, sa gihapon iyang 'gidawat sila nga maluloton ug iyang gisuginlan sila mahitungod sa gingharian sa Diyos.' (Luc 9:10, 11; Mar 6:31-34; 7:24-30) Siya nakasinatig kakapoy, kauhaw, ug kagutom, usahay dili una mokaon tungod sa buluhaton nga angayng buhaton.—Mat 21:18; Ju 4:6, 7, 31-34; itandi ang Mat 4:2-4; 8:24, 25.

Timbang nga panglantaw sa materyal nga mga butang. Hinunoa, siya dili usa ka asetiko, nga sobrang naghikaw sa kaugalingon nga walay pagtagad sa naglungtad nga mga sirkumstansiya. (Luc 7:33, 34) Gidawat niya ang daghang imbitasyon sa pagpangaon ug bisan sa mga bangkete, nga miduaw sa mga balay sa mga tawo nga bahandianon. (Luc 5:29; 7:36; 14:1; 19:1-6) Miamot siya sa kasadya sa usa ka kasal pinaagi sa paghimo sa tubig nga maayong bino. (Ju 2:1-10) Ug nagpabili siya sa maayong mga butang nga gihimo alang kaniya. Sa dihang nasuko si Judas kang Maria nga igsoong babaye ni Lazaro tungod sa iyang paggamit sa usa ka librang pinahumotan nga lana (nagkantidad ug kapin sa $220, o katumbas sa mga usa ka tuig nga suhol sa usa ka mamumuo) aron ihaplas sa tiil ni Jesus ug nagpakitang nabalaka kunohay sa mga kabos kinsa makapahimulos unta kon gibaligya pa ang maong lana, si Jesus miingon: "Pasagdi lang siya, aron makatuman siya niining naandang buhat alang sa adlaw sa paglubong kanako. Kay ang mga kabos kanunay nga anaa kaninyo, apan ako dili kanunay nga ania kaninyo." (Ju 12:2-8; Mar 14:6-9) Ang pang-ilalom nga besti nga iyang gisul-ob sa dihang siya gidakop, nga 'hinabol gikan sa itaas hangtod sa ubos,' dayag nga dekalidad nga besti. (Ju 19:23, 24) Bisan pa niana, kanunayng giuna ni Jesus ang espirituwal nga mga butang ug wala gayod mabalaka sa hilabihan bahin sa materyal nga mga butang, maingon sa iyang gitambag sa uban.—Mat 6:24-34; 8:20; Luc 10:38-42; itandi ang Flp 4:10-12.

Maisogong Manluluwas. Ang dakong kaisog, pagkalalaki, ug kalig-on maoy dayag sa tibuok niyang ministeryo. (Mat 3:11; Luc 4:28-30; 9:51; Ju 2:13-17; 10:31-39; 18:3-11) Sama kang Josue, Haring David, ug uban pa, si Jesus maoy usa ka manlalaban alang sa kawsa sa Diyos ug alang sa mga mahigugmaon sa pagkamatarong. Ingong ang sinaad nga "binhi," kinahanglan niyang atubangon ang pagdumot sa 'binhi sa halas,' nga makiggubat batok kanila. (Gen 3:15; 22:17) Giatake niya ang mga demonyo ug ang ilang impluwensiya diha sa mga kaisipan ug mga kasingkasing sa mga tawo. (Mar 5:1-13; Luc 4:32-36; 11:19-26; itandi ang 2Co 4:3, 4; Efe 6:10-12.) Ang salingkapaw nga relihiyosong mga pangulo nagpakita nga sila nakigbatok gayod sa pagkasoberano ug sa kabubut-on sa Diyos. (Mat 23:13, 27, 28; Luc 11:53, 54; Ju 19:12-16) Si Jesus bug-os nga nagpildi kanila sa ilang sunod-sunod nga binaba nga mga engkuwentro. Iyang gigamit "ang espada sa espiritu," ang Pulong sa Diyos, uban ang kusog, hingpit nga pagkontrolar, ug pamaagi—nga nagpahunong sa malimbongong mga argumento ug malit-agon nga mga pangutana nga giduso sa iyang mga magsusupak, nga 'nagkorner' kanila o nagbutang kanila sa 'kahimtang nga walay kapilian.' (Mat 21:23-27; 22:15-46) Siya walay kokahadlok nga nagyagyag kanila kon unsa gayod sila: mga magtutudlo sa tawhanong mga tradisyon ug mga pormalismo, buta nga mga pangulo, kaliwat sa mga bitin, ug mga anak sa Kaaway sa Diyos, kinsa mao ang prinsipe sa mga demonyo ug usa ka mamumunong bakakon.—Mat 15:12-14; 21:33-41, 45, 46; 23:33-35; Mar 7:1-13; Ju 8:40-45.

Bisan pa niining tanan, si Jesus dili gayod bagis, wala mangitag kasamok, ug milikay sa wala kinahanglanang kapeligrohan. (Mat 12:14, 15; Mar 3:6, 7; Ju 7:1, 10; 11:53, 54; itandi ang Mat 10:16, 17, 28-31.) Ang iyang kaisog maoy pinasukad sa pagtuo. (Mar 4:37-40) Wala siya mawad-ig pagpugong sa iyang kaugalingon apan nagpabiling kalmado sa dihang gipanamastamasan ug gidaogdaog, 'nga nagpiyal sa iyang kaugalingon ngadto sa usa nga nagahukom sa pagkamatarong.'—1Pe 2:23.

Pinaagi sa iyang maisogon nga pagpakig-away alang sa kamatuoran ug pinaagi sa paghatag ug kahayag ngadto sa katawhan bahin sa katuyoan sa Diyos, si Jesus, ingong mas dako kay kang Moises, nagtuman sa matagnaong papel ingong Tigpagawas. Siya nagmantala ug kagawasan ngadto sa mga binihag. (Isa 42:1, 6, 7; Jer 30:8-10; Isa 61:1) Bisan tuod daghan ang nagpanuko tungod sa hakog nga mga hinungdan ug tungod sa kahadlok sa mga namuno (Ju 7:11-13; 9:22; 12:42, 43), ang uban nakabaton ug kaisog nga makalingkawas gi-

kan sa ilang mga talikala sa kawalay alamag ug hilabihang pagkaulipon sa bakak nga mga pangulo ug bakak nga mga paglaom. (Ju 9:24-39; itandi ang Gal 5:1.) Maingon nga ang matinumanong mga hari sa Juda mihimog mga kampanya sa pagwagtang sa bakak nga pagsimba gikan sa ilang gingharian (2Cr 15:8; 17:1, 4-6; 2Ha 18:1, 3-6), sa ingon usab ang ministeryo ni Jesus, ang Mesiyanikong Hari sa Diyos, adunay malaglagong epekto batok sa bakak nga relihiyon sa iyang adlaw.—Ju 11:47, 48.

Alang sa dugang impormasyon mahitungod sa yutan-ong ministeryo ni Jesu-Kristo, tan-awa ang MGA MAPA, Tomo 2, pp. 540, 541.

Ang kalalom sa pagbati ug kainit. Apan si Jesus maoy usa ka tawo usab nga nagbaton ug talagsaong pagbati, nga usa ka kinahanglanon alang sa mag-alagad ingong Hataas nga Saserdote sa Diyos. Ang iyang pagkahingpit wala maghimo kaniya nga sobra ka hinawayon o arogante ug dominante (sama sa mga Pariseo) ngadto sa dili-hingpit, makasasalang mga tawo nga sa taliwala kanila siya nagkinabuhi ug nagministeryo. (Mat 9:10-13; 21:31, 32; Luc 7:36-48; 15:1-32; 18:9-14) Bisan ang mga bata komportable uban kaniya, ug sa dihang gigamit ang usa ka bata ingong pananglitan, wala niya basta pabaroga ang bata atubangan sa iyang mga tinun-an kondili usab iyang "gihalog kini." (Mar 9:36; 10:13-16) Siya maoy usa ka tinuod nga higala ug mabinationg kauban sa iyang mga sumusunod, 'nga nahigugma kanila hangtod sa katapusan.' (Ju 13:1; 15:11-15) Wala niya gamita ang iyang awtoridad aron magmapugsanon ug magdugang ug mga luwan diha sa katawhan kondili, hinuon, miingon: "Umari kanako, kamong tanang nabudlayan . . . ako magapalagsik kaninyo." Ang iyang mga tinun-an nakakaplag kaniya nga "malumog-buot ug mapainubsanon sa kasingkasing," ang iyang yugo masayon ug ang iyang luwan magaan.—Mat 11:28-30.

Ang mga katungdanan sa saserdote naglakip sa pag-atiman sa pisikal ug espirituwal nga kahimsog sa katawhan. (Lev 13-15) Ang kaluoy ug pagkamabination nagpalihok kang Jesus sa pagtabang sa katawhan nga nag-antos sa balatian, pagkabuta, ug ubang mga kasakitan. (Mat 9:36; 14:14; 20:34; Luc 7:11-15; itandi ang Isa 61:1.) Tungod sa kamatayon sa iyang higala nga si Lazaro ug sa kaguol sa mga igsoong babaye ni Lazaro, si Jesus 'miagulo ug mihilak.' (Ju 11:32-36) Busa, ingon sa gidahom, si Jesus nga Mesiyas 'nagdala sa mga sakit ug nagpas-an sa mga kasakit' sa uban, nga naghimo niana bisan pag kini nagpagula ug gahom gikan kaniya. (Isa 53:4; Luc 8:43-48) Gihimo niya kini dili lamang ingong katumanan sa tagna kondili tungod kay *'buot* niyang himoon kini.' (Mat 8:2-4, 16, 17) Mas mahinungdanon, siya naghatag kanilag espirituwal nga kahimsog ug kapasayloan sa mga sala, nga awtorisado sa paghimo niini tungod kay, ingong ang Kristo, siya gikatudlo-daan sa pagtagana sa halad lukat, gani gibawtismohan na sa kamatayon nga mosangko sa estaka sa pagsakit.—Isa 53:4-8, 11, 12; itandi ang Mat 9:2-8; 20:28; Mar 10:38, 39; Luc 12:50.

"Kahibulongang Magtatambag." Ang saserdote mao ang responsable sa pagtudlo sa katawhan sa balaod ug kabubut-on sa Diyos. (Mal 2:7) Dugang pa, ingong harianong Mesiyas, ang gitagnang "gamayng sanga gikan sa tuod ni Jese [amahan ni David]," kinahanglang ipakita ni Jesus 'ang espiritu ni Jehova diha sa kaalam, tambag, pagkagamhanan, kahibalo, uban sa pagkahadlok kang Jehova.' Iyang ipasundayag ang 'pagkalipay' tungod sa maong pagkahadlok kang Jehova. (Isa 11:1-3) Ang dili-hitupngan nga kaalam nga makaplagan diha sa mga pagtulon-an ni Jesus, kinsa "labaw pa kay kang Solomon" (Mat 12:42), mao ang usa sa labing gamhanang mga ebidensiya nga siya gayod ang Anak sa Diyos ug nga ang mga asoy sa Ebanghelyo dili lamang produkto sa dili-hingpit nga mga hunahuna ug paghanduraw sa mga tawo.

Gipamatud-an ni Jesus nga siya mao ang sinaad nga "Kahibulongang Magtatambag" (Isa 9:6) pinaagi sa iyang kahibalo sa kabubut-on ug Pulong sa Diyos, pinaagi sa iyang pagsabot sa tawhanong kinaiyahan, pinaagi sa iyang katakos sa pagtugkad sa kinauyokan sa mga pangutana ug mga isyu, ug pinaagi sa pagpakita sa solusyon sa mga problema sa adlaw-adlaw nga pagkinabuhi. Ang ilado kaayong Wali sa Bukid maoy usa ka pangunang pananglitan niini. (Mat 5-7) Diha niini, gipakita sa iyang tambag ang dalan ngadto sa tinuod nga kalipay, kon unsaon sa paghusay ang mga away, unsaon sa paglikay sa imoralidad, unsaon sa pagpakiglabot niadtong nagpakitag pagdumot, ug gipakita usab niini ang paagi sa pagbuhat ug pagkamatarong nga walay pagkasalingkapaw, ang hustong tinamdan sa materyal nga mga butang sa kinabuhi, ang pagsalig sa pagkamanggihatagon sa Diyos, ang bulawanong lagda sa paghupot ug maayong relasyon sa uban, ang mga paagi sa pag-ila sa relihiyosong mga panglimbong, ug kon unsaon sa pagtukod ug usa ka seguradong kaugmaon. Ang mga panon sa katawhan "nahingangha sa iyang paagi sa pagpanudlo; kay nagtudlo siya kanila ingon nga usa ka tawo nga may awtoridad, ug dili ingon sa ilang mga eskriba." (Mat 7:28, 29) Human sa iyang pagkabanhaw siya nagpadayon nga mao ang pangunang gigamit ni Jehova sa komunikasyon ngadto sa katawhan.—Pin 1:1.

Batid nga Magtutudlo. Ang iyang paagi sa pagtudlo epektibo kaayo. (Ju 7:45, 46) Iyang gipresentar ang mga butang nga hinungdanon ug lalom

kaayo sa paaging yano, mubo, ug tin-aw. Iyang gi-ilustrar ang iyang mga punto pinaagig mga butang nga nailhan kaayo sa iyang mga mamiminaw (Mat 13:34, 35)—sa mga mangingisda (Mat 13:47, 48), mga magbalantay sa kahayopan (Ju 10:1-17), mga mag-uuma (Mat 13:3-9), mga magtutukod (Mat 7:24-27; Luc 14:28-30), mga magpapatigayon (Mat 13:45, 46), mga ulipon o mga agalon (Luc 16:1-9), mga ginang sa panimalay (Mat 13:33; Luc 15:8), o kang bisan kinsa (Mat 6:26-30). Ang yanong mga butang, sama sa tinapay, tubig, asin, panit nga mga sudlanag bino, daang mga besti, iyang gigamit ingong mga simbolo sa mga butang nga mahinungdanon kaayo, maingon gayod sa paggamit niini diha sa Hebreohanong Kasulatan. (Ju 6:31-35, 51; 4:13, 14; Mat 5:13; Luc 5:36-39) Ang iyang pangatarongan, nga sagad gipahayag pinaagig mga pagtandi, nagsumpo sa sayop nga mga pagtutol ug nagtabang sa pagbaton ug hustong panglantaw sa mga butang. (Mat 16:1-3; Luc 11:11-22; 14:1-6) Panguna niyang gitumong ang iyang mensahe sa mga kasingkasing sa mga tawo, nga naggamit ug matugkarong mga pangutana aron sila maghunahuna, makahimog kaugalingong mga konklusyon, magsusi sa ilang mga motibo, ug maghimog mga desisyon. (Mat 16:5-16; 17:24-27; 26:52-54; Mar 3:1-5; Luc 10:25-37; Ju 18:11) Wala siya maningkamot nga madani ang tibuok panon sa katawhan apan naningkamot sa pagpukaw sa mga kasingkasing niadtong tim-os nga gigutom sa kamatuoran ug pagkamatarong.—Mat 5:3, 6; 13:10-15.

Bisan tuod masinabtanon sa limitadong pagsabot sa iyang mga mamiminaw ug bisan sa iyang mga tinun-an (Mar 4:33) ug bisan tuod migamit ug katakos sa pag-ila kon unsa kadaghang impormasyon ang ihatag kanila (Ju 16:4, 12), wala gayod niya 'pagaana' ang mensahe sa Diyos aron lamang mabatonan ang pabor sa katawhan. Ang iyang mga pulong maoy prangka, gani usahay masakit. (Mat 5:37; Luc 11:37-52; Ju 7:19; 8:46, 47) Ang tema sa iyang mensahe maoy: *"Paghinulsol* . . . , kay ang gingharian sa mga langit haduol na." (Mat 4:17) Sama sa gihimo sa mga manalagna ni Jehova sa unang kapanahonan, siya dayag nga nagsulti sa katawhan bahin 'sa ilang pag-alsa, ug sa balay ni Jacob bahin sa ilang mga sala' (Isa 58:1; Mat 21:28-32; Ju 8:24), ug naggiya kanila ngadto sa 'sigpit nga ganghaan ug sa hagip-ot nga dalan' nga motultol kanila balik sa pag-uyon sa Diyos ug sa kinabuhi.—Mat 7:13, 14.

"Pangulo ug Komandante." Si Jesus nagpasundayag sa iyang mga kuwalipikasyon ingong "pangulo ug komandante" ug usab ingong "saksi ngadto sa nasodnong mga pundok." (Isa 55:3, 4; Mat 23:10; Ju 14:10, 14; itandi ang 1Ti 6:13, 14.) Sa dihang ang panahon miabot alang niini, nga ubay-ubayng mga bulan human magsugod ang iyang ministeryo, siya miadto sa pipila ka tawo nga nailhan na niya ug gidapit sila: "Mahimong akong sumusunod." Gibiyaan sa maong mga tawo ang pagpangisda ug ang trabaho sa buhatan sa buhis nga walay pag-ukon-ukon. (Mat 4:18-22; Luc 5:27, 28; itandi ang Sal 110:3.) Ang kababayen-an miamot ug panahon, kusog, ug materyal nga mga kabtangan aron matagan-an ang mga panginahanglan ni Jesus ug sa iyang mga sumusunod.—Mar 15:40, 41; Luc 8:1-3.

Kining gamay nga grupo nagsilbi ingong kinauyokan o pundasyon sa mahimong usa ka bag-ong "nasod," ang espirituwal nga Israel. (1Pe 2:7-10) Gigugol ni Jesus ang tibuok gabii sa pag-ampo aron giyahan sa iyang Amahan una pa mopili sa 12 ka apostoles, kinsa, kon magmatinumanon, mahimong mga haligi nianang bag-ong nasod, sama sa 12 ka anak nga lalaki ni Jacob sa unodnong Israel. (Luc 6:12-16; Efe 2:20; Pin 21:14) Maingon nga si Moises adunay kaubang 70 ka lalaki ingong mga hawas sa nasod, gitudlo ni Jesus sa ulahi ang 70 ka dugang pang mga tinun-an alang sa ministeryo. (Num 11:16, 17; Luc 10:1) Human niana si Jesus naghatag ug linaing pagtagad niini nga mga tinun-an diha sa iyang pagpanudlo ug instruksiyon, gani ang Wali sa Bukid pangunang gipahayag alang kanila, ingon sa gipadayag sa mga kaundan niini. —Mat 5:1, 2, 13-16; 13:10, 11; Mar 4:34; 7:17.

Bug-os niyang gidawat ang mga responsibilidad sa iyang pagkaulo, nanguna sa tanang butang (Mat 23:10; Mar 10:32), naghatag sa iyang mga tinun-an ug mga responsibilidad ug mga buluhaton gawas pa sa ilang buluhatong pagwali (Luc 9:52; 19:29-35; Ju 4:1-8; 12:4-6; 13:29; Mar 3:9; 14:12-16), nagdasig ug nagbadlong (Ju 16:27; Luc 10:17-24; Mat 16:22, 23). Siya maoy usa ka komandante, ug ang panguna sa iyang mga sugo mao nga sila 'maghigugmaay sa usag usa ingon sa iyang paghigugma kanila.' (Ju 15:10-14) Siya nakaarang sa pagdumala sa panon sa katawhan nga mikabat sa linibo ang gidaghanon. (Mar 6:39-46) Ang makanunayon, mapuslanon nga pagbansay nga iyang gihatag sa iyang mga tinun-an, mga lalaki nga sa kasagaran ubos ang kahimtang ug edukasyon, maoy epektibo kaayo. (Mat 10:1–11:1; Mar 6:7-13; Luc 8:1) Sa ulahi, ang mga tawo nga may hataas nga posisyon ug kinaadman nahingangha sa puwersado, masaligong pakigpulong sa mga apostoles; ug ingong "mga mangingisda ug mga tawo," sila nakapahimulos ug talagsaong mga resulta—linibo ka tawo ang misanong sa ilang pagwali. (Mat 4:19; Buh 2:37, 41; 4:4, 13; 6:7) Ang ilang pagsabot sa mga prinsipyo sa Bibliya, nga mainampingong gitisok ni Jesus diha sa ilang mga kasingkasing, nag-

himo kanilang tinuod nga mga magbalantay sa panon sa ulahing katuigan. (1Pe 5:1-4) Busa, si Jesus sa mubong yugto nga tulo ug tunga ka tuig nagpahiluna sa lig-ong pundasyon alang sa usa ka nahiusa nga internasyonal nga kongregasyon nga may linibo ka membro nga naggikan sa daghang rasa.

Maayong Magtatagana ug Matarong nga Maghuhukom. Ang iyang pagmando magdalag kauswagan nga labaw pa nianang kang Solomon ug kini nadayag diha sa iyang katakos sa pagtultol sa pagpangisda sa iyang mga tinun-an nga may talagsaong kalamposan. (Luc 5:4-9; itandi ang Ju 21:4-11.) Ang pagpakaon sa linibo niining lalaki nga natawo sa Betlehem (nagkahulogang "Balay sa Tinapay"), ingon man ang iyang paghimo sa tubig nga dekalidad nga bino, maoy gamay lamang nga pasiunang patilaw sa umaabot nga bangkete nga itagana sa Mesiyanikong Gingharian sa Diyos "alang sa tanang katawhan." (Isa 25:6; itandi ang Luc 14:15.) Ang iyang pagmando dili lamang magtapos sa kakabos ug kagutmanan kondili mosangpot usab sa 'paglamoy sa kamatayon.'—Isa 25:7, 8.

Dugang pa, adunay dakong katarongan sa pagsalig sa hustisya ug matarong nga paghukom nga himoon sa iyang kagamhanan, nga subay sa Mesiyanikong mga tagna. (Isa 11:3-5; 32:1, 2; 42:1) Gipakita niya ang hilabihan nga pagtahod sa balaod, ilabina sa balaod sa iyang Diyos ug Amahan, ug maingon man usab sa balaod sa "labaw nga mga awtoridad" nga gitugotan nga mogahom sa yuta ingong sekular nga mga kagamhanan. (Rom 13:1; Mat 5:17-19; 22:17-21; Ju 18:36) Gidumilian niya ang paningkamot sa pag-endorso kaniya sa politika sa maong panahon pinaagi sa 'paghimo kaniya nga hari' tungod sa pagpabor kaniya sa kadaghanan. (Ju 6:15; itandi ang Luc 19:11, 12; Buh 1:6-9.) Wala siya molapas sa kinutoban sa iyang awtoridad. (Luc 12:13, 14) Walay usa nga 'makahukom kaniya nga sad-an'; dili lang tungod kay siya natawo nga hingpit kondili tungod kay siya kanunayng mainampingon nga nagtuman sa Pulong sa Diyos. (Ju 8:46, 55) Ang pagkamatarong ug pagkamatinumanon maoy sama sa usa ka bakos nganha kaniya. (Isa 11:5) Ang iyang gugma sa pagkamatarong maoy dinuyogan sa pagdumot sa pagkadaotan, pagkasalingkapaw, ug panglimbong, ingon man sa kapungot batok niadtong dalo ug walay pagbati sa mga pag-antos sa uban. (Mat 7:21-27; 23:1-8, 25-28; Mar 3:1-5; 12:38-40; itandi ang ber 41-44.) Ang mga maaghop ug mga timawa madasig gayod, tungod kay ang iyang pagmando maghanaw sa inhustisya ug pagpanglupig.—Isa 11:4; Mat 5:5.

Nagpakita siyag dulot nga pagsabot sa mga prinsipyo, sa tinuod nga kahulogan ug katuyoan sa mga balaod sa Diyos, nga nagpasiugda sa "mas bug-at nga mga butang" niana, "ang hustisya ug ang kaluoy ug ang pagkamatinumanon." (Mat 12:1-8; 23:23, 24) Siya walay pagpihig, wala magpakitag paboritismo, bisan tuod siya mibatig linain nga pagmahal sa usa sa iyang mga tinun-an. (Mat 18:1-4; Mar 10:35-44; Ju 13:23; itandi ang 1Pe 1:17.) Bisan tuod ang usa sa kataposang mga gibuhat niya samtang himalatyon diha sa estaka sa pagsakit mao ang pagpakitag kahangawa sa iyang tawhanong inahan, ang relasyon sa iyang unodnong pamilya wala gayod mahimong una kay sa iyang espirituwal nga mga relasyon. (Mat 12:46-50; Luc 11:27, 28; Ju 19:26, 27) Maingon sa gitagna, ang iyang pagdumala sa mga problema dili pahapaw lamang, nga pinasukad "sa makita lamang sa iyang mga mata, ni [ang iyang pagbadlong maoy] sumala sa butang nga nadungog lamang sa iyang mga dalunggan." (Isa 11:3; itandi ang Ju 7:24.) Siya makakita sa sulod sa mga kasingkasing sa mga tawo, masayod sa ilang hunahuna, pangatarongan, ug mga motibo. (Mat 9:4; Mar 2:6-8; Ju 2:23-25) Ug kanunay niyang gikiling ang iyang igdulungog sa Pulong sa Diyos ug nangita, dili sa iyang kaugalingong kabubut-on, kondili nianang sa iyang Amahan; kini nagpasalig nga, ingong tinudlo sa Diyos nga Maghuhukom, ang iyang mga desisyon kanunayng matul-id ug matarong.—Isa 11:4; Ju 5:30.

Talagsaong Manalagna. Natuman ni Jesus ang mga kinahanglanon sa usa ka manalagna nga sama, apan mas dako kay kang Moises. (Deu 18:15, 18, 19; Mat 21:11; Luc 24:19; Buh 3:19-23; itandi ang Ju 7:40.) Gitagna niya ang iyang kaugalingong mga pag-antos ug ang paagi sa iyang pagkamatay, ang pagkatibulaag sa iyang mga tinun-an, ang paglikos sa Jerusalem, ug ang bug-os nga kalaglagan niana nga siyudad ug sa templo niini. (Mat 20:17-19; 24:1–25:46; 26:31-34; Luc 19:41-44; 21:20-24; Ju 13:18-27, 38) Maylabot niining ulahing mga panghitabo, iyang gilakip ang mga tagna nga matuman sa panahon sa iyang presensiya, sa dihang ang iyang Gingharian aktibong magalihok. Ug, sama sa naunang mga manalagna, siya mihimog mga ilhanan ug mga milagro ingong pamatuod gikan sa Diyos nga siya Iyang gipadala. Ang iyang mga kredensiyal labaw kay sa kang Moises—iyang gipalinaw ang gibagyong dagat sa Galilea; milakaw siya ibabaw sa katubigan niini (Mat 8:23-27; 14:23-34); giayo ang mga buta, mga bungol, ug ang mga bakol, ingon man kadtong may grabeng mga sakit sama sa sanla; ug gani gibanhaw usab ang mga patay.—Luc 7:18-23; 8:41-56; Ju 11:1-46.

Maayo kaayong panig-ingnan sa gugma. Ang hiyas nga nangibabaw sa tanan niini nga mga aspekto sa personalidad ni Jesus mao ang

gugma—ang gugma ni Jesus alang sa iyang Amahan labaw sa tanan ug usab alang sa iyang mga isigkalinalang. (Mat 22:37-39) Busa ang gugma mao ang ilhanan sa iyang mga tinun-an. (Ju 13:34, 35; itandi ang 1Ju 3:14.) Ang iyang gugma dili pinasukad sa emosyon lamang. Bisan tuod siya nagpahayag ug kusganong pagbati, si Jesus kanunayng giniyahan sa prinsipyo (Heb 1:9); ang panguna niyang gikabalak-an mao ang kabubut-on sa iyang Amahan. (Itandi ang Mat 16:21-23.) Gipamatud-an niya ang iyang gugma alang sa Diyos pinaagi sa pagbantay sa mga sugo sa Diyos (Ju 14:30, 31; itandi ang 1Ju 5:3) ug pinaagi sa pagtinguha sa paghimaya sa iyang Amahan sa tanang panahon. (Ju 17:1-4) Sa iyang kataposang gabii kauban sa iyang mga tinun-an, siya naghisgot bahin sa gugma ug sa paghigugma sa halos katloan ka higayon, tulo ka higayon nga gisubli ang sugo nga sila “maghigugmaay sa usag usa.” (Ju 13:34; 15:12, 17) Siya miingon kanila: “Walay usa nga may gugmang labaw pa kay niini, nga ang usa magtugyan sa iyang kalag alang sa iyang mga higala. Kamo akong mga higala kon inyong buhaton ang ginasugo ko kaninyo.”—Ju 15:13, 14; itandi ang Ju 10:11-15.

Ingong pamatuod sa iyang gugma alang sa Diyos ug alang sa dili-hingpit nga katawhan, iyang gitugotan nga siya ‘dad-on sama gayod sa usa ka karnero aron pagaihawon,’ nga mailalom sa mga paghusay, sagpaon, sumbagon, luwaan, latigohon, ug sa kataposan, ilansang sa usa ka estaka taliwala sa mga kriminal. (Isa 53:7; Mat 26:67, 68; 27:26-38; Mar 14:65; 15:15-20; Ju 19:1) Pinaagi sa iyang haladnong kamatayon iyang gipakita ug gipahayag ang gugma sa Diyos ngadto sa katawhan (Rom 5:8-10; Efe 2:4, 5) ug tungod niana ang mga tawo nakabaton ug bug-os nga pagtuo sa iyang dili-mabungkag nga gugma alang sa iyang matinumanong mga tinun-an.—Rom 8:35-39; 1Ju 3:16-18.

Sanglit ang larawan sa Anak sa Diyos nga mabatonan pinaagi sa nasulat nga mga rekord, bisan tuod mubo (Ju 21:25), maoy talagsaon, tino nga ang katinuoran niana labi pang talagsaon. Ang iyang makapadasig nga panig-ingnan sa pagpaubos ug kalulot, dinuyogan sa kalig-on alang sa pagkamatarong ug hustisya, nagpasalig nga ang iyang Gingharian mao gayod ang gipangandoy sa mga tawo nga may pagtuo latas sa kasiglohan, gani, kini molabaw pa sa ilang kinatas-ang mga gidahom. (Rom 8:18-22) Sa tanang bahin iyang gipakita ang hingpit nga sukdanan alang sa iyang mga tinun-an, usa nga lahi sa sukdanan sa kalibotanong mga magmamando. (Mat 20:25-28; 1Co 11:1; 1Pe 2:21) Siya, nga ilang Ginoo, naghugas sa ilang mga tiil. Sa ingon, siya naghatag ug sumbanan sa pagkamahunahunaon, konsiderasyon, ug pagpaubos nga magpaila sa iyang kongregasyon nga gilangkoban sa dinihogang mga sumusunod, dili lamang sa yuta kondili sa langit usab. (Ju 13:3-15) Bisan tuod atua sa langit ang ilang mga trono ug makig-ambit sa ‘tanang awtoridad sa langit ug sa yuta’ uban kang Jesus sulod sa Usa ka Libo ka Tuig nga Paghari ni Kristo, sila kinahanglang mapaubsanong mag-atiman ug mahigugmaong mag-alagad sa mga panginahanglan sa iyang mga sakop sa yuta.—Mat 28:18; Rom 8:17; 1Pe 2:9; Pin 1:5, 6; 20:6; 21:2-4.

Gipahayag nga Matarong ug Takos. Pinaagi sa iyang tibuok kinabuhi nga paghupot sa iyang integridad ngadto sa Diyos, lakip na ang iyang halad, gihimo ni Jesu-Kristo ang “usa ka buhat sa pagkamatarong” nga nagpamatuod kaniya nga takos sa pag-alagad ingong dinihogan sa Diyos nga Hari-Saserdote sa langit. (Rom 5:17, 18) Pinaagi sa iyang pagkabanhaw gikan sa mga patay ngadto sa kinabuhi ingong usa ka langitnong Anak sa Diyos, siya “gipahayag nga matarong diha sa espiritu.” (1Ti 3:16) Ang langitnong mga linalang nagmantala kaniya nga “takos sa pagdawat sa gahom ug mga bahandi ug kaalam ug kusog ug dungog ug himaya ug pagdayeg” ingong usa nga samag leyon tungod sa hustisya ug paghukom ug usab samag kordero tungod sa pagtugyan sa iyang kaugalingon ingong usa ka halad alang sa kaluwasan sa ubang mga tawo. (Pin 5:5-13) Nalampos niya ang iyang pangunang katuyoan sa pagbalaan sa ngalan sa iyang Amahan. (Mat 6:9; 22:36-38) Gihimo niya kini, dili lamang pinaagi sa paggamit niana nga ngalan, kondili pinaagi sa pagpadayag sa Persona nga gihawasan niini, nga nagpasundayag sa halangdong mga hiyas sa iyang Amahan—ang iyang gugma, kaalam, hustisya, ug gahom—nga tungod niana nahibaloan ug nasinati sa mga tawo kon unsay gibarogan sa ngalan sa Diyos. (Mat 11:27; Ju 1:14, 18; 17:6-12) Ug labaw sa tanan, iyang gihimo kini pinaagi sa pagtuboy sa unibersohanong pagkasoberano ni Jehova, nga nagpakitang ang iyang Gingharianong kagamhanan ipasukad gayod sa Supremong Tinubdan sa awtoridad. Mao nga ikaingon bahin kaniya: “Ang Diyos maoy imong trono hangtod sa kahangtoran.”—Heb 1:8.

Busa, si Ginoong Jesu-Kristo mao “ang Pangulong Ahente ug Maghihingpit sa atong pagtuo.” Pinaagi sa iyang pagtuman sa tagna ug sa iyang pagpadayag sa umaabot nga mga katuyoan sa Diyos, ingon man pinaagi sa iyang gisulti ug gibuhat ug sa kon unsa siya kanhi, siya nagtagana ug ligong pundasyon nga kapahilunaan sa tinuod nga pagtuo.—Heb 12:2; 11:1.

JESURUN [Usa nga Matul-id]. Usa ka dungganong titulo alang sa Israel. Sa Gregong *Septuagint* ang "Jesurun" nahimong usa ka termino sa pagmahal, ug gihubad kini ingong "hinigugma." Ang ngalang "Jesurun" angay untang magpahinumdom sa Israel sa pagtawag niini ingong katawhang may pakigsaad kang Jehova ug busa magpahinumdom sa obligasyon niini nga magpabiling matul-id. (Deu 33:5, 26; Isa 44:2) Sa Deuteronomio 32:15 ang ngalang Jesurun gigamit sa makantalitahong paagi. Inay nga magkinabuhi sumala sa kahulogan sa ngalan niini nga Jesurun, ang Israel nahimong masupilon, mitalikod sa iyang Magbubuhat, ug nagtamay sa iyang Manluluwas.

JESUS [Ang Lat. nga pulong sa Gr. nga *I·e·sous′*, nga katumbas sa Heb. nga *Ye·shu′a‘* o *Yehoh·shu′a‘* ug nagkahulogang "Si Jehova Maoy Kaluwasan"]. Ang Hudiyong historyador nga si Josephus sa unang siglo K.P. naghisgot ug mga 12 ka tawo nga nagbaton sa maong ngalan, gawas nianang anaa sa talaan sa Bibliya. Makita usab kini diha sa Apokripal nga mga sinulat sa kataposang mga siglo sa W.K.P. Busa mopatim-aw nga kini maoy komon nga ngalan nianang yugtoa.

1. Ang ngalang *I·e·sous′* makita diha sa Gregong teksto sa Buhat 7:45 ug Hebreohanon 4:8 ug nagtumong kang Josue, ang pangulo sa Israel human sa kamatayon ni Moises.—Tan-awa ang JOSUE Num. 1.

2. Usa ka katigulangan ni Jesu-Kristo, dayag nga sa linya sa iyang inahan. (Luc 3:29) Sa pipila ka karaang mga manuskrito ang mabasa dinhi maoy "Jose(s)."—Tan-awa ang TALAAN SA KAGIKAN NI JESU-KRISTO.

3. Si Jesu-Kristo.—Tan-awa ang JESU-KRISTO.

4. Usa ka Kristohanon, nga dayag nga usa ka Hudiyo, ug isigkamagbubuhat ni Pablo. Gitawag usab siya ug Justo.—Col 4:11.

JETER [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "sobra; nag-awas"].

1. Ang ugangang lalaki ni Moises nga si Jetro gitawag nga Jeter diha sa Masoretikong teksto sa Exodo 4:18.—Tan-awa ang JETRO.

2. Usa ka kaliwat ni Juda pinaagi kang Perez. Si Jeter namatay nga walay mga anak.—1Cr 2:4, 5, 25, 26, 28, 32.

3. Ang unang ginganlan nga anak nga lalaki ni Ezra; kaliwat ni Juda.—1Cr 4:17.

4. Usa ka kaliwat ni Aser. (1Cr 7:30, 38) Lagmit siya mao ra usab si Itran sa bersikulo 37; ang mga ngalan magkaamgid sa Hebreohanon.

5. Ang panganayng anak nga lalaki ni Gideon. Lagmit si Jeter mikuyog sa iyang amahan sa paggukod ug sa pagdakop sa mga hari sa Midian nga si Zeba ug Zalmuna, apan sa dihang gimandoan sa pagpatay kanila, ang batan-ong si Jeter nahadlok sa paghulbot sa iyang espada. (Huk 8:20) Human mamatay si Gideon, si Jeter gipatay sa iyang igsoon sa amahan nga si Abimelek.—Huk 9:5, 18.

6. Amahan sa kanhing pangulo sa kasundalohan ni David nga si Amasa. (1Ha 2:5, 32) Ang 2 Samuel 17:25 diha sa Masoretikong teksto nagtawag kaniya nga Itra ug nag-ingon nga siya usa ka Israelinhon, apan ang 1 Cronicas 2:17 nagtawag kaniya nga usa ka Ismaelinhon, lagmit tungod kay siya nagpuyo sulod sa usa ka panahon taliwala sa mga Ismaelinhon.

JETET. Usa ka sultan sa Edom, kaliwat ni Esau.—Gen 36:40-43; 1Cr 1:51; tan-awa ang TIMNA Num. 3.

JETRO [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "sobra; nag-awas"]. Ugangang lalaki ni Moises, usa ka Kenihanon. (Ex 3:1; Huk 1:16) Si Jetro gitawag usab ug Reuel. (Num 10:29) Ang Jetro tingali maoy usa ka titulo, samtang ang Reuel maoy usa ka personal nga ngalan. Bisan pa niana, komon sa usa ka Arabianhong pangulo nga dunay duha o kapin pang mga ngalan, sumala sa gipamatud-an sa daghang inskripsiyon. Ang Jetro gisulat ingong "Jeter" diha sa Masoretikong teksto sa Exodo 4:18.

Si Jetro mao "ang saserdote sa Midian." Kay ulo sa usa ka dakong pamilya sa labing menos pito ka anak nga babaye ug sa usa ka ginganlan nga anak nga lalaki (Ex 2:15, 16; Num 10:29), ug dunay kaakohan nga dili lamang motagana ug materyal sa iyang pamilya kondili usab manguna kanila diha sa pagsimba, siya tukmang gitawag nga "ang saserdote [o pangulo] sa Midian." Kini mismo wala magpasabot sa pagsimba kang Jehova nga Diyos; apan ang katigulangan ni Jetro tingali nagpasilsil sa matuod nga pagsimba diha kanila, ug ang pipila niini tingali nagpadayon diha sa pamilya. Sa usa ka sukod ang iyang panggawi nagpakitag halalom nga pagtahod sa Diyos ni Moises ug sa Israel.—Ex 18:10-12.

Ang pagpakig-uban ni Jetro sa iyang umagaron nga lalaki nagsugod wala madugay human mokalagiw si Moises gikan sa Ehipto niadtong 1553 W.K.P. Mitabang si Moises sa mga anak nga babaye ni Jetro sa pagpainom sa mga karnero sa ilang amahan, ug kini ilang gitaho sa ilang amahan, kinsa sa baylo, nagpakitag pagkamaabiabihon kang Moises. Dayon si Moises mipuyo sa panimalay ni Jetro ug sa ngadtongadto naminyo sa iyang anak nga babayeng si Zipora. Human sa mga 40 ka tuig nga pag-atiman sa mga karnero ni Jetro sa kasilinganan sa Bukid sa Horeb (Sinai), gisugo ni

Jehova si Moises nga mobalik sa Ehipto, ug siya mibalik uban ang maayong mga panghinaot sa iyang ugangang lalaki.—Ex 2:15-22; 3:1; 4:18; Buh 7:29, 30.

Sa ulahi si Jetro nakabalita bahin sa dakong kadaogan ni Jehova batok sa mga Ehiptohanon, ug dihadiha siya miadto kang Moises sa Horeb, nga nagdala kang Zipora ug sa duha ka anak nga lalaki ni Moises; usa gayod kadto ka mainiton kaayong panag-ubanay pag-usab. Si Jetro misanong sa pagasoy ni Moises sa gamhanang mga buhat ni Jehova sa pagluwas pinaagi sa pagdayeg sa Diyos ug sa pag-ingon: "Karon naila ko nga si Jehova labaw kay sa tanang ubang mga diyos." Dayon mitanyag siya ug mga halad alang sa matuod nga Diyos. (Ex 18:1-12) Sa pagkasunod adlaw, namatikdan ni Jetro si Moises nga namati sa mga problema sa mga Israelinhon "sukad sa buntag hangtod sa gabii." Kay nakasabot kon unsa ka budlay kini alang kang Moises ug sa katawhan, si Jetro misugyot ug usa ka sistema sa pagdelegar ug awtoridad. 'Bansayon mo ang ubang may ikasarang ug takos nga mga lalaki ingong mga pangulo sa tagnapulo, tagkalim-an, ginatos, ug sa linibo nga maoy mohukom sa mga kaso, aron mohukom ka lamang sa dili nila madumala.' Miuyon si Moises, ug sa ulahi si Jetro mibalik ngadto sa iyang yuta.—Ex 18:13-27.

Gihangyo ni Moises ang anak nga lalaki ni Jetro nga si Hobab nga mahimong giya. Dayag nga uban ang pangombinsir, siya miuyon, ug ang pipila sa iyang katawhan nakasulod sa Yutang Saad uban sa Israel. (Num 10:29-33) Ang Maghuhukom 4:11 nagtawag kang Hobab nga ugangang lalaki ni Moises imbes nga iyang bayaw nga lalaki, ug nakapalisod kini sa pagsabot. Bisan pa niana, ang Hebreohanong pulong nga naandang gihubad nga "ugangang lalaki" sa halapad nga diwa mahimong magpasabot sa bisan kinsang lalaki nga nahimong paryente tungod sa kaminyoon ug busa mahimong sabton usab ingong "bayaw nga lalaki." Ang pagingon nga si Hobab imbes nga si Jetro ang ugangang lalaki ni Moises mosumpaki sa ubang mga teksto. Kon ang Hobab maoy laing ngalan ni Jetro, ingon sa gituohan sa uban, nagpasabot usab kini nga duha ka tawo, amahan ug anak, ang dunay ngalang Hobab. Sa laing bahin, ingong usa ka pangunang membro sa sunod nga kaliwatan sa mga Kenihanon, si Hobab tingali gigamit niining tekstoha ingong hawas sa iyang amahan.—Tan-awa ang HOBAB.

JETUR. Usa ka anak nga lalaki ni Ismael (Gen 25:13-15; 1Cr 1:31) ug katigulangan sa usa ka katawhan nga kanila nakiggubat ang mga Israelinhon. (1Cr 5:18, 19) Lagmit nga ang mga kaliwat ni Jetur mao ang mga taga-Iturea.—Luc 3:1; tan-awa ang ITUREA.

JEUEL.

1. Usa ka Levihanon nga mitabang sa paghinlo sa templo sa panahon sa paghari ni Ezequias; usa ka kaliwat ni Elizapan.—2Cr 29:13, 15, 16.

2. Usa ka pumoluyo sa Jerusalem human sa pagkadestiyero; pangulo sa Judeanhong balay o banay sa amahan ni Zera.—1Cr 9:3-6, 9; Gen 46:12.

JEUS [lagmit, Hinaot Motabang Siya].

1. Usa ka anak nga lalaki ni Esau pinaagi sa iyang Hivihanong asawa nga si Oholibama. Si Jeus natawo sa Canaan, apan sa ulahi ang pamilya mibalhin sa Edom.—Gen 36:2, 5-8, 14, 18; 1Cr 1:35.

2. Usa ka kaliwat ni Benjamin; usa ka manggugubat ug nagpundar sa usa ka tribonhong banay. —1Cr 7:6, 10.

3. Usa ka Levihanong Gersonhon; anak nga lalaki ni Simei. Sanglit si Jeus ug si Berias nga iyang igsoong lalaki diyutay ra ug mga anak nga lalaki, ang ilang mga kaliwat sa panahon ni David nagtapo aron mahimong usa ka balay o banay sa amahan.—1Cr 23:7, 10, 11.

4. Ang unang ginganlan nga anak nga lalaki ni Haring Rehoboam, lagmit pinaagi sa iyang asawa nga si Mahalat. Tungod kay si Rehoboam mas nahigugma sa laing asawa, si Jeus gisayloan sa pagkahimong manununod nga hari.—2Cr 11:18-23.

5. Usa ka Benjaminhon; usa sa mga kaliwat ni Haring Saul.—1Cr 8:33, 39.

JEUZ [Siya Naglaraw (Nagtambag)]. Usa ka pangulo sa banay sa tribo ni Benjamin; anak nga lalaki ni Saharaim pinaagi sa iyang asawa nga si Hodes.—1Cr 8:1, 8-10.

JEZANIAS [laing porma sa ngalang Jaazanias, nga nagkahulogang "Si Jehova Nagpatalinghog"]. Usa ka pangulo sa kasundalohan sa Juda nga lakip niadtong nagpasakop sa wala magdugay nga administrasyon ni Gedalias niadtong 607 W.K.P. (Jer 40:8, 9; 42:1) Si Jezanias gitawag usab nga Azarias (Jer 43:2) ug Jaazanias.—2Ha 25:23.

JEZEBEL [gikan sa Fenicianhon, lagmit nga nagkahulogang "Hain ang Usa nga Halangdon [nga mao, ang prinsipe]?"].

1. Asawa ni Ahab nga hari sa Israel sa ulahing katunga nga bahin sa ikanapulong siglo W.K.P. Siya usa ka dominanteng rayna nga lig-ong nagpaluyo sa Baalismo aron daoton ang pagsimba kang Jehova. Sa ingon, siya sama sa iyang amahan nga si Etbaal, ang hari sa Sidon, nga dayag nga mao ang gipaila sa karaang historyador nga si Menan-

der (sumala sa *Against Apion* ni Josephus, I, 116, 123 [18]) ingong usa ka saserdote ni Astarte (Astoret) kinsa nakaangkon sa trono pinaagi sa pagbuno sa iyang kaugalingong hari.—1Ha 16:30, 31.

Lagmit gayod nga ang pagpakigminyo ni Ahab ngadto niining paganong prinsesa nga si Jezebel maoy alang sa politikanhong mga katuyoan, nga wala magtagad sa malaglagon nga relihiyosong mga sangpotanan. Ug human mahimo ang maong pagpakig-alyansa, makataronganon lamang nga ang sunod nga lakang sa pagpahimuot sa iyang asawa nga debotadong magsisimba ni Baal mao ang pagtukod ug templo ug halaran alang kang Baal, pagpatindog ug "sagradong poste" sa kinatawo sa lalaki, ug dayon moduyog kaniya niining idolatrosong pagsimba. Niining tanan, gibuhat ni Ahab ang labaw pa sa pagpasuko kang Jehova kay sa tanang hari sa Israel nga nahiuna kaniya. —1Ha 16:32, 33.

Si Jezebel, kay wala makontento nga ang pagsimba kang Baal opisyal nga giaprobahan sa hari, naningkamot sa pagpuo sa pagsimba kang Jehova gikan sa yuta. Tungod niana, siya nagsugo sa pagpatay sa tanang manalagna ni Jehova, apan ang Diyos nagpasidaan kang Elias nga moikyas ngadto sa tabok sa Jordan, ug si Abdias nga piniyalan sa palasyo, nagtago sa usa ka gatos ka uban pang mga manalagna diha sa mga langob. (1Ha 17:1-3; 18: 4, 13) Sa ulahi, si Elias mikalagiw pag-usab tungod sa iyang kinabuhi sa dihang si Jezebel, pinaagi sa kaugalingong mensahero, nanumpa sa pagpatay kaniya.—1Ha 19:1-4, 14.

Dihay 450 ka manalagna ni Baal ug 400 ka manalagna sa sagradong poste, silang tanan giatiman ug gipakaon ni Jezebel diha sa iyang kaugalingong harianon nga lamesa nga ang Estado maoy migasto. (1Ha 18:19) Apan bisan pa sa iyang naghingaping mga paningkamot sa pagwagtang sa pagsimba kang Jehova, gibutyag ni Jehova nga, sa kataposan, "ang tanang tuhod nga wala moluhod kang Baal, ug ang matag baba nga wala mohalok kaniya" mikabat ug 7,000 ka tawo.—1Ha 19:18.

Sa gibuhat ni Jezebel kang Nabot, atong makita ang lain pang kinaiya niining daotan nga babaye, usa ka kinaiya nga hilabihan ka hakog, walay prinsipyo, mapasigarbohon, mabangis. Sa dihang si Ahab nagmug-ot ug nagkusmod tungod kay midumili si Nabot nga ibaligya kaniya ang iyang napanunod nga parasan, kining walay prinsipyong babaye sa walay kokaulaw nagyatak sa pagkaulo sa iyang bana ug mapasigarbohong miingon: "Ihatag ko kanimo ang parasan ni Nabot." (1Ha 21:1-7) Tungod niana siya mihimog mga sulat, pinirmahan ug tinimbrehan sa ngalan ni Ahab, nga nagsugo sa mga ansiyano ug sa mga hamili sa pinuy-anang lungsod ni Nabot nga magdalag mga tawong walay-silbi aron butangbutangan si Nabot nga nagtunglo sa Diyos ug sa hari ug dayon dad-on si Nabot sa gawas ug batoon siya hangtod mamatay. Nianang paagiha gipatay si Nabot tungod sa pagtuis sa hustisya. Dayon si Ahab nagkuha sa parasan ug nangandam sa paghimo niini nga usa ka tanaman sa mga utanon.—1Ha 21:8-16.

Tungod sa maong hingaping pagsalikway sa pagkamatarong, gimbut-an ni Jehova nga si Ahab ug ang iyang linya sa kaliwat pagahanawon sa bug-os. "Wala gayoy usa nga sama kang Ahab, nga nagbaligya sa iyang kaugalingon sa pagbuhat kon unsay daotan sa mga mata ni Jehova, nga gihulhogan ni Jezebel nga iyang asawa." Busa, ang paghukom ni Jehova batok kang Jezebel: "Ang mismong mga iro mokaon kang Jezebel."—1Ha 21:17-26.

Paglabay sa panahon si Ahab namatay ug unang gipulihan sa anak nga lalaki ni Jezebel nga si Ahazias, kinsa nagmando sulod sa duha ka tuig, ug dayon sa lain pang anak nga lalaki ni Jezebel nga si Jehoram, kinsa nagmando sa misunod nga 12 ka tuig sa wala pa bug-os matapos ang dinastiya ni Ahab. (1Ha 22:40, 51-53; 2Ha 1:17; 3:1) Panahon sa pagmando niini nga mga anak, si Jezebel, nga nianang higayona mao ang inahan nga rayna, nagpadayon sa pag-impluwensiya sa yuta pinaagi sa iyang mga pakighilawas ug mga pagpamarang. (2Ha 9:22) Ang iyang impluwensiya nakaapektar bisan sa Juda sa H, diin ang iyang daotang anak nga babayeng si Atalia, kinsa naminyo sa hari sa Juda, nagpapadayon sa espiritu ni Jezebel nianang habagatan nga gingharian sulod sa laing unom ka tuig human mamatay ang iyang inahan.—2Ha 8:16-18, 25-27; 2Cr 22:2, 3; 24:7.

Sa dihang ang balita nakaabot kang Jezebel nga gipatay ni Jehu ang nagharing anak ni Jezebel nga si Jehoram ug si Jehu nagpadulong na sa Jezreel, sa maartehon gipintalan niya ang iyang mga mata, gipatahom ang iyang buhok, ug siya mipahimutang sa itaas nga bentana diin malantaw ang plasa sa palasyo. Didto iyang gitimbaya ang mananaog sa iyang madaogong pagsulod, nga nag-ingon: "Maayo ba ang tanan kang Zimri nga nagpatay sa iyang ginoo?" Kining makantalitahong pagtimbaya lagmit may dalang hulga, tungod kay si Zimri, human sa pagpatay sa iyang hari ug pag-ilog sa trono, naghikog pito ka adlaw sa ulahi sa dihang nameligro ang iyang kinabuhi.—2Ha 9:30, 31; 1Ha 16:10, 15, 18.

Ang sanong ni Jehu niining dili-maayong pagdawat mao: "Kinsay dapig kanako? Kinsa?" Sa dihang midungaw ang duha o tulo ka opisyal sa palasyo, siya nagsugo, "Ihulog siya!" Tungod sa kakusog sa pagkahulog, ang dugo ni Jezebel mituasik sa

bungbong ug sa mga kabayo, ug siya giyatakyatakan, lagmit sa mga kabayo. Wala madugay human niadto, sa dihang miabot ang mga tawo aron ilubong kining "anak nga babaye sa hari," ania karon, ilang nakita nga halos human na siya hiposa sa laaw nga mga iro, ingon sa gitagna sa "pulong ni Jehova nga iyang gisulti pinaagi sa iyang alagad nga si Elias," nga gibilin lamang ang bagolbagol, mga tiil, ug mga palad sa mga kamot ingong ebidensiya nga natuman ang tanang giingon ni Jehova.—2Ha 9:32-37.

2. Ang "babaye" sa kongregasyon sa Tiatira nga nagtawag sa iyang kaugalingon nga manalagna. Walay duhaduhang kini nga "babaye" ginganlan ug Jezebel tungod sa iyang daotang panggawi nga sama niadtong sa asawa ni Ahab. Kini nga "babaye" dili lamang kay nagtudlog bakak nga relihiyon ug nagpahisalaag sa daghan aron maghimog pakighilawas ug idolatriya kondili siya usab matig-ang nagdumili sa paghinulsol. Tungod niini ang "Anak sa Diyos" miingon nga iitsa siya ngadto sa higdaanag masakiton ug ang iyang mga anak pagapatyon, aron ipakita nga ang tagsatagsa magadawat sumala sa iyang mga buhat.—Pin 2:18-23.

JEZER [Siya Nag-umol]. Ang ikatulo nga gitalang anak nga lalaki ni Neptali; ang nagpundar sa banay sa mga Jezernon.—Gen 46:24; Num 26:48, 49; 1Cr 7:13.

JEZERNON [Kang (Iya ni) Jezer]. Usa ka banay ni Neptali nga naggikan kang Jezer.—Num 26: 48, 49.

JEZIEL. Usa ka Benjaminhon nga anak nga lalaki ni Azmavet nga midapig kang David sa dihang siya ginukod ni Saul.—1Cr 12:1-3.

JEZREEL [Ang Diyos Magapugas ug Binhi], **JEZREELINHON.**

1. Usa ka kaliwat ni Juda; lagmit ang katigulangan sa mga molupyo sa Jezreel (Num. 3) o ang pangunang pumoluyo niini.—1Cr 4:1, 3.

2. Anak nga lalaki ni manalagnang Oseas pinaagi sa iyang asawa nga si Gomer (Os 1:3, 4); alang sa matagnaong kahulogan sa "Jezreel," tan-awa ang Num. 4.

3. Usa ka siyudad diha sa bukirong rehiyon sa Juda nga wala matino ang lokasyon, tingali gitukod sa Num. 1. (Jos 15:20, 48, 56) Walay duhaduha nga kini nga Jezreel mao ang pinuy-anan ni Ahinoam nga asawa ni David.—1Sa 25:43; 27:3.

4. Usa ka siyudad diha sa utlanan sa teritoryo sa Isacar. (Jos 19:17, 18) Kini nga Jezreel gituohan karong adlawa nga mao ang Zerʽin (Tel Yizreʽel), nga nahimutang mga 11 km (7 mi) sa AAS sa Jenin (En-ganim). Dapit sa HS niini nahimutang ang nagkurbang tagaytay sa anapog nga kabungtoran nga naandang gituohan nga mao ang Bukid sa Gilboa.

Sa ulahing katunga nga bahin sa ikanapulong siglo W.K.P., ang Jezreel nahimong harianong pinuy-anan ni Haring Ahab sa Israel ug sa iyang manununod nga si Jehoram, bisan tuod ang Samaria mao ang aktuwal nga kaulohan sa amihanang gingharian. (1Ha 18:45, 46; 21:1; 2Ha 8:29) Diha sa parasan ni Nabot duol sa palasyo sa Jezreel, gipahayag ni manalagnang Elias ang paghukom ni Jehova batok sa balay ni Ahab. (1Ha 21:17-29) Ang tagna natuman. Gipatay ni Jehu ang anak nga lalaki ni Ahab nga si Haring Jehoram ug dayon gisalibay ang iyang patayng lawas ngadto sa yuta ni Nabot. Si Jezebel nga asawa ni Ahab nahimong pagkaon sa kumakaon ug patayng lawas nga mga iro sa Jezreel sa dihang siya gihulog gikan sa bentana sa sugo ni Jehu. Ang mga ulo sa 70 ka anak nga lalaki ni Ahab, nga gipatay sa ilang mga tigatiman didto sa Samaria, gikamada sa duha ka tapok didto sa ganghaan sa Jezreel. Walay usa nga nakaikyas sa inilang mga tawo, mga kaila, ug mga saserdote ni Ahab didto sa Jezreel.—2Ha 9:22-37; 10:5-11.

Ang Tagna ni Oseas. Ang mga pulong ni Jehova ngadto kang Oseas (1:4) mahitungod sa "mga pagpang-ula ug dugo sa Jezreel" dili angayng sabton nga nagtumong sa paglaglag ni Jehu sa dili-diyosnong panimalay ni Ahab. Si Jehu gigamit ingong instrumento ni Jehova sa pagpahamtang sa paghukom sa Diyos. Apan, lagmit nga ang sayop nga mga tinguha nga maoy hinungdan sa pagtugot ni Jehu nga magpadayon ang pagsimba sa nating baka mao usab ang nakaingon sa iyang pagkasad-an sa pag-ula ug dugo.—2Ha 10:30, 31.

Ang matagnaon nga ngalang Jezreel, ang ngalan nga gisugo ni Jehova kang Oseas nga ingalan sa iyang anak nga lalaki pinaagi kang Gomer, nagpunting sa umaabot nga pagpakighusay batok sa balay ni Jehu. Ang Diyos "magapugas ug binhi" sa pagkaaging iyang ipahinabo ang pagsabwag niini. Ang pagpakighusay batok sa balay ni Jehu midangat sa dihang si Zacarias nga apo-sa-lapalapa ni Jehu, human magmando sa unom ka bulan, gibuno ug ang mamumuno nga si Salum nag-ilog sa trono. (2Ha 15:8-10) Sa ingon natapos ang dinastiya ni Jehu. Mga 50 ka tuig sa ulahi, niadtong 740 W.K.P., sa dihang ang amihanang gingharian gipukan sa Asirya ug ang mga molupyo niini gidestiyero, ang harianong pagmando sa balay sa Israel nahunong sa bug-os. Nianang panahona "ang pana sa Israel," nga mao, ang militaryong kusog niini, nabali gayod. Gipakita sa tagna nga kini mahitabo didto sa Ubos nga Patag sa Jezreel, tingali

tungod kay didto ang mga Asiryanhon nakabaton ug bug-os nga kadaogan.—Os 1:4, 5.

Apan, pinaagi sa iyang manalagna nga si Oseas, si Jehova nagpunting usab ug usa ka paborableng kahulogan sa Jezreel. Pinaagi sa pagtigom pag-usab sa nahibilin sa Israel ug Juda ug dayon sa pagdalag balik sa iyang katawhan ngadto sa ilang yuta, si Jehova magapugas ug binhi, nga magapadaghan kanila didto.—Os 1:11; 2:21-23; itandi ang Zac 10:8-10.

5. Ang luna nga giokupahan sa Patag sa Jezreel. Kining ngalana sagad nga nagtumong lamang sa ubos nga patag paingon sa habagatan gikan sa siyudad sa Jezreel sa Isacar ngadto sa Bet-sean sa kasadpang kiliran sa Walog sa Jordan. Apan ang ngalang "Walog sa Jezreel" gigamit usab nga naglakip sa ubos nga patag sa K sa Jezreel, ang Patag sa Esdraelon (ang Gregong porma sa Hebreohanong Jezreel). Busa, sa malukpanong diwa ang "Walog sa Jezreel" naglakip sa tibuok patag gikan sa Kabukiran sa Carmelo hangtod sa Suba sa Jordan.

Ang siyudad sa Jezreel (Zerʽin) nahimutang sa daplin sa usa ka batoon nga bakilid ug nag-umbaw sa tibuok sidlakang bahin sa Walog sa Jezreel, nga halos 19 km (12 mi) paingon sa habagatan-sidlakan ug mga 3 km (2 mi) ang gilapdon. Sa panahon ni Josue kining dapita gigamhan sa mga Canaanhon nga may malig-on, sinangkapan pag-ayong mga karo. (Jos 17:16) Niini sab nga walog nga si Gideon ug ang iyang 300 ka tawo nakasaksi sa pagluwas ni Jehova sa dihang ang kaawayng kasundalohan nga mga Midianhon, Amalekanhon, ug mga taga-Sidlakan nagkaguliyang nga nag-unay pagpinatyanay. (Huk 6:33; 7:12-22) Sa ulahi, ang kasundalohan sa Israel ubos ni Haring Saul, sa pagharong sa kaawayng mga Filistehanon, nagkampo daplin sa tubod didto sa Jezreel (tingali ang ʽAin Jalud sa AK nga lawis sa Bukid sa Gilboa o ang ʽAin el-Meiyiteh sa ubos sa lungsod sa Zerʽin). Human niadto, nadawat ang taho gikan sa Jezreel bahin sa kamatayon ni Saul ug sa iyang anak nga lalaki nga si Jonatan. (1Sa 29:1, 11; 2Sa 4:4) Ang Jezreel ug ang kasilinganan niini nahimong bahin sa teritoryo nga gimandoan sa anak nga lalaki ni Saul nga si Is-boset. (2Sa 2:8, 9) Ug sa panahon sa paghari ni Solomon, ang asaynment ni Baana nga usa sa iyang mga luyoluyo naglakip sa tabunok nga Patag sa Jezreel.—1Ha 4:7, 12.

JIDLAP. Ang ikapito nga gitala sa walo ka anak nga lalaki nga nangatawo kang Nahor pinaagi sa iyang asawa nga si Milca. Busa si Jidlap maoy pag-umangkon ni Abraham ug uyoan ni Rebeca nga asawa ni Isaac.—Gen 22:20-23; 24:67.

JOA [Si Jehova Maoy Igsoon (Kauban)].

1. Usa sa mga Levihanong magbalantay-saganghaan nga gitudlo sa pagbantay sa mga balaytipiganan sa adlaw ni David; ang ikatulong anak nga lalaki ni Obed-edom.—1Cr 26:1, 4, 12-15.

2. Usa ka Levihanon nga naggikan kang Gersom (Gerson); anak nga lalaki ni Zima. (1Cr 6:1, 19b-21) Lagmit siya mao ra ang Joa kinsa, kauban sa iyang anak nga lalaki, mitabang sa paglabay sa mahugaw nga mga butang nga gikuha ni Ezequias gikan sa templo sa sinugdan sa iyang paghari.—2Cr 29:1, 3, 12, 16.

3. Usa sa tulo ka membro sa komite nga gipadala ni Haring Ezequias aron mamati sa isulti sa Asiryanhong mensahero nga si Rabsake apan sila dili motubag sa mga sumbong ug mga pagpanghambog ni Rabsake. Apan, si Joa ug ang iyang duha ka kauban mihangyo kang Rabsake nga makigsulti kanila sa Siryanhong pinulongan, nga niana sila makasabot, inay sa pinulongan sa mga Hudiyo nga masabtan sa uban diha sa paril sa siyudad. Ginisi ang ilang mga besti, ilang gitaho ang iyang mga hulga ngadto kang Ezequias. (2Ha 18:18, 26, 36, 37; Isa 36:3, 11, 21, 22) Ang pagtagik sa teksto nga, "si Joa nga anak nga lalaki ni Asap nga tigtala," mahimong sabton nga si Joa o si Asap mao ang "tigtala," apan lagmit gayod nga si Joa ang naghupot niini nga katungdanan, sama sa iyang duha ka kauban nga gihubit usab pinaagi sa ilang katungdanan.

4. Ang tigtala nga pinaagi kaniya si Haring Josias nagpadala ug salapi ngadto sa mga trabahante aron ayohon ang templo; anak nga lalaki ni Joahaz.—2Cr 34:8-11.

JOAB [Si Jehova Maoy Amahan].

1. Anak nga lalaki ni Seraias, usa ka kaliwat ni Kenaz sa tribo ni Juda. Si Joab mao ang "amahan ni Ge-harasim" (nga nagkahulogang "Walog sa mga Artesano"), "tungod kay," matod sa asoy sa Bibliya, "sila nahimong mga artesano." Dayag nga si Joab maoy "amahan" o magtutukod sa komunidad sa mga artesano nga nagpuyo sa walog.—1Cr 4:1, 13, 14; tan-awa ang GE-HARASIM.

2. Ang ikaduha sa tulo ka anak nga lalaki sa igsoong babaye o kaha igsoong babaye ni David sa inahan nga si Zeruia (lagmit anak nga babaye sa inahan ni David sa unang kaminyoon kang Nahas; 2Sa 17:25). Busa si Joab maoy pag-umangkon ni David. Ang iyang mga igsoong lalaki mao si Abisai ug Asahel. (2Sa 8:16; 1Cr 2:13-16) Sa pagpaila niining tulo ka lalaki, ang ngalan sa inahan ang gitala inay ang ngalan sa amahan, sanglit siya maoy igsoong babaye ni David; busa giklaro ang relasyon ni David sa tulo ka lalaki.

Mga Kinaiya. Si Joab maoy takos nga heneral, usa ka tawong batid sa pag-organisar, mapaagihon, ug determinado. Sa laing bahin, siya maoy usa ka ambisyosong oportunista, mapanimaslon, malipatlipaton, ug usahay walay prinsipyo.

Si Joab maoy pangulo sa mga tawo ni David sa panahong si Is-boset nga anak nga lalaki ni Saul ang nagmando sa tibuok Israel gawas sa tribo ni Juda nga midapig kang David. (2Sa 2:10) Ang mga sulugoon ni Is-boset ug ni David nagtigiay sa usag usa didto sa Linaw sa Gabaon, ug ang kasundalohan ni Is-boset maoy ubos sa pagmando ni Abner nga uyoan ni Saul, nga maoy responsable sa pagpahimutang kang Is-boset sa trono. Samtang nanglingkod nga magkaatbang, si Abner misugyot ug panagsangka tali sa 12 ka lalaki sa matag kiliran. Sa dihang sila naghinawiray sa ulo sa usag usa, ang matag usa kanila nagduslakay sa espada, mao nga napukan silang tanan. (2Sa 2:12-16) Sanglit wala mahusay ang isyu sa maong panagsangka, misangpot kini sa bug-os nga panaggubat. Ang pag-ihap sa ulahi nagbutyag nga namatyan ug 360 ka tawo si Is-boset, ug 20 ka tawo lamang kang David.—2Sa 2:30, 31.

Sa maong panag-away, samtang mikalagiw si Abner, ang tulin-modagang igsoon ni Joab nga si Asahel migukod kang Abner. Bisan pa sa mga awhag ug mga pasidaan ni Abner, mipadayon si Asahel hangtod nga sa kataposan gibakyaw nga paatras ni Abner ang pangulahiang tumoy sa iyang bangkaw, nga nagduslak kaniya. (2Sa 2:18-23) Sa dihang nakaabot sa bungtod sa Ama, si Abner ug ang iyang mga tawo nagtigom didto sa tumoy niini, ug gikan didto nangamuyo si Abner nga hunongon ang panaggubat aron malikayan ang kapaitan ug walay hunong nga pinatyanay. Gipasundayag ni Joab dinhi ang praktikal nga kaalam pinaagi sa pagpatalinghog sa maong pangamuyo ug mibalik ngadto kang David sa Hebron.—2Sa 2:24-28, 32.

Nagpatay kang Abner agig panimalos. Bisan pa niana, nagpuot ang tinguha ni Joab sa pagpanimalos, ug nagpaabot siya ug higayon sa pagpahungaw niini. Sa kasamtangan siya nakigbahin sa milugway pang pakiggubat batok sa balay ni Saul, nga padayong nagkahuyang, samtang si David nagkalig-on. Sa kataposan, kay naglagot kang Is-boset tungod sa usa ka personal nga butang, si Abner mihimog pakigsaad kang David nga tigomon ang tibuok Israel dapig sa kiliran ni David. (2Sa 3:6-21) Si Joab kusganong misupak niini nga kasabotan, nga nag-akusar kang Abner ingong espiya. Apan nagpakaaron-ingnon nga nakighigala kang Abner, nakita ni Joab nga wala makabantay si Abner ug gipatay siya agig panimalos tungod sa iyang igsoong si Asahel. Tingali gibati usab niya nga sa samang higayon iyang nahanaw ang posibleng karibal sa katungdanan ingong komandante sa kasundalohan ni David.—2Sa 3:22-27.

Sa dihang nadungog ni David ang pagbuno, gipahigawas niya sa pagkasad-an ang iyang kaugalingong balay atubangan sa tibuok Israel ug mingon: "Hinaot nga kini mobalik ngadto sa ulo ni Joab ug sa tibuok balay sa iyang amahan, ug ang balay ni Joab dili unta mawad-ag tawo nga may inagas o sanlahon [usa nga masakiton] o usa ka tawo nga magagunit sa usa ka nagtuyok nga kalinyas [tingali, usa nga baldado] o usa ka tawo nga mapukan sa espada o usa ka tawo nga makulangan sa pagkaon!" Si David wala molihok niining higayona batok kang Joab ug Abisai, nga nakigkunsabo kang Joab sa pagbuno, tungod kay, matod niya: "Ako niining adlawa maluya bisag gidihogan ingong hari, ug kining mga tawhana, ang mga anak nga lalaki ni Zeruia, hilabihan ra alang kanako. Hinaot si Jehova magabalos sa mamumuhat ug daotan sumala sa iyang kaugalingong pagkadaotan."—2Sa 3:28-30, 35-39.

Komandante sa Kasundalohan sa Israel. Human madihogi si David ingong hari sa tibuok Israel, siya mitungas batok sa Jerusalem (Jebus). Ang mga Jebusihanon nagbiaybiay kang David, naghunahuna nga lisod atakehon ang ilang nahimutangan. Apan nakita ni David nga daling atakehon ang siyudad agi sa tunel sa tubig niini. Busa, iyang gitanyag ang katungdanan ingong "pangulo ug prinsipe" kang bisan kinsa nga motungas agi sa tunel ug unang moatake sa mga Jebusihanon. Si Joab mitungas, ang siyudad napukan ug naiya ni David, ug si Joab gigantihan sa hataas nga katungdanan ingong komandante sa kasundalohan sa Israel. (2Sa 5:6-8; 8:16; 20:23; 1Cr 11:4-8) Ingong komandante, si Joab may usa ka pundok sa napulo ka personal nga mga tig-alagad nga maoy tigdala sa iyang mga hinagiban, taliwala kanila mao ang tawong gamhanan nga si Naharai nga Berotnon. —2Sa 18:15; 1Cr 11:39.

Human masakop ni David ang Edom, si Joab nagpabilin didto sulod sa unom ka bulan sa paningkamot nga mapatay ang tanang lalaki taliwala kanila. (2Sa 8:13, 14; 1Ha 11:14-17) Sa ulahi, gipakita ni Joab ang katakos sa pagpanguna sa kasundalohan sa pagpakiggubat batok sa mga Ammonhanon ug mga Siryanhon, nagbutang sa iyang igsoong si Abisai ingong pangulo sa usa ka dibisyon, aron pildihon ang kasundalohan sa kaaway nga miasdang sa atubangan ug sa luyo. (2Sa 10:8-14; 1Cr 19:6-16) Walay duhaduha siya nakatabang ug dako sa ubang mga pagpakiggubat nga gisangka ni David batok sa mga Filistehanon, Moabihanon, ug sa uban pa.

Nagpaluyo sa pagkahari ni David. Sa paglikos sa Raba sa Ammon, gipasundayag ni Joab ang iyang pagkamaunongon kang David ingong dinihogang hari ni Jehova. Nailog niya "ang siyudad sa katubigan," lagmit nagpasabot sa bahin sa siyudad nga didto ang abiyo sa tubig niini o ang kuta nga nanalipod sa abiyo sa tubig niini. Sa pag-ilog niining hinungdanong bahin sa siyudad, ang kaulohang siyudad dili na makasugakod sa dugayng panahon, ug ang pagsurender dili na malikayan. Imbes ipadayon ang paglikos sa siyudad hangtod maangkon niya ang bug-os nga kadaogan, si Joab (kon tungod ba gayod sa pagtahod sa hari, alang sa kaayohan sa Israel, o alang sa iyang kaugalingong kaayohan) daw nagpakita sa hustong pagtamod alang sa iyang yutan-ong magmamando. Siya miingon nga palabihon niyang ang dinihogang hari ni Jehova ang magbug-os sa pag-ilog sa harianong siyudad sa kaaway ug makabaton sa dungog tungod niini nga kalamposan, bisan tuod siya, si Joab, ang mibuhat sa hinungdanong buluhaton sa sinugdan.—2Sa 12:26-31; 1Cr 20:1-3.

Mipaluyo sa pagpatay kang Urias. Sa panahon sa paglikos sa Raba si David nagpadala ug sulat pinaagi kang Urias nga nagsugo kang Joab nga ibutang si Urias diha sa kinabangisan nga bahin sa pagpakiggubat aron siya mamatay. Gituman ni Joab ang maong sugo uban ang bug-os nga pagpaluyo, apan sa iyang taho ngadto sa hari bahin sa gisangpotan sa gubat, alisto niyang gipasangil ang maong sugo aron dili siya kasab-an ni David tungod kay namatyan siya ug maisog nga mga lalaki sa pagpakiggubat pinaagi sa pagpaatraka kanila nga duol kaayo sa paril sa siyudad. Sa iyang taho miingon si Joab: "Ang pipila sa mga sulugoon sa hari nangamatay; ug ang imong sulugoon nga si Urias nga Hitihanon namatay usab." Ingon sa gihunahuna ni Joab, ang tubag ni David wala magpaila nga siya nasuko apan nagdasig hinuon kang Joab.—2Sa 11:14-25; tan-awa ang DAVID.

Mitabang, unya misupak kang Absalom. Human sa tulo ka tuig nga pagkalagiw ni Absalom tungod sa pagpatay kang Amnon nga iyang igsoong lalaki sa amahan, si Joab maoy nagpadalag babaye gikan sa Tekoa ngadto kang David, nagdiktar kaniya aron hangyoon si David nga pabalikon si Absalom. Ang hangyo nagmalamposon, ug si Joab nagpabalik kang Absalom sa Jerusalem, bisan tuod si Absalom dili mahimong makigkita kang David. Duha ka tuig sa ulahi sublisubling naghangyo si Absalom kang Joab nga moadto ug duolon ang hari alang kaniya, apan mibalibad si Joab. Sa katapusan nakahukom si Absalom sa pagsunog sa kaumahan sa sebada ni Joab, nga miresulta sa dali ug masuk-anong tubag gikan kang Joab. Dayon nangatarongan si Absalom sa iyang gibuhat, ug iyang giaghat si Joab nga makigkita sa hari aron ipasig-uli ang pag-uyon ni David kang Absalom. —2Sa 13:38; 14:1-33.

Bisag gipaluyohan ni Joab ang kagustohan ni Absalom nga ipasig-uli siya, sa dihang mirebelde si Absalom, si Joab mipaluyo kang David. Gitudlo ni David si Joab ingong pangulo sa ikatulong bahin sa iyang mga tawo, nga may higpit nga sugo nga magmaluluy-on kang Absalom. Apan sa panahon sa pagpakiggubat gisupak ni Joab ang sugo ni David ug gipatay si Absalom. (2Sa 18:1-17) Dinhi, sama sa ubang mga kaso, giuna niya ang iyang kaugalingong paghukom kay sa teokratikanhong mga sugo pinaagi sa dinihogang hari sa Diyos. Apan human niadto siya may kaisog sa pagsulti kang David sa walay popanagana, pintok nga paagi, sa dihang ang pagbangotan ni David tungod kang Absalom nagpameligro sa panaghiusa sa gingharian.—2Sa 19:1-8.

Gipalagpot, Unya Gipasig-uli Ingong Pangulo sa Kasundalohan. Tungod kay misupak si Joab sa sugo ug gipatay si Absalom, gipulihan ni David si Joab ingong pangulo sa kasundalohan, ug nagtudlo kang Amasa. (2Sa 19:13) Apan, ang pagkaheneral ni Amasa dili sama kang Joab. Sa dihang gisugo ni David nga ipatawag sa tingob ang mga tawo sa Juda aron sa pagpakig-away sa rebelde nga si Sheba nga anak nga lalaki ni Bikri, gitawag ni Amasa ang Juda apan miabot siya nga ulahi sa panahong gitagal ni David. Tungod kay dinalian ang maong butang, gisugo ni David si Abisai sa paggukod kang Sheba, nga nag-ingon, "Aron dili siya makakaplag ug mga kinutaang siyudad ug makaikyas sa atubangan sa atong mga mata." Dayon sa panaggubat, si Joab ang mipatim-aw nga nanghawod sama sa iyang gibuhat samtang nangulo pa siya sa kasundalohan. Sa misunod nga paglikos sa Abel sa Bet-maaca, ang mga nagpuyo sa lungsod nagtugpo sa ulo ni Sheba ibabaw sa paril sumala sa hangyo ni Joab, ug si Joab nagpalingkawas sa siyudad, nga mibiya ug mibalik sa Jerusalem.—2Sa 20:1-7, 14-22.

Nagbuno kang Amasa. Sa panahon sa paggukod kang Sheba, si Joab nakahimog grabeng sala. Samtang nagsingabot si Amasa (kinsa iyang igagaw; 2Sa 17:25; 1Cr 2:16, 17) aron makigkita kaniya duol sa Gabaon, gipahulog ni Joab ang iyang espada gikan sa sakoban niini. Gipunit kini ug gihawiran niya kini sa iyang walang kamot samtang iyang gihawiran ang bungot ni Amasa sa iyang tuong kamot, nga morag mohalok kaniya. Tungod kay wala makabantay si Amasa, gipatay siya ni Joab sa usa ka pagduslak sa iyang espada. Tinuod nga si Joab may mga pagduda kang Amasa tungod

kay siya ang nangulo sa rebelyosong kasundalohan ni Absalom; apan bisag ingon pa niana, si Joab nga oportunista, nagpahimulos sa panahon sa emerhensiya ug panag-away aron pauswagon pa ang iyang personal nga karera pinaagi sa pagbuno sa iyang karibal. Gilangan lang tingali ni David ang paghimog aksiyon batok kang Joab tungod sa dili pa dugayng kalangkitan ni Amasa kang Absalom ug tungod kay si Joab bag-o lang nakiggubat sa rebeldeng kasundalohan ni Absalom ubos sa pagpanguna ni Amasa. Sumala sa ambisyosong mga tinguha ni Joab, siya gihimo pag-usab nga pangulo sa kasundalohan.—2Sa 20:8-13, 23.

Nganong napakyas si David sa pagsilot kang Joab sa dihang gibuno niya si Abner, ug nganong iyang gitudlo pag-usab si Joab ingong heneral sa kasundalohan human usab sa pagbuno niya kang Amasa, nga gihimong heneral aron ipuli kang Joab? Ang Bibliya walay gisulti bahin niini. Kon kini maoy kahuyangon sa pagpatuman sa balaod sa Diyos, tungod tingali kini sa gahom ug impluwensiya ni Joab ug sa iyang pamilya diha sa kasundalohan. O tingali dihay ubang mga sirkumstansiya nga wala iasoy sa Bibliya. Bisan pa niana, angayng hinumdoman nga si David, bisag wala magsilot kang Joab tungod sa pipila ka katarongan, daotan man o maayo, wala magpasaylo kaniya, apan iyang gisugo si Solomon nga iyang anak nga lalaki ug manununod sa trono sa pagtino nga mabayran ni Joab ang iyang pagkadaotan.

Mihimog dili-kompletong pagsenso. Sa laing higayon, giaghat ni Satanas si David sa paghimog ilegal nga pagsenso sa katawhan. Mitutol si Joab kang David, apan walay nahimo. Apan wala niya kompletoha ang buluhaton, nga wala iapil sa pag-ihap ang mga tribo ni Levi ug Benjamin "tungod kay ang pulong sa hari dulumtanan man kang Joab."—1Cr 21:1-6; 2Sa 24:1-9; tan-awa ang PAGREHISTRO.

Miduyog kang Adonias sa pagsulay sa pagilog sa trono. Bisan pa sa iyang nangaging pagalagad kang David, sa dihang si David tigulang na ug masakiton, si Joab mitalikod kang David ug miduyog sa pakigkunsabo kang Adonias nga anak nga lalaki ni David. (1Ha 1:18, 19) Tingali iyang gibuhat kini tungod kay gihunahuna niya nga kon si Adonias ang mahimong hari, siya ang mahimong gahom luyo sa trono, o tingali gibati niya nga mas segurado ang iyang posisyon uban kang Adonias kay kang Solomon. Sa dihang nadungog niya nga si Solomon gihimong hari ni David, siya mitalikod kang Adonias. (1Ha 1:49) Sa ulahi, sa dihang gipatay si Adonias, si Joab mikalagiw ngadto sa tolda ni Jehova ug mihawid sa mga sungay didto sa halaran. (1Ha 2:28) Kini wala makahatag ug panalipod kaniya tungod kay siya usa ka tinuyong mamumuno; busa gisugo ni Solomon si Benaias sa pagpatay kaniya didto. Sa ingon gituman ni Solomon ang tambag ni David kaniya sa hapit na siyang mamatay nga dili tugotan nga ang mga uban ni Joab mahiadtong malinawon sa Sheol tungod sa pagkasad-an ni Joab sa iyang pagbuno kang Abner ug Amasa, "duha ka tawo nga labaw pang matarong ug mas maayo kay kaniya." Si Joab gilubong sa iyang balay didto sa kamingawan. Human niadto si Benaias ang gihimong pangulo sa kasundalohan. —1Ha 2:5, 6, 29-35; 11:21.

Ang ika-60 nga salmo, usa ka salmo ni David, ang ulahing mga bersikulo niini (8-12), gipahinungod sa kadaogan ni Joab batok sa mga Edomhanon.—Tan-awa ang superskripsiyon niini nga salmo.

3. Ang pangulo sa banay sa "mga anak ni Pahat-moab," nga ang pipila namalik uban kang Zorobabel niadtong 537 W.K.P. gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya.—Esd 2:1, 2, 6; Neh 7:6, 7, 11.

4. Sa Esdras 8:1, 9, ang "mga anak nga lalaki ni Joab" gitala nga lakip niadtong namalik uban kang Esdras niadtong 468 W.K.P. Niadtong panahona si Abdias nga anak nga lalaki ni Jehiel ang pangulo sa banay. Niining tekstoha sila walay kalabotan sa balay ni Pahat-moab, apan posible nga sila naggikan sa samang banay o iglabot sa Num. 3.

JOAHAZ

[pinamubo sa Jehoahaz, nga nagkahulogang "Hinaot Makahupot si Jehova; Nakahupot si Jehova"].

1. Laing espeling sa ngalan ni Jehoahaz nga hari sa Israel, sumala sa makaplagan sa pipila ka hubad (*AS, JP, Ro, RS*) sa 2 Hari 14:1. Ang mabasa sa Masoretikong teksto niini nga bersikulo maoy *Yoh·'a·chaz',* apan pinasukad sa Hebreohanong mga manuskrito diin kini mabasa nga *Yehoh·'a·chaz',* ang ubang mga hubad (*AT, JB, Mo, NW*) naghubad niining ngalana nga Jehoahaz.—Tan-awa ang JEHOAHAZ Num. 2.

2. Amahan sa tigtala ni Haring Josias nga si Joa. —2Cr 34:1, 8.

3. Sa 2 Cronicas 36:2, kini maoy laing espeling sa ngalan ni Jehoahaz nga anak nga lalaki ug manununod ni Josias nga hari sa Juda. Dinhi ang pipila ka hubad (*AS, AT, JP, Ro*) misunod sa Masoretikong teksto ug mabasa nga Joahaz, samtang ang uban (*KJ, JB, Mo, NW*) mabasa nga Jehoahaz. —Tan-awa ang JEHOAHAZ Num. 3.

JOANAN

[pinamubo sa Jehohanan, nga nagkahulogang "Si Jehova Nagpakitag Pabor; Si Jehova Mapuangoron"]. Usa ka katigulangan ni Maria nga inahan ni Jesus; lagmit nga gitala ingong apo nga lalaki ni Zorobabel.—Luc 3:23, 27.

JOAS. Kining ngalana may duha ka espeling sa Hebreohanon, bisan tuod “Joas” lamang kini sa Cebuano. Ang una ug mas komon, ang *Yoh·’ash′,* maoy pinamubo sa Jehoas. Ang Numero 1 ug 5 nga gitala sa ubos mao ang laing espeling nga *Yoh·‘ash′.*

1. Usa ka Benjaminhon sa linya sa banay ni Beker.—1Cr 7:6, 8.

2. Usa ka kaliwat ni Juda pinaagi sa iyang ikatulong ginganlang anak nga lalaki nga si Sela.—1Cr 2:3; 4:21, 22.

3. Ang amahan ni Maghuhukom Gideon; usa ka Abiezeranhon sa tribo ni Manases. (Huk 6:11, 15; 7:14; 8:13, 32) Dayag nga si Joas maoy usa ka tawong adunahan ug impluwensiyado diha sa komunidad, nga nagbaton ug usa ka halaran alang kang Baal, ingon man usa ka “sagradong poste,” ug naghupot ug usa ka panimalay sa mga sulugoon. Sa dihang ang iyang anak nga lalaki nga si Gideon sa hilom nagtumpag niini nga halaran ug sa sagradong poste, ug puli niini nagtukod ug halaran alang kang Jehova diin sa ibabaw niini naghalad siya ug torong baka nga pito ka tuig ang kagulangon, ang mga lungsoranon sa maong dapit namugos kang Joas nga iyang itugyan ang iyang anak aron patyon. Ang tubag ni Joas mao: “Kon [si Baal] Diyos, pahimoa siyag legal nga depensa alang sa iyang kaugalingon.” Ug tungod niana gitawag ni Joas ang iyang anak nga Jerubaal.—Huk 6:25-32; 8:29.

4. Usa sa mga tawong gamhanan sa tribo ni Benjamin nga miduyog sa kasundalohan ni David didto sa Ziklag sa dihang si David gigukod ni Saul; anak nga lalaki o kaliwat ni Semaa.—1Cr 12:1-3.

5. Usa ka pangulo nga gitudlo ni Haring David sa pagdumala sa mga abiyo sa lana.—1Cr 27:28, 31.

6. Usa niadtong gipiyalan ni Ahab sa pagbilanggo sa matinumanong manalagna nga si Micaias. Siya gitawag nga “anak nga lalaki sa hari.” (1Ha 22:26, 27; 2Cr 18:25, 26) Kini nga ekspresyon mahimong magtumong sa usa ka anak ni Haring Ahab o kini mahimong magpasabot sa usa ka opisyal nga harianon ug kagikan o sa usa nga suod nga nalangkit sa panimalay sa hari.

7. Pinamubo sa Jehoas, ang hari sa Juda ug anak nga lalaki ni Ahazias. (2Ha 11:2, 3, 21) Ang Joas ingong laing espeling sa Jehoas makaplagan sa makadaghan diha sa Masoretikong teksto nga Hebreohanon, sumala sa gipunting sa mga nota o *footnote* sa *New World Translation* (*Rbi8*).—2Ha 12:19; 1Cr 3:11; 2Cr 24:1, 2; tan-awa ang JEHOAS Num. 1.

8. Pinamubo sa Jehoas, ang hari sa Israel, nga anak nga lalaki ni Jehoahaz ug apo ni Jehu. (2Ha 14:1, 8, 9) Kining laing espeling (Joas) sagad nga makaplagan diha sa Masoretikong teksto.—2Ha 13:9, 12, 13; 2Cr 25:17, 18, 21; Os 1:1; Am 1:1; tan-awa ang JEHOAS Num. 2.

JOB [Tumong sa Pagdumot]. Usa ka tawo nga nagpuyo sa yuta sa Uz, sa gitawag karon ug Arabia. (Job 1:1) Ang Diyos nag-ingon bahin kang Job: “Walay usa nga sama kaniya sa yuta, usa ka tawo nga walay-ikasaway ug matul-id, mahadlokon sa Diyos ug naglikay sa daotan.” (Job 1:8) Kini nagpakita nga si Job nagpuyo sa Uz sa mga panahon nga ang iyang layo nga mga ig-agaw, ang 12 ka tribo sa Israel, naulipon didto sa yuta sa Ehipto. Niadtong tungora si Jose nga anak ni Jacob (Israel) namatay na (1657 W.K.P.) human siya makalahutay sa daghang dili-makataronganong pag-antos apan padayong naghupot sa iyang pagkawalay-ikasaway atubangan sa Diyos nga Jehova. Si Moises wala pa mahimong manalagna ni Jehova aron manguna sa pagpagawas sa 12 ka tribo sa Israel gikan sa pagkaulipon sa Ehipto. Tali sa pagkamatay ni Jose ug sa panahong gipasundayag ni Moises ang iyang pagkawalay-ikasaway ug katul-id pinaagi sa iyang panggawi, walay tawo nga naghupot ug integridad sama sa integridad ni Job. Lagmit niining panahona nga nagsultihanay si Jehova ug si Satanas maylabot kang Job.—Job 1:6-12; 2:1-7.

Si Moises mao ang giila sa kadaghanan nga maoy misulat sa asoy sa mga kasinatian ni Job. Mahimong nahibaloan niya ang bahin kang Job sa dihang migugol siya ug 40 ka tuig sa Midian ug nakadungog sa kataposang sangpotanan ug sa kamatayon ni Job sa dihang ang Israel duol sa Uz sa hapit nang matapos ang ilang panaw sa kamingawan. Kon natapos ni Moises ang basahon ni Job sa mga panahon nga misulod ang Israel sa Yutang Saad niadtong 1473 W.K.P. (lagmit wala magdugay human mamatay si Job), nahitabo ang pagsulay kang Job niadtong mga 1613 W.K.P., kay si Job nabuhi pa ug 140 ka tuig human matapos ang iyang pagsulay.—Job 42:16, 17.

Si Job usa ka paryente ni Abraham, nga parehong mga kaliwat ni Sem. Bisag dili Israelinhon, si Job usa ka magsisimba ni Jehova. Siya mao “ang labing bantogan sa tanan nga taga-Sidlakan,” nga nakabaton ug daghang bahandi. Ang iyang pamilya gilangkoban sa iyang asawa, pito ka anak nga lalaki, ug tulo ka anak nga babaye. (Job 1:1-3) Siya tim-os nga nagtuman sa iyang mga katungdanan ingong saserdote sa iyang pamilya, nga nagtanyag ug mga halad sa Diyos alang kanila.—Job 1:4, 5.

Si Job maoy usa ka tawong tinamod diha sa ganghaan sa siyudad, bisan ang mga tigulang ug mga prinsipe nagtahod kaniya. (Job 29:5-11) Siya milingkod ingong usa ka dili mapihigon nga maghuhukom, nga nagpahamtang ug hustisya ingong manlalaban sa mga babayeng balo, ug sama sa usa ka amahan sa mga batang ilo-sa-amahan, sa mga sinakit, ug sa mga walay magtatabang. (Job 29:12-17) Siya naglikay nga dili mahugawan sa

imoralidad, sa hakog nga materyalismo, ug sa idolatriya, ug mahinatagon siya sa mga kabos ug sa mga nanginahanglan.—Job 31:9-28.

Integridad ni Job. Gihagit ni Satanas ang integridad ni Job kang Jehova. Unya si Jehova, nga misalig sa mao nga integridad ug nasayod sa Iyang kaugalingong katakos sa pagpasig-uli ug sa pagganti kang Job, nagtugot kang Satanas nga sulayan sa bug-os ang integridad ni Job, apan wala niya itugot nga patyon ni Satanas si Job. Bisan tuod si Satanas, pinaagi sa lainlaing mga paagi, nagpatay sa kahayopan ug sa mga alagad ni Job ug dayon sa iyang mga anak (Job 1:13-19), si Job wala gayod mag-akusar sa Diyos nga siya nagbuhat ug daotan o sayop. Ni siya mitalikod sa Diyos, bisag gipit-os siya sa iyang asawa ug sa uban. (Job 1:20-22; 2: 9, 10) Gisulti niya ang kamatuoran bahin sa Diyos. (Job 42:8) Gidawat niya ang pagbadlong tungod sa iyang sobrang paghunahuna nga ipahayag ang kaugalingon nga matarong ug tungod sa pagkapakyas sa pagbindikar sa Diyos (Job 32:2), ug gidawat niya ang iyang mga sala atubangan sa Diyos.—Job 42:1-6.

Gihigugma ni Jehova si Job. Human nga nagmatinumanon si Job ilalom sa pagsulay, gihimo siya sa Diyos nga usa ka saserdote alang sa iyang tulo ka higala nga nakiglalis kaniya, ug gipasig-uli sa Diyos si Job sa iyang kanhing kahimtang. Siya nakabaton na usab ug maayong pamilya (dayag sa mao ra gihapon nga asawa) ug duha ka pilo nga bahandi kay sa iyang nabatonan kanhi. Ang tanan niyang paryente ug kanhing mga kauban mibalik sa pagtahod kaniya ug sa pagdalag mga gasa kaniya. (Job 42:7-15) Siya nabuhi pa nga nakakita sa iyang mga anak ug sa iyang mga apo hangtod sa upat ka kaliwatan. —Job 42:16.

Pinaagi sa manalagnang si Ezequiel, ang Diyos naghisgot kang Job ingong panig-ingnan sa pagkamatarong. (Eze 14:14, 20) Ang iyang mapailobong paglahutay taliwala sa pag-antos maoy usa ka sumbanan sa mga Kristohanon, ug ang iyang malipayong sangpotanan gihisgotan ingong nagpatugbaw sa pagmahal ug kaluoy ni Jehova. (San 5:11) Ang asoy sa iyang masulayong kasinatian mohatag ug dakong kahupayan ug kalig-on sa mga Kristohanon, ug daghang prinsipyo sa Bibliya ang gipasiugda ug gipatin-aw sa basahon nga nagdala sa iyang ngalan.

JOB, BASAHON NI. Gisulat ni Moises, sumala sa Hudiyo ug unang Kristohanong mga eskolar. Ang mga balak, pinulongan, ug estilo niini nagpaila nga kini orihinal nga gisulat diha sa Hebreohanon. Ang daghang kaamgiran niini sa Pentateuko diha sa prosa nga bahin sa basahon mopatim-awng nagpunting kang Moises ingong ang magsusulat. Sulod sa iyang 40-ka-tuig nga pagpuyo sa Midian, si Moises nakahibalo gayod sa mga panghitabo bahin sa pagsulay kang Job, ug siya lagmit nga nasayod sa sangpotanan sa kinabuhi ni Job sa dihang ang Israel haduol na sa Uz paingon sa Yutang Saad, niadtong 1473 W.K.P.

Pagkahan-ay. Ang basahon ni Job talagsaon tungod kay ang dakong bahin niini maoy usa ka panaglantugi tali sa usa ka matuod nga alagad ni Jehova nga Diyos ug sa tulo ka uban pang nag-angkon nga nag-alagad sa Diyos apan nasayop sa pagtuo diha sa ilang mga paningkamot sa pagtul-id kang Job. Gipakaingon nila nga si Job gisilotan sa Diyos tungod kay nakahimog grabeng tinago nga sala. Busa, nga miergo pinasukad niini, sila sa pagkatinuod nahimong mga maglulutos ni Job. (Job 19:1-5, 22) Ang panaglantugi maoy serye sa tulo ka hugnang pakigpulong, diin ang upat ka mamumulong nakigbahin, gawas kang Zopar nga wala mamulong sa kataposang hugna kay napahilom na sa argumento ni Job. Human niadto ang tanan gitul-id sa tigpamaba ni Jehova nga si Elihu ug sa kataposan sa Diyos mismo.

Busa, dayag nga sa dihang mobasa o mokutlo gikan niini nga basahon, kinahanglang ibutang sa hunahuna sa usa ka tawo nga ang mga argumento nga gipresentar ni Elipaz, Bildad, ug Zopar maoy sayop. Usahay kining tulo ka higala ni Job nagpahayag ug tinuod nga mga butang, apan sa sayop nga kahimtang ug kapadapatan. Gigamit ni Satanas kini nga taktika batok kang Jesu-Kristo sa dihang "gidala siya sa Yawa ngadto sa balaang siyudad, ug iyang gipahimutang siya sa ibabawng bahin sa paril sa templo ug giingnan siya: 'Kon ikaw anak sa Diyos, ambak; kay kini nahisulat, "Sugoon niya ang iyang mga manulonda maylabot kanimo, ug ikaw ilang pagasapnayon sa ilang mga kamot, aron ang imong tiil dili gayod mapandol sa bato."' Si Jesus miingon kaniya: 'Kini nahisulat usab, "Dili mo ibutang si Jehova nga imong Diyos sa pagsulay."'"—Mat 4:5-7.

Ang mga higala ni Job miingon nga ang Diyos magasilot sa daotan. Tinuod kini. (2Pe 2:9) Apan sila mihinapos nga ang tanang pag-antos nga naagoman sa usa ka tawo maoy tungod sa iyang mga sala—nga sa ingon ang Diyos nagpahamtang ug silot kaniya. Sila miingon nga ang pag-antos maoy ebidensiya nga ang usa ka tawo nakasala gayod. Sila namulong nga dili matinud-anon bahin sa Diyos. (Job 42:7) Sila nagbutangbutang Kaniya. Sumala sa ilang paghubit sa Diyos, siya walay kaluoy. Sila miingon nga ang Diyos walay kahimuot sa tawo nga naghupot sa integridad ug nga siya walay pagsalig sa Iyang mga alagad, bisan gani sa mga manulonda. Kini nanghimakak sa daghang Kasulatanhong mga pahayag nga nagpadayag sa gugma

ni Jehova alang sa iyang intelihenteng mga alagad. Ang usa ka pananglitan sa pagsalig sa Diyos sa iyang matinumanong mga magsisimba makita diha sa iyang mga pagpakigsulti kang Satanas, nga diha niana iyang gihisgotan si Job ug gipahayag ang labing dakong pagsalig sa pagkamaunongon ni Job sa dihang gitugotan ang Yawa sa pagsulay kang Job. Apan, matikdi nga iyang gipanalipdan ang kinabuhi ni Job. (Job 2:6) Ang Kristohanong magsusulat nga si Santiago miingon bahin sa mga pakiglabot sa Diyos kang Job: "Si Jehova malumo kaayo sa pagmahal ug maluluy-on."—San 5:11.

Kahinungdanon. Ang basahon ni Job mahinungdanon, uban sa Genesis 3:1-6 ug sa uban pang mga teksto, sa pagpadayag sa dakong isyu bahin sa pagkamatarong sa Diyos sa iyang paggamit sa iyang pagkasoberano maingon man sa paagi nga ang integridad sa yutan-ong mga alagad sa Diyos nalangkit sa isyu. Kini nga isyu wala masabti ni Job, apan, bisan pa niana, wala niya tugoti nga pinaagi sa iyang tulo ka higala siya magduhaduha nga siya maoy usa ka tawo nga naghupot ug integridad. (Job 27:5) Siya wala makasabot kon nganong ang katalagman midangat kaniya, sanglit siya wala man magabatasan sa pagbuhat ug sala. Siya nahimong dili-timbang bahin sa pagpakamatarong sa iyang kaugalingon, sa walay duhaduha nadaldal pa gayod ngadto sa maong panghunahuna tungod sa kanunayng mga pag-akusar sa iyang tulo ka higala. Nasayop usab siya sa pag-insistir nga siya makadawat ug tubag gikan sa Diyos kon nganong siya nag-antos, sa dihang siya angay untang makaamgo nga walay usa nga takos makaingon kang

MGA PANGUNANG PUNTO SA JOB

Ang asoy bahin sa mga kasinatian ni Job sa dihang gihagit ni Satanas ang iyang integridad sa atubangan ni Jehova

Lagmit nga girekord ni Moises panahon sa paglatagaw sa Israel didto sa kamingawan, bisan tuod nga ang pagsulay kang Job nahitabo gayod mga pipila ka tuig sa wala pa matawo si Moises

---

Ang kauswagan ug maayong kahimtang ni Job natapos sa dihang gitugotan ni Jehova si Satanas sa pagsulay kang Job (1:1–2:10)

- Gipangangkon ni Satanas nga ang pagkatul-id ni Job maoy tungod lamang sa kaugalingong interes
- Nawala kang Job ang iyang mga baka, mga panon sa mga hayop, ug ang iyang napulo ka anak sa usa lamang ka adlaw, apan siya padayong naghupot sa integridad
- Dayon siya gitakboyan ug usa ka mangilngig, masakit nga balatian apan wala niya tungloha ang Diyos; busa, si Job nagpabiling matinumanon

Si Elipaz, Bildad, ug Zopar, tulo ka higala ni Job, nagsabot nga magtagbo aron moadto sa "pagduyog sa iyang kasubo" (2:11–3:26)

- Sila hilom nga naglingkod alirong kaniya sulod sa pito ka adlaw
- Gitugaw ni Job ang kahilom, nga nagtunglo sa adlaw sa iyang pagkahimugso
- Siya nangutana kon nganong ang Diyos nagtugot kaniya nga padayong mabuhi

Ang gitawag kunohay nga mga maghuhupay nakiglantugi pag-ayo kang Job (4:1–31:40)

- Sila nangatarongan nga siya nag-antos tungod sa iyang mga sala, nga miergo nga si Job nasayop gayod sanglit ang Diyos nag-isip kaniya ingong usa ka kaaway
- Sila misulay sa pagkombinsir kang Job bahin niini pinaagi sa paggamit ug sayop nga pangatarongan ug pagbutangbutang ug pinaagi sa pagpunting sa tradisyon ug sa mga panan-awon nga ila kunohay nga nakita
- Ang tulo ka higala nag-awhag kang Job sa pagsugid sa iyang daotang buhat ug sa pagbag-o sa iyang mga dalan; dayon, sila miingon, iyang maangkon ra ug balik ang iyang kanhing kauswagan
- Si Job miinsistir nga siya matul-id; siya wala makasabot kon nganong si Jehova nagtugot kaniya nga mag-antos, apan iyang napahilom ang sayop nga mga tambag sa iyang tulo ka higala
- Sa iyang kataposang mga pulong, gitandi ni Job ang iyang kanhing mga adlaw ingong usa ka tinahod nga ansiyano ug sa iyang presenteng yugto sa kasakitan ug kaulawan; iyang gihisgotan kon unsa siya ka mabinantayon nga dili makasala

Si Elihu, usa ka batan-ong naminaw kanila, nagtul-id kang Job ug sa iyang mga higala (32:1–37:24)

- Iyang gipakita nga si Job nasayop sa dihang iyang gipakamatarong ang iyang kaugalingon inay ang Diyos, ug iyang gibadlong pag-ayo ang tulo ka higala ni Job tungod kay sila wala motubag kang Job sa hustong paagi
- Si Elihu nagbayaw sa hustisya, pagkadili-mapihigon, himaya, ug pagkalabing gamhanan ni Jehova

Si Jehova niining higayona misulti gikan sa usa ka unos (38:1–42:6)

- Si Jehova nangutana kang Job kon diin si Job sa dihang gilalang ang yuta, ug kon siya ba nakasabot sa kahibulongang mga paagi sa ihalas nga mga hayop, sa ingon nagpasundayag sa pagkagamay sa tawo kon itandi sa pagkadako sa Diyos
- Dayon siya misukna kon si Job angay bang mangitag sayop Kaniya
- Si Job miadmitir nga siya namulong nga walay tukmang pagsabot; siya naghinulsol "sa abog ug sa abo"

Natapos ang pagsulay ni Job, ug ang iyang integridad gigantihan (42:7-17)

- Si Jehova nagpahayag ug kasuko kang Elipaz, Bildad, ug Zopar tungod kay sila namulong nga dili matinud-anon; siya nagsugo kanila sa paghimog mga halad ug sa paghangyo kang Job nga moampo alang kanila
- Si Job naayo sa dihang siya nag-ampo alang sa iyang mga higala
- Siya gipanalanginan ug doble pa sa gidaghanon sa mga panon sa mga hayop nga iyang nabatonan kanhi, ingon man ug napulo pa ka anak, pito ka anak nga lalaki ug tulo ka anak nga babaye

Jehova: "Nganong giingon mo ako niini sa pagbuhat?" (Rom 9:20) Bisan pa niana, si Jehova maluluyong mitubag kang Job, pinaagi sa iyang alagad nga si Elihu ug pinaagi sa iyang pagpakigsulti kang Job gikan sa unos. Busa, kini nga basahon kusganong nagpasiugda sa pagkasayop sa pagpaningkamot sa pagpakamatarong-sa-kaugalingon atubangan sa Diyos.—Job 40:8.

Ang Pagkatinuod ug ang Bili. Si Ezequiel ug si Santiago parehong naghisgot kang Job. (Eze 14:14, 20; San 5:11) Ang kusganong argumento bahin sa pagkakanonikal sa basahon mao ang kamatuoran nga kini gidawat sa mga Hudiyo ingong sama ug awtoridad sa ubang inspiradong mga basahon sa Hebreohanong Kasulatan, bisan pag si Job dili usa ka Israelinhon.

Lagmit ang kinalig-onang ebidensiya sa pagkatinuod sa basahon makita diha sa pagkaharmonya niini sa ubang bahin sa Bibliya. Kini usab nagbutyag ug daghang butang bahin sa mga tinuohan ug mga kostumbre sa patriarkanhong katilingban. Labaw pa niana, kini dako kaayog ikatabang sa estudyante sa Bibliya aron makabaton ug mas maayong pagsabot bahin sa mga katuyoan ni Jehova pinaagi sa pagtandi niini sa ubang mga pahayag sa Bibliya. Adunay daghang mahinungdanong mga punto nga susama sa ubang mga teksto sa Bibliya, ug ang pipila niini gitala sa kauban nga tsart.

Basahon ni Job	Punto nga Itandi	Ubang mga paghisgot sa Bibliya
3:17-19	Ang mga patay walay nahibaloan nga bisan unsa apan samag natulog	Ecc 9:5, 10; Ju 11:11-14; 1Co 15:20
10:4	Ang Diyos dili magahukom pinasukad sa panglantaw sa tawo	1Sa 16:7
10:8, 9, 11, 12	Ang dakong kahingawa sa Diyos sa pag-umol sa tawo	Sal 139:13-16
12:23	Ang Diyos nagtugot sa mga nasod nga mahimong gamhanan ug bisan gani sa paghiusa batok kaniya aron siya makataronganong makalaglag kanila sa usa lamang ka paghampak	Pin 17:13, 14, 17
14:1-5	Ang tawo nahimugso sa sala ug naulipon sa kamatayon	Sal 51:5; Rom 5:12
14:13-15	Pagkabanhaw sa mga patay	1Co 15:21-23
17:9	Ang matarong dili mapandol, bisan unsa pay buhaton sa uban	Sal 119:165
19:25	Ang katuyoan ni Jehova sa pagtubos (paglukat, pagpahigawas) sa matinumanong katawhan	Rom 3:24; 1Co 1:30
21:23-26	Ang tanang tawo pareho rag dangatan; ang tanan susama ra inigkamatay	Ecc 9:2, 3
24:3-12	Gisakit sa daotan; ang mga Kristohanon gisakit usab sa daotan	2Co 6:4-10; 11:24-27
24:13-17	Ang daotan nahigugma sa kangitngit inay sa kahayag; ang kahayag makapahadlok kanila	Ju 3:19
26:6	Ang tanang butang dayag atubangan sa mga mata ni Jehova	Heb 4:13
27:8-10	Ang apostata dili gayod matinud-anong mosangpit sa Diyos ni siya iyang pagadunggon	Heb 6:4-6
27:12	Kadtong nakakitag "mga panan-awon" sa kaugalingong kasingkasing, nga dili gikan sa Diyos, nagapamulong sa mga butang nga walay-pulos	Jer 23:16
27:16, 17	Ang matarong makapanunod sa bahandi nga gitigom sa daotan	Deu 6:10, 11; Pr 13:22
Kap 28	Ang tawo dili makakaplag sa tinuod nga kaalam gikan sa 'basahon sa kalalangan sa Diyos,' kondili gikan sa Diyos lamang ug sa pagkahadlok kaniya	Ecc 12:13; 1Co 2:11-16
30:1, 2, 8, 12	Ang walay-pulos, walay salabotan nga mga tigyampungad gigamit sa paglutos sa mga alagad sa Diyos	Buh 17:5
32:22	Sayop ang paghatag ug dili-kasulatanhong mga titulo	Mat 23:8-12
34:14, 15	Ang kinabuhi sa tanang unod anaa sa kamot ni Jehova	Sal 104:29, 30; Isa 64:8; Buh 17:25, 28
34:19	Si Jehova dili mapihigon	Buh 10:34
34:24, 25	Si Jehova nagtangtang, nagpatindog ug mga magmamando sumala sa iyang gimbut-an	Dan 2:21; 4:25
36:24; 40:8	Ang pagmantala sa pagkamatarong sa Diyos mao ang hinungdanong butang	Rom 3:23-26
42:2	Ang tanang butang posible sa Diyos	Mat 19:26
42:3	Dili-matukib ang kaalam sa Diyos	Isa 55:9; Rom 11:33

Ang ubang mga pagtandi nga takos tagdon mao ang: Job 7:17 ug Sal 8:4; Job 9:24 ug 1Ju 5:19; Job 10:8 ug Sal 119:73; Job 26:8 ug Pr 30:4; Job 28:12, 13, 15-19 ug Pr 3:13-15; Job 39:30 ug Mat 24:28.

JOBAB.

1. Usa ka kaliwat ni Sem pinaagi kang Joktan. (Gen 10:21, 25, 29; 1Cr 1:23) Ang eksaktong dapit nga gipuy-an sa mga kaliwat ni Jobab wala masayri karong adlawa.

2. "Anak nga lalaki ni Zera nga taga-Bozra"; usa ka Edomhanong monarko nga nagmando sa wala pa magmando si Saul ingong unang hari sa Israel. Si Jobab ang mipuli sa trono ni "Bela nga anak nga lalaki ni Beor."—Gen 36:31-34; 1Cr 1:43-45.

3. Hari sa Madon, usa ka siyudad sa amihanang Palestina. Si Jobab ug ang ubang mga monarko miduyog kang Jabin nga hari sa Hazor sa pagsulong sa mga Israelinhon apan napildi dapit sa katubigan sa Merom.—Jos 11:1-8; 12:19.

4. Anak nga lalaki sa Benjaminhong si Saharaim pinaagi sa iyang asawa nga si Hodes.—1Cr 8:1, 8, 9.

5. Usa ka kaliwat sa Benjaminhong si Saharaim pinaagi kang Elpaal.—1Cr 8:1, 8, 11, 18.

JODA. Katigulangan ni Maria nga inahan ni Jesus; gitala nga ikatulo sa kaliwatan gikan kang Zorobabel.—Luc 3:26, 27.

JOED [Si Jehova Maoy Usa ka Saksi]. Usa ka Benjaminhon kansang kaliwat nga si Sallu maoy usa ka pumoluyo sa Jerusalem human sa pagkadestiyero.—Neh 11:4, 7.

JOEL [Diyos si Jehova].

1. Usa ka kaliwat ni Isacar ug pangulo sa banay sa iyang tribo.—1Cr 7:1-4.

2. Usa ka kaliwat sa anak nga lalaki ni Levi nga si Kohat; "anak nga lalaki ni Azarias" ug katigulangan sa Num. 5.—1Cr 6:36-38.

3. Usa ka Rubenhon kansang kaliwat nga si Beerah gidestiyero sa Asiryanhon nga si Haring Tilgat-pilneser (Tiglat-pileser III).—1Cr 5:3-10.

4. Usa ka pangulo sa mga Gadhanon nga nagpuyo sa Basan.—1Cr 5:11, 12.

5. Ang panganayng anak nga lalaki ni manalagnang Samuel; usa ka kaliwat sa Num. 2 ug amahan ni Heman nga Levihanong mag-aawit. (1Cr 6:28, 33, 36; 15:17) Si Joel ug ang iyang manghod nga lalaki nga si Abias gitudlo sa ilang amahan ingong mga maghuhukom, apan ang ilang pagkadili-matinud-anon sa ilang katungdanan naghatag sa katawhan ug katarongan nga mangayog tawhanong hari.—1Sa 8:1-5.

Sa 1 Cronicas 6:28 ang Masoretikong teksto (ug ang pipila ka hubad) nag-ingon nga si "Vashni" mao ang panganay ni Samuel. Apan, ang kadaghanang eskolar miuyon nga ang "Joel" mao ang makita diha sa orihinal nga Hebreohanon, ang pulong nga gipabilin sa Syriac nga *Peshitta* ug sa Lagardian nga edisyon sa Gregong *Septuagint.* (Itandi ang 1Sa 8:2.) Ang pagkaamgid tali sa "Joel" ug sa tumoy sa nag-unang pulong diha sa teksto ("Samuel") lagmit mao ang hinungdan nga wala na hinuon ikaapil sa magkokopya ang ngalang "Joel." Lagmit iyang nasaypan ang Hebreohanong pulong nga *wehash·she·ni'* (nga nagkahulogang "ug ang ikaduhang [anak nga lalaki]") ingong mao ang personal nga ngalang "Vashni" ug gisukip ang letrang *waw* (ug) una pa sa ngalang Abias.

6. Usa sa gamhanang mga tawo ni David; igsoong lalaki ni Natan.—1Cr 11:26, 38.

7. Usa ka Gersonhong Levihanon sa balay ni Ladan; anak nga lalaki ni Jehiel(i). (1Cr 23:7, 8) Si Joel nga pangulo ug ang 130 sa iyang mga igsoong lalaki nagbalaan sa ilang kaugalingon ug mitabang sa pagdala sa arka sa pakigsaad ngadto sa Jerusalem. (1Cr 15:4, 7, 11-14) Sa ulahi si Joel ug ang iyang igsoong lalaki nga si Zetam gitudlo ingong mga magtatan-aw sa mga bahandi sa sangtuwaryo.—1Cr 26:21, 22.

8. Usa ka prinsipe, sa panahon sa paghari ni David, nga sakop sa tribo ni Manases sa K sa Jordan; anak nga lalaki ni Pedaia.—1Cr 27:20-22.

9. Usa ka manalagna ni Jehova ug magsusulat sa basahon sa Bibliya nga nagdala sa iyang ngalan. Siya maoy anak nga lalaki ni Petuel.—Joe 1:1; tanawa ang JOEL, BASAHON NI.

10. Usa ka Kohatnong Levihanon; anak nga lalaki ni Azarias. Sa unang tuig ni Ezequias, si Joel mitabang sa pagdala sa mahugaw nga mga butang nga gikuha sa mga saserdote gikan sa templo aron ilabay ngadto sa Walog sa Kidron.—2Cr 29:1, 3, 12, 15, 16.

11. Usa sa ubay-ubayng mga pangulo nga Simeonhon kinsa, sa adlaw ni Ezequias, pinugos nga nagkuha sa yuta sa pipila ka Hamihanon ug mga Meunim aron mapadako ang ilang sibsibanan.—1Cr 4:24, 35, 38-41.

12. Usa sa mga anak nga lalaki ni Nebo nga nagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa ug mga anak sa adlaw ni Esdras.—Esd 10:43, 44.

13. Usa ka magtatan-aw sa mga Benjaminhon nga nagpuyo sa Jerusalem sa panahon sa pagkagobernador ni Nehemias; anak nga lalaki ni Zikri.—Neh 11:4, 7-9.

JOEL, BASAHON NI. Usa ka inspiradong basahon sa Hebreohanong Kasulatan nga gisulat ni "Joel nga anak nga lalaki ni Petuel." (Joe 1:1) Halos walay nahibaloan bahin sa kinabuhi niini nga manalagna. Pinasukad sa iyang mga paghisgot sa Juda, Jerusalem, ug sa balay ni Jehova didto, mahimong ikahinapos nga siya nanagna didto sa Juda ug tingali nagpuyo sa Jerusalem. (1:9, 14; 2:17, 32; 3:1, 2, 16-20) Ang iyang paghisgot "sa ubos nga patag ni Jehosapat" (3:2, 12) nagpasabot nga siya misulat sa iyang basahon human sa dakong kadaogan ni Jehova alang kang Haring Jehosapat. Apan ang eksaktong yugto nga nalangkit giduhaduhaan.

Panahon sa Pagsulat. Gihatagan sa mga eskolar ug lainlaing mga petsa ang pagsulat sa basahon ni Joel sukad sa wala pa ang 800 W.K.P. hangtod sa mga 400 W.K.P. Mahitungod sa ilang mga argumento nga pabor sa usa ka ulahi o sa usa ka sayo nga pagsulat sa basahon, ang *The International Standard Bible Encyclopaedia* (nga giedit ni James Orr, 1960, Tomo III, p. 1690) nag-ingon: "Daghan sa mga argumentong gipresentar maoy negatibo, pananglitan, ang pagtagad sa *wala* hisgoti sa manalagna [lakip ang mga Caldeanhon, mga Asiryanhon, ang usa ka Judeanhong hari, ug ang napulo-ka-tribong gingharian], ug ang argumento pinasukad sa mga butang nga wala hisgoti dili

MGA PANGUNANG PUNTO SA JOEL

Usa ka tin-awng tagna nga nagpasiugda sa panimalos ni Jehova ug sa iyang kaluoy

Lagmit nga gisulat niadtong mga 820 W.K.P., siyam ka tuig human si Uzzias nahimong hari ug mga usa ka siglo human sa dakong kadaogan ni Jehova batok sa Moab, Ammon, ug sa mga molupyo sa Seir sa mga adlaw ni Jehosapat

---

Ang paghugpa sa dulon mag-upaw sa yuta; ang adlaw ni Jehova haduol na (1:1–2:11)

- Ang umalabot nga hampak pagahisgotan sulod sa mga kaliwatan
- Ang katanoman sa yuta pagaupawan aron nga ang mga halad nga lugas ug ilimnon mahunong diha sa balay ni Jehova
- Ang mga saserdote gisultihan nga magbangotan ug motuaw kang Jehova alang sa tabang
- Ang adlaw ni Jehova mailhan pinaagi sa usa ka malaglagong pagsulong sa "iyang kasundalohan"

Ang Israel gidapit sa pagbalik kang Jehova; ang Iyang espiritu igabubo (2:12-32)

- Ang mga molupyo sa Zion gidapit sa 'pagbalik' kang Jehova; iyang ipasig-uli ang ilang kauswagan ug panalipdan sila gikan sa "taga-amihanan"
- Si Jehova magabubo sa iyang espiritu nganha sa iyang katawhan, ug siya magahatag ug mga tilimad-on diha sa kalangitan ug sa yuta sa dili pa ang iyang "dako ug makalilisang nga adlaw"
- Kadtong magatawag sa ngalan ni Jehova makaikyas sa iyang dakong adlaw

Ang kanasoran pagahukman didto "sa ubos nga patag ni Jehosapat" (3:1-21)

- Ang kanasoran pagahukman tungod sa pagmaltratar sa katawhan sa Diyos
- Sila gihagit sa pagpangandam sa ilang kaugalingon aron sa pagpakiggubat kang Jehova ug sa paglugsong ngadto sa ubos nga patag ni Jehosapat; didto sila pagadugmokon sama sa mga ubas diha sa pug-anan sa bino
- Nianang higayona si Jehova mahimong dalangpanan sa iyang katawhan
- Ang Ehipto ug Edom mahimong kamingawan, samtang ang Juda pagapuy-an ug magmabungahon; si Jehova mopuyo sa Zion

gayod kasaligan." Sa susama, dili matino kon si Joel nagkutlo ba sa ubang mga manalagna o kaha siya gikutlo nila. Ang usa ka petsa human sa pagkadestiyero sa Babilonya mahimong ipaila kon si Joel (2:32) nagkutlo kang Abdias (17). Sa laing bahin, dili lamang kay si Abdias kondili hasta gani ang mas naunang manalagna nga si Amos (itandi ang Joe 3:16 sa Am 1:2) lagmit nga nagkutlo kang Joel. Kini mahimong magkahulogan nga gisulat ni Joel ang iyang basahon labing menos sa panahon ni Uzzias (Am 1:1), tingali sa mga 820 W.K.P. Bisan tuod dili konklusibo, ang luna sa basahon ni Joel diha sa Hebreohanong kanon tali sa Oseas ug Amos daw mopabor sa mas sayo nga yugto.

Pagkatinuod. Ang mga Hudiyo wala mokuwestiyon sa basahon ni Joel ingong bahin sa kanon apan nagbutang niini nga ikaduha diha sa "gagmay" nga mga manalagna. Kini usab bug-os nga kaharmonya sa nahibiling bahin sa Kasulatan, ingon sa dayag nga gipakita sa daghang kaamgiran tali sa Joel ug sa ubang mga basahon sa Bibliya. (Itandi ang Joe 2:2 sa Sof 1:14, 15; ang Joe 2:4, 5, 10 sa Pin 9:2, 7-9; ang Joe 2:11 sa Mal 4:5; ang Joe 2:12 sa Jer 4:1; ang Joe 2:13 sa Ex 34:6, Num 14:18, Sal 86:15, ug 106:45; ang Joe 2:31 sa Isa 13:9, 10, Mat 24:29, 30, ug Pin 6:12-17.) Ang katumanan sa mga tagna ni Joel nagtaganag lain pang argumento sa pagkatinuod niini. Ingon sa gitagna, ang Tiro, Filistia, ug Edom nakaagom sa mga paghukom ni Jehova. (Joe 3:4, 19; alang sa mga detalye, tan-awa ang EDOM, EDOMHANON; FILISTIA, FILISTEHANON; TIRO.) Sa adlaw sa Pentekostes sa tuig 33 K.P., gipakita ni apostol Pedro nga ang pagbubo sa espiritu sa Diyos ngadto sa mga tinun-an ni Jesu-Kristo maoy usa ka katumanan sa tagna ni Joel. (Joe 2:28-32; Buh 2:17-21) Sa ulahi, gipadapat ni apostol Pablo ang matagnaong mga pulong nga makaplagan sa Joel 2:32 ngadto sa mga Hudiyo ug mga dili-Hudiyo kinsa magatawag kang Jehova diha sa pagtuo. —Rom 10:12, 13.

JOELA. Usa sa mga manggugubat nga miadto kang David sa Ziklag; anak nga lalaki ni Jeroham sa Gedor.—1Cr 12:1, 7.

JOEZER [Si Jehova Maoy Tabang]. Usa sa mga manggugubat nga miduyog kang David sa Ziklag sa dihang siya nailalom pa sa mga pagpig-ot tungod kang Saul; usa ka Korehanon.—1Cr 12:1, 2, 6.

JOGBEHA. Usa sa mga kinutaang siyudad nga may toril nga mga bato nga gitukod o kaha gitukod pag-usab sa mga Gadhanon una pa sila motabok sa Jordan aron motabang sa pagsakop sa Canaan. (Num 32:34-36) Sa ulahing yugto ang kasundalohan ni Maghuhukom Gideon miagi sa Jogbeha una pa sa ilang kalit nga pag-atake sa Midianhong kampo didto sa Karkor. (Huk 8:10, 11) Ang Jogbeha gituohan nga mao ang el-Jubeihat, nga nahimutang mga 1,050 m (3,440 p) ibabaw sa lebel sa dagat ug mga 10 km (6 mi) sa AK sa modernong ʽAmman (Raba).

JOGLI [Hinaot Buksan (Ipadayag) ni Jehova]. Usa ka Danhanon kansang anak nga lalaki nga si Buki maoy pangulo sa tribo ni Dan alang sa pagbahinbahin sa yuta sa Canaan.—Num 34:18, 22, 29.

JOHA [pinamubo sa Jehohanan, nga nagkahulogang "Si Jehova Nagpakitag Pabor; Si Jehova Mapuangoron"].

1. Usa sa mga tawong gamhanan ni David; usa ka Tizihanon.—1Cr 11:26, 45.

2. Pangulo sa usa ka banay nga Benjaminhon sa Jerusalem; anak nga lalaki o kaliwat ni Beria.—1Cr 8:1, 16, 28.

JOHANAN [pinamubo sa Jehohanan, nga nagkahulogang "Si Jehova Nagpakitag Pabor; Si Jehova Mapuangoron"]. Ang ngalang Juan naggikan niini nga Hebreohanong ngalan.

1. Usa ka gamhanang Benjaminhon nga hanas sa paggamit sa iyang duha ka kamot ug usa sa batid nga mga manggugubat nga mianib kang David didto sa Ziklag.—1Cr 12:1-4.

2. Usa ka Gadhanong opisyal ug usa sa 11 ka talagsaong mga manggugubat nga midapig kang David didto sa kamingawan.—1Cr 12:8, 12-15.

3. Usa ka hataas nga saserdote. Lagmit ang iyang anak nga si Azarias mao ang hataas nga saserdote sa dihang si Haring Uzzias migawi nga mapangahason.—1Cr 6:9, 10; 2Cr 26:19, 20.

4. Panganayng anak nga lalaki ni Haring Josias. (1Cr 3:15) Sanglit wala siya hisgoti nga nahimong manununod sa trono sa Juda, dili sama sa iyang tulo ka manghod nga lalaki, dayag nga siya namatay sa wala pa mamatay ang iyang amahan.—2Ha 23:30, 34; 24:17; Jer 22:11; tan-awa ang JOSIAS Num. 1.

5. Usa sa mga pangulo sa kasundalohan nga nahibilin sa Juda human sa tiningob nga pagdestiyero ngadto sa Babilonya niadtong ting-init sa 607 W.K.P. Kini nga anak nga lalaki ni Karea mipaluyo gilayon sa pagkatudlo kang Gedalias ug, sa pagkahibalo sa laraw ni Ismael sa pagpatay sa gobernador, mihangyo kang Gedalias nga tugotan siya sa pagpatay kang Ismael sa tago apan siya wala tugoti. (Jer 40:7, 8, 13-16) Si Gedalias gipatay, si Johanan nangulo sa kasundalohan aron ipanimalos siya, ug nabawi ang mga tawong gibihag ni Ismael; apan ang mamumuno mismo nakaikyas ngadto sa Ammon. (Jer 41:11-16) Kay nahadlok nga panimaslan sa mga Babilonyanhon, si Johanan ug ang uban pa nangutana kang manalagnang Jeremias kon unsay angay nilang buhaton, apan, inay mosunod sa tambag ni Jehova nga magpabilin sa ilang yuta, sila mikalagiw ngadto sa Ehipto, nga nagdala kang Jeremias uban kanila.—Jer 42:1–43:7; 2Ha 25:23-26.

6. Anak nga lalaki ni Hakatan ug pangulo sa 110 ka lalaki sa balay sa amahan ni Azgad kinsa mibalik uban kaniya sa Jerusalem, nga miuban kang Esdras niadtong 468 W.K.P.—Esd 8:1, 12.

7. Apo nga lalaki ni Eliasib, ang hataas nga saserdote nga katalirongan ni Nehemias. Ang pagtawag kaniya nga Jonatan sa Nehemias 12:11 lagmit maoy usa ka sayop sa eskriba, sanglit ang mga ngalang "Johanan" ug "Jonatan" amgid kaayo diha sa Hebreohanon. Si Johanan gihisgotan sa Nehemias 12:22, 23 ug diha sa usa ka sulat nga nakaplagan taliwala sa Elephantine Papyri, diin siya gihisgotan ingong hataas nga saserdote.—*Jewish Antiquities,* ni F. Josephus, XI, 297 (vii, 1).

8. Anak nga lalaki ni Elioenai; ang ngalan ni Johanan makita diha sa usa ka talaan sa balay ni David nga naglakip kang Zorobabel ug sa iyang mga kaliwat.—1Cr 3:1, 10, 19, 24.

JOIADA [pinamubo sa Jehoiada, nga nagkahulogang "Hinaot Masayod si Jehova"].

1. Anak nga lalaki ni Pasea nga mitabang sa pag-ayo sa Ganghaan sa Karaang Siyudad sa dihang gipatukod pag-usab ni Nehemias ang paril sa Jerusalem.—Neh 3:6.

2. Apo-sa-tuhod ni Jesua ug amahan ni Johanan (Jonatan) sa linya sa hataas nga mga saserdote human sa yugto sa pagkadestiyero. (Neh 12:10, 11, 22) Usa sa mga anak nga lalaki ni Joiada ang naghugaw sa iyang kaugalingon ug sa iyang pagkasaserdote pinaagi sa pagpakigminyo sa anak nga babaye ni Sanbalat nga Horonhon, nga tungod niana giabog siya ni Nehemias.—Neh 13:28, 29.

JOIAKIM [pinamubo sa Jehoiakim, lagmit nagkahulogang "Si Jehova Nagbangon"]. Anak nga lalaki ug dayag nga manununod sa Hataas nga Saserdoteng si Jesua human sa pagkadestiyero. (Neh 12:10, 12, 26) Siya dayag nga nangatungdanan sa panahon sa pagbalik ni Esdras. (*Jewish Antiquities,* XI, 121 [v, 1]) Apan, sa panahon sa pag-abot ni Nehemias sa ulahi (455 W.K.P.), ang anak nga lalaki ni Joiakim nga si Eliasib mao na ang hataas nga saserdote.—Neh 3:1.

JOIARIB [pinamubo sa Jehoiarib, nga nagkahulogang "Hinaot Makigtigi si Jehova; Naghusay si Jehova sa [Atong] Legal nga Kaso"].

1. Pangulo sa usa ka balay sa amahan sa mga saserdote; gitawag usab ug Jehoiarib. (1Cr 24:6, 7) Ang mga hawas sa iyang balay (o laing saserdote nga may samang ngalan) maoy mga katalirongan ni Zorobabel, Nehemias, ug Joiakim.—Neh 12:1, 6; 11:4, 10; 12:12, 19, 26.

2. Usa ka "magtutudlo" sa panahon ni Esdras.—Esd 8:16.

3. Usa ka Judeanhong katigulangan ni Maaseias.—Neh 11:5.

JOKDEAM [lagmit nagkahulogang "Nagsunog ang Katawhan"]. Usa ka siyudad sa bukirong rehiyon sa Juda. (Jos 15:20, 48, 56) Kining dapita

lagmit mao ang Khirbet Raqʽa (Horvat Raqʽa), mga 7 km (4.5 mi) sa H sa Hebron.

JOKEBED [lagmit, Si Jehova Maoy Himaya]. Anak nga babaye ni Levi nga naminyo kang Amram sa samang tribo ug nahimong inahan ni Miriam, Aaron, ug Moises. (Ex 6:20; Num 26:59) Si Jokebed maoy usa ka babaye nga may pagtuo; siya misalig sa iyang Diyos nga si Jehova. Ingong hugot nga pagsupak sa sugo ni Paraon siya midumili nga patyon ang iyang anak, nga sa ulahi ginganlan ug Moises, ug tapos sa tulo ka bulan, sa dihang dili na siya mahimong itago sa balay, siya nagbutang kaniya sa usa ka arka nga papiro ug nagbutang niini taliwala sa mga tangbo sa tampi sa suba sa Nilo. Nakit-an sa anak nga babaye ni Paraon ang bata ug gisagop niya kini, apan ingon sa nahitabo, ang kaugalingong inahan ni Moises ang gihangyo nga magpasuso ug mag-atiman kaniya. Samtang nagdako ang bata, si Jokebed, duyog sa iyang bana, makugihon kaayo sa pagtudlo sa iyang mga anak sa mga prinsipyo sa putling pagsimba, ingon sa gibanaag sa ilang ulahing mga kinabuhi.—Ex 2:1-10.

Sumala sa Masoretikong teksto, si Jokebed maoy igsoong babaye ni Kohat nga amahan ni Amram; sa ato pa, si Amram naminyo sa iyang iyaan, nga dili pa supak sa balaod niadtong panahona. (Ex 6: 18, 20) Ugaling, ang ubang mga eskolar nagtuo nga si Jokebed maoy ig-agaw ni Amram inay nga iyang iyaan, kay mao kini ang mabasa sa Gregong *Septuagint,* nga adunay samang ideya nianang sa Syriac nga *Peshitta* ug sa Hudiyohanong mga tradisyon. Pananglitan, ang Exodo 6:20 mabasa sa bahin: "Si Jokabed ang anak nga babaye sa igsoon sa iyang amahan." (*LXX,* Bagster) "Si Amram nagkuha kang Jokaber nga anak nga babaye sa iyang uyoan." (*La*) "Sa dihang nagminyo si Amram gikuha niya ang iyang ig-agaw nga si Jokabad." (*Fn*) "Si Amram nagminyo sa iyang paryenteng babaye nga ginganlag Jokabed." (*Kx*) Ang nota o *footnote* sa Rotherham sa ekspresyong "igsoong babaye sa iyang amahan" nag-ingon: "Lagmit usa lamang ka babayeng membro sa banay sa iyang amahan." Si Thomas Scott diha sa iyang *Explanatory Notes* (1832) nag-ingon: "Sumala sa Septuagint ug sa Hudiyohanong mga tradisyon, si Jokebed maoy *ig-agaw,* dili *iyaan* ni Amram." "Ang banggiitang mga kritiko naghunahuna nga si Jokebed maoy *ig-agaw igtagsa* ni Amram, ug dili iyang *iyaan."* (*Commentary* ni Clarke) Sa dihang ang Numeros 26:59 nag-ingon nga si Jokebed maoy "anak nga babaye ni Levi," mahimong nagpasabot kini ug "apo nga babaye," ingon sa makita sa daghang ubang teksto sa Kasulatan diin ang "anak nga lalaki" gigamit sa pagtumong sa "apo nga lalaki." Sa iyang hubad, si F. Fenton mikomento nga ang mga pulong nga 'gipanganak kang Levi' niining samang bersikulo, "diha sa idiom sa Hebreohanong pinulongan, wala magpasabot kang Levi sa personal, apan sa usa ka kaliwat lamang sa Tribo. Tungod sa gitas-on sa panahon, imposible nga siya mahimong kaugalingong anak ni Levi."

Sa laing bahin, kon husto ang Masoretikong teksto sa Exodo 6:20, si Jokebed maoy iyaan ni Amram ug dili iyang ig-agaw. Kon ingnon ta nga si Levi ang amahan ni Jokebed, ang iyang inahan lagmit manghod sa inahan ni Kohat. Niining bahina si Jokebed, bisag igsoon lamang ni Kohat sa amahan, mahimong iyaan gayod ni Amram.

JOKIM [pinamubo sa Jehoiakim, lagmit nagkahulogang "Si Jehova Nagbangon"]. Usa ka kaliwat ni Juda pinaagi sa iyang ikatulong anak nga lalaki nga si Sela.—1Cr 2:3; 4:21, 22.

JOKMEAM [Pabangona (o, Patindoga) ang Katawhan].

1. Usa ka siyudad sa Epraim nga gihatag ngadto sa mga Kohatnon. (1Cr 6:66, 68) Sa Josue 21:22, ang Jokmeam dayag nga gitawag ug "Kibzaim," tingali lain o unang ngalan sa mao ra nga dapit. Ang nahimutangan niini sa pagkakaron wala mahibaloi.

2. Usa ka rehiyon nga diha sa utlanan sa teritoryo nga gimandoan sa anak nga lalaki ni Ahilud nga si Baana, usa sa 12 ka luyoluyo ni Solomon. (1Ha 4:12) Lagmit nga mao ra usab ang Jokneam.

JOKNEAM. Usa ka siyudad sa Carmelo nga gisakop ni Josue. (Jos 12:7, 22) Gipahat kini sa sinugdan ngadto sa tribo ni Zabulon (Jos 19:10, 11), human niana ang Jokneam gihatag ngadto sa Merarihanong mga Levihanon. (Jos 21:34) Karong adlawa kasagarang gituohan nga mao kini ang Tell Qeimun (Tel Yoqneʽam), nga nahimutang sa ibabaw sa usa ka bungdo sa tiilan sa Bukid sa Carmelo nga mga 11 km (7 mi) sa AK sa Megido ug nagumbaw sa Walog sa Jezreel. Sa 1 Hari 4:12 ang "Jokmeam" lagmit maoy sayop nga pag-espeling sa "Jokneam."

JOKSAN [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "nagbutang ug lit-ag"]. Usa ka kaliwat ni Abraham pinaagi kang Ketura; ang amahan ni Sheba ug Dedan.—Gen 25:1-3; 1Cr 1:32.

JOKTAN. Kaliwat ni Eber, igsoong lalaki ni Peleg, ug amahan sa 13 ka anak nga lalaki. (Gen 10:25-29; 1Cr 1:19-23) Ang mga ngalan sa pipila ka kaliwat ni Joktan mopatim-awng nagpabilin sa lainlaing dapit sa H ug HK sa Arabia. Gikaingon nga si Joktan mao ang ginikanan sa orihinal nga katawhan sa Arabia, nga lahi sa mga tribo nga naggikan sa mga anak ni Abraham pinaagi kang Agar ug Ketura. Ang geograpikanhong mga utla-

nan sa teritoryo nga gipuy-an sa mga kaliwat ni Joktan gihubit sa Bibliya nga "nagsukad sa Mesa hangtod sa Separ" (Gen 10:30), apan ang eksaktong dapit nga gikobrehan niini dili matino.

JOKTEEL.

1. Usa ka siyudad sa Juda didto sa Sepela (Jos 15:20, 33, 38), ang tukmang nahimutangan sa maong siyudad wala mahibaloi karong adlawa.

2. Ang Edomhanong siyudad sa Sela nga gipildi ni Haring Amazias sa Juda ug giilisdan ug ngalan nga Jokteel.—2Ha 14:1, 7; tan-awa ang SELA Num. 2.

JONADAB. Tan-awa ang JEHONADAB, JONADAB.

JONAM. Usa ka katigulangan ni Maria nga inahan ni Jesus. Si Jonam maoy usa ka kaliwat ni David pinaagi kang Natan ug tingali nagkinabuhi sa panahon ni Haring Asa.—Luc 3:23, 30, 31.

JONAS [Salampati].

1. "Anak nga lalaki ni Amitai"; usa ka manalagna ni Jehova gikan sa Gat-heper (2Ha 14:25), usa ka utlanan nga siyudad sa teritoryo sa Zabulon. (Jos 19:10, 13) Ingong katumanan sa pulong ni Jehova nga gipahayag pinaagi ni Jonas, si Haring Jeroboam II sa Israel milampos sa pagpasiguli "sa utlanan sa Israel gikan sa pagsulod sa Hamat hangtod sa dagat sa Araba [ang Dagat sa Asin]." (2Ha 14:23-25; itandi ang Deu 3:17.) Busa mopatim-aw nga si Jonas nag-alagad ingong manalagna ngadto sa napulo-ka-tribo nga gingharian sa usa ka panahon sulod sa paghari ni Jeroboam II. Dayag nga siya usab ang gisugo ni Jehova sa pagmantala sa paghukom batok sa Nineve (Jon 1:1, 2) ug busa, mao usab ang magsusulat sa basahon nga nagdala sa iyang ngalan.

Imbes nga moadto sa iyang asaynment sa pagsangyaw sa mga taga-Nineve, si Jonas mihukom sa pagkalagiw gikan niini. Sa pantalan sa Jope, siya misakay ug barko paingon sa Tarsis (sagad nga gilangkit sa Espanya) nga kapin sa 3,500 km (2,200 mi) sa K sa Nineve.—Jon 1:1-3; 4:2.

Human makasakay sa inandanahang sakayan, si Jonas nahinanok sa pagkatulog sa "kinailadmang bahin" niini. Sa kasamtangan, ang mga marinero, nga nagsagubang sa gipahinabo sa Diyos nga unos nga hapit nang moguba sa barko, nagpakitabang sa ilang mga diyos ug naglabay ug mga butang gikan sa barko aron mogaan kini. Ang kapitan sa barko nagpukaw kang Jonas, ug nag-awhag usab kaniya nga motawag sa iyang "diyos." Sa kataposan ang mga marinero nagripa aron sa pagtino kon kinsa ang hinungdan sa pagtungha sa bagyo. Dayag nga gipahinabo ni Jehova nga ang ripa matunong kang Jonas. Sa dihang gisukitsukit, si Jonas misugid nga siya wala magmatinumanon sa gisugo kaniya. Kay dili buot nga mamatay ang uban tungod kaniya, iyang gihangyo nga itambog siya sa dagat. Sa dihang napakyas ang tanang paningkamot nga makabalik sa dunggoanan, gihimo sa mga marinero ang sumala sa gisulti ni Jonas, ug mihunong ang kabangis sa dagat.—Jon 1:4-15.

Samtang si Jonas miunlod ilalom sa tubig, ang mga lusay milambod sa iyang ulo. Sa kataposan wala na siya mobating nalumos, ug iyang naamgohan nga siya diha na sa sulod sa usa ka dakong isda. Si Jonas nag-ampo kang Jehova, nga naghimaya kaniya ingong Manluluwas ug nagsaad nga tumanon kon unsa ang iyang gipanaad. Sa ikatulo ka adlaw ang manalagna gisuka ngadto sa mamala nga yuta.—Jon 1:17–2:10.

Makataronganon bang tuohan nga ang mga taga-Nineve maghinulsol pinaagi sa pagsul-ob ug sakong panapton tungod sa pasidaan ni Jonas?

Kay gisugo sa ikaduhang higayon sa pag-adto sa Nineve, iyang gihimo ang taas nga panaw paingon didto. "Sa kataposan, si Jonas misulod sa siyudad nga may gilay-ong usa ka adlaw nga pagbaktas, ug siya nagmantala ug nag-ingon: 'Kap-atan ka adlaw na lamang, ug ang Nineve pagalaglagon.'" (Jon 3:1-4) Kon kaha si Jonas makamao mosulti ug Asiryanhon o milagrosong gitugahan sa abilidad sa pagsulti sa maong pinulongan, kini wala ibutyag sa Bibliya. Mahimo usab nga nagsulti siya ug Hebreohanon, ug ang iyang gimantala gihubad sa

ulahi sa usa o sa pipila nga makasabot sa maong pinulongan. Kon gipahayag sa pinulongang Hebreohanon, ang mga pulong ni Jonas lagmit nakapukaw ug hilabihang pag-usisa, ug daghan ang natingala kon unsa ang gipamulong niini nga estranyo.

Ang pipila ka kritiko naghunahuna nga dili katuohan nga ang mga taga-Nineve, lakip na ang hari, misanong sa pagsangyaw ni Jonas. (Jon 3:5-9) Labot niini makapaikag ang giingon sa komentarista nga si C. F. Keil: "Ang kusganong impresyon nga nahimo sa pagsangyaw ni Jonas nganha sa mga taga-Nineve, nga maoy nakaingon sa paghinulsol sa tibuok siyudad pinaagig sakong panapton ug abo, masabot kaayo, kon ibutang nato sa hunahuna ang pagkadaling matandog sa pagbati sa mga taga-Sidlakan, ang pagkahadlok alang sa usa ka Supremong Persona nga maoy kinaiya sa tanang pagano nga relihiyon sa Asia, ug ang dakong pagtamod sa pagpanagna ug sa mga orakulo nga gihuptan sa mga Asiryanhon sukad pa sa kinasayohang mga panahon . . . ; ug kon atong tagdon usab ang pag-abot sa usa ka langyaw nga wala gayoy personal nga interes, ug uban ang bug-os nga kaisog, nagbutyag sa dili-diyosnong mga paagi niining dakong harianong siyudad, ug nagpahibalo sa haduol na kaayong kalaglagan niini uban ang pagkamasaligon nga maoy kinaiya sa mga manalagna nga gipadala sa Diyos, makahatag gayod ug kusganong impresyon diha sa mga hunahuna sa mga tawo, nga mahimong mas katuohan pa gayod kon ang taho sa mga milagro nga gihimo sa mga manalagna sa Israel nakaabot sa Nineve."—*Commentary on the Old Testament,* 1973, Tomo X, Jonah 3:9, pp. 407, 408.

Paglabay sa 40 ka adlaw ug wala pay nahitabo sa Nineve, si Jonas wala gayod mahimuot nga si Jehova wala magpadangat ug kadaot sa siyudad. Nagampo pa gani siya sa Diyos nga kuhaon ang iyang kinabuhi. Apan gitubag ni Jehova si Jonas pinaagig pangutana: "Angay ka ba nga manginit sa kasuko?" (Jon 3:10–4:4) Dayon ang manalagna mibiya sa siyudad ug, sa ulahi, nagtukod ug usa ka balongbalong alang sa iyang kaugalingon. Didto, sa S sa Nineve, gipaabot ni Jonas kon unsay mahitabo sa siyudad.—Jon 4:5.

Sa dihang ang usa ka tabayag milagrosong mitubo aron malandongan si Jonas, ang manalagna nalipay kaayo. Apan ang iyang kalipay wala ra magdugay. Pagkasunod adlaw, sayo sa buntag, usa ka ulod ang mikutkot sa tanom mao nga kini nalaya. Kay nawad-an sa landong niini, naladlad si Jonas sa mainit nga hangin sa sidlakan ug ang iyang ulo nabulad sa mainit nga adlaw. Sa makausa pa, gihangyo niyang siya mamatay.—Jon 4:6-8.

Pinaagi niining tanom nga tabayag, si Jonas gitudloan ug leksiyon sa kaluoy. Nasubo siya sa tanom nga tabayag, nga lagmit naghunahuna kon nganong kini namatay. Bisan pa niana, si Jonas dili mao ang nagtanom ni ang nag-atiman niini. Sa laing bahin, ingon nga Maglalalang ug Tigsustento sa kinabuhi, mas labaw nga may katarongan si Jehova nga masubo alang sa Nineve. Ang bili sa mga molupyo niini ug sa kahayopan mas labaw kaayo kon itandi sa bili sa usa ka tanom nga tabayag. Busa, si Jehova nangutana kang Jonas: "Sa akong bahin, dili ba diay ako masubo alang sa Nineve nga dakong siyudad, diin adunay kapin sa usa ka gatos ug kawhaan ka libo ka tawo nga wala mahibalo sa kalainan tali sa ilang tuong kamot ug sa ilang wala, gawas pa sa daghang binuhing hayop?" (Jon 4:9-11) Ang iyang tin-aw nga paghulagway sa kaugalingon niyang kasinatian nagpakita nga nasabtan gayod ni Jonas ang punto.

Lagmit nga sa usa ka panahon sa ulahi nahibalag ni Jonas ang labing menos usa sa mga pasahero sa barko nga gikan sa Jope, tingali didto sa templo sa Jerusalem, ug nasayran gikan kaniya ang mga panaad nga gihimo sa mga marinero human molurang ang bagyo.—Jon 1:16; itandi ang Jon 2:4, 9; tan-awa ang JONAS, BASAHON NI; NINEVE.

2. Amahan sa mga apostoles nga si Pedro ug Andres (Mat 16:17; Ju 1:40-42); gitawag usab ug Juan sa Juan 1:42; 21:15-17 sa pipila ka manuskrito.

JONAS, BASAHON NI. Ang bugtong basahon sa Hebreohanong Kasulatan nga eksklusibong naghisgot sa buluhaton sa usa ka manalagna ni Jehova sa pagmantala ug usa ka mensahe sa paghukom diha sa ug alang sa usa ka dili-Israelinhong siyudad, ug tungod niana nga pagmantala ang maong siyudad naghinulsol. Ang mga kasinatian nga giasoy niini nga basahon maoy iya sa magsusulat niini, si Jonas nga anak nga lalaki ni Amitai. Dayag nga mao ra ang Jonas sa 2 Hari 14:25, siya nanagna gayod sa panahon sa paghari ni Haring Jeroboam II sa Israel (mga 844-804 W.K.P.). Busa makataronganon ang paglangkit sa mga panghitabo nga girekord sa basahon ni Jonas sa ikasiyam nga siglo W.K.P.—Tan-awa ang JONAS Num. 1.

Pagkatinuod. Tungod sa pagkadili-kinaiyanhon sa daghang panghitabo nga gihisgotan sa basahon ni Jonas, sagad kining gisaway sa mga kritiko sa Bibliya. Ang pagtungha sa unos ug ang kalit nga paglurang niini, ang isda nga naglamoy kang Jonas ug tulo ka adlaw sa ulahi nagsuka sa manalagna nga wala maunsa, ug ang kalit nga pagtubo ug pagkamatay sa usa ka tabayag tanan giisip nga dili tinuod nga nahitabo tungod kay ang maong mga butang wala mahitabo karong adlawa. Kini

nga pangatarongan mahimong may pasukaranan kon giingon sa basahon ni Jonas nga ang maong mga butang maoy ordinaryong mga panghitabo niadtong panahona. Apan kini wala mag-ingon niana. Kini nag-asoy sa mga panghitabo sa kinabuhi sa usa ka tawo kinsa linain nga gisugo sa Diyos. Busa, kadtong naghunahuna nga kining mga butanga dili gayod mahimong mahitabo nagsalikway gayod sa paglungtad sa Diyos o kaha sa iyang katakos sa paggahom sa mga puwersa sa kinaiyahan ug sa kinabuhi sa tanom, hayop, ug sa tawo diha sa linain nga paagi alang sa iyang katuyoan.—Tanawa ang Mat 19:26.

Unsang matanga sa linalang sa dagat ang lagmit milamoy kang Jonas?

Ang usa ka popular nga gilantugian kanhi mao nga walay linalang sa dagat nga makalamoy ug usa ka tawo. Apan kini nga argumento dili makataronganon. Ang *sperm whale* (usa ka matang sa balyena), nga dako kaayog ulo nga kuwadrado ang porma ug naglangkob ug mga un-tersiya sa gitason niini, makaarang gayod sa paglamoy sa usa ka tawo. (*Mammals of the World* ni Walker, girebisar ni R. Nowak ug J. Paradiso, 1983, Tomo II, p. 901) Makaiikag, adunay ebidensiya nga ang dunggoanan sa Jope kanhi maoy sentro sa mga tigpamalyena. Sa laing bahin, posible usab nga ang dakong puti nga iho mao ang isda nga milamoy kang Jonas. Usa niini nga nakuha niadtong 1939 adunay duha ka tibuok 2-m-gitas-on (6 p) nga mga iho diha sa tiyan niini—ang matag usa samag gidakon sa usa ka tawo. Ug ang dagkong puti nga mga iho nagbahasbahas sa tanang kadagatan, lakip na sa Mediteranyo. (*Australian Zoological Handbook,* The Fishes of Australia, ni G. P. Whitley, Sydney, 1940, Part 1—The Sharks, p. 125; *The Natural History of Sharks,* ni R. H. Backus ug T. H. Lineaweaver III, 1970, pp. 111, 113) Apan, angayng matikdan nga ang Bibliya yanong nag-ingon: "Si Jehova nagandam ug usa ka dakong isda aron molamoy kang Jonas," nga wala hisgoti ang matang sa isda. (Jon 1:17) Busa dili matino kon unsa nga "isda" ang milamoy kaniya. Ngani, ang kahibalo sa tawo bahin sa mga linalang nga nagpuyo sa kadagatan dili kompleto. Matod sa magasin nga *Scientific American* (Septiyembre 1969, p. 162): "Sama sa nangagi, ang dugang pagsuhid sa kinahiladman sa dagat sa walay duhaduha magpadayag sa wala pa mailhi nga mga linalang lakip na sa mga membro sa mga grupo nga gihunahunang dugay nang nahanaw."

Ang pipila mibati nga ang pagkatinuod sa basahon ni Jonas kaduhaduhaan tungod kay walay pamatuod bahin sa buluhaton niini nga manalagna diha sa Asiryanhong mga rekord. Hinuon, sa pagkatinuod, ang wala paghisgot niini nga impormasyon dili angayng ikahibulong. Nabatasan sa mga nasod sa kakaraanan ang pagbayaw sa ilang mga kalamposan, dili sa ilang mga kapakyasan ug mga

MGA PANGUNANG PUNTO SA JONAS

Ang mga kasinatian ni Jonas sa dihang siya gitudlo nga managna ngadto sa usa ka paganong katawhan, ang mga molupyo sa Nineve

Kini gisulat niadtong mga 844 W.K.P., mga 100 ka tuig sa wala pa idestiyero sa Asirya ang Israel

Ang pagkalagiw ni Jonas (1:1–2:10)

- Si Jonas gisugo sa pagpasidaan sa mga taga-Nineve bahin sa kasuko ni Jehova apan siya mipanaw sakay sa usa ka barko paingon sa Tarsis
- Miabot ang usa ka makusog nga bagyo ug tungod niana sila nahadlok nga malunod
- Ang nangahadlok nga mga marinero nagpakitabang sa ilang mga diyos, misulay sa pagpagaan sa barko, ug dayon nagripa aron matino kon kinsa ang nakaingon sa katalagman nga ilang giatubang
- Ang ripa natunong kang Jonas; iyang giingnan ang mga marinero sa pag-itsa kaniya sa dagat tungod kay siya mao ang hinungdan sa bagyo
- Ang mga tripulante, nga dili buot mohimo niini, misulay sa pagpabalik sa barko padulong sa kamad-an; sa dihang kini napakyas, ilang giitsa si Jonas ngadto sa dagat; milurang gilayon ang bagyo
- Didto sa dagat, si Jonas gilamoy sa usa ka dakong isda
- Gikan sa sulod sa tiyan sa isda, siya miampo kang Jehova ug misaad sa pagtuman sa iyang gipanaad
- Sa kataposan, si Jonas gisuka ngadto sa mamalang yuta

Si Jonas miadto sa Nineve (3:1–4:11)

- Gisugo pag-usab ni Jehova si Jonas sa pag-adto sa Nineve aron sa pagmantala sa Iyang pasidaan
- Si Jonas miadto sa Nineve ug mipahibalo nga 40 ka adlaw na lamang ug ang siyudad pagalaglagon
- Ang mga taga-Nineve naghinulsol; ingon sa gimando sa hari, ilang gisul-oban ug sakong panapton ang ilang mga hayop ug ang ilang kaugalingon ug mituaw sa pagpakiluoy sa Diyos; si Jehova "nagbasol" tungod sa gitagnang katalagman
- Si Jonas nasuko pag-ayo nga ang Nineve dili pagalaglagon; siya nagtukod ug usa ka balongbalong sa gawas sa siyudad, milingkod nga nagpasilong niini, ug nagpaabot sa mahitabo
- Gipahinabo ni Jehova nga ang usa ka tabayag motubo ug magtaganag landong alang kang Jonas; pagkasunod adlaw gikutkot sa usa ka ulod ang tanom ug kini nalaya; gigamit ang reaksiyon ni Jonas labot niini, gipatin-aw ni Jehova kang Jonas kon nganong Siya nagpakitag kaluoy ngadto sa kapin sa 120,000 ka molupyo sa Nineve

kaulawan, ug usab ang paghanaw sa bisan unsang butang nga dili pabor kanila. Dugang pa, sanglit dili tanang karaang mga rekord ang napreserbar o nakaplagan, walay usa nga tinong makasulti nga ang asoy sa kon unsay nahitabo sa panahon ni Jonas wala gayod maglungtad.

Ang kakulang sa pipila ka detalye (sama sa ngalan sa Asiryanhong hari ug sa eksaktong dapit diin si Jonas gisuka nganha sa mamalang yuta) gipunting usab nga lain pang pamatuod nga ang basahon ni Jonas dili tinuod nga kasaysayan. Apan, kini nga pagsupak nagbalewala sa kamatuoran nga ang tanang makasaysayanhong mga asoy maoy pinamubo nga mga asoy, ang historyador nagrekord lamang sa impormasyon nga iyang gibati nga hinungdanon o gikinahanglan alang sa iyang katuyoan. Ingon sa haom nga gikomento sa komentarista nga si C. F. Keil: "Walay usa sa karaang mga historyador kansang mga sinulat ingon niana ka kompleto: ug walay usa usab sa mga historyador sa Bibliya nga buot hisgotan ang mga butang nga walay suod nga kalangkitan sa pangunang tumong sa ilang asoy, o sa relihiyosong kahulogan sa mga kamatuoran mismo."—*Commentary on the Old Testament,* 1973, Tomo X, Introduction to Jonah, p. 381.

Sanglit ang arkeolohikanhong ebidensiya gisabot nga nagpailang ang mga paril nga naglibot sa karaang Nineve maoy mga 13 km (8 mi) lamang ang sirkumperensiya niini, giingon nga ang basahon ni Jonas nagpasobra ra sa gidak-on sa siyudad sa dihang gihubit kini nga may gilay-ong tulo ka adlaw nga pagbaktas. (Jon 3:3) Hinunoa, dili kini balidong katarongan nga kuwestiyonon ang gihisgotan sa Kasulatan. Diha sa Biblikanhon ug sa modernong paggamit ang ngalan sa usa ka siyudad mahimong maglakip sa mga kasikbit nga bahin niini. Ngani, ang Genesis 10:11, 12 nagpakita nga ang Nineve, Rehobot-Ir, Cala, ug Resen gitawag nga "ang bantogang [o, dakong] siyudad."

Ang kamatuoran nga si Jonas wala magsulat diha sa unang persona gigamit aron isalikway ang basahon. Apan wala tagda niini nga argumento nga komon alang sa mga magsusulat sa Bibliya ang paghisgot sa ilang kaugalingon diha sa ikatulong persona. (Ex 24:1-18; Isa 7:3; 20:2; 37:2, 5, 6, 21; Jer 20:1, 2; 26:7, 8, 12; 37:2-6, 12-21; Dan 1:6-13; Am 7:12-14; Hag 1:1, 3, 12, 13; 2:1, 10-14, 20; Ju 21:20) Gani gihimo kini sa karaang sekular nga mga historyador, lakip kang Xenophon ug Thucydides. Bisan pa niana, angayng matikdan nga ang pagkatinuod sa ilang mga asoy wala gayod kuwestiyona pinasukad niini.

Pinaagi sa pangbukas nga pahayag niini, "ang pulong ni Jehova midangat," ang basahon ni Jonas nagpasiugda nga kini naggikan sa Diyos. (Jon 1:1) Ang mga Hudiyo sukad sa labing sayo nga mga panahon midawat na niini ug sa ubang matagnaong mga basahon nga gipaila sa samang paagi (Jer 1:1, 2; Os 1:1; Miq 1:1; Sof 1:1; Hag 1:1; Zac 1:1; Mal 1:1) ingong tinuod. Kini mismo nagtaganag maayong pasukaranan sa pagkatinuod niini. Ingon sa gipakita: "Sa pagkatinuod dili katuohan . . . nga dawaton sa Hudiyohanong mga awtoridad kana nga basahon nganha sa kanon sa Kasulatan nga wala ang labing lig-ong ebidensiya sa pagkatinuod niini."—*The Imperial Bible-Dictionary,* giedit ni P. Fairbairn, London, 1874, Tomo I, p. 945.

Dugang pa, kini nga basahon bug-os nga kaharmonya sa ubang mga bahin sa Kasulatan. Kini nagpasidungog sa kaluwasan ngadto kang Jehova (Jon 2:9; itandi ang Sal 3:8; Isa 12:2; Pin 7:10), ug ang asoy nag-ilustrar sa kaluoy, hataas-ngapailob, pagkamapailobon, ug dili-takos nga kalulot ni Jehova sa pagpakiglabot sa makasasalang mga tawo.—Jon 3:10; 4:2, 11; itandi ang Deu 4:29-31; Jer 18:6-10; Rom 9:21-23; Efe 2:4-7; 2Pe 3:9.

Ang laing ebidensiya nga nagpamatuod sa pagkatinuod niini nga basahon sa Bibliya mao ang pagkaprangka niini. Ang dili-hustong tinamdan ni Jonas bahin sa iyang buluhaton ug ang gibuhat sa Diyos nga pagluwas sa mga taga-Nineve wala ililong.

Apan, ang labing lig-ong ebidensiya gitagana sa Anak sa Diyos mismo. Siya miingon: "Walay ilhanan nga ihatag niini [nga kaliwatan] gawas sa ilhanan ni Jonas nga manalagna. Kay ingon nga si Jonas didto sa tiyan sa dakong isda tulo ka adlaw ug tulo ka gabii, sa ingon usab ang Anak sa tawo maanaa sa kasingkasing sa yuta tulo ka adlaw ug tulo ka gabii. Ang mga taga-Nineve mobangon sa paghukom uban niining kaliwatana ug magahukom niini; tungod kay sila naghinulsol tungod sa giwali ni Jonas, apan, tan-awa! ania ang usa nga labaw pa kay kang Jonas." (Mat 12:39-41; 16:4) Ang pagkabanhaw ni Kristo Jesus kinahanglang tinuod gayod sama sa pagkaluwas ni Jonas gikan sa tiyan sa isda. Ug ang kaliwatan nga nakadungog sa pagwali ni Jonas angayng literal gayod sama sa kaliwatan nga nakadungog sa gipamulong ni Kristo Jesus. Ang mitolohikanhong mga tawo sa Nineve dili gayod mahimong mobangon sa panahon sa paghukom ug mohukom sa dili-masanongon nga kaliwatan sa mga Hudiyo.

JONATAN [Si Jehova Naghatag]. Ang Cebuano nga hubad sa duha ka ngalang Hebreohanon, *Yohna·than′* ug ang mas taas nga porma nga *Yehoh·na·than′*.—Tan-awa ang JEHONATAN.

1. Usa ka Levihanon nga nag-alagad ingong saserdote maylabot sa bakak nga pagsimba diha sa balay ni Miqueas sa Epraim ug sa ulahi sa mga

Danhanon. Ang asoy sa Maghuhukom kapitulo 17 ug 18 sublisubling naghisgot sa usa ka batan-ong Levihanon kinsa gitawag sa Maghuhukom 18:30 ug "Jonatan nga anak nga lalaki ni Gersom, nga anak nga lalaki ni Moises." Ang paghubit kaniya una pa niana ingong "sa banay ni Juda" lagmit maoy tungod lamang kay siya nagpuyo sa Betlehem sa teritoryo sa Juda.—Huk 17:7.

Sa kataposan ang naglatagaw nga si Jonatan nakaabot sa balay ni Miqueas sa kabukiran sa Epraim. Si Miqueas nagpahimutang ug linilok nga larawan sa iyang balay. Miuyon si Jonatan sa pag-alagad ingong saserdote sa panimalay bisag siya dili sa banay ni Aaron ug migamit siya ug larawan sa pagsimba. Sa ulahi lima ka Danhanon nga nangitag usa ka dapit nga kapuy-an alang sa usa ka bahin sa ilang tribo nahimamat ni Jonatan. Sila naghangyo kaniya nga magpakisayod sa Diyos kon sila ba magmalamposon, ug siya naghatag kanila ug paborableng tubag sa ngalan ni Jehova.

Sa dihang ang pangunang bahin nga 600 ka Danhanon ingon man ang ilang pamilya ug kahayopan milabay sa balay ni Miqueas sa ilang pagpaingon sa amihanan, gikuha nila ang mga butang alang sa pagsimba lakip ang linilok nga larawan. Gihaylo usab nila ang mahakogong si Jonatan sa pagkuyog kanila, aron mahimong ilang saserdote ug dili lamang saserdote sa usa ka pamilya. (Huk 17:7–18:21) Si Jonatan "ug ang iyang mga anak nga lalaki nahimong mga saserdote alang sa tribo sa mga Danhanon hangtod sa adlaw nga nadestiyero ang yuta." (Huk 18:30) Ang pipila ka komentarista nagpadapat niini sa pagsakop sa distrito, sama nianang pagsakop ni Tiglat-pileser III, o sa tanang tribo sa amihanan niadtong 740 W.K.P. (2Ha 15:29; 17:6) Ugaling, sanglit si Samuel ang dayag nga nagsulat sa Mga Maghuhukom, gitumong gayod niini ang mas sayong kapadapatan. Ang Maghuhukom 18:31 naghisgot nga ang mga Danhanon naghupot sa linilok nga larawan nga "gipatindog alang sa ilang kaugalingon sa tanang adlaw nga ang balay sa matuod nga Diyos didto sa Shilo." Kini nagpasabot nga ang nag-unang bersikulo mapadapat sa usa ka yugto sa panahon, ug kini nagpalig-on sa panglantaw nga ang pamilya ni Jonatan nag-alagad ingong mga saserdote hangtod ang Arka nailog sa mga Filistehanon. Gilantugian nga ang bersikulo 30 angayng hubaron nga, 'hangtod sa adlawng ang arka gidala sa pagkadestiyero.' (1Sa 4:11, 22) Apan kini nga paghinapos bahin sa gidugayon sa pagkasaserdote sa pamilya ni Jonatan mahimong husto bisag dili usbon ang hubad, kay ang bersikulo 30 mahimong nagpakita nga ang yuta, sa usa ka diwa, gidala ngadto sa pagkadestiyero sa dihang nailog ang Arka.

2. Ang panganay ug paboritong anak nga lalaki sa Benjaminhon nga si Haring Saul, dayag nga pinaagi kang Ahinoam nga anak nga babaye ni Ahimaaz. (1Sa 14:49, 50) Si Jonatan nailhan pag-ayo tungod sa iyang dili mahakogong pakighigala ug pagpaluyo kang David ingong umaabot nga hari ni Jehova.

Si Jonatan unang gihisgotan sa sayong katuigan sa paghari ni Saul ingong maisog nga komandante sa usa ka libo ka manggugubat. (1Sa 13:2) Busa niadtong panahona lagmit siya maoy labing menos 20 anyos ug busa hapit na mag-60 anyos sa dihang siya namatay sa mga 1078 W.K.P. (Num 1:3) Si David maoy 30 anyos sa pagkamatay ni Jonatan. (1Sa 31:2; 2Sa 5:4) Busa, sa panahon sa ilang panaghigalaay si Jonatan lagmit magulang ug mga 30 anyos kang David. Ang pagkahingkod nga batan-ong lalaki ni Jonatan sa dihang si Saul nahimong hari lagmit magpatin-aw sa iyang tinamdan ug panglantaw. Sa mga tuig sa iyang pagtubo siya tingali naimpluwensiyahan sa iyang amahan kinsa, hangtod sa panahong gipili ingong hari, nagpakitag pagkamakasaranganon, pagkamasinugtanon, ug pagtahod kang Jehova ug sa iyang mga kahikayan.—1Sa 9:7, 21, 26; 10:21, 22.

Sa unang paghisgot kang Jonatan, siya maisogon ug malamposong nanguna sa usa ka libo ka tawo nga dili kaayo sinangkapan sa pagpakiggubat batok sa garison sa mga Filistehanon sa Geba. Ingong pagsanong, ang mga kaaway nagtigom sa Mikmas. Sa hilom si Jonatan ug ang iyang tigdala sa armadura mibiya kang Saul ug sa iyang mga tawo ug mipaduol sa nagkampong mga kaaway. Niini nga buhat pa lamang gipakita na ni Jonatan ang iyang kaisog, ang iyang katakos aron mosalig ang uban kaniya, ug ingon man ang iyang pag-ila sa pagtultol ni Jehova, kay ang iyang mga paglihok nagagad man sa mga ilhanan gikan sa Diyos. Ang duha ka maisogong manggugubat nakapatay ug 20 ka Filistehanon, nga misangpot sa bug-os nga panaggubat ug kadaogan sa Israel. (1Sa 13:3–14:23) Samtang nagpadayon ang panaggubat, si Saul sa dinalidali nanumpa sa pagtunglo kang bisan kinsa nga mokaon sa dili pa matapos ang gubat. Si Jonatan wala mahibalo niini ug mikaon ug ihalas nga dugos. Sa ulahi, sa dihang giatubang ni Saul, si Jonatan wala mahadlok nga mamatay tungod sa pagkaon ug dugos. Bisan pa niana siya gitubos o giluwas sa mga tawo, nga miila nga ang Diyos nag-uban kaniya niadtong adlawa.—1Sa 14:24-45.

Kining maisogong paglihok tin-awng nagpamatuod nga si Jonatan maoy usa ka maisogon, takos, ug kusganong manggugubat. Siya ug si Saul takos sa paghubit nga "mas tulin sila kay sa mga agila" ug "mas kusgan sila kay sa mga leyon." (2Sa 1:23) Siya maoy usa ka hanas nga magpapana. (2Sa 1:22;

1Sa 20:20) Ang iyang mga hiyas ingong lalaki lagmit nga nagpamahal gayod kaniya kang Saul. Dayag nga sila suod kaayo. (1Sa 20:2) Apan kini wala molabaw sa kasibot ni Jonatan sa Diyos ug sa iyang pagkamaunongon sa iyang higala nga si David.

Si David gidala ngadto sa palasyo sa hari aron sa pagtugtog ug musika alang kang Saul, sanglit ang espiritu ni Jehova mibiya na man sa hari ug gipulihan ug daotang espiritu—butang nga lagmit namatikdan ni Jonatan. Bisag batan-on pa, si David maoy "usa ka maisog, gamhanan nga tawo ug usa ka manggugubat," ug si Saul "nahigugma kaniya pag-ayo, ug siya nahimong iyang tigdala sa armadura."—1Sa 16:14-23.

Ang linaing panaghigalaay ni Jonatan ug David nagsugod human mapatay ni David si Goliat. Ang maong maisogong buhat sa paglaban sa katawhan ni Jehova ilabinang nakapatandog kang Jonatan. Nakadungog sa asoy ni David bahin niini, "ang kalag ni Jonatan nalanggikit sa kalag ni David, ug si Jonatan nahigugma kaniya ingon sa iyang kaugalingong kalag." (1Sa 18:1) Ang duha ka maisogong manggugubat ug debotadong mga alagad sa Diyos "naghimog usa ka pakigsaad" sa panaghigalaay. Nakita ni Jonatan nga diha kang David ang espiritu sa Diyos. (1Sa 18:3) Wala niya lantawa nga may pangabugho si David ingong iyang karibal, sama sa gibuhat ni Saul. Hinunoa, ang iyang pagtahod sa paagi sa Diyos sa pagdumala sa mga butang maoy usa ka maayong panig-ingnan alang sa iyang mas batan-ong higala. Wala siya molihok uyon sa tinguha ni Saul sa pagpatay kang David apan, hinunoa, nagpasidaan kang David ug misulay sa pagpataliwala alang kaniya. Sa dihang napugos si David sa pagkalagiw, nakigkita si Jonatan kaniya ug mihimog pakigsaad aron si David magpanalipod kaniya ug sa iyang panimalay.—1Sa 19:1–20:17.

Nakigsulti pag-usab si Jonatan kang Saul bahin kang David, apan hapit siyang mapatay tungod niini, kay tungod sa pagsilaob sa kasuko gibangkaw ni Saul ang iyang kaugalingong anak. Sumala sa gikasabotan, nagkita si Jonatan ug David sa kapatagan diin didto sa dayag nagbansay sa pagpana ang anak sa hari. (1Sa 20:24-40) Gipalig-on pag-usab sa duha ka managhigala ang ilang bugkos sa pagmahal ug "naghinagkanay sila sa usag usa ug naghinilakay," ingon sa gibuhat sa ubang mga tawo ug ingon usab sa gibuhat karon diha sa pipila ka kayutaan. (1Sa 20:41; Gen 29:13; 45:15; Buh 20:37) Sa ulahi nakita ni Jonatan si David sa kataposang higayon didto sa Hores ug iyang gipalig-on ang "iyang kamot labot sa Diyos"; ilang gipalig-on pagusab ang ilang pakigsaad.—1Sa 23:16-18.

Walay gipakita sa Bibliya nga si Jonatan mitabang sa iyang amahan sa mga paggukod niini kang David. Apan sa gubat batok sa mga kaaway sa Diyos, ang mga Filistehanon, si Jonatan nakig-away hangtod sa kamatayon, nga namatay sa samang adlaw nga namatay ang iyang duha ka igsoong lalaki ug ang iyang amahan. Gibitay sa mga Filistehanon ang ilang mga patayng lawas sa mga paril sa Bet-san. Apan, gikuha sila sa maisog nga mga tawo sa Jabes-gilead ug gilubong sila sa Jabes. Sa ulahi gibalhin ni David ang mga bukog ni Saul ug Jonatan ngadto sa Zela. (1Sa 31:1-13; 2Sa 21:12-14; 1Cr 10:1-12) Naguol pag-ayo si David sa kamatayon sa iyang suod nga higalang si Jonatan, nga miawit pa gani ug awit sa pagbangotan nga nag-ulohang "Ang Pana" tungod kang Saul ug Jonatan. (2Sa 1:17-27) Gipakita ni Haring David ang linaing kalulot sa bakol nga anak nga lalaki ni Jonatan nga si Mepiboset, kinsa singko anyos pa lamang sa dihang namatay ang iyang amahan. Sa kataposan siya nakabaton ug permanenteng dapit sa kan-anan sa hari. (2Sa 4:4; 9:10-13) Ang linya ni Jonatan nagpadayon sa daghang kaliwatan.—1Cr 8:33-40.

3. Usa ka anak nga lalaki sa Hataas nga Saserdoteng si Abiatar ug nag-alagad ingong mensahero sa dihang si David mikalagiw sa Jerusalem panahon sa pag-alsa ni Absalom apan kinsa sa ulahi dayag nga midapig sa rebelyosong si Adonias. Ang amahan ni Jonatan nga si Abiatar mipanaw uban kang David sa dihang ang umaabot nga hari gigukod ni Saul, ug sa ulahi siya gihimong hataas nga saserdote. Sa panahon sa pag-ilog ni Absalom sa gingharian, gipadala ug balik ni David si Abiatar ug Zadok sa kaulohan aron sila makapadala kaniyag impormasyon. Dinhi unang gihisgotan sa asoy sa Bibliya ang saserdoteng anak nga lalaki ni Abiatar nga si Jonatan. Siya ug si Ahimaaz nga anak nga lalaki ni Zadok maoy nagdala sa hinungdanong mga mensahe gikan sa ilang mga amahan ug kang Husai ngadto kang David. (2Sa 15:27-29, 36) Ang duha ka mensahero imposibleng makasulod sa siyudad ug dili mailhan, busa sila nagpaabot didto sa tuboran o atabay nga ginganlan ug En-rogel nga duol sa siyudad. Sa dihang morag gipamatian ni Absalom ang tambag ni Husai, kini gipahibalo ngadto sa duha ka nagpaabot nga mga mensahero nga si Jonatan ug Ahimaaz. Nagdali sila sa pagpahibalo niini ngadto sa hari. Kay nakit-an ug gigukod, hapit sila masakpi. Pinaagi sa tabang sa usa ka babaye, sila mitago sa usa ka atabay hangtod nga wala nay kapeligrohan ug dayon miadto kang David ug nagtambag kaniya nga motabok sa Jordan. —2Sa 17:15-22.

Sa naghinapos ang mga adlaw ni David, ang iyang anak nga si Adonias nakigkunsabo aron mahimong hari inay nga si Solomon, ug si Abiatar miabin kaniya. Tingali tungod kay naimpluwensiyahan sa pagpanguna sa iyang amahan, si Jonatan dayag nga mibiya kang David ug midapig kang Adonias. Si Jonatan ang nagdala ngadto sa nag-

bangketeng mangingilog sa makapatugawng balita nga gipakyas ni David ang laraw pinaagi sa pagpalingkod kang Solomon ingong hari. Walay dugang gisulti nga bisan unsa ang Bibliya bahin kang Jonatan. Tingali kauban siya sa iyang amahan sa pagkahininginlan, apan bisan unsa pa ang nahitabo, ang katungdanan ingong hataas nga saserdote wala magpadayon diha sa iyang banay.—1Ha 1:41-43; 2:26, 27.

4. Pag-umangkon ni Haring David nga nagpatay sa usa ka higante nga nagbiaybiay sa Israel didto sa Gat. (2Sa 21:20, 21; 1Cr 20:6, 7) Kini nga Jonatan gitala ingong anak nga lalaki ni Simea, o Simei nga igsoong lalaki ni Haring David. Sanglit dunay Jehonadab nga gihisgotan sa 2 Samuel 13:3 ingong anak nga lalaki ni Simea nga igsoong lalaki ni David, gibati sa pipila ka komentarista nga gitumong ang pareho rang indibiduwal.—Tan-awa ang JEHONADAB Num. 1.

5. Usa sa gamhanang mga tawo diha sa kasundalohan ni David. Siya maoy anak nga lalaki ni Sage nga Hararnon.—2Sa 23:8, 32; 1Cr 11:26, 34.

6. Anak nga lalaki ni Uzzias, nga nagdumala sa mga bahandi ni Haring David "sa kayutaan, sa mga siyudad ug sa mga balangay ug sa mga torre," nga lahi sa mga bahandi sa hari didto sa Jerusalem. (1Cr 27:25) Gihisgotan si Jonatan human hisgoti ang harianong mamahandi nga si Azmavet ug una pa hisgoti kadtong dunay kaakohan sa pag-atiman sa espesipikong mga buluhaton sama sa pag-atiman sa mga parasan o sa mga kaolibohan.—1Cr 27:25-28.

7. Usa ka tawo sa pagsabot, usa ka sekretaryo ug magtatambag ni Haring David. (1Cr 27:32) Diha sa Masoretikong teksto gipaila ang relasyon ni Jonatan kang David sa Hebreohanong pulong nga *dohdh,* nga sa kasagaran nagkahulogang "uyoan." Apan tungod sa duha ka paghisgot sa Kasulatan bahin sa pag-umangkon ni David nga ginganlan ug Jonatan, lagmit kining pulonga gigamit dinhi sa mas lapad nga diwa labot sa "paryente," nga dinhi mahimong "anak sa igsoong lalaki" o "pag-umangkon." (*Ro; ftn* sa *AS; NW*) Busa siya mao ra usab ang Num. 4.

8. Usa sa mga pangulo sa kasundalohan nga didto sa kapatagan sa dihang gisakop ni Nabucodonosor ang Jerusalem niadtong 607 W.K.P.; anak nga lalaki ni Karea ug igsoon ni Johanan. Human himoang tinugyanan si Gedalias alang sa mga tawong nabilin sa yuta, si Jonatan ug ang ubang mga pangulo sa kasundalohan gikan sa kapatagan miadto kaniya ug gipasaligan sila sa kaluwasan. (Jer 40:7-10) Dayag nga si Jonatan maoy lakip usab niadtong nagpasidaan kang Gedalias bahin sa kapeligrohan sa pagpatay kaniya apan wala niya pamatii.—Jer 40:13-16.

9. Usa sa duha ka anak nga lalaki ni Jada ug kaliwat ni Juda pinaagi kang Hesron ug Jerameel. Ang iyang igsoong lalaki nga si Jeter namatay nga walay anak, apan si Jonatan may duha ka anak nga lalaki nga si Pelet ug Zaza.—1Cr 2:3, 25, 26, 28, 32, 33.

10. Usa ka Israelinhon sa banay ni Adin kansang anak nga lalaki nga si Ebed mibalik sa Jerusalem gikan sa Babilonya uban kang Esdras niadtong 468 W.K.P.—Esd 8:1, 6.

11. Anak nga lalaki ni Asahel kinsa misupak tingali sa sugyot ni Esdras nga papahawaon sa namalik nga mga Hudiyo ang ilang langyawng mga asawa. Ugaling, kini nga pagsupak gipasabot nga dili maoy tungod sa sugyot ni Esdras kondili tungod sa paagi sa pagpatuman niini.—Esd 10:15, *ftn* sa *Rbi8.*

12. Anak nga lalaki ni Joiada ug apo sa Hataas nga Saserdoteng si Eliasib. (Neh 12:10, 11) Gituohan nga sa aktuwal ang bersikulo 11 angayng mabasa nga "Johanan" imbes nga "Jonatan" sanglit ang Nehemias 12:22, 23 naghisgot kang Johanan ingong "anak nga lalaki ni Eliasib" ug ang "anak nga lalaki" mahimong magpasabot sa usa ka "apo nga lalaki."—Tan-awa ang JOHANAN Num. 7.

13. Saserdote nga maoy pangulo sa balay o banay sa amahan ni Maluki sa mga adlaw sa Hataas nga Saserdoteng si Joiakim.—Neh 12:12, 14.

14. Anak nga lalaki ni Semaias sa banay ni Asap ug amahan ni Zacarias, usa ka saserdoteng tigtrompeta nga kauban sa parada nga nagmartsa sa natukod pag-usab nga paril sa Jerusalem.—Neh 12: 31, 35, 36.

JOPE [Matahom (Maanindot) [nga Siyudad]]. Usa ka karaang dunggoanan nga mga 55 km (34 mi) sa KAK sa Jerusalem. Ang modernong Yafo (sa Arabiko, Jaffa; gihiusa uban sa Tel Aviv niadtong 1950 ug sa pagkakaron gitawag ug Tel Aviv-Yafo) nag-okupar niining karaan nga dapit. Ang siyudad nahimutang ibabaw sa batoon nga bungtod nga may gihabogon nga mga 35 m (115 p). Ang bugtong kinaiyanhon nga dunggoanan niini nga nahimutang tali sa Bukid sa Carmelo ug sa utlanan sa Ehipto, naporma pinaagi sa mugbong naglawis nga mga bato nga mga 100 m (330 p) gikan sa baybayon. Ang dunggoanan mahimong sudlon agi sa usa ka hiktin nga kal-ang diha sa milawis nga mga bato o kaha diha sa hawan apan mabaw nga agianan dapit sa amihanang tumoy. Tungod sa mga bato nga nakababag ang habagatan niini dili maagian.

Ang Jope nahimutang sa utlanan sa orihinal nga teritoryo sa Dan, bisan tuod dili gayod usa ka bahin niini. (Jos 19:40, 41, 46) Apan, ang Maghuhukom 5:17 naghisgot sa Dan may kalabotan sa mga

barko, ug kini hayan nagpasabot nga ang mga Danhanon nagkontrolar gayod sa dunggoanan sa Jope.

Tungod sa dakong pamatigayon ni Haring Solomon sa ubang mga nasod (1Ha 10:22, 28, 29), lagmit nga napauswag ang mga pasilidad sa dunggoanan sa Jope. Didto sa Jope gidala sa mga taga-Tiro ang mga gakit nga troso gikan sa kalasangan sa Lebanon, nga gigamit sa pagtukod sa templo. (2Cr 2:16) Sa ulahi, ang manalagnang si Jonas, nga buot mokalagiw gikan sa iyang asaynment, misakay ug barko didto sa Jope aron moadto sa Tarsis. (Jon 1:3) Human sa pagkadestiyero didto sa Babilonya, ang Jope nahimo na usab nga dunggoanan aron sa pagdawat sa mga kahoyng sedro gikan sa Lebanon nga gamiton sa pagtukod pag-usab sa templo.—Esd 3:7.

Sa unang siglo K.P., dihay usa ka Kristohanong kongregasyon sa Jope. Si Dorcas (Tabitha), usa ka babaye nga "daghag maayong mga buhat ug mga gasa sa kaluoy," nakig-uban sa maong kongregasyon. Sa dihang siya namatay, si Pedro nga gikan sa kasikbit nga Lida gihangyo nga moadto, ug human niadto iyang gibanhaw si Dorcas. Sa dihang ang balita bahin niini nga milagro mikaylap sa tibuok Jope, daghan ang nahimong mga magtutuo. (Buh 9:36-42) Sulod sa ubay-ubayng mga adlaw, si Pedro miestar sa Jope, ug giabiabi sa usa ka Simon, usa ka magtitinag-panit, nga may balay daplin sa dagat. (Buh 9:43; 10:6) Didto sa atop sa balay ni Simon, si Pedro, samtang napunawan, nakadawat ug pinadayag gikan sa Diyos nga nag-ingon kaniya nga angay nang walihan ang mga dili-Hudiyo, nga atol gayod nga siya moabiabi na sa mga mensahero nga gipadala sa Hentil nga si Cornelio. Busa, si Pedro wala magpanuko sa pag-adto sa Cesarea uban niini nga mga mensahero. Ang unom usab ka igsoong Hudiyo, lagmit gikan sa Jope, mikuyog kaniya.—Buh 10:9-45; 11:5-14.

JORA. Tan-awa ang HARIP.

JORAI. Usa ka Gadhanon nga nagpuyo sa Basan, usa ka kaliwat ni Abihail.—1Cr 5:11, 13, 14.

JORAM [pinamubo sa Jehoram, nga nagkahulogang "Si Jehova Maoy Hataas (Binayaw)"].

1. Anak nga lalaki ni Haring Toi sa Hamat. Si Joram gipadala uban ang mahalong mga gasa nga ginama sa bulawan, plata, ug tumbaga, lakip ang mga pahalipay sa iyang amahan, ngadto kang Haring David sa dihang napildi ni David si Hadadezer nga hari sa Zoba. Sa baylo, gidawat ni David ug gibalaan ang mga gasa alang kang Jehova. (2Sa 8:5, 9-11) Sa sama nga asoy ang ngalan ni Joram giespeling nga Hadoram.—1Cr 18:9-11.

2. Usa ka kaliwat sa Levihanong si Eliezer nga anak nga lalaki ni Moises; lagmit nagkinabuhi siya sa dihang si David ang hari.—1Cr 26:24, 25; Ex 18:2-4.

3. Hari sa Israel sulod sa 12 ka tuig; anak nga lalaki ni Ahab. Sagad nga nailhan siya sa taas nga porma sa iyang ngalan nga Jehoram. (2Ha 3:1) Sa Masoretikong teksto atong makaplagan ang mubo nga porma diha lamang sa tulo ka kapitulo.—2Ha 8:16, *ftn* sa *Rbi8,* 17-29; 9:14, *ftn* sa *Rbi8,* 15-29; 2Cr 22:5, *ftn* sa *Rbi8,* 6, 7; tan-awa ang JEHORAM Num. 2.

Modernong-adlaw nga dunggoanan sa Yafo (Jope); niini nga siyudad si Pedro gipakitaan ug usa ka panan-awon nga nag-andam kaniya sa pagwali ngadto sa mga Hentil

4. Hari sa Juda sulod sa walo ka tuig; anak nga lalaki ni Jehosapat. Usahay ang Masoretikong teksto naggamit sa iyang ngalan diha sa mubo nga porma. (2Ha 8:21, 23, 24; 11:2; 1Cr 3:11, *ftn* sa *Rbi8*) Ang pinamubo nga porma makaplagan usab sa Gregong Teksto ni Westcott ug Hort, apan ang pipila ka hubad nakatabang sa pagsabot tungod sa paggamit niini sa tibuok nga ngalan.—Mat 1:8, *NW, Sawyer, TC, We;* tan-awa ang JEHORAM Num. 3.

JORDAN. Ang pangunang suba sa Yutang Saad nga nahimong kinaiyanhon nga utlanan taliwala sa dakong bahin sa S ug sa K nga Palestina. (Jos 22:25) Sa karaang panahon, ang pag-agos sa suba sa Jordan nagsugod sa paggula niini gikan sa Dal-as sa Hula, usa ka kalamakan ug lanaw nga sa pagkakaron mihubas na. Ang dapit nga A sa Dal-as sa Hula adunay daghang kasapaan nga mao ang mga tinubdan sa tubig sa Jordan. Ang tulo ka dagkong sapa nga naglangkob sa Jordan, gikan sa S ngadto sa K, mao ang Nahr Banyas (Nahal Hermon), ang Nahr el-Leddan (Nahal Dan), ug ang Nahr Hasbani (Nahal Senir). Ang Yarmuk ug ang Jabok mao ang pangunang mga sapa nga nagaagos ngadto sa Jordan gikan sa S. Karong adlawa ang kinadak-ang bahin sa suba sa Jordan lapokon kaayo.

Sa dihang mogula gikan sa Dal-as sa Hula, ang Jordan moagos nga daw linaw kaayo sulod sa mga 3 km (2 mi) apan dayon mohaganas kini agi sa basaltong mga lugot padulong sa Dagat sa Galilea. Gikan sa habagatang tumoy sa Dagat sa Galilea, ang Jordan moikis-ikis padulong sa Patayng Dagat sa mga 320 km (200 mi), apan ang deretso nga distansiya maoy mga 105 km (65 mi) lamang.—HULAGWAY, Tomo 1, p. 334.

Sa distansiyang mga 16 km (10 mi) tali sa Dal-as sa Hula ug sa Dagat sa Galilea, ang Jordan modulhog ug mga 270 m (890 p). Samtang mopadayon kini pag-agos gikan sa Dagat sa Galilea ngadto sa Patayng Dagat, ang Jordan adunay 27 ka sulog nga mga busay nga modulhog ug dugang pang mga 180 m (590 p).

Sa ubos sa Dagat sa Galilea, ang Jordan moagos latas sa usa ka walog nga may gilapdong mga 6 ngadto sa 13 km (3.5 ngadto sa 8 mi). Apan sa Jerico kini nga walog may gilapdong mga 22 km (14 mi). Diha sa mas ubos nga lebel sa walog (ang *Zor*), nga may gilapdong mga 0.5 ngadto sa 3 km (0.3 ngadto sa 2 mi), ang Jordan moliko ug moikisikis latas sa bagang kalibonan sa mga sampinit ug mga kudyapa, mga bagon ug mga kahoykahoy, mga adelpa, mga tamarisko, mga kahoyng sause, ug mga alamo. Sa karaang panahon, ang mga leyon nagsuroysuroy diha "sa magarbohong kalibonan ubay sa Jordan." (Jer 49:19; 50:44; Zac 11:3) Ang mga lobo ug mga irong ihalas makaplagan pa gihapon didto. Ang ting-init alangaang ug umogon kaayo niini nga lasang, nga ang temperatura moabot ug 38°C. (100°F.). Ug sa tingpamulak, sa dihang ang niyebe matunaw sa ibabaw sa Bukid sa Hermon, ang Jordan mobaha sa *Zor.*

Ang ibabaw nga lebel sa walog (ang *Ghor*) mas habog ug mga 46 m (150 p) kay sa lasang sa Jordan ug naulang kini sa upaw ug nakankan nga abohong mga bungtod nga anapog. Ang bahin sa *Ghor* nga miabot ug mga 40 km (25 mi) sa H sa Dagat sa Galilea adunay natikad na nga mga yuta ug mga sibsibanan. Gawas niini, ang kinadak-ang bahin sa *Ghor* wala pa matikad. Apan, sa panahon ni Abraham ug Lot, sa wala pa malaglag ang Sodoma ug Gomora, lagmit ang dakong bahin niini maoy mabungahon, ilabina ang kasikbit sa Patayng Dagat.—Gen 13:10, 11.

Ang mabaw nga katubigan sa Jordan ug ang daghang kusog nga sulog ug mga lilo niini maoy hinungdan nga kini dili malawigan. Giingon nga adunay labing menos 60 ka dapit nga maubogan aron makatabok sa suba basta dili magbaha. Sa karaang panahon ang pagkontrolar sa mga tabokanang dapit sa suba maoy usa ka bentaha sa militaryong paagi, sanglit kini maoy pangunang mga agianan aron makatabok sa Jordan.—Huk 3:28; 12:5, 6.

Kasagaran, ang bahin sa Jordan ubos sa Dagat sa Galilea nag-aberids ug 1 ngadto sa 3 m (3 ngadto sa 10 p) ang giladmon ug kapin kon kulang 27 ngadto sa 30 m (90 ngadto sa 100 p) ang gilapdon. Apan sa tingpamulak ang mga tampi sa Jordan maapawan ug sa maong panahon kini mas dako ug mas lawom. (Jos 3:15) Sa tingbaha ang nasod sa Israel nga gilangkoban sa mga lalaki, mga babaye, ug mga bata dili luwas nga makatabok sa Jordan, ilabina duol sa Jerico. Ang sulog didto kusog kaayo nga gani sa dili pa dugayng mga panahon may mga nangaligo didto nga gianod. Apan, sa milagrosong paagi gipapondo ni Jehova ang katubigan sa Jordan, nga nagpaarang sa mga Israelinhon sa pagtabok diha sa mamala nga yuta. (Jos 3:14-17) Kasiglohan sa ulahi ang usa ka susamang milagro nahitabo, kas-a kang Elias samtang kauban si Eliseo, ug kas-a kang Eliseo lamang.—2Ha 2:7, 8, 13, 14.

Ang Jordan gihisgotan usab bahin sa milagrosong pagkaayo ni Naaman. Kay gitabangan sa iyang mga alagad nga makabaton sa tukmang panglantaw, si Naaman, kinsa nag-isip sa mga suba sa Damasco nga mas maayo pa kay sa tanang tubig sa Israel, masinugtanong naligo sa pito ka higayon didto sa Jordan. Human sa ikapitong higayon siya bug-os nga naayo sa iyang pagkasanlahon.—2Ha 5:10-14.

Sa unang siglo K.P., si Juan nga Tigbawtismo nagtuslob sa daghang mahinulsolong mga Hudiyo

didto sa katubigan sa Jordan. Didto, nakapribilehiyo usab siya sa pagbawtismo kang Jesus, ang hingpit nga Anak sa Diyos.—Mat 3:1, 5, 6, 13-17; tanawa ang DISTRITO SA JORDAN.

JORIM. Usa ka kaliwat ni Haring David pinaagi kang Natan, ug usa ka katigulangan ni Maria nga inahan ni Jesus. (Luc 3:23, 29-31) Si Jorim lagmit nagkinabuhi samtang si Uzzias mao ang hari sa Juda.

JORKEAM. Lagmit nga usa ka dapit sa Juda nga 'gitukod' o gipundar ni Raham.—1Cr 2:44.

JOSA. Usa sa mga pangulo nga Simeonhon kinsa, sa mga adlaw ni Haring Ezequias, nagsakop sa usa ka bahin sa teritoryo sa mga Hamihanon ug mga Meunim aron makabaton ug mas dakong sibsibanan.—1Cr 4:24, 34, 38-41.

JOSAPAT [pinamubo sa Jehosapat, nga nagkahulogang "Si Jehova Maoy Maghuhukom"].

1. Usa sa maunongong mga manggugubat ni David; usa ka Mitnihanon.—1Cr 11:26, 43.

2. Usa ka saserdote ug usa sa pito ka tigtrompeta nga miuban sa arka sa pakigsaad paingon sa Jerusalem.—1Cr 15:24, 25.

JOSAVIA [lagmit gikan sa Josibias, nga nagkahulogang "Si Jah Nagpapuyo"]. Usa sa pangunang mga manggugubat sa kasundalohan ni David; anak nga lalaki ni Elnaam.—1Cr 11:26, 46.

JOSBEKASA [lagmit gikan sa lintunganayng mga pulong nga nagkahulogang "kaniya magpabilin ang kasakitan"]. Pangulo sa ika-17 nga pundok sa mga maghohoni sa balay ni Jehova; usa ka anak nga lalaki ni Heman.—1Cr 25:1, 4, 9, 24.

JOSE [pinamubo sa Josipias, nga nagkahulogang "Hinaot si Jah Magdugang (Magpauswag); Si Jah Nagdugang (Nagpauswag)"].

1. Ang una sa duha ka anak nga lalaki ni Jacob pinaagi sa iyang gihigugmang asawa nga si Raquel. (Gen 35:24) Sa iyang pagkatawo, si Raquel, tungod kay apuli kanhi, mipatugbaw: "Ang Diyos nagkuha sa akong kaulawan!" Busa siya nagtawag sa iyang ngalan nga Jose, nga nag-ingon: "Si Jehova nagdugang ug laing anak nga lalaki kanako," nga mao, laing anak nga lalaki gawas kang Dan ug Neptali, kinsa gidawat ni Raquel nga iyaha bisag gipanganak sila sa iyang sulugoong babaye nga si Bilha. (Gen 30:3-8, 22-24) Niining panahona si Jacob dayag nga 91 anyos na.—Itandi ang Gen 41:46, 47, 53, 54; 45:11; 47:9.

Mga unom ka tuig sa ulahi si Jacob mibiya sa Padan-aram uban sa iyang tibuok nga pamilya aron mopauli sa yuta sa Canaan. (Gen 31:17, 18, 41) Sa pagkahibalo nga ang iyang igsoong si Esau moabot sa pagpakigkita kaniya uban ang 400 ka tawo, gibahin ni Jacob ang iyang mga anak, mga asawa, ug mga puyopuyo, nga nagbutang kang Raquel ug Jose sa likod, ang pinakaluwas nga puwesto. (Gen 33:1-3) Busa si Jose ug ang iyang inahan mao ang kataposang moyukbo atubangan ni Esau.—Gen 33:4-7.

Human niadto si Jose mipuyo uban sa iyang pamilya sa Sucot, Sekem (Gen 33:17-19), ug Bethel. (Gen 35:1, 5, 6) Sa ulahi, diha sa dalan gikan sa Bethel paingon sa Eprat (Betlehem), ang inahan ni Jose nga si Raquel namatay samtang nanganak kang Benjamin.—Gen 35:16-19.

Gidumtan sa Iyang mga Igsoon sa Amahan. Sa edad nga 17, si Jose nag-atiman ug mga karnero kauban sa mga anak ni Jacob pinaagi kang Bilha ug Zilpa. Samtang nagabuhat niana, bisag ilang manghod, siya wala makigbahin sa ilang daotang mga buhat apan kay mibati nga siya may kaakohan, siya nagdalag daotang taho bahin kanila ngadto sa iyang amahan.—Gen 37:2.

Gihigugma ni Jacob si Jose nga labaw sa tanan niyang ubang mga anak nga lalaki, tungod kay siya ang anak nga lalaki sa iyang pagkatigulang. Ang pagsunod ni Jose sa kon unsay matarong tingali nakaamot usab sa pagkahimo niyang pinalabi sa iyang amahan. Si Jacob naghimog taas may budlis nga besti alang kang Jose, nga tingali sama nianang gisul-ob sa mga tawong taas ug ranggo. Tungod niini, gidumtan si Jose sa iyang mga igsoon sa amahan. Sa ulahi, sa dihang giasoy niya ang usa ka damgo nga nagtumong sa iyang pagkalabaw kanila, misamot ang pagdumot sa iyang mga igsoon. Ang ikaduhang damgo nagpakita gani nga dili lamang ang iyang mga igsoon ang moyukbo kaniya kondili ang iyang amahan ug inahan usab (dayag nga dili si Raquel, sanglit siya patay na, apan tingali ang panimalay o ang pangunang buhi nga asawa ni Jacob). Gibadlong si Jose sa iyang amahan tungod sa pag-asoy niining damgoha, ug misamot pa gayod ang pangabugho sa iyang mga igsoon. Ang pagbutyag ni Jose sa iyang mga damgo wala magpasabot nga siya nagmapahitas-on. Iyang gipahibalo lamang ang gibutyag sa Diyos kaniya. Si Jacob lagmit nakasabot sa pagkamatagnaon sa maong mga damgo, kay siya "nagbantay sa maong pulong."—Gen 37:3-11.

Sa laing higayon, si Jacob, nga sa maong panahon didto sa Hebron, naghangyo kang Jose sa pagsusi sa kahimtang sa panon ug sa iyang mga igsoon samtang sila didto sa kasilinganan sa Sekem. Sanglit sila naaligutgot kaniya, kini nga sugo dili maayo alang kang Jose. Bisan pa niana, siya wala magpanuko nga miingon: "Ania ako!" Gikan sa Ubos nga Patag sa Hebron siya mipaingon sa Sekem. Kay gisultihan sa usa ka tawo didto nga ang iyang mga

igsoon mipaingon sa Dotan, mipadayon si Jose sa iyang paglakaw. Sa dihang ilang nalantawan siya, ang iyang mga igsoon nagsugod sa paglaraw ug daotan batok kaniya, nga nag-ingon: "Tan-awa! Ania na kanang magdadamgo. Ug karon dali ug atong patyon siya ug ihulog siya ngadto sa usa sa mga gahong-sa-tubig . . . Unya atong tan-awon kon unsay mahitabo sa iyang mga damgo." (Gen 37:12-20) Apan, si Ruben nga panganay nagtinguha sa pagsanta sa ilang laraw sa pagbuno ug nag-awhag nga dili nila patyon si Jose kondili ihulog siya ngadto sa mala nga gahong-sa-tubig. Sa dihang miabot si Jose ilang gihukasan siya sa iyang taas, may budlis nga besti ug gisunod ang sugyot ni Ruben. Unya, samtang ilang nakita ang nagapanaw nga panon sa mga Ismaelinhon, si Juda, kay wala si Ruben, nagdani sa uban nga, imbes patyon si Jose, mas maayong ibaligya siya sa lumalabay nga mga magpapatigayon.—Gen 37:21-27.

Gibaligya Ngadto sa Pagkaulipon. Bisan pa sa pagpakiluoy ni Jose, ilang gibaligya siya baylo sa 20 ka pirasong plata. (Gen 37:28; 42:21) Sa ulahi, ilang gilimbongan si Jacob sa pagpatuo nga si Jose gikuniskunis sa usa ka ihalas nga mananap. Nagbangotan pag-ayo ang tigulang nga si Jacob tungod sa pagkamatay sa iyang anak mao nga siya midumili nga hupayon.—Gen 37:31-35.

Sa kataposan ang mga magpapatigayon nagdala kang Jose ngadto sa Ehipto ug nagbaligya kaniya ngadto kang Potipar, ang pangulo sa mga bantay ni Paraon. (Gen 37:28, 36; 39:1) Dili talagsaon kining pagpalit nga gihimo sa Ehiptohanong si Potipar, kay gipakita sa karaang mga dokumentong papiro nga gipabilhan pag-ayo nianang yutaa ang mga ulipong Siryanhon (si Jose maoy mestisong Siryanhon [Gen 29:10; 31:20]).

Ingon nga si Jose makugihon sa pagbuhat sa mga intereses sa iyang amahan, siya usab ingong ulipon maoy makugihon ug kasaligan. Uban sa panalangin ni Jehova, ang tanang gibuhat ni Jose nagmalamposon. Busa sa kataposan gisalig kaniya ni Potipar ang tanang kalihokan sa iyang panimalay. Sa ingon mopatim-aw nga si Jose nahimong tagdumala, usa ka katungdanan nga gihisgotan sa Ehiptohanong mga rekord maylabot sa dagkong mga panimalay sa impluwensiyadong mga Ehiptohanon.—Gen 39:2-6.

Pagdumili sa Tentasyon. Sa kasamtangan si Jose nahimong ambongan kaayo nga batan-on. Busa naibog pag-ayo kaniya ang asawa ni Potipar. Sublisubli siyang gihangyo nga makigrelasyon kaniya. Apan si Jose, kay nabansay sa dalan sa pagkamatarong, midumili, nga nag-ingon: "Unsaon ko pagbuhat kining dakong pagkadaotan ug makasala gayod batok sa Diyos?" Apan, kini wala magtapos sa kapeligrohan alang kang Jose. Ang ebidensiya sa arkeolohiya nagpakita nga tungod sa disenyo sa Ehiptohanong mga balay mopatim-aw nga ang usa ka tawo kinahanglang moagi sa pangunang bahin sa balay aron makaadto sa mga bodega. Kon ingon niana ang disenyo sa balay ni Potipar, imposible nga malikayan ni Jose nga dili gayod makita sa asawa ni Potipar.—Gen 39:6-10.

Sa kataposan gipahimuslan sa asawa ni Potipar ang giisip niya nga nahiangayng higayon. Samtang walay ubang tawo diha sa balay ug samtang si Jose nagbuhat sa buluhaton sa balay, iyang gihawiran siya sa iyang besti, nga nag-ingon: "Dulog kanako!" Apan nabiyaan ni Jose ang iyang besti diha sa iyang kamot ug mikalagiw. Niana siya misinggit ug gipakita nga daw si Jose misulay sa pag-among-among kaniya. Sa pagsugilon niya niini ngadto sa iyang bana, ang nasukong si Potipar nagbalhog kang Jose sa bilanggoan, ang dapit nga gibilanggoan sa mga binilanggo sa hari.—Gen 39:11-20.

Sa Bilanggoan. Sa sinugdan mopatim-aw nga si Jose gimaltrato pag-ayo sa bilanggoan. "Pinaagi sa mga talikala gipasakitan nila ang iyang mga tiil, gibutang sa talikala nga puthaw ang iyang kalag." (Sal 105:17, 18) Apan sa ulahi, ang pangulong opisyal sa bilanggoan, tungod sa maayong panggawi ni Jose bisan pa sa dili maayong mga kahimtang ug sa panalangin ni Jehova, naghimo kaniya nga tagdumala sa ubang mga binilanggo. Niini nga kapasidad si Jose nagpakita pag-usab nga siya usa ka maayong tagdumala pinaagi sa pagtino nga mabuhat ang tanang buluhaton.—Gen 39:21-23.

Human niana, sa dihang ang duha ka opisyal ni Paraon, ang pangulo sa mga magtitiing ug ang pangulo sa mga panadero, gibilanggo diha sa samang bilanggoan, si Jose ang gitudlo sa pagsilbi kanila. Sa paglabay sa panahon, kining duha may mga damgo, ug human ipasidungog ang paghubad ngadto sa Diyos, si Jose naghubad niini ngadto kanila. Ang damgo

Nahiuyon sa taho sa Bibliya nga si Paraon may pangulo sa mga magtitiing, ang pag-anig ubas ug paghimog bino gilarawan diha sa usa ka lubnganan sa Thebes

sa magtitiing nagpunting sa iyang pagkapasig-uli sa iyang puwesto human sa tulo ka adlaw. Busa gihangyo ni Jose nga hinumdoman siya sa magtitiing ug hisgotan siya ngadto kang Paraon aron siya makagawas unta gikan sa bilanggoan. Gisugilon niya nga siya gidagit gikan "sa yuta sa mga Hebreohanon" ug walay nabuhat nga takos sa pagkabilanggo. Lagmit aron dili makahatag ug dili maayong dungog sa iyang pamilya, wala ipaila ni Jose ang mga nagdagit kaniya. Dayon iyang gihubad ang damgo sa panadero nga nagpasabot nga siya patyon human sa tulo ka adlaw. Ang duha ka damgo natuman tulo ka adlaw sa ulahi panahon sa adlawng-natawhan ni Paraon. Walay duhaduha, nakapalig-on kini kang Jose labot sa katumanan sa iyang kaugalingong mga damgo ug nakatabang kaniya nga magpadayon sa pag-antos. Niadtong panahona 11 ka tuig na ang milabay sukad nga siya gibaligya sa iyang mga igsoon.—Gen 40:1-22; itandi ang Gen 37:2; 41:1, 46.

Sa Atubangan ni Paraon. Ang magtitiing nga nahibalik pag-usab sa iyang posisyon nakalimot sa tanan bahin kang Jose. (Gen 40:23) Apan human sa bug-os duha ka tuig, si Paraon nagdamgo ug duha ka damgo nga walay usa sa salamangkerong mga saserdote sa Ehipto ug maalamong mga tawo ang makahubad. Niining panahona nga gihisgotan sa magtitiing si Jose ngadto kang Paraon. Dihadiha gipakuha ni Paraon si Jose. Sa pagsunod sa Ehiptohanong kostumbre, si Jose namalbas ug nag-ilis sa iyang mga besti sa wala pa moatubang kang Paraon. Dugang pa, niining bahina wala niya angkona ang bisan unsang pasidungog, apan gipasidungog ang paghubad ngadto sa Diyos. Dayon iyang gipatin-aw nga ang duha ka damgo ni Paraon nagpunting sa pito ka tuig nga kadagaya nga pagasundan sa pito ka tuig nga gutom. Dugang pa, iyang girekomendar ang mga paagi nga magpagaan sa umaabot nga mga kahimtang sa gutom. —Gen 41:1-36.

Gihimong Ikaduhang Magmamando sa Ehipto. Giila ni Paraon ang 30-anyos nga si Jose ingong tawo nga may igong kaalam sa pagdumala sa mga kalihokan sulod sa panahon sa kadagaya ug sa panahon sa gutom. Busa si Jose gihimong ikaduhang magmamando sa Ehipto ug gihatag ni Paraon kang Jose ang iyang kaugalingong singsing nga igtitimbre, pinong lino nga mga besti, ug usa ka kulentas nga bulawan. (Gen 41:37-44, 46; itandi ang Sal 105:17, 20-22.) Kini nga paagi sa pagpalingkod sa katungdanan gipaluyohan sa Ehiptohanong mga inskripsiyon ug mga dibuho sa paril. Makaiikag usab nga gikan sa karaang Ehiptohanong mga rekord nahibaloan nga ubay-ubayng mga Canaanhon ang gihatagan ug taas nga mga katungdanan sa Ehipto ug ang pag-usab sa ngalan ni Jose ngadto sa Zapenat-panea dili kay walay sumbanan. Gihatag usab kang Jose ingong asawa si Asenat nga anak nga babaye ni Potipera (gikan sa Ehiptohanon, nga nagkahulogang "Siya nga Gihatag ni Ra") nga saserdote sa On.—Gen 41:45.

Human niadto milibot si Jose sa yuta sa Ehipto ug nangandam sa pagdumala sa mga kalihokan sa estado, ug sa ulahi nagtigom ug hilabihan ka daghang pagkaon sa panahon sa mga tuig sa kadagaya. Sa wala pa moabot ang gutom, ang iyang asa-

Ang pag-ani ug pagtigom ug lugas ingon sa gilarawan diha sa usa ka Ehiptohanong lubnganan. Ang Genesis naghisgot ug dagayang pag-ani ug lugas sa Ehipto

wa nga si Asenat nanganak alang kaniya ug duha ka anak nga lalaki, si Manases ug Epraim.—Gen 41:46-52.

Iyang mga Igsoon sa Amahan Nangabot sa Pagpalit ug Pagkaon. Unya miabot ang gutom. Sanglit misaylo pa kini sa mga utlanan sa Ehipto, ang mga tawo nga gikan sa naglibot nga kayutaan miabot sa pagpalit ug pagkaon gikan kang Jose. Sa kataposan bisan ang iyang napulo ka igsoon sa amahan nangabot ug nangyukbo kaniya, busa sa usa ka bahin nagtuman sa duha ka miaging mga damgo ni Jose. (Gen 41:53–42:7) Apan wala sila makaila kaniya, kay siya nagbesti ug harianong besti ug nakigsulti pinaagi sa usa ka tighubad. (Gen 42:8, 23) Nagpakaaron-ingnon nga wala makaila kanila, giakusar sila ni Jose nga mga espiya, nga sa maong akusasyon sila nangatarongan nga sila maoy napulo ka magsoon, nga ilang gibilin sa balay ang ilang amahan ug ang ilang manghod nga lalaki, ug nga ang laing igsoong lalaki wala na. Apan miinsistir si Jose nga sila mga espiya ug nagbilanggo kanila. Sa ikatulo ka adlaw siya miingon kanila: "Buhata kini ug magpabiling buhi. Nahadlok ako sa matuod nga Diyos. Kon kamo matulid, ang usa sa inyong mga igsoon magpabiling ginapos sa inyong bilanggoan [dayag nga ang bilanggoan diin gibilanggo ang napulo], apan ang uban kaninyo makalakaw, sa pagdalag mga lugas alang sa gutom didto sa inyong mga balay. Unya dad-on ninyo ang inyong kamanghorang igsoong lalaki nganhi kanako, aron ang inyong mga pulong makaplagang kasaligan; ug kamo dili mamatay." —Gen 42:9-20.

Tungod niini nga mga hitabo, nakasabot ang mga igsoon ni Jose sa amahan nga sila gibaslan sa Diyos tungod sa pagbaligya kaniya ngadto sa pagkaulipon katuigan na ang milabay. Sa atubangan sa ilang igsoon, nga wala pa nila mailhi, ilang gihisgotan ang ilang pagkasad-an. Sa pagkadungog sa ilang mga pulong nga nagpakitag paghinulsol, natandog pag-ayo ang pagbati ni Jose mao nga siya mipahawa sa ilang atubangan ug mihilak. Sa pagbalik, iyang gipagapos si Simeon hangtod nga mobalik sila uban sa ilang kamanghorang igsoon. —Gen 42:21-24.

Mga Igsoon sa Amahan Miabot Uban Kang Benjamin. Sa dihang gisultihan si Jacob sa siyam ka igsoong lalaki ni Jose sa amahan kon unsay nahitabo sa Ehipto ug sa dihang ilang nakita nga ang salapi nilang tanan giuli sa ilang mga sako, silang tanan nangahadlok pag-ayo, ug ang ilang amahan naguol kaayo. Tungod lamang gayod sa grabeng gutom, inubanan sa pasalig ni Juda nga makabalik nga luwas si Benjamin, nga gitugotan ni Jacob ang iyang kamanghorang anak nga mouban kanila balik ngadto sa Ehipto.—Gen 42:29–43:14.

Sa pag-abot didto, sila nahiusa pag-usab uban kang Simeon, ug sa ilang kahibulong, silang tanan gidapit nga maniudto uban sa administrador sa pagkaon. Sa pag-abot ni Jose ilang gihatagan siya ug gasa, nangyukbo sila kaniya, ug human matubag ang iyang mga pangutana labot sa ilang amahan, nangyukbo na usab sila kaniya. Sa pagkakita sa iyang pursoso nga igsoong si Benjamin, natandog pag-ayo ang pagbati ni Jose mao nga siya mibiya sa ilang atubangan ug mihilak. Human niana nakapugong na siya sa iyang mga pagbati ug gipabayang ang paniudto. Ang 11 ka managsoon gipalingkod sa ilang kaugalingong lamesa sumala sa ilang pangedaron, ug si Benjamin gihatagan ug mga pahat nga lima ka pilo nga mas daghan kay sa uban. Lagmit gibuhat kini ni Jose aron sulayan ang iyang mga igsoon labot sa bisan unsang natagong mga pangabugho. Apan walay timailhan nga sila mibati pa niini.—Gen 43:15-34.

Sama sa miaging pagduaw, gipabalik ni Jose ang salapi diha sa ilang tagsatagsa ka sako (Gen 42:25), ug dugang pa iyang gipabutang ang kopa nga plata diha sa sako ni Benjamin. Human sila makalakaw, iyang gipagukod sila ug giakusar sa pagkawat sa iyang kopa nga plata. Tingali aron ipasiugda kanila ang dakong bili niini alang kaniya ug ang gibug-aton sa ilang gihimo kuno nga krimen, ang tawo nga nagdumala sa balay ni Jose miingon kanila: "Dili ba kini ang ginaimnan sa akong agalon ug pinaagi niini siya batid nga makabasa ug mga tilimad-on?" (Gen 44:1-5) Siyempre, sanglit kining tanan maoy bahin lamang sa paglansis, walay pasikaranan ang pagtuo nga si Jose migamit sa kopa nga plata sa pagbasag mga tilimad-on. Dayag buot ni Jose nga ipakita ang iyang kaugalingon ingong usa ka administrador sa usa ka yuta diin wala mailhi ang matuod nga pagsimba.

Nakurat gayod ang iyang mga igsoon sa dihang ang kopa nakaplagan diha sa sako ni Benjamin. Sila mibalik sa balay ni Jose nga ginisi ang mga besti, ug sila miyukbo atubangan kaniya. Gisultihan sila ni Jose nga ang tanan makapauli gawas kang Benjamin. Apan dili nila buot nga buhaton kini, nga nagpakitang wala na ang masinahong espiritu nga nagtukmod kanila sa pagbaligya sa ilang igsoon duolan na sa 22 ka tuig ang milabay. Sa makapatandog nga paagi nangamuyo si Juda labot sa ilang kahimtang, nagtanyag nga siya ang mopuli kang Benjamin aron dili mamatay ang ilang amahan sa kaguol kon dili makabalik si Benjamin.—Gen 44: 6-34.

Pagpaila ni Jose. Natandog pag-ayo si Jose sa pangamuyo ni Juda nga tungod niana dili na siya makapugong pa sa iyang kaugalingon. Human mohangyo nga mogawas ang tanang ubang tawo, siya nagpaila sa iyang kaugalingon ngadto sa iyang mga igsoon. Bisan tuod ilang gimaltrato

siya pag-ayo kaniadto, siya walay gihambin nga kaaligutgot. Siya miingon: "Karon ayaw kamo pagbatig kasakit ug ayaw pagkasuko sa inyong kaugalingon tungod sa inyong pagbaligya kanako dinhi; tungod kay alang sa pagtipig sa kinabuhi nga ang Diyos nagpadala kanako una kaninyo. Kay kini ang ikaduhang tuig sa gutom taliwala sa yuta, ug aduna pay lima ka tuig diin niana walay panahon sa pagdaro ni sa pag-ani. Busa ang Diyos nagpadala kanako una kaninyo aron magbutang ug usa ka mahibilin alang kaninyo dinhi sa yuta ug aron sa paghupot kaninyo nga buhi pinaagi sa usa ka dakong paglingkawas. Busa karon dili kamo ang nagpadala kanako dinhi, kondili ang matuod nga Diyos." (Gen 45:1-8) Ang pagpasaylo ni Jose maoy tiunay, kay siya mihilak ug mihalok sa tanan niyang mga igsoon.—Gen 45:14, 15.

Human niadto si Jose, sumala sa sugo ni Paraon, naghatag ug mga karomata alang sa iyang mga igsoon aron ilang madala si Jacob ug ang iyang tibuok nga panimalay sa Ehipto. Dugang pa, naghatag siya kanila ug mga gasa ug mga balon alang sa panaw. Ug, sa pagpagikan, iyang gidasig sila sa dili "pagkalagot sa usag usa diha sa dalan."—Gen 45:16-24.

Amahan ni Jose Miabot sa Ehipto. Si Jacob sa sinugdan dili makatuo nga ang iyang anak nga si Jose buhi pa. Apan, sa dihang sa kataposan siya nakombinsir, ang 130-anyos nga si Jacob mipatugbaw: "Ah, moadto gayod ako ug motan-aw kaniya sa dili pa ako mamatay!" Sa ulahi, didto sa Beerseba sa pagpaingon sa Ehipto uban sa iyang tibuok panimalay, sa usa ka panan-awon si Jacob nakadawat ug pag-uyon sa Diyos sa pagbalhin ug gisultihan usab: "Si Jose magbutang sa iyang kamot ibabaw sa imong mga mata." Busa si Jose mao ang magpapiyong sa mga mata ni Jacob human sa iyang kamatayon. Sanglit ang panganay ang kasagarang mobuhat niini, sa ingon gibutyag ni Jehova nga si Jose ang makadawat sa katungod sa pagkapanganay.—Gen 45:25–46:4.

Sa dihang gipahibalo ni Juda, nga unang gipadala, ang pag-abot sa iyang amahan, giandam ni Jose ang iyang karo ug miadto sa pagsugat kang Jacob sa Gosen. Dayon, uban sa lima sa iyang mga igsoon, si Jose miadto kang Paraon. Sumala sa instruksiyon ni Jose, ang iyang mga igsoon nagpaila sa ilang kaugalingon ingong mga tig-alimag karnero ug mihangyo nga mopuyo ingong mga langyaw sa yuta sa Gosen. Gihatag ni Paraon ang ilang gihangyo, ug si Jose, human ipailaila ang iyang amahan kang Paraon, nagpapuyo kang Jacob ug sa iyang panimalay diha sa labing maayo niini nga yuta. (Gen 46:28–47:11) Busa, sa pagkamaalamon ug pagkamahigugmaon gipahimuslan ni Jose ang Ehiptohanong pagpihig batok sa mga magbalantay sa kahayopan. Naghatag kini ug panalipod sa panimalay ni Jacob aron dili matakdan sa Ehiptohanong impluwensiya ug dili mameligro nga bug-os masagol sa mga Ehiptohanon pinaagi sa kaminyoon. Sukad niadto si Jacob ug ang iyang tibuok nga panimalay nakadepende kang Jose. (Gen 47:12) Sa ingon, ang tanan nangyukbo kang Jose ingong primer ministro ni Paraon, nga nagtuman sa matagnaong mga damgo ni Jose sa talagsaong paagi.

Epekto sa Gutom Diha sa mga Ehiptohanon. Samtang nagpadayon ang gutom, ang mga Ehiptohanon inanay nga nahutdan sa ilang salapi ug sa ilang binuhing mga hayop sa pagpalit ug pagkaon. Sa kataposan gibaligya na gani nila ang ilang yuta ug ang ilang kaugalingon ingong mga ulipon ni Paraon. Dayon gipapuyo sila ni Jose sa mga siyudad, nga sa walay duhaduha aron mapadali ang pagapod-apod sa lugas. Apan, mopatim-aw nga kining pagpapuyo sa mga siyudad maoy temporaryo lamang. Sanglit ang mga Ehiptohanon kinahanglang mobalik sa ilang mga uma aron sa pagtanom ug binhi, dayag lamang nga sila mopuyo pag-usab sa ilang kanhing mga balay. Sa dihang sila aduna nay maani gikan sa ilang yuta, ang mga Ehiptohanon, sumala sa mando ni Jose, gipangayoan nga mohatag ug ikalima sa ilang abot ngadto kang Paraon tungod sa paggamit sa yuta. Apan, gipahigawas niini ang mga saserdote.—Gen 47:13-26.

Gipanalanginan ni Jacob ang mga Anak ni Jose. Duolan sa 12 ka tuig human sa gutom, gidala ni Jose ang iyang duha ka anak, si Manases ug Epraim, atubangan kang Jacob. Niadtong higayona gipaila ni Jacob nga ang katungod sa pagkapanganay maiya ni Jose, ug si Epraim ug Manases giisip nga sama sa kaugalingong mga anak ni Jacob. Busa gikan kang Jose motungha ang duha ka magkalahi nga tribo, nga may duha ka lahi nga tribonhong panulondon. Bisag wala makapahimuot kang Jose, si Jacob, sa pagpanalangin kang Epraim ug Manases, nagpadayon sa pagbutang sa iyang tuong kamot sa manghod nga si Epraim. Pinaagi sa pagpalabi kang Epraim, sa matagnaong paagi iyang gipaila nga ang manghod mahimong mas dako. —Gen 47:28, 29; 48:1-22; tan-awa usab ang Deu 21:17; Jos 14:4; 1Cr 5:1.

Gipanalanginan ni Jacob si Jose ug ang Ubang mga Anak nga Lalaki. Sa ulahi, si Jacob, sa dihang himalatyon na, nagtawag sa tanan niyang mga anak ug nagpanalangin kanila nga tinagsatagsa. Gipakasama niya si Jose sa "salingsing sa usa ka nagapamungang kahoy." Ang maong "nagapamungang kahoy" mao ang patriarka nga si Jacob mismo, ug si Jose nahimong usa sa prominenteng mga sanga. (Gen 49:22) Bisag gihasi sa mga magpapana ug gikaaligutgotan, ang pana ni Jose "nagpabilin sa usa ka permanenteng dapit, ug ang kusog sa iyang mga kamot maunat-unat." (Gen 49:23, 24) Ingon gayod niini ang personal nga

nahitabo kang Jose. Ang iyang mga igsoon sa amahan naghambin ug kaaligutgot ug sa malarawanong paagi nagpana kaniya aron sa paglaglag kaniya. Bisan pa niana gibalosan sila ni Jose ug kaluoy ug mahigugmaong-kalulot, nga kining mga hiyasa samag mga pana nga nakapatay sa ilang kaaligutgot. Ang kaaway nga mga magpapana wala molampos sa pagpatay kang Jose ni sa pagpaluya sa iyang debosyon sa pagkamatarong ug sa inigsoong pagbati.

Hinunoa, sa matagnaon, ang mga pulong ni Jacob mapadapat usab sa mga tribo nga naggikan sa duha ka anak ni Jose, kang Epraim ug Manases, ug sa ilang umaabot nga mga pagpakiggubat. (Itandi ang Deu 33:13, 17; Huk 1:23-25, 35.) Makaiikag nga ang tribo ni Epraim nakapatungha kang Josue (Oseas; Jehosue), nga manununod ni Moises ug pangulo sa pagpakiggubat batok sa mga Canaanhon. (Num 13:8, 16; Jos 1:1-6) Ang laing kaliwat ni Jose, si Gideon sa tribo ni Manases, pinaagi sa tabang ni Jehova, nagpildi sa mga Midianhon. (Huk 6:13-15; 8:22) Ug si Jepte, nga dayag naggikan usab sa tribo ni Manases, nagbuntog sa mga Ammonhanon. —Huk 11:1, 32, 33; itandi ang Huk 12:4; Num 26:29.

Ang ubang mga bahin sa matagnaong panalangin ni Jacob may kaamgiran usab sa kasinatian ni Jose. Sa dihang si Jose, imbes nga manimalos, mihimog tagana alang sa tibuok panimalay ni Jacob, o Israel, siya sama sa usa ka magbalantay ug usa ka bato nga nagsangga sa Israel. Sanglit si Jehova ang nagmaniobra sa mga panghitabo aron siya makaalagad niini nga katungdanan, si Jose naggikan sa mga kamot sa "gamhanang usa ni Jacob." Kay gikan sa Diyos, si Jose nakabaton sa tabang ni Jehova. Siya uban sa Labing Gamhanan sa pagkaagi nga siya diha sa kiliran ni Jehova ug busa nakadawat sa iyang panalangin.—Gen 49:24, 25.

Ang panalangin ni Jehova masinati usab sa mga tribo nga naggikan kang Jose pinaagi kang Epraim ug Manases. Si Jacob miingon: "Siya [ang Labing Gamhanan] magpanalangin kanimo sa mga panalangin sa kalangitan sa itaas, sa mga panalangin sa halawom nga katubigan nga anaa sa ilalom, sa mga panalangin sa mga suso ug sa tagoangkan." (Gen 49:25) Kini nagpasalig sa mga kaliwat ni Jose sa gikinahanglang mga suplay sa tubig gikan sa langit ug gikan sa ilalom sa yuta, ingon man sa dakong populasyon.—Itandi ang Deu 33:13-16; Jos 17:14-18.

Ang panalangin nga gipahayag ni Jacob alang sa iyang hinigugmang anak nga si Jose maoy sama sa usa ka pahiyas alang sa duha ka tribo nga maggikan kang Jose. Kini nga mga panalangin maoy usa ka pahiyas nga molabaw sa mga panalangin sa kalasangan ug sa mga tuboran nga nagdayandayan sa kabukiran nga walay kataposan ug sa kabungtoran nga mohangtod sa panahong walay tino. Kini maoy usa ka permanenteng panalangin, nga magpadayon diha sa ulo ni Jose ug niadtong naggikan kaniya maingon nga magpadayon ang kabukiran ug kabungtoran.—Gen 49:26; Deu 33:16.

Si Jose "gipinig gikan sa iyang mga igsoon" tungod kay ang Diyos mipili kaniya sa pagdula ug usa ka linaing papel. (Gen 49:26) Siya nailhan sa pagpasundayag ug maayo kaayong espiritu ug katakos sa pagdumala ug pag-organisar. Busa angayan lamang nga ang linaing mga panalangin moagos nganha sa alimpulo sa iyang ulo.

Human panalangini ni Jacob ang iyang mga anak, siya namatay. Unya si Jose mihalog sa nawong sa iyang amahan ug mihalok kaniya. Sa pagsunod sa tinguha ni Jacob nga ilubong siya sa langob sa Makpela, gipaembalsamar ni Jose ang lawas sa iyang amahan sa Ehiptohanong mga mananambal sa pagpangandam alang sa panaw ngadto sa Canaan.—Gen 49:29–50:13.

Tinamdan Ngadto sa Iyang mga Igsoon. Dayon sa ilang pagpauli gikan sa paglubong kang Jacob, ang mga igsoon ni Jose sa amahan, nga gitulisok pa gihapon sa sad-ang mga tanlag, nahadlok nga si Jose manimalos, ug sila nangamuyo sa kapasayloan. Tungod niana, si Jose mihilak, nga naghupay ug nagpasalig kanila nga sila dili angayng mahadlok: "Ayaw kamo kahadlok, kay anaa ba ako sa dapit sa Diyos? Kon bahin kaninyo, daotan ang anaa sa inyong hunahuna batok kanako. Kaayohan ang anaa sa hunahuna sa Diyos alang sa katuyoan sa paglihok ingon niining adlawa aron matipigang buhi ang daghang tawo. Busa karon ayaw kamo kahadlok. Ako magtagana ug pagkaon alang kaninyo ug sa inyong gagmayng mga bata." —Gen 50:14-21.

Kamatayon. Si Jose nabuhi pag 54 ka tuig human mamatay ang iyang amahan, ug nakaabot sa edad nga 110 anyos. Siya nakapribilehiyo nga makita bisan ang pipila sa iyang mga apo-sa-tuhod. Una pa sa iyang kamatayon, tungod sa pagtuo, si Jose naghangyo nga ang iyang mga bukog dad-on sa mga Israelinhon ngadto sa Canaan sa panahon sa ilang Pagpanggula. Sa pagkamatay, giembalsamar ang lawas ni Jose ug gibutang sa usa ka lungon.—Gen 50:22-26; Jos 24:32; Heb 11:22.

Ang Ngalang Jose Gihimong Inila. Tungod sa prominenteng katungdanan ni Jose taliwala sa mga anak nga lalaki ni Jacob, haom lamang nga may mga panahong ang iyang ngalan gigamit sa pagpunting sa tanang tribo sa Israel (Sal 80:1) o niadtong nahilakip sa amihanang gingharian. (Sal 78:67; Am 5:6, 15; 6:6) Ang iyang ngalan may gihulagwayan usab diha sa tagna sa Bibliya. Sa matagnaong panan-awon ni Ezequiel, ang panulondon

ni Jose maoy duha ka bahin (Eze 47:13), ang usa sa mga ganghaan sa siyudad nga "Si Jehova Anaa Diha" dunay ngalan ni Jose (Eze 48:32, 35), ug labot sa paghiusa pag-usab sa katawhan ni Jehova, gihisgotan si Jose ingong pangulo sa usa ka bahin sa nasod ug si Juda ingong pangulo sa laing bahin. (Eze 37:15-26) Gipaila sa tagna ni Abdias nga "ang balay ni Jose" makigbahin sa paglaglag "sa balay ni Esau" (Abd 18), ug kanang sa Zacarias nagtumong sa pagluwas ni Jehova "sa balay ni Jose." (Zac 10:6) Imbes ang Epraim, ang tribo ni Jose ang gipadayag ingong usa sa mga tribo sa espirituwal nga Israel. —Pin 7:8.

Ang kamatuoran nga si Jose gitala diha sa Pinadayag 7:8 nagpasabot nga ang tagna sa himalatyon nga si Jacob dunay kapadapatan sa espirituwal nga Israel. Busa, makaiikag gayod nga ang Usa nga Gamhanan ni Jacob, si Jehova nga Diyos, nagtagana kang Kristo Jesus ingong Maayong Magbalantay nga nagtugyan sa iyang kinabuhi alang sa "mga karnero." (Ju 10:11-16) Si Kristo Jesus mao usab ang patukoranang bato nga pamag-ang nga diha niana gipahiluna ang templo sa Diyos nga gilangkoban sa espirituwal nga mga Israelinhon. (Efe 2:20-22; 1Pe 2:4-6) Ug kining Magbalantay ug Bato maoy kauban sa Labing Gamhanan nga Diyos.—Ju 1:1-3; Buh 7:56; Heb 10:12; itandi ang Gen 49: 24, 25.

Mga Kaamgiran Tali Kang Jose ug Kristo. Ubay-ubay nga mga kaamgiran ang makita tali sa kinabuhi ni Jose ug ni Kristo Jesus. Ingon nga si Jose gihatagag linaing pagmahal sa iyang amahan, mao man usab si Jesus. (Itandi ang Mat 3:17; Heb 1:1-6.) Ang mga igsoon ni Jose sa amahan dili maayog pagtagad kaniya. Sa susama, gisalikway si Jesus sa iyang kaugalingong katawhan, ang mga Hudiyo (Ju 1:11), ug ang iyang unodnong mga igsoon sa inahan sa sinugdan wala magpasundayag ug pagtuo kaniya. (Ju 7:5) Ang pagkaandam ni Jose sa pagsugot sa kabubut-on sa iyang amahan sa pagsusi sa iyang mga igsoon sa amahan kaamgid sa pagkaandam ni Jesus sa pag-anhi sa yuta. (Flp 2: 5-8) Ang mapait nga mga kasinatian nga miresulta niini nga misyon alang kang Jose ikatandi sa kasinatian nga naagian ni Jesus, ilabina sa dihang giabusohan ug sa kataposan gipatay siya diha sa estaka sa pagsakit. (Mat 27:27-46) Maingon nga gibaligya si Jose sa iyang mga igsoon sa amahan ngadto sa nagapanaw nga panon sa mga Midianhon-Ismaelinhon, mao man usab ang mga Hudiyo nagtugyan kang Jesus ngadto sa Romanhong awtoridad aron patyon. (Ju 18:35) Si Jose ug Jesus gibansay ug giandam alang sa ilang nagaluwaskinabuhing mga buluhaton pinaagi sa pag-antos. (Sal 105:17-19; Heb 5:7-10) Ang pagtuboy kang Jose isip administrador sa pagkaon sa Ehipto ug ang miresulta nga pagluwas sa kinabuhi tungod niini kaamgid sa pagbayaw kang Jesus ug sa iyang pagkahimong Manluluwas sa mga Hudiyo ug mga dili-Hudiyo. (Ju 3:16, 17; Buh 5:31) Ang laraw sa mga igsoon ni Jose sa paghimog daotan kaniya nahimong paagi sa Diyos sa pagluwas kanila gikan sa kagutmanan. Sa ingon usab, ang kamatayon ni Jesus naghatag ug pasukaranan alang sa kaluwasan.—Ju 6:51; 1Co 1:18.

2. Amahan ni Igal, ang espiya sa tribo ni Isacar nga gipadala ni Moises gikan sa Kamingawan sa Paran.—Num 13:2, 3, 7.

3. Usa ka Levihanon "sa mga anak nga lalaki ni Asap" nga gitudlo pinaagig ripa sa panahon sa pagmando ni David nga mahimong una sa 24 ka pundok sa mga tig-alagad nga mga maghohoni.—1Cr 25:1, 2, 9.

4. "Anak ni Jonam"; katigulangan ni Kristo Jesus sa linya sa kagikan sa iyang yutan-ong inahan nga si Maria. (Luc 3:30) Si Jose maoy kaliwat ni David ug nabuhi sa wala pa laglaga sa mga Babilonyanhon ang Jerusalem.

5. Usa niadtong naghingilin sa ilang langyaw nga mga asawa ug mga anak tungod sa tambag ni Esdras.—Esd 10:10-12, 42, 44.

6. Usa ka saserdote sa balay sa amahan ni Sebanias sa panahon sa Hataas nga Saserdoteng si Joiakim, Gobernador Nehemias, ug Esdras nga saserdote.—Neh 12:12, 14, 26.

7. "Anak ni Matatias" ug katigulangan ni Jesu-Kristo sa banay sa iyang inahan. (Luc 3:24, 25) Si Jose nabuhi human sa pagkadestiyero sa Babilonya.

8. Anak sa usa ka Jacob; amaama ni Kristo Jesus, bana ni Maria, ug sa ulahi, ang kinaiyanhong amahan sa labing menos upat ka anak nga lalaki nga si Santiago, Jose, Simon, ug Judas, gawas pa sa mga anak nga babaye. (Mat 1:16; 13:55, 56; Luc 4:22; Ju 1:45; 6:42) Si Jose gitawag usab nga anak ni Heli (Luc 3:23), dayag nga kini maoy ngalan sa iyang ugangan nga lalaki. Kay masinugtanon kanunay sa pagtultol sa Diyos, ang matarong nga si Jose nagsunod pag-ayo sa Moisesnong Balaod ug nagpasakop sa mga balaod ni Cesar.

Ingong usa ka panday ug molupyo sa Nasaret, si Jose diyutay lamang ug kahinguhaan sa pinansiyal. (Mat 13:55; Luc 2:4; itandi ang Luc 2:24 sa Lev 12:8.) Siya gikasaad sa kaminyoon sa dalagang ulay nga si Maria (Luc 1:26, 27), apan sa wala pa sila mahiusa sa kaminyoon si Maria nagmabdos pinaagi sa balaang espiritu. Dili buot nga mahimo siyang talan-awon sa publiko, si Jose buot makigdiborsiyo kaniya sa tago. (Tan-awa ang DIBORSIYO.) Ugaling, sa dihang nakadawat ug pagpatin-aw gikan sa manulonda ni Jehova diha sa usa ka damgo, gidala ni Jose si Maria sa iyang balay ingong iyang legal nga asawa. Bisan pa niana, siya wala makigdulog kaniya hangtod nga siya nanganak sa iyang milagro-

song gimabdos nga anak nga lalaki.—Mat 1:18-21, 24, 25.

Sa pagsunod sa balaod ni Cesar Agusto nga ang mga tawo magparehistro diha sa ilang kaugalingong mga siyudad, si Jose, ingong kaliwat ni Haring David, mipanaw uban kang Maria paingon sa Betlehem sa Judea. Didto si Maria nanganak kang Jesus ug nagbutang kaniya diha sa pasungan, tungod kay walay laing dapit nga kasak-an. Niadtong gabhiona ang mga magbalantay, kay gipahibalo sa manulonda bahin sa pagkatawo, miabot sa pagtan-aw sa bag-ong natawo nga bata. Duolan sa 40 ka adlaw sa ulahi, ingon sa gikinahanglan sa Moisesnong Balaod, si Jose ug Maria nagtanyag kang Jesus sa templo sa Jerusalem uban sa usa ka halad. Si Jose ug Maria nahibulong samtang nadungog nila ang matagnaong mga pulong sa tigulang nga si Simeon bahin sa dagkong mga butang nga himoon ni Jesus.—Luc 2:1-33; itandi ang Lev 12:2-4, 6-8.

Mopatim-aw nga pipila ka panahon human niini, samtang nagpuyo sa usa ka balay sa Betlehem, si Maria ug ang iyang anak giduaw sa pipila ka astrologo nga naggikan sa Sidlakan. (Bisan tuod ang Lucas 2:39 daw nagpaila nga si Jose ug Maria mibalik dayon sa Nasaret human itanyag si Jesus sa templo, angayng hinumdoman nga kining tekstoha maoy bahin sa pinamubo kaayong asoy.) Ang pangilabot sa Diyos nagsanta sa ilang pagduaw nga mosangpot sa kamatayon ni Jesus. Kay gipasidanan diha sa usa ka damgo nga si Herodes nagtinguha sa pagkaplag sa bata aron sa pagpatay niini, si Jose misunod sa mga instruksiyon sa Diyos nga mokalagiw uban sa iyang pamilya ngadto sa Ehipto.—Mat 2:1-15.

Human mamatay si Herodes, ang manulonda ni Jehova nagpakita pag-usab kang Jose diha sa usa ka damgo, nga nag-ingon: "Bangon, dad-a ang bata ug ang inahan niini ug lakaw ngadto sa yuta sa Israel." Ugaling, sa pagkadungog nga ang anak ni Herodes nga si Arquelao maoy nagmando puli sa iyang amahan, siya nahadlok nga mobalik sa Judea, ug kay "gihatagan sa Diyos ug pasidaan diha sa usa ka damgo, siya mipauli ngadto sa teritoryo sa Galilea, ug miabot ug mipuyo sa usa ka siyudad nga ginganlag Nasaret."—Mat 2:19-23.

Tuigtuig dad-on ni Jose ang iyang tibuok nga pamilya sa pagtambong sa pagsaulog sa Paskuwa sa Jerusalem. Sa usa ka okasyon sila mipauli sa Nasaret sa dihang, human makabaktas ug usa ka adlaw nga panaw gikan sa Jerusalem, namatikdan ni Jose ug Maria nga ang 12-anyos nga si Jesus wala mahiuban kanila. Ilang gipangita siya pag-ayo ug sa kataposan nakaplagan siya didto sa templo sa Jerusalem, nga nagpatalinghog ug nangutana sa mga magtutudlo didto.—Luc 2:41-50.

Ang Kasulatan walay rekord labot sa gidak-on sa pagbansay nga gihatag ni Jose kang Jesus. Apan walay duhaduha nga siya nakaamot sa pag-uswag sa kaalam ni Jesus. (Luc 2:51, 52) Gitudloan usab siya ni Jose sa pagpamanday, kay si Jesus nailhan ingong "ang anak sa panday" (Mat 13:55) ug ingong "ang panday."—Mar 6:3.

Ang kamatayon ni Jose wala hisgoti nga espesipiko sa Kasulatan. Apan mopatim-aw nga una siyang namatay kay kang Jesus. Kon buhi pa siya human sa Paskuwa sa 33 K.P., dili gayod unta isalig ni Jesus ang pag-atiman kang Maria ngadto kang apostol Juan.—Ju 19:26, 27.

9. Usa ka igsoon ni Jesu-Kristo sa inahan. (Mat 13:55; Mar 6:3) Sama sa uban niyang mga igsoon, si Jose sa sinugdan wala magpasundayag ug pagtuo kang Jesus. (Ju 7:5) Apan sa ulahi, ang mga igsoon ni Jesus sa inahan, lakip kang Jose, sa walay duhaduha nahimong mga magtutuo. Gihisgotan sila nga kauban sa mga apostoles ug sa uban pa human sa pagkayab ni Jesus sa langit, busa lagmit nga sila kauban sa pundok sa mga 120 ka tinun-an nga nagkatigom sa itaas nga lawak sa Jerusalem sa dihang gipili si Matias pinaagig ripa ingong kapuli sa dili matinumanong si Judas Iskariote. Sa ulahi mopatim-aw nga ang samang pundok sa 120 ang nakadawat sa espiritu sa Diyos sa adlaw sa Pentekostes sa 33 K.P.—Buh 1:9–2:4.

10. Usa ka datong tawo gikan sa Judeanhong siyudad sa Arimatea ug usa ka tinamod nga membro sa Hudiyohanong Sanhedrin. Bisag usa ka maayo ug matarong nga tawo kinsa nagpaabot sa Gingharian sa Diyos, si Jose, tungod sa iyang kahadlok sa dili magtutuong mga Hudiyo, wala siya magpaila sa dayag ingong usa ka tinun-an ni Jesu-Kristo. Ugaling, wala siya mobotar sa pagpaluyo sa dili makataronganong buhat sa Sanhedrin batok kang Kristo Jesus. Sa ulahi, siya maisogong naghangyo kang Pilato alang sa lawas ni Jesus ug, uban kang Nicodemo, nag-andam niini alang sa paglubong ug dayon gipahiluna kini diha sa bag-ong kinubkob nga lubnganang bato. Kini nga lubnganan nahimutang sa usa ka tanaman duol sa dapit nga gilansangan kang Jesus ug kini iya ni Jose nga taga-Arimatea.—Mat 27:57-60; Mar 15:43-46; Luc 23:50-53; Ju 19:38-42.

11. Usa nga gipili kauban ni Matias ingong kandidato alang sa katungdanan sa pagkamagtatan-aw nga nabakante sa dili matinumanong si Judas Iskariote. Si Jose, nga gitawag usab ug Barsabas (tingali usa ka apelyido o dugang ngalan lamang) ug gianggaag Justo, maoy usa ka saksi sa buluhaton, mga milagro, ug sa pagkabanhaw ni Jesu-Kristo. Ugaling, si Matias, dili si Jose, ang napili pinaagig ripa nga maoy mopuli kang Judas Iskariote sa wala pa ang Pentekostes 33 K.P. ug "giisip nga kauban sa napulog-usa ka apostoles."—Buh 1:15–2:1.

12. Usa ka Levihanon nga gianggaag Bernabe ug usa ka lumad sa Cipro. (Buh 4:36, 37) Siya maoy suod nga kauban ni apostol Pablo.—Tan-awa ang BERNABE.

JOSEB-BASEBET. Ang pangulo sa tulo ka labing talagsaon nga gamhanang mga tawo ni David. (2Sa 23:8) Sa 1 Cronicas 11:11 siya gitawag nga Jasobeam, nga lagmit mao ang mas husto nga porma. Adunay laing mga suliran sa pagkopya sa teksto sa 2 Samuel 23:8, mao nga ang dili klaro nga Hebreohanong mga pulong diha sa Masoretikong teksto (nga mabasa, "Siya mao si Adino nga Eznihanon") kinahanglang usbon aron mabasa nga "Siya nagbakyaw sa iyang bangkaw." (*NW*) Ang ubang modernong mga hubad mabasa usab nga ingon niini. (*AT; RS; Mo; ftn* sa *Ro; JB*) Busa ang basahon ni Samuel gipahiuyon sa basahon sa Mga Cronicas ug sa paagi sa pagtagik niini nga seksiyon sa materyal. Ang gihisgotan mao "ang tulo," apan ang pagpaila ug laing ngalan, ang Adino, maghimo niini nga upat. Dugang pa, ang matag usa sa tulo ka gamhanang mga tawo may usa sa iyang mga nabuhat nga gipasidungog kaniya, busa kon ang pagbuntog sa 800 gipasidungog sa laing tawo, walay buhat nga gipasidungog dinhi kang Joseb-basebet (Jasobeam).—Tan-awa ang JASOBEAM Num. 2.

Adunay posibilidad nga ang buhat nga gipasidungog kang Joseb-basebet sa 2 Samuel 23:8 dili sama sa gihisgotan sa 1 Cronicas 11:11. Kini mahimong magpatin-aw kon nganong ang asoy sa Samuel naghisgot ug 800 nga gipatay, samtang ang asoy sa Mga Cronicas naghisgot ug 300 nga gipatay.

JOSEK. Usa ka katigulangan ni Maria nga inahan ni Jesus. Si Josek maoy usa ka layo nga kaliwat ni David pinaagi kang Natan, ug ang ikaupat nga kaliwatan human kang Zorobabel, nga magbutang kaniya sa hapit nang matapos ang yugto sa Hebreohanong Kasulatan.—Luc 3:23, 26, 27, 31.

JOSES [gikan sa Heb., usa ka pinamubo sa Josipias, nga nagkahulogang "Hinaot si Jah Magdugang (Magpauswag); Si Jah Nagdugang (Nagpauswag)"]. Igsoong lalaki ni Santiago nga Gamay ug anak ni Maria. (Mat 27:56; Mar 15:40, 47; tan-awa ang SANTIAGO Num. 3.) Imbes nga "Joses," ang pipila ka karaang mga manuskrito mabasa nga "Jose."

JOSIAS [kon nalangkit sa lintunganayng pulong nga Arabiko, Hinaot Moayo si Jehova; Si Jehova Nag-ayo].

1. Anak nga lalaki ni Haring Amon sa Juda pinaagi kang Jedida nga anak nga babaye ni Adaia. (2Ha 22:1) Si Josias labing menos may duha ka asawa, si Hamutal ug Zebida. (2Ha 23:31, 34, 36) Sa iyang upat ka anak nga lalaki nga gihisgotan sa Bibliya, ang panganay lamang nga si Johanan ang wala maghari sa Juda.—1Cr 3:14, 15.

Human patya ang iyang amahan ug ang mga nagkunsabo, ang otso-anyos nga si Josias nahimong hari sa Juda. (2Ha 21:23, 24, 26; 2Cr 33:25) Mga unom ka tuig sa ulahi si Zebida nanganak sa ikaduhang anak nga lalaki ni Josias nga si Jehoiakim. (2Ha 22:1; 23:36) Sa ikawalong tuig sa iyang paghari, si Josias naningkamot sa pagkat-on ug sa pagbuhat sa kabubut-on ni Jehova. (2Cr 34:3) Lagmit niining panahona usab nga gipanganak si Jehoahaz (Salum), anak nga lalaki ni Josias pinaagi kang Hamutal.—2Ha 22:1; 23:31; Jer 22:11.

Sa panahon sa iyang ika-12 nga tuig nga paghari, gisugdan ni Josias ang usa ka kampanya batok sa idolatriya nga dayag nga nagpadayon hangtod sa ika-18 nga tuig sa iyang paghari. Ang mga halaran nga gigamit sa bakak nga pagsimba giguba ug gipasipalahan pinaagi sa pagsunog ug mga bukog sa tawo sa ibabaw niini. Dugang pa, gidugmok ang sagradong mga poste, kinulit nga mga larawan, ug inumol nga mga estatwa. Gani gipakaylap pa ni Josias ang iyang mga paningkamot hangtod sa amihanang bahin, ang teritoryo kanhi sa napulo-ka-tribong gingharian nga nahimong biniyaan tungod sa pagsakop sa Asirya ug sa misunod nga pagkadestiyero sa mga molupyo niini. (2Cr 34:3-8) Dayag nga may maayong epekto ang mahukmanong mga pagsaway ni Sofonias ug Jeremias batok sa idolatriya.—Jer 1:1, 2; 3:6-10; Sof 1:1-6.

Sa dihang nahuman ni Haring Josias ang paghinlo sa yuta sa Juda ug samtang iyang gipaayo ang templo ni Jehova, nakaplagan sa Hataas nga Saserdoteng si Hilkias ang "basahon sa balaod ni Jehova nga gihatag pinaagi sa kamot ni Moises," nga sa walay duhaduha mao ang orihinal nga kopya. Kay gitugyanan ni Hilkias niining talagsaong kaplag, gitaho sa sekretaryo nga si Sapan ang pag-uswag sa pag-ayo sa templo ug human niana gibasa ang basahon ngadto kang Josias. Sa pagkadungog sa pulong sa Diyos, gigisi niining matinumanong hari ang iyang besti ug dayon gisugo ang lima-ka-tawong delegasyon aron magpakisayod kang Jehova alang kaniya ug alang sa katawhan. Ang delegasyon miadto sa babayeng manalagna nga si Hulda, nga nagpuyo niadtong tungora sa Jerusalem, ug sa pagbalik nagdalag taho nga ingon niini: 'Adunay katalagman nga moabot tungod sa dili pagsunod sa Balaod ni Jehova. Apan tungod kay ikaw, Haring Josias, nagpaubos sa imong kaugalingon, ikaw pagatigomon ngadto sa imong lubnganan diha sa kalinaw ug dili makakita sa katalagman.'—2Ha 22:3-20; 2Cr 34:8-28; tan-awa ang HULDA.

Human niana gitigom ni Josias ang tanang katawhan sa Juda ug Jerusalem, lakip ang mga ansiyano, mga saserdote, ug mga manalagna, ug gibasa ang Balaod sa Diyos ngadto kanila. Unya, sila naghimog pakigsaad sa pagkamatinumanon sa atubangan ni Jehova. Dayon misunod ang ikaduha ug dayag nga mas mainit nga kampanya batok sa idolatriya. Ang mga saserdote sa langyawng diyos sa Juda ug Jerusalem gipahunong sa ilang mga kalihokan, ug ang mga saserdoteng Levihanon nga nalangkit sa sayop nga pagsimba sa hatag-as nga mga dapit gihikawan sa pribilehiyo nga mag-alagad sa halaran ni Jehova. Ang hatag-as nga mga dapit nga gitukod sa miaging kasiglohan panahon sa paghari ni Solomon gihimong bug-os nga dili angay sa pagsimba. Ingong katumanan sa usa ka tagna nga gipahayag mga 300 ka tuig kanhi pinaagi sa wala nganli nga tawo sa Diyos, gigun-ob ni Josias ang halaran nga gitukod didto sa Bethel ni Haring Jeroboam sa Israel. Ang hatag-as nga mga dapit gikuha dili lamang didto sa Bethel kondili sa ubang mga siyudad usab sa Samaria, ug ang idolatrosong mga saserdote gihalad ibabaw sa mga halaran nga ilang gialagaran.—1Ha 13:1, 2; 2Ha 23:1-20; 2Cr 34:29-33.

Sa ika-18 nga tuig sa iyang paghari, gihikay ni Josias ang kasaulogan sa Paskuwa, sa Nisan 14. Nalabwan niini ang bisan unsang Paskuwa nga gisaulog sukad sa mga adlaw ni manalagnang Samuel. Si Josias mismo miamot ug 30,000 ka halad sa Paskuwa ug 3,000 ka baka.—2Ha 23:21-23; 2Cr 35:1-19.

Mga upat ka tuig sa ulahi si Josias nanganak kang Matanias (Zedekias) pinaagi sa iyang asawa nga si Hamutal.—2Ha 22:1; 23:31, 34, 36; 24: 8, 17, 18.

Sa naghinapos na ang 31-ka-tuig nga paghari ni Josias (659-629 W.K.P.), si Paraon Neko nangulo sa iyang kasundalohan paamihanan aron sa pagtabang sa mga Asiryanhon. Tungod sa usa ka katarongan nga wala ibutyag sa Bibliya, si Haring Josias wala manumbaling sa "mga pulong ni Neko gikan sa baba sa Diyos" ug misulay sa pagpaatras sa kasundalohang Ehiptohanon didto sa Megido, apan grabe siyang nasamdan sa maong panagsangka. Gidala siyag balik sa Jerusalem sakay sa usa ka karong iggugubat ug namatay samtang diha sa dalan o kaha sa iyang pag-abot didto. Ang kamatayon ni Josias nakapaguol pag-ayo sa iyang mga sakop. "Ang tibuok Juda ug ang Jerusalem nagbangotan tungod kang Josias. Ug si Jeremias miawit tungod kang Josias; ug ang tanang lalaking mag-aawit ug mga babayeng mag-aawit nagpadayon paghisgot bahin kang Josias diha sa ilang mga awit sa pagbangotan hangtod karong adlawa." —2Cr 35:20-25; 2Ha 23:29, 30; tan-awa ang ASIRYA (Ang pagkapukan sa imperyo).

Bisan tuod tulo sa mga anak nga lalaki ni Josias ug usa ka apong lalaki ang naghari sa Juda, walay usa kanila ang misundog sa iyang maayong sulondan sa pagdangop kang Jehova uban sa iyang tibuok kasingkasing, kalag, ug kusog. (2Ha 23:24, 25, 31, 32, 36, 37; 24:8, 9, 18, 19) Kini nagpakita usab nga bisan pag ang mga paningkamot ni Josias nakawagtang sa panggawas nga mga butang nga nalangkit sa idolatriya, ang katawhan sa katibuk-an wala mobalik kang Jehova uban sa bug-os nga kasingkasing. Tungod niini, ang umaabot nga katalagman tinong modangat.—Itandi ang 2Ha 23:26, 27; Jer 35:1, 13-17; 44:15-18.

2. "Anak nga lalaki ni Sofonias" nga nagpuyo sa Jerusalem human sa pagkadestiyero, lagmit mao ra usab si Hen.—Zac 6:10, 14.

JOSIBIAS [nagkahulogang "Si Jah Nagpapuyo"]. Usa ka Simeonhon kansang kaliwat miduyog sa pagpakiggubat aron sa pagpadako sa ilang teritoryo.—1Cr 4:24, 35, 38-41.

JOSIPIAS [Hinaot si Jah Magdugang (Magpauswag); Si Jah Nagdugang (Nagpauswag)]. Usa ka membro sa balay sa amahan ni Bani kansang anak nga lalaki nga si Selomit, ingong pangulo sa balay sa amahan, miadto sa Jerusalem uban kang Esdras niadtong 468 W.K.P.—Esd 8:1, 10.

JOSUE [pinamubo sa Jehosue, nga nagkahulogang "Si Jehova Maoy Kaluwasan"].

1. Anak nga lalaki ni Nun; usa ka Epraimnon nga nag-alagad kang Moises ug sa ulahi gitudlo ingong iyang manununod. (Ex 33:11; Deu 34:9; Jos 1:1, 2) Gilarawan sa Kasulatan nga si Josue usa ka maisog ug walay kahadlok nga pangulo, usa nga masaligon sa pagkatino sa mga saad ni Jehova, masinugtanon sa pagtultol sa Diyos, ug determinado sa pag-alagad nga matinumanon kang Jehova. Ang iyang orihinal nga ngalan maoy Oseas, apan gitawag siya ni Moises nga Josue o Jehosue. (Num 13:8, 16) Ugaling, wala ibutyag sa rekord sa Bibliya kon kanus-a si Oseas nailhang Josue.

Nanguna sa Pagpakig-away Batok sa mga Amalekanhon. Sa tuig 1513 W.K.P., sa dihang nagkampo ang mga Israelinhon sa Repidim wala madugay human sa ilang milagrosong kaluwasan gikan sa militaryong gahom sa Ehipto didto sa Pulang Dagat, ang mga Amalekanhon milansad ug wala-hagitang pag-atake batok kanila. Niadtong panahona si Josue gitudlo ni Moises ingong komandante sa pagpakig-away sa mga Amalekanhon. Ubos sa iyang batid nga pagpanguna, ang mga Israelinhon, pinaagi sa tabang sa Diyos, nagbuntog sa kaaway. Dayon gibaod ni Jehova nga puohon

ang mga Amalekanhon, nga nagsugo kang Moises sa paghimog sinulat nga rekord bahin niini ug isulti kini kang Josue.—Ex 17:8-16.

Nagsilbing Tig-alagad ni Moises. Sa ulahi, sa Bukid sa Sinai, si Josue, ingong tig-alagad ni Moises, lagmit maoy usa sa 70 ka ansiyano nga nakapribilehiyo nga makakita sa halangdong pananawon sa himaya ni Jehova. Human niadto si Josue miuban kang Moises sa pagtungas sa Bukid sa Sinai apan dayag nga wala mosulod sa panganod, sanglit si Moises lamang ang gisugo nga mosulod. (Ex 24:9-18) Siya ug si Moises nagpabilin sa Bukid sa Sinai sulod sa 40 ka adlaw ug 40 ka gabii. Sa kataposan niining yugtoa, samtang milugsong sa Bukid sa Sinai uban kang Moises, nasaypan ni Josue ingong "kabanha sa gubat" ang tingog sa pag-awit sa Israel maylabot sa ilang idolatrosong pagsimba sa nating baka. Walay duhaduha miduyog siya sa kasuko nga gibati ni Moises sa dihang iyang nakita ang bulawang nating baka ug tingali mitabang pa gani sa pagdugmok niini.—Ex 32:15-20.

Pinaagi sa pagsimba sa nating baka, gibungkag sa mga Israelinhon ang solemneng pakigsaad nga ilang gihimo uban kang Jehova nga Diyos. Kini tingali ang nakaaghat kang Moises nga ibalhin ang iyang tolda ("ang tolda nga tagboanan") gikan sa dapit nga gikampohan sa katawhan, kay si Jehova wala pa magpasaylo sa ilang sala ug busa wala na sa taliwala sa Israel. Tingali aron dili makasulod ang mga Israelinhon sa tolda nga tagboanan samtang anaa sila sa ilang mahugaw nga kahimtang, si Josue nagpabilin didto sa matag panahon nga mobalik si Moises sa kampo sa Israel.—Ex 33:7-11; 34:9.

Sa ulahi, sa dihang gibati ni Moises nga mabugat ra ang iyang luwan tungod sa pagbagulbol sa katawhan, gisugo siya ni Jehova nga mopili ug 70 ka ansiyano nga motabang kaniya. Dayon kini nga mga ansiyano moadto sa tolda nga tagboanan. Apan duha kanila, si Eldad ug Medad, sa walay duhaduha tungod sa balidong katarongan, nagpabilin sa kampo. Sa dihang ang espiritu sa Diyos milihok diha sa 68 ka ansiyano nga nagkatigom sa tolda nga tagboanan, si Eldad ug Medad milihok usab ingong mga manalagna diha sa kampo. Ang taho bahin niini daling nakaabot kang Moises. Unya si Josue, nga nangabugho alang sa iyang ginoo, nagawhag nga pugngan sila ni Moises. Sanglit si Eldad ug Medad dayag nga nakadawat sa espiritu nga dili ubos sa pagpataliwala ni Moises, gibati tingali ni Josue nga kini nagpamenos sa awtoridad sa iyang ginoo. Apan gitul-id ni Moises si Josue, nga nagingon: "Nanghinaot ako nga ang tanang katawhan ni Jehova mga manalagna, tungod kay si Jehova magabutang sa iyang espiritu diha kanila."—Num 11:10-29; itandi ang Mar 9:38, 39.

Pagpangespiya sa Yutang Saad. Wala madugay human niini ang mga Israelinhon nagkampo sa Kamingawan sa Paran. Gikan didto si Moises nagpadalag 12 ka lalaki aron mangespiya sa Yutang Saad, usa niini nga mga lalaki mao si Josue (Oseas, o Jehosue). Kap-atan ka adlaw sa ulahi, si Josue ug Caleb lamang ang nagdalag maayong taho. Ang ubang napulo ka espiya nagpaluya sa katawhan, nga nag-ingon nga ang Israel dili gayod makalaom nga mapildi ang gamhanang mga molupyo sa Canaan. Busa dihay rebelyosong pagbagulbol sa kampo. Niana gigisi ni Josue ug Caleb ang ilang mga besti ug, samtang gisulayan nila pagpalukmay ang kahadlok sa mga tawo, gipasidan-an sila batok sa pagrebelde. Apan ang ilang maisogong mga pulong nga nagpakita sa ilang bug-os nga pagsalig sa katakos ni Jehova sa pagtuman sa iyang pulong wala magpulos. Ngani, "ang tibuok katigoman nagsabot sa pagbato kanila."—Num 13:2, 3, 8, 16, 25–14:10.

Tungod sa ilang pagrebelde gisilotan ni Jehova ang mga Israelinhon sa paglatagaw sa kamingawan sulod sa 40 ka tuig hangtod nangamatay ang tanang narehistro nga mga lalaki (gawas sa mga Levihanon, nga wala irehistro sa pagkasundalo taliwala sa ubang mga Israelinhon; Num 1:2, 3, 47) gikan sa 20 anyos pataas. Sa narehistro nga mga lalaki, si Josue ug Caleb lamang ang nakasulod sa Yutang Saad, samtang ang napulo ka dili matinumanong mga espiya nangamatay pinaagi sa hampak ni Jehova.—Num 14:27-38; itandi ang Num 26:65; 32:11, 12.

Gitudlo Ingong Manununod ni Moises. Sa hapit nang matapos ang paglatagaw sa Israel sa kamingawan, si Moises ug Aaron, kay napakyas sa pagbalaan kang Jehova maylabot sa milagrosong tagana sa tubig didto sa Kades, nawad-an usab sa pribilehiyo nga makasulod sa Yutang Saad. (Num 20:1-13) Busa, si Jehova nagsugo kang Moises nga itudlo si Josue ingong iyang manununod. Sa atubangan mismo sa bag-ong hataas nga saserdote, ang anak ni Aaron nga si Eleasar, ug sa atubangan sa katigoman sa Israel, gipatong ni Moises ang iyang mga kamot diha kang Josue. Bisag gitudlo ingong manununod ni Moises, si Josue dili sama kaniya nga nakaila kang Jehova nga "nawong sa nawong." Wala ibalhin ang tanang dignidad ni Moises ngadto kang Josue apan kadto lamang gikinahanglan niya aron tahoron sa nasod. Inay nga iyang mapahimuslan ang mas direktang komunikasyon uban kang Jehova sama sa napahimuslan ni Moises, nga "nawong sa nawong" ingnon ta, si Josue kinahanglang mokonsulta pa sa hataas nga saserdote, kinsa maoy gisaligan sa Urim ug Tumim nga pinaagi niana matino ang kabubut-on sa Diyos.—Num 27:18-23; Deu 1:37, 38; 31:3; 34:9, 10.

Ingon sa gisugo sa Diyos, gihatag ni Moises kang Josue ang pipila ka instruksiyon ug pagdasig aron matinumanong mabuhat niya ang iyang buluhaton. (Deu 3:21, 22, 28; 31:7, 8) Sa kataposan, samtang nagkaduol na ang iyang kamatayon, si Moises kinahanglang mopahimutang uban kang Josue didto sa tolda nga tagboanan. Dayon gitudlo ni Jehova sa katungdanan si Josue, nga nagkompirmar sa unang pagtudlo nga gihimo pinaagi sa pagpatong sa mga kamot ni Moises. (Deu 31:14, 15, 23) Human niana, sa usa ka paagi nakatampo si Josue sa pagsulat ug pagtudlo sa mga Israelinhon sa awit nga gihatag kang Moises pinaagi sa pagdasig. —Deu 31:19; 32:44.

Mga Buluhaton Ingong Manununod ni Moises. Human sa kamatayon ni Moises nangandam si Josue sa pagsulod sa Yutang Saad. Siya nagpadalag mga opisyal aron sila magtudlo sa mga Israelinhon bahin sa pagpangandam sa pagtabok sa Jordan tulo ka adlaw sukad niana; siya nagpahinumdom sa mga Gadhanon, Rubenhon, ug sa katunga sa tribo ni Manases sa ilang obligasyon nga motabang sa pagsakop sa yuta; ug siya nagpadalag duha ka lalaking espiya sa pagpangespiya sa Jerico ug sa naglibot nga dapit.—Jos 1:1–2:1.

Human makabalik ang duha ka espiya, mibiya ang mga Israelinhon sa Sitim ug nagkampo duol sa Jordan. Sa pagkasunod adlaw milagrosong gisapongan ni Jehova ang Jordan, nga tungod niana nakatabok ang nasod sa mala nga yuta. Aron sa paghandom niining hitaboa, nagpahimutang si Josue ug 12 ka bato sa tunga sa salog sa suba ug 12 ka bato didto sa Gilgal, ang unang gikampohan sa Israel sa K sa Jordan. Naghimo usab siyag santik nga mga kutsilyo aron tulion ang tanang lalaking Israelinhon nga nangatawo sa kamingawan. Busa mga upat ka adlaw sa ulahi sila takos na sa pagsaulog sa Paskuwa.—Jos 2:23–5:11.

Human niadto, samtang didto duol sa Jerico, nahibalag ni Josue ang usa ka prinsipe nga manulonda nga naghatag kaniya ug instruksiyon bahin sa paagi nga pagasundon sa pag-ilog sa siyudad. Gisunod pag-ayo ni Josue ang maong instruksiyon ug, human malaglag ang Jerico, siya nagpahayag ug matagnaong tunglo batok sa umaabot nga magtutukod niini, nga natuman kapin sa 500 ka tuig sa ulahi. (Jos 5:13–6:26; 1Ha 16:34) Sunod siya nakiggubat batok sa Ai. Sa sinugdan, ang kasundalohan sa Israel nga 3,000 ka sundalo napildi, kay si Jehova wala motabang kanila tungod sa pagkawat ni Acan sa inagaw gikan sa Jerico alang sa personal nga gamit. Human ang Israel magbato kang Acan ug sa iyang panimalay tungod niini nga sala, si Josue nagbanhig batok sa Ai ug naghimo sa siyudad nga usa na lamang ka biniyaan nga bungdo.—Jos 7:1–8:29.

Niining tungora nga ang tibuok kongregasyon sa Israel, lakip ang mga babaye, bata, ug langyawng mga molupyo, miadto sa duol sa Bukid sa Ebal. Didto sa Bukid sa Ebal, si Josue nagtukod ug halaran sumala sa mga detalye nga gilatid sa Balaod. Samtang ang katunga sa kongregasyon nagbarog atubangan sa Bukid sa Gerizim ug ang laing katunga sa atubangan sa Bukid sa Ebal, gibasa ni Josue ngadto kanila ang "balaod, ang panalangin ug ang maldisyon." "Wala gayoy usa ka pulong sa tanang gisugo ni Moises nga wala basaha ni Josue sa makusog."—Jos 8:30-35.

Human makabalik sa ilang kampo sa Gilgal, si Josue ug ang mga pangulo sa Israel giduaw sa mga mensahero sa Gabaon. Kay miila nga si Jehova nakig-away alang sa mga Israelinhon, ang mga Gabaonhon, pinaagig paglansis, milampos sa paghimog pakigsaad sa pakigdait uban kang Josue. Apan, sa nabutyag na kon kinsa gayod diay sila, gihimo sila ni Josue nga mga ulipon. Ang taho bahin sa gibuhat sa mga Gabaonhon nakaabot usab kang Adoni-zedek nga hari sa Jerusalem. Tungod niini siya ug ang upat ka uban pang hari sa Canaan mihimog pagsulong isip silot batok kanila. Agig pagsanong sa pagpakitabang sa mga Gabaonhon, si Josue mihimog tibuok gabii nga pagmartsa gikan sa Gilgal. Unya si Jehova nakig-away alang sa Israel sa pagdepensa sa mga Gabaonhon, nga nagpakita nga wala siya mosupak sa pakigsaad nga gihimo sa sinugdan uban kanila. Daghan sa kasundalohan sa mga kaaway ang nangamatay tungod sa milagrosong ulan nga yelo kay sa nangamatay sa aktuwal nga gubat. Gipatalinghogan pa gani ni Jehova ang tingog ni Josue nga molugway pa ang mga oras sa adlaw alang sa gubat.—Jos 9:3–10:14.

Gisundan ni Josue kining hinatag-sa-Diyos nga kadaogan pinaagi sa pagbihag sa Makeda, Libna, Lakis, Eglon, Hebron, ug Debir, sa ingon nagbuntog sa gahom sa mga Canaanhon sa habagatang bahin sa yuta. Sunod, ang amihanang mga hari sa Canaan, ubos sa pagpanguna ni Jabin nga hari sa Hazor, nagtingob sa ilang kasundalohan sa dapit sa katubigan sa Merom sa pagpakig-away batok sa Israel. Bisag giharong sa mga kabayo ug mga karo, si Josue gidasig sa Diyos nga dili mahadlok. Gihatag pag-usab ni Jehova ang kadaogan sa mga Israelinhon. Ingon sa gisugo, gikitnan ni Josue ang mga kabayo ug gisunog ang mga karo sa kaaway. Ang Hazor mismo gisunog sa kalayo. (Jos 10:16–11:23) Busa, sulod lamang sa yugtong mga unom ka tuig (itandi ang Num 10:11; 13:2, 6; 14:34-38; Jos 14:6-10), gipildi ni Josue ang 31 ka hari ug gisakop ang dakong bahin sa Yutang Saad.—Jos 12:7-24; MAPA, Tomo 1, p. 737.

Karon miabot na ang panahon sa pag-apod-apod sa yuta ngadto sa matag tribo. Gibuhat kini sa

sinugdan didto sa Gilgal ubos sa pagdumala ni Josue, sa Hataas nga Saserdoteng si Eleasar, ug sa napulo ka ubang hawas nga tinudlo sa Diyos. (Jos 13:7; 14:1, 2, 6; Num 34:17-29) Human ipahiluna ang tabernakulo didto sa Shilo, ang pagbahinbahin sa yuta pinaagig ripa nagpadayon gikan didto. (Jos 18:1, 8-10) Nadawat mismo ni Josue ang siyudad sa Timnat-sera sa bukirong rehiyon sa Epraim. —Jos 19:49, 50.

Kataposang Tambag Ngadto sa mga Israelinhon, ug Kamatayon. Sa hinapos na nga bahin sa iyang kinabuhi, si Josue nagtigom sa mga ansiyano sa Israel, sa mga pangulo, sa mga maghuhukom, ug sa mga opisyal niini, nga nagtambag kanila sa pag-alagad nga matinumanon kang Jehova ug nagpasidaan kanila bahin sa mga sangpotanan sa pagkadili-masinugtanon. (Jos 23:1-16) Gitigom usab niya ang tibuok kongregasyon sa Israel, gisubli ang miaging mga pakiglabot ni Jehova sa ilang mga katigulangan ug sa nasod, ug dayon giawhag sila sa pag-alagad kang Jehova. Si Josue miingon: "Karon kon daotan sa inyong mga mata nga moalagad kang Jehova, pagpili alang sa inyong kaugalingon karong adlawa kon kinsay inyong alagaran, kon sa mga diyos ba nga gialagaran sa inyong mga katigulangan didto sa pikas nga bahin sa Suba o sa mga diyos sa mga Amorihanon kang kansang yuta inyong gipuy-an. Apan kon bahin kanako ug sa akong panimalay, kami mag-alagad kang Jehova." (Jos 24:1-15) Human niana gisubli sa mga Israelinhon ang ilang pakigsaad sa pagsugot kang Jehova.—Jos 24:16-28.

Sa edad nga 110 anyos, si Josue namatay ug gilubong sa Timnat-sera. Ang maayong epekto sa iyang dili-matarog nga pagkamaunongon kang Jehova makita sa kamatuoran nga "ang Israel nagpadayon sa pag-alagad kang Jehova sa tanang adlaw ni Josue ug sa tanang adlaw sa mga ansiyano kansang mga adlaw milugway pa human kang Josue." —Jos 24:29-31; Huk 2:7-9.

2. Tag-iya sa usa ka umahan sa Bet-semes diin unang gipahimutang ug gipakita ang sagradong Arka human kini iuli sa mga Filistehanon.—1Sa 6: 14, 18.

3. Pangulo sa Jerusalem sa panahon ni Haring Josias. Mopatim-aw nga ang hatag-as nga mga dapit nga gigamit sa bakak nga pagsimba nahimutang duol sa gipuy-an ni Josue, apan gitumpag kini ni Josias.—2Ha 23:8.

4. Anak nga lalaki ni Jehozadak; ang unang hataas nga saserdote nga nag-alagad sa nahibalik nga mga Israelinhon human makapauli sila gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya. (Hag 1:1, 12, 14; 2:2-4; Zac 3:1-9; 6:11) Sa mga basahon sa Bibliya ni Esdras ug Nehemias, siya gitawag ug Jesua. —Tan-awa ang JESUA Num. 4.

JOSUE, BASAHON NI.

Kini nga basahon sa Bibliya nagtaganag hinungdanong dugtong sa kasaysayan sa mga Israelinhon pinaagi sa pagpakita kon sa unsang paagi nangatuman ang mga saad sa Diyos ngadto sa mga patriarka nga si Abraham, Isaac, ug Jacob. Tingali nagkobre sa yugto nga kapin sa 20 ka tuig (1473 hangtod sa mga 1450 W.K.P.), kini nagsugilon bahin sa pagsakop sa Canaan, nga gisundan sa pag-apod-apod sa yuta ngadto sa mga Israelinhon; ug kini gitiklopan pinaagi sa mga pakigpulong ni Josue nga nagdasig sa pagkamatinumanon kang Jehova.

Ang kamatuoran nga ang basahon naundan sa karaang mga ngalan sa mga siyudad (Jos 14:15; 15:15) ug sa detalyadong mga instruksiyon ug dayon nag-asoy kon sa unsang paagi kini gituman nagpailang kini maoy usa ka rekord nga gitala sa samang panahon. (Alang sa mga pananglitan tan-awa ang Jos 1:11-18; 2:14-22; 3:2–4:24; 6:22, 23.) Sa pagkatinuod, ang magsusulat nagpaila sa iyang kaugalingon ingong nagkinabuhi sa samang panahon ni Rahab sa Jerico ug busa maoy usa ka saksing-nakakita.—6:25.

Pagkatinuod. Apan, sa pangagpas sa pipila ang basahon ni Josue dili tinuod nga kasaysayan. Kini nga panglantaw pangunang gipasukad sa panghunahuna nga, sanglit ang mga milagro nga gihisgotan sa basahon wala sukad masinatii sa mga tawo karon, wala kini mahitabo. Busa giduhaduhaan niini ang katakos sa Diyos sa paghimog mga milagro, kon wala man usab ugaling duhaduhai ang iyang paglungtad, ingon man ang pagkamatinud-anon sa magsusulat. Kon gibulakbulakan lamang sa magsusulat ang iyang asoy pinaagig sugilambong samtang nagpresentar sa iyang kaugalingon ingong saksing-nakakita, kini maghimo kaniyang sad-an sa tinuyong pagpanglimbong. Tino nga dili makataronganon ang paghinapos nga ang usa ka basahon nga nagpasidungog sa Diyos ingong Tigtuman sa iyang pulong (Jos 21:43-45), nga nagdasig sa pagkamatinumanon kaniya (23:6-16; 24:14, 15, 19, 20, 23), ug prangkang miila sa mga kapakyasan sa Israel maoy sinulat sa usa ka bakakong saksi.—7:1-5; 18:3.

Walay usa nga makalimod nga naglungtad ang Israelinhong nasod ug kini miokupar sa yuta nga gihubit diha sa basahon ni Josue. Sa susama, walay lig-ong pasukaranan nga kuwestiyonon ang pagkatinuod sa asoy sa maong basahon bahin sa pamaagi nga gihimo sa mga Israelinhon aron mapanag-iya ang Canaan. Wala magduhaduha ang mga salmista (Sal 44:1-3; 78:54, 55; 105:42-45; 135:10-12; 136:17-22), ni si Nehemias (Neh 9:22-25), ni ang unang Kristohanong martir nga si Esteban (Buh 7:45), ni ang tinun-ang si Santiago (San 2:25), ni ang edukadong si apostol Pablo (Buh 13:19; Heb 4:8; 11:30, 31) bahin sa pagkatinuod ni-

ini. Ug ang 1 Hari 16:34 nagrekord sa katumanan sa matagnaong tunglo ni Josue nga gibungat mga 500 ka tuig una pa niana panahon sa pagkalaglag sa Jerico.—Jos 6:26.

Magsusulat. Ang pipila ka eskolar, bisan tuod miila nga ang basahon gisulat sa panahon ni Josue o duol niining panahona, misalikway sa naandang Hudiyohanong panglantaw nga si Josue mismo ang nagsulat niini. Ang ilang pangunang pagsupak mao nga ang pipila sa mga panghitabo nga girekord sa basahon ni Josue makita usab diha sa basahon sa Mga Maghuhukom, nga nagsugod sa mga pulong nga, "Ug nahitabo human sa kamatayon ni Josue." (Huk 1:1) Bisan pa niini, kining pangbukas

MGA PANGUNANG PUNTO SA JOSUE

Ang rekord kon sa unsang paagi gihatag ni Jehova ang yuta sa Canaan ngadto sa Israel, ingong katumanan sa iyang panumpa ngadto sa ilang mga katigulangan

Mga panghitabo sa unang 20 ka tuig o kapin pa human sa kamatayon ni Moises sa kataposan sa paglatagaw sa Israel didto sa kamingawan

---

Si Josue nag-andam sa Israel sa pagsulod sa Canaan, nagpadalag mga espiya (1:1–2:24)

- Si Jehova nagsugo kang Josue sa pagpanguna sa mga Israelinhon sa pagsulod sa yuta
- Si Josue nagmando nga sultihan ang Israel sa pagpangandam sa pagtabok sa Jordan
- Siya nagpadalag mga espiya aron sa pagsusi sa yuta ug sa siyudad sa Jerico
- Sa dihang sila didto na sa Jerico sila gitagoan ni Rahab, kinsa gisaaran nga siya ug ang tanan nga anaa sa iyang panimalay nga motuman sa mga instruksiyon nga gihatag makalingkawas sa nagsingabot nga kalaglagan sa Jerico

Ang Israel mitabok sa Suba sa Jordan sa mala nga yuta (3:1–5:12)

- Ang katawhan nagbalaan sa ilang kaugalingon agig pagpangandam sa pagtabok sa Jordan
- Ang mga saserdote nga nagpas-an sa Arka unang mitaak ngadto sa suba; ang tubig sa ibabaw niini nga suba milagrosong nasap-ongan nga daw samag gipondo diha sa diki, ug ang mga Israelinhon mitabok sa mala nga yuta
- Aron handomon ang pagtabok, 12 ka bato ang gikuha gikan sa suba ug gipahimutang didto sa Gilgal; laing 12 ka bato ang gipahimutang sa gibarogan sa mga saserdote didto sa salog sa suba
- Ang Israelinhong mga lalaki nga nangatawo sa kamingawan gituli; usa ka Paskuwa ang gisaulog; ang tagana nga mana giundang, ug ang Israel misugod sa pagkaon sa mga abot sa yuta

Ang pagsakop sa Jerico gisundan sa kapildihan didto sa Ai (5:13–8:35)

- Ang manulonda nga prinsipe sa kasundalohan ni Jehova nagpakita kang Josue; si Jehova nagsulti kang Josue kon unsaon sa pagpakig-away batok sa Jerico
- Sulod sa misunod nga unom ka adlaw ang mga Israelinhon nagmartsa kausa sa usa ka adlaw palibot sa siyudad; sa ikapitong adlaw sila nagmartsa palibot niini sa pito ka higayon; sa kataposang paglibot sila misinggit sa makusog, ang mga paril sa Jerico nalumpag, ug ang siyudad gitugyan sa kalaglagan
- Si Acan nagkuha alang sa iyang kaugalingon sa pipila ka butang nga gikatugyan sa kalaglagan
- Tungod niini nga sala, si Jehova nagkuha sa iyang tabang ug ang Israel nakaagom ug kapildihan didto sa Ai; nahibaloan ang sala ni Acan, ug siya ug ang iyang panimalay gibato
- Ang ikaduhang pag-atake batok sa Ai nagmalamposon pinaagi sa panalangin ni Jehova
- Si Josue nagtukod ug usa ka halaran didto sa Bukid sa Ebal ug gibasa ang Balaod ngadto sa katawhan

Ang mga Gabaonhon nakigdait, samtang ang uban gilaglag (9:1–12:24)

- Ang mga molupyo sa Gabaon, nga nakadungog sa mga kalamposan sa Israel, maalamong naglansis kang Josue sa paghimog usa ka pakigsaad kanila
- Lima ka hari ang naghiusa sa pag-atake sa mga Gabaonhon, apan ang Israel miabot aron sa pagtabang sa Gabaon; si Jehova naghulog ug dagkong mga bato nga yelo ug milagrosong naglugway sa kahayag sa adlaw, nga tungod niana bug-os nga napildi ang mga miatake
- Ang mga Israelinhon ilalom ni Josue nag-ilog sa mga siyudad sa HK ug sa H
- Sila nagmadaogon batok sa usa ka panag-abin sa mga hari sa A

Ang yuta gibahinbahin taliwala sa mga tribo sa Israel (13:1–22:34)

- Ang tribo ni Ruben, Gad, ug ang katunga sa tribo ni Manases nakabaton ug teritoryo sa S sa Jordan
- Nadawat ni Caleb ang Hebron; ang mga tribo ni Juda, Epraim, ug ang laing katunga sa tribo ni Manases gihatagan ug yutang panulondon pinaagig ripa
- Ang tabernakulo gipahimutang didto sa Shilo, ug naghimog mga pagripa didto aron tinoon ang mga yutang panulondon alang sa nahibiling mga tribo
- Ang mga Levihanon nakadawat ug 48 ka siyudad, 13 niini maoy siyudad sa mga saserdote; 6 ka siyudad ang gigahin ingong mga siyudad nga dalangpanan
- Ang mga lalaki sa tribo ni Ruben, Gad, ug sa katunga sa tribo ni Manases nagpatindog ug usa ka halaran didto sa Jordan; nasaypan ang katuyoan niini hangtod nga ilang napatin-aw nga kini nagsilbing usa ka handomanan sa pagkamatinumanon ngadto kang Jehova

Si Josue nag-awhag sa Israel nga matinumanong moalagad kang Jehova (23:1–24:33)

- Kay tigulang na, si Josue nagpatawag ug usa ka panagkatigom sa mga pangulo sa Israel ug nag-awhag kanila sa pagpabiling matinumanon kang Jehova
- Sa usa ka panagkatigom didto sa Sekem, iyang gisubli ang mga pagpakiglabot sa Diyos ug gidasig ang Israel sa pagkahadlok kang Jehova ug sa pag-alagad kaniya lamang; ilang gipahayag ang ilang determinasyon sa pagbuhat niini ug gipalig-on ang ilang mga obligasyon sa pakigsaad
- Si Josue namatay

nga pahayag dili kay usa gayod ka tigpaila sa panahon alang sa tanang panghitabo nga makaplagan diha sa asoy sa Mga Maghuhukom. Ang basahon wala han-aya diha sa estrikto nga kronolohikanhong pagkahan-ay, kay kini naghisgot ug usa ka panghitabo nga nahitabo gayod una pa ang kamatayon ni Josue. (Huk 2:6-9) Busa, ang ubang mga panghitabo, sama sa pag-ilog ni Caleb sa Hebron (Jos 15:13, 14; Huk 1:9, 10), sa pag-ilog ni Otniel sa Debir (Jos 15:15-19; Huk 1:11-15), ug sa pag-ilog sa mga Danhanon sa Lesem, o Lais (Dan) (Jos 19:47, 48; Huk 18:27-29), mahimong nahitabo usab una pa ang kamatayon ni Josue. Gani ang gibuhat sa mga Danhanon sa pagpatindog ug idolatrosong larawan didto sa Lais mohaom gayod sa panahon ni Josue. (Huk 18:30, 31) Sa iyang paniklop nga tambag, gisultihan ni Josue ang mga Israelinhon: "Wagtanga ang mga diyos nga gialagaran sa inyong mga katigulangan sa pikas nga bahin sa Suba ug sa Ehipto, ug mag-alagad kang Jehova." (Jos 24:14) Kon wala pa maglungtad ang idolatriya, kini nga pahayag wala gayod untay kahulogan.

Nan, makataronganon, gawas sa paniklop nga bahin nga nagtaho sa iyang kamatayon, ang basahon mahimong ikapasidungog kang Josue. Maingon nga si Moises nagrekord sa mga panghitabo sa iyang kinabuhi, busa haom nga himoon usab kini ni Josue. Ang basahon mismo nagtaho: "Unya si Josue misulat niini nga mga pulong diha sa basahon sa balaod sa Diyos."—Jos 24:26.

Wala Magkasumpaki. Gibati sa pipila nga ang basahon nagkasumpaki sa pag-ingon nga ang yuta bug-os nga gisakop ni Josue samtang sa samang panahon nagtaho nga ang dakong bahin niini nagpabiling wala pa masakop. (Itandi ang Jos 11:16, 17, 23; 13:1.) Apan ang maong daw mga panagsumpaki sayon rang masulbad kon hunahunaon sa usa nga dihay duha ka magkalahing mga aspekto sa pagsakop. Una, ang pagpakiggubat sa nasod ubos sa pagpangulo ni Josue nagpukan sa gahom sa mga Canaanhon. Sunod, ang indibiduwal ug tribonhon nga aksiyon gikinahanglan aron nga bug-os masakop ang yuta. (17:14-18; 18:3) Lagmit samtang ang Israel nakiggubat sa laing mga dapit, ang mga Canaanhon mipuyo pag-usab sa mga siyudad sama sa Debir ug Hebron mao nga kini nga mga siyudad kinahanglang ilogon pag-usab pinaagig indibiduwal o tribonhong paningkamot.—Itandi ang Jos 11:21-23 sa Jos 14:6, 12; 15:13-17.

JOTAM [Si Jehova Maoy Hingpit; o, Hinaot Kompletohon ni Jehova].

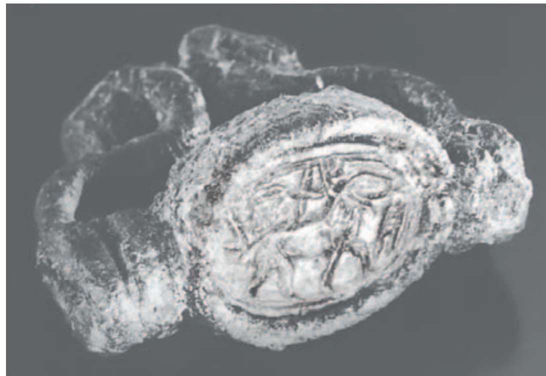
1. Usa ka kaliwat ni Juda nga gipaila ingong usa ka 'anak nga lalaki' ni Jadai.—1Cr 2:47.

2. Kamanghorang anak nga lalaki ni Maghuhukom Gideon (Jerubaal) nga nagpuyo sa Opra. (Huk 8:35; 9:5) Human mamatay si Gideon, si Abimelek nga iyang anak nga lalaki pinaagi sa usa ka ulipong babaye, nagbuno sa tanang ubang mga anak nga lalaki ni Gideon, ang iyang mga igsoon sa amahan, gawas lang kang Jotam nga nakatago. Human niadto, sa dihang ang mga tag-iyag yuta sa Sekem naghimo kang Abimelek nga ilang hari, si Jotam mibarog ibabaw sa Bukid sa Gerizim ug, pinaagi sa usa ka ilustrasyon maylabot sa mga kahoy, nagpahayag ug matagnaong maldisyon batok sa mga tag-iyag yuta sa Sekem ug batok kang Abimelek. Unya si Jotam mikalagiw ug mipuyo sa Beer.—Huk 9:6-21, 57.

3. Anak nga lalaki ni Haring Uzzias (Azarias) sa Juda pinaagi kang Jerusa nga anak nga babaye ni Zadok. (2Ha 15:32, 33; 1Cr 3:12; 2Cr 27:1; Mat 1:9) Human hampaka si Uzzias pinaagig sanla sa dihang siya nasuko sa mga saserdote nga nagbadlong kaniya tungod sa iyang pagsulod sa templo nga supak sa balaod ug sa pagsulay sa paghalad ug insenso, si Jotam mao nay nag-atiman sa mga katungdanan sa hari puli sa iyang amahan. Apan dayag nga sa pagkamatay na ni Uzzias nagsugod ang 16-ka-tuig nga pagmando (777-762 W.K.P.) sa 25-anyos nga si Jotam.—2Ha 15:5, 7, 32; 2Cr 26:18-21, 23; 27:8.

Si Isaias, Oseas, ug Miqueas nag-alagad ingong mga manalagna sa panahon ni Jotam. (Isa 1:1; Os 1:1; Miq 1:1) Bisan tuod ang iyang mga sakop nakig-ambit sa sayop nga pagsimba sa hatag-as nga mga dapit, si Jotam mismo nagbuhat sa kon unsay matarong sa mga mata ni Jehova.—2Ha 15:35; 2Cr 27:2, 6.

Daghang pagpanukod ang nahimo sa panahon sa paghari ni Jotam. Siya nagtukod sa ibabaw nga ganghaan sa templo, nakahimog daghang tinukod

Igtitimbre nga singsing nga may ngalan ni Jotam

ibabaw sa paril sa Opel, nagtukod usab ug mga siyudad sa bukirong rehiyon sa Juda ingon man sa kinutaang mga dapit ug mga torre didto sa kakahoyan.—2Cr 27:3-7.

Apan ang paghari ni Jotam dili malinawon. Nakiggubat siya sa mga Ammonhanon ug sa katapusan nakadaog batok kanila. Tungod niana, sulod sa tulo ka tuig sila nagbayad ug tinuig nga tributo nga 100 ka talanton nga plata ($660,600) ug 10,000 ka *cor* (2,200 kl) sa trigo ug sa sebada. (2Cr 27:5) Sa panahon sa paghari ni Jotam, ang yuta sa Juda nakasagubang usab ug militaryong mga pagpiot gikan ni Haring Rezin sa Sirya ug ni Haring Peka sa Israel.—2Ha 15:37.

Sa dihang siya namatay, si Jotam gilubong sa Siyudad ni David, ug ang iyang anak nga lalaki nga si Ahaz, kinsa mga kuwatro anyos na sa dihang si Jotam nahimong hari, milingkod sa trono sa Juda. —2Cr 27:7–28:1.

Sanglit si Jotam nagmando lamang sulod sa 16 ka tuig, ang paghisgot sa 2 Hari 15:30 bahin sa "ikakawhaang tuig ni Jotam" dayag pagasabton nga nagkahulogang sa ika-20 nga tuig sukad nga siya nahimong hari, nga mao, ang ikaupat nga tuig sa paghari ni Ahaz. Ang magsusulat sa asoy sa Mga Hari lagmit mipalabing dili ipaila ang manununod ni Jotam nga si Ahaz niining tungora tungod kay kinahanglan pa niyang ihatag ang mga detalye bahin sa paghari ni Jotam.

JOTBA [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "maayo ang dangatan; makapatagbaw; mobuhat ug maayo"]. Ang pinuy-anan ni Haruz nga apohang lalaki sa banay sa inahan ni Haring Amon sa Juda. (2Ha 21:19) Ang Jotba sagad nga gituohang mao ang modernong Khirbet Jefat (Horvat Yodefat), mga 15 km (9 mi) sa A sa Nasaret.

JOTBATA [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "maayo ang dangatan; makapatagbaw; mobuhat ug maayo"]. Usa ka maayong pagkatubig nga kamingawan nga gikampohan sa mga Israelinhon. (Num 33:33, 34; Deu 10:7) Dili matino ang tukmang nahimutangan niini. Apan, gituohan nga lagmit mao kini ang ʽAin Tabah (ʽEn Yotvata), nga nahimutang sa usa ka lamakong hulpa nga mga 40 km (25 mi) sa A sa Ezion-geber.

JOZABAD [pinamubo sa Jehozabad, lagmit nagkahulogang "Si Jehova Naggasa"].

1. Usa ka manggugubat nga miduyog kang David didto sa Ziklag; usa ka Gederahanon.—1Cr 12:1-4.

2, 3. Ang duha ka tawo nga nagbaton niining ngalana maoy lakip sa mga pangulo sa tribo ni Manases nga mitalikod dapig kang David sa dihang didto siya sa Ziklag ug nahimong mga pangulo sa iyang kasundalohan.—1Cr 12:20, 21.

4. Usa ka komisyonado nga gitudlo ni Haring Ezequias aron motabang sa pag-atiman sa mga ikapulo, mga amot, ug sa balaang mga butang nga gidala sa katawhan; walay duhaduha nga usa ka Levihanon.—2Cr 31:12, 13.

5. Usa ka Levihanong pangulo nga nag-amot ug daghang karnero ug baka alang sa dakong pagsaulog ni Haring Josias sa Paskuwa.—2Cr 35:1, 9, 18.

6. Usa sa mga Levihanon human sa pagkadestiyero nga sa iyang kamot gitimbang ni Esdras ug sa iyang mga kauban ang tanang bililhong mga butang nga ilang gidala sa Jerusalem gikan sa Babilonya niadtong 468 W.K.P. (Esd 8:33, 34) Tan-awa ang Num. 8, 9, ug 10.

7. Usa ka anak nga lalaki o kaliwat ni Pasur, ug usa sa mga saserdote nga nagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa ug mga anak.—Esd 10:22, 44.

8. Usa sa mga Levihanon nga malamposong nadasig ni Esdras sa pagpapahawa sa ilang langyawng mga asawa. (Esd 10:10, 11, 23, 44) Lagmit nga mao ra ang Num. 6, 9, ug 10.

9. Usa sa mga Levihanon nga kauban ni Esdras ug Nehemias kinsa nagbasa ug nagpatin-aw sa Balaod ngadto sa katawhan. (Neh 8:7-9) Lagmit nga mao ra ang Num. 6, 8, ug 10.

10. Usa ka Levihanon nga "nagdumala sa mga buluhaton sa gawas" sa natukod pag-usab nga templo. (Neh 11:15, 16) Lagmit nga mao ra ang Num. 6, 8, ug 9.

JOZACAR [Nahinumdom si Jehova]. Usa ka alagad ni Haring Jehoas sa Juda. Siya ug ang iyang kauban nga si Jehozabad nagpatay sa ilang magmamando agig panimalos sa kamatayon ni Zacarias ug lagmit sa uban pang mga anak nga lalaki sa Hataas nga Saserdoteng si Jehoiada. Apan, ang anak nga lalaki ni Jehoas ug manununod nga si Amazias, sa baylo, nanimalos sa kamatayon sa iyang amahan pinaagi sa pagpatay kang Jozacar ug sa iyang kakunsabo. Si Jozacar maoy anak nga lalaki ni Simeat nga usa ka babayeng Ammonhanon. Gitawag usab siya nga Zabad.—2Ha 12:20, 21; 2Cr 24:20-22, 25-27; 25:1, 3.

JOZADAK. Tan-awa ang JEHOZADAK, JOZADAK.

JUAN [Ang Cebuanong katumbas sa Hebreohanong ngalan nga Jehohanan, nga nagkahulogang "Si Jehova Nagpakitag Pabor; Si Jehova Mapuangoron"].

1. Si Juan nga Tigbawtismo, ang anak nga lalaki ni Zacarias ug Elisabet; ang mag-uuna ni Jesus. Ang mga ginikanan ni Juan naggikan sa

saserdotehanong banay ni Aaron. Si Zacarias maoy usa ka saserdote sa dibisyon ni Abias.—Luc 1:5, 6.

Milagrosong Pagkatawo. Sa tuig 3 W.K.P., sa natudlong panahon sa pag-alagad sa dibisyon ni Abias, turno na ni Zacarias nga mapahimuslan ang talagsaong pribilehiyo sa pagtanyag ug insenso diha sa sangtuwaryo. Samtang siya nagbarog atubangan sa halaran sa insenso, ang manulonda nga si Gabriel nagpakita ug nagpahibalo nga siya makabaton ug anak nga lalaki, kinsa paganganlan ug Juan. Kini nga anak mahimong Nazareo sa tibuok niyang kinabuhi, sama kang Samson. Siya mahimong bantogan sa atubangan ni Jehova, nga magauna Kaniya "aron sa pag-andam alang kang Jehova ug usa ka katawhan nga inandam." Ang pagkatawo ni Juan maoy pinaagi sa usa ka milagro sa Diyos, sanglit si Zacarias ug Elisabet parehong tigulang na.—Luc 1:7-17.

Sa dihang si Elisabet mabdos ug unom ka bulan, siya giduaw sa iyang paryente nga si Maria, nga niadtong tungora mabdos pinaagi sa balaang espiritu. Sa dihang nadungog niya ang pangomosta sa iyang paryente, ang wala pa matawong anak ni Elisabet miulpot sulod sa iyang tagoangkan, ug kay napuno sa balaang espiritu, iyang giila nga ang batang ipakatawo ni Maria mahimong iyang "Ginoo."—Luc 1:26, 36, 39-45.

Sa pagkatawo sa anak ni Elisabet, ang mga silingan ug mga paryente buot magngalan niini sa ngalan sa iyang amahan, apan si Elisabet miingon: "Dili gayod! apan paganganlan siyag Juan." Dayon gipangutana ang iyang amahan kon unsay buot niyang ingalan sa bata. Sama sa giingon sa manulonda, si Zacarias dili makasulti sukad sa panahon sa pagpahibalo ni Gabriel kaniya, busa siya misulat diha sa usa ka papan: "Juan ang ngalan niini." Unya nabuka ang baba ni Zacarias mao nga siya misugod sa pagsulti. Tungod niini nahibaloan sa tanan nga ang kamot ni Jehova nag-uban sa bata.—Luc 1:18-20, 57-66.

Sinugdanan sa Iyang Ministeryo. Si Juan migugol sa sayong mga tuig sa iyang kinabuhi sa kabungtoran sa Judea, diin didto nagpuyo ang iyang mga ginikanan. Siya "nagpadayon sa pagtubo ug nagkakusgan sa espiritu, ug siya nagpabilin didto sa desyerto hangtod sa adlaw sa iyang pagpadayag sa iyang kaugalingon ngadto sa Israel." (Luc 1:39, 80) Sumala kang Lucas, si Juan nagsugod sa iyang ministeryo sa ika-15 nga tuig sa paghari ni Tiberio Cesar. Lagmit si Juan niadtong panahona maoy mga 30 anyos. Bisan tuod walay rekord nga si Juan nakigbahin sa pag-alagad ingong saserdote diha sa templo, kini ang pangedaron sa mga saserdote nga mosulod alang sa bug-os nga buluhaton. (Num 4:2, 3) Si Agusto namatay niadtong Agosto 17, 14 K.P., ug si Tiberio mao ang ginganlang emperador pinaagi sa Romanhong Senado niadtong Septiyembre 15; busa ang iyang ika-15 nga tuig nagsugod gikan sa ulahing bahin sa 28 K.P. hangtod sa Agosto o Septiyembre sa 29 K.P. Sanglit si Jesus (usab sa edad nga mga 30) nagpresentar sa iyang kaugalingon sa pagpabawtismo panahon sa tinghunlak, si Juan, nga mas magulang ug unom ka bulan, nagsugod gayod sa iyang ministeryo sa tingpamulak sa 29 K.P.—Luc 3:1-3, 23.

Nagsugod si Juan sa iyang pagsangyaw didto sa Kamingawan sa Judea, nga nag-ingon: "Paghinulsol kamo, kay ang gingharian sa mga langit haduol na." (Mat 3:1, 2) Siya nagsul-ob ug besti nga balhibo sa kamelyo ug usa ka bakos nga panit sa iyang hawak, susama sa besti sa manalagnang si Elias. Ang pagkaon ni Juan naglakip sa mga dulon ug dugos nga ihalas. (2Ha 1:8; Mat 3:4; Mar 1:6) Siya usa ka magtutudlo ug busa gitawag nga "Rabbi" sa iyang mga tinun-an.—Ju 3:26.

Katuyoan sa Iyang Buluhaton. Gisangyaw ni Juan ang bawtismo alang sa kapasayloan sa mga sala niadtong naghinulsol, nga nagbawtismo lamang sa mga Hudiyo ug mga kinabig sa relihiyon sa mga Hudiyo. (Mar 1:1-5; Buh 13:24) Ang pagpadala kang Juan maoy pagpadayag sa mahigugmaong-kalulot sa Diyos alang sa mga Hudiyo. Sila nailalom sa pakigsaad uban kang Jehova apan sad-an tungod sa paglapas sa pakigsaad sa Balaod. Gipunting ni Juan kanila nga sila milapas sa pakigsaad, ug siya miawhag sa mga matinud-anon ug kasingkasing sa paghinulsol. Ang ilang pagpabawtismo sa tubig nagsimbolo niini nga paghinulsol. Dayon sila mahimong makaila sa Mesiyas. (Buh 19:4) Ang tanang matang sa mga tawo miadto kang Juan aron magpabawtismo, lakip ang mga pampam ug mga maniningil ug buhis. (Mat 21:32) Dihay mga Pariseo ug mga Saduseo nga miadto usab sa panahon sa pagpamawtismo, ug batok kanila gitumong ni Juan ang iyang masakit nga mensahe sa mahukmanong pagsaway ug kanila nga siya naghisgot sa paghukom nga haduol na. Wala siya magpalingkawas kanila, nga nagtawag kanila nga "kaliwat sa mga bitin" ug nag-ingon nga ang ilang pagsalig nga sila mga unodnong kaliwat ni Abraham walay kapuslanan.—Mat 3:7-12.

Gitudloan ni Juan kadtong miduol kaniya nga sila kinahanglang magpaambit ug mga butang ug dili mangilkil, nga sila magmatagbawon sa mga gitagana kanila ug dili manghasi kang bisan kinsa. (Luc 3:10-14) Gitudloan usab niya ang iyang bawtismadong mga sumusunod kon unsaon sa pag-ampo sa Diyos. (Luc 11:1) Niining tungora "ang mga tawo nagpaabot ug ang tanan nangatarongan diha sa ilang kasingkasing bahin kang Juan: 'Siya na ba kaha ang Kristo?'" Si Juan miingon nga siya

dili mao ang Kristo ug nagpahayag nga ang Usa nga nagsunod kaniya mas labaw kay kaniya. (Luc 3:15-17) Sa dihang ang mga saserdote ug mga Levihanon miadto kaniya sa Betania tabok sa Jordan, sila nangutana kon siya ba si Elias o kon siya ba "Ang Manalagna," ug siya mipahayag nga dili siya. —Ju 1:19-28.

Walay gihimong mga milagro si Juan, dili sama kang Elias (Ju 10:40-42), apan siya mianhi uban ang espiritu ug gahom ni Elias. Siya mihimog gamhanang buhat sa "pagpabalik sa mga kasingkasing sa mga amahan ngadto sa mga anak ug sa mga dili-masinugtanon ngadto sa praktikal nga kaalam sa mga matarong." Gituman niya ang katuyoan nga tungod niana siya gipadala, "aron sa pagandam alang kang Jehova ug usa ka katawhan nga inandam." Sa pagkatinuod, 'daghan sa mga anak ni Israel ang iyang gipabalik ngadto kang Jehova nga ilang Diyos.' (Luc 1:16, 17) Nag-una siya sa hawas ni Jehova, si Jesu-Kristo.

Gipailaila ni Juan "ang Kordero sa Diyos." Sa tinghunlak sa 29 K.P., si Jesus miadto kang Juan aron magpabawtismo. Sa sinugdan si Juan mibalibad, kay nahibalo sa iyang pagkamakasasala ug sa pagkamatarong ni Jesus. Apan miinsistir si Jesus. Ang Diyos misaad kang Juan ug usa ka ilhanan aron siya makaila sa Anak sa Diyos. (Mat 3:13; Mar 1:9; Luc 3:21; Ju 1:33) Sa dihang nabawtismohan si Jesus, ang ilhanan natuman: Nakita ni Juan ang espiritu sa Diyos nga mikunsad diha kang Jesus ug nadungog ang kaugalingong tingog sa Diyos nga nagpahayag kang Jesus nga Iyang Anak. Dayag nga walay ubang tawo sa pagbawtismo kang Jesus. —Mat 3:16, 17; Mar 1:9-11; Ju 1:32-34; 5:31, 37.

Sulod sa mga 40 ka adlaw human sa iyang bawtismo, si Jesus didto sa kamingawan. Sa Iyang pagbalik, gipailaila ni Juan si Jesus ngadto sa iyang mga tinun-an ingong "ang Kordero sa Diyos nga magakuha sa sala sa kalibotan." (Ju 1:29) Sa pagkasunod adlaw si Andres ug ang laing tinun-an, lagmit si Juan nga anak ni Zebedeo, gipailaila ngadto sa Anak sa Diyos. (Juan 1:35-40) Busa si Juan nga Tigbawtismo, ingong usa ka matinumanong "magbalantay sa pultahan" sa toril sa mga Israelinhon, misugod sa pagtugyan sa iyang mga tinun-an ngadto sa "maayong magbalantay."—Ju 10:1-3, 11.

Samtang namawtismo ang mga tinun-an ni Jesus didto sa kayutaan sa Judea, si Juan namawtismo usab didto sa Enon duol sa Salim. (Ju 3:22-24) Sa dihang ang taho miabot kang Juan nga si Jesus nakahimog daghang tinun-an, si Juan wala mangabugho apan mitubag: "Ang akong kalipay nabug-os. Kana siya kinahanglang magpadayon sa pagtubo, apan ako kinahanglang magpadayon sa pagkunhod."—Ju 3:26-30.

Kataposang mga Adlaw sa Iyang Ministeryo. Kining mga pulonga ni Juan napamatudang tinuod. Human sa usa ka tuig o kapin pa sa iyang aktibong ministeryo, si Juan mapugsanong gikuha gikan sa kapatagan. Siya gipabalhog ni Herodes Antipas sa bilanggoan tungod kay gibadlong ni Juan si Antipas gumikan sa iyang mananapawong kaminyoon kang Herodias, kinsa iyang gikuha gikan sa iyang igsoong lalaki nga si Felipe. Si Antipas, nga nag-angkong usa ka Hudiyong kinabig nga may tulubagon sa Balaod, nahadlok kang Juan, kay nahibalo nga siya usa ka matarong nga tawo.—Mar 6:17-20; Luc 3:19, 20.

Sa dihang si Juan didto sa bilanggoan, dayag nga sa Tiberias, siya nakadungog nga si Jesus mihimog gamhanang mga buhat, lakip ang pagbanhaw sa anak nga lalaki sa babayeng balo sa Nain. Kay nagtinguhag pamatuod gikan kang Jesus mismo, siya nagpadalag duha sa iyang mga tinun-an sa pagpangutana kang Jesus: "Ikaw ba ang Usa nga Moanhi, o magpaabot pa ba kamig lain?" Si Jesus wala motubag nga direkta; apan atubangan sa mga tinun-an ni Juan siya nag-ayo sa daghang tawo, nagpagula pa gani ug mga demonyo. Dayon iyang gisultihan ang mga tinun-an sa pagtaho nga iyang gipang-ayo ang mga buta, bungol, ug bakol ug gisangyaw ang maayong balita. Busa, dili lamang pinaagi sa mga pulong, kondili pinaagi sa pamatuod sa mga buhat ni Jesus, si Juan gihupay ug gipasaligan nga si Jesus mao ang tinuod nga Mesiyas (Kristo). (Mat 11:2-6; Luc 7:18-23) Human mibiya ang mga mensahero ni Juan, gibutyag ni Jesus ngadto sa panon sa katawhan nga si Juan labaw pa kay sa usa ka manalagna, nga siya, sa pagkatinuod mao ang usa nga gitumong sa gisulat sa manalagna ni Jehova nga si Malaquias. Gipadapat usab niya ang tagna sa Isaias 40:3 ngadto kang Juan, ingon sa gibuhat niadto sa amahan ni Juan nga si Zacarias.—Mal 3:1; Mat 11:7-10; Luc 1:67, 76; 7:24-27.

Gipatin-aw usab ni Jesu-Kristo sa iyang mga tinun-an nga ang pag-anhi ni Juan maoy katumanan sa tagna sa Malaquias 4:5, 6, nga ipadala sa Diyos si Elias nga manalagna sa dili pa moabot ang dako ug makalilisang nga adlaw ni Jehova. Bisan pa tuod ug dako si Juan ("Taliwala niadtong natawo gikan sa mga babaye wala pay gibangon nga labaw kay kang Juan nga Bawtista"), dili siya mahimong usa sa "pangasaw-onon" nga matang nga makig-ambit uban ni Kristo sa iyang langitnong pagmando sa Gingharian (Pin 21:9-11; 22:3-5), kay si Jesus miingon, "ang usa nga ubos sa gingharian sa mga langit labaw pa kay kaniya." (Mat 11:11-15; 17:10-13; Luc 7:28-30) Sa dili direktang paagi gidepensahan usab ni Jesus si Juan batok sa sumbong nga si Juan kuno may demonyo.—Mat 11:16-19; Luc 7:31-35.

Pipila ka panahon human niining higayona, gituman ni Herodias ang iyang gihambin nga kasuko batok kang Juan. Sa pagsaulog sa adlaw nga natawhan ni Herodes, nakapalipay kang Herodes ang sayaw sa anak nga babaye ni Herodias, nga tungod niana si Herodes nanumpa nga iyang ihatag kaniya ang bisan unsa nga iyang pangayoon. Gihulhogan sa iyang inahan, iyang gipangayo ang ulo ni Juan. Si Herodes, tungod sa pagtamod sa iyang panumpa ug tungod sa mga nanambong, mihatag sa iyang gipangayo. Si Juan gipapunggotan didto sa bilanggoan ug ang iyang ulo nga diha sa usa ka bandihado gihatag sa babaye, nga nagdala niini ngadto sa iyang inahan. Sa ulahi ang mga tinun-an ni Juan miabot ug nagkuha sa lawas ni Juan ug naglubong kaniya, nga nagtaho niini ngadto kang Jesus.—Mat 14:1-12; Mar 6:21-29.

Human mamatay si Juan nadungog ni Herodes ang bahin sa ministeryo ni Jesus sa pagsangyaw, pag-ayo, ug pagpagula sa mga demonyo. Siya nalisang, nga nahadlok nga si Jesus basin mao si Juan nga gibanhaw gikan sa mga patay. Human niadto siya nagtinguha gayod nga makita si Jesus, dili aron mamati sa iyang pagsangyaw, kondili tungod kay siya dili segurado sa iyang gihunahuna. —Mat 14:1, 2; Mar 6:14-16; Luc 9:7-9.

Natapos ang Pagpamawtismo ni Juan. Ang pagpamawtismo ni Juan nagpadayon hangtod sa adlaw sa Pentekostes, 33 K.P., sa dihang gibubo ang balaang espiritu. Sukad niadto, gisangyaw ang pagbawtismo sa "ngalan sa Amahan ug sa Anak ug sa balaang espiritu." (Mat 28:19; Buh 2: 21, 38) Human niadto, kadtong gibawtismohan sa bawtismo ni Juan kinahanglang mabawtismohan pag-usab sa ngalan ni Ginoong Jesus aron makadawat sa balaang espiritu.—Buh 19:1-7.

2. Amahan sa apostol nga si Simon Pedro. Sa Juan 1:42 ug 21:15-17 siya gitawag ug Juan, sumala sa Sinaitic Manuscript ug sa "Karaang Latin" nga mga bersiyon. Ang pipila ka manuskrito ug mga bersiyon nagtawag kaniya nga Jona. Si Jesus nagtawag kaniyang Jonas sa Mateo 16:17.

3. Ang apostol nga si Juan, anak nga lalaki ni Zebedeo ug tingali ni Salome (itandi ang Mat 27:55, 56; Mar 15:40) ug ang igsoon sa apostol nga si Santiago—lagmit manghod ni Santiago, sanglit si Santiago ang sagad nga unang ginganlan sa dihang hisgotan ang duha. (Mat 10:2; Mar 1:19, 29; 3:17; 10:35, 41; Luc 6:14; 8:51; 9:28; Buh 1:13) Si Zebedeo naminyo kang Salome nga sakop sa balay ni David, lagmit ang pursosong igsoon nga babaye ni Maria nga inahan ni Jesus.

Kagikan. Mopatim-aw nga ang pamilya ni Juan maayog kahimtang. Dakodako ang negosyo sa pagpangisda nga ilang gipanag-iya sanglit sila adunay mga kasosyo ug mga tawong sinuholan. (Mar 1:19, 20; Luc 5:9, 10) Ang asawa ni Zebedeo nga si Salome maoy lakip sa mga babayeng miuban ug mialagad kang Jesus sa dihang siya didto sa Galilea (itandi ang Mat 27:55, 56; Mar 15:40, 41), ug siya maoy usa sa nagdala ug yerbang-paalimyon aron andamon ang lawas ni Jesus sa paglubong. (Mar 16:1) Dayag nga si Juan may kaugalingong balay.—Ju 19:26, 27.

Si Zebedeo ug Salome maoy matinumanong mga Hebreohanon, ug ang ebidensiya nagpakita nga ilang gipadako si Juan sumala sa pagtulon-an sa Kasulatan. Siya ang gituohan sa kadaghanan nga mao ang tinun-an ni Juan nga Tigbawtismo nga kauban ni Andres sa dihang si Juan nagpahibalo kanila: "Tan-awa, ang Kordero sa Diyos!" Ang iyang pagkaandam sa pagdawat kang Jesus ingong ang Kristo nagbutyag nga siya may kahibalo sa Hebreohanong Kasulatan. (Ju 1:35, 36, 40-42) Bisag wala hisgoti nga si Zebedeo nahimong tinun-an ni Juan nga Tigbawtismo o kaha ni Kristo, mopatim-aw nga siya wala motutol sa iyang duha ka anak nga lalaki nga mahimong bug-os-panahong mga magsasangyaw kauban ni Jesus.

Sa dihang si Juan ug Pedro gidala sa atubangan sa Hudiyong mga magmamando, gilantaw sila ingong mga "dili edukado ug ordinaryo." Hinunoa, kini wala magpasabot nga sila walay edukasyon o dili makabasa ug makasulat, apan nagpasabot nga sila wala makadawat ug pagbansay gikan sa rabbinikong mga tunghaan. Hinuon, kini nagingon nga "ilang naila nga sila nag-ubanan kang Jesus."—Buh 4:13.

Nahimong Tinun-an ni Kristo. Human ipailaila ngadto kang Jesus ingong ang Kristo sa tinghunlak sa 29 K.P., si Juan sa walay duhaduha misunod kang Jesus ngadto sa Galilea ug nahimong usa ka saksing nakakita sa Iyang unang milagro sa Cana. (Ju 2:1-11) Siya tingali miuban kang Jesus gikan sa Galilea paingon sa Jerusalem, ug usab sa iyang pagbalik agi sa Samaria paingon sa Galilea, kay ang pagkatin-aw sa iyang asoy daw nagpamatuod niini ingong naggikan sa usa ka saksing nakakita sa gihubit nga mga hitabo. Apan, ang rekord wala maghisgot niana. (Ju 2-5) Bisan pa niana, wala dayon biyai ni Juan ang iyang negosyo sa pagpangisda sulod sa pipila ka panahon. Sa pagkasunod tuig, samtang si Jesus naglakaw ubay sa Dagat sa Galilea, si Santiago ug Juan didto sa sakayan uban sa ilang amahan nga si Zebedeo nga nag-ayo sa ilang mga pukot. Siya nagtawag kanila alang sa bug-os-panahong buluhaton ingong "mangingisda ug mga tawo," ug ang asoy ni Lucas nagpahibalo kanato: "Busa gidala nilag balik ang mga sakayan sa mamala, ug gi-

biyaan ang tanan ug misunod kaniya." (Mat 4:18-22; Luc 5:10, 11; Mar 1:19, 20) Sa ulahi sila gipili nga mahimong mga apostoles ni Ginoong Jesu-Kristo.—Mat 10:2-4.

Si Juan maoy usa sa tulo ka suod kaayong mga kauban ni Jesus. Si Pedro, Santiago, ug Juan gidala ngadto sa bukid nga nahitaboan sa pagkausab sa dagway. (Mat 17:1, 2; Mar 9:2; Luc 9:28, 29) Sila lamang sa mga apostoles ang gitugotan nga mosulod sa balay ni Jairo kauban ni Jesus. (Mar 5:37; Luc 8:51) Sila mao kadtong giuban ni Jesus sa unahan pa kay sa ubang mga apostoles didto sa tanaman sa Getsemane sa gabii sa pagbudhi kaniya, bisan tuod niadtong higayona wala sila makasabot sa bug-os nga kahulogan sa maong okasyon, nga nangatulog sa tulo ka higayon ug gipukaw ni Jesus. (Mat 26:37, 40-45; Mar 14:33, 37-41) Si Juan milingkod sunod kang Jesus sa panahon sa iyang katapusang Paskuwa ug sa pagsugod sa Panihapon sa Ginoo. (Ju 13:23) Siya ang tinun-an kinsa, sa pagkamatay ni Jesus, nakadawat sa talagsaong kadungganan nga maoy gitugyanan sa pag-atiman sa inahan ni Jesus.—Ju 21:7, 20; 19:26, 27.

Pag-ila Kang Juan Diha sa Iyang Ebanghelyo. Sa Ebanghelyo ni Juan wala gayod niya tawga ang iyang kaugalingon sa ngalang Juan. Siya gihisgotan lamang ingong usa sa mga anak ni Zebedeo o ingong ang tinun-an nga gihigugma ni Jesus. Kon siya maghisgot kang Juan nga Tigbawtismo, iyang tawgon ang Tigbawtismo ingong "Juan" lamang, dili sama sa ubang mga magsusulat sa Ebanghelyo. Kini ang mas naandang pagtawag alang sa usa nga parehog ngalan, sanglit walay bisan kinsa ang masayop kon kinsay iyang gihisgotan. Ang uban mogamit pa ug angga o titulo o ubang ilhanang mga pulong aron mailhan kon kinsay ilang gihisgotan, sama sa gibuhat ni Juan sa dihang siya naghisgot sa usa sa mga Maria.—Ju 11:1, 2; 19:25; 20:1.

Kon lantawon ang sinulat ni Juan sa ingon niini nga paagi, dayag nga siya mismo ang wala hinganli nga kauban ni Andres nga kanila gipailaila ni Juan nga Tigbawtismo si Jesu-Kristo. (Ju 1:35-40) Human sa pagkabanhaw ni Jesus, naapsan ni Juan si Pedro samtang sila nanagan paingon sa lubnganan aron sa pagsusi kon tinuod ba ang taho nga si Jesus nabanhaw. (Ju 20:2-8) Siya nakapribilehiyo nga makakita sa nabanhaw nga Jesus nianang gabhiona (Ju 20:19; Luc 24:36) ug usab sa pagkasunod semana. (Ju 20:26) Siya ang usa sa pito nga mibalik sa pagpangisda ug nga kaniya mipakita si Jesus. (Ju 21:1-14) Si Juan didto usab sa bukid sa Galilea human mabanhaw si Jesus, ug siya mismo nakadungog sa sugo: "Paghimog mga tinun-an sa katawhan sa tanang kanasoran."—Mat 28:16-20.

Ulahing Kasaysayan ni Juan. Human mokayab si Jesus, si Juan didto sa Jerusalem uban sa nagkatigom nga mga 120 ka tinun-an sa dihang si Matias gipili pinaagig ripa ug giisip nga kauban sa 11 ka ubang mga apostoles. (Buh 1:12-26) Siya didto sa pagbubo sa espiritu sa adlaw sa Pentekostes ug nakakita sa 3,000 nga nadugang sa kongregasyon niadtong adlawa. (Buh 2:1-13, 41) Siya, duyog kang Pedro, ang miingon atubangan sa Hudiyong mga magmamando bahin sa prinsipyo nga gisunod sa kongregasyon sa katawhan sa Diyos: "Kon matarong man sa panan-aw sa Diyos sa pagpamati kaninyo inay kay sa Diyos, kamo na ang mohukom. Apan alang kanamo, dili kami makahunong sa pagsulti sa mga butang nga among nakita ug nadungog." (Buh 4:19, 20) Dugang pa, siya miduyog sa ubang mga apostoles sa pagsulti sa Sanhedrin: "Kinahanglang among sugton ang Diyos ingong magmamando inay ang mga tawo."—Buh 5:27-32.

Human mamatay si Esteban sa mga kamot sa nangasukong mga Hudiyo, ang dakong paglutos midangat batok sa kongregasyon sa Jerusalem, ug ang mga tinun-an nagkatibulaag. Apan si Juan, duyog sa ubang mga apostoles, nagpabilin sa Jerusalem. Sa dihang ang pagsangyaw ni Felipe nga tig-ebanghelyo nagpalihok sa daghan sa pagdawat sa pulong sa Diyos didto sa Samaria, ang nagamandong lawas nagpadala kang Pedro ug Juan sa pagtabang niining bag-o nga mga tinun-an aron makadawat sa balaang espiritu. (Buh 8:1-5, 14-17) Si Pablo sa ulahi miingon nga si Juan maoy usa niadtong didto sa Jerusalem nga "giisip nga mga haligi" sa kongregasyon. Si Juan, ingong usa ka membro sa nagamandong lawas, mitunol kang Pablo ug Bernabe "sa tuong kamot sa pag-inambitay" sa dihang sila gipadala sa ilang misyon sa pagsangyaw ngadto sa kanasoran (mga Hentil). (Gal 2:9) Sa mga 49 K.P., si Juan didto sa panagkatigom sa nagamandong lawas labot sa isyu bahin sa pagtuli sa kinabig nga mga Hentil.—Buh 15:5, 6, 28, 29.

Samtang si Jesu-Kristo dinhi pa sa yuta iyang gihisgotan nga si Juan mabuhing mas dugay kay sa ubang mga apostoles. (Ju 21:20-22) Ug si Juan nag-alagad gayod nga matinumanon kang Jehova sa mga 70 ka tuig. Sa hinapos sa iyang kinabuhi siya gidestiyero ngadto sa pulo sa Patmos, diin siya nahidangat didto "tungod sa pagsulti bahin sa Diyos ug sa pagpamatuod bahin kang Jesus." (Pin 1:9) Nagpamatuod kini nga siya aktibo gayod sa pagsangyaw sa maayong balita, bisan pag tigulang na kaayo (sa mga 96 K.P.).

Samtang didto sa Patmos, si Juan gitugahan ug kahibulongang panan-awon sa Pinadayag, nga matinumanon niyang gisulat. (Pin 1:1, 2) Gituohan sa kadaghanan nga siya gidestiyero ni Emperador Domitian ug gibuhian sa manununod ni

Domitian nga si Emperador Nerva (96-98 K.P.). Sumala sa tradisyon, siya miadto sa Efeso, diin iyang gisulat ang iyang Ebanghelyo ug ang iyang tulo ka sulat nga nag-ulohang Una, Ikaduha, ug Ikatulong Juan, sa mga 98 K.P. Sumala sa tradisyon, gituohan nga siya namatay didto sa Efeso sa mga 100 K.P. sa panahon sa paghari ni Emperador Trajan.

Personalidad. Ang mga eskolar kasagarang mihinapos nga si Juan maoy usa ka tawong luyahon, emosyonal, ug mapamalandongon. Sama sa giingon sa usa ka komentarista: "Si Juan, pinaagi sa iyang mapalandongon, halalom, mithianong hunahuna, nagkinabuhi nga samag manulonda." (*Commentary on the Holy Scriptures* ni Lange, gihubad ug giedit ni P. Schaff, 1976, Tomo 9, p. 6) Gipasukad nila ang ilang opinyon bahin sa personalidad ni Juan sa kamatuoran nga si Juan naghisgot pag-ayo mahitungod sa gugma, ug tungod kay dili kaayo siya prominente diha sa Mga Buhat sa mga Apostoles sama kang Pedro ug Pablo. Dugang pa, sila nag-ingon nga morag gitugotan niya nga si Pedro ang mangunay sa pagpakigsulti sa dihang nag-uban sila.

Tinuod nga sa dihang si Pedro ug Juan nag-uban, si Pedro halos kanunayng mao ang tigpamaba. Apan ang asoy wala mag-ingon nga *naghilom* si Juan. Hinunoa, sa dihang didto atubangan sa mga magmamando ug mga ansiyano, si Pedro ug Juan ang namulong nga walay kokahadlok. (Buh 4:13, 19) Ingon man usab, si Juan maisogong namulong, sama sa ubang mga apostoles atubangan sa Sanhedrin, bisan tuod nga si Pedro ang espesipikong ginganlan. (Buh 5:29) Ug kon bahin sa pagkaaktibo, pagkaliksihon nga tawo, dili ba tungod sa kahinam iyang naapsan si Pedro sa pag-adto sa lubnganan ni Jesus?—Ju 20:2-8.

Sayo sa ilang ministeryo ingong mga apostoles, si Juan ug ang iyang igsoong si Santiago gianggaan ni Jesus ug Boanerges (nagkahulogang "Mga Anak sa Dalugdog"). (Mar 3:17) Kining tituloha wala gayod magpasabot ug bisan unsang kahuyang sa emosyon o kakulag kabaskog, kondili, nagpasabot sa kusganong personalidad. Sa dihang ang usa ka Samarianhong balangay wala modawat kang Jesus, kining "Mga Anak sa Dalugdog" andam sa pagpakanaog ug kalayo gikan sa langit aron sa paglaglag sa mga molupyo niini. Sa miagi, si Juan misulay sa pagpugong sa usa ka tawo sa pagpagulag mga demonyo sa ngalan ni Jesus. Niining duha ka higayon gihatag ni Jesus ang pagbadlong ug pagtul-id.—Luc 9:49-56.

Niadtong mga higayona ang duha ka managsoon nasayop sa pagsabot ug nawad-an gayod sa panimbang ug sa mahigugmaon, maluluy-on nga espiritu nga ilang naugmad sa ulahi. Bisan pa niana, niining duha ka higayon ang managsoon nagpakitag espiritu sa pagkamaunongon ug usa ka determinado ug kusganong personalidad, nga sa dihang nagiyahan sa hustong direksiyon, naghimo kanilang malig-on, kusganon, matinumanong mga saksi. Si Santiago namatay ingong martir sa mga kamot ni Herodes Agripa I (Buh 12:1, 2), ug si Juan milahutay ingong usa ka haligi "sa kasakitan ug sa gingharian ug sa paglahutay kauban ni Jesus" ingong ang kataposang buhi nga apostol.—Pin 1:9.

Sa dihang si Santiago ug Juan nag-awhag sa ilang inahan sa paghangyo aron sila makalingkod tupad ni Kristo diha sa iyang Gingharian, sila nagpakitag ambisyosong espiritu nga nakapasuko sa ubang mga apostoles. Apan kini naghatag kang Jesus ug maayong kahigayonan sa pagpatin-aw nga ang usa nga dako taliwala kanila maoy usa nga moalagad sa uban. Dayon iyang gipasiugda nga bisan gani Siya mianhi aron sa pag-alagad ug sa paghatag sa iyang kinabuhi ingong lukat alang sa daghan. (Mat 20:20-28; Mar 10:35-45) Bisan tuod ang ilang tinguha maoy hinakog, ang maong hitabo nagbutyag sa ilang pagtuo sa pagkatinuod sa Gingharian.

Sa pagkatinuod kon ang personalidad ni Juan sama pa sa gihulagway sa relihiyosong mga komentarista—huyang, di-praktikal, luyahon, hilomon—dili unta siya gamiton ni Jesu-Kristo sa pagsulat sa makapatandog, kusganong basahon sa Pinadayag, nga niana si Kristo sublisubling nagdasig sa mga Kristohanon nga mahimong mga mananaog sa kalibotan, naghisgot sa maayong balita nga isangyaw sa tibuok yuta, ug nagpagulag madalugdogong mga paghukom sa Diyos.

Tinuod nga si Juan naghisgot pag-ayo mahitungod sa gugma kay sa ubang mga magsusulat sa Ebanghelyo. Kini dili pamatuod sa bisan unsang kahuyang sa emosyon. Sa kasukwahi, ang gugma maoy usa ka kusganong hiyas. Ang tibuok Balaod ug mga Manalagna gipasukad sa gugma. (Mat 22:36-40) "Ang gugma dili gayod mapakyas." (1Co 13:8) Ang gugma "maoy usa ka hingpit nga bugkos sa panaghiusa." (Col 3:14) Ang gugma, ang matang nga gipasiugda ni Juan, mounong sa prinsipyo ug makahatag ug kusganong pagbadlong, pagtul-id, ug disiplina, ingon man sa kalulot ug kaluoy.

Bisan asa nga siya hisgotan diha sa asoy sa sinoptiko o unang tulo ka Ebanghelyo, ingon man sa tanan niyang mga sinulat, si Juan nagpasundayag kanunay sa samang kusganong gugma ug pagkamaunongon kang Jesu-Kristo ug sa iyang Amahan nga si Jehova. Ang pagkamaunongon ug ang pagdumot kon unsay daotan iyang gipakita pinaagi sa iyang pagpaila sa daotang mga motibo o mga kinaiya nga nadayag diha sa mga lihok sa uban. Siya lamang ang nagsulti kanato nga si Judas mao ang

nagbagulbol labot sa paggamit ni Maria ug mahalong pahumot aron ibubo diha sa mga tiil ni Jesus ug ang katarongan sa pagreklamo ni Judas maoy tungod kay siya ang naghupot sa kahon sa salapi ug nga siya usa ka kawatan. (Ju 12:4-6) Siya nagingon nga si Nicodemo mihinok pag-adto kang Jesus 'sa panahon sa kagabhion.' (Ju 3:2) Siya naghisgot ug seryosong kasaypanan ni Jose nga taga-Arimatea, nga siya maoy "usa ka tinun-an ni Jesus apan sa tago, tungod sa iyang kahadlok sa mga Hudiyo." (Ju 19:38) Dili madawat ni Juan nga si bisan kinsa magpaila nga usa ka tinun-an sa iyang Agalon apan maulaw tungod niana.

Naugmad na ni Juan ang bunga sa espiritu sa mas dakong sukod sa dihang iyang gisulat ang iyang Ebanghelyo ug mga sulat kay sa dihang siya batan-on pa nga bag-o lang nakig-uban kang Jesus. Wala gayod niya ipakita ang kinaiya nga iyang gipakita sa dihang siya mihangyo ug espesyal nga puwesto sa Gingharian. Ug diha sa iyang mga sinulat atong makita ang mga ekspresyon bahin sa iyang pagkahamtong ug sa iyang maayong tambag nga motabang kanato sa pagsundog sa iyang matinumanon, maunongon, madasigong dalan.

4. Si Juan Marcos. Usa sa mga tinun-an ni Jesus ug ang magsusulat sa Maayong Balita Sumala ni Marcos. Siya sagad gitawag nga Marcos nga Ebanghelisador. Ang Marcos maoy iyang angga. Ang pinuy-anan sa iyang inahang si Maria sa Jerusalem maoy usa ka tigomanan sa mga tinun-an. (Buh 12:12) Siya miuban kang Pablo ug Bernabe sa unang misyonaryong panaw ni Pablo (Buh 12:25; 13:5), apan siya mibiya kanila didto sa Perga sa Pamfilia ug mibalik sa Jerusalem. (Buh 13:13) Tungod niini midumili si Pablo sa pagpauban kang Marcos sa iyang sunod nga panaw, busa si Bernabe miadto sa laing direksiyon, nga nagpauban kang Marcos. (Buh 15:36-41) Bisan pa niana, si Marcos dayag nga nagpamatuod sa ulahi nga siya usa ka kasaligan ug masibotong magbubuhat, kay si Pablo misulat kang Timoteo gikan sa Roma, diin siya nabilanggo: "Kuhaa si Marcos ug dad-a siya diri uban kanimo, kay siya mapuslanon kanako sa pagalagad."—2Ti 4:11; tan-awa ang MARCOS.

5. Usa ka Hudiyong magmamando (lagmit nga usa ka paryente sa pangulong saserdote nga si Anas) nga miduyog kang Anas ug Caifas sa pagpadakop sa mga apostoles nga si Pedro ug Juan ug sa pagpadala kanila sa ilang atubangan. Bisag sila may pamatuod sa milagro ni Pedro sa pag-ayo sa tawong bakol, sila nagsugo kang Pedro ug Juan sa paghunong sa ilang pagsangyaw ug sa dugang naghulga kanila. Apan kay walay pasukaranan sa pagsilot sa mga apostoles ug tungod sa kahadlok sa mga tawo, sila nagpagawas kanila.—Buh 3:1-8; 4:5-22.

JUAN, MAAYONG BALITA SUMALA NI.

Usa ka asoy bahin sa yutan-ong kinabuhi ug ministeryo ni Jesu-Kristo, ang kataposan sa upat ka Ebanghelyo nga gisulat.

Magsusulat. Bisan tuod ang basahon wala magpaila sa ngalan sa magsusulat niini, halos gidawat sa tanan nga kini gisulat ni apostol Juan. Sukad sa sinugdanan, ang iyang pagkamagsusulat wala kuwestiyona, gawas sa usa ka gamayng grupo sa ikaduhang siglo nga mitutol tungod kay ilang giisip nga ang mga pagtulon-an niini nga basahon maoy sukwahi sa naandang doktrina, apan dili tungod sa bisan unsang ebidensiya bahin sa magsusulat niini. Sukad lamang sa pagtungha sa modernong mga "kritiko" nga gikuwestiyon pag-usab ang pagkamagsusulat ni Juan.

Ang pangsulod nga ebidensiya nga si apostol Juan, nga anak nga lalaki ni Zebedeo, mao gayod ang magsusulat naglakip sa daghan kaayong pamatuod gikan sa nagkalainlaing mga panglantaw nga tungod niini, sa kasukwahi, kini nangibabaw sa bisan unsang mga argumento. Diyutay lamang kaayo ang mga butang nga gihisgotan dinhi, apan ang alistong magbabasa, nga maghunahuna niini, makakaplag ug daghan pa gayod. Ang pipila mao kini:

(1) Ang magsusulat sa basahon dayag nga usa ka Hudiyo, sumala sa gipakita sa iyang pagkasinati sa Hudiyohanong mga panghunahuna.—Ju 1:21; 6:14; 7:40; 12:34.

(2) Siya usa ka lumad nga molupyo sa yuta sa Palestina, sumala sa gipaila sa iyang bug-os nga pagkasinati sa maong dapit. Ang mga detalye nga gihisgotan bahin sa mga dapit nga ginganlan nagpaila sa iyang personal nga kahibalo bahin niini. Iyang gihisgotan ang "Betania tabok sa Jordan" (Ju 1:28) ug ang "Betania duol sa Jerusalem." (11:18) Siya misulat nga dihay usa ka tanaman sa dapit nga gilansangan ni Kristo ug may usa ka bag-ong handomanang lubnganan diha niana (19:41), nga si Jesus namulong "didto sa dapit sa tipiganan sa bahandi samtang nanudlo siya didto sa templo" (8:20), ug nga "tingtugnaw kadto, ug si Jesus naglakaw didto sa templo sa mga portiko ni Solomon" (10:22, 23).

(3) Ang mismong pamatuod sa magsusulat ug ang tinuod nga ebidensiya nagpakita nga siya usa ka saksing-nakakita. Iyang ginganlan ang mga indibiduwal nga nagsulti o nagbuhat sa pipila ka butang (Ju 1:40; 6:5, 7; 12:21; 14:5, 8, 22; 18:10); siya detalyado bahin sa mga panahon sa mga panghitabo (4:6, 52; 6:16; 13:30; 18:28; 19:14; 20:1; 21:4); siya naghisgot ug tinuod nga gidaghanon sa iyang mga paghubit, nga nagbuhat niana nga dili mapasiatabon.—1:35; 2:6; 4:18; 5:5; 6:9, 19; 19:23; 21:8, 11.

(4) Ang magsusulat maoy usa ka apostol. Walay lain gawas sa usa ka apostol ang mahimong saksing-nakakita sa daghan kaayong mga panghitabo nga nalangkit sa ministeryo ni Jesus; usab ang iyang lalom nga kahibalo bahin sa hunahuna, mga pagbati, ug mga pangatarongan ni Jesus sa pipila ka buhat nagbutyag nga siya maoy kauban sa 12 nga mikuyog kang Jesus sa tibuok niyang ministeryo. Pananglitan, siya nagsulti kanato nga si Jesus nangutana kang Felipe aron sa pagsulay kaniya, "kay nahibalo man siya kon unsay iyang pagabuhaton." (Ju 6:5, 6) Si Jesus nahibalo "sa iyang kaugalingon nga ang iyang mga tinun-an nagbagulbol." (6:61) Siya nasayod "sa tanang butang nga modangat kaniya." (18:4) Siya "miagulo diha sa espiritu ug naguol." (11:33; itandi ang 13:21; 2:24; 4:1, 2; 6:15; 7:1.) Ang magsusulat pamilyar usab sa mga hunahuna ug mga pagbati sa mga apostoles, nga

MGA PANGUNANG PUNTO SA JUAN

Ang asoy ni apostol Juan sa kinabuhi ni Jesus, nagpasiugda sa tema nga si Jesus mao ang Kristo nga Anak sa Diyos, nga pinaagi kaniya mabatonan ang walay kataposang kinabuhi

Gisulat sa mga 98 K.P., kapin sa 30 ka tuig human masulat ang kataposan sa ubang tulo ka Ebanghelyo ug 65 ka tuig human sa kamatayon ni Jesus

---

Ang Pulong nahimong unod ug nailhan ingong ang Kordero sa Diyos, ang Anak sa Diyos, ug ang Kristo (1:1-51)

- Ang Pulong, kinsa sa sinugdan uban sa Diyos, mipuyo taliwala sa mga tawo apan gisalikway sa iyang katawhan; kadtong midawat kaniya gihatagan ug awtoridad nga mahimong mga anak sa Diyos
- Si Juan nga Tigbawtismo nagpamatuod nga si Jesus mao ang Anak sa Diyos ug ang Kordero sa Diyos nga magakuha sa sala sa kalibotan
- Si Andres ug dayon ang uban pa nakombinsir nga si Jesus mao ang Kristo

Ang mga milagro ug ang pagwali ni Jesus nagpasundayag nga siya mao ang Kristo, nga pinaagi kaniya maangkon ang walay kataposang kinabuhi (2:1–6:71)

- Si Jesus naghimo sa tubig nga bino didto sa Cana
- Siya nagsulti kang Nicodemo nga ang Diyos nagpadala sa Iyang bugtong nga Anak aron nga ang mga matinumanon makabaton ug kinabuhing walay kataposan
- Siya nakigsulti sa usa ka babayeng Samarianhon bahin sa espirituwal nga tubig nga mohatag ug kinabuhing walay kataposan, ug siya nagpaila sa iyang kaugalingon nga mao ang Kristo
- Si Jesus mihimog mga milagro sa pagpang-ayo; ang mga Hudiyo mitutol sa dihang ang usa ka pagpang-ayo nahitabo sa Igpapahulay, ug buot nilang patyon siya
- Nagmantala nga kadtong motuo kaniya makabaton ug kinabuhing walay kataposan, si Jesus nagtagna sa pagkabanhaw sa tanang anaa sa handomanang mga lubnganan
- Siya milagrosong nagpakaon sa mga 5,000 ka lalaki; sa dihang ang panon sa katawhan buot mohimo kaniyang hari, siya mipahawa; sa dihang ang katawhan padayong misunod kaniya, siya nagpaila sa iyang kaugalingon ingong ang tinapay nga nanaog gikan sa langit ug nagsulti kanila nga sila kinahanglang mokaon sa iyang unod ug moinom sa iyang dugo kon buot nila ang kinabuhing walay kataposan

Misamot ang pagkamabatokon ngadto sa Anak sa Diyos (7:1–12:50)

- Si Jesus maisogong nagwali sa dapit sa templo bisan tuod ang pangulong mga saserdote ug ang mga Pariseo buot modakop kaniya
- Si Jesus nagmantala nga siya mao ang kahayag sa kalibotan ug nga ang kamatuoran makapahigawas sa iyang mga maminaw, apan sila misulay sa pagbato kaniya
- Sa Igpapahulay, giayo ni Jesus ang usa ka tawo nga natawong buta; nasuko pag-ayo ang mga Pariseo
- Si Jesus nagpaila sa iyang kaugalingon ingong ang maayong magbalantay, nga nagpatin-aw nga ang iyang mga karnero mamati sa iyang tingog; ang mga Hudiyo misulay na usab sa pagbato kaniya
- Ang pagkabanhaw ni Lazaro nakapahadlok pag-ayo sa Hudiyong relihiyosong mga pangulo; determinado sila nga ipapatay gayod si Jesus ug Lazaro
- Si Jesus misakay paingon sa Jerusalem ug giabiba ingong Hari sa panon sa katawhan apan dili sa mga Pariseo

Sa kataposang Paskuwa, si Jesus mihatag ug panamilit nga tambag sa iyang mga sumusunod (13:1–17:26)

- Siya naghugas sa ilang mga tiil aron itudlo ang pagkamapainubsanon ug naghatag ug "bag-ong sugo," nga sila kinahanglang maghigugmaay sa usag usa sama sa iyang paghigugma kanila
- Siya nagpaila sa iyang kaugalingon nga mao ang dalan, ang kamatuoran, ug ang kinabuhi; siya nagsaad sa pagpadala sa balaang espiritu ngadto sa iyang mga tinun-an human sa iyang pagbiya
- Aron mamunga, ang iyang mga sumusunod kinahanglang magpabiling nahiusa uban kaniya, ang matuod nga paras; apan sila pagalutoson
- Si Jesus nag-ampo alang sa iyang mga sumusunod ug nagtaho sa iyang Amahan nga siya nakahuman na sa buluhaton nga gitudlo kaniya, nga nagpadayag sa Iyang ngalan

Si Jesus gidakop, gisalikway sa Hudiyohanong nasod, ug gilansang (18:1–19:42)

- Sa Getsemane, si Jesus gidakop; siya gidala sa atubangan ni Anas, Caifas, ug dayon kang Pilato
- Iyang gisultihan si Pilato nga ang Iyang gingharian dili bahin niining kalibotana
- Sa dihang ang mga paningkamot ni Pilato sa pagbuhi kaniya napakyas, si Jesus gilansang ug namatay
- Si Jose nga taga-Arimatea ug si Nicodemo nag-atiman sa iyang paglubong

Ang ebidensiya sa pagkabanhaw ni Jesus nagpaluyo sa pamatuod ni Juan nga kining usa mao gayod ang Kristo (20:1–21:25)

- Si Jesus nakita ni Maria Magdalena, dayon sa ubang mga tinun-an, lakip kang Tomas
- Sa Galilea, siya mihimog usa ka kataposang milagro, nga nagpahinabog milagrosong kuha sa isda, ug dayon siya misugo: "Pakan-a ang akong gagmayng mga karnero"

ang pipila niini sayop ug gitul-id sa ulahi.—2:21, 22; 11:13; 12:16; 13:28; 20:9; 21:4.

(5) Dugang pa, ang magsusulat gihisgotan ingong "ang tinun-an nga gihigugma ni Jesus." (Ju 21:20, 24) Siya dayag nga maoy usa sa tulo ka labing suod nga mga apostoles nga wala ibulag ni Jesus sa daghang higayon, sama sa pagkausab sa iyang dagway (Mar 9:2) ug sa panahon sa iyang kasakitan didto sa tanaman sa Getsemane. (Mat 26: 36, 37) Niining tulo ka apostoles, si Santiago wala isipa ingong mao ang magsusulat tungod kay siya gipatay ni Herodes Agripa I sa mga 44 K.P. Wala gayoy ebidensiya nga kini nga Ebanghelyo gisulat sa maong sayo nga petsa. Si Pedro wala usab isipa nga mao ang magsusulat tungod sa paghisgot sa iyang ngalan kauban sa "tinun-an nga gihigugma ni Jesus."—Ju 21:20, 21.

Pagkatinuod. Ang Ebanghelyo ni Juan gidawat ingong kanonikal sa unang Kristohanong kongregasyon. Kini makita diha sa halos tanang karaang mga katalogo, ug kini gidawat diha niana nga mga katalogo nga wala duhaduhai ingong tinuod. Ang mga sulat ni Ignatius sa Antioquia (mga 110 K.P.) naundan ug tataw nga mga timailhan sa iyang paggamit sa Ebanghelyo ni Juan, sama usab sa mga sinulat ni Justin Martyr usa ka kaliwatan sa ulahi. Kini makita diha sa tanan nga labing hinungdanong mga *codex* sa Kristohanon Gregong Kasulatan—ang Sinaitic, Vatican, Alexandrine, Ephraemi, Bezae, Washington I, ug Koridethi nga mga *codex*—ingon man diha sa tanang unang mga bersiyon. Usa ka tipik niini nga Ebanghelyo nga naundan ug bahin sa Juan kapitulo 18 makaplagan diha sa John Rylands Papyrus 457 (P^{52}), sa unang katunga nga bahin sa ikaduhang siglo. Ang mga bahin usab sa kapitulo 10 ug 11 makaplagan diha sa Chester Beatty Papyrus Num. 1 (P^{45}), ug ang usa ka dakong bahin sa tibuok nga basahon makaplagan diha sa Bodmer Papyrus Num. 2 (P^{66}) sa unang bahin sa ikatulong siglo.

Kon Kanus-a ug Diin Gisulat. Gituohan sa kadaghanan nga si Juan gibuhian gikan sa pagkadestiyero sa pulo sa Patmos ug siya didto o duol sa Efeso, mga 100 km (60 mi) gikan sa Patmos, sa panahon nga iyang gisulat ang iyang Ebanghelyo niadtong mga 98 K.P. Ang Romano nga si Emperador Nerva (96-98 K.P.) nagpasig-uli sa daghan nga nadestiyero sa pagkatapos sa paghari sa gisundan niya nga emperador nga si Domitian. Si Juan lagmit maoy usa niini. Sa Pinadayag nga nadawat ni Juan didto sa Patmos, ang Efeso maoy usa sa mga kongregasyon nga gisugo siya nga iyang sulatan.

Si Juan tigulang na kaayo, lagmit mga 90 o 100 sa dihang siya misulat sa iyang Ebanghelyo. Siya dayag nga sinati sa ubang tulo ka asoy sa yutanong kinabuhi ug ministeryo ni Jesus, maingon man sa Mga Buhat sa mga Apostoles ug sa mga sulat nga gisulat ni Pablo, Pedro, Santiago, ug Judas. Siya nakabaton sa kahigayonan sa pagkakita sa bug-os nga pagpadayag sa Kristohanong doktrina ug nakakita sa mga resulta sa pagwali niini ngadto sa tanang kanasoran. Siya usab nakakita sa pagsugod sa "tawo sa kalapasan." (2Te 2:3) Nasaksihan niya ang daghang tagna ni Jesus nga natuman na, ilabina ang pagkalaglag sa Jerusalem ug ang kataposan nianang Hudiyohanong sistema sa mga butang.

Katuyoan sa Ebanghelyo ni Juan. Si Juan, nga giinspirar sa balaang espiritu, mapilion sa mga panghitabo nga iyang giasoy, tungod kay, sumala sa iyang giingon: "Sa pagkatinuod, si Jesus naghimo usab ug daghang uban pang mga ilhanan atubangan sa mga tinun-an, nga wala mahisulat niining linukot nga basahon," ug, "Sa pagkatinuod, adunay daghang uban pa usab nga mga butang nga gihimo si Jesus, nga, kon kini sila isulat nga detalyado kaayo, sa akong hunahuna, ang kalibotan dili paigo sa mga linukot nga basahon nga masulat."—Ju 20:30; 21:25.

Anaa kining mga butanga sa hunahuna, gipahayag ni Juan ang iyang katuyoan sa pagsulat sa asoy nga siya gitultolan sa pagsulat pinaagig pag-inspirar, nga niana diyutay lamang ang iyang gisubli sa nasulat na una pa niana: "Apan kini nahisulat aron kamo motuo nga si Jesus mao ang Kristo nga Anak sa Diyos, ug aron nga, tungod sa pagtuo, makabaton kamo ug kinabuhi pinaagi sa iyang ngalan." —Ju 20:31.

Gipasiugda ni Juan nga ang iyang gisulat maoy tinuod gayod ug nga kini aktuwal nga nahitabo. (Ju 1:14; 21:24) Ang iyang Ebanghelyo maoy usa ka bililhong tampo nganha sa kanon sa Bibliya ingong pamatuod sa aktuwal nga saksing-nakakita gikan sa kataposang buhi nga apostol ni Jesu-Kristo.

Kaylap nga Gipatik. Ang Maayong Balita Sumala ni Juan mao ang labing kaylap nga gipatik sa bisan unsang bahin sa Bibliya. Linibo ka kopya sa Ebanghelyo ni Juan ang bulag nga gipatik ug giapod-apod, gawas pa sa paglakip niini diha sa mga kopya sa kompletong Bibliya.

Bili. Kaharmonya sa Pinadayag, nga niana si Jesu-Kristo nag-ingon nga siya mao "ang sinugdan sa kalalangan sa Diyos" (Pin 3:14), gipunting ni Juan nga kini Siya maoy uban sa Diyos "sa sinugdan" ug nga "ang tanang butang milungtad pinaagi kaniya." (Ju 1:1-3) Sa tibuok nga Ebanghelyo iyang gipasiugda ang pagkasuod niining bugtong nga Anak sa Diyos uban sa iyang Amahan, ug iyang gikutlo ang daghan sa mga gipamulong ni Jesus nga nagpadayag sa maong pagkasuod. Sa tibuok nga basahon kita gipaamgo kanunay bahin

sa Amahan-Anak nga relasyon, sa pagpasakop sa Anak, ug sa pagsimba sa Anak kang Jehova ingong Diyos. (Ju 20:17) Tungod niini nga pagkasuod, nahimong takos ang Anak aron ipadayag ang Amahan sa paaging dili gayod mabuhat ni bisan kinsa ug nga wala gayod mahimo sa mga alagad sa Diyos sa kapanahonang milabay. Ug gipasiugda ni Juan ang mabinationg gugma sa Amahan alang sa Anak ug alang niadtong mahimong mga anak sa Diyos pinaagi sa pagpasundayag ug pagtuo diha sa Anak.

Si Jesu-Kristo gipaila ingong galamiton sa Diyos sa pagpanalangin sa katawhan ug ang bugtong dalan sa pagduol ngadto sa Diyos. Siya gipadayag ingong ang Usa nga pinaagi kaniya moabot ang dili-takos nga kalulot ug kamatuoran (Ju 1:17), usab ingong "ang Kordero sa Diyos" (1:29), ang "bugtong nga Anak sa Diyos" (3:18), "ang pamanhonon" (3:29), ang "tinuod nga tinapay nga gikan sa langit" (6:32), "ang tinapay sa Diyos" (6:33), "ang tinapay sa kinabuhi" (6:35), "buhing tinapay" (6:51), "ang kahayag sa kalibotan" (8:12), ang "Anak sa tawo" (9:35), "ang pultahan" sa toril (10:9), "ang maayong magbalantay" (10:11), "ang pagkabanhaw ug ang kinabuhi" (11:25), "ang dalan ug ang kamatuoran ug ang kinabuhi" (14:6), ug "ang matuod nga punoan sa paras" (15:1).

Ang posisyon ni Jesu-Kristo ingong Hari gipasiugda (Ju 1:49; 12:13; 18:33), ingon man usab ang iyang awtoridad ingong Maghuhukom (5:27) ug ang gahom sa pagbanhaw nga gihatag kaniya sa iyang Amahan. (5:28, 29; 11:25) Gipadayag ni Juan ang papel ni Kristo sa pagpadala sa balaang espiritu ingong "magtatabang," sa paglihok ingong tigpahinumdom, tigpamatuod alang Kaniya, ug ingong magtutudlo. (14:26; 15:26; 16:14, 15) Apan wala tugoti ni Juan nga makalimtan sa magbabasa ang kamatuoran nga kini mao gayod ang espiritu sa Diyos, nga naggikan sa Diyos ug gipadala pinaagi sa Iyang pagbuot. Gipatin-aw ni Jesus nga ang balaang espiritu dili makahimo niana nga buluhaton gawas kon siya makaadto na sa Amahan, kinsa mas labaw pa kay kaniya. (16:7; 14:28) Unya ang iyang mga tinun-an mobuhat ug mas labaw pa gani nga mga buhat, tungod kay si Kristo mahiuban na usab sa iyang Amahan ug motubag sa mga hangyo nga gipangayo pinaagi sa iya mismong ngalan, ug ang tanan maoy alang sa paghatag ug kahimayaan sa Amahan.—14:12-14.

Gipadayag usab ni Juan nga si Jesu-Kristo mao ang halad lukat alang sa katawhan. (Ju 3:16; 15:13) Ang iyang titulo nga "Anak sa tawo" nagpahinumdom kanato sa iyang pagkasuod kaayo sa tawo pinaagi sa pagkahimong unod, ingong paryente sa tawo, ug tungod niini, sumala sa gilandongan diha sa Balaod, mao ang manlulukat ug tigpanimalos sa dugo. (Lev 25:25; Num 35:19) Gisultihan ni Kristo ang iyang mga tinun-an nga ang magmamando niining kalibotana walay gahom diha kaniya apan iyang nadaog ang kalibotan ug, ingong resulta, ang kalibotan gihukman ug ang magmamando niini palagpoton. (Ju 12:31; 14:30) Ang mga sumusunod ni Jesus gidasig sa pagdaog sa kalibotan pinaagi sa pagkamaunongon ug paghupot sa ilang integridad ngadto sa Diyos sama sa gihimo ni Jesus. (Ju 16:33) Kini nahiuyon sa Pinadayag nga nadawat ni Juan, nga niana gisubli ni Kristo ang panginahanglan sa pagdaog ug gisaad niya ang dagaya nga langitnong mga ganti uban kaniya alang niadtong nahiusa uban kaniya.—Pin 2:7, 11, 17, 26; 3:5, 12, 21.

Ang Mini nga Asoy sa Juan 7:53–8:11. Kining 12 ka bersikulo dayag nga gidugang nganha sa orihinal nga teksto sa Ebanghelyo ni Juan. Kini dili makaplagan diha sa Sinaitic Manuscript o sa Vatican Manuscript Num. 1209, bisan tuod kini makita diha sa ikalimang-siglo nga Codex Bezae ug sa ulahi nga Gregong mga manuskrito. Apan kini wala ilakip sa kadaghanang naunang mga bersiyon. Dayag nga kini dili bahin sa Ebanghelyo ni Juan. Usa ka grupo sa Gregong mga manuskrito nagbutang niini nga asoy diha sa kataposan sa Ebanghelyo ni Juan; ang laing grupo nagbutang niini sunod sa Lucas 21:38, nga nagpaluyo sa konklusyon nga kini maoy mini ug dili inspirado nga mga teksto.

JUAN, ANG MGA SULAT NI. Kini nga mga sulat maoy lakip sa kataposang mga bahin sa inspiradong Kasulatan nga gisulat. Bisan tuod ang ngalan ni apostol Juan dili makaplagan niini nga mga sulat, kadaghanan sa mga eskolar nagkauyon sa tradisyonal nga panglantaw nga ang magsusulat sa Maayong Balita Sumala ni Juan ug sa tulo ka sulat nga nag-ulohang Una, Ikaduha, ug Ikatulong Juan gisulat sa samang magsusulat. Adunay daghang kaamgiran tali niini ug sa ikaupat nga Ebanghelyo.

Ang pagkatinuod niini nga mga sulat napamatud-an pag-ayo. Ang pangsulod nga ebidensiya nagpamatuod sa panag-uyon niini sa ubang mga bahin sa Kasulatan. Dugang pa, daghang unang mga magsusulat ang mihatag ug testimonya sa pagkatinuod niini. Si Polycarp daw mikutlo sa 1 Juan 4:3; si Eusebius miingon nga si Papias nagpamatuod sa unang sulat, sama sa gibuhat ni Tertullian ug Cyprian; ug kini nalakip diha sa Syriac nga *Peshitta.* Si Clemente sa Alejandria daw nagpaila nga siya may kahibalo sa laing duha ka sulat; si Irenaeus dayag nga mikutlo sa 2 Juan 10, 11; si Dionysius sa Alejandria, sumala kang Eusebius, naghisgot niini. Kining ulahing gihisgotan nga mga magsusulat nagpamatuod usab sa pagkatinuod sa Unang Juan.

MGA PANGUNANG PUNTO SA UNANG JUAN

Usa ka kusganong argumento nga gituyo aron sa pagpanalipod sa mga Kristohanon batok sa mga impluwensiya sa apostata

Gisulat ni apostol Juan sa mga 98 K.P., human sa Pinadayag ug wala madugay una pa mamatay si Juan

---

Pagbantay sa kabakakan nga gipakaylap bahin kang Jesus

- Ang pag-anhi ni Jesus sa unod gipamatud-an pinaagi sa pagkadungog, pagkakita, ug paghikap kaniya (1:1-4)
- Ang si bisan kinsa nga nagalimod nga si Jesus mao ang Kristo maoy usa ka bakakon, usa ka antikristo; ang dinihogang mga magtutuo nahibalo sa kamatuoran ug dili kinahanglang mamati sa lahi nga pagtulon-an (2:18-29)
- Ang bisan unsang inspiradong pahayag nga naglimod kang Jesu-Kristo nga mianhi sa unod dili gikan sa Diyos; daghang mini nga mga manalagna ang nanungha (4:1-6)
- Ang si bisan kinsa nga nagalimod nga si Jesus mao ang Anak sa Diyos nagasalikway sa kaugalingong pamatuod sa Amahan bahin sa iyang Anak (5:5-12)

Ang mga Kristohanon dili magkinabuhi sa makasasalang paagi sa pagkinabuhi

- Kon kita molikay sa kangitngit ug molakaw diha sa kahayag, ang dugo ni Jesus magahinlo kanato gikan sa sala (1:5-7)
- Kon kita *makasala,* kinahanglang isugid nato ang atong sala, ug kita pagahinloan pinasukad sa halad ni Jesus (1:8–2:2)
- Ang mga Kristohanon dili *magpakasala;* ang nagpakasala nagagikan sa Yawa; ang mga anak sa Diyos nangita sa pagkamatarong ug naglikay sa sala (3:1-12; 5:18, 19)
- Ang mga Kristohanon gidasig sa pag-ampo alang sa ilang igsoon kon siya nakasala—basta dili kini usa ka sala nga "makamatay" (5:16, 17)

Ang gugma alang sa Diyos ug alang sa kaubang mga Kristohanon magapanalipod kanato

- Siya nga nahigugma sa iyang igsoon nagalakaw diha sa kahayag ug dili mapandol (2:9-11)
- Aron mabatonan ang gugma sa Amahan, kinahanglang buhaton sa usa ka Kristohanon ang Iyang kabubut-on ug likayan ang paghigugma sa kalibotan ug ang mga pangdani niini (2:15-17)
- Ang tiunay nga gugma alang sa mga igsoon nagpakita nga ang usa ka tawo nakalabang na gikan sa kamatayon ngadto sa kinabuhi; kon dili kita magpakitag gugma alang sa atong mga igsoon pinaagi sa pagtabang kanila sa dihang sila nanginahanglan, ang gugma sa Diyos wala kanato (3:13-24)
- Ang mga Kristohanon kinahanglang maghigugmaay sa usag usa tungod kay ang Diyos gugma; gihigugma nato Siya tungod kay siya unang nahigugma kanato; kon ang usa ka Kristohanon nangangkong nahigugma sa Diyos apan nagdumot sa iyang igsoon, siya usa ka bakakon (4:7–5:2)

Lagmit gayod nga gisulat ni Juan ang mga sulat didto sa Efeso sa mga 98 K.P., duol sa panahon sa dihang iyang gisulat ang iyang asoy sa Ebanghelyo. Ang subsob nga ekspresyong "mga anak" daw nagpaila nga kini gisulat sa dihang siya tigulang na.

Unang Juan. Kini nga sulat gisulat diha sa paagi nga naglangkit sa usa ka sistematikong argumento, sanglit kini walay pangomosta ni konklusyon. Sa ikaduhang kapitulo si Juan naghisgot sa mga amahan, mga anak, ug mga batan-ong lalaki, nga nagpasabot nga dili kini usa ka personal nga sulat ngadto sa usa ka indibiduwal. Lagmit gayod nga kini gitumong ngadto sa usa ka kongregasyon o mga kongregasyon ug, sa pagkatinuod, mapadapat ngadto sa tibuok kapunongan niadtong nahiusa kang Kristo.—1Ju 2:13, 14.

Si Juan mao ang kataposang nabuhi nga apostol. Kapin na sa 30 ka tuig ang milabay sukad nga gisulat ang kataposan sa ubang mga sulat sa Kristohanon Gregong Kasulatan. Sa dili madugay ang tanang apostoles mangamatay na. Katuigan una pa niini, si Pablo misulat kang Timoteo nga siya dili na magdugay sa pagpakig-uban kaniya. (2Ti 4:6) Iyang giawhag si Timoteo nga padayong huptan ang sumbanan sa makapahimsog nga mga pulong ug ipiyal ngadto sa matinumanong mga tawo ang mga butang nga iyang nadungog kang Pablo, aron nga kining mga tawhana, sa baylo, makatudlo sa uban.—2Ti 1:13; 2:2.

Si apostol Pedro nagpasidaan batok sa mini nga mga magtutudlo kinsa motungha sa sulod sa kongregasyon, nga magpasulod ug malaglagong mga sekta. (2Pe 2:1-3) Dugang pa, giingnan ni Pablo ang mga magtatan-aw sa kongregasyon sa Efeso (diin didto gisulat sa ulahi ang mga sulat ni Juan) nga "ang malupigong mga lobo" mosulod, nga dili magtagad sa panon uban ang kalumo. (Buh 20:29, 30) Iyang gitagna ang dakong apostasya uban "ang tawo sa kalapasan" niini. (2Te 2:3-12) Busa, niadtong 98 K.P. kini nahitabo, ingon sa gisulti ni Juan: "Mga anak, mao na kini ang kataposang takna, ug, ingon sa inyong nadungog nga ang antikristo moabot, bisan gani karon adunay daghang mitungha nga mga antikristo; nga tungod niini kita nahibalo nga mao na kini ang kataposang takna." (1Ju 2:18) Busa, ang sulat tukma kaayo sa panahon ug hinungdanon kaayo alang sa pagpalig-on sa matinumanong mga Kristohanon ingong salipdanan batok sa apostasya.

Katuyoan. Apan, si Juan wala mosulat aron lamang pamatud-an nga sayop ang bakak nga mga pagtulon-an. Hinunoa, ang iyang pangunang katuyoan mao ang pagpalig-on sa pagtuo sa unang mga Kristohanon diha sa mga kamatuoran nga ilang nadawat; sagad iyang gitandi kini nga mga kamatuoran sa bakak nga mga pagtulon-an. Lagmit, ang Unang Juan gipadala ingong usa ka sirkular nga sulat ngadto sa tanang kongregasyon sa maong dapit. Kini nga panglantaw gipaluyohan sa

kanunayng paggamit sa magsusulat sa Gregong plural nga pulong nga katumbas sa "inyo o kaninyo."

Ang iyang argumento maayong pagkahan-ay ug kusganon, ingon sa gipakita sa mosunod nga pagtagad sa sulat. Ang sulat makapatukbil kaayo sa pagbati, ug tin-aw nga si Juan misulat tungod sa iyang dakong gugma alang sa kamatuoran ug sa iyang pagkasilag sa kasaypanan—sa iyang gugma alang sa kahayag ug sa pagdumot sa kangitngit.

Tulo ka pangunang mga tema. Gihisgotan ni Juan ilabina ang tulo ka tema diha sa iyang unang sulat: ang antikristo, sala, ug gugma.

Mahitungod sa antikristo, siya tin-aw kaayong namulong. Siya miingon: "Kining mga butanga akong gisulat kaninyo mahitungod niadtong kinsa nagtinguha sa pagpahisalaag kaninyo." (1Ju 2:26) Kining mga tawhana nagsalikway nga si Jesu-Kristo mao ang Anak sa Diyos nga mianhi sa unod. Siya nagpatin-aw nga kanhi sila nakig-uban sa kongregasyon apan namahawa aron ipakita nga sila dili "sama kanato." (2:19) Sila dili ang maunongon, mahigugmaon nga matang nga "adunay pagtuo ngadto sa pagtipig nga buhi sa kalag" kondili ang matang "nga mosibog ngadto sa kalaglagan."—Heb 10:39.

Labot sa sala, ang pipila ka punto nga iyang gipasiugda mao: (1) Kitang tanan makasala, ug kadtong nag-ingon nga sila wala makasala wala makabaton sa kamatuoran ug naghimo sa Diyos nga bakakon (1Ju 1:8-10); (2) kitang tanan kinahanglang makigbisog batok sa sala (2:1); (3) ang Diyos nagtaganag usa ka halad pasig-uli alang sa mga sala pinaagi ni Jesu-Kristo, kinsa atong nabatonan ingong usa ka magtatabang ngadto sa Amahan (2:1; 4:10); (4) kadtong tinuod nga mga Kristohanon dili magabatasan sa pagpakasala—sila dili magpadayon sa pagbuhat sa kasal-anan, bisan tuod sila usahay makabuhat ug kasal-anan (2:1; 3:4-10; 5:18); (5) adunay duha ka matang sa sala, ang matang sa sala nga mapasaylo ug ang tinuyo nga matang sa sala nga dili mapasaylo (5:16, 17).

Mahitungod sa gugma, mas daghan ang gisulat ni Juan bahin niini. Siya miingon: (1) Ang Diyos gugma (1Ju 4:8, 16); (2) ang Diyos nagpasundayag sa iyang gugma pinaagi sa pagtugyan sa iyang Anak aron mamatay ingong halad pasig-uli alang sa atong mga sala; dugang pa, pinaagi sa pagtagana kang Kristo ang iyang mga dinihogan mahimong mga anak sa Diyos (3:1; 4:10); (3) ang gugma sa Diyos ug ni Kristo nagpailalom kanato sa obligasyon nga magpakitag gugma sa atong mga igsoon (3:16; 4:11); (4) ang gugma sa Diyos nagkahulogan sa pagbantay sa iyang mga sugo (5:2, 3); (5) ang hingpit nga gugma naghingilin sa kahadlok, nagwagtang sa pugong aron makabaton ug kagawasan sa pagsulti ngadto sa Diyos (4:17, 18); (6) ang paghigugma sa mga igsoon dili lamang ipakita sa mga pulong kondili sa mga buhat usab, nga naghatag kanila sa mga butang nga atong nabatonan kon sila nanginahanglan (3:17, 18); (7) ang si bisan kinsa nga nagdumot sa iyang igsoon maoy usa ka mamumuno (3:15); ug (8) ang mga Kristohanon dili angayng mahigugma sa kalibotan ug sa mga butang nga anaa niana (2:15).

Ikaduhang Juan. Ang ikaduhang sulat ni Juan nagbukas pinaagi niini nga mga pulong: "Ang ansiyano nganha sa pinili nga ginang ug sa iyang mga anak." (2Ju 1) Busa, sa mataktikanhong paagi, si Juan nagpaila nga siya mao ang magsusulat. Siya sa pagkatinuod usa ka "ansiyano [o, tigulang nga lalaki]," nga niadtong tungora mga 90 o 100 anyos na ang pangedaron. Siya usab tigulang na kon mahitungod sa Kristohanong pagkahamtong ug maoy usa ka "haligi" sa kongregasyon.—Gal 2:9.

MGA PANGUNANG PUNTO SA IKADUHANG JUAN

Usa ka sulat nga gipadala ngadto "sa pinili nga ginang"—tingali usa ka indibiduwal o lagmit usa ka kongregasyon

Gisulat ni apostol Juan sa mga 98 K.P.

Magpadayon sa paglakaw diha sa kamatuoran (ber 1-6)

- Si Juan ug ang tanang uban pa nga nahibalo sa kamatuoran nahigugma "sa pinili nga ginang" ug sa iyang mga anak nga nagalakaw diha sa kamatuoran
- Siya nagdasig kaniya sa pagpadayon sa pag-ugmad sa gugma
- Ang gugma nagkahulogang "paglakaw sumala sa iyang mga sugo"

Magbantay batok sa mga maglilimbong (ber 7-13)

- Ang mga maglilimbong milimod nga si Jesu-Kristo mianhi sa unod
- Ang mga magtutuo kinahanglang molikay kang bisan kinsa nga wala magpabilin sa pagtulon-an ni Kristo; kinahanglang dili nila pasak-on ang maong tawo sa ilang mga balay o bisan mangomosta kaniya; kay kondili, sila mahimong mga mag-aambit sa iyang daotang mga buhat

Gihunahuna sa pipila nga kini nga sulat ngadto "sa pinili nga ginang" gisulat alang sa usa sa Kristohanong mga kongregasyon ug nga ang mga anak maoy espirituwal nga mga anak, ang mga anak sa "igsoong babaye" (2Ju 13) ingong mga membro sa laing kongregasyon. Sa laing bahin, gituohan sa uban nga kini sa pagkatinuod gipadala ngadto sa usa ka indibiduwal, lagmit ngadto sa ginganlan ug Kyria (Gregong pulong alang sa "ginang").

Daghang punto nga gihisgotan ni Juan diha sa iyang ikaduhang sulat maoy mga ideyang pinamubo gikan sa iyang unang sulat. Siya naghisgot bahin sa kamatuoran nga nagpabilin diha niadtong nahibalo gayod niini ug bahin sa dili-takos nga kalulot ug kalinaw gikan sa Diyos. Siya nagmaya nga ang pipila nagpadayon sa 'paglakaw diha sa kamatuoran.' Sila nagpakitag gugma alang sa usag usa ug nagtuman sa mga sugo sa Diyos. Apan, ang mga maglilimbong mitungha sa kalibotan, ang antikristo nga milimod nga ang Anak sa Diyos mianhi sa unod. (Itandi ang 2Ju 7 ug 1Ju 4:3.) Sa 2 Juan 10, 11 siya nagdugang sa instruksiyon diha sa iyang unang sulat, nga nagpakita sa lakang nga angayng himoon sa mga membro sa kongregasyon ngadto niadtong wala mosubay sa pagtulon-an ni Kristo ug nga adunay ilang kaugalingong pagtulon-an o nianang sa mga tawo. Si Juan nagsugo nga ang maong mga tawo dili gayod angay nga komostahon o pasak-on sa Kristohanong panimalay.

Ikatulong Juan. Ang ikatulong sulat maoy gikan sa "ansiyano" nganha kang Gayo, uban ang mga pangomosta alang sa uban diha sa kongregasyon. Gisulat kini diha sa naandang paagi sa pagsulat. Susama gayod kini sa una ug ikaduhang mga sulat sa paagi ug sa materyal mao nga kini tinawng gisulat sa samang tawo, nga mao, si apostol Juan. Kon kinsa kini si Gayo dili matino. Bisan tuod may pipila ka tawo nga gihisgotan sa Kasulatan nga ginganlan niining ngalana, lagmit nga kini maoy lahi nga Gayo, sanglit ang sulat gisulat 30 ka tuig o kapin pa human sa Mga Buhat, Roma, ug Unang Corinto, diin ang ngalan nga Gayo makita usab.—Buh 19:29; 20:4; Rom 16:23; 1Co 1:14.

Giawhag ni Juan nga ipakita ang Kristohanong pagkamaabiabihon ug nag-ingon nga si Diotrefes, nga gustong makabaton sa unang dapit diha sa kongregasyon, wala modawat nga may pagtahod sa mga mensahe gikan kang Juan o sa ubang responsableng mga tawo, ni si Diotrefes nagpakitag bisan unsang pagtahod alang sa ubang nagapanawng mga hawas sa unang Kristohanong kongregasyon. Buot pa gani niyang papahawaon sa kongregasyon kadtong maabiabihong modawat sa maong mga igsoon. Busa gihisgotan ni Juan nga kon siya makaadto sa personal, ingon sa iyang gitinguha nga buhaton, iyang pagatul-iron kining butanga. (3Ju 9, 10) Iyang girekomendar kang Gayo ang usa ka matinumanong igsoon nga ginganlag Demetrio, nga lagmit mao ang nagdala sa sulat, nga nag-awhag kang Gayo sa pagdawat nga maabiabihon niadtong mga gipadala aron palig-onon ang Kristohanong mga kongregasyon.

Sa tibuok tulo ka sulat atong makaplagan nga gipasiugda ang Kristohanong panaghiusa, ang paghigugma sa Diyos nga gipakita pinaagi sa pagtuman sa iyang mga sugo, ang paglikay sa kangitngit ug paglakaw diha sa kahayag, ang pagpakitag gugma alang sa mga igsoon, ug ang pagpadayon sa paglakaw diha sa kamatuoran. Bisan pa sa iyang pagkatigulang, kining "ansiyano" nga si Juan nahimong usa ka dakong tinubdan sa pagdasig ug kalig-on ngadto sa mga kongregasyon sa Asia Minor ug sa tanang Kristohanon nga nagabasa sa iyang mga sulat.

MGA PANGUNANG PUNTO SA IKATULONG JUAN

Usa ka inspiradong sulat ngadto kang Gayo nga makahatag ug kaayohan alang sa tanang Kristohanon

Gisulat ni apostol Juan sa mga 98 K.P., halos sa samang panahon sa iyang pagsulat sa iyang laing duha ka sulat

---

Kita obligado nga magmaabiabihon ngadto sa mga isigka-Kristohanon (ber 1-8)

- Si Juan nakasinatig dakong kalipay sa dihang ang nagapanawng mga igsoon nagtaho bahin sa paglakaw ni Gayo diha sa kamatuoran ug bahin sa iyang gugma, nga dayag nga gipakita diha sa iyang maabiabihong pagdawat kanila
- Kita maoy "mga isigkamagbubuhat diha sa kamatuoran" kon kita magpakitag pagkamaabiabihon ngadto sa mga igsoon nga nagapanaw alang sa ngalan sa Diyos

Mahimong tigsundog, dili sa daotan, kondili sa maayo (ber 9-14)

- Si Diotrefes, nga gustong makabaton sa unang dapit, wala modawat sa bisan unsa gikan kang Juan nga may pagtahod
- Wala siya modawat sa nagapanawng mga igsoon ug misulay sa pagpalagpot kang bisan kinsa nga buot magpakitag pagkamaabiabihon kanila
- Likayi ang pagsundog sa daotan; sundoga ang maayo

JUANA [pinamubo sa *feminine form* sa Jehohanan, nga nagkahulogang "Si Jehova Nagpakitag Pabor; Si Jehova Mapuangoron"]. Usa sa ubayubayng mga babaye nga giayo ni Jesu-Kristo ang balatian ug nga human niana nahimong iyang mga sumusunod, nga nag-alagad kaniya ug sa iyang mga apostoles gikan sa ilang kaugalingong mga kabtangan. (Luc 8:1-3) Si Juana lagmit kauban sa mga babaye nga didto sa paglansang kang Jesus. Kay nag-andam ug mga yerbang-paalimyon ug lana aron dad-on ngadto sa iyang lubnganan, kini nga mga babaye maoy lakip niadtong unang nakakita nga si Jesus nabanhaw na. Apan ang 11 ka apostoles naglisod sa pagtuo sa ilang taho. (Luc 23:49, 55, 56; 24:1-11) Ang bana ni Juana nga si Cusa maoy piniyalan ni Herodes Antipas.—Luc 8:3.

JUBAL [lagmit, Laking Karnero]. Anak nga lalaki ni Lamek ug Ada; kaliwat ni Cain. Ingong "mag-uugda sa tanan niadtong nagagamit sa alpa ug sa plawta," lagmit nga si Jubal ang nag-imbento

sa kinuldasan ug sa huyponong mga tulonggon, o tingali siya ang 'nag-ugda' sa usa ka propesyon nga nagdasig pag-ayo sa pagpalambo sa musika.—Gen 4:17-21.

JUCAL [pinamubo sa Jehucal, nga nagkahulogang "Makahimo si Jehova; Si Jehova Nagmadaogon"]. "Anak nga lalaki ni Selemias"; usa sa mga prinsipe sa Juda nga miingon nga patyon ang manalagnang si Jeremias tungod sa pagpaluya sa mga kamot sa mga manggugubat.—Jer 38:1-4.

JUDA [Gidayeg; [Tumong sa] Pagdayeg].

1. Ikaupat nga anak nga lalaki ni Jacob pinaagi sa iyang asawa nga si Lea. (Gen 29:35; 1Cr 2:1) Human mogugol ug mga siyam ka tuig sa iyang kinabuhi didto sa Haran sa Padan-aram, si Juda gidala uban sa tibuok panimalay ni Jacob ngadto sa Canaan. (Itandi ang Gen 29:4, 5, 32-35; 30:9-12, 16-28; 31:17, 18, 41.) Human niana siya mipuyo uban sa iyang amahan sa Sucot ug unya sa Sekem. Human among-amongi sa anak ni Hamor ang iyang igsoong babaye nga si Dina, ug si Simeon ug Levi nanimalos alang kaniya pinaagi sa pagpatay sa tanang kalalakin-an sa Sekem, dayag nga si Juda miapil sa pagpangagaw sa siyudad.—Gen 33:17, 18; 34:1, 2, 25-29.

Relasyon Kang Jose. Sa paglabay sa panahon, tungod kay siya gipalabi ni Jacob, si Jose gidumtan ni Juda ug sa iyang ubang mga igsoon sa amahan. Ang ilang pagdumot misamot human isaysay ni Jose ang duha ka damgo nga nagpunting sa iyang pagkahimong labaw kanila. Busa, sa dihang gisugo ni Jacob si Jose sa pagsusi sa iyang mga igsoon sa amahan samtang sila nag-atiman sa mga panon sa kahayopan, sila, sa nalantawan siya sa halayo, naglaraw sa pagpatay kaniya. Apan tungod sa sugyot ni Ruben, nga naghunahuna sa pagluwas sa kinabuhi ni Jose, sila naghulog kaniya sa usa ka mala nga gahong-sa-tubig.—Gen 37:2-24.

Human niadto, sa dihang ilang nalantawan ang usa ka nagapanawng panon sa mga Ismaelinhon, si Juda, lagmit kay wala si Ruben, nagkombinsir sa uban, nga imbes patyon si Jose, mas maayo nga ibaligya siya sa lumalabay nga mga magpapatigayon. (Gen 37:25-27) Bisan pa sa pagpakiluoy ni Jose, sila nagbaligya kaniya baylo sa 20 ka pirasong plata (kon siklo, $44). (Gen 37:28; 42:21) Bisan tuod gipakita nga ang pangunang interes ni Juda mao ang pagluwas sa kinabuhi ni Jose ug ang pagbaligya mismo nahimong usa ka panalangin sa ulahi alang sa tanan nga nalangkit, si Juda, sama sa uban, sad-an sa usa ka grabeng sala nga dugayng naghasol sa iyang tanlag. (Gen 42:21, 22; 44:16; 45:4, 5; 50:15-21) (Ilalom sa Moisesnong Balaod nga gihatag sa mga Israelinhon sa ulahi, kamatayon ang silot niining salaa; Ex 21:16.) Human niadto si Juda miduyog usab sa uban sa paglimbong kang Jacob sa pagpatuo nga si Jose gipatay sa usa ka ihalas nga mananap. (Gen 37:31-33) Si Juda mga 20 anyos niadtong tungora.

Banay ni Juda. Mopatim-aw nga human niining hitaboa si Juda mibiya sa iyang mga igsoon. Nagtolda siya duol kang Hira nga Adulamhanon, ug lagmit nga nahimo silang managhigala. Sulod niining panahona si Juda naminyo sa anak nga babaye sa Canaanhon nga si Shua. Pinaagi kaniya siya nakabaton ug tulo ka anak nga lalaki, si Er, Onan, ug Sela. Ang kamanghoran, si Sela, natawo sa Akzib.—Gen 38:1-5.

Sa ulahi, gipili ni Juda si Tamar ingong asawa alang sa iyang panganay nga si Er. Apan tungod sa iyang pagkadaotan, si Er gipatay ni Jehova. Unya gisugo ni Juda ang iyang ikaduhang anak nga lalaki, si Onan, nga himoon ang kaminyoon sa bayaw nga lalaki. Apan si Onan, bisan ug nakigdulog kang Tamar, "nag-usik sa iyang binhi nganha sa yuta aron dili hatagan ug kaliwat ang iyang igsoong lalaki." Tungod niini si Jehova nagpatay usab kaniya. Human niana giawhag ni Juda si Tamar nga mopauli sa balay sa iyang amahan ug maghulat hangtod nga mohamtong si Sela. Apan bisag si Sela dako na, si Juda, tingali naghunahuna nga ang iyang kamanghorang anak basin mamatay, wala maghatag kaniya aron makigminyo kang Tamar.—Gen 38:6-11, 14.

Busa, human mabalo si Juda, si Tamar, sa pagkasayod nga ang iyang ugangang lalaki moadto sa Timnah, nagtakoban nga usa ka pampam ug milingkod sa ganghaan sa Enaim sa dalan nga agian ni Juda. Kay wala makaila sa iyang umagad nga babaye ug nagtuo nga siya usa ka pampam, si Juda nakigdulog kaniya. Sa dihang nabutyag sa ulahi nga si Tamar nagmabdos, si Juda miinsistir nga siya sunogon ingong usa ka pampam. Apan sa dihang gipresentar ang mga ebidensiya nga siya diay ang nakamabdos kaniya, si Juda mituaw: "Matarong pa siya kay kanako, tungod kay wala ko siya ihatag kang Sela nga akong anak nga lalaki." Busa wala tuyoa nga nakuha ni Juda ang dapit ni Sela sa pagpatunghag legal nga kaliwat. Mga unom ka bulan sa ulahi si Tamar nanganak sa kaluha nga si Perez ug Zera. Si Juda wala na makigdulog kaniya.—Gen 38:12-30.

Nangadto sa Ehipto Aron Mopalit ug Pagkaon. Wala madugay sa ulahi, ang mga taho nakaabot sa gihampak-sa-gutom nga Canaan nga adunay mapalit nga pagkaon sa Ehipto. Busa, tungod sa sugo ni Jacob, napulo sa iyang mga anak, apil si Juda, nangadto aron mopalit ug pagkaon. Niadtong panahona si Jose nga ilang igsoon sa amahan mao ang administrador sa pagkaon sa Ehipto.

Bisan tuod nga nailhan dayon sila ni Jose, sila wala makaila kaniya. Giakusahan sila ni Jose nga mga espiya ug gipasidan-an nga dili mobalik kon wala si Benjamin, kinsa ilang gihisgotan sa ilang pagpangatarongan nga sila dili mga espiya. Gipagapos usab ni Jose ang usa sa iyang mga igsoon sa amahan, si Simeon, ug gitener ingong binihag.—Gen 42:1-25.

Kay nagtuong si Jose ug Simeon nahanaw na gikan kaniya, dili buot ni Jacob nga pakuyogon si Benjamin sa iyang ubang mga anak ngadto sa Ehipto. Ang makapahinuklog nga pahayag ni Ruben nga mahimong patyon ni Jacob ang iyang duha ka anak kon dili niya ibalik si Benjamin kulang ra sa gibug-aton, tingali kay siya nahimong dili kasaligan tungod sa iyang pag-among-among sa puyopuyo sa iyang amahan. (Gen 35:22) Sa kataposan nakombinsir ni Juda nga mouyon ang iyang amahan pinaagi sa pagsaad nga siya ang mahimong garantiya bugti kang Benjamin.—Gen 42:36-38; 43:8-14.

Sa ilang pagpauli, human makapalit ug mga lugas sa Ehipto, ang mga anak ni Jacob giapas sa piniyalan ni Jose ug giakusahan nga nangawat (sa tinuoray usa ka lansis ni Jose). Sa dihang ang giingong kinawat nga butang nakaplagan sa sako ni Benjamin, sila namalik ug nanulod sa balay ni Jose. Niadtong tungora si Juda ang mitubag sa sumbong ug sa makapatandog ug kinasingkasing nga paagi nangamuyo alang kang Benjamin ug sa iyang amahan, nga naghangyo nga siya na lang ang himoong ulipon imbes nga si Benjamin. Natandog pag-ayo si Jose sa tim-os nga pakiluoy ni Juda mao nga tungod niana dili na niya mapugngan ang iyang gibati. Human niana, sa dihang siya na lang ug ang iyang mga igsoon, si Jose nagpaila sa iyang kaugalingon. Human sila pasayloa tungod sa ilang pagbaligya kaniya sa pagkaulipon, si Jose nagsugo sa iyang mga igsoon sa amahan sa pagkuha kang Jacob ug unya mobalik sa Ehipto, sanglit ang gutom magpadayon pa sa lima ka tuig.—Gen 44:1–45:13.

Sa ulahi, samtang nagkaduol na si Jacob ug ang iyang tibuok panimalay sa Ehipto, "gisugo [ni Jacob] si Juda una kaniya ngadto kang Jose sa paghatag ug kasayoran una kaniya ngadto sa Gosen."—Gen 46:28.

Labaw sa Iyang mga Igsoon. Tungod sa iyang kahangawa sa iyang amahan ug sa iyang maayong tinguha nga magpabiling gawasnon si Benjamin bugti sa iyang kagawasan, si Juda nahimong labaw sa iyang mga igsoon. (1Cr 5:2) Dili na siya ang Juda nga panahon sa iyang pagkabatan-on nakigbahin sa pagpangagaw sa mga Sekemnon ug kakunsabo sa pagbuhat ug daotan kang Jose nga iyang igsoon sa amahan ug unya sa paglimbong sa iyang kaugalingong amahan. Ang iyang maayong mga hiyas sa pagpangulo, ingong usa sa mga pangulo sa 12 ka tribo sa Israel, naghimo kang Juda nga takos sa pagdawat ug labaw nga matagnaong panalangin gikan sa iyang amahan sa dihang hapit na kining mamatay. (Gen 49:8-12) Ang katumanan niini gihisgotan sa ubos.

2. Ang tribo nga naggikan kang Juda. Mga 216 ka tuig human nga si Juda miabot sa Ehipto uban sa panimalay ni Jacob, ang lig-on ug lawas nga mga lalaki sa tribo nga 20 anyos pataas miuswag sa 74,600, nga mas daghan kay sa uban diha sa 12 ka tribo. (Num 1:26, 27) Sa kataposan sa 40 ka tuig nga paglatagaw sa kamingawan, ang mga narehistro nga mga lalaki sa Juda miuswag ug 1,900.—Num 26:22.

Ang tabernakulo ug ang mga kasangkapan ug mga galamiton niini gihimo ubos sa pagdumala sa Judeanhong si Bezalel ug sa iyang Danhanong luyoluyo nga si Oholiab. (Ex 35:30-35) Human kini matukod, ang Juda, uban sa mga tribo ni Isacar ug Zabulon, nagkampo sa S nga bahin sa sangtuwaryo.—Num 2:3-8.

Unang Ebidensiya sa Iyang Pagkapangulo. Ang matagnaong panalangin ni Jacob naghatag ug pangunang papel kang Juda (Gen 49:8; itandi ang 1Cr 5:2), ug ang katumanan niini gipamatud-an bisan sa sayong bahin sa kasaysayan sa tribo. Ubos sa pagpanguna ni Nason nga maoy pangulo niini, gipangunahan sa Juda ang pagmartsa latas sa kamingawan. (Num 2:3-9; 10:12-14) Dugang pa, kini nga tribo nagpatungha kang Caleb, usa sa duha ka matinumanong espiya nga nakapribilehiyo sa pagsulod pag-usab sa Yutang Saad. Bisan taas nag panuigon, si Caleb aktibong nakigbahin sa pagsakop sa yuta nga gipahat sa tribo ni Juda. Ang tribo mismo gitudlo sa Diyos nga manguna sa pagpakiggubat sa mga Canaanhon, ug gihimo nila kini uban sa mga Simeonhon. (Num 13:6, 30; 14:6-10, 38; Jos 14:6-14; 15:13-20; Huk 1:1-20; itandi ang Deu 33:7.) Sa ulahi, pinasukad na usab sa awtorisasyon sa Diyos, ang Juda nanguna sa pagpakiggubat isip silot sa Benjamin.—Huk 20:18.

Ang Panulondon ni Juda. Ang utlanan sa teritoryo nga gipahat sa tribo ni Juda mao ang mga teritoryo sa Benjamin ug Dan sa A (Jos 15:5-11; 18:11), ang Dagat sa Asin (Patayng Dagat) sa S (Jos 15:5), ug ang Dakong Dagat (Mediteranyo) sa K (Jos 15:12). Ang utlanan sa H mopatim-aw nga miabot sa habagatan-kasadpang direksiyon gikan sa kinalay-ang tumoy sa habagatan sa Patayng Dagat ngadto sa tungasanan sa Akrabim; gikan didto, kini nagpadayon latas sa Zin, paingon sa amihanan duol sa Kades-barnea, ug sa kataposan mitabok latas sa Mediteranyo agi sa Hesron, Addar, Karka, Azmon, ug sa bul-oganang walog sa Ehipto. (Jos 15:1-4) Ang bahin niini nga teritoryo nga

nakasentro ilabina palibot sa Beer-seba gihatag sa mga Simeonhon. (Jos 19:1-9) Ang mga Kenihanon, usa ka dili-Israelinhong banay nga nahimong kabanay ni Moises tungod sa kaminyoon, mipuyo usab sa teritoryo sa Juda.—Huk 1:16.

Pipila ka talagsaon nga kinaiyanhong mga rehiyon ang anaa sa sulod sa gitudlong mga utlanan sa karaang Juda. Ang Negeb, diin ang dakong bahin niini maoy patag sa bukid nga ang gihabogon maoy tali sa 450 ug 600 m (1,500 ug 2,000 p) ibabaw sa lebel sa dagat, nahimutang sa H. Daplin sa Mediteranyo nahimutang ang Kapatagan sa Filistia, nga may mga bungdo sa pinadpad nga balas nga usahay makaabot sa baybayon hangtod sa 6 km (3.5 mi). Sa unang mga panahon kining hanayhay nga kapatagan maoy usa ka rehiyon sa mga ubasan, mga kaolibohan, ug kaumahan. (Huk 15:5) Sa S niini nagtuybo ang kabungtoran, nga gitaliwad-an sa daghang walog, nga may gihabogong mga 450 m (1,500 p) ibabaw sa lebel sa dagat dapit sa H. Kini ang Sepela (nga nagkahulogang "Ubos nga Kayutaan"), usa ka rehiyon nga nalukop kanhi sa mga kahoyng sikomoro. (1Ha 10:27) Kini maoy ubos nga kayutaan kon itandi sa bukirong rehiyon sa Juda, nga nahimutang sa unahan pa dapit sa S ug dili managsamag gihabogon gikan sa mga 600 ngadto sa kapin sa 1,000 m (2,000 ngadto sa 3,300 p) ibabaw sa lebel sa dagat. Ang umaw nga kabungtoran nga nahimutang sa sidlakang bakilid sa kabukiran sa Juda maoy naglangkob sa Kamingawan sa Juda.

Ubos sa pagpangulo ni Josue, ang paggahom sa mga Canaanhon daw nahunong diha sa teritoryo nga gihatag sa Juda. Apan sanglit walay mga garison nga gitukod, ang orihinal nga mga molupyo lagmit nga mibalik sa mga siyudad sa Hebron ug Debir, tingali samtang ang mga Israelinhon nakiggubat sa laing dapit. Busa, kining mga dapita kinahanglang sakopon pag-usab. (Itandi ang Jos 12: 7, 10, 13; Huk 1:10-15.) Apan ang mga molupyo sa ubos nga kapatagan, uban sa ilang sangkap kaayo nga mga karo, wala mapapahawa. Walay duhaduhang nag-apil kini sa mga Filistehanon sa Gat ug Asdod.—Jos 13:2, 3; Huk 1:18, 19.

Sukad sa mga Maghuhukom Hangtod Kang Saul. Panahon sa masamok nga yugto sa mga Maghuhukom, ang Juda, sama sa ubang mga tribo, sublisubli nga nabiktima sa idolatriya. Busa, gitugotan ni Jehova ang naglibot nga mga nasod, ilabina ang mga Ammonhanon ug mga Filistehanon, sa pagsulong sa teritoryo sa Juda. (Huk 10:6-9) Sa adlaw ni Samson, ang mga Judeanhon dili lamang nawad-an sa bug-os nga paggahom sa Filistehanong mga siyudad sa Gaza, Ekron, ug Askelon kondili ang mga Filistehanon nahimo pa nilang magmamando. (Huk 15:9-12) Dayag nga ayha pa sa panahon ni Samuel nga ang teritoryo sa Juda nabawi gikan sa mga Filistehanon.—1Sa 7:10-14.

Human dihogi ni Samuel si Saul nga naggikan sa tribo ni Benjamin ingong unang hari sa Israel, ang mga Judeanhon maunongong nakig-away ubos sa iyang pagpangulo. (1Sa 11:5-11; 15:3, 4) Mas subsob ang mga gubat batok sa mga Filistehanon (1Sa 14:52), nga mopatim-awng nakabentaha na usab sa mga Israelinhon. (1Sa 13:19-22) Apan inanayng mikunhod ang ilang gahom. Sa tabang ni Jehova, si Saul ug ang iyang anak nga si Jonatan nakadaog batok kanila diha sa mga dapit gikan sa Mikmas hangtod sa Aijalon. (1Sa 13:23–14:23, 31) Sa dihang ang mga Filistehanon sa ulahi misulong sa Juda, sila napildi pag-usab human patya sa batanong Judeanhon nga magbalantay nga si David ang ilang bantogang manggugubat nga si Goliat. (1Sa 17:4, 48-53) Human niadto si Haring Saul nagbutang kang David, kinsa una pa niana gidihogan ingong umaabot nga hari sa Israel, nga pangulo sa mga manggugubat nga Israelinhon. Niini nga katungdanan si David maunongong nagpaluyo kang Saul ug padayong nakadaog batok sa mga Filistehanon. (1Sa 18:5-7) Niining panahona ang tribo ni Juda maoy sama pa sa "usa ka nating leyon," nga wala pa makabaton sa harianong gahom pinaagi kang David.—Gen 49:9.

Sa dihang si Saul nag-isip kang David nga usa ka hulga sa iyang pagkahari ug naggukod kaniya, si David nagpabilin gihapon nga maunongon kang Saul ingong dinihogan ni Jehova. Wala gayod siya modapig sa mga kaaway sa Israel ni siya mismo mihimog daotan kang Saul o nagtugot sa uban nga mohimo niana. (1Sa 20:30, 31; 24:4-22; 26:8-11; 27:8-11; 30:26-31) Hinuon, si David nakig-away batok sa mga kaaway sa Israel. Sa usa ka higayon si David nagluwas sa Judeanhong siyudad sa Keila gikan sa mga Filistehanon.—1Sa 23:2-5.

Katumanan sa Panalangin ni Jacob Diha Kang David. Sa kataposan miabot ang gitakdang panahon sa Diyos aron ipasa ang harianong gahom gikan sa tribo ni Benjamin ngadto sa tribo ni Juda. Sa Hebron, human sa kamatayon ni Saul, ang mga tawo sa Juda nagdihog kang David ingong hari. Apan ang ubang mga tribo miunong sa balay ni Saul ug gihimong hari ang iyang anak nga si Is-boset ibabaw kanila. Dihay kanunayng panagsangka tali niining duha ka gingharian hangtod nga ang labing kusganong tigpaluyo ni Is-boset, si Abner, midapig kang David. Wala madugay human niadto si Is-boset gibuno.—2Sa 2:1-4, 8, 9; 3:1–4:12.

Sa dihang nabatonan na ni David ang pagkahari sa tibuok Israel, ang 'mga anak ni Jacob,' nga mao, ang tanang tribo sa Israel, midayeg sa Juda ug miyukbo sa hawas niini ingong magmamando. Busa,

gisulong usab ni David ang Jerusalem bisan tuod kini diha gayod sa teritoryo sa Benjamin ug, human mabihag ang salipdanan sa Zion, gihimo kini nga iyang kaulohan. Sa kinadak-ang bahin si David milihok nga dalayegon. Busa pinaagi kaniya, ang tribo ni Juda gidayeg tungod sa mga hiyas niini sama sa hustisya ug pagkamatarong, ug sa mga serbisyo usab niini sa nasod, lakip na ang pagpatunhay sa seguridad sa nasod, ingon sa gitagna ni Jacob diha sa iyang panalangin sa hapit na siyang mamatay. Ang kamot sa Juda diha gayod sa tangkugo sa iyang mga kaaway sa dihang gibuntog ni David ang mga Filistehanon (nga sa duha ka higayon nagtinguha sa pagpukan kaniya ingong hari sa Zion), ingon man ang mga Moabihanon, Siryanhon, Edomhanon, Amalekanhon, ug mga Ammonhanon. Busa, ubos sa pagmando ni David, ang mga utlanan sa Israel nakaabot ra gayod sa ilang mga kinutoban ingon sa gitakda sa Diyos.—Gen 49:8-12; 2Sa 5:1-10, 17-25; 8:1-15; 12:29-31.

Tungod sa walay kataposang pakigsaad alang sa usa ka Gingharian nga gihimo uban kang David, ang tribo ni Juda naghupot sa setro ug sa sungkod sa komandante sulod sa 470 ka tuig. (Gen 49:10; 2Sa 7:16) Apan sa paghari lamang ni David ug ni Solomon nga nahiusa ang gingharian, nga ang tanang tribo sa Israel miyukbo atubangan sa Juda. Tungod sa pag-apostata ni Solomon sa ulahing bahin sa iyang paghari, gilangkat ni Jehova ang napulo ka tribo gikan sa misunod nga Judeanhong hari nga si Rehoboam, ug gihatag kini kang Jeroboam. (1Ha 11:31-35; 12:15-20) Ang mga Levihanon lamang ug ang mga tribo ni Benjamin ug ni Juda ang miunong sa balay ni David.—1Ha 12:21; 2Cr 13:9, 10.

3. Ang Juda ingong usa ka gingharian, lakip ang tribo ni Benjamin. (2Cr 25:5) Human mamatay si Solomon ang ubang napulo ka tribo nagporma ug usa ka independente nga gingharian ilalom sa pagmando sa Epraimnong si Jeroboam.

Wala madugay human niadto, sa ikalima nga tuig ni Rehoboam, gisulong ni Haring Sisak sa Ehipto ang gingharian sa Juda hangtod sa Jerusalem ug gibihag ang kinutaang mga siyudad nga iyang naagian.—1Ha 14:25, 26; 2Cr 12:2-9.

Sa yugto nga mga 40 ka tuig sa panahon sa mga paghari sa Judeanhon nga si Haring Rehoboam, Abiam (Abias), ug Asa, nahitabo ang sublisubling panag-away tali sa mga gingharian sa Juda ug Israel. (1Ha 14:30; 15:7, 16) Apan ang manununod ni Asa nga si Jehosapat nakig-alyansa pinaagig kaminyoon uban sa daotang si Haring Ahab sa Israel. Bisan tuod kini nagkahulogan ug pakigdait tali sa duha ka gingharian, ang kaminyoon sa anak ni Jehosapat nga si Jehoram uban sa anak nga babaye ni Ahab nga si Atalia nakadaot sa Juda. Ubos sa impluwensiya ni Atalia, si Jehoram nahimong sadan sa grabeng apostasya. Sa iyang paghari ang Juda gisulong sa mga Filistehanon ug sa mga Arabo ug gibihag ug gipatay ang tanan niyang anak nga lalaki gawas kang Jehoahaz (Ahazias), ang kamanghoran. Sa dihang si Ahazias nahimong hari, siya usab misunod sa mga sugo sa daotang si Atalia. Human sa mapintas nga kamatayon ni Ahazias, gipatay ni Atalia ang tanang kaliwat sa hari. Apan, tino nga tungod sa pagtultol sa Diyos, ang masuso nga si Jehoas, ang may katungod nga manununod sa trono ni David, gitagoan ug busa naluwas. Sa kasamtangan, ang mangingilog nga si Atalia nagmando ingong rayna hangtod nga siya gipatay ubos sa sugo sa Hataas nga Saserdoteng si Jehoiada.—2Cr 18:1; 21:1, 5, 6, 16, 17; 22:1-3, 9-12; 23:13-15.

Bisan tuod maayo ang pagsugod sa iyang paghari, si Jehoas mibiya sa matuod nga pagsimba human sa kamatayon sa Hataas nga Saserdoteng si Jehoiada. (2Cr 24:2, 17, 18) Ang anak nga lalaki ni Jehoas, si Amazias, napakyas usab sa pagpabilin diha sa matarong nga dalan. Sa iyang paghari, human sa daghang tuig sa malinawong panag-uban, ang napulo-ka-tribo nga gingharian ug ang gingharian sa Juda nagginubatay pag-usab, diin ang Juda nakaagom ug makauulawng kapildihan. (2Cr 25:1, 2, 14-24) Gawas lamang sa iyang pagsulod sa sangtuwaryo, ang sunod nga haring Judeanhon, si Uzzias (Azarias), nagbuhat ug matarong sa mga mata ni Jehova. Ang iyang manununod nga si Jotam maoy usa ka matinumanong hari. Apan ang anak ni Jotam nga si Ahaz nahimong banggiitan tungod sa paghimog grabe nga idolatriya.—2Cr 26:3, 4, 16-20; 27:1, 2; 28:1-4.

Sa paghari ni Ahaz, ang Juda nag-antos gumikan sa mga pagsulong sa mga Edomhanon ug mga Filistehanon, ug sa amihanang gingharian ug sa Sirya. Ang panagkombuya sa Sirya ug Israel naghulga usab sa pagtangtang kang Ahaz gikan sa trono ug sa pagbutang ug tawo nga dili sa linya ni David ingong hari sa Juda. Bisan gipasaligan ni manalagnang Isaias nga dili kini mahitabo, ang walay-pagtuong si Ahaz naghiphip sa Asiryanhon nga si Haring Tiglat-pileser III aron mobulig kaniya. Kining dili maalamong lakang nagdala sa bug-at nga yugo sa Asirya nganha sa Juda.—2Cr 28:5-21; Isa 7:1-12.

Si Ezequias, nga anak ni Ahaz, nagpasig-uli sa matuod nga pagsimba ug mirebelde batok sa hari sa Asirya. (2Ha 18:1-7) Busa gisulong ni Senakerib ang Juda ug gibihag ang daghang kinutaang siyudad. Apan ang Jerusalem wala mabihag, kay sa usa lamang ka gabii ang manulonda ni Jehova nagpatay ug 185,000 sa kampo sa mga Asiryanhon. Kay naulawan, si Senakerib mibalik sa Nineve.

(2Ha 18:13; 19:32-36) Mga walo ka tuig una pa niadto, sa 740 W.K.P., ang napulo-ka-tribo nga gingharian natapos sa dihang ang kaulohan niini nga Samaria nailog sa mga Asiryanhon.—2Ha 17:4-6.

Ang sunod nga hari sa Juda, ang anak ni Ezequias nga si Manases, nagpabalik sa idolatriya. Hinunoa, sa dihang gibihag ngadto sa Babilonya sa hari sa Asirya, siya naghinulsol ug, human mahibalik sa Jerusalem, naghimog relihiyosong mga kausaban. (2Cr 33:10-16) Apan ang iyang anak nga si Amon mibalik sa idolatriya.—2Cr 33:21-24.

Ang kataposang kampanya sa pagpapha sa idolatriya nahitabo sa paghari sa anak ni Amon nga si Josias. Hinunoa, ulahi na kaayo aron makab-ot ang tiunay nga paghinulsol sa katawhan sa katibuk-an. Busa, si Jehova nagsugo sa bug-os nga paglaglag sa Juda ug Jerusalem. Sa kataposan, si Josias namatay sa pagpaningkamot nga pabalikon ang kasundalohang Ehiptohanon ngadto sa Megido samtang sila nagpaingon sa Carkemis aron sa pagtabang sa hari sa Asirya.—2Ha 22:1–23:30; 2Cr 35:20.

Ang ulahing upat ka hari nga Judeanhon, si Jehoahaz, Jehoiakim, Jehoiakin, ug Zedekias maoy daotang mga magmamando. Si Paraon Neko nagtangtang kang Jehoahaz gikan sa trono, nagpahamtang ug bug-at nga buhis sa yuta sa Juda, ug naghimong hari kang Jehoiakim nga igsoon ni Jehoahaz. (2Ha 23:31-35) Sa ulahi, lagmit human sa walo ka tuig nga paghari, si Jehoiakim nahimong basalyo ni Nabucodonosor nga hari sa Babilonya, kinsa una pa niini nagpildi sa mga Ehiptohanon sa Carkemis. Sulod sa tulo ka tuig si Jehoiakim nagalagad sa hari sa Babilonya ug dayon mirebelde. (2Ha 24:1; Jer 46:2) Human niadto si Nabucodonosor, nga dayag nga nagtinguha sa pagdala sa rebelyosong hari ingong binilanggo ngadto sa Babilonya, misulong sa Jerusalem. (2Cr 36:6) Apan si Jehoiakim wala madala sa Babilonya kay siya namatay sa usa ka hinungdan nga wala ibutyag sa Bibliya. Human niana si Jehoiakin nahimong hari. Human maghari sa tulo ka bulan ug napulo ka adlaw lamang, kinabubut-on siya nga misurender kang Nabucodonosor ug nadestiyero sa Babilonya kauban sa ubang mga membro sa harianong banay ug libolibo sa iyang mga sakop. Unya si Zedekias nga uyoan ni Jehoiakin gipalingkod ni Nabucodonosor sa trono sa Juda.—2Ha 24:6, 8-17; 2Cr 36:9, 10.

Sa iyang ikasiyam nga tuig ingong basalyo nga hari, si Zedekias mirebelde ug midangop alang sa tabang sa puwersa sa kasundalohan sa Ehipto batok sa Babilonya. (2Ha 24:18–25:1; 2Cr 36:11-13; Eze 17:15-21) Busa, gipasulong ni Nabucodonosor ang iyang kasundalohan paingon sa Juda. Sulod sa 18 ka bulan ang Jerusalem gilibotan hangtod nga ang mga paril niini nagawangan. Bisan pag mikalagiw si Zedekias, siya nadakpan, ang iyang mga anak gipatay sa iyang atubangan, ug unya siya gibutaan. Sa pagkasunod bulan, gidestiyero ang kadaghanan sa mga naluwas. Si Gedalias gitudlo nga gobernador sa pipila ka nahibiling timawa nga mga tawo sa Juda. Apan human sa pagpatay kaniya, ang katawhan mikalagiw ngadto sa Ehipto. Busa sa ikapitong bulan sa 607 W.K.P. ang yuta sa Juda bug-os nga nabiniyaan.—2Ha 25:1-26; alang sa mga detalye tan-awa ang mga artikulo ubos sa tagsatagsa ka hari.

Ang Pagmando Wala Mahanaw. Hinunoa, kining makatalagmanong kataposan sa gingharian sa Juda wala magkahulogan nga ang setro ug ang sungkod sa komandante mibiya na sa tribo sa tanang panahon. Sumala sa tagna ni Jacob sa dihang hapit na siyang mamatay, ang tribo ni Juda magpatungha sa permanenteng manununod sa pagkahari, si Shilo (nagkahulogang "Iya Kini; Siya ang Tag-iya Niini"). (Gen 49:10) Busa, haom nga una pa mapukan ang gingharian sa Juda, si Jehova, pinaagi kang Ezequiel, nagtumong niining mga pulonga kang Zedekias: "Kuhaa ang purong, ug kuhaa ang korona. Kini dili na unya sama sa una. Bayawa ang ubos, ug ipaubos ang usa nga hataas. Kagunoban, kagun-oban, pagahimoon ko kini nga kagunoban. Ug kon bahin niini usab, walay magapanagiya niini hangtod nga moabot siya nga may legal nga katungod, ug ihatag ko kini kaniya." (Eze 21:26, 27) Ang usa nga may legal nga katungod, ingon sa gipahibalo sa manulondang si Gabriel ngadto sa ulay nga Hudiyong si Maria mga 600 ka tuig sa ulahi, walay lain kondili si Jesus, ang Anak sa Diyos. (Luc 1:31-33) Busa, angayan nga si Jesu-Kristo maghupot sa titulo nga "ang Leyon nga gikan sa tribo ni Juda."—Pin 5:5.

Gitandi sa Amihanang Gingharian. Ang gingharian sa Juda nahimong mas malig-on ug usab mitagal ug mga 133 ka tuig nga mas dugay kay sa amihanang gingharian. May pipila ka hinungdan nga nakaamot niini. (1) Tungod sa pakigsaad sa Diyos kang David, ang harianong linya nagpabiling wala maputol, samtang sa amihanang gingharian wala moabot sa katunga ang gidaghanon sa mga hari nga may mga anak nga nahimong ilang manununod. (2) Ang pagpadayon sa pagkasaserdote ni Aaron sa templo sa Jerusalem gipanalanginan ni Jehova ug kini nagpadali sa dili-matinumanong nasod sa pagbalik sa ilang Diyos. (2Cr 13:8-20) Sa laing bahin, sa amihanang gingharian ang paghimo ug ang pagpadayon sa pagsimba sa nating baka giisip nga kinahanglanon aron magpabilin ang pagkabulag niini sa Juda, ug lagmit kini ang hinungdan nga walay paningkamot nga gihimo aron mawagtang kini. (1Ha 12:27-33) (3) Upat

sa 19 ka hari sa Juda, si Asa, Jehosapat, Ezequias, ug Josias, maoy mga talagsaon sa ilang debosyon sa matuod nga pagsimba ug mihimog dagkong relihiyosong mga kausaban.

Bisan pa niana, ang kasaysayan sa duha ka gingharian nagpakita sa kabuangan sa dili pagtagad sa mga sugo ni Jehova ug sa pagsalig sa kaalyadong kasundalohan alang sa kasegurohan. Dugang pa, gipasiugda ang hataas-nga-pailob ni Jehova sa iyang dili-masinugtanong katawhan. Siya sublisubling nagpadala sa iyang mga manalagna aron dasigon ang katawhan sa paghinulsol, apan sagad nga wala patalinghogi ang ilang mga pasidaan. (Jer 25:4-7) Lakip sa mga manalagna nga nag-alagad sa Juda mao si Semaias, Ido, Azarias, Oded, Hanani, Jehu, Eliezer, Jahaziel, Miqueas, Oseas, Isaias, Sofonias, Habacuc, ug Jeremias.—Tan-awa ang ISRAEL Num. 2 ug 3.

Human sa Pagkadestiyero. Sa 537 W.K.P., sa dihang gipatuman ang sugo ni Ciro sa pagtugot sa mga Israelinhon nga mobalik sa yuta sa Juda ug tukoron pag-usab ang templo, dayag nga ang mga hawas sa nagkalainlaing mga tribo mibalik sa ilang yutang pinuy-anan. (Esd 1:1-4; Isa 11:11, 12) Ingong katumanan sa Ezequiel 21:27, walay hari sa linya ni David nga nagdumala sa kalihokan sa gipabalik nga katawhan. Makaiikag usab nga walay gihisgotang tribonhong mga pagpangabugho, nga nagpakitang ang Epraim ug Juda nagkausa gayod. —Isa 11:13.

4. Lagmit nga mao ang Levihanong si Hodavia, o Hodeva, kansang mga anak nga lalaki mibalik sa Jerusalem uban kang Zorobabel.—Esd 2:40; 3:9; Neh 7:43.

5. Usa ka Levihanon nga gitala lakip niadtong namalik uban kang Zorobabel.—Neh 12:1, 8.

6. Usa ka Levihanon nga apil niadtong nagpapahawa sa ilang langyaw nga mga asawa ug mga anak.—Esd 10:23, 44.

7. Usa ka Benjaminhong molupyo sa Jerusalem nga nag-alagad ingong tagdumala human sa pagkadestiyero.—Neh 11:7, 9.

8. Usa nga miapil sa parada sa inagurasyon nga gihikay ni Nehemias pagkahuman sa paril sa Jerusalem.—Neh 12:31, 34.

9. Usa ka maghohoni nga saserdote sa parada sa inagurasyon.—Neh 12:31, 35, 36.

JUDA, KAMINGAWAN SA. Kini mao ang umaw nga sidlakang mga bakilid sa kabukiran sa Juda nga ang kinadak-ang bahin niini walay nagpuyo. (Huk 1:16) Kini nga rehiyon sa kamingawan, nga may gilapdong mga 16 ngadto sa 24 km (10 ngadto sa 15 mi), nagsukad duol sa S sa Bukid sa mga Olibo ug miabot ug mga 80 km (50 mi) ubay sa K nga kabaybayonan sa Patayng Dagat. Sa kinadak-ang bahin, gilangkoban kini sa hamison ug linginong umaw nga kabungtoran sa humokon nga tisas, nga giulang sa mga bul-oganang walog ug mga lugot. (MGA HULAGWAY, Tomo 1, p. 335, 747) Paingon sa Patayng Dagat, adunay linginong kabungtoran nga may batoong mga lugot, ug atubangan sa dagat adunay samag-paril nga gansangong mga pangpang. Kay padulhog ug mga 1,200 m (3,900 p) diha sa 24 km (15 mi), kini nga kamingawan nasalipdan gikan sa K nga hangin nga nagdalag dag-om ug busa makadawat ug diyutay lamang nga ulan. Sa samang higayon kini apupa usab sa hangin nga mohuros gikan sa S. Apan kon moulan, ang tubig mobul-og agi sa uga nga mga bul-oganang walog, ug sulod sa pipila ka semana sa ting-ulan ang kamingawan magpatunghag diyutayng mga tanom.

Si David miingon nga ang kamingawan sa Juda "usa ka yuta nga mamala ug umaw, diin walay tubig." (Sal 63:Sup, 1) Walay tinubdan sa sapa sa taliwala niining umaw nga rehiyon, ug dinhi walay tubig nga moagos sa ibabaw sa yuta. Kasukwahi kaayo, ang sapa nga migula gikan sa templo sa panan-awon ni Ezequiel miagos latas niini nga kamingawan ug nakapabuhi sa daghang kahoy ubay sa mga tampi niini.—Eze 47:1-10.

Sa walay duhaduha nga ang 'kanding alang kang Azazel' gipalakaw ngadto sa awaaw nga Kamingawan sa Juda panahon sa tinuig nga pagsaulog sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala human kini dad-a gikan sa templo sa Jerusalem. (Lev 16:21, 22) Sa unang siglo K.P., si Juan nga Tigbawtismo nagsugod sa iyang ministeryo sa usa ka dapit niini nga rehiyon sa A sa Patayng Dagat. (Mat 3:1-6) Dayag nga sa usa ka dapit niining mao gihapon nga kamingawan nga si Kristo Jesus gitental sa Yawa.—Mat 4:1.

JUDAISMO. Ang relihiyosong sistema sa mga Hudiyo. (Gal 1:13, 14) Sa unang siglo K.P., ang Judaismo diha sa nagkalainlaing porma niini wala sa bug-os ipasukad sa Hebreohanong Kasulatan. Usa sa labing prominente nga dibisyon sa Judaismo, kanang sa mga Saduseo, nagsalikway sa Kasulatanhong pagtulon-an sa pagkabanhaw ug wala motuo nga adunay mga manulonda. (Mar 12:18-27; Buh 23:8) Bisan tuod ang mga Pariseo, nga laing hinungdanong sanga sa Judaismo, misupak gayod sa mga Saduseo labot niini (Buh 23:6-9), sila sad-an sa paghimo sa Pulong sa Diyos nga walay pulos tungod sa ilang daghang dili-kasulatanhong mga tradisyon. (Mat 15:1-11) Dili ang Balaod, nga mao gayoy usa ka magtutudlo nga nagatultol ngadto kang Kristo (Gal 3:24), kondili kining dili-kasulatanhong mga tradisyon ang nagpalisod sa daghan sa pagdawat kang Kristo. Ang Balaod

maoy maayo ug balaan (Rom 7:12), apan ang mga tradisyon sa mga tawo nag-ulipon sa mga Hudiyo. (Col 2:8) Maoy tungod sa mainitong kasibot alang sa 'mga tradisyon sa iyang mga amahan' nga si Saulo (Pablo) nahimong mabangis nga maglulutos sa mga Kristohanon.—Gal 1:13, 14, 23; tan-awa ang PARISEO; SADUSEO.

JUDAS [gikan sa Heb., usa ka porma sa ngalang Juda].

1. Usa ka katigulangan ni Jesus pinaagi sa banay nga gikan kang Natan hangtod kang Maria. Si Judas, nga anak ni Jose ug amahan ni Simeon, maoy ikapitong kaliwatan gikan sa anak nga lalaki ni David nga si Natan ug busa nabuhi sa wala pa ang pagkadestiyero sa Babilonya.—Luc 3:30, 31.

2. Si Judas nga Galileanhon, nga gihisgotan ni Gamaliel sa iyang pakigpulong sa Sanhedrin. (Buh 5:37) Sa panahon sa pagpangrehistro nga gihimo sa panahon ni Quirinio nga gobernador sa Sirya niadtong 6 K.P., si Judas nanguna sa usa ka Hudiyohanong pag-alsa. Si Josephus naghisgot kaniya sa makadaghan ug nag-ingon nga siya "nag-aghat sa iyang mga katagilungsod sa pag-alsa, nga hilabihang nagsaway kanila ingong mga talawan tungod kay miuyon sa pagbayad ug tributo ngadto sa mga Romano ug nagtugot sa tawo nga mahimong ilang mga agalon, human nga ang Diyos nahimong ilang ginoo. Kining tawhana maoy usa ka pilosopo nga nagtukod ug kaugalingong sekta, nga lahi gayod sa uban." (*The Jewish War,* II, 118 [viii, 1]) Sa usa ka bahin sa iyang mga sinulat, si Josephus nagtawag kang Judas nga usa ka Gaulanhon, nga gilangkit sa pipila sa usa ka dapit sa S sa Dagat sa Galilea. Apan sa ubang mga bahin ang samang historyador nag-ingon nga si Judas maoy usa ka Galileanhon, sama sa giingon ni Gamaliel. (*Jewish Antiquities,* XVIII, 4 [i, 1]; XVIII, 23 [i, 6]) Kini nga mga rebelde nanlimbasog alang sa kagawasan, apan sila wala molampos sa pagkab-ot niini. Si Judas "nalaglag, ug ang tanan nga misunod kaniya nagkatibulaag." (Buh 5:37) Ang pipila sa iyang mga kaliwat nalangkit usab sa pag-alsa.—*The Jewish War,* II, 433-440 (xvii, 8); VII, 253 (viii, 1).

3. Usa sa 12 ka apostoles, nga gitawag usab ug Tadeo ug "Judas nga anak ni Santiago." Sa mga listahan sa mga apostoles diha sa Mateo 10:3 ug Marcos 3:18, si Santiago nga anak ni Alfeo ug si Tadeo giuban pagtala. Sa mga listahan diha sa Lucas 6:16 ug Buhat 1:13 si Tadeo wala ilakip; hinunoa atong makita "si Judas nga anak ni Santiago," nga tungod niana ikahinapos nga ang Tadeo maoy laing ngalan sa apostol nga si Judas. Ang posibilidad nga malibog kon kinsa tali sa duha ka apostoles nga ginganlan ug Judas ang gihisgotan mao tingali ang hinungdan kon nganong ang ngalang Tadeo gigamit usahay. Ang ubang mga maghuhubad naghubad sa Lucas 6:16 ug Buhat 1:13 ingong "si Judas nga *igsoon* ni Santiago," sanglit wala man ipaila sa Grego ang eksaktong relasyon. Apan ang Syriac nga *Peshitta* naggamit sa pulong nga "anak." Busa, ang ubay-ubayng modernong mga hubad mabasa nga "si Judas *nga anak* ni Santiago." (*RS, AT, NW, La*) Ang bugtong paghisgot sa Bibliya nga si Judas lamang ang gihisgotan maoy diha sa Juan 14:22. Kining bersikuloha naghisgot kaniya ingong "si Judas, dili Iskariote," busa naghatag ug paagi sa pag-ila kon kinsa nga Judas ang gihisgotan.

Diha sa *King James Version* sa Mateo 10:3 gisukip ang mga pulong nga "si Lebbaeus, kansang angga maoy" una pa ang "Tadeo." Gipasukad kini sa Gidawat nga Teksto, apan ang teksto ni Westcott ug Hort nagtangtang niini, kay dili kini makita diha sa mga manuskrito sama sa Sinaitic.

4. Si Judas Iskariote nga anak nga lalaki ni Simon ug ang daotan ug dungog nga apostol nga nagbudhi kang Jesus. Ang Bibliya naghatag ug diyutayng direktang impormasyon bahin sa pamilya ug kagikan ni Judas. Siya ug ang iyang amahan gitawag ug Iskariote. (Luc 6:16; Ju 6:71) Kining pulonga sagad nga nagpasabot nga sila naggikan sa lungsod sa Keriot-hezron sa Judea. Kon mao kini, nan si Judas lamang ang taga-Judea taliwala sa 12 ka apostoles, ang uban maoy mga taga-Galilea.

Si Judas gihisgotan sa mga asoy sa Ebanghelyo diha sa listahan sa mga apostoles pipila ka panahon human sa Paskuwa sa 31 K.P. ug mga usa ka tuig ug tunga human sugdi ni Jesus ang iyang ministeryo. (Mar 3:19; Luc 6:16) Makataronganong ihinapos nga si Judas taudtaod na nga nahimong tinunan una pa siya himoa ni Jesus nga usa ka apostol. Daghang magsusulat ang naglarawan kang Judas ingong bug-os gayong daotan, apan dayag nga sa usa ka panahon siya nahimong tinun-an nga may pag-uyon sa Diyos ug kauban ni Jesus; ang pagpili kaniya mismo ingong apostol nagpaila niana. Dugang pa, siya gisaligan sa pag-atiman sa panalapi ni Jesus ug sa 12. Kana nagpabanaag sa iyang pagkakasaligan sa maong panahon ug sa iyang katakos o edukasyon, ilabina nga si Mateo may kasinatian usab sa salapi ug sa mga kuwenta apan wala makadawat niini nga asaynment. (Ju 12:6; Mat 10:3) Bisan pa niana, si Judas nahimong bug-os nga salawayon kaayo. Walay duhaduha nga tungod niini nga katarongan gilista siya nga kataposan sa listahan sa mga apostoles ug gihubit ingong si Judas "kinsa sa ulahi nagbudhi kaniya" ug "nga *nahimong* maluibon."—Mat 10:4; Luc 6:16.

Nahimong Daotan. Sa hapit na ang Paskuwa sa 32 K.P., si Judas, duyog sa ubang mga apostoles, gipadala sa pagsangyaw. (Mat 10:1, 4, 5) Wala madugay human makapauli si Judas, ug wala pay usa

ka tuig human siya himoang apostol, siya gibadlong ni Kristo atubangan sa kadaghanan, bisan tuod wala hinganli. Gibiyaan sa ubang mga tinunan si Jesus, kay nakurat sa iyang mga gipanudlo, apan si Pedro miingon nga ang 12 mounong kang Kristo. Agig pagsanong, gidawat ni Jesus nga siya ang mipili sa 12 apan miingon: 'Usa kaninyo *maoy* tigbutangbutang [Gr., *di·a'bo·los,* nga nagkahulogang "yawa" o "tigbutangbutang"].' Ang asoy nagbatbat nga ang usa nga nahimo nang tigbutangbutang mao si Judas, kinsa "maoy magbudhi kaniya, bisan tuod usa sa napulog-duha."—Ju 6:66-71.

Maylabot niining hitaboa si Juan miingon: "Sukad sa sinugdan si Jesus nahibalo . . . kon kinsa ang magbudhi kaniya." (Ju 6:64) Gikan sa mga tagna sa Hebreohanong Kasulatan si Kristo nahibalo nga siya pagabudhian sa usa ka suod nga kauban. (Sal 41:9; 109:8; Ju 13:18, 19) Ang Diyos usab, pinaagi sa paggamit sa iyang pagkahibalo-daan, nakakita kaniya nga mahimong maluibon, apan supak sa mga hiyas ug sa nangaging mga pagpakiglabot sa Diyos ang paghunahuna nga si Judas mapakyas gayod, nga morag siya gitino nang daan. (Tanawa ang PAGKAHIBALO-DAAN, PAGBUOT-DAAN.) Hinunoa, ingon sa nahisgotan na, sa sinugdan sa iyang pagkaapostol si Judas matinumanon sa Diyos ug kang Jesus. Busa gipasabot gayod ni Juan nga "sukad sa sinugdan" sa dihang si Judas nagsugod sa pagkahimong daotan, nagsugod sa pagpadaog sa pagkadili-hingpit ug sa makasasalang mga kiling, kini namatikdan na ni Jesus. (Ju 2:24, 25; Pin 1:1; 2:23) Si Judas nahibalo gayod nga siya ang gihisgotan ni Jesus nga "tigbutangbutang," apan siya nagpadayon sa pagpanaw kauban ni Jesus ug sa matinumanong mga apostoles ug dayag nga siya wala magbag-o.

Ang Bibliya wala maghisgot nga detalyado sa mga motibo sa iyang daotang dalan, apan ang usa ka hitabo sa Nisan 9, 33 K.P., lima ka adlaw una pa mamatay si Jesus, mohatag ug kadan-agan niining butanga. Sa Betania sa balay ni Simon nga sanlahon, si Maria nga igsoong babaye ni Lazaro, nagdihog kang Jesus ug pinahumotan nga lana nga nagkantidad ug 300 ka denario, halos usa ka tuig nga suhol sa usa ka mamumuo. (Mat 20:2) Misupak pag-ayo si Judas bahin niini, nga miingon nga ang lana ikabaligya unta ug ang salapi "ikahatag sa mga tawong kabos." Dayag nga ang ubang mga apostoles miuyon lamang niining daw makataronganong panghunahuna, apan gibadlong sila ni Jesus. Ang tinuod nga hinungdan sa pagsupak ni Judas maoy tungod kay siya ang naghupot sa kahon sa salapi ug siya "kawatan . . . ug tigkuha sa mga salapi" nga gibutang diha sa kahon. Busa si Judas maoy usa ka hakog nga kawatan.—Ju 12:2-7; Mat 26:6-12; Mar 14:3-8.

Bugti sa Pagbudhi. Si Judas sa walay duhaduha gisakitan sa pagbadlong ni Jesus bahin sa paggamit sa salapi. Niining higayona "si Satanas misulod kang Judas," lagmit sa diwa nga ang maluibong apostol nagtugyan sa iyang kaugalingon sa kabubut-on sa Yawa, nga nagtugot sa iyang kaugalingon nga mahimong usa ka galamiton sa pagtuman sa laraw ni Satanas sa pagsanta kang Kristo. Pipila ka adlaw sa ulahi, sa Nisan 12, si Judas miadto sa pangulong mga saserdote ug sa mga kapitan sa templo aron tan-awon kon pilay ilang ibayad kaniya alang sa pagbudhi kang Jesus, nga sa makausa pa nagpakita sa iyang pagkahinapi. (Mat 26:14-16; Mar 14:10, 11; Luc 22:3-6; Ju 13:2) Ang pangulong mga saserdote niadtong adlawa nakigkita sa "mga ansiyano sa katawhan," ang impluwensiyadong mga lalaki sa Sanhedrin. (Mat 26:3) Ang mga kapitan sa templo lagmit gipaadto usab tungod sa ilang impluwensiya ug sa paghatag ug legal nga pasikaranan sa bisan unsang plano sa pagdakop kang Jesus.

Nganong ang Hudiyong relihiyosong mga pangulo nagtanyag lamang ug 30 ka pirasong plata ingong bugti sa pagbudhi kang Jesus?

Ang katloan ka pirasong plata ($66, kon siklo) maoy kantidad nga gitanyag. (Mat 26:14, 15) Ang kantidad nga gitakda sa relihiyosong mga pangulo mopatim-awng gituyo aron ipakita ang ilang pagtamay kang Jesus, nga gilantaw siya nga diyutay ra kaayog bili. Sumala sa Exodo 21:32, ang kantidad sa usa ka ulipon maoy 30 ka siklo. Dugang pa niini, sa iyang trabaho ingong magbalantay sa katawhan, si Zacarias gisuholan ug "katloan ka pirasong plata." Gitamay kini ni Jehova ingong gamay ra kaayong kantidad, ug giisip ang suhol nga gihatag kang Zacarias ingong pagtasar sa panglantaw sa katawhan nga walay pagtuo sa Diyos mismo. (Zac 11:12, 13) Busa, sa pagtanyag lamang ug 30 ka pirasong plata alang kang Jesus, giisip sa relihiyosong mga pangulo nga siya gamay ra kaayog bili. Apan, sa samang panahon ilang natuman ang Zacarias 11:12, nga naglantaw kang Jehova ingong ubos ug bili pinaagi sa pagbuhat niini ngadto sa hawas nga iyang gipadala aron sa pagbantay sa Israel. Ang daotang si Judas "miuyon [sa kantidad], ug siya nangitag maayong higayon sa pagbudhi [kang Jesus] ngadto kanila nga walay panon sa katawhan sa palibot."—Luc 22:6.

Kataposang Gabii Uban Kang Jesus. Bisan pag giluiban si Kristo, si Judas nagpadayon sa pagpakig-uban kaniya. Siya nakigtigom uban kang Jesus ug sa mga apostoles sa Nisan 14, 33 K.P., aron

sa pagsaulog sa Paskuwa. Samtang nanihapon sa Paskuwa, gialagaran ni Jesus ang mga apostoles, nga mapainubsanong naghugas sa ilang mga tiil. Ang salingkapaw nga si Judas mitugot kang Jesus sa pagbuhat niana ngadto kaniya. Apan si Jesus miingon, "Dili kamong tanan mahinlo." (Ju 13:2-5, 11) Siya usab miingon nga ang usa sa mga apostoles nga diha sa lamesa magbudhi kaniya. Tingali aron dili sad-ang tan-awon, si Judas nangutana kon siya ba. Aron mailhan pa, gihatagan ni Jesus si Judas ug tinapay ug gisultihan siya nga buhaton sa madali kon unsay iyang ginabuhat.—Mat 26:21-25; Mar 14:18-21; Luc 22:21-23; Ju 13:21-30.

Dihadiha si Judas mibiya sa grupo. Ang pagtandi sa Mateo 26:20-29 sa Juan 13:21-30 nagpakita nga siya mibiya sa wala pa sugdi ni Jesus ang pagsaulog sa Panihapon sa Ginoo. Ang pag-asoy ni Lucas niini nga hitabo dayag nga wala ihan-ay sumala sa pagkasunodsunod, kay si Judas tinong wala na sa dihang gidayeg ni Kristo ang grupo tungod sa ilang pagpabilin uban kaniya; kana dili mohaom kang Judas, ni siya gidala ngadto sa "pakigsaad . . . alang sa usa ka gingharian."—Luc 22:19-30.

Sa ulahi nakit-an ni Judas si Jesus uban sa matinumanong mga apostoles didto sa tanaman sa Getsemane, usa ka dapit nga sinati kaayo ang magbubudhi, kay sila nagtagbo na didto kaniadto. Siya ang nanguna sa usa ka dakong panon, nga naglakip sa Romanhong kasundalohan ug sa usa ka komandante militar. Ang magubtanong panon may mga puspos ug mga espada ingon man mga sulo ug mga lampara, nga gikinahanglan nila kon matabonan sa panganod ang takdol nga bulan o kon si Jesus anaa sa ngitngit. Ang mga Romano lagmit wala makaila kang Jesus, busa, sumala sa usa ka gikasabotang ilhanan, gitimbaya ni Judas si Kristo ug sa usa ka buhat sa pagkasalingkapaw "gihagkan siya nga mabination kaayo," sa ingon nagpaila kaniya. (Mat 26:47-49; Ju 18:2-12) Sa ulahi gibati ni Judas ang pagkadako sa iyang sala. Sa pagkabuntag misulay siya sa pag-uli sa 30 ka pirasong plata, apan ang pangulong mga saserdote wala na modawat niini. Sa kataposan, gisalibay ni Judas ang salapi ngadto sa templo.—Mat 27:1-5.

Kamatayon. Sumala sa Mateo 27:5, si Judas nagbitay sa iyang kaugalingon. Apan ang Buhat 1:18 nag-ingon, "nga nahulog nga nag-una ang ulo, mibuto ang iyang tiyan ug nahurot pagkayagyag ang iyang tinai." Mopatim-aw nga si Mateo naghisgot sa *paagi* sa paghikog, samtang ang Mga Buhat naghubit sa *resulta.* Kon itapo kining duha ka asoy, mopatim-aw nga si Judas nagbitay sa iyang kaugalingon ibabaw sa usa ka pangpang, apan ang pisi o ang sanga sa kahoy naputol mao nga siya nahulog ug nakay-ag diha sa mga bato sa ubos. Posible kini nga hitabo tungod sa topograpiya sa yuta sa palibot sa Jerusalem.

Nalangkit usab sa iyang kamatayon mao ang pangutana kon kinsay mipalit sa lubnganang yuta pinaagi sa 30 ka pirasong plata. Sumala sa Mateo 27:6, 7, ang pangulong mga saserdote nakahukom nga dili nila ikabutang sa sagradong tipiganan sa bahandi ang salapi busa *ilang* gigamit kini sa pagpalit ug yuta. Ang asoy sa Buhat 1:18, 19, nga naghisgot bahin kang Judas, nag-ingon: "Busa, kining tawhana mismo mipalit ug yuta ginamit ang suhol tungod sa pagkadili-matarong." Ang tubag mopatim-aw nga ang mga saserdote ang mipalit sa yuta, apan sanglit si Judas ang mitagana sa salapi, ikaingon nga siya ang mipalit. Si Dr. A. Edersheim miingon: "Dili subay sa balaod ang pagbutang sa salapi diha sa tipiganan sa bahandi sa Templo, aron ipalit ug sagradong mga butang, kon kini nakuha sa dili-maayong paagi. Sa maong mga kaso ang Hudiyohanong Balaod naglatid nga ang salapi iuli ngadto sa naghatag, ug, kon siya moinsistir sa paghatag niini, siya agdahon nga gastohon kini alang sa usa ka butang nga mapuslan sa publiko. . . . Sumala sa balaod makataronganong ikaingon nga ang salapi iya pa gihapon ni Judas, ug iyang gigamit sa pagpalit sa iladong 'yuta sa magkukulon.' " (*The Life and Times of Jesus the Messiah,* 1906, Tomo II, p. 575) Kini nga pagpalit nagtuman sa tagna sa Zacarias 11:13.

Ang dalan nga gipili ni Judas maoy tinuyo, nga nalangkit ang daotang tinguha, kadalo, garbo, pagkasalingkapaw, ug pagkamalinglahon. Siya sa kataposan nagbasol tungod sa gibug-aton sa sala, sama sa bation tingali sa usa ka tinuyong mamumuno tungod sa resulta sa iyang nahimong krimen. Apan si Judas sa iyang kaugalingong pagbuot nakigsabot sa mga tawong gihisgotan ni Jesus nga naghimog mga kinabig nga doble pa kanila sa pagkaangayan nga mahiagom sa Gehenna, nga takos usab "sa paghukom sa Gehenna." (Mat 23:15, 33) Sa kataposang gabii sa iyang yutan-ong kinabuhi, si Jesus mismo miingon mahitungod kang Judas: "Mas maayo pa unta nianang tawhana kon siya wala matawo." Sa ulahi gitawag siya ni Kristo nga "anak sa kalaglagan."—Mar 14:21; Ju 17:12; Heb 10:26-29.

Kapuli. Tali sa pagkayab ni Jesus sa langit ug sa adlaw sa Pentekostes 33 K.P., si Pedro, nga nagpadapat sa tagna sa Salmo 109:8, nagpatin-aw ngadto sa usa ka pundok sa mga 120 ka tinun-ang nagkatigom nga daw tukma ang pagpilig kapuli alang kang Judas. Duha ka kandidato ang gisugyot ug dihay gihimong pagripa, nga miresulta sa pagkapili kang Matias "nga maoy mokuha sa dapit niini nga ministeryo ug pagkaapostol, nga gikan niini si Judas mitipas aron moadto sa iyang kaugalingong dapit."—Buh 1:15, 16, 20-26.

5. "Usa ka ulipon ni Jesu-Kristo, apan igsoon ni Santiago." Niini nga paagi gipaila sa magsusulat sa inspiradong sulat nga nagdala sa iyang ngalan ang iyang kaugalingon. Gisulat ni Judas ang iyang sulat niadtong mga 65 K.P. Dayag nga siya dili mao ang "Judas nga anak ni Santiago," nga usa sa 11 ka matinumanong apostoles ni Jesu-Kristo. (Luc 6:16) Siya naghisgot sa iyang kaugalingon ingong "usa ka ulipon," dili ingong usa ka apostol ni Jesu-Kristo; siya usab naghisgot sa mga apostoles diha sa ikatulong persona ingong "sila."—Jud 1, 17, 18.

Bisan tuod ang Kristohanon Gregong Kasulatan naghisgot sa ubang mga tawo nga gitawag ug Judas, gipalahi niini nga magsusulat sa Bibliya ang iyang kaugalingon gikan sa uban pinaagi sa paghisgot sa ngalan sa iyang igsoon. Tungod niini masabot nga ang iyang igsoon nga si Santiago ilado kaayo taliwala sa mga Kristohanon. Mopatim-aw nga usa lamang ka tawo ang nagbaton nianang ngalana nga prominente kaayo. Si apostol Pablo naghisgot niini nga Santiago ingong usa sa "mga haligi" sa kongregasyon sa Jerusalem ug ingong "igsoon sa Ginoo." (Gal 1:19; 2:9; tan-awa usab ang Buh 12:17; 15:13-21.) Busa, dayag nga si Judas maoy igsoon ni Kristo Jesus sa inahan. (Mat 13:55; Mar 6:3) Bisan pa niana tungod sa pagkamapainubsanon siya wala magpahimulos sa iyang unodnong relasyon sa Anak sa Diyos apan nagtawag sa iyang kaugalingon nga "usa ka ulipon ni Jesu-Kristo."

Halos walay nahibaloan bahin sa kinabuhi ni Judas. Dayag nga siya kauban sa iyang tulo ka igsoong lalaki ug sa iyang inahan nga si Maria sa sayong bahin sa ministeryo ni Jesus sa dihang, didto sa Cana, si Jesus mihimog usa ka milagro, ug siya sa ulahi mipanaw kauban ni Jesus ug sa iyang mga tinun-an ngadto sa Capernaum aron moestar sa makadiyot. (Ju 2:1-12) Kapin sa usa ka tuig sa ulahi siya dayag nga miuban kang Maria ug sa iyang mga igsoong lalaki sa dihang ilang gipangita si Jesus. (Mat 12:46) Lagmit nga si Judas maoy lakip niadtong miingon: "Nalisoan siya sa iyang pangisip." (Mar 3:21) Bisan unsa pa ang kahimtang, niadtong 32 K.P., si Judas ug ang iyang mga igsoong lalaki wala magpasundayag ug pagtuo kang Kristo Jesus. (Ju 7:5) Wala madugay sa hapit nang mamatay, gitugyan ni Jesus ang pag-atiman sa iyang magtutuong inahan ngadto kang apostol Juan, nga nagpasabot gayod nga wala pa si Judas ni ang iyang mga igsoon mahimong mga tinun-an.—Ju 19:26, 27.

Apan human sa iyang pagkabanhaw, si Jesus nagpakita kang Santiago nga iyang igsoon sa inahan. (1Co 15:7) Walay duhaduha nga kini may kalabotan gayod sa pagkombinsir dili lamang kang Santiago apan usab kang Judas ug sa iyang ubang mga igsoong lalaki nga si Jesus mao gayod ang Mesiyas. Busa, tali sa panahon sa pagkayab ni Jesus ug sa adlaw sa Pentekostes 33 K.P., sila kauban na sa 11 ka matinumanong mga apostoles ug sa uban pa nga nagpadayon sa pag-ampo diha sa usa ka itaas nga lawak sa Jerusalem. Mopatim-aw nga sila lakip usab sa mga 120 ka tawo nga nagkatigom sa dihang si Matias napili pinaagig ripa aron pulihan ang dili-matinumanong si Judas Iskariote. (Buh 1:13-26) Nan, makataronganon nga lakip si Judas sa mga magtutuo nga unang nakadawat sa balaang espiritu sa adlaw sa Pentekostes.—Buh 2:1-4.

6. Usa ka tawo sa Damasco nga may balay didto sa dalan nga gitawag ug Tul-id. Kay nabuta human gilayon sa iyang pagkakabig, si Saulo (Pablo) mipuyo sa balay ni Judas, ug didto gipaadto si Ananias aron sa pagtapion sa iyang mga kamot kang Saulo. (Buh 9:11, 17) Ang asoy wala maghisgot kon si Judas usa na ba ka tinun-an niadtong panahona, apan daw siya dili pa tinun-an sanglit si Ananias ug ang uban pang mga tinun-an nagpanuko sa pag-adto kang Saulo tungod sa iyang reputasyon ingong usa ka maglulutos, bisan pa niana si Judas nagpasaka kang Saulo sa iyang balay.—Buh 9:13, 14, 26.

7. Si Judas, nga gitawag usab ug Barsabas, maoy usa sa duha ka tinun-an nga gipadala sa nagamandong lawas sa Jerusalem aron sa pag-uban kang Pablo ug Bernabe sa dihang ilang gihatod ang sulat mahitungod sa isyu sa pagtuli (mga 49 K.P.). Si Judas ug ang iyang kaubang si Silas giisip nga "mga lalaki nga nanguna taliwala sa mga igsoon." (Buh 15:22) Ang sulat maoy alang "sa mga igsoon sa Antioquia ug Sirya ug Cilicia." Si Judas ug Silas gihisgotan lamang nga didto sa Antioquia, ug walay rekord nga sila miadto pa sa halayo. Sila kinahanglang sa binaba magpamatuod bahin sa mensahe nga diha sa sulat. Si Judas maoy usa ka "manalagna," ug ingong usa ka nagaduaw nga mamumulong siya mihatag ug daghang pakigpulong ngadto sa mga igsoon sa Antioquia, nga nagdasig ug nagpalig-on kanila.—Buh 15:22, 23, 27, 30-32.

Ang Buhat 15:33 nagpakita nga si Judas ug Silas mipauli sa Jerusalem human nga sila "nakapalabay na sulod sa usa ka panahon" uban sa mga Kristohanon sa Antioquia. Ang pipila ka manuskrito (sama sa Codex Ephraemi, Codex Bezae) may bersikulo 34, nga mabasa uban ang pipila ka kalainan: "Apan daw maayo alang kang Silas nga magpabilin pa didto; apan si Judas nag-inusarang mipauli sa Jerusalem." Kini nga bersikulo dili makita diha sa mas karaan nga kasaligang mga manuskrito (Sinaitic, Alexandrine, Vatican MS. Num. 1209). Lagmit nga kini maoy usa ka nota sa panaplin nga gituyo aron ipatin-aw ang bersikulo 40, ug sa paglabay sa panahon kini nahiapil sa pangunang teksto.

Ang ubang mga komentarista nagtuo nga si Judas nga gitawag ug Barsabas maoy igsoong lalaki

MGA PANGUNANG PUNTO SA JUDAS

Mubo, kusganong pasidaan batok sa mga daotan nga moyuhot sa kongregasyon

Lagmit nga gisulat niadtong mga 65 K.P., kapin sa 30 ka tuig human sa kamatayon ug pagkabanhaw ni Kristo

---

Usa ka kahimtang nga nanginahanglan ug Kristohanong paglahutay (ber 1-4)

- Ang dili-diyosnong mga tawo nakayuhot sa kongregasyon ug naggamit sa dili-takos nga kalulot sa Diyos ingong katarongan sa malaw-ayng panggawi
- Ang mga Kristohanon kinahanglang kusganong makigbugno alang sa pagtuo

Mga tinamdan, panggawi, ug mga tawo nga angayng likayan (ber 5-16)

- Dili angayng kalimtan ang kamatuoran nga ang mga Israelinhon nga giluwas gikan sa Ehipto nga sa ulahi nawad-an sa pagtuo gilaglag
- Ang mga manulonda nga mitalikod sa ilang nahiangay nga posisyon gisilotan
- Ang hilabihan ka imoral nga Sodoma ug Gomora nahiagom sa paghukom sa kalayo nga walay kataposan
- Bisan pa niini nga mga pananglitan, ang pipila nanlimbasog sa pagpasulod sa samang mga buhat ngadto sa kongregasyon
- Si Miguel dili mapasipalahon, bisan sa dihang nakigsulti sa Yawa; apan kini nga mga tawo "nagsulti nga mapasipalahon labot sa mga mahimayaon"
- Misunod sila sa daotang mga panig-ingnan ni Cain, Balaam, ug Kore
- Peligroso sila sama sa mga bato nga natago ilalom sa tubig; sama sa mga panganod nga walay-tubig ug sa patay, naibot nga mga kahoy, sila walay ikapatungha nga mapuslanon
- Gitagna ni Enoc ang paghukom sa Diyos batok sa maong dili-diyosnong mga makasasala
- Kini nga mga tawo maoy mga bagulbolan, reklamador, makikaugalingon, ingon man malimbongong mga tig-ulog-ulog

Kon unsaon sa mga Kristohanon sa pagsukol niining daotang impluwensiya (ber 17-25)

- Hinumdomi, ang mga apostoles mitagna sa pagtungha sa maong mga tawo sa "kataposang panahon"
- Ang mga Kristohanon kinahanglang malahi gayod gikan kanila, nga magpalig-on sa ilang kaugalingon diha sa patukoranan sa pagtuo, mag-ampo uban sa balaang espiritu, magpabilin diha sa gugma sa Diyos, maghulat nga ipahayag ang kaluoy ni Jesus
- Kinahanglan usab sila nga motabang sa uban, magpakitag kaluoy sa mga nagduhaduha, nga magluwas kanila pinaagi sa pagsakmit kanila gikan sa kalayo

ni "Jose nga gitawag ug Barsabas," usa ka tinunang gisugyot nga mopuli kang Judas Iskariote. (Buh 1:23) Apan walay ebidensiya nga nagpaluyo niini, gawas lamang nga magkaamgid ang ilang ngalan. Si Judas wala na hisgoti pag-usab diha sa Bibliya human siya mopauli sa Jerusalem.

JUDAS, ANG SULAT NI. Usa ka inspiradong sulat sa Kristohanon Gregong Kasulatan nga gisulat ni Judas, ang igsoong lalaki ni Santiago ug busa dayag usab nga igsoon ni Jesu-Kristo sa inahan. (Tan-awa ang JUDAS Num. 5.) Gisulat alang "sa mga tinawag kinsa gihigugma kalangkit sa Diyos nga Amahan ug gitipigan alang kang Jesu-Kristo," kining sulata dayag nga gisirkular aron mabasa sa tanang Kristohanon.—Jud 1.

Sa panahon nga gisulat ni Judas ang iyang sulat, mitungha ang kahimtang nga nagpameligro sa mga kongregasyon. Ang imoral, mananapon nga mga tawo nakayuhot taliwala sa mga Kristohanon ug 'nagahimo sa dili-takos nga kalulot sa Diyos nga katarongan alang sa malaw-ayng panggawi.' Tungod niini wala isulat ni Judas ang buot unta niyang isulat sa sinugdan, ang bahin sa kaluwasan nga susamang nahuptan sa mga Kristohanon nga gitawag ngadto sa langitnong Gingharian sa Diyos. Hinunoa, nga giniyahan sa espiritu sa Diyos, siya nagtambag sa pagtabang sa mga isigkamagtutuo aron malamposong makasagubang sa makadaot nga mga impluwensiya sulod sa kongregasyon. Si Judas nagtambag kanila nga "kusganong makigbugno alang sa pagtuo" pinaagi sa pagsukol sa imoral nga mga tawo, pinaagi sa paghupot sa putling pagsimba ug maayong panggawi, ug pinaagi sa "pag-ampo uban sa balaang espiritu." (Jud 3, 4, 19-23) Gihimong mga pananglitan ni Judas ang mga manulonda nga nakasala, ang mga molupyo sa Sodoma ug Gomora, si Cain, Balaam, ug Kore, ug kusganon niyang gipamatud-an nga ang paghukom ni Jehova ipahamtang gayod batok sa dili-diyosnong mga tawo maingon nga tinong gipahamtang kini batok sa dili-matinumanong mga manulonda ug sa daotang mga tawo sa kanhing mga panahon. Giyagyag usab niya ang pagkasalawayon niadtong naningkamot sa paghugaw sa mga Kristohanon.—Jud 5-16, 19.

Talagsaon nga Impormasyon. Bisan tuod mubo ra, ang sulat ni Judas naundan sa pipila ka impormasyon nga dili makaplagan sa ubang mga bahin sa Bibliya. Kini lamang ang naghisgot sa panaglalis tali sa arkanghel nga si Miguel ug sa Yawa bahin sa lawas ni Moises ug sa tagna nga gipamulong ni Enoc kasiglohan una pa niana. (Jud 9, 14, 15) Dili matino kon nadawat ba ni Judas kini nga impormasyon pinaagi sa direktang pagpadayag o kaha pinaagig kasaligang pagpasa (binaba man o sinulat). Kon kini iyang nadawat pinaagig kasaligang pagpasa, kini mahimong magpatin-aw sa parehong paghisgot sa tagna ni Enoc diha sa apokripal nga basahon ni Enoc (nga gituo-

hang gisulat lagmit sa ikaduha ug unang mga siglo W.K.P.). Ang samang tinubdan mahimong maoy gigikanan sa pahayag diha sa inspiradong sulat ingon man diha sa apokripal nga basahon.

Dapit ug Panahon sa Pagsulat. Lagmit gisulat ni Judas ang iyang sulat didto sa Palestina, sanglit walay rekord nga siya mibiya niini nga dapit. Mahimong mabanabana ang petsa niini nga sulat pinasukad sa pangsulod nga ebidensiya niini. Ang kamatuoran nga si Judas wala maghisgot sa pagsulong ni Cestius Gallus batok sa Jerusalem (66 K.P.) ni sa pagkapukan sa maong siyudad ngadto sa mga Romano ubos ni Tito (70 K.P.) nagpakita nga kini iyang gisulat sa wala pa ang tuig 66 K.P. Kon diha pay bahin sa tagna ni Jesus labot sa kalaglagan sa Jerusalem nga natuman (Luc 19:43, 44), walay duhaduha nga ilakip unta ni Judas kini nga pagpahamtang sa paghukom sa Diyos ingong laing pasidaang panig-ingnan. Sanglit si Judas daw nagkutlo gikan sa ikaduhang sulat ni Pedro bahin sa mga mabiaybiayon nga manungha "sa katapusang panahon" (itandi ang 2Pe 3:3 sa Jud 18), mahimong sabton nga iyang gisulat ang iyang sulat sa ulahi, sa mga 65 K.P.

Pagkatinuod. Ang basahon ni Judas sa Bibliya gidawat ingong bahin sa kanon sa unang mga tighipos sa mga katalogo sa Kasulatan. Lakip kanila, sukad sa ikaduha hangtod sa ikaupat nga mga siglo K.P., mao si Clemente sa Alejandria, Tertullian, Origen, Eusebius, si Cyril sa Jerusalem, Athanasius, Epiphanius, si Gregory sa Nazianzus, Philastrius, Jerome, ug Augustine. Kining maong sulat gilakip usab diha sa Muratorian Fragment (mga 170 K.P.).

JUDEA [gikan sa Heb., Kang (Iya ni) Juda]. Ang tukmang mga utlanan niini nga rehiyon sa Palestina dili matino. Lagmit ang Judea may sakop nga luna nga mga 80 km (50 mi) gikan sa sidlakan hangtod sa kasadpan ug mga 50 km (30 mi) gikan sa amihanan hangtod sa habagatan. Ang Samaria nahimutang dapit sa amihanan ug ang Idumea dapit sa habagatan. Ang Patayng Dagat ug ang Walog sa Jordan maoy utlanan niini sa sidlakan. Apan kon ang teritoryo sa Idumea ilakip sa Judea, ang habagatang utlanan lagmit moabot gikan sa ubos sa Gaza sa kasadpan hangtod sa Masada sa sidlakan.

Sa Mateo 19:1 ang paghisgot kang Jesus nga mipahawa sa Galilea ug miadto "sa mga utlanan sa Judea tabok sa Jordan" hayan nagpasabot nga si Jesus mipahawa gikan sa Galilea, mitabok sa Jordan, ug miadto pahabagatan aron mosulod sa Judea agi sa Perea.

Si Herodes nga Bantogan mao ang "hari sa Judea" sa panahon nga natawo si Juan nga Tigbawtismo ug si Jesus. (Luc 1:5) Una pa niana, si Herodes gihimo sa Romanhong senado ingong hari sa Judea. Sa ulahi ang iyang dominyo midako pa ug sa dihang siya namatay kini naglakip sa Judea, Galilea, Samaria, Idumea, Perea, ug sa uban pang mga rehiyon. Si Arquelao nga anak nga lalaki ni Herodes nga Bantogan nakapanunod sa pagmando sa Judea, Samaria, ug Idumea. (Itandi ang Mat 2:22, 23.) Apan human siya papahawaa, ang Judea nailalom sa administrasyon sa Romanong mga gobernador ug ang ilang opisyal nga pinuy-anan mao ang Cesarea. Gawas sa kadiyot nga paghari ni Herodes Agripa I ingong hari sa Palestina (Buh 12:1), ang mga gobernador nagdumala sa mga kalihokan sa Judea hangtod sa pag-alsa sa mga Hudiyo niadtong 66 K.P.

Sa naghinapos ang unang siglo W.K.P., ingong katumanan sa tagna, ang sinaad nga Mesiyas nga si Jesus natawo didto sa Betlehem sa Judea. (Mat 2:3-6; Luc 2:10, 11) Human moduaw ang pipila ka astrologo nga taga-Sidlakan, ang amaama ni Jesus nga si Jose, kay gipasidan-an sa usa ka manulonda pinaagi sa usa ka damgo bahin sa tinguha ni Herodes nga Bantogan sa pagpatay sa bata, mikalagiw uban sa iyang pamilya ngadto sa Ehipto. Human mamatay si Herodes, si Jose wala mobalik sa Judea apan mipuyo sa Nasaret sa Galilea. Tungod kini kay ang anak nga lalaki ni Herodes nga si Arquelao maoy nagmando niadtong panahona sa Judea ug tungod usab sa pasidaan sa Diyos nga gihatag kang Jose diha sa usa ka damgo.—Mat 2:7-23.

Sa tingpamulak sa 29 K.P., sa dihang si Juan nga Tigbawtismo nagsugod sa iyang buluhaton sa pagpangandam sa pag-abot sa Mesiyas, ang Judea nailalom sa pangagamhanan sa Romanong si Gobernador Poncio Pilato. Daghan, lakip ang mga Judeanhon, ang nakadungog sa pagwali ni Juan didto sa Kamingawan sa Judea ug gibawtismohan ingong simbolo sa ilang paghinulsol. (Mat 3:1-6; Luc 3:1-16) Sa panahon nga si Jesus nagsugod sa iyang ministeryo halos walo ka bulan sa ulahi, ang mga molupyo sa Judea gihatagan ug dugang kahigayonan sa pagbalik kang Jehova uban ang bug-os nga kasingkasing. Sulod sa usa ka panahon, mas daghan ang gibawtismohan sa mga tinun-an ni Jesus kay sa gibawtismohan ni Juan nga Tigbawtismo. (Ju 3:22; 4:1-3) Human mobiya si Jesus aron moadto sa Galilea, dihay dakong panon sa katawhan gikan sa Jerusalem ug Judea ang misunod kaniya ug sa ingon nakabenepisyo sa iyang ministeryo didto. (Mat 4:25; Mar 3:7; Luc 6:17) Sama sa mga Galileanhon, walay duhaduha nga daghan niining mga Judeanhon ang nakabaton nag interes tungod sa ilang nakita nga gihimo ni Jesus didto sa Jerusalem sa panahon sa pista (sa Paskuwa, niadtong 30 K.P.). (Ju 4:45) Ang balita bahin sa mga milagro ni Jesus didto sa Galilea, sama sa pagbanhaw sa

bugtong anak nga lalaki sa babayeng balo sa Nain, mikaylap usab sa tibuok Judea.—Luc 7:11-17.

Apan, dihay hilabihang pagsupak batok kang Jesus gikan sa relihiyosong mga pangulo sa Judea. Mopatim-aw nga kini sila nakabaton ug mas dakong impluwensiya sa mga Judeanhon kay sa mga Galileanhon. Sukad pa sa panahon sa Paskuwa sa 31 K.P. si Jesus dili na hilwas sa Judea. (Ju 5:1, 16-18; 7:1) Bisan pa niana, mitambong siya sa mga kapistahan sa Jerusalem ug gigamit ang maong kahigayonan aron sa pagsangyaw. (Ju 7:10-13, 25, 26, 32; 10:22-39) Lagmit didto sa Judea, human sa Pista sa mga Balongbalong niadtong 32 K.P., nga gipadala ni Jesus ang 70 ka tinun-an. (Luc 10:1-24) Sa ulahi, bisan pa sa gihimong mga pagsulay sa pagbato kaniya, si Jesus, sa pagkasayod nga namatay ang iyang higala nga si Lazaro, mihukom sa pag-adto sa Judea. Human niadto, ang pagbanhaw ni Jesus kang Lazaro didto sa Betania maoy gigamit sa relihiyosong mga pangulo ingong dugang katarongan sa pagtinguha sa pagpatay kaniya. Ang pipila kanila miingon: "Kon pasagdan lang nato siya niini, silang tanan magbutang ug pagtuo kaniya, ug moanhi ang mga Romano ug kuhaon ang atong dapit ug ang atong nasod."—Ju 11:5-8, 45-53.

Bisan tuod nga ang sinoptiko o unang tulo ka Ebanghelyo sa dakong bahin naghisgot mahitungod sa ministeryo ni Jesus sa Galilea (lagmit tungod sa mas maayong pagsanong didto), wala pasagdi ni Jesus ang Judea. Kay kon mao pa, ang iyang mga kaaway dili unta makaingon sa atubangan ni Pilato: "Ginasamok niya ang katawhan pinaagi sa pagpanudlo sa tibuok Judea, nga nagsugod pa gani sa Galilea hangtod dinhi."—Luc 23:5.

Human sa kamatayon ug pagkabanhaw ni Kristo Jesus, ang Jerusalem ug ang Judea padayong nakadawat ug bug-os nga pamatuod. (Buh 1:8) Sa adlaw sa Pentekostes, 33 K.P., ang mga Judeanhon sa walay duhaduha maoy lakip sa 3,000 nga misanong sa pagwali ni Pedro ug nabawtismohan. Human niadto, ang Kristohanong kongregasyon sa Jerusalem padayong nag-uswag. (Buh 2) Apan kini nagpahinabo usab ug pagsupak. (Buh 4:5-7, 15-17; 5:17, 18, 40; 6:8-12) Human batoha ang Kristohanon nga si Esteban, miabot ang grabeng paglutos nga tungod niadto "ang tanan gawas sa mga apostoles nahitibulaag sa tibuok nga mga rehiyon sa Judea ug Samaria." (Buh 8:1) Apan, inay nga mahimong usa ka babag, kini nga pagkatibulaag miresulta sa pagkaylap sa Kristohanong mensahe, ug dayag nga dihay bag-ong mga kongregasyon nga natukod didto sa Judea ug sa ubang mga dapit. (Buh 8:4; Gal 1:22) Human makabig ang maglulutos nga si Saulo sa Tarso, "ang kongregasyon sa tibuok nga Judea ug Galilea ug Samaria nakabaton ug yugto sa kalinaw, nga napalig-on; ug samtang kini naglakaw diha sa kahadlok kang Jehova ug diha sa paghupay sa balaang espiritu kini padayong midaghan." (Buh 9:31) Ang kanhing maglulutos, si apostol Pablo mismo, misangyaw sa Jerusalem ug Judea. (Buh 26:20) Pinaagi sa mga buluhaton ni Pablo ug sa uban, natukod ang bag-ong mga kongregasyon sa mga Kristohanon, ug ang mga apostoles ug ang mga ansiyano sa kongregasyon sa Jerusalem nag-alagad ingong nagamandong lawas alang sa tanan niini nga mga kongregasyon.—Buh 15:1-33; Rom 15:30-32.

Dayag nga daghan sa Hudiyong mga Kristohanon nga nagpuyo sa Judea maoy kabos. Busa makapadasig gayod alang kanila nga makapahimulos sa boluntaryong mga hinabang nga giorganisar alang kanila pinaagi sa ilang Kristohanong mga igsoon sa ubang mga bahin sa yuta. (Buh 11:28-30; Rom 15:25-27; 1Co 16:1-3; 2Co 9:5, 7) Samtang sila nagpadayon sa ilang matinumanong pag-alagad, ang Hudiyong mga Kristohanon sa Judea nakaagom ug grabeng paglutos gikan sa dili-magtutuong mga katagilungsod. (1Te 2:14) Sa kataposan, niadtong 66 K.P., sa dihang ang Romanhong kasundalohan ilalom ni Cestius Gallus mibiya sa Jerusalem, kini nga mga Kristohanon, agig pagtuman sa matagnaong mga pulong ni Jesus, mikalagiw gikan sa Jerusalem ug Judea ngadto sa kabukiran, sa ingon nakaikyas sa grabeng kalaglagan nga midangat sa Jerusalem niadtong 70 K.P.—Mat 24:15, 16; Mar 13:14; Luc 21:20, 21.

JUDIT [*feminine form* sa Jehudi]. Usa ka asawa ni Esau; anak nga babaye ni Beeri nga Hitihanon ug mao kanunay ang tinubdan sa kapaitan ni Isaac ug Rebeca. (Gen 26:34, 35) Lagmit siya mao ra si Oholibama sa Genesis 36:2.

JULIA. Usa ka membro sa kongregasyon sa Roma nga gipangomosta ni Pablo. (Rom 16:15) Lagmit nga si Julia mao ang asawa o igsoong babaye ni Filologo.

JULIO. Usa ka Romanong opisyal sa kasundalohan o senturyon sa pundok ni Agusto nga sa ilalom sa iyang pagbantay si Pablo mipanaw paingon sa Roma. (Buh 27:1; tan-awa ang OPISYAL SA KASUNDALOHAN; AGUSTO, PUNDOK NI.) Sa sinugdanan sa biyahe, si Julio dayag nga miila kang Pablo ingong dili ordinaryong binilanggo mao nga siya nagpakita kaniya ug kalulot, pananglitan, siya gitugotan nga manaog sa barko aron makaduaw sa iyang mga higala sa Sidon. Apan, sa dihang sa ulahi gisugyot ni Pablo nga niadtong panahona peligroso ang pagpadayon sa ilang paglawig, si Julio namati hinuon sa sukwahing opinyon sa timonil ug sa tag-iya sa barko. Sa ulahi, ang kasundalohan ni Julio nagsanta sa pag-ikyas sa mga tripulante, agig pagsunod sa mga pulong ni Pablo: "Gawas kon kining mga taw-

hana magpabilin sa sakayan, kamo dili gayod maluwas." Sa dihang naguba ang barko, si Julio, kay wala magtugot sa mga sundalo nga patyon ang mga binilanggo, nagluwas sa kinabuhi ni Pablo. —Buh 27:1-44.

JUNIA. Usa nga linaing gipangomosta diha sa sulat ni Pablo ngadto sa mga taga-Roma (16:7). Si Androniko ug Junia maoy iyang "mga paryente." Bisan tuod ang Gregong pulong nga gigamit dinhi mahimong magkahulogan nga "katagilungsod," ang pangunang kahulogan maoy "kadugo sa samang kaliwatan." Ang duha 'nakauban ni Pablo nga nabihag,' lagmit nabilanggo uban kaniya sa usa ka dapit. Si Pablo nagtawag kanilang duha nga "mga tawong inila taliwala sa mga apostoles," tingali nahinumdom sa ilang maayong reputasyon taliwala sa mga apostoles. Sila 'mas dugay nang nahiusa kang Kristo kay kang Pablo,' nga nagpaila nga sila unang nahimo nga mga tinun-an.

JUNIPERO.

1. [Heb., *berohsh′*]. Ang Hebreohanong termino alang niini nga kahoy gihatagan ug nagkalainlaing mga kahulogan, sama sa *"fir,"* "sipres"; apan may maayong katarongan, ang pipila ka leksikograpo nagrekomendar sa kahoyng junipero. (Tanawa ang *Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* ni L. Koehler ug W. Baumgartner, Leiden, 1958, p. 148; *The Interpreter's Dictionary of the Bible,* giedit ni G. A. Buttrick, 1962, Tomo 2, p. 293.) Sanglit ang kahoy giimportar ni Haring Solomon gikan sa Lebanon (1Ha 5:8-10; 9:11; 2Cr 2:8), lagmit mao kini ang *Juniperus excelsa,* usa ka taas, lig-on nga *evergreen* o kanunayng may mga dahon nga kahoy nga moabot sa gitas-on nga 20 m (66 p), nga may mosanggaka nga mga sanga, gagmayng samag-himbis nga mga dahon, ug may itom, gamay, linginon nga bunga. Kini humot kaayo. Ang tabla niining kahoyng junipero gipabilhan pag-ayo tungod sa kalig-on niini.

Ang *Juniperus excelsa* maoy lumad sa Lebanon ug kanunayng gilangkit sa maong yuta, nga gilakip sa ubang mga kahoy ingong ang "himaya sa Lebanon." (2Ha 19:23; Isa 14:8; 37:24; 60:13) Gihisgotan sa salmista ang mga kahoyng junipero ingong ang "balay," o salaganan, sa mga cigueña. (Sal 104:17) Daghan kaayong kahoy nga junipero ang gigamit sa pagtukod ni Solomon sa templo. (2Cr 3:5) Ang mga palid sa pangunang mga pultahan ginama gikan sa kahoyng junipero (1Ha 6:34), ug ang salog gihaklapan niini. (1Ha 6:15) Kini gihisgotan sa ubang mga teksto nga gigamit ingong mga salagunting (Aw 1:17), tabla alang sa mga barko (Eze 27:5), pudlos sa mga bangkaw (Nah 2:3), ug ingong mga tulonggon (2Sa 6:5). Ingong labong nga kahoy, gigamit kini diha sa mga tagna sa pagpasiguli aron sa paghubit sa katahom ug sa pagkamabungahon nga ipadangat diha sa yuta sa katawhan sa Diyos.—Isa 41:19; 55:13; 60:13.

2. [Heb., *'aroh·'er′* o *'ar·'ar′*]. Ang Arabikong pulong nga *'ar'ar* motabang sa pag-ila niining kahoya nga lagmit mao ang *Juniperus phoenicia,* usa ka samag kahoykahoy nga tanom nga makaplagan sa rehiyon sa Sinai ug usab sa dapit sa Desyerto sa Edom. Ang lintunganayng pulong sa Hebreohanon diin naggikan ang ngalan niining kahoya adunay diwa nga "kahubo" o "gihukasan" (itandi ang Sal 102:17), ug kining mubo nga junipero sa susama gihubit ingong dili sayag ug hitsura, nga motubo diha sa batoong dapit sa desyerto ug sa mga pangpang. Kini haom nga gigamit diha sa basahon ni Jeremias sa dihang ang tawo nga kansang kasingkasing mipahilayo gikan kang Jehova gipaniggingon sa usa ka "nag-inusarang kahoy [*'ar·'ar′*] sa desyertong kapatagan," ug usab diha sa pagpasidaan sa mga Moabihanon aron sa pagkalagiw ug "mahisama sa kahoyng junipero [*ka·'aroh·'er′*] diha sa kamingawan."—Jer 17:5, 6; 48:1, 6 (apan, tanawa ang *ftn* sa *Rbi8*).

JUSAB-HESED. Usa sa mga anak nga lalaki ni Zorobabel.—1Cr 3:19, 20.

JUSTO [gikan sa Lat., nga nagkahulogang "Husto; Matul-id; Matarong"].

1. Ang angga ni Jose Barsabas. Si Justo ug Matias mao ang duha ka kandidato nga gisugyot nga mahimong kapuli ni Judas Iskariote ingong apostol. Ang ripa natunong kang Matias. Bisan tuod nga si Justo wala mapili, ang pagkonsiderar kaniya alang sa maong katungdanan nagpakita nga siya maoy usa ka hamtong nga tinun-an ni Jesu-Kristo.—Buh 1:23-26.

2. Usa ka magtutuo nga taga-Corinto kansang balay kasikbit sa sinagoga. Tungod sa pagsupak sa mga Hudiyo, si Pablo "mibalhin" ngadto sa balay ni Ticio Justo, nga mao, siya nagpadayon sa iyang pagsangyaw didto; apan siya mipuyo uban kang Aquila ug Priscila.—Buh 18:1-7.

3. Usa ka Hudiyong isigkamagbubuhat ni apostol Pablo. Si Justo, nga gitawag usab ug Jesus, maoy usa niadtong nagpalig-on kang Pablo sa panahon sa iyang unang pagkabilanggo sa Roma ug kinsa nangomosta usab sa mga taga-Colosas.—Col 4:10, 11.

JUTA [lagmit, Halapad (o, Sangkad) nga Dapit]. Usa ka dapit diha sa bukirong rehiyon sa Juda nga gihatag ngadto sa "mga anak ni Aaron" ingong usa ka saserdotehanong siyudad. (Jos 15:20, 48, 55; 21:13, 16) Ang Juta gituohan nga mao ang modernong Yatta, nga nahimutang sa usa ka tagaytay nga mga 10 km (6 mi) sa H sa Hebron.

K

KAAGHOP. Kalumo sa buot, nga walay pagkamapahitas-on o pagpapagarbo. Ang tinamdan sa hunahuna nga makapaarang sa usa ka tawo nga moagwanta sa kadaot uban ang pailob ug nga walay kasuko, kayugot, o madumtanong panimalos. Kini suod nga kauban ug talagsa rang mahimulag sa ubang mga hiyas sama sa pagkamapainubsanon, pagpaubos sa hunahuna, ug kalumo. (Tanawa ang PAGPAUBOS, PAGKAMAPAINUBSANON; KALUMO.) Ang Hebreohanong pulong nga gihubad nga "kaaghop" (*'a·naw'*) naggikan sa lintunganayng pulong nga *'a·nah',* nga nagkahulogang "pagpaantos, ipaubos, pakaulaw."

Sa Bibliya, ang kaaghop gipasiugda ingong tinamdan sa pangisip sa usa ka tawo, una sa tanan ngadto sa Diyos, dayon ngadto sa mga isigkalinalang. Pananglitan, nahisulat: "Ang mga maaghop tinong magpausbaw sa ilang pagmaya diha kang Jehova." (Isa 29:19) Ang mga tawong maaghop daling matudloan—"tudloan [ni Jehova] ang mga maaghop sa iyang dalan" (Sal 25:9)—ug sila andam nga moantos sa disiplina gikan sa kamot sa Diyos, bisan tuod nga kini makapaguol sa kasamtangan. (Heb 12:4-11) Tungod sa kaaghop ang mga tawo maghulat kang Jehova sa pagtul-id sa mga sayop ug sa mga kadaot nga ilang giantos sa dili-makataronganong paagi, inay nga manginit sa kasuko. (Sal 37:8-11) Ang maong mga tawo dili mahigawad, kay ang tinudlo ni Jehova, ang "gamayng sanga gikan sa tuod ni Jese," magabadlong diha sa pagkamatarong "sa mga maaghop sa yuta."—Isa 11:1-4.

Si Moises. Si Moises maoy ingon nianang matanga sa tawo, "ang labing maaghop sa tanang tawo sa ibabaw sa nawong sa yuta," nga modawat ug pagsaway nga dili mayugot. (Num 12:3) Kining komento bahin sa kaaghop ni Moises gihimo sa panahon nga si Miriam ug Aaron nagbagulbol batok kang Moises. Sa pagkatinuod, kadto maoy dili angay nga pagreklamo batok kang Jehova ug usa ka butang nga dali niyang gitagad ug gitul-id.—Num 12:1-15.

Ang pipila ka komentarista nag-ingon nga ang pagrekord ni Moises maylabot sa iyang kaaghop maoy dili-makataronganong pagdayeg sa kaugalingon. Ang ubang mga kritiko nag-ingon nga may nagdugang niini nga pahayag sa ulahi, samtang ang uban nagduso niini ingong ebidensiya nga si Moises dili gayod mao ang nagsulat sa Pentateuko. Apan, ang *Commentary* ni Cook nag-ingon bahin niini nga mga pulong: "Kon atong isipon kini ingong gipamulong ni Moises nga dili *'proprio motu* [sa iyang kaugalingong kabubut-on],' kondili ubos sa pagtultol sa Balaang Espiritu nga diha kaniya (itandi ang xi. 17), kini nagpadayag ug tinong 'pagkadili-madapigdapigon,' nga maoy usa ka pamatuod gayod sa pagkatinuod niini ug usab sa pagkainspirado niini. Niining mga pulonga makita, ug usab sa mga teksto diin si Moises madayganong nagrekord sa iyang kaugalingong mga kasaypanan (itandi ang xx. 12 padayon; Ex. iv. 24 padayon; Deut. i. 37), ang pagkaprangka sa usa nga nagpamatuod bahin sa iyang kaugalingon, apan dili alang sa iyang kaugalingon (itandi ang Sn Mat. xi. 28, 29). Kini nga mga pulong gisal-ot aron ipatin-aw kon nganong si Moises wala mohimog mga lakang sa pagbindikar sa iyang kaugalingon, ug kon nganong ang Ginoo nangilabot dayon."

Si Jesu-Kristo. Gipasundayag ni Jesus ang kaaghop pinaagi sa pag-antos sa tanang matang sa personal nga kadaot nga walay pagreklamo, nga nagtugot gani sa iyang kaugalingon nga dad-on sa ihawan sama sa usa ka nating karnero nga wala magbuka sa iyang baba agig pagtutol. (Flp 2:5-8; Heb 12:2; Buh 8:32-35; Isa 53:7) Kining mas dako kay kang Moises nagrekomendar usab sa iyang kaugalingon ngadto sa uban ingong usa ka maaghop o malumog-buot nga tawo. (Mat 11:28, 29, *AS, KJ, ED, NW, Ro*) Ingon sa gitagna sa Isaias 61:1, siya gidihogan sa balaang espiritu ni Jehova "sa pagsulti sa maayong balita ngadto sa mga maaghop." Human basaha kining tagnaa diha sa sinagoga sa iyang yutang natawhan sa Nasaret, si Jesus mipahayag: "Karong adlawa kining kasulatan nga bag-o lang ninyo nga nadungog natuman." (Luc 4:16-21) Busa sa dihang gipadala ang iyang hinigugmang Anak aron tudloan ang mga maaghop bahin sa kaluwasan, ang Diyos sa pagkatinuod nagpakita kanila ug espesyal kaayong pabor.—Sal 149:4; Pr 3:34.

Nagdalag mga Kaayohan. Ang pagdapit nga gipahayag sa manalagnang si Sofonias gipaabot gihapon ngadto sa mga tawong maaghop sa yuta: "Pangitaa ninyo si Jehova, kamong tanang maaghop sa yuta, nga nagbuhat sa Iyang hudisyal nga hukom. Pangitaa ang pagkamatarong, pangitaa ang pagkamaaghop [o, pagkamapainubsanon; pagpaubos]. Tingali kamo pagatagoan sa adlaw sa kasuko ni Jehova." (Sof 2:3, *ftn* sa *Rbi8*) Labaw pa niana, may uban pang kahibulongang mga saad nga gipaabot ngadto kanila. Pananglitan: "Ang mga maaghop magapanag-iya sa yuta, ug sila makakaplag gayod sa ilang tumang kalipay sa kada-

gaya sa pakigdait." (Sal 37:11) Sa espirituwal ug literal nga diwa, "ang mga maaghop mokaon ug mangatagbaw."—Sal 22:26.

Busa, kasukwahi sa mga daotan nga nagpahisalaag sa mga maaghop ug naninguha sa paglaglag kanila (Am 2:7; 8:4), si Jehova nagpatalinghog sa ilang kinasingkasing nga mga tinguha pinaagi sa pagtubag sa ilang mga pag-ampo; ang ilang paglaom diha kang Jehova dili mahigawad. (Sal 10:17; 9:18) Tinuod gayod ang proverbio, "Mas maayo pa nga magmapainubsanon sa espiritu uban sa mga maaghop kay sa makigbahin sa inagaw uban sa mga nagabayaw sa ilang kaugalingon."—Pr 16:19.

KAALAM. Ang Biblikanhong kahulogan sa kaalam nagpasiugda sa maayong panghukom, nga gipasukad sa kahibalo ug pagsabot; ang katakos sa paggamit sa kahibalo ug pagsabot sa malamposong paagi aron sa pagsulbad sa mga suliran, sa paglikay o pagpahilayo gikan sa mga kapeligrohan, sa pagkab-ot sa tinong mga tumong, o sa pagtambag sa uban sa pagbuhat niana. Kaatbang kini sa kabuangan ug pagkahungog, diin kini subsob nga gitandi.—Deu 32:6; Pr 11:29; Ecc 6:8.

Ang pangunang mga termino nga nagkahulogan ug kaalam mao ang Hebreohanong *chokh·mah′* (berbo, *cha·kham′*) ug ang Gregong *so·phi′a,* uban ang kaamgid nga mga porma niini. Dugang pa, anaa ang Hebreohanong *tu·shi·yah′,* nga mahimong hubaron nga "mabungahong pagbuhat" o "praktikal nga kaalam," ug ang Gregong *phro′ni·mos* ug *phro′ne·sis* (gikan sa *phren,* ang "hunahuna"), nga nalangkit sa "pagkamay-salabotan," "maalamon," o "praktikal nga kaalam."

Ang kaalam nagpasabot sa *gilapdon* sa kahibalo ug sa *giladmon* sa pagsabot, ug kini makahatag ug maayo ug tin-aw nga paghukom nga maoy kinaiyahan sa kaalam. Ang tawong maalamon "nagatipig ug kahibalo," nga nagpondo niini aron siya adunay makuha. (Pr 10:14) Bisan tuod "ang kaalam mao ang pangunang butang," ang tambag mao nga "uban sa tanan nga imong pagabatonan, batoni ang pagsabot." (Pr 4:5-7) Ang pagsabot (usa ka halapad nga termino nga kanunayng naglakip sa katakos sa pag-ila) nagpalig-on sa kaalam, nakaamot ug dako sa pagkamaalamon ug sa abanteng panglantaw, nga maoy talagsaong mga kinaiyahan usab sa kaalam. Ang pagkamaalamon nagpasabot ug mainampingong panabot ug mahimong ipasundayag nga may panagana, pagpugong-sa-kaugalingon, pagkamakasaranganon, o pagkamapugnganon. Ang "tawong maalamon [porma sa *phro′ni·mos*]" nagtukod sa iyang balay ibabaw sa dakong-bato, kay naglantaw-daan sa posibilidad sa pag-abot sa bagyo; ang tawong buangbuang nagtukod sa iyang balay ibabaw sa balas ug nakaagom ug katalagman.—Mat 7:24-27.

Ang pagsabot nagpalig-on sa kaalam sa ubang mga paagi. Pananglitan, ang usa ka tawo mahimong mosunod sa usa ka sugo sa Diyos tungod kay siya nakasabot sa pagkahusto sa maong pagsunod, ug kini maoy kaalam sa iyang bahin. Apan kon siya makabaton sa tinuod nga pagsabot sa *hinungdan* sa maong sugo, sa maayong katuyoan niini, ug sa mga kaayohan nga moresulta sa pagsunod niini, iyang mapalig-on pag-ayo ang determinasyon sa iyang kasingkasing nga magpadayon sa maong maalamon nga dalan. (Pr 14:33) Ang Proverbio 21:11 nag-ingon nga "pinaagi sa paghatag ug hait nga salabotan ngadto sa tawong maalamon siya makabaton ug kahibalo." Ang tawong maalamon malipay sa pagkuhag bisan unsang impormasyon nga mohatag kaniyag mas tin-aw nga panglantaw maylabot sa nagpahiping mga sirkumstansiya, mga kahimtang, ug mga hinungdan sa mga suliran. Sa ingon siya 'nakabaton ug kahibalo' kon unsay buhaton mahitungod sa maong butang ug nasayod kon unsang mga konklusyon ang himoon, kon unsay gikinahanglan aron masulbad ang mitungha nga suliran.—Itandi ang Pr 9:9; Ecc 7:25; 8:1; Eze 28:3; tan-awa ang HAIT NGA SALABOTAN.

Kaalam sa Diyos. Ang kaalam sa bug-os nga diwa makaplagan diha kang Jehova nga Diyos, kinsa maoy "bugtong maalamon" pinasukad niini nga diwa. (Rom 16:27; Pin 7:12) Ang kahibalo mao ang pagkaila o pagkasinati sa kamatuoran, ug sanglit si Jehova mao ang Maglalalang, kinsa maoy "gikan sa panahong walay tino hangtod sa panahong walay tino" (Sal 90:1, 2), siya nahibalo sa tanan nga kinahanglang mahibaloan bahin sa uniberso, sa mga butang nga anaa niini, ug sa kasaysayan niini hangtod karon. Siya ang naghimo sa tanang pisikal nga mga balaod, mga siklo, ug mga sukdanan nga niana gipasukad sa mga tawo ang ilang panukiduki ug imbensiyon, ug kon wala kana sila walay mahimo ug walay malig-on nga pasukaranan sa paghimo niini. (Job 38:34-38; Sal 104:24; Pr 3:19; Jer 10:12, 13) Nan dayag nga ang iyang moral nga mga sukdanan mas hinungdanon pa alang sa kalig-on, maayong panghukom, ug malamposong pagkinabuhi sa tawo. (Deu 32:4-6; tan-awa ang JEHOVA [Usa ka Diyos sa moral nga mga sukdanan].) Walay butang nga dili niya arang masabtan. (Isa 40:13, 14) Bisan tuod nga siya tingali motugot nga maugmad ang mga butang nga sukwahi sa iyang matarong nga mga sukdanan ug gani temporaryong molambo, ang umaabot bug-os nagdepende kaniya ug tukmang mahiuyon sa iyang kabubut-on, ug ang mga butang nga iyang gisulti 'tinong molampos.'—Isa 55:8-11; 46:9-11.

Tungod niining tanang katarongan dayag nga "ang pagkahadlok kang Jehova maoy sinugdanan sa kaalam." (Pr 9:10) "Kinsa ang dili mahadlok kanimo, Oh Hari sa kanasoran, kay kini angay kanimo; tungod kay taliwala sa tanang maalamon sa kanasoran ug taliwala sa tanan nilang pagkahari wala gayoy bisan usa nga sama kanimo." (Jer 10:7) "Siya maalamon sa kasingkasing ug kusgan sa gahom. Kinsay magpakitag pagkagahian batok kaniya ug makalingkawas sa kadaot?" (Job 9:4; Pr 14:16) Tungod sa iyang pagkagamhanan siya makasalga gayod sa tawhanong mga kalihokan, makamaniobra sa mga magmamando o makawagtang kanila, nga magpamatuod sa pagkadilimasayop sa iyang matagnaong mga kapadayagan. (Dan 2:20-23) Ang kasaysayan sa Bibliya nag-asoy sa kawang nga mga paningkamot sa gamhanang mga hari ug sa ilang maalamong mga magtatambag sa pagpakigparang sa ilang kaalam batok sa Diyos, ug kini nagpasiugda kon sa unsang paagi iyang madaogong gituboy ang iyang mga alagad nga maunongong nagmantala sa iyang mensahe. —Isa 31:2; 44:25-28; tan-awa ang Job 12:12, 13.

"Ang kaalam sa Diyos ingong sagradong tinago." Ang rebelyon nga nahitabo sa Eden naghagit sa kaalam sa Diyos. Ang iyang maalamong paagi sa pagtapos sa maong rebelyon—sa pagwagtang sa mga epekto niini ug sa pagpasig-uli sa pakigdait, kaharmonya, ug sa kahapsay sa iyang unibersohanong pamilya—nahimong usa ka "sagradong tinago, ang natagong kaalam, nga gimbutan daan sa Diyos sa wala pa ang sistema sa mga butang," nga mao, kadtong mga sistema nga naugmad sa panahon sa kasaysayan sa tawo sa gawas sa Eden. (1Co 2:7) Ang mga laraw niini makita diha sa mga pagpakiglabot ug sa mga saad sa Diyos ngadto sa iyang matinumanong mga alagad latas sa kasiglohan; kini gilandongan ug gisimbolohan diha sa pakigsaad sa Balaod uban sa Israel, lakip sa pagkasaserdote ug sa mga halad niini, ug gihisgotan diha sa dili maihap nga mga tagna ug mga panan-awon.

Sa kataposan, human sa kapin sa 4,000 ka tuig, ang kaalam sa maong sagradong tinago gipadayag diha kang Jesu-Kristo (Col 1:26-28), nga pinaagi kaniya gilaraw sa Diyos "ang usa ka pagdumala inig-abot sa kinutoban sa tinudlong kapanahonan, nga mao, aron tigomon pag-usab ang tanang butang diha kang Kristo, ang mga butang sa mga langit ug ang mga butang sa yuta." (Efe 1:8-11) Gipadayag ang tagana sa Diyos nga lukat alang sa kaluwasan sa masinugtanong katawhan ug ang iyang katuyoan alang sa usa ka Ginghariang kagamhanan nga gipangulohan sa iyang Anak ug makahimo sa pagtapos sa tanang pagkadaotan. Sanglit ang dakong katuyoan sa Diyos natukod ug nasentro diha sa iyang Anak, si Kristo Jesus alang "kanato [mga Kristohanon] nahimong kaalam gikan sa Diyos." (1Co 1:30) "Maampingong natago diha kaniya ang tanang bahandi sa kaalam ug kahibalo." (Col 2:3) Pinaagi lamang kaniya ug pinaagi sa pagtuo kaniya, "ang Pangulong Ahente [sa Diyos] sa kinabuhi," nga ang kaluwasan ug kinabuhi mahimong mabatonan. (Buh 3:15; Ju 14:6; 2Ti 3:15) Busa, walay tinuod nga kaalam nga dili maghatag ug pagtagad kang Jesu-Kristo, nga dili ligong magpasukad sa hukom ug mga desisyon niini diha sa katuyoan sa Diyos ingon sa gipadayag diha kaniya.—Tan-awa ang JESU-KRISTO (Iyang Hinungdanong Dapit Diha sa Katuyoan sa Diyos).

Tawhanong Kaalam. Ang kaalam gipersonipikar diha sa basahon sa Mga Proverbio, ug gihulagway diha niana ingong usa ka babaye nga nagdapit sa mga tawo sa pagdawat sa iyang itanyag. Kini nga asoy ug ang susamang mga teksto nagpakita nga ang kaalam sa pagkatinuod maoy panaglangkob sa daghang butang: kahibalo, pagsabot (nga naglakip sa katakos sa pag-ila), katakos sa panghunahuna, kasinatian, kakugi, pagkamaalamon (ang kaatbang sa pagkadaling-malimbongan o kakulang sa kahibalo [Pr 14:15, 18]), ug hustong panghukom. Apan sanglit ang tinuod nga kaalam magsugod sa pagkahadlok kang Jehova nga Diyos (Sal 111:10; Pr 9:10), kining superyor nga kaalam molabaw gayod sa ordinaryong kaalam ug maglakip sa paghupot ug hataas nga mga sukdanan, sa pagpasundayag sa pagkamatarong ug katul-id, ingon man sa pagtapot sa kamatuoran. (Pr 1:2, 3, 20-22; 2:2-11; 6:6; 8:1, 5-12) Dili tanang kaalam ang makatumbas nianang superyor nga kaalam.

Ang tawhanong kaalam dili gayod absoluto kondili relatibo. Ang limitadong kaalam mabatonan sa tawo pinaagi sa iyang kaugalingong mga paningkamot, bisan tuod kinahanglan niyang gamiton ang kinaadman nga sa sinugdan gihatag sa Diyos (kinsa naghatag gani sa mga hayop ug kinaiyanhong kaalam [Job 35:11; Pr 30:24-28]) nganha sa tawo. Ang tawo makakat-on gikan sa pag-obserbar ug sa paggamit sa mga butang nga gilalang sa Diyos. Ang maong kaalam mahimong magkadaiya sa matang ug sa gidak-on. Ang Gregong pulong nga *so·phi'a* sagad gipadapat ngadto sa kahanas sa usa ka kapanginabuhian o trabaho, sa kabatid ug maayong administratibong panghukom diha sa mga natad sa kagamhanan o sa negosyo, o sa dakong kahibalo diha sa partikular nga natad bahin sa tawhanong siyensiya o panukiduki. Sa susama, ang Hebreohanong mga pulong nga *chokh·mah'* ug *cha·kham'* gigamit sa paghubit sa 'kahanas' sa mga tripulante ug sa mga magbubulit sa barko (Eze 27:8, 9; itandi ang Sal 107:23, 27) ug sa mga magbu-

buhat sa bato ug mga panday (1Cr 22:15), ingon man sa kaalam ug sa kahanas sa ubang mga artesano, nga ang uban may dakong abilidad diha sa nagkadaiyang mga trabaho. (1Ha 7:14; 2Cr 2:7, 13, 14) Bisan ang hanas nga maglililok ug larawan o idolo gihubit pinaagi sa maong mga termino. (Isa 40:20; Jer 10:3-9) Ang maalamong pamaagi diha sa natad sa pagnegosyo maoy usa ka matang sa kaalam.—Eze 28:4, 5.

Kining tanan nga kaalam mahimong mabatonan bisan tuod ang mga nagbaton niini walay espirituwal nga kaalam nga ilabinang gipasiugda sa Kasulatan. Bisan pa niana, ang espiritu sa Diyos mahimong magpalambo sa pipila niining matanga sa kaalam nga mapuslanon sa pagpalampos sa iyang katuyoan. Ang iyang espiritu nagpalihok niadtong nagtukod sa tabernakulo ug naggama sa mga kasangkapan niini ingon man niadtong naghablon sa mga besti sa mga saserdote, mga lalaki ug mga babaye, nga nagpuno kanila sa 'kaalam ug pagsabot.' Busa dili lamang kay nasabtan nila kon unsa ang gikinahanglan ug ang paagi sa pagpalampos sa buluhaton kondili nagpasundayag usab sila sa kabatid, sa pagkaartistikanhon, sa panglantaw, ug sa panghukom nga kinahanglanon sa pagdisenyo ug sa pagpatungha sa labing maayong produkto.—Ex 28:3; 31:3-6; 35:10, 25, 26, 31, 35; 36:1, 2, 4, 8.

Maalamong mga tawo sa kakaraanan. Sa kakaraanan, ang mga tawo nga nabantog tungod sa ilang kaalam ug tambag gipabilhan pag-ayo sa mga hari ug sa uban, sama sa modernong kapanahonan. Ang Ehipto, Persia, Caldea, Edom, ug ang ubang kanasoran adunay ilang tagsatagsa ka pundok sa "mga tawong maalamon." (Ex 7:11; Est 1:13; Jer 10:7; 50:35; Abd 8) Dayag nga lakip sa maong mga pundok mao ang mga saserdote ug mga opisyales sa kagamhanan apan dili lamang kay sila ra; lagmit lakip kanila ang tanang 'tigulang' sa mga nasod nga ilabinang nabantog tungod sa ilang kaalam ug kinsa nagpuyo duol sa kaulohan aron daling kapangayoan ug tambag. (Itandi ang Gen 41:8; Sal 105:17-22; Isa 19:11, 12; Jer 51:57.) Ang mga monarko sa Persia adunay pribadong konsilyo sa pito ka maalamong mga tawo alang sa dali nga pagkonsulta (Est 1:13-15), ug ang ubos nga mga opisyales sa Persia lagmit nga adunay ilang kaugalingong mga kawani sa mga tawong maalamon.—Est 6:13.

Si Jose, pinaagi sa tabang sa espiritu sa Diyos, nagpasundayag sa maong pagkamasinaboton ug kaalam nga tungod niana gihimo siyang primer ministro sa nagamandong Paraon sa Ehipto. (Gen 41:38-41; Buh 7:9, 10) "Si Moises natudloan sa tanang kaalam sa mga Ehiptohanon" ug "gamhanan sa iyang mga pulong ug mga buhat" bisan sa wala pa siya himoa sa Diyos nga iyang tigpamaba. Apan kining tawhanong kaalam ug abilidad wala magkuwalipikar kang Moises alang sa katuyoan sa Diyos. Human sa iyang unang paningkamot (sa pangedarong mga 40) sa pagdalag kahupayan sa iyang Israelinhong mga igsoon, si Moises kinahanglang maghulat pa ug laing 40 ka tuig ayha pa ang Diyos nagpadala kaniya ingong usa ka espirituwal nga tawong maalamon aron manguna sa Israel sa paggula sa Ehipto.—Buh 7:22-36; itandi ang Deu 34:9.

Si Solomon maalamon na sa wala pa mahimong hari (1Ha 2:1, 6, 9), bisan pa niana siya mapainubsanong miadmitir sa iyang kaugalingon ingong "usa lamang ka gamayng bata" diha sa iyang pagampo kang Jehova ug naghangyo sa iyang tabang sa paghukom sa katawhan sa Diyos. Siya gigantihan ug "usa ka maalamon ug masinaboton nga kasingkasing" nga dili matumbasan taliwala sa mga hari sa Juda. (1Ha 3:7-12) Ang iyang kaalam milabaw sa gibantog nga kaalam sa mga taga-Sidlakan ug sa Ehipto, nga naghimo sa Jerusalem nga usa ka dapit nga adtoanan sa mga monarko o sa ilang mga hawas aron makakat-on gikan niining Judeanhong hari. (1Ha 4:29-34; 10:1-9, 23-25) Ang pipila ka babaye sa karaang kapanahonan nabantog usab tungod sa ilang kaalam.—2Sa 14:1-20; 20:16-22; itandi ang Huk 5:28, 29.

Wala kanunayng gamita alang sa kaayohan. Ang tawhanong kaalam mahimong gamiton alang sa maayo o sa daotan. Ang paggamit sa kaalam sa dinaotang paagi tinong magpaila niini nga maoy kaalam nga unodnon lamang, dili espirituhanon, dili gikan sa Diyos. Si Jehonadab maoy "maalamon kaayo nga tawo," apan ang iyang tambag kang Amnon nga anak nga lalaki ni David maoy pinasukad sa malalangon nga paagi ug sa pagmaniobra sa mga tawo pinaagig limbong, nga magdalag kaduhaduhaan nga kalamposan ug malaglagong mga sangpotanan. (2Sa 13:1-31) Si Absalom sa malinglahon nga paagi nangampanya aron mapalagpot sa pagkahari si David nga iyang amahan (2Sa 14:28-33; 15:1-6) ug, sa dihang naokupar na niya ang Jerusalem, nagpakitambag sa duha ka magtatambag sa iyang amahan, si Ahitopel ug si Husai, labot sa kon unsay dugang mga lakang nga iyang maalamong himoon. Ang maalamong tambag ni Ahitopel tukma gayod kanunay nga daw kini naggikan sa Diyos. Bisan pa niana, siya nahimong magbubudhi sa dinihogan sa Diyos, ug gipahinabo ni Jehova nga isalikway ang iyang maalamong laraw sa pagpakiggubat aron uyonan ang laraw sa matinumanon nga si Husai, nga mahanasong nagpahimulos sa pagkahambogiro ni Absalom ug sa tawhanong mga kahuyangan aron sa pagpukan kaniya. (2Sa 16:15-23; 17:1-14) Ingon sa gisulat ni Pablo

bahin sa Diyos: "'Iyang gidakop ang maalamon sa ilang kaugalingong lipatlipat.' Ug usab: 'Si Jehova nahibalo nga walay pulos ang mga pangatarongan sa mga tawong maalamon.'"—1Co 3:19, 20; itandi ang Ex 1:9, 10, 20, 21; Luc 20:19-26.

Ang apostatang mga saserdote, mga manalagna, ug maalamong mga tawo sa nasod sa Israel sa ulahi nagdaldal sa katawhan sa pagsupak sa tambag ug mga sugo sa Diyos nga gisulti sa iyang maunongong mga alagad. (Jer 18:18) Ingong resulta, gipahinabo ni Jehova nga 'ang kaalam sa ilang mga tawong maalamon mahanaw, ug ang pagsabot sa ilang mga tawong maayog pagsabot magtago' (Isa 29:13, 14; Jer 8:8, 9), nga nagtugyan sa 500-anyos nga gingharian ngadto sa kalaglagan (ingon sa iyang gibuhat sa ulahi ngadto sa mapahitas-ong tiglaglag sa Jerusalem, ang Babilonya, ug ngadto sa mapasigarbohong dinastiya sa Tiro). (Isa 47:10-15; Eze 28:2-17) Ilang gisalikway ang espirituwal nga kaalam baylo sa unodnong kaalam.

Ang kakawangan sa kadaghanan sa tawhanong kaalam. Sa pagsusi sa "malisod nga buluhaton" nga gipatungha sa sala ug pagkadili-hingpit ngadto sa katawhan, si Haring Solomon nagtimbangtimbang sa bili sa kaalam nga naugmad ug nabatonan sa mga tawo sa katibuk-an ug nakakaplag nga kini maoy "usa ka paggukod sa hangin." Ang kagubot, kahiwian, ug mga depekto sa dili-hingpit nga tawhanong katilingban dili na gayod matul-id o maayom-ayom pa sa tawo, ug kadtong 'nakabaton ug dagayang kaalam' nakasinatig dugang kapakyasan ug kagul-anan, dayag tungod kay sila nahibalo pag-ayo nga diyutay ra gayod ang ilang personal nga mahimo aron mapauswag ang mga butang.—Ecc 1:13-18; 7:29; itandi ang Rom 8:19-22, diin gipakita sa apostol ang tagana sa Diyos sa pagtapos sa pagkaulipon sa katawhan gikan sa kadunotan ug sa pagkailalom niini sa pagkawalay-pulos.

Nakaplagan usab ni Solomon nga bisan tuod ang maong tawhanong kaalam nakapatunghag nagkalainlaing kalipayan ug kabatid nga nagdalag materyal nga bahandi, dili kini makahatag ug tinuod nga kalipay o dumalayong katagbawan. Ang tawong maalamon mamatay kauban sa tawong hungog, nga dili mahibalo kon unsay dangatan unya sa iyang mga kabtangan, ug ang iyang tawhanong kaalam mahanaw sa lubnganan. (Ecc 2:3-11, 16, 18-21; 4:4; 9:10; itandi ang Sal 49:10.) Bisan sa dihang buhi pa, "ang panahon ug ang wala damhang panghitabo" lagmit magdalag kalit nga katalagman, nga tungod niana ang tawong maalamon mawad-an bisan sa pangunang mga panginahanglan sama sa pagkaon. (Ecc 9:11, 12) Pinaagi sa iyang kaugalingong kaalam ang tawo dili gayod makakaplag sa "buhat sa matuod nga Diyos," dili gayod siya makabaton ug kasaligang kahibalo kon unsaon pagsulbad ang kinadak-ang mga suliran sa tawo.—Ecc 8:16, 17; itandi ang Job kap 28.

Wala moingon si Solomon nga ang tawhanong kaalam bug-os nga walay kapuslanan. Kon itandi sa kabuangan, nga iyang gisusi usab, ang bentaha sa kaalam kay sa kabuangan maoy sama sa bentaha sa "kahayag kay sa kangitngit." Kay ang mga mata sa maalamong tawo "anaa sa iyang ulo," nga nagsilbing iyang intelektuwal nga mga gahom, samtang ang mga mata sa tawong hungog dili makakita ginamit ang mapamalandongong katakos sa pag-ila. (Ecc 2:12-14; itandi ang Pr 17:24; Mat 6:22, 23.) Ang kaalam maoy usa ka panalipod nga mas dakog bili kay sa salapi. (Ecc 7:11, 12) Apan gipakita ni Solomon nga ang bili niini dili bug-os, nga sa katibuk-an nagdepende sa pagkanahiuyon niini sa kaalam ug katuyoan sa Diyos. (Ecc 2:24; 3:11-15, 17; 8:12, 13; 9:1) Ang usa ka tawo mahimong maghinobra sa pagpaningkamot sa pagpasundayag ug kaalam, nga manlimbasog saylo sa maarangan sa iyang dili-hingpit nga katakos diha sa paagi sa pagkinabuhi nga makadaot kaniya. (Ecc 7:16; itandi ang 12:12.) Apan pinaagi sa masinugtanong pag-alagad sa iyang Maglalalang ug magmakontento sa pagkaon, pag-inom, ug sa maayong mga resulta nga iyang madawat tungod sa iyang mga paghago, ang Diyos mohatag kaniya sa gikinahanglang "kaalam ug kahibalo ug pagmaya."—Ecc 2:24-26; 12:13.

Gitandi sa sagradong tinago sa Diyos. Ang kalibotan sa katawhan nakaugmad ug dakong pondo sa kaalam latas sa kasiglohan—ang dakong bahin niini gitudlo pinaagi sa mga tunghaan niini ug sa ubang mga paagi sa pagtudlo, samtang ang uban nakuha sa mga indibiduwal pinaagi sa personal nga pagpakig-uban sa ubang mga tawo o pinaagi sa kasinatian. Alang sa Kristohanon, kinahanglang mahibaloan niya ang hustong tinamdan sa pagdawat sa maong kaalam. Diha sa usa ka sambingay bahin sa dili-matarong nga piniyalan kinsa nagmaniobra sa mga kuwenta sa iyang agalon uban sa pipila ka utangan aron makabaton ug seguradong kaugmaon, gihubit ni Jesus ang piniyalan ingong "milihok uban ang praktikal nga kaalam [*phro·ni′mos,* "sa maalamon nga paagi"]." Apan, kining maalamong paglantaw daan maoy praktikal nga kaalam sa "mga anak niining sistemaha sa mga butang," dili nianang sa "mga anak sa kahayag." (Luc 16:1-8, *Int*) Una pa niini, gidayeg ni Jesus ang iyang langitnong Amahan sa pagtago sa pipila ka kamatuoran gikan "sa mga maalamon ug sa mga makinaadmanon" samtang gibutyag kini ngadto sa iyang mga tinun-an, nga kon itandi

maoy sama sa “mga bata.” (Luc 10:21-24) Ang mga eskriba ug mga Pariseo, nga giedukar sa rabbinikong mga tunghaan, maoy lakip sa maong mga maalamon ug mga makinaadmanon.—Itandi ang Mat 13:54-57; Ju 7:15.

Sa unang siglo, ang mga Grego ilabinang nabantog sa ilang kultura ug sa nabatonan nga kahibalo, sa ilang mga tunghaan ug sa mga grupo sa mga pilosopo. Lagmit nga tungod niana gitandi ni Pablo ang ‘mga Grego ug mga Barbaro’ ngadto “sa mga maalamon ug sa mga walay salabotan.” (Rom 1:14) Gipasiugda pag-ayo ni Pablo ngadto sa mga Kristohanon sa Corinto, Gresya, nga ang Kristiyanidad wala mag-agad ni mailhan pinaagi sa “kaalam [*so·phi′an*] sa kalibotan,” nga mao, ang kalibotan sa katawhan nga nahimulag sa Diyos. (1Co 1:20; tan-awa ang KALIBOTAN [Ang kalibotan nga nahimulag sa Diyos].) Dili buot ingnon nga taliwala sa nagkadaiyang kaalam sa kalibotan walay usa niini nga magamit o mapuslanon, kay si Pablo usahay migamit sa iyang naantigohan nga trabaho sa paghimog tolda ug sa usa ka okasyon mikutlo gikan sa mga sinulat sa kalibotanong mga awtor aron iilustrar ang pipila ka punto bahin sa kamatuoran. (Buh 18:2, 3; 17:28, 29; Tit 1:12) Apan ang katibuk-ang panglantaw, mga paagi, mga sukdanan, ug mga tumong sa kalibotan—ang pilosopiya niini—wala mahiuyon sa kamatuoran, ug sukwahi sa “kaalam sa Diyos ingong sagradong tinago.”

Busa ang kalibotan tungod sa kaalam niini misalikway sa tagana sa Diyos pinaagi ni Kristo ingong kabuangan; ang mga magmamando niini, bisan tuod sila makinaadmanon ug maalamong mga administrador, ‘naglansang pa gani sa mahimayaong Ginoo.’ (1Co 1:18; 2:7, 8) Apan ang Diyos, sa baylo, nagpamatuod nga ang kaalam sa mga maalamon sa kalibotan maoy kabuangan, nga nagpakaulaw sa ilang maalamong mga tawo pinaagi sa paggamit sa ilang giisip nga “binuang nga butang sa Diyos,” ingon man sa mga tawo nga ilang giisip ingong ‘buangbuang, mahuyang, ug tinamay,’ sa pagpalampos sa Iyang dili mapakyas nga katuyoan. (1Co 1:19-28) Gipahinumdoman ni Pablo ang mga Kristohanon sa Corinto nga “ang kaalam niini nga sistema sa mga butang [ug] sa mga magmamando niini nga sistema sa mga butang” mangahanaw ra; busa ang maong kaalam dili bahin sa espirituwal nga mensahe sa apostol. (1Co 2:6, 13) Iyang gipasidan-an ang mga Kristohanon sa Colosas batok sa pagkahimong malit-agan “sa pilosopiya [*phi·lo·so·phi′as,* sa literal, gugma sa kaalam] ug walay-pulos nga panglimbong sumala sa tradisyon sa mga tawo.”—Col 2:8; itandi ang ber 20-23.

Bisan pa sa temporaryong mga kaayohan ug mga kalamposan niini, ang kaalam sa kalibotan tino gayod nga mapakyas. Apan ang Kristohanong kongregasyon sa mga dinihogan sa Diyos nakabaton sa espirituwal nga kaalam nga motultol sa “dili-matugkad nga bahandi ni Kristo.” Sanglit ang maong kongregasyon maoy bahin sa sagradong tinago sa Diyos, pinaagi sa iyang mga pagpakiglabot niana ug sa iyang mga katuyoan nga natuman diha niana, iyang gipahibalo o gibutyag “ang nagkadaiya uyamot nga kaalam sa Diyos” pinaagi niini nga kongregasyon, bisan gani ngadto “sa mga kagamhanan ug sa mga awtoridad diha sa langitnong mga dapit.” (Efe 3:8-11; 1:17, 18; itandi ang 1Pe 1:12.) Ang mga membro niini, kay nakabaton sa “panghunahuna ni Kristo” (itandi ang Flp 2:5-8), adunay kahibalo ug pagsabot nga labaw kaayo kay sa nianang sa kalibotan, busa sila makasulti, “dili pinaagi sa mga pulong nga gitudlo sa tawhanong kaalam, kondili pinaagi niadtong gitudlo sa espiritu,” uban ang “baba ug kaalam” nga dili malalis sa mga magsusupak, bisan tuod ang maong mga Kristohanon lagmit ginatamay ingong “dili edukado ug ordinaryo” sumala sa kalibotanong mga sukdanan.—1Co 2:11-16; Luc 21:15; Buh 4:13; 6:9, 10.

Espirituwal nga pagpakiggubat. Si apostol Pablo misalig sa kaalam sa Diyos sa pagpakiggubat sa espirituwal nga gubat batok kang bisan kinsa nga naghulga sa pagpahisalaag sa Kristohanong mga kongregasyon, sama nianang sa Corinto. (1Co 5:6, 7, 13; 2Co 10:3-6; itandi ang 2Co 6:7.) Siya nahibalo nga “ang kaalam mas maayo pa kay sa mga hinagiban sa pagpakiggubat, ug ang usa lamang ka makasasala makalaglag ug daghan nga maayo.” (Ecc 9:18; 7:19) Ang iyang paghisgot sa “pagpukan sa lig-ong pagkatarok nga mga butang” (2Co 10:4) susama sa ideya sa hubad sa Gregong *Septuagint* sa usa ka bahin sa Proverbio 21:22. Nahibalo si Pablo sa tawhanong kiling sa paghatag ug dakong pagtagad niadtong mga dungganon, may dayag nga talento, o katahaan nga personalidad ug sinultihan; siya nahibalo nga ang ‘hilom nga pagpanulti sa tawong maalamon apan kabos’ sagad dili patalinghogan kay sa mga pulong niadtong daw mas gamhanan. (Itandi ang Ecc 9:13-17.) Bisan si Jesus, nga walay yutan-ong bahandi ug posisyon nga sama sa nabatonan ni Solomon apan adunay superyor kaayong kaalam, wala pakitaig pagtahod ug pagtagad sa mga magmamando ug sa mga tawo.—Itandi ang Mat 12:42; 13:54-58; Isa 52:13-15; 53:1-3.

Alang sa pipila nga nanghambog sa unodnong mga abilidad (itandi ang Jer 9:23, 24) inay sa kon unsay anaa sa kasingkasing, ang personal nga panagway ni Pablo gilantaw ingong “maluya ug ang iyang pagsulti talamayon.” (2Co 5:12; 10:10) Apan iyang gilikayan ang bisan unsang paghinobra sa sinultihan o sa pagpadayag sa tawhanong kaalam ug

sa gahom niini sa pagpangombinsir, aron nga ang pagtuo sa iyang mga mamiminaw mapalig-on pinaagi sa espiritu ug sa gahom sa Diyos ug matukod diha kang Kristo inay nga sa "kaalam sa mga tawo." (1Co 1:17; 2:1-5; 2Co 5:12) Pinaagi sa abanteng panglantaw sa espirituwal, si Pablo maoy usa ka "maalamon nga tagdumala sa mga buluhaton," dili sa materyal nga pagpanukod kondili sa espirituwal nga pagpanukod, nga naghago uban sa Diyos sa pagpatunghag mga tinun-an nga magpakitag tinuod nga Kristohanong mga hiyas.—1Co 3:9-16.

Busa, bisan unsa pa ka dako sa kaalam sa kalibotan nga mahimong nabatonan sa usa ka tawo tungod sa iyang kabatid sa mga trabaho, pagkamaayong laki sa negosyo, katakos sa pagdumala, o kaha sa siyentipikanhon o pilosopikanhong kinaadman, ang lagda mao: "Kon may si bisan kinsa kaninyo nga naghunahuna nga siya maalamon niini nga sistema sa mga butang, magpakabuang unta siya, aron siya mahimong maalamon." (1Co 3:18) Siya angayng magpasigarbo lamang nga 'nakabaton ug hait nga salabotan ug kahibalo kang Jehova, ang Usa nga nagpakitag mahigugmaong-kalulot, hustisya, ug pagkamatarong diha sa yuta,' kay niini si Jehova nahimuot.—Jer 9:23, 24; 1Co 1:31; 3:19-23.

Maalamong pagdumala. Sama sa giingon sa kaalam nga gipersonipikar: "Ako adunay tambag ug praktikal nga kaalam. Ako—ang pagsabot; ako adunay kagahom. Pinaagi nako ang mga hari nagahari, ug ang hataas nga mga opisyal nagalagda sa pagkamatarong. Pinaagi nako ang mga prinsipe nagamando ingong mga prinsipe, ug ang tanang hamili nagahukom sa pagkamatarong. Ako nahigugma kanilang nahigugma kanako, ug silang nagapangita kanako mao ang makakaplag kanako." (Pr 8:12, 14-17) Ang Mesiyanikong Hari nagpasundayag sa maong superyor nga kaalam gikan sa Diyos. (Isa 11:1-5; itandi ang Pin 5:12.) Kini milabaw sa abilidad nga mahimong mabatonan sa mga tawo o maugmad nga kinaiyanhon, nga maghimo sa usa ka tawo nga maalamon labot sa mga prinsipyo sa balaod sa Diyos ug, uban sa tabang sa iyang espiritu, makahimo sa paghatag ug hudisyal nga mga desisyon nga matarong ug dili mapihigon. (Esd 7:25; 1Ha 3:28; Pr 24:23; itandi ang Deu 16:18, 19; San 2:1-9.) Ang maong kaalam dili kay wala magpakabana sa pagkadaotan kondili nakigbugno batok niana.—Pr 20:26.

Ang mga lalaki nga gipili aron makabaton ug responsibilidad sulod sa Kristohanong kongregasyon kuwalipikado, dili pinasukad sa kalibotanong kalamposan, unodnong kaalam, o kinaiyanhong mga katakos, kondili sa pagkahimong "puno sa espiritu ug kaalam [sa Diyos]." (Buh 6:1-5; itandi ang 1Ti 3:1-13; Tit 1:5-9.) Ang maong mga tawo maoy lakip sa "mga manalagna ug mga tawong maalamon ug mga magtutudlo sa publiko" nga gisaad ni Jesus nga ipadala, ug sila usab makahimo sa pagalagad ingong mga maghuhukom ug mga magtatambag sulod sa kongregasyon, sama sa unodnong Israel nga adunay kaugalingong maalamong mga tawo nga nag-alagad sa samang mga paagi. (Mat 23:34; 1Co 6:5) Ilang giila ang kahinungdanon sa pagkonsultahanay.—Pr 13:10; 24:5, 6; itandi ang Buh 15:1-22.

Pagbaton ug Tinuod nga Kaalam. Ang proverbio nagtambag: "Palita ang kamatuoran ug ayaw kana ibaligya—ang kaalam ug ang disiplina ug ang pagsabot." (Pr 23:23) Si Jehova, ang Tinubdan sa tinuod nga kaalam, naghatag niini nga madagayaon niadtong tim-os nga nangita ug naghangyo niini diha sa pagtuo, nga nagpakitag maayo ug matahaong kahadlok kaniya. (Pr 2:1-7; San 1:5-8) Apan ang nangita kinahanglang mogugol ug panahon sa pagtuon sa Pulong sa Diyos; mokat-on sa Iyang mga sugo, mga balaod, mga pahinumdom, ug tambag; mamalandong sa kasaysayan sa mga buhat ug mga nahimo sa Diyos; dayon magpadapat niini sa iyang kinabuhi. (Deu 4:5, 6; Sal 19:7; 107:43; 119:98-101; Pr 10:8; itandi ang 2Ti 3:15-17.) Sa pagkamaalamon iyang paliton ang nahiangay nga panahon, dili molihok nga dili makataronganon sa daotan nga panahon, kondili 'sabton kon unsa ang kabubut-on ni Jehova.' (Efe 5:15-20; Col 4:5, 6) Kinahanglang iyang ugmaron ang malig-ong pagtuo ug dili-matarog nga kombiksiyon nga ang gahom sa Diyos dili mabuntog, nga ang Iyang kabubut-on tinong molampos, ug nga ang Iyang abilidad ug saad nga gantihan ang pagkamatinumanon maoy kasaligan.—Heb 11:1, 6; 1Co 15:13, 14, 19.

Niining paagiha lamang nga ang usa ka tawo makahimog hustong mga desisyon bahin sa iyang dalan sa kinabuhi ug dili maapektohan sa kahadlok, kadalo, imoral nga tinguha, ug sa ubang makadaot nga mga emosyon. (Pr 2:6-16; 3:21-26; Isa 33:2, 6) Ingon sa gisulti sa kaalam nga gipersonipikar: "Malipayon ang tawo nga nagapatalinghog kanako pinaagi sa pagtukaw diha sa akong mga pultahan sa matag adlaw, pinaagi sa pagbantay diha sa mga poste sa akong mga ganghaan. Kay siya nga makakaplag kanako makakaplag ug kinabuhi, ug makabaton ug maayong kabubut-on gikan ni Jehova. Apan siya nga mosipyat kanako nagabuhat ug kadaot sa iyang kalag; silang tanan nga nagadumot kanako sa hilabihan mao kadtong nahigugma sa kamatayon."—Pr 8:34-36; 13:14; 24:13, 14.

Kaalam ug ang kasingkasing. Ang intelihensiya dayag nga maoy usa ka pangunang butang sa pagbaton ug kaalam, apan ang kasing-

kasing, nga nagtumong dili lamang sa panghunahuna kondili sa panukmod ug ingon man sa pagbati, dayag nga mas hinungdanong butang sa pagbaton ug tinuod nga kaalam. (Sal 49:3, 4; Pr 14:33; tan-awa ang KASINGKASING.) Ang mga alagad sa Diyos buot nga makabaton ug “tiunay nga kaalam” diha sa iyang “tago nga pagkatawo,” nga adunay maalamong panukmod sa pagplano sa iyang dalan sa kinabuhi. (Itandi ang Sal 51:6, 10; 90:12.) “Ang kasingkasing sa maalamon anaa sa iyang tuong kamot [sa ato pa, andam sa pagtabang ug pagpanalipod kaniya sa makuyaw nga mga panahon (itandi ang Sal 16:8; 109:31)], apan ang kasingkasing sa hungog anaa sa iyang walang kamot [dili makatultol kaniya sa dalan sa kaalam].” (Ecc 10:2, 3; itandi ang Pr 17:16; Rom 1:21, 22.) Ang tinuod nga tawong maalamon nagbansay ug nagdisiplina sa iyang kasingkasing diha sa dalan sa kaalam (Pr 23:15, 16, 19; 28:26); siya daw nagsulat ug matarong nga mga sugo ug balaod ‘diha sa papan sa iyang kasingkasing.’—Pr 7:1-3; 2:2, 10.

Kasinatian ug hustong pagpakig-uban. Ang kasinatian nakaamot ug dako sa pagbaton ug kaalam. Bisan si Jesus miuswag sa kaalam samtang siya nagdako. (Luc 2:52) Gitudlo ni Moises ingong mga pangulo ang mga tawong “maalamon ug maayog pagsabot ug *may kasinatian.*” (Deu 1:13-15) Bisan tuod ang usa ka tawo makabaton ug kaalam tungod sa pagkaagom ug silot o tungod sa pagobserbar sa uban nga nakadawat niana (Pr 21:11), ang mas labaw ug dali nga paagi sa pagbaton ug kaalam mao ang pagpahimulos ug ang pagkaton gikan sa kasinatian niadtong maalamon na, nga mopalabi sa pagpakig-uban kanila inay kay sa “mga walay kasinatian.” (Pr 9:1-6; 13:20; 22:17, 18; itandi ang 2Cr 9:7.) Ang edarang mga tawo lagmit gayod nga nakabaton niana nga kaalam, ilabina niadtong napamatud-an nga adunay espiritu sa Diyos. (Job 32:7-9) Kini giilustrar pag-ayo sa panahon sa paghari ni Rehoboam. (1Ha 12:5-16) Apan, “mas maayo pa ang bata nga kabos apan maalamon [sa relatibong pagkasulti] kay sa usa ka tigulang nga hari apan hungog, nga walay igong kahibalo aron pasidan-an pa.”—Ecc 4:13-15.

Ang mga ganghaan sa siyudad (nga sagad duol sa publikong mga plasa) maoy mga dapit diin ang tigulang nga mga lalaki naghatag ug maalamong tambag ug hudisyal nga mga desisyon. (Itandi ang Pr 1:20, 21; 8:1-3.) Ang tingog sa mga tawong buangbuang sagad dili madungog diha sa maong mga dapit (sa pagpangayog kaalam o kaha sa paghatag niini), kay ang ilang walay kapuslanang mga tabitabi didto gihimo sa laing mga dapit. (Pr 24:7) Bisan tuod ang pagpakig-uban sa mga tawong maalamon nagdalag disiplina ug pagbadlong sa popanahon, kini mas maayo pa gayod kay sa awit ug katawa sa hungog. (Ecc 7:5, 6) Ang tawong nagalain sa iyang kaugalingon, nga nagasunod sa iyang mubo ug limitadong panglantaw sa kinabuhi ug sa iyang kaugalingong hakog nga mga tinguha, sa ngadtongadto mosupak sa tanang praktikal nga kaalam.—Pr 18:1.

Makita sa personal nga panggawi ug sinultihan. Ang Proverbio 11:2 nag-ingon nga “ang kaalam anaa sa mga makasaranganon”; si Santiago naghisgot bahin sa “kalumo nga iya sa kaalam.” (San 3:13) Kon ang pangabugho, panagtigi, panghambog, o pagkagahian anaa sa usa ka tawo, kini nagpakita nga siya kulang sa tinuod nga kaalam ug sa kasukwahi gigiyahan sa kaalam nga “yutan-on, mananapon, demonyohanon.” Ang tinuod nga kaalam maoy “makigdaiton, makataronganon, andam mosunod.” (San 3:13-18) “Ang bunal sa pagkamapahitas-on anaa sa baba sa buangbuang, apan ang mga ngabil sa mga maalamon magabantay kanila.” Sila sa pagkamaalamon dili mosulti nga mapahitas-on, mapig-oton, o madalidalion. (Pr 14:3; 17:27, 28; Ecc 10:12-14) Gikan sa dila ug mga ngabil sa tawong maalamon naggikan ang maayong pagkahunahuna, makaayo, makapahimuot, mapuslanon nga sinultihan (Pr 12:18; 16:21; Ecc 12:9-11; Col 3:15, 16), ug inay sa pagpahinabog kasamok, sila nagtinguha sa kalinaw ug sa ‘pagkabig ug mga kalag’ pinaagi sa maalamong pagpangombinsir.—Pr 11:30; 15:1-7; 16:21-23; 29:8.

Kadtong nahimong ‘maalamon sa ilang kaugalingong panan-aw,’ nga nagtuboy sa ilang kaugalingon ibabaw sa uban (bisan ibabaw sa Diyos), mas daotan pa kay sa tawong hungog apan wala magpakaaron-ingnon nga maalamon. (Pr 26:5, 12; 12:15) Ang maong mapagawalong mga tawo mapahitas-on ra kaayo aron modawat ug pagtul-id. (Pr 3:7; 15:12; Isa 5:20, 21) Sa pagkatinuod, ang tawong tapolan ug ang tawong bahandianon parehong adunay tendensiya nga magpakita niini nga tinamdan. (Pr 26:16; 28:11; itandi ang 1Ti 6:17.) Apan “maoy usa ka ariyos nga bulawan, ug usa ka pahiyas sa talagsaong bulawan ang usa ka maalamong magbabadlong diha sa mapatalinghogong igdulungog” (Pr 25:12); oo, “badlonga ang usa ka tawong maalamon ug mahigugma siya kanimo.”—Pr 9:8; 15:31-33.

Kaalam diha sa pamilya. Ang kaalam magpalig-on sa usa ka panimalay, dili lamang sa usa ka tinukod kondili sa pamilya ug sa malamposon nga pamilyahanong kinabuhi niini ingong usa ka yunit. (Pr 24:3, 4; itandi ang Pr 3:19, 20; Sal 104:5-24.) Ang maalamong mga ginikanan dili magpugong sa pagbunal ug pagbadlong sa ilang mga anak kondili, pinaagi sa disiplina ug tambag, ilang

panalipdan sila batok sa pagkadelingkuwente. (Pr 29:15) Ang maalamong asawa makaamot ug dako sa kalamposan ug sa kalipay sa pamilya. (Pr 14:1; 31:26) Ang mga anak nga maalamong magpasakop sa disiplina sa mga ginikanan magdalag kalipay ug kadungganan sa pamilya, magtuboy sa reputasyon niini batok sa pagbutangbutang o pagakusar, ug magpamatuod sa uban bahin sa kaalam ug pagbansay sa ilang mga amahan.—Pr 10:1; 13:1; 15:20; 23:24, 25; 27:11.

KAAWAY. Ang Hebreohanong termino nga *'oh·yev'* ug ang Grego nga *ekh·thros'* nagtumong sa usa ka tawo nga mabatokon o sa usa nga nagdumot. (Ex 23:22; Mat 5:43) Ang unang narekord nga pakig-away nga nahitabo sa uniberso mao ang gibuhat sa "halas," nga sa ulahi nailhan diha sa Bibliya ingong si Satanas nga Yawa (Pin 12:9), sa dihang iyang giduol si Eva ug gihagit ang pagkamatinud-anon sa Diyos. (Gen 3:4, 5) Gihubit ni Jesu-Kristo kini nga espirituhanong linalang ingong usa ka mamumuno, usab ingong "usa ka bakakon ug ang amahan sa bakak."—Ju 8:44; tanawa ang SATANAS.

Mga Kaaway sa Diyos. Sukad niadtong panahona si Satanas nahimong pangunang kaaway sa Diyos. (Mat 13:25, 39) Siya nag-impluwensiya sa katawhan, ug sila nagpadaog niana nga impluwensiya, mao nga "ang tibuok kalibotan nailalom sa gahom sa usa nga daotan." (1Ju 5:19) Busa kining kalibotana maoy kaaway sa Diyos. (San 4:4) Apan ang Diyos hataas-ug-pailob sa iyang mga kaaway ug maluluy-on niadtong kinsa taliwala kanila nagtinguha sa pag-alagad kaniya. Nagtagana siyag paagi sa pagpasig-uli kanila pinaagi sa halad ni Jesu-Kristo. (Rom 5:10; Col 1:21, 22) Iyang gitudlo kadtong mga nahiusa kang Kristo ingong "mga embahador" ngadto sa usa ka mabatokon nga kalibotan, nga may ministeryo sa pagpasig-uli.—2Co 5:18-21.

Sa laing bahin, adunay daghan nga nahimong matig-a nga mga kaaway sa Diyos, lakip si Satanas ug ang daotang mga demonyo, nga nagtigom sa kanasoran aron makigbatok sa Diyos (Pin 16:13-16); ang apostatang "tawo sa kalapasan," nga nakigbatok sa Diyos (2Te 2:3, 4); ang "Dakong Babilonya," nga ang "mga sala nagtipun-og sangko sa langit" (Pin 17:5; 18:5); "ang mapintas nga mananap" gikan sa dagat, nga nakadawat sa gahom ug awtoridad niini gikan kang Satanas nga dragon (Pin 13:1, 2, 6); ang duhag-sungay nga "mapintas nga mananap," nga nagpalambo sa pagsimba niananang "mananap" sa dagat (Pin 13:11, 12); ang "sanag-pulang bulok nga mapintas nga mananap" nga "puno sa mapasipalahong mga ngalan" (Pin 17:3); ug kadtong nagpadayon sa pagpaluyo kanila (Pin 19:17-21). Kini sila pagalaglagon sa Diyos.—Deu 32:41; Isa 59:18; Pin 20:10.

Mga Kaaway ni Kristo. Ang mga kaaway sa Diyos maoy mga kaaway usab ni Kristo. (Ju 8:42-47; Mat 10:40) Sa dinhi pa sa yuta, si Jesu-Kristo nag-antos pag-ayo gikan sa mga kamot sa mga kaaway sa Diyos. Bisan pa niana, siya wala mobalos kanila; siya wala magtinguha sa paghimog kadaot kanila. (1Pe 2:21-23) Iya pa ganing giayo ang usa ka tawo nga kauban sa panon nga may mga puspos ug mga espada nga miabot aron sa pagdakop kaniya.—Luc 22:49-51; Ju 18:10, 11.

Apan, human sa iyang pagkabanhaw siya "milingkod sa tuong kamot sa Diyos, nga sukad niadto nagpaabot hangtod nga ibutang ang iyang mga kaaway ingon nga tumbanan sa iyang mga tiil." (Heb 10:12, 13; Luc 20:41-43) Kini nga tagna gitala sa Salmo 110, nga nag-asoy sa sugo ni Jehova ngadto sa iyang Anak: "Magapangdaog ka taliwala sa imong mga kaaway." (Sal 110:2) Kini nga mga kaaway ni Jehova ug sa iyang "dinihogan" gipakita nga gilangkoban sa "mga nasod," "nasodnong mga pundok," "mga hari sa yuta," ug "hataas nga mga opisyal." (Sal 2:1-9) Diha sa Pinadayag 19:11-21 ang gitawag nga "Matinumanon ug Matuod," "Ang Pulong sa Diyos," ug "Hari sa mga hari ug Ginoo sa mga ginoo" gihubit nga nanguna sa kasundalohan sa langit batok sa iyang mga kaaway. Ang iyang mga kaaway gihubit dinhi ingong "ang mapintas nga mananap ug ang mga hari sa yuta ug ang ilang kasundalohan," ug ang "mini nga manalagna," nga tanan laglagon ni Kristo.

Mga Kaaway sa Katawhan. Ang mga kaaway sa Diyos maoy mga kaaway usab sa katawhan tungod kay sila nakigbatok sa pagpasig-uli sa tawo ngadto sa Diyos ug sa mga katuyoan sa Diyos alang sa tawhanong banay. Sila misupak sa pagmantala sa kamatuoran ug sa ingon maoy batok sa mga kaayohan sa tanang tawo, sama niadtong naglutos sa unang mga Kristohanon.—1Te 2:15.

Dugang pa, tungod sa pagsulod sa sala ngadto sa kalibotan pinaagi ni Adan, ang kamatayon mikaylap sa tanang tawo, ug ingon sa pagtawag niini sa Bibliya, kini nahimong "kaaway" sa katawhan. (1Co 15:26; Rom 5:12) Ang kamatayon dili mabuntog pinaagi sa mga paningkamot sa tawo. (Sal 89:48) Si Jehova nga Diyos lamang pinaagi ni Jesu-Kristo ang makawagtang niini nga kaaway sa tawo.—1Co 15:24-26; Isa 25:8.

Pakig-away. Ang pulong nga kaaway nagtumong usab sa usa ka tawo nga nakigtigi o misukol; usa ka kabatok o kaparang. Ang laing Hebreohanong pulong alang sa "kaaway" (*tsar*) naggikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "pagha-

si; pagpakitag pagkamabatokon." (Num 25:18; Sal 129:1) Ang Gregong pulong nga *an·ti′di·kos* sa panguna nagtumong sa usa ka "kaaway sa hukmanan" diha sa usa ka legal nga kaso (Luc 12:58; 18:3), apan kini mahimong magtumong usab sa uban pang mga kaaway, sama sa gihisgotan sa 1 Pedro 5:8.

Ang labing daotang Kaaway, si Satanas nga Yawa, nag-aghat sa mga tawo ug mga manulonda (tan-awa ang DEMONYO) nga moduyog sa iyang pagsupak sa Diyos ug sa tawo. Unang gipakita ni Satanas ang iyang pagsupak didto sa tanaman sa Eden, diin, sa makadaot ug malipatlipatong paagi, iyang gidaldal si Eva ug dayon si Adan sa pagrebelde nga misangpot sa sala ug kamatayon sa tanang katawhan. Didto sa langit gipakita usab ni Satanas ang iyang pagkamabatokon, nga nag-akusar kang Jehova sa paghiphip kang Job aron siya magmaunongon, usa ka akusasyon nga nahimong mahinungdanong isyu sa uniberso.—Job 1:6-11; 2:1-5; tan-awa ang SATANAS.

Ang mga magsisimba ni Jehova sa tanang panahon nag-antos sa samang pagsupak gikan sa Kaaway pinaagi sa iyang mga hawas. Pananglitan, sa dihang ang nahibilin sa katawhan sa Diyos mibalik gikan sa Babilonya, dihay misulay sa pagpugong sa pagtukod pag-usab sa templo ug sa paril sa siyudad. (Esd 4:1; Neh 4:11) Ang madumtanon nga si Haman, nga adunay espiritu sa Yawa, nahimong usa ka daotang kaaway sa mga Hudiyo sa mga adlaw ni Rayna Ester.—Est 7:6.

Sa dihang ang katawhan sa Diyos wala magmatinumanon siya nagtugot kanila nga maagawan ug mapildi sa ilang mga kaaway. (Sal 89:42; Lam 1:5, 7, 10, 17; 2:17; 4:12) Apan, ang mga kaaway nasayop sa ilang mga konklusyon mahitungod niini nga mga kadaogan, nga nagpasidungog sa ilang kaugalingon ug nagdayeg sa ilang mga diyos o nagtuo nga sila dili manubag sa ilang paagi sa pagtratar sa katawhan ni Jehova. (Deu 32:27; Jer 50:7) Busa gipaubos ni Jehova kining mapasigarbohon ug hambogirong mga kaaway (Isa 1:24; 26:11; 59:18; Nah 1:2); ug kini iyang gibuhat tungod sa iyang balaang ngalan.—Isa 64:2; Eze 36:21-24.

Ang Kristohanong Pagpakiggubat. Gihubit ni apostol Pablo ang pagpakiggubat sa mga Kristohanon, nga nag-ingon: "Isul-ob ang kompletong armadura gikan sa Diyos aron kamo makabarog nga malig-on batok sa mga malipatlipatong kaugdahan sa Yawa; tungod kay kita adunay pakigdumog, dili batok sa dugo ug unod, kondili batok sa mga kagamhanan, batok sa mga awtoridad, batok sa mga magmamando sa kalibotan niini nga kangitngit, batok sa daotang mga puwersa nga espirituhanon sa langitnong mga dapit." (Efe 6:11, 12; itandi ang 2Co 10:4.) Busa ang Kristohanong pagpakiggubat maoy dili batok sa mga tawo kondili batok sa daotang mga espiritu nga naningkamot sa pagpatalikod kanila gikan sa Diyos. Ang mga Kristohanon kinahanglan nga alisto, maampingon, mabinantayon, ug kinahanglan nga kusganong makigbugno alang sa ilang pagtuo batok sa malipatlipatong mga kaugdahan sa Kaaway. Si Pedro nagtambag: "Hupti ninyo ang maayong panghunahuna, magmabinantayon. Ang inyong kaaway, ang Yawa, nagasuroysuroy sama sa usa ka leyon nga nagangulob, nga nagapangitag matukob. Apan barog kamo batok kaniya, malig-on sa pagtuo." (1Pe 5:8, 9) Sa laing bahin, gipatin-aw ni Jesu-Kristo ngadto sa iyang mga sumusunod nga ang kalibotan magdumot ug gani magpatay kanila (Mat 10:22; 24:9; Ju 16:2) ug sa pipila ka kahimtang ang mga kaaway sa usa ka tawo mao ang iyang kaugalingong panimalay.—Mat 10:36.

Unsa ang angay nga tinamdan sa usa ka Kristohanon ngadto sa iyang mga isigkatawo nga naghimo sa ilang kaugalingon nga iyang mga kaaway? Si Jesus mitambag: "Magpadayon sa paghigugma sa inyong mga kaaway, sa pagbuhat ug maayo niadtong nagadumot kaninyo." (Luc 6:27, 28) Siya nagpatin-aw: "Nadungog ninyo nga kini giingon [dili sa Bibliya, kondili sa tradisyon], 'Higugmaon mo ang imong silingan ug dumtan ang imong kaaway.' Apan, ako magaingon kaninyo: Magpadayon sa paghigugma sa inyong mga kaaway ug sa pag-ampo alang sa mga nagalutos kaninyo." (Mat 5:43, 44) Ug, sa walay duhaduha nagtumong sa Proverbio 25:21, si apostol Pablo nag-awhag: "Kon ang imong kaaway gigutom, pakan-a siya." (Rom 12:20) Kini nga prinsipyo gipasiugda sa Balaod, nga mabasa: "Kon imong makaplagan ang torong baka o asno sa imong kaaway nga nahisalaag, ikaw sa walay pakyas magbalik niini kaniya. Kon imong makita ang asno sa nagdumot kanimo nga nalupog ilalom sa luwan niini, nan dili mo siya pagabiyaan. *Uban kaniya* nga kini imong palingkawason sa walay pakyas."—Ex 23:4, 5.

Tungod kay ang mga alagad ni Jehova nagasunod niining maayo nga mga prinsipyo, ang resulta mao nga daghan sa ilang mga kaaway kanhi nalukmay ang kasingkasing ngadto kanila ug usab ngadto sa Diyos mismo. Kini nahiuyon sa Proverbio 16:7: "Kon si Jehova mahimuot sa mga dalan sa usa ka tawo iyang ipahinabo nga bisan ang iyang mga kaaway makigdait kaniya." (Itandi ang Rom 12:17, 18, 21; 1Pe 2:19, 20; 3:9.) Ang usa ka talagsaong pananglitan sa kaluoy ngadto sa usa ka kaaway mao ang gipakita ni Jesu-Kristo ngadto kang Saulo sa Tarso (nga nahimong si apostol Pablo).—Buh 9:1-16; 1Ti 1:13; itandi ang Col 1:21, 22.

Si Jehova nga Diyos nag-ingon: “Akoa ang panimalos, ug ang bayad.” (Deu 32:35; Rom 12:19; Heb 10:30) Busa ang alagad sa Diyos dili mangunay sa pagpanimalos; siya dili usab manghimaraot sa iyang mga kaaway aron lang mobatig personal nga katagbawan, nga hinumdoman ang maalamong tambag: “Sa dihang matumba ang imong kaaway, ayaw pagmaya; ug sa dihang siya mapukan, dili unta magkalipay ang imong kasingkasing.” (Pr 24:17) Ubos sa Balaod, sa mga higayon diin dili matino kon ang pagbuno maoy tinuyo ba o dili, ang kanhing panag-away, pagdumot, o paghampak sa usa ka tawo nga gikaaway maoy butang nga timbangtimbangon pag-ayo batok sa akusado.—Num 35:20-25.

Adunay daghang “mga kaaway” nga angayng buntogon sa usa ka Kristohanon sa panahon sa iyang pagkinabuhi, gawas pa sa literal ug personal nga pagsupak. Peligroso kaayo kon moangka batok niini nga “mga kaaway,” kay, kon magpadaog niini, kini maghimo sa usa ka Kristohanon nga kaaway sa Diyos. Ang apostol nag-ingon: “Ang *paghunahuna sa unod* nagkahulogan ug pakigaway sa Diyos, kay kini wala mailalom sa balaod sa Diyos, ni, sa pagkatinuod, mapailalom kini.” (Rom 8:7; Gal 5:17) Ang Kasulatan naghubit sa panagbangi diha sa sulod sa usa ka Kristohanon tungod sa duha ka magkaaway nga puwersa: (1) ang “balaod sa Diyos,” nga gitawag ni Pablo nga balaod nga naggahom sa iyang hunahuna, ug usab ingong “ang balaod nianang espiritu nga naghatag ug kinabuhi nga nahiusa kang Kristo Jesus,” ug (2) ang *‘balaod sa sala* nga anaa sa mga sangkap [sa usa ka tawo],’ o ang *“balaod sa sala ug sa kamatayon.”* (Rom 7:22-25; 8:2) Sa susama, si apostol Pedro nagtambag sa mga Kristohanon nga ‘magpadayon sa pag-ayad sa *unodnong mga tinguha,* nga maoy nagapakigsangka batok sa kalag.’ (1Pe 2:11) Si Santiago nga igsoon ni Jesus sa inahan miuyon niana, nga naghisgot sa *“pagpangandoy sa unodnong kalipayan* nga nagpakigsangka diha sa inyong mga sangkap.” (San 4:1) Ang usa ka tawo kinahanglang moila niining mga butanga ingong mga kaaway aron makabarog nga malig-on batok niini.

KABAHONG. Usa ka nuka sa lawas apan dili tungod sa usa ka samad, bisan tuod nga ang kabahong nga mohubag sagad maoy resulta sa usa ka dili kaayo dakong samad, sama sa pagkagasgas sa panit. Ang mga kabahong mahimong anaa sa gawas o sa sulod sa lawas, nga motungha diha sa panit o diha sa danglogon nga mga bahin sa lawas. Kini sagad magnana ug mosangpot sa inanayng pagkaut-ot ug pagkamatay sa tisyu diha sa apektadong bahin. Ang mohubag nga mga kabahong, nga mag-ul-ol, magngutngot, sagad motungha diha sa bitiis sa usa ka tawo.

Sa Hebreohanong Kasulatan, ang pulong nga usahay gihubad nga “kabahong” maoy *ma·zohr′,* nga mahimong magtumong sa usa ka kabahong, nuka, o sa usa ka hubag. Ang pipila ka eskolar nagtuo nga nagtumong kini sa usa ka matang sa samad nga tingali kinahanglang pisilon aron molugwa ang sulod niini. Ang Gregong pulong nga *hel′kos,* nga nagtumong sa kabahong, gigamit diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan; kini makita diha sa Gregong *Septuagint* sa Exodo 9:9 ug Job 2:7 alang sa Hebreohanong pulong nga *shechin′,* nga nagtumong sa usa ka hubag.—Tan-awa ang HUBAG.

Mahulagwayong Paggamit. Sa matagnaong paagi, ang Epraim (Israel) gilarawan ingong nasakit ug ang Juda adunay “kabahong,” mga kahimtang nga miresulta tungod sa ilang pagpakasala ug sa pagkawala sa pag-uyon sa Diyos. Apan, inay nga mosalig kang Jehova aron mapanalipdan batok sa ilang mga kaaway, sila kawang nga nangayog tabang sa hari sa Asirya, kinsa wala makaalim sa ilang “kabahong.” (Os 5:13) Sa ulahi, ang Zion, ang iyang katawhan nga gidestiyero ngadto sa Babilonya, gihulagway ingong natakboyan ug kabahong. —Jer 30:12-15, 17; itandi ang Luc 16:20, 21; Pin 16: 2, 10, 11.

KABALAKA, KAHINGAWA. Ubay-ubay nga Hebreohanong mga pulong ang adunay diwa nga kabalaka o kahingawa. Ang usa niini (*tsa·rar′*) nagkahulogang malukoban sa pisikal nga diwa ug busa gihubad nga ‘naputos,’ ‘natago,’ ug “hagip-ot.” (Ex 12:34; Pr 26:8; Isa 49:19) Sa mahulagwayon nga diwa kini nagkahulogang “mabalaka; anaa sa grabeng kapit-os.” (Gen 32:7; 1Sa 28:15) Ang laing pulong mao ang *da·’agh′,* nga gihubad nga “mabalaka; malisang”; kini kaamgid sa *de’a·ghah′,* nga nagkahulogang “pagkamabalak-on.” (1Sa 9:5; Isa 57:11; Pr 12:25) Ang Gregong nombre nga *me′rimna* gihubad nga “kabalaka,” samtang ang kaamgid nga berbong *me·ri·mna′o* nagkahulogang “pagkabalaka.”—Mat 13:22; Luc 12:22.

Ang kabalaka makadaot sa panglawas sa usa ka tawo. Kini mahimong mosangpot sa depresyon, nga makapawala sa kusog ug gana sa paglihok. Nag-ingon ang inspiradong proverbio: “Ang pagkamabalak-on diha sa kasingkasing sa usa ka tawo maoy magpatikuko niini.” (Pr 12:25) Mahimong molutaw ang seryosong pisikal nga mga simtoma tungod sa kabalaka. Matod sa libro nga *How to Master Your Nerves:* “Ang mga doktor nasayod kon sa unsang paagi ang kabalaka makaapektar sa mga pag-obra sa lawas. Kini makapataas (o makapaubos) sa presyon sa dugo; kini makapadag-

han sa mga selula sa puting dugo; kini kalit nga makaapekto sa asukar sa dugo tungod sa paglihok sa adrenalin diha sa atay. Kini makapausab gani sa imong electrocardiogram [ECG]. Si Dr. Charles Mayo miingon: 'Ang kabalaka makaapekto sa sirkulasyon, sa kasingkasing, sa mga glandula, sa tibuok sistema sa nerbiyos.'"—Sinulat ni Dr. P. Steincrohn ug ni Dr. D. LaFia, 1970, p. 14.

Labi pang grabe mao ang espirituwal nga kadaot nga ipatungha sa dili-angay nga kabalaka. Gipakita ni Jesu-Kristo nga ang pagpabili sa "pulong sa Diyos" mahimong bug-os nga matuok sa kabalaka tungod sa mga suliran nga sagad maoy bahin sa kinabuhi sa presenteng sistema sa mga butang. Maingon nga ang mga sampinit makapugong sa nanurok nga mga binhi sa pagtubo ug sa pagpamunga, ang maong kabalaka makapugong usab sa espirituwal nga pagtubo ug sa pagpamunga alang sa pagdayeg sa Diyos. (Mat 13:22; Mar 4:18, 19; Luc 8:7, 11, 14) Tungod kay gitugotan kini nga mga kabalaka nga mogahom sa ilang kinabuhi, ug nagbalewala sa espirituwal nga mga intereses, daghan ang mahimong dili-inuyonan sa atubangan sa Anak sa Diyos sa iyang pagbalik diha sa himaya, nga mosangpot sa ilang walay-kataposang kapildihan.—Luc 21:34-36.

Hustong mga Kabalaka o mga Kahingawa. Husto nga mabalaka bahin sa pagbuhat sa kon unsay makapahimuot kang Jehova nga Diyos aron mapahimuslan ang mga panalangin nga iyang gitagana alang sa iyang debotadong mga alagad. Ang usa nga sad-an sa grabeng kasaypanan angayng mobati sama sa gibati sa salmista: "Nabalaka ako tungod sa akong sala." (Sal 38:18) Ang hustong kabalaka tungod sa sala motultol sa pagsugid, paghinulsol, ug pagtalikod sa sayop nga dalan, nga magpasig-uli sa usa ka maayong relasyon uban sa Labing Hataas.

Ang tanang Kristohanon angayng mabalaka, o angayng tinuod nga mahingawa, bahin sa espirituwal, pisikal, ug materyal nga kaayohan sa mga isigkamagtutuo. (1Co 12:25-27) Kini nga matang sa kabalaka makita diha sa sulat ni apostol Juan ngadto kang Gayo: "Hinigugma, ako nagaampo nga sa tanang butang ikaw unta magmauswagon ug makabaton ug maayong panglawas, ingon nga ang imong kalag nagmauswagon." (3Ju 2) Gihisgotan ni apostol Pablo ang mahitungod sa iyang "kahingawa sa tanang kongregasyon." (2Co 11:28) Siya matinguhaon kaayo nga ang tanan unta magpabiling matinumanong mga tinun-an sa Anak sa Diyos hangtod sa kataposan.

Ang Kasulatan naghisgot bahin sa pagkahimong "mabalak-on sa mga butang sa Ginoo," sa ato pa, naghunahuna sa tanang butang nga magpalambo sa intereses sa Anak sa Diyos. Kay walay mga kaakohan ug mga alatimanon alang sa kapikas ug sa mga anak, ang dili-minyo nga mga Kristohanon, kon itandi sa mga minyo, dili ra kaayo mabalak-on sa "mga butang sa kalibotan" ug busa makahatag ug mas dakong pagtagad sa "mga butang sa Ginoo."—1Co 7:32-35.

Si apostol Pablo misulat nga ang Kristohanong mga bana ug mga asawa "mabalak-on sa mga butang sa kalibotan," mao nga sila adunay mga kabaldahan nga wala masinatii sa dili-minyong mga Kristohanon. Kon bahin sa dili minyo, kon unsay igo na alang sa pag-atiman sa kaugalingon ug sa panimalay ug sa mga kinahanglanon sa kinabuhi—pagkaon, besti, balay—tingali gamay ra gayod kaayo kon itandi sa gikinahanglan sa usa ka pamilya. Tungod sa suod nga relasyon sa bana ug asawa, silang duha angayng magmabalak-on o mahingawa sa pagpahimuot sa usag usa sa pagtagana nianang makaamot sa pisikal, mental, emosyonal, ug espirituwal nga kaayohan sa tibuok pamilya. Bisan pag walay mga sakit, mga emerhensiya, mga limitasyon, o mga kabilinggan sa lawas, ang mga minyo nga adunay mga anak kinahanglang mogugol ug mas dakong panahon alang sa "mga butang sa kalibotan," sa ato pa, sa dili espirituwal nga mga kalihokan may kalabotan sa tawhanong kinabuhi, kay sa sagad gugolon sa dili-minyong mga Kristohanon.

Bisan pa niana, ang kalibotanong mga kabalaka dili gayod tugotan nga magpatigbabaw. Gipatinaw kini ni Jesu-Kristo ngadto kang Marta nga igsoon ni Lazaro. Kay nabalaka sa pag-abiabi sa iyang dinapit, wala na siya makahigayon sa pagpamati kang Jesus. Si Maria, sa laing bahin, nakahimo sa pagpili sa "maayong bahin," ang pagdawat sa espirituwal nga pagkaon gikan sa Anak sa Diyos.—Luc 10:38-42.

Paglikay sa Dili-Angay nga Kabalaka. Ang bug-os nga pagsalig sa mahigugmaong kahingawa ni Jehova alang sa kaayohan sa iyang mga alagad makatabang sa usa nga dili magpadaog sa wala kinahanglana nga kabalaka. (Jer 17:7, 8) Gihimo ni Jesu-Kristo ang samang obserbasyon diha sa iyang Wali sa Bukid. Gitapos niya ang iyang tambag bahin sa kabalaka pinaagi sa mga pulong: "Ayaw gayod kamo kabalaka bahin sa sunod nga adlaw, kay ang sunod nga adlaw adunay iyang kaugalingong mga kabalaka. Igo na sa matag adlaw ang iyang kaugalingong pagkadaotan." (Mat 6:25-34) Alang sa usa ka Kristohanon, igo na ang mga suliran sa matag adlaw ug dili na kinahanglang dugangan pa ug kabalaka bahin sa kon unsay mahitabo sa sunod nga adlaw, nga tingali dili gani mahitabo.

Bisan pa kon ang usa ka Kristohanon dad-on sa atubangan sa mga awtoridad aron sukitsukiton sa mga panahon sa paglutos, ang iyang pagsalig sa tabang sa Diyos makapahigawas kaniya gikan sa kabalaka. Pinaagi sa Iyang espiritu, si Jehova magpalig-on kaniya niining masulayon nga kahimtang ug magpaarang kaniya sa paghatag ug maayong pamatuod.—Mat 10:18-20; Luc 12:11, 12.

Sa dihang ang usa ka Kristohanon atakehon sa bisan unsang butang nga makapabalaka kaniya, nga maghatag kaniya ug kahigwaos ug kahadlok, siya angayng mosangpit sa iyang langitnong Amahan diha sa pag-ampo. Busa siya makahimo sa 'pagtugyan sa iyang kabalaka ngadto kang Jehova,' nga magmasaligon nga siya patalinghogan sa Usa nga nahingawa kaniya. (1Pe 5:7) Tungod niana iyang mabatonan ang kalinaw diha sa kahiladman, ang kalinaw sa Diyos, nga magabantay sa kasingkasing ug sa mga gahom sa pangisip. Sa iyang kahiladman, diha sa iyang kasingkasing, ang Kristohanon mahigawas sa kahigwaos, sa kahadlok nga adunay daotang mahitabo, ug sa kakuyaw, ug ang hunahuna dili matugaw tungod sa mga kabaldahan ug mga kalibog gumikan sa kabalaka.—Flp 4:6, 7.

KABANAY, PARYENTE. Mga tawong iglabot tungod kay parehog kagikan o tungod sa kaminyoon. Adunay ubay-ubayng mga pulong sa orihinal nga mga pinulongan sa Bibliya nga may mga kahulogan ug mga paggamit ingon sa mosunod.

Ang *go·'el'* (gikan sa Heb. nga *ga·'al',* nga nagkahulogang "pagtubos" o "paglukat") nagtumong sa kinadul-ang paryente nga lalaki nga may katungod ingong manlulukat o tigpanimalos sa dugo. Ang tinuyo nga mga mamumuno pagapatyon sa "tigpanimalos sa dugo." (Num 35:16-19) Ang relasyon ni Boaz kang Noemi ug Ruth maoy nianang sa "usa ka manlulukat." (Ru 2:20; 3:9, 12, 13; 4:1, 3, 6, 8, 14) Si Jehova, ang Dakong Amahan o Maghahatag-Kinabuhi, maoy usa ka Tigpanimalos ug Manlulukat sa iyang mga alagad.—Sal 78:35; Isa 41:14; 43:14; 44:6, 24; 48:17; 54:5; 63:16; Jer 50:34.

Ang *she'er'* (Heb., nagkahulogang "organismo") nagtumong sa usa ka paryente sa unod o kadugo. Ang balaod sa Diyos nagdili sa pagpakigsekso sa usa ka suod nga "kadugo," sama sa usa ka iyaan. (Lev 18:6-13; 20:19) Kon ang usa ka isigka-Israelinhon nahimong ulipon sa usa ka langyaw tungod sa utang, nan ang usa ka igsoong lalaki, uyoan, igagaw, o bisan kinsa sa ubang "kadugo" makalukat kaniya. (Lev 25:47-49) O kon ang usa mamatay nga walay mga anak nga lalaki, mga anak nga babaye, mga igsoong lalaki, o mga uyoan, nan ang sunod nga kinadul-ang "kadugo" maoy makadawat sa panulondon.—Num 27:10, 11.

Ang *qa·rohv'* (Heb., nagkahulogang "duol") naglakip dili lamang sa usa ka suod nga kabanay kondili sa usa usab ka suod nga kaila. Kon ang usa ka igsoon nahimong kabos kaayo nga tungod niana kinahanglan niyang ibaligya ang iyang mga kabtangan, nan ang 'suod nga kabanay' kinahanglang maglukat niini alang kaniya. (Lev 25:25) Si Job naguol nga ang iyang "suod nga mga kaila" mibiya kaniya, ug si David nagbangotan nga ang iyang 'suod nga mga kaila' nagbarog usab sa halayo.—Job 19:14; Sal 38:11.

Ang mga termino nga susama sa *ya·dha'* (Heb., nagkahulogang "pagkahibalo," "makaila") mahimong magkahulogan nga usa ka paryente o usa lamang ka kaila. Si Noemi may "paryente sa iyang bana" nga ginganlag Boaz. Gipamatay ni Jehu ang tibuok banay ni Ahab lakip ang iyang "mga kaila."—Ru 2:1; 2Ha 10:11.

Diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan ang *syg·ge·nes'* nagtumong sa usa ka kadugo, apan wala kini gamita sa paghisgot labot sa relasyon tali sa mga ginikanan ug mga anak. Pinasukad niini nga lagda, matikdi nga si Jesus miingon sa iyang mga sumusunod: "Igatugyan kamo bisan sa inyong mga ginikanan ug mga igsoon ug mga paryente [*syg·ge·non'*] ug mga higala." (Luc 21:16) Sa dihang ang 12-anyos nga si Jesus nawala, ang iyang mga ginikanan nangita kaniya taliwala sa ilang "mga paryente." (Luc 2:44) Sa dihang maghikay ka ug usa ka kombira, si Jesus mitambag, ayaw dapita ang imong "mga paryente" kinsa makabalos kanimo apan, hinuon, ang kabos nga mga tawo. (Luc 14:12-14) Sa dihang gidala ni Pedro ang maayong balita sa kaluwasan ngadto kang Cornelio, diha usab ang iyang "mga paryente." (Buh 10:24) Si Pablo, sa iyang sulat ngadto sa mga taga-Roma, sa linangkob nagtawag sa mga Israelinhon ug sa ubay-ubayng mga indibiduwal ingong iyang "mga paryente."—Rom 9:3; 16:7, 11, 21.

KABATID. Tan-awa ang ARTE, KABATID.

KABAYO [Heb., *sus; re'khev* (mga kabayo sa karo); *re'khesh* (panon sa mga kabayo; mga kabayong pangkoreyo); Gr., *hip'pos*]. Si Jehova, ang Maglalalang niini nga hayop, sa dihang gibadlong si Job, naghubit sa pipila ka pangunang mga kinaiyahan sa kabayo: ang talagsaong kusog niini, ang pagpangusmo pinaagi sa dagkong mga buho sa ilong niini, ang pagpangakha niini tungod sa pagkamadalidalion, ang paghinamhinam niini sa gubat, ug ang pagkadili-mahadlok niini sa panagsingkiay sa mga hinagiban. (Job 39:19-25) Kining iladong hayop, sukad sa karaang kapanahonan,

suod kaayo sa tawo, kinsa migamit ug busal ug latigo aron kontrolahon kini.—Sal 32:9; Pr 26:3; San 3:3.

Gigamit sa Gubat. Gawas nga kini gigamit sa mga hari, mga prinsipe, ug sa mga opisyal sa estado, o alang sa dali nga komunikasyon (2Sa 15:1; Ecc 10:7; Est 6:7, 8; 8:14; Jer 17:25; 22:4), ang kabayo pangunang gigamit sa pagpakiggubat sa karaang kapanahonan.—Pr 21:31; Isa 5:28; Jer 4:13; 8:16; 46:4, 9.

Apan, ang mga kabayo dili kaayo epektibo kon ang gubat sangkaon sa bukiron ug gansangong mga dapit. (Am 6:12) Busa, sa dihang gipildi ni Haring Ahab sa Israel ang kasundalohan sa Sirya, ang mga alagad ni Ben-hadad nangatarongan nga kini tungod kay ang Diyos sa Israel maoy "usa ka Diyos sa mga bukid" ug dili sa kapatagan, diin ang mga kabayo ug mga karo epektibo kaayo. Apan, bisan sa kapatagan, gihatag ni Jehova sa Israel ang kadaogan.—1Ha 20:23-29.

Ang kabayo maoy usa ka makapalisang nga galamiton sa epektibong pagpakiggubat nga bisan ang dahunog lamang sa usa ka dakong panon sa mga kabayo ug mga karo igo nang makapahadlok ug makapakalagiw sa pundok sa kasundalohan nga nagtuong sila walay bawot sa gidaghanon. (2Ha 7:6, 7) Ang militaryong kusog sa Ehipto, Asirya, Babilonya, Medo-Persia, ug sa ubang mga nasod nagdependeg dako sa mga kabayo. (Isa 31:1, 3; Jer 6:22, 23; 50:35, 37, 41, 42; 51:27, 28; Eze 23:5, 6, 23; 26:7, 10, 11; Nah 3:1, 2; Hab 1:6, 8) Ang mga kabayo nga may mga busal, mga renda, mga dayandayan sa ulo, pangmonturang mga panapton, ug uban pang dayandayan sagad nga gihulagway diha sa karaang mga monyumento.

Apan ang piniling katawhan sa Diyos sa karaang kapanahonan, ang mga Israelinhon, dili sama sa mga Ehiptohanon ug sa uban pang mga nasod nga nag-isip sa mga kabayo ug mga karo ingong kinahanglanon kaayo sa seguridad ug independensiya. Ang mga hari sa Israel gidid-an sa pagpadaghan sa ilang mga kabayo. (Deu 17:15, 16) Imbes nga mosalig sa gahom sa kasundalohan, mga kabayo, ug mga karo, ang mga Israelinhon angayng molantaw kang Jehova alang sa tabang, ug sila dili gayod angayng mahadlok sa kasangkapan sa gubat sa ilang mga kaaway.—Deu 20:1-4; Sal 20:7; 33:17; Os 1:7.

Gituman ni Haring David sa Israel ang pagdili ni Jehova sa pagpadaghan sa mga kabayo. Sa iyang kadaogan batok kang Hadadezer sa Zoba, mahimo untang dugangan ni David ang mga kabayo sa iyang kasundalohan, hinuon, siya nagbilin lamang ug gidaghanon nga iyang gihunahunang igo alang sa iyang dihadiha nga mga panginahanglan ug nagsugo nga kitnan ang nahibilin.—2Sa 8:3, 4; 1Cr 18:3, 4; itandi ang Jos 11:6, 9; tan-awa ang KITING.

Sukad Kang Solomon Hangtod sa Pagbalik Gikan sa Pagkadestiyero. Apan, ang anak nga lalaki ug manununod ni David nga si Solomon nagtipon ug linibo ka kabayo. (1Ha 4:26 [dinhi ang "kap-atan ka libo ka kuwadra sa mga kabayo" sagad nga gituohang maoy sayop sa magkokopya alang sa mga pulong nga "upat ka libo"]; itandi ang 2Cr 9:25.) Gikan sa Ehipto ingon man sa ubang kayutaan, si Haring Solomon nakadawat ug mga kabayo (2Cr 9:28), ug ang mga kabayo maoy lakip sa mga gasa nga gidala niadtong buot mamati sa iyang kaalam. (1Ha 10:24, 25; 2Cr 9:23, 24) Kini nga mga hayop gibutang sa mga kuwadra diha sa linaing mga siyudad sa mga karo ug usab sa Jerusalem. (1Ha 9:17-19; 10:26) Ang sebada ug uhot nga kompay sa mga kabayo gisuplay sa rehiyonal nga mga luyoluyo sa hari nga tinugyanan sa pagtaganag pagkaon sa lamesa sa hari.—1Ha 4:27, 28.

Sa panahon sa paghari ni Solomon, ang mga negosyante sa hari namaligyag mga kabayo ug mga karo. Ang bili sa usa ka kabayo maoy 150 ka pirasong plata ($330, kon ang mga pirasong plata maoy mga siklo), ug ang bili sa usa ka karo maoy 600 ka pirasong plata (mga $1,320, kon siklo).—1Ha 10:28, 29; 2Cr 1:16, 17.

Sa ulahing katuigan ang mga hari sa Juda ug Israel migamit ug mga kabayo sa pagpakiggubat. (1Ha 22:4; 2Ha 3:7) Mahitungod sa Juda, ang manalagna nga si Isaias nag-ingon nga ang yuta napuno sa mga kabayo. (Isa 2:1, 7) Bisan tuod may mga panahon sa kasaysayan sa Israel nga ang hulaw, gutom, ug kapildihan sa gubat nagpakunhod pag-ayo sa gidaghanon sa mga kabayo (1Ha 17:1; 18:1, 2, 5; 2Ha 7:13, 14; 13:7; Am 4:10), ang katawhan misalig gihapon sa mga kabayo ug naglantaw sa Ehipto alang sa militaryong tabang. (Isa 30:16; 31:1, 3) Ang daotang mga hari sa Juda nagpahinungod pa gani ug pipila ka kabayo ngadto sa paganong kulto sa adlaw, ug nagdala niini ngadto sa sulod sa sagradong mga dapit sa templo ni Jehova. (2Ha 23:11) Ang kataposang hari sa Juda, si Zedekias, mirebelde batok kang Haring Nabucodonosor sa Babilonya ug unya nagpasugo ngadto sa Ehipto alang sa mga kabayo ug sa militaryong tabang. (2Cr 36:11, 13; Eze 17:15) Ingong resulta, ang Juda nadestiyero ingong katumanan sa tagna.—Eze 17:16-21; Jer 52:11-14.

Ang mga kabayo gihisgotan ingong lakip sa mga mananap nga luwananan nga sakyan sa natibulaag nga katawhan sa Diyos paingon sa Jerusalem. (Isa 66:20) Busa makaiikag nga sa unang katumanan sa mga tagna sa pagpasig-uli, ang namalik

nga mga Hudiyo nagdalag 736 ka kabayo.—Esd 2:1, 66; Neh 7:68.

Masambingayong Paggamit. Sa Kasulatan, ang kabayo subsob nga gigamit sa masambingayong paagi. Ang mananapawng mga anak nga lalaki sa walay pagtuong Jerusalem gipakasama sa "mga kabayong higal kaayo." (Jer 5:7, 8) Ang dili-matinumanong Jerusalem namampam sa mga magmamando sa paganong kanasoran, nga nangulag kanila sama sa pagpamiga sa mga puyopuyo niadtong nanagbaton ug labaw sa kasarangang gana sa sekso, nga gipakasama sa laking mga kabayo. (Eze 23:20, 21) Ang pagkagahian ug ang dili-mahinulsolong tinamdan sa usa ka apostatang katawhan gitandi sa pagkamahinaykon sa usa ka kabayo nga midasdas sa panggubatan nga wala magpakabana sa mga sangpotanan.—Jer 8:6.

Ang linaing pagtagad ug pagdayandayan sa usa ka kabayo nga iggugubat sa hari mao ang larawan nga gigamit sa paghulagway sa paghatag ni Jehova sa iyang pag-uyon ngadto sa iyang mahinulsolong katawhan, nga naghimo kanila nga samag kabayo nga nakadaog sa gubat.—Zac 10:3-6.

Sa dihang si Jehova, pinaagi sa manalagnang si Joel, mitagna sa usa ka grabeng hampak nga modangat ngadto sa mga nag-angkon nga iyang katawhan, apan diay mga apostata, iyang gihubit ang nagaut-ot nga dangan nga may "dagway sa mga kabayo." (Joe 2:1-4) Si apostol Juan nakadawat ug susamang panan-awon bahin sa usa ka dakong hampak sa mga dulon, nga ang maong mga dulon maoy "sama sa mga kabayo nga andam alang sa gubat."—Pin 9:7.

Si Juan nakakita usab ug kasundalohang mangangabayo nga duha ka tinagpulo-ka-libo ka tinagpulo-ka-libo (200,000,000) nga gihatagag gahom sa pagpahamtang sa malaglagong mga paghukom sa Diyos. Ang mga kabayo adunay makamatay nga gahom diha sa ilang mga ulo ug mga ikog. Ang tanan niini nga mga kabayo dayag nga ilalom sa pagpanguna sa upat ka manulonda nga gigapos didto sa Suba sa Euprates.—Pin 9:14-19.

Ang dili-makitang langitnong kasangkapan sa gubat ni Jehova gihulagway pinaagig nagkalayong mga kabayo ug mga karo. (2Ha 2:11, 12) Sa usa ka higayon si Eliseo nag-ampo nga mabuka ang mga mata sa iyang nahadlok nga tig-alagad aron iyang makita nga "ang bukirong rehiyon napuno sa mga kabayo ug sa mga karong iggugubat nga kalayo nga naglibot kang Eliseo" aron sa pagpanalipod kaniya gikan sa naglibot nga kasundalohan sa mga Siryanhon nga gipadala aron sa pagdakop kaniya.—2Ha 6:17.

Kasiglohan sa ulahi si Zacarias nakadawat ug usa ka panan-awon labot sa upat ka karo, ang una may pula nga mga kabayo, ang ikaduha may itom nga mga kabayo, ang ikatulo may puti nga mga kabayo, ug ang ikaupat may puntikpuntik, sagolsagol ug bulok nga mga kabayo. Kini mao "ang upat ka espiritu sa kalangitan."—Zac 6:1-8; tan-awa usab ang Zac 1:8-11.

Ang tagna ni Zacarias mahitungod niadtong mohimog serbisyo militar batok sa Jerusalem nagpakita nga si Jehova magluwas sa iyang katawhan ug maglaglag sa kaaway ug sa ilang mga kabayo. (Zac 14:12-15; tan-awa usab ang Eze 38 ug 39.) Ingong usa sa mga panalangin nga mosangpot tungod sa maong aksiyon, ang mga kabayo dili na gamiton sa gubat. Hinuon, kini himoong galamiton alang sa kahimayaan sa Diyos, ingon sa gipakita sa mga pulong: "Igabutang diha sa mga kampanilya sa kabayo 'Ang pagkabalaan iya ni Jehova!'" (Zac 14:20; itandi ang Ex 28:36, 37.) Dugang pa, ang paglaglag sa karong iggugubat ug sa kabayo nagtumong sa pagpasig-uli sa pakigdait.—Zac 9:10.

Sa simbolikong panan-awon ni apostol Juan, ang hinimayang si Jesu-Kristo gihulagway nga nagsakay sa usa ka puting kabayo ug uban kaniya ang usa ka panon, nga ang tanan nagsakay ug puting mga kabayo. Kini nga panan-awon gipadayag ngadto kang Juan ingong paghulagway sa pagkamatarong ug hustisya sa gubat nga awayon ni Kristo batok sa tanang kaaway alang sa iyang Diyos ug Amahan, si Jehova. (Pin 19:11, 14) Una pa niana, ang paglihok ni Kristo ingong hari ug ang misunod nga mga katalagman gihulagway pinaagi sa lainlaing mga mangangabayo ug sa ilang gisakyang mga kabayo.—Pin 6:2-8.

KABOG [Heb., *'atal·leph'*]. Usa ka sus-an ug molupad nga hayop nga, kon walay dagkong mga pako nga panit, kaamgid sa ilaga. Ang Kasulatan nagklasipikar sa kabog ingong lakip sa mahugawng molupad nga mga linalang nga dili pagakan-on sa mga Israelinhon. (Lev 11:19; Deu 14:18) Mga 20 ka nagkalainlaing espisye sa mga kabog (Chiroptera) ang makaplagan sa Israel karong adlawa.

Sa maadlaw ang mga kabog kasagarang mobatog nga magtuwad diha sa mangitngit nga mga langob o sa biniyaang mga tinukod, unya sa pagkakilumkilom kini mogula aron mangitag pagkaon panahon sa kagabhion. Kon kini mobatog nga tinagdaghan sa usa ka dapit, kini nga dapit manimahong anghit. Sa pipila ka langob ang tai sa mga kabog baga na kaayo, nga mahimong gamiton ingong abono. Walay duhaduha nga tungod sa batasan sa kabog nga mobatog diha sa mangitngit nga mga dapit nga ang manalagnang si Isaias naghisgot bahin sa pagsalibay sa mga diyos nga bulawan ug plata ngadto sa mga kabog. Ang mangit-

ngit ug mahugaw nga dapit mao ang angay sa maong mga idolo, inay ang dungganon ug prominenteng mga dapit nga gibutangan niini sa ilang nalimbongang mga magsisimba.—Isa 2:20.

KABOS. Kulang sa materyal nga mga kabtangan o mga kinahanglanon sa kinabuhi; usab, makaluluoy tungod sa kakulang sa espirituwal.

Ang problema sa kakabos dugay na. Latas sa kasiglohan ang mga kabos sagad mas daghan kay sa mga adunahan. Sa dihang gipakitaan ug usa ka buhat sa pagkamahinatagon, giila ni Jesus ang mapait nga kamatuoran nga ang kakabos magpadayon taliwala sa mga tawo nga nagkinabuhi sa pagkadili-hingpit, nga nag-ingon ngadto sa iyang mga tinun-an: "Kay ang mga kabos kanunay nga anaa kaninyo, ug bisan kanus-a nga buot ninyo kamo kanunay nga makabuhat ug maayo kanila, apan ako dili kanunay nga ania kaninyo." (Mar 14:7) Gipresentar sa Bibliya ang timbang nga panglantaw bahin niini nga problema, nga nagpahayag ug kaluoy niadtong nakaagom sa pagpanglupig, samtang nagbadlong usab niadtong kinsa, sa diwa, 'mikaon sa ilang kaugalingong unod' tungod sa kataspokan. (Ecc 4:1, 5; Pr 6:6-11) Gipasiugda niini ang espirituwal nga kauswagan ingong labaw kay sa materyal nga kauswagan (1Ti 6:17-19); busa, ang apostol misulat: "Kay kita walay gidalang bisan unsa nganhi sa kalibotan, ug kita walay madala nga bisan unsa sa atong paggawas niini. Busa, kon kita adunay makaon ug ikabesti, kita magmakontento na niining mga butanga." (1Ti 6:7, 8) Apan ang Kasulatan wala usab maghubit sa kakabos sa materyal ingong usa ka dalayegong butang, ug kini nagpasidaan batok sa tentasyon sa pagpangawat, nga lagmit mahitabo tungod sa hilabihang kakabos.—Pr 6:30, 31; 30:8, 9; itandi ang Efe 4:28.

Ang mga Kabos sa Israel. Dili katuyoan ni Jehova nga ang bisan kinsa sa mga Israelinhon makaagom ug kakabos. Ang nasod gihatagan ug panulondon nga yuta. (Num 34:2-12) Ang tanang Israelinhong mga pamilya, gawas sa mga Levihanon, kinsa nakadawat ug ikapulo gikan sa abot sa yuta tungod sa ilang pag-alagad sa sangtuwaryo, nakaambit niana nga panulondon ug busa adunay kahinguhaan nga ikasustento sa ilang kaugalingon. (Num 18:20, 21) Ang napanag-iyang yuta adunay kasegurohan. Ang mga balaod sa panulondon nagtino nga ang yuta padayong mahuptan sa pamilya o sa tribo nga nanag-iya niini. (Num 27:7-11; 36:6-9; Deu 21:15-17; tan-awa ang PANULONDON.) Dili kini mahimong ibaligya hangtod sa kahangtoran. (Lev 25:23) Sa tuig sa Tinghugyaw ang tanang panulondong mga yuta nga nabaligya iuli ngadto sa orihinal nga mga tag-iya niini. (Lev 25:13) Busa bisan kon ang usa ka tawo magwaldaswaldas sa iyang kabtangan, ang panulondon dili mahimong mawala sa iyang umalabot nga kaliwatan hangtod sa hangtod.

Ang matinumanong pagsunod sa balaod sa Diyos dako untag ikatabang sa mga Israelinhon aron sila dili mahimong kabos. (Deu 15:4, 5) Apan kon dili-masinugtanon, sila dili makabaton sa panalangin ni Jehova, ug kini motultol sa kawalad-on tungod sa mga kalamidad sama sa mga pagsulong sa kaawayng mga kasundalohan ug sa grabeng hulaw. (Deu 28:22-25; itandi ang Huk 6:1-6; 1Ha 17:1; 18:17, 18; San 5:17, 18.) Ang mga indibiduwal, tungod sa pagkatapolan (Pr 6:10, 11; 10:4; 19:15; 20:13; 24:30-34), paghuboghubog, pagkaulitan (Pr 23:21), o sa pagkamahiligon sa paglipaylipay (Pr 21:17), maghimo nga kabos sa ilang kaugalingon ug sa ilang mga pamilya. Ug usab, ang wala damhang mga kahimtang mahimong motungha ug magpahitumpawak sa tawo ngadto sa kakabos. Tungod sa kamatayon ang mga ilo ug mga babayeng balo mao na lamay mahibilin. Ang mga aksidente ug sakit mahimong temporaryo o permanente nga makapugong sa usa ka tawo sa paghimo sa hinungdanong buluhaton. Tungod niini nga mga katarongan si Jehova nakaingon sa Israel: "Dili mawad-an ug kabos ang yuta."—Deu 15:11.

Bisan pa niana, ang Balaod nakatabang ug dako aron ang mga kabos daling makasagubang sa ilang kahimtang. Sa panahon sa pagpangani sila adunay katungod nga manghagdaw sa kaumahan, prutasan, ug mga parasan ug, busa, dili kinahanglang magpakilimos ug tinapay o matukmod sa pagpangawat. (Lev 19:9, 10; 23:22; Deu 24:19-21) Ang usa ka kabos nga Israelinhon makahulam ug salapi nga dili kinahanglang mobayad ug tubo, ug ang espiritu sa pagkamahinatagon kinahanglang ipakita ngadto kaniya. (Ex 22:25; Lev 25:35-37; Deu 15:7-10; tan-awa ang UTANG, UTANGAN.) Aron makatigom ug pinansiyal nga mga kahinguhaan, siya makabaligya sa iyang yuta o makabaligya sa iyang kaugalingon ingong ulipon, nga temporaryo lamang. (Lev 25:25-28, 39-54) Aron ang mga kabos dili malisdan, ang Balaod nagtugot kanila sa pagtanyag ug dili kaayo dagkong mga halad didto sa sangtuwaryo.—Lev 12:8; 14:21, 22; 27:8.

Ang balaod sa Diyos naglatid ug patas nga hustisya alang sa dato ug kabos, nga dili magpalabi ni bisan kinsa kanila tungod sa iyang kahimtang. (Ex 23:3, 6; Lev 19:15) Apan sa dihang ang nasod sa Israel wala magmatinumanon, ang kabos nakaagom ug hilabihang pagpanglupig.—Isa 10:1, 2; Jer 2:34.

Sa Unang Siglo K.P. Mopatim-aw nga mikaylap ang kakabos taliwala sa mga Hudiyo niadtong unang siglo K.P. Ang langyawng pagmando sukad sa panahon sa pagkadestiyero sa Babilonya

sa walay duhaduha nakababag sa pagpadapat sa Moisesnong Balaod, nga naghatag ug proteksiyon sa panulondon nga mga kabtangan. (Itandi ang Neh 9:36, 37.) Ang relihiyosong mga pangulo, ilabina ang mga Pariseo, mas naghatag ug pagtagad sa tradisyon kay sa pagsilsil sa tiunay nga gugma sa silingan ug tukmang pagtamod sa mga tigulang ug kabos nga mga ginikanan. (Mat 15:5, 6; 23:23; itandi ang Luc 10:29-32.) Ang mahigugmaon ug salapi nga mga Pariseo wala kaayoy pagtagad sa mga kabos.—Luc 16:14.

Apan, si Kristo Jesus 'naluoy sa mga panon sa katawhan, tungod kay sila pinanitan ug nagkatibuagsa sama sa mga karnero nga walay magbalantay.' (Mat 9:36) Ang iyang pagpahayag sa maayong balita ngadto sa mga kabos ug sa mga linupigan lahi ra kaayo sa tinamdan sa relihiyosong mga pangulo sa Judaismo nga tungod niana kini nahimong usa sa mga pamatuod nga siya mao gayod ang Mesiyas. (Mat 11:5; Luc 4:18; 7:22) Ngadto sa mga misanong, kini usab nagbukas sa mahimayaong pribilehiyo sa pagpanunod sa langitnong Gingharian.—Mat 5:3; Luc 6:20.

Sanglit nailalom sa usa ka pakigsaad uban sa Diyos, ang mga Hudiyo obligado sa pagtabang sa mga kabos nga isigka-Israelinhon. (Pr 14:21; 28:27; Isa 58:6, 7; Eze 18:7-9) Kay nagpabili niini, si Zaqueo, sa dihang midawat kang Jesus ingong Mesiyas, mipatugbaw: "Tan-awa! Ang katunga sa akong mga kabtangan, Ginoo, ipanghatag ko sa mga kabos." (Luc 19:8) Tungod sa samang katarongan, si Kristo Jesus nakaingon: "Sa dihang maghikay ka ug usa ka kombira, dapita ang mga tawong kabos, mga baldado, mga bakol, mga buta; ug magmalipayon ka, tungod kay wala silay ikabalos kanimo." (Luc 14:13, 14) Sa laing higayon siya nagdasig sa usa ka datong batan-on nga magmamando: "Ibaligya ang tanang butang nga imong nabatonan ug iapod-apod ngadto sa mga tawong kabos, ug makabaton ka ug bahandi sa mga langit; ug umari ka mahimong akong sumusunod." (Luc 18:22) Tungod kay kining tawhana dili andam sa pag-apod-apod sa iyang mga kabtangan aron sa pagtabang sa uban, kini nagpakita nga siya walay tinuod nga kahingawa sa mga linupigan ug sa ingon wala makabaton sa mga hiyas nga gikinahanglan alang sa usa ka tinun-an ni Jesus.—Luc 18:23.

Ang pagdasig ni Jesus sa pagtabang sa mga kabos nahiuyon sa gibuhat niya mismo. Ingong Anak sa Diyos didto sa mga langit, nabatonan niya ang tanang butang. Apan "bisan tuod siya dato siya nahimong kabos." Ingong usa ka kabos nga tawo dinhi sa yuta, siya nakahimo sa pagtubos sa tawhanong rasa, nga nagpaarang nga mabatonan ang kinadak-an sa mga bahandi, nga mao, ang paglaom sa iyang mga sumusunod nga mahimong mga anak sa Diyos. (2Co 8:9) Dugang pa, ang ubang dagkong espirituwal nga mga bahandi nabatonan nila.—Itandi ang 2Co 6:10; Pin 2:9; 3:17, 18.

Labot pa, samtang dinhi pa sa yuta, si Jesus personal nga nagpakitag interes sa mga kabos sa materyal. Siya ug ang iyang mga apostoles adunay komon nga pondo nga gikan niana sila nanghatag ngadto sa kabos nga mga Israelinhon. (Mat 26:9-11; Mar 14:5-7; Ju 12:5-8; 13:29) Ang samang mahigugmaong kahingawa alang sa mga kabos maoy gipasundayag sa mga Kristohanon sa ulahing mga katuigan samtang sila nagtagana ug materyal nga tabang alang sa ilang kabos nga mga igsoon. (Rom 15:26; Gal 2:10) Apan ang pipila nahikalimot, nga tungod niana kinahanglang badlongon sila sa tinun-an nga si Santiago tungod sa pagpakitag paboritismo sa mga dato ug sa pagpakamenos sa mga kabos.—San 2:2-9.

Siyempre, kadtong takos lamang ang makadawat ug materyal nga tabang. Wala gayod idasig ang pagkatapolan. Sumala sa gisulat ni apostol Pablo ngadto sa mga taga-Tesalonica: "Kon adunay dili buot magtrabaho, ayaw usab siya pakan-a."—2Te 3:10; tan-awa ang MAKILILIMOS, PAGPAKILIMOS; GASA SA KALUOY.

KABUG-AT. Tan-awa ang PALAS-ANON, KABUG-AT.

KABZEEL [Gitigom sa Diyos]. Usa ka siyudad sa habagatang bahin sa Juda. (Jos 15:21) Gituohan nga lagmit mao kini ang Khirbet Hora (Horvat Hur), mga 10 km (6 mi) sa SAS sa Beer-seba. Ang Hebreohanong teksto sa 2 Samuel 23:20 ug 1 Cronicas 11:22 giinterpretar sa lainlaing paagi nga nagkahulogang ang Kabzeel mao (1) ang pinuy-anan sa iladong manggugubat nga si Benaias, (2) ang pinuy-anan sa usa sa iyang mga katigulangan o ang dapit diin naghimo siya ug bantogang mga buhat, o (3) ang dapit nga gihimo ang daghang buhat ni Benaias. (Itandi ang *AS; KJ; JB; Le; NW; RS.*) Ang laing porma sa ngalan, ang "Jekabzeel," makita sa Nehemias 11:25 diha sa usa ka talaan sa kabalangayan sa Juda human sa pagkadestiyero.

KADALO. Ang hingapin o hinakog nga tinguha. Ang Hebreohanong berbo nga *cha·madh'* ug ang Gregong berbo nga *e·pi·thy·me'o* parehong nagkahulogang "tinguha." (Sal 68:16; Mat 13:17) Usahay kining mga pulonga, pinasukad sa konteksto, mahimong magpasabot sa daotan, hakog nga tinguha. (Ex 20:17; Rom 7:7) Ang Gregong pulong nga *ple·o·ne·xi'a* sa literal nagkahulogang "tinguha sa pagbaton ug dugang pa" ug gigamit sa Bibliya sa pagpasabot sa "kadalo" ug "hakog nga pangibog."—Efe 4:19; 5:3, *ftn* sa *Rbi8;* Col 3:5.

Ang kadalo madayag pinaagi sa gugma sa salapi, sa tinguha nga makabaton ug gahom o bentaha, o sa paghinobra sa pagkaon ug pag-inom, sekso, o sa ubang materyal nga mga butang. Ang Kasulatan nagpasidaan sa mga Kristohanon batok niining makauulaw nga batasan ug nagsugo nga ilang likayan ang pagpakig-uban kang bisan kinsang nagtawag sa iyang kaugalingon nga usa ka Kristohanong "igsoon" apan nagbatasan sa kadalo. (1Co 5:9-11) Ang mga tawong dalo giklasipikar uban sa mga makihilawason, mga tigsimbag idolo, mga mananapaw, mga lalaking gihuptan alang sa dili-kinaiyanhong mga katuyoan, mga kawatan, mga palahubog, mga tigsultig pasipala, ug mga mangingilkil, ug sa pagkatinuod, sagad nga ang mga tawong dalo nagabuhat sa pipila niining mga butanga. Kon ang usa ka tawo dili motalikod sa iyang kadalo, siya dili makapanunod sa Gingharian sa Diyos.—1Co 6:9, 10.

Ingong pagkondenar sa binuang nga sinultihan ug malaw-ay nga pagpanistis, si apostol Pablo nagsugo nga ang pakighilawas ug kahugawan o kadalo "dili gayod angay hisgotan sa inyong taliwala." Kini mahimong magkahulogan nga dili lamang kining mga buhata dili angayng maglungtad taliwala sa mga Kristohanon kondili nga kini dili usab angay himoong ulohan sa panaghisgot aron lang pahimut-an ang unod.—Efe 5:3; itandi ang Flp 4:8.

Madayag Pinaagi sa mga Lihok. Ang kadalo madayag pinaagi sa pipila ka tatawng mga lihok nga magpadayag sa sayop ug hingaping tinguha sa usa ka tawo. Ang magsusulat sa Bibliya nga si Santiago nagsulti kanato nga ang sayop nga tinguha, sa dihang kini makapanamkon na, manganak ug sala. (San 1:14, 15) Busa ang tawong dalo mamatikdan pinaagi sa iyang mga lihok. Si apostol Pablo nag-ingon nga ang tawong dalo maoy usa ka tigsimbag idolo. (Efe 5:5) Tungod sa iyang hakog nga tinguha ang maong tawo naghimo sa butang nga gitinguha ingong iyang diyos, nga naghimo niini nga labaw sa pag-alagad ug sa pagsimba sa Maglalalang.—Rom 1:24, 25.

Magpahimulag Gikan sa Diyos. Ang mga Kristohanon migula na gikan sa usa ka kalibotan nga puno sa tanang matang sa daotang panggawi. Gipasiugda ni Pablo nga kining mga butanga dili lamang padayong gibuhat kondili gipangagpas usab uban ang *kadalo,* gitinguha sa dinalo nga paagi. Ang mga tawo nga nagabuhat niining mga butanga "nahimulag sa kinabuhi nga iya sa Diyos." Nakat-onan niadtong nahimong mga Kristohanon nga si Kristo nga ilang Sulondan wala magbuhat sa maong mga butang, ug busa sila kinahanglang magbag-o sa ilang hunahuna, nga magsul-ob sa bag-ong Kristohanong pagkatawo. (Efe 4:17-24; Rom 12:2) Sa samang higayon sila nagpuyo taliwala sa dalo nga mga tawo sa kalibotan ug kinahanglang mag-amping nga magpabiling hinlo ingong mga magbabanwag sa kalibotan.—1Co 5:9, 10; Flp 2:14, 15.

Ang kadalo sa kinitaan pinaagig limbong magdiskuwalipikar sa usa ka lalaki nga mahimong ministeryal nga alagad diha sa Kristohanong kongregasyon. (1Ti 3:8) Sanglit ang maong mga lalaki magsilbing sulondan sa kongregasyon, kini nga prinsipyo mapadapat usab sa tanang membro sa kongregasyon. (1Pe 5:2, 3) Kini masabot ilabina pinasukad sa gipahayag ni Pablo nga ang mga tawong dalo dili makapanunod sa Gingharian.—Efe 5:5.

Hakog nga Pangibog. Sa dihang ang kadalo mosangpot sa pagtinguha sa butang nga iya sa laing tawo, kini mahimong hakog nga pangibog. Diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan gigamit ang samang Grego nga pulong alang sa "kadalo" ug sa "hakog nga pangibog." Si Jesu-Kristo nag-ingon nga ang hakog nga pangibog makapahugaw sa usa ka tawo (Mar 7:20-23) ug nagpasidaan batok niini. Iyang gisundan kini nga pasidaan pinaagig sambingay bahin sa hakog nga datong tawo kinsa, sa pagkamatay, wala na makapahimulos o wala nay mahimo labot sa iyang bahandi ug usab anaa sa makasubo nga kahimtang ingong dili "dato ngadto sa Diyos." (Luc 12:15-21) Ang mga Kristohanon gisultihan nga ang ilang kinabuhi "natago uban kang Kristo" ug busa kinahanglan nga ilang patyon ang mga sangkap sa ilang lawas maylabot sa hakog nga pangibog, makadaot nga tinguha, ug sa tanang kahugawan.—Col 3:3, 5.

KADAOTAN. Tan-awa ang DAOTAN, KADAOTAN.

KADENA. Tan-awa ang GAPOS.

KADENILYA SA TIIL. Ang Hebreohanong mga pulong alang sa "mga kadenita sa buolbuol" (*'ets·'a·dhah';* Num 31:50) ug sa "mga kadena sa tiil" (*tse'a·dhah';* Isa 3:20) parehong naggikan sa lintunganayng pulong nga *tsa·'adh',* nga nagkahulogang "paglakang; paglakaw." (Jer 10:5; Pr 7:8) Ang Hebreohanong pulong nga *'e'khes* (pulseras sa tiil; kadenilya sa tiil) naggikan sa lintunganayng pulong nga *'a·khas',* nga nagkahulogang "nagpakagilkil" o "nag-uyog sa pulseras sa tiil." (Isa 3:16, 18, mga *ftn* sa *Rbi8*) Ang mga pulseras sa buolbuol o pahiyas nga mga pulseras nga isul-ob sa bitiis ibabaw sa buolbuol komon nga gigamit sa karaang Tungang Sidlakan. Kini gama gikan sa mga materyales sama sa tumbaga, bulawan, plata, puthaw, bildo, ug garing. Diha sa Ehiptohanong mga monyumento ang mga lalaki ug mga babaye parehong

gihulagway nga nagsul-ob niini, ug sa Ehipto ang mga kadenilya sa tiil ug mga pulseras sagad nga gigamit ingong magkaparis nga mga pahiyas.

Ang bug-at nga mga kadenilya sa tiil motagingting sa dihang kini magpingkiay samtang maglakaw ang nagsul-ob niini. Hinunoa, usahay ang gagmayng mga bato isulod diha sa buhoan nga mga pulseras o mga kadenilya sa tiil aron mokagilkil, ug ang Arabianhong mga dalaga sa dili pa dugayng mga panahon usahay magsul-ob usab ug mga kadenilya sa tiil nga may mga kampanilya nga gitaod diha niana. Ang mga kadenita sa buolbuol usahay itaod usab nganha sa mga kadenilya sa tiil nga isul-ob sa usa ka babaye, sa ingon maglumpong niining duha ka pahiyas. Ang mga kadenita mokagilkil samtang maglakaw ang nagsul-ob niini, ug siyempre, kini ug ang mga kadenilya sa tiil makakuhag pagtagad. Mapugngan o malimitahan usab sa mga kadenita sa buolbuol o mga kadena sa tiil ang paglakang sa babaye, mao nga siya molakaw nga magkiaykiay ug tingali maoy giisip nga madanihong linaktan sa babaye.—Isa 3:16.

Ang "mga kadenita sa buolbuol" maoy lakip sa mga alahas nga gikuha sa mga Israelinhon gikan sa mga Midianhon ingong inagaw sa gubat ug giamot ingong "halad kang Jehova." (Num 31:50, 51) Ang mapahitas-ong "mga anak nga babaye sa Zion" sa ulahing kapanahonan gihubit ingong mga babaye nga "nagpakiaykiay sa paglakaw, ug pinaagi sa ilang mga tiil sila nagpakagilkil," o "diha sa ilang mga tiil sila nag-uyog sa mga pulseras sa tiil." Pinaagi kang Isaias, si Jehova nagpasidaan kanila nga iyang kuhaon ang ilang mga pahiyas ug "ang katahom sa mga pulseras sa tiil," o mga kadenilya sa tiil, ingon man ang ilang "mga kadena sa tiil." (Isa 3:16, 18, 20) Ang Babilonyanhong pagsakop sa Juda ug Jerusalem niadtong 607 W.K.P. tinong nakadaot sa kinabuhi niini nga mga babaye, nga misangpot sa pagkawala sa daghan nilang mga pahiyas ug sa ilang kagawasan.—Tan-awa ang DAYANDAYAN, PAHIYAS.

KADES [Balaang Dapit], **KADES-BARNEA** [Balaang Dapit sa Barnea]. Usa ka dapit nga gikampohan sa mga Israelinhon didto sa kamingawan nga nahimutang sa kinatumyan sa teritoryo sa Edom duol "sa dalan paingon sa Sur," lagmit ang modernong Darb el-Shur nga nagsukad sa Hebron paingon sa Ehipto. (Gen 16:7, 14; Num 20:14-16 [Ang Heb. nga *ʽir* (siyudad) diha sa Num 20:16 sa yano nagkahulogang kampo; itandi ang Num 13:19.]) Lagmit ang gilay-on sa Kades-barnea gikan sa Horeb maoy 11 ka adlaw nga panaw agi sa Bukid sa Seir.—Deu 1:2.

Ang Kades gihisgotan nga nahimutang sa Kamingawan sa Paran ug sa Kamingawan sa Zin. Lagmit nga ang Zin ug Paran maoy magkasikbit nga mga kamingawan nga nag-abot sa Kades, ug busa, ang Kades ikaingong nahimutang sa bisan hain niini nga dapit. O, ang Kamingawan sa Zin tingali maoy bahin sa mas dakong Kamingawan sa Paran. (Num 13:26; 20:1) Sa panahon ni Abraham kining dapita nailhan ingong En-mispat ug ingong Kades. (Gen 14:7; 20:1) Tingali kini mao ra usab ang dapit sa Kedes.—Jos 15:21, 23.

Ang ʽAin Qedeis, mga 80 km (50 mi) sa HHK sa Beer-seba, gituohan nga lagmit mao ang Kades. Taliwala sa usa ka awaaw nga kamingawan (itandi ang Deu 1:19), ang lunsay ug matam-is nga tubig sa tubod sa Qedeis nagsustento sa usa ka tubigang dapit nga may mga balili, mga kahoykahoy, ug mga kahoy. Dihay duha usab ka laing mga tubod sa maong dapit, ang ʽAin el-Qudeirat ug ʽAin el-Qeseimeh. Karong adlawa ang kinadak-an sa tulo ka tubod mao ang ʽAin el-Qudeirat, ug tungod niini mas gituohan sa pipila nga mao kini ang Kades-barnea. Apan, ang ʽAin Qedeis mao ang kinasidlakang tubod. Busa, ang pagtuo nga ang ʽAin Qedeis mao ang Kades-barnea daw mas mohaom sa kahubitan sa S-K nga ruta sa habagatang utlanan sa Canaan: ang Kades-barnea (ʽAin Qedeis?), Hazar-addar (ʽAin el-Qudeirat?), ug Azmon (ʽAin el-Qeseimeh?).—Num 34:3-5.

Kon ang mga Israelinhon nagkampo gayod niining dapita, tungod sa gidak-on sa panon sa katawhan sila sa walay duhaduha migamit niining tulo ka tubod. Pananglitan, sa wala pa motabok sa Jordan, ang kampo mipahiluna "gikan sa Bet-jesimot hangtod sa Abel-sitim." (Num 33:49) Kana adunay distansiya nga mga 8 km (5 mi), pinasukad sa gituohang nahimutangan sa maong mga dapit. Ang gilay-on gikan sa Kades-barnea (ʽAin Qedeis) ngadto sa Azmon (ʽAin el-Qeseimeh) maoy mga 14 km (8.5 mi); ug ngadto sa Hazar-addar (ʽAin el-Qudeirat) maoy 9 km (5.5 mi). Busa, ang posibilidad sa paggamit nila sa tanang tulo ka tubod maoy makataronganon. Posible usab nga ang tibuok dapit gitawag ug Kades-barnea ug kining ngalana napreserbar diha sa ngalan sa HS nga tubod.—Tan-awa ang ADDAR Num. 2; AZMON.

Sa ikaduhang tuig human sa ilang Pagpanggula sa Ehipto, ang mga Israelinhon namiya sa Hazerot ug nagkampo sa Kades-barnea. (Itandi ang Num 10:11, 12, 33, 34; 12:16; 13:26.) Dayon si Moises nagpadala ug 12 ka tawo aron mangespiya sa Yutang Saad. Napulo niining mga espiyaha nagdalag daotang taho, nga miresulta sa pagbagulbol ug pagrebelde sa mga Israelinhon. Busa, gisilotan ni Jehova ang nasod nga maglatagaw sa kamingawan. Human niana ang pagsulay sa Israel nga ilogon ang Canaan nga walay pagpaluyo ug pagtultol sa Diyos misangpot sa makauulaw nga kapildihan.

(Num 13:1-16, 25-29; 14:1-9, 26-34, 44, 45; 32:7-13; Deu 1:41-45) Sulod sa taudtaod nga panahon human niadto ang mga Israelinhon nagpabilin sa Kades-barnea. (Deu 1:46) Apan dili katuyoan ni Jehova nga sila magpabilin didto. Una pa niana siya miingon kanila: "Sanglit ang mga Amalekanhon ug ang mga Canaanhon nagpuyo man sa ubos nga patag, ugma [usa ka Heb. nga *idiom* nga nagkahulogang "sa ulahi," sama sa Ex 13:14] liko kamo ug panglakaw paingon sa kamingawan agi sa dalan sa Pulang Dagat."—Num 14:25.

Busa, ang mga Israelinhon mibiya sa Kades-barnea ug naglatagaw sa kamingawan sulod sa 38 ka tuig. (Deu 2:1, 14) Mopatim-aw nga sulod niining mga tuiga sila miestar sa 18 ka lainlaing mga dapit, kay mao kini ang gidaghanon sa ilang mga pagkampo nga gitala human makabiya ang mga Israelinhon sa Hazerot. (Itandi ang Num 12:16–13:3, 25, 26; 33:16-36.) Bisan tuod ang Israel nagkampo sa Kades human makabiya sa Hazerot, ang Numeros 33:18 wala maghisgot sa Kades human sa Hazerot. Kini lagmit gituyo pagtangtang o tingali, ingon sa gisugyot sa uban kanhi, ang Kades lagmit mao ra usab ang Ritma.

Sa kataposan mopatim-aw nga ang mga Israelinhon nahibalik sa Kades sa unang bulan sa ika-40 nga tuig human sa Pagpanggula. (Num 20:1; 33:36-39) Ang igsoong babaye ni Moises nga si Miriam namatay didto. Sa ulahi, si Moises ug Aaron nawad-an sa pribilehiyo sa pagsulod sa Yutang Saad tungod kay napakyas sa pagbalaan kang Jehova maylabot sa milagrosong tagana sa tubig alang sa mga Israelinhon nga nagkampo sa Kades. Unya, gikan didto, si Moises mihangyo sa Edom nga tugotan sila nga moagi sa teritoryo niini. (Num 20:1-17) Kini nga hangyo gibalibaran, ug mopatim-aw nga ang mga Israelinhon nagpabilin pag dugaydugay sa Kades (Num 20:18; Huk 11:16, 17) una pa mopadayon paingon sa Yutang Saad agi sa Bukid sa Hor. (Num 20:22; 33:37) Sa dihang sila nakaabot sa Kapatagan sa Moab, sa S sa Jordan, gitudlo ni Jehova ang Kades-barnea ingong bahin sa habagatang utlanan sa Yutang Saad. (Num 33:50; 34:4) Sa ulahi, ang mga Israelinhon ilalom ni Josue nagsakop sa dapit gikan sa Kades-barnea hangtod sa Gaza (Jos 10:41), ug ang Kades-barnea nahimutang sa habagatang utlanan sa Juda.—Jos 15:1-4.

Ang Salmo 29:8 nag-ingon nga ang tingog ni Jehova nagpahinabo sa Kamingawan sa Kades nga 'maglimbaglimbag.' Ang gihisgotan dinhi lagmit nagtumong sa usa ka makusog nga bagyo nga mohuros gikan sa kabukiran sa A paingon sa rehiyon sa Kades sa H ug didto maghuyop sa mga balas nga kon tan-awon samag naglimbaglimbag nga kamingawan.

KADMIEL [Moatubang ang Diyos; Ang Diyos Moadto sa Atubangan]. Usa ka Levihanon nga mibalik sa Jerusalem (uban kang Zorobabel) nga gikuyogan sa mga membro sa iyang banay. (Esd 2:1, 2, 40; Neh 7:6, 7, 43; 12:1, 8, 24) Si Kadmiel ug ang iyang mga anak nga lalaki mitabang sa pagdumala sa pagtukod pag-usab sa templo.—Esd 3:9.

Ang yugto sa panahon tali sa pagbalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya (537 W.K.P.) ug sa pagsugid sa mga sala sa nasod batok kang Jehova sa adlaw ni Nehemias (455 W.K.P.), nga gisundan sa pagpamatuod pinaagig timbre sa "kasaligang kontrata" (Neh 9:4, 5, 38; 10:1, 9, 10), dili mohaom nga ilangkit kini nga Kadmiel sa tanan niini nga mga panghitabo. Walay duhaduha nga usa ka hawas sa balay o banay ni Kadmiel ang nalangkit niining ulahing duha ka hitabo.

KADMONIHANON [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "sidlakan"]. Usa ka katawhan nga gitala lakip sa ubang mga nasod kansang kayutaan gisaad ni Jehova ngadto sa binhi ni Abram. (Gen 15:18-21) Sila dayag nga usa ka tigbuhig kahayopan o tigbalhinbalhin nga tribo, sama sa mga Kenihanon ug mga Kenizihanon nga gihisgotan uban kanila. (Gen 15:19) Ang tukmang nahimutangan sa ilang teritoryo dili matino, bisan tuod gituohan nga sila nanimuyo sa Siryanhong desyerto tali sa Palestina-Sirya ug sa Suba sa Euprates.

Ang Hebreohanong ngalan niini nga katawhan (*qadh·moh·ni′*) kaamgid sa adhetibo nga *qadh·moh·ni′* (sidlakan, Eze 47:18); busa ang pipila nagtuo nga lagmit kini sa yano nagkahulogang "mga taga-Sidlakan." (Huk 8:10) Apan, ang kamatuoran nga kining Hebreohanong termino gigamit ingong usa ka ngalan diha sa Genesis 15:19 nagpakita nga kini mahimong magtumong sa usa ka espesipikong tribo.

KAGABHION. Tan-awa ang GABII, KAGABHION.

KAGAMHANAN. Ang may-awtoridad nga pagdumala ug pagkontrol sa kalihokan sa mga tawo diha sa mga komunidad, katilingban, ug mga estado. Kini nagtumong usab sa tawo, grupo sa mga tawo, o sa mga organisasyon nga naglangkob sa nagamandong awtoridad.

Diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan ang mga porma sa pulong nga *ar·khe′* (sinugdanan) gihubad sa lainlaing paagi ingong "estado nga gimandoan sa prinsipe," "mga kagamhanan," "mga magmamando," "mga Soberanya." (*KJ; Dy; NW; AT; JB*) Ang *ky·ber′ne·sis,* nga mas tukmang nagkahulogan nga "pagtultol [paggiya o pagdumala]," ug ang *ky·ri·o′tes,* nga mas tukmang nagkahulogan nga "pagkaginoo," gihubad nga "kagamhanan" sa ubang mga hubad. Sa Hebreohanong Kasulatan,

ang “kagamhanan” mao ang Cebuanong termino nga usahay gigamit sa paghubad sa *mem·sha·lah′,* “dominyo” (Isa 22:21), ug *mis·rah′,* “dominyo” o “prinsipenhong pagmando [o gahom].”—Isa 9:6.

Ang Bibliya nagbutyag nga adunay dili-makitang mga kagamhanan nga maayo, nga gitukod sa Diyos (Efe 3:10), ug adunay mga kagamhanan nga daotan, nga gitukod ni Satanas ug sa mga demonyo. (Efe 6:12) Si Jesu-Kristo mao ang aktibong hawas sa Diyos sa pagpahimutang sa tanang matarong nga mga kagamhanan ug mga awtoridad sa sinugdan, dili-makita ug makita. (Col 1:15, 16) Gibutang siya sa iyang Amahan nga si Jehova ingong pangulo sa tanang kagamhanan (Col 2:8-10), ug siya magamando hangtod nga mahanaw ang tanang kaawayng mga kagamhanan, dili-makita ug makita. (1Co 15:24) Gipakita ni apostol Pablo nga adunay moabot nga usa ka sistema sa mga butang nga niana may usa ka kagamhanan ubos sa awtoridad ni Kristo.—Efe 1:19-21.

Mga Kagamhanan sa Kalibotan. Ang Bibliya naglarawan sa mga kagamhanan sa kalibotan ingong “mga mananap” ug nag-ingon nga sila nakabaton sa ilang awtoridad gikan sa Dragon, si Satanas nga Yawa. Ang Diyos nagtugot kanila nga magpadayon ug naglimite sa gidak-on ug gidugayon sa ilang pagmando, sumala sa iyang katuyoan.—Dan kap 7, 8; Pin kap 13, 17; Dan 4:25, 35; Ju 19:11; Buh 17:26; 2Co 4:3, 4; tan-awa ang MANANAP, SIMBOLIKO NGA MGA.

Ang mga Kristohanon ug ang mga Kagamhanan. Si Jesu-Kristo ug ang unang mga Kristohanon wala mangilabot sa tawhanong mga kagamhanan sa ilang adlaw. (Ju 6:15; 17:16; 18:36; San 1:27; 4:4) Sila miila nga gikinahanglan ang usa ka kagamhanan aron molungtad ang katilingban, ug sila wala gayod maghulhog ug rebolusyon o mag-aghat sa mga lungsoranon sa pagsupak sa balaod. (Rom 13:1-7; Tit 3:1) Gilatid ni Jesus ang prinsipyo ingong giya nga pagasundon sa matuod nga mga magsisimba sa Diyos sa dihang siya miingon: “Busa, ibayad ninyo kang Cesar ang mga butang ni Cesar, apan ang mga butang sa Diyos ngadto sa Diyos.” (Mat 22:21) Kini nga prinsipyo nakatabang sa unang mga Kristohanon (ug sa mga Kristohanon sukad niadto) nga maghupot ug hustong pagkatimbang labot sa ilang relasyon uban sa duha ka awtoridad, nianang sa sibil nga mga kagamhanan ug sa awtoridad sa Diyos. Dugang gipakita ni Jesus nga ang iyang baroganan samtang dinhi sa yuta, ug mao usab ang gihuptan sa iyang mga tinun-an, maoy dili sa pagpakig-away batok sa mga kagamhanan ni “Cesar” apan, hinuon, mao ang pagsunod sa ilang mga regulasyon nga dili sukwahi sa balaod sa Diyos. Giila ni Pilato kini nga kamatuoran sa dihang siya miingon: “Wala akoy nakaplagang sala diha kaniya.” (Ju 18:38) Gisunod sa mga apostoles ang panig-ingnan ni Jesus.—Buh 4:19, 20; 5:29; 24:16; 25:10, 11, 18, 19, 25; 26:31, 32; tan-awa ang GINGHARIAN; LABAW NGA MGA AWTORIDAD.

KAGAWASAN. Sanglit si Jehova nga Diyos mao ang Labing Gamhanan, ang Soberanong Magmamando sa uniberso, ug ang Maglalalang sa tanang butang, siya lamang ang may bug-os, walay-kinutobang kagawasan. (Gen 17:1; Jer 10:7, 10; Dan 4:34, 35; Pin 4:11) Ang tanan gawas kaniya kinahanglang molihok ug mobuhat sulod sa mga limitasyon sa katakos nga gihatag kanila ug magpasakop sa iyang unibersohanong mga balaod. (Isa 45:9; Rom 9:20, 21) Pananglitan, tagda ang grabidad, ug ang mga balaod labot sa kemikal nga mga reaksiyon, ang gahom sa adlaw, ug ang pagtubo; ang moral nga mga balaod; ang mga katungod ug mga gibuhat sa uban nga makaapekto sa kagawasan sa usa ka tawo. Busa ang kagawasan nga nabatonan sa tanang linalang sa Diyos maoy usa ka relatibong kagawasan.

Adunay kalainan tali sa limitadong kagawasan ug sa pagkaulipon. Ang kagawasan nga sulod sa hinatag-sa-Diyos nga mga limitasyon mohatag ug kalipay; ang pagkaulipon ngadto sa mga linalang, sa pagkadili-hingpit, sa mga kahuyangon, o sa sayop nga mga ideolohiya mohatag ug kapit-osan ug kagul-anan. Ang kagawasan lahi usab sa pagkinaugalingon, sa ato pa, ang pagsalikway sa mga balaod sa Diyos ug ang paghukom alang sa kaugalingon kon unsay matarong ug kon unsay daotan. Kana motultol sa pagpanghilabot sa mga katungod sa uban ug magpahinabog kasamok, ingon sa makita sa mga epekto sa independente, mabuotbuotong espiritu nga gipasiugda sa Halas ngadto kang Adan ug Eva didto sa Eden. (Gen 3:4, 6, 11-19) Ang matuod nga kagawasan gikontrol sa balaod, nga mao, ang balaod sa Diyos, nga niana ang indibiduwal bug-os makapahayag sa tukma, makapalig-on, ug mapuslanong paagi, ug moila sa mga katungod sa uban, nga makaamot sa kalipay sa tanan.—Sal 144:15; Luc 11:28; San 1:25.

Ang Diyos sa Kagawasan. Si Jehova maoy Diyos sa kagawasan. Siya nagpagawas sa nasod sa Israel gikan sa pagkaulipon sa Ehipto. Iyang gisultihan sila nga kon sila mosunod sa iyang kasugoan sila mahigawas sa kakabos. (Deu 15:4, 5) Si David naghisgot sa “pagkawalay-kabalaka,” o kagawasan sa kabalaka, sulod sa puloy-anang mga torre sa Jerusalem. (Sal 122:6, 7) Bisan pa niana, ang Balaod nagtaganag probisyon nga kon ang usa ka tawo mahimong kabos mahimo niyang ibaligya ang iyang kaugalingon ingong ulipon aron makata-

gana sa mga panginahanglan sa iyang kaugalingon ug sa iyang pamilya. Apan ang Balaod naghatag ug kagawasan niini nga Hebreohanon sa ikapitong tuig sa iyang pagkaulipon. (Ex 21:2) Sa Tinghugyaw (nga saulogon sa matag 50 ka tuig), ang kagawasan imantala diha sa yuta ngadto sa tanang molupyo niini. Ang matag Hebreohanong ulipon hatagag kagawasan, ug ang matag tawo pabalikon ngadto sa iyang yutang panulondon.—Lev 25:10-19.

Ang Kagawasan nga Miabot Pinaagi ni Kristo. Si apostol Pablo naghisgot sa panginahanglan sa katawhan nga mapahigawas gikan sa "pagkaulipon sa pagkadunot." (Rom 8:21) Gisultihan ni Jesu-Kristo ang mga Hudiyo nga mituo kaniya: "Kon magpabilin kamo sa akong pulong, kamo tinuod gayod nga akong mga tinun-an, ug kamo mahibalo sa kamatuoran, ug ang kamatuoran magpagawas kaninyo." Alang niadtong naghunahuna nga sila nakabaton ug kagawasan tungod kay sila unodnong mga kaliwat ni Abraham, iyang gipasiugda nga sila maoy mga ulipon sa sala, ug siya miingon: "Busa kon ang Anak magpagawas kaninyo, kamo tinuod nga mahigawas."—Ju 8:31-36; itandi ang Rom 6:18, 22.

Ang Kristohanon Gregong Kasulatan naghisgot sa mga sumusunod ni Kristo ingong napahigawas. Gipakita ni Pablo nga sila "mga anak, dili sa usa ka sulugoong babaye, kondili sa babayeng gawasnon" (Gal 4:31), nga iyang gitawag ingong "ang Jerusalem sa itaas." (Gal 4:26) Dayon siya nagtambag: "Alang sa maong kagawasan [o, "Uban sa iyang kagawasan," *ftn* sa *Rbi8*] si Kristo nagpagawas kanato. Busa barog nga malig-on, ug ayaw tugoting kamo mabilanggo pag-usab sa yugo sa pagkaulipon." (Gal 5:1) Nianang panahona ang mga tawo nga nagpakaaron-ingnong mga Kristohanon nakig-uban sa mga kongregasyon sa Galacia. Sila naningkamot sa pag-agni sa mga Kristohanon sa Galacia sa pagsalikway sa ilang kagawasan diha kang Kristo pinaagi sa pagpanlimbasog nga mabatonan ang pagkamatarong pinaagi sa mga buhat sa Balaod, inay nga pinaagi sa pagtuo diha kang Kristo. Si Pablo nagpasidaan nga tungod niana sila mangahulog gikan sa dili-takos nga kalulot ni Kristo.—Gal 5:2-6; 6:12, 13.

Ang kagawasan nga napahimuslan sa unang mga Kristohanon gikan sa pagkaulipon sa sala ug kamatayon ug gikan sa kahadlok ("Kay kita wala hatagi sa Diyos ug espiritu sa katalaw, kondili sa gahom ug sa gugma ug sa maayong panghunahuna") gipakita pinaagi sa pagkawalay-lipudlipod ug sa kagawasan sa pagsulti sa mga apostoles sa pagmantala sa maayong balita. (2Ti 1:7; Buh 4:13; Flp 1:18-20) Ilang giila kini nga kagawasan sa pagsulti bahin sa Kristo ingong bililhong kabtangan, usa nga kinahanglang ugmaron, ampingan, ug mentinahon aron madawat ang pag-uyon sa Diyos. Haom usab kini nga iampo.—1Ti 3:13; Heb 3:6; Efe 6:18-20.

Tukmang Paggamit sa Kristohanong Kagawasan. Ang inspiradong Kristohanong mga magsusulat, nga nagpabili sa katuyoan sa Diyos sa paghatag sa dili-takos nga kalulot pinaagi ni Kristo ("Kamo, dayag, gitawag alang sa kagawasan, mga igsoon"), sublisubling nagtambag sa mga Kristohanon sa pag-amping sa ilang kagawasan ug sa dili pagtugot o pag-abuso sa maong kagawasan ingong kahigayonan sa pagpatuyang sa mga buhat sa unod (Gal 5:13) o ingong takoban sa pagkadaotan. (1Pe 2:16) Si Santiago naghisgot bahin sa 'pagsud-ong pag-ayo sa hingpit nga balaod nga iya sa kagawasan' ug nagpunting nga ang usa ka dili-malimtanong tigpaminaw, apan nagpadayon ingong usa ka *magtutuman,* magmalipayon.—San 1:25.

Gipahimuslan ni apostol Pablo ang kagawasan nga iyang nabatonan pinaagi ni Kristo apan wala mogamit sa iyang kagawasan aron sa pagpahimuot sa iyang kaugalingon o wala mogamit niini aron pasakitan ang uban. Diha sa iyang sulat ngadto sa kongregasyon sa Corinto, iyang gipakita nga dili niya pasakitan ang tanlag sa ubang tawo pinaagi sa pagbuhat sa usa ka butang nga sumala sa Kasulatan siya adunay kagawasan apan mahimong kuwestiyonon sa uban nga kulang ug kahibalo, kansang tanlag mahimong masakitan tungod sa mga buhat ni Pablo. Iyang gihatag ingong pananglitan ang pagkaon ug karne nga gihalad atubangan sa usa ka idolo sa wala pa kini ibaligya sa tiyanggihan. Ang pagkaon sa maong karne mahimong magaghat sa usa ka tawo nga huyang ug tanlag sa pagsaway sa hustong kagawasan ni Pablo labot sa iyang gibuhat ug sa ingon maghukom kang Pablo, nga maoy usa ka butang nga sayop. Busa, si Pablo miingon: "Nganong ang akong kagawasan hukman man pinaagi sa tanlag sa laing tawo? Kon ako nagaambit uban ang pagpasalamat, nganong ako pasipalahan ug sulti mahitungod nianang akong gipasalamatan?" Bisan pa niana, ang apostol determinado sa paggamit sa iyang kagawasan sa makapalig-on, dili sa makadaot nga paagi.—1Co 10:23-33.

Ang Pagpakigbugno sa mga Kristohanon ug ang Paglaom sa Katawhan. Gipakita ni Pablo nga adunay kapeligrohan sa kagawasan sa mga Kristohanon sa pagkaagi nga, samtang "ang balaod nianang espiritu nga naghatag ug kinabuhi nga nahiusa kang Kristo Jesus nagpagawas na kaninyo gikan sa balaod sa sala ug sa kamatayon" (Rom 8:1, 2), ang balaod sa sala ug kamatayon nga

nagalihok diha sa lawas sa mga Kristohanon nakigbugno aron ang usa maulipon pag-usab. Busa ang mga Kristohanon kinahanglang magpunting sa ilang hunahuna sa mga butang nga iya sa espiritu aron magmadaogon.—Rom 7:21-25; 8:5-8.

Human hisgoti ang pagpakigbugno sa mga Kristohanon, si Pablo nagpadayon sa paghisgot bahin sa kaubang mga manununod ni Kristo ingong "mga anak sa Diyos." Dayon iyang gihisgotan ang uban sa katawhan ingong "ang kalalangan" ug gipresentar ang kahibulongang katuyoan sa Diyos "aron nga ang kalalangan usab ipagawas gikan sa pagkaulipon sa pagkadunot ug makabaton sa mahimayaong kagawasan sa mga anak sa Diyos." —Rom 8:12-21.

Mahulagwayong Paggamit. Sa dihang si Job, sa iyang pag-antos, nangandoy nga mahigawas pinaagi sa kamatayon, iyang gipakasama ang kamatayon sa usa ka kagawasan alang niadtong nag-antos. Dayag nga iyang gihisgotan ang malisod nga kinabuhi sa mga ulipon, nga nag-ingon: "[Diha sa kamatayon] ang ulipon gipahigawas na gikan sa iyang agalon."—Job 3:19; itandi ang mga bersikulo 21 ug 22.

KAGUN-OBAN, BUKID SA. Tan-awa ang ulohang OLIBO, BUKID SA MGA.

KAGUOL. Tan-awa ang PAGBANGOTAN.

KAHADLOK. Sumala sa komon nga pagkagamit, ang kahadlok nagkahulogan ug pagdahom sa kadaot o kasakit, nga sagad maoy usa ka masakit nga pagbati nga inubanan sa kakuyaw, kalisang, katugaw. Apan ang kahadlok mahimong magkahulogan usab ug kalmadong pag-ila o paghunahuna sa kon unsay makasakit o makadaot, ug tungod sa maong pag-ila ang usa mohimog makataronganong pagbantay ug maalamon nga paglantaw daan.

Unsa ang kahadlok kang Jehova nga angay natong batonan?

Gipakita sa Bibliya nga adunay hustong matang sa kahadlok ug dili-hustong matang sa kahadlok. Busa, ang kahadlok mahimong maayo nga matang ug mopalihok sa indibiduwal sa pagpadayon uban ang nahiangayng pagbantay batok sa kapeligrohan, sa ingon malikayan ang katalagman, o kaha kini mahimong dili-maayo nga matang sa kahadlok nga makapawala sa paglaom ug makapaluya sa kalig-on sa panghunahuna sa tawo, nga mosangpot pa gani sa kamatayon. Ang kahadlok sa Diyos makaayo; kini maoy usa ka kataha ug lalom nga pagtahod alang sa Maglalalang ug usa ka maayong matang sa kahadlok nga basin siya dili mapahimut-an. Kini nga kahadlok nga basig dili niya kahimut-an maoy resulta sa pagpabili sa iyang dili-takos nga kalulot ug pagkamaayo inubanan sa pagkaamgo nga siya mao ang Supremong Maghuhukom ug ang Labing Gamhanan, kinsa adunay gahom sa pagpahamtang ug silot o kamatayon niadtong dili mosugot kaniya.—Tan-awa ang KATAHA; KALISANG.

Ang hustong matang sa kahadlok kang Jehova nga Diyos hinungdanon alang niadtong buot moalagad kaniya. Kining halalom nga pagkahadlok kang Jehova mao ang "sinugdanan sa kaalam." (Sal 111:10; Pr 9:10) Dili kini usa ka dili-maayong matang sa kahadlok nga makapahugno; "ang kahadlok kang Jehova lunsay." (Sal 19:9) Busa kini nga kahadlok gihubit diha sa Proverbio 8:13: "Ang pagkahadlok kang Jehova mao ang pagdumot sa daotan." Kini makapugong sa usa sa pagsubay sa daotan nga dalan, tungod kay "diha sa pagkahadlok kang Jehova ang usa magapahilayo sa daotan." —Pr 16:6.

Si Adan ug Eva napakyas sa pagpakitag husto, maayo nga matang sa kahadlok sa Diyos ug busa sila misupak kaniya. Kini nakahatag kanila ug masakit nga kahadlok o kalisang, nga tungod niana sila mitago gikan sa presensiya sa Diyos. Matod ni Adan: "Nadungog ko ang imong tingog sa tanaman, apan ako nahadlok." (Gen 3:10) Ang anak ni Adan nga si Cain mibati sa samang matang sa kahadlok human niya patya ang iyang igsoong si Abel, ug kini nga kahadlok lagmit mao ang hinungdan sa iyang desisyon sa pagtukod ug usa ka siyudad.—Gen 4:13-17.

Sa Hebreohanon 12:28 ang mga Kristohanon gisugo sa pagbaton ug diyosnong kahadlok: "Magpadayon kita sa pagbaton sa dili-takos nga kalulot, nga pinaagi niini kita makahatag ug sagradong pag-alagad nga dalawaton sa Diyos uban ang diyosnong kahadlok ug kalisang." Ang usa ka manulonda sa kinatung-an sa langit, nga adunay ipahayag nga walay kataposang maayong balita, nagbukas sa iyang pahayag pinaagi sa mga pulong: "Kahadloki ninyo ang Diyos ug ihatag kaniya ang himaya." (Pin 14:6, 7) Gitandi ni Jesus ang maayong matang sa kahadlok sa Diyos ug ang kahadlok sa tawo, nga nag-ingon, sumala sa natala sa Mateo 10:28: "Ayaw ninyo kahadloki silang makapatay sa lawas apan dili makapatay sa kalag; apan hinunoa kahadloki ninyo siya nga makalaglag sa kalag ug sa lawas sa Gehenna." Sa Pinadayag 2:10 siya usab nagtambag sa mga Kristohanon: "Ayaw kahadlok sa mga butang nga hapit na nimong antoson." Ang tinuod nga gugma kang Jehova maghanaw sa katalaw sa tawo nga motultol sa pagkompromiso.

Apan lakip sa hustong matang sa kahadlok mao ang pagpakitag nahiangayng pagtahod sa sekular nga awtoridad, tungod kay ang Kristohanon nasayod nga ang makataronganong silot gikan sa awtoridad tungod sa usa ka salaod maoy dili-direktang kapahayagan sa kasuko sa Diyos.—Rom 13:3-7.

Si Jesus mitagna nga sa "kataposan sa sistema sa mga butang" ang pagbati sa kahadlok molukop sa yuta. Siya miingon nga aduna unyay "makalilisang nga mga talan-awon" ug nga ang mga tawo "panguyapan sa kahadlok ug sa pagpaabot sa mga butang nga mahitabo diha sa gipuy-ang yuta." (Luc 21:11, 26) Bisan tuod ang katawhan sa katibuk-an maapektohan niining paagiha, ang mga alagad sa Diyos angayng mosunod sa prinsipyo nga gipahayag diha sa Isaias 8:12: "Ang ilang gikahadlokan ayaw ninyo kahadloki." Si apostol Pablo nagpatinaw: "Kay kita wala hatagi sa Diyos ug espiritu sa katalaw, kondili sa gahom ug sa gugma ug sa maayong panghunahuna."—2Ti 1:7.

Ang maalamong tawo, human mohimog maampingong pagtuon bahin sa katawhan maingon man sa mga buluhaton sa tawo ug sa makatalagmanong mga kasinatian niini, miingon: "Kini ang kataposan sa butang, ang tanan nadungog na: Kahadloki ang matuod nga Diyos ug tumana ang iyang mga sugo. Kay kini mao ang tibuok nga obligasyon sa tawo."—Ecc 12:13.

Kahadlok sa mga Hayop Ngadto sa mga Tawo. Diha sa Genesis 9:2 ang pulong nga 'kahadlok' gigamit may kalabotan sa linalang nga mga hayop. Ang Diyos miingon kang Noe ug sa iyang mga anak nga lalaki: "Ang pagkahadlok kaninyo ug ang pagkalisang kaninyo magpadayon diha sa matag buhing linalang sa yuta." Sa tuig nga si Noe ug ang iyang pamilya didto sa sulod sa arka, ang mga hayop ug mga langgam nga gisulod didto adunay kahadlok niini nga mga tawo nga tungod niana kini wala moatake kanila. Busa, sa dihang sila migula gikan sa arka human sa Lunop, si Jehova nagpasalig kang Noe nga kini nga kahadlok magpadayon. Kini gipaluyohan sa kasinatian sa tawo. Si Dr. George G. Goodwin, nga Associate Curator of Mammals, sa The American Museum of Natural History, miingon: "Sa kinaiyanhon, ang leopardo dili moatake sa usa ka tawo. Apan kon hagiton o masamdan, ang hayop mosumbalik sa mga tawo ug makig-away." Sa susama, kon makahigayon, ang malalang mga bitin nga nailhan sa pagkaagresibo, sama sa *mamba* ug haring kobra, mopalabi, ingon sa naandan, sa pagdailos palayo gikan sa tawo inay nga moatake. Bisan tuod ang tawo nagmaltratar ug naghimo sa pipila ka hayop ingong mabangis nga mga linalang, sagad nga anaa gihapon niini kining nagapugong nga kahadlok. Kini kaharmonya sa gipahayag sa Diyos diha sa Genesis 1:26-28, nga ang linalang nga mga hayop gamhan sa tawo sukad sa paglalang niini.

KAHAYAG. Ang Hebreohanong termino nga *'ohr* ug ang Gregong termino nga *phos* nagtumong sa dan-ag nga naggikan sa usa ka butang nga naghatag ug kahayag sama sa lampara (Jer 25:10) o sa adlaw, ug usab ingong kasukwahi sa kangitngit, sa literal ug sa mahulagwayong paagi. (Isa 5:20; Ju 11:10, 11) Kasagarang gituohan nga ang kahayag maoy mga partikulo sa enerhiya nga adunay *wave properties* (ang kinaiyahan sa kahayag sa pagpanaw nga samag mga balod). Apan, hangtod karong adlawa ang tawo dili gihapon makahatag ug bug-os nga tubag sa pangutana nga gibangon sa Maglalalang sa kahayag kapin sa tulo ka libo ka tuig kanhi: "Hain, karon, ang dalan diin atua nabahin ang kahayag?"—Job 38:24.

Ang kahayag nga gikan sa adlaw maoy kombinasyon sa mga kolor, nga ang matag kolor lainlain ug *wavelength* (ang distansiya gikan sa tumoy sa usa ka balod sa kahayag ngadto sa laing tumoy niini). Ang kolor sa usa ka butang matino depende sa partikular nga bahin sa kahayag nga ibanaag niini. Tungod niana ang kahayag magpatunghag daghang kolor nga makapahimuot sa mata sa tawo. Kini usab hinungdanon kaayo sa pagpatunhay sa yutan-ong kinabuhi—sa tanom, hayop, ug sa tawo.

Ang Tinubdan sa Kahayag. Si Jehova nga Diyos mao ang Naghimo sa kahayag ug ang Maglalalang sa kangitngit. (Isa 45:7) Maoy sa unang adlaw sa paglalang nga siya miingon: "Motungha ang kahayag." (Gen 1:3) Una pa niana iyang gilalang ang mga langit (lakip ang "dagkong mga kahayag"—ang adlaw, bulan, ug mga bituon; itandi ang Sal 136:7-9) ug ang yuta. (Gen 1:1) Busa ang pagpadangat sa kahayag nganhi sa yuta lagmit naglakip sa inanay nga pagkuha sa bisan unsang butang nga nagsalipod kanhi sa mga bidlisiw sa adlaw aron kini makaabot niini nga planeta. Ug dayag nga ang "pagkabahin" tali sa kahayag ug kangitngit nahitabo pinaagi sa pagtuyok sa yuta samtang kini nagalibot sa adlaw. (Gen 1:4, 5) Sa ulahi gihampak ni Jehova ang nagsimba-sa-adlaw nga mga Ehiptohanon pinaagig kangitngit, usa ka kangitngit nga wala makaapekto sa mga Israelinhon. (Ex 10:21-23) Sa pagtultol sa iyang katawhan pagawas sa Ehipto, siya nagtagana ug kahayag kanila pinaagi sa usa ka haligi nga kalayo.—Ex 13:21; 14:19, 20; Sal 78:14.

Kanunayng gilangkit sa Kasulatan ang kahayag ngadto sa Maglalalang niini. Ang salmista nagingon: "Oh Jehova nga akong Diyos, ikaw dako kaayo. Gibestihan mo ang imong kaugalingon sa dignidad ug pagkahalangdon, nga ginabukotan mo

ang imong kaugalingon sa kahayag ingon nga besti." (Sal 104:1, 2) Kini nga kapahayagan nahiuyon gayod sa gihubit ni Ezequiel bahin sa iyang nakita diha sa panan-awon: "Ako may nakitang ingon sa kinlaw sa sinubong, ingon sa dagway sa kalayo sulod niana nga naglibot, gikan sa dagway sa iyang balat-ang pataas; ug gikan sa dagway sa iyang balat-ang paubos may nakita ako nga sama sa dagway sa kalayo, ug siya may kahayag nga naglibot niya. Dihay dagway nga samag balangaw nga mopakita sa panganod sa adlaw nga may ulan. Ingon niana ang dagway sa kahayag nga naglibot. Kadto maoy sama sa dagway sa himaya ni Jehova." (Eze 1:27, 28) Kasiglohan una pa niana, ang usa lamang ka tipik sa pagpadayag sa maong himaya nakapasilaw na sa nawong ni Moises.—Ex 33:22, 23; 34: 29, 30.

"Ang Diyos maoy kahayag ug diha kaniya wala gayoy kangitngit." (1Ju 1:5) Siya maoy matarong, matul-id, ug balaan (Deu 32:4; Pin 4:8), nga wala gayod malambigit sa makauulaw ug mahugaw nga mga buhat nga sagad gilangkit sa kangitngit. (Itandi ang Job 24:14-16; 2Co 6:14; 1Te 5:7, 8.) Busa ang mga tawo nga nagalakaw sa kangitngit tungod sa pagdumot sa ilang igsoon ug wala magabuhat uyon sa kamatuoran dili gayod mahiusa uban kaniya.—1Ju 1:6; 2:9-11.

Si Jehova mao ang "Amahan sa langitnong mga kahayag." (San 1:17) Siya dili lamang "Maghahatag sa adlaw sa paghatag ug kahayag sa maadlaw, sa mga lagda sa bulan ug sa mga bituon sa paghatag ug kahayag sa magabii" (Jer 31:35) kondili siya usab ang Tinubdan sa tanang espirituwal nga kahayag o kalamdagan. (2Co 4:6) Ang iyang balaod, hudisyal nga mga hukom, ug ang iyang pulong maoy kahayag alang niadtong magpagiya niini. (Sal 43:3; 119:105; Pr 6:23; Isa 51:4) Ang salmista nagpahayag: "Pinaagi sa kahayag nga gikan kanimo kami makakita ug kahayag." (Sal 36:9; itandi ang Sal 27:1; 43:3.) Sama sa kahayag sa adlaw nga nag-anam-anam ug kasanag gikan sa pagbanagbanag hangtod sa "pagkahingpit sa adlaw," mao man usab ang dalan sa mga matarong, nga gilamdagan pinaagi sa diyosnong kaalam, nag-anam-anam ug kadan-ag. (Pr 4:18) Ang paglakaw sa dalan nga gilatid ni Jehova maoy paglakaw diha sa iyang kahayag. (Isa 2:3-5) Sa laing bahin, sa dihang ang usa ka tawo magtan-aw sa mga butang sa dili-putling paagi o uban sa daotang tinguha, siya anaa sa hilabihang espirituwal nga kangitngit. Sumala sa giingon ni Jesus: "Kon daotan ang imong mata, ang imong tibuok lawas mahimong ngitngit. Kon sa pagkatinuod ang kahayag nga anaa kanimo maoy kangitngit, pagkadako gayod niana nga kangitngit!"—Mat 6:23; itandi ang Deu 15:9; 28:54-57; Pr 28:22; 2Pe 2:14.

Kahayag ug ang Anak sa Diyos. Sukad sa iyang pagkabanhaw ug pagkayab ngadto sa langit, si Kristo Jesus, ang "Hari sa mga nagmando ingong mga hari ug Ginoo sa mga nagmando ingong mga ginoo," "nagpuyo sa kahayag nga dili-madulol." Ang maong kahayag mahimayaon kaayo mao nga imposible gayod alang sa huyang nga mga mata sa tawo ang pagsud-ong kaniya. (1Ti 6:15, 16) Ngani, ang usa ka tawo, si Saulo (Pablo) sa Tarso nabuta tungod sa kahayag nga naggikan sa langit nga iyang nakita sa panahong ang hinimayang Anak sa Diyos nagpadayag sa iyang kaugalingon ngadto niining maglulutos sa mga sumusunod ni Jesus.—Buh 9:3-8; 22:6-11.

Panahon sa iyang yutan-ong ministeryo si Jesu-Kristo mao ang kahayag, nga nagtaganag espirituwal nga kalamdagan mahitungod sa mga katuyoan ug kabubut-on sa Diyos alang niadtong makabaton sa balaang pag-uyon. (Ju 9:5; itandi ang Isa 42:6, 7; 61:1, 2; Luc 4:18-21.) Sa sinugdan, ang "nawalang mga karnero sa balay sa Israel" lamang ang nakadawat sa kaayohan gikan nianang "dakong kahayag." (Isa 9:1, 2; Mat 4:13-16; 15:24) Apan ang espirituwal nga kalamdagan dili limitado sa kinaiyanhong mga Hudiyo ug mga kinabig. (Ju 1:4-9; itandi ang Buh 13:46, 47.) Sa dihang gipresentar sa templo ang masuso nga si Jesus, ang tigulang nga si Simeon naghubit kaniya ingong "usa ka kahayag sa pagkuha sa tabil gikan sa kanasoran." (Luc 2:32) Sumala sa gipatin-aw ni Pablo ngadto sa mga taga-Efeso, ang dili-tinuling mga dili-Hudiyo anaa sa kangitngit kon bahin sa Diyos ug sa iyang mga katuyoan: "Kamo kaniadto katawhan sa kanasoran labot sa unod; kamo gitawag nga 'dili-tinuli' nianang gitawag 'tinuli' nga gihimo diha sa unod pinaagi sa mga kamot—nga kamo sa maong panahon walay Kristo, bulag sa estado sa Israel ug estranyo sa mga pakigsaad labot sa saad, ug kamo walay paglaom ug mga walay Diyos dinhi sa kalibotan." (Efe 2:11, 12) Apan, sa dihang ang maayong balita bahin kang Kristo gipaabot ngadto sa mga dili-Hudiyo, kadtong paborableng misanong 'gitawag gikan sa kangitngit ngadto sa iyang katingalahang kahayag.' (1Pe 2:9) Apan padayong gitugotan sa uban ang usa nga naghimo sa iyang kaugalingon nga "usa ka manulonda sa kahayag" o kalamdagan (2Co 11:14), "ang diyos niini nga sistema sa mga butang," sa pagbuta kanila 'aron nga ang kahayag sa maayong balita bahin kang Kristo dili makadan-ag.' (2Co 4:4) Ilang gipalabi ang kangitngit, tungod kay buot nilang ipadayon ang ilang hakog nga dalan.—Itandi ang Ju 3:19, 20.

Mga Sumusunod ni Kristo Nahimong mga Kahayag. Kadtong nagpasundayag ug pagtuo kang Kristo Jesus ingong "ang kahayag sa kalibotan" ug nahimong iyang mga sumusunod nahi-

mong "mga anak sa kahayag." (Ju 3:21; 8:12; 12:35, 36, 46) Ilang gipahibalo sa uban ang mga kinahanglanon aron mabatonan ang pag-uyon sa Diyos ug ang kinabuhi, nga nagabuhat niana "sa kahayag," sa ato pa, sa dayag. (Mat 10:27) Sa susama, si Juan nga Tigbawtismo nag-alagad ingong kahayag sa dihang "nagwali sa bawtismo nga simbolo sa paghinulsol" ug nagpunting sa pag-abot sa Mesiyas. (Luc 3:3, 15-17; Ju 5:35) Dugang pa, pinaagi sa ilang maayong binuhatan, sa pulong ug sa panig-ingnan, ang mga sumusunod ni Kristo nagpasidlak sa ilang kahayag. (Mat 5:14, 16; itandi ang Rom 2:17-24.) "Ang mga bunga sa kahayag naglangkob sa tanang matang sa pagkamaayo ug pagkamatarong ug kamatuoran." Busa giyagyag niini ang pagkasalawayon sa makauulaw nga mga buhat nga iya sa kangitngit (pakighilawas, tanang matang sa kahugawan, kadalo, ug uban pa nga susama niini) nga gibuhat sa "mga anak sa pagkadilimasinugtanon." Ingong sangpotanan, kining makauulaw nga mga buhat nakita diha sa tinuod nga kahayag niini ug, sa diwa nga kini napadayag ingong mga butang nga hinukman sa Diyos, kini mismo nahimo usab nga kahayag. (Efe 5:3-18; itandi ang 1Te 5:4-9.) Kay nasangkapan sa "mga hinagiban sa kahayag," nga mao ang espirituwal nga armadura nga gikan sa Diyos, ang mga Kristohanon nakiggubat "batok sa mga kagamhanan, batok sa mga awtoridad, batok sa mga magmamando sa kalibotan niini nga kangitngit, batok sa daotang mga puwersa nga espirituhanon sa langitnong mga dapit" ug pinaagi niini sila nakabarog nga malig-on ingong inuyonan nga mga alagad sa Diyos.—Rom 13:12-14; Efe 6:11-18.

Ubang Mahulagwayong mga Paggamit. Ang Kasulatan naundan sa daghang mahulagwayong mga paghisgot bahin sa kahayag. Ang katakos sa pagkakita maoy gipasabot sa mga pulong nga "ang kahayag sa akong mga mata." (Sal 38:10) Ang ekspresyon nga 'ang Diyos nagahatag ug kahayag' sa mga tawo nagkahulogan nga siya naghatag kanila ug kinabuhi o nagtugot kanila nga padayong mabuhi. (Job 3:20, 23; itandi ang Sal 56:13.) Ang mga pulong nga "mga bata nga wala makakita ug kahayag" nagtumong niadtong natawong patay. (Job 3:16; itandi ang Sal 49:19.) Ang mga pulong nga "maayo alang sa mga mata ang pagtan-aw sa adlaw" lagmit nagkahulogan nga 'nindot nga mabuhi.'—Ecc 11:7.

Ang kahayag sa kabuntagon tin-awng gilarawan ingong 'nagkupot sa mga kinatumyan sa yuta ug nagyugyog sa mga daotan gikan niini,' kay ang kaadlawon nagpakalagiw sa mga mamumuhat ug daotan. Ang kangitngit mao ang ilang "kahayag," tungod kay sila sagad nga nagabuhat sa ilang daotang mga buhat panahon sa kangitngit nga nagsilbing tabon niini, ug kining mahulagwayong "kahayag" gikuha gikan kanila pinaagi sa literal nga kahayag sa kaadlawon.—Job 38:12-15; itandi ang Job 24:15-17.

Maingon nga ang kahayag sa adlaw tin-awng makita, mao man usab ang mapait nga mga paghukom ni Jehova maoy dayag. Kini ang gipunting sa Oseas 6:5: "Ang mga paghukom kanimo mahisama sa kahayag nga nagasidlak."

Ang 'kahayag sa nawong sa Diyos' nagkahulogan ug balaang pag-uyon. (Sal 44:3; 89:15) Ang ekspresyon nga "ibanwag ang kahayag sa imong nawong ibabaw kanamo" nagpasabot nga 'ipakita kanamo ang imong pag-uyon.' (Sal 4:6) Sa susama, ang pag-uyon sa usa ka magmamando gihisgotan ingong ang "kahayag sa nawong sa hari."—Pr 16:15.

Ang kahayag mahimong magpasabot ug kasanag o kasadya, nga kasukwahi sa kangiob. (Job 30:26) Mao nga si Job (29:24) miingon: "Ang kahayag sa akong nawong wala nila isalikway." Bisan tuod ang uban nagmasulub-on ug nagminghoy, wala kini magpahinabo kang Job nga magbaton ug samang tinamdan.

Usahay ang kahayag gigamit sa paghulagway sa masanag nga palaaboton, sama sa kaluwasan o kagawasan. (Est 8:16; Sal 97:11; Isa 30:26; Miq 7:8, 9) Gipahinabo ni Jehova nga ang iyang himaya mosidlak diha sa Zion nga nagpunting sa kagawasan niini gikan sa pagkabinihag. Ingong sangpotanan ang Zion nahimong tinubdan sa kalamdagan alang sa kanasoran. (Isa 60:1-3, 19, 20; itandi ang Pin 21:24; 22:5.) Sa laing bahin, ang dili paghatag sa adlaw, bulan, ug mga bituon sa ilang kahayag nagpasabot ug katalagman.—Isa 13:10, 11; Jer 4:23; Eze 32:7, 8; Mat 24:29.

KAHIBALO. Sa panguna, ang kahibalo nagkahulogang pagkasinati sa mga kamatuoran nga nabatonan pinaagig personal nga kasinatian, obserbasyon, o pagtuon. Ang Bibliya nag-awhag pagayo sa pagpangita ug sa pagpabili sa hustong kahibalo, nga nagrekomendar niini inay sa bulawan. (Pr 8:10; 20:15) Gipasiugda ni Jesus ang kahinungdanon sa tinuod nga pagkaila kaniya ug sa iyang Amahan, ug sublisubling gipasiugda ang kahibalo diha sa mga basahon sa Kristohanon Gregong Kasulatan.—Ju 17:3; Flp 1:9; 2Pe 3:18.

Tinubdan sa Kahibalo. Sa pagkatinuod si Jehova mao ang pangunang Tinubdan sa kahibalo. Siyempre, ang kinabuhi gikan kaniya ug kini mahinungdanon aron ang usa ka tawo makabaton ug kahibalo. (Sal 36:9; Buh 17:25, 28) Dugang pa, gilalang sa Diyos ang tanang butang, busa ang tawhanong kahibalo maoy pinasukad sa pagtuon sa mga buhat sa Diyos. (Pin 4:11; Sal 19:1, 2) Giinspirar

usab sa Diyos ang iyang sinulat nga Pulong, nga gikan niana ang tawo makakat-on sa kabubut-on ug mga katuyoan sa Diyos. (2Ti 3:16, 17) Busa ang sentro sa tanang tinuod nga kahibalo mao si Jehova, ug ang tawo nga nagtinguha niini kinahanglang may kahadlok sa Diyos nga tungod niana siya mag-amping nga dili makabuhat ug butang nga makapasuko kang Jehova. Ang maong kahadlok mao ang sinugdanan sa kahibalo. (Pr 1:7) Ang maong diyosnong kahadlok magpaarang sa usa ka tawo nga makabaton ug tukmang kahibalo, apan kadtong wala magtagad sa Diyos mohimo dayon ug sayop nga mga konklusyon gikan sa mga butang nga ilang nakita.

Ang Bibliya sublisubli nga naglangkit kang Jehova ug sa kahibalo, nga nagtawag kaniya nga "usa ka Diyos sa kahibalo" ug naghubit kaniya ingong "hingpit sa kahibalo."—1Sa 2:3; Job 36:4; 37:14, 16.

Ang papel nga gihatag ni Jehova sa iyang Anak diha sa katumanan sa Iyang mga katuyoan mahinungdanon kaayo nga tungod niana kini ang giingon bahin kang Jesus: "Maampingong natago diha kaniya ang tanang bahandi sa kaalam ug kahibalo." (Col 2:3) Gawas kon ang usa ka tawo magpasundayag ug pagtuo diha kang Jesu-Kristo ingong Anak sa Diyos, siya dili makasabot sa tinuod nga kahulogan sa Kasulatan ug dili makakita kon sa unsang paagi natuman ang mga katuyoan sa Diyos sumala sa Iyang gitagna.

Ang usa ka tawo matabangan nga mapabilhan sa mas bug-os pa ang kahulogan ug kahinungdanon sa kahibalo pinaagi sa pagsusi sa Hebreohanon ug Gregong mga pulong nga sagad gihubad nga "kahibalo" ingon man sa pagtagad sa kalangkitan tali sa kahibalo ug sa kaalam, pagsabot, katakos sa panghunahuna, ug katakos sa pag-ila.

Ang Kahulogan sa Termino. Diha sa Hebreohanong Kasulatan, daghang pulong (mga nombre) nga mahimong hubaron nga "kahibalo" ang kaamgid sa pangunang berbo nga *ya·dha'ʹ,* nga nagkahulogang "mahibalo (pinaagig pag-asoy)," "mahibalo (pinaagig pag-obserbar)," "mahibalo (pinaagig personal nga pagkaila o pagkasinati)," o "mahimong sinati, hanas." Ang eksaktong kahulogan, ug ang sagad nga paagi sa paghubad sa matag pulong, pagatinoon pinaagi sa konteksto. Pananglitan, ang Diyos miingon nga siya 'nahibalo' o nakaila kang Abraham ug busa nakatino nga kini nga tawo sa pagtuo magsugo sa iyang mga anak sa hustong paagi. Si Jehova wala lamang mag-ingon nga siya nahibalo nga si Abraham naglungtad, kondili, nga Siya sinati kaayo kang Abraham, kay iyang nakita ang pagkamasinugtanon ni Abraham ug ang iyang interes sa tinuod nga pagsimba sulod sa daghang katuigan.—Gen 18:19, *NW, La;* Gen 22:12; itandi ang JEHOVA (Unang Paggamit sa Ngalan ug ang Kahulogan Niini).

Mahitungod sa berbo nga *ya·dha'ʹ* (mahibalo), ang pangunang Hebreohanong pulong nga gihubad nga "kahibalo" (*da'ʹath*) adunay paninugdang ideya sa pagkahibalo sa mga kamatuoran o pagbaton ug impormasyon, apan usahay kini naglakip ug labaw pa niana. Pananglitan, ang Oseas 4:1, 6 ngaingon nga dihay panahon nga walay "kahibalo sa Diyos" didto sa Israel. Kana wala magpasabot nga ang katawhan wala mahibalo nga si Jehova mao ang Diyos ug ang usa nga nagluwas ug nagtultol sa mga Israelinhon sa miaging panahon. (Os 8:2) Apan pinaagi sa ilang mga pagbuno, pagpangawat, ug pagpanapaw, ilang gipakita nga ilang gisalikway ang tinuod nga kahibalo tungod kay sila wala molihok sumala niana.—Os 4:2.

Ang *ya·dha'ʹ* usahay nagpasabot sa pakigsekso, sama sa Genesis 4:17, diin ang pipila ka hubad naghubad niini sa literal nga paagi nga 'giila' (*KJ; RS; Ro*), samtang ang ubang mga hubad haom nga nag-ingong si Cain "nakigdulog o nakigsekso" sa iyang asawa. (*AT; Mo; NW*) Ang Gregong berbo nga *gi·noʹsko* gigamit sa samang paagi diha sa Mateo 1:25 ug sa Lucas 1:34.

Human mokaon si Adan ug Eva sa gidiling bunga (Gen 2:17; 3:5, 6), si Jehova miingon ngadto sa iyang kauban sa paglalang (Ju 1:1-3): "Ania, ang tawo nahimong sama sa usa kanato nga *nahibalo* sa maayo ug sa daotan." (Gen 3:22) Dayag nga kini wala lamang magpasabot sa pagkahibalo kon unsay maayo ug kon unsay daotan alang kanila, kay ang unang lalaki ug babaye nagbaton na niana nga kahibalo tungod sa mga sugo sa Diyos kanila. Dugang pa, ang mga pulong sa Diyos sa Genesis 3:22 dili mahimong magtumong sa ilang pagkahibalo niadtong higayona kon unsay daotan pinaagig kasinatian, kay si Jehova miingon nga sila nahimo nang sama kaniya ug wala niya mahibaloi ang daotan pinaagi sa pagbuhat niana. (Sal 92:14, 15) Diha sa linaing diwa, dayag nga si Adan ug Eva nahibalo kon unsay maayo ug daotan sa pagkaaging sila na ang naghukom kon unsay maayo ug daotan alang sa ilang kaugalingon. Sa idolatrosong paagi ilang gipalabi ang ilang paghukom kay sa paghukom sa Diyos, nga sa pagkadili-masinugtanon sila daw nahimong balaod alang sa ilang kaugalingon inay nga mosugot kang Jehova, nga nagbaton sa katungod ug kaalam nga gikinahanglan sa pagtino sa maayo ug daotan. Busa ang ilang independenteng kahibalo, o sukdanan, sa maayo ug daotan dili sama nianang kang Jehova. Sa kasukwahi, kini maoy nagtultol kanila ngadto sa kaalaotan.—Jer 10:23.

Diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan adunay duha ka pulong nga sagad gihubad nga "kahibalo,"

ang *gno′sis* ug *e·pi′gno·sis.* Kining duha kaamgid sa berbo nga *gi·no′sko,* nga nagkahulogang "mahibalo; makasabot; makaila." Apan, ang pagkagamit niini nga berbo diha sa Bibliya nagpakita nga kini mahimong magtumong sa usa ka maayong relasyon tali sa maong persona ug sa usa nga iyang "nailhan." (1Co 8:3; 2Ti 2:19) Ang kahibalo (*gno′sis*) gipabilhan pag-ayo diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan. Apan, dili ang tanan nga gitawag sa mga tawo nga "kahibalo" angayng tinguhaon, tungod kay adunay mga pilosopiya ug mga panglantaw nga "bakak nga gitawag ug 'kahibalo.'" (1Ti 6:20) Ang girekomendar nga kahibalo maoy mahitungod sa Diyos ug sa iyang mga katuyoan. (2Pe 1:5) Kini naglangkit ug labaw pa sa pagbaton ug mga kamatuoran, nga nabatonan sa daghang ateyista; ang gipasabot dinhi mao ang personal nga debosyon kang Jehova ug kang Kristo. (Ju 17:3; 6: 68, 69) Samtang ang pagkabaton ug kahibalo (impormasyon lamang) lagmit mosangpot sa pagbati nga labaw, ang atong pagkahibalo sa "gugma ni Kristo nga nagalabaw sa kahibalo," nga mao, ang pagkahibalo niini nga gugma pinaagig kasinatian tungod kay kita personal nga nagsundog sa iyang mahigugmaong mga paagi, magbalanse ug maghatag ug hustong direksiyon sa atong paggamit sa bisan unsang kahibalo nga atong nabatonan.—Efe 3:19.

Ang *e·pi′gno·sis,* usa ka mas puwersadong porma sa *gno′sis* (*e·pi′,* nagkahulogang "dugang"), sagad nga masabot pinasukad sa konteksto nga nagkahulogang "eksakto, tukma, o bug-os nga kahibalo." Busa si Pablo misulat bahin sa pipila nga nagtuon (nagkuhag kahibalo) "apan dili gayod makadangat sa tukmang kahibalo ["tinuod nga kahibalo," *TC;* "personal nga kahibalo," *Ro;* "tin-aw, bug-os nga kahibalo," *ftn* sa *Da*] sa kamatuoran." (2Ti 3:6, 7) Siya miampo usab nga kadtong anaa sa kongregasyon sa Colosas, kinsa dayag nga may kahibalo sa kabubut-on sa Diyos, kay sila nahimong mga Kristohanon, "mapuno sa tukmang kahibalo sa iyang kabubut-on diha sa tanang kaalam ug espirituwal nga pagsabot." (Col 1:9) Ang maong tukmang kahibalo kinahanglang tinguhaon sa tanang Kristohanon (Efe 1:15-17; Flp 1:9; 1Ti 2:3, 4), sanglit kini mahinungdanon sa pagsul-ob sa "bag-ong pagkatawo" ug sa pagbaton sa kalinaw.—Col 3:10; 2Pe 1:2.

Nalangkit nga mga Hiyas. Sagad diha sa Bibliya, ang kahibalo nalangkit sa ubang mga hiyas sama sa kaalam, pagsabot, katakos sa pag-ila, ug katakos sa panghunahuna. (Pr 2:1-6, 10, 11) Ang pagkasabot sa pangunang mga kalainan tali niini nga mga hiyas makapatin-aw pag-ayo sa daghang teksto. Hinuon, angayng ilhon nga kining nalangkit nga orihinal nga mga pulong dili sa tanang higayon may parehong katumbas nga Cebuanong mga pulong. Ang kahimtang ug ang paggamit sa pulong makaapekto sa diwa. Bisan pa niana, may pipila ka makaiikag nga mga kalainan nga motungha sa dihang tagdon sa usa ang mga paghisgot sa Bibliya bahin sa kahibalo, kaalam, pagsabot, katakos sa pag-ila, ug katakos sa panghunahuna.

Kaalam. Ang kaalam mao ang katakos sa paggamit sa kahibalo, ang maalamong pagpadapat sa nakat-onan. Ang usa ka tawo lagmit nga daghag kahibalo apan dili makamaong mogamit niini tungod sa kawalay kaalam. Gilangkit ni Jesus ang kaalam sa kalamposan pinaagi sa pag-ingon: "Ang kaalam mapamatud-ang matarong pinaagi sa mga buhat niini." (Mat 11:19) Si Solomon nangayo ug nakadawat gikan sa Diyos dili lamang sa kahibalo kondili sa kaalam usab. (2Cr 1:10; 1Ha 4:29-34) Sa kaso sa duha ka babaye nga parehong miangkon sa samang bata, si Solomon nahibalo sa pagmahal sa usa ka inahan sa iyang anak; siya nagpasundayag ug kaalam pinaagi sa paggamit sa iyang kahibalo sa paghusay sa maong panagbangi. (1Ha 3:16-28) "Ang kaalam mao ang pangunang butang," kay kon wala kini ang kahibalo gamay rag kapuslanan. (Pr 4:7; 15:2) Si Jehova dagaya sa kahibalo ug kaalam ug nagatagana niini.—Rom 11:33; San 1:5.

Pagsabot. Ang pagsabot mao ang katakos nga makita kon sa unsang paagi ang mga bahin o mga aspekto sa usa ka butang nalangkit sa usag usa, nga makita ang kinatibuk-ang butang ug dili lamang ang usa ka bahin sa usa ka butang. Ang Hebreohanong lintunganayng berbo nga *bin* sa panguna nagkahulogang "paglain" o "pag-ila sa kalainan," ug kini sagad nga gihubad nga "pagsabot" o "katakos sa pag-ila." Kini susama sa Grego nga *sy·ni′e·mi.* Busa sa Buhat 28:26 (nga nagkutlo sa Isa 6: 9, 10) ikaingon nga ang mga Hudiyo nakadungog apan wala makasabot. Wala nila matugkad kon sa unsang paagi ang mga punto o mga ideya nagkatakdo aron kini adunay kahulogan alang kanila. Ang Proverbio 9:10, sa pag-ingon nga "ang kahibalo bahin sa Labing Balaang Usa mao ang pagsabot," nagpakita nga ang tinuod nga pagsabot sa usa ka butang naglakip sa pagpabili sa kalangkitan niini sa Diyos ug sa iyang mga katuyoan. Tungod kay ang usa ka tawo nga may pagsabot makalangkit sa bag-ong impormasyon ngadto sa mga butang nga iya nang nahibaloan, ikaingon nga "kaniya nga adunay pagsabot ang kahibalo masayon lamang." (Pr 14:6) Ang kahibalo ug pagsabot magkauban, ug kining duha angay nga tinguhaon.—Pr 2:5; 18:15.

Katakos sa pag-ila. Ang Hebreohanong pulong nga sagad gihubad nga "katakos sa pag-ila" (*tevu·nah′*) kaamgid sa pulong nga *bi·nah′,* nga gihubad nga "pagsabot." Kining duha ka pulong

makaplagan sa Proverbio 2:3, nga gihubad sa The Jewish Publication Society nga: "Kon ikaw magatawag sa pagsabot, ug magapatugbaw sa imong tingog alang sa katakos sa pag-ila . . . " Sama sa pagsabot, ang katakos sa pag-ila naglakip sa pagkakita o pagkaila sa mga butang, apan kini nagpasiugda sa pagkaila sa lainlaing mga bahin, sa pagtimbangtimbang sa usa ka butang pinaagi sa pagtandi niini sa uban. Ang usa ka tawo nga naghiusa sa kahibalo ug sa katakos sa pag-ila magpugong sa iyang isulti ug may mabugnaw nga espiritu. (Pr 17:27) Ang usa nga nakigbatok kang Jehova walay katakos sa pag-ila. (Pr 21:30) Pinaagi sa iyang Anak, ang Diyos naghatag ug katakos sa pag-ila (bug-os nga pagsabot o hait nga salabotan).—2Ti 2:1, 7, *NW, NE.*

Katakos sa panghunahuna. Ang kahibalo kaamgid usab sa gihubad usahay nga "katakos sa panghunahuna" (Heb., *mezim·mah′*). Kini nga Hebreohanong pulong mahimong gamiton sa daotan nga diwa (daotang mga ideya, mga laraw, mga pamaagi) o sa paborableng diwa (pagkamaalamon, kalantip sa salabotan). (Sal 10:2; Pr 1:4) Busa ang kaisipan ug mga panghunahuna mahimong ipunting sa dalayegon, matarong nga katuyoan, o sa kasukwahi niini. Pinaagi sa paghatag ug bug-os nga pagtagad sa paagi ni Jehova sa pagbuhat ug pinaagi sa pagkiling sa igdulungog ngadto sa tanang lainlaing mga aspekto sa Iyang kabubut-on ug mga katuyoan, ang usa ka tawo makaamping sa iyang katakos sa panghunahuna, nga magtultol niini ngadto sa hustong mga alagianan. (Pr 5:1, 2) Ang tukmang paggamit sa katakos sa panghunahuna, nga nahiuyon sa diyosnong kaalam ug kahibalo, magbantay sa usa ka tawo nga dili malit-agan sa imoral nga mga panghaylo.—Pr 2:10-12.

Pasidaan sa Pagbaton ug Kahibalo. Dayag nga gihubit ni Solomon ang kahibalo diha sa negatibong diwa sa dihang siya miingon: "Kay sa kadagaya sa kaalam adunay kadagaya sa kagul-anan, mao nga siya nga nagpauswag sa kahibalo nagpauswag sa kasakit." (Ecc 1:18) Mopatim-awng kini maoy kasukwahi sa kinatibuk-ang panglantaw sa kahibalo nga makaplagan sa Bibliya. Apan, si Solomon dinhi nagpasiugda pag-usab sa kakawangan sa tawhanong mga paningkamot diha sa tanang butang gawas sa pagtuman sa mga sugo sa Diyos. (Ecc 1:13, 14) Busa, ang usa ka tawo mahimong magbaton ug kahibalo ug kaalam sa daghang natad, o siya mahimong magtuon pag-ayo sa usa ka linaing natad, ug ang maong kahibalo ug kaalam tingali maayo, bisan tuod kini wala sa laktod malangkit sa gipahayag nga katuyoan sa Diyos. Hinunoa, pinaagi sa maong miuswag nga kahibalo ug kaalam ang maong tawo mahimong mas makaamgo sa pagkalimitado sa iyang mga kahigayonan sa paggamit sa iyang kahibalo ug kaalam tungod sa kamubo sa iyang kinabuhi ug tungod sa mga suliran ug daotang mga kahimtang nga iyang atubangon ug pakigbisogan diha sa dili-hingpit nga tawhanong katilingban. Kini makapikal, mopatunghag masakit nga kapakyasan. (Itandi ang Rom 8:20-22; Ecc 12:13, 14; tan-awa ang ECCLESIASTES.) Sa ingon usab, ang kahibalo nga mabatonan pinaagi sa 'hilabihang kasibot sa daghang basahon,' gawas kon kini nalambigit ug gigamit sa pagtuman sa mga sugo sa Diyos, maoy "makapabudlay sa unod." —Ecc 12:12.

KAHILADMAN. Sumala sa *Greek and English Lexicon to the New Testament* ni Parkhurst (London, 1845, p. 2), ang Gregong *a′bys·sos* nagkahulogang "hilabihan o grabe ka lawom." Sumala sa *Greek-English Lexicon* ni Liddell ug Scott (Oxford, 1968, p. 4), kini nagkahulogang "dili-matugkad, walay kinutoban." Ang Gregong *Septuagint* kanunayng naggamit niini sa paghubad sa Hebreohanong *tehohm′* (halawom nga katubigan), sama sa makita sa Genesis 1:2; 7:11.

Ang *a′bys·sos* makita sa siyam ka beses diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan, nga pito niini anaa sa basahon sa Pinadayag. Gikan sa "kahiladman" nanggula ang simbolikong mga dulon nga gipangulohan sa ilang hari nga si Abaddon o Apollyon, "ang manulonda sa kahiladman." (Pin 9:1-3, 11) "Ang mapintas nga mananap" nga nakiggubat sa "duha ka saksi" sa Diyos ug nagpatay kanila gihisgotan usab nga 'migula gikan sa kahiladman.' (Pin 11:3, 7) Ang Pinadayag 20:1-3 naghubit sa umaabot nga pagtambog kang Satanas ngadto sa kahiladman sulod sa usa ka libo ka tuig; butang nga gihangyo sa usa ka lehiyon sa mga demonyo kang Jesus nga dili buhaton kanila sa usa niana ka higayon.—Luc 8:31.

Kahulogan Niini Diha sa Kasulatan. Angayng matikdan nga ang Gregong *Septuagint* wala mogamit sa *a′bys·sos* sa paghubad sa Hebreohanong *she′ohl′,* ug tungod kay ang espiritung mga linalang gitambog ngadto niini, dili haom nga *limitahan* ang kahulogan niini ingong Sheol o Hades, sanglit kining duha ka pulong tin-awng nagtumong sa komon nga yutan-ong lubnganan sa katawhan. (Job 17:13-16; tan-awa ang HADES; SHEOL.) Kini wala magtumong sa "linaw nga kalayo," sanglit human buhii si Satanas gikan sa kahiladman siya gitambog ngadto sa linaw nga kalayo. (Pin 20:1-3, 7-10) Ang mga pulong ni Pablo sa Roma 10:7, diin siya naghisgot bahin kang Kristo nga didto sa kahiladman, wala usab magsuportar niana ug sa ingon nagpakita nga ang kahiladman dili sama sa Tartaro.—Tan-awa ang TARTARO.

Ang Roma 10:6, 7 motabang sa pagpatin-aw sa kahulogan sa "kahiladman" sa pag-ingon: "Apan ang pagkamatarong nga tungod sa pagtuo nagsulti niining paagiha: 'Ayaw pag-ingon diha sa imong kasingkasing, "Kinsa ang mosaka ngadto sa langit?" nga mao, aron dad-on si Kristo sa ubos; o, "Kinsa ang manaog ngadto sa kahiladman?" nga mao, aron dad-on si Kristo sa itaas gikan sa mga patay.' " (Itandi ang Deu 30:11-13.) Dayag nga ang "kahiladman" dinhi nagtumong sa dapit diin didto si Kristo Jesus sa halos tulo ka adlaw ug nga gikan nianang dapita siya gibanhaw sa iyang Amahan. (Itandi ang Sal 71:19, 20; Mat 12:40.) Ang Pinadayag 20:7 naghisgot sa kahiladman ingong usa ka "bilanggoan," ug dayag nga nahiuyon kini sa nahitabo kang Jesus sa dihang siya nabilanggo sa bug-os nga pagkawalay kalihokan tungod sa kamatayon.—Itandi ang Buh 2:24; 2Sa 22:5, 6; Job 38:16, 17; Sal 9:13; 107:18; 116:3.

Labot sa lintunganayng kahulogan nga "dili-matugkad" ingong kinaiyahan sa "kahiladman," makaiikag ang giingon sa *Encyclopædia of Religion and Ethics* ni Hastings (1913, Tomo I, p. 54), nga nagkomento sa Roma 10:6, 7: "Ang impresyon nga gipasabot sa pulong ni Sn. Pablo maoy bahin sa kalapad sa maong dominyo, ingong usa ka dapit nga dili gayod nato arang masuhid." Gipakita ni Pablo ang kalainan sa pagkadili-makab-ot sa "langit" ug sa pagkadili-matugkad sa "kahiladman" ngadto sa pagkadaling makab-ot sa pagkamatarong tungod sa pagtuo. Ang paggamit ni Pablo sa kaamgid nga pulong nga *ba'thos* diha sa Roma 11:33 nag-ilustrar niini: "Oh pagkalawom [*ba'thos*] sa bahandi ug sa kaalam ug sa kahibalo sa Diyos! Pagkadili-matukib sa iyang mga paghukom ug *pagkadili-masubay* sa iyang mga dalan!" (Tan-awa usab ang 1Co 2:10; Efe 3:18, 19.) Busa, nahiuyon sa Roma 10:6, 7, ang dapit nga gihawasan sa "kahiladman" dayag nga magpasabot usab sa pagkadili-maadtoan niini ni bisan kinsa gawas sa Diyos o sa iyang tinudlong manulonda nga may "yawi sa kahiladman." (Pin 20:1) Ang *Greek-English Lexicon* ni Liddell ug Scott (p. 4) naghatag sa usa sa mga kahulogan sa pulong nga *a'bys·sos,* "ang haw-ang nga walay kinutoban."

Ang plural nga porma sa Hebreohanong pulong nga *metsoh·lah'* (o *metsu·lah'*) gihubad nga "dakong kahiladman" diha sa Salmo 88:6 ug sa literal nagkahulogang "mga kahiladman." (Itandi ang Zac 10:11.) Kini kaamgid sa *tsu·lah',* nga nagkahulogang "halawom nga katubigan."—Isa 44:27.

KAHINGAWA. Tan-awa ang KABALAKA, KAHINGAWA.

KAHINGPITAN. Tan-awa ang PAGKAHINGPIT, KAHINGPITAN.

KAHITA NGA SUDLANAG KASULATAN. Usa ka medyo gamay nga kahita nga gisudlan ug upat ka bahin sa Balaod (Ex 13:1-10, 11-16; Deu 6:4-9; 11:13-21) ug gisul-ob sa Hudiyong mga lalaki diha sa ilang agtang ug walang bukton. Maylabot sa batasan sa pagsul-ob sa maong mga kahita, o mga pilakterya, ang *The Jewish Encyclopedia* (1976, Tomo X, p. 21) nag-ingon: "Ang mga balaod nga naglatid sa pagsul-ob sa mga pilakterya gipasukad sa mga Rabbi gikan sa upat ka teksto sa Bibliya (Deut. vi. 8, xi. 18; Ex. xiii. 9, 16). Bisan tuod kini nga mga teksto literal nga gisabot sa kadaghanang komentarista, . . . ang mga Rabbi nagtuo nga ang katibuk-ang balaod lamang ang gipahayag diha sa Bibliya, ang pagpadapat ug pagpatin-aw niini maoy bug-os nga pinasukad sa tradisyon ug pangagpas."

Gisaway ni Kristo Jesus ang mga eskriba ug mga Pariseo tungod sa 'pagpalapad sa mga kahita nga sudlanag kasulatan nga ilang ginasul-ob ingong panalipod.' (Mat 23:5) Pinaagi sa pagpadako niini nga mga kahita, dayag nga buot nilang ipakita sa uban nga sila maoy masiboton kaayo ug masinundanon sa Balaod. Ang mga pulong ni Jesus nagpaila nga ang relihiyosong mga pangulo nag-isip niini nga mga kahita ingong mga panalipod, o mga panagang. Ang Gregong pulong nga *phy·la·kte'ri·on,* sa pagkatinuod, pangunang nagpasabot sa usa ka kampo, kuta, o salipdanan.—Tan-awa ang BUGKOS SA AGTANG.

KAHOY [Heb., *'ets;* Gr., *den'dron*]. Ang nagkalainlaing klima sa Palestina ug sa silingang kayutaan mao ang hinungdan sa pagtubo sa lainlaing matang sa mga kahoy, gikan sa mga sedro sa Lebanon ngadto sa mga palmang datiles sa Jerico ug sa mga kahoyng retama sa desyerto. Mga 30 ka lainlaing matang sa mga kahoy ang gihisgotan sa Bibliya, ug niini nga publikasyon gihisgotan kini ilalom sa partikular nga ngalan sa kahoy.

Ang pag-ila sa usa ka partikular nga kahoy pinaagi sa orihinal nga Hebreohanon o Grego nga pulong niini sagad maoy lisod, ug sa kadaghanan, ang pag-ila maoy banabana lamang. Ang maong pag-ila nagdepende sa tin-aw nga paghubit niini diha sa aktuwal nga rekord sa Bibliya bahin sa mga kinaiyahan sa maong kahoy (usahay gipakita pinaagi sa kahulogan sa lintunganayng pulong nga gigikanan sa ngalan sa kahoy) ug pinaagi sa pagtandi niini nga kahubitan uban sa mga kahoy nga nailhan karong adlawa nga makaplagan sa kayutaan sa Bibliya, ilabina sa mga rehiyon nga gipaila sa teksto sa Bibliya, sa dihang kini gihisgotan. Makatabang usab ang pagtuon sa kaamgid nga mga pulong (buot ingnon, mga pulong nga nalangkit ug naggikan sa mao rang orihinal nga lintunganayng

pulong o tinubdan) sa ubang pinulongan, sama sa Arabiko ug Aramaiko. Sa pipila ka kahimtang mas maalamon nga gamiton na lamang ang katumbas nga espeling sa ngalan sa kahoy, sama panananglitan, sa kahoyng algum.

Maingon sa gipunting ni Harold ug Alma Moldenke sa ilang libro nga *Plants of the Bible* (1952, pp. 5, 6), daghang kahoy nga makaplagan karong adlawa sa Palestina mahimong wala maglungtad nianang dapita sa kapanahonan sa Bibliya, sanglit, sama sa gisulti nila, "ang katanoman nausab, ilabina sa mga rehiyon sama sa Palestina ug Ehipto diin ang mga tawo, nga ilado sa hilig niini sa pagdaot sa maayong pagkatimbang nga kinaiyahan, aktibo kaayo" sulod na sa kaliboan ka tuig. Sila midugang: "Daghang tanom nga dagayang mitubo sa Balaang Yuta o sa naglibot nga kayutaan sa mga adlaw sa Bibliya dili na karon makaplagan didto o kaha nihit na kaayo." Ang ubang mga matang sa kahoy napuo na o mikunhod pag-ayo tungod sa hilabihang pagtikad sa yuta o tungod sa pagkapayhag sa kakahoyan gumikan sa pagsulong sa mga kasundalohan sa Asirya, Babilonya, ug hangtod sa panahon sa Roma. (Jer 6:6; Luc 19:43) Ang pagkadaot sa kakahoyan ug kalasangan mao ang hinungdan sa pagkabanlas sa ibabaw nga bahin sa yuta ug misangpot sa pagkaumaw ug pagkaawaaw sa daghang dapit.

Sukad pa sa adlaw ni Abraham, ang mga kahoy gilakip pagtala diha sa kontrata labot sa pagbalhin sa katigayonan.—Gen 23:15-18.

Diha sa Balaod. Sa ulahi si Jehova nga Diyos nagdala sa Israel ngadto sa Canaan, usa ka yuta nga may "mga kahoy alang sa dagayang pagkaon." Siya misaad sa pagtagana sa gikinahanglang ulan kon ang Israel mosunod kaniya, ug iyang gipangayo nga ang ikanapulong bahin sa mga prutas igahin aron gamiton sa sangtuwaryo ug sa mga saserdote. (Neh 9:25; Lev 26:3, 4; 27:30) Sa pagsulong sa yuta, ang mga Israelinhon gisugo nga dili pamutlon ang nagapamungang mga kahoy sa dihang sulngon ang mga siyudad, bisan tuod sa ulahing mga siglo ang mga hari sa Juda ug Israel giawtorisahan sa Diyos nga pukanon ang 'maayong mga kahoy' sa gingharian sa Moab. Mopatim-aw nga ang katarongan niini maoy tungod kay ang Moab nahigawas na sa Yutang Saad. Kadto maoy pakiggubat ingong silot batok sa Moab, ug ang gihimo sa mga Israelinhon maoy usa ka pagpanalipod batok sa pag-alsa o pagpanimalos sa mga Moabihanon. (Deu 20:19, 20; 2Ha 3:19, 25; itandi ang Jer 6:6.) Sa dihang magtanom ug kahoy, ang tag-iya dili mokaon sa bunga niini sulod sa unang tulo ka tuig, ug sa ikaupat nga tuig ang bunga niini ipahinungod aron gamiton sa sangtuwaryo. (Lev 19:23-25; itandi ang Deu 26:2.) Human niana ang tinuig nga unang hinog nga mga bunga ipahinungod usab.—Neh 10:35-37.

Mahulagwayong Paggamit. Didto sa tanaman sa Eden, ang Diyos migamit ug duha ka kahoy alang sa simbolikong mga katuyoan: "ang kahoy sa kinabuhi" ug "ang kahoy sa kahibalo sa maayo ug sa daotan." Ang dili pagsunod sa mando sa Diyos mahitungod sa kahoy sa kahibalo sa maayo ug sa daotan misangpot sa pagkasad-an sa tawo.—Gen 2:9, 16, 17; 3:1-24.

Ang kahulogan sa "kahoy sa kahibalo sa maayo ug sa daotan" ug sa pagdili sa pagkaon sa bunga niini sagad sayop nga gilantaw ingong maylabot sa seksuwal nga relasyon tali sa unang tawhanong paris. Kini nga panglantaw maoy sukwahi sa tinaw nga sugo sa Diyos kanila ingong lalaki ug babaye nga 'magmabungahon ug magdaghan ug punon ang yuta.' (Gen 1:28) Hinunoa, tungod kay naghawas sa "kahibalo sa maayo ug sa daotan" ug tungod sa pahayag sa Diyos nga nagbaod sa tawhanong paris sa dili paghilabot niini, ang kahoy nahimong usa ka simbolo sa katungod sa Diyos nga magtino o magbutang ug mga sukdanan alang sa tawo sa kon unsay "maayo" (giuyonan sa Diyos) ug kon unsay "daotan" (gihukman sa Diyos). Busa kini nahimong usa ka pagsulay sa pagtahod sa tawo sa iyang Maglalalang ug sa iyang pagkaandam nga magpabilin sulod sa utlanan sa kagawasan nga gilatid sa Diyos, usa ka kagawasan nga dili hagip-ot apan naghatag sa kinadak-ang katagbawan sa tawhanong kinabuhi. Busa, ang paglapas sa mga utlanan nga gilatid sa Diyos pinaagi sa pagkaon sa bunga sa "kahoy sa kahibalo sa maayo ug sa daotan" maoy paglapas o pag-alsa batok sa dominyo ug awtoridad sa Diyos.—Tan-awa ang PAGKASOBERANO.

Ang mga kahoy gigamit usab aron ilarawan ang mga indibiduwal, mga magmamando, ug mga gingharian, sama sa tagna diin ang pagkapukan ni Paraon ug sa iyang panon gipakasama sa pagputol sa usa ka habog nga sedro (Eze 31), ingon man sa tagna ni Daniel mahitungod sa malig-ong kahoy nga naglarawan sa pagmando "sa gingharian sa mga tawo." (Dan 4:10-26) Ang tawong matarong gipakasama sa usa ka kahoy nga natanom daplin sa kasapaan sa tubig (Sal 1:3), nga labong ang mga dahon ug nagpadayon sa pagpamunga bisan sa panahon sa hulaw.—Jer 17:8.

Ang saad nga ang mga adlaw sa gipasig-uling katawhan sa Diyos mahisama sa mga adlaw sa usa ka kahoy (Isa 65:22) nahimong mas makahuloganon tungod kay ang pipila sa mga kahoy sa Palestina mabuhi sa ginatos, bisan hangtod sa usa ka libo ka tuig o kapin pa. Sa panan-awon ni Ezequiel ang usa ka suba nga nagaagos gikan sa templo sa maong panan-awon may naglumbay nga mabu-

ngahong mga kahoy nga ang mga dahon ikatambal, ug ang susamang panan-awon gipakita diha sa basahon sa Pinadayag. (Eze 47:7, 12; Pin 22:2, 14) Ang ekspresyon nga "kahoy sa kinabuhi" gigamit maylabot sa matuod nga kaalam, sa bunga sa matarong, sa katumanan sa butang nga gitinguha, ug sa pagkakalma sa dila; kini gilangkit usab sa purongpurong sa kinabuhi. (Pr 3:18; 11:30; 13:12; 15:4; Pin 2:7, 10) Ang mga kahoy gilangkit sa mabungahon, malinawon, ug malipayong mga kahimtang nga misangpot tungod sa paghari ni Jehova ug sa pagpasig-uli sa iyang katawhan.—1Cr 16:33; Sal 96:12; 148:9; Isa 55:12; Eze 34:27; 36:30.

Sa pipila sa iyang mga sambingay gigamit ni Jesus ang mga kahoy aron ipasiugda ang panginahanglan nga magmabungahon diha sa tinuod nga pagkamatarong, sama sa gihimo ni Juan nga Tigbawtismo una kaniya. (Mat 3:10; 7:15-20) Sanglit niadtong panahona sa Palestina ang mga bungahoy may buhis, ang walay bunga nga kahoy (nga samag patay) maoy pabug-at lamang sa tag-iya niini ug, busa, angayng putlon ug laglagon. (Luc 13:6-9) Sa Judas 12, ang mga tawong imoral nga misulod sa Kristohanong kongregasyon gipakasama sa mga kahoy nga walay bunga sa panahon sa tinghunlak nga kaduha namatay. Ang paghubit kanila ingong 'kaduha namatay' lagmit maoy usa ka paagi sa pagpasiugda nga sila bug-os nga patay. O kaha kini nagpasabot nga sila patay pinasukad sa duha ka panglantaw. Sila (1) walay bunga ug (2) sa literal patay na, wala nay kinabuhi.

Ang Hebreohanong pulong alang sa kahoy gigamit usab maylabot sa estaka o sa poste nga niana gibitay ang usa ka tawo. (Gen 40:19; Deu 21:22, 23; Jos 8:29; Est 2:23) Sa pagpadapat sa Deuteronomio 21:23, si apostol Pablo migamit sa Gregong pulong nga *xy′lon* (kahoy).—Gal 3:13; tan-awa ang ESTAKA SA PAGSAKIT; ngalan sa tagsatagsa ka kahoy.

KAHOYKAHOY [Heb., *si′ach*]. Usa ka mubo, daghag sanga nga tanom o usa ka pundok sa mga tanom. Ang Hebreohanong pulong nga *si′ach* makaplagan sa upat lamang ka beses, sa Genesis 2:5; 21:15; Job 30:4, 7. Ang ubang mga kahoy sa rehiyon sa Palestina mahimong tukmang tawgon nga mga kahoykahoy, lakip ang mubo nga junipero, ang tunokong lotus, ang kahoyng retama; samtang ang uban sagad nga susamag dagway ug gidak-on sa mga tanom nga daghag sanga, sama sa mga kahoyng akasya, mirto, estorake, tamarisko, ug sause.

Sa kamingawan sa Beer-seba, ang nawad-ag paglaom nga si Agar nagbutang kang Ismael sa ilalom sa usa ka kahoykahoy (Gen 21:15), samtang si Job naghubit sa mga tawo nga nagpuyo sa walay tubig nga rehiyon ingong "nangutlo ug parat nga hilba duol sa kalibonan" o kahoykahoy ug nagtuaw taliwala sa kalibonan.—Job 30:4, 7.

Gituohan nga ang nagdilaab nga tanom nga pinaagi niini ang manulonda ni Jehova nagtawag ug nakigsulti kang Moises maoy usa ka matang sa tunokong tanom (Heb., *seneh′*). (Ex 3:2-5; Deu 33:16) Sa paghisgot niini nga hitabo, ang Kristohanong mga magsusulat sa Gregong Kasulatan migamit sa Gregong pulong nga *ba′tos,* nga nagkahulogang usa ka sampinit o sa bisan unsang matang sa tunokong tanom. (Mar 12:26; Luc 20:37; Buh 7:30, 35) Sa Grego ang *blackberry* gitawag ug *ba′ton* (naggikan sa *ba′tos*), ug busa gituohan sa ubang mga leksikograpo nga ang tunokong tanom (*seneh′*) mao ang *blackberry* nga kahoykahoy (*Rubus sanctus*), nga sagad makaplagan sa tibuok Sirya ug sa kadaghanang dapit sa Palestina. Hinuon, dili kini makaplagan nga kinaiyanhong mitubo diha sa Peninsula sa Sinai sa modernong mga panahon. Tungod niini ang uban mas nagtuo nga kini maoy usa ka matang sa kahoyng akasya, sanglit kining tunokon, sagad samag kahoykahoy nga mga tanom komon kaayo sa tibuok rehiyon sa Sinai. Apan dili matino kon unsa gayod kining tanoma.

KAHUGAWAN. Tan-awa ang HINLO, PAGKAHINLO.

KAIN [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "patungha; baton; palit"].

1. Usa ka ngalan nga gigamit sa usa ka panultihon ni Balaam sa pagtumong sa tribo sa mga Kenihanon. (Num 24:22) Kini gihubad nga "mga Kenihanon" sa Maghuhukom 4:11.—Tan-awa ang KENIHANON.

2. Usa ka siyudad sa bukirong rehiyon sa Juda. (Jos 15:1, 48, 57) Kini gituohan nga mao ang en-Nebi Yaqin, mga 6 km (3.5 mi) sa HS sa Hebron.

KAISIPAN. Tan-awa ang HUNAHUNA, KAISIPAN.

KAISOG. Ang hiyas sa pagkalig-on, pagkawalay-kahadlok, pagkamapangahason. Ang kaisog maoy kaatbang sa kahadlok, kakulhanon, ug katalawan.—Mar 6:49, 50; 2Ti 1:7.

Ang Hebreohanong berbo nga sagad kaayong nagpahayag sa diwa sa pagkamaisogon mao ang *cha·zaq′.* Kini sa panguna nagkahulogang "magmakusganon." (2Sa 13:28; 2Cr 19:11; Eze 3:14) Kasagaran ang *cha·zaq′* gigamit duyog sa *′a·mats′,* nga nagkahulogan usab nga "magmakusganon." Kining duha ka berbo makaplagan diha sa mga ekspresyong "Magmaisogon ug magmakusganon kamo" (Jos 10:25) ug "Magmaisogon kamo, ug magmalig-on unta ang inyong kasingkasing."—Sal 31:24.

Ang ideya sa pagkaluya o pagkahuyang gipahayag sa Hebreohanong termino nga *ra·phah′,* nga

usahay mahimong magkahulogang 'mawad-ag kaisog' (Jer 49:24) o "naluya." (Pr 24:10) Sa dihang gihubad nga "mahuyhoy," sama sa prase nga "Hinaot dili mahuyhoy ang imong mga kamot," kini adunay kahulogan nga "mawad-ag kaisog, luya kaayo sa paglihok."—Sof 3:16; Isa 13:7; Eze 7:17.

Sa Grego, ang kahimtang sa pagkawalay-kahadlok o pagkamaisogon gipahayag sa mga berbo nga *thar·re'o* (2Co 5:8) ug *thar·se'o.* (Mat 9:2) Ang berbo nga *tol·ma'o* gihubad sa lainlaing paagi nga "mangahas" (Rom 15:18; Jud 9), 'adunay kaisog' (Mar 12:34), "nagagawing maisogon" (2Co 11:21), nga ang gipasiugda mao ang pagpakita sa kaisog o pagkawalay-kahadlok diha sa usa ka buluhaton.

Ang mga alagad sa Diyos nagkinahanglan kanunay ug kaisog aron magpabiling matinumanon sa Labing Hataas. Busa, sa dihang ang mga Israelinhon andam na sa pagsulod sa Yutang Saad, gisultihan sila ni Moises: "Magmaisogon ug magmakusganon kamo," ug gisubli niya pagsulti ang samang pahimangno ngadto sa iyang tinudlong manununod nga si Josue. (Deu 31:6, 7) Agig pagpalig-on niini nga mga pulong ni Moises, si Jehova mismo sa ulahi misulti kang Josue, "Magmaisogon ug magmakusganon ka . . . Magmaisogon ka lamang ug magmakusganon gayod." (Jos 1:6, 7, 9) Aron matagan-an ug gikinahanglang kaisog, ang nasod kinahanglang mamati, magtuon, ug mosunod sa balaod ni Jehova. (Deu 31:9-12) Sa susama, aron magmaisogon ug magmakusganon, gisultihan si Josue nga basahon niya kanunay ang balaod sa Diyos ug mag-amping sa pagpadapat niini.—Jos 1:8.

Makaplagan sa Kasulatan ang daghang direktang mga sugo nga magmaisogon ug gipakita usab niini kon sa unsang paagi mabatonan kini sa usa ka tawo. (Sal 31:24) Ang pagpakig-uban sa mga isigkamagsisimba makatabang ug dako. (Buh 28:15) Sa Salmo 27:14 si David mismo nga usa ka tawong maisog miingon: "Magmaisogon ka ug lig-ona ang imong kasingkasing." Sa nahaunang mga bersikulo sa Salmo 27, iyang gipadayag kon unsa ang nakatabang kaniya nga magmaisogon: Ang pagsalig kang Jehova ingong "salipdanan" sa iyang kinabuhi (ber 1), ang nangaging mga kasinatian kon sa unsang paagi nakiglabot si Jehova sa iyang mga kaaway (ber 2, 3), ang pagpabili sa templo ni Jehova sa pagsimba (ber 4), ang pagsalig sa panalipod ni Jehova ug sa iyang tabang ug kaluwasan (ber 5-10), ang padayong pagtudlo sa mga prinsipyo sa matarong nga mga dalan sa Diyos (ber 11), ug ang mga hiyas nga pagtuo ug paglaom (ber 13, 14).

Ang Kristohanon nagkinahanglag kaisog aron magpabiling dili mahugawan sa mga tinamdan ug mga buhat sa kalibotan nga kaaway ni Jehova nga Diyos ug magpabiling matinumanon Kaniya bisan pag atubangon ang pagdumot sa kalibotan. Gisultihan ni Jesu-Kristo ang iyang mga tinun-an: "Sa kalibotan kamo adunay kasakitan, apan magmaisogon! Gidaog ko na ang kalibotan." (Ju 16:33) Wala gayod magpadaog ang Anak sa Diyos sa impluwensiya sa kalibotan, apan iyang gidaog ang kalibotan pinaagi sa iyang pagkalahi gikan niini sa tanang paagi. Ang ekselenteng panig-ingnan ni Jesu-Kristo ingong usa ka mananaog ug ang sangpotanan sa iyang pagkinabuhi nga walay ikasaway makahatag sa usa ka tawo sa gikinahanglang kaisog aron mosundog kaniya sa pagpabiling bulag ug sa pagkawala mahugawi sa kalibotan.—Ju 17:16.

KAIWAN. Lagmit usa ka diyos-bituon, tungod kay ang ngalang Kaiwan gihisgotan nga katumbas sa "bituon sa inyong diyos." (Am 5:26) Dayag nga ang Akadianhong bituon nga *kaimanu* o *kaiwanu* mao ang gipasabot, sanglit kini makita diha sa Akadianhong mga inskripsiyon ingong ngalan ni Saturno (usa ka diyos-bituon). Sa Masoretikong teksto ang ngalan tinuyong gibutangan ug mga marka para sa bokales aron mahimong katumbas sa Hebreohanong pulong nga *shiq·quts'* (dulumtanang butang). Sa Gregong *Septuagint,* ang "Kaiwan" gihubad nga *Rhai·phan',* nga gituohang mao ang Ehiptohanong ngalan ni Saturno; ug diha sa pagkutlo ni Esteban, sa Buhat 7:43, ang *Rhom·pha'* makita diha sa Gregong teksto ni Westcott ug Hort. —Tan-awa ang ASTROLOGO; REPAN.

KAKOK [Heb., plural, *bar·bu·rim'*]. Sa Bibliya, kini nga ngalan kas-a lang makita diha sa 1 Hari 4:23, diin ang talaan sa inadlaw nga mga tagana sa pagkaon sa palasyo ni Solomon naglakip sa "mga kakok [*bar·bu·rim'*]." (*JB; NW*) Samtang ang mabasa dinhi sa ubang mga bersiyon (*KJ, RS*) maoy "langgam," ang *bar·bu·rim'* daw nagtumong sa usa ka espesipikong matang sa langgam inay nga usa ka komon nga termino lamang. Bisan tuod ang pipila nagtuo nga kini mao ang kinapon nga sunoy, ang himungaan nga *guinea,* o ang gansa, ang leksikograpo nga si W. Baumgartner (*Hebräisches und Aramäisches Lexikon zum Alten Testament,* Leiden, 1967, p. 147) nagtuo nga kini mao ang "kakok," ug kini daw gipaila sa Arabikong ngalan sa maong langgam nga *abu burbur.*

Ang kasagarang kakok (*Cuculus canorus*) ug ang dagkong puntikpuntikon nga kakok (*Clamator glandarius*) pulos moagi sa Palestina sa ilang paglalin paingon sa amihanan, nga moabot sa sayong bahin sa Marso. Ang kakok maoy kasarangan lang sa gidak-on, ug kaamgid sa gagmayng banog, nga medyo kurbado, hait, ug talinis ang sungo. Kini nga langgam sagad may mga bulok nga dili daling

mamatikdan sama sa pughaw nga abohon o pughaw nga pagkakape ngadto sa pulahong pagkakape o itom. Ang tiyan niini maoy sagad puti nga may itom nga mga budlis.

Bisan tuod giisip sa uban nga ang kakok gamay ra nga langgam aron mahilakip sa pagkaon ni Solomon, angayng hinumdoman nga bisan ang gihimulbolan nga mga goryon gibaligya kanhi sa mga tiyanggihan sa Tungang Sidlakan. (Mat 10:29) Dugang pa, kini nga mga kakok maoy "pinatambok," ug labot niini ang *The American Cyclopædia* nagingon: "Sa tinghunlak kini maoy tambok ug kinaham nga pagkaon; ampay kini sa mga tawo sa kakaraanan, ug ang unod niini gituohan nga maayong tambal sa panglawas."—1883, Tomo V, p. 557.

Ang kakok dili usa ka tigkaon ug patayng hayop ug dili usa ka langgam nga mandadagit, apan usa ka mahinungdanong langgam nga tigkaon ug mga insekto. Kini maoy "mahinlo" sumala sa Balaod ug haom nga ilakip sa pagkaon ni Solomon. Bisan tuod "ang kakok" gilakip sa *King James Version* taliwala sa mahugaw nga mga langgam, sa Levitico 11:16 ug sa Deuteronomio 14:15, kini nga hubad (sa Hebreohanong *sha'chaph*) wala na dawata.—Tan-awa ang KANAWAY.

KAKUGI. Ang makanunayon ug malahutayon nga pagbuhat; pagkamanggimbuhaton; pagkakugihan; kasibot. Kini nga termino sagad nga nagpasabot sa matarong ug mapuslanon nga trabaho. Kaatbang kini sa pagkataspokan o pagkawalaybuhat.

Sa Bibliya ang Gregong pulong nga gihubad nga "kakugi" mas sagad nga gihubad nga "pagkamatinuoron," "bug-os nga pagkamatinuoron," o "tim-os nga paningkamot." Ang kahulogan niini nga pulong usahay gipahayag usab pinaagi sa hubad nga "pagdali," "tulin," o "buluhaton."

Ang mga Kristohanon gitambagan nga dili magtinaspokan o magmaluya sa pagbuhat ug maayo. Si Pablo miingon: "Kami nagtinguha nga ang matag usa kaninyo magpakita sa samang kakugi [sa literal, "magdali"] aron makabaton sa bug-os nga pagsalig sa paglaom hangtod sa kataposan, aron dili kamo mahimong tapolan, kondili mahimong mga tigsundog kanila nga pinaagi sa pagtuo ug pailob nagapanunod sa mga saad." (Heb 6:11, 12; itandi ang Pr 10:4; 12:24; 18:9.) Gisultihan ni Jesu-Kristo ang iyang mga tinun-an: "Panlimbasogi ninyo nga kusganon ang pagsulod agi sa sigpit nga pultahan, tungod kay daghan, sultihan ko kamo, ang maninguha sa pagsulod apan dili makahimo." (Luc 13:24) Si Pablo mismo maoy usa ka panig-ingnan sa maong kusganong pagpanlimbasog. (Col 1:29; 2Te 3:7-9) Siyempre, si Jehova ug ang iyang Anak mao ang labing maayong mga panig-ingnan sa kakugi.—Ju 5:17; Isa 40:26.

Aron sila dili mahimong di-aktibo o dili-mabungahon, ang mga Kristohanon kinahanglang 'moamot agig pagsanong [sa mga saad sa Diyos] sa tanang tim-os nga paningkamot' nga ipuno sa ilang pagtuo ang kaligdong, kahibalo, pagpugong-sa-kaugalingon, pagkamainantoson, diyosnong pagkamahinalaron, inigsoong pagbati, ug gugma. (2Pe 1:4-8) Kini nanginahanglag padayon nga pagpakitag makugihon nga paglahutay (2Ti 2:15; Heb 4:11) ug walay hunong nga pagtagad. (Heb 2:1) Ang dakong bahin sa kusog nga gikinahanglan alang niini naggikan sa tabang sa espiritu ni Jehova. Wala nay mas kusganong tambag alang sa panginahanglan nga magmakugihon kay sa gisulti ni apostol Pablo: "Ayaw paglangaylangay sa inyong buluhaton. Magmainiton sa espiritu. Magpaulipon kang Jehova"! Kini nga kinahanglanon sa pagkamakugihon mapadapat sa tanang ministro ("tumanon nato kini nga ministeryo"), apan ilabina niadtong adunay mga katungdanan sa pagdumala sa mga tigom ug sa mga kalihokan sa kongregasyon, kay "siya nga nagadumala, ipabuhat kini kaniya sa bug-os nga pagkamatinuoron."—Rom 12:7, 8, 11.

Sa Kristohanong kongregasyon, ang mga kabos nga nagadawat ug materyal nga tabang gikan sa kongregasyon kinahanglan nga mga kugihan. Ang lagda sa Kasulatan mao: "Kon adunay dili buot magtrabaho, ayaw usab siya pakan-a." Ang tambag alang niadtong wala magtrabaho mao nga sila kinahanglang magmapuliki, "nga pinaagi sa pagtrabaho nga malinawon sila magakaon sa pagkaon nga ilang gihagoan." (2Te 3:10-12) Ang nag-angkong Kristohanon nga nagdumili o wala magtagana sa iyang panimalay "naglimod sa pagtuo ug mas daotan pa kay sa tawong walay pagtuo." (1Ti 5:8) Bisan ang kabos nga mga babayeng balo, sa dili pa ilakip diha sa talaan sa kongregasyon para sa regular nga tagana sa materyal nga tabang, kinahanglang adunay rekord sa Kristohanong kalihokan, nga "makugihong nagsunod sa tanang maayong buhat."—1Ti 5:9, 10.

Mga Ganti sa Pagkamakugihon. Ang dagayang mga ganti mabatonan sa kugihang tawo karon ug sa umaabot. "Ang kamot sa kugihan mao ang makapadato." (Pr 10:4) "Ang kamot sa mga kugihan mao ang magamando." (Pr 12:24) Ang ilang kalag "patambokon." (Pr 13:4) Alang sa kugihang asawa, ang iyang "mga anak mobangon ug magpahayag kaniya nga malipayon; ang iyang tag-iya mobangon, ug siya magdayeg kaniya." Labot kaniya, kini ang gipahayag: "Hatagi ninyo siya sa bunga sa iyang mga kamot, ug padayega kaniya ang iyang mga buhat diha sa mga ganghaan." (Pr 31:28, 31) Labaw sa tanan, ang espirituwal nga

mga igsoon ni Kristo gisultihan: "Buhata ang kutob sa inyong maarangan aron maseguro ang inyong pagkatinawag ug pagkapinili; kay kon kamo magpadayon sa pagbuhat niining mga butanga kamo dili gayod mangapakyas. Sa pagkatinuod, sa ingon dagayang itagana kaninyo ang pagsulod ngadto sa walay kataposang gingharian sa atong Ginoo ug Manluluwas nga si Jesu-Kristo."—2Pe 1:10, 11.

KALAG. Ang mga termino sa orihinal nga pinulongan (Heb., *ne'phesh* [נֶפֶשׁ]; Gr., *psy·khe'* [ψυχή]) ingon sa pagkagamit sa Kasulatan nagpakitang ang "kalag" maoy usa ka tawo, usa ka hayop, o ang kinabuhi nga nabatonan sa tawo o sa hayop.

Ang mga pagsabot nga sagad anaa sa mga hunahuna sa kadaghanang tawo bahin sa pulong nga "kalag" wala mahiuyon sa kahulogan sa Hebreohanon ug Gregong mga pulong ingon sa pagkagamit niini sa inspiradong mga magsusulat sa Bibliya. Kini nga kamatuoran padayong giila sa kadaghanan. Niadtong 1897, diha sa *Journal of Biblical Literature* (Tomo XVI, p. 30), si Propesor C. A. Briggs, ingong resulta sa detalyadong panukiduki bahin sa paggamit sa pulong nga *ne'phesh,* miingon: "Ang pulong nga kalag sumala sa paggamit niini karong adlawa sagad naghatag ug lahi kaayong kahulogan gikan sa נפש [*ne'phesh*] diha sa Hebreohanon, ug dali rang masayop sa pagsabot niini ang dili mabinantayong magbabasa."

Dili pa dugay, sa dihang ang The Jewish Publication Society of America nagluwat ug usa ka bagong hubad sa Torah, o ang unang lima ka basahon sa Bibliya, ang pangulong editor, si H. M. Orlinsky sa Hebrew Union College, nag-ingon nga ang pulong nga "kalag" halos gihanaw na gikan niini nga hubad tungod kay, "ang Hebreohanong pulong nga gikuwestiyon dinhi mao ang 'Nefesh.'" Siya midugang: "Gisabot sa ubang mga maghuhubad nga kini nagkahulogang 'kalag,' nga dili gayod tukma. Wala mag-ingon ang Bibliya nga kita adunay kalag. Ang 'nefesh' mao ang tawo mismo, ang iyang panginahanglan sa pagkaon, ang mismong dugo sa iyang kaugatan, ang iyang pagkamao."—*The New York Times,* Oktubre 12, 1962.

Unsa ang sinugdanan sa pagtulon-an nga ang tawhanong kalag dili-makita ug dili-mamatay?

Ang suliran maoy tungod sa kamatuoran nga ang mga kahulogan nga komon nga gilangkit sa Cebuanong pulong nga "kalag" pangunang naggikan, dili sa Hebreohanon o sa Kristohanon Gregong Kasulatan, kondili gikan sa karaang Gregong pilosopiya, nga sa aktuwal maoy pagano nga relihiyosong panghunahuna. Pananglitan, ang Gregong pilosopo nga si Plato nagkutlo kang Socrates nga nag-ingon: "Ang kalag, . . . kon kini mobiya nga lunsay, nga walay bisan unsang dad-on gikan sa lawas, . . . mopaingon ngadto sa kon unsay sama niini, ngadto sa dili-makita, balaan, dili-mamatay, ug maalamon, ug kon kini moabot na didto kini magmalipayon, nahigawas sa kasaypanan ug kabuangan ug kahadlok . . . ug sa tanang uban pang mga kasakitan sa tawo, ug . . . magkinabuhi diha sa kamatuoran hangtod sa kahangtoran uban sa mga diyos."—*Phaedo,* 80, D, E; 81, A.

Sukwahi gayod sa Gregong pagtulon-an bahin sa *psy·khe'* (kalag) ingong abstrakto, dili-mahikap, dili-makita, ug dili-mamatay, ang Kasulatan nagpakita nga ang *psy·khe'* ug *ne'phesh,* nga gigamit maylabot sa yutan-ong mga linalang, nagtumong nianang adunay lawas, mahikap, makita, ug mamatay.

Ang *New Catholic Encyclopedia* nag-ingon: "Ang *nepes* [*ne'phesh*] maoy usa ka termino nga mas lapad ug kahulogan kay sa atong 'kalag,' nga nagpasabot sa kinabuhi (Ex 21.23; Deut 19.21) ug sa nagkalainlaing hinungdanong mga timailhan nga gipadayag niini: pagginhawa (Gen 35.18; Job 41.13[21]), dugo [Gen 9.4; Deut 12.23; Sal 140(141).8], tinguha (2 Sam 3.21; Prov 23.2). Diha sa D[aang] T[ugon], ang kalag wala magkahulogang usa ka bahin sa tawo apan sa bug-os nga tawo—ang tawo ingong usa ka buhing linalang. Sa susama, diha sa B[ag-ong] T[ugon] kini nagpasabot sa tawhanong kinabuhi: ang kinabuhi sa usa ka indibiduwal, sa may panimuot nga linalang (Mat 2.20; 6.25; Luc 12.22-23; 14.26; Ju 10.11, 15, 17; 13.37)."—1967, Tomo XIII, p. 467.

Ang Romano Katolikong hubad nga *The New American Bible,* diha sa "Glossary of Biblical Theology Terms" niini (pp. 27, 28), nag-ingon: "Diha sa Bag-ong Tugon, ang 'pagluwas sa kalag sa usa' (*Mar 8:35*) wala magkahulogang luwason ang usa ka 'espirituwal' nga bahin sa tawo, ingong lahi sa iyang 'lawas' (sumala sa panghunahuna ni Plato) apan ang bug-os nga tawo uban sa pagpasiugda sa kamatuoran nga ang tawo maoy buhi, nagtinguha, nahigugma ug andam, ubp., dugang pa sa pagkamakita ug pagkapisikal."—Ang edisyon gipatik sa P. J. Kenedy & Sons, New York, 1970.

Ang *ne'phesh* dayag nga naggikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "pagginhawa" ug sa literal nga diwa ang *ne'phesh* mahimong hubaron ingong "usa ka tigginhawa." Ang *Lexicon in Veteris Testamenti Libros* ni Koehler ug Baumgartner (Leiden, 1958, p. 627) naghubit nii-

ni ingong: "ang nagaginhawa nga butang, nga naghimo sa tawo ug hayop ingong buhing mga linalang Gen 1, 20, ang kalag (nga lahi ra gayod sa gregong pagsabot sa kalag) nga ang kinauyokan niini mao ang dugo Gen 9, 4f Lev 17, 11 Deut 12, 23: (249 X) . . . kalag = buhing linalang, indibiduwal, persona."

Maylabot sa Gregong pulong nga *psy·khe′,* ang Grego-Iningles nga mga leksikon naghatag sa mga kahubitan ingong *"kinabuhi,"* ug "ang *panimuot* o *personalidad* ingong sentro sa mga emosyon, mga tinguha, ug mga pagbati," "usa ka buhing linalang," ug ilang gipakita nga bisan sa dili-Biblikanhong Gregong mga basahon kini nga termino gigamit alang "sa mga hayop." Siyempre, ang maong mga tinubdan, tungod kay kini sa panguna maoy sa klasikal nga Gregong mga sinulat, naglakip sa tanang kahulogan nga gihatag sa pagano nga Gregong mga pilosopo alang niining pulonga, lakip nianang *"mibiya nga espiritu,"* "ang abstrakto ug dili-mamatay nga *kalag,"* "ang *espiritu* sa uniberso," ug "ang abstraktong kinaiyahan sa paglihok ug sa kinabuhi." Dayag nga tungod kay ang pipila sa paganong mga pilosopo nagtudlo nga ang kalag mogula gikan sa lawas inigkamatay, ang terminong *psy·khe′* gipadapat usab ngadto sa *"alibangbang* o *anunugba,"* mga linalang nga makasinatig *metamorphosis,* ang pagkausab gikan sa pagkaulod ngadto sa pagkapak-an nga linalang.—*Greek-English Lexicon* ni Liddell ug Scott, girebisar ni H. Jones, 1968, pp. 2026, 2027; *New Greek and English Lexicon* ni Donnegan, 1836, p. 1404.

Gipadapat sa karaang Gregong mga magsusulat ang *psy·khe′* diha sa nagkalainlaing mga paagi ug dili magkapareho ang ilang paggamit niini, ang ilang personal ug relihiyosong mga pilosopiya nag-impluwensiya sa ilang paggamit sa termino. Bahin kang Plato, kansang pilosopiya gituohang mao ang gigikanan sa kasagarang mga ideya sa Cebuanong termino nga "kalag" (ingon sa giila sa kadaghanan), kini ang giingon: "Bisan tuod siya naghisgot usahay sa usa sa [gituohang] tulo ka bahin sa kalag, ang 'intelihensiya,' nga dili gayod mamatay, samtang ang laing duha ka bahin mamatay, siya usab naghisgot nga daw adunay duha ka kalag diha sa usa ka lawas, ang usa dili-mamatay ug balaan, ang lain mamatay."—*The Evangelical Quarterly,* London, 1931, Tomo III, p. 121, "Thoughts on the Tripartite Theory of Human Nature," ni A. McCaig.

Tungod niining maong panagkasumpaki sa dili-Biblikanhong mga sinulat, mahinungdanon nga ang Kasulatan mismo ang pasultihon sa kaugalingon niini, nga magpakita kon unsa ang gipasabot sa inspiradong mga magsusulat sa ilang paggamit sa terminong *psy·khe′,* ingon man usab sa *ne′phesh.* Ang *ne′phesh* makita sa 754 ka higayon diha sa Masoretikong teksto sa Hebreohanong Kasulatan, samtang ang *psy·khe′* makita sa 102 ka higayon diha sa teksto ni Westcott ug Hort sa Kristohanon Gregong Kasulatan, nga sa katibuk-an maoy 856 ka higayon. (Tan-awa ang apendise sa *Rbi8,* p. 1573.) Kining kasubsob sa paggamit niini nga mga termino magpaposible sa usa ka tin-aw nga pagsabot sa kahulogan nga gihatag niini nga mga termino ngadto sa mga hunahuna sa inspiradong mga magsusulat sa Bibliya ug sa kahulogan nga ihatag sa ilang mga sinulat nganha sa atong hunahuna. Ang pagsusi nagpakita nga, bisan tuod ang kahulogan niini nga mga termino maoy lapad, nga may nagkalainlaing anggulo nga gipasabot, taliwala sa mga magsusulat sa Bibliya walay panagsumpaki, kalibog, o pagkawalay panagkauyon bahin sa kinaiyahan sa tawo, sama sa nahitabo taliwala sa Gregong mga pilosopo sa gitawag nga Klasikal nga Yugto.

Ang Unang mga Kalag sa Yuta. Ang unang mga teksto nga makita ang pulong nga *ne′phesh* makaplagan sa Genesis 1:20-23. Sa ikalimang "adlaw" sa paglalang ang Diyos miingon: "'Modagsang sa mga tubig ang panon sa buhing mga kalag [*ne′phesh*] ug manglupad ang nagalupad nga mga linalang ibabaw sa yuta . . .' Ug gilalang sa Diyos ang dagkong linalang sa dagat ug ang matag buhing kalag [*ne′phesh*] nga nagalihok, nga gipadagsang sa mga tubig sumala sa ilang mga matang, ug ang matag pak-an nga nagalupad nga linalang sumala sa iyang matang." Sa susama, sa ikaunom nga "adlaw" sa paglalang ang *ne′phesh* gipadapat ngadto sa "anad nga hayop ug nagalihok nga mananap ug ihalas nga mananap sa yuta" ingong "buhing mga kalag."—Gen 1:24.

Human sa paglalang sa tawo, ang instruksiyon sa Diyos kaniya naggamit pag-usab sa terminong *ne′phesh* maylabot sa linalang nga mga hayop, "sa tanang butang nga nagalihok diha sa yuta nga adunay kinabuhi ingong kalag [sa literal, diin adunay buhing kalag (*ne′phesh*)]." (Gen 1:30) Ang ubang mga pananglitan diin ang mga hayop gitawag usab niini nga termino makaplagan sa Genesis 2:19; 9:10-16; Levitico 11:10, 46; 24:18; Numeros 31:28; Ezequiel 47:9. Angayng matikdan, ang Kristohanon Gregong Kasulatan nagkapareho sa pagpadapat sa Gregong *psy·khe′* ngadto sa mga hayop, sama sa Pinadayag 8:9; 16:3, diin kini gigamit maylabot sa mga linalang sa dagat.

Busa, ang Kasulatan tin-awng nagpakita nga ang *ne′phesh* ug *psy·khe′* gigamit sa pagtumong sa linalang nga mga hayop nga mas ubos kay sa tawo. Ang samang mga termino mapadapat usab sa tawo.

Ang Tawhanong Kalag. Ang sama ra gayong Hebreohanong prase nga gigamit alang sa linalang nga mga hayop, nga mao, *ne'phesh chaiyah'* (buhing kalag), ang gipadapat ngadto kang Adan, sa dihang, human nga giumol sa Diyos ang tawo gikan sa abog sa yuta ug gihuypan ang mga buho sa iyang ilong sa gininhawa sa kinabuhi, "ang tawo nahimong buhing kalag." (Gen 2:7) Ang tawo lahi sa linalang nga mga hayop, apan ang maong kalainan dili maoy tungod kay ang tawo usa ka *ne'phesh* (kalag) ug ang mga hayop dili. Hinunoa, ang rekord nagpakita nga kini maoy tungod kay ang tawo lamang ang gilalang "sa larawan sa Diyos." (Gen 1:26, 27) Siya gilalang nga may moral nga mga hiyas nga sama nianang sa Diyos, nga may katakos ug kaalam nga labaw pa kaayo kay sa mga hayop; busa mahimo niyang ipasakop ang tanang mas ubos nga mga matang sa buhing mga linalang. (Gen 1:26, 28) Ang lawas sa tawo mas komplikado, ingon man mas daghag gamit kay nianang sa mga hayop. (Itandi ang 1Co 15:39.) Sa susama, si Adan nakabaton, apan nawad-an, sa paglaom nga walay kataposang kinabuhi; wala gayod kini ipahayag maylabot sa mga linalang nga mas ubos kay sa tawo.—Gen 2:15-17; 3:22-24.

Tinuod nga ang asoy nag-ingon nga 'gihuypan sa Diyos ang mga buho sa ilong sa tawo sa gininhawa [porma sa *nesha·mah'*] sa kinabuhi,' apan wala kini ipahayag diha sa asoy labot sa paglalang sa mga hayop. Dayag gayod nga ang asoy sa paglalang sa tawo mas detalyado kay sa paglalang sa mga hayop. Dugang pa, ang Genesis 7:21-23, sa paghubit sa kalaglagan nga gipahinabo sa Lunop batok sa "tanang unod" sa gawas sa arka, nagtala sa linalang nga mga hayop uban sa mga tawo ug miingon: "Ang tanan nga niana ang gininhawa [porma sa *nesha·mah'*] sa puwersa sa kinabuhi aktibo diha sa mga buho sa ilong niini, nga mao, ang tanan nga diha sa mamalang yuta, nangamatay." Dayag nga ang gininhawa sa kinabuhi sa linalang nga mga hayop naggikan usab sa Maglalalang, si Jehova nga Diyos.

Maingon man usab ang "espiritu" (Heb., *ru'ach;* Gr., *pneu'ma*), o puwersa sa kinabuhi, sa tawo dili lahi kay sa puwersa sa kinabuhi sa mga hayop, ingon sa gipakita sa Ecclesiastes 3:19-21, nga nag-ingong "silang tanan adunay usa lamang ka espiritu [*weru'ach*]."

Kalag—Usa ka Buhing Linalang. Sumala sa nahisgotan na, ang tawo "nahimong buhing kalag"; busa ang tawo *maoy* usa ka kalag, wala siya *magbaton* ug usa ka kalag ingong butang nga abstrakto, dili-makita, ug dili-mahikap nga nagpuyo sa sulod niya. Gipakita ni apostol Pablo nga ang Kristohanong pagtulon-an dili lahi sa unang Hebreohanong pagtulon-an, kay iyang gikutlo ang Genesis 2:7 sa pag-ingon: "Sa ingon nahisulat kini: 'Ang unang tawo nga si Adan nahimong buhing kalag [*psy·khen' zo'san*].' . . . Ang unang tawo gikan sa yuta ug hinimo sa abog."—1Co 15:45-47.

Ang asoy sa Genesis nagpakita nga ang buhing kalag mitungha pinaagi sa pagkombinar sa yutanong lawas ug sa gininhawa sa kinabuhi. Ang ekspresyon nga "gininhawa sa puwersa sa kinabuhi [sa literal, gininhawa sa espiritu, o aktibong puwersa (*ru'ach*), sa kinabuhi]" (Gen 7:22) nagpaila nga pinaagi sa pagginhawa ug hangin (uban sa oksiheno niini) nga ang puwersa sa kinabuhi, o "espiritu," nga anaa sa tanang linalang, tawo ug mga hayop, magpadayon. Kini nga puwersa sa kinabuhi makaplagan diha sa matag selula sa lawas sa linalang, ingon sa gihisgotan ubos sa mga artikulong KINABUHI; ESPIRITU.

Sanglit ang terminong *ne'phesh* nagtumong sa linalang mismo, atong madahom nga makaplagan ang normal nga pisikal nga mga pag-obra o mga kinaiyahan sa unodnong mga linalang nga nagbaton niini. Mao gayod kini ang kahimtang. Ang *ne'phesh* (kalag) gihisgotan nga mikaon ug unod, tambok, dugo, o sa susamang materyal nga mga butang (Lev 7:18, 20, 25, 27; 17:10, 12, 15; Deu 23:24); gigutom o nangandoy ug pagkaon ug ilimnon (Deu 12:15, 20, 21; Sal 107:9; Pr 19:15; 27:7; Isa 29:8; 32:6; Miq 7:1); gipatambok (Pr 11:25); nagpuasa (Sal 35:13); mihikap ug mahugaw nga mga butang, sama sa usa ka patayng lawas (Lev 5:2; 7:21; 17:15; 22:6; Num 19:13); "gisakmit ingong garantiya" o 'gidagit' (Deu 24:6, 7); nagbuhat (Lev 23:30); narepreskohan pinaagig bugnawng tubig sa dihang gikapoy (Pr 25:25); gipalit (Lev 22:11; Eze 27:13); gihimong panaad nga halad (Lev 27:2); gibutang sa talikala nga puthaw (Sal 105:18); walay tulog (Sal 119:28); ug naghingutas (Jer 15:9).

Angayng matikdan nga diha sa daghang teksto gihisgotan ang "akong kalag," "iyang kalag," "imong kalag," ug uban pa. Tungod kini kay ang *ne'phesh* ug *psy·khe'* mahimong magkahulogan sa *kaugalingon mismo ingong usa ka kalag.* Nan ang diwa sa termino mahimong ikapahayag diha sa Cebuano pinaagi sa paggamit ug personal nga mga pronombre. Busa ang *Lexicon in Veteris Testamenti Libros* (p. 627) nagpakita nga ang "akong *ne'phesh"* nagkahulogang "ako" (Gen 27:4, 25; Isa 1:14); ang "imong *ne'phesh"* nagkahulogang "ikaw" (Gen 27:19, 31; Isa 43:4; 51:23); ang "iyang *ne'phesh"* nagkahulogang "siya" (Num 30:2, 5-12; Isa 53:10), ug uban pa.

Ang Gregong termino nga *psy·khe'* gigamit usab sa samang paagi. Ang *Vine's Expository Dictionary of Old and New Testament Words* (1981, Tomo 4, p. 54) nag-ingon nga mahimo kining gamiton ingong "ang katumbas sa personal nga pro-

nombre, nga gigamit sa pagpasiugda ug sa pagpahinabo:—unang persona, Juan 10:24 ('kanamo'); Heb. 10:38; itandi ang Gen. 12:13; Num. 23:10; Huk. 16:30; Sal. 120:2 ('ako'); ikaduhang persona, 2 Cor. 12:15; Heb. 13:17," ug uban pa.

Naghawas sa kinabuhi ingong usa ka linalang. Ang *ne'phesh* ug *psy·khe'* gigamit usab sa pagtumong sa kinabuhi—dili lang ingong usa ka abstraktong puwersa o prinsipyo—kondili sa *kinabuhi ingong usa ka linalang,* tawo man o hayop.

Busa sa dihang si Raquel nanganak kang Benjamin, ang iyang *ne'phesh* ("kalag," o kinabuhi ingong linalang) migula gikan kaniya ug siya namatay. (Gen 35:16-19) Siya wala na magpadayon ingong buhing linalang. Sa susama, sa dihang ang manalagnang si Elias naghimog milagro maylabot sa namataying anak nga lalaki sa babayeng balo sa Zarepta, ang *ne'phesh* ("kalag," o kinabuhi ingong linalang) sa bata mibalik ngadto kaniya ug "siya nabuhi," nahimo na usab nga buhing linalang. —1Ha 17:17-23.

Tungod kay ang kinabuhi sa linalang suod kaayong nalangkit ug nagdepende sa dugo (ang giula nga dugo naghawas sa kinabuhi sa tawo o linalang [Gen 4:10; 2Ha 9:26; Sal 9:12; Isa 26:21]), ang Kasulatan naghisgot sa *ne'phesh* (kalag) ingong "anaa sa dugo." (Gen 9:4; Lev 17:11, 14; Deu 12:23) Dayag nga dili literal ang gipasabot niini, sanglit ang Kasulatan naghisgot usab sa ekspresyong "dugo sa inyong mga kalag" (Gen 9:5; itandi ang Jer 2:34) ug ang daghang teksto nga nahisgotan na dili makataronganong ipadapat lamang sa dugo o sa nagsustento-sa-kinabuhi nga mga kinaiyahan niini.

Ang *ne'phesh* (kalag) wala gamita maylabot sa paglalang sa katanoman sa ikatulong "adlaw" sa paglalang (Gen 1:11-13) o human niana, sanglit ang katanoman walay dugo.

Ang mga pananglitan sa paggamit sa Gregong *psy·khe'* nga nagtumong sa "kinabuhi ingong usa ka linalang" makaplagan diha sa Mateo 6:25; 10:39; 16:25, 26; Lucas 12:20; Juan 10:11, 15; 13:37, 38; 15:13; Buhat 20:10. Sanglit ang mga alagad sa Diyos adunay paglaom sa pagkabanhaw sa dihang mamatay, sila adunay paglaom nga mabuhi pagusab ingong "mga kalag," o buhing mga linalang. Tungod niini si Jesus nakaingon nga "si bisan kinsa nga mawad-an sa iyang kalag [sa iyang kinabuhi ingong usa ka linalang] tungod kanako ug sa maayong balita magaluwas niini. Sa pagkatinuod, unsay kapuslanan sa usa ka tawo nga maangkon ang tibuok kalibotan ug mawad-an sa iyang kalag? Sa pagkatinuod, unsay ikahatag sa usa ka tawo baylo sa iyang kalag?" (Mar 8:35-37) Sa susama, siya miingon: "Siya nga magamahal sa iyang kalag magalaglag niini, apan siya nga magadumot sa iyang kalag niining kalibotana magatipig niini alang sa kinabuhing walay kataposan." (Ju 12:25) Kini nga mga teksto, ug ang uban pa nga susama niini, nagpakita sa hustong pagsabot sa mga pulong ni Jesus sa Mateo 10:28: "Ayaw ninyo kahadloki silang makapatay sa lawas apan dili makapatay sa kalag; apan hinunoa kahadloki ninyo siya nga makalaglag sa kalag ug sa lawas sa Gehenna." Bisan tuod mahimong mapatay sa mga tawo ang lawas, dili nila mapatay ang tawo hangtod sa hangtod, basta nga siya nagkinabuhi uyon sa katuyoan sa Diyos (itandi ang Luc 20:37, 38) ug ang Diyos makahimo ug makapasig-uli sa maong tawong matinumanon balik sa kinabuhi ingong usa ka linalang pinaagi sa pagkabanhaw. Alang sa mga alagad sa Diyos, ang pagkawala sa ilang "kalag," o kinabuhi ingong usa ka linalang, maoy temporaryo lamang, dili permanente.—Itandi ang Pin 12:11.

Mamatay ug malaglag. Sa laing bahin, ang Mateo 10:28 nag-ingon nga ang Diyos "makalaglag sa kalag [*psy·khen'*] ug sa lawas sa Gehenna." Kini nagpakita nga ang *psy·khe'* wala magtumong sa usa ka butang nga dili-mamatay o dili-malaglag. Sa pagkatinuod, wala gayoy pananglitan diha sa tibuok Kasulatan, sa Hebreohanon ug sa Grego, diin ang mga pulong nga *ne'phesh* o *psy·khe'* gihubit pinaagig mga termino nga dili-mamatay, dilimalaglag, dili-mahanaw, walay kamatayon, o susama niana. (Tan-awa ang PAGKAWALAY-KAMATAYON; PAGKADILI-MADUNOTON.) Sa laing bahin, adunay daghan kaayong mga teksto diha sa Hebreohanon ug Gregong Kasulatan nga naghisgot sa *ne'phesh* o *psy·khe'* (kalag) ingong may kamatayon ug mamatay (Gen 19:19, 20; Num 23:10; Jos 2:13, 14; Huk 5:18; 16:16, 30; 1Ha 20:31, 32; Sal 22:29; Eze 18:4, 20; Mat 2:20; 26:38; Mar 3:4; Heb 10:39; San 5:20); ingong himalatyon, 'giputol' o gilaglag (Gen 17:14; Ex 12:15; Lev 7:20; 23:29; Jos 10:28-39; Sal 78:50; Eze 13:19; 22:27; Buh 3:23; Pin 8:9; 16:3), pinaagi sa espada (Jos 10:37; Eze 33:6) o kaha sa pagtuok (Job 7:15), o nameligro nga mamatay tungod sa pagkalumos (Jon 2:5); ug usab nahiadto sa gahong o ngadto sa Sheol (Job 33:22; Sal 89:48) o giluwas gikan didto (Sal 16:10; 30:3; 49:15; Pr 23:14).

Patay nga kalag. Ang ekspresyon nga 'namatay o patay nga kalag' makita usab sa daghang higayon, nga nagkahulogan lamang nga "usa ka tawong patay."—Lev 19:28; 21:1, 11; 22:4; Num 5:2; 6:6; Hag 2:13; itandi ang Num 19:11, 13.

Tinguha. Usahay ang pulong nga *ne'phesh* gigamit sa paghubit sa tinguha sa indibiduwal, usa nga nagtugob kaniya ug dayon nagpalihok kaniya sa pagkab-ot sa tumong niini. Pananglitan, ang Proverbio 13:2 nag-ingon labot niadtong nagmaluibon nga 'ang ilang kalag mismo maoy kapintasan,'

buot ingnon, nga sila 'nagpatuyang' sa pagbuhat ug kapintasan, sa ingon, nagpersonipikar sa kapintasan. (Itandi ang Gen 34:3, *ftn* sa *Rbi8;* Sal 27:12; 35:25; 41:2.) Ang mini nga mga magbalantay sa Israel gitawag nga "mga iro nga hilabihan ang tinguha sa kalag," nga walay pagkatagbaw.—Isa 56: 11, 12; itandi ang Pr 23:1-3; Hab 2:5.

Pag-alagad Uban sa Bug-os nga Kalag. Ang "kalag" pangunang nagkahulogan sa katibuk-ang pagkatawo, ingon sa nahisgotan na. Bisan pa niana ang pipila ka teksto nag-awhag kanato sa pagpangita, paghigugma, ug sa pag-alagad sa Diyos uban 'sa bug-os natong kasingkasing *ug* sa bug-os natong kalag' (Deu 4:29; 11:13, 18), ug ang Deuteronomio 6:5 nag-ingon: "Higugmaon mo si Jehova nga imong Diyos sa bug-os mong kasingkasing ug sa bug-os mong kalag ug sa bug-os mong kusog." Si Jesus miingon nga gikinahanglan ang pag-alagad uban ang tibuok nga kalag ug kusog ug, dugang pa, 'uban ang tibuok mong kaisipan.' (Mar 12:30; Luc 10:27) Ang pangutana motungha kon nganong kining ubang mga butang gihisgotan man uban sa kalag, sanglit kini naglakip man niining tanan. Aron iilustrar ang posibleng kahulogan: Ang usa ka tawo tingali magbaligya sa iyang kaugalingon (sa iyang kalag) aron mahimong ulipon sa laing tawo, sa ingon mahimong kabtangan sa iyang tag-iya ug agalon. Apan siya mahimong dili moalagad sa iyang agalon uban ang tibuok nga kasingkasing, uban ang bug-os nga panukmod ug tinguha sa pagpahimuot kaniya, ug busa mahimong dili niya gamiton ang iyang bug-os nga kusog o ang iyang bug-os nga katakos sa panghunahuna aron palamboon ang mga intereses sa iyang agalon. (Itandi ang Efe 6:5; Col 3:22.) Busa kining ubang mga aspekto dayag nga gihisgotan aron masentro ang atong pagtagad nganha niini aron nga kita dili mapakyas sa paghinumdom ug sa pagtagad niini diha sa atong pag-alagad sa Diyos, nga kaniya kita maoy mga sakop, ug sa iyang Anak, kansang kinabuhi maoy lukat nga nagpalit kanato. Ang "tibuok-kalag" nga pag-alagad sa Diyos naglakip sa katibuk-ang pagkatawo, nga walay bahin sa lawas, paglihok, kapasidad, o tinguha ang nawala. —Itandi ang Mat 5:28-30; Luc 21:34-36; Efe 6:6-9; Flp 3:19; Col 3:23, 24.

Ang Kalag ug Espiritu Magkalahi. Ang "espiritu" (Heb., *ru'ach;* Gr., *pneu'ma*) dili angayng pakasaypon nga mao ra ang "kalag" (Heb., *ne'phesh;* Gr., *psy·khe'*), kay kini nagtumong sa magkalahing mga butang. Busa, ang Hebreohanon 4:12 naghisgot sa Pulong sa Diyos ingong "modulot bisan hangtod sa pagbahin sa kalag ug sa espiritu, ug sa mga lutahan ug sa ilang uyok." (Itandi usab ang Flp 1:27; 1Te 5:23.) Ingon sa nahisgotan na, ang kalag (*ne'phesh; psy·khe'*) mao ang linalang mismo. Ang espiritu (*ru'ach; pneu'ma*) sa katibuk-an nagtumong sa puwersa sa kinabuhi sa buhing linalang o kalag, bisan tuod nga ang mga termino sa orihinal nga pinulongan mahimong adunay lain usab nga mga kahulogan.

Dugang nagpatin-aw sa kalainan tali sa Gregong *psy·khe'* ug *pneu'ma* mao ang gihisgotan ni apostol Pablo diha sa iyang unang sulat ngadto sa mga taga-Corinto bahin sa pagkabanhaw sa mga Kristohanon ngadto sa espirituhanong kinabuhi. Dinhi iyang gitandi "kanang pisikal [*psy·khi·kon',* sa literal, kalagnon]" uban 'nianang espirituhanon [*pneu·ma·ti·kon'*].' Busa, iyang gipakita nga ang mga Kristohanon hangtod sa panahon sa ilang kamatayon adunay "kalagnon" nga lawas, sama sa nabatonan sa unang tawo nga si Adan; samtang sa laing bahin, sa ilang pagkabanhaw ang maong dinihogang mga Kristohanon makadawat ug espirituhanong lawas sama nianang nadawat sa hinimayang si Jesu-Kristo. (1Co 15:42-49) Si Judas mihimog daw kaamgid nga pagtandi sa dihang naghisgot sa "mga tawong mananapon [*psy·khi·koi',* sa literal, kalagnon (nga mga tawo)], nga walay espirituwalidad [sa literal, walay espiritu (*pneu'ma*)]."—Jud 19.

Ang Diyos Ingong Nagbaton ug Kalag. Tungod sa mga nahisgotan na, mopatim-aw nga ang mga teksto diin ang Diyos naghisgot sa "akong kalag" (Lev 26:11, 30; Sal 24:4; Isa 42:1) maoy lain pang pananglitan sa *anthropomorphic* nga paggamit, nga mao, ang paggamit ug pisikal ug tawhanong mga hiyas alang sa Diyos aron mas sayon ang pagsabot, sama sa dihang ang Diyos gihisgotan nga adunay mga mata, mga kamot, ug uban pa. Pinaagi sa paghisgot sa 'akong *ne'phesh,'* tinaw nga ang gipasabot ni Jehova mao ang "akong kaugalingon" o ang "akong persona." "Ang Diyos maoy Espiritu [*Pneu'ma*]."—Ju 4:24; tan-awa ang JEHOVA (Mga kahubitan sa iyang presensiya).

KALAGLAGAN. Ang buhat sa paggun-ob, pagdaot, o pagpuo. Ang kalaglagan sagad nagpunting sa pisikal nga kataposan sa usa ka butang o sa usa ka buhing linalang. (2Ha 21:3; Jer 18:7; Dan 2: 12, 14, 18) Kini mahimong magtumong usab sa espirituwal nga kadaot.—1Co 3:17; tan-awa ang TEMPLO (Ang Dinihogang mga Kristohanon—Usa ka Espirituwal nga Templo).

Ang Hebreohanong pulong nga sagad gihubad nga "laglag" mao ang *'a·vadh'.* (Lev 23:30; Sal 21: 8, 10) Kini adunay pangunang kahulogan nga "mawala," o "mahanaw," ug maoy katumbas sa Gregong termino nga *a·pol'ly·mi.* (Ex 10:7; 1Sa 9:20; Mar 3:6; 4:38; Luc 15:4) Ang nombre sa *'a·vadh'* mao ang *'avad·dohn',* nga nagkahulogang "kalaglagan." (Job 26:6, *ftn* sa *Rbi8;* tan-awa ang ABADDON;

APOLLYON.) Ang Hebreohanong termino nga *charam′* nagkahulogang "itugyan ngadto sa kalaglagan," o ipailalom sa sagradong pagdili, nga mao, pagdili gikan sa ordinaryo o mapasipalahong paggamit.—Ex 22:20, *ftn* sa *Rbi8;* tan-awa ang GIPAHINUNGOD NGA BUTANG.

Usahay, nakita ni Jehova nga kinahanglang ipahamtang ang paghukom nganha kanilang takos sa kalaglagan aron mabayaw ang iyang ngalan ug mahuptan ang iyang mga sukdanan sa pagkamatarong. Tungod sa daotang panggawi sa mga tawo sa adlaw ni Noe, gipahamtang ni Jehova ang paghukom nga kalaglagan sa dihang iyang gipahinabo ang tibuok-yutang lunop sa paglaglag sa kalibotan niadtong panahona. (2Pe 3:5, 6) Sa susama, tungod sa 'makusog nga tuaw sa pagmulo bahin sa Sodoma ug sa Gomora' ug sa 'mabug-at nga sala' niini, gilaglag ni Jehova kining maong mga siyudad ug ang mga molupyo niini. (Gen 18:20; 19:13, 24, 25) Gawas pa sa mga puwersa sa kinaiyahan, gigamit usahay ni Jehova ang tawhanong mga hawas aron ipatuman ang silot nga kalaglagan. Sa kahimtang sa daotang mga nasod sa Canaan, gigamit ni Jehova ang iyang katawhang Israel ingong pangunang mga tigpahamtang sa iyang mahukmanong mando.—Deu 9:1, 3, 4; 20:15-18.

Makataronganong laglagon ni Jehova ang tinuyong mga malinapason sa balaod, mga bakakon, ug kadtong nagpakitag pagkamabatokon sa iyang mga alagad. (Lev 23:30; Sal 5:6; 143:12) Iyang laglagon ang bakak nga relihiyon ug ang mga idolo niini. (Num 33:52; Deu 12:2, 3) Gilaglag gani ni Jehova ang iyang katawhang Israel sa dihang sila wala magmasinugtanon sa iyang pakigsaad.—Deu 8:19, 20; 28:63; Jer 31:28.

Ang tanang tawo ba nga gilaglag sa Diyos sa nangaging mga panahon magpabiling patay hangtod sa kahangtoran?

Gipakita sa Bibliya nga dili ang tanang kalaglagan walay kataposan. Gipakita kini sa kamatuoran nga ang Hebreohanong pulong nga *'avad·dohn′* (kalaglagan) gigamit sa makaduha ingong katumbas sa "Sheol." (Job 26:6; Pr 15:11) Ang manalagna nga si Sofonias naghisgot sa kalaglagan sa Asirya, samtang si Ezequiel nag-ingon nga ang mga Asiryanhon manganaog ngadto sa Sheol. (Sof 2:13; Eze 32:21, 22) Sa dihang naghisgot sa kalaglagan sa mga rebeldeng si Datan ug Abiram, si Moises misulat nga sila nangahulog "nga buhi ngadto sa Sheol." (Num 16:31, 33) Sanglit ang Sheol sa Bibliya nagpunting sa komon nga lubnganan sa katawhan nga gikan niana adunay pagkabanhaw, tataw nga dili ang tanang kalaglagan—bisan gani ang tanang kalaglagan pinaagi sa kamot sa Diyos—maoy walay kataposan.

Walay Kataposang Kalaglagan. Wala ipaila sa Bibliya nga ang tanang nangamatay pagabanhawon. Gipasabot kini ni Jesus sa dihang siya naghisgot bahin 'niadtong ginaisip nga takos makabaton nianang sistemaha sa mga butang ug sa pagkabanhaw gikan sa mga patay.' (Luc 20:35) Ang posibilidad nga malaglag sa walay kataposan ang pipila gipakita usab sa mga pulong ni Jesus diha sa Mateo 10:28: "Ayaw ninyo kahadloki silang makapatay sa lawas apan dili makapatay sa kalag; apan hinunoa kahadloki ninyo siya nga makalaglag sa kalag ug sa lawas sa Gehenna." Labot niining tekstoha, ang *The New International Dictionary of New Testament Theology* (giedit ni C. Brown, 1978, Tomo 3, p. 304) nag-ingon: "Ang Mat. 10:28 nagtudlo dili sa potensiyal nga imortalidad sa kalag kondili sa dili-mausab nga paghukom sa Diyos batok sa dili mahinulsolon." Lain pa, ang Gregong prase sa Mateo 10:28 nga gihubad nga "makalaglag sa kalag ug sa lawas sa Gehenna" gihatagan ug kahulogan nga "walay kataposang kamatayon" diha sa *Greek-English Lexicon of the New Testament* ni Bauer (girebisar ni F. W. Gingrich ug F. Danker, 1979, p. 95). Busa, ang pagtugyan ngadto sa Gehenna nagpunting sa bug-os nga kalaglagan nga gikan niana wala nay pagkabanhaw pa.—Tan-awa ang GEHENNA.

"Ang Sodoma ug ang Gomora ug ang mga siyudad palibot kanila . . . gibutang sa atubangan kanato ingong usa ka pasidaang panig-ingnan pinaagi sa paghiagom sa hudisyal nga silot sa kalayo nga walay kataposan." (Jud 7) Ang maong silot dayag nga mapadapat dili lamang ngadto sa mga siyudad mismo kondili sa ilang mga molupyo usab, tungod kay ang mga tawo mismo ang nakahimog dakong kasal-anan nga mitultol sa ilang pagkapuo.

Ang posibilidad sa walay kataposang kalaglagan maoy usa ka mahinungdanong isyu panahon sa kataposan sa sistema sa mga butang. Sa dihang gisukna si Jesus sa iyang mga tinun-an kon unsa 'ang ilhanan sa iyang presensiya ug sa kataposan sa sistema sa mga butang,' iyang gilakip ingong bahin sa iyang tubag ang sambingay bahin sa mga karnero ug mga kanding. (Mat 24:3; 25:31-46) Labot sa "mga kanding" gitagna nga ang langitnong Hari moingon: "Pahawa kamo gikan kanako, kamong mga tinunglo, ngadto sa kalayo nga walay kataposan nga giandam alang sa Yawa ug sa iyang mga manulonda," ug si Jesus midugang, "Kini sila mamahawa ngadto sa walay kataposang kalaglagan." Tin-aw nga ang tinamdan ug mga buhat sa pipila ka indibiduwal moresulta sa ilang permanenteng pagkalaglag.

Bisan pa niana, si Jehova "wala magtinguha nga adunay malaglag apan nagtinguha nga ang tanan makakab-ot sa paghinulsol." (2Pe 3:9; itandi ang Eze 18:23, 32.) Sa pagkatinuod, gihigugma pag-ayo ni Jehova ang katawhan mao nga siya nagtagana sa halad lukat sa iyang kaugalingong Anak, si Jesu-Kristo. (Ju 3:16; itandi ang San 4:12.) Bisan pa niining mahigugmaong tagana, ang kinabag-an midumili sa pagsubay sa "dalan padulong sa kinabuhi," apan sila nagpabilin diha sa "dalan padulong sa kalaglagan."—Mat 7:13, 14.

Ang Bibliya nagpakita nga daghang butang, mga indibiduwal, ug mga organisasyon ang laglagon sa walay kataposan. Si Jesus naghisgot kang Judas ingong "anak sa kalaglagan." (Ju 17:12) Ang tinuyong pagbudhi ni Judas sa Anak sa Diyos naghimo kaniyang takos sa walay kataposang kalaglagan. Ingon usab niini ang dangatan niadtong nagpasipala sa balaang espiritu. Sila sad-an sa "walay kataposang sala" ug dili mapasaylo "niining sistemaha sa mga butang ni nianang sa umaabot." (Mar 3:28, 29; Mat 12:32; tan-awa ang PASIPALA.) Ang permanenteng kalaglagan nagpaabot usab niadtong mopili nga 'dili moila sa Diyos ug niadtong dili mosunod sa maayong balita.' (2Te 1:8, 9) Ang linangkob nga apostatang "tawo sa kalapasan" gitawag usab ingong "ang anak sa kalaglagan." (2Te 2:3; tan-awa ang TAWO SA KALAPASAN.) Ang paghukom nga walay kataposang kalaglagan gitino na alang kang Satanas, sa iyang mga demonyo, sa simbolikong "mapintas nga mananap" ug sa "mini nga manalagna," ug usab sa kamatayon ug sa Hades. (Mat 25:41; Pin 20:10, 14, 15; 21:8) Kining tanan igatambog ngadto "sa linaw nga kalayo," nga mao, sila laglagon sa walay kataposan.—Tan-awa ang LINAW NGA KALAYO.

Ang kalayo gigamit sa kapanahonan sa Bibliya ingong ang labing bug-os nga paagi sa paglaglag. Busa, gigamit ni Jesus ang kalayo sa pag-ilustrar sa bug-os nga kalaglagan sa mga daotan.—Mat 13:40-42, 49, 50; tan-awa ang KALAYO.

KALAI. Usa ka saserdote sa mga adlaw sa hataas nga saserdoteng si Joiakim. Siya mao ang pangulo sa balay o banay sa amahan ni Salai.—Neh 12:12, 20, 26.

KALAPASAN. Tan-awa ang SALA; TAWO SA KALAPASAN.

KALAYO. Maingon karong adlawa, mao man usab sa kapanahonan sa Bibliya ang kalayo hinungdanon sa kinabuhi sa tawo. Ang paglunsay, pagsalsal, ug paghulma sa mga metal, paglutog pagkaon ug pagpainit sa mga balay, ingon man ang pagtanyag ug mga halad ug ang pagsunog ug insenso, maoy lakip sa mga butang nga espesipikong gihisgotan sa Bibliya nga nanginahanglag kalayo. Apan, tungod sa pagkamalaglagon sa wala makontrolar nga kalayo, gihubit kini ingong usa sa upat ka butang nga wala moingon: "Igo na!" (Pr 30:15, 16) Sa samang katarongan si Santiago nagtandi sa dila ngadto sa usa ka kalayo kon kini gigamit sa sayop nga paagi.—San 3:5-8; itandi ang Pr 16:27.

Ang unang lalaki ug babaye sinati sa kalayo, kay sa dihang sila gipapahawa gikan sa tanaman sa Eden, gibutang ni Jehova sa S sa tanaman "ang mga kerubin ug ang nagdilaab nga sulab sa espada nga nagpadayon sa pagtuyok." (Gen 3:24) Si Cain ug Abel tingali nagdala sa ilang mga halad kang Jehova atubangan sa mga kerubin ug, bisan tuod wala hisgoti nga direkta sa Kasulatan, lagmit sila migamit ug kalayo sa paghalad niini, o lagmit sila nagdahom nga ang kalayo mogula gikan sa mga kerubin aron ut-oton ang mga halad. (Gen 4:3, 4) Si Tubal-cain, sa pagsalsal sa mga himan nga tumbaga ug puthaw, lagmit nga migamit gayod ug hilabihan ka init nga kalayo, ilabina nga ang pagtunaw sa puthaw nagkinahanglag temperatura nga 1,535°C. (2,795°F.). (Gen 4:22) Human sa Lunop, ang mga tisa gipagba "pinaagi sa kalayo," bisan tuod ang uban gipauga lamang sa adlaw. (Gen 11:3) Tungod kay lisod maghaling ug kalayo niadtong panahona, lagmit nga naandan ang pagdala ug kalayo gikan sa usa ka dapit ngadto sa laing dapit.—Gen 22:6; Isa 30:14.

Nalangkit sa mga Katuyoan sa Diyos. Ang manulonda ni Jehova nagpakita kang Moises diha sa usa ka dilaab sa kalayo sa nagdilaab nga tunokong tanom nga wala maut-ot. (Ex 3:2) Sa magabii, ang usa ka haligi nga kalayo naggiya sa mga Israelinhon latas sa kamingawan, ug sa ulahi kini nga haligi mipahimutang ibabaw sa tabernakulo, nga nagpaila sa presensiya ni Jehova. (Ex 13:21; 40:38) Sa dihang gihatag ang Balaod ngadto sa Israel, ang himaya ni Jehova gipasundayag pinaagig kalayo, nga tungod niana ang Bukid sa Sinai miaso.—Ex 19:18; 24:17.

Nalangkit sa tabernakulo ug sa templo. Ang kalayo nalangkit usab sa pagsimba nga gihimo didto sa tabernakulo ug sa ulahi didto sa templo. Kada buntag ug taliwala sa duha ka gabii, ang hataas nga saserdote magsunog ug insenso diha sa halaran sa insenso. (Ex 30:7, 8) Ang balaod sa Diyos nagsugo nga ang kalayo diha sa halaran sa halad-nga-sinunog pasigaon kanunay. (Lev 6:12, 13) Ang tradisyonal nga pagtuo sa mga Hudiyo nga ang Diyos maoy milagrosong naghaling ug kalayo diha sa halaran, bisan tuod gidawat sa kadaghanan, wala gayod paluyohi sa Kasulatan. Sumala sa unang mga instruksiyon ni Jehova kang Moises, ang mga anak nga lalaki ni Aaron "maghaling ug kalayo sa ibabaw sa halaran ug maghan-ay sa mga sugnod ibabaw sa kalayo" una pa ibutang ang ha-

lad diha sa halaran. (Lev 1:7, 8) *Human* sa pagpahiluna sa katungdanan sa Aaronikong pagkasaserdote, ug busa human sa pagtanyag sa mga halad sa pagpahiluna sa katungdanan, nga ang kalayo gikan kang Jehova, nga lagmit migula gikan sa panganod nga anaa ibabaw sa tabernakulo, nag-ut-ot sa halad nga diha sa halaran. Tungod niini, ang milagrosong kalayo nagpakita, dili aron sa pagsunog sa kahoy diha sa halaran, kondili aron sa 'pag-ut-ot sa halad-nga-sinunog ug sa matambok nga mga bahin sa ibabaw sa halaran.' Siyempre, ang kalayo nga niadtong higayona padayong nagsiga diha sa halaran lagmit maoy resulta sa panagsagol sa kalayo gikan sa Diyos ug sa kalayo nga diha nang daan sa halaran. (Lev 8:14–9:24) Sa susama, ang milagrosong kalayo gikan kang Jehova nag-ut-ot sa mga halad human sa pag-ampo ni Solomon sa panahon sa pagpahinungod sa templo.—2Cr 7:1; tan-awa usab ang Huk 6:21; 1Ha 18:21-39; 1Cr 21:26 alang sa ubang mga pananglitan sa paggamit ni Jehova sa milagrosong kalayo sa dihang iyang gidawat ang mga halad sa iyang mga alagad.

Mga probisyon sa balaod, ug paggamit niini sa pagsilot. Ang Moisesnong Balaod nagdili sa paghaling ug kalayo sa panahon sa Igpapahulay. (Ex 35:3) Sumala sa Balaod, kon ang kalayo wala makontrolar ug nagpahinabog dakong sunog sa uma sa laing tawo, ang tawo nga nagduslit sa kalayo kinahanglang magbayad. (Ex 22:6) Ang mga besti o mga gamit nga panit diin ang hampak nga sanla mitumaw ug mikaylap kinahanglang pagasunogon. (Lev 13:53-58) Sa pipila ka paglapas sa balaod sa Diyos, ang mga maglalapas batoon hangtod mamatay ug dayon ang ilang mga lawas sunogon sa kalayo. (Lev 20:14; 21:9; Jos 7:15, 25) Kon ang usa ka Israelinhong siyudad mag-apostata, ang mga molupyo niini pamatyon sa espada, ug ang siyudad ug ang mga inagaw gikan niini pagasunogon sa kalayo.—Deu 13:12-16.

Sa pagpakiggubat batok sa ilang mga kaaway, gisunog sa mga Israelinhon ang pipila ka siyudad. (Num 31:10; Jos 6:24; 11:11-13) Dugang pa, ang kinulit nga mga larawan ug ang sagradong mga poste gipangsunog. (Deu 7:5, 25; 12:3) Sa dihang ang mga Israelinhon magkuhag mga inagaw ilang ipaagi ang mga metal diha sa kalayo, sa ingon nagesterilisar niini.—Num 31:22, 23.

Sa daghang higayon si Jehova migamit ug literal nga kalayo sa pagpahamtang sa iyang mga paghukom batok sa mga mamumuhat ug daotan. (Num 11:1; 16:35; 2Ha 1:10-12; Jud 7) Sa dihang gilaglag sa mga Babilonyanhon ang apostatang Juda ug Jerusalem niadtong 607 W.K.P., ang kasuko ni Jehova sa mahulagwayong paagi gibubo "sama sa kalayo." Kini nga kapahayagan sa kasuko inubanan ug literal nga kalayo. (2Ha 25:9; Lam 2:3, 4) Si Juan nga Tigbawtismo nagpasidaan sa relihiyosong mga lider sa iyang adlaw maylabot sa usa ka bawtismo sa kalayo, nga midangat sa Jerusalem niadtong 70 K.P., sa dihang ang Romanhong kasundalohan naglaglag sa siyudad ug nagsunog sa templo niini. —Mat 3:7-12.

Gigamit sa mga Magsusupak sa Kabubut-on sa Diyos. Ang kalayo gigamit usab sa mga magsusupak sa kabubut-on sa Diyos diha sa ilang mga panghulga, mapintas nga mga pagpatay, ug sa mga halad. Ang nasukong mga Epraimnon mihulga kang Jepte: "Ang imong balay among sunogon sa kalayo uban kanimo." Sa susama, ang 30 ka Filistehanong mga abay nga lalaki ni Samson mihulga sa pagsunog sa iyang pangasaw-onon ug sa balay sa amahan niini kon ang pangasaw-onon mapakyas sa pagpatug-an kang Samson sa tubag sa usa ka tigmo ug dayon magtug-an niini ngadto kanila. Human buhii ni Samson ang 300 ka irong ihalas nga may mga sulo ngadto sa nagbarog nga mga uhay sa paganong mga Filistehanon, gisunog sa mga Filistehanon ang pangasaw-onon ni Samson ug ang amahan niini. (Huk 12:1; 14:15; 15:4-6) Si Satanas nga Yawa migamit ug kalayo "gikan sa langit" ubos sa pagtugot sa Diyos diha sa linaing pagsulay kang Job.—Job 1:12, 16.

Ang mga nasod nga nanimuyo sa Canaan aktuwal nga nagsunog sa ilang mga anak diha sa kalayo ingong halad ngadto sa ilang bakak nga mga diyos. Bisan tuod espesipikong nagsugo si Jehova nga dili buhaton kana, nga ang molapas nianang sugoa silotan sa kamatayon, ang apostatang mga Israelinhon naghalad sa ilang kaugalingong mga anak didto sa Walog sa Hinnom. (Lev 20:2-5; Deu 12:31; 2Cr 28:1-3; Jer 7:31; 19:5) Apan, ang matinumanon nga si Haring Josias nagtapos niining mangilngig nga batasan pinaagi sa paghimo sa Topet sa Walog sa Hinnom ingong dili angay alang sa pagsimba. —2Ha 23:10; tan-awa ang MOLEK.

Mahulagwayong Paggamit. Ang kalayo o ang mga pulong nga may ideya sa pagsunog, o pagdilaab, mahulagwayong gilangkit sa gugma (Aw 8:6), pangibog (Rom 1:27; 1Co 7:9), kasuko ug paghukom (Sof 2:2; Mal 4:1), o sa kusganong emosyon (Luc 24:32; 2Co 11:29). Sa dihang si Jeremias buot mohunong sa pagsulti sa pulong ni Jehova, iyang gibati nga imposible kini, kay kini nahisamag nagdilaab nga kalayo nga natakpan sulod sa iyang kabukogan. (Jer 20:9) Ang Kasulatan naghisgot kang Jehova ingong nagaut-ot nga kalayo tungod sa iyang kahinlo, kaputli, ug sa iyang pagpangayo ug bug-os nga pagkamahinalaron, ingon man usab tungod kay siya magapuo niadtong nagasupak kaniya. (Deu 4:24; 9:3) Ang iyang kasuko ug kaaligutgot nagdilaab sama sa kalayo, ug ang iyang "dila"

ug pulong maoy sama sa kalayo. (Sal 79:5; 89:46; Isa 30:27; Jer 23:29) Dugang pa, si Jehova naghimo sa iyang alagad nga mga manulonda ingong nagalamoy nga kalayo, ug pinaagi sa kalayo sa iyang kasibot ang “yuta” pagalamyon.—Sal 104:1, 4; Sof 3:8; tan-awa usab ang Dan 7:9, 10.

Pagsulay, pagdalisay, paglunsay. “Ang mensahero sa pakigsaad” gitandi sa kalayo sa tigdalisay, ang kalayo nga gigamit sa paglunsay sa bulawan ug plata. Busa, ang pagsulay ni Jehova sa “mga anak ni Levi” pinaagig kalayo nga himoon sa mensahero sa pakigsaad maghinlo kanila. (Mal 3:1-3; tan-awa ang PAGDALISAY, TIGDALISAY.) Ang pagsulay pinaagig kalayo magpadayag usab sa kalidad sa usa ka butang, ingon sa gipunting ni apostol Pablo sa dihang iyang gipasiugda ang kahinungdanon sa pagtukod diha kang Jesu-Kristo pinaagig dili-masunog nga mga materyales.—1Co 3:10-15.

Ang kalayo ug asin nalangkit sa mga halad nga gitanyag didto sa templo. (Lev 2:9, 13; Eze 43:24) Ang asin naghawas sa kagawasan gikan sa pagkadunot ug maoy usa ka simbolo sa malungtarong pagkamaunongon, ingon sa makita sa ekspresyon nga “pakigsaad sa asin.” (2Cr 13:5) Nan, unsay gisimbolohan sa kalayo?

Si apostol Pedro naghisgot sa mga pagsulay o mga pag-antos ingong “kalayo” nga nagsulay sa kalidad sa pagtuo sa Kristohanon. (1Pe 1:6, 7) Sa ulahi, iyang gipakasama sa usa ka pagdilaab ang pag-antos tungod sa pagkamatarong sa dihang gisultihan niya ang iyang mga isigka-Kristohanon: “Ayaw kamo kahibulong sa pagdilaab taliwala kaninyo, nga nagakahitabo kaninyo ingon nga pagsulay, . . . kamo mga mag-aambit sa mga pag-antos ni Kristo, aron kamo magmaya ug malipay sa hilabihan usab sa panahon sa pagpadayag sa iyang himaya.” (1Pe 4:12, 13) Gipakita ni apostol Pablo nga ang maong pag-antos tungod sa pagkamatarong adunay mapuslanong epekto sa dihang siya miingon: “Ang kasakitan magpatungha ug paglahutay.” (Rom 5:3) Ang usa ka tawo nga matinumanon ug malamposong makalatas sa malisod nga ‘nagdilaab’ nga pagsulay maoy mas kusganon ug mas lig-on tungod sa iyang paglahutay.—Buh 14:22; Rom 12:12.

Kalaglagan. Sa kapanahonan sa Bibliya ang labing bug-os nga paagi sa paglaglag maoy pinaagig kalayo. (Jos 6:24; Deu 13:16) Busa si Jesus usahay migamit sa termino nga “kalayo” diha sa masambingayong paagi aron ipasabot ang bug-os nga kalaglagan sa daotan. (Mat 13:40-42, 49, 50; itandi ang Isa 66:24; Mat 25:41.) Sa usa ka higayon si Jesus nagpasidaan sa iyang mga tinun-an nga dili magtugot sa ilang kamot, tiil, o mata nga magpandol kanila nga tungod niana sila igatambog sa Gehenna. Dayon siya miingon: “Ang matag usa kinahanglang pagaasinan ug kalayo.” Lagmit nga gipasabot niya nga ang “matag usa” nga nagbuhat sa mga butang nga bag-o pa lang niyang gipasidaan pagaasinan ug “kalayo” sa Gehenna, o sa walay-kataposang kalaglagan.—Mar 9:43-49; tan-awa ang GEHENNA.

Si Pedro misulat nga “ang mga langit ug ang yuta nga naglungtad karon gitagana alang sa kalayo.” Pinasukad sa konteksto ug sa diwa sa ubang mga kasulatan, dayag nga kini dili usa ka literal nga kalayo kondili nagpasabot sa walay-kataposang kalaglagan. Maingon nga ang Lunop sa adlaw ni Noe wala maglaglag sa literal nga mga langit ug yuta, apan sa dili-diyosnong mga tawo lamang, mao man usab ang pagpadayag ni Jesu-Kristo uban sa iyang gamhanang mga manulonda diha sa nagdilaab nga kalayo moresulta sa permanenteng kalaglagan sa mga dili-diyosnon lamang ug sa daotang sistema sa mga butang diin sila maoy bahin niini.—2Pe 3:5-7, 10-13; 2Te 1:6-10; itandi ang Isa 66:15, 16, 22, 24.

Ang dugang pang mga pananglitan sa paggamit sa kalayo sa paghawas sa walay-kataposang kalaglagan makaplagan sa Pinadayag ug Ezequiel. Dinhi niini kita gisultihan nga “ang napulo ka sungay” ug “ang mapintas nga mananap” mosumbalik sa Dakong Babilonya ug magsunog kaniya sa kalayo. (Pin 17:16, 17) Ang pag-atake ni Gog ug sa iyang mga panon batok sa katawhan sa Diyos magpasuko kang Jehova, ug ang kalayo ug asupre ipaulan nganha kanila. Ang nahibiling mga galamiton sa gubat sa mga moatake gamiton sa pagdaob sulod sa pito ka tuig. (Eze 38:19, 22; 39:6, 9, 10) Sa dihang si Satanas pagabuhian sa kataposan sa Usa ka Libo ka Tuig nga Paghari ni Kristo, ang mga nasod nga morebelde pagalamyon sa kalayo, ug ang Yawa ug ang tanang wala mahisulat sa basahon sa kinabuhi igatambog sa linaw nga kalayo, nga naghawas sa ikaduhang kamatayon.—Pin 20:7-10, 15; 21:8; tan-awa ang HINNOM, WALOG SA; LINAW NGA KALAYO.

KALBARYO. Tan-awa ang GOLGOTHA.

KALENDARYO. Ang kalendaryo maoy usa ka hapsay nga sistema sa pagbahin sa panahon ngadto sa mga tuig, mga bulan, mga semana, ug mga adlaw. Dugay na sa wala pa lalanga ang tawo, gitagana sa Diyos ang pasukaranan sa pagsukod sa panahon. Ang Genesis 1:14, 15 nag-ingon kanato nga ang usa sa mga katuyoan sa “mga banwag diha sa hawan sa mga langit” mao nga kini magsilbing ilhanan alang sa “mga panahon ug alang sa mga adlaw ug sa mga tuig.” Ang solar nga adlaw, ang solar nga tuig, ug ang lunar nga bulan maoy kinaiyanhong mga pagbahin sa panahon, nga ang tagsatagsa gigiyahan pinaagi sa adlaw-adlaw nga pagtuyok sa yuta diha sa ehe o *axis* niini, sa tinuig

nga pagtuyok niini libot sa adlaw, ug sa binulan nga siklo sa bulan may kalangkitan sa yuta ug sa adlaw. Sa laing bahin, ang pagbahin sa panahon ngadto sa mga semana ug ang pagbahin sa adlaw ngadto sa mga oras maoy minugna sa tawo.

Sukad sa unang tawo nga si Adan, ang panahon gisukod pinaagi sa mga tuig. Busa, si Adan maoy "usa ka gatos ug katloan ka tuig" ang pangedaron sa dihang siya nanganak kang Set.—Gen 5:3.

Ang pagbahin sa panahon ngadto sa mga bulan gisugdan usab sa paggamit. Sa panahon sa Lunop atong makita nga ang panahon gibahin ngadto sa mga bulan nga gilangkoban ug 30 ka adlaw, sanglit ang yugto nga 5 ka bulan gipakita nga katumbas sa 150 ka adlaw. (Gen 7:11, 24; 8:3, 4) Ang samang rekord nagpakita usab nga gibahin ni Noe ang tuig sa 12 ka bulan.—Tan-awa ang TUIG.

Ang pito-ka-adlaw nga yugto gihisgotan niining panahona ug lagmit nga kanunay nang gigamit sukad pa sa unang bahin sa tawhanong kasaysayan. (Gen 7:4, 10; 8:10, 12) Apan, walay ebidensiya nga dihay senemanang Igpapahulay nga gisugo sa Diyos nga tumanon sa tawo hangtod nga gihatag ang tatawng mga instruksiyon sa Diyos ngadto sa Israel human sa ilang Pagpanggula gikan sa Ehipto. —Tan-awa ang SEMANA.

Naugmad kanhi sa mga tawo ang lainlaing mga sistema sa kalendaryo, ug may pipila nga padayong gigamit karong adlawa. Sa panguna, ang unang mga kalendaryo maoy lunar nga mga kalendaryo, sa ato pa, ang mga bulan sa tuig giihap pinaagi sa kompletong mga siklo sa bulan, sama panglitan, gikan sa usa ka bag-ong bulan ngadto sa sunod nga bag-ong bulan. Sa aberids, ang maong yugto mokabat ug 29 ka adlaw, 12 ka oras, ug 44 minutos. Ang mga bulan kasagarang giihap nga 29 o 30 ka adlaw, apan sa rekord sa Bibliya ang terminong "bulan" kasagarang nagkahulogan nga 30 ka adlaw.—Itandi ang Deu 21:13; 34:8; usab ang Pin 11:2, 3.

Ang usa ka tuig nga may 12 ka lunar nga bulan mas mubo ug mga 11 ka adlaw kay sa solar nga tuig nga may 365¼ ka adlaw. Sanglit gipasukad sa solar nga tuig ang pagbalik sa mga yugto sa panahon, kinahanglang ipasibo ang kalendaryo ngadto niining solar nga tuig, ug ingong resulta namugna ang gitawag nga *lunisolar* o *bound solar* nga mga tuig—buot ingnon, mga tuig diin ang mga bulan maoy lunar apan ang mga tuig maoy solar. Kini gihimo pinaagi sa pagdugang ug pipila ka adlaw matag tuig o dugang bulan panahon sa partikular nga mga tuig aron mahulipan ang kulang sa 12 ka lunar nga mga bulan.

Hebreohanong Kalendaryo. Ang mga Israelinhon migamit ug *lunisolar* o *bound solar* nga kalendaryo. Dayag kini sanglit giestablisar ni Jehova nga Diyos ang sinugdanan sa ilang sagradong tuig sa bulan sa Abib panahon sa tingpamulak ug gitakda ang pagsaulog sa pipila ka pista sa tinong mga petsa, mga kapistahan nga nalangkit sa mga panahon sa pagpangani. Aron kini nga mga petsa mosibo sa partikular nga mga pagpangani, kinahanglang adunay usa ka sistema sa kalendaryo nga mosibo sa mga yugto sa panahon pinaagi sa pagbalanse sa diperensiya tali sa lunar ug sa solar nga katuigan.—Ex 12:1-14; 23:15, 16; Lev 23:4-16.

Wala ipakita sa Bibliya kon unsa nga metodo ang orihinal nga gigamit sa pagtino kon kanus-a isal-ot ang dugang nga mga adlaw o dugang nga bulan. Apan makataronganon nga ang *equinox* sa tingpamulak o sa tinghunlak maoy giya sa pagtino kon ang mga yugto sa panahon nagkulang aron ipasibo ang kalendaryo. Bisan tuod wala hisgoti nga espesipiko diha sa Bibliya, ang ika-13 nga bulan nga idugang sa mga Israelinhon aron mahimo kini nga pagpasibo gitawag, sa kapanahonan human sa pagkadestiyero, nga Veadar, o ang ikaduhang Adar.

Wala kitay makitang rekord sa usa ka tino o sumbanan nga Hudiyohanong kalendaryo una pa sa ikaupat nga siglo sa atong Komong Panahon (mga 359 K.P.), sa dihang si Hillel II naglatid nga ang mga *leap year* nga may 13 ka bulan mao ang ika-3, ika-6, ika-8, ika-11, ika-14, ika-17, ug ika-19 nga tuig sa matag 19 ka tuig. Ang maong 19-ka-tuig nga siklo kasagarang gitawag nga Metonikong siklo, nga naggikan sa ngalan sa Gregong matematisyan nga si Meton (sa ikalimang siglo W.K.P.), bisan tuod nga adunay ebidensiya usab nga ang maong siklo natino na sa mga Babilonyanhon una pa kaniya. (Tan-awa ang *Babylonian Chronology, 626 B.C.–A.D. 75,* sinulat ni R. A. Parker ug W. H. Dubberstein, 1971, pp. 1, 3, 6.) Gipatin-aw niini nga siklo nga sa matag 19 ka tuig ang bag-o ug takdol nga mga bulan mahitabo pag-usab sa samang mga adlaw sa solar nga tuig.

Ang Hudiyohanong mga bulan magsugod gikan sa usa ka bag-ong bulan ngadto sa sunod nga bag-ong bulan. (Isa 66:23) Busa, ang usa ka Hebreohanong pulong, ang *cho'dhesh,* nga gihubad nga "bulan" (Gen 7:11) o "bag-ong bulan" (1Sa 20:27), maoy kaamgid sa *cha·dhash',* nga nagkahulogang "bag-o." Ang laing pulong alang sa bulan, ang *ye'rach,* gihubad nga "lunar nga bulan." (1Ha 6:38) Sa ulahing mga yugto, gigamit ang kalayo nga mga timaan o kaha gipadala ang mga mensahero aron ipahibalo sa katawhan ang pagsugod sa bag-ong bulan.

Sa Bibliya ang tagsatagsa ka bulan sagad nga gipaila lamang kon ikapila kini nga bulan sa tuig, gikan sa una hangtod sa ika-12 nga bulan. (Jos 4:19;

Num 9:11; 2Cr 15:10; Jer 52:6; Num 33:38; Eze 8:1; Lev 16:29; 1Ha 12:32; Esd 10:9; 2Ha 25:1; Deu 1:3; Jer 52:31) Upat lamang ka bulan ang ginganlan sa wala pa ang pagkadestiyero didto sa Babilonya, nga mao, ang *Abib,* ang unang bulan (Ex 13:4); *Ziv,* ang ikaduha (1Ha 6:37); *Etanim,* ang ikapito (1Ha 8:2); ug ang *Bul,* ang ikawalo (1Ha 6:38). Ang mga kahulogan niini nga mga ngalan maoy sumala sa yugto sa panahon, sa ingon naghatag ug dugang pamatuod sa usa ka *lunisolar* nga tuig. —Tan-awa ang tagsatagsa ka bulan sumala sa ilang ngalan.

Sa kapanahonan human sa pagkadestiyero ang mga ngalan sa mga bulan nga gigamit sa Babilonya gigamit usab sa mga Israelinhon, ug pito niini ang gihisgotan: *Nisan,* ang unang bulan, nga gipuli sa Abib (Est 3:7); *Sivan,* ang ika-3 nga bulan (Est 8:9); *Elul,* ang ika-6 (Neh 6:15); *Kislev,* ang ika-9 (Zac 7:1); *Tebet,* ang ika-10 (Est 2:16); *Sebat,* ang ika-11 (Zac 1:7); ug *Adar,* ang ika-12 (Esd 6:15).

Ang mga ngalan sa uban pang lima ka bulan human sa pagkadestiyero makita diha sa Hudiyohanong Talmud ug sa ubang mga sinulat. Mao kini ang *Iyyar,* ang ika-2 nga bulan; *Tamuz,* ang ika-4; *Ab,* ang ika-5; *Tisri,* ang ika-7; ug ang *Hesvan,* ang ika-8. Ang ika-13 nga bulan nga isal-ot sa popanahon ginganlan ug *Veadar,* o ang ikaduhang Adar.

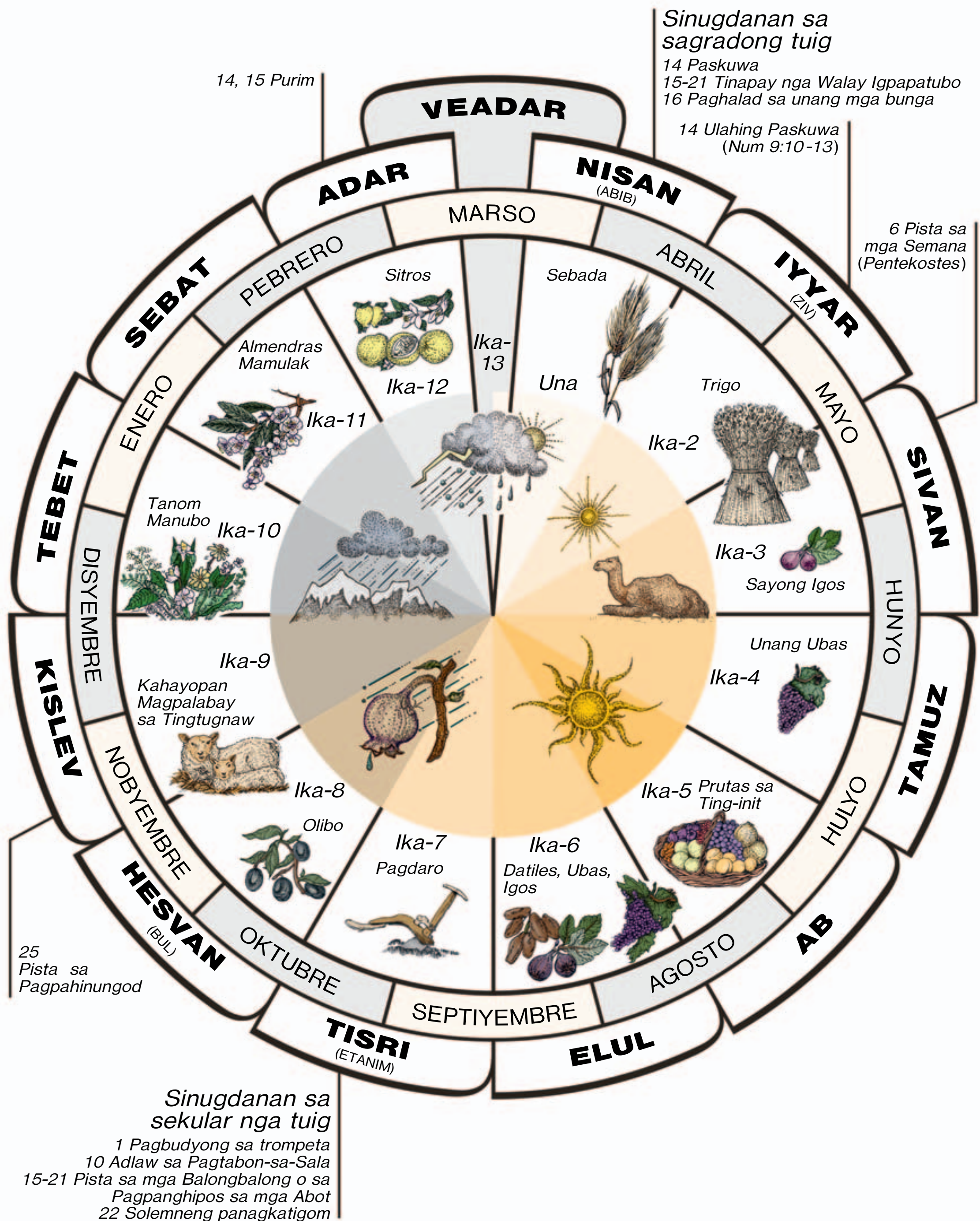
Sa ulahi gitino ang espesipikong gidaghanon sa mga adlaw sa kadaghanan sa mga bulan. Ang Nisan (Abib), Sivan, Ab, Tisri (Etanim), ug ang Sebat kanunayng adunay 30 ka adlaw ang matag usa; ang Iyyar (Ziv), Tamuz, Elul, ug ang Tebet kanunayng adunay 29 ka adlaw ang matag usa. Apan, ang Hesvan (Bul), Kislev, ug ang Adar mahimong adunay 29 o kaha 30 ka adlaw. Ang pag-usab-usab sa gidaghanon sa mga adlaw niining tulo ka bulan nakatabang sa paghimog hinungdanong mga pagpasibo sa lunar nga kalendaryo ug nakatabang usab aron dili matunong ang pipila ka kapistahan diha sa mga adlaw nga giisip nga gidili sa ulahing Hudiyong relihiyosong mga pangulo.

Sumala sa sugo sa Diyos panahon sa Pagpanggula (Ex 12:2; 13:4), ang sagradong tuig magsugod sa tingpamulak sa bulan sa Abib (o Nisan). Bisan pa

Mga Bulan sa Kalendaryo sa Bibliya

Ang Hudiyohanong mga bulan magsugod sa bag-ong bulan ngadto sa sunod nga bag-ong bulan. (Isa 66:23) Ang Hebreohanong pulong nga *choʹdhesh*, "bulan" (Gen 7:11), naggikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "bag-o," samtang ang laing pulong alang sa bulan, ang *yeʹrach*, nagkahulogang "yugto nga usa ka bulan."

BULAN		PANAHON	PANANOM
Sagrado	Sekular		
Una	ika-7	Modako ang Jordan tungod sa ulan, matunaw ang niyebe	Pag-ani sa lino. Magsugod ang pag-ani sa sebada
ika-2	ika-8	Magsugod ang ting-init. Sagad hayag ang kalangitan	Pag-ani sa sebada. Pag-ani sa trigo sa ubos nga mga dapit
ika-3	ika-9	Ting-init. Maayo ang panahon	Pag-ani sa trigo. Sayong mga igos. May pipila ka mansanas
ika-4	ika-10	Mosamot ang kainit. Baga ang yamog diha sa mga dapit	Sayong mga ubas. Mga tanom malaya ug ang mga tuboran momala
ika-5	ika-11	Kinagrabehan ang kainit	Magsugod ang pag-ani sa ubas
ika-6	ika-12	Magpadayon ang kainit	Pag-ani sa mga datiles ug sa mga igos sa ting-init
ika-7	Una	Matapos ang ting-init. Mosugod ang sayong mga pag-ulan	Matapos ang pagpangani. Magsugod ang pagdaro
ika-8	ika-2	Mga pagtaligsik	Pagpugas sa trigo ug sa sebada. Pag-ani sa olibo
ika-9	ika-3	Mokusog ang pag-ulan. Tun-og. May niyebe sa bukid	Motubo ang mga sagbot
ika-10	ika-4	Kinagrabehan ang katugnaw. Ting-ulan. May niyebe sa bukid	Moberde ang kapatagan. Manubo ang mga tanom nga lugas, mga bulak
ika-11	ika-5	Mokunhod ang kabugnaw sa panahon. Magpadayon ang ulan	Mamulak ang mga kahoyng almendras. Mamutot ang mga kahoyng igos
ika-12	ika-6	Kanunayng modalugdog ug moulan ug yelo	Mamulak ang mga kahoyng algaroba. Pag-ani sa sitros nga mga prutas
ika-13		Ang usa ka *intercalary* o isal-ot nga bulan idugang sa pito ka higayon sulod sa 19 ka tuig, nga sagad gitawag ingong ikaduhang Adar (Veadar)	

Sinugdanan sa sagradong tuig
14 Paskuwa
15-21 Tinapay nga Walay Igpapatubo
16 Paghalad sa unang mga bunga
14 Ulahing Paskuwa (Num 9:10-13)
6 Pista sa mga Semana (Pentekostes)
14, 15 Purim
VEADAR
ADAR
NISAN
(ABIB)
IYYAR
(ZIV)
SIVAN
TAMUZ
AB
ELUL
TISRI
(ETANIM)
HESVAN
(BUL)
KISLEV
TEBET
SEBAT
MARSO
ABRIL
MAYO
HUNYO
HULYO
AGOSTO
SEPTIYEMBRE
OKTUBRE
NOBYEMBRE
DISYEMBRE
ENERO
PEBRERO
Sitros
Ika-13
Ika-12
Sebada
Una
Trigo
Ika-2
Ika-3
Sayong Igos
Unang Ubas
Ika-4
Ika-5
Prutas sa Ting-init
Ika-6
Datiles, Ubas, Igos
Ika-7
Pagdaro
Olibo
Ika-8
Kahayopan Magpalabay sa Tingtugnaw
Ika-9
Tanom Manubo
Ika-10
Almendras Mamulak
Ika-11
25 Pista sa Pagpahinungod
Sinugdanan sa sekular nga tuig
1 Pagbudyong sa trompeta
10 Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala
15-21 Pista sa mga Balongbalong o sa Pagpanghipos sa mga Abot
22 Solemneng panagkatigom

niana, ang rekord sa Bibliya nagpakita nga una pa niini ang mga Israelinhon nag-ihap na sa tuig gikan sa tinghunlak hangtod sa sunod nga tinghunlak. Giila sa Diyos kini nga kahikayan mao nga gigamit sa iyang katawhan ang duha ka sistema, usa ka sagrado ug usa ka sekular o agrikultural nga kalendaryo. (Ex 23:16; 34:22; Lev 23:34; Deu 16:13) Sa kapanahonan human sa pagkadestiyero, ang Tisri 1, sa ulahing katunga sa tuig, nagtimaan sa pagsugod sa sekular nga tuig, ug ang Hudiyohanong Bag-ong Tuig, o Rosh Hashanah (ulo sa tuig), gisaulog gihapon sa maong petsa.

Niadtong 1908 ang bugtong kaamgid sa karaang sinulat nga Hebreohanong kalendaryo nakaplagan sa dapit sa Gezer, ug gituohan nga kini maoy sukad pa sa ikanapulong siglo W.K.P. Kini maoy usa ka agrikultural nga kalendaryo ug naghubit sa agrikultural nga buluhaton nga nagsugod sa tinghunlak. Sa mubo, gihubit niini ang tagduha ka bulan nga pagtigom, pagpugas, ug pagpatubo panahon sa tingpamulak, nga sundan sa tagsa ka bulan nga pag-ibot sa tanom nga lino, pag-ani sa sebada, ug sa katibuk-ang pagpangani, dayon sa duha ka bulan nga pagpul-ong sa mga paras ug, sa kataposan, sa usa ka bulan nga pagpamupo sa mga bunga sa ting-init.—Lev 26:5.

Ang tsart nga kauban niini nga artikulo (p. 1391) nagpakita sa mga bulan sa sagrado ug sekular nga mga kalendaryo ug usab sa ilang gibanabanang katumbas nga mga bulan sa atong presenteng kalendaryo.

Ang subsob nga paghisgot diha sa mga asoy sa Ebanghelyo ug sa basahon sa Mga Buhat sa nagkalainlaing kapistahan nagpakita nga ang Hudiyohanong kalendaryo padayong gisunod sa mga Hudiyo sa panahon ni Jesus ug sa mga apostoles. Kini nga mga kapistahan nagsilbing giya sa pagtino sa panahon nga nalangkit sa Biblikanhong mga panghitabo sa maong adlaw.—Mat 26:2; Mar 14:1; Luc 22:1; Ju 2:13, 23; 5:1; 6:4; 7:2, 37; 10:22; 11:55; Buh 2:1; 12:3, 4; 20:6, 16; 27:9.

Angayng hinumdoman nga ang mga Kristohanon wala mailalom sa bisan unsang sagrado o relihiyosong kalendaryo nga nagtakda ug tinong balaang mga adlaw o kapistahan, usa ka punto nga tin-awng gihisgotan ni apostol Pablo diha sa Galacia 4:9-11 ug Colosas 2:16, 17. Ang usa ka okasyon nga kinahanglan nilang saulogon matag tuig, ang Panihapon sa Ginoo, sa panahon sa Paskuwa, gipasukad sa lunar nga kalendaryo.—Mat 26:2, 26-29; 1Co 11:23-26; tan-awa ang PANIHAPON SA GINOO.

Julian ug Gregorian nga mga Kalendaryo. Sa tuig 46 W.K.P., si Julio Cesar nagpakanaog ug usa ka sugo nga nag-usab sa Romanhong kalendaryo gikan sa lunar ngadto sa solar nga tuig. Kining Julian nga kalendaryo, nga pinasukad sa mga kalkulasyon sa Gregong astronomo nga si Sosigenes, adunay 12 ka bulan nga lainlaig gitas-on ug usa ka regular nga tuig nga may 365 ka adlaw nga magsugod sa Enero 1. Gisugdan usab niini ang paggamit sa mga *leap year* pinaagi sa pagdugang ug usa ka adlaw sa matag upat ka tuig, aron mabug-os ang gitas-on sa tropikal nga tuig nga halos 365¼ ka adlaw.

Ang Julian nga kalendaryo sa pagkatinuod mas taas ug 11 minutos ug 14 segundos kay sa tinuod nga solar nga tuig. Busa, sa ika-16 nga siglo kini nga diperensiya mikabat nag napulo ka bug-os nga adlaw. Niadtong 1582 K.P., si Papa Gregorio XIII mihimog gamayng rebisyon sa Julian nga kalendaryo, diin ang mga *leap year* sa matag upat ka tuig gipabilin apan may eksepsiyon nga kadto lamang mga *century year* (pananglitan, tuig nga 1600 o 2000) nga puwedeng bahinon sa 400 ang pagaisipon ingong mga *leap year.* Tungod sa mando sa papa niadtong 1582, gikuhaan ug napulo ka adlaw kining tuiga, mao nga ang adlaw human sa Oktubre 4 nahimong Oktubre 15. Ang Gregorian nga kalendaryo mao nay kasagarang gigamit sa kadaghanang mga dapit sa yuta. Mao kini ang basehan alang sa makasaysayanhong mga petsa nga gigamit sa katibuk-an niini nga publikasyon.

Bisan tuod nga ang mga Kristohanon karong adlawa sagad nga migamit sa kalendaryo sa ilang nasod, sila nahibalo nga ang Diyos nga walay kataposan, si Jehova, adunay kaugalingong kalendaryo sa mga panghitabo ug wala mailalom sa tawhanong mga paagi sa pagkuwenta sa panahon. Sumala sa gisulat sa iyang manalagnang si Daniel: "Siya nagausab sa mga panahon ug sa mga yugto sa panahon, nga nagtangtang sa mga hari ug nagpahimutang sa mga hari, nga naghatag ug kaalam sa mga maalamon ug kahibalo sa mga may katakos sa pagila. Siya nagpadayag sa lawom nga mga butang ug sa tinagong mga butang, nga nahibalo kon unsay anaa sa kangitngit; ug kaniya nagapuyo ang kahayag." (Dan 2:21, 22) Busa, sa iyang posisyon ingong Unibersohanong Soberano siya halayo kaayo gikan sa atong nagatuyok nga yuta, nga may adlaw ug gabii, lunar nga mga siklo, ug solar nga tuig. Apan diha sa iyang Pulong, ang Bibliya, gilangkit sa Diyos sa mapuslanong paagi ang iyang mga buhat ug mga katuyoan sa maong mga sukod sa panahon, sa ingon nagtugot sa iyang mga linalang dinhi sa yuta nga masayod kon asa na silang dapita maylabot sa iyang dakong kalendaryo sa mga panghitabo.—Tan-awa ang KRONOLOHIYA.

KALIBOTAN. Kini mao ang kasagarang termino sa Cebuano nga gigamit sa paghubad sa Gregong pulong nga *ko′smos* sa tanang teksto diin kini

makaplagan diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan gawas lamang sa 1 Pedro 3:3, diin kini gihubad nga "dayandayan." Ang "kalibotan" mahimong magpasabot (1) sa katawhan sa katibuk-an, nga wala maglakip sa ilang moral nga kahimtang o pagkinabuhi, (2) sa gambalay sa tawhanong mga kahimtang nga niana ang usa ka tawo nahimugso ug nga niana siya nagkinabuhi (ug niini nga diwa nga kini usahay susama sa Gregong pulong nga *ai·on′,* "sistema sa mga butang"), o (3) sa hugpong sa katawhan nga bulag sa inuyonang mga alagad ni Jehova.

Gigamit sa *King James Version* ang "kalibotan" sa paghubad dili lamang sa *ko′smos* kondili usab sa tulo ka ubang Gregong mga pulong diha sa pipila ka paghubad niini (*ge; ai·on′; oi·kou·me′ne*) ug sa lima ka lainlaing Hebreohanong mga pulong (*'e′rets; che′dhel; che′ledh; 'oh·lam′; te·vel′*). Kini misangpot sa lubog o makalibog nga pagkalambigit sa mga kahulogan nga nagpalisod sa pagbaton ug hustong pagsabot sa mga teksto nga nalangkit. Ang ulahing mga hubad nakatabang sa pagpatin-aw ug dako niini nga kalibog.

Ang Hebreohanong pulong nga *'e′rets* ug ang Gregong pulong nga *ge* (nga maoy gigikanan sa Cebuanong mga pulong nga *"ge*ograpiya" ug *"ge*olohiya") nagkahulogang "yuta" (Gen 6:4; Num 1:1; Mat 2:6; 5:5; 10:29; 13:5), bisan tuod sa pipila ka kahimtang kini sa malarawanong diwa mahimong maghawas sa katawhan sa yuta, sama sa Salmo 66:4 ug Pinadayag 13:3. Ang *'oh·lam′* (Heb.) ug ang *ai·on′* (Gr.) pangunang nalangkit sa usa ka yugto sa panahon nga walay tinong gidugayon. (Gen 6:3; 17:13; Luc 1:70) Ang *ai·on′* mahimong magpasabot usab sa "sistema sa mga butang" nga nagpaila sa usa ka yugto, panahon, o linaing yugto. (Gal 1:4) Ang *che′ledh* (Heb.) may susama nga kahulogan ug mahimong hubaron pinaagi sa mga termino nga 'gidugayon sa kinabuhi' ug "sistema sa mga butang." (Job 11:17; Sal 17:14) Ang *oi·kou·me′ne* (Gr.) nagpasabot sa "gipuy-ang yuta" (Luc 21:26), ug ang *te·vel′* (Heb.) mahimong hubaron nga "mabungahong yuta." (2Sa 22:16) Ang *che′dhel* (Heb.) makaplagan lamang diha sa Isaias 38:11, ug sa *King James Version* kini gihubad nga "kalibotan" diha sa ekspresyon nga "mga molupyo sa kalibotan." Ang *The Interpreter's Dictionary of the Bible* (giedit ni G. Buttrick, 1962, Tomo 4, p. 874) nagsugyot sa hubad nga "mga molupyo sa (kalibotan sa) paghunong," samtang nagpunting nga ang kadaghanang mga eskolar mipabor sa hubad sa pipila ka Hebreohanong mga manuskrito nga migamit sa *che′ledh* imbes nga *che′dhel.* Ang *Bagong Kalibotang Hubad* naghubad niini nga "mga molupyo sa [yuta sa] paghunong."—Tan-awa ang EDAD, PANAHON; YUTA, I; SISTEMA SA MGA BUTANG.

Ang "Kosmos" ug ang Lainlaing mga Diwa Niini. Ang pangunang kahulogan sa Gregong pulong nga *ko′smos* maoy "kahan-ayan" o "kahikayan." Ug sanglit ang konsepto sa katahom nalangkit sa pagkahan-ay ug kahapsay, ang *ko′smos* nagpasabot usab niana nga ideya ug busa sagad nga gigamit sa mga Grego sa pagpasabot sa "dayandayan," ilabina labot sa kababayen-an. Ingon niana ang pagkagamit niini diha sa 1 Pedro 3:3. Gikan usab niana ang Cebuanong pulong nga "kosmetiko." Ang kaamgid nga berbong *ko·sme′o* may ideya sa 'paghikay' diha sa Mateo 25:7 ug sa 'pagdayandayan' diha sa ubang mga teksto. (Mat 12:44; 23:29; Luc 11:25; 21:5; 1Ti 2:9; Tit 2:10; 1Pe 3:5; Pin 21:2, 19) Ang adhetibo nga *ko′smi·os,* diha sa 1 Timoteo 2:9 ug 3:2, naghubit nianang "mahapsay" o "mahusay."

Tataw nga tungod kay ang uniberso mahapsay, ang Gregong mga pilosopo nagpadapat usahay sa *ko′smos* ngadto sa tibuok makitang kalalangan. Apan wala gayod sila magkauyon sa ilang mga hunahuna, kay ang pipila nagpadapat niini ngadto lamang sa langitnong mga butang ug ang uban nagpadapat niini ngadto sa tibuok uniberso. Ang paggamit sa *ko′smos* sa paghubit sa materyal nga kalalangan sa katibuk-an makita diha sa pipila ka Apokripal nga mga sinulat (itandi ang Kaalam 9:9; 11:17), diin kini gisulat sa panahong nakasulod ang Gregong pilosopiya sa daghang Hudiyohanong mga dapit. Apan diha sa inspiradong mga sinulat sa Kristohanon Gregong Kasulatan kini nga diwa halos o tingali bug-os dili makita. Ang pipila ka teksto daw naggamit sa maong termino niana nga diwa, sama sa asoy sa pakigpulong sa apostol ngadto sa mga taga-Atenas didto sa Areopago. Didto si Pablo miingon: "Ang Diyos nga naghimo sa kalibotan [porma sa *ko′smos*] ug sa tanang butang diha niini, si kinsa, maingon nga kini Siya, Ginoo sa langit ug sa yuta, wala magpuyo sa hinimogkamot nga mga templo." (Buh 17:22-24) Sanglit ang paggamit sa *ko′smos* nga nagpasabot sa uniberso mao ang pagsabot sa mga Grego sa maong panahon, si Pablo lagmit nga migamit niini nga termino niana nga diwa. Apan, bisan dinhi mahimo gayod nga siya migamit niini sumala sa usa sa mga paagi nga gihisgotan sa ubang bahin niini nga artikulo.

Gilangkit sa Katawhan. Ang *Synonyms of the New Testament* ni Richard C. Trench (London, 1961, pp. 201, 202), human ipresentar ang pilosopikanhong paggamit sa *ko′smos* alang sa uniberso, nag-ingon: "Gikan niini nga kahulogan sa κόσμος [*ko′smos*] ingong ang materyal nga uniberso, . . . naggikan ang κόσμος ingong panggawas nga gambalay sa mga butang nga niana ang tawo nagkinabuhi ug naglihok, nga naglungtad

alang kaniya ug nga niana siya ang nahimong sentro sa moral (Juan xvi. 21; I Cor. xiv. 10; I Juan iii. 17); . . . ug dayon ang mga tawo mismo, ang katibuk-an sa mga tawo nga nagpuyo sa kalibotan (Juan i. 29; iv. 42; II Cor. v. 19); ug dayon diha niini, ug sa moral nga paagi, ang tanan nga dili bahin sa ἐκκλησία [*ek·kle·si'a;* ang iglesya o kongregasyon], nga nahimulag sa kinabuhi sa Diyos ug tungod sa daotang mga buhat maoy Iyang mga kaaway (I Cor. i. 20, 21; II Cor. vii. 10; San. iv. 4)."

Sa samang paagi, ang basahon nga *Studies in the Vocabulary of the Greek New Testament,* ni K. S. Wuest (1946, p. 57), nagkutlo sa Gregong eskolar nga si Cremer nga nag-ingon: "Maingon nga ang *kosmos* gisabot ingong kahan-ayan sa mga butang nga ang sentro mao ang tawo, ang pagtagad pangunang gipunting nganha kaniya, ug ang *kosmos* nagtumong sa katawhan ubos niana nga kahan-ayan sa mga butang, ang katawhan sumala sa pagpadayag niini ug pinaagi niana nga kahan-ayan (Mat. 18:7)."

Ang tibuok katawhan. Busa ang *ko'smos,* o ang "kalibotan," suod nga nalangkit ug nalambigit sa *katawhan.* Makita kini diha sa sekular nga Gregong literatura ug ilabina diha sa Kasulatan. Sa dihang si Jesus miingon nga ang tawo nga nagalakaw sa maadlaw 'makakita sa kahayag niining kalibotana [porma sa *ko'smos*]' (Ju 11:9), daw ang 'kalibotan' nagpasabot lamang sa planetang Yuta, nga adunay adlaw ingong tinubdan sa kahayag. Apan, ang sunod niyang mga pulong naghisgot sa tawo nga nagalakaw sa gabii nga nabangga "tungod kay ang kahayag wala man *kaniya."* (Ju 11:10) Ang adlaw ug ang ubang langitnong mga butang pangunang gihatag sa Diyos alang sa katawhan. (Itandi ang Gen 1:14; Sal 8:3-8; Mat 5:45.) Sa samang paagi, nga naggamit sa kahayag sa espirituwal nga diwa, si Jesus miingon sa iyang mga sumusunod nga sila mahimong "ang kahayag sa kalibotan" (Mat 5:14), nga tinong wala magpasabot nga sila magbanwag sa planeta, kay siya nagpakita nga ang ilang pagbanwag maoy alang sa katawhan, "atubangan sa mga tawo." (Mat 5:16; itandi ang Ju 3:19; 8:12; 9:5; 12:46; Flp 2:15.) Ang pagwali sa maayong balita "sa tibuok kalibotan" (Mat 26:13) nagpasabot usab sa pagwali niini ngadto sa katawhan sa katibuk-an, maingon nga sa pipila ka pinulongan ang "tibuok kalibotan" mao ang naandang paagi sa pag-ingong "ang tanan" (itandi ang Pranses nga *tout le monde;* Kinatsila nga *todo el mundo*).—Itandi ang Ju 8:26; 18:20; Rom 1:8; Col 1:5, 6.

Busa, sa usa ka pangunang diwa, ang *ko'smos* nagtumong sa tibuok katawhan. Mao nga ang Kasulatan naghubit sa *ko'smos,* o kalibotan, ingong sad-an (Ju 1:29; Rom 3:19; 5:12, 13) ug nanginahanglan ug manluluwas sa paghatag niini ug kinabuhi (Ju 4:42; 6:33, 51; 12:47; 1Ju 4:14), mga butang nga mapadapat lamang sa katawhan, dili sa walay-kinabuhi nga kalalangan ni sa mga hayop. Kini mao ang kalibotan nga gihigugma pag-ayo sa Diyos nga tungod niana "gihatag niya ang iyang bugtong nga Anak, aron nga ang tanan nga magpasundayag ug pagtuo kaniya dili malaglag kondili makabaton ug kinabuhing walay kataposan." (Ju 3:16, 17; itandi ang 2Co 5:19; 1Ti 1:15; 1Ju 2:2.) Ang maong kalibotan sa katawhan mao ang uma nga gipugsan ni Jesu-Kristo ug maayong binhi, "ang mga anak sa gingharian."—Mat 13:24, 37, 38.

Sa dihang si Pablo miingon nga 'ang dili-makita nga mga hiyas sa Diyos tin-awng makita sukad sa paglalang sa kalibotan padayon, tungod kay kini sila maila pinaagi sa mga butang nga gihimo,' iyang gipasabot gayod ang sukad sa paglalang sa katawhan, kay sa dihang mitungha lamang ang katawhan nga dihay mga hunahuna sa yuta nga makahimo sa 'pag-ila' sa maong dili-makita nga mga hiyas pinaagi sa makita nga kalalangan.—Rom 1:20.

Sa susama, ang Juan 1:10 nag-ingon labot kang Jesus nga "ang kalibotan [*ko'smos*] milungtad pinaagi kaniya." Bisan tuod si Jesus nakigbahin sa pagbuhat sa tanang butang, lakip sa mga langit ug sa planetang Yuta ug sa tanang butang nga anaa niini, ang *ko'smos* dinhi pangunang mapadapat sa katawhan nga niini usab si Jesus nakigbahin sa pagbuhat. (Itandi ang Ju 1:3; Col 1:15-17; Gen 1:26.) Busa, ang nahibiling bahin sa bersikulo nag-ingon: "Apan ang kalibotan [nga mao, ang kalibotan sa katawhan] wala makaila kaniya."

Ang "pagkatukod sa kalibotan." Kining tin-aw nga kalangkitan sa *ko'smos* uban sa kalibotan sa katawhan makatabang usab sa pagsabot kon unsay kahulogan sa "pagkatukod sa kalibotan," ingon sa gihisgotan sa ubay-ubayng mga teksto. Kini nga mga teksto naghisgot sa pipila ka butang nga nahitabo "sukad sa pagkatukod sa kalibotan." Kini naglakip sa 'pag-ula sa dugo sa mga manalagna' sukad sa panahon ni Abel, sa usa ka "gingharian nga giandam," ug sa 'mga ngalan nga gisulat diha sa linukot nga basahon sa kinabuhi.' (Luc 11:50, 51; Mat 25:34; Pin 13:8; 17:8; itandi ang Mat 13:35; Heb 9:26.) Ang maong mga butang nalangkit sa tawhanong kinabuhi ug kalihokan, ug busa ang "pagkatukod sa kalibotan" nalangkit gayod sa sinugdanan sa katawhan, dili sa mga linalang nga walay kinabuhi o sa kahayopan. Gipakita sa Hebreohanon 4:3 nga ang mga buhat sa paglalang sa Diyos, wala *sugdi,* apan *"nahuman na* sukad pa sa pagkatukod sa kalibotan." Sanglit si Eva dayag nga

mao ang kinaulahian sa yutan-ong mga buhat sa paglalang ni Jehova, ang pagkatukod sa kalibotan dili mag-una kaniya.

Ingon sa gipakita ubos sa mga artikulong ABEL (Num. 1) ug PAGKAHIBALO-DAAN, PAGBUOT-DAAN (Ang Mesiyas gimbut-an daan), ang Gregong termino (*ka·ta·bo·le′*) alang sa "pagkatukod" mahimong magtumong sa pagpanamkon ug binhi sa dihang manamkon ang tawo. Ang *ka·ta·bo·le′* sa literal nagkahulogang "pagsabod [ug binhi]" ug sa Hebreohanon 11:11 kini mahimong hubaron nga "pagpanamkon" (*RS, NW*). Ang paggamit niini diha sa maong teksto tatawng nagtumong sa 'pagsabod' ni Abraham ug tawhanong binhi aron magpahimugso ug usa ka anak ug sa pagkadawat ni Sara niana nga binhi aron mapertilisar.

Busa ang "pagkatukod sa kalibotan" dili angayng sabton ingong sinugdanan sa paglalang sa materyal nga uniberso, ni ang ekspresyon nga "sa wala pa ang pagkatukod sa kalibotan" (Ju 17:5, 24; Efe 1:4; 1Pe 1:20) nagtumong sa usa ka yugto sa panahon una pa sa paglalang sa materyal nga uniberso. Hinunoa, kini nga mga ekspresyon dayag nga naghisgot sa panahon sa dihang ang tawhanong rasa 'natukod' pinaagi sa unang tawhanong paris, si Adan ug Eva, kinsa, sa gawas sa Eden, misugod sa pagsamkon ug binhi nga makapahimulos sa mga tagana sa Diyos alang sa kapahigawasan gikan sa napanunod nga sala.—Gen 3:20-24; 4:1, 2.

'Talan-awon sa kalibotan, sa mga manulonda ug sa mga tawo.' Gisabot sa pipila nga ang paggamit sa pulong nga *ko′smos* sa 1 Corinto 4:9 naglakip sa dili-makitang espiritung mga linalang ug sa makitang tawhanong mga linalang, tungod sa hubad: "Kami nahimong talan-awon sa kalibotan, sa mga manulonda ug sa mga tawo." (*AS*) Apan ang nota o *footnote* naghatag ug laing hubad nga nag-ingon: "O, *ug sa mga manulonda, ug sa mga tawo."* Kining ulahing hubad mao usab ang hubad sa ubang mga bersiyon niini nga Gregong teksto. (*KJ; La; Mo; Vg; CC; Murdock*) Ang hubad ni Young mabasa: "Kita nahimong talan-awon sa kalibotan, ug sa mga mensahero, ug sa mga tawo." Una pa niini, diha sa 1 Corinto 1:20, 21, 27, 28; 2:12; 3:19, 22 gigamit sa magsusulat ang pulong nga *ko′smos* nga nagpasabot sa kalibotan sa katawhan, ug siya tatawng wala dayon mobiya sa maong ideya diha sa 1 Corinto 4:9, 13. Busa, kon ang hubad nga "sa mga manulonda ug sa mga tawo" dawaton, ang ekspresyon maoy pagpasiugda lamang, dili aron padak-on ang kahulogan sa pulong nga *ko′smos,* kondili aron padak-on ang gidaghanon sa mga tumatan-aw nga saylo pa sa kalibotan sa katawhan, nga maglakip sa "mga manulonda" ingon man sa "mga tawo."—Itandi ang *Ro.*

Ang tawhanong natad sa kinabuhi ug ang gambalay niini. Wala kini magpasabot nga ang *ko′smos* nawad-an na sa tanan niining orihinal nga ideya sa "kahan-ayan" o "kahikayan" ug nahimong kaparehog kahulogan na lamang sa katawhan. Ang katawhan mismo nagpabanaag ug kahan-ayan, nga gilangkoban sa mga pamilya, mga tribo, ug nahimong mga nasod ug mga grupo sa pinulongan (1Co 14:10; Pin 7:9; 14:6), uban sa ilang adunahan ug kabos nga mga hut-ong ug uban pang mga pundok. (San 2:5, 6) Ang usa ka gambalay sa mga butang nga naglibot ug nakaapekto sa katawhan natukod sa yuta samtang ang katawhan miuswag sa gidaghanon ug sa gidugayon sa paglungtad. Sa dihang si Jesus naghisgot sa usa ka tawo nga 'nakaangkon sa tibuok kalibotan apan nawad-an sa iyang kalag tungod niana,' siya tatawng nagpasabot sa pagkaangkon sa tanan nga ikatanyag sa tawhanong natad sa kinabuhi ug sa tawhanong katilingban sa katibuk-an. (Mat 16:26; itandi ang 6:25-32.) Susama niana ug kahulogan ang mga pulong ni Pablo bahin niadtong "nagagamit sa kalibotan" ug ang 'kabalaka sa mga minyo alang sa mga butang sa kalibotan' (1Co 7:31-34), ingon man usab ang paghisgot ni Juan sa "mga kahinguhaan sa kinabuhi niining kalibotana."—1Ju 3:17; itandi ang 1Co 3:22.

Sa diwa nga nagpasabot sa gambalay, kahanayan, o tawhanong natad sa kinabuhi, ang *ko′smos* may samang kahulogan nianang sa Gregong *ai·on′*. Sa pipila ka kahimtang kining duha ka pulong halos mabaylobaylo. Pananglitan, si Demas gitaho nga mibiya kang apostol Pablo tungod kay iyang "gihigugma kini nga sistema sa mga butang [*ai·o′na*]"; samtang si apostol Juan nagpasidaan batok sa 'paghigugma sa kalibotan [*ko′smon*]' uban sa paagi niini sa pagkinabuhi nga makadani sa makasasalang unod. (2Ti 4:10; 1Ju 2:15-17) Ug ang usa nga gihubit sa Juan 12:31 ingong "ang magmamando niining kalibotana [*ko′smou*]" gipaila sa 2 Corinto 4:4 ingong "ang diyos niini nga sistema sa mga butang [*ai·o′nos*]."

Sa paniklop sa iyang Ebanghelyo, si apostol Juan miingon nga kon ang tanang butang nga gihimo ni Jesus gisulat pa nga detalyado kaayo, sa iyang hunahuna "ang kalibotan [porma sa *ko′smos*] dili paigo sa mga linukot nga basahon nga masulat." (Ju 21:25) Wala niya gamita ang *ge* (ang yuta) o ang *oi·kou·me′ne* (ang gipuy-ang yuta) ug nga tungod niana nag-ingong ang *planeta* dili makapaigo sa mga linukot nga basahon, apan siya migamit sa *ko′smos,* nga tatawng nagpasabot nga ang tawhanong katilingban (uban sa naglungtad niadto nga librarya niini) wala sa kahimtang nga makaarang sa pagdawat sa daghan kaayong rekord (sa samag basahon nga porma nga gigamit sa

maong panahon) nga gikinahanglan alang niini. Itandi usab ang mga teksto sama sa Juan 7:4; 12:19 alang sa samang paggamit sa *ko′smos.*

Pag-abot o pag-anhi "sa kalibotan." Sa dihang ang usa ka tawo 'mahimugso niining kalibotana,' nan, siya wala matawo lamang taliwala sa katawhan apan nahisulod usab sa gambalay sa tawhanong mga sirkumstansiya nga niana ang mga tawo nagkinabuhi. (Ju 16:21; 1Ti 6:7) Apan, bisan tuod ang mga paghisgot bahin sa pag-adto o pag-abot sa kalibotan mahimong magpasabot sa pagkahimugso sa usa ka tawo sulod sa tawhanong natad sa kinabuhi, dili kanunayng ingon niini ang kahulogan. Pananglitan, si Jesus sa pag-ampo ngadto sa Diyos miingon: "Ingon nga ikaw nagpadala kanako sa kalibotan, ako usab nagpadala kanila [iyang mga tinun-an] sa kalibotan." (Ju 17:18) Iyang gipadala sila ngadto sa kalibotan ingong hamtong nga mga tawo, dili ingong bag-ong nahimugso nga mga bata. Si Juan naghisgot sa mini nga mga manalagna ug mga maglilimbong nga "nanungha sa kalibotan."—1Ju 4:1; 2Ju 7.

Ang daghang paghisgot sa 'pag-abot o sa pagpadala kang Jesus sa kalibotan' tatawng sa panguna wala magpasabot, kon ugaling nagpasabot man, sa iyang tawhanong pagkahimugso apan mas makataronganong nagpasabot sa iyang paggula taliwala sa katawhan, nga publikong nagbuhat sa ministeryo nga gisugo kaniya sukad ug human sa iyang bawtismo ug pagdihog, nga nag-alagad ingong tigdalag kahayag sa kalibotan sa katawhan. (Itandi ang Ju 1:9; 3:17, 19; 6:14; 9:39; 10:36; 11:27; 12:46; 1Ju 4:9.) Ang iyang pagkahimugso ingong tawo gikinahanglan gayod alang niana nga katuyoan. (Ju 18:37) Sa pagpamatuod niini, ang magsusulat sa Mga Hebreohanon naghubit kang Jesus nga nagsulti sa mga pulong gikan sa Salmo 40:6-8 "sa paganhi niya sa kalibotan," ug tatawng si Jesus wala mamulong niini sa pagtumong sa usa ka bag-ong nahimugso nga bata.—Heb 10:5-10.

Sa dihang ang iyang publikong ministeryo taliwala sa katawhan natapos, si Jesus nahibalo "nga miabot na ang iyang takna aron siya mobiya niining kalibotana ug moadto sa Amahan." Mamatay siya ingong tawo ug banhawon sa kinabuhi didto sa dominyo sa mga espiritu diin siya naggikan. —Ju 13:1; 16:28; 17:11; itandi ang Ju 8:23.

Ang "paninugdang mga butang sa kalibotan." Sa Galacia 4:1-3, human ipakita nga ang usa ka bata maoy sama sa usa ka ulipon sa diwa nga siya nailalom sa pag-atiman sa uban hangtod nga siya anaa na sa hustong edad, si Pablo miingon: "Sa susama kita usab, sa bata pa kita, padayong naulipon sa paninugdang mga butang [*stoi·khei′a*] nga iya sa kalibotan." Dayon iyang gipakita nga ang Anak sa Diyos miabot sa "kinutoban sa panahon" ug nagpagawas niadtong nahimong iyang mga tinun-an gikan sa pagkailalom sa Balaod aron sila makadawat sa pagkasinagop ingong mga anak. (Gal 4:4-7) Sa samang paagi sa Colosas 2:8, 9, 20 siya nagpasidaan sa mga Kristohanon sa Colosas batok sa pagkadagit "pinaagi sa pilosopiya ug walay-pulos nga panglimbong sumala sa tradisyon sa mga tawo, sumala sa paninugdang mga butang [*stoi·khei′a*] sa kalibotan ug dili sumala kang Kristo; tungod kay diha kaniya nga ang tibuok kabug-osan sa hiyas sa Diyos nagapuyo nga lawasnon," nga nagpasiugdang sila "namatay na uban ni Kristo mahitungod sa paninugdang mga butang sa kalibotan."

Bahin sa Gregong pulong nga *stoi·khei′a* (plural sa *stoi·khei′on*) nga gigamit ni Pablo, ang *The Pulpit Commentary* (Galatians, p. 181) nag-ingon: "Pinasukad sa pangunang diwa nga 'mga estaka nga gilinya,' . . . ang termino [*stoi·khei′a*] gipadapat sa mga letra sa alpabeto nga gilinya, ug sa ingon nahimong pangunang mga bahin sa pagsulti; dayon gipadapat kini ngadto sa pangunang mga bahin sa tanang mga butang sa kinaiyahan, sama pananglit, sa upat ka 'elemento' (tan-awa ang 2 Ped. iii. 10, 12); ug ngadto sa 'mga paninugdan' o unang 'mga elemento' sa bisan unsang sanga sa kahibalo. Kining kataposan nga diwa mao ang makaplagan diha sa Heb. v. 12." (Giedit ni C. Spence, London, 1885) Ang kaamgid nga berbong *stoi·khe′o* nagkahulogang "magalakaw nga mahusay."—Gal 6:16.

Sa iyang mga sulat ngadto sa mga taga-Galacia ug sa mga taga-Colosas, dayag nga si Pablo wala magtumong sa panguna o mahinungdanong mga bahin sa materyal nga kalalangan apan, hinunoa, sama sa giingon sa Alemang eskolar nga si Heinrich A. W. Meyer diha sa iyang *Critical and Exegetical Hand-Book* (1884, Galatians, p. 168), sa "mga elemento sa dili-Kristohanong katawhan," nga mao, sa pasukaranan o pangunang mga prinsipyo niini. Ang mga sinulat ni Pablo nagpakita nga kini naglakip sa mga pilosopiya ug malimbongong mga pagtulon-an nga pinasukad lamang sa tawhanong mga sukdanan, mga konsepto, pangatarongan, ug mitolohiya, sama sa gikahimut-an pag-ayo sa mga Grego ug sa ubang paganong mga katawhan. (Col 2:8) Apan, tin-aw nga siya usab migamit sa termino nga naglangkit sa mga butang nga may Hudiyohanong kinaiyahan, dili lamang sa dili-Biblikanhon nga Hudiyohanong mga pagtulon-an nga nagpasiugdag sobrang paghikaw sa kaugalingon o "pagsimba sa mga manulonda" kondili usab sa pagtulon-an nga ang mga Kristohanon kinahanglang mag-obligar sa ilang kaugalingon sa pagsunod sa Moisesnong Balaod.—Col 2:16-18; Gal 4:4, 5, 21.

Tinuod, ang Moisesnong Balaod naggikan sa Diyos. Apan kini natuman na diha kang Kristo Jesus, "ang katinuoran" nga gilandongan niini, ug busa kini gihanaw na. (Col 2:13-17) Dugang pa, ang tabernakulo (ug sa ulahi ang templo) maoy "kalibotanon" o tinukod sa tawo, busa 'yutan-on' (Gr., *kosmi·kon'*; Heb 9:1, *Mo*), nga mao, bahin sa kalibotan sa mga tawo, dili langitnon o espirituhanon, ug ang mga kinahanglanon nga nalangkit niana maoy "legal nga mga kinahanglanon maylabot sa unod ug gipatuman hangtod sa tinudlong panahon sa pagtul-id sa mga butang." Si Kristo Jesus misulod na ngadto "sa labaw ug mas hingpit nga tolda nga dili hinimog mga kamot, nga mao, dili niini nga kalalangan," kondili ngadto sa langit mismo. (Heb 9:8-14, 23, 24) Siya miingon sa usa ka Samarianhong babaye nga ang panahon moabot sa dihang ang templo sa Jerusalem dili na gamiton ingong mahinungdanong bahin sa matuod nga pagsimba kondili nga ang matuod nga mga magsisimba "magasimba sa Amahan uban sa espiritu ug sa kamatuoran." (Ju 4:21-24) Busa human sa kamatayon, pagkabanhaw, ug pagkayab ni Kristo Jesus ngadto sa langit, natapos na ang panginahanglan sa paggamit sa maong mga butang nga bahin sa kalibotan sa mga tawo nga maoy "mga hulad" (Heb 9:23) lamang sa mas dagkong mga butang nga langitnon.

Busa ang mga Kristohanon sa Galacia ug sa Colosas makasimba na sa Diyos sa labaw nga paagi pinasukad kang Kristo Jesus. Siya, ug dili ang mga tawo ug ang ilang mga prinsipyo o mga pagtulon-an, o bisan ang "legal nga mga kinahanglanon maylabot sa unod" ingon sa makaplagan diha sa pakigsaad sa Balaod, ang kinahanglang ilhon ingong ang tinudlo nga sukdanan ug ang bug-os nga paagi sa pagsukod sa kamatuoran sa bisan unsang pagtulon-an o paagi sa kinabuhi. (Col 2:9) Ang mga Kristohanon dili angayng mahisama sa mga bata nga kinabubut-ong nagpailalom sa ilang kaugalingon sa usa ka samag tighatod o magtutudlo, nga mao, ang Moisesnong Balaod (Gal 3:23-26), apan sila kinahanglang magbaton ug relasyon sa Diyos nga sama nianang sa usa ka hingkod nga anak ngadto sa iyang amahan. Ang balaod maoy paninugdan, "ang A B K D sa relihiyon," kon itandi sa Kristohanong pagtulon-an. (*Critical and Exegetical Hand-Book* ni H. Meyer, 1885, Colossians, p. 292) Ang dinihogang mga Kristohanon, tungod kay sila inanak ngadto sa langitnong kinabuhi, ikaingong namatay ug gilansang ngadto sa *ko'smos* sa kalibotan sa mga tawo, nga niana ang mga tulumanon sama sa unodnong pagtuli gipatuman; sila nahimong "usa ka bag-ong linalang." (2Co 5:17; Col 2:11, 12, 20-23; itandi ang Gal 6:12-15; Ju 8:23.) Sila nahibalo nga ang Gingharian ni Jesus dili gikan sa tawhanong tinubdan. (Ju 18:36) Sila kinahanglang dili na mobalik sa "mahuyang ug walay bili nga paninugdang mga butang" sa tawhanong natad (Gal 4:9) ug sa ingon malingla nga isakripisyo ang 'mga bahandi sa bug-os nga pagsalig sa ilang pagsabot' ug ang "tukmang kahibalo sa sagradong tinago sa Diyos, nga mao, si Kristo," nga diha kaniya natago "ang tanang bahandi sa kaalam ug kahibalo."—Col 2:1-4.

Ang kalibotan nga nahimulag sa Diyos. Ang usa ka paggamit sa *ko'smos* nga makaplagan lamang diha sa Kasulatan mao ang paggamit niini sa pagtumong sa kalibotan sa katawhan nga bulag sa mga alagad sa Diyos. Si Pedro misulat nga ang Diyos nagpadalag Lunop "sa usa ka kalibotan sa dili-diyosnong katawhan," samtang nagtipig nga buhi kang Noe ug sa iyang pamilya; niini nga paagi "ang kalibotan niadtong panahona nakaagom sa kalaglagan sa dihang kini gilunopan sa tubig." (2Pe 2:5; 3:6) Makaiikag usab nga ang paghisgot dinhi maoy dili sa kalaglagan sa planeta o sa langitnong mga butang sa uniberso, kondili kini nagtumong ngadto lamang sa kalibotan sa mga tawo, ug niini nga kahimtang ngadto sa dili-matarong nga tawhanong katilingban. Mao kana ang "kalibotan" nga gihukman ni Noe pinaagi sa iyang pagkamatinumanon.—Heb 11:7.

Ang dili-matarong nga kalibotan, o tawhanong katilingban, sa wala pa ang Lunop, natapos, apan ang katawhan mismo wala matapos, kay natipigang buhi pinaagi kang Noe ug sa iyang pamilya. Human sa Lunop ang kadaghanan sa katawhan misimang na usab gikan sa pagkamatarong, nga nagpatunghag laing daotan nga tawhanong katilingban. Bisan pa niana dihay misubay sa laing dalan, nga mitapot sa pagkamatarong. Sa paglabay sa panahon ang Diyos naghimo sa Israel nga iyang piniling katawhan, nga nagdala kanila ngadto sa usa ka relasyon nga may pakigsaad uban kaniya. Tungod kay ang mga Israelinhon gihimong lahi gikan sa kalibotan sa katibuk-an, si Pablo migamit sa *ko'smos,* "kalibotan," ingong katumbas sa dili-Israelinhong "katawhan sa kanasoran," o "mga Hentil," diha sa Roma 11:12-15. (*NW; KJ*) Dinha iyang gipunting nga ang pag-apostata sa Israel mitultol sa pagputol sa Diyos sa iyang relasyon nga may pakigsaad uban kanila ug nga kini nagbukas sa dalan alang sa mga Hentil nga makasulod sa maong relasyon ug sa mga bahandi niini, pinaagi sa pagkapasig-uli ngadto sa Diyos. (Itandi ang Efe 2:11-13.) Busa, ang "kalibotan," o *ko'smos,* niining human sa Lunop nga panahon ug sa wala pa ang Kristohanong yugto nagtumong sa tanang katawhan nga wala mahilakip sa inuyonang mga alagad sa Diyos, ug ilabina niadtong diha sa gawas sa Israel sulod sa yugto nga kini may relasyon pa uban

kang Jehova tungod sa pakigsaad.—Itandi ang Heb 11:38.

Sa samang paagi ug sa subsob gayod, ang *ko′smos* gigamit sa pagtumong sa tanang dili-Kristohanong tawhanon nga katilingban, sa bisan unsang rasa. Kini ang kalibotan nga nagdumot kang Jesus ug sa iyang mga sumusunod tungod kay sila nagpamatuod mahitungod sa pagkadili-matarong niini ug tungod kay sila nagpabiling bulag gikan niini; sa ingon kana nga kalibotan nagdumot kang Jehova nga Diyos ug wala makaila kaniya. (Ju 7:7; 15:17-25; 16:19, 20; 17:14, 25; 1Ju 3:1, 13) Ibabaw niini nga kalibotan sa dili-matarong nga tawhanong katilingban ug sa mga gingharian niini, nagmando ang Kaaway sa Diyos, si Satanas nga Yawa; gani, gihimo niya ang iyang kaugalingon nga "diyos" sa maong kalibotan. (Mat 4:8, 9; Ju 12:31; 14:30; 16:11; itandi ang 2Co 4:4.) Ang Diyos wala maghimo sa maong dili-matarong nga kalibotan; kini naugmad pinaagi sa iyang pangunang Magsusupak, kang kansang gahom "ang tibuok kalibotan nailalom." (1Ju 4:4, 5; 5:18, 19) Si Satanas ug ang iyang "daotang mga puwersa nga espirituhanon sa langitnong mga dapit" milihok ingong dili-makitang "mga magmamando sa kalibotan [o, mga *cosmocrat;* Gr., *ko·smo·kra′to·ras*]" ibabaw sa kalibotan nga nahimulag sa Diyos.—Efe 6:11, 12.

Wala ipasabot sa maong mga teksto ang basta katawhan lamang, nga niini bahin ang mga tinun-an ni Jesus, apan ang gipasabot mao ang tibuok organisadong tawhanong katilingban nga naglungtad sa gawas sa tinuod nga Kristohanong kongregasyon. Kay kon dili, ang mga Kristohanon dili makahunong gikan sa pagkahimong "bahin sa kalibotan" gawas lamang kon sila mamatay ug mohunong na sa pagkinabuhi diha sa unod. (Ju 17:6; 15:19) Bisan tuod dili kalikayan nga magkinabuhi taliwala sa maong katilingban sa kalibotanong mga tawo, lakip na niadtong nakigbahin sa pakighilawas, idolatriya, pangilkil, ug sa susamang mga buhat (1Co 5:9-13), ang maong mga Kristohanon kinahanglang magpabiling mahinlo ug walay buling gikan sa maong kadunotan ug kahugawan sa kalibotan, nga dili makighigala niini, aron dili pagahukman uban niini. (1Co 11:32; San 1:27; 4:4; 2Pe 1:4; 2:20; itandi ang 1Pe 4:3-6.) Sila dili mahimong magpagiya sa kalibotanong kaalam, nga maoy kabuangan sa panan-aw sa Diyos, ni sila 'mohanggab' sa "espiritu sa kalibotan," nga mao, ang hakog ug makasasalang puwersa nga maoy nagapalihok niini. (1Co 1:21; 2:12; 3:19; 2Co 1:12; Tit 2:12; itandi ang Ju 14:16, 17; Efe 2:1, 2; 1Ju 2:15-17; tan-awa ang ESPIRITU [Nagapalihok nga Kiling sa Panghunahuna].) Busa, pinaagi sa ilang pagtuo ilang 'nadaog ang kalibotan' sa dili-matarong nga tawhanong katilingban, sama sa gihimo sa Anak sa Diyos. (Ju 16:33; 1Ju 4:4; 5:4, 5) Kanang maong dili-matarong nga tawhanong katilingban hapit nang mahanaw tungod kay kini laglagon sa Diyos (1Ju 2:17), maingon nga nahanaw ang dili-diyosnon nga kalibotan sa wala pa ang Lunop.—2Pe 3:6.

Ang dili-diyosnong kalibotan matapos; ang katawhan tipigang buhi. Busa, ang *ko′smos* nga alang niana si Jesus namatay nagpasabot sa kalibotan sa katawhan nga giisip ingong ang tawhanong banay, *ang tanang tawhanong unod.* (Ju 3:16, 17) Kon bahin sa kalibotan diha sa diwa ingong *tawhanong katilingban nga nahimulag sa Diyos* ug sa pagkatinuod kaaway sa Diyos, si Jesus wala mag-ampo alang niana nga kalibotan apan alang lamang niadtong migula gikan niana nga kalibotan ug mituo kaniya. (Ju 17:8, 9) Maingon nga ang tawhanong unod naluwas gikan sa pagkalaglag sa dili-diyosnong tawhanong katilingban, o kalibotan, sa panahon sa Lunop, sa ingon si Jesus nagpakita nga may tawhanong unod nga maluwas sa dakong kasakitan nga iyang gipakasama niana nga Lunop. (Mat 24:21, 22, 36-39; itandi ang Pin 7:9-17.) "Ang gingharian sa kalibotan" (dayag nga nagkahulogang sa katawhan) maoy, sa pagkatinuod, gisaad nga mahimong "gingharian sa atong Ginoo ug sa iyang Kristo," ug kadtong magahari uban ni Kristo diha sa iyang langitnong Gingharian hapit nang "magamando ingong mga hari ibabaw sa yuta," busa ibabaw sa katawhan nga bulag gikan sa patayng dili-diyosnong tawhanong katilingban nga gigamhan ni Satanas.—Pin 11:15; 5:9, 10.

KALIHIM SA SIYUDAD. Sa munisipal nga kagamhanan sa gawasnong mga siyudad sa Asia Minor ubos sa Imperyo sa Roma, ang kalihim sa siyudad (Gr., *gram·ma·teus′*) mao ang labing hinungdanong opisyal sa publiko. Dayag nga siya gipili sa mga tawo alang sa maong katungdanan ug nag-alagad ingong pangunang membro sa munisipal nga kagamhanan. Mahimong atong ikatandi siya sa usa ka mayor karong adlawa, ingon sa paghubad niini nga termino sa pipila ka hubad. Busa, siya adunay dakong impluwensiya sa mga kalihokan sa siyudad, ug ang iyang halangdong katungdanan gitamod pag-ayo sa mga tawo ingong labaw pa kay sa gipasabot sa pulong nga "klerk" o "klerk sa lungsod," ingon sa paggamit sa ubay-ubayng mga hubad sa Bibliya diha sa Buhat 19:35, diin ang *gram·ma·teus′* makita sa usa ka kahimtang ug kahulogan nga lahi kay sa naandang paggamit niini sa dihang ipadapat ngadto sa Hudiyong mga eskriba. Ang impluwensiya nga nabatonan sa usa ka kalihim sa siyudad gipakita sa dihang kini nga opisyal didto sa Efeso nagpahilom sa magubtanong panon nga nagkatigom batok kang Pablo ug sa iyang mga kauban.—Buh 19:35-41.

Ang kalihim sa siyudad may direktang kontak sa prokonsul sa lalawigan ug nagsilbing kontak tali sa kagamhanan sa siyudad ug sa Romanhong administrasyon sa lalawigan diin ang Efeso maoy usa sa mga sentro. Kini nagpaarang sa kalihim sa paglihok ingong tigpataliwala tali sa Romanhong mga awtoridad ug sa katawhan sa siyudad. Sa mga siyudad sa Asia, ang kalihim sa siyudad ang may tulubagon ngadto sa Romanhong awtoridad sa pagpatunhay sa balaod ug kahusay sulod sa iyang hurisdiksiyon. Sa usa ka bahin, kini ang hinungdan kon nganong nabalaka ang kalihim sa siyudad sa dihang ang katawhan sa Efeso gisibahan sa mga platero sa Efeso tungod sa pagsangyaw nga gihimo ni apostol Pablo. Kadto maoy usa ka magubtanong panon, usa ka ilegal nga panagkatigom didto sa teatro. Sila nameligro nga isumbong ug sedisyon, ingon sa gipasiugda sa kalihim sa siyudad ngadto sa katawhan. Siya nahadlok nga papanubagon siya mismo sa mga Romano.

KALINAW. Tan-awa ang PAKIGDAIT, KALINAW.

KALINGAWAN. Sumala sa gipahayag sa magsusulat sa Ecclesiastes: "Adunay tinudlong panahon alang sa tanang butang, . . . panahon sa paghilak ug panahon sa pagkatawa; panahon sa pagminatay ug panahon sa paglukso." (Ecc 3:1, 4) Ang pulong nga "pagkatawa" dinhi mao ang hubad sa Hebreohanong berbo nga *sa·chaq′*. Bisan tuod ang paninugdang kahulogan maoy "pagkatawa," kini nga pulong ug ang kaamgid nga pulong nga *tsa·chaq′* gihubad usab sa mga ekspresyon sama sa "magsaulog," "makigdula," 'maghatag ug kalingawan,' 'magpakatawa,' ug "maglipaylipay." (2Sa 6:21; Job 41:5; Huk 16:25; Ex 32:6; Gen 26:8) Ang mga porma sa berbo nga *sa·chaq′* gigamit diha sa Proverbio 8:30, 31 maylabot sa "batid nga magbubuhat" ingong "nagakalipay" sa atubangan ni Jehova human sa paglalang sa yuta, maingon man sa paghubit sa 'pagdula' sa mga linalang nga hayop diha sa dagat ug sa kapatagan.—Sal 104:26; Job 40:20.

Kapahayagan sa Kalipay ug Kahimuot. Ang mga kalingawan ug lulinghayaw sa mga Israelinhon wala hatagig dakong pagpasiugda diha sa rekord sa Bibliya. Bisan pa niana, gipakita niini nga kini angayng lantawon ingong maayo ug tilinguhaon kon nahiuyon sa relihiyosong mga prinsipyo sa nasod. Ang pangunang mga matang sa kalingawan mao ang pagtugtog ug mga tulonggon, pag-awit, pagsayaw, pag-estoryahanay, ug may pipila ka dula. Ang mga pagtigmotigmo ug ang pagsukna ug malisod nga mga pangutana gipabilhan pag-ayo.—Huk 14:12.

Ang pag-awit, pagsayaw, ug ang pagtugtog ug mga tamborin gihimo aron sa pagdayeg kang Jehova human gilayon sa pagkaluwas sa Israel didto sa Pulang Dagat. (Ex 15:20, 21) Sa ulahi, sa dihang gimantala ni Aaron ang "usa ka pista alang kang Jehova" human himoa ang bulawan nga nating baka, ang katawhan nangaon ug nanginom ug dayon nanindog "aron maglipaylipay [*letsa·cheq′*]." Apan ang ilang pagsayaw ug pag-awit niining higayona maoy dinuyogan sa bakak nga pagsimba, nga nagpahinabog kaulawan.—Ex 32:5, 6, 18, 19, 25.

Ang tulo ka tinuig nga kapistahan nagtaganag kahigayonan sa paglipaylipay duyog sa pagtuman sa mga kinahanglanon sa pagsimba nga gilatid sa Balaod. Ang "mga sayaw nga magliyoliyo" gihisgotan maylabot sa tinuig nga pista nga gisaulog didto sa Shilo. (Huk 21:21) Ang ubang mga okasyon mao ang mga pagsaulog sa kadaogan (Huk 11:34; 1Sa 18:6, 7) ug ang pagkorona sa usa ka hari. (1Ha 1:40) Bisan tuod ang pagsayaw mas gihimo sa mga babaye, usahay ang mga lalaki mosayaw usab, sama sa gihimo ni David sa dihang gidala ang Arka ngadto sa Jerusalem. (2Sa 6:5, 14, 21; 1Cr 13:8; 15:29) Ang panahon sa pag-ani sa ubas ug usab ang pag-alot sa mga karnero maoy mga okasyon sa paglipay ug pagmaya. (Jer 25:30; 2Sa 13:23-28) Ang mga kasal usab maoy mga panahon sa paglipaylipay, ug si Jesus nakaamot sa maong paglipaylipay diha sa usa ka kasal nga gihimo didto sa Cana. (Jer 7:34; 16:9; Ju 2:1-10) Sa Lucas 15:25 ang honi ug pagsayaw gihisgotan ingong bahin sa pagsadya agig pagsaulog sa pagbalik sa anak nga mausikon.

Sa Ehipto ang mga ulipon gitudloag musika ug pagsayaw aron sa paglingaw sa ilang gialagarang pamilya ug sa mga dinapit niini. Ang mga Grego migamit usab ug mga babaye nga propesyonal nga mga mananayaw ug maghohoni aron sa paglingaw sa mga dinapit. Aron sa paghatag ug kalingawan, dihay pagsayaw panahon sa adlawng natawhan ni Herodes sa dihang gipangayo kaniya ang ulo ni Juan nga Tigbawtismo. (Mat 14:6-8) Ang sayaw maoy popular taliwala sa mga Grego ingong kalingawan, bisan tuod sa sinugdan ang sayaw sa mga Grego nalangkit sa relihiyosong pagsimba.

Hustong Pagkatimbang Bahin sa Kalingawan. Ang mga pasidaan batok sa dili-maayong mga matang sa kalingawan ug ang panginahanglan sa pagbutang sa kalingawan sa hustong dapit niini gihisgotan diha sa pipila ka teksto. Gihisgotan sa Mga Proverbio ang hungog nga nag-isip nga ang padayong pagbuhat sa malaw-ayng panggawi maoy sama sa "dula [*sechohq′*]" ug usab ang tawo nga naglingla sa iyang isigkatawo ug nag-ingon, "Wala ba ako magtiawtiaw [*mesa·cheq′*] lamang?" (Pr 10:23; 26:19) Aron ipakita nga ang kalingawan gamay rag bili, ang Proverbio 14:13 nag-ingon:

“Bisan diha sa pagkatawa [*bi·sechohq′*] ang kasingkasing magmasulub-on; ug ang kaguol maoy sangkoanan sa pagmaya.” (Itandi ang Ecc 2:2; 7:2, 3, 6.) Ang nagsadya nga mga Filistehanon nagpatawag sa buta nga si Samson aron sa paglingaw kanila (*sa·chaq′*), apan gihugno hinuon niya ang balay ibabaw kanila.—Huk 16:25-30.

Si Jeremias, kay nakaamgo sa pagkaseryoso sa mga panahon ug nakaagom ug paglutos tungod sa iyang pagsangyaw, miingon nga siya wala molingkod uban “niadtong nagpasiaw [*mesa·chaqim′*]” ug nagsadya. (Jer 15:17) Bisan tuod iyang gitagna ang pagkalaglag sa Jerusalem, iyang gitagna usab nga moabot ang panahon sa dihang ang mga molupyo niini managmaya pag-usab uban sa sayaw niadtong nangatawa, nga gidayandayanan ug mga tamborin. (Jer 30:19; 31:4) Sa susama gitagna ni Zacarias ang adlaw sa dihang ang mga plasa sa napasig-uling Jerusalem mapuno sa mga bata nga nanagdula.—Zac 8:5; tan-awa ang PAGSAYAW; DULA; TEATRO.

KALIPAY. Ang emosyon nga bation tungod sa pagkabaton o pagdahom sa usa ka maayong butang; malipayong kahimtang; kasadya. Ang Hebreohanon ug Grego nga mga pulong nga gigamit sa Bibliya alang sa kalipay, kasadya, pagmaya, ug kasaya adunay lainlaing kahulogan, lainlaing gidak-on o giladmon sa kalipay. Ang mga berbo nga nalangkit nagpakita sa pangsulod nga pagbati ug sa panggawas nga kapahayagan sa kalipay ug sa lainlaing paagi nagkahulogang “magmalipayon; magsadya; singgit sa kalipay; lukso sa kalipay.”

Ang kalipay maoy usa ka maayong kahimtang nga relatibo ang paglungtad, mailhan kini pinaagi sa nagkalainlaing mga pagbati gikan sa yanong katagbawan ngadto sa dulot ug hilabihang kangaya sa pagkinabuhi, ug sa kinaiyanhong tinguha nga magpadayon kini nga kahimtang. Busa kini lahi sa yanong kalipayan, nga mahimong bation tungod sa wala damhang pagpakiglabot ug pagkapukaw tungod sa butang nga makapalipay.

Ang Hebreohanong pulong alang sa “malipayon” mao ang *’e′sher* (Sal 40:4), samtang ang kaamgid nga berbong *’a·shar′* nagkahulogang “ipahayag nga malipayon.” (Gen 30:13) Kini nga Hebreohanong mga termino gigamit maylabot sa mga tawo. Kini sagad nagpasabot sa resulta sa positibong buhat, sama sa pagpakitag pagkamahunahunaon sa timawa o sa pagkahadlok kang Jehova. (Sal 41:1; 112:1) Ang Gregong pulong nga gihubad nga “malipayon” mao ang *ma·ka′ri·os.*

Ang mga kalipay nga gihubit sa Mga Salmo ug Mga Proverbio, ug ilabina ang mga gisulti ni Jesu-Kristo sa iyang Wali sa Bukid, sagad nga gitawag ug “mga kabulahanan.” Apan, ang “kalipay” mao ang mas eksakto nga hubad sa mga termino sa Bibliya nga gigamit, kay ang Hebreohanon ug Grego adunay lahi nga mga pulong alang sa “bulahan” (Heb., *ba·rakh′;* Gr., *eu·lo·ge′o*). Dugang pa, ang “bulahan” adunay ideya sa pagpanalangin, samtang ang “malipayon” nagpasabot sa kahimtang nga misangpot tungod sa panalangin sa Diyos. Daghang modernong mga bersiyon ang naghubad sa *’a·shar′* ug *ma·ka′ri·os* ingong “malipayon,” “kalipay.” (*CK, JB, Ph, Ro, TEV, Yg, NW,* ug ubang mga bersiyon) Ang *ma·ka′ri·os* gihubad nga “malipayon” diha sa *KJ* sa Buhat 26:2 ug Roma 14:22.

Si Jehova ug si Jesu-Kristo. Si Jehova mao ang “malipayong Diyos” ug ang iyang Anak nga si Jesu-Kristo gitawag nga “malipayon ug bugtong Magmamando.” (1Ti 1:11; 6:15) Bisan pag ang pagkasoberano ni Jehova gihagit tungod sa pagsugod sa pagkadaotan didto sa langit ug dinhi sa yuta (tan-awa ang JEHOVA), iyang gitino nga matuman ang iyang mga katuyoan; walay butang nga mahimo gawas sa kon unsay itugot sa iyang kabubut-on. (Isa 46:10, 11; 55:10, 11) Adunay tinong katuyoan o tumong ang iyang pagpakitag hataas-nga-pailob sa pagtugot sa mga kahimtang nga mahimo unta niyang usbon; busa siya malipayon. Si apostol Pablo misulat: “Ang Diyos, bisan pag may tinguha nga ipasundayag ang iyang kapungot ug ipaila ang iyang gahom, nagtugot uban ang dagayang hataas-nga-pailob sa mga sudlanan sa kapungot nga gihimong angay sa kalaglagan, aron iyang ikapaila ang bahandi sa iyang himaya nganha sa mga sudlanan sa kaluoy, nga iyang giandam nang daan alang sa himaya.”—Rom 9:22-24.

Dugang pa, si Jehova malipayong naglalang ug nagbuhat alang sa iyang kaugalingon ug sa iyang mga linalang. Ang iyang mga nabuhat naghimo kaniyang malipayon. (Sal 104:31) Buot niya nga ang iyang mga linalang magkalipay usab sa iyang mga buhat ug sa ilang kaugalingong mga buhat. (Ecc 5:19) Sanglit siya ang Tinubdan sa tanang maayong mga butang (San 1:17), ang tanang intelihenteng mga linalang, ang katawhan ug mga manulonda, makakaplag sa ilang pangunang kalipay diha sa pagkaila kaniya. (Jer 9:23, 24) Si Haring David miingon: “Ang akong pagpamalandong kaniya makapahimuot unta. Ako, sa akong bahin, magkalipay diha kang Jehova.” (Sal 104:34) Siya usab miawit: “Ang matarong magamaya diha kang Jehova ug modangop gayod kaniya; ug ang tanan nga matul-id sa kasingkasing magapasigarbo.” (Sal 64:10) Si apostol Pablo nag-awhag sa mga Kristohanon nga magkalipay sa tanang panahon diha sa ilang kahibalo kang Jehova ug sa iyang pagpakiglabot kanila, nga nagsulat kanila: “Pagmaya kanunay diha sa Ginoo [“kang Jehova,” sa pipila ka bersi-

yon]. Sa makausa pa ako magaingon, Pagmaya!" —Flp 4:4.

Si Jesu-Kristo, nga suod kang Jehova, nakaila pag-ayo kaniya (Mat 11:27), ug siya makapatin-aw bahin Kaniya ngadto sa iyang mga sumusunod. (Ju 1:18) Busa malipayon si Jesus, nga gitawag ug "malipayon ug bugtong Magmamando." (1Ti 6:14, 15) Tungod sa gugma alang sa iyang Amahan, siya maikagon sa pagbuhat kanunay sa mga butang nga makapahimuot Kaniya. (Ju 8:29) Busa, sa dihang gitahasan siya nga moanhi sa yuta, magantos, ug mamatay aron iyang mahinloan ang ngalan sa iyang Amahan gikan sa kaulawan, "tungod sa kalipay nga gibutang sa iyang atubangan siya nag-antos sa estaka sa pagsakit, nga wala igsapayan ang kaulaw." (Heb 12:2) Siya usab adunay dakong kalipay ug gugma sa katawhan. Ang Kasulatan, nga naglarawan kaniya ingong kaalam sa wala pa siya maglungtad ingong tawo, naghulagway kaniya nga nag-ingon: "Unya didto ako tupad [kang Jehova] ingon nga batid nga magbubuhat, ug ako iyang gikahinangpan pag-ayo sa matag adlaw, ako nagakalipay sa iyang atubangan sa tanang panahon, nga nagakalipay sa mabungahong yuta sa iyang yuta, ug ang mga butang nga akong gikahinangpan maoy uban sa mga anak sa mga tawo." —Pr 8:30, 31.

Buot ni Jesus nga ang iyang mga sumusunod magbaton sa samang kalipay, nga nag-ingon kanila: "Kining mga butanga akong gisulti kaninyo, aron ang akong kalipay maanaa kaninyo ug ang inyong kalipay mabug-os." Ang mga manulonda nalipay sa paglalang sa yuta. (Ju 15:11; 17:13; Job 38:4-7) Sila nagsud-ong usab sa pagkinabuhi sa katawhan sa Diyos, nalipay tungod sa ilang matinumanong pagkinabuhi ug nagsadya ilabina sa dihang ang usa ka tawo mobiya sa iyang pagpakasala alang sa putli nga pagsimba ug pag-alagad sa Diyos.—Luc 15:7, 10.

Kon unsay makapalipay sa Diyos. Ang kasingkasing ni Jehova mapalipay sa iyang mga alagad pinaagi sa ilang pagkamatinumanon ug pagkamaunongon kaniya. Si Satanas nga Yawa padayong naghagit sa katungod sa pagkasoberano sa Diyos ug sa integridad niadtong tanan nga nag-alagad sa Diyos. (Job 1:9-11; 2:4, 5; Pin 12:10) Ngadto kanila mapadapat ang mga pulong: "Magmaalamon, anak ko, ug lipaya ang akong kasingkasing, aron matubag ko siya nga nagatamay kanako." (Pr 27:11) Ang katawhan ni Jehova sa yuta makapamaya sa Diyos pinaagi sa pagkamatinumanon ug pagkamaunongon kaniya.—Isa 65:19; Sof 3:17.

Usa ka Bunga sa Espiritu. Sanglit si Jehova mao ang Tinubdan sa kalipay ug buot niya nga magmalipayon ang iyang katawhan, ang kalipay maoy usa ka bunga sa iyang balaang espiritu. Ang kalipay gihisgotan nga sunod dayon sa gugma diha sa talaan sa Galacia 5:22, 23. Ang apostol misulat ngadto sa mga Kristohanon sa Tesalonica: "Kamo nahimong mga tigsundog kanamo ug sa Ginoo, sanglit kamo midawat man sa pulong ilalom sa daghang kasakitan nga may *kalipay sa balaang espiritu."* (1Te 1:6) Busa, si Pablo mitambag sa mga Kristohanon sa Roma nga ang Gingharian sa Diyos "nagkahulogan ug pagkamatarong ug pakigdait ug kalipay uban sa balaang espiritu."—Rom 14:17.

Ang tinuod nga kalipay maoy usa ka hiyas sa kasingkasing ug makaayo sa tibuok lawas. "Ang usa ka malipayong kasingkasing may maayong epekto sa panagway," ug "ang kasingkasing nga malipayon maayo nga tambal [o, "makaayo sa lawas"]," nag-ingon ang maalamong magsusulat sa Mga Proverbio.—Pr 15:13; 17:22, *ftn* sa *Rbi8.*

Unsa ang pasukaranan sa tinuod nga kalipay?

Ang tanang kalipay nga gisaad diha sa Bibliya nag-agad sa hustong relasyon uban sa Diyos; kining tanan mabatonan pinaagi sa paghigugma sa Diyos ug sa matinumanong pag-alagad kaniya. Ang tinuod nga kalipay dili mabatonan kon dili magmasinugtanon kang Jehova. Ang iyang panalangin mahinungdanon alang sa kalipay, ingong usa sa iyang 'maayong mga gasa' ug 'hingpit nga mga regalo.'

Ang kalipay wala magsumikad sa pagkabaton ug daghang materyal nga bahandi o gahom. Si Jesus miingon: "Adunay labaw nga kalipay sa paghatag kay sa pagdawat." (Buh 20:35) Ang tawo nga nagmahunahunaon sa timawa, nga tungod niana nakatagamtam sa kalipay sa paghatag, gisaaran: "Si Jehova magabantay kaniya ug magatipig kaniya nga buhi. Siya ipahayag nga malipayon dinhi sa yuta." (Sal 41:1, 2) Ang mga butang nga makaamot sa tinuod nga kalipay mao ang kahibalo bahin kang Jehova, kaalam gikan kaniya, ug bisan ang iyang pagtul-id ug pagdisiplina. (Pr 2:6; 3:13, 18; Sal 94:12) Ang tawong tinuod nga malipayon nagasalig kang Jehova (Pr 16:20), nagakalipay ug nagalakaw sa Iyang balaod (Sal 1:1, 2; 112:1), nagabantay sa hustisya (Sal 106:3), ug nahadlok sa Diyos (Sal 128:1).

Usa ka Malipayong Nasod. Magmalipayon ang tibuok nasod o katawhan kon kini nga nasod mosunod gayod kang Jehova ingong Diyos niini ug mosugot sa iyang mga balaod. (Sal 33:12; 144:15) Ang nasod sa Israel, human sa matarong nga pagdumala ni David ug sa panahon nga si Haring Solomon misunod sa balaod ni Jehova, maoy

malinawon ug malipayon, “sama sa mga balas nga anaa sa daplin sa dagat ang gidaghanon, nga nangaon ug nanginom ug nagmaya.” (1Ha 4:20, 25; 10:8; 2Cr 9:7) Kini nagpasundayag sa impluwensiya sa matarong nga pagmando diha sa usa ka nasod. (Itandi ang Pr 29:2, 18.) Gipatin-aw ni Jesus ang kinahanglanon aron magmalipayon ang nasod ngadto sa makinasod nga mga Hudiyo nga nagisip nga tungod kay sila unodnong mga kaliwat ni Abraham ug Jacob sila mao ang ‘malipayong nasod kansang Diyos mao si Jehova.’ (Sal 33:12) Siya tatawng nagsulti kanila nga ang Gingharian sa Diyos pagakuhaon gikan kanila ug “igahatag ngadto sa usa ka nasod nga magpatunghag mga bunga niini.” (Mat 21:43) Sa ulahi gipadapat ni apostol Pedro ang termino nga “nasod” ngadto sa espirituwal nga mga tawo nga nahiusa kang Kristo, nga nag-ingon: “Kamo maoy ‘usa ka piniling rasa, usa ka harianong pagkasaserdote, usa ka balaang nasod, usa ka katawhan alang sa linaing pagpanagiya, aron kaylap ninyong ipahayag ang mga kahamili’ sa usa nga nagtawag kaninyo gikan sa kangitngit ngadto sa iyang katingalahang kahayag.”—1Pe 2:9.

Kalipay Diha sa Pag-alagad sa Diyos. Ang gipangayo ni Jehova sa iyang mga alagad dili mabug-at. (1Ju 5:3) Buot niya nga sila malipay sa pag-alagad kaniya. Ang iyang katawhang Israel angayng malipay sa tinudlong mga pista nga iyang gihikay alang kanila, ug sila angayng magmaya sa ubang mga aspekto sa ilang kinabuhi ug sa pagsimba sa Diyos. (Lev 23:40; Deu 12:7, 12, 18) Sila angayng mosulti nga malipayon bahin sa Diyos. (Sal 20:5; 51:14; 59:16) Kon sila wala mag-alagad uban ang kalipay sa kasingkasing, adunay depekto ang ilang mga kasingkasing ug ang ilang pagpabili sa iyang mahigugmaong-kalulot ug pagkamaayo. Busa siya nagpasidaan kon unsay mahitabo kon sila dili magmasinugtanon ug dili magmalipayon sa pag-alagad kaniya: “Kining tanang maldisyon tinong moabot kanimo . . . tungod kay wala ka mamati sa tingog ni Jehova nga imong Diyos pinaagi sa pagtuman sa iyang kasugoan ug sa iyang mga lagda . . . Ug kini sila magpabilin diha kanimo ug sa imong kaliwat . . . sanglit wala ka mag-alagad kang Jehova nga imong Diyos uban sa pagmaya ug sa kalipay sa kasingkasing tungod sa kadagaya sa tanang butang.”—Deu 28:45-47.

Ang Kristohanon angay gayod nga magmalipayon sa iyang pag-alagad sa Diyos. Kay kon dili, ang iyang kasingkasing kulang sa pagpabili. (Sal 100:2) “Ang kalipay ni Jehova mao ang inyong salipdanan,” miingon ang usa sa matinumanong mga alagad sa Diyos. (Neh 8:10) Ang maayong balita nga gimantala sa Kristohanon gipahayag sa manulonda sa Diyos ingong “maayong balita sa dakong kalipay nga mabatonan sa tanang tawo.” (Luc 2:10) Ang ngalan ni Jehova diha sa iyang mga saksi ug ang kamatuoran nga makaplagan diha sa Bibliya angay nga makapalipay gayod kanila. Ang manalagna nga si Jeremias miingon: “[Alang] kanako ang imong pulong nahimong kasadya ug pagmaya sa akong kasingkasing; kay ako gitawag sa imong ngalan, Oh Jehova nga Diyos sa mga panon.”—Jer 15:16.

Dugang pa, ang makataronganon ug matarong nga hudisyal nga mga desisyon ni Jehova nga gipatuman diha sa Kristohanong kongregasyon ug diha sa kinabuhi sa mga Kristohanon maoy makapalipay, ilabina sa panahon nga ang kalibotan nagyatak sa hustisya ug pagkamatarong. (Sal 48:11) Ang kahibulongang paglaom sa unahan tinong naghatag usab ug lig-ong pasukaranan sa kalipay. (“Magmaya diha sa paglaom”; Rom 12:12; Pr 10:28.) Ang ilang kaluwasan tinubdan usab sa kalipay. (Sal 13:5) Dugang pa, kalipay ang bation sa alagad sa Diyos sa dihang aduna siyay matabangan nga makaila ug moalagad kang Jehova. (Flp 4:1; 1Te 2:19) Ang pakigtigom ug pagbuhat duyog sa katawhan sa Diyos maoy usa sa labing dakong kalipay.—Sal 106:4, 5; 122:1.

Ang paglutos usa ka hinungdan sa kalipay. Alang sa Kristohanon nga nagbantay sa iyang kasingkasing, ang paglutos, bisan tuod dili makapahimuot, angay nga lantawon uban ang kalipay, sanglit ang paglahutay niini uban ang integridad maoy usa ka kadaogan. Ang Diyos motabang sa usa nga matinumanon. (Col 1:11) Pamatuod usab kini nga ang usa giuyonan sa Diyos. Si Jesus miingon nga sa dihang ang pagpakaulaw ug paglutos moabot, ang Kristohanon angayng ‘molukso sa kalipay.’—Mat 5:11, 12; San 1:2-4; 1Pe 4:13, 14.

Ang Tambag ni Kristo Bahin sa Kalipay. Makaiikag nga gisugdan ni Jesus ang iyang Wali sa Bukid pinaagi sa paghisgot sa siyam ka kalipay, ug gipaila ang mga hiyas nga pinaagi niana mabatonan sa usa ang pag-uyon sa Diyos, uban ang paglaom nga makapanunod sa Gingharian sa mga langit. (Mat 5:1-12) Niini nga mga kalipay mamatikdan nga dili ang kahimtang sa usa ka tawo tungod sa panahon ug sa wala damhang panghitabo ni ang bug-os makitawhanong mga buhat sa usa ka tawo ang makahatag kaniya sa panalangin nga kalipay. Ang tinuod nga kalipay naggikan sa mga butang nga espirituwal, sa pagsimba sa Diyos, ug sa katumanan sa mga saad sa Diyos. Pananglitan, si Jesus miingon: “Bulahan ang mga kabos *sa espiritu* . . . ” (*KJ*), o, sa mas masabot nga hubad: “Malipayon kadtong mahunahunaon sa ilang espirituwal nga panginahanglan, sanglit ila ang ging-

harian sa mga langit." (Mat 5:3) Siya mipadayon sa pag-ingon: "Malipayon kadtong nagbangotan, sanglit sila pagahupayon." (Mat 5:4) Dayag nga wala siya magpasabot sa *tanang* tawo nga nagbangotan tungod sa bisan unsang hinungdan. Ang pagbangotan maoy tungod sa ilang pagkakabos sa espirituwal, sa ilang pagkamakasasala, ug sa makapasubong mga kahimtang tungod sa pagkamakasasala sa tawo, ingon man sa ilang pagkagutom ug pagkauhaw sa pagkamatarong. Sila pagabantayan ug pagapaboran sa Diyos pinaagi sa pagtagbaw sa ilang espirituwalidad, sama sa gisaad ni Jesus: "Sila pagabusgon."—Itandi ang 2Co 7:10; Isa 61:1-3; Eze 9:4.

Diha sa basahon sa Pinadayag, si Jesu-Kristo, pinaagi sa mensaherong manulonda, nagmantala ug pito ka kalipay. (Pin 1:3; 14:13; 16:15; 19:9; 20:6; 22:7; 22:14) Ang basahon nagpahayag diha sa pasiuna niini: "Malipayon siya nga nagabasa sa makusog ug kadtong nagapatalinghog sa mga pulong niini nga tagna, ug kinsa nagatuman sa mga butang nga nahisulat niini" (Pin 1:3), ug diha sa panghinapos niini kini nag-ingon: "Malipayon kadtong naglaba sa ilang tag-as nga mga besti, aron mailaha ang katungod sa pagpahimulos sa mga kahoy sa kinabuhi ug aron sila makasulod sa siyudad [Bag-ong Jerusalem] agi sa mga ganghaan niini."—Pin 22:14.

Magkalipay Diha Kang Jehova. Sa pagsumaryo, tin-aw nga kadtong nakabaton ug tinuod nga kalipay mao ang "balaang nasod" sa Diyos (1Pe 2:9), duyog sa tanan nga nakig-uban niana nga nasod kinsa kinasingkasing nga nag-alagad ug nagasugot kang Jehova. Ang salmista miingon: "Magmaya kamo kang Jehova, Oh mga matarong, ug magpasalamat sa paghandom sa iyang pagkabalaan." (Sal 97:12) Si apostol Pablo nagpatugbaw niini nga tambag sa pagsulat ngadto sa Kristohanong kongregasyon: "Pagmaya kanunay diha sa Ginoo. Sa makausa pa ako magaingon, Pagmaya!" (Flp 4:4) Busa, ang usa ka tawo makakaplag ug kalipay dili sa iyang bahandi o kaalam, ni sa iyang mga nabuhat o gahom. Kini maoy tungod sa kahibalo bahin kang Jehova, kinsa nagtambag: "Ayaw papanghamboga ang maalamong tawo tungod sa iyang kaalam, ug ayaw papanghamboga ang gamhanang tawo tungod sa iyang pagkagamhanan. Ayaw papanghamboga ang datong tawo tungod sa iyang bahandi. Apan siya nga nagapanghambog papanghamboga tungod niining butanga mismo, ang pagkabaton ug hait nga salabotan ug ang pagkabaton ug kahibalo kanako, nga ako si Jehova, ang Usa nga nagapakita ug mahigugmaong-kalulot, hustisya ug pagkamatarong diha sa yuta; kay niining mga butanga ako mahimuot."—Jer 9:23, 24.

Ubang mga Kalipay nga Gitagana sa Diyos. Si Jehova nagtagana ug daghang ubang butang nga ikalipay sa mga tawo sa adlaw-adlaw. Ang pipila niini mao ang kaminyoon (Deu 24:5; Pr 5:18), pagkahimong amahan o inahan sa usa ka matarong ug maalamong anak (Pr 23:24, 25), pagkaon (Ecc 10:19; Buh 14:17), bino (Sal 104:14, 15; Ecc 10:19), ug ang daghan kaayong mga butang sa Iyang kalalangan (San 1:17; 1Ti 6:17).

Dili-tinuod o Dili-malungtaron nga mga Kalipay. Si Jesus naghisgot sa pipila nga makadungog sa kamatuoran ug modawat niini uban ang kalipay apan wala makasabot niini. Kini nga mga tawo wala mag-ugmad sa gitanom nga pulong diha sa ilang mga kasingkasing ug, ingong sangpotanan, sa wala madugay nawala ang ilang kalipay tungod kay napandol sa dihang ang kasakitan o paglutos mitungha tungod sa pulong. (Mat 13:20, 21) Ang kalipay nga pinasukad sa materyalismo maoy dili-tinuod ug sayop nga kalipay ug dili molungtad ug dugay. Dugang pa, ang usa ka tawo nga nagmaya sa katalagman sa laing tawo, bisan niadtong nagdumot kaniya, manubag kang Jehova tungod sa iyang sala. (Job 31:25-30; Pr 17:5; 24:17, 18) Usa ka kabuangan sa usa ka batan-ong lalaki nga maghunahunang ang kalipay sa kinabuhi mabatonan pinaagi sa pagsunod sa "mga tinguha nga iya sa pagkabatan-on." (2Ti 2:22; Ecc 11:9, 10) Sa susama, ang usa ka tawo masugamak sa daotang kahimtang tungod sa gugma sa paglipaylipay. (Pr 21:17; Ecc 7:4) Bisan ang Kristohanon nga nagsadya pinaagi sa pagtandi sa iyang kaugalingon sa uban maoy sayop. Hinunoa, angay niyang sulayan ang iyang kaugalingong binuhatan ug niana may hinungdan sa pagsadya labot sa iyang kaugalingon lamang.—Gal 6:4.

Walay Kataposang Kalipay. Si Jehova misaad nga iyang ipasig-uli ang katawhang Israel human sa ilang pagkadestiyero sa Babilonya. Tuod man, iyang gidala sila pagbalik sa Jerusalem niadtong 537 W.K.P., ug sila nagmaya pag-ayo sa dihang gipahiluna ang patukoranan sa templo. (Isa 35:10; 51:11; 65:17-19; Esd 3:10-13) Apan ang tagna ni Isaias (65:17) adunay mas dakong katumanan sa pagkatukod sa "usa ka bag-ong langit ug usa ka bag-ong yuta," nga niana nga kahikayan ang tanang katawhan makabaton ug kalipay hangtod sa kahangtoran ilalom sa "Bag-ong Jerusalem."—Pin 21:1-3.

Sa pagkakaron, ang tugob ug bug-os nga kalipay dili matagamtaman tungod sa pagkadaotan, sakit, ug kamatayon. Apan uyon sa lagda sa Bibliya, "Ang usa ka maalamong hari magapatibulaag sa mga tawong daotan," si Jesu-Kristo ingong Hari magtapos sa tanang kaaway sa Diyos ug sa

pagkamatarong. (Pr 20:26; 1Co 15:25, 26) Busa ang tanang babag sa bug-os nga kalipay mahanaw, kay bisan "ang kamatayon mawala na, ni may pagbangotan ni pagtiyabaw ni may kasakit pa." (Pin 21:4) Ang kaguol tungod sa mga namatay bug-os nga mawala, pagawad-on pinaagi sa pagbanhaw sa mga patay. Kini nga kahibalo nakahupay sa mga Kristohanon bisan karon, kinsa, tungod niini, wala 'magmasulub-on ingon sa uban usab nga mga walay paglaom.'—1Te 4:13, 14; Ju 5:28, 29.

KALISANG. Kini mao ang kasagarang hubad alang sa Hebreohanong nombre nga *pa'chadh* (berbo, *pa·chadh'*), nga may paninugdang diwa labot nianang mopahinabog pagkurog. (Itandi ang Miq 7:17.) Ang usa ka porma sa pulong nga *quts* gihubad nga "mibatig hilabihan nga kalisang" (Ex 1:12; Num 22:3; Isa 7:16), ug kini nga termino sagad nagpasabot sa "pagkasilag." (Tan-awa ang BUTANG NGA KASILAGAN.) Ang ekspresyong "kalisang panahon sa kagabhion" nagtumong sa usa ka butang nga mahimong magpahinabog kalisang, o hilabihang kahadlok, panahon sa kagabhion, sama sa kalit nga pag-atake sa mga tulisan o pag-atake sa dagkong mga mananap nga manunukob.—Aw 3:8.

Gitawag ni Jacob ang Labing Gamhanan ingong "ang Kalisang ni Isaac," ang usa nga gitamod ni Isaac uban ang matahaon nga kahadlok, nga nahadlok nga dili makapahimuot Kaniya. Gipakita ni Jacob nga siya adunay samang panghunahuna sa iyang amahang si Isaac pinaagi sa paghimo niya sa usa ka panumpa diha "sa Kalisang sa iyang amahan nga si Isaac."—Gen 31:42, 53.

Ang usa ka maayong matang sa kalisang o kahadlok kang Jehova, nga mabanaag diha sa tinguha sa paglikay sa kon unsay wala Niya uyoni, hinungdanon aron ang usa ka tawo magpabilin nga iyang alagad. Kini nga kalisang naghimo kang Job nga walay-ikasaway ug matul-id. (Job 1:1; 23:15; 31:23) Ug kini nakapaarang sa salmista nga makapadayon sa pagkinabuhi nga inuyonan sa Diyos bisan pa sa paglutos sa mga prinsipe. (Sal 119:120, 161) Gidasig ni Jehosapat ang tinudlong mga maghuhukom sa pagbaton niining husto nga kalisang aron sila dili magmapihigon sa pagpahamtang ug matarong nga mga paghukom.—2Cr 19:5-7.

Si Jehova mao ang Tigpanalipod ug Tigsustento sa iyang katawhan. Busa walay katarongan nga ang usa malisang sa mga tawo, nga mahadlok pag-ayo sa mahimo nilang buhaton, ug sa ingon magpasignunot sa ilang dili-hustong mga gipangayo. (Sal 27:1; 78:53; 91:2-5; Isa 12:2) Apan kini wala magpasabot nga ang mga alagad sa Diyos dili na mag-antos sa presenteng sistema sa mga butang. Usahay sila makasinatig makaluluoy, dilipaborableng kahimtang. Kay wala mahibalo nga kini sila sa gihapon gimahal ni Jehova, ang mga tawo nga walay pagtuo lagmit mobiya kanila tungod sa kalisang o kahadlok, nga dili buot makasinati sa ilang daw walay-paglaom nga kahimtang. (Sal 31:11) Apan si Jehova dili mobiya kanila.—Sal 27:10; 94:14.

Tungod sa kawalay kalisang o kahadlok sa Diyos, ang mga daotan nagpadayon sa ilang daotang mga dalan. (Sal 36:1-4) Apan sila dili makaikyas sa kalisang nga modangat tungod sa katalagman nga mahitabo kanila gumikan sa ilang pagsalikway sa kaalam sa Diyos.—Pr 1:26, 27.

Sa dihang wala na panalipdi ni Jehova ang dilimatinumanong mga Israelinhon, sila nakasinati ug kalisang adlaw ug gabii, nga wala makatino sa ila mismong kinabuhi. Walay kaikyasan gikan sa katalagman. (Deu 28:66, 67; Isa 24:17-20; 33:14; Jer 30:5; Lam 3:47) Kini nga matang sa kalisang o kahadlok dili masinatian niadtong milihok nga kaharmonya sa kaalam sa Diyos, niadtong kanunayng nagbaton ug matahaong kahadlok sa Maglalalang.—Pr 1:33; 3:24, 25; 28:14.

Ang mga pagpasundayag sa dili-hitupngang gahom, pagpaluyo, o pabor ni Jehova mahimong makapalisang sa mga nakakita. (2Cr 17:10; Sal 53:5; 105:38; Isa 19:16, 17; Jer 33:9) Pananglitan, ang mga Israelinhon, uban sa tabang sa Diyos, nakabaton ug talagsaon ug makalilisang gayod nga mga kadaogan batok sa ilang mga kaaway (Deu 11:25; 1Cr 14:17; 2Cr 14:12-14; 20:29), ug sa panahon ni Mardokeo ug Ester ang wala damhang pagbalit-ad sa mga panghitabo nga pabor sa mga Hudiyo nakapalisang sa ilang mga kaaway. (Est 8:17; 9:2, 3) Dugang pa, ang ebidensiya nga ang usa gihatagan sa Diyos ug kaisog ug kalig-on mahimong magpahinabog usa ka maayong matang sa kalisang ug pagkamasinugtanon. Busa, sa dihang si Haring Saul kusganong nangamuyo sa mga Israelinhon nga moduyog sa pagdepensa sa Jabes-gilead, sila napuno sa "kalisang kang Jehova" ug misanong "ingon sa usa ka tawo."—1Sa 11:7.

Tungod kay gitagna ni Jehova ang pagkapukan sa Babilonya pinaagi sa kamot ni Ciro, ang mga Israelinhon walay katarongan nga malisang sa maong makapatay-og sa kalibotan nga hitabo. Alang kanila kadto maoy usa ka kagawasan gikan sa kalisang sa kaaligutgot sa Babilonya. Apan, ang tighimog mga idolo malisang gayod, sanglit ang tanang mga bathala nga ginama sa mga kamot sa tawo dili gayod makatabang sa pagluwas sa Babilonya.—Isa 44:8-11, 24-28; 51:12, 13.

KALIWATAN. Ang kaliwatan sagad nagtumong sa tanang tawo nga nangatawo sa samang panahon. (Ex 1:6; Mat 11:16) Nalangkit niini ang

kahulogan nga "mga katalirongan." Sa Genesis 6:9 kini giingon labot kang Noe: "Siya walay-ikasaway taliwala sa iyang mga katalirongan [sa literal, mga kaliwatan]." Kon gamiton sa paghisgot sa mga relasyon sa pamilya, ang kaliwatan mahimong magtumong sa usa ka pundok sa mga kaliwat, sama sa mga anak nga lalaki ug mga anak nga babaye o mga apo nga lalaki ug mga apo nga babaye.—Job 42:16.

Ang termino mahimong gamitong sukdanan sa panahon sa pagtumong sa mga panahon sa nangagi o sa umaabot. Ang mga kaliwatan sa katawhan nga naggikan sa makasasalang si Adan maoy lumalabay, nga kasukwahi sa yuta nga magpabilin sa walay kataposan. (Ecc 1:4; Sal 104:5) Apan ang mga ekspresyon nga "dili maihap nga mga kaliwatan" ug "usa ka libo ka kaliwatan" nagtumong nianang mohangtod sa panahong walay tino. (1Cr 16:15; Isa 51:8) Ang sugo ngadto sa mga Hudiyo nga ang Paskuwa pagasaulogon "sa tanan ninyong mga kaliwatan" nagpasabot nga padayonon kining saulogon hangtod sa usa ka panahon nga wala pa matino niadtong panahona. (Ex 12:14) Ang Diyos miingon kang Moises nga Jehova ang iyang ngalan ingong usa ka handomanan "hangtod sa panahong walay tino," "hangtod sa sunodsunod nga mga kaliwatan," nga nagpasabot sa pagkawalay kataposan. (Ex 3:15) Gibutyag ni apostol Pablo kanato nga ang Diyos pagahimayaon "ngadto sa tanang kaliwatan hangtod sa kahangtoran."—Efe 3:21.

Ang kaliwatan mahimong magkahulogan usab sa usa ka *hut-ong* sa mga tawo, nga mao, kadtong mailhan pinaagi sa ilang pipila ka kinaiya o kahimtang. Ang Bibliya naghisgot sa "kaliwatan sa matarong" (Sal 14:5; 24:6; 112:2) ug sa "kaliwatan nga baliko ug hiwi," sa "kaliwatan nga hiwi." (Deu 32: 5, 20; Pr 30:11-14) Si Jesu-Kristo, sa dinhi pa sa yuta, sa susamang paagi naghisgot labot sa katawhan sa Hudiyohanong nasod niadtong adlawa, ug si apostol Pablo nagpadapat sa maong mga termino ngadto sa kalibotan sa katibuk-an sa iyang adlaw, nga nahimulag gikan sa Diyos.—Mat 12:39; 16:4; 17:17; Mar 8:38; Flp 2:14, 15.

Ang usa ka Hebreohanong pulong alang sa "kaliwatan" mao ang *dohr,* nga katumbas sa Aramaikong *dar.* (Dan 4:3, 34) Ang *dohr* naggikan sa lintunganayng berbo nga nagkahulogang "tapoka nga paliyok" o "paglibotlibot" (Eze 24:5; Sal 84:10) ug busa adunay pangunang kahulogan nga "lingin." Ang kaamgid nga pulong nga *dur* nagkahulogang "bola." (Isa 22:18) Ang Gregong katumbas mao ang *ge·ne·a′,* nga naggikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "matawo."

Ang laing Hebreohanong pulong, ang *toh·le·dhohth′,* usahay gihubad nga "mga kaliwatan" o "talaan sa kagikan" (Num 3:1; Ru 4:18), usab "mga kaliwat" o "mga banay" (1Cr 5:7; 7:2, 4, 9) ug "kasaysayan" o "gigikanan."—Gen 2:4; 5:1; 6:9; itandi ang *AS, AT, KJ, Dy, NW, RS,* ug ang ubang mga hubad.

Gitas-on. Sa dihang ang terminong "kaliwatan" gamiton sa paghisgot sa katawhan nga nagkinabuhi sa usa ka partikular nga panahon, ang eksaktong gitas-on sa maong panahon dili matino, gawas lamang kon ang maong panahon adunay makataronganong mga kinutoban. Kini nga mga kinutoban matino pinaagi sa gitas-on sa kinabuhi sa katawhan sa maong panahon o sa katibuk-ang populasyon. Ang gitas-on sa kinabuhi sa napulo ka kaliwatan gikan kang Adan hangtod kang Noe nag-aberids ug kapin sa 850 ka tuig ang matag usa. (Gen 5:5-31; 9:29) Apan human kang Noe, ang gitas-on sa kinabuhi sa tawo kalit nga mius-os. Si Abraham, pananglitan, nagkinabuhi lamang ug 175 ka tuig. (Gen 25:7) Karong adlawa, sama sa panahon ni Moises, ang katawhan nga nagkinabuhi sa paborableng mga kahimtang lagmit makaabot ug 70 o 80 ka tuig ang panuigon. Si Moises misulat: "Ang mga adlaw sa among panuigon maoy kapitoan ka tuig; ug kon tungod sa talagsaong kabaskog kini maoy kawaloan ka tuig, bisan pa niana ang ilang pagpanlimbasog mosangpot lamang sa kasamok ug sa mga butang makapadaot; kay kini molabay sa madali, ug kami mahanaw." (Sal 90:10) Ang pipila mahimong mabuhi nga mas dugay, apan gipahayag lamang dinhi ni Moises ang kasagarang kahimtang. Si Moises mismo, kinsa nabuhi ug 120 ka tuig, maoy eksepsiyon, ingon man usab ang iyang igsoong lalaki nga si Aaron (123 ka tuig), si Josue (110 ka tuig), ug ang uban pa kansang kusog ug kabaskog maoy talagsaon.—Deu 34:7; Num 33:39; Jos 24:29.

Ang Ekspresyong "Niining Kaliwatana" Diha sa mga Tagna ni Kristo. Sa dihang ang tagna sa Bibliya maghisgot sa ekspresyon nga "niining kaliwatana," kinahanglang tagdon gayod ang konteksto aron matino kon unsang kaliwatana ang gipasabot. Si Jesu-Kristo, sa dihang gisaway ang Hudiyong relihiyosong mga pangulo, mihinapos sa pag-ingon: "Sa pagkatinuod ako magaingon kaninyo, Kining tanang butanga modangat niining kaliwatana." Ang kasaysayan nag-asoy nga mga 37 ka tuig sa ulahi (niadtong 70 K.P.) ang maong kaliwatan nakasinati mismo sa kalaglagan sa Jerusalem, ingon sa gitagna.—Mat 23:36.

Sa ulahi nianang samang adlaw, gigamit pagusab ni Jesus ang halos mao ra nga mga pulong, nga nag-ingon: "Sa pagkatinuod ako magaingon kaninyo nga kining kaliwatana dili gayod mahanaw hangtod nga mahitabo kining tanang

butanga." (Mat 24:34) Niining higayona, gitubag ni Jesus ang pangutana mahitungod sa kalaglagan sa Jerusalem ug sa templo niini ingon man usab ang mahitungod sa ilhanan sa iyang presensiya ug sa kataposan sa sistema sa mga butang. Busa ang iyang komento mahitungod "niining kaliwatana" makataronganong mapadapat hangtod sa 70 K.P. Hinunoa, gigamit usab niya ang pulong nga "kaliwatan" sa pagtumong sa katawhan nga sa pipila ka paagi ang mga kinabuhi nalangkit sa gitagnang mga panghitabo sa panahon sa iyang presensiya. —Mat 24.

KALSIDONYA. Ang modernong bato nga ginganlan niining ngalana maoy usa ka sihag o medyo sihag nga *cryptocrystalline* nga matang sa kuwarso (*quartz*) nga gigamit ingong mga pahiyas ug mga mutya. Kini dili sama kagahi sa lunsay nga kuwarso, ug kini makaplagan nga dinaghan diha sa mga lungag sa mga bato sa bolkan. Ang komon nga matang sa kalsidonya dili kaayo sihag ug may mga liyoliyo ug mga puntikpuntik nga sama kaputi sa gatas. Kini lainlain ug mga kolor nga may puti, abohon, dalag, asul, ug kapehon.

Ang batong kalsidonya komon nga gigamit ingong kinulitan nga mga mutya sa karaang kapanahonan. Ang ngalan niini naggikan sa ngalan sa karaang Grego nga siyudad nga gitawag ug Chalcedon (sa Asia Minor), nga usa ka tinubdan kanhi niini nga bato. Ang bugtong teksto sa Bibliya nga naghisgot niining batoha nag-ingon nga ang ikatulong patukoranan sa paril sa Bag-ong Jerusalem maoy kalsidonya (Gr., *khal·ke·don′*).—Pin 21:2, 19; tan-awa ang MUTYA UG BILILHONG BATO.

KALULOT. Ang hiyas o kahimtang sa pagpakitag aktibong interes alang sa kaayohan sa uban; mahigalaon ug matinabangon nga mga buhat o pabor. Ang pangunang pulong alang sa "kalulot" diha sa Kristohanon Gregong Kasulatan mao ang *khre·sto′tes.* Si Jehova nga Diyos mao ang nanguna ug ang labing maayong panig-ingnan nga nagpakitag kalulot sa daghan kaayong paagi ngadto sa uban, bisan ngadto sa mga dili-mapasalamaton ug daotan, nga nag-awhag kanila sa paghinulsol. (Luc 6:35; Rom 2:4; 11:22; Tit 3:4, 5) Ang mga Kristohanon usab, nga ilalom sa masayon nga yugo ni Kristo (Mat 11:30), giawhag sa pagsul-ob sa kalulot (Col 3:12; Efe 4:32) ug sa pag-ugmad sa bunga sa espiritu sa Diyos, nga naglakip sa kalulot. (Gal 5:22) Niining paagiha sila nagrekomendar sa ilang kaugalingon ingong mga ministro sa Diyos. (2Co 6:4-6) "Ang gugma . . . maluloton."—1Co 13:4.

Ang "kalulot" (o, pagkamakataronganon; sa literal, pagkamapahiuyonon; Gr., *e·pi·ei·ki′a*) maoy usa ka talagsaong hiyas ni Kristo Jesus. (2Co 10:1, *ftn* sa *Rbi8*) Si Pablo gipakitaan ug talagsaong "tawhanon nga kalulot" (sa literal, pagmahal alang sa katawhan; Gr., *phi·lan·thro·pi′a*) sa mga molupyo sa Malta.—Buh 28:2, *ftn* sa *Rbi8.*

Mahigugmaong-Kalulot sa Diyos. Sa Kristohanon Gregong Kasulatan ingon man sa Hebreohanong Kasulatan, sagad nga gihisgotan ang kalulot. Ang Hebreohanong pulong nga *che′sedh,* sa dihang gigamit maylabot sa kalulot, makita sa 245 ka beses. Ang kaamgid nga berbong *cha·sadh′* nagkahulogan nga "magmaunongon (o, mahigugmaong-kalulot)" ug kini may diwa nga labaw pa sa malumong pagtagad o kalulot nga pinasukad sa gugma, bisan tuod nga lakip niini ang maong mga hiyas. (Sal 18:25, *ftn* sa *Rbi8*) Ang *che′sedh* maoy kalulot nga mahigugmaong mounong sa usa ka butang hangtod nga ang katuyoan niini maylabot nianang butanga matuman. Sumala sa *Theological Dictionary of the Old Testament,* ang *che′sedh* "maoy aktibo, makatilingbanon, ug malahutayon. . . . [Ang *che′sedh*] kanunayng nagtumong dili lamang sa usa ka tawhanong tinamdan, kondili sa buhat usab nga mitungha tungod niini nga tinamdan. Kini maoy usa ka buhat nga nagpreserbar o nagpatunhay sa kinabuhi. Kini maoy pagtabang alang sa usa nga nag-antos sa kaalaotan o kasakitan. Kini maoy kapahayagan sa panaghigalaay o pagkadebotado. Kini nangagpas sa maayo ug dili sa daotan." (Giedit ni G. J. Botterweck ug H. Ringgren, 1986, Tomo 5, p. 51) Busa, sa mas lapad nga diwa ang *che′sedh* gihubad nga "mahigugmaong-kalulot," o, tungod kay nalangkit niini ang pagkamatinumanon, panaghiusa, ug ang napamatud-ang pagkamaunongon, ang laing hubad mao ang "maunongong gugma." Sa plural kini mahimong hubaron nga "mga mahigugmaong-kalulot," "mga buhat sa maunongong gugma," "bug-os nga mahigugmaong-kalulot," o "bug-os nga maunongong gugma."—Sal 25:6, *ftn* sa *Rbi8;* Isa 55:3, *ftn* sa *Rbi8.*

Ang mahigugmaong-kalulot maoy usa ka bililhong hiyas ni Jehova nga Diyos nga iyang gikahimut-an, ug kini madayag sa tanan niyang mga pagpakiglabot sa iyang mga alagad. (Sal 36:7; 62:12; Miq 7:18) Kay kon dili pa, sila unta dugay nang nangahanaw. (Lam 3:22) Busa, si Moises nakapangamuyo alang sa masinupakon nga Israel pinasukad sa bantogang ngalan ni Jehova ug tungod kay Siya usa ka Diyos sa mahigugmaong-kalulot. —Num 14:13-19.

Ang Kasulatan nagpakita nga ang mahigugmaong-kalulot o maunongong gugma ni Jehova gipasundayag sa nagkadaiyang mga paagi ug ilalom sa lainlaing mga kahimtang—sa mga buhat sa pagluwas ug sa pagtipig nga buhi (Sal 6:4; 119:88, 159),

ingong panalipod ug proteksiyon (Sal 40:11; 61:7; 143:12), ug sa paghatag ug kahupayan gikan sa mga kasakitan (Ru 1:8; 2:20; Sal 31:16, 21). Tungod niini ang usa ka tawo mahimong mapasig-uli gikan sa sala (Sal 25:7), makalahutay, ug mapalig-on. (Sal 94:18; 117:2) Pinaagi niini ang mga pinili sa Diyos matabangan. (Sal 44:26) Ang mahigugmaong-kalulot sa Diyos gipasundayag ug dako diha sa mga kahimtang ni Lot (Gen 19:18-22), Abraham (Miq 7:20), ug Jose (Gen 39:21). Giila usab nga kini nakaamot labot sa pagpili ug asawa alang kang Isaac. —Gen 24:12-14, 27.

Sa pagkamugna sa nasod sa Israel ug human niana, ang mahigugmaong-kalulot ni Jehova maylabot sa iyang pakigsaad padayong napadako. (Ex 15:13; Deu 7:12) Tinuod kini sa kahimtang ni David (2Sa 7:15; 1Ha 3:6; Sal 18:50), ingon man kang Esdras ug niadtong uban kaniya (Esd 7:28; 9:9), ug ingon man usab sa "libolibo" nga uban pa (Ex 34:7; Jer 32:18). Sa pagpaluyo sa iyang pakigsaad sa gingharian uban kang David, si Jehova nagpadayon sa pagpahayag sa iyang mahigugmaong-kalulot bisan human sa kamatayon ni Jesus, tungod kay Siya nagbanhaw niini nga "maunongon" ingong katumanan sa tagna: "Akong ihatag kaninyo ang kasaligan nga mga mahigugmaong-kalulot nga gisaad kang David."—Sal 16:10; Buh 13:34; Isa 55:3.

Ang mahigugmaong-kalulot ni Jehova maoy nakapadani sa mga tawo ngadto kaniya. (Jer 31:3) Sila nagasalig niini (Sal 13:5; 52:8), nagalaom niini (Sal 33:18, 22), nagaampo alang niini (Sal 51:1; 85:7; 90:14; 109:26; 119:41), ug nahupay tungod niini (Sal 119:76). Sila nagpasalamat usab kang Jehova tungod sa iyang mahigugmaong-kalulot (Sal 107:8, 15, 21, 31), sila nagabulahan ug nagadayeg kaniya tungod niini (Sal 66:20; 115:1; 138:2), ug sila nagsaysay ngadto sa uban bahin niini (Sal 92:2). Sama kang David, dili gayod nila kini tagoan (Sal 40:10), tungod kay kini maayo (Sal 69:16; 109:21) ug kini maoy usa ka dakong tinubdan sa pagmaya. (Sal 31:7) Sa pagkatinuod kini nga mahigugmaong-kalulot sa Diyos maoy sama sa usa ka maanindot nga agianan nga pagalaktan.—Sal 25:10.

Sa ubang mga teksto sa Bibliya ang nagaawas nga kadagaya sa mahigugmaong-kalulot sa Diyos (Sal 5:7; 69:13; Jon 4:2), ang kadako niini (Num 14:19), ug ang kamakanunayon niini (1Ha 8:23) gipasiugda. Kini maoy ingon kataas sa kalangitan (Sal 36:5; 57:10; 103:11; 108:4), mipuno sa yuta (Sal 33:5; 119:64), ug gipaabot ngadto sa usa ka libo ka kaliwatan (Deu 7:9) ug "hangtod sa panahong walay tino" (1Cr 16:34, 41; Sal 89:2; Isa 54:8, 10; Jer 33:11). Sa Salmo 136 ang tanang 26 ka bersikulo nagsubli sa prase, 'Ang mahigugmaong-kalulot ni Jehova maoy hangtod sa panahong walay tino.'

Kining kahibulongang hiyas ni Jehova, ang iyang mahigugmaong-kalulot, sagad gihisgotan duyog sa ubang halangdong mga hiyas—ang kaluoy, pagkamapuangoron, kamatuoran, pagpasaylo, pagkamatarong, pakigdait, paghukom, ug hustisya sa Diyos. —Ex 34:6; Neh 9:17; Sal 85:10; 89:14; Jer 9:24.

Mahigugmaong-Kalulot sa Tawo. Pinasukad sa nahisgotan na dayag nga kadtong nagtinguha sa pag-uyon sa Diyos kinahanglang 'mahigugma sa kalulot' ug "ipakita sa usag usa ang mahigugmaong-kalulot ug mga kaluoy." (Miq 6:8; Zac 7:9) Sumala sa giingon sa proverbio, "Ang tilinguhaong butang diha sa yutan-ong tawo mao ang iyang mahigugmaong-kalulot," ug kini naghatag kaniya ug dagayang mga ganti. (Pr 19:22; 11:17) Ang Diyos nahinumdom ug nahimuot sa mahigugmaong-kalulot nga gipakita sa dihang batan-on pa ang Israel. (Jer 2:2) Apan sa dihang kini nahimong 'sama sa panganod sa kabuntagon ug sama sa yamog nga sayong mahanaw,' si Jehova wala mahimuot, kay siya miingon, "ako may kahimuot sa mahigugmaong-kalulot, ug dili sa halad." (Os 6:4, 6) Tungod kay wala magpasundayag ug mahigugmaong-kalulot, ang Israel gibadlong, ug kini nga pagbadlong sa pagkatinuod maoy pagpakitag mahigugmaong-kalulot sa Diyos. (Os 4:1; Sal 141:5) Ang Israel gitambagan usab sa pagbalik ngadto sa Diyos pinaagi sa pagpasundayag ug mahigugmaong-kalulot ug hustisya. (Os 12:6) Ang maong mga hiyas kinahanglang ipakita sa tanang panahon kon buot sa usa nga makabatog pabor sa panan-aw sa Diyos ug sa tawo.—Job 6:14; Pr 3:3, 4.

Daghang mga pananglitan diha sa Bibliya sa mga tawo nga nagpakitag mahigugmaong-kalulot ngadto sa uban. Pananglitan, si Sara nagpakitag maunongong gugma ngadto sa iyang bana sa dihang sila didto sa teritoryo sa kaaway, nga nagpanalipod kaniya pinaagi sa pag-ingon nga siya iyang igsoon. (Gen 20:13) Si Jacob mihangyo kang Jose sa pagpakitag mahigugmaong-kalulot ngadto kaniya pinaagi sa pagsaad nga siya dili ilubong didto sa Ehipto. (Gen 47:29; 50:12, 13) Si Rahab mihangyo nga ang mga Israelinhon magpakita kaniya ug mahigugmaong-kalulot pinaagi sa pagtipig nga buhi sa iyang panimalay, sama sa iyang gipakita ngadto sa Israelinhong mga espiya. (Jos 2:12, 13) Gidayeg ni Boaz si Ruth tungod sa iyang pagpasundayag niini (Ru 3:10), ug gihangyo ni Jonatan si David nga ipakita kini ngadto kaniya ug sa iyang panimalay.—1Sa 20:14, 15; 2Sa 9:3-7.

Ang mga motibo ug mga kahimtang nga nagpalihok sa mga tawo sa pagpakitag kalulot

o mahigugmaong-kalulot magkalahi kaayo. Ang wala damhang mga buhat sa kalulot lagmit magpadayag ug naandang pagkamaabiabihon o usa ka tendensiya sa pagkamainiton sa kasingkasing, apan kini mahimong wala magpakita sa pagkadiyosnon. (Itandi ang Buh 27:1, 3; 28:1, 2.) Kon bahin sa usa ka tawong nagpuyo sa siyudad sa Bethel, ang kalulot nga gipakita kaniya sa pagkatinuod maoy bugti sa mga pabor nga gidahom gikan kaniya ingong balos. (Huk 1:22-25) Sa ubang mga panahon ang mga buhat sa mahigugmaong-kalulot gihangyo gikan niadtong mga nakadawat ug pabor sa miagi, tingali tungod sa malisod nga mga kahimtang sa usa nga mihangyo niini. (Gen 40:12-15) Apan usahay ang mga tawo mapakyas sa pagbayad sa maong mga utang sa mahigugmaong-kalulot. (Gen 40:23; Huk 8:35) Sumala sa gipakita sa proverbio, ang panon sa mga tawo magamantala sa ilang mahigugmaong-kalulot, apan diyutay lamang ang matinumanong nagabuhat niana. (Pr 20:6) Si Saul ug David parehong nahinumdom sa mahigugmaong-kalulot nga gipakita sa uban (1Sa 15:6, 7; 2Sa 2:5, 6), ug mopatim-aw nga ang mga hari sa Israel adunay reputasyon sa pagpakitag mahigugmaong-kalulot (1Ha 20:31), tingali kon itandi sa paganong mga magmamando. Apan, sa usa ka higayon ang pagpakita ni David ug mahigugmaong-kalulot gisalikway tungod kay sila nagtuo nga dili maayo ang iyang motibo sa pagbuhat niini.—2Sa 10:2-4.

Ang Balaod, matod ni Pablo, wala himoa alang sa matarong nga mga tawo kondili alang sa mga daotan, kinsa, lakip sa ubang mga butang, walay mahigugmaong-kalulot. (1Ti 1:9) Ang Gregong pulong nga *a·noʹsi·os,* nga gihubad dinhi nga "walay mahigugmaong-kalulot," adunay diwa usab nga "dili-maunongon."—2Ti 3:2.

Dili-Takos nga Kalulot. Ang Gregong pulong nga *khaʹris* makita sa 150 ka beses diha sa Gregong Kasulatan ug gihubad sa nagkadaiyang mga paagi, depende sa konteksto. Sa tanang kahimtang ang pangunang ideya sa *khaʹris* napreserbar—nianang ideya nga makapahimuot (1Pe 2:19, 20) ug madanihon. (Luc 4:22) Sa mas lapad nga diwa, sa pipila ka kahimtang kini nagtumong sa usa ka matang sa gasa (1Co 16:3; 2Co 8:19) o sa maluluton nga paghatag. (2Co 8:4, 6) Sa ubang mga panahon kini nagtumong sa pagpasidungog, pagtanaw ug utang-kabubut-on, o pagkamapasalamaton nga ipakita tungod sa talagsaong buhat sa kalulot. —Luc 6:32-34; Rom 6:17; 1Co 10:30; 15:57; 2Co 2:14; 8:16; 9:15; 1Ti 1:12; 2Ti 1:3.

Sa laing bahin, sa kadaghanan nga kini makita, ang *khaʹris* gihubad nga "grasya" sa kadaghanang mga maghuhubad sa Cebuano nga Bibliya. Apan ang pulong nga "grasya" nga may lainlaing kahulogan wala maghatag sa kadaghanang mga magbabasa sa mga ideya nga gitumbok sa Gregong pulong. Agig pag-ilustrar: Sa Juan 1:14, diin ang *King James Version* nag-ingon nga "ang Pulong nahimong unod . . . puno sa grasya ug kamatuoran," unsa ang gipasabot? Nagpasabot ba kini ug "pagkatugob sa grasya," o "pabor," o unsa ang kahulogan?

Ang eskolar nga si R. C. Trench, diha sa *Synonyms of the New Testament,* miingon nga ang *khaʹris* nagpasabot sa "usa ka pabor nga kinabubut-ong gibuhat, nga walay gipangayo o gidahom nga balos—kini nga pulong lagmit nga nakabaton ug bag-ong kahulogan [sumala sa gihatag niini diha sa Kristohanong mga sinulat] . . . , aron ipakita ang tibuok ug bug-os nga pagkakinabubut-on sa mahigugmaong-kalulot sa Diyos ngadto sa mga tawo. Busa si Aristotle, sa paghubad [sa *khaʹris*], bug-os nga nagpasiugda niining puntoha mismo, nga kini gihatag nga walay pagpanuko, nga wala magdahom ug balos, ug nga ang bugtong motibo lamang niini mao ang pagkamahinatagon ug ang pagkaandam mohatag sa maghahatag." (London, 1961, p. 158) Si Joseph H. Thayer sa iyang leksikon nag-ingon: "Ang pulong [*khaʹris*] adunay ideya sa *kalulot nga gipakita nganha sa usa ka tawo nga dili takos niana* . . . ang pangunang gigamit sa mga magsusulat sa B. T. alang niana nga kalulot mao ang [*khaʹris*] nga pinaagi niana ang Diyos nagpakitag pabor bisan sa mga dili takos, ug nagpasaylo sa mga makasasala sa ilang mga kalapasan, ug nag-awhag kanila sa pagdawat sa walay-kataposang kaluwasan pinaagi ni Kristo." (*A Greek-English Lexicon of the New Testament,* 1889, p. 666) Ang *khaʹris* kaamgid kaayo sa laing Gregong pulong, ang *khaʹri·sma,* nga bahin niini ang *New Testament Wordbook* ni William Barclay (1956, p. 29) nag-ingon: "Ang kinatibuk-ang ideya sa pulong [*khaʹrisma*] mao kanang libre ug dili-takos nga gasa, sa usa ka butang nga gihatag ngadto sa usa ka tawo nga wala niya hagoi ug dili-takos."—Itandi ang 2Co 1:11, *Int.*

Sa dihang ang *khaʹris* gigamit sumala sa diwa nga nahisgotan na, maylabot sa kalulot nga gipakita ngadto sa usa nga dili-takos niini, sama sa kalulot nga gipakita ni Jehova, ang "dili-takos nga kalulot" maoy usa ka maayo kaayong Cebuano nga katumbas alang sa Gregong ekspresyon.—Buh 15:40; 18:27; 1Pe 4:10; 5:10, 12.

Ang usa ka mamumuo may katungod sa pagdawat bugti sa kon unsay iyang gihagoan, ang iyang bayad; dahomon niya ang iyang suhol ingong usa ka katungod, ingong usa ka butang nga giutang kaniya, ug ang bayad niini dili gayod usa ka gasa o

linaing dili-takos nga kalulot. (Rom 4:4) Apan sa mga makasasala nga hinukman sa kamatayon (ug kitang tanan nangatawo nga ingon niana) nga ipahigawas gikan sa maong pagkahinukman ug ipahayag nga matarong, kini gayod maoy usa ka kalulot nga sa bug-os dili takos. (Rom 3:23, 24; 5:17) Kon ipangatarongan nga kadtong nangatawo ubos sa kahikayan sa pakigsaad sa Balaod mas labaw nga hinukman sa kamatayon, tungod kay ang maong pakigsaad nagpadayag kanila nga makasasala, angayng hinumdoman nga mas dakong dili-takos nga kalulot ang gipakita ngadto sa mga Hudiyo tungod kay ang kaluwasan unang gitanyag ngadto kanila.—Rom 5:20, 21; 1:16.

Kining linaing pagpakita sa dili-takos nga kalulot sa bahin sa Diyos ngadto sa katawhan sa katibukan mao ang kagawasan pinaagi sa lukat gikan sa pagkahinukman pinaagi sa dugo sa hinigugmang Anak ni Jehova, si Kristo Jesus. (Efe 1:7; 2:4-7) Pinaagi niining dili-takos nga kalulot ang Diyos magdalag kaluwasan ngadto sa tanang matang sa mga tawo (Tit 2:11), mga butang nga gipamulong sa mga manalagna. (1Pe 1:10) Busa, maugdang ang pangatarongan ug argumento ni Pablo: "Karon kon kini pinaagi sa dili-takos nga kalulot, kini dili na tungod sa mga buhat; kay kon mao pa, ang dili-takos nga kalulot dili na mapamatud-an nga dili-takos nga kalulot."—Rom 11:6.

Si Pablo sa mas daghang higayon naghisgot sa dili-takos nga kalulot sa Diyos kay ni bisan kinsang ubang magsusulat—kapin sa 90 ka beses diha sa iyang 14 ka sulat. Iyang gihisgotan ang dili-takos nga kalulot sa Diyos o ni Jesus diha sa pangbukas nga timbaya sa tanan niyang mga sulat gawas sa Mga Hebreohanon, ug diha sa panapos nga mga pulong sa matag sulat, nga walay eksepsiyon, iyang gihisgotan pag-usab kini. Ang ubang mga magsusulat sa Bibliya mihimog susamang paghisgot diha sa pangbukas ug panapos nga mga pulong sa ilang mga sulat.—1Pe 1:2; 2Pe 1:2; 3:18; 2Ju 3; Pin 1:4; 22:21.

Si Pablo aduna gayoy katarongan sa pagpasiugda sa dili-takos nga kalulot ni Jehova, tungod kay siya kanhi "usa ka tigpasipala ug maglulutos ug tawong bagis." "Bisan pa niana," siya mipahayag, "ako gipakitaan ug kaluoy, tungod kay ako walay alamag ug milihok uban ang kawalay-pagtuo. Apan ang dili-takos nga kalulot sa atong Ginoo midagaya sa hilabihan uban ang pagtuo ug gugma maylabot kang Kristo Jesus." (1Ti 1:13, 14; 1Co 15:10) Wala tamaya ni Pablo ang maong dili-takos nga kalulot, sama sa makantalitahong gihimo sa uban (Jud 4), apan kini malipayon niyang gidawat uban ang pagpasalamat ug giawhag usab ang uban nga midawat niini nga 'dili sipyaton ang katuyoan niini.'—Buh 20:24; Gal 2:21; 2Co 6:1.

KALUMO. Usa ka malulotong nga disposisyon o panggawi, busa kaatbang sa pagkabagis o pagkamapig-oton. Ang kalumo suod nga nalangkit sa pagpaubos ug kaaghop.

Ang kalumo maoy usa ka kinahanglanon alang sa usa ka alagad sa Diyos, ilabina sa usa nga anaa sa responsableng posisyon sa pagkamagtatan-aw. Si apostol Pablo nag-ingon nga "ang ulipon sa Ginoo dili kinahanglang makig-away, kondili kinahanglang magmalumo [Gr., *e′pi·on*] sa tanan." (2Ti 2:24) Ang malumo nga tawo makasaranganon, dili sabaan, o langasan. Si Moises, ang tawo sa matuod nga Diyos, bisan tuod dili sa tanang higayon nagpasundayag ug hustong disposisyon, "mao ang labing maaghop sa tanang tawo sa ibabaw sa nawong sa yuta." (Num 12:3; Sal 90:Sup) Ang iyang mga gipamulong sa usa ka okasyon giingong samag "alindahaw diha sa balili."—Deu 32:2.

Sa 1 Tesalonica 2:7 si Pablo naghubit sa iyang kaugalingon ug sa iyang mga kaubanan ingong "malumo sa inyong taliwala [mga taga-Tesalonica], sama sa usa ka nagpasusong inahan nga nagpangga sa iyang kaugalingong mga anak." Kini tungod kay sila adunay tiunay nga gugma alang niadtong ilang gitudloan, ingon man kabalaka sa ilang espirituwal nga pagtubo. (1Te 2:8) Ang pulong nga *e′pi·oi* (gihubad nga "lumo") makaplagan diha sa Textus Receptus, Tischendorf, Merk, ug sa pipila ka manuskrito. Sumala kang W. E. Vine, ang *e′pi·os* "kanunayng gigamit sa Gregong mga magsusulat sa paglarawan sa usa ka iwa uban sa badlongon nga mga bata o sa usa ka magtutudlo uban sa gahian nga mga estudyante, o sa mga ginikanan ngadto sa ilang mga anak. Sa I Tes. 2:7, ang Apostol migamit niini aron ilarawan ang iyang panggawi ug sa iyang mga isigkamisyonaryo ngadto sa mga nakombertir sa Tesalonica."—*Vine's Expository Dictionary of Old and New Testament Words,* 1981, Tomo 2, p. 145.

Apan, sa 1 Tesalonica 2:7, diha sa Gregong teksto ni Westcott ug Hort ug sa pipila ka manuskrito mabasa nga *ne′pi·oi,* "mga bata." Maylabot niini, ang *The New International Dictionary of New Testament Theology* miingon: "Adunay duha ka hubad sa 1 Tes. 2:7: (a) *ēpioi* (kami *malumo* uban kaninyo); (b) *nēpioi* (mga bata). Ang kataposang letra sa gisundang pulong maoy *n,* ug mopatim-aw nga kini nga *n* nadoble pagkopya. Dugang pa ang interpretasyon sa ikaduhang hubad nagpatunghag suliran. Kay sa ber. 7b dili ang kaugalingon ni Pablo ang iyang gipakasama sa 'mga bata' kondili ang mga taga-Tesalonica; siya ug ang iyang mga kauban maoy samag mga iwa (*trophos*)."—Giedit ni C. Brown, 1975, Tomo 1, p. 282.

Ang laing Gregong pulong alang sa kalumo mao ang *pra·ys′*. Ang *A New Testament Wordbook* ni William Barclay nag-ingon bahin sa adhetibong *pra·ys′*: "Sa klasikal nga Grego kini maoy usa ka maanindot nga pulong. Bahin sa mga butang kini nagkahulogang 'hinay'. Pananglitan, kini gigamit alang sa hinayng huyohoy sa hangin o sa hinayng tingog. Bahin sa mga tawo kini nagkahulogang 'malumo' o 'mapuangoron'. . . . Adunay kalumo sa *praus* apan luyo sa kalumo adunay kalig-on nga sama sa puthaw . . . Dili kini usa ka mahuyang nga kalumo, usa ka sentimental nga pagbati, usa ka walay pagpakabana nga pagpakahilom." (London, 1956, pp. 103, 104) Ang *Vine's Expository Dictionary of Old and New Testament Words* nag-ingon nga ang nombreng *pra·y′tes* "nagtumong dili lamang sa 'panggawas nga panggawi sa tawo; ni sa iyang mga relasyon ngadto sa iyang mga isigkatawo; ni tipik lamang sa iyang kinaiyanhong disposisyon. Hinunoa, kini maoy usa ka kinaiyanhong hiyas sa kalag; ug ang pagpakita niini maoy una ug panguna ngadto sa Diyos. Pinaagi niini nga hiyas atong gidawat ang Iyang mga pagpakiglabot kanato ingong maayo, ug busa walay pakiglalis o pagtutol; kini suod nga nalangkit sa pulong nga *tapeinophrosunē* [pagpaubos], ug kaharmonya gayod niana.' "—1981, Tomo 3, pp. 55, 56.

Ang pulong nga *pra·ys′* gihubad sa lainlaing paagi diha sa daghang bersiyon sa Bibliya ingong "maaghop," "malumo," "malumog-buot," ug "malulot." (*KJ, AS, NW, NE*) Apan ingon sa gipakita sa hubad ni Barclay nga nahisgotan na, ang *pra·ys′* mas bug-at pa kay sa kalulot ug, kon gamiton sa pagtumong sa mga tawo, kini nagkahulogang malumo, mapuangoron.

Bisan tuod si Jehova dili motugot sa sala ug pagkadaotan, siya mahigugmaong nagtaganag paagi sa pagduol kaniya pinaagi sa halad lukat ug sa pag-alagad ni Jesu-Kristo ingong saserdote. Busa, ang mga magsisimba ug mga alagad ni Jehova makaduol kaniya nga dili mobatig dili-angayng kahadlok ug kalisang. (Heb 4:16; 10:19-22; 1Ju 4:17, 18) Hingpit gayod nga gihawasan ni Jesus si Jehova nga Diyos mao nga siya nakaingon: "Siya nga nakakita kanako nakakita usab sa Amahan." Siya usab miingon: "Umari kanako, kamong tanang nabudlayan ug nabug-atan, ug ako magapalagsik kaninyo. Isangon diha kaninyo ang akong yugo ug magtuon gikan kanako, kay ako malumog-buot [Gr., *pra·ys′*] ug mapainubsanon sa kasingkasing, ug kamo makakaplag ug kahayahay alang sa inyong mga kalag. Kay ang akong yugo masayon ug ang akong luwan magaan." (Ju 14:9; Mat 11:28-30) Busa, si Jehova nga Diyos dali gayong maduol niadtong kinsa nahigugma kaniya, ug siya makapatunghag kalumo, dakong pagsalig, ug kalig-on niadtong mangamuyo kaniya.

Dili Kahuyangan Kondili Usa ka Hiyas sa Kalig-on. Ang kalumo wala magpasabot ug kahuyangan. Gikinahanglan ang kalig-on sa disposisyon nga magmalumo ngadto sa uban ug sa paghupay kanila o sa pagpuypoy sa ilang mga pagbati, ilabina kon ang usa ka tawo nahagit sa pagkasuko. Sa 2 Samuel 18:5 si David, usa ka tawong manggugubat, tungod sa inamahang gugma, nagsugo kang Joab nga magmaluluy-on o magmalumo sa iyang rebelyosong anak nga si Absalom. Ang Hebreohanong pulong dinhi (*'at*) nagtumong sa kalmado o malumo nga paglihok. Bisan tuod malumo, si apostol Pablo dili mahuyang, ingon sa gipamatud-an sa iyang katakos sa pagsulti nga maisogon kaayo sa dihang gikinahanglan, pananglitan, sa dihang iyang gisulat ang iyang una ug ikaduhang mga sulat ngadto sa Kristohanong kongregasyon sa Corinto.

Ang kalumo sa buot o sa espiritu dili usa ka mahuyang nga hiyas sa tawo. Si Jesu-Kristo miingon: "Ako malumog-buot ug mapainubsanon sa kasingkasing." (Mat 11:29; 2Co 10:1) Bisan pa niana si Jesus gipaluyohan sa bug-os nga gahom sa iyang Amahan, ug siya malig-on sa kon unsay matarong; siya migamit ug dakong kagawasan sa pagsulti ug sa pagbuhat kon kini gikinahanglan.—Mat 23:13-39; itandi ang 21:5.

Ingon niana ang tawong malumog-buot tungod kay siya adunay pagtuo ug tinubdan sa kalig-on. Siya dili daling mawad-an ug panimbang o mawad-an sa iyang maayong panghunahuna. Ang kawalay kalumo sa buot maoy resulta sa pagkawalay kasegurohan, kapakyasan, kawalay pagtuo ug paglaom, ug bisan sa pagkadesperado. Ang usa ka tawo nga dili malumog-buot gihubit sa proverbio: "Ang tawo nga walay pagpugong sa iyang espiritu maoy ingon sa siyudad nga nalusotan, nga walay paril." (Pr 25:28) Siya dali ra kaayong maapektohan sa bisan unsa ug sa tanang dili maayong mga panghunahuna, nga mahimong magtukmod kaniya sa sayop nga mga buhat.

Usa ka Bunga sa Espiritu. Ang kalumo maoy usa ka bunga sa balaang espiritu sa Diyos, ang iyang aktibong puwersa. (Gal 5:22, 23) Busa ang Diyos mao ang Tinubdan sa kalumo, ug ang usa ka tawo angayng mohangyo kaniya sa iyang espiritu ug mag-ugmad gayod niini nga bunga sa espiritu aron makabaton ug tinuod nga kalumo sa buot. Busa, dili kini mabatonan pinaagi lamang sa pagpakitag hugot nga determinasyon, kondili kini mabatonan pinaagi sa pagpakigsuod sa Diyos.

Ang usa nga dili malumo dali rang mapungot, mapig-oton, walay pagpugong-sa-kaugalingon, ug

daling makakitag away. Sa laing bahin, ang Kristohanon gitambagan nga huptan ang panaghiusa ug pakigdait pinaagi sa "pagpaubos sa hunahuna ug kalumo."—Efe 4:1-3.

Ang pangabugho ug panaglalis, kon tugotang mogamot ug motubo, motultol ngadto sa tanang matang sa kasamok. Ang kalumo, sa laing bahin, makapugong sa pagtungha sa maong mga kahimtang taliwala sa mga sumusunod ni Kristo. Busa, ang magsusulat sa Bibliya nga si Santiago nag-awhag niadtong maalamon ug masinaboton diha sa kongregasyon sa pagpakitag "maayong panggawi" pinaagi sa "kalumo nga iya sa kaalam," "ang kaalam nga gikan sa itaas."—San 3:13, 17.

Sa Bibliya, ang "kalumo" gilambigit kanunay sa "espiritu," pananglitan, "kalumo sa espiritu," o "malumong espiritu." Busa, ang tinuod nga kalumo maoy labaw pa sa usa ka panggawas, lumalabay o panagsa lang ipakita nga hiyas; hinunoa, kini maoy bahin sa pagkatawo, o taras sa usa ka tawo. Si apostol Pedro nagpasiugda niini nga kamatuoran sa dihang siya miingon: "Ug himoa nga ang inyong dayandayan dili anha sa panggawas nga pagsalapid sa buhok ug sa pagsul-ob ug mga pahiyas nga bulawan o sa pagsul-ob ug panggawas nga mga besti, kondili diha sa natago nga pagkatawo sa kasingkasing pinaagi sa dili-madunot nga sapot sa malinawon ug malumong espiritu, nga dakog bili sa mga mata sa Diyos."—1Pe 3:3, 4.

Si apostol Pablo misulat: "Isul-ob ninyo ang . . . kalumo," nga sa hapaw nga pagbasa daw nagpakita nga kini maoy usa lamang ka tabon alang sa panggawas nga dagway; apan diha sa samang konteksto siya mitambag: "Isul-ob ang bag-ong pagkatawo, nga pinaagi sa tukmang kahibalo gibag-o sumala sa larawan sa Usa nga naglalang niini." (Col 3:10, 12; Efe 4:22-24) Kini nagpakita nga ang kalumo sa pagkatinuod maoy usa ka hiyas sa personalidad, nga pangunang nabatonan ingong usa ka bunga sa espiritu sa Diyos pinaagi sa tukmang kahibalo ug pagpadapat niana, inay nga kinaiyanhong napanunod lamang.

Kinahanglanon Alang Niadtong Nagadumala. Sa iyang sulat ngadto sa batan-ong si Timoteo bahin sa mga instruksiyon sa hustong pagatiman sa kongregasyon, si Pablo nagsugo kaniya bahin sa pagdumala sa malisod nga mga butang, nga nag-ingon: "Ang ulipon sa Ginoo dili kinahanglang makig-away, kondili kinahanglang magmalumo sa tanan, may katakos sa pagpanudlo, nagapadayon sa pagpugong sa kaugalingon bisan ilalom sa daotan, malumong nagatudlo niadtong nagasupak; kay basin ug itugot sa Diyos nga sila maghinulsol." (2Ti 2:24, 25) Dinhi atong makita ang kaamgiran tali sa kalumo ug hataas-nga-pailob. Ang indibiduwal nahibalo kon nganong angay niyang atubangon ang kalisdanan: Ang Diyos nagtugot niini, ug ingong usa ka magtatan-aw siya kinahanglang magdumala niini alang sa kaayohan sa usa o sa mga indibiduwal nga nalangkit. Kinahanglan niyang sagubangon ang kalisdanan hangtod nga kini masulbad, nga dili sobrang mabug-atan.

Si Tito nga laing magtatan-aw nga nagpuyo sa Creta, gitambagan usab sa pagpahinumdom sa iyang Kristohanong mga igsoon nga 'magmakataronganon, magpasundayag ug bug-os nga kalumo sa tanang tawo.' Aron ipasiugda kang Tito ang panginahanglan sa kalumo, gihatagan ug pagtagad ni Pablo ang dili malabwan nga gugma ug kaluoy sa Diyos nga gipakita pinaagi sa iyang Anak, nga nag-awhag nga talikdan ang karaang mga dalan sa pagdaot sa uban ug ang pagdumot ug sundon ang bag-ong dalan nga motultol sa kinabuhing walay kataposan.—Tit 3:1-7.

Dugang pa, gisultihan ni Pablo ang mga hamtong sa espirituwal diha sa kongregasyon, nga naglatid sa kaakohan ngadto kanila: "Bisan pag ang usa ka tawo makahimog sayop nga lakang sa dili pa niya himatngonan kini, kamo nga may espirituwal nga mga katakos paningkamoti nga ipasibo pag-usab ang maong tawo diha sa espiritu sa kalumo, samtang ang matag usa kaninyo magbantay sa iyang kaugalingon, basin unya ug kamo usab matental." (Gal 6:1) Angay nilang hinumdoman kon sa unsang paagi ang Diyos nakiglabot kanila. Sa pagbuhat niana, dili nila angayng badlongon nga mapig-oton ang usa ka tawo nga nakasala kondili angay nilang paningkamotan nga ipasibo siya diha sa espiritu sa kalumo. Kini mas epektibo ug mapuslanon sa tanang nalangkit.

Ang kalumo dakog mahimo sa dihang makiglabot sa usa ka malisod nga kahimtang o sa usa ka nasuko nga tawo, nga magpasayon sa kalisod, samtang ang pagkamapig-oton magpasamot sa dili-maayong kahimtang. Ang proverbio nag-ingon: "Ang tubag, kon malumo, makapahilayo sa kaaligutgot, apan ang pulong nga makapasakit makapapukaw sa kasuko." (Pr 15:1) Ang kalumo adunay dakong puwersa. "Pinaagi sa pagpailob ang komandante malukmay, ug ang malumo nga dila makabali ug bukog."—Pr 25:15.

Hinungdanon sa Dihang Gidisiplina. Ang laing maayong prinsipyo nga nalangkit sa kalumo o pagkakalmado gilatid ni Solomon. Mahitungod kini sa atong kiling nga lagmit magpakitag rebelyosong espiritu sa dihang tul-iron o badlongon sa usa ka tawong may awtoridad. Lagmit nga kita masuko pag-ayo nga dili na magpasakop, nga isurender dayon ang posisyon nga gihatag kanato.

Apan si Solomon nagpasidaan: "Kon ang espiritu sa usa ka magmamando motindog batok kanimo, ayaw biyai ang imong dapit, kay ang pagkakalma makapuypoy sa dagkong mga sala." (Ecc 10:4; itandi ang Tit 3:2.) Ang hustong tinamdan sa pagkakalmado ug kalumo sa dihang gidisiplina dili lamang makapugong sa dugang nga kasuko gikan sa awtoridad kondili magpaarang usab kanato sa pagpauswag sa atong personalidad pinaagi sa paghupot sa atong maayong panghunahuna ug sa pagpabilin sa atong tinudlong dapit, o posisyon, ug ipadapat ang disiplina.

Tinuod kini ilabina kon ang magmamando mao si Jehova nga Diyos ug kon ang disiplina naggikan niadtong iyang gitugyanan ug awtoridad. (Heb 12:7-11; 13:17) Kini mapadapat usab sa atong relasyon uban sa kalibotanong mga awtoridad nga gitugotan sa Diyos sa pagmando. (Rom 13:1-7) Bisan kon ang maong magmamando lagmit mapigotong mangayo sa Kristohanon ug katarongan bahin sa paglaom nga anaa kaniya, ang Kristohanon, bisan tuod hugot nga nagsugot pag-una sa Diyos, angayng motubag "uban ang kalumo sa buot ug halawom nga pagtahod."—1Pe 3:15.

Usa ka Makapahiusa nga Puwersa. Makapahimuot ug makaamot sa kalinaw kon ang usa ka tawo mosulti ug mogawi nga malumo. Ang maong tawo daling duolon, dili kalisangan, ug ang iyang panggawi makaamot sa espirituwal nga kalig-on sa uban. Ang pagkamapig-oton, pagkabagis, pagkasabaan, ug ang pagkalaw-ay manulti magpabahin ug magpahilayo sa uban. Apan ang kalumo makadani ug makapahiusa. Si Jehova gihisgotan nga nagtigom sa iyang mga nating karnero ug nagkugos kanila diha sa iyang sabakan (nagtumong sa dagkong mga pilo sa ibabawng bahin sa besti, diin ang mga nating karnero usahay kugoson sa mga magbalantay). (Isa 40:11) Ang iyang Anak nga si Jesu-Kristo miingon sa Jerusalem: "Pagkasubsob nga buot kong tigomon ang imong mga anak, sa paagi nga ang usa ka himungaan magatigom sa iyang mga piso ilalom sa iyang mga pako!" "Apan," siya midugang, "dili kamo buot niini." (Mat 23:37) Busa, sila nakaagom ug mabangis nga pagtratar sa mga kamot sa Romanhong kasundalohan sa dihang ang ilang siyudad gilaglag niadtong 70 K.P.

Sayop nga Kalumo. Ang kalumo sa tingog o panggawi, sama sa pagkabugnawng manulti, dili kanunayng magpamatuod sa tinuod nga kalumo. Kini maoy usa ka hiyas nga, aron mahimong tiunay gayod, kinahanglang maggikan sa kasingkasing. Samtang si Job, nga alagad sa Diyos, nagantos diha sa mga kamot ni Satanas tungod sa usa ka pagsulay sa iyang integridad ngadto sa Diyos, siya binaba nga giatake sa iyang tulo ka higala. Ilang giakusahan si Job nga may tinagong sala, pagkadaotan, ug pagkagahian, nga nagpasumbingay usab nga siya kuno usa ka apostata ug nga ang iyang mga anak nangamatay diha sa mga kamot sa Diyos tungod sa ilang pagkadaotan. Bisan pa niana ang usa sa tulo, si Elipaz, miingon kang Job: "Ang mga paghupay sa Diyos dili ba igo alang kanimo, o ang pulong nga gisulti kanimo sa kalumo?" (Job 15:11) Busa, ang pipila sa ilang mga gipamulong lagmit nga gisulti sa bugnawng tingog, apan hait nga mga pulong, sa ingon dili gayod tinuod nga malumo.

KALUOY. Usa ka kapahayagan sa malulotong konsiderasyon nga mohatag ug kahupayan alang niadtong naalaot; malumong pagkamabination; usa ka malumong pagbati ngadto sa mga tawong nag-antos o nanginahanglan, o ngadto sa bisan unsa nga lagmit gitratar nga maharason; usahay usab, usa ka pagpagaan sa hukom o silot.

Ang kaluoy maoy sagad nga hubad sa Hebreohanong *ra·chamim′* ug sa Gregong *e′le·os* (berbo, *e·le·e′o*). Ang pagsusi niini nga mga termino ug ang gamit niini motabang sa pagpalutaw sa bug-os nga kinaiyahan ug kahulogan niini. Ang Hebreohanong berbo nga *ra·cham′* gihubit nga nagkahulogang "pagdasig, pagbati nga mainiton uban sa malumong emosyon; . . . nga magmabination." (*A Hebrew and Chaldee Lexicon,* giedit ni B. Davies, 1957, p. 590) Sumala sa leksikograpo nga si Gesenius: "Ang pangunang ideya niini mopatim-awng mao ang pagmahal, paghupay, ug malumong pagbati sa hunahuna." (*A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament,* gihubad ni E. Robinson, 1836, p. 939) Ang termino suod nga nalangkit sa pulong alang sa "tagoangkan" o mahimong magtumong sa "ginhawaan," nga maapektohan kon bation sa usa ka tawo ang mainiton ug malumong simpatiya o kaluoy.—Itandi ang Isa 63:15, 16; Jer 31:20.

Sa Kasulatan ang *ra·cham′* kas-a lamang gigamit sa tawo ngadto sa Diyos, diin ang salmista miingon: "Mahalon [porma sa *ra·cham′*] ko ikaw, Oh Jehova nga akong kusog." (Sal 18:1) Tali sa mga tawo, gipasundayag ni Jose kini nga hiyas sa dihang "natandog ang iyang pagbati [porma sa *ra·chamim′*]" alang sa iyang igsoon nga si Benjamin ug siya mihilak. (Gen 43:29, 30; itandi ang 1Ha 3:25, 26.) Sa dihang ang mga tawo nailalom sa posibleng pagdaogdaog o pagkadili-mabination sa mga mamimihag (1Ha 8:50; Jer 42:10-12) o sa mga opisyal nga labaw ug awtoridad (Gen 43:14; Neh 1:11; Dan 1:9), sila nagtinguha ug nag-ampo nga pakitaan ug kaluoy sa maong mga tawo, sa ingon pagatrataron nga may pag-uyon, kalumo, ug konsiderasyon.—Itandi ang Isa 13:17, 18.

Ang Kaluoy ni Jehova. Kini nga termino subsob nga gigamit bahin sa mga pagpakiglabot ni Jehova sa iyang gipakigsaaran nga katawhan. Ang kaluoy (*ra·cham′*) nga gipakita sa Diyos ngadto kanila gitandi sa usa ka babaye nga nagpakitag kaluoy ngadto sa mga anak sa iyang tagoangkan ug sama sa usa ka amahan nga nagpakitag kaluoy ngadto sa iyang mga anak. (Isa 49:15; Sal 103:13) Sanglit ang nasod sa Israel kanunayng mitipas gikan sa pagkamatarong ug nakaagom sa kalisdanan, sila nanginahanglan gayod kanunay ug maluluy-ong tabang. Kon sila magpakitag hustong tinamdan sa kasingkasing ug mobalik kang Jehova, siya, bisan tuod nasuko kanila, magpakitag pagkamabination, pag-uyon, ug maayong kabubut-on. (Deu 13:17; 30:3; Sal 102:13; Isa 54:7-10; 60:10) Ang iyang pagpadala sa iyang Anak aron matawo sa Israel maoy pamatuod sa umaabot nga "banagbanag" sa pagkamabination ug kaluoy sa Diyos alang kanila.—Luc 1:50-58, 72-78.

Si Jehova nga Diyos nagtaganag panig-ingnan sa pagpakitag kaluoy niadtong anaa sa kasakitan, ug siya makapalihok sa mga tawo sa pagpakita niining mahigugmaong pagbati. Mao nga si Haring Solomon haom nga makaampo nga pagakaluy-an unta ni Jehova ang mga Israelinhon atubangan sa ilang mga mamimihag kon sila mabihag tungod sa pagkadili-matinumanon. (1Ha 8:50) Maylabot sa tubag niining mainampoong hangyo, ang inspiradong salmista misulat: "Gitugot niya nga sila pagakaluy-an sa atubangan niadtong tanan nga nagbihag kanila." (Sal 106:46) Busa sa paglabay sa panahon gipasig-uli ni Jehova ang usa ka mahinulsolong nahibilin ngadto sa ilang yuta. (Jer 33:26; Esd 1:1-4) Ug nahiuyon sa kabubut-on ni Jehova, si Haring Artajerjes nagtugot kang Nehemias sa pagtukod pag-usab sa siyudad sa Jerusalem.—Neh 1:11–2:6.

Ang Gregong *e′le·os* nagpahayag sa pipila ka diwa sa Hebreohanong *ra·chamim′.* Ang *Vine's Expository Dictionary of Old and New Testament Words* nag-ingon: "Ang ELEOS (ἔλεος) 'maoy panggawas nga kapahayagan sa kaluoy; kini nagpaila sa panginahanglan sa tawo nga makadawat niini, ug sa mga kahinguhaan nga igong makasapal sa panginahanglan sa tawo nga magpakita niini.'" Ang berbo (*e·le·e′o*) sagad nga naghatag sa ideya nga "mosimpatiya sa kasakit sa uban, ug ilabina sa simpatiya nga ipakita pinaagig buhat." (1981, Tomo 3, pp. 60, 61) Busa, ang buta, ang gigamhan-sa-demonyo, ang sanlahon, o kadtong kansang mga anak gisakit maoy lakip niadtong mihangyo nga pakitaan ug *e′le·os,* ang kapahayagan sa kaluoy. (Mat 9:27; 15:22; 17:15; Mar 5:18, 19; Luc 17:12, 13) Ingong sanong sa pangamuyo, "Kaluy-i kami," si Jesus mihimog mga milagro sa pag-ayo sa maong mga tawo. Gibuhat niya kini, dili ingong usa ka naandan, dili-mabination nga paagi, kondili siya "giabot ug kaluoy" (Mat 20:31, 34); ang magsusulat sa Ebanghelyo dinhi migamit sa berbong *splag·khni′zo·mai,* nga nagkahulogang "giabot ug kaluoy o naluoy," "mibati ug kaluoy." Kini nga termino naggikan sa nombreng *splag′khna,* nga sa literal nagkahulogang "tinai." (Buh 1:18) Sanglit ang kusganong mga pagbati adunay epekto sa ginhawaan sa tawo, ang Gregong nombre nga *splag′khna* sagad nga gigamit sa pagpasabot sa "malumong mga pagmahal," o "malumong pagkamabination." Kini nga berbo nagpahayag sa *pagbati* sa kaluoy, samtang ang *e′le·os* nagtumong sa aktibong *pagpakita* sa maong kaluoy, busa usa ka buhat sa kaluoy.—Tan-awa ang PAGMAHAL.

Dili limitado sa hudisyal nga aksiyon. Sa Cebuano ang pulong nga "kaluoy" sagad nga adunay ideya sa pagdumili, sa pagpakitag pagpugong, sama pananglitan sa pagdumili o sa pagpugong sa pagpahamtang ug silot, diin kini nga pagpugong gitukmod sa pagkamabination o simpatiya. Busa, subsob nga kini adunay hudisyal nga kalangkitan, sama sa dihang ang huwes magpakitag kaluoy pinaagi sa pagpagaan sa silot sa usa nga nakabuhat ug daotan. Sanglit ang pagpakita sa Diyos ug kaluoy kanunayng nahiuyon sa iyang ubang mga hiyas ug matarong nga mga sukdanan, lakip ang iyang hustisya ug pagkamatinud-anon (Sal 40:11; Os 2:19), ug sanglit napanunod sa tanang tawo ang kasal-anan ug takos sa pagdawat sa kamatayon ingong bayad sa sala (Rom 5:12; itandi ang Sal 130:3, 4; Dan 9:18; Tit 3:5), tin-aw nga ang pagpasaylo sa kasaypanan, o ang pagpagaan sa hukom o silot, kanunay nga nalangkit sa pagpakita sa Diyos ug kaluoy. (Sal 51:1, 2; 103:3, 4; Dan 9:9; Miq 7:18, 19) Apan, makita gikan sa nauna nga impormasyon nga ang Hebreohanon ug Grego nga mga termino (*ra·chamim′; e′le·os*) dili lamang limitado sa pagpasaylo o pagpugong sa pagpahamtang sa hudisyal nga silot. Ang pagpasaylo sa kasaypanan dili mao ang kaluoy nga sagad nga maoy paghubit niini nga mga termino, hinunoa, ang maong pagpasaylo nagbukas sa dalan alang sa maong kaluoy. Siyempre, sa pagpakitag kaluoy, dili gayod ibalewala sa Diyos ang iyang hingpit nga mga sukdanan sa hustisya, ug tungod niini iyang gitagana ang halad lukat pinaagi sa iyang Anak nga si Jesu-Kristo, nga nagpaposible sa kapasayloan sa mga sala nga walay paglapas sa hustisya.—Rom 3:25, 26.

Nan, ang kaluoy sagad nagtumong, dili sa usa ka negatibong aksiyon, o pagpugong (sama sa silot), kondili sa usa ka positibong aksiyon, sa usa ka pagpahayag sa malulotong konsiderasyon nga

magdalag kahupayan niadtong naalaot, nga nagkinahanglan ug kaluoy.

Kini maayong pagkailustrar diha sa sambingay ni Jesus bahin sa Samarianhon nga nakakitag magpapanaw nga nagbuy-od sa daplin sa dalan, nga gitulisan ug gibun-og. Iyang gipakita nga siya usa ka "silingan" ngadto sa maong tawo tungod kay siya giabot ug kaluoy ug "milihok nga maluluy-on kaniya," nga nagtambal sa iyang mga samad ug nag-atiman kaniya. (Luc 10:29-37) Walay nalangkit dinhi nga pagpasaylo sa kasaypanan o hudisyal nga mga paghusay.

Busa, gipakita sa Kasulatan nga ang pagkamaluluy-on ni Jehova nga Diyos dili usa ka hiyas nga ipasundayag lamang sa dihang ang mga tawo samag "gihusay" sa iyang atubangan tungod kay nakahimo ug usa ka partikular nga sayop. Hinunoa, usa kini ka kinaiyanhong hiyas sa personalidad sa Diyos, ang iyang naandan nga paagi sa pagsanong sa mga nanginahanglan, usa ka bahin sa iyang gugma. (2Co 1:3; 1Ju 4:8) Dili siya sama sa bakak nga mga diyos sa kanasoran—walay pagbati, dili-maluluy-ong mga diyos. Hinunoa, "si Jehova mapuangoron ug maluluy-on, mahinay sa pagkasuko ug dako sa mahigugmaong-kalulot. Si Jehova maayo sa tanan, ug ang iyang mga kaluoy anaa sa ibabaw sa tanan niyang mga buhat." (Sal 145:8, 9; itandi ang Sal 25:8; 104:14, 15, 20-28; Mat 5:45-48; Buh 14:15-17.) Siya "dato sa kaluoy," ug ang kaalam nga naggikan kaniya maoy "tugob sa kaluoy." (Efe 2:4; San 3:17) Ang iyang Anak, kinsa nagbutyag sa mga hiyas sa iyang Amahan (Ju 1:18), nagpakita niini pinaagi sa iyang kaugalingong personalidad, sinultihan, ug binuhatan. Sa dihang ang mga panon sa katawhan miadto aron sa pagpamati kaniya, ug bisan sa wala pa makita ang ilang reaksiyon sa iyang isulti, si Jesus "giabot ug kaluoy [porma sa *splag·khni'zo·mai*]" tungod kay sila "pinanitan ug nagkatibuagsa sama sa mga karnero nga walay magbalantay."—Mar 6:34; Mat 9:36; itandi ang Mat 14:14; 15:32.

Gikinahanglan sa katawhan. Dayag nga ang panguna ug kinadak-ang kabilinggan sa katawhan naggikan sa sala, nga napanunod gikan sa ilang katigulangan nga si Adan. Busa, ang tanan dako gayod ug panginahanglan sanglit anaa man sa makaluluoy nga kahimtang. Si Jehova nga Diyos milihok nga maluluy-on ngadto sa katawhan sa katibuk-an pinaagi sa pagtagana sa paagi nga sila mapahigawas gikan niining dakong kabilinggan ug sa mga sangpotanan niini nga sakit ug kamatayon. (Mat 20:28; Tit 3:4-7; 1Ju 2:2) Ingong maluluy-on nga Diyos, siya mapailobon sanglit "siya wala magtinguha nga adunay malaglag apan nagtinguha nga ang tanan makakab-ot sa paghinulsol." (2Pe 3:9) Matinguhaon si Jehova sa pagbuhat ug maayo ngadto sa tanan, gipalabi niya kini (itandi ang Isa 30:18, 19), siya 'dili malipay sa kamatayon sa tawong daotan,' ug "dili gikan sa iyang kaugalingong kasingkasing nga siya nagsakit o nagpaguol sa mga anak sa mga tawo," sama sa kalaglagan sa Juda ug sa Jerusalem. (Eze 33:11; Lam 3:31-33) Ang pagkatig-a sa kasingkasing sa mga tawo, ang ilang pagkagahian ug pagdumili sa pagsanong sa iyang pagkamapuangoron ug pagkamaluluy-on, mao ang nagtukmod kaniya sa paghimog lahi nga lakang ngadto kanila, nga 'nagpugong' sa iyang kaluoy sa pag-agos ngadto kanila.—Sal 77:9; Jer 13:10, 14; Isa 13:9; Rom 2:4-11.

Dili abusohan. Bisan tuod si Jehova adunay dakong kaluoy niadtong sinserong moduol kaniya, dili niya ipahigawas sa silot kadtong dili-mahinulsolon ug takos gayod nga silotan. (Ex 34:6, 7) Dili angayng abusohan sa tawo ang kaluoy sa Diyos; dili siya makahimog sala ug bug-os nga makalingkawas o mapahigawas gikan sa mga resulta o mga linugdangan sa iyang sayop nga buhat. (Gal 6:7, 8; itandi ang Num 12:1-3, 9-15; 2Sa 12:9-14.) Si Jehova tingali maluluy-ong magpakitag pasensiya ug hataas-nga-pailob, nga maghatag sa mga tawo ug higayon sa pagtul-id sa ilang sayop nga dalan; bisan tuod magpakitag dili-pag-uyon, siya dili bug-os nga mobiya kanila kondili maluluy-ong magpadayon sa pagtagana kanilag tabang ug pagtultol. (Itandi ang Neh 9:18, 19, 27-31.) Apan kon sila dili mosanong, ang iyang pailob adunay kinutoban ug iyang kuhaon ang iyang kaluoy ug molihok batok kanila tungod sa iyang kaugalingong ngalan. —Isa 9:17; 63:7-10; Jer 16:5-13, 21; itandi ang Luc 13:6-9.

Wala gamhi sa tawhanong mga sukdanan. Dili iya sa tawo ang paghimog ilang kaugalingong mga sukdanan o mga kinahanglanon nga niana ang Diyos angayng magpakitag kaluoy. Gikan sa iyang langitnong panglantaw ug nahiuyon sa iyang kaugalingong maayong katuyoan, uban sa iyang kaugalingong halayog-abot nga panan-aw sa umaabot ug sa iyang katakos sa pagbasa sa kasingkasing, siya 'magpakitag kaluoy ngadto kaniya nga buot niyang pakitaan ug kaluoy.' (Ex 33:19; Rom 9:15-18; itandi ang 2Ha 13:23; Mat 20:12-15.) Sa Roma kapitulo 11 ang apostol naghisgot bahin sa pagpakita sa Diyos sa iyang dili-ikatandi nga kaalam ug kaluoy sa paghatag ug higayon sa mga Hentil sa pagsulod sa langitnong Gingharian. Ang mga Hentil dili sakop sa estado sa nasod sa Diyos, ang Israel, ug busa sa miagi dili mga dumadawat sa kaluoy nga resulta sa relasyon nga may pakigsaad sa Diyos; ug sila usab nagkinabuhi sa pagkadili-masinugtanon ngadto sa Diyos. (Itandi ang

Rom 9:24-26; Os 2:23.) Gipatin-aw ni Pablo nga ang Israel unang nakabaton sa kahigayonan apan sila, sa katibuk-an, dili masinugtanon. Kini miresulta sa pagbukas sa dalan alang sa mga Hentil nga mahimong bahin sa gisaad nga "gingharian sa mga saserdote ug usa ka balaan nga nasod." (Ex 19:5, 6) Si Pablo mihinapos: "Kay gitak-opan sa Diyos silang tanan [mga Hudiyo ug mga Hentil] diha sa pagkadili-masinugtanon, aron iyang ikapakita kanilang tanan ang kaluoy." Pinaagi sa halad lukat ni Kristo, ang sala ni Adan nga naglihok sa tanang katawhan mahimong mahanaw gikan sa tanang nagpasundayag ug pagtuo (lakip ang mga Hentil), ug pinaagi sa iyang kamatayon diha sa estaka sa pagsakit ang tunglo sa Balaod mahanaw usab gikan niadtong nailalom niini (ang mga Hudiyo), aron ang *tanan* makadawat ug kaluoy. Ang apostol mipatugbaw: "Oh pagkalawom sa bahandi ug sa kaalam ug sa kahibalo sa Diyos! Pagkadili-matukib sa iyang mga paghukom ug pagkadili-masubay sa iyang mga dalan!"—Rom 11:30-33; Ju 3:16; Col 2:13, 14; Gal 3:13.

Pagpangita sa Kaluoy sa Diyos. Kadtong nagtinguha nga makapahimulos sa kaluoy sa Diyos kinahanglang mangita kaniya, nga magpakita ug hustong kahimtang sa kasingkasing pinaagi sa pagbiya sa ilang sayop nga mga dalan ug makadaot nga mga hunahuna (Isa 55:6, 7); sila kinahanglan nga tukmang mahadlok kaniya ug magpabili sa iyang matarong nga mga balaod (Sal 103:13; 119: 77, 156, 157; Luc 1:50); ug kon sila motipas gikan sa matarong nga dalan nga ilang gisubay, kinahanglang dili nila itago kini kondili kinahanglang isugid kini ug ipasundayag ang tinuod nga pagbasol ug kinasingkasing nga kasubo (Sal 51:1, 17; Pr 28:13). Mahinungdanon gayod usab nga sila magmaluluy-on. Si Jesus miingon: "Malipayon ang mga maluluy-on, sanglit sila pakitaan ug kaluoy."—Mat 5:7.

Ang mga tinun-an ni Jesu-Kristo makasundog sa iyang panig-ingnan ug nianang sa iyang Amahan pinaagi sa andam ug malipayon nga pagsanong sa pagtabang niadtong anaa sa kasakitan ug sa pag-abiabi sa tanan nga tim-os nga naghinulsol sa ilang kasal-anan ug bug-os kasingkasing nga mibalik kang Jehova. (Mat 18:21-35; Luc 10:30-37; 15:11-32) Busa sila makalaom nga padayong kaluyan sa Labing Gamhanan.

Mga Gasa sa Kaluoy. Ang mga Pariseo nagpakitag dili-maluluy-ong tinamdan ngadto sa uban ug gibadlong sila ni Jesus niini nga mga pulong: "Nan, lakaw ug tun-i ninyo ang kahulogan niini, 'Buot ko ug kaluoy, ug dili halad.'" (Mat 9:10-13; 12:1-7; itandi ang Os 6:6.) Ang kaluoy iyang gilakip ingong usa sa mas bug-at nga mga butang sa Balaod. (Mat 23:23) Ingon sa nahisgotan na, bisan tuod ang maong kaluoy mahimong maglakip sa hudisyal nga pagpasaylo, nga ikapakita unta sa mga Pariseo, tingali ingong mga membro sa Sanhedrin, kini dili lamang limitado niini. Kini sa panguna ilabinang nagtumong sa aktibong pagpasundayag sa kaluoy o pagkamabination, mga buhat sa kaluoy.—Itandi ang Deu 15:7-11.

Kini nga kaluoy mahimong ipakita pinaagi sa paghatag ug materyal nga mga butang. Apan aron nga adunay bili atubangan sa Diyos, kinahanglan kining tinukmod sa hustong motibo, dili sa hinakog nga interes. (Mat 6:1-4) Ang materyal nga mga butang maoy lakip sa "mga gasa sa kaluoy [porma sa *e·le·e·mo·sy′ne*]" nga niini dagaya si Dorcas (Buh 9:36, 39), ug sa walay duhaduha dagaya usab niini si Cornelio, kansang mga gasa uban sa iyang mga pag-ampo gidungog nga may pag-uyon sa Diyos. (Buh 10:2, 4, 31) Si Jesus miingon nga napakyas ang mga Pariseo tungod kay wala nila ihatag "ingong mga gasa sa kaluoy ang mga butang nga anaa sa sulod." (Luc 11:41) Busa ang tinuod nga kaluoy kinahanglang maggikan sa kasingkasing.

Si Jesus ug ang iyang mga tinun-an nailado ilabina sa ilang maluluy-ong pagpanghatag sa espirituwal nga mga gasa nga mas bililhon pa kay sa materyal nga mga butang. (Itandi ang Ju 6:35; Buh 3:1-8.) Ang mga membro sa Kristohanong kongregasyon, ilabina kadtong nag-alagad ingong 'mga magbalantay' niini (1Pe 5:1, 2), kinahanglang mag-ugmad sa hiyas sa kaluoy. Diha sa materyal ug sa espirituwal nga mga paagi ang ilang kaluoy kinahanglang ipakita "uban ang pagmaya," nga walay pagbagulbol. (Rom 12:8) Ang pagtuo sa pipila ka membro sa kongregasyon tingali mahuyang, nga magpahimo kanilang masakiton sa espirituwal, bisan gani sa pagpahayag ug mga pagduhaduha. Tungod kay sila nameligro nga mamatay sa espirituwal, ang ilang mga isigka-Kristohanon giawhag nga padayong magpakitag kaluoy ngadto kanila ug tabangan sila nga makalikay sa malaglagong sangpotanan. Samtang padayong magpakitag kaluoy sa pipila kansang mga lihok dili husto, sila kinahanglang mag-amping nga dili mahulog sa tentasyon, nga magmahunahunaon nga sila dili lamang kinahanglang mahigugma sa pagkamatarong kondili magadumot usab sa daotan. Sa ingon ang ilang kaluoy wala magpasabot sa pagkonsentir sa sayop.—Jud 22, 23; itandi ang 1Ju 5:16, 17; tanawa ang GASA SA KALUOY.

Ang Kaluoy Magmadaogon Batok sa Paghukom. Ang tinun-ang si Santiago miingon: "Kay ang tawong dili magpakitag kaluoy pagahukman nga walay kaluoy. Ang kaluoy magmadaogon batok sa paghukom." (San 2:13) Ang konteksto

nagpakita nga iyang gipatin-aw ang mga ideya nga gipahayag sa sinugdan maylabot sa matuod nga pagsimba, lakip ang pagpasundayag ug kaluoy pinaagi sa pag-atiman niadtong mga sinakit, ug sa dili pagpakitag paboritismo ug pagpihig batok sa kabos aron palabihon ang adunahan. (San 1:27; 2:1-9) Ang sunod niyang mga pulong nagpaila usab niini, sanglit kini naghisgot sa mga panginahanglan sa mga igsoon nga "anaa sa hubo nga kahimtang ug walay pagkaon nga igo alang sa maong adlaw." (San 2:14-17) Busa, ang iyang mga pulong maoy susama sa mga pulong ni Jesus, nga ang mga maluluy-on mao ang pakitaan ug kaluoy. (Mat 5:7; itandi ang Mat 6:12; 18:32-35.) Sa dihang pagahukman sa Diyos, kadtong nagmaluluy-on—nga nagpakitag kaluoy o pagkamabination, ug aktibong naghatag ug tabang niadtong nanginahanglan—sa baylo, pakitaan sa Diyos ug kaluoy, ug sa ingon ang ilang kaluoy magmadaogon batok sa bisan unsang dili-paborableng paghukom nga lagmit ipahamtang unta batok kanila. Ingon sa gipahayag sa proverbio: "Siya nga nagapakitag kaluoy sa timawa nagapahulam kang Jehova, ug Siya magabayad kaniya sa iyang gibuhat." (Pr 19:17) Ang punto nga gipasiugda ni Santiago gipaluyohan sa daghang ubang mga teksto.—Itandi ang Job 31:16-23, 32; Sal 37:21, 26; 112:5; Pr 14:21; 17:5; 21:13; 28:27; 2Ti 1:16, 18; Heb 13:16.

Ang Kaluoy nga Gipakita ni Jesu-Kristo. Hingpit nga gipabanaag ni Jesu-Kristo ang personalidad sa iyang Amahan sa pagpakitag kaluoy. Siya "naluoy" sa mga panon sa katawhan, bisan sa dihang natugaw ang iyang pag-inusara, "tungod kay sila pinanitan ug nagkatibuagsa sama sa mga karnero nga walay magbalantay." (Mat 9:36; Mar 6:34) Sa pagkakita sa mga tawong nagmagul-anon o sa mga tawong adunay sanla o mga buta si Jesus giabot ug kaluoy, mao nga siya milagrosong nagayo kanila. (Mat 14:14; 20:30-34; Mar 1:40, 41; Luc 7:12, 13) Ug kay naluoy sa katawhan nga uban kaniya sulod sa tulo ka adlaw nga walay gikaon, ang Anak sa Diyos milagrosong nagpakaon kanila. —Mat 15:32-38; Mar 8:2-9.

Ang basahon sa Mga Hebreohanon nagpatin-aw kon nganong si Jesus, ingong Hataas nga Saserdote nga mas labaw pa kay ni bisan kinsang saserdote sa linya ni Aaron, kinahanglang mahimong tawo, mag-antos, ug mamatay: "Busa kinahanglan nga siya mahisama sa iyang 'mga igsoon' sa tanang paagi, aron siya mahimong maluluy-on ug matinumanong hataas nga saserdote sa mga butang maylabot sa Diyos, aron sa pagtanyag ug halad pasig-uli alang sa mga sala sa katawhan." Kay nakaantos na ubos sa pagsulay, "siya makaarang sa pagtabang kanila nga ginasulayan." (Heb 2:17, 18) Tungod kay nakabaton sa rekord sa kinabuhi ni Jesus, sa iyang mga pulong ug mga buhat, kadtong moduol sa Diyos pinaagi kang Jesus makahimo niana nga may pagsalig. "Kay ang atong hataas nga saserdote, dili usa nga dili mobati sa atong mga kaluyahon, kondili usa nga nasulayan sa tanang paagi sama kanato, apan walay sala. Busa, uban ang kagawasan sa pagsulti manuol kita sa trono sa dili-takos nga kalulot, aron makadawat kita ug kaluoy ug makakaplag ug dili-takos nga kalulot ingong tabang sa hustong panahon."—Heb 4:15, 16.

Ang paghalad ni Jesus sa iyang kaugalingong kinabuhi maoy usa ka talagsaong buhat sa kaluoy ug gugma. Diha sa iyang langitnong posisyon ingong Hataas nga Saserdote, siya nagpamatuod sa iyang pagkamaluluy-on, sama sa iyang mga pagpakiglabot kang Pablo (Saulo), nga nagpakita kaniyag kaluoy tungod kay si Pablo walay alamag. Si Pablo miingon: "Bisan pa niana, ang hinungdan kon nganong ako gipakitaag kaluoy mao nga pinaagi kanako ingong kinalabwang pananglitan si Kristo Jesus makapasundayag sa tanan niyang hataas-nga-pailob ingong usa ka sanglitanan niadtong magabutang sa ilang pagtuo kaniya alang sa kinabuhing walay kataposan." (1Ti 1:13-16) Maingon nga ang Amahan ni Jesus, si Jehova nga Diyos, sa daghang higayon nagpakitag kaluoy sa Israel pinaagi sa pagluwas kanila gikan sa ilang mga kaaway, nga nagpalingkawas kanila gikan sa ilang mga tigdaogdaog, ug nagdala kanila ngadto sa usa ka malinawon, mauswagong kahimtang, sa ingon usab, ang mga Kristohanon makabaton ug lig-ong paglaom sa kaluoy nga ipahayag pinaagi sa Anak sa Diyos. Busa si Judas misulat: "Magpabilin kamo diha sa gugma sa Diyos, samtang nagapaabot kamo sa kaluoy sa atong Ginoong Jesu-Kristo nga nagapanglantaw sa kinabuhing walay kataposan." (Jud 21) Ang talagsaong kaluoy sa Diyos pinaagi kang Kristo nagdasig sa matuod nga mga Kristohanon sa dili paghunong sa ilang ministeryo ug sa pagtuman niini sa dili-mahakogong paagi. —2Co 4:1, 2.

Maluluy-ong Pagtratar sa mga Hayop. Ang Proverbio 12:10 nag-ingon: "Ang matarong nagaatiman sa kalag sa iyang binuhing hayop, apan ang mga kaluoy sa mga daotan mabangis." Bisan tuod ang tawong matarong nahibalo sa mga panginahanglan sa iyang mga hayop ug mobati alang sa ilang kaayohan, ang mga kaluoy sa tawong daotan dili matukbil niini nga mga panginahanglan. Sumala sa hinakog, dili-mabinationg mga prinsipyo sa kalibotan, ang pagtratar sa tawo sa mga hayop gipasukad lamang sa kaayohan nga mahimong iyang makuha gikan niini. Ang giisip sa tawong daotan nga hustong pag-atiman lagmit sa

pagkatinuod maoy mapintas nga pagtratar. (Itandi ang Gen 33:12-14.) Ang kahangawa sa tawong matarong sa iyang mga hayop maoy susama sa kahangawa sa Diyos niini ingong bahin sa iyang kalalangan.—Itandi ang Ex 20:10; Deu 25:4; 22:4, 6, 7; 11:15; Sal 104:14, 27; Jon 4:11.

Kaluoy ug Kalulot. Ang ubang mga pulong nga suod nga nalangkit ug kanunayng gigamit maylabot sa mga terminong *ra·chamim′* ug *e′le·os* mao ang Hebreohanong pulong nga *che′sedh* (Sal 25:6; 69:16; Jer 16:5; Lam 3:22), nga nagkahulogang "mahigugmaong-kalulot (maunongong gugma)," ug ang Gregong pulong nga *kha′ris* (1Ti 1:2; Heb 4:16; 2Ju 3), nga nagkahulogang "dili-takos nga kalulot." Ang *che′sedh* lahi sa *ra·chamim′* tungod kay kini nagpasiugda sa debosyon o maunongon ug mahigugmaong pagbati ngadto sa gipakitaan ug kalulot, samtang ang *ra·chamim′* nagpasiugda sa malumong simpatiya o sa kaluoy nga gibati. Sa susama ang pangunang kalainan tali sa *kha′ris* ug *e′le·os* mao nga ang *kha′ris* nagpadayag ilabina sa ideya sa usa ka walay bayad ug dili-takos nga gasa, sa ingon nagpasiugda sa pagkaandam ug pagkamahinatagon sa maghahatag, samtang ang *e′le·os* nagpasiugda sa maluluy-ong pagsanong sa mga panginahanglan niadtong mga sinakit o naalaot. Busa, ang *kha′ris* (dili-takos nga kalulot) gipakita sa Diyos ngadto sa iyang kaugalingong Anak sa dihang siya "malulotong naghatag [*e·kha·ri′sa·to*] kaniya sa ngalan nga labaw sa tanang uban pa nga ngalan." (Flp 2:9) Kini nga kalulot gitukmod dili sa kaluoy kondili sa mahigugmaong pagkamahinatagon sa Diyos.—Tan-awa ang KALULOT.

KALUWASAN. Tan-awa ang LUKAT, MANLULUKAT; MANLULUWAS.

KAMA. Tan-awa ang HIGDAANAN.

KAMALIG. Tan-awa ang BALAY-TIPIGANAN.

KAMANGYAN. Usa ka produkto sa mga kahoyng insenso ug sa pipila ka matang sa mga kahoykahoy nga sakop sa pamilyang *Boswellia,* nga kaamgid sa kahoyng *turpentine,* o *terebinth,* ug usab sa mga kahoy nga nagpatunghag balsamo ug mira. Kini nga mga kahoy maoy lumad sa mga bahin sa Aprika ug Asia. Ang Hebreohanong termino alang sa kamangyan (*levoh·nah′* o *levo·nah′*) naggikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "mahimong puti" ug dayag nga gikuha gikan sa gatason nga kolor niini. Ang Gregong *li′ba·nos* naggikan sa Hebreohanon.

Ang Awit ni Solomon naghisgot "sa bungtod sa kamangyan," dayag sa mahulagwayong paagi, apan mahimong nagpasabot sa mga kahoyng insenso nga gitanom didto sa harianong mga parke ni Solomon. (Aw 4:6, 12-16; Ecc 2:5) Ang kamangyan mao ang pangunang baligya nga gidala sa panon sa magpapanaw nga mga negosyante gikan sa Sidlakan nga mipanaw agi sa mga ruta sa lamas gikan sa H sa Arabia ngadto sa Gaza duol sa Mediteranyo ug hangtod sa Damasco. Ang mga paghisgot niini sa Kasulatan nagpakita nga kini giimportar niining paagiha ngadto sa Palestina gikan sa Sheba.—Isa 60:6; Jer 6:20.

Ang kamangyan makuha pinaagi sa pagsamad-samad sa panit o sa sal-angsal-ang nga pagtibhang sa panit, nga magpatulo ug puting duga (human sa ubay-ubayng pagsamad kini mopagulag duga nga may sambog nga dalag o pula) ug manibuok sa gitas-ong mga 2.5 sm (1 pul.) Sa dihang matigom na, ang kamangyan maoy humot nga salong, gagmayng tibugol o mga lusok, nga pait ang lami ug humot ang alimyon sa dihang sunogon.—Aw 3:6.

Gawas pa sa mga paghisgot niini diha sa Awit ni Solomon, ang kamangyan kanunayng gihisgotan diha sa Hebreohanong Kasulatan maylabot sa pagsimba. (Itandi ang 2Co 2:14-16.) Usa kini sa mga sambog sa balaang insenso nga gigamit sa sangtuwaryo (Ex 30:34-38) ug gigamit diha sa mga halad-nga-lugas (Lev 2:1, 2, 15, 16; 6:15; Jer 17:26; 41:4, 5) ug sa matag lumbay sa pasundayag nga tinapay sa sangtuwaryo (Lev 24:7). Apan wala kini ilakip sa mga halad-sa-sala (Lev 5:11) o sa "halad-nga-lugas sa pangabugho." (Num 5:15) Sa walay duhaduha tungod kini kay ang ulahing mga halad maoy labot sa sala, o sa kasaypanan, ug wala itanyag ingong halad sa pagdayeg o pagpasalamat kang Jehova.

Ang kamangyan gihisgotang gitipigan didto sa natukod pag-usab nga templo, human makabalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya. (1Cr 9:29; Neh 13:5, 9) Ang mga astrologo nga gikan sa Sidlakan nga miduaw sa batang si Jesus nagdalag kamangyan (Mat 2:11), ug kini gihisgotan ingong usa sa mga butang nga gibaligya ngadto sa Dakong Babilonya una pa sa kalaglagan niini. (Pin 18:8-13) Ang Gregong termino alang sa langitnong insensaryo diha sa Pinadayag 8:3, 5, maoy *li·ba·no·tos′* ug naggikan sa Hebreohanong pulong alang sa "kamangyan."

Ang manalagna nga si Isaias nagrekord nga si Jehova wala mahimuot ug wala makauyon sa mga gasa ug sa paggamit sa kamangyan sa dihang itanyag kini niadtong nagsalikway sa iyang Pulong.—Isa 66:3.

KAMATAY. Ang bisan unsang sakit nga manakod nga kusog mokaylap nga mahimong epidemya ug makapahinabog kamatayon. Ang Hebreohanong pulong alang sa kamatay (*de′ver*)

naggikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "laglag." (2Cr 22:10) Diha sa daghang teksto ang kamatay gilangkit sa pagpahamtang sa Diyos ug paghukom, labot sa katawhan sa Diyos nga nagdala sa iyang ngalan ug sa ilang mga magsusupak. —Ex 9:15; Num 14:12; Eze 38:2, 14-16, 22, 23; Am 4:10; tan-awa ang HAMPAK.

Gipahinabo Tungod sa Paglapas sa Balaod sa Diyos. Ang nasod sa Israel gipasidan-an nga ang dili pagtuman sa pakigsaad sa Diyos kanila mosangpot sa iyang 'pagpadala ug kamatay sa ilang taliwala.' (Lev 26:14-16, 23-25; Deu 28:15, 21, 22) Sa tibuok Kasulatan, ang pisikal o espirituwal nga kahimsog nalangkit sa panalangin sa Diyos (Deu 7:12, 15; Sal 103:1-3; Pr 3:1, 2, 7, 8; 4:21, 22; Pin 21:1-4), samtang ang sakit o balatian nalangkit sa sala ug pagkadili-hingpit. (Ex 15:26; Deu 28:58-61; Isa 53:4, 5; Mat 9:2-6, 12; Ju 5:14) Busa, bisan tinuod nga sa pipila ka kahimtang si Jehova nga Diyos ang direkta ug dihadihang nagpahamtang ug sakit nganha sa mga tawo, sama sa sanla ni Miriam, Uzzias, ug Gehazi (Num 12:10; 2Cr 26:16-21; 2Ha 5:25-27), mopatim-aw nga sa daghang kahimtang ang mga sakit ug kamatay nga nahitabo maoy kinaiyanhon ug dili-mapugngang mga resulta sa makasasalang dalan nga gisubay sa katawhan o sa kanasoran. Giani lamang nila ang ilang gipugas; giantos sa ilang unodnong mga lawas ang mga epekto sa ilang sayop nga mga binuhatan. (Gal 6:7, 8) Labot niadtong miliso sa malaw-ayng seksuwal nga imoralidad, ang apostol nag-ingon nga ang Diyos "nagtugyan kanila sa kahugawan, aron ang ilang mga lawas mapakaulawan sa ilang taliwala . . . nagadawat diha sa ilang kaugalingon sa bug-os nga bayad, nga angay sa ilang sayop." —Rom 1:24-27.

Ang Israel naapektohan. Busa, ang pasidaan sa Diyos ngadto sa Israel sa ingon nagpina kanila nga modangat gayod ang daghang kasakitan tungod sa ilang pagkamasinupakon sa iyang kabubut-on. Ang iyang Balaod nga gihatag kanila nagsilbing usa ka pugong ug panalipod batok sa mga sakit, tungod sa hataas nga mga sukdanan niini sa moral ug sa kahinlo (tan-awa ang SAKIT UG PAGTAMBAL [Pagkatukma sa mga Ideya sa Kasulatan]), ug tungod usab sa makapahimsog nga mga epekto niini diha sa ilang mga hunahuna ug emosyon. (Sal 19:7-11; 119:102, 103, 111, 112, 165) Ang gihubit sa Levitico 26:14-16 dili ang panalagsang paglapas sa maong Balaod kondili ang pagbiya ug pagsalikway sa mga sukdanan niini, ug kini maghimo gayod sa nasod nga daling mataptan sa tanang matang sa balatian ug mga sakit nga mananakod. Ang kasaysayan, kaniadto ug karong adlawa, nagpamatuod sa pagkatinuod niini.

Ang nasod sa Israel nahitumpawak sa grabeng apostasya, ug ang tagna ni Ezequiel nagpakita nga ang katawhan naghisgot sa ilang kaugalingon ingong "nagakaut-ot" tungod sa ilang mga pag-alsa ug mga sala. (Eze 33:10, 11; itandi ang 24:23.) Ingon sa gitagna, ang nasod nakaagom "sa espada ug sa gutom ug sa kamatay," ug kini misangko sa kinatayuktokan sa panahon nga misulong ang Babilonya. (Jer 32:24) Ang kanunayng paghisgot sa kamatay uban sa espada ug gutom (Jer 21:9; 27:13; Eze 7:15) maoy kaharmonya sa tinuod nga mga panghitabo. Ang kamatay sagad mahitabo nga dungan o sunod sa gubat ug duyog niini ang mga kanihit sa pagkaon. Sa dihang ang kaawayng kasundalohan mosulong sa usa ka yuta, ang kalihokang agrikultural mamenosan, ang mga abot sagad nga embargohon o sunogon. Ang mga siyudad nga gilikosan dili makabaton sa mga kahinguhaan niini sa gawas, ug mahitabo ang gutom taliwala sa katawhan nga napugos sa pagpuyo nga naghuot ug ubos sa mahugaw nga mga kahimtang. Ubos niini nga mga kahimtang, momenos ang resistensiya batok sa sakit ug dali nang mabiktima sa makamatayng pag-atake sa kamatay.

"Sa Kataposan sa Sistema sa mga Butang." Sa dihang gitagna ang kalaglagan sa Jerusalem ug "sa kataposan sa sistema sa mga butang," gipakita ni Jesus nga ang kamatay mahimong usa ka iladong timailhan sa yugto sa panahon una pa ang "dakong kasakitan." (Mat 24:3, 21; Luc 21:10, 11) Gisulat human malaglag ang Jerusalem (nga inubanan sa grabeng gutom ug balatian), ang Pinadayag 6:1-8 nagpunting sa usa ka umaabot nga panahon sa espada, gutom, ug "makamatay nga hampak." Kini mosunod human sa pagtungha sa gipurongpurongan nga mangangabayo sa usa ka puting kabayo nga nagapangdaog, usa ka larawan nga tukmang motumbas sa larawan nga gihubit sa Pinadayag 19:11-16, nga tin-awng mapadapat sa nagahari nga si Kristo Jesus.

Panalipod ni Jehova. Si Haring Solomon nag-ampo nga, sa dihang hampakon sa kamatay, ang katawhan ni Jehova mahimong moampo Kaniya alang sa kahupayan, nga magbukhad sa ilang mga kamot paingon sa templo, ug patalinghogan. (1Ha 8:37-40; 2Cr 6:28-31) Ang katakos usab ni Jehova sa pagpanalipod sa iyang matinumanong mga alagad batok sa espirituwal nga kadaot, lakip nianang sa moral ug sa espirituwal nga "kamatay nga nagalakaw sa kangiob," mahupayong gipahayag diha sa Salmo 91.

KAMATAYON. Ang paghunong sa tanang pag-obra sa kinabuhi, busa, ang kaatbang sa kinabuhi. (Deu 30:15, 19) Sa Bibliya ang samang mga pulong sa orihinal nga pinulongan alang sa "kama-

tayon" o "pagkamatay" gipadapat sa mga tawo, mga hayop, ug mga tanom. (Ecc 3:19; 9:5; Ju 12:24; Jud 12; Pin 16:3) Hinunoa, alang sa mga tawo ug mga hayop ang Bibliya nagpakita sa hinungdanong pag-obra sa dugo sa pagpadayon sa kinabuhi, nga nag-ingong "ang kalag sa unod anaa sa dugo." (Lev 17:11, 14; Gen 4:8-11; 9:3, 4) Ang mga tawo ug mga hayop giingong "nabugtoan sa gininhawa," buot ingnon, 'nagpagula' sa gininhawa sa kinabuhi (Heb., *nish·math' chai·yim'*). (Gen 7:21, 22; itandi ang Gen 2:7.) Ug ang Kasulatan nagpakita nga ang kamatayon sa mga tawo ug mga hayop mosunod sa pagkawala sa espiritu (aktibong puwersa) sa kinabuhi (Heb., *ru'ach chai·yim'*).—Gen 6:17, *ftn* sa *Rbi8;* 7:15, 22; Ecc 3:19; tan-awa ang ESPIRITU.

Pinasukad sa panglantaw sa Bibliya, unsa ang kamatayon?

Makapaikag ang pagtagad sa kaamgiran niining Biblikanhong mga punto sa kon unsay nahibaloan sa siyensiya bahin sa proseso sa kamatayon. Pananglitan, diha sa mga tawo, sa dihang ang kasingkasing mohunong na sa pagpitik, ang dugo mohunong na sa pagdalag sustansiya ug oksiheno (makuha pinaagi sa pagginhawa) ngadto sa binilyon ka selula sa lawas. Apan, ang *The World Book Encyclopedia* (1987, Tomo 5, p. 52b) nag-ingon: "Ang usa ka tawo kansang kasingkasing ug mga baga mihunong na sa pag-obra mahimong isipon nga *clinically dead,* apan ang kamatayon sa lawas lagmit wala pa mahitabo. Ang tagsatagsa ka selula sa lawas padayon pang mabuhi sulod sa pipila ka minuto. Ang tawo mahimong matabang pa kon ang kasingkasing ug mga baga moobra pag-usab ug mohatag sa mga selula sa oksiheno nga gikinahanglan niini. Human sa mga tulo ka minuto, ang mga selula sa utok—nga mao ang sensitibo kaayo sa pagkawala sa oksiheno—mosugod sa pagkamatay. Sa dili madugay ang tawo mamatay nga wala na gayoy posibilidad nga matabang pa. Sa inanay, ang ubang mga selula sa lawas mamatay usab. Ang kataposang mamatay mao ang mga selula sa bukog, buhok, ug sa panit, nga lagmit magpadayon pa sa pagtubo sulod sa ubay-ubayng mga oras." Busa bisan tuod ang pagginhawa ug ang dugo hinungdanon kaayo aron magpabilin ang aktibong puwersa sa kinabuhi (*ru'ach chai·yim'*) diha sa mga selula sa lawas, sa samang higayon tataw usab nga dili lamang ang paghunong sa pagginhawa o pagpitik sa kasingkasing kondili ang pagkahanaw usab sa puwersa sa kinabuhi o espiritu gikan sa mga selula sa lawas ang magpahinabog kamatayon ingon sa gihisgotan sa Kasulatan.—Sal 104:29; 146:4; Ecc 8:8.

Ang Hinungdan sa Kamatayon sa mga Tawo. Ang unang paghisgot sa kamatayon diha sa Kasulatan makita sa Genesis 2:16, 17 bahin sa sugo sa Diyos ngadto sa unang lalaki maylabot sa pagkaon gikan sa kahoy sa kahibalo sa maayo ug sa daotan, diin ang paglapas sa maong sugo mosangpot sa kamatayon. (Tan-awa ang *ftn* sa *Rbi8*.) Apan, una pa niini dayag nga ang mga hayop mamatay na ingong bahin sa kinaiyanhong proseso, sanglit sila wala ilakip sa paghisgot sa Bibliya bahin sa pagsulod sa kamatayon nganha sa tawhanong banay. (Itandi ang 2Pe 2:12.) Busa ang pagkaseryoso sa pasidaan sa Diyos bahin sa silot nga kamatayon tungod sa pagkadili-masinugtanon masabtan gayod sa iyang tawhanong anak, si Adan. Ang pagkadili-masinugtanon ni Adan ngadto sa iyang Maglalalang nagpahinabo ug kamatayon kaniya. (Gen 3:19; San 1:14, 15) Human niadto, ang sala ni Adan ug ang mga sangpotanan niini, ang kamatayon, mikaylap sa tanang tawo. —Rom 5:12; 6:23.

Usahay, ang pipila ka teksto gigamit ingong ebidensiya kunohay nga ang pisikal nga kamatayon gituyo ingong kinaiyanhong dulnganan sa mga tawo, sama usab sa mga hayop; pananglitan, ang mga paghisgot sa gitas-on sa kinabuhi sa tawo ingong 'kapitoan o kawaloan ka tuig' (Sal 90:10) ug ang gipahayag sa apostol nga "gigahin ang mga tawo aron mamatay makausa alang sa tanang panahon, apan human niini ang usa ka paghukom." (Heb 9:27) Bisan pa niana, kining tanang teksto gisulat *human* makasulod ang kamatayon diha sa katawhan, ug gipadapat ngadto sa dili-hingpit, makasasalang mga tawo. Ang talagsaong gitas-on sa kinabuhi sa mga tawo nga nagkinabuhi sa wala pa ang Lunop lagmit kinahanglang tagdon gayod ingong nagpabanaag sa talagsaong kapasidad sa tawhanong lawas, nga molabaw pa gayod nianang makaplagan diha sa bisan unsang hayop bisan ilalom sa labing maayong mga kahimtang. (Gen 5:1-31) Ang Bibliya tatawng nag-asoy sa pagsulod sa kamatayon nganha sa tawhanong banay tungod sa sala ni Adan, ingon sa gipakita na.

Nahimulag sa Diyos tungod sa sala, ang katawhan sa katibuk-an giingong anaa sa "pagkaulipon sa pagkadunot." (Rom 8:21) Kini nga pagkaulipon maoy tungod sa mga epekto sa sala diha sa ilang mga lawas, nga nagpatungha ug makadaot nga bunga niini, ug ang tanang tawo nga dili masinugtanon sa Diyos nailalom sa pagmando sa sala ingong mga ulipon niini "nga mosangpot sa kamatayon." (Rom 6:12, 16, 19-21) Si Satanas gikaingong "may gahom sa pagpahinabog kamatayon."

(Heb 2:14, 15) Gitawag siya nga "usa ka mamumuno" (Ju 8:44), dili tungod kay direkta siyang mopatay kondili tungod kay siya naglimbong ug naghaylo sa mga tawo sa pagpakasala, nagtental o nag-aghat kanila sa pagbuhat ug daotan nga motultol sa pagkadunot ug kamatayon (2Co 11:3), ug usab nagtisok diha sa mga hunahuna ug mga kasingkasing sa mga tawo sa mga tinamdan nga magtukmod kanila sa pagpatay. (Ju 8:40-44, 59; 13:2; itandi ang San 3:14-16; 4:1, 2.) Busa ang kamatayon gihubit, dili ingong higala sa tawo, kondili ingong "kaaway" sa tawo. (1Co 15:26) Kasagaran kadtong anaa sa hilabihan o dili na maagwanta nga kasakitan mao ang gipakitang nangandoy sa kamatayon.—Job 3:21, 22; 7:15; Pin 9:6.

Kahimtang sa Tawong Patay. Ang mga patay gipakitang "walay nahibaloan nga bisan unsa" ug ang ilang kahimtang maoy bug-os nga walay kalihokan. (Ecc 9:5, 10; Sal 146:4) Kadtong himalatyon gihubit ingong nagpaingon "sa abog sa kamatayon" (Sal 22:15), nga mahimong "walay gahom sa kamatayon." (Pr 2:18; Isa 26:14) Sa kamatayon wala nay paghisgot sa Diyos o sa bisan unsang pagdayeg kaniya. (Sal 6:5; Isa 38:18, 19) Diha sa Hebreohanon ug Gregong Kasulatan, ang kamatayon gipakasama sa pagkatulog, usa ka haom nga pagtandi dili lamang tungod sa pagkawalay panimuot sa namatay kondili tungod usab sa paglaom nga mahigmata pinaagi sa pagkabanhaw. (Sal 13:3; Ju 11:11-14) Ang nabanhawng si Jesus gihisgotan ingong "ang unang bunga kanilang nangatulog sa kamatayon."—1Co 15:20, 21; tan-awa ang HADES; SHEOL.

Bisan tuod ang karaang mga Ehiptohanon ug ang ubang katawhan sa paganong kanasoran, ug ilabina ang Gregong mga pilosopo, hugot sa ilang pagtuo nga dili mamatay ang tawhanong kalag, ang Hebreohanong Kasulatan ug ang Kristohanon Gregong Kasulatan naghisgot sa kalag (Heb., *ne′phesh;* Gr., *psy·khe′*) ingong mamatay (Huk 16:30; Eze 18:4, 20; Pin 16:3), nagkinahanglan ug kaluwasan gikan sa kamatayon (Jos 2:13; Sal 33:19; 56:13; 116:8; San 5:20), o ingon sa Mesiyanikong tagna bahin kang Jesu-Kristo, 'gibubo ngadto gayod sa kamatayon' (Isa 53:12; itandi ang Mat 26:38). Ang manalagnang si Ezequiel nagkondenar niadtong kinsa nakigkunsabo "aron patyon ang mga kalag nga dili angayng mamatay" ug "aron tipigang buhi ang mga kalag nga dili angayng mabuhi."—Eze 13:19; tan-awa ang KALAG.

Busa, ang *The Interpreter's Bible* (Tomo II, p. 1015), nga nagkomento sa 1 Samuel 25:29, nagingon nga "ang ideya nga ang tawo gilangkoban sa lawas ug kalag nga magbulag sa dihang mamatay wala maggikan sa Hebreohanon apan sa Grego." (Giedit ni G. Buttrick, 1953) Sa susama, si Edmond Jacob, Propesor sa Daang Tugon didto sa Unibersidad sa Strasbourg, nagpunting nga, sanglit diha sa Hebreohanong Kasulatan ang kinabuhi sa usa ka tawo direktang nalangkit sa kalag (Heb., *ne′phesh*), "kinaiyanhon lamang nga ang kamatayon usahay pagahawasan ingong pagkahanaw niini nga *nephesh* (Gen. 35:18; I Hari 17:21; Jer. 15:9; Jonas 4:3). Ang 'pagbiya' sa *nephesh* angayng lantawon ingong mahulagwayong pulong, kay kini dili padayong molungtad nga bulag sa lawas, apan mamatay uban niini (Num. 31:19; Huk. 16:30; Ezeq. 13:19). Walay teksto sa Bibliya nga miuyon sa pahayag nga ang 'kalag' mobulag sa lawas inigkamatay."—*The Interpreter's Dictionary of the Bible,* giedit ni G. Buttrick, 1962, Tomo 1, p. 802.

Pagtubos Gikan sa Pagkahinukman sa Kamatayon. Ang Salmo 68:20 nag-ingon: "Iya ni Jehova nga Soberanong Ginoo ang mga dalan sa paglingkawas sa kamatayon." Pinaagi sa paghalad sa iyang tawhanong kinabuhi, si Kristo Jesus nahimong "Pangulong Ahente" sa Diyos alang sa kinabuhi ug kaluwasan (Buh 3:15; Heb 2:10), ug pinaagi kaniya gipasalig ang paghanaw sa kamatayon. (2Ti 1:10) Kay nakasinatig kamatayon, si Jesus 'mitilaw ug kamatayon alang sa matag tawo' ug mitaganag "katugbang nga lukat alang sa tanan." (Heb 2:9; 1Ti 2:6) Pinaagi sa "usa ka buhat sa pagkamatarong" ni Jesus, ang paghanaw sa pagkahinukman sa kamatayon tungod sa sala mabatonan na karon, aron ang tanang matang sa mga tawo mahimong "igapahayag nga matarong alang sa kinabuhi." (Rom 5:15, 16, 18, 19; Heb 9:27, 28; tan-awa ang IPAHAYAG NGA MATARONG; LUKAT, MANLULUKAT.) Busa, maylabot sa matuod nga mga sumusunod ni Jesus, ikaingon nga sila, ingnon ta, "nakalabang na gikan sa kamatayon ngadto sa kinabuhi." (Ju 5:24) Apan, kadtong wala magmasinugtanon sa Anak ug wala magpasundayag ug gugma "nagpabilin diha sa kamatayon" ug nailalom sa paghukom sa Diyos. (1Ju 3:14; Ju 3:36) Kadtong buot nga mahigawas gikan sa pagkahinukman ug mahigawas gikan "sa balaod sa sala ug sa kamatayon" kinahanglang magpagiya sa espiritu sa Diyos ug magpatungha sa bunga niini, kay "ang paghunahuna sa [makasasalang] unod nagkahulogan ug kamatayon."—Rom 8:1-6; Col 1:21-23.

Ang masakripisyohon nga pagkinabuhi ni Jesus, nga misangpot sa iyang kamatayon ug pagkabanhaw, gipakasama niya sa bawtismo. (Mar 10:38, 39; Luc 12:50; itandi ang Efe 4:9, 10.) Gipakita ni apostol Pablo nga ang dinihogang mga sumusunod ni Jesus makasinati usab sa samang bawtismo ngadto sa kamatayon, nga sundan sa ilang pagkabanhaw ngadto sa langitnong himaya. (Rom 6:3-5; Flp 3:10, 11) Sa pagpahayag sa iyang tim-os nga ti-

nguha sa pagbaton sa langitnong kinabuhi, gipakita ni Pablo nga dili ang kamatayon mismo ang gitinguha sa inanak-sa-espiritu nga mga Kristohanon, ni mohigda nga "hubo" diha sa kamatayon, kondili ang 'pagsul-ob' sa usa ka langitnong lawas aron mahiadto sa "puloy-anan uban sa Ginoo." (2Co 5:1-8; itandi ang 2Pe 1:13-15.) Sa kasamtangan, ang kamatayon "nagalihok" diha kanila, samtang, pinaagi sa ilang ministeryo, sila nagdalag mensahe sa kinabuhi ngadto kanilang ilang gialagaran. —2Co 4:10-14; Pr 18:21; tan-awa ang BAWTISMO (Ang Bawtismo Ngadto Kang Kristo Jesus, Ngadto sa Iyang Kamatayon).

Kadtong makabenepisyo gikan sa maong ministeryo naglakip sa dakong panon nga adunay paglaom nga makalabang-buhi sa dakong kasakitan ug makatagamtam sa kinabuhing walay kataposan sa usa ka paraisong yuta. Tungod sa ilang pagtuo sa nagatabon-sa-sala nga bili sa halad ni Jesus, sila usab makabaton ug usa ka mahinlong baroganan atubangan sa Diyos.—1Ju 2:2; Pin 7:9, 14.

Si Jesus naghisgot sa iyang kaugalingon ingong nagbaton sa "mga yawi sa kamatayon ug sa Hades" (Pin 1:18), ug iyang gigamit kini sa pagpagawas niadtong gitanggong sa kamatayon. (Ju 5:28, 29; Pin 20:13) Ang pagpagawas ni Jehova nga Diyos kang Jesus gikan sa Hades nagsilbing usa ka "garantiya ngadto sa tanang tawo" labot sa umaabot nga adlaw sa Diyos sa paghukom o panudya ug nagtaganag pasalig nga adunay pagkabanhaw niadtong anaa sa Hades. (Buh 17:31; 1Co 15:20, 21) Kadtong makapanunod sa Gingharian sa Diyos diha sa imortalidad gihubit ingong nagmadaogon batok sa kamatayon panahon sa ilang pagkabanhaw, mao nga ang "ikot" niini mabuntog.—1Co 15:50, 54-56; itandi ang Os 13:14; Pin 20:6.

Ang Pagkalaglag sa Kamatayon. Sa Isaias 25:8 ang matagnaong saad gihimo nga ang Diyos 'maglamoy gayod sa kamatayon hangtod sa kahangtoran, ug ang Soberanong Ginoong Jehova tinong magpahid sa mga luha gikan sa tanang nawong.' Ang ikot nga nagpatunghag kamatayon mao ang sala (1Co 15:56), ug busa ang tanan nga adunay sala ug sa nalangkit niini nga pagkadilihingpit adunay kamatayon nga nagalihok diha sa ilang mga lawas. (Rom 7:13, 23, 24) Busa, ang paghanaw sa kamatayon nagkinahanglan sa paghanaw nianang nagpatunghag kamatayon: ang sala. Pinaagi sa pagtangtang sa kataposang lama sa sala gikan sa masinugtanong katawhan, ang awtoridad sa kamatayon pagahanawon ug ang kamatayon mismo pagalaglagon, ug kini pagahimoon sa panahon sa paghari ni Kristo. (1Co 15:24-26) Busa ang kamatayon, nga midangat sa tawhanong rasa tungod sa paglapas ni Adan, "mawala na." (Rom 5:12; Pin 21:3, 4) Ang pagkalaglag niini mahulagwayong gipakasama sa pagtambog niini ngadto sa usa ka "linaw nga kalayo."—Pin 20:14; tan-awa ang LINAW NGA KALAYO.

Ikaduhang Kamatayon. "Ang linaw nga kalayo" nga didto itambog ang kamatayon, Hades, ang simbolikong "mapintas nga mananap" ug ang "mini nga manalagna," si Satanas, ang iyang mga demonyo, ug kadtong padayong nagabuhat ug daotan dinhi sa yuta gipakita nga nagkahulogan sa "ikaduhang kamatayon." (Pin 20:10, 14, 15; 21:8; Mat 25:41) Sa sinugdan ang kamatayon mitungha ug napasa ngadto sa katawhan ingong resulta sa paglapas ni Adan; busa ang "ikaduhang kamatayon" lahi gayod gikan niining napanunod nga kamatayon. Dayag gikan sa gisitar nga mga teksto nga dili na posibleng mapahigawas pa gikan sa "ikaduhang kamatayon." Ang kahimtang niadtong anaa sa "ikaduhang kamatayon" maoy katumbas sa sangpotanan nga gipasidaan sa mga teksto sama sa Hebreohanon 6:4-8; 10:26, 27; ug Mateo 12:32. Sa laing bahin, kadtong gihawasan nga nakabaton sa "purongpurong sa kinabuhi" ug nahimong bahin sa "unang pagkabanhaw" nahigawas gikan sa bisan unsang posibleng kadaot nga ipahinabo sa ikaduhang kamatayon. (Pin 2:10, 11) Kini sila, nga maghari kauban ni Kristo, makadawat sa imortalidad (pagkadili-mamatay) ug pagkadili-madunot ug busa wala mailalom sa "awtoridad" sa ikaduhang kamatayon.—1Co 15:50-54; Pin 20:6; itandi ang Ju 8:51.

Masambingayong Paggamit. Ang kamatayon gipersonipikar ingong usa ka "hari" nga nagmando ibabaw sa katawhan sukad sa panahon ni Adan (Rom 5:14), uban sa pagmando ni Haring Sala. (Rom 6:12) Busa, kini nga mga hari gihisgotang naghupot sa ilang "balaod" ibabaw niadtong nailalom sa ilang dominyo. (Rom 8:2) Pinaagi sa pag-abot ni Kristo ug sa tagana nga lukat, ang dili-takos nga kalulot nagsugod sa paghupot ug mas labaw nga pagkahari ibabaw niadtong midawat sa gasa sa Diyos "alang sa kinabuhing walay kataposan."—Rom 5:15-17, 21.

Bisan tuod ang mga tawo, nga nagbalewala sa mga katuyoan sa Diyos, mosulay sa paghimo sa ilang kaugalingong pakigsabot o pakigsaad uban kang Haring Kamatayon, kini mapakyas. (Isa 28:15, 18) Sama sa usa ka mangangabayo nga nagsunod sa gubat ug kagutmanan, ang kamatayon gihulagway nga nagpahinabog pinakyaw nga pagpamatay sa mga molupyo sa yuta.—Pin 6:8; itandi ang Jer 9:21, 22.

Kadtong masakiton o sinakit sa espirituwal nga paagi gihubit ingong 'miabot sa mga ganghaan sa kamatayon' (Sal 107:17-20; itandi ang Job 38:17;

Sal 9:13), ug kadtong miagi sa maong 'mga ganghaan' misulod sa mahulagwayong "balay sa panagkatigom alang sa tanan nga buhi" (Job 30:23; itandi ang 2Sa 12:21-23), uban sa "sulod nga mga lawak" niini (Pr 7:27) nga kasudlan ug mga biktima nga dili gayod arang mapuno. (Hab 2:5) Kadtong mahiadto sa Sheol maoy sama sa mga karnero nga gibantayan sa kamatayon.—Sal 49:14.

Ang "kahapdos sa kamatayon." Sa Buhat 2:24 si apostol Pedro naghisgot kang Jesus ingong 'gitangtangan sa kahapdos sa kamatayon, kay dili man gayod mahimo nga siya padayong mapugngan niini.' Ang Gregong pulong (*o·din'*) dinhi nga gihubad nga "kahapdos" gigamit sa ubang mga teksto nga nagkahulogan ug kasakit sa pagpanganak (1Te 5:3) apan mahimo usab nga magkahulogang tumang kagul-anan, kasakit, katalagman, o kasakitan sa katibuk-an. (Mat 24:8) Dugang pa, gigamit kini sa mga maghuhubad sa Gregong *Septuagint* sa paghubad sa Hebreohanong pulong nga *che'vel* diha sa mga teksto diin ang dayag nga kahulogan mao ang "higot" o pisi. (2Sa 22:6; Sal 18:4, 5) Tungod sa kaamgid nga Hebreohanong pulong nga nagkahulogang "kaul-ol sa pagpanganak," gituohan sa pipila ka komentarista ug mga leksikograpo nga ang Gregong termino (*o·din'*) nga gigamit ni Lucas diha sa Buhat 2:24 nagbaton usab niining duha ka kahulogan, lagmit diha sa Helenistikong Grego sa kapanahonan sa mga apostoles. Busa ang pipila ka hubad naghubad sa prase niini nga bersikulo ingong "ang mga bugkos [o mga higot] sa kamatayon." (*NC* [Kinatsila]; *Segond, Ostervald* [Pranses]) Sa daghang teksto ang kapeligrohan sa kamatayon gihawasan ingong nagtinguha sa paglit-ag sa usa nga gihulga (Pr 13:14; 14:27) uban sa mga higot nga naglikos kaniya ug nagdala kaniya paubos ngadto "sa kasakitan sa Sheol." (Sal 116:3) Bisan tuod ang ubang mga teksto, nga nahisgotan na, nagpakita nga walay panimuot diha sa kamatayon, ug dayag nga si Jesus wala makabatyag ug literal nga kasakit samtang patay, sa gihapon ang kamatayon gihubit ingong usa ka mapait ug makapaguol nga kasinatian (1Sa 15:32; Sal 55:4; Ecc 7:26) dili lang sa kasakit nga sagad maguna niini (Sal 73:4, 5) kondili sa pagkawala sa tanang kalihokan ug kagawasan nga gipahinabo sa makapainutil nga paghawid niini. Busa, lagmit nga niini nga diwa nga ang pagkabanhaw ni Jesus 'nagtangtang' kaniya gikan "sa kahapdos sa kamatayon," nga nagpahigawas kaniya gikan sa masakit nga paghawid niini.

Kausaban sa espirituwal nga kahimtang. Ang patay nga kahimtang gigamit sa pag-ilustrar sa patayng espirituwal nga kahimtang sa kalibotan sa katibuk-an, busa si Jesus nakahisgot sa 'mga patay nga naglubong sa ilang mga patay,' ug si apostol Pablo nakahisgot sa babaye nga nagkinabuhi alang sa unodnong katagbawan ingong "patay bisan tuod siya buhi." (Luc 9:60; 1Ti 5:6; Efe 2:1) Ug sanglit ang pisikal nga kamatayon nagpahigawas sa usa gikan sa bisan unsang mga utang o mga obligasyon nga naglungtad hangtod nianang higayona (Rom 6:7), ang pagpahigawas sa usa ka Kristohanon gikan sa sala (Rom 6:2, 11) ug gikan sa pagkahinukman sa Moisesnong Balaod (Rom 7:2-6) gipakasama usab sa kamatayon, sanglit ang maong tawo 'namatay' ngadto sa iyang kanhing kahimtang ug mga obligasyon. Siyempre, ang usa ka tawo nga mahulagwayong namatay nianang paagiha buhi pa gihapon sa pisikal ug karon may kagawasan na sa pagsunod kang Kristo ingong usa ka ulipon sa pagkamatarong.—Rom 6:18-20; Gal 5:1.

Ang paggamit sa kamatayon aron sa paghawas sa kausaban sa kahimtang sa usa ka tawo naghatag ug katin-awan sa matagnaong mga panan-awon, sama nianang anaa sa basahon ni Ezequiel diin ang katawhan sa Diyos nga nadestiyero sa Babilonya gipakasama sa ugang mga bukog ug sa mga tawong patay ug gilubong. (Eze 37:1-12) Sila "mangabuhi" pag-usab ug ipahiluna pag-usab diha sa ilang kaugalingong yuta. (Eze 37:13, 14) Ang susamang mga ilustrasyon makaplagan diha sa Pinadayag 11:3, 7-12 ug Lucas 16:19-31.

KAMATUORAN. Ang Hebreohanong termino nga *'emeth',* nga sagad gihubad nga "kamatuoran," mahimong magpasabot sa kon unsay lig-on, kasaligan, makanunayon, matinumanon, matuod, o napamatud-ang tinuod. (Ex 18:21; 34:6; Deu 13:14; 17:4; 22:20; Jos 2:12; 2Cr 18:15; 31:20; Neh 7:2; 9:33; Est 9:30; Sal 15:2; Ecc 12:10; Jer 9:5) Ang Gregong pulong nga *a·le'thei·a* maoy sukwahi sa kabakakan o pagkadili-matarong ug nagpasabot sa kon unsay nahiuyon sa kamatuoran o sa kon unsay matarong ug husto. (Mar 5:33; 12:32; Luc 4:25; Ju 3:21; Rom 2:8; 1Co 13:6; Flp 1:18; 2Te 2:10, 12; 1Ju 1:6, 8; 2:4, 21) Ang daghan pang ubang mga ekspresyon sa orihinal nga pinulongan, depende sa konteksto, mahimong hubaron usab nga "kamatuoran."

Si Jehova, ang Diyos sa Kamatuoran. Si Jehova mao ang "Diyos sa kamatuoran." (Sal 31:5) Siya matinumanon sa tanan niyang mga pagpakiglabot. Ang iyang mga saad maoy segurado, kay siya dili makahimo sa pagpamakak. (Num 23:19; 1Sa 15:29; Sal 89:35; Tit 1:2; Heb 6:17, 18) Siya magahukom sumala sa kamatuoran, nga mao, *sumala sa kon unsa gayod ang usa ka butang,* ug dili pinasukad sa panggawas nga panagway. (Rom 2:2; itandi ang Ju 7:24.) Ang tanang naggikan kaniya

maoy putli ug walay depekto. Ang iyang hudisyal nga mga desisyon, balaod, kasugoan, ug pulong maoy kamatuoran. (Neh 9:13; Sal 19:9; 119:142, 151, 160) Kini kanunay nga matarong ug husto, ug supak sa tanang pagkadili-matarong ug kasaypanan.

Pamatuod sa kalalangan. Ang mga buhat sa paglalang nagpamatuod nga naglungtad ang Diyos. Apan, sumala kang Pablo, bisan ang pipila niadtong mga tawong "nakaila sa Diyos" nagsugpo niini nga kamatuoran. Inay nga alagaron ang Diyos subay sa kamatuoran maylabot sa iyang walay kataposang gahom ug pagka-Diyos, sila mihimog mga idolo ug misimba niini. Kay dili tinuod nga mga diyos, ang mga idolo maoy mini, bakak o kabakakan. (Jer 10:14) Busa, kini nga mga tawo, bisan tuod nakabaton sa kamatuoran sa Diyos, nagbaylo niini "alang sa bakak ug nagsimba ug naghatag ug sagradong pag-alagad sa linalang inay kay sa Usa nga naglalang." Ang ilang pagliso sa kabakakan sa idolatriya mitultol kanila ngadto sa tanang matang sa dunot nga mga buhat.—Rom 1:18-31.

Sukwahi sa pagkamakasasala sa tawo. Ang dunot nga mga buhat sa mga dili-Hudiyo ug ang pagkadili-masinugtanon sa mga Hudiyo sa balaod sa Diyos dili gayod makadaot sa Maglalalang. Hinunoa, ang iyang pagkamatinud-anon, pagkabalaan, ug pagkamatarong maoy lahi kaayo gikan nianang mga butanga, ug kini nakahatag kaniyag himaya. Bisan tuod mas nabayaw ang pagkamatarong sa Diyos tungod sa kasaypanan sa tawo, kini dili pasukaranan sa pag-ingon nga ang Diyos dili matarong sa pagpahamtang ug dili-paborableng paghukom batok sa mga mamumuhat ug daotan. Ingong linalang sa Diyos, ang tawo walay katungod sa pagdaot sa iyang kaugalingon pinaagi sa pagpakasala.

Kini nga argumento gigamit ni Pablo diha sa iyang sulat ngadto sa mga taga-Roma, nga nag-ingon: "Kon ipatigbabaw sa atong pagkadili-matarong ang pagkamatarong sa Diyos, unsay atong ikaingon? Ang Diyos dili kay dili-matarong sa dihang iyang ipahungaw ang iyang kapungot, dili ba? (Ako nagasulti ingon sa pagsulti sa usa ka tawo.) Dili gayod unta kana mahitabo! Kay kon mao pa, unsaon man paghukom sa Diyos ang kalibotan? Apan kon tungod sa akong bakak [itandi ang Sal 62:9] ang kamatuoran sa Diyos nahimong mas inila alang sa paghimaya kaniya, nganong ako usab gihukman pa ingong makasasala? Ug nganong dili moingon, ingon sa gipasangil kanato ug ingon sa gisulti sa pipila ka tawo nga kuno atong gisulti: 'Buhaton nato ang daotang mga butang aron ang maayong mga butang moabot'? Ang hukom batok nianang mga tawhana nahiuyon sa hustisya." (Rom 3:5-8) Ang Diyos nagluwas sa iyang katawhan, dili aron sila magkinabuhi sa sala, kondili aron magkinabuhi sa pagkamatarong, aron sila maghimaya Kaniya. Ang apostol nag-ingon sa ulahi diha sa iyang sulat: "Ni magpadayon sa pagtugyan sa inyong mga sangkap ngadto sa sala ingon nga mga hinagiban sa pagkadili-matarong, apan itugyan ang inyong kaugalingon sa Diyos ingon nga mga nabuhi gikan sa mga patay, usab ang inyong mga sangkap ngadto sa Diyos ingon nga mga hinagiban sa pagkamatarong."—Rom 6:12, 13.

Unsay kahulogan sa mga pulong nga si Jesu-Kristo mao "ang kamatuoran"?

Sama sa iyang Amahan nga si Jehova, si Jesu-Kristo maoy "puno sa dili-takos nga kalulot ug sa kamatuoran." (Ju 1:14; Efe 4:21) Samtang dinhi sa yuta, siya kanunayng nagsulti sa kamatuoran sanglit iyang nadawat kini gikan sa iyang Amahan. (Ju 8:40, 45, 46) "Siya walay nahimong sala, ni may nakaplagan nga limbong diha sa iyang baba." (1Pe 2:22) Gihulagway ni Jesus ang mga butang sumala sa kon unsa gayod kini. Gawas nga 'puno sa kamatuoran,' si Jesus mao "ang kamatuoran," ug ang kamatuoran miabot pinaagi kaniya. Siya mipahayag: "Ako ang dalan ug ang kamatuoran ug ang kinabuhi." (Ju 14:6) Ug si apostol Juan misulat: "Ang Balaod gihatag pinaagi ni Moises, ang dili-takos nga kalulot ug ang kamatuoran miabot pinaagi ni Jesu-Kristo."—Ju 1:17.

Ang mga pulong ni Juan wala magpasabot nga may sayop ang Balaod nga gihatag pinaagi ni Moises. Kini usab maoy kamatuoran, nga nahiuyon sa sukdanan sa Diyos bahin sa pagkabalaan, pagkamatarong, ug pagkamaayo. (Sal 119:151; Rom 7:10-12) Apan, ang Balaod nahimong usa ka magtutudlo nga nagatultol ngadto kang Kristo (Gal 3:23-25) ug may landong, o matagnaong larawan, sa mas dagkong mga katinuoran. (Heb 8:4, 5; 10:1-5) Sa pagtagana ug landong, ang Balaod, bisan tuod matuod, dili mao ang bug-os nga kamatuoran, ug busa, kinahanglang pulihan sa mga katinuoran nga gilandongan niini. Kining puntoha gipasiugda ni apostol Pablo diha sa iyang sulat ngadto sa mga taga-Colosas: "Ayaw tugoti nga adunay maghukom kaninyo bahin sa pagkaon ug sa pag-inom o bahin sa usa ka pangilin o sa pagsaulog sa bag-ong bulan o sa usa ka igpapahulay; kay kanang mga butanga maoy landong sa mga butang nga moabot, apan ang katinuoran iya ni Kristo." (Col 2:16, 17) Busa, 'ang kamatuoran miabot pinaagi ni Jesus' sa diwa nga iyang gipamatud-an nga tinuod ang mga butang nga gilandongan sa Balaod. Sanglit siya dili ang landong kondili ang katinuoran, si Jesus mao "ang kamatuoran." Si Jesus usab nahimong 'usa ka

ministro sa pagkamatinud-anon sa Diyos' sa pagkaagi nga iyang gituman ang mga saad sa Diyos nga gisaad ngadto sa mga katigulangan sa mga Hudiyo pinaagi sa iyang pag-alagad ngadto sa tinuling mga Hudiyo ug mga kinabig.—Rom 15:8; tan-awa ang JESU-KRISTO ('Nagpamatuod sa Kamatuoran').

Sa susama, ang paghisgot ni apostol Pablo "sa kamatuoran diha sa Balaod" wala magpasabot nga adunay kabakakan diha niana (Rom 2:20) apan nagpakita nga ang Balaod dili mao ang bug-os nga kamatuoran.

"Ang Espiritu sa Kamatuoran." Ang espiritu nga naggikan kang Jehova nga Diyos maoy putli ug balaan. Kini mao "ang espiritu sa kamatuoran." (Ju 14:17; 15:26) Gisultihan ni Jesu-Kristo ang iyang mga tinun-an: "Duna pa akoy daghang butang nga isulti kaninyo, apan dili pa kamo makadaog sa pagdala niini sa pagkakaron. Hinunoa, sa dihang moabot siya, ang espiritu sa kamatuoran, siya magatultol kaninyo ngadto sa tibuok nga kamatuoran, kay dili man siya mosulti sa iyang kaugalingong pagbuot, apan ang mga butang nga iyang madungog iyang isulti, ug ang mga butang nga umaabot iyang ipahayag kaninyo."—Ju 16: 12, 13.

Ang espiritu sa Diyos magtudlo kanila sa tanang butang nga ilang gikinahanglang mahibaloan aron sa pagtuman sa ilang buluhaton, magpahinumdom ug magbukas sa ilang pagsabot sa mga butang nga ilang nadungog kang Jesus sa miagi apan wala hisabti. (Ju 14:26) Ang espiritu sa Diyos magpahayag usab ngadto kanila sa "mga butang nga umaabot." Kini maglakip sa pagpadayag sa kahulogan sa kamatayon ug pagkabanhaw ni Jesus, sanglit kining mga hitaboa maoy umaabot pa niadtong panahona ug maoy lakip sa mga butang nga wala hisabti sa iyang mga tinun-an. (Mat 16:21-23; Luc 24:6-8, 19-27; Ju 2:19-22; 12:14-16; 20:9) Siyempre, ang espiritu sa Diyos sa ulahi nagpaarang usab sa mga sumusunod ni Kristo sa pagtagna sa umaabot nga mga hitabo. (Buh 11:28; 20:29, 30; 21:11; 1Ti 4:1-3) Sanglit ang balaang espiritu sa Diyos mao man "ang espiritu sa kamatuoran," dili gayod kini mahimong tinubdan sa kasaypanan kondili kini manalipod sa mga sumusunod ni Kristo gikan sa bakak nga mga doktrina. (Itandi ang 1Ju 2:27; 4:1-6.) Kini nagpamatuod sa kamatuoran bahin kang Jesu-Kristo. Sukad sa Pentekostes 33 K.P., ang espiritu sa Diyos nagpamatuod pinaagi sa pagtabang sa mga tinun-an ni Jesus nga makasabot sa mga tagna nga tin-awng nagpamatuod nga si Jesus mao ang Anak sa Diyos. Pinasukad niini nga mga tagna, sila nagpamatuod ngadto sa uban. (Ju 15:26, 27; itandi ang Buh 2:14-36; Rom 1:1-4.) Apan, bisan sa wala pa ang Pentekostes, "ang espiritu sa kamatuoran" nagpamatuod na nga si Jesus mao ang Anak sa Diyos (1Ju 5:5-8), tungod kay pinaagi niini nga espiritu nga si Jesus gidihogan ug nakahimog gamhanang mga buhat.—Ju 1:32-34; 10:37, 38; Buh 10:38; tan-awa ang ESPIRITU.

Ang Pulong sa Diyos Maoy Kamatuoran. Ang Pulong sa Diyos nagpadayag kon unsa gayod ang usa ka butang, nagbutyag sa mga hiyas, mga katuyoan, ug mga sugo ni Jehova, ug usab sa tinuod nga kahimtang sa mga kahikayan sa mga tawo. Ang Pulong sa Diyos sa kamatuoran nagpakita kon unsay gikinahanglan sa usa ka tawo aron mahimong balaan, nga mahilain aron gamiton ni Jehova sa pag-alagad kaniya, ug dayon magpabilin sa binalaan nga kahimtang. Busa, si Jesus makaampo bahin sa iyang mga sumusunod: "Balaana sila pinaagi sa kamatuoran; ang imong pulong maoy kamatuoran." (Ju 17:17; itandi ang San 1:18.) Ang ilang pagkamasinugtanon sa gibutyag nga kamatuoran sa Pulong sa Diyos nag-agak kanila ngadto sa pagkabalaan, sanglit pinaagi sa kamatuoran ilang giputli ang ilang mga kalag. (1Pe 1:22) Busa sila lahi kaayo ingong "dili bahin sa kalibotan" nga wala motapot sa kamatuoran sa Diyos.—Ju 17:16.

'Paglakaw Diha sa Kamatuoran.' Kadtong nagtinguha nga makabaton sa pag-uyon sa Diyos angayng molakaw diha sa iyang kamatuoran ug moalagad kaniya diha sa kamatuoran. (Jos 24:14; 1Sa 12:24; Sal 25:4, 5; 26:3-6; 43:3; 86:11; Isa 38:3) Kini maglakip sa pagsunod sa mga kinahanglanon sa Diyos ug sa pag-alagad kaniya diha sa pagkamatinumanon ug katim-os. Ngadto sa usa ka Samarianhon nga babaye si Jesu-Kristo miingon: "Ang takna nagsingabot, ug mao na karon, sa dihang ang matuod nga mga magsisimba magasimba sa Amahan uban sa espiritu ug sa kamatuoran, kay, sa pagkatinuod, ang Amahan nagapangita sa mga ingon kanila aron magasimba kaniya. Ang Diyos maoy Espiritu, ug silang magasimba kaniya kinahanglan nga magasimba uban sa espiritu ug sa kamatuoran." (Ju 4:23, 24) Ang maong pagsimba dili ipasukad sa handurawan kondili kinahanglang ipahiuyon sa kon unsa ang tinuod nga kahimtang sa mga butang, nga nahiuyon sa gibutyag sa Diyos diha sa iyang Pulong bahin sa iyang kaugalingon ug sa iyang mga katuyoan.

Ang Kristiyanidad mao "ang dalan sa kamatuoran" (2Pe 2:2), ug kadtong motabang sa uban sa pagpalambo sa mga intereses sa Kristiyanidad mahimong "mga isigkamagbubuhat diha sa kamatuoran." (3Ju 8) Ang tibuok kahugpongan sa Kristohanong mga pagtulon-an, nga sa ulahi nahimong bahin sa sinulat nga Pulong sa Diyos, mao "ang kamatuoran" o "ang kamatuoran sa maayong balita." Ang pagsunod niini nga kamatuoran, ang 'paglakaw' diha niini, gikinahanglan aron ang usa ka

tawo makabaton ug kaluwasan. (Rom 2:8; 2Co 4:2; Efe 1:13; 1Ti 2:4; 2Ti 4:4; Tit 1:1, 14; Heb 10:26; 2Ju 1-4; 3Ju 3, 4) Labot niadtong migawi nga matarong, ang kamatuoran—ang pagpahiuyon sa ilang mga dalan sa Pulong sa Diyos ug ang aktuwal nga mga resulta sa ilang dalan—nagpamatuod nga sila maoy mga panig-ingnan nga takos sundogon. (3Ju 11, 12) Sa laing bahin, ang usa ka tawo nga mibiya gikan sa pangunang mga pagtulon-an sa Kristiyanidad, pinaagi sa iyang dili-hustong panggawi o kaha sa pagpasiugda ug bakak nga doktrina, wala na "maglakaw" diha sa kamatuoran. Kini mao ang kahimtang niadtong miinsistir nga ang pagpatuli kinahanglanon aron ang usa ka tawo makabaton ug kaluwasan. Ang ilang pagtulon-an maoy sukwahi sa Kristohanong kamatuoran, ug kadtong midawat niini wala na magsunod sa kamatuoran o maglakaw diha niana. (Gal 2:3-5; 5:2-7) Sa susama, sa dihang si apostol Pedro, pinaagi sa iyang mga lihok, mihimog dili-hustong pagpinig tali sa mga Hudiyo ug sa mga dili-Hudiyo, gitul-id siya ni apostol Pablo tungod kay siya wala na "maglakaw" subay "sa kamatuoran sa maayong balita." —Gal 2:14.

"Usa ka Haligi ug Tukod sa Kamatuoran." Ang Kristohanong kongregasyon nagsilbing "usa ka haligi ug tukod sa kamatuoran," nga nagpreserbar sa kaputli sa kamatuoran ug nagdepensa ug nagtuboy niini. (1Ti 3:15) Tungod niini hinungdanon gayod nga kadtong gipiyalan sa pagdumala sa kongregasyon makaarang sa paggamit sa "pulong sa kamatuoran" sa hustong paagi. Ang paggamit sa Pulong sa Diyos sa hustong paagi magpaarang kanila sa pagsumpo sa bakak nga mga pagtulon-an diha sa kongregasyon, nga magatudlo "niadtong nagasupak; kay basin ug itugot sa Diyos nga sila maghinulsol nga motultol ngadto sa tukmang kahibalo sa kamatuoran." (2Ti 2:15-18, 25; itandi ang 2Ti 3:6-8; San 5:13-20.) Dili ang tanan kuwalipikado sa pagbuhat niining matanga sa pagpanudlo diha sa kongregasyon. Ang mga tawo nga adunay mapait nga pangabugho ug mga matigion walay pasukaranan sa pagpanghambog nga sila kuwalipikado sa pagpanudlo. Ang ilang pangangkon maoy bakak. Sama sa gisulat sa tinun-an nga si Santiago: "Kinsay maalamon ug masinaboton kaninyo? Ipakita niya gikan sa iyang maayong panggawi ang iyang binuhatan nga may kalumo nga iya sa kaalam. Apan kon ang inyong kasingkasing naghambin ug mapait nga pangabugho ug pagkamatigion, ayaw pagpanghambog ug pagpamakak batok sa kamatuoran."—San 3:13, 14.

Aron ang Kristohanong kongregasyon mahimong "usa ka haligi ug tukod sa kamatuoran," ang mga membro niini, pinaagi sa maayong panggawi, kinahanglang magpasundayag sa kamatuoran diha sa ilang mga kinabuhi. (Efe 5:9) Sila kinahanglang nahiuyon kanunay ug dili motipas sa hustong panggawi, nga daw 'binaksan sa kamatuoran.' (Efe 6:14) Gawas pa sa paghupot ug personal nga kaputli, ang mga Kristohanon kinahanglang mabalaka bahin sa kaputli sa kongregasyon. Sa dihang gipasiugda ang panginahanglan nga huptang mahinlo ang Kristohanong kongregasyon gikan sa kahugawan sa malinapasong mga tawo, si apostol Pablo misulat: "Kuhaa ang daang lebadura, aron kamo mahimong bag-ong minasa, ingon nga kamo walay igpapatubo. Kay, sa pagkatinuod, si Kristo nga atong inihaw sa paskuwa gihalad na. Tungod niana atong saulogon ang pista, dili pinaagi sa daan nga lebadura, ni pinaagi sa lebadura sa kangil-aran ug pagkadaotan, kondili pinaagi sa mga tinapay nga walay igpapatubo sa katim-os ug sa kamatuoran." (1Co 5:7, 8) Sanglit si Jesu-Kristo kas-a lamang gihalad (itandi ang Heb 9:25-28) ingong tinuod nga kordero sa Paskuwa, ang katibuk-ang pagkinabuhi sa mga Kristohanon, nga susama sa Pista sa mga Tinapay nga Walay Igpapatubo, kinahanglang walay kangil-aran ug pagkadaotan. Kinahanglang andam siya sa pagwagtang sa kon unsay kasal-anan aron mahuptan ang kaputli sa personal ug sa kongregasyon ug sa ingon 'makasaulog sa pista pinaagi sa mga tinapay nga walay igpapatubo sa katim-os ug sa kamatuoran.'

KAMELYO [Heb., *ga·mal'; be'kher,* "nating laking kamelyo" (Isa 60:6); *bikh·rah',* "nating bayeng kamelyo" (Jer 2:23); *kir·ka·rohth',* "tulin nga mga bayeng kamelyo" (Isa 66:20); Gr., *ka'me·los*]. Usa ka hayop nga dugay nang gigamit sa tawo ingong usa ka mananap nga luwananan ug sakyanan, ilabina sa desyertong mga rehiyon. Adunay duha ka matang sa kamelyo, ang Bactrian ug ang Arabian. Ang kamelyo nga Bactrian (*Camelus bactrianus*) adunay duha ka bugdo sa bukobuko niini, mas kusgan kay sa kamelyo nga Arabian, ug makadalag mas bug-at nga mga luwan; ang kamelyo nga Arabian (*Camelus dromedarius*), nga gituohang mao ang kanunayng gihisgotan sa Bibliya, may usa lamang ka bugdo sa bukobuko.

Ang mga kinaiyahan sa kamelyo angayan kaayo alang sa kinabuhi sa desyertong mga rehiyon, diin kini ang mobuhat sa sagad buhaton sa kabayo o asno sa ubang kayutaan. Ang bagang balhibo niini nga hayop nahimong panagang niini batok sa init sa desyerto. Ang taas nga samag-gisi nga mga buho sa ilong niini matak-optak-op, nga usa ka mapuslanong panalipod batok sa balas nga ipadpad sa hangin. Ang mga mata niini mapanalipdan batok sa grabeng mga bagyo sa balas pinaagi sa bagang mga tabontabon ug tag-as nga mga pilok niini. Ang mga tiil sa kamelyo gahig panit ug laparon,

nga haom kaayo sa paglakaw diha sa humok ug buhaghag nga balas. Ang baga nga panit nga samag sapin nga maoy idapat sa hayop sa dihang kini molubog nagsilbing proteksiyon sa dughan ug sa mga tuhod niini. Kini nga mga panit nga samag sapin anaa na sa dihang kini ipanganak. Ang ligong mga ngipon sa kamelyo magpaarang niini sa pag-usap sa halos bisan unsa. Diyutay nga lugas lamang ang gikinahanglan niini nga linalang ug mabuhi ra sa komong mga tanom sa desyerto, ug tungod niini kini nga hayop praktikal nga gamiton.

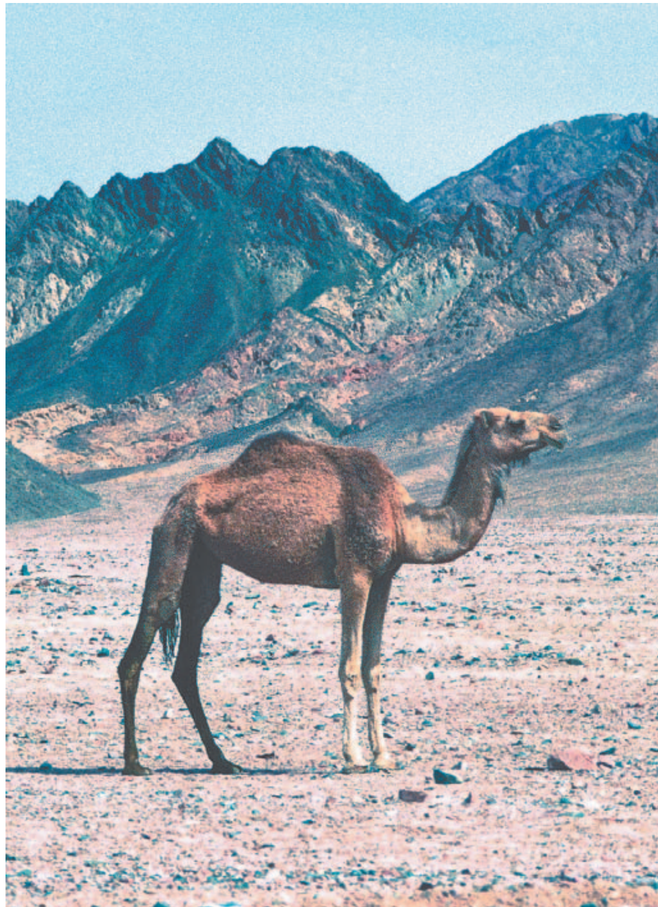
Ang bugdo sa bukobuko sa kamelyo nagsilbing madaladala nga pondohanan sa pagkaon. Dinhi ipondo ang kadaghanan sa reserba nga pagkaon ingong tambok. Kon kinahanglang gamiton sa kamelyo ang reserba niini nga pagkaon sulod sa dugay kaayong panahon, ang panit sa bugdo, inay nga mag-ugdo, mohulpa ug molaylay nga samag walay sulod nga sako diha sa kilid sa bukobuko niini. Sa kanhing mga panahon, sama usab karong adlawa, ang mga luwan gipahimutang diha sa mga bugdo sa bukobuko sa mga kamelyo. (Isa 30:6) Gihisgotan usab sa Kasulatan ang "pangmonturang bukag sa kamelyo nga pangbabaye," nga sa walay duhaduha gipahimutang diha sa bugdo sa bukobuko sa kamelyo.—Gen 31:34.

Bisan tuod ang sugilambong nagingon nga ang kamelyo nagtipig ug tubig diha sa bugdo sa bukobuko niini, kini dili tinuod. Sagad gituohan nga ang kamelyo makaagwanta nga walay tubig sa dugaydugay nga panahon tungod kay kini makapondo sa daghang tubig nga mainom niini. Ang hinungdan niini mao ang disenyo sa ilong, nga magpaarang sa hayop nga makakuhag alisngaw sa tubig inigbuga niini ug hangin. Ang kamelyo makalahutay bisag mawad-an ug tubig sa lawas nga 25 porsiyento sa gibug-aton niini, kon itandi sa 12 porsiyento sa mga tawo. Dili kini daling mawad-an sa kaumog tungod sa pagsingot sama sa ubang mga linalang, tungod kay ang temperatura sa lawas niini mahimong mausab ngadto sa 6°C. (11°F.) nga walay dakong epekto. Talagsaon ang dugo niini sa pagkaagi nga diyutay lamang ang mawala nga pluwido bisag diyutay ra ang suplay nga tubig sulod sa ubay-ubayng mga adlaw. Kini makahulip usab sa nawalang gibug-aton sa lawas pinaagi sa pag-inom ug 135 L (35 gal) sulod sa napulo ka minuto.

May mga kamelyo nga makadagan nga paspas kaayo. Sa 1 Samuel 30:17, lagmit nga ang gihisgotan mao ang tulin nga mga kamelyo. Ang 400 lamang ka batan-ong lalaki nga misakay ug mga kamelyo ang nakalingkawas sa dihang gipamatay ni David ang Amalekanhong mga manunulong.

Sumala sa Balaod, ang kamelyo maoy mahugaw nga hayop ug busa dili kan-on sa mga Israelinhon. (Lev 11:4; Deu 14:7) Apan, ang balhibo sa kamelyo gihabol aron mahimong panapton. Si Juan nga Tigbawtismo nagsul-ob ug besti nga ginama niini nga materyal. (Mat 3:4; Mar 1:6) Bisan karong adlawa ang panapton nga gikan sa balhibo sa kamelyo gigamit sa paghimog mga besti.

Paggamit Sukad sa Unang mga Panahon. Ang unang paghisgot sa Bibliya bahin sa kamelyo maoy maylabot sa temporaryong pagpuyo ni Ab-

Arabian nga kamelyo, angayan kaayo sa kinabuhi sa desyerto

raham sa Ehipto, diin siya nakabaton ug daghan niining matanga sa mga mananap nga luwananan. (Gen 12:16) Sa dihang gipadala ni Abraham ang iyang matinumanong alagad ngadto sa Mesopotamia aron sa pagpangitag pangasaw-onon alang kang Isaac, usa ka panon sa napulo ka kamelyo, nga gikargahan sa tanang matang sa mga gasa, ang nag-uban kaniya. (Gen 24:10) Si Jose gibaligya sa iyang mga igsoon-sa-amahan ngadto sa usa ka nagapanawng panon sa mga Ismaelinhon nga nagsakay sa mga kamelyo paingon sa Ehipto.—Gen 37:25-28.

Si Job gipaila ingong "ang labing bantogan sa tanan nga taga-Sidlakan." Ang iyang materyal nga mga bahandi naglakip sa 3,000 ka kamelyo, ug human sulayi ang iyang integridad, si Job gipanalanginan ni Jehova, nga tungod niana siya sa ulahi nakabaton ug 6,000 ka kamelyo ug daghan kaayong uban pang kahayopan.—Job 1:3; 42:12.

Sama sa ubang kahayopan sa Ehipto, lakip ang mga kamelyo sa nakaagom sa mga hampak nga gipadangat sa Diyos nganha sa dominyo ni Paraon. (Ex 9:3, 10, 25; 12:29) Wala hisgoti sa rekord sa Bibliya kon ang mga kamelyo kauban ba sa mga Israelinhon sa ilang panaw latas sa kamingawan, apan lagmit mao kini ang kahimtang.

Ang unang paghisgot sa mga kamelyo human mopuyo ang mga Israelinhon sa Yutang Saad maoy mahitungod sa paggamit niini sa mga manunulong. Sa dihang ang panon sa mga Midianhon ug ang ilang 'mga kamelyo nga dili maihap' mihugop sa yuta ug nagdaot niini, ang Israel nga katawhan sa Diyos nakaagom ug lisod nga kahimtang. (Huk 6:5; 7:12) Dihay mga panahon nga pinaagi sa tabang ni Jehova gipildi sa mga Israelinhon ang ilang mga kaaway ug giilog ang dakong panon sa mga kamelyo, sa usa ka higayon niana kini mikabat ug 50,000.—1Cr 5:21; 2Cr 14:15.

Sa dihang nagtagotago gikan kang Saul, si David ug ang iyang mga tawo nakiggubat sa mga Gesurihanon, Girzihanon, ug mga Amalekanhon, nga nagpatay sa tanang lalaki ug babaye apan nagkuha sa binuhing mga hayop lakip ang mga kamelyo ingong mga inagaw. (1Sa 27:8, 9) Sa panahon sa paghari ni David, usa ka hamiling opisyal nga si Obil ang gitugyanan sa iyang mga kamelyo. (1Cr 27:30) Ang rayna sa Sheba nagdalag mga gasa kang Haring Solomon sakay sa panon sa mga kamelyo, ug si Ben-hadad II sa Sirya nagpadalag mga gasa ngadto sa manalagnang si Eliseo nga gikarga diha sa 40 ka kamelyo.—1Ha 10:1, 2; 2Ha 8:9.

Sa dihang gitagna ang pagkapukan sa Babilonya, ang manalagnang si Isaias naghisgot sa nagapangdaog nga kasundalohan ubos sa simbolo nga "usa ka karo nga iggugubat sa mga kamelyo." (Isa 21:7) Sumala sa Gregong historyador nga si Herodotus (I, 80), si Ciro migamit ug mga kamelyo sa iyang pagpakiggubat. Sa dihang gihubit ang nagsingabot nga kalaglagan sa Raba, ang kaulohang siyudad sa mga Ammonhanon, ang Ezequiel 25:5 nag-ingon nga ang siyudad mahimong "sibsibanan sa mga kamelyo." Lain pa, ang dili-matinuohong balay sa Israel, tungod sa pagpanapaw niini, nga nakigrelasyon sa paganong mga nasod sa palibot, gipakasama sa nangulag nga nating bayeng kamelyo, nga walay tumong nga nagdagandagan ngadto-nganhi.—Jer 2:23, 24.

Nagpahinumdom sa mga hampak nga midangat sa kahayopan sa Ehipto, gitagna ni Zacarias ang usa ka hampak nga modangat sa mga kamelyo ug sa ubang kahayopan sa mga nasod nga makig-away sa katawhan ni Jehova dinhi sa yuta. (Zac 14:12, 15) Human sila ipasig-uli gikan sa pagkadestiyero, ang katawhan sa Diyos gihulagway ingong natabonan sa "nagabul-og nga panon sa mga kamelyo," nga ang tanan nagdalag tributo. Ang mga kamelyo gihisgotan usab nga lakip sa mga mananap nga luwananan nga gisakyan sa mga igsoon sa mga alagad sa Diyos paingon sa Jerusalem gikan sa tanang kanasoran "ingong gasa ngadto kang Jehova." (Isa 60:6; 66:20) Makaiikag nga, sa unang katumanan sa tagna ni Isaias bahin sa pagpasig-uli, dihay 435 ka kamelyo taliwala sa kahayopan sa mga Hudiyo nga mibalik gikan sa Babilonya niadtong 537 W.K.P.—Esd 2:67; Neh 7:69.

Masambingayong Paggamit. Si Jesus naghisgot sa mga kamelyo sa masambingayong paagi. Sa usa ka okasyon iyang gipasiugda nga mas sayon pa alang sa usa ka kamelyo nga makalusot sa mata sa dagom kay sa usa ka tawong dato nga makasulod sa Gingharian. (Mat 19:24; Mar 10:25; Luc 18:25) Ang usa ka pangutana mitungha kon ang "kamelyo" husto ba nga hubad inay nga "pisi" nianang mga tekstoha. Sa pagkatinuod, ang hubad ni George M. Lamsa naggamit sa pulong nga "pisi" diha sa pangunang teksto, ug ang nota o *footnote* sa Mateo 19:24 mabasa: "Ang Aramaikong pulong nga *gamla* nagkahulogang *pisi* ug *kamelyo."* Lain pa, ang Gregong mga pulong alang sa pisi (*ka'mi·los*) ug kamelyo (*ka'me·los*) susama kaayo, ug gituohan nga makalibog kining Gregong mga pulong. Apan matikdi nga ang *A Greek-English Lexicon* (ni Liddell ug Scott, nga girebisar ni Jones, Oxford, 1968, p. 872) nagbatbat sa *ka'mi·los* ingong "pisi" apan nagdugang nga tingali kini gimugna ingong kausaban sa prase, "Mas sayon pa sa usa ka kamelyo nga makalusot sa mata sa dagom kay sa usa ka tawong dato nga makasulod sa gingharian sa Diyos," sa ingon nagpakita nga ang *ka'me·los,* inay nga *ka'mi·los,* ang makita sa teksto sa orihinal nga Grego.

Diha sa labing karaang nahibilin nga Gregong mga manuskrito sa Ebanghelyo ni Mateo (ang Sinaitic, ang Vatican Num. 1209, ug ang Alexandrine), makita ang pulong nga *ka′me·los.* Unang gisulat ni Mateo ang iyang asoy sa kinabuhi ni Jesus diha sa Hebreohanon ug dayon mahimong iyang gihubad kini ngadto sa Grego. Busa, nahibalo gayod siya kon unsay giingon ug gipasabot ni Jesus. Sa ingon nahibalo siya sa hustong pulong, ug ang pulong nga gigamit diha sa labing karaang nahibilin nga Gregong mga manuskrito maoy *ka′me·los.* Mao nga adunay maayong katarongan sa pagtuo nga ang "kamelyo" maoy hustong hubad.

Pinaagi niini nga ilustrasyon, nga dili sabton nga literal, gipasiugda ni Jesus nga sanglit imposible sa literal nga kamelyo nga makalusot sa mata sa literal nga dagom, ilabinang imposible alang sa usa ka datong tawo, samtang nagpadayon sa pagtapot sa iyang bahandi, nga makasulod sa Gingharian sa Diyos.—Tan-awa ang MATA SA DAGOM.

Sa iyang paghukom sa salingkapaw nga mga Pariseo, gihisgotan ni Jesus ang ilang 'pagsala sa tagnok apan naglamon sa kamelyo.' Ang maong mga tawo nagsala sa tagnok gikan sa ilang bino, dili lamang tungod kay kini insekto, kondili tungod kay kini mahugaw sa seremonyal nga paagi; bisan pa niana, sila sa mahulagwayon nga pagkasulti naglamon sa mga kamelyo, nga mahugaw usab. Samtang miinsistir nga sundon ang labing gagmay nga mga kinahanglanon sa Balaod, bug-os nilang gibalewala ang mas bug-at nga mga butang —hustisya, kaluoy, ug pagkamatinumanon.—Mat 23:23, 24.

KAMELYON [Heb., *tin·she′meth*]. Ang ngalan niini nga reptilya gilakip diha sa "tigpanon nga mga linalang" nga "mahugaw" sumala sa Moisesnong Balaod. (Lev 11:29, 30) Kini nga ngalan giisip nga naggikan sa *na·sham′,* usa ka lintunganayng pulong nga nagkahulogang 'hangos.' (Itandi ang Isa 42:14.) Si Koehler ug Baumgartner, sa pagtandi niini sa pinulongang Arabiko, nagsugyot sa "tigpangusmo" ingong kahulogan niini. (*Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* Leiden, 1958, p. 1035) Bisan tuod dili tino kon unsa gayod kini, ang maong ngalan mahimong mapadapat sa kamelyon. Ang kasagaran nga *Chamaeleo chamaeleon* subsob nga makaplagan sa Ehipto ug Palestina.

Ang kamelyon maoy usa ka matang sa reptilya nga hinayng mokamang ug nagpuyo sa kahoy ug ilado tungod sa katakos niini sa pag-usab-usab sa iyang bulok. Ang pag-usab-usab sa bulok niini pangunang nagdepende sa temperatura, sa kahayag, ug sa emosyon niini.

Sa Levitico 11:18 ang samang Hebreohanong pulong gigamit sa pagtumong sa sisne ingong lakip sa "mahugaw" nga mga langgam.

KAMINGAWAN. Ang Hebreohanong termino alang sa kamingawan (*midh·bar′*) sa katibuk-an nagtumong sa wala kaayoy nagpuyo ug wala matikad nga yuta. (Jer 2:2) Mahimong maglakip kini sa mga sibsibanan (Sal 65:12; Jer 23:10; Ex 3:1), mga atabay (2Cr 26:10), mga balay, ug gani sa pipila ka siyudad (1Ha 2:34; Jos 15:61, 62; Isa 42:11). Bisan tuod sagad nagtumong lamang kini sa umaw nga mga yuta nga may kalibonan ug balili, ang *midh·bar′* mahimong magtumong usab sa walaytubig nga mga rehiyon nga matawag nga tinuod nga mga desyerto. Ang ubang Hebreohanong mga termino nga gigamit sa pagtumong sa maong mga dapit sa mas espesipikong paagi sagad makita diha sa balaknong pagtandi sa *midh·bar′.*—Sal 78:40; Jer 50:12.

Ang pulong nga *yeshi·mohn′* nagtumong sa kinaiyanhong dapit nga awaaw o desyerto. (Sal 68:7; Isa 43:19, 20) Dayag nga kini mas bug-at nga termino kay sa *midh·bar′,* nga nagpailang kini mas umaw, sama sa ekspresyon nga "haw-ang, nagdaguhong nga desyerto [*yeshi·mon′*]." (Deu 32:10) Kon gamitan ug tinong artikulo, kini magtumong sa espesipikong mga dapit sa kamingawan.—Num 21:20; 1Sa 23:19, 24; tan-awa ang JESIMON.

Ang *'ara·vah′* naghubit sa umaw ug dili-mabungahong mga luna sa yuta, sama niadtong atua tabok sa Jordan gikan sa Jerico. (Num 22:1) Kini nga mga desyertong kapatagan tingali maoy resulta sa pagkadaot sa kalasangan ug sa kakulang sa hustong paagi sa pagkonserbar ug pagtikad, o tingali resulta kini sa dugay kaayong hulaw, ug kini nga mga kahimtang naghimo sa produktibo nga mga dapit ingong dili-mabungahong kaawaawan. (Isa 33:9; Jer 51:43) Uban ang tinong artikulo, kini nga pulong nagtumong usab sa usa ka espesipikong bahin sa Yutang Saad. (Tan-awa ang ARABA; ARABA, BUL-OGANANG WALOG SA.) Ang laing termino, ang *tsi·yah′,* naghubit sa bisan unsang "walaytubig nga mga rehiyon" ug gigamit uban sa gihisgotan na nga mga pulong.—Sal 107:35; Isa 35:1.

Bisan ang mga rehiyon nga haom nga gihubit sa Bibliya ingong "desyerto" maoy mga rehiyon nga dili kaayo balason, sama sa pipila ka bahin sa Desyerto sa Sahara nga may hanayhay nga mga bungdo sa pinadpad nga mga balas. Kasagaran kini walay mga kahoy, uga o dili kaayo uga nga kapatagan, batoon nga mga patag ibabaw sa bukid, o awaaw ug walay-tubig nga mga walog nga gilibotan sa habog nga kabukiran ug umaw nga kabungtoran.—Job 30:3-7; Jer 17:6; Eze 19:13.

Ang nasod sa Israel, nga mihimo sa ilang Pagpanggula gikan sa Ehipto, gigiyahan sa Diyos ngadto sa kamingawan ubay sa Pulang Dagat, nga tungod niana si Paraon nagtuo nga sila nanghisalaag. (Ex 13:18-20; 14:1-3) Sa pikas bahin sa Pu-

lang Dagat, ug sulod sa nahibiling bahin sa 40 ka tuig, ang Israel nagbalhinbalhin sa lainlaing dapit sa kamingawan, lakip sa mga rehiyon sa kamingawan sa Sur, Sin, Sinai, Paran, ug Zin (Ex 15:22; 16:1; 19:1; Num 10:12; 20:1), nga usahay nagkampo sa tubigang mga dapit, sama sa Elim, nga may 12 ka tubod ug 70 ka kahoyng palma (Ex 15:27), ug sa Kades.—Num 13:26; Deu 2:14; MAPA, Tomo 1, p. 541.

Ang Yutang Saad, nga nahimong bahin sa gitawag nga Fertile Crescent, maoy usa ka hiktin nga yuta nga maayong pagkatikad ug ang utlanan niini sa usa ka kiliran mao ang Dagat Mediteranyo ug sa duha ka kiliran mao ang halapad nga mga rehiyon sa kamingawan—ang Siro-Arabianhong Desyerto sa S ug ang Peninsula sa Sinai sa H. (Ex 23:31) Sulod sa mga utlanan niini nga yuta dihay gagmayng mga seksiyon sa kamingawan, pananglitan, ang seksiyon sa Dotan, sa H mismo sa Walog sa Jezreel, diin si Jose gihulog sa iyang mga igsoon sa gahong-sa-tubig (Gen 37:17, 22); ang Kamingawan sa Juda, nga may mga seksiyon palibot sa mga siyudad sa Zip, Maon, ug En-gedi, ang mga kamingawan nga gidangpan ni David sa dihang gigukod siya ni Saul (Huk 1:16; 1Sa 23:14, 24; 24:1); ug ang mga rehiyon sa kamingawan sa S nga kiliran sa Jordan, nga magtagbo sa Siro-Arabianhong Desyerto (Num 21:13; Deu 1:1; 4:43). Ang dakong bahin sa *rift valley* nga giagosan sa Suba sa Jordan (gitawag karon nga Ghor) maoy desyerto.

Bisan tuod nga daghang rehiyon sa kamingawan nga gihisgotan sa Bibliya maoy bug-os nga umaw ug awaaw na karon, adunay ebidensiya nga ang pipila dili kanunay nga ingon niana. Si Denis Baly, sa *The Geography of the Bible* (1957, p. 91), miingon nga "ang kinaiyahan sa pagtubo sa mga tanom lagmit nga miagi ug dako kaayong kausaban sukad sa kapanahonan sa Bibliya." Ang balanse kaayong mga kahimtang sa sinugdan diin ang yuta, klima, ug katanoman nakamugnag usa ka maayong kalikopan, nga diyutay ra ang pagkakankan sa yuta, nahanaw na tungod sa pagkadaot sa kalasangan nga wala gayod mahulipi sa pagtanom. Kay wala nay landong, ug wala nay mga gamot nga maghawid sa yuta, ang naglagiting nga kainit sa ting-init ug ang nagabunok nga ulan sa tingtugnaw nagdaot niini. Ang yuta gipagba sa adlaw, gipadpad sa hangin, gipakaging sa nagkadaiyang hinobrang mga temperatura, ug gibanlas sa mga ulan. Ang arkeolohikanhong pagpanukiduki nagpakita nga daghan sa mga dapit karon nga bug-os umaw kaniadto "naglakip sa mga sibsibanan, kapatagan, ug tubigang mga dapit diin ang mga tubod ug panagsang pag-ulan ug ang mainampingong pagkonserbar sa tubig nagpaposible sa pagtukod ug mga balangay ug paghupot sa importanteng mga ruta sa nagapanawng mga panon." (*The Interpreter's Dictionary of the Bible,* giedit ni G. Buttrick, 1962, Tomo 1, p. 828) Bisan karong adlawa, daghan sa maong mga dapit sa kamingawan ang malukop sa lunhawng kabalilihan panahon sa tingpamulak, bisan tuod nga inigkatapos sa ting-init kini mapagtong sa kainit ug sa hulaw.

Mga Kahimtang sa Paglatagaw sa Kamingawan. Bisan tuod nga ang mga kahimtang sa pipila ka rehiyon sa kamingawan lagmit mas maayo pa sa karaang panahon kay sa pagkakaron, si Moises nakasulti bahin sa pagpanaw sa Israel latas sa Sinai ingong "latas sa dako ug makalilisang nga kamingawan, nga may malala nga mga halas ug mga tanga ug uhaw nga yuta nga walay tubig." (Deu 1:19; 8:15; MGA HULAGWAY, Tomo 1, p. 542) Kadto maoy usa ka "yuta sa mga hilanat" (Os 13:5), usa ka yuta sa gahong ug mabagang kangiob. (Jer 2:6) Ang mas umaw nga mga rehiyon sa kamingawan walay nagpuyo (Job 38:26) o kaha maoy mga dapit diin miestar ang mga tigpuyo sa tolda ug diin naglibodlibod ang mga tawong nagbalhinbalhin pagpuyo. (1Cr 5:9, 10; Jer 3:2) Nanubo diha niini ang mga sampinit ug tunokong mga tanom (Gen 21:14, 15; Ex 3:1, 2; Huk 8:7), ang tunokon nga mga kahoyng lotus, ug ang masiot, tunokon nga mga kahoyng akasya.—Ex 25:10; Job 40:21, 22.

Ang gikapoy nga mga magpapanaw nga miagi sa nabantok nga mga alagianan (Jer 12:12) tingali mopasilong ilalom sa yagpis, samag-tukog nga mga sanga sa kahoyng retama (1Ha 19:4, 5), o sa ilalom sa patay tan-awon nga gagmayng junipero (Jer 48:6), o sa bukohon ug punoan nga tamarisko nga may samag-balhibo nga gagmayng *evergreen* o lunhaw nga mga dahon (Gen 21:33). Ang mga agila ug ubang mga langgam nga mandadagit naglibotlibot diha sa walay panganod nga kalangitan (Deu 32:10, 11), samtang ang sungayang mga bitin ug ang samag-udyong nga mga bitin modailos sa ibabaw sa dagkong bato ug sa ilalom sa mga kahoykahoy, ang mga tabili sa balas mokabad pagdagan, ug ang dagkong halo mokamang pinaagi sa ilang mugbo, kusgang mga tiil. (Lev 11:30; Sal 140:3; Isa 34:15) Ang mga kanding sa bukid makita diha sa batoong mga pangpang (1Sa 24:2); ang ihalas nga mga asno, sebra, kamelyo, ug ostrik manibsib diha sa hilang nga katanoman; ug bisan ang mga pelikano ug porcupino makita usab. (Job 24:5; 39:5, 6; Jer 2:24; Lam 4:3; Sof 2:13, 14) Sa magabii, ang pag-uwang sa mga irong ihalas ug mga lobo giduyogan sa pagsiyaok sa mga bukaw o sa pagyagongyong sa langgam sa gabii, nga nakadugang sa pagbati sa kaawaaw ug kamingaw. (Isa 34:11-15; Jer 5:6) Kadtong nakasulay pagtulog diha sa kamingawan kasagarang mibatig walay kasegurohan.—Itandi ang Eze 34:25.

Gawas sa nihit nga tubigang mga dapit, ang Peninsula sa Sinai sa dakong bahin maoy usa ka rehiyon nga balason, daghag graba, ug mga bato. May diyutayng katanoman nga nanubo diha sa mga lugot. Sa karaang panahon lagmit dihay igoigong pag-ulan ug usab mas daghang katanoman. Apan kon walay pag-atiman sa Diyos, ang mga Israelinhon, nga lagmit may gidaghanong tulo ka milyon, dili gayod makalahutay niining umaw nga rehiyon. Sumala sa giingon ni Moises kanila didto sa Kapatagan sa Moab: "Magmatngon ka nga dili ka mahikalimot kang Jehova nga imong Diyos . . . nga nagpagawas kanimo gikan sa yuta sa Ehipto, gikan sa balay sa mga ulipon; nga nagpalakaw kanimo latas sa dako ug makalilisang nga kamingawan, nga may malala nga mga halas ug mga tanga ug uhaw nga yuta nga walay tubig; nga nagpagulag tubig alang kanimo gikan sa bato nga santik; nga nagpakaon kanimo ug mana sa kamingawan, nga wala hiilhi sa imong mga amahan, aron sa pagpaubos kanimo ug sa pagbutang kanimo sa pagsulay aron sa pagbuhat ug maayo kanimo sa imong mga adlaw sa ulahi."—Deu 8:11-16.

Ang Kamingawan Diha sa Gregong Kasulatan. Dinhi ang Gregong termino nga *e′re·mos* sa katibuk-an maoy katumbas sa Hebreohanong *midh·bar′.* (Luc 15:4) Kini naghubit sa matang sa kamingawan diin nagsangyaw si Juan nga Tigbawtismo (Mat 3:1) ug sa mingaw nga mga dapit nga didto giabog ang nademonyohan nga tawo. (Luc 8:27-29) Si Jesus, human mabawtismohi, nagpuasa ug gitental ni Satanas didto sa kamingawan. (Mat 4:1; itandi ang Lev 16:20-22.) Panahon sa iyang ministeryo, si Jesus usahay moadto sa kamingawan aron sa pag-ampo. (Luc 5:16) Apan, siya nagpasalig sa iyang mga tinun-an nga ang iyang presensiya uban ang harianong gahom dili limitado sa usa ka hilit nga kamingawan kondili madayag sa bisan asa nga dapit. (Mat 24:26) Ang kamingawan sa gihapon may linaing mga kapeligrohan sa dihang si apostol Pablo mihimo sa iyang misyonaryong mga panaw.—2Co 11:26; itandi ang Buh 21:38.

Mahulagwayong mga Paggamit. Mohuros usab gikan sa mga rehiyon sa kamingawan dapit sa S ug sa HS sa Palestina ang kusog, init nga hangin nga gitawag ug *siroccos,* nga naggikan sa Arabiko nga pulong (*sharquiyyeh*) alang sa "hangin nga timog." Kini nga hangin nga mohuros gikan sa desyerto dali kaayong makapagba, nga magpauga sa tanang umog diha sa hangin ug sagad magdalag pino, dalagon nga abog. (Jer 4:11) Ang *siroccos* motungha ilabina sa panahon sa tingpamulak ug sa tinghunlak, ug kon motungha sa tingpamulak kini makadaot pag-ayo sa mga tanom. (Eze 17:10) Sa paghisgot bahin sa Epraim, sanglit ang tribo naghawas man sa apostatang amihanan nga gingharian sa Israel, si Jehova nagtagna nga bisan pag ang Epraim "magmabungahon, ang hangin nga timog . . . moabot. Gikan sa usa ka kamingawan kini moabot, ug kini magpamala sa iyang atabay ug magpahubas sa iyang tubod. Pagailogon niya ang bahandi sa tanang tilinguhaon nga mga butang." Kining malaglagong hangin nga timog nga gikan sa kamingawan nagsimbolo sa pag-atake sa Asirya nga gikan sa S batok sa Israel, nga magapangagaw ug magbihag sa mga Israelinhon.—Os 13:12-16.

Ang mga rehiyon sa kamingawan, nga sa kinaiyanhon diyutay lamang ang nagpuyo ug wala kaayo tagda ug tikara sa tawo, sagad gigamit sa paglarawan sa malaglagong mga resulta sa pagsulong sa mga kaaway. Tungod sa pagkadili-matinumanon sa Juda, ang kasundalohan sa Babilonya maghimo sa iyang 'balaang mga siyudad nga usa ka kamingawan, ang Zion ingong bug-os nga kamingawan, ang Jerusalem ingong usa ka awaaw' (Isa 64:10), ang iyang mga prutasan ug tinikad nga kaumahan mahisama ang tanan sa kamingawan. (Jer 4:26; 9:10-12) Ang iyang prinsipe nga mga magmamando, nga kanhi samag harianong mga sedro sa lasang, pagapukanon. (Jer 22:6, 7; itandi ang Eze 17:1-4, 12, 13.) Sa laing bahin, agig panimalos sa ilang pagdumot ug sa pagsupak sa kahikayan sa gingharian sa Diyos, ang kaawayng mga nasod, sama sa Babilonya, Ehipto, Edom, ug uban pa, kinahanglang makaagom usab sa samang kasinatian. Ang Babilonya linaing gihisgotan nga tinong mahimong usa ka "walay-tubig nga kamingawan ug usa ka desyertong kapatagan," dili pagapuy-an, mahikalimtan sa iyang pagkabiniyaan.—Jer 50:12-16; Joe 3:19; Sof 2:9, 10.

Sa kasukwahi, ang pagpasig-uli sa Juda, human sa 70 ka tuig nga pagkadestiyero, maoy samag paghimo sa usa ka rehiyon sa kamingawan ingong usa ka tanaman sa Eden, nga may mabungahong mga prutasan ug produktibong kaumahan nga pagatubigan sa mga sapa ug mga suba, ug may daghang tanom nga tangbo, ug mga kahoy nga daghag dahon, ug nagapamuswak nga kabulakan, ang tanan maghimo sa yuta nga daw nagmasadyaon.—Isa 35:1, 2; 51:3.

Mga tawo. Ang susamang mga paghisgot nga nagpunting sa mga tawo nagpakita nga ang maong mga tagna sa panguna mapadapat sa espirituwal inay sa literal nga paagi. Busa, ang usa nga nagasalig sa mga tawo inay kang Jehova gipakasama sa usa ka nag-inusarang kahoy diha sa desyertong kapatagan, nga wala nay paglaom nga makakita sa maayo. Apan ang usa nga nagasalig kang Jehova maoy sama sa "usa ka kahoy nga gitanom sa dap-

lin sa mga tubig," nga magmabungahon, labong, nahigawas sa kapeligrohan. (Jer 17:5-8) Kini nga mga pagtandi nagtagana usab sa pasukaranan sa paghanduraw kon unsa gayod ang rehiyon sa kamingawan.

"Kamingawan sa dagat." Ang "kamingawan [*midh·bar'*] sa dagat" diha sa Isaias 21:1 gisabot sa pipila ka komentarista ingong usa ka ekspresyon nga nagtumong sa habagatang bahin sa karaang Babilonya. Sa dihang ang mga tampi sa suba sa Euprates ug Tigris maapawan kada tuig, kini nga rehiyon mahisama sa usa ka 'dagat nga kamingawan.'

Sa Pinadayag. Sa basahon sa Pinadayag, ang kamingawan gigamit diha sa doble nga diwa: aron ihulagway ang pag-inusara ug ang pagpangitag dalangpanan gikan sa mga manunulong maylabot sa simbolikong babaye nga nanganak ug usa ka harianon nga batang lalaki (Pin 12:6, 14), ug aron ihulagway ang pinuy-anan sa mapintas nga mga mananap maylabot sa simbolikong babaye, ang "Dakong Babilonya," nga misakay sa mapintas nga mananap nga pito ug ulo.—Pin 17:3-6, 12-14.

KAMINGAWAN SA JUDA. Tan-awa ang JUDA, KAMINGAWAN SA.

KAMINYOON. Ang panaghiusa sa usa ka lalaki ug babaye ingong bana ug asawa sumala sa batakan nga gilatid sa Diyos. Ang kaminyoon maoy usa ka institusyon sa Diyos, nga giawtorisahan ug giestablisar ni Jehova didto sa Eden. Tungod sa kaminyoon namugna ang usa ka yunit sa pamilya. Ang pangunang katuyoan niini mao ang pagpasanay sa mga membro sa tawhanong banay aron modaghan ang mga tawo. Gihimo ni Jehova nga Maglalalang ang lalaki ug babaye ug giestablisar ang kaminyoon ingong ang tukmang kahikayan sa pagpasanay sa tawhanong rasa. (Gen 1:27, 28) Gihimo ni Jehova ang unang kasal sa tawo, ingon sa gihubit sa Genesis 2:22-24.

Gidisenyo ang kaminyoon aron mahimong usa ka permanenteng bugkos sa panaghiusa tali sa lalaki ug babaye, aron sila suod nga magtambayayongay sa usag usa. Sa pagpuyo uban ang gugma ug pagsalig, sila makatagamtam ug dakong kalipay. Si Jehova naglalang sa babaye ingong kapikas sa lalaki pinaagi sa paggamit sa gusok sa lalaki ingong pundasyon, sa ingon naghimo sa babaye ingong labing suod nga paryente sa lalaki sa ibabaw sa yuta, ang iyang kaugalingong unod. (Gen 2:21) Ingon sa gipunting ni Jesus, dili si Adan kondili ang Diyos mao ang miingon, "Mao nga ang lalaki mobiya sa iyang amahan ug sa iyang inahan ug siya kinahanglang moipon sa iyang asawa ug sila mahimong usa ka unod." Ang giingon niining tekstoha nagpadayag nga ang pagbaton ug usa ka asawa o bana mao ang orihinal nga batakan sa kaminyoon sa mga mata ni Jehova nga Diyos.—Mat 19:4-6; Gen 2:24.

Naandan na sa mga Hebreohanon ang pagminyo. Walay pulong alang sa ulitawo diha sa Hebreohanong Kasulatan. Ang pangunang katuyoan sa kaminyoon mao ang pagbaton ug mga anak, ug tataw ang pahayag sa panalangin gikan sa banay ni Rebeca: "Hinaot nga ikaw mahimong libolibo ka napulo ka libo" (Gen 24:60), usab ang pangamuyo ni Raquel kang Jacob: "Hatagi ako ug mga anak kay kon dili ako mahimong patayng babaye."—Gen 30:1.

Ang kaminyoon maoy usa ka butang nga makaapektar sa pamilya, ug dili lamang sa pamilya kondili sa tibuok tribo o patriarkanhong komunidad, kay kini mahimong may epekto sa kalig-on sa tribo maingon man sa ekonomiya niini. Busa, natural lamang ug mopatim-awng hinungdanon nga ang pagpili ug asawa ug ang kahikayan sa tanang kasabotan ug ang pinansiyal nga mga butang nga nalangkit niini pagadesisyonan sa mga ginikanan o sa mga tig-atiman sa nagplanong magminyo, bisan tuod nga pangayoon usahay ang pag-uyon sa lalaki ug babaye (Gen 24:8) ug sagad nga nalangkit usab ang romantikong pagbati sa maong mga kahikayan. (Gen 29:20; 1Sa 18:20, 27, 28) Ang unang mga tikang o pagpangulitawo kasagarang himoon sa mga ginikanan sa batan-ong lalaki, apan usahay himoon sa amahan sa babaye, ilabina kon adunay kalainan sa posisyon o ranggo.—Jos 15:16, 17; 1Sa 18:20-27.

Mopatim-aw nga kostumbre na nga ang lalaki mangitag asawa sulod sa iyang kaugalingong mga kadugo o tribo. Kini nga prinsipyo gipakita sa gipamulong ni Laban ngadto kang Jacob: "Mas maayo nga ihatag ko [ang akong anak nga babaye] kanimo kay sa ihatag ko siya sa laing lalaki." (Gen 29:19) Gituman kini ilabina taliwala sa mga magsisimba ni Jehova, ingon sa panig-ingnan nga gipakita ni Abraham sa dihang siya nagpasugo ngadto sa iyang mga paryente sa iyang kaugalingong yuta aron sa pagkuhag asawa alang sa iyang anak nga lalaking si Isaac inay sa pagkuha gikan sa mga anak nga babaye sa mga Canaanhon diin sa taliwala kanila siya nagpuyo. (Gen 24:3, 4) Ang pagminyo ug mga dili magsisimba ni Jehova giayran ug hugot nga gidumilian. Usa kini ka matang sa pagkadili-maunongon. (Gen 26:34, 35) Ubos sa Balaod, gidili ang pagpakig-alyansa sa kaminyoon uban sa mga tawo nga naggikan sa pito ka Canaanhong mga nasod. (Deu 7:1-4) Hinuon, ang usa ka sundalo mahimong magminyo sa usa ka binihag nga ulay gikan sa laing langyaw nga nasod human kini

nga ulay moagi ug usa ka yugto sa pagputli, nga sulod sa maong panahon siya magbangotan sa kamatayon sa iyang mga ginikanan ug maghanaw sa tanang bahin sa iyang kanhing relihiyosong mga kalangkitan.—Deu 21:10-14.

Bugay. Sa dili pa himoon ang kasabotan, ang batan-ong lalaki o ang amahan sa batan-ong lalaki kinahanglang magbayad sa bugay ngadto sa amahan sa babaye. (Gen 34:11, 12; Ex 22:16; 1Sa 18:23, 25) Sa walay duhaduha kini giisip ingong bayad sa pagkahanaw sa mga serbisyo sa anak nga babaye ug sa kahago ug sa nagasto sa mga ginikanan sa pag-atiman ug pag-edukar kaniya. Usahay ang mga serbisyo mao ang ibayad ingong bugay ngadto sa amahan. (Gen 29:18, 20, 27; 31:15) Sa Balaod adunay tinong bayad alang sa usa ka dili-sinayoran nga ulay nga pagatentalon sa usa ka tawo aron makighilawas.—Ex 22:16.

Seremonyas. Kon bahin sa kasal, ang panguna ug hinungdanong bahin mao ang solemneng pagdala sa pangasaw-onon gikan sa balay sa iyang amahan ngadto sa balay sa iyang bana sa usa ka petsa nga gikasabotan, nga pinaagi niini madayag ang kahulogan sa kaminyoon ingon sa gihawasan sa pagdawat sa pangasaw-onon nga mahimong sakop sa pamilya sa iyang bana. (Mat 1:24) Mao kini ang kasal sa mga adlaw sa mga patriarka sa wala pa ang Balaod. Kini sa katibuk-an maoy usa ka sibil nga okasyon. Walay relihiyosong seremonyas, ug walay saserdote o klerigo nga magdumala o maghimo ug kalig-onan sa kaminyoon. Ang pamanhonon magdala sa pangasaw-onon ngadto sa iyang balay o sa tolda o balay sa iyang mga ginikanan. Ang kaminyoon publikong ipahibalo, dawaton, ug irekord, ug ang kaminyoon mahatagag kalig-onan.—Gen 24:67.

Apan, sa dihang nahimo na ang mga kahikayan sa kaminyoon ug ang mga hingtungdan nagkasabot na nga magpakasal, sila giisip nga minyo na. Ang mga anak nga babaye ni Lot nagpuyo pa gihapon sa balay ni Lot, nga ilalom sa iyang pagbuot, apan ang mga lalaki nga ilang mga pamanhonon gitawag nga 'mga umagad nga lalaki ni Lot nga mokuha sa iyang mga anak nga babaye.' (Gen 19:14) Bisan tuod si Samson wala pa maminyo sa usa ka Filistehanong babaye apan sinayoran lamang ngadto kaniya, siya gitawag ingong iyang asawa. (Huk 14:10, 17, 20) Ang Balaod nag-ingon nga kon ang usa ka sinayorang babaye nakapakighilawas, siya ug ang sad-an nga lalaki pagapatyon. Kon siya among-amongan nga supak sa iyang kabubut-on, ang lalaki pagapatyon. Apan, ang kaso may kalabotan sa usa ka babayeng dilisinayoran pagadumalahon sa lahi nga paagi.—Deu 22:22-27.

Ang mga kaminyoon irehistro. Ubos sa Balaod ang mga kaminyoon, maingon man ang mga pagpanganak nga miresulta sa panaghiusa, itala sa opisyal nga mga rekord sa komunidad. Tungod niini kita adunay tukmang talaan sa kagikan ni Jesu-Kristo.—Mat 1:1-16; Luc 3:23-38; itandi ang Luc 2:1-5.

Selebrasyon. Bisan tuod ang mismong kasal walay pormal nga seremonyas, bisan pa niana, adunay malipayon kaayo nga selebrasyon sa mga kasal sa Israel. Sa adlaw sa kasal, sa iyang kaugalingong panimalay ang pangasaw-onon kasagarang mohimog dakong pagpangandam. Una, siya maligo ug manghaplas ug pinahumotan nga lana. (Itandi ang Ru 3:3; Eze 23:40.) Usahay, pinaagi sa tabang sa iyang mga babayeng tig-alagad, iyang isul-ob ang mga bangan sa dughan ug ang usa ka puting taas nga besti, nga sagad nindot kaayong pagkaborda, segun sa iyang pinansiyal nga kahimtang. (Jer 2:32; Pin 19:7, 8; Sal 45:13, 14) Siya magdayandayan sa iyang kaugalingon ug mga pahiyas ug mga alahas, kon kini iyang maarangan (Isa 49:18; 61:10; Pin 21:2), ug dayon magtabon sa iyang kaugalingon ug usa ka nipis nga besti, usa ka matang sa tabil nga makatabon gikan sa ulo hangtod sa tiil. (Isa 3:19, 23) Kini mao ang hinungdan kon nganong si Laban dali rang nakalimbong kang Jacob aron si Jacob dili makaila nga si Lea ang gihatag kaniya ni Laban inay nga si Raquel. (Gen 29:23, 25) Si Rebeca nagtabon sa iyang ulo sa dihang siya misugat kang Isaac. (Gen 24:65) Nagsimbolo kini sa pagpasakop sa pangasaw-onon ngadto sa iyang pamanhonon—sa iyang awtoridad.—1Co 11:5, 10.

Ang pamanhonon sul-oban usab sa iyang labing maanindot nga besti ug sagad magbutang ug usa ka matahom nga purong ug usa ka girnalda diha sa iyang ulo. (Aw 3:11; Isa 61:10) Inubanan sa iyang mga higala, siya mogikan sa iyang balay sa pagkagabii aron moadto sa balay sa mga ginikanan sa pangasaw-onon. (Mat 9:15) Gikan didto ang parada, dinuyogan sa mga manunugtog ug mga mag-aawit ug kasagaran uban sa mga tawo nga magdalag mga lampara, mopaingon sa panimalay sa pamanhonon o sa balay sa iyang amahan.

Ang mga tawo nga ilang malabyan maikag pagayo sa parada. Ang mga tingog sa pangasaw-onon ug sa pamanhonon madungog nga masadyaon. Ang pipila, ilabina ang mga dalaga nga magdala ug mga lampara, moduyog sa parada. (Jer 7:34; 16:9; Isa 62:5; Mat 25:1) Ang pamanhonon basin magdugay didto sa iyang balay ug, dugang pa, basin usab malangan sa paggikan ang parada gikan sa balay sa pangasaw-onon, maong gabii na kaayo, ug ang pipila nga naghulat diha sa dalan lagmit

dukaon ug makatulog, sama sa sambingay ni Jesus bahin sa napulo ka ulay. Ang pag-awit ug pagmaya tingali madungog sa halayo pa, ug kadtong makadungog niini mosinggit: "Ania na ang pamanhonon!" Ang mga tig-alagad andam sa pagsugat sa pamanhonon sa dihang siya moabot, ug kadtong gidapit sa panihapon sa kasal mosulod sa balay. Human ang pamanhonon ug ang iyang mga kauban makasulod sa balay ug magsira sa pultahan niini, dili na makasulod ang naulahi nga mga dinapit. (Mat 25:1-12; 22:1-3; Gen 29:22) Giisip nga usa ka dakong insulto ang pagbalibad sa imbitasyon sa kombira sa kasal. (Mat 22:8) Ang mga dinapit tingali tagan-an ug tag-as nga mga besti (Mat 22:11), ug ang ilang tagsatagsa ka dapit diha sa kombira sagad ipahiluna sa usa nga naghatag sa imbitasyon.—Luc 14:8-10.

Higala sa Pamanhonon. "Ang higala sa pamanhonon" adunay dakong bahin sa mga kahikayan ug gisaligan sa paghiusa sa pangasaw-onon ug pamanhonon. Ang higala sa pamanhonon malipay sa pagkadungog sa tingog sa pamanhonon nga nakigsulti sa pangasaw-onon ug karon magmalipayon nga ang iyang mga buluhaton gipanalanginan ug nagmalamposon.—Ju 3:29.

Pamatuod sa Pagkaulay. Human sa panihapon dad-on sa bana ang iyang asawa ngadto sa lawak sa kasal. (Sal 19:5; Joe 2:16) Sa gabii sa kasal, usa ka panapton o besti ang gamiton ug dayon tipigan o ihatag sa mga ginikanan sa asawa aron ang mga lakra sa dugo sa pagkaulay sa babaye magsilbing usa ka legal nga proteksiyon alang kaniya kon sa ulahi siya akusahan nga dili ulay o nahimong usa ka pampam una pa sa iyang kaminyoon. Kay kon dili siya makaplagang ulay, siya mahimong batohon hangtod mamatay tungod sa pagpakasal nga nagpakaaron-ingnon nga usa ka putling ulay ug tungod sa paghatag ug dakong kaulawan sa panimalay sa iyang amahan. (Deu 22:13-21) Kini nga batasan sa pagtipig sa panapton nagpadayon gihapon taliwala sa pipila ka katawhan sa Tungang Sidlakan hangtod niining bag-o pang kapanahonan.

Mga Pribilehiyo ug mga Katungdanan. Ang bana mao ang ulo sa pamilya, ug ang katapusang pagdesisyon sa mga butang may kalabotan sa kaayohan ug sa ekonomiya sa pamilya gisalig nganha kaniya. Kon gibati niya nga ang pamilya maapektohan pag-ayo, mahimo ganing anulahon niya ang usa ka panaad sa iyang asawa o anak nga babaye. Kini nga katungod nahuptan usab sa lalaki sa dihang siya sinayoran pa lamang sa usa ka babaye. (Num 30:3-8, 10-15) Ang bana mao ang ginoo, agalon sa panimalay, ug giisip nga tag-iya (Heb., *ba′al*) sa babaye.—Deu 22:22.

Gihubit sa Proverbio 31 ang pipila ka katungdanan sa asawa ngadto sa iyang bana, o tag-iya, nga naglakip sa mga buluhaton sa balay, sa paghimo ug sa pag-atiman sa mga besti, hasta gani sa pagpamalit ug pagbaligya, ug sa kinatibuk-ang pagdumala sa panimalay. Ang babaye, samtang nagpasakop ug sa diwa nahimong usa ka katigayonan sa bana, nakapahimulos ug usa ka maayong baroganan ug daghang pribilehiyo. Kinahanglang higugmaon siya sa iyang bana, ug buhaton kini sa bana bisan pag siya segundaryong asawa o usa ka binihag nga gipangasawa. Siya dili maltratahon ug bug-os hatagan ug pagkaon, sapot, balay, ug sa katungod sa kaminyoon. Dugang pa, ang anak nga lalaki sa minahal nga asawa dili mahimong himoon sa bana ingong panganay puli sa anak nga lalaki sa "gidumtan" (o dili pinalabi) nga asawa. (Ex 21:7-11; Deu 21:11, 14-17) Ang matinumanong Hebreohanong mga lalaki nahigugma sa ilang mga asawa, ug kon ang asawa maalamon ug molihok subay sa balaod sa Diyos, sagad ang bana magpatalinghog kaniya o mouyon sa iyang mga gibuhat. —Gen 21:8-14; 27:41-46; 28:1-4.

Bisan ang dili-sinayoran nga ulay nga tentalon aron makighilawas sa usa ka dili-minyong lalaki gihatagag proteksiyon, kay kon motugot ang amahan, ang nag-among-among kinahanglang magpakasal sa babaye ug dili makadiborsiyo kaniya sa tibuok niyang kinabuhi. (Deu 22:28, 29) Kon ang asawa pormal nga giakusahan sa iyang bana nga siya dili ulay sa panahon sa kaminyoon ug ang sumbong mapamatud-ang bakak, ang iyang bana multahan ug dili gayod makadiborsiyo kaniya. (Deu 22:17-19) Ang babaye nga giakusahan nga nanapaw sa tago, kon inosente, kinahanglang pamabdosan sa iyang bana aron siya makabaton ug anak ug sa ingon mahibaloan sa publiko ang iyang pagkainosente. Ang dignidad sa pagkatawo sa asawa gitahod. Gidili ang pagpakigdulog kaniya panahon sa pagregla.—Lev 18:19; Num 5:12-28.

Gidiling mga Kaminyoon. Gawas sa gidiling pagpakig-alyansa sa kaminyoon sa mga dili magsisimba ni Jehova, ilabina sa pito ka nasod sa yuta sa Canaan (Ex 34:14-16; Deu 7:1-4), gidili ang ubang mga kaminyoon sa suod nga kadugo o paryente.—Lev 18:6-17.

Ang usa ka hataas nga saserdote gidid-an nga makigminyo sa usa ka balo, usa ka diborsiyada o giamong-amongan nga babaye, o sa usa ka pampam; siya makigminyo lamang sa usa ka ulay gikan sa iyang katawhan. (Lev 21:10, 13, 14) Ang ubang mga saserdote dili makaminyo sa usa ka pampam o giamong-amongan nga babaye, ni sa usa ka babaye nga gidiborsiyohan sa iyang bana. (Lev 21:1, 7) Sumala sa Ezequiel 44:22, sila

makaminyo sa usa ka ulay sa balay sa Israel o sa balo sa usa ka saserdote.

Kon ang usa ka anak nga babaye makapanunod ug katigayonan, siya dili makaminyo sa gawas sa iyang tribo. Tungod niini malikayan nga ang panulondon mapasapasa ngadto sa lainlaing mga tribo. —Num 36:8, 9.

Diborsiyo. Sa dihang giestablisar sa Maglalalang ang kaminyoon, siya wala maghatag ug probisyon alang sa diborsiyo. Ang usa ka lalaki kinahanglang moipon sa iyang asawa, ug "sila mahimong usa ka unod." (Gen 2:24) Busa, ang usa ka lalaki magbaton ug usa lamang ka asawa nga giisip nga usa ka unod uban kaniya. Diha lamang human sa pagkasala sa tawo ug sa miresultang mga pagkadili-hingpit ug pagkaut-ot nga mitungha ang diborsiyo.

Sa dihang gihatag ang Balaod ngadto sa Israel, nianang panahona wala pilia sa Diyos nga ipugos pagpatuman ang orihinal nga batakan, apan iyang gikontrolar ang diborsiyo aron kini dili magbungkag sa kahikayan sa pamilya sa Israel o maghatag ug dili-makataronganong kalisdanan. Hinunoa, sa takdang panahon sa Diyos ang iyang orihinal nga batakan gipasig-uli. Gipahayag ni Jesus ang prinsipyo nga naggiya sa Kristohanong kongregasyon —nga ang "pakighilawas" (Gr., *por·nei'a*) mao lamang ang balidong pasukaranan alang sa diborsiyo. Iyang gipatin-aw nga wala ipugos pagpatuman sa Diyos kini nga batakan pinaagi kang Moises tungod sa katig-a sa kasingkasing sa mga Israelinhon.—Mat 19:3-9; Mar 10:1-11.

Busa, diha sa Kristohanong kongregasyon, gawas sa kamatayon, nga awtomatikong magputol sa bugkos sa kaminyoon, ang laing bugtong paagi nga mahimo kining maputol maoy tungod sa "pakighilawas," nga niana ang nakasala mahimong usa ka unod uban sa usa ka dili-legal nga kaparis. Busa mahimong gamiton kini sa inosenteng kapikas ingong pasukaranan sa pagtapos sa kaminyoon kon siya mopili sa pagbuhat niini, ug ang inosenteng kapikas mahimong makaminyo pag-usab. (Mat 5:32; Rom 7:2, 3) Gawas niini nga pagtugot diin nalangkit ang "pakighilawas" (Gr., *por·nei'a*), ang Gregong Kasulatan nagtambag sa mga Kristohanon nga dili gayod mobulag sa ilang mga kapikas, mga magtutuo man o dili, ug nagbaod nga kon sila mobulag man gayod, sila dili makigsekso ni bisan kinsa.—1Co 7:10, 11; Mat 19:9.

Ubos sa Balaod ang usa ka bana makadiborsiyo sa iyang asawa kon may butang nga "malaw-ay" nga makaplagan diha kaniya. Siyempre, wala kini maglakip sa pagpanapaw, kay kini may silot nga kamatayon. Kini lagmit nagtumong sa mga kasalanan sama sa hilabihang pagkawalay-tahod ngadto sa bana o sa banay sa amahan sa bana, o sa usa ka butang nga maghatag ug kaulawan sa panimalay sa iyang bana. Ang bana kinahanglang mohatag ug sulat-pamatuod sa diborsiyo ngadto sa iyang asawa, nga nagpasabot nga sa mga mata sa komunidad ang bana kinahanglang adunay igong mga pasukaranan sa pagdiborsiyo kaniya. Sanglit ang sulat-pamatuod maoy usa ka legal nga dokumento, lagmit nga nalangkit niini ang pagkonsulta sa mga ansiyano o sa mga tawong may awtoridad sa iyang siyudad. Unya ang babaye mahimong makaminyo pag-usab, sanglit ang sulat-pamatuod magpanalipod kaniya sa ulahi sa bisan unsang sumbong sa pagpanapaw. Ang usa ka lalaki dili makadiborsiyo kon iyang giamong-amongan ang babaye sa wala pa ang kaminyoon o kaha sa bakak nga paagi siya nag-akusar kaniya human sa kaminyoon nga siya nanglimbong pinaagi sa pag-ingon nga siya usa ka ulay sa panahon sa ilang kaminyoon.—Deu 22:13-19, 28, 29.

Human sa diborsiyo, kon ang usa ka babaye makigminyo sa laing lalaki ug kini nga lalaki sa ulahi magdiborsiyo kaniya o mamatay, ang orihinal nga bana dili na makaminyo pag-usab kaniya. Kini nagsilbing proteksiyon aron masanta ang bisan unsang laraw nga diborsiyohan o kaha patyon ang ikaduhang bana aron ang orihinal nga magtiayon magminyo pag-usab.—Deu 24:1-4.

Gidumtan ni Jehova ang dili-makataronganong pagpakigdiborsiyo, ilabina kon ang usa ka matinumanong magsisimba giluiban aron makigminyo sa usa ka paganong babaye nga dili sakop sa iyang piniling gipakigsaaran nga katawhan.—Mal 2:14-16; tan-awa ang DIBORSIYO.

Poligamiya. Sanglit ang orihinal nga batakan sa Diyos alang sa katawhan mao nga ang bana ug asawa mahimong usa ka unod, ang poligamiya (pagbaton ug kapin sa usa ka asawa o bana) dili maoy iyang katuyoan, ug kini gidili sa Kristohanong kongregasyon. Ang mga magtatan-aw ug ministeryal nga mga alagad, nga angayng magpakitag maayong panig-ingnan sa kongregasyon, kinahanglan nga mga lalaki nga nagbaton ug usa lamang ka buhing asawa. (1Ti 3:2, 12; Tit 1:5, 6) Kini nahiuyon sa kon unsay gilarawanan sa matuod nga kaminyoon, nga mao, ang relasyon ni Jesu-Kristo ug sa iyang kongregasyon, ang bugtong asawa nga nabatonan ni Jesus.—Efe 5:21-33.

Sama sa diborsiyo, ang poligamiya, bisan tuod dili maoy orihinal nga kahikayan sa Diyos, gitugotan hangtod sa panahon sa Kristohanong kongregasyon. Nagsugod ang poligamiya wala madugay human sa pagtipas ni Adan. Ang unang paghisgot sa Bibliya bahin niini maoy mahitungod sa usa ka kaliwat ni Cain, si Lamek, nga bahin kaniya kini

giingon: "[Siya] nagkuhag duha ka asawa alang sa iyang kaugalingon." (Gen 4:19) Mahitungod sa ubang mga manulonda, ang Bibliya naghisgot nga sa wala pa ang Lunop, "ang mga anak sa matuod nga Diyos . . . nagkuhag mga asawa alang sa ilang kaugalingon, nga mao, ang tanan nga ilang napili." —Gen 6:2.

Ang pagpuyopuyo gibatasan ubos sa patriarkanhong balaod ug ubos sa pakigsaad sa Balaod. Ang usa ka puyopuyo giila nga legal; ang iyang kahimtang dili isipon nga pakighilawas o panapaw. Ubos sa Balaod, kon ang panganayng anak nga lalaki sa usa ka tawo maoy anak sa iyang puyopuyo, kini nga anak mao ang makadawat sa panulondon sa pagkapanganay.—Deu 21:15-17.

Walay duhaduha nga tungod sa pagpuyopuyo ug poligamiya ang mga Israelinhon dali kaayong midaghan, ug busa, bisan tuod ang Diyos wala magestablisar niini nga mga kahikayan apan nagtugot ug nagkontrolar lamang niini, kini nagsilbi sa pipila ka katuyoan nianang panahona. (Ex 1:7) Bisan si Jacob, nga gilansisan sa iyang ugangang lalaki nga makahimog poligamiya, gipanalanginan pinaagi sa pagkabaton ug 12 ka anak nga lalaki ug pipila ka anak nga babaye gikan sa iyang duha ka asawa ug sa ilang sulugoong mga babaye nga nahimong mga puyopuyo ni Jacob.—Gen 29:23-29; 46:7-25.

Kristohanong Kaminyoon. Gipakita ni Jesu-Kristo ang iyang pag-uyon sa kaminyoon sa dihang siya mitambong sa kombira sa kasal didto sa Cana sa Galilea. (Ju 2:1, 2) Sumala sa nahisgotan na, ang monogamiya (pagbaton ug usa lamang ka asawa o bana) mao ang orihinal nga batakan sa Diyos, nga giestablisar pag-usab ni Jesu-Kristo diha sa Kristohanong kongregasyon. (Gen 2:24; Mat 19:4-8; Mar 10:2-9) Sanglit ang lalaki ug babaye gitugahag katakos sa pagpahayag ug gugma ug pagmahal, kini nga kahikayan angay nga malipayon, bulahan, ug malinawon. Giilustrar ni apostol Pablo si Kristo ingong bana ug ulo sa kongregasyon nga iyang asawa. Kini maoy pangunang panigingnan sa malumong mahigugmaong-kalulot ug pag-atiman nga angayng ipakita sa bana ngadto sa iyang asawa, nga maghigugma kaniya ingong iyang kaugalingong lawas. Gipunting usab niya nga, sa laing bahin, ang asawa kinahanglang magbaton ug halawom nga pagtahod sa iyang bana. (Efe 5:21-33) Gitambagan ni apostol Pedro ang mga asawa nga magpasakop sa ilang mga bana, nga magdani kanila pinaagi sa putling panggawi, halawom nga pagtahod, ug malinawon ug malumo nga espiritu. Gigamit niya si Sara, kinsa nagtawag nga "ginoo" sa iyang bana nga si Abraham, ingong usa ka panig-ingnan nga pagasundogon. —1Pe 3:1-6.

Ang kahinlo ug pagkamaunongon sa bugkos sa kaminyoon gipasiugda sa tibuok Kristohanon Gregong Kasulatan. Si Pablo nag-ingon: "Himoa nga dungganon ang kaminyoon taliwala sa tanan, ug ang higdaanan sa kaminyoon nga dili mahugawan, kay hukman sa Diyos ang mga makihilawason ug ang mga mananapaw." (Heb 13:4) Siya nagtambag nga ang bana ug asawa magtinahoray sa usag usa ug maghatag sa mga katungod sa kaminyoon.

'Magminyo diha sa Ginoo' mao ang tambag sa apostol, nga nahiuyon sa nabatasan sa karaang mga magsisimba sa Diyos sa pagminyo lamang niadtong kinsa matuod usab nga mga magsisimba. (1Co 7:39) Apan, ang apostol naghatag ug tambag niadtong mga dili-minyo nga sila makaarang sa pag-alagad sa Ginoo nga walay pagkalinga kon sila magpabiling tagsaanon. Siya miingon nga, tungod sa panahon, kadtong mga minyo angayng magkinabuhi 'ingong walay mga asawa,' buot ipasabot, dili nila ideboto ang ilang kaugalingon sa mga pribilehiyo ug mga responsibilidad sa kaminyoon hangtod nga kini mahimo nang panguna sa ilang kinabuhi kondili mangita ug mag-alagad alang sa intereses sa Gingharian, samtang wala magpasagad sa ilang mga responsibilidad sa kaminyoon. —1Co 7:29-38.

Si Pablo mitambag nga bisan tuod ang batanong mga babayeng balo nagtinguha sa pagdeboto sa ilang kaugalingon alang lamang sa Kristohanong mga kalihokan sa ministeryo, sila dili iapil sa listahan niadtong pagaatimanon sa kongregasyon; mas maayo pa alang kanila nga magminyo pag-usab. Kini tungod kay, siya miingon, ang ilang seksuwal nga gana basin mag-aghat kanila sa paglihok supak sa ilang pagtuo nga lagmit motultol sa ilang pagdawat sa pinansiyal nga tabang sa kongregasyon ingong kugihang mamumuhat, samtang sa samang higayon naningkamot sa pagbaton ug bana ug nahimo usab nga walay ginabuhat ug mga hilabtanon. Busa sila naghimo sa ilang kaugalingon nga mailalom sa dili-paborableng paghukom. Ang pagminyo, pagpanganak, ug pagdumala sa panimalay, samtang nagbaton gihapon sa Kristohanong pagtuo, maghimo kanilang puliki, ug magpanalipod kanila sa pagkatabian ug sa pagsultig mga butang nga dili nila angayng isulti. Kini magpaarang sa kongregasyon sa pagtabang niadtong tinuod nga mga babayeng balo ug niadtong kuwalipikado sa maong tabang.—1Ti 5:9-16; 2:15.

Selibasiya. Si apostol Pablo nagpasidaan nga ang usa sa mga ilhanan sa apostasya nga moabot mao ang pinugos nga selibasiya, nga "nagdili sa pagminyo." (1Ti 4:1, 3) Ang pipila ka apostoles maoy mga minyo. (1Co 9:5; Luc 4:38) Si Pablo, sa

paglatid sa mga kuwalipikasyon sa mga magtatan-aw ug ministeryal nga mga alagad diha sa Kristohanong kongregasyon, nag-ingon nga kini nga mga lalaki (kon minyo) kinahanglang adunay usa lamang ka asawa.—1Ti 3:1, 2, 12; Tit 1:5, 6.

Ang mga Kristohanon ug ang mga Balaod sa Sibil nga Kaminyoon. Sa presenteng panahon, sa kadaghanang mga nasod sa yuta, ang kaminyoon gigiyahan sa mga balaod sa sibil nga mga awtoridad, si "Cesar," ug ang mga Kristohanon angay lamang nga mosunod niini. (Mat 22:21) Walay rekord diha sa Bibliya nga kinahanglanon ang usa ka relihiyosong seremonyas o mga serbisyo sa usa ka klerigo. Sumala sa kahikayan sa kapanahonan sa Bibliya, ang kinahanglanon mao nga ang kaminyoon kanunayng himoon nga legal subay sa mga balaod sa yuta ug nga ang mga kaminyoon ug mga pagkahimugso irehistro kon ang maong probisyon gihimo sa balaod. Sanglit ang mga gobyerno ni "Cesar" adunay awtoridad bahin sa kaminyoon, ang mga Kristohanon obligado sa pagpadapat niini aron sa paghimong legal sa kaminyoon. Ug bisan pag buot niyang gamiton ang pagpanapaw sa iyang kapikas ingong usa ka Kasulatanhong pasukaranan sa pagtapos sa kaminyoon, siya kinahanglang mokuha ug legal nga diborsiyo kon kini posible. Busa, ang usa ka Kristohanon nga nagminyo pag-usab nga wala magpakitag nahiangayng pagtahod sa Kasulatanhon ug legal nga mga kinahanglanon, naglapas sa mga balaod sa Diyos.—Mat 19:9; Rom 13:1.

Kaminyoon ug ang Pagkabanhaw. Ang usa ka pundok sa mga kaaway ni Jesus nga wala motuo sa pagkabanhaw misukna kang Jesus ug usa ka pangutana nga gituyo aron sa pagpakaulaw kaniya. Sa pagtubag kanila, iyang gibutyag nga "kadtong ginaisip nga takos makabaton nianang sistemaha sa mga butang ug sa pagkabanhaw gikan sa mga patay dili magminyo ni igahatag sa kaminyoon." —Luc 20:34, 35; Mat 22:30.

Simbolikong mga Paggamit. Sa tibuok Kasulatan, si Jehova naghisgot sa iyang kaugalingon ingong usa ka bana. Giisip niya ang iyang kaugalingon nga naminyo ngadto sa nasod sa Israel. (Isa 54:1, 5, 6; 62:4) Sa dihang ang Israel mirebelde batok kang Jehova pinaagi sa pagbuhat ug idolatriya o sa ubang matang sa sala batok kaniya, kini gihisgotan ingong pagpamampam sama sa usa ka dilimatinumanong asawa, nga naghatag ug pasukaranan sa pagdiborsiyo kaniya.—Isa 1:21; Jer 3:1-20; Os 2.

Sa Galacia kapitulo 4 gipakasama ni apostol Pablo ang nasod sa Israel ngadto sa ulipong babaye nga si Agar, ang puyopuyo ni Abraham, ug ang Hudiyong katawhan ngadto sa anak nga lalaki ni Agar nga si Ismael. Maingon nga si Ismael mao ang anak nga lalaki sa segundaryong asawa ni Abraham, busa ang mga Hudiyo mao usab ang mga anak sa segundaryong "asawa" ni Jehova. Ang higot nga nagbugkos sa Israel uban kang Jehova mao ang pakigsaad sa Balaod. Gipakasama ni Pablo ang "Jerusalem sa itaas," ang "babaye" ni Jehova, ngadto kang Sara, ang gawasnong asawa ni Abraham. Ang mga Kristohanon mao ang gawasnong espirituwal nga mga anak niining babayeng gawasnon, ang "Jerusalem sa itaas."—Gal 4:21-31; itandi ang Isa 54:1-6.

Ingong dakong Amahan, si Jehova nga Diyos, sama kang Abraham, nagdumala sa pagpili sa usa ka pangasaw-onon alang sa iyang anak nga si Jesu-Kristo—dili usa ka yutan-ong babaye, kondili ang Kristohanong kongregasyon. (Gen 24:1-4; 2Te 2:13; 1Pe 2:5) Ang unang mga membro sa kongregasyon ni Jesus gipresentar ngadto kaniya sa "higala sa pamanhonon," si Juan nga Tigbawtismo, kinsa gipadala ni Jehova nga una sa iyang Anak. (Ju 3:28, 29) Kining pangasaw-onon nga kongregasyon maoy "usa ka espiritu" uban ni Kristo, ingong iyang lawas. (1Co 6:17; Efe 1:22, 23; 5:22, 23) Maingon nga ang pangasaw-onon sa Israel maligo ug magdayandayan sa iyang kaugalingon, gitino ni Jesu-Kristo nga sa pagpangandam sa kaminyoon, ang iyang pangasaw-onon ligoan aron siya hingpit nga mamahinlo nga walay buling o lama. (Efe 5:25-27) Sa Salmo 45 ug Pinadayag 21 siya gipakita ingong matahom nga gidayandayanan alang sa kaminyoon.

Dugang pa, sa basahon sa Pinadayag, gitagna ni Jehova ang panahon sa dihang magsingabot ang kaminyoon sa iyang Anak ug ang pangasaw-onon mangandam, ug pagasul-oban sa magilakon, hinlo, pino nga lino. Gihubit niya kadtong gidapit sa panihapon sa kasal sa Kordero ingong malipayon. (Pin 19:7-9; 21:2, 9-21) Sa gabii una pa sa iyang kamatayon, gisugdan ni Jesus ang Panihapon sa Ginoo, ang Memoryal sa iyang kamatayon, ug gisugo niya ang iyang mga tinun-an nga padayong buhaton kini. (Luc 22:19) Kini nga pagsaulog kinahanglang buhaton "hangtod nga siya moabot." (1Co 11:26) Maingon nga sa karaang kapanahonan ang pamanhonon moabot sa balay sa pangasaw-onon aron kuhaon siya gikan sa iyang mga ginikanan ug dad-on sa pinuy-anan nga iyang giandam kaniya didto sa balay sa iyang amahan, mao man usab, si Jesu-Kristo moabot aron sa pagkuha sa iyang dinihogang mga tinun-an gikan sa ilang kanhing yutan-ong pinuy-anan, nga magdala kanila uban kaniya aron nga kon asa siya maatua usab sila, didto sa balay sa iyang Amahan sa langit.—Ju 14:1-3.

Tan-awa ang KAMINYOON SA BAYAW NGA LALAKI.

KAMINYOON SA BAYAW NGA LALAKI. Gitawag usab nga kaminyoon sa kabanay sa namatayng bana; usa ka batasan diin ang usa ka lalaki makigminyo sa walay-anak nga biyuda sa iyang namatayng igsoon aron makapatunghag anak nga magpadayon sa linya sa kaliwat sa iyang igsoon. Ang Hebreohanong berbo nga nagkahulogang "himoa ang kaminyoon sa bayaw nga lalaki" maoy *ya·vam′,* nga kaamgid sa Hebreohanong mga termino alang sa "bayaw nga lalaki" ug 'balo sa igsoong lalaki.'—Gen 38:8; Deu 25:5, *ftn* sa *Rbi8;* 25:7.

Ang balaod bahin sa kaminyoon sa bayaw nga lalaki diha sa Deuteronomio 25:5, 6 mabasa: "Kon ang mga managsoon mag-ipon sa pagpuyo ug mamatay ang usa kanila nga walay anak nga lalaki, ang asawa sa namatay kinahanglan nga dili mahimong asawa sa laing lalaki sa gawas. Ang iyang bayaw nga lalaki moadto kaniya, ug siya mangasawa kaniya ug himoon ang kaminyoon sa bayaw nga lalaki uban kaniya. Ug mahitabo nga ang panganay nga ipanganak niya magabangon sa ngalan sa iyang namatay nga igsoon, aron ang iyang ngalan dili mapala gikan sa Israel." Walay duhaduha nga kini gipadapat minyo man o dili ang buhi nga igsoong lalaki.

Si Jehova mao ang usa "nga kaniya utang sa tanang kabanayan sa langit ug sa yuta ang ngalan niini." (Efe 3:15) Siya nahangawa labot sa pagtipig sa ngalan ug linya sa banay. Kini nga prinsipyo gisunod sa kapanahonan sa mga patriarka ug sa ulahi gilakip sa pakigsaad sa Balaod sa Israel. Ang babaye dili "mahimong asawa sa laing lalaki sa gawas," buot ingnon, dili gayod siya makigminyo ug lalaki nga gawas sa maong banay. Sa dihang minyoan siya sa iyang bayaw nga lalaki, ang panganay nga anak magdala, dili sa ngalan sa bayaw nga lalaki, kondili sa namatay nga bana. Wala kini magpasabot nga ang bata kanunayng nganlan sa ngalan sa namatayng bana apan nga iyang ipadayon ang linya sa banay ug ang panulondon magpabilin diha sa panimalay sa namatayng bana.

Ang giingong, "kon ang mga managsoon magipon sa pagpuyo," lagmit wala magpasabot nga sila nagpuyo sa mao rang balay apan sa mao ra nga dapit. Apan ang Mishnah (*Yevamot* 2:1, 2) nag-ingon nga kini wala magpasabot sa samang komunidad kondili sa samang panahon. Siyempre, kon sa layo nagpuyo ang igsoong lalaki malisdan siya sa pagatiman sa iyang kaugalingong panulondon ug sa panulondon sa iyang igsoon hangtod nga aduna nay manununod nga makaatiman niana. Hinuon ang mga panulondon sa banay sagad nga anaa ra sa samang dapit.

Ang usa ka pananglitan sa kaminyoon sa bayaw nga lalaki sa mga panahon sa patriarka mao ang kaso ni Juda. Siya nagkuha ug asawa, si Tamar, alang kang Er nga iyang panganayng anak, ug sa dihang si Er nahimong daotan sa mga mata ni Jehova, siya gipatay ni Jehova. "Tungod niana si Juda miingon kang Onan [igsoong lalaki ni Er]: 'Pakigdulog sa asawa sa imong igsoon ug himoa ang kaminyoon sa bayaw nga lalaki uban kaniya ug pagpatunghag kaliwat alang sa imong igsoong lalaki.' Apan si Onan nahibalo nga ang kaliwat dili maiya; ug nahitabo nga sa dihang nakigdulog siya sa asawa sa iyang igsoon siya nag-usik sa iyang binhi nganha sa yuta aron dili hatagan ug kaliwat ang iyang igsoong lalaki." (Gen 38:8, 9) Tungod kay midumili si Onan sa pagtuman sa iyang obligasyon maylabot sa kahikayan sa kaminyoon sa bayaw nga lalaki, siya gipatay ni Jehova. Dayon giingnan ni Juda si Tamar nga maghulat hangtod nga ang iyang ikatulong anak nga si Sela modako, apan wala ipahimo ni Juda kang Sela ang iyang katungdanan kang Tamar.

Paglabay sa panahon, human mamatay ang asawa ni Juda, gimaniobra ni Tamar ang mga panghitabo aron makabaton ug manununod gikan sa iyang ugangang lalaki. Iyang gihimo kini pinaagi sa pagtakoban, nga nagtabon ug usa ka panyolon ug usa ka pandong, ug milingkod daplin sa dalan diin iyang nahibaloan nga moagi si Juda. Naalaan siya ni Juda nga usa ka pampam ug nakigdulog kaniya. Si Tamar mikuhag mga timaan gikan kang Juda ingong ebidensiya sa ilang relasyon, ug sa dihang nabutyag ang kamatuoran, siya wala basola ni Juda apan mipahayag nga si Tamar mas matarong pa kay kaniya. Ang rekord nag-asoy nga wala na siya makigdulog pa kaniya sa dihang iyang nasayran kon kinsa siya. Sa ingon, si Juda wala-tuyoang nakapatunghag manununod alang kang Er pinaagi sa iyang umagad nga babaye.—Gen 38.

Ubos sa Balaod, kon ang bayaw nga lalaki dili buot motuman sa iyang katungdanan, ang balo magdala sa kaso ngadto sa mga ansiyano sa siyudad ug pahibaloon sila bahin niini. Kinahanglang moatubang ang bayaw nga lalaki ug mosulti nga dili siya buot makigminyo kaniya. Niana huboon sa balo ang sandalyas gikan sa tiil sa iyang bayaw nga lalaki ug lud-an ang iyang nawong. Human niana ang ngalan sa lalaki "pagatawgon diha sa Israel nga 'Ang balay sa usa nga gihuboan sa iyang sandalyas,'" usa ka ekspresyon nga nagbiaybiay sa iyang panimalay.—Deu 25:7-10.

Ang batasan sa paghubo sa sandalyas lagmit mitungha tungod kay sa dihang panag-iyahon sa usa ka tawo ang usa ka yuta, kini iyang himoon pinaagi sa pagtamak sa yuta ug pamatud-an ang iyang pagkatag-iya pinaagi sa pagbarog ibabaw niini nga sul-ob ang iyang sandalyas. Sa paghubo sa iyang sandalyas ug paghatag niini ngadto sa uban, iyang gisalikway ang iyang posisyon ug

kabtangan atubangan sa tigulang nga mga saksi diha sa ganghaan sa siyudad.—Ru 4:7.

Dugang pang katin-awan ang gihatag labot niini diha sa basahon ni Ruth. Usa ka Judeanhong lalaki nga ginganlag Elimelek ang namatay, ingon man usab ang iyang duha ka anak nga lalaki, nga nagbiya sa iyang balo nga si Noemi ug sa duha ka balong umagad nga babaye. Dihay usa ka lalaki nga gitawag sa Bibliya nga "Pulano" nga suod nga paryente ni Elimelek, lagmit iyang igsoon. Kini siya, kay labing suod nga kabanay, mao ang gitawag nga *go·'el',* o manlulukat. Kini siya midumili sa pagtuman sa iyang katungdanan apan mihubo sa iyang sandalyas ug dayag nga naghatag niini ngadto kang Boaz, sa ingon naghimo kang Boaz nga mao ang sunod nga labing suod nga kabanay nga may katungod sa paglukat. Busa gipalit ni Boaz ang yuta ni Elimelek ug pinaagi niana gikuha si Noemi, apan sanglit si Noemi tigulang na kaayo aron manganak, ang balo nga umagad nga babaye nga si Ruth mao ang aktuwal nga nahimong asawa ni Boaz aron magpatunghag anak sa ngalan ni Elimelek. Sa dihang ang bata nga si Obed natawo, ang silingang kababayen-an miingon: "Natawo alang kang Noemi ang usa ka lalaki," nga nag-isip sa bata nga anak ni Elimelek ug Noemi. Si Boaz ug Ruth nakahimog pag-alagad kang Jehova; ang ngalan sa ilang anak nagkahulogang "Alagad; Usa nga Nag-alagad." Gipanalanginan ni Jehova kini nga kahikayan, kay si Obed nahimong katigulangan ni David ug busa, lakip sa direktang linya sa kagikan ni Jesu-Kristo.—Ru 4.

Ang katungod sa kaminyoon sa kabanay sa namatayng bana dayag nga magsugod sa labing suod nga lalaking paryente ingon sa gilatid sa balaod labot sa panulondon sa katigayonan, nga mao, ang kinamagulangang igsoon, ubang mga igsoon sumala sa edad, unya ang igsoong lalaki sa amahan, ug uban pa. (Num 27:5-11) Sa paghisgot sa kaminyoon sa bayaw nga lalaki diha sa Mateo 22:23-28 ug Lucas 20:27-33, gipakita nga ang katungdanan sa pagpakigminyo sa walay-anak nga balo sa igsoon ipasa gikan sa usa ka igsoon ngadto sa sunod nga igsoon kon sunodsunod sila nga mamatay. Ang laing igsoon dayag nga dili makauna sa magulang nga igsoon, kinsa may pangunang obligasyon, gawas lang kon ang magulang nga modumili nga himoon kini.

KAMINYOON SA KABANAY SA NAMATAYNG BANA. Tan-awa ang KAMINYOON SA BAYAW NGA LALAKI.

KAMON. Ang dapit nga didto gilubong si Maghuhukom Jair. (Huk 10:5) Si Josephus naghisgot sa Kamon ingong "usa ka siyudad sa Gilead." (*Jewish Antiquities,* V, 254 [vii, 6]) Daw kini mohaom sa paghisgot sa Kasulatan bahin kang Jair ingong usa ka "Gileadnon." (Huk 10:3) Duha ka dapit sa S sa Jordan ang sagad nga giingong mao ang karaang Kamon. Ang usa mao ang Qamm, mga 18 km (11 mi) sa HS sa Dagat sa Galilea. Apan ang mga kagun-oban niini wala maghatag ug pamatuod nga kini gipuy-an una pa sa Romanhong kapanahonan. Ang laing dapit nga gisugyot mao ang dili kaayo dakong kagun-oban nga dili matino kon unsa na kadugay, nga nahimutang sa Qumeim, mga 3 km (2 mi) unahan pa dapit sa H.

KAMOT. Ang tumoy nga bahin sa bukton. Ang "kamot," ingon sa paggamit sa Kasulatan, usahay maglakip sa pulso, sama sa Genesis 24:22, 30, 47 ug Ezequiel 16:11, diin ang mga pulseras gisul-ob diha sa "mga kamot," ug sa Maghuhukom 15:14, diin gihisgotan ang mga gapos diha sa "mga kamot" ni Samson. Makita sa gibuhat sa kamot ang gahom sa bukton ug kini ang nagkontrolar niini, busa, sa daghang kahimtang nga kini makita diha sa mahulagwayong pagkasulti, ang ideya sa "gigamit nga gahom" mahimong ikalangkit sa pulong nga "kamot." (Ex 7:4; 13:3; Deu 2:15; Luc 1:66) Sanglit ang tawhanong kamot hanas kaayo ug mapailin-ilinon ug maoy usa ka bahin sa lawas nga pinaagi niini malampos ang buluhaton, gigamit kini sa simbolikong paagi diha sa daghang teksto sa Bibliya aron ipaila ang daghang matang sa aksiyon.

Ang komon nga Hebreohanong termino alang sa "kamot" mao ang *yadh;* usahay ang pulong nga *kaph* gihubad nga "kamot," apan sa literal kini nagkahulogang "palad." (Job 22:30, *ftn* sa *Rbi8*) Ang kasagarang termino sa Grego alang sa "kamot" mao ang *kheir.*

Mga Pagkompas sa Kamot ug ang mga Kahulogan Niini. Ang mga kamot gigamit sa pagkompas aron ipahayag ang lainlaing mga butang. Kini gibayaw diha sa pag-ampo, nga ang mga palad sagad ipatumong sa langit sa dihang mangamuyo (2Cr 6:12; Neh 8:6); giisa sa pagpanumpa (Gen 14:22); gigamit sa paghikap sa baba ingong usa ka paagi sa pagsaludo (Job 31:27); gipakpak tungod sa kalipay, sama sa pag-abiba (2Ha 11:12) o sa kasuko o sa pagyubit (Num 24:10; Job 27:23; Nah 3:19); giwarawara sa paghulga (Isa 10:32); gipatong ibabaw sa ulo o gihawid sa balatang tungod sa kasubo o kasakit (2Sa 13:19; Jer 30:5, 6); gihugasan ug tubig sa pagpaila sa seremonyal nga kahinlo, pagkainosente, o pagpahigawas sa kaugalingon gikan sa responsibilidad.—Mat 15:1, 2; 27:24; itandi ang Sal 26:5, 6; 51:1, 2; tan-awa ang POSTURA UG MGA LIHOK.

Mahulagwayon ug Simbolikong mga Paggamit. Ang kamot usahay gigamit sa paghawas sa tawo mismo, sama sa paghangyo ni David kang

Nabal alang sa pagkaon: "Ihatag lamang, palihog, ang bisan unsa nga makaplagan sa imong kamot." (1Sa 25:8) Kini nagtumong usab sa katibuk-ang disposisyon o kalihokan sa usa ka tawo (Gen 16:12), o kini nagpasabot sa iyang responsibilidad nga manubag sa iyang mga gibuhat.—Gen 9:5; Eze 3:18, 20.

Ang mga kamot sa mga saserdote gipuno ni Moises ug mga halad sa panahon sa ilang pagpahiluna-sa-katungdanan ingong bahin sa seremonyas nga nagsangkap kanila sa simbolikong paagi, nga 'nagpuno sa ilang mga kamot' sa awtoridad ug gahom alang sa pagkasaserdote.—Lev 8:25-27, 33; tan-awa ang PUN-ON ANG KAMOT SA GAHOM.

Si Jehova nagpasalig kang Jacob nga ang iyang anak nga lalaking si Jose "magbutang sa iyang kamot ibabaw sa imong mga mata," nga mao, magpapiyong sa mga mata ni Jacob inigkamatay niya. (Gen 46:4) Kini nga pribilehiyo sa naandan maoy iya unta sa panganay. Busa kining mga pulonga dili lamang nagpasalig kang Jacob nga ang iyang pinalanggang anak nga si Jose magpabilin duol kaniya sa nahibiling katuigan sa kinabuhi sa tigulang nga patriarka kondili lagmit nagtagna usab nga ang katungod sa pagkapanganay, nga giwala ni Ruben, mahiadto kang Jose.

Ang Diyos sa simbolikong paagi gihisgotan nga naggamit sa iyang "kamot," sa ato pa, sa gahom nga iyang gigamit, sa pagpalampos sa buluhaton; ang pipila sa maong mga pananglitan mao: ang paglalang (Sal 8:6; 102:25); paglaglag sa iyang mga kaaway (Isa 25:10, 11); pagluwas sa iyang katawhan (Ex 7:4, 5); pagpasundayag sa pabor ug gahom ngadto sa nagapangita kaniya (Esd 8:22); pagtagana (Sal 104:28; 145:16); ug pagtabang (Isa 11:11). Si Elihu miingon nga ang mga gamhanan mobiya nga "dili pinaagig kamot," ug ang bato sa matagnaong damgo ni Nabucodonosor gisapsap gikan sa bukid "dili pinaagi sa mga kamot"; sa matag kahimtang kini nagkahulogan nga ang maong buhat nahitabo, dili pinaagi sa tawhanong mga kamot, kondili pinaagi sa gahom ni Jehova.—Job 34:1, 20; Dan 2:34, 44, 45.

Ang *'sa, anaa sa,* o *ilalom sa kamot sa usa'* nagpasabot nga mailalom sa gahom o pagmando sa maong tawo (Gen 9:2; 41:35; Job 2:6; 1Pe 5:6; itandi ang Gen 37:21), o lagmit nga kini nagkahulogang "anaa sa imong pagbuot" o 'sa pag-atiman sa usa' (Gen 16:6, itandi ang *Le;* Gen 42:37, itandi ang *RS;* Luc 23:46; Ju 10:28, 29). Ang mga pulong nga *"uban ang binayaw nga kamot"* nagpasabot sa pagkakusganon, pagkamadaogon (Ex 14:8); ang *'pagpalig-on sa mga kamot'* nagpasabot sa paghatag ug gahom o pagtagana ug pagsangkap (Esd 1:6); ang *'pagpaluya sa mga kamot'* nagpasabot sa pagpahugno sa pagsalig (Jer 38:4); ang *'pagbutang sa kinabuhi sa usa diha sa iyang kamot'* nagpasabot sa pagpameligro sa iyang kinabuhi (1Sa 19:5; Job 13:14). Ang *"paglamanohay"* gibuhat sa dihang mohimog panaad (Esd 10:19) o mohimog garantiya alang sa lain (Pr 6:1-3; 17:18; 22:26); ang *'pagbutang sa kamot nganha sa'* nagpasabot ug pagbuhat (Deu 15:10, itandi ang *KJ*); ang *'pagbutang sa kamot nganha sa mga kabtangan sa uban'* nagpasabot sa pagkawat o paggamit sa mga kabtangan sa dili-hustong paagi (Ex 22:7, 8, 10, 11); ang *'hinlo nga mga kamot'* nagpasabot sa pagkainosente (2Sa 22:21; itandi ang Sal 24:3, 4); ang *'mga kamot nga napuno sa dugo'* nagpasabot sa pagbuno (Isa 1:15; 59:3, 7); ang *'pagsampong sa baba pinaagi sa kamot'* nagpasabot sa pagpakahilom (Huk 18:19); ang *'paghuyhoy sa mga kamot'* nagpasabot sa pagkawala sa kadasig (2Cr 15:7; tan-awa usab ang Isa 35:3; Heb 12:12, 13); ug ang *'pagbukhad sa kamot'* nagpasabot sa pagkamahinatagon (Deu 15:11).

Ang "diyutay pa nga *pagkiyugpos sa mga kamot* sa paghigda" magpakabos sa tapolan. (Pr 6:9-11) Siya gihubit nga luya kaayo sa pagkuha sa iyang kamot gikan sa panaksang pangbangkete aron ibalik kini sa iyang baba. (Pr 26:15) Ang mapasagarong tawo nga "nagatrabaho uban sa usa ka *kamot nga taspokan* mahimong kabos," samtang ang *kugihang kamot* makabaton ug bahandi.—Pr 10:4.

Ang ubang Hebreohanong *idiom* nga mga ekspresyon maylabot sa kamot mao: ang *'ibutang ang imong kamot uban sa'* nagkahulogang pakigtambayayong, pagtabang (Ex 23:1; 1Sa 22:17); ang *"pinaagi sa kamot sa"* nagpasabot nga ubos sa paggiya sa (Ex 38:21) o pinaagi sa (Ex 4:13; Lev 8:36; 10:11); ang *'iyang kamot dili makakab-ot,'* o ang *'iyang kamot wala makakab-ot niini,'* nagpasabot nga wala siyay igong kahinguhaan (sa pinansiyal) (Lev 14:21); ang *'kon unsay makuha sa iyang kamot'* nagpasabot sa kon unsay iyang maarangan (Num 6:21); ang *'mga kamot sa usa ka espada'* nagpasabot sa gahom sa espada (Job 5:20); ang *'kamot sa dila'* nagpasabot sa gahom sa dila (Pr 18:21); ang *'kinabuhi sa imong kamot'* nagpasabot sa pagbalik sa imong kusog (Isa 57:10); ang *'pagtak-op sa kamot'* sa usa ka tawo gikan sa iyang igsoon nagpasabot sa pagkumkom sa iyang kamot sa pagtabang kaniya.—Deu 15:7, *KJ.*

Si Jehova nag-ingon sa mga Israelinhon nga kinahanglang ilang ihigot ang iyang mga pulong "ingong usa ka *timaan diha sa* [*ilang*] *kamot"* (Deu 6:6-8; 11:18) ug nga iyang gikulit ang Zion diha sa iyang mga palad (Isa 49:14-16), nga nagpasabot sa makanunayong paghinumdom ug pagtagad. Uban ang samang kahulogan, gisultihan ni Jehova ang mga eunuko nga nangupot sa iyang pakigsaad nga siya mohatag kanila sulod sa iyang balay ug "usa ka monyumento" (o, dapit; sa literal, usa ka

"kamot"). (Isa 56:4, 5) Ang Bibliya naghisgot sa mga magsisimba sa Diyos ingong nagsulat sa simbolikong paagi diha sa ilang mga kamot sa mga pulong, "Iya ni Jehova," sa ingon nagpaila nga sila iyang mga ulipon. (Isa 44:5) Sa samang paagi ang "marka" sa "mapintas nga mananap" nga diha sa tuong kamot nagsimbolo sa pagtagad, debosyon, ug aktibong pagpaluyo nga gihatag sa usa ngadto sa "mapintas nga mananap" ug sa "larawan" niini, sanglit ang mga kamot sa usa ka tawo maoy gigamit sa pagbuhat sa buluhaton alang sa usa ka tawo nga iyang gialagaran.—Pin 13:16, 17; 14:9, 10; 20:4.

Pagtapion sa mga Kamot. Gawas sa pagkupot, ang *mga kamot gitapion* diha sa usa ka tawo o sa usa ka butang tungod sa nagkalainlaing mga katuyoan. Apan ang sagad nga kahulogan sa maong buhat mao ang pagtudlo alang sa usa ka katungdanan, ang pagpakita nga ang usa ka tawo o butang gidawat, o giila, sa usa ka tinong paagi. Sa panahon sa seremonyas sa pagpahiluna-sa-katungdanan sa pagkasaserdote, si Aaron ug ang iyang mga anak nga lalaki nagtapion sa ilang mga kamot sa ulo sa torong baka ug sa duha ka laking karnero nga ihalad, sa ingon nag-ila nga kini nga mga hayop gihalad alang kanila tungod sa ilang pagkahimong mga saserdote ni Jehova nga Diyos. (Ex 29:10, 15, 19; Lev 8:14, 18, 22) Sa dihang nagtudlo kang Josue ingong iyang sumusunod sumala sa sugo sa Diyos, si Moises nagtapion sa iyang kamot diha kang Josue, kinsa human niadto "napuno sa espiritu sa kaalam" ug busa nakahimo sa pagpanguna sa Israel sa hustong paagi. (Deu 34:9) Ang mga kamot gitapion diha sa mga tawo aron sa pagpaila nga sila makadawat ug panalangin. (Gen 48:14; Mar 10:16) Gihikap ni Jesu-Kristo o gitapion ang iyang mga kamot diha sa mga tawo nga iyang giayo. (Mat 8:3; Mar 6:5; Luc 13:13) Ang gasa sa balaang espiritu gihatag diha sa pipila ka higayon pinaagi sa pagtapion sa mga kamot sa mga apostoles. —Buh 8:14-20; 19:6.

Mga pagtudlo sa pag-alagad. Sa Kristohanong kongregasyon ang mga pagtudlo sa hamtong nga mga lalaki alang sa mga posisyon o sa mga katungdanan sa kaakohan gihimo usab pinaagi sa *pagtapion sa mga kamot* niadtong giawtorisahan sa pagbuhat niini. (Buh 6:6; 1Ti 4:14) Tungod sa impluwensiya sa maong tinudlong mga lalaki ug sa panig-ingnan nga ilang ipakita, si apostol Pablo nagtambag kang Timoteo: "Ayaw gayod pagdali sa pagpandong sa imong mga kamot kang bisan kinsa; ni mahimong mag-aambit sa mga sala sa uban." Kini nagpasabot nga dili itudlo ang usa ka lalaki nga dili una tagdon ang iyang mga kuwalipikasyon, kay basin kining tawhana dili makatuman sa iyang katungdanan sa hustong paagi, ug si Timoteo lakip nga mabasol tungod sa mosangpot unya nga suliran.—1Ti 5:22.

Ang Tuong Kamot. Ang *tuong kamot* giisip nga hinungdanon kaayo sa simbolikong paagi. Si Jose wala mahimuot sa dihang gibaylo ni Jacob ang iyang mga kamot aron itapion ang iyang tuong kamot kang Epraim, ang manghod nga anak nga lalaki ni Jose. Apan gituyo kini ni Jacob, sa paghatag kang Epraim sa mas labaw nga panalangin. (Gen 48:13-20) Ang pagkaanaa sa tuong kamot sa usa ka magmamando mao ang labing hinungdanong posisyon, sunod sa magmamando mismo (Sal 110:1; Buh 7:55, 56; Rom 8:34; 1Pe 3:22), o usa ka posisyon nga iyang gipaboran. (Mat 25:33) Si Jesus gihisgotan diha sa panan-awon sa Pinadayag ingong adunay pito ka bituon sa pito ka kongregasyon diha sa iyang tuong kamot. Sa ato pa, ang tanang lawas sa mga ansiyano nakabaton sa iyang pag-uyon ug ilalom sa iyang bug-os nga pagkontrolar, gahom, ug pagtultol.—Pin 1:16, 20; 2:1.

Ang pagkupot sa Diyos sa tuong kamot sa usa ka tawo magpalig-on sa maong tawo. (Sal 73:23) Sagad ang tuong kamot sa usa ka manggugubat mao ang gigamit sa paggunit sa espada, ug kini dili maprotektahan sa taming nga anaa sa wala nga kamot. Busa, ang usa ka higala mobarog o makigaway diha sa iyang tuong kamot ingong usa ka tiglaban ug tigpanalipod. Kini nga kahimtang gigamit sa mahulagwayong paagi maylabot sa tabang ug panalipod sa Diyos alang niadtong nag-alagad kaniya.—Sal 16:8; 109:30, 31; 110:5; 121:5.

Ang magsusulat sa Ecclesiastes nag-ingon: "Ang kasingkasing sa maalamon anaa sa iyang tuong kamot, apan ang kasingkasing sa hungog anaa sa iyang walang kamot." Sa laing pagkasulti, ang tawong maalamon mokiling alang sa kaayohan, sa paborable nga dalan, apan ang hungog mokiling ngadto sa daotan nga dalan.—Ecc 10:2.

Mga Direksiyon. Ang Hebreohanong mga ekspresyon alang sa "tuo nga kamot" (Heb., *yamin′*) ug sa "wala nga kamot" (Heb., *semo'l′*) gihubad usab nga "habagatan" ug "amihanan" (Gen 14:15; Sal 89:12), sanglit ang mga direksiyon giisip gikan sa panglantaw sa usa ka tawo nga nag-atubang sa S. Busa, ang H anaa dapit sa iyang tuo. —1Sa 23:19, 24.

Ubang mga Paggamit. Ang "kamot" (Heb., *yadh*) gigamit usab alang sa "daplin" (Ex 2:5), o 'sa kiliran sa' (Neh 3:4, 5, 7); sa "baybayon" (Num 24:24); ug alang sa 'mga mitsa' sa mga kuwadrong bayanan sa tabernakulo (Ex 26:17; itandi ang panaplin sa *KJ*). Ang Hebreohanong pulong nga *kaph* (sagad gihubad nga "palad" ug "kamot") gigamit alang sa "lapalapa" sa tiil (Gen 8:9), alang sa

mga kopa ("mga kutsara," *KJ*) sa tabernakulo ug sa templo (Ex 25:29; Num 7:84, 86; 2Ha 25:14), ug alang sa "piyakpiyak" (sa paa sa usa ka tawo) o sa "lubyok" (sa usa ka lambuyog). (Gen 32:25, 32; 1Sa 25:29) Ang *yadh* (kamot) ug *kaph* (palad; kamot) gihubad sa lainlaing paagi ngadto sa uban pang Cebuano nga mga termino.

Ang 'mga hakop,' sa mahulagwayong paagi, nagpasabot ug pagkadagaya, o ang "usa lamang ka hakop" mahimong magkahulogan ug diyutay lamang (1Ha 17:12) o sa usa ka diyutayng bahin (Ecc 4:6), sumala sa konteksto.—Tan-awa ang BUKTON; KUMAGKO; PAGHUGAS SA MGA KAMOT, PAGHUNAW.

KAMPANILYA. Usa ka metal nga instrumento nga kasagaran pormag-peras o samag kopa nga walay sulod, ug mobagting kon hampakon.

Ang unang paghisgot sa mga kampanilya diha sa Bibliya maoy labot sa pag-alagad sa tabernakulo diha sa basahon sa Exodo, diin ang Hebreohanong pulong nga *pa·'amohn'* makita sa pito ka beses. Ang sidsid sa lubos-asul nga kupo sa hataas nga saserdote gitaoran ug bulawang mga kampanilya nga gisal-angsal-angan ug mga granada nga asul, purpura, ug sanag-pula nga materyales.—Ex 28:33-35; 39:25, 26.

Sa Zacarias 14:20 ang Hebreohanong pulong nga *metsil·lah'* gigamit sa pagtumong sa mga kampanilya nga gitaod diha sa mga sangon sa mga kabayo. Kini naggikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "mosanting" o mobagting. (1Sa 3:11) Sanglit ang mga kampanilya sa kabayo pagakulitan sa mga pulong nga "Ang pagkabalaan iya ni Jehova," nga ang samang mga pulong makaplagan usab diha sa "sinawng plaka" nga gitaod sa purong sa hataas nga saserdote sa Israel, kini magpakita nga ang tanan mapahinumdoman sa pagpahinumdom sa pagkabalaan ni Jehova.—Ex 39:30, 31; itandi ang Zac 14:21.

KAMPO. Ang Hebreohanong pulong alang sa "kampo" (*ma·chaneh'*) naggikan sa lintunganayng berbo nga *cha·nah',* nga nagkahulogang "nagkampo." (Huk 15:9; Ex 14:2; Gen 33:18) Kini nga termino gigamit maylabot sa usa ka temporaryong dapit nga giestaran sa tigbalhinbalhin nga katawhan (Gen 32:21; 33:18), sa temporaryo ug balhinbalhin nga kahikayan sa pagpuyo sa tolda sa mga Israelinhon panahon sa ilang panaw latas sa kamingawan (Num 2:17), o sa naglikos nga salipod sa kasundalohan (2Ha 25:1). Ang Gregong pulong alang sa "kampo" maoy *pa·rem·bo·le'.*—Tan-awa ang KASUNDALOHAN, PANON.

Kampo sa Israel. Ang Pagpanggula sa Israel gikan sa Ehipto wala magkaguliyang apan mahapsay nga "nahan-ay alang sa gubat" nga nahiangay sa 'mga panon ni Jehova.' (Ex 13:18; 12:41; 6:26) Ang maong pagkahan-ay alang sa gubat lagmit nga sama nianang sa kasundalohan nga adunay lima ka bahin, nga adunay hut-ong nga mag-una, hut-ong sa taliwala, bantay sa likoran, ug ang duha sa kiliran. Sa maong panahon, ang mga Israelinhon nailalom pa sa patriarkanhong mga kahikayan, ug kini makita pinaagi sa pagtudlo sa mga tribo ug mga banay sa ilang mga dapit diha sa han-ay sa pagmartsa. Sumala sa maong mga batasan, ang mga sulugoon, mga alagad, ug uban pang nalangkit sa pamilya giisip nga bahin sa panimalay, ug busa ang "dakong nagkasagol nga panon sa katawhan" nga mibiya sa Ehipto lagmit nga gisagol sa lainlaing mga tribo, kabanayan, ug mga pamilya. —Ex 12:38; Num 11:4; Deu 29:11.

Sa dihang natukod na ang tabernakulo, ang kahikayan sa pagkampo giorganisar sumala sa mga instruksiyon sa Diyos sa hapit na magsugod ang ikaduhang tuig. Ang sentro sa kampo, labot sa lokasyon ug sa kahinungdanon, mao ang tolda sa presensiya ni Jehova, ang tabernakulo, uban sa naglibot nga sawang niini. Ang entrada niini nagatubang sa S, diin si Moises, si Aaron, ug ang mga saserdote nagkampo. (Num 3:38) Ang uban pa nga mga Levihanon (mikabat ug 22,000 ka lalaki, nga usa ka bulan ang kagulangon pataas) nagkampo sa nahibiling tulo ka kiliran: ang mga Kohatnon sa H, ang mga Gersonhon sa K, ug ang mga Merarihanon sa A. (Num 3:23, 29, 35, 39) Uban niining ulahing duha ka grupo, gilakip ang pipila ka bagahe, mga karomata, ug mga hayop nga gigamit sa pagdala sa tabernakulo ug sa kasangkapan niini. Busa kadtong gitudlo sa pag-alagad sa sangtuwaryo ni Jehova nagpuyo sa duol ug sa palibot sa tabernakulo, nga nagsilbing ali aron walay makasulod nga mga dili-Levihanon, "aron walay kasuko nga modangat batok sa katigoman."—Num 1:53; 7:3-9.

Sa gawas ug sa unahan sa mga tolda sa mga Levihanon, ang 12 ka tribo nagkampo sa upat ka kiliran sumala sa upat ka direksiyon sa kompas. Mopatim-aw nga ang katawhan sa katibuk-an gipuwesto nga may igong gilay-on gikan sa tabernakulo; ang ubang mga komentarista nagsugyot ug mga 900 m (3,000 p), tungod kay kinahanglan nga adunay gilay-ong "mga duha ka libo ka maniko" tali sa katawhan ug sa arka sa pakigsaad sa dihang mosugod na ang pagtabok sa Jordan. (Jos 3:4) Ang 12 ka tribo gibahin ngadto sa upat ka dagkong mga dibisyon, ang matag usa gitawag sumala sa ngalan sa tribo nga anaa sa taliwala sa dibisyon. Busa ang tulo-ka-tribo nga dibisyon sa S sa tabernakulo gitawag ug Juda, diin sa usa ka kiliran sa Juda anaa ang Isacar ug sa pikas kiliran ang Zabulon. (Num

2:3-8) Sa dihang gihimo kini nga kahikayan niadtong 1512 W.K.P., kining tulo-ka-tribo nga dibisyon sa Juda mikabat ug 186,400 ka lig-on ug lawas nga mga lalaki nga 20 anyos ang kagulangon pataas. (Num 1:1-3; 2:9) Sa H nahimutang ang tulo-ka-tribo nga dibisyon sa Ruben, diin ang Simeon ug ang Gad diha sa kiliran sa Ruben, ug mikabat sa 151,450 ka lalaking manggugubat. (Num 2:10-16) Kining duha ka dibisyon sa S ug sa H, duyog sa mga Levihanon, maoy mga kaliwat ni Jacob pinaagi kang Lea ug sa iyang sulugoong babaye nga si Zilpa. (Gen 35:23, 26) Tungod kay ang Ruben ug ang mga Kohatnon nagkampo man sa H sa sangtuwaryo, mao nga dihay panag-ubanay sa mga rebeldeng Rubenhon nga si Datan ug Abiram ug sa Kohatnong si Kore. (Num 16:1) Palibot ngadto sa K nahimutang ang tulo-ka-tribo nga dibisyon sa Epraim, nga gitaliwad-an sa Manases ug Benjamin, ang tanang kaliwat ni Raquel, ug mikabat sa 108,100 ka kasundalohan. (Num 2:18-24) Sa kataposan, sa A didto ang tulo-ka-tribo nga dibisyon sa Dan, duyog sa Aser ug Neptali, ug mikabat ug 157,600 ka lalaking manggugubat. (Num 2:25-31) Ang Dan ug Neptali maoy mga kaliwat sa sulugoong babaye ni Raquel nga si Bilha, apan ang Aser maoy kaliwat sa sulugoong babaye ni Lea nga si Zilpa.—Gen 35:25, 26.

Dako kaayo ang kampo sa Israel. Ang talaan sa itaas may katibuk-ang gidaghanon nga 603,550 ka lalaking manggugubat, gawas pa sa mga babaye ug mga bata, mga tigulang ug mga baldado, sa 22,000 ka Levihanon, ug sa "usa ka dakong nagkasagol nga panon sa katawhan" nga mga langyaw —lagmit ang tanan mikabat ug 3,000,000 o kapin pa. (Ex 12:38, 44; Num 3:21-34, 39) Dili matino kon unsa ka dako ang luna nga giokupar niini nga kampo; managkalahi kaayo ang mga pagbanabana. Sa dihang sila nagkampo atbang sa Jerico sa Kapatagan sa Moab, gihubit nga kini miabot "gikan sa Betjesimot hangtod sa Abel-sitim."—Num 33:49.

Ang plano, o pagkahan-ay, sa kampo sagad nga gihulagway ingong rektanggulo o kuwadrado, usa ka kahikayan nga giisip nga superyor sa pagkaepisyente ug sa seguridad. Ang tinong mga utlanan sa kampo gipakita pinaagi sa paghisgot sa paggawas o sa pagsulod sa kampo. (Lev 13:46; 16:26, 28; 17:3) Ug adunay 'mga ganghaan,' o mga agianan, pasulod sa kampo. (Ex 32:26, 27) Sa iyang paghubit, si Josephus nag-ingon nga dihay mga dalan nga gihimo sulod sa kampo. (*Jewish Antiquities,* III, 289 [xii, 5]) Kining tanan nanginahanglan ug inhenyeriya ug pag-organisar aron daling mapahiluna sa mga Israelinhon ang kampo diha sa usa ka bagong lokasyon nga dili kaayo hago ug walay langan.

Ang "mga ilhanan alang sa balay sa ilang mga amahan" gitagana aron matabangan ang usa ka tawo nga makita ang iyang nahiangayng dapit diha sa kampo. (Num 2:2) Sanglit ang Hebreohanong ekspresyon nga *de'ghel,* nga gihubad nga "tulo-ka-tribo nga dibisyon," nagkahulogan usab ug "bandila" (sama sa Aw 2:4), posible nga dihay mga timaan sa tribo ingon man mga insigniya sa pamilya. Ang Bibliya wala maghatag sa gidaghanon ni sa kahubitan niini nga mga timaan.

Ang pagdumala sa kampo ni Jehova maoy episyente kaayo. Ubos sa teokratikanhong kahikayan, gitudlo ang mga pangulo ibabaw sa tag-10, tag-50, tag-100, ug sa tag-1,000. Kini sila maoy "mga lalaki nga may katakos, may kahadlok sa Diyos, kasaligan nga mga lalaki, nagadumot sa dili-minatarong nga ganansiya." (Ex 18:21; Deu 1:15) Ubos sa ilang pagtultol, gitagana ang maayong pagdumala ug pag-atiman ug ingon man ang usa ka makiangayong hudisyal nga sistema; dugang pa, pinaagi kanila dali ang pagkomunikar sa tanang katawhan. Ang linaing mga pagbudyong sa trompeta nagsilbing timaan sa tibuok katigoman o, usahay, sa mga pangulo sa mga linibo ingong mga hawas sa mga tribo sa pag-adto sa tolda nga tagboanan.—Num 1:16; 10:2-4, 7, 8.

Ang matag aspekto sa pagkinabuhi diha sa kampo gigamhan sa usa ka detalyadong kodigo sa mga balaod. Ang kahimsog ug kahinlo sa kampo nahuptan pinaagi sa nagkalainlaing mga regulasyon sa sanitasyon. Ang mga sanlahon, ang bisan kinsa nga may sakit nga mananakod o giagasan, ug kadtong nakahikap ug patayng lawas ilain gikan sa kampo hangtod nga siya ipahayag nga mahinlo. (Num 5:2, 3) Ang mga patay ilubong sa gawas sa kampo. (Lev 10:4, 5) Ang abo gikan sa mga halad nga sinunog, lakip ang mga patayng lawas sa pipila ka halad, ilabay sa gawas sa kampo. (Lev 4:11, 12; 6:11; 8:17) Ang mga kriminal patyon sa gawas (Lev 24:14; Num 15:35, 36), ug ang mga binihag sa gubat ug ang mipauli nga mga manggugubat magpabilin una sa gawas sa kampo alang sa usa ka yugto sa paghinlo.—Num 31:19.

Ang pagbalhin niining dakong kampo ngadto sa nagkalainlaing dapit (mga 40 ka pagkampo ang gihisgotan ni Moises diha sa Numeros 33) maoy usa ka katingalahang pagpasundayag usab sa pag-organisar. Samtang ang panganod magpabilin ibabaw sa tabernakulo, ang kampo magpabilin sa nahimutangan niini. Sa dihang ang panganod mobiya, ang kampo mobiya. "Sa sugo ni Jehova sila magkampo, ug sa sugo ni Jehova sila mobiya." (Num 9:15-23) Kini nga mga sugo ni Jehova ipadangat ngadto sa kampo sa katibuk-an pinaagi sa duha ka sinalsal nga mga trompetang plata. (Num

10:2, 5, 6) Ang linaing palubadlubad nga mga tunog magtimaan sa paggikan sa kampo. Kini unang nahitabo "sa ikaduhang tuig [1512 W.K.P.], sa ikaduhang bulan, sa ikakawhaan nga adlaw." Ang arka sa pakigsaad nag-una, dayon misunod ang unang tulo-ka-tribo nga dibisyon nga gipangunahan sa Juda ug gisundan sa Isacar ug dayon sa Zabulon. Gisundan sila sa mga Gersonhon ug sa mga Merarihanon nga nagpas-an sa giasayn kanila nga mga bahin sa tabernakulo. Dayon misunod ang tulo-ka-tribo nga dibisyon nga gipangunahan sa Ruben ug gisundan sa Simeon ug sa Gad. Sunod kanila ang mga Kohatnon uban sa sangtuwaryo, dayon ang ikatulong tulo-ka-tribo nga dibisyon, ang Epraim, nga gisundan sa Manases ug sa Benjamin. Sa kataposan, ingong bantay sa luyo mao ang dibisyon nga gipangunahan sa Dan ug inubanan sa Aser ug sa Neptali. Busa ang duha ka labing daghan ug gamhanan nga mga dibisyon mao ang gipapuwesto ingong bantay sa unahan ug sa luyo. —Num 10:11-28.

"Busa nanglakaw sila gikan sa bukid ni Jehova sa usa ka panaw nga tulo ka adlaw . . . Ug ang panganod ni Jehova diha ibabaw nila." (Num 10:33, 34) Wala ibutyag kon unsa ka taas ang linya niining gigiyahan sa panganod nga mga nagmartsa, ni ang gikusgon o gilay-on nga ilang napanaw sa usa ka adlaw. Uban sa ilang gagmayng kabataan ug panon sa kahayopan, lagmit hinay silang mipanaw. Samtang nagmartsa, nga miabot ug tulo ka adlaw, lagmit nga walay gihimong pormal nga plano sa pagkampo uban ang pagpahiluna sa tabernakulo alang sa temporaryong pagkampo sa kagabhion; hinunoa, mga kausaban lamang nga gikinahanglan alang sa pagkaon ug sa pagkatulog.

Mga Kampo sa Kasundalohan. Maylabot sa gubat, lainlain ang paggamit sa terminong "kampo." Pananglitan, kini mahimong magpasabot sa mga hedkuwarter, o sukaranan sa mga kalihokan, nga gikan niana ang moasdang nga mga pundok manukad; sama pananglitan sa Gilgal ug sa Shilo. (Jos 4:19; 5:10; 9:6; 10:6, 15, 43; 18:9; Huk 21:12) O ang "kampo" usahay magpasabot sa kasundalohan mismo, imbes nga magtumong sa dapit nga ilang gitukoran sa ilang mga tolda sa kagabhion. (Jos 10:5; 11:4, 5) Ang 'pagkampo batok' sa usa ka siyudad nagpasabot sa pagpakiggubat batok sa maong siyudad, maingon nga ang 'pagkampo' nagpasabot usab sa pagpangandam alang sa gubat. —Huk 9:50; 1Sa 11:1; 28:4; 2Ha 25:1.

Daghang butang ang makaapekto sa pagpili sa dapit nga kampohan sa kasundalohan. Ang habog nga dapit nga lisod duolon maghatag ug kinaiyanhong proteksiyon ug nanginahanglag menos nga pagbantay kay sa patag ug daling atakehon nga mga dapit. (1Sa 26:3) Ang kampo kinahanglang duol sa tubig. (2Ha 3:9) Gipildi ni Josue ang nagabin nga mga hari nga nagkampo didto sa katubigan sa Merom. (Jos 11:5) Ang kasundalohan ni Gideon nagkampo duol sa atabay ni Harod (Huk 7:1), ug ikatulo ka bahin sa kasundalohan ni David ang nagkampo sa bul-oganang walog sa Besor hangtod nga ang ilang mga kauban nakapauli gikan sa kadaogan.—1Sa 30:9, 10.

Ang naglikos nga salipod, sama sa naglibot sa kampo ni Saul, lagmit nga gilangkoban sa mga bagahe, mga karomata, ug kahayopan. (1Sa 26:5, 7) Ang kasundalohan nga may mga karo lagmit nga naggamit niana aron ilikos sa ilang mga kampo. Ang permanenteng mga kampo usahay giprotektahan pinaagig mga trinseras ug mga bungdo nga yuta sa palibot niini. Ang mga gubat sagad nga dili awayon diha sa kampo, gawas lamang sa mga kalit nga pagsulong. (Jos 11:7) Busa ang pagbutang ug trinseras ug lig-ong mga paril sa tibuok palibot sagad nga wala himoa.

Ang sekular nga mga kasaysayan naghatag ug pipila ka impormasyon bahin sa kinabuhi diha sa kampo taliwala sa mga pagano sa kapanahonan sa Bibliya. Pananglitan, ang Ehiptohanong kampo ni Ramses II gikoralan ug mga taming. Ang Asiryanhong kinutaan nga kampo sa katibuk-an maoy lingin ug gipalig-on pinaagig mga paril ug mga torre. Ang tanang tolda sa Persianhong mga kampo nag-atubang sa S, ug ang ilang mga kampo giprotektahan pinaagig mga trinseras ug mga diki. Ang Gregong mga kampo sa kasundalohan maoy lingin usab, diin taliwala sa kampo nagtolda ang komandante. Sa dihang ang Romanhong kasundalohan nagkampo, usa ka dakong kanal ang gikalot sa palibot sa bag-ong dapit nga gikampohan.

KANA

[Tangbo; Caña].

1. Usa ka bul-oganang walog nga nagsilbing utlanan tali sa Epraim ug Manases. (Jos 16:8; 17:9) Karong adlawa kasagarang giisip nga mao kini ang Wadi Qanah (Nahal Qana). Kining gamay nga sapa nagsukad sa kabungtoran pipila ka kilometro sa HK sa Nablus ug, ingong ang Wadi Ishkar, moagos paingon sa habagatan-kasadpan nga direksiyon ug dayon moipon sa Wadi Yarkon (Nahal Yarqon), nga moagos ngadto sa Dagat Mediteranyo sa A sa Tel Aviv-Yafo. Apan, ang pipila ka eskolar nagtuo nga sa adlaw ni Josue ang ubos nga bahin sa Wadi Qanah tingali deretsong miagos ngadto sa Mediteranyo diha sa usa ka dapit nga mga 10 km (6 mi) unahan pa dapit sa A.

2. Usa ka utlanan nga siyudad sa Aser. (Jos 19:24, 28) Gituohan sa kadaghanan nga mao kini ang modernong Qana, mga 12 km (7.5 mi) sa SHS sa Tiro.

KANAL. Tan-awa ang NILO, KASAPAAN SA; LINAW SA KANAL.

KANANEYO [gikan sa Aramaiko, nga nagkahulogang "Masiboton; Madasigon"]. Usa ka bansagon nga nagpalahi sa apostol nga si Simon gikan sa apostol nga si Simon Pedro. (Mat 10:4; Mar 3:18) Ang termino nga "Kananeyo" gituohan nga naggikan sa Aramaiko ug lagmit nga katumbas sa Gregong pulong nga *ze·lo·tes′* nga nagkahulogang "masiboton; madasigon."—Luc 6:15; Buh 1:13.

KANAWAY [Heb., *sha′chaph*]. Usa sa mga langgam nga mandadagit o tigkaon ug patayng lawas sa hayop ug gidiling kan-on sumala sa balaod sa Diyos nga gihatag ngadto sa mga Israelinhon. —Lev 11:13, 16; Deu 14:12, 15.

Bisan tuod ang *King James Version* naghubad sa Hebreohanong ngalan niini nga langgam ingong "kakok," kini nga hubad sagad nga wala na dawata ug mas gipaboran ang kanaway (usahay gitawag nga *sea mew*). (Tan-awa ang KAKOK.) Gisabot sa pipila ka leksikograpo kini nga ngalan ingong naggikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "niwang, yagpis, o sapsing," nga tingali naghulagway sa kayagpis ug sa kagamay sa lawas sa kanaway kon itandi sa taas, talinis nga mga pako niini. Ang uban nagtuo nga ang Hebreohanong ngalan nga *sha′chaph* giawat gikan sa taliis nga tingog nga ipatungha niining banhaan nga langgam. Gisabot usab sa mas karaang mga bersiyon (*LXX, Vg*) nga kini nagtumong sa kanaway sa dagat. Ang Hebreohanong termino nga *sha′chaph* mahimong sabton nga nagtumong sa usa ka komon nga termino alang sa usa ka langgam sa dagat nga samag-itik ang mga tiil nga kaamgid sa kanaway. Kini nga grupo naglakip sa tinuod nga mga kanaway, *tern, skimmer,* ug *skua.*

Ang mga kanaway, nga sakop sa pamilyang Laridae, kasagarang kusog molupad, ug gawas pa nga maayong molangoy, sila mopahulay ug matulog pa gani sa ibabaw sa tubig. Ang mga kanaway mokapakapa sa ilang mga pako, molupad pataas, mobiyo, ug mosarap aron sa pagdagit ug pagkaon nga mga isda, insekto, ug halos sa bisan unsang matang sa mga basura (sa ingon nahimong usa ka mapuslanong tigkaon sa mga hugaw diha sa mga pantalan ug mga dunggoanan). Ang mga kanaway nga *herring* magdala ug mga amahong o ubang mga *mollusk* ngadto sa itaas sa kahanginan ug dayon ihulog kini sa dagkong mga bato aron kini mabuak ug makakaon sila sa mga unod niini. Bisan tuod kini ganahan kaayong mokaon ug unod sa patayng lawas sa hayop, ang kanaway limpiyado kaayo.

Ang ubay-ubayng matang sa mga kanaway, lakip ang kanaway nga *herring* (*Larus argentatus*) ug ang lainlaing matang sa itom-ug-ulo nga kanaway (*Larus ridibundus*), makaplagan sa Palestina ubay sa kabaybayonan sa Mediteranyo ug sa palibot sa Dagat sa Galilea. Sagad puti ang kolor niini, apan ang likod ug ang ibabaw nga bahin sa ilang mga pako usahay abohon usab. Ang sungo lig-on ug bawog ug diyutay. Kini sagad magpuyo nga pundokpundok, ug mangitlog diha sa mga kilid sa pangpang o ubay sa kabaybayonan. Ang gidak-on sa lawas niini maoy sama sa lawas sa salampati hangtod sa mga 76 sm (30 pul) ang gitas-on, ug ang gilapdon sa mga pako sa kanaway tingali moabot ug 1.5 m (5 p). Kay daw dili kapoyon nga langgam, ang kanaway makalupad bisan sa makusog nga hangin. Ang daghan ug nagsapawsapaw nga mga balhibo niini, nga may gidaghanong mga 6,544 nga naihap gikan sa usa ka dakong kanaway, maoy magpainit ug magpauga sa lawas niini panahon sa dugayng pagpahulay niini diha sa tubig.

Ang *tern,* usa ka sakop sa pamilya nga Sternidae, daghan usab sa kabaybayonan sa Palestina. Kini mas yagpis ug lawas kay sa kanaway, dili tigkaon ug patayng hayop, ug may nagsanga nga ikog ug may taas, pahiktin nga mga pako nga mas yagpis kay sa mga pako sa kanaway. Ang kadaghanang *tern* maoy puti, apan sagad itom o abohon ang ulo. Kay kasagarang mokaon ug gagmayng mga isda, ang *tern* molupad sa ibabaw ug dayon mokalit ug sakdop sa tubig nga ang iyang taas, tul-id, yagpis nga sungo ipaubos aron sa pagsikop sa iyang tukbonon. Ang *tern* mao ang kinalay-an nga tiglalin sa tanang langgam; ang *tern* sa artiko (*Sterna paradisaea*) mopanaw ug mga 35,400 km (22,000 mi) kada tuig. Apan, ang pipila ka *tern* gusto sa katubigan sa mga baybayon sa mas init nga mga rehiyon. Tungod sa ilang kakusog ug sa maanindot kaayo nga paglupad, sila gitawag ug mga gitgit sa dagat.

Sama sa banog ug *ibis,* ang kanaway giisip nga usa ka sagradong langgam sa karaang Ehipto.

KANDING. Usa ka mananap nga sus-an nga nagapangusap sa kinaon, may buho ang sungay ug sagad nga taas ug tul-id ang balhibo. Daghang Hebreohanon ug Gregong mga termino ang gigamit sa pagtumong sa laki ug sa bayeng mga kanding ug sa mga nati niini. Ang sagad nga Hebreohanong termino sa "kanding" maoy *'ez.* (Lev 3:12) Ang laing Hebreohanong termino sa kanding (*sa·'ir′*) sa literal nagkahulogang "balhiboon." (Itandi ang Gen 27:11, diin ang usa ka pulong nga samag porma ug parehog lintunganayng pulong gihubad nga "balhiboon.") Ang laking kanding nga lider sa panon gipaila sa Hebreohanong termi-

no nga *'at·tudh',* nga gihubad nga "laking kanding." (Num 7:17; itandi ang Jer 50:8, *ftn* sa *Rbi8.*) Ang termino gigamit nga mahulagwayon sa pagtumong sa mga magmamando o mga pangulo ug gihubad nga "samag-kanding nga mga pangulo." (Isa 14:9; Zac 10:3) Ang Gregong mga pulong alang sa "kanding" mao ang *tra'gos* ug *e'ri·phos.* —Mat 25:32; Heb 9:12, 13.

Ang Siryanhong kanding (*Capra hircus mambrica*), nga mailhan pinaagi sa tag-as, nagluyloy nga mga dalunggan ug nagkurba palikod nga mga sungay niini, mao ang pangunang matang didto sa Palestina. Sagad itom kini nga mga kanding; talagsa ra ang puntikpuntikon. (Gen 30:32, 35) Ang mga laking kanding maoy usa sa mga hayop nga ginabaligya sa Tiro.—Eze 27:21.

Sa kapanahonan sa Bibliya, ang pipila ka panon sa mga kanding lagmit nga dako gayod. Pananglitan, si Nabal may 1,000 ka kanding. (1Sa 25:2, 3) Ang gasa ni Jacob kang Esau naglakip sa 200 ka bayeng kanding ug 20 ka laking kanding. (Gen 32:13, 14) Ug ang mga Arabo nagdalag 7,700 ka laking kanding ngadto kang Haring Jehosapat sa Juda.—2Cr 17:11.

Ang kanding bililhon kaayo alang sa mga Hebreohanon. (Pr 27:26) Kini motagana kanila ug gatas nga himoon nilang mantekilya ug keso. (Pr 27:27) Ang unod niini ilang kan-on, ilabina ang unod sa nating kanding. (Gen 27:9; Deu 14:4; Huk 6:19; 13:15; Luc 15:29) Ug sa Paskuwa, usa ka tuig nga laking karnero o kanding ang mahimong gamiton. (Ex 12:5) Ang balhibo sa kanding nga gihimong panapton gigamit sa nagkalainlaing paagi. (Num 31:20) Ang "mga tolda sa Kedar" lagmit nga gigama gikan sa itom nga balhibo sa kanding (Aw 1:5), ug ang balhibo sa kanding gigamit sa pagtukod sa tabernakulo. (Ex 26:7; 35:26) Ang mga panit sa kanding gihimong mga sudlanan (tan-awa ang Gen 21:15) ug gigamit usab ingong mga besti, sama sa gisul-ob sa gilutos nga mga saksi ni Jehova sa wala pa ang Kristohanong panahon.—Heb 11:37.

Ang Moisesnong Balaod nagdili sa pagkaon sa tambok sa kanding nga gitanyag ingong halad (Lev 7:23-25), ug kini nagdili usab nga lat-an ang nating kanding pinaagi sa gatas sa inahan niini.—Ex 23:19; 34:26; Deu 14:21; tan-awa ang GATAS.

Ang kanding maoy lakip sa ighahalad nga mga hayop, nga gitanyag ingong halad-nga-sinunog (Lev 1:10; 22:18, 19), halad-sa-panag-ambit (Lev 3:6, 12), halad-sa-sala (Esd 8:35), ug halad-sa-pagkasad-an (Lev 5:6). Ang matag panganay sa mga kanding kinahanglang ihalad, basta kini walo ka adlaw na ang kagulangon. (Lev 22:27; Num 18:17) Ang bayeng kanding (o, bayeng kordero) nga usa ka tuig ang kagulangon mao ang gilatid nga halad-sa-sala alang sa usa ka tawo nga dili saserdote o pangulo. (Lev 4:28, 32) Sa ubang mga panahon ang mga kanding gihalad ingong mga halad-sa-sala alang sa tibuok nasod sa Israel. (Lev 23:19; Num 28:11, 15, 16, 22, 26-30; 29:1-39; 2Cr 29:20-24; Esd 6:17) Usa ka nating laking kanding ang nagsilbing halad-sa-sala alang sa usa ka pangulo. (Lev 4:22-26) Sa Adlaw sa Pagtabon-sa-Sala, duha ka kanding ang gamiton. Ang usa ihalad ingong halad-sa-sala alang sa 12 ka dili-Levihanong mga tribo, ug ang lain igahin alang kang "Azazel" ug palakton kini ngadto sa kamingawan. (Lev 16:1-27; tan-awa ang ADLAW SA PAGTABON-SA-SALA; AZAZEL.) Siyempre, kining mga kanding nga gihalad dili gayod makakuha sa mga sala, apan kini naghulagway lamang sa tinuod nga motabon-sa-sala nga halad ni Jesu-Kristo.—Heb 9:11-14; 10:3, 4.

Mahulagwayon ug Matagnaong Paggamit. Ang buhok sa dalagang Sulamita gitandi sa usa ka panon sa mga kanding, tingali nagtumong sa nagsinaw nga itom nga buhok o sa kabaga sa buhok sa dalaga. (Aw 4:1; 6:5) Ang gamayng kasundalohan sa Israel, kon itandi sa daghang kasundalohan sa mga Siryanhon, gipakasama sa "duha ka gagmayng panon sa mga kanding." (1Ha 20:27) Ang mga kanding gigamit sa paghawas sa mga tawo, sagad kadtong mosupak kang Jehova. (Isa 34:6, 7; itandi ang Jer 51:40; Eze 34:17; Zac 10:3.) Sa sambingay ni Jesus bahin sa mga karnero ug sa mga kanding, ang mga kanding naghawas niadtong mga tawo nga modumili sa pagbuhat ug maayo alang sa labing gamay sa iyang mga igsoon.—Mat 25:31-46.

Ang laking kanding sa tagna ni Daniel naghawas sa Gresyanhon (o Gresyanhon-Macedonianhon) nga Gahom sa Kalibotan. (Dan 8:5-8, 21) Mahitungod niini ang *The Imperial Bible-Dictionary* (giedit ni P. Fairbairn, London, 1874, Tomo I, p. 664) nag-ingon: "Makaiikag nga masayran nga kini [ang kanding] mao ang giila sa mga Macedonianhon nga simbolo sa ilang nasod. May mga monyumento nga naglungtad pa diin makita kini nga simbolo, sama sa usa sa mga haligi sa Persepolis, diin gihulagway ang usa ka kanding nga may usa ka dakong sungay sa agtang niini, ug usa ka Persianhon ang nagkupot sa sungay, nga niana gipakita ang pagsakop sa Macedonia pinaagi sa Persia" (nga nahimo sa mga Persianhon sa hinapos sa ikaunom nga siglo W.K.P.).

Kanding sa Bukid, Ihalas nga Kanding. Ang Hebreohanon nga ngalang *ye'e·lim',* nga gihubad nga "mga kanding sa bukid" (*NW*) ug "ihalas nga mga kanding" (*KJ*), gisabot sa kadaghanan nga nagtumong sa ihalas nga kanding sa Nubia

(*Capra ibex nubiana*), nga nagpuyo sa bukid nga may mga sungay nga dagko, nagbugdobugdo ug nagkurba palikod. Gusto niini nga hayop ang habog nga kabukiran (Sal 104:18), diin sa kamadanihon sayon ra nga malataslatas niini ang gansangon nga dagkong kabatoan ug hiktin nga mga siwil sa bukid. Sa panahon sa pagmabdos, kini nga mga kanding mangitag mga dapit nga dili daling makit-an sa tawo. Lagmit kini ang gitumong sa Job 39:1, diin ang pangutana nagpasiugda sa kamatuoran nga kini nga mga linalang maoy bulag sa tawo, nga ang pagpanganak niini wala maobserbahi sa tawo.

Ang asoy sa 1 Samuel kapitulo 24 naghisgot sa paggukod ni Saul kang David didto sa batoon nga dapit sa En-gedi (nagkahulogang "Tuboran (Tubod) sa Nating Kanding") sa kasadpang kiliran sa Patayng Dagat. Ang mga naggukod nangita kang David ug sa iyang mga tawo ibabaw sa "hubo nga mga bato sa mga kanding sa bukid" (1Sa 24:2), nga nagpasabot nga ang mga kanding sa bukid mao ang nagpuyo niini nga rehiyon. Gani sa dili pa dugay nakit-an didto ang ihalas nga mga kanding sa Nubia.

Ang *feminine form* sa Hebreohanon nga *ya·ʽalahʹ* mao ang gigamit sa Proverbio 5:18, 19. Dinhi ang asawa sa usa ka batan-on gitandi sa "usa ka makabibihag nga kanding sa bukid," lagmit ang gipasabot mao ang pagkamadanihon niini nga hayop.

Sa Deuteronomio 14:4, 5, diin gihisgotan ang mga hayop nga mahimong kan-on, ang Hebreohanong pulong nga *ʼaq·qohʹ* gihubad nga "ihalas nga kanding." (*AS, KJ, NW, RS*) Nagtuo ang daghang eskolar nga ang *ʼaq·qohʹ* lagmit nagtumong sa samang hayop nga *ye'e·limʹ,* nga mao, ang ihalas nga kanding sa Nubia.

KANINGAG [Heb., *qin·na·mohnʹ;* Gr., *kinnaʹmo·mon*]. Ang kahoyng kaningag (*Cinnamomum zeylanicum*) maoy kapamilya sa kahoyng lawrel, nga lakip niana ang kahoyng casia ug *camphor.* Kini molambo diha sa buhaghag, balason, umogon nga yuta ug daghan kini sa Sri Lanka ug sa Java. Ang Hebreohanong ngalan niini lagmit nga langyaw ug kagikan, ug ang produkto niini mopatim-aw nga giimportar ngadto sa Yutang Saad.

Ang kaningag moabot sa kinahabogan nga mga 9 m (30 p) ug adunay hamis, abohon-ug-bulok nga panit ug mosanggaka nga mga sanga. Ang *evergreen* nga mga dahon niini nga samag ulo sa bangkaw maoy berde sa ibabaw apan puti sa ilalom ug moabot ug mga 20 ngadto sa 23 sm (8 ngadto sa 9 pul.) ang gitas-on ug mga 5 sm (2 pul.) ang gilapdon. Ang gagmay, puti o dalagon nga mga bulak niini magpungpong. Ang panit niini sa gawas halos walay baho ug dili kaayo mapuslanon. Ang ginabaligya nga kaningag makuha gikan sa itomon nga ilalom nga panit niini. Ang humot nga lana makuha usab gikan sa panit niini.

Ang kaningag gigamit sa paghimo sa balaang igdidihog nga lana ingong usa sa "labing maayo nga mga pahumot." (Ex 30:23) Kini giwisik diha sa mga higdaanan (Pr 7:17), mahulagwayong gigamit sa paghubit sa hinigugmang Sulamita (Aw 4:13, 14), ug lakip sa mga produkto nga gibaligya sa mga nagapanaw nga mga magpapatigayon ngadto sa "Dakong Babilonya" una pa kini malaglag.—Pin 18: 2, 11-13.

KANON (sa Bibliya). Sa sinugdan ang tangbo (Heb., *qa·nehʹ*) nagsilbing usa ka iglalatid o igsusukod. (Eze 40:3-8; 41:8; 42:16-19) Gipadapat ni apostol Pablo ang pulong nga *ka·nonʹ* ngadto sa "teritoryo" nga gilatid ingong iyang asaynment, ug usab ngadto sa "lagda sa panggawi" nga kinahanglang sundon sa mga Kristohanon. (2Co 10:13-16; Gal 6:16) Ang "kanon sa Bibliya" sa ulahi nagtumong sa talaan sa inspiradong mga basahon nga angayng gamiton ingong usa ka sukdanan sa pagtino sa pagtuo, doktrina, ug panggawi.—Tan-awa ang BIBLIYA.

Ang basta pagsulat ug usa ka relihiyosong basahon, pagtipig niini sa gatosan ka tuig, ug ang pagtamod niini sa minilyon ka tawo dili magpamatuod nga kini gikan sa Diyos o kanonikal. Kini kinahanglang adunay mga pamatuod nga ang Awtor niini mao ang Diyos ug nga kini inspirado sa Diyos. Si apostol Pedro miingon: "Walay panagna bisan kanus-a nga midangat pinaagi sa kabubut-on sa tawo, hinunoa ang mga tawo nagsulti gikan sa Diyos samtang sila giagak sa balaang espiritu." (2Pe 1:21) Ang pagsusi sa kanon sa Bibliya nagpakita nga ang mga kaundan niini nakakab-ot niining maong sukdanan sa tanang bahin.

Hebreohanong Kasulatan. Ang Bibliya nagsugod pinaagi sa mga sinulat ni Moises niadtong 1513 W.K.P. Diha niini gitipigan ang mga sugo ug mga prinsipyo sa Diyos ngadto kang Adan, Noe, Abraham, Isaac, ug Jacob, ingon man usab ang mga regulasyon sa pakigsaad sa Balaod. Ang gitawag nga *Pentateuko* naglakip sa lima ka basahon sa Genesis, Exodo, Levitico, Numeros, ug Deuteronomio. Ang basahon ni Job, nga dayag nga sinulat usab ni Moises, nagtala sa kasaysayan human sa kamatayon ni Jose (1657 W.K.P.) ug sa wala pa mapamatud-i ni Moises ang iyang kaugalingon ingong usa ka maghuhupot-sa-integridad nga alagad sa Diyos, usa ka panahon sa dihang "walay usa nga sama [kang Job] sa yuta." (Job 1:8; 2:3) Gisulat usab ni Moises ang Salmo 90 ug lagmit hasta ang Salmo 91.

Pinasukad sa kahayag sa pangsulod nga ebidensiya, walay duhaduha nga kining mga sinulat ni Moises maoy gikan sa Diyos, inspirado sa Diyos, kanonikal, ug kasaligang giya alang sa putling pagsimba. Dili kaugalingong pagbuot ni Moises nga siya nahimong lider ug komandante sa mga Israelinhon; sa sinugdan si Moises midumili sa maong ideya. (Ex 3:10, 11; 4:10-14) Hinunoa, gipatindog sa Diyos si Moises ug naghatag kaniyag mga gahom sa paghimog mga milagro nga bisan ang salamangkerong mga saserdote ni Paraon napugos sa pag-ila nga ang gibuhat ni Moises maoy gikan sa Diyos. (Ex 4:1-9; 8:16-19) Busa dili personal nga ambisyon ni Moises nga mahimong usa ka orador ug magsusulat. Hinunoa, agig pagsunod sa sugo sa Diyos ug uban sa mga pamatuod sa balaang espiritu sa Diyos, si Moises napalihok una sa pagsulti ug dayon sa pagsulat ug usa ka bahin sa kanon sa Bibliya.—Ex 17:14.

Gipakita mismo ni Jehova ang sumbanan sa pagpasulat sa mga balaod ug mga sugo. Human sa pagpakigsulti kang Moises didto sa Bukid sa Sinai, si Jehova "mihatag kang Moises ug duha ka papan sa Pagpamatuod, mga papan nga bato nga sinulatan sa tudlo sa Diyos." (Ex 31:18) Sa ulahi atong mabasa, "Ug si Jehova miingon kang Moises: 'Isulat kining mga pulonga.'" (Ex 34:27) Busa, si Jehova mao ang usa nga nakigkomunikar kang Moises ug nagsugo kaniya nga isulat ug tipigan ang unang lima ka basahon sa kanon sa Bibliya. Walay konsilyo sa mga tawo nga naghimo niini nga kanonikal; sukad sa pagsulat niini kini giuyonan na sa Diyos.

"Sa dihang nahuman ni Moises ang pagsulat sa mga pulong niini nga balaod diha sa usa ka basahon," siya nagsugo sa mga Levihanon, nga nagingon: "Kuhaa kini nga basahon sa balaod, ibutang ninyo kini sa kilid sa arka sa pakigsaad ni Jehova nga inyong Diyos, ug mahimo kining saksi didto batok kanimo." (Deu 31:9, 24-26) Makaiikag gayod nga gidawat sa Israel kini nga rekord sa mga pakiglabot sa Diyos ug wala nila ilimod kini nga mga kamatuoran. Sanglit daghan sa mga kaundan sa maong mga basahon makadaot sa dungog sa nasod, lagmit isalikway unta nila kini, apan wala gayod nila kini buhata.

Sama kang Moises, gigamit sa Diyos ang mga saserdote aron sa pagtipig niining sinulat nga mga sugo ug sa pagtudlo niini ngadto sa mga tawo. Sa dihang gidala ang Arka ngadto sa templo ni Solomon (1026 W.K.P.), halos 500 ka tuig human sugdi ni Moises ang pagsulat sa Pentateuko, ang duha ka papan nga bato didto gihapon sa sulod sa Arka (1Ha 8:9), ug 384 ka tuig human niana, sa dihang "ang basahon sa balaod" nakaplagan sa balay ni Jehova sa panahon sa ika-18 nga tuig ni Josias (642 W.K.P.), ang samang dakong pagtamod alang niini gipakita gihapon. (2Ha 22:3, 8-20) Sa susama, dihay "pagmaya sa hilabihan" sa dihang, human makabalik gikan sa pagkadestiyero sa Babilonya, si Esdras mibasa gikan sa basahon sa Balaod sa panahon sa walo ka adlaw nga panagkatigom.—Neh 8:5-18.

Human sa kamatayon ni Moises, gidugang ang mga sinulat ni Josue, Samuel, Gad, ug Natan (Josue, Maghuhukom, Ruth, 1 ug 2 Samuel). Si Haring David ug Haring Solomon nakatampo usab sa nagkadako nga kanon sa Balaang mga Sinulat. Dayon misunod ang mga manalagna gikan kang Jonas hangtod kang Malaquias, nga ang matag usa nakatampo sa kanon sa Bibliya, ang matag usa gitugahan ug milagrosong katakos sa pagpanagna gikan sa Diyos, ang matag usa usab nakakab-ot sa mga kinahanglanon alang sa matuod nga mga manalagna sumala sa gilatid ni Jehova, nga mao, sila misulti sa ngalan ni Jehova, ang ilang tagna natuman, ug sila nagpaliso sa mga tawo ngadto sa Diyos. (Deu 13:1-3; 18:20-22) Sa dihang si Hananias ug Jeremias gisulayan labot sa kataposang duha ka kinahanglanon (ang duha misulti sa ngalan ni Jehova), ang mga pulong ni Jeremias lamang ang natuman. Busa si Jeremias napamatudan nga manalagna ni Jehova.—Jer 28:10-17.

Maingon nga giinspirar ni Jehova ang mga tawo sa pagsulat, makataronganon lamang nga iyang tultolan ug bantayan ang paghipos ug pagtipig niining inspiradong mga sinulat aron ang katawhan makabaton ug dumalayong kanonikal nga giya alang sa matuod nga pagsimba. Sumala sa Hudiyohanong tradisyon, si Esdras nalangkit niini nga buluhaton human ang nadestiyero nga mga Hudiyo gipapuyo pag-usab sa Juda. Siya kuwalipikado gayod alang sa buluhaton, ingong usa sa inspiradong mga magsusulat sa Bibliya, usa ka saserdote, ug usab "usa ka batid nga magkokopya sa balaod ni Moises." (Esd 7:1-11) Ang mga basahon na lamang ni Nehemias ug Malaquias ang kinahanglang idugang. Busa, ang kanon sa Hebreohanong Kasulatan nahugpong na sa kataposan sa ikalimang siglo W.K.P., nga naundan sa samang mga sinulat nga atong nabatonan karon.

Ang kanon sa Hebreohanong Kasulatan sa tradisyonal nga paagi nabahin sa tulo ka seksiyon: ang Balaod, ang mga Manalagna, ug ang mga Sinulat, o Hagiographa, nga anaa sa 24 ka basahon, sumala sa makita sa tsart sa sunod nga panid. Pinaagi sa pagkombinar pa sa Ruth uban sa Mga Maghuhukom, ug sa Lamentaciones uban sa Jeremias, ang pipila ka Hudiyohanong mga awtoridad nag-ihap niini nga 22, sama sa gidaghanon sa mga letra sa Hebreohanong alpabeto. Diha sa iyang pasiuna sa mga basahon ni Samuel ug sa Mga Hari, si Jerome, bisan tuod daw mipabor sa

pag-ihap nga 22, miingon: "Gilakip sa pipila ang Ruth ug Lamentaciones sa Hagiographa . . . ug busa adunay bayente-kuwatro ka basahon."

Ang Hudiyong historyador nga si Josephus, agig pagtubag sa mga magsusupak diha sa iyang sinulat nga *Against Apion* (I, 38-40 [8]) sa mga tuig 100 K.P., nagpamatuod nga niadtong panahona ang kanon sa Hebreohanong Kasulatan dugay nang nahugpong. Siya misulat: "Wala kita magbaton ug daghan kaayong wala magkauyonay nga mga basahon, nga nagkasumpakiay sa usag usa. Ang atong mga basahon, kadtong hustong giila, maoy duha ug kawhaan lamang, ug naundan sa rekord sa tanang panahon. Niini nga mga basahon, ang lima mao ang mga basahon ni Moises, nga gilangkoban sa mga balaod ug tradisyonal nga kasaysayan gikan sa pagkahimugso sa tawo ngadto sa kamatayon sa maghahatag sa balaod. . . . Gikan sa pagkamatay ni Moises ngadto kang Artajerjes, kinsa mipuli kang Jerjes ingong hari sa Persia, ang mga manalagna nga nagsunod kang Moises misulat sa kasaysayan sa mga hitabo sa ilang kaugalingong mga panahon diha sa napulog-tulo ka basahon. Ang nahibiling upat ka basahon naundan sa mga awit ngadto sa Diyos ug sa mga prinsipyo sa panggawi bahin sa tawhanong kinabuhi."

HUDIYOHANONG KANON SA KASULATAN

Ang Balaod	Ang mga Manalagna	Ang mga Sinulat (Hagiographa)
1. Genesis	6. Josue	14. Salmo
2. Exodo	7. Maghuhukom	15. Proverbio
3. Levitico	8. 1, 2 Samuel	16. Job
4. Numeros	9. 1, 2 Hari	17. Awit ni Solomon
5. Deuteronomio	10. Isaias	18. Ruth
	11. Jeremias	19. Lamentaciones
	12. Ezequiel	20. Ecclesiastes
	13. Ang Napulog-duha ka Manalagna (Oseas, Joel, Amos, Abdias, Jonas, Miqueas, Nahum, Habacuc, Sofonias, Haggeo, Zacarias, Malaquias)	21. Ester
		22. Daniel
		23. Esdras, Nehemias
		24. 1, 2 Cronicas

Busa ang pagkahimo sa usa ka basahon nga bahin sa kanon wala mag-agad kon gidawat man o wala ang katibuk-an o ang bahin niini sa usa ka konsilyo, komite, o komunidad. Ang opinyon sa maong dili-inspiradong mga tawo hinungdanon lamang ingong saksi sa gibuhat na mismo sa Diyos pinaagi sa iyang awtorisadong mga hawas.

Ang eksaktong *gidaghanon* sa mga basahon sa Hebreohanong Kasulatan dili hinungdanon (kon ikombinar man ang duha o ipabiling bulag), ni ang partikular man nga pagkasunodsunod niini, sanglit ang mga basahon nagpabiling bulag nga mga rolyo sa dugayng panahon human matapos ang kanon. Ang karaang mga katalogo may lainlain nga pagkasunodsunod sa paglista sa mga basahon, sama pananglitan, ang usa ka listahan nagtala sa Isaias sunod sa basahon ni Ezequiel. Apan, ang labing hinungdanon mao nga kon *unsang* mga basahon ang gilakip. Sa pagkatinuod, ang mga basahon lamang nga bahin karon sa kanon ang adunay malig-ong pamatuod sa pagkakanonikal. Sukad pa sa karaang mga panahon gisupak ang mga paningkamot nga ilakip ang ubang mga sinulat. Duha ka Hudiyohanong konsilyo nga gihimo didto sa Yavne o Jamnia, duol sa H sa Jope, niadtong mga 90 ug mga 118 K.P., sa dihang naghisgot sa Hebreohanong Kasulatan, nagsalikway gayod sa tanang Apokripal nga mga sinulat.

Si Josephus nagpamatuod niining kasagarang opinyon sa mga Hudiyo bahin sa Apokripal nga mga sinulat sa dihang siya miingon: "Gikan kang Artajerjes hangtod sa atong panahon ang kompletong kasaysayan nahisulat na, apan wala isipa nga takos sa samang pasidungog uban sa naunang mga rekord, tungod sa dili eksaktong pagkasunodsunod sa mga manalagna. Kami naghatag ug praktikal nga pamatuod bahin sa among pagtahod alang sa among kaugalingong Kasulatan. Kay bisan tuod dugay nang mga panahon ang milabay, walay usa ang nangahas sa pagdugang, o pagtangtang, o kaha pag-usab ug usa ka silaba; ug maoy kinaiyanhon sa matag Hudiyo, sukad sa adlaw sa iyang pagkahimugso, nga tagdon kini ingong mga balaod sa Diyos, nga sundon kini, ug kon gikinahanglan, malipay nga mamatay alang niini." —*Against Apion,* I, 41, 42 (8).

Kining dugay nang makasaysayanhong baroganan sa mga Hudiyo alang sa kanon sa Hebreohanong Kasulatan hinungdanon kaayo, tungod sa gisulat ni Pablo ngadto sa mga taga-Roma. Ang apostol nag-ingon nga ang mga Hudiyo mao ang 'gipiyalan sa sagradong mga pahayag sa Diyos,' nga naglakip sa pagsulat ug pagpanalipod sa kanon sa Bibliya.—Rom 3:1, 2.

Miila apan dili ang nag-establisar sa kanon sa Bibliya nga awtorisado sa balaang espiritu sa Diyos mao ang unang mga konsilyo (Laodicea, 367 K.P.; Chalcedon, 451 K.P.) ug ang gitawag nga mga

amahan sa simbahan nga nagkauyon gayod sa pagdawat sa naestablisar nga Hudiyohanong kanon ug sa pagsalikway sa Apokripal nga mga basahon. Ang pananglitan sa maong mga tawo naglakip kang: Justin Martyr, Kristohanong manlalaban sa pagtuo (namatay mga 165 K.P.); Melito, "obispo" sa Sardis (ika-2 nga siglo K.P.); Origen, eskolar sa Bibliya (185?-254? K.P.); Hilary, "obispo" sa Poitiers (namatay 367? K.P.); Epiphanius, "obispo" sa Constantia (sukad sa 367 K.P.); Gregory sa Nazianzus (330?-389? K.P.); Rufinus sa Aquileia, "ang makinaadmanong Maghuhubad ni Origen" (345?-410 K.P.); Jerome (340?-420 K.P.), eskolar sa Bibliya sa Latin nga simbahan ug ang naghipos sa *Vulgate.* Diha sa iyang pasiuna sa mga basahon ni Samuel ug sa Mga Hari, human hisgoti ang 22 ka basahon sa Hebreohanong Kasulatan, si Jerome miingon: "Ang bisan unsa nga kapin pa niini kinahanglang isipon nga bahin sa apokripa."

Ang labing lig-on nga pamatuod sa pagkakanonikal sa Hebreohanong Kasulatan mao ang dili-kaduhaduhaan nga pulong ni Jesu-Kristo ug sa mga magsusulat sa Kristohanon Gregong Kasulatan. Bisan tuod sila wala maghisgot sa eksaktong gidaghanon sa mga basahon, ang dili masayop nga konklusyon nga makuha gikan sa ilang giingon mao nga ang kanon sa Hebreohanong Kasulatan wala maglakip sa Apokripal nga mga basahon.

Kon walay tinong koleksiyon sa Balaang mga Sinulat nga nahibaloan ug giila nila ug niadtong ilang gisultihan ug gisulatan, sila dili unta mogamit sa mga ekspresyon nga sama sa "Kasulatan" (Mat 22:29; Buh 18:24); sa "balaang Kasulatan" (Rom 1:2); sa "balaang mga sinulat" (2Ti 3:15); sa "Balaod," nga sagad nagpasabot sa tibuok nga Kasulatan (Ju 10:34; 12:34; 15:25); "sa Balaod ug sa mga Manalagna," nga gigamit ingong komon nga pagtawag sa tibuok Hebreohanong Kasulatan ug dili lamang sa una ug ikaduhang seksiyon sa maong mga Kasulatan (Mat 5:17; 7:12; 22:40; Luc 16:16). Sa dihang si Pablo naghisgot "sa Balaod," siya nagkutlo gikan sa Isaias.—1Co 14:21; Isa 28:11.

Ang orihinal nga Gregong *Septuagint* wala gayod maundi sa Apokripal nga mga basahon. (Tanawa ang APOKRIPA.) Apan bisan kon ang pipila niini nga mga sinulat nga kaduhaduhaan ang gigikanan nakayuhot sa misunod nga mga kopya sa *Septuagint* nga gipakaylap sa adlaw ni Jesus, siya wala gayod mokutlo gikan niini ni ang mga magsusulat sa Kristohanon Gregong Kasulatan bisan tuod migamit sila sa *Septuagint;* wala gayod nila hisgoti ang bisan unsa sa Apokripal nga sinulat ingong "Kasulatan" o produkto sa balaang espiritu. Busa, dili lamang kay ang Apokripal nga mga basahon walay pangsulod nga ebidensiya sa pag-inspirar sa Diyos ug pamatuod gikan sa karaang inspirado nga mga magsusulat sa Hebreohanong Kasulatan kondili kini usab walay ebidensiya sa pag-uyon ni Jesus ug sa iyang awtorisado sa Diyos nga mga apostoles. Apan, giuyonan ni Jesus ang Hebreohanong kanon, nga nagpasabot sa tibuok Hebreohanong Kasulatan sa dihang siya naghisgot sa "tanang butang nga nahisulat diha sa *balaod* ni Moises ug sa *mga Manalagna* ug sa *mga Salmo,"* ang Mga Salmo ingong ang una ug ang kinatas-ang basahon sa seksiyon nga gitawag ug Hagiographa o Balaang mga Sinulat.—Luc 24:44.

Ang mga pulong ni Jesus sa Mateo 23:35 (ug sa Luc 11:50, 51) makahuloganon gayod usab: "Aron mahipatong kaninyo ang tanang matarong nga dugo nga giula sa yuta, gikan sa dugo sa matarong nga si Abel hangtod sa dugo ni Zacarias nga anak ni Baraquias, nga inyong gipatay taliwala sa sangtuwaryo ug sa halaran." Kon labot sa panahon, ang manalagna nga si Uriyas gipatay sa panahon sa paghari ni Jehoiakim kapin sa duha ka siglo human patya si Zacarias sa naghinapos ang paghari ni Jehoas. (Jer 26:20-23) Busa kon buot itala ni Jesus ang tibuok talaan sa mga martir, nganong wala siya moingon nga 'gikan kang Abel hangtod kang *Uriyas'?* Dayag kini tungod kay ang hitabo labot kang Zacarias makita sa 2 Cronicas 24:20, 21, ug busa duol sa *kataposan* sa tradisyonal nga Hebreohanong kanon. Busa niini nga diwa ang pahayag ni Jesus naglakip sa tanang gipatay nga mga saksi ni Jehova nga gihisgotan sa Hebreohanong Kasulatan, gikan kang Abel nga gitala sa unang basahon (Genesis) hangtod kang Zacarias nga gihisgotan sa kataposang basahon (Mga Cronicas), nga ingong pananglitan, sama sa atong pag-ingon nga "gikan sa Genesis hangtod sa Pinadayag."

Kristohanon Gregong Kasulatan. Ang pagsulat ingon man ang paghipos sa 27 ka basahon nga naglangkob sa kanon sa Kristohanon Gregong Kasulatan maoy susama nianang sa Hebreohanong Kasulatan. Si Kristo "mihatag ug mga gasa nga mga lalaki," oo, "iyang gihatag ang pipila ingong mga apostoles, ang pipila ingong mga manalagna, ang pipila ingong mga tig-ebanghelyo, ang pipila ingong mga magbalantay ug mga magtutudlo." (Efe 4:8, 11-13) Uban sa balaang espiritu sa Diyos nga diha kanila ilang gipahayag ang hustong doktrina alang sa Kristohanong kongregasyon ug, "agig usa ka pahinumdom," nagsubli sa daghang butang nga nasulat nang daan sa Kasulatan.—2Pe 1:12, 13; 3:1; Rom 15:15.

Adunay dili-Biblikanhong pamatuod nga, ingon ka sayo sa 90-100 K.P., labing menos napulo ka sulat ni Pablo ang nahipos na. Tino nga sa sayong petsa ang mga Kristohanon naghugpong sa inspirado nga Kristohanong mga sinulat.

Atong mabasa nga "sa hapit nang matapos ang unang siglo, si Clemente nga obispo sa Roma nasinati sa sulat ni Pablo ngadto sa simbahan sa Corinto. Sunod kaniya, ang mga sulat ni Ignatius nga obispo sa Antioquia ug ni Polycarp nga obispo sa Smirna nagpamatuod sa pagkaylap sa mga sulat ni Pablo sa ikaduhang dekada sa ika-2 nga siglo." (*The International Standard Bible Encyclopedia,* giedit ni G. W. Bromiley, 1979, Tomo 1, p. 603) Kini silang tanan maoy unang mga magsusulat—si Clemente sa Roma (30?-100? K.P.), Polycarp (69?-155? K.P.), ug Ignatius sa Antioquia (hinapos sa una ug sayo sa ika-2 nga siglo K.P.)—kinsa naglakip sa mga pangutlo ug mga kinuha gikan sa lainlaing mga basahon sa Kristohanon Gregong Kasulatan, nga nagpakita nga sinati sila sa maong kanonikal nga mga sinulat.

Si Justin Martyr (namatay sa mga 165 K.P.) diha sa iyang "Dialogue With Trypho, a Jew" (XLIX), migamit sa ekspresyon nga "nahisulat" sa dihang mikutlo sa Mateo, nga sa samang paagi maoy gihimo mismo sa mga Ebanghelyo sa dihang maghisgot sa Hebreohanong Kasulatan. Kini tinuod usab sa mas naunang sinulat nga wala hisgoti ang magsusulat, ang "The Epistle of Barnabas" (IV). Si Justin Martyr diha sa "The First Apology" (LXVI, LXVII) nagtawag sa "mga asoy sa mga apostoles" nga "mga Ebanghelyo."—*The Ante-Nicene Fathers,* Tomo I, pp. 220, 139, 185, 186.

Si Teofilo sa Antioquia (ika-2 nga siglo K.P.) mingon: "Labot sa pagkamatarong nga gisugo sa balaod, ang nagpamatuod nga mga pulong bahin niini makaplagan diha sa mga manalagna ug sa mga Ebanghelyo, tungod kay silang tanan misulti nga inspirado sa usa ka Espiritu sa Diyos." Dayon gigamit ni Teofilo ang mga ekspresyon sama sa 'nag-ingon ang Ebanghelyo' (mikutlo sa Mat 5:28, 32, 44, 46; 6:3) ug "ang pulong sa Diyos naghatag kanato ug mga instruksiyon" (mikutlo sa 1Ti 2:2 ug Rom 13:7, 8).—*The Ante-Nicene Fathers,* 1962, Tomo II, pp. 114, 115, "Theophilus to Autolycus" (XII, XIII).

Sa kataposan sa ikaduhang siglo tino gayod nga nahuman na ang kanon sa Kristohanon Gregong Kasulatan, ug atong makita ang mga tawo nga sama kang Irenaeus, Clemente sa Alejandria, ug Tertullian nga miila sa mga sinulat nga naglangkob sa Kristohanong Kasulatan ingong adunay awtoridad nga sama sa Hebreohanong Kasulatan. Si Irenaeus sa paghisgot sa Kasulatan mihimog dili momenos 200 ka pagkutlo gikan sa mga sulat ni Pablo. Si Clemente nag-ingon nga siya motubag sa iyang mga magsusupak pinaagi "sa Kasulatan nga atong gituohan nga balido tungod sa kinalabwang awtoridad niini," nga mao, "pinaagi sa balaod ug sa mga manalagna, ug usab pinaagi sa dalayegon kaayong Ebanghelyo."—*The Ante-Nicene Fathers,* Tomo II, p. 409, "The Stromata, or Miscellanies."

Ang pagkakanonikal sa pipila ka indibiduwal nga mga basahon sa Kristohanon Gregong Kasulatan gilalisan sa pipila, apan ang mga argumento batok niini huyang kaayo. Pananglitan, ang pagsalikway sa mga kritiko sa basahon sa Mga Hebreohanon tungod lamang kay dili makita diha niini ang ngalan ni Pablo ug tungod kay kini lahi ug diyutay sa estilo kay sa uban niyang mga sinulat maoy mabaw nga pangatarongan. Si B. F. Westcott nag-ingon nga "ang pagkakanonikal sa Sulat wala mag-agad sa pagkaawtor ni Pablo niini." (*The Epistle to the Hebrews,* 1892, p. lxxi) Ang pagsupak tungod lamang kay wala hinganli ang magsusulat niini balewala kon itandi sa pagkaanaa sa Mga Hebreohanon sa Chester Beatty Papyrus Num. 2 (P^{46}) (pinetsahan sulod sa 150 ka tuig human sa kamatayon ni Pablo), nga naundan niini duyog sa walo ka uban pang mga sulat ni Pablo.

Usahay ang pagkakanonikal sa gagmayng mga basahon sama sa Santiago, Judas, Ikaduha ug Ikatulong Juan, ug Ikaduhang Pedro gikuwestiyon tungod kay kini nga mga basahon talagsa rang kutloon sa unang mga magsusulat. Apan, kini naglangkob lamang sa ikakatloan-ug-unom nga bahin sa Kristohanon Gregong Kasulatan ug busa lagmit nga talagsa ra gayong mahisgotan. Labot niini mamatikdan nga ang Ikaduhang Pedro gikutlo ni Irenaeus ingong adunay samang ebidensiya sa pagkakanonikal sa ubang bahin sa Gregong Kasulatan. Ingon man usab ang Ikaduhang Juan. (*The Ante-Nicene Fathers,* Tomo I, pp. 551, 557, 341, 443, "Irenæus Against Heresies") Ang Pinadayag, nga gisalikway usab sa pipila, gipamatud-an sa daghang unang mga komentarista, lakip kang Papias, Justin Martyr, Melito, ug Irenaeus.

Apan, ang tinuod nga pamatuod sa pagkakanonikal niini maoy dili kon pila ka higayon o kon unsang basahona ang gikutlo sa magsusulat nga dili apostol. Ang mga kaundan sa basahon mismo angayng magpamatuod nga kini maoy produkto sa balaang espiritu. Busa, kini walay mga patuotuo o demonismo, ni kini magdasig sa pagsimba sa mga linalang. Kini kinahanglang bug-os nga kaharmonya ug bug-os nga nahiusa sa ubang bahin sa Bibliya, sa ingon nagpaluyo sa pagkaawtor ni Jehova nga Diyos. Ang matag basahon kinahanglang mahiuyon sa "sumbanan sa makapahimsog nga mga pulong" sa Diyos ug kaharmonya sa mga pagtulon-an ug mga kalihokan ni Kristo Jesus. (2Ti 1:13; 1Co 4:17) Ang mga apostoles dayag nga nakadawat ug awtorisasyon sa Diyos ug sila misulti sa pagpamatuod sa ubang mga

magsusulat sama kang Lucas ug Santiago, ang igsoon ni Jesus sa inahan. Pinaagi sa balaang espiritu ang mga apostoles adunay "katakos sa pag-ila sa inspiradong mga pulong" kon kini gikan ba sa Diyos o dili. (1Co 12:4, 10) Sa pagkamatay ni Juan, ang kataposang apostol, kining kasaligang kutay sa mga tawong inspirado sa Diyos nahuman na, ug mao man usab ang Pinadayag, ang Ebanghelyo ni Juan, ug ang iyang mga sulat, busa ang kanon sa Bibliya natapos na.

Ang 66 ka kanonikal nga mga basahon sa atong Bibliya diha sa ilang nahiangay nga panaghiusa ug pagkatimbang nagpamatuod sa pagkausa ug pagkabug-os sa Bibliya ug nagrekomendar niini nganhi kanato ingong Pulong gayod ni Jehova sa inspiradong kamatuoran, nga gipanalipdan hangtod karon batok sa tanang kaaway niini. (1Pe 1:25) Alang sa bug-os nga listahan sa 66 ka basahon nga naglangkob sa tibuok kanon sa Bibliya, ang mga magsusulat niini, kon kanus-a nahuman ang mga basahon, ug ang panahon nga gikobrehan sa matag basahon, tan-awa ang "Listahan sa mga Basahon sa Bibliya Sumala sa Pagkahuman sa Pagsulat Niini" ilalom sa BIBLIYA.—Tan-awa usab ang tagsatagsa ka artikulo alang sa matag basahon sa Bibliya.

KANTERO. Usa ka artesano sa tisa o sa bato. (2Ha 12:12; 22:6) Ang kantero sa karaang kapanahonan mosapsap ug motabas ug mga bato ug dayon gamiton kini sa pagtukod ug mga paril ug sa lainlaing matang sa mga bilding. (2Sa 5:11; 1Ha 7:9-12; 1Cr 22:2; 2Cr 24:12) Ang ubang mga konstruksiyon naglakip usab sa mga lubnganan (Isa 22:16) ug mga tunel sa tubig.—2Ha 20:20.

Lakip sa mga himan nga gigamit sa mga kantero mao ang martilyo, atsa, gabas sa bato, nibel, pising igsusukod, ug ang tunton. (1Ha 6:7; 7:9; Isa 28:17; Zac 4:10) Ingon sa makita sa mga monyumento, ang mga galamiton nga gigamit sa Ehiptohanong mga kantero naglakip sa pakang ug tigib, nga dayag nga gigamit usab sa Israelinhong mga kantero. Sa pagpanukod didto sa Ehipto, ang mga bato sukdon ug markahan ug itom nga mga linya, nga nagsilbing mga giya alang sa mga magtatabas sa bato, ug ang puwesto sa matag bato diha sa bilding timan-an pinaagig marka o numero nga ibutang diha sa bato.

Ang karaang mga kantero makatabas nga tul-id kaayo sa mga bato nga tungod niana dili na kinahanglang mogamit pa ug argamasa. Hangtod karong adlawa imposible ang pagsuksok ug kutsilyo tali sa dagkong mga bato sa pipila ka nahibiling mga estruktura sa Palestina nga sukad pa sa yugto ni Herodes.—Tan-awa ang ARKITEKTURA.

KAPATAGAN, YUTA, UMA. Ang Hebreohanong Kasulatan tin-aw kaayo sa paggamit ug nagkalainlaing pulong sa pagpaila o paghubit sa nagkalainlaing matang sa yuta.

Ang Hebreohanong termino nga *'ara·vah'* gigamit ingong ngalan sa usa ka espesipikong dapit ug ingong usa ka pulong nga naghubit sa usa ka matang sa yuta. (Tan-awa ang ARABA.) Kon gamiton nga walay tinong artikulo, ang *'ara·vah'* magtumong sa usa ka desyertong patag o uga nga yuta, sama nianang sa Moab ug sa Jerico. (Num 22:1; 35:1; Jos 5:10; 13:32; Jer 52:8) Bisan tuod tingali adunay mga suba sa pagtaganag tubig sa dapit, ang *'ara·vah'* sa katibuk-an nagpasiugda nga ang kapatagan maoy usa ka uga nga yuta. Busa sukwahi gayod nga kahimtang kon ang tabunok, daghan ug tubig nga Patag sa Saron mahisama sa desyertong kapatagan (Isa 33:9), o ang tubig sa mga sapa moagos sa desyertong kapatagan.—Isa 35:1, 6; 51:3.

Ang pulong nga *biq·'ah'* nagtumong sa usa ka halapad nga patag nga gilibotan sa kabukiran. Kini naggikan sa usa ka berbo nga nagkahulogang "misiak" ug tukmang hubaron nga "patag sa walog." Bisan karong adlawa ang halapad nga patag sa walog tali sa Kabukiran sa Anti-Lebanon ug sa Kabukiran sa Lebanon nailhan ingong Beqa'. (Jos 11:17) Diha sa Kasulatan sagad nga ang *biq·'ah',* o "patag sa walog," gipalahi sa mga bukid o mga bungtod (Deu 8:7; 11:11; Sal 104:8; Isa 41:18) o sa gansangon o sagalsalon nga yuta. (Isa 40:4) Ang kaamgid nga Aramaikong pulong nga makita sa Daniel 3:1 sagad gihubad lamang ingong "kapatagan," nga nagtumong sa dapit diin gipatindog ni Nabucodonosor ang larawan nga bulawan.

Ang usa ka hataas, ubos nga patag o walog mao ang gitumong sa Hebreohanong pulong nga *'e'meq.* Kining pulonga nagpasabot sa "usa ka taas, halapad nga yuta tali sa nagbuyon nga mga bungtod nga dili kaayo sangkad kon itandi sa nagunang termino [*biq·'ah'*], . . . kini nga pulong [*'e'meq*] may ideya nga ubos ug lapad imbes nga titip o nalibotan." (*Cyclopædia* ni M'Clintock ug Strong, 1881, Tomo X, p. 703) Ang Hebreohanong pulong gipadapat sa daghang nagkalainlaing dapit, sama sa "ubos nga patag sa Akor," "ubos nga patag sa Aijalon," ug "ubos nga patag sa Repaim."—Jos 7:24; 10:12; 1Cr 11:15.

Ang Hebreohanong pulong nga *sa·dheh',* nga sagad gihubad nga "kapatagan," mahimong magpasabot sa usa ka yuta nga ayamanan, usa ka luna sa yuta nga gigamit sa pagpasibsib o sa pagpanguma, usa ka wala-matikad nga dapit nga puno sa kakahoyan, usa ka tumoy sa bukid, o bisan sa usa ka rehiyon nga gipuy-an sa usa ka matang sa katawhan,

pananglitan, ang “yuta sa Moab”; kini nga termino gigamit usab nga kasukwahi sa “siyudad.” (Gen 27:5; 31:4; 37:5-7; Huk 9:32, 36; 1Sa 14:25; Num 21:20; Deu 28:3) Ang Gregong termino nga *a·gros′* nagtumong sa tinikad nga “uma” (Mat 13:24), sa “banika” nga kasukwahi sa siyudad (Mar 16:12), ug, sa plural, sa “kabanikahan” (Mar 5:14).

Dugang pa, ang katibuk-ang luna sa mga yuta sa daghang indibiduwal nga mga tag-iya mahimong isipon ingong “uma,” maingon sa makita diha sa asoy sa Ruth. Sa pag-adto sa “uma,” sa wala tuyoa si Ruth ‘nahiadto sa luna sa yuta nga iya ni Boaz,’ nga nagpakitang si Boaz nanag-iya lamang ug usa ka bahin sa yuta. (Ru 2:2, 3) Bisan tuod ang mga parasan ug mga tanaman lagmit nga kinoral, mopatim-aw nga ang kaumahan maoy dili kinoral. (Num 22:24; Aw 4:12) Ang Balaod nagsugo nga dili ibalhin sa usa ka tawo ang mga timaan sa utlanan sa iyang isigkatawo, nga nagpakitang sayon ra kining himoon. (Deu 19:14) Sumala sa Balaod, ang kabalangayan nga walay paril isipon nga bahin sa kabanikahan sa yuta.—Lev 25:31.

Ang sunog daling mokaylap gikan sa usa ka uma ngadto sa lain, ug angayng bantayan ang binuhing mga hayop aron kini dili mahiadto sa uma sa laing tawo. (Ex 22:5, 6) Sa Isaias 28:25 giingon nga ang espelta gipugas aron magsilbing utlanan. Tingali pinaagi sa pagtanom niining ubos nga matang sa trigo palibot sa kadaplinan sa ilang mga uma, ang mga mag-uuma makapanalipod sa ilang mas bililhong mga pananom, sama sa trigo ug sebada, gikan sa mga baka nga lagmit mosulod diha sa kadaplinan sa uma.

Lagmit nga posibleng makalatas sa uma pinaagi sa gagmayng mga dalandalan, ug tingali kini usab ang nahimong ulang tali sa duha ka luna sa yuta, sanglit si Jesus ug ang iyang mga tinun-an dili gayod molatas diha mismo sa uma, nga magtamak sa pipila ka uhay samtang sila moagi. Kon gihimo nila kini, walay duhaduha nga himoon usab kini nga isyu sa mga Pariseo. (Luc 6:1-5) Lagmit kini nga dalandalan ang gitumong ni Jesus diha sa iyang sambingay bahin sa magpupugas, sa paghisgot sa mga binhi nga nahulog sa daplin sa dalan.—Mat 13:4.

KAPE. Tan-awa ang BULOK.

KAPH [כ; kataposan, ך]. Ang ika-11 nga letra sa Hebreohanong alpabeto. Ang tunog sa *kaph* katumbas sa *kh* sa Ingles sa dihang kini walay tulbok (*daghesh lene*); apan kon kini may tulbok (כּ), kini mahimong gahi sama sa Cebuanong “k.” Sa Hebreohanon, kini mao ang unang letra sa matag usa sa walo ka bersikulo sa Salmo 119:81-88. Ang mga letrang *kaph* [כ] ug *behth* [ב] susama ug dagway.

KAPITAN SA TEMPLO. Ang opisyal, ikaduha sa hataas nga saserdote labot sa dignidad (Buh 4:1), nga tagdumala sa nag-alagad nga mga saserdote ug mga Levihanon nga giorganisar ilalom sa mas ubos nga mga kapitan aron sa pagbantay sa templo sa Jerusalem ug sa paghupot sa kahapsay. (Luc 22:4, 52) Dihay 24 ka dibisyon sa mga Levihanon ug ang matag dibisyon magrelibohay sa pag-alagad tagsa ka semana, kaduha sa usa ka tuig. Ang matag dibisyon lagmit usab nga adunay usa ka kapitan, nga may ubay-ubayng mga kapitan sa gagmayng mga grupo.

Ang mga kapitan maoy mga tawong impluwensiyado. Sila nakigkunsabo sa pangulong mga saserdote sa pagsuhol kang Judas aron budhian si Jesus. Ilang gidala ang ilang kasundalohan uban sa mga saserdote aron sa pagdakop kang Jesus. (Luc 22:3, 4, 52) Ang kapitan sa templo mao ang nag-awtorisar sa pagdakop kang Pedro ug Juan didto sa templo. (Buh 4:1, 3) Sa ulahing okasyon, human si Pedro ug ang pipila sa mga apostoles gipagawas gikan sa bilanggoan pinaagi sa usa ka manulonda, ang kapitan sa templo milakaw uban sa iyang mga polis aron dad-on sila nga malinawon atubangan sa Sanhedrin sa legal nga paagi.—Buh 5:24-26.

KAPITOAN KA SEMANA. Usa ka matagnaong yugto sa panahon nga gihisgotan sa Daniel 9:24-27 nga sulod niining yugtoa ang Jerusalem pagatukoron pag-usab ug ang Mesiyas motungha ug dayon pagapatyon; human niana, ang siyudad ug ang balaang dapit mabiniyaan.

Sa unang tuig ni Dario nga “anak nga lalaki ni Ahasuero nga binhi sa mga Medianhon,” nasabtan ni manalagnang Daniel gikan sa tagna ni Jeremias nga ang panahon sa pagpahigawas sa mga Hudiyo gikan sa Babilonya ug ang ilang pagbalik ngadto sa Jerusalem haduol na. Dayon si Daniel nangita pagayo kang Jehova diha sa pag-ampo, nga nahiuyon sa mga pulong ni Jeremias: “‘Ug kamo motawag gayod kanako ug moanhi ug moampo kanako, ug ako mamati kaninyo. Ug kamo sa pagkatinuod mangita kanako ug makakaplag kanako, kay kamo mangita kanako sa bug-os ninyong kasingkasing. Ug akong itugot nga makaplagan ninyo,’ mao ang giingon ni Jehova. . . . ‘Ug dad-on ko kamog balik sa dapit nga gikan didto gipadestiyero ko kamo.’”—Jer 29:10-14; Dan 9:1-4.

Samtang si Daniel nag-ampo, gipadala ni Jehova ang iyang manulonda nga si Gabriel nga nagpadayag ug usa ka tagna nga gidawat sa halos tanang komentarista sa Bibliya ingong nagtumong sa Mesiyas, bisan tuod nga adunay daghang kalainan sa ilang pagsabot niini. Si Gabriel miingon:

"Adunay kapitoan ka semana nga gipiho ibabaw sa imong katawhan ug ibabaw sa imong balaang siyudad, aron pahunongon ang kalapasan, ug aron sa pagtapos sa sala, ug aron sa paghimog pagtabon-sa-sala alang sa kasaypanan, ug sa pagpasulod sa pagkamatarong hangtod sa mga panahong walay tino, ug aron sa pagtimbre sa panan-awon ug sa manalagna, ug sa pagdihog sa Balaan sa mga Balaan. Ug angay kang mahibalo ug magbaton sa hait nga salabotan nga sukad sa paggula sa sugo sa pagpasig-uli ug sa pagtukod pag-usab sa Jerusalem hangtod sa Mesiyas nga Pangulo, adunay pito ka semana, ingon man kan-umag-duha ka semana. Siya mahibalik ug matukod gayod pag-usab, nga may plasa ug nagalibot nga trinseras, apan sa malisod nga mga panahon. Ug human sa kan-umag-duha ka semana ang Mesiyas pagapatyon, nga walay bisan unsa alang sa iyang kaugalingon. Ug ang siyudad ug ang balaang dapit pagalaglagon sa katawhan sa usa ka pangulo nga moabot. Ug ang kataposan niana maoy pinaagi sa baha. Ug hangtod sa kataposan adunay gubat; ang pagkalaglag mao ang gihukom. Ug kinahanglang iyang ipatuman ang pakigsaad sulod sa usa ka semana alang sa daghan; ug sa katunga sa semana iyang ipahunong ang paghalad ug ang pagtanyag ug gasa. Ug ibabaw sa pako sa dulumtanang mga butang anaa unya ang magpahinabog pagkaawaaw; ug hangtod sa pagpuo, ang butang nga gihukom igabubo usab ibabaw sa usa nga nalaglag."—Dan 9:24-27.

Usa ka Mesiyanikong Tagna. Dayag kaayo nga kining tagnaa maoy usa ka bililhong impormasyon sa pag-ila sa Mesiyas. Hinungdanon gayod kaayo nga matino ang panahon sa pagsugod sa 70 ka semana, ug usab ang gitas-on niini. Kon kini maoy literal nga mga semana nga tinagpito ka adlaw, mahimong ang tagna wala matuman, nga imposible gayong dili matuman (Isa 55:10, 11; Heb 6:18), o kaha ang Mesiyas mitungha kapin sa 24 ka siglo kanhi, sa mga adlaw sa Persianhong Imperyo, ug nga wala mailhi. Mahitungod sa ulahing gihisgotan, ang daghang uban pang mga ilhanan labot sa Mesiyas nga espesipikong gihisgotan sa Bibliya wala matuman. Busa dayag nga ang 70 ka semana maoy simboliko nga naglangkob sa mas taas nga panahon. Tataw nga ang mga panghitabo nga gihubit diha sa tagna imposible gayod nga mahitabo sulod sa literal nga 70 ka semana, o kapin ug diyutay sa usa ka tuig ug upat ka bulan. Ang kadaghanan sa mga eskolar sa Bibliya nagkauyon nga ang 'mga semana' sa tagna maoy mga semana sa mga tuig. Ang pipila ka hubad mabasa nga "kapitoan ka semana sa mga tuig" (*AT, Mo, RS*); ang *Tanakh,* usa ka bag-ong hubad sa Bibliya nga gipatik sa Jewish Publication Society niadtong 1985, naglakip usab niini nga hubad diha sa usa ka nota o *footnote.*—Tan-awa ang Dan 9:24, *ftn* sa *Rbi8.*

Kanus-a aktuwal nga nagsugod ang matagnaong "kapitoan ka semana"?

Bahin sa pagsugod sa 70 ka semana, si Nehemias gitugotan ni Haring Artajerjes sa Persia, sa ika-20 nga tuig sa iyang pagmando, sa bulan sa Nisan, sa pagtukod pag-usab sa paril ug sa siyudad sa Jerusalem. (Neh 2:1, 5, 7, 8) Sa iyang mga kalkulasyon labot sa paghari ni Artajerjes, si Nehemias lagmit migamit ug usa ka kalendaryo nga nagsugod sa bulan sa Tisri (Septiyembre-Oktubre), sama sa sibil o sekular nga kalendaryo sa mga Hudiyo karong adlawa, ug matapos sa bulan sa Elul (Agosto-Septiyembre) ingong ang ika-12 nga bulan. Dili matino kon kini maoy kinaugalingon niya nga pagkuwenta o kaha mao ang paagi sa pagkuwenta nga gigamit sa Persia alang sa pipila ka katuyoan.

Ang pipila tingali motutol niini ug tingali mopunting sa Nehemias 7:73, diin si Nehemias naghisgot bahin sa Israel ingong natigom diha sa ilang mga siyudad sa *ikapitong* bulan—ang han-ay sa mga bulan dinhi gipasukad sa tuig nga magsugod sa Nisan hangtod sa sunod nga Nisan. Apan si Nehemias dinhi nagkopya gikan sa "basahon sa talaan sa kagikan niadtong unang nanungas" uban kang Zorobabel niadtong 537 W.K.P. (Neh 7:5) Dugang pa, gihubit ni Nehemias nga gihimo ang pagsaulog sa Pista sa mga Balongbalong sa iyang panahon sa *ikapito* ka bulan. (Neh 8:9, 13-18) Haom lamang kini tungod kay ang asoy nag-ingon nga ilang nakaplagan ang gisugo ni Jehova nga "nahisulat sa balaod," ug diha niana nga balaod, sa Levitico 23:39-43, kini nag-ingon nga ang Pista sa mga Balongbalong kinahanglang saulogon sa "ikapito ka bulan" (nga mao, sa sagradong kalendaryo, nga magsugod sa Nisan hangtod sa sunod nga Nisan).

Apan, ingong pamatuod nga si Nehemias migamit ug tuig nga magsugod sa tinghunlak hangtod sa sunod nga tinghunlak sa pagtumong sa pipila ka panghitabo, atong itandi ang Nehemias 1:1-3 sa 2:1-8. Sa unang asoy siya nag-ingong nakadawat ug daotang balita bahin sa kahimtang sa Jerusalem, sa Kislev (ang ikatulong bulan sa sibil nga kalendaryo ug ang ikasiyam nga bulan sa sagradong kalendaryo) sa ika-20 nga tuig sa pagmando ni Artajerjes. Sa ikaduhang asoy, iyang gisulti ang iyang hangyo ngadto sa hari nga siya tugotan sa pagadto ug sa pagtukod pag-usab sa Jerusalem, ug siya gihatagan ug pagtugot sa bulan sa Nisan (ang ikapitong bulan sa sibil nga kalendaryo ug ang

unang bulan sa sagradong kalendaryo), apan *sa ika-20 nga tuig gihapon sa pagmando ni Artajerjes.* Busa dayag nga si Nehemias wala mag-ihap sa mga tuig sa paghari ni Artajerjes pinasukad sa tuig nga magsugod sa Nisan hangtod sa sunod nga Nisan.

Aron matino ang ika-20 nga tuig sa pagmando ni Artajerjes, kita moihap balik sa kataposan sa paghari sa iyang amahan ug sa gisundan niya nga si Jerjes, kinsa namatay sa ulahing bahin sa 475 W.K.P. Busa ang tuig sa paglingkod ni Artajerjes sa trono nagsugod niadtong 475 W.K.P., ug ang unang tuig sa iyang paghari nagsugod sa 474 W.K.P., maingon sa gipakita sa ubang makasaysayanhong ebidensiya. Busa ang ika-20 nga tuig sa pagmando ni Artajerjes maoy sa 455 W.K.P. —Tan-awa ang PERSIA, PERSIANHON (Ang Paghari ni Jerjes ug ni Artajerjes).

Ang "Paggula sa Sugo." Ang tagna nag-ingon nga adunay 69 ka semana sa mga tuig "sukad sa paggula sa sugo sa pagpasig-uli ug sa pagtukod pag-usab sa Jerusalem hangtod sa Mesiyas nga Pangulo." (Dan 9:25) Ang sekular nga kasaysayan, ingon man ang Bibliya, nagpamatuod nga si Jesus miadto kang Juan ug gibawtismohan, sa ingon nahimong ang Dinihogan, ang Mesiyas nga Pangulo, sa sayong bahin sa tinghunlak sa tuig 29 K.P. (Tan-awa ang JESU-KRISTO [Panahon sa Pagkatawo, Gidugayon sa Ministeryo].) Sa pag-ihap paatras gikan niining mahinungdanong panahon sa kasaysayan, atong matino nga ang 69 ka semana sa mga tuig nagsugod niadtong 455 W.K.P. Nianang tuiga nahitabo ang makahuloganong "paggula sa sugo sa pagpasig-uli ug sa pagtukod pag-usab sa Jerusalem."

Sa Nisan (Marso-Abril) sa ika-20 nga tuig sa pagmando ni Artajerjes (455 W.K.P.), si Nehemias mihangyo sa hari: 'Kon ang imong alagad daw maayo sa imong atubangan, paadtoon mo ako sa Juda, ngadto *sa siyudad* sa mga lubnganan sa akong mga katigulangan, aron *matukod ko kini pag-usab.'* (Neh 2:1, 5) Ang hari mitugot kaniya, ug si Nehemias mihimo sa layong panaw gikan sa Susan ngadto sa Jerusalem. Sa mga ikaupat nga adlaw sa Ab (Hulyo-Agosto), human masusi ang mga paril panahon sa kagabhion, si Nehemias nagsugo sa mga Hudiyo: "Umari kamo ug atong *tukoron pag-usab ang paril sa Jerusalem,* aron kita dili na magpadayon nga usa ka kaulawan." (Neh 2: 11-18) Busa, ang "paggula sa sugo" sa pagtukod pag-usab sa Jerusalem, nga giawtorisahan ni Artajerjes, gipatuman ni Nehemias diha sa Jerusalem sa samang tuig. Kini tin-awng naghimo sa 455 W.K.P. ingong sukaranan nga tuig sa pag-ihap sa 70 ka semana.

Ang buluhaton sa pagpang-ayo sa mga paril natapos sa ika-25 nga adlaw sa Elul (Agosto-Septiyembre), sulod lamang sa 52 ka adlaw. (Neh 6:15) Human sa pagtukod pag-usab sa mga paril, ang pagpang-ayo sa ubang bahin sa Jerusalem nagpadayon. Mahitungod sa unang pito ka "semana" (49 ka tuig), si Nehemias, uban sa tabang ni Esdras ug sa uban nga tingali mipuli kanila sa ulahi, nagbuhat sa buluhaton sulod "sa malisod nga mga panahon," nga may kalisdanan gikan sa sulod, taliwala sa mga Hudiyo mismo, ug gikan sa gawas, sa mga Samarianhon ug sa uban. (Dan 9:25) Ang basahon ni Malaquias, nga gisulat human sa 443 W.K.P., nagsaway pag-ayo sa daotang kahimtang nga nasugamakan sa Hudiyong mga saserdote nianang panahona. Ang pagbalik ni Nehemias sa Jerusalem human sa usa ka pagduaw kang Artajerjes (itandi ang Neh 5:14; 13:6, 7) gituohan nga nahitabo human niini. Wala ibutyag sa Bibliya kon unsa kadugay nga iyang gipadayon ang iyang personal nga mga paningkamot sa pagtukod sa Jerusalem human sa 455 W.K.P. Apan, dayag nga ang buluhaton natapos sulod sa 49 ka tuig (pito ka semana sa mga tuig) sa gidugayon nga gikinahanglan alang niini, ug ang Jerusalem ug ang templo niini nagpabilin alang sa pag-abot sa Mesiyas. —Tan-awa ang MALAQUIAS, BASAHON NI (Panahon sa Pagsulat).

Pag-abot sa Mesiyas Human sa 'Kan-umag-Siyam ka Semana.' Mahitungod sa misunod nga "kan-umag-duha ka semana" (Dan 9:25), kini, ingong bahin sa 70 ug gihisgotan nga ikaduha sa han-ay, magsugod human matapos ang "pito ka semana." Busa, ang yugto "sukad sa paggula sa sugo" sa pagtukod pag-usab sa Jerusalem hangtod sa "Mesiyas nga Pangulo" maoy 7 ug 62 ka "semana," o 69 ka "semana"—483 ka tuig—sukad sa tuig 455 W.K.P. hangtod sa 29 K.P. Sumala sa nahisgotan na, sa tinghunlak nianang tuiga, sa 29 K.P., si Jesus gibawtismohan sa tubig, gidihogan sa balaang espiritu, ug misugod sa iyang ministeryo ingong ang "Mesiyas nga Pangulo."—Luc 3:1, 2, 21, 22.

Busa, kasiglohan nga abante, ang tagna ni Daniel nagpunting sa eksaktong tuig sa pag-abot sa Mesiyas. Walay pamatuod nga ang mga Hudiyo sa unang siglo K.P. mihimog mga kalkulasyon base sa tagna ni Daniel kon kanus-a motungha ang Mesiyas. Pero ang Bibliya nag-ingon: "Karon samtang ang mga tawo nagpaabot ug ang tanan nangatarongan diha sa ilang kasingkasing bahin kang Juan: 'Siya na ba kaha ang Kristo?'" (Luc 3:15) Bisan tuod sila nagpaabot sa Mesiyas, dayag nga sila dili makatino sa eksaktong bulan, semana, o adlaw sa iyang pag-abot. Busa, sila naghunahuna kon si Juan ba mao ang Kristo, bisan tuod si

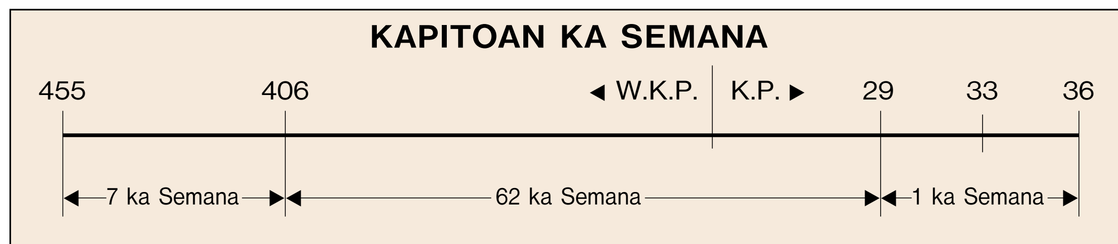
Juan dayag nga nagsugod sa iyang ministeryo sa tingpamulak sa 29 K.P., mga unom ka bulan sa wala pa ipresentar ni Jesus ang iyang kaugalingon aron mabawtismohan.

'Gipatay' sa tunga sa semana. Si Gabriel dugang miingon kang Daniel: "Human sa kan-umag-duha ka semana ang Mesiyas pagapatyon, nga walay bisan unsa alang sa iyang kaugalingon." (Dan 9:26) Maoy human sa pagkatapos sa 'pito ug kan-umag-duha ka semana,' sa pagkatinuod mga tulo ug tunga ka tuig human niana, nga ang Kristo gipatay diha sa estaka sa pagsakit, nga nagtugyan sa tanan niyang nabatonan, ingong usa ka lukat alang sa katawhan. (Isa 53:8) Ang ebidensiya nagpakita nga gigugol ni Jesus ang unang katunga niini nga "semana" diha sa ministeryo. Sa usa ka higayon, lagmit sa tinghunlak sa 32 K.P., siya mihatag ug usa ka sambingay, nga mopatim-awng naghisgot bahin sa Hudiyohanong nasod ingong usa ka kahoyng igos (itandi ang Mat 17:15-20; 21:18, 19, 43) nga wala mamunga sulod sa 'tulo ka tuig.' Ang tigatiman sa parasan miingon sa tag-iya niini: "Agalon, pasagdi lang kini niining tuiga usab, hangtod nga makalotan ko ang palibot niini ug mabutangag abono; ug kon unya magpatungha kinig bunga sa umaabot, maayo kaayo; apan kon dili, putlon mo kini." (Luc 13:6-9) Lagmit iyang gitumong dinhi ang yugto sa iyang ministeryo sa maong dilimasanongong nasod, nga ang maong ministeryo nagpadayon nianang panahona sulod sa mga tulo ka tuig ug magpadayon pa ngadto sa ikaupat nga tuig.

Gipatuman ang pakigsaad "sulod sa usa ka semana." Ang Daniel 9:27 nag-ingon: "Ug kinahanglang iyang ipatuman ang pakigsaad sulod sa usa ka semana [o pito ka tuig] alang sa daghan; ug sa katunga sa semana iyang ipahunong ang paghalad ug ang pagtanyag ug gasa." Ang "pakigsaad" dili mao ang pakigsaad sa *Balaod,* tungod kay pinaagi sa halad ni Kristo, tulo ug tunga ka tuig human magsugod ang ika-70 nga "semana," kini gihanaw sa Diyos: "Iyang gikuha kini [ang Balaod] pinaagi sa paglansang niini sa estaka sa pagsakit." (Col 2:14) Dugang pa, "pinaagi sa pagpalit, gipagawas kita ni Kristo gikan sa tunglo sa Balaod . . . Ang katuyoan mao nga ang panalangin ni Abraham mahiabot pinaagi kang Jesu-Kristo alang sa kanasoran." (Gal 3:13, 14) Ang Diyos, pinaagi ni Kristo, nagpaabot sa mga panalangin sa *Abrahamikong* pakigsaad ngadto sa kinaiyanhong mga kaliwat ni Abraham, nga wala maglakip sa mga Hentil hangtod nga ang ebanghelyo gipadangat ngadto kanila pinaagi sa pagwali ni Pedro sa Italyanong si Cornelio. (Buh 3:25, 26; 10:1-48) Ang pagkakabig ni Cornelio ug sa iyang panimalay nahitabo human sa pagkakabig ni Saulo sa Tarso, nga giisip sa kadaghanan nga nahitabo niadtong mga 34 K.P.; human niini nasinatian sa kongregasyon ang usa ka yugto sa kalinaw, ug napalig-on. (Buh 9:1-16, 31) Nan, mopatim-awng ang pagkakabig ni Cornelio ngadto sa Kristohanong kongregasyon nahitabo sa mga tinghunlak sa 36 K.P., nga mao ang kataposan sa ika-70 nga "semana," 490 ka tuig sukad sa 455 W.K.P.

'Gipahunong' ang mga paghalad ug mga pagtanyag ug gasa. Ang pulong nga "ipahunong," nga gigamit maylabot sa paghalad ug sa pagtanyag ug gasa, sa literal nagkahulogan nga "ipahinabo o himoon ang pagpahulay, mohunong sa pagtrabaho." "Ang paghalad ug ang pagtanyag ug gasa" nga 'gipahunong,' sumala sa Daniel 9:27, dili mahimong magtumong sa halad lukat ni Jesus, ni kini nagtumong sa bisan unsang espirituwal nga halad sa mga sumusunod sa iyang tunob. Nagtumong gayod kini sa mga halad ug mga gasa nga gitanyag sa mga Hudiyo didto sa templo sa Jerusalem subay sa Balaod ni Moises.

Ang "katunga sa semana" motunong sa kinatung-an sa pito ka tuig, o human sa tulo ug tunga ka tuig sulod niana nga "semana" sa mga tuig. Sanglit ang ika-70 nga "semana" nagsugod sa mga *tinghunlak* sa 29 K.P. panahon sa pagbawtismo ug pagdihog kang Jesus ingong ang Kristo, ang katunga niana nga semana (tulo ug tunga ka tuig) moabot hangtod sa *tingpamulak* sa 33 K.P., o sa panahon sa Paskuwa (Nisan 14) nianang tuiga. Kining adlawa mopatim-awng mao ang Abril 1, 33 K.P. sa Gregorian nga kalendaryo. (Tan-awa ang PANIHAPON SA GINOO [Ang Panahon sa Pagsugod Niini nga Pagsaulog].) Si apostol Pablo nag-ingon kanato nga

si Jesus 'mianhi sa pagbuhat sa kabubut-on sa Diyos,' aron sa 'pagwagtang sa una [ang mga paghalad ug mga pagtanyag ug gasa subay sa Balaod] aron iyang matukod ang ikaduha.' Iyang gibuhat kini pinaagi sa pagtanyag sa iyang kaugalingong lawas ingong halad.—Heb 10:1-10.

Bisan tuod ang Hudiyong mga saserdote nagpadayon sa pagtanyag ug mga halad didto sa templo sa Jerusalem hangtod sa pagkalaglag niini niadtong 70 K.P., ang mga halad alang sa sala wala na dawata ug dili na balido atubangan sa Diyos. Sa wala pa ang iyang kamatayon si Jesus miingon bahin sa Jerusalem: "Ang inyong balay mabiniyaan kaninyo." (Mat 23:38) Si Kristo "mihalad ug usa ka halad alang sa mga sala hangtod sa kahangtoran . . . Kay pinaagi sa usa lamang ka halad nga kadtong ginabalaan iyang gihingpit hangtod sa kahangtoran." "Karon kon diin adunay kapasayloan [sa mga sala ug mga kalapasan], wala nay halad pa tungod sa sala." (Heb 10:12-14, 18) Gipunting ni apostol Pablo nga ang tagna ni Jeremias naghisgot ug usa ka bag-ong pakigsaad, nga ang unang pakigsaad (ang pakigsaad sa Balaod) tungod kay karaan ug nagkatigulang na, "hapit nang mahanaw." —Heb 8:7-13.

Gipahunong ang kalapasan ug ang sala. Ang pagpatay kang Jesus, ang iyang pagkabanhaw, ug ang iyang pagpakita didto sa langit miresulta 'sa pagpahunong sa kalapasan ug sa pagtapos sa sala ug sa paghimog pagtabon-sa-sala alang sa kasaypanan.' (Dan 9:24) Ang pakigsaad sa Balaod nagyagyag ug naghukom sa mga Hudiyo ingong mga makasasala ug nagtunglo kanila ingong maglalapas sa pakigsaad. Apan kon diin gani "midagaya" ang sala tungod sa pagyagyag o pagpadayag niini sa Moisesnong Balaod, ang kaluoy ug paguyon sa Diyos labi pang midagaya pinaagi sa iyang Mesiyas. (Rom 5:20) Tungod sa halad sa Mesiyas, ang kalapasan ug ang sala sa mahinulsolong mga makasasala mahimong mapapas ug ang silot alang niini mahimong makanselar.

Gipasulod ang walay kataposang pagkamatarong. Ang bili sa kamatayon ni Kristo diha sa estaka nagtagana ug kapasig-ulian alang sa mahinulsolong mga magtutuo. Ang usa ka tabon sa pagpasig-uli gitabon sa ilang mga sala, ug ang dalan gibuksan aron sila 'ipahayag nga matarong' sa Diyos. Kana nga pagkamatarong maoy walay kataposan ug maghatag ug kinabuhing walay kataposan alang sa mga gipahayag nga matarong.—Rom 3:21-25.

Pagdihog sa Balaan sa mga Balaan. Si Jesus gidihogan sa balaang espiritu panahon sa iyang bawtismo, ug ang balaang espiritu nga gihawasan sa dagway sa usa ka salampati mikunsad kaniya sa makitang paagi. Apan ang pagdihog sa "Balaan sa mga Balaan" nagtumong ug labaw pa kay sa pagdihog sa Mesiyas, tungod kay kini nga ekspresyon wala man magtumong ngadto kang bisan kinsa nga persona. Ang "Balaan sa mga Balaan" o ang "Labing Balaan" mao ang ekspresyon nga gigamit sa pagtumong sa sangtuwaryo ni Jehova nga Diyos. (Ex 26:33, 34; 1Ha 6:16; 7:50) Busa, ang pagdihog sa "Balaan sa mga Balaan" nga gihisgotan sa basahon ni Daniel nagtumong gayod sa "labaw ug mas hingpit nga tolda nga dili hinimog mga kamot," nga ngadto niana si Jesu-Kristo ingong ang dakong Hataas nga Saserdote misulod "pinaagi sa iyang kaugalingong dugo." (Dan 9:24; Heb 9:11, 12) Sa dihang gipresentar ni Jesus ang bili sa iyang tawhanong halad ngadto sa iyang Amahan, ang langit mismo mipatim-awng mao ang espirituwal nga katinuoran nga gihawasan sa Labing Balaan sa tabernakulo ug sa ulahing templo. Busa ang langitnong puloy-anan sa Diyos gidihogan o gilain ingong ang "Balaan sa mga Balaan" diha sa kahikayan sa dakong espirituwal nga templo nga mitungha panahon sa pagdihog kang Jesus sa balaang espiritu niadtong 29 K.P.—Mat 3:16; Luc 4:18-21; Buh 10:37, 38; Heb 9:24.

"Pagtimbre sa panan-awon ug sa manalagna." Kining tanang buluhaton nga nalampos sa Mesiyas—ang iyang halad, ang iyang pagkabanhaw, ang iyang pag-atubang sa iyang langitnong Amahan aron itanyag ang bili sa iyang halad, ug ang ubang mga butang nga nahitabo sulod sa ika-70 nga semana—'nagtimbre sa panan-awon ug sa manalagna,' nga nagpakitang kini tinuod ug gikan sa Diyos. Kining tanan gitimbrehan pinaagi sa pagpaluyo sa Diyos, ingong gikan sa usa ka balaang tinubdan ug dili gikan sa masalaypong tawo. Kini nagtimbre sa panan-awon ingong nalangkit lamang sa Mesiyas tungod kay nakabaton kini ug katumanan diha kaniya ug sa buluhaton sa Diyos pinaagi kaniya. (Pin 19:10) Ang kahubitan niini makaplagan lamang diha kaniya, ug dili kita makalaom nga aduna pay lain nga motuman niini. Walay laing makahubad sa kahulogan niini.—Dan 9:24.

Pagkalaglag sa siyudad ug sa balaang dapit. Maoy human sa 70 ka "semana," apan ingong usa ka direktang sangpotanan sa pagsalikway sa mga Hudiyo kang Kristo sulod sa ika-70 nga "semana," nga natuman ang mga panghitabo sa ulahing mga bahin sa Daniel 9:26 ug 27. Girekord sa kasaysayan nga si Tito nga anak nga lalaki ni Emperador Vespasian sa Roma mao ang lider sa Romanhong kasundalohan nga misulong sa Jerusalem. Kini nga kasundalohan nakasulod gayod sa Jerusalem ug ngadto sa templo mismo, sama sa usa ka baha, ug naglaglag sa siyudad ug sa templo niini. Kining

pagbarog sa paganong mga kasundalohan diha sa balaang dapit naghimo kanila nga usa ka "dulumtanang butang." (Mat 24:15) Ang tanang paningkamot nga gihimo sa pagpakalma sa kahimtang sa wala pa ang kataposan sa Jerusalem napakyas tungod kay ang mando sa Diyos mao: "Ang pagkalaglag mao ang gihukom," ug "hangtod sa pagpuo, ang butang nga gihukom igabubo usab ibabaw sa usa nga nalaglag."

Usa ka Hudiyohanong Panglantaw. Ang Masoretikong teksto, lakip ang sistema niini sa mga marka para sa bokales, gihimo sa ulahing katunga nga bahin sa unang milenyo K.P. Dayag tungod sa ilang pagsalikway kang Jesu-Kristo ingong Mesiyas, gibutangan sa mga Masorete ang Hebreohanong teksto sa Daniel 9:25 ug aksentong *'ath·nach'* o "paghunong" human sa mga pulong nga "pito ka semana," sa ingon gibulag kini gikan sa "kan-umag-duha ka semana"; tungod niini ang 62 ka semana sa tagna, nga mao, 434 ka tuig, mopatim-awng mapadapat na hinuon sa panahon sa pagtukod pag-usab sa karaang Jerusalem. Ang hubad ni Isaac Leeser mabasa: "Busa hibaloi ug sabta, nga sukad sa paggula sa sugo sa pagpasig-uli ug sa pagtukod sa Jerusalem hangtod sa dinihogan nga prinsipe maoy pito ka semana: [ang paghunong gihawasan dinhi pinaagig *colon*] ug *panahon sa* kan-uman ug duha ka semana kini pagatukoron pag-usab nga may mga kadalanan ug mga kanal (palibot niini), bisan sa mapit-os nga mga panahon." Sa susama ang hubad sa Jewish Publication Society of America mabasa: "pito ka semana; ug *sulod sa* tulo ka kawhaan ka semana ug duha ka semana, kini pagatukoron pag-usab." Niining duha ka bersiyon ang mga pulong nga "panahon sa" ug "sulod sa" makita niini nga mga hubad, nga dayag nga gilakip aron sa pagpaluyo sa interpretasyon sa mga maghuhubad.

Si Propesor E. B. Pusey, diha sa usa ka nota o *footnote* sa usa sa iyang mga pakigpulong nga gihatag didto sa Unibersidad sa Oxford, nagkomento bahin sa pagbutang ug aksento sa mga Masorete: "Gibutang sa mga Hudiyo ang pangunang paghunong diha sa bersikulo sa ubos sa שִׁבְעָה [pito], aron sa pagbulag sa duha ka numero, 7 ug 62. Kini gayod ilang gihimo sa malimbongong paagi, למען המינים (sumala sa giingon ni Rashi [usa ka prominente nga Hudiyong Rabbi sa ika-11 ug ika-12 nga siglo K.P.] agig pagsalikway sa literal nga mga kabatbatan nga mopabor sa mga Kristohanon) 'tungod sa mga erehes,' nga mao, ang mga Kristohanon. Ang ulahing hugpong sa mga pulong, nga gibulag nianang paagiha, magkahulogan lamang nga, 'ug *panahon sa tulo ka kawhaan ka semana ug duha ka semana* ang kadalanan ug ang paril mapasig-uli ug matukod gayod,' nga mao, ang pagtukod pag-usab sa Jerusalem maoy 434 ka tuig, nga dili gayod katuohan."—*Daniel the Prophet,* 1885, p. 190.

Mahitungod sa Daniel 9:26 (*Le*) nga sa bahin mabasa, "Ug human sa kan-uman ug duha ka semana ang dinihogan pagapatyon nga walay manunuod nga mopuli kaniya," ang Hudiyong mga komentarista nagpadapat sa 62 ka semana ngadto sa usa ka yugto nga miabot hangtod sa panahon sa mga Macabeo, ug ang termino nga "dinihogan" gipadapat kang Haring Agripa II, kinsa nagkinabuhi sa panahon sa pagkalaglag sa Jerusalem niadtong 70 K.P. O sumala sa giingon sa pipila kini nagtumong sa usa ka hataas nga saserdote, si Onias, kinsa gipalagpot ni Antiochus Epiphanes niadtong 175 W.K.P. Ang ilang pagpadapat sa tagna sa bisan hain niini nga mga tawo maghanaw sa bisan unsang tinuod nga kahulogan o diwa niini, ug kini nga kalainan sa pagpetsa maghimo sa 62 ka semana ingong dili gayod tukmang tagna sa panahon. —Tan-awa ang *Soncino Books of the Bible* (komentaryo bahin sa Dan 9:25, 26), giedit ni A. Cohen, London, 1951.

Aron pakamatarongon ang ilang panglantaw, kining Hudiyo nga mga eskolar nag-ingon nga ang "pito ka semana" dili 7 pil-on ug 7, o 49 ka tuig, kondili 70 ka tuig; apan ilang gikuwenta ang 62 ka semana ingong 7 pil-on ug 62 ka tuig. Kini ilang gipangangkon nga nagtumong kuno sa yugto sa pagkadestiyero didto sa Babilonya. Ilang gihimo si Ciro o si Zorobabel o ang Hataas nga Saserdoteng si Jesua ingong ang "dinihogan" niining bersikuloha (Dan 9:25), nga naghimo sa "dinihogan" sa Daniel 9:26 ingong lain nga tawo.

Kadaghanan sa mga hubad nga Iningles ug Cebuano wala mosunod sa paagi sa mga Masorete sa pagbutang ug puntuwasyon dinhi. Kini nga mga hubad nagbutang ug koma human sa ekspresyong "pito ka semana" o kaha migamit ug mga pulong nga nagpakita nga ang 62 ka semana misunod sa 7 ingong bahin sa 70, ug wala magtumong nga ang 62 ka semana mapadapat sa yugto sa pagtukod pag-usab sa Jerusalem. (Itandi ang Dan 9:25 sa *KJ, AT, Dy, NW, Ro, Yg.*) Ang usa ka editoryal nga nota ni James Strong sa *Commentary on the Holy Scriptures* ni Lange (Dan 9:25, *ftn,* p. 198) nag-ingon: "Ang bugtong pasukaranan alang niini nga hubad, nga nagbulag sa duha ka yugto nga pito ka semana ug kan-umag-duha ka semana, nga naghimo sa nahauna ingong ang *terminus ad quem* (o kinutbanan sa yugto) sa Dinihogang Prinsipe, ug naghimo sa naulahi ingong ang panahon sa pagtukod pag-usab, makaplagan sa paagi sa mga Masorete sa pagbutang ug puntuwasyon, nga nagbutang sa *Athnac* [paghunong] tali niining duha ka yugto. . . . ug dili maayo ang pagkabalay sa

ikaduhang bahin sa gihisgotan nga hubad, tungod kay walay preposisyon. Busa, mas maayo ug mas simple ang pagsunod sa hubad sa Authorized Version, nga misunod sa hubad sa mas karaang mga hubad."—Gihubad ug giedit ni P. Schaff, 1976.

Daghang ubang mga panglantaw, ang pipila Mesiyaniko ug ang uban dili-Mesiyaniko, ang giduso labot sa kahulogan sa tagna. Maylabot niini, angayng matikdan nga ang labing unang mabatonan nga hubad sa *Septuagint* nagtuis pag-ayo sa kon unsay makita sa Hebreohanong teksto. Ingon sa gipatin-aw ni Propesor Pusey, diha sa basahon nga *Daniel the Prophet* (pp. 328, 329), ang maghuhubad nagdoktor sa gihisgotang yugto sa panahon, maingon man usab nagdugang, nag-usab, ug nagbalhin sa nahimutangan sa mga pulong, aron ang tagna mapadapat sa pakig-away sa mga Macabeo. Diha sa kadaghanang mas ulahing mga edisyon sa *Septuagint,* ang maong dayag nga tinuis nga hubad gipulihan na sa usa nga gihubad ni Theodotion, usa ka Hudiyong eskolar sa ikaduhang siglo K.P., kansang hubad nahiuyon sa Hebreohanong teksto.

Ang pipila misulay sa pag-usab sa han-ay sa mga yugto sa panahon sa maong tagna, samtang ang uban nag-isip niini ingong dungan nga nahitabo o nanghimakak nga kini adunay bisan unsang aktuwal nga katumanan. Apan kadtong nagpresentar niana nga mga panglantaw bug-os nga natanggong sa ilang mga pangatarongan, ug ang ilang mga paningkamot nga makaipsot gikan niini misangpot na hinuon sa ilang pagkadili-makataronganon o sa bug-os nga pagpanghimakak nga ang tagna inspirado o tinuod. Bahin sa naulahing mga ideya ilabina, nga nagpatunghag daghang suliran kay sa ilang masulbad, ang nahisgotan nga eskolar, si E. B. Pusey, nag-ingon: "Kini maoy mga suliran nga dili masulbad sa mga walay pagtuo; kinahanglang sulbaron kini sumala sa ilang kaugalingong paagi, nga mas sayon alang kanila; kay ang tanang butang mahimong tuohan sa mga walay pagtuo, gawas sa gipadayag sa Diyos."—P. 206.

KAPUNGOT. Tan-awa ang KASUKO; PAGKABUANG, KAPUNGOT.

KAPUNONGAN. Tan-awa ang PAKIG-UBAN, KAPUNONGAN.

KARAAN SA MGA ADLAW. Usa ka hubad sa Aramaikong ekspresyon nga *'at·tiq' yoh·min',* nga nagpaila sa "usa nga taas na (o tigulang) ug panuigon." Kini nga titulo ni Jehova makita lamang sa Daniel 7:9, 13, ug 22 ug gigamit nga pulipuli uban sa titulo nga "Supremong Usa." (Dan 7:18, 22, 25, 27) Ang esena maoy usa ka korte diin ang Karaan sa mga Adlaw milingkod aron sa paghukom sa mga gahom sa kalibotan, nga gihubit pinaagig mga simbolo sa dagkong mga mananap. Ang gitugot kanila nga pagmando ibabaw sa yuta gikuha gikan kanila, ug ang "pagmando ug dignidad ug gingharian" gihatag ngadto sa usa nga "sama sa anak sa tawo" nga kaniya ang tanang katawhan gisugo nga magmasinugtanon.—Dan 7:10-14.

Ang titulo nga "Karaan sa mga Adlaw" haom nga nagpalahi sa walay kataposang Diyos gikan sa sunodsunod nga mga gahom sa kalibotan nga mitungha ug nahanaw, ug kini naglarawan kang Jehova diha sa iyang papel ingong halangdon ug talahoron kaayong Maghuhukom sa tanan.—Sal 90:2; 75:7.

KAREA [Upaw; Pagkaupaw]. Usa ka tawo sa Juda kansang mga anak nga lalaki nga si Johanan ug Jonatan maoy mga pangulo sa kasundalohan sa Juda. Kini maoy sa panahon nga si Gedalias gisugo sa hari sa Babilonya sa pagmando sa mga Judeanhon nga wala idestiyero sa Babilonya human sa kalaglagan sa Jerusalem niadtong 607 W.K.P. —2Ha 25:21-23; Jer 40:7, 8.

KARKA [Salog]. Usa ka dapit sa H nga utlanan sa Juda tali sa Addar (Num. 2) ug Azmon. (Jos 15:1-4) Ang tukmang nahimutangan niini karong adlawa dili matino. Gituohan sa pipila ka eskolar nga lagmit mao kini ang maayong pagkahimo nga linaw nga nakaplagan sa dapit diin magtagbo ang Wadi el-ʽAin ug Wadi Umm Hashim, mga 4 km (2.5 mi) sa SHS sa Azmon (ʽAin el-Qeseimeh). —Tan-awa ang KADES, KADES-BARNEA.

KARKOR. Ang dapit nga gikampohan sa S sa Jordan diin ang nahibiling kasundalohan sa Midianhon nga si Haring Zeba ug Zalmuna giparot pinaagi sa kalit nga pagsulong sa kasundalohan ni Maghuhukom Gideon. (Huk 8:10, 11) Ang tukmang nahimutangan sa Karkor wala mahibaloi karong adlawa.

KARNE. Tan-awa ang UNOD; PAGKAON; IDOLO, KARNE NGA GIHALAD NGADTO SA MGA.

KARNERO. Usa sa pangunang mga hayop sa mga tigbuhig kahayopan. (Gen 24:35; 26:14) Ang mga karnero maoy mga tigpangusap sa kinaon. Sama karong adlawa, ang kadaghanang matang sa karnero sa karaang Palestina tingali mao ang mga dagkog ikog, nga mailhan tungod sa tambok nga mga ikog niini, nga kasagarang motimbang ug mga 5 kg (11 lb) o kapin pa. (Itandi ang Ex 29:22; Lev 3:9.) Sagad ang mga karnero puti ug bulok (Aw 6:6), bisan tuod nga aduna poy mga dagtom-kape ug puntikpuntikon. (Gen 30:32) Sa katilingban nga namuhi ug kahayopan, ang mga tawo nga bahandianon, sama kang Job, adunay linibo ka mga kar-

nero. (Job 1:3, 16; 42:12) Ang mga Israelinhon lagmit may pipila ka nating mga karnero ingong paboritong mga binuhi.—2Sa 12:3; Jer 11:19.

Kon walay magbalantay, ang binuhing mga karnero walay mahimo ug hadlokan. Sila mawala ug magkatibulaag ug mameligro sa ilang mga kaaway. (Num 27:16, 17; Jer 23:4; Eze 34:5, 6, 8; Miq 5:8) Ang mga karnero magpagiya, ug sila matinumanong mosunod sa ilang magbalantay. Sila makaila sa iyang tingog ug mosanong kaniya lamang. (Ju 10:2-5) Sa pag-ilustrar niini, kini ang giingon sa *Researches in Greece and the Levant,* ni J. Hartley (London, 1831, pp. 321, 322):

"Kay gihinuktokan ko niadtong miaging gabii ang mga pulong [sa] Juan x. 3 . . . gisukna ko ang akong sulugoon kon naandan ba sa Gresya ang paghatag ug mga ngalan sa mga karnero. Iya akong gisuginlan nga naandan ang paghatag ug mga ngalan sa karnero, ug nga ang mga karnero mopatuo sa magbalantay kon siya motawag kanila pinaagi sa ilang mga ngalan. Ganinang buntag nasuta ko kon unsa ka tinuod kining maong komento. Sa dihang miagi ako sa usa ka panon sa mga karnero, gipangutana ko ang magbalantay sa mao rang pangutana nga gisukna ko sa akong sulugoon, ug siya mitubag kanako sa mao rang tubag. Giingnan ko siya nga tawgon niya ang usa sa iyang mga karnero. Gibuhat niya kini, ug dihadiha kini mibiya sa iyang sibsibanan ug sa iyang mga kaubanan, ug midagan paingon sa mga kamot sa magbalantay, nga miparayeg sa kahimuot, ug andam nga misunod nga wala pa nako sukad makita sa bisan unsang ubang hayop. Mao man usab ang mga karnero niining dapita, nga sa *usa ka estranyo sila dili mosunod, hinuon sila mokalagiw gikan kaniya* . . . Gisultihan ako sa magbalantay nga daghan sa iyang mga karnero idlas pa gihapon; nga wala pa sila makakat-on sa ilang mga ngalan; apan pinaagi sa pagtudlo, silang tanan makakat-on ra sa ilang ngalan."—Tan-awa ang MAGBALANTAY.

Ang mga dapit sa karaang panahon nga gihimong buhianan ug mga karnero naglakip sa Negeb (1Sa 15:7, 9), Haran (Gen 29:2-4), yuta sa Midian (Ex 2:16), bukirong rehiyon sa Juda, diin nahimutang ang siyudad sa Carmelo (1Sa 25:2), yuta sa Uz (Job 1:1, 3), maingon man ang Basan ug Gilead (Deu 32:14; Miq 7:14).

Ang mga karnero nagtaganag daghang produkto alang sa mga Hebreohanon ug sa ubang katawhan. Ang mga sungay sa laking karnero gihimong mga sudlanan ug ingon man mga budyong. (Jos 6:4-6, 8, 13; 1Sa 16:1) Ang mga panit sa karnero usahay gigamit ingong mga besti (Heb 11:37), ug ang mga panit sa laking karnero nga tininag pula gigamit sa pagtukod sa tabernakulo. (Ex 26:14) Naggikan sa balhibo sa karnero ang lanot nga lagmit mao ang labing komon nga materyal sa paggama ug panapton. (Job 31:20; Pr 27:26) Ang mga karnero maoy usa ka hinungdanong baligya (Eze 27:21), ug sila gigamit pa gani sa pagbayad ug tributo. (2Ha 3:4; 2Cr 17:11) Ang gatas ug karne sa karnero maoy bahin sa ilang pagkaon. (Deu 14:4; 32:14; 2Sa 17:29; Isa 7:21, 22) Ang karne sa gulang nga karnero ug nating karnero kanunayng gikaon sa mga hari, gobernador, ug sa uban pang mga tawo.—1Sa 8:17; 1Ha 4:22, 23; Neh 5:18; Am 6:4.

Ang karne mahimong lat-an o aslon. Alang sa Paskuwa, ang usa ka tuig nga nating karnero o laking kanding aslon nga tibuok human paniti ug mahinloi ang ginhawaan. (Ex 12:5, 9) Kon ang usa ka karnero lat-an, ang hayop panitan una ug dayon hiwahiwaon. Usahay ang mga bukog balion aron mogawas ang utok sa bukog. Ang unod ug ang mga bukog parehong lat-an diha sa usa ka kawa. (Eze 24:3-6, 10; Miq 3:1-3) Sa dihang maluto na ang karne, kini haonon gikan sa kulon, ug ang nahibilin nga sabaw ilain pagdalit. (Itandi ang Huk 6:19.) Ang pagdalit ug linuto nga nating karnero ngadto sa usa ka dinapit maoy pagpakita ug pagkamaabiabihon.—2Sa 12:4.

Ang panahon sa pagtupi sa mga karnero mahinamon nga gipaabot, kay kini sama gayod sa pagani. Kini nga okasyon naglakip ug kombira ug pagsadya.—1Sa 25:2, 11, 36; 2Sa 13:23, 24, 28.

Ang Moisesnong Balaod nagdili sa pagkaon sa tambok sa karnero (Lev 7:23-25), maingon man ang pag-ihaw sa usa ka karnero ug sa nati niini sa sama nga adlaw. (Lev 22:28) Lakip usab niini ang mga lagda kon unsay buhaton alang sa nahisalaag ug nawala, naangol, o kinawat nga mga karnero. (Ex 22:1, 4, 9-13; Deu 22:1, 2) Ang pagkamasinugtanon sa Israel sa mga balaod sa Diyos mao ang magtino kon ang ilang mga panon sa karnero ug baka panalanginan ba o tunglohon.—Deu 7:12, 13; 28:2, 4, 15, 18, 31, 51.

Sukad sa kanhing kapanahonan, ang mga karnero gitanyag ingong halad. (Gen 4:2, 4; 22:7, 8, 13; Job 42:8) Ilalom sa Balaod, ang tanang panganay nga laking karnero igahalad, apan ayha pa kon moabot ug labing menos walo ka adlaw ang kagulangon. Sa pagtubos sa usa ka panganay nga laking asno, ang usa ka karnero maoy igahalad. (Ex 34:19, 20; Lev 22:27) Ang laking mga karnero itanyag ingong mga halad-sa-pagkasad-an (Lev 5:15, 16, 18; 6:6), mga halad-nga-sinunog (Lev 9:3; 16:3; 23:12), ug mga halad-sa-panag-ambit (Lev 9:4); ug ang usa ka laking karnero nagsilbing usa ka halad sa pagpahiluna-sa-katungdanan alang sa Aaronikong mga saserdote. (Ex 29:22; Lev 8:22-28) Kada adlaw, duha ka laking karnero nga tagsa ka tuig ang kagulangon maoy ihalad ingong makanunayong halad-nga-sinunog. (Ex 29:38-42) Sa

pagsugod sa mga bulan ug sa panahon sa tinuig nga mga kapistahan, gawas pa sa makanunayong halad-nga-sinunog, ang mga laking karnero ug mga laking nating karnero ihalad. (Num 28:11, 17-19, 26, 27; 29:1-38) Ang laking karnero maoy usa gayod ka prominenteng bahin sa mga halad sa Israel nga tungod niana gihubit ni manalagnang Samuel ang "tambok sa mga laking karnero" ingong katumbas sa "halad." (1Sa 15:22) Hinuon, may mga panahon nga ang bayeng nating mga karnero mahimong ihalad ingong mga halad-sa-panag-ambit (Lev 3:6), mga halad-sa-sala (Lev 4:32; Num 6:14), ug mga halad-sa-pagkasad-an (Lev 5:6).

Matagnaon ug Mahulagwayong Paggamit. Diha sa Kasulatan, ang "karnero" sagad nagtumong sa makaluluoy, inosente, ug usahay, sa giabusohan nga katawhan ni Jehova. (2Sa 24:17; Sal 44:11, 22; 95:7; 119:176; Mat 10:6, 16; Ju 21:16, 17; Rom 8:36) Ubos sa dili-matinumanong mga magbalantay o mga pangulo, ang mga Israelinhon ingong mga karnero sa Diyos nag-antos pag-ayo. Pinaagi sa iyang manalagnang si Ezequiel, gilarawan ni Jehova ang labing makaluluoy nga kahimtang nga modangat tungod sa pagpasagad: "Wala ninyo pakan-a ang panon. Wala ninyo palig-ona ang mga nagmasakiton, ug wala ninyo ayoha ang mga nasakit, ug kamo wala magbendahe sa mga nabalian, ug wala ninyo dad-a pagbalik ang natibuagsa, ug wala ninyo pangitaa ang nawala, apan inyo silang gimandoan sa kamapig-oton, bisan sa pagkamalupigon. Ug sila nagkatibulaag tungod kay walay magbalantay, mao nga sila nahimong pagkaon sa tanang ihalas nga mananap sa kapatagan." (Eze 34:3-5) Sa kasukwahi, ang mga karnero ni Jesus, ang "gamayng panon" ug ang "ubang mga karnero," kinsa misunod sa iyang pagtultol, giatiman pag-ayo. (Luc 12:32; Ju 10:4, 14, 16; Pin 7:16, 17) Kadtong nagbuhat ug maayo ngadto sa labing ubos sa iyang mga igsoon, gipakasama ni Jesus sa mga karnero, samtang kadtong nagdumili sa pagbuhat sa ingon, gipakasama niya sa mga kanding.—Mat 25:31-45.

Ang "mga laking karnero" naghawas usahay sa mga tawo, ilabina sa madaogdaogong mga pangulo sa usa ka nasod nga gitakda alang sa kalaglagan. (Jer 51:40; Eze 39:18) Sa Ezequiel 34:17-22, ang mga laking karnero, ang mga laking kanding, ug ang supang nga mga karnero naghawas sa dili-matinumanong mga pangulo sa Israel nga nagpili sa labing maayong bahin alang sa ilang kaugalingon ug naghugaw sa kon unsay nahibilin alang sa mga niwang ug masakitong mga karnero, nga mao, ang katawhan nga gidaogdaog, gipahimuslan, ug gisalikway.

Si Jesu-Kristo gihisgotan sa tagna ingong usa ka karnero nga gidala ngadto sa ihawan ug ingong usa ka bayeng karnero nga naamang atubangan sa iyang mga tigtupi. (Isa 53:7; Buh 8:32, 35; itandi ang 1Pe 2:23.) Tungod sa iyang haladnong papel, si Jesus gitawag ni Juan nga Tigbawtismo ingong "ang Kordero sa Diyos nga magakuha sa sala sa kalibotan," ug sa basahon sa Pinadayag ang Anak sa Diyos subsob nga gitawag nga "ang Kordero."—Ju 1:29; Pin 5:6; 6:16; 7:14, 17; 14:1; 17:14; 19:7.

Ang Medo-Persianhong Gahom sa Kalibotan gihulagway pinaagi sa larawan sa usa ka laking karnero nga may duha ka sungay nga dili pareho ang gitas-on. Ang mas taas nga sungay dayag nga nagtumong sa paggahom sa Persianhong mga hari. (Dan 8:3-7, 20) Sa Pinadayag 13:11, ang mapintas nga mananap nga migimaw sa yuta gipakita nga may duha ka sungay sama sa nating karnero, nga maoy pantalya lamang nga dili mangunsa. Sa susama, si Jesus naghisgot bahin sa mini nga mga manalagna ingong mga lobo nga nagsapot sa pagkakarnero, busa peligroso, bisan tuod kon tanawon dili mangunsa.—Mat 7:15.

Ang pagkauyog sa Bukid sa Sinai sa dihang gihatag ni Jehova ang Balaod ngadto sa Israel (Ex 19:18) daw mao ang gipunting sa gilarawan nga 'kabukiran nga nagluksolukso sama sa mga laking karnero.'—Sal 114:4-6; itandi ang Sal 29:5, 6; 68:8.

Ihalas nga Karnero. Ang Hebreohanong pulong nga *te'oh′* gihubad sa lainlaing paagi ingong "ihalas nga torong baka" (*KJ*), *"antelope"* (*AS*), ug "gasela" (*Ro*). Apan ang *Lexicon in Veteris Testamenti Libros,* ni Koehler ug Baumgartner (Leiden, 1958, p. 1016), naggamit sa "ihalas nga karnero" ingong posibleng hubad, ug kini mao ang hubad diha sa Deuteronomio 14:5 ug Isaias 51:20.

Ang ihalas nga mga karnero mailhan gikan sa binuhing mga karnero tungod sa mga balhibo niini nga sapnot inay nga humokon. Ang espisye sa ihalas nga mga karnero nga sa pagkakaron anaa sa dapit nga labing duol sa Palestina mao ang Armenianhong ihalas nga karnero (*Ovis gmelini*), nga makaplagan sa mga tagaytay sa Asia Minor ug sa sidlakan sa Iran. Ang laking karnero niini nga matang maoy duolan sa 0.9 m (3 p) ang gitas-on taman sa abaga.

KARO. Duhay-ligid nga sakyanan nga guyoron sa kabayo, nga pangunang gimugna alang sa panggubatan inay nga sakyanan sa mga sundalo nga wala sa natad sa panggubatan. Ang tanang upat ka Hebreohanong mga termino nga nagtumong sa karo (*mer·kav′* [1Ha 4:26]; *mer·ka·vah′* [Gen 41:43]; *re′khev* [1Ha 1:5]; *rekhuv′* [Sal 104:3]) naggikan sa lintunganayng berbo nga *ra·khav′,* nga nagkahulogang "sakay." (Gen 24:61; 1Sa 25:42; 1Ha 18:45) Ang Gregong termino maoy *har′ma.* (Buh 8:28) Ang karo maoy tulin nga sakyanan

sa pagpakiggubat, nga gigamit sa mga sundalo ingong tungtonganan sa ilang pagtiro, ug nga tungod niini kini gikalisangan sa dihang moatake sa mga nagbaktas nga mga sundalo. Daghang mga karo nga lainlain ug disenyo ang makita diha sa karaang mga monyumento, nga nagpamatuod sa pagkakaraan na niini ug sa kaylap nga paggamit niini.

Sa panguna, ang karo sagad nga adunay salog nga gipatong sa usa ka ehe, ug ang mga bungbong sa isigkakilid niini maoy hangtod sa paa ang gitason; ang luyo niini walay bungbong mao nga dali ug sayon ang pagsakay. Ang karo adunay usa ka guyoranan ug yugo nga isangon sa tulin nga mga kabayo. Sagad nga ang mga karo butangan ug himan nga maglakip sa udyongan ug busogan, mga taming, ug mga bangkaw. Ang dugang pang hulga sa tigbaktas nga mga sundalo mao ang naandang pagtaod ug puthawng mga sanggot diha sa mga pusodpusod sa mga ligid sa ubang iggugubat nga mga karo. (Jos 17:16, 18; Huk 1:19) Sa dihang maginusara ang magkakaro, ang renda iyang ihigot sa iyang hawak o balat-ang sa dihang makiggubat, aron ang iyang mga kamot makakupot sa mga hinagiban. Ang mas dagko ug mas bug-at nga mga karo nga guyoron sa ubay-ubayng parisan sa mga kabayo adunay sakay nga duha, tulo, o upat ka tawo, diin usa niini mao ang magpadagan uban sa usa o duha ka manggugubat, ug tingali usa ka tigdala sa taming.—Ex 14:7, *ftn* sa *Rbi8.*

Ang katulin, pagkadaling manehoon, ug kalig-on mao ang unang mga butang nga napauswag tungod sa padayon nga paggama ug karo. Pananglitan, pinaagi sa pagbalhin sa ehe ngadto sa luyong bahin, kini nahimong mas dali nga manehoon ug mas lig-on. Ang pag-ilis sa solidong mga ligid pinaagig mga ligid nga may mga rayos nagpagaan ug nagpatulin niini. (1Ha 7:33) Sa ngadtongadto ang unom-ug-rayos nga ligid nahimong labing komon, bisan tuod ang ubang mga ligid gidisenyo nga may upat o walo o kapin pa nga mga rayos. Tungod sa paggamit ug gaan nga mga kahoy, diin ang mga kahimanan lamang niini ang gama sa panit, bronse, o puthaw, ang mga karo gaan rang mapas-an sa usa o duha ka tawo latas sa gansangong dapit o sa gagmayng mga sapa.

Ang mga karong iggugubat gigamit sa daghang paganong mga nasod nga nakigbatok sa Israel. Didto sa Pulang Dagat niadtong 1513 W.K.P., ang tibuok nga kasundalohan ni Paraon, lakip ang iyang 600 ka espesyal nga mga karong iggugubat ug ang "tanang uban pang mga karo sa Ehipto," gilaglag ni Jehova. (Ex 14:6, 7; 15:4, 19; Jos 24:6) Sa dihang gisakop ang Yutang Saad, giparot sa mga Israelinhon ang kaaway ug gisunog ang daghang nailog nila nga mga karo. (Jos 11:4-9) Si Jabin nga hari sa Canaan nag-ulipon sa mga Israelinhon sulod sa 20 ka tuig hangtod nga giparalisar ug gilaglag ni Jehova ang iyang panon sa 900 ka karo nga tinaoran ug puthawng mga sanggot ug nga gipangulohan ni Sisera, didto sa bul-oganang walog sa Kison. (Huk 4:2, 3, 13, 15, 16; 5:28) Sa panahon sa mga hari sa Israel, sa lainlaing higayon, ang mga Filistehanon, Ehiptohanon, Etiopianhon, Siryanhon, Asiryanhon, ug mga Babilonyanhon nakiggubat batok kanila pinaagig dagkong puwersa sa mga karo, nga gani sa usa ka higayon miabot ug 32,000 ka karo. (1Sa 13:5; 2Sa 1:6; 1Cr 19:6, 7, 18; 2Cr 12:2, 3; 14:9; 16:8; Isa 37:21, 24) Sa mga pahayag sa kaalaotan, usahay gihisgotan sa mga manalagna ang mga karo nga gipasigarbo sa maong mga nasod.—Jer 50:37; 51:21; Miq 5:10, 15.

Ang mas patag nga mga dapit, sama sa Kapatagan sa Filistia ug sa halapad nga Walog sa Jezreel, maoy mas haom nga mga dapit alang sa pagpakiggubat pinaagig mga karo kay sa kabungtoran. Sa usa ka higayon ang mga Siryanhon nanghambog nga ang ilang mga karo makabuntog sa Israel kon ang Israel madani nga molugsong gikan sa kabukiran aron makig-away diha sa patag nga yuta, tungod kay ilang gihunahuna nga "ang Diyos [sa Israel] maoy usa ka Diyos sa mga bukid." Apan, ang dakong kapildihan nga naagoman sa mga Siryanhon nagpamatuod nga si Jehova usab maoy "usa ka Diyos sa ubos nga kapatagan."—1Ha 20:23-30.

Sa Israel, sa panahon lamang ni Solomon nga dihay dakong puwersa sa mga karo diha sa nasod. Sa dakong bahin kini maoy tungod sa pasidaan sa Diyos nga ang hari dili angay magpadaghan ug mga kabayo, nga samag ang nasod nagdepende niini alang sa kasegurohan. Kini nga pagdili naglimite sa paggamit ug mga karo, sanglit ang mga kabayo mao ang gigamit sa pagpadagan niini nga mga sakyanan. (Deu 17:16) Sa dihang si Samuel nagpasidaan sa luwan nga ipapas-an sa tawhanong mga hari nganha sa katawhan, siya miingon kanila: "Magkuha siya sa inyong mga anak nga lalaki ug magbutang kanila ingong iyaha diha sa iyang mga karo." (1Sa 8:11) Si Absalom ug Adonias, sa pagsulay nga ilogon ang pagkahari, nagpahimo kada usa ug karo alang sa iyang kaugalingon, uban sa 50 ka lalaki nga magadagan sa unahan niini. (2Sa 15:1; 1Ha 1:5) Sa dihang napildi ni David ang hari sa Zoba, iyang gitipigan ang 100 ka kabayo alang sa mga karo.—2Sa 8:3, 4; 10:18.

Si Haring Solomon, sa pagpalig-on sa kasundalohan sa Israel, nagpadaghan sa mga karo ngadto sa 1,400. (1Ha 10:26, 29; 2Cr 1:14, 17) Gawas pa sa Jerusalem, ang ubang kalungsoran nga gitawag ug mga siyudad sa mga karo adunay linaing mga pasilidad alang sa pag-atiman niining tanang kasangkapan sa gubat.—1Ha 9:19, 22; 2Cr 8:6, 9; 9:25.

Human sa kamatayon ni Solomon, ang mga karo nahimo nang komon sa amihanan ug sa habagatan nga mga gingharian. Ang amihanang gingharian adunay "pangulo sa katunga sa mga karo," nga nagpakitang dihay duha ka pangunang dibisyon sa mga karo. (1Ha 16:9) Si Haring Jehu nailhan tungod sa iyang kusog kaayong pagpadagan sa karo. (2Ha 9:20) Ubay-ubayng mga hari sa Juda ug Israel, sama kang Ahab, Jehoram, Ahazias, ug Josias, ang grabeng nasamdan diha sa ilang mga karo.—1Ha 22:34-38; 2Ha 9:21, 24, 27; 2Cr 18:33, 34; 35:23, 24.

Ang manalagnang si Isaias mipahayag ngadto sa masukihong Israel: "Alaot kadtong nanglugsong ngadto sa Ehipto alang sa tabang, kadtong nagsalig sa mga kabayo lamang, ug nagsalig sa mga karo nga iggugubat, tungod kay sila daghan, ug sa mga kabayong iggugubat, tungod kay sila gamhanan kaayo, apan kinsa wala molantaw ngadto sa Balaang Usa sa Israel ug wala mangita kang Jehova."—Isa 31:1.

Ang karo sa panguna maoy galamiton sa gubat, ug kini mapuslanon usab sa paggukod sa ihalas nga mga hayop. Dihay mga higayon usab nga kini gigamit sa madaitong mga katuyoan. Si Jose ingong tagdumala sa pagkaon sa Ehipto misakay sa usa ka dungganong karo, nga ikaduha lamang sa karo ni Paraon. Siya misakay sa iyang karo sa pagsugat sa iyang amahan sa dihang si Jacob miabot sa Ehipto. (Gen 41:43; 46:29) Pagkamatay ni Jacob daghang karo ang miduyog sa parada sa paglubong gikan sa Ehipto ngadto sa Makpela, ang lubnganang dapit nga gipalit ni Abraham. (Gen 50:7-14) Ingong galamiton sa transportasyon, ang mga karo gigamit usab ni Haring Rehoboam ug ni Haring Ahab, ni Naaman nga Siryanhong pangulo sa kasundalohan, ug sa Etiopianhong opisyal nga nagdapit sa ebanghelisador nga si Felipe sa pagsakay duyog kaniya diha sa dalan paingon sa Gaza. (1Ha 12:18; 18:44, 45; 2Ha 5:21, 26; Buh 8:28-31, 38) Ang puno sa dayandayan ug inatopan nga mga karo maoy gisakyan sa mananaog nga mga magmamando diha sa mga parada. Ang sagradong mga karo ug ang mga kabayo nga nagguyod niini gipahinungod ngadto sa pagsimba sa adlaw sa apostatang mga magmamando sa Juda.—2Ha 23:11.

Mahulagwayong Paggamit. Diha sa mahulagwayon ug matagnaong diwa, ang mga karo maoy mga simbolo sa gubat sama sa pana ug espada. (Isa 21:7, 9; Zac 9:10) "Ang mga karo nga iggugubat sa Diyos" giingong "tinagpulo ka libo, libolibo ka linibo," nga nagpakita sa dili-mabuntog nga gahom sa Diyos sa paglaglag sa iyang mga kaaway.—Sal 68:17; 2Ha 6:17.

KARO, SIYUDAD SA MGA. Kini mao ang mga siyudad sa karaang panahon nga gilain ingong mga dapit nga butanganan sa mga karo, ilabina sa mga karo alang sa gubat. (2Cr 1:14; 9:25) Si Solomon adunay ingon niana nga mga siyudad.—1Ha 9:17-19; 10:26; 2Cr 8:5, 6.

KAROMATA. Ang karomata sa karaang kapanahonan maoy usa ka yanong sakyanan nga sagad ginama sa kahoy, nga may mga ligid nga derayos o solido. (1Sa 6:14) Ang uban maoy salog lamang nga may duha ka ligid nga gitaoran ug guyoranan sa atubangan. Ang uban may mga bungbong, ug ang uban may atop, sama sa unom ka karomata nga may atop (nga gibutad ang kada usa sa duha ka torong baka) nga gigamit sa pagdala sa mga kasangkapan sa tabernakulo. (Num 7:2-9) Ang "mga karwahe" diha sa Pinadayag 18:13 lagmit nagtumong sa upat-ug-ligid nga mga karomata o mga karo.

Sa Israel, ilabina sa karaang kapanahonan, ang karomata sagad gibutad sa mga baka inay sa mga kabayo; gigamit ang mga kabayo ilabina alang sa mga karo ug sa gubat. (2Sa 6:3, 6; 15:1; 1Cr 13:7, 9; Pr 21:31) Ang mga karomata gigamit sa pagsakay ug mga tawo (Gen 45:19, 21, 27; 46:5), pagkarga ug lugas ug ubang mga kargamento. (1Sa 6:7-14; Am 2:13) Kadtong gigamit sa gubat (ingon sa gihisgotan sa Sal 46:9) lagmit maoy mga karomata nga gikargahan sa mga bagahe sa mga sundalo. Sa panahon ni Isaias, sa dihang daghan ug kabayo ang mga Israelinhon (Isa 2:7), ang mga karomata nga gibutad sa mga kabayo maoy gigamit sa paggiok.—Isa 28:27, 28.

Ang manalagna nga si Isaias nagpahayag ug kaalaotan nganha sa mga tawong 'nagabutad sa sala ingon sa mga pisi sa karomata,' lagmit nagpaila nga ang maong mga indibiduwal nalangkit sa pagpakasala ingon nga ang mga hayop gihigot pinaagi sa mga pisi ngadto sa mga karomata nga gibutad niini.—Isa 5:18.

KARTA [gikan sa lintunganayng pulong nga nagkahulogang "lungsod"]. Usa ka siyudad nga gihatag ngadto sa Merarihanong mga Levihanon gikan sa panulondon ni Zabulon. (Jos 21:34) Gihunahuna sa pipila nga kini mao ra ang Katat.—Jos 19:15.

KARTAN [susama sa Kiriataim, nga nagkahulogang "Duha ka Lungsod"]. Usa ka siyudad sa Neptali nga gihatag ngadto sa Gersonhong mga Levihanon. (Jos 21:27, 32) Mopatim-aw nga kini gitawag ug Kiriataim sa 1 Cronicas 6:76. Ang Kartan kasagarang gituohan nga mao ang Khirbet el-Qureiyeh, mga 21 km (13 mi) sa KAK sa Dal-as sa Hula.

KASABOTAN SA PAGMINYO. Ang pagsinaaray sa managtrato nga magminyo sa umaabot. Taliwala sa mga Hebreohanon ang mga kasabotan sagad nga nag-agad sa mga ginikanan sa managtrato, ilabina sa mga amahan. (Gen 24:1-4; 38:6; 21:21) Ang kagustohan sa batan-ong lalaki sagad nga gitagad. (Huk 14:2) Sa kahimtang sa mga babaye nga maoy manununod sa propiedad sa katigulangan tungod kay ang ilang amahan namatay nga walay mga anak nga lalaki, sila mahimong mga asawa ni bisan kinsa nga buot nila, basta sila magminyo sulod sa ilang tribo. (Num 36:6) Sa kahimtang ni Isaac, si Jehova gayod ang mipili sa iyang pangasaw-onon. (Gen 24:50, 51) Ang pagpili sa pangasaw-onon ug ang pagpamalaye, nga sagad himoon sa mga ginikanan o sa amahan sa pamanhonon, sundan sa kasabotan sa pagpakasal. Kini maoy usa ka pormal nga kahikayan nga gidumala sa mga ginikanan sa pangasaw-onon ug sagad pinaagi sa usa ka higala o sa legal nga hawas sa pamanhonon.—Gen 24:1-4; Ju 3:29.

Ang pangunang bahin sa kasabotan sa pagminyo mao ang *mo'har,* ang bugay. Ang termino nga *mo'har* makita sa tulo ka beses diha sa Bibliya. (Gen 34:12; Ex 22:16, 17; 1Sa 18:25) Ang bugay sagad ibayad ngadto sa mga ginikanan sa babaye. Sa kahimtang ni Rebeca, ang sulugoon ni Abraham mihatag ug "hamiling mga butang" ngadto sa iyang inahan ug sa iyang igsoong lalaki nga si Laban, kinsa maoy nanguna sa paghimo sa mga kahikayan. (Gen 24:53) Ang *mo'har* mahimong usa usab ka matang sa pag-alagad. (Gen 29:15-30; Jos 15:16) Ang Exodo 22:16, 17 nagpakita nga ang *mo'har* gibayad ngadto sa amahan sa usa ka giamong-amongan nga babaye ingong danyos sa sala nga nahimo, bisan kon ang amahan midumili sa paghatag sa babaye diha sa kaminyoon. Ang pangasaw-onon usahay hatagan ug regalo sa iyang amahan ingong "panamilit nga gasa," ug usahay, sama sa kahimtang ni Rebeca, ang pangasaw-onon gihatagan ug mga gasa sa dihang gihimo ang kasabotan sa pagpakasal.—1Ha 9:16; Jos 15:17-19; Gen 24:53.

Gilantaw sa mga Hebreohanon ang sinayoran nga paris ingong kasal na ug ingong minyo na, bisan tuod wala pa mag-ipon hangtod mahuman ang mga pormalidad sa kasal.—Gen 19:8, 14; Huk 14: 15, 16, 20.

Taliwala sa mga Hudiyo ang kasabotan sa pagminyo giisip gayod nga balido nga kon ang kaminyoon dili madayon tungod kay nausab ang hunahuna sa pamanhonon o tungod sa pipila ka makataronganong hinungdan, ang batan-ong babaye dili makaminyo sa uban hangtod nga siya mahigawas subay sa balaod, nga mao, pinaagi sa dokumento sa diborsiyo. (Mat 1:19) Kon ang sinayoran nga babaye nakighilawas uban sa laing lalaki sa panahon nga siya sinayoran sa iyang pamanhonon, siya hukman nga mananapaw ug silotan sa kamatayon. (Deu 22:23, 24) Bisan kon ang lalaki nakighilawas sa ulipon nga babaye nga gikasaad sa kaminyoon ngadto sa laing lalaki apan wala pa matubos, o mapahigawas, silang duha sad-an ug pagasilotan. Apan sila dili patyon tungod kay ang babaye wala pa mahigawas.—Lev 19:20-22.

Ang lalaki nga sinayoran nahigawas sa serbisyo militar.—Deu 20:7.

Labot sa edad sa paghimog kasabotan sa pagminyo, walay mga restriksiyon nga gipahayag sa Bibliya. Karong adlawa, sa kayutaan sa Tungang Sidlakan sagad himoon ang kaminyoon sa dihang ang pangasaw-onon modangat na sa edad nga 16 ug usahay sa dihang siya mas bata pa. Ang mga Talmudista nagdili sa kaminyoon sa usa ka lalaki nga ubos sa 13 anyos ug usa ka adlaw, ug sa babaye nga ubos sa 12 anyos ug usa ka adlaw.

Sagad nga dili molabay ang mga tuig tali sa kasabotan sa pagminyo ug pagpakasal, bisan tuod usahay gikinahanglan ang panahon aron ang pamanhonon makabayad sa gipangayong bugay o makahatag sa gikinahanglan nga pag-alagad. Sa kahimtang ni Jacob, ang gidugayon sa kasabotan sa pagminyo miabot ug pito ka tuig, nga sa maong panahon siya nag-alagad alang kang Raquel apan ang gihatag mao si Lea. Dayon siya nagpaabot pa ug usa ka semana una pa madawat si Raquel, bisan tuod siya padayong mag-alagad kang Laban ug lain pang pito ka tuig alang kang Raquel.—Gen 29:20-28.

Angayng isipon sa usa ka Kristohanon ang iyang panaad ingong balido, ug labot sa kasabotan sa pagminyo angayng iyang sundon ang gipahayag nga prinsipyo ni Jesus: "Himoa lang ang inyong pulong nga *Oo* magkahulogan ug Oo, ang inyong *Dili,* Dili; kay ang kapin niini nagagikan sa usa nga daotan" (Mat 5:37), ug ni Santiago: "Hinunoa himoa ang inyong *Oo* nga magkahulogan ug Oo, ug ang inyong *Dili,* Dili, aron kamo dili mahiagom sa paghukom."—San 5:12.

Ang Pangasaw-onon ni Kristo. Si Jesu-Kristo gikasaad sa usa ka pangasaw-onon, ang Kristohanong kongregasyon, nga mao ang iyang lawas. (Efe 1:22, 23) Sa Pentekostes, 33 K.P., ang unang mga membro sa "pangasaw-onon" nakadawat sa balaang espiritu uban sa milagrosong gasa sa pagsultig lainlaing mga pinulongan. Susama kini sa mga gasa sa dihang gihimo ang kasabotan sa pagpakasal, nga naghimo kanilang espirituwal nga pangasaw-onon ni Kristo nga maoy "pasiunang timaan sa [ilang] panulondon, aron mapagawas

pinaagig lukat ang gipanag-iya sa Diyos, alang sa iyang mahimayaong kadayeganan." (Efe 1:13, 14) Si apostol Pablo naghisgot niadtong iyang gidalhan sa kamatuoran bahin kang Kristo ug kinsa nahimong mga Kristohanon nga gikasaad sa kaminyoon, ug iyang gitambagan sila nga huptan ang kahinlo ingong putli ug ulay alang kang Kristo. (2Co 11:2, 3) Kadtong sinayoran o gikasaad na kang Kristo, samtang ania pa sa yuta, giisip nga sinayoran ug nga gidapit sa panihapon sa kasal sa Kordero.—Pin 19:9.

KASADPAN. Ang direksiyon gipaila sa mga Hebreohanon pinasukad sa panglantaw sa usa ka tawo nga nag-atubang sa sidlakan. Busa ang kasadpan anaa sa ilang luyo ug lagmit mao ang gitumong sa Hebreohanong pulong nga *'a·chohr',* nga nagkahulogang "luyo."—Isa 9:12.

Kasagaran, ang "kasadpan" ("pakasadpan") maoy gitumong sa Hebreohanong pulong nga *yam* (nagkahulogang "dagat," sama sa makita diha sa Jos 1:4), lagmit tungod kay ang Mediteranyo, o Dakong Dagat, nahimutang niana nga direksiyon gikan sa Yutang Saad. (Gen 28:14; Ex 10:19; 38:12; Num 34:6; Zac 14:4) Ang konteksto kinahanglang konsiderahon aron matino kon ang *yam* nagkahulogan ba nga "dagat" o nagtumong sa kasadpan.—Jos 15:8-12; 2Cr 4:2-4, 15.

Laing Hebreohanong pulong (*ma·'arav'*) ang gigamit sa pagtumong sa salopanan sa adlaw (Isa 43:5; 59:19) o sa kasadpan. (1Cr 26:30; 2Cr 32:30) Gigamit kini aron ipasiugda ang ideya sa pagkalayo maylabot sa makapahupayng pasalig sa kaluoy ni Jehova alang sa mga tawong dili hingpit: "Ingon sa pagkalayo sa sidlakan gikan sa kasadpan, sa mao nga gilay-on iyang gipahilayo gikan kanato ang atong mga kalapasan."—Sal 103:12.

Sa dihang miingon si Jesus nga daghan ang moabot "gikan sa sidlakang mga bahin ug sa kasadpang mga bahin" aron mohirag sa lamesa diha sa Gingharian uban ni Abraham, Isaac, ug Jacob, ang Gregong teksto sa Mateo 8:11 sa literal nag-ingong "gikan sa subanganan sa adlaw ug sa salopanan sa adlaw." Dinhi ang Gregong pulong nga *dy·sme'* nagtumong sa direksiyon sa salopanan sa adlaw, sa ato pa, sa kasadpan. (*Int*) Ang *dy·sme'* gigamit usab sa ubang mga teksto sa pagtumong sa kasadpan.—Mat 24:27; Luc 12:54; 13:29; Pin 21:13.

KASAKIT. Usa ka pagbati sa kaul-ol sa lawas, kasarangan man o grabe; usab sa grabeng mental o emosyonal nga kasakit.

Tungod sa kahago sa pagtikad sa tinunglo nga yuta (Gen 3:17-19; 5:29), sa makadaot nga mga pulong (Pr 15:1), sa pagkadili-masanongon sa uban alang sa maayo (Rom 9:2), sa balatian ug ubang kalisdanan (Job 2:13; 16:6), ang mga tawo nakasinatig mental, emosyonal, ug pisikal nga kasakit. Ang makahahadlok o makalilisang nga mga kahimtang, tinuod man o hinanduraw, sa ingon usab nagpahinabog kasakit.—Sal 55:3, 4; Isa 21:1-3; Jer 4:19, 20; Eze 30:4, 9; tan-awa usab ang KASAKIT SA PAGBATI.

'Wala nay Kasakit.' Bisan tuod dili maayong bation, ang pisikal nga pagbati sa kasakit adunay mapuslanong katuyoan sa pagpaalerto sa usa ka tawo bahin sa kapeligrohan nga makadaot sa lawas ug tungod niana siya makahimog mga lakang aron malikayan ang grabeng kadaot. Busa, ang katumanan sa saad sa Diyos nga "ni may kasakit pa" (Pin 21:4), wala magpasabot nga ang tawo dili na mobati o makasinati ug kasakit. Hinunoa, ang mental, emosyonal, ug pisikal nga kasakit tungod sa sala ug pagkadili-hingpit (Rom 8:21, 22) "mawala na" sa diwa nga ang mga hinungdan niini (sama sa balatian ug kamatayon) pagawad-on na. Ang pamatuod nga ang kahingpitan sa lawas wala gayod magpasabot ug pagkadili-mobati ug kasakit mao ang pagkasinatig pisikal ug emosyonal nga kasakit sa hingpit nga tawong si Jesus maylabot sa iyang kamatayon ug sa pagkadili-masanongon niadtong iyang gisangyawan. (Mat 26:37; Luc 19:41) Gitagna pa gani nga siya maoy "usa ka tawo nga alang sa mga kasakit." (Isa 53:3) Pinaagi sa pag-ayo niadtong "mga nag-antos sa nagkadaiyang mga balatian ug mga pagsakit" (Mat 4:24), gidala ni Jesus ang mga kasakit sa uban.—Isa 53:4.

Mahulagwayong Paggamit. Sagad ang Kasulatan nagtumong sa kasakit diha sa mahulagwayong diwa. Depende sa konteksto, kini mahimong magtumong sa kahago (Pr 5:10) o sa usa ka maayong kahadlok ug matahaon nga pagtagad alang kang Jehova nga Diyos. (1Cr 16:30; Sal 96:9; 114:7) Ang katubigan, kabukiran, ug ang yuta, kon matugaw, gihubit nga mibati ug kasakit. (Sal 77:16; 97:4; Jer 51:29; Hab 3:10) Giisip ni Jehova ang dilimatinumanong Juda ingong adunay kasakit nga walay pagkaayo, kasakit nga magpahinabog kamatayon.—Jer 30:15.

Ang mga kasakit, o mga kaul-ol, nagtumong usab sa makapasakit nga kahimtang. Naghisgot maylabot kang Jesu-Kristo, si apostol Pedro miingon: "Ang Diyos nagbanhaw kaniya pinaagi sa pagtangtang sa kahapdos sa kamatayon, tungod kay dili man gayod mahimo nga siya padayong mapugngan niini." (Buh 2:24) Bisan tuod ang mga patay walay panimuot, ang kamatayon maoy usa ka mapait ug makapasakit nga kahimtang, tungod sa kasakit nga sagad mag-una niini ug sa pagkawala sa tanang kalihokan ug kagawasan nga ipahinabo sa makaparalisar nga paghawid niini.—Itandi ang Sal 116:3.

Indise sa Mapa

Ang baga nga mga numero niini nga indise nagpaila sa tomo, ang dili-baga nga numero nagpaila sa mga panid.

Ang mga ngalan sulod sa parentesis niini nga indise sagad maoy laing ngalan sa mao ra nga dapit o nagpaila sa dapit diin ang siyudad o balangay nahimutang.

Ang mga distansiya tali sa mga dapit, ingon sa gihisgotan diha sa mga artikulo, kasagaran maoy deretso nga distansiya (km o mi).

Sa mga mapa niini nga publikasyon, ang amihanan maoy paingon sa ibabaw nga bahin sa panid.

● diha sa mapa = siyudad o balangay nga matino gayod ang nahimutangan.

○ diha sa mapa = siyudad o balangay nga may ebidensiya sa nahimutangan apan dili kaayo tino.

Mga Abbreviation nga Gigamit Niini nga Publikasyon

Mga Hubad sa Bibliya

AB	*The Amplified Bible* (1965), Zondervan Publishing House
An	*The Anchor Bible* (1964 ug sa misunod nga mga tuig), W. F. Albright ug D. N. Freedman, mga *general editor*
AS	*American Standard Version* (1901; nga gipatik niadtong 1944), American Revision Committee
AT	*The Complete Bible—An American Translation* (1939; nga gipatik niadtong 1951), J. M. Powis Smith ug Edgar J. Goodspeed
BC	*Sagrada Biblia* (1947), José María Bover ug Francisco Cantera Burgos, Madrid, Espanya
BE	*The Bible in Basic English* (1949), Cambridge University Press
By	*The Bible in Living English* (1972), Steven T. Byington
CB	*The New Testament—A Translation in the Language of the People* (1937; nga gipatik niadtong 1950), Charles B. Williams
CC	*The New Testament* (1941; nga gipatik niadtong 1947), Confraternity of Christian Doctrine Revision
CK	*The New Testament—A New Translation in Plain English* (1963), Charles K. Williams
Da	*The 'Holy Scriptures'* (1949 nga Edisyon), J. N. Darby
Dy	*Challoner-Douay Version* (mga 1750; nga gipatik niadtong 1942)
ED	*The Emphatic Diaglott* (1864; nga gipatik niadtong 1942), Benjamin Wilson
ER	*English Revised Version* (1885; nga gipatik niadtong 1893), Cambridge University Press
Fn	*The Holy Bible in Modern English* (1903; nga gipatik niadtong 1935), Ferrar Fenton
Int	*The Kingdom Interlinear Translation of the Greek Scriptures* (1985 nga Edisyon)
JB	*The Jerusalem Bible* (1966), Alexander Jones, *general editor*
JP	*The Holy Scriptures According to the Masoretic Text* (1917; nga gipatik niadtong 1952), The Jewish Publication Society of America
KJ	*King James Version* (1611; nga gipatik niadtong 1942)
Kx	*The Holy Bible* (1956), Ronald A. Knox
La	*The Holy Bible From Ancient Eastern Manuscripts* (1957), George M. Lamsa
Le	*The Twenty-Four Books of the Holy Scriptures* (1853; nga gipatik niadtong 1914), Isaac Leeser
LXX	Gregong *Septuagint* (orihinal nga gisulat niadtong ikatulo ug ikaduhang siglo W.K.P.), nga giedit ni Alfred Rahlfs (1935)
LXX, Bagster	*The Septuagint With Apocrypha: Greek and English* (hubad ni L. C. L. Brenton, 1851; nga gipatik niadtong 1986)
LXX, Thomson	*The Septuagint Bible* (hubad ni Charles Thomson, 1808; girebisar ni C. A. Muses, 1954)
MBB	*Maayong Balita Biblia* (1981; nga gipatik niadtong 1988)
Mo	*A New Translation of the Bible* (1935; nga gipatik niadtong 1954), James Moffatt
MR	*The Modern Reader's Bible* (1907; nga gipatik niadtong 1924), Richard G. Moulton, editor
NAB	*The New American Bible* (1970), Catholic Biblical Association of America
NC	*Sagrada Biblia* (1944; nga gipatik niadtong 1972), Eloíno Nácar Fuster ug Alberto Colunga
NCV	*Ang Biblia—Bag-ong Hubad Nga Binisaya* (1990)
NE	*The New English Bible* (1970)
NIV	*The Holy Bible—New International Version* (1978)
NW	*New World Translation of the Holy Scriptures—With References* (1984), *Rbi8*
Ph	*The New Testament in Modern English* (1958; nga gipatik niadtong 1976), J. B. Phillips
Ro	*The Emphasised Bible* (1902), Joseph B. Rotherham
RS	*Revised Standard Version* (1952; nga gipatik niadtong 1971)
Sd	*The Authentic New Testament* (1958), Hugh J. Schonfield
Sp	*The New Testament of Our Lord and Saviour Jesus Christ* (1937; nga gipatik niadtong 1948), Francis Aloysius Spencer
Sy	Syriac nga *Peshitta*, orihinal nga gisulat niadtong ikalimang siglo K.P. (giedit ni S. Lee, London, 1826, ug gipatik pag-usab sa United Bible Societies, 1979)
TC	*The Twentieth Century New Testament*, Rebisadong Edisyon (1904)
TEV	*Today's English Version* (1976)
Vg	Latin nga *Vulgate* (orihinal nga gisulat niadtong mga 400 K.P. ni Jerome; giedit ni R. Weber, Stuttgart, Alemanya, 1975)
VM	*La Santa Biblia*, Versión Moderna (1966), Sociedades Bíblicas en América Latina
We	*The New Testament in Modern Speech* (Ikalimang Edisyon, 1943; nga gipatik niadtong 1944), R. F. Weymouth; girebisar ni J. A. Robertson
Yg	*The Holy Bible* (Rebisadong Edisyon niadtong 1887), Robert Young

Mga Basahon sa Bibliya

Abd	Abdias
Am	Amos
Aw	Awit ni Solomon
Buh	Buhat
1Co	Corinto, 1
2Co	Corinto, 2
Col	Colosas
1Cr	Cronicas, 1
2Cr	Cronicas, 2
Dan	Daniel
Deu	Deuteronomio
Ecc	Ecclesiastes
Efe	Efeso
Esd	Esdras
Est	Ester
Ex	Exodo
Eze	Ezequiel
Flm	Filemon
Flp	Filipos
Gal	Galacia
Gen	Genesis
1Ha	Hari, 1
2Ha	Hari, 2
Hab	Habacuc
Hag	Haggeo
Heb	Hebreohanon
Huk	Maghuhukom
Isa	Isaias
Jer	Jeremias
Joe	Joel
Jon	Jonas
Jos	Josue
Ju	Juan
1Ju	Juan, 1
2Ju	Juan, 2
3Ju	Juan, 3
Lam	Lamentaciones
Lev	Levitico
Luc	Lucas
Mal	Malaquias
Mar	Marcos
Mat	Mateo
Miq	Miqueas
Nah	Nahum
Neh	Nehemias
Num	Numeros
Os	Oseas
1Pe	Pedro, 1
2Pe	Pedro, 2
Pin	Pinadayag
Pr	Proverbio
Rom	Roma
Ru	Ruth
1Sa	Samuel, 1
2Sa	Samuel, 2
Sal	Salmo
San	Santiago
Sof	Sofonias
1Te	Tesalonica, 1
2Te	Tesalonica, 2
1Ti	Timoteo, 1
2Ti	Timoteo, 2
Tit	Tito
Zac	Zacarias

Ubang mga Abbreviation

A	amihanan
AAK	amihanan-amihanan-kasadpan
AAS	amihanan-amihanan-sidlakan
AK	amihanan-kasadpan
AS	amihanan-sidlakan
B.W.	Bul-oganang Walog
ber	bersikulo
Bkd.	Bukid o Kabukiran
C.	Celsius
ekt	ektarya
F.	Fahrenheit
ftn	nota o *footnote*
g	gramo
gal	galon
Gr.	Grego
H	habagatan
h.	human sa
Heb.	Hebreohanon
HHK	habagatan-habagatan-kasadpan
HHS	habagatan-habagatan- sidlakan
HK	habagatan-kasadpan
HS	habagatan-sidlakan
K	kasadpan
K.P.	Komong Panahon
KAK	kasadpan-amihanan-kasadpan
kap	kapitulo
kg	kilogramo
KHK	kasadpan-habagatan-kasadpan
kl	kilolitro
km	kilometro
km/oras	kilometro kada oras
ku	kubiko
kwd	kuwadrado
L	litro
Lat.	Latin
lb	libra
lin.	lindog
lit.	sa literal
m	metro
m.	mga
mg	miligramo
mi	milya
mko	milya kada oras
ml	mililitro
mm	milimetro
MS(S)	(mga) manuskrito
Num.	numero
p	piye
p.	panid
par.	parapo
pl.	plural
pp.	mga panid
pul.	pulgada
S	sidlakan
s.b.	sa buntag
s.g.	sa gabii
s.h.	sa hapon
SAS	sidlakan-amihanan-sidlakan
sek.	seksiyon
SHS	sidlakan-habagatan-sidlakan
sm	sentimetro
Sup	superskripsiyon
u.	una pa
W.K.P.	Wala pa ang Komong Panahon
yd	yarda

MATIKDI: Ang tanang pagkutlo gikan sa klasikal nga mga awtor naggikan sa Loeb Classical Library, gawas kon gipaila.